THE

Chowkhamba Sanskrit Series

Work No. 93

SHABDA-KALPADRUM

OR

AN ENCYCLOPEDIC D CTIONARY OF SANSKRIT WORDS ARRANGED IN ALPHABETICAL ORDER GIVING THE ETYMOLOGICAL ORIGIN OF THE WORDS ACCORDING TO PANINI THEIR GENDER, VARIOUS MEANINGS AND SYNONYMS AND ILLUSTRATING THEIR SYNTACTICAL USAGE AND CONNOTATION WITH QUOTATIONS DRAWN FROM VARIOUS AUTHORITATIVE SOURCES SUCH AS VEDAS VEDANTA, NYAYA OTHER DARSHANAS PURAN-ITIHAS MUSIC ART ASTRONOMY TANTRA RHETORICS AND PROSODY AND MEDICINE ETC

BY

RAJA RADHA KANTA DEVA

PART THREE

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

POST BOX 8, VARANASI-1

शब्दकल्पद्रुमः।

तृतीयकाण्डम्।

प, पकारः । स तु पवर्गस्य प्रथमो व्यञ्जनस्यैकविंशतितमो वर्णः । अस्योच्चारणस्थानमोष्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (तथा च शिक्षायाम् ।
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू" ॥ अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः । ओष्ठेन सह जिह्वाग्रस्य स्पर्शः ॥) तत्पर्य्यायः । लोहितः २ पार्श्वः ३ भूरः ४ । इति रुद्रयामले वर्णाभिधानम् ॥ अस्य तत्त्वं यथा,—
"अतः परं प्रवक्ष्यामि पकाराक्षरमव्ययम् ।
चतुर्व्वर्गप्रदं वर्णं शरच्चन्द्रसमप्रभम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥
त्रिगुणावहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् ।
महामोक्षप्रदं वर्णं हृदि भावय पार्व्वति !" ॥
इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः ॥
(वङ्गभाषायां) अस्य लेखनक्रमो यथा,—
"कुञ्चिता वामरेखाया कोणादूर्द्ध्वगतोऽपरा ।
कुञ्चिता सापि विज्ञेया मात्रा वामोन्नता तथा ॥
शम्भुब्रह्मा भगवती क्रमशस्तासु तिष्ठति ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
"ऋटुरेफषकाराश्च मूर्द्धगो दन्तगस्तथा ।
लृतवर्गलसाश्चोष्ठ्यानुपूपध्मानसञ्ज्ञकान्" ॥
इति प्रपञ्चसारः ॥ तस्य ध्यानं यथा,—
"विचित्रवसनां देवीं द्विभुजां पङ्कजेक्षणाम् ।
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं पद्ममालाविभूषिताम् ॥
मणिरत्नादिकेयूरहारभूषितविग्रहाम् ।
चतुर्व्वर्गप्रदां नित्यां नित्यानन्दमयीं पराम् ॥
एवं ध्यात्वा पकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥*॥ तस्य नामानि यथा ।
"पः पूरप्रियता तीक्ष्णा लोहितः पञ्चमो रमा ।
शुक्रकर्त्ता निधिः शेषः कालरात्रिः सुवाहिता ॥
सपद्मः पालनः पाता पद्मरेणुर्निरञ्जनः ।
सावित्री पालिनी पानं वीरतन्त्रो धनुर्द्धरः ॥
दक्षपार्श्वश्च सेनानी मरीचिः पवनः शनिः ।
उड्डीशं जयिनी कुम्भोऽलसः रेखा च मोहकः ॥
मूला द्वितीयमिश्रार्णो लोकाक्षी मनः आत्मनः" ॥
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
(अनुबन्धविशेषः । यथा कविकल्पद्रुमे ।
'नः स्वादिः पो सुचादिर्भः शमादिर्म्मो णिचीक्षमौ' ।
तेन सुच लृ श प औ मोच इत्यस्य लटि सुचति ॥)
पः, पुं, (पातयति वेगेन वृक्षादीन् । पत + कर्त्तरि डः । अन्तर्णिच् ।) पवनः । (पतति वृक्षात् । पत + कर्त्तरि डः ।) पर्णम् । (पीयते इति ।) पानम् । पाता । इत्येकाक्षरकोषः ॥
(यथा, मनुः । २ । १३९ ।
"राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्" ॥)
पक्कणः, पुं क्लीं, (पचति श्वादिनिकृष्टमांसमिति । पच + क्विप् । पक् शवरः तस्य कणः कलहशब्दः कोलाहलशब्दो वा यत्र ।) शवरालयः । इत्यमरः ॥ २ । २ । २ ॥ (यदुक्तम् ।
"मध्येविन्ध्याटवि पुरा पक्कणस्थजनाग्रणीः ।
पल्लीपतिरभूदुग्रः पिङ्गाख्य इति विश्रुतः ॥)
पक्तपीड़, पुं, वृक्षविशेषः । पखौड़ा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । पक्षतात् २ वर्द्धनः ३ पक्षरथकः ४ । अस्य गुणाः । द्रव्याञ्जनविधौ शस्तत्वम् । कटुत्वम् । जीर्णज्वरापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
पक्ता, [ऋ] त्रि, (पचतीति । पच पाके + "ण्वुल्तृचौ" । ३ । १ । १३३ । इति तृच् ।) पाककर्त्ता ।
(यथा अथर्व्ववेदे । १ । ९ । ७ ।
"ये ते देवि ! शमितारः पक्तारो ये च ते जनाः" ॥)
अग्नौ पुं । यथा । आग्नेये २ अध्यायः ॥
"अन्नस्रष्टा च पक्ता च पचभोक्ता पचे नमः" ॥
पक्तिः, स्त्री, (पच्यते परिणम्यते इति । भावे क्तिन् ।) गौरवम् । पाकः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनुः । ३ । ६७ ।
"वैवाहिकेऽग्नौ कुर्व्वीत गृह्यं कर्म्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिञ्चान्वाहिकीं गृही" ॥)
पक्तिशूल, क्लीं, (पक्तौ भुक्तान्नादिकस्य परिणामे जायते यत् शूलं रोगविशेषः ।) परिणामशूलम् । तत्पर्य्यायः । पाकजम् २ परिणामजम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
पक्त्रं क्लीं (पच्यतेऽनेन । पच "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्" । उणां ४ । १५९ । इति ष्ट्रन् ।) गार्हपत्याग्निः । इत्युणादिकोषः ॥
पक्त्रिमं त्रि (पाकेन निर्वृत्तम् । डु पच पाके + "ड्वितः क्त्रिः" । ३ । ३ । ८८ । इति क्त्रिः । "क्त्रेर्म्मम् नित्यम्" । इति मम् ।) पाकिमम् । पाकाज्जातम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
पक्वं क्लीं, (पच्यते स्म । पच + क्त । "पचो वः" । ८ । २ । ५२ । इति निष्ठातस्य वः ।) सिद्धतण्डुलादि । तत्र पाकस्य विधिनिषेधादिर्यथा,—
"पूर्व्वाशाभिमुखो भूत्वा उत्तराशामुखेन वा ।
पचेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्ज्जयेत् ॥
अग्न्याशाभिमुखे पक्वा अम्लतान्न निबोध च ।
पूर्व्वमुखो धर्म्मकामः शोकदाग्निश्च दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरमुखो पतिकामश्च पश्चिमे ।
ऐशान्याभिमुखे पक्वा दरिद्रो जायते नरः" ॥*॥
"यदा तु आयसे पात्रे पक्वमश्नाति वै द्विजः ।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥
ताम्रे पक्वा चतुर्व्वर्णानिर्म्माणो भवति वै चयम् ।
स्वर्णपात्रे तु यत् पक्वं अन्नं तदपि स्मृतम्" ॥*॥
"पित्रर्थं पक्वमन्नञ्च पितृर्थेण यशस्विनि ।
पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमीप्सितम् ॥
मातुलेन तु यत् पक्वं भगिन्या च कनिष्ठया ।
अवगोत्रेण यत् पक्वं शोधितं तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्वं स्त्रिया पक्वं तथैव च ।
पक्वपात्रे च यत् पक्वं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत्" ॥*॥
"उडुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च ।
शालेन करमर्द्देन उदरावर्त्तकेन च ॥
पक्वान्नं नैव भुञ्जीत भुक्त्वा रात्रिमुपावसेत् ।
गर्हितान्नमवीरान्नं भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥
अप्रजा यातु वनिता नाश्नीयादेव तद्गृहे" ॥
"शालकाष्ठस्य पक्वान्नं शिरीषकस्य चैव हि ।
कलिञ्जकातकस्यैव मन्दारायणकस्य च ।
भेरुण्डाग्रस्य लोऽग्नौ अपि पक्वान्नं गर्हितं स्मृतम् ॥*॥"

"यदा त्वच्छयपात्रे तु पक्वा वै सार्व्वकालिकम्।
मासे पक्षे तथाष्टौ च तत पात्रं विवर्जयेद्वधी"॥*
'धनु पाके तथा सिद्धे मिथुने वा वरानने।
य कुर्य्याद्भोजनं देवि। शस्त्रेणैव विशुध्यति"॥*॥
'एकदा तु जलं दद्यात द्विवारं न प्रदापयेत।
त्रिभाग पूरयेत पात्रं पक्वान्तोय न दापयेत"॥
इति॥*॥
"मोदक कन्दुपक्वञ्च गथाढ्य घृतसंयुतम्।
पुन पुनर्भोजने च पुनरन्नं न दुष्यति"॥
इति च मतस्यसूक्ते महातन्त्रे ४२ पटल॥
पक्व त्रि (पच्यते स्म यत इति। पच+कर्म्मणि क्त। पचो व। ८।२।५२। इति निष्ठातस्य व।) परिणतम्। पाका इति भाषा॥ (यथा, मनु।६।१७।
'अग्निपक्वाशनो वा स्यात कालपक्वभुगेव वा"॥) निर्ह्रा प्राप्तम्। सुदृढमिति यावत। यथा परिणता बुद्धि। विनाशोन्मुखम्। प्रत्यासन्नविनाशम्। अतिपक्वाम्रजम्बूफलादौ मिथ्याक कथितञ्च। क्षीराज्यपयसां पाके घृतम्। ईषत्पक्वे आपक्वम्। इत्यमरभरतौ॥ (भावे क्त। पाक। परिणाम॥)
पक्वकृत, पुं, (पक्व करोति वदनान्वितस्थल परिणामयति निम्बिस्यपत्रत्वगादिभिरिति। कृ+क्विप तत्तुक।) निम्बवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पक्व करोति पचत्यन्नादिकमित्यर्थ।) पाककर्त्तरि त्रि॥
पक्वरस, पं, (पक्वस्य गुडाद्यादे रस।) मद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥
पक्ववारि क्ली, (पक्वस्याम्रादेर्वारि यद्वा, पक्व वारि खिन्नसलिलमिति यावत।) काञ्जिकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ पक्कवारि इत्यपि पाठ। पक्वजलम्॥
पक्वान्न, त्रि, (पक्वमन्नम्।) कृतपाकतण्डुलादि। यथा
"आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुत्सच्छमुच्यते"।
इति तिथितत्त्वम्॥
("यतौ च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ"।
इति सदाचार॥)
पक्वाशय, पुं, (पक्वस्य आमादराशय आधारम्। यद्वा पक्व आमादिक आशेतेऽत्र। पक्व+आ+शीङ+आधारे+अच्।) नाभ्यधोभाग। इति राजनिघण्ट॥
"पक्वाशयस्त्वधो नाभेरूर्द्ध्वमामाशय स्मृत"।
इति वैद्यकम्॥
पक्ष, क परिग्रहे। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरां-पर सक-सेट।) क, पक्षयति। इति दुर्गादास॥
पक्ष, त क परिग्रहे। इति कविकल्पद्रुम॥ (अदन्त चुरां पर सक सेट।) पक्षयति पक्षापयति। इति दुर्गादास॥
पक्ष पुं (पक्ष्यते परिगृह्यते देवपित्र्यकार्य्यार्थं य। यद्वा, पच्यते चन्द्रस्य पञ्चदशानां कलानामापूरणं क्षयो वा येन। पच+वप्। यद्वा, पक्षते इति। पक्ष मुखादौ "प्रधिपक्षयोदर्कौच"। उणां ३।६८। इति स, पक्षादेश।) पञ्च-

दशाहोरात्रा। स च द्विविध। शुक्लपक्ष पूर्व्वपक्ष कृष्णपक्षोऽपरपक्ष। तद्भेदेन व्यवस्था यथा।
"शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रवि।
कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रवि"॥
अत्रामावास्यावत्तिथिद्वयष्ठक्षिभ्यां न व्यवस्था किन्तु रवेरुदयास्तमयसम्बन्धात्कृष्णपक्षाभ्यां व्यवस्था या च युग्मादानाद्यततिथिकर्म्मपरा सामान्यविशेषन्यायात"। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ पक्षियामवयवविशेष। पाखा इति भाषा। तत्पर्य्याय। गरुत२ छद३ पत्त्रम्४ पतत्त्रम्५ तनूरुहम्६॥ ग्रहपक्ष। तीरेर पाखा इति भाषा। तत्पर्य्याय। वाज२। सहाय। कचात परे समूहार्थे। यथा केशपक्ष। इत्यमर॥ (महाकाल शिव। कालोपाधिभेदात पक्षस्य तथात्वम्। यथा महाभारते। १३। शिवसहस्रनामकीर्त्तने। १७। १३६।
"ऋतु संवत्सरो मास पक्ष सङ्ख्यासमापन"॥) पार्श्व। गृहम्। साध्यम्। (सन्दिग्धसाध्यवान् पदार्थ। यथा, भाषापरिच्छेदे। ७। ७१।
"सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते।
स पक्षस्तत्र हसित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत"॥) विरोध। बलम्। (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। ६६।
"पक्षीर्याणि निजे पक्षे परपक्षे विशेषत।
गुप्तैश्चरैर्नृपो वेत्ति न स दुर्गतिमाप्नुयात"॥) सखा। चुल्लीरन्ध्रम्। राजकुञ्जर। इति मेदिनी॥ विहग। वलयम्। शुद्ध। इति शब्दरत्नावली॥ वर्ग। (सजातीयद्वन्द्वम्। यथा, गो रामायणे। २। १८। १३
"भरतस्यापि वा पक्ष यो गृह्णीयाद्धितम्।
त पापमहमद्यैव प्रेषयामि यमक्षयम्"॥)
मित्त्रम्। देहाङ्गम्। इति हेमचन्द्र॥
पक्ष, [स्] क्ली, (पचतीति। "पचिवचिभ्यां सुट च"। उणां। ४। २१६। इति असुन् सुट च।) गरुत। यथा। पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ। इति भरतधृतशब्दभाष्य॥
पक्षक, पुं (पक्ष इव प्रतिकृति। "इवे प्रतिकृतौ"। ५। ३। ६६। इति कन्।) पक्षद्वारम्। पार्श्वद्वारम्। इत्यमर। २। २। १४॥ खडकीद्वार इति भाषा। पार्श्वमात्रम्। इति मेदिनी॥ सहाय। इति शब्दरत्नावली॥
पक्षघात पक्षाघात } पु, (पक्षस्य देहार्द्धस्य घात विनाश यस्मात यत्र वा।) स्वनामख्यातवातरोगविशेष। तल्लक्षणादि यथा,—
"गृहीत्वार्द्धं ततो वायु शिरास्नायुविशोष्य च।
पक्षमन्यतमं हन्ति सन्धिबन्धान् विमोचयन्॥
कृत्स्नोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादकर्म्मण्यो विचेतन।
एकाङ्गवात त केचिदन्ये पक्षवध विदु"॥
अत्र अर्द्धनारीश्वरवत। पक्ष वाहुपार्श्वोरुजङ्घादिभागम्। अन्यतमं वामं दक्षिणं वा। विमोचयन शिथिलीकुर्व्वन्। अकर्म्मण्य कर्म्मासमर्थ। विचेतन ईषत्स्पर्शादिज्ञानयुक्त॥*॥ अस्य साध्यासाध्यज्ञानाथमाह।

"दाहसन्तापमूर्च्छा स्युर्व्वायौ पित्तसमन्विते।
शैत्यशोथगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते"॥
दाहो वाह्य। सन्ताप आभ्यन्तर। एतच्च लक्षणमन्यत्रापि वातव्याधौ बोद्धव्यम्। सामान्यतो वायाविति निर्द्दिष्टत्वात॥*॥
पक्षाघातस्य साध्यत्वादिकमाह।
"शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदु।
साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम्"॥
शुद्ध केवल। अन्येन पित्तेन कफेन वा। क्षयहेतुक क्षयो धातुक्षय। तत्कुपित वातनिर्म्मितकम्॥*॥ अपरमसाध्यलक्षणमाह।
"गर्भिणीसूतिकावालवृद्धक्षीणेष्वसृक्क्षये।
पक्षाघातं परिहरेत वेदनारहितो यदि"॥
वेदनारहितो यदीति भिन्नमसाध्यलक्षणम्॥*॥
अथ तस्य चिकित्सा।
"माषात्मगुप्तावातारिवाट्यालकजटाशृतम्।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातं विनाशयेत।
माषिके हिङ्गुसिन्धूत्थे जरणादास्तु शाणिका"॥
इति माषादिक्वाथ॥१॥
"ग्रन्थिकाग्निकशस्युण्ठीरास्नासैन्धवकल्कितम्।
माषक्वाथशृतं तैलं पक्षाघातं व्यपोहति"॥
इति ग्रन्थिकादितैलम्॥२॥
"माषात्मगुप्तातिविषारुबूक-
रास्नाशताह्वालवणै सुपिष्टै।
चतुर्गुणे माषवलाकषाये
तैलं शृतं हन्ति हि पक्षघातम्"॥
इति माषादितैलम्॥३॥ इति भावप्रकाश॥*॥
पक्षाघातस्तु जन्मान्तरीयमहापातकशेषपापचिह्नविशेष। यथा,—
"पूर्व्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये।
वाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रादिभि शम॥
कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीकासा अतिसारभगन्दरौ॥
दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम्।
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवा मता"॥*॥
तत्प्रायश्चित्तं यथा,—
"जलसुवाचं पुष्पं प्रदद्यात केशवार्च्चने।
दद्यात द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने"॥
इति मलमासतत्त्वम्॥ किञ्च।
"कृतस्तौ स्यादकृतस्त्वद्वादशराचं कृच्छ्रं चरित्वा उद्धरयात्तां तद्गमनखाविति। अत्र द्वादशरात्रपराकरूपम्। तच्च पक्ष धेनव। न तु प्राजापत्यतद्दिशकर्त्तृयतिचान्द्रायणेन विषमशिष्टत्वात। अत्र बहूनामेकधर्म्मावामिति वचनादाकाङ्क्षितत्वात कुष्ठादीनामपि प्रायश्चित्तम्। अस्यैव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तम्। एव दुष्कर्म्मादिप्यूह्यम्"। इति शुद्धितत्त्वम्॥
पक्षचर, पुं, (पक्षे शुक्लपक्षे चरतीति। चर+ट।) चन्द्र। यूथकचारिगज। इति मेदिनी॥
पक्षज, पुं, (पक्षे शुक्लपक्षे जायते इति। पक्ष+जन्+ड।) चन्द्र। इति त्रिकाण्डशेष॥
पक्षजन्मा, [न्] पुं, (पक्षे शुक्लपक्षे जन्म उत्पत्ति-

र्यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ पक्ष-जाते त्रि ॥

पक्षता, स्त्री, (पक्षस्य भावः ।) अनुमित्साविरह-विशिष्टसिद्ध्यभावः । इयमनुमितिकारणम् । तच्च पर्व्वते वह्न्यनुमितौ अनुमित्साविरहविशिष्ट-पर्व्वतधर्म्मिकवह्निनिश्चयाभावः । यथा,—

"सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत" ॥

इति भाषापरिच्छेदे । ७१ ॥

पक्षतिः, स्त्री, (पक्षस्य मूलम । "पक्षात्तिः" । ५।२।२५ । इति तिः ।) प्रतिपत्तिथिः । (यदुक्तं तिथितत्त्वे ।
"पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात्पञ्चदश स्मृताः" ॥) पक्षमूलम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७२ ॥ डानक इति भाषा ॥

पक्षद्वार, क्ली (पक्षे पार्श्वे स्थितं द्वारम ।) पार्श्व-द्वारम । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ खड़कीद्वार इति भाषा ॥

पक्षधरः, पुं, (पक्षं धरति धारयतीति वा । धृ + अच ।) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥ पक्षधारण-कर्त्तरि, त्रि ॥

पक्षपातः पुं, (पक्षे अन्याय्यसाहाय्ये पातः अभि-निवेशः । स्नेहसम्बन्धाद्यनुरोधतः एकस्मिन्नेव वर्गे आनुकूल्यप्रयोगचिकीर्षेतिभावः ।) अन्याय्य-साहाय्यकरणम् । (यथा गोः रामायणे २ । १ ६ । ५७ ।
"क्वचिदविवदतोऽर्थेषु बलिनो दुर्ब्बलस्य च ।
अपक्षपातात पश्यन्ति कार्य्येष्वधिकृता नराः" ॥) गणताकरणम् । यथा । "ईश्वरत्वविषये विप-श्चितां पक्षपातकरणं न कारणम्" । इत्युत्तर-मीमांसायां संक्षेपशारीरम् ॥ (पक्षाणां गरुतां पातः पतनं यत्र ।) पक्षिणां ज्वरः । यदुक्तं "पक्षपातः पतङ्गानाम् । इति विजयरक्षितः ॥

पक्षपातिता स्त्री, (पक्षपातिनः साहाय्यकारिणो भावः । पक्षपातिन् + तल ।) सहायता । यथा,—
"न सुवर्णमयी तनुः परं
ननु किं वागपि तावकी तथा ।
न परं पथि पक्षपातिता
ऽनवलम्बे किमु मादृशेऽपि वा" ॥
इति नैषधे । २ । ५२ ॥ (पक्षयोः पातो विद्यतेऽस्य इति पक्षपाती खगस्तस्य भावः । पक्षपातनञ्च ॥)

पक्षपालि, पुं, (पक्षस्य गृहस्य पालिरिव ।) खड़-क्किका । इति शब्दरत्नावली । खड़कीद्वार इति भाषा ॥

पक्षभागः पुं (पक्षस्य पार्श्वस्य पक्ष एव वा भागः ।) हस्तिपार्श्वभागः । इत्यमरः । २।८।४ ॥

पक्षमूल, क्ली (पक्षस्य मूलम ।) पक्षतिः । इत्य-मरः । २ । ५ । ३६ । डानक इति भाषा ॥

पक्षवाहनः पुं, (पक्षौ वाहनमिव यस्य ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षसुन्दरः पुं, (पक्षे देहाङ्गे कुसुमे सुन्दरः ।) लोध्रः । इति हारावली ॥

पक्षान्तः पु (पक्षस्य अन्तो यत्र काले ।) अमा-वस्या । पूर्णिमा । तत्पर्य्यायः । पञ्चदशी २ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ अर्केन्दुविश्लेष ३ पर्व्व ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पक्षावसरः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्मिन यात्रा निष्फला भवति । यदुक्तं ज्योतिस्तत्त्वे ।
'पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं ध्रुवम ॥)

पक्षालु, पु (पक्षौ विद्येते यस्य । पक्ष + अस्त्यर्थे आलुच ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षावसरः, पु, (पक्षस्यावसरोऽपसरणं यत्र काले ।) पूर्णिमा । अमावस्या । इति शब्द-रत्नावली ॥

पक्षिणी, स्त्री, (पक्षौ इव पूर्व्वापरदिने विद्येते यस्याः । पक्ष + इनि ङीप च ।) आगामिवर्त्त-मानाहर्युक्ता रात्रिः । इत्यमरः । १ । ४ । ५ ॥ यथा, शुद्धितत्त्वे ।
"द्वावह्नावेकरात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते" ॥
पूर्णिमा ॥ (पक्षौ विद्येते यस्याः । इनि ङीप ।) विहगी । शाकिनीभेदः । इति मेदिनी ॥

पक्षिपानीयशालिका, स्त्री (पक्षिणां पानीयस्य पानार्थजलस्य शालिका शाला ।) कुट्टीरताल-वालम । पक्षिजलपानस्थानम । इति भूरि-प्रयोगः ॥

पक्षिलः, पु (पक्षयति तत्त्वज्ञानं परिगृह्णातीति । पक्ष + बाहुलकादिलच ।) वात्स्यायनमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि गौतमसूत्रभाष्यं कृत-वान ॥)

पक्षिशाला, स्त्री (पक्षिणां शाला गृहम ।) नीड़म् । तत्पर्य्यायः । कुलायिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षिसिंहः पुं, (पक्षी सिंह इव । उपमितसमासः । यद्वा, पक्षिषु सिंहः श्रेष्ठः । "सिंहशार्दूल-नागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः" । इत्यमरोक्त-त्वात्तथात्वम ।) गरुड़ः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षिस्वामी [न] पु (पक्षिणां स्वामी प्रभुः ।) गरुड़ः । इति हेमचन्द्रः ॥

पक्षी, [न] पुं (पक्षाः वङ्कादीनां पत्राणि सन्त्यस्य । "अत इनिठनौ" । ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) वाणः । इति धरणिः ॥

पक्षी, [न्] पु स्त्री पक्षौ विद्येते यस्य । (पक्ष + इनि ।) विहङ्गमः ॥ पाखी इति चिड़िया इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । खगः २ विहङ्गः ३ विहगः ४ विहङ्गमः ५ विहायाः ६ शकुन्तिः ७ शकुनिः ८ शकुन्तः ९ शकुनः १० द्विजः ११ पतत्री १२ पत्री १३ पतगः १४ पतन् १५ पत्र-रथः १६ अण्डजः १७ नगौकाः १८ वाजी १९ विकिरः २० विः २१ विष्किरः २२ पतत्रिः २३ नीड़ोद्भवः २४ गरुत्मान २५ पित्सन् २६ नभ-सङ्गमः २७ । इत्यमरः । २।५।३४॥ नाड़ीचरणः २८ कण्ठाग्निः २९ पतङ्गः ३० अगौकाः ३१ पत्तु-भृत् ३२ कुरङ्गः ३३ सरण्डः ३४ । इति शब्द-रत्नावली ॥ पिपतिषुः ३५ पत्रवाहः ३६ लुगः ३७ । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ गुरुभक्ष्यबहुभक्ष-स्थूलकायपक्षिणां पूर्व्वाङ्गस्य श्रेष्ठत्वं यथा,—
"गुरुभक्ष्या बहुभुजो ये चोपचितमेदसः ।
एकदेहेऽपि पूर्व्वाङ्गं श्रेयाणां पक्षिणां परम" ॥*॥
पक्षिणामङ्गादीनामुत्तरोत्तरं गुरुत्वं यथा,—
"सर्व्वेषाञ्च शिरःस्कन्धक्रोड़चर्म्मयकृद्गुदम ।
पादपुच्छान्त्रमस्तिष्कमुष्कक्रोड़ा समेहना ।
धातवः शोणिताद्याश्च गुरवः स्युः परस्परम" ॥
अस्याण्डगुणाः ।
"मत्स्यकूर्म्मखगाण्डानि स्वादुवाजीकराणि च ।
कटुपाकानि रुक्षाणि वातश्लेष्महराणि च" ॥
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तेषामुत्पत्तिर्यथा,—
"अरुणस्य भार्य्या श्येनी वीर्य्यवन्तौ महाबलौ ।
सम्पातिश्च जटायुश्च प्रसूतौ पक्षिसत्तमौ ॥
सम्पातिर्जनयन् गृध्रान काकान् पुत्त्रान जटायुषः ।
भार्य्या गरुत्मतश्चापि भासी क्रौञ्ची शुनी शुकी ॥
धृतराष्ट्री गरुत्मास्तु शुन्यां जज्ञे च षट सुतान ।
त्रिशिखश्च सुनेत्रश्च सुमुखः सुनसस्तथा ॥
सुरूपस्तु सुपर्णाख्यः तेषां पुत्त्राः अनन्तकाः ।
चतुर्द्दशसहस्राणि क्रूराणां पन्नगाशिनाम ॥
सप्तद्वीपेष्विमे सन्ति गारुडास्ते महाबलाः ।
भासीपुत्त्रास्तथा भासा उलूकाः काककुक्कुटाः ॥
मयूराः कलविङ्काश्च कपोता चैव तित्तिरी ।
क्रौञ्च्यां वाध्रीणसा आसन् कुररा सारसा वकाः ॥
धृतराष्ट्री कलहंसान धार्त्तराष्ट्रांश्च भामिनी ।
चक्रवाकांश्च विहगान सश्येनानौदकान द्विजान ॥
अन्यानपि द्विजान् जज्ञे पुत्त्रपौत्त्राननन्तकान" ॥
इत्यग्निपुराणे काश्यपीयवंशः ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते १३ । शिवनामकीर्त्तने । १७।६९ ।
"पक्षी च पक्षरूपश्च अतिदीप्तो विशाम्पतिः" ॥)

पक्तृ त्रि पाककर्त्ता । पच + "ण्वुल्तृचौ" इति तृच्प्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम ॥ ... (Note: see below)

पक्ष्म, [न्] क्ली (पक्ष्यते परिगृह्यते आतपतापा-दिकमनेन । पक्ष + करणे मनिन ।) अक्षिलोम । नेत्रच्छदरोम । (यथा, भागवते । ३ । १ । ३९ ।
"यमावुतस्वित तनयौ पृथायाः
पार्थैर्वृतौ पक्ष्मभिरक्षिणीव" ॥)
किञ्जल्कः । केशरः । तन्त्वादेरणीयान । सूत्रादे-रत्यल्पभागः । इत्यमरभरतौ । गरुत । पक्ष । इत्यमरमाला ॥

पङ्क, पु, क्ली (पच्यते व्याप्यते क्लिद्यते वाऽनेन । पच + घञ कुत्वं च ।) कर्द्दमः । पाक इति भाषा । (यथा, हितोपदेशे । १ । ६२ ।
"कङ्कणस्य तु लोभेन मग्नः पङ्के सुदुस्तरे ।
वृद्धव्याघ्रेण सम्प्राप्तः पथिकः सम्मृतो यथा" ॥
पच्यते व्यक्तीक्रियते दुःखमनेन । पचि विस्तारे व्यक्तीकरणे च । पचधातोरिदित्वात नुम । "हल-श्चेति" । ३ । ३ । १२१ । करणे घञ ततो चित्वात चस्य कुत्वम ।) पापम । इत्यमरः । १ । ४ । २३ ॥ (यथा अष्टाङ्गे । ६ । "त्यक्ता-करे वपुषि कङ्कादिरङ्कपुषि काङ्क्षादिप्रथिविषये त्वं कामगामयसि किं कारणं हृदय । पङ्कारि-

[illegible]) पङ्क ३ । यथा । [illegible]-
[illegible] । भक्षणयच्छितत्वम् । छिन्नत्वम् ।
[illegible] ॥ [illegible] । सद्यस्त्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥

पङ्ककर्व्वटः, पुं (पङ्केषु कर्व्वटो मनोहरः ।) जल
[illegible] —
"सुगन्धो पङ्कजानां स्यात् पङ्ककर्व्वटः" ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्ककीरः, पुं, (पङ्कप्रियः कीरः पक्षिविशेषः ।)
काष्ठिपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कादा-
खोँचा इति भाषा ॥)

पङ्कक्रोडः पुं, (पङ्के पङ्केन वा क्रीडति यः । पङ्क
+ क्रीड + अच् ।) शूकरः । इति कश्चित् ।
[illegible] मलिनाङ्गे, त्रि ॥

पङ्कगडकः पुं, (पङ्के स्थितो गडकः ।) मत्स्य-
विशेषः । पाँकाल इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
[illegible] २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कगतिः, स्त्री (पङ्के गतिरस्य ।) पङ्कगडक-
मत्स्यः । इति शब्दमाला ॥

पङ्कग्राहः, पुं (पङ्कस्थितो ग्राहः जलजन्तुभेदः ।)
मकरः । इति हारावली ॥

पङ्कजं, क्ली (पङ्के पङ्कात् वा जायते इति । पङ्क
+ जन + कर्त्तरि + डः ।) पद्मम् । इति राज
निर्घण्टः ॥ (यथा रघुः । ३ । ८ ।
"तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः
[illegible] ॥"
[illegible] योगरूढशब्दः । यदुक्तम् ।
"[illegible] प्रोक्ता यौगिकाः पाचकादयः ।
योगरूढाश्च विज्ञेयाः पङ्कजाद्या मनीषिभिः" ॥)

पङ्कजन्म [न्] क्ली (पङ्के जन्म यस्य ।) पद्मम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कजिनी, स्त्री, (पङ्कजानि सन्त्यस्याम् । "पुष्क-
रादिभ्यो देशे" । ५ । २ । १३५ । इति इनिः ।)
[illegible] ।
(यथा, मार्कण्डेये । ७५ । २४ ।
"[illegible]स्य तु या कान्तिजाता पङ्कजिनीस्य" ॥)
पद्मसमूहः । इति रत्नमाला हेमचन्द्रश्च ॥

पङ्कणः, पुं (पङ्क [illegible] मापाचार
[illegible] यस्य सः । पृषोदरादित्वात्
[illegible] ।) पक्वणः । शवराणाम् । इति शब्द
रत्नावली ॥

पङ्कप्रभा स्त्री (पङ्कस्य प्रभा प्रकाशो यस्याम् ।)
[illegible] । इति हेमचन्द्रः ॥

पङ्कमण्डूकः, पुं (पङ्के मण्डूक इव) शम्बूकः । इति
हारावली ॥

पङ्करुट् [ह्] क्ली, (पङ्के रोहतीति । पङ्क
+ रुह + क्विप् ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्करुहं, क्ली (पङ्के रोहतीति । पङ्क + रुह +
"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ ।
इति कः ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्कवासः, पुं (पङ्के वासो यस्य सः ।) कर्कटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मत्स्यादयोऽप्यत्र ॥)

पङ्कशुक्तिः, स्त्री (पङ्के स्थिता या शुक्तिः ।) दुर्नामा ।
इति हारावली ॥ झिनुक इति भाषा ॥

पङ्कशूरणः, पुं, (पङ्के शूरण इव ।) शालूकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कारः, पुं, (पङ्कमृच्छति पङ्कं प्राप्य वर्त्तते
इति यावत् । पङ्क + ऋ + उपपदे "कर्म्मण्यण्" ।
३ । २ । १ । इति अण् ।) शैवलम् । सेतुः ।
सोपानम् । जलकुब्जकः । इति मेदिनी ॥

पङ्किलः त्रि (पङ्कोऽस्त्यस्मिन् । "लोमादिपामादि
पिच्छादिभ्यः शनेलचः" । ५ । २ । १ । इति
इलच् ।) सकर्द्दमः । तत्पर्य्यायः । सजम्बालः
२ । इत्यमरः । २ । १ । १ ॥ पङ्कयुक्तः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ कर्द्दमान्वितः ४ । इति जटाधरः ॥
(लक्षणया थापयुक्तेऽपि । यथा महाभारते ८
पर्व्वणि । "मांसमज्जास्थिपङ्किला मही" ॥)

पङ्केजं, क्ली, (पङ्के जायते इति । "सप्तम्यां जनेर्डः" ।
३ । २ । ९७ । इति डः । "तत्पुरुषे कृतीति" ।
६ । ३ । १४ । इति सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्केरुहं, क्ली (पङ्के रोहतीति । पङ्क + रुह + "इगु
पधेति" । ३ । १ । १३५ । इति कः । "तत्
पुरुषे कृति बहुलम्" । ६ । ३ । १४ । इति
सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् । इत्यमरः ॥ १ । १ ।
४ ॥ (यथा, भागवते । ७ । १५ । ६८ ।
"धृतपादपङ्केरुहसेवया भवानहारषीन्निर्जित-
दिग्गजः क्रतून्" ॥) सारसपक्षिणि, पुं ॥

पङ्क्तिः, स्त्री (पच्यते व्यक्तीक्रियते श्रेणीविशेषे-
णेति यावत् । पचि + व्यक्तीकरणे + भावे +
क्तिन् । इदित्वान्नुम् । यद्वा, पञ्चयति विस्तार-
यति जातिसंस्थानविशेषमिति । पचि + विस्तारे
+ कर्त्तरि + क्तिच् ।) सजातीयसंस्थानविशेषः ।
शारि इति पाति इति च भाषा । तत्-
पर्य्यायः । वीथी २ आलिः ३ आवलिः ४
श्रेणी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ४ ॥ वीथिः ६
आली ७ आवली ८ पङ्क्ती ९ श्रेणिः १० ।
इति भरतः ॥ शरणिः ११ सन्ततिः १२ ।
इति जटाधरः ॥ विश्रोणी १३ पालिः १४ पाली
१५ वीथिका १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ४३ । ३९ ।
'विलोक्य विशदा येषां फलपङ्क्तिः सुभीषणा' ॥)
पञ्चाक्षरपादच्छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।
"भगौगिति पङ्क्तिः" ॥१॥ उदाहरणं यथा,—
"कृष्णसनाथा तर्णकपङ्क्तिः ।
यामुनकच्छे चारु चचार" ॥
इति छन्दोमञ्जरी ॥ (पङ्क्तिच्छन्दस उत्पत्ति-
स्थानं यथा, भागवते । ३ । १२ । ४६ ।
"मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत्" ॥
पञ्चकस्य परिमाणमस्य इति । "पङ्क्ति-
विंशतित्रिंशदिति" । ५ । १ । ५९ । निपातनात्
साधुः । पञ्चन्शब्दस्य टिलोपः तिप्रत्ययश्च ।)
दशाक्षरपादच्छन्दः । दशसंख्या । इति मेदिनी ॥
(यथा, रघुः । १२ । ८९ ।
"तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्द्धादपातयत् ।
स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम्" ॥)
पृथिवी । इति शब्दमाला ॥ गौरवम् । पाकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
अथ पङ्क्तिसाङ्कर्य्यदोषा यथा,—
"न सवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः ।
न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥
एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्नमिश्रणम् ।
याजनाध्यापने योनिस्तथैव सह भोजनम् ॥
सहाध्यायस्तु दशमः सहयाजनमेव च ।
एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्कर्य्यसंज्ञिताः ॥
समीपे चाप्यवस्थानात् पापं सङ्क्रमते नृणाम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन साङ्कर्य्यं परिवर्ज्जयेत्" ॥ * ॥
पङ्क्तिसाङ्कर्य्यदोषनिवारणोपाया यथा,—
"एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् ।
भस्मना कृतमर्य्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥
अग्निना भस्मना चैव सलिलेन विशेषतः ।
[illegible] पङ्क्तिर्विभिद्यते" ॥
इति कौर्म्मे १५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिग्रीवः, पुं, (पङ्क्तिः दशसंख्यका ग्रीवा
यस्य ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥

पङ्क्तिचरः, पुं, (पङ्क्त्या श्रेणीबद्धः सन् चर-
तीति । पङ्क्ति + चर + टः ।) कुररपक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्क्तिदूषकः, पुं (श्राद्धकाले भोजनार्थमुप
विष्टानां व्रतस्नातानां ब्राह्मणानां पङ्क्तिं श्रेणीं
दूषयति यः । पङ्क्ति + दूष + कर्त्तरि ण्वुल् ।)
अपाङ्क्तेयः । श्राद्धभोजनानर्हब्राह्मणः । यथा,—
"अपाङ्क्तेयास्तु ये राजन् ! कीर्त्तयिष्यामि तान् शृणु ।
कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः ॥
ग्रामप्रेष्यो वार्द्धुषिको गायनः सर्व्वविक्रयी ।
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ॥
सामुद्रिको राजदूतस्तैलिकः कूटकारकः ।
पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति ।
पर्व्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक् पारदारिकः ॥
अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ।
श्वभिश्च यः परिक्रामेत् यः शुना दष्ट एव च ॥
परिवित्तिश्च यश्च स्याद्दुश्चर्म्मा गुरुतल्पगः ।
कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥
ईदृशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्तेयास्तु ते मताः ।
रक्षांसि गच्छते हव्यं यदेषाम् प्रदीयते" ॥ * ॥
"श्राद्धे भुङ्क्ते महाराज ! दुश्चर्म्मा गुरुतल्पगः ।
श्राद्धं नाशयते तस्य पितरोऽपि न भुञ्जते ॥
सोमविक्रयिणे दत्तं विष्ठातुल्यं भवेन्नृप ।
भिषजे शोणितसमं नष्टं देवलके तथा ॥
अप्रतिष्ठं वार्द्धुषिके मिथ्यात्वं परिकीर्त्तितम् ।
वणिग्वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ॥
भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ।
ये तु धर्म्मव्यपेतेषु चारित्रापगतेषु च ॥
हव्यं कव्यं प्रयच्छन्ति तेषां तत् परिणश्यति ।
ज्ञानपूर्व्वन्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ॥
पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम् ।

एतान्विद्धि महाबाहो अपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् ।
शूद्राणामुपदेशन्तु ये कुर्व्वन्त्यल्पबुद्धयः ॥
षष्टिं काणः शतं षण्ढः श्वित्री यावत् प्रपश्यति ।
पङ्क्त्यां समुपविष्टायां तावद्दूषयते नृप ! ॥
यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्व्वं विद्यात्तदासुरम् ॥
असूयते च यद्दत्तं यच्च श्रद्धाविवर्ज्जितम् ।
सर्व्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥
श्वानश्च पङ्क्तिदूषश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन ॥"*॥
"तस्मात् परिवृते दद्यात्तिलांश्चान्ने विकीरयेत् ।
तिलैर्व्विरहितं श्राद्धं कृतं क्रोधवशेन च ॥
यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्पन्ति तद्धविः ।
अपाङ्क्तेयानतः पङ्क्त्यां भुञ्जानो नश्च पश्यति ।
तावत् फलाद्भ्रंशयति दातारं तस्य वाऽनिशम् ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिपावन, पुं (पङ्क्तिं श्राद्धोपलक्षे भोजनायोपविष्टानां वेदविद्याविशारदानां ब्राह्मणानां श्रेणीं पुनाति पावयति वा स्वोपवेशनेनेति । पङ्क्ति + पावि + ल्युः ।) श्रेणिपवित्रकर्त्ता । श्राद्धभोजनार्हब्राह्मणः । यथा,—
"इमे हि मनुजश्रेष्ठ । विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्व्व एव हि ॥
सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दश पूरुषः ॥
ऋतुकालाभिगामी च धर्म्मपत्नीषु यः सदा ।
वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥
अथर्व्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
सत्यवादी धर्म्मशीलः स्वकर्म्मनिरतश्च यः ॥
ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
मखेषु च समस्तेषु भवन्त्यवभृथप्लुताः ॥
अक्रोधना ह्यचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
सर्व्वभूतहिता ये च श्राद्धेष्वेतान् निमन्त्रयेत् ॥
एतेषु दत्तमक्षय्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ।
यतयो मोक्षधर्म्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ॥
ये चेतिहासं प्रयताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् ।
ये च भाष्यविदः केचिद्ये च व्याकरणे रताः ॥
अधीयते पुराणं ये धर्म्मशास्त्राणि चाप्युत ।
अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥
उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ।
अग्र्यः सर्व्वेषु वेदेषु सर्व्वप्रवचनेषु च ॥
यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यां तावत् पुनन्ति च ।
ततो हि पावनात् पङ्क्त्या उच्यन्ते पङ्क्तिपावनाः ॥
अशुल्किगशुपाध्यायः स चेद्ग्रासन्न श्रवेत् ।
ऋत्विगभिरनशुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥
अथ चेद्वेदवित् सर्व्वैः पङ्क्तिदोषैर्व्विवर्ज्जितः ।
न च स्यात् पतितो राजन् । पङ्क्तिपावन उच्यते ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ॥
(पञ्चाग्निरप्ययम् । यथाह हारीतः ।
"पञ्च पावनस्तेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।
सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥")

पङ्क्तिरथः, पुं, (पङ्क्तिषु दशसु दिक्षु गतो रथो यस्य ।) दशरथराजः । इति शब्दरत्नावली ॥
तथा च ।
"अयोध्यायां महाराज पुरा पङ्क्तिरथो बली ।
तस्यात्मजो रामचन्द्रः सर्व्वशूरशिरोमणिः ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ (तथा, रघुः ।९।७४।
"नृपतेः प्रतिषिद्धमेव तत्
कृतवान् पङ्क्तिरथो विलङ्घ्य यत् ॥")

पङ्क्तिवीजः, पुं, (पङ्क्तिभूतानि वीजानि यस्य सः ।) बव्वूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्गुः, पुं, (खञ्जति गतिवैकल्यं प्राप्नोतीति । खजि गतिवैकल्ये । "बाहुलकात् कुः । खजयोः पगौ नुमागमश्च ।" उणा० । १ । ३७ । इति पगौ नुमागमश्च । अस्य कक्षाया अत्युच्चतया बहुकालेन राशिभोगादिभोगात् मन्दगतित्वादस्य तथात्वम् ।) शनैश्चरः । इति शब्दमाला ॥ (परिव्राट् । यथोक्तं चिन्तामणौ ।
"भिक्षार्थं गमनं यस्य विण्मूत्रकरणाय च ।
योजनान्न परं याति सर्व्वथा पङ्गुरेव सः ॥")

पङ्गुः, त्रि, (खजि गतिवैकल्ये । बाहुलकात् कुः । खस्य पत्वं जस्य गादेशः नुम् च । उणा० १।३७।) जङ्घावैकल्येन चलनाक्षमः । तत्पर्य्यायः । श्रोणः २ । इत्यमरः ।२।६।४८॥ जङ्घाहीनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते २।५।१२५।
"कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून् व्यङ्गानबान्धवान् ।
पितेव पासि धर्म्मज्ञ । तथा प्रव्रजितानपि ॥"
यानहरणेनैव लोकः पङ्गुर्भवति । यथा, मार्कण्डेये । १५।३१ ।
"पुष्पापहृद्दरिद्रश्च पङ्गुर्यानापहृन्नरः ॥")
अस्य लक्षणं खञ्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पङ्गुलः, पुं, सितकाचाभघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पङ्गुत्वहारिणी, स्त्री, (सेवनेन पङ्गुत्वं पङ्गुत्वं हरति या । पङ्गुत्व + हृ + णिनि + ङीप् ।) शिम्बडीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पच, इ क ततौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर-सक-सेट् । इदित् ।) ततिरिह विस्तारवचनम् । इ क, पञ्चयति धीरो ग्रन्थार्थम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १३ ।
"व्यथयति वृथा मौनं तन्वि ! प्रपञ्चय पञ्चमम् ।
तरुणि । मधुरालापैस्तापं विनोदय दृष्टिभिः ॥")

पच, इ ङ व्यक्तीकारे । (भ्वां आत्म-सक-सेट् ।) इ, कर्म्मणि पञ्च्यते । ङ, पञ्चते स्वगुणं भिक्षुकः । इति दुर्गादासः ॥

पच, ङ औ व्यक्तीकारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्म-सक-अनिट् ।) औ, पक्ता । ङ, पचते स्वगुणं भिक्षुकः । इति दुर्गादासः ॥

पच, डु ञ औ ष पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां उभ-द्विक-अनिट् ।) पाको विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः । डु, पक्त्रिमम् । ञ, पचति पचते तण्डुलानोदनं लोकः । औ, पक्ता । ष, पचा । — इति दुर्गादासः ॥

पच, त्रि पचतीति यः । (पच + "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।" ३ । १ । १३४ । इति अच् ।) पाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ स्वार्थे कनि पचकश्च ॥

पचतः पुं, (पचतीति । "भृमृदृशियजिपर्व्विपच्यमितमिनमिहर्य्योऽतच् ।" उणां ।३।११०। इति अतच् ।) सूर्य्यः । अग्निः । इन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ (परिपक्वे त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६१ । ७ । "पचतं सहीयान् विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥")

पचतिकल्पः स्त्री (ईषदून पचतीति तिङन्तात् कल्पप् ।) ईषदूनस्य पाकस्य कर्त्री । इति व्याकरणम् ॥

पचतपुटः पुं (पचतः पुटमस्य ।) सूर्य्यमणिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पचन्, [त्] त्रि (पचति यः । "लटः शतृ ।" ३ । २ । १२४ । इति शतृप्रत्ययः ।) पाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

पचनं, क्ली (पच्यते इति । पच + भावे ल्युट् ।) पाकः । (यथा, भागवते । ३ । २६ । ४० ।
"द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्द्दनम् ॥"
पच्यतेऽनेन इति पचे करणे ल्युट् । पाकसाधनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ६ । "ये चार्व्वते पचनं सम्भरन्त्युतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु ॥")

पचनः पुं, (पचत्यसौ इति । पच + कर्त्तरि ल्युः ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाककर्त्तरि त्रि ॥

पचनी, स्त्री (सुक्तमणीर्य्यादिकं पच्यतेऽनया । पच + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) वनवीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पचन्ती, स्त्री (ओदनादीन् पचति या । पच + शतृ + स्त्रियां ङीप् ।) पाककर्त्री । इति व्याकरणम् ॥

पचमानः त्रि (पचतेऽसौ इति । "लटः शतृशानचौ" । ३ । २ । १२४ । इति शानच् ।) पाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (पुं वह्निः ॥)

पचम्पचा, स्त्री, (पच पच्य पचति । पचेः खश् ततो मुम् । स्त्रियां टाप् ।) दारुहरिद्रा । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥

पचा, स्त्री, (पच्यते इति पचे षित्वादङ् ततष्टाप् ।) पाकः । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ (पचत्यसौ इति पचाद्यच् स्त्रियां टाप् । पाककर्त्री ॥)

पचिः पुं, (पचतीति । पच + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पचनम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

पचेलिमः, पुं (पचत्यसौ इति । "पच एलिमच् ।" उणां । ४ । ३७ । इति एलिमच् ।) सूर्य्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ कर्त्तरि याप्तेन स्वयं पक्वे त्रि । (स्वयमेव पच्यते पचः कर्म्मकर्त्तरि केलिमप्रत्ययः ।) यथा पचेलिमा माषाः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा स

मनौ । ४ । १७२ । श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः । “यथा भूमिरुप्तबीजमात्रा तदैव प्रचुरपचेलिमफलव्रीहिस्तवकसम्बलिता न भवति ॥”)

पचेलुकः पुं, (पचत्योदनादीन् । पचो बाहुलकादेलुकः ।) सूदः । पाचकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पच्छ, [स] अ, (वीप्सार्थे पादं पादमिति पच्छ्राव ततः शस ।) पादं पादम् । इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

पच्यमानः, त्रि, (पच्यतेऽसौ इति । पच + कर्म्मणि शानच् ।) वर्त्तमानपचनकर्म्मताश्रयः । वर्त्तमानपाकविशिष्टतण्डुलादिः । इति व्याकरणम् ॥

पज, इ रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट-इदित ।) रोधः आवरणम् । पञ्जरः । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

पज्जः, पुं, (पद्भ्यां जातः । पद + जन + कर्त्तरि ड ।) शूद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शूद्रस्य पदजातत्वमुक्तं श्रुतौ यथा,—

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यत् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥”)

पज्झटिका, स्त्री, छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा,

“प्रतिपदयमकितषोडशमात्रा
नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा ।
पज्झटिका पुनरत्र विवेकः
क्वापि न मध्यगुरुर्गण एकः ॥”

उदाहरणं यथा,—

“सरलवतसाश्लिष्टस्कन्ध-
स्खलतरपज्झटिकाकटिबन्धः ।
मौलिचपलशिखिचन्द्रकवृन्दः
कालियशिरसि ननर्त्त मुकुन्दः ॥”

इति छन्दोमञ्जर्य्यां मात्रावृत्ताख्ये ५ स्तवकः ॥ (तथा च भगवच्छङ्कराचार्य्यकृतमोहमुद्गरे ४ ।

“मा कुरु धनजनयौवनगर्व्वं
हरति निमेषात् कालः सर्व्वम् ।
मायामयमिदमखिलं हित्वा
ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा ॥”*॥)

शुद्धघटिका । इति छन्दोमञ्जरीटीका ॥

पञ्च, [न] त्रि, सङ्ख्याविशेषः । पाँच इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, मनुः । ११ । १६५ ।

“पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥”)

तद्वाचकानि यथा । पाण्डवः १ शिवास्यम् २ इन्द्रियम् ३ स्वर्गः ४ प्रनाग्निः ५ महापापम् ६ महाभूतम् ७ महाकाव्यम् ८ महायज्ञः ९ पुराणलक्षणम् १० अङ्गम् ११ प्राणाः १२ वर्गः १३ इन्द्रियार्थः १४ बाणः १५ । इति कविकल्पलता ॥ पञ्चसङ्ख्याविशिष्टे, त्रि । यदुक्तम् । “सङ्ख्या सङ्ख्येये त्वादश त्रिषु ।” इत्यमरः । २ । ९ । ८३ ॥

पञ्चक, त्रि, (पञ्चैव इति स्वार्थे कन् ।) पञ्च । यथा, भाषापरिच्छेदे । ३३ । “सङ्ख्यादिः पञ्चकं कालदिशौ शब्दश्च ते च खे ।” इति ॥ (पञ्च सङ्ख्यापरिमाणमस्य । “तदस्य परिमाणम् ।” ५ । १ । ५७ । इत्यनुवृत्तौ “सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ।” ५ । १ । ५८ । इति पञ्चसङ्ख्यापरिमितमिति सघार्थे कन् प्रत्ययः ।) धनिष्ठादि पञ्चनक्षत्रम् । यथाह चिन्तामणिः ।

“अग्निचौरभयं रोगो राजपीडा धनक्षतिः ।
सङ्ग्रहे तृणकाष्ठानां कृते वस्वादिपञ्चके ॥”

पञ्चभिः क्रीतम् । “सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।” ५ । १ । २२ । इति कन् । पञ्चभिः क्रीते द्रव्यविशेषे ॥)

पञ्चकपालः पुं, पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः । (“संस्कृतं भक्षाः ।” ४।२।१६ । इत्यण् ततो “द्विगोर्लुगनपत्ये ।” ४ । १ । ८८ । इत्यणो लुक् ।) स तु यज्ञविशेषः । यथा । “परा वा एष यज्ञं पशून् वपति योऽग्निमुद्वासयते पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति ।” इत्यादि यजुर्वेदीयश्रुतिः ॥ (पञ्चानां कपालानां समाहारः । परनिपातः ।) कपालपञ्चकं, क्ली ॥

पञ्चकर्म्म, [न] क्ली, (पञ्चानां कर्म्मणां समाहारः ।) पञ्चप्रकारशारीरिकचिकित्साविशेषः । यथा,—

“वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम् ।
पञ्चकर्म्मेदमन्यच्च कर उत्क्षेपणादिकम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भाषापरिच्छेदोक्तानि पञ्चकर्म्माणि । यथा तत्रैव ६ ।

“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च ॥”)

पञ्चकषायः पुं (पञ्चविधः कषायः । अथवा पञ्चानां वृक्षाणां कषायः वल्कलरसः । क्वचित्त्वयं बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते । तत्र तु पञ्च च ते कषायाश्चेति एवमेव ।) महाराष्ट्रीयपञ्चप्रकारकषायद्रव्यम् । यथा,—

“जम्बुशाल्मलिवाट्यालं बकुलं बदरं तथा ।
कषायाः पञ्च विज्ञेया देयाः प्रीतिकराः शुभाः ॥”

इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ॥

पञ्चकृत्यः, पुं, (पञ्च विस्तृतं कृत्यं शाखापल्लवादिकं यस्य ।) पक्तपौठ्टक्ष (?) । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्ली, पञ्च प्रपञ्चितं कृत्यं कार्य्यं सृष्ट्यादिकम् । सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुग्रहात्मकं कार्य्यम् इति भावः । यथाह चिन्तामणिः ।

“यस्मिन् सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुग्रहात्मकम् ।
कृत्यं पञ्चविधं शश्वद्भासते तं गुमः शिवम् ॥”)

पञ्चकोलं, क्ली पाचनविशेषः । यथा,—

“पञ्चकोलं कणामूलं चव्याचित्राग्निनागरैः ।”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः ।

“पञ्चकोलं रसे पाके कटुकं रुचिकृन्मतम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातनुत् ।
गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ अपि च ।

“पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ।
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (पञ्चकोलघृतमुक्तं चरके चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ।

“पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
सक्षारैरर्द्धपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥
कल्कैर्द्विपञ्चमूलस्य तुलार्द्धस्य रसेन च ।
दधिमण्डाढकोपेतं तत्सर्पिर्जठरापहम् ।
श्वयथुं वातविष्टम्भं गुल्मार्शांसि च नाशयेत् ॥”)

पञ्चकोषाः पुं, (पञ्च च ते कोषाश्चेति ।) कोषा इवात्माच्छादकत्वेन कोषाः । ते च पञ्चविधाः । यथा । अन्नविकारत्वात् स्थूलशरीरम् अन्नमयकोषः १ ॥ पञ्चकर्म्मेन्द्रियसहितप्राणपञ्चकं प्राणमयकोषः २ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहितं मनः मनोमयकोषः ३ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहिता बुद्धिः विज्ञानमयकोषः ४ ॥ अहङ्कारात्मकोऽविद्यात्मको वा आनन्दमयकोषः ५ ॥ इति शिवगीतामतम् ॥ * ॥ अपि च ।

“पितृभुक्तान्नजाद्वीर्य्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते ।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोर्द्ध्वं तदभावतः ॥”

इत्यन्नमयकोषः १ ॥

“पूर्णो देहे बलं यच्छन्नक्षाणां यः प्रवर्त्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्ज्जनात् ॥”

इति प्राणमयकोषः २ ॥

“अहन्तां ममतां देहे गृहादौ च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥”

इति मनोमयकोषः ३ ॥

“लीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥”

इति विज्ञानमयकोषः ४ ॥

“काचिदन्तर्मुखावृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥
कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ॥”

इत्यानन्दमयकोषः ५ ॥ इति पञ्चदशी ॥

पञ्चक्षारगणः, पुं, (पञ्चानां क्षाराणां गणः ।) क्षारपञ्चकम् । पञ्चलवणम् । यथा,—

“क्षारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चक्षाराभिधो गणः ।
काचसैन्धवसामुद्रविटसौवर्च्चलैः समैः ॥
स्यात् पञ्चलवणं तच्च रूप्योपेतं षडाह्वयम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चखट्वं, क्ली स्त्री (पञ्चानां खट्वानां समाहारः ।) पञ्चखट्वी समाहृता । इति व्याकरणम् ॥

पञ्चगणयोगः पुं, (पञ्चानां गणो यत्र स एव योगः ।) विदारी गन्धा बृहती पृश्निपर्णी निदिग्धिका श्वदंष्ट्रा एता मिलिताः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चगवं, क्ली स्त्री पञ्चानां गवां समाहारः ॥ (समासे टच् ।) पञ्चगावः समाहृताः । इति व्याकरणम् ॥

पञ्चगवधनः, त्रि, पञ्च गावो धनं यस्य । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पञ्चगव्यं, क्ली (गोर्विकारः गव्यम् । पञ्चगुणितं गव्यम् ।) गोसम्बन्धिपञ्चप्रकारद्रव्यम् । (यथा, मनुः । ११ । १६५ ।

“भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ।
पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥”)

तत्तु गोमयगोमूत्रदुग्धदधिघृतरूपम् । यथा,—
"पञ्चगव्यं दधिक्षीरघृतगोमूत्रगोमयैः ।" इति
शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥ तत्परिमाणं यथा,—
"पलमात्रं दुग्धभागं गोमूत्रं तावदिष्यते ।
घृतञ्च पलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकत्रयम् ॥
दधि प्रसृतमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं स्मृतम् ।
अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इष्यते ॥"
इति गौतमीयतन्त्रम् ॥ * ॥ अपि च ।
"गोशकृद्द्विगुणं मूत्रं पयः स्याच्चतुर्गुणम् ।
घृतं तद्द्विगुणं प्रोक्तं पञ्चगव्ये तथा दधि ॥" * ॥
तस्य पानफलं यथा,—
"पञ्चगव्येन पूतन्तु वाजिमेधफलं लभेत् ।
गव्यन्तु परमं मेध्यं गव्यादन्यन्न विद्यते ॥
सौम्ये मुहूर्त्ते संयुक्ते पञ्चगव्यन्तु यः पिबेत् ।
यावज्जीवकृतात् पापात् तत्क्षणादेव शुध्यति ॥"
गव्यानां देवप्रीतिकरत्वं यथा,—
"दध्ना हि त्रिदशाः सर्व्वे क्षीरेण च महेश्वरः ।
घृतेन पावको नित्यं पायसेन पितामहः ॥
सक्षृदृष्टेन प्रीयन्ते वधाश्चाश्च त्रयोदश ।
तां दत्त्वा चैव पीत्वा च प्रेतो मेध्यस्तु जायते ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
तस्य विशेषो यथा,—
"पयः काञ्चनवर्णायाः श्वेतवर्णोत्थगोमयम् ।
गोमूत्रं ताम्रवर्णाया नीलवर्णाभवं घृतम् ॥
दधि स्यात् कृष्णवर्णाया दर्भोदकसमायुतम् ।
गोमूत्रमाषकाण्यष्टौ गोमयस्य चतुष्टयम् ॥
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश उच्यते ।
घृतस्य माषकाः पञ्च पञ्चगव्यं मलापहम् ॥"
इति गारुडे प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥
पञ्चगुः, त्रि पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः । इति मुग्ध-
बोधव्याकरणे द्विगुसमासः ॥
पञ्चगुप्तः, पुं (पञ्चानामिन्द्रियाणां चापल्यं गुप्तं
यत्र । यद्वा पञ्चानां पदार्थानां गुप्तं गोपनं
यत्र ।) चार्व्वाकदर्शनम् । (करौ चरणौ शिर-
श्चेति पञ्चाङ्गानि गुप्तानि अस्य ।) कच्छपः ।
इति मेदिनी ॥
पञ्चगुप्तरसा, स्त्री, (पञ्चधा गुप्तौ रसोऽस्याः ।)
स्पृक्का । इति राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चचामर, क्ली षोडशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।
यथा,—
"प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥४॥ (अस्योदाहरणमाह तत्रैव ।
"सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्म्मिते
लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ॥
सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर-
स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥")
पञ्चचीरः, पुं, (पञ्च चीराण्यस्य । बौद्धधर्म्माव-
लम्बि-जिनभेदः । पञ्च चीराणि स्वरभेदा अस्य ।)
मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पञ्चचूडा, स्त्री, (पञ्चसङ्ख्यकाः चूडाः शिरोरत्नानि
यस्याः ।) अप्सरोविशेषः । इति पुराणम् ॥
(यथा, रामायणे । ६ । ६२ । ७१ ।
"उर्व्वशी मेनका रम्भा पञ्चचूडा तिलोत्तमा ।
उपानृत्यस्तु काकुत्स्थं प्रहृष्टा रक्षसो वधात् ॥")
पञ्चजनः, पुं, (पञ्चभिर्भूतैर्जन्यतेऽसौ । पञ्च+
जन+कर्म्मणि घञ् । "जनिवध्योश्च" ।७।३।३५।
इति न वृद्धिः ।) पुरुषः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३५५ ।
"सद्भावश्रादिका देयस्तेन श्रीपञ्चलाञ्छिता ।
पञ्च पञ्चजनेन्द्रेण पुरे तस्मिन् निवेशिता ॥")
दैत्यविशेषः । स च सह्लादस्य कृतौ पत्न्यां जातः ।
(यथा, श्रीभागवते । ६ । १८ । १० ।
"सह्लादस्य कृतिर्भार्य्याऽसूत पञ्चजनं ततः ॥"
अपरो दैत्यभेदः । श्रीकृष्ण एनं हत्वा सान्दी-
पनिसुतये अस्य मृतं पुत्रं गुरुदक्षिणास्वरूपं
ददौ । यथा, भागवते । ३ । ३ । २ ।
"सान्दीपनेः सकृत् प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् ।
तस्मै प्रादात् वरं पुत्रं मृतं पञ्चजनोदरात् ॥")
अस्यास्थ्ना पाञ्चजन्यनामा शङ्खो जातः । स च
श्रीकृष्णस्य । यथा,—
"पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ॥"
इत्यादि श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । १५ ॥ (प्रजा
पतिः । यथा, भागवते । ६ । ४ । ५१ ।
"एषा पञ्चजनस्याङ्ग ! दुहिता वै प्रजापतेः ।
असिक्नी नाम पत्नीत्वे प्रजेश ! प्रतिगृह्यताम् ॥"
सगरराजपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १५ । ६ ।
"केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम् ।
राजा पञ्चजनो नाम बभूव स महाबलः ॥"
गन्धर्व्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि पञ्चजन
पदवाच्यानि भवन्ति । इति चिन्तामणिः ॥)
पञ्चजनी, स्त्री, पञ्चानां जनानां समाहारः ततो
ङीप् । इति व्याकरणम् ॥ (विश्वरूपकन्या ।
यथा, भागवते । ५ । ७ । १ । "तद्दुशासनपरः
पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे ॥")
पञ्चजनीनः, पुं (पञ्चसु जनेषु व्यापृतः । दिक-
सङ्ख्ये सञ्ज्ञायामिति समासः । पञ्चजने हितम् ।
पञ्चजनादुपसङ्ख्यानमिति खः । पा । ५ । १ । ९ ।
वार्त्तिके ।) भण्डः । इति हलायुधः ॥ पञ्च
जनसम्बन्धिनि पञ्चजन्या प्रभौ च त्रि ॥
पञ्चज्ञानः, पुं, (पञ्चानां पदार्थानां ज्ञानमस्य ।)
बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
पञ्चतक्ष, क्ली क्ली पञ्चानां तक्ष्णां समाहारः ।
इति व्याकरणम् ॥
पञ्चतत्त्व, क्ली, (पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः ।)
पञ्चभूतम् । इति स्वरोदयः ॥ पञ्चमकारः । मद्य
मांसमत्स्यमुद्रामैथुनरूपम् । यथा,—
"मद्यं मांसं तथा मत्स्यं मुद्रां मैथुनमेव च ।
पञ्चतत्त्वमिदं देवि ! निर्व्वाणमुक्तिहेतवे ॥
मकारपञ्चकं देवि ! देवानामपि दुर्लभम् ॥"
इति कैवल्यतन्त्रे प्रथमपटलः ॥ वैष्णवानां यथा,—
"तत्त्वज्ञानमिदं प्रोक्तं वैष्णवे श्रृणु यत्नतः ।
गुरुतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं मनस्तत्त्वं सुरेश्वरि ! ॥
देवतत्त्वं ध्यानतत्त्वं पञ्चतत्त्वं वरानने ! ।
तत्रादौ श्रीगुरोस्तत्त्वं कथयामि पार्व्वति ! ॥
सतैलं वर्त्तिकायुक्तं देहस्थं ब्रह्मतेजसम् ।
गुरुणा मन्त्रदानेन ततस्तत्र दीपितं भवेत् ॥
देवतायाः शरीरं हि मन्त्रादुत्पद्यते ध्रुवम् ।
अत एव हि तस्यात्मा देवरूपो न संशयः ॥
ईश्वरस्य तु यद्बीज्यं तदेव अक्षयात्मकम् ।
तेन वर्णात्मकं देहं जन्तोरेव न संशयः ॥
मन्त्रवर्णैः सर्व्ववर्णमयास्ते परमेश्वरि ! ।
वर्णतत्त्वमिदं देवि ! सर्व्वस्वं मम यद्भवेत् ॥
स्वयं देवो न चान्योऽस्ति निर्म्मलो देवरूपकः ।
सर्व्वत्र देवतां ध्यायेत् तृणगुल्मलतादिषु ॥
ध्यानेन लभते सर्व्वं ध्यानेन विष्णुरूपकः ।
ध्यानेन सिद्धिमाप्नोति विना ध्यानं न सिध्यति ॥
इति ते कथितं तत्त्वं वैष्णवस्य सुरेश्वरि ! ।
यज्ज्ञानादमरत्वञ्च विष्णुरूपो भवेन्नरः ॥
ते नरा नहि गच्छन्ति कदाचिद्यममन्दिरम् ॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रे १२ पटलः ॥
पञ्चतपाः, [स्] त्रि, (अग्न्यादिभिः पञ्चभिस्तेज-
पदार्थैस्तपति यः । पञ्च+तप+असुन् ।)
अग्निचतुष्टयसूर्य्यपञ्चकसाध्यतपोविशिष्टः । यथा,
"तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते ।
पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥"
इति माघे । २ । ५२ ॥
पञ्चतय, त्रि, (पञ्च अवयवा यस्य । अवयवे
तयप् ।) पञ्चावयवम् । इति व्याकरणम् ॥
पञ्चतन्मात्र क्ली (पञ्चगुणितं शब्दादिभूतसूक्ष्मा-
त्मकं तन्मात्रम् ।) तामसाहङ्कारोत्पन्नमहा-
भूतोपादानकारणशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तदा-
श्रयद्रव्याणि च । इति सांख्यभाष्यम् ॥
पञ्चता स्त्री, (पञ्चानां भूतानां भावः । पाञ्चभौति
कस्य शरीरस्य पञ्चत्वाभावे आरम्भकाणां भूतानां
तद्भावापत्तौ सत्यां औपचारिकत्वात् ।) मृत्युः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥ (यथा, भागवते ।
७ । ८ । ५२ ।
"स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते ।
नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ॥")
देहारम्भकाणां पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानां
स्वांशसङ्क्रमणात् पृथक्त्वम् । इति भरतः ॥ पञ्च-
भावः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ८ ।
१५१ ।
"धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥")
पञ्चतिक्त क्ली (पञ्चगुणितं तिक्तम् ।) तिक्तद्रव्य-
पञ्चकम् । यथा । निम्बामृताव्रषपटोलनिदि-
ग्धिका । इत्यादि चक्रपाणिदत्तः ॥
पञ्चतीर्थी स्त्री (पञ्चानां तीर्थानां समाहारः ।
ङीप् ।) तीर्थपञ्चकम् । यथा । "विषुवद्दिवसे
प्राप्ते पञ्चतीर्थीविधानतः ।" इति तिथितत्त्वम् ।
पञ्चतीर्थान्याह । (तानि च भिन्नदेशे भिन्न-
रूपाणि, तत्र काशीस्थानि । यथा काशीखण्डे ।
१० । ३९—४० ।
"ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्च्चयेत् ।
तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ॥)

पुरुषोत्तमस्थानि यथा,—

"मार्कण्डेये वटे कृष्णे रौहिणेये महोदधौ ।
इन्द्रद्युम्नसरः स्नात्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥"

इति तीर्थतत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च । नानास्थानस्थानि यथा —

"पृथिव्यां यानि तीर्थानि सर्व्वाण्येवाभिषेचनात् ।
ततः पञ्चतीर्थस्नानेन सम नास्त्यत्र संशयः ॥
एकादश्याञ्च विश्रान्तौ द्वादश्यां शौकरे तथा ।
त्रयोदश्यां नैमिषे च प्रयागे च चतुर्द्दशी ॥
कार्त्तिक्यां पुष्करे चैव कार्त्तिकस्य सितासिते ।
कालेष्वेषु नरः स्नात्वा सर्व्वं पापं व्यपोहति ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

पञ्चत्व, क्ली (पञ्चानां क्षित्यादिभूतानां भावः ।) मरणम् । पञ्चानां भावः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("पञ्चधासम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः । पञ्चभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिवेदना" ॥ तथा, भागवते । १ । १५ । ४१ ।

"त्यक्त्वापानं सोत्सर्गं तं पञ्चत्वेऽजुहोदवीत ॥")

पञ्चदश, त्रि, पञ्चदशानां पूरणः । (पूरणे डट् । पञ्चाधिका दश यत्र वा ।) पोनेर इत्यादि भाषा । ततःसङ्ख्यामात्रवाचित्वे नाम्नषट्चतुष्पञ्चान्तोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकशब्दः । (यथा, अथर्व्ववेदे । ११ । ३ । १६ । "पितामहाः पितरः प्रजोपजाः पञ्च पञ्चदशस्ते अस्मि ॥") तिथि । इति कविकल्पलता ॥

पञ्चदशी, स्त्री (पञ्चदशानां पूरणी । डट् । ङीप् ।) पूर्णिमा । अमावास्या । इति मेदिनी ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । १४६ ।

"पञ्चदश्यां चतुर्द्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥"

(पञ्चदशप्रकरणानि सन्त्यस्याम् ।) श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो वेदान्तग्रन्थविशेषः ॥

पञ्चदीर्घ, क्ली, (शरीरस्य स्थितिशास्त्रोक्तलक्षणाक्रान्तपञ्चस्थलं दीर्घं पञ्चसु अवयवेषु दीर्घत्वं कामित्यर्थः ।) शरीरपञ्चावयवलक्षणविशेषः । यथा,—

"बाहू नेत्रद्वय कुक्षिर्द्वे तु नासे तथैव च ।
स्तनयोरन्तरञ्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥"

इति सामुद्रकम् ॥

पञ्चधा, व्य, (पञ्चन् + "सङ्ख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा ।) पञ्चप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । १९ । ३७ ।

"धर्म्माय यशसेऽर्थाय कामाय स्वजनाय च ।
पञ्चधा विभजन् वित्तमिहामुत्र च मोदते ॥")

पञ्चनख, पुं, (पञ्च नखा यस्य ।) हस्ती । कूर्म्मः । इति हेमचन्द्रः ॥ व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ भक्ष्यपञ्चनखा यथा,—

"शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मश्च पञ्चमः ॥"

इति स्मृतिः ॥

(तथाच याज्ञवल्क्यः । १ । १७७ ।

"भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशल्लकाः ।
शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥")

"पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ये प्रोक्ताः कृतजैर्द्विजैः ।
कौशल्यस्त्र शशादीनां तेषां नैकोऽप्यहः कपिः ॥"

इति भट्टिः । ६ । १३१ ॥

पञ्चनद, पुं (पञ्च पञ्चसङ्ख्याकाः नद्यः सन्त्यत्र । समासे टच् ।) पञ्चनदीयुक्तदेशविशेषः । पञ्जाब इति पारस्यभाषा । तस्य नामान्तरम् । वाह्लीकः मद्रदेशश्च । ता नद्यो यथा । शतद्रुः १ विपाशा २ इरावती ३ चन्द्रभागा ४ वितस्ता ५ । इति पुराणम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । २४८ ।

"वद्धः पञ्चनदे जातु दुस्तरे सिन्धुसङ्गमे ॥")

पञ्चानां नदीनां समाहारे क्ली ॥ (यथा, रामायणे । ३ । ४३ । २१ ।

"तत पञ्चनदं कृत्स्नं विचेतव्यं समन्ततः ॥")

तच्च काशीस्थनदीपञ्चकरूपं तीर्थम् । यथा, काशीखण्डे । ५९ । ११३—११६ ।

"किरणाधूतपापे च तस्मिन् धर्म्मनदे शुभे ।
सवन्त्यौ पापसंहर्त्र्यौ वाराणस्यां शुभद्रवे ॥
ततो भागीरथी प्राप्ता तेन दिलीपिना सह ।
भागीरथी समायाता यमुना च सरस्वती ॥
किरणाधूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती ।
गङ्गा च यमुना चैव पञ्चनद्योऽत्र कीर्त्तिताः ।
अतः पञ्चनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥"

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७९ ।

"अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्त्तिताः ॥"

असुरभेदः । यथा, हरिवंशे । १२ । ८८ ।

"हत्वा पञ्चनदं नाम नरकस्य महासुरम् ॥")

पञ्चनिम्ब, क्ली, (पञ्चानां स्वीयपुष्पमूलादिरूपाणां निम्बानां समाहारः ।) निम्बवृक्षस्य-पत्रत्वकपुष्पफलमूलानि । इति राजनिर्घण्टः ॥

"पञ्चनिम्बन्तु तत्पुष्पमूलवल्कफलच्छदैः ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चनी, स्त्री (पञ्चन्ते प्रपञ्चन्ते पाशक्रीडानियमा यत्र । पचि विस्तारे + ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) शारिफलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पाशार छक इति भाषा ॥)

पञ्चनीराजन, क्ली पञ्चानां नीराजनानां समाहारः । पञ्चप्रकारारात्रिकम् । इति कालोत्तरतन्त्रम् ॥ अस्य विवरणं नीराजनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चपक्षी, [न] पुं, (अकारादि-ओकारान्ता अइउएओरूपाः पञ्चस्वराः पक्षिणः पक्षिस्वरूपा यत्र ।) पारिभाषिकपक्षिपञ्चकद्वारा त्रिकालबोधकशास्त्रग्रन्थः । यथा,—

"प्रणम्य श्रीमहादेवं सर्व्वशास्त्रविशारदम् ।
भविष्यदर्थबोधाय पप्रच्छ कुम्भयोनिः सदा ॥
तेषां वचनमाकर्ण्य निजगाद महेश्वरः ।
त्रिकालज्ञानबोधार्थं पञ्चपक्षी प्रदर्शते ॥
अनेन शास्त्रसारेण लोके कालत्रयं प्रति ।
शुभाशुभानि दृश्यन्ते सर्व्वकार्य्येषु निश्चितः ॥
आगतं प्रच्छकं दृष्ट्वा दैवज्ञः सावधानतः ।
यद्यत् करोति कर्म्माणि तस्मात् सर्व्वं विचारयेत् ॥
ऊर्द्ध्वावलोकने जीवस्त्वधोदृष्टौ तु मूलकम् ।
समदृष्टौ भवेद्धातुरेताश्चिन्ताप्रभेदतः ॥"

तत्र ।

"ललाटे पुत्त्रचिन्ता स्यात् कामचिन्ता च कण्ठके ।
बाहुभ्यां वस्तुचिन्ता च व्याधिचिन्ता तथोदरे ॥
कटौ विच्छेदचिन्ता च शत्रुचिन्ता च गुह्यके ।
दुःखचिन्ता भवेत् पादे एते चिन्ताप्रभेदकाः ॥" * ॥

अपरञ्च ।

"अक्षरं पक्षिभुक्तञ्च दिग्दैवतदिनानि च ।
कालं वर्णं बलं मित्रं धातुमूलादिकं क्रमात् ॥
आरूढप्रश्नलग्नेभ्यः प्रथमाक्षरतोऽपि वा ।
प्रच्छकस्य वचः श्रुत्वा याह्यो वर्णः स्वरस्तथा ॥ * ॥
स्वरेण कल्पयेद्वारं वारात् पक्षी प्रजायते ।
पक्षिणो जायते वाक्यं वाक्याच्च फलसम्भवः ॥" * ॥

"अकारादिरोकारान्ताः स्वराः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
भुक्त्यर्थं कल्पयेद्रूपं स्वरास्ते पक्षिरूपिणः ॥
अकारः श्येन आख्यातः इकारः पिङ्गलस्तथा ।
उकारो वायसश्चैव एकारस्ताम्रशेखरः ।
ओकारो नीलकण्ठश्च स्वरास्ते पक्षिसंज्ञकाः ॥
अकारः पूर्व्वदिग्भागे इकारश्चैव दक्षिणे ।
उकारः पश्चिमे ज्ञेय एकारश्चोत्तरे तथा ॥
शेषस्थानेषु सर्व्वेषु ओकारस्तु प्रकीर्त्तितः ।
शकुनानां क्रियागत्या ज्ञूते युद्धे जयाजयौ ॥
प्राक्श्येनः पिङ्गलो याम्ये पश्चिमे काक उच्यते ।
उत्तरे ताम्रचूडश्च कलापी मध्यगः स्मृतः ॥
इच्छाक्षरकेशीनान् ककारादींस्तु विन्यसेत् ।
अकारादिषु हान्तांस्तानेकैकं षट् परिक्रमात् ॥
अस्वरे कङ्छडा वर्णा धभवाश्च भवन्ति हि ।
खजढा नमशा वर्णा इकारे परिकीर्त्तिताः ।
गझता पयषा वर्णा उस्वरे स्युर्यथाक्रमम् ॥
घटथा फरसा एते वर्णा एस्वरमाश्रिताः ।
चठदा बलहा वर्णा ओस्वरे परिकीर्त्तिताः ॥ * ॥
प्रथमे रविभौमौ च द्वितीये चन्द्रचन्द्रजौ ।
तृतीये जीववारश्च चतुर्थे भृगुवासरः ॥
पञ्चमे मन्दवारश्च पक्षिणां क्रमशो लिखेत् ।
नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात् ॥
अकारे मेषसिंहालिः इः कन्यायुग्मकर्कटाः ।
उकारे चापमीनौ च एकारे च तुलाष्टमौ ॥
ओकारे मृगकुम्भौ च एवं राशिंश्च संलिखेत् ।
स्वराधः स्थापयेत् खेटान् राशौ यो यस्य नायकः ॥
अकारे सप्त ऋक्षाणि रेवत्यादिक्रमेण च ।
पञ्च पञ्च इकारादावेवञ्च स्वरोदये ॥ * ॥
प्रथमे चाश्विनी पूर्व्वं मघानक्षत्रमुच्यते ।
अतः क्रमात् द्विषट् चैव पञ्च पञ्च च तारकाः ॥ *
स्वराणाञ्च क्रमेणैव देवताः परिकीर्त्तिताः ।
ईश्वरः पवनश्चैव इन्द्राकाशौ सदाशिवः ॥ * ॥
प्राच्यां पृथ्वी गुरुश्चैव याम्यां शुक्रो जलं तथा ।
अङ्गारकः पश्चिमेऽग्निर्बुधो वायुस्तथोत्तरे ॥
सूर्य्यपुत्त्रस्तथाकाशे ऊर्द्ध्वमेवं लिखेत्ततः ।
क्षितौ ब्रह्मा जले विष्णुस्तथा वह्नौ हुताशने ॥
ईश्वरः पवने चैव तथाकाशे सदाशिवः ।
भूतौ मयूरः कुक्कुटा वर्त्तमानकाः ॥

बलिभुक्श्येनकौ ख्यातौ भविष्यन्तौ सुनिश्चितम् ।
श्येनो हिरण्यवर्णश्च पिङ्गलः शुक्लवर्णकः ॥
काको रक्तोऽसितश्चित्रः कुक्कुटः श्यामलः शिखी ।
काको बलीयान् सर्व्वेभ्यस्तस्मात् श्येनो हि दुर्ब्बलः ॥
कुक्कुटो दुर्ब्बलस्ताभ्यां पिङ्गलस्तेभ्य ऊनकः ।
सर्व्वेभ्यो दुर्ब्बलः पक्षी नीलकण्ठो न संशयः ॥
बली मयूरात् कुजस्तु ताम्रचूडस्तयोर्ब्बली ।
एतेभ्यो बलवान् श्येनश्चतुर्णां वायसो बली ॥ * ॥
मित्रं मयूरः श्येनस्य मयूरस्य च पिङ्गलः ।
ताम्रचूडस्य सुहृदौ मयूरपिङ्गलौ तथा ॥
वायसस्यापि मित्रं स्यात् शिखी भवति सर्व्वदा ।
सुहृदौ पिङ्गलश्येनौ मयूरस्याग्रशेखरौ ॥ * ॥
काककुक्कुटश्येनाश्च पिङ्गलस्य च विद्विषः ।
मयूरस्य रिपू नित्यं सर्व्वदा श्येनवायसौ ॥
भवतः श्येनकाकौ द्वौ ताम्रचूडस्य विद्विषौ ।
काकस्य शत्रवो नित्यं पिङ्गलश्येनकुक्कुटाः ॥ * ॥
ऊर्द्ध्वदृष्टिर्भवेत् जीवो ह्यधोदृष्टिस्तु मूलकम् ।
समदृष्टिर्भवेद्धातुरेते चिन्ताप्रभेदकाः ॥ * ॥
श्येनो मूलं तथा कुक्को जीवो धातुश्च वायसः ।
कुक्कुटो मूलजीवौ च मूलधातू शिखण्ड्यपि ॥ * ॥
श्येनो नरो वधूः कुजः पुरुषो वायसस्तथा ।
कुक्कुटः स्त्री पुमांश्चैव शिखी नपुंसकस्तथा ॥ * ॥
श्येनकुजौ द्विजश्रेष्ठौ महीपालस्तु वायसः ।
ताम्रचूडो वणिक् शूद्रो नीलकण्ठस्तथान्त्यजः ॥ * ॥
चतुष्पात् पिङ्गलो ज्ञेयो द्विपदौ श्येनवायसौ ।
ताम्रचूडो बली श्रृङ्गी शिखण्डी पक्षिजीवकः ॥ * ॥
श्येनो मुखं कण्ठबाहू कुजो वक्षस्तु वायसः ।
कुक्कुटः पृष्ठभागः स्यात् शिखी पादयुगं क्रमात् ॥ *
श्येनो भूम्यां धनं ज्ञेयं पिङ्गलो जलपङ्कयुक् ।
वायसस्तृणसङ्घाते कुक्कुटो भस्मनावृतम् ॥
श्येनः शिखी गृहानर्थं बन्धुस्थानेषु निश्चितम् ।
स्वग्रामे श्येनकुजौ तु वायसो बन्धुमाप्नुयात् ॥
कुक्कुटः परदेशे च परग्रामे तथा शिखी ।
कुजस्तु दशहस्ते च त्वर्द्धक्रोशे तु कुक्कुटः ॥
द्विक्रोशे तु तथा काकः श्येनः क्रोशे तु पूर्ब्बतः ।
मयूरो योजने चेति तथैवं दूरनिश्चयः ॥ * ॥

भुक्तौ च मासो गमने च पक्षो
राज्ये दिनानि त्वयनन्तु सुप्ते ।
मृते च वर्षं शकुनस्य चर्य्या
कालप्रमाणं मुनयो वदन्ति ॥

शुक्रे चन्द्रे गुल्मवल्ली लताकन्दौ बुधे तथा ।
पत्रं गुरौ फलं सूर्य्ये मूलञ्च रविजे कुजे ॥ * ॥
शुक्रे चन्द्रे भवेद्रौप्यं बुधे स्वर्णसुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्य्ये मौक्तिकमेव च ॥
भौमे ताम्रं शनौ लौहं राहावस्थीनि कीर्त्तयेत् ।
एतेषां धातुभेदञ्च वाराणामुदयक्रमात् ॥ * ॥
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
रवौ चतुष्पदस्थानमिष्टकानिलयो बुधे ॥
दग्धस्थानं कुजे प्रोक्तं शनौ राहौ च वाह्यभूः ।
अमीभिश्चिह्नैः स्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ॥ * ॥
रवौ भौमे च भेरुण्डो मयूरो वायसः शनौ ।
पादायुधः शिखी शुक्रे काककुजौ गुरौ तथा ॥
कुजकुक्कुटाविन्दुजौ क्रमोऽयं शुक्लकृष्णयोः ।
यस्य वारस्य यः पक्षी तदादि गणयेद्बुधः ॥
दिनपक्षी कार्य्यरूपी प्रश्नपक्षी फलप्रदः ।
दिनेषु शुक्लपक्षे यत् कृष्णे रात्रिषु तत्तथा ॥
कृष्णे दिनेषु यद्यत्तत् शुक्ले रात्रिषु योजयेत् ।
बालः कुमारस्तरुणो वृद्धो मृत इति क्रमात् ॥
घटिका षट् षडेव हि फलमेषामुदीरितम् ।
किञ्चिल्लाभकरो बालः कुमारश्चार्द्धलाभदः ॥
तरुणो राज्यदो वृद्धो हानिदो मृत्युदो मृतः ।
भोजनं गमनं राज्यं निद्रा मरणमेव च ॥
एकान्तरे भवेत् कृष्णे शुक्ले स्यात् क्रमशो विदुः ।
पक्षिणां क्रमशो ज्ञात्वा फलं ब्रूयात् यथा तथा ॥
गणयेत् पञ्चपक्ष्यादौ जातभूतगणाद्यपि ॥”
शुक्लपक्षे ॥ * ॥ ततः कृष्णपक्षे ।
“भोजनं मरणञ्चैव निद्रा राज्यं तथैव च ।
गमनं पञ्चपक्षाणां कृष्णपक्षे क्रमो दिवा ॥ * ॥
राज्यं सुभिक्षमक्षोभं नष्टलाभं सदा जयम् ।
रोगमुक्तं महालाभं पक्षिणां भुक्तिलक्षणम् ॥ * ॥
अनायासेन दृष्टिः स्यादिष्टधनसञ्चयः ।
भूलाभो रोगनाशश्च यात्रासिद्धी रणे जयः ॥
दूरादागमनं योगः प्रयाणे पक्षिलक्षणम् ।
राज्योदये यदि प्रश्नो लाभार्थे स्वल्पलाभदः ॥
रुजानां चिररोगः स्यात् याने हानिः क्षयो रणे ।
पुरग्रामप्रवेशश्च गमनं कलहं तथा ।
मनश्चञ्चलमारोग्यं गमनेषु विचारयेत् ॥ * ।
राज्यलाभो जयः सौख्यमक्षोभं रोगनाशनम् ।
सुभिक्षं बहुवृष्टिश्च पक्षिणां राज्यलक्षणम् ॥ * ॥
यात्राहानिरनावृष्टिः कार्य्यहानिरदर्शनम् ।
व्याधिश्च दीर्घरोगश्च पक्षिणां सुप्तिलक्षणम् ॥
अपमृत्युभयञ्चैव सर्व्वकार्य्यविनाशनम् ।
एतदेव फलं ब्रूयात् पक्षिणां मृत्युलक्षणम् ॥ * ॥
श्येने भोक्तरि काकस्तु पान्थो राजा भुजङ्गभुक् ।
स्वप्नावस्थां गतः कुजः परासुस्ताम्रशेखरः ॥ * ॥
काके भोक्तरि केकी तु पान्थः स्यात् पिङ्गलो नृपः ।
ताम्रचूडस्तथा स्वापी श्येनः कालवशं गतः ॥ * ॥
मयूरे भोक्तरि तथा कुजो यात्रावशं गतः ।
महीपः कुक्कुटः श्येनः स्वापी काको वशं गतः ॥
कुजे भोक्तरि पान्थस्तु कुक्कुटः श्येनको नृपः ।
काको निद्रावशं यातो मयूरो मरणं गतः ॥ * ॥
कुक्कुटे भोक्तरि श्येनः पान्थो राजा तु वायसः ।
शिखी निद्रावशं यातः पिङ्गलः कालमाप्नुयात् ॥”
इति कृष्णपक्षस्य दिवाक्रमः शुक्लपक्षस्य रात्रिक्रमश्च ॥ स्वरोऽपि यथा । अनुमोदिते । उन्मोदितेन । ओमित्येवायुः । इत्येव जुहो । एवमुक्तोऽस्मि ॥ * ॥
“श्येने भोक्तरि कुजः स्यात् पान्थः काको महीपतिः ।
ताम्रचूडो निद्रितश्च शिखी कालवशं गतः ॥ * ॥
मयूरे भोक्तरि श्येनः पान्थः कुजो महीपतिः ।
स्वप्नावस्थां गतः काकस्ताम्रचूडो मृतस्तथा ॥ * ॥
कुक्कुटे भोक्तरि शिखी सदा गमनमाप्नुयात् ।
श्येनो महीपतिः कुजः स्वापी काको मृतिं गतः ॥ * ॥
काके भोक्तरि यात्रायां ताम्रचूडः शिखी नृपः ।
निद्राया रमते श्येनः कुजः कालवशं गतः ॥ * ॥
कुजे भोक्तरि यात्रायां वायसः कुक्कुटो नृपः ।
नीलकण्ठस्तथा स्वापी श्येनो मृत्युवशं गतः ॥”
इति शुक्लपक्षस्य दिवाक्रमः कृष्णपक्षस्य रात्रिक्रमश्च ॥ * ॥ स्वरोऽपि यथा । अहिपुरेभो । गोकरिपुरे । एकोनरिपु । उपेन्द्रो हरिः । विष्णुस्ते लोक ॥ * ॥
“इत्युक्तं पक्षिणां कार्य्यं लाभालाभं शुभाशुभम् ।
येन विज्ञानमात्रेण त्रिकालज्ञो भवेन्नरः ॥
तावद्गर्ज्जन्ति शास्त्राणि शकुनानामनेकशः ।
यावन्न श्रूयते पक्षिशकुनं शङ्करोदितम् ॥”
इति श्रीमहादेवविरचितं पञ्चपक्षिशाकुनं समाप्तम् ॥

पञ्चपर्णिका, स्त्री, (पञ्च पञ्च पर्णान्यस्याः । ततः कप् कापि अत इत्वम् ।) गोरक्षीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चपल्लव, क्ली, (पञ्चानां पल्लवानां समाहारः ।) आम्रादिपत्रपञ्चकम् । यथा,—
“आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकबिल्वयोः ।
गन्धकर्म्मणि सर्व्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वैदिककर्म्मणि घटोपरिदेयपञ्चपल्लवं यथा,— आम्राश्वत्थवटप्लक्षोदुम्बराणि । तान्त्रिककर्म्मणि पञ्चपल्लवं यथा,—
“पनसाम्रं तथाश्वत्थं वटं बकुलमेव च ।
पञ्चपल्लवमुक्तञ्च मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

पञ्चपात्र, क्ली, पञ्चानां पात्राणां समाहारः । इति व्याकरणम् ॥ पञ्चपात्रकरणकपार्व्वणविधिकश्राद्धम् । तत्तु अन्वष्टकाश्राद्धम् । अमावस्यामृतप्रेतपक्षमृतसांवत्सरिकसपिण्डीकरणञ्च । इति शोकप्रचिह्नम् ॥

पञ्चपित्त, क्ली, (पञ्चविधं पित्तम् ।) पित्तपञ्चकम् । यथा,—
“वराहच्छागमहिषमत्स्यमायूरपित्तकम् ।
पञ्चपित्तमिति ख्यातं सर्व्वेष्वेव हि कर्म्मसु ॥”
इति वैद्यकम् ॥

पञ्चप्रदीप, पुं, (पञ्चसंख्यकाः प्रदीपा यत्र ।) पञ्चदीपयुक्तारात्रिकम् । यथा,—
“कुर्य्यात् सप्तप्रदीपेन शङ्खघण्टादिवाद्यकैः ।
हरेः पञ्चप्रदीपेन बहुशो भक्तितत्परः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १ ७ अध्यायः ॥

पञ्चप्रासाद, पुं, (प्रसीदन्ति मनांसि अत्र । प्र + सद् + अधिकरणे घञ् । “उपसर्गस्य दीर्घत्वं क्वचिद्घञादौ क्वचिद्भवेत् ।” इति वचनात् दीर्घः । पञ्चचूडान्वितः प्रासादः । मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) देवगृहविशेषः । पञ्चरत्न इति ख्यातः । यथा,—
“पञ्चेष्टकचितं रम्यं पञ्चप्रासादसंयुतम् ।
कारयित्वा हरेर्धाम धूतपापो व्रजेद्दिवम् ॥”
इत्यग्निपुराणम् ॥

पञ्चबन्ध पुं (पञ्चमः बन्धः भागो यत्र।) नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशदण्डः। यथा,—

"आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते॥"

आगमः। रिक्थक्रयादिना। उपभोगेन च नष्टं ... तत्रैव नष्टमपहृतं वेत्यपि। भाव्यं भावनीयं तेन स्वामिना। अतोऽन्यथा तेन स्वामिना नाविभाविते। पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो नाष्टिकेन राज्ञे देयः। इति मिताक्षरा॥

पञ्चभद्र, पुं, (पञ्चसु अङ्गेषु भद्रं शुभं पुष्पितत्वात्।) पञ्चस्थानेषु पुष्पितोऽश्वविशेषः। यथा,—

"पञ्चभद्रस्तु ... पुष्पितः॥"

इति हेमचन्द्रः॥ ... यथा,—

"हृत्पृष्ठे ...
... ...
... राजा
... पञ्चभद्रः॥"

इति शार्ङ्गधरः॥

पञ्चभूत, क्ली, पञ्चानां भूतानां क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योम्नां समाहारः। (केचित्तु सज्ञाप्रयुक्तत्वात् पञ्च च तानि भूतानि चेति कर्म्मधारयसमासमाहुस्तन्न तु एकवचनस्थित्यन्यथाभावः।) अस्योत्पत्तिर्यथा।

"अव्यक्तादहङ्कारस्त्रिविधः समभवत्।
वैकारिकादहङ्कारादेवा वैकारिका दश॥
दिग्वाताकप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः।
तैजसादिन्द्रियाण्यासंस्तन्मात्रा क्रमयोगतः।
भूतादिकादहङ्कारात् पञ्चभूतानि जज्ञिरे॥"

इति शारदायां प्रथमपटलः॥ *॥

"महतोऽहङ्कारस्त्रिविधः स्यात् सत्त्वादिगुणयोगतः।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च इति स्मृतः॥
भूतानां ... पृथक्तत्त्वाद्युपायतः।
वैकारिकाद्विनिष्क्रान्ता देवा वैकारिका दश स्मृताः॥
इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिताः।
तथापरं मनस्तत्त्वं सङ्कल्पविकल्पकम्॥
तैजसादेव सञ्जातमिन्द्रियाणि तथा दश।
भूतादेः पञ्चतन्मात्राण्यासन् भूतमतः परम्॥"

इति राघवभट्टधृतम्॥ *॥

"शब्दादेरामसुष्ठुतस्तेन वायु
स्तापौ ... स्थिरेते रसाद्यः।
... धरा
भूतः पञ्च स्युर्गुणैर्ना क्रमेण॥"

इति प्रपञ्चसारे प्रथमपटलः॥ *॥

"आकाशाज्जायते वायुर्वायोरुत्पद्यते रविः।
रवेरुत्पद्यते तोयं तोयादुत्पद्यते मही॥"

(यथा च श्रुतिः।

"तस्मादेतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः। आकाशाद्वायुः वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथ्वी समजायत॥"

एतच्च पञ्चभूतक्रमं मनुनाप्युक्तम्। १। २०। यथा,—

"आद्याद्यस्य गुणन्त्वेषामवाप्नोति परः परः।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः॥"

अत्र कुल्लूकभट्टः।

"आद्याद्यस्याकाशादेर्गुणं शब्दादिकं वाय्वादिः परः परः प्राप्नोति। एतदेव स्पष्टयति यो य इति येषां मध्ये यो यो यावतां पूरणो यावतिथः वतोरिथुक् स स द्वितीयादिः द्वितीयो द्विगुणः तृतीयस्त्रिगुणः इत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः। एतेनेतदुक्तं भवति। आकाशस्य शब्दो गुणः वायोः शब्दस्पर्शौ तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः भूमेः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति॥)

तस्य लयप्रकारो यथा,—

"मही सलीयते तोये तोयं सलीयते रवौ।
रविः सलीयते वायौ वायुर्नभसि लीयते।
पञ्चतत्त्वाद्भवेत् सृष्टिस्तत्त्वे तत्त्वं विलीयते॥"

इति ब्रह्मज्ञानतन्त्रनिर्व्वाणतन्त्रे॥ *॥

तदुद्भवास्थ्यादि यथा,—

"अस्थिमांसनखाश्चैव नाडी त्वक् चेति पञ्चमम्।
पृथ्वीपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम्॥
मलं मूत्रं तथा शुक्रं श्लेष्मा शोणितमेव च।
तोयपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम्॥
हासो निद्रा क्षुधा चैव भ्रान्तिरालस्यमेव च।
तेजःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम्॥
धारणं चालनं क्षेपः सङ्कोचः प्रसरस्तथा।
वायुपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम्॥
कामक्रोधस्तथा लोभस्तथा मोहश्च पञ्चमः।
नभःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम्॥"

इति ब्रह्मज्ञानतन्त्रे प्रथमपटलः॥ *॥

पञ्चभूतनक्षत्राणि यथा,—

"धनिष्ठा रेवती ज्येष्ठानुराधा श्रवणा तथा।
अभिजिच्चोत्तराषाढ़ा पृथ्वीतत्त्वमुदाहृतम्॥
पूर्व्वाषाढ़ा तथाश्लेषा मूलार्द्रा चैव रोहिणी।
उत्तरभाद्रपदा तोयमापस्तत्त्वमभीप्सितम्॥
भरणी कृत्तिका पुष्या मघा पूर्व्वा च फल्गुनी।
पूर्व्वभाद्रपदा स्वाती तेजस्तत्त्वमिति प्रिये॥
विशाखोत्तरफल्गुन्यौ हस्ता चित्रा पुनर्व्वसुः।
अश्विनी मृगशीर्षा च वायुतत्त्वमुदाहृतम्॥"

इति स्वरोदयः॥

पञ्चम क्ली, मैथुनम्। यथा,—

"भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यद्भवेत् प्रिये।
तस्य नाम भवेद्देवि पञ्चमं परिकीर्त्तितम्॥"

इति समयाचारतन्त्रे द्वितीयपटलः॥

पञ्चम, त्रि, पञ्चानां पूरणः। (पूरणे डट् तस्य मान्तादिति मट्।) मासः इत्यादि भाषा। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः। ८। १२५।

"उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च॥")

रुचिरः। दक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

पञ्चम, पुं, पञ्चानां स्वराणां पूरणः। तन्त्रीकण्ठोत्थितस्वरविशेषः। इत्यमरः॥ स तु षड्जादिसप्तस्वराणां पञ्चमः स्वरः। तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"वायुः समुद्गतो नाभेरुरोहृत्कण्ठमूर्द्धसु।
विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते॥"

इति तट्टीकायां भरतः॥ अपि च।

"प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च।
एतेषां समवायेन जायते पञ्चमः स्वरः॥"

इति सङ्गीतदामोदरः॥ अस्य जातिः औडवः। पञ्चस्वरमिलित इति यावत्। अस्य कूटतानाः विंशत्यधिकशतम् १२० प्रत्येकताने चत्वारिंशत् ४०। समुदायेन चतुःसहस्राष्टशतानि ४८०० तानाः भवन्ति। अस्योच्चारणजातिः पिकः। उच्चारणस्थानम् उरः गलः शिरश्च। व्याकरणमते अधरः। अयं विप्रवर्णः। इति सङ्गीतरागविवेकजाख्यम्॥ अस्य रूपं इन्द्ररूपतुल्यम्। वर्णः श्यामः। स्थानं क्रौञ्चद्वीपम्। देवता महादेवः। वारो बृहस्पतिः। समयस्तु त्रिंशत्पलाधिकाष्टौ घटिकाः। श्रुतयश्चतस्रः क्षितिः रक्ता सन्दीपनी आलापिनी च। मूर्च्छनास्तिस्रः यमनी निर्म्मली कोमला च। इति सङ्गीतनारायणम्॥ *॥ रागभेदः। इति मेदिनी॥ अयं कल्लिनाथमते सोमेश्वरमते च षड्रागाणां मध्ये तृतीयरागः। सोमेश्वरमते अस्य गानसमयः शरदृतुः प्रातःकालश्च। कल्लिनाथमते अस्य रागिण्यः षट्। यथा, त्रिवेणी १ स्तम्भतीर्था २ आभीरी ३ ककुभ ४ वराटी ५ सावेरी ६। सोमेश्वरमते तु विभाषा १ भूपाली २ कार्णाटी ३ वडहंसिका ४ मालश्री ५ पटमञ्जरी ६। अस्मिन् रागे गान्धारस्वरस्तीव्रः। ऋषभपञ्चमौ स्वरौ लुप्तौ। षड्जस्वरः ग्रहांशन्यासः। स च हनूमन्मते भरतमते च भैरवरागस्याष्टमपुत्रः। इति सङ्गीतशास्त्रम्॥

पञ्चमकार क्ली (पञ्चसंख्यकं मकारं तत्त्वं यत्र। मद्यं मांसमित्यादिषु आदौ मकारस्थितेस्तथात्वम्।) मकारपञ्चकम्। पञ्चतत्त्वम्। तत्तु मुद्रामैथुनमद्यमांसमत्स्यरूपम्। यथा,—

"मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च।
पञ्चतत्त्वमिदं देवि! निर्व्वाणमुक्तिहेतवे।
मकारपञ्चकं देवि! देवानामपि दुर्लभम्॥"

इति गुप्तसाधनतन्त्रे ७ पटलः॥ *॥

"मद्यैर्मांसैस्तथा मत्स्यैर्मुद्राभिर्मैथुनैरपि।
स्त्रीभिः सार्द्धं महासाधुरर्च्चयेज्जगदम्बिकाम्॥
अन्यथा च महानिन्दा गीयते पण्डितैः सुरे।
कायेन मनसा वाचा तस्मात्तत्त्वपरो भवेत्॥"

इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः॥ *॥

"या सुरा सर्व्वकार्य्येषु कथिता भुवि सिद्धिदा।
तस्या नाम भवेद्देवि! तीर्थं परमदुर्लभम्॥
शूद्राणां भक्ष्ययोग्यानां मांसं देवनिर्म्मितम्।
वेदमन्त्रैर्विधिवत् प्रोक्ता या शुद्धिरुत्तमा॥
भक्ष्ययोग्याश्च कथिता ये ये मत्स्या वरानने!।
ते ते च मया प्रोक्ता मीना सिद्धिप्रदायकाः॥

पृथुकास्तण्डुला भृष्टा गोधूमचणकादयः ।
तस्य नाम भवेद्देवि ! मुद्रा मुक्तिप्रदायिनी ॥
भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यद्भवेत् प्रिये ! ।
तस्य नाम भवेद्देवि ! पञ्चमं परिकीर्त्तितम् ॥
प्रथमन्तु भवेन्मद्यं मांसञ्चैव द्वितीयकम् ।
मत्स्यञ्चैव तृतीयं स्यान्मुद्रा चैव चतुर्थिका ॥
पञ्चमं पञ्चमं विद्यात् पञ्च ते नामतः स्मृताः ॥”
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
अथ मत्स्यादिव्युत्पत्तिः ।
“मायामलादिशमनान्मोक्षमार्गनिरूपणात् ।
अष्टदुःखादिविरहान्मत्स्येति परिकीर्त्तितः ॥
माङ्गल्यजननाद्देवि ! संविदानन्ददानतः ।
सर्व्वदेवप्रियत्वाच्च मांस इत्यभिधीयते ॥
पञ्चमं देवि ! सर्व्वेषु मम प्राणप्रियं भवेत् ।
पञ्चमेन विना देवि ! चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
यदि पञ्चमकारेषु भ्रान्तिञ्चेत् कुरुते प्रिये ! ।
तस्य सिद्धिः कथं देवि ! चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
आनन्दं परमं ब्रह्म मकारास्तस्य सूचकाः ॥”
इति कुलार्णवतन्त्रे पञ्चमखण्डे १७ उल्लासः ॥ * ॥
तेषां शोधनादिकं बाहुल्यभिया लोकमोह-
भयाच्च नोक्तम् ॥

पञ्चमहायज्ञाः, पुं, (पञ्चविधा महायज्ञाः ।) गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चप्रकारनित्यकर्म्माणि । यथा,—
“पाठो होमश्चातिथीनां सपर्य्या तर्पणं बलिः ।
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥”
इत्यमरः । २ । ७ । १४ ॥
(तथा च मनुः । ३ । ६८-७ ।
“पञ्च सूना गृहस्थस्य चूल्ली पेषण्युपस्करः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥
तासां क्रमेण सर्व्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।
पञ्चकॢप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”)

पञ्चमारः, पुं, (पञ्चसु इन्द्रियेषु म्रियते आसक्तो भवतीति । पञ्च + मृ + कर्त्तरि घञ् ।) बल-देवपुत्त्रः । इति शब्दमाला ॥

पञ्चमास्यः, पुं, (पञ्चमो रागः स्वरो वा आस्ये यस्य । “कोकिलः पञ्चमं वदेत् ।” इत्युक्तेरस्य तथात्वम् ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

पञ्चमी, स्त्री, (पञ्चानां पाण्डवानां इयम् । अथवा पञ्च पतीन् मिनोति सेवास्नेहादिभिर्बध्नाति या । पञ्च + मी + क्विप् । मीधातुरत्र बन्धार्थः ।) पाण्डवपत्नी । द्रौपदी । इति मेदिनी ॥ (पञ्चानां पूरणी डट् ततो मट् स्त्रियां ङीप् ।) शारि-फलकः । पाशार छक् इति भाषा । इति भूरि-प्रयोगः ॥ * ॥ तिथिविशेषः । सा च चन्द्रस्य पञ्चमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षितकालश्च । मल्लिकाकारसङ्केतेन शुक्लपक्षे ५ कृष्णपक्षे २ एतदङ्कबोधिता ॥ * ॥ अथ पञ्चमीव्यवस्था । सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या युग्मात् ।
“पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या चतुर्थीसहिता विभो ! ॥”
इति स्कन्दपुराणाच्च ॥ * ॥

अथ नागपञ्चमी । यथा,—देवीपुराणे ।
“शुभे जनार्द्दने सुप्ते पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसादेवीं स्नुहीविटपसंस्थिताम् ॥
पद्मनाभे गते शय्यां देवैः सर्व्वैरनन्तरम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगी ॥”
दवैरिति सहार्थे तृतीया । तथा,—
“देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान्महोरगान् ।
क्षीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्व्वविषापहम् ॥”
एवं गारुडे तथैव नागानाह ।
“अनन्तं वासुकिं पद्मं शङ्खं कम्बलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रञ्च शङ्खकम् ॥
कालीयं तक्षकञ्चैव पिङ्गलं मासि मासि च ।
यजेत्तानसिते नागान् दष्टमुक्तो दिवं व्रजेत् ॥”
पुराणान्तरेऽपि ।
“अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः ।
कुलिकः ककटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
पुराणान्तरेऽपि ।
“शेषः पद्मो महापद्मः कुलीरः शङ्खपालकः ।
वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ।
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥”
अन्यच्च ।
“योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
पुष्पवद्धारयेन्मूर्द्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥”
इत्यनेन ओँकारपूर्व्वेण मत्स्यपुराणोक्तेनानन्तं पूजयेत् । रत्नाकरे ।
“पिचुमर्द्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनोदरे ।
स्वयञ्चापि तदश्नीयाद्ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ॥” * ॥
अथ श्रीपञ्चमी । भविष्योत्तरे । माघशुक्लपञ्चमीमधिकृत्य,—
“चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी प्रपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥”
सम्वत्सरप्रदीपे ।
“पञ्चम्यां पूजयेल्लक्ष्मीं पुष्पधूपान्नवारिभिः ।
मस्याधारं लेखनीञ्च पूजयेन्न लिखेत्ततः ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।
तस्याः पूर्व्वाह्ण एवेह कार्य्यः सारस्वतोत्सवः ॥”
इत्युपादानात् श्रियः सरस्वत्याः । तथा च याज्ञिकः ।
“लक्ष्मीसरस्वतीधीत्रिवर्गसम्पद्विभूतिशोभासु ।
उपकरणवेशरचनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता ॥”
ध्यानं यथा —
“तरुणशकलमिन्दोर्ब्बिभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निषण्णा सिताब्जे ।
निजकरकमलोद्यल्लेखनीपुस्तकश्रीः
सकलविभवसिद्ध्यै पातु वाग्देवता नः ॥”
इति शारदोक्तं ध्यायेत् । पाद्यादिभिः पूजयित्वा ।
“भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च ॥”
स्वाहेति ब्रह्मपुराणीयेन त्रिः पूजयेत् । मत्स्यसूक्ते । बन्धुजीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै न दापयेत् । सरस्वतीं संपूज्य,—
“यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्व्वाणि नृत्यगीतादिकञ्च यत् ।
न विहीनं त्वया देवि ! तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः ।
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्म्मां सरस्वति ! ॥”
इति मत्स्यपुराणीयेः प्रार्थयेत् ॥ * ॥
अथ पञ्चमीव्रतम् ।
तच्च शुद्धकाले माघशुक्लपञ्चम्यामारभ्य षड्वर्षपर्य्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां कार्य्यम् । यथा,—
“क्षीरोदे च पुरा शुभ्रं लक्ष्मीसमन्वितं हरिम् ।
प्रणम्य परिपप्रच्छ नारदो मुनिसत्तमः ॥
नारद उवाच ।
केनोपायेन देवेश ! नारीणाञ्च शुभं भवेत् ।
सौभाग्यमतुलं याति तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥
श्रुत्वा तद्वचनं देवो नारदस्य महात्मनः ।
सम्प्रेक्ष्य कमलां सस्मे ब्रूहि देवि शुभानने ! ॥
इङ्गितं पत्युरालोक्य पद्मपत्राक्षवल्लभा ।
वल्लभं तं पुरस्कृत्य प्रीत्या तमुवाच ह ॥
देव्युवाच ।
अस्ति श्रीपञ्चमी नाम व्रतं परमदुर्लभम् ।
यत् कृत्वा प्राप्यते लोके सुखं सौभाग्यमुत्तमम् ॥
तत्र मां पूजयेद्भक्त्या माधवञ्च प्रयत्नतः ।
गन्धैः पुष्पैश्च वस्त्रैश्च धूपैर्नानाविधैः फलैः ॥
श्रद्धया पूजयेद्भक्त्या माघादौ पञ्चमीदिने ।
इमां ब्रह्मपुराणोक्तां या करोति च पञ्चमीम् ॥
लक्ष्मीसमा भवेन्नारी इह लोके परत्र च ।
विधानं शृणु धर्म्मज्ञ ! यादृशी पञ्चमी मम ॥
वर्षाणि षट् प्रकर्त्तव्या परमप्रीतिमावहा ।
शुद्धकाले तु सम्प्राप्ते पञ्चमी या शुभा भवेत् ॥
तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ।
स्वयं यतात्मा भूत्वा च आरभेद्व्रतमुत्तमम् ॥
आद्यद्वयमलवणेन हविष्येण द्वयं तथा ।
फलेनैकन्तु कर्त्तव्यमुपवासे प्रतिष्ठयेत् ॥
प्रतिष्ठाया विधिरयं काञ्चनस्य श्रियं हरिम् ।
ब्राह्मणञ्च सपत्नीकं पूर्व्वेद्युरधिवासयेत् ॥
पञ्चम्यामर्च्चितं विप्रमाचार्य्यञ्च द्विजोत्तमम् ।
पूजा च विविधा कार्य्या मूलमन्त्रेण भक्तितः ॥
होमञ्च तिललाजानां घृतं कुर्य्यात् पृथक् पृथक् ।
नैवेद्यं विविधं कुर्य्यात् लड्डुकं पूपमुत्तमम् ॥
आसनं पाद्यमर्घ्यञ्च तथाप्याचमनीयकम् ।
वासो यज्ञोपवीतञ्च गन्धपुष्पफलं तथा ॥
छत्रं धूपं प्रदीपञ्च ताम्बूलं फलमेव च ।
गौः शय्या कम्बलञ्चैव हिरण्यं रजतं तथा ॥
ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि दक्षिणासंयुतानि च ।
यथोक्तेन विधानेन या कुर्य्यात् पञ्चमीव्रतम् ॥
आसप्तकुलमुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
शचीव पुरुहूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
शङ्करस्य यथा गौरी तथा भवति सा शुभा ।
मासि मासि सिते पक्षे पञ्चमी या प्रकीर्त्तिता ॥
तस्यां पूज्या सदा देवी भक्तितः कमलोद्भवा ।
लक्ष्मीसमा भवेन्नारी षट्पञ्चमीव्रतेन वै ॥

श्रीपञ्चमीव्रतं रम्यं या करोति पतिव्रता ।
तस्याः स्थिरतां यामि यथा नारायणे स्थिरा ॥
मत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ । सर्व्वसौभाग्यमाप्नुयात् ॥”
इति ब्रह्मपुराणोक्तषट्पञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥

अथ पञ्चमीजातफलं यथा ।

“भूपालमान्यो मनुजः सुगात्रः
इ धाममतो विदुषां वरेण्यः ।
वाग्मी गुणी बन्धुजनैकमान्यः
प्रसूतिकाले यदि पञ्चमी स्यात् ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

विद्याविशेषः । तद्विवरणं यथा,—
“काम विद्यायुतं देवि । शक्तिमायेन्द्रमेव च ।
महामाया ततः पश्चात् वाग्भवं बीजमुद्धरेत् ॥”
विद्युतं अकारयुक्तमित्यर्थः । शक्तिरेकारः ।
माया ईकारः ।
“वियच्चन्द्रस्ततः पश्चात् कलौ नकुलिरेव च ।
मायाक्षरेण संयुक्तं नादबिन्दुकलान्वितम् ॥
प्रथमं कामराजस्य बीजं परमदुर्लभम् ।
वियद्विद्युतं कामो हंसः शक्रस्ततः परम् ॥
महामाया ततः पश्चात् खप्रावतीति कथ्यते ॥”
हंसो हकारः । एतद्द्वितीयं कामकूटम् ॥ * ॥
“मादनं शिवबीजञ्च वायुबीजं ततः परम् ।
इन्द्रबीजं ततः पश्चात् महामायां समुद्धरेत् ॥”
इति तृतीयम् । इयं मधुमती ॥ * ॥
“शिवबीजं तथा कामं इन्द्रं देवीं नियोजयेत् ।
महामायां ततः पश्चात् शक्तिकूटं समुद्धरेत् ॥”
देवीं सकारम् ।
“वाग्भवं प्रथमं कूटं शक्तिकूटन्तु पञ्चमम् ।
मध्यकूटत्रयं देवि । कामराजं मनोहरम् ।
कथिता पञ्चमी विद्या त्रैलोक्यसुभगोदया ॥”* ॥

ईश्वर उवाच ।

“शृणु देवि । महाभागे शक्तिकूटं सुदुर्लभम् ।
वाग्भवं प्रथमं कूटं कामराजं त्रिकूटकम् ॥
शक्तिकूटं प्रवक्ष्यामि तव स्नेहात् विशेषतः ।
जीवप्राणौ महादेवि । मादनं तदनन्तरम् ॥
इन्द्रबीजं ततः पश्चात् भुवनेशी तु पञ्चमम् ॥”
जीवं सकारः । प्राणो हकारः । इति वा शक्ति-
कूटम् ॥ * ॥
“अथवा देवदेवेशि । सौभाग्यायाश्च वाग्भवम् ।
कूटत्रयं कामराजं शक्तिबीजञ्च पूर्व्ववत् ।
एषा प्रोक्ता महादेवि । पञ्चमी परमेश्वरी ॥”
अस्या वाग्भवं कूटं हित्वा सौभाग्याया प्रथमं
कूटं वाग्भवं कूटमित्यर्थः । कामराजकूटत्रयं
पञ्चम्या एव ।
“वामनेत्रादिकूटं वा भगादिकूटमेव वा ।
आरिष्टा सिद्धिदा विद्या सर्व्वदोषविवर्ज्जिता ॥”
भगः एकारः । एतेनाष्टधा पञ्चमी वाग्भवशक्ति-
कूटभेदेन ॥ * ॥ यामले ।
“द्विविधा पञ्चमी विद्या पञ्चपञ्चाक्षरी परा ।
मध्ये षड्‌वर्गो चैव शक्तिश्च चतुरक्षरी ॥”
षडिति कामराजविद्याया मध्यकूटमित्यर्थः ।
शक्तिरिति कामराजस्य शक्तिकूटमित्यर्थः ।

एषा चतुर्द्धा वाग्भवकूटभेदात् । एतयोः काम-
राजस्य तृतीयकूटन्तु तत्रैव ॥ * ॥
“कामबीजं महेशानि । शिवबीजं ततः परम् ।
तदधो हंसबीजन्तु इन्द्रबीजं विचिन्तयेत् ॥
महामायां ततः पश्चात् कूटं परमदुर्लभम् ॥”
एषा पूर्व्ववदष्टधा । अन्या चतुर्द्धा ॥ * ॥
तथा तत्त्वबोधे ।
“कामाकाशपरा शक्रः सस्थानक्षतरूपिणी ॥”
परा सकारः । सस्थानक्षतरूपिणी महामाया ॥ * ॥

तथा च तन्त्रे ।

“कामबीजं महेशानि । शम्भुबीजं ततः परम् ।
तदधश्चन्द्रबीजन्तु पृथ्वीबीजं ततो लिखेत् ।
तदन्ते च महामाया कूटं परमदुर्लभम् ॥”
एषा पूर्व्ववदष्टधा । अन्या चतुर्द्धा । तेन षट्
त्रिंशद्रूपिणी पञ्चमी ॥ * ॥ हंसमाहेश्वरे ।
“वामकेश्वरविद्याया कूटं वाग्भवमुत्तमम् ।
एकारादि वाग्भवन्तु कूटं वाग्भवमुत्तमम् ॥
एकारादि वाग्भवन्तु सौभाग्यायाश्च वाग्भवम् ।
एषा च पञ्चमी विद्या त्रैलोक्यवशकारिणी ॥”* ॥

श्रीक्रमे ।

“एतासाञ्चैव विद्यानां प्राणं शृणु वरानने ।
रमां मायां हंसबीजं वाग्भवाद्यौ नियोजयेत् ॥
शक्त्यन्ते तु महादेवि । हंसं मायां रमां तथा ।
एभिर्युक्तेन देवेशि । विद्याजपनमाचरेत् ॥”
जपञ्च सप्तवारमेव दीपन्यां तथा दर्शनात् ।
एतासां पूर्व्वोक्तश्रीक्रमोक्तविद्यानाम् ॥ * ॥

पञ्चम्यान्तु विशेषो यथा ।

“रमां मायां हंसबीजं वाग्भवाद्यौ नियोजयेत् ।
शक्त्यन्ते तु महेशानि । हंसं मायां रमां तथा ॥
कामराजत्रये देवि । ककारं शक्रसंयुतम् ।
मायाबिन्द्वीश्वरयुतं सूर्य्यकोटिसमप्रभम् ॥
प्रथमं कामकूटस्य चाद्यौ नियोजयेदिदम् ॥
वान्तं वह्निसमायुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ॥
नादबिन्दुसमायुक्तं श्रियो बीजमुदाहृतम् ।
द्वितीयं कामबीजन्तु जपेद्दक्षा च सुन्दरि । ॥
गगनं वह्निसंयुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ।
नादबिन्दुसमायुक्तं मायाबीजं प्रकीर्त्तितम् ॥
मधुमतीं जपेच्चापि सर्व्वकामफलप्रदाम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ * ॥ रागिणीविशेषः । सा
च वसन्तरागस्य प्रिया । यथा,—
“वसन्ती पञ्चमी दोली वहारी रूपमञ्जरी ।
रागिण्य ऋतुराजस्य वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥”

अस्या ध्यानं यथा,—

“सङ्गीतगोष्ठीषु गरिष्ठभावं
समाश्रिता गायनसम्प्रदाये ।
खर्व्वाङ्गिणी नूपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेदवेणुः ॥”

इति सङ्गीतदर्पणः ॥

(नदीविशेषः, । यथा, महाभारते ।६।९।२६।
“वरां वीरकराञ्चापि पञ्चमीञ्च महानदीम् ॥”)
पञ्चमीव्रत क्ली, (पञ्चम्यां माघशुक्लपञ्चमीमारभ्य
षड्‌वर्षं यावत् प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां क्रिया

कर्त्तव्यं व्रतम् नियमविशेषः ।) माघशुक्लपञ्चमी-
मारभ्य षड्‌वर्षपर्य्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां
स्त्रीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तत्प्रयोगो यथा,तत्रादौ
कृतनित्यक्रिया यजमाना कुशहस्ताचम्य स्वस्ति-
वाचनपूर्व्वकं सङ्कल्पं कुर्य्यात् । विष्णुर्नमोऽद्य माघे
मासि शुक्ले पक्षे पञ्चम्यां तिथौ अमुकगोत्रा श्री-
अमुकी पुत्त्रपौत्त्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिमहदैश्वर्य्य-
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्य्याद्यैवेधव्यप्राप्तिपूर्व्वकविष्णुलो-
कप्राप्तिकामा अद्यारभ्य षड्‌वर्षपर्य्यन्तं प्रतिमा-
सीयशुक्लपञ्चम्यां गणपत्यादिनानादेवतासलक्ष्मी-
कवासुदेवपूजापूर्व्वकभविष्यपुराणोक्तकथाश्रवण-
रूपषट्पञ्चमीव्रतमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
सूक्तं पाठयेत् । ततः सामान्यार्घ्यादि आसनशुद्धि-
भूतशुद्धिमातृकान्यासकराङ्गन्यासान्तं कृत्वा गणे-
शादीन् संपूज्य लक्ष्मीं नारायणञ्च यथाशक्ति
पूजयेत् । ततो भोज्योत्सर्गं कृत्वा प्रणमेत् ॥ * ॥

अथ कथा ।

“शेषशय्यासमासीनं लक्ष्मीधृतपदाम्बुजम् ।
योगनिद्रान्वितं कृष्णं नारदः परिपृच्छति ॥
केनोपायेन भगवन्नारी दुःखं न विन्दति ।
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्य्यपुत्त्रपौत्त्रादिकं लभेत् ॥
इत्युक्तो माधवस्तत्र लक्ष्मीमुखनिरीक्षणम् ।
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञा पद्मा पद्माक्षवल्लभा ।
वल्लभायां पुरस्कृत्य प्रीता वचनमब्रवीत् ॥

श्रीरुवाच ।

षट्पञ्चमीव्रतं सम्यक् श्रूयतां पापनाशनम् ।
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्य्यपुत्त्रपौत्त्रधनप्रदम् ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या शुभा भवेत् ।
तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं षडब्दं व्रतमुत्तमम् ॥
प्रतिमासि च पञ्चम्यां लक्ष्मीं संपूज्य केशवम् ।
पूजयेदन्यपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥
कुर्य्याद्धोमञ्च विधिवत् गणेशस्य ग्रहस्य च ।
विष्णोर्लक्ष्म्याश्च वाग्देव्या दुर्गाया विभवक्रमात् ॥
अन्येषाञ्च यथाशक्ति तिलाज्ययवधान्यकैः ।
ततोऽश्नीयादलवणमादौ संवत्सरद्वयम् ॥
तृतीये च चतुर्थे च हविष्यान्नञ्च भोजयेत् ।
पञ्चमे फलमश्नीयात् षष्ठे कुर्य्यादुपोषणम् ।
षष्ठे प्रतिष्ठा कर्त्तव्या भोजयेद्‌दश द्विजान् ।
तत्र षोड़शदानानि हेमपद्मश्रीमलङ्कृताम् ।
दक्षिणासहिता दद्यादाचार्य्याय मुनीश्वर । ॥
ततः पर्य्यङ्कं दद्यात् सर्व्वालङ्कारभूषितम् ।
काञ्चनप्रतिमायुक्तलक्ष्मीनारायणान्वितम् ॥
विधिनानेन या कुर्य्यात् पञ्चमीव्रतमुत्तमम् ।
स्ववंशांस्तु समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
एतत्ते कथितं विप्र । मर्त्त्यलोके प्रकाशितम् ।
शोकसन्तापहानिश्च दृष्टादुःखं न जायते ॥
धर्म्मे यशः समायुष्यमैश्वर्य्यञ्चापि वर्द्धयेत् ।
याश्च कुर्व्वन्ति भूर्लोके तासां सर्व्वं सुखावहम् ॥

श्रीरुवाच ।

शृणु वत्स मुनिश्रेष्ठ । देवा यत् कथितं मयि ।
तदहं तावत्सर्व्वं प्रतिष्ठाञ्च द्विजोत्तम । ॥
या करोति व्रतं साध्वी सर्व्वकामफलं लभेत् ।

तस्याः श्रीर्निश्चला गेहे सत्यं सत्यं हि नारद ! ॥
यथेन्द्राणी महेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेर्यथा ।
शङ्करस्य यथा गौरी सापि भर्त्तुर्भवेत्तथा ॥
या पञ्चमीव्रतं कुर्य्यात् सा भवेच्च पतिव्रता ।
यथोक्तविधिना या तु कुर्व्वीत व्रतमुत्तमम् ॥
पुत्त्रपौत्त्रधनैश्वर्य्यं पञ्चमीकरणादपि ।
एतत्ते कथितं सर्व्वं तत्त्वं कमललोचन ! ॥
नारद उवाच ।
केनापि कथितं पूर्व्वं व्रतं केनापि वा पुनः ।
प्राप्तं कुत्र त्वया देवि ! श्रोतुमिच्छामि तद्वद ॥
श्रीरुवाच ।
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चम्याञ्च महामुने ! ।
निशावसानसमये चन्द्रभागां महानदीम् ॥
हंससङ्घैः समाकीर्णां नलिनीपुलिनोज्ज्वलाम् ।
तत्र गौरी शची मेधा सावित्री चोर्व्वशी परा ॥
नारायणं समारोप्य कुर्व्वन्ति व्रतमुत्तमम् ।
काम्यव्रतमिदं पद्मे ! लभते फलमुत्तमम् ॥
हर्षवतीश्च तां वीक्ष्य प्रोवाच कमलालया ।
पुष्पञ्च देहि मे धूपं दीपं नैवेद्यमक्षकम् ॥
मया तव प्रसादेन क्रियते व्रतमुत्तमम् ।
ततस्तासां फलैः पुष्पैर्नैवेद्यैश्च व्रतं कृतम् ॥
ततस्तासां प्रसादेन वल्लभाश्च जनार्द्दन ! ।
त्वयि देव जगन्नाथ ! नरनारीगणेन च ॥
भक्त्या मया ते कथितं मर्त्यलोके प्रकाशितम् ।
या करोति व्रतं ह्येतत् यथाविधिविधानतः ॥
इह लोके सुखं भुक्त्वा नारायणपुरं व्रजेत् ।
श्रुत्वा व्रतस्य माहात्म्यं व्रतमेतत् चरन्ति याः ॥
न किञ्चिद्दुष्कृतं लोके तासां सत्यं वदाम्यहम् ।
हरन्ति तासां पापानि याश्च शृण्वन्त्यहर्निशम् ॥
नारायणं नमस्कृत्य प्रपूज्य च विसर्ज्जयेत् ॥"
इति भविष्यपुराणोक्ता वटपञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥

पञ्चमुखः, पुं, (पञ्च विस्तृतं मुखं यस्य सः ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पञ्च मुखानि यस्य सः ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य नामवर्णादि यथा, देवीपुराणे ।
"शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्व्वपापहरः शुभः ।
स तु पञ्चमुखः ख्यातो लोके सर्व्वार्थसाधकः ।
पञ्चब्रह्मात्मको यस्मात्तेन पञ्चमुखः स्मृतः ॥
पश्चिमे तु मुखे सद्यो वामदेवस्तथोत्तरे ।
पूर्व्वे तत्पुरुषं विद्यादघोरश्चापि दक्षिणे ॥
ईशानः पञ्चमो मध्ये सर्व्वेषामुपरि स्थितः ।
एते पञ्च मुखा वत्स ! पापघ्ना ग्रहनाशनाः ॥
सद्योजातं भवेच्छुक्लं वामदेवन्तु पीतकम् ।
रक्तस्तत्पुरुषो ज्ञेयोऽघोरः कृष्णः स एव च ॥
ईशानः पञ्चमस्तेषां सर्व्ववर्णसमन्वितः ।
कामदः कामरूपी स्यात् ज्ञानाधारः शिवात्मकः ॥"
(रुद्राक्षविशेषः । अस्य धारणात् शुभं भवति ॥ पञ्च मुखानि यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वम् । यथा, रामायणे । ५ । ४१ । २३ । [ततः ।
"तस्य पञ्चायसांस्तीक्ष्णान् शितान् पञ्चमुखान् शिरस्युत्पलपत्राभान् दुर्द्धर्षः सन्न्यवेशयत् ॥")

पञ्चमुखी, स्त्री, (पञ्चमुखानीव सन्त्यस्याः ।) वासकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जवापुष्पविशेषश्च ॥ (पञ्च विस्तृतं मुखमस्याः । सिंही ॥ सृष्टिकाले पञ्चमहाभूतान्येव पञ्चमुखानीव यस्याः शक्तेरित्यर्थः । शिवपत्नी । इति शब्दाम्बुधिः ॥)

पञ्चमुद्रा, स्त्री, (पञ्चविधा मुद्रा ।) पूजायां कर्त्तव्या पञ्चप्रकारमुद्रा । तस्या अनुष्ठानं यथा,—
"सम्यक् प्रपूरितैः पुष्पैः कराभ्यां कल्पितोऽञ्जलिः ।
आवाहनी समाख्याता मुद्रा देशिकसत्तमैः ॥१॥
अधोमुखी त्वियञ्चेत् स्यात् स्थापनी मुद्रिका भवेत् ।२।
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्ट्योस्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥३॥
अन्तः प्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव सम्बोधनी मता । ४ ।
उत्तानमुष्टियुगला सम्मुखी करणी मता ॥"५॥
इति पूजाप्रदीपः ॥

पञ्चमूत्रं, क्ली, (पञ्चविधं मूत्रम् ।) गवाजामेषीमहिषीगर्द्दभीमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चमूलं, क्ली, (पञ्चप्रकारं पञ्चगुणितं वा मूलम् ।) स्वनामख्यातपाचनम् । तत् त्रिविधं वृहत् स्वल्पं तृणाख्यञ्च । आद्यं यथा,—
"विल्वश्योणाकगाम्भारीपाटलागणिकारिका ।
कफवातहरं श्रेष्ठं पञ्चमूलमिदं महत् ॥"
द्वितीयं यथा —
"शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥"
तृतीयं यथा,—
"कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवम् ।"
इति चक्रपाणिदत्तः ॥
अपि च ।
"विल्वाग्निमन्थश्योणाककाश्मर्य्यः पाटला तथा ।
ज्ञेयं वृहत् पञ्चमूलं पञ्चमूलमिति स्मृतम् ॥
शरेक्षुदर्भकाशानां नलस्य मूलमेव च ।
सौश्रुतञ्चारकञ्चैव तृणाख्यं पञ्चमूलकम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पञ्चानां मूलानां समाहारः । इति विग्रहे मूलपञ्चकम् ॥)

पञ्चमूली, स्त्री, (पञ्चानां मूलानां समाहारः । "द्विगोः ।" ४ । १ । २१ । इति ङीप् ।) स्वल्पपञ्चमूलपाचनम् । यथा,—
"शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहती कण्टकारिका ।
तथा गोक्षुरकश्चैव पञ्चमूली कनीयसी ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चयज्ञाः, पुं, (पञ्चविधा यज्ञाः ।) गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चप्रकारयज्ञविशेषाः । यथा,—
"ब्रह्मयज्ञो नृयज्ञश्च दैवयज्ञश्च सत्तम ! ।
पितृयज्ञो भूतयज्ञः पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
शूद्रमधिकृत्य —
"नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् न हापयेत् ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अस्य विवरणं पञ्चमहायज्ञशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चरक्षकः, पुं, (पञ्चगुणितानि रक्षका इव कण्टकानि यस्मिन् ।) पत्रपौडरञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चरत्नं, क्ली पञ्चानां रत्नानां समाहारः । (यद्वा पञ्चविधं पञ्चगुणितं वा रत्नम् ।) तद्यथा कनकम् १ हीरकम् २ नीलमणिः ३ पद्मरागः ४ मुक्ता ५ । यथा,—
"कनकं हीरकं नीलं पद्मरागञ्च मौक्तिकम् ।
पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमृषिभिः पूर्व्वदर्शिभिः ॥
रत्नानाञ्चाप्यभावे तु स्वर्णं कर्षार्द्धमेव वा ।
सुवर्णस्याप्यभावे तु आज्यं ज्ञेयं विचक्षणैः ॥"
इति हेमाद्रिः ॥
कनकरजतप्रवालमौक्तिकराजपट्टात्मकमिति गौडाः ॥

पञ्चरसा, स्त्री (पञ्च विस्तीर्णो रसोऽस्याम् ।) आमलकी । इति हारावली शब्दमाला च ॥

पञ्चरात्रं, क्ली, (पञ्चविधानि रात्राणि ज्ञानानि यत्र । समासे अच् ।) ग्रन्थविशेषः । यथा,—
"रात्रञ्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
तेनेदं पञ्चरात्रञ्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
प्रथमं सात्त्विकं ज्ञानं द्वितीयन्तु तदेव च ।
नैर्गुण्यञ्च तृतीयञ्च ज्ञानञ्च सर्व्वतः परम् ॥
चतुर्थञ्च राजसिकं भक्तास्तन्नाभिवाञ्छति ।
पञ्चमं तामसं ज्ञानं विद्वांस्तन्नाभिवाञ्छति ॥
ज्ञानं पञ्चविधं प्रोक्तं पञ्चरात्रं विदुर्बुधाः ॥"
तत् सप्तविधं यथा —
"पञ्चरात्रं सप्तविधं ज्ञानिनां ज्ञानदं परम् ।
ब्राह्मं शैवञ्च कौमारं वाशिष्ठं कापिलं परम् ॥
गौतमीयं नारदीयमिदं सप्तविधं स्मृतम् ॥"
इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रम् ॥
अपि च ।
"पञ्चकं पञ्चरात्राणां कृष्णमाहात्म्यपूर्व्वकम् ।
वाशिष्ठं नारदीयञ्च कापिलं गौतमीयकम् ।
परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अध्यायः ॥
एतदतिरिक्तानि हयशीर्षपृथुभुवादिपञ्चरात्राणि सन्ति ॥ (पञ्चानां रात्रीणां समाहारः ।) पञ्च निशाः । यथाह चक्रपाणिदत्तः ।
"त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ।
लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्य्यादारोग्यदर्शनात् ॥"

पञ्चलक्षणं, क्ली, (सर्गादि पञ्चविधानि लक्षणानि यत्र ।) पुराणम् । यथा,—
"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥"
इत्यमरभरतौ ॥
(पञ्चानां लक्षणानां समाहारः । इति विग्रहे पञ्चलक्षणानि ॥)

पञ्चलवणं, क्ली, पञ्चानां लवणानां समाहारः । (पञ्चगुणितं लवणमिति केचित् ।) तद्यथा — काचम् । सैन्ध[illegible] । सामुद्रम् । विड्म् । सौवर्च्चलम् । इति [illegible]जनिर्घण्टः ॥

पञ्चाङ्गुलकं, क्ली, [illegible] मुक्तादिविभूषितदशवस्त्र

युक्तानि सारदारुनिर्म्मितानि पञ्च लाङ्गलकानि यस्मिन्।) महादानभेदः। यथा —

"अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्।
पञ्चलाङ्गलकं नाम महापातकनाशनम्॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य युगादिग्रहणादिकम्।
भूमिदानं ततो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकान्वितम्॥
कर्व्वटं खेटकञ्चापि ग्रामं वा शस्यशालिनम्।
निवर्त्तनशतं वापि तदर्द्धं वापि शक्तितः॥
सारदारुमयान् कृत्वा हलान् पञ्च विचक्षणः।
सर्व्वोपकरणैर्युक्तानन्यान् पञ्च च काञ्चनान्॥
वृषलक्षणसंयुक्तान् दशैव तु धुरन्धरान्।
सुवर्णशृङ्गाभरणान् मुक्तालाङ्गूलभूषितान्॥
रौप्यपादाग्रतिलकान् रक्तकौशेयभूषणान्।
स्रग्दामचन्दनयुतान् शालायामधिवासयेत्॥
पर्ज्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः पायसं निर्व्वपेच्चरुम्।
एकस्मिन्नेव कुण्डे तु गुरुरग्निं निवेदयेत्॥
पालाश्यः समिधस्तद्वदाज्यं कृष्णतिलांस्तथा।
तुलापुरुषवत् कुर्य्याल्लोकेशावाहनं बुधः॥
ततो मङ्गलशब्देन शुक्लमाल्याम्बरो बुधः।
आहूय द्विजदाम्पत्यं हेमसूत्राङ्गुरीयकैः॥
कौशेयवस्त्रकटकैर्म्मणिभिश्चापि पूजयेत्।
शय्यां सोपस्करां तद्वद्धेनुमेकां पयस्विनीम्॥
तथाष्टादश धान्यानि समन्तादधिवासयेत्।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः॥
इममुच्चारयेन्मन्त्रमथ सर्व्वं निवेदयेत्।
यस्माद्देवगणाः सर्व्वे स्थावराणि चराणि च॥
धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्माद्भक्तिः शिवेऽस्तु मे।
यस्माच्च भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥
दानान्यन्यानि मे भक्तिर्धर्म्मे एव दृढा भवेत्।
दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डान्निवर्त्तनम्॥
त्रिभागहीनं गोचर्म्ममानमाह प्रजापतिः।
मानेनानेन यो दद्यान्निवर्त्तनशतं बुधः॥
विधिनानेन तस्याशु क्षीयते पापसंहतिः।
तदर्द्धमथवा दद्यादपि गोचर्म्ममात्रकम्।
भवनस्थानमात्रं वा सोऽपि पापैः प्रमुच्यते॥
यावन्ति लाङ्गलकमार्गमुखानि भूमे-
स्तासां पतिर्द्धिपतुरङ्गजरोमकाणि।
तावन्ति शङ्करपुरे वर्षाणि तिष्ठे-
द्भूमिप्रदानमथ यः कुरुते मनुष्यः॥
गन्धर्व्वकिन्नरसुरासुरसिद्धसङ्घै-
राधूतचामरमुपैत्य महाद्विमानम्।
सम्पूज्यते पितृपितामहबन्धुयुक्तः
शम्भोः पुरं व्रजति चामरनायकः सन्॥
इन्द्रत्वमप्यधिगतः क्षयमभ्युपैति
गोभूमिलाङ्गलधुरन्धरसंप्रदानात्।
तस्मादघौघपटलक्षयकारि भूमे-
र्दानं विधेयमिति भूतिभवाभवाय॥"

इति मात्स्ये २५७ अध्यायः॥

पञ्चलोह क्ली, (पञ्च विकीर्णं लोहम्।) सौराष्ट्रकलोहम्। इति हेमचन्द्रः॥ (पञ्चसुमिलितं लोहम्। सुवर्णरजतताम्रसीसकरङ्गाणि॥)

पञ्चलोहकं, क्ली, पञ्चानां लोहकानां धातूनां समाहारः। तद्यथा। सुवर्णरजतताम्ररङ्गनागानि। इति राजनिर्घण्टः॥

पञ्चवक्त्रः, पुं, (पञ्च वक्त्राणि यस्य।) शिवः। ("विश्वाद्यं विश्वबीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्॥"

इति शिवध्यानम्॥)

अस्य मन्त्रा यथा,—

"समस्तानां स्वराणान्तु दीर्घा शेषा सबिन्दुका।
अर्द्धचन्द्रसमायुक्ता साद्ध्चन्द्रा उपान्ते नाभिसंहिता॥
एभिः पञ्चाक्षरैर्म्मन्त्रः पञ्चवक्त्रस्य कीर्त्तितः।
क्रमात् सम्पत्सन्दोहमादगौरवसंज्ञकाः॥
प्रासादन्तु भवेत् शेषः पञ्चमन्त्राः प्रकीर्त्तिताः।
एकैकेन तथैकैकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत्॥
एकं समुदितं कृत्वा पञ्चभिर्व्वा प्रपूजयेत्।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत्॥
सम्पदादिषु मन्त्रेषु प्रासादन्तु प्रशस्यते।
शम्भोः प्रसादनेनैव यस्माद्‌वृत्तस्तु मन्त्रकः॥
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते मुनिपुङ्गवैः।
तस्मात् सर्व्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः॥
आमोदकारकः शम्भोर्म्मन्त्रः सम्पद उच्यते।
मनःप्रपूरणश्चापि सन्दोहः परिकीर्त्तितः॥
आकर्षको भवेन्मादो गुरुत्वाद्गौरवाह्वयः।
एतद्ब्रह्म समस्तञ्च मन्त्रः शम्भोः प्रकीर्त्तितम्॥
पञ्चाक्षरश्च यन्मन्त्रः पञ्चवक्त्रस्य कीर्त्तितम्।
स्वयन्तेनैव मन्त्रेण आराधयतमीश्वरम्॥ *॥
ध्यानञ्च शृणु वक्ष्यामि सम्यग्वेतालभैरवौ।
पञ्चवक्त्रं महाकायं जटाजूटविभूषितम्॥
चारुचन्द्रकलायुक्तं मूर्द्ध्नि व्यालौघसङ्गतम्।
बाहुभिर्द्दशभिर्युक्तं व्याघ्रचर्म्माम्बराम्बरम्॥
कालकूटधरं कण्ठे नागहारोपशोभितम्।
कोटीरबन्धनं बाहुभूषणञ्च भुजङ्गमाः॥
विभूतिं सर्व्वगात्रेषु ज्योत्स्नापितखरोचिषम्।
भूतिसंलिप्तसर्व्वाङ्गमेकैकञ्च त्रिभिस्त्रिभिः॥
नेत्रैस्तु पञ्चदशभिर्ज्योतिःशक्तिविभूषितम्।
वृषभोपरि संस्थन्तु गजकृत्तिपरिच्छदम्॥
सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम्।
तत्पुरुषं यथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम्॥
सद्योजातं भवेद्वक्त्रं शुद्धस्फटिकसन्निभम्।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम्॥
नीलवर्णमघोरन्तु दंष्ट्राभीतिविवर्द्धनम्।
रक्तं तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्त्तिं मनोहरम्॥
श्यामलञ्च तथेशानं सर्व्वदेवशिवात्मकम्।
चिन्तयेत् पश्चिमे त्वाद्यं द्वितीयञ्च तथोत्तरे॥
अघोरं दक्षिणे देवं पूर्व्वे तत्पुरुषन्तथा।
ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः॥
शक्तित्रिशूलखट्वाङ्गवरदाभयदं शिवम्।
दक्षिणेष्वथ हस्तेषु वामेष्वपि ततः शृणु॥
अक्षसूत्रं बीजपूरं भुजगं डमरूत्पलम्।
अष्टैश्वर्य्यसमायुक्तं ध्यायेत्तु सकलं शिवम्॥"

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः॥ *॥

पञ्चमुखरुद्राक्षः। यथा स्कान्दे —

"पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः।
अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात्।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्॥"

इति तिथितत्त्वम्॥

(पञ्च विस्तृतं वक्त्रं वदनं यस्य। इति विग्रहे। सिंहः॥)

पञ्चवटः, पुं, (पञ्चो विस्तीर्णो वटः।) उरस्कटः। तत्पर्य्यायः। जोटिङ्गः २ महाव्रती ३ नालयज्ञोपवीतकम् ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (पञ्चसंख्यकाः वटाः अश्वत्थबिल्ववटधात्र्यशोकरूपाः वृक्षाः यस्मिन्। पञ्चवटीवनम्। यथा रामायणे। १। ३। १३।

"समागमं विराधेन वासं पञ्चवटे तथा॥")

पञ्चवटी, स्त्री, (पञ्चानां वटानां समाहारः। तद्धितार्थेति तत्पुरुषः संख्यापूर्व्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञाया "द्विगोः" ।४।१।२१। इति ङीप्। द्विगुरेकवचनमिति एकवचनम्।) पञ्चप्रकारवृक्षविशेषः। यथा,—

"अश्वत्थबिल्ववृक्षञ्च वटधात्रीअशोककम्।
वटीपञ्चकमित्युक्तं स्थापयेत् पञ्चदिक्षु च॥
अश्वत्थं स्थापयेत् प्राचि बिल्वमुत्तरभागतः।
वटं पश्चिमभागे तु धात्रीं दक्षिणतस्तथा॥
अशोकं वह्निदिक्स्थाप्य तपस्यार्थं सुरेश्वरि।
मध्ये वेदीं चतुर्हस्तां सुन्दरीं सुमनोहराम्॥
प्रतिष्ठां कारयेत्तस्याः पञ्चवर्षात्परं शिवे।
अनन्तफलदात्री सा तपस्याफलदायिनी॥ *॥
इयं पञ्चवटी प्रोक्ता वृहत्पञ्चवटीं शृणु।
बिल्ववृक्षं मध्यभागे चतुर्द्दिक्षु चतुष्टयम्॥
वटवृक्षं चतुष्कोणे वेदसंख्यं प्ररोपयेत्।
अशोकं वर्त्तुलाकारं पञ्चविंशतिसम्मितम्॥
दिग्विदिक्ष्वामलकीश्च एकैकं परमेश्वरि।
अश्वत्थञ्च चतुर्द्दिक्षु वृहत्पञ्चवटी भवेत्॥
यः करोति महेशानि! साक्षाद्दिक्समो भवेत्।
इह लोके मन्त्रसिद्धिः परे च परमा गतिः॥"

इति हेमाद्रीयव्रतखण्डधृतस्कन्दपुराणवचनानि॥ (स्वनामख्यातः प्रदेशविशेषः। यथा रामायणे। १। १। ४५।

"देशं पञ्चवटीनाम तत्र वासं स कल्पयत्॥")

पञ्चवल्कलं, क्ली, (पञ्चानां वल्कलानां समाहारः।) वल्कलपञ्चकम्। यथा —

"न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः।
सर्व्वैरेकत्र संयुक्तैः पञ्चवल्कलमुच्यते॥"

अपि च।

"न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षपिप्पलपीतनाः।
क्षीरिवृक्षाश्च पञ्चैषां वल्कलं पञ्चवल्कलम्॥"

इति शब्दचन्द्रिका॥

अस्य गुणाः।

"पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम्।
त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित्॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

पञ्चवाणः, पुं, (पञ्च वाणाः शराः यस्य सः।) कामदेवः। इति हेमचन्द्रः॥ पञ्चानां वाणानां समाहारे क्ली। (कामस्य पञ्च वाणा यथा,—
"द्रवणं शोषणं वाणं तापनं मोहनाभिधम्।

उन्मादनश्च कामस्य वाणा पञ्च प्रकीर्त्तिता ॥”
पञ्चपुष्पवाणा यथा,—
“अरविन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवमल्लिका ।
नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायका ॥”)
पञ्चवाणविशिष्टे त्रि ॥

पञ्चशर, पुं, (पञ्च शरा यस्य स ।) कन्दर्प । इत्यमर । १ । १ । २६ ॥ अस्य पञ्च शराणि यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३२ अध्याये ।
“सम्मोहनं समुद्वेगबीज स्तम्भनकारणम ।
उन्मत्तबीज ज्वलन शम्बरेतन्नहारकम ॥”
अपि च ।
“सम्मोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा ।
स्तम्भश्चेति कामस्य पञ्च वाणा प्रकीर्त्तिता ॥”
पञ्च इन्द्रियार्था शरा अस्येत्यन्ये । इति भरत ॥
(यथा, कुमारे । ७ । ६२ ।
“शापावसाने प्रतिपन्नमूर्त्ते-
र्ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम ॥”)

पञ्चशस्य, क्ली, (पञ्चानां शस्यानां समाहार ।) शस्यपञ्चकम् । तत्तु धान्यमुद्गतिलयवश्वेतसर्षप-रूपम् । सर्षपस्थाने माषोऽपि । इति दुर्गोत्सवपद्धति ॥

पञ्चशाख, पु, (पञ्च शाखा इवाङ्गुलयो यस्य ।) हस्त । इत्यमर । २ । ६ । ८१ ॥ पञ्चानां शाखानां समाहारे क्ली । पञ्चशाखाविशिष्टे त्रि ॥

पञ्चशिख, पु, (पञ्चा विस्तीर्णा शिखा केशा रादिर्यस्य ।) सिंह । इति हेमचन्द्र ॥ धर्म्मस्य हिंसाभार्य्यायां जातो मुनिविशेष । यथा,—
“धर्म्मस्य भार्य्या हिंसाख्या तस्यां पुत्त्रचतुष्टयम् ।
सम्प्राप्त मुनिशार्दूल । योगशास्त्रविचारकम् ॥
ज्येष्ठ सनत्कुमारोऽभूद्द्वितीयश्च सनातन ।
तृतीय सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दन ॥
साङ्ख्यवक्तारमपर कपिल वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिख श्रेष्ठ योगयुक्त तपोनिधिम् ॥
ज्ञानयोग न ते दद्युर्ज्यायांसोऽपि कनीयसाम् ॥”
इति वामने ५० अध्याय ॥
(अस्य अन्यप्रकारोत्पत्तिर्नामनिरुक्तिश्च उक्ता महाभारते । १२ । २१८ । ६—१६ ।
“तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनि ।
परिधावन् महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामथ ॥
सर्व्वसन्न्यासधर्म्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये
सुपर्य्यवसितार्थश्च निर्द्वन्द्वो नष्टसंशय ॥
ऋषीणामाहुरेक य कामादवसित नृषु ।
शाश्वत सुखमत्यन्तमन्विच्छन्त सुदुर्ल्लभम ॥
यमाहु कपिल साङ्ख्या परमर्षिं प्रजापतिम् ।
स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् ॥
आसुरे प्रथम शिष्य यमाहुश्चिरजीविनम् ।
पञ्चस्रोतसि य सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् ॥
यत्र चासीनमागम्य कापिल मण्डल महत् ।
पुरुषावस्थमव्यक्त परमार्थ न्यवेदयत् ॥
इष्टसत्रेण संसृष्टो भूयश्च तपसासुरि ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्ति बुबुधे देवदर्शन ॥ ’
यत्तदेकाक्षर ब्रह्म नानारूप प्रदृश्यते ।
आसुरिर्म्मण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययम् ॥
तस्य पञ्चशिख शिष्यो मानुष्या पयसा भृत ॥
ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी ।
तस्या पुत्त्रत्वमागम्य स्त्रिया स पिबति स्तनौ ॥
तत स कापिलेयत्व लेभे बुद्धिञ्च नैष्ठिकीम् ।
एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवम् ॥
तस्य तत कापिलेयत्व सर्व्ववित्त्वमनुत्तमम् ॥
सामान्य जनक ज्ञात्वा धर्म्मज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ।
उपेत्य शतमाचार्य्यान्मोहयामास हेतुभि ॥
जनकस्त्वभिसंरक्त कापिलेयानुदर्शनात ।
उत्सृज्य शतमाचार्य्यान् पृष्ठतोऽनुजगाम तम् ॥
पञ्चस्रोतसि निष्णात पञ्चरात्रविशारद ।
पञ्चज्ञ पञ्चकृत पञ्चगुण पञ्चशिख स्मृत ॥”
गायनीस्वरूपायां शक्त्यां स्त्री । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । १ ५ ।
“गानप्रिया पञ्चशिखा पन्नगोपरिशायिनी ॥”)

पञ्चशूरण, पु, (पञ्च शूरणा यत्र ।) पञ्चप्रकारशूरण । तद्यथा । अत्यम्लपर्णी काण्डीर मालाकन्द शूरण श्वेतशूरणश्च । तथाहि ।
“अत्यम्लपर्णीकाण्डीरमालाकन्दद्विशूरणै ।
कल्पो भवति योगोऽय पञ्चशूरणसञ्ज्ञक ॥”
इति राजनिर्घण्ट ॥

पञ्चशैरीषक, क्ली, (शिरीषवृक्षस्य इदम् शैरीषकम । पञ्चसङ्ख्यक शैरीषकम् ।) शिरीषवृक्षस्य कुसुममूलफलपत्रत्वच । इति राजनिघण्ट ॥

पञ्चष, त्रि, पञ्च वा षड्वा परिमाण येषां ते । बहुवचनान्तोऽय शब्द । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पञ्चसिद्धौषधि, पुं, (पञ्च सिद्धा औषधयो यस्मिन् ।) पञ्चप्रकारौषधिविशेष । यथा,—
“तैलकन्दसुधाकन्दक्रोडकन्दरुदन्तिका ।
सर्पनेत्रयुता पञ्चसिद्धौषधिकसञ्ज्ञक ॥”
इति राजनिघण्ट ॥

पञ्चसुगन्धक, क्ली, (पञ्च सुगन्धा यत्र । तत कप ।) पञ्चप्रकारसुगन्धिद्रव्यम् । यथा —
“कुसुमानि लवङ्गस्य तथा कक्कोलकाक्षयो ।
जातीफलानि कर्पूरमेतत पञ्चसुगन्धकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अपि च ।
“कर्पूरकक्कोललवङ्गपुष्प-
गुवाकजातीफलपञ्चकेन ।
समांशभागेन च योजितेन
मनोहर पञ्चसुगन्धक स्यात ॥”
इति राजनिर्घण्ट ॥

पञ्चसूना, स्त्री, (पञ्चगुणिता सूना प्राणिवधस्थानम् ।) पञ्चप्रकारप्राणिवधस्थानम् । यथा,—
“पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्कर ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते याश्च वाहयन् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
तज्जन्यपापं गृहस्थस्य प्रतिदिन भवति तस्य प्रायश्चित्त वैश्वदेव । यथा,—
“लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।
वैश्वदेवन्तु कुर्व्वीत पञ्चसूनापनुत्तये ॥”
इति आह्निकतत्त्वधृतशातातपवचनम् ॥
अशौचकालीनपञ्चपञ्चसूनादिजन्यपापस्य दानादिनाशत्व यथा —
“दशाहात्तु पर सम्यक विप्रोऽधीयीत धर्म्मवित ।
दानञ्च विधिना देयमशुभात्तारक हि तत ॥”
इति शुद्धितत्त्वधृतसम्वर्त्तवचनम् ॥

पञ्चस्वरा, स्त्री, (पञ्च स्वरा यत्र ।) प्रजापतिदासवैद्यकृतशिशुरिष्टमातृरिष्टपितृरिष्टस्त्रीपुन । पुंसकज्ञानसुखदु खरिष्टच्छेदादियोगमृत्युज्ञाननिर्णय इति सप्ताध्यायात्मकज्योतिर्ग्रन्थविशेष यथा । तत्रैव ।
“पञ्चस्वराभिधानञ्च ग्रन्थ निदानसम्मतम ।
किञ्चिदुद्देशगम्यञ्च स्वल्प वक्ष्यामि शाश्वतम् ॥”

पञ्चस्वरोदय, पु, (पञ्चानां स्वराणामुदयो यत्र ।) ज्योति शास्त्रविशेष । यथा,—
“काल वक्ष्यामि सिद्ध्यै रुद्र पञ्चस्वरोदयात ।
राजा भाजा उदासा च पीडा मृत्युस्तथैव च ॥
आ इ उ ए ओ स्वराश्च लिखेत पञ्चाग्निकोष्ठके ।
ऊर्द्ध्वतिर्य्यग्गतै रेखै षड वह्निक्रमसमागते ॥
तिथौ एकादिकोष्ठेषु जयो राजाथ भाजया ।
उदासा पीडा मृत्युश्च कुज सोमसुत क्रमात ॥
गुरुशुक्रशनैश्चररविचन्द्रा यथोदितम् ।
रेवत्यादिशिवान्ताश्च नक्षत्राश्च प्रथमा कला ॥
पञ्चपञ्चान्यत्र भानि चैत्राद्य उदयस्तथा ।
द्वादशाद्या इयो मासा नाम्न लघ्वादक्षर तथा ॥
कला लिङ्गञ्च या तिष्ठेत पञ्चमस्तस्य वै मृति ।
लक्षा तिथिस्तथा वारनक्षत्र मासमेव च ॥
नामोदयस्य पूर्व्वञ्च तथा भवति नान्यथा ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥

पञ्चाग्नि, क्ली, पञ्चानामग्नीनां समाहार । अस्य विवरण पञ्चातपाशब्दे द्रष्टव्यम ॥ शरीरस्थपञ्चाग्नयो यथा,—
“उदरे गार्हपत्याग्निर्मध्यदेशे तु दक्षिण ।
आस्ये आहवनोऽग्निश्च सभ्य पर्व्वा च मूर्द्धनि ।
य पञ्चाग्नीनिमान् वेद आहिताग्नि स उच्यते ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
(पञ्चाग्नयो गृहे यस्य । इति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वम । यथा मनु । ३ । १८५ ।
“त्रिणाचिकेत पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णषडङ्गवित ॥”)

पञ्चाङ्ग, क्ली, पञ्चानां अङ्गानां एकवृक्षस्य त्वकपत्रपुष्पमूलफलानां समाहार । यथा —
“त्वकपत्रकुसुम मूल फलमेकस्य शाखिन ।
एकत्र मिलितञ्चैतत पञ्चाङ्गमिति सञ्ज्ञितम ॥’
इति राजनिर्घण्ट ॥
पुरश्चरणविशेष । यथा —
“जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम ।
पञ्चाङ्गोपासन लोके पुरश्चरणमिष्यते ॥”
इति तन्त्रसार ॥
वारतिथिनक्षत्रयोगकरणात्मकपञ्जिका । यथा

"तिथिर्वारश्च नक्षत्रं योगः करणमेव च ।
पञ्चाङ्गस्य फलं श्रुत्वा गङ्गास्नानफलं लभेत्" ॥
इति ज्योतिषम् ॥

पञ्चाङ्ग, पुं, (पञ्चाङ्गानि यस्य ।) कमठः । इति शब्दमाला ॥ अश्वविशेषः । तत्पर्य्यायः । पञ्चभद्रः २ पुष्पिततरङ्गमः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रणामविशेषः । यथा,—
"बाहुभ्याञ्चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा ।
पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
(राजनयः । यदुक्तम् ।
"सहाया साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।
विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इष्यते ॥")

पञ्चाङ्गगुप्त, पुं, (पञ्च एतत्संख्यकानि अङ्गानि गुप्तानि यस्य ।) कच्छपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चाङ्गुल, पुं, (पञ्च अङ्गुलय इव पत्राणि यस्य ।) एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ । पञ्चाङ्गुलपरिमाणयुक्ते त्रि ॥

पञ्चाङ्गुलि, त्रि, पञ्चाङ्गुलयो यस्य सः । इति व्याकरणम् ॥

पञ्चाङ्गुली, स्त्री, सञ्जालिकाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चातपा, स्त्री, (पञ्चभिरग्निसूर्य्यैरातप्यते इति । आङ्+तप+अच् । ततष्टाप् ।) तपस्याविशेषः । यथा —
"वर्षा पञ्चातपाश्चिन्ता शाम्भवी शाम्भवी जपः ।
यज्ञियैर्दारुभिः शुष्कैश्चतुर्दिक्षु चतुष्कृतम् ॥
वह्निसंस्थापनं यौष्मि तीव्रांशुस्तत्र पञ्चमः ।
हस्तान्तरे चतुर्वह्नीन् कृत्वा वैश्वानरेऽष्टिना ॥
तन्मध्यस्था सूर्य्यबिम्बं वीक्षन्ती बद्धलाशुका ।"
इति कालिकापुराणे ४२ अध्यायः ॥

पञ्चानन, पुं, (पञ्च आननानि यस्य ।) शिवः । (पञ्च विस्तृतं आननं यस्य ।) सिंहः । इति मेदिनी ॥ अत्युग्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ज्योतिषोक्तसिंहराशिः । यथाह स्मृतिः ।
"पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥"
रुद्राक्षविशेषः । तद्धारणे महच्छुभं भवति ॥)

पञ्चामरा, स्त्री, (पञ्च अमराः । सङ्ख्यात्वात् कर्म्मधारयः ।) पञ्चप्रकारामरलतादिः । यथा,—
"एका तु अमरा दूर्व्वा तस्या ग्रन्थिं समानयेत् ।
अन्या तु विजया देवी सिद्धिरूपा सरस्वती ॥
अन्या तु विल्वपत्रस्था शिवसन्तोषकारिणी ।
अन्या तु योगसिद्ध्यर्थं निर्गुण्डी चामरा लता ॥
अन्या तु कालतुलसी श्रीविष्णोः प्रियतोषिणी ।
एताः पञ्चामरा ज्ञेया योगसाधनकर्म्मणि ॥"
इति रुद्रयामलोत्तरखण्डे ३६ पटलः ॥

पञ्चामृत, क्ली, (पञ्चानाममृतानां समाहारः । शर्कराङुग्धघृतदधिमधुघटितम् । यथा —
"दुग्धं सशर्करञ्चैव घृतं दधि तथा मधु ।
पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्व्वकर्म्मसु ॥"
गर्भवतीभ्यस्तद्दानस्य दिनं यथा,—
"रेवत्यश्विपुनर्व्वसुद्वयमरुन्मूलानुराधामघाहस्ताश्चोत्तरफल्गुनीषु भृगुजे जीवार्कवारे तथा ।
लग्नेऽर्केन्दुपशोभनेषु नियतं सन्त्यज्य रिक्तां तिथिं देयं मासि च पञ्चमेषु करणे पञ्चामृतं योषिताम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पञ्चामृतयोग, पुं, (पञ्चानाममृतानां गुडूच्यादीनां योगः ।) गुडूचीगोक्षुरमुषलीमुण्डिकाशतावरीणां संयोगः । यदुक्तं राजनिर्घण्टे ।
"गुडूची गोक्षुरश्चैव मुषली मुण्डिका तथा ।
शतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चामृताभिधः ॥"

पञ्चाम्नाय, पुं, (पञ्चसंख्यकः आम्नायः ।) शिवस्य पञ्चवक्त्रविनिर्गततन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा —
"पूर्व्वाम्नायः पूर्व्वमुखं पश्चिमं पश्चिमामुखम् ।
दक्षिणो दक्षिणस्तद्वदुत्तरश्चोत्तरं परम् ॥
निरुत्तरं तथा चोर्द्ध्वं सिद्धान्तागमरूपिणम् ।
ऊर्द्ध्वाम्नायपरिज्ञानं नाल्पस्य तपसः फलम् ॥"
अन्यच्च ।
"पूर्व्वाम्नायः शब्दरूपो दक्षिणः कर्णरूपकः ।
पश्चिमः प्रश्नरूपः स्यादुत्तरश्चोत्तरस्तथा ॥
ऊर्द्ध्वाम्नायस्तत्त्वबोधः केवलानुभवात्मकः ॥"
इत्यादि । इति भैरवतन्त्रम् ॥
मम पञ्चमुखेभ्यश्च पञ्चाम्नायाः समुद्गताः ।"
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥ * ॥
"विभाव्य मुखपद्मानि शिवस्य वरवर्णिनि ।
सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम् ॥
तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥
सद्योजातस्य वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
कृष्णवर्णमघोरस्य सम भीमविवर्द्धनम् ।
रक्तं तत्पुरुषं देवि ! दिव्यमूर्त्तिं मनोहरम् ॥
श्यामलञ्च तथेशानं सर्व्वदेवशिवात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमं ... द्यं द्वितीयस्य तथोत्तरे ॥
अघोरं दक्षिणे देवं पूर्व्वे तत्पुरुषं तथा ।
ईशानं मध्यतो ज्ञेयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः ॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रे ६ पटलः ॥ * ॥
अन्यत् षडाम्नायशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चाम्र, क्ली, (अमन्ति रसानि प्राप्नुवन्तीति । अम गत्यादिषु + "अमितम्योर्दीर्घश्च ।" उणां २ । १६ । इति रक् दीर्घश्चोपधायाः इति आम्रा वृक्षाः । पञ्चानां आम्राणामश्वत्थादिवृक्षाणां समाहारः ।) वृक्षविशेषाणां समाहारः । यथा,—
"अश्वत्थमेकं पिचुमर्द्दमेकं
न्यग्रोधमेकं दश पुष्पजातीः ।
द्वे द्वे तथा दाडिममातुलुङ्गे
पञ्चाम्रवापी नरकं न याति ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
अपि च ।
"अश्वत्थ एकः पिचुमर्द्द एको
द्वौ चम्पकौ त्रीणि च केशराणि ।
सप्ताथ ताला नव नारिकेला,
पञ्चाम्ररोपी नरकं न याति ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥

पञ्चाम्ल, क्ली, (पञ्चानामम्लानां कोलादीनां समाहारः ।) अम्लपञ्चकम् । यथा,—
"कोलदाडिमवृक्षाम्लैरम्लवेतससंयुतैः ।
चतुरम्लञ्च पञ्चाम्लं मातुलङ्गसमन्वितम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चारी, स्त्री, (पञ्चपञ्चसंख्यामृच्छतीति । ऋ गतौ "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शारिफलकम् । इति शब्दमाला ॥ (पाशार छक इति भाषा ॥)

पञ्चार्च्चिस्, [स्] पुं, (पञ्च अर्च्चींषि यस्य सः ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चाल, पुं (पचि विस्तारवचने + "तमिविशिविडि म्रणिकुलीति ।" उणां १ । ११७ । इति कालन् ।) देशविशेषः । इत्यमरादिकोषः ॥ तस्य व्युत्पत्तिर्यथा । "हर्य्यश्वाच्च मुद्गलसृञ्जयबृहदिषुयवीनरकाम्पिल्लसंज्ञाः । पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्षणायालमेते मत्पुत्रा इति पित्राभिहिता इति पञ्चालाः ।" इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६ अध्यायः ॥ (अस्य स्थितिनिर्णयः उक्ततन्त्रशास्त्रे यथा,—
"कुरुक्षेत्रात् पश्चिमेषु तथाचोत्तरभागतः ।
इन्द्रप्रस्थान्महेशानि ! दशयोजनकद्वये ।
पञ्चालदेशो देवेशि ! सौन्दर्य्यगर्व्वभूषितः ॥")

पञ्चाल, पुं, (पञ्चालाः क्षत्रियास्तेषां निवासो जनपदः । निवासेऽण् जनपदे लुप् ।) नीवृद्विशेषः । बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी ॥

पञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति इति । आ + अल भूषणे + अच् । टाप् स्वार्थे कन् इत्वञ्च ।) पुत्तली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति । आ + अल भूषणे + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वस्त्रादिकृतपुत्तलिका । कापिर पुतुल इति भाषा ॥ गीतविशेषः । इति मेदिनी ॥ पाञ्चाली इति भाषा ॥ (पञ्चारी रस्य लत्वे सिद्धम् ।) शारिफला, इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छक इति भाषा ॥

पञ्चावट, क्ली, (पञ्च विस्तृतमुरःस्थलं आवटति वेष्टते इति । आ + वट + अच् ।) उरस्कटम् । यज्ञोपवीतम् । इति हारावली ॥ (पञ्चानां वटानां वटादिवृक्षाणां समाहारः । निपातनात् साधु । पञ्चवटी । यथा रामायणे । ३ । २ । ३८ ।
"विवेश पञ्चावटमुग्रसेवितम्
रिपून् दिधक्षुः प्रलयानिलाग्निसुक ॥")

पञ्चावस्थ, पुं, (पञ्चसु भूतेषु अवस्था यस्य । तस्य देहारम्भकस्वस्वकारणेषु लयत्वात्तथात्वम् ॥) शवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चावस्थायुक्ते त्रि ॥

पञ्चाशत्, स्त्री, (पञ्चदशतः परिमाणमस्य ।) "पङ्क्तिविंशतित्रिंशदिति ।" ५ । १ । ५९ । निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ पञ्चाश इति भाषा ॥ (यथा, श्रुतिपञ्चाशति । ५ । १ ।

"पञ्चाशच्छिपिभि पुरा भगवति । त्वया यदङ्गीकृत तच्चाद्य सफलोऽधुनापि विमतिस्तत्पादपद्म स्मृते ॥")

पञ्चास्य, पु (पञ्च विस्तृत आस्य यस्य ।) सिंह । इत्यमर । २ । ५ । १ ॥ (पञ्चानि आस्यानि यस्य । शिव ॥ पञ्चमुखविशिष्टे, त्रि । यथा, गौ रामायणे । ५ । ७४ । २३ ।

"लक्षितेय विशालाक्षी मया शोकपरायणा । आदायैतां न जानीषे पञ्चास्यामिव भोगिनीम ॥")

पञ्चीकरण, क्ली, पञ्चभूताना भागविशेषेण मिश्रीकरणम् । यथा । "पञ्चीकरणन्तु आकाशादिपञ्चस्वेकैक द्विधा सम विभज्य तेषु दशसु भागेषु मध्ये प्राथमिकान् पञ्चभागान् प्रत्येक चतुर्द्धा सम विभज्य तेषा चतुर्णा भागाना स्वस्वद्वितीयार्द्धभाग परित्यज्य भागान्तरेषु सयोजनम् । तदुक्तम् ।

द्विधा विधाय चैकैक चतुर्द्धा प्रथम पुन । स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात पञ्च पञ्च ते ॥ इति ॥ अस्याप्रामाण्य नाशङ्कनीय त्रिवृत्करणश्रुते पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणार्थत्वात । पञ्चाना पञ्चात्मकत्वे समानेऽपि तेषु च वैशिष्ट्यात्तु तद्वादस्तद्वाद इति न्यायेन आकाशादिव्यपदेश सम्भवति। तदानीमाकाशे शब्दोऽभिव्यज्यते । वायौ शब्दस्पर्शौ । अग्नौ शब्दस्पर्शरूपाणि । अप्सु शब्दस्पर्शरूपरसा । पृथिव्या शब्दस्पर्शरूपरस गन्धाश्च । एतेभ्य पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्य भूर्भुव स्वर्महर्जनस्तप सत्यमित्येतन्नामकानामुपर्य्युपरि विद्यमानानां अतलवितलसुतलरसातलतलातलमहातलपातालनामकानां अधोऽधो विद्यमानाना लोकानां ब्रह्माण्डस्य तदन्तर्गतचतुर्विधस्थूलशरीराणामन्नपानादीनाञ्चोत्पत्ति र्भवति ॥" इति वेदान्तसार । ३९-४२ ॥

पञ्चेन्द्रिय, क्ली, पञ्चानां ज्ञानेन्द्रियाणा समाहार । यथा । "श्रोत्रत्वङ्नेत्ररसनघ्राणा पञ्चेन्द्रियाणि च ।" इति शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चकर्म्मेन्द्रियञ्च ॥

पञ्चेषु, पुं, (पुष्प इषवो यस्य ।) कामदेव । इति हलायुध ॥

पञ्चोपविष, क्ली, (पञ्चसंख्यक उपविषम् ।) उपविषपञ्चकम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।

"स्नुह्यर्ककरवीराणि लाङ्गली विषमुष्टिका । एतान्युपविषाण्याहु पञ्च पाण्डित्यशालिन ॥"

पञ्चोष्माण पुं, (पञ्च उष्माण ।) आहारपाचक शरीरस्थपञ्चानल । यथा, सारकौमुद्याम ।

"भौमाप्याग्नेयवायव्या पञ्चोष्माण सनाभसा । पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु । पार्थिवा पार्थिवानेव शेषा शेषाश्च देहगान ॥"

पञ्जर, क्ली (पञ्ज्यते रुध्यते उदरयन्त्रमनेन । पजि रोधे + अरन् ।) कायास्थिवृन्दम् । शरीरास्थि पञ्जरम् । (यथा, पञ्चदश्यां । ६ । १७२ ।

"देहादिपञ्जरं यन्त्र तदारोहोऽभिमानिता । विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रमणा भवेत ॥")

पञ्ज्यते रुध्यते पक्ष्यादिरत्र ।) पक्ष्यादिबन्धगृहम । इत्यमरभरतौ । पिंजरा इति भाषा । तत पर्याय । शालारम् २ । इति जटाधर ॥ (यथा, रघौ रामायणे । २ । ६५ । ५ ।

"तेन शब्देन विहगा प्रतिबुद्धाश्च सस्वनु । शाखास्था पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचरा ॥")

पञ्जर, पु, (पञ्ज्यते रुध्यते आत्मा यस्मिन् । पजि रोधे + अरन ।) शरीरम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, हठयोगदीपिकायाम । ४ । १८ ।

"द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीद्वाराणि पञ्जरे । सुषुम्ना शाम्भवी शक्ति शेषास्त्वेव निरर्थका ॥" "पञ्जरे पञ्जरवच्छिरास्थिभिर्बद्धे शरीरे ।" इति तट्टीका ॥) देहास्थिसमूह । तत्पर्याय । कङ्काल २ देहबन्धास्थि ३ । इति जटाधर ॥ कलियुगम । गवा नीराजनाविधि । इति सारस्वताभिधानम ॥

पञ्जराखेट, पु, (पञ्जरेणेव यन्त्रेण आखेटो मृगया यस्मात ।) मत्स्यमारणोपाययन्त्रम । पौलो इति भाषा । तत्पर्याय । प्लव २ पलव ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ [राजनिघण्ट ॥

पञ्जल, पु, (पञ्ज + अलच ।) कोलकन्द । इति

पञ्जि, स्त्री, (पञ्ज + इन् ।) सूत्रनालिका । इति शब्दमाला । पाइज इति भाषा । पञ्जिका च ॥

पञ्जिका, स्त्री, (पञ्जि + स्वार्थे कन् टाप ।) तूलनालिका । इति हारावली ॥ पाइज इति भाषा ॥ टीकाविशेष । यथाह हेमचन्द्र ।

"टीका निरन्तरव्याख्या पञ्जिका पदभञ्जिका ॥" अग्रसन्धानी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ पञ्चाङ्गम । पाजि इति भाषा । तच्छ्रवणफल यथा,—

"वारो हरति दु स्वप्न नक्षत्रं पापनाशनम । तिथिर्भवति गङ्गाया योग सागरसङ्गम । करण सर्व्वतीर्थानि श्रूयते दिनपञ्जिका ॥" इति दैवज्ञा ॥

अपि च ज्योतिस्तत्त्वे वराहवचनम ।

"दु स्वप्ननाशको वारो नक्षत्र पापनाशनम । तिथिरायुष्करी प्रोक्ता योगो बुद्धिविवर्द्धक ॥ चन्द्र करोति सौभाग्यमंशक शुभदायक । करणाल्लभते लक्ष्मीं य शृणोति दिने दिने ॥" नि शेषपदव्याख्यात्री । तिथिवारादिज्ञापिका । आयव्ययलिखनाधार च । इत्यमरटीकाया भरत ॥

पञ्जिकारक, पुं, (पञ्जि करोतीति । कृ + ण्वुल ।) कायस्थजाति । यथाह जटाधर ।

"अथ कायस्थ करण पञ्जिकारक ॥" (अस्य पञ्जिकरणकथा कायस्थशब्दे द्रष्टव्या ॥) पञ्जिकाकारश्च ॥

पञ्जी, स्त्री, (पञ्जि + वा ङीप ।) पञ्जि । नालिका । इति शब्दमाला ॥ पञ्जिका । पाजि इति भाषा । यथोक्त दैवज्ञे ।

"दैवज्ञवक्त्रेण शृणोति पञ्जीं शत्रुक्षय याति शशीव कृष्णे ॥"

ग्रन्थविशेष । यथाह ध्रुवानन्दमिश्र ।

"प्रणम्य विघ्नेश्वरपादपद्मौ सरस्वतीं तां कुलदेवताञ्च । शिशुप्रबोधाय कुलस्य पञ्जी विविच्यते श्रीयुतमिश्रकेण ॥"

पञ्जीकार, पु, (पञ्जीं पञ्जिका करोतीति । कृ + ट ।) कायस्थ । यथा । "कायस्थे कूटकृत पञ्जीकरौ ।" इति त्रिकाण्डशेष ॥

पट, गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां परस्मै अक सेट ।) पटति । इति दुर्गादास ॥

पट, क त्विषि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-पर अक-सेट ।) क, पाटयति । त्विषि दीप्तौ । इति दुर्गादास ॥

पट त क वेष्टने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त-चुरा-पर-सक-सेट ।) ग्रन्थने । इत्यन्ये । पटयति माला मालिक । इति दुर्गादास ॥

पट, क्ली, (पटतीति । पट + पचाद्यच ।) छदि । चालम । इति पटलशब्दटीकाया भरत ॥

पट, पु, क्ली, (पटयत्यनेन । पट वेष्टने चुरादौ क ।) शोभनवस्त्रम । तत्पर्य्याय । सुचेलक २ । इत्यमर ।२।६।११६॥ (यथा, पञ्चदश्यां ।६ ।२ ।

"यथा धौतो घट्टितश्च लाञ्छितो रञ्जित पट । चिदन्तर्यामिसूत्रात्मा विराट चात्मा तथर्य्यते ॥") चित्रपट । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षण यथा,—

"पटस्य लक्षण वक्ष्ये यथा सिध्यन्ति साधका । ग्रन्थिकेशविहीने तु अजीर्णे समतन्तुके ॥ अस्फाटिते अच्छिद्रे तु स्थलेनैव समालिखेत । योगिनी रूपिणी कार्य्या जयाद्यै परिवारिता ॥ छेदेन च भवेद्वृद्धो व्याधिते व्याधितो भवेत । कुरूपेण कुरूपस्तु मूर्खेण तु न पूज्यते ॥ लेखकस्य तु यद्रूप चित्रे भवति तादृशम ॥" इति देवीपुराणम ॥

पट, पुं, पियालवृक्ष । इति मेदिनी ॥ पुरस्कृत । इति विश्व ॥

पटक, पुं, (पटेन छदनेन कायति प्रकाशते इति । कै + क ।) शिविरम । इति शब्दमाला ॥

पटकार, पु, (पट शोभनवस्त्र चित्र वा करोति य । पट + कृ + अण ।) तन्तुवाय । चित्रकर ॥

पटकुटी, स्त्री, (पटस्य पटनिर्म्मिता वा कुटी ।) वस्त्रवेश्म । ताम्बु इति भाषा । तत्पर्य्याय । केणिका २ गुणालयनिका ३ । इति हेमचन्द्र ॥

पटच्चर, क्ली, (भूतपूर्व्व पटत् भूतपूर्व्वे चरट्, यद्वा पटदित्यव्यक्त शब्द चरतीति । पटत + चर + अच ।) जीर्णवस्त्रम् । इत्यमर ।२।६।११५॥ (पच्यते आविध्यते इति । पट + बाहुलकात अत । पटदिव चरति य । चर + अच ।) चौरे पु इत्यमरटीकाया रमानाथ ॥

पटमण्डप, पु, (पटाना वस्त्राणा मण्डप ।) पटकुटी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पटमय, क्ली, (पट + मयट ।) वस्त्रगृहम् । यथा,—

"पटवाप पटमय दूष्यं वस्त्रगृह स्मृतम् ॥" इति त्रिकाण्डशेष ॥

शाटी । यथा, शब्दरत्नावल्याम ।

"पटवास पटमय शाटी शाटक इत्यपि ॥"

पटरकः, पुं, (पटर + स्वार्थे कन् ।) गुन्द्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटलं, क्ली, (पटं विस्तृतं लाति । पट + ला + "आतोऽनुपसर्गे कः" ।३।२।३। क । यद्वा पटतीति । पट + "कृपादिभ्यः कलच् ।" उणां ।१।१०८। इति कलच् ।) छदिः । चाल इति भाषा । नेत्ररोगः । इत्यमरः ।३।३।२०७ ॥ पिटकः । परिच्छदः । तिलकः । यथा कलाविलासे । १ । २५ ।

"अस्तमिते दिवसकरे तिमिरभरदिरदसक्ता ।
सिन्दूरपटलपाटलकान्तिरिवाभाति सन्ध्या ॥")

समूहे क्ली स्त्री । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २६ ।

"यस्याम्बवद्याचरितं मनीषिणो
गृणन्त्यविद्यापटलं बिभित्सव ।
निरस्तसाम्यातिशयोऽपि यत् स्वयं
पिशाचचर्य्यामचरद्गतिः सताम् ॥")

नेत्रावरणम् । चक्षुर पर्दा इति भाषा । यथाह माधवकरः ।

"प्रथमे पटले दोषा यस्य दृष्ट्या व्यवस्थिताः ।
अव्यक्तानि स रूपाणि कदाचिदथ पश्यति ॥"

दृष्टाश्चत्वारि पटलानि । रसरक्ताश्रयं बाह्यं द्वितीयं मांसमाश्रितं तृतीयं मेदसाश्रितं चतुर्थं कालकास्थ्याश्रितम् । तथा च सुश्रुतः ।

"तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितम् ।
मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितन्त्वस्थि चापरम् ।
पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते ॥"

इति । अत्र तेजःशब्देन रक्तं जलशब्देन रसो व्याख्यातः । तेषु पटलेषु बाह्यादिभेदेनाधिष्ठानविशेषमभ्यागता दोषाः लिङ्गविशेषकाः प्रथमे पटले इत्यादि । प्रथमे पटले सर्व्वाभ्यन्तरे न तु बाह्ये । इति विजयरक्षितः ॥

पटलः, पुं, स्त्री, (पाटयति दीप्यते वा । पट + कलच् ।) ग्रन्थः । [illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥ ग्रन्थांशे स्त्रीऽपि पाठः ॥

पटलप्रान्तः, क्ली (पटलस्य छदिषः प्रान्तम् ।) गृहपालिकान्तभागः । छाचि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वलीकम् २ नीध्रम् ३ । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥

पटली, स्त्री, (पटल + ङीप् ।) छदिः । इति भरतहेमचन्द्रौ ॥ चाल इति भाषा ॥

पटवापः, पुं, (पटः उप्यते प्राचुर्य्येण दीयते यत्र । पट + वप + घञ् ।) वस्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटवासः, पुं, (पटस्य पटनिर्म्मितो वा वासः गृहम् ।) वस्त्रगृहम् । शाटी । इति शब्दरत्नावली ॥

पटवासकः, पुं, पटो वास्यतेऽनेनेति । पटवासः ततः स्वार्थे कन् । पटवासचूर्णम् । तत्पर्य्यायः । पिष्टातः २ । पिष्टेन कुङ्कुमचूर्णादिना अततीति पिष्टातः पचाद्यच् । इत्यमरभरतौ ॥

पटहः, क्ली पुं, (पटेन हन्यते इति । पट + हन् + ड ।) पटुशब्दं जहाति पटहः इति निपातनात् साधुः । इति भरतः ॥ आनकवाद्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ५ ॥

पटहः, पुं, (पट इत्यस्फुटं शब्दं जहाति त्यजतीति । पट + हा + ड ।) पाटयति गमयति योधान् युद्धाय उत्साहवर्द्धकत्वात् पट गतौ णाञ्चीति अहः । इति भरतः ॥ युद्धे वाद्यमानढक्का । तत्पर्य्यायः । आडम्बरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १०८ ॥ समारम्भः । हिंसनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पटाकः, पुं, (पटति गच्छतीति । पट + निपातनात् आकः ।) पक्षिविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

पटाका, स्त्री, (पटाक + टाप् ।) पताका । इति शब्दरत्नावली ॥

पटालुका, स्त्री, (पट इव अलतीति । पट + बाहुलकात् उक ततष्टाप् ।) जलौका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटिः, स्त्री, (पट + इन् ।) पटभेदः । वागुलिः । कुम्भिकाद्रुमः । इति मेदिनी ॥

पटिका, स्त्री, (पटि + स्वार्थे कन् ततः टाप् ।) पटिः । वस्त्रम् । यथा, लीलावती । [चे

"विस्तारे त्रिकरा कराष्टकमिता दैर्घ्ये विचित्राश्च
रूपैरुत्कटपट्टसूत्रपटिका अष्टौ लभन्ते शतम् ।
दैर्घ्ये सार्द्धकरत्रया परपटी हस्तार्द्धविस्तारिणी
तादृक् किं लभते द्रुतं वद वणिक् वाणिज्यकं वेत्सि
चेत् ॥"

पटिष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन पटुः । पटु + "अतिशायने तमबिष्ठनौ ।" ५ । ३ । ५५ । इति इष्ठन् ।) अतिशयपटुः । इति व्याकरणम् ॥

पटी, स्त्री, (पट + इन् । वा ङीप् ।) वस्त्रभेदः । इति शब्दरत्नावली । यवनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटीयान्, [स्] त्रि, (अयमेषामतिशयेन पटुः । पटु + "द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।" ५ । ३ । ५७ । इति ईयसुन् ।) अतिशयपटुः । इति व्याकरणम् ॥

पटीरः, क्ली, (पटतीति । पट गतौ । "कृशॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन् ।" उणां । ४ । ३ । इति ईरन् ।) तितउः । तुङ्गम् । मूलकम् । केदारः । वारिदः । वेणुसारः । वातिकः । चन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ खदिरम् । उदरम् । कन्दर्पः । क्षरणीयम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पटु, क्ली, (पाटयति । पट गतौ णिजन्तः । "फलिपाटीति ।" उणां । १ । १९ । इति उ पटादेशश्च ।) छत्रा । लवणम् । इति मेदिनी ॥ पांशुलवणम् । इति रत्नमाला ॥

पटुः, पुं, (पाटयतीति । पट + णिच् + "फलिपाटीति ।" उणां । १ । १९ । इति उ पटादेशश्च ।) पटोलः । इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ पटोलपत्रम् । इति विश्वः ॥ काण्डीरलता । कारवेल्लः । चोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटुः, त्रि, (पाटयतीति । पट गतौ । णिजन्तः । "फलिपाटीति ।" उणां । १ । १९ । इति उ पटादेशश्च ।) दक्षः । (यथा, रघुः । ९ । ४६ ।

"अनुभवन् नवदोलमृतूत्सवं
पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।
अनयदासनरज्जुपरिग्रहे
भुजलतां जडतामबलाजनः ॥")

नीरोगः । चतुरः । इति मेदिनी ॥ (मधुरः । यथा, रघुः । ९ । ७३ ।

"कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चै-
रुच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः ॥")

तीक्ष्णः । स्फुटः । इति हेमचन्द्रः ॥ निष्ठुरः । इति जटाधरः ॥ धूर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटुकः पुं, (पटु + स्वार्थे कन् ।) पटोलः । इति शब्दरत्नावली ॥

पटुकल्पः, त्रि, ईषदूनः पटुः । (पटु + कल्पप् ।) इति व्याकरणम् ॥

पटुजातीयः, त्रि, पटुप्रकारः । (पटु + जातीयर् ।) इति व्याकरणम् ॥

पटुतृणकं, क्ली, (पटु लवणं तत्प्रचुरं तृणम् । ततः कन् ।) लवणतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटुपत्रिका, स्त्री, (पटु पत्रमस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) क्षुद्रचञ्चुक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटुपर्णिका, स्त्री, (पटु पर्णमस्याः । कप् टाप् अत इत्वञ्च ।) क्षीरिणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटुपर्णी, स्त्री, (पटुपर्ण + "पाककर्णपर्णपुष्पफलेति ।" ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।) स्वर्णक्षीरी । इत्यमरः । २ । ४ । १३८ ॥

पटुरूपः, त्रि, (प्रशस्तः पटुः । पटु + रूपप् ।) अतिशयपटुः । इति व्याकरणम् ॥

पटोटजं, क्ली, (पटस्य छदिस उटे तृणादौ जायते यत् । "सप्तम्यां जनेर्डः ।" ३ । २ । ९७ । इति डः ।) छत्राकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पटोलं, क्ली, (पट गतौ + "कपिगडिगण्डीति ।" उणां । १ । ६७ । इति ओलच् ।) वस्त्रभेदः । इति मेदिनी ॥ तत्तु गुर्ज्जरदेशीयविचित्रपट्टाम्बरम् ॥

पटोलः, पुं, (पटति बहुगुणान् प्राप्नोतीति । पट गतौ + "कपिगडिगण्डीति ।" उणां । १ । ६७ । इति ओलच् ।) स्वनामप्रसिद्धलताफलम् । परवल् इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४९ ।

"साम्नैव यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः ।
पित्तं यदि शर्करया शाम्यति कोऽर्थः पटोलेन ॥")

तत्पर्य्यायः । कुलकम् २ तिक्तकः ३ पटुः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ कर्कशच्छदः ५ कुलजः ६ वाजिमान् ७ लताफलः ८ राजफलः ९ वरतिक्तः १० अमृताफलः ११ । इति रत्नमाला ॥ कटुफलः १२ कटुकः १३ कर्कशच्छदः १४ राजनामा १५ अमृतफलः १६ पाण्डुः १७ पाण्डुफलः १८ बीजगर्भः १९ नागफलः २० कुष्ठारिः २१ कासमर्द्दनः २२ पञ्चरः २३ [illegible] २४ ज्योत्स्नी २५ कच्छुघ्नी २६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । पित्तवातार्शःकफकण्डूतिकुष्ठकासज्वरदाहाग्निमान्द्यनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

पाचनत्वम् । हृद्यत्वम् । वृष्यत्वम । लघुत्वम् । अग्निदीपनत्वम । स्निग्धत्वम् । कासदोषत्रय-क्रिमिनाशित्वञ्च । तस्य मूलादिगुणा ।

"पटोलस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं सुखात् ।
नालं श्लेष्महरं पत्रं पित्तहारि फलं पुन ॥
दोषत्रयहरं प्रोक्तं तद्वत्तिक्ता पटोलिका ॥"

इति भावप्रकाश ॥

अपि च राजवल्लभे ।

"पटोलं कफपित्तास्रगज्वरकुष्ठव्रणापहम् ।
विसर्पनयनव्याधित्रिदोषगरनाशिनी ।
पटोलफलकर्के ति किञ्चिद्गुणान्तरावुभौ ॥"

पटोलक', पु, (पटोल इव कायति प्रकाशते इति कै+क') शुक्ति' । इति शब्दमाला ॥

पटोलिका, स्त्री, (पटोल+कन्+टाप+अत इत्वञ्च ।) फलविशेष' । झिङ्गा इति भाषा । धोरलि इति ख्याता । इति केचित । इति भरत ॥ तत्पर्याय' । ज्योत्स्नी २ जाली ३ । इत्यमर' । २ । ४ । ११८ ॥ ज्योत्स्ना ४ । इति स्वामी ॥

पटोली, स्त्री, (पटोल+जातित्वात ङीष ।) ज्योत्स्नी । इति मेदिनी ॥ (झिङ्गा इति भाषा ॥ यथा, गारुडे १९८ अध्याये ।
"पटोलीमुस्तकाभ्याञ्च वासकेन च नाशयेत ॥")

पट्ट, स्त्री, (पट गतौ+क्त । नेट ।) नगरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पट्ट', पु, (पट+क्त' । नेट ।) पेषणपाषाण' । शिल इति भाषा ॥ (यथा, रघु । १८ । १७ ।

"तस्याभवत सूनुरुदारशील'
शिल शिलापट्टविशालवक्षा ॥")

व्रणादीना बन्धनम् । पटी इति भाषा ॥ चतु-ष्पथ । चौमाता रास्ता इति भाषा ॥ राजादि-शासनान्तरम् । पाट्टा इति भाषा ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३६ । ८ ।

"तदासात पुत्त्र । निष्कृष्य मद्दत्तादङ्गुलीयकात ।
वाच्यन्ते शासन पट्टे सूक्ष्माक्षरनिवेशितम् ॥")

पीठ' । इति मेदिनी ॥ पिढ़ि इति भाषा ॥ फलक' । इति त्रिकाण्डशेष' ॥ ढाल इति भाषा ॥ उष्णीषादि । इति स्वामी ॥ पाग इत्यादि भाषा ॥ उत्तरीयादि । इति सुभूति' ॥ एक पाट्टा इति भाषा ॥ (यथा, भट्टि' । १ । ६ ।

"गलितमिव भुवो विलोक्य राम
धरणिधरस्तनशुक्लपट्टचीनम् ॥")

कौषेय' । इति मुकुट' ॥ पाट रेशम् इति च भाषा । लोहितकौषेयमुष्णीषादि । इति भरत ॥ राङ्गा रेशमी पाग इत्यादि भाषा ॥ (नृपादीनां किरीटविशेषस्वरूपपट्टलक्षण वृहत्-संहितायां ४९ अध्याये उक्तम् । तद्यथा,—

"विस्तरशो निर्द्दिष्ट पट्टाना लक्षण यदाचार्य्यै ।
तत संक्षेप' क्रियते मयात्र सकलार्थसम्पन्न ॥
पट्ट' शुभदो राज्ञा मध्येऽष्टावङ्गुलानि विस्तीर्णा ।
सप्तनरेन्द्रमहिष्या षड्युवराजस्य निर्द्दिष्ट' ॥
चतुरङ्गुलविस्तार' पट्ट' सेनापतेर्भवति मध्ये ।
द्वे च प्रसादपट्ट पञ्च ते कीर्त्तिता' पट्टा ॥
सर्व्वे द्विगुणायामा मध्यादर्द्धेन पार्श्वविस्तीर्णा ।
सर्व्वे च शुद्धकाञ्चनविनिर्म्मिता' श्रेयसो वृद्ध्यै ॥
पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजपार्थिव-
महिष्यो ।
एकशिख सैन्यपते प्रसादपट्टो विना शिखया ॥
क्रियमाण यदि पत्र सुखेन विस्तारमेति पट्टस्य ।
वृद्धिजयौ भूमिपतेस्तथा प्रजानाञ्च सुखसम्पत ॥
जीवितराज्यविनाश करोति मध्ये व्रण
समुत्पन्न ।
मध्ये स्फुटितस्त्याज्यो विघ्नकर पार्श्वयो स्फुटित ॥
अशुभनिमित्तोत्पत्तौ शास्त्रज्ञ' शान्तिमादिशे
द्राज्ञ ।
शस्त्रनिमित्त' पट्टो नृपराष्ट्रविवृद्धये भवति ॥")

पट्टक , पुं, पट्ट एव इत्यर्थे स्वार्थे कन् । पट्ट ॥

पट्टज, क्ली, (पट्टात कौषेयात जायते इति । पट्ट+जन्+ड ।) वस्त्रभेद' । पट्टवस्त्रम । इति जटाधर ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५ । २३ ।

"और्ण्णञ्च राङ्कवञ्चैव पट्टज कीटजन्तथा ।
कुट्टीकृत तथैवान्यत कमलाभ सहस्रश ॥")

पट्टदेवी, स्त्री, (पट्टा सिंहासनार्हा देवी ।) महादेवी । इति राजनिर्घण्ट ॥ पाटराणी इति भाषा ॥

पट्टन, क्ली, (पटन्ति गच्छन्ति वणिजो यत्र । पट गतौ +बाहुलकात तनन् ।) पत्तनम् । इति द्विरूप-कोष ॥

पट्टनी, स्त्री, (पट्टन+गौरादित्वात ङीष् ।) पत्त-नम् । इति द्विरूपकोष ॥

पट्टरङ्ग, क्ली, (पट्ट वस्त्र रज्यतेऽनेन । पट्ट+रञ्ज +घञ ।) पत्तरङ्गम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ बकम इति भाषा ॥

पट्टरञ्जनक, क्ली, (पट्टाना वस्त्राणा रञ्जनम् । तत' कन् ।) पत्तरङ्गम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

पट्टशाकं, क्ली पु, (पट्टस्य पट्टवृक्षस्य शाकम् ।) नालिताशाकम् । इति शब्दमाला भावप्रकाशश्च ॥ अस्य गुणा' नाड़ीचशब्दे द्रष्टव्या' ॥

पट्टार्हा, स्त्री, (पट्टे नृपासने अर्हा योग्या ।) महादेवी । इति राजनिर्घण्ट ॥ पाटराणी इति भाषा ॥

पट्टिका, स्त्री, (पट्टिरिव कायति प्रकाशते इति । पट्टि+कै+क । स्त्रियां टाप ।) पट्टिकाख्य-लोध्र । इत्यमरटीकायां वाचस्पति ॥ (क्षुद्र पट्ट । ह्रस्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् इत्वञ्च । वितस्तिविस्तार वस्त्रम् । इति चिन्तामणि ॥ पट्ट' । पाटा इति भाषा । यथा, नैषधे । १९ । ६१ ।

"सर्व्वं विस्मृत्य दैवात् स्मृति-
मुषसि गता घोषयन् यो धसज्ञा
प्राक संस्कारेण सम्प्रत्यपि धुवति
शिर पट्टिकापाठनेन ॥")

पट्टिकाख्य', पु, (पट्टिका आख्या यस्य ।) रक्त-लोध्र । पाटियालोध इति भाषा । तत्पर्याय' । क्रमुक' २ पट्टी ३ लाक्षाप्रसादन' ४ । इत्य-मर । २ । ४ । ४१ ॥

पट्टिकालोध्र', पु, (पट्टिका एव लोध्र ।) रक्त-लोध्र । पाटिया लोध्र इति भाषा । तत्पर्याय । क्रमुक २ वल्कलोध्र ३ बृहद्दल ४ जीर्णबुध्न ५ बृहद्वल्क ६ शीर्णपत्र ७ अक्षिभेषज ८ शावर ९ श्वेतलोध्र १० गालव ११ बृहत्त्वच १२ पट्टी १३ लाक्षाप्रसाद १४ वल्क १५ । इति राजनिर्घण्ट ॥ स्थूलवल्कल १६ जीर्णपत्र १७ बृहत्पत्र १८ । इति भावप्रकाश ॥ लोध्रद्वय-गुणा । कषायत्वम् । शीतत्वम । वातकफास्र-विषनाशित्वम । चक्षुष्यत्वम । तत्र वल्कलो नको-विशिष्ट । इति राजनिर्घण्ट ॥ ग्राहित्वम । लघुत्वम् । पित्तरक्तपित्तातीसारशोथनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥

पट्टिल , पु (पट्टो विद्यतेऽस्य । पट्ट + अस्त्यर्थे इलच ।) पूतिकरञ्ज । इति जटाधर' ॥

पट्टिलोध्र , पु (पट्टिरेव लोध्र ।) पट्टिकालोध्र' । इति शब्दरत्नावली ।

पट्टिलोध्रक', पु, (पट्टिलोध्र+स्वार्थे कन् ।) पट्टिका-लोध्र । इति शब्दरत्नावली ॥

पट्टिश , }
पट्टिस' } पु, (पट गतौ+बाहुलकात टिश(स) च ।) अस्त्रविशेष' । यथा,—

"परश्व पट्टिसो नाम स एव च परश्वध' ॥"

इत्यमरटीकायां भरत' ॥

(यथा, भागवते । ८ । १ । ३६ ।

"भुशुण्डिभिश्चक्रगदार्ष्टिपट्टिशै
शक्त्युल्मुकै प्रासपरश्वधैरपि ।
निस्त्रिंशभल्लै परिघै समुद्गरै
सभिन्दिपालैश्च शिरांसि चिच्छिदु ॥")

पट्टी, स्त्री, (पट्टि+वा ङीप ।) पट्टिकालोध्र । इति राजनिर्घण्ट ॥ ललाटभूषा । इति विश्व ॥ तलसारकम् । अश्ववक्ष स्थलबन्धनरज्जु' । इति शब्दमाला ॥

पट्टी, [न्] पुं, (पट्टोऽस्यास्तीति । इनि' ।) रक्त-लोध्र' । इति स्वामी ॥ इत्यमरटीकायां भरत' ॥

पट्टोलिका, स्त्री (पट्टं पट्टाख्य उलति प्राप्नोतीति । उल गतौ+ण्वुल् टापि इत्वम ।) कल्पकीला । व्यवस्थापत्र इति केचित । पाट्टा । इति च केचित । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

पठ, वाचि । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वां-पर-सक-सेट ।) पठति श्लोक धीर । इति दुर्गादास ॥

पठन, क्ली, (पठ+भावे ल्युट ।) वाचनम् । पड़न् इति भाषा । यथा, मार्कण्डेये । ९२ । १८ ।

"भूतप्रेतपिशाचानां पठनादेव नाशनम् ॥"

पठमञ्जरी, स्त्री, श्रीरागस्य चतुर्थरागिणी । तस्या न्यासांशग्रहा' पञ्चम । गानसमयस्तु एकप्रहर-दिवसोत्तरम् । इति सङ्गीतदर्पण ॥ लक्षण यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

"वियोगिनी कान्तवितीर्णपुष्पा
स्रज वहन्ती वपुषातिमुग्धा ।
आश्वास्यमाना प्रियया च सख्या
विधूसराङ्गी पठमञ्जरीयम् ॥"

पठसमञ्जरी, स्त्री, रागिणीविशेष । इति हलायुध' ॥

पठि, स्त्री, (पठ + "सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४।११७। इति इन्।) पठनम्। पाठः। इति शब्दरत्नावली॥

पठित, त्रि, (पठ + क्त।) वाचित। कृतपाठ। अधीत। उच्चरित। यथा, हास्यार्णवे।
"त्वया न पठिता चण्डी त्वया नापि चिकित्सितम्।
अकस्मान्नगरोपान्ते कथं धूमायते चिता॥"

पठितव्य, त्रि, (पठ + "तव्यत्तव्यानीयरः।" ३।१।९६। इति तव्य।) पठनीयम्। पाठ्यम्। यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये। ९२।६।
"तस्मान्ममैतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः॥"

पड, इ क सङ्घाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पर-सक-सेट्। इदित्।) इ क, पण्डयति। सङ्घाते राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

पड, इ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट्। इदित्।) इ, पण्ड्यते। ङ, पण्डते। इति दुर्गादासः॥

पण, ङ व्यवहृतौ। स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट्।) व्यवहृतौ व्यवहारे। ङ पणते। पणायति पणायते आयान्तत्वादुभयपदमिति वोपदेवः। प्राणानामपणिष्टासौ अत्र कर्म्मणि षष्ठी। स्तुतौ तु पणायति पणायते विष्णुं धीरः। अरे तु द्वयोरर्थयोरेव आयस्याप्राप्तिपक्षे आत्मनेपदमेव। अपणिष्ट पेणे पणिता पणिषीष्ट पणिष्यते अपणिष्यत। इति दुर्गादासः॥

पण, पुं, (पण्यतेऽनेन। पण व्यवहारे + "नित्यं पणः परिमाणे।" ३।३।६६। इति अप्।) कार्षिकताम्रिकः। स तु पञ्चकृष्णलमाषकारब्धताम्रकर्षकृतव्यवहारद्रव्यम्। पूर्व्वं हि ताम्ररक्तिकायाः कपर्द्दकाशीती मूल्यमिति अशीतिवराटमूल्यः। लोके तूपचारात् कार्षापणवत् पणव्यपदेशो मूल्य एव। निर्व्वेशः। भृतिः। (पणो ग्लहोऽस्त्यस्मिन्। पण + "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच्।) द्यूतम्। ग्लहः। बाक् इति लोके इति वाजि इति च भाषा। (यथा, आर्य्यासप्तशती। ३५४।
"प्रतिभूः शुको विपक्षे दक्षः शृङ्गारसंकथागुरुषु।
पुरुषायितं पणितस्तद्बाले परिभावितता दाय॥"
पण्यते व्यवह्रियते इति। "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण।" ३।३।११८। इति घः।) मूल्यम्। धनम्। इत्यमरभरतौ॥ काषापणः। (यथा, मनुः। ८।२२४।
"यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति।
तस्य कुर्य्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान्॥")
क्रय्यशलाकिका। व्यवहारः। इति मेदिनी॥ विंशतिगण्डकः। इति हेमचन्द्रः॥ शौण्डिकः। इति जटाधरः॥ गृहम्। इति शब्दमाला॥ (पणते अधिकारिभेदेन सुखभोगादिकं व्यवहरति साधकस्य सुकृतानुसारेण वैकुण्ठकैलासादिपदं प्रददातीत्यर्थः। पचाद्यच्। यद्वा, पण्यते स्तूयते यः। पण स्तुतौ "पुंसीति संज्ञायां घ, प्रायेण।" ३।३।११८। इति घः। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३।१४९।११५।
"ऊर्द्धगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः॥")

पणग्रन्थि, पुं, (पणस्य विक्रयादेर्ग्रन्थिर्यत्र।) हट्टः। इति शब्दरत्नावली॥

पणन, क्ली, (पण व्यवहारे + भावे ल्युट्।) विक्रयः। इति शब्दरत्नावली॥

पणफर, क्ली, लग्नात् द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादशलग्नम्। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"पणफरं द्वितीयाष्टपञ्चमैकादशं विदुः॥"

पणव, पुं, (पणं स्तुतिं वातीति। पण + वा + कः।) गायनपटहः। (यथा, गीतायाम्। १।१३।
"ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत्॥")
प्रणव इति केचित्। इत्यमरभरतौ॥

पणवा, स्त्री, (पणव + टाप्।) पणवः। यथा —
"पणवः पणवा च स्यात् प्रणवोऽप्यत्र वर्णते॥"
इति भरतद्विरूपकोषः॥

पणस, पुं, (पणायते इति। पण + "अत्यविचमीति।" उणा। ३।११७। इति असच्।) पण्यद्रव्यम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

पणाङ्गना, स्त्री, (पणेन धनेन लभ्या अङ्गना। धनेन वश्यत्वात् तथात्वम्।) वेश्या। इति हेमचन्द्रः॥

पणाया, स्त्री, (पणाय्यते व्यवह्रियते इति। पण व्यवहारे स्तुतौ च + स्वार्थे आय + ततो भावे अः। ततष्टाप्।) क्रयविक्रयव्यवहारः। इति जटाधरः॥ (स्तुतिः। द्यूतम्। इति धात्वर्थसम्बोऽर्थः॥)

पणायित, त्रि, (पणाय्यते स्म इति। पण व्यवहारे स्तुतौ च। "आयादय आर्द्धधातुके वा।" ३।१।३१। इति स्वार्थे आयस्ततः क्तः।) स्तुतः। इत्यमरः। ३।२।१९॥ (व्यवहृतम्। क्रीतम्। विक्रीतम्। इति धात्वर्थसम्बोऽर्थः॥)

पणास्थि, क्ली, (पणस्य पणाय वा यदस्थि।) कपर्द्दकम्। वराटकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पणास्थिक, क्ली, (पणास्थि + स्वार्थे कन्।) वराटकः। इति हेमचन्द्रः॥

पणित, त्रि, (पण्यते स्म इति। पण + क्त। आयाभावपक्षे सिद्धम्।) स्तुतम्। इत्यमरः।३।२।१९॥ व्यवहृतम्। इति पणधात्वर्थदर्शनात्॥ (ग्लहे, क्ली। वाजि इति भाषा। यथा, महाभारते १। सौपर्णे। २२।४।
"ततस्ते पणितं कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम।।
जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः॥")

पणितव्य, त्रि, (पण्यते इति। पण ङ व्यवहारे स्तुतौ च। "तव्यत्तव्यानीयरः।" ३।१।९६। इति तव्य।) विक्रेयद्रव्यम्। इत्यमरः। २।९।८२॥ क्रेतव्यम्। व्यवहार्य्यम्। इति पणधात्वर्थदर्शनात्॥

पण्ड, पुं, (पण्डते निष्फलत्वं प्राप्नोतीति। पडि गतौ + पचाद्यच्। यद्वा पण ङ व्यवहारे। "अमन्तात् डः।" उणा। १।११३। इति डः।) क्लीवम्। नपुंसकम्। इत्यमरः। २।६।३९॥ निष्फले, त्रि,॥

पण्डा, स्त्री, (पण ङ व्यवहारे। "अमन्तात् डः।" उणा। १।११३। इति डः। ततष्टाप्।) बुद्धिः। इति मेदिनी॥ तत्त्वानुगा बुद्धिः। इति हेमचन्द्रः॥

पण्डापूर्व्व, क्ली, (पण्डं निष्फलम् अपूर्व्वम् अदृष्टम्।) फलाजनकादृष्टम्। तद्विशिष्टे त्रि। यथा, "यदपि पण्डापूर्व्वं फलमिति तदपि न कामनाभावे अकरणापत्तेस्तौल्यात्।" इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

पण्डित, पुं, (पण्डा वेदोज्ज्वला तत्त्वविषयिणी वा बुद्धिः। सा जाता अस्य। "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।" ५।२।३६। इति इतच्। यद्वा पण्ड्यते तत्त्वज्ञानं प्राप्यतेऽस्मात्। गत्यर्थेति क्तः।) शास्त्रज्ञः। अस्य लक्षणं यथा,—
("निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते।
अनास्तिकः श्रद्दधान एतत् पण्डितलक्षणम्॥"
इति चिन्तामणिः॥)
"पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः।
सर्व्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः॥"
इति महाभारते वनपर्व्व॥
अपि च श्रीभगवद्गीतायाम्। ५।१७।
"विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः॥"
तत्पर्य्यायः। विद्वान् २ विपश्चित् ३ दोषज्ञः ४ सन् ५ सुधीः ६ कोविदः ७ बुधः ८ धीरः ९ मनीषी १० ज्ञः ११ प्राज्ञः १२ सङ्ख्यावान् १३ कविः १४ धीमान् १५ सूरिः १६ कृती १७ कृष्टिः १८ लब्धवर्णः १९ विचक्षणः २० दूरदर्शी २१ दीर्घदर्शी २२। इत्यमरः। २।७।५-६॥ विशारदः २३। कवी २४ सूरी २५। इति भरतः॥ विदग्धः २६ दूरदृक् २७ वेदी २८ वृद्धः २९ बुद्धः ३० विधानग ३१ प्रविलः ३२ लक्षिः ३३। इति शब्दरत्नावली॥ विप्रः ३४ मेधावी ३५। इति राजनिर्घण्टः॥ शिक्षकः। इति मेदिनी॥ (सर्व्वज्ञत्वात् महादेवः। यथा, महाभारते। १३।१७।१२४।
"न्यायनिर्व्वपणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः॥")

पण्डितम्मन्य, त्रि, (आत्मानं पण्डितम्मन्यते यः। "आत्ममाने खश्च।" ३।२।८३। इति खश्।) पण्डिताभिमानी। इति व्याकरणम्॥

पण्डितमानी, [न्] त्रि, (आत्मानं पण्डितं मन्यते इति। मन + णिनि।) पण्डिताभिमानी। यथा "मूर्खाः पण्डितमानिनः।" इति प्राञ्चः॥

पण्य, त्रि, (पण्यते इति। पण ङ व्यवहारे स्तुतौ च। "अवद्यपण्यवर्य्या गर्ह्येति।" ३।१।१०१। निपातनात् साधु।) पणितव्यम्। विक्रेयद्रव्यम्। इत्यमरः। २।९।८२। (यथा, रामायणे। २।४८।४।
"न चाहृष्यन् न चामोदन् वणिजो न प्रसारयन्।

न चाश्नीभन्त पण्यानि नापचन् गृहमेधिन ॥”) व्यवहार्य्यम् । स्तोतव्यम् । इति पणधात्वर्थदर्शनात ॥ (स्त्री, पण्यते व्यवह्रियतेऽत्र । पण+यत । विपणि । यथा, मनु । ५ । १२९ ।
“नित्य शुद्ध कारुहस्त पण्ये यच्च प्रसारितम ॥”
“पण्ये पण्यवीथिकायाम ।” इति कुल्लूकभट्ट ॥)

पण्यवीथिका, स्त्री, (पण्याना विक्रेयद्रव्याणा वीथिका गृहम् ।) विपणि । इत्यमर ।२।२।२॥ पण्यविक्रयशाला । इति हलायुध ॥ हट्ट । इत्यन्ये ॥ विक्रयार्थप्रसारितनानाद्रव्याणा वणिग्वीथी । वाणिज्यविक्री इति वाजार इति च ख्यात । इति केचित । हट्टमण्डप । इति केचित । हट्टमध्यस्थपण्यविक्रयवीथी । इति केचित । इति तट्टीकाया भरत ॥
“आपण पण्यवीथी च हय वीथीति सञ्ज्ञितम ॥”
इति शाश्वत ॥

पण्यवीथी, स्त्री, (पण्याना वीथी विक्रयगृहम् ।) क्रयविक्रयस्थानम् । इति शब्दमाला ॥

पण्यशाला, स्त्री, (पण्याना विक्रेयद्रव्याणा शाला गृहम ।) हट्ट । इति हेमचन्द्र ॥ विक्रयगृहच ॥

पण्यस्त्री, स्त्री, (पण्या मूल्येन लभ्या या स्त्री । यद्वा पण्ये हट्टादिस्थले स्थिता स्त्री ।) वेश्या । इति कोषान्तरम् ॥

पण्या, स्त्री, (पण्यते स्तूयते रोगहन्तृत्वात । पण ड व्यवहारे स्तुतौ च+कर्म्मणि यत तत टाप ।) प्रियङ्गु । इति द्विरूपकोष ॥

पण्याङ्गना, स्त्री, (पण्या पणेन मूल्येन लभ्या या अङ्गना ।) वेश्या । इति हेमचन्द्र ॥

पण्याजीव पु, (पण्ये क्रयविक्रयद्रव्यैराजीवति प्राणितीति । आ+जीव+क ।) क्रयविक्रयिक । वणिक । इत्यमर । २ । ९ । ७८ ॥

पण्याजीवक, क्ली, (पण्ये क्रयविक्रयद्रव्यैराजीवति तिष्ठतीति । पण्याजीवस्तत स्वार्थे कन् । अभिधानात क्लीवत्वम । यद्वा, पण्याजीवैर्वणिग्भि कायति शब्दायते इति । कै+क ।) हट्ट । इति त्रिकाण्डशेष ॥ पण्यजीवकमित्यपि पाठ ॥

पण्यान्धा, स्त्री, (पण्य अन्धयति स्वगुणेन या । अन्ध+अच ।) तृणविशेष । तत्पर्य्याय । कङ्गुनीपत्रा २ पण्यधा ३ पणधा ४ । अस्या गुणा । समवीर्य्यत्वम् । तिक्तत्वम् । क्षारत्वम् । सारकत्वम् । ततकालशक्तघातश्वासरोपणत्वञ्च ।
“दीर्घा मध्या तथा ह्रस्वा पण्यान्धा त्रिविधा स्मृता । रसवीर्य्यविपाकेषु मध्यमा गुणदायिका ॥”
इति राजनिर्घण्ट ॥

पण्यन्धा इत्यपि पाठ ॥

पत [द्] पुं, (पद्यते गच्छत्यनेन । पद्यौ ड गतौ+करणे क्विप ।) पाद । इत्यमर ।२ ।६ ।७१॥ (यथा, मनु । ४ । २ ७ ।
“भक्तशुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन । केशकीटावपन्नञ्च पदास्पृष्टञ्च कामत ॥”
केचित्तु पादशब्दस्य पद् इत्यादेशो भवतीति वदन्ति । अन्येतत्तु न मन्यन्ते अत: “पदाद्य

पृथकशब्दा इत्येके ।” इति मुग्धबोधे वोपदेवेनोक्तम ॥)

पत, ऌ ज गतौ । ऐश्वर्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट ।) ऌ, अपतत । ज, पात पत । गतिरिह पतनम । पतति पत्त्र वृन्तात । इति दुर्गादास ॥

पत, त क गतौ । ऐश्वर्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्तचुरा-पर-अक-सेट ।) ऐश्वर्यमिश्वरी भाव । गतिरिह पतनम । पतयति पत्त्र वृन्तात । इति दुर्गादास ॥

पत य ङ ऐश्वर्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा-आत्म-अक सेट ।) य ङ, पत्यते । ऐश्वर्यमैश्वर्यमिश्वरीभाव । इति दुर्गादास ॥

पत, त्रि, (पततीति । पत+अच ।) पुष्टम् । इति जटाधर ॥ (पतनकर्त्तरि च, त्रि ॥)

पतग , पुं, (पत उत्पतित सन गच्छति । यद्वा पतेन पक्षेण गच्छतीति । गम्+ड ।) पक्षी । इत्यमर । २ । ५ । ३२ ॥ (यथा, मनु ।७।२३।
“देवदानवगन्धर्व्वा रक्षासि पतगोरगा । तेपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिता ॥”)

पतङ्ग, क्ली, (पत ऌ गत्यैश्वर्य्ययो । बाहुलकात अङ्गच ।) सूतम् । पारदम । इति मेदिनी ॥ चन्दनभेद । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पतङ्ग , पु, (पतति गच्छतीति । “ पतेरङ्गच पक्षिणि ।” उणा । १ । ११८ । इति अङ्गच ।) पक्षी । (यथा, मार्कण्डेये । १ । ८६ ।
“तत सर्व्वेषु निस्तीर्णे पापी तिर्य्यक्त्वमश्नुत । कृमिकीटपतङ्गेषु श्वापदे मशकादिषु ॥”)
सूर्य्य । (यथा, माघे । १ । १२ ।
“पततपतङ्गप्रतिमस्तपोनिधि
पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत ॥”
“कथ पतङ्ग सूर्य्य । खगत्वसामान्योपचारात । ‘पतङ्ग शलभे सूर्य्ये पतङ्ग पक्षिणि स्मृत ॥’ इति कोषान्तरम ॥” इत्युज्ज्वलदत्त ॥)
शलभ । इत्यमर । ३ । ३ । २ ॥ शालिप्रभेद । इति मेदिनी ॥ जलमधूकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

पतङ्गम , पु, (पत उत्पतित सन् गच्छतीति । गम+खच । मुम् च ।) पक्षी । इति व्याकरणम् ॥ (शलभ । यथा, भागवते । ७ । ८ ।२४।
“अलक्षितोऽग्नौ पतित पतङ्गमो
यथा नृसिंहौजसि सोऽसुरस्तदा ॥”)

पतङ्गिका, स्त्री, (पतङ्ग+स्वल्पार्थे सञ्ज्ञाया वा कन् । स्त्रिया टाप् अत इत्वञ्च ।) मधुमक्षिकाविशेष । तत्पर्य्याय । पुत्तिका २ । इत्यमर । २ । ५ । २७ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ ८ । १ ।
“पतङ्गिकानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता । कर्म्मणस्तस्य ते प्राप्त फलमेतत्तपोधन । ॥”)

पतच्चिका, स्त्री, (पतमभिगात शत्रुमित्यर्थ चिक्कयति पीडयति स्वारोपितशरेणेति यावत । पृषोदरात साधु ।) धनुर्ज्या । इति शब्दरत्नावली ॥

पतञ्जलि , पुं, (पत पतन् वा अञ्जलि नमस्काय्यतया यस्मिन् । शकन्ध्वादित्वात साधु ।) मुनिविशेष । स तु पातञ्जलदर्शनपाणिनिटीकामहाभाष्यादिग्रन्थकर्त्ता । तत्पर्य्याय । गोनर्द्दीय २ । इति हेमचन्द्र ॥ चूर्णिकृत ३ भाष्यकार ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ वररुचि ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (केषाञ्चिन्मते योगसूत्रकारकपतञ्जलेर्भाष्यकृत पतञ्जलिर्भिन्न एव । अनयोरभेदतान्तु निर्द्दिशन्ति पाश्चात्या ॥ पातञ्जलयोगशास्त्रन्तु पादचतुष्टयात्मक तत्र प्रथमे पादे “अथ योगानुशासनम् ।” इति योगशास्त्रारम्भप्रतिज्ञा विधाय “योगश्चित्तवृत्तिनिरोध ।” इत्यादिना योगलक्षणमुक्त्वा सप्रपञ्चसमाधिनिर्द्दिश्य कृतवान् भगवान् पतञ्जलि । द्वितीये तु “तप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग ।” इत्यादिना व्युत्थितचित्तस्य क्रियायोग यमादीनि पञ्च वहिरङ्गाणि साधनानि च निरदिशत । तृतीये “देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ।” इत्यादिना धारणाध्यानसमाधित्रयरूपमन्तरङ्ग सयमपदवाच्य तत्र अवान्तरफल विभूतिजातञ्च उपदिदेश । चतुर्थे पादे तु “जन्मौषधिमन्त्रतप समाधिजा सिद्धय ।” इत्यादिना सविस्तिमञ्चक मुख्य प्रयोजन कैवल्य प्रधानादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरसश्लिष्ट पुरुष स्वेच्छया निर्म्माणकायमधिष्ठाय लौकिकादिसम्प्रदायप्रवर्त्तक ससारदहने दग्धाना जीवाना निस्तारकञ्च उपदिष्टवान् ॥)

पतत्त्र, क्ली, (पतन्त त्रायते इति । पतत+त्रै +क ।) पक्ष । पाखा इति भाषा । इत्यमर । २ ।५।३६। (यथा, भागवते ।८।११।३४।
“येन मे पूर्व्वमद्रीणा पक्षच्छेद प्रजात्यये । कृतो निविशता भारे पतत्त्रै पतता भुवि ॥”
(त्र) पत ऌ गतौ । “अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् ।” उणा । ३ । १ ५ । इति अत्रन् । वाहनम । इत्युज्ज्वलदत्त ॥)

पतत्त्री, [न्] पु, (पतत्त्र पक्षो विद्यतेऽस्य । पतत्त्र+इनि ।) पक्षी । इत्यमर ।२।५।३३॥ (यथा, कुमारे । ५ । ४ ।
“पद सहेत भ्रमरस्य पेलव
शिरीषपुष्प न पुन पतत्त्रिण ॥”)

पतत्रि , पुं, (पतति उत्पततीति । “पतेरत्रिन् ।” उणा । ४ । ६९ । इति अत्रिन् ।) पक्षी । इत्यमर । २ । ५ । ३३ ॥

पतद्ग्रह , पु, (पतत मुखादिभ्य स्खलत जलादि गृह्णातीति । पतत+ग्रह+अच ।) प्रतिग्राह । इत्यमर । २ । ३ । १३९ ॥ पिकदानी इति भाषा ॥

पतद्भीरु , पुं, (पतन् पक्षी भीरुर्यस्मात ।) श्येन । इति शब्दरत्नावली ॥

पतन् [त] पुं, (पततीति । पत+शतृ ।) पक्षी । (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २८ ।
“नपक्षाणा सुख चक्र आदित्यस्तेजसा सुखम् ।

पर्व्वतानां सुखं मेरुर्गोभ्रंड पतता सुखम् ॥”)
पतनशीले त्रि । इति मेदिनी ॥

पतन, क्ली, (पत+भावे ल्युट् ।) पात । पडन् इति भाषा । यथा,— [द् सह्यन ॥”
“अशने पतने न वेदना पतनज्ञानमतीव
दुःखदृट ॥
“द्विजातिकर्म्मभ्यो हानि पतन परत्र चासिद्धि स्तमेके नरकम् ।” इति हारीतसूत्रम् ॥ पापम् । यथा, प्रायश्चित्तविवेके ।
“विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नर पतनमृच्छति ॥”

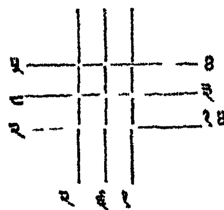
पतम, पु, (पतति कर्म्मक्षये यस्मात । पत+अम । क्षीणपुण्यानां चन्द्रलोकात पतन शास्त्रे प्रसिद्धम् ।) चन्द्र. । (पततीति । पत+अम ।) पक्षी । पतङ्ग । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

पतयालु, त्रि, (पत+“स्पृहिगृहिपतिदयीति ।” ३।२।१५८ । इति आलच ।) पतनशील । तत्पर्याय । पातुक २ । इत्यमर ।३।१।२७ ॥

पतस, पुं, (पततीति । “अत्यविचमीति ” उणां ३।११७। इति असच ।) पक्षी । इत्युणादिवृत्ति ॥ चन्द्र । पतङ्ग । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

पताका, स्त्री पत्यते ज्ञायते कस्यचित भेदोऽनया । (पत । “वलाकादयश्च ।” उणां ४।१४ । इति आक प्रत्ययेन साधु ।) ध्वजम । निशान् इति भाषा । (यथा, महाभारते ।६।१७।१५ ।
“श्वेतैश्छत्रै पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभि ।
तान्यनीकान्यशोभन्त राजन्रथपदातिभि ॥”)
तत्पर्याय । वैजयन्ती २ केतनम् ३ ध्वजम् ४ । इत्यमर ।२।८।६६ ॥ पटाका ५ जयन्ती ६ वैजयन्तिका ७ कदली ८ कन्दली ९ केतु १० कदलिका ११ व्योममण्डलम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ चिह्नम् १३ । इति जटाधर ॥ केतन ध्वज एतद्द्वय पताकादण्डे । इति भरत ॥ सौभाग्यम् । नाटकाङ्गम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २७ ।
“पताकास्थानक योज्य सुविचार्य्येह वस्तुनि ॥”
इह नाट्ये ॥ तल्लक्षण यथा तत्रैव । ६ । २८ ।
“यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिंस्तल्लिङ्गोऽन्य प्रयुज्यते ।
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत ॥”
तद्भेदानाह तत्रैव । ६ । २९—३२ ।
“सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपकारत ।
पताकास्थानकमिद प्रथम परिकीर्त्तितम ॥
यथा, रत्नावल्यां ‘वासवदत्तेयमिति राजा यदा तत्कण्ठपाश मोचयति तदा तदुक्त्या ‘सागरिकेयमिति प्रत्यभिज्ञाय ‘कथ प्रिया मे सागरिका अलमलमतिमात्रम् इत्यादि फलरूपार्थसम्पत्ति पूर्व्वापेक्षया उपचारातिशयात् गुणवती उत्कृष्टा । १ ।
वच सातिशयश्लिष्ट नानाबन्धसमाश्रयम् ।
पताकास्थानकमिद द्वितीय परिकीर्त्तितम् ॥
यथा, वेणीसंहारे सूत्रधार ।
‘रक्तप्रसाधितभुव क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुता सभृत्या ।
अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकश्लेषवशेन बीजार्थप्रतिपादनात नेतृमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीय पताकास्थानम । २ ।
अर्थोपक्षेपक यत्तु लीन सविनय भवेत ।
श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेत तृतीयमिदमुच्यते ॥
लीन अव्यक्तार्थ श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेत सविनय विशेष निश्चयप्राप्त्या सहित सम्पद्यते यत तत तृतीय पताकास्थानम । यथा, वेणीसंहारे २ अङ्के । कञ्चुकी । ‘देव । भग्न भग्नम । राजा । ‘केन । कञ्चुकी । ‘भीमेन । राजा । ‘कस्य । कञ्चुकी । ‘भवत । राजा । ‘आ । कि प्रलपसि? कञ्चुकी । (सभयम) ‘देव । ननु ब्रवीमि । भग्न भीमेन भवत । राजा । ‘धिक वृद्धापसद । कोऽयमद्य ते व्यामोह । कञ्चुकी । देव । न व्यामोह सत्यमेव ।
भग्न भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम ।
पतित किङ्किणीक्वाणबद्धाक्रन्दमिवक्षितौ ॥
अत्र दुर्य्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसङ्क्रान्तमर्थोपक्षेपणम । ३ ।
द्व्यर्थो वचनविन्यास सुश्लिष्ट काव्ययोजित ।
प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानक परम ॥” ४ ॥)
अङ्क । केतु । इति हेमचन्द्र ॥ अस्य विवरण ध्वजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पताकी, [न्] त्रि (पताका विद्यतेऽस्य । पताका+इनि ।) वैजयन्तिक । पताकाधारी । इत्यमर । २ । ८ । ७१ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १७ । २० ।
“स तु गोवासन शैव्य सहित सर्व्वराजभि ।
ययौ मातङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना ॥”)
रिष्टारिष्टबोधकचक्रविशेष । तस्य लिखनक्रमो यथा —
“तिर्य्यगूर्द्ध्वगता रेखास्तिस्रो देया पताकया ।
युता कार्य्या वेधविदा सर्व्वसङ्गतरेखया ॥
दक्षस्थोर्द्ध्वतरेखातो वाम मेषादराशय ।
पश्चाद्युग्मविशाश्च शुभदशक्रामिसागरा ।
कर्कटाद्मीनपर्य्यन्तमङ्का देया यथाक्रमम् ॥

बालस्य जन्मकालीनग्रहलग्नमथादिव ।
विन्यस्य चिन्तयेत प्राज्ञ शुभाशुभ यथाक्रमात् ॥”
तत्र शुभाशुभज्ञान यथा —
“शुभदग्रहयोगवेधैर्जन्महालस्य शोभनम ।
पापदग्रहयोगवेधैरायुःक्षतिरिष्टकालवित ।
वर्षेऽधिके दिन मध्ये मासो हीने च हीयनम् ॥”

वेधज्ञान यथा,—
“कर्कमीनधनुर्भ्याश्च हरे कीटघटेन च ।
स्त्रियास्तौलिन्दगाभ्याश्च घटे मीनेन कन्यया ॥
धनुषो न्गाककिभ्यां मकरे धनुषा स्त्रिया ।
मीने कर्किंतुलाभ्याश्च मीनस्त्रीधनुषात्वजे ॥
तुलाकर्किंन्दगैन्द्वे कीटकुम्भवृषषु च ।
सिंहवद्वेध एतेषु वामदक्षिणसमुखे ॥
राहुकेत्वर्कसौरारै पापैर्विद्धो युतोऽशुभ ।
तदन्यैर्युतविद्धस्तु लग्नराशि शुभप्रद ॥’
रिष्टिकालो यथा,—
“एकोनविंशति कर्के सिंहे सप्तदशैव तु ।
षटत्रिंशद्दशलायाश्च षड्विंशतिस्तुलाधरे ॥
वृश्चिके सिंहवज्ज्ञेयम्रा निशञ्च शासने ।
षड्विंश मकरे ज्ञेय कुम्भे सप्त गृहे स्मृता ॥
नव कुम्भे तथा मीने मेषे षष्ट दशराशितया ।
वृषभे च तथा सिंहे युग्मेऽक्कहरोच ॥
चितयाङ्कादिव सख्या दिनमासाब्दनिगाय ।
एकाङ्कादिग्रहाङ्काग्रा क्वचिदिष्टेश्च सग व ॥
अथ यामार्द्धाधिपज्ञानम ।
“वारेशादद्ध्यामेषु रात्रावौ पञ्चष्ट क्रमात ।
अधिपा सूर्य्यकालेन यथान्येऽपि भवन्ति त ।
रवीन्द्विन्दुभृगुज्ञार्कजशनिज्ञरवयो निशि ॥
रविशुक्रज्ञशनिः सौशनोज्ज्यकुजभास्करा ।
दिने ऽह्वा परेष्वेन तत्राध्यायाश्च सुयष्टा ॥’
अथ दण्डाधिपज्ञानम ।
“पापदण्डे भवेन्निष्टि शुभन्दण्डे शुभ भवेत ।
शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्म्मारम्भा कुम भवेत ॥
यस्यार्द्धयामस्तस्यैव प्राग्दण्ड स वेदा तत ।
षट षट परोत्य दण्डाश्च त्रयो रात्रौ मता यथा ॥
आदित्ये भृगुजो बुधोऽपि च शशी सौम शनाज्यौ -कुजौ
भौमेऽर्के सितसौमजौ च शशिनो सौम शनि-
श्चाकपति ।
जीवेऽङ्गाररवी भृगुश्च गुरुते सौम्येन्दुमाघरुका
कार्के जीवमहीजतिग्मकिरणा रात्रौ च दण्डा-
धिपा ॥
यामार्द्धाधिपसख्यातो द्वितीयस्तु तदङ्क ।
तदङ्कात्तु तृतीय स्यात्तदङ्कान्तु तुरीयक ॥
अङ्काभावे तु राहु स्यात तन्न्को वसुसञ्ज्ञक ।
भमाङ्कस्य परित्यागाद्दिवादण्डाधिपा यथा ॥
रविरनुजबधलौकम्रकुरासुरज्ञा
कुजरविदनुजज्ञार्केन्दुदैत्यगुरुश्च ।
गुरुशशिरविदैत्या शुक्रभौमाकदैत्या
शनिकुजरविदैत्या स्वर्भानुश्चार्द्धयामे ॥”
शुभाशुभदण्डज्ञान यथा —
“शौभावर्कस्य दण्डौ सतत शुभकरावादिशेषौ
तथेन्दो
शेषो दण्ड कुजस्याथ गुरुबुधयोरादिमर्द्धं
प्रशस्तम् ।
आदित्यन्तस्थदैको भृगुकुजसुतयो सर्व्वकार्येषु शस्तौ
दण्डावन्त्याद एतौ क्वचिदपि समय नैव शौरे
प्रशस्ता ॥”

फलपताकी यथा —
"प्रतिदशं फलान्येषा ज्ञात्वा वाच्य कश्चिच्छुभम् ॥
रवौ च वेदा वसव सुधांशौ
कुजे च बाणा शशिजे तथाङ्का ।
शनावृतुर्दिक् च बृहस्पतौ स्या-
द्राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्रा ॥"
बालस्य शुभाशुभफल यथा,—
"अशुभे दशसयोगे सर्व्वत्र पुण्यवर्जिते ।
बालस्य मरण शीघ्र यदि पापे समन्वितम ॥
अशुभग्रहदशे तु सर्व्वत्र पापवर्ज्जिते ।
बालस्य कुशल सर्व्वं शुभैर्यदि समन्वितम ॥
अशुभो दशनाथो हि वैधर्म्येण लभ्यते ।
मरण तत्र वक्तव्य बालस्य नान्यथा भवेत ॥
पापस्य दशमात्रे तु तद्योगवेधवर्जिते ।
बालस्य कुशल तत्र शुभैर्यदि समन्वितम् ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वे पताकीवेध ॥
(स्त्रिया ङीप् । सेना । यथा, रघु । ४ । ८२ ।
"न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्द्दिनम् ।
रथवर्त्म रजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥")
पति, पु, (पाति रक्षतीति । पा ल रक्षणे + डति ।) मूलम् । गति । इति विश्व ॥ पाणिग्रहीता । भातार इति भाषा । तत्पर्य्याय । धव २ प्रिय ३ भर्त्ता ४ । इत्यमर । २ । ६ । ३५ ॥ कान्त ५ प्राणनाथ ६ गुरु ७ हृदयेश ८ जीवितेश ९ जामाता १० सुखोत्सव ११ नर्म्मकील १२ रतगुरु १३ स्वामी १४ रमण १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर १६ परिणेता १७ दयी १८ । इति राजनिर्घण्ट ॥ तस्य लक्षणम । विधिवत्पाणिग्राहक । अनुकूलदक्षिण-धृष्टशठभेदात् पतिश्चतुर्धा । सार्व्वकालिकपरा-ङ्गनापराङ्मुखत्वे सति सर्व्वकालमनुरक्तोऽनु-कूल । १ । सकलनायिकाविषयसमसहजानु-राग दक्षिण । २ । भूयो नि शङ्क कृतदोषो-ऽपि भूयो निवारितोऽपि भूय प्रश्रयपरायणो धृष्ट । ३ । कामिनीविषयकपटपटु शठ । ४ । इति रसमञ्जरी ॥ * ॥ पतिसेवादिफल यथा,—
"कथ मे सुव्रते । साध्वि । निद्राभङ्ग कृतस्त्वया ।
व्यर्थं व्रतादिक तस्या या भर्त्तुश्चापकारिणी ॥
तपश्चानशनञ्चैव व्रत दानादिकञ्च यत ।
भर्त्तुरप्रियकारिण्या सर्व्वं भवति निष्फलम् ॥
यया प्रिय पूजितश्च श्रीकृष्ण पूजितस्तया ।
पतिव्रताव्रतार्थञ्च पतिरूपी हरि स्वयम ॥
सर्व्वदान सर्व्वयज्ञ सर्व्वतीर्थनिषेवणम् ।
सर्व्वं व्रत तप सर्व्वमुपवासादिकञ्च यत ॥
सर्व्वधर्म्मश्च सत्यञ्च सर्व्वदेवप्रपूजनम् ।
तत सर्व्वं स्वामिसेवाया कला नार्हन्ति
षोडशीम् ॥
सुपुण्ये भारते वर्षे पतिसेवां करोति या ।
वैकुण्ठ स्वामिना सार्द्धं सा याति ब्रह्मण शतम् ॥
विप्रिय कुरुते भर्त्तुर्विप्रिय वदति प्रियम् ।
असत्कुलप्रजाता या तत्फल श्रूयता सति । ॥
कुम्भीपाक व्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।

ततो भवति चाण्डाली पतिपुत्त्रविवर्ज्जिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४३ अध्याय ॥ * ॥
अपि च ।
"स्वकान्तश्च परो बन्धुरिह लोके परत्र च ।
नहि कान्तात् पर श्रेयान् कुलस्त्रीणा परो गुरु ॥
देवपूजा व्रत दान तपश्चानशन जप ।
स्नानञ्च सर्व्वतीर्थेषु दीक्षा सर्व्वमखेषु च ॥
प्रादक्षिण्य पृथिव्याश्च ब्राह्मणातिथिसेवनम ।
सर्व्वाणि पतिसेवाया कला नार्हन्ति षोडशीम् ॥
किमेत पतिभक्ताया अभक्तायाश्च भारते ।
यया तु स्त्री सुखारम्भे साकाङ्क्षा प्रथमो भवेत ॥
पतिसेवापरो धर्म्मो नहि स्त्रीणा श्रुतौ श्रुतम ।
स्वप्ने ध्याने च सतत कान्त नारायणाधिकम् ।
दृष्ट्वा तच्चरणाम्भोज सेवां नित्य करिष्यसि ॥
परिहासेन कोपेन भ्रमेणावज्ञया सुते । ।
कटूक्ति स्वामिन साक्षात परोक्षान्न करिष्यसि ॥
स्त्रिया वाग्योनिदुष्टाया कामतो भारते भुवि ।
प्रायश्चित्त श्रुतौ नास्ति नरक ब्रह्मण शतम ॥
सर्व्वधर्म्मपरीता या कटूक्ति कुरुते पतिम् ।
शतजन्मकृत पुण्य तस्या नश्यति निश्चितम् ॥
दत्त्वा कथा बोधयित्वा जगाम मुनिपुङ्गव ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २४ अध्याय ॥
अपि च ।
"या स्त्री भर्त्तुरसौभाग्या साऽसौभाग्या च सर्व्वत ।
शयन भोजन तस्या न सुख जीवन वृथा ॥
यस्या नास्ति प्रियप्रेम तस्या जन्म निरर्थकम ।
तत कि पुत्त्रेण धनेन रूपेण सम्पत्त्या यशसाऽथवा ॥
यशस्विनोऽस्ति कान्ते च सर्व्वप्रियतमे परे ।
सा शुचिर्धर्म्महीना च सर्व्वकर्म्मविवर्ज्जिता ॥
पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्त्ता दैवत गुरुरेव च ।
सर्व्वस्माच्च पर स्वामी न गुरु स्वामिन पर ॥
पिता माता सुतो भ्राता क्षितौ दत्त्वा मित धनम ।
सर्व्वस्वदाता स्वामी च म्लाना योषिता सुरा । ॥
काचिदेव हि जानाति महासाध्वी च स्वामिनम ।
अतिसद्वंशजाता च सुशीला कुलपालिका ॥
असद्वंशप्रसूता या दु शीला धर्म्मवर्ज्जिता ।
सुखदुष्टा योनिदुष्टा पति निन्दति कोपत ॥
या स्त्री द्वेष्टि सर्व्वपर पति विष्णुसम गुरुम् ।
कुम्भीपाके पचति सा यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
व्रतस्नाशन दान सत्य पुण्य तपश्चिरम् ।
पतिभक्तिविहीनाया भस्मीभूतं निरर्थकम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५७ अध्याय ॥
अपि च ।
"साध्व्या सद्वंशजायाश्च शतपुत्त्राधिक पति ।
असद्वंशप्रसूता या दु शीला ज्ञानवर्ज्जिता ॥
स्वामिन मन्यते नासौ पित्रोर्द्दोषेण कुत्सिता ।
कुत्सित पतित मूढ़ दरिद्र रोगिण जडम् ॥
कुलजा विष्णुतुल्यञ्च कान्त पश्यति सन्ततम् ॥
हुताशनो वा सूर्य्यो वा सर्व्वतेजस्विनां पर ।
पतिव्रतातेजसश्च कलां नार्हन्ति षोडशीम ॥
महादानानि पुण्यानि व्रतान्यनशनानि च ।
तपासि पतिसेवाया कला नार्हन्ति षोडशीम् ॥

पुत्त्रो वापि पिता वापि बान्धवो वा सहोदर ।
योषिता कुलजाताना न कश्चित स्वामिन सम ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ४४ अध्याय ॥ * ॥
पतिदक्षिणादि यथा —
"निरूपितश्च वेदेषु स्वशब्दो धनवाचक ।
तदयस्यास्तीति स स्वामी वेदज्ञ । शृणु सद्व्रत ॥
तस्य दाता सदा स्वामी न च स्व स्वामिनो भवेत ।
अहो व्यवस्था भवता वेदज्ञानमबोधताम् ॥
धर्म्म उवाच ।
पत्नीं विना न स्व साध्वि । स्वामिन दातुमक्षमम ।
दम्पती ध्रुवमेकाङ्गौ तयोर्द्दाता च द्वौ समौ ॥
निरूपिता पुण्यके च व्रते स्वामी च दक्षिणा ।
श्रुतौ श्रुतो य स्वधर्म्मो विपरीतो ह्यधर्म्मक ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ७ अध्याय ॥
पति, त्रि, (पाति रक्षति पालयतीति वा । "पते-डति ।" उणा । ४ । ५७ । इति डति ।) अधिपति । तत्पर्य्याय । स्वामी २ ईश्वर ३ ईशिता ४ अधिभू ५ नायक ६ नेता ७ प्रभु ८ परिवृढ ९ अधिप १० । इत्यमर । ३ । १ । ११ ॥ (यथा, मनु । ७ । ११५ ।
"ग्रामस्याधिपति कुर्य्यात दशग्रामपति तथा ।
विंशतीश शतेशञ्च सहस्रपतिमेव च ॥")
पतिवरा, स्त्री, (पति वृणीते या सा । वृ ञ वरणे + खच । "सज्ञायां भृतॄवृजीति ।" ३ । २ । ४६ । इति मुम ।) स्वयवरा । स्वेच्छया पत्यन्वेषिणी । (यथा, रघौ । ६ । १ ।
"मनुष्यवाह्य चतुरस्रयान-
मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।
विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं
पतिवरा कॢप्तविवाहवेशा ॥")
कृष्णजीरक । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पतिघ्नी, स्त्री, (पति हन्ति इति । "लक्षणे जाया-पत्योष्टक ।" ३ । २ । ५२ । इति टक ततो ङीप ।) पतिनाशकहस्तरेखाविशेष । यथा, "लक्षणे जायापतिभ्याम । जायाघ्नो हस्त । पतिघ्नी पाणि-रेखा ।" इति सक्षिप्तसारव्याकरणम ॥ स्वामिहन्त्री । (विवाहात प्राक क्षेत्रादिस्थ पिण्डाष्टकस्य कुमार्य्यै परीक्षार्थं दाने तदा श्मशानजातस्य पिण्डस्य ग्रहणे कुमार्य्यास्तस्या पतिहननरूपफल यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे १ । ५ । ६ । "अष्टौ पिण्डान् कृत्वा पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयात एषामेक गृहाणेति ।" इति नियोजिता कुमारी यदि श्मशानादाहृता पिण्ड गृह्णाति तदा पतिघ्नीति तां विद्यात ॥)
पतित, त्रि, (पतति भ्रष्टो भवति स्वधर्म्मात शास्त्र-विहितकर्म्मणः सदाचारादिभ्यो वा य । पत + कर्त्तरि क्त । चलित । गलित । पतनाश्रय । पडा इति भाषा । तत्पर्य्याय । प्रस्कन्न २ । इति हेमचन्द्र ॥ पातित्यविशिष्ट । स्वधर्म्मच्युत । तस्य लक्षण यथा मार्कण्डेयपुराणे ।
"स्वधर्म्म य समुत्सृज्य परधर्म्म समाश्रयेत ।
अनापदि स विद्वद्भि पतित परिकीर्त्तित ॥"

पातित्यकारणं यथा, मात्स्ये २१ अध्याये ।
"चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति ॥"
पतिता यथा,—
"गराग्निविषदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरवुद्धयः ।
क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम् ॥
गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्व्वन्ति नराधमाः ।
कुशिल्पजीविनश्चैव सूनालङ्कारकारिणः ॥"
तथा,—
"ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः ।
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥"
तेषां दाहादिनिषेधो यथा,—
"पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्य्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥"
इति शुद्धितत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥
तेषां संसर्गनिषेधो यथा, वराहपुराणे ।
"आसनाच्छयनाद्यानाद्भोजनात् कथनादिषु ।
सम्वत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥"
प्रायश्चित्तेतरवैदिककर्म्मानधिकारी सन् नरक-
भागी । यथा —
"पतिते सम्प्रयुक्तानामिमां शृणुत निष्कृतिम् ।
सम्वत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥
याजनाध्यापनाद्यौनात् सहपानाशनासनात् ।
यो येन पतितेनैव संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्य्यात् संसर्गस्य विशुद्धये ॥"
तेषामुदककार्य्यं यथा —
"पतितस्योदकं कार्य्यं सपिण्डैर्ब्राह्मणैः सह ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातिभिर्गुरुसन्निधौ ॥
दासीघटमयं पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् सदा ।
अहोरात्रमुपासीरन् नाशौचं ब्राह्मणैः सह ॥
निवर्त्तयेरंस्तस्मात्तु सम्भाषणसहासनम् ॥"
इति मात्स्ये २१ अध्यायः ॥
अत्याज्या पतिता यथा, मत्स्यपुराणे ।
"पतिता गुरवस्त्याज्या न तु माता कदाचन ।
गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ॥"
द्वादशवार्षिकव्रताशक्यपापयुक्तः । तस्य और्द्ध-
देहिकविधिर्यथा "पूर्व्वोक्तव्यामहादेः दाहा-
शौचादिनिषेधस्तदानीमेव । वत्सरान्ते तु सर्व्व-
मौर्द्धदेहिकं कुर्य्यात् ॥
गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।
ऊर्द्ध्वं संवत्सरात् कुर्य्यात् सर्व्वमेवौर्द्धदेहिकम् ॥"
इति हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मतात् ॥
एवं म्लेच्छीकृतानामपि । गयाश्राद्धमपि कार्य्यम् ।
"ब्रह्महा च कृतघ्नश्च गोघाती पञ्चपातकी ।
सर्व्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥"
इत्यग्निपुराणात् ॥ * ॥
एवं श्राद्धेऽपि ।
"क्रियते पतितानान्तु गते संवत्सरे क्वचित् ।
देशधर्म्मप्रमाणत्वात् गयाकूपे स्वबन्धुभिः ॥
मार्गेण पादमूले वा श्राद्धं हरिहरौ स्मरन् ॥"
चर्य्यपदे इत्यर्थः ॥ * ॥ तत्र वर्षमध्ये कृतसङ्क-
ल्पराके वायुपुराणे ।
"शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां कुर्य्यात् श्राद्धन्तु वत्सरम् ।
द्वादशाहानि वा कुर्य्यात् शुक्ले च प्रथमेऽहनि ॥"
छागलेयः ।
"नारायणवलिः कार्य्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥"
व्यासः ।
"नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।
तस्य शुद्धिकरं कर्म्म तद्भवेन्नैतदन्यथा ॥"
स चात्मघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्य्यः । तदुक्तं
हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते ।
"कृत्वा चान्द्रायणं पूर्व्वं क्रिया कार्य्या यथाविधि ।
नारायणवलिः कार्य्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ॥
पिण्डोदकक्रिया पश्चात् वृषोत्सर्गादिकञ्च यत् ।
एकोद्दिष्टानि कुर्व्वीत सपिण्डीकरणं तथा ॥"
दिवोदासीये वृद्धशातातपस्तु इत्याह ।
"पतिते च मृते शुद्ध्यै प्राजापत्यास्तु षोडश ।
मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिं चरेत् ॥"
इदं प्रायश्चित्तार्हपित्रादिविषयम् ।
"इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा विषादिनः ।
घातयन्ति स्वमात्मानं चाण्डालादिहताश्च ये ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः ।
यथाश्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥
तथा ते सम्प्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ॥"
इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तिः ॥ * ॥
तत्रैव बौधायनोऽपि । नारायणवलिं व्याख्या-
स्यामोऽभिशस्तपतितसुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मण-
हतानाञ्च द्वादशवर्षाणि चीर्णे वा वारिमरणं
यत्र यस्य तत्र तत्र कुर्व्वीतेति ॥ * ॥ गृह्यपरि-
शिष्टे तु चाण्डालादित्याद्युक्त्वा,—
"दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः ।
प्रायश्चित्तन्तु कर्त्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रयम् ॥"
इत्युक्तम् ॥ * ॥ मदनरत्ने ।
"ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि चीर्णे वा
कुर्व्वीतेति ॥" * ॥ मदनरत्ने ब्राह्मे ।
"प्रमादादपि नि[illegible]नुकस्माद्विधिचोदितः ।
चाण्डालैर्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहतो यश्च कुत्रचित् ॥
तस्य दाहादिकं कार्य्यं यस्मान्न पतितस्तु सः ।
चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रं तस्य विशुद्धये ॥
यद्वा कृच्छ्राणि पञ्चदश कृत्वा तु विधिना दहेत् ।
बुद्धिपूर्व्वमृतानान्तु त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेत् ॥"
इत्युक्तम् । स्मृतिरत्नावल्यां तद्विगुणं प्रायश्चित्तं
कृत्वा अर्व्वागप्यब्दात् सर्व्वं कार्य्यं इत्युक्तम् ।
"आत्मनो घातशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
तप्तकृच्छ्रचतुष्कञ्च त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः ॥
अर्व्वाक् संवत्सरात् कुर्य्यात् दहनादि यथोदितम् ।
कृत्वा नारायणवलिमनित्यत्वात्तदायुषः ॥" इति ॥
इदञ्चात्मवधनिमित्तं तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन
समुच्चितं कार्य्यम् । अतएव बौधायनेनोक्तम् ।
द्वादशवर्षाणि चीर्णे वेति । मदनपारिजाते
स्मृत्यर्थसारे च ब्रह्महादीनां तत्तदीयं प्रायश्चित्तं
कृत्वा नारायणवलिः कार्य्य इत्युक्तम् । एवं म्लेच्छी-
कृतानामपि ॥ * ॥ यत्तु कश्चिदाह । पुत्र-
कृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशे मानाभावः ।
आत्मघाते तु वचनादस्तु । महापातके तु कथं
स्यादिति । स स्वयमेव आत्मवधप्रायश्चित्तस्य
जातिवधनिमित्तेन समुच्चयं वदन् हृदयशून्य
एव । नहि जातिवधनिमित्तं पुत्रैः कार्य्यमिति
वचनमस्ति पुत्रकर्त्तृकसर्व्वप्रायश्चित्तादिविप्लवा-
पत्तेः । प्रागुक्तबौधायनवचनाच्चेति दिक् । इदं
प्रायश्चित्तार्हाणामेव । प्रायश्चित्तानर्हाणान्तु पति-
तोदकमात्रं कार्य्यमिति केचित् । मदनपारि-
जातादिस्वरसोऽप्येवम् । वस्तुतस्तु तदर्हानर्हयो-
र्व्वचनेऽनुपादानात् अविशेषात् तत्रापि नारा-
यणवलिर्गयाश्राद्धञ्चेति युक्तम् ॥ * ॥ पतितोदक-
विधिस्तु मित्राद्यतिरिक्तविषय इत्यपरे । स यथा ।
हेमाद्रौ ब्राह्मे ।
"पतितस्य तु कारुण्यात् यस्तृप्तिं कर्त्तुमिच्छति ।
स हि दासीं समाहूय सर्व्वशो दत्तवेतनाम् ॥
अशुद्धघटहस्तान्तां यथावृत्तं ब्रवीत्यपि ।
हे दासि । गच्छ मूल्येन तिलानानय सत्वरम् ॥
तोयपूर्णं घटञ्चेमं सतिलं दक्षिणामुखी ।
उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥
कीर्णये पातकिसंज्ञां त्वं पिबेति मुहुर्व्वद ।
निशम्य तस्य वाक्यं सा सव्यमूर्न्या करोति सः ॥
एवं कृते भवेत्तृप्तिः पतितानां न चान्यथा ॥"
इति ।
इदञ्च मृताहे कार्य्यम् । पतितस्य दासी मृताह्नि
पदा घटमपवर्ज्जयेदेतावतायमुपचरितो भव-
तीति मदनरत्ने विष्णूक्तेः । इदञ्चात्मत्यागि-
विषयम् । आत्मत्यागिनः पतितास्तेनाशौचोदक-
भाजः स्युरित्युपक्रम्य विष्णुना एतस्याभिधाना-
दिति गौडाः । उपलक्षणत्वात् सर्व्वेषामिति तु
युक्तम् । इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥

पतिवत्नी, स्त्री (पतिर्विद्यते यस्याः । पति+
मतुप् । "अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ।" ४ । १ । ३२ ।
इति निपातनात् वत्वं नुगागमश्च । ततः ।
"ऋन्नेभ्यो ङीप् ।" ४ । १ । ५ । इति ङीप् ।)
सभर्त्तृका । सधवा । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
(यथा, रघुः । १५ । ३५ ।
"इतरेऽपि रघोर्वंश्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।
तद्योगात् पतिवत्नीषु पत्नीष्वासन् द्विसूनवः ॥")

पतिव्रता, स्त्री, (पतिर्व्रतमिव धर्म्मार्थकामेषु काय-
वाङ्मनोभिः सदोपास्योऽस्याः ।) स्वाम्यनु-
रक्ता । तत्पर्य्यायः । सुचरित्रा २ सती ३
साध्वी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ एकपत्नी ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या लक्षणं यथा,—
"आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा ।
मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तस्या माहात्म्यं यथा,—
नारद उवाच ।
"कर्म्मणा केन राजेन्द्र ! तपसा वा तपोधन ! ।
उत्तमाञ्च गतिं याति भवाब्धौ प्रभुः स मे
एवमुक्तस्तु धर्म्मात्मा नारदेनाब्रवीत्तदा ।

यम उवाच ।
न तस्या नियमो विप्र । तपो नैव च सुव्रत । ।
उपवासो न दानञ्च न दमो वा महामते । ॥
यादृशी तु भवेद्विप्र । शृणु तत्त्व समासत ।
प्रसुप्ते या प्रस्वपिति विबुद्धे जाग्रति स्वयम ॥
भुङ्क्ते तु भोजिते विप्र । सा मृत्युञ्जयति ध्रुवम ।
मौने मौना भवेद्या तु स्थिते तिष्ठति या स्वयम ।
सा मृत्युञ्जयते विप्र । नान्यत पश्यामि किञ्चन ॥
एकदृष्टिरेकमना भर्त्तुर्व्वचनकारिणी ।
तस्या बिभीमहे सर्व्वे ये तथान्ये तपोधन । ॥
देवानामपि सा साध्वी पूज्या परमशोभना ।
भर्त्रा वाभिहिता वापि प्रत्याख्यायिनी भवेत ॥
वर्त्तमानापि विप्रेन्द्र । प्रत्याख्यानापि सा यदा ।
तदैव त सम्प्रयति पति नान्य कदाचन ॥
भर्त्तुर्म्मृत्युमुख ब्रह्मन । या पश्यति वराङ्गना ।
एव याति भवेन्नित्य भर्त्तु प्रियहिते रता ॥
अनुविष्टेन भावेन भर्त्तारमनुगच्छति ।
सा तु मृत्युमुखद्वार न गच्छेद्ब्रह्मसम्भव । ॥
एष माता पिता बन्धुरेष मे दैवत परम ।
एवं शुश्रूषते या तु सा मां विजयते सदा ।
पतिव्रता तु या साध्वी तस्याश्चाह कृताञ्जलि ॥
भर्त्तारमनुध्यायन्ती भर्त्तारमनुगच्छति ।
भर्त्तारमनुशोचन्ती मृत्युद्वार न पश्यति ॥
गीतवादित्रनृत्यानि प्रेक्षणीयान्यनेकश ।
न शृणोति न पश्येत मृत्युद्वार न पश्यति ॥
स्नायन्ती तिष्ठती वापि कुर्व्वन्ती वा प्रसाधनम् ।
नान्यञ्च मनसा ध्यायेत कदाचिदपि सुव्रता ॥
देवता अर्च्चयन्ती वा भोजयन्त्यथ वा द्विजान् ।
पति न त्यजते चित्तात मृत्युद्वार न पश्यति ॥
भानौ चानुदिते या तु उत्थाय च तपोधन । ।
गृह मार्जयते नित्य मृत्युद्वार न पश्यति ॥
चक्षुर्देह स्वभावञ्च यस्या नित्य सुसवृतम् ।
शौचाचारसमायुक्ता सापि मृत्यु न पश्यति ॥
भर्त्तुर्मुख प्रपश्यन्ती भर्त्तुश्चित्तानुसारिणी ।
वर्त्तते च हिते भर्त्तुर्मृत्युद्वार न पश्यति ॥
एव कीर्त्तिमती लोके दृश्यन्ते दिवि देवता ।
मानुषाणाञ्च भार्य्या वै तत्र देशे तु दृश्यते ॥
कथितैव पुरा विप्र । आदित्येन पतिव्रता ।
मया तस्मात्तु विप्रर्षे । यथादृष्ट यथाश्रुतम् ॥
गुह्यमेतत्ततो दृष्ट्वा पूजयामि पतिव्रताम् ॥”
इति वाराहे पतिव्रताचरित्रम् ॥ * ॥

पतिव्रताधर्म्मो यथा,—
“पतिव्रतानां यद्धर्म्म तन्निबोध व्रजेश्वर । ।
नित्य भर्त्तुर्युतस्नुकया तत्पादोदकमीप्सितम् ।
भक्तिभावेन सतत भोक्तव्य तदनुज्ञया ॥
व्रतं तपस्यां देवार्च्चां परित्यज्य प्रयत्नत ।
कुर्य्याच्चरणसेवाञ्च स्तवन परितोषणम ॥
तदाज्ञारहित कर्म्म न कुर्य्यादेरत सती ।
नारायणात् पर कान्त ध्यायते सतत सती ॥
परपुंसां पुरश्चैव सुवेश पुरुष परम् ।
यात्रामहोत्सवं नित्य नर्त्तक गायन व्रज ।
परक्रीडाञ्च सततं नहि पश्यति सुव्रता ॥
यद्भक्ष्य स्वामिनां नित्य तदेवमपि योषिताम ।
नहि त्यजेत्तु तत्सङ्ग क्षणमेव च सुव्रता ॥
उत्तरे नोत्तर दद्यात स्वामिनश्च पतिव्रता ।
न कोप कुरुते शुद्धा ताडनाच्चापि कोपत ॥
क्षुधित भोजयेत कान्त दद्यात पानञ्च तोषणे ।
न बोधयेत्त निद्रालु प्रेरयत्येव कर्म्मसु ॥
पुत्राणाञ्च शतगुण स्नेह कुर्य्यात पति सती ।
पतिबन्धुर्गतिर्भर्त्ता दैवत कुलयोषित ॥
शुभ दृष्टा सुधातुल्य कान्त पश्यति सुन्दरी ।
सस्मित वदन कृत्वा भक्तिभावेन यत्नत ॥
पुरुषाणां सहस्रञ्च सती स्त्री च समुद्धरेत ।
पति पतिव्रतानाञ्च मुच्यते सर्व्वपातकात ॥
नास्ति तेषां कर्म्मभोग सतीना व्रततेजसा ।
तया सार्द्धञ्च निष्कर्म्मो मोदते हरिमन्दिरे ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सतीपादेषु तान्यपि ।
तेजश्च सर्व्वदेवानां मुनीनाञ्च सतीषु च ॥
तपस्विनां तप सर्व्व व्रतिना यत फल व्रज ।
दाने फल यद्दातॄणा तत सर्व्वं तासु सन्ततम ॥
स्वय नारायण शम्भुर्विधि ता जगतामपि ।
सुरा सर्व्वे समुनयो भीतास्ताभ्याश्च सन्ततम ॥
सतीनां पादरजसा सद्य पूता वसुन्धरा ।
पतिव्रतां नमस्कृत्य मुच्यते पातकान्नर ॥
त्रैलोक्य भस्मसात कर्त्तु क्षणेनैव पतिव्रता ।
स्वतेजसा समर्था सा महापुण्यवती सदा ॥
सतीनाञ्च पति साध्वीपुत्रो नि शङ्क एव च ।
नहि तस्य भय किञ्चिद्देवेभ्यश्च यमादपि ॥
शतजन्मपुण्यवतां गृहे जाता पतिव्रता ।
पतिव्रताप्रसू पूता जीवन्मुक्त पिता तथा ॥
सती स्त्री प्रातरुत्थाय त्यक्ता च रात्रिवाससम् ।
भर्त्तारञ्च नमस्कृत्य करोति स्तवन मुदा ॥
गृहकार्य्य तत कृत्वा स्नात्वा धौते च वाससी ।
गृहीत्वा शुक्लपुष्पञ्च भक्तित पूजयेत पतिम् ॥
स्नापयित्वा सुपूतेन जलेन निर्म्मलेन च ।
तस्मै दत्त्वा धौतवस्त्र तत्पादौ क्षालयेन्मुदा ॥
आसने वासयित्वा च दत्त्वा भाले च चन्दनम ।
सर्व्वाङ्गलेपन कृत्वा दत्त्वा माल्य गलेऽपि च ॥
सामवेदोक्तमन्त्रेण भोगद्रव्ये सुधोपमे ।
सपूज्य भक्तित कान्त स्तुत्वा च प्रणमेन्मुदा ॥
‘ओं नम’ कान्ताय शान्ताय सर्व्वदेवाश्रयाय
स्वाहा ॥
इत्यनेनैव मन्त्रेण दत्त्वा पुष्पञ्च चन्दनम ।
पाद्यार्घ्यधूपदीपांश्च वस्त्र नैवेद्यमुत्तमम ॥
जल सुवासित शुद्ध ताम्बूलञ्च सुसस्कृतम ।
दत्त्वा स्तोत्रञ्च प्रपठेत यत कृत पाठमेव च ॥
ओं नम कान्ताय शान्ताय च शिवचन्द्रस्वरूपिणे ।
नम शान्ताय दान्ताय सर्व्वदेवाश्रयाय च ॥
नमो ब्रह्मस्वरूपाय सतीप्राणपराय च ।
नमस्याय च पूज्याय हृदाधाराय ते नम ॥
पञ्चप्राणाधिदेवाय चक्षुषस्तारकाय च ।
ज्ञानाधाराय पत्नीनां परमानन्दरूपिणे ॥
पतिर्ब्रह्मा पतिर्विष्णु पतिरेव महेश्वर ।
पतिश्च निर्गुणाधारो ब्रह्मरूप । नमोऽस्तु ते ॥
क्षमस्व भगवन् । दोष ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत ।
पत्नीबन्धो । दयासिन्धो । दासीदोष क्षमस्व च ॥
इद स्तोत्र महापुण्य सृष्ट्यादौ पद्मया कृतम ।
सरस्वत्या च धरया गङ्गया च पुरा व्रज ॥
सावित्र्या च कृत पूर्व्व ब्रह्मणे चापि नित्यश ।
पार्व्वत्या च कृत भक्त्या कैलासे शङ्कराय च ॥
मुनीनाञ्च सुराणाञ्च पत्नीभिश्च कृत पुरा ।
पतिव्रतानां सर्व्वासां स्तोत्रमेतत शुभावहम् ॥
इद स्तोत्र महापुण्य या शृणोति पतिव्रता ।
नरोऽन्यो वापि नारी वा लभते सर्व्ववाञ्छितम ॥
अपुत्रो लभते पुत्र निर्धनो लभते धनम ।
रोगी च मुच्यते रोगात बद्धो मुच्येत बन्धनात ॥
पतिव्रता च स्तुत्वा च तीर्थस्नानफल लभेत ।
फलञ्च सर्व्वतपसां व्रतानाञ्च व्रजेश्वर । ॥
इद स्तुत्वा नमस्कृत्य भुङ्क्ते सा तदनुज्ञया ।
उक्त पतिव्रताधर्म्मो गृहिणां श्रूयतां व्रज ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्याय ॥ * ॥

पतिव्रतानामानि यथा,—
सूर्य्यस्य सुवर्च्चला १ शक्रस्य शची २ वशिष्ठस्य अरुन्धती ३ चन्द्रस्य रोहिणी ४ अगस्त्यस्य लोपामुद्रा ५ च्यवनस्य सुकन्या ६ सत्यवत सावित्री ७ कपिलस्य श्रीमती ८ सौदासस्य मदयन्ती ९ सगरस्य केशिनी १ नलस्य दमयन्ती ११ रामस्य सीता १२ शिवस्य सती १३ नारायणस्य लक्ष्मी १४ ब्रह्मण सावित्री १५ रावणस्य मन्दोदरी १६ । इति पुराणान्तरम् ॥
(गायत्रीस्वरूपा भगवती। यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ८६ ।
“पतिव्रता पवित्राङ्गी पञ्चहासपरायणा ।
प्रज्ञावती सुता पौत्री पुत्रपूज्या पयस्विनी ॥”)

पतेर, पुस्त्री, (पतति गच्छतीति । पत ऌ गतौ + “पतिकठिकुठिगडिदशिभ्य एरक ।” उणा १।५९। इति कर्त्तरि एरक।) पक्षी। गन्तरि त्रि । इत्यु णादिकोष ॥

पतेर, पुं, (पतत्यस्मिन्निति । “पति कठीति ।” उणां १।५९। इति अधिकरणे एरक।) आढ़क । गर्त्त । इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

पतङ्ग, क्ली, (पत्रमिव अङ्ग यस्य । पृषोदरात् साधु ।) रक्तचन्दनम । इति, शब्दरत्नावली ॥ वृक्षविशेष । बकम् इति भाषा । तत्पर्य्याय । पत्राङ्गम २ रक्तकाष्ठम ३ सुरङ्गदम ४ पत्ता ढ्यम ५ पट्टरञ्जम ६ भार्य्याद्रुम ७ रक्तक ८ लोहितम ९ रङ्गकाष्ठम १ रोगकाष्ठम ११ कुचन्दनम १२ पट्टरञ्जनकम १३ सुरङ्गम १४ । अस्य गुणा । कटुत्वम । रूक्षत्वम । अम्लत्वम । शीतत्वम । गौल्यत्वम् । वातपित्तज्वरविस्फोटोन्मादभूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
“पतङ्गन्तु रक्तसार सुरङ्ग रञ्जन तथा ।
पटरञ्जनमाख्यात पत्तूरञ्च कुचन्दनम ॥
पतङ्ग मधुर शीत पित्तश्लेष्मव्रणास्रनुत ।
हरिचन्दनवज्ज्ञेय विशेषाद्दाहनाशनम् ॥”

पत्तनम्, क्ली, (पतन्ति गच्छन्ति जना यस्मिन्। पत ऌ गतौ + "वीपतिभ्यां तनन्।" उणां ३।१५। इति तनन्।) नगरम्। इत्यमरः। २।२।१॥ (यथा, भागवते। ७।२।१४।
"पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान्।
खेटखर्व्वटघोषांश्च ददहुः पत्तनानि च॥")
मृदङ्गे पुंसि। इति श्रीधरस्वामी॥ मृदङ्गः। इति हारावली॥

पत्तनवणिक्, [ज्] पुं, (पत्तनस्य नगरस्य वणिक्।) नगरवणिक्। तत्पर्य्यायः। स्वाध्यायी २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पत्ति, पुं, (पद्यते विपक्षसेनां प्रति पद्भ्यां गच्छतीति। पद गतौ। "पदिप्रथिभ्यां नित्।" उणां ४।१८२। इति तिः स च नित्।) पदातिकः। इत्यमरः। २।८।६८। (यथा, रघुः। ७।३७।
"पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशः
तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढम्।
यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं
तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम्॥" * ॥
पद्यते विपक्षं प्राप्नोतीति। पद + तिन्।) वीरः। इति विश्वः॥

पत्ति, स्त्री, (पत ऌ गतौ + भावे क्तिन्।) गतिः। (पद्यते विपक्षो यया। पत + करणे क्तिन्।) सेनाविशेषः। यदुक्तममरे। २।८।८०।
"एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका॥"

पत्तिसंहतिः, स्त्री, (पत्तीनां पदातीनां संहतिः।) पदातिसमूहः। तत्पर्य्यायः। पादातम् २। इत्यमरः। २।८।६७॥

पत्तूरः, पुं, (पत गतौ + बाहुलकादूरः। निपातनात् तस्य द्वित्वम्।) शालिञ्चशाकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पत्तङ्गः, क्ली। इति भावप्रकाशः॥

पत्नी, स्त्री, (पत्युर्नो यज्ञसंयोगे।" ४।१।३३। इति नकारादेशः ङीप् च।) यद्विवाहिता। अन्यत्रोपचारात्। यथा वृद्धस्य विवाहिता कृता। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। पाणिगृहीती २ द्वितीया ३ सहधर्म्मिणी ४ भार्य्या ५ जाया ६ दाराः ७ सधर्म्मिणी ८ धर्म्मचारिणी ९ दारः १० गृहिणी ११। इति शब्दरत्नावली॥ सहचरी १२ गृहः १३ क्षेत्रम् १४ वधूः १५ जनी १६ परिग्रहः १७ ऊढा १८ कलत्रम् १९। इति हेमचन्द्रः॥ (पत्नीगुणेनैव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति। यस्य पत्नी वशानुगा स भूस्थोऽपि स्वर्गस्थः। गृहाश्रमतुल्यः किञ्चिदपि नास्ति यदि तत्र स्थिता कामाः पत्नी वर्त्तते। सपत्नीक एव सर्व्वधर्म्मकरणार्हः। यथा दक्षसंहितायाम्।
"पत्नीमूलं गृहं पुंसां यदि च्छन्दोऽनुवर्त्तिनी।
गृहाश्रमसमं नास्ति यदि भार्य्या वशानुगा॥
तया धर्म्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमश्नुते।
प्राकाम्ये वर्त्तमाना तु स्नेहान्न तु निवारिता॥
अपरुद्धा या भवेत् पश्चात् यथा व्याधिरुपेक्षितः।
अनुकूला न वाग्दुष्टा दक्षा साध्वी प्रियंवदा॥
आत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मानुषी।
अनुकूलकलत्रो यस्तस्य स्वर्ग इहैव हि॥
प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः।
स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागः परस्परम्॥
रक्त एको विरक्तोऽन्यस्तस्मात् कष्टतरं नु किम्॥
गृहवासः सुखार्थाय पत्नीमूलं गृहे सुखम्।
सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा वशवर्त्तिनी॥
दुःखदान्या सदा खिन्ना चित्तभेदात् परस्परम्।
प्रतिकूलकलत्रस्य द्विदारस्य विशेषतः॥
योषितः सर्व्वा जलौकेव भूषणाच्छादनाशनैः।
सुभृतापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति॥
जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी।
इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्य्यं बलं सुखम्॥
सशङ्का बालभावे तु यौवने विमुखी भवेत्।
तृणवन्मन्यते पश्चाद्वृद्धभावे स्वकं पतिम्॥
अनुकूला न वाग्दुष्टा दक्षा साध्वी पतिव्रता।
एभिरेव गुणैर्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः॥
या हृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा।
भर्त्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा पत्नी हीतरा ज्वरा॥")

पत्न्याटः, पुं, (अटति सुखं विहरति अत्र इति आटो गृहम्। ततः पत्न्या आटः।) पत्नीगृहम्। यदुक्तं त्रिकाण्डशेषे।
"वासागारं भोगगृहं कन्यापत्न्याटनिष्कुटाः॥"

प(त्त्र)त्रम्, क्ली, (पतति वृक्षात्। पत ऌ गतौ + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्।" उणां ४।१५८। इति ष्ट्रन्।) वृक्षावयवविशेषः। पाता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पलाशम् २ छदनम् ३ दलम् ४ पर्णम् ५ छदः ६। इत्यमरः। २।४।१४॥ पात्रम् ७ छादनम् ८ बर्हम् ९ बर्हणम् १० पत्रकम् ११। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ विष्णवे पत्रविशेषदानफलं यथा नारसिंहे ५२ अध्याये।
"पत्राण्यपि सपुष्पाणि हरेः प्रीतिकराणि च।
प्रवक्ष्यामि नृपश्रेष्ठ! शृणुष्व गदतो मम॥
अपामार्गपत्रं प्रथमं तस्माद्भृङ्गारकं परम्।
तस्मात्तु खादिरं श्रेष्ठं ततश्च शमिपत्रकम्॥
दूर्व्वापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम्।
पत्रं तस्माद्दमनकं ततो विल्वस्य पत्रकम्॥
विल्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम्।
एतैर्माषं यथालब्धैः पत्रैर्वा योऽर्च्चयेद्धरिम्॥
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते॥"
देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा,—
"अपामार्गस्य पत्रन्तु ततो भृङ्गारपत्रकम्।
ततोऽपि गन्धिनीपत्रं वलाहकमतः परम्॥
तस्मात् खदिरपत्रन्तु वञ्जुलस्य वकस्तथा।
आम्रन्तु वकगुच्छस्तु जम्बूपत्रं ततः परम्॥
बीजपूरस्य पत्रन्तु ततोऽपि कुशपत्रकम्।
दूर्व्वाङ्कुरं ततः प्रोक्तं शमीपत्रमतः परम्॥
पत्रमामलकं तस्माद्दामपत्रमतः परम्।
सर्व्वतो विल्वपत्रन्तु देव्याः प्रीतिकरं मतम्॥"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः॥ * ॥
तेजपत्रम्। तत्पर्य्यायः। तमालपत्रम् १ पत्रकम् २ छदनम् ३ दलम् ४ पलाशम् ५ अंशुकम् ६ वासः ७ तापसम् ८ सुकुमारकम् ९ वस्त्रम् १० तमालकम् ११ रामम् १२ गोपनम् १३ वसनम् १४ तमालम् १५ सुरभिगन्धम् १६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातविषवस्तिकण्डूतिदोषनाशित्वम्। मुखमस्तकशोधनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च। भावप्रकाशे।
"पत्रकं मधुरं किञ्चित्तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं लघु।
निहन्ति कफवातार्शोहृल्लासारुचिपीनसान्॥"
(पत्यते स्थानात् स्थानान्तरे अनेन। पत + "दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे।" ३।२।१८२। इति करणे ष्ट्रन्।) वाहनम्। शरपक्षः। पक्षिपक्षः। इति मेदिनी॥ * ॥ (पत्यते पात्यते शास्त्रबोधायवर्णनिचयोऽनेन। पत + करणे ष्ट्रन्। अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् तथात्वम्।) लिखनाधारः। पात इति भाषा। यथा ज्योतिस्तत्त्वे।
"षाण्मासिके तु समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः।
धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा॥"
धातुमयपत्राकृतिद्रव्यम्। पतर इति तवक इति च भाषा। यथा, तुलापुरुषदाने दानसागरे।
"सुवर्णपत्राभरणा च कार्य्या
सुलोहपार्श्वद्वयपट्टलाभि॥" * ॥
(पात्यते स्थानात् स्थानान्तरं समाचारोऽनेन।) पत्री। लिपिः। तस्य रञ्जनं यथा—
"सुवर्णहरिद्राद्यै रञ्जयेत् पत्रमुत्तमम्।
सामान्योत्तममध्यानां पत्ररञ्जनमीरितम्॥" * ॥
अथ पत्रप्रमाणम्।
"षडङ्गुलाधिकं हस्तं पत्रमुत्तममीरितम्।
मध्यमं हस्तमात्रं स्यात् सामान्यं मुष्टिहस्तकम्॥"
अथ पत्रभङ्गप्रकारः।
"पत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य ऊर्द्ध्वे तु द्विगुणं त्यजेत्।
शेषभागे लिखेद्धीमान् गद्यपद्यादिसंयुतान्॥" * ॥
अथ पत्रस्य रचनक्रमः।
"राजलेखकमाहूय नृपो ब्रूयात् प्रयत्नतः।
पत्रं कुरु यथायोग्यं गद्यपद्यादिसंयुतम्॥
पण्डितद्वयमानीय लेखको रहसि स्थितः।
यथायोग्यानुसारेण पत्रं कुर्य्यान्मनोरमम्॥
दिनद्वयं त्रयं वापि विचार्य्य पण्डितान् वै।
स्वभक्तिद्वयं ज्ञात्वा विलिखेत् पत्रपुस्तकम्॥
सामान्यपत्रे संलिख्य रहसि श्रावयेन्नृपम्।
नृपाज्ञया शुभे पत्रे विलिखेद्राजलेखकः॥" * ॥
अथ लेखनप्रकारः।
"अङ्कुशं प्रथमं दद्यात् मङ्गलार्थं विचक्षणः।
मध्ये विन्दुसमायुक्तमथ सप्ताङ्कसंयुतम्॥ १ ॥
तदधः स्वस्ति विन्यस्य ततो गद्यं सुशोभनम्।
ततः श्लोकद्वयं पाणिः पद्यानामक्रमं लिखेत्॥
भाषया संस्कृतेनैव कुशलं विलिखेत् सुधीः।
ततः शुभाशुभां वार्त्तां सङ्क्षेपाल्लेखयेत्तथा॥
तत्र प्रमाणसम्बद्धं ततो वार्त्तां नियोजयेत्।
कोणिकाभिर्युतं पद्यं ततः किमधिकादिकम्॥
पत्रे विशेषतश्चाङ्कमासादिसंयुतम्।

सर्व्वेषामेव पत्रेषु लिखनञ्चैवमीरितम ॥
सर्व्वेषामेव पत्राणां विधिं ज्ञात्वा लिखेत्तु यः ।
स्वदेशे कीर्त्तिमाप्नोति तथा देशान्तरेष्वपि ॥
एवं शास्त्रक्रमं ज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम ।
स राजमन्त्रिभिः सार्द्ध यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम ॥
शास्त्रसन्दर्भमज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं दुर्यशो महदाप्नुयात ॥"*॥

अथ पत्रनयनक्रमः ।

"राजपत्रं नयेन्मूर्द्धि ललाटे पात्रमन्त्रिणाम् ।
गुरुपत्रं नयेन्मूर्द्धि ब्राह्मणानान्तथैव च ॥
यतिसन्न्यासिनाञ्चैव स्वामिनश्च तथैव च ।
सादरेणैव यत्नेन तथा मूर्द्धनि धारयेत ॥
भार्य्यापुत्त्रस्य मित्त्रस्य हृदये धारयेत सुधीः ।
प्रवीराणां कण्ठदेशे पत्रधारणमीरितम ॥
एतेषाञ्चैव पत्राणामुक्तं धारणलक्षणम ।
अन्येषामपि पत्राणां नियमो नात्र दर्शितः ॥"

अथ पत्रपठनप्रकारः ।

"पत्रं धृत्वा नमस्कृत्य पूर्व्वाग्रं स्थापयेत सुधीः ।
दक्षिणाग्रेण सदसि नृपाग्रे राजलेखकः ॥
पत्रं वितत्य सदसि द्विवारं मनसा पठेत ।
स्फुटं पश्चात प्रवक्तव्यमक्षोभो राजलेखकः ॥
रहसि श्रावयेत पत्रं शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पत्रं श्रुत्वा विदित्वार्थं सभायां श्रावयेत्ततः ॥
रहस्य-पत्रं रहसि नृपाग्रे श्रावयेद्द्विजः ।
अशुभं नैव सदसि शुभं पत्रं नृपाज्ञया ॥
एवं क्रमेण पत्रार्थं श्रावयित्वा द्विजोत्तमः ।
नृपतेः सन्निधौ स्थित्वा नृपाज्ञामनुवर्त्तते ॥"

अथ पत्रचिह्नानि ।

"ऊर्द्ध्वं षडङ्गुलं त्यक्त्वा वर्त्तुलं चन्द्रविम्बवत ।
कस्तूरीकुङ्कुमैः कुर्य्याद्राजपत्रं सुचिह्नितम् ॥
मन्त्रिणां कुङ्कुमेनैव पण्डितस्यैव चन्दनैः ।
गुरूणां चन्दनेनैव सिन्दूरेणैव स्वामिनः ॥
भार्य्यायाश्चाप्यलक्तेन चन्दनैः पितृपुत्त्रयोः ।
सन्न्यासिनां चन्दनेन यतीनां कुङ्कुमेन च ॥
रक्तचन्दनपङ्केन भृत्यस्य समुदीरितम् ।
शोणितेनैव शत्रूणां पत्रचिह्नं प्रकल्पयेत ॥
एतेषाञ्चैव सर्व्वेषां यथायोग्यानुसारतः ।
पत्रस्योर्द्ध्वं तु मतिमान् कुर्य्यात चिह्नं सुवर्त्तुलम्॥"

अथ राजपत्रस्य कोणच्छेदनप्रकारः ।

"दक्षिणे पत्रकोणस्य अधस्तात छेदयेत सुधीः ।
एकाङ्गुलप्रमाणेन राजपत्रस्य चैव हि ॥"

अथ राजपत्रादेः पदन्यासः ।

"महाराजाधिराजश्च दानशौण्ड तथैव च ।
तथा सच्चरित योग्य कल्पवृक्षादिकं न्यसेत ॥
यथायोग्यानुसारेण तथैव गुणभेदतः ।
राजपत्रेषु सर्व्वेषु पदन्यासक्रमं विदुः ॥"

अथ मन्त्रिपत्रस्य ।

"प्रवर गुणभेदेन तथा सच्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो मन्त्रिपत्रे पदक्रमम् ॥"

अथ पण्डितस्य ।

"संख्यावद्वन्दितपदं शास्त्रार्थनिपुणादिकम् ।
पण्डितानाञ्च पत्रेषु विलिखेद्वै पदक्रमम् ॥"

अथ गुरुपत्रस्य ।

"सांख्यसिद्धान्तनिपुण सनमस्कारकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेत प्राज्ञो गुरुपत्रपदक्रमम् ॥"

अथ स्वामिपत्रस्य ।

"प्रवश्यं सनमस्कारं प्राणप्रियादिकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेद्धीमान् स्वामिपत्रपदक्रमम् ॥"

अथ भार्य्यापत्रस्य ।

"प्राणप्रियापदं साध्वीं तथा सच्चरितादिकम ।
भार्य्यापत्रं लिखेद्विद्वान पदक्रममनुत्तमम् ॥"

अथ पुत्त्रस्य ।

"प्राणपुत्त्रपदं तद्वत्तथा सच्चरितादिकम् ।
आशीर्व्वचनसंयुक्तं पुत्त्रपत्रपदक्रमम् ॥"

अथ पितृपत्रस्य ।

"प्रभुवर्य्य नमस्कार तथा सच्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत पुत्त्रः पितृपत्रपदक्रमम् ॥"

अथ सन्न्यासियतिपत्रस्य ।

"सर्व्ववाञ्छाविनिर्मुक्तं सर्व्वशास्त्रार्थपारगम् ।
सन्न्यासियतिपत्रेषु विलिखेच्च पदक्रमम् ॥"

सामान्यस्य ।

"सामान्यभृत्यशत्रूणां विनियोज्यामुकं प्रति ।
शुभावशेषितपदं क्षामतुल्यादिकं तथा ॥
एतेषामेव पत्रेषु यथायोग्यानुसारतः ।
विन्यस्य विलिखेत प्राज्ञः पदक्रममनुत्तमम् ॥"

श्रीशब्दविन्याससंख्या यथा,—

"षड् गुरौ स्वामिनि पञ्च द्वे भृत्ये चतुरो रिपौ ।
श्रीशब्दानां त्रयं मित्त्रे एकैकं पुत्त्रभार्य्ययोः ॥"*॥

अथ राज्ञः प्रशस्तिः ।

स्वस्तिशौण्डीर्य्यचयचण्डारन्नराजिरोचिश्चुम्बित-चन्द्रचूडचरणनखेन्दुवृन्दचन्द्रिकासन्दोहास्वाद-चतुरचेतश्चकोरवरविषमसमरसङ्गरतप्रबलतर-तुरगखुरपुटपटलदलितभूपृष्ठोत्तिष्ठद्रयिष्ठधूलि-धाराधूसरितसकलहरिदन्तरप्रचण्डभुजदण्ड-भ्राजमानखरतरासिविन्नाशितप्रत्यर्थिपृथ्वीपति-सार्थप्रार्थितानुकम्पासुधासम्पातानवरतविद्रुता-रिद्राविद्रावणद्रविणराशिविश्राणनसमुपार्जितो-ज्जितयशोमरालावलिकवलितवलिदध्वीचिसञ्चित-यशोम्बुजालजालभूपालकुलतिलकश्रीयुतमहा-राजाधिराजेषु ॥ १ ॥

स्वस्तिप्रचण्डदोर्द्दण्डखण्डखण्डितारिमण्डल-मुण्डोन्मुक्तमुक्तावलीमण्डितसंग्रामाङ्गनरिङ्गमा-णानेकवारणवाहादिकायकाण्डवक्रतरनक्रचक्र-चक्रमणदुरतिक्रमणीयापगापतिप्रभूतयशश्चन्द्र-चन्द्रिकाद्योतविद्योतिताखिलजगन्मण्डलविविध-द्रविणार्पणसन्तोषितसूरिसन्दोहस्तूयमानावदात-कीर्त्तिनर्त्तकीनर्त्तनलीलालेपलेपितगीतिधुरीणो-र्व्वश्यादिवेश्याजनसविलासगीयमानगुणश्रवणा-न्दोलिताखण्डश्रवणकुण्डलपरितः पर्य्यर्पितप्रताप-तपनोत्तापितारातिततिसमध्यासितनिकुञ्जकुञ्ज-प्रस्तुतसौन्दर्य्यगाथाप्रमुदितश्रीमन्नारायणचरण-किङ्करश्रीयुतमहाराजदानशौण्डेषु ॥ २ ॥ * ॥

अथ मन्त्रिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्समस्तसामन्तसेवकनिवाहकेषु । कोषशोषविशेषशीवलगजवाजिरथपरिवारहय-हेतुनीतिसेतुरचननिपुणेषु । असमस्मिन्वासैक-निकेतनेषु श्रीश्रीमन्त्रिप्रवीरेषु आशीराशिनिवे-दनकोऽयं वर्णभूतोऽन्यत्र भद्रमावेदयन् तत्रत्य भद्रमथाहतमनुदिनमनुक्षणं पृच्छति स्म ॥ * ॥

अथ गुरुप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीनारायणपदपाथोरुहनि तरन्दमधुपायमानमानसेषु । विविधविद्याविद्योतिताखिलगुणगणालङ्कृतवेदवेदाङ्गपारगस्वाश्रमोचिताचारसम्पन्नपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यसेव्यमानश्रीगोविन्दस्वरूपगुरुचरणारविन्देषु कोटिशः प्रणामाः ॥ * ॥

अथ भार्य्याया स्वामिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्प्रेमप्रेमवृद्धमभूषितास्मदादिभक्त-जनेषु । कर्णयोरधिष्ठानेषु । नेत्रयोरधिदैवतेषु । कामस्य परिणामेषु । चतुर्व्वर्गप्रदायकेषु । समा-परूपेषु । श्रीमतस्वामिचरणारविन्देषु । गोविन्द इवेन्दिराया शङ्कर इव गिरिजाया महेन्द्र इव पुलोमजाया प्रतिदिनं वर्द्धमाना समाराधना प्रणामपूर्व्वमास्ताम् ॥ * ॥

अथ भर्त्तुर्भार्य्याप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमतसमस्तप्रेमपारलावण्यवर्त्तौ प्रिय-तमायां नेत्रयुगस्य कनीनिकायामिव चन्द्रस्य चन्द्रिकायामिव कमलाकरस्य कमलिन्यामिव पथिकस्य छायायामिव तृषातुरस्य शीतलाम्बुधारायामिव मम सप्रेम निवेदयन्ती पत्री शुभाशीराशीन्निवेदयतु सर्व्वदा ॥ * ॥

अथ पुत्त्रस्य पितरं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमदभिनवशश्वदचिन्तचिन्तितन्यायानुरागानुरञ्जितानुगृहीतस्वगृहवर्गेषु । निज-चरणसरोज-रञ्जितपरागसरक्तासदादिभाल-स्थलविशालभाग्यसम्भावकेषु । श्रीयुतपितृचरण-सरोरुहेषु । अकिञ्चितकरकिङ्करस्य मम बद्ध-करसम्पुटस्यावनीपृष्ठलग्ना साष्टाङ्गप्रणतय सहस्रमजस्रं विज्ञाप्यन्ते ॥ * ॥

अथ पितुः पुत्त्रं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीविश्वेश्वरचरणसरोरुहानुग्रहसमा-सादितातिविततानवद्यविद्याविलासपीयूषपर-म्परापराभावकानुपममाधुरीधुरीणविविधगुणा-लङ्कृतनिजवशावतससकलविश्वासनिधाननिज-कुलपवित्रीकृतात्मप्रायेषु । श्रीयुतशुद्धाचारपरि-पूरितपुत्त्रेषु शुभाशिषां राशयः सन्तु विशा-ष्यश्च ॥ * ॥

अथ सन्न्यासियतिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमतपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यवरण-निपुणतापराङ्मुखेषु । विषमविषयदोषदर्शन-दूषितप्रपञ्चरचनाविभावेषु । वेदवेदान्तसांख्य-सिद्धान्तबद्धदेवप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानशीलेषु । सख्यावन्मुख्यवन्दितचरणारविन्दस्वाश्रमोचिता-चारपरिपालनपवित्रीकृतधरित्रीतलेषु । सकल-भूदेवपूजित श्रीयुत गोस्वामि चरणारविन्देषु ।

ममावनीसलग्ना साष्टाङ्गप्रणाममहस्रमजस्रं ओँ नमो नारायणायेति मन्त्रेणाकलितमस्तु ॥ * ॥

अथ भृत्यप्रशस्तिः ।

१ स्वस्तिभगवच्चरणपरायणसकलशास्त्रविद्याधि-३ चकगोमहिष्यादिप्रतिपालकानखिलवशानुसेवकवशवदासुकभृत्य प्रति ॥ * ॥

अथारिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिसमराङ्गनभ्रष्टप्रतिभटयशः परिपूरित सकलसामन्तराजधानीविजृम्भितवीरशब्दावघोषितनिजवशानुरञ्जकसततपरिचन्तलशरणागतासुक प्रति ॥ * ॥

अथ विवेकिनां प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीभगवतपदपङ्कजपूजनोपचितपुण्यपुञ्जपवित्रीकृतान्तःकरणदिग्विलासिनीविसरद्भ्रमिक्षमिलन्मल्लीमालाकलापशोऽनुवन्धिनिरवधिवसुविश्राणनाधरीकृतसुरपुरभूमीरुहेषु ।

स्वस्तिश्रीमत्परमेश्वरपादपाथोरुहास्वादमधुरश्चितचञ्चरीकभूवृन्दारकवृन्दावनजनितामितयशः पटीरपङ्कपटलालङ्कृतदिगङ्गनागण्डस्तनतटप्रबलप्रतापौर्वखर्वीकृतप्रत्यर्थिसार्थगर्वाकूपारपारेषु ।” इति वररुचिकृतपत्रकौमुदी ॥

पत्रक, क्ली, (पत्रमेव । पत्र+स्वार्थे कन् ।) वृक्षस्य पत्रम् । पत्रावली । इति शब्दरत्नावली । तेजपत्रम् । अस्य गुणः । कफवायुर्शोहृल्लासारुचिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः । शालिञ्चशाके पुं । इति रत्नमाला ॥

पत्रकाहला, स्त्री, (पत्रकाणां आहला शब्दः ।) पिञ्छोला । पत्रशब्दः । इति हारावली ॥

पत्रकृच्छ्र, पुं, (पत्रैः पत्रक्वाथैः साध्यः कृच्छ्रो-व्रतविशेषः ।) पर्णकृच्छ्रव्रतम् । यथा,—

“पर्णोदुम्बरराजीवविल्वपत्रकुशोदकैः ।
प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥

“पलाशोदुम्बरारविन्दश्रीवृक्षपत्राणामेकैकेन क्वथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् कुशोदकञ्च एकस्मिन्नहनीति पञ्चाहसाध्यः पर्णकृच्छ्रः ।” इति मिताक्षरा ॥

पत्रगुप्त, पुं, (पत्राणि गुप्तानि अस्य ।) त्रिकण्टः । इति शब्दचन्द्रिका । तेकाटा सिज इति भाषा ॥

पत्रघना, स्त्री (पत्रमेव घनं यस्याः । पत्रबाहुल्यात्तथात्वम् ।) सातलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्राङ्ग, क्ली (पत्रमञ्यतेऽनेन । अञ्ज+करणे घञ् । यद्वा पत्रवत् अङ्गं यस्य । शकन्ध्वादित्वात् साधु ।) पत्राङ्गम् । रक्तचन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ।

पत्रझङ्कार, पुं, (पत्रेषु झङ्कारस्तद्वत् शब्दो यस्य ।) पुराटि । इति त्रिकाण्डशेषः । रायभाटी इति भाषा ॥

पत्रणा, स्त्री, (अण प्राणे+अप अणः । तस्य प्रतिगमनाय । पत्रे अणो जीवनमिव यत्र ।) शरपत्ररचना । यथाह हारावली ।

“शराणां पत्ररचना पत्रणा परिकीर्त्तिता ॥”

पत्रतण्डुली, स्त्री, (पत्रेषु तण्डुलवत् विद्यतेऽस्याः । अर्श आदित्वादच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रतरु, पुं, (पत्रप्रधानस्तरुः । शाकपार्थिववत् समासः ।) दुर्गखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रदारक, पुं (पत्रवत् दारयति वृक्षाणि इति । दृ+णिच्+ण्वुल् ।) क्रकचः । इति त्रिकाण्डशेषः । करात इति भाषा ॥

पत्रनाडिका स्त्री, (पत्रस्य नाडिका ।) पत्रशिरा । इति जटाधरः ॥

पत्रपरशु, पुं, (पत्रे धातुनिर्म्मितपत्राकारे परशुरिव । तच्छेदकत्वात्तथात्वम् ।) स्वर्णकारादीनां स्वर्णादिच्छेदिका । छेनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । व्रश्चनः २ । इत्यमरः । २।१।३३॥ पत्रपशुः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपा, स्त्री, (अपत्रपणमिति । अप+त्रप+अच् । निपातनात् अकारलोपः ।) अपत्रपा । लज्जा । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपाल, पुं, (पत्रवत् पल्यते प्राप्यतेऽसौ । पत्र+पल गतौ+घञ् ।) आयता छुरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४८ ॥

पत्रपाली, स्त्री, (पत्रवत् पालिरग्रभागो यस्याः । ङीप् ।) कर्त्तरी । इति हलायुधः ॥ काञ्ची इति भाषा ।

पत्रपाश्या, स्त्री (पाशानां समूहः पाश्या । पत्रमिव पाश्या ।) स्वर्णादिरचितललाटाभरणम् । इत्यमरः । २।६।१०३ ॥ टीका इति भाषा ॥

पत्रपिशाचिका, स्त्री, (पत्रैः पत्रेण वा पिशाचीव । इवार्थे कन् ।) जलच्छत्रम् । टोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खर्परः २ वारिचा ३ मर्द्दखोलम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मस्तके पलाशपत्रबन्धनम् । यदुक्तं

“बन्धः पलाशपत्राणां शीर्षे पत्रपिशाचिका ॥”

इति हारावली ॥

पत्रपुष्प पुं, (पत्रं पुष्पमिव यस्य ।) रक्ततुलसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पत्रपुष्पक, पुं, (पत्रपुष्प इव कायति प्रकाशते इति । कै+क ।) भूर्जपत्रम् । इति शब्दमाला ॥

पत्रपुष्पा, स्त्री (पत्रपुष्प+स्त्रियां टाप् ।) तुलसी । इति शब्दमाला ॥ क्षुद्रपत्रतुलसी । इति रत्नमाला ॥

पत्रबन्ध, पुं, (पत्राणां बन्धो बन्धनं यस्मिन् । पुष्परचनाकाले हि पत्राणां बन्धनं स्यादतस्तथात्वम् ।) पुष्परचना । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

“रचना च परिस्यन्दः पत्रबन्ध इति त्रयम् ।
पत्रभङ्गप्रसूनादिरचनायां निगद्यते ॥”

पत्रबाल, पुं, (पत्रवत् बल्यते धीयतेऽस्मिन् । बल-रचने+अधिकरणे घञ् । अग्रभागे पत्राकृतित्वात्तथात्वम् ।) तुलम्भट । इति त्रिकाण्डशेषः । दाड इति भाषा ॥

पत्रभङ्ग, पुं, (पत्राणां लिखितपत्राकृतीनां भङ्गो विच्छित्तिर्यत्र ।) स्तनकपोलादौ कस्तूरिकादिरचितपत्रावली । तत्पर्य्यायः । पत्रलेखा २ पत्रवल्ली ३ पत्रलता ४ पत्राङ्गुली ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ पत्राङ्गुलिः ६ पत्रभङ्गी ७ पत्रकम् ८ पत्रभङ्गिः ९ पत्रावली १० । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रभङ्गी, स्त्री, (पत्रभङ्ग+गौरादित्वात् ङीष् ।) पत्रभङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रयौवन, क्ली, (पत्राणां यौवनं यत्र ।) पल्लवम् । नूतनपत्रम् । यथा, जटाधरः ।

“नवोद्गते किशलयं किशलं पत्रयौवनम् ॥”

पत्ररथ, पुं स्त्री, (पत्रं पक्षो रथो यानमिव यस्य ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । १३ ।

“चित्रस्वनैः पत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियम् ।
नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम् ॥”)

पत्रल, क्ली, द्रप्सम् । अघनदधि । इति हेमचन्द्रः ॥

पत्रलेखा, स्त्री, (पत्राणां कस्तूरिकादिरचितपत्राकृतीनां लेखा रचना ।) पत्रभङ्गः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । १२२ ॥ (यथा, रघुः ६ । ७२ ।

“महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं
यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।
चकार बाणैरसुराङ्गनानां
गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥”)

पत्रवल्ली स्त्री, (पत्राणां रचितपत्राकृतीनां वल्ली लतेव ।) पत्रभङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ३।३१९॥ (यथा, माघे । ८ । ५९ ।

“गण्डेषु स्फुटरचनाकपत्रवल्ली
पर्य्याप्तं पयसि विभूषणं वधूनाम् ॥”)

रुद्रजटा । पलाशी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्णलता च ॥

पत्रवाह, पुं, (पत्रैः पक्षच्छदैः उह्यते इति । वह+घञ् ।) वाणः । इति जटाधरः ॥ (पत्रं लिपिं वहतीति । वह+अण् ।) लिपिवाहके त्रि ॥

पत्रशाक, पुं, (पत्रप्रधानः शाकः । शाकपार्थिववत् समासः ।) षड्विधशाकान्तर्गतपत्रात्मकशाकः । यथाह राजवल्लभः ।

“पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा ।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥”

पत्रशिरा, स्त्री, (पत्रस्य शिरेव ।) पत्रभङ्गः । तत्पर्य्यायः । माढिः २ । इति हारावली ॥ पर्णनाडी च ॥

पत्रश्रेणी स्त्री (पत्राणां श्रेणीव ।) द्रवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्णपङ्क्तिश्च ॥

पत्रश्रेष्ठ, पुं, (पत्रं श्रेष्ठं यस्य ।) बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रसूचि पुं (पत्राणां सूचिरिव ।) कण्टकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्रहिम, क्ली, (पत्रेषु हिमं यस्मिन् दिने ।) हिमदुर्द्दिनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्राख्य, क्ली, (पत्रमेव आख्या यस्य ।) तेजपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्राङ्ग, क्ली (पत्रमिव अङ्गं यस्य। यद्वा पत्रेषु अङ्गतीति। अगि गतौ+अच्।) रक्तचन्दनम्। रक्तचन्दनसदृशकाष्ठविशेषः। बकम् इति भाषा। इत्यमरः। २। ६। १३२॥ भूर्ज्जम्। पद्मकम्। इति मेदिनी॥

पत्राङ्गुलि, स्त्री (पत्रं अङ्गुलिरिव यत्र। यद्वा अङ्गुलिभिर्लिखितं रचितं पत्रं पत्राङ्गुलिरत्र इति परनिपातत्वात्तथात्वम्।) पत्रभङ्गः। स्तनकपोलादौ कस्तूरिकादिरचितपत्रावली। इत्यमरः। २। ६। १२२॥

पत्राञ्जन, क्ली (पत्रं लेखनपत्रमज्यतेऽनेन। पत्र+अञ्ज+करणे ल्युट्।) मसी। इति शब्दरत्नावली॥

पत्राढ्य, क्ली (पत्रैराढ्यम्।) पिप्पलीमूलम्। पर्व्वततृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पत्राढ्य क्ली, पत्राङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पत्रालु, पुं, (पत्र+अस्त्यर्थे आलुच्।) कासालुः। इक्षुदर्भा। इति राजनिर्घण्टः॥

पत्रावलि, स्त्री (पत्राणां पत्राकृतीनां आवलिः पङ्क्तिरिव रचना यस्याः।) गैरिकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पत्राणां आवलिः श्रेणी राजिर्वा।) पत्रश्रेणी च॥

पत्रावली, स्त्री, (पत्रावलि+वा ङीप्।) पत्रभङ्गः। इति शब्दरत्नावली॥ नवदुर्गासम्प्रदानकमधुमिश्रितयवचूर्णयुक्तनवाश्वत्थपत्राणि। यथा,—
"अमायां निशि सर्पिः तु पत्रे चाश्वत्थसम्भवे।
क्रमात् पत्रावली देया मधुना यवचूर्णकम्॥"
इति कैवल्यतन्त्रम्॥

देवादिसन्निधौ सन्दिग्धवस्तुनोरेकतरावधारणार्थकगवाक्षालकोलोलितसन्देहकोटिलिखितपत्रसमूहश्च॥

पत्रिका, स्त्री, (पत्री एव। स्वार्थे कन् ततो ह्रस्वः।) पत्री। लिपिः। यथा, ज्योतिषे।
"आदित्यादिग्रहाः सर्व्वे नक्षत्राणि च राशयः।
दीर्घमायुः प्रकुर्व्वन्तु यस्यैषा जन्मपत्रिका॥"
(प्रशस्तपत्रं विद्यते यस्याः। पत्र+विद्यमानार्थे ठन्। कदल्यादिनवपत्रिका। यथा दुर्गोत्सवपद्धतौ।
"कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः।
बिल्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका॥")

पत्रिकाख्य, पुं, (पत्रिका आख्या यस्य।) कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ पत्रिकानामके त्रि॥

पत्रिणी, स्त्री, (पत्राणि सन्त्यस्याः। पत्र+इनिः। स्त्रियां ङीप्।) पल्लवः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पत्री, [न्] पुं (पत्रं पक्षो विद्यतेऽस्य। पत्र+इनिः।) बाणः। (यथा, रघुः। ११। ८४।
"शर किं गतिमनेन पत्रिणा
हन्ति लोकमुत ते मखार्थितम्॥")
पक्षी। इत्यमरः। ३। ३। १०५॥ (यथा, रघुः ११। २९।
"सं चारुमण्डलीकृतं धनुः
पत्रिणां ववर्षदाशमाशुगः॥")

श्येनः। (यथा, नैषधे। १९। १२।
"नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्क्षप्रमापणपत्रिणा-
मिह विहरणे श्येनम्पातां रवेरवधारयन्॥"
"पत्रिणां श्येनाख्यपक्षिरूपाणाम्।" इति तट्टीकायां नारायणः॥ पत्राणि रथदानि सन्त्यस्य। अत इनिः।) रथः। रथी। पर्व्वतः। इति मेदिनी॥ तालः। श्वेतकिणिही। गङ्गापत्री। पालङ्की। इति राजनिर्घण्टः॥ पत्रविशिष्टे, त्रि॥

पत्री, स्त्री, (पत्र+स्त्रियां ङीप्।) लिपिः। पत्रम्। यथा जातके।
"श्रीमत्पङ्कजिनीपतिः कुमुदिनीप्राणेश्वरो भूभवः
शाशाङ्किः सुरराजवन्दितपदो दैत्येन्द्रमन्त्री शनिः।
स्वर्भानुः शिखिनां गणो गणपतिर्ब्रह्मेशलक्ष्मीधराः
सा रक्षन्तु सदैव यस्य विमला पत्री मया लिख्यते॥"

पत्रोपस्कर, पुं, (पत्रमेव उपस्कर उपकरणं यस्य।) कासमर्दः। इति हारावली॥

पत्रोर्ण, क्ली, (पत्रजा ऊर्णा साधनत्वेनास्त्यस्य। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इति अच्।) वटलकुचादिपत्रेषु क्रिमिभिरूर्णायाः कृतत्वात् पत्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अस्येति। इति भरतः॥ धौतकौषेयम्। इत्यमरः। २। ६। ११३॥ (यथा, महाभारते। १३। १११। १३।
"पत्रोर्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं नियच्छति॥")

पत्रोर्ण, पुं, (पत्रेषु ऊर्णा यस्य।) शोणाकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५६॥

पतसल, क्ली, (पतति गच्छति अस्मिन्। पत ऌ गतौ+"पतेः रश्च लः।" उणां। ३। ७४। इति सरन् रस्य लश्च।) पन्थाः। इत्युणादिवृत्तिः॥

पथ, इ क गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पर सक-सेट्। इदित्।) इ क, पन्थयति। इति दुर्गादासः॥

पथ, ए ञ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-पर-सक सेट्। ज्वलादिः।) ए, अपथीत्। ञ, पाथः पथः। इति दुर्गादासः॥

पथ, पुं, (पथति गच्छति अत्र। पथ गतौ+घञर्थे अधिकरणे कः।) पन्थाः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पथन्, [त] पुं पथः। इत्यमरटीका॥ (पथति गच्छति। पथ गतौ+शतृ।) गमनकर्त्ता च॥

पथिक, त्रि पन्थानं गच्छति यः। (पथिन्+"पथः ष्कन्।" ५। १। ७५। इति ष्कन् षो ङीषर्थः।) पथगन्ता। (यथा, गो रामायणे। १। ५। १०।
"नानापथिकदूतैश्च वणिग्भिश्चोपशोभिताम्।
देवतायतनैश्चैव विमानैरिव शोभिताम्॥")
तत्पर्य्यायः। अध्वनीनः २ अध्वगः ३ अध्वन्यः ४ पान्थः ५। इत्यमरः। २। ८। १७॥ गन्तुः ६ यातुः ७ पथकः ८ यात्रिकः ९ यात्रिकः १०। इति शब्दरत्नावली॥ पथिलः ११। इत्युणादिकोषः॥

पथिकसन्तति स्त्री, (पथिकानां सन्ततिः समूहः।) पथिकसङ्घः। तत्पर्य्यायः। हारिः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पथिकसंहतिः ३। इति हारावली॥

पथिका, स्त्री, (पथिक+टाप्।) कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥

पथिद्रुम, पुं, (पथि प्राप्तगुणो द्रुमः। बहुगुणवत्त्वात्तथात्वम्।) खदिरवृक्षः। इति जटाधरः॥ श्वेतखदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

पथिल, त्रि (पथति गच्छतीति। पथ गतौ+"मिथिलादयश्च।" उणां। १। ५८। इति निपातनात् साधुः।) पथिकः। इत्युणादिकोषः॥

पथिवाहक, त्रि, (पन्थानं वाहयतीति। वह+णिच्+ण्वुल्।) शाकुनिकः। निष्ठुरः। इति शब्दमाला॥ भारवाहकश्च॥

पथ्य त्रि, (पथिन्+"धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेते।" ४। ४। ९२। इति यत्।) चिकित्सादौ हितकारकम्। तत्पर्य्यायः। कल्यम् २ हितम् ३। इति शब्दचन्द्रिका॥ आत्मीयम् ४ आयुष्यम् ५। सैन्धवे क्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

पथ्य, पुं (पथि साधुः। दिगादित्वात् यत् इनो-लोपः।) हरीतकीवृक्षः। यथा,—
शिवायां वनतिक्तः स्यात् पथ्यः सुन्दरमाल्यकौ।"
इति शब्दमाला॥

पथ्यशाक, पुं, (पथ्यं हितकरं शाकं यस्य।) तण्डुलीयशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

पथ्या स्त्री, (पथ्य+टाप्।) हरीतकी। (यथा, हठयोगदीपिकायाम्। ३। ३५।
"ततः सैन्धवपथ्याभ्यां चूर्णिताभ्यां प्रकर्षयेत्।
पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिनेत्॥")
स्वर्गेर्व्वारुः। चिर्भिटा॥ वन्ध्या कर्कोटकी। इति राजनिर्घण्टः॥ (संसाररोगस्य पथ्यस्वरूपत्वात् गङ्गापि पथ्यस्वरूपा। यथा, काशीखण्डे २९। ११२।
"पद्मनाभपदार्घ्येण प्रसूता पद्ममालिनी।
परर्द्धिदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्त्तिः प्रभावती॥")

पथ्यादिगुग्गुलु, पुं, (पथ्या आदिर्यस्य तथाविधो गुग्गुलुः।) औषधविशेषः। यथा,—
"पथ्याविभीतामलकीफलानां
शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम्।
प्रस्थेन युक्तञ्च पलङ्कषायां
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम्॥
अर्द्धावशेषं क्वथितं कषायं
भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लौहे।
अमूनि वस्त्रैरवताप्य दद्यात्
द्रव्याणि सञ्चूर्ण्य पलार्द्धकानि॥
विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
कृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि।
यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं
हिमाम्बुपानानि च भोजनानि॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
सप्तप्रसर्पीं नूतनखञ्जताञ्च।
शोषानसृग्जठरार्त्तिगुल्म-
पाण्डुत्वकण्डूत्वविवातरक्तम्॥

पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः स्थिताबप्रमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुः प्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विशेषः ।
चतस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पथ्यापथ्य, क्ली (पथ्यं रोगिणां हितकरं अपथ्यं अशुभकरं द्वयोः समाहारः ।) रोगाणां हिता हितकारकद्रव्याणि ।

तत्र तरुणज्वरे पथ्यं यथा ।

वमनम् । लङ्घनम् । कालोऽम्बाह्व । यवागुः । स्वेदनम् । कटुतिक्तरसौ । एतानि पाचनानि ॥*॥

नवज्वरे अपथ्यं यथा ।

स्नानम् । विरेकः । सुरतम् । कषायः । व्यायामः । अभ्यञ्जनम् । दिवानिद्रा । दुग्धम् । घृतम् । वैदलम् । आमिषम् । तक्रम् । सुरा । स्वादुगुरुद्रवद्रव्याणि । अन्नम् । प्रवातः । भ्रमणम् । कोपः ॥*॥

मध्यज्वरे पथ्यं यथा ।

पुरातनषष्टिकः । पुरातनशालिः । वार्त्ताकुः । शोभाञ्जनम् । कारवेल्लः । वेत्राग्रम् । आषाढ़फलम् । पटोलम् । कर्कोटकम् । मूलकपोतिका । मुद्गमसूरचणककुलत्थमकुष्ठकानां यूषः । पाठा । अमृता । वास्तूकम् । तण्डुलीयः । जीवन्ती । काकमाची । सुपक्वानि द्राक्षाकपित्थदाडिमवैकङ्कतफलानि । लघूनि चान्नानि च भेषजानि ॥ * ॥

अथ पुराणज्वरे पथ्यम् ।

विरेचनम् । छर्द्दनम् । अञ्जनम् । नस्यम् । धूमः । अनुवासनम् । सिराव्यधः । वन्धनम् । प्रदेहः । अभ्यङ्गः । अवगाहः । शिशिरोपचारः । एणः । कुलिङ्गः । हरिणः । मयूरः । लावः । शशः । तित्तिरिः । कुक्कुटः । क्रौञ्चः । कुरङ्गः । पृषतः । चकोरः । कपिञ्जलः । वर्त्तकः । कालपुच्छः । गोक्षीरम् । अजाक्षीरम् । गोघृतम् । अजाघृतम् । हरीतकी । पर्व्वतनिर्झराम्भः । एरण्डतैलम् । सितचन्दनम् । ज्योत्स्ना । प्रियालिङ्गनम् ॥ * ॥

व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चङ्क्रमणं तथा ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्नो बलवान् भवेत ॥*॥

अथातिसाररोगे पथ्यम् ।

वमनम् । लङ्घनम् । निद्रा । पुराणाः शालिषष्टिकाः । विलेपी । लाजमण्डः । मसूरतुवरीशशैणलावहरिणकपिञ्जलभवयूषः । सर्व्वे क्षुद्रमत्स्याः । शफरी । खल्लिशः । मधुरालिका । तैलम् । छागघृतक्षीरे । गोदधितक्रे । गवाजयोर्दधिजं पयोजं वा नवनीतम् । नवरम्भापुष्पम् । नवरम्भाफलम् । चौद्रम् । जम्बुफलम् । भव्यम् । महार्द्रकम् । तिन्दुकम् । शालुकम् । विकङ्कतम् । कपित्थम् । वकुलम् । विल्वम् । तिन्दुकम् । दाडिमद्वयम् । तिलकम् । कच्चटदलम् । चाङ्गेरी । विजया । अरुणा । जातीफलम् । अहिफेनम् । जीरकः । गिरिमल्लिका । कुस्तुम्बुरु । महानिम्बः । सकलकषायरसः । दीपनानि लघून्यन्नपानानि । नाभेर्द्व्यङ्गुलतोऽधस्तात् तथा वंशास्थिमूले शङ्खेन अर्द्धचन्द्रवद्दाहः ॥ * ॥

अतीसारे अपथ्यं यथा ।

स्वेदः । अञ्जनम् । रुधिरमोक्षणम् । अम्बुपानम् । स्नानम् । व्यवायः । जागरणम् । धूमः । नस्यम् । अभ्यञ्जनम् । सकलवेगधारणम् । रूक्षाणि । असात्म्यमशनम् । विरुद्धान्नम् । गोधूमः । माषः । यवः । वास्तूकम् । काकमाची । निष्पावः । कन्दः । मधुशिग्रुः । रसालम् । पूगम् । कुष्माण्डम् । तुम्बी । वदरम् । गुर्व्वन्नम् । गुरुपानम् । ताम्बूलम् । इक्षुः । गुडः । मद्यम् । उपोदिका । द्राक्षा । अम्लवेतसफलम् । लशुनम् । धात्री । दुष्टाम्बु । मस्तु । शङ्खवारि । नारिकेलम् । स्नेहनम् । मृगमदः । अखिलपत्रशाकम् । क्षारः । सर्व्वाणि सरांसि । पुनर्नवा । इर्वारुकम् । लवणम् । अम्लम् ॥ * ॥

अथ ग्रहणीरोगे पथ्यम् ।

निद्रा । छर्द्दनम् । लङ्घनम् । पुरातनशालयः । पुरातनषष्टिका । लाजमण्डः । मसूरतुवरीमुद्गभवयूषः । निःशेषोद्धृतसारगव्यदधि । गवां छाग्या वा पयोजं नवनीतम् । छागघृतपयोदधीनि । तिलतैलम् । सुरा । माक्षिकम् । शालूकम् । वकुलम् । दाडिमयुगम् । नव्यभव्यम् । रम्भापुष्पम् । रम्भाफलम् । तरुणविल्वम् । शृङ्गाटकम् । चाङ्गेरी । विजया । कपित्थम् । कुटजम् । अजाजी । कशेरु । तक्रम् । कच्चटपल्लवम् । तिलकम् । जातीफलम् । जाम्बवम् । धन्याकम् । तिन्दुकम् । महानिम्बम् । अरुणा । अफेनम् । क्रव्यात् । लावशशैणतित्तिरिमांसयूषः । सर्व्वे क्षुद्रमत्स्याः । खल्लिशः । मधरालिकामत्स्यः । खलिशः । सर्व्वकषायरसः । नाभेर्द्व्यङ्गुलतोऽधस्तात् तथा वंशास्थिमूले प्रज्वलितायसार्द्धचन्द्रवद्दाहः ॥*॥

ग्रहण्यामपथ्यं यथा ।

रक्तस्रुतिः । जागरः । अम्बुपानम् । स्नानम् । स्त्री । वेगविधारणम् । नस्यम् । अञ्जनम् । स्वेदनम् । धूमपानम् । श्रमः । विरुद्धाशनम् । आतपः । गोधूमः । निष्पावः । कलायः । माषः । यवः । आर्द्रकम् । छत्रकम् । राजमाषः । उपोदिका । वास्तूकः । काकमाची । कुष्माण्डः । तुम्बी । मधुशिग्रुः । कन्दः । ताम्बूलम् । इक्षुः । वदरम् । रसालम् । इर्व्वारुकम् । पूगफलम् । रसोनम् । धान्याम्लम् । सौवीरम् । तुषोदकम् । दुग्धम् । गुडः । मस्तु । नारिकेलम् । पुनर्नवा । गार्ज्जरम् । वेत्रम् । सर्व्वाणि पत्रशाकानि । दुष्टाम्बु । गोमूत्रम् । नानाभिः । क्षारम् । समस्तानि सरांसि । द्राक्षा । अम्लम् । लवणरसः । गुर्व्वन्नम् । गुरुपानम् । सर्व्वे पूपाः ॥ * ॥

अथार्शसि पथ्यम् ।

विरेचनम् । लेपनम् । असृङ्मोक्षः । क्षारः । अग्निकर्म्म । शस्त्रकर्म्म । पुरातनलोहितशालयः । पुरातनषष्टिका । यवाः । कुलत्थाः । गोधाखुगजोष्ट्रकूर्म्माविकलिङ्गाजखरौतुकीशतरञ्जुचास शृगालकाकानां मांसानि । स्वल्पमांसाः प्रसहाः । पटोलम् । मसूरः । रसोनकम् । वह्निः । पुनर्नवा । सूरणः । वास्तूकम् । जीवन्तिका । दन्तशठः । सुरा । त्रुटिः । वयःस्था । नवनीतम् । तक्रम् । कक्कोलम् । धात्री । रुचकम् । कपित्थम् । गोमूत्राश्वपर्य्यायाः । भल्लातकम् । सर्षपतैलम् । गोमूत्रम् । सौवीरम् । तुषोदकम् । वातघ्नान्नपानम् । अग्निवलकान्नपानम् ॥ * ॥

अर्शसि अपथ्यं यथा ।

आनूपमामिषम् । मत्स्यः । पिण्याकः । दधि । पिष्टकम् । माषः । करीरम् । निष्पावः । विल्वम् । तुम्बी । उपोदिका । पक्वाम्रम् । सर्व्वशालूकम् । विष्टम्भीनि । गुरूणि । आतपः । जलपानम् । वमनम् । वस्तिकर्म्म । नदीनां सलिलम् । विरुद्धानि सर्व्वाणि । पूर्व्वदिग्भववायुः । वेगरोधः । स्त्रियः । पृष्ठयानम् । उत्कटकासनम् । यथास्वं दोषलं द्रव्यम् । रक्तपित्तिनां यद्यत् पथ्यापथ्यं तत्तदपि रक्तार्शोरोगिणां विशेषतो विद्यात् ॥ * ॥

अथाग्निमान्द्याजीर्णादौ पथ्यम् ।

श्लैष्मिके पूर्व्वं वमनम् । पैत्तिके व्विरेचनम् । वातिके स्वेदनम् । यथावस्थं हितलङ्घनानि । नानाप्रकारव्यायामः । दीपनानि । लघूनि । बहुकालसम्भृतपक्वा शुक्ललोहितशालयः । विलेपी । लाजमण्डः । मुद्गभवमण्डः । सुरा । एणः । वर्त्तीः । शशः । लावः । सर्व्वक्षुद्रमत्स्यः । शालिञ्चशाकम् । वेत्राग्रम् । वास्तूकम् । वालमूलम् । लशुनम् । वृद्धकुष्माण्डम् । नवीनकदलीफलम् । शोभाञ्जनम् । पटोलम् । वार्त्ताकुः । गन्धाम्बु । कर्कोटकम् । कारवेल्लम् । वाह्लम् । महार्द्रकम् । प्रसारणी । काकमाची । चाङ्गेरी । सुनिषण्णकम् । धात्रीफलम् । मातुलुङ्गम् । दाडिमम् । यवः । पर्पटः । अम्लवेतसम् । जम्बीरम् । नागरङ्गम् । माक्षिकम् । नवनीतम् । घृतम् । तक्रम् । सौवीरकम् । तुषोदकम् । धान्याम्लम् । कटुतैलम् । रामठम् । लवणार्द्रकम् । यमानी । मरिचम् । मेथी । धान्यकम् । जीरकम् । दधि । ताम्बूलम् । तप्तसलिलम् । कटुरसः । तिक्तरसः ॥ * ॥

अग्निमान्द्याजीर्णादौ अपथ्यं यथा ।

विरेचनम् । विण्मूत्रवायूनां वेगधारणम् । अतिरिक्ताशनम् । अध्यशनम् । जागरणम् । विषमाशनम् । रक्तस्रुतिः । शमीधान्यम् । मत्स्यः । मांसम् । उपोदिका । जलपानम् । पिष्टकम् ।

जाम्बवम । सर्व्वशालूकम । कूर्च्चिका । मोरट । क्षीरम । किलाट । प्रपानकम । तालास्थिशस्यम । बालतालम । सेहनम । दुष्टवारि । विरुद्धपानान्नम । असात्म्यपानान्नम । विष्टम्भीनि । गुरूणि ।

फलवर्त्ति वमि स्वेद लङ्घन चापतर्पणम ।
विशेषादलसे कुर्य्याद्विसूच्यामतिसारवत ॥ * ॥

अथ क्रिमिरोगे पथ्यम ।

आस्थापनम । कायविरेचनम । शिरोविरेचनम । धूम । कफघ्नानि द्रव्याणि । शरीरमार्ज्जना । पुरातनवैणवरक्तशालय । पटोलम । वेत्राग्रम । रसोनम । वास्तूकम । क्षुताश्च । मन्दारदलम । सर्षपा । नवीनमोचम । बृहतीफलम । तिक्तानि नालीचदलानि । मौषिकमांसम । विडङ्गम । पिचुमर्द्दपल्लवम् । पथ्या । तिलतैलम । सर्षपतैलम । सौवीरम । शुक्तम । तुषोदकम । मद्य । पचेलिमतालम । अरुष्करम । गोमूत्रम । ताम्बूलम । सुरा । त्वगाखजम । औदुम्बराण्यपयांसि । रामठम । क्षार । अजमोदा । खदिर । वत्सकम । जम्बीरनीरम । सुषवी । यमानिका । सुराह्वागुरुशिंशपोद्भवक्षार । तिक्तकटुकषायरसा ॥ * ॥

क्रिमिरोगे अपथ्य यथा ।

छर्द्दि । तद्वेगविधारणम । विरुद्धपानाशनम । दिवानिद्रा । द्रवद्रव्यम । पिष्टान्नम । अजीर्णभोजनम । घृतम । माष । दधि । पत्रशाकम । मांसम । पय । अम्ल । मधुररस ॥ * ॥

अथ पाण्डुरोगे पथ्यम ।

छर्द्दि । विरेचनम । पुरातनयवगोधूमशालय । मुद्गाढकीमसूराणां यूष । जाङ्गलजरस । पटोलम । वृद्धकुष्माण्डम । तरुणकदलीफलम । जीवन्ती । क्षुर । मत्स्याक्षी । गुडूची । तण्डुलीयकम । पुनर्नवा । द्रोणपुष्पी । वार्त्ताकु । लशुनद्वयम । पक्वाम्रम । अभया । बिम्बी । शिङ्गीमत्स्य । गोमूत्रम । धात्री । तक्रम । घृतम । तैलम । सौवीरकम । तुषोदकम । नवनीतम । गन्धसार । हरिद्रा । नागकेशरम । यवक्षार । लौहभस्म । कषायद्रव्यम । कुङ्कुमम । चरणयोर्मध्यौ नाभेर्द्व्यङ्गुलादध मस्तके हस्तयोर्मूले स्तनकक्षयोर्मध्ये च दाह । यथादोषमिद पथ्य पाण्डुरोगवतां भवेत ॥ * ॥

पाण्डुरोगे अपथ्य यथा ।

रक्तस्रुति । धूमपानम । वमि । वेगधारणम । स्वेदनम । मैथुनम । शिम्बी । पत्रशाकानि । रामठम । माष । अम्बुपानम । पिण्याक । ताम्बूलम । सर्षप । सुरा । मृत्तिकाभक्षणम । दिवास्वप्न । तीक्ष्णानि । लवणानि । सिन्धुविन्ध्याद्रिजातनदीनां जलम । सर्व्वाण्यम्लानि । दुष्टाम्बु । विरुद्धाशनानि । गुर्व्वन्नम । विदाहीनि ॥ * ॥

अथ रक्तपित्ते पथ्यम ।

अधोगमे छर्द्दनम । ऊर्द्ध्वनिर्गमे विरेचनम । उभयत्र लङ्घनम । पुरातना षष्टिकशालिकोद्रवप्रियङ्गुनीवारयवप्रशातिका । मुद्ग । मसूर । चणक । तुवरी । मुकुष्टक । चिङ्गट । वर्म्मिमत्स्य । शश । कपोत । हरिण । एण । लाव । शराली । पारावत । वर्त्तक । वक । उरभ्र । कालपुच्छ । कपिञ्जल । कषायवर्ग । गोदुग्धघृतम । अजादुग्धघृतम । महिषीघृतम । पनसम । पियालम । रम्भाफलम । काश्वटम । तण्डुलीय । पटोलम । वेत्राग्रम । मत्स्याण्डकम । पुराणकुष्माण्डफलम । पक्वतालम । तद्बीजजलम । वासा । स्वादूनि । बिल्वम । दाडिमम । खर्ज्जूरम् । धात्री । मिषि । नारिकेलम । कशेरु । शृङ्गाटकम । पौष्करम । कपित्थम । शालूकम । परूषकम । भूनिम्बशाकम । पिचुमर्द्दपत्रम । तुम्बी । कलिङ्गम । लाजशक्तव । द्राक्षा । सिता । माक्षिकम । ऐक्षवम । शीतोदकम । औद्भिदवारि । सेक । अवगाह । शतधौतसर्पि । अभ्यङ्ग । शिशिरप्रदेह । हिमानिल । चन्दनम । इन्दुपादा । मनोऽनुकूलविचित्रकथा । धारागृहम । सुशीत भूमिगृहम । वैदूर्य्यमुक्तामणीनां धारणम । रम्भोत्पलाम्भोरुहपत्राणां शय्या । क्षौमाम्बरम । सुशीतोपवनम । प्रियङ्गु । चन्दनरूषितानां वराङ्गनानामालिङ्गनम । पद्माकरसरितहृदचन्द्रोदयहिमवद्दरीसुशीतलगिरिनिर्झराणामालिङ्गनम । श्रुतिप्रशस्तकीर्त्तनम । प्रवीणनीरम । हिमवालुका ॥ * ॥

रक्तपित्ते अपथ्य यथा ।

व्यायाम । अध्वनिषेवणम । रविकर । तीक्ष्णानि कर्म्माणि । क्षोभ । वेगधारणम । चपलता । हस्त्यश्वयानानि । स्वेद । असृक्स्रुति । धूमपानम । सुरत । क्रोध । कुलत्थ । गुड । वार्त्ताकु । तिल । माष । सर्षप । दधि । क्षार । कौपपय । ताम्बूलम । नवदाम्बु । मद्यम । लशुनम । शिम्बी । विरुद्धाशनम । कटु । अम्लम । लवणम । विदाहिद्रव्यम ॥ * ॥

अथ राजयक्ष्मणि पथ्यम् ।

घृतपक्वमरिचजीरकसंस्कृतलावतित्तिरिजरस । दोषाधिकस्य बलिनोऽपि मृदुशुद्धि । गोधूम । मुद्ग । चणक । अरुणशालय । छागानि मांसनवनीतपयोघृतानि । क्रव्यादमांसम । जाङ्गला रसा । मार्त्तण्डचण्डकिरणपरिशोषितसुघूर्णितपक्वपलल लेह्यम् । रागा । काम्बलिक । षाड़व । वेशवार । शशाङ्ककिरण । मधुररस । मोचपनसाम्राणां पक्वफलानि । धात्री । खर्ज्जूरम । पौष्करम । परूषकम । नारिकेलम । शोभाञ्जनम । वकुलम । नवतालशस्यम । द्राक्षा । मिषि । माणिमन्थम । सिंहास्यपत्रम । अजागोमहिषीघृतम । छागामय । छागावस्करमूत्रलेप । मत्स्यण्डिका । शिखरिणी । मदिरा । रसाला । कर्पूरम । मृगमद । सितचन्दनम । अभ्यञ्जनानि । सुरभीगन्धानुलेपनानि । स्नानम् । वेशरचनम् । अवगाहनम । हर्म्म्यम । स्रज । स्मरकथा । मृदुगन्धवाह । गीतानि । लास्यम । चन्द्ररुचि । विपञ्ची । मृगदृशां सन्दर्शनम । हेमचूर्णम । मुक्तामणिप्रचुरभूषणधारणम । होम । प्रदानम । अमरपूजा । द्विजपूजा । हृद्यान्नपानम ॥ * ॥

राजयक्ष्मणि अपथ्य यथा ।

विरेचनम । वेगधारणम । श्रम । स्त्री । स्वेद । अञ्जनम । प्रजागर । साहसकर्म्मसेवा । रूक्षान्नपानम । विषमाशनम । ताम्बूलम । कालिङ्गम । कुलत्थम । माष । रसोनम । वंशाङ्कुर । रामठम । अम्लम । तिक्तम । कषाय । सर्व्वकटु । पत्रशाक । क्षार । विरुद्धाशनम । शिम्बी । कर्कोटकम । विदाहिद्रव्यम । क कठिल्लकम ॥ * ॥

अथ कासे पथ्यम ।

स्वेद । विरेचनम । छर्द्दि । धूमपानम । समाशनम । शालि । षष्टिक । गोधूम । श्यामाक । यव । कोद्रव । आत्मगुप्ता । माषमुद्गकुलत्थानां रसा । ग्राम्योदकम । अनूपधन्वदेशभवविविधमांसानि । सुरा । पुरातनसर्पि । छागदुग्धम । छागघृतम । वास्तूकम । वायसीशाकम । वार्त्ताकु । बालमूलकम । कण्टकारी । कासमर्द । जीवन्ती । सुनिषण्णकम । द्राक्षा । बिम्बी । मातुलुङ्गम । पौष्करम । वासक । त्रुटि । गोमूत्रम । लशुनम । पथ्या । घोषम । उष्णोदकम । मधु । लाजा । दिवसनिद्रा । लघून्यन्नानि ॥ * ॥

कासे अपथ्य यथा ।

वस्ति । नस्यम । अस्रमोक्ष । व्यायाम । दन्तघर्षणम । आतप । दुष्टपवन । रज । मार्गनिषेवणम । विष्टम्भीनि । विदाहीनि । विविधरूक्षाणि । शकृन्मूत्रोद्गारकासवमिवेगविधारणम । मत्स्य । कन्द । सर्षप । तुम्बी । उपोदिका । दुष्टाम्बु । दध्यन्नपानम । विरुद्धाशनम । गुरुशीतान्नपानम ॥ * ॥

अथ श्वासे पथ्यम ।

विरेचनम । स्वेदनम । धूमपानम । प्रच्छर्द्दनम । दिवास्वपनम् । पुरातना षष्टिकरक्तशालिकुलत्थगोधूमयवा । शश । अहिभुक । तित्तिरि । लाव । दक्ष । शुकादय । धन्वमृगा । धन्वपक्षिण । पुरातनसर्पि । अजादुग्धघृतम । सुरा । मधु । निदिग्धिका । वास्तूकम । तण्डुलीय । जीवन्तिका । मूलकपोतिका । पटोलम् । वार्त्ताकु । रसोनम । पथ्या । जम्बीरम । बिम्बीफलम् । मातुलुङ्गम । द्राक्षा । त्रुटि । पौष्करम् । उष्णवारि । कटुत्रयम् । गोमूत्रम । कफानिलघ्नान्यन्नपानभेषजानि । वक्ष प्रदेशात पार्श्वयुग्मे करयोर्मध्यमयोर्द्वयो कण्ठकूपे च प्रदीप्तलौहेन दाह ॥ * ॥

श्वासे अपथ्य यथा ।

मूत्रोद्गारच्छर्द्दितृट्कासानां रोध । नस्यम् ।

वस्ति । दन्तकाष्ठम् । श्रम । अध्वा । भार । रेणु । सूर्य्यकिरण । विष्टम्भीनि । ग्राम्यधर्म्म । विदाहीनि । आनूपमामिषम् । निष्पाव । श्लेष्मकारीणि । माष । रक्तस्राव । पूर्व्ववातान्नपानम् । मेषीक्षीरतद्दुग्धम् । दुष्टजलम । मत्स्य । कन्द । सर्षप । रूक्षशीतगुर्व्वन्नपानम ॥ * ॥

अथ हिक्कायां पथ्यम ।

स्वेदनम । वमनम । नस्यम । धूमपानम । विरेचनम । निद्रा । स्निग्धानि लघून्यन्नानि । लवणानि । जीर्णकुलत्थगोधूमशालिषष्टिकयवा । एणतित्तिरिलावाद्या जाङ्गला मृगपक्षिण । पक्ककपित्थम । लशुनम । पटोलम । बालमूलकम । पौष्करम । कृष्णातुलसी । मदिरा । नलदाम्बु । उष्णोदकम । मातुलुङ्गम । माक्षिकम । सुरभिजलम । वातश्लेष्महराण्यन्नपानानि । शीताम्बुसेक । सहसा त्रास विस्मापनम । भयम । क्रोध । हर्ष । प्रियोद्वेग । प्राणायामनिषेवणम । दग्धसिक्तमृदाघ्राणम । ऊर्द्ध्वधाराजलार्पणम । नाभ्यूर्द्ध्वपीडनम । पायूर्नाभेर्द्व्यङ्गुलादूर्द्ध्वं च दीपदग्धहरिद्रया दाह ॥*॥

हिक्कायां अपथ्य यथा ।

वातमूत्रोद्गारकासमलवेगधारणम । रज । अनिल । आतप । विरुद्धाशनम । विष्टम्भीनि । विदाहीनि । रूक्षाणि । कफदानि । निष्पाव । पिष्टक । माष । पिण्याक । आनूपमामिषम । अविदुग्धम । दन्तकाष्ठम । वस्ति । मत्स्य । सर्षपम । अम्लम । तुम्बी । कन्द । तैलभृष्टम । उपोदिका । गुरुशीतान्नपानम ॥ * ॥

अथ स्वरभेदे पथ्यम ।

स्वेद । वस्ति । धूमपानम । विरेक । कवलग्रह । नस्यम । भालसिरावेध । यव । लोहितशालि । हंसाटवी । ताम्रचूडकेकिनां मांसरसा । सुरा । गोकण्टक । काकमाची । जीवन्ती । बालमूलकम । द्राक्षा । पथ्या । मातुलुङ्गम । लशुनम । लवणार्द्रकम । ताम्बूलम । मरिचम । सर्पि ॥ * ॥

स्वरभेदे अपथ्यम ।

आमकपित्थम । वकुलम । शालूकम । जाम्बवम । तिन्दुकम । कषाय । वमि । स्वप्न । प्रजल्पनम । अशुपानम ॥ * ॥

अथारोचके पथ्यम ।

वस्ति । विरेक । यथाबल वमनम । धूमोपसेवा । कवलग्रह । तिक्तकाष्ठेन दन्तधावनम । विचित्रान्नपानम । गोधूम । मुद्ग । लोहितशालय । षष्टिका । वराहच्छागशशैणानां मांसम । चेङ्ग । भषाकम । मधुरालिका । ऋजिश । प्रोष्ठी । खलेश । कवयी । रोहित । वर्काण । वेत्राग्रम । नवीनमूलकम । वार्त्ताकु । शोभाञ्जनम् । मोचम । दाड़िमम । भव्यम । पटोलम । रुचकम । हृतम । पय । बालतालम । रसोनम । सूरणम । द्राक्षा । रसालम् । नलदाम्बु । काञ्जिकम । मद्यम । रसाला । दधि । तक्रम । आर्द्रकम । कङ्कोलम । खर्ज्जूरम । पियालम । तिन्दकम । पक्ककपित्थम । वदरम । विकङ्कतम । तालास्थिमज्जा । हिम बालुका । सिता । पथ्या । यमानी । मरिचम । रामठम । स्वाद्वम्लतिक्तानि । देहमार्जना ॥*॥

अरोचके अपथ्यम ।

कासोद्गारक्षुधानिद्रावमीनां वेगधारणम । अहृद्याशनम् । असृङ्मोक्ष । क्रोध । लोभ । भयम् । शोक । दुर्गन्ध । कुरूपसेवा ॥ * ॥

अथ छर्द्यां पथ्यम् ।

विरेचनम् । छर्द्दनम् । लङ्घनम् । स्नानम् । त्वचा । लाजमण्ड । पुरातना षष्टिकशालिमुद्गा । कलाय । गोधूम । यव । मधु । शशशिखिशुकतित्तिरिलावकाद्या । जाङ्गलमृगपक्षिण । मनोज्ञनानारसगन्धरूपा रसा । षाड़वा यूषा । रागा । खण्डा । काम्बलिका । सुरा । वेत्राग्रम् । कुस्तुम्बुरु । नारिकेलम् । पर्व्वेलिमानि जम्बीरधात्रीसहकारकोलद्राक्षाकपित्थानि । हरीतकी । दाड़िमम् । बीजपूरम् । जातीफलम् । बालकम् । निम्बम् । वासा । सिता । शताह्वा । करिकेशरम् । हितमनःप्रीतिकरभक्ष्या । शुक्तास्य वक्त्रे शिशिराम्बुसेक । कस्तूरिका । चन्दनम् । इन्दुकिरण । मनोज्ञगन्धान्यनुलेपनानि । सुगन्धिपुष्पपानफलानि । स्वमनोऽनुकूलरूपरसगन्धस्पर्शशब्दा । नाभेस्त्रियवोपरिष्टाद्दाह ॥*

छर्द्यां अपथ्यम् ।

नस्यम् । वस्ति । स्वेदनम् । स्नेहपानम् । रक्तस्राव । दन्तकाष्ठम् । द्रवान्नम् । वीभत्सदर्शनम् । भीति । उद्वेग । उष्णस्निग्धासात्म्यहृद्यवैरोधिकान्नम् । रम्भा । शिम्बी । कोषवती । मधूकम् । चिञ्चा । सूक्ष्मैला । सर्षप । देवदाली । व्यायाम । छत्रिका । अञ्जनम् ॥*॥

अथ तृष्णायां पथ्यम ।

शोधनम् । वमनम् । [illegible] । स्नानम् । कवलधारणम् । दीपदग्धहरिद्रया जिह्वाशिरयोर्दाह । कोद्रवा । शालय । पेया । विलेपी । लाजशक्तव । अन्नमण्ड । धन्वरस । शर्करा । राग । षाड़व । भृष्टमुद्गमसूरचणकलजरस । रम्भापुष्पम् । तैलकूर्च्चम् । द्राक्षा । पर्पटपल्लव । कपित्थम् । कोलम् । मल्लिका । कुष्माण्डकम् । उपोदिका । खर्ज्जूरम् । दाड़िमम । धात्री । कर्कटी । नलदाम्बु । जम्बीरम । करमर्द्दम् । बीजपूरम । गवां पय । मधूकपुष्पम । ह्रीवेरम । तिक्तानि । मधुराणि । बालतालाम्बु । शीताम्बु । पय पेटी । प्रपानकम । माक्षिकम । सरसीतोयम । शताह्वा । नागकेशरम् । एला । जातीफलम् । पथ्या । कुस्तुम्बुरु । टङ्कणम् । घनसार । गन्धसार । कौमुदी । शिशिरानिल । चन्दनार्द्रप्रियाश्लेष । रत्नाभरणधारणम् । हिमानुलेपनम् ॥ * ॥

तृष्णायां अपथ्यम् ।

क्षोभ । अञ्जनम् । स्वेद । धूमपानम् । व्यायाम । नस्यम् । आतप । दन्तकाष्ठम् । गुर्व्वन्नम । अम्लम । लवणम । कषाय । कटु । क्षार । दुष्टजलम । तीक्ष्णम ॥ * ॥

अथ मूर्च्छायां पथ्यम् ।

सेक । अवगाह । मणि । हार । शीता प्रदेहा । व्यजनानिल । शीतानि गन्धवन्ति पानानि । धारागृहम् । शीतमरीचिरोचि । धूम । अञ्जनम् । नावनम् । असमोक्ष । दाह । सूचीपरितोदनम् । लोम्नां कचानाञ्च लुञ्चनम् । नखान्तपीडा । दशनोपदंश । गाथा सुखङ्कारमरुन्निरोध । विरेचनम् । छर्द्दनम् । लङ्घनम् । क्रोध । भयम् । दुःखकरी शय्या । विचित्रा मनोहरा कथा । छाया । नभोऽम्बु । शतधौतसर्पि । मृदूनि । तिक्तानि । लाजमण्ड । जीर्णयवलोहितशालय । कौम्भ हवि । मुद्गयूष । सतीलयूष । धन्वोद्भवा मांसरसा । रागा । षाड़वा । गव्यपय । सिता । पुराणकुष्माण्डम् । पटोलम् । मोचम् । हरीतकी । दाड़िमम् । नारिकेलम् । मधूकपुष्पम् । तण्डुलीय । तुषोदकम् । लघून्यन्नानि । शशीरनीरम् । सितचन्दनम् । कर्पूरनीरम् । हिमवालका । अत्युच्चशब्द । अद्भुतदर्शनम् । उत्कटगीतम् । उत्कटवाद्यम् । श्रम । स्मृति । चिन्तनम् । आत्मबोध । धैर्य्यम् ॥ * ॥

मूर्च्छायामपथ्य यथा ।

ताम्बूलम् । पत्रशाकम् । व्यवाय । स्वेदनम् । कटु । तृण्णिद्रयोर्वेगरोध । तक्रम् ॥ * ॥

अथ मदात्यये पथ्यम् ।

सशोधनम् । सशमनम् । स्वपनम् । लङ्घनम् । श्रम । सम्वत्सरस्थितपक्वशालिषष्टिकयवमुद्गमाषगोधूमसतीला । राग । षाड़व । एणतित्तिरिलावाजदक्षवर्हिशशानामामिषम् । वेशवार । विचित्रान्नम् । हृद्यमद्यम् । पय । सिता । तण्डुलीय । पटोलम् । मातुलुङ्गम् । परूषकम् । खर्ज्जूरम् । दाड़िमम् । धात्री । नारिकेलम् । गोस्तनी । पुराणसर्पि । कर्पूरम् । शशीरम् । शिशिरानिल । धारागृहम् । चन्द्रपादा । मणय । निम्नसज्जम । क्षौमाम्बरम् । प्रियाश्लेष । उत्कृष्टगीतवादित्रम् । शीताम्बु । चन्दनम् । स्नानम् ॥ * ॥

मदात्यये अपथ्यं यथा ।

स्वेद । अञ्जनम् । धूमपानम् । नावनम् । दन्तघर्षणम् । ताम्बूलम् ॥ * ॥

अथ दाहे पथ्यम् ।

शालय । षष्टिका । मुद्गा । मसूरा । चणका । यवा । धन्वमांसरसा । लाजमण्ड । लाजशक्तव । सिता । शतधौतघृतम् । दुग्धम् । पयोभवनवनीतम् । कुष्माण्डम् । कर्कटी । मोचम् । पनसम् । आमृदाड़िमम् । पटोलम् । पर्पटम् । भव्या । प्राचीनामलकम् । परूषकम् । शिम्बी । तुम्बी । पय:पेटी । खर्ज्जूरम् । शालकम् । मिसि । बालतालम् । प्रियालम् । शृङ्गाटकम् । कशेरुकम् । मधूकपुष्पम् । ह्रीवेरम् ।

पथ्या। सर्व्वाणि तिक्तानि। शीता प्रदेहा। भूवेश्म। सेक। अभ्यङ्ग। अवगाहनम्। पद्मोत्पलदलक्षौमाणां शय्या। शीतलकाननम्। विचित्रा कथा। गीतानि। शिशिर। मञ्जुभाषणम्। उशीरचन्दनालेप। शीताम्बु। शिशिरानिल। धारागृहम्। प्रियास्पर्श। शरीरम्। हिमवालुका। सुधांशुरश्मय। स्नानम्। मणय। मधुररस ॥ * ॥

दाहे अपथ्यम्।

विरुद्धान्यन्नपानानि। क्रोध। वेगधारणम्। गजाश्वयानम्। अध्वा। क्षारम्। पित्तकराणि। व्यायाम। आतप। तक्रम्। ताम्बूलम्। मधु। रामठम्। व्यवाय। कटु। तिक्त। उष्ण ॥ * ॥

अथोन्मादे भूतोन्मादे च पथ्यम्।

मरुद्भवे पूर्व्वं स्नेह। पित्तोद्भवे पूर्व्वं विरेक। कफोद्भवे पूर्व्वं वमनम्। तत पर वस्तिविधि। नस्यम्। सन्तर्जनम्। ताडनम्। अञ्जनम्। आश्वासनम्। त्रासनम्। बन्धनम्। भयम्। हर्षणम्। दानम्। धूप। दम। विस्मरणम्। प्रदेह। शिराव्यध। संशमनम। सेक। आश्चर्यकर्म्माणि। धूमपानम। धीधैर्य्यम्। सत्वम्। आत्मनिवेदनम्। अभ्यञ्जनम्। स्नापनम्। आसनम्। निद्रा। सुशीतान्यनुलेपनानि। गोधूम। मुद्ग। अरुणशालय। धारोष्णदुग्धम्। शतधौतसर्पि। नवीनघृतम्। पुरातनघृतम्। कूर्म्मामिषम्। धन्वरस। रसालम्। पुराणकूष्माण्डफलम्। पटोलम्। ब्राह्मीदलम्। वास्तूकम्। तण्डुलीय। खराश्वमूत्रम्। गगनाम्बु। पथ्या। सुवर्णचूर्णम्। नारिकेलम। द्राक्षा। कपित्थम्। पनसम् ॥ * ॥

उन्मादे अपथ्यम्।

मद्यम्। विरुद्धाशनम्। उष्णभोजनम्। निद्रा क्षुत्तृष्णावेगधारणम्। व्यवाय। आषाढ़फलम्। कटिल्लकम्। पत्रशाकम्। तिक्तानि। विम्बी ॥ * ॥

अथापस्मारे पथ्यम्।

वातोद्भवे पूर्व्वं वस्ति। पैत्तिके विरेचनम्। श्लैष्मिके वमनम्। पर धूपनम्। अञ्जनम्। नस्यम्। शिराव्यध। दानम्। त्रासनम्। बन्धनम्। भयम्। तर्ज्जनम्। ताडनम्। हर्ष। धूमपानम्। विस्मय। धीधैर्य्यम्। आत्मादिविज्ञानम्। स्नानम्। अभ्यञ्जनम्। लोहितशालय। मुद्गा। गोधूमा। प्रतन हवि। कूर्म्मामिषम्। धन्वरस। दुग्धम्। ब्राह्मीदलम्। वचा। पटोलम्। वृद्धकूष्माण्डम्। वास्तूकम्। स्वादुदाड़िमम्। शोभाञ्जनम्। पय पेटी। द्राक्षा। धात्री। परूषकम्। तैलम्। खराश्वमूत्रम्। गगनाम्बु। हरीतकी ॥ * ॥

अपस्मारे अपथ्यम्।

चिन्ता। शोकभयम्। क्रोध। अशुचीन्यन्नानि। मद्यम्। मत्स्य। विरुद्धाशनम्। तीक्ष्णोष्णगुरुभोजनम्। अतिव्यवाय। आयास। क्षुत्पूज्यातिक्रम। पत्रशाकानि। बिम्बी। आषाढ़फलम्। तृष्णानिद्राक्षुधावेगा ॥ * ॥

अथ वातरोगे पथ्यम्।

अभ्यङ्ग। मर्द्दनम्। वस्ति। स्नेह। स्वेद। अवगाहनम्। संवाहनम्। संशमनम्। प्रावृति। वातवर्ज्जनम। अग्निकर्म्म। उपनाह। भूशय्या। स्नानम्। आसनम्। तैलद्रोणी। शिरोवस्ति। शयनम्। नस्यम्। आतप। सन्तर्पणम्। हर्षणम्। किलाट। दधि। कूर्च्चिका। सर्पि। तैलम। वसा। मज्जा। स्वाद्वम्ललवणा रसा। नवीनतिलगोधूममाषा। समस्तसरोषितशालिषष्टिका। कुलत्थरस। सुरा। ग्राम्या गोऽश्वतरोष्ट्ररासभच्छागलादय। आनूपा कोलमहिषन्यङ्कुखड्गगजादय। औदका हंसकादम्बचक्रमद्गुरकादय। बिलेशया भेकगोधानकुलश्वाविदादय। जाङ्गला चटककुक्कुटवर्हितित्तिरय। शिलिन्द। पर्व्वत। नक्र। गर्गर। कवयी। इल्लिश। एरण्ड। चुलुकी। कूर्म्म। शिशुमार। तिमिङ्गिल। रोहित। मद्गुर। शृङ्गी। वर्म्मी। खड्गीश। एते झषा। पटोलम्। शिग्रु। वार्त्ताकु। लशुनम्। दाड़िमद्वयम्। पक्वतालम्। रसालम्। नलदाम्बु। परूषकम्। जम्बीरम्। वदरम्। द्राक्षा। नागरङ्गम्। मधूकजम्। प्रसारणी। गोक्षुरक। शुक्लाक्षी। पारिभद्रक। पयांसि। पय पेटी। रुबुतैलम्। गवां जलम्। मत्स्यण्डिका। ताम्बूलम्। धान्याम्लम्। निम्लिकोफलम्। स्निग्धोष्णभोज्यानि। स्निग्धोष्णानुलेपनम। आमाशयमुपागते विशेषाद्वमनम। पक्वाशयस्थे तथा मांसस्थे स्निग्धविरेचनम। शय्याध्मानाध्मानसङ्गे वर्त्ति लङ्घन दीपनम। अष्ठीलाख्ये गुल्मविधि। शुक्रस्थे क्षय जितक्रिया। त्वङ्मांसासृक्शिराप्राप्ते रक्तमोक्षणम ॥ * ॥

वातरोगे अपथ्यम।

चिन्ता। प्रजागर। वेगधारणम। छर्द्दि। श्रम। अनशनम। चणक। कलाय। नीवारकङ्गुयववेणुवकोरदूषश्यामाकचूर्णम। कुरुविन्द। तृणधान्यानि। राजमाष। मुद्ग। तडागसरिदम्बु। करीरम। जम्बु। कशेरु। तलकम। क्रमुकम। स्त्यालम। निष्पावबीजम। तालफलास्थिमज्जा। शालूकम। तिन्दुकम। कटिल्लकम। बालतालम। बिम्बी। पत्रशाकम। उडुम्बरम। शीताम्बु। रासभपय। विरुद्धमन्नम। क्षार। शुष्कपललम। चतस्रुति। क्षौद्रम। कषायकटुतिक्तरसा। व्यवाय। हस्त्यश्वयानम। चङ्क्रमणम। खट्वा। आध्मानि नोऽहितवतोऽपि विशेषात स्नानम्। प्रदुष्टसलिलम। दन्तघर्षणम ॥ * ॥

अथ वाते गुग्गुलुसेविनां पथ्यम्।

क्षीरम्। मांसरसा। यूषा। कलमादिशालय। यवगोधूममाषा ॥ * ॥

गुग्गुलावपथ्यम्।

व्यायाम। आतप। रूक्षम। स्नानम्। बहुभाषणम्। प्रवात। मैथुनम्। यानम् ॥ * ॥

अथ वातरक्ते पथ्यम।

उत्तानेऽभ्यञ्जनम सेक सोपनाह प्रलेपनम। गम्भीरे स्नेहपान आस्थापन विरेचनम। सर्व्वत्र सूचीजलौकश्रृङ्गालाबुभिरस्रस्रुति। शतधौतघृताभ्यङ्ग। मेषीदुग्धावसेचनम। यव। षष्टिक। नीवार। कलम। अरुणशालि। गोधूम। चणक। मुद्ग। तुवरी। मुकुष्टक। अश्वजामहिषीगवां पय। लाव। तित्तिरि। समष्ठिट। ताम्रचूडादि। एते विष्किरा। प्रतुदा शुकदात्यूहकपोतचटकादय। उपोदिका। काकमाची। वेत्राग्रम्। सुनिषण्णकम। वास्तूकम। कारवेल्लम। तण्डुलीय। प्रसारणी। पत्तूर। वृद्धकूष्माण्डम्। सर्पि। सम्पाकपल्लवम्। पटोलम्। रुबुतैलम्। स्नुह्नीका। श्वेतशर्करा। नवनीतम्। सोमवल्ली। कस्तूरी। सितचन्दनम। शिशपागुरुदेवाह्वसरलस्नेहमर्द्दनम। तिक्तम ॥ * ॥

वातरक्ते अपथ्यम्।

दिवास्वप्न। अग्निसन्ताप। व्यायाम। आतप। मैथुनम्। माष। कुलत्थ। निष्पाव। कलाय। क्षारसेवनम। अनूपजानपमांसानि। विरुद्धानि। दधीनि। इक्षु। मूलकम। मद्यम। पिण्याकम। अम्लम। काञ्जिकम। कटु। उष्णम्। गुरु। अभिष्यन्दि। लवणम्। शुक्त ॥ * ॥

अथोरुस्तम्भे पथ्यम्।

सर्व्वो रूक्षविधि। स्वेद। कोद्रव। रक्तशालि। यव। कुलत्थ। श्यामाक। पुरातनोद्दाल। शोभाञ्जनम्। कारवेल्लम्। पटोलम। लशुनम। सुनिषण्णम्। काकमाची। वेत्राग्रम। निम्बपल्लवम्। पत्तूर। वास्तूकम्। पथ्या। वार्त्ताकु। तप्तवारि। सुम्याकशाकम्। पिण्याकम्। तक्रम्। अरिष्टम्। मधु। कटु। तिक्त। कषाय। क्षीरसेवा। गवां जलम्। यथाशक्तिव्यायाम। स्थूलस्थाक्रमणम्। अच्छह्रदे सन्तरणम। नदीषु प्रतिस्रोत सन्तरणम्। श्लेष्मापहरणम्। अमाहतकोपनम् ॥ * ॥

ऊरुस्तम्भे अपथ्यम।

गुरुशीतद्रवस्निग्धविरुद्धासात्म्यभोजनम्। विरेचनम। स्नेहनम्। वमनम्। रक्तमोक्षणम। वस्ति ॥ * ॥

अथामवाते पथ्यम्।

रूक्षस्वेद। लङ्घनम्। स्नेहपानम। वस्ति। लेप। रेचनम्। पायुवर्त्ति। अब्दोत्पन्नशालि कुलत्था। जीर्णं मद्यम्। जाङ्गलानां रस। वातघ्नशाकानि सर्व्वाणि। तक्रम। वर्षाभू। एरण्डतैलम्। रसोनम्। पटोलम्। पत्तूरकम्। कारवेल्लम्। वार्त्ताकु। शिग्रु। तप्तनीरम्। मन्दार। गोक्षुरक। देवदार। भल्लातकम्।

शीतलम्। आर्द्रकम्। कटूनि। तिक्तानि। दीपनानि॥*॥

आमवाते अपथ्यम्।

दधि। मत्स्य। गुड। क्षीरम्। उपोदिका। माष। पिष्टकम्। दुष्टनीरम्। पूर्व्ववात। विरुद्धाशनम्। असात्म्यम्। वेगरोध। जागर। विषमाशनम्॥*॥

अथ शूले पथ्यम्।

छर्द्दि। स्वेद। लङ्घनम्। पायुवर्त्ति। वस्ति। निद्रा। रेचनम्। पाचनम्। अब्दोत्पन्नशालय। वाट्यमण्ड। तप्तक्षीरम्। जाङ्गलानां रस। पटोलम्। शोभाञ्जनम्। कारवेल्लम्। वार्त्ताकु। पक्वाम्रम्। द्राक्षा। कपित्थम्। रुचकम्। पियालम्। शालिञ्चपत्राणि। वास्तूकम्। सामुद्रम्। सौवर्च्चलम्। हिङ्गु। विश्वम्। विड्म्। शताह्वा। लशुनम्। लवङ्गम्। एरण्डतैलम्। सुरभीजलम्। तप्ताम्बु। जम्बीररस। कुष्ठम्। लघूनि। क्षारजानि॥*॥

शूले अपथ्यम्।

विरुद्धान्नपानम्। जागर। विषमाशनम्। रूक्षतिक्तकषायाणि। शीतलानि। गुरूणि। व्यायाम। मैथुनम्। मद्यम्। वैदलम्। लवणम्। कटु। वेगरोध। शोक। क्रोध॥*॥

अथोदावर्त्तानाहयोः पथ्यम्।

नारिकेलपुष्पमिश्रितशीतलोदकपानम्। स्नेह-स्वेद। विरेक। वस्ति। फलवर्त्ति। अभ्यङ्ग। यव। दक्षविशूलमारुत। शाम्बीदकम्। आनूपरस। बहुतैलम्। वारुणी। बालमूलकम्। सम्पाक। त्रिवृत्। तिल। सुधादलम्। द्रक्षवैरम्। मातुलुङ्गम्। यवक्षार। हरीतकी। लवङ्गम्। रामठम्। द्राक्षा। गोमूत्रम्। लवणानि। अधोवातसमुत्थे तु। स्नेह। स्वेद। वर्त्तिः। वस्ति। समीरणहरान्नपानम्। तथा पुरीषजे। वस्ति। स्वेद। अभ्यङ्ग। अवगाहनम्। फलवर्त्ति। विड्भेद्यन्नपानम्। मूत्रवेगसमुत्पन्ने। त्रिविधं वस्तिकर्म्म। स्नेह। अभ्यङ्ग। अवगाह। सर्पिषावपीडनम्। उद्गारोत्थे स्निग्धान्नविधि। कासजे कासजिद्विधि। क्षवजे। स्वेदनम्। धूम। औत्तरभक्तिकाघृतम्। अवपीडननस्यम्। अश्रुजे चाभ्यङ्ग। तृष्णोत्थे शीतान्नपानम्। जृम्भोत्थे वातजित्क्रिया। निद्रावेगोत्थिते क्षीरम्। स्वप्नसंवाहनम्। क्षुधोत्थे स्निग्धाल्पोष्णलघुभोजनम्। श्वासजे वाससमोच। स्नान। मद्यम्। प्रियकथा। श्रमश्वाससमुत्पन्ने विश्राम। वातहारिमांसम्। शुक्रोत्थे वस्ति। अभ्यङ्ग। अवगाह। चरणायुध। शालि। मदिरा। क्षीरम्। यौवनशालिनीप्रिया। छर्द्युत्थे लङ्घनम्। धूम। सुखा प्रच्छर्द्दनम्। श्रमः। रूक्षान्नपानम्। विरेक। रक्तमोक्षणम्॥*॥

उदावर्त्तानाहयोरपथ्यम्।

वमनम्। वेगरोध। शमीधान्यम्। कोद्रव। नालीचशाकम्। शालूकम्। जाम्बवम्। कर्कटीफलम्। पिण्याकम्। सर्व्वमालुकम्। करीर। पिष्टवैकृतम्। विष्टम्भीनि। विरुद्धानि। कषायाणि। गुरूणि॥*॥

अथ गुल्मे पथ्यम्।

स्नेहस्वेद। विरेक। वस्ति। बाहुशिराव्यध। लङ्घनम्। वर्त्ति। अभ्यङ्ग। स्नेह। पक्वे तु पाटनम्। संवत्सरसमुत्पन्नकलायरक्तशालय। खड। कुलत्थयूष। धन्वमांसरस। सुरा। गवाजयो पय। मृद्वीका। परूषकम्। खर्ज्जूरम्। दाड़िमम्। धात्री। नागरङ्गम्। अम्लवेतसम्। तक्रम्। एरण्डतैलम्। लशुनम्। बालमूलकम्। मसूर। वास्तूकम्। शिग्रु। यवक्षार। हरीतकी। रामठम्। मातुलुङ्गम्। त्र्यूषणम्। सुरभीजलम्। स्निग्धोष्णद्रव्यलघुदीपनान्नानि। वातानुलोमनम्॥*॥

गुल्मे अपथ्यम्।

सर्व्वं वातकारि। विरुद्धाशनम्। वल्लूरम्। मूलकम्। मत्स्य। मधुरफलम्। शुष्कशाकम्। शमीधान्यम्। विष्टम्भीनि। गुरूणि। अधोवातशकृन्मूत्रश्रमश्वासाश्रुधारणम्। वमनम्। जलपानम्॥*॥

अथ हृद्रोगे पथ्यम्।

स्वेद। विरेक। वमनम्। लङ्घनम्। वस्ति। विलेपी। पुरातनरक्तशालय,। जाङ्गलजाङ्गपक्षियूषा। मुद्गकुलत्थरसा। रागा,। खण्डा। काम्बलिका। षाड़वा। भक्तम्। पटोलम्। कदलीफलम्। पुराणकुष्माण्डम्। रसालम्। दाड़िमम्। सम्पाकशाकम्। नवमूलकम्। एरण्डतैलम्। गगनाम्बु। सैन्धवम्। द्राक्षा। तक्रम्। पुरातनगुड़। शुण्ठी। यमानी। लशुनम्। हरीतकी। कुष्ठम्। कुस्तुम्बुरु। व्यायाम। आर्द्रकम्। सौवीरम्। शुक्तम्। मधु। वारुणीरस। कस्तूरिका। चन्दनम्। प्रपानकम्। ताम्बूलम्॥*॥

हृद्रोगे अपथ्यम्।

तृट्छर्द्दिमूत्रानिलशुक्रकासोद्गारश्रमश्वासविड्क्षुधां वेगधारणम्। सह्याद्रिविन्ध्याद्रिनदीनां जलम्। मेषीपय। दुष्टजलम्। कषाय। विरूढ़म्। उष्णम्। गुरु। तिक्त,। अम्ल। जलपर्णोत्थशाकानि। क्षार। मधूकम्। दन्तकाष्ठम्। रक्तस्रुति॥*॥

अथ मूत्रकृच्छ्रे पथ्यम्।

वातोद्भवे अभ्यङ्ग। निरूह। वस्ति। स्नेह। अवगाह। उत्तरवस्ति। सेक। पैत्ते अवगाह। शिशिरप्रदेह। मैत्री विधि। वस्तिविधि। विरेक। श्लेष्मोद्भवे स्वेद,। विरेक। वस्ति। क्षार। यवान्नम्। तीक्ष्णम्। उष्णम्। त्रिदोषजे अभ्यङ्गपुर,सराणि त्रिमलोदितानि कर्म्माण्यखण्डानि। यथा यथा दोषमयं गदं। पुरातनलोहितशालि। गोभवतक्रपयोदधीनि। धन्वामिषम्। मुद्गरस। सिता। पुराणकुष्माण्डफलम्। पटोलम्। मध्वार्द्रकम्। गोक्षुरक। कुमारी। गुवाकखर्ज्जूरनारिकेलतालद्रुमाणां शिरांसि। पथ्या। तालास्थिमज्जा। त्रपुसम्। त्रुटि। शीतपानम्। शीताशनम्। घनोद नीरम्। हिमवालुका॥*॥

मूत्रकृच्छ्रे अपथ्यम्।

मद्यम्। श्रम। निधुवनम्। गजवाजियानम्। सर्व्वं विरुद्धाशनम्। विषमाशनम्। ताम्बूलम्। मत्स्य। लवणम्। आर्द्रकम्। तैलभृष्टम्। पिण्याकम्। हिङ्गु। तिल। सर्षप। वेगरोध। माष। करीर। अतितीक्ष्णम्। विदाहि। रूक्षम्। अम्ल॥*॥

अथ मूत्राघाते पथ्यम्।

अभ्यञ्जनम्। स्नेह। विरेक। वस्ति। स्वेद। अवगाह। उत्तरवस्ति। पुरातनलोहितशालि। धन्वभवमांसम्। मद्यम्। तक्रम्। पय। दधि। माषयूष। पुराणकुष्माण्डफलम्। पटोलम्। मध्वार्द्रकम्। तालफलास्थिमज्जा। हरीतकी। कोमलनारिकेलम्। गुवाकखर्ज्जूरनारिकेलतालद्रुमाणां मस्तकानि॥*॥

मूत्राघाते अपथ्यम्।

सर्व्वाणि विरुद्धानि। व्यायाम। मार्ग। शीतलम्। रूक्षम्। विदाहि। विष्टम्भि। व्यवाय। वेगधारणम्। करीरम्। वमनम्॥*॥

अथाश्मर्य्यां पथ्यम्।

वस्ति। विरेक। वमनम्। लङ्घनम्। स्वेद। अवगाह। वारिसेचनम्। यवा। कुलत्था। प्रपुराणशालय। मद्यम्। धन्वाजलसम्भवरस। पुराणकुष्माण्डफलम्। कर्कटिकाम्। गोकण्टक। वरुणशाकम्। आर्द्रकम्। पाषाणभेदी। यवशूक। रेणु। शिला। अश्मनां समाकर्षणम्॥

अश्मर्य्यां अपथ्यम्।

मूत्रस्य शुक्रस्य च वेगधारणम्। अम्ल। विष्टम्भि। रूक्षम्। गुर्व्वन्नपानम्। विरुद्धपानाशनम्॥*॥

अथ प्रमेहे पथ्यम्।

पूर्व्वं लङ्घनम्। वमनम्। विरेचनम्। उद्वर्त्तनम्। घर्षणम्। दीपनम्। नीवार। कङ्गु। यव। वैणव। कोरदूष। श्यामाक। चूर्ण। कुरुविन्द। मुकुष्ठ। गोधूम। शालि। कलाय। पुरातनकुलत्थ। मुद्गाढ़कीचणकयूषरसा। तिला। लाजा। पुरातनसुरा। मधु। वाट्यमण्ड। तक्रम्। रावणजलम्। मध्वीजलम्। कङ्क। जाङ्गला कपोतशशतित्तिरिलावबर्हिहरिणशशकादय। शोभाञ्जनम्। कुलकम्। काठिल्लकम्। कर्कोटकम्। तलकम्। कर्कैतम्। चौक्षमरस। लशुनम्। नवमोचम्। मसूरम्। गोक्षुरकम्। तिक्तयर्षिशाकम्। मन्दारपत्रम्। आमला। त्रिफला। कपित्थम्। जम्बू। खदिर। तालमलीतृणपञ्चबीजम्। खर्ज्जूरनारिकेलतालफलानि मस्तकम्। क्षौमम्। तिन्दुकफलम्। खदिर। कलिङ्गः।

तिक्त । कषाय । ह्रस्वस्ववाहनम । अतिश्रम श्रम । रविकिरण । व्यायाम ॥ * ॥

प्रमेहे अपथ्यम ।

मूत्रवेग । धूमपानम । स्वेद । रक्तमोक्षणम । सदायवम । दिवानिद्रा । नवान्नम । दधि । आनूपमांसम । निष्पावम । पिष्टान्नम । मैथुनम । सौवीरकम । सुरा । शुक्तम । तैलम । क्षीरम । घृतम । गुड । तुम्बी । तालास्थिमज्जा । विरुद्धाशनम । कुष्माण्डम । इक्षु । दुष्टाम्बु । स्वादु । अम्ल । लवणम । अभिष्यन्दि ॥ * ॥

अथ मेदसि पथ्यम ।

चिन्ता । श्रम । जागरणम । व्यवाय । प्रोद्वर्त्तनम । लङ्घनम । आतप । ह्रस्वस्वयानम । भ्रमणम । विरेक । प्रच्छर्दनम । अपतर्पणम । पुरातना वेणुयवकोरदूषश्यामाकनीवारप्रियङ्गुजूर्णा । यव । कुलत्थ । चणक । मकुष्ठ । मुद्ग । तुवरी । मधु । लाजा । कटुतिक्तकषायाणि । तक्रम । सुरा । चिङ्गटमत्स्य । दग्धवार्त्ताकु । फलत्रयम । यवासकम । शिरीष लोध्रहरीतकीनां चूर्णेन गात्रविलेपनम । कटुत्रयम । सर्षपतैलम । एला । सर्व्वाणि रूक्षाणि । सुखतैलम । पत्रशाक । अगुरुलेपनम । प्रतप्त नीरादीनि । शिलाजतूनि । भोजनात् प्राक वारिपानम ॥ * ॥

मेदसि अपथ्यम ।

स्नानम । रसायनम । शालि । गोधूम । सुख शीतलता । क्षीरम । इक्षुविकृति । माष । सौहित्यम । स्वेदनानि । मत्स्य । मांसम । दिवानिद्रा । स्रक । गन्ध । मधुराणि । समयभोजनस्य पश्चात जलपानम । अतिमात्रोप चिते विशेषाद्बृंहणक्रिया ॥ * ॥

अथोदररोगे पथ्यम ।

विरेचनम । लङ्घनम । अब्दसम्भवकुलत्थमुद्गरक्तशालियवा । जाङ्गलजमपक्षिय । चित्ता । सुरा । माध्विकम । सीधु । माध्वीकम । षाड़व । तक्रम । रसोनम । रुबुतैलम । आर्द्रकम । शालिचशाकम । कुलकम । कठिल्लकम । पुनर्नवा । शिग्रुफलम । हरीतकी । ताम्बूलम । एला । यवशूकम । आयसम् । अजागवोष्ट्रीमहिषीणां पय स्रवष । लघूनि । तिक्तानि । दीपनानि । वस्तेया सर्व्वेदनम । अग्निकर्म्म । विषप्रयोग । विशेषत शोहससुद्भवे वामे अग्रवाह्नौ धमनीवेध । वह्वाङ्गुष्ठे उदकर्णे चतोत्थिते नाभेरध यथाविधिशस्त्र विधि । समीरणोत्थे आदित घृतपानम् । अभ्यञ्जनम । अनुवासनम ॥ * ॥

उदररोगे अपथ्यम् ।

वक्षोदनम । धूमपानम । जलपानम । शिरा वमन । छर्दि । स्नानम । दिवानिद्रा । व्यायाम । पिष्टवैकृतम । औदकानूपमांसम् । पत्रशाकम् । तिल । रुक्षाणि । विदाहीनि । अध्वगमनम् । शमीधान्यम् । विरुद्धान्नम । गुरूणीरम् । शुक्तानि ।

महेन्द्रगिरिजातानां नदीनां जलम । विरुद्धानि । छिद्रसमुद्भवे विशेषत स्वेद ॥ * ॥

अथ शोथे पथ्यम ।

संशोधनम । लङ्घनम । असमोक्ष । स्वेद । प्रलेप । परिषेचनम । पुरातनशालियवकुलत्थमुद्गा । गोधा । शल्लक । मुजङ्गभुकतित्तिरि ताम्रचूडलावादयो जाङ्गलविष्किरा । कूर्म्म । शृङ्गी । प्रपुराणसर्पि । तक्रम । सुरा । माध्विकम । आसव । निष्पाव । कठिल्लकम । रक्तशिग्रु । रसोनम । कर्कोटकम । मानकन्दम । सुवर्चला । शालिनक । पटोलम । वेत्राग्रम । वाड़िङ्गनम । मूलकम । पुनर्नवा । चित्रकम । पारिभद्र । श्रीपर्णम । निम्ब । सुरपक्षवम । एरण्डतैलम । कटुका । हरिद्रा । हरीतकी । क्षारतिमिवयम । भल्लातकम । गुग्गुलु । आयसम् । कटूनि । तिक्तानि । दीपनानि । गोजा महिषीभवमूत्राणि । कस्तूरिका । शिलाजतु । पाण्डुरोगोक्तवह्निकर्म्म ॥ * ॥

शोथे अपथ्यम ।

नवनसलिलम् । वेगरोध । विरुद्धपानाशनम । विषमाशनम । रक्तस्रवणम । ग्राम्यानूपमिश्रितलवणं । शुष्कशाकम् । नवान्नम् । गौड़म् । पिष्टान्नम । दधि । क्षारम । विज्जलम् । मद्यम् । अम्लम । धाना । वल्लूरम । गुरु । असात्म्यम । विदाहि । अरात्रौ स्वप्न । मैथुनम ॥ * ॥

अथ वृद्धिव्रध्नाधिकारे पथ्यम ।

संशोधनम । वस्ति । असृग्विमोक्ष । स्वेद । प्रलेप । अरुणशालय । एरण्डतैलम् । सुरभीजलम । धन्वामिषम । शिग्रुफलम । पटोलम । पुनर्नवा । गोक्षुर । अभिसञ्ज । ताम्बूलम् । पथ्या । सरला । रसोनम् । वाड़िङ्गनम । शल्लकम । मधूनि । कौम्भ घृतम । तप्तजलम । तक्रम । आमवातापहमखिकारि चान्नपानम । पुराणसुरा । अर्द्धेन्दुवक्षणयोर्दाह । आमाशये वाङ्गुशिरावेध ॥ * ॥

व्रध्नवृद्ध्यावपथ्यम ।

विरुद्धपानान्नम । अवाजिपृष्ठसेवा । सक्षोभणम । हस्तिहयादियानम् । आनूपमांसानि । दधीनि । माषा । दुग्धानि । पिष्टान्नम । उपोदिका । गुरूणि । मुक्तोत्थितवेगरोध ॥ * ॥

अथ गलगण्डादौ पथ्यम ।

छर्दि । विरेचनम । नस्यम । स्वेद । धूम । शिरावेध । अग्निकर्म्म । क्षारयोग । प्रलेप । लङ्घनम । पुराणघृतपानम । जीर्णलोहितशालय । यवा । मुद्गा । पटोलम । रक्तशिग्रु । कठिल्लकम । शालिचशाकम । वेत्राग्रम । रूक्षाणि । कटूनि । सर्व्वाणि दीपनानि । गुग्गुलु । शिलाजतु । विशेषत जिह्वातलस्थशिरादहनच्छेद । मणिबन्धोर्द्ध अङ्गुलान्तराक्तिको रेखा कार्य्या । गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्वुदातुरे यथादोषं यथावस्थ एतत सर्व्वं पथ्यम् ॥ * ॥

गलगण्डे अपथ्यम् ।

सर्व्वक्षीरेक्षुविकृति । आनूपमांसम् । पिष्टान्नम् । अम्लम । मधुरम् । गुरुद्रवम् । अभिष्यन्दिद्रवम् ॥ * ॥

अथ श्लीपदे पथ्यम् ।

प्रच्छर्दनम् । लङ्घनम् । असमोक्ष । स्वेद । विरेक । परिलेपनम । पुरातनषष्टिकशालय । यवा । कुलत्था । लशुनम् । पटोलम् । वार्त्ताकु । शोभाञ्जनम । कारवेल्लम् । पुनर्नवा । मूलकम । पूतिका । एरण्डतैलम् । सुरभीजलम् । कटूनि । तिक्तानि । दीपनानि । वातोद्भवे गुल्फोपरिष्टात चतुरङ्गुले शिरावेध । पैत्तिके गुल्फतले शिरावेध । कफजे अङ्गुष्ठमूले शिरावेध ॥ * ॥

श्लीपदे अपथ्यम् ।

पिष्टान्नम् । दुग्धविकृतम् । गुड । आनूपमामिषम । स्वादुरस । पारियात्रसह्यविन्ध्यनदीजलम् । पिच्छिलम् । गुरुद्रवम् । अभिष्यन्दिद्रवम् ॥ * ॥

अथ विद्रधौ पथ्यम् ।

आमावस्थे रेचनलेपस्वेदाखमोक्षणानि । जीर्णश्यामाककलमौ । कुलत्थ । लशुनम् । रक्तशिग्रु । निष्पाव । कारवेल्ल । पुनर्नवा । श्रीपर्णी । चित्रकम् । क्षौद्रम् । शोथोक्तानि सर्व्वाणि । पक्वावस्थे शस्त्रकर्म्म । पुराणरक्तशालि । घृतम् । तैलम् । मुद्गरस । विलेपी । धन्वजरसा । शालिचशाकम् । कदलम् । पटोलम् । हिमवालुका । चन्दनम् । तप्ताम्बु । शीताम्बु । शयोदित सर्व्वम् ॥ * ॥

विद्रधावपथ्यम् ।

आमावस्थे शोथोक्तान्यपथ्यानि । पक्वावस्थे व्रणोक्तान्यपथ्यानि ॥ * ॥

अथ व्रणशोथव्रणसद्योव्रणनाडीव्रणेषु पथ्यम् ।

विम्लापनम् । रक्तमुक्ति । उपनाह । विपाटनम् । शोधनम् । रोपणम् । पुराणवितशालय । यव । षष्टिक । गोधूम । जाङ्गलजापक्षिण । विलेपी । लाजमण्ड । कटुतैलम् । घृतम् । मधु । तैलम् । मकुष्ठम् । तुवरी । मुद्गयूष । शर्करा । आषाढ़फलम् । वार्त्ताकु । कर्कोटकम् । पटोलम । कारवेल्लम । निम्बपत्रम् । वेत्राग्रम् । बालमूलकम् । सुनिषण्णकम् । शालिचशाकम् । तण्डुलीय । वास्तूकम् । त्रिफला । पनसम् । मोचम् । दाड़िमम् । कटुकाफलम् । जीवन्ती । सैन्धवम् । द्राक्षा । स्वादुतिक्तकषाया । स्निग्धोष्णवीर्यान्नम् । रसायनम् । शयनम् । दाह । स्वेदनम । बन्धनक्रिया । शय्यावधूर्णनम । लेप । धूपनम् । पत्रधारणम् । उशीरम । बालव्यजनम् । चन्दनम् । तिललेपनम् । तप्तशीताम्बु । कर्पूरम् । मक्षत परा वेल्लता ॥ * ॥

व्रणशोथव्रणसद्योव्रणनाडीव्रणेषु अपथ्यम् ।

नवधान्यम् । तिल । कषाय । माष । कुलत्थ ।

लवण । हिमाम्भ । विविधक्षीरेक्षुविकार । अन्नपान । पत्रशाकम् । अजाङ्गलमांसम् । असात्म्यमन्नम् । विदाहि । विष्टम्भि । गुरूणि । कटु । अम्लम् । शीतम् । लवणम् । व्यवाय । व्यायाम । उच्चै परिभाषणम् । प्रियासमालोकन । अह्नि निद्रा । प्रजागरम् । नितान्त चङ्क्रमणम । यथास्थित शागधिरोपणम । नस्यम् । ताम्बूलम् । अजीर्णता । प्रचण्डवात । आतप । धूम । वृष्टि । रज । भयम । क्रोध । वमि । प्रहर्ष । शोक । विरुद्धाशनम । अम्बुपानम । तीक्ष्णम । उष्णम । रूक्षम । विघट्टनम । कण्डूयनम । काष्ठनखादितोद । निरन्नभाव । विषमोपचार ॥ * ॥

अथ भग्ने पथ्यम ।

शीताम्बु । चन्दनम । पङ्कप्रदेह । बन्धनक्रिया । शालि । प्रियङ्गु । गोधूम । मुद्गसतीनयो यूष । नवनीतम । घृतम । क्षीरम । तैलम । मांसरस । मधु । पटोलम । लशुनम । शिग्रु । पत्तूरम । बालमूलकम । द्राक्षा । धात्री । वज्रवल्ली । लाक्षा । वृष्यम ॥ * ॥

भग्ने अपथ्यम ।

लवणम । कटुकम । क्षार । अम्ल । मैथुनम । आतप । व्यायाम । रूक्षान्नम् ॥ * ॥

अथ भगन्दरे पथ्यम ।

आमे संशोधनम् । लेप । लङ्घनम । रक्तमोक्षणम । पक्वे यथाविधिशस्त्रवह्निक्षारकर्माणि । सर्षप । शालि । मुद्ग । विलेपी । जाङ्गलरस । पटोलम । शिग्रु । वेत्राग्रम । पत्तूरम । बालमूलकम । तिलसर्षपयोस्तैलम । तिक्तवर्ग । घृतम । मधु ॥ * ॥

भगन्दरे अपथ्यम ।

विरुद्धान्यन्नपानानि । विषमाशनम । आतप । व्यायाम । मैथुनम । युद्धम । पृष्ठयानम । गुरूणि । रूढव्रणोऽपि नर सम्वत्सर सतत सर्व्व परिहरेत् ॥ * ॥

अथोपदंशे पथ्यम ।

छर्द्दि । विरेक । व्यवनमध्यगाढवेध । जलौका । परिपालनम । सेका । प्रलेप । यव । शालय । धन्वामिषम । मुद्गरस । घृतम । कठिल्लकम । शिग्रुफलम । पटोलम । शालिञ्चशाकम । नवमूलकम । तिक्तम । कषायम । मधु । कूपवारि । तैलम ॥ * ॥

उपदंशे अपथ्यम ।

दिवानिद्रा । मूत्रवेग । गुर्व्वन्नम । मैथुनम । गुड । आयास । अम्लम् । तक्रम् ॥ * ॥

अथ शूकदोषे पथ्यम ।

लेप । विरेक । अस्रमोक्ष । सर्पि पानम । शालि । यव । जाङ्गलमांसम । मुद्गयूष । कठिल्लकम । पटोलम । शिग्रु । कर्कोटम् । पत्तूरम । बालमूलकम् । वेत्राग्रम । आषाढ़फलम । दाड़िमम । सैन्धवम । वज्रा । कूपोदकम । गन्धसार । कस्तूरी । हिमवालुका । तक्रम । कषायम । तैलम ॥ * ॥

शूकदोषे अपथ्यम् ।

मूत्रवेग । दिवानिद्रा । व्यायाम । मैथुनम । गुड़ । विदाहि । गुरुद्रव्यम । तक्रम ॥ * ॥

अथ कुष्ठरोगे पथ्यम ।

पक्षात पक्षात छर्द्दनम । मासात मासाद्विरेचनम । त्र्यहात त्र्यहात नस्यम । षष्ठे षष्ठे मासि असृङ्मोक्षणम । सर्पिर्लेप । पुराणा यवगोधूमशालिमुद्गाढकीमसूरा । माक्षिकम । जाङ्गलामिषम । आषाढ़फलम । वेत्राग्रम । पटोलम । वृहतीफलम । काकमाची । निम्बपत्रम । लशुनम । हिलमोचिका । पुनर्नवा । मेषशृङ्गम् । चक्रमर्द्दलम् । भल्लातकम् । पक्वतालम् । खदिर । चित्रक । वरा । जातीफलम् । नागपुष्पम् । कुङ्कुमम् । प्रतनच्छवि । कोषातकी । करञ्जोमातिलसर्षपनिम्बेङ्गुदीभवतैलम् । लघूनि अन्नानि । सरलदेवाह्वशिंशपागुरुसम्भवस्नेह । गोखरोष्ट्राश्वमहिषीणां मूत्राणि । कस्तूरिका । गन्धसार । तिक्तानि । क्षारकर्म ॥ * ॥

कुष्ठरोगे अपथ्यम् ।

पापकर्म । कृतघ्नभाव । गुरुनिन्दा । गुरुधर्षणम् । विरुद्धपानाशनम् । दिवानिद्रा । चण्डांशुताप । विषमाशनम् । स्वेद । रतम् । वेगरोध । इक्षु । व्यायाम । अम्लम् । तिल । माष । द्रवगुरुनवान्नानां भोजनम । विदाहि । विष्टम्भि । मूलकम । सह्याद्रिविन्ध्याद्रिसमुद्भवनदीजलम् । आनूपमांसम् । दधि । दुग्धम् । मद्यम् । गुड़ ॥ * ॥

अथ शीतपित्तोदर्द्दकोठरोगेषु पथ्यम् ।

छर्द्दि । विरेचनम् । लेप । असृङ्मोक्ष । पुराणशालि । जाङ्गलामिषमुद्गकुलत्थानां यूष । कर्कोटकम् । कारवेल्लम् । शिग्रु । मूलकपोतिका । शालिञ्चशाकम् । वेत्राग्रम् । दाड़िमम् । त्रिफला । मधु । कटुतैलम । तप्तनीरम् । पित्तश्लेष्महरद्रव्यम । सर्व्वकटुतिक्तकषायाणि ॥ * ॥

शीतपित्तादावपथ्यम ।

विविधक्षीरेक्षुविकार । मत्स्य । उदकानूपभवामिषम । नवीनमद्यम । वमिवेगरोध । प्राग्दक्षिणाशापवन । अह्नि निद्रा । स्नानम । विरुद्धाशनम । आतप । स्निग्धम । अम्लम । मधुरम । कषाय । गुर्व्वन्नपानानि ॥ * ॥

अथाम्लपित्ते पथ्यम ।

ऊर्द्ध्वगे पूर्व्वं वमनम । अधोगे पूर्व्वं विरेचनम । पश्चादन्नाशनम । निरूह । शालि । यव । गोधूम । मुद्ग । जाङ्गलरस । तप्तशीतजलानि । शर्करा । मधु । शक्तु । कर्कोटकम । कारवेल्लम । पटोलम् । हिलमोचिका । वेत्राग्रम् । वृद्धकुष्माण्डम् । रम्भापुष्पम् । वास्तूकम् । कपित्थम । दाड़िमम । धात्री । तिक्तानि । कफपित्तहरपानान्नम् ॥ * ॥

अम्लपित्ते अपथ्यम ।

नवान्नम । विरुद्धद्रव्यम । पित्तकोपकरद्रव्यम । वेगरोध । तिल । माष । कुलत्थ । तैलभक्षणम । अविदुग्धम । धान्याम्लम । लवणम । अम्लम । कटु । गुर्व्वन्नम । दधि । मतस्य ॥*॥

अथ विसर्पे पथ्यम ।

विरेक । वमनम । लेप । लङ्घनम । रक्तमोक्षणम । पुराणा यवगोधूमकङ्गुषष्टिकशालय । मुद्ग । मसूर । चणक । तुवरी । जाङ्गलजरस । नवनीतम । घृतम । द्राक्षा । दाड़िमम । कारवेल्लकम । वेत्राग्रम । कुलकम । धात्री । खदिर । नागकेशरम । लाक्षा । शिरीष । कर्पूरम । चन्दनम । तिललेपनम । ह्रीवेरकम । मुस्तकम । सकलानि तिक्तानि ॥

विसर्पे अपथ्यम ।

व्यायाम । अह्नि शयनम । सुरतम । प्रवात । क्रोध । शोक । वमनम । वेग । अध्ययनम । शाकम । विरुद्धाशनम । दधि । कूर्च्चिका । सौवीरकादि । अनेकविधकिलाट । गुर्व्वन्नपानम । लशुनम । कुलत्थ । माष । तिल । सकलमजाङ्गलमांसम । स्वेद । विदाहि । लवणम । अम्लम । कटु । मद्यम । अर्कप्रभा ॥*॥

अथ विस्फोटे पथ्यम ।

विरेचनम । छर्द्दनम । लेप । लङ्घनम् । पुरातनषष्टिकशालय । यव । मुद्ग । मसूर । चणक । मुकुष्टक । धन्वामिषम । गव्यघृतम । कठिल्लकम । वेत्राग्रम । आषाढ़फलम । पटोलम । ज्योतिष्मती । निम्बदलम । चन्दनम । तैलम । सिताभ्र । तिललेप । लङ्घनम । वासम ॥ * ॥

विस्फोटे अपथ्यम ।

स्वेद । व्यवाय । व्यायाम । क्रोध । गुर्व्वन्नम । आतप । वमिवेग । पत्रशाकम । प्रवात । दिवास्वप्न । पाश्चात्योदकम । आनूपमांसम । विरुद्धान्यशनानि । तिल । माष । कुलत्थ । सर्व्वाण्यम्लकटूनि । विदाहि । रूक्षम । उष्णम ॥ * ॥

अथ मसूर्यां पथ्यम ।

पूर्व्वं लङ्घनवान्तिरेचनशिरावेधा । पश्चाज्जीर्णशालीषष्टिकाशालय । चणक । मुद्ग । मसूर । यव । कपोतचटकादाद्युरक्रौञ्चजीवञ्जीवशुकादय पक्षिण । मङ्गल । काठिल्लम । आषाढ़कम । कर्कोटम । कदलम । शिग्रु । रुचकम् । आम्र । दाड़िमम । मेध्यहृद्यान्नपानम् । कोलम । माषरस । अच्छी सेकविधौ गवेधुमधुकोत्थतप्तशीतोदकम् । शम्बूकोदरशोभनीरम् । कर्पूरचूर्णम् । पक्वे मुद्गरस । जाङ्गलरस । शालिञ्चशाकम् । घृतम् । निर्गुण्डीजलम् । वत्सधूमविच्छित्ती धूप । शुष्कगोमयभस्मगुण्ठनम् । शुष्के शिलादिचूर्णैः पिशुमर्द्दपत्रनिशासीदालेप । शुष्के शशीक्रिया ॥ * ॥

मसूर्य्यामपथ्यम् ।

रतम । खेद । श्रम । तैलम् । गुर्व्वन्नम् । क्रोध । आतप । दुष्टाम्बु । दुष्टपवन । विरुद्धाशनम् । निष्पाव । आनूपशाकम् । लवणम । विषमाशनम् । कटु । अम्लम । वेग रोध ॥ ❋ ॥

अथ क्षुद्ररोगे पथ्यापथ्यम् । यथा,—
क्षुद्ररोगेषु सर्व्वेषु नानारोगानुकारिषु ।
दोषान् दुष्यानवस्थाञ्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ।
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्व्वशः ।
यथादोषं यथादुष्टं यथादृष्टञ्च कल्पयेत ॥ ❋ ॥

अथ मुखरोगे पथ्यम् ।

स्वेद । विरेक । वमनम् । गण्डूष । प्रतिसारणम । कवल । अस्त्रकस्रुति । नस्यम । धूम । शस्त्राग्निकर्म्मणी । तृणधान्यम । यव । मुद्ग । कुलत्थ । जाङ्गलरस । दुग्धतप्तोष्ठी । कारवेल्लम । पटोलम् । बालमूलकम । कर्पूरनीरम् । ताम्बूलम् । तप्ताम्बु । खदिर । घृतम् । कटु । तिक्तम् ॥ ❋ ॥

मुखरोगे अपथ्यम ।

दन्तकाष्ठम् । स्नानम ॥ अम्लम् । मत्स्य । आनूपामिषम । दधि । क्षीरम । गुड़ । मांसम् । रूक्षान्नम् । कठिनाशनम् । अधोमुखशयनम् । गुरु । अभिष्यन्दकारि । दिवानिद्रा ॥ ❋ ॥

अथ कर्णरोगे पथ्यम् ।

स्वेद । विरेक । वमनम । नस्यम् । धूम । सिराव्यध । गोधूम । शालि । मुद्ग । यव । प्रतनछवि । लाव । मयूर । हरिण । तित्तिरि । वनकुक्कुट । पटोलम । शिग्रु । वार्त्ताकु । सुनिषण्णम । कठिल्लकम् । रसायनपथ्यम् । ब्रह्मचर्य्यम् । अभाषणम ॥ ❋ ॥

कर्णरोगे अपथ्यम ।

विरुद्धान्नपानम । वेगरोध । प्रजल्पनम् । दन्तकाष्ठम् । शिर स्नानम् । व्यवाय । श्लेष्मलम् । गुरु । कण्डूयनम । तुषार ॥ ❋ ॥

अथ नासारोगे पथ्यम ।

निर्व्वातनिलयस्थिति । प्रगाढ़ोष्णीषधारणम् । गण्डूष । लङ्घनम् । नस्यम । धूम । छर्द्दि । सिराव्यध । कटुचूर्णं नासारन्ध्रे नि क्षिप्य क्षि प्रवेशनम् । स्वेद । स्नेह । शिरोऽभ्यङ्ग । पुराणा यवशालय । कुलत्थमुद्गयोर्यूष । ग्राम्यजाङ्गलजा रसा । वार्त्ताकु । कुलकम । शिग्रु । कर्कोट । बालमूलकम् । लशुनम । दधि । तप्ताम्बु । वारुणी । कटुत्रयम् । कटु । अम्लम । लवणम् । स्निग्धम । उष्णम । लघु भोजनम ॥ ❋ ॥

नासारोगे अपथ्यम् ।

विरुद्धान्नम् । दिवास्वप्न । अभिष्यन्दि । शुक्तिस्नानम् । क्रोध । मलमूत्रवाष्पाणां वेगधारणम् । शोक । श्रमम् । भूशय्या ॥ ❋ ॥

अथ नेत्ररोगे पथ्यम ।

आश्च्योतनम । लङ्घनम । अञ्जनम् । स्वेद । विरेक । प्रतिसारणम । प्रपूरणम् । नस्यम् । अस्रमोक्ष । शस्त्रक्रिया । लेपनम् । आज्य पानम् । सेक । मनोनिवृति । अङ्घ्रिपूजा । मुद्ग । यव । लोहितशालि । लाव । मयूर । वनकुक्कुट । कूर्म्म । कुलिङ्ग । कपिञ्जल । कौम्भ हविः । वन्यकुलत्थयूष । पेया । विलेपी । लशुनम । पटोलम् । वार्त्ताकु । कर्कोटक । कारवेल्लम् । नवीनमोचम् । नवमूलकम । पुनर्नवा । मार्कव । काकमाची । मत्तूरशाकम । कुमारिका । द्राक्षा । कुस्तुम्बुरु । माक्षिमन्थम । लोध्रम । वरा । क्षौद्रम । उपानहौ । नारी पय । चन्दनम । दुन्दुखण्डम् । तिक्तम् । लघु ॥

नेत्ररोगे अपथ्यम ।

क्रोध । शोक । मैथुनम । अश्रुवायुविण्मूत्र निद्रावमीना वेगरोध । सूक्ष्मेक्षणम् । दन्तविघर्षणम् । स्नानम । निशाभोजनम् । आतप । प्रजल्पनम् । छर्द्दनम् । अम्बुपानम् । मधूक पुष्पम् । दधि । पत्रशाकम । कठिल्लम् । पिण्याक । विरूढकम् । मत्स्य । सुरा । अजाङ्गलमांसम् । ताम्बूलम । अम्लम । लवणम । विदाहि । तीक्ष्णम् । कटु । उष्णम् । गुर्व्वन्नपानम् ॥ ❋ ॥

अथ शिरोरोगे पथ्यम् ।

स्वेद । नस्यम । धूमपानम् । विरेक । लेप । छर्द्दि । लङ्घनम् । शीर्षवस्ति । रक्तमुक्ति । वह्निकर्म्म । उपनाह । जीर्णसर्पि । शालि । षष्टिक । यूष । दुग्धम् । धन्वमांसम् । पटोलम । शिग्रु । द्राक्षा । वास्तूकम । कारवेल्लम । आम्रम । धात्री । दाड़िमम । मातुलुङ्गम । तैलम । तक्रम । काञ्जिकम । नारिकेलम । पथ्या । कुष्ठम । भृङ्गराज । कुमारी । मुस्त । उशीरम । चन्द्रिका । गन्धसार । कर्पूरम ॥ ❋ ॥

शिरोरोगे अपथ्यम ।

क्षवजृम्भमूत्रवाष्पनिद्राविष्ठानां वेगधारणम् । अञ्जनम् । दुष्टनीरम । विरुद्धान्नम् । सह्यविन्ध्यसरिज्जलम् । दन्तकाष्ठम् । दिवानिद्रा ॥ ❋ ॥

अथ स्त्रीरोगे पथ्यापथ्यम ।

यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च रक्तपित्तेषु कीर्त्तितम् ।
प्रदरेषु यथादोषं तत्तन्नारी भजेत्त्यजेत ॥
वातव्याधिमतां पथ्यमपथ्यञ्च यदीरितम् ।
योनिव्यापत्सु सर्व्वासु तद्विद्याच्च यथामलम् ॥ ❋ ॥

अथ गर्भिणीपथ्यम् ।

शालि । षष्टिक । मुद्ग । गोधूम । लाजशक्तु । नवनीतम् । घृतम । क्षीरम् । रसाला । मधु । शर्करा । पनसम् । कदलम् । धात्री । द्राक्षा । अम्लम् । स्वादु । शीतलम । कस्तूरी । चन्दनम् । माला । कर्पूरम् । अनुलेपनम । चन्द्रिका । स्नानम् । अभ्यङ्ग । मृदुशय्या । हिमानिल । सन्तर्पणम् । प्रियवाक । मनोरमविहार । प्रिय दूराभ्रमणम ॥ ❋ ॥

गर्भिण्या अपथ्यम ।

स्वेदनम । वमनम । क्षार । कलह । विषमाशनम । असात्म्यम । नक्तसञ्चार । चौर्यम । अप्रियदर्शनम । अतिव्यवाय । आयास । भार । गुरुप्रावरणम । अकालजागरण स्वप्नञ्च । कठिनोतकटकासनम । शोक । क्रोध । भयम । उद्वेग । श्रद्धा । वेगविधारणम । उपवास । अध्वगमनम् । तीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम । रक्तम । निरशनम । श्वभ्रकूपेक्षणम । मद्यम । आमिषम । उत्तानशयनम । स्त्रीणामनीप्सितम् ॥ ❋ ॥

अष्टममासमारभ्य गर्भिण्या अपथ्य यथा —
तथा रक्तस्रुति शुष्कि वस्तिमायासतोऽष्टमात ।
शुभिगर्भ स्रवेदाम कुक्षौ शुष्येन्म्रियेत वा ॥
भजेन्न नित्य तिक्ताम्लकटूषणकषायकान् ।
वातलैश्च भवेद्गर्भ कुब्जान्धजडवामन ॥
पित्तलै खलती पिङ्ग श्वित्री पङ्ग कफात्मभि ।
अपथ्यमिदमुद्दिष्ट गर्भिणीनां महर्षिभि ॥❋॥

अथ प्रसूतायाः पथ्यम ।

लङ्घनम । स्वेदस्वेद । गर्भकोष्ठविशोधनम् । अभ्यञ्जनम । तैलपानम । कटुतिक्तोष्णसेवनम् । दीपनम । पाचनम । मद्यम । पुराणषष्टि शालय । कुलत्थ । लशुनम । शिग्रु । वार्त्ताकु । बालमूलकम । पटोलम् । मातुलुङ्गम् । ताम्बूलम । दाड़िमद्वयम । श्लेष्मानिलघ्नानि । सप्ताहात पर किञ्चित बृंहणम् । द्वादशाहात् परं आमिषम । सार्द्धमासात पर आहारादियन्त्रणा त्याग ॥ ❋ ॥

प्रसूताया अपथ्यम् ।

श्रम । नस्यम । रक्तस्रुति । मैथुनम । विषमाशनम । विरुद्धान्नम । वेगरोध । असात्म्यम । अतिभोजनम । दिवानिद्रा । अभिष्यन्दि । विष्टम्भि गुरुभोजनम ॥
सूतिकायाञ्च ये रोगेषु वातश्लेष्मोचितानि च ।
तत्तद्रोगानुकूल्येन पथ्यापथ्यानि निर्द्दिशेत ॥❋॥

अथ बालरोगे पथ्यापथ्यम ।

कृष्णां ज्वरादिषु यत पथ्यापथ्य बालानामौचित्यात तद्विधेयम । मन्दाग्नौ यत पथ्यापथ्य बालाना पारिगर्भिके तद्विधेयम । आगन्तुकोन्मादिनां यत पथ्यापथ्य बालानां ग्रहरोगिणां तदयोज्यम ॥ ❋ ॥

अथ विषरोगे पथ्यम ।

अरिष्टाबन्धनम । मन्त्रक्रिया । छर्द्दि । विरेचनम । रूक्षणम । शोणिताकृष्टि । परिषेक । अवगाहनम । हृदयावरणम । नस्यम । अञ्जनम । प्रतिसारणम । उतकर्त्तनम । प्रधमनम । प्रलेप । वह्निकर्म्म । उपधानम । प्रतिविषम् ॥ धूप । सञ्ज्ञाप्रबोधनम् । शालि । षष्टिक । कोरदूष । प्रियङ्गु । मुद्ग । हरेणु । तैलम् । सर्पि । शिखितित्तिरिलावैणगोधाखङ्गाविशामिषम । वार्त्ताकु । कुलकम । धात्री । निष्पाव । तण्डुलीय । मण्डूकपर्णी । जीवन्ती । सुनिषण्णम् ।

उपोदिका । कालशाकम । लशुनम । दाडि-
मम । विकङ्कतम । प्राचीनामलकम । पथ्या ।
कपित्थम् । नागकेशरम । गोमूत्रगजमूत्राणि ।
तक्रम् । शीताम्बु । शर्करा । अविदाहीन्य-
न्नानि । सैन्धवम । मधु । कुङ्कुमम । पश्चिमो-
त्तरवात । हरिद्रा । सितचन्दनम । सूक्ष्म ।
शिरीष । कस्तूरी । तिक्तानि । मधुराणि ।
हेमचूर्णम् ॥ * ॥

विषरोगे अपथ्यम् ।

क्रोध । विरुद्धाशनम । अध्यशनम । व्यवाय ।
ताम्बूलम । आयास । प्रवात । सर्व्वाम्लम् ।
सर्व्वलवणम । नानाविधस्वेदनम् । निद्रा ।
भयम । धूमविधि । क्षुधा ॥ * ॥

अथ रोगसङ्करे पथ्यम् ।

एषां गदानां यदि सङ्करः स्या-
त्तत्र प्रयत्नेन भिषङ्मनीषी ।
उक्तेषु पथ्येषु विरोधि यद्य-
त्तत्तत् प्रयुञ्जीत चिकित्सितेषु ॥*॥

रोगसङ्करे अपथ्यम ।

अपथ्यानि च सर्व्वाणि तत्तद्रोगोचितानि च ।
रुग्बलाबलविद्वैद्यो वर्ज्जयेद्व्याधिसङ्करे ॥ * ॥

अथ वातिकरोगे पथ्यम् ।

अभ्यङ्ग । परिमर्द्दनम । शमनम । संवाहनम् ।
बृंहणम । स्नेह । स्वेदनम । आसना । शय-
नम । सवाहनम । वस्ति । नस्यम । प्राव
रणम । समीरणपरित्याग । अवगाह । शिरो
वस्ति । विसरणम । दिवाकरकर । स्नानम् ।
विस्रापनम् । तैलद्रोणी । सरसता । गाढ़ोप
नाह । सुरा । भूशय्या । सुखशीतलता । स्वा
द्वम्ला रसा । मज्जा । तैलम् । वसा । घृतम ।
नवमाष । कुलत्थ । तिल । गोधूम । मुद्ग ।
कलम । शालि । षष्टिक । पेया । धान्य
जलम् । मद्य । लवण । मस्तु । सुखोष्णो
दकम । गोमूत्रम् । नलदाम्बु । दधि । पय-
पेटी । यव । कूर्च्चिका । आनूपौदकखड्गि
कोलमहिषा । एण । धन्वोद्भवा सर्पिष्ट-
ककवाकुतित्तिरिकुलिङ्गा । कुम्भीर । तिमि
ङ्गिल । मकर । गण्डूपद । कच्छप । रोहित-
मत्स्य । वर्म्मि । मद्गुर । चिलिम्ब । शरङ्ग ।
शृङ्गी । इल्लिश । शोठी । नगर । मर्म्मत ।
अन्ये जलजन्तव । वार्त्ताकु । कुलकम् । शिग्रु ।
लशुनम् । द्राक्षा । आम्रम् । आम्रातकम ।
धात्री । दाडिमम । अम्लवेतसफलम् । कोलम् ।
कपित्थम । शिवा । पक्वतालम । वकुलम् ।
गोकण्टक । वास्तूकम । सुक्काक्षी । गणिका ।
मरुया । मन्दारपत्रम् । ताम्बूलम । सित-
शर्करा । लवण । लाक्ष । तुरुष्क । अगुरु ।
श्रीवास । सुरम्भाक । गुग्गुलु । पत्राङ्ग ।
कुङ्कुमम् । शिरोभ्यङ्गविधि । सयूथिन स्न
गन मोलकाय । आकुलपाटलमल्लिकापुन्नागाणां
विशाला माला ॥ * ॥

वातिकरोगे अपथ्यम ।

चिन्ता । जागरणम । असृङ्मोक्ष । वमि ।
लङ्घनम । व्यायाम । गजवाजिवाहनविधि ।
सन्धारणम । मैथुनम् । आघात । अपतर्प-
णम । प्रपतनम । धातुक्षय । क्षोभणम ।
शोक । चङ्क्रमणम । विरुद्धाशनम । सम्यक्-
भुक्तक्रम । रूक्षत्वम् । जलदागम । रजनी
शेष । अपराह्ण । भयम् । रूक्षाल्पकषाय
तिक्तकटुकक्षारातिशीतानामशनम । तृण-
धान्यम । उद्रिका । आढ़की । कङ्गु । उद्दाल ।
मुकुष्ठक । कोद्रव । यव । श्यामाक । जूर्णा-
ह्व । शिम्बी । जम्बु । राजमाष । चणक ।
मुद्ग । कुलत्थ । विषम । शालूकम । क्रमुकम ।
कशेरु । तलकम । कठिल्लकम । तिन्दुकम ।
कर्कोटम । नवतालशस्यम । तालास्थिमज्जा ।
नदीतड़ागजलम । करका । निचारबीजम ।
पिण्याक । शिशिराम्बु । रासभपय । पत्र-
शाकम । त्रिवृत । भूनिम्बम । कटुका । करी-
रम । अखिलशुष्कामिषम । माक्षिकम । धूम ।
वक्षमरुत् । रज । परिभव । खट्वा ॥ * ॥

अथ पैत्तिके पथ्यम ।

सर्पिःपानविधि । विरेचनम । असृङ्मोक्ष ।
सितशालि । गोधूम । आढ़कि । धान्यकम ।
चणक । मुद्ग । मसूर । यव । पर्य्युषित-
मण्ड । पय । पयपेटी । वरा । माक्षिकम ।
लाजा । मन्थरस । घृतानि । सिता । शीतो-
दकम । उद्भिद । कर्कोटम । कदलम । कण्टकि-
फलम् । वेत्राग्रम । आषाढ़कम । ब्राह्मीका ।
कोमलकुलकम् । कुष्माण्डम् । इर्व्वारु । तुम्बी ।
पर्पटक । अश्वमारिमदनम् । कठिल्लकम ।
दाडिमम । धात्री । कोमलतालशस्यम् ।
अभया । खर्जूरम् । औडुम्बरम । विम्बम् ।
कषाय । तिक्त । मधुर । मधूकम । वरी ।
कांस्यम । अय । रजतम । हेम । कटुका ।
निम्ब । त्रिवृत् । चन्दनम् । चम्मीरम । भूमि-
गृहम । सुशीतलवनम । धारागृहम । चन्द्रिका ।
रम्भाम्भोरुहनवपत्रशयनम् । शीता प्रदेहा ।
भूशय्या । मणि । प्रदोषसमय । गीतम ।
प्रियालिङ्गनम । स्नानम । मित्रसमागम ।
प्रियकथा । मन्दानिल । अभ्युक्षणम । वादित्र-
श्रवणम । मनोरमतरभावा । सुतास्येक्षणम ।
पुन्नागोत्पलपाटलाकुसुम कल्हारपुष्पाणि ।
कर्पूरम । उशीरनीरम । शीतक्रिया ॥ * ॥

पैत्तिके अपथ्यम ।

धूम । स्वेदनम । आतप । निधुवनम । सन्धा-
रणम । क्रोध । क्षार । अम्ला । गजवाजि-
वाहनविधि । तीक्ष्णकर्म्म । आयास । अङ्ग-
विदाहकारिसमय । शोक । विरुद्धाशनम् ।
मध्याह्न । जलदात्यय । रजनीमध्यम । मध्य-
वय । शिम्बिः । वैलवणम् । तिल । सर्षपम् ।
माष । कुलत्थ । शुक्त । निष्पाव । मदिरा ।
अतसी । मत्सीकम् । आम्लकम् । उष्णोदकम् ।
जम्बीरम् । नलदाम्बु । हिङ्गु । लशुनम् ।
मूलकम् । भल्लातकम् । ताम्बूलम् । दधि । सर्षप ।
वदरम । तैलाशनम् । तिन्तिड़ी । कटु । अम्लम् ।
लवणम् । विदाहि ॥ * ॥

अथ श्लैष्मिके पथ्यम ।

छर्द्दि । लङ्घनम् । अञ्जनम् । निधुवनम् ।
प्रोद्वर्त्तनम् । स्वेदनम् । चिन्ता । जागरणम् ।
श्रम । अतिगमनम् । हठ वेगधारणम् । गण्डूष ।
प्रतिसारणम् । प्रधमनम् । हस्त्यश्वयानम् ।
धूम । प्रावरणम् । नियुद्धम । अतिसङ्क्षोभ ।
नस्यम । भयम । रूक्षोष्णविधि । पुरातन-
शालि । षष्टिका । निष्पाव । तृणधान्यम ।
चणक । मुद्ग । कुलत्थरस । क्षार । सर्षप-
तैलम । उष्णजलम । धन्वामिषम । राजिका ।
वेत्राग्रम् । कुलकम् । कठिल्लकम् । वार्त्ताकु ।
औडुम्बरम । कर्कोटम । लशुनम । मोचकुसु
मम । शक्राशनम् । सुरसा । निम्बम । मूलक-
पोतिका । वरुण । तिक्ता । त्रिवृत । माक्षि-
कम । ताम्बूलम । नलदाम्बु । जीर्णमदिरा ।
क्षौद्रम् । वरा । गोजलम । लाजा । सुष्ठ-
तण्डुलभवम । तिक्तम । सुखोष्णालय । कांस्यम् ।
अय । अञ्जनम् । मौक्तिकम । कटु । कषाय-
रस ॥ * ॥

श्लैष्मिके अपथ्यम ।

स्नेह । अभ्यञ्जनम । आसनम । अति शय-
नम । स्नानम । विरुद्धाशनम । पूर्व्वाह्ण ।
शिशिर । वसन्तसमय । रात्र्यादि । आद्य-
वय । भुक्तमात्रसमय । अन्नपानकरणम ।
माष । नवतण्डुल । मत्स्य । मांसम । इक्षु-
विकृति । दुग्धविकृति । तालास्थिमज्जा ।
द्रव । पेया । भयम । उपोदिका । पनसम् ।
कूष्माण्डम । आषाढ़कम । खर्ज्जूरम । अनु
लेपनम् । पय पेटी । पय । पायस । स्वादु ।
अम्लम । लवणम् । गुरूणि । तुहिनम । सन्ताप-
णम् ॥ * ॥

अथ व्रणार्त्तौ पथ्यम् ।

वमनम् । व्यवाय । व्यायाम । भेद । भ्रमणम् ।
अग्निसेवा । कटु । तिक्त । विदाहि । तीक्ष्णम् ।
कषाय । मद्योदनम् ॥ * ॥

वसन्तर्तावपथ्यम् ।

दिवानिद्रा । स्नपर्णम् । आलस्यम् । सुधांशु
सेवा । पिष्टालुकम् । स्वादु । गुरूदकाशन ।
पिष्टम । दधि । क्षीरम । घृतम् ॥ * ॥

अथ ग्रीष्मर्त्तौ पथ्यम् ।

चन्दनम । शीतवात । छाया । अम्बु । कथा-
शयनम । मन्थनम् । वस्त्र पय । भावितशीतलजलम ।
शिशिरस्पर्शम । प्रियभोजनम् ॥ * ॥

ग्रीष्मर्त्तावपथ्यम् ।

कटु । तिक्तम् । उष्णम् । क्षारम् । अम्लम् ।
रौद्रम । श्रमणम् । अग्निसेवा । [illegible] ।
भास्करतापसेवनम । अल्पपानम् । वह्नि ।
तक्रम । तैलम् ॥ * ॥

अथ वर्षासु पथ्यम् ।

लवणम् । अम्लम् । मिष्टम् । क्षारम् । प्रियम् । स्निग्धम् । गुरु । उष्णम् । नव्यम् । अभ्यङ्गः । उद्वर्त्तनम् । अग्निसेवा । सप्तान्नपानम् । दधि ॥

वर्षास्वपथ्यम् ।

पूर्ब्बपवनः । वृष्टिः । घर्म्मः । हिमम् । श्रमः । नदीनीरम् । दिवास्वप्नः । रूक्षम् । नित्यमैथुनम् ॥ * ॥

शरदि पथ्यम् ।

शीतरसाम्बुपानम् । तरुच्छाया । चन्दनम् । इन्दुसेवा । सिता । शुङ्गः । मधुरम् । गव्यदुग्धम् । इक्षु । शाल्योदनम् ॥ * ॥

शरदपथ्यम् ।

लवणम् । अम्लम् । तीक्ष्णम् । कटु । पिष्टम् । अतसी । विदाहि । सुरा । नालम् । दधि । तक्रम् । तैलम् । क्रोधः । उपवासः । आतपः । मैथुनम् ॥ * ॥

अथ हिमर्त्तौ पथ्यम् ।

तप्तजलम् । उपनाहः । पयः । अन्नम् । पानम् । घृतम् । स्त्रीसेवा । वह्निसेवा । गुरूणि । यथेष्टभुक्तम् ॥ * ॥

हिमर्त्तावपथ्यम् ।

दिवानिद्रा । क्षुभोजनम् । अभोजनम् । लङ्घनम् । पुरातनान्नम् । लघुपाकि । शैत्यम् । वातोदनम् । शीतजलावगाहः ॥ * ॥

शिशिरे पथ्यम् ।

स्त्री । वाह्निसेवा । मत्स्यः । अजमांसम् । दधि । दुग्धम् । सर्पिः ॥ * ॥

शिशिरेऽपथ्यम् ।

तीक्ष्णोष्णकटुकषायतिक्तानि । वासुकम् । आर्द्रभोजनम् । दिवानिद्रा । चन्दनम् । चन्द्रसेवा । शीतजलस्नानादि ॥ * ॥

माघे विशेषो यथा ।

माघे च शीतमपि मिष्टपिष्टं
कान्दं कदल्या गुरुशालिभक्तम् ।

इति वङ्गसुपथ्यापथ्याधिकारः ॥ * ॥

आगन्तुकज्वरादीनां पथ्यापथ्यं ज्वराधिकारे न लिखितमतोऽत्र लिख्यते ।

"अभिघातसमुत्थाने पानाभ्यङ्गौ च सर्पिषः ।
रक्तस्य स्रावणं चापि क्षतश्लेष्मचिकित्सितम् ॥
ओषधीगन्धविषजे विषपित्तप्रबाधनम् ।
अभिचाराभिशापोत्थे जपहोमादिभेषजम् ॥
उत्पातग्रहपीडोत्थे दानस्वस्त्ययनादयः ।
क्रोधोत्थिते पित्तहरं कामजे कामजित्क्रिया ॥
कामशोकभयोद्भूते कार्य्या वातहरी क्रिया ।
आश्वासनं चेष्टलाभो हर्षदायीनि यानि च ॥
विशेषतः पुनश्चात्र कामक्रोधसमुत्थिते ।
भयशोकसमुद्भूते कामक्रोधोक्तमौषधम् ॥
भूताभिषङ्गजे भूतज्वरोक्तमेव भेषजम् ।
मनःक्षोभसमुत्पन्ने मनसः सान्त्वनानि च ॥
रक्तागन्तुज्वरे पूर्ब्बैर्भिषग्भिः प्रकाशिताः ।
विशेषोऽभयदानाद्या क्रियाः कार्य्याः स्मृताः ॥

देवानां ब्राह्मणानाञ्च गुरूणामपि पूजनम् ।
ब्रह्मचर्य्यं तपो होमः प्रदानं नियमो जपः ॥
साधूनां दर्शनं सत्यं रत्नौषधिविधारणम् ।
मङ्गलाचरणञ्चेति वशी सर्व्वान् ज्वरान् जयेत् ॥"

आगन्तुकज्वरे अपथ्यम् ।

"अधिवासनकर्म्माणि रक्तस्रवणचीरणम् ।
वमिवेगं दन्तकाष्ठमथाल्पमपि भोजनम् ॥
विरुद्धान्यन्नपानानि विदाहीनि गुरूणि च ।
दुष्टाम्बुक्षारमद्यानि पत्रशाकं विरूढकम् ॥
नलदाम्बु च ताम्बूलं कलिङ्गं लकुचं फलम् ।
आलीमतस्यञ्च पिण्याकं छत्राकं पिष्टवैदलम् ॥
अभिष्यन्दीनि चैतानि ज्वरितः परिवर्ज्जयेत् ॥"

इति पथ्यापथ्यविनिश्चयः समाप्तः ॥

पद, स्थैर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर-अक-सेट ।) पदति । इति दुर्गादासः ॥

पद, त क ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-आत्म-सकं-सेट ।) क ङ, पदयते । इति दुर्गादासः ॥

पद, य ङ औ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्म-सकं-अनिट ।) य ङ, पद्यते । औ, पत्ता । इति दुर्गादासः ॥

पद, क्ली, (पद + "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ । इति अच् ।) व्यवसायः । त्राणम् । स्थानम् । (यथा, मनुः । १२ । १२५ ।
"एवं यः सर्व्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
स सर्व्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥")
चिह्नम् । पादः । वस्तु । इत्यमरः । ३ । ३ । ८३ ॥ शब्दः । वाक्यम् । प्रदेशः । पादचिह्नम् । श्लोकपादः । (यथा, रामायणे । १ । २ । १८ ।
"पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।
शोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥")
किरणे पुं । इति मेदिनी ॥ पदलक्षणं यथा,—
"वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ।"
इति साहित्यदर्पणे । २ । ४ ॥

श्रीलक्ष्मीपदचिह्नं यथा,—
"सौवर्णीं राजतीं वापि पाषाणनिर्म्मितामपि ।
पादयोश्चाङ्कितां कृत्वा पूजाञ्चैव समाचरेत् ॥
दक्षिणस्य पदाङ्गुष्ठमूले चक्रं बिभर्त्ति यः ।
तत्र भक्तजनस्यापि संसारच्छेदनाय सः ॥
मध्यमाङ्गुलिमूले तु धत्ते कमलमच्युतः ।
ध्यातुश्चित्तद्विरेफाणां लोभमायाति शोभनम् ॥
पद्मस्याधो ध्वजं धत्ते सर्व्वानर्थजयध्वजम् ।
कनिष्ठामूलतो वज्रं भक्तपापाद्रिभेदनम् ॥
पार्ष्णिमध्येऽङ्कुशं भक्तचित्तेभवशकारणम् ।
भोगसम्पन्मयं धत्ते यवमङ्गुष्ठपर्व्वणि ।
तथा वामाङ्गुष्ठमूले पाञ्चजन्यस्य लक्षणम् ।
सर्व्वविद्याप्रकाशाय धत्ते च भगवाजनः ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

पदकः, पुं पदं वेत्ति इत्यर्थे ("क्रमादिभ्यो वुन् ।" ४ । २ । ६१ । इति वुन् ।) पदपाठः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३९ ।
"रामनाथमुपाध्याय ख्यातव्याकरणाश्रमम् ।
व्याख्यातपदकश्चक्रे स तस्मिन् सुरमन्दिरे ॥")
स्वनामख्यातकण्ठभूषणञ्च । देवपदचिह्नादियुक्तत्वात् ॥ (पदमेव इति स्वार्थे के कृते, क्ली । पदम् । यथा, महाभारते अनुशासनपर्व्वणि ।
"इतः प्रभृति यातव्यं पदकं पदकं शनैः ॥")

पदगः, पुं, (पदाभ्यां गच्छतीति । गम ऌगतौ + "अन्येभ्योऽपि ।" इति डः ।) पदातिकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ पद्भ्यां गमनकर्त्तरि त्रि ॥

पदन्यासः पुं, (पदस्य गोपदस्येव न्यासो यत्र ।) गोक्षुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पदस्य विन्यासः । यथा रसमञ्जरी ।
"पदन्यासो गेहाद्बहिरहिपथारोहणसमः
स्वगेहादन्यत स्याद्भवनमपरद्वीपतुलितम् ।
वचो लोकालभ्यं कृपणधनतुल्यं न्यगदृशः
पुमानन्यः कान्ताद्विधुरिव चतुर्थीसमुदितः ॥"
(तन्त्रोक्तान्नपूर्णामन्त्रस्य पदानां तत्तदङ्गेषु न्यासः । यदुक्तं तन्त्रसारे ज्ञानार्णवे ।
"एकमेकं पुनश्चैकं पुनरेकं द्वयन्ततः ।
चतुश्चतुस्तथा द्वाभ्यां पदान्येतानि पार्व्वति ! ॥
पदान्येतानि देवेशि ! नवद्वारेषु विन्यसेत् ।
ब्रह्मादिगुह्यपर्य्यन्तं पुनस्तेषु वरानने ! ॥
गुह्यादिब्रह्मरन्ध्रान्तं पदानां नवकं न्यसेत् ॥")

पदभञ्जनं, क्ली, (विभक्तियुक्तानां पदानां भञ्जनं विश्लेषो यत्र । यद्वा, पदानि भज्यन्तेऽनेन । भञ्ज + करणे ल्युट् ।) निरुक्तम् । गूढार्थशब्दव्याख्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पदभञ्जिका, स्त्री, (पदानां भञ्जिका विश्लेषिका ।) पञ्जिका । टिप्पनी । इति हेमचन्द्रः ॥

पदमाला, स्त्री, (पदानां माला विस्तृतिर्यस्याम् ।) मोहनशीला विद्या । यथा,—
"पदमालां महाविद्यां सर्व्वदेवनमस्कृताम् ।
वाचयामि सुरेशानसुमादेहार्द्धधारिणम् ॥"
इति देवीपुराणे ९ अध्यायः ॥
अस्या विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् । पदश्रेणी च ॥

पदविः, स्त्री (पद्यते गम्यतेऽनया । पद गतौ + "पदाटिभ्यामविः ।" इति अविः ।) पद्धतिः । पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥

पदवी, स्त्री, (पदवि + "कृदिकारादक्तिनः ।" इति पक्षे ङीष् ।) पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ७ ।
"उत्कण्ठलीलागतिरागवाक्या-
दयस्तकाङ्क्षी पदवीं ततान ॥"
पद्धतिः । यथा, तत्रैव । ३ । ५० ।
"अतः प्रयत्नेन तवाद्य मा निधाः
पदं पदव्यां सगरस्य सन्तते ॥"
पदम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २५८ । "अथ तेन विहाय अस्मत्पदवी प्रदत्ता कस्मात् अन्यापात्रमिति ।")

पदवीर्थं, क्ली, (पादौ च अष्ठीवन्तौ च तयोः समाहारः । "अचतुरविचतुरेति ।" ५ । ४ । ७७ । इति

निपातनात् सिद्धम् ।) युगपदुपस्थितचरण-
जानुनी । इति व्याकरणम् ॥

पदाङ्क पु (पदस्य अङ्कश्चिह्नम् ।) क्रमाङ्क । पाद
चिह्नम् । यथा —
"शाके शायकवेदषोडशमिते श्रीकृष्णशर्म्मापय-
न्नानन्दप्रदनन्दनन्दनपदद्वन्द्वारविन्दं हृदि ।
चक्रे कृष्णपदाङ्कदूतमतुलं प्रीतिप्रदं शृण्वतां
धीरः श्रीरघुरामरायनृपतेराज्ञां गृहीत्वादरात् ॥
इति पदाङ्कदूतकाव्यम् ॥

पदाङ्गी, स्त्री, (हंसस्य पदमिव अङ्गं यस्याः । स्त्रियां
ङीष् ।) हंसपदी । इति राजनिघण्टः ॥

पदाजि, पु, (पादाभ्यामजतीति । अज गतौ +
"पादे च ।" उणां । ४।१३१ । इति पादे चोप
पदे अजेरिण् । "पादस्य पदाज्यातिगोप-
हतेषु ।" ६।३।५२ । इति पदादेशः । बहुल-
वचनात् अजेर्व्वीभावः ।) पदातिकः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ ॥

पदात, पु, (पदाभ्यामततीति । पद + अत + अच् ।)
पादातिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पदाति, पु, (पादाभ्यामतति गच्छतीति "पादे
च ।" उणां ४।१३१ । इति पाद + अति + इण् ।
"पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ।" ६।३।५२ ।
इति पदादेशः ।) पदातिकः । पैयादा इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । पत्तिः २ पदगः ३ पादा-
तिकः ४ पदाजिः ५ पद्गः ६ पदिकः ७ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ ॥ पदातिकः ८ पादातः ९
पादाविकः १० पदातः ११ पायिकः १२ शव-
रालिः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १३९ । ३१ ।
"गजानश्वान् रथांश्चैव पातयामास पाण्डवः ।
पदातींश्च रथांश्चैव व्यवधीदर्ज्जुनाग्रजः ॥")

पदातिक, पु, (पदाति + स्वार्थे कन् ।) पदातिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पदार, पु, (पदं ऋच्छति प्राप्नोतीति । ऋ + अण् ।)
पादधूलिः । पादाविन्दः । इति मेदिनी ॥

पदार्थ, पु, पदानां घटपटादीनां अर्थोऽभिधेयः ।
तत्पर्य्यायः । भावः २ धर्म्मी ३ तत्त्वम् ४ सत्त्वम्
५ वस्तु ६ । इति जटाधरः ॥ * ॥ (पदार्था हि
दर्शनमतभेदेन नानाविधाः । तत्र वैशेषिकाणां
मते ।) सप्त पदार्थाः । यथा, —
"द्रव्यं गुणास्तथा कर्म्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्त्तिताः ॥"
"सप्तानामपि साधर्म्म्यं ज्ञेयत्वादिकमिष्यते ।
द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥
सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । ७, १४ ॥
"एते पदार्था वैशेषिकप्रसिद्धाः । नैयायिकाना-
मप्यविरुद्धाः ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ गौत
मोक्ताः षोडशपदार्थास्तु न्यायशब्दे द्रष्टव्याः ॥
(कपिलमते प्रकृत्यादयः पञ्चविंशतिः । पातञ्जल-
मते तु ईश्वरेण सह षड्विंशतिः । वेदान्तमते
आत्मानात्मभेदात् द्विविधः । तत्र आत्मापि
द्विविधः ईश्वरजीवाद्युपाधिभेदात् । एतावपि
विद्याविद्याभेदेन द्विविधौ । केवलमविद्योप
हितत्वाद्भेदव्यवहारः । अनात्मापि कारण-
सूक्ष्मस्थूलभेदात् त्रिविधः इति ॥)

पदासन क्ली, (पदं पादस्य वा आसनम् ।) पाद-
पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पा राखा टुल ।
इति भाषा ॥

पदिक, पु, (पादेन चरतीति । पाद + "पर्पादिभ्य
ष्ठन् ।" ४।४।१० । इति ष्ठन् । ततः पदादेशश्च ।)
पदातिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥

पद्ग, पु (पद्भ्यां गच्छतीति । पत् + गम् + "अन्ये
ष्वपीति ड ।) पदातिकः । इत्यमरः । २।८।६७ ॥

पद्धति } स्त्री, (पद्भ्यां हन्ति गच्छतीति । हन
पद्धती, } गतौ + क्तिन् । "हिमकाषिहतिषु
च ।" ६।३।५४ । इति पद्भावः । "कृदिकारादक्तिनः ।"
४।१।४५ । इति वा ङीष् ।) वर्त्म । (यथा, रघु
३।४६ ।
"पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा
मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥")
पङ्क्तिः । इति मेदिनी ॥ ग्रन्थार्थबोधकग्रन्थः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पदवी । सा च घोषवसु
मित्रादिरूपा । यथा । "षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि
यद्वेष्टं मङ्गलं कुले इति मनुवचनात् चूडाकार्य्या
यथाकुलमिति याज्ञवल्क्यवचनात् देशानु
शिष्टं कुलधर्म्मस्तथा सगोत्रधर्म्मं नहि सन्त्यजेत्
इति वामनपुराणाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्म्मानु
रोधेन कालान्तरे मङ्गलविशेषाचरणवत्
शूद्राणां नामकरणे वसुघोषादिरूपपद्धतियुक्त-
नामत्वञ्च बोध्यम् । एवमेव कुल्लूकभट्टः ।" इत्यु
द्वाहतत्त्वम् ॥

पद्धिम, क्ली, (पादस्य हिमम् । "हिमकाषिहतिषु
च ।" ६।३।५४ । इति पद्भावः ।) पादस्य शीत
लता । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

पद्म, क्ली पुं, (पद्यते इति । पद गतौ + "अर्त्तिस्तु
सुहुसृ" इति ।" उणां । १ । १३९ । इति मन् ।
यद्वा पद्मा लक्ष्मीरस्त्यस्मिन् । "अर्श आदि-
भ्योऽच् ।" ५।२।१२७ । इति अच् ।) स्वनाम-
ख्यातपुष्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । नलिनम् २
अरविन्दम् ३ महोत्पलम् ४ सहस्रपत्रम् ५
कमलम् ६ शतपत्रम् ७ कुशेशयम् ८ पङ्केरु-
हम् ९ तामरसम् १० सारसम् ११ सरसी-
रुहम् १२ विसप्रसूनम् १३ राजीवम् १४ पुष्क
रम् १५ अम्भोरुहम् १६ । इत्यमरः । १ । १० ।
३९-४० ॥ पङ्कजम् १७ अम्भोजम् १८ अम्बु-
जम् १९ सरसिजम् २० श्रीवासम् २१ श्रीपर्णम्
२२ इन्दिरालयम् २३ जलेजातम् २४ अब्जम् २५
वाज्जम् २६ नलम् २७ नालीकम् २८ नालिकम्
२९ वनजम् ३० अम्बुजम् ३१ पुटकम् ३२
अज्म ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः ।
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्त-
कफास्रनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अव-
शिष्टम् कमलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पद्मकम् ।
तच्च गजस्य मुखादिस्थो बिन्दुसमूहः । व्यूह-
विशेषः । (यथा, मनु ७ । १८८ ।
"यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम्" ॥)
निधिभेदः । (यथा महाभारते । २।१ । ३६ ।
"निधिप्रवरमुख्यौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ।
सर्व्वान्निधीन् प्रगृह्याथ उपास्तां वै धनेश्वरम्" ॥)
संख्यान्तरम् । तच्च दशार्व्बुदम् । (यथा, महा-
भारते ।
"अयुतम् प्रयुतञ्चैव पद्मम् खर्व्वमथार्व्बुदम्" ॥)
दशशङ्खश्च इति मेदिनी ॥ पद्मकाष्ठौषधिः । इति
धरणिः ॥ पुष्करमूलम् । सीसकम् । इति राज
निघण्टः (कल्पविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ४७।३ ॥
"पद्मावसाने प्रलये निशासुप्तोत्थितः प्रभुः ।
सत्त्वोद्रिक्तस्तदा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत" ॥)
शरीरस्थषट्पद्मानि यथा —
"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम् ॥
तदूर्द्ध्वे कामबीजन्तु कलशान्तीन्दुनादकम् ।
तदूर्द्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा ॥
तद्बाह्ये हेमवर्णाभं व स-वर्णचतुर्द्दलम् ।
द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत् ॥
तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् ।
वादिलान्तषड्वर्णेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम् ॥
मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः ॥१॥
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥२॥
तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवद्भिन्नं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम् ॥
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकैककारणम् ॥३॥
तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम् ।
कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् ॥
तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम् ।
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ॥
तेनानाहताख्यं पद्मं मुनिभिः परिकीर्त्त्यते ।
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥४॥
तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलषोडशपङ्कजम् ।
स्वरैः षोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महत्प्रभम् ॥
विशुद्धं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ।
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महत् परम् ॥५॥
आज्ञाचक्रं तदूर्द्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ।
आज्ञा संक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम् ॥६॥
कैलासाख्यं तदूर्द्ध्वे तु बोधनीन्तु तदूर्द्ध्वतः ।
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ॥
सहस्रारान्वितं बिन्दुस्थानं तदूर्द्ध्वमीरितम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

पद्म, पुं, (पद्यते इति । पद गतौ + "अर्त्तिस्तु
सुहुसृ" इति ।" उणां । १।१३९ । इति मन् ।) नाग-
रथिः । नागविशेषः । इति धरणिः ॥ (यथा,
महाभारते । ५।१०३।८ ।
"कुण्डश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रस्तथैव च ।"

पद्मोत्तरात्मज । स तु द्वादशजिनचक्रवर्त्तन्तर्गतचक्रवर्त्तिविशेषः । बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । षोडशरतिबन्धान्तर्गतप्रथमबन्धः । यथा,—
"हस्ताभ्याञ्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि ।
रमेद्गाढं समाकृष्य बन्धोऽयं पद्मबन्धकः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

पद्मक, क्ली, (पद्ममिव कायतीति । पद्म+कै+क । पद्मप्रतिकृतिरक्तवर्णत्वात् तथात्वम् ।) बिन्दुजालम् । गजस्य मुखादिस्थो बिन्दुसमूहः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ७ श्लोक टीकायां मल्लिनाथः । "अतएव कुञ्जरस्य चे बिन्दवः काये वयोविशेषभाविनः पद्मकाख्याः" ।) पद्मकाष्ठम् । इति मेदिनीधरणी ॥ (यथा गारुडे १६८ अध्याये ।
"कर्पूरकं पद्मकञ्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ।
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डुकुष्ठहरं परम् ॥"
अस्य गुणा यथा भावप्रकाशे ।
"पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ।
विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तजित् ।
गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिव्रणतृषाप्रणुत् ॥")
कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पद्मकन्द, पुं, (पद्मस्य कन्दः ।) कमलकन्दः । तत्पर्य्यायः । शालूकम् २ पद्ममूलम् ३ कटाह्वयम् ४ शालुकम् ५ जलालूकम् ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । रूक्षत्वम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । कफपित्तकासतृष्णादाहविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"पद्मादिकन्दः शालूकः करहाटश्च कथ्यते ।
मृणालमूलं भिस्साख्यं जलालूकञ्च कथ्यते ॥
शालूकं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रहृद्गुरु ।
दुर्जरं स्वादुपाकञ्च स्तन्यानिलकफप्रदम् ॥
संग्राहि मधुरं रूक्षं भिस्साख्यमपि तद्गुणम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकाष्ठ, क्ली (पद्ममिव गन्धवत् काष्ठम् ।) ओषधिविशेषः । तत्पर्य्यायः । पद्मकम् २ पीतकम् ३ पीतम् ४ मालयम् ५ शीतलम् ६ हिमम् ७ शुभम् ८ केदारजम् ९ रक्तम् १० पाटलापुष्पसन्निभम् ११ पद्मवृक्षम् १२ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्तविनाशित्वम् । मोहदाहज्वरभ्रान्तिकुष्ठविस्फोटशान्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च भावप्रकाशे ।
"पद्मकं पद्मगन्धि स्यात्तथा पद्माह्वयं स्मृतम् ।
पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ॥
विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तनुत् ।
गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिव्रणतृषाप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकी [न्,] पुं, (पद्मकं बिन्दुजालमस्यास्य । इनि ।) भूर्ज्जवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पद्मकेशर, पुं क्ली, (पद्मस्य केशरः ।) किञ्जल्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, इन्द्रजालसमये ।
"गोमौरे पेषयेत्तुल्यं पद्मकेशरचन्दनम् ॥")

पद्मगन्ध, } त्रि, (पद्मस्येव गन्धोऽस्य । "उप-
पद्मगन्धि, } मानाच्च ।" ५।४।१३६ । इति इत् । मुग्धबोधमते तु वातूपमानादित्युक्तेर्विभाषा ।) पद्मस्येव गन्धो यस्य तत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पद्मगर्भ, पुं, (पद्मं गर्भे कुक्षिरिव यस्य । विष्णुनाभिकमलजातत्वात् तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (पद्मस्य हृदयरूपपद्मस्य गर्भे आसनत्वेन कल्पितो यस्य उपासकैरितिशेषः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४९।५१ ।
"पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥"
"पद्मस्य हृदयाख्यस्य मध्ये उपास्यत्वात् पद्मगर्भः ।"
इति भाष्यम् ॥
शिवः । यथा, तत्रैव १३।१७।१३२ ।
"पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ॥")

पद्मचारिणी, स्त्री (पद्ममिव चरतीति । चर+णिनि स्त्रियां ङीप् ॥) उत्तरापथभवस्थलनामख्यातलताविशेषः । (स्थलकमलिनी इति ख्याता ॥) तत्पर्य्यायः । अव्यथा २ अतिचरा ३ पद्मा ४ चारटी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥ अस्याः पर्य्यायान्तरं गुणाश्च स्थलपद्मिनीशब्दे ज्ञातव्याः ॥

पद्मतन्तु, पुं (पद्मस्य तन्तुः ।) मृणालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पद्मदर्शन, पुं, (पद्मस्येव दर्शनमस्य ।) श्रीवासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोवान् इति भाषा ॥

पद्मनाभ, पुं, (पद्मं नाभौ यस्य । "अच्प्रत्यन्वपूर्व्वात् सामलोम्नः ।" ५ । ४ । ७५ । इत्यत्र "अच्" इति योगविभागादच् । ब्रह्मोत्पत्तिकारणीभूतपद्मस्य नाभिजातत्वादस्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १९ ॥ (यथा महाभारते । १३ । १४९ । १९ ॥
"अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ॥")
शयने तस्य स्मरणीयत्वं यथा,—
"औषधे चिन्तयेद्विष्णुं भोजने च जनार्द्दनम् ।
शयने पद्मनाभञ्च विवाहे च प्रजापतिम् ॥"
इत्यादि बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणम् ॥
(हृदयपद्मस्य नाभौ नाभेरीषदुपरिभागे प्रकाशनात् महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । १५ ।
"पद्मनाभो महागर्भश्चन्द्रवक्त्रोऽनिलोऽनलः ॥"
पद्ममिव वर्त्तुलाकृति नाभिर्यस्य । धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते ।१।६७।९५ ।
"ऊर्णनाभः पद्मनाभस्तथा नन्दोपनन्दकौ ॥"
नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १२ । ३५५ । ४ ।
"तत्राधिवासी धर्म्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा महान् ।
पद्मनाभो महानागः पद्म इत्येव विश्रुतः ॥")
भाविजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्तम्भनास्त्रविशेषः । यथा गो रामायणे १ ।३१।७ ।
"पद्मनाभो महानाभः सुनाभो दुन्दुभिस्वनः ॥")

पद्मनाभि, पुं, (पद्मं नाभौ यस्य । अजिति योगविभागस्य असार्व्वत्रिकत्वात् न अच् ।) पद्मनाभः । इति द्विरूपकोषः ॥

पद्मनाल, क्ली, (पद्मस्य नालम् ।) मृणालम् । यथा
"कर्णिका पद्मनालन्तु मृणालं तन्तुलं बिसम् ॥"
इति हेमचन्द्रः । ४ । २३१ ॥

पद्मपत्र, क्ली, (पद्मस्य पत्रमिव । पद्मपर्णसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) पुष्करमूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये । "शैवलपद्मकपद्मपत्रप्रभृतिभिः ॥" ॥ पद्मस्य पत्रम् ।) कमलदलम् ॥ (यथा हठयोगदीपिकायाम् । २ । ७ ।
"यन्त्रप्रवर्त्तितोदारमारुतापूरितोदरः ।
पयस्यगाधेऽपि सुखात् प्लवते पद्मपत्रवत् ॥")

पद्मपर्ण, क्ली, (पद्मस्य पर्णं पत्रम् ।) पद्मपत्रम् । पुष्करमूलम् । इत्यमरटीका ॥

पद्मपलाशलोचन, पुं, (पद्मस्य पलाशे पत्रे इव लोचने यस्य । पद्मपुष्पदलाकारचक्षुर्विशिष्टत्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । । यथा,—
"नाहं ततः पद्मपलाशलोचनाद्-
दुःखच्छिदन्तं मृगयामि कञ्चन ।
यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया
श्रियेतरैरङ्ग । विमृग्यमायया ॥"
इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥

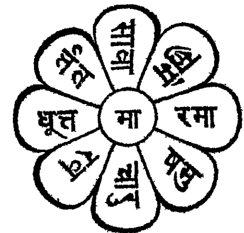
पद्मपाणि, पुं, (पद्मं पाणौ यस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली॥ बुद्धः । सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पद्महस्तके त्रि ॥)

पद्मपुष्प, पुं, (पद्ममिव पुष्पमस्य ।) कर्णिकारवृक्षः । पिकाङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मप्रभ, पुं, (पद्मस्येव प्रभा दीप्तिरस्य ।) चतुर्विंशतिसंख्यावदन्तर्गतषष्ठार्हन् । इति हेमचन्द्रः ॥ पद्मतुल्यप्रभायुक्ते त्रि ॥

पद्मप्रिया, स्त्री, (पद्मानि प्रियाणि यस्याः ।) जरत्कारुमुनिपत्नी । मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥ (गायत्त्रीरूपा महादेवी । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ९४ ।
"पद्मप्रिया पद्मसंस्था पद्माक्षी पद्मसम्भवा ॥")

पद्मबन्ध, पुं, (पद्मस्येव बन्धो रचना यस्य ।) चित्रकाव्यविशेषः । शब्दालङ्कारभेदः । यथा
"पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते ।"
अस्य च तथाविधसन्निवेशवशेन चमत्कारविधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन च चमत्कारविधायिभिः वर्णैरभेदेनोपचारात् शब्दालङ्कारत्वम् । उदाहरणं यथा साहित्यदर्पणे ॥
"मारमा सुषमा चारु रुचा मार वधूत्तमा ।
मात्तधूर्त्ततमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा ॥"
अत्र पद्मदलेषु वर्णविन्यासक्रमः ॥

पद्मबन्धु, पु (पद्मस्य कमलस्य बन्धु । सूर्य्योदये तस्य प्रकाशितत्वात् तथात्वम् ।) सूर्य्य । इति शब्दरत्नावली ॥ (पद्मं बध्नाति बध्यते वासौ ।भ्रमरः । मधुप । पतङ्ग ।) पद्म+बन्ध+उन् ।) भ्रमर । इति हेमचन्द्रिका ॥

पद्मभू, पु (पद्मं विष्णुनाभिभवकमलं भूरुत्पत्ति- स्थानं यस्य । (यद्वा पद्मात् भवतीति । भू+ क्विप् ।) ब्रह्मा । इति हलायुध ॥ (अस्योत्पत्ति कथा यथा भागवते । ३ । ९ । ८—९ ।

परावरेषां भूतानामात्मा य पुरुष पर ।
स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यन्न किञ्चन ॥
तस्य नाभे समभवत् पद्मकोषो हिरण्मय ।
तस्मिन् जज्ञे महाराज । स्वयम्भूश्चतुराननः ॥")

पद्ममुखी, स्त्री (पद्मस्य मुखमिव मुखं उत्पत्ति- स्थानं यस्या । स्त्रियां ङीप् ।) दुरालभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पद्मस्य मुखमिव मुखं यस्या ।) पद्मसदृशमुखविशिष्टे त्रि ॥

पद्मयोनि, पु (पद्मं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) ब्रह्मा । यथा —
अस्माच्च कारणाद्ब्रह्मन् । पुत्त्रो भवतु मे भवान् ।
पद्मयोनिरिति ख्यातो मत्प्रियार्थं जगन्मय ॥"
इति कौर्म्मे ९ अध्याय ॥

पद्मराग, पु, (पद्मस्येव रागो यस्य ।) रक्तवर्ण- मणिविशेष । माणिक इति भाषा । तत्प र्य्याय । शोणरत्नम् २ । लोहितक ३ । इत्य मर । २।९।९२ ॥ लोहितम् ४ । कुरुविन्दकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (बृहत्संहितायां ८२ अध्याये अस्य परीक्षादिकं यथा,—
"सौगन्धिककुरुविन्दस्फटिकेभ्य पद्मरागसम्भूति ।
सौगन्धिकजा भ्रमराञ्जनाब्जजम्बूरसद्युतय ॥
कुरुविन्दभवा शबला मन्दद्युतयश्च धातुभि- र्विद्धा ।
स्फटिकभवा द्युतिमन्तो नानावर्णा विशुद्धाश्च ॥
स्निग्ध प्रभानुलेपी स्वच्छोऽर्च्चिष्मान् गुरु सुसंस्थान ।
अन्त प्रभोऽतिरागो मणिरत्नगुणा समस्ता- नाम ॥
कलुषा मन्दद्युतयो लेखाकीर्णा सधातव खण्डा ।
दुर्विद्धा न मनोज्ञा सशर्कराश्चेति मणिदोषा ॥
भ्रमरशिखिकण्ठवर्णो
दीपशिखासप्रभो भुजङ्गानाम् ।
भवति मणि किल मूर्द्धनि योऽनर्घेय स विज्ञेय ॥
यस्तं बिभर्त्ति मनुजाधिपतिर्न तस्य
दोषा भवन्ति विषरोगकृता कदाचित् ।
राष्ट्रे च नित्यमभिवर्षति तस्य देव
शत्रूंश्च नाशयति तस्य मणे प्रभावात् ॥
षड्विंशति सहस्राण्येकस्य मणे पलप्रमाणस्य ।
कर्षत्रयस्य विंशतिरुपदिष्टा पद्मरागस्य ॥
अर्द्धपलस्य द्वादश कर्षस्यैकस्य षट् सहस्राणि ।
यच्चाष्टमाषकधृतं तस्य सहस्रत्रयं मूल्यम् ॥
माषकचतुष्टयं दशशतक्रयं
द्वौ तु पञ्चशतमूल्यौ ॥
परिकल्प्यमन्तराले
मूल्यं हीनाधिकगुणानाम् ॥
वर्णन्यूनस्य तेजोहीनस्य मूल्यमर्द्धांश ।
अल्पगुणो बहुदोषो मूल्यात् प्राप्नोति विंशांशम् ॥
आधूम्रं व्रणबहुलं स्वल्पगुणं चाप्नुयाद्द्विशत भागम् ।
इति पद्मरागमूल्यं पूर्व्वाचार्य्यै समुद्दिष्टम् ॥")
राजनिर्घण्टोक्तपर्य्यायगुणौ माणिक्यशब्दे द्रष्टव्यौ
तस्य वर्णो यथा —
"सिंहले तु भवेद्रक्तं पद्मरागमनुत्तमम् ।
पीतं काणपुरोद्भूतं कुरुविन्दमिति स्मृतम् ॥
अशोकपल्लवच्छायमस्तु सौगन्धिकं विदु ।
तुम्बुरे छायया नीलं नीलगन्धि प्रकीर्त्तितम् ॥
उत्तमं सिंहलोद्भूतं निकृष्टं तुम्बुरोद्भवम् ।
मध्यमं मध्यमं ज्ञेयं माणिक्यं देशभेदत ॥*॥
तथा च ।
बन्धूकगुञ्जासकलेन्द्रगोप-
जवासनाह्वकसमवर्णशोभा ।
भ्राजिष्णवो दाडिमबीजवर्णा-
स्तथापरे किंशुकपुष्पभासः ॥
सिन्दूरपद्मोत्पलकुङ्कुमानां
लाक्षारसस्यापि समानवर्णा ।
सान्द्रे निरागे प्रभया स्वयैव
भान्ति स्वलक्ष्म्या स्फुटमध्यशोभा ॥
भानोश्च भासामनुवेधयोगा-
मासाद्य रश्मिप्रकरेण दूरम् ।
प्राप्नोति सर्व्वाश्रयमुद्रञ्जयन्ति
गुणोपपन्ना स्फटिकप्रसूता ॥
कुसुम्भनीलीव्यतिमिश्ररागा
प्रत्यग्ररक्ताम्बरतुल्यभासः ।
तथापरेऽत्युल्बणकण्टकारी-
पुष्पत्विषो हिङ्गुलकत्विषोऽन्ये ॥
चकोरपुंस्कोकिलसारसानां
नेत्रावभासश्च भवन्ति केचित् ।
अन्ये पुनर्नातिविपुष्पितानां
तुल्यत्विष कोकनदोदराणाम् ॥
प्रभावकाठिन्यगुरुत्वयोगै
प्राय समाना स्फटिकोद्भवानाम् ।
आनीलरक्तोत्पलचारुभास
सौगन्धिकाख्या मणयो भवन्ति ॥
ये मन्दरागा कुरुविन्दजेषु
स एव जात स्फटिकोद्भवेषु ।
निरर्च्चिषोऽन्तर्बहुलीभवन्ति
प्रभावन्तोऽपि न ततसमाना ॥
ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दका ।
पद्मरागा घनं रागं बिभ्राणा स्फुटार्च्चिष ॥
वर्णानुयायिनस्तेषामन्ध्रदेशे तथापरे ।
न जायन्ते तु ये केचित् मूल्यलेशमवाप्नुयु ॥
तथैव स्फटिकोत्थानां देशे तुम्बुरसञ्ज्ञके ।
सधर्म्माण प्रजायन्ते स्वल्पमूल्या हि ते स्मृता ॥"*

अथ जात्यानि ।
"माणिक्यस्य प्रवक्ष्यामि यथा जातिचतुष्टयम् ।
रक्तलक्षणवैश्याश्च शूद्रस्तासां यथाक्रमम् ॥
रक्तश्वेतो भवेद्विप्रक्षत्रियस्तथा पुनश्च ।
रक्तपीतो भवेद्वैश्यो रक्तनीलस्तथान्त्यज ।
पद्मरागो भवेद्विप्र कुरुविन्दस्तु बाहुज ।
सौगन्धिको भवेद्वैश्यो मांसखण्डस्तथा पर ।
शोणपद्मसमाकार खदिराङ्गारसन्निभ ।
पद्मरागो द्विज प्रोक्तश्छायाभेदात् सर्व्वदा ॥
गुञ्जासिन्दूरबन्धूकनागरङ्गसमप्रभ ।
दाडिमीकुसुमाभास कुरुविन्दस्तु बाहुज ॥
हिङ्गुलाभशोकपुष्पाभमीषत्पीतलोहितम् ।
जवालाक्षारसप्रायं वैश्यं सौगन्धिकं विदु ॥
आरक्तं कान्तिहीनञ्च निष्प्रभञ्च विशेषत ।
मांसखण्डसमाभासो ह्यन्त्यज पापनाशन ॥"
मांसखण्डस्तु नीलगन्धे सञ्ज्ञा ॥ * ॥
अथ दोषा ।
"माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषा मुनीश्वरै ।
द्विच्छायश्च द्विरूपश्च सभेद ककरस्तथा ॥
अशोभन कोकिलश्च जलं धूम्राभिधश्च वै ।
गुणाश्चत्वार आख्याताश्छाया षोडश कीर्त्तिता ॥
छायास्तु पूर्व्वोक्ता एव ।
"छायाद्वितयसम्बन्धाद्द्विच्छायं बन्धुनाशनम् ।
द्विरूपं द्विपदन्तेन माणिक्येन पराभव ॥
सभेदो भिन्नमित्युक्त शस्त्रघातविधायक ।
कर्क्करं कर्क्करायुक्तं पशुबन्धुविनाशकृत ॥
दुग्धेनेव समालिप्तमघनीपुटमुच्यते ।
अशोभनं समुद्दिष्टं माणिक्यं बहुदु खकृत ॥
मधुबिन्दुसमच्छायं कोकिलं परिकीर्त्तितम् ।
आयुर्लक्ष्मीयशो हन्ति सदोषं तन्न धारयेत ॥
रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवादकृत ।
धूम्रं धूमसमाकारं वैद्युतं भयमावहेत ॥
तथा —
"शोभाद्वितयपन्तो ये मणय क्षतिकारका ।
उभयन्तु पदं येषां तेन च स्यात् पराभव ॥
भिन्नेन युद्धे क्षतुः स्यात् ककरस्वननाशकृत ।
दुग्धेनेव समालिप्त पुटके यस्तु सम्भवेत ॥
दु खमत स समाख्यातो न शुभे द्रव्यनाशक ।
मधुबिन्दुसमा शोभा कोकिलानां प्रकीर्त्तिता ॥
तेषाञ्च बहुभेदा स्युर्न ते धार्य्या कदाचन
अथ गुणा ।
"गुरुत्वं स्निग्धता चैव वैमल्यमतिरक्तता ॥"
तथा च ।
"वर्णाधिक्यं गुरुत्वञ्च स्निग्धता समतास्वच्छता ।
अर्च्चिष्मत्ता महत्ता च मणीनां गुणसंग्रह ॥"*॥
फलम् ।
"ये कर्क्कराच्छिन्नमलोपदिग्धा
प्रभाविमुक्ता परुषा विवर्णा ।
न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति
समासतो जातिगुणै समस्तै ॥
दोषोपसृष्टं मणिमप्रबोधाद्
बिभर्त्ति य कञ्चन कश्चिदेकम् ।

तं बन्धुदं खाय सबन्धुवित्तं
नाशादयो दोषगणा भजन्ते ॥
सपत्नमध्येऽपि कृताधिवासं
प्रमादवृत्तावपि वर्त्तमानम् ।
न पद्मरागस्य महागुणस्य
भर्त्तारमापत् समुपैति काचित् ॥
दोषोपसर्गप्रभवाश्च ये ते
नोपद्रवास्तं समभिद्रवन्ति ।
गुणैः समस्तैः सकलैरुपेतं
यः पद्मरागं प्रयतो बिभर्त्ति ॥” * ॥

अस्य परीक्षा यथा,—
“बालार्ककरसंस्पृष्टः यः शिखा-लोहितां वमेत् ।
रञ्जयेदाश्रमं वापि स महागुण उच्यते ॥
दुग्धे शतगुणे क्षिप्तो रञ्जयेदयः समन्ततः ।
वमेच्छिखां लोहितां वा पद्मरागः स उत्तमः ॥
अन्धकारे महाघोरे यो न्यस्तः सन् महामणिः ।
प्रकाशयति सूर्य्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥
पद्मकोषे तु यो न्यस्तो विकाशयति तत्क्षणात् ।
पद्मरागवरो ह्येष देवानामपि दुर्लभः ॥
सर्व्वारिष्टप्रशमनाः सर्व्वसम्पत्तिदायकाः ।
चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ॥
यो मणिर्दृश्यते दूराज्ज्वलदग्निसमच्छविः ।
वंशकान्तिः स विज्ञेयः सर्व्वसम्पत्तिकारकः ॥
पञ्च सप्त नव विंशति रागाः
क्षिप्र एव सकलं खलु वर्ण्णे ।
वर्ण्णयेन्नमति वा करजालं
सूत्तरोत्तरमहागुणिनस्ते ॥
नीलं रसं दुग्धरसं जलं वा
ये रञ्जयन्ति द्विशतप्रमाणम् ।
ते ते यथापूर्व्वमतिप्रशस्ताः
सौभाग्यसम्पत्तिविधानदायकाः ॥” * ॥

परिमाणम् ।
“गुञ्जाफलप्रमाणस्तु दशसप्तत्रिगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुलयति यथापूर्व्वं महागुणः ॥
क्रोष्टुकोलफलाकारो द्वादशाष्टात्रिगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुलयति यथापूर्व्वं महागुणः ॥
वदरीफलतुल्यो यः स्वरदिक्समामाषकः ।
तथा धात्रीफलत्रिंशद्विंशतिद्वादशमाषकः ॥
तथाम्रफलतुल्यो यो वह्निपञ्चैकमाषकः ।
ताम्बूलफलमानो यश्चतुस्त्रिद्विकतोलकः ॥
बिम्बीफलसमाकारो वसुषड्दशतोलकः ।
अतः परं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते ।
यदि लभ्येत पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
केचिच्चाद्यतराः सन्ति जातीनां प्रतिरूपकाः ।
विजातयः प्रयत्नेन विद्वांस्तानुपलक्षयेत् ॥
कलसपुरोद्भवसिंहलतुम्बुरुदेशोत्थमुक्तमालीयाः ।
श्रीपर्णिकाश्च सदृशा विजातयः पद्मरागाणाम् ॥
सुधोपसर्गात् कलशाभिधान-
मातान्नभावादपि तुम्बुरूत्थम् ।
कार्ष्णात्तथा सिंहलदेशजातं
मुक्ताभिधानं नभसः स्वभावात् ।
श्रीपर्णकं दीप्तिनिराकृतित्वात्
द्विजातिलिङ्गाश्रय एष भेदः ॥”

तथा च ।
“स्नेहप्रदेहो मृदुता लघुत्वं
विजातिलिङ्गं खलु सार्व्वजन्यम् ।
यः श्यामिकां पुष्यति पद्मरागो
यो वा तुषाणामिव चूर्णमध्ये ॥
स्नेहप्रदिग्धो न च यो विभाति
यो वा प्रमृष्टः प्रजहाति दीप्तिम् ।
आक्रान्तमूर्द्धा च तथाङ्गुलिभ्यां
यः कालिकां पार्श्वगतां बिभर्त्ति ॥
सम्प्राप्य चोतच्चोपपथानुवृत्तिं
बिभर्त्ति यः सर्व्वगुणानतीव ।
तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजाते-
र्यो वा गुरुत्वेन भवेन्न तुल्यः ॥
प्राप्यापि रत्नाकरजां स्वजातिं
सन्देहरत्वेन गुणेन विद्वान् ॥
अप्रत्ययश्चेति सन्देहे शिलायां परिघर्षयेत् ।
घृष्टो योऽत्यन्तशोभावान् गरिमाणं न मुञ्चति ।
स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चान्ये विजातयः ॥
स्वजातकं समुत्थेन विलिखेद्वा परस्परम् ।
वज्रं वा कुरुविन्दं वा विमुच्यान्योन्यकेनचित् ।
न शक्यं लेखनं कर्त्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः ॥
जातस्य सर्व्वेऽपि मणेर्न जातु
विजातयः कान्तिसमानवर्णाः ।
तथापि नानाकरणार्थमेव
भेदप्रकारः परमं प्रदिष्टः ॥
गुणोपपन्नेन सहावबद्धो
मणिस्तु धार्य्यो विगुणेन जात्यः ।
न कौस्तुभेनापि सहावबद्धं
विद्वान् विजातिं बिभृयात् कदाचित् ॥
चण्डाल एकोऽपि यथा द्विजातीन्
समेत्य भूरीनपहन्त्ययत्नात् ।
तथा मणीन् भूरिगुणोपपन्नान्
शक्नोति विद्रावयितुं विजातः ॥” * ॥

अथ मूल्यम् ।
बालार्काभिमुखं कृत्वा दर्पणे धारयेन्मणिम् ।
तत्र कान्तिविभागेन छायाभागं विनिर्द्दिशेत् ॥
वज्रस्य यत्तण्डुलसङ्ख्ययोक्तं
मूल्यं समुत्थापितगौरवस्य ।
तत्पद्मरागस्य गुणान्वितस्य
स्यान्माषकाख्या तुलितस्य मूल्यम् ॥
यन्मूल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्त्तितम् ।
तावन्मूल्यं तथाशुद्धे कुरुविन्दे विधीयते ॥
सगुणे कुरुविन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्त्तितम् ।
तावन्मूल्यचतुर्थांशहीनं स्यात् सुगन्धिके ॥
यावन्मूल्यं समाख्यातं वैश्यवर्णे च सूरिभिः ।
तावन्मूल्यचतुर्थांशः क्षीयते शूद्रजन्मनि ॥
पद्मरागः पण्यं ग्रस्तु धत्ते लाक्षारसप्रभः ।
कार्षापणसहस्राणि त्रिंशन्मूल्यं लभेत सः ॥
इन्द्रगोपकसङ्काशं कर्षत्रयधृतो मणिः ।
द्वाविंशति सहस्राणां तस्य मूल्यं विनिर्द्दिशेत् ॥
एकोनो दृश्यते यस्तु जवाकुसुमसन्निभः ।
काषापणसहस्राणि तस्य मूल्यं चतुर्द्दश ॥
बालादित्यद्युतिनिभः कर्षं यस्तु प्रतुल्यते ।
कार्षापणशतानान्तु मूल्यं सद्भिः प्रकीर्त्तितम् ॥
यस्तु दाडिमपुष्पाभः कर्षार्द्धेन तु सम्मितः ।
काषापणशतानान्तु विंशति मूल्यमादिशेत् ॥
चत्वारो माषका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
मूल्यं तस्य विधातव्यं सूरिभिः शतपञ्चकम् ॥
द्विमाषको यस्तु गुणैः सर्व्वैरेव समन्वितः ।
तस्य मूल्यं विधातव्यं द्विशतं तत्त्ववेदिभिः ॥
माषकैकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
शतैकसम्मितं वाच्यं मूल्यं रत्नविचक्षणैः ॥
अतोऽन्यूनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।
स्वगुणद्विगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् ॥
कार्षापणः समाख्यातः पुराणद्वयसम्मितः ।
अन्ये कुसुम्भपानीयमञ्जिष्ठोदकसन्निभाः ॥
काषाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते ।
तेषां दोषान् गुणान् वापि पद्मरागवदादिशेत् ॥
मूल्यमल्पन्तु विज्ञेयं धारणेऽल्पफलं तथा ।
ब्रह्मक्षत्त्रियवैश्याख्याश्चतुर्धा ये प्रकीर्त्तिताः ॥
चतुर्व्विधैर्नृपतिभिर्धार्य्याः सम्पत्तिहेतवे ।
अतोऽन्यथा कृतः कुर्य्याद्रोगशोकभयक्षयम् ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ पद्मरागपरीक्षा ॥

पद्मलाञ्छनः, पुं, (पद्मवत् लाञ्छनं पद्माकारलक्षणं चिह्नमितिशेषः यस्य ।) ब्रह्मा । सूर्य्यः । कुवेरः । राजा । इति मेदिनी ॥ (बुद्धविशेषः । इति शब्दचिन्तामणिः ॥)

पद्मलाञ्छना, स्त्री, (पद्मं लाञ्छनं यस्याः ।) तारा । लक्ष्मीः । सरस्वती । इति मेदिनी ॥

पद्मवर्णक, क्ली, (पद्मस्येव वर्णोऽस्य । कप् ।) पुष्करमूलम् । इति जटाधरः ॥ पद्मतुल्यवर्णयुक्ते त्रि ॥

पद्मवासा स्त्री, (पद्मे वासो यस्याः ।) लक्ष्मीः) इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मवीज, क्लीं, (पद्मस्य वीजम् ।) कमलवीजम् । तत्पर्य्यायः । पद्माक्षम् २ गालोड्यम् ३ कन्दली ४ भेड्डा ५ क्रौञ्चादनी ६ क्रौञ्चा ७ श्यामा ८ पद्मकर्कटी ९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । पित्तच्छर्द्दिदाहास्रशोषनाशित्वम् । पाचनत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
“पद्मवीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु ।
विष्टम्भि वृष्यं रूक्षञ्च गर्भसंस्थापकं परम् ॥
कफवातकरं बल्यं ग्राहि पित्तास्रदाहनुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(पद्मवीजमालाजपेनाशु साधकः सिद्धिमाप्नुयात् । इति तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धिः ॥ तदुक्तं यथा,—
“भक्त्या यो जपते नित्यं पद्मवीजैः सुदेशिकः ।
अचिराल्लभते सिद्धिं सत्यं सत्यं न संशयः ॥”

पद्मवीजाभ, क्ली, (पद्मवीजस्य आभा इव आभा यस्य । पद्मवीजवत् आभातीति वा । आ + भा + कः ।) मखान्नम् । इति राजनिर्घण्टः । माखाना इति भाषा ॥

पद्मा स्त्री, (पद्मं वासस्थानत्वेनास्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इति अच् टाप् च ।) लक्ष्मीः । (यथा, रघुः । ४ । ५ ।

छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥")

लवङ्गम् । पद्मचारिणी । इत्यमरः ॥ (पद्यते इति । "अर्त्तिस्तुस्विति ।" उणां । १ । १४ । इति मन् टाप् च ।) पन्नगी । सा तु मनसा । फञ्जिका । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ बृत्ताङ्कमाता । इति हेमचन्द्रः ॥ कुसुम्भपुष्पम् । इति रत्नमाला ॥ बृहद्रथराजकन्या कल्किदेवेन विवाहिता । यथा कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥

"हरेरागमनं श्रुत्वा सहर्षोऽभूद्वृहद्रथः ।
पुरोधसा ब्राह्मणैश्च पात्रैर्मित्रैः सुमङ्गलैः ॥
वाद्यतालवगीतैश्च पूजायोजनपाणिभिः ।
जगामानयितुं कल्किं सार्द्धं निजजनैः प्रभुः ॥
ततो जलाशयाभ्यासं गत्वा विष्णुयशः सुतम् ।
मणिवेदिकमासीनं भुवनैकपतिं पतिम् ॥
ददर्श पुरतो राजा रूपशीलगुणाकरम् ।
साश्रुः सपुलकः शीघ्रं हृष्टः साधु तमर्च्चयत् ॥
ज्ञानागोचरमेतन्मे तवागमनमीश्वर ! ।
यथा मा धातृपुत्रस्य यदुनाथेन कानने ॥
इत्युक्त्वा तं पूजयित्वा समानीय निजाश्रमे ।
हर्म्यप्रासादसम्बाधे स्थापयित्वा ददौ सुताम् ॥
पद्मां पद्मविशालाक्षीं पद्मनेत्राय पद्मिनीम् ।
पद्मजादेशितां पद्मां भायादादयथा श्रियम् ॥
कल्किर्लब्ध्वा प्रियां भार्य्यां सिंहले साधु सत्कृतः ।
समुवास विशेषज्ञः समीक्ष्य द्वीपसुत्तमम् ॥"

पद्माकरः, पुं, (पद्मस्य आकरः ।) पद्मजनक-जलाशयः । तत्पर्य्यायः । तडागः २ कासारः ३ सरसी ४ सरः ५ । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ सरोजिनी ६ । इति जटाधरः ॥ सरोवरः ७ तडाकः ८ तटाकः ९ सरसम् १० सरम् ११ सरकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्म सदैवागाधे महाजलाशये सपद्मे योग्यतया निव्यञ्जे च । पश्चैव सरोमात्रे । इति पञ्जिका-कौमुद्यादयोऽपि । पद्माकरादिद्वयं सपद्मा-गाधजलाशये । कासारादित्रयं कृत्रिमपद्मा-करे । इति स्वाम्यादयः । पद्माकरादिद्वयं पद्म-युक्तजलाशयमात्रे । कासारादित्रयं सरोवर-मात्रे । इत्यन्ये । पद्मानामाकर उत्पत्तिस्थानं पद्माकरः क्वचित् पद्मशून्योऽपि योग्यतयेति सुभूतिः । इति भरतः ॥

पद्माक्षं, क्ली, (पद्मस्य अक्षीव । समासे षच् ।) पद्मबीजम् । इति हारावली ॥ (पद्मे इव पद्मयु-गलवत् अक्षिणी यस्य ।) पद्मतुल्याक्षि त्रि ॥

पद्माटः, पुं, (पद्मं पद्मसादृश्यं अटति गच्छति प्राप्नोतीति अट गतौ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) चक्रमर्द्दः । इत्यमरः । २ । ४ । १४७ ॥

पद्मालया, स्त्री, (पद्ममेव आलयो वासस्थानं यस्याः ।) लक्ष्मीः । लवङ्गम् । इत्यमरः ॥ (लक्ष्मी-स्वरूपत्वात् गङ्गापि । यथा, काशीखण्डे गङ्गा-सहस्रनामकीर्त्तने । २९ । १५ ।

"पद्मालया पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥")

पद्मावती स्त्री, (पद्म + अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वत्वम् । सञ्ज्ञायां दीर्घः ।) मनसादेवी । नदीविशेषः । पद्मा इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मचारिणी । इति जटाधरः ॥ जयदेवपत्नी । यथा,—

"जयति पद्मावतीरमणजयदेव-
कविभारतीभणितमतिशातम् ।"
इति गीतगोविन्दे ॥

पद्मावतीप्रियः, पुं, (पद्मावत्याः प्रियः स्वामी ।) जरत्कारुमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥ जय-देवश्च ॥

पद्मासनं क्ली, (पद्ममिव पद्माकारेण बद्धमित्यर्थः । आसनम् ।) योगासनविशेषः । यथा—

"वामोरूपरि दक्षिणं नियमतः संस्थाप्य वामं तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां धृतम् ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये-
देतद्व्याधिविकारनाशनकरं पद्मासनं प्रोच्यते ॥"

अन्यत्रापि ।

"वामोरूपरि दक्षिणं हि चरणं संस्थाप्य वामं तथा-
प्यन्योरूपरि तस्य बन्धनविधौ धृत्वा कराभ्यां दृढम् ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये-
देतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते ॥"
इति गोरक्षसंहिता ॥

(मत्स्येन्द्रनाथाभिमतं पद्मासनं यथा, हठयोग-दीपिकायाम् । १ । ४४ ४७ ।

"वामोरूपरि दक्षिणञ्च चरणं संस्थाप्य वामं तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढ़ं ।
अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्र-
मालोकयेदेतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां
पद्मासनं प्रोच्यते ॥
उत्तानौ चरणौ कृत्वा ऊरुसंस्थौ प्रयत्नतः ।
ऊरुमध्ये तथोत्तानौ पाणी कृत्वा ततो दृशौ ॥
नासाग्रे विन्यसेद्राजदन्तमूले तु जिह्वया ।
उत्तम्भ्य चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः ॥
इदं पद्मासनं प्रोक्तं सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।
दुर्लभं येन केनापि धीमता लभ्यते भुवि ॥")

पूजार्थं धातुमयपद्माकारासनञ्च ।

(रतिविषयकपद्मासनम् यथा, रतिमञ्जर्य्याम् ४

"पद्मासनो नागपादो लतावेष्टोऽर्द्धसंपुट ॥"

तल्लक्षणं यथा, तत्रैव ४२ ।

"हस्ताभ्याञ्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि ।
रमेद्गाढ़ं समाकृष्य बन्धोऽयं पद्मसञ्ज्ञक ॥")

पद्मासनः, पुं, (पद्मं विष्णुनाभिकमलं आसनं यस्य ।) ब्रह्मा । कमलासनः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पद्माह्वा स्त्री, (पद्मस्य आह्वा आख्या यस्याः ।) पद्मचारिणी । इति राजनिर्घण्टः ।

पद्मिनी स्त्री, (पद्मानि सन्त्यस्याम् । पुष्करा-दित्वादिनिः ।) पद्मयुक्तदेशः । पद्मसमूहः । पद्मलता । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । नलिनी २ विसिनी ३ । इत्यमरः । १ । १० । ३९ ॥ मृणालिनी ४ कमलिनी ५ पुटकिनी ६ पङ्क-जिनी ७ सरोजिनी ८ । इति माधवः ॥ नालिकिनी ९ नालीकिनी १० अरविन्दिनी ११ । इति कोषान्तरम् ॥ अम्भोजिनी १२ पुष्क-रिणी १३ जम्बालिनी १४ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ अब्जिनी १५ । तस्या लक्षणं यथा,—

"कमलनालदलोत्फुल्लफलैः समुदिता पुनः ।
पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्विसिन्यादिश्च सा स्मृता ॥"

तस्या गुणाः ।

"पद्मिनी मधुरा तिक्ता कषाया शिशिरा परा ।
पित्तक्रिमिशोषवान्तिभ्रान्तिसन्तापदोषहृत् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

(पद्म पद्मगन्धोऽस्त्यस्याः पद्मस्य गन्ध इव गन्धो विद्यते शरीरे यस्या इति तात्पर्य्यार्थः अत्र तु पद्म गन्धयोस्तादात्म्यमङ्गीकृत्यैव समासः कल्पितः ।) चतुर्व्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । तस्या लक्षणं यथा,—

"भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा
अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशाङ्गी ।
मृदुवचनसुशीला नृत्यगीतानुरक्ता
सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥"
इति रतिमञ्जरी । ४ ॥ * ॥

(अस्या रतिप्रकारः यदुक्तं तत्रैव । २८ ।

"कुर्च्चं करेण संमर्द्य पीड़येदधरं दृढ़म् ।
रमणं पद्मबन्धेन पद्मिनीरतिमादिशेत् ॥")

सरोवरम् । पद्मम् । इति विश्वः ॥ (यथा कुमारे । ३ । ७६ ।

"सुरगज इव बिभ्रत् पद्मिनीं दन्तलग्नां
प्रतिपथगतिरासीद्वेगदीर्घीकृताङ्गः ॥")

मृणालम् । इति शब्दमाला ॥ हस्तिनी । इति धरणिः ॥

पद्मिनीकण्टकः, पुं, (पद्मिनीकण्टक इव आकृति-र्विद्यतेऽस्य ।) क्षुद्ररोगविशेषः । पद्मकाटा इति भाषा । तल्लक्षणं यथा—

"कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमत्पाण्डुमण्डलम् ।
पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥"

आचितं व्याप्तम् । पद्मिनीकण्टकप्रख्यैः पद्मिनी-नालकण्टकसदृशैः । तदाख्यं पद्मिनीकण्टक-नामकम् ॥ * ॥

तच्चिकित्सा यथा,—

"पद्मिनीकण्टके रोगे हरेद्वेमिम्बवारिणा ।
तेनैव सिद्धं सक्षौद्रं सर्पिः पातुं प्रदापयेत् ॥
निम्बारग्वधकल्केन सञ्छ्रद्धर्भनं हितम् ।
चतुर्गुणेन निम्बोत्थपञ्चाङ्गेन गोघृतम् ॥
पचेत्तत्र निम्बस्य शतमात्रस्य पञ्चकैः ।
काककेर्भूय पचेत् सिद्धं तत् पिबेत् पञ्चकमितम् ॥

पद्मिनीकण्टकाद्रोगान्मुक्तो भवति नान्यथा ॥"
इति निम्बादिष्टतम् । इति भावप्रकाश ॥

पद्मिनीकान्त, पु (पद्मिन्या कान्त । पद्मपुष्प-प्रकाशकत्वादस्य तथात्वम् ।) सूर्य्य । इति जटाधर ॥

पद्मिनीवल्लभ, पु (पद्मिन्या नलिन्या वल्लभ प्रिय । पद्मिनी वल्लभाऽस्येति वा ।) सूर्य्य । इति शब्दरत्नावली ॥

पद्मी, [न्] पु (पद्म बिन्दुजालकमस्त्यस्य । पद्म + इनि ।) हस्ती । इत्यमर । २ । ८ । ३५ ॥ (यथा महाभारते । १२ । २६ । ६६ ।
"सर्व्वा रथगता कन्या रथा सर्व्वे चतुर्युज ।
शत शत रथे नागा पद्मिनो हेममालिन ॥"
नाभिकमले हस्ते वा पद्ममस्यास्तीति । विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५ ।
"अनुकूल शतावर्त्त पद्मी पद्मनिभेक्षण ।
पद्मनाभोऽरविन्दाक्ष पद्मगर्भ शरीरभृत ॥"

पद्मेशय पु, (पद्मे शेते इति । शी ङ ल शयने + "अधिकरणे शेते ।" ३ । २ । १५ । इति अच । "शयवासवासिष्विति ।" ६ । ३ । १८ । इत्यलुक ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र ॥

पद्मोत्तर, पुं, (पद्मादुत्तर वर्णत श्रेष्ठ ।) कुसुम्भ । इति राजनिघण्ट ॥

पद्मोत्तरात्मज, पु, (पद्मोत्तरस्य आत्मज पुत्त्र ।) जिनचक्रवर्त्तिविशेष । इति हेमचन्द्र ॥

पद्मोद्भव, पुं, (पद्म उद्भव उत्पत्तिस्थान यद्वा पद्मे पद्माद्वा उद्भवो यस्य ।) ब्रह्मा । अजयोनिरित्यमरदर्शनात ॥ (यथा, महाभारते । १३।६।४ ।
"तत पद्मोद्भवो राजन् । देवदेव पितामह ।
उवाच मधुर वाक्यमर्थवद्धेतुभूषितम् ॥")

पद्मोद्भवा, स्त्री, (पद्मे पद्माद्वा उद्भवो यस्या ।) मनसा देवी । यथास्या पौराणिकध्यानम् ।
"कान्त्या काञ्चनसन्निभां सुवदनां पद्मासनां शोभनां
नागेन्द्रे कृतशेखरां विषहरीं पद्मोद्भवां जाङ्गलीम् ॥"

पद्य क्ली, (पद चरणमर्हतीति । पद + यत ।) कविकृति । श्लोक । इत्यमर । ३ । ५ । २१ ॥ तस्य लक्षण यथा छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"पद्य चतुष्पदी तच्च वृत्त जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसङ्ख्यात जातिर्मात्राकृता भवेत ॥"
(तत्तु अन्वयगतिवशात मुक्तकयुग्मकसन्दानितककलापककुलकभेदात पञ्चविधम । यदुक्त साहित्यदर्पणे । ६ । ২৮৭ ।
"छन्दोबद्धपद पद्य तेनैकेन च मुक्तकम् ।
द्वाभ्यान्तु युग्मक सन्दानितक त्रिभिरिष्यते ॥
कलापक चतुर्भिश्च पञ्चभि कुलकं मतम् ॥"
"तदूर्द्धं कुलक स्मृतम् ।" इति क्वचित् पाठ ॥) श्लाघ्यम् । इति जटाधर ॥ ("पदमस्मिन् दृश्यम् ।" ४ । ४ । ८७ । इति यत् । नातिशुष्ककर्द्दम । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

पद्य पुं, (पद्भ्यां जात । पद + यत् ।) शूद्र । इति मेदिनी ॥ (यदुक्त यजुषि ।
"ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत बाहू राजन्य कृत ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्य पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥")

पद्या, स्त्री, (पादाय हिता । शरीरावयवात यत । "पद्यत्यतदर्थे ।" ६ । ३ । ५२ । इति पद्भाव ।) सुति । इति विश्व ॥ पन्था । इत्यमर । २ । १ । १५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।२।३१।२।
"यदाशव पद्याभिस्तित्रतो रज पृथिव्या सानौ जङ्घनन्त पाणिभि ॥" पादौ विध्यन्ति पद्या शर्करा । इति सिद्धान्तकौमुदी । "विध्यत्यधनुषा ।" ४ । ४ । ८३ । इति यत् । "पद्यत्यतदर्थे ।" ६।३।५२ । इति पदादेश ॥)

पद्र पु (पद्यतेऽस्मिन्निति । पद गतौ । "स्फायितञ्चीति ।" उणां । २ । १३ । इति रक ।) ग्राम । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ ग्रामपथ । इत्युणादिकोष ॥ भूलोक । देशभेद । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

पद्व पु, (पद्यते गम्यतेऽस्मिन्ननेन वा । पद गतौ "सर्व्वनिघृष्वरिष्वेति ।" उणा । १ । १५३ । इति निपातनात सिद्धम् ।) भूलोक । रथ । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥ पन्था । इत्युणादिकोष ॥

पद्वा, [न्] पु (पद्यते गम्यते यत्र । पद गतौ + "स्नामदिपदीति ।" उणा । ४ । ११२ । इति वनिप ।) पन्था । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

पन ङ ईडे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां-आत्म सक सेट ।) ईड स्तुति । पनायति पनायते विष्णु धीर । आयान्तत्वादुभयपदमिति वोपदेव । अरे तु आयस्याप्राप्तिपक्षे आत्मनेपदमेव । ङ, अपनिष्ट पेने पनिता पनिषीष्ट पनिष्यते अपनिष्यत । इति दुर्गादास ॥

पनस, पु (पनाय्यते स्तूयतेऽनेन देव मनुष्यादिर्वेति । यद्वा पनायति स्तौति सन्तोषयतीत्यर्थ देवमनुष्यादीन् इति । पन स्तुतौ + "अत्यविचमितमीति ।" उणां । ३ । ११७ । इति असच ।) फलवृक्षविशेष । काटाल इति भाषा ॥ (यथा भागवते । ८ । २ । १ ।
"चूतै प्रियालै पनसैराम्रैराम्रातकैरपि ॥")
तत्पर्य्याय । कण्टकिफल २ । इत्यमर । २।४।६१ ॥ महासर्ज्ज ३ फलिन ४ फलवृक्षक ५ स्थूल ६ कण्टफल ७ मूलफलद ८ अपुष्पफलद ९ पूतफल १० चम्पकोष ११ चम्पालु १२ कण्टकीफल १३ रसाल १४ मृदङ्गफल १५ पानस १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य फल गुणा । मधुरत्वम् । सुपिच्छिलत्वम् । गुरुत्वम् । हृद्यत्वम् । बलवीर्य्यवृद्धिदत्वम् । श्रमदाहविशोषनाशित्वम् । रुचिकारित्वम । ग्राहित्वम् । परमदुर्ज्जरत्वञ्च । तद्बीजगुणा । ईषतकषायत्वम । मधुरत्वम् । वातलत्वम् । गुरुत्वम् । रुच्यत्वम् । ततफलविकारत्वगदोषनाशित्वञ्च ।
"बालन्तु नीरस हृद्य मध्य पक्वन्तु दीपनम् ।
रुचिद लवणाभ्यक्त पनसस्य फलं स्मृतम् ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥
"पनस कण्टकिफल फणाशोऽतिबृहतफल ।
पनस शीतल पक्व स्निग्ध पित्तानिलापहम ॥
तर्पण बृंहण स्वादु मासल श्लेष्मल भृशम ।
बल्य शुक्रप्रद हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥
आमन्तदेव विष्टम्भि वातल तुवर गुरु ।
दाहकृन्मधुर बल्य कफमेदोविवर्द्धनम ॥
पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च ।
गुरूणि बद्धवर्चासि सृष्टमूत्राणि सवटेत ॥"
अन्यच्च ।
"मज्जा पनसजो वृष्यो वातपित्तकफापह ।
विशेषात पनस वर्ज्य गुल्मिभिर्मन्दवह्निभि ॥
अल पनसपाकाय फल कदलसम्भवम ॥"
इति भावप्रकाश ॥ * ॥
"कण्टाफल सुमधुर बृंहण स्निग्धशीतलम ।
दुर्ज्जर वातपित्तघ्न श्लेष्मशुक्रबलप्रदम ॥
तदेव सर्पिषा युक्त स्निग्ध हृद्य बलप्रदम ।
क्लिद्धिघ्न न च चक्षुष्य वृष्यञ्च वातपित्तनुत ॥
कण्टाफलमपक्वन्तु कषाय स्वादु वातलम ।
रक्तपित्तहर स्वादु ततफलास्थ्यपि तद्गुणम ॥"
इति राजवल्लभ ॥

पनसतालिका, स्त्री (पनस दीर्घत्वेन स्तुत्य यत्तालम । तद्वत फलमस्त्यस्या । ठन ।) कण्टकिफलम् । इति शब्दमाला ॥

पनसिका, स्त्री, (पनसवत कण्टकमयाकृतिर्विद्यते यस्या । पनस + ठन् ।) क्षुद्ररोगविशेष । स च कर्णमध्यजातव्रण । तल्लक्षण यथा,—
"कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडकामुग्रवेदनाम ।
स्थिरां पनसिका तान्तु विद्याद्वातकफोत्थिताम् ॥"
तच्चिकित्सा यथा —
"भिषक पनसिकां पूर्व्वं स्वेदयेदथ लेपयेत् ।
कल्केनैन शिलाकुष्ठनिशातालकदारुजे ॥
पक्वां विज्ञाय तां भित्त्वा व्रणवत समुपाचरेत ॥"
इति भावप्रकाश ॥

पन्था [इन्] पु पतन्ति यान्त्यनेन । (पत लृ गतौ + "पतस्थ च ।" उणां । ४ । १२ । इति इनि थश्चान्तादेश ।) रथ्या । रास्ता इति भाषा ॥ (यथा, मनु । ४ । ४५ ।
"न मूत्र पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥")
तत्पर्य्याय । अयनम् २ वर्त्म ३ मार्ग ४ अध्वा ५ पदवी ६ सृति ७ सरणि ८ पद्धति ९ पद्या १० वर्त्तनी ११ एकपदी १२ । इत्यमर । २।१।१५॥ पथ १३ पदवि १४ पदवी १५ सरणी १६ शरणि १७ पद्धती १८ वर्त्तनि १९ । इति भरत ॥ शरणी २० वाट २१ धर्म्मवर्त्तनम् २२ माथ २३ विवध २४ वीवध २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

तस्य लक्षणम् ।
"त्रिंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु ते कृत ।
विंशद्धनुर्ग्राममार्गं सीमामार्गो दशैव तु ॥
धनूंषि दश विस्तीर्ण श्रीमान् राजपथ कृत ।
नृवाजिरथनागानामसम्बाध सुसञ्चर ॥
धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिता ।

त्रिकराश्चोपरस्थास्तु द्विकराण्युपरन्तका ॥
पञ्चापथश्चतुष्पादत्रिपादस्य ग्रहान्तरम् ।
त्रतोपादस्त्वङ्गमान् प्राग्वश पादक स्मृत ॥
अवकर परीवार पादमात्र समन्तत ॥”
इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणाध्याय ॥ * ॥
चतुष्पथलक्षणादि यथा,—
“एकलिङ्गे श्मशाने वा शून्यागारे चतुष्पथे ।
तत्रस्थ साधयेद्योगी विद्या त्रिभुवनेश्वरीम ॥
चतुष्पथन्तु तत प्रोक्त त्रिकोणा यत्र वर्त्तते ॥”
इति नीलतन्त्रम ॥ * ॥
पथगमनगुणा
“अध्वा मेद कफस्थौल्यसौकुमार्य्यविनाशन ।
यत्तु चङ्क्रमण नातिदेहपीडाकर भवत ॥
तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियशोधनम ॥”
इति राजवल्लभ ॥ * ॥
ब्राह्मणादिभ्य पथावकाशो देयो यथा —
“पन्था देयो ब्राह्मणाय स्त्रियै राज्ञे ह्यचक्षुषे ।
वृद्धाय भारभुग्नाय रोगिणे दुर्ब्बलाय च ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्याय ॥ * ॥
गोपथदानफल यथा,—
“गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोलोके क्रीडते चिरम ।’
इति प्रतिष्ठातत्त्वे हयशीर्षपञ्चरात्रम ॥ * ॥
अस्याचाराद्यनुपचारो यथा —
“तर्कोऽप्रतिष्ठ श्रुतयो विभिन्ना
नैको मुनिर्यस्य मत प्रमाणम ।
धर्म्मस्य तत्त्व निहित गुहायां
महाजनो येन गत स पन्था ॥”
इति महाभारते । ३ । ३१२ । ११२ । धर्म्मवकप्रश्न युधिष्ठिरोत्तरम् ॥ * ॥ नरकविशेष । यत्राटाचते । इति मनौ ४ अध्याय ॥
पन्न, त्रि, (पद्यौ ङ गतौ +“गत्यर्थेति ।” ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्त ।) च्युतम । गलितम । इत्यमर । ३ । १ । १०४ ॥
पन्न पुं, (पन स्तुतौ +“कृवृजृ षिद्रुपनीति ।” उणां । ३ । १ । इति न स च नित ।) अधो गमनम । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥
पन्नग, पु, (पन्न अधोगमन पतित वा गच्छतीति । गम लृ गतौ +“सर्व्वत्र पन्नयोरुपसङ्ख्यानम ।” ३ । २ । ४८ । इत्यस्य वार्त्ति इति ड । पद्भ्यां न गच्छतीति वा विग्रह ।) सर्प । इत्यमर । १ । ८ । ८ ॥ (यथा विष्णुपुराणे । १ । १७ । ७ ।
“पानासक्त महात्मान हिरण्यकशिपु तदा ।
उपासाञ्चक्रिरे सर्व्वे सिद्धगन्धर्व्वपन्नगा ॥”)
ओषधीभेद । पद्मकाष्ठम । इति मेदिनी ॥
पन्नगकेशर, पुं, (पन्नगवत केशरो यस्य ।) नागकेशरपुष्पम । इति राजनिर्घण्ट ॥
पन्नगाशन, पुं, (पन्नग सर्पं अश्नातीति । अश भोजने + ल्यु । पन्नग अशनं भक्ष्यो यस्येति वा ।) गरुड । इत्यमर । १ । १ । ३१ ॥
पन्नगी स्त्री, (पन्नग + जातौ ङीष् ।) पन्नगपत्नी । (यथा, भागवत । ३ । १९ । १३ ।
“ता स आपतती वीक्ष्य भगवान समवस्थित ।
जग्राह लीलया प्राप्ता गरुत्मानिव पन्नगीम ॥”)
मनसा देवी । यथा, तिथितत्त्वे ।
“पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगी ॥”
सर्पिणीक्षुप । इति राजनिर्घण्ट ॥
पन्नद्धा, स्त्री, (पदि नद्धा बद्धा ।) चर्म्मपादुका । इति हेमचन्द्र ॥
पन्नद्धी स्त्री, (पदोश्चरणयोर्नद्धी ।) चर्म्मपादुका । इति त्रिकाण्डशेष ॥
पपि, पु, (पाति लोकम । पिबति वा । पा + “आदृगमहनजन किकिनौ लिट च ।” ३।२। १७१ । इति कि द्वित्वञ्च ।) चन्द्र । पानकर्त्तरि त्रि । इति सक्षिप्तसारव्याकरणम ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।६।२३।४। “पपि सोम ददिगा ॥”)
पपी पु (पाति लोकम् । पा रक्षणे + “पापो कित द्वे च ।” उणा । ३ । १५६ । इति ईक द्वित्वञ्च ।) सूर्य्य । चन्द्र । इत्युणादिकोष ॥
पपु, पु, (पाति रक्षतीति । “कुर्भ्रश्चेति ।” उणा । १ । २३ । इति चकारात अन्यतोऽपि कुद्वित्वञ्च ।) पालक । धात्र्यां स्त्री । इत्युणादिकोष ॥
पमरा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेष । सक्षुकी इति ख्याता । अस्यानुलेपनगुणा । परमालक्ष्मीरक्षोज्वरनाशित्वम । इति राजवल्लभ ॥
पम्पा, स्त्री, (पाति रक्षति महर्ष्यादीन स्वीय पवित्रसलिलदानादिभिरिति शेष । पा पालने + “खष्प-शिल्प-शष्प-वाष्प रूप-पम्पा तल्पा ।” उणा । ३ । २८ । इति निपातनात् ह्रस्वत्वे सुडागमत्वे च साधु ।) ओड्रदेशस्थनदीविशेष । इत्युणादिकोष ॥ (यथा रघु । १३ । ३ ।
“दूरावतीर्णा पिबतीव खेदा
दमूनि पम्पासलिलानि दृष्टि ॥”
इय हि ऋष्यमूकपर्व्वतसन्निकटस्था । इति रामायणम् ॥)
पम्ब, गतौ । (भ्वा-पर सक सेट ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपध । पम्बति । इति दुर्गादास ॥
पय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म सक सेट ।) ङ, पयते । इति दुर्गादास ॥
पय [स्] क्ली (पय्यते पीयते वा पय गतौ । पी ङ पाने वा + “सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणां । ४ । १८८ । इत्यसुन ।) जलम । (यथा रघु ।१।६७।
“पय पूर्व्व स्वनिश्वासै कवोष्णमुपभुज्यत ॥”)
दुग्धम । इति मेदिनी ॥ (यथा मनु । २।८२ ।
“कुर्य्यादहरह श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पयोमूलफलैर्व्वापि पितृभ्य प्रीतिमावहन् ॥”)
पय कन्दा, स्त्री, (पय कन्दे यस्या ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्ट ॥
पय फेनी, स्त्री, (पयो दुग्धमिव फेनमस्या । गौरादित्वात ङीष् ।) दुग्धफेनीक्षुप । इति राजनिर्घण्ट ॥
पयश्चय, पु, (पयसां चय समूह ।) जलसमूह । तत्पर्य्याय । पूर २ वेशा ३ । इति जटाधर ॥
पयस्य, त्रि, (पयसो विकारस्तत्र हित वा । पयस +“गोपयसोर्यत ।” ४ । ३ । १६० । इति यत ।) पयोविकार । घृतदध्यादि । इत्यमर । २ । ९ । ५१ ॥ पयोहितम । इति मेदिनी ॥
पयस्य, पु, (पय पिबतीति ।) विडाल । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पयस्या, स्त्री (पयस्य + टाप ।) दुग्धिका । क्षीरकाकोली । स्वर्णक्षीरी । इति मेदिनी ॥ अर्कपुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ कुटुम्बिनीक्षुप इति राजनिर्घण्ट ॥ आमिक्षा । इति हेमचन्द्र ॥
पयस्वल, पु (पयोऽस्त्यस्य । पयस + “अन्येभ्योऽपीति ।” वलच ।) छाग । इति राजनिर्घण्ट ॥
पयस्विनी स्त्री (पयो विद्यतेऽस्या । “अस्मायामेधास्रजो विनि ।” ५ । २ । १२१ । इति विनि ततो ङीप ।) नदी । (प्रशस्तजलवत्त्वात्तथा पुण्यसलिलत्वाद् गङ्गा । यथा, काशीखण्डे गङ्गासहस्रनामकीर्त्तने । २९ । १ ६ ।
“परापरफलप्राप्ति पावनी च पयस्विनी ॥”)
धेनु ।(यथा रघु, । २ । २१ ।
“प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीन्ता
सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ॥”)
रात्रि । इति मेदिनी ॥ काकोली । क्षीरकाकोली । दुग्धफेनी । क्षीरविदारी । छागी । इति राजनिर्घण्ट ॥ जीवन्ती इति भावप्रकाश ॥ (गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ९६ ।
“प्रज्ञावती मृता पौत्री पुत्रपूज्या पयस्विनी ॥”)
पयोगड, पु, (पयसो गड इव ।) घनोपल । द्वीप । इति शब्दमाला ॥
पयोघन, पु, (पयोभिघन सान्द्र ।) घनोपल । इति हारावली ॥
पयोजन्मा [न्] पु, (पयसो जलस्य जन्म यस्मात ।) मेघ । इति शब्दमाला ॥
पयोधर, पु, (धरतीति धर । पच अच । पयसो दुग्धस्य जलस्य वा धर ।) स्त्रीस्तन । (यथा, रघु । १४ । २२ ।
“पृथ्वानतापीतपयोधरासु
नेता च मन्नामिव कलिकासु ॥’)
मेघ । इत्यमर । २ । ३ । ७ ३ ॥ कासकार । नारिकेलम । कशेरु । इति मेदिनी ॥
पयोधा, [स्] पु, (पयो जल दधातीति । डु धाञ् धारणे + “पयसि च ।” उणां । ४ । २२९ । इति असि ।) समुद्र । जलधर । इत्युणादिकोष ॥
पयोधि, पु, (पयांसि धीयन्तेऽस्मिन् । डु धा ञ + “कर्म्मण्यधिकरणे च ।” ३ । ३ । ९३ । इति कि ।) समुद्र । इति राजनिर्घण्ट ॥
पयोधिक, क्ली, (पयोधौ समुद्रे कायति प्रकाशते इति । कै + क ।) समुद्रफेन । इति राजनिर्घण्ट ॥

पयोनिधि, पुं (पयांसि निधीयन्तेऽस्मिन्। धा धारणे + अधिकरणे कि।) समुद्रः। यथा,—
"न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ
हरशिरःस्थितिभूरपि विस्मृता।"
इति नैषधे। ४। ५॥ (पय इव शुक्लं सत्त्वगुणं निधीयतेऽत्र इति विग्रहे। शिवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ८७।
"लम्बनो लम्बितोष्ठश्च महामायः पयोनिधिः॥")

पयोरः पुं, (पयो जलं रातीति। रा + कः।) खदिरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पयोलता, स्त्री (पयः क्षीरं तेनाढ्या लता।) क्षीरविदारी। इति राजनिर्घण्टः॥

पयोव्रतं, क्ली, (पयोमात्रपानसाध्यो व्रतः।) पयोमात्रपानरूपव्रतविशेषः। यथा,—
"पुण्यां तिथिं समासाद्य युगमन्वन्तरादिकम्।
पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रमथापि वा॥"
इति मात्स्ये १५२ अध्यायः॥ * ॥
द्वादशाहसाध्यविष्णुव्रतविशेषः। यथा,—
कश्यप उवाच।
"एतन्मे भगवान् पृष्टः प्रजाकामस्य पद्मजः।
यदाह ते प्रवक्ष्यामि व्रतं केशवतोषणम्॥
फाल्गुनस्यामले पक्षे द्वादशाहं पयोव्रतम्।
अर्च्चयेदरविन्दाक्षं भक्त्या परमयान्वितः॥
सिनीवाल्यां मृदालिप्य स्नायात् क्रोडविदीर्णया।
यदि लभ्येत वै स्रोतस्येतन्मन्त्रमुदीरयेत्॥
त्वं देव्यादिवराहेण रसायाः स्थानमिच्छता।
उद्धृतासि नमस्तुभ्यं पाप्मानं मे प्रणाशय॥
निर्व्वर्त्तितात्मनियमो देवमर्च्चेत् समाहितः।
अर्च्चायां स्थण्डिले सूर्य्ये जले वह्नौ गुरावपि॥
नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महीयसे।
सर्व्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे॥
नमोऽव्यक्ताय सूक्ष्माय प्रधानपुरुषाय च।
चतुर्व्विंशद्गुणज्ञाय गुणसंख्यानहेतवे॥
नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्तवे।
सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः॥
नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च।
सर्व्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः॥
नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय जगदात्मने।
योगैश्वर्य्यशरीराय नमस्ते योगहेतवे॥
नमस्त आदिदेवाय साक्षिभूताय ते नमः।
नारायणाय ऋषये नराय हरये नमः॥
नमो मरकतश्यामवपुषेऽधिगतश्रिये।
केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे॥
त्वं सर्व्ववरदः पुंसां वरेण्य वरदर्षभ।
अतस्ते श्रेयसे धीराः पादरेणुमुपासते॥
अन्ववर्त्तन्त यं देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोः।
स्पृहयन्त इवामोदं भगवान्मे प्रसीदताम्॥
एतैर्मन्त्रैर्हृषीकेशमावाहनपुरस्कृतम्।
अर्च्चयेच्छ्रद्धया युक्तः पाद्योपस्पर्शनादिभिः॥
अर्च्चित्वा गन्धमाल्याद्यैः पयसा स्नापयेद्विभुम्।
वस्त्रोपवीताभरणपाद्योपस्पर्शनैस्ततः॥
गन्धधूपादिभिश्चार्च्चेद्द्वादशाक्षरविद्यया।
शृतं पयसि नैवेद्यं शाल्यन्नं विभवे सति॥
ससर्पिः सगुडं दत्त्वा जुहुयान्मूलविद्यया।
निवेदितं तद्भक्ताय दद्याद्भुञ्जीत वा स्वयम्॥
दत्त्वाचमनमर्च्चित्वा ताम्बूलञ्च निवेदयेत्।
जपेदष्टोत्तरशतं स्तुवीत स्तुतिभिः प्रभुम्॥
कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणमेद्दण्डवन्मुदा।
कृत्वा शिरसि तच्छेषं देवमुद्वासयेत्ततः॥
द्व्यवरान् भोजयेद्विप्रान् पायसेन यथोचितम्।
भुञ्जीत तैरनुज्ञातः शेषं सेष्टः सभाजितैः॥
ब्रह्मचार्य्यथ तद्रात्र्यां श्वोभूते प्रथमेऽहनि।
स्नातः शुचिर्यथोक्तेन विधिना सुसमाहितः॥
पयसा स्नापयित्वार्च्चेद्यावद्व्रतसमापनम्।
पयोभक्षो व्रतमिदं चरेद्विष्ण्वर्च्चनादृतः॥
पूर्व्ववज्जुहुयादग्निं ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत्।
एवन्त्वहरहः कुर्य्याद्द्वादशाहं पयोव्रतम्॥
हरेराराधनं होममर्हणं द्विजतर्पणम्।
प्रतिपद्दिनमारभ्य यावत् शुक्लत्रयोदशीम्॥
ब्रह्मचर्य्यमधःस्वप्नं स्नानं त्रिषवणञ्चरेत्।
वर्ज्जयेदसदालापं भोगानुच्चावचांस्तथा॥
अहिंस्रः सर्व्वभूतानां वासुदेवपरायणः।
त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पञ्चकैर्विभोः॥
कारयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना विधिकोविदैः।
पूजाञ्च महतीं कुर्य्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः॥
चरुं निरूप्य पयसि शिपिविष्टाय विष्णवे।
सूक्तेन तेन पुरुषं यजेत सुसमाहितः॥
नैवेद्यञ्चातिगुणवद्दद्यात् पुरुषतुष्टिदम्।
आचार्य्यं ज्ञानसम्पन्नं वस्त्राभरणधेनुभिः॥
तोषयेदृत्विजश्चैव तद्विद्ध्याराधनं हरेः।
भोजयेत्तान् गुणवता सदन्नेन शुचिस्मिते॥
अन्यांश्च ब्राह्मणान् शक्त्या ये च तत्र समागताः।
दक्षिणां गुरवे दद्यादृत्विग्भ्यश्च यथार्हतः॥
अन्नाद्येनाश्वपाकांश्च प्रीणयेत् समुपागतान्।
भुक्तवत्सु च सर्व्वेषु दीनान्धकृपणेषु च॥
विष्णोस्तत् प्रीणनं विद्वान् भुञ्जीत सह बन्धुभिः।
नृत्यवादित्रगीतैश्च स्तुतिभिः स्वस्तिवाचनैः॥
कारयेत्तत्कथाभिश्च पूजां भगवतोऽन्वहम्।
एतत् पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परम्॥
पितामहेनाभिहितं मया ते समुदाहृतम्।
त्वञ्चानेन महाभागे। सम्यक् चीर्णेन केशवम्॥
आत्मना शुद्धभावेन नियतात्मा भजाव्ययम्।
अयं वै सर्व्वयज्ञाख्यः सर्व्वव्रतमिति स्मृतम्॥
तपःसारमिदं भद्रे दानञ्चेश्वरतर्पणम्।
त एव नियमाः साक्षात्त एव च यमोत्तमाः॥
तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुष्यत्यधोक्षजः।
तस्मादेतद्व्रतं भद्रे प्रयता श्रद्धया चर॥
भगवान् परितुष्टस्ते वरानाशु विधास्यति॥"
इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १६ अध्यायः॥

पयोष्णीजाता, स्त्री, (पयोष्णी नाम्नी नदी जाता अस्याः। पृषोदरात् साधुः।) सरस्वती नदी। इति राजनिर्घण्टः॥

पयोष्णी, स्त्री, (पयः सलिलं उष्णं उष्णगुणं वा यस्याः।) नदीविशेषः। सा विन्ध्याचलदक्षिणे प्रसिद्धा। अस्या जलगुणाः।
"पयोष्णीसलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम्।
सर्व्वामयहरं सौख्यबलकान्तिप्रदं लघु॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

परं, क्ली, (पॄ + "ऋदोरप्।" ३। ३। ५७। इति अप्।) केवलम्। इति मेदिनी॥ मोक्षः। यथा। कैवल्यममृतं परम्। इति मुक्तिपर्य्याये रत्नावली॥ (ब्रह्म ब्रह्मा च। यदुक्तं श्रुतौ।
"द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव च॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। २।
"प्रभूतस्त्रिककुब्धाम पवित्रं मङ्गलं परम्॥"
ब्रह्मण आयुः। यथा, मार्कण्डेये। ४६। ४२।
"एवन्तु ब्रह्मणो वर्षमेकं वर्षशतन्तु तत्।
शतं हि तस्य वर्षाणां परमित्यभिधीयते।
पञ्चाशद्भिस्तथा वर्षैः परार्द्धमिति कीर्त्त्यते॥")

परम् [म्] व्य, नियोगः। क्षेपः। इति मेदिनी॥

परः, पुं (पॄ + अच्।) शत्रुः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः। ७। ६७।
"इतः परानर्भकहार्य्यशस्त्रान्
वैदर्भि। पश्यानुमता मयासि॥")
ब्रह्मण आयुः। यथा,—
"कालसंख्यां समासेन पूर्व्वार्द्धद्वयकल्पिताम्।
स एव स्यात् परः कालस्तदन्ते प्रतिसृज्यते॥
निजेन तस्य मानेन चायुर्व्वर्षशतं स्मृतम्।
तत् पराख्यं तदर्द्धञ्च परार्द्धमभिधीयते॥"
अपि च।
"त्रीणि कल्पशतानि स्युस्तथा षष्टिर्द्विजोत्तमाः।
ब्रह्मणः कथितं वर्षं पराख्यं तच्च तत् पदम्॥"
इति कौर्म्मे ५ अध्यायः॥
(शिवः। यथा, तत्रैव। १३। १७। ९७।
"कपिलः कपिशः शुक्ल आयुश्चैव परोऽपरः॥")

परः, त्रि, श्रेष्ठः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २५५।
"परमोहनाय मुक्तो निष्करुणो
तरुणि। तव कटाक्षोऽयम्।
विशिख इव कलितकर्णः
प्रविशति हृदयं न निःसरति॥",)
अरिः। दूरः। अन्यः। उत्तरः। इति मेदिनी॥ * ॥
न्यायमते द्रव्यगुणकर्म्मवृत्तिसत्ता। इयं व्यापकजातिः। यथा,—
"सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते॥
परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते।
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते॥
व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च॥"
इति भाषापरिच्छेदः। ८—९॥ * ॥
पराम्नादिभक्षणादेः श्रीनाशकत्वं यथा,—
"परान्नञ्च परस्वञ्च परशय्या परस्त्रियः।
परवेश्मनि वासश्च शक्रादपि हरेच्छ्रियम्॥"
इति गारुडपुराणम्॥ * ॥
श्रेष्ठवाचकपरशब्दप्रयोगः। यथा,—
"अन्नदातुः शतगुणोऽभीष्टदेवः परः स्मृतः।
गुरुस्तस्माच्छतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः॥"

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।
यः सर्व्वार्थं दर्शयति ततः परः कोऽपि बान्धवः ॥
गुरुदत्तेन मन्त्रेण तपसेष्टसुरं लभेत् ।
सर्व्वज्ञत्वं सर्व्वसिद्धिं ततः परः कोऽपि बान्धवः ॥
पितरं मातरं भार्य्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुष्णाति कापट्यात् स महापातकी शिव ।॥
नास्ति वेदात् परं शास्त्रं न हि कृष्णात् परः सुरः ।
नास्ति गङ्गासमं तीर्थं न पुष्पं तुलसीपरम् ॥
क्षमावती भूपरा न पुत्त्रान्नास्ति परः प्रियः ।
न च दैवात् परः शक्तो व्रतं नैकादशीं विना ॥
शालग्रामात् परो यन्त्रो न क्षेत्रं भारतात् परम् ।
परं पुण्यस्थलानाञ्च पुण्यं वृन्दावनं यथा ॥
मोक्षदानां यथा काशी वैष्णवानां यथा शिवः ।
न पार्व्वत्याः परा साध्वी न गणेशात् परो वशी ॥
न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चिद्गुरोः परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

परशत, त्रि, शतात् परम् । शताधिकसंख्या ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥

परश्व, [स्] व्य श्वो दिनात् परमहः परश्वः
परः सहस्रवत् पारस्करादित्वात् सुट् परश्वः
इति मधुः । सुट् नेच्छन्त्यन्ये परश्व इत्याहुः ।
अतिक्रान्ते पूर्व्वतरे दिने परश्वो जात इति
प्रयोगो गौणः तत्र परश्च तत् श्वश्चेति कर्म्म-
धारयः । इति भरतः ॥ श्वः परेऽह्नि । इत्य-
मरः । ३ । ४ । २२ ॥ परसुं । इति भाषा ॥

परसहस्र, त्रि सहस्रात् परम् । सहस्राधिक-
संख्या । इत्यमरटीका ॥

परकीय, त्रि, (परस्येदम् । “गहादिभ्यश्च ।” ४ ।
२ । १३८ । इति छः । “कुगजनस्य परस्य च ।”
इति कुक ।) परसम्बन्धि । (यथा मनुः ।४।२०१।
“परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ॥”)

परकीया, स्त्री, (परकीय+टाप् ।) नायिका-
भेदः । अस्या लक्षणं यथा । अप्रकटपर-
पुरुषानुरागा । सा च द्विविधा । परोढा १
कन्यका च २ । कन्यायाः पित्राद्यधीनतया
परकीयत्वम् । अस्याः गुप्तैव सकला चेष्टा ॥*॥
परोढा यथा —
“अयं रेवाकुञ्जः कुसुमशरसेवासमुचितः
समीरोऽयं वेलादरविलसदेलापरिमलः ।
इयं प्रावृड्धन्या नवजलदविन्यासचतुरा
पराधीनं चेतः सखि । किमपि कर्त्तुं ग्लायते ॥”*
गुप्ताविदग्धालक्षिताकुलटानुशयानामुदिताप्रभृ-
तीनां परकीयायां एवान्तर्भावः । गुप्ता
त्रिविधा । वृत्तसुरतगोपना १ वर्त्तिष्यमाण-
सुरतगोपना २ वर्त्तमानसुरतगोपना च ३ ।
त्रिविधा यथा,—
“श्वश्रूः कुप्यतु निन्दतु सुहृदो निन्दन्तु वा यातरः
तस्मिन् किन्तु न मन्दिरे सखि । पुनः स्थाणो
विधेयो मया ।
आभीराक्रमणाय कोणकुहराद्गृत्फालमालम्बती
मार्ज्जारी नखरैः खरैः क्षतवती कां कां न मे
दुर्द्दशाम् ॥” * ॥

विदग्धा द्विविधा । वाग्विदग्धा १ क्रियाविदग्धा
चेति २ । प्रथमा —
“निबिडतमतमालमल्लिवल्ली
विचकिलराजिविराजितोपकण्ठे ।
पथिकसमुचितस्तवाद्यतीव्रे
सवितरि तत्र सरित्तटे निवासः ॥”
द्वितीया यथा,—
“शाखाय भवननाथे वदरीमपनेतुमादिशति ।
हेमन्ते हरिणाक्षी पयसि कुठारं विनिक्षि-
पति ॥” * ॥
लक्षिता यथा —
“यद्भूतं तद्भूतं यद्भूयात्तदपि वा भूयात् ।
यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तव गोपनायासः ॥”*
कुलटा यथा,—
“एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्षन्ति
नाम्भोधराः
शैलाः शाद्वलमुद्वमन्ति न ददत्यर्थान् पुनर्नाय-
कान् ।
त्रैलोक्ये तरवः फलानि सुवते नैवारभन्ते जनान्
धातः । कातरमालपामि कुलटाहेतोस्त्वया किं
कृतम् ॥”
अपि च ।
“पृथ्वी तावत्त्रिकोणा विपुलनदनदीग्रामवद्ध
तदर्द्धं
तस्यामेवास्ति शैलो विपिनमपि तथा चैत्र-
कासारकूपाः ।
लोकानामङ्गनारी शिशुरपि जरसः कोऽपि
रोगी विवेकी
मिथ्यावादी ममायं मुखरमुखवरः पुंश्चली
पुंश्चलीति ॥” * ॥
अनुशयाना त्रिविधा ।
वर्त्तमानस्थानविघट्टनेन भाविस्थानाभावशङ्कया
स्वानधिष्ठितसङ्केतस्थले भर्त्तुर्गमनानुमानेन प्रत्येकं
उदाहरणानि ।
“समुपागतवति चैत्रे निपतति पर्णे लवङ्गलति-
कायाः ।
सुदृशः कपोलपाली शिव शिव तालीदलद्युति
लेभे ॥”*॥
“निद्राणकोकिलमिथुनानि कपोतपोत-
व्याधूतनूतनमहीरुहपल्लवानि ।
तत्रापि तन्वि । न वनानि कियन्ति सन्ति
खिद्यस्व न प्रियतमस्य गृहं प्रयाहि ॥
कर्णकलितरसालमञ्जरी-
पिञ्जरीकृतकपोलमण्डलः ।
निष्पतन्नयनवारिधारया
राधया मधुरिपुर्निरीक्ष्यते ॥” * ॥
मुदिता यथा,—
“गोष्ठेषु तिष्ठति पतिर्बधिरा ननान्दा
नेत्रद्वयस्य न च पाटवमस्ति यातुः ।
इत्थं निगद्य सुतनुः कुचकुम्भयोर्नि
रोमाञ्चकञ्चुकमदञ्चितमाततान ॥” * ॥
कन्यका यथा,—

किञ्चित्कुञ्चितहारयष्टिसरलभ्रूवल्लिसाचिस्मित-
प्रान्तभ्रान्तविलोचनद्युतिभुजा पर्य्यस्तकर्णोत्-
पलम् ।
अङ्गुल्या स्फुरदङ्गुलीयकरुचा कर्णस्य कण्डूयनं
कुर्व्वाणा नृपकन्यका सुकृतिना सव्याजमालो-
क्यते ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

परक्षेत्र, क्ली (परस्य क्षेत्रं पत्न्यादि ।) परपत्नी ।
(यथा, मनुः । ३ । १७५ ।
“तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च ।
दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥”)
परशरीरम् । परभूमिः । यथा,—
“दृष्टापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ।”
इति चन्द्रालोकः ॥
(तथा च मनुः । ८ । ३४१ ।
“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।
आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥”)

परग्रन्थि, पुं, (परेण ग्रन्थिर्यत्र ।) पर्व्वावधिः ।
अङ्गुलिपर्व्व । इति हारावली ॥

परच्छन्द, त्रि, (परस्य छन्दो यत्र ।) परा-
धीनः । इति हेमचन्द्रः ॥

परच्छिद्र, क्ली, (परस्य छिद्रम् ।) परदोषः । यथा,
“नीचः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥

परजात, त्रि (परेण जातः । परपुष्टत्वात्तथा-
त्वम् ।) परैधितः । औदासीन्येन परपुष्टः ।
परपोषितत्वात् । परस्मात् जातः । इत्यमरभरतौ ॥
अन्येनोतपन्नश्च ॥ (कोकिले पुं । एष हि काकेन
पुष्टो भवतीति प्रसिद्धिः ॥)

परजित, त्रि, (परेण जितः ।) परपुष्टः । शत्रुणा
पराजितः । इति केचित् ॥

परञ्ज, पुं, (परं ज्यतीति । जि जये+बाहुलकात्
डः ।) तैलयन्त्रम् । छुरिकाफलम् । फेनः । इति
मेदिनी ॥

परञ्जन, पुं, (परायाः पश्चिमस्या दिशो जनः
स्वामी । निपातनात् साधुः ।) वरुणः । इति
हेमचन्द्रः ॥

परञ्जय, पुं, (परां पश्चिमां दिशं जयति स्वामि-
त्वेन । जि+अच् । सर्व्वनाम्नः वृत्तौ पुंवद्भाव-
सुम् च ।) वरुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शत्रु-
जयकर्त्ता । परान् जयतीति खप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

परतन्त्र, त्रि, (परस्तन्त्रं प्रधानं यस्य ।) परा-
धीनः । इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते । १३।१।१५।
“परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ।
कर्म्मणां हि महाभाग । सूक्ष्मा ह्येतद्गतीन्द्रियम् ॥”
परस्य तन्त्रं इति विग्रहे क्ली । परकीय-
शास्त्रम् । परं श्रेष्ठं तन्त्रमिति विग्रहे । उत्-
कृष्टशास्त्रम् । उत्तमपरिच्छदम् ॥)

परत्रभीरु, त्रि, (परत्र परलोकान्तरघटना-
विषये भीरुः ।) धार्म्मिकः । परलोकभय-
शीलः । यथा,—

"परत्नभीरु धर्म्मिष्ठमुद्‌युक्तं क्रोधवर्ज्जितम् ॥"
इति मिताक्षरायां कात्यायनः ॥

परत्व क्ली परस्य भावः । परता । न्यायमते तद्
द्विविधम् । दैशिकम् १ । तत्तु बहुतरसूर्य्य-
संयोगज्ञानजन्यगुणः । कालिकम् २ तच्च बहु-
तरकालान्तरितत्वज्ञानजन्यगुणः । एतद्द्वयं
मूर्त्तपदार्थगुणः । दैशिकपरत्वस्यासमवायि-
कारणं दिक्‌शरीरसंयोगः । कालपरत्वस्यासम-
वायिकारणं कालपिण्डसंयोगः । ते अपेक्षा-
बुद्धिजन्ये । तन्नाशनाश्ये च । यथा,—
"परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्त्तितम् ।
दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम् ॥
परत्वं सूर्य्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।
अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम् ॥
तयोरसमवायी तु दिक्‌संयोगस्तदाश्रये ।
दिवाकरपरिस्पन्दपूर्व्वोत्पन्नत्वबुद्धितः ॥
परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः ।
अत्र त्वसमवायी तु संयोगः कालपिण्डयोः ॥
अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ।"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

परदार (परस्य दाराः ।) परभार्य्या । तद्गमने
दोषो यथा, कर्म्मलोचनम् ॥
"परदाररताश्चैव परद्रव्यहराश्च ये ।
अधोऽधो नरके यान्ति पीड्यन्ते यमकिङ्करैः ॥"
"ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यो यो रतः परयोषिति ।
याति तस्यापूजितस्य रुष्टा लक्ष्मीगृहादपि ॥
इहातिनिन्द्यः सर्व्वत्र नाधिकारी स्वकर्म्मसु ।
परत्रैवान्धकूपे च यावद्वर्षशतं वसेत् ॥
अपि च ।
"किन्तज्जपेन तपसा मौनेन च व्रतेन च ।
सुरार्च्चनेन तीर्थेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् ॥
सर्व्वमायाकरण्डञ्च धर्म्ममार्गार्गलं नृणाम् ।
व्यवधानञ्च तपसां दोषाणामाश्रमं परम् ॥
कर्म्मबन्धनिबद्धानां निगडं कठिनं सुत ।।
प्रदीपरूपं कीटानां मीनानां वडिशं यथा ॥
विषकुम्भं दुग्धसुखमारम्भे मधुरोपमम् ।
परिणामे दुःखबीजं सोपानं नरकस्य च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३ । ६१
अध्यायः ॥ * ॥
"यस्तु पाणिगृहीतीं तां हित्वान्यां योषितं व्रजेत् ।
अगम्यागमनं तद्धि सद्यो नरककारणम् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यागयोग्यव्रतादिकम् ।
क्षेत्रतीर्थाटनं तस्मिन् वासो धर्म्मक्रियादिकम् ॥
स्वाध्यायादि तपो देवपैत्रं कर्म्म वरानने ।।
यात्येतन्निष्फलं सर्व्वं परस्त्रीगमनान्नृणाम् ॥
परदाराभिगमनात् कोटिं एकादशीव्रतम् ।
अपरं किन्तु वक्तव्यं निष्फलं निरये स्थितिः ॥
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेव ब्रवीमि ते ।
परयोनौ पतन् बिन्दुः कोटिपूजां विनाशयेत् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"आर्य्यं धर्म्मान्वितैर्नित्यं परदारोपसेवनम् ।
नयन्ति परदारा हि नरकानेकविंशतिम् ॥
सर्व्वेषामेव वर्णानामेष धर्म्मो ध्रुवोऽन्धकः ॥
एवं पुरा सुरपते । दैवर्षिरसितोऽव्यय ।
प्राह धर्म्मव्यवस्थानं खगेन्द्रायारुणाय हि ।
तस्मात् सुदूरतो वर्ज्जेत् परदारान् विचक्षणः ।
नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥"
इति वामने ६३ अध्यायः ॥

परदुःख, क्ली (परेषां दुःखम् ।) अन्यजनपीडा ।
यथा,—
"त्यक्तात्मसुखभोगेच्छाः सर्व्वसत्त्वसुखैषिणः ।
भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥
परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि ।
नापेक्षन्ते महात्मानः सर्व्वभूतहिते रताः ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

परद्वेषी, [न्] त्रि, (परेभ्यो द्वेष्टीति । पर + द्विष
+ णिनि ।) विदूषकः । परद्वेष्टा । इति शब्द-
माला ॥

परध्यान क्ली, (परं श्रेष्ठं ध्यानम् ।) ध्यान-
विशेषः । यथा,—
"ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ॥
यत्तद्ध्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ॥"
इति गरुडपुराणम् ॥
(परस्य ब्रह्मणो ध्यानं यद्वा परं ब्रह्मविषयकं
ध्यानमिति । ब्रह्मचिन्तनम् ॥ परेषां ध्यानमिति
विग्रहे । परानिष्टचिन्तनम् ॥)

परन्तप, त्रि, (परान् शत्रून् तापयतीति । तप
सन्तापे "द्विषत्परयोस्तापेः ।" ३ । २ । ३९ ।
इति खच् । "खचि ह्रस्वः ।" ६ । ४ । ९४ ।
इति उपधाया ह्रस्वस्ततो मुम् ।) परतापी ।
(यथा, भट्टिः । १ । १ ।
"अभून्नृपो विबुधसखः परन्तपः
श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ॥")
(जितेन्द्रियः । इति चिन्तामणिः ॥ तामस-
मनोः पुत्त्रभेदः । यथा, हरिवंशे । ७ । २४ ।
"द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोशनः ।
तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः ।
तामसस्य मनोरेते दशपुत्त्रा महाबलाः ॥"
नृपविशेषः । असौ हि मगधेश्वरः । यदुक्तं
रघौ । ६ । २१ ।
"असौ शरण्यः शरणोन्मुखाना-
मगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।
राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः
परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥")

परपद क्ली, (परं श्रेष्ठं पदम् ।) श्रेष्ठस्थानम् ।
मुक्तिः । यथा —
"कल्याणानां निदानं कलिमलमथनं जीवनं
सज्जनानां
पाथेयं यन्मुमुक्षोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थि-
तस्य ।"
इति महानाटकम् ॥
(परस्य परेषां वा पदं स्थानमितिविग्रहे-
पराश्रयम् ॥)

परपाकनिवृत्त पुं, (पराधात् पाकात् निवृत्तः ।)
परैर्द्दिश्यकपाकरहितः । पञ्चयज्ञाकर्त्ता । यथा
"गृहीत्वाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्वपेत् ।
परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्त्तितः ॥"
इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

परपाकरत पुं (परस्य पाके रतः ।) परपाक-
रुचिः । प्रातः पञ्चयज्ञान्निर्व्वर्त्त्य परान्नभोजी ।
यथा —मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये ।
"पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीवति ।
सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥" * ॥
परपाकनिवृत्तपरपाकरतयोरन्नभोजने दोषो
यथा,—
"परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।
अपचस्य च भुक्तान्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥"
इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

परपिण्डाद, त्रि, (परस्य पिण्डं अन्नादिकमत्तीति ।
अद् लौ भक्षणे + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति
अण् ।) परान्नोपजीवी । इत्यमरः । ३ । १ । २ ॥

परपुरुष, पुं, (परः श्रेष्ठः पुरुषः ।) विष्णुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (परोऽन्यः पुरुषः ।) अन्यपुमान् ।
उपनायकः । यथा —
"राजन् जीवावधानं कुरु शृणु निभृतं प्रेय-
सीनां कुचेष्टा
एका ते कीर्त्तिकान्ता जगदटनपरा विश्वभोग्या
परा श्रीः ।
या वा पाणौ गृहीता विधिवदसिलता शुभ्र-
धारेति मत्वा
सोतकण्ठं सापि नित्यं परपुरुषशतं मारभावा-
दुपैति ॥"
इति कर्णाटराजस्तुतिः कालिदासः ॥

परपुष्ट पुं, (परेण काकेन पुष्टः पालितः । डिम्ब-
स्फोटनात् प्रथमं कोकिलया हि नीडस्थ-
काकडिम्बमपसार्य्य स्वडिम्बं तत्र स्थापिते काक्या
निजडिम्बबुद्ध्या तत् परिपाल्यते इति प्रसिद्धेरस्य
तथात्वम् ।) कोकिलः । इति मेदिनी ॥ परेण
पोषिते त्रि । इति धरणिः ॥

परपुष्टमहोत्सव, पुं, (परपुष्टानां कोकिलानां
महोत्सवो यत्र । आम्रमुकुलोद्गमे हि कोकि-
लानां आनन्दो जायते ।) आम्रः । इति शब्द-
माला ॥

परपुष्टा, स्त्री (परेण परपुरुषेण पुष्टा पालिता ।)
वेश्या । इति मेदिनी ॥ पराश्रया । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ परसाङ्गा इति भाषा ॥

परपूर्व्वा, स्त्री, परोऽन्यः पूर्व्वो भर्त्ता यस्याः सा
पत्यन्तरग्रहणात् प्रागन्येन गृहीतासीदित्यर्थः ।
अस्या लक्षणं यथा, मानवे ५ अध्याये ॥
"पतिं हित्वापकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ।
निन्द्यैव सा भवेल्लोके परपूर्व्वेति चोच्यते ॥"
अस्याः प्रकारो यथा —
"परपूर्व्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्व्विधा ॥"
इति मिताक्षरायां नारदः ॥

परपरिणमा, [न्] पु (प्रतिनप्तु पर
परप्रपौत्र } न्तार ।) उद्भपौत्र ।
नि हेमचन्द्र ॥

परभाग, पु, (परस्य श्रेष्ठस्य भाग ।) गुणोत्
कर्षे । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघु । ५।७ ॥
"आरण्यात लब्धपरभागतयाऽधरोष्ठे
लीलास्मितं सदशनार्च्चिरिव त्वदीयम् ॥")
सुसम्पत् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ शेषांशश्च ॥

परभुक्ता, स्त्री (परया परपुरुषेण भुक्ता ।) अन्य
पुरुषसम्भोगविशिष्टा । यथा —
"परभुक्ताञ्च कान्ताञ्च यो भुङ्क्ते स नराधम ।
स पच्यते कालसूत्रे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
न स दैवे न सा पैत्रे पाकार्हा पापसंयुता ।
तस्या आलिङ्गने भर्त्ता अशौचजस्य इव ॥
दत्ता पितरस्तस्य हव्यदाने च तपणे ।
सुखिनो न भवन्त्येवमित्याह कमलोद्भव ॥
तस्माद्दूयत्नेन भार्य्याञ्च रक्षणं कुरुते सुधी ।
अन्यथा पापिनीभर्त्ता निश्चित नरकं व्रजेत ॥
पदे पदे सावधान कान्तां रक्षति पण्डित ।
न प्रतीतिर्भली योषा दोषाणाञ्च करण्डिका ॥
कलत्र पाकयात्रञ्च सदा रक्षितुमर्हति ।
परस्पृष्टाददृष्टञ्च शुद्धं स्वस्पृष्टे सदा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १८ अध्याय ॥*॥
अन्येन भक्षिते त्रि ॥

परभृत पु, (परान् कोकिलान् बिभर्त्तीति । डु
भृञ् धारणपोषणयो + क्विप । परेषां भृदिति
केचित ।) काक । इत्यमर । २ । ५ । २ ॥
(परजनपोषके, त्रि । यथा, भागवते । २।२।५।
"चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाङ्घ्रिपा परभृत सरितोऽप्यशुष्यन् ॥")

परभृत पुं (परेण काकेन भृत पुष्ट ।) कोकिल ।
इत्यमर । २ । ५ । १९ ॥ (यथा मृच्छकटीये ।
'परभृत इव नीडे रक्षितो वायसीभि ॥"
स्त्रियां टाप । यथा, रघौ । ८ । ४७ ।
"परभृताभिरितीव निवेदिते
स्मरमते रमते स्म वधूजन ॥"
तथाच कुमारे । १ । २ ।
"चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥"
अत्र मल्लिनाथ । "परभृतया कोकिलया
उन्मुखी मुखरा । परभृतेति क्रियाशब्दविव-
क्षाय । 'जातेरस्त्री' इति ङीप प्रत्ययो न भवति ।
अथवा भृङ्करण सम्पदादित्वात क्विप । परै
भृन्नयस्यास्तया परभृता इति वामेन व्याख्यातम् ।
पदमञ्जरीकारस्तु परै भ्रियत इति कर्म्मणि
क्विपमाह ॥") परपोषिते त्रि ॥

परम्, व्य, (पृ पूर्त्तौ । अम् ।) नियोग । क्षेप । इति
मेदिनी ॥ अनन्तर ॥ (किन्त्वर्थे । यथा मघवर्ज्जे ।
"वैर्या सर्व्वे शास्त्रधारया पर बुद्धिरक्षिता ॥"
अधिकम् । यथा रघु । १ । १७ ।
"रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मन परम् ॥"
अनन्तरम् । यथा, तत्रैव । १ । ६६ ।
"नूनं मत्त परं वंश्या पिण्डविच्छेददर्शिन ॥")

परम, व्य, अनुज्ञा । इति मेदिनी ॥ हा इति
भाषा । तथा च । ओमेव परम मते । इत्य
मर । ३ । ४ । १२ ॥ ओमिति मते अनुमतौ ।
ओं कुरु ओमित्युक्तवत । एव वाढ एव यदाह
भगवान । परमन्ते आवस ममेद परमम । अत्र
प्रकारेऽपि । इति भरत ॥

परम त्रि, (पर उत्कृष्ट मातीति । "आतो-
ऽनुपसर्गे क ।" ३ । २ । ३ । इति क ।) पर ।
उत्कृष्ट । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनु ।९।३१९।
"सर्व्वथा ब्राह्मणा पूज्या परम दैवत हि तत ॥")
प्रधानम । (यथा, मनु । ६ । ९६ ।
"एव सन्यस्य कर्म्माणि स्वकार्य्यपरमोऽस्पृह ॥")
आद्य । ओङ्कार । इति विश्व ॥ (यथा,
कुमारे । ६ । ३५ ।
"तत परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ॥")
अग्रेसर । इति हेमचन्द्र ॥ (महादेव ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५१ ।
मन्त्रवित परमोमन्त्र सर्व्वभावकरो हर ॥")

परमगति स्त्री, (परमा गति ।) मुक्ति । मोक्ष
हेतौ त्रि । यथा । गुणातीतोऽपीशस्त्रिगुणसचि-
वस्त्राक्षरमयस्त्रिमूर्त्तिर्य सृष्टिस्थितिविलयकर्म्माणि
कुरुते । कृपापारावार परमगतिरेष त्रिजगता
नमस्तस्मै कस्मैचिदमितमहिम्ने पुरभिदे ॥ इति
मङ्गलवाद ॥ तस्या लक्षण यथा —
"यां विपा सत्त्व प्राप्ता विशुद्धा ज्ञाननिश्चया ।
गतिं गच्छन्ति सन्तुष्टास्तामाहु परमां गतिम ॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्मे ॥

परमगव पुं स्त्री परमश्चासौ गौश्चेति श्रेष्ठगौ ।

परमपद , पुं क्ली, (पद्यते ज्ञानिभि प्राप्यते इति
पदम् । तत कर्म्मधारय ।) श्रेष्ठस्थानम् । पर
देवताचरण । यथा । खपुष्पैराकीर्णां कुसुम-
धनुषो मन्दिरमहो पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि
जपति भक्तस्तव मनुम् । स गन्धर्व्वश्रेणीपति
रपि कवित्वाम्बुतनदीनदीन पर्य्यन्ते परमपद-
लीन प्रभवति ॥ इति कर्पूराख्यस्तोत्रम् ॥

परमब्रह्म, [न्] क्ली, (परम ब्रह्म ।) परमेश्वर ।
नारायण । यथा ।
सत्यतपा उवाच ।
"यदेतत परमं ब्रह्म त्वया प्रोक्त महामुने ।
तस्य रूप न जानन्ति योगिनोऽपि महात्मन ॥
अनामगोत्ररहितमरूप मूर्त्तिवर्ज्जितम् ।
कथ तज्ज्ञायते ब्रह्म संज्ञानामविवर्ज्जितम् ॥
तत्तस्य संज्ञां कथय येन जानाम्यह गुरो ॥"
दुर्व्वासा उवाच ।
"यदेतत परम ब्रह्म वेदवादेषु पठ्यते ।
स एव पुण्डरीकाक्ष स्वय नारायण पर ॥
स यज्ञैर्विविधैरिष्टैर्नैदतैश्च सत्तम ।
प्राप्यते परमो देव स्वय नारायणो हरि ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

परमर्षि, पुं, (परमश्चासौ ऋषिश्चेति ।) अस्य
व्युत्पत्तिर्यथा —
"ऋषिर्हिंसागतौ धातुर्विद्यासत्यतम श्रुते ।
एष सन्निचयो यस्मात ब्रह्मणस्तु ततस्त्वृषि ॥
निवृत्तिसमकालन्तु बुद्ध्या व्यक्तिमृषिस्त्वयम ।
ऋषते परम यस्मात परमर्षिस्तत स्मृत ॥
गत्यर्थाद्दृषतेर्धातोर्नामानि वृत्तिकारणम ।
यस्मादेष स्वय भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता ॥"
इति मात्स्ये १७ अध्याय ॥
भेलादिऋषिविशेष । इति त्रिकाण्डशेष ॥
(वेदव्यासो हि परमर्षि । यथा, महाभारते ।
१ । १ । १७ ।
"द्वैपायनेन यत प्रोक्त पुराण परमर्षिणा ॥")

परमस्वधर्म्मा, [न] त्रि, परमस्वो धर्म्मो यस्य ।
इति कर्म्मधारयपूर्व्वपदबहुव्रीहौ सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

परमहंस , पु (परम श्रेष्ठ हंस सोऽहं आत्मा
यस्य ।) सन्यासिविशेष । अस्य लक्षण यथा ।
जातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निराग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे
सम्यक सम्पन्न शुद्धमानस प्राणसधारणार्थ
यथोक्तकाले भैक्षमाचरन् लाभालाभौ समौ
कृत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूल-
कुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दर
कोटरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतवासी निष्प्रयत्नो
निर्म्मम शुक्लध्यानपरायण अध्यात्मनिष्ठ शुभा
शुभकर्म्मनिर्मूलनाय सन्यासेन देहत्याग करोति
य स एव परमहंसो नामेति जीवन्मुक्तिविवेक ॥
(अय हि चतुर्व्विधावधूतेषु श्रेष्ठ । यदुक्त
महानिर्व्वाणतन्त्रे ।
"चतुर्णामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते ।
त्रयोऽन्ये भोगयोगाढ्या मुक्ता सर्व्वे शिवोपमा ॥"
परमहंसेन हि यज्ञोपवीतादिचिह्नानि परि-
त्यज्य कौपीनादिक धारणीयम् । यदुक्त सूत-
संहितायां ज्ञानयोगे ।
"परमहंसस्त्रिदण्डञ्च रज्जुं गोवालमिश्रितम् ।
शिक्य जलपवित्रञ्च पवित्रञ्च कमण्डलुम् ॥
पक्षिणीमजिन स्त्रीं च खनित्रीं कृपाणिकाम् ।
शिखां यज्ञोपवीतञ्च नित्यकर्म्म परित्यजेत ॥
कौपीन छादन वस्त्र कन्थां शीतनिवारिकाम् ।
योगपट्ट बहिर्वस्त्र पादुकां छत्रमङ्गुलम् ॥
अक्षमालाञ्च गृह्णीयात वैणव दण्डमव्रणम् ।
अग्निरित्यादिभिर्म्मन्त्रै कुर्य्यादुद्धूलन सदा ॥
आमिति च त्रिभि प्रोक्त परमहंसस्य पुस्तकम् ॥"
अविदुषा परमहंसेन एकदण्डन भाव्यम् ।
विदुषा तु दण्डादिकं किमपि न धारणीयम् ॥
यदुक्त निर्णयसिन्धौ । "परमहंसस्यैकदण्ड एव
सोऽप्यविदुष । विदुषान्तु सोऽपि नास्ति ।
न दण्ड न शिखां नाच्छादन चरति परमहंस ॥"
परमहंसास्तु केवल प्रणवजपतत्परा एव
भवन्ति । यदुक्त सूतसंहितायाम् ।
"प्रणवाद्याखयोवेदा प्रणवे पर्य्यवस्थिता ।
तस्मात् प्रणवमेवैकं परमहंस सदा जपेत ॥
विविक्तदेशमाश्रित्य सुखासीन समाहित ।
यथाशक्ति समाधिस्थो भवेत समाधिमी वर ॥"
परमहंसास्तु "तत्त्वमसि" इत्यादि महावाक्यार्थ

लम्बनेन आत्मज्ञानानुशीलिनो भवन्ति "सोऽहं" शिवोऽहं" इत्यादि वदन्तस्तत्त्वज्ञानावलम्बनस्य परिचयं प्रयच्छन्ति च। एषामध्यक्षो हि स्वामीत्याख्यया प्रसिद्ध । एते हि तीर्थभ्रमणनिपुणास्तीर्थस्थानस्थाश्च। मतस्य परमहंसस्य शरीरं भूमौ निखातत्वम। यदुक्तं वायुसंहितायाम् ।

"मृते न दहनं कार्य्यं परमहंसस्य सर्व्वदा ।
कर्त्तव्यं खननं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥"

परमहंसस्तु दण्डिपरमहंसावधूतपरमहंसभेदेन द्विविध । ये तु दण्डं परित्यज्य पारमहंस्यव्रतावलम्बनं कुर्व्वन्ति ते दण्डिपरमहंसा'। ये चावधूतवृत्त्यनुष्ठानेन परमहंसास्ते एवावधूतपरमहंसा । पर सर्व्वे एव प्रणवोपासका' इति ॥ * ॥

शुक्लयजुर्व्वेदगत उपनिषद्विशेष । इति मुक्तिकोपनिषत ॥)

परमाणु, पुं, (परम' सर्व्वचरमकोऽणु ।) पृथिव्यादिभूतचतुष्टयाना द्व्यणुकानामवयव । स च नित्य निरवयव तत किमपि सूक्ष्म नास्ति। यथा,—

"नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा।
अनित्या तु तदन्या स्यात सैवावयवयोगिनी ॥"

पारिमाण्डल्यनामकतत्परिमाणन्तु न कस्यापि कारणम। यथा,

"पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥"

जलादिपरमाणुरूपस्य नित्यत्वम्। पार्थिवपरमाणुरूपस्यानित्यत्वम्। पार्थिवपरमाणुरूपस्यानित्यत्वम। यथा, भाषापरिच्छेदे ॥

"जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत सहेतुकम् ।"

तैरेव परमाणुभिरादुपादानैर्द्व्यणुकत्रसरेण्वादिक्रमेण स्थूलक्षितिजलतेजोमरुत सृजति परमेश्वर । यथा आयोजन परमाणुकर्म्म तथा च सर्गाद्यकालीन द्व्यणुकारम्भकपरमाणुकर्म्म यत्नजन्य प्रयत्नवदात्मसंयोगजन्य वा कर्म्मत्वात अस्मदादिशरीरकर्म्मवत इति कुसुमाञ्जलि' ॥ प्रलयेऽतिस्थूलस्थूलनाशानन्तरं परमाणुक्रियाविभागपूर्व्वसंयोगनाशादिक्रमेण द्व्यणुकनाशात्तिष्ठन्ति परमाणव एवेति । यथा,—

"दोधूयमानास्तिष्ठन्ति प्रलये परमाणव' ।"

इति प्राचीनकारिका ॥

तस्य महत्त्वाभावादतीन्द्रियत्वम। यथा। महत्त्वं षड्विधे हेतुरिति भाषापरिच्छेद ॥ * ॥

कालविशेष । यथा, श्रीभागवते ३।११।४ ५॥

"स काल परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम्।
सतो विशेषभुग यस्तु काल स परमो महान्॥
अणुर्द्वौ परमाणू स्यात्त्रसरेणुस्त्रय' स्मृत' ।
जालार्करश्म्यवगत खमेवानुपतन्नगात् ॥"

अस्यार्थ । एतदेव प्रपञ्चयति स इत्यादिना । सत' प्रपञ्चस्य परमाणुतां परमाण्ववस्थां यो भुङ्क्ते स काल परमाणु' तथैवाविशेषं सामस्त्यं यो भुङ्क्ते स परममहान्। अयमर्थ' ग्रहर्क्षताराचक्रस्थ इत्यादिना यत सूर्य्यपर्य्यटन वक्ष्यति तत्र सूर्य्यो यावता परमाणुदेशमतिक्रामति तावान काल परमाणु । यावता च द्वादशराश्यात्मक सर्व्वं भुवनकोषमतिक्रामति स परममहान् संवत्सरात्मक तस्यैवावृत्त्या युगमन्वन्तरादिक्रमेण द्विपरार्द्धान्तत्वमिति। तथा च पञ्चमे सूर्य्यगत्यैव कालादिविभाग वक्ष्यति ।५। इदानीं द्व्यणुकादिलक्षणपूर्व्वक मध्यमकालावस्था कथयति द्वौ परमाणू अणु स्यात त्रयोऽणव त्रसरेणु स तु प्रत्यक्ष इत्याह जालार्केति गवाक्षप्रविष्टैरर्करश्मिभिरवगत कोऽसौ योऽति लघुत्वेन खमेवानुपतन् अगात गत । न गामिति पाठे खमेवानुपतन्नवगत न तु गां पृथ्वीम् । इति श्रीधरस्वामी ॥

परमाण्वङ्गक' पु, (परमाणुरङ्गं यस्य । कप ।) विष्णु । इति शब्दमाला ॥

परमात्मा, [न्] पु, (परम केवल आत्मा ।) परं ब्रह्म । तत्पर्य्याय । आपोज्योति २ चिदात्मा ३ । यथा,—

"परमात्मा पर ब्रह्म निर्गुण प्रकृते' पर ।
कारणं कारणानाञ्च श्रीकृष्णो भगवान स्वयम ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्याय ॥

(विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४६ ।१५।

"पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गति ॥"

महादेव । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १३७ ।

"प्रीतात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधानधृक॥")

परमाद्वैत पु (परम अद्वैत द्वैतवर्ज्जित ।) विष्णु । यथा —

"नमस्ते ज्ञानसद्भाव नमस्ते ज्ञानदायक ।
नमस्ते परमाद्वैत नमस्ते पुरुषोत्तम । ॥"

इति गरुडपुराणम् ॥

परमान्न, क्ली देवपित्रन्नत्वात परममुत्कृष्टमन्नम। परमाणामुत्कृष्टानां देवादीनामन्नमिति वा । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । पायस' २ । इत्यमर । २ । ७ । २४ ॥ क्षीरिका ३ । तस्य पाकप्रकारो यथा —

"शुद्धेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् क्षिपेत।
ते सिद्धा क्षीरिका ख्याता सा सिताज्ययुतोत्तमा ॥"

अस्य गुणा' ।

"क्षीरिका दुर्ज्जरा बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुरु ।
विष्टम्भिनी हरेत पित्तरक्तपित्ताग्निमारुतान ॥"

इति भावप्रकाश ॥

परमायु' [स] क्ली (परम आयु ।) जीवितकाल । यथा —

"शतं वर्षाणि विंशत्या निशामि पञ्चभि' सह ।
परमायुरिदं प्रोक्तं नराणां करिणामिह ॥
अब्दा द्वात्रिंशदश्वानां शुनां द्वादशवत्सरा' ।
पञ्चविंशतिवर्षाणि खरस्य करभस्य च ॥
चतुर्व्विंशतिरब्दानां वृषस्य महिषस्य च ।
छागमूकरवस्तादिपशूनां षड्दशान्विता' ॥"

इति शब्दमाला ॥ * ॥

अथायुरानयनम् ।

"अज्ञानादायुष सर्व्वं विफलं कीर्त्तितञ्च यत ।
तस्मादानयनं तस्य स्फुटार्थमभिधीयते ॥
नीचान्तरस्य खेटस्य भागस्तुङ्गगुणो भवेत ।
चेष्टा केन्द्रस्तु चेत षड्भादधिक चक्रशोधितम ॥
नान्यथा तस्य भागादि चेष्टा गुणक उच्यते ।
गुणश्चेत षष्टि६ तो न्यून तदा द्व्यंश सखानल ३ ॥
एवं तुङ्गगुणश्चेष्टा गुणो यत स्यात तयोर्वधात ।
मूलं कलादिकं तत स्याद्गुणकस्फुट उच्यते ॥
अथाश्रयगुण वक्ष्ये क्षेत्रादिसप्तवर्गजम ।
वर्गे क्षेत्रादिके खर्क्षे ग्राह्यस्त्रिंशत३ कलागुण ॥
अधिमित्रगृहे तत्त्वम २५ मित्रे विंशत्यशीतय । २१ । ४ ।
समे पञ्चदश ग्राह्या शत्रौ खत्र्यंशकोरगा ८।"
पञ्चात्यरौ ५ रदैक्य यत क्षेत्रोत्थगुणयुक पुन ।
खर्क्षे वर्गोत्तमे स्वांशे खत्र्यंशे स्यादयं गुण ॥
अधीष्टर्क्षे युगांशोनत्र्यंशोनो मित्रवेश्मनि ।
समे द्व्यंशो रिपौ त्र्यंशो युगांशस्त्वतिशत्रुभ ॥
एवं स्यादाश्रयगुणो विशेषो य स उच्यते ।
खत्र्यंशक स्वांशको वा वर्गोत्तमगतोऽपि वा ॥
यदि स्यादधिमित्रर्क्षे तदा तत्राश्रये गुणे ।
गजनेत्रे समुद्राक्षी २८।२४ कलाद्य मिश्रयेद्बुध ।
एवं मित्रगृहे तद्वत्पञ्चशद्भिर्मिश्रयेत १८।३ ।
शत्रुक्षेत्रे तु षड्लिप्तां कुनेत्रनिकला त्यजेत। ६।२१
अधिशत्रुगृहे बाणस्वाब्धी ५ । ३ लिप्तादिकं त्यजेत ।
आश्रयस्य गुणस्यास्य वध स्फुटगुणस्य य ॥
तन्मूलं कर्म्मयोग्य स्यात्क्रमात आयुर्विधौ स्मृत ।
खेटानाञ्च तनोभागा व्यब्धि ४ शिष्टा कलीकृता ॥
पुन शून्यरसा ६ भक्ता क्रमात स्यादायुष पलम् ।
जन्मलग्नं षड्गुणेन न्यूनं चक्रार्द्धतो यदि ॥
तत्कला स्यात्तदाहारो नाथ षड्भाधिके विधि ।
खखवृत्या १८ खखाङ्केन ६ गुणितं पलमायुष ॥
क्रमत पापसौम्यानां हाराश शोधनं भवेत ।
खखष्टत्यूनहारश्चेद्धारो हारदल क्रमात ॥
आयु' पलं शून्याभ्र वृत्याप्त शोधनं तथा ।
आयु'पल शोधनोनमेवं चक्रार्द्धशोधनम् ॥
चक्रार्द्धशोधने त्वेकराशौ द्व्यादिग्रहे सति ।
एकस्याधिकवीर्य्यस्य हानि सत्य प्रभाषते ॥
आयु पलं हत खोर्वेशुणैर्षोग्ये कलादिभि ।
षष्ट्याप्तम् ६ तत पुन सूर्य्यसहस्राप्ता [illegible] समादय' ।
तनोरायु पलं सूर्य्य' सहस्राप्ता' समादय' ।
चेल्लग्नं बलवद्‌द्योर्भ्या राशितुल्या समास्तथा ॥
द्वादशाहतभागाद्यैर्दिनाद्यैश्चापि संयुता' ।
एवं सूर्य्यादिलग्नानामशायु प्रस्फुटं भवेत ॥
सूर्य्याक्रान्तिखेटस्य कला आयु पलं भवेत ।
तच्चेत षड्भ: कलान्यून तदा तां द्विगुणान्नुसम॥

अथवा ।
"सुरीचान्तरित खेट सवक्रभ सकलीकृत ।
आयु पलमिद प्राज्ञैर्ज्ञेय पैत्र्यादिकत्रये ॥
त्र्यंशेन प्रच्युतस्यस्य विनारमायुष पलम ।
अस्तगस्य द्विभागेन हित्वा शुक्रशनैश्चरौ ॥
शत्रुस्य यदि खेटस्य त्र्यंशार्द्धहानिसम्भव ।
अधिकैका तदा हानि कर्णीयाच विपश्चिता ॥
चक्रार्द्धशोधन कार्य्य पूर्ववत सति सम्भवे ।
एवमायु पल पैत्र्ये जीव प्रोक्तं निसर्गजे ॥
पैत्र्य यथागत सौरेर्भानोर्विंशांशवर्ज्जितम् ।
चन्द्रस्य वेदभागाढ्य भृगोर्विंशांशसयुतम ॥
कुजगुर्व्वोश्चतुर्थाशेन युक्तार्द्धे तत शशांशयुक् ।
आयु पल निसर्गाख्ये रविकर्योर्यथागतम् ॥
दशांशोनदल युक्तस्य जीवस्य विदुशांशकम ।
दशांशं भूमिपुत्रस्य विंशत्यशं निशापते ॥
दशाप्त श्रुतिभिर्भक्त शनेरायु पल भवेत ।
जीवोक्त सप्तभागेन सर्व्वेषामायुष पलम् ॥
आयु पलस्य खाभ्राष्टदिग्भागेन १ ८ समा-
युतम् ।
इत्थमायु पल खाष्टदशाप्तम् १ ८ स्यात् समा
दिकम् ॥
पैत्र्यनैसर्गजीवोक्तं भवेदायु खगामिनाम ।"
अथवा ।
"रवेरायु पल त्र्याप्त विनखांश दिनादिकम् ।
पैत्र्यमायुर्भवेदिन्दोर्व्वाणाप्तम् ५ द्वादशो १२ कृतम् ।
कुजगुर्व्वोश्चतुर्गे गाप्त बुधस्य पञ्चभिर्हृतम् ।
काव ग्रेल ७ हृत विंशत्याप्त २ सौरेर्गर्योर्हृतम् ।
विधोरायु पल लब्ध खरसे स्याद्दिनादिकम् ॥
निसर्गे शशिपुत्रस्य ३ रामाप्त खयमोर्हृतम ।
रविकर्योर्गुणेनाप्त कुजस्य खगुणोर्हृतम् ॥
गुरोस्त्रिप्त खचन्द्राप्त १० शनेश्चकर्त ६ प्रतो
लितम् ॥"
अथवा ।
"आयु पलमिनादीना खाब्धिषडाग ८६४०
भागयुक् ।
द्विघ्न सप्ताप्तमायु स्याद्दिनाद्य जीवभाषितम् ॥
विराशिलग्नविकला खखखार्क१२ ०कृतास्तगो ।
तदशकसम शेषमायु पैत्र्यादिकत्रये ॥
अंशतुल्या लग्नोरायुर्वदन्ति बहवो बुधा ।
केचिद्राशिसम केचित्तत्र यस्याधिपो बली ॥
लग्नस्फुटस्य लिप्ताभिर्हत्वायुर्द्वाविरिणाम् ।
प्रत्येक चन्द्रलिप्ताभि २१६००० भैर्जेद्वर्षाधिक
भवेत ॥
अनेन क्षीणखखायुलग्न पापयुक्तेऽपि ।
इष्टे तु सौम्यखेटेन तस्यार्द्धेन तदा वियुक् ॥
व्याख्यानसहमजस्यैव हत्तात्तकभाषितम् ।
केचित् प्राहुर्लग्नराशि लब्धा लिप्तादिका क्रिया ॥
अन्ये लग्नस्पष्टस्य भावोत्थफलताडितम् ।
पुराण शौध्यमायुर्यत् तत्पञ्चाप्त विशोधयेत् ॥
तथापि लग्ने पापी चेत् बलिनस्य पवीन तत् ।
सार्द्धे पुष्टपादेनैव क्रिया कार्य्या विपश्चिता ॥
पापेऽपि लग्ने लग्नेशे न कर्त्तव्या लिप्त क्रिया ।
अल्पायुषि न कार्य्येव हानि प्राज्ञै कथञ्चन ॥
लग्नस्य वीर्य्यादशोत्थ पैत्र्य भानोर्व्वलाधिकात ।
निसर्गोऽथ विधोर्व्वीर्य्यादायु साध्य विचक्षणै ॥
त्रयश्चेद्बलहीना स्युर्जीवोक्त साधयेत्तदा ।
लग्नेन्दोलग्नभान्वोश्च सूर्य्येन्द्वो समवीर्य्ययो ॥
तदायुषो यदेक्यार्द्ध तदुक्त श्रीधरादिभि ।
नाक्षत्रसावनाद्यायु पृथकशून्यनगांशके ॥
साष्टसूर्य्यांशके १२८ हीन सौर वर्षादिक भवेत ॥
पथ्याशिन सधर्म्मा ये सच्छीलाढ्या जितेन्द्रिया ।
गुरुदेवद्विजे भक्तास्तेषामेवायुरीरितम ॥
ये पापा लुब्धमपथा देवब्राह्मणनिन्दका ।
बहुगुर्व्वङ्गनासक्तास्तेषा मृत्युरकालज ॥"
इति नीलकण्ठामायुर्दायाध्याय ॥

परमायुष , पु, (परम आयुर्यस्य । पृषोदरादि-
त्वादच । दीर्घकालजीवित्वादस्य तथात्वम् ।)
असनवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परमार्थ , पुं (परम श्रेष्ठ अर्थ ।) उत्कृष्ट-
वस्तु । यथार्थ । यथा,—
"प्रपञ्चो यदि वर्त्तेत निवर्त्तेत न सशय ।
मायामात्रमिद द्वैतमद्वैत परमार्थत ॥"
इति माण्डूक्यवार्त्तिकम् ॥
(तथा च कुमारे । ५ । ७५ ।
"उवाच चैन परमार्थतो हर
न वेत्सि नून यत एवमात्थ माम् ॥"
परम मुख्य अर्थ प्रयोजनमिति विग्रहे ।
मोक्ष । सुखम् । सुखभोग दु खाभाव ॥ इति
न्यायदर्शनम् ॥)

परमार्हत , पु (परम अर्हन् देवता उपास्यतया
अस्त्यस्य । परमार्हत + अच ।) जैनराजर्षि-
विशेष । इति हेमचन्द्र ॥

परम्भृत, पुं परैर्भृतो भ्रातुरस्य । (रोगादिना
भ्रात्रोरभावात अस्य तथात्वम ।) काक । इति
त्रिकाण्डशेष ॥

परमेश्वर पुं, (परमश्चासौ ईश्वरश्चेति ।) शिव ।
इति हलायुध ॥ (यथा, महालिङ्गार्च्चनतन्त्र
शिवशतनाम प्रकरणे,—
"सहस्रारे महापद्मे त्रिकोणनिलयान्तरे ।
बिन्दुरूपे महेशानि । परमेश्वर ईरित ॥")
विष्णु । यथा,—
"इदन्तु द्वादश प्रोक्तं पत्र वै केशवस्य हि ।
द्वादशार तथा चक्र यत्राभिहितम् तथा ॥
त्रिव्यूहश्चैकमूर्त्तिश्च तथोक्त परमेश्वर ।"
इति वामने ५८ अध्याय ॥
(स्त्रियां ङीप । दुर्गा । यथा —
देवीभागवते । ७ । ३० । ७ ।
"देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ॥")

परमेष्ठिनी स्त्री (परमेष्ठिन् + ङीप ।) ब्राह्मी ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ वामनहाटी इति भाषा ॥
परमेष्ठिन शक्तिश्च ॥

परमेष्ठी [न्] पुं, (परमे व्योम्नि चिदाकाशे ब्रह्म-
पदे वा तिष्ठतीति । स्थागतिनिवृत्तौ "परमे
किन ।" उणां । ४ । १० । इति इनि स च
कित । "हलदन्तात सप्तम्या सज्ञा-
याम ।" ६ । ३ । ९ । इत्यलुक "स्थास्थिन
स्थूणाम । इति षत्वम । परमे स्थानेऽनाहत्त-
लक्षणे तिष्ठतीति कुल्लूकभट्ट ॥) ब्रह्मा ।
इत्यमर । १ । १ । १६ । (यथा, मनु । १।५८ ।
"मन्वन्तराण्यसख्यानि सर्ग सहार एव च ।
क्रीडन्निवैतत कुरुते परमेष्ठी पुन पुन ॥"
विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ५८ ।
"ऋतु सुदर्शन काल परमेष्ठी परिग्रह ॥"
महादेव । यथा महाभारते । ३ । ३७ । ५८ ।
"क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिन ।
दर्शनात्तस्य कौन्तेय । ससिद्ध सर्व्वमेष्यसि ॥")
जिन । इति हेमचन्द्र ॥ शालग्रामविशेष ।
यथा —
"परमेष्ठी च शुक्लाभ पद्मचक्रसमन्वित ।
चिह्नाकृतिस्तथा पृष्ठे शुषिरश्चातिपुष्कलम ॥
परमेष्ठी लोहिताभश्चक्रमेक तथा युतम् ।
बिम्बाकृतिस्तथा रेखा शुषिरश्चातिपुष्कलम् ॥"
इति ब्रह्मपुराणम् ॥
"परमेष्ठी च शुक्लाभश्चक्रपद्मसमन्वित ।
स वर्त्तुलस्तथा पीत पृष्ठे च शुषिर ध्रुवम् ॥"
इति पुराणसग्रह ॥
"परमेष्ठी तु रक्ताभश्चक्रपद्मसमन्वित ।
द्विधाकृतस्तथा पृष्ठे शुषिरश्चापि वर्त्तुलम् ॥
पीतवर्णयुतो वापि भुक्तिमुक्तिवरप्रद ॥"
इति वैश्वानरसहिता ॥ * ॥
गुरुविशेष । यथा —
"आदौ सर्व्वत्र देवेशि । मन्त्रद परमो गुरु ।
परापरगुरुस्त्व हि परमेष्ठी स्वयं गुरु ॥"
इति रुद्रयामलतन्त्रे २ पटल ॥
मन्त्रदाता गुरु प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरु ।
परापरगुरुस्त्व हि परमेष्ठिगुरुस्त्वहम् ॥"
इति तन्त्रान्तरम् ॥
(अजमीढपुत्र । यथा, महाभारते । १।९४।३१ ।
"अजमीढो वरस्तेषा तस्मिन् वश प्रतिष्ठित ।
षट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत तिसृषु स्त्रीषु भारत ॥
ऋक्ष धूमिन्यथो नीली दुष्मन्तपरमेष्ठिनौ ॥"
परमस्थानस्थिते वाच्यलिङ्ग । यथा, मार्क-
ण्डेये । ७६ । २ ।
"अन्यजन्मनि जातोऽसौ चक्षुष परमेष्ठिन ।
चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज । ॥")

परम्पर पु (परं पिपर्त्तीति । पृ लि पूर्त्तौ + अच ।
"तत्पुरुषे कृतीति" अलुक ।) प्रपौत्रादि ।
मृगभेद । इति हेमचन्द्र ॥ प्रपौत्रतनय ।
इति मेदिनी ॥

परम्परा, स्त्री अन्वय । (यथा कुमारे । ६।४९ ।
"गङ्गाद्ववतीर्णा सा यथा हृदपुर सरा ।
सोपानमार्गेषु च रेषा मुनिपरम्परा ॥")
सन्तान । वध । हिंसा । इति हेमचन्द्र ॥ परी-
पाटी । अनुक्रम । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा
"इम विवस्वते योग प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥

एवं परम्पराप्राप्तं तथा राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥

परम्पराकं क्ली (परम्परया कायते प्रकाशते इति । कै+कः । परम्परास्थापितपशुहननात् तथात्वम् ।) यज्ञार्थपशुहननम । तत्पर्य्यायः । शमनम् २ प्रोक्षणम् ३ । इत्यमरः । २।७।२६ ॥ घातनम् ४ वधः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

परम्परीणः, त्रि (पराँश्च परतराँश्च अनुभवति । “परोवरपरम्परेति ।” ५ । २ । १० । इति खः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते ।) परम्पराप्राप्तम् । यथा भट्टिः । ५ । १५ ।
“लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्त्रपौत्त्रीणतां नय ॥”

परः पुः (पिपर्त्ति देहादिकं पूरयतीति । पॄ+ बाहुलकात् अरुः ।) केशराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

परलोकः पुं (परो लोकः ।) लोकान्तरम् । तच्च स्वर्गादि । यथा —
“समस्तनानाख्यभूयिष्ठपात्थवैमत्यमेत्य यम् ।
लोके प्रयाति पन्थानं परलोकेन तं कुतः ॥”
इति नैषधम् ॥

परलोकगमः, पुः, (परलोके लोकान्तरे गमो गमनं यस्मात् ।) मृत्युः । इति हेमचन्द्रः ॥

परवशः त्रि (परस्य परेषां वा वशः वशीभूतः ।) अन्यवशीभूतः । तत्पर्य्यायः । परायत्तः २ पराधीनः ३ परच्छन्दः ४ परवान् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः । ४ । १५९ ।
“यद्यत् परवशं कर्म्म तत्तद् यत्नेन वर्ज्जयेत् ।
यद्यदात्मवशन्तु स्यात्तत्तत् सेवेत यत्नतः ॥”)

परवाणिः, पुः, (परं धर्म्मं वाणयति प्रकाशयति । वण शब्दे + णिच् + इन् । धातूनामनेकार्थत्वादत्र प्रकाशार्थः ।) धर्म्माध्यक्षः । वत्सरः । इति मेदिनी ॥ (परं शत्रुं सर्पमित्यर्थः वाणयतीति ।) कार्त्तिकेयवाहनो मयूरः । इति शब्दमाला ॥

परवान्, [त्] त्रि, (परः स्वामी अस्त्यस्य । “तदस्यास्त्यस्मिन्निति ।” ५ । २ । ९४ । इति मतुप् मस्य वः ।) पराधीनः । इत्यमरः ।३।१।१६ (यथा, रघौ । २ । ५६ ।
“भवानपीदं परवानवैति
महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ॥”)

परव्रतः पुं, (परं व्रतमस्य ।) धृतराष्ट्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

परशः, क्ली, (स्पृशतीति । पृषोदरादित्वात् साधुः । अस्य स्पर्शनात् अपरस्य धातोः स्वर्णत्वं जायते अतोऽस्य तथात्वम् ।) रत्नविशेषः । यथा, —
“मुक्तामाणिक्यपरशमणिरत्नाकरान्वितम् ।
शङ्खशुभ्रहरिद्रत्नमणिराजिविराजितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥

परशव्य, त्रि, परशवे हितम् । तस्मै हितादावुदन्तगवादेर्यत् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (पाँ उपगवादिभ्यो यत् । परशुहितम् । इति व्याकरणम् ॥)

परशुः पुः (परान् शत्रून् शृणाति हिनस्त्यनेनेति । शॄ हिंसायाम् + “आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च ।” उणा । १ । ३४ । इति कुः स च डित् ।) अस्त्रविशेषः । टाङ्गी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पर्शुः २ परश्वधः ३ परश्वधः ४ स्वधितिः ५ कुठारः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८९।१४ ।
“ततः परशुहस्तं तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम् ।
आहत्य देवीबाणौघैरपातयत भूतले ॥”)

परशुधरः पुं (धरतीति धरः । धृ + अच् । ततः परशोर्धरः ।) गणेशः । इति हलायुधः ॥ (परशुरामः । परशुशस्त्रप्रधानत्वादस्य तथात्वम् ॥)

परशुरामः पुं (परशुना कुठाराख्यशस्त्रेण रामः रमणं यस्य । परशुशस्त्रबलेनैव दुष्टक्षत्त्रियवंशान् निहत्यात्मानं रमयति इति तात्पर्य्यार्थः ।) भगवतः षोडशावतारः । यथा, —
“अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान् ।
त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्त्रामकरोन्महीम् ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे २ अध्यायः ॥
तत्पर्य्यायः । जामदग्न्यः २ पर्शुरामः ३ परशुरामकः ४ भार्गवः ५ भृगुपतिः ६ भृगूत्तमपतिः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्योत्पत्त्यादिकं यथा —
मार्कण्डेय उवाच ।
“अथ काले व्यतीते तु जमदग्निर्महातपाः ।
विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥
भार्य्यार्थं प्रतिजग्राह रेणुकां लक्षणान्विताम् ।
सा तस्मात् सुषुवे पुत्त्रान् चतुरो वेदसम्मतान् ॥
रुमण्वन्तं सुषेणञ्च विश्वं विश्वावसुन्तथा ।
पश्चात्तस्यां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुसूदनः ॥
कार्त्तवीर्य्यवधायाशु शक्राद्यैः सकलैः सुरैः ।
याचितः पञ्चमः सोऽभूत्तेषां रामाह्वयस्तु यः ॥
भारावतारणार्थाय जातः परशुना सह ।
सहजं परशुस्तस्य न जहाति कदाचन ॥
अथ निजपितामह्याश्चरुभुक्तिविपर्य्ययात् ।
ब्राह्मणः क्षत्त्रियाचारो रामोऽभूत् क्रूरकर्म्मकृत् ।
स वेदानखिलान् ज्ञात्वा धनुर्व्वेदांश्च सर्व्वशः ।
स्वतातात् कृतकृत्योऽभूद्वेदविद्याविशारदः ॥”
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥
अवशिष्टं पाद्मोत्तरखण्डे५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ (अयमेव पितुरादेशात् परशुना स्वमातुः शिरश्चिच्छेद ततः प्रसन्नात् पितुर्वरं लब्ध्वा मातरं पुनर्जीवयामास । यदुक्तं महाभारते । ३ । ११६ । ५—१८ ।
“फलाहारेषु सर्व्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
रेणुका स्नातुमगमत् कदाचिन्नियतव्रता ॥
सा तु चित्ररथं नाम मार्त्तिकावतकं नृपम् ।
ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥
क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्य्यं पद्ममालिनम् ।
ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥
व्यभिचाराच्च सा तस्मात् क्लिन्नाम्भसि विचेतना ।
प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्त्ता व्यबुध्यत ॥
स (जमदग्निः) तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्य्याद् ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्ज्जिताम् ।
धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्य्यवान् ॥
ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः ।
आजगाम सुषेणश्च वसुर्व्विश्वावसुस्तथा ॥
तानानुपूर्व्व्या भगवान् वधे मातुरचोदयत् ।
न च ते जातसम्मोहाः किञ्चिदूचुर्व्विचेतसः ॥
ततः शशाप तान् क्रोधात्ते शप्ताश्चेतनां जहुः ।
मृगपक्षिसधर्म्माणः क्षिप्रमासन् जडोपमाः ॥
ततो रामोऽभ्ययात् पश्चादाश्रमं परवीरहा ।
तमुवाच महाबाहुं जमदग्निर्महातपाः ॥
जहीमां मातरं पापां मा च पुत्त्र । व्यथां कृथाः ।
तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥
ततस्तस्य महाराज । जमदग्नेर्महात्मनः ।
कोपोऽभ्यगच्छत् सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् ॥
ममेदं वचनात्तात । कृतं ते कर्म्म दुष्करम् ।
वृणीष्व कामान् धर्म्मज्ञ । यावतो वाञ्छसे हृदा ॥
स वव्रे मातुरुत्थानमस्मृतिञ्च वधस्य वै ।
पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातॄणां प्रकृतिन्तथा ॥
अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत । ।
ददौ च सर्व्वान् कामांस्तान् जमदग्निर्महातपाः ॥”
अथ पुनर्बलदर्पितः आश्रमात् वत्सहारिणं कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनं हतवान् । अनेन जातामर्षास्तस्यार्ज्जुनस्य सुतास्ततःप्रभृति कालं प्रतीक्ष्य माणाः कदाचित् रामविरहितमाश्रममागत्य तस्य पितरं जमदग्निं निजघ्नुः । रामस्तु अस्मात् पितृवधामर्षात् त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं निःक्षत्त्रियामकरोत् । ततो गच्छति काले दाशरथिना रामेण हृतगर्व्वो दक्षिणाशां गत्वा महेन्द्रे गिरौ उग्रेण तपसा कालं यापयति ॥)

परश्वः [स्] व्य, श्वः परदिनम् । आगामिदिनात् परदिनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ अस्य टीका परश्वःशब्दे द्रष्टव्या । गतदिनात् पूर्व्वदिनम् । पर्शु इति भाषा ॥ यथा —
“परश्वश्च महाभाग । स्नातुं गङ्गाह्रदं गता ।
अवतीर्णा विकृष्टास्मि हस्तिनागेन केनचित् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे अवीक्षिच्चरितम् ॥

परश्वधः पुं, (पर + श्वि + अन्येभ्योऽपीति डः । ततः परश्वं दधातीति । “आतोऽनुपेति” ३ । २।३ इति कः । कुठारः । इत्यमरः । २ । ८ । ९२ ॥ (यथा, रघौ । ६ । ४२ ।
धारां शितां रामपरश्वधस्य
सम्भावयत्युत्पलपत्त्रसाराम ॥”)

परसञ्ज्ञकः, पुं, (परा श्रेष्ठा सञ्ज्ञा अस्य । ततः कप् ।) आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥

परस्परः त्रि (“सर्व्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम् ।” वार्त्ति असमासवद्भावे पूर्व्वपदस्य सुपः सुर्व्वक्तव्यः । कस्कादित्वात् विसर्जनीयस्य सः ।) अन्योन्यम् । इतरेतरम् । यथा, —
“वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः
पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः ।

परस्परां विस्मयवन्ति लक्ष्मी-
मालोकयाञ्चक्रुरिवादरेण ॥”
इति भट्टिः । २ । ५ ॥

परस्मैपद क्ली (परस्मै परार्थं परबोधक पदम् ।) दशलकाराणां प्रत्येकं पूर्व्वनवविभक्तयः । यथा “लडादिषु पूर्व्वं नव परस्मैपद परे नव आत्मने पद परिभाष्यन्ते । इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (ताश्च पाणिनिमते । तिप तस झि । सिप थस थ । मिप वस मस ॥) वोपदेवेनास्य पसञ्ज्ञा कृता । यथा । “नवशः पमे शितोऽन्य ङिच्छ्रां घे ।” इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

परस्वध , पु, (परश्वध+निपातनात सत्वम् ।) परश्वध । कुठार । इत्यमरटीकायां राय-मुकुट ॥

परा व विमोक्ष । प्राधान्यम् । प्रातिलोम्यम । धर्षणम् । आभिमुख्यम् । भृशार्थम । विक्रम । गति । वध । इति मेदिनी ॥ * ॥ उपसर्ग विशेष । अस्यार्थ । भङ्ग । अनादर । प्रत्यावृत्ति । न्यगभाव । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास ॥

परा स्त्री (पृ+अच+तत टाप ।) बन्ध्या कर्कोटकी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्या गुणा यथा,—
“बन्ध्याकर्कोटकी लघ्वी कफशुद्व्रणशोधिनी ।
सर्पदर्पहरी तीक्ष्णा विसर्पविषहारिणी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) नाभिरूपमूलाधारात प्रथमोदितनादस्वरूप-वर्ण । यथा—
“मूलाधारात प्रथममुदितो यस्तु भाव पराख्य ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभे प्रथमकिरण ॥
(पूरयति सागर भक्तमनोरथञ्चेति व्युतपत्त्या गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । १०६ ।
“परानन्दा प्रकृष्टार्था प्रतिष्ठा पालनी परा ॥”
गायत्री । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ९ ।
“पार्व्वती परमोदारा परब्रह्मात्मिका परा ॥”)

पराक , पुं (पर अत्यर्थं अक दु ख उपवासादि जन्यशारीरिकादिक्लेशो यत्र यस्माद्वा ।) व्रत-विशेष । खड्ग । इति मेदिनी ॥ क्षुद्र । रोगविशेष । जन्तुविशेष । इति विश्व ॥ * ॥ पराकव्रतमाह मनु । ११ । २१५ ।
“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।
पराको नाम कृच्छ्रोऽय सर्व्वपापापनोदन ॥”
पराके पञ्च धेनव पराकस्य प्राजापत्यपञ्चक-तुल्यत्वात् । यथा अङ्गिरा ।
“षड्भिर्व्वर्षै कृच्छ्रचारी ब्रह्महा तु विशुध्यति ।
मासि मासि पराकैश्च त्रिभिर्व्वर्षैर्व्यपोहति ॥”
अत्र षड्भिर्व्वर्षै षाशीतिशतप्राजापत्यानि पूर्व्वसुक्तानि तथा प्रतिमासञ्चैकैकपराकेण वर्षे द्वादश पराका वर्षत्रये षट्त्रिंशत् पराका । तत्र षट्त्रिंशत् पराकाशीत्यधिकप्राजापत्य-शतयो प्रत्येकं ब्रह्मवधपापक्षयैककार्य्यकरत्वात् तुल्यत्वं षट्त्रिंशतञ्च पञ्चगुणमशीत्युत्तरशतं भवतीति । अत प्राजापत्यपञ्चकतुल्य पराक । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम ॥ * ॥
“द्वादशाहोपवासेन पराक सर्व्वपापहा ॥”
इति गरुडपुराणे प्रायश्चित्तप्रकरणम ॥

पराक, [च्] त्रि परा अञ्चतीति । (परा+अञ्च+क्विप् ।) प्रतिलोमगमनाश्रय ॥

पराकपुष्पी स्त्री, (पराक पुष्प यस्या ।) अपामार्ग । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अपामार्गशब्देऽस्या विवृतिरुक्ता ॥)

पराक्रम , पु, पराक्रम्यतेऽनेन । (क्रम+“हलश्च ।” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । “नोदात्तोपदेशस्य ।” ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धि ।) तत्पर्याय । द्रविणम २ तर ३ सह ४ बलम ५ शौर्य्यम् ६ स्थाम ७ शुष्मम ८ शक्ति ९ प्राण १० । इत्यमर । २ । ८ । १ २ ॥ सह ११ शूष्म १२ सामर्थ्यम १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ९२ । १३ ।
“पराक्रमञ्च युद्धेषु जायते निर्भय पुमान ॥”) विक्रम ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २ । २५ ।
“यस्य मित्रगुणान् मित्राण्यमित्राश्च पराक्रमम ।
कथयन्ति सदा सन्तस्तु पुत्रवांस्तेन वै पिता ॥”) उद्योग । इति मेदिनी ॥ निष्क्रान्ति । इति शब्दरत्नावली ॥ (विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ४४ ।
“औषधं जगत सेतु सत्यधर्म्मा पराक्रम ॥”)

पराग पु, (परागच्छतीति । गम+अन्येभ्योऽपीति ड ।) पुष्पधूलि । तत्पर्याय । सुमनोरज २ कौसुमरेणु ३ । इत्यमर । २ ।४।१७॥ पुष्परेणु ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा आर्य्यासप्तशती । ५०६ ॥
“लिप्त न सुख नाङ्ग न पक्षती न चरणौ परा-
गस्पृशतैव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम ॥”) [रेणु । धूलि ॥ (यथा, रघु । ४ । ३ ।
“प्रतापोऽग्रे तत शब्द परागस्तदनन्तरम ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुस्कन्धेव सा चमू ॥”) स्नानीयद्रव्यम ॥ गिरिप्रभेद ॥ विख्याति ॥ उपराग ॥ चन्दनम । इति मेदिनी ॥ स्वच्छन्दगमनम । इति शब्दरत्नावली ॥

पराङ्गद पुं, (पर अङ्ग काशीस्थत्वे शिवत्व ददातीति । दा+क ।) शिव । इति शब्द-माला ॥

पराङ्गव , पु, (पराङ्ग जलहृढ्या प्रचुरशरीर वाति प्राप्नोतीति । वा+क ।) समुद्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पराङ्मुख त्रि, (पराक प्रतिलोमगामि मुख यस्य ।) विमुख । तत्पर्य्याय । पराचीन २ । इत्यमर । ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, मनु । १० । ११९ ।
“स्वधर्म्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात पराङ्मुख ॥ तन्त्रोक्तमन्त्रविशेषे, पुं । यथा, तन्त्रसारे ।
“कामबीजं मुखे माया शिरस्यङ्कुशमेव च ।
असौ पराङ्मुख प्रोक्तो मध्ये तु बिन्दुलाञ्छित ॥”)

पराचित , त्रि, (परेण आचित पालित ।) परपुष्ट । परद्वारा प्रतिपालित । तत्पर्याय । परिस्कन्द २ परजात ३ परैधित ४ । इत्य-मर ।२।१ ।१८॥ परिष्कन्द ५ । इति भरत ॥

पराचीन त्रि, (पराञ्चति अनभिमुखीभवतीति । अञ्चु+“ऋत्विगदधृक ।” ३ । २ । ५९ । इति क्विन् तत स्वार्थे “विभाषाञ्चेरदिक स्त्रियाम ।” ५ । ४ । ८ । इति ख ।) पराङ्मुख । इत्य-मर । ३।१।३३ ॥ (यथा, भागवते ।३।३२।२८ ।
“ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम ।
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्म्मिणा ॥”)

पराजय , पु, (परा+जि+अप ।) रणे भङ्ग । इत्यमर । २ । ८ । ११२ ॥ (अत्र रण इत्युप लक्षण वस्तुतस्तु विद्यावादादावपीतिबोद्धव्यम ।) तत्पर्याय । भङ्ग २ हारी ३ हारि ४ परा-भव ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनु । ७ । १९९ ।
“अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयो ।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्ध विवर्ज्जयेत ॥”)

पराजित, त्रि (परा+जि+कर्म्मणि क्त ।) कृतपराजय । हारित । तत्पर्याय । परा-भूत २ विजित ३ निर्जित ४ जित ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ “इद वाच्यमिदमवाच्यमेव सति पराजितो भवतीति इमानि खलु पदानि भिषग-वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति ।” इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

पराञ्ज, पु, (परान् आनक्तीति । अञ्ज व्यक्तौ+अच ।) तैलयन्त्र । फेन । छुरिकादलम । इति शब्दरत्नावली ॥

परात्पर पु, परात श्रेष्ठादपि पर श्रेष्ठ । स च श्रीकृष्ण । यथा,—
“देवा कालस्य कालोऽह विधातुर्विधिरेव च ।
संहारकर्त्त संहर्त्ता पातु पाता परात्पर ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्याय ॥

परात्प्रिय पुं, (परादपि प्रिय ।) तृणविशेष । इति शब्दचन्द्रिका । उलु इति भाषा ॥

परादन , पुं (परमत्यन्त अदन यस्य यद्वा परान् शत्रून् अत्ति भक्षयति नाशयतीत्यर्थ खादयति विनाशयति स्वारोहिणा संग्रामे इति वा अद भक्षणे णिच ल्युट ।) पारसीघोटक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पराधीन , त्रि, (परस्य परेषां वा अधीन ।) परवश । तत्पर्य्याय । परतन्त्र २ परवान् ३ नाथवान् । इत्यमर । ३ । १ । १६ ॥ तस्य जीवन्मृतत्व यथा,—
“स्वाधीनवृत्ते साफल्य न पराधीनवर्त्तिता ।
ये पराधीनकर्म्माणो जीवन्तोऽपि च ते मृता ॥”
इति गरुडपुराणे ११३ अध्याय ॥

परानसा, स्त्री चिकित्सा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परान्न क्ली, (परस्य अन्नम् ।) अन्यस्वामिकभक्त-पिष्टकादि ॥ परकर्तृकदत्तपाकजद्रव्यमात्रम् । परसम्बद्धान्नम् । तस्य त्याज्यत्व यथा,—

"परान्नं परवासञ्च नित्यं धर्म्मरतस्त्यजेत ।"
इति स्मृतिः ॥

सयमदिने तस्य त्याज्यत्वं यथा —
"कांस्यं मांसं मसूरञ्च चणकं कोरदूषकम् ।
शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥"*॥
पारणदिने तस्य त्याज्यत्वं यथा,—
"अभ्यङ्गञ्च परान्नञ्च तैलं निर्म्माल्यलङ्घनम् ।
तुलसीचयनं द्यूतं पुनर्भोजनमेव वा ॥
वस्त्रपीडां तथा चारं द्वादश्यां वर्ज्जयेद्बुधः ॥"*॥
तद्भोक्तुर्यागादेर्विफलत्वं यथा —
"परपाकेन जुष्टस्य द्विजस्य गृहमेधिनः ।
इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥"*॥
तद्भुक्ता पुत्त्रोत्पादने दोषो यथा —
"यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्य्यां समधिगच्छति ।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्त्रा अन्नाद्रेतः प्रवर्त्तते ॥"*॥
ब्राह्मणादिस्वामिकान्नभोजने दोषो यथा,—
"ब्राह्मणान्नेन दारिद्र्यं क्षत्त्रियान्नेन प्रेष्यताम् ।
वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्नेर्नरकं व्रजेत् ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*॥
परान्नभोजनेन तीर्थगमने फलस्याल्पत्वं यथा,—
"षोडशांशं स लभते यः परान्नेन गच्छति ।
अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*॥
महागुरुनिपाते तस्य त्याज्यत्वं यथा,—
"अन्यश्राद्धं परान्नञ्च गन्धं माल्यञ्च मैथुनम् ।
वर्ज्जयेद्गुरुपाते तु यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥
तद्भोक्तुर्मन्त्रसिद्धिहानिर्यथा —
"जिह्वा दग्धा परान्नेन करौ दग्धौ प्रतिग्रहात् ।
मनो दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्वरानने ! ॥"
इति तन्त्रम् ॥*॥
तद्भोजने प्रतिप्रसवो यथा,—
"गुर्व्वन्नं मातुलान्नं वा श्वशुरान्नं तथैव च ।
पितुः पुत्त्रस्य चैवान्नं न परान्नमिति स्मृतिः ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

परान्नः, त्रि, (परान्नं नित्यमस्त्यस्य । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इति अच् ।) परान्नोपजीवी । तत्पर्य्यायः । परपिण्डादः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २ ॥

परापं, त्रि (परागता आपो यस्मात् । "अवर्णान्ताद्वा ।" ६ । ३ । ९७ । इत्यस्य वार्त्तिं इत्यनेन पक्षे अप ईद्भावः ।) पक्षे ईत्वे परेपम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

परापर, क्ली (परमापिपर्त्ति । आ + पृ + अच् ।) पक्वफलम् । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य विवरणं पक्वफलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ परञ्चापरञ्च द्वयोः समाहारः ।) परमपरञ्च ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २७ ।
"एताञ्च सृष्टयर्थेन प्रजानां कारणं परम् ।
परापरविदः प्राज्ञास्ततो यज्ञान् वितन्वते ॥")

परापरगुरु पुं, (परमादपि परः श्रेष्ठः परापरः । पृषोदरादित्वात् साधुः ततः कर्म्मधारयः ।) गुरुविशेषः । स तु भगवती । (यथा,—
"आदौ सर्व्वत्र देवेशि ! मन्त्रदः परमो गुरुः ।
परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठी त्वहं गुरुः ॥"
इति बृहन्नीलतन्त्रे २ पटलः ॥
(तन्त्रान्तरे च यथा,—
"मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः ।
परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठिगुरुस्त्वहम् ॥")

पराभव, पुं, (पराभूयते इति पराभवनमित्यर्थे । परा + भू + भावे अप् ।) तिरस्कारः । (यथा, मार्कण्डेये । १८ । २८ ।
"मद्यासक्तोऽहमुच्छिष्टो नचैवाहं जितेन्द्रियः ।
कथमिच्छथ मत्तोऽपि देवाः शत्रुपराभवम् ॥")
अस्य पर्य्यायः । न्यक्कारः २ तिरस्क्रिया ३ परिभावः ४ विप्रकारः ५ परिभवः ६ अभिभवः ७ अत्याकारः ८ निकारः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ विनाशः । इति मेदिनी ॥

पराभूत, त्रि, (पराभूयते स्म । परा + भू + क्त ।) पराजितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥

परामर्श, पुं (परामृश्यते इति । परामर्शनमित्यर्थः । परा + मृश + भावे घञ् ।) युक्तिः । विवेचनम् । तत्पर्य्यायः । वितर्कः २ उन्नयनम् ३ विमर्शनम् ४ अध्याहारः ५ तर्कः ६ ऊहः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ तर्कशास्त्रे तु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानम् । यथा —
"व्याप्यस्य पक्षधर्म्मत्वधीः परामर्श उच्यते ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
अस्यार्थः "व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमितिजनकम् । तच्च व्याप्यः पक्षे इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवान् इति ज्ञानं वा ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ स चानुमितव्यापारः । यथा —
"व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
अस्यार्थः । "अनुमायामनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः । तथा हि । येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्नेर्व्याप्तिर्गृहीता पश्चाच्च स एव पुरुषः क्वचित् पर्व्वतादौ अविच्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य पुरुषस्य भवति पश्चाच्च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानं भवति स एव परामर्श इत्युच्यते ।"
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

परामृत, क्ली (परममृतं वारि यस्मात् ।) वर्षणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परममृतं अमरणधर्म्मकं ब्रह्मात्मभूतं यस्य । इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः । यथा, मुण्डकोपनिषदि । ३ । २ । ६ ।
"वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
सन्न्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृताः परिमुच्यन्ति सर्व्वे ॥")

परामृष्ट, त्रि (परामृश्यते स्म । परा + मृश् + कर्म्मणि क्त ।) सम्बद्धः । सम्बन्धयुक्तः । यथा,—
"क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः । इति कुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्याने रामभद्रः ॥ कृतपरामर्शः । विवेचितः ॥

परायण, त्रि, आसङ्गवचनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ५२ ॥ परं केवलमयनमासक्तिस्थानमिति परायणम् । यथा धर्म्मपरायणो धर्म्मासक्तः । इति भरतः ॥ आश्रयः । (यथा मनुः । ४ । १ ।
"वर्त्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ॥"
तत्परम् । अभीष्टम् । इति मेदिनी ॥ (नित्यप्रतिष्ठा । यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।
"पादच्छायासुखं भर्त्तुस्तादृशस्य महात्मनः ।
स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥"
"परायणं शाश्वतप्रतिष्ठा ।" इति रामानुजः ॥)

परायत्त त्रि (परस्य परेषां वा आयत्तम् ।) पराधीनम् । यथा —
"तन्त्रायत्तवशाधीनच्छन्दवन्तः परात्परे ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

परारि, व्य (पूर्व्वतरे वत्सरे इत्यर्थे "सद्यः परुत्परारीति ।" ५ । ३ । २२ । इति पूर्व्वतरस्य परभावः आरिश्च संवत्सरे ।) पूर्व्वतरवत्सरे । गततृतीयवर्षे । इत्यमरभरतौ ॥ (परस्य अरिः ।) परशत्रौ त्रि ॥

परारिन, त्रि, (परारि भवः । "चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः ।" ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्त्ति इत्यनेन त्नः ।) पूर्व्वतरवत्सरसम्बन्धी । इति व्याकरणम् ॥

परारु, पुं (पराच्छतीति । परा + ऋ + उन् ।) कारवेल्लः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कारवेल्लशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

परारुक, पुं (पराच्छतीति । परा + ऋ + उक ।) प्रस्तरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

परार्द्ध क्ली, (परार्द्धं इति सर्व्वोत्कृष्टतया वर्त्तते इति । ऋध्यर्द्ध ऋद्धौ + अच् ।) दशमध्यसंख्या । लक्षलक्षकोटिः । १० , , ,० , , इदं चरमसंख्या अष्टादशाङ्कपर्य्यन्तम् । इति हेमचन्द्रः ज्योतिषञ्च ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ४ ।
"यदि त्रिलोकीगणनापरा स्यात्
तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् ।
पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्
गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥")
ब्रह्मण आयुषोऽर्द्धम् । यथा,—
"निजेन तस्य मानेन आयुर्व्वर्षशतं स्मृतम् ।
तत् पराख्यं तदर्द्धञ्च परार्द्धमभिधीयते ॥"
इति कौर्म्मे ५ अध्यायः ॥
(तथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४२—४३ ।
"शतं हि तस्य (ब्रह्मणः) वर्षाणां परमित्यभिधीयते ।
पञ्चाशद्भिस्तथावर्षैः परार्द्धमिति कीर्त्त्यते ॥
एवमस्य परार्द्धन्तु व्यतीतं द्विजसत्तम ।।
यस्यान्तेऽभून्महाकल्पः पाद्म इत्यभिविश्रुतः ॥")

परार्द्ध्य, त्रि, (परार्द्धं परार्द्धसंख्यावत् प्रधानत्वमर्हतीति । परार्द्ध + यत् यद्वा परस्मिन्नर्द्धे भवः । "परावराधमोत्तमपूर्व्वाच्च ।" ४ । ३ । ५ । इति

यत।) प्रधान। श्रेष्ठ। इत्यमर।३।१।५८।
(यथा, रघु।१।६४।
"ताभ्यस्तथाविधान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतो हि पार्थिव।
मेने पराद्धर्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरो॥")

परावत स्त्री, (परावलतीति। परा+अव+बाहुलकात् अतच।) परूषकम्। इति राजनिर्घण्ट॥

परावर्त्त पु, (परा वर्त्यते इति। परा+वृत+अप।) परिवर्त्त। विनिमय। इति हेमचन्द्र॥

परावह, पु, (परा वहतीति। वह+अच।) सप्तवायन्तर्गतसप्तमवायु। स तु परिवहवायो रूर्द्धस्थित। इति सिद्धान्तशिरोमणि॥ (यथा, हरिवंशे २३६ अध्याये।
'आवह प्रवहश्चैव विवहश्च समीरण।
परावह सवहश्च उद्वहश्च महाबल॥")

पराविद्ध पु (परा+व्यध+क्त।) कुवेर। इति शब्दमाला॥

परावेदी स्त्री (परमुतकर्षमाविन्दतीति। विद् +अण। स्त्रियां ङीप।) वृहती। इति केचित॥

पराशर पु, (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा, महाभारते।१।१७९।३।
"परासु स यतस्तेन वशिष्ठ स्थापितो मुनि।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृत॥"
"परासोराशासनमवस्थानं येन स पराशर। आङपूर्व्वाच्छासतेर्डरन।" इति नीलकण्ठ॥)
व्यासपिता। शक्तिमुनिपुत्त्र। यथा—
"सुतं त्वजनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम्।
काली पराशरात जज्ञे कृष्णद्वैपायनं मुनिम॥"
इत्यग्निपुराणम॥
(अथ हि द्वादशाध्यायात्मिकां धर्म्मसंहितां कृतवान्। सा च कलिकर्त्तव्यधर्म्मविषया। यदुक्तं तत्रैव।
'कृते तु मानवो धर्म्मस्त्रेतायां गौतम स्मृत।
द्वापरे शङ्खलिखित कलौ पाराशर स्मृत॥"
तत्र संहितायां १मे अध्याये युगभेद धर्म्मभेदादिकथनम्। २अ आचारधर्म्मगृहस्थधर्म्मादिकथनम्। ३अ अशौचव्यवस्था आत्मघातादिदोषा। ४अ प्रायश्चित्तमतान्त्येष्टिक्रियाकुशपुत्तलिकादिकथनम्। ५अ शाबादष्टप्रायश्चित्तव्यवस्था। ६अ प्राणिवधप्रायश्चित्तकथनम्। ७अ द्रव्यशुद्ध्यादि। ८अ गोवधादिप्रायश्चित्तम्। ९अ गोवधापवादादि। १०अ अगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम्। ११अ अमेध्यभक्षणादि प्रायश्चित्तेन। १२अ प्रायश्चित्ताङ्गस्नानभेदादि॥ * ॥
अयं खलु मनुष्यगर्भायां सत्यवत्यां वेदव्यासमुत्पादितवान्। एतद्विवरणमुक्तं यथा देवीभागवते। २ स्कन्धे। २ अध्याये द्रष्टव्यम्॥
पराशृ आश्रयाति हिनस्तीति। श्रृ हिंसे +अच।" नागभेद। यथा, महाभारते।
१।५७।१८। "वराहको वीरणक सुचित्र श्चित्रवेगिक। पराशरस्तरुणको मणिस्कन्ध स्तथारुणि॥")

पराशरी [न्] पुं, पराशरेण प्रोक्त भिक्षुसूत्र पाराशर तद्विद्यतेऽस्याध्ययनायेति वा इन् च। पराशरीति ह्रस्वादिश्च। इत्यमरटीकायां भरत॥ पाराशरी। चतुर्थाश्रमी॥

पराश्रया स्त्री (पर आश्रयो यस्या।) वृक्षोपरिजातलताविशेष। परगाछा इति भाषा। तत्पर्य्याय। वन्दा २ वृक्षादनी ३ वृक्षरुहा ४ जीवन्तिका ५ वशिनी ६ पुत्त्रिणी ७ वन्ध्या ८ परपुष्टा ९। इति शब्दचन्द्रिका॥ (अन्याश्रिते त्रि॥)

परासन, क्ली, (परा+अस+भावे ल्युट।) मारणम्। वध। इत्यमर।२।८।११३॥

परासु, त्रि, (परागता प्रस्थिता असव प्राणा यस्य।) मृत। इत्यमर।२।८।११७॥ (यथा, रघौ।९।७८।
"तौ दम्पती बहु विलप्य शिशो प्रहर्त्ता शल्यं निखातमुदहारयतामुरस्त।
सोऽभूत् परासुरथ भूमिपति शशाप हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव वृद्ध॥"
परासुपरीक्षा वैद्यके यथा,—
"तस्य चेन परिहृष्यमान पृथक्त्वेन पादजङ्घोरुस्फिगुदरपार्श्व-पृष्ठेषिका-पाणिग्रीवा-तालोष्ठ-ललाट स्विन्न शीत प्रस्तब्ध दारुण वीतमांसशोणितं वा स्यात। परासुरय पुरुषो न चिरात कालं करिष्यतीति विद्यात। तस्य चेत् परिमृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजानुवङ्क्षण-गुदवृषण-मेढ्रनाभ्यंशस्तनमणिकहृदयपर्शुका नासिकाकर्णाक्षिभ्रूशङ्खादीनि स्रस्तानि व्यस्तानि च्युतानि स्थानेभ्य स्यु परासुरय पुरुषो न चिरात् कालं करिष्यतीति विद्यात।"
"तस्य चेदुच्छ्वासोऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वो वा स्यात् परासुरिति विद्यात। तस्य चेत्कण्ठे परिमृश्यमानेन न स्पन्देयातां परासुरिति विद्यात। तस्य चेद्दन्ता प्रतिकीर्णा श्वेता जातशर्करा स्यु परासुरिति विद्यात्। तस्य चेत पक्ष्माणि जटावद्धानि स्यु परासुरिति विद्यात्। तस्य चेदक्षिणी प्रकृतिहीने विकृतियुक्ते अत्युत्पिण्डिते अतिप्रविष्टे अतिजिह्मे अतिविषमे अतिप्रस्रुते अतिविमुक्तबन्धने सततोन्मिषिते सततनिमिषिते निमेषोन्मेषातिप्रवृत्ते विभ्रान्तदृष्टिके विपरीतदृष्टिके हीनदृष्टिके व्यस्तदृष्टिके नकुलान्धे कपोतान्धे अङ्गारवर्णे कृष्णनीलपीतश्यावताम्रहरितहारिद्रशुक्लवैकारिकाणां वर्णानामन्यतमेनाभिप्लुते वा स्यातां परासुरिति विद्यात्। तथास्य केशलोमान्यायच्छेत्। तस्य चेत् केशलोमान्यायम्यमानानि प्रलुच्येरन् नचेत् वेदयेत् परासुरिति विद्यात्।
तस्य चेदुदरे शिरा प्रदृश्येरन्। श्यावताम्रनील हारिद्रशुक्ला वा स्यु परासुरिति विद्यात्।
तस्य चेन्नखा वीतमांसशोणिता पक्वजाम्बव वर्णा स्यु परासुरिति विद्यात।
अथास्याङ्गुलीरायच्छेत्तस्य चेदङ्गुलय आयम्यमाना नचेत स्फुटेयु परासुरिति विद्यात॥"
इति चरकेणेन्द्रियस्थाने चतुर्थेऽध्याय उक्तम॥
"वाताष्ठीला तु हृदये यस्योर्द्ध्वमनुयायिनी।
रुजान्नविद्वेषकरी स परासुरसंशयम्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने एकत्रिंशत्तमेऽध्याये॥)

परासुता स्त्री, (परासोर्मृतस्य भाव। परासु+तल स्त्रियां टाप।) मृतत्वम्। निद्रापरवशता। इति पुराणम॥

परास्कन्दी, [न्] पु (परान् आस्कन्दित शील मस्य। आ+स्कन्द+णिनि।) चौर। इत्यमर।२।१०।२५॥

परास्त त्रि (परास्यते स्म। परा+अस्+क्त।) निरस्तम। पराजितम। यथा—
"ह्रीगिरास्तु वरमस्तु पुनर्म्मा स्वीकृतैव परवागपरास्ता॥"
इति नैषधे ५ सर्गे॥

पराह, पुं, (परमुत्तरवर्त्ति अह। "राजाहसखिभ्यष्टच।" ५।४।९१। इति टच।) परदिनम। यथा। पूर्व्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि पराह्णे त्रिसन्ध्याव्यापित्वे पराह एव। इति सावित्रीव्रते तिथितत्त्वम॥

पराह्ण पुं, (परश्च तदहश्चेति कर्म्मधारय। "अह्नोऽह्न एतेभ्य।" ५।४।८८। इति अह्नादेश। तत नस्य ण।) अपराह्ण। विकाल। (केषाञ्चिन्मते अयं पराह्णोऽपि॥)

परि, व्य, सर्व्वतोभाव। वर्ज्जनम। व्याप्ति। शेष। इत्थम्भूत। आख्यानम। भाग। वीप्सा। आलिङ्गनम। उपरमम। दोषाख्यानम। निरसनम। पूजा। व्याप्ति। भूषणम। इति मेदिनी॥ उपरम। शोक। इति हेमचन्द्र॥ सन्तोषभाषणम। इति शब्दरत्नावली॥ उपसर्गविशेष। अस्यार्थ। सर्व्वतोभाव। अतिशय। वीप्सा। इत्थम्भाव। चिह्नम। भाग। त्याग। नियम। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास॥

परिकथा स्त्री, (परित कथा।) वाङ्मयभेद। यथा,
"अथ वाङ्मयभेदा सुरूक्मु खण्डकथा कथा।
आख्यायिका परिकथा कलापकविशेषकौ॥"
इति त्रिकाण्डशेष॥

परिकम्प, पुं, (परित कम्पो यस्मात।) भयम। कम्प। इति मेदिनी॥

परिकर पुं, (परिकीर्य्यते इति। कॄ विक्षेपे+"ऋदोरप।" ३।३।५७। इति अप्। यद्वा परिक्रियतेऽनेनेति पुंसीति घ।) पर्य्यङ्क। परिवार। इत्यमर।३।३।१९५॥ समारम्भ। वृन्द। इति शब्दरत्नावली॥ प्रगाढगात्रिकावन्ध। (यथा, मार्कण्डेये।१६।२५।
"गाढ़ परिकरं बद्ध्वा मुक्तसादाय चाम्बिकाम्।
स्कन्धे भर्त्तारमादाय जगाम मदुगामिनी॥")
विवेक। इति विश्व। सहकारी। यथा,—

"परिकर सहकारी स च व्याप्तिपक्षधर्म्मत्वादि ।"
इति सामान्यनिरुक्तौ जगदीश ॥
(अलङ्कारविशेष । यथा साहित्यदर्पणे।१ ।७५।
"उक्तिविशेषणै साभिप्रायै परिकरो मत ॥"
उदाहरण यथा तत्रैव । "अङ्गराज । सेनापते । द्रोणोपहासिन् । कर्ण । रक्षैन भीमाद्दु शासनम ॥")
परिकर्त्ता, [ऋ] पु, (परिकरोतीति । परि+कृ+तृच ।) अनूढज्येष्ठे कनिष्ठविवाहस्य याजक । इत्युद्वाहतत्त्वम ॥
परिकर्म्म [न्] क्ली, (परिक्रियते इति । परि+कृ+मनिन् ।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभाधान रूपसस्कार । इति भरत ॥ स्नानोद्वर्त्तनादि । इति स्वामी ॥ शरीरसस्कारमात्रम । इत्यन्ये ॥ ततपर्य्याय । अङ्गसस्कार २ । इत्यमर ।२। ६ । १२१ ॥ प्रतिकर्म्म ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा कुमारे । ४ । १९ ।
"विबुधैरसि यस्य दारुणै
असमाप्ते परिकर्म्मणि स्मृत ।
तमिम कुरु दक्षिणेतर
चरण निर्म्मितरागमेहि मे ॥")
परिकर्म्मा [न्] पु, (परित कर्म्म यस्य ।) परिचारक । सेवक । इति रत्नमाला ॥
परिकर्म्मी, [न्] त्रि, (परिकर्म्म विद्यतेऽस्य । परिकर्म्म+इनि ।) परिकर्म्मा । इति हेमचन्द्र ॥
परिकाङ्क्षित, त्रि (परित्यक्ता काङ्क्षिता अभिलाषो येन ।) तपस्वी । इति शब्दरत्नावली ॥
परिकूट, क्ली, (परि सर्व्वतो भूषित कूटम् ।) पुरद्वारकूटकम । ततपर्य्याय । हस्तिनख २ नगरद्वारकूटकम ३ । इति हेमचन्द्र ॥
परिक्रम, पु, (परिक्रमणम । क्रमु पादविक्षेपे+भावे घञ्। "नोदात्तोपदेशस्येति।" ७।३।३४। इति उपधाया न वृद्धि ।) क्रीडाय पद्भ्या गमनम । ततपर्य्याय । विहार २ । इत्यमर । ३ । २ । १६ ॥ प्रदक्षिणम । यथा —
वराह उवाच ।
"शृणु भद्रे । महापुण्य पृथिव्या सर्व्वतो दिशम ।
परिक्रम्य यथाख्यान प्रमाणगणित शुभम ॥
भूम्या परिक्रमे सम्यक प्रमाण योजनानि च ।
षष्टिकोटिसहस्राणि षष्टिकोटिशतानि च ॥
तीर्थान्येतानि देवाश्च तारकाश्च नभस्तले ।
गणितानि समस्तानि वायुना जगदायुषा ॥
ब्रह्मणा लोमशेनैव नारदेन ध्रुवेण च ।
जाम्बवता सपुत्रेण रावणेन हनूमता ॥
एतैरनेकधा देवे ससागरवना मही ।
क्रमिता वालिना चैव वाल्मकञ्जरेखया ॥
अन्तरा भ्रमणेनैव सुग्रीवेण महात्मना ।
तथा च पूर्व्वदेवेन्द्रै पञ्चभि पाण्डुनन्दनै ॥
योगसिद्धैस्तथा कैश्चित्माकर्ण्डेयसुखैरपि ।
क्रमिता न क्रमिष्यन्ति न पूर्व्वै नापरे जना ॥
अल्पसत्त्वबलोपेतै प्राणिभिश्चाल्पबुद्धिभि ।
मनसापि न शक्यन्ते गमनस्य च का कथा ॥
सप्तद्वीपे तु तीर्थानि भ्रमणाद् यत फल भवेत ।
प्राप्यते चाधिक तस्मान्मथुराया परिक्रमे ॥
मथुरा समनुप्राप्य यस्तु कुर्य्यात प्रदक्षिणम ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
तस्मात सर्व्वप्रयत्नेन सर्व्वकामानभीप्सुभि ।
कर्त्तव्या मथुरा प्राप्य नरै सम्यक प्रदक्षिणा ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
परिक्रमसह पु, (परिक्रम विहार सहते इति । सह+पचाद्यच ।) छागल । इति त्रिकाण्डशेष ॥
परिक्रिया स्त्री (परिकरणम् । परि+कृ+श च । "रिङ शयग्लिङ्क्षु ।" ७ । ४ । २८ । इति रिङ ।) परिखाजलादिना वेष्टनम । ततपर्य्याय । परिसर्प २ । इत्यमर । ३ । २ । २ ॥ (एकाह यागविशेष । यदुक्त आश्वलायनश्रौते ।९।५।१२। "सद्यस्क्रिया अनुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्ग काम ॥" "परिक्रियाप्येकाहा भवति एषामन्य तमेन स्वर्गकामो यजेत ॥" इति नारायणी ॥)
परिक्षित पु (परि सर्व्वतोभावेन क्षीयते हन्यते दुरित येन । परि+क्षि+क्विप । कलिशासन कर्तृत्वादस्य तथात्वम् । यद्वा, परिक्षीणेषु कुरुषु क्षियति इष्टे इति । तथा चोक्त महाभारते । १ । १९ । २—३ ॥
"विराटस्य सुता पूर्व्व स्नुषा गाण्डीवधन्वन ।
उपप्लव्य गता दृष्ट्वा व्रतवान ब्राह्मणोऽब्रवीत ॥
परिक्षीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति ।
एतदस्य परिक्षित्त्व गर्भस्थस्य भविष्यति ॥")
अभिमन्युपुत्र । ततपर्य्याय । परीक्षित २ पारिक्षीत ३ परिक्षित ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अय पुनर्युधिष्ठिरादनन्तर कलियुगस्यारम्भे राजचक्रवर्त्ती आसीत । कुरुक्षेत्रयुद्धे परिक्षीणे कुरुकुले अभिमन्युपत्न्या उत्तराया गर्भा ज्जात । अयमेव गर्भस्थ कुद्धाश्वत्थामप्रयुक्तेन ब्रह्मास्त्रेण निहतोऽपि पुनर्भगवत कृष्णस्य प्रभावात जीवित लब्धवान् । अयमेव वृषरूपिण धर्म्म निगृह्णन्त कलि प्रशशास । ततो गच्छति काले एकदाऽसौ मृगया विहरन् क्षुधार्त्तपीडित मौनव्रतावलम्बिन शमीकस्य मुनेराश्रम गत्वा प्रत्युत्तरदानपराङ्मुखस्य तस्य स्कन्धे धनुष्कोट्या मृत सर्पमासञ्जयामास । अनेना पराधेनेम राजन शमीकस्य पुत्र शृङ्गी नामा तपस्वी इत सप्तमेऽहनि तक्षकदष्टोऽय मृतो भविष्यतीत्यभिशप्तवान । एतदाकर्ण्याय गङ्गातीर मुनिप्रभृतिभिरीश्वरनामकीर्त्तनादिकमालोचयन् प्रायोपवेशने स्थितस्तक्षकदष्टो मृतश्च । इत्ये ततकथा महाभारते विस्तरतो द्रष्टव्या ॥ (कुरुपुत्रविशेष । यथा, हरिवंशे । ३२ । ९ ।
"कुरोस्तु पुत्राश्चत्वार सुधन्वा सुधनुस्तथा ।
परिक्षित्तु महाबाहु प्रवरश्चारिमेजय ॥
अविक्षित पुत्र । यथा महाभारते । १।९४।५ ।
"अविक्षित परिक्षित्त्व शबलाश्वश्च वीर्य्यवान् ॥")
परिक्षिप्त त्रि, (परित क्षिप्यते स्म इति । क्षिप+क्त ।) परिखादिना वेष्टितम । ततपर्य्याय । निवृतम २ । इत्यमर । ३ । १ । ८८ ॥ सर्व्वतोभावेन क्षेपयुक्तश्च ॥
परिखा स्त्री (परित खन्यते इति । खन्+ "अन्येष्वपीति ।" ३ । २ । १ १ । ड ।) राजधान्यादिवेष्टनखातम । इति भरत ॥ गड खाइ इति खाना इति च यस्या प्रसिद्धि । ततपर्य्याय ॥ खेयम । इत्यमर । १ । १ । २९ ॥ (यथा मनु । ७ । १९६ ।
"भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
समवस्कन्दयेच्चैन रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥")
तस्या मान यथा —
"प्रस्थे च परिखामान शतहस्त प्रशस्तकम ।
परित शिविराणाञ्च गम्भीर दशहस्तकम ॥"
सङ्केतपूर्व्वकश्चैव परिखाद्वारमीप्सितम ।
शत्रोरगम्य मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २ अध्याय ॥
परिख्यात त्रि, परिसर्व्वतोभावेन ख्यात प्रथित । इति परिपूर्व्वख्याधातो कर्त्तरि क्तप्रत्यय निष्पन्न ॥ विख्यात ॥
परिगणित, त्रि, (परिसर्व्वतोभावेन गण्यते स्म । परि+गण+क्त ।) सर्व्वतोभावेन गणना युक्त । यथा । "परिगणितव्यतिरिक्तेषु ससर्ग-जातविशेषो नादरणीय परिगणनानर्थक्यात ।" इति जीमूतवाहन ॥
परिगत त्रि, (परि+गम+क्त ।) प्राप्त । विस्मृत । ज्ञात । चेष्टित । इति मेदिनी ॥ गत । इति हेमचन्द्र ॥ वेष्टित । यथा,—
"अथ सवल्कदुकूलकुथादिभि
परिगतोज्ज्वलदुह्लवालधि ।"
इति भट्टिकाव्ये । १ । १ ॥
परिगृह्या, स्त्री (परि सर्व्वतोभावेन गृह्यते या परि+ग्रह+कर्म्मणि क्यप ।) नारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
परिग्रह, पु (परिग्रहणमिति । परि+ग्रह+ "ग्रह वृद्दनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप ।) प्रतिग्रह । (यथा पञ्चतन्त्रे । ४ । ७ ।
"कण्ठाश्लेषपरिग्रहे शिथिलता यन्नादराच्चुम्बसे
तत्ते धूर्त्त । हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममेवापरा ॥")
सैन्यपश्चाद्भाग । पत्नी । भार्य्या । (यथा रघु । ९ । १४ ।
"समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहा-
ननलकानलकानवमा पुरीम ॥")
परिजन । परिवार । आदानम । (यथा रघु । ९ । ४६ ।
"अनुभवन्नवदोलमृतूत्सव
पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।
अनयदासनरज्जुपरिग्रहे
भुजलताजलतामवलाजन ॥")
स्वीकार । (यथा, रघु । १८ । ३८ ।

"लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः
सम्भावितो मौलिपरिग्रहात् सः ॥")
मूलम्। कन्दः। शापः। शपथः। इत्यमरभरतौ॥
शाश्वतस्थभास्करः। इत्यजयः॥ (पुत्रदारादि-
भक्तव्यपरिमाणम्। यथा, मनुः। १। १२४।
"एकस्मात् तस्य नैवेति स्वकुटुम्बाद्यथाहतः।
शक्तान्यानेच्छ दाक्षवं भूपानाञ्च परिग्रहम्॥"
परिगृह्यतेऽनेनेति विग्रहे हस्तः॥ विष्णुः। यथा,
महाभारते। १३। १४६। ५८।
'क्षणु शुद्धीनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः॥'
"शरणार्थिभिः परितो गृह्यते सर्व्वगतत्वात्
परितो ज्ञायते इति वा। पुष्पादिभिर्भक्तैरर्च्चितः
परिगृह्णाति इति वा परिग्रहः॥" इति शाङ्कर-
भाष्यम्॥ स्वीकारः। यथा, रघुः। ८। २१।
"अजिताद्य इव कृत्स्नमखण्डा
यतनात् शमदृष्परिग्रहाम्॥"
"अग्रहस्तु परिग्रहः कक्ष्यासाधा गृह्यास्ताम्॥"
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)
परिग्राह, पु, (परि+ग्रह+"परौ यज्ञे।" ३।
३। ४७। इति घञ्।) यज्ञवेदिविशेषः। इति
मेदिनी॥
परिघ, पु, (परि हन्यतेऽनेनेति। परि+हन्+
"परौ घः।" ३। ३। ८४। इति अप्
घादेशश्च।) लोहबद्धलगुडः। लोहमय-
लगुडः लोहमुखलगुडः। तत्पर्य्यायः। परि-
घातनः २। इत्यमरः। २। ८। ९१॥ परि-
घातकः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
महाभारते। ६। ६७। २४।
"बाहुनामुग्रभाङ्गानां कार्म्मुकाणाञ्च भारत॥
गदानां परिघाणाञ्च हस्तानाञ्चोरुभिः सह॥")
परिघातः। परितो हननम्। इत्यमरभरतौ॥
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतैकोनविंशति-
योगः। (यथा ज्योतिषे।
"व्यतीपातो वरीयान् परिघस्तथा॥"
अस्य आद्यार्द्धं परित्यज्य शुभं कर्म्म कुर्य्यात्।
यदुक्तं तत्रैव।
'परिघस्य त्यजेदर्द्धं शुभकर्म्म ततः परम्॥")
अथ परिघयोगजातफलम्।
'उत्पन्नकाले परिघो यदि स्या-
त्तस्तदा वंशकुठारकश्च।
असत्यसाक्षी क्षमया विहीनो
ह्यल्पाशुभोक्ता विजितारिपक्षः॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥
अर्गलः। इति मेदिनी॥ मुद्गरः। शूलः। इत्य-
जयः॥ कलसः। काचघटः। गोपुरम्। गृहम्।
इति शब्दरत्नावली॥ ॥ *॥ (कार्त्तिकानुचर-
विशेषः। यथा, महाभारते। ९। ४५। ३३।
"परिघञ्च वटञ्चैव भीमञ्च सुमहाबलम्।
दहतिं दहनञ्चैव प्रचण्डौ वीर्य्यसम्मतौ॥
अंशोऽप्यनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते॥"
चण्डालविशेषः। यथा, महाभारते। १२।
१३८। ११४।
"लम्बकर्णो महावक्त्रो मलिनो घोरदर्शनः।
परिघो नाम चण्डालः शस्त्रपाणिरदृश्यत॥")
परिघात, पु, (परिहन्यतेऽनेन। परि+हन+
घञ्। "हनस्तोऽचिण्णलोः।" इति तः।)
अस्त्रम्। हननम्। इति धरणिः॥
परिघातन, पु, (परितो घातनं यस्मात्।) परिघा-
स्त्रम्। इत्यमरः। २। ८। ९१॥ सर्व्वतो-
भावेन हनने क्ली॥
परिघोष पु, (परितो घोषो यस्मिन्।) मेघ-
शब्दः। शब्दः। अवाच्यः। इति मेदिनी॥
परिचय, पु, (परि समन्तात् चयनं बोधो ज्ञान-
मित्यर्थः। परि+चि+अप्।) विशेषेण ज्ञानम्।
चेना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। संस्तवः २।
इत्यमरः। ३। २। २३॥ प्रणयः ३। इति भरतः॥
(यथा माघे। ७। ६१।
"न परिचयो मलिनात्मनां प्रधानम्॥"
अभ्यासः। यथा माघे। २। ७५।
"हेतुः परिचयस्थैर्य्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा॥"
नादस्य अवस्थाविशेषः। यथा हठयोगदीपि-
कायाम्। ४। ६९।
आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च।
निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम्॥")
परिचर पु, (परितश्चरतीति। परि+चर+
पचाद्यच्।) युद्धकाले परप्रहारात् रथरक्षकः।
प्रजासामन्तव्यवस्थापनकारी। इति केचित्॥
सेनायां राज्ञो दण्डनायकः। इत्यन्ये। इति
भरतः॥ तत्पर्य्यायः। परिधिस्थः २। इत्य-
मरः। २। ८। ६२॥ सहायः ३। इति रत्न-
माला॥ (परिचर्य्याकारकः। यथा वैद्यके,—
"उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्त्तरि।
शौचञ्चेति चतुर्थोऽयं गुणः परिचरे जने॥"
इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये॥
"स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशेऽध्याये॥)
परिचरणकर्म्मन् [न्] क्ली, (परिचरणं सेवैव
कर्म्म।) परिचर्य्या। तद्वैदिकपर्य्यायाः। इर-
ज्यति १ विधेम २ सपर्य्यति ३ नमस्यति ४ दुर-
स्यति ५ ऋध्नोति ६ ऋणद्धि ७ ऋच्छति ८
सपति ९ विवासति १०। इति दश परिचरण-
कर्म्माणि। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याये॥
परिचर्य्या स्त्री, (परिचर्य्यते परिचरणमित्यर्थः।
परि+चर+"परिचर्य्यापरिसर्य्येति।" ३। ३।
१०१। इत्यस्य वार्त्तिं इति शो यक् च
निपात्यते।) सेवा। (यथा देवीभागवते।
१। ४। ११।
"अथवा वार्द्धके प्राप्ते परिचर्य्यां करिष्यति।
पुत्रः परमधर्म्मिष्ठः पुण्यार्थं कलविङ्कयोः॥")
तत्पर्य्यायः। वरिवस्या २ शुश्रूषा ३ उपा-
सनम् ४। इत्यमरः। २। ७। ३५॥ परिसर्य्या ५
उपासना ६ उपास्तिः ७। इति भरतः॥ शुश्रू-
षणा ८। इति शब्दरत्नावली॥
परिचाय्य पु (परिचीयते इति। चिञ् चित्यामे
+"अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः।" ३। १।
१३१। इत्यनेन साधुः।) यज्ञाग्निः। तत्पर्य्यायः।
समूह्यः २ उपचाय्यः ३। इत्यमरः। २। ७। २॥
(अग्निरिह न वह्निः किन्त्वग्निधारणार्थस्थल-
विशेषः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)
परिचारक त्रि (परिचरतीति। परि+चर+
ण्वुल्।) सेवकः। चाकर इति भाषा॥ (यथा
मनुः। ७। २१७।
"तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः॥")
तत्पर्य्यायः। भृत्यः २ दासेरः ३ दासेयः ४
दासः ५ गोप्यकः ६ चेटकः ७ नियोज्यः ८
किङ्करः ९ प्रैष्यः १० भुजिष्यः ११। इत्य-
मरः। २। १०। १७॥ डिङ्गरः १२ चेटः १३
गोप्यः १४ पराचितः १५ परिस्कन्दः १६ परि-
कर्म्मी १७। इति हेमचन्द्रः। ३। २४॥
परिचार्य्य, त्रि परिचर्य्यतेऽसौ इति। परि+
चर+कर्म्मणि ण्यत्। सेव्यः॥
परिचित त्रि, (परि+चि+कर्म्मणि क्तः।)
परिचयविशिष्टः। ज्ञातः। यथा,—
"त्वय्यायते चिरपरिचिता जन्मभूमीति बुद्ध्या
मा खिद्यस्व त्रिभुवनजनत्राणहेतोः क्रमाङ्क॥
किन्न त्वाञ्च भवति महतां चेतः परस्योपकारी।
वारावल्ली नु निरयि गतो दक्षिणाग्राममगस्त्यः॥"
इति पदाङ्कदूतः॥
परिचेय त्रि परि पूर्व्वचिधातोः कर्म्मणि यप्रत्ययेन
निष्पन्नम्॥ परिचययोग्यम्। परिचयनीयम्।
परिचेतव्यम्॥
परिच्छद पु (परिच्छाद्यतेऽनेनेति। परि+छद
+णिच्+"पुंसि संज्ञायाम्।" ३। ३। ११८।
इति घ। "छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य।" ६। ४। ९६।
इति उपधाह्रस्वः।) परिवारः। इति हेम-
चन्द्रः॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ६७२।
"सहधर्म्मचारिणी मम परिच्छदः सुतनु। …
सर्व्व॰॥
न तु सुखयति …"
… १,
"परिच्छदः शृपार्हेऽर्थे परिवर्हो …"
इत्यस्य टीकायां भरतः
(यथा, रघुः। १। १९।
"सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम्।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्व्वी धनुषि चातता॥")
आच्छादनम्। यथा,—
"पय फेननिभा शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदा।"
इति श्रीभागवतम्॥
परिच्छन्द पु, (परिच्छन्द्यतेऽनेन। परि+छदि
संवरणे+घञ्।) परिच्छदः। इति शब्दा-
युधः॥
परिच्छन्न, त्रि, परिपूर्व्वच्छदधातोः कर्त्तरि कर्म्मणि
च क्तप्रत्ययनिष्पन्नः॥ परिच्छदविशिष्टः। सर्व्वतो-
भावेनाच्छादितः। संवृतः॥

परिच्छिन्न, त्रि (परि+छिद्+कर्त्तरि क्त ।) परिच्छेदविशिष्ट । अवधिप्राप्त । यथा,—
"परिच्छिन्नामेव त्वयि परिणता बिभ्रति गिर
न विद्मस्तत्तत्त्व वयमिह हि यत्त्व न भवसि ।"
इति महिम्न स्तोत्रम ॥
सर्व्वतोभावेन छेदविशिष्टश्च ॥

परिच्छेद, पुं, (परि+छिद्+भावे करणादौ च घञ् ।) ग्रन्थविच्छेद । यथा त्रिकाण्डशेषे ॥
"सर्गवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहा ।
उच्छ्वास परिवर्त्तश्च पटल काण्डमस्त्रियाम ॥
स्थान प्रकरण पर्व्वाह्निकञ्च ग्रन्थसन्धय ॥"
(तत्र काव्ये सर्ग । कोषे वर्ग । अलङ्कारे परिच्छेदोच्छ्वासौ । कथायामुद्घात । पुराणसंहितादौ अध्याय । नाटके अङ्क । तन्त्रे पटल । ब्राह्मणे काण्डम । सङ्गीते प्रकरणम । इतिहासे पर्व्व । भाष्ये आह्निकम । एवमन्येऽपि पादतरङ्गस्तवकप्रपाठकस्कन्धमञ्जरीलहरीशाखादयो ग्रन्थसन्धयो ग्रन्थभेदे यथायथ ज्ञेया ॥*॥) सीमा । अवधि । यथा मालतीमाधवे ।
'परिच्छेदातीत सकलवचनानामविषय
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथ यो न गतवान ।
विवेकप्रध्वसादुपचितमहामोहगहनो
विकार कोऽप्यन्तर्जडयति च तापञ्च कुरुते ॥"

परिजन, पु, (परिगतो जन ।) परिवार । पोष्यवर्ग । यथा, महिम्न स्तोत्रे ।
"यदृद्धि सुत्राम्णो वरद परमोच्चैरपि सती
मधश्चक्रे वाण परिजनविधेयत्रिभुवन ॥"
नियतसन्निधिवर्त्तिपरिचारक । यथा आनन्दलहर्य्याम । ३ ।
"किरीट वैरिञ्च परिहर पुर कैटभभिद
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम ।
प्रणम्रेष्वेतेषु प्रसभमभियातस्य भवन
भवस्याभ्युत्थाने तव परिजनोक्तिर्विजयते ॥"
"परिजन नियतसन्निधिवर्त्तिपरिचारक ।"
इत्यस्यश्लोकस्य व्याख्यायांगोपीरमणतर्कपञ्चानन ॥

परिजल्पित क्ली (परि+जल्प+भावे क्त ।) दर्शाङ्गचित्रजल्पान्तर्गतद्वितीयजल्पनम । यथा,
'प्रभोर्निर्दयताशाठ्यचापलाद्युपपादनात ।
स्वविचक्षणताव्यक्तिर्भङ्ग्या स्यात परिजल्पितम ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणि ॥

परिज्मा, [न्] पु, (परिजायते इति । परि+जन्+मन् । निपातनात साधु ।) चन्द्र । अग्नि । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ (पर्य्यजतीति । अजे परिपूर्व्वस्य श्वन्नुक्षन्नित्यादिना मनप्रत्ययोऽकारलोप आद्युदात्तत्वञ्च निपात्यते । परिगन्ता । इति वेदभाष्यम् ॥)

परिज्वा, [न्] पुं, (परि+ज्ञु सौत्रधातु + "श्वन्नुक्षन् पूषन्निति ।" उणां । १ । १५८ । इति कनिन् । इदन्त उज्ज्वलदत्तमतम् ।) इन्द्र । अग्नि । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

परिडीनक, क्ली, (परि+डी+क्त । तत स्वार्थे कन् ।) पक्षिगतिविशेष । यथा,—
"डीन प्रडीनमुड्डीन सडीन परिडीनकम ।"
इति जटाधर ॥
(तथाच महाभारते । ८ । ४१ । २७ ।
"अतिडीन महाडीन खडीन परिडीनकम ॥")

परिणत, त्रि, (परिणमति स्म । परि+नम्+क्त ।) पक्वम् । इत्यमर । ३ । १ । ८६ ॥ तिर्य्यग्घातिगज । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, माघे । ४ । २९ ।
'सततमसुमतामगम्यरूपा
परिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्त्ति ॥")
सर्व्वतोभावेन नतश्च ॥

परिणय, पु, (परिणयनम । परि+नी+अप ।) विवाह । इत्यमर । २ । ७ । ५७ ॥

परिणाम, पु, (परिणमनम । परि+नम+घञ ।) विकार । प्रकृतेरन्यथाभाव । यथा । मुखस्य विकार क्रोधरक्तता । केचित्तु । प्रकृतिध्वंसजन्यविकार । यथा काष्ठस्य विकारो भस्म । मृतपिण्डस्य घट । इत्यमरभरतौ ॥ चरम । शेष । यथा—
"परिणामसुखे गरीयसि
व्यथकेऽस्मिन वचसि क्षतौजसाम ।
अतिवीर्य्यवतीव भेषजे
बहुरल्पीयसि दृश्यते गुण ॥"
इति भारवौ । २ । ४ ॥
(निदानभेदेन यथा,—
"असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामभेदात्त्रिविधो वा ॥" "परिणामोऽयोगादियुक्ता ऋतुस्वभावा शीतादय । अधर्म्मस्य च रोगहेतोरत्रैवान्तर्भाव इति भट्टारहरिश्चन्द्र ॥" इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चयस्य पञ्चनिदानव्याख्याने विजयेनोक्तम ॥
"कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजा ।
रोगा स्वाभाविका दृष्टा स्वभावो निष्प्रतिक्रिय ॥"
इति चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
अर्थालङ्कारभेद । तल्लक्षण यथा,—
"परिणाम क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना ॥")

परिणामदर्शी, [न्] त्रि, (परिणाम चरम पश्यतीति । दृश+णिनि ।) चरमकालप्रेक्षी । पश्चाद्दर्शी । विषयादे शेषद्रष्टा । इति भारतम ॥

परिणामशूल, पु, (परिणामे चरमावस्थाया शूल यस्य । यद्वा परिणामे भुक्तान्नादे परिपाके उत्पद्यते शूल यस्मात ।) रोगविशेष । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"स्वैर्निदानै प्रकुपितो वायु सन्निहितो यदा ।
कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली ॥"
तस्य लक्षण यथा —
'भुक्ते जीर्य्यति यच्छूल तदेव परिणामजम ।
तस्य लक्षणमप्येतत समासेनाभिधीयते ॥"
वातिकस्य तस्य लक्षण यथा,—
"आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनै ।
स्निग्धोष्णोपशमप्राय वातिक तद्वदेद्भिषक ॥"
पैत्तिकस्य तस्य लक्षण यथा,—
"तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम ।
शूल शीतशमप्राय पैत्तिक लक्षयेद्भिषक ॥"
श्लैष्मिकस्य तस्य लक्षण यथा,—
"छर्द्दिहृल्लाससम्मोह स्वल्परुग्दीर्घसन्तति ।
कटुतिक्तोपशान्तौ च तद्विज्ञेय कफात्मकम ॥"
त्रिदोषजस्य तस्य लक्षण यथा —
"संसृष्टलक्षण बुद्ध्वा द्विदोष परिकल्पयेत ।
त्रिदोषजमसाध्यन्तु क्षीणमासबलानलम ॥"
इति माधवकर ।
तस्यौषध यथा गरुडपुराणे ।
लौहचूर्णसमायुक्त त्रिफलाचूर्णमेव वा ।
मधुना खादित हन्ति परिणामाख्यशूलनुत ॥"
(चिकित्सास्य यथा,—
"वमन तिक्तमधुरैर्विरेकश्चापि शस्यते ।
वस्तयश्च हिता शूले परिणामसमुद्भवे ॥
विडङ्गतण्डुलव्योष त्रिवृद्दन्तीसचित्रकम ।
सर्व्वाण्येतानि संहृत्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत ॥
गुडेन मोदक कृत्वा भक्षयेत प्रातरुत्थित ।
उष्णोदकानुपानन्तु दद्यादग्निविवर्द्धनम ॥
जयेत्त्रिदोषज शूल परिणामसमुद्भवम ॥
नागरगुडतिलकल्क पयसा ससाध्य य पुमानद्यात ।
उग्र परिणामशूल तस्यापैति सप्तरात्रेण ॥"
"तिलनागरपथ्याना भागा शम्बूकभस्मनाम ।
द्विभागगुडसंयुक्ता गुडी कृत्वाग्निभागिकाम ॥
शीताम्बुपान पूर्व्वाह्णे भक्षयेत क्षीरभोजन ।
नाग्रहे रसक पीत्वा नरो मुच्येत दुर्ज्जयात ॥
परिणामसमुत्थाच्च शूलाच्चिरभवादपि ।
शम्बूक त्र्यूषणञ्च पञ्चैव लवणानि च ॥
समाशा गुटिका कृत्वा कलम्बीकरसेन वा ।
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत्तु यथाबलम ॥
शूलाद्विमुच्यते जन्तु सहसा परिणामजात ॥
य पिबति सप्तरात्र शम्बूकान् कषायचूर्णिका ।
स जयति परिणामरुज चिरजामपि किन्नु नूतनजाम ॥
लौहचूर्ण वरायुक्त विलीढ मधुसर्पिषा ।
परिणामशूल शमयेत्तत्फल वा प्रयोजितम ॥
सामुद्र सैन्धव क्षारो रुचक रौमक विड्म् ।
दन्ती लौहरज किट्ट त्रिवृच्छूरणक समम ॥
दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम ।
तद्यथाग्निबल चूर्ण पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
जीर्णाजीर्णे तु भुञ्जीत मांसादिघृतसाधितम ।
नाभिशूल यकृच्छूल यकृद्गुल्मक्षतञ्च यत ॥
विद्रध्यष्ठीलिक हन्ति कफवातोद्भवन्तथा ।
शूलानामपि सर्व्वेषामौषध नास्ति तत परम ॥
परिणामसमुत्थस्य विशेषेणान्तकृन्मतम ॥"
इति सामुद्राद्य चूर्णम ॥ * ॥
"सपिप्पलीगुड सर्पि पचेत क्षीरे चतुर्गुणे ।
विनिहन्त्यम्लपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम ॥
इति गुडपिप्पलीघृतम ॥ * ॥
"क्वाथेन कल्केन च पिप्पलीना
सिद्ध घृत माक्षिकसंप्रयुक्तम् ।

क्षीरानुपानं विनिहन्त्यवश्यं
शूलं प्रवृद्धं परिणामसञ्ज्ञम् ॥”

इति पिप्पलीघृतम् ॥ * ॥

‘मण्डूरं शोधितं पश्चाल्लौहजं वा गुडेन तु ।
भक्षयेच्छूलात परिणामसमुद्भवात ॥
सञ्शोध्य चूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलाष्टकम् ।
शतावरीरसस्याष्टौ दध्नस्तु पयसस्तथा ॥
पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः ।
विपचेत सर्व्वमेकत्र यावत पिण्डत्वमागतम् ॥
तद्भुक्त्वा भक्षयेन्मध्ये भोजनस्याग्रतोऽपि वा ।
वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम् ॥
निहन्त्येव हि योगोऽयं मण्डूरस्य न संशयः ॥”

इति शतावरीमण्डूरम् ॥ * ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शूलाधिकारे ॥
“अजीर्णान्नरसः प्रोक्तो दशमः परिणामजः ।”
“जीर्णेऽन्ने च भवेद्यस्तु स ज्ञेयः परिणामजः ॥”
‘लङ्घनं वमनञ्चैव विरेकञ्चानुवासनम् ॥
निरूहो वस्तिकर्म्माणि परिणामे त्रिदोषजे ।
चित्रकं त्रिवृता दन्ती विडङ्गं कटुकत्रयम् ॥
समं चर्णं गुडेनाथ कारयेन्मोदकान् सुधीः ।
भक्षयेत प्रातरुत्थाय पश्चादुष्णोदकं पिबेत ॥
परिणामोद्भवं शूलं हन्ति शीघ्रं नरस्य च ।
यवानीहिङ्गु सिन्धूत्थक्षारं सौवर्च्चलाभया ।
सुरामण्डेन पातव्याः परिणामे त्रिदोषजे ॥
हिङ्गुत्रिकवचाजमोदहबुषा पथ्यायवानी शठी
जीरणीपिप्पलीदाडिमसटीतिक्तोऽङ्घिचव्याग्नि-
काम् ।
तस्मादम्लसुवर्च्चला च यवजक्षारं तथा सर्ज्जिका
सिन्धुत्थं विडचर्णकं समभृतं स्याद्बीजपूरे रसे ॥
सभाव्य सुमनालनेन गुडिका चासप्रमाणा तथा
काल्यो वातविकारिणां प्रशमनः शूलार्शसां
शोधकान् ॥”
‘एष हिङ्ग्वादिको नाम सर्व्वशूलार्त्तिनाशनः ।
सर्व्ववातविकारघ्नः सर्व्वक्षयनिवारणः ।
परिणामोद्भवं शूलं वारयत्याशु संशयम् ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥

परिणाय, पुं, (परितो वामदक्षिणतो नयनम् । परि+नी+“परिण्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ।” ३ । ३ । ३७ । इति घञ् ।) शारीणां समन्तान्नयनम् । इत्यमरः । २ । १ । ४६ ॥ परेरितो दीर्घत्वे परीणायश्च । इति भरतः ॥

परिणाह, पुं, (परिणह्यतेऽनेन इति । परि+नह+घञ् ।) विस्तारः । तत्पर्य्यायः । विशालता २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ ओसार इति चौड़ा इति च भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ७ । २२ ।
“अरत्नीनां सहस्रञ्च शतानि दश पञ्च च ।
परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनाम् ॥”)

परिणेता, [ऋ] पुं, (परिणयतीति । परि+नी+तृच् ।) वोढ़ा । भर्त्ता २ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
“स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान् परिणेतुः प्रसूतये ।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म्म एव मनीषिणः ॥”
इति रघुः । १ । २५ ।)

परितः [स्] अव्य, (परि+“पर्य्यभिभ्याञ्च ।” ५ । ३ । ९ । इति तसिल ।) सर्व्वतः । चतुर्दिगभिव्याप्तौ । इत्यमरः ।३।४।१३॥ (यथा, रघुः । ६।९।
‘पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां
कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।
प्रध्मातशङ्खे परितो दिगन्तान्
तूर्य्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥)

परिताप, पुं, (परिसर्व्वतोभावेन तप्यतेऽनेन । परि+तप+घञ् ।) दुःखम् । (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५२ ।
स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते
नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ॥)
नरकान्तरम् । इति मेदिनी ॥ शोकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे ।२।२२।२५।
“एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
व्याहतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥”)
भयम् । कम्पः । इति विश्वः ॥ अत्युष्णता च ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ४९ ।
‘परितापञ्च गात्रेभ्यः पीडाबाधाश्च क्षतस्रजः ।
अपहन्ति नरव्याघ्र । दयां कुरु महीपते । ॥”)

परितुष्ट, त्रि, (परि+तुष+क्त ।) परितोषयुक्तः । सन्तुष्टः । यथा,—
“यत प्रार्थ्यते त्वया भूप । त्वया च कुलनन्दन ॥
मत्तस्तत् प्राप्यतां सर्व्वं परितुष्टा ददामि तत ॥”
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ९३ । १ ॥

परितोष, पुं, (परितोषणमिति । परि+तुष+घञ् ।) सर्व्वतोभावेन तुष्टिः । सन्तोषः । यथा,—
“त्वामुदर । साधु मन्ये शाकै-
रपि यदसि लब्धपरितोषम् ।
हतहृदय ह्यधिकाधिक-
वाञ्छाशतदुर्भरं न पुनः ॥”
इति शान्तिशतके ॥

परित्याग, पुं, (परित्यजनमिति । परि+त्यज+घञ् ।) सर्व्वतोभावेन वर्ज्जनम् । तत्पर्य्यायः । छोरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥
“गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥”
इति मत्स्यसूक्तम् ॥

परित्राण, क्ली, (परित्रायते इति । परि+त्रै+ल्युट् ।) मारणोद्यतस्य निवारणम् । तत्पर्य्यायः । पर्य्याप्तिः २ हस्तवारणम् ३ । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ रक्षणम् । यथा,—
“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ४ । ८ ॥

परिदान, क्ली, (परिदीयते इति । परि+दा+भावे ल्युट् ।) परीवर्त्तः । विनिमयः । इत्यमरः । २ । ९ । ८० ॥

परिदायी, [न्] पुं (परित्यज्य शास्त्रधर्म्मं ददातीति । परि+दा+णिनि ।) “अनूढ़ज्येष्ठे

तत्कनिष्ठाय कन्यादाता । “यथा हारीतः । ज्येष्ठेऽनिर्व्विष्टे कनीयान् निर्व्विशन् परिवेत्ता भवति परिविन्नो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता परिकर्त्ता याजकस्ते सर्व्वे पतिताः ।” इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

परिदेवनं क्ली, (परि+दिव+ल्युट् ।) अनुशोचनोक्तिः । विलापः । इत्यमरः । १ । ६ । १६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । १४६ ।
“परिदेवनञ्च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य सन्निधौ ।
आश्वासनञ्च कृष्णस्य दुःखार्त्तायाः प्रकीर्त्तितम् ॥”)

परिदेवना, स्त्री, (परिदेवयतीति । परि+दिवि+‘ण्यासश्रन्थो युच् ।” ३।३।१०७ । इति युच् । ततष्टाप् ।) शोकनिमित्तो विलापः । यथा,—
“अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥”
इति श्रीभगवद्गीताद्वितीयाध्यायश्लोकव्याख्याने श्रीधरस्वामी ॥ अपि च ।
“न मन्त्रबलवीर्य्येण प्रज्ञया पौरुषेण च ।
अलभ्यं लभते मर्त्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥
अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि शौनक ।।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥
अयाचितो मया लब्धस्तत्प्रेषित पुनः कृतः ।
यत्रागतस्तत्र गतस्तत्र का परिदेवना ॥
एकवृक्षे यदा रात्रौ नानापक्षिसमागमः ।
प्रभाते दश दिशो यान्ति तत्र का परिदेवना ॥
एकसार्थप्रयातानां सर्व्वेषान्तत्र गामिनाम् ।
यद्येकस्त्वरितो याति का तत्र परिदेवना ॥”
इति गरुड़पुराणे १११ अध्यायः ॥

परिधान, क्ली, (परिधीयते यत । परि+धा+कर्म्मणि ल्युट् ।) परिधेयवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । अन्तरीयम् २ उपसंव्यानम् ३ अधोंऽशुकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । ५ । २३ ।
“वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितं
जलेन हीनं बहुकण्टकावृतम् ।
तृणानि शय्या परिधानवल्कलं
न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥”)

परिधाय पुं, (परिधीयतेऽत्र । परि+धा+घञ् ।) जनस्थानम् । परिच्छदः । नितम्बः । इति मेदिनी ॥ (जनस्थानमित्यत्र जलस्थानमिति केचित ॥)

परिधि, पुं, (परिधीयतेऽनेन । परि+धा+“उपसर्गे घोः किः ।” ३ । ३ । ९२ । इति किः ।) परिवेशः । चन्द्रसूर्य्यसमीपमण्डलम् । (यथा रघुः । ८ । ३ ।
“कनुयात्वमुपेयिवान् बभौ
परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥”)
यज्ञियतरुशाखा । यज्ञियतरोः पलाशादेर्यज्ञपशुबन्धनार्थं या शाखा निखायते तस्याम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथाह आपस्तम्बः । “खादिरपालाशं वैकविशलिदारकमिध्मं करोति अय

परिधय पालाशकाष्ठका खादिरौदुम्बरबिल्व-रोहितकविकङ्कतानां ये वा यज्ञिया वृक्षा आर्द्रा शुष्कसत्वचका ॥” इति ॥ * ॥)
भूगोलादेर्वेष्टनम । यथा,—
“थासेभनन्दाग्निहते विभक्ते
खवाणसूर्य्ये परिधिस्तु सूक्ष्म ॥”
इति लीलावती ॥
(क्ली, परिधीयते यदिति । परि+धा+कर्म्मणि कि । परिधेयवस्त्रम । यथा, भागवते । ८ । ७ । १७ ।
“मेघश्याम कनकपरिधि कर्णविद्योतविद्यु न्मूर्द्धि भ्राजद्विलुलितकच स्रग्धरो रक्तनेत्र ॥”
“कनक सुवर्णमिव पीत परिधि वस्त्र यस्य” इति तट्टीका ॥)
परिधिस्थ', पुं, (परिधौ तिष्ठतीति । परिधि+स्था+क ।) परिचर' । इत्यमर ।२ ।८।६२ ॥ युद्धकाले परप्रहारात रथरक्षके । प्रजा-सामन्तव्यवस्थापनकारिणीति केचित । सेनाया राज्ञो दण्डनायक । इत्यन्ये । इति भरत ॥
परिधेय त्रि, (परिधातु शक्यम् । परि+धा+“अचो यत ।” ३ । १ । ९७ । इति यत “ईद्यति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत ततो गुण ।) परिधानीयम् । परिधातव्यम् । परिधानोपयुक्तवस्त्रादि । यथा,—
“न तु स्वभोग्यतयापि प्राप्ते परिधेयादौ स्तेर-इष्टार्थत्वापत्ते ।” इति विवादचिन्तामणि ॥
परिपण क्ली, (परिपण्यते व्यवह्रियतेऽनेन । परि+पण+“पुंसि सञ्ज्ञायां घ प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति घ ।) मूलधनम् । इत्य-मर । २ । ९ । ८ । पुजि इति भाषा ॥
परिपन्थक', पु (परिपन्थयति दोषादिक प्राप्नोतीति । परि+पथि क गतौ+ण्वुल ।) शत्रु' । इति हेमचन्द्र । ३ । ३९३ ॥ (यथा, महा-भारते । १ । १६ । ३१ ।
“हतो दुर्य्योधन पापो राज्यस्य परिपन्थक ॥”)
परिपन्थी, [न्] त्रि, (परिसर्व्वतो भावेन दोषा ख्यान पन्थयितु शीलमस्य । परि+पन्थ+णिनि ।) शत्रु । इत्यमर' । २ । ८ । ११ । (यथा, गीतायाम् । ३ । ३४ ।
“इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥”
प्रतिकूलाचारी । यथाह कश्चित ।
“अपराधिनि चेत क्रोध' क्रोधे क्रोध कथ नहि ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणा चतुर्णां परिपन्थिनि ॥”)
परिपाक' पु, (परिपच्यते इति । परि+पच+घञ ।) परिपक्वता । यथा, भावप्रकाशे ।
“इत्यद्भुत केवलवह्निपक्व
मांसेन मतस्य परिपाकमेति ।”
नैपुण्यम् । यथा,—
“वीक्ष्य तस्य विनये परिपाक
पाकशासनपद स्पृशतोऽपि ।”
इति नैषधपञ्चमसर्गे ॥

परिपाकिनी, स्त्री, (परिपाक' परिपाकशक्ति विद्यतेऽस्या । परिपाक+इनि+ङीप ।) त्रिवृता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
परिपाटि' स्त्री (परिपाटनम । परि+पट+स्वार्थे णिच+अच इ । यद्वा परि भागे भागेन पाटि पाटन गतिर्यस्याम् ।) पारिपाश्व-विशिष्ट । ततपर्य्याय । आनुपूर्व्वी २ आवृत ३ अनुक्रम ४ पर्य्याय ५ । इत्यमर ।२।७। ३७ ॥ आनुपूर्व्वम् ६ परिपाटी ७ । इति भरत ॥ आनुपूर्व्वम् ८ आनुपूर्व्वकम् ९ । इति टीका न्तरम् ॥ क्रम १ । इति जटाधरशब्दरत्ना-वल्यौ ॥
परिपिष्टक, क्ली, (परि+पिष+क्त+सञ्ज्ञायां कन् ।) सीसकम् । इति राजनिघण्ट ॥
परिपुष्करा, स्त्री, (परित पुष्कर मुख यस्या ।) गोडुम्बा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजगोमक इति भाषा ॥
परिपूत क्ली (परि+पू+क्त ।) अपास्ततुष धान्यम् । यथा मनु ।
“परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।
निरन्वये शत दण्ड सान्वयेऽर्द्धशत दम' ॥”
त्रि सर्व्वतोभावेन पवित्रम् ॥ (यथा माघे ।२।१६ ।
“घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्युती ।
रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥”)
परिपूर्णता, स्त्री, (परिपूर्णस्य भाव । परिपूर्ण+“तस्य भावस्त्वतलौ ।” ५ । १ । ११९ । इति तल तत' “त्वान्त क्लीवन्तलन्त स्त्रियाम् ।” इति वार्त्तिकोक्तत्वात् स्त्रिया टाप ।) परिपूर्णत्वम् । सम्पूर्णता । ततपर्य्याय । आभोग'२ । इत्य मर । २ । ६ । १३७ ॥
परिपूर्णत्व, क्ली, (परिपूर्णस्य भाव । “तस्य भावस्त्वतलौ ।” ५ । १ । ११९ । इति त्व । तत क्लीवत्वम् ।) परिपूर्णता । सम्पूर्णत्वम् । इति जटाधर ॥ (यथा,—
“दृश्यते परिपूर्णत्व मुखचन्द्रस्य ते सखि । ।
न जाने कञ्चकोर हि विधाता पालयिष्यति ॥”
इत्युद्भट ॥)
परिपेल, क्ली, (परिपेलति मृदुता गच्छतीति । पेल गतौ+अच ।) परिपेलवम् । कैवर्त्ती मुस्तकम् । इति शब्दमाला ॥ तन्त्रान्तरे यथा —
“परिपेल प्लवं वन्य तत्कुटन्नटचक्रकम ।
जायते मुस्तकाकार शैवालकुलसञ्चये ॥”
इत्यमरटीकायां भरत' ॥
परिपेलव, क्ली, (परि सर्व्वत पेलव मृदुता यस्य ।) कैवर्त्तीमुस्तकम । इत्यमर । २ । ४ । १३१ ॥ (अत्यन्तकोमले, त्रि । यथा, बृहतसंहितायाम् । ९४ । ८ ।
“स्फीतमध्यपरिपेलव फल
शीघ्रमध्यचिरकालसम्भवम् ॥”
गुणादयोऽस्य कैवर्त्तीमुस्तकशब्दे ज्ञेया ॥)
परिप्लव त्रि (परिप्लवते इति । प्लु+अच ।) चञ्च-लम् । इत्यमर । ३ । १ । ३५ ।
(यथा माघे । १४ । ६८ ।
“मतङ्गजाविव पुरा परिप्लवौ
सिन्धुनाथशयने निषेदुष' ।
गच्छत स्म मधुकैटभौ विभो-
र्यस्य नैद्रसुखविघ्नतां क्षणम् ॥”
पु, राज्ञ सुखीनलस्य पुत्त्र । यथा भागवते । ९ । २२ । ४२ ।
“सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यतसुखीनल ।
परिप्लव' सुतस्तस्मान्मेधावी सुनयात्मज ॥”)
परिप्लुत , त्रि, (परि+प्लु+क्त' ।) जलादिप्लावित' । यथा मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये १ अध्याय ॥
“आवा जहि न यत्रोर्व्वी सलिलेन परिप्लुता ॥”
परिप्लुता, स्त्री, (परि+प्लु+क्त । स्त्रियां टाप ।) मदिरा । इति हेमचन्द्र । ३ । ५६६ ॥ ग्राम्य-धर्म्मे (मैथुने) वेदनावती योनि । यथा,—
“परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्म्मे रुजा भृशम ।”
इति योनिव्यापन्निदाने माधवकर ॥
(“पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात ।
पित्तसम्मूर्च्छितो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रिया ॥
शूनास्पर्शाक्षमासार्त्तिर्नीलपीतमसृक स्रवेत ।
श्रोणीवङ्क्षणपृष्ठार्त्तिज्वरार्त्ताया परिप्लुता ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥)
आप्लुते त्रि ॥
परिवर्ह , पु, (परिवर्ह्यतेऽनेन । वर्ह प्राधान्ये+घञ ।) परिच्छद । हस्त्यश्ववस्त्रकम्बलादि । नृपार्होऽर्थ' । राजयोग्यद्रव्य सितच्छत्रादि । नृपार्ह सितच्छत्रादि अर्थो धनमिति केचित । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,—
“निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं
चमू विधाने परिवर्हशोभिनीम् ।
उवास रामस्य तदा महात्मनो
विचिन्तमानो भरतो निवर्त्तनम् ॥”
इति रामायणे । २ । ८३ । २६ ।)
परिभव , पुं (परि+भू+अप ।) अनादर । इत्यमर । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, रघु ।१२।३७।
“फलमस्योपहासस्य सद्य' प्राप्स्यसि पश्य मां ।
मृग्या परिभवो व्याघ्र्यामित्यवेहि त्वया कृतम् ॥”)
परिभाव', पुं, (परि+भू+“परौ भुवोऽवज्ञाने ।” ३ । ३ । ५५ । इति घञ ।) परिभव । इत्य-मर । १ । ७ । २२ ॥
परिभाषण, क्ली, (परि+भाष+ल्युट ।) सनिन्द उपालम्भ । इत्यमर । १ । ६ । १४ ॥ उपालम्भो दुर्व्वाद' । निन्दया सह वर्त्तमानो य उपा लम्भस्तत्र सनिन्दे परिभाषणम् । उपालम्भो गुणाविष्करणेन स्तुतिपूर्व्वकोऽपि भवति । यथा महाकुलस्य भवत' किमिदमुचित भवति । अत्र तु सस्तुतौ न परिभाषणम् । टीकान्तरे ऽपि बन्धुलस्य तवाशम्यागमन योग्यमिति निन्दापूर्व्व । महाकुलस्य तव कथ विप्रलम्भ' । इति स्तुतिपूर्व्वश्च उपालम्भ' । इति भरत' ॥ * ॥ नियम । इति मेदिनी ॥ आलाप । इति विश्व ॥

परिभाषा, स्त्री, (परि+भाष+अच । ततष्टाप ।) परिष्कृत भाषणम् । पदार्थविवेचकाचार्य्याणां युक्तियुक्ता वाक । इति काव्यप्रकाशटीकायां चण्डीदास ॥ तत्पर्य्याय । प्रज्ञप्ति २ शैली ३ सङ्केत ४ समयकार ५ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (सूत्रलक्षणविशेष । सूत्र षड्विधम् । यथा,—
"संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥")
"ग्रन्थस्य सङ्क्षेपनिर्व्वाहार्थसङ्केतविशेष । यथा चपोऽद्वेत्यादि ।" इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास ॥ यथा माघे । १६ । ८ ।
"न खलु प्रतिहन्यते कुतश्चित
परिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा ॥"
("अव्यक्तानुक्तलेशोक्तसन्दिग्धार्थप्रकाशिका ।
परिभाषा प्रवक्ष्यन्ते दीपीभूता सुनिश्चिता ॥"
इति वैद्यकपरिभाषायां लक्षणम ॥
"प्रथमं परिभाषा स्यात्ग्रन्थव्याख्यानकल्पथा ।"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥)

परिभूत, त्रि (परिभूयते स्म । परि+भू+क्त ।) अनादृतम् । तत्पर्य्याय । अवगणितम् २ अवमतम् ३ अवज्ञातम् ४ अवमानितम ५ । इत्यमर । ३ । १ । १०६ । अभिभूतम ६ । इति जटाधर ॥ अप्रस्तुतम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सारावल्यां विशाध्याये ।
"परिभूत सुखरहित कुलटापुत्त्रमतिपापरतश्च ।
जनयति नक्षत्रपति क्षितिसुतदृष्टो भषि शूरम् ॥")

परिभ्रम, पु (परि+भ्रम+अच ।) सर्व्वतोभ्रमणम् । परिपूर्व्वभ्रमधातोर्भावे अलप्रत्ययनिष्पन्न ॥

परिमण्डलं, त्रि, (परि सर्व्वतो मण्डलम् ।) वर्त्तुलम । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा भागवते । ५ । २२ । १६ ।
"लक्षोत्तरं सार्द्धनवकोटियोजनपरिमण्डलं भूवलयस्य क्षणेन सगव्यूत्तरं द्विसहस्रयोजनानि स भुङ्क्ते ॥" परमाणुपरिमाणम् । परिमाण विशिष्टं परमाणु । इति वैशेषिकसूत्रविवृति ॥ शब्दोऽयं न्यग्रोधशब्देन युक्त अर्थान्तरं प्रकाशयति । पु पुरुषविशेष । तस्य लक्षणं यथा, मात्स्ये ११८ अध्याये ।
"न्यग्रोधौ तु स्मृतौ बाहू व्यासो न्यग्रोध उच्यते ।
व्यासेन उच्छ्रयो यस्य अध ऊर्द्ध्वञ्च देहिन ।
समोच्छ्रयपरीणाहो न्यग्रोधपरिमण्डल ॥"
स्त्री, लक्षणान्वितरमणीविशेष । यथा, शब्दरत्नाकरे ।
"स्तनौ सुकठिनौ यस्या नितम्बे च विशालता ।
मध्ये क्षीणा भवेद् या च न्यग्रोधपरिमण्डला ॥"
पर्व्वतविशेष । यथा महाभारते ६ । ६ । ११ ।
"परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरु कनकपर्व्वत ।
आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावक ॥")

परिमल पुं (परिमलते सुगन्धिपार्थिवकणान् धरतीति । मल ड धारणे+अच । "लिनाथव गन्ध ।" इति न्यायादस्य गन्धत्वम् ।) विमर्द्दनम् । कुङ्कुमादिमर्द्दनम् । विमर्द्दोत्थजनमनोहरगन्ध । सुरतादिविमर्द्दोत्थशिलापनकुङ्कुमादिगन्ध । इत्यमरभरतौ ॥ सुरभिमाल्यगन्धादिधारणेनोत्पन्नो हृद्यो गन्ध । इति स्वामी ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । ५ ।
"रतिलुलितललितललनाङ्गमजलवाहिनो
मुहुर्यत्र ।
श्वयकेशकुसुमपरिमलवासितदेहा वहन्त्यनिला ॥")
तत्पर्य्याय । आमोद २ गन्ध ३ सौरभ्यम ४ सौरभम् ५ । इति राजनिर्घण्ट ॥ पण्डितसमूह । इति शब्दरत्नावली ॥

परिमाण, क्ली, परिमीयतेऽनेन । (परि+मा+करणे ल्युट ।) परिमितव्यवहारासाधारणकारणम । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ माप इति भाषा । (यथा, मनु । ८ । १३३ ।
"त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणत ॥")
तत्पर्य्यायप्रकारा यथा,—
"यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम ।
मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुञ्जा पञ्चाद्यमाषक ॥
ते षोडशाक्ष कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ।
सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥
तुला स्त्रियां पलशतं भार स्याद्विंशतिस्तुला ।
आचितो दशभारा स्यु शाकटो भार आचित ॥
कार्षापण कार्षिकस्स्यात् ताम्रिके कार्षिके पण ।
अस्त्रियां आढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चक ॥
कुडव प्रस्थ इत्याद्या परिमाणार्थका पृथक ।"
इत्यमर । २ । ९ । ८५—८९ ॥ * ॥
न्यायमते तद्यथा,—
"परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम ।
अणु दीर्घं महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरित ॥
अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ।
संख्यात परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ॥
अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम ।
परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ॥
प्रचय शिथिलाख्यो य संयोगस्तेन जन्यते ।
परिमाणन्तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशत ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । ११ —११३ ॥
(परिमाणं निरूपयति । परिमाणमिति । परिमितव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थ । तच्चतुर्व्विधम अणु महद्दीर्घं ह्रस्वञ्च इत्येवं चातुर्व्विध्यं प्रत्यक्षसिद्ध तत्राणुत्वह्रस्वत्वे महत्त्वदीर्घत्वे च समनियते तत्परिमाणं नित्यमनित्यञ्च परिमाणमित्यनुषज्यते जायते इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्त्तते । अनित्यमिति पूर्व्वेणान्वित तथा चानित्यपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यञ्चेत्यर्थ । तत्र संख्याजन्यमुदाहरति द्व्यणुकादाविति । द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकादिपरिमाणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात द्व्यणुकादिपरिमाणस्तु परमाणुत्वापत्त्या नोत्कृष्टं त्रसरेणुपरिमाणस्य न समानजातीयमत परमाणौ द्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसंख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थ । परिमाणजन्यमुदाहरति परिमाणं घटादाविति परिमाणजं कपालादिपरिमाणजन्यम । प्रचयजन्यमुदाहर्त्तुं प्रचयं निर्व्वक्ति प्रचय इति अथात प्रचयस्य नचावयवविनाश कथं परिमाणनाशक असत्यप्यवयविनि त्रिचतुरपरमाणुविश्लेषे तदुपचये चावयविन प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम । परमाणुविश्लेषे द्व्यणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयस्तन्नाशे च द्व्यणुकनाश एव क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात सति च नाशकेऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्य अपवदितुमशक्यत्वात शरीरादाववयवोपचये असमवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयवविनाश आवश्यक न च पटविनाशेऽपि तन्त्वन्तरसंयोगात परिमाणाधिक्यं स्यादिति वाच्य तत्रापि वेमाद्यभिघातेनासमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात पटनाशस्यावश्यकत्वात किञ्च तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्व्वं तत्पट एव न स्यात तत्तन्तुरूपकारणाभावात तत्तन्तोरवयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत तस्मात्तत्र तन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्व्वपटनाशस्तत पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्य स्वीकार्य्यम । अवयविन प्रत्यभिज्ञानन्तु साजात्येन दीपकलिकादिवत न च पूर्व्वतन्तव एव तन्त्वन्तरसहकारात पूर्व्वपटे सत्येव पटान्तरमारभ्यमिति वाच्यम मूर्त्तयो समानदेशताविरोधात एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रानुपलभ्य बाधितत्वाच्च पूर्व्वद्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यमभ्युपेयत्वात ॥" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥)

परिमार्ग्य, त्रि (परि+मृज+ण्यत । "ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृते ।" ३ । १ । ११० । इति ण्यत् । "मृजेर्वृद्धि ।" ७ । २ । ११४ । इति वृद्धि ।) परिमार्ज्यम् । परिशोधनीयम् ॥

परिमार्जन, क्ली (परि+मृज+ल्युट ततो वृद्धि ।) खाद्यभेद । मधुमस्तकम । यथा, शब्दचन्द्रिका ।
"मधुतैलघृतैर्मध्ये वेष्टिता समिताश्च ये ।
मधुमस्तकमुद्दिष्टं तस्याख्या परिमार्ज्जनम ॥"
परिशोधनञ्च ॥

परिमित, त्रि, (परि+मा+क्त । परितो मितं वा ।) युक्तम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ परिमाणविशिष्टम् । यथा, उद्भट ।
"द्रविणं परिमितमधिकं
व्ययेन जनमाकुलीं कुरुते ।
क्षीणाञ्चलमिव पीन-
स्तनजघनाया कुलीनाया ॥"

परिमृज्य, त्रि (परि+मृज+"मृजेर्विभाषा ।" ३ । १ । ११३ । इति क्यप ।) परिमार्ज्यम् । इति व्याकरणम् ॥

परिमेय त्रि (परिमीयते इति । परि+मा+"अचो यत ।" ३ । १ । ९७ । इति यत । "ईद्यति ।" ६ । ४ । ६५ । इति ईत ततो गुण ।) परि

माणविशिष्टम्। परिमातव्यम्। परिमाणीयम। (यथा, रघु।१।३७।
"माभूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ।
अनुभावविशेषात्तु सेनापरिगताविव॥")

परिमोक्ष, पु, (परितो मोक्षः परित्यागः।) मलत्यागः। यथा श्रीभागवते २।६।१।
"पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद।।
हिंसाया निरृतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदः स्मृतम्॥"
"परिमोक्षस्य मलत्यागस्य। पायुरिन्द्रियं गुदः स्थानम। निरृतेरलक्ष्म्याः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥*॥ परित्राणम्। यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"सर्व्वाशुभानां परिमोक्षकारि
सपूजनं देववरस्य विष्णोः।"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
(विमुक्तिः। यथा, महाभारते।१।२।१६।
"कवचस्य परिमोक्षोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरन्दरात॥")

परिमोषी, [न्] त्रि, (परिमुष्णातीति। परि+मुष+णिनि।) परिमोषणशील। चौरः। (इति हेमचन्द्रः।३।४६॥)

परिरम्भ, पु, (परिरभ्यते इति। परि+रभि+घञ। "रभेरशब्लिटो।" ७।१।६३। इति नुम्।) आलिङ्गनम्। इत्यमरः।३।२।३॥ (यथा गीतगोविन्दे।५।७।
"ध्यायस्त्वामनिशं जपन्नपि तवैवालापमन्त्रावलीं भूयस्त्वत्कुचकुम्भनिर्भरपरीरम्भामृतं वाञ्छति॥")

परिवत्सर, पु वत्सरः। इति जटाधरः॥ वत्सरविशेषः। यथा मलमासतत्त्वे।
"शकाब्दात पञ्चभिः शेषात समाद्यादिषु वत्सराः।
सम्परीदानुपूर्व्वाश्च तथोदापूर्व्वका मताः॥"
"परिपूर्व्वस्तथादान यवानाश्च द्विजोत्तमाः॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरम्॥

परिवर्ज्जन, क्ली (परिवर्ज्यते परित्यज्यते प्राणैर्येन। परि+वृज+णिच+ल्युट।) मारणम। इत्यमरः।२।८।११४॥ (भावे ल्युट।) परित्यागः। यथा उद्भटः।
"गोप्यो न दोषो मथुराङ्गनानां
धर्म्मस्य सूक्ष्मस्य हि रीतिरेषा।
विपर्य्ययो येन कृतः स्वपित्रोः
स्तस्योपपत्नीपरिवर्ज्जनं किम॥"
परिवर्ज्जनीया यथा कौर्म्मे उपरिभागे १५अः।
"एकशय्यासनं पङ्क्तिभाण्डपक्वान्नमिश्रणम।
याजनाध्ययने योनिस्तथैव सहभोजनम्॥
सहाध्यायस्तु दशमः सहयाजनमेव च।
एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्कर्य्यसञ्ज्ञिताः॥
समीपे चाप्यवस्थानात पापं सङ्क्रमते नृणाम्।
तस्मात सर्व्वप्रयत्नेन साङ्कर्य्यं परिवर्ज्जयेत॥"
"यस्मिन्देशे न सम्मानो न प्रीतिर्न च बान्धवाः।
न च विद्यागमः कश्चित्तं देशं परिवर्ज्जयेत॥"
इति चाणक्यम्॥
"आज्ञया वाणिज्य चालमयोह्वार विप्र जडम्।
शूद्रमधरसयुक्तं दूरतः परिवर्ज्जयेत्॥
कुभार्य्याञ्च कुमित्रञ्च कुराजानं कुसौहृदम।
कुबन्धुञ्च कुदेशञ्च दूरतः परिवर्ज्जयेत॥"
इति गरुडपुराणे ११३ अध्यायः॥
("यस्य वै भाष्यमाणस्य रुजत्यर्द्धसुरोऽभृशम।
अन्नञ्च च्यवते भुक्तं स्थितञ्चापि न जीर्य्यति॥
बलञ्च हीयते यस्य तृष्णा चाभिप्रवर्द्धते।
जायते हृदि शूलञ्च तं भिषक परिवर्ज्जयेत॥"
इति चरकेणेन्द्रियस्थाने षष्ठेऽध्याये उक्तम॥)

परिवर्त्त, पु, (परिवर्त्तनमिति। परि+वृत+भावे घञ।) विनिमयः। (यथा, रामायणे।२।१५।२५।
"हृष्यन्नृतुसुखं दृष्ट्वा नवं नवमिवागतम।
ऋतूनां परिवर्त्तेन प्राणिनां प्राणसञ्चयम॥")
कूर्म्मराजः। अपवर्त्तनम। इति मेदिनी॥ युगान्तः। इति हेमचन्द्रः॥ ग्रन्थविच्छेदः। इति जटाधरः॥ मृत्युपुत्त्रस्य दुःसहस्यौरसेन कलिकन्यानिर्म्माष्टिगर्भजाताष्टपुत्त्रान्तर्गततृतीयपुत्त्रः। (यथा, मार्कण्डेये।५१।२।
"अष्टौ कुमारा कन्याश्च तथाष्टावतिभीषणाः।
दन्ताकृष्टिस्तथोक्तिश्च परिवर्त्तस्तथापरः॥"
तन्नामनिरुक्तिर्यथा तत्रैव १४ श्लोके।
"अन्यगर्भे परान गर्भान् सदैव परिवर्त्तयन्।
रतिमाप्नोति वाक्यञ्च विवक्षोरन्यदेव यत॥
परिवर्त्तकसञ्ज्ञोऽयं तस्यापि सितसर्षपैः।
रक्षोघ्नमन्त्रजप्यैश्च रक्षां कुर्व्वीत तत्त्ववित॥")
तस्य पुत्त्रयोः कर्म्मादि यथा —
"परिवर्त्तसुतौ द्वौ तु विरूपविकृतौ द्विज।।
तौ तु वृक्षाग्रपरिखाप्राकाराम्भोधिसंश्रयौ॥
गुर्व्विण्या परिवर्त्तन्तौ कुरुतः पादपादिषु।
क्रोष्टुके। परिवर्त्तं स्थानभस्थान्योदरात्तत॥
न वृक्षञ्चैव नैवाद्रिं न प्राकारं पयोनिधिम्।
परिखां न समाक्रामेदबला गर्भधारिणी॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे।५१।६२—६४॥

परिवर्त्तन, क्ली (परि+वृत+ल्युट।) परिवर्त्तः। तत्पर्य्यायः। परिदानम २ विनिमयः ३ नैमेयः ४ व्यतिहारः ५ परावर्त्तः ६ वैमेयः ७ विमयः ८। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुः।१९।१३।
"अङ्कमङ्कपरिवर्त्तनोचिते
तस्य निन्यतुरशून्यतामुभे।
वल्लकी च हृदयङ्गमस्वना
वल्गुवागपि च वामलोचना॥")

परिवर्त्तिका स्त्री मेढ्रजातक्षुद्ररोगविशेषः। तल्लक्षणमाह।
"मर्द्दनात पीडनाद्वापि तथैवाप्यभिघाततः।
मेढ्रचर्म्म यदा वायुर्भजते सर्व्वतश्चरन॥
तदा वातोपसृष्टन्तु तच्चर्म्म परिवर्त्तते।
सवेदनं सदाहञ्च पाकञ्च व्रजति क्वचित॥
मणेरधस्तात कोषस्तु ग्रन्थिरूपेण लम्बते।
मारुतागन्तुसम्भूतां विन्द्यात्तां परिवर्त्तिकाम्।
सकण्डुः कठिना वापि सैव श्लेष्मसमन्विता॥"
अस्यां वातजायामपि पित्तानुबन्धो बोद्धव्यो दाहपाकभावात्। कोषः चर्म्मकोषः॥*॥
अथ तस्याश्चिकित्सा।
"परिवृत्तं घृताभ्यक्तं सुस्विन्नमुपनाहयेत।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा वातघ्नैः शाल्वणादिभिः॥
ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्म्म पाटयेत पीडयेन्मणिम।
प्रविष्टे चर्म्मणि मणौ स्वेदयेदुपनाहयेत॥
दद्याद्वातहरान वस्तीन स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत।"
इति भावप्रकाशः॥

परिवसथ, पु (परितो वसन्त्यत्र। परि+वस+उपसर्गे वसेरिति अथच।) ग्रामः। इति हेमचन्द्रः ४।२७॥

परिवह पु, (परि सर्व्वतोभावेन वहतीति। परि+वह+अच।) सप्तवायन्तर्गतषष्ठवायुः। स तु सुवहवायोरुपरिस्थितः। (यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।
"भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्द्ध्वं
स्यादुद्वहस्तदनुसंवहसञ्ज्ञकश्च।
अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्व्वकोऽस्मात
बाह्यः परावह इमे पवना प्रसिद्धाः॥")

परिवाद, पु, (परिसर्व्वतो दोषोल्लेखेन वादः कथनम। परि+वद+भावे घञ।) अपवादः। (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे।१।४२।
"नीचसंसर्गनिरता परवित्तापहारकाः।
परनिन्दापरद्रोहपरिवादपराः खलाः॥"*॥
परि+वद+णिच+करणे घञ।) वीणावादनवस्तु। इति मेदिनी॥

परिवादक, त्रि (परिवदतीति। परि+वद+ण्वुल।) परिवादकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥

परिवादिनी, स्त्री, (परिवदति स्वरानिति। परि+वद+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।"३।२।७८। इति णिनिः स्त्रियां ङीप।) सप्ततन्त्रीयुक्तवीणा। इत्यमरः॥ (यथा, माघे।६।९।
"कलतया वचसः परिवादिनी
स्वरजिता रजितावशमाययुः॥")
परिवादविशिष्टा च॥

परिवादी, [न्] त्रि, (परिवदतीति परिवदितुं शीलमस्य वा। परि+वद+शीलार्थे कर्त्तरि णिनि।) परिवादकर्त्ता। (यथा महाभारते।७।७१।२६।
"साधूनसूयतां ये च ये चापि परिवादिनाम्॥"
परिवादो निन्दा विद्यतेऽस्य।) परिवादविशिष्टः। इति परिवादशब्दादस्त्यर्थे इनिः॥

परिवाप, पुं (परिसर्व्वतः उप्यते इति। परि+वप+घञ।) पर्य्युप्तिः। वपनम। जलस्थानम। परिच्छदः। इति मेदिनी। पे २५॥

परिवापन, क्ली, (परि+वप+णिच्+ल्युट।) मुण्डनम्। इति हेमचन्द्रः॥

परिवापित, त्रि (परिवाप्यते स्म। परि+वप+णिच+क्त।) मुण्डितम्। इत्यमरः।३।१।८५॥

परिवार, पुं (परिव्रियतेऽनेन। परि+वृ+करणे घञ।) परिजनः। (यथा, रघुः।६।१।
"मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयान-
मध्यास्य कन्या परिवारशोभि।

विवेश मण्डान्तरराजमार्गं
पतिंवरा कॢप्तविवाहवेषा ॥”)
खड्गकोष । परिच्छद । इति मेदिनी । रे । २८ ॥

परिवाह, पु, (पर्य्युह्यते तृणादिकं येन । परि+वह+घञ ।) परीवाह । जलोच्छ्वास । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥ (यथा, रघु । ८।७४।
“स विवेश पुरीं तया विना
क्षणदापायशशाङ्कदर्शन ।
परिवाहमिवावलोकयन्
स्वशुच पौरवधूमुखाश्रुषु ॥”)

परिविन्न पु, (परि+विद्+क्त ।) परिवित्ति । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।
“ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयान् निर्विशन् परिवेत्ता भवति परिविन्नो ज्येष्ठ परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता परिकर्त्ता याजक ते सर्व्वे पतिता ॥”

परिवित्ति, पुं, (परिवर्ज्जनं विन्दति लभते इति । परि+विद्+क्तिच ।) परिवेत्तृज्येष्ठ । कृतविवाहस्यानूढज्येष्ठभ्राता । इत्यमर ।२।७।५६॥ (यथा, मनु । ३ । १७१ ।
“दाराग्निहोत्रसयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेय परिवित्तिस्तु पूर्व्वज ॥”)

परिविन्दत्, [त] पु (परित्यज्य ज्येष्ठ भ्रातर विन्दति अग्न्याधानभार्य्यादिक लभते इति । विद्+शतृ ।) परिवेदनकर्त्ता । यथा —
“देशान्तरस्थक्लीबैकवृषणानसहोदरान् ।
वेश्याभिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिण ॥
जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनकुण्ठकान् ।
अतिवृद्धानभार्य्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामत कारिणस्तथा ।
कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति ॥”
इत्युद्वाहतत्त्वे छन्दोगपरिशिष्टम् ॥

परिविष्णु, क्ली सर्व्वतो विष्णु । विष्णु विष्णु परि इत्यव्ययीभावसमास दुर्गादास ॥

परिवृंहित, त्रि वृहिधातो कर्म्मणि क्त । (तत परितो वृंहितमिति ।) सर्व्वतोभावेन दीप्तिविशिष्टम् । सर्व्वतोभावेन करिगर्ज्जितम् । सर्व्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम् । सर्व्वतोभावेन ध्वानविशिष्टम् ॥

परिवृढ, त्रि (परिसर्व्वतोभावेन वृंहति वर्द्धते इति । वृहि वृद्धौ+कर्त्तरि क्त । निपातनात् हकारलोपो निष्ठातस्य ढत्वञ्च ।) अधिप । प्रभु । इत्यमर । ३ । १ । ११ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम । ३ । २८२ ।
“जगतपरिवृढ प्रौढप्रीतिस्त स फलार्थिनम् ।
सत्वा प्रादुष्कृतवपुस्ततो भूयोऽप्यभाषत ॥)

परिवृत, त्रि, (परिसर्व्वतोभावेन वृत ।) आवृत । वेष्टित । यथा,—
“व्यवहारान् नृप पश्येत् सभ्यै परिवृतोऽन्वहम् ।”
इति मिताक्षरा ॥

परिवृत्ति, पुं, (परिवर्ज्जने वर्त्तते इति । परि+वृत्+क्तिच ।) परिवित्ति । इति चतु । (परि+वृत+भावे क्तिन । परिवर्त्तनम । यथा, महाभारते । १४ । १८ । २९ ।
“तस्य कालपरीमाणमकरोत स पितामह ।
भूतेषु परिवृत्तिञ्च पुनरावृत्तिमेव च ॥”
अर्थालङ्कारविशेष । यथा, साहित्यदर्पणे । १ । १ ५ ।
“परिवृत्तिर्विनिमय समन्यूनाधिकैर्भवेत ॥”
क्रमेणोदाहरण यथा,—
“दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदय मम ।
मया तु हृदय दत्त्वा गृहीतो मदनज्वर ॥”
अत्र प्रथमेऽर्द्धे समेन द्वितीयेऽर्द्धे न्यूनेन ॥)

परिवृंहित, त्रि, सर्व्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम । सर्व्वतोभावेनोद्यमविशिष्टम् । इति वृहधातो कर्म्मणि क्तप्रत्ययनिष्पन्नम ॥

परिवेत्ता [तृ] पु, (परित्यज्य ज्येष्ठ भ्रातर विन्दति भार्य्यामग्न्यादिक वा लभते इति । विद लाभे+“ण्वुलतृचौ ।” ३ । १ । १३३ । इति तृच ।) अनूढज्येष्ठे कृतविवाहकनिष्ठ । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ (यथा मनु । ३ । १७१ ।
“दाराग्निहोत्रसयोग कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेय परिवृत्तिस्तु पूर्व्वज ॥”)

परिवेदन, क्ली, (परि+विद्+ल्युट ।) विवाह । अग्न्याधानम् । यथा,—
“क्लीवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।
योगशास्त्राभियुक्ते च न दोष परिवेदने ॥”
इत्युद्वाहतत्त्वे शातातप ॥
सर्व्वतोभावेन ज्ञानम् । (यथा, महाभारते । १४ । १६ । १२ ।
“स हि धर्म्म सुपर्य्याप्तो ब्रह्मण परिवेदने ।
न शक्य तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषत ॥”)
सर्व्वतोभावेन विचारणम् । सर्व्वतोभावेन विद्यमानत्वम् । सर्व्वतोभावेन लाभ ॥

परिवेदिनी, स्त्री (परिवेदोऽस्त्यस्यामिति । इनि ङीप च ।) परिवेत्तु स्त्री । इति हेमचन्द्र ॥

परिवेदनीया, स्त्री (परिविद्यते या । परि+विद् अनीयर् ।) अनूढज्येष्ठे ततकनिष्ठेन विवाहिता कन्या । अस्य प्रमाण परिवायिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

परिवेश पु (परितो विशतीति । परि+विश+घञ ।) वेष्टनम् । परिधि । इति मेदिनी ।शे।३७॥
“वातेन मण्डलीभूता सूर्य्याचन्द्रमसो करा ।
मालाभा व्योम्नि तन्वते परिवेश प्रकीर्त्तित ॥”
इति भरतधृतसाहसाङ्क ॥

परिवेष, पुं (परितो विष्यते व्याप्यतेऽनेन । विषॢ व्याप्तौ+घञ ।) परिवृति । परिधि । (वृहत्संहितायाम् ३४ अध्याये तल्लक्षणादिकमुक्तम् । तद्यथा,—
“सम्मूर्च्छिता रवीन्द्वो किरणा पवनेन मण्डलीभूता ।
नानावर्णाकृतयस्तन्वभ्रे व्योम्नि परिवेषा ॥
ते रक्तनीलपाण्डुरकापोताभाभ्रशवलहरिशुक्ला ।
इन्द्रयमवरुणनिरृतिश्वसनेशपितामहाग्निकृता ॥
धनद करोति मेचकमन्योऽन्यगुणाश्रयेण चाप्यन्ये ।
प्रविलीयते मुहुर्मुहुरल्पफल सोऽपि वायुकृत ॥
चाषशिखिरजततैलक्षीरजलाभ स्वकालसम्भूत ।
अविकलवृत्त स्निग्ध परिवेष शिवसुभिक्षकर ॥
सकलगगनानुचारी नैकाभ क्षतजसन्निभो रूक्ष ।
असकलशकटशरासनशृङ्गाटकवत्स्थित पाप ॥
शिखिगलसमेऽतिवर्षं बहुवर्णे नृपवधो भय धूम्रे ।
हरिचापनिभे युद्धान्यशोककुसुमप्रभे चापि ॥
वर्णेनैकेन यदा बहुल स्निग्ध क्षुराभ्रकाकीर्ण ।
स्वर्त्तौ सद्यो वर्ष करोति पीतश्च दीप्तार्के ॥
दीप्तविहङ्गमृगरुत कलुष सन्ध्यात्रयोत्थितोऽतिमहान् ।
भयकृत्तडिदुल्काद्यैर्हतो नृप हन्ति शस्त्रेण ॥
प्रतिदिनमर्कहिमांश्वोरहर्निश रक्तयोर्नरेन्द्रवध ।
परिविष्टयोरभीक्ष्ण लग्नास्तनभ स्थयोस्तद्वत ॥
सेनापतेर्भयकरो द्विमण्डलो नातिशस्त्रकोपकर ।
त्रिप्रभृतिशस्त्रकोप युवराजभय नगररोधम ॥
वृष्टिस्त्र्यहेन मासेन विग्रहो वा ग्रहेन्दुभनिरोधे ।
होराजन्माधिपयोर्जन्मर्क्षे वाशुभो राज्ञ ॥
परिवेषमण्डलगतो रवितनय क्षुद्रधान्यनाशकर ।
जनयति च वातवृष्टि स्थावरकृषिकृन्निहन्ता च ॥
भौमे कुमारबलपतिसैन्यानां विद्रवोऽग्निशस्त्रभयम् ।
जीवे परिवेषगते पुरोहितामात्यनृपपीडा ॥
मन्त्रिस्थावरलेखकपरिवृद्धिश्चन्द्रजे सुवृष्टिश्च ।
शुक्रे यायिक्षत्रियराज्ञां पीड़ा प्रियं चान्नम् ॥
क्षुद्रनलञ्च्युनराधिपशस्त्रेभ्यो जायते भय केतौ ।
परिविष्टे गर्भभय राहौ व्याधिर्नृपभयञ्च ॥
युद्धानि विजानीयात परिवेषाभ्यन्तरे द्वयोर्ग्रहयो ।
दिवसकृत शशिनो वा क्षुदवृष्टिभय त्रिषु प्रोक्तम् ।
याति चतुर्षु नरेन्द्र सामात्यपुरोहितो वश मृत्यो ।
प्रलयमिव विद्धि जगत पञ्चादिषु मण्डलस्थेषु ॥
ताराग्रहस्य कुर्य्यात पृथगेव समुत्थितो नरेन्द्रवधम् ।
नक्षत्राणामथवा यदि केतोर्नोदयो भवति ॥
विप्रक्षत्रियविट्शूद्रहा भवेत प्रतिपदादिषु क्रमश ।
श्रेणीपुरकोशानां पञ्चम्यादिष्वशुभकारी ॥
युवराजस्याष्टम्यां परतस्त्रिषु पार्थिवस्य दोषकर ।
पुररोधो द्वादश्यां सैन्यक्षोभस्त्रयोदश्याम् ॥
नरपतिपत्नीपीड़ा परिवेषोऽभ्युत्थितश्चतुर्द्दश्याम्।

कुर्य्यात् पञ्चदशी पीडां मनुजाधिपस्यैव ॥
नागरकाणामभ्यन्तरस्थिता यायिनाञ्च वाह्यस्था।
परिवेषमध्यरेखा विज्ञेया क्रन्दसाराणाम् ॥
रक्तः श्यामो रूक्षश्च भवति येषां पराजय-
स्तेषाम्।
स्निग्धः श्वेतो द्युतिमान् येषां भागो जय-
स्तेषाम् ॥")
परिवेषणम्। इति हेमचन्द्रः ॥

परिवेषक, पुं, (परिवेषतीति। परि+विष+ण्वुल।) परिवेष्टा। परिवेषणकर्त्ता। तस्य लक्षणं यथा,—
"स्नातश्चन्दनचर्च्चित सुवसन स्रग्वी प्रसन्नानन
स्वष्टात्मा सुभग प्रसन्नहृदय श्रीकान्तपूजारत।
स्वामिस्नेहपर स्वकार्य्यनिपुण प्रौढो वदान्य शुचि-
र्विप्रो वा परिवेषकस्तु कुलजश्चान्योऽपि वा
भूपते ॥"
इति पाकराजेश्वर ॥

परिवेषणं, क्ली, (परि+विष+णिच्+ल्युट।) वेष्टनम्। भोजनार्थ भोजनपात्रे अन्नादर्दानम्। अथ श्राद्धे परिवेषणं मनु ।
"पाणिभ्यान्तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम्।
विप्रान्तिके पितॄन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥
अन्नस्येति तृतीयार्थे षष्ठी वर्द्धितं पूरितं पात्र-
मिति शेषः। उपनिक्षिपेत् परिवेषणार्थम्।
तथा च पाकस्थाल्या आकृष्य प्रथमं भोजन-
पात्रे न देयं किन्तु स्थाल्यादिकं पाणिभ्यां पात्र-
समीपे भूमौ संस्थाप्य पश्चात् पाणिभ्यां पात्रा-
न्तरिताभ्यां श्राद्धे परिवेषयेत्। उभाभ्यामपि
हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेदिति मत्स्यपुरा-
णात्। यत्तु श्राद्धे परिवेषणन्तु दक्षिणपाणि-
मात्रेणैवाज्ञानभिधानादिति मैथिलोक्तं तन्न।
एकेन पाणिना दत्तं शूद्रादत्तं न भक्षयेदित्यादि
पुराणीयेन एकपाणिदत्तशूद्रादत्तभक्षणनिषेधेन
तस्मात्परिवेषणस्यापि निषिद्धत्वात् पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम्।
हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च।
दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते च किल्बिषम् ॥
तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ तृणेन वा।
प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥
इति वशिष्ठवचनेन सामान्यतोऽभिधानात्। पितृ-
भक्तितरङ्गिण्यामप्येवम्। मनु ।
गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु।
विन्यसेद्दयतः सम्यग्भूमावेव समाहित ॥
आमिषं पानपात्रञ्च भोक्तुर्द्दक्षिणतो न्यसेत्।
भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ॥
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च।
उपनीय च तत् सर्व्वं शनकैः सुसमाहित ॥
परिवेषयेत प्रयतो गुणान् सर्व्वान् प्रचोदयन्।
गुणान् उपकरणानि भूमावेव न तु अन्नादि-
पात्राणि अन्नादि पात्रोपरि निधिपेत्।" इति
श्राद्धतत्त्वम् ॥

परिवेषिका, स्त्री (परिवेषति या। परि+विष+ण्वुल। स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) परिवेषणकर्त्री। तस्या लक्षणं यथा,—
"स्नाता विशुद्धवसना नवधूपिताङ्गी
कर्पूरसौरभमुखी नयनाभिरामा।
बिम्बाधरा शिरसि बद्धसुगन्धिपुष्पा
मन्दस्मिता क्षितिभृतां परिवेषिका स्यात् ॥"
इति पाकराजेश्वर ॥

परिवेष्टित त्रि सर्व्वतोभावेन वेष्टितम्। तत्पर्य्यायः। परिक्षिप्तम् २ वलयितम् ३ निवृतम् ४ परिष्कृतम् ५ परीतम् ६। इति हेमचन्द्रः ॥

परिव्याध पुं (परि सर्व्वतोभावेन विध्यतीति। परि+व्यध ताडे+"श्याद्व्यधेति।" ३।१।१४१। इति णः।) अम्बुवेतसः। द्रुमोत्पलः। इत्यमरः। २।४।३,६ ॥

परिव्रज्या स्त्री, (परि+व्रज+भावे क्यप्। स्त्रियां टाप्।) तपस्या। इति हेमचन्द्रः। १।८१। (इतस्ततो भ्रमणम्। यथा, मनु। १०।५२।
"वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम्।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥"
"लौहवलयादि चालङ्कार सर्व्वदा च भ्रमण-
शीलत्वम् ॥" इति कुल्लूकभट्टः ॥)

परिव्राज, पुं (परित्यज्य सर्व्वान् विषयभोगान् गृहाश्रमाद् व्रजतीति। परि+व्रज+सञ्ज्ञायां कर्त्तरि घञ्।) परिव्राट्। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

परिव्राजक पुं, (परिव्राज+स्वार्थे कन्। परिव्रजतीति। परि+व्रज+ण्वुल वा।) परिव्राट् ॥ (यथा, गो रामायणे। ३।५५।२।
"स परिव्राजकच्छद्मा महाकायशिरोधरः।
प्रतिपेदे स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः ॥")

परिव्राजि स्त्री (परि+व्रज+णिच्+इन्।) श्रावणी। इति राजनिर्घण्टः ॥ मुलकुडी इति भाषा ॥ (श्रावणीमण्डूकपर्ण्योर्गुह्यचोरस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

परिव्राट् [ज्] परिव्राड्, पुं, (परित्यज्य सर्व्वं विषयभोगं गृहस्थाश्रमाद् व्रजति गच्छतीति। परि+व्रज+क्विप् दीर्घश्च।) चतुर्थाश्रमी। तत्पर्य्यायः। भिक्षुः २ कर्म्मन्दी ३ पाराशरी ४ मस्करी ५। इत्यमरः। २।७।४२ ॥ सन्न्यासी ६ श्रमणः ७। इति जटाधरः ॥ परिव्राजकः ८ पराशरी ९ व्रजकः १०। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा गरुडपुराणे।
"सर्व्वारम्भपरित्यागो भैक्ष्याशः वृक्षमूलता।
निष्परिग्रहताद्रोहः समता सर्व्वजन्तुषु ॥
प्रियाप्रियपरिष्वङ्गे सुखदुःखाविकारिता।
सवाह्याभ्यन्तरं शौचं सुखदुःखाविकारिता ॥
सर्व्वेन्द्रियसमाहारो धारणा ध्याननित्यता।
भावसंशुद्धिरित्येष परिव्राड्धर्म्म उच्यते ॥"

परिशङ्कनीय, त्रि, (परिशङ्क्यते इति। परि+शङ्क+अनीयर्।) सर्व्वतोभावेन शङ्काविषयः। यथा,
"प्राज्ञः सुविनिश्चितमपि प्रतिचिन्तनीय-
माराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः।
अङ्के स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया
शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशित्वम् ॥"
इत्युद्भटः ॥

परिशिष्ट, क्ली, (परित शिष्ट। शिष+क्त।) परिशेषविशिष्टम्। अवशिष्टार्थबोधकग्रन्थः। इति हेमचन्द्रः। २।१७१ ॥ (यथा छान्दोग्यपरिशिष्टम्। गृह्यपरिशिष्टमित्यादि ॥)

परिशुष्क, क्ली (परित शुष्कम्। शुष+क्त।) मांसव्यञ्जनभेदः। यथा,—
"मांसं बहुघृतेभृष्टं सिक्तं सिक्तं चाम्बुना मुहुः।
जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सर्व्वतोनीरसे त्रि ॥ (यथा, रामायणे। २।५८।५।
"उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरांसि च।
परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥")

परिशोध पु, (परि+शुध+भावे घञ्।) परिशोधनम्। सर्व्वतोभावेन शुद्धि ॥

परिशोष पु (परि+शुष+भावे घञ्।) सर्व्वतोभावेन शुष्कता। (यथा गो रामायणे। ४।१५।३४।
"वायुकर्परिपीताम्बुर्विपरिस्रानपङ्कजः।
तडाग इव कालेन परिशोषं गमिष्यति ॥")

परिश्रम, पु, (परि+श्रम+घञ्। न वृद्धिः।) परिश्रान्तिः। तत्पर्य्यायः। श्रमः २ क्लमः ३ क्लेशः ४ प्रयासः ५ आयासः ६ व्यायामः ७। इति हेमचन्द्रः। २।२३३ ॥ (यथा, रघुः। १।५८।
"समाधिक्रियायामन्त रयस्तोभयपरिश्रमम्।
पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥")

परिश्रय, पु, (परिश्रयत्यस्मिन् इति। परि+श्रि+"एरच्।" ३।३।५६। इति अच्।) सभा। (भावे अच्।) आश्रयः। इति मेदिनी। ये। १२२ ॥

परिश्रान्त त्रि (परि+श्रम+कर्त्तरि क्त।) सर्व्वतोभावेन श्रान्तियुक्तः। (यथा महाभारते। १।४८।२६।
"परिश्रान्तो वयस्थश्च षष्टिवर्षो जरान्वित।
क्षुधित स महारण्ये ददर्श मुनिसत्तमम् ॥"
स्त्री। गायत्रीस्वरूपा भगवती। यथा, देवीभागवते। १२।६।९३।
"पावनी पादसहिता पेशला पवनाशिनी।
प्रजापति परिश्रान्ता पर्व्वतस्तनमण्डला ॥")

परिश्रुत, त्रि (परि+श्रु+क्त।) सर्व्वतोभावेन श्रवणविशिष्टः ॥

परिश्लेष पु, (परि+श्लिष+भावे घञ्।) आश्लेषः ॥

परिषत्, [द्] स्त्री (परितः सीदन्त्यस्याम्। परि+सद्+अधिकरणे क्विप्। 'सदिरप्रतेः।' ८।३।६६। इति षत्वम्।) सभा। इत्यमरः। २।७।१५॥ (यथा गो रामायणे।२।१३।१६।

"आद्यो पारषत सीते । हूतश्चाय तथाविध ।
श्रस्ते राजा मां यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥"

परिषच्च सत्सु द्विविधा, ज्ञानवती ब्रह्मपरिषच्च, सेऽपि द्विविधा यतो त्रिविधा पुनरनन्त कारण-वादिनी शुद्धज्ञानि सत्तु उदासीनापरिषत,प्रति-भिविष्टपरिषच्च । तत्र प्रतिनिविष्टायां परिषदि ज्ञानविज्ञानप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नायां ज्ञातायां न कथञ्चित कैनचित सह जल्पो विधीयते । मूढायान्तु सुहृत्परिषदि उदासीनाया वा ज्ञानविज्ञानवचनशक्तिमन्तरेणाप्य-महता विशिष्टेन सह जल्पो विधीयते । तद्विधेन च सह कथयता आविद्धदीर्घसूत्रसङ्कुलैर्वाक्य दण्डकैः कथयितव्यम् । अतिहृष्टं मुहुर्मुहुरुप-हसता परं रूपयता च परिषदम्भिसंज्ञापयता च परिषद विज्ञानं प्रत्यवस्थायते ... तत्र श्रुतवता परस्य पूर्वपक्षो वाच्यः ... अथवा पुनर्हीनता ते प्रतिज्ञोत पुराणकथमानः गतिर्वाच्यः । परि-ष त्वतस्तोभ ... प्रमाणमेतावत्तं । मन्दपि हि प्रातिवैपिक ... 'नह्युतमाक्षु-र्वन्ति । नास्य योग कर्त्तव्य कथञ्चिदप्येव श्रेयसा सह विगृह्य वक्तव्यमित्याहुरित्येके । नत्वेव आत्मना सह विगृह्य प्रशंसन्ति कुशला । प्रत्यवरेण तु सह समानाभिमतेन वा विगृह्य जल्पता सुहृत्परिषदि कथयितव्यम् । अथवाप्यु-दासीनपरिषदि अवधानश्रवणज्ञानविज्ञानोप-धारणवचनशक्तिसम्पन्नायां कथयतश्चाव-हितेन परस्य साद्गुण्यदोषबलमवेक्षितव्यम् । समवेक्ष्य च यत्रैनं श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र जल्प योजयेत् अनाविष्कृतमयोगं कुर्व्वन् । यत्र त्वेनमवरं मन्येत तत्रैवैनमाशु निगृह्णीयात ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

परिषच्च यथा, प्रायश्चित्तविवेके ।

"तर्कविज्ञानिसख्याकैर्मीमांसान्यायपारगैः ।
वेदाङ्गकुशलैश्चैव परिषच्च प्रकल्पयेत ॥"

परिषद, पुं, (परितः सीदतीति । परि+सद्+क्विप् । "सदिरप्रतेः ।" ८ । ३ । ६६ । इति षत्वम् ।) पारिषदः । अनुचरः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

परिषद्य पुं, (परिषदमर्हतीति । परिषद्+यत ।) परिषद्वल । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

परिषद्वल पुं (परिषदस्यास्तीति । परिषद्+ "रज:कृष्यासुतिपरिषदो वलच् ।" ५ । २ । ११२ । इति वलच् ।) सभासदः । पारिषदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भट्टिः । ४ । १२ ।

"प्रातीनयावदीप्राक्तः सुत्वनः परिपूजयन् ।
परिषद्वलान्महाब्रह्मैराट् नैकटिकाश्रमान् ॥")

परिष्कन्द, त्रि, (परिस्कन्दतीति । परि+स्कन्दिर् गतिशोषणयोः+पचाद्यच् । "परेश्च ।" ८ । ३ । ७४ । इति षत्वम् ।) परिस्कन्दः । पर-पुष्टः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

परिष्कण्ण त्रि (परि+स्कन्द+क्त । तस्य नत्वं च । "परेश्च ।" ८ । ३ । ७४ । इति षत्वे कृते षत्वम् ।) परिस्कन्द । इत्यमरटीकायां राय-मुकुट ॥

परिष्कार, पुं, (परिष्क्रियतेऽनेन । परि+कृ+ "सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे ।" ६ । १ । १३७ । इति सुट । "परिनिविभ्यः ।" ८ । ३ । ७० । इति षत्वम् ।) अलङ्कार । इत्यमर । २ । ६ । ११ ॥ संस्कार । शुद्धि ॥

परिष्कृत, त्रि, (परिष्क्रियते स्म इति । परि+कृ +क्त । "सम्परिभ्यामिति ।" सुट । "परि-निवीति ।" ८ । ३ । ७० । इति षत्वं ।) भूषित । अलङ्कृत । इत्यमर । २ । ६ । १ ॥ वेष्टित । इति हेमचन्द्र ॥ आहितसंस्कार । इति वेदिशब्दटीकायां भरत ॥

परिष्कृतभूमि, स्त्री, वेदि । परिष्कृता यज्ञार्थं पशुबन्धनाय यज्ञपात्रासादनाय चाहितसंस्कारा भूमि । इत्यमरभरतौ ॥

परिष्टोम, पुं, (परित स्तूयते नानावर्णवत्त्वादिति । स्तु+मन । तत षत्वम् । केचित्तु "परे स्तौति प्रति अनुपसर्गत्वात न ष ।" इत्युक्त्वा परि-स्तोम इति कथयन्ति ।) परिस्तोम । इत्यमर टीकायां स्वामी ॥

परिष्वङ्ग, पुं, (परिष्वञ्जनम् । परि+स्वञ्ज+घञ् । "परिनिवीति ।" ८ । ३ । ७० । इति षत्वम् ।) आलिङ्गनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥ (यथा, गो रामायणे । १ । ४ । ८८ ।

"अङ्गदप्रमुखानाञ्च हरीणां रामदर्शनम् ।
हनूमत परिष्वङ्गो राघवेण महात्मनः ॥")

परिसभ्य पुं, सर्व्वतोभावेन सभायां साधु इत्यर्थे यत प्रत्ययः ॥ परिषद्य । सभासद ॥

परिसर, पुं,(परिसरत्यत्र । परि+सृ+"पुंसीति ।" ३ । ३ । ११८ । इति घः ।) पर्य्यन्तभू । नदी-नगरपर्व्वतादेरुपान्तभूमि । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।

"मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारै-
र्नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ॥")

मृत्यु । विधि । इति मेदिनी । रे । २७६ ॥

परिसर्प पुं (परि समन्तात् सर्पणम् । परि+ सृप+घञ् ।) परिक्रिया । परिजनादिना वेष्टनम् । समन्तात सर्पणम् । इत्यमरभरतौ ॥ (सर्पविशेष । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये । तत्र दर्व्वीकरा । "गवेधुक परि सर्प खण्डफण' ककुद पद्मो महापद्म ॥" इति । कुष्ठविशेष । यथा तत्रैव निदानस्थाने ५म अध्याये । "क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुष्क महा-कुष्ठैककुष्ठचर्म्मदल विसर्प परिसर्प सिध्म विचर्च्चिका किटिम पामा रकसा चेति ॥")

परिसर्य्या, स्त्री,(परिसरणमिति । सृ गतौ+"परि-चर्य्या परिसर्य्येति ।" ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य वार्त्तिं इति निपातनात् सिद्धम् ।) परीसार । सर्व्वतोगमनम् । भूमौ सर्व्वतोभ्रमणम् । इति सर्व्वस्वम् ॥ अन्तसरणम् । इति केचित् । इत्य-मरभरतौ ॥

परिस्कन्द, पुं, (परिस्कन्दतीति । परि+स्कन्द+ अच । "परेश्च ।" ८ । ३ । ७४ । इति पक्षे षत्वाभाव ।) परपुष्ट । परेण प्रतिपालित । इत्यमर । २ । १ । १८ ॥

परिस्कन्न, पुं, (परि+स्कन्द+क्त । "परेश्च ।" ८ । ३ । ७४ । इति पक्षे षत्वाभाव ।) परि स्कन्द । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥

परिस्तोम पुं, (परि स्तूयते प्रशस्यते नानावर्ण-वत्त्वात । परि+स्तु+"अर्त्तिस्तुक्षिति ।" मन । यद्वा परिगत स्तोमोऽत्र वर्णस्तोमत्वात ।) गजपृष्ठस्थचित्रकम्बल । इत्यमर । २।८।४२ ॥ हातीर पिठेर झुल इति भाषा ॥

परिस्पन्द, पुं, (परि+स्पन्द+अधिकरणे घञ ।) कुसुमप्रकरादे पत्रावल्यादेश्च रचना । इत्य-मर । २ । ६ । १३७ ॥ परिकर । परिवार । इति हेमचन्द्र । ३ । ३७६ ॥ (भावे+घञ ।) सर्व्वतोभावेन स्पन्दनञ्च ॥ (मर्द्दनम् । यथा, महाभारते । १ । १५४ । ८ ।

"अहमेन हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ।
नाय प्रतिबलो भीरु । राक्षसापसदो मम ।
वोढुं युधि परिस्पन्दमथवा सर्व्वराक्षसा ॥")

परिस्पन्दन क्ली (परि सर्व्वतोभावेन स्पन्द्यते इति । परि+स्पन्द+ल्युट ।) सर्व्वतोभावेन कम्पनम । यथा । कोऽपि परिस्पन्दनसाधनसाध्य । यथा गमनादि । कोऽप्यपरिस्पन्दनसाधनसाध्य । यथा अवस्थानादि । इति गोयीचन्द्र ॥

परिस्पन्दमान त्रि, (परिस्पन्दते इति । परि+ स्पन्द+शानच ।) सर्व्वतोभावेन कम्पमान । यथा । "अनवरतपरिस्पन्दमाना परिमित-पवनादिपरमाणुचेतनसंयोगसन्तानान्त पाति-न्यस्तीनामविरतमेतेपरमाणू ।" इति सामान्य-लक्षणायां शिरोमणि ॥

परिस्यन्द, पुं, (परि+स्यन्द+भावे घञ । अप्राणिकर्तृकत्वे वा षत्वम् ।) परिष्यन्द । इत्य मरटीकायां भरत ॥

परिस्रुत स्त्री (परिस्रवतीति । परि+स्रु+क्विप तुक च ।) वरुणात्मजा । मदिरा । इत्यमर । २ । १ । ३६ ॥ (यथा, अथर्ववेदे ।३।१२।७ ।
"एमां परिस्रुत कुम्भ आदध्न कलशैरगन् ॥'
सर्व्वतोभावेन क्षरिते त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ३६ । १ ।

"त्वामाप परिस्रुत परियन्ति स्वसेतवो नभन्ता-
मन्यके समे ॥")

परिस्रुत, त्रि, (परित स्रवते स्म । स्रु स्रवणे+ "गत्यर्थेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति क्त ।) स्रव युक्त । सर्व्वतोभावेन क्षरित । इति मेदिनी । ते । २०६ ॥ (वारुणीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या । यथा यजुर्वेदे । २ । ३४ ।

"ऊर्ज्जं वहन्तीरमृत घृत पय कीलाल परि-स्रुतम् ॥")

परिस्रुता, स्त्री,(परित स्रूयते स्मेति । परि+स्रु+ क्त । स्त्रियां टाप । अन्नादिभ्य क्षरणेन जात

त्वात् तथात्वम् ।) वारुणी । मदिरा इति मेदिनी । ते । २६ ॥

परिहारः, पुं, (परिह्रियतेऽनेनेति । परि + हृ + घञ् ।) अवज्ञा । अनादरः । इति शब्दरत्नावली ॥ ("परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं यथा नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते तस्य चापगमान्नोपलभ्यन्ते तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यः शरीरञ्चेति ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥ त्यागः । परिवर्ज्जनम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६७६ ।

"दुर्व्वृत्तस्य प्रभोरन्यत् परिहारात् न भेषजम् ॥"

गोपनम् । यथा, शकुन्तलायां १ म अङ्के ।

"कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि कथं वा आत्मनः परिहारं करोमि ॥" विजितद्रव्यादिकम् । यथा, मनुः । ७ । २ १ ।

"जित्वा सम्पूजयेत् देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्म्मिकान् ।
प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥"

स्थानविशेषः । यथा, मनुः । ८ । २३७ ।

"धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात् समन्ततः ॥"

अत्र कुल्लूकभट्टः । "चतुर्हस्तो धनुः शम्या-पातास्त्रयो वा यष्टिक्षेपाः ग्रामसमीपे सर्व्वासु दिक्षु चत्वारि हस्तशतानि त्रीन् वा यष्टिप्रक्षेपान् यावत् पशुप्रचारार्थं शस्यवपनादिरहितः परिहारः कार्य्यः ॥")

परिहार्य्यः, पुं, (परि + हृ + ण्यत् ।) पारिहार्य्यः । वलयः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ परिहरणीये त्रि ॥ (यथा शकुन्तलायाम् १ मे अङ्के ।

"न परिहार्य्येषु वस्तुषु पौरवाणां मनः प्रवर्त्तते ॥")

परिहासः, पुं, (परि + हस + भावे घञ् ।) परिहसनम् । ठाट्टा इति भाषा । परीहासः । यथा । "परिहासः केलिसुखः केलिर्द्रवनर्म्मणी ।" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्य्यायः । क्रीडा २ द्रवः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्करः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् २ ये अङ्के ।

"परिहासविजल्पितं सखे । परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥")

परीक्षकः, त्रि, (परि + ईक्ष + ण्वुल् ।) निरूपकः । (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ८४ ।

"परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं
त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥")

तत्पर्य्यायः । कारणिकः २ । इत्यमरः ३।१।७ ॥ परीक्षते अवधारयति प्रमाणेन । यथा वह्निना परीक्षकः स्वर्णस्य स्वर्णकारः । कारणैर्हेतुभिश्चरति कारणिकः इति भरतः ॥

परीक्षणम्, क्ली, (परि + ईक्ष + ल्युट् ।) परीक्षा । राज्ञा धर्म्मकामार्थभयैरमात्यादेर्भावज्ञाननिरूपणम् । इति भरतः ॥ यथा,—

"भेदोपजापाश्चुपधा धर्म्माद्यैर्यत् परीक्षणम् ।"
इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥

सर्व्वतोभावेन दर्शनञ्च ॥

परीक्षा, स्त्री, (परित ईक्ष्यतेऽनया । परि + ईक्ष + "गुरोश्च हलः ।" ३ । ३ । १०२ । इति अः । ततष्टाप् ।) दिव्यम् । अथ दिव्यानि । तत्र बृहस्पतिः ।

"घटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोषश्च पञ्चमम् ।
षष्ठञ्च तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तप्तमाषकम् ॥
अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्म्मजं स्मृतम् ।
दिव्यान्येतानि सर्व्वाणि निर्द्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥"

अथ किन्तद्दिव्यम् ।

तत्र मानुषप्रमाणानिर्णेयस्यापि निर्णायकं यत्तद्दिव्यमिति लोकप्रसिद्धम् । एतद्द्वयस्यापि शपथानामस्ति तथापि कालान्तरनिर्णायकत्वेन तेषां भेदात् । अपिना मानुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र घटादीनामङ्गीकारस्तत्रापि तद्भवति इति सूचितम् । अतएव लिखितसाक्षिभुक्तिलक्षणत्रिविधमानुषप्रमाणभिन्नप्रमाणं यत्तद्दिव्यं प्रमाणं तत् प्रमाणं न भावैकगोचरं किन्तु भावाभावाविशेषेण गोचरयतीति । तत्र महाभियोगेषु दिव्यान्याह याज्ञवल्क्यः ।

"तुलाग्न्यापो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये ।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥"

विशुद्धये सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये । महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु । शीर्षकस्थ इति शीर्षकं प्रधानं व्यवहारस्य चतुर्थपादो जयपराजयलक्षणः । तेन दण्डो लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः ततप्रयुक्तदण्डभागीत्यर्थः । महाभियोगान् स्पष्टयति कालिकापुराणम् ।

"परदाराभिशापे च चौर्य्यागम्यागमेषु च ।
महापातकशस्तेषु स्याद्दिव्यं नृपसाहसे ॥
प्रतिपत्तौ विवादे च पणस्य स्थापने कृते ।
तत्रैव स्थापयेद्दिव्यं शिरः पूर्व्वं महीपतिः ॥
परदाराभिशापे च बहवो यत्र वादिनः ।
शिरोहीनं भवेद्दिव्यमात्मनः शुद्धिकारणात् ॥"

पितामहः ।

"शिरःस्थायिविहीनानि दिव्यानि परिवर्ज्जयेत् ।
चत्वारि तु घटादीनि कोषश्चैवाशिराः स्मृतः ॥"

महाभियोगेतरेऽपि कोषमाह स्मृतिः । कोषमल्पे च दापयेत् । याज्ञवल्क्येनाभियोक्तुर्वादिनः शिरोवर्त्तित्वाभिधानादभियोज्यस्य दिव्यकर्त्तृत्वं प्रतिपादितम् । यत्तमाह कात्यायनः ।

"न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥"

प्रत्यर्थिस्वीकारेणार्थिनोऽपि दिव्यमाह याज्ञवल्क्यः ।

"रुच्या वान्यतरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ।
विनापि शीर्षकान् कुर्य्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके ॥"

इतरोऽभियुक्तः शिरः शारीरदण्डमर्थदण्डं वा वर्त्तयेत् स्वीकुर्य्यात् । बृहस्पतिः ।

"स्नेहात्क्रोधात्तथा लोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः ।
विधिदत्तस्य दिव्यस्य न भेदो जायते क्वचित् ॥"

भेदः सत्यादेरपरीत्यम् । यत्तु कात्यायनवचनम् ।

"क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिणः ॥"

इति तद्गुणान्वितसाक्षिसत्त्वे । यथा व्यासः ।

"मणिमन्त्रौषधिबलात् प्रदत्तं वा विधानतः ।
विसंवदेद्दिव्यमपि न तु साक्षी गुणान्वितः ॥"

अतएव नारदः ।

"शुक्तिव्यवसनासु शपथैर्नामदर्पयेत् ।"

एवं विपर्य्ययमागमय अद्येन पैडयेन । निर्द्धारयेदिति यावत् ॥*॥ शपथानाह नारदः ।

"सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च ।
देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥
स्पृशेच्छिरांसि पुत्त्राणां दाराणां सुहृदान्तथा ।
अभियोगेषु सर्व्वेषु कोषपानमथापि वा ॥
इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणात् ॥"

बृहस्पतिः ।

"यथोक्तविधिना देयं दिव्यं दिव्यविशारदैः ।
अयथोक्तप्रदत्तन्तु न शक्तं साध्यसाधने ॥
अदेशकालदत्तानि बहिर्वादिकृतानि च ।
व्यभिचारं सदा दिव्यं कुर्व्वन्तीह न संशयः ॥"

बहिर्वादिकृतमभियोक्तारं विना कृतम् । एतच्च प्रायिकं आत्मशुद्धिपराणामभियोक्तारं विनापि दिव्यविधानात् ।

तथा च नारदः ।

"राजभिः शङ्कितानाञ्च निर्द्दिष्टानाञ्च दस्युभिः ।
आत्मशुद्धिपराणाञ्च देयं दिव्यं शिरो विना ॥*॥"

अथ दिव्यदेशाः । कात्यायनः ।

"इन्द्रस्थानेऽभिशस्तानां महापातकिनां नृणाम् ।
नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥
प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।
अतोऽन्येषु च कार्य्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः ॥"

इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजस्थाने ॥ * ॥

अथ दिव्यकालाः । पितामहः ।

"चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव हि ।
एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥
घटः सर्व्वर्त्तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्ज्जयेत् ।
अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्त्तितः ॥
शरद्ग्रीष्मे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ।
कोषस्तु सर्व्वदा देयस्तुला स्यात् सार्व्वकालिकीति ॥"

मिताक्षरायां नारदः ।

"न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।
न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृपः ॥"

नारदः ।

"पूर्व्वाह्णे सर्व्वदिव्यानां प्रदानं परिकीर्त्तितम् ।
नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदाचन ॥
शीते हेमन्तशिशिरवसन्तेषु । उष्णकाले ग्रीष्मशरदोः । वर्षासु विषनिषेधश्चतुर्थपादादिदत्तपरः । सर्व्वे ऋतुषु मासा इति वक्ष्यमाणनारदवचनात् । तण्डुलादीनान्तु विशेषानभिधानात् सार्व्वकालि

क्लम । अत्र विषे विशेषतो वधानिषेधात् वक्ष्यमाणवचने सिंहस्थरवावत्र परीक्षामात्रनिषेधाच्चन्यान्तरं सिद्धेतरत्र वधास्वपि कुर्व्वीत ।
अतोऽयाख्यायने हरौ सुप्ते सव्वकर्म्माणि वर्ज्जयेदित्यस्य न विषयः । ज्योतिषे ।
सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा ।
मलमासे न कर्त्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा ॥
रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुक्रेऽस्तङ्गते पुनः ।
"सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः ॥
नाष्टम्यां न चतुर्द्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षयोः ।
न परीक्षा विवाहश्च शनिभौमदिने तथा ॥
रविशुद्धौ गुरौ चैवेत्यत्र शस्यत इति शेषः ॥
तथा च दीपिकायाम् ।
"नो शुक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेन्दौ
षिष्टौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ ।
नाडीनक्षत्रहीने गुरुरविरजनीनाथतारा-विशुद्धौ
प्रातः कार्य्या परीक्षा स्थिरशुभरशुभाशेऽन्ये शस्तलग्ने ॥' * ॥
पितामहः ।
"प्रकृतं दापयेद्दिव्यं राजा वाधिकृतोऽपि वा ।
ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च ॥"
ब्राह्मणानां प्रकृतीनाञ्च प्रत्यक्षं दिव्यं दापयेदित्यन्वयः । प्रकृतयस्तु ।
"स्वाम्यमात्यं सुहृत् कोषो राष्ट्रदुर्गबलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि चेति अमरसिंहोक्ताः ॥ * ॥
अथ दिव्यविशेषाधिकारिणः । नारदः ।
"ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥
साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
विषवर्ज्जं ब्राह्मणस्य सर्व्वेषान्तु तुला स्मृता ॥"
यत् पुनरनेन ।
"मन्त्रनानां भण्डानानां व्याधितानां तपस्विनाम् ।
स्त्रीणाञ्च न भवेद्दिव्यं यदि धर्म्मस्त्वपेक्षितः ॥"
इति स्त्रादीनां दिव्यं निषिद्धं तत्तुलेतरविषयकमिति शूलपाणिः ॥ मितक्षरायान्तु ।
स्त्रीपुंसयोर्व्विवादेन स्त्रीणां दिव्यमिति तथा वाश्यतरः कुर्य्यादिति विकल्पनिषेधार्थमेतदुक्तं भवति । अन्यस्याभियोगेषु स्त्रादीनामभियोक्तृत्वे अभियोज्यानामेव दिव्यं एतेषामभियोगे योऽन्यस्तेऽपि अभियोक्तृणामेव दिव्यं परस्पराभियोगे तु विकल्प एव तत्रापि तुलैवेति नियम्यते । तथा महापातकादिशङ्काभियोगे तु स्त्रादीनां तुलैव । यथा याज्ञवल्क्यः ।
"तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।
अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा ॥"
स्त्रीमात्रं जातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण बाल आषोडशाद्वर्षात् जातिविशेषानादरेण वृद्धोऽशीतिपरः । एतच्च वचनं सर्व्वदिव्यसाधा-

रणेषु मार्गशिरश्चैत्रवैशाखेषु स्त्रादीनां सर्व्वदिव्यसमवधानविधाने नियमार्थं कतयार्थंवत् । न च सर्व्वकालं स्त्रीणां तुलैवेति ।
"स्त्रीणान्तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् ।
घटकोषादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत् ॥"
इति विषसलिलव्यतिरिक्तघटकोषादिभिः शुद्धिविधानात् । एवं बालादिष्वपि योजनीयम् । तथा ब्राह्मणादीनामपि न सार्व्वकालिकस्तुलादिनियमः ।
"सर्व्वेषामेव वर्णानां कोषाच्छुद्धिर्विधीयते ।
सर्व्वाण्येतानि सर्व्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना ॥"
इति पितामहस्मरणात् ।
तस्मात् साधारणे काले बहुदिव्यसमवधाने तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु तत्तत्कालविहितं सर्व्वेषाम् । तथा हि वर्षास्वग्निरेव सर्व्वेषां हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रियादीनां त्रयाणां अग्निविषयोर्विकल्पः ब्राह्मणस्य तु अग्निरेव न कदाचिदपि ब्राह्मणस्य विषं विनेति निषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव । येषां कुष्ठादीनान्तु विशेषेणाग्न्यादिनिषेधः ।
"कुष्ठिनां वर्ज्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् ।
पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषन्तु परिवर्ज्जयेदिति वच नात्तेषामग्न्यादिकालेऽपि साधारणं तुलादयं दिव्यं भवति । यथा । तोयमग्निर्विषञ्चैव दातव्यं बलिनां नृणामिति स्मरणात् । दुर्ब्बलानामपि सर्व्वथा विषनिषेधात् तत्कालानतिक्रमेण जातिवयोऽवस्थाश्रितानि दिव्यानि देयानि । अत्र च यस्य यानि विशेषसामान्यपर्य्युदस्तेतरविहितानि तानि मुख्यकल्पानुकल्परूपाणि वेदितव्यानि । यथा ब्राह्मणस्य घटो मुख्यः कोषस्त्वनुकल्पः । जलाग्नी आपत्कल्पौ प्रागुक्तनारदवचने एवकारश्रुतेर्मुख्यकल्पादित्वं न तु प्रशस्ततमादित्वमिति । एवञ्चात्रापि अयथोक्तप्रदत्तन्तु न शस्तं साध्यसाधने इति प्रागुक्तं बोध्यम् । स्मृतिः ।
"अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्द्दिशेत् ।
तण्डुलञ्चैव कोषञ्च शङ्कास्वेव न संशयः ॥"
अवष्टम्भोऽत्र निश्चयः । शिरोवर्त्तितेति केचित् । इति व्यवहारदीपिका ॥ कात्यायनः ।
"असत्प्रधानदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् ।
प्रतिलोमप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥
तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि समये तेषु निर्द्दिशेत् ॥"
तत्प्रसिद्धानि सर्पघटादीनि । तथा,—
देशकालाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।
अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्य्यये ॥"
अन्येन प्रतिनिधिना हारयेत् कारयेत् । विपर्य्यये अभियुक्तस्यासामर्थ्ये ।
अतएव महापातक्यादीनामन्यद्वारा दिव्यमाह स एव ।
"मातापितृद्विजगुरुबालस्त्रीराजघातिनाम् ।
महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥
लिङ्गिनां प्रमदानाञ्च मन्त्रयोगक्रियावताम् ।
वर्णसङ्करजातानां पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम् ॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव प्रयत्नतः ।
इत्याद्यभिधाय ।
दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्म्मपरायणः ।
एतैरेव प्रयुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ॥"
कात्यायनः ।
"न लौहशिल्पिनामग्निं सलिलं नाम्बुसेविनाम् ।
तण्डुलैर्न नियुञ्जीत ब्राह्मणं मुखरोगिणाम् ॥"
नारदः ।
"स्त्रीवातुरान् सत्त्वहीनान् परितापार्द्दिताम्बरान् ।
बालवृद्धातुरादींश्च परीक्षेत घटे सदा ॥
नार्त्तानां तोयशुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम् ।
श्वित्रान्धकुनखादीनां नाग्निकर्म्म विधीयते ॥"
न मज्जन स्त्रीबालयोर्धर्म्मशास्त्रविशारदैः ।
निरतसाहान् व्याधिक्लिष्टानार्त्तांस्तोये निमज्जयेत ॥
न चापि हारयेदग्निं न विषेण विशोधयेत् ॥
यत्तु,—
स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्ज्जयेदिति पितामहवचनं तल्लिखितसामन्तादिसत्त्वे दिव्यनिषेधकम् । यत्रापि अलेख्यसाक्षिके दिव्यं व्यवहारे विनिर्द्दिशेदिति स्मृतेर्विवादान्तरेऽपि लेख्यादिसत्त्वे दिव्यानादरस्तथापि ऋणादानादिविवादे साक्ष्युपन्यासे सतेऽपि प्रत्यर्थी यदि स्वेच्छाङ्गीकारेण दिव्यमङ्गीकरोति तदा दिव्यमपि भवति साक्षिणां दोषसम्भवाद्दिव्यस्य तु निर्दोषत्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वात् तत्सत्यत्वाच्च धर्म्मस्य । यथाह नारदः ।
"तत्र सत्ये स्थितो धर्म्मो व्यवहारस्तु साक्षिणि ।
दैवसाध्ये पौरुषन्तु न लेख्यन्तु प्रयोजयेत् ॥"
स्थावरविवादे तु प्रत्यर्थिना स्वेच्छाङ्गीकारेण दिव्यावलम्बने सति सामन्तादिदृष्टप्रमाणसद्भावेऽपि दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पनिवारणाय स्थावरेष्वित्यादि पितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यनिराकरणाय लिखिताद्यभावे स्थावरादिषु निर्णयाप्रसक्तेः ॥ * ॥
अथ द्रव्यसङ्ख्यया दिव्यविशेषाः । विष्णुः ।
अथ समयक्रियाराजद्रोहसाहसेषु यथाकामं निक्षेपचौर्य्येष्वर्थप्रमाणादिति । समर्थो दिव्यं राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधाद्दिव्यं निक्षेपादिषु तु धनप्रमाणतारतम्यादित्यर्थः ।
बृहस्पतिः ।
"सहस्रा रक्तिरशीतिः सुवर्णसहस्राहता ।
कार्षापणाख्या सा दिव्यैर्नियोज्या विनये तथा ॥
विषं सहस्रेऽपहृते पादोने च हुताशनः ।
त्रिभागोने च सलिलमर्द्धे देयो घटः सदा ॥
चतुःशताभियोगे तु दातव्यस्तप्तमाषकः ।
त्रिशते तण्डुला देयाः कोषश्चैव तदर्द्धके ॥
शते हृतेऽपहृते च दातव्यं धर्म्मशोधनम् ।
गोचौरस्य प्रदातव्यं सम्यक् पार्थिव प्रयत्नतः ॥
एषा संख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता ।
चतुर्गुणोत्तमानान्तु कल्पनीया परीक्षकैः ॥"
रक्तिरुक्ता ।

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥
इति मनूक्तम् ॥
"कार्षापणान्ता पणान्ता कार्षापणः पण इति पर्य्यायदर्शनात् । विनये दण्डे । एवञ्च सहस्र इत्यादौ पण इति ज्ञेयं उपक्रमात् निकृष्टानां जातिकर्म्मगुणैः । नासहस्राद्धरेदग्निं न तुलां न विषन्तथेति याज्ञवल्क्यवचनं मध्यमोत्तमविषयत्वेन हृत्सहस्रलिवचनैकवाक्यत्वादविरुद्धम् ।
"सहस्रेषु घटं दद्यात् सहस्रार्द्धे तथायसम् ।
अर्द्धस्यार्द्धे तु सलिलं तस्यार्द्धे तु विषं स्मृतम् ॥"
इति वचनं यत्राल्पापराधे पातित्यं तद्विषयमिति । एतत् सर्व्वं स्तेयसाहसविषयम् । अपह्नवे तु कात्यायनः ।
"हृतस्यापह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कारयेत् ।
स्तेयसाहसयोर्द्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ॥
सर्व्वद्रव्यप्रमाणन्तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।
हेमप्रमाणयुक्तन्तु तदा दिव्यं प्रदापयेत् ॥
ज्ञात्वा सङ्ख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् ।
अशीतेश्च विनाशे तु दद्याच्चैव हुताशनम् ॥
षष्ट्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् ।
विंशद्दशविनाशे तु कोषपानं विधीयते ॥
पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्द्धार्द्धस्य तण्डुलाः ।
ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु स्पृशेत् पुत्त्रादिमस्तकान् ॥
ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु लौकिक्यश्च क्रिया स्मृता ।
एवं विचारयन् राजा धर्म्मार्थाभ्यां न हीयते ॥"
सुवर्णानां पञ्च कृष्णलको माषस्ते सुवर्णास्तु षोडश इत्युक्ताशीतिरक्तिकापरिमितहेम्नां नाशे अपह्नवे वा दशाधिकस्य पञ्चाधिकस्य वा विंशस्य नाशे कोषपानमित्यर्थः । तण्डुलाः पुनः स्तेयचौर्य्याभिशङ्कायामेव न तु साहसादौ । चौर्य्ये च तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय इति पितामहस्मृतेः । तप्तमाषस्तु महाचौर्य्याभिशङ्कायाम् ।
महाचौर्य्याभियुक्तानां तप्तमाषो विधीयते ।
इति स्मृतेः ॥
व्यवहारमातृकायाम् ।
"समस्तं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तमपि शोधयेत् ।
प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥
दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥"
इति दिव्यतत्त्वम् ॥ * ॥
घटादिनवविधपरीक्षा तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥
("बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।
युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥
एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्व्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्यं सदसच्चैव तया चास्ति पुनर्भवः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने एकादशेऽध्याये ॥
"तत्र चेद्भिषगभिषग्वा भिषजं पृच्छेद्वमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानि प्रयोक्तुकामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया कतिविधं परीक्ष्यं कश्चात्र परीक्षाविशेषः कथञ्च परीक्षितव्यं किम्प्रयोजना च परीक्षा क्व च वमनादीनां प्रवृत्तिः क्व च निवृत्तिः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे च किं नैष्ठिकं कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उपयोगं गच्छन्तीति । स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत् ब्रूयादेनं बहुविधा परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्याभिन्नभेदाग्रं भवान् पृच्छत्याख्यायमानं नेदानीं भवतोऽन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षाविधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्य भित्त्वार्थमाचक्षाण इच्छां पूरयेयमिति ।
द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानञ्च एतत्तु द्वयमुपदेशश्च परीक्षात्रयमेवमेषा द्विविधा परीक्षा त्रिविधा वा सहोपदेशेन ।
दशविधं परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे तदिह भिषगादिषु संसार्य्य सन्दर्शयिष्यामः इह कार्य्यप्राप्तौ कारणं भिषक्करणं पुनर्भेषजं कार्य्ययोनिर्धातुवैषम्यं कार्य्यं धातुसाम्यं कार्य्यफलं सुखावाप्तिः अनुबन्धः खल्वायुः देशो भूमिरातुरश्च कालः संवत्सरश्चातुरावस्था च प्रवृत्तिः प्रतिकर्म्मसमारम्भः उपायो भिषगादीनां सौष्ठवमभिविधानञ्च सम्यगिह्यप्यस्योपायस्य विषयः पूर्व्वैर्ष्वोपायविशेषैः व्याख्यातं इति कारणादीनि दश दशसु भिषगादिषु संसार्य्य सन्दर्शितानि तथैवानुपूर्व्व्या एतद्दशविधपरीक्ष्यमुक्तम् ।
तस्य यो यो विशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः स स तथा तथा व्याख्यास्यते कारणं भिषगित्युक्तमग्रे तस्य परीक्षा भिषङ्नाम यो भिषज्यति यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः यस्य चायुः सर्व्वथा विदितम् । यथावत् सर्व्वधातुसाम्यं चिकीर्षन्नात्मानमेवादितः परीक्षेत गुणिषु गुणतः कार्य्याभिनिर्वृत्तिं पश्यन् कच्चिदहमस्य कार्य्यस्याभिनिर्वर्त्तने समर्थो नवेति ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
परीक्षित्, पुं (परि सर्व्वतोभावेन क्षीयते हन्यते दुरितं येन । परि + क्षि क्षये + क्विप् । कलिशासनादस्य तथात्वम् । यद्वा परिक्षीणेषु कुरुषु क्षियति ईष्टे इति । क्षि ण ऐश्वर्य्ये + क्विप् । "उपसर्गस्य दीर्घत्वं क्विपचञादौ क्वचिद्भवेत् ।" इति वाक्यात् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अस्य निरुक्तिरुक्ता महाभारते । १ । ९५ । ८४ ।
स भगवता वासुदेवेनासञ्जातबलवीर्य्यपराक्रमोऽकालजातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसा स्वेन सञ्जीवितः । सञ्जीवयित्वा चैनमुवाच । परिक्षीणे कुले जातो भवत्वयं परीक्षिन्नामेति ।") अभिमन्युपुत्त्रः । स युधिष्ठिरादनन्तरं कलियुगस्यारम्भे राजचक्रवर्त्ती आसीत् । यथा —
"अभिमन्योरुत्तरायां परिक्षीणेषु कुरुष्वश्वत्थामप्रयुक्तब्रह्मास्त्रेण गर्भ एव भस्मीकृतो भगवतः सकलसुरासुरवन्दितचरणयुगलस्य आत्मेच्छया कारणमानुषरूपधारिणोऽनुभावात् पुनर्जीवितमवाप्य परीक्षिज्जज्ञे । योऽयं साम्प्रतमेतद्भूमण्डलमखण्डितायतिं धर्म्मेण पालयति ।" इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २० अध्याय ॥
"विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि स पाण्डवः ।
याते कृष्णे चकाराथ सोऽभिषेकं परीक्षितः ॥
प्रयास्यन्ति यदा चैते पूर्व्वाषाढां महर्षयः ।
तदा नन्दात् प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥
यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि ।
प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य सङ्ख्यां निबोध मे ॥"
इति तत्रैव २४ अ । ३८ — ४ ॥
(अनश्वपुत्त्रः । यथा महाभारते । १ । ९५ । ४ ।
"अनश्वा खलु मागधीमुपयेमे अमृतां नाम तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित् ॥")
परीक्षित पुं, (परिक्षीणे कुरुकुले क्षियति स्म ईष्टे स्म इति । परि + क्षि + क्त । उपसर्गस्य दीर्घत्वम् ।) अभिमन्युपुत्त्रः । (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । ६ ।
"परिक्षीणेषु वंशेषु जातो यस्मात् वरः सुतः ।
तस्मात् परीक्षितो नाम विख्यातः पृथिवीतले ॥" * ॥
परीक्षा सञ्जाता अस्य । परीक्षा इतच् । कृतपरीक्षे त्रि । यथा गो रामायणे । २ । ४३ । ६ ।
"स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः परीक्षितः ॥")
परीणाय, पुं, (परितो नयनम् । परि + नी + घञ् । "उपसर्गस्य दीर्घत्वं क्विपचञादौ क्वचिद्भवेत् ।" इति माधवीयो दीर्घः ।) परिणायः । शारीणां समन्तान्नयनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
परीत त्रि (परि + इ + क्त ।) परिवेष्टितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११२ । ७ ।
"ततः कामपरीताङ्गी सकृत्प्रच्छन्नमानसा ।
व्रीडमाना स्रजं कुन्ती राज्ञः स्कन्धे समासजत् ॥")
परीतत्, त्रि, (परि + तन् + क्विप् + "नहिवृतिवृषिव्यधीति ।" ६ । ३ । ११६ । इति पूर्व्वपदस्य दीर्घः ।) सर्व्वतोभावेन विस्तृतम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
परीभाव, पुं, (परिभाव्यते इति । परि + भावि + घञ् वैकल्पिकदीर्घश्च ।) परिभावः । अनादरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
परीर क्ली (पूर्य्यतेऽनेनेति । पॄ + "कॄशॄपॄकटीति ।" उणां ४ । ३ । इति ईरन् ।) फलम् । इत्युणादिकोषः ॥
परीरम्भ, पुं, (परिरभ्यते इति । परि + रभ + घञ् भावे वैकल्पिकदीर्घत्वम् ।) परिरम्भः । आलिङ्गनम् । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
परीवर्त्त, पुं, (परि + वृत् + घञ् । "उपसर्गस्य घञीति ।" ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घः ।) परिवर्त्तनम् । तत्पर्य्यायः । प्रतिदानम् २ मैमेयः ३ निमयः ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ८० ॥ परिवर्त्तः ५ वैमेयः ६ विनिमयः ७ परिदानम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कूर्म्मराजः । इति जटाधरः ॥

परीवाद पुं, (परि+वद्+भावे घञ । "उपसर्गस्य घञीति ।" ६ । ३ । १२२। इति दीर्घं ।) दोषोल्लास । तत्पर्य्याय । कुत्सा २ निन्दा ३ जुगुप्सा ४ गर्हा ५ गर्हणम् ६ निन्दनम् ७ कुत्सनम् ८ परिवाद ९ जुगुप्सनम् १ आक्षेप ११ अवर्ण्ण १२ निवाद १३ अपक्रोश १४ भर्त्सनम् १५ उपक्रोश १६ अपवाद १७ अववाद १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
"परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां
तथाप्युच्चैर्धाम्नां हरति महिमान जनरव ।
तुलोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताशेषतमसो
रवेस्तादृक्तेजो नहि भवति कन्यां गतवत ॥")
वीणादिवादनम् । येन काष्ठविशेषादिना वीणादिर्वाद्यते स । इति जटाधर ।

परीवार, पुं, (परिव्रियतेऽनेनेति । परि+वृ+घञ। उपसर्गस्य दीर्घं ।) खड्गकोष । जङ्गम । (यथा, रघु । १५ । १६ ।
"धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुह ।
क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गम ॥")
परिच्छद । इत्यमर । ३ । ३ । १६८ ॥
परीवार परिजने खड्गकोषे परिच्छद ।
इत्यनेकत्र दर्शनात । जङ्गमो जङ्गमविशेष परिजन इत्यर्थ । खड्गकोषोऽसिवायक मेयान् इति ख्यात । परिच्छद शोभाजनकमुपकरण छत्रचामरादि सभ्यजनादिश्च एष परीवार । इति तट्टीकाया भरत ॥

परीवाह, पुं (परितो वहत्यनेनेति। परि+वह+ "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ । "उपसर्गस्य घञीति ।" ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घं ।) जलोच्छ्वास । इत्यमर । १।१०।१ ॥ (अत्र जलशब्द उपलक्षणमात्र शेयम्। द्रव द्रव्यस्य प्रवाहेऽप्यस्यार्थो बोद्धव्य । यथा च महाभारते । ७ । ६८ । १३ ।
"रुधिरस्य परीवाहान् पूरयित्वा सरांसि च ॥"
परित उह्यते इति ।) राजयोग्यवस्तु । इति मेदिनी ॥ हे ३३ ॥

परीष्टि स्त्री, (परि+इष्+"परे र्वा ।" ३ । ३ । १ ७ । इत्यस्य वार्त्तिं इति पक्षे क्तिन् ।) अन्वेषणा । इत्यमर । २ । ७ । ३२ ॥ परिचर्य्या । प्राकाम्यम् । इति मेदिनी । टे, ४९ ॥

परीसार, पुं (परिसरणम् । परि+सृ+घञ । "उपसर्गस्य घञीति ।" ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घं ।) परिसर्य्या । सर्व्वतोगमनम् । इत्यमर । ३ । २ । २१ ॥

परीहार पुं, (परिहरणम् । परि+हृञ हरणे +घञ । "उपसर्गस्य घञीति । " ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घं ।) अवज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥

परीहास, पुं, (परि+हस+घञ । उपसर्गस्य दीर्घं ।) परीहसनम् । (यथा मार्कण्डेये।३४।८४।
"परीवादं न कुर्व्वीत परीहासञ्च पुत्रक ! ॥")
तत्पर्य्याय । द्रव २ केलि ३ क्रीडा ४ लीला ५ नर्म्म ६ । इत्यमर । १ । ७ । ३२॥ परिहास ७ केलिमुखम् ८ देवनम् ९ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

परु, पु, (पिपर्त्तीति। पॄ लि पूर्त्तौ+बाहुलकादु ।) समुद्र । स्वर्गलोक । ग्रन्थि । पर्व्वत । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

परु [स्] क्ली, (पॄ+"अर्त्तिपॄवपियजितनीति ।" उणा । २ । ११८ । इति उस ।) ग्रन्थि । इत्यमर । २ । ४ । १६२ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१३।२ । [परुषस्परि ॥")
"काण्डात काण्डात प्ररोहन्ति परुष (स)

परुत, व्य, (पूर्व्वस्मिन् वत्सरे इति । "सद्य परुदिति ।" ५ । ३ । २२ । इति पूर्व्वस्य परभाव उत च ।) गतवत्सर । इत्यमर । २ ।४।२० ॥

परुत्न , त्रि, (परुत गतवत्सरे भव । परुत+"चिर परुतपरारिभ्यस्त्नो वक्तव्य ।" ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्त्ति इति त्न ।) इति व्याकरणम् ॥

परुद्वार, पुं, (परु समुद्र पर्व्वतो वा द्वारमिव यस्य ।) घोटक । इति शब्दमाला ॥

परुष क्ली (पिपर्त्ति अल बुद्धि करोतीति। पॄ+ "पॄनहिकलिभ्य उषच ।" उणा । ४ । ७५ । इति उषच ।) निष्ठुरवाक्यम् । इत्यमर । १ । ६ । १९॥ (परेषां देशजातिकुलविद्याशिल्परूप वृत्ताचारपरिच्छदशरीरकर्म्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषमिति वदन्ति ॥ यथा, हैं रामायणे । १ । १ ८२ ।
"सान्त्वाच ततो राम परुष जनसंसदि ।
अब्रुवमाणा सा सीता विवेश ज्वलन सती ॥")
नीलझिण्टी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ परुषफलम् । इति भावप्रकाश ॥ (नीलझिण्टीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्या ॥)

परुष, त्रि, (पिपर्त्तीति । पॄ लि पूर्त्तौ+"पॄनहि कलिभ्य उषच ।" उणा । ४ । ७५ । इति उषच् ।) कर्व्वुर । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ३ । ३९ ।
"असितविचित्रनीलपरुषो जगद्यातकार ।
खगमृगभैरवखररुतैश्च निशाद्युमुखे ॥")
रूक्ष । (यथा, हैं रामायणे । १ । ५८ ।१०।
"अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गत ।
नीलवस्त्रधरो नील परुषो ध्वस्तमूर्द्धज ॥")
निष्ठुरोक्ति । इति मेदिनी । षे,४० ॥ (सस्नेह । यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ४१९ ।
"भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी लसुचितेन सुभगासि ।"
"भस्मसस्नेहेऽपि गिरिशे ।" इति तट्टीका ॥)

परुषोक्तिक , त्रि, (परुषमेव उक्तिर्यस्य । तत स्वार्थे कन् कप वा ।) निष्ठुरवक्ता । इति जटाधर ॥

परूषक, क्ली (पॄ+ऊषन् ।) फलवृक्षभेद । फलसा इति वङ्गभाषा । फरूसा इति फलूहे इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्य्याय । परूषकम् २ नागदन्तीममम् ३ । इति रत्नमाला ॥ परुषम् ४ अल्पास्थि ५ परापरम् ६ । इति भावप्रकाश ॥ नीलपर्ण्ण ७ गिरिपीलु ८ परावतम् ९ नीलमण्डलम् १ परु ११ । अस्य गुणा । अम्लत्वम् । कटुत्वम । कफार्त्तिवातनाशित्वञ्च । तदामफलगुण । पित्तदत्वम् उष्णत्वञ्च । तत्पक्वफलगुणा । मधुरत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । पित्तशोफहरत्वम् । तपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
"परूषक कषायाम्लमाम पित्तकर लघु ।
तत पक्व मधुर पाके शीत विष्टम्भ बृंहणम् ॥
हृद्य हृटपित्तदाहास्रज्वरक्षयसमीरहृत ॥"
इति भावप्रकाश ॥
("परूषकेटयकपीलुकानां
पियालसिन्धी करमर्द्दकानाम् ।
फलानि चैतानि निहन्ति पित्त
हन्याच्च सर्व्वातुरसन्धिवातम् ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

परूषक क्ली (परूष+स्वार्थे कन् ।) परूषम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"परूषक परूष स्यात कपिशागदलोपमम् ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथास्य गुणा चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"अम्ल परूषक द्राक्षा बदर्य्यारुकाणि च ।
पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धुलकुचान्यपि ॥"
"अव्यक्तमीषन्मधुर कषायाम्लरस लघु ।
वातघ्न पित्तजननमाम विद्यात परूषकम् ॥
तदेव पक्व मधुर वातपित्तनिवर्हणम् ।
विपाके मधुर शीत रक्तपित्तप्रसादनम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

परेत , त्रि (पर लोकमित ।) मृत । इत्यमर । २ । ८ । ११७ ॥ (यथा, कुमारे ।५।६८।
"अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयो-
र्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥")
भूतान्तरे पुं, । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥

परेतराट, [ज्] पुं, (परेतेषु मृतेषु राजते इति। राजृ ज श दीप्तौ+"सत्सूद्विषेति ।"३ ।२।६१। इति क्विप् । यद्वा, परेतानां प्रेतानां राट् ।) प्रेतराज । यम । इत्यमर । १ । १ । ६१ ॥

परेद्यवि व्य परस्मिन्नहनि । ("सद्य परुदिति ।" ५ । ३ । २२ । इति निपातनात् साधु ।) परदिनम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ यथा,—
"परेद्यवद्यपूर्व्वेद्युरन्येद्युश्चापि चिन्तयन् ।
वृष्णिश्यो मुर्गेन्द्राया प्रियमाधुकतामगात् ॥"
इति भट्टि । ८ । १३ ॥

परेद्यु, [स्] व्य, (पर+एद्युस ।) परदिनम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

परेश, त्रि परा गता आमो यस्य । ("शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् ।" ६ । १ । ९४ । इत्यस्य वार्त्ति "अवर्णान्तात्ता ।" इति हेतु । परायम् ।) इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

परेष्टुका, स्त्री, (परैरिष्यते इति । इष+बाहुलकात् तु । स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् ।) बहुप्रसूता गौ । इत्यमर । २ । ९ । ७० ॥

परैधित, त्रि, (परैरेधितः सम्बर्द्धितः ।) कौवा-सौर्येन परपुष्टः । परेण सम्बर्द्धितः । तत्पर्य्यायः । पराचितः २ परिष्कन्दः ३ परजातः ४ । इत्यमरः । २ । १० । १८ ॥ कोकिले पुं । इति शब्द-माला ॥

परोक्ष, क्ली, (अक्ष्णोः परम् ।) अप्रत्यक्षम् । असा-क्षात् । यथा चाणक्यशतके ।
"परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्ज्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥"
(परोक्षं परोक्षत्वमित्यर्थे विद्यतेऽस्य । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । १ । १२७ । इति अच् ।) तद्विशिष्टे त्रि ॥ (श्रुत्याप्तजन्यादिज्ञानविशेषः । यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । ३१ ।
"अस्ति कूटस्थ इत्यादौ परोक्षं वेत्ति वार्त्तया ॥")

परोक्ष, पुं, (परोक्षमस्यास्तीति । श्रुत्याप्तवाक्य-श्रवणजन्यदार्ढ्यज्ञानवैति बोध्यम् ।) तपस्वी । इति शब्दमाला ॥ ययातिपुत्रस्यानोः पुत्त्रविशेषः । यथा, भागवते । ९ । २३ । १ ।
"अनोः सभानरश्चक्षुः परोक्षश्च सुतास्त्रयः ॥")

परोपकार, पुं, (परेषामुपकारः ।) परेषा-मुपकृतिः । अन्यसम्बन्धिहितम् । यथा —
'एष मे प्रवरो भाति शुद्धधर्म्मप्रदो विधिः ।
परोपकरणादन्यत् सर्व्वमल्पं स्मृतं बुधैः ॥
परोपकारिभिर्दत्ता स्वप्राणा ऋषिभिः पुरा ।
अस्थि प्रेतोपकारं स्यात् किन्नु लब्धं मया पुनः ॥
दधीचिना पुरा गीतः श्लोकश्च श्रूयते भुवि ।
सर्व्वधर्म्ममयं सारं सर्व्वधर्म्मज्ञसम्मतः ॥
परोपकारः कर्त्तव्यः प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
परोपकारजं पुण्यं तुल्यं क्रतुशतैरपि ॥"
इति पद्मोत्तरखण्डे २२ अध्यायः ॥

परोवरीण, त्रि परांश्चावरांश्चानुभवति । ("परो-वरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।" ५ । २ । १० । इति खः ।) अवरस्योत्वं निपात्यते । श्रेष्ठाश्रेष्ठ-युक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

परोष्णी, स्त्री, (परः शत्रुरुष्णो यस्याः ।) तैल-पायिका । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (काश्मीर-देशस्थनदीविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २ ७ ।
"कोष्ठकोमल्लकोष्ठाद्यैर्मिलितैर्युक्तोऽपि सादिभिः ।
तीर्त्वा परोष्णीं तत्सेना निर्म्ममाथाप्रमा-
थिनीम् ॥")

पर्कटि, } स्त्री (पृच धौ च सम्पर्के + बाहु-
पर्कटी, } लकादटि । "बह्वादिभ्यश्च ।" ४।१।४५ इति वा ङीष् ।) प्लक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पाकुड़ इति भाषा ॥ (यथा, हितोप देशे । "अस्ति तत्र महान् पर्कटीवृक्षः ॥") तस्य गुणा भावप्रकाशे ।
"प्लक्षः कषायः शिशिरो व्रणयोनिगदापहः ।
दाहपित्तकफास्रघ्नः शोथहा रक्तपित्तहृत् ॥"

पर्कटी, [न्] पुं, वृक्षविशेषः । पाकुड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्लक्ष. २ जटी ३ । इत्य-मरः । २ । ४ । ३२ ॥ कमण्डलुतरु ४ । इति रत्नमाला ॥ कपीतनः ५ पीरी ६ सुपार्श्वः ७ कमण्डलुः ८ शृङ्गी ९ अवरोही १० शाखी ११ गर्दभाण्डः १२ पीतनः १३ दृढप्ररोहः १४ प्लवकः १५ प्लवङ्गः १६ महाबलः १७ । अस्य गुणाः कटुत्वम् । कषायत्वम् । शिशिरत्वम् । रक्तदोषमूर्च्छाभ्रमप्रलापनाशित्वञ्च । विशेषतो भ्रमघ्नश्चेति गुणाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्जनी स्त्री, (परं स्वास्थ्यं जनयतीति । पर + जन + णिच् । "कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१। इत्यण् । स्त्रियां ङीप् ।) दारुहरिद्रा । इत्यमरः ।२।४।१ २॥

पर्ज्जन्य, पुं, (पर्षति सिञ्चति वृष्टिं ददातीति । पृषु सेचने + "पर्ज्जन्यः ।" उणां । ३ । १ ३ । इति निपातनात् षकारस्य जकारत्वे साधुः ।) इन्द्रः । (यथा, ऋग्वेदे ।६।५२।१६ । [सुष्टुतिं नः ॥"])
"अग्नीपर्ज्जन्याववतं धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा
शब्दायमानमेघः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४६ ॥ मेघशब्दः । इति विश्वः ॥ अगर्ज्जन्नपि मेघः । इति भरतः ॥ यथा श्रीभगवद्गीतायाम् ।
"यज्ञाद्भवति पर्ज्जन्यः पर्ज्जन्यादन्नसम्भवः ॥"
(कश्यपपत्न्यां मुनेः पुत्त्रविशेषः । स तु गन्धर्व्व-विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४४ ।
"तथा शालिशिरा राजन् । पर्ज्जन्यश्च चतुर्द्दशः ।
कलिः पञ्चदशस्तेषां नारदश्चैव षोडशः ॥"
पर्ज्जन्य इव सर्व्वकामप्रदानात् विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १० ।
"कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्ज्जन्यः पावनोऽनिलः ॥"
"पर्ज्जन्यवदाध्यात्मिकादितापत्रयं शमयति सर्व्वान् कामानभिवर्षतीति पर्ज्जन्यः ।" इति शाङ्कर-भाष्यम् ॥)

पर्ज्जन्या, स्त्री, (पर्ज्जन्य + टाप् ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्ण, त क हारित्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां पर-सक-सेट ।) हरितः पीत-वर्णस्तस्य भावः हारित्यम् । पर्णयति पर्णा-पयति चम्पकम् । इति दुर्गादासः ॥

पर्ण क्ली (पिपर्त्तीति । पॄ + "धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः ।" उणां । ३ । ६ । इति नः । यद्वा, पर्णयतीति । पर्ण त क हारित्ये + अच् ।) पत्रम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । २८ ।
"स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥")
ताम्बूलम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः ।
मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥
ताम्बूलधारित्वं यथा,—
"अनाद्यायोऽदृशस्य दृढभक्तिश्च पार्थिवे ।
ताम्बूलधारी भवति नारी वाप्यथ तद्गुणा ॥"
इति मात्स्ये १८९ अध्यायः ॥
(पिपर्त्ति पालयति शाखामातादिति । पॄ + नः । पक्षः । यथा, महाभारते । १ । ३३ । २४ ।
"तद्दृतस्वरमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ।
हृष्टानि सर्व्वभूतानि नाम चक्रुर्गरुत्मतः ।
सुरूपं पत्रमालक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ॥")

पर्ण, पुं, (पिपर्त्तीति । पॄ पालने + "धापॄवस्य-ज्यतिभ्यो नः । उणां । ३ । ६ । इति नः । पलाशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २९ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ९७ । ५ ।
"अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ॥")

पर्णकार, पुं, (पर्णं ताम्बूलम् । करोति उत्पादय तीति । पर्ण + कृ + अण् ।) वारजीवी । बारुइ इति भाषा ॥ इति केचित् ॥

पर्णकृच्छ्र पुं, (पर्णैः साध्यं कृच्छ्रं व्रतं यत्र । पत्रकृच्छ्रव्रतम् । यथा याज्ञवल्क्ये । ३।३१६ ।
"पर्णोदुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः ।
प्रत्येकं प्रत्यहाभ्यस्तैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥"

पर्णखण्ड, पुं (पर्णमेव खण्डो यस्य । पुष्पादि हीनत्वात्तथात्वम् ।) वनस्पतिः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (पर्णस्य ताम्बुलस्य खण्डः ।) ताम्बूले-कांशश्च ॥

पर्णचोरक, पुं, (पर्णं चोरयतीति । पर्ण + चोरि + ण्वुल ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्णध्वत्, [स्] त्रि, पर्ण + ध्वन्स् + कर्त्तरि क्विप् । पत्रध्वंसकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

पर्णनर, पुं, (पर्णैः पलाशपत्रैर्निर्म्मितो नरः नरा-कारः पुत्तलकः ।) पित्रादिशवास्थ्यलाभे दाहार्थं तत्प्रतिनिधीभूतशरपलाशपत्ररचितोर्णासूत्र-वेष्टितयवपिष्टलिप्तनराकारपुत्तलकः । यथा,
"आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् । अस्थिनाशे पलाश-वृन्तानां त्रीणि षष्टिशतानि पुरुषप्रतिकृतिं कृत्वा, अशीत्यर्द्धेन्तु शिरसि ग्रीवायां दश योजयेत् ।
उरसि त्रिंशतं दद्यात् विंशतिं जठरे तथा ॥
बाहुभ्याञ्च शतं दद्यात् दद्यादङ्गुलिभिर्दश ।
द्वादशार्द्धं वृषणयोरष्टार्द्धं शिश्न एव च ॥
ऊरुभ्यान्तु शतं दद्यात् त्रिंशन्नं जानुजङ्घयोः ।
पादाङ्गुलीषु च दश एतत् प्रेतस्य लक्षणम् ॥
ऊर्णासूत्रेण संवेष्ट्य यवपिष्टेन लेपयेत् ॥
आदिपुराणम् ।
'तदलाभे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्य्यः पुमानपि ।
शतैस्त्रिभिस्तथा षष्ट्या शरपत्रैर्विधानतः ॥
तदलाभे अस्थ्यलाभे । अत्र पलाशपत्रशरपत्रयो-स्तुल्यत्वेनोपादानात् आश्वलायनसूत्रेऽपि प्रति-कृतौ शरपत्रस्य लाभः । अत्राचाराद्योग्यत्वाच्च शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरःप्रभृतिषु पलाश-पत्राणि देयानि । ततो वेष्टनमूर्णासूत्रेण लेपनं यवपिष्टेनेति । अशौचाभ्यन्तरदाहे शेषाहेन-शुद्धिः । तदुत्तरपर्णनरदाहे तु त्रिरात्रम् । एवं पर्णनरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यादि पुरा-णात् । ब्रह्मपार्श्वे ।
'पुत्त्राश्चेदुपलभ्येरन् तदस्थीनि कदाचन ।
तदलाभे पलाशस्य सम्भवे हि पुनः क्रिया ॥'

"पादप्रसारणञ्चाग्रे तथा पर्य्यङ्कबन्धनम ॥"
इत्यपराधगणनायां हरिभक्तिविलास ॥

पर्य्यटन, क्ली, (परितोऽटन भ्रमणम्। परि+अट+भावे ल्युट।) सर्व्वतोभावेनाटनम्। पुन पुनर्गमनम्। भ्रमणम्। तत्पर्य्याय। व्रज्या २ अटाट्या ३। इत्यमर। २। ७। ३६॥ (यथा भागवते। ६। ७। १८।
"भूमे पर्य्यटन पुण्य तीर्थक्षेत्रनिषेवणे ॥")

पर्य्यनुयोग, पु, (परितोऽनुयोग पृच्छा। परि+अनु+युज+भावे घञ।) जिज्ञासा। इति हलायुध॥ ("एतेनास्यापि पर्य्यनुयोगस्यानवकाश।" इति दायभाग॥)

पर्य्यन्त, पु (परितोऽन्तम्। प्रादिसमास।) शेषसीमा। इति दुर्गादास॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १४१।
"पर्य्यन्तो लभ्यते भूमे समुद्रस्य गिरेरपि।
न कथञ्चित महीपस्य चित्तान्त केनचित क्वचित ॥"
समीपम। यथा, हरिवंशे। १२२। ५३।
"पर्य्यन्तदेश सरसेन देवी
लिलेप सा लोहितचन्दनेन ॥"
पार्श्व। यथा, रघौ। १८। ४३।
"पर्य्यन्तसञ्चारितचामरस्य
कपोललोलोभयकाकपक्षात।
तस्याननादुच्चरितो विवाद
चस्खाल वेलास्वपि नार्णवानाम ॥")

पर्य्यन्तभू, स्त्री, (पर्य्यन्तस्य शेषसीमाया भू पृथिवी।) नदीनगरपर्व्वतादेरुपान्तभूमि। तत्पर्य्याय। परिसर २। इत्यमर।२।१।१४॥

पर्य्यन्तिका, स्त्री, (परित सर्व्वतो भावेन अन्तिका गुणादीनां नाशिका।) गुणभ्रंश। इति हारावली। २१॥

पर्य्यन्य, पुं, (पर्जन्य+पृषोदरादित्वात साधु।) इन्द्र। शब्दायमानमेघ। मेघशब्द। इत्युणादिकोष॥ (यथा गो रामायणे।६।२१।३२।
"ततो दुन्दुभिनिर्घोष पर्य्यन्यनिनदोपम ॥")

पर्य्यय, पु, (परि क्रमश अयो गमनम्।) क्रमोल्लङ्घनम्। (परि शास्त्रलोकाचारमर्य्यादां परित्यज्य अयो गमनमुल्लङ्घनमित्यर्थ।) अतिक्रम। शास्त्रतो लोकव्यवहाराच्च प्राप्तस्यार्थस्य परित्याग। तत्पर्य्याय। अतिपात २ उपात्यय ३। इत्यमरभरत॥ विपर्य्यय ४ अत्यय ५। व्यतिपतनम् ६ व्यत्यय ७ अतिक्रम ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा महाभारते।२।४८।१२।
"अन्नाल्याच्छादये चाह यथा कुपुरुषस्तथा।
अमर्ष धारये चोग्र प्रतीक्षन् कालपर्य्ययम् ॥")

पर्य्ययण, क्ली, (परितोऽयते गच्छत्यनेन। परि+अय+ल्युट।) अश्वसज्जा। इति शब्दमाला॥ जिन् इति भाषा॥

पर्य्यवस्था, स्त्री, (परितोऽवस्थानम्। परि+अव+स्था+"आतश्चोपसर्गे।" ३। ३। १०६। इत्यङ्।) विरोधनम्। इत्यमर:। ३। २। २१॥

पर्य्यवस्थाता [ऋ] त्रि, (पर्य्यवतिष्ठते इति। परि+अव+स्था+तृच।) पर्य्यवस्थाकर्त्ता। विरोधी। इति हलायुध॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये। ११। १३।
"अन्तक पर्य्यवस्थाता जन्मिन सन्ततापद।
इति त्याज्ये भवे भव्यो मुक्तावुत्तिष्ठते जन ॥")

पर्य्यवस्थान क्ली, (परितोऽवतिष्ठतेऽनेन। परि+अव+स्था+करणे ल्युट।) विरोध। इति जटाधर॥ सर्व्वतोभावेनावस्थितिश्च॥

पर्य्यस्त त्रि (परितोऽस्त क्षिप्त। अस्यु इर क्षेपे+क्त।) पतित। हत। इति मेदिनी। ते, १२१॥ (सर्व्वत प्रसृत। विस्तृत। यथा, हरिवंशे। १५६। २।
"पर्य्यस्तां पृथिवीं कृतस्नां साश्वां सरथकुञ्जराम् ॥")

पर्य्यस्तिका, स्त्री (परित अस्यते क्षिप्यते शरीरमत्र। परि+अस क्षेपे+अधिकरणे क्तिन्। तत स्वार्थे कन्।) खट्वा। इति हेमचन्द्र। ३। ३४३॥

पर्य्याण, क्ली (परितो याति गच्छत्यनेनेति। परि+या+ल्युट। पृषोदरादित्वात साधु। अश्वपल्ययनम्। इति हेमचन्द्र। ४। ३१८॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ६३। ६।
"आरोहणमन्यवाजिनां
पर्य्याणादियुतस्य वाजिन।
उपवाह्य तुरङ्गमस्य वा
कल्यस्यैव विपन्नशोभना ॥")

पर्य्याप्त, क्ली, (परि+आप+भावे क्त।) यथेष्टम्। तृप्ति। शक्ति। निवारणम। इति मेदिनी। ते, १२७॥ त्रि, प्राप्त॥ (शक्तिसम्पन्न। यथा, भगवद्गीतायाम्। १। १।
"पर्य्याप्तं त्विदमेतेषां बल भीमाभिरक्षितम्।"
"पर्य्याप्त समर्थ भाति इति।" श्रीधरस्वामी॥)

पर्य्याप्ति, स्त्री, (परि+आप+क्तिन्।) परित्राणम्। मरणोद्यतस्य निवारणम्। इत्यमरभरतौ॥ प्रकाश। प्राप्ति। इति शब्दरत्नावली॥ (तृप्ति। यथा, कथासरित्सागरे। २६। १६६।
"नास्ति व्यसनिनां वत्स! भुवि पर्य्याप्तये धनम्॥"
शक्ति। यथा, तत्रैव। २६। ४७।
"प्रविष्ट सोऽप्यपश्यत्तां तत्र नेत्रोत्सवप्रदाम्।
धातुरद्भुतनिर्म्माणपर्य्याप्तिमिव रूपिणीम् ॥")
स्वरूपसम्बन्धविशेष। स च सर्व्वेषामेव पदार्थानां विशिष्टबुद्धिनियामक। पदार्थभेदेन नाना। यथा। पर्य्याप्त्यायमेको घट इमौ द्वौ इत्यादि प्रतीतिसाधक स्वरूपसम्बन्धविशेष। इति दीधिति॥ समवायेन गुणे गुणस्यासत्त्वेऽपि चत्वारो गुणा इत्यादि प्रतीत्या गुणादिषु सङ्ख्यादिमत्त्वनियामकोऽपि तादृशसम्बन्ध। इति सामान्याभावे जगदीश॥ द्वितीयव्युत्पत्तिवादे गदाधरभट्टाचार्य्यश्च॥

पर्य्याय पु (परि+इण गतौ+'परावनुपात्यय इण।' ३। ३। ३८। इति घञ। क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्यय।) पर्य्ययणम। क्रम। (यथ, कुमारे। २। ३६।
"पर्य्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसम्भारतत्परा।
उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते ॥")
तत्पर्य्याय। आनुपूर्व्वी २ आवृत् ३ परिपाटी ४ अनुक्रम ५। इत्यमर। २। ७। ३७॥ आनुपूर्व्व्यम ६ आनुपूर्व्वम ७ आनुपूर्व्वकम ८ परिपाटि ९। इति भरतादय॥ प्रकार। अवसर। इति मेदिनी। ये, ८६॥ निर्म्माणम्। द्रव्यधर्म्म। इति हेमचन्द्र॥ ६। १२९। क्रमेणैकार्थवाचका शब्दा पर्य्याया। इति विजयरक्षित॥ सम्पर्कविशेष। येन सह यत्सम्पर्क सम्बन्धस्तेन सह तत्पर्य्याय। यथा,—
"समान कुलभावश्च दानादानन्तथैव च।
तयोर्व्वशसमान हि पर्य्यायश्च प्रचक्षते ॥"
इति कुलदीपिका॥
(अर्थालङ्कारविशेष। यथा साहित्यदर्पणे १०। १४।
"क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकञ्चैकग क्रमात।
भवति क्रियते वा चेत तदा पर्य्याय इष्यते ॥"
उदाहरण क्रमेण यथा,—
"स्थिता क्षण पक्ष्मसु ताडिताधरा
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिता।
वलीषु तस्या स्खलिता प्रपेदिरे
क्रमेण नाभि प्रथमोदविन्दव ॥
विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसा।
वृककाकशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव ॥
विम्बाधरागादधराग्निवर्त्तित
स्तनाङ्गरागादरुणाच्च कन्दुकात।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलि
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया कर ॥
ययोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिवधूजनै।
निधीयन्ते तयो स्थूला स्तनयोरश्रुबिन्दव ॥
एषु च क्वचिदाधार संहतरूपोऽसंहतरूपश्च। क्वचिदाधेयमपि। यथा, 'स्थिता क्षण पक्ष्मसु इत्यत्र उदविन्दव पक्ष्मादावसंहतरूप आधारे क्रमेणाभवन्। 'विचरन्ति इत्यत्राधेयभूता वृकादय संहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवन्। एवमन्यत। अत्र चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषालङ्काराद्भेद। विनिमयाभावात परिवृत्ते ॥")

पर्य्यायशयन, क्ली (पर्य्यायेण क्रमेण शयनम्।) प्रहरिकादीनां क्रमेण शयनम्। तत्पर्य्याय। उपशाय २ विशाय ३। इत्यमरभरतौ॥

पर्य्यास पु (पर्य्यस्यते इति। परि+अस्+घञ।) पतनम्। हननम। इति पर्य्यस्तशब्दार्थदर्शनात॥ (परिवर्त्त। यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ५४। २।
"महाभूतप्रमाणञ्च लोकालोकस्तथैव च।
पर्य्यास परिमाणञ्च गतिश्चन्द्रार्कयोरपि ॥")

पर्य्युदञ्चन, क्ली, (पर्य्युदच्यते इति। परि+उत+अञ्च+"कृत्यल्युटो बहुलम्।" ३। ३। ११३। इति ल्युट।) ऋणम्। इत्यमर, । २। ९। ३॥

पर्य्युदस्त, त्रि, (पर्य्युदस्यते इति । परि+उत+अस+क्त ।) पर्य्युदासविशिष्टः । विध्यन्वयि-नञर्थाश्रकनञ्पदयुक्तः । यथा । यद्यपि पर्य्युदस्त-त्वात् श्राद्धादिकरणे विरोधौदासीन्यात् फलं न वा प्रत्यवाय इति सिद्धान्तः ॥ इति मल-मासतत्त्वम् ॥ (परित उत्क्षिप्ते त्रि ॥)

पर्य्युदास, पुं, परि सर्व्वतोभावेन उदास्यते विधि यत्र सः । (परि+उत+अस+घञ ।) तस्य लक्षणम् श्राद्धविवेके ।
"सामान्यशास्त्रप्राप्तनिषेधस्यैव पर्य्युदासत्वम् ॥"
अपि च मलमासतत्त्वे ।
"प्राधान्यन्तु विधेयस्य प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥"
अस्योदाहरणम् । अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यात रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीत । अत्र श्राद्धकरणे रात्रे पर्य्युदासः ॥ (यथा च साहित्यदर्पणे । ७ । ३ ।
"नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः ।
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ॥"
अत्राऽनवमतामनूद्याश्मनोयनाद्विविधेयमिति नञः पर्य्युदासतया गुणाभावो युक्तः ॥")

पर्य्युषित, त्रि (परित्यज्य स्वकालमुषितम् । वस+क्त ।) युष्टम् । वासि इति भाषा । तस्या-भक्ष्यत्वं यथा,—
"भक्तं पर्य्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ।
उदक्यास्पृष्टसंस्पृष्टं पर्य्यायान्नञ्च वर्ज्जयेत् ॥"
इति गरुडपुराणम् ॥
"यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥"
इति भगवद्गीता ॥ * ॥
तस्य भक्ष्यत्वं यथा,—
"मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्य्युषितं नृप ! ।
अन्यत्र फलमांसेभ्यः शुष्कशाकादिकात्तथा ॥
तण्डुलादिकेभ्यश्च गुडपक्वेभ्य एव च ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
तुलसीयुक्तपुष्पे पर्य्युषितदोषाभावो यथा —
"तुलसीसम्पृक्तपुष्पाणि पद्मं गङ्गोदकं कुशाः ।
न पर्य्युषितदोषाऽत्र छिन्नभिन्नं न दुष्यति ॥"
इति पुराणम् ॥

पर्य्युषितभोजी, [न] त्रि, (पर्य्युषितं अन्नं भुङ्क्ते इति । भुज+णिनि ।) युष्टान्नभोक्ता । इति कलापव्याकरणम् ॥

पर्य्येषणा, स्त्री (इष+युच्+टाप । तत परित एषणा ।) अन्वेषणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥ तर्कादिना यथाबोधितधर्म्मान्वेषणे । अर्च्च-नममार्गेऽपि । इति भरतः ॥ (क्ली, अन्वे-षणम् । यथा महाभारते । ३ । २६ । १८ ।
"आत्मनेत्रेव मेधावी बुद्धिपर्य्येषणाञ्चरेत् ॥")

पर्व्व, गतौ । (भ्वा-पर-सक-सेट ।) पर्व्वति । इति कविकल्पद्रुमः ॥

पर्व्व, पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट ।) पर्व्वति पपर्व्व अपर्व्वीत । इति दुर्गादासः ॥

पर्व्व, [न्] क्ली, (पर्व्वतीति । पर्व्व गतौ+बाहु-लकात् कनिन् । यद्वा, पिपर्त्तीति । पॄ+"स्ना-मदिपद्यर्त्तिपॄशकिभ्यो वनिप ।" उणां । ४ । ११२ । इति वनिप ।) महः । ग्रन्थिः । (यथा भागवते । ५ । २१ । १७ । "तथा वालखिल्या ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्व्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः सूर्य्यं सूक्तवाकाय नियुक्ताः संस्तुवन्ति ॥") प्रस्तावः । लक्षणान्तरम् । दर्शप्रतिपदोः सन्धिः । (पूर्णिमाप्रतिपदोः सन्धिश्च । यथा, साहित्यदर्पणे ।
"अकालजलदावली किरतु नाम मुक्तावली-रपर्व्वणि विधुन्तुदस्तुदतु नाम शीतद्युतिम् ॥")
विषुवतप्रभृति । इति मेदिनी । ने, ८८ ॥ ग्रन्थ-विच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा महा-भारते अष्टादशपर्व्वाणि । तानि उक्तानि यथा तट्टीकायाम् ।
"आदि' सभा वनविराटमथोद्यमञ्च
भीष्मो गुरू रविजमद्रकसौप्तिकञ्च ।
स्त्रीपर्व्व शान्तिरनुशासनमश्वमेध
आश्रमो मुषलयानदिवावरोहः ॥")
क्षणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भङ्गी । यथा, रघुवंशे । १६ । ४६ ।
दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात्
सोपानपर्व्वाणि विमुञ्चदम्भः ॥")
पञ्चपर्व्वाणि यथा । विष्णुपुराणम् ।
"चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसङ्क्रान्तिरेव च ॥
स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥"
पर्व्वसु कर्त्तव्याकर्त्तव्यानि यथा । ब्रह्मपुराणे ।
"नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः ।
चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्व्वसु ॥
अहोरात्रोषितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम् ।
यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत् ॥"
पराशरभाष्ये कूर्म्मपुराणम् ।
"अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्म्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्व्वस्वेतानि वर्ज्जयेत् ॥"
पैठीनसिः । न पर्व्वसु तैलं क्षौरं मांसमश्नु-यात् नामावस्यायां हरितमपि छिन्द्यात् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पर्व्वक, क्ली, (पर्व्वणा ग्रन्थिना कायतीति । कै+क ।) जानुपर्व्व । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आटु इति भाषा ॥

पर्व्वकारी, [न्] पुं (पर्व्व करोतीति । पर्व्व+कृ+णिनि ।) धनादिलोभेन पर्व्वसु अमावास्याक्रिया-प्रवर्त्तकः । यथा, विष्णुपुराणे द्वितीयांशे ६ अः ।
"स्त्री माहिषकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः ॥"

पर्व्वगामी, [न्] पुं, (पर्व्वसु चतुर्द्दश्यष्टम्यादिषु गच्छति स्त्रियमिति । पर्व्व+गम+णिनि ।) पर्व्वसु स्त्रीगामी । इति पूर्व्वोक्तश्लोके पर्व्व-कारीत्यत्र पर्व्वगामीति पाठेऽपि स्वामी ॥

पर्व्वतः, पुं, (पर्व्वाणि सन्ति अस्य । पर्व्व पूरणे+"भृमृदृशियजिपर्व्विति ।" उणां । ३ । ११० । इति अतच् ।) यद्वा, पर्व्वाणि भागाः सन्त्यस्य । पाहाड इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । महीध्रः २ शिखरी ३ क्ष्माभृत् ४ अहार्य्यः ५ धरः ६ अद्रिः ७ गोत्रः ८ गिरिः ९ ग्रावा १० अचलः ११ शैलः १२ शिलोच्चयः १३ । इत्य-मरः । २ । ३ । १ ॥ स्थावरः १४ सानुमान् १५ पृथुशेखरः १६ धरणीकीलकः १७ कुट्टारः १८ जीमूतः १९ धातुभृत २० भूधरः २१ स्थिरः २२ कुलीरः २३ कटकी २४ शृङ्गी २५ निर्झरी २६ अगः २७ नगः २८ दन्ती २९ । इति शब्द-रत्नावली ॥ धरणीध्रः ३० भूभृत् ३१ क्षिति-भृत् ३२ अवनीधरः ३३ कुधरः ३४ धराधरः ३५ प्रस्थवान् ३६ वृष्णवान् ३७ । इति राज-निर्घण्टः ॥ * ॥ सुमेरोः पूर्व्वे पर्व्वता यथा,—
"शीतान्तश्चक्रमुञ्जश्च कुलीरोऽथाश्च कङ्कवान् ।
मणिशैलोऽथ वृषवान् महानीलो भवाचलः ॥
सुबिन्दुर्मन्दरो वेणुः सुमेघो निषधस्तथा ।
देवशैलश्च पूर्व्वेण मन्दरस्य महाचलाः ॥" * ॥
सुमेरोर्दक्षिणे पर्व्वता यथा,—
"त्रिकूटः शिखराद्रिश्च कलिङ्गोऽथ पतङ्गकः ।
रुचकः सानुमांश्चैव ताम्रकोऽथ विशाखवान् ॥
श्वेतोदरः समलश्च वसुधारश्च रत्नवान् ।
एकशृङ्गो महाशैलो गजशैलः पिशाचकः ॥
पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः ।
इत्येते दक्षिणे पार्श्वे मेरोः प्रोक्ता महाचलाः ॥"
सुमेरोः पश्चिमे पर्व्वता यथा,—
"सुवक्षः शिशिरश्चैव वैदूर्य्यः पिङ्गलस्तथा ।
पिञ्जरोऽथ तथा भद्रः सुरसः कपिलो मधुः ॥
अञ्जनः कुक्कुटः कृष्णः पाण्डुरश्चाचलोत्तमः ।
सहस्रशिखरश्चाद्रिः पारियात्रः सशृङ्गवान् ॥
पश्चिमेन तथा मेरोर्विष्कम्भात् पश्चिमाद्बहिः ।
एतेऽचलाः समाख्याताः शृणुष्वान्यांस्तथो-त्तरान् ॥"
सुमेरोरुत्तरे पर्व्वता यथा,—
"शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसनाभौ तथाचलौ ।
कपिलेन्द्रस्तथा शैलः सानुमान्नील एव च ॥
शतशृङ्गः स्वर्णशृङ्गः पुष्पाख्यो मेघपर्व्वतः ।
विराजाख्यो वराहाद्रिर्मयूरो जारुधिस्तथा ॥
इत्येते कथिता ब्रह्मन् मेरोरुत्तरतो नगाः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
सप्तकुलपर्व्वतादि यथा —
"सप्त चैऽस्मिन् महापर्व्वा विख्याताः कुलपर्व्वताः ।
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ॥
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च इत्येते कुलपर्व्वताः ।
तेषां सहस्रशश्चान्ये पर्व्वतास्तु समीपतः ॥
अविज्ञाताः पर्व्ववन्तो विपुलाश्चित्रसानवः ।
अन्ये तेभ्योऽपरिज्ञाता ह्रस्वा ह्रस्वोपजीविनः ॥
तैर्विमिश्रा जनपदा आर्य्या म्लेच्छाश्च सर्व्वशः ॥"
इति मात्स्ये ८५ अध्याय ॥ * ॥
विंशतिः श्रेष्ठपर्व्वता यथा,—
"हिमवान् हेमकूटश्च निषधो नीलपर्व्वतः ।
श्वेतश्च शृङ्गवान् मेरुर्माल्यवान् गन्धमादनः ॥

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च कैलासो मन्दरस्तथा ॥
लोकालोको महांस्तद्वत्तथैवोत्तरमानसः ।
एते विंशतिर्विख्याताः पर्व्वतास्तत्सुधा वराः ॥"
जम्बुद्वीपवर्षविभाजकपर्व्वता यथा,—
"लङ्कादेशाद्धिमगिरिरुदक् हेमकूटश्च तस्मा-
त्तस्माच्चान्यो निषध इति ते सिन्धुपर्य्यन्तदैर्घ्याः ।
एवं सिद्धादुदगपि पुराच्छृङ्गवच्छुक्लनीला
वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरे क्षोणिदेशान् ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥
पर्व्वतानां पक्षोत्पत्तिर्यथा,—
"ततोऽद्रयो जातपक्षा विष्णोश्चैव तु मायया ।
प्रस्थिता मेदिनीं त्यक्त्वा यथापूर्व्वं निवेशिता ॥
ततः स्थानमसुराणान्तु धात्रादिष्टं जलार्णवे ।
प्रतीच्यां पर्व्वताः सर्व्वे निममज्जुर्यथा गजाः ॥
तत्रासुरेभ्यः शस्तेभ्य आधिपत्यं सुराश्रयम् ।
तत्कृत्वैवासुराः सर्व्वे चक्रुरुद्योगमुत्तमम् ॥ * ॥"
युद्धजयानन्तरं तेषां पक्षोच्छेदो यथा,—
"शरण्यान्तु गिरीन् स्थाप्य स्वेषु स्थानेषु गोपतिः ।
चिच्छेद पविना पक्षान् सर्व्वेषां भुवि धारिणाम् ॥
एकः सपक्षो मैनाकः सुरैस्तत्समये कृतः ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥
पर्व्वतानां स्थावरजङ्गमरूपे यथा,—
"नद्यश्च पर्व्वताः सर्व्वे द्विरूपाश्च स्वभावतः ।
तोयं नदीनां रूपन्तु शरीरमपरन्तथा ॥
स्थावरं पर्व्वतानान्तु रूपं कायस्तथापरः ।
शुक्तीनामथ कम्बूनां तथैवान्तर्गतां तनुः ॥
वहिरस्थिस्वरूपन्तु सर्व्वदैव प्रवर्त्तते ।
एवं जलं स्थावरञ्च नदीपर्व्वतयोस्तथा ॥
अन्तर्व्वसति कायस्तु सततं नोपपद्यते ।
आप्याय्यते स्थावरेण शरीरं पर्व्वतस्य तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्याय्यते सदा ।
नदीनां कामरूपित्वं पर्व्वतानान्तथैव च ॥
जगतः स्थित्यै पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ।
तोयहानौ नदीषु स्वञ्जायते सततन्द्विजाः ॥
विशीर्णे स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम् ॥"
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ * ॥
अतः परं पर्व्वतेषु देवानामवकाशा वर्ण्यन्ते । तत्र योऽसौ शान्ताख्यः पर्व्वतस्तस्योपरि महेन्द्रस्य क्रीडास्थानं तत्र देवराजस्य पारिजातकद्रुमवनम् । तस्य पूर्व्वपार्श्वे कुञ्जरो नाम गिरिस्तस्योपरि दानवानामष्टौ पुराणि च । तथा वज्रकेतुपर्व्वते राक्षसानामनेकानि पुराणि तेषु नाम्ना नीलकाः कामरूपिणः महानीले च शैलेन्द्रे पुराणि पञ्चदशसहस्राणि किन्नराणां ख्यातानि तत्र देवताश्चन्द्रादयो राजानः पञ्चदश किन्नराणां गर्व्विताः तानि सौवर्णानि विलप्रवेशनानि च पुराणि चन्द्रोदये च पर्व्वतवरे नागानामधिवासः ते च विलप्रवेशासेवितेषु वैनतेयविषयावर्त्तिनो व्यवस्थितास्तुरागे च दानवेन्द्राः व्यवस्थिताः वेणुमत्यपि विद्याधरपुरत्रयं त्रिंशद्योजनशतविस्तीर्णमेकैकं तावदायतं उलूकरोमशमहावेत्रादयश्च राजानो विद्याधराणाञ्च एकैके च शैलराजनि स्वयमेव गरुडो व्यवस्थितः । कुञ्जरे तु पर्व्वतवरे नित्यं पशुपतिः स्थितः वृषभाङ्को महादेवः शङ्करो योगिनां प्रभुः अनेकगणभूतकोटिसहस्रपरिवारो भगवानादिपुरुषो व्यवस्थितः । वसुधारे चाष्टानां वसूनाञ्च समावासः वसुधाररत्नधारयोर्मूर्द्धि अष्टौ सप्त च सङ्ख्यया पुराणि वसुसप्तर्षीणाञ्च । एकशृङ्गे च पर्व्वतोत्तमे प्रजापतेः स्थानं चतुर्व्वक्त्रस्य ब्रह्मणः । गजपर्व्वते च महाभूतपरिवृता स्वयमेव भगवती तिष्ठति । वसुधारे च पर्व्वतवरे मुनिसिद्धविद्याधराणामायतनं चतुरशीतिपरपुर्य्यो महाप्राकारतोरणाः तत्र चानेकपर्व्वता नाम गन्धर्व्वा युद्धशालिनो वसन्ति तेषाञ्चाधिपतिर्द्देवो राजराजैकपिङ्गलः । सुरराक्षसाः पञ्चकूटे दानवाः शतशृङ्गे यक्षाणां पुरशतम् । प्रभेदकस्य पश्चिमेन देवदानवसिद्धादीनां पुराणि तस्य गिरेर्मूर्द्धि महती सोमशिला तिष्ठति तस्याञ्च पर्व्वणि पर्व्वणि सोमः स्वयमेवावतरति । तस्यैवोत्तरपार्श्वे त्रिकूटं नाम तत्र ब्रह्मा तिष्ठति कश्चित्तत्र च वह्न्यायतनं तत्र मूर्त्तिमान् वह्निरुपास्यते देवैः । उत्तरे च शृङ्गाख्ये पर्व्वतवरे देवतानामायतनानि पूर्व्वेण नारायणस्यायतनं मध्ये ब्रह्मणः शङ्करस्य च पश्चिमे तत्र यक्षादीनां कानिचित् पुराणि । तस्य चोत्तरतीरे जातुच्छमहापर्व्वते त्रिंशद्योजनमण्डलं नन्दनं नाम सरस्तत्र नन्दो नाम नागराजो वसति शतशीर्षप्रचण्ड इति । इत्येतेऽष्टौ देवपर्व्वता विज्ञेयाः तेनानुक्रमेण हेमरजतरत्नवैदूर्य्यमनःशिलादिवर्णाः । इयञ्च पृथ्वी लक्षकोटिशतानेकसङ्ख्याता पूर्णा तेषु च सिद्धविद्याधराणां निलयाः । तद्यथा मेरोः पार्श्वतः केशरवलयालवालः सिद्धलोकेति कीर्त्त्यते इयञ्च पृथ्वी पद्माकारेण व्यवस्थिता एवं सर्व्वपुराणेषु क्रमः सामान्यः प्रतिपाद्यते । इति वराहपुराणम् ॥ * ॥ हिमालयादिपर्व्वतवासिनो यथा,—
"रक्षःपिशाचा यक्षाश्च सर्व्वे हैमवतास्तु ते ।
हेमकूटे तु गन्धर्व्वा विज्ञेयाश्चाप्सरोगणाः ॥
सर्व्वे नागाश्च निषधे शेषवासुकितक्षकाः ।
महामेरौ त्रयस्त्रिंशत् क्रीडन्ते याज्ञिकाः सुराः ॥
नीले तु वैदूर्य्यमये सिद्धा ब्रह्मर्षयोऽवसन् ।
दैत्यानां दानवानाञ्च श्वेतपर्व्वत उच्यते ॥
शृङ्गवान् पर्व्वतश्रेष्ठः पितॄणां प्रतिसञ्चरः ।
इत्येतानि मयोक्तानि नव वर्षाणि भागशः ॥"
इति मात्स्ये ६५ अध्यायः ॥ * ॥
अथ पर्व्वतनदीजलगुणाः ।
"हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ।
पारियात्रभवा याश्च विन्ध्यसह्यप्रभवाश्च याः ॥
शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य च ।
चन्द्रार्करश्मिसंस्पृष्टं वायुनास्फालितं मुहुः ॥
पर्व्वतोपरि यद्वारि सम पौरन्दरेण तत् ।
तत्रागुरुगुणस्तद्वत् शैलप्रस्रवणोद्भवम् ॥
लेखनं दीपनं रूक्षं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
पर्व्वते वर्णनीयानि यथा,—
"शैले मेघौषधीधातुवंशकिन्नरनिर्झराः ।
शृङ्गपादगुहारत्नवनजीवाद्युपत्यकाः ॥"
इति कविकल्पलता ॥ * ॥
अथ कैलासपर्व्वतवर्णनम् ।
"मध्ये हिमवतः पृष्ठे कैलासो नाम पर्व्वतः ।
तस्मिन्निधिपतिः श्रीमान् कुवेरः सह राक्षसैः ॥
अप्सरःसहितो राजा मोदते ह्यलकाधिपः ।
कैलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ॥
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ।
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ॥
दिव्यञ्च चन्दनन्तत्र तस्यास्तीरे महद्वनम् ।
प्रागुत्तरेण कैलासं दिव्यं सौगन्धिकं गिरिम् ॥
सर्व्वधातुमयं दिव्यं सुवेलं पर्व्वतं प्रति ।
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः शुभ्रो रत्नसन्निभः ॥
तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदन्नाम विश्रुतम् ।
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी ह्यच्छोदका शुभा ॥
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महच्चैत्ररथं शुभम् ।
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः ॥
यक्षसेनापतिः क्रूरैर्गुह्यकैः परिवारितः ।
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी ह्यच्छोदका शुभा ॥
महीमण्डलमध्ये तु प्रविष्टा तु महोदधिम् ।
कैलासाद्दक्षिणप्राच्यां शिवं सर्व्वौषधिं गिरिम् ।
मनःशिलामयं दिव्यं सुवेलं पर्व्वतं प्रति ॥
लोहितो हेमशृङ्गस्तु गिरिः सूर्य्यप्रभो महान् ।
तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत् सरः ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्यो लोहितश्च नदो महान् ।
देवारण्यं विशोकञ्च तस्य तीरे महद्वनम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो वशी ।
सौम्यैः स धार्म्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारितः ॥ * ॥
कैलासात् पश्चिमोदीच्यां ककुद्मानौषधीगिरिः ॥
ककुद्मति च रुद्रस्य चोत्पत्तिश्च ककुद्मिनः ।
तदञ्जनं त्रैककुदं शैलं त्रिककुदं प्रति ॥
सर्व्वधातुमयस्तत्र सुमहद्वैद्युतो गिरिः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिद्धसेवितम् ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्या सरयूर्लोकपावनी ।
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैभ्राजन्नाम विश्रुतम् ॥
कुवेरानुचरस्तस्मिन् प्रहेतितनयो वशी ।
नाम्ना वै ब्रह्मधातेति राक्षसोऽनन्तविक्रमः ॥ * ॥
कैलासात् पश्चिमामाशां दिव्यः सर्व्वौषधिर्गिरिः ।
अरुणः पर्व्वतश्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः ॥
भवस्य दयितः श्रीमान् पर्व्वतो हेमसन्निभः ।
शातकौम्भमयैर्दिव्यैः शिलाजालैः समन्ततः ॥
शतसंख्यैस्तापनीयैः शृङ्गैर्द्दिवमिवोल्लिखन् ।
शृङ्गवान् सुमहद्दिव्यो दुर्गः शैलो महोच्छ्रितः ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति गिरीशो धूम्रलोहितः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवालुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तत् सरः ।
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा ॥
सा चक्षुःसीतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम् ।

अभ्युत्तरेण कैलासं शिवं सर्व्वौषधिं गिरिम् ।
गौरन्तु पर्व्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हिरण्यशृङ्ग सुमहान् दिव्यौषधिमयो गिरि ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवालुकम् ।
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथ ॥
गङ्गार्थे स तु राजर्षिरुवास बहुला समा ।
दिवं यास्यन्ति मे पूर्व्वे गङ्गातोयपरिप्लुता ॥
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥”
इति मात्स्ये १ १ अध्याय ॥

अथ दशधा कृत्रिमपर्व्वतदानम् ।
“प्रथमो धान्यशैल स्याद्द्वितीयो लवणाचल ।
गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्व्वत ॥
पञ्चमस्तिलशैल स्यात् षष्ठ कार्पासपर्व्वत ।
सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टम ॥
राजतो नवमस्तद्वद्दशम शर्कराचल ।
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्व्वश ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ।
शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये ॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुन ।
शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विध— त ॥
धान्यशैलादयो देया यथाशास्त्रं विजानता ।
तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने ॥
मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् ।
प्रागुदक्प्रवणं तद्वत् प्राङ्मुखं वा विधानत ॥
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्य वै कुशान् ।
तन्मध्ये पर्व्वतं कुर्य्याद्विष्कम्भपर्व्वतान्वितम् ॥
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तम ।
मध्यम पञ्चशतिक कनिष्ठ स्यात्त्रिभि शतै ॥
मेरुर्महाव्रीहिमयस्तु मध्ये
सुवर्णवृक्षत्रयसंयुत स्यात् ।
पूर्व्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो
याम्येन गोमेदकपुष्परागै ॥
पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नै
सौम्येन वैदूर्य्यसरोजरागै ।
श्रीखण्डखण्डैरभित प्रवाल-
लतान्वित शुक्तिशिलातल स्यात् ॥
ब्रह्माथ विष्णुर्भगवान् पुरारि
दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्मय स्यात् ।
मूर्द्धन्यवस्थानममत्सरेण
कार्य्यन्त्वनेकैश्च पुनर्द्विजौघा ॥
चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
नितम्बभागेष्वपि राजत स्यात् ।
तथेक्षुवंशावृतकन्दरस्तु
घृतोदकप्रस्रवणैश्च दिक्षु ॥
शुक्लाम्बराण्यम्बुधरावली स्यात्
पूर्व्वेण पीतानि च दक्षिणेन ।
वासांसि पश्चादथ कर्व्वुराणि
रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली ॥
रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखांस्तथाष्टौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
नानाफलाली च समन्तत स्या-
न्मनोरमं माल्यविलेपनञ्च ॥

वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णं
मम्लानपुष्पाभरणं सितं वा ।
इत्थं निवेश्यामरशैलमग्र्य
मेतस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ॥
तुरीयभागेन चतुर्द्दिशञ्च
संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाढ्यान् ॥
पूर्व्वेण मन्दरमनेकफलावलीभि-
र्युक्तं यवै कनकभद्रकदम्बचिह्नम् ।
कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-
माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यम् ॥
क्षीरारुणोदसरसाथ वनेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।
याम्येन गन्धमदनञ्च निवेशनीयो
गोधूमसञ्चयमयं कलधौतजो वा ॥
हैमेन यक्षपतिना घृतमानसेन
वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुत स्यात् ।
पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्प
सौवर्णपिप्पलहिरण्मयहंससंयुक्तम् ॥
आकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्व-
द्वस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाग्रे ।
संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि ताम्रमयं सुवस्त्रम् ॥
पुष्पैश्च हेमवटपादपशेखरन्त-
माकारयेत् कनकधेनुविराजमानम् ।
माक्षीकभद्रसरसा च वनेन तद्व-
द्रौप्येण भास्वरवता च युतं विधाय ॥
होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भि-
र्दान्तैरनिन्द्यचरिताकृतिभिर्द्विजेन्द्रै ।
पूर्व्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्ड
कार्य्यस्तिलैर्यवघृतेन समित्कुशैश्च ॥
रात्रौ च जागरमनुद्धतगीततूर्य्यै-
रावाहनञ्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ।
त्वं सर्व्वदेवगणधामनिधे ! विरुद्ध-
मस्मद्गृहेष्वमरपर्व्वत ! नाशयाशु ॥
क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां न
संपूजित परमभक्तिमता मया हि ॥
त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकर ।
मूर्त्तामूर्त्तं जगद्बीजमत न पाहि सनातन ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम् ।
रुद्रादित्यवसूनाञ्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च शिरस्तव ।
तस्मान्मामुद्धराशेषदु खसंसारसागरात् ॥
एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरञ्चाभिपूजयेत् ।
यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्वे च विशेषत ।
शोभसे मन्दर ! क्षिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्चूडामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ! ।
गन्धर्व्ववनशोभावानत कीर्त्तिर्दृढास्तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।
हिरण्मयाश्वशिखरस्तस्मात् पुष्टिर्ध्रुवास्तु मे ॥
उत्तरै कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्व ! राजसे नित्यमत श्रीरक्षयास्तु मे ॥
एवमामन्त्र्य तान् सर्व्वान् प्रभाते विमले पुन ।

स्नात्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्व्वतोत्तमम् ॥
विष्कम्भान् पर्व्वतान्दद्यादृत्विग्भ्य क्रमशो मुने ॥
गावो देयाश्चतुर्व्विंशदथवा दश नारद ! ॥
शक्तित सप्त चाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ।
एकापि गुरवे देया कपिलाथ पयस्विनी ।
पर्व्वतानामशेषाणामेष एव विधि स्मृत ॥
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्करा स्मृता ।
ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्व्वदा ॥
स्वमन्त्रेणैव सर्व्वेषु होम शैलेषु पठ्यते ।
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ॥
विधानं सर्व्वशैलानां क्रमश शृणु नारद ! ।
दानकाले च ये मन्त्रा पर्व्वतेषु च यत् फलम् ॥
अन्नं ब्रह्म यत प्रोक्तमन्ने प्राणा प्रकीर्त्तिता ।
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्त्तते ॥
अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्द्दन ।
धान्यपर्व्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तम ! ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ।
मन्वन्तरशतं साग्रं देवलोके महीयते ॥
अप्सरोगणगन्धर्व्वैराकीर्णेन विराजित ।
विमानेन दिव पृष्ठमायाति सुरसेवितम् ॥
तत कर्म्मक्षये राज्यमाप्नोतीह न संशय ॥१॥
अथात संप्रवक्ष्यामि लवणाचलमुत्तमम् ।
यत्प्रदाता नरो लोकं प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥
उत्तम षोडशद्रोण कर्त्तव्यो लवणाचल ।
मध्यम स्यात्तदर्द्धेन चतुर्भिरधम स्मृत ॥
वित्तहीनो यथाशक्त्या द्रोणादूर्द्ध्वन्तु कारयेत् ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भान् पर्व्वतान् कारयेत् पृथक् ॥
विधानं पूर्व्ववत् कुर्य्यात् ब्रह्मादीनाञ्च सर्व्वदा ।
तद्वद्धेममयान् सर्व्वान् लोकपालान्निवेशयेत् ॥
सरांसि कामदेवादींस्तद्वदत्र निवेशयेत् ।
कुर्य्याज्जागरमत्रापि दानमन्त्रं निबोधत ॥
सौभाग्यरससम्भूतो यतोऽयं लवणो रस ।
तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम ! ॥
यस्मादन्नरसा सर्व्वे नोत्कटा लवणं विना ।
प्रियश्च शिवयोर्नित्यं तस्माच्छान्तिप्रदो भव ॥
विष्णुदेहसमुद्भूतो यस्मादारोग्यवर्द्धन ।
तस्मात् पर्व्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याल्लवणपर्व्वतम् ।
उमालोके वसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ॥२॥
अत पर प्रवक्ष्यामि गुडपर्व्वतमुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नर स्वर्गमाप्नोति सुरपूजित ॥
उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यम पञ्चभिर्मत ।
त्रिभिर्भारै कनिष्ठ स्यात्तदर्द्धेनाल्पवित्तवान् ॥
तद्वदामन्त्रणं पूजां हेमवृक्षसुरार्चनम् ।
विष्कम्भपर्व्वतांस्तद्वत् सरांसि वनदेवता ॥
होमजागरणं तद्वत् लोकपालाधिवासनम् ।
धान्यपर्व्वतवत् कुर्य्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनार्द्दन ।
सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥
प्रणव सर्व्वमन्त्राणां नारीणां पार्व्वती यथा ।
तथा रसानां प्रवर सदैवेक्षुरसो मत ॥
मम तस्मात् परां लक्ष्मीं गुडपर्व्वत ! देहि वै ।

यस्मात् सौभाग्यदायिन्या भ्राता त्वं गुडपर्व्वत ।
निवासश्चापि पार्व्वत्यास्तस्मान्मां पाहि सर्व्वदा ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्गुडमयं गिरिम् ।
पूज्यमानः सगन्धर्व्वैर्गौरीलोके महीयते ॥
पुनः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
आयुरारोग्यसम्पन्नः शत्रुभिश्चापराजितः ॥ ३ ॥
अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्भुवनं वैरिञ्चं याति मानवः ॥
उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
तदर्द्धेनाधमस्तद्वदल्पवित्तोऽपि शक्तितः ॥
दद्यादेकपलादूर्द्ध्वं यथाशक्त्या विमत्सरः ।
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विदध्यान्मुनिपुङ्गव ! ॥
विष्कम्भशैलांस्तद्वच्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत् ।
नमस्ते ब्रह्मबीजाय ब्रह्मगर्भाय वै नमः ॥
यस्मादनन्तफलदस्तस्मात् पाहि शिलोच्चय ! ।
यस्मादग्नेरपत्यं त्वं तस्मात्त्वं जगतः पते ! ॥
हेमपर्व्वतरूपेण तस्मात् पाहि नगोत्तम ! ।
अनेन विधिना यस्तु दद्यात् कनकपर्व्वतम् ॥
स याति परमं ब्रह्मलोकमानन्दकारकम् ।
तत्र कल्पशतं तिष्ठेत्ततो याति परां गतिम् ॥ ४ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।
यत्प्रदानान्नरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
उत्तमो दशभिर्द्रोणैः पञ्चभिर्म्मध्यमो मतः ।
त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्र ! तिलशैलः प्रकीर्त्तितः ॥
पूर्व्ववच्चापरं सर्व्वं विष्कम्भपर्व्वतादिकम् ।
दानमन्त्रं प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनिसत्तम ! ॥
यस्मान्मधुवधे विष्णोर्देहात् स्वेदसमुद्भवाः ।
तिलाः कुशाश्च समिधस्तस्माच्छान्त्यै भवन्त्विह ॥
हव्यकव्येषु यस्माच्च तिला एवाभिरक्षणम् ।
भवादुद्धर शैलेन्द्र ! तिलाचल ! नमोऽस्तु ते ॥
इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमम् ।
स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
दीर्घायुष्ट्वमवाप्नोति पुत्त्रपौत्त्रैश्च मानवः ।
पितृभिर्देवगन्धर्व्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत् ॥ ५ ॥
अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कार्पासाचलमुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरो नित्यमाप्नोति परमं पदम् ॥
कार्पासपर्व्वतस्तद्वद्विंशद्भारैरिहोत्तमः ।
दशभिर्म्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिर्म्मतः ॥
भारेणाल्पधनो दद्याद्वित्तशाठ्येन वर्ज्जितः ।
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमासाद्य मुनिपुङ्गव ! ॥
प्रभातायान्तु शर्व्वर्य्यां दद्यादिदमुदीरयेत् ।
त्वमेवावरणं यस्माल्लोकानामिह सर्व्वदा ॥
कार्पासाद्रे नमस्तस्मादघौघध्वंसनो भव ।
इति कार्पासशैलेन्द्रं यो दद्यात् शर्व्वसन्निधौ ॥
रुद्रलोके वसेत् कल्पं ततो राजा भवेदिह ॥ * ॥ ६ ॥
अथातः सम्प्रवक्ष्यामि घृताचलमनुत्तमम् ।
तेजोऽमृतमयं दिव्यं महापातकनाशनम् ॥
विंशत्या घृतकुम्भानामुत्तमः स्याद्घृताचलः ।
दशभिर्म्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चभिस्त्ववरः स्मृतः ॥
अल्पवित्तोऽपि कुर्व्वीत द्वाभ्यामिह विधानतः ।
विष्कम्भान् पर्व्वतांस्तद्वच्चतुर्भागेन कल्पयेत् ॥
शालितण्डुलपात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत् ।
कारयेत् संहतानुच्चान् यथाशोभं विधानतः ॥
वेष्टयेत् शुक्लवासोभिरिक्षुदण्डफलादिकैः ।
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विधानमिह पठ्यते ॥
अधिवासनपूर्व्वन्तु तद्वद्धोमसुरार्च्चनम् ।
प्रभातायान्तु शर्व्वर्य्यां गुरवे च निवेदयेत् ॥
विष्कम्भपर्व्वतांस्तद्वदृत्विग्भ्यः शान्तमानसः ।
संयोगाद्घृतमुत्पन्नं यस्मादमृततेजसः ॥
तस्माद्घृतार्च्चिर्विश्वात्मा प्रीयतामत्र शङ्करः ।
यस्मात्तेजोमयं ब्रह्म घृते तच्च व्यवस्थितम् ॥
घृतपर्व्वतरूपेण तस्मान्नः पाहि भूधर ! ।
अनेन विधिना दद्याद्घृताचलमनुत्तमम् ॥
महापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति शाङ्करम् ।
हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥
विमानेनाप्सरोभिश्च सिद्धविद्याधरैर्वृतः ।
विहरेत् पितृभिः सार्द्धं यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ७ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
मुक्ताफलसहस्रेण पर्व्वतः स्यादनुत्तमः ॥
मध्यमः पञ्चशतिकस्त्रिशतेनावरः स्मृतः ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भाः पर्व्वताः स्युः समन्ततः ॥
पूर्व्वेण वज्रगोमेदैर्दक्षिणेनेन्द्रनीलकैः ।
पुष्परागयुतैः कार्य्यो विद्वद्भिर्गन्धमादनः ॥
वैदूर्य्यविद्रुमैः पश्चात् सम्मिश्रो विपुलोऽचलः ।
पद्मरागैः ससौवर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ॥
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमत्रापि परिकल्पयेत् ।
तद्वदावाहनं कृत्वा वृक्षान् देवांश्च काञ्चनान् ॥
पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभाते चाथ पूर्व्ववत् ।
पूर्व्ववद्गुरु-ऋत्विग्भ्य इमान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥
यथा देवगणाः सर्व्वे सर्व्वरत्नेष्ववस्थिताः ।
त्वञ्च रत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचल ! ॥
यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकुरुते हरिः ।
सदानन्दप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्व्वत ! ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमहागिरिम् ।
स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥
यावत् कल्पशतं साग्रं वसेच्चेह नराधिप ! ।
रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्यदत्रामुत्र वा कृतम् ।
तत् सर्व्वं नाशमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ॥ ८ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरो याति सोमलोकं द्विजोत्तम ! ॥
दशभिः पलसाहस्रैरुत्तमो रजताचलः ।
पञ्चभिर्म्मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धेनावरः स्मृतः ॥
अशक्तो विंशतेरूर्द्ध्वं कारयेत् शक्तितः सदा ।
विष्कम्भपर्व्वतांस्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत् ॥
पूर्व्ववद्राजतान् कुर्य्यान्मन्दरादीन् विधानतः ।
कलधौतमयांस्तत्र लोकेशान् रचयेद्बुधः ॥
ब्रह्मविष्ण्वर्कवत् कार्य्यो नितम्बोऽत्र हिरण्मयः ।
राजतं स्याद्यदन्येषां सर्व्वं तदिह काञ्चनम् ॥
शेषञ्च पूर्व्ववत् कुर्य्याद्धोमजागरणादिकम् ।
प्रदद्यात्तं प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्व्वतम् ॥
विष्कम्भशैलानृत्विग्भ्यः पूज्यवस्त्रविभूषणैः ।
इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्दर्भपाणिर्व्विमत्सरः ॥
पितृणां वल्लभो यस्माद्विष्णोर्व्वा शङ्करस्य च ।
रजत पाहि तस्मान्नः शोकसंसारसागरात् ।
इत्थं निवेश्य यो दद्याद्रजताचलमुत्तमम् ।
गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
सोमलोके स गन्धर्व्वैः किन्नराप्सरसाङ्गणैः ।
पूज्यमानो वसेद्विद्वान् यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ९ ॥
अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शर्कराशैलमुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्विष्ण्वर्करुद्रास्तुष्यन्ति सर्व्वदा ॥
अष्टभिः शर्कराभारैरुत्तमः स्यान्महाचलः ।
चतुर्भिर्म्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधमः स्मृतः ॥
सार्द्धभारेण शैलन्तु यः कुर्य्यात् स्वल्पवित्तवान् ।
विष्कम्भपर्व्वतान् कुर्य्यात्तुरीयांशेन मानवः ॥
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमासाद्य मेरुसंयुतम् ।
मेरोरुपरि तद्वच्च स्थाप्यं हेमतरुत्रयम् ॥
मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ।
एतद्वृक्षत्रयं मूर्द्ध्नि सर्व्वेष्वपि निवेशयेत् ॥
हरिचन्दनसन्तानौ पूर्व्वपश्चिमभागयोः ।
निवेश्यौ सर्व्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले ॥
मन्दरे कामदेवस्तु प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् ।
गन्धमादनशृङ्गेषु धनदः स्यादुदङ्मुखः ॥
प्राङ्मुखो वेदमूर्त्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले ।
हैमी सुपार्श्वे सुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् ॥
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमावाहनमखादिकम् ।
कृत्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्व्वतोत्तमम् ।
ऋत्विग्भ्यश्च नरः शैलानिमान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥
सौभाग्यामृतसारोऽयं परमः शर्करायुतः ।
तत् सदानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र ! सर्व्वदा ॥
अमृतं पिबतां ये तु निपेतुर्भुवि शीकराः ।
देवानान्तत्समुत्थोऽयं पाहि नः शर्कराचल ! ॥
मनोभवधनुर्म्मध्यादुद्भूता शर्करा यतः ।
तन्मयोऽसि महाशैल ! पाहि संसारसागरात् ॥
यो दद्यात् शर्कराशैलमनेन विधिना नरः ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
चन्द्रादित्यप्रतीकाशमधिरुह्यानुजीविभिः ।
सहैव यानमातिष्ठेत् स तु विष्णुप्रचोदितः ॥
ततः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
आयुरारोग्यसम्पन्नो यावज्जन्मार्व्वुदत्रयम् ॥
भोजनं शक्तितः कुर्य्यात् सर्व्वशैलेष्वमत्सरः ।
सर्व्वत्राक्षारलवणमश्नीयात्तदनुज्ञया ।
पर्व्वतोपस्करान् सर्व्वान् प्रापयेत् ब्राह्मणा-
लयम् ॥ १ ॥

इति मात्स्ये ७७ अध्यायः ॥

देवर्षिविशेषः । यथा,—
"काश्यपो नारदश्चैव पर्व्वतोऽरुन्धती तथा ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥
(यथाच, महाभारते । ३ । ६३ । २५ ।
"लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।
नारदस्य च राजेन्द्र ! देवर्षेः पर्व्वतस्य च ॥")
मत्स्यविशेषः । पावदा इति भाषा । अस्य गुणाः । वायुनाशित्वम् । स्निग्धत्वम् । बलशुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ वृक्षः । शाकभेदः । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥ (सन्न्यासिविशेषः । स तु शङ्कराचार्य्यशिष्यस्य मण्डनमिश्रस्य

शिष्यविशेष । यथा, शाक्ततोषिण्यां अवधूत प्रकरणे ।
"वसेत पर्व्वतमूलेषु प्रौढो यो ध्यानधारणात ।
सारात्सारं विजानाति पर्व्वत परिकीर्त्तित ॥")

पर्व्वतकाक, पु (पर्व्वते जात काक । प्रायश पर्व्वतजातत्वात्तथात्वम् ।) द्रोणकाक । इति हेमचन्द्र । ४ । ३ । ८९ ॥

पर्व्वतजा स्त्री (पर्व्वताज्जायते या । पर्व्वत + जन + "पञ्चम्यामजातौ ।" ३ । २ । ९८ । इति ड ।) नदी । इति हेमचन्द्र । ४ । १४६ ॥ (हिमगिरिजातत्वात गौरी ।) गिरिभववस्तुनि त्रि ॥

पर्व्वततृणा स्त्री, (पर्व्वतभव तृणम् । शाकपार्थिववत समास ।) तृणभेद । सब्ज इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । तृणाढ्यम् २ पञ्चाढ्यम् ३ मृगप्रियम् ४ । अस्य गुणा । बलपुष्टिकरत्वम् । पशूनां सर्व्वदा प्रियत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

पर्व्वतमोचा स्त्री, (पर्व्वतोद्भवा मोचा कदली-त्यर्थ ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्ट ॥

पर्व्वतराज पु, (पर्व्वतानां राजा । "राजाह-सखिभ्यष्टच ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच ।) हिमालयगिरि । अस्य प्रमाणं वक्ष्यमाणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पर्व्वतराजपुत्त्री स्त्री (पर्व्वतराजस्य हिमालयस्य पुत्त्री ।) दुर्गा । यथा, तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ।
"शुक्लपक्षात पञ्चयुते दशाहे
मूलसंयुक्ता सितसप्तमी या ।
आरभ्य तस्यां दशमीञ्च यावत
प्रपूजयेत पर्व्वतराजपुत्त्रीम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पर्व्वतवासिनी, स्त्री, (पर्व्वते वसतीति । पर्व्वत + वस + णिनि + ङीप ।) आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्ट ॥ गायत्त्री । यथा,—
"उत्तरे शिखरे देवि । भूम्यां पर्व्वतवासिनि ! ।
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने । गच्छ देवि ! यथासुखम् ॥"
इति यजुर्व्वेदीयगायत्त्रीविसर्ज्जनमन्त्र ।
काली । यथा, श्यामापूजायां विसर्ज्जनमन्त्र ॥
"उत्तरे शिखरे देवि । भूम्यां पर्व्वतवासिनि । ।
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने गच्छ देवि । ममान्तरम् ॥"

पर्व्वताधारा, स्त्री, (पर्व्वत आधारो यस्या । अष्टकुलाचलै पृथिवी ध्रियते इति पुराण-प्रसिद्धेस्तथात्वम् ।) पृथिवी । इति हेमचन्द्र । ४ । २ ॥

पर्व्वतारि, पु, (पर्व्वतानामरि शत्रु । पर्व्वत पक्षच्छेदनादस्य तथात्वम् ।) इन्द्र । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्व्वताशय, पुं, (पर्व्वते आशेते इति । आ + शी शयने + अच ।) मेघ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पर्व्वताश्रय, पुं, (पर्व्वत आश्रयो वासस्थानं यस्य ।) शरभ । इति राजनिर्घण्ट ॥ पर्व्वतवासिनि त्रि ॥

पर्व्वतीय, त्रि, (पर्व्वते भव । पर्व्वत "विभाषा मनुष्ये ।" ४ । २ । १४४ । इति छ ।) पर्व्वत-सम्बन्धी । पर्व्वतभव । पाहाडिया इति भाषा । पर्व्वतशब्दात् भवार्थे ईयप्रत्ययनिष्पन्न । (मनुष्ये तु पार्व्वतीय । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा, रघु । ४ । ७७ ।
"तत्र जन्य रघोर्घोरं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत ।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥")

पर्व्वतोर्म्मि, पु, मत्स्यविशेष । इति कस्मिन् भूरि प्रयोगे प्रमादलिखन पर्व्वतोवर्म्मिरिति मत्स्य-द्वयबोधकपाठ साधु ॥

पर्व्वधि पु, (पर्व्वणि अमावस्यापूर्णिमयो ह्रास-वृद्धि दधातीति । पर्व्व + धा + कि ।) चन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पर्व्वपुष्पी, स्त्री, (पर्व्वसु ग्रन्थिषु पुष्प यस्या । स्त्रियां ङीष ।) रामदूतीवृक्ष । नागदन्ती । इति शब्दचन्द्रिका रत्नमाला च ॥

पर्व्वपूर्णता, स्त्री, (पर्व्वण पूर्णता ।) सम्भार । आयोजनम् । इति भूरिप्रयोग ॥ पर्व्वण पूर्ण-त्वञ्च ॥

पर्व्वमूला, स्त्री, (पर्व्वणि पर्व्वणि मूल यस्या । यद्वा, पर्व्व ग्रन्थिरेव मूल यस्या ।) श्वेता । इति राजनिर्घण्ट ॥

पर्व्वयोनि, पुं, (पर्व्व ग्रन्थिरेव योनिरुत्पत्तिकारण यस्य ।) इक्ष्वादि । इति हेमचन्द्र । ४ । २६६ ॥

पर्व्वरीण, स्त्री, पर्व्व । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्व्वरीण, पुं, पर्णवृन्तरस । गर्व्व । मारुत । पर्णशिरा । मृतकम् । द्यूतकम्बल । पञ्च चूणरस । इति शब्दरत्नावली ॥ पर्परीण इति मेदिन्यां पाठ ॥

पर्व्वरुट [ह] पुं (पर्व्वसु ग्रन्थिषु रोहतीति । रुह + क्विप ।) दाडिम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पर्व्ववल्ली स्त्री (पर्व्वप्रधाना ग्रन्थिबहुला वल्ली लता ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट ॥

पर्व्वसन्धि, पुं, (पर्व्वणो सन्धि) प्रतिपत्पञ्च-दश्योरन्तरम् । इत्यमर । १ । ४ । ७ ॥ "प्रतिपत-पञ्चदश्योर्यन्मध्य स पर्व्वसन्धि । किंवा स सन्धि पर्व्वेत्यन्वय । पञ्चदशानां पूरणी पञ्च दशी सङ्खाया डडिति डट टित्वान्ङीप । पञ्चदशीशब्देन पूर्णिमामावास्ययोर्द्वयोर्ग्रहणम् । अतएव पौर्णमास्या अमावास्या वा शेषसार्द्ध-दण्डचतुष्टय प्रतिपदश्च प्रथमसार्द्धदण्डचतुष्टय पर्व्वसन्धिरिति वृद्धा ॥ सैंहिकेयो यदा राहु-र्ग्रसते पर्व्वसन्धिष्विति यम ॥ पर्व्वणो सन्धि पर्व्वसन्धि पृधातोर्वनिपि पर्व्वपूरणे इत्यस्य नाम्नीत्यनि वा पर्व्व । प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु सन्धि पर्व्वाथ दिक ककुविति स्वामी ॥
दर्शप्रतिपदो सन्धौ ग्रन्थिप्रस्तावयोरपि ।
पर्व्वशब्दो हि विषुवत्प्रभृतिष्वपि दृश्यते ॥
इति रत्न ।" इति भरत ॥

पर्व्वित, पुं, (पर्व्व ग्रन्थिर्जातमस्य । पर्व्व + इतच ।) पर्व्वतमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्श्, पुं, (परं शत्रुं शृणातीति । शॄ हिंसे + "आङ्परयो, खनिशॄभ्यां डिच्च ।" उणां । १ । ३४ । इति कु स च डित । पृषोदरादि-त्वात दलोप । यद्वा, स्पृशति शत्रूनिति । स्पृश संस्पर्शे + "स्पृशेः श्वण शुनौ पृ च ।" उणां ५ । २७ । इति शुन् धातोश्च पृ आदेश ।) परशु । इति हेमचन्द्र । ३ । ४५ ॥ (यथा, रामायणे । ३ । २८ । २४ ।
"भिन्दिपालान सुतीक्ष्णाग्रान पाशांश्च महोपलान ।
प्रासान् पाशांस्तथा पर्शून कुन्तांश्च कुणपां स्तथा ॥")

पर्शुका, स्त्री, (पर्शुरिव प्रतिकृति । "इवे प्रति-कृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन । स्त्रियां टाप् ।) पार्श्वास्थि । इत्यमर । २ । ६ । ६९ ॥

पर्शुपाणि, पुं, (पर्शु परशु पाणौ यस्य ।) गणेश । इति हेमचन्द्र । २ । १२१ ॥ (परशुराम । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ ॥)

पर्शुराम पुं, (पर्शुधारी राम । शाकपार्थिवादि-वत समास । परशुना सह जातत्वादस्य तथा-त्वम । यदुक्त कालिकापुराणे ७८ अध्याये ।
"भारावतरणार्थाय जात परशुना सह ।
सहज परशुस्तस्य न जहाति कदाचन ॥")
परशुराम । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्श्वध पुं, (परश्व दधातीति । परश्व + धा + "आतोऽनुपसर्गे क ।" ३ । २ । ३ । इति क । पृषोदरात साधु ।) कुठार । इति जटाधर ॥

पर्ष, ड स्नेहे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां-आत्म-अक-सेट ।) रेफोपध । स्नेह इह आर्द्री-भाव । ङ पर्षते पयसा पट । सार्ष इति चतुर्भुज । सार्षते पर्षार्थे । इति दुर्गादास ॥

पर्षत, [द] स्त्री, (परिसीदन्त्यस्याम । परि + सद + "सत्सूद्विषेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप । "सदिरप्रते ।" ८ । ३ । ६६ । इति षत्वम । बाहुलकात् इकारलोप । यद्वा, "शॄदृभसोऽदि ।" उणां १ । १२९ । इति बहुल वचनात पर्ष स्नेहने इत्यस्मादपि अदि ।) सभा । इत्युणादिकोष ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ९ ।
"चत्वारो वेदधर्म्मज्ञा पर्षत्त्रैविद्यमेव वा ।
सा ब्रूते य स धर्म्म स्यादेको वाध्यात्म
वित्तम ॥")

पर्षद्वल, त्रि, (पर्षत सभा विद्यते यस्य । पर्षत + "रज कृषीति ।" ५ । २ । ११२ । इति वलच ।) पारिषद । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भट्टि । ४ । १२ ।
"आतीनवाणावदीप्ताश्च सुत्वन परिपूजयन ।
पर्षद्वलान महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमान ॥")

पल, क रक्षे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरां पर-सक-सेट ।) क, पालयति । इत्यमते-वैटसिद्धे दीर्घिणोऽपि पाठ बाहुबन्धाना-मिदनुबन्धत्वेऽनित्यतां बोधयति । तेन पालति पलति इत्यपि सिद्धम् । इति दुर्गादास ॥

पल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां-पर-सक-सेट् ।) ज, पाल: पल: । इति दुर्गादास ॥

पल क्ली, (पलतीति। पल+अच।) आमिषम्। कर्षचतुष्टयम्। इत्यमर।३।३।१२ १॥२।६।८६॥ तत्तु ग्राह्ये तोलकचतुष्टयम्। वैद्यके अष्टतोलकम्। लौकिके चत्वारिंशद्विमाषकतोलकत्रितयम्। तत्पर्य्यायः। मुष्टिः २ प्रकुञ्चः ३ चतुर्थिका ४ बिल्वम् ५ षोडशिकाम्रम् ६। इति वैद्यकपरिभाषा॥ यथा तिथ्यादितत्त्वे।

"पलन्तु लौकिकैर्मानैः साष्टरक्तिद्विमाषकम्।
तोलकत्रितयं प्रोक्तं ज्योतिःशास्त्रसम्मतम्॥"

विघटिका। इति राजनिर्घण्टः॥ सा तु घटिकाषष्टिभागैकभागः। षष्टिविपलश्च। पलस्वस्वयो प्रमाणम्।

"इष्टगुर्व्वक्षरोच्चारकालः प्राण षडात्मकैः।
तैः पल स्यात् तत्षष्ट्या दण्ड इत्यभिधीयते॥"

तेन च।

"मा कान्ते पक्षस्यान्ते पयःकाशे देशे स्वाप्सीः
कान्तं वक्त्रं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत्।
क्षुत्क्षामः प्रातः खं तत्त्वेतो राहुः क्रूरः प्राग्यासग्राहान्ते हन्मा स्वान्ते ग्रत्येकान्ते कर्त्तव्या॥"

अस्यैकपाठात् पलं षष्टिपाठादण्डः। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

पल, पुं, (पलतीति। पल+अच।) पलालः। इति हेमचन्द्रः।४।२४८॥ (यथा, महाभारते।३।२३३।११।

"पलाङ्कौ प्रौढाङ्कौ महाग्रमाङ्कौ
चौराङ्कौ दुरङ्कौ पलाङ्कौ वल्गा॥")

पलक्या, स्त्री, (पलकं मांसं तद्वृद्धये हितम्। पलक+यत्। स्त्रियां टाप्।) पालङ्क्यशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

पलगण्ड पुं, (पलं मांसं तद्वत् गण्डति भित्तौ मृदादिना लिम्पतीति। गण्ड+अच।) लेपकः। इत्यमरः।२।१०।६॥ राज इति भाषा॥

पलङ्कट, त्रि, (पलं मांसं कटति आकुञ्चितं करोतीति। पल+कट+बाहुलकात् खच् मुम् च।) भयशीलः। भीरुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पलङ्कर, पुं, (पलं मांसं करोतीति। पल+कृ+अच। "तत्पुरुषे कृतीति।" ६।३।१४। इति द्वितीयाया अलुक्।) पित्तम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पलङ्कष, पुं, (पलं कषतीति। कष हिंसायाम्+अच्। "तत्पुरुषे कृतीति।" ६।३।१४। इति द्वितीयाया अलुक्।) राक्षसः। इति मेदिनी। षे, ५३॥ कण्वगुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः॥

पलङ्कषा, स्त्री, (पलङ्कष+टाप्।) गोक्षुरकः। रास्ना। गुग्गुलुः। किंशुकः। लाक्षा। इति मेदिनी॥ क्षुद्रगोक्षुरकः। महाश्रावणी। (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये।

"अजालोमकमीरोमाणि वचाकुष्ठं पलङ्कषा॥")

मक्षिका। इति राजनिर्घण्टः॥

पलप्रिय, पुं, (पलमामिषं प्रियं यस्य।) द्रोणकाकः। इति राजनिर्घण्टः॥ मांसप्रिये, त्रि॥

पलभा, स्त्री, (पलस्य भा छविर्यत्र।) मेषसंक्रमणादर्व्वाक सपादाष्टदिने मध्याह्ने द्वादशाङ्गुलशङ्कुजा छाया। तत्पर्य्यायः। पलविभा २ विषुवत्प्रभा ३। यथा, भट्टलाघवे।

"मेषादिगे सायनभागसूर्य्ये
दिनार्द्धजा भा पलभा भवेत् सा॥"

पलभयोद्भूतचरखण्डके क्रमोत्क्रमस्थैर्धनाम्वितैर्लङ्कोदयैः स्वदेशीयोदया भवन्ति। अन्यत्राप्यधिकारेऽपि चरसंस्कृता यत्र स्वाता भवन्तीति प्रयोजनम्॥ यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ॥

"क्रियतुलाधरसंक्रमपूर्व्वतोऽयनलवोत्थदिने विषुवद्दिनम्।
मकरकर्कटसंक्रमतोऽयन द्युदलभा विषुवद्दिवसेऽथभा॥"

"एव विषुवती छाया स्वदेशे या दिनार्द्धजा।
दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा॥"

इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥

"अजतुलादिगतस्य रवेर्दिने
द्युदलभाकमिताङ्गुलशङ्कुजा।
पलविभाय— ॥"

इति तत्त्वविवेकसिद्धान्तः॥

पलल, क्ली, (पलाल पल्यतेऽनेन वा। पल गतौ +"वृषादिभ्यश्चित्।" उणां १।१०८। इति कलच्।) मांसम्। इत्यमरः।२।६।६३॥ (यथा, गारुडे। १८१ अध्याये।

"मार्ज्जारपललं विष्ठा हरितालञ्च भावितम्।
छागमूत्रेण तल्लिप्तो व्यधिको व्यधिकान् हरेत्॥")

पङ्कम्। (यथा, गो रामायणे।५।८७।२६।

"दोषपङ्कमिमं त्यामयम्ग्नि पललाश्वतम्।
सर्व्वथा मानुषो रामस्त्वामन्तमुपनेष्यति॥")

तिलचूर्णम्। इति मेदिनी। ले, १४।

"पललं तिलकल्कं स्यात्तिलचूर्णञ्च पिष्टकम्।
पललं मधुरं रुच्यं पित्तास्रबलपुष्टिदम्॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

सैन्धवतिलचूर्णम्। तिलकुटा इति भाषा। यथा, वैद्यके।

"पललन्तु समाख्यातं सैन्धवं तिलपिष्टकम्।
पललं मलकृद् वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत्॥
वृंहणञ्च गुरु वृष्यञ्च स्निग्धं मूत्रनिवर्त्तकम्॥"

पलल, पुं, (पलतीति। पल गतौ+"वृषादिभ्यश्चित्।" उणां।१।१०८। इति कलच्। यद्वा, पलं मांसं लातीति। ला+क।) राक्षसः। इति मेदिनी। ले, १४॥

पललज्वर, पुं, (पललस्य मांसस्य ज्वर इव।) पित्तम्। इति हारावली। १४१॥

पललाशय, पुं, (पलले आशेते इति। आ+शीङ् शयने+अच्।) गलरोगः। इति शब्दरत्नावली।

पलव, पुं, (पलं चलायनं वाति हिनस्ति गमयतीति। पल+वा क गमनहिंसयोः+"आतो-

ऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) मत्स्यधारणोपायः। पोलो इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्लव २ मत्स्याखेटः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पलाग्नि, पुं, (पलस्य मांसस्य अग्निः। मांसपाककृत्त्वात् तथात्वम्।) पित्तम्। इति हारावली। १४१॥

पलाङ्ग, पुं, (पलं मांसं तत्प्रधानं अङ्गं यस्य।) शिशुमारः। इति हारावली। ७७॥

पलाण्डु, पुं, (पलस्य मांसस्य अण्डमिवाचरतीति। "मृगय्वादयश्च।" उणां १।३८। इति कुप्रत्ययात् साधुः।) स्वनामख्यातमूलविशेषः। पेयाज इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुकन्दकः २। इत्यमरः।२।४।१४७॥ लोहितकन्दः ३। इति रत्नमाला॥ तीक्ष्णकन्दः ४ उष्णः ५ मुखदूषणः ६ शूद्रप्रियः ७ क्रमिघ्नः ८ दीपनः ९ मुखगन्धकः १० बहुपत्रः ११ विश्वगन्धः १२ रोचनः १३ पलाण्डूः १४ सुकुन्दकः १५। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। बल्यत्वम्। कफपित्तवान्तिदोषशमित्वम्। गुरुत्वम्। वृष्यत्वम्। रोचनत्वम्। स्निग्धत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ यथा, भावप्रकाशे।

"पलाण्डुर्यवनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः।
पलाण्डुस्तु गुणैर्ज्ञेयो रसोनसदृशो गुणैः॥
स्वादुपाकरसोऽनुष्णः कफकृन्नातिपित्तलः।
हरते केवलं वातं बलवीर्य्यकरो गुरुः॥"

पलाण्डुभक्षणे दोषो यथा,—

"पलाण्डुं विड्वराहञ्च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम्।
लशुनं गृञ्जनञ्चैव जग्ध्वा चान्द्रायणञ्चरेत्॥"

इति प्रायश्चित्तविवेके याज्ञवल्क्यः॥

पलाद, पुं स्त्री, (पलं मांसमत्तीति। अद् भक्षणे+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१ इत्यण्।) राक्षसः। इति जटाधरः॥ (मांसभक्षके, त्रि॥)

पलादन, पुं स्त्री, (पलं मांसमत्तीति। पल+अद्+ल्युः।) राक्षसः। इति हेमचन्द्रः॥ मांसभक्षणशीले, त्रि॥

पलान्न क्ली, (पलं मांसं तेन सह पक्वं अन्नम्। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) मांसादियुक्तसिद्धभक्तम्। पोलाओ इति भाषा। तस्य पाककप्रकारो द्रव्याणि च यथा। छागमांस १ शरावः। घृतं। शरावपादः। लवङ्ग ३ माषकम्। लवङ्ग ३ माषकम्। एला ३ माषकम्। तण्डुल १ शरावः। मरिच २ तोलकम्। तेजपत्र २ तोलकम्। कुङ्कुम १ माषकम्। आर्द्रक २ तोलकम्। लवण ६ तोलकम्। धन्याक २ तोलकम्। जलं ८० शरावपादार्द्धम्। छागमांसं खण्डं खण्डं घोरयित्वा शुष्कप्रक्षेपपाककरणानन्तरं पात्रान्तरे तेजपत्रोपरि अन्याखण्डगन्धद्रव्यैः सह प्रथमं सज्जीकरणम्। ततस्तण्डुलं जलेनार्द्रं विधाय सकलजलपूर्व्वकमन्यान्यखण्डगन्धद्रव्यैः सह तन्मांसोपरि सज्जीकरणम्। एवं प्रकारेण वारं वारं सज्जीकृत्य तदुपरि अवशिष्टघृत

क्षेपणीयेन दग्धव्यं तस्याङ्गारोपरि रचयेत् । इति पाकराजेश्वरः ॥ * ॥ अत्र मांसस्थाने मत्स्यफलमूलादिकं गन्धद्रव्येण सह दधियोगे घृतपरिमाणस्याधिक्यञ्च भवितुमर्हति ॥

पलापः, पुं, (पलं मांसं आप्यते प्राप्यते बाहुल्येन अत्र । पल+आप+घञ् ।) कण्ठपाशकः । हस्तिकपोलः । इति शब्दमाला ॥

पलायनं, क्ली, (पलाय्यते इति । पलाय+भावे ल्युट् ।) भयादिना स्थानान्तरगमनम् । पालान इति पीठ देशीय इति च भाषा ॥ (यथा, रघुः । १९ । ३१ ।
"मित्रकृत्यमपदिश्य पार्श्वतः
प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रिया ।
विद्म हे शठ ! पलायनच्छला-
न्यञ्जसेति रुरुधुः कचग्रहैः ॥")
तत्पर्य्यायः । अपयानम् २ सदावः ३ द्रवः ४ विद्रवः ५ उपक्रमः ६ सद्रावः ७ उद्द्रावः ८ प्रद्रावः ९ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥ निद्रावः १ उद्द्रवः ११ सन्नामः १२ द्रावः १३ हृगालिका १४ अपक्रमः १५ चक्रमः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥

पलायितः, त्रि, (पलाय+क्तः ।) पलायनविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । नष्टः २ गृहीतदिक् ३ तिरोहितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

पलालः, पुं क्ली, (पलति शस्यशून्यत्वं प्राप्नोतीति । पल+"तमिविशिविडीति ।" उणां १ । ११७ । इति कालन् । यद्वा, पलं अलतीति । अल+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) निष्फलकाण्डः । शस्यशून्यधान्यनालः । इत्यमरः । २ । ९ । २२ ॥ पोयाल इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२२ ।
"प्रोक्षणात्तृणकाष्ठञ्च पलालञ्चैव शुध्यति ॥")
स्त्री, स्कन्दस्य मातृविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४६ । १० ।
"काली च कुलिमा चैव मालिनी कुट्टिमा तथा ।
आर्य्या पलाला वैमित्रा सप्तैता शिशुमातरः ॥")

पलालदोहदः, पुं, (पलालं दोहदं यस्य ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पलाशं, क्ली, (पलं गतिं कम्पनमित्यर्थः । अश्नुते आप्नोतीति । पल+अश+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) पत्रम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३५ । २५ ।
"इत्थंकाल इवानूप शाखापुष्पपलाशवान् ॥")
पलाशस्य पलाशवृक्षस्य इदम् । पलाशपुष्पादि । यथा कुमारे । ३ । २९ ।
"बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावाद्
बभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां
नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥")

पलाशः, पुं, (पलाशानि पत्राणि सन्त्यस्य । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । स तु ब्रह्मणः स्वरूपः । यथा,—
सूत उवाच ।
"अश्वत्थरूपी भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
रुद्ररूपी वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥
दर्शनस्पर्शसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापद्व्याधिदुष्टानां विनाशकारिणो ध्रुवम् ॥
ऋषय ऊचुः ।
कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
एतत् कथय सर्व्वज्ञ ! संशयोऽत्र महान् हि नः ॥
सूत उवाच ।
पार्व्वतीशिवयोर्दैवे सुरतं कुर्व्वतोः किल ।
अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विघ्नं कृतं पुरा ॥
ततस्तु पार्व्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवौकसः ।
रेतःसेकसुखभ्रंशकम्पमाना तदा रुषा ॥
पार्व्वत्युवाच ।
क्रिमिकीटादयोऽप्येवं जानन्ति सुरते सुखम् ।
तस्मान्मम सुखभ्रंशाद्यूयं वृक्षत्वमाप्स्यथ ॥
सूत उवाच ।
एवं सा पार्व्वती देवी अशपत् क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १६ अध्यायः ॥
तत्पर्य्यायः । किंशुकः २ पर्णः ३ वातपोथः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । २९ ॥ याज्ञिकः ५ त्रिपर्णः ६ वक्रपुष्पः ७ पूतद्रुः ८ ब्रह्मवृक्षकः ९ ब्रह्मोपनेता १० काष्ठद्रुः ११ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । क्रिमिदोषविनाशित्वञ्च ॥ तद्बीजगुणः । पामकण्डूतिदद्रुत्वग्दोषनाशित्वम् ॥ तत्पुष्पगुणाः । उष्णत्वम् । कण्डूकुष्ठनाशित्वञ्च ॥ तत्पुष्पं चतुर्व्विधं यथा, राजनिर्घण्टे ।
"रक्तः पीतः सितो नीलः कुसुमैस्तु विभाव्यते ।
किम्प्रकारोऽप्यसाम्योऽपि सितो विप्रानद स्मृतः ॥"
"पलाशः किंशुकः पर्णो याज्ञिको रक्तपुष्पकः ।
क्षारश्रेष्ठो वातपोथो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः ॥
पलाशो दीपनो वृष्यः सरोष्णो व्रणगुल्मजित् ।
कषायः कटुकस्तिक्तः स्निग्धो गुदजरोगजित् ॥
भग्नसन्धानकृद्दोषग्रहण्यर्शःक्रिमीन् हरेत् ।
तत्पुष्पं स्वादु पाके तु कटु तिक्तं कषायकम् ॥
वातलं कफपित्तास्रकृच्छ्रजिद्ग्राहि शीतलम् ।
तृड्दाहशमनं वातरक्तकुष्ठहरं परम् ॥
फलं लघूष्णं मेहार्श क्रिमिवातकफापहम् ।
विपाके कटुकं रूक्षं कुष्ठगुल्मोदरप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
पलाशभेदा । यथा,—
"तद्भेदे स्यात् किंशुकः किंशुको हस्तिकर्णकः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(पलाशस्य फलपुष्पादौ क्ली ॥) शटी । (पलं मांसं अश्नातीति । पल+अश+अण् । यद्वा, पले मांसे आशा यस्य ।) राक्षसः । इति मेदिनी । शे, २४ ॥ हरितः । मगधदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

पलाशः, त्रि, (पलवद्धरिद्वर्णेन अश्नुते व्याप्नोति इति । अश+अच् ।) हरिद्वर्णविशिष्टः । इति मेदिनी । शे, २३ ॥ निष्ठुरः । इति भरतः ॥

पलाशकः, पुं, (पलाश+संज्ञायां कन् ।) शटी । इति जटाधरः ॥ पलाशश्च । इति शब्दरत्नावली ॥

पलाशपर्णी, स्त्री, (पलाशस्य पर्णमिव पर्णमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलाशाख्यः, पुं, (पलाशस्य आख्या आख्या यस्य । यद्वा, पलाशं पलाशगन्धमाख्यातीति । आ+ख्या+कः ।) नाडीहिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलाशान्ता, स्त्री, (पलाशः अन्ते यस्याः । यद्वा, पलाशानां पत्राणां अन्तो गन्धवान् यस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलाशी, [न्] पुं, (पलाशं विद्यतेऽस्य । पलाश+इनि ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (पलं मांसं अश्नातीति । अश+णिनि ।) राक्षसः । इति मेदिनी । ने, १९३ ॥ क्षीरिवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (पत्रविशिष्टे वाच्यलिङ्गः । यथा,—
"ततः स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तमः ।
भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत् ॥
अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्णद्वयान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः ॥"
इति महाभारते । १ । ४३ । ९—१ ॥
स्त्री, नदीविशेषः । इयन्तु शुक्तिमत्पर्व्वतसम्भूता । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ३ ।
"कृपा पलाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवाः स्मृताः ॥")

पलाशी, स्त्री, (पलाश+गौरादित्वात् ङीष् ।) लाक्षा । लताविशेषः । तत्पर्य्यायः । पत्रवल्ली २ पर्णवल्ली ३ पलाशिका ४ सुरपर्णी ५ सुपर्णा ६ दीर्घवल्ली ७ विशदगन्धा ८ अम्लपर्णी ९ दीर्घपर्णी १० रसाढ्या ११ अम्लिका १२ अम्लातकी १३ काञ्जिका १४ । अस्याः गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । सुखदोषारोचकनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । पित्तकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलिक्नी, स्त्री, (पलितमस्या अस्तीति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" इत्यच् । "असितपलितयोर्न ।" वार्त्ति । "छन्दसि क्नमेके ।" इत्येकोक्तेर्भाषायामपि तस्य क्न इत्यादेशो भवति । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) वृद्धा । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥ बालगर्भिणी गौः । इति हेमचन्द्रः ॥

पलिघः, पुं, (परिहन्यतेऽनेनेति । परि+हन+"परौ घः ।" ८ । २ । २२ । इति अप घादेशश्च । ततः "परेश्च घाङ्कयोः ।" ८ । २ । २२ । इति रस्य लः ।) काचकलसः । घटः । प्राकारः । गोपुरम् । इति मेदिनी । घे, ९ ॥

पलितं, क्ली, (पलि+भावे क्तः । यद्वा पलनमितिः । फल+"फलेरितजादेश्च पः ।" उणां । ५ । ३४ । इति इतच् फस्य पत्वम् ।) जरया केशादौ शौक्ल्यम् । केशपाकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥ (यथा, मनुः । ६ । २ ।
"गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥")

तस्य निदानं यथाह माधवकरः ।
"क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥"
तच्चिकित्सा यथा —
"लौहचूर्णस्य कर्षन्तु दशाढ़्कघृतमज्जतः ।
धात्रीफलद्वयं पथ्ये द्वे तथैकं विभीतकम् ॥
पिष्ट्वा लोहमये भाण्डे स्थापयेन्निशि वासयेत् ।
लेपोऽयमचिराद्धन्ति पलितं नेह संशयः ॥
दशाह पञ्चकषायाणि ।
काश्मर्य्या मूलमादौ सहचरकुसुमं केतकस्यापि मूलं
लौहं चूर्णं सभृङ्गं त्रिफलपलयुतं तैलमेभिः पचेद्यः ।
कृत्वा लोहस्य भाण्डे क्षितितलनिहितं स्थापयेन्मासमेकं
केशाः काशप्रकाशा अपि मधुपनिभा अस्य योगाद्भवन्ति ॥
त्रिफला नीलिकापत्रं भृङ्गराजोऽयसो रजः ।
अवीमूत्रेण संपिष्टं लेपात् कृष्णीकरं परम् ॥"
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥
शैलजम् । तापः । कर्द्दमः । इति मेदिनी । ते, १२२ ॥ (पल गतौ+"लोष्टपलितौ ।" उणां । ३ । ६२ । इति क्तप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) केशपाशः । इति हेमचन्द्रः उज्ज्वलदत्तश्च ॥

पलितः, पुं, (फलति वृद्धावस्थायां केशशौक्ला-दिकं प्राप्नोतीति । फल+"फलेरितजादेश्च पः ।" उणां । ५ । ३४ । इति इतच् फस्य च पः ।) वृद्धः । इति जटाधरः ॥

पलिता, स्त्री (पलित+टाप् ।) वृद्धा । इति जटाधरः ॥

पल्यङ्कः, पुं, (परितोऽङ्क्यतेऽत्र इति । परि+अकि लक्षणे+घञ् । "परेश्च घाङ्कयोः ।" ८।२।२२। इति रस्य लः ।) पर्य्यङ्कः । इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३२ । ६ ।
"पल्यङ्कमग्र्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ।
तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥")

पल्ययनं, क्ली (परितः अयति गच्छति अनेन । परि+अय गतौ+करणे ल्युट् । रस्य लत्वम् ।) पर्य्याणम् । इति हेमचन्द्रः । ४।३१८॥ घोडार जिन् इति भाषा ॥

पल्युल ल क लनिपूत्योः । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्तचुरां-परं सक-सेट् ।) यकारयुक्तैक-लकारमध्यः ह्रस्वमध्यश्च । लूनिश्छेदः । पूतिः पवित्रीकरणम् । अपपल्युलत् तृणं लोकः । पल्युलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पल्यूल, त क लूनिपूत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सक सेट् ।) यकारयुक्तैक-लकारमध्यः दीर्घमध्यश्च । लूनिश्छेदः । पूतिः पवित्रीकरणम् । अपपल्यूलत् तृणं लोकः । पल्यूलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पल्ल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं सक-सेट् ।) पल्लति । इति दुर्गादासः ॥

पल्लः पुं, (पल्लति शस्यादिप्राचुर्य्यं गच्छतीति । पल्ल+पचाद्यच् ।) स्थूलकुसूलकम् । इति मेदिनी । ले, ३ ॥ पालुइ इति मराठ इति च भाषा ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १३ अध्याये ।
"सुपिधानन्तु तं कृत्वा यवपल्ले निधापयेत् ॥")

पल्लवः, पुं, क्ली, (पल्यते इति पल । पल+क्विप् । लूयते इति लवः । लू+"ऋदोरप् ।" ३।३।५७। इति अप् । ततः पल् चासौ लवश्चेति ।) नवपत्रादियुक्तशाखाग्रपर्व्व । इति भरतः ॥ नव-पत्रस्तवकः । "इति मधुः ॥ पर्व्वपत्रादिसङ्घाते शाखायाः पल्लवो मतः ।" इति कोषान्तरम् ॥ (यथा, रघुः । ६ । ३३ ।
"अभिनयान् परिचेतुमिवोद्यता
मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।
अमदयत् सहकारलता मनः
सकलिकाकलिकामजितामपि ॥")
तत्पर्य्यायः । किसलयम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ प्रवालम् ३ नवपत्रम् ४ । इति राज-निर्घण्टः ॥ बलम् ५ किसलम् ६ किशलम् ७ किशलयम् ८ विटपः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ पत्रयौवनम् १ । इति जटाधरः ॥ विस्तरः । बलम् । शृङ्गारः । अलक्तरागः । इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ बलमित्यत्र वनमिति क्वचित् पाठः ॥ वलयः । चापलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (देश-विशेषः । तद्देशवासिषु पुं भूम्नि । यथा, मार्क-ण्डेये । ५७ । ३६ ।
"अपरान्ताश्च शूद्राश्च पल्लवाश्चर्म्मखण्डिकाः ।
गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ॥")

पल्लवकः, पुं, (पल्लवेन शृङ्गारेण कायतीति । पल्लव+कै+क ।) वेश्यापतिः । (पल्लव इव कायतीति ।) मत्स्यविशेषः । इति हलायुधः ॥ (पल्लवं किसलयं कायतीति । अशोकवृक्षः । इति कश्चित् ॥)

पल्लवद्रुः, पुं, (पल्लवप्रधानो द्रुर्वृक्षः ।) अशोक-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पल्लवाधारः, पुं, (पल्लवस्य आधारः ।) शाखा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पल्लविकः, त्रि (पल्लवः शृङ्गाररसोऽस्त्यस्यास्मिन् वा । पल्लव+ठन् ।) कामुकः । इति हेमचन्द्रः । २ । २४५ ॥

पल्लवितः, क्ली, (पल्लवोऽलक्तरागः सञ्जातोऽस्य । तारकादिभ्य इतच् ।) लाक्षारक्तः । इति मेदिनी । ते २ ४ ॥

पल्लवितः, त्रि, (पल्लवः सञ्जातोऽस्य । पल्लव+इतच् ।) सपल्लवः । पल्लवयुक्तः । ततम् । विस्तृ-तम् । इति मेदिनी । ते, २ ४ ॥

पल्लवी, [न्] पुं, (पल्लवाः सन्त्यस्य । पल्लव+इनि ।) वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (पल्लवविशिष्टे, त्रि । यथा, कुमारे । ३ । ५४ ।
"पर्य्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा
सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥")

पल्लिः, स्त्री, (पल्लतीति । पल्ल+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" इति इन् ।) ग्रामकः । कुटी । इति हेमचन्द्रः ॥ कुट्यासमुदायः । ग्रामः । इत्यर्थः ॥ गृहमिति भरतः । कुटीग्रामकयोः पल्लीति शाश्वतः ॥ स्थानमिति स्वामी ॥ पतन्ति भयेन भ्रमणेन च जीवन्तीति क्विपि पतो गायन्ते लीयन्तेऽत्र पल्लिः नाम्नीति ङि पान्ठेऽप्याल्लीति इपि पल्ली च गोपपल्लीप्रभृति च । इत्याभीर-पल्लिशब्दटीकायां भरतः ॥ (गृहगोधिका । इति हेमचन्द्रे पल्लीशब्ददर्शनात् ॥)

पल्लिका स्त्री, (पल्लि+स्वार्थे कन् ततष्टाप् ।) गृहगोधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पल्लिवाहः, पुं, (पल्लिं कुटीं वाहयति निर्वाहय-तीति । पल्लि+वह+णिच्+अण् ।) तृण-भेदः । यथाह राजनिर्घण्टः ।
"पल्लिवाहो दीर्घतृणः सुपत्रस्ताम्रवर्णकः ।
अदृढः शाकपत्रादिः पशूनामबलप्रदः ॥"

पल्ली, स्त्री, (पल्लि+"कृदिकारादक्तिनः ।" वा ङीष् ।) स्वल्पग्रामः । (यथा, कथासरित्-सागरे । १ । १३५ ।
"इतस्त्वं गच्छ मत्पल्लीं यत्र सा तत्र ते गता ।
अहं तत्रैव चेष्यामि दास्याम्यस्मिन्मस्त ते ॥")
कुटी । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ नगरभेदः । स तु दक्षिणदेशे प्रसिद्धः त्रिचनापल्ल्यादिः । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः । टिकटिकी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मुषली २ गृहगोधा ३ विशम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुड्यमत्स्यः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृह-गोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहो-लिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥ अवशिष्टं ज्येष्ठीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अस्याः पतन-फलमुक्तं यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
"निपतति यदि पल्ली दक्षिणाङ्गे नराणां
स्वजनधनवियोगो लाभदा वामभागे ।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
करचरणहृदिस्था सर्व्वसौख्यं ददाति ॥")

पल्वलं, क्ली, पुं, (पलति गच्छति प्रविशत्यस्मिन् वा । पल गतौ पा पाने वा+"सानसिवर्णसिपर्णे ... सीति ।" उणां । ४ । १ ७ । इति निपातनात् वलच् प्रत्ययेन सिद्धम् ।) अल्पसरः । इत्य-मरः । १ । १ । २८ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ५१ । ९ ।
"पल्वलानि च सत्त्वानि सर्व्वं नैव तथोपमाः ।
स्थावरं जङ्गमञ्चैव निःशेषं कुरुते जगत् ॥")
तस्य लक्षणं यथा,—
"अल्पं सरः पल्वलं स्याद्यत्र चन्द्रयुगे रवौ ।
न तिष्ठति जलं किञ्चित्तत्रत्यं वारि पाल्वलम् ॥
तज्जलगुणाः ।
पाल्वलं वार्य्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
"पाल्वलं गुर्व्वभिष्यन्दि विष्टम्भि दोषलं परम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

पवं क्ली, (पूयतेऽनेन । पूङ् शोधे + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) गोमयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गोमयशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

पवः, पुं, (पवनमिति । पूञ् शोधने + भावे अप् । यद्वा, पुनातीति । पू + अच् ।) निष्पावः । स च धान्यादीनां निर्बुषीकरणम् । शाल्यादेः शोधनं बहुलीकरणम् । इत्यमरभरतौ ॥ (पू + करणे अप् । यद्वा पुनातीति कर्त्तरि अच् ।) वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पवनं क्ली, (पूयते अग्निसंयोगेन यस्मिन् । पू + आधारे ल्युट् ।) कुम्भकारस्य आमघटादिपाकस्थानम् । पोयान् इति भाषा । इति मेदिनी । ने, ८४ ॥ (यथा,—

"यः कुम्भकारपवनोपरिपक्वलेप-
स्तापाय केवलमसौ न तु तापशान्त्यै ॥)
इत्युद्भटः ॥)

पश्वनमिति प्रमादपाठः । जलम् । इति शब्दमाला ॥ प्रयते च । इति शब्दरत्नावली । (भावे ल्युट् ।) पवित्रीकरणञ्च ॥

पवनः, पुं, (पुनातीति । पू + बहुलमन्यत्रापीति युच् ।) निष्पावः । वायुः । इति मेदिनी । ने, ८४ ॥ (यथा, गीतायाम् । १० । ३१ ।
"पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ॥")
अष्टौ वाह्यपवना यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्द्ध्वं
स्यादुद्वहस्तदनु संवहसञ्ज्ञकश्च ।
अन्यः परोऽपि सुवहः परिपूर्व्वकोऽस्मा-
द्वाह्यः परावह इमे पवना प्रसिद्धाः ॥"
सप्त पवनाधिपा यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"शाकः शराब्धिसंयुक्तो मुनिभिर्भागहारितः ।
आवहादिक्रमेणैव सप्त वाताः प्रकीर्त्तिताः ॥
आवहः प्रवहश्चैव संवहो निवहस्तथा ।
उद्वहो विवहो वायुः सप्त वाताः प्रकीर्त्तिताः ॥"
अन्यद्वायुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (प्राणवायुः । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । २ । ७५ ।
'अनेनैव विधानेन प्रयाति पवनो लयम् ।
ततो न जायते मृत्युर्जरारोगादिकं तथा ॥"
उत्तममनुपुत्त्रविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १ । २३ ।
"तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः ।
पवनः सृञ्जयो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता नृप ! ॥")

पवनविजयः, पुं, (पवनः श्वासवायुर्विजीयतेऽनेन । वि + जि + करणे अप् । यद्वा, पवनस्य विजयो यत्र ।) शुभाशुभसूचकश्वासवायुजयोपायकग्रन्थविशेषः । यथा—

सूत उवाच ।

"हरे श्रुत्वा हरो गौरीं देहस्थं ज्ञानमब्रवीत् ।
कुजो वह्नी रविः पृथ्वी शौरिरापः प्रकीर्त्तिताः ॥
वायुस्थानस्थितो राहुर्दक्षरन्ध्रप्रवाहकः ।
गुरुः शुक्रस्तथा सौम्यश्चन्द्रश्चैव चतुर्थकः ॥
वामनाड्यास्तु मध्यस्थाः कारयेदाशुगस्तथा ।
यदाचारं इडायुक्तस्तदा कर्म्म समाचरेत् ॥
स्थानसेवा तथा ध्यानं वाणिज्यं राजदर्शनम् ।
अन्यानि शुभकर्म्माणि कारयेत् प्रयत्नतः ॥
दक्षनाडीप्रवाहे तु शनिभौमश्च सैंहिकः ।
इनश्चैव तथाप्येव पापानामुदयो भवेत् ॥
शुभाशुभविवेको हि ज्ञायते तु स्वरोदयात् ।
देहमध्ये स्थिता नाड्यो बहुरूपाः सुविस्तराः ॥
नाभेरधस्तादूर्द्ध्वं कन्दो अङ्कुरास्तत्र निर्गताः ।
द्वासप्ततिसहस्राणि नाभिमध्ये व्यवस्थिताः ॥
चक्रवच्च स्थितास्तासु सर्व्वाः प्राणहराः स्मृताः ।
तासां मध्ये त्रयः श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमाः ॥
वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसन्निभा ।
मध्यमा च भवेदग्निः फलती कालरूपिणी ॥
वामा ह्यमृतरूपा च जगदाप्यायने स्थिता ।
दक्षिणा रौद्रभागेन जगच्छोषयते सदा ॥
द्वयोर्वाहे तु मृत्युः स्यात् सर्व्वकार्य्यविनाशिनी ।
निर्गमे च भवेद्वामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता ॥
कारयेत् क्रूरकर्म्माणि प्राणे पिङ्गलसंस्थिते ।
इडाचारे तथा सौम्यं चन्द्रसूर्य्यगतस्तथा ॥
यात्रायां सर्व्वकार्य्येषु विषापहरणे इडा ।
भोजने मैथुने युद्धे पिङ्गला सिद्धिदायिका ॥
उच्चाटमारणाद्येषु कर्म्मस्वेतेषु पिङ्गला ।
मैथुने चैव संग्रामे भोजने सिद्धिदायिका ॥
शोभनेषु च कार्य्येषु यात्रायां विषकर्म्मणि ।
शान्तिमुक्त्यर्थसिद्धौ च इडा योज्या नराधिपैः ॥
द्वाभ्याञ्चैव प्रवाहे च क्रूरसौम्यविवर्ज्जने ।
विषुवतीन्तु जानीयात् संस्मरेत्तु विचक्षणः ॥
सौम्यादिशुभकार्य्येषु लाभादिजयजीविते ।
गमनागमने चैव वामा सर्व्वत्र पूजिता ।
युद्धादिभोजने घाते स्त्रीणाञ्चैव तु सङ्गमे ।
प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे क्षुद्रकर्म्मणि ॥
शुभाशुभानि कार्य्याणि लाभालाभौ जयाजयौ ।
जीवाजीवाय यत् पृच्छेत् सिध्यति च मध्यमा ॥
वामाचारेऽथवा दक्षे प्रत्यये यत्र नायकः ।
तत्रस्थः पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिर्न संशयः ॥
वैच्छन्दो वामदेवस्तु यदा वहति चात्मनि ।
तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्फला ॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र संक्रमते शिरा ।
घोरे घोराणि कर्म्माणि सौम्ये वै मध्यमानि च ॥
प्रस्थिते भागतो हंसे द्वाभ्यां वै सर्व्ववाहिनि ।
तदा मृत्युं विजानीयाद्योगी योगविशारदः ॥
यत्र यत्र स्थितः पृच्छेद्वामदक्षिणसम्मुखः ।
तत्र तत्र सम दिश्याज्ञातस्योदयनं सदा ॥
अग्रतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।
वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा ॥
जीवो जीवति जीवेन यच्छून्यं तत् स्वरो भवेत् ।
यत्किञ्चित् कार्य्यमुद्दिष्टं जयादिशुभलक्षणम् ॥
तत् सर्व्वं पूर्णनाड्यान्तु जायते निर्व्विकल्पकम् ।
अन्यनाड्यादिपर्य्यन्तपतनं यदुदाहृतम् ॥
यावत् षष्ठीन्तु पृच्छायां पूर्णायां प्रथमो जयेत् ।
रिक्तायान्तु द्वितीयन्तु कथयेत्तदशङ्कितः ॥
वामाचारं समं वायुर्ज्ञायते कर्म्मसिद्धिदम् ।
प्रवृत्ते दक्षिणे मार्गे विषमे विषमाक्षरम् ॥
अन्यत्र वामवाहे तु नाम वै विषमाक्षरम् ।
तदासौ जयमाप्नोति योधः संग्राममध्यतः ॥
दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाक्षरम् ।
जायते नात्र सन्देहो नाडीमध्ये तु लक्षयेत् ॥
पिङ्गलान्तर्गते प्राणे समानीयाहवञ्जयेत् ।
यावन्नाड्योऽन्यचारस्ता दिशा यावदाजयेत् ।
न जातु जयते सोऽपि नात्र कार्य्या विचारणा ॥
अथ संग्राममध्ये तु यत्र नाडी सदा वहेत् ।
सा दिशा जयमाप्नोति शून्ये भङ्गं विनिर्द्दिशेत् ॥
जातचारे जयं विद्यान्मृतके मृतमादिशेत् ।
जयं पराजयञ्चैव यो जानाति स पण्डितः ॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सञ्चरते शिरा ।
कृत्वा तत्पदमग्रे तु यात्रा नयति शोभनाम् ॥
शशिसूर्य्यप्रवाहे तु सति युद्धं समाचरेत् ।
तत्रस्थः पृच्छते यस्तु स साधुर्जयति ध्रुवम् ॥
यां दिशं वहते वायुस्तां दिशं यावदाजयेत् ।
जयते नात्र सन्देह इन्द्रो यद्यग्रतः स्थितः ॥
मेषाद्या दश या नाड्यो दक्षिणा वामसंस्थिताः ।
चरस्थिरद्विमार्गं तास्तादृशी तादृश क्रमात् ॥
निगमे निर्गमं याति संग्रहे संग्रहं विदुः ।
पृच्छकस्य वचः श्रुत्वा वर्णाकारेण लक्षयेत् ॥
वामे वा दक्षिणे वापि पञ्चतत्त्वस्थितः शिवे ।
ऊर्द्ध्वेऽग्निरध आपश्च तिर्य्यक्संस्थः प्रभञ्जनः ।
मध्ये तु पृथिवी ज्ञेया नभः सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥
ऊर्द्ध्वं मृत्युरधः शान्तिस्तिर्य्यक् चोच्चाटयेत् सुधीः ।
मध्ये स्तम्भं विजानीयान्मोक्षः सर्व्वत्र सर्व्वगे ॥"
इति गारुडे पवनविजयादि ६७ अध्यायः ॥

पवनव्याधिः, पुं, (पवनः वायुरोग एव व्याधिरस्य ।) उद्धवः । श्रीकृष्णस्य सखा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—
"विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणप्रतिसंहृताम् ।
प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥"
इति माघे । २ । १५ ॥
पवनात् प्रकुपितवायोरुद्भवो व्याधिः ।) वायुरोगश्च ॥

पवनात्मजः, पुं, (पवनस्य आत्मजः पुत्त्रः ।) हनूमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (पवनस्य वायोरात्मजः । "वायोरग्निः ।" इति श्रुतेर्वायुजन्यतयास्य तथात्वम् ।) हव्यवाहनः । इति मत्स्यपुराणम् ॥ (भीमसेनः । इति महाभारतम् ॥ यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २८९० ।
"वाहिनीरुद्धमार्गौ तौ पदवीमनुसस्रतुः ।
मार्गौ धनञ्जयस्येव श्वेतेयपवनात्मजौ ॥")

पवनालः, पुं, (पवनाय निष्पावाय अलति पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ + अच् ।) धान्यविशेषः । देधान इति पोमरी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । देवधान्यम् २ जूर्णाह्वः ३ शुकुल ४ जुनाल ५ बीजपुष्पः ६ पुष्पगन्धः ७ । अस्य गुणाः । हिमत्वम् । स्वादुत्वम् । लोहितत्वम् । श्लेष्मपित्तनाशित्वम् । अरुच्यत्वम् । तुवरत्वम् । रूक्षत्वम् । क्लेदकारित्वम् । वातलत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

पवनाशः, पु, (पवनं वायुं अश्नाति भक्षयतीति । अश भोजने + "कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१ । इति अण् ।) सर्पः । इति हलायुधः ॥

पवनाशन, पु (पवनो वायुरशनं भक्ष्यं यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ८ ॥

पवनाशनाशः पु, (पवनाशनस्य सर्पस्य नाशो यस्मात् । यद्वा, पवनाशनं सर्पमश्नातीति । अश + अण् ।) गरुडः । इति हलायुधः ॥ मयूरः । यथा उत्तरचौरपञ्चाशिकायाम् ।
"स्वर्योनिभस्मध्वजसम्भवानां
श्रुत्वा निनादं गिरिगह्वरेषु ।
तमोऽरिबिम्बप्रतिबिम्बधारी
ररास कान्ते । पवनाशनाशः ॥"

पवनेष्टः, पु, (पवने वायुरोगे इष्टः ।) महानिम्बः । इति रत्नमाला ॥ (महानिम्बशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

पवनोत्मुज, क्ली, पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पवमानः, पुं, (पवते शोधयतीति । पूङ् शोधने + "पूङ्यजोः शानन् ।" ३।२।१२८ । इति शानन् । "आने मुक् ।" ७।२।८२ । इति मुमागमः ।) वायुः । इत्यमरः । १।१।६६ ॥ (यथा, रघुः । ८।९ ।
"न खरो न च भूयसा मृदुः
पवमानः पृथिवीरुहानिव ।
स पुरस्कृतमध्यमक्रमो
नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥"
अग्नेः स्वाहायां जातः पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ५२ । २७-२८ ॥
"योऽसावग्निरभीमानी ब्रह्मणस्तनयोऽग्रजः ।
तस्मात् स्वाहा सुतान् लेभे त्रीनुदारौजसो द्विज ॥
पावकं पवमानञ्च शुचिञ्चापि जलाशिनम् ।
तेषान्तु सन्ततावन्ये चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥")
निमथ्याग्निः । स च गार्हपत्याग्निः । यथा,—
"अथ यः पवमानस्तु निर्म्मथ्योऽग्निः स उच्यते ।
स च वै गार्हपत्योऽग्निः प्रथमो ब्रह्मणः स्मृतः ॥"
इति मात्स्ये ४८ अध्यायः ॥

पवमानात्मजः, पुं, (पवमानस्य वायोरात्मजः । "वायोरग्निः ।" इति श्रुतेर्वायुजन्यतयास्य तथात्वम् । यद्वा पवमानस्य अग्निविशेषस्य आत्मजः ।) हव्यवाहनः । यथा,—
"पवमानात्मजो ह्यग्निर्हव्यवाहन उच्यते ॥"
इति मात्स्ये ४८ अध्यायः ॥

पवाका, स्त्री, (पुनातीति । पूञ् णि शोधने + "बलाकादयश्च ।" उणां ४ । १४ । इति आक प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) वात्या । चक्रवातः । इत्युणादिकोषः ॥

पविः, पु, (पुनातीति । पूञ् शोधने + "अच इः ।" उणां ४ । १३८ । इति इः ।) वज्रम् । इत्यमरः । १ । १ । ५ ॥

पवित, त्रि (पूयते स्म । पूङ् शोधे + क्तः । "पूङश्च" ७।२।५१ । इति इट् । "पूङः क्त्वा च ।" १।२।२२ । इति न कित्त्वम् ।) पूतः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ मरीचे, क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पविता [ऋ], त्रि, (पुनातीति । पू + तृच् ।) पवित्रताकारकः । यथा, नैषधे ।
"तनुश्रिया यस्य रुचा स मन्मथ
कुलश्रिया च पवितासदन्वयम् ॥"

पवित्रं, क्ली (पूयतेऽनेनेति । पू + "पुवः संज्ञायाम् ।" ३ । २ । १८५ । इति इत्र ।) वर्षणम् । कुशम् । (यथा मनु । २ । ७५ ।
"प्राक्कूलान् पर्य्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥") ताम्रम् । पयः । इति मेदिनी । रे १७७ ॥ वर्षणम् । इति विश्वः ॥ अर्घोपकरणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ यज्ञोपवीतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घृतम् । मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्व्वणश्राद्धादावर्घार्थं होमादावाज्यसंस्कारार्थञ्च वायविगर्भकुशाग्रान्तरवेष्टितप्रादेशमात्रकुशपत्रद्वयम् । यथा,—
"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४९।१२ ।
"प्रभूतस्त्रिककुद्धाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥"
महादेवः । यथा तत्रैव । १३।१७।३५ ।
"पवित्रञ्च महांश्चैव नियमो नियमाश्रितः ॥")

पवित्रः त्रि, (पू + इत्र ।) व्रतादिना शुद्धः । (यथा, गीतायाम् । ४ । ३८ ।
"नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥")
तत्पर्य्यायः । प्रयतः २ पूतः ३ । एतत्त्रयं प्राणिविषयमात्रम् । शुचि ४ शुद्ध ५ पवित ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पुण्य ७ पावन ८ । इति जटाधरः ॥ (पूयतेऽनेन । पूञ् + "पुवः संज्ञायाम् ।"३।२।१८५ । इति इत्र ।) शुद्धद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । पूतम् २ मेध्यम् ३ । एतत्त्रयं अप्राणिद्रव्यविषयम् । इति अमरवर्गे विशेष्यनिघ्ने च अमरभरतौ ॥ शुद्धम् ४ शुचि ५ पुण्यम् ६ पूतिवत ७ । इति जटाधरः ॥
(यथा,—
"वक्ष्ये पवित्रमायुष्यं सुमङ्गल्यं रसायनम् ।
एततु भवहतगुणपरम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

पवित्रः, पुं (पुनातीति । पू + कर्त्तरि इत्र ।) तिलवृक्षः । पुत्रञ्जीववृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तिलपुत्रजीवशब्दयोरस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥) कार्त्तिकेयस्य नामान्तरम् । यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ६ ।
"षष्ठीप्रियश्च धर्म्मात्मा पवित्रो मातृवत्सल ॥")

पवित्रकं, क्ली, (पवित्र + कन् । यद्वा, पवित्रे पयसि कायतीति । कै + कः ।) जालम् । इति शब्दरत्नावली ॥ शणसूत्रजालम् । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ क्षत्रियस्य यज्ञोपवीतम् । यथा,
"कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्धवृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥"
इति मनुवचनात् पवित्रकोऽपि तदुच्यते । इति भरतटीकायां भरतः ॥

पवित्रकः, पु, (पवित्र + स्वार्थे कन् ।) कुशः । दमनकः । अश्वत्थः । उडुम्बरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पवित्रधान्यं, क्ली, (पवित्रं धान्यम् । नित्यकर्म्मधार्य्यं ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवशब्देऽस्य गुणादयो वक्तव्याः ॥)

पवित्रा, स्त्री, (पवित्र + टाप् ।) तुलसी । इति शब्दमाला ॥ नदीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिद्रा । अश्वत्थीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पवित्रारोपणं, क्ली, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य आरोपणं प्रदानं यत्र ।) श्रीकृष्णाय सम्प्रदानकोपवीतदानरूपोत्सवविशेषः । यथा —
"श्रावणस्य सिते पक्षे द्वादश्यां वैष्णवैर्मुदा ।
कर्त्तव्यं कृष्णदेवस्य पवित्रारोपणोत्सवः ॥"
अथ तन्नित्यता ब्रह्मपरिशिष्टे ।
"स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
हरिश्च प्रीतिमाप्नोति यः पवित्रं समाचरेत् ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन यो न कुर्य्यात् पवित्रकम् ।
हरन्ति राक्षसास्तस्य वर्षपूजादिकं फलम् ॥"
योगसारे च पवित्रीतपत्तपाख्यानेन नागराजं पवित्रं प्रति श्रीरुद्रेण वरदानम् । यथा,—
"ये त्वां न बहुमन्यन्ते यथा सम्भावितो मया ।
जपहोमादिकं तेषां फलं त्वामेतु निश्चयात् ॥
विष्णुरहस्ये ।
न करोति विधानेन पवित्रारोपणन्तु यः ।
तस्य सांवत्सरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥
तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।
वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः ॥"
अथ पवित्रारोपणमाहात्म्यम् ।
तत्र बौधायनः ।
"यावत्तन्तु पवित्रस्य तावत् स्वर्गे महीयते ।
आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं विपुलं तस्य वर्द्धते ॥
महासंहितायाम् ।
सम्वत्सरेण या पूजा कृता वै मन्त्रिणा द्विज ॥
पवित्रदानात् पूजा स्याद्दित्याह भगवान् हरिः ॥
विष्णुरहस्ये ।
पवित्रारोपणं विष्णोः सर्व्वमुक्तिप्रदायकम् ।
कीर्त्तिप्रदं पुण्यं सुखसम्पत्तिनावहम् ॥
पुण्यानान्तु तथा पुण्यं सर्व्वपापहरन्तु वै ।
पवित्रारोपणं तस्मात् पवित्रं परमं स्मृतम् ॥
सम्वत्सरे नरो भक्त्या समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
यत् फलं समवाप्नोति पवित्रारोपणेन तत् ॥
किञ्च ।
प्राणवल्लेनसो नित्यं जायते भवबन्धनात् ।
पवित्रं तेन विख्यातं ब्रह्म तेजोऽभिधीयते ॥
विष्णुत्वाया तु विख्यातं तदा लोके विधीयते ।
स एव कृतरूपेण यज्ञेषु कर्म्मणा प्रभुः ॥
तदेव विष्णुरीस्तच्च तत् नारायणाख्यया ।
चिद्देवात्मा चिदात्मा चराचर प्रभवः स्मृतः ॥
अथ पवित्रारोपणविधिः ।
"सौवर्णे राजते ताम्रे क्षौमे कार्पासके प्राक्षिके ।
कार्पासीकौशैर्वा पवित्राणां प्रयते कार्य्ये क्लर्मिभिः ॥

[illegible] कर्णिकं शुभम् ।
[illegible] चैकशः ॥
[illegible] पञ्चाशद्भि वा [illegible] ना ।
[illegible] ग्रन्थिभिर्वा [illegible] ॥
[illegible] ग्रन्थिकानां तथा द्वादशाद्य चाष्टौ ।
[illegible] यथाचरेत प्रभो ॥
[illegible] सप्तमे ।
[illegible] ग्रन्थये [illegible]
[illegible] कुर्य्याद्ग्रन्थिमथोत्तमे ।
[illegible] वा ॥
ग्रन्थीन पञ्चैव सर्व्वत्र कुर्व्वीत समनोहरान् ।
न वै विषमसंख्याकान् ग्रन्थीन कुर्व्वीत कुत्रचित् ॥
अष्टोत्तरसहस्रेण तन्तूनां तस्य पवित्रकम् ।
अष्टोत्तरशतं ग्रन्थि वनमालाख्यमाचरेत ॥
आरभ्य मुकुटं या तु सूत्रैर्विरचिता शुभा ।
आपादलम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्त्तिता ॥
कुर्य्याद्गन्धपवित्रञ्च सूत्रैर्द्वादशभि शुभे ।
अरत्निप्रमितं तच्च द्वादशग्रन्थिकं कृतौ ॥
पवित्राणि परीवारदेवतानां समाचरेत ।
सूत्रैस्तेरुवसंख्याकै कलासंख्याकसंख्यकै ॥
तेषु ग्रन्थीन यथाशोभं वक्षा वक्षैर्गुरोरपि ।
सप्तविंशतिभि सूत्रै षडविंशतिभिरात्मन ॥
यथासम्भवमन्येषां पवित्राणि च कारयेत ।
सम्पादयेच्च सर्व्वाणि शोभनान्येव यत्नत ॥
तथा चोक्तम् ।
निःशोभसूत्रदानेन कर्त्तुं स्यादशुभं फलम् ।
परिच परया भक्त्या तस्मात कुर्व्वीत शोभनम ॥
रञ्जयित्वाथ काश्मीरागुरुगोरोचनादिना ।
पञ्चगव्याच्छाद्य पटले स्थापयेत्तानि वैष्णवे ॥”
इति पवित्रनिर्म्माणम् ॥ * ॥
“कृत्वा सत्र दशम्याञ्च पवित्रारोपणाय हि ।
कृष्णं विज्ञाप्य तत्राङ्गं यथा प्राग्लिखितं नयेत् ॥
एकादश्यां प्रभाते च नित्यकृत्यं समाप्य हि ।
देवालयमुपस्कृत्य मण्डलं रचयेत शुभम् ॥
कृत्वा कृष्णस्य नित्यार्च्चां पवित्रारोपणार्थकाम् ।
पूजां विशेषत कृत्वा कृष्णं विज्ञापयेदिदम् ॥
क्रियालोपविघातार्थं यत्त्वया विहितं प्रभो ।
मयैतत क्रियते देव । भवतुष्ट्यै पवित्रकम् ॥
न मे विघ्नो भवत्वत्र कुरु नाथ । दयां मयि ।
सर्व्वथा सर्व्वदा विष्णो । मम त्वं परमा गति ॥
देवस्य सर्व्वतो न्यस्येद्वलाका जल कुम्भान् ।
उष्णिकाश्च हरिद्राश्च कुङ्कुम रोचनानि च ॥
उपानहौ सितं छत्रं चामरं व्यजनं तथा ।
यवा व्रीह्यादिधान्यानि यथास्थानं पृथक पृथक ॥
कुम्भं शुद्धाम्बुनापूर्य्य सर्व्वतोभद्रमण्डले ।
देवाग्रतो निधायास्मिन् पवित्राण्यधिवासयेत॥”
अथ पवित्राधिवासनम् ।
“भगवत्पुरतस्तानि पटलस्थानि पूजयन् ।
आदावावाहयेन्मूलयुजा तन्मनुना बुध ॥
तन्मन्त्रश्चायम् ।
ओँ सांवत्सरस्य यागस्य पवित्रीकरणाय भो ।
विष्णुलोकात पवित्राद्य आगच्छेह नमोऽस्तु ते ॥
तेष्वावाह्य यथास्थानं ब्रह्माद्या देवतास्तत ।
तत्तन्मन्त्रै सन्निधाप्याथ तगन्धादिनार्च्चयेत् ॥
तत्र तत्र ता देवताश्चोक्ता ।
ब्रह्मविष्णुमहादेवास्त्रिसूत्रीदेवता स्मृता ।
प्रणव सोमवह्नी च ब्रह्मा नाग शशी रवि ॥
शिवश्च विश्वदेवाश्च नवसूत्राधिदेवता ।
क्रिया च पौरुषी वीरा चतुर्थी चापराजिता ॥
जया च विजया चैव मुक्तिदा च सदाशिवा ।
मनोमयी तु नवमी दशमी सर्व्वतोमुखी ।
ग्रन्थीनां देवतास्त्वेतास्तास्तत्र विनिवेशयेत ॥
तन्मन्त्राश्चैते ।
ओँ सर्व्वाभरणचित्राङ्ग । सर्व्वदेवनमस्कृत ।
लावण्यरूपविश्वात्मन् । ज्येष्ठसूत्र समाश्रय ॥
ओँ सर्व्वलक्ष्मीकर । श्रीश । सर्व्वज्ञानरसात्मक ।
निष्टप्तरूपविश्वात्मन् । मध्यसूत्र समाश्रय ॥
ओँ अतिवेगमरुद्योने । परमात्मन । दिवसाते ।
कनीयो हे प्रभो । देव । तेजसा सूत्रमाश्रय ॥
यत्र मन्त्रो न वर्त्तेत तन्नाम्नैव तत्र च ।
नमोऽन्त सचतुर्थीकमूह्य शास्त्रिलनाम्नतु ॥*॥
अथ कृष्णकराम्भोजे पट्टसूत्रेण निर्म्मितम् ।
वितस्तिमात्रं बध्नीयात डोरकं मङ्गलात्मकम ॥
तत्र मन्त्र ।
ओँ संवत्सरकृतार्च्चाया सम्पूर्णफलदायि यत ।
पवित्रीकरणायेतत कौतुकं ध्रियते नम ॥
ततो गन्धपवित्रञ्च गृहीत्वा धूपितं बुध ।
भगवन्तं नमस्कृत्य भक्त्या सम्प्रार्थयेदिदम् ॥
आमन्त्रितोऽसि देवेश । सार्द्धं देवगणेश्वरै ।
मन्त्रेशैर्लोकपालैश्च सहितं परिवारकै ॥
आगच्छ भगवन्नीश । विधिसम्पूर्त्तिकारक ।
प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव । ॥
ततश्च ।
विष्णुतेजोद्भवं रम्यं सर्व्वपातकनाशनम् ।
सर्व्वकामप्रदं देव तवाङ्गे धारयाम्यहम् ॥
अनेन मनुना विद्वान् मूलसम्पुटितेन हि ।
दद्यात् गन्धपवित्रं तच्छ्रीकृष्णचरणाब्जयो ॥
नीराज्य देवं स्तुत्वा च दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं तत ।
ततपवित्राणि तत्कुम्भमथ्यस्त्रमनुनाथवा ॥
नृसिंहमनुना रक्षेत कवचेनावगुण्ठयेत ।
गीतनृत्यादिना कुर्य्याद्विधिवज्जागरं निशि ॥”
अथ पवित्रार्पणम् ।
“प्रात कृत्यानि निर्व्वर्त्य नित्यपूजां विधाय च ।
विशेषतोऽर्च्चयेद्देवं पवित्राणि च पूजयेत् ॥
महावादित्रघोषेण नामसङ्कीर्त्तनोत्सवे ।
मूलसम्पुटितेनैव पवित्राण्यर्पयेत क्रमात ॥
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण भक्त्या कृष्णाय वैष्णव ।
पूजां कृत्वा परीवारदेवानां तान्यथार्पयेत ॥
अर्पणमन्त्र ।
कृष्ण । कृष्ण । नमस्तुभ्यं गृहाणेदं पवित्रकम् ।
पवित्रकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदम् ॥
पवित्रकं कुरुष्वाद्य यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
शुद्धो भवाम्यहं देव । त्वतप्रसादाज्जनार्द्दन । ॥
महापूजां तत कृत्वा स्तुत्वा नत्वार्थयेत् प्रभुम् ।
वनमाला यथा देव । कौस्तुभं सततं हृदि ॥
तद्वत पवित्रतन्तूंश्च पूजाञ्च हृदये वह ।
जानताजानता वापि न कृतं यत्तवार्च्चनम् ॥
केनचिद्विघ्नदोषेण परिपूर्णन्तदस्तु मे ॥
अथाग्नि विधिनाभ्यर्च्य पवित्रं तस्य चार्पयेत ।
कर्णं निवेदयेन्मन्त्रहीन इत्यादिना कृतम् ॥
गुरवे श्रद्धया सम्पूज्य पवित्रं गुरवेऽर्पयेत ।
वैष्णवेभ्य पवित्राणि दत्त्वैकं धारयेत् स्वयम ॥
सम्पूज्य वैष्णवान् विप्रान् श्रद्धया सम्भोज्य बन्धुभि ।
सम महाप्रसादान्नं सुखं भुञ्जीत वैष्णव ॥”
अथ पवित्रविसर्ज्जनविधि । तन्त्रे ।
“मासं पक्षमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा ।
देवं तं तत्र सन्दर्भं देशकालानुसारत ॥
प्रत्यहं स्नानकर्म्मादि सूत्राण्युत्तार्य्य कारयेत ।
अभिषिच्याथ तोयेन पुनर्द्देवे निवेदयेत ॥
तथान्ते दवमभ्यर्च्य विशेषात पुष्पचन्दनै ।
नैवेद्यं विविधं दत्त्वा तत सूत्रं विसर्ज्जयेत ॥
ओ सांवत्सरीं शुभां पूजां सम्पाद्य विधिवन्मम ।
व्रजेदानीं पवित्र । त्वं विष्णुलोकं विसर्ज्जितम् ॥
यावद्देवे पवित्राणि तावत्तिष्ठेत समाहित ।
ब्रह्मचारी हविष्याशी देवपूजापरायण ॥
तत्फलञ्चोक्तं बौधायनेन ।
एवं य कुरुते विद्वान् वर्षे वर्षे न संशय ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवो हृषीकेश ॥”
अथ तत्र मुख्यगौणकालनिर्णय ।
“मुख्यकालस्य चैवास्य विघ्नतोपगमे सति ।
भाद्रादावपि कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं प्रभो ॥
तथा च विष्णुरहस्ये ।
श्रावणस्य सिते पक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे ।
द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥
सिंहस्थे वा रवौ कार्य्यं कन्यायाञ्च गतेऽथवा ।
तस्यामेव तिथौ सम्यक तुलास्थे कथञ्चन ॥
मत्स्यतन्त्रप्रकाशे च ।
कर्कटस्थे गते सूर्य्ये तथा सिंहगतेऽपि वा ।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य हरेर्द्दद्यात पवित्रकम् ॥
अथ चेद्विघ्नपातेन मुख्यकालो न लभ्यते ।
कन्यागतेऽपि कुर्व्वीत यावन्नोत्तिष्ठते हरि ॥”
इति हरिभक्तिविलास ॥
पवित्रारोहणं, क्ली (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य आरोहणं सम्प्रदान यत्र ।) पवित्रारोपणम् । यथा,—
“आषाढ्शुक्लपक्षस्य यात्वमी श्रावणस्य च ।
पवित्रारोहणं कुर्य्याद्देव्या प्रीतिकरं परम् ॥
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण दुर्गाबीजेन भैरव ।
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण पवित्रारोहणञ्चरेत ॥
विशेषात श्रावणादेव देव्या कुर्य्यात पवित्रकम् ।
सर्व्वेषामपि देवानां पवित्रारोहणञ्चरेत ॥
आषाढ़े श्रावणे वापि संवत्सरफलप्रदम् ।
प्रतिपद्धनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथि ॥
श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथि ॥
तृतीया भवभाविन्याश्चतुर्थी ततसुतस्य च ॥
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य च ।

सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्च तथाष्टमी ॥
मातृणां नवमी प्रोक्ता वासुकेर्दशमी स्मृता ।
एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ॥
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य मम चैव चतुर्दशी ।
ब्रह्मणो दिक्पतीनाञ्च पौर्णमासी तिथिर्मता ॥
पवित्रारोहणं यो वै देवानां न समाचरेत् ।
तस्य सांवत्सरीपूजाफलं हरति केशव ॥
तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यं पवित्रारोहणं परम् ।
कृते बहुफलप्राप्तिस्तत्पूजा सफला भवेत् ॥
पवित्रं येन सूत्रेण यथा कार्य्यं विजानता ।
ततः शृणुष्व प्रमाणञ्च रचनाञ्च च भैरव ! ॥
प्रथमं दर्भसूत्रञ्च पट्टसूत्रं ततः परम् ।
ततः क्षौमं सुपुण्यं स्यात् कार्पासकमतः परम् ॥
पट्टसूत्रं तथान्येन पवित्राणि न कारयेत् ।
पवित्राणि विचित्राणि कर्त्तव्यानि प्रयत्नतः ॥
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्च्चितानि यथोदितम् ॥
कन्या च कर्त्तयेत् सूत्रं प्रमदा वा पतिव्रता ॥
विधवा शाधुशीला च दुःशीला नहि कर्त्तयेत् ।
यत् सूचिभिन्नं दग्धञ्च भस्मधूमाभिगुण्ठितम् ॥
तद्वर्ज्जयेत् यत्नेन सूत्रमस्मिन् पवित्रके ।
उपयुक्तञ्चाखुदष्टं मक्षरक्तादिदूषितम् ॥
मलिनं नीलरक्तञ्च यत्नेन परिवर्ज्जयेत् ।
सूत्रैः पवित्रं कुर्व्वीत कनिष्ठोत्तममध्यमम् ॥
कनिष्ठकं पवित्रन्तु सप्तविंशतितन्तुभिः ।
मर्त्त्यलोके यशःकीर्त्तिसुखसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
चतुःपञ्चाशता प्रोक्तं तन्तूनां मध्यमं परम् ।
दिव्यभोगावहं पुण्यं स्वर्गसौख्यप्रदायकम् ॥
उत्तमञ्चैव तन्तूनामष्टोत्तरशतेन वै ।
तद्दत्त्वा तु महादेव्यै शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥
उत्तमं वासुदेवाय दद्याद्यदि पवित्रकम् ।
तदा याति हरेर्लोकं साधको नात्र संशयः ॥
अष्टोत्तरसहस्रन्तु रत्नमालेति गीयते ।
पवित्रन्तु महादेव्या भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
रत्नमालान्तु यो दद्यान्महादेव्यै पवित्रकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि स्वर्गे स्थित्वा शिवो भवेत् ॥
एतत्तु नागहाराख्यं शङ्करस्य पवित्रकम् ।
अष्टोत्तरसहस्रेण तन्तूनां सुमनोहरम् ॥
यः प्रयच्छति मह्यन्तु स यावान् तन्तुसञ्चयः ।
तावत्कल्पसहस्राणि मम लोके प्रमोदते ॥
अष्टोत्तरसहस्रेण वनमाला हरेः स्मृता ।
तत्तूनां तस्य दानेन विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
यत् कनिष्ठं पवित्रन्तु नाभिमात्रं भवेत्तु तत् ।
द्वादशग्रन्थियुक्तमात्ममानेन योजयेत् ॥
ऊरुप्रमाणं मध्यं स्यात् ग्रन्थीनां तत्र योजयेत् ।
चतुर्विंशतिमप्यस्य मात्रामात्मन एव च ॥
पवित्रमुत्तमं प्रोक्तं जानुमात्रञ्च भैरव ! ।
षट्त्रिंशत्तन्तुग्रन्थीनां योजयेदात्ममानतः ॥
शतमष्टोत्तरं कार्य्यं ग्रन्थीनां स्वविधानतः ।
नागहाराख्यं तद्वदर्थेषु च विधानतः ॥
पवित्रं क्रियते येन सूत्रेण ग्रन्थयः पुनः ।
तदन्यवर्णसूत्रेण कर्त्तव्या लक्षणान्विताः ॥
ग्रन्थिन्तु सप्तभिः कुर्य्याद्वेष्टनैस्तु कनिष्ठके ।
द्विगुणैर्मध्यमे कुर्य्यात्त्रिगुणैरुत्तमे तथा ॥
अधिवास्य पवित्राणि पूर्व्वस्मिन् दिवसे पुनः ।
मन्त्रन्यासं पवित्रेषु कुर्य्यात्तत्र परेऽहनि ॥
दुर्गाबीजेन मन्त्रेण मन्त्रन्यासं द्विजश्चरेत् ।
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण कुर्य्युरन्ये च भैरव ! ॥
प्रतिग्रन्थि स्वयं कुर्य्यान्मन्त्रन्यासं विचक्षणः ॥
अङ्गुष्ठाग्रेण जप्यन्तु मालायामिह भैरव ! ।
यावन्तो ग्रन्थयस्तत्र तावन्त्येव च सन्न्यसेत् ।
मन्त्राणि तस्य तेन स्यात् देवाङ्गोपनियोजनम् ॥
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण तन्न्यासन्तु कारयेत् ।
एकत्र न्यस्य सकलं यज्ञपात्रे पवित्रकम् ॥
तस्मिन्निधाय पुष्पाणि गन्धादि च सुशोभनम् ॥
तन्न्यासं ततः कुर्य्यादङ्गुष्ठाग्रेण भैरव ! ॥
विष्णोस्तु मूलमन्त्रेण तन्न्यासन्तु कारयेत् ।
इदं विष्णुरिति प्रोक्तं मन्त्रन्यासे द्विजस्य हि ॥
शूद्राणां मन्त्रविन्यासे मन्त्रो वै द्वादशाक्षरः ।
प्रासादेन तु मन्त्रेण मन्त्रन्यासो मम स्मृतः ॥
अनेन मन्त्रन्यासन्तु दानस्थानेन कारयेत् ।
कुङ्कुमोशीरकर्पूरैश्चन्दनादिविलेपनैः ॥
पवित्राणि विलिप्याथ तन्न्यासन्तु योजयेत् ।
सम्पूज्य विधिवद्देवीं मण्डले प्रयतो नरः ॥
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण दुर्गामन्त्रेण भैरव ! ।
दुर्गाबीजेन दद्यात्तु देव्यै मूर्द्ध्नि पवित्रकम् ॥
यस्य देवस्य या पूजा तस्य तस्यैव मण्डलम् ।
यस्य यस्य तु यो मन्त्रो यथाध्यानादिपूजनम् ॥
तं देवं तेन भावेन पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
तस्यैव बीजमन्त्राभ्यां मूर्द्ध्नि दद्यात् पवित्रकम् ॥
पवित्रं समयं दद्याद्देवेभ्यश्च पवित्रकम् ।
सर्व्वेषामेव देवानां सम्पूजार्थञ्च भैरव ! ॥
अग्निर्ब्रह्मा भवानी च गणनाथो महोरगः ।
स्कन्दो भानुर्माहेशो दिक्पालाश्च नव ग्रहाः ॥
एषां घटेषु प्रत्येकं पूजयित्वा यथाविधि ।
मूर्द्ध्नि पवित्रमेकैकं दद्यादेभ्यः समाहितः ॥
पञ्चगव्यचरुं कृत्वा देव्यै दत्त्वाहुतित्रयम् ।
तेनैव वह्नये दत्त्वा शम्भवे च यथाविधि ॥
आज्यैरष्टोत्तरशतं तिलैराज्यैस्तथैव च ।
अष्टोत्तरशतं दद्यान्महादेव्यै च साधकः ॥
एवमेव विधानेन विष्ण्वादीनाञ्च वैष्णवः ।
पवित्रारोपणं कुर्य्याद्धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥
नैवेद्यैर्विविधैः पयैर्वटपिष्टकमोदकैः ।
कुष्माण्डैर्नारिकेलैश्च खर्ज्जूरैः पनसैस्तथा ॥
आम्रदाड़िमकर्कारुद्राक्षादिविविधैः फलैः ।
भक्ष्यभोज्यादिभिः सर्व्वैर्मद्यैर्मांसैस्तथोदनैः ॥
गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैश्च सुमनोहरैः ।
वासोभिर्भूषणैश्चैव भवानीं साधको यजेत् ॥
नटनर्त्तकसङ्घैश्च वेश्याभिरपि भैरव ! ।
नृत्यगीतैः समुदितो जागरं कारयेन्निशि ॥
भोजयेद्ब्राह्मणांश्चापि ज्ञातीनपि द्विजोत्तमैः ।
पवित्रारोहणे दत्ते दक्षिणामुपदापयेत् ॥
हिरण्यं गां तिलं वासो घृतं वा शाकमेव वा ।
इमं मन्त्रं ततः पश्चात् साधकः समुदीरयेत् ॥
मणिविद्रुममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।
इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु परमेश्वरि ! ॥
ततो विसर्ज्जयेद्देवीं पूर्व्वभिः प्रतिपत्तिभिः ।
एवं कृते पवित्राणां दाने देव्या यथाविधि ॥
संवत्सरस्य या पूजा सम्पूर्णा वत्स ! जायते ।
कल्पकोटिशतं यावद्देवीगेहे वसेन्नरः ।
अत्रापि सुखसौभाग्यसमृद्धिरतुला भवेत् ॥"

इति कालिकापुराणे ५८ अध्यायः ॥

गरुडपुराणे ४२ । ४३ अध्याययोरप्येतद्द्रष्टव्यम् ॥

पवित्रित, त्रि पवित्रमस्य जातं इत्यर्थे तार-कादित्वात् इतच्प्रत्ययनिष्पन्नः । तत्पर्य्यायः । पवित्रः २ प्रयतः ३ पूतः ४ शुचिः ५ शुद्धः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

पश, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर-सक सेट ।) क, पाशयति । इति दुर्गादासः ॥

पश, ञ बाधे । ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां उभं सकं सेट ।) ञ, पशति पशते । बाधो विहतिः । ग्रन्थो ग्रन्थनम् । ग्रन्थस्थाने स्पर्शं पठन्ति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

पश, त क अनुपसर्गाद्बन्धबाधयोः । स्पर्शगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-पर सक-सेट ।) तालव्योपधः । पशयति । अनुपसर्गा-दिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निषिध्यते । बाधो-विहतिः । इति दुर्गादासः ॥

पशव्य, त्रि, (पशोरिदं पशवे हितं वा । पशु+यत् ।) पशुसम्बन्धि । इति संक्षिप्तसारव्याकर-णम् ॥ (पशुहितकरम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३२१ ।
"रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ॥")

पशु पुं, (अविशेषेण सर्व्वं पश्यतीति । दृशिरौ प्रेक्षणे+"अर्ज्जिदृशिकम्यमिपसीति ।" उणां । १ । २८ । इति कुः पश्यादेशश्च ।) अस्या व्युत्पत्तिर्यथा, "पशयन्ति प्रशयन्ति पाश्व-हस्ताभ्यां हिताहितम् ।" इति भरतः ॥ जन्तु-विशेषः । तस्य लक्षणम् । लोमवल्लाङ्गूल-वत्त्वम् । इति भाषारत्ने कणादः ॥ तद्भेदा यथा । सिंहः १ व्याघ्रः २ तरक्षुः ३ वराहः ४ कपिः ५ भल्लूकः ६ खड्गी ७ महिषः ८ शृगालः ९ विडालः १० गोधा ११ श्वावित् १२ हरिणः १३ कृष्णसारः १४ रुरुः १५ न्यङ्कुः १६ रङ्कुः १७ शम्बरः १८ रौहिषः १९ गोकर्णः २० पृषतः २१ एणः २२ ऋष्यः २३ रोहितः २४ चमरः २५ गन्धर्व्वः २६ शरभः २७ रामः २८ सृमरः २९ गवयः ३० शशः ३१ खट्टाशः ३२ गौः ३३ उष्ट्रः ३४ छागः ३५ मेषः ३६ खरः ३७ हस्ती ३८ अश्वः ३९ । इत्यमरः ॥ * ॥ (यथा,
("पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिन्मध्ये वृकायते ।
स मत्त वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥
तद्वदज्ञो ज्ञमध्यस्थः कश्चिन्मौखर्य्यसाधनः ।
स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्तन्त्वासाद्य भिद्यते ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥)

तत्र ग्राम्यारण्यभेदेन चतुर्दशविधाः पशवो यथा

"गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्द्दभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः । महिषवानरऋक्षसरीसृपरुरुपृषतमृगाश्चेति सप्तारण्याः पशवः ॥"
इति दुर्गोत्सवतत्त्वे पैठीनसि ॥ * ॥ वैद्यके भूशयजाङ्गलभेदेन स द्विविधः । तत्र विलशायित्वात् भूशयाः नकुलगोधादयः । तेषां मांसगुणाः ।
"प्रहसा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
गुरूष्णमधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्द्धनाः ॥
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जङ्गलचारिणः ।
जाङ्गला हरिणच्छागादयः । तेषां मांसगुणाः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम् ॥
तेषामवयवादीनां गुणाः ।
गुरुभक्ष्या बहुभुजो ये चोपचितमेदसः ।
एकदेहेऽपि पूर्व्वाङ्गं मृगाणां पक्षिणां परम् ॥
सर्व्वेषाञ्च शिरःस्कन्धक्रोडचर्म्मयकृद्गुदम् ।
पादपुच्छान्त्रमस्तिष्कमुष्कक्रोडा समेहनाः ।
धातवः शोणिताद्याश्च गुरवः स्युः परस्परम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
("तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतयः कूलचराः पशवः ।" एषां गुणा यथा,—
"वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः ।
शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्धनाः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
"उष्ट्रा गजा वाजिनश्च महिषाः सौरभाजकाः ।
खरसूकरमेषाश्च श्वा च मार्ज्जारमूषकाः ।
इत्येते पशवो ज्ञेया ग्रामवासनिवासिनः ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥)
छागादौ पशुपदप्रयोगमाह यज्ञपार्श्वः ।
"उष्ट्रो वा यदि वा मेषश्छागो वा यदि वा हयः ।
पशुस्थाने नियुक्तानां पशुशब्दोऽभिधीयते ॥"
इति बलिदानप्रकरणे तिथितत्त्वम् ॥ * ॥
अवैधपशुहनने दोषो यथा,—
"वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।
सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥"
इति गारुडे ९५ अध्यायः ॥ * ॥
पश्वधिष्ठात्री देवता यथा,—
"सिंहे वसति दुर्गा च शरभे च प्रजापतिः ।
एणे च वसते वायुर्महिषे चैव चन्द्रमाः ॥
गजचागि च शशके कृष्णसारे हरिः स्वयम् ।
शनकृतुर्गवां पृष्ठे गवये भुवनानि च ॥
शम्बके मङ्गलाम्बष्टौ गजे त्रिपुरशेश्वरः ।
अश्वे तु दान्त्यादित्या ब्राह्मणी सर्व्वदेवता ॥
ब्रह्मा तु चामरे चन्द्रः छागले तु तथानलः ।
एतस्मात् कारणादेते पूज्या वन्द्याः प्रयत्नतः ॥"
इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे ३९ पटलः ॥ * ॥
प्रमथः । देवः । प्राणिमात्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ छागः । यज्ञः । ससारिणामात्मा । इति धरणिः ॥ यज्ञोडुम्बरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥ * ॥ साधकानां भावत्रयाणां प्रथमो भावः । तस्य निर्णयो यथा, सप्तपटले ।
"पशुभावस्थितो नाथ । देवतां शृणु विस्तरात् ।
दुर्गापूजा विष्णुपूजा शिवपूजाश्च नित्यशः ॥
अवश्यं हि यः करोति स पशुरुत्तमः स्मृतः ।
केवलं शिवपूजाञ्च यः करोति च साधकः ॥
पशूनां मध्यतः श्रीमान् शिवया सह चोत्तमः ।
केवलं वैष्णवो धीरः पशूनां मध्यमः स्मृतः ॥
भूतानां देवतानाञ्च सेवां कुर्व्वन्ति सर्व्वदा ।
पशूनामधमाः प्रोक्ता नरकस्था न संशयः ॥
त्वत्सेवा मम सेवाञ्च ब्रह्मविद्यादिसेवनम् ।
त्यक्त्वान्यसर्व्वभूतानां नायिकानां महाप्रभो । ॥
यक्षिणीनां भूतिनीनां ततः सेवां शुभप्रदाम् ।
यः पशुर्ब्रह्मण्यादिसेवाञ्च कुरुते सदा ॥
तथा श्रीतारकब्रह्मसेवां ये वा नरोत्तमाः ।
तेषामसाध्या भूतादिदेवता सर्व्वकामदा ॥
वर्ज्जयेत् पशुमार्गेण विष्णुसेवापरो जनः ॥"
द्वितीयपटले ।
"नित्यश्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दनं पितृतर्पणम् ।
देवतादर्शनं पीठदर्शनं तीर्थदर्शनम् ॥
गुरोराज्ञापालनञ्च देवतानित्यपूजनम् ।
पशुभावस्थितो मर्त्त्यो महासिद्धिं लभेद्ध्रुवम् ॥"
षष्ठपटले ।
"पुनर्भावं पशोरेव श्रृणुष्वादरपूर्व्वकम् ।
अकस्मात् सिद्धिमाप्नोति पशुर्नारायणोपमः ॥
वैकुण्ठनगरे याति चतुर्भुजकलेवरः ।
शङ्खचक्रगदापद्महस्तो गरुडवाहनः ॥
महाधर्म्मस्वरूपोऽसौ महाविद्याप्रसादतः ।
पशुभावं महाभावं भावानां सिद्धिदं परम् ॥
आदौ भावं पशोः कृत्वा पश्चात् कुर्य्यादवश्यकम् ।
वीरभावं महाभावं सर्व्वभावोत्तमोत्तमम् ।
तत्पश्चादतिसौन्दर्य्यं दिव्यभावं महाफलम् ॥"
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डम् ॥ * ॥
तस्य कालो यथा,—
"आदौ दशमदण्डेन पशुभावस्तथापि वा ॥"
इति तत्रैव ।
"जन्ममात्रं पशुभावं वर्षषोडशकावधि ॥"
इति वामकेश्वरे ५१ पटलः ॥ * ॥
पशुभावकर्त्तव्याकर्त्तव्यगर्भतद्भावनिन्दामाह ।
"पशुभावरता ये च केवलं पशुरूपिणः ।
रात्रौ यन्त्रञ्च मन्त्रञ्च न स्पृशेत् न जपेत् क्वचित् ॥
संशयो बलिदाने च तन्त्रे च संशयः सदा ।
मन्त्रे चाक्षरबुद्धिश्च अविश्वासो गुरौ सदा ॥
प्रतिमासु शिलाबुद्धिर्भेदको देवते पुनः ।
निरामिषेण देवेशि । देवतायाः प्रपूजनम् ॥
अज्ञानेन सदा स्नानं प्रत्यहं देहताडनम् ।
सर्व्वेषाञ्चैव निन्दान्तु यः कुर्य्याच्च महेश्वरि । ।
स एव पशुभावेन अधमः परिकीर्त्तितः ॥"
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे ६ पटलः ॥ * ॥
"रात्रौ नैव यजेद्देवीं सन्ध्यायां वा पराह्णके ।
ऋतुकालं विना देवि । रमणं परिवर्जयेत् ॥
मांसादिकं महेशानि । त्यजेत् पक्षहु पर्व्वसु ।
यदन्यद्वेदविहितं कुर्य्यान्नियमतत्परः ॥"
इति नित्यानन्दे १ पटलः ॥ * ॥
पशूनां व्रतभङ्गप्रायश्चित्तं यथा —
"पशूनां व्रतभङ्गादौ विधिं प्रथमतः शृणु ।
व्रतभङ्गे नित्यभङ्गे नित्यपूजादिकर्म्मणि ।
सहस्रं प्रजपेन्मन्त्री व्रतदोषोपशान्तये ॥"
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे २ पटलः ॥
पशु अ, (दृश्यते इति । दृश + "अर्जिदृशीति ।" उणां ।१।२८। इति भावे कु पशि-आदेशश्च ।) दर्शनम् । इति मेदिनी । शे, १ ॥
पशुक्रिया, स्त्री, (पशोरिव क्रिया कार्य्यम् ।) मैथुनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २ १ ॥ (पशुना छागादिजन्तुना क्रिया इति विग्रहे छागादिपशुबलिदानकार्य्यम् । यथा, हरिवंशे ।५७।५२।
"कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं नित्यं मांसबलिप्रिया ।
तिथौ नवम्यां पूजाञ्च प्राप्स्यसे सपशुक्रियाम् ॥")
पशुगायत्री स्त्री, (पशुकर्णजप्या गायत्री ।) बलिदानीयपशुकर्णजप्यमन्त्रविशेषः । यथा — पशुकर्णे पशुगायत्रीं जपेत् । सा यथा । "पशुपाशाय विद्महे शिरश्छेदाय धीमहि तन्नः पशुः प्रचोदयात् ।" इति दुर्गोत्सवप्रयोगः ॥
पशुपति पु, (पशूनां स्थावरजङ्गमानां पतिः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३२ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३४ ।
"ऊर्द्ध्वगात्मा पशुपतिर्व्वातरंहा मनोजवः ॥"
तस्य निरुक्तिर्यथा चिन्तामणिधृतवचने —
"ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च पशवः परिकीर्त्तिताः ।
तेषां पतिर्महादेवः स्मृतः पशुपतिः श्रुतौ ॥")
अपरा निरुक्तिर्यथा, वराहपुराणे ।
"अहञ्च सर्व्वविद्यानां पतिराद्यः सनातनः ।
अहं वै पतिभावेन पशुमध्ये व्यवस्थितः ।
अतः पशुपतिर्नाम त्वं लोके ख्यातिमेष्यसि ॥"
अथ यजमानमूर्त्तिः । यथा । पशुपतये यजमानमूर्त्तये नमः । इत्यष्टमूर्त्तिपूजायां भविष्यपुराणम् ॥ (महादेवो हि नेपाले पीठस्थाने पशुपतिरित्याख्यया विराजते । यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवस्य शतनामस्तोत्रे,—
"नेपाले च पशुपतिः केदारे परमेश्वरः ॥")
पशुपल्वल, क्ली, (पशुप्रियं पल्वलं क्षुद्रजलाशयः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य । अच् । पशुप्रियपल्वलमिवेति केचित् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पशुपाशक , पु, (पशूनामिव पाशो बन्धनं यत्र । ततः कप् ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"स्त्रियमानतपूर्व्वाङ्गीं खपादान्तः पदद्वयम् ।
ऊर्द्ध्वांशेन रमेत् कामी बन्धोऽयं पशुपाशकः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥
पशुप्रेरण क्ली, (पशूनां प्रेरणम् ।) गवादीनां चालनम् । तत्पर्य्यायः । उदजः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ३९ ॥
पशुमोहनिका, स्त्री, (मुह्यतेऽनया । मुह + ल्युट् । स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम् । ततः पशूनां मोहनिका ।) कटुरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कटुशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

पशुरज्जुः, स्त्री, पशूनामश्वादीनां बन्धनाय रज्जुः। तत्पर्य्यायः। दामनी २। इत्यमरः। २।९।७३॥ बन्धनी ३। इति शब्दरत्नावली॥

पशुराजः, पुं, (पशूनां राजा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५।४।९१। इति समासान्तटच्।) सिंहः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पशुहरीतकी, स्त्री, (पशूनां हरीतकीव हितकारित्वात्।) आम्रातकफलम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पश्चात्, व्य, (अपरस्मिन् अपरस्मात् अपरो वा वसति आगतो रमणीयं वा। "पश्चात्।" ५।३।३२। इति अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये।) प्रतीची। चरमम्। इत्यमरः।३।३।२४२॥ (यथा रघुः।४।३।
"प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम्।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः॥")
अधिकारः। इति मेदिनी। ते, ३१॥

पश्चात्तापः, पुं, (पश्चात् अयतोऽकार्य्ये कृते चरमे तापः।) अनुशोचनम्। चरमे शोकः। पस्तान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अनुतापः २ विप्रतीसारः ३। इत्यमरः।१।७।२५॥ (यथा, रामायणे।३।५१।३६।
"उक्त्वेति परुषं वाक्यं पश्चात्तापसमन्वितः॥"
केचित्तु पश्चात् तापः इति पदद्वयमिच्छन्ति॥)

पश्चार्द्धं, त्रि, (अपरश्चासावर्द्धश्च इति। "अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्यः।" २।१।५८। इत्यस्य वार्त्तिं इति पश्चभावः।) शेषार्द्धः। अपरार्द्धः। यथा, शकुन्तलायाम्। १ अङ्के।
"ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्व्वकायम्॥"

पश्चिमः, त्रि, (पश्चाद्भवम्। "अग्रादिपश्चात् डिमच्।" ४।३।२३। इत्यस्य वार्त्तिं इति डिमच्।) पश्चाद्भवम्। इत्यमरः।३।१।८१॥ (यथा, रघुः।१७।८।
"तदात्मसम्भवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः।
स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्त्तुः संग्रामयायिनः॥")

पश्चिमा, स्त्री, (पश्चिम+टाप्।) अस्ताचलावच्छिन्नदिक्। तत्पर्य्यायः। प्रतीची २ वारुणी ३ प्रत्यक् ४। तद्दिग्भववायुगुणाः।
"पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः।
सद्यः प्राणहरो दुष्टः शोषकारी शरीरिणाम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
अपिच। राजवल्लभः।
"पश्चिमोऽनिलपुर्व्वोऽम्बलारोग्यविवर्द्धनः।
कषायः शोषणः स्वर्य्यो रोचनो विशदो लघुः॥
अपां लघुत्ववैशद्यशैत्यवैमल्यकारकः।
सर्व्वद्रव्याभिव्यक्तप्रभावरसवीर्य्यकृत्॥
प्रवासरोपणश्वासी दाहशोथत्वचापहः॥"
तद्दिगधिपतिर्वरुणः। यथा, अमरे।१।३।१।
"इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैरृतो वरुणो मरुत्।
कुवेर ईशः पतयः पूर्व्वादीनां दिशां क्रमात्॥"
तद्दिकपतयो मिथुनतुलाकुम्भराशयश्च। यथा,
"प्रागादिककुभां नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम्।
मेषाद्या राशयो ज्ञेयास्त्रिरावृत्तिपरिभ्रमात्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

पश्य, व्य, प्रशंसा। विस्मयः। इति शब्दरत्नावली॥ (पश्यतीति व्युत्पत्त्या "पाघ्राध्माधेट्दृशः शः।" ३।१।१३७। इति शप्रत्ययेन पश्यो वाच्यलिङ्गः। दर्शकः। यथा, मुण्डकोपनिषदि।३।१।३।
"यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति॥")

पश्यतिकर्म्मा, [न्] पुं, (पश्यतिर्दर्शनमेव कर्म्म यस्य।) दर्शनकर्म्मा। तद्वैदिकपर्य्यायाः। चिक्यत् १ चाकनत् २ आचष्टे ३ चष्टे ४ विचष्टे ५ विचर्षणिः ६ विश्वचर्षणिः ७ अवचाकशत् ८। इत्यष्टौ पश्यतिकर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः॥

पश्यतोहरः, त्रि, (पश्यन्तं जनमनादृत्य हरतीति। हृञ् हरणे+अच्। "षष्ठी चानादरे।" २।३।३८। इति अनादरे षष्ठी। "वागदिकपश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु।" ६।३।२१। इत्यस्य वार्त्तिं इति षष्ठ्या अलुक्।) चौरः। यथा, हेमचन्द्रे।३।४६।
"यः पश्यतो हरेदर्थं स चौरः पश्यतोहरः॥"

पश्यन् [त्], त्रि, (पश्यतीति। दृशिर् प्रेक्षणे+"लटः शतृशानचाविति।" २।२।१२४। इति शतृ।) ईक्षणकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥ (यथा, मार्कण्डेये।९२।२९।
"इत्युक्त्वा सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा।
पश्यतामेव देवानां तत्रैवान्तरधीयत॥")

पश्यन्ती स्त्री (पश्यति या दृश+शतृ+ङीप्। ततः "शपश्यनोर्नित्यम्।" ७।१।८१। इति नुम्।) मूलाधारोत्थितहृदयगतनादरूपवर्णः। यथा —
"मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु तारः पराख्यः
पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः॥"
इत्यलङ्कारकौस्तुभः॥
(यथाच —
"वैखरी शक्तिनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा।
द्योतितार्था तु पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी॥"
इति मल्लिनाथधृतवाक्यम्॥
ईक्षणकर्त्री। इति व्याकरणम्॥)

पश्वाचारः, पुं (पशूनां तन्त्रोक्ताधिकारिविशेषाणामाचारः।) आचारविशेषः। यथा,—
"वेदोक्तेन यजेद्देवीं कामसङ्कल्पपूर्व्वकम्।
स एव वैदिकाचारः पश्वाचारः स उच्यते॥"
इत्याचारभेदतन्त्रम्॥

पष, क बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं सेट्।) क, पाषयति। तालव्यान्त एवायमिति बहवः। दन्त्यान्त इति केचित्। मूर्द्धन्यान्तपाठस्तु कस्यचिदनुरोधात्। इति दुर्गादासः॥

पष ञ बाधे। ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं सकं सेट्।) ञ, पषति पषते। बाधो विहतिः। ग्रन्थो ग्रन्थनम्। ग्रन्थनस्थाने स्पर्शनं केचित् पठन्ति। इति दुर्गादासः॥

पष, त क अनुपसर्गाद्बन्धबाधयोः। स्पर्शगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) ऋद्धन्त्योपधः। क, पषयति। अनुपसर्गादिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निषिध्यते। बाधो विहतिः। इति दुर्गादासः॥

पस, इ क नाशे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं-सकं-सेट्।) नाश इह नष्टीकरणम्। इ क, पंसयति पापं गङ्गा। इति दुर्गादासः॥

पस क बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, पासयति। पृथक्पाठादस्य न मित्। अन्यथा पस कि ञ इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः पृथक्पाठोऽनर्थकः स्यात्। इति दुर्गादासः॥

पस ञ बाधे। ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) ञ, पसति पसते। इति दुर्गादासः॥

पस्त्यं क्ली (अपस्त्यायन्ति सङ्घीभूय तिष्ठन्ति जीवा यत्र। अप+स्त्यै सङ्घातशब्दयोः+"आतश्चोपसर्गे।" ३।१।१३६। इति कः। उपसर्गस्याकारलोपो निपातनात्।) गृहम्। इति हेमचन्द्रः।४।५६॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०।९६।११।
"प्र पस्त्यमसुर हर्य्यतं गोराविष्कृधि हरये [सूर्य्याय॥")

पह्लवः, पुं, श्मश्रुधारिम्लेच्छजातिविशेषः। तस्य विवरणं यथा हरिवंशे।१४।१५—१९।
"सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च।
धर्म्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह॥
अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत्।
यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानां तथैव च॥
पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः।
निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना॥
शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा।
कोला सर्पाः समहिषा दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः॥
सर्व्वे ते क्षत्त्रियास्तात। धर्म्मस्तेषां निराकृतः।
वशिष्ठवचनाद्राजन्। सगरेण महात्मना॥"
(क्वचित् पह्नवः पाठोऽपि दृश्यते। यथा, गो रामायणे।१।५५।१८।
"तस्या हुम्भारवोत्सृष्टाः पह्नवाः शतशो नृप॥
अनाशयन् बलं सर्व्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः॥")

पह्निका स्त्री वारिपर्णी। इति शब्दमाला॥

पा, पाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) अस्यैव पिबादेशः। पिबति पयः पान्थः। इति दुर्गादासः॥

पा, ल रक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-सकं-अनिट्।) ल, पाति। इति दुर्गादासः॥

पा, त्रि (पिबतीति। पा पाने+क्विप।) पानकर्त्ता॥ (पाति रक्षतीति। पा रक्षणे+क्विप।) रक्षणकर्त्ता। ("विश्वं पातीति विश्वपा।" इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥)

पांशव पुं, (पांशोर्लवणविशेषस्य विकारः। पांशु + अण्।) लवणविशेषः। पांशु लोन इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। रोमकम् २ औद्भिज्जम् ३ वसुकम् ४ वसुपांशु ५ ऊषरजम् ६ औषरम् ७ ऐरिणम् ८ और्व्वम् ९ सहम् १०। अस्य गुणाः। तीक्ष्णत्वम्। अत्युष्णत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। दीपनत्वम्। नाड्शोषकरत्वम्। ग्राहित्वम्। पित्तकोपकरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
"औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम्।
क्षारं गुरु कटु स्निग्धं श्लेष्मलं वातनाशनम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

पांशु पुं (पंशयति नाशयति आत्मानमिति। पशि नाशने+"अर्ज्जिदृशिकमीति।" उणा। १।२८। इति कु दीर्घश्च।) धूलिः। इत्यमरः। २।८।९८॥ (यथा, मनुः। ४। १२२।
"कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने।
एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते॥")
शस्यार्थचिरसञ्चितगोमयः। सार इति भाषा॥ इति मेदिनी। शे, ११॥ पर्पटः। कर्पूरविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥ (दन्त्यसकारान्तोऽपि दृश्यते॥)

पांशुकासीस, क्ली, (पांशुरिव कासीसम्।) कासीसम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पांशुकुली स्त्री, (पांशुना कोलति आकुलीभवतीति। कुल+क। तत स्त्रियां ङीष।) राजमार्गः। यथा। "रथ्या पांशुकुली भवेत्।" इति हारावली। ११२॥

पांशुकूल क्ली (पांशोः कूलमिव।) अनामपत्त्रोल्लिका। यथा, त्रिकाण्डशेषे।
"शासनं धर्म्मकीलं स्यान्मुद्रितं शूद्रशासनम्।
पत्त्रोल्लिका कल्पकीला पांशुकूलं न कस्यचित्॥"

पांशुचत्वर, पुं, (पांशुभिश्चत्वर इव।) घनोपलः। इति शब्दमाला॥

पांशुचन्दन, पुं, (पांशुश्चिताभस्मरजश्चन्दनमिव यस्य।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पांशुचामर पुं, (पांशुर्धूलिश्चामर इव यस्य।) पटवासः। इति जटाधरः॥ लॉवु इति भाषा॥ (पांशौ दूर्व्वा चामर इव यस्य।) दूर्व्वाञ्चिततटीभूमिः। वह्वापकः। प्रशंसा। पुरोटिः। धूलिगुच्छकः। इति मेदिनी। रे, ३५॥

पांशुज क्ली (पांशोर्जायते इति। पांशु+जन्+ड।) पांशुलवणम्। पाङ्गा लोन इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। ऊषम् २ औद्भिदम् ३। पाक्यम् ४ नवणम् ५ पटु ६। इति रत्नमाला॥ अस्य गुणाः। भेदकत्वम्। पाचनत्वम्। पित्तकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥

पांशुपत्त्र क्ली, (पांशुः कर्पूर इव सुगन्धि पत्त्रमस्य।) वास्तूकम्। इति शब्दमाला॥

पांशुमर्द्दन पुं, (मृद्यतेऽसाविति। मृद्+ल्युट्। मर्द्दनः। ततः पांशु मर्द्दनो यत्र। यद्वा पांशोर्मर्द्दनं यत्र।) केदारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पांशुर, पुं, (पांशुं चिरसञ्चितगोमयादिकमुत्पत्तित्वेन रातीति। पांशु+रा+क।) दंशकः। डाँश इति भाषा॥ पीठसर्पी। खञ्जः। इति हारावली। १२३॥ (पांशुरस्यास्तीति। "नगपांशुपाण्डुभ्यश्च।" ५। २। १०७। इत्यस्य वार्त्तिं इति रः। पांशुविशिष्टे त्रि॥ यथा ऋग्वेदे। १।२२।१७।
"इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्।
समूढमस्य पांशु(सु)रे॥")

पांशुरागिणी, स्त्री, (पांशुरागो विद्यतेऽस्याः। इनि स्त्रियां ङीप् च।) महामेदा। इति राजनिर्घण्टः॥

पांशुल, पुं, (पांशुर्विद्यतेऽस्य। पांशु+"सिध्मादिभ्यश्च।" ५।२।९७। इति लच्।) हरः। पापी। इति शब्दरत्नावली॥ पुंश्चलः। शम्भोः खट्वाङ्गम्। इति मेदिनी। ले, १८॥ पूतिकः। काँटाकरञ्ज इति भाषा॥ इति शब्दचन्द्रिका॥ पांशुयुक्ते त्रि। इति धरणिः॥ (पांशुर्दोषः पापञ्च तद्युक्ते च त्रि। यथा रघुः। २२।
"तस्याः खुरन्यासपवित्रपांशु-
मपांशुलानां धुरि कीर्त्तनीया।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्म्मपत्नी
श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्॥")

पांशुला, स्त्री (पांशुल+टाप्।) कुलटा। भूमिः। इति शब्दरत्नावली॥ केतकी। रजस्वला। इति राजनिर्घण्टः॥

पांसन त्रि, (पंसयति गुणादिकं नाशयतीति। पंसि+ल्यु। बाहुलकात् दीर्घः।) दूषकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। १। १५४। ३३॥
"निराबाधास्त्वयि हते मया राक्षसपांसन।।
वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः॥")

पांसु, पुं, (पंसयतीति। पंसि नाशने+"अर्ज्जिदृशिकमीति।" उणां। १। २८। इति कुर्दीर्घश्च।) धूलिः। (यथा, रामायणे। २।८०।९।
"अपरे पूरयन् कूपान् पांसुभिः श्वभ्रमायतम्।
निम्नभागांस्तथैवाशु समांश्चक्रुः समन्ततः॥")
चिरसञ्चितगोमयम्। इत्युणादिकोषे भरतश्च॥ सार इति भाषा॥

पाक, पुं, (पच+भावे घञ्।) पचनम्। क्लेदनम्। तत्पर्य्यायः। पचा २। इत्यमरः। ३।२।८॥ रन्धनम्। स तु सप्तप्रकारो यथा,—
"भर्ज्जनं तलनं स्वेदः पचनं क्वथनं तथा।
तान्दूरः पुटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः॥"
भर्ज्जनं केवलपात्रे। तलनं स्नेहद्रव्ये। स्वेदनं वाष्पसन्तापे। पचनं जले। क्वथनं सिद्धद्रव्यरसग्रहणे। तान्दूरं द्वारवह्नितप्तयन्त्रे। पुटपाकः अधोर्द्धाग्नितापः ज्ञेयः। इति पाकराजेश्वरः॥ स्थालीमार्ज्जनाद्योदनपरीक्षान्तो व्यापारनिचयः पाकः। इति स्मृतिः॥ * ॥ पाकभाण्डस्य त्याज्यत्वं यथा,—
"नित्यं नूतनभाण्डेन कर्त्तव्यः पाक एव च।
अथवा पञ्चपर्य्यन्तं ततस्त्याज्यं मनीषिभिः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ * ॥
पाककाले शूद्रायान्नदाननिषेधो यथा,—
"शूद्रायान्नञ्च यो दद्यात् पाककाले विशेषतः।
शूद्रापक्वं भवेदन्नं ब्राह्मणः शूद्रतामियात्॥"
इति कर्म्मलोचनम्॥ * ॥
एकोद्दिष्टश्राद्धे तस्य नित्यत्वं यथा,—
"एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम्।
अभावे पाकपात्राणां तदह्नः समुपोषणम्॥"
इति श्राद्धतत्त्वम्॥ * ॥
तस्य विधिर्यथा,—
"पूर्व्वाशाभिमुखो भूत्वा उत्तराशामुखेन वा।
पचेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्ज्जयेत्॥
अन्याशाभिमुखे पक्वमन्नं ज्ञात्वा विजानता।
पूर्व्वामुखो धर्म्मकामः शोकहानिश्च दक्षिणे॥
श्रीकामश्चोत्तरमुखे पतिकामश्च पश्चिमे।
ऐशान्याभिमुखे पक्त्वा दरिद्रो जायते नरः॥
यदा तु आयसे पात्रे पक्वमश्नाति वै द्विजः।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते॥
ताम्रे पक्त्वा चक्षुहानिर्मणौ भवति वै क्षयः॥
पित्रर्थं पक्वमन्नञ्च पित्रर्थेण यशस्विनि।।
पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमीप्सितम्॥
मातुलेन तु यत् पक्वं भगिन्या च कनिष्ठया।
असगोत्रेण यत् पक्वं शोणितं तदपि स्मृतम्॥
अभक्तेन च यत् पक्वं स्त्रिया पक्वान्नमेव च।
पक्वपात्रे च यत् पक्वं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत्॥
उडुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च।
शालेन करमर्द्दन उदरावर्त्तकेन च॥
पक्वान्नं नैव भुञ्जीत भुक्त्वा रात्रिमुपावसेत्।
गर्हितान्नमवीरान्नं भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत्।
अप्रजा या तु वनिता नाश्नीयादेव तद्गृहे॥
शालकाष्ठस्य पक्वान्नं शिरीषकस्य चैव हि।
कलिञ्जकातकस्यैव वज्रावारुणकस्य च।
भेरण्डशाल्मलेर्वापि पक्वान्नं गर्हितं स्मृतम्॥
यदा मृण्मयपात्रे तु पक्वं वै सार्व्वकालिकम्।
मासे पञ्चे तथाष्टौ च तत्पाकं विवर्जयेत् गृही॥
धनुः पाके तथा सिंहे मिथुने वा वरानने।।
यः कुर्य्याद्भोजनं देवि! कृच्छ्रेणैव विशुध्यति॥
एकदा तु जलं दद्याद् द्विवारं न प्रदापयेत्।
त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत्॥"
इति मत्स्यसूक्ते ४२ पटलः॥ * ॥
परिणतिः। (यथा, मार्कण्डेये। ७। ३४।
"स्वकर्म्मफलपाकेन भर्त्तुस्तस्य महात्मनः।
वियोजिताहं तद्धेतुरयमासीत् निशाचरः॥"
पिबति स्तन्यादिकं इति। पा पाने+"इण्भीकापाशल्यतिमर्च्चिभ्यः कन्।" उणां। ३। ४३। इति कन्।) शिशुः। जरसा केशस्य शौक्ल्यम्। स्थाल्यादि। इति मेदिनी। के, २९॥

पेचकः । राक्षसादिः । भङ्गः । भीतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ दैत्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८८ ॥ (यथा, भागवते । ७ । २ । ४ ।
"भो भो दानवदैतेयाः ! द्विमूर्द्धन् ! त्र्यक्ष ! शम्बर ! ।
शतबाहो ! हयग्रीव ! नमुचे ! पाक ! इल्वल ! ॥"
पिबतीति । पा + "इणभीकापेति ।" उणां ३ । ४३ । इति कन् ।) पानकर्त्तरि त्रि ॥

पाकक्षमा पुं (पाके क्षमा फले यस्य ।) क्षमा फलपाकः । पानी आमला । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाकक्षमाफलः, पुं (पाके क्षमा फलं यस्य ।) पाकक्षमा । इति शब्दमाला ॥

पाकजं क्ली (पाकात् जायते इति । पाक + जन् + ड ।) काचलवणम् । परिणामशूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पाकजाते त्रि । यथा, भाषापरिच्छेदे । ३६ ।
"सर्व्वत्रास्यास्तु विज्ञेयो ह्यणुष्वाशीतपाकजः ॥")

पाकपुटी स्त्री, (पाकाय पुटी ।) कुम्भशाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ९९९ ॥ पोयान् इति भाषा ॥

पाकफलः, पुं, (पाकक्षमा फलमस्य ।) फलपाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानी आमला इति भाषा ॥

पाकभाण्डं, क्ली, (पाकाय पाकस्य वा भाण्डम् ।) पाकपात्रम् । यथा,—
"यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत् स्यात्
पश्चिमं त्वहः ।
स तत्र गृहशुद्धिञ्च वस्त्रशुद्धिं करोत्यपि ॥
पश्चिमं त्वहः अशौचान्तदिनम् । गृहशुद्धिः शान्तनपाकभाण्डत्यागोल्लेपनादिना ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पाकमत्स्यः, पुं (पाकः पाकयुक्तो मत्स्यो यत्र ।) मत्स्यव्यञ्जनम् । तत्पर्य्यायः । मत्स्यसमं २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (समुद्रजातमत्स्यविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये । "तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः ॥" कीटविशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये ।
"पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी ॥")

पाकयज्ञः पुं, (पाकसाध्यो यज्ञः । शाकपार्थिववत् समासः ।) वृषोत्सर्गगृहप्रतिष्ठादीनां होमः । चरुहोमाङ्गककर्म्म । यथा —
"प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे तु साहस ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
(ब्रह्मयज्ञादन्ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेवहोमबलिकर्म्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनात्मकाश्चत्वारः पाकयज्ञाः । यथा, मनुः । २ । ८६ ।
"ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥"
अष्टकादयोऽपि पाकयज्ञाः । यथा, तत्रैव ।
"अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान् ।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥"
"अष्टकादीन् पाकयज्ञान् ।" इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)

पाकयज्ञिकः, पुं, (पाकयज्ञं करोतीति । पाकयज्ञ + ठञ् ।) पाकयज्ञकर्त्ता । (पाकयज्ञस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा । "क्रतुयज्ञेभ्यश्च ।" ४ । ३ । ६८ । इति ठञ् । पाकयज्ञव्याख्यानग्रन्थः । पाकयज्ञभवश्च । इति व्याकरणम् ॥)

पाकरञ्जनं, क्ली, (पाकं पच्यमानं रञ्जयतीति । रञ्ज + णिच् + ल्युः ।) तेजपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाकलं, क्ली, (पाकं लातीति । ला + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) कुष्ठौषधि । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥

पाकलः, पुं, (पाक + ला + कः ।) कुञ्जरज्वरः । इति मेदिनी । ले १८ ॥ बोधनद्रव्यम् । अनिलः । अनलः । इति विश्वः ॥ व्रणादिकारिणि, त्रि ॥

पाकलि स्त्री, (पाक + ला + इन् ।) वृक्षविशेषः । इति रत्नमाला । रोहिणीति केचित् ॥

पाकली, स्त्री, (पाकलि + ङीष् ।) कर्कटी । इति शब्दमाला ॥

पाकशाला, स्त्री, (पाकस्य शाला गृहम् ।) रन्धनगृहम् । तत्पर्य्यायः । रसवती २ । इति जटाधरः ॥ पाकस्थानम् ३ महानसम् ४ । इत्यमरः । २ । ९ । २७ ॥ अग्निकोणे तस्याः कर्त्तव्यता । यथा,—
"प्राच्यां दिशि स्नानगृहमाग्नेय्यां पचनालयम् ।
शयनं याम्यदिग्भागे नैरृत्यां शस्त्रमन्दिरम् ॥
प्रतीच्यां भोजनगृहं वायुभागे सभागृहम् ।
भाण्डारसदनं सौम्ये त्वैशान्यां देवतालयम् ॥"
इति मुहूर्त्तचिन्तामणिटीकायां पीयूषधारायां कश्यपवचनम् ॥

पाकशासनः, पुं, (शास्तीति । शास + ल्युः । ततः पाकस्य तदाख्यया प्रसिद्धस्य असुरस्य शासनः शास्ता ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४४ ॥ तन्नामकारणं यथा, वामनपुराणे ।
"पाकं जघान तीक्ष्णाग्रैर्म्मार्गणैः कङ्कवाससैः ।
तत्र नाम विभुर्लेभे शासनत्वाच्छरैर्दृढैः ।
पाकशासनतां शक्रः सर्व्वामरपतिर्व्विभुः ॥"

पाकशासनिः, पुं, (पाकशासनस्यापत्यम् । "अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।) इन्द्रपुत्रः । जयन्तः । इत्यमरः । १ । १ । ४९ ॥ (अर्ज्जुनः । यथा महाभारते । १ । १३७ । ८ ।
"सोऽब्रवीन्मेघगम्भीरस्वरेण वदताम्वरः ।
भ्राता भ्रातरमज्ञातं सावित्रं पाकशासनिम् ॥")

पाकशुक्ला स्त्री, (पाके परिणामे शुक्ला ।) खडी । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
"पाकशुक्ला शिलाधातुः कठिनी कक्खटी खडी ॥"

पाकस्थानं, क्ली, (पाकस्य स्थानम् ।) महानसम् । इत्यमरः । २ । ९ । २७ ॥

पाका, स्त्री, (पाक + अजादित्वात् टाप् ।) बालिका । इति जटाधरः ॥

पाकारिः, पुं, (पाकं ऋच्छतीति । ऋ गतौ + इन् ।) श्वेतकाञ्चनम् । इति रत्नमाला ॥

पाकिमं त्रि, (पाकेन निर्वृत्तम् । पाक + भावप्रत्ययान्तादिमप् ।) पक्तिमम् । पाकेन निष्पन्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते । सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।
"मेदोघ्नं पाकिमं क्षारी मूत्रवस्तिविशोधनम् ॥")

पाकुकः, पुं, (पचतीति । पच पाके + "पचिनशोर्णुकन्कनुमौ च ।" उणां । २ । ३ । इति णुकन् कादेशश्च ।) सूपकारः । इत्युणादिकोषः ॥

पाक्यं, क्ली, (पच्यतेऽनेन । पच + "ऋहलोर्ण्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् । "चजोः कुघिण्ण्यतोः ।" ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।) विडलवणम् । इत्यमरः । २ । ९ । ४२ ॥ पांशुलवणम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
"सैन्धवसौवर्च्चलविडपाक्यरोमकसामुद्रकपक्तिमयवक्षारोषरप्रसूतसुवर्च्चिकाप्रभृतीनि समासेन लवणो वर्गः ॥" पचनीये, त्रि । यथा, चक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे पित्तज्वरचिकित्सायाम् ।
"अवश्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तज्वरापहम् ॥")

पाक्यः, पुं, (पच + ण्यत् कुत्वञ्च ।) यवक्षारः । इत्यमरः । २ । ९ । १ ९ ॥

पाक्षायणः, त्रि, (पक्षस्यायं पक्षे भवः पक्षेण निर्वृत्त इति वा । पक्ष + "वुञ्छण्कठजिति ।" ४ । २ । ८० । इति फक् ।) पक्षसम्बन्धी । पक्षे भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाक्षिकः, त्रि, (पक्षे तिष्ठतीति । पक्ष + ठक् ।) पक्षपाती । यथा —
"स को राजा न शास्ता यः प्रजावध्यश्च पाक्षिकः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे २४ अध्यायः ॥
(पक्षिणो हन्तीति । "पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।" ४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।) पक्षिघातकः ॥ (पक्षे पक्षान्तरे भवतीति । पक्षकालभवः ॥ पक्षेण निर्वृत्त इति । पक्ष + ठञ् । पक्षसाध्यः । इति श्रुतपत्त्रिकाख्योऽर्थः ॥)

पाखण्डः, पुं, (पातीति । पा + क्विप् । पाः त्रयीधर्म्मस्तं खण्डयतीति । खडि भेदने + पचाद्यच् । यदुक्तम् ।
"पालनाच्च त्रयीधर्म्मः पाशब्देन निगद्यते ।
तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना ।
नानाव्रतधरा नानावेशाः पाखण्डिनो मताः ॥")
पाषण्डः । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥

पागलः, पुं (पाः रक्षणं तस्मात् गलति आत्मरक्षणात् विच्युतो भवतीति । गल + अच् ।) उन्मत्तः । वातुलः । यथा,—
"पागलायाङ्गहीनाय चान्धाय बधिराय च ।
जडाय चैव मूकाय क्लीवतुल्याय पापिने ।
ब्रह्महत्यां लभेत सोऽपि यः स्वकन्यां ददाति च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्यायः ॥

पाचक क्ली, (पचतीति । पच + ण्वुल् । पित्त रसेन भुक्तद्रव्यपचनादस्य तथात्वम् ।) पित्त-विशेष । यथा —
"पाचकं भ्राजकञ्चैव रञ्जकालोचके तथा ।
साधकञ्चेव पञ्चेति पित्तनामान्यनुक्रमात् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
पाचकादीनां स्थानान्याह ।
"अग्न्याशये यकृत्प्लीह्नोर्हृदये लोचनद्वये ।
त्वचि सर्व्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥"
अथ तेषां कर्म्माण्याह ।
"पाचकं पचते भुक्तं शेषाग्निबलवर्द्धनम् ।
रसमूत्रपुरीषाणि विरेचयति नित्यश ॥"
इति भावप्रकाश ॥
("पित्तं पञ्चात्मकं तत्र पक्वामाशयमध्यगम् ।
पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ॥
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्म्मणानलशब्दितम् ।
पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा ॥
तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने द्वादशाध्याये ॥)
पाचकः पु, (पचतीति । पच + ण्वुल् ।) अग्निः । इति हलायुधः ॥ ("तस्माददृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं पचति विरेचयति च रसदोषमूत्रपुरीषाणि तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्निकर्म्मणानुग्रहं करोति तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने एकविंशेऽध्याये ॥) त्रि, सूपकार । पाककर्त्ता । यथा,—
"गुणपौरुषयुक्तो यः शास्त्रज्ञो मिष्टपाचकः ।
शूरश्च कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते ॥"
इति पाकराजेश्वरम् ॥
अन्नादिपाककारकौषधादिश्च ॥
पाचनं, क्ली, (पाच्यतेऽनेनेति । पच + णिच + करणे ल्युट् ।) प्रायश्चित्तम् । इति मेदिनी । ने, ८ ॥ दोषपाचककाथौषधम् । तस्य दान-कालः । यथा, सारकौमुद्याम् ।
"ज्वरितं षड़हेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम् ।
सप्ताहात् परतोऽस्तब्धे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे ॥"
सर्व्वेषां पाचनद्रव्याणां परिमाणं यथा —
"द्रव्यस्तिकमायेन गृहीत्वा तोलकद्वयम् ।
दत्त्वा षोडशगुणं चाम्भः पादावशेषितम् ॥"
इति परिभाषा ॥
अथ सर्व्वज्वरे पाचनम् ।
"नागरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं बृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्व्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥"
इति नागरादि ॥ १ ॥
अथ वातिकज्वरे ।
"बिल्वादिपञ्चमूलस्य क्काथः, स्याद्वातिकज्वरे ॥"
इति बिल्वादिपञ्चमूली ॥ २ ॥
"पाचनं पिप्पलीमूलगुडूची विश्वजोऽथवा ॥"
इति पिप्पलीमूलादि ॥ ३ ॥
"किरातान्दाम्लतोदीच्यवृहतीद्वयगोक्षुरै ।
सस्थिराकलसीबिल्वै क्वाथो वातज्वरापहः ॥"
इति किरातादि ॥ ४ ॥
"रास्ना वृषादनी दारु सरलं सैलवालुकम् ।
कषायं शर्कराक्षौद्रयुक्तो वातज्वरापहः ॥"
इति रास्नादि ॥ ५ ॥
"बिल्वादिपञ्चमूली च गुडूच्यामलके तथा ।
कुस्तुम्बुरुसमो ह्येष कषायो वातिके ज्वरे ॥"
इति बिल्वादिपञ्चमूल्यादि ॥ ६ ॥
"पिप्पलीशारिवाद्राक्षाशतपुष्पाहरेणुभिः ।
कृतः कषायः सगुडो हन्याच्छ्वसनजं ज्वरम् ॥"
इति पिप्पल्यादि ॥ ७ ॥
"गुडूची शारिवा द्राक्षा शतपुष्पा पुनर्नवा ।
सगुडोऽयं कषायः स्याद्वातज्वरविनाशनः ॥"
इति गुडूच्यादि ॥ ८ ॥
"द्राक्षागुडूचीकाश्मर्य्यत्रायमाणाः सशारिवाः ।
नि क्वाथ्य सगुडं क्वाथं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥"
इति द्राक्षादि ॥ ९ ॥ * ॥
अथ पैत्तिकज्वरे ।
"कलिङ्गं कटफलं मुस्तं पाठातिक्तकरोहिणी ।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥"
इति कलिङ्गादि ॥ १० ॥
"सक्षौद्रं पाचनं पैत्ते तिक्ताब्देन्द्रयवैः कृतम् ॥"
इति तिक्तादि ॥ ११ ॥
"लोध्रोत्पलाब्दतापघ्नशारिवाभिः सशर्करं ।
क्वाथं पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्भवं ॥"
इति लोध्रादि ॥ १२ ॥ १३ ॥
"पटोलयवधान्याकाथो मधुना मधुरीकृतः ।
तीव्रपित्तज्वरामर्दौ माषातृड्दाहनाशनः ॥"
इति यवपटोलम् ॥ १४ ॥
"दुरालभापर्पटकप्रियङ्गु-
भूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम् ।
जलं पिबेच्छर्करयावगाढं
तृष्णास्रपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥"
इति दुरालभादि ॥ १५ ॥
"त्रायमाणा च मधुकं पिप्पलीमूलमेव च ।
किराततिक्तकं मुस्तं मधुकं सविभीतकम् ॥
सशर्करं पीतमेतत् पित्तज्वरनिबर्हणम् ॥"
इति त्रायमाणादि ॥ १६ ॥
"द्राक्षा मधूकं निम्बं कटुकारोहिणीसमा ।
अवश्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तज्वरापहम् ॥"
इति द्राक्षादि ॥ १७ ॥
"एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरैः ॥"
इति पर्पटकादि ॥ १८ ॥
"विश्वाम्बुपर्पटोशीरघनचन्दनसाधितम् ।
दद्यात् सुशीतलं वारि तृट्छर्द्दिज्वरदाहयुत ॥"
इति विश्वादि ॥ १९ ॥
"पर्पटाम्बुदधात्रीणां क्वाथः पित्तज्वरं जयेत् ॥"
इति पर्पटादि ॥ २० ॥
"द्राक्षारग्वधयोश्चापि ॥ २१ ॥ काश्मर्य्यस्याथवा पुनः ॥ २२ ॥
द्राक्षाभयापर्पटकाब्दतिक्ता-
क्वाथं सशम्याकफलं विदध्यात् ।
प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहशोष-
तृष्णान्विते पित्तभवे ज्वरे तु ॥"
इति द्राक्षादि ॥ २३ ॥
"युषितं धन्याकजलं प्रातः पीतं सशर्करं पुंसाम् ।
अन्तर्दाहं शमयत्यचिरादूर्द्ध्वप्ररूढमपि ॥" २४ ॥
अथ कफज्वरे ।
"मातुलुङ्गशिफाविश्वब्राह्मीग्रन्थिकसंयुतम् ।
कफज्वरेऽम्बु सक्षारं पाचनं वा कणादिकम् ॥"
इति मातुलुङ्गादि ॥ २५ ॥
"कटुकं चित्रकं निम्बं हरिद्रेऽतिविषे वचाम् ।
कुष्ठमिन्द्रयवं मुर्व्वां पटोलञ्चापि साधितम् ॥
पिबेन्मरिचसंयुक्तं सक्षौद्रं श्लैष्मिके ज्वरे ॥"
इति कटुकादि ॥ २६ ॥
"निम्बविश्वाब्दताद्रारुशटीभूनिम्बपौष्करम् ।
पिप्पल्यौ बृहती चेति क्वाथो हन्ति कफज्वरम् ॥"
इति निम्बादि ॥ २७ ॥
"सिन्धुवारदलक्वाथः शोषणः कफजे ज्वरे ।
जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णे वा पिहिते पिबेत् ॥"
इति सिन्धुवारादि ॥ २८ ॥
"आमलक्यभया कृष्णा चित्रकञ्चेत्ययं गणः ।
सर्व्वज्वरकफातङ्कभेदी दीपनपाचनः ॥"
इति आमलक्यादि ॥ २९ ॥
"त्रिफलापटोलवासाच्छिन्नरुहातिक्तरोहिणी-
षड्ग्रन्था ॥"
इति त्रिफलादि ॥ ३० ॥
"मधुनाशेषयस्तुल्ये दशमूली वासकस्य वा
क्वाथः ॥" ३१ ॥
"मुस्तं वत्सकबीजानि त्रिफला कटुरोहिणी ।
परूषकाणि च क्वाथः कफज्वरविनाशनः ॥"
इति मुस्तादि ॥ ३२ ॥ * ॥
अथ वातपैत्तिकज्वरे ।
"संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथ पाचनम् ॥
विश्वाम्बुताब्दभूनिम्बै पञ्चमूलीसमन्वितैः ।
कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥"
इति नवाङ्गम् ॥ ३३ ॥
"त्रिफलाशाल्मलीरास्नाराजवृक्षाटरूषकैः ।
शृतमम्बु हरेत्तूर्णं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥"
इति त्रिफलादि ॥ ३४ ॥
"किराततिक्तकं मुस्तं द्राक्षामामलकीं शटीम् ।
निष्क्वाथ्य पित्तानिलजे क्वथितं सगुडं पिबेत् ॥"
इति किराततिक्तकादि ॥ ३५ ॥
"निदिग्धिकाबलारास्नात्रायमाणाब्दतायुतैः ।
मसूरविदलैः क्वाथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥"
इति निदिग्धिकादि ॥ ३६ ॥
"गुडूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्वभेषजम् ।
वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥"
इति पञ्चभद्रम् ॥ ३७ ॥
"मधुकं शारिवे द्राक्षा मधूकं चन्दनोत्पलम् ।
काश्मरी पद्मकं लोध्रं त्रिफला पद्मकेशरम् ॥
परूषकं मृणालञ्च न्यसेदुत्तमवारिणि ।

मधुलाजसितायुक्तं ततः पीतं बुषितं निशि ॥
वातपित्तज्वरदाहं तृष्णामूर्च्छावमिभ्रमान् ।
शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतानिव मारुतः ॥"
इति मधुकादिः ॥ ३८ ॥ * ॥
अथ पित्तश्लैष्मिकज्वरे ।
"पटोलं चन्दनं मूर्व्वातिक्तापाठामृतागणः ।
पित्तश्लेष्मानिलच्छर्द्दिज्वरकण्डूविषापहः ॥"
इति पटोलादिः ॥ ३९ ॥
"गुडूचीनिम्बधन्याकं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
एष सर्व्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ॥
हृल्लासारोचकच्छर्द्दिपिपासादाहनाशनः ॥"
इति गुडूच्यादिः ॥ ४ ॥
"किरातं नागरं मुस्तं गुडूचीञ्च कफाधिके ।
पाठोदीच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके पिबेत् ॥"
इति चातुर्भद्रकपाठासप्तकौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
"गुडूची चन्दनं पद्मं नागरेन्द्रयवासकम् ।
अभयारग्वधोशीरं पाठा धान्याब्दरोहिणी ॥
कषायं पाययेदेतत् पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
पित्तश्लेष्महरं तन्द्रापिपासादाहनाशनम् ॥
विण्मूत्रानिलविष्टम्भत्रिदोषप्रभवस्य च ।
गुडूच्यादिगणो ह्येष पाचनो दीपनः परः ॥"
इति गुडूच्यादिगणः ॥ ४३ ॥
"कण्टकार्य्यमृताभार्गीनागरेन्द्रयवासकम् ।
भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥
कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
दाहतृष्णारुचिच्छर्द्दिकासहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥"
इति कण्टकार्य्यादिः ॥ ४४ ॥
"सपत्रपुष्पवासाया रसः क्षौद्रसितायुतः ।
कफपित्तज्वरं हन्ति सासपित्तं सकामलम् ॥"
इति वासादिः ॥ ४५ ॥
"पटोलं पिचुमर्द्दञ्च त्रिफला मधुकं बला ।
साधितोऽयं कषायः स्यात् पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥"
इति पटोलादिः ॥ ४६ ॥
"गुडूचीन्द्रयवारिष्टं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृताष्टकमित्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।
हृल्लासारोचकच्छर्द्दितृष्णादाहनिवारणः ॥"
इति अमृताष्टकम् ॥ ४७ ॥
"पटोलयवधान्याकमुस्तामलकचन्दनम् ।"
पैत्तिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरतृट्छर्द्दिदाहनुत् ॥"
इति पटोलादिः ॥ ४८ ॥
क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण
सपुष्करञ्चेति किराततिक्तम् ।
पिबेत् कषायं त्विह पञ्चतिक्तं
ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम् ॥"
इति क्षुद्रादिः ॥ ४९ ॥
इति पित्तश्लैष्मिकज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ वातश्लैष्मिकज्वरे ।
"दीपनं कफविच्छेदि वातपित्तानुलोमनम् ।
ज्वरघ्नं पाचनं भेदि शृतं धान्यपटोलयोः ॥"
।

कफवातप्रशमनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥" ५१ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यं चित्रकनागरम् ।
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥"
इति पञ्चकोलम् ॥ ५२ ॥
"पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।
वातश्लेष्मविकारघ्नं प्लीहज्वरविनाशनम् ॥"
इति पिप्पलीक्वाथः ॥ ५३ ॥
"आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता-
हरीतकीभिः क्वथितः कषायः ।
सामे सशूले कफवातयुक्ते
ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥"
इति आरग्वधादिः ॥ ५४ ॥
"क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वैः
कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे ।
सश्वासकासारुचिपार्श्वरुक्करे
ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥"
इति क्षुद्रादिः ॥ ५५ ॥
"दशमूलीरसः पेयः कणायुक्तः कफानिले ।
अविपाकेऽतितन्द्रायां पार्श्वरुक्श्वासकासके ॥"
इति दशमूलम् ॥ ५६ ॥
"मुस्तं पर्पटकं शुण्ठी गुडूची सदुरालभा ।
कफवातारुचिच्छर्द्दिदाहश्वासज्वरापहा ॥"
इति मुस्तादिः ॥ ५७ ॥
"दारुपर्पटभार्ग्यब्दवचाधन्याककट्फलैः ।
साभयाविश्वपूतीकैः क्वाथो हिङ्गुमधूत्कटः ॥
कफवातज्वरे पीतो हिक्काश्वासगलग्रहान् ।
कासशोषप्रसेकांश्च हन्यात् तरुमिवाशनिः ॥"
इति दार्व्वादिः ॥ ५८ ॥ * ॥
अथ त्रिदोषजज्वरे ।
"पञ्चमूलीकिरातादिर्गणो योज्यस्त्रिदोषजे ।
पित्तोत्कटे च मधुना कणया च कफोत्कटे ॥"
इति चतुर्भद्रपञ्चमूलम् ॥ ५९ ॥
"बिल्वश्योणाकगाम्भारीपाटलागणिकारिकाः ।
दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥"
इति बृहत्पञ्चमूली ॥ ६ ॥
"शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
वातपित्तज्वरहरं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥"
इति स्वल्पपञ्चमूली ॥ ६१ ॥
"उभयं दशमूलञ्च सन्निपातज्वरापहम् ।
कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनम् ॥"
इति दशमूलम् ॥ ६२ ॥
"चिरज्वरे वातकफोल्बणे वा
त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।
किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः
शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः ॥"
इति चतुर्द्दशाङ्गम् ॥ ६३ ॥
"दशमूलं शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् ।
भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी ॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।

"भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-
तिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः ।
तन्द्रीप्रलापकसनारुचिदाहमोह-
श्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥"
इति अष्टादशाङ्गम् ॥ ६५ ॥
"मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् ।
त्रिफला धन्वयासश्च नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत् ॥
किराततिक्तकं पाठा बला कटुकरोहिणी ।
मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥
अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत् ।
पित्तोत्तरे सन्निपाते हितञ्चोक्तं मनीषिभिः ॥
मन्यास्तम्भ उरोघात उरःपार्श्वशिरोग्रहे ॥
६६ ॥
द्राक्षामृता शटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
नागरं कटुका पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् ॥
उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं कण्टकारिका ।
पुष्करं पिचुमर्द्दञ्च दशाष्टाङ्गमिदं शुभम् ॥
जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥"
इति अपराष्टादशाङ्गम् ॥ ६७ ॥
"शटी पुष्करमूलञ्च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।
गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥
एष शट्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासे तन्द्रासु शस्यते ॥"
इति शट्यादिः ॥ ६८ ॥
"बृहत्यौ पुष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।
वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥
बृहत्यादिर्गणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।
कासादिषु च सर्व्वेषु हितः सोपद्रवेषु च ॥"
इति बृहत्यादिगणः ॥ ६९ ॥
"भार्गी पुष्करमूलञ्च रास्नाबिल्वयमानिकाः ।
नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीश्चाप्सु साधयेत् ॥
सन्निपातज्वरे देयं कृत्वाश्वानाहशूलिनाम् ।
कासश्वासाग्निमान्द्यञ्च तन्द्राञ्च विनिवर्त्तयेत् ॥"
इति भार्ग्यादिः ॥ ७० ॥
"द्विपञ्चमूली षड्ग्रन्था विश्वशृङ्गकलीद्वयम् ।
कफवातहरः क्वाथः सन्निपातहरः परः ॥"
इति द्विपञ्चमूल्यादिः ॥ ७१ ॥
"कारवीपुष्करैरण्डत्रायन्तीनागराब्दकाः ।
दशमूलीशटीशृङ्गीयासभार्गीपुनर्नवाः ॥
तुल्या मूत्रेण निष्क्वाथ्य पीतश्चेतोविशोधनः ।
अभिन्यासं ज्वरं घोरमाशु हन्ति समुद्धतम् ॥"
इति दशमूल्यादिः ॥ ७२ ॥
"मातुलुङ्गाश्मभिद्बिल्वव्याघ्रीपाठोरुबूकजः ।
क्वाथो लवणमूत्राढ्योऽभिन्यासानाहशूलनुत् ॥"
इति मातुलुङ्गादिः ॥ ७३ ॥
"कण्ठरोधकफश्वासहिक्कासन्यासपीडितः ।
मातुलुङ्गार्द्रकरसं दशमूलाम्भसा पिबेत् ॥"
इति मातुलुङ्गार्द्रकरसयुक्तदशमूलम् ॥ ७४ ॥
"व्योषाब्दत्रिफलातिक्तापटोलारिष्टवासकैः ।
भूनिम्बामृतयासैश्च त्रिदोषज्वरनुत् जलम् ॥"

सञ्चारो भेदन क्वाथ पेय सर्व्वज्वरापह ॥”
इति त्रिवृतादि ॥ ७६ ॥

अथ जीर्णज्वरे ।
“निदिग्धिकानागरकामृतानां
क्वाथ पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम ।
जीर्णज्वरारोचककासशूल-
श्वासाग्निमान्द्यार्द्दितपीनसेषु ॥
छिन्नोद्भवामय प्राय क्वाथ तेनायमिष्यते ॥”
इति निदिग्धादि ॥ ७७ ॥
“पिप्पलीचूर्णसंयुक्त क्वाथश्छिन्नरुहोद्भव ।
जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलीकृतोऽथवा ॥
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत पाण्डुक्रिमिरोगनुत
॥ ७८ ॥
इति जीर्णज्वराधिकार ॥ * ॥

अथ सन्ततादिज्वरे ।
“मधुक चन्दन मुस्त धात्री धान्यमुशीरकम् ।
छिन्नोद्भवा पटोलञ्च क्वाथ समधुशर्करम ॥
ज्वर पञ्चविध हन्यात सन्तताद्य सुदारुणम् ।
वातिक पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
आम विपाचयत्याशु निराम शमयत्यपि ॥”
इति मधुकाद्यम् ॥७९॥
“कलिङ्गका पटोलस्य पत्र कटुकरोहिणी ॥८० ॥
पटोल शारिवामुस्त पाठा कटुकरोहिणी ॥८१॥
निम्ब पटोल त्रिफला मृद्वीका मुस्तवत्सकौ ॥
॥ ८२ ॥
किराततिक्तममृता चन्दन विश्वभेषजम् ॥८३॥
गुडूच्यामलकं मुस्तम् ८४ अर्द्धश्लोकसमापना ।
कषाया शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥
सन्तत सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् ।
गुडूचीमुस्तधात्रीणां कषायवा समाक्षिकम् ॥
मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकाक्वाथ ।
पीत सकणाचूर्णो समधुर्विषमज्वर हन्ति ॥”
इति मुस्तादि ॥ ८५ ॥ * ॥

अथ तृतीयकज्वरे ।
“महौषधामृतामुस्तचन्दनोशीरधान्यकै ।
क्वाथस्तृतीयक हन्ति शर्करामधुयोजित ॥”
इति महौषधादि ॥ ८६ ॥

अथ चातुर्थकज्वरे ।
“वासाधात्रीस्थिरादारुपथ्यानागरसाधित ।
सितामधुयुत क्वाथश्चातुर्थकनिवारण ॥”८७ ॥
इति ज्वराधिकार ॥ * ॥

अथ ज्वरातीसारे ।
“पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटकामृता ।
जयन्त्याममतीसार सज्वरं समहौषधा ॥”
इति पाठादि ॥ ८८ ॥
“नागरातिविषामुस्तभूनिम्बामृतवत्सकै ।
सर्व्वज्वरहर क्वाथ सर्व्वातीसारनाशन ॥”
इति नागरादि ॥ ८९ ॥
“ह्रीवेरातिविषामुस्तविल्वधान्यकनागरै ।
पिबेत पिच्छाविबन्धघ्न शूलदोषामपाचनम् ॥
सरक्त हन्त्यतीसार सज्वर वाथ विज्वरम् ॥”
इति ह्रीवेरादि ॥ ९० ॥

“गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीविल्वाब्दवालकै ।
पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपद्मकै ॥
कषाय शीतल पेयो ज्वरातीसारशान्तये ।
हृल्लासारोचकच्छर्द्दिपिपासादाहनाशन ॥”
इति ह्रस्वगुडूच्यादि ॥ ९१ ॥
“उशीर वालक मुस्त धन्याक विश्वभेषजम् ।
समङ्गा धातकी लोध्र विल्व दीपनपाचनम् ॥
हन्त्यरोचकपिच्छाम विबन्ध सातिवेदनम् ।
सशोणितमतीसार सज्वर वाथ विज्वरम् ॥”
इति उशीरादि ॥ ९२ ॥
“पञ्चमूलीबलाविल्वगुडूचीमुस्तनागरै ।
पाठाभूनिम्बह्रीवेरकुटजत्वकफलै शृतम् ॥
हन्ति सर्व्वानतीसारान् ज्वरदोष वमि तथा ।
सशूलोपद्रव श्वास कास हन्यात सुदारुणम ॥”
इति पञ्चमूल्यादि ॥ ९३ ॥
“कलिङ्गातिविषाशुण्ठीकिराताम्बुयवासकम ।
ज्वरातिसारसन्ताप नाशयेदविकल्पत ॥”
इति कलिङ्गादि ॥ ९४ ॥
“वत्सकस्य फल दारु रोहिणी गजपिप्पली ॥”
इति वत्सकादि ॥ ९५ ॥
“श्वदंष्ट्रा पिप्पलीधान्य विल्व पाठायमानिका॥”
इति श्वदंष्ट्रादि ॥ ९६ ॥
“द्वावप्येतौ सिद्धियोगौ श्लोकार्द्धेनाभिभाषितौ ।
ज्वरातीसारशमनौ विशेषाद्दाहनाशनौ ॥
नागराम्ृतभूनिम्बविल्ववालकवत्सकै ।
समुस्तातिविषोशीरैर्ज्वरातीसारशुल्जम ॥”
इति नागरादि ॥ ९७ ॥
“मुस्तकविल्वातिविषापाठाभूनिम्ब-
वत्सकै क्वाथ ।
मकरन्दगर्भयुतो ज्वरातिसारौ जयेद्घोरौ ॥”
इति मुस्तकादि ॥ ९८ ॥
“घनजलपाठातिविषापथ्योतपलधान्य-
रोहिणीविश्वै ।
सेन्द्रयवै शृतमम्भ सातीसार ज्वर जयति ॥”
इति घनादि ॥ ९९ ॥
“दशमूलीकषायेण विश्वमम्बसम पिबेत ।
ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥”
इति दशमूलशुण्ठी ॥ १०० ॥
“किराताब्दामृताविश्वचन्दनोदीच्यवत्सकै ।
शोथातीसारशमन विशेषात ज्वरनाशनम् ॥”
इति किरातादि ॥ १०१ ॥
इति ज्वरातीसाराधिकार ॥ * ॥

अथातीसारे ।
“धान्यक नागरं मुस्त वालक विल्वमेव च ।
आमशूलविबन्धघ्न पाचन वह्निदीपनम् ॥”
इति धान्यपञ्चकम् ॥ १०२ ॥
“इद धान्यचतुष्क स्यात पैत्ते शुण्ठीं विना पुन ॥”
इति धान्यचतुष्कम् ॥ १०३ ॥
“कञ्चटदाडिमजम्बुशृङ्गाटकपत्रविल्वह्रीवेरम् ।
जलधरनागरसहित गङ्गामपि वेगिनीं रुन्ध्यात्॥
इति कञ्चटादि ॥ १०४ ॥
“किराततिक्तकं मुस्तं वत्सक सरसाञ्जनम् ।

पिबेत पित्तातिसारघ्न सक्षौद्र वेदनापहम् ॥”
इति किराततिक्तकादि ॥ १०५ ॥
“कुटजत्वकफल मुस्त क्वाथयित्वा जल पिबेत ।
अतीसार जयेदाशु शर्करामधुयोजितम् ॥”
इति कुटजादि ॥ १०६ ॥
“विल्वपूताग्निनिर्यूह पीत सक्षौद्रशर्कर ।
निहन्याच्छर्द्द्यतीसार वैश्वानर इवाहुतिम् ॥”
इति विल्वादिक्वाथ ॥ १०७ ॥
“पटोलयवधन्याकक्वाथ पेय सुशीतल ।
शर्करामधुसमिश्रश्छर्द्द्यतीसारनाशन ॥”
इति पटोलादिक्वाथ ॥ १०८ ॥
“कुटज दाडिम मुस्त धातकी विल्ववालकम् ।
लोध्रचन्दनपाठाश्च कषाय मधुना पिबेत ॥
सामे सशूले रक्ते च पिच्छास्रावे च शस्यते ।
कुटजादिरिति ख्यात सर्व्वातीसारनाशन ॥”
इति कुटजादि ॥ १०९ ॥
“समङ्गातिविषा मुस्त विल्व ह्रीवेरधातकी ।
कुटजत्वक फल विश्व क्वाथ सर्व्वातिसारनुत्॥”
इति समङ्गादि ॥ ११ ॥
“कुटजत्वकृतक्वाथो घनीभूत सुशीतल ।
लोहितोऽतिविषायुक्त सर्व्वातीसारनाशन ॥”
इति कुटजक्वाथ ॥ १११ ॥
“सवत्सक सातिविष सविल्व
सोदीच्यमुस्तश्च कृत कषाय ।
सामे सशूले सह शोणिते च
चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥”
इति वत्सकादि ॥ ११२ ॥
“कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकात ।
सद्यो जयेदतीसार सरक्त दुर्निवारणम् ॥”
इति कुटजदाडिमम् ॥ ११३ ॥ * ॥

अथ ग्रहण्याम् ।
“ग्रहणीमाश्रित दोषमतीसारवदाचरेत ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत ॥
नागरातिविषामुस्तक्वाथ स्यादामपाचन ॥”
इति नागरादि ॥ ११४ ॥ * ॥

अथाग्निमान्द्ये ।
“विश्वाभयागुडूचीनां कषायेण षडूषणम् ।
पिबेत श्वयथौ मन्देऽग्नौ त्वकयवसुरभीयुतम् ॥
पञ्चकोल समरिच षडूषणमुदाहृतम् ॥”
इति षडूषणविश्वादि ॥ ११५ ॥ * ॥

अथामाजीर्णे ।
“धान्यनागरसंसिद्ध तोय दद्याद्विचक्षण ।
आमाजीर्णप्रशमन दीपन वस्तिशोधनम् ॥”
इति धान्यशुण्ठी ॥ ११६ ॥ * ॥

अथ पाण्डुरोगे ।
“फलत्रिकामृतावासातिक्ताभूनिम्बनिर्म्मित ।
क्वाथ क्षौद्रयुतो हन्यात पाण्डुरोगं सकामलम्॥”
इति फलत्रिकादि ॥ ११७ ॥ * ॥

अथ रक्तपित्ते ।
“जल खर्ज्जूरमृद्वीकामधुकै सपरूषकै ।
शृतशीतं प्रयोक्तव्य तर्पणार्थं सशर्करम् ॥”
इति खर्ज्जूरादिजलम् ॥ ११८ ॥ * ॥

अथ राजयक्ष्मणि ।
"धन्याकपिप्पलीविश्वदशमूलीजलं पिबेत् ।
पार्श्वशूलज्वरश्वासपीनसादिनिवृत्तये ॥"
इति धन्याकादि ॥ ११९ ॥
"अश्वगन्धामृताभीरुदशमूलीबलावृषाः ।
पुष्करातिविषे घ्नन्ति क्षयं क्षीररसाशिनः ॥"
इति अश्वगन्धादि ॥ १२ ॥
"दशमूलबलारास्नापुष्करसुरदारुनागरैः क्वथितम् ।
पेयं पार्श्वांसशिरोरुक्क्षतकासादिशान्तये
सलिलम् ॥"
इति दशमूलादि ॥ १२१ ॥
इति राजयक्ष्माधिकारः ॥ * ॥

अथ कासे ।
"पञ्चमूलीकृतः क्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
रसान्नमश्नतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥"
इति पिप्पलीचूर्णयुक्तपञ्चमूली ॥ १२२ ॥
"पौष्करं कट्फलं भार्गी पिप्पलीविश्वसाधितम् ।
पिबेत् क्वाथं कफोद्रेके कासे श्वासे च हृद्ग्रहे ॥"
इति पौष्करादि ॥ १२३ ॥
"पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥"
इति पिप्पलीचूर्णयुक्तदशमूली ॥ १२४ ॥
"कट्फलं कतृणं भार्गी मुस्तं धान्यं वचाभया ।
शृङ्गी पर्पटकं शुण्ठी सुराह्वं च जले शृतम् ॥
मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।
कण्ठरोगे मुखे शूले श्वासहिक्काज्वरेषु च ॥"
इति कट्फलादि ॥ १२५ ॥
"कण्टकारीकृतः क्वाथः सकणः सर्वकासहा ॥"
इति कण्टकारीक्वाथ ॥ १२६ ॥
इति कासाधिकार ॥ * ॥

अथ हिक्कायाम् ।
"अमृतानागरफञ्जीव्याघ्रीपर्णासाधितक्वाथः ।
पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ जयत्याशु ॥"
इति अमृतादि ॥ १२७ ॥
"दशमूलीकषायस्तु पुष्करेणावचूर्णितः ।
कासश्वासप्रशमनः पार्श्वहृच्छूलनाशनः ॥"
इति कुष्ठचूर्णयुक्तदशमूली ॥ १२८ ॥
"कुलत्थनागरव्याघ्रीवासाभिः क्वथितं जलम् ।
पीतं पुष्करसंयुक्तं हिक्काश्वासनिवारणम् ॥"
इति कुलत्थादि ॥ १२९ ॥
"शृङ्गीमहौषधकणाघनपौष्कराणां
चूर्णं शटीमरिचशर्करया विमिश्रम् ।
क्वाथेन पीतममृतावृषपञ्चमूल्या
श्वासं त्वरया विनिहन्त्यतिदोषमुग्रम् ॥"
इति शृङ्ग्यादि ॥ १३ ॥
इति हिक्काश्वासाधिकार ॥ * ॥

अथ छर्द्याम् ।
"कषायो भ्रष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥"
इति भ्रष्टमुद्गकषाय ॥ १३१ ॥
"गुडूचीत्रिफलारिष्टपटोलैः क्वथितं पिबेत् ।
क्षौद्रयुक्तं निहन्त्याशु छर्दिं पित्तसमुद्भवाम् ॥"
इति गुडूच्यादि ॥ १३२ ॥
"क्वाथः पर्पटजः पीतः सक्षौद्रश्छर्दिनाशनः ॥"
इति पर्पटक्वाथ ॥ १३३ ॥
"कृतं गुडूच्या विधिवत् कषायं हिमसञ्ज्ञितम् ।
तिसृष्वपि भवेत् पथ्यं माक्षिकेण समायुतम् ॥
द्रव्यादापोथितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ।
कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥"
इति गुडूचीशीतकषाय ॥ १३४ ॥
"श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः ।
पेयश्छर्दित्रये शीतो दूर्वा वा तण्डुलाम्बुना ॥"
इति बिल्वमूलगुडूचीकषायौ ॥ १३५ ॥
"जम्ब्वाम्रपल्लवगवेधुकधान्यसेव्य-
ह्रीवेरवारि पिबतो मधुनाल्पमल्पम् ।
छर्दिः प्रयाति शमनं त्रिसुगन्धियुक्ता
लीढा निहन्ति मधुना च दुरालभा वा ॥"
इति जम्ब्वादिवारि ॥ १३६ ॥
इति छर्द्यधिकार ॥ * ॥

अथ मूर्च्छायाम् ।
"महौषधामृताक्षौद्रं पौष्करं ग्रन्थिकोद्भवम् ।
पिबेत् कणायुतं क्वाथं मूर्च्छा येषु गदेषु च ॥"
इति महौषधादि ॥ १३७ ॥
"पिबेद्दुरालभाक्वाथं सघृतं भ्रमशान्तये ॥"
इति दुरालभाक्वाथ ॥ १३८ ॥
इति मूर्च्छाधिकार ॥ * ॥

अथोन्मादे ।
"दशमूलाम्बु सघृतं युक्तं मांसरसेन वा ।
ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं वैकक घृतम् ॥"
इति घृतादियुक्तदशमूलम् ॥ १३९ ॥ * ॥

अथापस्मारे ।
"हृतकम्पोऽचिरजं यस्य खेदो हस्तादि-
शीतता ।
दशमूलीजलं तस्य कल्याणाज्यञ्च योजयेत् ॥"
इति दशमूलीकल्याणघृतौ ॥ १४ ॥ * ॥

अथ वातरोगे ।
"पञ्चमूलीकृतः क्वाथो दशमूलीकृतोऽथवा ।
रूक्षः स्वेदस्तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते ॥"
इति पञ्चमूली-दशमूलीक्वाथौ ॥ १४१ ॥
"अर्द्दिते नवनीतेन खादेन्माषेण्डरीं नरः ।
क्षीरमांसरसैर्भुक्त्वा दशमूली जलं पिबेत् ॥"
इति दशमूली ॥ १४२ ॥
"माषबलाशुकशिम्बीकतृणरास्नाश्वगन्धो-
रुबूकाणाम् ।
क्वाथो नस्यनिपीतो रामठलवणान्वितः कोष्णः ॥
अपहरति पक्षवातं मन्यास्तम्भं सकर्ण-
नादरुजम् ।
दुर्जयमर्दितवातं सप्ताहाज्जयति चावश्यम् ॥"
इति माषबलादि ॥ १४३ ॥
"दशमूलीबलामाषक्वाथं तैलाज्यमिश्रितम् ।
सायं भुक्त्वा पिबेन्नस्यं विश्वाच्यामववाहुके ॥"
इति दशमूल्यादि ॥ १४४ ॥
"माषात्मगुप्तैरण्डवाट्यालकशृतं पिबेत् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातनिवारणम् ॥"
इति माषादि ॥ १४५ ॥
"वातघ्नैर्दशमूल्या च नरं कुब्जमुपाचरेत् ॥"
इति वातघ्नगणदशमूलीकषायौ ॥ १४६ ॥
"दशमूली बला रास्ना गुडूची विश्वभेषजम् ।
पिबेदेरण्डतैलेन गृध्रसीखञ्जपङ्गुषु ॥"
इति एरण्डतैलयुक्तदशमूल्यादि ॥ १४७ ॥
"शेफालिकादलक्वाथो मृद्वग्निपरिसाधितः ।
दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रं समुद्धरेत् ॥"
इति शेफालीक्वाथ ॥ १४८ ॥
"पञ्चमूलीकषायन्तु रुबुतैलविमिश्रितम् ।
चित्रतैलाथवा युक्तं गृध्रसीगुल्मशूलनुत् ॥"
इति एरण्डतैलयुक्तपञ्चमूली ॥ १४९ ॥
"दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराम्भसा ।
कटीशूलेषु सर्व्वेषु तैलमेरण्डसम्भवम् ॥"
इति एरण्डतैलयुक्तदशमूलीशुण्ठीक्वाथौ ॥ १५ ॥
"गुग्गुलुं क्रोष्टुशीर्षे तु गुडूचीत्रिफलाम्भसा ।
क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिबेद्वा वृद्धदारकम् ॥"
इति गुग्गुलुयुक्तगुडूचीत्रिफलाक्वाथ ॥ १५१ ॥
इति वातव्याध्यधिकार ॥ * ॥

अथ वातरक्ते ।
"अमृतानागरधन्याककर्षत्रयेण पाचनकं सिद्धम् ।
जयति सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्यशेषाणि ॥"
इति अमृतादि ॥ १५२ ॥
"वत्सादन्युद्भवः क्वाथः पीतो गुग्गुलुसंयुतः ।
समीरणसमायुक्तं शोणितं सम्प्रसादयेत् ॥"
इति वत्सादनीक्वाथ ॥ १५३ ॥
"वासागुडूचीचतुरङ्गुलाना-
मेरण्डतैलेन पिबेत् कषायम् ।
क्रमेण सर्व्वाङ्गजमप्यशेषं
जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥"
इति वासादि ॥ १५४ ॥
"लीढ्वा मुण्डितिकाचूर्णं मधुसर्पिःसमन्वितम् ।
छिन्नाक्वाथं पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥"
इति गुडूचीक्वाथ ॥ १५५ ॥
"तिस्रोऽथवा पञ्चगुडेन पथ्या
जग्ध्वा पिबेच्छिन्नरुहाकषायम् ।
सवातरक्तं शमयत्युदीर्ण-
माजानुसंस्थञ्च निहन्त्यवश्यम् ॥"
इति गुडूचीकषायः ॥ १५६ ॥
इति वातरक्ताधिकार ॥ * ॥

अथोरुस्तम्भे ।
"शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।
ऊरुस्तम्भे पिबेन्मूत्रैर्दशमूलीरसेन वा ॥"
इति शिलाजत्वादियुक्तदशमूली ॥ १५७ ॥
"भल्लातकामृताशुण्ठीदारुपथ्यापुनर्नवाः ।
पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिवारणाः ॥"
इति भल्लातकादि ॥ १५८ ॥
"पिप्पली पिप्पलीमूलं भल्लातक्वाथ एव वा ।
कल्को वा समधुर्देय ऊरुस्तम्भविनाशनः ॥"
इति पिप्पल्यादि ॥ १५९ ॥
इत्यूरुस्तम्भाधिकार ॥ * ॥

अथामवाते ।
"शटीशुण्ठ्यभया चोग्रा देवाह्वातिविषामृता ।

कषायमामवातस्य पाचनं वह्निबोधनम् ॥"
इति शठ्यादि ॥ १६० ॥
"शुण्ठी गोक्षुरकक्वाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।
सप्तरात्रं पिबेज्जन्तुरामवातविपाचनम् ॥"
इति पुनर्नवाक्वाथः ॥ १६१ ॥
"दशमूलामृतैरण्डरास्नानागरदारुभिः ।
क्वाथो रुबुकतैलेन सामं हन्त्यनिलं गुरुम् ॥"
इति रास्नादशमूलम् ॥ १६२ ॥
"दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराम्भसा ।
कुक्षिवस्तिकटीशूले तैलमेरण्डसम्भवम् ॥"
इति एरण्डतैलयुक्तदशमूलशुण्ठीक्वाथौ ॥१६३॥
"रास्नां गुडूचीमेरण्डं देवदारु महौषधम् ।
पिबेत् सर्वाङ्गवाते च सामे सन्ध्यस्थिमज्जगे ॥"
इति रास्नापञ्चकम् ॥ १६४ ॥
"रास्नामृतारग्वधदेवदारु-
त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥"
इति रास्नासप्तकम् ॥ १६५ ॥
"शुण्ठीगोक्षुरकक्वाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।
सामे वाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥"
इति गोक्षुरशुण्ठी ॥ १६६ ॥
"आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥"
इति कणायुक्तदशमूली ॥ १६७ ॥
इत्यामवाताधिकारः ॥ * ॥

अथ शूले ।
"बलापुनर्नवैरण्डबृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
सहिङ्गु लवणं पीतं सद्यो वातरुजापहम् ॥"
इति बलादि ॥ १६८ ॥
"विश्वमेरण्डजं मूलं क्वाथं पीत्वा जलं पिबेत् ।
हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥"
इति विश्वादि ॥ १६९ ॥
"हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा ।
विश्वैरण्डयवक्वाथः सद्यः शूलनिवारणः ॥"
इति हिङ्गुपुष्करमूलयुक्तविश्वैरण्डयवक्वाथः ॥
१७० ॥
"तद्वद्रुबुयवक्वाथो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥"
इति रुब्वादि ॥ १७१ ॥
"बृहत्यौ गोक्षुरैरण्डकुशकाशेक्षुवालिकाः ।
पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हन्ति सुदारुणम् ॥"
इति बृहत्यादि ॥ १७२ ॥
"शतावरीसयष्ट्याह्ववाट्यालकुशगोक्षुरैः ।
शृतशीतं पिबेत्तोयं सगुडक्षौद्रशर्करम् ॥
पित्तासृग्दाहशूलघ्नं सद्यो दाहज्वरापहम् ॥"
इति शतावर्यादि ॥ १७३ ॥
"त्रिफलानिम्बयष्ट्याह्वकटुकारग्वधैः शृतम् ।
पाययेन्मधुसंमिश्रं दाहशूलोपशान्तये ॥"
इति त्रिफलादि ॥ १७४ ॥
"मेदमेरण्डजं वापि मधुकक्वाथसंयुतम् ।
शूलं पित्तोद्भवं हन्यादुग्रं परिणतमेव च ॥"
इति मधुकक्वाथः ॥ १७५ ॥
"त्रिफलारग्वधक्वाथं सक्षौद्रं शर्करान्वितम् ।
पाययेद्रक्तपित्तघ्नं दाहशूलनिवारणम् ॥"
इति त्रिफलारग्वधक्वाथः ॥ १७६ ॥
"बिल्वमूलमथैरण्डं चित्रकं विश्वभेषजम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥"
इति बिल्वमूलादि ॥ १७७ ॥
"सक्षारं वा पिबेत् क्वाथं बिल्वादेः कफशूलवान् ॥"
इति बिल्वादिक्वाथः ॥ १७८ ॥
"मातुलुङ्गरसो वापि शिग्रुक्वाथस्तथापरः ।
सक्षारो मधुना पीतः पार्श्वहृद्बस्तिशूलनुत् ॥"
इति शिग्रुक्वाथः ॥ १७९ ॥
"आमशूले क्रिया कार्या कफशूल-
विनाशिनी ।
सेव्यमामहरं सर्वं यदन्यदग्निवर्द्धनम् ॥
पटोलत्रिफलारिष्टक्वाथं समधुकं पिबेत् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये ॥"
इति पटोलादि ॥ १८० ॥
"विश्वोरुबूकदशमूलयवाम्भसा तु
क्षारहिङ्गुलवणत्रयपुष्कराणाम् ।
चूर्णं पिबेद्धृदयपार्श्वकटीग्रहामः
पक्वाशयांसभ्रमरुग्ज्वरगुल्मशूली ॥"
इति विश्वादि ॥ १८१ ॥
"क्वाथेन चूर्णपानं यत्तत्र क्वाथप्रधानता ।
प्रवर्त्तते न तेनात्र चूर्णापेक्षी चतुर्द्रवः ॥
चूर्णं समं रुचकहिङ्गुमहौषधानां
शुण्ठ्यम्बुना कफसमीरणपित्तजेषु ।
हृत्पार्श्वपृष्ठजठरार्त्तिविसूचिकासु
पेयं तथा यवरसेन तु विड्विबन्धे ॥" १८२ ॥
"सम शुण्ठ्यम्बुनेत्येव योजनां क्रियते बुधैः ।
तेनाल्पमानमेवात्र हिङ्गु सम्परिदीयते ॥"
इति रुचकादि ॥ १८३ ॥
"हिङ्गु सौवर्चलं पथ्या विडसैन्धवतुम्बरु ।
पौष्करञ्च पिबेच्चूर्णं दशमूलयवाम्भसा ॥
पार्श्वहृत्कटिपृष्ठांसशूले तन्द्रापतानके ।
शोथश्लेष्मश्वासके च कर्णरोगे च शस्यते ॥"
इति हिङ्ग्वादिचूर्णयुक्तदशमूलीयक्वाथः ॥१८४॥
"एरण्डविश्वबृहतीद्वयमातुलुङ्ग-
पाषाणभित्त्रिकटमूलकृतः कषायः ।
सक्षारहिङ्गुलवणो रुबुतैलमिश्रः
श्रोण्यंसमेढ्रहृदयस्तनवङ्क्षणेषु ॥"
इति एरण्डसप्तकः ॥ १८५ ॥
"एरण्डजलमूलानि बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
पर्णिन्यः सहदेवा च सिंहपुच्छीक्षुवालिका ॥
तुल्यैरेतैः शृतं तोयं यवक्षारयुतं पिबेत् ।
पृथग्दोषभवं शूलं हन्यात् सर्वभवं तथा ॥"
इति एरण्डद्वादशकः ॥ १८६ ॥
इति शूलाधिकारः ॥ * ॥

अथोदावर्त्ते ।
"श्यामा दन्ती द्रवन्ती त्वक् महाश्यामा स्नुही
त्रिवृत् ।
सप्तला शङ्खिनी श्वेता राजवृक्षः सतिल्वकः ॥
कम्पिल्लकः करञ्जश्च हेमक्षीरीत्ययं गणः ।
सपित्तोरग क्वाथकल्कमत्र्यतमेन च ॥
उदावर्त्तोदरानाहविषगुल्मादिनाशनः ॥"
इति प्रत्येकं श्यामादिगणक्वाथः ॥ १८७ ॥
इत्युदावर्त्ताधिकारः । आनाहेऽपि ॥ * ॥
अथ हृद्रोगे ।
"वातोपसृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।
द्विपञ्चमूलीक्वाथेन सस्नेहलवणेन च ॥"
इति स्नेहलवणयुक्तदशमूली ॥ १८८ ॥
"नागरं वा पिबेदुष्णं कषायं वाग्निवर्द्धनम् ।
कासश्वासानिलहरं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥"
इति नागरक्वाथः ॥ १८९ ॥
"वचानिम्बकषायाभ्यां वान्तं हृदि कफोत्थिते ।
वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादिञ्च पाययेत् ॥"
इति वचानिम्बकषायौ ॥ १९० ॥
"हिङ्गूग्रगन्धाविडविश्वकृष्णा-
कुष्ठाभयाचित्रकयावशूकम् ।
पिबेत् ससौवर्चलपुष्कराढ्यं
यवाम्भसा शूलहृदामयघ्नम् ॥"
इति हिङ्ग्वादिचूर्णयुक्तयवक्वाथः ॥ १९१ ॥
"दशमूलकषायन्तु लवणक्षारसंयुतम् ।
कासं श्वासञ्च हृद्रोगं गुल्मं शूलञ्च नाशयेत् ॥"
इति लवणक्षारयुक्तदशमूली ॥ १९२ ॥
इति हृद्रोगाधिकारः ॥ * ॥

अथ मूत्रकृच्छ्रे ।
"अमृता नागरं धात्री वाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ।
प्रपिबेद्वातरोगार्त्तः सशूलो मूत्रकृच्छ्रवान् ॥"
इति अमृतादि ॥ १९३ ॥
"कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवम् ।
पित्तकृच्छ्रहरं पञ्चमूलं वस्तिविशोधनम् ॥"
इति तृणपञ्चमूलम् ॥ १९४ ॥
"एतत् सिद्धं पयः पीत्वा मेढ्रगं हन्ति शोणितम् ॥
शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्रा-
विदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम् ।
क्वाथं सुशीतं मधुशर्कराक्तं
पिबन् जयेत् पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रम् ॥"
इति शतावर्यादि ॥ १९५ ॥
"हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष-
पाषाणभिद्धन्वयवासकानाम् ।
क्वाथं पिबेन्माक्षिकसंप्रयुक्तं
कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विबन्धे ॥"
इति हरीतक्यादि ॥ १९६ ॥
"श्वदंष्ट्रा विश्वतोयं वा कफकृच्छ्रविनाशनम् ॥"
इति श्वदंष्ट्राविश्वकषायौ ॥ १९७ ॥
"बृहतीधावनीपाठायष्टीमधुकपिङ्गला ।
पाचनीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ॥"
१९८ ॥
"क्वाथं गोक्षुरबीजस्य यवक्षारयुतं पिबेत् ।
मूत्रकृच्छ्रं शकृज्जञ्च पीतं शीघ्रं निवारयेत् ॥"
इति यवक्षारयुक्तगोक्षुरबीजक्वाथः ॥ १९९ ॥
"क्रिया हिता याः खलु शर्करायां
या मूत्रकृच्छ्रे कफमारुतोत्थे ।
यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितन्तु पैत्ते
तत् कारयेच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥

त्रिकण्टकारग्वधदर्भकाश-
दुरालभापर्व्वतभेदपथ्या ।
निघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरीञ्च
सम्प्राप्तमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥"

इति त्रिकण्टकादि ॥ २०० ॥

"कषायोऽतिबलामूलसाधितोऽपि कृच्छ्रजित ॥"

इति अतिबलाकषायं ॥ २ १ ॥

इति मूत्रकृच्छ्राधिकारः ॥ * ॥

अथ मूत्राघाते ।

"मूत्राघातान् यथादोषं मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत ।
पिबेच्छिलाजतुक्वाथे गणे वीरतरादिके ॥"

इति शिलाजतुयुक्तवीरतरादिक्वाथ ॥२ २॥

" रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा ॥"

इति दुरालभारसवासाकषायौ ॥ २ ३ ॥

इति मूत्राघाताधिकारः ॥ * ॥

अथाश्मर्य्याम् ।

"वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुण्ठीगोक्षुरसंयुताम् ।
यवक्षारगुडं दत्त्वा क्वाथयित्वा पिबेद्धिताम् ॥
अश्मरीं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम ॥"

इति वरुणत्वगादि ॥ २ ४ ॥

"वीरतरं सहचरौ दर्भो वृक्षादनी नलः ।
गुन्द्रा काशकुशावश्मभेदमोरटटुण्टुकाः ॥
कुरुण्टकोऽथ वशिरो वसुकः साग्निमन्थकः ।
इन्दीवरी श्वदंष्ट्रा च तथा कापोतवक्त्रकः ॥
वीरतरादिरित्येष गणो वातविकारनुत ।
अश्मरीशर्कराभूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः ॥"

इति वीरतरादिगणक्वाथ ॥२०५॥

"शुण्ठ्यग्निमन्थपाषाणशिग्रुवरुणगोक्षुरैः ।
अभयारग्वधफलैः क्वाथं कुर्य्याद्विचक्षणः ॥
रामठक्षारलवणचूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः ।
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रघ्नं पाचनं दीपनं परम् ॥
हन्यात कोष्ठाश्रितं वातं कट्यूरुगुदमेढ्रगम् ॥"

इति शुण्ठ्यादि ॥ २ ६ ॥

"वरुणत्वककषायन्तु पीतन्तु गुड़संयुतम् ।
अश्मरीं पातयत्याशु वस्तिशूलविनाशनम् ॥"

इति वरुणक्वाथं ॥ २०७ ॥

"पिबेद्वरुणमूलत्वकक्वाथं तत्कल्कसंयुतम् ॥"

इति वरुणकल्कयुक्तवरुणत्वककषायं ॥२ ८॥

"क्वाथश्च शिग्रुमूलोत्थः कदुष्णोऽश्मरिपातनः ॥"

इति शिग्रुक्वाथ ॥ २ ९ ॥

"नागरवरुणकगोक्षुरपाषाणभित्कपोतवङ्काजः
क्वाथः ।
गुड़यावशूकमिश्रः पीतो हन्त्यश्मरीमुग्राम् ॥"

इति नागरादि ॥ २१० ॥

"वरुणत्वकशिलाभेदशुण्ठीगोक्षुरकैः कृतः ।
कषायः क्षारसंयुक्तः शर्कराञ्च भिनत्त्यपि ॥"

इति वरुणत्वगादि ॥ २११ ॥

"श्वदंष्ट्रैरण्डपत्राणि नागरं वरुणत्वचम् ।
एतत्क्वाथवरं प्रातः पिबेदश्मरिभेदनम् ॥"

इति श्वदंष्ट्रादि ॥ २१२ ॥

"एलोपकुल्यामधुकाश्मभेद-
कौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुबूकैः ।
क्वाथं पिबेदश्मजतुप्रगाढ़ं
सशर्करे साश्मरिमूत्रकृच्छ्रे ॥"

इति एलादि ॥२१३॥

"शुक्राश्मर्य्यान्तु सामान्यो विधिरश्मरिनाशनः ॥"

इत्यश्मरीशर्कराधिकारः ॥*॥

अथ मेहे ।

"दूर्व्वाकशेरुपूतीककुम्भीकशैवलम ।
जले नि क्वथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥"

इति दूर्व्वादि ॥ २१४ ॥

"त्रिफलारग्वधद्राक्षाकषायो मधुना युतः ।
पीतो निहन्ति फेनाख्यं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥"

इति त्रिफलादि ॥ २१५ ॥

"लोध्राभयाकट्फलमुस्तकानां
विडङ्गपाठार्ज्जुनधन्वनानाम् ।
कदम्बशालार्ज्जुनदीप्यकानां
विडङ्गदार्व्वीधवशल्लकानाम् ॥
चत्वार एते मधुना कषायाः
कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः ॥
अश्वत्थाच्चतुरङ्गुल्या न्यग्रोधादेः फलत्रयात ।
सजिङ्गिरक्तसाराच्च क्वाथाः पञ्च समाक्षिकाः ॥
नीलहारिद्रशुक्राख्यान् क्षारमाञ्जिष्ठसाह्वयान् ।
मेहान् हन्युः क्रमादेते सक्षौद्रो रक्तमेह-
जित ॥
क्वाथः खर्ज्जूरकाश्मर्य्यतिन्दुकास्थ्यमृताकृतः ॥"

इति खर्ज्जूरादि ॥ २१६ ॥

"लोध्रार्ज्जुनोशीरकुचन्दनानाम् २१७
अरिष्टसेव्यामलकाभयानाम । २१८ ।
धात्र्यर्ज्जुनारिष्टकवत्सकानां २१९
नीलोत्पलैलातिनिशार्ज्जुनानाम् ॥ २२० ॥
चत्वार एते विहिताः कषायाः
पित्तप्रमेहे मधुसंप्रयुक्ताः ॥"

इति कषायचतुष्टयम् ॥ २२१ ॥

"छिन्नावह्निकषायेण पाठाकुटजरामठम् ।
तिक्तां कुष्ठञ्च सञ्चूर्ण्य सर्पिर्मेहे पिबेन्नरः ॥"

इति छिन्नावह्निकषाय ॥ २२२॥

"कदरखदिरपूगक्वाथं क्षौद्रान्वितं पिबेत ॥"

इति कदरादि ॥ २२३ ॥

"अग्निमन्थकषायन्तु वसामेहे प्रयोजयेत् ॥"

इति अग्निमन्थकषाय ॥२२४॥

"पाठाशिरीषदुस्पर्शमूर्व्वा किंशुकतिन्दुकौ ।
कपित्थानां भिषक् क्वाथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत ॥"

इति पाठादि ॥ २२५ ॥

"कषायस्त्रिफलादारुमुस्तकैरथवा कृतः ॥"

इति त्रिफलादि ॥ २२६ ॥

"फलत्रिकं दारु निशां विशालां
मुस्तञ्च निष्क्वाथ्य निशांशकल्कम् ।
पिबेत कषायं मधुसंप्रयुक्तं
सर्व्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥"

इति फलत्रिकादि ॥ २२७ ॥

"कटङ्कटेरीमधुकत्रिफलाचित्रकैः समैः ।
सिद्धः कषायः पातव्यः प्रमेहाणां विनोत्थितः ॥"

इति कटङ्कटेर्य्यादि ॥ २२८ ॥

"त्रिफलादारुदार्व्यब्दक्वाथः क्षौद्रेण मेहहा ॥

इति त्रिफलादि ॥ २२९ ॥

"कुटजासनदार्व्व्यब्दफलत्रयभवोऽथवा ॥"

इति कुटजादि ॥ २३ ॥

इति प्रमेहाधिकारः ॥ * ॥

अथोदरे ।

"पयसा सत्रिवृतकल्केनोरुबूकश्रृतेन वा ।
सप्तलात्रायमाणाभ्यां श्रृतेनारग्वधेन वा ॥"
इति त्रिवृतकल्कयुक्तारग्वधक्वाथैरण्डक्वाथौ ॥
२३१ ॥

"सन्निपातोदरे सर्व्वा यथोक्तां कारयेत क्रियाम ।
पीतं क्षीरोदरं हन्यात पिप्पलीमरिचान्वितं ॥
अम्लवेतससंयुक्तः शिग्रुक्वाथः ससैन्धवः ॥"

इति शिग्रुक्वाथ ॥ २३२ ॥

"दशमूलदारुनागरच्छिन्नरुहापुनर्नवाक्वाथः ।
जयति जलोदरशोथश्लीपदगलगण्डवात-
रोगांश्च ॥"

इति दशमूलादि ॥ २३३ ॥

"हरीतकीनागरदेवदारु
पुनर्नवाच्छिन्नरुहाकषायः ।
सगुग्गुलुर्मूत्रयुतश्च पेयः
शोथोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥"

इति हरीतक्यादि ॥ २३४ ॥

"एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं
गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।
निहन्ति वातोदरशोथशूलं
क्वाथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥"

इति एरण्डतैलेन गोमूत्रेण वा युक्ता दशमूली ॥
२३५ ॥

"पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठी-
तिक्तामृतादार्व्व्यभयाकषायः ।
सर्व्वाङ्गशोथोदरकासशूल-
श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥"

इति पुनर्नवाष्टकम् ॥ २३६ ॥

"पुनर्नवादार्व्व्यभयागुडूचीं
पिबेत् समूत्रां महिषाक्षयुक्ताम् ।
त्वग्दोषशोथोदरपाण्डुरोग-
स्थौल्यप्रसेकोर्द्ध्वकफामयेषु ॥"

इति पुनर्नवाचतुष्कम् ॥ २३७ ॥

इति उदराधिकारः ॥ * ॥

अथ शोथे ।

"शुण्ठीपुनर्नवैरण्डपञ्चमूलश्रृतं जलम् ।
वातिके श्वयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे ॥'

इति शुण्ठ्यादि ॥ २३८ ॥

"दशमूलं सर्व्वथा च शस्तं वाते विशेषतः ॥"

इति दशमूलम् ॥ २३९ ॥

"क्षीराशनः पित्तकृतेऽथ शोथे
त्रिवृद्गुडूचीत्रिफलाकषायम् ।
पिबेन्नरो मूत्रविमिश्रितं वा
फलत्रिकाच्चूर्णमथाक्षमात्रम् ॥"

इति त्रिवृतादि ॥ २४०

"अभया दारु मधुकं तिक्ता [illegible]

पटोल चन्दन दार्व्वी त्रायमाणेन्द्रवारुणी ॥
एषां क्वाथ ससर्पिष्क श्वयथुज्वरदाहहा ।
वीसर्पतृष्णासन्तापसन्निपातविषापह ॥"

इति अभयादि ॥ २४१ ॥

"पुनर्नवाविश्वत्रिवृद्गुडूची
शम्याकपथ्यामरदारुकल्कम् ।
शोथे कफोत्थे मधुशाद्यमूत्र-
युक्त पिबेद्‌वा सलिल तथैषाम् ॥"

इति पुनर्नवासप्तकम् ॥ २४२ ॥

"पुनर्नवादारुशुण्ठीक्वाथे मूत्रेऽथ केवले ।
दशमूलजले वापि गुग्गुलु शोथनाशन ॥"

इति गुग्गुलुयुक्तपुनर्नवादिदशमूलक्वाथौ॥२४३॥

"सिंहास्यामृतभण्टाकीक्वाथ कृत्वा समाक्षिकम् ।
पीत्वा शोथ जयेज्जन्तु कास श्वास ज्वर
वमिम् ॥"

इति सिंहास्यादि ॥ २४४ ॥

"भूनिम्बविश्वकल्क जग्धा पेय पुनर्नवाक्वाथ ।
अपहरति नियतमाशु शोथ सर्व्वाङ्गग नराणाम् ॥"

इति पुनर्नवाक्वाथ ॥ २४५ ॥

इति शोथाधिकार ॥ * ॥

अथान्त्रवृद्धौ ।

"पुनर्नवायास्तैल वा तैल नारायणन्तथा ।
पाने वस्तौ रुवोस्तैल पेय वा दशकाम्भसा ॥"

इति रुबुतैलयुक्तदशमूलम् ॥ २४६ ॥

"रास्नायष्ट्यमृतैरण्डबलागोक्षुरसाधित ।
क्वाथोऽन्त्रवृद्धिं हन्त्याशु रुबुतैलेन मिश्रित ॥"

इति रास्नादि ॥ २४७ ॥

इति अन्त्रवृद्ध्यधिकार ॥ * ॥

अथ विद्रधौ ।

'पुनर्नवादारुविश्वदशमूलाभयाम्भसा ।
गुग्गुलु रुबुतैल वा पिबेन्मारुतविद्रधौ ॥"

इति पुनर्नवादि ॥ २४८ ॥

"पिबेद्वा त्रिफलाक्वाथ त्रिवृत्कल्काक्षसयुतम् ॥"

इति त्रिवृत्कल्कयुक्तत्रिफलाक्वाथ ॥२४९॥

"दशमूलीकषायेण सन्होऽहनरसेन वा ।
शोथ व्रण वा कोष्णेन समूल परिषेचयेत् ॥"

इति दशमूलीकषाय ॥ २५० ॥

"क्वाथो वरुणत्वगेरण्डव्दशाम्रभिदा कृत ।
महिङ्गुसैन्धव पीत कोष्ठस्थ स्रावयेद्‌वक ॥"

इति वरुणत्वगादिक्वाथ ॥ २५१ ॥*॥

अथोपदंशे ।

"पटोलनिम्बत्रिफलागुडूची
क्वाथ पिबेद्‌वा खदिराशनाभ्याम् ।
सगुग्गुलु वा त्रिफलायुत वा
सर्व्वोपदंशापहर प्रयोग ॥"

इति पटोलादि ॥ २५२ ॥

त्रिफलाया कषायेण भृङ्गराजरसेन वा ।
व्रणप्रक्षालन कुर्य्यादुपदंशप्रशान्तये ॥"

इति त्रिफलाक्वाथ ॥ २५३ ॥

"जयाजात्यश्वमाराकंसम्पाकानां दलै पृथक् ।
कृत प्रक्षालने क्वाथ मेढ्रपाके प्रयोजयेत् ॥"

इति जयादिक्वाथ ॥ २५४ ॥ * ॥

अथ भग्ने ।

"न्यग्रोधादिकषायन्तु सुशीत परिषेचने ॥"

इति न्यग्रोधादि ॥ २५५ ॥ * ॥

अथ कुष्ठे ।

"त्रिफलापटोलरजनीमञ्जिष्ठारोहिणीवचा
निम्बै ।
एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तज
कुष्ठम् ॥"

इति नवकषाय ॥ २५६ ॥

"पटोलखदिरारिष्टत्रिफलाक्षणावेत्रजम् ।
तिक्ताशन पिबेत क्वाथ कुष्ठी कुष्ठ व्यपोहति ॥"

इति पटोलादि ॥ २५७ ॥

"धात्रीखदिरयो क्वाथ पीत्वा वल्गुजसयुतम् ।
शङ्खेन्दुधवल श्वित्र तूर्णं हन्ति न सशय ॥"

इति धात्रीखदिरक्वाथ ॥ २५८ ॥ * ॥

अथ शीतपित्ते ।

"उदर्दे वमन कार्य्यं पटोलारिष्टवारिणा ॥"

इति पटोलारिष्टजलम् ॥ २५९ ॥ * ॥

अथाम्लपित्ते ।

"निस्तुषयववृषधात्रीक्वाथस्त्रिसुगन्धियुत पीत ।
अपनयति चाम्लपित्त यदि भुङ्क्ते मुद्गयूषेण ॥"

इति निस्तुषयवादि ॥ २६० ॥

"कफपित्तवमीकण्डूज्वरविस्फोटदाहहा ।
पाचनो दीपन क्वाथ शृङ्गवेरपटोलयो ॥"

इति शृङ्गवेरपटोलक्वाथ ॥ २६१ ॥

"पटोल नागर धान्य क्वाथयित्वा जल पिबेत ।
कण्डूपामार्त्तिशूलघ्न कफपित्ताग्निमान्द्यजित ॥"

इति पटोलादि ॥ २६२ ॥

"पटोलविश्वामृतरोहिणीकृत
जल पिबेत पित्तकफोच्छ्रये च ।
शूलभ्रमारोचकवह्निमान्द्य-
कासज्वरच्छर्दिनिवारणन्तत ॥"

इति पटोलादि ॥ २६३ ॥

"यववृषापटोलानां क्वाथ क्षौद्रयुत पिबेत ।
नाशयेदम्लपित्तञ्च अरुचिञ्च वमिन्तथा ॥"

इति यवादि ॥ २६४ ॥

"वासामृतापर्पटकभूनिम्बनिम्बमार्कवै ।
त्रिफलाकुलकै क्वाथ सक्षौद्रश्चाम्लपित्तहा ॥"

इति दशाङ्गम् ॥ २६५ ॥

"फलत्रिक पटोलञ्च तिक्ताक्वाथ सितायुत ।
पीत शीतकमध्वक्तो ज्वरच्छर्द्यम्लपित्तजित ॥"

इति फलत्रिकादि ॥ २६६ ॥

"पटोलधन्याकमहौषधाब्दै
कृत कषायो विनिहन्ति शीघ्रम् ।
मन्दानल पित्तबलासदाह
च्छर्दिज्वरामानिलशूलरोगान् ॥"

इति पटोलादि ॥ २६७ ॥

"छिन्नोद्भवानिम्बपटोलपत्र
फलत्रय सुक्वथित सुशीतम् ।
क्षौद्रान्वित पीतमनेकरूप
सदाहक हन्ति तदम्लपित्तम् ॥"

इति छिन्नोद्भवादि ॥ २६८ ॥

"पटोलत्रिफलानिम्बशृत मधुयुत पिबेत ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये ॥"

इति पटोलादि ॥ २६९ ॥

"सिंहास्यामृतभण्टाकीक्वाथ कृत्वा समाक्षिकम् ।
अम्लपित्त जयेज्जन्तु कास श्वास ज्वर वमिम् ॥"

इति सिंहास्यादि ॥ २७० ॥

इति अम्लपित्ताधिकार ॥ * ॥

अथ विसर्पे ।

"वृषावन्ध्र प्रयोक्तव्य पञ्चमूलचतुष्टयम् ॥"

इति पञ्चमूलत्रयम् ॥ २७१ ॥

"मुस्तारिष्टपटोलानां क्वाथ सर्व्वविसर्पनुत ॥"

इति मुस्तादि ॥ २७२ ॥

"धात्रीपटोलमुद्गानामथवा घृतसंयुत ॥"

इति धात्र्यादि ॥ २७३ ॥

"अमृतवृषपटोल निम्बपत्रैरुपेत
त्रिफलखदिरसार व्याधिघातञ्च तुल्यम् ।
क्वथितमिदमशेष गुग्गुलोभागयुक्त
जयति विषविसर्पान् कुष्ठमष्टादशाख्यम् ॥"

इति नवकषाय ॥ २७४ ॥

"अमृतवृषपटोल मुस्तक सप्तपर्ण
खदिरमसितवेत्र निम्बपत्र हरिद्रे ।
विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्डू-
रपनयति मसूरीं शीतपित्त ज्वरञ्च ॥"

इति अमृतादि ॥ २७५ ॥

"पटोलामृतभूनिम्बवासकारिष्टपर्पटै ।
खदिराब्दयुतै क्वाथो विस्फोटाग्निज्वरापह ॥"

इति पटोलादि ॥ २७६ ॥

"पटोलत्रिफलारिष्टगुडूचीमुस्तचन्दनै ।
समूर्व्वा रोहिणी पाठा रजनी सदुरालभा ॥
कषाय पाययेदेतन पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
कण्डूत्वग्दोषविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥"

इति पटोलादि ॥ २७७ ॥

"भूनिम्बवासाकटुकापटोल-
फलत्रिकाचन्दननिम्बसिद्ध ।
विसर्पदाहज्वरवक्त्रशोष
विस्फोटतृष्णावमिनुत कषाय ॥"

इति भूनिम्बादि ॥ २७८ ॥

"सकफे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेन्नर ।
दुरालभां पर्पटक पटोलं कटुकान्तथा ।
क्वाथ्य गुग्गुलुसंयुक्त पिबेद्वा खदिराष्टकम् ॥"

इति दुरालभादि ॥ २७९ ॥

"कुण्डली पिचुमर्द्दाम्बु खदिरेन्द्रयवाम्बु वा ।
विस्फोटान्नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥"

इति कुण्डल्यादि ॥ २८ ॥ * ॥

अथ मसूर्य्याम् ।

"दुरालभां पर्पटक भूनिम्ब कटुरोहिणीम् ।
श्लैष्मिक्यां पित्तजायां वा पाने नि क्वाथ्य दापयेत ॥"

इति दुरालभादि ॥ २८१ ॥

"निम्ब पर्पटक पाठां पटोल कटुरोहिणीम् ।
वासां दुरालभां धात्रीमुशीर चन्दनद्वयम् ॥
एष निम्बादिक क्वाथ पीत, शर्करया युत ।
हन्ति त्रिदोषमसूरीं ज्वरवीसर्पसम्भवाम् ॥

उत्थिता प्रविशेद्दया तु पुनस्ता वाह्यतो नयेत् ॥"
इति निम्बादि ॥ २८२ ॥
"पटोलकुण्डलीमुस्तवृषधन्वयवासकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापर्पटैश्च शृतं जलम् ॥
मसूरीं शमयेदामां पक्वाञ्चैव विशोषयेत् ।
नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥"
इति पटोलादि ॥ २८३ ॥
"पटोलमूलारग्वधतण्डुलीयकं
पिबेद्धरिद्रामलककल्कसंयुतम् ।
मसूरिविस्फोटविनाशशान्तये
तदेव पित्तास्रवमिज्वरापहम् ॥"
इति पटोलादि ॥ २८४ ॥
"पटोलमूलारग्वधतण्डुलीयकं
तथैव धात्रीखदिरेण संयुतम् ।
पिबेज्जलं सुक्वथितं सुशीतं
मसूरिकारोगविनाशनं परम् ॥"
इति पटोलमूलादि ॥ २८५ ॥
"खदिरत्रिफलारिष्टपटोलामृतवासकैः ।
क्वाथोऽष्टकाङ्गो जयति रोमान्तीञ्च मसूरिकाम् ॥
वीसर्पकुष्ठविस्फोटकण्डादीनपि पानतः ॥"
इति खदिराष्टकम् ॥ २८६ ॥
"अमृतादिकषायस्तु जयेत् पित्तकफात्मिकाम् ॥"
इति अमृतादि ॥ २८७ ॥
"जातीपत्रं समञ्जिष्ठं दार्व्वीं पूगफलं शमीम् ।
धात्रीफलं समधुकं क्वथितं मधुसंयुतम् ॥
मुखरोगे कण्ठरोगे गण्डूषार्थं प्रशस्यते ॥"
इति जातीपत्रादि ॥ २८८ ॥
"अस्थ्नो सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्बुना ॥"
इति गवेधुमधुकक्वाथ ॥ २८९ ॥
"वेदनादाहशान्त्यर्थं खराणाञ्च विशुद्धये ।
सगुग्गुलु वराक्वाथं युञ्ज्याद्वा खदिराष्टकम् ॥"
इति वराक्वाथखदिराष्टकौ ॥ २९० ॥
"निम्बामृतासक्तकाशोकशब्दवेतसपल्लवैः ।
निशापर्य्युषितः क्वाथो मसूरीभयनाशनः ॥"
इति निम्बादि ॥ २९१ ॥ इति मसूर्य्यधिकारः ॥ * ॥
अथ मुखरोगे ।
"इन्द्रलीभूमिकदम्बकलगण्टकार्य्या क्वाथः ।
गण्डूषतैलयुक्तः क्रिमिदन्तस्य वेदनाशमनः ॥"
इति इन्द्रल्यादि ॥ २९२ ॥
"क्वाथमानन्तु दार्व्वीलतिक्तताक्षकलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥"
इति दार्व्व्यादिहरीतकीकषायौ ॥ २९३ ॥
"कटुकातिविषादारुपाठामुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रक्वथिता पेया कण्ठरोगविनाशनाः ॥"
इति कटकादि ॥ २९४ ॥ * ॥
मुखपाके ।
"जातीपत्रामृताद्राक्षायासदार्व्वीफलत्रिकैः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥"
इति जातीपत्रादि ॥ २९५ ॥
"पटोलनिम्बजम्ब्वाम्रमालतीनवपल्लवाः ।
पञ्चपल्लवकः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥"
इति पटोलादि ॥ २९६ ॥

"पञ्चवल्कलकषायो वा त्रिफलाक्वाथ एव वा ।
मुखपाकेषु सक्षौद्रः प्रयोज्यो मुखधावने ॥"
इति पञ्चवल्कत्रिफलाकषायौ ॥ २९७ ॥
"स्वरसः क्वथितो दार्व्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहा ॥"
इति दार्व्वीक्वाथ ॥ २९८ ॥
"सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च
क्वाथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥"
इति सप्तच्छदयष्ट्याह्वादिकषायौ ॥ २९९ ॥
"पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-
त्रायन्तितिक्ताद्विनिशामृतानाम् ।
पीतः कषायो मधुना निहन्ति
मुखे स्थितञ्चास्य गदानशेषान् ॥"
इति पटोलादि ॥ ३ ॥
"क्वथिताः त्रिफलापाठामृद्वीकाजातिपल्लवाः ।
निषेव्या भक्षणीया वा त्रिफला मुखपाकहा ॥"
इति त्रिफलादि ॥ ३ १ ॥
इति मुखरोगाधिकारः ॥ * ॥
अथ प्रदरे ।
"दार्व्वीरसाञ्जनवृषाब्दकिरातविल्व-
भल्लातकैरवकृतो मधुना कषायः ।
पीतो जयत्यतिवलं प्रदरं सशूलं
पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥"
इति दार्व्व्यादि ॥ ३०२ ॥ * ॥
अथ योनिव्यापदि ।
"गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वाथैश्च परिषेचनम् ॥"
इति गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वाथा ॥ ३ ३ ॥
अथ गर्भिण्याम् ।
"चन्दनं शारिवालोध्रमृद्वीकाशर्करान्वितम् ।
एष क्वाथः प्रदातव्यो गर्भिण्या ज्वरशान्तये ॥"
इति चन्दनादि ॥ ३ ४ ॥
"ह्रीवेरारलुरक्तचन्दनबलाधन्याकवत्सादनी-
मुस्तोशीरयवासपर्पटविषाक्वाथं पिबेद्गर्भिणी ।
नानावर्णरुजातिसारकयुते गर्भाश्रिते वा ज्वरे
योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्यामये-
सत्तमः ॥"
इति ह्रीवेरादि ॥ ३ ५ ॥ * ॥
अथ स्तनरोगे ।
"हरिद्रादिं वचादिं वा प्रपिबेत् स्तन्यशुद्धये ॥"
इति हरिद्रादिवचादिकौ ॥ ३ ६ ॥
"तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलीजलं पिबेत् ॥"
इति दशमूलक्वाथ ॥ ३ ७ ॥
"पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम् ।
धात्री कुमारश्च पिबेत् क्वाथयित्वा सशारिवम् ॥"
इति अमृतादि ॥ ३ ८ ॥
"कफे वा त्रिफलावचभूनिम्बकटरोहिणी ॥"
इति त्रिफलादि ॥ ३ ९ ॥
"धात्री स्तन्यविशुद्ध्यर्थं मुद्गयूषरसाशना ।
भार्गीदारुवचापाठाः पिबेत् सातिविषाः शृताः ॥"
इति भार्ग्यादि ॥ ३१० ॥

"सशृतं त्रिफलाक्वाथं स्तनरोगहरं पिबेत् ॥"
इति सशृतत्रिफलाक्वाथ ॥ ३११ ॥ * ॥
अथ सूतिकारोगे ।
"अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्चमूलजलदजलम्
शृतशीतं मधुयुतं निवारयति सूतिकातङ्कम् ॥"
इति सूतिकादशमूलम् ॥ ३१२ ॥
"सहचरपुष्करवेतसमूलं देवकाष्ठहाटकुलत्थ
समम् ।
जलमत्र सर्वैर्न्वहिङ्गुयुतं सद्यो ज्वरसूतिक-
शूलहरम् ॥"
इति सहचरादि ॥ ३१३ ॥
"दशमूलीकृतं क्वाथं सद्यः सूतीरुजापहः ॥"
इति दशमूली ॥ ३१४ ॥ * ॥
अथ मक्कल्लशूले ।
"सूताया हृच्छिरोवस्तिशूलं मक्कल्लसंज्ञितम् ।
यवक्षारं पिबेत्तत्र मस्तुनोष्णोदकेन वा ॥
पिप्पल्यादिगणक्वाथं पिबेद्वा लवणान्वितम् ॥"
इति पिप्पल्यादिगणक्वाथ ॥ ३१५ ॥
इति स्त्रीरोगाधिकारः ॥ * ॥
अथ बालरोगे ।
"भैषज्यं पूर्व्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु ।
कार्य्यन्तदेव बालानां मात्रा तस्य कनीयसी ॥
हरिद्रादययष्ट्याह्वसिंहीशक्रयवैः शृतः ।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायः स्तन्यदोषजित् ॥"
इति हरिद्रादि ॥ ३१६ ॥
"विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनां
जलं सलोध्रं गजपिप्पली च ।
क्वाथावलेहौ मधुना विमिश्रौ
बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥"
इति विल्वादिक्वाथ ॥ ३१७ ॥
"समङ्गाधातकीलोध्रशारिवाभिः शृतं जलम् ।
दुर्व्वारेऽपि शिशोर्देयमतीसारे समाक्षिकम् ॥"
इति समङ्गादि ॥ ३१८ ॥
"नागरातिविषामुस्तबालकेन्द्रयवैः शृतम् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः सर्व्वातीसारनाशनम् ॥"
इति नागरादि ॥ ३१९ ॥
"विल्वमूलकषायेण लाजाश्चैव सशर्कराः ।
आलोड्य पाययेद्बालं छर्द्दातीसारनाशिनी ॥"
इति सशर्करलाजयुक्तविल्वमूलकषाय ॥ ३२० ॥
"पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राक्वथितं पिबेत्
व्रणविस्फोटवीसर्पज्वराणां शान्तये शिशुः ॥"
इति पटोलादि ॥ ३२१ ॥ * ॥
अथ विषे ।
"कटभ्यर्ज्जुनशैरीयशेलुक्षीरिद्रुमत्वच ।
कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणापहाः ॥"
इति कटभ्यादि ॥ ३२२ ॥ इति चक्रपाणिदत्तः ॥
पाचन, त्रि, पाचयिता । इति मेदिनी । ने, ९१
अथ त्रिविधद्रव्याणां त्रिविधं पाचनद्रव्यमाह ।
"अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ।
कदलस्य तु पाकाय घृतैरभिहितं घृतम् ॥
घृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः ॥

नारिकेलफलतालबीजयो
पाचकं सपदि तण्डुलं विदुः ।
चीरमाशु बहुकारपाचनं
चारमर्ज्जनि हरीतकी हिता ॥
मधकमालूरकृपादनानां
प्रस्नखर्ज्जूरकपित्थकानाम् ।
पाकाय पेयं पिचुमर्द्दबीजं
हृतेऽपि तक्रेऽपि तदेव देयम् ॥
खर्ज्जूरशृङ्गाटकयोः प्रशस्तं
बिल्वौषधं कुम्भं च भद्रमुस्तम् ।
यञ्चाङ्गवोषिद्रुपवेषु शीतं
पञ्चं तथा वार्थुषिणं प्रणीतम् ॥
तण्डुलेषु प्रयसं पयो हितं
दीप्यकन्तु चिपिटे कणाशुतम् ।
यष्टिका दधिजलेन जीर्य्यते
कर्कटी च सुमनेषु गीर्य्यते ॥”
सुमनेषु गोधूमेषु । गीर्य्यते कथ्यते ।
गोधूमसमाषहरिमन्थयसीलमुद्ग-
पाको भवेज्झटिति मातुलुङ्गकेण ।
खण्डच खण्डयति माषभवन्तु जीर्णं
तैलं कुलत्थमथवा विदधाति जीर्णम् ॥
मातुलुङ्गकं धुस्तूरफलम् ॥
कङ्गुश्यामाकनीवारा कुलत्थचाविलम्बितम् ।
स्पी जलेन जीर्य्यन्ति वैदला काञ्जिकेन तु ॥
पिष्टान्नं शीतलं वारि क्षुधया सैन्धवं पचेत् ।
मांसेखर्ह निम्बमूलं पायसं मुद्गयूषके ॥
वटी वैशवाराख्यव्यञ्जनं मैथी
शुभं पर्पटं शिग्रुबीजेन याति ।
कणान्नलानी लड्डुकापूपशष्कु-
लिपाको भवेच्छुल्कुलीमक्कयोश्च ॥
वसवार वेसर इति लोके । तद्यथा,—
"खेदो निरस्थिकृतवक्ककेला-
भ्याककरीराद्रकणागराघ्रि ।
कण्वोषयं सैन्धवपर्णमत्रं
यथोचितं भक्ष्यतये प्रणीतमिति ॥
शङ्का शङ्कनं पानकविशेषः । मक्क माखे इति लोके ।
किमत्र चित्रं बहुमतस्यमांस-
भोजी सुखी काञ्जिकपानतः स्यात् ।
इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्व-
मांसेन मत्स्य परिपाकमेति ॥
आममाम्रफलं मीने तद्दोष शिशिरे हितम् ।
कूर्म्ममांसं यवचाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां शिशिरानि शुक्रा ।
कासस्य मूलं परिपीय पिष्टं
सुखी भवेन्ना बहुशो हि हृदम् ॥
कपोतो धवलपाण्डुः ।
शशकादि सर्व्वाण्यपि यान्ति पाकं
चारेण सद्यस्तिलनालकेन ।
मधूकमिल्लाथकवास्तुकानां
शाकस्त्रिसारक्षपितेन पाकः ॥
मधूक मेघु इति लोके । गायत्री खदिरः ॥
पलङ्क्षिकाकेमुककारवेल्ली
वार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम् ।
उपोदिकालाबुपटोलकानां
विल्लाथकी मेघरवस्य पक्ता ॥
मेघरव चवराई इति लोके ।
विपच्यते शूरणकं गुडेन
तथालुकं तण्डुलतोयकेन ।
पिण्डालुकं जीर्य्यति कोरदूषात्
कपित्थपाकः किल नागरेण ॥
लवणं स्वल्पजलतोयात् तथैर्व्वाग्नीरकाद्गच्छात् ।
मरिचादेशि तच्छीघ्रं पाकं यात्येव काञ्जिका
तैलम् ॥
चीरं जीर्य्यति तक्रेण तद्गव्यं कोष्णमक्कनात् ।
माहिषं माषिमस्त्वेन शङ्खचूर्णेन तद्दधि ॥
मक्कन माखे इति लोके ।
रसाला जीर्य्यति चोषात् खण्डं नागरभक्षणात् ।
सिता नागरमुस्तेन तथैवेक्षुविकारकात् ॥
जराभिरा गैरिकचन्दनाभ्यां
मध्येति शीघ्रं मुनिभिः प्रणीतम् ।
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं
जीर्णो भवेत् वारणकस्तथान्ते ॥
इरा मदिरा ।
तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
तोये चिप्तं यत्नतस्तत्सदन्धं ।
पीत्वा जीर्णे तोयजात निरुन्ध्या-
त्तज्जं चौद्रं भद्रमुस्तं विशेषात् ॥
तत्र तोयाजीर्णे । इति भावप्रकाशे कठ-
राग्निविकाराजीर्णविष्टम्भिकालसकविलम्बिका-
चिकित्सा ॥
पाचन, पुं, (पाचयतीति । पच + णिच् + "नन्दि-
ग्रहीति ।" ३।१।१३४ । इति ल्युः ।) अग्निः ।
इति मेदिनी । ने, ६० ॥ अम्लरसः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । २४ ॥ रक्तैरण्डः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पाचनक, पुं, (पाच्यतेऽनेनेति । पच + णिच् +
करणे ल्युट् । तत स्वार्थे कन् ।) टङ्कणः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १ ॥
पाचनी, स्त्री, (पाच्यते भुक्तद्रव्यादिकं यया । पच +
णिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) हरीतकी ।
इति मेदिनी । ने, ६१ ॥ (पाचयतीति अनुपक्वा
परिपाचके वाच्यलिङ्गः । यथा, भावप्रकाशे
पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः ।
रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान् ॥")
पाचल, क्ली, (पाचयतीति । पच + णिच् +
बाहुलकात् कलन् । यद्वा, पाकं पाचनं
लातीति । ला + क ।) पाचनम् । इति
मेदिनी । ले, १०६ ॥
पाचल, पुं, (पाचयतीति । पच + णिच् + बाहुल-
कात् कलन् ।) पाचकः । अग्निः । राधन-
द्रव्यम् । वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥
पाची, स्त्री, (पाचयति स्वपत्ररसादिप्रलेपादिना
परिपक्वयति व्रणानिति । पच + णिच् + "सर्व्व-
धातुभ्य इन् ।" उणा° ४ । ११७ । इति इन् ।
"कृदिकारादक्तिनः ।" ४ । १ । ४५ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या ङीष् ।) लताविशेषः । पाचि इति
पचीं इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । मर-
कतपत्री २ हरितलता ३ हरितपत्रिका ४
पत्री ५ सुरभि ६ मालारिष्टा ७ मारकत-
पत्रिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । वातदोषग्रह-
भूतविकारनाशित्वम् । व्रणदोषप्रशमनत्वम् ।
प्रमेहेषु हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाज, [स्] क्ली, (पाति रक्षतीति पात्यनेनेति
वा । पा रक्षणे + "पातेर्बले जुट् च ।" उणा°
४ । २०२ । इति असुन् जुडागमश्च ।) बलम् ।
इत्युणादिकोषः ॥ (यथ ऋग्वेदे ।८।४६।२५।
"आ नो वायो महे तने याहि मखाय पाजसे ॥")
पाञ्चकपाल, त्रि, (पञ्चकपालस्यायमिति । "तस्ये-
दम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) पञ्चकपाल-
यागसम्बन्धी ॥ इति व्याकरणम् ॥
पाञ्चजन्य, पुं, (पञ्चजने दैत्यविशेषे भवः । "पञ्च-
जनादुपसंख्यानम् ।" ४ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या ञ्यः ।) विष्णुशङ्खः । इत्यमरः ।
१ । १ । २९ ॥ "पञ्चजनो नाम दैत्यः शङ्खरूपी तिमि-
रूपः आसीत् तदस्थिजत्वात् ।" इति भरतः ॥
(यथा गीतायाम् । १ । १५ ।
"पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्म्मा वृकोदरः ॥"
अस्य विवरणम् यथा, हरिवंशे ।९८।१५—१९।
"समुद्रः प्रणवाचेदं दैत्यः पञ्चजनो महान् ।
तिमिरूपेण ते बालं ग्रस्तवानिति माधव ! ॥
स पञ्चजनमासाद्य जघान पुरुषोत्तमः ।
न चासवाद स बालं गुरुपुत्रं तदाच्युतः ॥
स तु पञ्चजनं हत्वा शङ्खं लेभे जनार्द्दनः ।
यः स देवमनुष्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः ॥"
पञ्चभिः काश्यपवशिष्ठप्राणाङ्गिरसच्यवनैर्जनैः
निर्वृत्तः । इति अण् ।) अग्निः । इति मेदिनी ।
ये १२२ ॥ (यथा, महाभारते ।३।२२०।१-५।
"काश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।
अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिसुवर्च्चकः ॥
अचरत स तपस्तीव्रं पुत्रार्थे बहुवार्षिकम् ।
पुत्रं लभेय धर्म्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥
महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ ।
जज्ञे तेजो महार्चिष्मान् पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्य्यनिभौ तथा ।
त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत ! ॥
पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंशकरस्तु सः ॥"
हारीतसंहितायाम् दीर्घबाहुः पुत्रः । इति
स्कन्दपुराणे ब्रह्मखण्डम् । १ । २७ । ४२ ॥)
पाञ्चजन्यधर, पुं, (पाञ्चजन्यं तदाख्यं शङ्खं
धरतीति । धृ + अच् ।) विष्णुः । इति हारावली ॥

पाञ्चलिका, स्त्री (पञ्चाली+स्वार्थे अण्। ततः कन्। ततष्टापि अत इत्वञ्च।) पञ्चालिका। इति भरतद्विरूपकोषः ॥

पाञ्चशब्दिक, क्ली, (पञ्चभिः शब्दैर्निर्वृत्तम्। "तेन निर्वृत्तम्।" ५। १। ७९। इति ठक्।) पञ्चप्रकारवाद्यम्। यथा, स्कान्दे रेवाखण्डे।

"अङ्गजं चर्म्मजञ्चैव तन्त्रजं कांस्यजं तथा।
शुतक्षतञ्चेति मुनिभिः कथितं पाञ्चशब्दिकम् ॥"

पाञ्चार्थिक, पुं, (पञ्चार्था सन्त्यत्र। "अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्।) पाशुपतः। यथा,—

"पाञ्चार्थिकः पाशुपतश्चिद्रूपः स्मूर्त्तिमान्मतः ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाञ्चाल, क्ली, (पञ्चाल एव। पञ्चाल+स्वार्थे अण्।) शास्त्रम्। यथा,—

"पित्रूहूनृपधुर्य्या द्वारद्क्षिणेन पुरञ्जन।
राष्ट्रं दक्षिणपञ्चालं याति श्रुतधरान्वितः ॥"
इति श्रीभागवते। ४। पुरञ्जनोपाख्याने। २५। ५ ॥

"पञ्चानां विषयाणामन्यतोऽनवगतानां प्रकाशनायालमिति पञ्चालं शास्त्रम्।" इति।
"प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च शास्त्रं पञ्चालसञ्ज्ञकम्।"
इति च तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अत्र पञ्चालमिति पाठः किन्तु स्वार्थे ष्यप्रत्यये पाञ्चालमपि भवति ॥

पाञ्चाल, त्रि, (पञ्चाले तदाख्यया प्रसिद्धे प्रदेशे भवः। "तत्र भवः।" ४। ३। ५३। इत्यण्।) पञ्चालदेशोद्भवः ॥

पाञ्चाल, पुं, (पञ्चभिः प्रधानाभिर्नदीभिरलति पर्य्याप्नोतीति पञ्चालः। ततः स्वार्थे अण्।) देशविशेषः। स तु द्रुपदराजनगरम्। अधुना फरक्काबाद इति ख्यातः ॥ (यथा, महाभारते। १। १३८। २।

"पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्द्धनि।
पर्य्यानयत भद्रं वः सा स्यात् परमदक्षिणा ॥"
तद्देशवासिषु पुं भूम्नि।) यथा,—
"पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटच्चराः।"
इत्यादि विराटपर्व्व ॥

(ब्रह्मदत्तस्य सहचरविशेषः। यथा, हरिवंशे। २३। २२।

"पाञ्चालकण्डरीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा ॥")

पाञ्चालिका, स्त्री (पाञ्चाली+स्वार्थे कन्। ततो ह्रस्वष्टाप् च।) वस्त्रदन्तादिकृतपुत्तलिका। तत्पर्य्यायः। पुत्त्रिका २। इत्यमरः ॥ पञ्चालिका ३। इति भरतः ॥ शालभञ्जी ४। इति हेमचन्द्रः ॥ पाञ्चाली ५ शालभञ्जिका ६। इति जटाधरः ॥ (रीतिविशेषः। तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ९। ५।

"——————वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः।
समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥")

पाञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलतीति। अल+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) पाञ्चालिका। (यथा, देवीभागवते। ४। १९। ४।

"पञ्चाया मोहितश्चाहं सदावर्त्तं परात्मनः।
परवान् दारुपाञ्चाली मायिकस्य यथा वशे ॥")
(पाञ्चाले भवा। पाञ्चाल+अण्। स्त्रियां ङीप्।) पाण्डवपत्नी। तत्पर्य्यायः। कृष्णा २ पाञ्चुशर्म्मिला ३ पार्व्वती ४ द्रौपदी ५ याज्ञसेनी ६ वेदिजा ७। इति जटाधरः ॥ सैरन्ध्री ८ नित्ययौवना ९। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते। १। १६८। ४१।

"कुमारी चापि पाञ्चाली वेदीमध्यात् समुत्थिता ॥"
अस्या जन्मादिविवरणं द्रौपदीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
रीतिविशेषः। पाञ्चालानां प्रियत्वादेवास्यास्तथात्वम्। यथा, साहित्यदर्पणे। ९। २।

"वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा ॥"
एतल्लक्षणं यदाह भोजः।
"समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिसमन्विताम्।
मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥")

पाट, पुं, (पाटयति कार्य्यान्तरप्रेरणात् पूर्व्वकार्य्यं छेदयतीति। पट+णिच्+क्विप्।) सम्बोधनम्। इत्यमरः। ३। ४। ७ ॥

पाटक, पुं, (पाटयति दीप्यतीति। पाटि+ण्वुल्।) महाकिष्कुः। कटकान्तरम्। वाद्यम्। अचादिपालनम्। मूलद्रव्यापचयः। रोधः। इति मेदिनी ॥ ग्रामैकदेशः। इति हेमचन्द्रः ॥ (पाटयति छिनत्तीति। छेदके। भेदके, त्रि। यथा हरिवंशे। १७१। १४।

"अहं तमो घनीभूतमहमेव च पाटकः ॥")

पाटच्चर, पुं, (पाटयन् छिन्दन् चरतीति। चर+पचाद्यच्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) चौरः। इत्यमरः ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये। ७ अङ्के।

"मन्त्रिन्! कुलिङ्गसाहसिकस्य किलैतस्य पापपाटच्चरस्य ॥")

पाटन, क्ली, (पट+णिच्+भावे ल्युट्।) छेदनम्। यथा,—

"अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा।
पाटने कर्णशृङ्गाणां मासार्द्धन्तु यवान् पिबेत् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे यमः ॥

पाटल, क्ली (पाटलो वर्णोऽस्त्यस्येति। पाटल+अर्श आदित्वादच्।) पाटलीपुष्पम्। इत्यमरः ॥ गोलापाख्यपुष्पमिति केचित् ॥ (यथा, भागवते। ४। ६। १४।

"पाटलाशोकवकुलैः कुन्दैः कुरुवकैरपि ॥"
पाटलेति केचित् ॥)

पाटल, पुं, (पाटयतीति। पट+णिच्+वृषादित्वात् कलच्।) श्वेतरक्तवर्णः। गोलापिरङ्ग इति भाषा। आशुधान्यम्। इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः। अम्लुष्णत्वम्। बहुनिष्यन्दित्वम्। त्रिदोषकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ तद्वर्णयुक्ते त्रि ॥ (यथा रघौ। २। २९।

"स पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्द्धरः केशरिणं ददर्श।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां
लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥")

पाटलद्रुम, पुं, (पाटलस्य पाटलपुष्पस्य द्रुमो वृक्षः। यद्वा, पाटलो द्रुमः इति नित्यकर्म्मधारयः।) पुन्नागवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

पाटला, स्त्री, (पाटलो वर्णोऽस्त्यस्याः। पाटलवर्णत्वादेवास्यास्तथात्वम्।) दुर्गा। यथा —

"अपर्णानेकवर्णा च पाटला पाटलावती ॥"
इति तन्त्रसारे तस्याः शतनामस्तोत्रम् ॥

पुष्पवृक्षविशेषः। पारुल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। पाटलिः २ अमोघा ३ काचस्थाली ४ फलेरुहा ५ कृष्णवृन्ता ६ कुबेराक्षी ७। इत्यमरः ॥ ताम्रपुष्पी ८ कुम्भिका ९ सुपुष्पिका १० वसन्तदूती ११ स्थाली १२ स्थिरगन्धा १३ अम्बुवासी १४ कालवृन्ती १५। इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुदूती १६ कालास्थली १७ अलिवल्लभा १८। इति भावप्रकाशः ॥ कामदूती १९ कुम्भी २० तोयाधिवासिनी २१। इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातशोफाध्मानवमिश्वासचर्द्दिपातनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ तुवरत्वम्। अनुष्णत्वम्। दोषत्रयारुचिहिक्कातृष्णानाशित्वञ्च ॥ तत्पुष्पगुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। हृद्यत्वम्। कफास्रनाशित्वञ्च। तत्फलगुणाः। पित्तातिसारदाहनाशित्वम्। हिक्कास्रपित्तकारित्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तदुत्पत्तिर्यथा,—

"गते ब्रह्मणि सर्व्वेऽपि तपः संहृत्य ते तदा।
लिङ्गं चित्रवने स्थाप्य प्रतिष्ठाप्य चचार ह ॥
विचरन्तं तदा भूयो महेशं कुसुमायुधः।
आरात् स्थितोऽग्रतो धन्वी सन्तापयितुमुद्यतः ॥
ततस्तमग्रतो दृष्ट्वा क्रोधाध्मातदृशा हरः।
स्मरमालोकयामास शिखाग्रात् चरणान्तिकम् ॥
आलोकितस्त्रिनेत्रेण मदनो द्युतिमानपि।
प्रादह्यत तदा ब्रह्मन् पादादारभ्य कक्षवत् ॥
प्रदह्यमानौ चरणौ दृष्ट्वासौ कुसुमायुधः।
उत्ससर्ज्ज धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाथ पञ्चधा ॥
यदासीन्मुष्टिबन्धन्तु रुक्मपृष्ठं महाप्रभम्।
स चम्पकतरुर्जातः सुगन्धाढ्यो गुणाकृतिः ॥
नाहस्थानं शुभाकारं यदासीद्वज्रभूषितम्।
तज्जातं केशरारण्यं वकुलं नामतो मुने ॥
या च कोटी शुभा ह्यासीदिन्द्रनीलविभूषिता।
जाता सा पाटला रम्या भृङ्गराजिविभूषिता ॥"
इति वामने ६ अध्यायः ॥

रक्तलोध्रः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाटलापुष्पसन्निभ, क्ली, (पाटलापुष्पस्य सन्निभा सादृश्यं यत्र।) पद्मकाष्ठम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

पाटलि, स्त्री, (पाटि+भावे घञ्। पाटो दीप्तिस्तं लातीति। ला+"अच इः।" उणां ४। १२८। इति इः। पाटलिपुष्पाणां अतिसुश्रीकत्वादेवास्यास्तथात्वम्।) पाटलापुष्पवृक्षः। इत्यमरः ॥

८५ पद्यामाद । ७ । २२ । १५ ।
"मनु—नलिपुत्रा समवया यथोत्तमा ।
वसमाना नरा म्र महत्त्वामिनचालिन ॥")

पाटलिपुत्र क्ली । पाटलि पुत्र इव यस्य । बहु
—नीतृणांनस्थानलंनात्त्व तथात्वम् ।)
नगरविशेष । पाटना । इति ख्यात । तत्पर्य्याय ।
कुसुमपुरम् २ । इति हेमचन्द्र । ४ । ४२ ॥
पुष्पपुरम् ३ पाटलिपुत्रकम् ४ । इति त्रिकाण्ड
शेष ॥ (इदन्तु गङ्गातीरस्थम् । यथा हितोप-
देशे । "अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुत्रनाम-
धेय नगरम् ॥"
इदमेव पुरा मगधानां राजधानी आसीत ।
अत्रत्यसुदर्शननाम्नो भूपते पुत्राणां नीति
विद्याधिगमाय विद्वत्कुलचूडामणिना विष्णु-
शर्म्मणा पञ्चतन्त्रहितोपदेशादयो ग्रन्था विर-
चिता ॥)

पाटली, स्त्री, (पाट दीप्तिं लातीति । ला+क ।
स्त्रियां ङीप् ।) कटभीवृक्ष । मुष्ककवृक्ष ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, इन्द्रजाले १
अध्याये ।
"पुष्पं तज्जटामूलं मुखस्थं कारयेद्बुध ।
ताम्बुलादौ प्रदातव्य वश्या भवति निश्चितम् ।
तथैव पाटलीमूलं ताम्बुलेन तु वश्यकृत ॥")

पाटव, क्ली, (पटोर्भाव कर्म्म वा । पटु+"इग-
न्ताच्च लघुपूर्व्वात ।" ५ । १ । १३१ । इत्यण ।)
पटुता । यथा । "पाटव संस्कृतोक्तिषु ।" इति
हितोपदेश ॥ (दार्ढ्यम् । यथा पञ्चतन्त्रे ।४।६४।
"विच्छिद्यते कदाचित धी कर्म्मणा भोग-
दायिना ।
पुन समाहिता वा स्यात् तद्देवाभ्यासपाट-
वात् ॥")
आरोग्यम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (पटो-
र्भाव पाटवम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

पाटविक , त्रि, (पाटवं पटुत्वमस्त्यस्य । पाटव+
ठन् ।) पटु । धूर्त्त । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पाटहिका, स्त्री, (पाटह पटहावयव सदृशा-
कृतिरस्त्यस्या । पाटह+ठन् । ढक्कावाद्या-
कृतिमत्फलत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) गुञ्जा ।
इति हारावली । १३५ ॥

पाटित, त्रि (पाट्यते स्म इति । पट+णिच+
क्त ।) कृतपाटनम् । तत्पर्य्याय । दारितम् २
भिन्नम् ३ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, सुश्रुते ।
२ । १६ ।
"पाटितमनु बहुविदारित वेदनान्वित ॥")

पाटी स्त्री, (पाटयतीति । पाटि+"सर्व्वधातुभ्य
इन् ।" उणा ४ । ११७ । इति इन् । स्त्रियां वा
ङीष् ।) बलाह्वय । इति राजनिर्घण्ट ॥ परि
पाटी । अनुक्रम । यथा, "पाटीं सद्गणितस्य
वच्मि चतुरप्रीतिप्रदां प्रस्फुटाम् ।" इत्यादि
लीलावती ॥

पाटीर पु पटीर । इति विश्व । (यथा,
शुकनन्दमालायाम् । ३२ ।
"लाटीनेत्रपुटीपयोधरघटीरेवातटीद्रुक्कुटी
पाटीरद्रुमवर्णनेन कविभिर्मूढैर्दिनं नीयते ।
गोविन्देति जनार्द्दनेति जगतां नाथेति कृष्णेति च
व्याहारै समयस्तदेकमनसां पुंसामतिक्रामति॥")

पाट्य, क्ली, (पट्टस्य इदम् । "तस्येदम् ।" ४ । ३ ।
१२० । इत्यण ।) पट्टशाकम् । यथा,—
"पाट्यशाकन्तु मधुर दुर्जर गुरुपाकि च ॥"
इति राजवल्लभ ॥
(पाटि+यत् । पाटनीये । छेद्ये, त्रि ॥)

पाठ , पु, (पठनमिति । पठ+भावे घञ ।)
विधिना वेदस्याभ्यसनम् । (पठ+णिच+भावे
घञ ।) शिष्याणामध्यापनम । तत्पर्य्याय ।
ब्रह्मयज्ञ २ ब्रह्मयज्ञ ३ पठनम् ४ पाठना ५
पाठनम् ६ अध्ययनम् ७ अध्यापनम् ८ अध्या-
पना ९ अभ्यसनम् १० । इत्यमरभरतौ ॥
निपाठ ११ निपठ १२ । इति शब्दरत्नावली
अमर ॥ * ॥ माहात्म्यादिपाठे तु ॐ नारा-
यणाय नम ॐ नराय नम ॐ नरोत्तमाय
नम ॐ देव्यै नम ॐ सरस्वत्यै नम ॐ
व्यासाय नम । इति नत्वा पाठ्यम् ।
"नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत ॥"
इति विधि ॥
एवञ्च भागवतीयश्लोकोक्तौ उदीरयेत इत्यस्य
स्थयन्तथा उदीरयन्नन्यान् पौराणिकानुपशिक्ष-
यतीति श्रीधरस्वामिव्याख्यानमनुप्रमाणविरुद्धम् ।
चैवेति भारतपाठाधिकारेण व्यासो लब्ध ।
भागवते चैवेत्यत्र व्यास इति साम्प्रतिकलिखितम् ।
जयपदार्थमाह ब्रह्मचारिकाण्डे भविष्यपुराणम् ॥
"अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितन्तथा ।
विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत ! ॥
कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारत स्मृतम् ॥"
कार्ष्णं कृष्णद्वैपायनप्रणीतम् ।
"सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिण ॥"
जयशब्देन सचारमिति जयस्तस्य(?) । एव-
ञ्चार्याणवलोकनात् आचाराद्वा लोकाद्वापि
श्लोक पठ्यते । मत्स्यसूक्ते वाराहीतन्त्रे च ।
"प्रणवञ्चादौ जप्त्वा च स्तोत्र वा संहितां पठेत ।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुष ॥
सर्व्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफल भवेत ।
शुक्लेनाननयाचितेन पठितव्य प्रयत्नत ॥
न काय्यासक्तमनसा कार्य्य स्तोत्रस्य वाचनम् ।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तक वाचयेत सुधी ॥
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफल भवेत ।
स्वयञ्च लिखित यत्तु ब्रतिना लिखितञ्च यत ॥
अब्राह्मणेन लिखित तथापि विफल भवेत् ।
ऋषिच्छन्दादिक न्यस्य पठेत स्तोत्र विचक्षण ॥
स्तोत्रे न इष्यते यत्र प्रयत्नन्यासमाचरेत ।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे सङ्ख्यां कृत्वा पठेत सुधी ॥
अध्याय प्राप्य विरमेत्त्न तु मध्ये कदाचन ।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेन्नर, ॥"
ततश्च मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यस्यादौ
ऋषिच्छन्दादिक पठेत । तद्यथा । प्रथम
चरितस्य ब्रह्म ऋषिर्महाकाली देवता गायत्री
छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिकाबीजमग्निस्तत्त्व
महाकालीप्रीत्यर्थे जपे विनियोग । मध्यम
चरितस्य विष्णुऋषिर्म्महालक्ष्मीर्द्देवतानुष्टुप
छन्द शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीज सूर्य्यस्तत्त्व
महालक्ष्मीप्रीत्यर्थे जपे विनियोग । उत्तरचरि-
तस्य रुद्र ऋषि सरस्वती देवता उष्णिक छन्दो
भीमा शक्तिर्भ्रामरीबीज वायुस्तत्त्व सरस्वती
प्रीत्यर्थे जपे विनियोग ॥ नैयतकालिककल्प-
तरौ भविष्यपुराणम् ॥
"इतिहासपुराणानि श्रुत्वा भक्त्या महीपते ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्विभो ॥
प्रातर्य्या वाचक विद्वान्नाभ्यवर्णमादरात ।
श्रुत्वाभ्यवर्णाद्ब्राह्मणन् । वाचकान्नरक ब्रजेत ॥"
तथा ।
"देवार्च्चामग्रत कृत्वा ब्राह्मणाना विशेषत ।
ग्रन्थिञ्च शिथिल कुर्य्याद्वाचक कुरुनन्दन ॥
पुनर्ब्बध्नीत तत सूत्र न मुक्त्वा धारयेत क्वचित ।
हिरण्य रजत गाञ्च तथा कांस्योपदोहना ॥
दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्नोति यत फलम् ।"
कांस्योपदोहना कांस्यक्रोडा ।
"वाचक पूजितो येन प्रसन्नस्तस्य देवता ॥"
तथा ।
"ज्ञात्वा सर्व्वसमाप्तिञ्च पूजयेद्वाचक बुध ।
आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफल क्रतुम् ॥"
तथा ।
"विस्पष्टमद्रुत शान्त स्पष्टाक्षरपदन्तथा ।
कलस्वरसमायुक्त रसभावसमन्वितम् ॥
बुध्यमान सदय वै ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप ।
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थञ्चार्पयेन्नृप ॥
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते ॥"
तथा ।
"सप्तस्वरसमायुक्त काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
पाठस्याष्टादशदोषा यथा —
"शङ्कित भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ।
विस्वर विरसञ्चैव विश्लिष्ट विषमाहतम् ॥
काकस्वर शिरसितं तथा स्थानविवर्ज्जितम् ।
व्याकुल तालहीनञ्च पाठदोषाश्चतुर्द्दश ॥
सगीत शिरस कम्पसकपकण्ठमनर्थकम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
अध्ययनक्रमो यथा,—
"आचम्य प्रयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुख ।
उपसगृह्य तत्पादौ वीक्ष्यमाणो गुरोर्मुखम् ॥"
अध्यापनक्रमो यथा —
"अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत ।
प्राक् कूलान पर्य्युपासीन पवित्रैश्चैव पावित ॥
प्राणायामैस्त्रिभि पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ।
ब्राह्मण प्रणवं कुर्य्यादन्ते च विधिवद्द्विजा ॥

कुर्य्यादध्यापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूर्ब्बवत् ।
सर्ब्बेषामेव भूतानां वेदश्चक्षुः सनातनम् ॥
अधीयीताप्ययं नित्यं ब्राह्मण्याद्धीयतेऽन्यथा ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे १३ अध्यायः ॥ * ॥
पाठनिषेधकालो यथा । ग्रहणेऽनध्यायो न ग्रहोपरागमात्रविषयः ।
“त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ।”
इति मनुवचनेन सामान्यतो निषेधात् ॥
एवं त्र्यहानध्यायो ग्रस्तास्तविषय इति मिताक्षरा अन्यत्र त्वहोरात्रमनध्यायो याज्ञवल्क्यात् । यथा —
“सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।
समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥
पञ्चदश्यां चतुर्द्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥”
द्युनिशमहोरात्रम् । चैत्रश्रावणमार्गशीर्षमाघादिप्रतिपदो नित्या इति ब्रह्मचारिकाण्डधृतहारीतवचने एतासामनध्याये नित्यत्वाभिधानादन्यासां काम्यत्वम् । आदिप्रतिपत् शुक्लप्रतिपत् ॥
“सा च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरताडिता ।
प्रतिपत्पाठशीलानां विद्येव तनुतां गता ॥”
इति व्यासवचनमपि तावन्मात्रपरम् ॥ * ॥
गौतमोक्ताकालिकानध्याया यथा —
आकालिकनिर्घातभूकम्पराहुदर्शनोल्का इति आकालिका इति । निमित्तकालमारभ्य परेद्युर्यावत् स एव कालस्तावत्कालस्तत्र भवाः ॥
तथा,—
“विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च सम्प्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥” * ॥
उल्कादिषु प्रतिप्रसवमाह मनुः ।
‘वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥”
पराशरभाष्ये कूर्म्मपुराणम् ।
“अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्म्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्व्वस्वेतानि वर्ज्जयेत् ॥”
नारदः ।
“अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥” * ॥
सन्ध्यागर्जने शास्त्रचिन्तानिन्दामाह कल्पचिन्तामणौ दुर्व्वासाः ।
“सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्व्विद्या यशो बलम् ॥
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने ।
सज्योतिः स्यादनध्याय इत्याह भगवान् मनुः ॥”
इति मनुवचनं वर्षाविषयम् ॥ * ॥
अष्टम्यादिषु विशेषमाह हेमाद्रिधृतापस्तम्बः ।
“उदयास्तमिते वापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत् ।
तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविदो विदुः ॥
केचिदाहुः क्षयिष्ये यावत्तु दिननाडिकाः ।
तावदेव त्वनध्यायो न तस्मिन्ने दिनान्तरे ॥”
तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे तिथ्यन्तरे । अत्र पूर्ब्बवचनमुत्तरमीमांसाध्यायिभिः परिगृहीतम् । परवचनन्तु अन्यग्रन्थपरम् । यत्तु निर्णयामृतधृतम् ।
“प्रतिपत्प्रेशमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी ।
दिनं दूषयते सर्व्वं सुरा गव्यघटं यथा ॥”
तद्दूषयत इत्यभिधानात् पूर्ब्बवर्त्तितमात्रेण सर्व्वदिनदूषणाय । राजमार्त्तण्डे ।
“प्रे को चे चा द्वितीयाख्या प्रेतपक्षे गते तु या ।
या तु कोजागरे जाते चैत्रावस्था परेऽपि या ॥
चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
सर्व्वास्वेतास्वनध्यायः पुराणे परिकीर्त्तितः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पाठकः त्रि, (पाठयति अध्यापयतीति । पठ + णिच् + ण्वुल् ।) उपाध्यायः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७८ ॥ (यथा महाभारते ।३।३१२।१०५।
“पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।
सर्व्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः ॥”)
धर्म्मभाणकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पठतीति । पठ + ण्वुल् । वाचकः । अध्येता ।
“वर्ज्जयेत् गिलनञ्चापि कासितं श्वासितन्तथा ।
नीचोच्चञ्चैव गम्भीरं वर्ज्जयेत् पाठकः सुधीः ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

पाठभूः, स्त्री, (पाठस्य भूर्भूमिः स्थानमित्यर्थः ।) ब्रह्मारण्यम् । वेदादिपाठस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाठमञ्जरी स्त्री, (मञ्जु सुन्दरं यथा तथा रायति शब्दायते इति । मञ्जु + रै + क । स्त्रियां ङीप् । पृषोदरादित्वात् लोपः । ततः पाठस्य मञ्जरी वाचिकेव ।) शारी पक्षिणी । इति शब्दमाला ॥

पाठशाला, स्त्री अध्ययनगृहम् । पाठस्य अध्ययनस्य शाला गृहम् । इति षष्ठीतत्पुरुषसमासनिष्पन्ना ॥

पाठशालिनी स्त्री (पाठेन शालते श्लाघते इति । शाल + णिनि + ङीप् ।) शारी पक्षिणी । इति शब्दमाला ॥

पाठा, स्त्री (पठ्यते बहुगुणवत्तया कथ्यते इति । पठ + कर्म्मणि घञ् । अजादित्वात् टाप् ।) लताविशेषः । आकनादि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अम्बष्ठा २ अम्बष्ठिका ३ प्राचीना ४ पापचेलिका ५ यूथिका ६ स्थापनी ७ श्रेयसी ८ विद्धकर्णिका ९ एकाष्ठीला १० कुचेली ११ दीपनी १२ वनतिक्तिका १३ तिक्तपुष्पा १४ बृहत्तिक्ता १५ शिशिरा १६ वृकी १७ मालती १८ वरा १९ देवी २० वृत्तपर्णी २१ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । वातपित्तज्वरपित्तदाहातीसारशूलनाशित्वम् । भग्नसन्धानकारित्वञ्च । इति वैद्यकम् ॥ * ॥
“अम्बष्ठा मालिका बाला शठाम्बा बालिकाम्बिका ।
अम्बा च माचिका चैव दृढ़वल्का मयूरिका ॥
गन्धपर्णी चित्रपुष्पी श्रेयसी सुखवाचिका ।
छिन्नपत्री भूरिमल्लिर्विज्ञेया षोडशाह्वया ॥
अम्बष्ठा सकषायाम्ला कफकण्ठरुजापहा ।
वातामयबलासघ्नी रुचिकृद्दीपनी परा ॥’
इति राजनिर्घण्टः ॥
“पाठाम्बष्ठाम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका ।
एकाष्ठीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥
पाठोष्णा कटुका तीक्ष्णा वातश्लेष्महरी लघुः ।
हन्ति शूलज्वरच्छर्द्दिकुष्ठातीसारहृद्रुजः ॥
दाहकण्डूविषश्वासकृमिगुल्मगलव्रणान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पाठिका, स्त्री, (पाठा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) पाठा । इति भावप्रकाशः ॥

पाठी [न्] पुं, (पाठेव आकृतिर्विद्यते यस्य । पाठा + इनि ।) चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ (पाठोऽस्यास्तीति । “अत इनिठनौ ।”५।२।११५। इति इनि ।) पाठविशिष्टः ॥ (कर्म्मोपपदेनास्य प्रमाणं यथा, मार्कण्डेये । ६८ । २६ ।
“वन्दिनामथ सूतानां विटानां लास्यपाठिनाम् ॥”)

पाठीकुटः, पुं, (पाठीं कुटतीति । कुट + “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति क ।) चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाठीनः पुं, (पाठि पृष्ठं नमयतीति । पाठि + नम + णिच् + “अन्येभ्योऽपीति ।” ड । “अन्येषामपि दृश्यते ।” ६ । ३ । १३७ । इति दीर्घः ।) मत्स्यविशेषः । बोयालि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सहस्रदंष्ट्रः २ । इत्यमरः ॥ सहस्रदंष्ट्री ३ बोदालः ४ वदालकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः । ५ । १६ ।
“पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ॥”)
अस्य गुणाः । श्लेष्मलत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । पाके कटुत्वम् । रोचनत्वम् । वातपित्तजित्त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा च ।
“पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः ।
दूषयेद्रक्तपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
पाठकः । गुग्गुलुद्रुमः । इति मेदिनी । ने, ८९ ॥

पाठ्य, त्रि, (पठ्यते इति । पठ + “ऋहलोर्ण्यत् ।” ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् ।) पठनीयम् । पठितव्यम् । यथा —
“तिष्ठ रे तिष्ठ कण्ठोष्ठ कुण्ठयामि हठादहम् ।
अपकु पठत पाठ्यमधिगोष्ठि शठस्य ते ॥”
इति नैषधे १७ सर्गः ॥

पाशः, पुं, (पश्यते बध्यतेऽनेनेति । पश + करणे घञ् ।) पाशि । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पश + भावे घञ् । पशनम् । बन्धः । यथा, महाभारते । २ । ५७ । ८ ।
“दीव्यामहे पार्थिव ! मा विशङ्कां
कुरुष्व पाशञ्च चिरञ्च मा कृथाः ॥”)

पाणि, स्त्री, (पणायन्ते व्यवहरन्त्यस्यामिति। पण+"अग्निपणाय्यो रुडायलुकौ च।" उणां ४।१३२। इति इण आयप्रत्ययस्य लुक च।) पण्यवीथी। हट्ट। इत्युणादिकोष ॥

पाणि, पु, (पणायन्ते व्यवहरन्त्यनेन। पण उ व्यवहारे+"अग्निपणाय्यो रुडायलुकौ च।" उणां ४।१३२। इति इण आयप्रत्ययस्य लुक च।) स च मणिबन्धावध्यङ्गुलिपर्य्यन्तभाग। स तु गर्भस्थबालकस्य मासद्वयेन भवति ॥ इति सुखबोध ॥ तत्पर्य्याय। पञ्चशाख २ शय ३ सम ४ हस्त ५ कर ६। इत्यमरभरतौ ॥ भुज ७। इति जटाधर ॥ क्रुलि ८। इति शब्दरत्नावली ॥ सुजाद्दल ९। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, देवीभागवते। २।२।१९।
"स्मरनाभिसुगन्धा तं सत्वा कान्ता मनोरमाम्।
जग्राह दक्षिणे पाणौ मुनिर्म्मन्मथपीडित ॥")
कुलिकहस्त। इति रत्नमाला ॥ कुलियाकडा इति भाषा ॥

पाणिकच्छपिका स्त्री (कच्छप कूर्म्मस्तदाकारो ऽस्त्यस्या। कच्छप+ठन्। टापि अत इत्वञ्च। पाणिभ्यां कृता कच्छपिका कूर्म्माकृतिमुद्रा।) कूर्म्ममुद्रा। यथा,—
"पाणिकच्छपिकां कुर्य्यात कूर्म्ममन्त्रेण साधक।
तत्र सत्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपु ॥
पूजित तेन पुष्पेण देवत्व स्वस्य जायते ॥"
कूर्म्ममन्त्रो यथा,—
"द्वितीय वैष्णवीतत्त्व बीज बिन्दिन्दुसयुतम्।
षष्ठस्वरो परिचर कूर्म्मबीज प्रकीर्त्तितम ॥"
इति कालिकापुराणे ५६ अध्याय ॥

पाणिगृहीती, स्त्री, (पाणिगृहीतो यस्या। "पाणिगृहीती भार्य्यायाम्।" ४।१।५२। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ङीष।) विधानेनोढ़ा। इत्यमर। २।६।५ ॥

पाणिग्रहण, क्ली, (पाणेर्ग्रहण यत्र।) विवाह। इति हेमचन्द्र। ३।१८२ ॥ (यथा, रघु। ७।२९।
"इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीप
सम्पाद्य पाणिग्रहण स राजा।
महीपतीनां पृथगर्हणार्थं
समादिदेशाधिकृतानधिश्री ॥")

पाणिघ पु (पाणि पाणिना वा हन्तीति। हन+"पाणिघताडघौ शिल्पिनि।" ३।२।५५। इति टक टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते।) पाणिवाद। पाणिना मृदङ्गादिवादयम्। पाणि वा हन्ति य। य पाणिनैव मृदङ्गादिवाद्यमुत्पादयति तत्र। य पाणिना मृदङ्गमिव पाणि वादयति तत्र च। इत्यमरभरतौ ॥

पाणिघात, पु (पाणिना हन्तीति। हन+अधिकरणघात अण।) पाणिताड़क। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (हन+भावे घञ। पाणिना घातो हननमिति। पाणिहननम् ॥

पाणिज, पु (पाणौ जायते इति। पाणि+जन+"सप्तम्यां जनेर्ड।" ३।२।९७। इति ड।) नख। इति हलायुध ॥

पाणितल, क्ली, (पाणितलमिव परिमाणमस्य-स्येति। अच।) कर्षपरिमाणम्। तोलकद्वयम्। इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"कोलद्वयञ्च कर्ष' स्यात स प्रोक्ता पाणिमानिका।
अक्ष पिचु पाणितल किञ्चित पाणिश्च तिन्दुकम्॥
विडालपदकञ्चैव सुवर्ण कवलग्रह।
उदुम्बरञ्च पर्य्याये कर्ष एव निगद्यते ॥"
इति शार्ङ्गधरे पूर्ब्बखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
पर्य्यायान्तर यथा,—
"विद्यात्तौ द्रक्षणौ कर्ष सुवर्णञ्चाक्षमेव च।
विडालपदकञ्चैव पिचुम्पाणितलन्तथा ॥
तिन्दुकञ्च विजानीयात कवडग्रहमेव च ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥
पाणेस्तलम्।) हस्ताधोभाग ॥ (यथा, मनौ। ४।१४३।
"स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भि प्राणानुपस्पृशेत।
गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभि पाणितलेन तु ॥")

पाणिन, पु, (पणिनो मुनेर्गोत्रापत्यम्। पणिन्+अण। "गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च।" ६।४।१६५। इति न टिलोप।) पाणिनिमुनि। इति त्रिकाण्डशेष ॥

पाणिनि पु, (पणिनो मुनेर्युवापत्यम्। पणिन्+इञ। न टिलोप।) मुनिविशेष। तत्पर्य्याय। आह्रिक २ दाक्षीपुत्त्र ३ शालङ्की ४ पाणिन ५ शालातुरीय ६। इति त्रिकाण्डशेष ॥ * ॥ (अय हि पणिन्-वंशसम्भूत प्रसिद्धो व्याकरणकर्त्ता। अस्य माता दाक्षी इत्याख्यया विश्रुता। यथा, पातञ्जलकारिकायाम्। १।१।२०।
'सर्व्वे सर्व्वपदादेशा दाक्षीपुत्त्रस्य पाणिने ॥"
तथाच शिक्षायाम। ५६।
"शङ्कर शाङ्करीं प्रादाद्दाक्षीपुत्त्राय धीमते।
वाङ्मयेभ्य समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थिति ॥'
अस्य शालातुरीय 'इत्याख्यापि दृश्यते। यथा, अभिधानचिन्तामणौ। ३।५१५।
"————————अथ पाणिनौ।
शालातुरीयदाक्षेयौ————————॥"
"गान्धारप्रदेशविशेषशलातुरग्रामजातत्वा देवास्य तथा नाम।" इति चिन्तामणिटीका ॥ परे तु शलातुरग्रामोऽस्य जन्मस्थानमिति न स्वीकुर्व्वन्ति। यत शलातुरोऽभिजनोऽस्य इति व्युत्पत्त्या शालातुरशब्देन शलातुरदेशोद्भवे जने यथार्थो नावगम्यत। अष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य "तूदीशलातुरवर्म्मतीकूचवाराद ढक छण ढञ यक।" ४।३।९४। सूत्रात अभिजनार्थे एव कृतप्रत्यय। वृत्तिकारभट्टोजी-दीक्षितेन तु "अभिजनश्च।" ४।३।९०। इति सूत्रे "यत्र स्वय वसति स निवास। यत्र पूर्ब्बैरुषित सोऽभिजन'।" इत्यभिजनशब्दस्यार्थ प्रदर्शित। अत स्पष्टत शलातुरप्रदेशे पाणिने पूर्ब्बपुरुषाणां वासस्थानमित्येवावगम्यते नतु तस्येति।

पुरा किल कात्यायननामा मुनि सप्तलक्षश्लोकात्मक बृहत्कथाभिधान ग्रन्थ विरचय्य काणभूतये श्रावयामास। सोमदेवभट्टस्तु तत्सारांश समुद्धृत्य कथासरित्सागर इत्याख्यया प्रसिद्ध ग्रन्थ निर्म्मितवान तस्मादस्याख्यायिका समधिगम्यते। यथा, तत्रैव। ४।२—८५।
"अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत।
तत्रैक पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् ॥
स शुश्रूषापरिक्लिष्ट प्रेषितो वर्षभार्य्यया।
अगच्छत तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम ॥
तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात।
सर्व्वविद्यामुख तेन प्राप्त व्याकरण नवम ॥
ततश्चागत्य मामेव वादायाह्वयते स्म स।
प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रयाता सप्तवासरा ॥
अष्टमेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत्समनन्तरम।
नभ स्थेन महाघोरो हुङ्कार शम्भुना कृत ॥
तेन प्रनष्टमैन्द्रन्तदस्मद्व्याकरण भुवि।
जिता पाणिनिना सर्व्वे मूर्खीभूता वय पुन ॥
अथ सञ्जातनिर्व्वेद स्वगृहस्थितये धनम।
हस्ते हिरण्यदत्तस्य विधाय वणिजो निजम ॥
उक्त्वा तच्चोपकोशायै गतवानस्मि शङ्करम।
तपोभिराराधयितु निराहारो हिमाचलम ॥'
* * * *
"अत्रान्तरे तुषाराद्रौ कृत्वा तीव्रतर तप।
आराधितो मया देवो वरद पार्व्वतीपति ॥
तदेव तेन शास्त्र मे पाणिनीय प्रकाशितम।
तदिच्छानुग्रहादेव मया पूर्णीकृतञ्च तत ॥'
* * * *
"वर्षोऽथ मन्मुखादैच्छत श्रोतु व्याकरण नवम।
तत प्रकाशित स्वामिकुमारेणैव तस्य तत ॥
ततो व्याडीन्द्रदत्ताभ्यां विज्ञप्तो दक्षिणां प्रति।
गुरुवर्षोऽब्रवीत स्वर्णकोटिर्मे दीयतामिति ॥
अङ्गीकृत्य गुरोर्वाक्य तौ च मामित्यवोचताम।
एहि राज्ञ सखे। नन्दात् याचितु गुरुदक्षिणाम
गच्छामो नान्यतोऽस्माभिरियत काञ्चनमाप्यते।
नवाधिकाया नवते कोटीनामधिपो हि स ॥"
इत्युपाख्यानेन पाणिनि कात्यायनस्य राज्ञो-नन्दस्य च समसामयिक इत्येवायाति। पर कात्यायनपाणिन्यो शब्दशास्त्रपाठेन पाणिनि कात्यायनात पूर्ब्बतन इत्यनायासेनैव विज्ञायते। यत कात्यायन एव पाणिनिकृतव्याकरणस्य वार्त्तिककार। स च स्वमतग्रन्थे विदुषां वरं पाणिनि आचार्य्यत्वे स्वीकृतवान्। [६।४।१७४। सूत्रस्य वार्त्ति।] पाणिनिस्तु स्वीय व्याकरणे पूर्ब्बतनानां बहूनां विदुषां नामोल्लेख कृतवान् पर कुत्रापि कात्यायनस्य नाम नाभिहितवानत स्पष्टोऽवगम्यते पाणिनि कात्यायनात् प्रत्नतर इति।

अनेन महात्मना पाणिना रचित व्याकरण पाणिनीयाष्टकमित्याख्यया प्रसिद्धम। कात्यायन

एवास्य वार्त्तिकं विधाय तीव्रसमालोचनाञ्चकार। परं पतञ्जलिः सूत्रपाठस्य वार्त्तिकस्य च महाभाष्यं विधाय सर्व्वत्र प्रमादपरिशून्योऽयं पाणिनीयाष्टाध्यायीग्रन्थ इति प्रदर्शयन् कात्यायनतीव्रदृष्टेः ररक्षैनं समाजरणीयं ग्रन्थसत्तमम्। अष्टाध्यायीप्रारम्भे तु चतुर्द्दशसूत्राणि सन्ति तानि तु प्रत्याहारसूत्राणि।
अष्टाध्यायीसूत्रपाठे, आपिशलि।६।१।९२। गालव।६।३।६१। चाक्रवर्म्मण।६।१।१३।स्फोटायन।६।१।१२३। काश्यप।८।४।६७। गार्ग्य।८।४।६७। भारद्वाज।७।२।६३। सेनक ५।४।११२। शाकटायन।३।४।१११। शाकल्य।१।१।१६। एतेषां पूर्व्वतनवैयाकरणानां नामानि सन्ति। अत्र ३९९६ संख्यकानि सूत्राणि विद्यन्ते।
काश्मीरराजस्य जयापीडस्य राजत्वसमये पाणिनिव्याकरणं वार्त्तिकेन महाभाष्येण च सह विशेषविद्यार्थिसुधीवरविद्वज्जनशिरणात् प्रचलितमासीत्। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।४।६२८—६४।
"नितान्तं कृतकृत्यस्य गुणवृद्धिविधायिनः।
श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम्॥
भाष्यव्याख्याक्षयी श्लोकैर्व्विलक्षणदृष्टे कृतः।
सोऽयं तस्य विपर्य्यासो बुधैरिव विवर्त्तितः॥
कृतविप्रोपसर्गस्य भूतनिष्ठाविधायिनः।
श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम्॥"
कात्यायनकृतवार्त्तिकात् पतञ्जलिकृतमहाभाष्याच्च अन्या अपि अष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य उल्लिखितमहाभाष्यस्य च बह्व्यष्टीकाः सन्ति बाहुल्यभिया तासां नामानि न प्रदत्तानि॥*॥)
पाणिनीय त्रि, (पाणिनिना प्रोक्तः उपदिष्टो वा। पाणिनि+"वृद्धाच्छः।" ४।२।११४। इति छः।) पाणिनिना कृतग्रन्थादि। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥
पाणिन्धम, त्रि, (पाणिं धमतीति। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः+"उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च।" ३।२।३७। इति खश् मुम् च।) हस्तकर्म्माकाग्निसंयोगकर्त्ता। एवं शब्दकर्त्ता च। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ ("पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा। अन्धकारावृत इत्यर्थः। तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्दाय्यन्ते।" इति सिद्धान्तकौमुदी॥)
पाणिन्धय, त्रि, (पाणिभ्यां धयति पिबतीति। धेट् पाने+"नाडीमुष्टीस्तनकरमुष्टिपाणिनासिकात ध्मश्च।" इति सूत्रात् खश्प्रत्ययेन साधुः।) पाणिद्वारा पानकर्त्ता। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥
पाणिपाद क्ली, पाणिश्च पादश्च द्वयोः समाहारः। पाणिपादयोः समाहारः। इति व्याकरणम्॥
पाणिपीडनं, क्ली, (पाणेः पीडनं ग्रहणं यत्र।) पाणिग्रहणम्। विवाहः। इत्यमरः॥ (पाणिभ्यां पीडनमिति विग्रहे श्रोत्रादिना हस्तमर्द्दनम्॥)

पाणिभुक्, [ज्] पुं (पाणिनेव भुज्यते दीयतेऽनेन सर्व्वादिकमिति यद्वा, पाणिरिव भुज्यते यज्ञादिस्थले अवच्छिद्यते इति। भुज+क्विप्।) उडुम्बरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पाणिना भुङ्क्ते इति। भुज+क्विप्।) पाणिकरणकभोक्तरि, त्रि॥
पाणिमर्द्द, पुं (पाणिं मर्द्दनातीति। पाणि+मर्द्द+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) करमर्द्दकः। इति राजनिर्घण्टः॥
पाणिमुक्त क्ली, (पाणिभ्यां मुक्तं परित्यक्तम्।) अस्त्रम्। इति हलायुधः॥
पाणिरुह, पुं, (पाणौ रोहतीति। रुह+"इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः।) नखः। इति राजनिर्घण्टः॥
पाणिवाद त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादयतीति। वद+णिच्+अण्।) पाणिघः। मृदङ्गादिवादकः। इत्यमरः॥ (पाणिना वाद्यते इति। वद+णिच्+कर्म्मणि घञ्। मृदङ्गादौ, क्ली। यथा, रामायणे।२।६५।४।
"अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादानवादयन्॥")
पाणिवादक, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादयतीति। वद+णिच्+ण्वुल्।) पाणिवादः। इति हेमचन्द्रः।३।५८६॥ (यथा, रामायणे।२।६५।४।
"ततस्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः।
अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादानवादयन्॥")
पाणिसर्ग्या, स्त्री, (पाणिभ्यां सृज्यतेऽसौ। सृजौ विसर्गे+'पाणौ सृजेर्ण्यत् वाच्यः।" इति ण्यत्। "चजोः कु घिण्ण्यतोः।" ७।३।५२। इति कुत्वम्।) रज्जुः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥
पाणीतल, क्ली, (पाणितलं निपातनात् दीर्घः।) तोलकद्वयम्। यथा,—
"बिड़ालपदकर्षौ च पाणीतलमुडुम्बरम्॥"
इति शब्दमाला॥
पाणीकरण, क्ली, (पाणौ क्रियतेऽनेनास्मिन् वा। कृ+ल्युट्। सप्तम्या अलुक्।) विवाहः। इति जटाधरः॥
पाण्डर, क्ली, (पाण्डरो वर्णोऽस्यास्तीति। अच्।) कुन्दपुष्पम्। गैरिकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
पाण्डर पुं, (पाण्डरः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति। अच्।) मरुवकवृक्षः। (पडि+अरः+दीर्घश्च।) श्वेतवर्णः। (पर्व्वतविशेषः। स तु मेरोः पश्चिमे वर्त्तते। यथा, मार्कण्डेये।५५।१।
"अञ्जनः कुक्कुटः कृष्णः पाण्डरश्चाचलोत्तमः॥"
"पश्चिमेन तथा मेरोर्विष्कम्भात् पश्चिमाद्बहिः।
एतेऽचलाः समाख्याताः ——————॥"
ऐरावतकुलोत्पन्ननागविशेषः। यथा, महाभारते।१।५७।११—१२।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः।
विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः॥
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्॥"
पक्षिविशेषः। यथा ज्योतिस्तत्त्वधृतवचनम्।

"गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च।
चिल्लश्च धर्म्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च
गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते॥")
तद्वर्णविशिष्टे त्रि। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, हरिवंशे।८२।५।
"असिताम्बरसंवीतः पाण्डरः पाण्डरासनः॥")
पाण्डरपुष्पिका, स्त्री, (पाण्डरं शुक्लवर्णं पुष्पमस्याः। कप्। तत कापि अत इत्वम्।) शीतलावृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
पाण्डव, पुं (पाण्डोस्तदाख्यया प्रसिद्धस्य राज्ञोऽपत्यम्। पाण्डु+"ओरञ्।" ४।२।७१। इत्यञ्।) पाण्डुनन्दनः। पञ्चपाण्डवोत्पत्तिर्यथा,—
वैशम्पायन उवाच।
"संवत्सरधृते गर्भे गान्धार्य्यां जनमेजय।।
आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्म्ममच्युतम्॥
सा बलिं त्वरिता देवी धर्म्मायोपजहार ह।
जजाप मन्त्रं विधिवद्दत्तं दुर्व्वाससा पुरा॥
सङ्गम्य सा तु धर्म्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह।
लेभे पुत्त्रं वरारोहा सर्व्वप्राणिहितं वरम्॥
ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे।
दिवामध्यगते सूर्य्ये तिथौ पुण्येऽभिपूजिते॥
समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम्।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी॥
एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः।
विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति॥
युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः।
भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः॥१॥*॥
धार्म्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत्।
प्राहुः क्षात्रं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु॥
ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा।
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः॥
तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी।
सर्व्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत।॥
इदमत्यद्भुतञ्चासीज्जातमात्रे वृकोदरे।
यदङ्कात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत्॥
कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल।
नान्वबुध्यत तं सुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम्॥
वज्रसंहननः सोऽथ कुमारो न्यपतद्गिरौ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता॥
तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः।
यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम।॥
दुर्य्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप।॥२॥*॥
जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत्।
कथन्नु मे वरः पुत्त्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति॥
दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं सम्प्रतिष्ठितः।
तत्र दैवन्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते॥
इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम्।
अप्रमेयबलोत्साहो वीर्य्यवानमितद्युतिः॥
तं तोषयित्वा तपसा पुत्त्रं लप्स्ये महाबलम्।
यं दास्यति स मे पुत्त्रः स गरीयान् भविष्यति॥

कर्म्मणा मनसा वाचा तस्मात्तपस्ये महत्तप ।
तत पाण्डुर्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभि ॥
दिदेश कुन्त्या कौरव्यो व्रतं सांवत्सरं शुभम् ।
आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ॥
उग्रं स तप आतस्थे परमेण समाधिना ।
आरिराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् ॥
सूर्य्येण सह धर्म्मात्मा पर्य्यवर्त्तत भारत ।।
तन्तु कालेन महता वासव प्रत्यपद्यत ॥
शक्र उवाच ।
पुत्त्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
ब्राह्मणानां गवाञ्चैव सुहृदाञ्चार्थसाधकम् ॥
दुर्हृदां शोकजननं सर्व्वबान्धवनन्दनम् ।
सुतं तेऽग्र्यं प्रदास्यामि सर्व्वामित्रविनाशनम् ॥
इत्युक्त कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।
उवाच कुन्तीं धर्म्मात्मा देवराजवच स्मरन् ॥
उदर्कस्तव कल्याणि तुष्टो देवगणेश्वर ।
दातुमिच्छति ते पुत्त्रं यथासङ्कल्पितं त्वया ॥
अतिमानुषकर्म्माणं यशस्विनमरिन्दमम् ।
नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ॥
दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
पुत्त्रं जनय सुश्रोणि । धाम क्षत्त्रियतेजसाम् ॥
लब्ध प्रसादो देवेन्द्रात्तमाह्वय शुभानने । ॥
एवमुक्ता तत शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्ज्जुनम् ॥
जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी ।
महागम्भीरनिर्घोषा नभो नादयती तदा ॥
शृण्वतां सर्व्वभूतानां तेषाञ्चाश्रमवासिनाम् ।
कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेदं शुचिस्मिताम् ॥
कार्त्तवीर्य्यसम कुन्ति । शिवतुल्यपराक्रम ।
एष शक्र इवाजेयो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥
अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदभिवर्द्धिता ।
तथा विष्णुसम प्रीतिं वर्द्धयिष्यति ते सुत ॥
एष मद्रान् वशे कृत्वा कुरूंश्च सह सोमकै ।
चेदिकाशिकरूषांश्च कुरुलक्ष्मीं वहिष्यति ॥
एतस्य भुजवीर्य्येण खाण्डवे हव्यवाहन ।
मेदसा सर्व्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥
ग्रामणीश्च महीपालानेष जित्वा महाबल ।
भ्रातृभि सहितो वीरस्त्रीन् मेधानाहरिष्यति ॥
जामदग्न्यसम कुन्ति । वायुवेगपराक्रम ।
एष वीर्य्यवतां श्रेष्ठो भविष्यति महायशा ॥
तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलेनाहरिष्यति ।
विप्रनष्टां श्रियञ्चायमाहर्त्ता पुरुषर्षभ ॥
एतामत्यद्भुतां वाचं कुन्ती शुश्राव भारत ।।
वाचमुच्चरितामुच्चैस्तां निशम्य तपस्विनाम् ॥
बभूव परमो हर्ष शतशृङ्गनिवासिनाम् ।
तथा देवर्षीणाञ्च सेन्द्राणाञ्च दिवौकसाम् ।
आकाशे दुन्दुभीनाञ्च बभूव तुमुल स्वन ।
उदतिष्ठन्महाघोष पुष्पवृष्टिभिरावृत ॥ ॥*॥
वैशम्पायन उवाच ।
"कुन्तीपुत्त्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च ।
मद्रराजसुता पाण्डुं रहो वचनमब्रवीत् ॥
न मेऽस्ति त्वयि सन्तापो विगुणेऽपि परन्तप ।

नावरत्वे वरार्हाया स्थित्वा चानघ । नित्यदा ॥
गान्धार्य्याश्चैव नृपते । जात पुत्त्रशतन्तथा ।
श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत् कुरुनन्दन । ॥
इदन्तु मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्त्रता ।
दिष्ट्या त्विदानीं भर्त्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति सन्तति ॥
यदि त्वपत्यसन्तानं कुन्तिराजसुता मयि ।
कुर्य्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥
संस्तम्भो मे सपत्नीत्वात् वक्तुं कुन्तिसुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥
पाण्डुरुवाच ।
ममाप्येष सदा माद्रि । हृद्यर्थ परिवर्त्तते ।
न तु त्वां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥
तव त्विदं मतं मत्वा प्रयतिष्याम्यत परम् ।
मन्ये ध्रुवं मयोक्ता सा वचनं प्रतिपत्स्यते ॥
वैशम्पायन उवाच ।
तत कुन्तीं पुन पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।
कुलस्य मम सन्तानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥
मम चापिण्डनाशाय पूर्व्वेषामपि चात्मन ।
मत्प्रियार्थञ्च कल्याणि । कुरु कल्याणमुत्तमम् ।
यशसेऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म्म सुदुष्करम् ॥
एवमुक्ताब्रवीन्माद्रीं सकृच्चिन्तय दैवतम् ।
तस्मात्ते भवितापत्यमनुरूपमसंशयम् ॥
ततो माद्री विचार्य्यैव जगाम मनसाश्विनौ ।
तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्यमौ ॥
नकुलं सहदेवञ्च रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
तथैव तावपि यमौ वागुवाचाशरीरिणी ॥
रूपसत्त्वगुणोपेतावेतावत्यश्विनावपि ।
भासतस्तेजसात्यर्थं रूपद्रविणसम्पदा ॥
नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिन ।
भक्त्या च कर्म्मणा चैव तथाशीर्भिर्विशाम्पते ॥
ज्येष्ठं युधिष्ठिरेत्येव भीमसेनेति मध्यमम् ।
अर्ज्जुनेति तृतीयञ्च कुन्तीपुत्त्रानकल्पयन् ॥
पूर्व्वजं नकुलेत्येव सहदेवेति चापरम् ।
माद्रीपुत्त्रावकथयंस्ते विप्रा प्रीतमानसा ॥"
इति महाभारते १ । १२३—१२४ ॥
तेषां पुत्त्रा यथा,—
"प्रतिविन्ध्य सुत सोम श्रुतकीर्त्तिस्तु चार्ज्जुनात् ।
शतानीक श्रुतकर्म्मा द्रौपद्या पञ्च विक्रमात् ॥"
तेषां भार्य्या यथा, गारुडे १३९ अध्याये ।
"यौधेयी च हिडम्बा च काशी चैव सुभद्रिका ।
विजया वै वेणुमती पञ्चभ्यस्तु सुता क्रमात् ॥
देवकी घटोत्कचश्च अभिमन्युश्च सर्व्वश ।
अहीनो निरपन्नश्च परिच्छिदभिमन्युज ॥"
पाण्डवेय, त्रि (पाण्डोरिय इत्यञ् डोप् च पाण्डवी कुन्ती माद्री च तयोरपत्यम् इति । ढक ।) पाण्डोरपत्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (युधिष्ठिरप्रभृतय पञ्च भ्रातर । यथा, महाभारते । १ । ७३ । १५ ।
"यानन्यायानि राधेय कथन् यादववाहिनीम् ।
राज्यार्थे पाण्डवेयानां पाञ्चाल्यमत्न प्रति ॥"
अभिमन्युपुत्त्रो नरपति परीक्षित । यथा, भागवते । १ । ४ । ७ ।
"कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्मुनिना सह ।
संवाद समभूत्तात । यत्रैषा सात्वती श्रुति ॥")
पाण्डवाभील, पुं, (अभी अभय लातीति । ला + क । पाण्डवोऽभीलो यस्मात् । पाण्डवाना मभियमभय लातीति वा ।) कृष्ण । इति त्रिकाण्डशेष ॥
पाण्डवायन, पुं, (पाण्डवानामयनं रक्षणं यस्मात् ।) कृष्ण । इति हेमचन्द्र । २ । १३१ ॥
पाण्डित्य, क्ली, (पण्डितस्य भाव कर्म्म वा । इति "वर्णदृढादिभ्य ष्यञ् च ।" ५ । १ । १२२ । इति ष्यञ् ।) पण्डितधर्म्मकर्म्मणी । यथा,—
"रसज्ञा पाण्डित्यच्छिदुरशशिधामभ्रमभरान् ॥"
इति मुरारि ॥
(यथा च महाभारते । ५ । ३१ । २ ।
"उत बालाय पाण्डित्य पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्व्वमीशान पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥")
पाण्डु, पुं (पडि गतौ + "मृगय्वादयश्च ।" उणां । १ । ३८ । इति कुप्रत्यय निपातनात् धातो दीर्घश्च ।) पाण्डुरफलीक्षुप । पटोल । इति राजनिर्घण्ट ॥ शुक्लपीतमिश्रितवर्ण । तत्पर्य्याय । हरिण २ । पाण्डुर ३ । इत्यमर ॥ पाण्डर ४ । इति हट्ट ॥
"सितपीतसमायुक्त पाण्डुवर्ण प्रकीर्त्तित ॥"
इति सुभूति ॥
भेदोऽपि दृश्यते यथा,—
"पाण्डुरस्तु रक्तपीतभागो प्रत्यूषचन्द्रवत् ।
पाण्डुस्तु पीतभागार्द्ध केतकीधूलिसन्निभ ॥"
इति भरत ॥
तद्वति, त्रि । इत्यमर ॥ (यथा रघु । ३ । २ ।
"शरीरसादादसमग्रभूषणा ।
मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना ॥"
नृपतिविशेष । स तु शान्तनुपुत्त्रविचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे व्यासाज्जात । (यथा, महाभारते । १ । ११८ । ५ ।
"राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते ।
चरन् मैथुनधर्म्मस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥"
अस्य देहपाण्डुताकारण नामनिरुक्त्यादिक च यथा महाभारते । १ । १०६ । १५-१८ ।
"अम्बालिकामथाभ्यागादृषिं दृष्ट्वा च सापि तम् ।
विवर्णा पाण्डुसङ्काशा समपद्यत भारत ।।
तां भीतां पाण्डुसङ्काशां विषण्णां प्रेक्ष्य भारत । ॥
व्यास सत्यवतीपुत्त्र इदं वचनमब्रवीत् ।
यस्मात् पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामिह ॥
तस्मादेष सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति ।
नाम चास्यैतदेवेह भविष्यति शुभानने । ॥")
नागभेद । श्वेतहस्ती । सितवर्ण । रोगविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
पाण्डुरोगनिदानम् । यथा,—
"पाण्डुरोगा स्मृता पञ्च वातपित्तकफैस्त्रय ।
चतुर्थ सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृद ॥
व्यायाममम्लं लवणानि मद्य
मृदं दिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णम् ।

निषेवमाणस्य समेत्य रक्तं
दोषास्त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति ॥ * ॥
तस्य पूर्ब्बरूपाणि यथा,—
त्वक्स्फोटनष्ठीवनगात्रसाद-
मृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः ।
विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ * ॥
वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—
त्वङ्मूत्रनयनादीनां रूक्षकृष्णारुणाभता ।
वातपाण्ड्वामये कम्पतोदानाहभ्रमादयः ॥ * ॥
पैत्तिकस्य लक्षणं यथा,—
पीतमूत्रशकृन्नेत्रो दाहतृष्णाज्वरान्वितः ।
भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्ड्वामयी नरः ॥
श्लैष्मिकस्य लक्षणं यथा,—
कफप्रसेकश्वयथुतन्द्रालस्यातिगौरवैः ।
पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः ॥ * ॥
त्रिदोषजस्य लक्षणं यथा, —
ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्द्दितृष्णाक्लमान्वितः ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥
मृज्जस्य संप्राप्तिर्यथा —
मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।
कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥
कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तञ्च रूक्षयेत् ।
पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्ध्यपि ॥
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्य्यौजसी तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ * ॥
मृत्तिकाभक्षणजन्यपाण्डुलक्षणं यथा,—
मृद्भक्षणाद्भवेत् पाण्डुस्तन्द्रालस्यनिपीडितः
सकासश्वासशूलार्त्तः सदारुचिसमन्वितः ॥
शूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः शूनपान्नाभिमेहनः ।
क्रिमिकोष्ठोऽतिसार्य्येत मलं सासृक्कफान्वितम् ॥
तस्य असाध्यलक्षणं यथा,—
ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्द्दितृष्णाक्लमान्वितः ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥
पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।
कालप्रकर्षाच्छूनानां यो वा पीतानि पश्यति ॥
बद्धाल्पविट् सहरितं सकफं योऽतिसार्य्यते ।
दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गश्छर्द्दिमूर्च्छातृषान्वितः ॥
स नास्त्यसृक्क्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ॥
पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ।
पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥
अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं
म्लानं तथान्तेषु च मध्यशूनम् ।
गुदे च शेफस्यथ मुष्कयोश्च
शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥
विवर्ज्जयेत् पाण्डुकिनं यशोऽर्थी
तथातिसारज्वरपीडितञ्च ॥”
इति माधवकरः ॥
(यथा च,—
“पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ।
तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥
धमनीर्दश सम्प्राप्य व्याप्नुवत् सकलां तनुम् ।
श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥
त्वङ्मांसयोस्तत् कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्विधान् ।
पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥
यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवम् ॥
धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥
ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्यात् श्लथेन्द्रियः ।
मृद्यमानैरिवाङ्गैर्ना द्रवता हृदये न च ॥
शूनाक्षिकूटसदनः कोपनः ष्ठीवनोऽल्पवाक् ।
अन्नद्विट् शिशिरद्वेषी शीर्णरोमा हतानलः ॥
सन्नसक्थो ज्वरी श्वासी कर्णक्ष्वेडी भ्रमी श्रमी ।
स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥
प्राग्रूपमस्य हृदयस्पन्दनं रूक्षता त्वचि ।
अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥
सादः श्रमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकम्पनम् ।
कृष्णरूक्षारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रता ॥
शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्द्धरुक् ।
पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥
तृट्स्वेदमूर्च्छाशीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्त्रता ।
वर्च्चोभेदोऽम्लको दाहः कफात् शुक्लसिरादिता ॥
तन्द्रालवणवक्त्रत्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः ।
कासश्छर्द्दिश्च निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुःसहः ॥
मृत्कषायानिलं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ।
दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्ष्य च ॥
स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य्य कुर्य्याद्रुद्ध्वा च पूर्ब्बवत् ।
पाण्डुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥
पुरीषं क्रिमिमन्मुञ्चेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने । १३ । १—१३ ॥)
तस्यौषधं यथा —
“लोहचूर्णं तक्रपीतं पाण्डुरोगहरं भवेत् ॥”
इति गारुडे १८ अध्यायः ॥
अपि च ।
“सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाप्ययसो रजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिबेन्नरः ॥ १ ॥
गोमूत्रसिद्धं मण्डूरचूर्णं सगुडमश्नतः ।
पाण्डुरोगः क्षयं याति पङ्क्तिशूलञ्च दारुणम् ॥ २
अयोमलं सुसन्तप्तं भूयो गोमूत्रसाधितम् ।
मधुसर्पिर्युतं लीढ्वा पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥ ३ ॥
पुनर्नवात्रिवृद्व्योषविडङ्गं दारु चित्रकम् ।
कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चव्यं कलिङ्गकम् ॥
कटुका पिप्पलीमूलं मुस्तं शृङ्गी च कारवी ।
यमानी कट्फलञ्चेति पृथक्पलमितं मतम् ॥” ४ ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सादीनि यथा —
“शृणु पुत्त्र । प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगं महागदम् ।
पञ्चैव पाण्डुरोगास्तु सम्भवन्तीह मानुषे ॥
वातिकः पैत्तिकश्चैव श्लैष्मिकः सान्निपातिकः ।
पञ्चमो लक्षणः प्रोक्तो वक्ष्ये चैषान्तु सम्भवम् ॥
दीर्घाध्वना पीडितो वा ज्वरेण
रक्तस्रावो पीडितो वा श्रमेण ।
चिन्तायासाबोधनाद्वै मनुष्यः
क्षारं पाण्डुश्चारुते सेवते वा ।
क्षारस्याम्लं कल्यमैरेयसेवा
अध्यायामाम्मैथुनान्निश्रमेण ।
निद्रानाशे नातिनिद्रा दिवापि
योगैश्चैतैर्मृत्तिकाभक्षणेन ॥
अतिशिथिलशरीरे रोगसम्पीडिते वा
लवणकटुकषाया सेवनान्नित्यमेव ।
अतिसुरतमजस्रं सेवनातिक्रमेण
नयति रुधिरशोषं तेन वै पाण्डुरोगम् ॥
तत्राक्षिकूटे श्वयथुः शरीरे
पाण्डुत्वमायाति सपीतमूत्रः ।
निष्ठीवति त्वक् प्रविदीर्य्यते च
सञ्जायते तस्य पुरःसराणि ॥
तोदः परुषत्वशिरोगुरुत्व-
त्वङ्मूत्रनेत्रे नखकालिमा स्यात् ।
वातात्मकं तन्मनुजस्य विद्धि
लिङ्गैरुपेतोऽनिलपाण्डुरोगः ॥
आमत्वपीतत्वकरो हि लोके
बिभर्त्ति शोषं कटुकास्यता च ।
मन्दज्वरो वै भ्रमशोषमोहः
पीतच्छविः पीतभवी हि पाण्डुः ॥
तन्द्रालुताशोफकफेन युक्त
आलस्यकस्वेदगुरुत्वमेव ।
सञ्जायते तस्य कफात्मकोऽसौ
नरस्य पाण्डुत्वभवो विकारः ॥
तन्द्रालस्यं श्वयथुवमथू काशहृल्लासशोषा
विड्भेदः स्यात् परुषनयने सज्वरो वै क्षुधार्त्तः ।
मोहस्तृष्णाक्लममथ मनुजस्याशु पश्येत् सुदूरं
त्याज्यो वैद्यैर्निपुणमतिभिः सन्निपातोत्थपाण्डुः ॥
मृत्तिकाभक्षणेनाथ शृणु पुत्त्र । गदो महान् ।
पाण्डुरोगो गरिष्ठोऽपि भवेद्वातुक्षयङ्करः ॥
मृद्भक्षणाच्चैव मलः प्रकोप्य
स्रोतांसि रुन्धन्ति च मृत्तिकायाः ।
तेनैव नाड्यः परिवर्त्तयन्ति
न तर्पयन्ते वपुषः रसेन ॥
क्षारात् कषायान्मधुरस्य पानात्
स कोपयत्याशु नरस्य मृत्तिका ।
श्लेष्मप्रकोपान्मधुरान् करोति
मृत्स्ना न जन्तोर्हितकारिणी स्यात् ॥
त्रिकालसम्प्रगतास्ते मारुताद्यास्त्रयस्तु
बलवदनलवीर्यं नाशयन्त्याशु दोषाः ।
भवति विकलमेवं पाण्डुरोगे शरीरं
भवति जठरपाण्डू रोग आशुप्रवीणः ॥”
“गोमूत्रमध्ये मतिमान् स्थापयेत् सप्तरात्रि-
कम् ।
तस्मात् चूर्णन्तु मधुना देयं पाण्ड्वामयापहम् ॥
त्र्यूषणं त्रिफला मुस्ता विडङ्गं चित्रकं
समम् ।
भागमेकं लौहचूर्णमिक्षुद्रावे विभावयेत् ॥
सप्ताहमथ लौहखात्तत्
पुनरपि भृष्टं प्रवरं स्यात् ।
शीलितन्तु मधुनापि हतेन
पाण्डुरोगहृदयामयापहम् ॥

कामलार्शो हलीमकक्षारि
कथित सुमुनिभिश्च पण्डितैः ॥
इति लौहपञ्चवटकम् ॥ * ॥
त्र्यूषण त्रिफलया सह चित्रक
मध्यवसुरदारुसमाक्षिकम् ।
ग्रन्थिकञ्च शिखिभृङ्गराजक
योजयेत् पलिकभागिकानिमान् ॥
चालिताद्द्विगुणमेव योजयेत्
लौहचूर्णमपि कज्जलप्रभम् ।
अष्टभागसममूत्रकल्पित
पाचित पुनरभवद्दरप्रदम् ।
सेवयेद्बलमुपक्रम तथा
तक्रसंयुतामष्टाक्षिमोभजम् ।
नाशयेच्च कफकासभगन्दरक्रिमीन्
पाण्डुकुष्ठगुदजान हलीमकम् ॥
इति मण्डूरवटकम् ॥" * ॥
पथ्यापथ्यान्यस्य यथा —
"पेयमग्रशालियवषष्टिकमुद्गकानां
क्षामाढ़कीच्छनतुल मपय सतक्रम् ।
शाक्रीववास्तुकमथो शतपुष्पवस्ता
पथ्य हित निगदित मनुजस्य पाण्डौ ॥
शाल्यन्नमुद्गगोधूममसूराश्चाढकी यवा ।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजने च प्रशस्यते ॥
नित्यानि रूक्षाणि कषायकाणि
तीक्ष्णाणि दाहीन्यपि काञ्जिकानि ।
सुराम्लसौवीरकमीनपूरान्
तैलानि वर्ज्यानि च पाण्डुरोगे ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥ * ॥
अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—
"पाण्डुामयी पिबेत सर्पिरादौ कल्याणकाङ्क्षयम् ।
पञ्चगव्य महातिक्त घृत वारग्वधादिना ॥
दाडिमात कुडवो धान्यात कुडवार्द्ध पल पलम् ।
चित्रकात शृङ्गवेराच्च पिप्पल्यर्द्धपलञ्च ते ॥
काष्ठैर्विंशतिपल घृतस्य सलिलाढ़के ।
सिद्ध हृतपाण्डुगुल्मार्शः प्लीहवातकफार्शिहृत् ।
दीपन श्वासकासघ्न मूढ़वातानुलोमनम् ॥
दुःखप्रसविनीनाञ्च बन्ध्यानाञ्च प्रशस्यते ।
स्नेहित वामयेत्तीक्ष्णैः पुन स्निग्धञ्च शोधयेत ।
पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥
दन्तीफलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिमासुतम् ।
द्राक्षाञ्जलि वा मृदित तत् पिबेत् पाण्डुरोग
जित ॥
मूत्रेण पिष्टां पथ्यां वा ततसिद्ध वा फलत्रयम् ।
श्यामाक्षीरी चित्रक्षमामा भद्रदारु महौषधम् ॥
गोमूत्राञ्जलिना पिष्ट श्नत तेनैव वा पिबेत ।
साधित क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥
मूत्रे स्थित वा सप्ताह पयसा यो रज पिबेत ।
जीर्णे क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥
शुद्धश्चोभयतो लिह्यात् पथ्यां मधुघृतद्रुताम् ।
विशालां कटुका मुस्तां कुष्ठ दारुकलिङ्गक ॥
शाविशाद्विपिचुर्म्वा कर्षार्द्धांशानुवप्रिया ।
पीत्वा तच्चूर्णमम्भोभि सुखैर्लिह्यात्ततो मधु ॥

पाण्डुरोगं ज्वर दाह कास श्वासमरोचकम् ।
गुल्मानाहामवाताश्च रक्तपित्तञ्च तज्जयेत ॥
वासागुडूचीत्रिफला कट्वीभूनिम्बनिम्बज ।
क्काथ क्षौद्रयुतो हन्ति पाण्डुपित्तास्रकामला ॥"
"गुडनागरमण्डूरतिलांशान्मानत समान् ।
पिप्पलीद्विगुणान् दद्यात गुटिकां पाण्डुरोगिणे ॥
ताप्य दार्व्यास्त्वच चव्य ग्रन्थिक देवदारु च ॥
व्योषादि नरकञ्चैतच्चूर्णयेद्द्विगुणा तत ।
मण्डूरञ्चाञ्जननिभ सर्व्वतोऽष्टगुणोऽथ तत ॥
पृथग्विपक्के गोमूत्रे वटकीकरणाक्षमे ।
प्रक्षिप्य वटकान् कुर्य्यात तान खादेत्तक्रभोजन ॥
एते मण्डूरवटका प्राणदा पाण्डुरोगिणाम् ।
कुष्ठान्यजरक शोफमूरुस्तम्भमरोचकम् ॥
अर्शांसि कामला मेहान् प्लीहान शमयन्ति च ।
ताप्याद्रिजतुरौप्यायोमला पञ्चपला पृथक ॥
चित्रकत्रिफला व्योषविडङ्गै पाणिकै सह ।
शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुना द्रुता ॥
पाण्डुरोग विष कास यक्ष्माण विषम ज्वरम् ।
कुष्ठान्यजरक मेह शोफ श्वासमरोचकम् ॥
विशेषाद्धन्त्यपस्मार कामलां गुदजानि च ।
कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरै ॥
भावितानि दशाहानि रसैर्द्विस्त्रिगुणानि वा ।
शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥
त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्या पलो-
न्मिता ।
निदिग्धा फलमूलाभ्यां पल युक्त्या त्रिजातकम् ॥
मधुत्रिपलसंयुक्त कुर्य्यादक्षसमान् गुडान् ।
दाडिमाम्बुपय पक्षिरसतोयसुरासवान ॥
तान भक्षयित्वानुपिबेन्निरन्नो भुक्त एव वा ।
पाण्डुकुष्ठज्वरप्लीहतमकार्शो भगन्दरम् ॥
हृन्मूत्रपूतीशुक्राग्निदोषशोषगरोदरम् ।
कासासृग्दरपित्तास्रक शोफगुल्मगलामयान् ॥
मेहवर्ध्मसमान हन्युः सर्व्वदोषहरा शिरा ॥"
इति वाभटे चिकित्सितस्थाने षोडशेऽध्याये ॥ * ॥
"व्यवायमम्ल लवणानि मद्य
मृद दिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णम् ।
निषेवमानस्य प्रदूष्य रक्त
कुर्व्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुभावम् ॥
पाण्ड्वामयोऽष्टार्द्धविध प्रदिष्ट
पृथक्समस्तैर्युगपच्च दोषै ।
सर्व्वेषु चैतेष्विह पाण्डुभावो
यतोऽधिकोऽत खलु पाण्डुरोग ॥"
"कृष्णेक्षणा कृष्णसिरावनद्ध
तद्वर्णविण्मूत्रनखाननश्च ।
वातेन पाण्डु मनुज भवेच्चे-
दयुक्त तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥
पीतेक्षणा पीतसिरावनद्ध
तद्वर्णविण्मूत्रनखाननश्च ।
पित्तेन पाण्डु मनुज भवेद्य
युक्त तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥
शुक्लेक्षण शुक्लसिरावनद्ध
तद्वर्णविण्मूत्रनखाननश्च ।

कफेन पाण्डु मनुज भवेद्य
युक्त तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥
सर्व्वात्मके सर्व्वमिद भवेद्य
वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलाया ॥"
चिकित्सान्तर यथा —
"साध्यन्तु पाण्ड्वामयिन समीक्ष्य
स्निग्ध घृतेनोर्द्ध्वमधश्च शुद्धम् ।
सम्पादयेत क्षौद्रघृतप्रगाढै
हरीतकीचूर्णयुतै प्रयोगै ।
पिबेद्घृत वा रजनीविपक्व
यत्त्रैफल तैल्वकमेव वापि ॥
विरेचनद्रव्यकृत पिबेद्वा
योगांश्च वैरेचनिकान घृतेन ॥"
"उभे बृहत्यौ रजनीं शुकाख्यां
शुकाह्वनीं चापि सकाकमाचीम ।
आदारिबिम्बीं सकटम्भपुष्पीं
विपाच्य सर्पिर्विपचेत कषाये ॥
तत पाण्डुतां हन्त्युपयुज्यमान
क्षीरेण वा मागधिकां यथाग्नि ।
हितञ्च यष्टीमधुक कषाय
चूर्ण समं वा मधुनावलिह्यात ॥
गोमूत्रयुक्त त्रिफलादनानां
दद्यायसश्चूर्णमनल्पकालम् ।
प्रवालमुक्ताञ्जनशङ्खचूर्णं
लिह्यात्तथा काञ्चनगैरिकोत्थम् ॥
आज शकृद्वा कुडवप्रमाण
बिड हरिद्रा लवणोत्तमञ्च ।
पृथक पलांशानि समग्रमेत-
च्चूर्णं हिताशी मधुनावलिह्यात ॥
मण्डूरलोहाग्निविडङ्गपथ्या
व्योषांशका सर्व्वसमानताप्य ।
मूत्रासुतोऽयं मधुनावलेह
पाण्ड्वामय हन्त्यचिरेण घोरम् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे चतुश्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥ * ॥ चिकित्सार्थमस्य वटिकौषधं यथा,
"लौहचूर्णं शिलाशुक्म त्रिफला कटुरोहिणी ।
प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां कामला पाण्डुरोगहृत ॥"
इति शिलालौहम् ॥
"शुद्धसूत तथा गन्ध मृतहेमाभ्रगुग्गुलु ।
जैपालबीज तुल्यञ्च घृतेन गुडकीकृतम् ॥
भक्षयेद्बदराभान्ताञ्छोथपाण्डुप्रशान्तये ।
पञ्चाननवटी ख्याता अनुपानञ्च पूर्व्ववत ॥"
इति पञ्चाननवटी ॥
"पल सूत पल गन्ध वह्निपथ्या पल पलम् ।
सुस्तैलाम्लकानाञ्च प्रतिसार्द्धपल क्षिपेत ॥
चूर्णयेत पिप्पलीमूल विषञ्चापि पल पलम् ।
नागकेशरत कर्षमेरण्डस्य पलन्तथा ॥
पुरातनगुडेनैव तुल्येनैव विमिश्रयेत् ।
मर्द्दयेत कनकद्रावैरेकाक वा घृतान्वितम् ॥
गुडेन बदराक्षाभान् कारयेद्भक्षयेन्निशि ।
पाण्डुरोगहर, सोऽय रस कामेश्वर स्वयम् ॥"
इति कामेश्वरो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पाण्डुरोगाधिकारे ॥ * ॥ * ॥)

पाण्डु स्त्री (पडि+कु । निपातनात् दीर्घत्वम् ।) माषपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माषाणी इति भाषा ॥ पाण्डुवर्णस्त्री । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पाण्डुक, पुं (पाण्डु+सञ्ज्ञाया कन् ।) पाण्डुरोग । पाण्डुराजा । इति शब्दरत्नावली ॥ पाण्डुवर्ण । इति हलायुध ॥

पाण्डुकण्टक, पुं, (पाण्डुवर्णानि कण्टकान्यस्येति ।) अपामार्ग । इति राजनिर्घण्ट ॥

पाण्डुकम्बल, पुं, (पाण्डुवर्ण कम्बल नित्यकर्म्मधारय ।) श्वेतप्रावार । प्रस्तरभेद । इति मेदिनी । ले, १७ ॥ पाण्डुवर्णकम्बल । इति भरत ॥

पाण्डुकम्बली, [न्] पुं, (पाण्डुवर्णकम्बलेन परिवृत । पाण्डुकम्बल+"पाण्डुकम्बलादिनि ।" ४ । २ । ११ । इति इनि ।) पाण्डुवर्णकम्बलावृतरथ । इत्यमर । २ । ८ । ५४ ॥ पाण्डुकम्बलयुक्ते, त्रि ॥

पाण्डुतरु पुं, (पाण्डुवर्णस्तरुरिति कर्म्मधारय ।) धववृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

पाण्डुनाग पुं, (पाण्डुवर्णो नाग इव । यद्वा, नाग इव पाण्डुरिति राजदन्तादिवत् समास ।) पुन्नागवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ (पाण्डुवर्णो नाग इति विग्रहे ।) श्वेतहस्ती श्वेतसर्पश्च ॥

पाण्डुपत्री, स्त्री, (पाण्डु पत्रमस्या इति जातित्वात् ङीष् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्ट ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"रेणुका राजपुत्त्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पाण्डुपृष्ठ, त्रि, (पाण्डु पृष्ठं यस्य ।) पाण्डुवर्णपृष्ठयुत । अलक्षण । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पाण्डुफल, पुं, (पाण्डूनि फलानि यस्य ।) पटोल । इति राजनिर्घण्ट ॥

पाण्डुफला, स्त्री, (पाण्डु फलमस्या इति टाप् ।) चिर्भिटा । इति राजनिर्घण्ट ॥

पाण्डुभूम, त्रि, (पाण्डुभूमिरत्र इति । "कृष्णोदकपाण्डुसङ्ख्यापूर्व्वाया भूमेरजिष्यते ।" ५ । ४ । ७५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या अच् समासे ।) पाण्डुवर्णभूमियुक्तदेश । यथा,—
"पाण्डूदक कृष्णभूमि पाण्डूदक कृष्णमृत्तिका ॥"
इति हेमचन्द्र ॥

पाण्डुमृत, स्त्री (पाण्डु पाण्डुवर्णा मृत् मृत्तिका यत्र ।) पाण्डुभूमि । पाण्डुमृत इति कर्म्मधारये ।) खटी । इति राजनिर्घण्ट ॥

पाण्डुर पुं, (पाण्डुरस्यास्तीति । पाण्डु+"नगपांशुपाण्डुभ्यश्च ।" ५ । २ । १०७ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या र ।) श्वेतपीतमिश्रितवर्ण । तद्वति, त्रि । इत्यमर । १ । ५ । १७ ॥

(यथा भागवते । ८ । ८ । ३ ।
"तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्चन्द्रपाण्डुर ।
तस्मिन् बलि स्पृहाञ्चक्रे नेन्द्र ईश्वरशिक्षया ॥")
कामलारोग । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वित्ररोगे स्त्री । इति हलायुध ॥

पाण्डुरङ्ग, पुं, (पाण्डुराणि अङ्गान्यस्येति ।) फलशाकविशेष । पाटराङ्गा इति भाषा ॥ अस्य गुणा । क्रिमिश्लेष्मपित्तनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

पाण्डुरद्रुम, पुं (पाण्डुर श्वेत श्वेतपीतमिश्रितवर्णो वा द्रुमो वृक्ष ।) कुटजवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"कुटज कूटज कौटी वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्ग शक्रशाखी च मल्लिका पुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफल प्रोक्तो वृक्षक पाण्डुरद्रुम ॥")

पाण्डुरपृष्ठ, त्रि (पाण्डुर पृष्ठमस्य ।) लक्षणहीन । इति हेमचन्द्र ॥ पाण्डुवर्णपृष्ठयुक्तश्च ॥

पाण्डुरफली, स्त्री, (पाण्डुर पाण्डुवर्ण फल अस्या । जातित्वात् ङीष् ।) क्षुद्रक्षुपविशेष । तत्पर्य्याय । पाण्डु २ धूसरा ३ वृत्तबीजका ४ भूरिपलितदा ५ पाण्डुफली ६ । अस्या गुणा । शिशिरत्वम् । गौल्यत्वम् । कृच्छ्रास्रदोषपित्तमूत्राघातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

पाण्डुरा, स्त्री, (पाण्डुरस्त्यस्या इति तत्ष्टाप् च ।) माषपर्णी । इति राजनिर्घण्ट ॥ पाण्डुरवर्णा च ॥

पाण्डुराग, पुं, (पाण्डुर पाण्डुरत्व आ सम्यक्रूपेण गच्छतीति । गम+ड । यद्वा, पाण्डु रागोऽस्येति ।) दमनकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ पाण्डुवर्णयुक्ते, त्रि ॥

पाण्डुरेक्षु, पुं, (पाण्डुर श्वेतवर्ण इक्षु ।) श्वेतेक्षु । इति राजनिर्घण्ट ॥

पाण्डुलेख, पुं, (पाण्डुर्लेख ।) पाण्डुलिपि । मुसविदा इति पारस्यभाषा ॥ यथाह व्यास ।
"पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
न्यूनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥
फलक काष्ठादिपट्टकम् ।" इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

पाण्डुलोमशा, स्त्री, (पाण्डूनि लोमानीवाङ्गान्यस्या ।) माषपर्णी ॥ इति रत्नमाला ॥ पाण्डुवर्णलोमयुक्ता च ॥

पाण्डुलोमा, स्त्री (पाण्डु लोम यस्या ।) माषपर्णी । इति जटाधर ॥ पाण्डुवर्णलोमयुक्ते, त्रि ॥

पाण्डुशर्करा, स्त्री, (पाण्डु शर्करा इव यस्यां रोगावस्थायामित्यर्थ ।) रोगविशेष । यथा, गारुडे १८२ अध्याये ।
"पिष्ट वै मालतीमूल ग्रीष्मकाले समाहृतम् ।
साधित छागदुग्धेन पीत शर्करयान्वितम् ॥
हरेन्मूत्रनिरोधञ्च हरेद्दै पाण्डुशर्कराम् ॥"

पाण्डुशर्म्मिला, स्त्री, द्रौपदी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पाण्डुसोपाक पुं वर्णसङ्करविशेष । स तु चाण्डालात् वैदेह्यां जात ॥ (अस्योत्पत्तिविवरणम । यथा मनौ । १० । ३७ ।
"चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ।
आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥'
"वैदेह्यां चण्डालात् पाण्डुसोपाकाख्यो वेणु-व्यवहारजीवी जायते ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ॥ क्वचित् पाण्डुसौपाकोऽपि पाठो दृश्यते । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २६ ।
"चण्डालात् पाण्डुसौपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥')

पाण्य त्रि (पण व्यवहारस्तुत्यो+ण्यत् ।) स्तुत्य । स्तवनीय । ("पणाय्या गौ व्यवहर्त्तव्य । पाण्यमन्यत् स्तुत्यर्हमित्यर्थ ।" इति "सिद्धान्तकौमुद्याम । ३ । १ । १०१ । इत्यस्य सूत्रस्य वृत्तौ व्याख्यातम् ॥)

पात, पुं, (पत+घञ् ।) पतनम् । (यथा, महाभारते । ३ । १३३ । २६ ।
"वडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम् ।
कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥")
पाते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (पातयति चन्द्रसूर्य्यौ छादयतीति । पत+णिच्+अच् ।) राहु । यथा —
"ताडित खरकरैर्हिमरश्मे
र्घटकर्पटकशस्त्रनभ्रमाशा ।
स्व भुवे कुमुदिनीपतिपातो
राहुमाहुरिह केऽपि तदेव ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणि ॥

पातक क्ली (पातयति अधो गमयति दुष्क्रियाकारिणमिति । पत+णिच्+ण्वुल् ।) नरकसाधनमिति यावत् । तत्पर्य्याय । अशुभम् २ दुष्कृतम् ३ दुरितम् ४ पापम् ५ एन ६ पाप्मा ७ किल्बिषम् ८ कलुषम् ९ किण्वम् १० कल्मषम् ११ वृजिनम् १२ तम १३ अघ १४ कल्कम् १५ अघम् १६ पङ्कम् १७ । इति हेमचन्द्र ॥ तत्तु नवविध यथा । अतिपातकम् १ महापातकम् २ अनुपातकम् ३ उपपातकम् ४ सङ्करीकरणम् ५ अपात्रीकरणम् ६ जातिभ्रंशकरम् ७ मलावहम् ८ प्रकीर्णकम् ९ । इति प्रायश्चित्तविवेक ॥ एषां विवरण तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कायवाङ्मन कृतानि दशविधपापानि यथा,—
"अदत्तानामुपादान हिंसा चैवाविधानत ।
परदारोपसेवा च कायिक त्रिविध स्मृतम् ॥
पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वश ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मय स्याच्चतुर्व्विधम् ॥
परद्रव्येष्वभिध्यान मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविध कर्म्म मानसम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पातङ्गि, पुं, (पतङ्गस्य सूर्य्यस्यापत्यमिति । पतङ्ग+"अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।) शनैश्चर । इति शब्दरत्नावली ॥

पातञ्जल, क्ली, (पतञ्जलिना स्वनामविश्रुतमहर्षिणा प्रणीतं प्रोक्तं वा इति अण् ।) पतञ्जलिमुनिप्रणीतपादचतुष्टयात्मकयोगकाण्डनिरूपकदर्शनशास्त्रविशेषः ॥ तत्र प्रथमे पादे अथ योगानुशासनमिति योगशास्त्रारम्भं प्रतिज्ञाय योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यादिना योगलक्षणमभिधाय समाधिं सप्रपञ्चं निरदिक्षद्भगवान् पतञ्जलिः ॥ १ ॥ द्वितीये तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग इत्यादिना व्युत्थितचित्तस्य क्रियायोगं यमादीनि पञ्च बहिरङ्गानि साधनानि ॥ २ ॥ तृतीये । देशबन्धश्चित्तस्य धारणेत्यादिना धारणाध्यानसमाधित्रयमन्तरङ्गं संयमपदवाच्यं तत्रावान्तरफलं विभूतिजातम् ॥ ३ ॥ चतुर्थे जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धय इत्यादिना सिद्धिप्रपञ्चनपुरःसरं परमं प्रयोजनं कैवल्यम् ॥ ४ ॥ प्रधानादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि साङ्ख्योक्तान्येवाचापि । षड्विंशस्तु परमेश्वरोऽधिकः । इति सर्व्वदर्शनसंग्रहः ॥

पातन क्ली, (पत + णिच् + भावे ल्युट् ।) अधोनयनम् । यथा "जङ्घाधस्तिर्य्यक्पातनादिभी रसस्य नानाविधा शुद्धिरुक्ता ।" इति रत्नावली ॥

पाता, [ऋ] त्रि, (पाति रक्षतीति । पा रक्षणे + तृच् ।) रक्षिता । यथा,—
"संहारकर्त्ता संहर्त्ता पातु पाता परात्परः ।
समाश्रयाय संहर्त्ता नाम्ना तेन हरः स्मृतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥
गन्धपत्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुः इति भाषा ॥

पाताल, क्ली, (पतन्त्यस्मिन् दुष्क्रियावन्त इति । पत + "पतिचण्डिभ्यामालञ् ।" उणां । १ । ११६ । इति आलञ् । पादस्य तले वर्त्तते इति पृषोदरात् साधुरित्येके ।) विवरम् । वडवानलः । इति मेदिनी ॥ लग्नाच्चतुर्थस्थानम् । यथा —
"पातालं हिबुकञ्चैव सुहृद्बन्धुश्चतुर्थकम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
स्वनामख्यातभुवनविशेषः । तत्पर्य्यायः । अधोभुवनम् २ बलिसद्म ३ रसातलम् ४ नागलोकः ५ । इत्यमरः ॥ अधः ६ उरगस्थानम् ७ ॥ * ॥ सप्तपातालानि यथा,—
"अतलं नितलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् ।
तलं सुतलपाताले पातालानि तु सप्त वै ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

शेष उवाच ।
"कथयामि जगद्भाग । पातालस्य विनिर्णयम् ।
क्रमादेव निबोधैतत् सावधानो द्विजर्षभ ! ॥
पातालानि च सप्तैव सुनय सम्प्रचक्षते ।
अतलं वितलञ्चैव सुतलञ्च तलातलम् ॥
महातलञ्च विख्यातं ततो ज्ञेयं रसातलम् ।
ततः पातालमित्येवं सप्त पातालसंज्ञकाः ॥
एते स्वर्गाधिकसुखा विलस्वर्गाः प्रकीर्त्तिताः ।
सन्द्रभवनोद्यानविहाराक्रीडचत्वराः ॥
या च सा मेदिनी ब्रह्मन् । धत्ते स्थावरजङ्गमान् ।
अधस्तस्या यदतलं योजनायुततो द्विज ! ॥
मयपुत्त्रो महामायो वसत्यत्र महासुरः ।
येन सृष्टा पुरा माया षड्विंशवतिः किल ॥ १ ॥
तदधो वितलं नाम योजनानां ततोऽयुते ।
हरो विहरते तत्र भगवान् हाटकेश्वरः ॥
सुपार्षदैर्भूतगणैर्भवान्या च सह प्रभुः ।
प्रवृत्ता च सरित् तत्र हाटकी नाम विश्रुता ॥ २ ॥
अथ सुतलमित्येतत् योजनानां ततोऽयुते ।
तत्रोदारश्रवाः पुण्यश्लोको वैरोचनिर्ब्बलिः ॥ ३ ॥
तलातलं ततोऽधस्तात् सुतलाद्योजनायुते ।
मयो नाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्म्महान् ।
निवसत्यत्र सुचिरं मायानां परमाश्रयः ॥ ४ ॥
महातले ततोऽधस्ताद्योजनानामथायुते ।
सर्पाणां काद्रवेयाणां गणः क्रोधवशाह्वयः ॥
गरुडात् सर्व्वदा भीतः सकुटुम्बः सुहृद्वृतः ।
निवसत्यनभिज्ञातः पक्षिराजेन गह्वरे ॥ ५ ॥
रसातले ततोऽधस्ताद्योजनानामथायुते ।
निवसन्ति दानवाश्च शक्राज्ञीता निरन्तरम् ॥ ६ ॥
पाताले तु ततोऽधस्ताद्योजनानां द्विजायुते ।
नागलोकेश्वराः शूरा निवसन्ति महाबलाः ॥" ७
इति पाद्मे पातालखण्डे १ । २ । ३ अध्यायाः ॥ * ॥
अपि च अग्निपुराणे ।
"अतलं सुतलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् ।
महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम् ॥
कृष्णभौमं शिलाभौमं पातालं नीलमृत्तिकम् ।
रक्तपीतश्वेतकृष्णभौमानि च भवन्त्यपि ॥
पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
सुषिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्द्दश ॥
अष्टाविंशतिविख्यातास्ततो नरककोटयः ।
नरकाणामधस्तात्तु धूमः कालाग्निसम्भवः ॥
तस्याधस्तादनन्ताख्यो रुद्रः सर्व्वमयो महान् ।
तदधो धर्म्मचक्रन्तु येनेदं धार्य्यते जगत् ॥" * ॥
अन्यच्च ।
"दशसाहस्रमेकैकं पातालं मुनिसत्तम ! ।
अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत् ॥
महाख्यं सुतलञ्चाग्र्यं पातालञ्चापि सप्तमम् ।
कृष्णाशुक्लारुणापीताशर्कराशैलकाञ्चनाः ॥
भूमयो यत्र मैत्रेय ! वरप्रासादशोभिताः ।
तेषु दानवदैतेयजातयः शतसंघशः ॥
निवसन्ति महाभागा अहयश्च महामुने ! ।
स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारदः । ॥
दिवाकररश्मयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम् ।
शशिनश्च न शीताय निशि द्योताय केवलम् ॥
पातालानामधश्चास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः ।
शेषाख्या यद्गुणान् वक्तुं न शक्ता दैत्यदानवाः ॥
योऽनन्तः पठ्यते सिद्धैर्द्देवदेवर्षिपूजितः ।
यस्यैषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा ।
आस्ते कुसुममालेव कस्तद्वीर्य्यं वदिष्यति ॥
यदा विजृम्भतेऽनन्तो मदाघूर्णितलोचनः ।
तदा चलति भूरेषा साद्रितोयाब्धिकानना ॥"
इति विष्णुपुराणे । २ । ५ । अध्यायः ॥

पाताल, पुं, (पतति जारणाद्यर्थं पारदादिकं यत्र । पत + आलञ् ।) औषधपाकाद्यर्थयन्त्रविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्प्रकारो यथा वैद्यके ।
"ऊर्द्ध्वमाधस्तले वह्निर्मध्ये तु रससंग्रहः ।
पातालयन्त्रमेतद्धि शोधयेत् सूतकादिकम् ॥"

पातालगरुडी, स्त्री, (पातालाख्या गरुडी ।) लताविशेषः । छिउडा इति हिन्दीभाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वत्सादनी २ सोमवल्ली तिक्ताङ्गा ४ मेचकाभिधा ५ तार्क्षी ६ सौपर्णी ७ गारुडी ८ दीर्घकाण्डा ९ दृढकाण्डा १० महाबला ११ दीर्घवल्ली १२ दृढलता १३ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । पित्तदाहास्रदोषविषदोषनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"छिलिहिण्डो महामूलः पातालगरुडाह्वयः ।
छिलिहिण्डः परं वृष्यः कफघ्नः पवनापहः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

पातालनिलय पुं, (पाताले पातालं वा निलयो यस्य ।) दैत्यः । इति हलायुधः ॥ सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पातालौका, [स्] पुं, (पातालमोकः स्थानमस्येति ।) दैत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ पातालवासिनि, त्रि ॥

पाति पुं, (पाति रक्षतीति । पा + "पातेरतिः ।" उणां । ४ । ५७ । इति अतिप्रत्ययः ।) प्रभुः । स्वामी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

पातिक, पुं, (पातः पतनं जले निमज्जनोन्मज्जनमेवास्त्यस्येति । पात + ठन् ।) शिशुमारः । इति शब्दमाला ॥

पातिली, स्त्री, (पाति सम्पाति पक्षियूथं लीयतेऽत्र । ली + ड । ङीष् च ।) वागुरा । (पाति स्वामी लीयतेऽस्याम् ।) नारी । मृत्पात्रभेदः । इति मेदिनी ॥ पातिल इति भाषा ॥

पातुक त्रि, (पत + "लषपतपदस्थेति ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।) पतयालुः । पतनशीलः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ९१ । ४२ ।
"यमो राजा धार्म्मिकाणां मान्धातः परमेश्वरः ।
संयच्छन् भवति प्राणानसंयच्छंस्तु पातुकः ॥")
प्रपाते जलहस्तिनि च पुं । इति मेदिनी ॥

पात्र, त्रि, (नानागुणालङ्कृतो जनः ।
"अपात्रं पात्रतां याति यत्र पात्रो न विद्यते ॥"
इत्युणादिवृत्तिधृतवचनाद्दर्शनात् ॥
तथा च महाभारते । १३ । ६८ । २२ ।
"शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने
तावान् दोषो ब्राह्मणस्वापहारे ॥")
पाधातोष्ट्रन्प्रत्ययनिष्पन्नत्वादेकतकारवानयम् ॥

पात्र, क्ली, पाति रक्षति क्रियामाधेयं वा । पिबत्यनेनेति वा । पा रक्षणे पा पाने वा + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणां ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् ।)

आधेयधारणवस्तु। ततपर्य्याय। अमत्रम् २ भाजनम् ३। इत्यमर। २। ९।३३॥ भाण्डम् ४ कोशः ५ कोषः ६ पात्री ७ कोशी ८ कोषी ९ कोशिका १० कोषिका ११। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, देवीभागवते। १। २। ४०।

"सकलगुणगणानामेकपात्रं पवित्र-
मखिलभुवनमातुर्नाट्यवद्दृश्यमिह्चित्रम्॥")

योग्यम्। सुवाम्। राजमन्त्री। तीरद्वयान्तरम्। इति मेदिनी॥ पातार इति भाषा॥ पर्णम्। नाट्यानुकर्त्ता। इति हेमचन्द्र॥ आढकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥*॥ (यथा चरके कल्पस्थाने १२ अध्याये।

"——————चतु प्रस्थमथाढकम्।
पात्रं तदेव विज्ञेय——————॥")

पात्राणां विधिर्यथा —

"हेमपात्रेण सर्व्वाणि लभते चेति ताम्बुने।।
अर्घ्य दत्त्वा तु रौप्येण आयूराज्यसुतान् लभेत॥
ताम्रपात्रेण सौभाग्य धर्म्मं ज्ञानमयसम्भवे।
वार्क्षपात्राणि रम्याणि नैष्ठिकादिषु कारयेत॥
शैलानि क्रूरजातीनां रक्तानि सर्व्वकामिनाम्।
धातुसमानि पात्राणि नृपराष्ट्रविरुद्धये॥
त्रपुसीसकलौहानि अन्त्यजादिषु कारयेत।
विवाहयज्ञश्राद्धेषु प्रतिष्ठासु विशेषत॥
पात्राणाश्चाहर कार्य्यं पात्राण्येवोत्तमानि च।
पात्रेषु पृथिवी दुग्धा सुधा पात्रेषु धार्य्यते॥
देवा सोम क्रतुर्यज्ञ पात्राण्येवं विदुर्बुधा।
बलिहोमक्रियादीनि विना पात्रैर्न सिध्यति॥
तस्मादृयज्ञाङ्गमेवात पात्रचाग्य्र महामुने।॥"

तत्परिमाणादिर्यथा —

"षटत्रिंशदङ्गुल पात्रश्चोत्तमं परिकीर्त्तितम्।
मध्यम तत्त्रिभागेण भाग कन्यसमीरितम्॥
षडङ्गुलप्रमाणान्तु तत पात्रं कारयेत क्वचित।
नानाविचित्ररूपाणि पौण्डरीकाकृतीनि च॥
शङ्खनीलोत्पलाकारपात्राणि परिकल्पयेत।
रत्नादिरचितान् कुर्य्यात् काश्चीमूलसुखचितान्॥
यथाशोभ यथालाभ तथा पात्राणि कारयेत्।
विना पात्रेण य कुर्य्यात प्रतिष्ठायादिकीं
क्रियाम्।
विफला भवते सर्व्वा वाहनादिधनापहा॥"
इति देवीपुराणम्॥*॥

भोजनपात्राणि भोजनशब्दे द्रष्टव्यानि॥

पात्रट, पुं, (पाता इव पिबन्निव वा अटतीति। अट+अच।) कर्पटक। कृशे, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥

पात्रटीर, पु, (पातेव रक्षन्निव पिबन्निव वा अटतीति। अट+बाहुलकात ईरन्।) युक्तव्यापारमन्त्री। लौहपात्रम्। कांस्यपात्रम्। रजतपात्रम्। सिंहाणम्। पावक। इति शब्दमाला मेदिनी च॥ रे २८१। पिङ्गाश। वायस। कङ्क। इति शब्दरत्नावली॥

पात्रपाल, पुं, (पात्रं पालयतीति। पाल+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण।) तुलाघट। इति जटाधर॥ पातखोयार इति भाषा॥

पात्रसंस्कार, पु, (संस्क्रियते इति। सम्+कृ+घञ। पात्रस्य संस्कार शुद्धि।) भाजनशुद्धि। पुरोटि। इति शब्दचन्द्रिका॥ रायभाटी इति भाषा॥

पात्री स्त्री, (पा+ष्ट्रन्। षित्वात ङीष।) पात्रम्। इति त्रिलिङ्गसंग्रहे अमर। ३। ५। ४२॥ (यथा, पाद्मे सृष्टिखण्डे तडागविधिप्रकरणे।

"पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम्।
तत्र नि क्षिप्य मकर मत्स्यादींश्चैव सर्व्वश॥")

पात्रीय स्त्री, (पात्रे साधु। पात्र+बाहुलकात छ।) यज्ञपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेष॥

पात्रीर, पु, (पात्रैः राति पात्रीं रातीति वा। रा+क।) यज्ञद्रव्यम्। इति भूरिप्रयोग॥

पात्रेसमित, त्रि, (पात्रे भोजनसमये एव समित सङ्गत।) भोजनादन्यत्र यो न मिलित स। भोजनेष्वेव दृष्ट। यथा —

"स पात्रेसमितोऽन्यत्र भोजनान्मिलितो न य॥"
इति त्रिकाण्डशेष॥

पापविशेष। यथा —

"निधाय हृदये पाप य पर शसति स्वयम्।
स पात्रेसमितोऽथ स्यात॥" इति शब्दमाला॥

पात्रोपकरण स्त्री (पात्रस्य पात्राणां वा उपकरणम् उपभूषणम्।) उपभूषणम्। यथा —

"रीतिवर्गादिसञ्जात पात्रोपकरणादिकम्।
दद्यादायसवर्ज्जन्तु भूषणं न कदाचन॥
घण्टाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणादिकम्।
तद्भूषणान्तरे दद्याद्यस्मात्तदुपभूषणम्॥"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्याय॥

पात्त्र, स्त्री (पततीति। पत+क्विप। पत अध पतन्त जन त्रायते। त्रै+क। तत स्वार्थे प्रज्ञादाण निष्पत्त्यस्य निरुक्तिश्च दर्शनीया।) पापित्राता। यथा, भविष्यपुराणे।

"सर्व्वेषामेव पात्त्राणां पर पात्त्र महेश्वर।
पतन्त त्रायते यस्मादतीवनरकार्णवात॥"
महेश्वर इति प्रदर्शक हेतोरविशेषात।
तथा नन्दिपुराणम्।

"पात्त्राण्याध्यात्मिका मुख्या विशुद्धाश्चाग्निहो-
त्रिण।
देवताश्च तथा मुख्या गोदान ह्येतदुत्तमम्॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

पात्त्रता, स्त्री (पात्त्रस्य भाव।) पात्त्रत्वम्। विद्यातपस्याचारयुक्तता। यथा,—

"न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्त्रता।
यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्त्र प्रचक्षते॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥

पाथ स्त्री, जलम्। इति मेदिनी। थे, ६॥

पाथ, पुं, (पातीति। पा+थुट निपातनात्।) सूर्य्य। अग्नि। इति मेदिनी। थे ६॥

पाथ, [स्] स्त्री, (पाति रक्षति जीवानिति। पा+"उदके थुट च।" उणां। ४। २०४। इति असुन् थुट च। "पातेरेवोदके वाच्येऽसुन् तस्य थुडागम इत्युज्ज्वलदत्त।) जलम्। इत्यमर॥ (यथा, काशीखण्डे। २६। ४६।

"खरसन्तापशमनी खनि पीयूषपाथसाम्॥")

पाथि, [स्] पुं, (पिबति नद्यादिजलमाकर्षतीति। "पिबतेस्थुक च।" उणां। २। ११५। इति इसिन् थुगागमश्च।) समुद्र। इत्युणादिकोष॥ चक्षु। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति॥ (पीयते इति। पा+इसिन् थुगागमश्च।) कीलाले, स्त्री। इत्युणादिकोष॥

पाथेय, स्त्री, ("पथि साधुरिति। "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ।" ४। ४। १०४। इति ढञ।) पथि शयितव्यद्रव्यम्। इति हेमचन्द्र॥ पथखरच इति भाषा॥ ततपर्य्याय। शम्बलम् २। इत्यमर॥ सम्बलम् ३। इति भरत॥ (यथा, देवीभागवते। ३। २५। १२।

"लुण्ठिता तस्करैर्मार्गे वस्त्रमात्रा तथा-कृता।
पाथेयञ्च हृत सर्व्वं बालपुत्रा निराश्रया॥")

कन्याराशि। यथा,—

"क्रियताबुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययककौ-
पाख्या।
तौक्षिक आकोकेरो हृरोगश्चान्त्यभश्चेत्थम्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

पाथोज, स्त्री (पाथसि जले जायते इति। जन+ड।) कमलम्। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा, नैषधे। १६। २७।

"अनतिशिथिले पुम्भावेन प्रगल्भबला खलु
प्रसभमलय पाथोजास्ये निविश्य निरित्वरा॥"
कमलशब्दे विवरण सविस्तर ज्ञेयम्॥)

पाथोद, पु, (पाथो जल ददातीति। दा+क।) मेघ। इति त्रिकाण्डशेष॥

पाथोधर पु, (धरति धारयतीति वा। धृ+अच। पाथसो धर। पाथो धारयतीति। धारि+अच वृक्ष इत्येके।) मेघ। इति हलायुध॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम्। ३। २४।

"अन्तर्यै सतत लुठन्ति गणिताश्चागेव पाथोधरै-
रार्त्तानापतितांस्तरङ्गवलयैरालिङ्ग्य गङ्गमसौ॥")

पाथोधि, पुं, (पाथांसि धीयन्तेऽत्र। धा+कि।) समुद्र। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ६८।

"वशीकृतेय पृथिवी शतृष्णा भवद्गुणग्रहात।
जेतु द्वीपान् कथ्यतान्स्मुक्ति पाथोधिलङ्घने॥")

पाथोनिधि, पु, (पाथांसि जलानि निधीयन्तेऽस्मिन् इति। नि+धा+कि।) समुद्र। इति शब्दरत्नावली॥

पाद, पुं, (पद+णिच+क्विप।) पाद। इति जटाधर॥

पाद, पु (पद+करणे घञ्।) पद्यते गम्यते अनेन। पा इति भाषा। स तु गर्भस्थबालकस्य मासद्वयेन भवति। यथा,—

"मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वड्घ्याद्यङ्गविग्रह॥"
इति भागवतीयषष्ठीयस्कन्ध॥

तत्पर्य्यायः । पत् २ अङ्घ्रिः ३ चरणः ४ । इत्यमरः ॥ अङ्घ्रिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ ऋग्वेदीयमन्त्रचतुर्थांशः । श्लोकचतुर्थांशः । यथा, पादाश्लोपे सत्येव पूर्य्येत । इह ऋक्पाद एव गृह्यते । इति वामनः ॥ अविशेषात् श्लोकपादोऽपि । इत्यपरे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ * ॥
पादद्वारा पादाक्रमणादिनिषेधो यथा —
"पादेन नाक्रमेत् पादमुच्छिष्टं नैव लङ्घयेत् ।
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
पादक्षालनादिनिषेधो यथा,—
"न पादक्षालनं कुर्य्यात् पादेन वा कदाचन ।
नाग्नौ प्रतापयेत् पादौ न कांस्ये धावयेद्बुधः ॥
नातिप्रसारयेद्देवं ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
वाय्वग्निगुरुविप्रान् वा सूर्य्यं वा शशिनं प्रति ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
पादेन्द्रियस्याध्यात्मत्वं तस्मिन्नधिभूतमधिदैवतञ्च यथा, महाभारते आश्वमेधिकपर्व्वणि ४२ अध्याये ।
"अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्व्वं विविधमिन्द्रियम् ।
पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥
अधिभूतन्तु गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥"
बुध्नः । वृक्षमूलम् । तुरीयांशः । चतुर्थभागः । शैलप्रत्यन्तपर्व्वतः । महाद्रिसमीपे क्षुद्रपर्व्वतः । (यथा, हरिवंशे ६४ । २ ।
"उभयोर्विन्ध्ययोः पादे नगयोस्तां महा
पुरीम् ॥")
मयूखः । किरणः । इति मेदिनी ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२४ ।
"न्यायनिर्व्वपणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ॥"
चिकित्सापादचतुष्टयं यथा,—
"वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्य्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥"
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥
"कारणं षोड़शगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥

अस्य शुभलक्षणं यथा,—
"अस्वेदनौ मृदुतलौ कमलोदराभौ
श्लिष्टाङ्गुली रुचिरताम्रनखौ सुपार्ष्णी ।
उष्णौ शिराविरहितौ च निगूढगुल्फौ
कूर्म्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥"
अशुभलक्षणञ्च यथा,—
"शूर्पाकारविरूक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरा
सन्ततौ
संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्य-
दुःखप्रदौ ॥")
पादकटकः, पुं, (पादस्य कटक इवेति ।) नूपुरः । स्वर्णमूल्यहंसाकृतिचरणभूषणम् । वेंक मल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । हंसकः २ । इत्यमर-भरतौ ॥
पादकृच्छ्रः पुं, व्रतविशेषः । यथा,—
"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः ॥"
इति गारुडे १ ३ अध्यायः ॥
पादगण्डिरः, पुं, (गण्यते चाल्यते पूयरक्तादि यस्मात् यत्र वा पादे इत्यर्थः । गड+किरच् इति गण्डिरः पदः ततो राजदन्तादिवत् परनिपातनात् साधुः । गण्डीर इति पाठोऽपि दृश्यते तत्र गड+ईरन्प्रत्ययेन साधुरिति ।) श्लीपदम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोद इति भाषा ॥ (श्लीपदशब्देऽस्य विवृतिर्व्विज्ञेया ॥)
पादग्रहणं, क्ली (पादयोर्ग्रहणम् इति । ग्रह+भावे ल्युट् ।) अभिवादनम् । पादस्पर्शपूर्व्वकप्रणामः । इत्यमरः ॥ तन्निषेधो यथा, "समिद्वार्य्युदकुम्भपुष्पान्नहस्तो नाभिवादयेत् यच्चान्यदप्येवं युक्तम् ।" इति बौधायनः ॥
"जपयज्ञजलस्थञ्च समित्पुष्पकुशानलान् ।
दन्तकाष्ठञ्च भक्ष्यञ्च वहन्तं नाभिवादयेत् ॥"
इति लघुहारीतः ॥
न पुष्पाक्षतपाणिर्नाशुचिर्न जपन् न देवपितृकार्य्यं कुर्व्वन् । अभिवादयेदित्युक्तौ शङ्ख-लिखितौ ॥ * ॥ तद्विधिः ।
"लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत् ॥
ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥" * ॥
तत्प्रकारः ।
"अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥
नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।
तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्व्वास्तथैव
च ॥
भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥"
इति मनुः । २ । १२२—१२४ ॥
पादचतुरः पुं, (पादे पदव्यापारे गमनादौ चतुरः ।) छागः । सैकतम् । पिप्पलः । करकः । परदोषैकप्रवक्ता । इति मेदिनी । रे, ३०४ ॥

पादचारी, [न्] पुं, (पद्भ्यां चरतीति । चर गतौ+णिनिः) पदातिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६२ ॥ पद्भ्यां गमनशीले, त्रि ॥ (यथा भागवते । ६ । १२ । २६ ।
"गिरिराट् पादचारीव पद्भ्यां निर्ज्जरयन्
महीम् ।
जग्रास स समासाद्य वज्रिणं सहवाहनम् ॥")
पादजः, पुं, (पद्भ्यां जायते इति । जन+डः । "पद्भ्यां शूद्रोऽजायत ।" इति श्रुतेर्ब्रह्मणः पद्भ्यां जातत्वात्तथात्वम् ।) शूद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ३६ । ६३ ।
"न विप्रा न च राजानो न वैश्या न च
पादजाः ।"
पादोद्भवमात्रे, त्रि ॥)
पादत्राणं, क्ली, (पादयोस्त्राणं यस्मात् ।) पादुका इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-स्थाने ११ अध्याये । "अधनस्त्वमात्यो वा पादत्राणातपत्रविरहितो भैक्ष्याशी ग्रामैकरात्रानुवासी मुनिरिव संयतात्मा योजनशतमधिकं वा गच्छेत् ॥" शीतकृतूपचारेऽस्य व्यवहारो यथा,—
"उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ।
शुक्रार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणञ्च सर्व्वदा ॥")
पादपः, पुं, (पादेन मूलेन पिबति रसानिति । पा+कः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । ६३ ।
"यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ॥'
पादौ पाति रक्षतीति । पा+रक्षणे+कः ।) पादपीठः । इति मेदिनी । पे, २१ ॥
पादपरुहा, स्त्री, (पादपे वृक्षे रोहतीति । रुह+कः ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पादपा, स्त्री, (पादौ पाति रक्षतीति । पा+क+टाप् ।) पादुका । इति मेदिनी । पे २१ ॥
पादपाशः, पुं (पादस्य पाशः ।) अश्वपादरज्जुः । तत्पर्य्यायः । दामाञ्चनम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६५ ॥
पादपाशी, स्त्री, (पादपाश+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) खड्डुका । खेडुया इति भाषा ॥ शृङ्खला । शिकली इति भाषा ॥ इति मेदिनी ॥
पादपीठं, क्ली, (पादस्य पीठम् ।) पादस्थापनासनम् । पा राखा टुल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पदासनम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८२ ॥ (यथा, रघुः । १७ । २८ ।
"वितानसहितं तत्र भेजे पैतृकमासनम् ।
चूडामणिभिरुद्घृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥)
पादपीठिका, स्त्री, (पादपीठं साधनत्वेनास्त्यस्या इति । पादपीठ+ठन् ।) नापितादिशिल्पम् । यथा,—
"नापितादिकशिल्पं तु कारिका पादपीठिका ॥"
इति शब्दमाला ॥

पादप्रक्षालन क्ली, (पादयो प्रक्षालनम् ।) चरणधौतम् । पा धोओया इति भाषा ॥ अस्य गुणा । मेधाजनकत्वम् । पवित्रत्वम् । आयुष्यत्वम् । अलक्ष्मीकलिनाशकत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ (यथा च —
"पादप्रक्षालन पादमलरोगश्रमापहम् ।
चक्षु प्रसादन वृष्य रक्षोघ्न प्रीतिवर्द्धनम् ॥"
इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुते नोक्तम् ॥)

पादप्रधारण, क्ली, (पादौ प्रधार्य्येते कण्टकादिभ्यो रक्ष्येतेऽनेनेति । प्र+धृ+णिच+ल्युट ।) पादुका । इति केचित ॥

पादप्रहार, पु (पादस्य पादेन वा प्रहार ।) पदाघात । लाथि इति भाषा ॥ यथा ।
"नायिकापादप्रहारादिना नायकस्य कोपादिवचनम् ।" इति काव्यप्रकाशे सप्तमोल्लास ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । १ । १६ ।
"दासे कृतागसि भवत्युचित प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि ! नास्मि दूये ।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रै-
र्यत्खिद्यते मृदु पद ननु सा व्यथा मे ॥")

पादबन्धन, क्ली, (पादयोर्गोमहिष्यादीनामित्यर्थ । यद्बन्धनम् ।) गोमहिष्यादिबन्धनम् । इति जटाधर ॥ पादबशब्दटीकायां भरतश्च ॥ (बध्यतेऽनेनेति । बन्ध+करणे ल्युट । पादयोर्बन्धन तत्साधनवस्तु । गोमहिष्यादीनां पादबन्धनरज्जुम् । यथा, हेमचन्द्र । ४ । ३२९ ।
"स तु शृङ्खलक काष्ठमये स्यात पादबन्धने ॥")
चरणोद्धानञ्च ॥

पादमूल, क्ली, (पादयोर्मूलम् ।) चरणाधोभाग । यथा, हेमचन्द्र ।
"पादमूलं गोहिर स्यात् पार्ष्णिस्तु घुटयोरध ॥"
(यथा, रामायणे । २ । ७८ । २५ ।
"सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह ।"
प्रत्यन्तपर्वताधोभाग । यथा, कथासरित्सागरे । १ । २७ ।
"मर्त्यौ भ्रमन्तौ हिमवत्पादमूलमवापतु ॥")

पादरक्षण, क्ली, (पादयो रक्षणं यस्मात् ।) पादुका । इति हेमचन्द्र । ३ । ५७८ ॥

पादरज्जु, स्त्री (पादबन्धनार्थं रज्जु ।) हस्तिपादबन्धनरज्जु । तत्पर्य्याय । पारी २ । इति जटाधर ॥ चरणबन्धनदाममात्रञ्च ॥

पादरथी, स्त्री, (पादस्य रथी क्षुद्रो रथ इव ।) पादुका । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पादरोहण, पुं, (पादैर्मूलै रोहतीति । रुह+ ल्यु ।) वटवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

पादवल्मीक, पु, (पादे वल्मीक इव ।) श्लीपदम् । इति हेमचन्द्र । ३ । १२८ ॥ (श्लीपदरोगशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

पादविक, पु (पदवीं धावतीति । पदवी+ "माथोत्तरपदपदव्यनुपद धावति ।" ४ । ४।३७। इति ठक ।) पथिक । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पादविरजा, [स] स्त्री (पादौ विरजा धूलिविहीनौ यस्या ।) पादुका । इति हारावली । ७४ ॥

पादश, [स] व पादं पादम् । पादशब्दात वीप्सायां शस्प्रत्ययनिष्पन्नम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनु । १ । ८२ ।
"अरोगा सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्व्वर्षशतायुष ।
कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादश ॥")

पादशैल, पु, (पाद महाद्रिसमीपस्थ क्षुद्रपर्व्वत स एव शैल ।) प्रत्यन्तपर्व्वत । इति शब्दरत्नावली ॥

पादशोथ, पु (पादोद्भव शोथ । शाकपार्थिवादिवत समास ।) पादगतशोथ । यथा,—
"अनन्योपद्रवकृत शोथ पादसमुत्थित ।
पुरुष हन्ति नारीन्तु मुखजो गुह्यजो द्वयम् ॥"
इति माधवकर ॥
(यथा च हारीते चिकित्सितस्थाने २६ अ, ॥
"शोथो भवेच्च विकलेन्द्रियरोममार्गे
चौर्य्ये बले वपुषि चाम्लकटूष्णसेवया ।
शैत्यात्तथा विषमदधिक्षुलसेवनेन
रक्ताभिघातपतनेन च धारयाद्वा ॥
आमाशये गतिरतोऽपि नरस्य यस्य
अन्ते प्रधावति ततोऽपि च दोष एव ।
करोति पाणिचरणे च पृथक प्रकृतौ
द्वन्द्वेन वा भवति शोथविकारचार ॥
नरस्य चान्त प्रभवाच्च शोथा
बाधा भवेद्रमणिनता सुखेन ।
अबाधका सर्व्वशरीरगाश्च
पादे स्त्रिया वा वदने नरस्य ॥")

पादस्फोट, पुं, (पादस्य स्फोट । पाद स्फोटयतीति वा । स्फुट+"कर्म्मण्यण ।" ३ । २ । १ । इत्यण ।) रोगविशेष । तत्पर्य्याय । विपादिका २ । इत्यमर ॥ स्फुटी ३ स्फुटि ४ पादस्फोटि ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु एकादशक्षुद्रकुष्ठान्तर्गतद्वतीयकुष्ठम् । यथा,—
"वैपादिक पाणिपादस्फुटन तीव्रवेदनम् ।
पाणिपादस्फुटन पाण्यो पादयोश्च स्फुटन विदारश्च येन तत । इति माधवकर ॥ अस्य चिकित्सा कुष्ठशब्दे द्रष्टव्या ॥

पादहारक, त्रि, पादाभ्यां ह्रियतेऽसौ । पादशब्दात् निपातनात कर्म्मणि वकप्रत्ययान्त । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ ("कालपुटो बहुलम् ।" ३।३।११३ । इति कर्म्मणि ण्वुल । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) चरणहारा हरणकर्त्ता ॥

पादाग्र, क्ली, (पादयोरग्रम् ।) चरणाग्रभाग । तत्पर्य्याय । प्रपदम् २ । इत्यमर ॥

पादाङ्गद, क्ली, (पादस्य अङ्गदमिव ।) नूपुरम् । इत्यमर ॥

पादात, पु, (पादाभ्यामतति गच्छतीति । अत+ क्विप ।) पादाति । इति शब्दरत्नावली ॥ (पादाभ्यामततीति । अट्+क्विप । टच । इति युतपत्तिसम्भोऽर्थ ॥)

पादात क्ली, (पदातीनां समूह । "पदाति+ "भिक्षादिभ्योऽण । ४ । २ । ३८ । इत्यण ।) पत्तिसङ्घाति । पदातिसमूह । इत्यमर ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ८ ।
"सादिनामन्तरे स्थाप्य पादातमपि दंशितम् ॥")

पादात, पु, (पादाभ्यामततीति । अत+अच ।) पादाति । यथा,—
"पदातिपत्तिपादातपादातिकपदाजय ॥"
इत्यमरमाला ॥
(यथा महाभारते । २ । ५१ । ४३ ।
"अयुत चौणि पद्मानि गजारोहा ससादिन ।
रथानामर्व्वुद चापि पादाता बहवस्तथा ॥")

पादाति, पु, (पादाभ्यामततीति । अत+इन् ।) पदाति । इति हेमचन्द्र ॥

पादातिक, पु (पादातिरेव । पादाति+स्वार्थे कन् ।) पदाति । इति हेमचन्द्र । ३ । १६२॥

पादारक पु, (पाद इव ऋच्छतीति । ऋ+ ण्वुल ।) पोतिलिन्द । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पादालिन्दी, स्त्री,(पाद इव अलिन्दो यस्य । गौरादित्वात ङीष ।) नौका । इति हारावली ।५६।

पादावर्त्त, पुं, (पाद इव आवर्त्तते इति । आ+ वृत+अच ।) अरघट्टक । इति हेमचन्द्र । ४ । १५६ ॥ रहट इति हिन्दीभाषा ॥

पादाविक पुं, (अव रक्षणे+भावे घञ । पादेन अव रक्षणम् । तत्र पादावे पादेन शरीरादिरक्षणे नियुक्त । पादाव+"तत्र नियुक्त ।"४। ४ । ६९ । इति ठक ।) पदाति । इति शब्दरत्नावली ॥

पादी, [न्] पुं, (पादोऽस्त्यस्येति । पाद+इनि ।) पादविशिष्टजलजन्तुगण । अस्य गणना गुणाश्च यथा, भावप्रकाशे ।
"कुम्भीरकूर्म्मनक्राश्च गोधामकरशङ्कव ।
घण्टिक शिशुमारश्चेत्यादय पादिन स्मृता ॥
पादिनोऽपि च ये ते तु कोषस्थानां गुणै समा ॥"
चतुर्थांशभागी । यथा, मनु । ८ । २१० ।
"सर्व्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे ।
तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिन ॥"

पादुक त्रि, (पदति गच्छतीति । पद+"लष पतपदेति ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ ।) गमनशील । पदधातो कर्त्तरि उकप्रत्ययनिष्पन्न । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पादुका, स्त्री, (पादूरेव । पादू+स्वार्थे कन् ततो टाप ।) चर्म्मादिनिर्म्मितपादाच्छादनम् । जुता इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । पादू २ उपानत३। इत्यमर ॥ पन्नद्धा ४ पादरथिका ५ प्राणहिता ६ । इति हेमचन्द्र ॥ पन्नद्धी ७ पादरथी ८ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ कौषी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्या धारणविधिर्यथा,—
"वर्षातपादिके छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च ।
शरीरत्राणकामो वै सोपानत्क सदा व्रजेत ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अस्या धारणगुणा ।
"पादप्रधारणं वृष्यमोजस्यं चक्षुषोर्हितम् ।
सुखप्रचारमायुष्यं बल्यं पादरुजापहम् ॥"*॥
अस्या अधारणे दोषा यथा,—
'पादाभ्यामनुपानद्भ्यां कृत्वा चङ्क्रमणं सदा ।
अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमदृष्टिकृत ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
तस्या दानफलं यथा,—
"दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
न तस्य मानसो दाहः कदाचिदपि जायते ॥
यानमश्वतरीयुक्तं तस्य हैममयं शुभम् ।
उपतिष्ठति विप्रर्षे सर्व्वरत्नविभूषितम् ॥
दानमत्र यथोत्पन्नं तत्ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
शृणुष्वैकमना भूप ! लोके सर्व्वसुखप्रदम् ॥
जमदग्निर्मुनिः पूर्व्वं तपःस्वाध्यायकर्षितः ।
बाणखड्गधरो धन्वी बभूव सततोद्यतः ॥
धनुर्वेदे तथा वेदे सर्व्वास्त्रपारगोऽभवत् ।
क्षिपन् बाणांस्तथा प्रैक्षत् भार्य्यया द्युतोहि सः ॥
कदा निदाघकाले तु क्षिपन् बाणान् सहस्रशः ।
तस्यौ स्वाश्रुरिवासन्न प्रतिसञ्च मध्याह्नीन ॥
निदाघतीव्रसन्तापाद्रक्तनेत्रा सतत भयात् ।
भर्त्तुः स्नेहात्तथा यान्त्यासात्साक्षिरायते रविः ॥
क्षुत्तप्ताश्रमतापार्त्ता तथा यातु न शक्नुवत् ।
सुतापार्द्दश्चविभ्रष्टा रेणुका च तपस्विनी ॥
तां दृष्ट्वा स मुनिः प्राह भार्य्यां किन्ते भवेदिदम् ।
कोपात्तमाह भर्त्तारं न कोपं कर्त्तुमर्हसि ॥
निदाघतीव्रसन्तापाद्द्रव्यपादा त्वयाहृता ।
इषिमिदष्टमिभिः कृत्वा न शशाकाह मार्गि-
तुम् ॥
इत्युक्ते स क्रुधाविष्टः प्राह सत्याय कार्म्मुके ।
इयतक मां न जानाति सूर्य्यो विभ्रममीषिवान् ॥
यः सन्तपति मे भार्य्यां साध्वीं धर्म्मपरायणाम् ।
साध्वसाधु अजानन् वै फलमाप्नोतु तस्य हि ॥
इत्युक्त्वा स्थानमात्रस्थावर्केविभ्रमहेतवे ।
प्रतीक्ष्य हि सुघोरेण क्रूररूपधरो मुनिः ॥
न विप्राय मुनिः सूर्य्यो द्विजोऽभूच्चेदमब्रवीत् ।
किमालोकयसे कृष्ण पुनः पुनरतीव हि ॥
मुनाणाक्षितपाणिस्त्वं कथयस्वाखिलं मुने ।।
इत्युक्त स तमाह्वेद पातयिष्याम्यहं रविम् ॥
शिजस्तु नैधुवावाघ मुने चित्त विभाति मे ।
मातुरक्ताङ्गतो वाद्धलकर्म्मं निष्टचसि ॥
यजनानां बहुत्वाद्धि निमेषाद्याति यो दश ।
निग्र ! सक्तेन बाणेन तं कथं पातयिष्यसि ॥
तच्छ्रुत्वा यमन्मिस प्राह ब्रह्मा द्विजोत्तम ! ।
पातयिष्याम्यहं यद्दृशि सूर्य्यं नभ स्थलात् ॥
विपश्चरो यदा सूर्य्यो मर्त्यलोके त्वतन्द्रितः ।
मध्याह्ने स्थिरतामेति सर्व्वलोकान् दहृतिवान् ॥
तत्काले सुमहत्तस्य भविष्यति दिवाकरः ।
एवं त पातयिष्यामि पश्चसत्त्वे द्विजोत्तम ! ॥
तच्छ्रुत्वा सहसोदीर्य्य च्छत्रस्य प्रयक्षतां ययौ ।
सूर्य्यस्तु नमयामास दत्वा छत्रमुपानहौ ॥
ततःप्रभृति तच्छत्रं द्विजानां परिगीयते ।
एन तेषाम्यतिऽन्येषां चक्रियायां द्विजोत्तम ! ॥
यो ददाति द्विजेभ्यस्तु छत्रीयायामुपानहौ ।
वैशाखे शुक्लपक्षे तु वस्त्रञ्च कनकान्वितम् ॥
न तस्य मानसो दाहो न्नहुलोकेऽभिजायते ।
सर्व्वव्याधिविनिर्मुक्तः श्रिय पुत्रांश्च विन्दति ॥
कालादिह यदा याति मम लोके द्विजोत्तम ।।
यान वाश्वतरीयुक्तं सर्व्वहैममयं शुभम् ॥
दिव्याङ्गनाभिराकीर्णं सर्व्वरत्नविभूषितम् ।
उपतिष्ठति विप्रेन्द्र ! सर्व्वकामफलप्रदम् ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥
विष्णुगृहे सपादुकागमने दोषो यथा,—
वराह उवाच ।
"वहन्नुपानहौ पद्भ्यां यस्तु मामुपचाक्रमेत् ।
चर्म्मकारस्तु जायेत वर्षाणान्तु त्रयोदश ॥
तत्र जन्मपरिभ्रष्टः शूकरो जायते पुनः ।
शूकराच्च परिभ्रष्टः श्वा च तत्रैव जायते ॥
ततः श्वत्वात् परिभ्रष्टो मानुषश्चैव जायते ।
मद्भक्तश्च विनीतश्च अपराधविवर्ज्जितः ॥
मुक्ता तु सर्व्वसंसार मम लोकाय गच्छति ॥
य एतेन विधानेन वसुधे ! कर्म्म कारयेत् ।
न स लिप्यति पापेन एवमेतन्न संशयः ॥"
इति वराहपुराणे उपानहापराधप्रायश्चित्तम् ॥
अथ देवतापादुकानिर्म्माणपूजनविधिः । यथा,—
"मणिरत्नमयी कार्य्या हैमरूप्यमयी पि वा ।
चन्दनेनापि कर्त्तव्या पादुकाप्रतिमापि वा ॥
श्रीपर्णा श्रीद्रुमा चापि देवदारुमयी पि वा ।
यज्ञवृक्षा च वा कार्य्या पादुके पूजयेत् सदा ॥"
इति देवीपुराणम् ॥ * ॥
गुरुपादुकास्तोत्रं यथा,—
"ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहोदरे
नित्यलग्नमवदातमद्भुतम् ।
कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं
द्वादशार्णसरसीरुहं भजे ॥ १ ॥
तस्य कन्दलितकर्णिकापुटे
कल्पूरेखमकथादिरेखया ।
कोणलक्षितहलक्षमण्डली
भावलक्ष्यमबलालयं भजे ॥ २ ॥
तत्पुटे पटुतडित्कडारिम-
स्पर्द्धमानमणिपाटलप्रभम् ।
चिन्तयामि हृदि चिन्मयं वपु-
र्विन्दुनादमणिपीठमण्डलम् ॥ ३ ॥
ऊर्द्ध्वमस्य हुतभुक्शिखात्रयं
तद्विलासपरिबृंहणास्पदम् ।
विश्वघस्मरमहोच्चदोत्कटं
व्यामृशामि युगमादिहंसयोः ॥ ४ ॥
तत्र नाथचरणारविन्दयोः
कुङ्कुमासवझरीमरन्दयोः ।
द्वन्द्वमिन्दुमकरन्दशीतलं
मानसं स्मरति मङ्गलास्पदम् ॥ ५ ॥
पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्राद्विनिर्गतम् ।
षडाम्नायफलोपेतं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥"
इति रुद्रयामलः ॥

पादुकाकार, पु, (पादुकां करोतीति । कृ+
"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चर्म्म-
कारः । इति हलायुधः ॥
पादुकाकृत्, पु, (पादुकां करोतीति । कृ+क्विप् ।)
चर्म्मकारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७८ ॥
पादू:, स्त्री, (पद्यते गम्यते सुखेन ययेति । पद+
"खितकम्पिपद्यर्त्ति ।" उणां १ । ८७ । इति ऊ
स च खित ।) पादुका । इत्यमरः ॥
पादूकृत्, पुं, (पादूं पादुकां करोतीति । कृ+
क्विप् । तुक् ।) चर्म्मकारः । इत्यमरः ॥
पादोदक, क्ली, (पादप्रक्षालनजातं उदकम् ।
शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) चरणधौत
जलम् । चरणामृतम् । यथा —
'हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।
पादोदकञ्च निर्म्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं
विशेषतः पादजलं विपेच ।
योऽश्नाति नित्यं प्रयतो मुरारेः
प्राप्नोति सुप्रेमयुतां स भक्तिम् ॥
हत्वा हन्ति यदङ्घ्रिसङ्गतुलसीस्तेयञ्च पादोदकं
नैवेद्यं बहुमध्यपानदुरितं गुर्व्वङ्गनासङ्गमम् ।
भक्ताधीनमतिं स्थितिर्हरिजने तत्सङ्गति सङ्गजा
शालग्रामशिलादिहर्त्तिमहितां जानन्ति के वै
हरेः ॥'
इति पाद्मोत्तरखण्डे १ अध्यायः ॥ * ॥
अथ श्रीचरणोदकाभिषेकमाहात्म्यं पद्मपुराणे ।
"स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥
गङ्गागोदावरीरेवानद्यो मुक्तिप्रदास्तु याः ।
निवसन्ति सतीर्थास्ताः शालग्रामशिलाजले ॥
कोटितीर्थसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ।
तोयं यदि भवेत् पुण्यं शालग्रामशिलोद्भवम् ॥"
तत्रैव गौतमाम्बरीषसंवादे ।
"येषां गात्राणि गात्राणि हरेः पादोदकेन वै ।
अम्बरीष ! कुले तेषां दासोऽस्मि वशगः सदा ॥
राजन्नेतानि तावच्च तीर्थानि भुवनत्रये ।
यावन्न प्राप्यते तोयं शालग्रामाभिषेकजम् ॥"
स्कान्दे कार्त्तिकमाहात्म्ये ।
"दूरेऽपि वसतस्तस्य गङ्गास्नानं दिने दिने ।
शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषिञ्चति मानवः ॥"
तत्रैवान्यत्र ।
"यानि कानि च तीर्थानि ब्रह्माद्या देवता-
स्तथा ।
विष्णुपादोदकस्यैते कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
शालग्रामोद्भवो देवो देवो द्वारवतीभवः ।
उभयोः स्नानतोयेन ब्रह्महत्या निवर्त्तते ॥"
किञ्च ।
"स वै चावभृतस्नातः स च गङ्गाजलाप्लुतः ।
विष्णुपादोदकं कृत्वा मूर्द्ध्नि यः स्नाति मानवः ॥"
श्रीवृहन्नारदपुराणे ।
"गङ्गाप्रयागगयनैमिषपुष्कराणि
पुण्यानि यानि कुरुजाङ्गलयामुनानि ।

कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पाप
पादोदकं भगवत प्रपुनाति सद्य ॥"
स्मृतौ च ।
"विराचिफलदा नद्यो या काश्चिदसमुद्रगा ।
समुद्रगाश्च पक्षस्य मासस्य सरितां पति ॥
षण्मासफलदा गोदा वत्सरस्य तु जाह्नवी ।
पादोदकं भगवतो द्वादशाब्दफलप्रदम् ॥"
तन्निषिता च गरुडपुराणे ।
"जलञ्च येषां तुलसीविमिश्रित
पादोदकं चक्रशिलासमुद्भवम ।
नित्य त्रिसन्ध्य स्रवते न गात्र
खगेन्द्र । ते धर्म्मबहिष्कृता नरा ॥"
अथ श्रीचरणोदकपानमाहात्म्यम् । पाद्मे गौत
माम्बरीषसंवादे ।
"हरे स्नानावशेषन्तु जल यस्योदरे स्थितम ।
अम्बरीष । प्रणम्योच्चै पादपांशु प्रगृह्यताम ॥"
तत्रैव देवदूतविकुण्डलसंवादे ।
"ये पिबन्ति नरा नित्य शालग्रामशिलाजलम ।
पञ्चगव्यसहस्रैस्तु सेविते कि प्रयोजनम ॥
कोटितीर्थसहस्रैस्तु सेविते कि प्रयोजनम ।
नित्य यदि पिबेत पुण्य शालग्रामशिलाजलम ॥
शालग्रामशिलातोय य पिबेद्विन्दुना समम ।
मातु स्तन्य पुनर्नैव स पिबेन्मुक्तिभाक्नर ॥"
किञ्च ।
"दहन्ति नरकान् सर्व्वान् गर्भवासञ्च दारुणम ।
पीत यैस्तु सदा नित्य शालग्रामशिलाजलम ॥"
तत्रैव श्रीयमधूम्रकेतुसंवादे ।
"शालग्रामशिलातोय विन्दुमात्रं तु य पिबेत ।
सर्व्वपापै प्रमुच्येत मुक्तिमार्गं कृतोद्यम ॥"
तत्रैव पुलस्त्यभगीरथसंवादे ।
"पादोदकस्य माहात्म्य भगीरथ । वदामि ते ।
पावन सर्व्वतीर्थेभ्यो हत्याकोटिविनाशनम ॥
धृते शिरसि पीते च सर्व्वास्तुष्यन्ति देवता ।
प्रायश्चित्तन्तु पापानां कलौ पादोदक हरे ॥"
किञ्च ।
"त्रिभि सारस्वत तोय सप्ताहेन तु नामदम ।
सद्य पुनाति गाङ्गेय दर्शनादेव यामुनम ॥
पुनन्त्येतानि तोयानि स्नानदर्शनकीर्त्तने ।
पुनाति स्मरणादेव कलौ पादोदक हरे ॥
अर्च्चिते कोटिभिर्लिङ्गैर्नित्य यत क्रियते फलम ।
तत फल शतसाहस्र पीते पादोदके हरे ॥
अशुचिर्वा दुराचारो महापातकसंयुत ।
स्पृष्ट्वा पादोदक विष्णो सदा शुद्ध्यति मानव ॥
पापकोटियुतो यस्तु मृत्युकाले शिरे मुखे ।
देहे पादोदक यस्य न प्रयाति यमालयम ॥
न दान न हविर्येषां स्वाध्यायो न सुरार्च्चनम ।
तेऽपि पादोदक पीत्वा प्रयान्ति परमां गतिम ॥
विशाखाऋक्षसंयुक्ता वैशाखी कि करिष्यति ।
पिण्डारके महातीर्थे उज्जयिन्यां भगीरथ । ॥
माघमासे प्रयागे तु स्नान वै कि करिष्यति ।
प्रयाग सतत तस्य यस्य पादोदक हरे ॥
कार्त्तिके कार्त्तिकीयोगे कि करिष्यति पुष्करे ।
नित्यन्तु पुष्कर तस्य यस्य पादोदक हरे ॥
प्रबोधवासरे प्राप्ते मथुरायाश्च तस्य किम ।
नित्यञ्च यामुन स्नान यस्य पादोदक हरे ॥
काश्यामुत्तरवाहिन्यां गङ्गायान्तु मृतस्य किम ।
यस्य पादोदक विष्णोर्मुखे चैवावतिष्ठते ॥"
किञ्च ।
"हित्वा पादोदक विष्णोर्योऽन्यतीर्थानि गच्छति ।
अनर्घ्यरत्नमुत्सृज्य लोष्ट्र वाञ्छति दुर्म्मति ॥
कुरुक्षेत्रसमो देशो विन्दुपादोदक मत ।
एतद् यत्राश्रय पुण्य नित्य भवति तद्गृहे ॥
गयापिण्डसम पुण्य पुत्राणामपि जायते ।
पादोदकेन देवस्य ये कुर्य्यु पितृतर्पणम ॥
नासुराणां भय तस्य प्रेतजन्म न राक्षसम ।
न रोगस्य भय चैव नास्ति विघ्नकृत भयम ॥
न दुष्टा नैव चोराश्चापदोत्थभय नहि ।
ग्रहा पीडां न कुर्व्वन्ति वैरा नश्यन्ति दारुणा ॥
कि तस्य तीर्थगमने देवर्षीणाञ्च दर्शने ।
यस्य पादोदक मूर्द्ध्नि शालग्रामशिलोद्भवम ॥
प्रीतो भवति मार्त्तण्ड प्रीतो भवति केशव ।
ब्रह्मा भवति सुप्रीत प्रीतो भवति शङ्कर ॥
पादोदकस्य माहात्म्य य पठेत् केशवाग्रत ।
स याति परम स्थान यत्र देवो जनार्द्दन ॥"
ब्रह्माण्डपुराणे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
"प्रायश्चित्त यदि प्राप्त कृच्छ्रं वा त्वघमर्षणम ।
सोऽपि पादोदक पीत्वा शुद्धि प्राप्नोति तत्क्षणात ॥
अशौच नैव विद्येत सूतके मृतकेऽपि च ।
येषां पादोदक मूर्द्ध्नि प्राशन ये प्रकुर्व्वते ॥
अन्तकालेऽपि यस्येह दीयते पादयोर्जलम् ।
सोऽपि सद्गतिमाप्नोति सदाचारैर्बहिष्कृत ॥
अपेय पिबते यस्तु भुङ्क्ते यश्चाप्यभोजनम् ।
अगम्यागमना ये वै पापाचाराश्च ये नरा ।
तेऽपि पूज्या भवन्त्याशु सद्य पादाम्बुसेवनात् ॥"
किञ्च ।
"अपवित्र यदन्न स्यात पानीय चापि पापिनाम् ।
भुक्त्वा पीत्वा विशुद्ध स्यात पीत्वा पादोदक
हरे ॥
तप्तकृच्छ्रात् पञ्चगव्यात महाकृच्छ्राद्विशिष्यते ।
चान्द्रायणात पादकृच्छ्रात पराकादपि सुव्रत ।
कायशुद्धिर्भवेदाशु पीत्वा पादोदक हरे ॥
अगुरु कुङ्कुम चापि कर्पूर चानुलेपनम् ।
विष्णुपादाम्बुसंलग्न तद्धि पावनपावनम् ॥
हस्तिपूतन्तु यत्तोय विष्णुना प्रभविष्णुना ।
तद्धि पापहर पुत्र । कि पुन पादयोर्जलम् ॥
एतदर्थमह पुत्र । शिरसा विष्णुतत्पर ।
धारयामि पिबाम्यद्य माहात्म्य विदित मम ॥
प्रियस्त्वमग्रज पुत्र त्वदर्थे गदित मया ।
रहस्य मे त्वनर्हस्य न वक्तव्य कदाचन ॥
धारयस्व सदा मूर्द्ध्नि प्राशन कुरु नित्यश ॥
जन्ममृत्युजराद्दु खैर्मोक्ष यास्यसि पुत्रक । ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"सद्य फलप्रद पुण्य सर्व्वपापविनाशनम् ।
सर्व्वमङ्गलमङ्गल्य सर्व्वदु खविनाशनम् ।
दु स्वप्ननाशन पुण्य विष्णुपादोदक शुभम् ॥
सर्व्वोपद्रवहन्तार सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।
सर्व्वोत्पातप्रशमन सर्व्वतापनिवारणम् ॥
सर्व्वकल्याणसुखद सर्व्वकामफलप्रदम ।
सर्व्वसिद्धिप्रद धन्य सर्व्वधर्म्मविवर्द्धनम ॥
सर्व्वशत्रुप्रशमन सर्व्वभोगप्रदायकम् ।
सर्व्वतीर्थस्य फलद मूर्द्ध्नि पादाम्बुधारणम ॥
प्रयागस्य प्रभासस्य पुष्करस्य च सेवने ।
पृथूदकस्य तीर्थस्य आचान्तो लभते फलम् ॥
चक्रतीर्थे फल यादृक तादृक पादाम्बुधारणात ॥
सरस्वत्यां गयायाञ्च गत्वा यत प्राप्नुयात फलम ।
तत फल लभते श्रेष्ठ मूर्द्ध्नि पादाम्बुधारणात ॥"
स्कान्दे ।
"पादोदकस्य माहात्म्य देवो जानाति शङ्कर ।
विष्णुपादच्युता गङ्गा शिरसा येन धारिता ॥
स्थान नैवास्ति पापस्य देहिनां देहमध्यत ।
सवाह्याभ्यन्तर यस्य व्याप्त पादोदकेन वै ॥
पादोद विष्णुनैवेद्यमुदरे यस्य तिष्ठति ।
नाश्रय लभते पाप स्वयमेव विनश्यति ॥
महापापग्रहग्रस्तो व्याप्तो रोगशतैरपि ।
हरे पादोदक पीत्वा मुच्यते नात्र संशय ॥
शिरसा तिष्ठते येषां नित्य पादोदक हरे ।
कि करिष्यन्ति ते लोके तीर्थकोटिमनोरथै ॥
अयमेव परो धर्म्म इदमेव पर तप ।
इदमेव पर तीर्थं विष्णुपादाम्बु यत पिबेत ॥"
तत्रैव शिवोमासंवादे ।
"विलय यान्ति पापानि पीते पादोदके हरे ।
कि पुनर्विष्णुपादोद शालग्रामशिलाप्लुतम् ॥
विशेषेण हरेत पाप ब्रह्महत्यादिक प्रिये ॥
पीते पादोदके विष्णोर्यदि प्राणैर्विमुच्यते ।
हत्वा यमभटान् सर्व्वान् वैष्णव लोकमाप्नुयात ॥
तत्रैव शिवकार्त्तिकेयसंवादे शालग्रामशिला-
माहात्म्ये ।
"छिन्नस्तेन महासेन । गर्भवास सुदारुण ।
पीत येन सदा विष्णो शालग्रामशिलाजलम् ॥
ये पिबन्ति नरा नित्य शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रैस्तु प्राशिते कि प्रयोजनम् ॥
प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने कि दानै किमुपोषणै ।
चान्द्रायणैश्च तीर्थैश्च पीत्वा पादोदक शुचि ॥"
बृहन्नारदीये लुब्धकोपाख्यानारम्भे ।
"हरिपादोदक यस्तु क्षणमात्रञ्च धारयेत ।
स स्नात सर्व्वतीर्थेषु विष्णो प्रियतरस्तथा ॥
अकालमृत्युशमन सर्व्वव्याधिविनाशनम ।
सर्व्वदु खोपशमन हरिपादोदक शुभम ॥'
तत्रैव तदुपाख्यानान्ते ।
"हरिपादोदकस्पर्शाल्लुब्धको वीतकल्मष ।
दिव्य विमानमारुह्य मुनिमेनमथाब्रवीत ॥
हरिपादोदक यस्मात्मयि त्व क्षिप्तवान् मुने ।
प्रापितोऽस्मि त्वया तस्मात्तद्विष्णो परम पदम् ॥'
हरिभक्तिसुधोदये ।
"पाद पूर्व्व किल स्पृष्ट्वा गङ्गाभूत् सर्व्वमोक्षदा ।
विष्णो सद्यस्तु तत्सङ्गि पादाम्बु कथमीष्यते ॥

तापत्रयानलो योऽसौ न शाम्येत सकलाब्धिभिः ।
द्रुतं शाम्यन्तं सोऽप्येन श्रीमद्विष्णुपदाम्बुना ॥
अथ स्नानेयकवच भवाब्धिस्तम्भनौषधम् ।
सर्व्वाङ्गे सर्व्वथा धार्य्यं पाद्यं शुचिवद् सदा ॥
अमृतत्वावहं नित्यं विष्णुपादाम्बु यः पिबेत् ।
स पिबत्यमृतं नित्यं मासे मासे तु देवता ॥
माहात्म्यमिदं दिव्यस्य यो वक्ता सोऽपि निर्भयः ।
न लभ्यं सर्व्वमेकस्य कथयन्नपमनुते ॥”
अन्यत्रापि ।
“स ब्रह्मचारी स व्रती आश्रमी च सदा शुचिः ।
विष्णुपादोदकं यस्य मुखे शिरसि विग्रहे ॥
ब्रह्मप्रभृतिपापानां प्रायश्चित्तं यदीच्छति ।
शालग्रामशिलावारि पापहारि निषेव्यताम् ॥”
अतएव तैर्थोद्भवपरमाद्ये श्रीब्रह्मोक्तम् ।
“पीठप्रक्षालनादुदकं पृथगादाय पुस्तके ।
सिञ्चयेच्छार्ङ्गिणं भक्तानां सर्व्वतीर्थमयं हि तत् ॥”
इति ।
“पादोदकस्य माहात्म्यं विख्यातं सर्व्वशास्त्रतः ।
लेखितं शक्नुयात् को हि शिरसा धारयन्नपि ॥
विशेषतस्तु पादोदं तुलसीदलसंयुतम् ।
शङ्खे कृत्वा वैष्णवेभ्यो दत्त्वा शाम्यत पिबेत्स्वयम् ॥”
अथ शङ्खस्थपादोदकमाहात्म्यं स्कान्दे ब्रह्म-नारदसंवादे ।
“कृत्वा पादोदकं शङ्खे वैष्णवानां महात्मनाम् ।
यो दद्यात्तुलसीमिश्रं चान्द्रायणशतं लभेत् ॥
गृहीत्वा कृष्णपादाम्बु शङ्खे कृत्वा तु वैष्णव ।
यो वहेत् शिरसा नित्यं स मुनिस्तापसोत्तमः ॥”
पाद्मे देवदूतविकुण्डलसंवादे ।
“शालग्रामशिलातोयं यदि शक्नुत पिबेत् ।
हत्याकोटिविनाशं तु कुरुते नात्र संशयः ॥”
अगस्त्यसंहितायाञ्च ।
“शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलवासितम् ।
ये पिबन्ति पुनस्तेषां स्तन्यपानं न विद्यते ॥
श्रीविष्णोर्वैष्णवानाञ्च पावनं चरणोदकम् ।
सर्व्वतीर्थमयं पीत्वा कुर्य्यादाचमनं न हि ॥”
तदुक्तं स्कान्दे श्रीशिवेन ।
“विष्णोः पादोदकं पीत्वा पश्चादशुचिशङ्कया ।
आचामति च यो मोहाद्ब्रह्महा स निगद्यते ॥”
श्रुतिश्च । “भगवान् पवित्रो भगवतपादौ पवित्रौ पादोदकं पवित्रं न तत्पानं आचमनीयं यथा हि सोम इति ।” सौपर्णे च ।
“विष्णुपादोदकं पीत्वा भक्तपादोदकं तथा ।
य आचामति सम्मोहात् ब्रह्महा स निगद्यते ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

पाद्य, क्ली, (पादार्थमुदकम् । पाद+“पादार्घाभ्याञ्च ।” ५ । ४ । २५ । इति यत् ।) पादाय वारि । पादप्रक्षालनार्थजलम् । इत्यमरः ॥ तत्-लक्षणं यथा,—
“पादावनेजनजलग्रहणं पात्रमद्भुतम् ।
लौहजं वा सरौजातं हैमं राजतमेव वा ॥
ताम्रमप्यश्ममपि चायवेन सतामिति ॥”
इति वैखानससंग्रहः ॥

“षडङ्गुलप्रविस्तारमुत्सेधश्चतुरङ्गुलम् ।
ओष्ठमेकाङ्गुलं कुर्य्यान्नासिकां चतुरङ्गुलाम् ॥
पृष्ठे पादसमायुक्तं चतुरङ्गुलमानतः ।
पाद्यपात्रमिति ख्यातं सर्व्वदेवप्रपूजने ॥”
इति सिद्धान्तशेखरः ॥

पान, क्ली, (पा पाने+भावे ल्युट् ।) पीतिः । द्रवद्रव्यस्य गलाधःकरणम् । (यथा हितोपदेशे । “पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ॥”) भाजनम् । (पाल रक्षणे+भावे ल्युट् ।) रक्षणम् । इति मेदिनी ॥ (पीयते खगादिभिर्यत्र । पा+अधिकरणे ल्युट् ।) कुल्या । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५५ ॥ पीयते यदिति । कर्म्मणि ल्युट् । जलम् । इति श्रुतपत्रिकाकोऽयं ॥ * ॥ पाति रक्षतीति । पा+ल्यु । रक्षाकर्त्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७० । ४ ।
“व्रतानि पानो अमृतस्य चारुणा
उभे रुचवा अनु पश्यते विश्रौ ॥”
पायनम् । अक्षशस्त्राणां तीक्ष्णीकरणाभ्या-दनव्यापारभेदः । पान् इति भाषा ॥ यदुक्तं बृहत्संहितायाम् ।
“वडवोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं
यदि पानेन समीहतेऽर्थसिद्धिम् ।
झषपित्तमृगाश्च वस्तदुग्धैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥
आर्कं पयो हुडुविषाणमसीसमेतं
पारावताखुशकृता च युतः प्रलेपः ।
शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
सम्यक् शितं चाश्मनि नैति भङ्गं
न चान्यलौहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् ॥”
तथाच शुक्रनीत्याम् ।
“इदमौशनसञ्च शस्त्रपानं
रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदीप्ताम् ।
हविषा गुणवत् सुताभिलिप्सोः
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम् ॥”)

पान, पुं, (पीयते यस्मादिति । पा+अपादाने ल्युट् ।) शौण्डिकः । इति जटाधरः ॥ निःश्वासः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४ ॥

पानक, क्ली, (पानाय कायतीति । कै+क ।) पानद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारो यथा, “यथोक्त-परिमितशर्कराम्लपूरसंयुक्तोऽथवाम्बाम्लसंयुक्त-पक्वरसः । इति पाकराजेश्वरः ॥ (यथा सुश्रुते । १ । ४६ ।
“पानीयं पानकं मद्यं स्नपनेषु प्रदापयेत् ॥”
क्वचित् पुंस्यपि दृश्यते । यथा, तत्रैव । २ । ३८ ।
“एभिर्व्वापान् कषायांश्च तैलं सर्पींषि पानकान् ॥”
तत्राम्रफलपानकम् । यथा,—
“आम्रमामं जलस्विन्नं मर्द्दितं दृढपाणिना ।
सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥
प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्म्मितम् ।
सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम् ॥
अपक्वाम्ररसोद्भूतपानकं वातनाशनम् ।
कफपित्तकरं किञ्चित् प्रत्यहं यदि सेवितम् ॥”
पक्वाम्रस्य तु ।
“सुपक्वमाम्रस्य फलं सुसुष्ठिना
सम्मर्द्दितं शर्करया समन्वितम् ।
एलालवङ्गाद्यकवाससवासितं
वर्णान्वितं कस्य न रोचकं भवेत् ॥
पानकं चाम्रसम्भूतं स्वादम्लं गुरुपित्तजित् ।
सुहृद्यं श्लेष्मलं बल्यं वर्ण्यं वृष्यं रुचिप्रदम् ॥”
अम्लिकाफलपानकं यथा —
“अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दितं वारिणा दृढम् ।
शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् ॥
अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधनम् ॥”
निम्बुफलपानकं यथा —
“भागैकनिम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् ।
लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥
निम्बफलभवं पानमत्यम्लं वातनाशनम् ।
वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥”
धान्याकपानकं यथा,—
“शिलायां साधु सम्पिष्टं धान्याकं वस्त्रगालितम् ।
शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥
नवीने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥”
जम्बूपानकं यथा,—
“जम्बूफलं स्थूलतरं सुपक्वं
सम्मर्द्दितं शर्करयाम्बुनालम् ।
सुवासितं वेल्लजमृद्गपत्रैः
रुचिं विधत्ते विरुचौ जनानाम् ॥
जम्बूफलभवं रुच्यं पानकं कफनाशनम् ।
कषायं वातकृत् लोके स्वाद्वम्लं ग्राहकं परम् ॥”
वीजपूरपानकम् ।
“मातुलुङ्गरसे योज्य त्रिगुणं शार्करं जलम् ।
कर्पूरमरिचोन्मिश्रं पानकं स्वादिदं वरम् ॥
मातुलुङ्गभवं पानं शूलानाह विनाशनम् ।
श्वासे कासेऽरुचौ वातविकारेषु च पूजितम् ॥”
हैमकिरणन्तु ।
“शर्करानारिकेलाम्बु वीजपूररसंयुतम् ।
पटपूतं भवेद्धैमकिरणं नामपानकम् ॥
पानकं हैमकिरणं रुच्यं हृद्यं बलप्रदम् ।
सुस्निग्धं वातकृच्छ्रघ्नं किञ्चित् कफकरं गुरु ॥”
करमर्द्दपानकं यथा,—
“लवङ्गाद्रकसंयुक्तं सुपिष्टं वारिणा युतम् ।
करमर्द्दं करैर्मर्द्यं सप्तभागसितान्वितम् ॥
वातघ्नहृत्पित्तदं भव्यं हृद्यमम्लतरं स्मृतम् ।
रक्तपित्तकरञ्चोष्णमाकण्ठं कारमर्द्दितम् ॥”
नारङ्गपानकं यथा,—
“सुपक्वनारङ्गफलं निपीड़ितं
सयोजितं शर्करयाति शुभ्रया ।
सदार्द्रकं चेन्दुकणेन वासितं
पानेच्छया केन न सम्भृतश्चयम् ॥

नारङ्गफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
मधुरं विशदं रुच्यं सुस्निग्धं पित्तहृद्गुरु ॥”
चारस्य तु ।
“चारस्य फलजं सशर्करं
मरिचं शिशिरवारिणा द्रुतम् ।
एलमार्द्रकयुतेन सुवासं
भक्तसिक्थमिलितं कृतहासम् ॥
चारस्य फलजं पानं गुरु वृष्यं रुचिप्रदम् ।
कफपित्तहरं श्रेष्ठं हृद्यं मधुरपाकि च ॥
परूषकौरसृक्कादिद्राक्षादाडिमजं तथा ।
एकैकं सम्भवं भिन्नं पानकं क्रियते बुधैः ॥
एवमम्लस्य पुष्पस्य फलस्याम्लस्य वा तथा ।
शर्करामरिचोन्मिश्रं रस्यं स्यात् पानकं वरम् ॥
एवं हि पानकं कार्य्यं सुधिया सुष्ठु यत्कृतम् ।
गुणा द्रव्यानुसारेण ज्ञातव्याः पानकेषु च ॥”
यथास्य गुणाः,—
“अमक्षुत्तृट्क्लमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ।
विष्टम्भि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणञ्च तत् ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
“गौडमम्लमनम्लं वा पानकं गुरु मूत्रलम् ।
तदेव खण्डमृद्वीकाशर्करासहितं पुनः ॥
साम्लं सुतीक्ष्णं सुहिमं पानकं स्यान्निरत्ययम् ।
“मद्यवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।
खडान् यूषांश्च पेयांश्च सव्ये पार्श्वे प्रदापयेत् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥”

पानगोष्ठिका, स्त्री, (पानस्य पानाय वा गोष्ठिका ।) यत्र सम्भूय पीयते । मद्यपानचक्रम् । तत्पर्य्यायः । आपानम् २ । इत्यमरः ।२।१०।४३॥ चक्रानुष्ठानं यथा श्यामारहस्यधृतम् । चक्राकारेण पद्माकारेण वा भिन्नभिन्नासने स्वशक्तियुक्तश्चैव युग्मयुग्मक्रमेण पद्मासनेनोपविश्य सामयिकललाटे चन्दनं दत्त्वा शिवशक्तिबुद्ध्या पुष्पञ्च दद्यात् । ततो यदि गुरुस्तत्र तिष्ठति तदादौ गन्धादिना तं पूजयित्वा तत्पात्रे पुष्पं दत्त्वा शुद्धिसहितं तस्मै समर्प्य प्रणमेत् । गुरोरभावे तत् पात्रं जले क्षिपेत् । ततः शक्तिपात्रं शुद्धिसहितं शक्त्यै दत्त्वा सामयिकेभ्योऽपि ज्येष्ठानुक्रमेण वीरपात्रात् परामृतं शुद्धिसहितं दद्यात् । ततः सामयिकोऽपि भक्त्या हस्तद्वयेन अगृह्य तदुपरि मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा पूर्व्ववदानन्दभैरवं भैरवीञ्च सन्तर्प्य गुरून् देवताश्च सन्तर्पयेत् । स्वस्वकल्पोक्तविधिना भूतशुद्धिं कुर्य्यात् । ततश्चक्रनायकस्तैः सह पात्रवन्दनं कुर्य्यात् । यथा,
“श्रीमद्भैरवशेखरप्रविलसच्चन्द्रामृतप्लावितं
क्षेत्राधीश्वरयोगिनीसुरगणैः सिद्धैः समाराधितम् ।
आनन्दार्णवकं महात्मकमिदं साक्षात्त्रिखण्डामृतं
वन्दे श्रीप्रथमं कराम्बुजगतं पात्रं विशुद्धिप्रदम् ॥”
इत्यभिमन्त्र्य वामहस्तेन पात्रमुत्तोल्य अन्योन्यवन्दनं कृत्वा गृह्णामीति गुरुशक्तिसाधकेश्वराणामाज्ञां गृह्णीयात् । तैः कुरुष्वेति ब्रूयुः । ततो मूलाधारात् कुण्डलिनीं इष्टदेवतास्वरूपां आजिह्वान्तां विभाव्य गुरुपादुकां स्मृत्वा शिवोऽहमिति विचिन्त्य हस्ताभ्यां पात्रं धृत्वा मूलमुच्चरन् कुण्डलिनीमुखे देवीं तर्पयेत् । एतदुक्तं मुद्याकरपद्धत्याम् ।
“कृत्वा मन्त्रतनुं स्मरेत् गुरुपदं देवीं वशां चिन्मयीं
पश्चात् वारचयं सदाशवहतं दीपैर्युतं कज्जले ।
पुष्पाद्यैरभिमन्त्रितञ्च निविडं सम्मोहकध्वंसकं
ये सञ्चिन्त्य पिबन्ति यान्ति खलु ते भुक्तिञ्च
मुक्तिं पराम् ॥”
तन्त्रान्तरे च ।
“सिन्दूरतिलकं भाले पाणौ च मदिरासवम् ।
कृत्वा पिबेद्गुरुं ध्यायंस्तथा देवीञ्च चिन्मयीम् ॥”
ततः पात्रमाधारोपरि संस्थाप्य पुनस्तेन क्रमेण परामृतं गृहीत्वा पात्रवन्दनं कुर्य्यात् । यथा,—
“मद्यं मीनरसावहं यदि तथा दत्तञ्च पेयादिभिः
किञ्चिच्चञ्चलरक्तपङ्कजदृशा तस्यै समावेदितम् ।
वामे स्वात्मविशुद्धिशुद्धिकमलं पाणौ विधायात्मके
वन्दे पात्रमहं द्वितीयमधुनानन्दैकसंवर्द्धनम् ॥”
ततः पूर्व्ववत् पात्रं स्वीकृत्य अन्यत् पात्रवन्दनं कुर्य्यात् । यथा,—
“सर्व्वाम्नायकलाकलापकलितं कौतूहलद्योतनं
चन्द्रोपेन्द्रमहेन्द्रशम्भुवरुणब्रह्मादिभिः सेवितम् ।
ध्यातं देवगणैः परं मुनिगणैर्मोक्षार्थिभिः
सर्व्वदा
वन्दे पात्रमहं तृतीयमधुना चात्मावबोधक्षमम् ॥”
तृतीयपात्राभिवन्दनं कृत्वान्यत् पात्रवन्दनं कुर्य्यात् । यथा,—
“हैमं मीनरसावहं हरिहरब्रह्मादिभिः सेवितं
मुद्रामैथुनधर्म्मकर्म्मनिरतं चाराम्बतिक्ताश्र-
यम् ।
आचार्य्याष्टकसिद्धभैरवकलामांसेन संशोधितं
पायान्नः पञ्चमकारतत्त्वसहितं पात्रं चतुर्थं नमः ॥”
इति चतुर्थपात्रवन्दनं कृत्वान्यत्पात्रवन्दनं कुर्य्यात् । यथा,—
“आधारे भुजगाधिराजवलये पात्रं महीमण्डलं
मद्यं सप्तसमुद्रवारि पिशितं चाष्टौ च दिग्-
दन्तिनः ।
सोऽहञ्चैव विभावयन् प्रतिदिनं तारागणै रञ्जितो
ऽप्यादित्यप्रमुखैः सुरासुरगणैराज्ञाकरैः
किङ्करैः ॥”
इति पञ्चमपात्रं स्वीकुर्य्यात् । ततो यावद्दृष्ट्यादिकं न चलति तावत् पानादिकं कार्य्यम् ।
अथास्य प्रमाणं यथा रुद्रयामले ।
“साधकेभ्यश्च शक्तिभ्यो दद्यान्निर्म्माल्यचन्दनम् ।
सामयिके समं कुर्य्याद्देवि । पानादिभक्षणम् ॥”
अन्यत्रापि ।
“निविष्टश्चक्ररूपेण पद्माकारेण वा यथा ।
शक्तियुक्तो वसेद्वापि युग्मयुग्मविधानतः ।
शिवशक्तिधिया सर्व्वं चक्रमध्ये समर्पयेत् ॥”
तन्त्रान्तरे च ।
“ततः पुष्पं समादाय गुरोः पात्रे निवेदयेत् ।
गुरवे च निवेद्याथ शक्त्यै दत्त्वा स्वयं हरेत् ॥”
भावचूडामणौ च ।
“साक्षाद्यदि गुरुर्न स्यात्तदा तोये विसर्ज्जयेत् ॥”
एतत् सर्व्वं कालीतरपरम् ।
“दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ॥”
इति कालीविलासवचनात् ॥

पानपात्र, क्ली, (पानस्य पेयमद्यादेः पात्रम् ।) मद्यपानपात्रम् । मद्यपानस्य भाजनम् । तत्पर्य्यायः । चषकः २ सरकः ३ अनुतर्षणम् ४ । इत्यमरः ॥ पूर्व्वद्वयं मद्यपानपात्रे शेषद्वयं मद्यपरिवेषणपात्रे । इति भरतः ॥ चषकम् ५ अनुतर्षं ६ पारी ७ पारीकम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (यथा मार्कण्डेये ।८२।२६।
“ददावशून्यं सुरया पानपात्रं धनाधिपः ॥”)
अथ पानपात्रपरिमाणादि यथा कुलसारे ।
“नयनाब्धिबाणसंख्यकर्षैस्तु परमेश्वरि ।
पात्रं प्रकर्त्तव्यमित्युक्तं कुलसाधने ॥
इतोऽप्यधिकपात्रन्तु न कर्त्तव्यञ्च साधकैः ॥”
कर्षं लौकिकतोलकमित्यर्थः । तदुक्तं कुलोत्तमे ।
“गुञ्जाशीत्या भवेन्माषः स्यात्तदष्टौ कर्ष उच्यते ॥”
अथोत्तरतन्त्रे ।
“अशुद्धां पुरतो लब्ध्वा गृह्णामीति स्वयं वदेत् ।
शुद्धस्याप्यनुज्ञातो गुरुणा वा कुलीनकैः ॥
गृह्णीयाच्च स्वयं सिद्धो बद्धपद्मासनः सुधीः ॥”
कुलार्णवे ।
“एकासने निविष्टा ये भुञ्जीरंश्चैव भाजने ।
एकपात्रे पिबेद्द्रव्यं ते यान्ति नरकाधमे ॥”
एकपात्रमिति सर्व्वैर्मिलित्वा नैकपात्रे पिबेत् ।
न तु प्रतिवारं द्रव्यपाने भिन्नभिन्नपात्रं कार्य्यं अननुष्ठानलक्षणापत्तेः सम्प्रदायविरोधाच्च ॥

पानवणिक [ज्] पुं, (पानाय पेयसुरादिविक्रयार्थं वणिक् पानस्य वणिक् वा ।) शौण्डिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पानभाजन, क्ली, (पानाय पानस्य वा भाजनं पात्रम् ।) पानपात्रम् । तत्पर्य्यायः । कंसः २ । इत्यमरः ।२।९।३२॥ “काम्यतेऽसौ कंसः कमुकडस्यूहि नाम्नीति सः इत्याम्न । स्वार्थेण् कांस्यञ्च । स्वर्णरजतादिनिर्म्मिते पात्रमात्रेऽपि कंसः । कंसः स्यात् तैजसे द्रव्ये पानपात्रेऽपि कांस्यवत् । इति शाश्वतः ॥
‘पात्रान्तरे पानपात्रे कांस्यं कंसे च तैजसे ।
इति रभसः ॥
पीयते पानं मद्यादि तस्य भाजनं पानभाजनम् ।” इति भरतः ॥

पानस, क्ली, (पनसस्य इदं पनसफले भवं तत्फलस्य विकारः इति वा अण् ।) पनसभवमद्यम् । इति जटाधरः ॥ पनससम्बन्धिनि, त्रि ॥

पानात्यय, पुं, (पानाद्धेतोर्जातो योऽत्ययः रोगविशेषः ।) मदात्ययरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानिल, क्ली, (पानमाधारत्वेनास्त्यस्य इति इलच् ।) पानपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पानीय, क्ली, (पीयते इति । पा + अनीयर् ।) जलम् । इत्यमरः ।१।१०।४॥ पातव्ये त्रि-

शौचे च त्रि । पानाहद्रव्यविशेष । पाना इति वङ्गभाषा । शरवत इति पारस्यभाषा । तत्र अम्लिकापानीय पित्तशमिनाशकम् । मिष्ट दाडिमीपानीय प्रतिश्यायकाशनाशकम् । अम्ल दाडिमीपानीय उदरविकारे धारक क्षुधावृद्धिकारकञ्च । निम्बूपानीय छर्द्दितृष्णाश्वासपित्तज्वरनिवारक सकलाहारपाचकञ्च । नागरङ्गपानीय कासपित्तविनाशक अन्तःकरणप्रशस्यजनकञ्च । सैवचन्दनपानीय बलकारक उन्मादमूर्च्छारोगशान्तिकारक रतिशक्तिवर्द्धक उदरविकारोपकारकञ्च । इति पाकराजेश्वर ॥ (अन्यत पानकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) जलदानविधिर्यथा —

यम उवाच ।

"एतत्ते कथित विप्र ! मम लोके तु दुर्लभम् ।
पानीय यन्नतस्तस्माद्दातव्य सुखमिच्छता ॥
अतोऽहं कारयेन कूप वापीं वा बहुपस्वलम् ।
बहुलोकाकुले देशे सर्व्वसत्त्वोपजीवितम् ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

तद्दानानन्तर पाठ्यमन्त्रो यथा —
"पानीय प्राणिन प्राणा पानीय पावन महत ।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती ॥"

इति स्मृति ॥

तत्पर्य्याय ।
"पानीयजीवनवनामृतपुष्कराम्भ -
पाथोऽम्बुशम्बरपय सलिलोदकानि ।
आप कवारकमलकमलानि नीर
कीलालवारिकमलानि विषाणशी च ॥
भुवन दहनारातिर्वाक्षीय सर्व्वतोमुखम् ।
क्षीर घनरस निम्नग मेघप्रसवो रस ॥"
अस्य साधारणगुणा ।
"पानीय मधुर हिमञ्च रुचिद तृष्णाविशोषापह मोहभ्रान्तिमपाकरोति कुरुते भुक्तान्नपक्ति

पराम् ।
निद्रालस्यनिरासन विषहर श्रान्तातिसन्तर्पण नृणा धीवलवीर्य्यवृद्धिजनन नष्टाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥"
सद्यो दृष्टाम्बु भूमिस्थ कलुष दोषदायकम् ।
चिरस्थित लघु स्वच्छ पथ्य स्वादु सुखावहम् ॥"
देशभूमिविशेषजलगुणा ।
"जात न्यायदृश्यस्तदेव सलिल वातादिदोषप्रद देशाद्याधकरञ्च दुर्ज्जरतर दोषावह भूधरात् । वातघ्नञ्च शिलाशिरोत्थममल पथ्य लघु स्वादुकं श्रेष्ठ श्यामहदश्मिदोषशमन सर्व्वामयघ्न

जलम् ॥"

इति राजनिर्घण्ट ॥

"पिच्छिल क्रमिल क्लिन्न पर्णशैवालकर्द्दमै ।
विवर्ण विरस सान्द्र दुर्गन्धि न हित जलम् ॥
चन्द्रार्कांशुरसजुष्ट वायुना स्फालितं मुहु ।
सर्व्वतोपरि यद्वारि सम गौरन्दरेण तत् ॥
तस्याग्रगुणमुद्दिष्ट शैलप्रस्रवणोद्भवम् ।
वेशनं दीपन हृद्य किञ्चिद्वातप्रकोपनम् ॥"

इति राजवल्लभ ॥

पानीयनकुल, पु, (पानीये जले नकुल इव ।) उद्र । उद्बिडाल इति भाषा । यथा,—
"उद्रस्तु जलमार्जार पानीयनकुलो वशी ॥"

इति हेमचन्द्र ॥

पानीयपृष्ठज पुं, (पानीयपृष्ठे जलोपरि जायते इति । जन + ड ।) कुम्भी । इति रत्नमाला ॥ पाना इति भाषा ॥

पानीयफल, क्ली, (पानीयजात फलमिति मध्यपदलोपी समास ।) मखान्नम् । इति भावप्रकाश ॥ माखाना इति भाषा ।

पानीयमूलक, क्ली, (पानीयमेव मूलमस्य । तत कप ।) सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पानीयवर्णिका, स्त्री, (पानीय वर्णयति प्रकाशयतीति । वर्णि + ण्वुल । टाप अत इत्वञ्च ।) वालुका । इति राजनिर्घण्ट ॥

पानीयशालिका, स्त्री, (पानीयस्य जलस्य वितरणार्थं शालिका शालागृहमित्यर्थ ।) जलावस्थानगृहम् । पानिशाला इति जलछत्र इति च भाषा । तत्पर्य्याय । प्रपा २ । इत्यमर ॥ तत्कर्तृफल यथा,—
"कूपारामप्रपाकारी तथा वृक्षादिरोपक ।
कन्याप्रद सेतुकारी स्वर्गमाप्नोत्यसशयम् ॥"

इत्युद्वाहतत्त्वे यम ॥

पानीयामलक, क्ली (पानीयमामलक पानीयाख्य आमलक वा ।) प्राचीनामलकम् । पानि आमला इति भाषा । अस्य गुणा । दोषत्रयज्वरनाशित्वम् । इति भावप्रकाश ॥ मुखशुद्धिमलबद्धकारित्वम् । अम्लत्वम् । स्वादुत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

पानीयालु, पुं, (पानीयसम्भूत आलु ।) कन्दविशेष । पनियालु इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्याय । जलालु २ क्षुपालु ३ वालुक ४ । अस्य गुणा । त्रिदोषनाशित्वम् । सन्तर्पणकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

पानीयाश्ना, स्त्री, (पानीय जल अश्नातीति । अश न भोजने + बाहुलकात न ततष्टाप ।) वल्वजा । इति राजनिर्घण्ट ॥

पान्थ, त्रि, (पथि कुशल पन्थान नित्यं गच्छतीति वा । "पथो ण नित्यम् ।" ५ । १ । ७६ । पथ पन्थ च इत्यनेन पन्थादेशे कृते ण ।) पथिक । इत्यमर । २ । ८ । १७ ॥ (यथा, हरिवंशे । ४२ । २ ।
"यथा निदाघसमये सूर्य्यांशुपरिपीडित ।
पान्थो याति जल दृष्ट्वा त्वरित ततृपिपा-

सया ॥")

पाप, क्ली, (पाति रक्षति अस्मादात्मानमिति । पा + "पानीविषिभ्य प ।" उणां । ३ । २३ । इति प ।) अधर्म्मम् । दुरदृष्टम् । तत्पर्य्याय । पङ्कम् १ पाप्मा २ पापम् ३ किल्बिषम् ४ कल्मषम् ५ कलुषम् ६ वृजिनम् ७ एन ८ अघम् ९ अंह १० दुरितम् ११ दुष्कृतम् १२ । इत्यमर ॥ पातकम् १३ तूस्तम् १४ आगसम् १५ शल्यम् १६ पापकम् १७ । इति शब्दरत्नावली (निषिद्धकर्म्मानुष्ठानविहितकर्म्माननुष्ठानाभ्यां पापोतपत्ति सविशेषमाह श्रीसदाशिव ।
"अनुष्ठान निषिद्धस्य त्यागो विहितकर्म्मण ।
कृत्वा जनयत पाप क्लेशशोकाभयप्रदम् ॥
स्वानिष्टमात्रजननात परानिष्टोपपादनात ।
तदेव पाप द्विविध जानीहि कुलनायिके । ॥
परानिष्टकरात् पापात् मुच्यते राजशासनात ।
अन्यस्मान्मुच्यते मर्त्त्य प्रायश्चित्ता समाधिना ॥
प्रायश्चित्तादथवा दण्डैर्न पूता ये कृतांहस ।
नरकान् न निवर्त्तन्ते इहामुत्र निगर्हिता ॥"

इति श्रीमहानिर्व्वाणतन्त्रे ॥)

तद्दशविध यथा,—
"प्राणाभिपातन स्तैन्य परदारमथापि च ।
त्रीणि पापानि कायेन सर्व्वत परिवर्ज्जयेत् ॥
असत्प्रलाप पारुष्य पैशुन्यमनृतन्तथा ।
चत्वारि वाचा राजेन्द्र ! न जल्पेत न चिन्तयेत ॥
अनभिध्या परस्वेषु सर्व्वसत्त्वेषु सौहृदम् ।
कर्म्मणां फलमस्तीति त्रिविध मनसा चरेत ॥"

इति शान्तिपर्व्वणि दानधर्म्मे ॥

स्थूलान्येतानि पातकशब्दे लिखितानि ॥*॥
पापस्य पुरुषनयानुवर्त्तित्व यथा,—
"नाधर्म्मश्चरितो राजन् ! सद्य फलति गौरिव ।
शनैरावर्त्तमानस्तु मूलान्यपि निकृन्तति ॥
यदि नात्मनि मित्रेषु न चेत पुत्त्रेषु नप्तृषु ।
पापमाचरित कर्म्म त्रिवर्गमनुवर्त्तते ॥
फलत्येव ध्रुवं पाप गुरुभुक्तमिवोदरे ॥"

इति मात्स्ये २८ अध्याय ॥ * ॥

तीर्थस्य पापनाशकत्व तत्र कृतपापस्य वज्रलेपत्वञ्च । यथा,—
"अन्यत्र हि कृतं पाप तीर्थमासाद्य गच्छति ।
तीर्थे तु यत् कृत पाप वज्रलेपो भविष्यति ॥
मथुरायां कृतं पाप तत्रैव च विनश्यति ।
एषा पुरी महापुण्या यस्यां पाप न विद्यते ॥"

इति वाराहे मथुरामाहात्म्यम् ॥ * ॥

शेषपापलक्षण यथा,—
"अत पर प्रवक्ष्यामि शेषपापस्य लक्षणम् ।
सर्व्व देवर्षिभूतानां मनुष्याणां विशेषत ॥
पितॄणाञ्च द्विजश्रेष्ठ ! सर्व्ववर्णेषु चैकत ।
ॐकारादिनिष्टत्तिश्च पापकार्य्यकृतिश्च या ॥
हत्यादिक महापाप लगन्यागमनं तथा ।
घृतादिविक्रय घोर चाण्डालादिप्रतिग्रहम् ॥
स्वदोषगोपन पापं परदोषप्रकाशनम् ।
ईर्षाविद्ध वाक्यदुष्ट निष्ठुरत्व पङ्कमरम् ॥
डाकित्व तालवादित्व नाम्ना वाप्यधर्म्मेण ।
मारणञ्च मधार्म्मिकस्य नरकावहमुच्यते ॥
एतै पापैस्तु सयुक्त पच्यते यदि शङ्कर ॥"

इति वामने ५८ अध्याय ॥

साङ्कर्य्यनामकपापानि यथा,—
"एकशय्याशनं पङ्क्तिभाण्डपक्वान्नमिश्रणम् ।
याजनाध्यापने योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥
सहाध्यायस्तु दशम सहयाजनमेव च ।

एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्कर्य्यसंज्ञिताः ॥
समीपे ह्यवस्थानात् पापं सङ्क्रमते नृणाम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन साङ्कर्य्यं परिवर्ज्जयेत् ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
“आलापाद्गात्रसंस्पर्शात् संवासात् सहभोजनात् ।
आसनाच्छयनाद्यानात् पापं सङ्क्रमते नृणाम् ॥
आसनादेकशय्यायां भोजनात् पङ्क्तिसङ्करात् ।
ततः सङ्क्रमते पापं घटाद्घटमिवोदकम् ॥”
इति गारुडे नीतिसारे ११२ अध्यायः ॥
राष्ट्रादिकृतपापेन राजादीनां परस्परं पापित्वं यथा,—
“राजा राष्ट्रकृतात् पापात् पापी भवति वै हरे ! ।
तथैव राज्ञः पापेन तद्राष्ट्रस्थास्तु ये जनाः ॥
वर्णाश्रमादयः सर्व्वे पापिनो नात्र संशयः ।
भार्य्याद्दोदुष्कृतौ स्वामी वृजिनात् स्वामिनोऽबला ॥
तथा देशिकपापात्तु शिष्यः स्यात् पातकी सदा ।
शिष्याच्च पापिनो नित्यं गुरुर्भवति दुष्कृती ॥
पातकी यजमानः स्यात् पापिनोऽङ्ग ! पुरोधसः ।
पुरोहितस्तथा पापी यजमानाद्भवो ध्रुवम् ॥”
अदत्तपुण्यपापभागित्वं यथा —
“अदत्तानि च पुण्यानि पापानि च यथा प्रिये ! ।
प्राप्यानि कर्म्मणा येन तद्यथावन्निशामय ॥
देशग्रामकुलानि स्युर्भागभाञ्जि कृतादिषु ।
कलौ तु केवलं कर्त्ता फलभुक् पुण्यपापयोः ॥
अकृतेऽपि च संसर्गे व्यवस्थेयमुदाहृता ।
संसर्गात् पुण्यपापानि यथा यान्ति निबोध तत् ॥
एकत्र मैथुनाद्यानादेकपात्रस्थभोजनात् ।
फलार्द्धं प्राप्नुयान्मर्त्त्यो यथावत् पुण्यपापयोः ॥
स्पर्शनाद्भाषणाद्वापि परस्य स्तवनादपि ।
दशांशं पुण्यपापानां नित्यं प्राप्नोति मानवः ॥
दर्शनश्रवणाभ्याञ्च मनोध्यानात्तथैव च ।
परस्य पुण्यपापानां शतांशं प्राप्नुयान्नरः ॥
परस्य निन्दापैशुन्यं धिक्कारञ्च करोति यः ।
तत्कृतं पातकं प्राप्य स्वपुण्यं प्रददाति सः ॥
कुर्व्वतः पुण्यकर्म्माणि सेवां यः कुरुते परः ।
पत्नीभृत्योऽथ शिष्यो वा सजातीयोऽपि मानवः ।
तस्य सेवानुरूपेण तस्य तत्पुण्यभाग्भवेत् ॥
एकपङ्क्तिस्थितो यस्तु लङ्घयन् परिवेशयेत् ।
तस्य पापशतांशन्तु लभते परिवेशकः ॥
स्नानसन्ध्यादिकं कुर्व्वन् यः स्पृशेद्वा प्रभाषते ।
स पुण्यकर्म्मषष्ठांशं दद्यात्तस्मै सुनिश्चितम् ॥
धर्म्मोद्देशेन यो द्रव्यं परं याचयते नरः ।
तत्पुण्यं कर्म्मजं तस्य धनं दत्त्वाप्नुयात् फलम् ॥
अपहृत्य परद्रव्यं पुण्यकर्म्म करोति यः ।
कर्म्मकृत् पापभोक्ता च धनिनस्तद्भवेत् फलम् ॥
नापहृत्य ऋणं यस्तु परस्य म्रियते नरः ।
धनी तत् पुण्यमाप्नोति स्वधनस्यानुरूपतः ॥
बुद्धिदस्त्वनुमन्ता च यश्चोपकरणप्रदः ।
बलदश्चापि षष्ठांशं प्राप्नुयात् पुण्यपापयोः ॥
प्रजाभ्यः पुण्यपापानां राजा षष्ठांशमुद्धरेत् ।
शिष्याद्गुरुः स्त्रियो भर्त्ता पिता पुत्त्रात्तथैव च ।
स्वपतेरपि पुण्यस्य भार्य्यार्द्धं समवाप्नुयात् ॥
परहस्तेन दानादि कुर्व्वतः पुण्यकर्म्मणः ।
विना भृतकशिष्याभ्यां कर्त्ता षष्ठांशमाहरेत् ।
आत्मनो वा परस्यापि यदि सेवां न कारयेत् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
इत्थं ह्यदत्तान्यपि पुण्यपापा-
न्यायान्ति नित्यं परसञ्चितानि ।
इदञ्च चास्मिन्नितिहाससंज्ञं
पुराभवं पुण्यमतिप्रियञ्च ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे । ७१।१५७ अध्यायः ॥
क्षुद्रजन्तुप्रभृतीनां वधे पापं तत्प्रायश्चित्तञ्च यथा —
“वधे च क्षुद्रजन्तूनां हिंसकानाञ्च पण्डितः ।
कामापन्नः समुत्तरण्य मृत्युकाले प्रमुच्यते ॥
अहिंसकानां क्षुद्राणां वधे शतगुणं ध्रुवम् ।
प्रायश्चित्तं मृत्युकाले कथितं पद्मयोनिना ॥
वधे विशिष्टजन्तूनां पश्वादीनाञ्च कामतः ।
ततः शतगुणं पापं निश्चितं मनुरब्रवीत् ॥
नराणां म्लेच्छजातीनां वधे शतगुणं ततः ॥
म्लेच्छानाञ्च शतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।
सच्छूद्रैकस्य च वधे तत् पापं लभते पुमान् ॥
सच्छूद्राणां शतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।
तत् पापं लभते नूनं गोवधेनैव निश्चितम् ॥
गवां दशगुणं पापं ब्राह्मणस्य वधे भवेत् ।
विप्रहत्यासमं पापं स्त्रीवधे लभते नरः ॥” * ॥
पापिदर्शनजन्यपापं यथा —
“पापं यद्दर्शने तात ! कथयामि निशामय ।
दुःस्वप्नं पापबीजञ्च केवलं विघ्नकारणम् ॥
गोघ्नञ्च ब्रह्मघ्नं वापि कृतघ्नं कुटिलं तथा ।
देवघ्नं पितृमातृघ्नं पापं विश्वासघातिनम् ॥
मिथ्यासाक्ष्यप्रदातारं पश्चातिथ्यविवञ्चकम् ।
ग्रामयाजिनमेवेति देवविप्रस्वहारिणम् ॥
अश्वत्थघातिनं दुष्टं शिवविष्णुविनिन्दकम् ।
अदीक्षितमनाचारं सन्ध्याहीनं द्विजन्तथा ॥
देवलं वृषवाहञ्च शूद्राणां सूपकारकम् ।
शवदाही च शूद्राणां शूद्रश्राद्धान्नभोजिनम् ॥
अवीरां छिन्ननासाञ्च देवब्राह्मणनिन्दकम् ।
पतिभक्तिविहीनाञ्च विष्णुभक्तिविहीनकम् ॥
शूद्राणां विधवाश्चैव स्वकान्त व्यभिचारिणीम् ।
शश्वत् कोपयुतं दुष्टब्राह्मणञ्च जारजम् ॥
चौरं मिथ्यावादिनञ्च शरणागतघातिनम् ।
मांसापहारिणञ्चैव ब्राह्मणं वृषलीपतिम् ॥
ब्राह्मणीगामिनं शूद्रं द्विजं वार्द्धुषिकन्तथा ।
अगम्यागामिनं दुष्टं चतुर्व्वर्णं नराधमम् ॥
मातासपत्नी माता च श्वश्रूश्च भगिनी सुता ।
गुरुपत्नी पुत्त्रपत्नी सोदरस्य प्रिया सती ॥
मातृष्वसा पितृष्वसा भागिनेयप्रिया तथा ।
मातुलानी नवोढा च पितृव्यस्त्री रजस्वला ॥
पितृमातृप्रसूश्चैव चागम्याष्टादश स्मृताः ।
कीर्त्तिता सामवेदे च परिपाल्याः सतां व्रज ! ॥
एतान् दृष्ट्वा च स्पृष्ट्वा च ब्रह्महत्यां लभेन्नरः ।
तस्माद्दैवादिमान् दृष्ट्वा सूर्य्यं दृष्ट्वा हरिं स्मरेत् ॥
कामतो यदि पश्यन्ति तत्तुल्यास्ते भवन्ति वै ।
तस्मात् सन्तो न पश्यन्ति पापभीता व्रजेश्वर ! ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७।७८ अध्यायः ॥
(अनिष्टम् । वधः । इति राजाशुजः ॥ यथा, रामायणे । २ । ८ । ३२ ।
“तस्मात् न लक्ष्मणे राम ! पापं किञ्चित् करिष्यति ।
रामस्तु भरते पापं कुर्य्यादेव न संशयः ॥”
तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ यथा महाभारते । १ । ६ । १६ ।
“पुण्या योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
पापा योनिं पापकृतो व्रजन्ति ।
कीटाः पतङ्गाश्च भवन्ति पापा
न मे विवक्षास्ति महानुभाव ! ॥”)

पापक, क्ली, (पापमेव । स्वार्थे कन् ।) पापम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७४ । २७ ।
“मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
विदन्ति चैनं देवाश्च यश्चैवान्तरपूरुषः ॥”
पापेन कायतीति । कै + कः । पापवति, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ७४ । २६ ।
“एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं
न हृच्छयं वेत्सि मुनिं पुराणम् ।
यो वेदिता कर्म्मणः पापकस्य
यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥”)

पापकृत्, त्रि, (पापं कृतवानिति । पाप + कृ + “सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ।” ३ । २ । ८९ । इति क्विप् ।) पापकर्त्ता । यथा,—
“ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापाद्दानेन च दमेन च ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा च महाभारते । १ । ६ । १६ ।
“पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ॥”)

पापग्रह, पुं, (पापोऽशुभकारी ग्रहः ।) क्षीणचन्द्रः । कुजः । राहुः । शनिः । एतैर्युक्तो बुधः । रविः । यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।
“क्षीणेन्दुः कुजो राहुः शनिस्तैर्युत इन्दुजः ।
रविः पापा भवन्त्येते शुभाश्चान्ये प्रकीर्त्तिताः ॥”

पापघ्न, पुं, (पापं हन्तीति । पाप + हन + “अमनुष्यकर्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पापनाशके, त्रि । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पापचेलिका, स्त्री, (पापमशुभं चेलति गच्छतीति । चेल + ण्वुल् + टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) पाठा । इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥

पापचेली, स्त्री, (पापं चेलतीति । चेल + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) पाठा । इत्यमरः । २।४।८५ ॥

पापनापित, पुं, (पापी नापितः ।) धूर्त्तनापितः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

पापपति पु, (पापोत्पादक पति ।) उपपति । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पापपुरुष पु, (पाप पापमय पुरुष ।) पापमयाङ्गनर । यथा,—
"वामपार्श्वस्थित पापपुरुष कज्जलप्रभम् ।
ब्रह्महत्याशिरस्कञ्च स्वर्णस्तेयभुजद्वयम् ॥
सुरापानहृदा युक्त गुरुतल्पकटिद्वयम् ।
तत्संसर्गि पदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ॥
उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रुविलोचनम् ।
खड्गचर्म्मधर क्रुद्धमेव कुक्षौ विचिन्तयेत ॥"
इति भूतशुद्धिप्रकरणे तन्त्रसार ॥ * ॥
"ब्रह्मादौ पुरुषश्रेष्ठ ससर्ज सचराचरम् ।
सर्व्वेषां दमनार्थाय सृष्टवान् पापपूरुषम् ॥
द्विजातिहत्यामूर्द्धान मदिरापानलोचनम् ।
सुवर्णस्तेयवदन गुरुतल्पगतिश्रुतिम् ॥
स्त्रीहत्यानासिकञ्चैव गोहत्यादोर्षबाहुकम् ।
न्यासापहरणग्रीव भ्रूणहत्यागलन्तथा ॥
परस्त्रीगतिवुक्काल सुहृल्लोकवधोदरम् ।
शरणापन्नहत्यादिनाभि गर्व्वकथाकटिम् ॥
गुरुनिन्दासक्थिभाग कन्याविक्रयशेफसम् ।
विश्वासवाक्यकथनपाय पितृवधाङ्घ्रिकम् ॥
उपपातकरोमाणं महाकाय भयङ्करम् ।
कृष्णवर्णं पिङ्गनेत्र स्वाश्रयात्यन्तदुःखदम् ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे २१ अध्याय ॥

पापमुक्त, त्रि पापान्मुक्त । निष्पाप । इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ स च यथा,—
"य सम सर्व्वभूतेषु जितात्मा शान्तमानस ।
स पापेभ्यो विमुच्येत ज्ञानवान् स च वेदवित ॥
गुणागुणपरिज्ञाता, व्ययस्य चयस्य च ।
ध्यानेनैव ह्यसमूढ स पापेभ्य प्रमुच्यते ॥
स्वदेहे परदेहे च सुखदुःखेन नित्यश ।
विचारज्ञो भवेद्यस्तु स मुच्येतैनसो ध्रुवम् ॥
अहिंस सर्व्वभूतेषु तृष्णाक्रोधविवर्जित ।
शुभन्यास सदा यश्च स पापेभ्य प्रमुच्यते ॥
प्राणायामैश्च निर्दह्य अघ सन्धारणानि च ।
व्यवस्थितमना यस्तु स पापेभ्य प्रमुच्यते ॥
निराशी सर्व्वतस्त्विष्टेदिष्टार्थेषु न लोलुप ।
परीतात्मा त्यजेत प्राणान् सर्व्वपापात प्रमुच्यते ॥
श्रद्धावान् जितक्रोध परद्रव्यविवर्ज्जित ।
अनसूयश्च यो मर्त्त्य स पापेभ्य प्रमुच्यते ॥
गुरुशुश्रूषया युक्तो ह्यहिंसानिरतश्च य ।
शुद्धश्च शुद्धशीलश्च स पापेभ्य प्रमुच्यते ॥
प्रशस्तानि च य कुर्य्यादप्रशस्तानि वर्जयेत ।
योऽभिगच्छति तीर्थानि विशुद्धेनान्तरात्मना ।
पापादुपरतो नित्य स पापेभ्य प्रमुच्यते ॥
उत्थाय ब्राह्मणं गच्छेन्नरो भक्त्या समन्वित ।
अभिगम्य प्रयत्नेन स पापेभ्य प्रमुच्यते ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

पापरोग, पुं, (पापोद्भवो रोग ।) महारोग । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनु ।५।१६४।
"व्यभिचारात्तु भर्त्तु स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥"
यत्पापजन्यो यद्रोगो भवति तत सर्व्वं कर्म्मविपाकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

पापर्द्धि, स्त्री, (पापानां ऋद्धिर्वृद्धिर्यत्र ।) मृगया । इति हेमचन्द्र ।३।५६१॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।२।७८।
"अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे कश्चित पुलिन्द ।
स च पापर्द्धिं कर्त्तु वनं प्रस्थित ॥")

पापल, क्ली परिमाणविशेष । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥ (पाप लातीति । ला+क ।) पापग्राहके, त्रि ॥

पापशमनी, स्त्री, (पाप शम्यतेऽनयेति । शम+णिच+करणे ल्युट । स्त्रियां ङीप ।) शमीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ पातकनाशिका च ॥

पापात्मा, [न्] पु, (पाप पापविशिष्ट आत्मा यस्य । पापे अधर्म्मे आत्मा बुद्धिर्यस्येति वा ।) पापी । यथा —
"पापात्मनां शृणु गतिं विस्तरेण वदाम्यहम् ।
षडशीतिसहस्राणि योजनानि दुरात्मनाम् ॥
प्रोक्तो मार्गस्य विस्तार सर्व्वदु खान्वितस्य च ।
क्वचिन्नक्वचित ज्वलद्वह्नि सन्तप्त कर्द्दम क्वचित ।
क्वचित क्वचिन द्विजश्रेष्ठ । सन्तप्त ताम्रबालुकम ॥
क्वचित क्वचित्तीक्ष्णशिला क्वचित्तप्तशिलास्तथा॥
क्वचित क्वचिच्छस्त्रवृष्टि क्वचिदङ्गारवर्षणम ।
कुत्रचिद्वह्निवृष्टिश्च कुत्रचित पङ्कवर्षणम ॥
उष्णाम्बुवर्षणं क्वापि क्वचित पाषाणवर्षणम् ।
ज्वलदग्निरिव क्वापि सन्तप्तो वाति मारुत ॥
गभीरा अन्धकूपाश्च तृणावृतमुखा द्विज ।।
क्वापि कण्टककण्टाश्च नाराचसमकण्टका ॥
पाषाणश्रेणय क्वापि दुरारोहा समन्तत ।
क्वचिद्गाढान्धकाराश्च क्वचित शोणित
कन्दरा ॥
क्वचिद्घोरमहत्याश्च क्वचित काशा क्वचित्शरा ।
क्वचित क्वचित् शर्कराश्च लोष्टवश्च क्वचित्
क्वचित ॥
क्वचिदस्थ्नां राशयश्च दुर्गन्धा मांसराशय ।
क्वचित कण्टकराशिश्च शैवालानि क्वचित
क्वचित ॥
कीलका वलय क्वापि क्वचिद्ग्राहास्तथा शिवा ।
खड्गिन करिण क्वापि क्वचिद्दष्टा भयङ्करा ॥
एवं बहुविधक्लेशे छायाजलविवर्ज्जिते ।
तस्मिन्मार्गे द्विजश्रेष्ठ । पापिनो यान्ति दु खिन ॥
नग्ना विमुक्तकेशाश्च प्रेताकारभयङ्करा ।
गच्छन्ति पापिनस्तत्र शुष्ककण्ठोष्ठतालुका ॥"
इति क्रियायोगसारे २२ अध्याय ॥

पापान्त, क्ली, (पाप अन्तयतीति । अन्त+"कर्म्मण्यण ।" ३।२।१। इत्यण ।) तीर्थविशेष । तस्य नामान्तरम पृथूदक अनुकीर्णञ्च । यथा,—
"पृथूदके महातीर्थे त्वनुकीर्णेति नामत ।
जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्र नरपतेस्तत ॥
हूयमाने तदा राष्ट्रे प्रवृत्ते यज्ञकर्म्मणि ।
अक्षीयत ततो राष्ट्र नृपतेर्दुष्कृतेन वै ॥
तत स चिन्तयामास ब्राह्मणस्य विचेष्टितम ।
पुरोहितेन संयुक्तो रत्नान्यादाय सर्व्वश ॥
प्रसादनाय विप्रस्य अनुकीर्णं ययौ तदा ।
प्रसादित स राज्ञा च तुष्ट प्रोवाच त नृपम ॥
ब्राह्मणा नावमन्तव्या पुरुषेण विजानता ।
ब्राह्मणश्चेदवज्ञातो नश्येत्त्रिपुरुषं कुलम ॥
एवमुक्त्वा स नृपतिमाध्येन यशसा पुन ।
उत्थापयामास ततस्तस्य राज्ञो हिते स्थित ॥
तस्मिंस्तीर्थे तु य स्नाति श्रद्दधानो जितेन्द्रिय ।
स प्राप्नोति नरो नित्य मनसा चिन्तित फलम ॥
तत्तु तीर्थं सुविख्यात पापान्त नाम नामत ।
यत्रेह यज्ञलग्नस्य मधु सुस्राव वै नदी ॥
तस्मिन् स्नातोऽथ भक्त्या च मुच्यते सर्व्वपातकै ।
फल प्राप्नोति यज्ञस्य अश्वमेधस्य मानव ॥
पापान्तमिति विख्यात तीर्थं पुण्यतम द्विजा ॥"
इति वामनपुराणे ३८ अध्याय ॥

पापी, [न्] पु (पापमस्यास्तीति । इनि ।) पापयुक्त । यथा,—
"रुधिरौघप्लुता केचित् केचित कर्द्दमभूषिता ।
केचित केचित शस्त्राङ्गाश्च पथि गच्छन्ति
पापिन ॥
क्रन्दन्तो व्यथया केचित सवहृताश्ताकुलेक्षणा ।
शोचन्त स्वानि कर्म्माणि केचिद्गच्छन्ति पापिन ॥
कस्यचिच्चर्म्मपाशस्य बन्धन पापिनो गले ।
कङ्काले कस्यचिद्धस्त कस्यचिच्च भुजद्वये ॥
कस्यचिन्नासिकारन्ध्रे निर्द्दयैर्यमकिङ्करै ।
अङ्कुशाय विनिक्षिप्य क्रोधेनाकृष्यते द्विज ॥
शाणे छुरिवस्तुतकर्णौ पाश दत्त्वा दृढ रुषा ।
आकृष्यते यमप्रेष्यै केषाञ्चित सञ्चितैनसाम ॥
शिवस्थान् गुरुपाषाणान् वहन्त कर्णरन्ध्रके ।
आयोभाराश्च शिरोग्रेव्रजन्ति पथि पापिन ॥
कांश्चिद्गृहीत्वा केशेषु कांश्चित कर्णेषु पापिन ।
कांश्चिद्गुदेषु पादेषु नयन्ति यमकिङ्करा ॥
ग्रीवासु पापिन कांश्चित करमुद्गरवेष्टिते ।
क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा यमप्रेष्या नयन्ति यममन्दिरम ॥
यान्त्यध शिरस केचिदूर्द्धपादास्तथा परे ।
गच्छन्ति वायुभि केचिदेकपादाश्च केचन ॥
इत्येवं विकृताकारा आर्त्तरावविराविण ।
यमदूतैस्ताड्यमाना पापिनोऽपि च तत्पथि ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे २२ अध्याय ॥

पाप्मा, [न्] पु (पा+"नामन् सीमन्निति उणां ।४।१५०। इति मनिन् । पुगागमे निपातनात साधु ।) पापम । इत्यमर ।१।४।२३॥ (यथा, मनु ।६।८५।
"अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विज ।
स विधूयेह पाप्मान पर ब्रह्माधिगच्छति ॥")

पामन्, [न्] स्त्री, (पा+मनिन् ।) विचर्चिका । इत्यमर ।२।६।५३॥ (यथा, माधवकर ।
"सूक्ष्मा बह्व्य पीडका स्राववत्य
पामेत्युक्ता कण्डूमत्य सदाहा ॥")

पामघ्न, पुं, (पामं हन्तीति । हन्+टक ।) गन्धक । इति जटाधर ॥

पामघ्नी स्त्री, (पामं हन्तीति । हन+टक । टित्वात् ङीप ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
पामन, त्रि, (पामास्त्यस्य इति । "लोमादि पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५ । २।१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या "पामादिभ्यो नः ।" इति नः ।) पामरोगविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । कच्छुरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
पामरः, त्रि, (पाम पापादिदोषात्मकमस्यास्तीति । पामन्+"अश्मादिभ्यो रः ।" ४ । २ । ८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या रः । ततो नलोपे साधुः ।) खलः । नीचः । इति मेदिनी । रे, १८२ ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३७८ ।
"दूरात् पामरफुत्कृते श्रुतिपथप्राप्ते प्रबुद्धस्त्वभूद्दृष्टो निर्झरवारिभिः सह्यमना स्वर्भे निमज्जन्निव ॥"
मूर्खः । इति हेमचन्द्रः ॥
पामरोद्धारा, स्त्री, (पामरम् उद्धरतीति । उत्+हृ+अण् । ततो अजादित्वात् टाप ।) गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पामा, [न्] स्त्री, (पामन्+"मनः ।" ४ । १ । ११ । इति न ङीप ।) कच्छूः । इत्यमरः । २ । ६ । ५३ ॥ पाँचडा इति भाषा ॥ अस्या औषधं यथा —
"हरिद्रा हरितालञ्च दूर्व्वागोमूत्रसैन्धवम् ।
अयं लेपो हन्ति दद्रुं पामानं वै गरं तथा ॥"
अपि च ।
"माहिषं नवनीतञ्च सिन्दूरञ्च मरीचकम् ।
पामा विलेपिता नश्येत् बहुलापि हयध्वज ! ॥"
अन्यच्च ।
"मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरञ्च अर्कक्षीरं सकृत् पलम् ।
एषाञ्च कार्षिको भागो विषस्याद्धपलं भवेत् ॥
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
मृतपात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
पामा विचर्च्चिका चैव दद्रुविस्फोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रशाम्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते ॥
प्रस्रुतान्यपि श्वित्राणि तैलेनानेन म्रक्षयेत् ।
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणाद्भवेत् ॥"
इति गारुडे १९४ । १९८ अध्याययोः ॥
पामारि पु, (पामाया अरिर्नाशकः ।) गन्धकः । इति हेमचन्द्रः ॥
पायस, पुं स्त्री, श्रीवासः ॥ टारपिन् इति भाषा । पयसा संस्कृतम् । (पयसो विकार इत्यण् ।) परमान्नम् । इत्यमरमेदिनीकरौ । अस्य पाकप्रकारो गुणाश्च ।
"अतप्ततण्डुलो धौतः परिभ्रष्टो घृतेन च ।
खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसो भवेत् ॥
पायसः कफकृद्बल्यो विष्टम्भी मधुरो गुरुः ॥"
तस्य पितृनुद्दिश्य गङ्गाम्भसि निःक्षेपे फलं यथा,—
"पितॄनुद्दिश्य यो भक्त्या पायसं मधुसंयुतम् ।
गुडसर्पिस्तिलैः सार्द्धं गङ्गाम्भसि विनिःक्षिपेत् ॥
तृप्ता भवन्ति पितरस्तस्य वर्षशतं द्विज ! ।
यच्छन्ति विविधान् कामान् परितुष्टाः पितामहाः ॥"
इति स्कान्दे काशीखण्डे २७ अध्यायः ॥
चन्द्रप्रभपायसो यथा —
"भृष्टजीरचतुर्जातचन्द्रकान्तं सुरोचनम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
पयोविकारे, त्रि । यथा,—
"कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः ।
द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि ॥"
इति तिथितत्त्वे वराहपुराणम् ॥
पायिक, पु, पदातिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
पायु पु, (पाति रक्षति शरीरं मलनिःसारणेनेति । यद्वा, पिबति वस्त्यौषधमनेनेति । पा+"कृवापाजीति ।" उणां १ । १ । इत्युण् । "आतो युक् चिण्कृतोः ।" ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।) मलद्वारम् । स तु गर्भस्थस्य सप्तभिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । अपानम् २ गुदम् ३ च्युतिः ४ अधोमर्म्म ५ शकृद्द्वारम् ६ त्रिवलीकम् ७ वलिः ८ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । २१ ।
"रजोंऽशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्म्मेन्द्रियाणि तु ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे ॥")
तस्याध्यात्मादि यथा,—
"अवाग्गतिरपानश्च पायुरध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व ॥
(स्वनामख्यातो भरद्वाजपुत्रः । यथा ऋग्वेदे । ६ । ४७ । २४ । "अश्वथः पायवेऽदात् ॥"
"पायवे भरद्वाजपुत्रायैतत्संज्ञायास्तद्भ्रात्रे चाश्वथोऽश्वानेतत्सञ्ज्ञः प्रस्तोकोऽदात् दत्तवान् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ पालके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । १ । ७ ।
"त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥")
पाय्यं क्ली, (मीयतेऽनेनेति । मा माने+"पाय्यसान्नाय्येति ।" ३ । १ । १२९ । इति निपातनात् ण्यत्प्रत्यये पत्वं युगागमश्च ।) परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८५ ॥ पानम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ जलम् । निन्दनीये त्रि । इति विश्वः ॥ (पा पाने+णिच्+ण्यत् । पाययितव्ये । यथा सुश्रुते । १ । ३६ ।
"घृतञ्च पाय्यं स नरः सुजीर्णे
स्निग्धो विरेच्यः स यथोपदेशम् ॥")
पार श क कर्म्मसमाप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं सेट ।) अपपारत् । इति दुर्गादासः ॥
पारं, क्ली, (पारयतीति । पार+पचाद्यच् ।) परतीरम् । नदीसङ्गनाद्यन्त्यतीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ८ ॥ (यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
"नादाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अद्यापि मज्जनभयात् तुम्बीं वहति वक्षसि ॥")
पारः, पु (पूर्य्यतेऽनेनेति । पॄ+घञ् ।) पारदः इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥ प्रान्तभागे, पु क्ली । इति मेदिनी । रे ५६ ॥
पारक त्रि, (पॄ पूर्त्तौ पालने प्रीतौ व्यायामे च+ण्वुल् ।) पूर्त्तिकारकः । पालनकारकः । प्रीतिकारकः । व्यायामकारकः । एष्वर्थेषु पॄधातोः कर्त्तरि णकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
पारक, [ज] पु, (पारयतीति । पार कर्म्मसमाप्तौ+णिच्+"पारेरजि ।" उणां १ । १३५ । इति अजि । णिलोपः ।) सुवर्णम् । इत्युणादिकोषः ॥
पारक्य, क्ली (परस्मै लोकाय हितम् । पर+ष्यञ् कुक् च ।) परलोकहितकर्म्म । यथा,—
"पादेन तस्य पारक्यं कुर्य्यात् सञ्चयमात्मवान् ।
अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकं तथा ॥
पादञ्चात्मार्थमर्थस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् ।
एवमाचरतः पुंसो ह्यर्थः साफल्यमृच्छति ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
(परस्य इदमिति । परकीये, त्रि । यथा, मनुः । १० । ९७ ।
"वरं स्वधर्म्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।
परधर्म्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥")
पारग, त्रि, (पारं गच्छतीति । पार+गम+"अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्व्वानन्तेषु डः ।" ३ । २ । ४८ । इति डः ।) पारगामी । तत्पर्य्यायः । कर्त्तरीकः २ । इति शब्दमाला ॥ (यथा महाभारते । ४ । १४ । २१ ।
"उदतिष्ठन्मुदा सूतो नाव लब्ध्वेव पारगः ॥"
तथा च तत्रैव । १ । १४० । १६ ।
"पारगश्च धनुर्वेदे बभूवाथ धनञ्जयः ॥")
पारगत, पुं, (शास्त्रादेः अविद्याया वा पारं गतः ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ पारगे त्रि ॥
पारजायिक, पु, (परजायां गच्छतीति । परजाया+ठक् ।) पारदारिकः । (यथा, महाभारते । १२ । ६७ । १८ ।
"वाक्शूरो दण्डपरुषो यश्च स्यात् पारजायिकः ।
यः परस्वमथादद्यात् त्याज्यास्ते स्मादृशा इति ॥")
पारटीट, पुं, प्रस्तरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पारण, पु, (पारयतीति । पार+णिच्+ल्यु ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥
पारण, क्ली (पार+भावे ल्युट् ।) उपवासव्रतान्तरदिवसकर्त्तव्यप्राथमिकभोजनम् । विवरणमस्य पारणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पारणा स्त्री,(पार+युच्+टाप ।) उपवासव्रतानन्तरदिवसकर्त्तव्यप्राथमिकभोजनम् । यथा,—
"पारणं पावनं पुंसां सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
उपवासाङ्गभूतञ्च फलदं शुद्धिकारणम् ॥
सर्व्वेष्वेवोपवासेषु दिवापारणमिष्यते ।
अन्यथा फलहानिः स्यात् कृते धारणपारणम् ॥
न रात्रौ पारणं कुर्य्यादृते वै रोहिणीव्रतात् ।
निशायां पारणं कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वा महानिशाम् ॥
पूर्व्वाह्णे पारणं शस्तं कृत्वा विप्र ! सुरार्च्चनम् ।

सर्व्वेषां सम्मतं कुर्य्यादिति वै रोहिणीव्रतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥
अथ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतपारणकालः ।
“अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्य्यात्पारणं क्वचित् ।
हन्यात् पुराकृतं कर्म्म उपवासार्जितं फलम् ॥
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
तस्मात् प्रयत्नतः कुर्य्यात्तिथिभान्ते च पारणम् ॥’
अत्रोभयवियोगे पारणमुक्तम् । “यदा सार्द्ध-
प्रहरनिशाभ्यन्तरे एकस्यैव वियोगस्तदैकतर-
वियोगेऽपि पारणम् ॥ तथा च नारदीये ।
“तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
पारणन्तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य सङ्क्षयः ॥
सांयोगिके व्रते प्राप्ते यद्यप्येको वियुज्यते ।
तत्रैव पारणं कुर्य्यादेवं वेदविदो विदुः ॥
यद्येकस्यापि सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे न वियोग-
स्तदा तयोरवियोगेऽपि प्रातरुत्सवान्ते पार-
णम् । तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्व्वीत
पारणम् । इत्युक्तत्वात् ॥ * ॥ महाष्टम्युपवास-
पारणं मत्स्यमांसोपहारेण कर्त्तव्यम् । यथा,—
“अष्टम्यां समुपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि ।
मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ॥
तेनैव विधिनान्नन्तु स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ॥”
शिष्टयास्तु पशुमांसभक्षणनिन्दया न तेन पारणं
किन्तु मत्स्येन । अष्टम्युपवासपारणे रविवारादौ
मांसनिषेधः । एवं मांसाशनत्यागकृतनियमेन
नियोगादिष्वपि मांसं वर्ज्जनीयम् ॥ * ॥
अथ श्रीरामनवमीव्रतपारणकालः ।
“नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।
उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ॥”
अथैकादशीव्रतपारणकालः ।
“मन्त्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती ।
द्वादश्यां पारणं कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वा त्रयोदशीम् ॥”
द्वादशीलङ्घने दोषमाह नारदीयम् ।
“महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता
नृणाम् ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।
तमतिक्रम्य कुर्व्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥”
अथ श्रवणद्वादश्युपवासपारणकालः ।
“तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य सङ्क्षयः ॥
विशेषेण महीपाल श्रवणं वर्द्धते यदि ।
तिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥”
तिथिक्षयेण एकादशीक्षयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां
पारयेदित्यर्थः ॥ * ॥ अथ शिवरात्र्युपवास-
पारणकालः ।
“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्रजयान्विते ।
कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तथा कुर्य्याच्च पारणम् ॥”
तिथ्यन्ते पारणन्तु जयन्तीमात्रपरम् । अत्र
चतुर्द्दश्यामेव तत् ।
“ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
पूजितानि भवन्तीह भूनाथ पारणे कृते ॥”*॥

पारणदिने वर्ज्यानि यथा, ब्रह्माण्डपुराणम् ।
‘कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम् ॥
शिलापिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णव ।
द्वादश्यां वर्ज्जयेन्नित्यं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
हरिसन्तोषे ।
“कांस्यं मांसं मसूरञ्च चणकं कोरदूषकम् ।
शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥”
अत्रोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात्
सामीप्यात् पूर्व्वापरयोर्ग्रहणम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
पारत, पुं, (विविधव्याधिसङ्कटादिभ्यः पारं
तनोतीति । तन + अन्येभ्योऽपीति डः ।)
पारदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११६ ॥
पारतन्त्र्य क्ली, (परतन्त्रस्य भावः । परतन्त्र +
ष्यञ् ।) परतन्त्रता । पराधीनत्वम् । अन्याय-
त्तता । यथा, माधवकरः ।
“दोषाणां समवेतानां विकल्पेऽंशांशकल्पना ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादि-
शेत् ॥”
पारत्रिक, त्रि, (परत्र भवम् । परत्र + ठक् ।)
पारलौकिकम् । परत्र भवमित्यर्थे ष्णिकप्रत्यय-
निष्पन्नम् ॥
पारद, पुं, (जरामरणसङ्कटादिभ्यः पारं ददा-
तीति । दा + कः ।) धातुविशेषः । पारा इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । रसराजः २ रसनाथः
३ महारसः ४ रसः ५ महातेजः ६ रसलेहः
७ रसोत्तमः ८ सूतराट् ९ चपलः १० जैत्रः
११ शिववीजम् १२ शिवः १३ अमृतम् १४
रसेन्द्रः १५ लोकेशः १६ दुर्द्धरः १७ प्रभुः १८
रुद्रजः १९ हरतेजः २० रसधातुः २१ अचि-
न्त्यजः २२ खेचरः २३ अमरः २४ देहदः २५
मृत्युनाशकः २६ सूतः २७ स्कन्दः २८ स्कन्दां-
शकः २९ देवः ३० दिव्यरसः ३१ रसायनश्रेष्ठः
३२ यशोदः ३३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूतकः
३४ सिद्धधातुः ३५ पारतः ३६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हरवीजम् ३७ रजस्वलः ३८ । इति
हेमचन्द्रः ॥ शिववीर्य्यम् ३९ शिवाह्वयः ४० ।
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । क्रिमिकुष्ठ-
नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ अस्य भस्मनः पूर्णवीर्य्यं मासत्रय-
पर्य्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥*॥ अपि च ।
“पारदः सकलरोगनाशकः
षड्‌रसो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एष कीर्त्तितो
देहलोहवरसिद्धिकारकः ॥
मूर्च्छितो हरते व्याधीन् बद्धः खेचरसिद्धिदः ।
सर्व्वसिद्धिकरो लीनो निरुत्थो देहसिद्धिदः ॥
विविधव्याधिभयोदयमरणजरासङ्कटेऽपि
मर्त्त्यानाम् ।
पारं ददाति यस्मात्तस्मादयं पारदः कथितः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्योत्पत्तिलक्षणे यथा,—
“शिवाङ्गात् प्रच्युतं रेतः पतितं धरणीतले ।
तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमच्छमभूच्च तत् ॥
अत्र भेदेन विज्ञेयं शिववीर्य्यं चतुर्व्विधम् ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तत्तु भवेत् क्रमात् ॥
ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रश्च खलु जातितः ।
श्वेतं शस्तं रुजां नाशे रक्तं किल रसायने ॥
धातुवादे तु तत् पीतं खे गतौ कृष्णमेव च ॥
पारदः षड्‌रसः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नो रसायनः ।
योगवाही महावृष्यः सदा दृष्टिबलप्रदः ॥
सर्व्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात् सर्व्वकुष्ठनुत् ।
स्वस्थो रसो भवेद्‌ब्रह्मा बद्धो ज्ञेयो जनार्द्दनः ।
रञ्जितः क्रामितश्चापि साक्षाद्देवो महेश्वरः ॥
मूर्च्छित्वा हरति रुजं बन्धनमनुभूय खे गतिं
कुरुते ।
अजरीकरोति हि मृतः कोऽन्यः करुणाकरः
सूतात् ॥”
रसामृते ।
“यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह योजितः ।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥”
तस्य दोषा यथा,—
“मलं विषं वह्निगिरित्वचापलं
नैसर्गिकं दोषमुशन्ति पारदे ।
उपाधिजौ द्वौ त्रपुनागयोगजौ
दोषौ रसेन्द्रे कथितौ मुनीश्वरैः ॥
मलेन मूर्च्छा मरणं विषेण
दाहोऽग्निना कष्टतरः शरीरे ।
देहस्य जाड्यं गिरिणा सदा स्या-
च्चाञ्चल्यतो वीर्य्यहृतिश्च पुंसाम् ॥
वङ्गेन कुष्ठं भुजगेन षण्ढो
भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः ॥
वह्निर्व्विषं मलञ्चेति मुख्या दोषास्त्रयो रसे ।
एते कुर्व्वन्ति सन्तापं मृतिं मूर्च्छां नृणां क्रमात् ॥
अन्येऽपि दोषाः कथिता भिषग्भिः पारदे यदि ।
तथाप्येते त्रयो दोषा हरणीया विशेषतः ॥
संस्कारहीनं खलु सूतराजं
यः सेवते तस्य करोति बाधाम् ।
देहस्य नाशं विदधाति नूनं
कष्टांश्च रोगान् जनयेन्नराणाम् ॥”
मारितस्य मूर्च्छितस्य तस्य गुणाः ।
“पारदः क्रिमिकुष्ठघ्नो जयदो दृष्टिदः सरः ।
मृत्युहृच्च महावीर्य्यो योगवाही जराहरः ॥
स्तृत्योजोरूपदो हृष्यो वह्निबलानुवर्द्धनः ।
षण्ढत्वनाशनः शूरः खेचरः सिद्धिदः परः ॥
पारदः सकलरोगहा स्मृतः
षड्‌रसो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्त्तित-
स्तेन तद्गुणगणैर्व्विराजते ॥” * ॥
अथ रसस्य शोधनविधिः । तत्र स्वेदनम् ।
“नानाधान्यैर्यथा प्राप्तैस्तुषवर्ज्जैर्जलान्वितैः ।
मृद्भाण्डं पूरितं रक्षेद्यावदम्लत्वमाप्नुयात् ॥
तन्मध्ये भृङ्गराजस्तक्री विष्णुक्रान्ता पुनर्नवा ।

मीनाक्षी चैव सर्पाक्षी सहदेवी शतावरी ॥
त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपादी च चित्रकः ।
समूलं कुट्टयित्वा तु यथालाभं विनिक्षिपेत् ॥
पूर्व्वाम्लभाण्डमध्ये तु धान्याम्लकमिदं स्मृतम् ।
स्वेदनादिषु सर्व्वत्र रसराजस्य योजयेत् ॥”
विष्णुक्रान्ता गिरिकर्णी च अपराजितैव श्वेत-नीलपुष्पभेदात् । अत्यम्लमारनालं वा तदभावे प्रयोजयेत् । तदभावे धान्याम्लाभावे ।
“चूर्णयेत् लवणं राजी रजनी त्रिफलार्द्रकम् ।
महाबला नागबला मेघनादः पुनर्नवा ॥
मेषशृङ्गी चित्रकञ्च नवसारं समं समम् ।
एतत् समस्तं व्यस्तं वा पूर्व्वाम्लेनैव पेषयेत् ॥
प्रलिम्पेत्तेन कल्केन वस्त्रमङ्गुलमानकम् ।
तन्मध्ये निक्षिपेत् सूतं बद्ध्वा तत्त्रिदिनं पचेत् ॥
दोलायन्त्रेऽम्लसंयुक्ते जायते स्वेदितो रसः ॥”
मेघनादः चवराइ शाकविशेषः । मेषशृङ्गी मेढ़ाशृङ्गी । तदलाभे कर्कटशृङ्गी ग्राह्या । नवसारं नौसादर । अन्यच्च ।
“मूलकानलसिन्धूत्थचूर्णयार्द्रकराजिका ।
रसस्य षोडशांशेन द्रव्यं युञ्ज्यात् पृथक् पृथक् ॥
द्रव्येष्वयुक्तमानेषु मतं मानमिदं बुधैः ।
पटाहतेषु चैतेषु सूतं प्रक्षिप्य काञ्जिके ॥
स्वेदयेद्दिनमेकञ्च दोलायन्त्रेण बुद्धिमान् ।
स्वेदात्तीव्रो भवेत् सूतो मर्द्दनाच्च सुनिर्म्मलः ॥”
मूलकं मुरइ । अनलश्चित्रकम् । चूर्णया त्रिकटु । राजिका राइ ॥ * ॥ अथ मर्द्दनम् ।
“इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्द्यो रसस्ततः ।
दध्ना गुडेन सिन्धूत्थराजिकागृहधूमकैः ॥”
अन्यच्च ।

“कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
कृते कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्व्वमलैर्विमुच्यते ॥” * ॥

अथ मूर्च्छनम् ।
“चूर्णया त्रिफलावन्ध्याकर्क्कटीक्षुद्राद्यान्विते ।
चित्रकोर्णानिशाक्षारकन्याकनकजद्रवैः ॥
सूतं कृत्वा यथेष्टं वारान् सप्ताभिर्मूर्च्छयेत् ।
इत्थं संमूर्च्छितः सूतस्त्यजेत् सप्तापि कञ्चुकान् ॥”
वन्ध्याकर्क्कटी बांझखखसाकन्द । क्षुद्राद्वयं छोटीकटेया बडीकटेया । ऊर्णा ऊर्णामेषका । निशा हरिद्रा । क्षारं यवक्षारं । कन्या कुमारिका । अर्कः अर्कपत्ररसः । कनकं धुस्तूरपत्ररसः ॥ * ॥
अथोर्द्ध्वपातनम् ।
“मयूरग्रीवताप्याभ्यां नष्टपिष्टीकृतस्य च ।
यन्त्रे विद्याधरे कुर्य्याद्रसेन्द्रस्योर्द्ध्वपातनम् ॥
सूतः स्यादूर्द्ध्वपातेन सर्व्वदोषविवर्ज्जितः ॥”
मयूरग्रीवा तुतिया । ताप्यं सुवर्णमाक्षी । नष्टपिष्टीकृतस्य कुमारिकाद्रवयोगेन तावन्मर्द्दनं कर्त्तव्यं यावत् पारदः पृथङ् न दृश्यते इत्यर्थः । विद्याधरयन्त्रं डमरुयन्त्रं ॥ * ॥
अथाधःपातनम् ।
“त्रिफलाशिग्रुशिखिभिर्लवणासुरिसंयुते ।
नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेदूर्द्ध्वभाजनम् ॥
ततो दीप्तैरधःपातमुपलैस्तस्य कारयेत् ।
यन्त्रे भूधरसंज्ञे तु ततः सूतो विशुद्ध्यति ॥
स्वेदनादिक्रियाभिस्तु शोधितोऽसौ यदा भवेत् ।
तदा कार्य्याणि कुरुते प्रयोज्यः सर्व्वकर्म्मसु ॥”
अथ मुख्यदोषहरशोधनविधिः ।
“गृहकन्या हरति मलं त्रिफलाग्निं चित्रको विषं हन्ति ।
तस्मादेभिर्मिश्रैर्वारान् संमूर्च्छयेत् सप्त ॥” * ॥
अथ सर्व्वदोषहरः संक्षिप्तशोधनविधिः ।

“कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
कृते कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्व्वमलैर्विमुच्यते ॥

एवं कदर्थितः सूतः षण्ढो भवति निश्चितम् ।
वक्ष्यौषधीकषायेण स्वेदितः स बली भवेत् ॥
सर्पाक्षीचिञ्चिकावन्ध्याभृङ्गाब्दैः स्वेदितो बली ।
ततः स पारकद्रावैः खिन्नः स्याद्दतिदीप्तिमान् ॥”
सर्पाक्षी नागफणी । चिञ्चिका अम्लिली । वन्ध्या बांझखखसा । भृङ्गः भृङ्गराजः । अब्दो मुस्ता । पावकः चित्रकः ॥ * ॥
अथ रसस्य मारणविधिः ।
“धूमसारं रसं तोरीं गन्धकं नवसादरम् ।
यामैकं मर्द्दयेदम्लैर्भागं कृत्वा समं समम् ॥
काचकूप्यां विनिक्षिप्य ताञ्च मृद्वस्त्रमुद्रया ।
विलिप्य परितो वक्त्रे मुद्रां दत्त्वा विशोषयेत् ॥
अथ सच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं निवेशयेत् ।
पिठरीं वालुकापूरैर्भृत्वा वा कूपिकागलम् ॥
निवेश्य चुल्ल्यां तदधो वह्निं कुर्य्याच्छनैः शनैः ।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥
एवं द्वादशभिर्यामैर्म्रियते रसः उत्तमः ।
स्फोटयेत् स्वाङ्गशीतं तमूर्द्ध्वगं गन्धकं त्यजेत् ॥
अधःस्थञ्च मृतं सूतं गृह्णीयात्तन्तु मात्रया ।
यथोचितानुपानेन सर्व्वकर्म्मसु योजयेत् ॥” * ॥
अथान्यप्रकारः ।
“अपामार्गस्य बीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ।
ततः संपुटे क्षिपेत् सूतं मलपूदुग्धमिश्रितम् ॥”
मलपूः काष्ठोडुम्बरिका ।
“द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विडङ्गमरिमेदकः ।
एतच्चूर्णमधश्चोर्द्ध्वं दत्त्वा मुद्रां प्रदीपयेत् ॥
तद्गोलमाधमेत् सम्यक् मृन्मूषासंपुटे सुधीः ।
मुद्रां दत्त्वा शोषयित्वा ततो गजपुटे पचेत् ॥
एकेनैव पुटेनैव सूतकं भस्म जायते ।
ततः प्रयोज्यं यथास्थाने यथामात्रं यथाविधि ॥”
अथान्यप्रकारः ।
“काष्ठोडुम्बरिकादुग्धे रसं किञ्चिद्विमर्द्दयेत् ।
तद्दुग्धघृष्टहिङ्गोश्च मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥
क्षिप्त्वा ततः संपुटे सूतं तत्र मुद्रां प्रदीपयेत् ।
धृत्वा तद्गोलकं प्राज्ञो मृन्मूषासंपुटेऽधिके ॥
पचेद्गजपुटे तेन सूतकं याति भस्मताम् ॥”
अन्यः प्रकारः ।
“नागवल्लीरसैर्घृष्टः कर्कोटीकन्दगर्भितः ।
मृन्मूषासंपुटे पक्वः सूतो यात्येव भस्मताम् ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे २ भागे ॥
अथ पारदशिवलिङ्गनिर्म्माणविधिः ।
“पारदे शिवनिर्म्माणे नानाविघ्नं यतः प्रिये ।
अतएव महेशानि । शान्तिस्वस्त्ययनं चरेत् ॥
पारदं शिववीजं हि ताडनं नहि कारयेत् ।
ताडनाद्वित्तनाशः स्यात्ताडनाद्वित्तहीनता ॥
ताडनाद्रोगयुक्तत्वं ताडनान्मरणं भवेत् ।
द्वादशं पार्थिवं लिङ्गमुपचारैश्च षोडशैः ।
पट्टादिस्वर्णनिर्म्माणरचितं शुक्लमेव वा ॥
पुरुषस्य यथायोग्यं युग्मवस्त्रं निवेदयेत् ॥
भोगयोग्यं प्रदातव्यं मधुपर्कं कुलेश्वरि ।
अलङ्कारं यथाशक्ति दद्यात् कल्याणहेतवे ॥
पूजयेद्बहुयत्नेन विल्वपत्रेण पार्व्वति ।
षोडशोक्तेन विधिना प्रत्येकेनायुतं जपेत् ॥
आदौ पञ्चाक्षरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ।
पूजान्ते प्रजपेत् पश्चात् प्रासादाख्यं महामनुम् ॥
दक्षिणान्तं समाचर्य्य हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
ताम्बूलञ्च तथा मत्स्यं वर्ज्जयेन्न कदाचन ।
असितस्तन्त्रे हविष्यान्नं ताम्बूलं मीनमुत्तमम् ॥
होमयेत् परमेशानि । दशांशं वा शतांशकम् ।
होमस्य दक्षिणा काय्या तदा विघ्नैर्न लिप्यते ॥
ततः परस्मिन् दिवसे पारदं आनयेत् सुधीः ।
तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्व्वमन्त्रं नवात्मकम् ॥
व्योमवीजं शिवार्णञ्च वर्णाद्यं विन्दुमस्तकम् ।
वायुवीजं चेन्दुयुतं त्रितयं त्र्यक्षरं प्रिये ॥
इमं मन्त्रं महेशानि । प्रजपेदौषधोपरि ॥
पारदे प्रजपेन्मन्त्रमष्टोत्तरशतं यदि ।
तदेवौषधयोगेन बद्धो भवति नान्यथा ॥
ततः परस्मिन् दिवसे शृणु यत् प्राणवल्लभे ।
वरयेत् सर्व्वकर्त्तारं यथोक्तविभवावधि ॥
सुवर्णं चम्पकाकारं कर्णयुग्मे निवेशयेत् ।
चतुष्कोणयुतं स्वर्णं श्रीवाया सुमनोहरम् ॥
हस्तद्वये महेशानि । दद्याद्वलययुग्मकम् ।
वलयं शुक्लवर्णञ्च अङ्गुरीयं तथैव च ॥
कर्म्मी दद्यात् पीतवर्णं क्षौमवस्त्रयुगं शिवे ।
एवं कृत्वा महेशानि । शिवरूपं विचिन्तयेत् ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि विधानं शृणु पार्व्वति ।
प्रस्तरे चैव संस्थाप्य शिलाष्ठीपञ्चरसेन च ।
प्रयत्नेन समालोड्य कुर्य्यात् कर्द्दमवत् प्रिये ॥
निर्म्माणयोग्यं तद्द्रव्यं यदि स्यात् सुरसुन्दरि ।
तदा निर्म्माय तल्लिङ्गं पुनर्दृढतरं चरेत् ॥
खपुष्पसंयुते वस्त्रे अङ्गारे च करीषके ।
किञ्चिदुष्णं प्रकर्त्तव्यं यतो दृढतरं भवेत् ॥”
इति मातृकाभेदतन्त्रे ८ पटलः ॥ * ॥
सगरराजकृतसत्कारम्लेच्छजातिविशेषः ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५१ । १२ ।
“कैराता दरदा दर्व्वाः शूरा वैयमकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्व्विभागाः पारदाः सह वाह्लिकैः ॥”)
अस्य विवरणं पह्नवशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पारदण्डकः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली । स तु ओड्रदेशैकभाग इति केचित् ॥

पारदारिक, पु, (परेषां अन्येषां दारान् गच्छतीति। परदार+"गच्छतौ परदारादिभ्य।"४।४।१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठक।) पारजायिक। परदाररत। (यथा, महाभारते।१३।१।२५।
"तत्र माहिश्मतीवासी भगवान् हव्यवाहन। श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिक॥")

"पुष्पकाण्डजयडिण्डिमायित
यत्र गौतमकलत्रकामिन।
पारदारिकविलाससाहस
देवभर्त्तुरवदद्धि भित्तिषु॥"

इति च नैषधे १८ सर्गे॥

अस्य दोषा यथा,—
"य परस्त्रीषु निरतस्तस्य श्रीर्वा कुतो यश। स च निन्द्य पापयुक्त प्रभवेत् सर्व्वसभासु च॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे २१ अध्याय॥

पारदार्य्य क्ली, (परदारा दारा यस्य स परदारस्तस्य कर्म्मेति ष्यञ।) परदारगमनम्। यथा,
"भृतादध्ययनादान भृतकाध्यापनन्तथा। पारदार्य्य पारिवित्त्य वार्द्धुष्य लवणक्रिया॥"
इत्युपपातकगणने याज्ञवल्क्य॥

पारदेश्य, त्रि, प्रोषित। पारदेशिक। पथिक। परदेश गत इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्न॥ (परदेशे भव इति ष्यञ। परदेशजात। यथा, याज्ञवल्क्ये।२।२५५।
"स्वदेशपण्ये तु शत वणिग्गृह्णीत पञ्चकम्। दशक पारदेश्ये तु य सद्य क्रयविक्रयी॥")

पारमहंस्य, त्रि (परमहंसेनात्तस्य परमहंसस्य भाव परमहंसेन ज्ञेय यत प्राप्यमिति वा। परमहंस+ष्यञ।) परमहंससम्बन्धि। यथा,
"श्रीमद्भागवत पुराणममल यद्वैष्णवानां प्रिय यस्मिन् पारमहंस्यमेकममल ज्ञान पर गीयते। तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहित नैष्कर्म्म्यमाविष्कृत तच्छृण्वन् सुपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नर॥"
इति श्रीमद्भागवते।१२।१३।१८॥
"पारमहंस्य परमहंसै प्राप्यम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (परब्रह्मधाम। यथा, भागवते।१।१८।२२।

"यत्रानुरक्ता सहसैव धीरा
व्यपोह्य देहादिषु सङ्गमूढम्।
व्रजन्ति तत्पारमहंस्यमन्त्य
यस्मिन्नहिंसोपशम स्वधर्म्म॥"

प्रव्रज्यानिष्ठारूपम्। यथा, तत्रैव।२।४।१३।

"पुंसां पुन पारमहंस्य आश्रमे॥
व्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे॥"

ज्ञानस्वरूपम्। यथा तत्रैव।४।२१।४१।

"न वै तथा चेतनया बहिष्कृते
हुताशने पारमहंस्यपर्य्यगु॥")

पारमार्थिक, त्रि, (परमार्थाय परमपुरुषार्थाय हित इति। ठक।) परमार्थयुक्त। यथा —
"गतानुगतिको लोको न लोक पारमार्थिक॥"
इति पुराणम्॥ सुखम्। यथा,—
"त्रिचतु पञ्चसप्ताष्टनवद्वादश एव च। क्रमेण घटिका ह्येतास्तत्पुण्य पारमार्थिकम्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
(यथार्थ। यथा, मनौ ८। ६९ श्लोकटीकायां कुल्लूकभट्ट। "तेषां प्रकाशाप्रकाशतस्कराणां सकर्म्मभि चौर्य्यादौ ये पारमार्थिका दोषा इति।" परमार्थविभक्त। यथा, भागवते। ३।२६।१।
"लक्षण महदादीनां प्रकृते पुरुषस्य च। स्वरूप लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम्॥"
"पारमार्थिक परमार्थविभक्तमित्यर्थ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥)

पारम्पर्य्य, क्ली, (परम्पराया आगतम्। तत आगत इत्यण्। चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञ। परम्परा+स्वार्थे ष्यञ वा।) आम्नाय। कुलक्रम। इति हेमचन्द्र॥ तथा च।
"यस्मिन् देशे य आचार पारम्पर्य्यक्रमागत। तत्र त नावमन्येत धर्म्मस्तत्रैव तादृश॥"
इति विवादभङ्गार्णव॥
परम्पराया भावश्च॥ (यथा, महाभारते। ६।११७।२७।
"निहतेषु च सैन्येषु पारम्पर्य्येण सर्व्वश। विसृतकवचा सर्व्वे भीष्ममीयुर्नराधिपा॥")

पारम्पर्य्योपदेश पु (पारम्पर्य्येण गुरुपरम्परया प्राप्त उपदेश।) उपदेशपरम्परा। तत्पर्य्याय। ऐतिह्यम् २ इतिह ३। इत्यमर। २।७।१२॥ परम्परैव पारम्पर्य्य स्वार्थे ष्यञ पारम्पर्य्येणोपदेश पारम्पर्य्योपदेश तत्र इतिहशब्दोऽव्यय। यथा। इतिह ऊचुर्वृद्धा इह वटे यक्ष प्रतिवसतीति। इति एवं रूप हन्ति गच्छति इतिह हन्तेरन्तादिति ड। इतिह शब्दात् स्वार्थे ष्णे ऐतिह्यम्। इति भरत॥

पारलौकिक, त्रि, (परलोके भव परलोकाय हित इति वा। परलोक+ठञ्। "अनुशतिकादीनाञ्च।"७।३।२०। इति उभयपदस्यैव वृद्धि।) परलोकसम्बन्धी। यथा,—

"दानपात्रमधमर्णमिहैक-
ग्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि।
साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्त्तुं
पारलौकिककुसीदमसीदत्॥"

इति नैषधे।५।८२॥
(तथा च महाभारते।१३।१११।१६।
"तस्मान्न्यायागतैरर्थैर्धर्म्मं सेवेत पण्डित। धर्म्म एको मनुष्याणां सहाय पारलौकिक॥")

पारवत, पुं पारावत। इति द्विरूपकोष॥

पारशव पु, शूद्रायां विप्रतनय। इत्यमर।३।३।२०६॥ स तु निषादजाति। यथा,—
"ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते। निषाद शूद्रकन्यायां य पारशव उच्यते॥
शूद्रकन्यायामूढायां निषाद उत्पद्यते अत सम्भवात्सैव पारशवश्चोच्यते। तस्योपनयन संस्कारनिषेधमाह।
"स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशव स्मृत॥ स जीवन्नेव शवतुल्य।" इति मनुकुल्लूकभट्टौ॥
परस्त्रीतनय। (परशुरेव स्वार्थे अण।) शस्त्रम्। तत्तु लौहम्। इति मेदिनी। वे ६॥ परशुजाति, त्रि॥

पारशीक, पुं, पारसीक। इत्यमरटीकायां रमानाथ॥

पारश्वध, पु, (परश्वधेन युध्यतेऽसौ परश्वध प्रहरणमस्येति वा। परश्वध+"तदस्येति।" अण।) परश्वधधारी। पारश्वधिक। इति हेमचन्द्र॥

पारश्वधिक पुं, (परश्वध प्रहरणमस्य। "परश्वधाट्ठञ् च।" ४।४।५८। इति ठञ।) परशुहेतिक। कुठारधारी। तत्पर्य्याय। पारश्वध २ परश्वधायुध ३। इति हेमचन्द्र॥

पारसिक, पु पारसीक। इति शब्दरत्नावली॥

पारसी स्त्री पारस्यभाषा। पारसदेशभवविद्यादि। तदारम्भदिन यथा,—
"व्यङ्काग्नेयामचापूर्व्वारेवतीभरणीहये। विशाखार्द्रोत्तराषाढाश्लेषे यामवासरे॥ लग्ने स्थिरे समग्रे च पारसीमारवीं पठेत॥"
इति गणपतिमुहूर्त्त॥

पारसीक, पु, पारसीकदेशोद्भवघोटक। तत्पर्य्याय। वानायुज २। इति केचिदित्यमरटीकायां भरत॥ परादन ३ आवट्टज ४। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा, अश्ववैद्यके।१।८।
"पारसीकास्त्वाजिकाभा कोङ्कणा केचिदुन्नता॥")
देशविशेष। तत्पर्य्याय। पारसिक २। इति शब्दरत्नावली॥ तद्देशोद्भवे, त्रि॥ (यथा रघु।४।६०।
"पारसीकांस्ततो जेतु प्रतस्थे स्थलवर्त्मना॥")

पारस्त्रैणेय, त्रि (परस्त्रियां जात।"कल्याण्यादीनामिनङ्।" ४।१।१२६। इति ढक इनङादेशश्च। तत उभयपदवृद्धि।) परस्त्रिया सुत। इत्यमर।२।६।२४॥

पारा स्त्री, (पारोऽस्त्यस्या इत्यच ततष्टाप्।) नदीविशेष। सा तु पारियात्रपर्व्वतोद्भवा इति मेदिनी। रे,५६॥ (यथा, मात्स्ये।११३।२४।
"पारा चर्म्मण्वती रूपा विदुषा वेत्रवत्यपि॥")

पारापत, पुं, (पारे गिरिनद्यादिपरपारे यद्वा, पारादप्यापतति लोभादिति। पत+अच।) पारावत। इत्यमरटीकायां रमानाथ॥

पारापार, पु (पारञ्चापारञ्चास्त्यस्येति।"अर्श आदिभ्योऽच।" ५।२।१२७। इत्यच।) पारावार। इति द्विरूपकोष॥

पारायण क्ली, साकल्यवचनम्। इत्यमर।३।२।२॥"पार समाप्ति अयते गच्छति प्राप्नोति पारायण नन्द्यादित्वादन। आविष्टलिङ्गत्वाल्लिङ्गान्तरेऽपि सामानाधिकरण्येऽपि क्लीवमेव पारायणम्। यथा धातुपारायणम्। इत्य-

पारायणं नाम लक्ष्मेति मम मैथिलीति भक्ति ।”
इति भरत ॥ (पारमयन्ते समाप्तिं प्राप्नुवन्ति येनेति । अय+ल्युट करणे इत्येके ।) पुराणपाठ । (यथा देवीभागवते । ३ । २६ । १७ ।
“वरयेद्ब्राह्मणान् शान्तान् पारायणकृते तदा ॥”)
तत्र श्रीभागवतपाठानुक्रमो यथा,—

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

“स्कन्धैर्द्वादशभिः प्रोक्तं श्रीमद्भागवतं प्रभो ! ।
शुकस्तच्छ्रावयामास महाराजं परीक्षितम् ॥
सप्ताहेनेति भगवन् ! श्रूयते तत्र तत्र ह ।
तस्यानुक्रममिच्छामि श्रोतुं तत्फलमेव च ॥

सदाशिव उवाच ।

साधु पृष्टं महाभागे ! लोके यत् प्रचरिष्यति ।
पारायणमिति ख्यातं सद्यो मुक्तिप्रदं नृणाम् ॥
शुकस्योक्तिक्रमेणैव पठेद्भागवतन्तु यः ।
श्रावयेच्छृणुयाद्वापि तस्यानन्तं फलं भवेत् ॥
कृतनित्यक्रियः प्रातः कुशहस्तः कृतासनः ।
देवद्विजगुरून्नत्वा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् ॥
द्वैपायनं नमस्कृत्य शुकदेवञ्च भक्तितः ।
हिरण्याक्षवधं यावत् प्रथमेऽहनि कीर्त्तयेत् ॥
चरितं भरतस्यापि द्वितीयेऽथ तृतीयके ।
मथनञ्चाब्धेस्तस्यापि यत्र कूर्म्मः स्वयं हरिः ॥
चतुर्थदिवसे चैव दशमे हरिजन्म च ।
पञ्चमे तु पठेद्विद्वान् रुक्मिण्या हरणावधि ॥
षष्ठे चोद्धवसंवादं सप्तमे तु समापयेत् ।
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ॥
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेत् पुनः ।
पठेदर्थं बुध्यमानः श्रावयेद्वैष्णवोत्तमः ॥
श्रोता तु प्राङ्मुखो भूत्वा शृणुयाद्भक्तितत्परः ।
अध्याये स्वर्णमाषैकं तथा दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
समाप्तौ च ततो धेनुं स्वर्णशृङ्गीं निवेदयेत् ।
कुर्य्याच्च वैष्णवं होमं सात्वतान् भोजयेत्ततः ॥
एवं यः कुरुते देवि ! पाठं भागवतस्य तु ।
श्रवणं श्रावणं वापि स इष्टां गतिमाप्नुयात् ।
एतत् पारायणं नाम सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
पाठकाले तु त्रिदशा मुनयश्च तपोधनाः ।
पार्षदाश्च तथा विष्णोः सान्निध्यं तत्र कुर्व्वते ॥
एतत्ते कथितं देवि ! पारायणविधानकम् ।
विष्णुप्रीतिकरं पुण्यं किम्भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे पारायणमाहात्म्ये ७१ अध्यायः ॥ * ॥ अपिच ।

कुमारा ऊचुः ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामः सप्ताहश्रवणे विधिम् ।
सहायैर्वसुभिश्चैव प्रायः साध्यो विधिः स्मृतः ॥
दैवज्ञन्तु समाहूय मुहूर्त्तं पृच्छ्य यत्नतः ।
विवाहे यादृशं वित्तं तादृशं परिकल्पयेत् ॥
नभस्य आश्विनोर्ज्जौ च मार्गशीर्षं शुचिर्नभाः ।
एते मासाः कथारम्भे श्रोतॄणां मोक्षसूचकाः ॥
मासानां निर्णयं यानि तानि त्याज्यानि सर्व्वथा ।
सहायाश्च त एवात्र कर्त्तव्याः सोद्यमाश्च ये ॥
देशे देशे तथा चेयं वार्त्ता प्रेष्या प्रयत्नतः ।
भविष्यति कथा चात्र आगन्तव्यं कुटुम्बिभिः ॥
दूरे हरिकथा केचिद्दूरे चाच्युतकीर्त्तनाः ।
स्त्रियः शूद्रादयो ये च तेषां बोधो यतो भवेत् ॥
देशे देशे विरक्ता ये वैष्णवाः कीर्त्तनोत्सुकाः ।
तेष्वेव पत्रं प्रेष्यञ्च तल्लेखनमितीरितम् ॥
सतां समाजो भविता सप्तरात्रं सुदुर्लभः ।
अपूर्व्वरसरूपैव कथा चात्र भविष्यति ॥
श्रीभागवतपीयूषकथासु रसलम्पटाः ।
भवन्तश्च तदा शीघ्रमायान्तु प्रेमतत्पराः ॥
नावकाशः कदाचिद्वा दिनमात्रं तथापि वा ।
सर्व्वथा गमनं कार्य्यं क्षणोऽत्रैव सुदुर्लभः ॥
एवमाकारणं तेषां कर्त्तव्यं विनयेन च ।
आगन्तुकानां सर्व्वेषां वासस्थानानि कल्पयेत् ॥
तीर्थे चैव वने चापि गृहे वा श्रवणं स्मृतम् ।
विशाला वसुधा यत्र कर्त्तव्यं तत्कथास्थलम् ॥
शोधनं मार्ज्जनं भूमेर्लेपनं धातुमण्डनम् ।
गृहोपस्करमुद्धृत्य गृहकोणे निवेशयेत् ॥
अर्व्वाक् पञ्चाहतो यत्नादास्तीर्णानि प्रलेपयेत् ।
कर्त्तव्यं मण्डपं प्रोच्चैः कदलीषण्डमण्डितम् ॥
फलपुष्पदलैर्विष्वक् वितानेन विराजितम् ।
चतुर्द्दिक्षु ध्वजारोपो बहुसम्पद्विराजितः ॥
ऊर्द्ध्वं सप्तैव लोकाश्च कल्पनीयाः सुविस्तरम् ।
तेषु विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीयाः प्रबुध्य च ॥
पूर्व्वं तेषामासनानि कर्त्तव्यानि यथोत्तरम् ।
वक्तुश्चापि तथा दिव्यमासनं परिकल्पयेत् ॥
उदङ्मुखो भवेद्वक्ता श्रोता वै प्राङ्मुखस्तदा ।
प्राङ्मुखोऽथ भवेद्वक्ता श्रोता चोदङ्मुखस्तदा ॥
अथवा पूर्व्वदिक् ज्ञेया पूज्यपूजकमध्यतः ।
श्रोतॄणामागमे प्रोक्ता देशकालादिकोविदैः ॥
विरक्तो वैष्णवो विप्रो वेदशास्त्रविशुद्धिमान् ।
दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्य्योऽतिनिस्पृहः ॥
अनेकधर्म्मविभ्रान्ताः स्त्रैणाः पाषण्डवादिनः ।
शुकशास्त्रकथोच्चारे त्याज्यास्ते यदि पण्डिताः ।
वक्तुः पार्श्वे सहायार्थमन्यः स्थाप्यस्तथाविधः ॥
पण्डितः संशयच्छेत्ता लोकबोधनतत्परः ॥
वक्त्रा क्षौरं प्रकर्त्तव्यं दिनादर्व्वाक् व्रताप्तये ।
अरुणोदयेऽसौ निर्व्वर्त्य शौचं स्नानं समाचरेत् ॥
मण्डलञ्च प्रकर्त्तव्यं तत्र स्थाप्यो हरिस्तथा ।
कृष्णमुद्दिश्य मन्त्रेण चरेत् पूजाविधिं क्रमात् ।
प्रदक्षिणनमस्कारान् पूजान्ते स्तुतिमाचरेत् ॥
संसारसागरे मग्नं दीनं मां करुणानिधे ! ।
कर्म्मग्राहगृहीताङ्गं मामुद्धर भवार्णवात् ॥
श्रीमद्भागवतस्यापि ततः पूजा प्रयत्नतः ।
कर्त्तव्या विधिना प्रीत्या धूपदीपसमन्विता ॥
ततस्तु श्रीफलं धृत्वा नमस्कारं समाचरेत् ।
स्तुतिः प्रसन्नचित्तेन कर्त्तव्या केवलं तदा ॥
श्रीमद्भागवताख्योऽयं प्रत्यक्षः कृष्ण एव हि ।
स्वीकृतोऽसि मया नाथ ! मुक्त्यर्थं भवसागरे ॥
मनोरथो मदीयोऽयं सफलः सर्व्वथा त्वया ।
निर्व्विघ्नेनैव कर्त्तव्यो दासोऽहं तव केशव ! ॥
एवं दीनं वचः प्रोक्त्वा वक्तारञ्चाथ पूजयेत् ।
सम्भूष्य वस्त्रभूषाभिः पूजान्ते तञ्च संस्तवेत् ॥
शुकरूपप्रबोधज्ञ सर्व्वशास्त्रविशारद ।
एतत्कथाप्रकाशेन मदज्ञानं विनाशय ॥
तदग्रे नियमः पश्चात् कर्त्तव्यः श्रेयसे मुदा ।
सप्तरात्रं यथाशक्त्या धारणीयः स एव हि ॥
वरणं पञ्चविप्राणां कथाभागनिवृत्तये ।
कर्त्तव्यं तैर्हरेर्जप्यं द्वादशाक्षरविद्यया ॥
ब्राह्मणान् वैष्णवान् चान्यान् तथा कीर्त्तनकारिणः ।
नत्वा सम्पूज्य दत्ताज्ञः स्वयमासनमाविशेत् ॥
लोकवित्तधनागारपुत्त्रचिन्तां व्युदस्य यः ।
कथाचित्तः शुद्धमतिः स लभेत् फलमुत्तमम् ॥
आसूर्य्योदयमारभ्य सार्द्धत्रिप्रहरान्तकम् ।
वाचनीया कथा सम्यक् धीरकण्ठं सुधीमता ॥
कथाविरामः कर्त्तव्यो मध्याह्ने घटिकाद्वयम् ।
तत्कथामनु कार्य्यं वै कीर्त्तनं वैष्णवैस्तदा ॥
मलमूत्रजयार्थं हि लघ्वाहारः सुखावहः ।
हविष्यान्नेन कर्त्तव्यो ह्येकवारं कथार्थिना ॥
उपोष्य सप्तरात्रं वा शक्तिश्चेत् शृणुयात्तदा ।
घृतपानं पयःपानं कृत्वा वा शृणुयात् सुखम् ॥
फलाहारेण वा श्राव्यमेकभक्तेन वा पुनः ।
सुखसाध्यं भवेद्यत्तु कर्त्तव्यं श्रवणाय तत् ॥
भोजनन्तु वरं मन्ये कथाश्रवणकारकम् ।
नोपवासो वरः प्रोक्तः कथाविघ्नकरो यदि ॥
सप्ताहव्रतिनां पुंसां नियमान् शृणु नारद ! ।
विष्णुदीक्षाविहीनानां नाधिकारः कथाश्रवे ॥
ब्रह्मचर्य्यमधः सुप्तिः पत्रावल्याञ्च भोजनम् ।
कथासमाप्तौ भक्तिञ्च कुर्य्यान्नित्यं कथाव्रती ॥
द्विदलं मधु तैलञ्च गरिष्ठान्नन्तथैव च ।
भावदुष्टं पर्य्युषितं जह्यान्नित्यं कथाव्रती ॥
वृन्ताकञ्च कलिङ्गञ्च दग्धमन्नं मसूरिकाम् ।
निष्पावमामिषाद्यञ्च वर्ज्जयेत्तु कथाव्रती ॥
पलाण्डुं लशुनं हिङ्गुं मूलकं गृञ्जनन्तथा ।
नालिकाम्लककुष्माण्डं नैवाद्याच्च कथाव्रती ॥
देववैष्णवविप्राणां गुरुगोव्रतिनान्तथा ।
स्त्रीराजमहतां निन्दां वर्ज्जयेच्च कथाव्रती ॥
कामं क्रोधं मदं दानं मत्सरं लोभमेव च ।
दम्भं मोहं तथा द्वेषं दूरयेच्च कथाव्रती ॥
रजस्वलान्त्यजम्लेच्छपतितव्रातकैस्तथा ।
द्विजद्विड्वेदवाह्यैश्च न वदेद्यः कथाव्रती ॥
सत्यं शौचं दयां मौनं मार्ज्जनं विनयन्तथा ।
उदारं मानसं तद्वत् कुर्य्यादेव कथाव्रती ॥
दरिद्रश्च क्षयी रोगी निर्भाग्यः पापकर्म्मवान् ।
अनपत्यो मोक्षकामः शृणुयात् स कथामिमाम् ॥
अपुष्पा काकवन्ध्या च वन्ध्या या च मृतार्भका ।
स्रवद्गर्भा च या नारी तया श्राव्या प्रयत्नतः ॥
एतेन विधिना दत्तं तदक्षयतरं भवेत् ।
अत्युत्तमा दिव्या सप्तकोटिमखफलप्रदा ॥
एवं कृत्वा व्रतविधिमुद्यापनमथाचरेत् ।
तज्जन्माष्टमीव्रतवत् कर्त्तव्यं फलकाङ्क्षिभिः ॥
अकिञ्चनेषु भक्तेषु प्रायो नोद्यापनाग्रहः ।
श्रवणेनैव पूतास्ते निष्कामा वैष्णवा यतः ॥
एवं नगाहयज्ञेऽस्मिन् समाप्ते श्रोतृभिस्तदा ।
पुस्तकस्य च वक्तुश्च पूजा कार्य्यातिभक्तितः ॥

…त्या स्तु श्रीमाता श्रोतव्यश्चाथ दीयताम् ।
… जयति नौमन कौमता तत ॥
जयशब्दो नम शब्द शङ्खशब्दश्च गीयताम् ।
ताभ्यो याचकभ्यश्च वित्तमन्नश्च दीयताम् ॥
…श्रोता गीता वाच्या परेऽह्नि ।
गृहस्थश्चैतदा धाम कर्त्तव्य कर्मशान्तये ॥
प्रतिस्रोतश्च शुभ्र्या ह्वायना दशमस्य च ।
पायस दधि सर्पिश्च तिलादिम मधुप्लुतम् ॥
अथवा श्रवणं कुर्य्याद्गायत्र्या सुसमाहित ।
सर्व्वमयत्वात् पुराणस्य परमस्यास्य तत्त्वत ॥
होमाशक्तौ बुधो होम्य दद्यात्तत्फलसिद्धये ।
नानाच्छिद्रनिरोधार्थं मनताधिक्यताक्षयो ॥
दोषयो प्रशमार्थञ्च पठेन्नामसहस्रकम् ।
तेन स्यात सफल सर्व्व नास्मात्तस्मादधिक यत ॥
द्वादश ब्राह्मणान् पश्चाद्भोजयेन्मधुपायसै ।
दद्यात् सुवर्ण्ण धेनुञ्च व्रतपूर्ण्णत्वसिद्धये ॥
शक्तौ पलत्रयमित स्वर्ण्णसिंह विधाय च ।
तत्रास्य पुस्तक स्थाप्य लिखित ललिताक्षरम् ॥
सम्पूज्यावाहनाद्यैस्तदुपचारै सदक्षिणम् ।
वस्त्रभूषणगन्धाद्यै पूजिताय यतात्मने ॥
आचार्य्याय सुधीर्दत्त्वा मुक्त स्याद्भवबन्धने ।
एव कृते विधाने च सर्व्वपापनिवारणे ।
फलद स्यात् पुराणन्तु श्रीमद्भागवत शुभम् ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां साधन नात्र संशय ।
इति ते कथित सर्व्व कि भूय श्रोतुमिच्छसि ॥
श्रीमद्भागवतेनैव भक्तिमुक्ति प्रकाशिता ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये ६ अध्याय ॥

पारायणिक, पुं, (पारायणं वर्त्तयतीति । पारायण + “पारायणतुरायणेति ।” ५ । १ । ७२ । इति ठञ् ।) पाठक । छात्र । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पारावत पुं (पृ पूर्त्तौ + घञ् । पार पूर्त्तिं अवतीति । अव गतौ + अकच् ।) प्रस्तर । इति शब्दरत्नावली ॥

पारावत , पुं, (पारे गिरिदुर्गनद्यादिपरपारे आवसतीति । पार + आ + वस + ड । पृषोदरादित्वात् … । उत्कीर्णं शुद्धकलादेवास्य तथात्वम् । यद्वा, परावदूरदेश… अमरीभावादिदूरदेशे भव उत्कीर्णमान … इत्यर्थे । परावत + अण् ।) पक्षिविशेष । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । छेदकाक्ष २ कपोत ३ रक्तलोचन ४ । इति रत्नम ॥ पारावत ५ कलरव ६ अरुणलोचन ७ मदनकाकुरव ८ कामी ९ रक्तीचञ्चु १० मदनमोहनवाग्मिवाची ११ कण्ठीरव १२ गृहकपोतक १३ ॥ (यथा,—
“स्फीतो वली … मारमोघमोघो
सवलवरेण कुरुते रतिमेकवारम् ।
पारावत खलु शिलाकणमात्रभोजी
कामी भवेदनुदिन वद कोऽत्र हेतु ॥”
इत्युद्भट ॥) अस्य मांसगुणा । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तास्रदाहनाशित्वम् । बल्यत्वम् । वीर्य्यवृद्धिदात्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ रसे पाके स्वादुत्वम् । कषायत्वम् । विपाकलघुत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ तद्भेदो यथा,—
“पारावतोऽन्यो वनदेशी कानकी घुलघुलारव ।
पारावताङ्घ्रिपिच्छश्च श्रेयी गलरवश्च स ॥”
इति राजनिर्घण्ट ॥
मर्कट । तिन्दुक । इति मेदिनी । ते २११ ॥ गिरि । इति हेमचन्द्र ॥ (नागविशेष । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
“पारावत पारिजात पाण्डरो हरिण कृश ।
विहङ्ग शरभो मेद प्रमोद संहतापन ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥”
अम्लवर्गाणामन्यतम । यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
“दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्रातककपित्थकरमर्द्दबदरकोलप्राचीनामलकतिन्तिडीककोशाम्रभव्यपारावतवेत्रफललकुचाम्लवेतसदन्तशठतक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेनाम्लो वर्ग ॥” * ॥ परात् शत्रोरिक्षुधारात् अवति रक्षतीति । अव रक्षे + अच् । तत पारावते रतमिति । तस्येदमित्यण् । … वृक्षविशेष इति चिन्तामणि ॥)

पारावतपदी, स्त्री, (पारावतस्येव पादो मूल यस्या । ङीष् । पद्भाव ।) पारावताङ्घ्रि । नयाफटकी इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥ काकजङ्घा । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ६ अध्याये ।
“पारावतपदीदन्तीवाकुचीकैटर्य्यये ।
कण्टकार्य्या च तत पक्व घृत कुष्ठहिद्यो जयेत ॥”)

पारावताङ्घ्रि, स्त्री (पारावतस्य अङ्घ्रिरिव अङ्घ्रिर्मूल यस्या ।) ज्योतिष्मती । इत्यमर । २ । ४ । १५० ॥

पारावताङ्घ्रिपिच्छ पुं, (पारावताङ्घ्रिरिव पिच्छ पक्षातप्रदेशो यस्य ।) वनदेशीयपारावत । इति राजनिर्घण्ट ॥

पारावती, स्त्री,(पारावतस्येव वर्णोऽस्त्यस्या इति । अच् । ततो ङीष् ।) गोपगीतम् । नदीभेद । (यथा, हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
“तथा चर्म्मण्वती वेत्रवती पारावती तथा ।”)
लवलीफलम् । इति मेदिनी । ते २१२ ॥

पारावार, क्ली, (पार नद्यादिपरपार आवृणोतीति । आ + वृ + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तटद्वयम् । इति मेदिनी । रे, २८१ ॥

पारावार पुं, (पारावार तटद्वय पार अवार च वा अस्त्यस्येति । अच् ।) समुद्र । इत्यमर । १ । १० । १ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । ५६ ।
“यद्वा कौशाल कलमितुमशक्त स तु नर
कथ पारावाराकलनमुदार स्याद्वतमति ॥”)

पारावारीण, त्रि, (पारावार गच्छतीति । पारावार + “राष्ट्रावारपाराद्घखौ ।” ४ । २ । ९३ । इत्यत्र “अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् ।” इति वार्त्तिकोक्त्या ख ।) पारावारे गच्छति य । पारावारशब्दात ख प्रत्ययनिष्पन्न ॥

पाराशर, क्ली, (पराशरेण कृतमिति । पराशर + अण् ।) पराशरोक्तभिक्षुसूत्रम् । इति पाराशरिशब्दटीकायां भरत ॥ (उपपुराणविशेष । इति पुराणम् ॥ घृतविशेष । यथाह चक्रदत्त ।
“यष्टीबलागुडूच्यल्पपञ्चमूलीतुला पचेत ।
शूर्पेऽपामष्टभागस्थे तत्र पाद्ये पचेद्घृतम् ॥
धात्रीविदारीक्षुरसे त्रिपाद्ये पयसीष्विषे ।
सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिद घृतम् ॥”)

पाराशर, पुं (पराशरस्यापत्य पुमान् । पराशर + “ऋष्यन्धकेति ।” ४ । १ । ११४ । इत्यण् ।) व्यासदेव । इति शब्दरत्नावली ॥ (पराशरकृतस्मृतिसंहिताविशेष । यथा,—
“कृते तु मानवो धर्म्मस्त्रेतायां गौतम स्मृत ।
द्वापरे शङ्खलिखित कलौ पाराशर स्मृत ॥”
अस्य विशेषविवरणन्तु पराशरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) पराशरसम्बन्धिनि, त्रि ॥

पाराशरकल्पिक, पुं, (पाराशर पराशरकृत कल्प वेत्त्यधीते वा । “विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् ।” ४ । २ । ६० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठक् ।) पाराशरकल्पाध्यायी । पराशरकल्पवेत्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाराशरि, पु, (पराशरस्यापत्यम् । “अत इञ् ।” ४ । १ । ९५ । इतीञ् ।) वेदव्यास । इति भूरिप्रयोग ॥

पाराशरी, [न्] पु, (पाराशर्य्येण प्रोक्त भिक्षुसूत्रमधीते इति । पाराशर्य्य + “पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयो ।” ४ । ३ । ११० । इति णिनि ।) मस्करी । चतुर्थाश्रमी । पराशरेण प्रोक्त भिक्षुसूत्र तदर्थं यं पाराशर तद्विदतोऽध्यायनार्थेति वेकाजादिति द्व । इत्यमरभरत ॥

पाराशर्य्य , पुं, (पराशरस्यापत्यम् । पराशर + “गर्गादिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) व्यास । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ४ । ३६ ।
“पाराशर्य्य । महाभाग । यत् पृच्छसि
मामिह ॥”)

पारिकाङ्क्षी, [न्] पुं, (पारमपाङ्क्षीति । इनि । पारि ब्रह्मज्ञान तत् काङ्क्षतीति । काङ्क्ष + णिनि ।) तपस्वी । इत्यमर । २ । ७ । ४२ ॥ मस्करी । इति हेमचन्द्र । ३ । ४७४ ॥

पारिजात ,पुं (पारमस्त्यस्येति पारी समुद्रस्तस्मात् जात । समुद्रमन्थनकाले तद्गर्भजातत्वात् तथात्वम् । पारिषोऽस्मिन् इति कश्चित् ।) पारिभद्रद्रुम । सुरतरु । इति मेदिनी । ते, २११ ॥ (समुद्रमन्थनकालेऽस्योत्पत्तिकथा यथा, भागवते । ८ । ८ । ६ ।

"ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ।
पूरयत्यर्थिनो योऽर्थैः शश्वद्भुवि यथा भवान् ॥")
अस्योत्पत्तिहरणे यथा,—
"अदित्या तु कृतानुज्ञो देवराजो जनार्द्दनम् ।
यथावत् पूजयामास बहुमानपुरःसरम् ॥
ततो ददर्श कृष्णोऽपि सत्यभामासहायवान् ।
देवोद्यानानि सर्व्वाणि नन्दनादीनि सत्तम ! ॥
ददर्श च सुगन्धाढ्यं मञ्जरीपुञ्जधारिणम् ।
शैत्याह्लादकरं दिव्यं ताम्रपल्लवशोभितम् ॥
मथ्यमानेऽमृते जातं जातरूपसमत्वचम् ।
पारिजातं जगन्नाथ केशवः केशिसूदन ॥
तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दं सत्यभामा द्विजोत्तम ! ।
कस्मान्न द्वारकामेष नीयते कृष्ण ! पादपः ॥
इत्युक्तः स प्रहस्यैनं पारिजातं गरुत्मति ।
आरोपयामास हरिस्तमूचुर्व्वनपालिनः ॥
भोः शची देवराजस्य महिषी तत्परिग्रहम् ।
पारिजातं न गोविन्द ! हर्त्तुमर्हसि पादपम् ।
शचीविभूषणार्थाय देवैरमृतमन्थने ।
उत्पादितोऽयं न क्षेमी गृहीत्वैनं गमिष्यसि ॥
अवश्यमस्य देवेन्द्रो निष्कृतिं कृष्ण ! यास्यति ।
वज्रोद्यतकरं शक्रमनुयास्यन्ति चामराः ॥
तदलं सकलैर्देवैर्विग्रहेण तवाच्युत ! ।
विपाककटु यत् कर्म्म न तच्छंसन्ति पण्डिताः ॥
इत्युक्ते तैरुवाचैतान् सत्यभामातिकोपिनी ।
का शची पारिजातस्य कोऽयं शक्रः सुराधिपः ॥
सामान्यः सर्व्वलोकानां यद्येषोऽमृतमन्थने ।
समुत्पन्नः सुराः कस्मादेको गृह्णाति वासवः ॥
यथा सुधा यथैवेन्दुर्यथा श्रीर्वनरक्षिणः ।
सामान्यः सर्व्वलोकस्य पारिजातस्तथा द्रुमः ॥
भर्तृबाहुमहागर्व्वाद्रुणद्ध्येनं यथा शची ।
तत् कथ्यतामलं क्षान्त्या सत्या हारयति द्रुमम् ॥
कथ्यतां वै द्रुतं गत्वा पौलोम्या वचनं मम ।
सत्यभामा वदत्येतदिति गर्व्वोद्धताक्षरम् ॥
यदि त्वं दयिता भर्त्तुर्यदि वश्यः पतिस्तव ।
मद्भर्त्तुर्हरतो वृक्षं तत् कारय निवारणम् ॥
जानामि ते पतिं शक्रं जानामि त्रिदशेश्वरम् ।
पारिजातं तथाप्येनं मानुषी हारयामि ते ॥
श्रीपराशर उवाच ।
इत्युक्ता रक्षिणो गत्वा शच्याः प्रोचुर्यथोदितम् ।
शची चोत्साहयामास त्रिदशाधिपतिं पतिम् ॥
ततः समस्तदेवानां सैन्यैः परिवृतो हरिः ।
प्रययौ पारिजातार्थमिन्द्रो योधयितुं द्विज ! ॥
ततः परिघनिस्त्रिंशगदाशूलवरायुधाः ।
बभूवुस्त्रिदशाः सज्जाः शक्रे वज्रकरे स्थिते ॥
ततो निरीक्ष्य गोविन्दो नागराजोपरि स्थितम् ।
शक्रं देवपरीवारं युद्धाय समुपस्थितम् ॥
चकार शङ्खनिर्घोषं दिशः शब्देन पूरयन् ।
मुमोच च शरव्रातं सहस्रायुतसम्मितम् ॥
छिन्नेष्वशेषबाणेषु शस्त्रास्त्रेषु सत्वरम् ।
जग्राह वासवो वज्रं कृष्णश्चक्रं सुदर्शनम् ॥
ततो हाहाकृतं सर्व्वं त्रैलोक्यं द्विजसत्तम ! ।
वज्रचक्रधरौ दृष्ट्वा देवराजजनार्द्दनौ ॥
क्षिप्तं वज्रमथेन्द्रेण जग्राह भगवान् हरिः ।
न मुमोच तथा चक्रं शक्र ! तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
प्रनष्टवज्रं देवेशं गरुडक्षतवाहनम् ।
सत्यभामाब्रवीद्वीरं पलायनपरायणम् ॥
त्रैलोक्येश्वर ! नो युक्तं शचीभर्त्तुः पलायनम् ।
पारिजातस्रगाभोगा त्वामुपस्थास्यते शची ॥
श्रीपराशर उवाच ।
इत्युक्तो वै निववृते देवराजस्तया द्विज ! ।
प्राह चैनामलं चण्डि ! सख्युः खेदातिविस्तरैः ॥
न चापि सर्गसंहारस्थितिकर्त्ताखिलस्य यः ।
जितस्य तेन मे व्रीडा जायते विश्वरूपिणा ॥
यस्मिन् जगत् सकलमेतदनादिमध्ये
यस्माद्यतश्च न भविष्यति सर्व्वभूतात् ।
तेनोद्भवप्रलयपालनकारणेन
व्रीडा कथं भवति देवि ! निराकृतस्य ॥
संस्तुतो भगवानित्थं देवराजेन केशवः ।
प्रहस्य भावगम्भीरमुवाचेन्द्रं द्विजोत्तम ! ॥
देवराजो भवानिन्द्रो वयं मर्त्त्या जगत्पते ! ।
क्षन्तव्यं भवतैवेदमपराधं कृतं मया ॥
पारिजाततरुश्चायं नीयतामुचितास्पदम् ।
गृहीतोऽयं मया शक्र ! सत्यावचनकारणात् ॥
श्रीशक्र उवाच ।
विमोहयसि मामीश ! मर्त्त्योऽहमिति किं वदन् ।
जानीमस्त्वां भगवतो न तु सूक्ष्मविदो वयम् ॥
नीयतां पारिजातोऽयं कृष्ण ! द्वारवतीं पुरीम् ।
मर्त्त्यलोके त्वया त्यक्ते नायं वै स्थास्यते भुवि ॥
तथेत्युक्त्वा च देवेन्द्रमाजगाम भुवं हरिः ।
हर्षमुत्पादयामास द्वारकावासिनां द्विज ! ॥
अवतीर्य्याथ गरुडात् सत्यभामासहायवान् ।
निष्कुटे स्थापयामास पारिजातं महातरुम् ॥
यमभ्येत्य जनः सर्व्वो जातिं स्मरति पौर्व्विकीम् ।
वास्यते यस्य पुष्पाणां गन्धेनोर्व्वी त्रियोजनम् ॥
ततस्ते यादवाः सर्व्वे देहबन्धानमानुषान् ।
ददृशुः पादपे तस्मिन् कुर्व्वन्तो मुखदर्शनम् ॥"
इति विष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशे पारिजातहरणे ३० । ३१ अध्यायौ ॥ (ऐरावतकुलजातनागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
"भारस्कन्धः पारिजातः माञ्जरो हरिणः कृशः ॥"
ऋषिविशेषः । यथा तत्रैव । २ । ५ । ११ ।
"पारिजातेन राजेन्द्र ! रैवतेन च धीमता ।
सुमुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितद्युतिः ॥"
तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा आगमतत्त्वविलासे ।
"भुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगसारमुत्तमम् ॥")

पारिजातकः, पुं पारिजोऽब्धेर्जातः पारिजातः स्वार्थे कः । पारे जातो विष्णुपद्याः पारिजात इति शब्दितः । इत्यागमः ॥ देवतरुः । तत्पर्य्यायः । मन्दारः २ । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ पारिभद्रश्च । पालितामादार इति भाषा ॥ "पारि पारं प्राप्य जातः जन्म यस्य । 'पारिभद्रे तु मन्दारमन्दारः पारिजातकः ।' इति वसुचन्द्रः ॥" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पारिणाय्य, त्रि, (परिणये विवाहकाले लब्धम् । परिणय + ष्यञ् ।) परिणयलब्धधनादिकम् । यथा,—
"मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो विभजेरन् ॥"
इति दायभागधृतवशिष्ठवचनम् ॥

पारिणाह्य त्रि, (परिणाहमर्हतीति । परिणाह + ष्यञ् ।) गृहोपकरणशय्यासनकुण्डकटाहादि । यथा, मनुः । ९ । ११ ।
"अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्म्मेऽन्नपक्त्याञ्च पारिणाह्यस्य चेक्षणे ॥"
"पारिणाह्यस्य गृहोपकरणस्य शय्यासनकुण्डकटाहादेरवेक्षणे एनां नियोजयेत् ॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

पारितथ्या, स्त्री, (परितस्तथाभूता परितथा । ततः स्वार्थे ष्यञ् ।) सीमन्तिकास्थितस्वर्णादिरचितपट्टिका । सिँती इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । बालपाश्या २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥

पारितोषिक, त्रि, (परितोषेण लब्धं परितोषादागतं वा । परितोष + शैषिकष्ठक् ।) आनन्दकरम् । परितोषजनकद्रव्यम् । यथा —
"ममापि चन्द्रशेखर-शरासनारोपणप्रथमवादिनः पारितोषिकं धारयसि ।" इति मुरारिः ॥

पारिन्द्र, पुं, (पारीन्द्र + पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) सिंहः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५ ॥

पारिपन्थिक, पुं, (परिपन्थं पन्थानं वर्ज्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति परिपन्थं हन्तीति वा । "परिपन्थञ्च तिष्ठति ।" ४ । ४ । ३६ । इति ठक् ।) चौरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५ ॥

पारिपाट्य, क्ली, (परिपाटी + ष्यञ् ।) परिपाट्याः भावः । परिपाटीशब्दात् भावे ष्यञ्प्रत्ययः ॥

पारिपात्र, पुं, पर्व्वतविशेषः । तत्पर्य्यायः । पारियात्रः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु विन्ध्यस्य पश्चिमे मालवदेशस्य सीमापर्व्वतः ॥ (अयं हि भारतस्यास्य वर्षस्य कुलपर्व्वतानामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ११ ।
"महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः ॥"
अस्मादुद्भूतनद्यो यथा, तत्रैव । ५७ । १९—२० ।
"वेदस्मृतिर्व्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च ।
वेण्या सानन्दिनी चैव सदानीरा मही तथा ।
पारा चर्म्मण्वती नूपी विदिशा वेत्रवत्यपि ।
शिप्रा ह्यवन्ती च तथा पारिपात्राश्रयाः स्मृताः ॥")

पारिपात्रिक पुं, (पारिपात्र + स्वार्थे कन् ।) पारिपात्रपर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ॥

पारिपार्श्विक, पुं, (परिपार्श्वे वर्त्तते इति । परिपार्श्व + "परिमुखञ्च ।" ४ । ४ । २९ । इति चकारात् ठक् ।) नटस्य पार्श्वस्थः । इति हेमचन्द्रः ॥ त्रि, पार्श्ववर्त्ती । यथा, अमरकोषे । १ । ३ । ३१ ।
"माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ॥"

पारिप्लव, त्रि, (परि+प्लु+अच । तत प्रज्ञाद्यण ।) चञ्चलम् । इत्यमर ।३।१।७५॥ (यथा, रघु । ३ । ११ ।

"तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया
ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृप ॥")

आकुल । इति मेदिनी । वे, ६ ॥ (क्ली, तीर्थविशेष । यथा महाभारते । ३ । ८३ । १२ ।

"तत पारिप्लव गच्छेत्तीर्थ त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फल प्राप्नोति भारत ॥"

पु, जलपक्षी । इति रामानुज ॥ यथा, रामायणे । ४ । २७ । २३ ।

"पारिप्लवप्लवैर्जुष्टा बर्हिक्रौञ्चनिनादिता ।
रमणीया नदी सौम्या मुनिसङ्घनिषेविता ॥"

पञ्चममन्वन्तरीयप्रकृतिविशेष । यथा हरिवंशे । ७ । २७

"देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रकृतयोऽपरे ।
पारिप्लवश्च रैभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते ॥")

पारिभद्र, पु, (परितो भद्रमस्मात । परिभद्रस्तत प्रज्ञाद्यण ।) वृक्षविशेष । पालिता मादार इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । निम्बतरु २ मन्दार ३ पारिजातक ४ । इत्यमर ।२।४।२६॥ रक्तकुसुम ५ कृमिघ्न ६ बहुपुष्प ७ रक्तकेसर ८ । इति राजनिर्घण्ट ॥ अस्य गुणा । अनिलश्लेष्मशोथमेद कृमिनाशित्वम् । अस्य पुष्पगुणा । पित्तरोगकर्णव्याधिनाशित्वम् । इति भावप्रकाश ॥ देवदारु । इति मेदिनी ॥ सरलवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञबाहस्य पुत्रविशेष । शाल्मलीद्वीपस्य वर्षविशेष । यथा, भागवते । ५ । २० । ६ ।

"तद्द्वीपाधिपति प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहु स्वसुतेभ्यस्तन्नामानि सप्त वर्षाणि व्यभजत् । सुरोचन सौमनस्य रमणक देववर्ह पारिभद्र आप्यायनमभिज्ञातमिति ॥")

पारिभद्रक, पु (पारिभद्र एव । स्वार्थे कन ।) देवदारुवृक्ष । इत्यमर ॥ (यथा, महाभारते । १ । १८५ । ३ ।

"पलाशैस्तिलकैश्चैव चम्पकै पारिभद्रकै ॥")

निम्बवृक्ष । कुष्ठौषधे क्ली । इति राजनिर्घण्ट ॥

पारिभाव्य, क्ली (परिभवाय रोगादिनाशाय हितम् । परिभव+ष्यञ ।) कुष्ठौषधम् । इत्यमर ।२।४।१२६॥ परिभुवो भाव । जामिनी इति भाषा ॥ यथा —

"साक्षित्व पारिभाव्यञ्च दान ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातर कुर्य्युर्नाविभक्ता परस्परम् ॥"
इति दायभाग ॥

पारिभाषिक, क्ली, (परिभाषात आगतम् । परिभाषा+ठञ ।) परिभाषयार्थबोधक पदम् । यथा तन्त्राधुनिकसङ्केत परिभाषा तथा अर्थबोधक पद पारिभाषिकम् । यथा शास्त्रकारान्तरसङ्केतितनदीवृद्धयादिपदम् । इति शक्तिवाद गदाधर ॥

पारिमाण्डल्य, क्ली (परिमण्डलस्य परमाणो भाव । परिमण्डल+ष्यञ ।) परमाणुपरिमाणम् । यथा भाषापरिच्छेदे । १५ ।

"पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥"

पारिमुखिक, त्रि, (परिमुख वर्त्तते इति । "परिमुखञ्च ।" ४ । ४ । २९ । इति ठक ।) परिमुखेण तिष्ठति य । सम्मुखवर्त्ती । परिमुखशब्दात ष्णिकप्रत्ययनिष्पन्न ॥

पारियात्र, पु (परितो यात्रया इज्यते । "शेषे।" ४।२।९२ । इत्यण ।) पारिपात्रपर्व्वत । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा गोलाध्याये । ३ । ४२ ।

"माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्रा
सह्य सविन्ध्य इह सप्तकुलाचलाख्या ॥")

पारियात्रिक पुं, (पारियात्र एव । स्वार्थे ठक ।) पारियात्र । इति हेमचन्द्र । ४ । ९७ ॥

पारियानिक पु, (परियान प्रयोजनमस्य । परियान+ठञ ।) अध्वरथ । इति हेमचन्द्र । ३ । ४१९ ॥ पारिपातिकोऽपि पाठ ॥

पारिरक्षक, पु, (परिरक्षति आत्मानमिति । परि+रक्ष+ण्वुल । तत प्रज्ञाद्यण ।) मस्करी । तापस । इति हेमचन्द्र । ३ । ४७४ ॥

पारिश, पु, वृक्षविशेष । पलाशपिपुल इति गजहस्त इति च भाषा ॥ तत्पर्य्याय । फलीश २ कपिचूत ३ कमण्डलु ४ गर्द्दभाण्ड ५ कन्दराल ६ कपीतन ७ सुपार्श्वक ८ । अस्य गुणा । दुर्जरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कृमिशुक्रकफप्रदत्वम । फले अम्लत्वम् । मूले मधुरत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुमज्जकत्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥

पारिषद, पु, परिषदि तिष्ठति य । (परिषदि साधु । परिषदो ण्य इत्यत्र योगविभागात ण ।) सभास्थ । तत्पर्य्याय । सभ्य २ सभास्तार ३ सभासद ४ परिषदल ५ पर्षद्वल ६ पारिषद्य ७ पार्षद ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १ । ३२ ।

"शङ्कुकर्णमुखा सर्व्वे दिव्या पारिषदास्तथा ॥"

परिषद इदम् । "पत्त्राध्वर्य्युपरिषदश्च ।" ४ । ३ । १२३ । इति अञ ।) परिषत्सम्बन्धिनि, त्रि ॥

पारिषद्य पु, (परिषद समवैति । "परिषदो ण्य ।" ४ । ४ । ४४ । इति ण्य ।) पारिषद । इति शब्दरत्नावली ॥

पारिहारिक, त्रि, (परिहारे साधु । परिहार+ठञ ।) परिहारकर्त्ता । परिहार करोति य इत्यर्थे ष्णिकप्रत्ययनिष्पन्न ॥

पारि र्य्य, पु, (परिह्रियते इति । परि+हृ+ण्यत । तत प्रज्ञाद्यण ।) वलय । इत्यमर ॥ परिहार्य्ये, क्ली ॥

पारिहास्य क्ली, (परिहास+ष्यञ ।) परिहासस्य भाव । परिहासद्वारा कृतम् । यथा, श्रीभागवते । ६ । अजामिलोपाख्याने ।२।१४।

"साङ्केत्य पारिहास्य वा स्तोभ हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहर विदु ॥"

"नन्वय पुत्त्रनामाग्रहीत न भगवन्नाम तत्राह । साङ्केत्य पुत्त्रादौ सङ्केतितम् । पारिहास्य परिहासेन कृतम् । स्तोभ गीतालापपूरणार्थं कृतम् । हेलन किं विष्णुनेति सावज्ञमपि च वैकुण्ठनामोच्चारणम् ।' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पारी स्त्री, (पारयत्यनयेति । प पूर्त्तौ+णिच+घञ । ततो ङीष ।) पूर । जलसमूह । कर्करी । हस्तिपादरज्जु । इति मेदिनी । रे, ५६॥ पात्री । पराग । इति विश्व ॥ (पीयतेऽनेति । पा+क्विप । तद्राातीति । रा+क । ङीष ।) पानपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३७३ ।

"कर्पूरपारीपतित मौरेयमिव हारितम् ॥")

दोहनपात्रम । इति जटाधर ॥

पारीक्षित , पु, परीक्षितराज । इति शब्दरत्नावली ॥ जनमेजय । परीक्षितोऽपत्य इत्यर्थे ष्णप्रत्ययनिष्पन्न ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ११ । १२ ।

"तत सुवर्णवर्म्माख्यो राजा काशीपति किल ।
वपुष्टमां शुभा कन्यां ददौ पारीक्षिताय च ॥")

पारीण , त्रि, (पार गामीति । पार+"अवारपारात्यन्तानुकाम गामी ।" ५ । २ । ११ । इति ख ।) पारगमनकर्त्ता । पार गच्छति इत्यर्थे खीनप्रत्ययनिष्पन्न ॥ (यथा भट्टि । २ । ४६ ।

"त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्त
मध्यासयन्नासनमेकमिन्द्र ॥")

पारीन्द्र पु, (पॄ पालने+कर्म्मणि इन् । पारि पशुस्तस्य इन्द्र ।) सिंह । अजगरसर्प । इति हेमचन्द्र ॥

पारीरण, पु, (पार्य्यां जलपूरे रण यस्य ।) कमठ । दण्ड । पटशाटक । इति विश्व ॥

पारु, पु, (पिबति रसानिति । पा+"बाहुलकात पिबतेश्च । ४ । १ १ । इत्यत्र उज्ज्वलदत्तोक्त्या रु ।) वह्नि । सूर्य्य । इत्युणादि कोष ॥

पारुष्य, क्ली (परुषस्य भाव । परुष+ष्यञ ।) अप्रियभाषणम् । तत्पर्य्याय । अभिवाद २ । इत्यमर । १ । ६ । १४ ॥ तत्तु चतुर्व्विधवाङ्मयपापान्तर्गतपापविशेष । यथा —

"पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वश ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मय स्याच्चतुर्व्विधम ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

परुषत्वम् । दुर्व्वाक्यम । इति मेदिनी । ये, ६४ ॥ इन्द्रस्य वनम् । इति विश्व ॥ अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पारुष्य , पु (परुषस्य भाव पारुष्य दुर्व्वाक्य तदिव नीतिवाक्यमस्ति अस्यास्मिन् वा इत्यच ।) बृहस्पति । इति मेदिनी । य, ६४ ।

पारेरक , पु, (वध्यादे पारमोर्त्तौ गच्छतीति । ईर+ण्वुल ।) खड्ग । इति शब्दमाला ॥

पार्घटं, क्ली, (पार्श्वे घटते इति अच्। तत पृषोदरादित्वात् साधु।) पांशु। इति हारावली। १६२॥

पार्थः पु, पृथिवीपालः। (पृथाया अपत्यं पुमान्। शिवादित्वादण्।) पृथापुत्त्रः। (यथा, महाभारते। ३।२३५।१।
"सरस्वतीकूलात् वनञ्च पुण्यं ततः परं किमकुर्व्वन्त पार्थाः॥"
अर्ज्जुनः। यथा, भगवद्गीतायाम्। १। २५।
"उवाच पार्थ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति॥")
अर्ज्जुनवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पार्थक्यं, क्ली, (पृथक्+भावे ष्यञ्।) पृथक्त्वम्। पृथक् इत्यस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम्॥ ("घटप्रदीपवद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेव॥" इति साहित्यदर्पणम्॥)

पार्थवं क्ली, (पृथोर्भावः। पृथु+अण्।) पृथुता। पृथोर्भाव इति भावार्थे अण्प्रत्ययनिष्पन्नम्॥ (पृथुनामा राजा तस्येदमित्यण्। पृथुराजसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, भागवते। ४। ३। १४।
"ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थवं वपुः॥")

पार्थिवं, क्ली, (पृथिव्या विकारः पृथिव्यां भवमिति वा अण्।) तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पार्थिवः पु (पृथिव्या ईश्वरः।) पृथिवी+"तस्येश्वरः।" ५। १। ४२। इति अण्।) राजा। इत्यमरः॥ (यथा मनुः। २। १३८।
"तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ।
राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्॥"
वत्सरविशेषः। यथा,—
"बहुशस्यानि जायन्ते सर्व्वदेशे सुलोचने।
सौराष्ट्रलाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः॥"
इति चिन्तामणिधृतवचनम्॥
पृथिव्या अयं इत्यण्।) शरावः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (पृथिव्या विकार इति। "सर्व्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ।" ५। १। ४१। इत्यञ्।) पृथिवीविकृतौ, त्रि। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते। १। २। २४।
"पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः॥"
पृथिव्या निमित्तसंयोग उत्पातो वा॥
पृथिवीसम्बन्धिनि, त्रि। यदुक्तम्।
"मधुमत् पार्थिवं रजः॥")

पार्थिवी स्त्री (पृथिव्या भवा। "टिड्ढाणञिति।" ४। १। १५। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिके "पृथिव्या ञाञौ।" इत्युक्तेरञ्। ततो ङीप्।) सीता। इति मेदिनी। वे ४२॥

पार्पेरः, पु, यमः। इति जटाधरः॥

पार्व्वणः पु, (पर्व्वणि गच्छयाग्य इत्यण्।) स्रगविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पर्व्वणि क्रियते यत् तत्।) अमावस्यापर्व्वसामान्यगो कर्त्तव्यश्राद्धम्। यथा,—
"अमावस्यां यत् क्रियते तत् पार्व्वणमुदाहृतम्।
क्रियते पर्व्वणि वा यत्तत् पार्व्वणमुदाहृतम्॥"
इति भविष्यपुराणम्॥
पर्व्वणि यत् क्रियते इत्यनेनामावास्याया पञ्चत्वात्तच्छ्राद्धस्य वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वेन पार्व्वणत्वप्राप्तौ अमावास्याया पृथगभिधानं तदमावास्याश्राद्धस्य रूढित्वाय तेन पार्व्वणेन विधानेनेत्यादौ यौगिकनानावयवशक्त्यपेक्षया एकस्या समुदायशक्तेर्लघुत्वात् अमावास्यापार्व्वणातिदेशो लभ्यते न तु पूपाष्टकादिपार्व्वणधर्म्मातिदेशः।" इति श्राद्धतत्त्वम्॥ *॥
सामगानां तस्य प्रयोगो यथा,—
"विप्रप्राप्त्या श्राद्धकृतौ सुखाय क्रमसूचनम्।
श्राद्धपूर्व्वदिने मांसस्त्रीत्यागश्चैकभोजनम्॥
श्राद्धाहे दन्तकाष्ठस्य त्यागः स्नानं तथोषसि।
यान्त्याधानं पादशौचे वाक्चर्या विष्णुचिन्तनम्॥
तस्मै पूजा स्वस्त्यदानं परभुक्तामिनेऽथवा।
ततः पितृभ्यश्चाग्नदानं रक्षादीपकुशादिका॥
श्राद्धाशुद्धा च गायत्री दैवताभ्य इति त्रिधा।
स्वस्त्यप्रोक्षणं रक्षाजलस्थापनमेकतः॥
पूर्व्वं विप्रकरे तोयं कुशासनमनन्तरम्।
दक्षिणे दैवविप्रस्य पितृविप्रस्य वामतः॥
आवाहनार्घ्यौ न्युब्जञ्च ततो गन्धादिपञ्चकम्।
ऐशानीक्रमतो रेखा प्रागग्रा दैवमण्डले॥
नैरृतीक्रमतो रेखा दक्षाग्रा पितृमण्डले।
पात्राणां तेषु विन्यासो होमप्रश्नोऽग्निहोमकः॥
हुतशेषप्रदानञ्च पात्रालम्भोऽन्नवेशनम्।
इदमित्यङ्गुले क्षेपः सूर्ण्णौ देवे यवस्य च॥
पित्र्ये मन्त्रेण नि क्षेपस्तिलस्यापहता इति।
मधुनोऽन्ने च नि क्षेपो गायत्र्याक्षिन्वंयस्ततः॥
मधुवाता तृचा चैव मधुशब्दत्रयेण च।
अन्नाभिमन्त्रणं तस्य दानं जर्त्तानिवेदनम्॥
गायत्र्यादित्रिकजपोऽप्यन्नहीनजपस्तथा।
द्विजाभावेऽपि तत्स्थाने गायत्र्यादित्रिकस्य च।
पुराणाख्यानस्य च जपः सतिलप्रोक्षिते कुशे।
अग्निदग्धेतिमन्त्राभ्यां सतिलान्ननिवेदनम्॥
हस्तप्रक्षालनाचमनं हरिस्मृतिर्जलस्य च।
पिण्डादिक्रमतो दानं गायत्र्यादिजपः पुनः॥
शेषान्नपिण्डयोः प्रश्नो निर्व्वपामीति च मण्डले।
अपहतानिदम्भिभ्यां रेखायुग्मं पितृक्रमात्॥
आसन्नो दैवतेत्यस्य जप आवाहनं तिले।
अवनेजनदानञ्च मधुवाता मधुत्रयम्॥
अत्रन्नमी पिण्डदानं दर्भलेपापकर्षणम्।
आचमनं स्मृतिर्विष्णोः प्राचत्राजावनेजनम्॥
अत्रेत्यादिजपो वामावर्त्तेनोदड्मुखस्ततः।
आद्यत्यामीजपश्चैव श्वासत्यागोऽञ्जलिस्ततः॥
नम इत्यादिकजपो वासोदानञ्च पूजनम्।
वसन्ताय जपश्चैव द्विजायभूमिसेचनम्॥
दैवादिनाक्षय्यदानं जलादिचित्यस्य च।
शिवा इत्यादिनाक्षय्यमघोरा गोत्रमित्यपि॥
सपवित्रकुशा पिण्डे स्वधावाचनमर्जनम्।
न्युब्जोत्थानं पितुः पश्चे दक्षिणादानमप्यतः॥
विश्वेदेवाश्च दातारो देवतेतिजपस्त्रिधा।
विसर्जनं वाजे इति आमावेति प्रदक्षिणम्॥
अन्नादे प्रतिपत्तिश्च वामदेव्यजपस्त्रिधा।
दीपप्रच्छादनं हस्तप्रक्षालनमाचमनं तथा॥
अच्छिद्रवाचनं विष्णुस्मरणं शेषभोजनम्।
उपवासदिने श्राद्धे मासितराशितावते॥
तद्दिने मैथुनत्यागः श्राद्धकृच्छ्राद्धभोजिनोः॥"*॥
यजुषां विशेषो यथा,—
"आसन्नो दैवताभ्यश्च तिलपुष्पजलैस्ततः।
अवनेजनपिण्डौ च हस्तलेपापकर्षणम्॥
हस्तप्रक्षाल्याचमनं विष्णोः संस्मरणाय वै।
अत्रेत्यादिजपो वामावर्त्तेनोदड्मुखस्ततः॥
आद्यत्यामीजपश्चैव श्वासः प्रत्यवनेजनम्।
नीवीविस्रंसनञ्चैव तथैवाचमनद्वयम्॥
नमो व पितरः सुश्रायेत्यादिकषडञ्जलिः।
ऋतुमध्यमेवार्थे वासः पितृप्रपूजनम्॥
दैवादिनाक्षय्यदानं जलादिचितयस्य च।
शिवा इत्यादिनाक्षय्यमघोरा गोत्रमित्यपि॥
दातारोऽन्नञ्चनञ्चैव एता सत्याशिषोऽक्षिति
सपवित्रकुशा पिण्डे स्वधावाचनमर्जनम्॥
आधाराश्चैव पिण्डानां तेषामुत्तोलनन्ततः।
न्युब्जोत्थानं पितुः पश्चे दक्षिणादानमग्रतः॥
विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां दैवे वा जलमित्यपि।
विसर्जनं वाजे इति आमावेति प्रदक्षिणम्॥
अन्यत् सर्व्वं समानम्।" इति श्राद्धप्रयोगतत्त्वम्॥

पार्व्वतः, पु, (पर्व्वते भवः। "विभाषा मनुष्ये।" ४।२।१४४। इति पक्षे अण्।) महानिम्बः। इति रत्नमाला॥ घोडानिम् इति भाषा॥ (अस्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। १३६। २।
"भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्व्वतेनाभवद्गिरिः॥")
पर्व्वतसम्बन्धिनि, त्रि॥ (यथा, महाभारते। १। ८। १।
"यावत् पृथिव्यां विहितं गवाश्वं
सहारण्ये पशुभिः पार्व्वतैश्च॥")

पार्व्वती, स्त्री, (पर्व्वतो हिमाचलस्तस्य तदधिष्ठातृदेवस्येति भाव अपत्यमिति। अण् ङीप् च।) दुर्गा। इत्यमरः॥ तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"तिथिभेदे कल्पभेदे पर्व्वभेदप्रभेदतः।
ख्याता तेषु च विख्याता पार्व्वती तेन कीर्त्तिता॥
महोत्सवविशेषश्च पर्व्वन्निति प्रकीर्त्तितम्।
तस्याधिदेवी या सा पार्व्वती परिकीर्त्तिता॥
पर्व्वतस्य सुता देवी साविर्भूता च पर्व्वते।
पर्व्वताधिष्ठातृदेवी पार्व्वती तेन कीर्त्तिता॥"
इति प्रकृतिखण्डे दुर्गोपाख्याने ५४ अध्यायः॥
शल्लकी। गोपालकर्कटिका। इति मेदिनी॥ द्रौपदी। जीवनी। इति विश्वः॥ सौराष्ट्रमृत्तिका। इति रत्नमाला॥ क्षुद्रपाषाणभेदा। धातकी। सैंहली। इति राजनिर्घण्टः॥

पार्व्वतीनन्दनः, पु, (पार्व्वत्या नन्दनः।) कार्त्तिकेयः। इत्यमरः। १। १। ४२॥

पार्व्वतीयकुमारः पु (पार्व्वतीयः पार्व्वतीजातः कुमारः।) पार्व्वतीपुत्त्रः। यथा —
"स्थाणुशाखविशाखाश्च नैगमेयस्तथैव च।
पार्व्वतीया कुमाराश्च चत्वारः परिकीर्त्तिताः॥"
इत्यग्निपुराणम्॥

पार्व्वतेय क्ली, (पर्व्वते भवम् । पर्व्वत+ढक ।) सौवीराञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पार्व्वतेय, पु, (पर्व्वते भव । पर्व्वत+ढक ।) सूर्य्यावर्त्तवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ हलचिया इति भाषा । पर्व्वतजाते त्रि ॥

पार्शव पु, (पर्शुना आयुधेन जीवतीति । पर्शु+ 'पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ ।" ५ । ३ । ११७ । इति अण ।) पर्शुधारियोद्धा । पर्शुना युध्यते इत्यर्थे अणप्रत्ययनिष्पन्न ॥

पार्श्व क्ली, पु, (स्पृश्यते इति । स्पृश+"स्पृशे श्वण्शुनौ पृ च ।" उणां ५ । २७ । इति श्वण पृ आदेशश्च ।) कक्षाधोभाग । इत्यमर ।२।६। ७९ ॥ पाश इति भाषा ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ३६ अध्याये ।

"तिर्य्यक प्रणिहिते नेत्रे तथा पार्श्वविपीडिते ॥"

यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।

"न मे दूरे किञ्चित क्षणमपि न पार्श्वे रथ-
जवात ॥")

पार्श्व क्ली, (स्पृश+श्वण धातो पृ-आदेशश्च ।) चक्रोपान्तम । (पर्शूनां समूह । अण ।) पशुगण । पार्श्वास्थिसमूह । इति मेदिनी ॥ (अनृजुरुपाय । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

पार्श्व, पु, जिन । (अयमेव जैनागमोक्तत्रयो विंशतीर्थङ्कर । अस्य पिता विश्वसेन माता च ब्राह्मी । यदुक्त पार्श्वनाथचरित्रे । १ । ७१ ।

"श्रीलश्रीपार्श्वतीर्थेशो विश्वसेननृपालये ।
ब्राह्मीगर्भे जगन्नाथोऽवतरिष्यति मुक्तये ॥"

तथा च तत्रैव । ११ । ३९ ।

"विश्वसेनपतेर्ब्राह्म्या सद्गर्भेऽवतरिष्यति ।
श्रीपार्श्वनाथ एवाद्यतीर्थकर्त्ता जगद्गुरु ॥"

हेमचन्द्राचार्य्यादिमते तु अस्य पितृनाम अश्व-सेन मातृनाम वामा ॥ * ॥

अस्य जन्मकालादिर्यथा तत्रैव । ११ ।४५—४६, ६६—६७ ।

"वैशाखकृष्णपक्षस्य द्वितीयायां निशात्यये ।
विशाखर्क्षे सुलग्नादौ सुमुहूर्त्ते सुरेश्वर ॥
अवतीर्णो दिवश्चात्वा भुक्त्वा भोगान् सुनिर्म्मले ।
राज्ञ्या गर्भे विरोपम्ये शुद्धस्फाटिकसन्निभे ॥"

"नवमे मासि संपूर्णे पौषे मासि शुभोदयात् ।
कृष्णपक्षेऽनिले योगे शुभे एकादशीतिथौ ॥
शुभलग्नमुहूर्त्तादौ सुषुवेऽतिसुखेन सा ।
सती देवकुमारीभि सेव्या तीर्थङ्कर सुतम् ॥"

बाल्यकाले एवास्य वैराग्योत्पत्तिर्जाता । ततोऽसौ समारासक्ति तुच्छीकृत्य गृहादिक विहाय वन प्रस्थितवान् । एतत्प्रचलितमत यथा, तत्रैव । १४ । ७८—९ ।

"मिथ्यात्वेनाविरत्या च प्रमादेन कषायत ।
दुर्योगेन मूढानां महापाप प्रजायते ॥
पञ्चाग्निसाधनेनैष पृथिव्यादिगिराशय ।
क्रियते षड्विध सर्व्वदिक्षु तत्तापसो भृशम् ।
जीवघातेन घाराघ तस्य पाकेन दुर्गति ।
जायते च मज्जुत्व तापसानां जडात्मनाम् ॥
ज्ञानहीनो वपु क्लेशो व्यर्थ पापास्रवाशुभाम् ।
दयां विना तपो धर्म्म सर्व्वमस्ति निरर्थकम् ॥
तुषखण्डनयोगेन लभ्यन्ते तण्डुला यथा ।
न तथा ज्ञानकष्टेन मोक्षमार्गादय क्वचित ॥
यथाम्बुमथनान्नैवोत्पद्यते जातुचिद्घृतम् ।
तथा हिंसाकरेणैव तपसात्र सुखादि च ॥
अत्रान्यानात्मताद्यथा स्वर्णं गोश्रृङ्गाच्च पयो न हि ।
जायते जातु धर्म्मो वा सुख पञ्चाग्निसाधनात ॥
दावभीत्या यथान्धो धावन्नपि म्रियते यथा ।
कुर्व्वन्नपि तपो ज्ञानी मज्जत्येव भवार्णवे ॥
हेयाहेयविचारश्च पुण्यपाप हिताहितम् ।
देवादेव भव मोक्ष स्वास्रव सम्वर शुभम् ॥
निर्ज्जरा तत्त्वविज्ञान गुरु चक्रुर्गुरु शुभम् ।
कुशास्त्र वेत्ति नज्ञानी जात्यन्ध इव दन्तिनम् ॥
अतो जैनमत तथ्य धर्म्मजीवदयावहम् ।
तपोनाथ गृहाण त्व त्यक्त्वेमञ्च दुराग्रहम् ॥
नैयन्यतपसा मोक्ष सुख वाचामगोचरम् ।
अज्ञान तपसा दुःख भ्रमणञ्च भवाटवौ ॥
भवतस्नेहेन तथ्यते हितञ्च धर्म्मसाधनम् ।
वच प्रोक्त मयेति त्वां हीच्छता शुभमञ्जसा ॥"

तत्प्रचलितानुप्रेक्षादिमत तत्रैव १५ अध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

जैनशास्त्रोक्ततत्त्वादीनि यथा, तत्रैव २ अध्याये ।

"शृणु तत्त्व गणाधीश । सार्द्धं द्वादशभिर्गणै ।
तत्त्वादीनि प्रवक्ष्येऽहं स्वैकाचित्तेन सम्प्रति ॥
जीवादिसत्पदार्थानां याथार्थ्यं तत्त्वमिष्यति ।
सम्यग जैनागमे तत्त्व विद्धि नान्यत कुशासने ॥
जीवाजीवास्रवबन्ध सम्वरो निर्ज्जरा शिव ।
इत्युक्तानि जिनाधीशै सप्त तत्त्वानि चागमे ॥
संसारिमुक्तभेदेन द्विधा जीवा स्वलक्षणो ।
मुक्ता भेदविनिष्क्रान्ता अनन्तगुणभाजना ॥
भव्याभव्यप्रभेदेन द्विधा संसारिणोऽङ्गिन ।
त्रसस्थावरभेदेन वा मुक्तिभवे गामिन ॥
एकाक्षा विकलाक्षा पञ्चाक्षाश्चेति ते मता ।
देवनारकतिर्य्यगनृभेदा इति चतुर्व्विधा ॥
एकद्वित्रिचतु पञ्चेन्द्रियगेहोच्चपञ्चधा ।
पृथ्वप्तेजोमरुद्वृक्षत्रसभेदात् षडङ्गिन ॥
सज्ञिनोऽसज्ञिनोद्याक्षाख्यचा हि चतु-
रिन्द्रिया ।

एकाक्षा वादरा सूक्ष्मा सप्तेत्यङ्गिराशय ॥
पर्य्याप्तेतरभेदेन ता सप्त जीवयोनय ।
गुणिता अखिला जीवसमासा स्युश्चतुर्द्दश ॥
अथवा धातवो वादरसूक्ष्माश्च चतुर्व्विधा ।
नित्येतरनिकोता हि विकलत्रयदेहिन ॥
संज्ञिनोऽसंज्ञिन सुप्रतिष्ठिता अप्रतिष्ठिता ।
इति संसारिणो जीवभेदा एकोनविंशति ॥
ते पर्य्याप्तेतरालब्धिपर्य्याप्तैर्वर्गिता भुवि ।
सर्व्वे जीवसमासा सप्तपञ्चाशत्प्रमा मता ॥
स्थावराश्च द्विचत्वारिंशद्भेदा सुरनारका ।
द्विधापञ्चाक्षतिर्य्यञ्चश्चतुस्त्रिंशत्प्रमा स्मृता ॥
नवधा मानवाश्चैव नवधा विकलाङ्गिन ।
इति जीवसमासा स्युरष्टानवतिसञ्ज्ञका ॥
पृथ्व्यप्तेज समीरा अष्टधा वादरसूक्ष्मता ।
नित्येतरनिकोताश्चतुर्द्धा वादरसूक्ष्मत ॥
निकोतसहितास्तद्रहिता प्रत्येककायिन ।
एकत्र मेलिता एते सर्व्वे भेदाश्चतुर्द्दश ॥
एकाक्षा गुणितास्ते द्विचत्वारिंशत्प्रमा स्फुटम् ।
पर्य्याप्तकेतरालब्धिपर्य्याप्तै स्युर्जिनागमे ॥
द्विप्रकारा सुरा श्वभ्रु पर्य्याप्तापर्य्याप्तभेदत ।
तथा च नारको ज्ञेयो द्विधा तु खाब्धिमध्यग ॥
जलस्थलनभश्चारिण सज्ञासज्ञिभेदत ।
षड्विधा गर्भजा जीवा पञ्चेन्द्रियसमाह्वया ॥
भोगभूमिभवा जीवा द्विधा स्थलखगामिन ।
ते सर्व्वे मेलिता अष्टभेदाश्च गुणिता पुन ॥
पर्य्याप्तेतरभेदाभ्यां षोडशैव भवन्त्यपि ।
सज्ञासज्ञित्वभेदाभ्यां जलस्थलखचारिण ॥
षड्वासम्मूर्च्छितास्ते पर्य्याप्तियुक्तास्तथेतरा ।
भवन्त्यलब्धिपर्य्याप्तका प्रत्येक किलाङ्गिन ॥
ज्ञाता एकत्र ते सर्व्वे भेदा अष्टादशप्रमा ।
गर्भसम्मूर्च्छिता सर्व्वे स्युश्चतुस्त्रिंशदङ्गिन ॥
आर्य्यम्लेच्छभवा भोगकुभोगभूमिजा नरा ।
अष्टभेदा मता वै पर्य्याप्तापर्य्याप्तभेदत ॥
सम्मूर्च्छिनो मनुष्या स्मलब्धिपर्य्याप्तसञ्ज्ञका ।
इति विश्वे भवन्त्यत्र नव भेदा नृयोनिजा ॥
पर्य्याप्तादित्रिभेदेन गुणिता विकलाङ्गिन ।
नवधा श्रीजिनै प्रोक्ता ज्ञाननेत्रैर्व्वरागमे ॥
अष्टानवतिरेते जीवसमासा विचक्षणै ।
विज्ञेया यत्नतस्तेषां दया कार्य्या मुमुक्षुभि ॥
भूरोदकाग्निवाताख्या नित्येतरनिकोतका ।
सप्तसप्तपृथग्लक्षाश्च वनस्पतयो दश ॥
द्वित्रितुर्य्येन्द्रिया द्वौ द्वौ लक्षौ देवाश्च नारका ।
पशवो हि चतुर्लक्षाश्चतुर्द्दशनृजातय ॥
चतुरशीतिलक्षा इमा जीवजातयोऽखिला ।
रक्षणीया प्रयत्नेन ज्ञात्वा दक्षै स्वमुक्तये ॥
कोटीकोटैकानवनवतिलक्षाश्च कोटय ।
सत्पञ्चाशत्सहस्रा इत्यखिलाङ्गिकुलान्यपि ॥
जीवित प्राणनादौ हि जीविष्यति पुन सदा ।
जीवत्यय ततस्तज्ज्ञो जीवद्रव्य किलोच्यते ॥
अक्षजा पञ्च च प्राणा मनोवाक्कायतस्त्रय ।
आयुरुच्छ्वासनिश्वासो दशेति सज्ञिनां मता ॥
असज्ञिनां नवस्युस्ते विनात्र मनसाखिला ।
चतुरेन्द्रियजीवानां ह्यष्टौ कर्णैर्व्विना स्मृता ॥
त्रीन्द्रियाणां विना चक्षु सप्त प्राणा प्रकीर्त्तिता ।
द्वीन्द्रियाणां हि षट्प्राणा कथिता नासिकां
विना ॥
मुखवाग्भ्यां विनैकाक्षाणां प्राणा स्युश्चतु-
प्रमा ।
यथायोग्यमपर्य्याप्तानां ज्ञेयास्ते जिनागमे ॥
आहाराङ्गेन्द्रियोच्छ्वासनिश्वासवाक्यचेतस ।
षड्वा पर्य्याप्तयश्चेति विज्ञेया सज्ञिदेहिनाम् ॥
विकला सज्ञिनां पञ्चपर्य्याप्तयो मनो विना ।
चतु पर्य्याप्तयो ज्ञेया एकाक्षाणां वचो विना ॥
निश्चयेन भवेन केवलज्ञानदृग्मयोऽसुमान् ।

अनन्तसुखवीर्य्याद्यविङ्गसाद्दश्य एव हि ॥
व्यवहारेण मित्यादिविभावगुणसयुत ।
नेत्रादिदर्शनैर्युक्त प्राणी कर्म्मक्षते कलौ ॥
मूर्त्तपुद्गलसयोगान्मूर्त्तो जीव्यवहारत ।
अमूर्त्तो निष्कल शुद्धो ज्ञानमूर्त्तिश्च निश्चयात ॥
व्यवहारे नयेनाशुद्धुपचारन्त्ययात्मना ।
कर्म्मणो कर्म्मणां कर्त्ता भोक्ता तत्फलसञ्चया ॥
उपचारन्यथानाम्ना नयेन प्राणभृद्भुवि ।
कटवस्त्रगृहादीनां कर्त्ता च शिल्पिकर्म्मणाम् ॥
अशुद्धनिश्चयेनाङ्गी कर्त्ता च भावकर्म्मणाम् ।
रागद्वेषमदोन्मादशोकादिविषयात्मनाम् ॥
प्राग्वपुस्त्यजनान्मृत्यु प्रादुर्भावाद्यसम्भव ।
द्रव्यरूपेण नित्यत्व चतुर्गतिषु देहिनाम् ॥
जायतेऽतो गणाधीशैरुत्पादव्यय एव च ।
ध्रौव्यभावोऽत्र सम्प्रोक्त सर्व्वेषां व्यवहारत ॥
कायप्रमाण आत्मायं पर्य्यायनयत क्वचित ।
युक्त प्रदेशसहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत ॥
विना सप्तसमुद्घातैर्निश्चयेन भवेत पुन ।
कर्म्मोत्पन्नाङ्गहीनाङ्गी ह्यसङ्ख्यातप्रदेशम ॥
वेदनाख्य कषायाख्यो विकुर्व्वणसमाह्वय ।
मारणान्तिकसञ्ज्ञस्तैजसाहारकसञ्ज्ञकौ ॥
केवलाख्य समुद्घाता सप्तेति श्रीजिनैर्मता ।
केवल्यतैजसाहारायोगिनां स्यु परेऽङ्गिनाम् ॥
पुण्यपापफलानां हि विविधानां चतुर्गतौ ॥
शर्म्माशर्म्मकराणां प्राणी भोक्ता व्यवहारत ॥
स्वस्वरूपस्य कर्त्ता शुद्धनिश्चयनयादसौ ।
जन्ममृत्युजरातीतो न कर्त्ता बन्धमोक्षयो ॥
अतोऽत्रात्माप्यसौ ध्येयो निर्व्विकल्पपदाश्रिते ।
शुद्धे सिद्धेन साद्दश्यो ज्ञानमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् ॥
यथाग्निकणिकेनात्र दह्यन्ते काष्ठराशय ।
अनन्तकर्म्मकाष्ठानि तथाध्यानलवाग्निना ॥
दन्तभग्नो यथा नागो दंष्ट्राभग्नोऽक्षमो हरि ।
स्वकार्य्ये च तथा ध्यानहीन कर्म्मारिघातने ॥
चिन्तामणिश्च रत्नानां कल्पवृक्षोऽत्र शाखिनाम् ।
त्रिदशानां यथा शक्रो नृणां मध्ये परो जिन ॥
आत्मतत्त्वञ्च तत्त्वानां पदार्थानां तथा महान् ।
स्वकीयात्मपदार्थो द्रव्याणां स्वद्रव्य एव हि ॥
इति मत्वा स्वसिद्ध्यै मन कृत्वातिनिश्चलम् ।
विषयेभ्यो विनिष्क्रान्त संवेगादिगुणाङ्कितम् ॥
स वैभववहिर्भूतोऽप्यनन्तगुणसागर ।
सर्व्वावस्थासु सर्व्वत्र स्वात्मा ध्येयो मुमुक्षुभि ॥
इत्यात्मतत्त्वमाख्याय तीर्थनाथो गणान् प्रति ।
मार्गणादिकमाख्यातु प्रारेभे मार्गसिद्धये ॥
गतिरिन्द्रियकायौ हि योगवेदकषायक ।
ज्ञानसयमदृग्लेश्याभव्यसम्यक्त्वसञ्ज्ञिन ॥
आहारे मार्गणाश्चेति चतुर्दश निरूपिता ।
जिनैस्तासु बुधैर्मृग्यो जीवतत्त्वो मर्हाश्रिदे ॥
मिथ्याशासादनौ मिश्रो विरताख्यश्चतुर्थक ।
देशविरताख्य प्रमत्तोऽप्रमत्तसञ्ज्ञक ॥
अपूर्व्वकरणो नाम्ना निवृत्तिकरणाभिध ।
हिसूक्ष्मसाम्परायोपशान्तक्षीणकषायका ॥
सयोग्ययोगिनामानौ सद्गुणाश्रयणादिमे ।
चतुर्दश जिनै प्रोक्ता गुणस्थानगुणाकरा ॥
मुक्ते सोपानमाला एते भव्यानां जिनोदिता ।
अभव्यानां किलैको मिथ्यागुणस्थानशाश्वत ॥
हीनाधिकगुणैर्युक्ता अन्येष्वास्तेषु धीयुते ।
गुणानां स्थानकेष्वङ्गिन परीक्ष्य गुणज्ञजे ॥
इत्यादिवाक्सुधापूरै राज्ञाय निखिलां सभाम् ।
अजीवतत्त्वमाख्यातु पुनरारब्धवान् प्रभु ॥
पुद्गलो बहुधा धर्म्मोऽधर्म्म आकाश एव हि ।
कालश्चेति जिनै प्रोक्तो जीवद्रव्योऽत्र पञ्चधा ॥
पूरणाद्गलनादेष पुद्गलोऽय निरूपित ।
मूर्त्तोऽनेकविध सार्थनामक कर्म्मदेहकृत् ॥
अष्टौ स्पर्शा रसा पञ्च वर्णा पञ्च गन्धौ द्विधा ।
इति विंशतिरस्यैव गुणा प्रोक्ता द्विधात्मका ॥
शुद्धाणोर्ये गुणा शुद्धा मता स्वाभाविकाश्च ते ।
गुणा स्कन्धेषु ये शुद्धा विभवाख्या हि ते बुधै ॥
अणुस्कन्धविभेदेन पुद्गलस्य द्विधा स्थिति ।
स्निग्धरूक्षमयाणूनां सङ्घात स्कन्ध उच्यते ॥
अणव कार्य्यलिङ्गा स्युरनेकैकतयाखिला ।
नित्या द्रव्यार्थिकेनानित्या पर्य्यार्थिकेन च ॥
सूक्ष्मसूक्ष्मास्तथा सूक्ष्मा सूक्ष्मस्थूलाभिधा परे ।
स्थूलसूक्ष्मात्मका स्थूला स्थूलस्थूलाश्च पुद्गला ॥
एकोऽणु सूक्ष्मसूक्ष्म स्यादद्दश्यो नयनैर्नृणाम् ।
सूक्ष्मास्तेऽपि मता सद्भिर्ये कर्म्ममयपुद्गला ॥
रसनस्पर्शनघ्राणश्रोत्रैर्ये यान्ति पुद्गला ।
व्यक्ततान्ते समुद्दिष्टा सूक्ष्मस्थूला जिनागमे ॥
स्थूलसूक्ष्मा जिनैर्ज्ञेयाश्छायोद्योतातपादय ।
जलज्वालादय स्थूला उच्यन्ते पुद्गला बुधै ॥
भूकायाद्रिविमानादय स्थूलस्थूलपुद्गला ।
षड्भेदा इति तीर्थेशै पुद्गला हि निरूपिता ॥
शब्दो बन्धस्तथा सूक्ष्म स्थूल सस्थानसञ्ज्ञक ।
भेदस्तमस्तथाच्छायाद्युद्योतआतपादय ॥
एते पुद्गलपर्य्याया विभावाख्या मता जिनै ।
स्वाभाविकाश्च पर्य्याया अणुरूपा पृथक पृथक ॥
शरीरवाङ्मन प्राणापानदु खसुखादिकान् ।
कुर्व्वन्ति पुद्गला जीवानां मृत्युजीवितादिकान् ॥
जीवपुद्गलयो साद्यकर्त्ता जिनैर्म्मतो गतौ ।
अमूर्त्तो निष्क्रियो धर्म्मो मत्स्यानाञ्च यथा जलम् ।
सहकारी मतो धर्म्म स्थितौ पुद्गलजीवयो ।
अमूर्त्तो निष्क्रियो नित्यो यथा च्छायाध्वगामिनाम् ॥
लोकालोकावभेदेन द्विधाकाशममूर्त्तिमान् ।
अवकाशप्रद सर्व्वद्रव्याणां निष्क्रियोऽव्यय ॥
पदार्था यत्र लोक्यन्ते लोकाकाशो मतो हि स ।
तस्माद्बहिरनन्तोऽप्यलोकाकाशोऽस्ति केवल ॥
धर्म्माधर्म्मैकजीवानां लोकाकाशस्य सन्ति च ।
असङ्ख्याता प्रदेशा हि पुद्गलानामनेकधा ॥
निश्चयव्यवहारेण द्विधा कालोऽतिनिष्क्रिय ।
द्रव्याणां सहकारी परिणतौ मूर्त्तिवर्ज्जित ॥
समयादिमय कालो व्यवहारोऽत्र लक्ष्यते ।
गोदोहादिक्रियाद्यै परत्वापरत्वयोगत ॥
भिन्नाभिन्नाणवो येऽत्र लोकाकाशे सुसस्थिता ।
राशयश्चैव रत्नानां स कालो निश्चयाभिध ॥
एकत्र सह जीवेन षड्द्रव्या मुनिभि स्मृता ।
ते कालेन विना ज्ञेया पञ्चास्तिकायसञ्ज्ञक ॥
पुद्गलौघो य आयाति कर्म्मरूपोऽत्र रागिण ।
द्रव्यभावविभेदेन द्विधा स आश्रवो भवेन ॥
रागद्वेषादियुक्तेन परिणामेन येन हि ।
आश्रवत्यत्र कर्म्माणि स स्याद्भावाश्रवोऽङ्गिनाम् ॥
मिथ्यात्वपञ्चक द्वादशधा विरतयोऽशुभा ।
प्रमादा हि त्रयश्चैव योगा पञ्चदशात्मका ॥
सर्व्वदु खाकरीभूता कषाया पञ्चविंशति ।
एतेऽत्र प्रत्यया ज्ञेया भावाश्रवनिबन्धना ॥
आयाति कर्म्मरूपेण पुद्गलौघोऽत्र योगिन ।
द्रव्याश्रव स विज्ञेयोऽप्यनन्तभवकारक ॥
ध्यानाद्यैराश्रवो रुद्धो यैस्ते स्युर्मुक्तिवल्लभा ।
अन्यथा विफलक्लेशास्तपोहतादित सताम् ॥
सश्लेषो जीवकर्म्मणोर्य सम्बन्धो द्विधा मत ।
भावद्रव्यप्रभेदेन विश्वाशर्म्माकरोऽशुभ ॥
बध्यन्ते येन भावेन रागादिदूषितेन हि ।
कर्म्माणि भावबन्धोऽत्र सोऽनन्तससृतिप्रद ॥
प्रकृतिस्थितिबन्धानुभागप्रदेशतोऽङ्गिनाम् ।
चतुर्धा बन्ध आम्नातोऽत्रानेकविक्रियाकर ॥
प्रकृति स्वभाव स्याच्च स्थिति कालावधारणम् ॥
रसतुल्योऽनुभाग प्रदेशो जीवप्रदेशयुक ॥
सप्रकृतिप्रदेशाख्यौ बन्धौ च योगतो सताम् ।
स्थित्यनुभागबन्धौ कषायैर्भवनिबन्धनौ ॥
यथा बन्धनबन्धो लभते दु खमनेकश ।
कर्म्मशृङ्खलबद्धोऽङ्गी तथा श्वभ्रादिदुर्गतौ ॥
सर्व्वाश्रवनिरोधो यो ध्यानाद्यैर्द्रव्यभावत ।
स द्विधा सवर प्रोक्त स्वर्गमुक्त्यादिकारक ॥
चैतन्यपरिणामो य एकीभूतो निजात्मक ।
निर्व्विकल्पमयो ज्ञेयो भावसवर एव स ।
त्रयोदशविध वृत्त परो धर्म्मो दशात्मक ।
द्विषड्भेदा अनुप्रेक्षा परीषहजयोऽखिल ॥
पञ्चधा सयमो ध्यानश्रुताभ्यासयमादय ।
भवन्त्यमी सतां सर्व्वे भावसवरकारणम् ।
निरोध क्रियते योऽत्र कर्म्मणां यत्नतो बुधै ।
सद्द्रव्यसवर प्रोक्तोऽप्यनन्तगुणसागर ॥
सवरेण स्वयं ह्येत्य इतेऽत्रालिङ्गन मुदा ।
सतां स्वस्यैव मुक्तिश्रीर्नान्यथा क्लेशकोटिभि ॥
प्राक्तन कर्म्मबन्धो य कालेन तपसाथवा ।
क्षीयते निर्ज्जरासावविपाकेन इता द्विधा ॥
कर्म्मपाकेन या जाता सविपाकाखिलात्मनाम् ।
सायभावमिता हेया परकर्म्मनिबन्धना ॥
सवरेण समयात्र निर्ज्जरा क्रियते बुधै ।
तपोभि साविपाका प्रादेयानेकसुखाकरा ॥
निर्ज्जराकर्म्मणामत्र आयतेऽपि यथा यथा ।
आयाति निकट मुक्तिस्तत्कारिणां तथा तथा ॥
अत्यन्त योऽत्र विश्लेष कर्म्मात्मनो स्वयोगिनाम् ।
कालसब्ध्या स मोक्ष स्यात द्रव्यभावाद्विधात्मक ॥
क्षये हेतुर्नरो य परिणामोऽखिलकर्म्मणाम् ।

भावमीष्व स विस्मय कर्म्ममोचनहेतुतः ॥
नयस्तत्र महेच्छाद्वै मा जायते पृथक् ।
तद्वै इच्छाभोग स्यन्मनागुणनायक ॥
प्रागादृग्लक्ष्म यथा वस्तु वन्यनेष्टे ।
माधव लभते सौख्यं तथा मुक्तो विधे चयात ॥
नष्टा कर्मालिनो जीव एकाकाट्रक्थीजवत ।
नमवेन प्रयत्नं य भ्रान्ति समस्तकम् ॥
तत्र नाशानिराबाध स्वे शम विच्छित ।
सिद्धो यत्रास्ति भावान् नन्तसुखा-
न्वित ॥
तत्र मुक्तो निराबाध स्वात्मज विषयातिगम् ।
लोकलोकस्थित स सिद्ध भुङ्क्ते महान् सुखम् ॥
तु खारेति निर्यस्य प्रागम सुखसम्भवम् ।
अनन्तं परमं अत्यन्तद्वयाप्रिकमेव हि ॥
यद्देवमनुजे सत्र सुख त्रैलोक्यगोचरम् ।
मुक्तं तस्मादनन्त तज्जायते परमेष्ठिनाम् ॥
एकेन समयेनैव भूषितानां गुणाष्टकैः ।
नित्यानामशरीराणां सर्व्वोत्कृष्ट यथच्युतम् ॥
इति विविधविभागे सततत्वानि सम्यक्
हर वसमनुयोजानि प्रख्याप्तवान् य ।
परसुरगपि भव्यानाश्वकार स्वबीजे-
ष्वतपरमसुखेष्वत्र दद्यात स्वशक्तिम् ॥
पार्श्व सर्व्वसुखाकरोऽसुखहरः पार्श्वं श्रिता
धर्म्मिणः
पार्श्वेनाशु समाप्यतेऽमरपद पार्श्वाय कुर्वे नम ।
पार्श्वान्नास्ति हितङ्करो भवभृतां पार्श्वस्य मुक्तिः
प्रिया
पार्श्वे चित्तमहं दधेऽखिलमिदं मा पार्श्व । पाश्व
नय ॥”
इति श्रीपार्श्वनाथचरित्रे २० सर्गः ॥*॥)
सविकृष्टे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

पार्श्वक, त्रि, (अनृजुरुपाय पार्श्वं तेन अन्वि-
च्छति अर्थानिति । “पार्श्वेनान्विच्छति ।” ५ ।
२ । ७५ । इति कन् ।) शाठ्येन विभवान्वेषी ।
यथा,—
“कुहना विभवाकांक्षी पार्श्वक सन्धिजीवकः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
स्वार्थे के पार्श्वार्थोऽपि । (यथा, याज्ञवल्क्ये ।
३ । ८९ ।
“तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासाघनास्थिका ।
पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमर्बुदैश्च द्विसप्तति ॥”)

पार्श्वत, [स] व, (पार्श्व+“आद्यादिभ्य उप-
संख्यानम् ।” ५ । ४ । ४४ । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्या तसि ।) पार्श्वात् । पार्श्वे । इत्यादि ।
इति सिद्धान्तव्याकरणम् ॥ (यथा, रघु ।
१९ । ३१ ।
“भिन्नशत्रुमपदिश्य पार्श्वत
प्रस्थित तमनवस्थित प्रिया ॥”)

पार्श्वतीय त्रि, (पार्श्वतो भव । पार्श्व+“मुख
पार्श्वतसोर्लोपश्च ।” ४ । २ । १३८ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या छ ।) पार्श्वसम्बन्धी । पार्श्वतो
भव । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पार्श्वपरिवर्त्तन, क्ली, (पार्श्वस्य पार्श्वेन वा परि
वर्त्तनम् ।) कटिदानम् । कर्णिकापरिवृत्ति ।
पाशफेराण इति भाषा । श्रीहरे पार्श्वपरि
वर्त्तनोत्सवो यथा,—
“भाद्रस्य शुक्लैकादश्यां शयनोत्सववत् प्रभो ।
कटिदानोत्सवं कुर्य्याद्वैष्णवै सह वैष्णव ॥”
तथा च भविष्योत्तरे ।
“प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि ।
कटिदानं भवेद्विष्णोर्म्महापातकनाशनम् ॥
जलाशयान्तिकं नीत्वा सपूज्याभ्यर्च्य च प्रभुम् ।
कर्णिकापरिवृत्तिञ्च दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेत् ॥”
अस्य व्याख्या । शयनोत्सववत् कथञ्चिद्विशेषमनु
वादपूर्व्वकं लिखति । जलेति त्रिभि कर्णिकाया
कण्ठा परिवृत्ति दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेदिति पूर्व्वं
वामाङ्गेन सुप्तस्याधुना दक्षिणाङ्गेन शाययेदि-
त्यर्थं । तत्कालविशेषश्च पूर्व्वमेव निर्णीतोऽस्ति ।
अभ्यर्थनामन्त्र ।
“देवदेव । जगन्नाथ योगिगम्य । निरञ्जन । ।
कटिदानं कुरुष्वाद्य मासि भाद्रपदे शुभे ॥
महापूजां तत कृत्वा वैष्णवान् परितोष्य च ।
देवं स्वमन्दिरे नीत्वा यथापूर्व्वं निवेशयेत् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

पार्श्वपिप्पल, क्ली, (पार्श्वे पिप्पलमिव ।) हरी
तकीविशेष । इति भावप्रकाशः ॥ गजहड
इति हिन्दीभाषा ॥

पार्श्वभाग पु, (पार्श्वस्य भाग ।) पक्षभाग ।
हस्त्यादे पार्श्वदेश । इत्यमर । २ । ८ । ४ ॥

पार्श्वमूल, पु क्ली (पार्श्वे जात शूल ।) शूल
रोगविशेष । तस्यौषधम् । यथा —
“शतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचागुरु ।
कुष्ठं मांसी सैन्धवञ्च पलमेक पुनर्नवा ॥
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च शङ्खमालाञ्च नाशयेत् ॥”
इति गारुडे १८९ अध्याय ॥
(अस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकलक्षणचिकित्सितानि
यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये ।
“रुणद्धि मारुत श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थित ।
स सशब्द करोत्याशु मानं गुडगुडायनम् ॥
सूचीभिरिव निस्तोद कृच्छ्रोच्छ्वासी तदा नर ।
नान्नं वाञ्छति नो निद्रामुपैत्यर्त्तिनिपीडित ॥
पार्श्वशूल स विज्ञेय कफानिलसमुद्भवः ।
तत्र पुष्करमूलानि हिङ्गुसौवर्च्चलं विडम् ॥
सैन्धवं तुम्बुरुं पथ्यां चूर्णं कृत्वा तु पाययेत् ।
पार्श्वहृद्वस्तिशूलेषु यवक्षारेण संयुतम् ॥
सर्पिं शौण्डोदरोक्तं वा घृत वा हिङ्गुसंयुतम् ।
बीजपूरकसार वा पयसा सह साधितम् ॥
एरण्डतैलमथवा मद्यमस्तुपयोरसै
भजयेच्चापि पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ॥”

पार्श्वस्थ, पु (पार्श्वे तिष्ठतीति । पार्श्व+स्था+
क ।) पार्श्वस्थितनट । इति हेमचन्द्र ॥
समीपस्थिते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।
२ । १४८ ।
“यस्य मन्त्री च गोप्ता च पार्श्वस्थो हि जना-
र्द्दन ॥”)

पार्श्वास्थि, क्ली, (पार्श्वस्य अस्थि ।) शरीर-
पार्श्वस्थितास्थि । पाजरा इति भाषा । तत
पर्य्याय । पर्शुका २ । इत्यमर । २ । ६ । ६९ ॥

पार्श्विक, त्रि (पार्श्व+ठक ।) पार्श्वस्येदम् ।
पार्श्वजातम् । पार्श्वशब्दात् ठिकप्रत्ययनिष्प-
न्नम् ॥

पार्श्वैकादशी, स्त्री, (पार्श्वसम्बन्धिनी हरे पार्श्व-
परिवर्त्तनजन्या एकादशी ।) भाद्रशुक्लैकादशी ।
तद्विवरणं पार्श्वपरिवर्त्तनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पार्श्वोदरप्रिय, पु, (पार्श्वमुदरञ्च ताभ्यां प्रीणाति
भोक्तारमिति । प्री+क ।) कर्कट । इति
हेमचन्द्र । ४ । ४१८ ॥

पार्षती, स्त्री, (पृषतस्यापत्यमिति । पृषत+अण्
+स्त्रियां ङीप् ।) द्रौपदी । इति त्रिकाण्ड
शेष ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ८५ ।
“युधिष्ठिर भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती ।
द्रौपद्यां भुक्तमात्रायां तदन्नं क्षयमेति च ॥”)

पार्षद, त्रि, (पारिषद+पृषोदरादित्वात् साधु ।
यद्वा पर्षदि साधु पर्षदो ण्य इत्यत्र योग-
विभागात् ण इति कश्चित ।) पारिषद । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ३ । १६ । २ ।
“एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ॥”)

पार्षद्य, त्रि, (पर्षदि साधु । पर्षद्+“पर्ष-
दो ण्य ।” इति ण्य ।) पार्षद । इति भरत ॥

पार्ष्णि, पुं स्त्री (पृष्यते भूम्यादिकमनेनेति ।
पृष+“घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि ।” उणा ४ ।
५२ । इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।)
गुल्फस्याधोभाग । पादग्रन्थ्यधर । इत्यमर ।
२ । ६ । ७२ ॥ गोड़मुडा इति गोडारि इति च
भाषा । स तु गर्भस्थस्य मासद्वयेन भवति ।
इति सुखबोध ॥ (यथा, कुमारे । १ । ११ ।
“उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान्
मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ॥”)
सैन्यपृष्ठम् । इति मेदिनी । णि, २० ॥ (यथा,
हरिवंशे । २५ । ७२ ।
“उग्रा तस्य जगाह पार्ष्णिमाङ्गिरसश्चादा ॥”)
पृष्ठम् । इति हलायुध ॥ जिगीषा । यथा,—
“सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्ष्णि पश्चात्पदजिगीषयो ॥”
इति रत्नकोष ॥

पार्ष्णि, स्त्री, उन्मदस्त्री । इति मेदिनी । णि, २० ॥
कुन्ती । इति धरणि ॥

पार्ष्णिग्राह, पुं, (पार्ष्णिं सैन्यपृष्ठं गृह्णातीति ।
ग्रह+अण् ।) पृष्ठत शत्रु । शत्रुजयोद्यतस्य
विजिगीषोस्तत्शत्रुपक्षपातेन पार्ष्णिं पश्चाद्
भूमिं गृह्णाति याति य । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
मनु । ७ । २०७ ।
“पार्ष्णिग्राहञ्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दञ्च मण्डले ॥”)

पार्ष्णित्र, क्ली, (पार्ष्णिं त्रायते इति । त्रै+
“आतोऽनुपसर्गे क ।” ३ । २ । ३ । इति क)
पश्चाद्रक्षकसेना । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाल, क रक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः (चुरां-पर-सक-सेट।) क, पालयति। ऋकारवत्त्वेऽपि दीर्घत्वोऽपि पाठ। कानुबन्धानामिदनुबन्धवत् णेरनित्यतां बोधयति। तेन पालति पलति इत्यपि सिद्धम्। इति दुर्गादासः॥

पाल, पु, (पालयतीव निष्ठीवनादिकमिति। पालि+अच्।) पतद्ग्रहः। इति हेमचन्द्रः॥ पिकदान् इति भाषा॥ पालके, त्रि। यथा,—
"दिवावक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे।
योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्॥"
इति मनुः॥

पालक, पु (पालयतीति। पालि+ण्वुल्।) घोटकरक्षकः। तत्पर्य्यायः। अश्वरक्षः २ वल्लभः ३। इति जटाधरः॥ चित्रकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ पालनकर्त्तरि, त्रि। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे।
"गोपालको गवां गोष्ठे यस्तु धूमं न कारयेत्।
मक्षिकालीननरके मक्षिकाभिः स भक्ष्यते॥"

पालकाप्य, पु, मुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। करेणुभूः २। इति हेमचन्द्रः॥ धन्वन्तरिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पालघ्न, पु, (पालं क्षेत्रं हन्तीति। हन+टक।) छत्रा। इत्यमरः। २।५।१६७॥

पालङ्क पु, (पालं रक्षणं+सम्पदादित्वात् क्विप्। तेन अङ्कते इति। अङ्क+घञ्।) शल्लकी। शाकभेदः। पालङ इति भाषा। शाजिपक्षी। इति मेदिनी। के ११७॥ बाज इति भाषा॥

पालङ्की, स्त्री, (पालङ्क+गौरादित्वात् ङीष्।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २।४।१२१॥ शाकभेदः। पालङ इति भाषा॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये।
"यथादोषशाकैर्वास्तूकतण्डुलीयकजीवन्तीपोदिकाश्ववलावाक्षम्लकपालङ्क्यमण्डिकीचुचुकला-यवल्लीभिरन्यैर्वा॥") अस्या गुणाः। कफपित्त वातविबन्धनाशित्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

पालङ्क्य स्त्री (पालङ्क+स्वार्थे ष्यञ्।) शाकभेदः। पालङ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पलक्या २ मधुरा ३ क्षुरपत्रिका ४ सुपत्रा ५ स्निग्धपत्रा ६ ग्रामीणा ७ ग्राम्यवल्लभा ८। अस्य गुणाः। ईषत् कटुत्वम्। मधुरत्वम्। पथ्यत्वम्। शीतलत्वम्। रक्तपित्तहरत्वम्। ग्राहित्वम्। परमतर्पणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

पालङ्क्या, स्त्री, (पालङ्क्य+स्त्रियां अजादित्वात् टाप।) कुन्दुरुः। इत्यमरः॥ कुन्दुरुखोटी इति भाषा। पालङ्कशाकः। तत्पर्य्यायः। वास्तुकाकारा २ छुरिका ३ चीरितच्छदा ४। (यथा, सुश्रुते। १। ४२।
"प्रायशः कुरवककोविदारकजीवन्तीचिल्लीपालङ्क्यासुनिषण्णकप्रभृतीनि नीवारादयो मुद्गादयश्च समासेन कषायो वर्गः॥") अस्या गुणाः। वातलत्वम्। शीतत्वम्। श्लेष्मलत्वम्। भेदनत्वम्। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। मदश्वासपित्तरक्तविषापहत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

पालन, क्ली, (पाल्यतेऽनेनेति। पालि+"करणाधिकरणयोश्च।" ३।३।११७। इति ल्युट्।) सद्यःप्रसूताया गोः क्षीरम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पाल रक्षणे+भावे ल्युट्।) रक्षणम्। यथा, "अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परमो धर्म्मः॥" इति मिताक्षरा॥

पालाश, क्ली (पलाशस्येदमिति। अण्।) तमालपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ तेजपात इति भाषा॥ (यथा, वाभटे गुल्मचिकित्सितायाम्।
"पालाशं हस्तिकर्णञ्च शठिजयापामार्गकुम्भाण्डकम्॥")

पालाश, पु, (पालाशस्य वर्ण इव वर्णोऽस्यास्तीति। अच्।) हरिद्वर्णः। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ६३।४।
"पालाशताम्राचितकर्व्वुराणाम्॥")
तद्वर्णविशिष्टे पलाशवृक्षसम्बन्धिनि च त्रि। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। २। ४५।
"ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वट-खादिरौ॥")

पालाशखण्ड, पुं, (पालाशानां पलाशवृक्षाणां खण्डो यत्र।) मगधदेशः। इति शब्दरत्नावली॥ पलाशसमूहश्च॥

पालि, स्त्री, (पल्यते पाल्यते इति। पल पालने+"बाहुलकात् शलतिपलतिभ्याञ्च।" ४। १२६। इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या इञ्।) कर्णलताग्रम्। (यथा,
"यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह।
कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्ध्वा विवर्द्धयेत्॥
बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत्।
आभ्यन्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिरुदाहृतः॥
एकैव तु भवेत् पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या।
तां द्विधा पाटयित्वा तु छित्त्वा चोपरि सन्धयेत्॥
गण्डादुत्पाट्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता।
कर्णपालिमपालेस्तु कुर्य्यान्निर्लिख्य शास्त्रवित्॥"
"कर्णपाल्यामयान्नृणां पुनर्वक्ष्यामि सुश्रुत।
कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः॥
द्विधा वाप्यथ संसृष्टाः कुर्व्वन्ति विविधा रुजः।
विस्फोटः स्तब्धता शोफः पाल्यां दोषे तु वातिके॥
दाहविस्फोटजननं शोफः पाकश्च पैत्तिके।
कण्डूः सश्वयथुः स्तम्भो गुरुत्वञ्च कफात्मके॥
यथादोषञ्च संशोध्य कुर्य्यात्तेषां चिकित्सितम्।
स्वेदाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रलेपासृग्विमोक्षणैः॥
मृद्वीं क्रियां बृंहणीयैर्यथास्वं भोजनैस्तथा।
य एव वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्त्तुमर्हति॥
अत ऊर्द्ध्वं नामलिङ्गैर्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान्।
उत्पाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्डूयुतो भृशम्॥
अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा।
स्रावी च दाहवांश्चैव इत्येषां क्रमशः क्रियाम्॥
अपामार्गः सर्ज्जरसः पाटलालकुचत्वचौ।
उत्पाटके प्रलेपः स्यात् तैलमेभिश्च पाचयेत्॥
शम्याकशिग्रुपूतीकगोधामेदोऽथ तद्वसा।
वाराहं गव्यमैणेयं पित्तं सर्पिश्च सक्तुजेन॥
लेपमुत्पुटके दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम्।
गौरीं सुगन्धां श्यामामनन्तां तण्डुलीयकम्॥
श्यावे प्रलेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम्।
पाठां रसाञ्जनं क्षौद्रं तथा स्यादुष्णकाञ्जिकम्॥
दद्याल्लेपं सकण्डूके तैलमेभिश्च साधितम्।
व्रणीभूतस्य दद्यात् स्यादिदं तैलं विजानता॥
मधुकं क्षीरकाकोली जीवकाद्यैर्विपाचितम्।
गोधावराहसर्पाणां वसा स्युः क्षतदूषणे॥
प्रलेपनमिदं दद्यादवमन्थकसञ्ज्ञके।
प्रपौण्डरीकं मधुकं समङ्गां धवमेव च॥
तैलमेभिश्च सम्पक्वं दद्यात् कण्डूमतः क्रियाम्।
सहदेवा विश्वदेवा अजाक्षीरं ससैन्धवम्॥
एतैरालेपनं दद्यात् तैलमेभिश्च साधितम्।
ग्रन्थिके गुटिकां पूर्व्वं स्रावयेदवपाट्य तु॥
ततः सैन्धवचूर्णेन्तु घृष्ट्वा लेपं प्रदापयेत्।
लिखित्वा ततः सुतं घृष्ट्वा चर्णैं रोध्रस्य जम्बुले॥
क्षीरेण प्रतिसार्य्यैनं शुद्धं संरोपयेत्ततः।
मधुपर्णी मधूकञ्च मधुकं मधुना सह॥
लेपः स्राविणि दातव्यस्तैलमेभिश्च साधितम्।
पञ्चकल्कैः समधुकैः पिष्टैर्लेपश्च घृतान्वितैः॥
जीवकाद्यैः ससर्पिष्कैर्दह्यमानं प्रलेपयेत्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षोडशेऽध्याये॥)
अश्रिः। पङ्क्तिः। (यथा, गीतगोविन्दे। ६। ११।
"विपुलपुलकपालिः स्फीतशीत्कारमन्त-र्जनितजडिमकाकुव्याकुलं व्याहरन्ती॥")
अङ्कप्रभेदः। क्रोडादिदेयम्। इति मेदिनी। ले ३॥ यका। जातश्मश्रुस्त्री। प्रान्तः। (यथा, गीतगोविन्दे। ३। १३।
"भ्रूपल्लवं धनुरपाङ्गतरङ्गितानि
बाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण।
तस्यामनङ्गजयजङ्गमदेवतायां
मस्त्राणि निर्ज्जितजगन्ति किमर्पितानि॥")
सेतुः। कल्पितभोजनम्। प्रशंसा। उत्सङ्गः। प्रस्थः। इति हेमचन्द्रः॥

पालिका स्त्री (पालिरेव। स्वार्थे कन् टाप् च।) अश्रिः। इति शब्दरत्नावली॥ कर्णपत्रम्। इति शब्दचन्द्रिका। दध्यादिच्छेदनी। तत्पर्य्यायः। कुन्तलिका २। इति हारावली॥

पालित, त्रि, (पाल+क्त।) रक्षितः। यथा,—
"चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी।
ययौ विहायसा राजन् द्वारकां कृष्णपालिताम्॥"
इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्धे ६२ अध्यायः॥
कायस्थस्य पद्धतिविशेषः॥

पालिन्द, पु, (पालयतीति। पालि+बाहुलकात् किन्दच्।) कुन्दुरुकः। इति राजनिर्घण्टः॥

पालिन्दी, स्त्री (पालिन्द+गौरादित्वात् ङीष्।) श्यामालता। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये।

"कच्चपिच्छदलश्यामा पालिन्दीतण्डुलीयके ॥")
पालिन्धी त्रिवृता । इति द्विरूपकोषः ॥
(अस्या पर्य्यायो यथा,—
'त्रिवृत् श्यामाह्वचन्द्रा च पालिन्दी च सुषेणिका ।
मसूरविदलाकोलकः यका कालमेषिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पालन्धी, स्त्री, कृष्णत्रिवृता । इत्यमरः ।२।४।१०८॥
पाली, स्त्री (पालि+कृदिकारादिति वा ङीष ।) यूका । वक्षःस्थयोषित । इति मेदिनी । ले, ३ । श्रेणी । इति शब्दरत्नावली ॥ स्थाली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पावकः, पुं (पुनातीति । पू ञ णि शोधे+ण्वुल ।) अग्निः । इत्यमरः ।१।१।५७॥ (यथा, काशीखण्डे ९ अध्याये ।
"अपावनानि सर्व्वाणि वह्निसंसर्गतः क्वचित् ।
पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्मृतः ॥")
वैद्युताग्निः । यथा,—
'पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः ।
निर्म्मथ्यः पवमानः स्याद्वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥
यश्चासौ तपते सूर्य्ये शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः ॥"
इति कौर्म्मे १२ अध्यायः ॥
स च ब्रह्मणो मानसपुत्त्रादभिमानिनामकाग्नेः स्वाहायां जातः । यथा,—
"योऽसावग्निरभीमानी स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
ब्रह्मणो मानसः पुत्त्रस्तस्मात् स्वाहा व्यजीजनत् ॥
पावकं पवमानञ्च शुचिरग्निञ्च यः स्मृतः ॥"
इति मात्स्ये ४८ अध्यायः ॥
सदाचारः । वह्निमन्थः । (अस्य पर्य्यायो यथा,
"तेजोमन्थो हविर्मन्थो ज्योतिष्को पावकोऽरणिः ।
वह्निमन्थोऽग्निमन्थश्च मथनो गणिकारिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
चित्रकः । भल्लातकः । विडङ्गः । इति मेदिनी । के ११८॥ शोधयितृनरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रक्तचित्रकः । कुसुम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पवित्रकारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३१ । २ ।
"मिह पावका प्रतता अभूवन् ॥")
पावकारणिः, पुं, (पावकाय वह्न्युत्पादनाय अरणिरिव ।) अग्निमन्थः । इति शब्दमाला ॥
पावकिः (पावकस्यापत्यम् । पावक+इञ् ।) कार्त्तिकेयः । यथा,—
"कथं त्वं कृत्तिकापुत्त्रस्त्वमवान् त्वं हरं गुरुम् ।
कथञ्च पावकिस्त्वं वै कथं वा मातृनन्दनः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
पावनं, क्ली, (पावयत्यनेनेति । पू+णिच्+ल्युट् ।) जलम् । कृच्छ्रम् । इति मेदिनी । ने, ९ ॥ गोमयम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ रुद्राक्षम् । कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चित्रकम् । अध्यासः । प्रायश्चित्तम् । इति विश्वः ॥ (शुद्धिः । यथा मनुः । ११ । १७८ ।
"या चेत् पुनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयन्त्रिता ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणञ्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥")

पावनः, पुं, (पावयतीति । पू+णिच्+ल्यु ।) व्यासः । पावकः । इति मेदिनी । ने ९ ॥ (यथा, ३।१८५। मनुश्लोकटीकायां कुल्लूकभट्टः ।
"पावनः सम्योऽग्निरयं शीतापनोदनाद्यर्थं बहुषु देशेष्वपि विधीयते ॥") सिह्लकः । इति विश्वः ॥ पीतभृङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ४५ ।
"भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः ॥"
"पावयतीति पावनः । भीषास्माद्वातः पवते इति श्रुतेः ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥) सिद्धः । पवित्रे पावयितरि च, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १९ । ५३ ।
"स त्वनेकवनितासखोऽपि सन्
पावनीमनवलोक्य सन्ततिम् ।
वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं
न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥")
पावनध्वनिः पुं, (पावनः पवित्रजनको ध्वनिर्यस्य ।) शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पावनो ध्वनिरिति विग्रहे ।) पवित्रशब्दः ॥
पावनी, स्त्री, (पावयत्यनयेति । पू+णिच्+ल्युट्+ङीप् ।) हरीतकी । इति विश्वः ॥ तुलसी । गौः । इति राजनिर्घण्टः । गङ्गा । यथा, शङ्कराचार्य्यकृतगङ्गाष्टके ।
"ब्रह्माण्डं खण्डयन्ती हरशिरसि जटावल्लिमुल्लासयन्ती
स्वर्लोकादापतन्ती कनकगिरिगुहागण्डशैलात् स्खलन्ती ।
क्षोणीपृष्ठे लुठन्ती दुरितचयचमूर्निर्भरं भर्त्सयन्ती
पाथोधिं पूरयन्ती सुरनगरसरित् पावनी नः पुनातु ॥"
(इयन्तु गङ्गाया अंशविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२ । ३९—४१ ।
"ततो विसर्ज्जयामास संरुद्धां स्वेन तेजसा ।
नदीं भगीरथस्यार्थे तपसोग्रेण तोषितः ।
ततो विसर्ज्जयामास सप्त स्रोतांसि गङ्गाया ॥
त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रीण्यथैव तु ।
स्रोतांसि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ॥
नलिनी ह्रादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ।
सीता चक्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः ॥
सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ।
तस्माद्भागीरथी सा वै प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ॥"
शाकद्वीपस्य नदीविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । १२२ । ३१ ।
"नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्त्तिता ॥")
पाशः, पुं, (पश्यते बध्यतेऽनेनेति । पश+घञ् ।) शस्त्रभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वैशम्पायनधनुर्व्वेदोक्तपाशलक्षणं यथा,—
"पाशः सूक्ष्मावयवो लौहधातुत्रिकोणवान् ।
प्रादेशपरिधिः सीसगुलिकाभरणान्वितः ॥"
आग्नेयधनुर्व्वेदोक्तलक्षणं यथा,—
"दशहस्तो भवेत् पाशो वृत्तः करमुखस्तथा ।
गुणकार्पाससुञ्जानां भङ्गस्नायवर्कचर्म्मणाम् ॥
अन्येषां सुदृढानाञ्च सुकृतं परिवेष्टितम् ।
तथा त्रिंशत्समं पाशं बुधः कुर्य्यात् सुवर्त्तितम् ॥"
अस्य क्रियादिकं यथा —
"कर्त्तव्यं शिक्षकैस्तस्य स्थानं कक्षासु वै सदा ।
वामहस्तेन संगृह्य दक्षिणेनोद्धरेत्ततः ॥
कुण्डलस्याकृतिं कृत्वा भ्राम्यैकं मस्तकोपरि ।
क्षिपेत्—————————— ॥"
'वल्गिते च प्लुते चैव तथा प्रव्रजितेषु च ।
समयोगविधिं ज्ञात्वा प्रयुञ्जीत सुशिक्षितः ॥
विजित्वा तु यथान्यायं ततो बन्धं समाचरेत् ।
कट्यां बद्ध्वा ततः खड्गं वामपार्श्वावलम्बितम् ॥
दृढं विगृह्य वामेन निष्कर्षेद्दक्षिणेन च ॥"
अन्यच्च ।
"परावृत्तमपावृत्तं गृहीतं लघुसञ्ज्ञितम् ।
ऊर्द्ध्वक्षिप्तमधःक्षिप्तं सन्धारितविधारितम् ॥
श्येनपातं गजपातं ग्राहग्राह्यं तथैव च ।
एवमेकादशविधा ज्ञेया पाशविधारणा ॥"
वैशम्पायनोक्तक्रिया यथा,—
"प्रसारणं वेष्टनञ्च कर्त्तनञ्चेति ते त्रयः ।
योगाः पाशाश्रिता लोके पाशाः क्षुद्रसमाश्रिताः ॥"
अन्यच्च ।
"ऋज्वायतं विशालञ्च तिर्य्यग्भ्रामितमेव च ।
पञ्च कर्म्मविनिर्द्दिष्टं व्यस्ते पाशे महात्मभिः ॥")
कचान्ते समूहार्थः । (यथा, माघे । ७ । ६२ ।
"श्लथशिरसिजपाशपातभारा
दिव नितरां नतिमङ्गिरसभागे ॥")
कर्णान्ते शोभनार्थः । छात्रान्ते निन्दार्थः पक्षादिवन्धनरज्ज्वादि । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६४ । १ ।
"शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ।
कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्व्वेषामिति शुश्रुम ॥"
योगविशेषः । यथा, ज्योतिषे ।
"यदा राशिपञ्चके सर्व्व ग्रहा भवन्ति तदा पाशाख्ययोगो भवति ॥" पारिभाषिकपाशो यथा, कुलार्णवे १ उल्लासे ।
"घृणा शङ्का भयं लज्जा जुगुप्सा चेति पञ्चमी ।
कुलं शीलं तथा जातिरष्टौ पाशाः प्रकीर्त्तिताः ॥"
स्वप्नेऽस्य दर्शनफलं यथा,—
"कार्पासभस्मास्थिकपालशूलं
चक्रञ्च पाशन्त्वथवा प्रपश्येत् ।
तस्यापदं रोगधनक्षयं वा
रोगी म्रियेत वा सुतीऽतिकष्टम् ॥"
इति हारीते द्वितीये स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
पाशकः, पुं, (पाशयति पीडयतीति । पश+णिच्+ण्वुल् ।) द्यूतविशेषः । पाशा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अक्षः २ देवनः ३ । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥ सारिः ४ शारिः ५ सारः ६ शारः ७ पाशः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

पाशपाणि, पुं, (पाशः पाणौ यस्य ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥

पाशवपालन क्ली, (पाशवं पशुसमूहं पालयतीति । पालि+ल्यु ।) घासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाशित, त्रि (पाश+क्त ।) पाशयुक्तः । बद्धः । इति धरणिः ॥

पाशी [न्] पुं, (पाशोऽस्त्यस्येति । पाश+इनि ।) वरुणः । इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ३ । ८ । "यदि शक्रं यमं वापि कुवेरमपि पाशिनम् ॥") व्याधः । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥ यमः । इति कश्चित् ॥ पाशधरे, त्रि । इति विश्वः ॥

पाशीकृत, त्रि, पाशबद्धः । अभूततद्भावे च्वि-प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पाशुपत, पुं, (पशुपतिर्द्देवतास्येति । "सास्य देवता ।" ४ । २ । २४ । इति अण् ।) वक-पुष्पम् । (अस्य पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे ।१।१। "शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो वुको वसुः ॥") पशुपत्यधिदैवतः । तद्भक्तः । इति मेदिनी । ते, २११ ॥ (क्ली, तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, कूर्म्मे पुराणे १४ अध्याये ।

"एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा ।
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्व्वपश्चिमम् ।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥"

अथर्व्ववेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि ।

"सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ॥")

पाशुपतव्रत, क्ली, (पाशुपतं पशुपतिसम्बन्धि व्रतम् ।) पशुपतिव्रतविशेषः । यथा,—

"यथा पशुपतिर्नित्यं हत्वा सर्व्वमिदं जगत् ।
न लिप्यते पुनः सोऽपि यो नित्यं व्रतमाचरेत् ॥
इहजन्मकृतं पापं पूर्व्वजन्मकृतञ्च यत् ।
व्रतं पाशुपतं नाम कृत्वा हन्ति द्विजोत्तमः ! ॥
द्वादशीमेकभक्ताशी त्रयोदशीमयाचितम् ।
चतुर्द्दश्यां तथा नक्तमुपवासं परेऽहनि ॥
गोवृषञ्चैव हैरण्यं रौप्यं ताम्रमयन्तथा ।
सौवर्णं कारयेत् पत्रं गुञ्जाशीत्या पृथक् पृथक् ॥
तत्रैवोल्लेखयेन्मूर्त्तिं शिवायाश्च शिवस्य च ।
शतप्रमाणं वृषं कुर्य्याद्रौप्यं हेम्नश्चतुर्गुणे ॥
रौप्यादष्टगुणं ताम्रं तदर्द्धं वापि कारयेत् ।
ताम्रपत्रे समारोप्य वस्त्रोत्तमयुतन्तथा ॥
त्रयोदशीमेकभक्तं रिक्तायां नक्तमाचरेत् ।
कुर्य्यादयाचितं दर्शे पादकृच्छ्रव्रतञ्चरेत् ॥
गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैर्व्वस्त्राभरणदीपकैः ।
गङ्गाधरं समभ्यर्च्य प्रार्थयेत प्रवरं वरम् ॥
गङ्गाधर ! महादेव ! सर्व्वलोकचराचर ! ।
जहि मे सर्व्वपापानि पूजितस्त्वं हि शङ्कर ! ॥
शङ्कराय नमस्तुभ्यं सर्व्वपापहराय च ।
यथा यमं न पश्यामि तथा मे कुरु शङ्कर ! ॥
यममार्गं यथा शम्भो ! न पश्यामि कदाचन ।
सम्पूजितो मया भक्त्या तथा मे कुरु शङ्कर ! ॥
गङ्गाधर ! धराधीश ! परात्पर वरप्रद ! ।
श्रीकण्ठ ! नीलकण्ठश्च उमाकान्त ! नमोऽस्तु ते ॥
सम्पूज्यैवविधानेन प्रतिपद्युदिते रवौ ।
हैरण्यान् गोवृषांश्च ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
यथा त्वं सर्व्वगः सर्व्वः सर्व्ववासस्तु सर्व्वहृत् ।
न लिप्यसे विकुर्व्वाणस्तथा मां कुरु शङ्कर ! ॥
एवं स्तुत्वा नमस्कृत्य वृषादींश्च यथोदितान् ।
गुर्व्वादिभ्यो द्विजेभ्यश्च शङ्करः प्रीयतामिति ॥
एवं व्रतमिदं कृत्वा वृषं दद्याद्द्विजातये ।
यममार्गं महाघोरं न पश्यति कदाचन ॥
यः करोति व्रतेनैव सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
ब्रह्महत्यादिभिः पापैरगम्यागमनादिभिः ।
मुच्यते पातकैर्घोरैरथ ह्यभक्ष्यापेयजैः पुमान् ॥
यः करोति महाभाग ! दानं सर्व्वसुखावहम् ।
हत्वा पापान्यशेषाणि स्वर्गलोकं स गच्छति ॥"

इति वह्निपुराणे पाशुपतव्रतदानाध्यायः ॥

(यथा च शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्व्वभागे २६ अध्याये ।

ऋषय ऊचुः ।

"भगवन् ! श्रोतुमिच्छामो व्रतं पाशुपतं परम् ।
ब्रह्मादयोऽपि यत् कृत्वा सर्व्वे पाशुपताः स्मृताः ॥

वायुरुवाच ।

रहस्यं वः प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापनिकृन्तनम् ।
व्रतं पाशुपतं श्रौतमथर्व्वशिरसि श्रुतम् ॥
कालश्चैत्री पौर्णमासी देशः शिवपरिग्रहः ।
क्षेत्रारामाद्यरण्यं वा प्रशस्तः शुभलक्षणः ॥
तत्र पूर्व्वं त्रयोदश्यां सुस्नातः सुकृताह्निकः ।
अनुज्ञाप्य स्वमाचार्य्यं सम्पूज्य प्रणिपत्य च ॥
पूजां विशेषिकीं कृत्वा शुक्लाम्बरधरः स्वयम् ।
शुक्लयज्ञोपवीती च शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥
दर्भासने समासीनो दर्भमुष्टिं प्रगृह्य च ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥
ध्यात्वा देवञ्च देवीञ्च तद्विज्ञापनवर्त्मना ।
व्रतमेतत् करोमीति भवेत् सङ्कल्प्य दीक्षितः ॥
यावच्छरीरपातं वा द्वादशाब्दमथापि वा ।
तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मासद्वादशकन्तु वा ॥
तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मासमेकमथापि वा ।
दिनद्वादशकं वाथ दिनषट्कमथापि वा ॥
तदर्द्धं दिनमेकं वा व्रतसङ्कल्पनावधिः ।
अग्निमाधाय विधिवद्विरजाहोमकारणात् ॥
हुत्वाज्येन समिद्भिश्च चरुणा च यथाक्रमम् ।
पूर्णाहुतिं ततो भूयस्तत्त्वानां शुद्धिमुद्दिशन् ॥
जुहुयान्मूलमन्त्रेण तैरेव समिदादिभिः ।
तत्त्वान्येतानि मद्देहे शुध्यन्तामित्यनुस्मरन् ॥
पञ्च भूतानि तन्मात्राः पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि च ।
ज्ञानकर्म्मविभेदेन पञ्च पञ्च विभागशः ॥
त्वगादिधातवः सप्त पञ्च प्राणादिवायवः ।
मनो बुद्धिरहङ्ख्यातिर्गुणाः प्रकृतिपूरुषौ ॥
रागो विद्याकले चैव नियतिः काल एव च ।
माया च शुद्धविद्या च महेश्वरसदाशिवौ ॥
शक्तिश्च शिवतत्त्वञ्च तत्त्वानि क्रमशो विदुः ।
मन्त्रैस्तु विरजैर्हुत्वा होतासौ विरजो भवेत् ॥
अथ गोमयमादाय पिण्डीकृत्याभिमन्त्र्य च ।
न्यस्याग्नौ तच्च संरक्ष्य दिने तस्मिन् हविष्य-भुक् ॥
प्रभाते तु चतुर्द्दश्यां कृत्वा सर्व्वं पुरोदितम् ।
दिने तस्मिन्निराहारः कालशेषं समापयेत् ॥
प्रातः पर्व्वणि चाप्येवं कृत्वा होमावसानतः ।
उपसंहृत्य रुद्राग्निं गृह्णीयाद्भस्म यत्नतः ॥
ततस्तु जटिलो मुण्डः शिखैकजट एव वा ।
भूत्वा स्नात्वा पुनर्वीतलज्जश्चेत् स्याद्दिगम्बरः ॥
अन्यः काषायवसनश्चर्म्मचीराम्बरोऽथवा ।
एकाम्बरो वल्कली वा भवेद्दण्डी च मेखली ॥
प्रक्षाल्य चरणौ पश्चाद्द्विराचम्यात्मनस्तनुम् ।
सकलीकृत्य तद्भस्म विरजानलसम्भवम् ॥
अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः षड्भिराथर्व्वणैः क्रमात् ।
विमृज्याङ्गानि मूर्द्धादिचरणान्तञ्च संस्पृशेत् ॥
ततस्तेन क्रमेणैव समुद्धृत्य च भस्मना ।
सर्व्वाङ्गोद्धूलनं कुर्य्यात् प्रणवेन शिवेन वा ॥
ततस्त्रिपुण्ड्रं रचयेत् त्रियायुषसमाह्वयम् ।
शिवभावं समागम्य शिवयोगं समाचरेत् ॥
कुर्य्यात्त्रिसन्ध्यमप्येवमेतत् पाशुपतं व्रतम् ।
पूजनीयो महादेवो लिङ्गमूर्त्तिः सनातनः ॥
पद्ममष्टदलं हैमं नवरत्नैरलङ्कृतम् ।
कर्णिकाकेसरोपेतमासनं परिकल्पयेत् ॥
विभवे तदभावे तु रक्तं सितमथापि वा ।
पद्मं तस्याप्यभावे तु केवलं भावनामयम् ॥
तत्पद्मकर्णिकामध्ये कृत्वा लिङ्गं कनीयसम् ।
स्फाटिकं पीठिकोपेतं पूजयेद्विधिवत् क्रमात् ॥
प्रतिष्ठाप्य विधानेन तल्लिङ्गं कृतशोधनम् ।
परिकल्प्यासनं मूर्त्तिं पञ्चवक्त्रप्रकारतः ॥
पञ्चगव्यादिभिः पूर्णैर्यथाविभवविस्तरैः ।
स्नापयेत् कलशैः पूर्णैः सहस्रादिषु सम्भवे ॥
गन्धद्रव्यैः सकर्पूरैश्चन्दनाद्यैः सकुङ्कुमैः ।
सवेदिकं समालिप्य लिङ्गं भूषणभूषितम् ॥
बिल्वपत्रैश्च पद्मैश्च रक्तैः श्वेतैस्तथोत्पलैः ।
नीलोत्पलैस्तथान्यैश्च पुष्पैस्तैस्तैः सुगन्धिभिः ॥
पुण्यैश्च शतपत्रैश्च चित्रैर्दूर्व्वाक्षतादिभिः ।
समभ्यर्च्य यथालाभं महापूजाविधानतः ॥
धूपं दीपं तथा चार्घ्यं नैवेद्यञ्च समादिशेत् ।
निवेदयित्वा विभवे कल्याणञ्च समाचरेत् ॥
इष्टानि च विशिष्टानि न्यायेनोपार्ज्जितानि च ।
सर्व्वद्रव्याणि देयानि व्रते तस्मिन् विशेषतः ॥
श्रीपत्रोत्पलपद्मानां सङ्ख्या साहस्रिकी मता ।
प्रत्येकमपरा सङ्ख्या शतमष्टोत्तरं द्विजाः ॥
तत्रापि च विशेषेण न त्यजेद्बिल्वपत्रकम् ।
हैममेकं परं प्राहुः पद्मं पद्मसहस्रकात् ॥
नीलोत्पलादिष्वप्येतत् समानं बिल्वपत्रके ।
पुष्पान्तरान्ननियमाद्यथालाभं निवेदयेत् ॥
अष्टाङ्गमर्घ्यमुत्कृष्टं धूपालेपौ विशेषतः ।
कृष्णागुरुमघोराख्ये वक्त्रे सद्ये मनःशिलाम् ॥
चन्दनं वामदेवाख्ये हरितालञ्च पौरुषे ।
ईशाने भसितं केचिदालेपनमितीदृशम् ॥

न धूप इति मन्यन्ते धूपान्तरविधानत ।
सितागुरुमघोराख्ये मुखे कृष्णागुरु पुन ॥
पौरुषे गुग्गुलु सद्ये सौम्ये सौगन्धिक मुखे ।
ईशानेऽपि उशीरादि दद्याद्धूप विशेषत ॥
शर्करामधुकर्पूरकपिलाघृतसंयुतम् ।
चन्दनागुरुकाष्ठाद्य सामान्य सम्प्रचक्षते ॥
कर्पूरवर्त्तिराज्याढ्या देया दीपावली तत ।
अर्घ्यमाचमन देय प्रतिवक्त्रमत परम् ॥
प्रथमावरणे पूज्यौ क्रमाद्धेरम्बषण्मुखौ ।
ब्रह्माङ्गानि ततश्चैव प्रथमावरणेऽर्च्चिते ॥
द्वितीयावरणे पूज्या विघ्नेशाश्चक्रवर्त्तिन ।
तृतीयावरणे पूज्या भवाद्याश्चाष्टमूर्त्तय ॥
महादेवादयस्तत्र तथैकादशमूर्त्तय ।
चतुर्थावरणे पूज्या सर्व्व एव गणेश्वरा ॥
बहिरेव तु पद्मस्य पञ्चमावरणे क्रमात् ।
दश दिक्पतय पूज्या' सास्त्रा सानुचरास्तथा ॥
ब्रह्मणो मानसा पुत्रा सर्व्वेऽपि ज्योतिषाङ्गणा ।
सर्व्वे देवाश्च देव्यश्च सर्व्वा सर्व्वेऽपि खेचरा ॥
पातालवासिनश्चान्ये सर्व्वे मुनिगणा अपि ।
योगिनो मुख्यत सर्व्वे पञ्चमे मातरस्तथा ॥
क्षेत्रपालश्च सगण सर्व्व चैतच्चराचरम् ।
अथावरणपूजान्ते सम्पूज्य परमेश्वरम ॥
साज्य सव्यञ्जन हृद्य हविर्भक्त्या निवेदयेत् ।
मुखवासादिक दत्त्वा ताम्बूल सोपदंशकम ॥
अलङ्कृत्य च भूयोऽपि नानापुष्पविभूषणै ।
नीराजनान्ते विस्तीर्णं पूजाशेष समापयेत् ॥
चन्द्रसङ्काशहारश्च शयनीये समर्पयेत ।
आढ्य नृपोचित हृद्य तत्सर्व्वमनुरूपत ॥
कृत्वा च कारयित्वा च हुत्वा च प्रतिपूजनम् ।
स्तोत्र व्यपोहन जप्त्वा विद्या पञ्चाक्षरीं जपेत ॥
प्रदक्षिणां प्रणामञ्च कृत्वात्मान समर्च्चयेत ।
तत पुरस्ताद्देवस्य गुरुविद्ये च पूजयेत ॥
दत्त्वार्घ्यमष्टौ पुष्पाणि देवमुद्वास्य लिङ्गत ।
अग्नेश्चापि समारभ्य उद्वास्य च तमच्युत ॥
प्रत्यह जन इत्येव कुर्य्यात्सर्व्व पुरोदितम् ।
ततस्तत्साम्बुज लिङ्ग सर्व्वोपकरणान्वितम् ॥
समर्पयेत स्वगुरवे स्थापयेद् वा शिवालये ।
सपूज्य च गुरूनन्यान् व्रतिनश्च विशेषत ॥
भक्तान् द्विजांश्च शक्तश्चेद्दीनानाथांश्च तोषयेत ।
स्वय चानशनप्राय फलमूलाशनोऽथवा ॥
पयोव्रती वा भिक्षाशी भवेदेकाशनस्तथा ।
नक्त युक्ताशनो नित्य भूशय्यानिरत शुचि ॥
भस्मशायी तृणे शायी चीराजिनधरोऽथवा ।
ब्रह्मचर्य्यरतो नित्य व्रतमेतत समाचरेत ॥
अर्कवारे तथार्द्रायां पञ्चदश्याञ्च पक्षयो ।
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां शक्तश्चोपवसेदपि ॥
पाषण्डपतितोन्मत्तसूतकान्त्यजपूर्ब्बकान् ।
वर्ज्जयेत्सर्व्वयत्नेन मनसा कर्म्मणा गिरा ॥
क्षमादानदयासत्याहिंसाशील सदा भवेत ।
सन्तुष्टश्च प्रशान्तश्च तपोध्यानरत सदा ॥
कुर्य्यात्त्रिषवणस्नान भस्मस्नानमथापि वा ।
पूजां वैशेषिकीञ्चैव मनसा कर्म्मणा गिरा ॥
बहुनात्र किमुक्तेन नाचरेदशिव व्रती ।
प्रमादात्तु तथाचारे निरूप्य गुरुलाघवम् ॥
उचिता निष्कृति कुर्य्यात पूजाहोमजपादिभि ।
आसमाप्तेर्व्रतस्यैवमाचरेन्न प्रमादत ॥
गोदानञ्च वृषोत्सर्ग कुर्य्यात पूजा जप सदा ।
सामान्यमेतत कथित व्रतस्यास्य समासत ॥
प्रतिमास विशेषञ्च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ।
वैशाखे वज्रलिङ्गन्तु ज्यैष्ठे मारकत शुभम ॥
आषाढे मौक्तिक विद्याच्छ्रावणे नीलनिर्म्मितम ।
मासे भाद्रपदे चैव पद्मरागमय परम् ॥
आश्वयुज्याञ्च विधिवद्गोमेदकमय शुभम् ।
कार्त्तिक्या वै द्रुम लिङ्ग वैदूर्य्य मार्गशीर्षके ॥
पुष्परागमय पौषे माघे द्युमणिज तथा ।
फाल्गुन्या चन्द्रकान्तोत्थ चैत्रे तद्व्यत्ययोऽथवा ॥
सर्व्वमासेषु रत्नानामलाभे हैममेव वा ।
हैमाभावे राजत वा ताम्र शैलजमेव वा ॥
मृण्मय वा यथालाभ क्षणिक चान्यदेव वा ।
सर्व्वगन्धमय वाथ लिङ्ग कुर्य्याद्यथारुचि ॥
व्रतावसानसमये समाचरितनैत्यक ।
कृत्वा वैशेषिकीं पूजां हुत्वा चैव यथा पुरा ॥
सपूज्य च सदाचार्य्य व्रतिनश्च विशेषत ।
देशिकेनाभ्यनुज्ञात प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुख ॥
दर्भासनो दर्भपाणि प्राणापानौ नियम्य च ।
जपित्वा शक्तितो मूल ध्यात्वा साम्ब त्रियम्बकम् ॥
अनुज्ञाप्य यथापूर्व्व नमस्कृत्य कृताञ्जलि ।
समुत्सृजामि भगवन् । व्रतमेतत्त्वदाज्ञया ॥
इत्युक्त्वा लिङ्गमूलन्तु दर्भानुत्तरतस्त्यजेत ।
ततो दण्डजटाचीरमेखलाद्यपि चोत्सृजेत ॥
पुनराचम्य विधिवत पञ्चाक्षरमुदीरयेत ।
य कृत्वात्यन्तिकीं दीक्षामादेहान्तमनाकुल ॥
व्रतमेतत प्रकुर्व्वीत स तु वै नैष्ठिक स्मृत ।
सोऽत्याश्रमी च विज्ञेयो महापाशुपतस्तथा ॥
स एव तपसा श्रेष्ठ स एव च महाव्रती ।
न तेन सदृश कश्चित् कृतकृत्यो मुमुक्षुषु ॥
यतिर्यो नैष्ठिको जातस्तमाहुर्नैष्ठिकोत्तमम् ।
योऽन्वहन्द्वादशाह वा व्रतमेतत समाचरेत ॥
सोऽपि नैष्ठिकतुल्य स्यात्तीव्रव्रतसमन्वयात ।
घृताक्तो यश्चरेदेतद्व्रत व्रतपरायण ॥
द्वित्रैकदिवस वापि स च कश्चन नैष्ठिक ।
कृत्यमित्येव निष्कामो यश्चरेद व्रतमुत्तमम् ॥
शिवार्पितात्मा सतत न तेन सदृश क्वचित ।
भस्मच्छन्नो द्विजो विद्वान् महापातकसम्भवै ॥
पापैर्विमुच्यते सद्यो मुच्यते नात्र सशय ।
रुद्राग्नेर्यत्पर वीर्य्य तद्भस्म परिकीर्त्तितम् ॥
तस्मात्सर्व्वेषु कालेषु वीर्य्यवान् भस्मसयुत ।
भस्मनिष्ठस्य दह्यन्ते दोषा भस्माग्निसङ्गमात ॥
भस्मस्नानविशुद्धात्मा भस्मनिष्ठ इति स्मृत ।
भस्मना दिग्धसर्व्वाङ्गो भस्मदीप्तत्रिपुण्ड्रक ॥
भस्मशायी च पुरुषो भस्मकल्मषभक्षणात ।
भूतिर्भूतिकरी पुसां रक्षा रक्षाकरी परम् ॥
किमन्यदिह वक्तव्य भस्ममाहात्म्यकारणम् ।
व्रती च भस्मना स्नात स्वय देवो महेश्वर" ॥
परमास्त्रञ्च शैवानां भस्मैतत्पारमेश्वरम् ।
धौम्याग्रजस्य तपसि ह्यापदो यन्निवारिता ॥
तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन कृत्वा पाशुपत व्रतम् ।
धनवद्भस्म सगृह्य भस्मस्नानरतो भवेत ॥"
इति श्रीशिवपुराणे वायुसहितायां पूर्व्वभागे एकोनत्रिंशोऽध्याय ॥ * ॥)

पाशुपतास्त्र, क्ली, (पाशुपत पशुपतिसम्बन्धि अस्त्रम् ।) पशुपते शूलास्त्रम । तस्य स्वरूप यथा,—
"गजाननोऽपि सञ्चिन्त्य यत्तत पाशुपत परम् ।
महारूप महाकाय युगान्ताग्निसमप्रभम ॥
पञ्चवक्त्र महाघोर दशबाहु त्रिलोचनम् ।
सौम्य घोर सुघोराख्यमूर्द्धकेश भयोत्कटम् ॥
जटाभारेन्दुगङ्गाहिशिरसमाणा शिवाङ्गजम ।
वेणुवीणाशङ्खघण्टडमरुकारावसङ्कुलम् ॥
शिवाराव भयात्त्रासि गृध्रवायसचेष्टितम ।
उल्कादण्डज्वलज्ज्वाल गोनाशकृतभूषणम् ॥
ललन्मेखलनागेन्द्र गजचर्म्मोद्भवाम्बरम् ।
किङ्कर तर्ज्जमानन्तु शूलखट्वाङ्गधारिणम् ॥
असमान समभिद त्रैलोक्य सचराचरम् ।
पुरतो विघ्ननाशस्य खेलिहान व्यवस्थितम ॥"
इति देवीपुराणम ॥

पाशुपाल्य, क्ली, (पशुपालस्य भाव कर्म्म वा । पशुपाल+ष्यञ ।) वैश्यवृत्ति । पशून् गोमहिष्यादीन् पालयति पशुपाल ढात मण । पशुपालस्य भाव कर्म्म वा इत्यर्थे ष्यप्रत्ययनिष्पन्नम । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।२८।६।
"दानमध्ययन यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव स ।
वाणिज्य पाशुपाल्यञ्च कृषिश्चैवास्य जीविका ॥")

पाश्चात्य, त्रि, (पश्चात+"दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक ।" ४ । २ । ६८ । इति त्यक ।) पश्चाद्भव । (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ६६ ।
'पाश्चात्य यामिनीयाम ध्यानमेवावपद्यत ।
स्नात्वा प्रात क्रिया कृत्वा पुनरास्ते समाहित ॥")
पश्चिमदेशजात । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२१ । ११ ।
"स विजित्य गृहीत्वा च भूपतीन् राजसत्तम ।
प्राच्योदीच्यान् पाश्चात्यान दाक्षिणात्यानकाल यत ॥")

पाश्चात्याकरसम्भव, क्ली, (पाश्चात्ये पश्चिमदिग्भवे आकरे सम्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) साम्भरीलवणम् । तत्पर्य्याय । रोमकम् २ रामलवणम् ३ । इति रत्नमाला ।

पाश्या, स्त्री, (पाशानां समूह । पाश+"पाशादिभ्यो य ।" ४ । २ । ४९ । इति य ।) पाशसमूह । इत्यमर । ३ । २ । ४३ ॥

पाषक, पु, (पषति बध्नातीव चरणौ । पष बन्धे+ण्वुल ।) पादाभरणविशेष । पाशुली इति भाषा ॥ यथा,—
"रत्नपाषकघटकैश्च विराजितपदाम्बुजे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्याय ॥

पाषण्ड, पु, (पापं सनोति दर्शनस्पर्शनादिना ददातीति। षणु श दाने + अमन्तात् ड। पृषो-दरादित्वात् साधु। यद्वा, पाति रक्षति दुष्कृतेभ्य इति। पा + क्विप्। पा वेदधर्म्मस्तं षण्ड-यति खण्डयतीति। यदुक्तम्।

"पालनाच्च त्रयीधर्म्मः पाशब्देन निगद्यते।
तं ष(ख)ण्डयन्ति ते यस्मात् पाषण्डास्तेन हेतुना॥
नानाव्रतधरा नानावेशाः पाषण्डिनो मताः॥")

वेदविरुद्धाचारवान् सर्व्ववर्णचिह्नधारी। बौद्धक्षपणकादिः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। सर्व्वलिङ्गी २। इत्यमरः।२।७।४५॥ कौलिकः ३ पाषण्डिकः ४। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ पाषण्डादिसम्भाषणे दोषो यथा,—

"तस्मात् पाषण्डिभिः पापैरालापं स्पर्शनं त्यजेत्।
विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षितः॥
क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेकं प्रजायते।
तस्यावलोकनात् सूर्य्यं पश्येत मतिमान् नरः॥
किं पुनर्य्यैस्तु सन्त्यक्ता त्रयी सर्व्वात्मना द्विज।।
पाषण्डभोजिभिः पापैर्व्वेदवादविरोधिभिः॥
पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान्।
हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत॥
दूरापास्तस्तु सम्पर्कः सहास्या चापि पापिभिः।
पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान् परिवर्ज्जयेत॥
एते नग्नास्तवाख्याता दृष्ट्वा श्राद्धोपघातकाः।
येषां सम्भाषणात् पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति॥
एते पाषण्डिनामानो ह्येतान्न आलपेद्बुधः।
पुण्यं नश्यति सम्भाषादेतेषां तद्दिनोद्भवम्॥
पुंसां जटाधरणमौण्ड्यवतां वृथैव
मोघाशिनामखिलशौचनिराकृतानाम्।
तोयप्रदानपितृपिण्डवहिष्कृतानां
सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति॥"

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः॥ * ॥ पाषण्डादीनां लक्षणं यथा —

"अष्टः स्वधर्म्मात् पाषण्डो विकर्म्मस्थो निषिद्धकृत्।
यस्य धर्म्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः॥
प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम्॥
तद्वान् वैडालव्रतिकः॥
प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम्।
व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः॥
सन्देहकृद्धेतुभिर्यः सत्कर्म्मसु स हैतुकः।
अर्व्वागदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः॥
शठो मिथ्याविनीतश्च वकवृत्तिरुदाहृतः॥" इति।

एतट्टीकायां स्वामी॥ * ॥ अपि च।

सदाशिव उवाच।

"येऽन्यदेव परत्वेन वदन्त्यज्ञानमोहिताः।
नारायणाज्जगद्वन्द्यं ते वै पाषण्डिनस्तथा॥
कपालभस्मास्थिधरा ये ह्यवैदिकलिङ्गिनः।
ऋते वनस्थाश्रमाच्च जटावल्कलधारिणः।
अवैदिकक्रियोपेतास्ते वै पाषण्डिनस्तथा॥
शङ्खचक्रोर्द्ध्वपुण्ड्रादिचिह्नैः प्रियतमैर्हरेः।
रहिता ये द्विजा देवि। ते वै पाषण्डिनो मताः॥
श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं यस्तु नाचरति द्विजः।
स पाषण्डीति विज्ञेयः सर्व्वलोकेषु गर्हितः॥
समस्तयज्ञभोक्तारं विष्णुं ब्रह्मण्यदैवतम्॥
उद्दिश्य देवताश्चैव जुहोति च ददाति च।
स पाषण्डीति विज्ञेयः स्वतन्त्रो वापि कर्म्मसु॥
स्वातन्त्र्यात् क्रियते यैस्तु कर्म्म वेदोदितं महत्।
विना वै भगवत्प्रीत्या ते वै पाषण्डिनः स्मृताः॥
यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः।
समत्वेनैव वीक्षेत स पाषण्डी भवेत् सदा॥
अनास्था क्रियते यैस्तु मनोवाक्कायकर्म्मभिः।
वासुदेवं न जानाति स पाषण्डी भवेत् द्विजः॥
हरेर्नामैकमन्त्राभ्यां लोकाः सद्भिर्विवर्ज्जिताः।
यदि वर्णाश्रमाद्या ये ते वै पाषण्डिनः स्मृताः॥
वर्णानां गुरवो नित्यं शिवे यद्यप्यवैष्णवाः।
भगवद्धर्म्मरहिता वैष्णवादिविनिन्दकाः॥
रजस्तमोमया जीवहिंसका जीवभक्षकाः।
असत्प्रतिग्रहरता देवला ग्रामयाजकाः॥
भ्रष्टाचारास्तथा व्रात्या नानाविबुधपूजकाः।
देवतोच्छिष्टश्राद्धादिभोजिनः शूद्रवत्क्रियाः॥
विविधासत्कर्म्मरता भक्ष्याखाद्यविचारिणः।
लोभमोहमदक्रोधकामाहङ्कारिणः सदा॥
एवंविधाः पारदारिकाद्या येऽत्र शुभानने।।
अन्येषां का कथा तत्र पाषण्डा ब्राह्मणाः स्मृताः॥
वर्णाश्रमाद्या ये मर्त्याः स्वस्वधर्म्मविवर्ज्जिताः।
ते वै पाषण्डिनो देवि। नारायणबहिर्मुखाः॥
सर्व्वाशिनो द्विजा येऽपि सर्व्वविक्रयिणस्तथा।
षण्डवेशाचाररहितास्ते वै पाषण्डिनो मताः॥
ये त्वसङ्कल्प्यपानादिरता लोका निरन्तरम्।
शिवे। पाषण्डिनो ज्ञेया इह ते नात्र संशयः॥
विष्णुवैष्णवगोभूमिदेवादिषु विशेषतः।
अश्वत्थतुलसीतीर्थक्षेत्रादिषु महागुरौ॥
लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गायमुनासु वरानने।।
स्मृताः पाषण्डिनस्तेऽपि ये न सेवापरायणाः॥
रुद्राक्षेन्द्राक्षभद्राक्षस्फाटिकाक्षादिधारिणः।
जटिला भस्मलिप्ताङ्गास्ते वै पाषण्डिनः प्रिये।॥
असिजीवी मसीजीवी धावकः पाचकस्तथा।
एते पाषण्डिनो विप्रा मादकद्रव्यभोजिनः॥
देवि। काण्वादयो भक्ता अनन्यशरणास्तु ये।
पाषण्डसङ्गं न कुर्य्युस्तद्गृहे पानभोजने॥
यदि दैवप्रमादाल्लोभान्मोहात्तस्यान्नभोजनम्।
तत्स्पर्शं जलपानञ्च चक्रुस्तत्सङ्गमादिकम्॥
तत्पानभोजनालापसङ्गालिङ्गनतोऽचिरात्।
पाषण्डिनो वैष्णवाः स्युरन्येषामपि का कथा॥
किमत्र बहुनोक्तेन ब्राह्मणा ये ह्यवैष्णवाः।
असदाचरणाश्चेत् स्युस्तदा पाषण्डिनः स्मृताः॥
एतद्भोजनपानादिकर्म्मभिर्वैष्णवा जनाः।
पाषण्डिनस्तथा स्युर्व्वै जटाभस्मादिधारिणः॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे पाषण्डाचरणं नाम ४२अः॥ तस्य त्याज्यत्वं यथा —

"त्यज पाषण्डसंसर्गं सङ्गं भज सतां सदा।
कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्च मदमत्सरौ॥'

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः॥ * ॥ तस्य राष्ट्राद्बहिष्कर्त्तव्यता यथा,—

"कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थांश्च मानवान्।
विकर्म्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्व्वासयेत् पुरात्॥
एते राष्ट्रे वर्त्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः।
विकर्म्मक्रियया नित्यं वाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः॥"

इति मानवे ९ अध्यायः॥

अपि च।

"आक्रुष्टांश्च तथा लुब्धान् दृष्टायातस्वभाविणः।
पाषण्डिनस्तापसादीन् परराष्ट्रेषु योजयेत्॥'

इति युक्तिकल्पतरुः॥

पाषण्डकः, पु, (पाषण्ड एव। स्वार्थे कन्।) पाषण्डः। इति शब्दरत्नावली॥

पाषण्डी [न्] पु, (पां त्रयीधर्म्मं षण्डयतीति। पा + षण्ड + णिनि।) पाषण्डः। इति जटाधरः॥ (यथा, मनुः। ४। ३०।

"पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान्।
हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत्॥")

पाषाणः, पुं, (पषति पीडयत्यनेनेति। पष पीडने + बाहुलकात् आनच्। "पषेर्णिच्च।" २। ९। इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या स च णित्।) प्रस्तरः। तत्पर्य्यायः। ग्रावा २ उपलः ३ अश्मा ४ शिला ५ दृषत् ६। इत्यमरः। २।३।४॥ दृशत् ७। इति भरतः॥ प्रस्तरः ८ पाराशुकः ९ पारटीटः १० मन्थनः ११ काचकः १२। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, देवीभागवते। ४। २१। ५४।

"गतेऽथ नारदे कंसः समाहूयाथ बालकम्।
पाषाणे पोथयामास सुखं प्राप च मन्दधीः॥"

पाषाणादिनिर्म्मितत्वात् देवताप्रतिमादिः। यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ३८६।

"पूजां विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना प्रतिष्ठा च।
तदुभयविप्रतिपन्नः पश्यतु गीर्व्वाणपाषाणम्॥")

पाषाणगर्द्दभः, पु, हनुसन्धिजक्षुद्ररोगविशेषः। तल्लक्षणमाह।

"वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिजः।
स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्द्दभः॥"

स्थिरः कठिनः॥ * ॥ तच्चिकित्सा यथा,—

"पाषाणगर्द्दभं पूर्व्वं स्वेदयेत् कुशलो भिषक्।
ततः पनसिकाप्रोक्तैः कल्कैरेणं प्रलेपयेत्॥
वातश्लेष्मिकशोथघ्नैः कल्कैरन्यैश्च लेपयेत्।
परिपाकगतं भित्त्वा व्रणवत्तमुपाचरेत्॥
जलौकाभिर्हृते रक्ते स शाम्यति विनौषधम्।
एतत्तस्यैषु बहुषु शंसितं लिखितं ततः॥"

इति भावप्रकाशः॥

पाषाणचतुर्द्दशी, स्त्री, (पाषाणसाध्या पाषाणवत्-पिष्टकभोजनसाध्या चतुर्द्दशी।) वृश्चिकराशिस्थ-रविकशुक्लपक्षीयचतुर्द्दशी। यथा, भविष्ये।

"वृश्चिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्द्दशी।
तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभोजने ॥
पाषाणभोजने पाषाणाकारपिष्टकभोजने।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पाषाणदारक, पु, (दारयति विदारयतीति। दृ+णिच्+ण्वुल्। पाषाणस्य दारकः।) टङ्कः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५८३ ॥

पाषाणदारण, पु (दारयतीति। दृ+णिच्+ल्यु। पाषाणस्य दारणो विदारकः।) टङ्कः। इत्यमरः। २।१०।३४ ॥

पाषाणभेदन, पु, (पाषाणं अश्मरीं भिनत्तीति। भिद्+ल्यु।) वृक्षविशेषः। पाडकुडी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अश्मघ्नः २ शिलाभेदः ३ अश्मभेदकः ४ श्वेता ५ उपलभेदी ६ पत्थरचुर ७ शिलागर्भजः ८। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। मेहकृच्छ्राश्मरीकृच्छ्रदाहप्रणाशित्वम्। शीतलत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च।
"पाषाणभेदकोऽश्मघ्नो गिरिभिच्छिन्नयोजनी।
अश्मभेदो हिमस्तिक्तः कषायो वस्तिशोधनः ॥
भेदनो हन्ति दोषार्शोगुल्मकृच्छ्राश्महृद्रुजः।
योनिरोगान् प्रमेहांश्च प्लीहशूलव्रणानि च ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

पाषाणभेदी, [न्] पु, (पाषाणं अश्मरीं भिनत्तीति। भिद्+णिनि।) वृक्षविशेषः। पाथरचुर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अश्मभेदः २ शिलाभेदः ३ अश्मभित् ४। इति रत्नमाला ॥ (अश्मभेदशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

पाषाणी, स्त्री, (पाषाण+अल्पार्थे ङीष्।) क्षुद्रपाषाणः। स तु परिमाणकविशेषः। वाटखारा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दृषत्करा २। इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाह्वाल, पु, (पाति रक्षति दुष्कृतिभ्य इति। पा+क्विप्। पां धर्म्मं हन्ति गच्छतीति। हन् गतौ+ड। पाहः अह्वाय अलतीति। अच्।) ब्रह्मदारुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

पि, श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट्।) श, पियति। इति दुर्गादासः ॥

पिक पुं, (अपि कायति शब्दायते इति। अपि+कै+"आतश्चोपसर्गे।" ३। १। १३६। इति कः। अपेरकारलोपः।) कोकिलः। इत्यमरः ॥ २। ५। १९। (यथा,—
"पिक! विमुञ्च हन्ति मम तम-
स्समपि चन्द्रविरोधिकुहूरवम्।
इति मयोरनिशं हि विरोधिता
कथमहो समता मम तापने ॥"
इत्युद्भटः ॥)

पिकप्रिया, स्त्री, (पिकानां प्रिया।) महाजम्बूः। इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकबन्धु, पुं, (पिकानां बन्धुरिव।) आम्रवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिकराग पु, (पिकानां रागोऽनुरागो यत्र।) आम्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकवल्लभ, पु, (पिकानां वल्लभः।) आम्रवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥ (गुणाश्चास्य आम्रशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

पिकाक्ष पु, (पिकस्य अक्षि लोचनं तद्वत् वर्णो यस्य। समासे षच्।) रोचनी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिकाङ्ग पुं, (पिकस्याङ्गमिव अङ्गं यस्य।) मक्षिविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिकानन्द, पुं, (पिकानामानन्दो यस्मिन्।) वसन्तकालः। इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकी स्त्री, (पिक+स्त्रियां ङीष्।) कोकिला। इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकेक्षणा, स्त्री, (पिकस्य ईक्षणं लोचनं तद्वत् वर्णो यस्याः।) कोकिलाक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ कोकिलचक्षुस्तुल्यचक्षुर्युक्ता च ॥

पिक्क, पु, (पिक इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। कै+क। पिक इव कायतीति। पृषोदरादित्वात् साधुरित्येके।) हस्तिशावकः। इति शब्दमाला ॥

पिङ्ग, क्ली, (पिङ्गतीति। पिजि वर्णे+अच्। खडकादित्वात् कुत्वम्।) बालकः। इति मेदिनी। गे १० ॥ हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्ग, पुं, (पिजि वर्णे+अच्। कुत्वञ्च।) पिङ्गलवर्णः। तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ५। १६ ॥ (यथा, महाभारते। १। १२३। ३२।
"पद्मपत्राननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥")
मूषकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गकपिशा, स्त्री, (पिङ्गा कपिशा च। वर्णो वर्णेनेति समासः।) तैलपायिका। इति हेमचन्द्रः। ४। २७३ ॥

पिङ्गचक्षु [स्] पुं, (पिङ्गे चक्षुषी यस्य।) कुम्भीरः। इति हेमचन्द्रः। ४। ४१८ ॥

पिङ्गजट, पुं (पिङ्गा पिङ्गलवर्णा जटा यस्य।) शिवः। इति हेमचन्द्रः। २। ११६ ॥

पिङ्गल, क्ली, (पिङ्गं लातीति। ला+क।) रीतिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गल, पुं, (पिङ्गो वर्णोऽस्यास्तीति। पिङ्ग+"सिध्मादिभ्यश्च।" ५। २। ९७। इति लच्।) नीलपीतमिश्रितवर्णः। तत्पर्य्यायः। कडारः २ कपिलः ३ पिङ्गः ४ पिशङ्गः ५ कद्रुः ६। तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ५। १६ ॥ केचित्तु इय इय पर्य्यायमाहुः। अत्र नीलपीतः कपिलः। रोचनाभः पिशङ्गः। कनकपिङ्गलः कद्रुः। इति सुभूतिः ॥
"पिशङ्गो रोचनाभासः कद्रुः कनकपिङ्गलः ॥"
इति नाममाला ॥
"पिङ्गदीपशिखाभः स्यात् पिशङ्गः मधुधूलिवत्।
पीतनीलच्छविस्तु कडारः कृष्णपिङ्गवत् ॥
अयं सूक्ष्मः पीताङ्गः कपिलो रोचनाच्छविः।
इत्थं भेदोऽपि दृश्यते। अल्पभेदत्वादिहाभेदो गदितः।" इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ नागभेदः। (यथा महाभारते। १। ३५। ९।
"निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ॥")
रुद्रः। चण्डांशुपारिपार्श्विकः। निधिभेदः। कपिः। अग्निः। इति मेदिनी। ले ११३ ॥ मुनिविशेषः। (यथा महाभारते।१।५३।६।
"ब्रह्माभवत् शार्ङ्गरवो अध्वर्य्युश्चापि पिङ्गलः।")
नकुलः। स्थावरविषविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४। १६५ ॥ क्षुद्रोलूकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यक्षविशेषः। यथा महाभारते।३।२३१।५१।
"पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः ॥"
पर्व्वतविशेषः। इति ब्रह्माण्डपुराणम् ॥)
प्रभवादिषष्टिवर्षान्तर्गतैकपञ्चाशत्तमवर्षः। यथा,
"देशभङ्गोऽथ दुर्भिक्षं समासात् काश्यपायकम्।
पिङ्गले चारुपद्माप्तिः। दुर्भिक्षं नर्म्मदातटे ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
पिङ्गलाचार्य्यकृतच्छन्दोग्रन्थविशेषः। यथा,—
"जो विविहमत्तसायरपार पत्तो विविमलमइ हेलम्।
पढम भासतरण्डो णाओसो पिङ्गलो जयइ ॥"
अस्य व्याख्या।
"अथ छन्दःशास्त्रकर्त्तुः पिङ्गलाचार्य्यस्य स्तुतिरूपं मङ्गलं निर्विघ्नग्रन्थपरिसमाप्तये ग्रन्थकृत् करोति। विविधा नानाप्रकारकविन्यासविच्छित्ता मात्रा यत्र तद्विविधमात्रं छन्दः कदम्बं तदेव सागरः अतिदुर्गमत्वात् भाषा एव तरण्डो नौर्यस्य। प्राकृते हस्वता तेन भाषयैव छन्दःशास्त्रसुलगानित्यवगम्यते। केचित्तु लघुगुरुरूपा या विविधा मात्रा सैव सागरः तत्पारं प्राप्त अपरिचधार्य्यते। विमलया मत्या हेला यत्र तद्यथा स्यात् निर्म्मलबुद्ध्या हेलयैव पारं गत इत्यर्थः। प्रथममित्यनेन छन्दःशास्त्रस्य प्रथमप्रणेतायमित्यवगम्यते। अर्थान्तरमप्यनेनैव यच्यते यो विविधमात्राभिः सागरपारं प्राप्त वि पक्षी अर्थाद्गरुडः तस्य विमलमतौ हेला यत्र तत् यथा स्यात् भाषा अनुनयवाक् सैव नौर्यस्य ईदृशो नागो जयति। एवं हि श्रूयते भोःसुपर्ण गरुड़ दृष्ट्वा सकौशलं सविनयं तमुवाच भो गरुड़ मम कौशलं पश्य यदेकवारलिखितं मया लिख्यते तदा मां भक्ष इत्युक्त्वा सागरतीरे षड्विंशत्यक्षरपर्य्यन्तं प्रस्तारं प्रदर्श्य समुद्रं प्रविवेश गरुड़ोऽपि वञ्चनां बुद्ध्वा तत्र मत्वा तद्ग्रहणादिरराम एतादृशः बुद्धिगौरवं यस्य अतएव जयति उत्कर्षेण वर्त्तते तं प्रति प्रणतोऽस्मीति गम्यते अथवा नागार्थे भगणोपन्यासो मङ्गलार्थं प्रथमं भगणो दाक्षीनयोर्भगणजगणयोर्योगोऽशुचितोऽपि काथमित्यवहितैर्भाव्यम्।" इति पिङ्गलग्रन्थस्य टीका च ॥

पिङ्गललोह, क्ली (पिङ्गलं लोहमिति नित्यकर्म्मधारयः।) पित्तलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गला, स्त्री (पिङ्गल+टाप्।) वामनाख्यदक्षिणदिग्गजस्य स्त्री। इत्यमरः। १। ३। ४ ॥ कुमुदस्य करिणी। वेश्याविशेषः। इति मेदिनी। ले, ११३ ॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—

"पिङ्गला नाम वेश्यासीद्विदेहनगरे पुरा ।
तस्या मे शिक्षितं किञ्चिन्निबोध नृपनन्दन ॥
सा स्वैरिण्येकदा कान्तं सङ्केत उपनेष्यती ।
अभूत् काले बहिर्द्वारि बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥
मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान् पुरुषर्षभ ! ।
तान् शुल्कदान् वित्तवतः कान्तान् मेनेऽर्थ-
कामुका ॥
आगतेष्वपयातेषु सा सङ्केतोपजीविनी ।
अप्यन्यो वित्तवान् कोऽपि मामुपैष्यति भूरिदः ॥
एवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वार्य्यवलम्बिनी ।
निर्गच्छन्ती प्रविशती निशीथं समपद्यत ॥
तस्या वित्ताशया शुष्यद्वक्त्राया दीनचेतसः ।
निर्व्वेदः परमो जज्ञे चिन्ताहेतुः सुखावहः ॥
तस्या निर्व्विण्णचित्ताया गीतं शृणु यथा मम ॥
निर्व्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः ।
न ह्यङ्गाजातनिर्व्वेदो देहबन्धं जिहासति ॥
पिङ्गलोवाच ।
अहो मे मोहविततिं पश्यताविजितात्मनः ।
या कान्तादसतः कामं कामये येन बालिशा ॥
सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदं
वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय ।
अकामदं दुःखभयाधिशोक-
मोहप्रदं तुच्छमहं भजेऽज्ञा ॥
अहो मयात्मा परितापितो वृथा
साङ्केत्यवृत्त्यातिविगर्ह्यवार्त्तया ।
स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषोऽनुशोच्यात्
क्रीतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छती ॥
यदस्थिभिर्निर्म्मितवंशवंश्य-
स्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धम् ।
क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्-
विण्मूत्रपूर्णं मदुपैति कान्या ॥
विदेहानां पुरे ह्यस्मिन्नहमेकैव मूढधीः ।
यान्यमिच्छन्त्यसत्यस्मादात्मदात् काममच्युतात् ॥
सुहृत् प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणाम् ।
तं विक्रीयात्मनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ॥
कियत् प्रियन्ते व्यभजन् कामा ये कामदा नराः ।
आद्यन्तवन्तो भार्य्याया देवा वा कालविद्रुताः ।
नूनं मे भगवान् प्रीतो विष्णुः केनापि कर्म्मणा ।
निर्व्वेदोऽयं दुराशाया यन्मे जातः सुखावहः ॥
मैवं स्युर्मन्दभाग्यायाः क्लेशा निर्व्वेदहेतवः ।
येनानुबन्धं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति ॥
तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसङ्गताः ।
त्यक्त्वा दुराशाः शरणं व्रजामि तमधीश्वरम् ॥
सन्तुष्टा श्रद्दधत्येतद्यथालाभेन जीवती ।
विहराम्यमुनैवाहमात्मना रमणेन वै ॥
संसारकूपे पतितं विषयैर्म्मुषितेक्षणम् ।
ग्रस्तं कालाहिनात्मानं कोऽन्यस्त्रातुमधी-
श्वरः ॥
आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता निर्व्विद्येत यदाखिलात् ।
अप्रमत्त इदं पश्येद्ग्रस्तं कालाहिना जगत् ॥
श्रीब्राह्मण उवाच ।
एवं व्यवसितमतिर्दुराशां कान्ततर्षजाम् ।
छित्त्वोपशममास्थाय शय्यामुपविवेश सा ॥
आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।
यथा सञ्छिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला ॥"
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे श्रीभगवदुद्धव-
संवादे अष्टमेऽध्याये ।२२—४३ ॥ * ॥
कर्णिका । नाडीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
पक्षिभेदः । राजरीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिंशपावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥
अथ पिङ्गलादिनाडीनिरूपणम् ।
"दक्षिणांशे स्थितः सूर्य्यो वामभागे निशाकरः ।
नाडीद्वयं विदुस्तासु मुख्यास्तिस्रः प्रकीर्त्तिताः ॥
इडा वामे तनोर्म्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गला परे ।
मध्या तास्वपि नाडी स्यादग्नीषोमस्वरूपिणी ॥"
"अन्तेता वामवुक्काधःस्था धनुर्व्वक्रा वामनासा-
पर्य्यन्तं गता एवं पिङ्गला दक्षिणाण्डाधःस्था
धनुर्व्वक्रा दक्षिणनासान्तं गता पृष्ठवंशान्तर्गता
सुषुम्णा इत्यर्थः ।" इति सारदातिलकम् ॥
'नाडीनां संवहो देवि । कन्दयोनिः खगाण्डवत् ।
तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥"
कन्दस्य पद्मस्य योनिरुत्पत्तिस्थानं शालूकमिति
यावत् ।
"प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तत्र दश स्मृताः ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च तृतीयिका ॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुषा कुहूश्चैव शङ्खिनी च दश स्मृताः ॥
एवं नाडीमयं चक्रं विज्ञेयं शक्तिचक्रके ।
इडायाः पिङ्गलायाश्च मध्ये या सा सुषुम्
णिका ॥
इयञ्च त्रिगुणा ज्ञेया ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ।
रजोगुणा च वज्राख्या चित्रिणी सत्वसंयुता ॥
तमोगुणा ब्रह्मनाडी काव्यभेदक्रमेण च ॥"
इति निरुत्तरतन्त्रे प्रथमपटलः ॥
इडापिङ्गलयोः स्वरूपं यथा,—
"इडा च शुक्लचन्द्राभा तस्या वामे व्यवस्थिता ।
पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता ॥"
इति योगार्णवः ॥
"इडायां संश्रितश्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः ॥"
इति तन्त्रान्तरम् ॥

पिङ्गलिका, स्त्री, (पिङ्गलो वर्णोऽस्त्यस्या इति । पिङ्गल+ठन् ।) बलाका । इति जटाधरः ॥ (कीटविशेषः । यथा, सुश्रुते । ५ । ८ ।
"मक्षिका कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधू
लिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य
दाहशोफौ भवतः ॥")

पिङ्गसारः पुं, (पिङ्गमेव सारो यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरितालशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

पिङ्गस्फटिकः पुं (पिङ्गः पिङ्गलवर्णः स्फटिकः इति नित्यकर्म्मधारयः ।) गोमेदमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गा स्त्री (पिङ्गो वर्णोऽस्त्यस्या इति । अच् टाप् च ।) गोरोचना । हिङ्गु । नालिका । चण्डिका । इति मेदिनी । गे, १९ ॥ हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वनामख्याता तपस्विनी । अस्या आश्रमस्तु तीर्थस्थानत्वेन प्रसिद्धः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ५५ ।
"पिङ्गातीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी नराधिप ! ।
कपिलानां नरव्याघ्र ! शतस्य फलमश्नुते ॥"
तथा च तत्रैव । १३ । २५ । ५३ ।
"उज्जानक उपस्पृश्य आर्ष्टिषेणस्य चाश्रमे ।
पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥")

पिङ्गाक्षः, पुं, (पिङ्गे अक्षिणी यस्य । षच् समासे ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुम्भीरः । पिङ्गचक्षुःशब्ददर्शनात् ॥ द्रोणपुत्रखगविशेषः । यथा मार्कण्डेये । १ । २१ ।
"पिङ्गाक्षश्च विबोधश्च सुपुत्रः सुमुखस्तथा ।
द्रोणपुत्राः खगश्रेष्ठास्तत्त्वज्ञाः शास्त्रचिन्तकाः ॥"
पिङ्गलनेत्रे, त्रि । यथा, तत्रैव । ९९ । ४५ ।
"नमस्तेऽनल ! पिङ्गाक्ष ! नमस्तेऽस्तु हुता-
शन ! ॥")

पिङ्गाशः पुं, (पिङ्गं वर्णमश्नुते इति । अश+अण् ।) पल्लीपतिः । मत्स्यभेदः । पाङ्गाश इति भाषा ॥ जात्यस्वर्णं, क्ली । इति मेदिनी । शे २५ ॥

पिङ्गाशी, स्त्री (पिङ्गं वर्णमश्नुते इति । अश+अण् । स्त्रियां ङीष् ।) नीलिका । इति मेदिनी । शे, २५ ॥

पिङ्गास्यः, पुं, (पिङ्गमास्यं वदनं यस्य ।) पिङ्गाशमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

पिङ्गी स्त्री, (पिङ्गो वर्णोऽस्त्यस्या इति । अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) शमीवृक्षः । इति मेदिनी । गे, १२ ॥

पिङ्गेक्षणः, पुं, (पिङ्गानि पिङ्गलवर्णानि ईक्षणानि यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ (कुम्भीरः । पिङ्गचक्षुःशब्ददर्शनात् ॥ पिङ्गलनेत्रे, त्रि ॥)

पिचण्डः, पुं (अपिचण्ड्यतेऽनेनेति । अपि+चडि कोपे+घञ् । अपेरल्लोपः ।) पश्वोरवयवः । उदरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६८ ॥

पिचण्डिलः, त्रि, (अतिशयितं पिचण्डमुदरमस्य । पिचण्ड+तुन्दादित्वात् इलच् ।) तुन्दिलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११४ ॥ (यथा, काशीखण्डे । ८७ । १२२ ।
"स्वाहाकारैर्व्वषट्कारैः सुरा जाताः पिच-
ण्डिलाः ।
रचिता गिरयस्तेन सद्मनां पदे पदे ॥")

पिचव्यः, पुं (पिचवे तूलाय साधुः । पिचु+यत् ।) कार्पासः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५ ॥

पिचिण्डः, पुं, उदरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"भोगाढ्याः समजठरा निःस्वाः स्युर्घटसन्निभाः ।
सर्पोदरा दरिद्राः स्युः —————— ॥"
इति गारुडे ६३ अध्यायः ॥
पश्वोरवयवः । इति मेदिनी । डे, १२ ॥

पिचिण्डिका स्त्री, (पिचिण्ड इव पिण्डाकृतिरस्त्यस्येति । पिचिण्ड+ठन् ।) पिण्डिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥ पायर डिम् इति भाषा ॥

पिचिण्डिल पु, (अतिशयित पिचिण्ड उदरं यस्य । पिचिण्ड+तुन्दादित्वात् इलच् ।) बृहदुदरयुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ तत्पर्य्यायः । पिचण्डिल २ बृहत्कुक्षि ३ तुन्दी ४ तुन्दिक ५ तुन्दिल ६ उदरी ७ उदरिल ८ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११४ ॥ (यथा काशीखण्डे शिवशर्म्मणो वैकुण्ठलोकगमने विष्णुगणसम्वादे ।
"पिचिण्डिले स्थलवक्षैर्म्मेघगम्भीरनिस्वनैः ॥")

पिचु पु (पेचतीति । पिच मर्द्दने+मृगय्वादित्वात् कुः ।) कार्पासतूलः । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ६ ।
"अर्शो दोषं शलाकयोतयोश्च पिचुवर्त्त्ययोरन्यतरेण प्रच्छन्य क्षारं पातयेत् ॥") कुष्ठभेदः । कर्षः । असुरविशेषः । इति मेदिनी । चे ७ ॥ भैरवः । शस्यभेदः । इति विश्वः ॥ (चिकित्सोपयोगिपञ्चकर्म्मान्तर्गतक्रियाविशेषः । यथा,—
"कामिन्यां पूतियोन्याञ्च कर्त्तव्यः स्वेदनो विधिः ।
क्रमं कार्य्यस्ततः स्नेहपिचुभिस्तर्पणं भवेत् ॥
शल्लकीजिङ्गिनीजम्बुधवत्वक्पञ्चवल्कलैः ।
कषाये साधिते स्नेह पिचु स्याद्विभुतापहः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे योनिव्यापच्चिकित्सायाम् ॥)

पिचुक, पु, (पिचुरिव कायतीति । कै+कः ।) मदनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ मयना इति भाषा ॥

पिचुतूल क्ली, (पिचोस्तूलम् ।) तूलं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिचुमन्द, पु, (पिचु कुष्ठविशेषं मन्दयति नाशयतीति । मन्द+अण् ।) निम्बवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३४८ ।
"परभागुरूपमिन्दिन्दिरेण माकन्दशेखरो सुखरं ।
अपि च पिचुमन्दमुकुले मौकुलिकुलमाकुलं मिलति ॥")

पिचुमर्द्द, पु, (पिचुं कुष्ठविशेषं मर्द्दयति म्रदयतीति वा । म्रद+अण् ।) निम्बवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । १ । १२ ।
"असतामुपकाराय दुर्ज्जनानां विभूतयः ।
पिचुमर्द्दः फलाढ्योऽपि काकैरेवोपभुज्यते ॥"
पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कैटर्य्यः पिचुमर्द्दश्च निम्बोऽरिष्टो वरत्वचः ।
दद्रुघ्नो हिङ्गुनिर्य्यासः सर्व्वतोभद्र इत्यपि ॥")

पिचुल, पु, (पिचु लातीति । ला+कः ।) झावुकः । इज्वलः । जलवायसः । इति मेदिनी । ले, ११२ ॥ तूलः । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥

पिच्च क छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर सक सेट ।) क, पिच्चयति । इति दुर्गादासः ॥

पिच्चट, क्ली, (पिच्चयतीति । पिच्च छेदने+अटन् ।) सीसकम् । रङ्गम् । (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"रङ्गं वङ्गञ्च कस्तीरं त्रपुणं पुत्रं पिच्चटम् ॥") नेत्ररोगे, पु । इति मेदिनी । टे, ५ ॥

पिच्छ श बाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-पर सक सेट ।) श, पिच्छती पिच्छन्ती । बाधो विहतिः । इति दुर्गादासः ॥

पिच्छ, क्ली, (पिच्छतीति । पिच्छ+अच् ।) मयूरपुच्छम् । तत्पर्य्यायः । शिखण्ड २ बर्हम् ३ । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ शिखिपुच्छम् ४ शिखण्डकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अनर्घराघवे । ६ । ६५ ।
"तस्यारविन्दभवमस्य ध्वजदण्डस्य लाञ्छनम् ।
दर्पदीप्तः क्षुरप्रेण मायूरं पिच्छमच्छिनत् ॥") चूडा । इति मेदिनी । छे, ५ ॥

पिच्छ, पु, (पिच्छतीति । पिच्छ+अच् ।) लाङ्गूलम् । इति मेदिनी । छे ५ ॥

पिच्छदला, स्त्री, (पिच्छं दलं पत्रं यस्याः ।) वदरीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिच्छवाण, पु, (पिच्छं वाण इव यस्य ।) श्येनपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिच्छा स्त्री, (पिच्छ+अजादित्वात् टाप् ।) शाल्मलीवेष्टः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"निर्य्यासः शाल्मले पिच्छा शाल्मली वेष्टकोऽपि च ।
मोचास्रावो मोचरसो मोचनिर्य्यास इत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पूगः । छटा । कोषः । मोचा । भक्तसम्भूतमण्डम् । पङ्क्तिः । अश्वपदामयः । इति मेदिनी । छे ४ ॥ चोलिका । फणिलाला । इति हारावली । २३ ॥ शिंशपावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिच्छिका स्त्री, (पिच्छं मयूरबर्हं अस्त्यस्येति । पिच्छ+ठन् ।) चामरविशेषः । यथा । "पिच्छिकां भ्रामयित्वा बहुविधं हास्यं कृत्वा पश्यमन्दर दस चरणे दद अति अपिया कुक्कुमस्स ।" इति रत्नावलीनाटके ४ अङ्कः ॥

पिच्छितिका, स्त्री, शिंशपा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवृतिरस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

पिच्छिल, त्रि (पिच्छा भक्तसम्भूतमण्डः अस्त्यस्येति । पिच्छादित्वात् इलच् ।) भक्तमण्डयुक्तम् । इति रायमुकुटः ॥ सरसव्यञ्जनादिः । इति भरतः ॥ सूपादिः । इति रमानाथः । स्निग्धसूपादिः । इति भानुदीक्षितः ॥ मण्डयुक्तभक्तम् । जलयुक्तव्यञ्जनम् । इति नीलकण्ठः ॥ तत्पर्य्यायः । विजिलम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ विजयिनम् ३ विजिनम् ४ विच्छलम् ५ इज्जलम् ६ लालसीकम् ७ । इति वाचस्पतिः ॥ (यथा कुन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"तक्रं सव्यपशाकं नवौदनानि पिच्छिलानि च दध्नीनि ।
अल्पव्ययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥") पिच्छयुक्तः ॥ (स्निग्धसरसपदार्थविशेषः । पेचल इति भाषा ॥ यथा साहित्यदर्पणे १ । ५५ ।
"काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।
उत्कण्ठितासि तरले ! नहि नहि सखि ! पिच्छिलः पन्थाः ॥")

पिच्छिल, पु (पिच्छं चूडास्त्यस्येति । पिच्छादित्वात् इलच् ।) श्लेष्मातकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिच्छिलक, पु (पिच्छिलं सत् कायतीति । कै+कः ।) धन्वनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिच्छिलच्छदा, स्त्री, (पिच्छिलश्छदो यस्याः ।) उपोदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिच्छिलत्वक, [च] पु, (पिच्छिला त्वग् यस्य ।) नागरङ्गवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धन्वनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

पिच्छिलसार, पु (पिच्छिलः सारो यस्य ।) मोचरसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिच्छिला, स्त्री (पिच्छा+इलच् । ततष्टाप् ।) पोतिका । शिंशपा । (अस्याः पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"पिङ्गला पिच्छिला वीरा कृष्णसारा च शिंशपा ॥") शाल्मलिः । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"शाल्मलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाढ्या च तूलिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) सिन्धुभेदः । इति मेदिनी । ले ११५ । कौशिकाख्य । वृश्चिकालुपः । शूलीतृणम् । अतसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कच्वी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिज, इ क भावज्ञार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर अक-सक च सेट ।) इ क, पिञ्जयति । भा दीप्तिः । पञ्चार्थो निकेतनच्छिसाबलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

पिज, इ ल ङ वर्णपूजयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्म-अक सक च सेट ।) इ, पिञ्जते । ल ङ पिङ्क्ते । इति दुर्गादासः ॥

पिञ्ज, क्ली, (पिञ्ज वधे+भावे घञ् ।) बलम् । आकुले, त्रि । इति मेदिनी । जे १३ ॥

पिञ्ज, पुं (पिञ्ज वधे+भावे घञ् ।) वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११५ ॥ कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिञ्जट, पुं, (पिञ्जयति नेत्रं दूषयतीति । पिजि+अटन् ।) नेत्रमलम् । पिचुटि इति भाषा ॥ यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
"दूषीका दूषिका दूषि पिञ्जेटपिञ्जटावपि ॥"

पिञ्जन, क्ली (पिञ्ज्यतेऽनेनेति। पिजि स्फोटने+करणे ल्युट।) कार्पासस्फोटनधनु। तत्पर्य्याय। विहननम् २ तूलस्फोटनकार्मुकम ३। इति हेमचन्द्र। ३। ५८६॥

पिञ्जर, क्ली, (पिजि दीप्तौ वर्णे वा+बाहुलकात अर। इत्युज्ज्वलदत्त। ३। १३१।) हरितालम्। इत्यमर। २। ६। १ ३॥ स्वर्णम। इति मेदिनी। रे, १८५॥ नागकेशरम। इति राजनिर्घण्ट॥ पक्ष्यादिबन्धनगृहम्। कायास्थि इन्दम्। इत्यमरटीकाया रामाश्रम॥

पिञ्जर, पु, (पिजि+अर।) अश्वभेद। पीत रक्तवर्ण। इति हेमचन्द्र॥ (सुमेरुपश्चिम पार्श्वस्थपर्व्वतविशेष। यथा मार्कण्डेये। ५५।६।
"पिञ्जरोऽथ महाभद्र सुरस कपिलो मधु॥")
पीते, त्रि। इति मेदिनी। रे, ११५॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३६१।
"प्रियया कुङ्कुमपिञ्जरपाणिद्वययोजनाङ्कित
वास।
प्रहित मां याचभाञ्जलिसहस्रकिरणाय शिक्ष
यति॥")

पिञ्जरक, क्ली, (पिञ्जरमेव। स्वार्थे कन्।) हरितालम्। इति राजनिघण्ट॥ (पु, नाग विशेष। यथा, महाभारते। १। ३५। ६।
"नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामन॥")

पिञ्जल, क्ली, (पिजि हिंसाया वर्णे च+कलच।) कुशपत्रम्। हरितालम्। इति धरणि॥

पिञ्जल, पुं, (पिजि+कलच।) अत्यन्तव्याकुल-सैन्यादि। इत्यमर। २। ८। ६६॥

पिञ्जली, स्त्री, (पिञ्जल+स्त्रियां ङीष।) कुशा ग्रवेष्टितप्रादेशमात्रसाग्रकुशपत्रद्वयम्। अस्या नामान्तर पवित्रम। यथा —
"अनन्तगर्भिण साग्र कौश द्विदलमेव च।
प्रादेशमात्र विज्ञेय पवित्र यत्र कुत्रचित॥
एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षण समुदाहृतम्॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टम्॥

पिञ्जा, स्त्री, (पिञ्ज्यते स्फोट्यते इति। पिञ्ज+गुरोश्चेत्य। ततष्टाप।) तूलम्। हरिद्रा। इति त्रिकाण्डशेष॥ हुडी। हुडा इति भाषा॥ यथा, शब्दमालायाम्। [च॥"
"प्रीतफल सिह्वला स्यानक्कडी पिञ्जा हटापि

पिञ्जान क्ली, स्वर्णम्। इति राजनिर्घण्ट॥

पिञ्जिका, स्त्री (पिञ्जयतीति। पिजि+ण्वुल। टापि अत इत्वम्।) तूलनालिका। इति त्रिकाण्डशेष॥ पाँइज इति भाषा॥

पिञ्जल, क्ली, (पिञ्जयतीति। पिजि+"खजि-पिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ।" उणा ४।९०। इति ऊलच।) वर्त्तिका। इत्युणादिकोष॥

पिञ्जूष, पु, (पिञ्जयति हिनस्ति कर्णौ इति। पिजि+बाहुलकात ऊषन्।) कर्णमलम। इति हेमचन्द्र। २। २६६॥

पिञ्जेट, पु (पिञ्जट। पृषोदरादित्वात साधु।) नेत्रमलम्। इति शब्दरत्नावली॥

पिञ्जोला स्त्री (पिञ्जयतीति। पिजि+बाहुलकात ओल।) पत्रकोहला। पत्रशब्द। इति हारावली। २ ७॥

पिट, सहतौ। ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा-पर सक-अकच-सेट।) पेटति जन किञ्चि-द्राशीकरोति शब्दायते वा। इति दुर्गादास॥

पिट, क्ली, (पेटति सहतो भवतीति। पिट+क।) चाल। इति त्रिकाण्डशेष॥

पिट पु, (पेटति इथान्तरे सहतो भवतीति। पिट सहतौ+क।) पेट। इति धरणि॥ पेटारा इति भाषा॥

पिटक पु, क्ली, (पेटतीति। पिट+क्वुन्।) वश-वेत्रादिमयसमुद्गक। पेटारी इति पेटा इति पेडा इति च ख्यात। तत्पर्य्याय। पेटक २ पेडा ३ मञ्जूषा ४। इत्यमर। २। १। ३॥ आद्यौ स्वल्पपेटिकायाम्। इति स्वामी॥ पेट ५ पेटिका ६ तरि ७ तरी ८ मञ्जुषा ९ पेडिका १०। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मार्कण्डेये। ५। ८६।
"कुद्दालदात्रपिटकास्तद्वत स्थाल्यादिभाज
नम्॥")
विस्फोटे, त्रि। इति मेदिनी। के, १२॥ (देहे-स्थानभेदेन जातस्यास्य शुभाशुभसूक्तम्। यथा, बृहत्सहितायाम्। ५२। १—१।
"सितरक्तपीतकृष्णा विप्रादीनां क्रमेण पिटका
ये।
ते क्रमश प्रोक्तफला वर्णानामग्रजादीनाम्॥
सुस्निग्धव्यक्तशोभा शिरसि धनचय मूर्द्ध्नि-
सौभाग्यमाराद्
दौभाग्य भ्रूयुगोत्था प्रियजनघटनामाशु तु शी-
र्षताच।
तद्भ्रध्योत्थाश्च शोक नयनपुटगता नेत्रयोरिष्ट-
दृष्टि
शस्त्रघ्नी शङ्खदेशेऽश्रुजलनिपतनस्थानगाश्चाति
चिन्ताम्॥
घ्राणागण्डे वसनसुतदाश्चौष्ठयोरन्नलाभ
कुर्य्युस्तद्वच्चिबुकतलगा भूरि वित्त ललाटे।
हन्वोरेव गलकृतपदा भूषणान्नपाने
श्रोत्रे तद्भूषणगणमथि ज्ञानमात्मस्वरूपम्॥
शिर सन्धिग्रीवाहृदयकुचपार्श्वोरसि गता
अयोघात घात सुततनयलाभ शुचमपि।
प्रियप्राप्ति स्कन्धेऽप्यटनमथ भिक्षाश्रमसकृद्-
विनाश कक्षोत्था विदधति धनाना बहु
सुखम्॥
दु खशत्रुनिचयस्य विघात
पृष्ठबाहुयुगजा रचयन्ति।
सयमञ्च मणिबन्धनजाता
भूषणादासुपबाहुयुगोत्था॥
धनाप्ति सौभाग्य शुचमपि कराङ्गुल्युदरगा
सुपानान्न नाभौ तदध इह चौरैर्धनहृतिम।
धन धान्य वस्तौ युवतिमथ मेढ्रे सुतनयान्
धन सौभाग्य वा गुदवृषणजाता विदधति॥
ऊर्व्वोर्यानाङ्गनालाभ जान्वो शत्रुजनात
क्षतिम।
शस्त्रेण जङ्घयोर्गुल्फेऽध्वबन्धक्लेशदायिन॥
स्फिकपार्ष्णिपादजाता
धननाशागम्यगमनमध्वानम्।
बन्धनमङ्गुलिनिचये-
ऽङ्गुष्ठे च ज्ञातितोऽतुल पूजाम॥
उत्पातगण्डपिटका
दक्षिणतो वामतस्त्वभीघाता।
धन्या भवन्ति पुसा
तद्विपरीतास्तु नारीणाम॥
इति पिटकविभाग प्रोक्त आ मूर्द्धतोऽय
व्रणतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्य।
भवति मशकलक्ष्मावर्त्तजन्मापि तद्व-
न्निगदितफलकारि प्राणिना देहसस्थम॥")

पिटकाश, पु पर्व्वतोन्मिमतरुश। इति भूरि-प्रयोग॥

पिटङ्कोकी, स्त्री, इन्द्रवारुणी। इति रत्नमाला॥

पिटाक पुं, मुनिविशेष। इत्युणादिकोष॥

पिट्टक, क्ली (किट्टक पृषोदरादित्वात कस्य प।) दन्तकिट्टकम्। इति शब्दरत्नावली॥

पिठ, क्लिशि। वधे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा-पर-अक-वधे सक-सेट।) ओष्ठ्यवर्गाद्यादि। पेठति। पिपिठतु। क्लिशि तु स्वाशुभवे। इति दुर्गादास॥

पिठर क्ली, (पिठ रातीति। रा+क।) मुस्ता। मन्थानदण्ड। इति मेदिनी। रे, १८४॥

पिठर पु, (पिठ्यते क्लिश्यतेऽनेनेति। पिठ+करन।) गृहभेद॥ तत्पर्य्याय। कुण्ड २ उखाट ३। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ५५२। [न्ति॥")
"विद्युज्ज्वालावलयितजलधरपिठरोदराद्विनि-
स्थाली। इत्यमर। २। ६। ३१॥ (यथा, महाभारते। ३। ३। ७२।
"गृह्णीष्व पिठर ताम्र मया दत्त नराधिप।।
यावत वर्त्स्यति पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत॥"
अग्निविशेष। यथा, हरिवंशे। १७८। ३३।
"पिठर पतग स्वर्णस्थागाधो भ्राज एव च।
स्वधाकाराश्रया पञ्च अयुध्यन्तोऽपि चामय॥"
दानवविशेष। यथा, महाभारते। २। ९। १३।
"घटोदरो महापार्श्व क्रथन पिठरस्तथा॥")

पिठरी, स्त्री, (पिठर+स्त्रिया ङीष।) स्थाली। इत्यमरटीकायां रायमुकुट॥

पिड, इ क सहतौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा पर-सक सेट।) इ क पिण्डयति। सहति राशीकरणम। इति दुर्गादास॥

पिड इ ङ सहतौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा आत्म-अक सेट। सक इति केचित।) इ पिण्डते। ङ पिण्डते। इति दुर्गादास॥

पिडक पु, (पीडयतीति। पीड+ण्वुल्। निपा तनात साधु।) स्फोटक। इति हेमचन्द्र। ३। १३॥

पिड़का, स्त्री, (पीडयतीति। पीड़ + खुल + टाप्। निपातनात् साधु।) स्फोटकविशेषः। प्रमे जन्या सा दशविधा। यथा,—
"शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी।
मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी च विदारिका।
विद्रधिश्चेति पिडकाः प्रमेहोपेक्षया दश॥"
तासां प्रत्येकलक्षणं यथा —
"सन्धिमर्म्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु।
अन्तोन्नता च तद्रूपा निम्नमध्या शराविका॥१॥
सदाहा कूर्म्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः।२।
जालिनी तीव्रदाहा तु सिरांमांसजालसमावृता॥३॥
अवगाढ़रुजा क्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेऽपि वा।
महती पिडका नीला विनता नाम सा स्मृता॥४॥
रक्तान्विता स्फोटचिता दारुणा त्वलजी भवेत्।५।
मसूरफलसंस्थाना विज्ञेया सा मसूरिका॥६॥
गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी।७।
महत्यल्पचिता ज्ञेया पिडका चापि पुत्रिणी॥८॥
विदारी कन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका।९।
विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा॥"१०॥
कुष्ठपिडका यथा —
"कण्डूविपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते।
वाकुष्ठ वक्त्रशोषश्च काकस्य पिडकोद्गम॥"*॥
पिडकाविशेषो यथा,—
"यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता।
पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते॥
घनामवक्त्रां पिड़कामुन्नतां परिमण्डलाम्।
अल्पासजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम्॥१
विवृतास्यां महादाहां पक्वोडुम्बरसन्निभाम्।
परिमण्डलां पित्तकृतां विवृतां नाम तां विदुः॥२॥
ग्रथिताः पञ्च वा षड्‌ वा दारुणा कच्छपो-पमा।
कफानिलाभ्यां पिडका ज्ञेया कच्छपिका बुधैः॥३॥
ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे
सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः।
ग्रन्थिः सवल्मीकवदक्रियाणां
जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम्॥
मुखैरनेकैः स्रुतितोदवद्भि-
र्विसर्पवत् सर्पति चोन्नताग्रैः।
वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं
निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात्॥४॥
पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडकाभिः सदाचिताम्।
इन्द्रवृद्धान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक्॥५॥
मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिडकाचितम्।
रुजाकरीं गर्द्दभिकां तां विद्याद्वातपित्त-जाम्॥६॥
वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिजः।
शिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाण-गर्द्दभः॥७॥
कक्षस्याभ्यन्तरे जातां पिडकामग्निवेदनाम्।
शिरां पनसिकान्तान्तु विद्यादन्त्रे प्रपाकि-णीम्॥८॥
विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान्।
दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्द्दभः॥९॥
पिडकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामत्युग्ररुग्ज्वराम्।
सर्व्वात्मिकां सर्व्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लि-काम्॥१०॥
बाहुपार्श्वांसकक्षेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम्।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामित्यभिनिर्द्दिशेत्॥११॥
एकामेताद्दृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम्।
त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनामां प्रचक्षते॥१२॥
कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः।
अन्तर्द्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः॥
सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम्।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सन्निपाततः॥१३॥
नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम्।
कुरुते दाहपाकौ च व्याधिन्तं चिप्यमादिशेत्॥
तदेवाल्पतरैर्दोषैः कुनखं परुषं वदेत्॥१४॥
गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थिताम्।
पादस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्तः प्रपाकिणीम्॥१५
विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु।
विदारीति च तां विद्यात् सर्व्वजां सर्व्वलक्ष-णाम्॥"१६॥
इति माधवकरः॥

पिण्डः, क्ली पु, (पिण्डते सङ्घातो भवतीति। पिडि सङ्घाते + अच्। पिण्ड्यते राशीक्रियते इति। कर्म्मणि घञ् वा।) आजीवनम्। अयः। इति मेदिनी। डे १९॥ आद्यश्राद्धनिर्म्मित-बिल्वफलाकारपिष्टकादेरेकदेशायाम्। यजुर्व्वेदिनां पिण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गेन प्रयुज्यते। यथा,—
"अवनिक्ते पिण्डं दद्यादसावेतत्त इति आद्य-विवेकधृतपिण्डपितृयज्ञीयकात्यायनवचने पिण्ड-विशेषणे एतदिति नपुंसकनिर्द्देशात् भावितेतच्च वै पिण्डं यच्चदत्तस्य पूरकमिति श्लोकश्रुतवचने-ऽपि तथा दर्शनाच्च। छन्दोगानां पिण्डशब्दः पुंलिङ्गेन प्रयुज्यते। दर्भेषु मधु मधु मक्षिकाच इमौ मदन्त इति जपित्वा त्रींस्त्रीन् पिण्डान् दद्यादिति गोभिलसूत्रे पिण्डानिति पुंलिङ्ग-निर्द्देशात्।" इति श्राद्धतत्त्वम्॥ * ॥ गयादा-वाद्यपिण्डदानविधिर्यथा,—
"गयायां पिण्डदानञ्च गयायां तीर्थमेव च,
पञ्चकाशीं कामरूपं पिण्डिकालाञ्च सरितः शुभे॥
जनार्द्दनस्य हस्ते तु पिण्डं दद्यात् स्वकं नरः।
विरजे च तथा चाम्बकर्णे रामे च सोमके॥
जीवनपिण्डप्रदानेन अक्षयायुर्जायते नरः।
यथागम्ये महायोगे स्वकं पिण्डं ददेत्तु यः।
मासदर्याधिकं वर्षमायुषो वर्द्धते क्रमात्॥"
इति योगिनीतन्त्रे प्रथमतमे २ भागे ५ पटलः॥
अन्यत् गयाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

पिण्डः, पु, (पिडि सङ्घाते + अच्।) गोलः। (अस्य पर्य्यायो यथा, रत्नकरत्नमालायाम्।
"विद्वान् गोलः पिण्डकश्च पिण्डो वोलो रसोरस॥)
बलम्। सान्द्रम्। देहैकदेशः। (यथा, महा-भारते। ३। ११२। ३।
"द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठा-
दजातरोमौ सुमनोहरौ च॥")
आगारैकदेशः। देहमात्रम्। (यथा, रघुः। २। ५७।
"एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां
पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु॥")
निवापः। (यथा, मनुः। ३। २१५।
"त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समा-हितः।
औदकेनैव विधिना निर्व्वपेद्दक्षिणामुखः॥")
गोलः। सिह्लकः। ओड्रपुष्पम्। इति मेदिनी। डे, १९॥ वृन्दम्। कवलः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनुः। ११। २१७।
"एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत्॥")
गजकुम्भः। इत्यमरः। २। ८।३७॥ मदनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्व-खण्डे प्रथमे भागे।
"मदनश्छर्द्दनः पिण्डो नटः पिण्डीतकस्तथा।
करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः॥"
शिलाटः। यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।
"शिलाटः कुष्ठिका पिण्डः ——॥")
निवापस्य पितृदेयस्य विधिर्यथा,—
"यावदन्नमुपादाय हविर्मोऽभ्रकमभ्रकम्।
पत्न्या सह समीय पिण्डदानमुपक्रमेत्॥
आद्यार्थहविर्मोऽन्नादे सकाशात् यावदुभक्ष-मोदनवज्जनादि ततोऽल्पाल्पं गृहीत्वा यदन्नौ करजशेषेण सह समीय मिश्रीकृत्य पिण्डदान-मारभेतेत्यर्थः।
मध्वाज्यतिलसंयुक्तं सर्व्वव्यञ्जनसंयुतम्।
उष्णमादाय पिण्डन्तु कृत्वा बिल्वफलोपमम्।
दद्यात् पितामहादिभ्यो दर्भेष्वाद्ययथाक्रमम्॥
अत्र पितामहपदं पितृपरं वचनान्तरैकवाक्य-त्वात्।
सपिण्डे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ।
पितामहाय चैवाथ ततश्चैव च ततः परम्॥
दर्भमूले लेपभुजस्तर्पयेल्लेपघर्षणैः।
पिण्डैमातामहांस्तद्वद्गन्धमाल्यादिसंयुतैः॥
पूजयित्वा द्विजाग्र्याणां दद्यादाचमनं ततः॥"
इति श्राद्धतत्त्वम्॥ * ॥
अन्नाद्यभावे फलादिनापि तस्य कर्त्तव्यत्वं यथा,—
"इङ्गुदं बदरीमिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे।
न्यस्य पिण्डं ततो राम इदं वचनमब्रवीत्॥
इदं भुङ्क्ष्व महाराज! प्रीतो यदशना वयम्।
यदन्नाः पुरुषा राजंस्तदन्नाः पितृदेवताः॥"
इत्ययोध्याकाण्डम्॥ * ॥
पूरकपिण्डविधिर्यथा,—
"ततश्चोत्तरपूर्व्वस्यामपि प्रक्षालयेद्विधिः।
तण्डुलप्रकृतिं तत्र प्रचाल्य हि पचेत् स्वयम्॥
सपवित्रैस्तिलैर्मिश्रं केशकीटविवर्जिताम्।
दारोमाम्बे तत क्षिप्तां सुस्नां वा गौरसर्षपिकाम्॥
ततः पृष्ठे प्रकरेद्भानुं याम्यायां दक्षसम्भवान्।

ततोऽवनेजनन्दद्यात् सस्मरन् गोत्रनामनी ॥
तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः सन्धितं तन्मयेव हि ।
दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिमुखस्थितः ॥
फलमूलगुडक्षीरतिलमिश्रन्तु काञ्चितः ।
अर्घैः पुष्पैस्तथा दीपैर्धूपैस्तोये सुशीतले ॥
ऊर्णातन्तुमयैः शुभ्रैर्वासोभिः पिण्डमर्च्चयेत् ।
प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाष्पमयी शिखा ॥
तावत्तु सम्मुखस्तिष्ठेत् सर्व्वं तोये ततः क्षिपेत् ।
दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एवं क्रमेण तु ॥
सद्य शौचेऽपि दातव्याः सर्व्वेऽपि युगपत्तथा ।
त्र्यहाशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि ॥
द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ।
एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं पात्रमेकञ्च दीयते ॥
द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ।
पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ॥
अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ।
येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ॥
तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि जलादिभिः ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

गयायामात्मपिण्डदानप्रमाणं यथा,—
"स्वकर्म्मधर्म्मयोगेन धनमुत्पाद्य बहु ।
उपार्ज्जयित्वा प्रययौ गयातीर्थमनुत्तमम् ॥
पिण्डनिर्व्वपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्व्वशः ।
चकार स्वपितॄणाञ्च दायादानामनन्तरम् ॥
आत्मनश्च महाबुद्धिर्महावेद्यां तिलैर्विना ।
पिण्डनिर्व्वपणं चक्रे तथान्येषाञ्च गोत्रिणाम् ॥
एवं प्रदत्तेष्वथ वै पिण्डेषु प्रेतभावतः ।
विमुक्तास्ते द्विज प्रेता ब्रह्मलोकं ततो गताः ॥"

इति वामने ७६ अध्यायः ॥

पिण्डक, क्ली (पिण्ड इव कायतीति । कै + क ।) बोलम् । पिण्डमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोल । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ३ अध्याये । "तृतीये (मासि) हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डकानि निर्व्वर्त्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति ॥")

पिण्डक पुं, (पिण्ड इव कायतीति । कै + क ।) सिह्लनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । १ । ६ । १२८ ॥ (बोल । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"विद्रात् गोलः पिण्डकश्च पिण्डोबोलो रसोरसः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
पिशाचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा —
"पिण्डको वातलः शीतो ग्राही रुच्यो महागुरुः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
पिण्ड + स्वार्थे कन् । कवलः । यथा, हरिवंशे । भविष्यपर्व्वणि । ९ । २१ ।
"पयःपानं तथा कुर्व्वन् भक्षयन् दधिपिण्डकम् ॥")

पिण्डकन्द, पुं, (पिण्डाकारः कन्दः ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पिण्डालुशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

पिण्डखर्ज्जूर पुं (पिण्डवत् खर्ज्जूरः ।) स्वनामख्यातखर्ज्जूरः । तत्पर्य्यायः । राजजम्बूः २ पिण्डी ३ । इति जटाधरः ॥

पिण्डखर्ज्जूरी, स्त्री, (पिण्डखर्ज्जूर + स्त्रियां ङीष् ।) पिण्डखर्ज्जूरः । तत्पर्य्यायः । दीप्या २ स्वपिण्डा ३ मधुरश्रवा ४ फलपुष्पा ५ स्वादुपिण्डा ६ हयभक्ष्या ७ पिण्डखर्ज्जूरिका ८ । अस्या गुणाः । शैत्यत्वम् । हिमत्वम् । पित्तदाहार्त्तिश्वासश्रमनाशित्वम् । वीर्य्यवृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता ॥
जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्त्यते ।
खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु ।
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भिशुक्रदम् ॥
कोष्ठमारुतकृद्बल्यं वान्तिवातकफापहम् ।
ज्वराभिघाततृट्काशश्वासनिवारकम् ॥
मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत् ।
महद्भिश्च गुणैरल्पा स्वल्पखर्ज्जूरिका स्मृता ॥
खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥"
अथ पिण्डखर्ज्जूरीभेदः ।
"सुनेपाली तु मृदुला दलहीनफला च सा ।
सुनेपाली श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छास्रपित्तहृत् ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥

पिण्डगोस, पुं, (पिण्डवत् संहतो गोसः ।) गन्धरसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पिण्डतैलक, पुं, (पिण्डवत् तैलं यस्य । कप् ।) तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डद पुं, (पिण्डं ददातीति । दा + क ।) पिण्डदानकर्त्ता । यथा,—
"लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
अपि च ।
"गाङ्गेनेह मृतां सिद्धिं प्राप्नुवन्ति वारिणा नराः ।
पैत्र्याः पश्चात् क्रियाः कार्य्याः सर्व्वास्तेनौर्द्ध्वदेहिकः
क्रियां करोति यः पूर्व्वां पितणां यश्च पिण्डदः ।
प्रायश्चित्तमचीर्णं तत् प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

पिण्डपद क्ली, (पिण्डस्य संहतस्य पदम् ।) अङ्कविशेषः । यथा,—
"रूपाष्टकैर्विनिहतो भवनस्य बन्ध
कर्त्तं खण्डमिह शुन्यशरैकनिघ्नम् ।
एकीकृतं रसनिशाकरयुग्मभुक्त-
शेषं ततो भवति पिण्डपदं ग्रहस्य ॥
रूपाष्टकैरेकाशीत्या विनिहतं पूरितं भवनस्य बन्धः दीर्घप्रस्तारमिलितहस्ता खण्डश्च तत्संख्यानं शुन्यशरैकनिघ्नं द्विपञ्चाशदुत्तरशतपूरितं एकीकृतं पूर्व्वोक्तेन मिलितं रसनिशाकरयुग्मभुक्तशेषं षोडशाधिकद्विशतहृतावशिष्टं तत् संख्यानं पिण्डपदवत् ग्रहस्य भवति ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पिण्डपाद, पुं, (पिण्ड इव पादो यस्य ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिण्डपुष्प, क्ली, (पिण्ड इव पुष्पं पुष्पगुच्छो यस्य ।) अशोकपुष्पम् । (क्वचित् पुं । यथा,—
"अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः ।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
जवापुष्पम् । पद्मपुष्पम् । इति मेदिनी । पे, २७ ॥ तगरपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिण्डपुष्पक, पुं, (पिण्डपुष्पमिव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) वास्तूकम् । इति शब्दमाला ॥ (वास्तूकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

पिण्डफला, स्त्री, (पिण्ड इव फलं यस्याः ।) कटुतुम्बी । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
"खिन्नस्य विम्लापनमेव कुर्य्या-
द्रक्तुष्ठलोहोपलवेणुदण्डैः ॥
विकङ्कतारग्वधकाकजङ्घा-
काकादनीतापसवृक्षमूलैः ।
आलेपयेत् पिण्डफलार्कभार्गी-
करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥)

पिण्डबीजक, पुं, (पिण्डवत् बीजानि यस्य । कप् ।) कर्णिकारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्णिकारशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

पिण्डमुस्ता, स्त्री, (पिण्डवत् स्थूला मुस्ता ।) नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डमूल, क्ली, (पिण्डमिव मूलमस्य ।) गर्जरम् । मूलकभेदः । तत्पर्य्यायः । गजाण्डम् २ पिण्डकम् ३ पिण्डमूलकम् ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मवातादिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डल, पुं (पिडि संहतौ + बाहुलकात् कलच् ।) सेतुः । इति हारावली । १२९ ॥

[illegible] पिण्डेन परदत्तग्रासेन सनोति [illegible] । सन + ड ।) भिक्षाशी । भिक्षोपजीवी । इति शब्दमाला ॥

पिण्डा, स्त्री (पिण्ड + टाप् ।) पिण्डायसम् । कस्तूरीभेदः । सा कुलत्थिकातः किञ्चित्स्थूला । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशपत्री । इति भावप्रकाशः ॥

पिण्डात पुं, (पिण्ड इव अतति साहश्यमनुकरोतीति । अत + अच् ।) सिह्लकः । इति रत्नमाला ॥

पिण्डाभ्र क्ली (पिण्डवत् अभ्रं मेघजलसम्बन्धिद्रव्यम् ।) घनोपलः । इति शब्दमाला ॥

पिण्डायस, क्ली, (पिण्डं संहतमायसम् ।) तीक्ष्णायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डार, क्ली, (पिण्डं संहतमृच्छतीति । ऋ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) क्षप-

शाकविशेषः । पिण्डारा इति हिन्दीभाषा । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । वल्यत्वम् । पित्तनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । पाके लघुत्वम् । विशेषेण व्रणशान्तिकरत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

पिण्डारः, पुं, (पिण्डं ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।) क्षपणकः । गोपः । महिषीरक्षकः । द्रुमभेदः । इति मेदिनी । रे १८५ ॥ विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डालुः, पुं, (पिण्डवत् स्थूल आलुः ।) कन्दगुडूची । कन्दभेदः । पेंडालु इति हिन्दी भाषा । चुवडि आलु इति वङ्गभाषा । तत्पर्य्यायः । ग्रन्थिलः २ पिण्डकन्दः ३ ग्रन्थिः ४ रोमशः ५ रोमकन्दः ६ रोमालुः ७ ताम्बूलपत्रः ८ नानाकन्दः ९ पिण्डकः १० । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । मूत्रकृच्छ्रदाहशोषप्रमेहनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डालुकः, क्ली, (पिण्डालुरिव प्रतिकृतिः । इवार्थे कन् ।) आलुविशेषः । गोल आलु इति गुड आलु इति चुवडि आलु इति च भाषा । अस्य गुणाः । कफहरत्वम् । गुरुत्वम् । वातप्रकोपणत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

"विदारीकन्दशतावरीविसमृणालशृङ्गाटककशेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकशङ्खालुकरक्तालुकेन्दीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि ॥")

पिण्डाङ्का, स्त्री, (पिण्डा कस्तूरीविशेषमाङ्कयते स्पर्द्धते स्वगन्धेनेति । अङ्कि + क ।) नाडीहिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डि, स्त्री (पिडि सङ्घाते + इन् ।) पिण्डिका । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पिण्डिका, स्त्री, (पिण्डन्ते सङ्घातानि भवन्ति पिण्ड्यन्ते राशीक्रियन्ते वा अराणि यस्याम् । पिण्ड + घञ् । गौरादित्वात् ङीष् । ततः कन् । ह्रस्वश्च ।) रथनाभिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥ सा रथचक्रमध्ये मण्डलाकारा यस्यां सर्व्वाणि काष्ठान्यासज्यन्ते । इति रायमुकुटः ॥ (पिण्डम् । यथा, हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ।

"कांस्यपात्रं समुद्धृत्य परीक्षेत भिषग्वरः ।
मुद्गकम्बा स तक्रस्था श्वेतशाल्योदनस्य वा ॥
पिण्डिका तत्र संक्षिप्ता नान्यथा भाति सा पुनः ॥")

पिचिण्डिका । सा जानुनोऽधोमांसलप्रदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ पायेर डिम् इति भाषा ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने ७ अध्याये ।

"पक्वाशयशिरःशूलं वातवर्च्चोनिरोधनम् ।
पिण्डिकोद्वेष्टनाध्मानं पुरीषे स्याद्विधारिते ॥")

श्वेताम्लिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीठः । यथा,

सूत उवाच ।

"पिण्डिकालक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्व्वशः ।
पीठोच्छ्रायं यथावच्च भागान् षोडश कारयेत् ॥
भूमावेकः प्रविष्टः स्याच्चतुर्भिर्जगती मता ।
वृत्तो भागस्तथैकः स्यात् वृत्तपट्टस्य भागतः ॥
भागैस्त्रिभिस्तथा कण्ठः कण्ठपट्टस्तु भागतः ।
भागेन वृत्तपट्टस्तु शेषभागेन पट्टिका ॥
प्रविश्य भागमेकैकं जगती यावदेव तु ।
निर्गमस्तु पुरस्तस्या यावद्वै विशेषपट्टिका ॥
पीठिकानान्तु सर्व्वासामेतत् सामान्यलक्षणम् ।
विशेषाद्देवताभेदात् शृणुध्वं द्विजसत्तमाः ॥
स्थण्डिला वाथ वापी च यक्षी वेदी च मण्डला ।
पूर्णचन्द्रा च वज्री च पद्मा वाह्यशशिस्तथा ॥
त्रिकोणा दशमी तासां संस्थानञ्च निबोधत ।
स्थण्डिला चतुरस्रा तु वर्ज्जिता मेखलादिभिः ॥
वापी द्विमेखला ज्ञेया यक्षी चैव त्रिमेखला ।
चतुरस्रायता वेदी न तां लिङ्गेषु योजयेत् ॥
मण्डला वर्त्तुला या तु मेखलाभिर्गुणाश्रया ।
रिक्ता द्विमेखला मध्ये पूर्णचन्द्रा तु सा भवेत् ॥
मेखलात्रयसंयुक्ता षडस्रा वाज्रका भवेत् ।
षोडशास्रा भवेत् पद्मा किञ्चिद्ध्रस्वा च मूलतः ॥
तथैव धनुराकारा साक्षचन्द्रा प्रशस्यते ।
त्रिशूलसदृशा तद्वत् त्रिकोणा नन्दितो मता ॥
प्रागुदक्प्रवणा तद्वत् प्रशस्ता लक्षणान्विता ।
परिवेषस्त्रिभागेन निर्गमस्तत्र कारयेत् ॥
विस्तारन्तत्प्रमाणन्तु मूले चाग्रे तदूर्द्धतः ।
जलवाहश्च कर्त्तव्यस्त्रिभागेन सुशोभनः ॥
लिङ्गस्याद्ध त्रिभागेन स्थौल्येन समधिष्ठिता ।
मेखला तु त्रिभागेन खातं वै तत्प्रमाणतः ॥
अथवा पादहीनन्तु शोभनं कारयेत् सदा ।
उत्तरस्य प्रमाणन्तु प्रमाणादधिकं भवेत् ॥
स्थण्डिलायामथारोग्यं धनधान्यञ्च पुष्कलम् ।
गोप्रदा तु भवेत् यक्षी वेदी सम्पत्प्रदा भवेत् ॥
मण्डलायां भवेत् कीर्त्तिर्व्वरदा पूर्णचन्द्रिका ।
आयुःप्रदा भवेद्वज्री पद्मा सौभाग्यदायिनी ॥
पुत्त्रप्रदार्द्धचन्द्रा स्यात् त्रिकोणा शत्रुनाशिनी ।
देवस्य यजनार्थन्तु पिण्डिका दश कीर्त्तिताः ॥
शैले शैलमयीं दद्यात् पार्थिवे पार्थिवीन्तथा ।
दारुजे दारुजां कुर्य्यान्मिश्रे मिश्रान्तथैव च ॥
नान्ययोनिस्तु कर्त्तव्या सदा शुभफलेप्सुभिः ॥
अर्च्चायामसमं देर्घ्यं लिङ्गायामसमं तथा ।
यस्य देवस्य या पत्नी तां पीठे परिकल्पयेत् ॥
एवमेतत् समाख्यातं समासात् पीठलक्षणम् ॥"
इति मत्स्यपुराणे पीठिकानुकीर्त्तनं २२६ अः ॥ (लिङ्गपीठम् । गौरीपट्टः । यथा, काशीखण्डे वायुसंहितायामुत्तरखण्डे । २८ । ६ ।

"लिङ्गं पिण्डिकया सार्द्धं पञ्चगव्येन शोधयेत् ॥")

पिण्डित, त्रि (पिडि + क्त ।) गणितम् । घनम् । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (संहतः । यथा वायुपुराणे ।

"अर्च्चिष्मान् पिण्डितशिखः सपिः काञ्चनसन्निभः ।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः स्यात् कार्य्यसिद्धये ॥")

गुणितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तुरुष्कः, पुं । इति राजनिर्घण्टः ।

पिण्डिलः, पुं (पिण्डवदाकृतिरस्यस्येति । पिण्ड + इलच् ।) सेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गणकः । इत्युणादिकोषः ॥

पिण्डिला, स्त्री, (पिण्डिल + टाप् ।) गोडुम्बा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिण्डी, [न्] त्रि, (पिण्डोऽस्यस्येति । इनि ।) शरीरी । यथा,—

"यथा सूर्य्यं विना भूमिरंहदीप्तविवर्ज्जितम् ।
लिङ्गहीनो यथा पिण्डी जयश्रीस्त्वां विना तथा ॥"

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिकपर्व्वणि २८ अध्याये ॥

पिण्डी, स्त्री, (पिण्डाकारोऽस्त्यस्या इति । अच् । ततो ङीष् ।) पिण्डीतगरः । अलावूः । खर्जूरविशेषः । इति मेदिनी । डे, २० ॥ ज्ञाननिरूपणार्थकोपन्यासः । इति धरणिः ॥ (पिण्डि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) पिण्डिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ पिण्डम् । यथा,—

"नीताय तुरगायाशु भक्तपिण्डीं सुगन्धिनीम् ।
दद्यात् पुरोहितस्तत्र समन्त्रं शान्तिमन्त्रकैः ॥"
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥

पिण्डीतकः, पुं (पिण्डीं खल्यपिण्डं तनोतीति । तन + अन्येभ्योऽपीति ड । ततः संज्ञायां कन् ।) मदनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५२ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"मदनः श्वसनो राठो गोलः पिण्डीतकः फलम् ।
छर्द्दनो विल्वपुष्पा च करहाटस्तु शल्यकः ॥"

यथा च ।

"पिण्डीतकस्य तु वराहविभावितस्य
मूलेषु कन्दशकलेषु च सौवहेषु ।
तैलं कृतं गतिमपोहति शीघ्रमेतत्
कन्देषु चामरवरायुधसाह्वयेषु ॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥) तगरः । फणिजक्कः । इति विश्वः ॥

पिण्डीतगरः, पुं (पिण्ड्या पुष्पावच्छेदे स्वल्पपिण्डेन उपलक्षितस्तगरः ।) तगरविशेषः । तत्पर्य्यायः । कालानुसार्य्यः १ कपवलनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिण्डीतगरकः, पुं (पिण्डीतगर + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) तगरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डीतरुः, पुं, (पिण्ड्या उपलक्षितस्तरुः ।) महापिण्डीतरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डीपुष्पः, पुं, (पिण्डीवत् पुष्पं पुष्पस्तवको यस्य ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

पिण्डीरः, पुं, (पिण्डीव पिण्डाकाराणीत्यर्थः फलानि ईरयतीति । ईर + णिच् + अण् ।) दाडिमवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हिण्डीरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ नीरसे, त्रि । इति हारावली । १६६ ॥

पिण्डीशूरः, पुं (पिण्ड्यां पिण्डव्यापारे भोजने एव शूरः अतिनिपुणः नान्यत्र कार्य्यादाविति भावः ।) स्वगृहमात्रे वसन् परद्वेषी । तत्पर्य्यायः । गेहेनर्दी २ गेहेशूरः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ९४१ ॥ (यथा, भट्टौ । ५ । ८५ ।

"राघवान् वहुयत्नेषु पिण्डीशूरान्निरक्षवान् ।
यदसौ कूपमाण्डूकि । तवैसावति क स्मय ॥")

पिच्छोलि, स्त्री, मुक्तासमुज्झित । इति हेम चन्द्र । ३ । ६१ ॥

पिण्या स्त्री, पण्यते स्तयते रोगहन्तृत्वात पण्या पण् ड व्यवहृतौ स्तुतौ मूर्द्धन्यान्त तथानीयया इति य निपातनादत इत । पण्येति पठति स्वामी । इति भरत ॥ ज्योतिष्मती ॥ इत्यमर ॥ (ज्योतिष्मतीशब्देऽस्या विवृतिर्विज्ञेया ॥)

पिण्याक, पु, क्ली, (पिनष्टीति । पिषॢ सञ्चूर्णने +"पिनाकादयश्च ।" उणा । ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात साधु ।) तिल कल्क । (अस्य गुणा यथा —
"पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषण ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
यथा, महाभारते । १२ । १६७ । ३६ ।
"नवनीत यथा दध्नस्तथा कामोऽथधर्म्मत ।
श्रेयस्तैल हि पिण्याकात घृत श्रेय उदश्वित ॥")
अस्य भक्षणे दोषो यथा,—
"पिण्याक भक्षयित्वा तु यो वै मासुपसर्पति ।
तस्य वै ह्यग्नु सुश्रोणि । प्रायश्चित्त सुशोभनम् ॥
उलको दशवर्षाणि कच्छपस्तु समास्त्रय ।
जायते मानवस्तत्र मम कर्म्मपरायण ॥"
इति वराहपुराणम ॥
हिङ्गु । वाह्लीकम् । सिल्हक । इति मेदिनी ॥ (सरलरस । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"तैलपर्णी हविस्थाख्य पिण्याको रक्तशीर्षक ।
वेष्टो रसाङ्क श्रीवास श्रीपिष्टसरलद्रवौ ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पितरौ पु जनकजनयित्र्यौ । माता च पिता चेति विग्रहे विकल्पादेकशेषे पितराविति प्राच्च । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । माता पितरौ २ मातरपितरौ ३ सातजनयित्र्यौ ४ । इत्यमर । २ । ६ । ३७ ॥ (यथा, रघु ।१।१।
"जगत पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ ॥")
तयोरभक्त्या पालने दोषो यथा,—
"पितृमातृगुरूञ्चापि भक्तिहीनेन पालयेत ।
वाचा च ताडयेन्नित्य स्वामिन कुलटा च या ॥
सा कृतघ्नीति विख्याता पापिनां भारते नर ।
वह्निकुण्ड महाघोर स च सा च प्रयाति च ॥
तत्र वह्नौ वसत्येव यावचन्द्रदिवाकरौ ।
ततो भवेज्जलौका च जन्म सप्त तत शुचि ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्याय ॥

पिता, [ऋ] पुं, पाति रक्षत्यपत्य य । (पा रक्षणे + "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृ मातृपितृदुहितृ ।" उणा ।२। ६६ । इति तृच-प्रत्ययेन निपातनात साधु ।) उत्पादक । वाप् इति भाषा । तत्पर्य्याय । तात २ जनक ३ । इत्यमर ।२।६ २८॥ प्रसविता ४ वप्ता ५ जन-यिता ६ गुरु ७ जन्मद ८ जन्य ६ जनिता १० । इति शब्दरत्नावली ॥ बीजी ११ वप्र १२ । इति हेमचन्द्र ॥ * ॥ तस्य मान्यत्व कारणञ्च यथा,—
"मान्य पूज्यश्च सर्व्वेभ्य सर्व्वेषां जनको भवेत ।
अहो यस्य प्रसादेन सर्व्वान् पश्यति मानव ॥
जनको जन्मदाता च रक्षणाच्च पिता नृणाम् ।
तातो विस्तीर्णकरणात कलया सा प्रजापति ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्याय ॥
स च गुरु । यथा —
"उपाध्याय पिता ज्येष्ठोभ्राता चैव महीपति ।
मातुल श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥
बन्धुर्ज्येष्ठपितृव्यश्च पुंस्येते गुरव स्मृता ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्याय ॥
(ज्येष्ठपितृव्यार्थे पितृशब्दप्रयोगो यथा, महा-भारते । ६ । ५३ । ३ ।
"गरुडस्य स्वय तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ॥")
स हि महागुरु । यथा, "महागुरूनाह विष्णु । त्रय पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति माता पिताचार्य्यश्चेति ॥" इति शुद्धितत्त्वम् ॥
कामासक्तस्य पितुर्व्वचनमग्राह्य यथा,—
"पितुर्व्वचो हि मा कार्षीं कामव्यासक्तचेतस ।
आत्मानञ्चाभिषिञ्चस्व तदर्थं क्षत्रियो ह्यसि ॥"
इत्याग्नेये श्रीराम प्रति कौशल्यावाक्यम् ॥
तस्य पुत्त्रकृतधर्म्माधर्म्मभागित्व यथा —
"य पिता स तु पुत्त्रोऽयमिति वै वैदिकी श्रुति ।
निगद्यते पुराणे तु ता शृणुष्व यथातथम् ॥
न्यग्रोधस्य सुशाखाया प्रटास्तासु गता भुवि ।
प्ररोहानुपपद्यन्ते मूलभ्रष्टास्तथा सुता ॥
तद्विधानुपपद्यन्ते तथान्ये ते च तादृशा ।
तेभ्यश्चान्ये प्ररोहन्ति व्रीहिभ्योऽपि यथा तथा ॥
एव पुत्त्रे कृतो धर्म्मस्तथाधर्म्मश्च भूपते ।
पिता स लिप्यते तेन मा च त्व सशय कृथा ॥
न धर्म्मिणां नराणान्तु बीजनाशो भवेदिह ।
सर्व्वथा प्रसते लोके बीजात् पुन समुच्छ्रय ॥"
इत्याग्नेये पापनाशनस्तवदानाध्याय ॥ * ॥
तस्मिन् जीवति वाह्नीक्तिलकनिषेधो यथा,—
"न वाह्नीक्तिलक कुर्य्यात यस्य जीवन् पिता स्थित ।
तथा ज्येष्ठ सोदरश्च यस्य जीवति स तथा ॥"
इति बृहद्धर्म्मपुराणम् ॥ * ॥
उत्पादकपित्रपेक्षया मन्त्रदातृपितुर्गुरुतरत्व यथा, तन्त्रसारे ।
"उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मद पिता ।
तस्मान्मन्येत सतत पितुरप्यधिक गुरुम् ॥"
पञ्च पितरो यथा, चाणक्ये ।
"अन्नदाता भयत्राता यस्य कन्या विवाहिता ।
जनयिता चोपनेता च पञ्चैते पितर स्मृता ॥"
सप्त पितरो यथा,—
"कन्यादातान्नदाता च ज्ञानदाताभयप्रद ।
जन्मदो मन्त्रदो ज्येष्ठभ्राता च पितर स्मृता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्याय ॥
एकत्रिंशतपितृगणा यथा,—
"विश्वो विश्वभुगाराध्यो धर्म्मो धन्य शुभासन ।
भूतिदो भूतिकृद्भूति पितृणां ये गणा नव ॥
कल्याण कल्यद कर्त्ता कल्य कल्यतराश्रय ।
कल्यताहेतुरनघ षडिमे ते गणा स्मृता ॥
वरो वरेण्यो वरदो भूतिद पुष्टिदस्तथा ।
विश्वपाता तथा धाता सप्तैते च गणा स्मृता ॥
महान् महात्मा महितो महिमावान्महाबल ।
गणा पञ्च तथैवैते पितृणा पापनाशना ॥
सुखदो धनदश्चान्यो धर्म्मदोऽन्यश्च भूतिद ।
पितृणा कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ॥
एकत्रिंशत्पितृगणा यैर्व्याप्तमखिल जगत ।
ते मेऽत्र तृप्तास्तुष्यन्तु दिशन्तु च सदा हितम ॥"
इति गारुडे पितृस्तोत्र ८६ अध्याय ॥
(पितृणां स्तुतिपूर्व्वक नामसङ्ख्यादिकथनम यथा मार्कण्डेये । ६६ । १३—४८ ।
रुचिरुवाच ।
"नमस्येऽह पितृन श्राद्धे ये वसन्त्यधिदेवता ।
देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये च श्राद्धे स्वधोत्तरे ॥
नमस्येऽह पितॄन् स्वर्गे ये तर्प्यन्ते महर्षिभ ।
श्राद्धैर्मनोमयैर्भक्त्या भुक्तिमुक्तिमभीप्सुभि ॥
नमस्येऽह पितॄन् स्वर्गे सिद्धा सन्तर्पयन्ति यान् ।
श्राद्धेषु दिव्ये सकलैरुपहारैरनुत्तमै ॥
नमस्येऽह पितॄन् भक्त्या येऽर्च्यन्ते गुह्यकैरपि ।
तन्मयत्वेन वाञ्छद्भिरृद्धिमात्यन्तिकीं पराम् ।
नमस्येऽह पितॄन्मर्त्त्यैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा
श्राद्धेषु श्रद्धयाभीष्टलोकप्राप्तिप्रदायिन ॥
नमस्येऽह पितॄन् विप्रैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा ।
वाञ्छिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिन ॥
नमस्येऽह पितॄन् ये वै तर्प्यन्तेऽरण्यवासिभि ।
वन्यै श्राद्धैर्यताहारैस्तपोनिर्धूतकिल्बिषै ॥
नमस्येऽह पितॄन् विप्रैर्नैष्ठिकव्रतचारिभि ।
ये सयतात्मभिर्नित्य सन्तर्प्यन्ते समाधिभि ॥
नमस्येऽह पितॄन् श्राद्धे राजन्यास्तर्पयन्ति यान् ।
कव्यैरशेषैर्विधिवल्लोकद्वयफलप्रदान ॥
नमस्येऽह पितॄन् वैश्यैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा ।
स्वकर्माभिरतैर्नित्य पुष्पधूपान्नवारिभि ॥
नमस्येऽह पितॄन् श्राद्धैर्ये शूद्रैरपि भक्तित ।
सन्तर्प्यन्ते जगत्यत्र नाम्ना ख्याता सुकालिन ॥
नमस्येऽह पितॄन् श्राद्धे पाताले ये महासुरै ।
सन्तर्प्यन्ते स्वधाहाराास्त्यक्तदम्भमदै सदा ॥
नमस्येऽह पितॄन् श्राद्धैरर्च्यन्ते ये रसातले ।
भोगैरशेषैर्विधिवन्नागै कामानभीप्सुभि ॥
नमस्येऽह पितॄन् श्राद्धे सर्पै सन्तर्पितान् सदा ।
तत्रैव विधिवन्मन्त्रभोगसम्पत्समन्वितै ॥
पितॄन्नमस्ये निवसन्ति साक्षात
ये देवलोके च तथान्तरीक्षे ।
महीतले ये च सुरादिपूज्या-
स्ते मे प्रतीच्छन्तु मयोपनीतम ॥
पितॄन्नमस्ये परमात्मभूता
ये वै विमाने निवसन्ति मूर्त्ता ।
यजन्ति यानस्तमलैर्मनोभि-
र्योगीश्वरा क्लेशविमुक्तिहेतून् ॥
पितॄन्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ता
स्वधाभुज काम्यफलाभिसन्धौ ।
प्रदानशक्ता सकलेप्सितानां
विमुक्तिदा येऽनभिसहितेषु ॥

तृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरः समस्ता
इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।
सुरत्वमिन्द्रत्वमतोऽधिकं वा
सुतान् पशून् स्वानि बलं गृहाणि ॥
सोमस्य ये रश्मिषु येऽर्कबिम्बे
शुक्ले विमाने च सदा वसन्ति ।
तृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयै-
र्गन्धादिना पुष्टिमितो व्रजन्तु ॥
येषां हुतेऽग्नौ हविषा च तृप्ति-
र्ये भुञ्जते विप्रशरीरसंस्थाः ।
ये पिण्डदानेन मुदं प्रयान्ति
तृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयैः ॥
ये खड्गिमांसेन सुरैरभीष्टैः
कृष्णैस्तिलैर्दिव्यमनोहरैश्च ।
कालेन शाकेन महर्षिवर्य्यैः
सम्प्रीणितास्ते मुदमत्र यान्तु ॥
कव्यान्यशेषाणि च यान्यभीष्टा-
न्यतीव तेषाममरार्च्चितानाम् ।
तेषान्तु सान्निध्यमिहास्तु पुष्प-
गन्धान्नभोज्येषु मया कृतेषु ॥
दिने दिने ये प्रतिगृह्णतेऽर्च्चां
मासान्तपूज्या भुवि येऽष्टकासु ।
ये वत्सरान्तेऽभ्युदये च पूज्याः
प्रयान्तु ते मे पितरोऽत्र तृप्तिम् ॥
पूज्या द्विजानां कुमुदेन्दुभासो
ये क्षत्रियाणाञ्च नवार्कवर्णाः ।
तथा विशां ये कनकावदाता
नीलीनिभाः शूद्रजनस्य ये च ॥
तेऽस्मिन् समस्ता मम पुष्पगन्ध-
धूपान्नतोयादिनिवेदनेन ।
तथाग्निहोमेन च यान्तु तृप्तिं
सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
ये देवपूर्व्वाण्यतितृप्तिहेतो-
रश्नन्ति कव्यानि शुभाहृतानि ।
तृप्ताश्च ये भूतिसृजो भवन्ति
तृप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
रक्षांसि भूतान्यसुरांस्तथोग्रान्
निर्णाशयन्तस्त्वशिवं प्रजानाम् ।
आद्याः सुराणाममरेशपूज्या-
स्तृप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
अग्निष्वात्ता बर्हिषद आज्यपाः सोमपास्तथा ।
व्रजन्तु तृप्तिं श्राद्धेऽस्मिन् पितरस्तर्पिता मया ॥
अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशम् ।
तथा बर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्मृताः ॥
प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीचीमपि सोमपाः ।
रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ॥
सर्व्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ।
विश्वो विश्वभुगाराध्यो धर्म्मो धन्यः शुभाननः ॥
भूतिदो भूतिकृद्भूतिः पितॄणां ये गणा नव ।
कल्याणः कल्यतां कर्त्ता कल्यः कल्यतराश्रयः ॥
कल्यताहेतुरनघः षडिमे ते गणाः स्मृताः ।
वरो वरेण्यो वरदः पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा ॥
विश्वपाता तथा धाता सप्तैवैते तथा गणाः ।
महान्महात्मा महितो महिमावान्महाबलः ॥
गणाः पञ्च तथैवैते पितॄणां पापनाशनाः ।
सुखदो धनदश्चान्यो धर्म्मदोऽन्यश्च भूतिदः ॥
पितॄणां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ।
एकत्रिंशत्पितृगणा यैर्व्याप्तमखिलं जगत् ॥
ते मेऽनुतृप्तास्तुष्यन्तु यच्छन्तु च सदा हितम् ॥"

शिवः । यथा, महाभारते ।१३ । १७ । १४१ ।
"सदसद्व्यक्तमव्यक्तं पिता माता पितामहः ॥")

पितामहः, पुं, (पितुः पितेति । "पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।" ४ । २ । ३६ । इत्यत्र "मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या डामहच् । ब्रह्मणि तु पितुः पिता जनकस्यापि जनकः । पितॄणां मरीच्यादीनां पितृगणानां पिता वा ।) ब्रह्मा । (यथा महाभारते । १ । १ । ३२ ।
"यस्मात् पितामहो यज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ।
ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ठ्यथ ॥"
शिवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । १४१ ।
"सदसद्व्यक्तमव्यक्तं पिता माता पितामहः ॥")
पितृपिता । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥ ठाकुरदादा इति भाषा ॥ अस्य पर्य्यायः । आर्य्यकः २ । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मनौ । ३ । २२१ ।
"पिता यस्य तु वृत्तः स्याद् जीवेद्वापि पितामहः ।
पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् ॥")

पितामही, स्त्री, (पितुर्मातेति । पितृव्यमातुलेत्यत्र "मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ।" इति डामहच् । ततः "मातरि षिच्चेति ।" सितकार्य्यं ततः षित्वात् ङीष् ।) पितामहपत्नी । इति जटाधरः ॥ ठाकुरमा इति भाषा ॥ (यथा, कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्याये ।
"मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदरा ।
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियः ॥")
पौत्रैः पितामहधनविभागकरणे पितामही मातृवद्भागो देयः । यथा,—
"असुताश्च पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्त्तिताः ।
पितामह्यश्च सर्व्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति दायभागे व्यासः ॥

पितृक, त्रि, (पितुः सम्बन्धि पितुरागतं वेति । पितृ + कन् । यद्वा, पैतृक + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पितृसम्बन्धि । यथा,—
"पैत्रञ्च पितृकञ्चापि पित्र्यञ्च पितुरागतम् ॥"
इति शब्दमाला ॥

पितृकानन, क्ली, (पितॄणां काननमिव ।) श्मशानम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । १ । ७८ ।
"पञ्चवर्षाधिकान् मर्त्त्यान् दाहयेत् पितृकानने ।
भर्त्रा सह कुलेशानि ! न दहेत् कुलकामिनीम् ॥")

पितृगृह, क्ली, (पितॄणां गृहम् ।) श्मशानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पितुर्गृहम् ।) पितृवेश्म च ॥

पितृतर्पण, क्ली, (तृप्यन्त्यनेनेति । तृप + करणे ल्युट् । पितॄणां तर्पणमिति । यद्वा, तृप + भावे ल्युट् । पितॄणां तर्पणं तृप्तिर्यस्मात् ।) पितृतीर्थम् । तत्तु तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ निवापः । इति हेमचन्द्रः ॥ तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पितृतीर्थेन पितुरुद्देशक जलदानम् । तस्यानुष्ठानं तर्पणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ पितॄणां तृप्तिमात्रञ्च ॥

पितृतिथि, स्त्री, (पितृप्रिया तिथिरिति मध्यलोपी समासः ।) अमावास्या । यथा,—
"अमावास्यादिने योऽस्तु तस्यां कुशतिलोदकैः ।
सपिता मातृवैस्तृप्तिं परां गच्छत नान्यथा ॥"
इति वाराहे पितृसर्गस्थितिवर्णनम् ॥

पितृतीर्थ, क्ली, (पितृप्रियं तीर्थम् ।) गया । इति जटाधरः ॥ (गयादि-२२२ पितृवल्लभतीर्थानि मत्स्यपुराणे श्राद्धकल्पे २२ अध्याये उक्तानि । यथा,—
"तीर्थानि कानि शस्तानि पितॄणां वल्लभानि च ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि सङ्क्षेपेण द्विजोत्तमाः ॥
पितृतीर्थं गया नाम सर्व्वतीर्थवरं शुभम् ॥
यत्रास्ते देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः ।
तत्रैषा पितृभिर्गीता गाथा भागमभीप्सुभिः ॥
एष्टव्या बहवः पुत्त्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥
तथा वाराणसी पुण्या पितॄणां वल्लभा सदा ।
तत्राविमुक्तसान्निध्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
पितॄणां वल्लभं तद्वत् पुण्यञ्च विमलेश्वरम् ।
पितृतीर्थं प्रयागन्तु सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
वटेश्वरस्तु भगवान् माधवेन समन्वितः ।
योगनिद्राशयस्तद्वत् सदा वसति केशवः ॥
दशाश्वमेधिकं पुण्यं गङ्गाद्वारं तथैव च ।
नन्दाथ ललिता तद्वत्तीर्थं मायापुरी शुभा ॥
तथा मित्रपदं नाम ततः केदारमुत्तमम् ।
गङ्गासागरमित्याहुः सर्व्वतीर्थमयं शुभम् ॥
तीर्थं ब्रह्मसरस्तद्वच्छतद्रुसलिले ह्रदे ।
तीर्थन्तु नैमिषं नाम सर्व्वतीर्थफलप्रदम् ॥
गङ्गोद्भेदस्तु गोमत्यां यत्रोद्भूतः सनातनः ।
तथा यज्ञवराहस्तु देवदेवश्च शूलभृत् ॥
यत्र तत्काञ्चनं द्वारमष्टादशभुजो हरः ।
नेमिस्तु हरिचक्रस्य शीर्णा यत्राभवत् पुरा ॥
तदेतन्नैमिषारण्यं सर्व्वतीर्थनिषेवितम् ।
देवदेवस्य तत्रापि वाराहस्य तु दर्शनम् ॥
यः प्रयाति स पूतात्मा नारायणपदं व्रजेत् ।
कृतशौचं महापुण्यं सर्व्वपापनिषूदनम् ॥
यत्रास्ते नारसिंहस्तु स्वयमेव जनार्द्दनः ।
तीर्थमिक्षुमती नाम पितॄणां वल्लभं सदा ॥
सङ्गमे यत्र तिष्ठन्ति गङ्गायाः पितरः सदा ।
कुरुक्षेत्रं महापुण्यं सर्व्वतीर्थसमन्वितम् ॥
तथा च सरयूः पुण्या सर्व्वदेवनमस्कृता ।
इरावती नदी तद्वत् पितृतीर्थाधिवासिनी ॥
यमुना देविका काली चन्द्रभागा दृषद्वती ।
नदी वेणुमती पुण्या परा वेत्रवती तथा ॥

पितॄणां वल्लभा ह्येता श्राद्धे कोटिगुणा मता ।
जम्बूमार्गं महापुण्यं यत्र मार्गो हि लक्ष्यते ॥
अद्यापि पितृतीर्थं तत् सर्व्वकामफलप्रदम् ।
नीलकुण्डमिति ख्यातं पितृतीर्थं द्विजोत्तमाः ।॥
तथा रुद्रसरः पुण्यं सरो मानसमेव च ।
मन्दाकिनी तथाच्छोदा विपाशाथ सरस्वती ॥
पूर्व्वमित्रपदन्तद्वद्वैद्यनाथं महाफलम् ।
क्षिप्रा नदी महाकालस्तथाकालञ्जरं शुभम् ॥
वंशोद्भेदं हरोद्भेदं गङ्गोद्भेदं महाफलम् ।
भद्रेश्वरं विष्णुपदं नर्म्मदाद्वारमेव च ॥
गयापिण्डप्रदानेन समान्याहुर्महर्षयः ।
एतानि पितृतीर्थानि सर्व्वपापहराणि च ॥
स्मरणादपि लोकानां किमु श्राद्धकृतां नृणाम् ।
ओङ्कारं पितृतीर्थञ्च कावेरी कपिलोदकम् ॥
सम्भेदश्चण्डवेगायास्तथैवामरकण्टकम् ।
कुरुक्षेत्राच्छतगुणं तस्मिन् स्नानादिकं भवेत् ॥
शुक्रतीर्थञ्च विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं परम् ।
सर्व्वव्याधिहरं पुण्यं शतकोटिफलाधिकम् ॥
श्राद्धे दाने तथा होमे स्वाध्याये जलसन्निधौ ।
कायावरोहणं नाम तथा चर्म्मण्वती नदी ॥
गोमती वरुणा तद्वत्तीर्थमौशनसं परम् ।
भैरवं भृगुतुङ्गञ्च गौरीतीर्थमनुत्तमम् ॥
तीर्थं वैनायकं नाम भद्रेश्वरमतः परम् ।
तथा पापहरं नाम पुण्याथ तपती नदी ॥
मूलतापी पयोष्णी च पयोष्णीसङ्गमस्तथा ।
महाबोधिः पाटला च नागतीर्थमवन्तिका ॥
तथा वेणा नदी पुण्या महाशालं तथैव च ।
महारुद्रं महालिङ्गं दशार्णा च नदी शुभा ॥
शतरुद्रा शताह्वा च तथा विश्वपदं परम् ।
अङ्गारवाहिका तद्वन्नदौ तौ शोणघर्घरौ ॥
कालिका च नदी पुण्या वितस्ता च नदी तथा ।
एतानि पितृतीर्थानि शस्यन्ते स्नानदानयोः ॥
श्राद्धमेतेषु यद्दत्तमनन्तफलं स्मृतम् ।
द्रोणी वाटनदी धारासरित् क्षीरनदी तथा ॥
गोकर्णं गजकर्णञ्च तथा च पुरुषोत्तमः ।
द्वारका कृष्णतीर्थञ्च तथार्बुदसरस्वती ॥
नदी मणिमती नाम तथा च गिरिकर्णिका ।
धूतपापं तथा तीर्थं समुद्रो दक्षिणस्तथा ॥
एतेषु पितृतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते ।
तीर्थं मेघकरं नाम स्वयमेव जनार्द्दनः ॥
यत्र शार्ङ्गधरो विष्णुर्मेखलायामवस्थितः ।
तथा मन्दोदरी तीर्थं तीर्थं चम्पा नदी शुभा ॥
तथा सामलनाथश्च महाशालनदी तथा ।
चक्रवाकं चर्म्मकोटं तथा जन्मेश्वरं महत् ॥
अर्ज्जुनं त्रिपुरं चैव सिद्धेश्वरमतः परम् ।
श्रीशैलं शाङ्करं तीर्थं नारसिंहमतः परम् ॥
महेन्द्रञ्च तथा पुण्यमथ श्रीरङ्गसंज्ञितम् ।
एतेष्वपि सदा श्राद्धमनन्तफलदं स्मृतम् ॥
दर्शनादपि चैतानि सद्यः पापहराणि वै ।
तुङ्गभद्रा नदी पुण्या तथा भीमरथी सरित् ॥
भीमेश्वरं कृष्णवेणा कावेरी कुड्मला नदी ।
नदी गोदावरी नाम त्रिसन्ध्या तीर्थमुत्तमम् ॥

तीर्थं त्रैयम्बकं नाम सर्व्वतीर्थनमस्कृतम् ।
यत्रास्ते भगवानीशः स्वयमेव त्रिलोचनः ॥
श्राद्धमेतेषु सर्व्वेषु कोटिकोटिगुणं भवेत् ।
स्मरणादपि पापानि नश्यन्ति शतधा द्विजाः ।॥
श्रीपर्णी ताम्रपर्णी च जयातीर्थमनुत्तमम् ।
तथा मत्स्यनदी पुण्या शिवधारं तथैव च ॥
भद्रतीर्थञ्च विख्यातं पम्पातीर्थञ्च शाश्वतम् ।
पुण्यं रामेश्वरं तद्वदेलापुरमलं परम् ॥
अङ्गभूतञ्च विख्यातमानन्दकमलं बुधम् ।
आम्रातकेश्वरं तद्वदेकाम्रकमतः परम् ॥
गोवर्द्धनं हरिश्चन्द्रं कृपुचन्द्रं पृथूदकम् ।
सहस्राक्षं हिरण्याक्षं तथा च कदली नदी ॥
रामाधिवासस्तत्रापि तथा सौमित्रिसङ्गमः ।
इन्द्रकीलं महानादन्तथा च प्रियमेलकम् ॥
एतान्यपि सदा श्राद्धे प्रशस्तान्यधिकानि तु ।
एतेषु सर्व्वदेवानां सान्निध्यं दृश्यते यतः ॥
दानमेतेषु सर्व्वेषु दत्तं कोटिशताधिकम् ।
बाहुदा च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभम् ॥
तीर्थं पाशुपतं नाम नदी पार्व्वतिका शुभा ।
श्राद्धमेतेषु सर्व्वेषु दत्तं कोटिशतोत्तरम् ॥
तथैव पितृतीर्थन्तु यत्र गोदावरी नदी ।
युतालिङ्गसहस्रेण सव्यान्तरजलावहा ॥
जामदग्न्यस्य तत्तीर्थं क्रमादायातमुत्तमम् ।
प्रतीकस्य भयाद्भिन्नं यत्र गोदावरी नदी ॥
तत्तीर्थं हव्यकव्यानामप्सरोयुगसंज्ञितम् ।
श्राद्धाग्निकार्य्यदानेषु तथा कोटिशताधिकम् ॥
तथा सहस्रलिङ्गञ्च राघवेश्वरमुत्तमम् ।
सेन्द्रफेना नदी पुण्या यत्रेन्द्रः पतितः पुरा ॥
निहत्य नमुचिं शक्रस्तपसा स्वर्गमाप्तवान् ।
तत्र दत्तं नरैः श्राद्धमनन्तफलदं भवेत् ॥
तीर्थन्तु पुष्करं नाम शालग्रामं तथैव च ।
सोमपानञ्च विख्यातं यत्र वैश्वानरालयम् ॥
तीर्थं सारस्वतं नाम स्वामितीर्थं तथैव च ।
मलन्दरा नदी पुण्या कौशिकी चन्द्रिका तथा ॥
वैदर्भा वाथ वैरा च पयोष्णी प्राङ्मुखा परा ।
कावेरी चोत्तरा पुण्या तथा जालन्धरो गिरिः ॥
एतेषु श्राद्धतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते ।
लोहदण्डं तथा तीर्थं चित्रकूटस्तथैव च ॥
विन्ध्ययोगश्च गङ्गायास्तथा नदीतटं शुभम् ।
कुब्जाम्रन्तु तथा तीर्थं उर्व्वशीपुलिनं तथा ॥
संसारमोचनं तीर्थं तथैव ऋणमोचनम् ।
एतेषु पितृतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते ॥
अट्टहासं तथा तीर्थं गौतमेश्वरमेव च ।
तथा वशिष्ठं तीर्थन्तु हारितं तु ततः परम् ॥
ब्रह्मावर्त्तं कुशावर्त्तं हयतीर्थं तथैव च ।
पिण्डारकञ्च विख्यातं शङ्खोद्धारं तथैव च ॥
घण्टेश्वरं बिल्वकञ्च नीलपर्व्वतमेव च ।
तथा च धरणीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च ॥
अश्वतीर्थञ्च विख्यातमनन्तं श्राद्धदानयोः ।
तीर्थं वेदशिरो नाम तथैवौघवती नदी ॥
तीर्थं वसुप्रदं नाम छागलाण्डं तथैव च ।
एतेषु श्राद्धदातारः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

तथा च बदरीतीर्थं गयातीर्थं तथैव च ।
जयन्तं विजयञ्चैव शुक्रतीर्थं तथैव च ॥
श्रीपतेश्च तथा तीर्थं तीर्थं रैवतकं तथा ।
तथैव शारदातीर्थं भद्रकालेश्वरं तथा ॥
वैकुण्ठतीर्थञ्च परं भीमेश्वरमथापि वा ।
एतेषु श्राद्धदातारः प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
तीर्थं मातृगृहं नाम करवीरपुरं तथा ।
कुशेश्वरञ्च विख्यातं गौरीशिखरमेव च ॥
नकुलेशस्य तीर्थञ्च कर्दमालं तथैव च ।
दण्डिपुण्यकरं तद्वत् पुण्डरीकपुरं तथा ॥
सप्तगोदावरीतीर्थं सर्व्वतीर्थेश्वरेश्वरम् ।
तत्र श्राद्धं प्रदातव्यमनन्तफलमीप्सुभिः ॥
एष तूद्देशतः प्रोक्तस्तीर्थानां संग्रहो मया ।
वागीशोऽपि न शक्नोति विस्तरात् किमु
मानुषः ॥
सत्यं तीर्थं दया तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
वर्णाश्रमाणां गेहेऽपि तीर्थन्तु समुदाहृतम् ॥
एतत्तीर्थेषु यच्छ्राद्धं तत् कोटिगुणमिष्यते ।
यस्मात् तस्मात् प्रयत्नेन तीर्थे श्राद्धं समाच-
रेत् ॥”*॥)

तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यम् । इत्यमरः ॥
“अन्तराङ्गुष्ठदेशिन्योः पितॄणां तीर्थमुत्तमम् ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्यायः ॥

पितृदान, क्ली, (पितरि पित्रे वा दानम् ।) पित्राद्युद्देशेनान्नवस्त्रादिदानम् । पितृपदं मृतोपलक्षणं तेन मात्रादेरपि ग्रहणम् । तत्पर्य्यायः । निवापः २ । इत्यमरः । २।७।३१ ॥ निवपनम् ३ पितृदानकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

पितृदानक क्ली, (पितृदान + स्वार्थे कन् ।) पित्रुद्देशकदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पितृपक्ष पुं (पितृप्रियः पक्षः ।) गौणाश्विनकृष्णपक्षः । स तु प्रेतपक्षः । तत्र श्राद्धफलं यथा, हेमाद्रिमाधवसंग्रहयोर्नागरखण्डम् ।
“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।
यो वै श्राद्धं नरः कुर्य्यादेकस्मिन्नपि वासरे ।
तस्य संवत्सरं यावत् तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ॥
नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

पितृपति, पुं, (पितॄणां पतिः ।) यमः । इत्यमरः ।१।१।६१॥ (यथा, मार्कण्डेये ।९४।३७
“त्वं ब्रह्मा हरिरजसंज्ञितस्त्वमिन्द्रो
वित्तेशः पितृपतिरम्बुपतिः समीरः ।
सोमोऽग्निर्गगनमहीधरोऽब्धिसघ
किं स्थ्य तव सकलात्मरूपधाम्न ॥”)

पितृपिता, [ऋ] पुं, (पितुः पिता ।) पितामहः । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥

पितृप्रसूः स्त्री, (पितॄणां प्रसूरिव । पितृकार्य्ये सन्ध्यावर्त्तिन्याक्रियाया आह्वानादस्याः प्रसूतुल्यपालकतया तथात्वम् ।) सन्ध्या । इत्यमरः ।१।४।३॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५०१ ।
“रजनीमियमुपनेतुं पितृप्रसूः प्रथममुपतस्थे ।

रञ्जयति स्वयमिन्दुः कुमायकं दुष्टनीरं ॥”
पितृः प्रसूर्जनयित्री ।) पितामही ॥
पितृप्रियः पुं, (पितॄणां प्रियः ।) भृङ्गराजः ।
इति राजनिर्घण्टः । (गुणादयोऽस्य भृङ्गराज शब्दे ज्ञातव्याः ।)
पितृबन्धुः, पुं, (पितुर्बन्धुः ।) पितामहभगिनी पुत्त्रः । पितामहीभगिनीपुत्त्रः । पितुर्मातुल पुत्त्रः । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
पितृबान्धवः, पुं, (पितुर्बान्धवः ।) पितृबन्धुः । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।
“पितुः पितुः स्वसुः पुत्त्राः पितुर्मातुःस्वसुः सुताः ।
पितुर्मातुलपुत्त्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥”
पितृभोजनं, पुं (पितृभिर्भुज्यते इति । भुज + कर्म्मणि ल्युट् । पितृदेश्यकदानेऽस्य प्रशस्त-तया तथात्वम् ।) माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भुज + भावे ल्युट् । पितॄणां भोजनमिति ।) पितॄणां भक्षणे, क्ली ॥
पितृभ्राता, [ऋ] पुं, (पितुर्भ्राता ।) पितृव्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥
पितृयज्ञः पुं, (पितृभ्यः पितॄनुद्दिश्येत्यर्थे यो यज्ञः ।) तर्पणम् । यथा, मनुः । ३ । ७ ।
“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”
पितृलोकः पुं (पितॄणां लोकः ।) पितॄणां भुव-नम् । (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १ ।
‘कथञ्च बहुला सेना पाण्डव श्वाससारथि ।
अस्त्राग्निकोऽनयत सर्व्वा पितृलोकं धनञ्जय ॥”)
अस्य विवरणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“सर्व्वेषामेव देवानामाद्यो नारायणो गुरुः ।
तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नः सोऽपि सप्तासृजन्मुनीन् ॥
मा यजध्वमिति तेनोक्तास्तदा ते परमेष्ठिना ।
आत्मनात्मानमेवाग्रे अयजन्त इति श्रुतिः ॥
तेषां वै ब्रह्मजातानां महावैकारिककर्म्मणाम् ।
अपभ्रष्टाभिचारेण महानेष कृतो यतः ।
प्रनष्टज्ञानिनः सर्व्वे भविष्यथ न संशयः ॥
एवं शप्तास्ततस्तेऽपि ब्रह्मणात्मसमुद्भवाः ।
सद्योवंशकरान् पुत्त्रानुत्पाद्य त्रिदिवं ययुः ॥
गतस्तेषु प्रयातेषु त्रिदिवं ब्रह्मवादिषु ।
ततसुताः श्राद्धदानेन तर्पयामासुरञ्जसा ॥
ते च वैमानिकाः सर्व्वे ब्रह्मणः सप्त मानसाः ।
तत्पिण्डदानमन्त्रोक्ता प्रपश्यन्तो व्यवस्थिताः ॥
गौरमुख उवाच ।
ये च ते पितरो ब्रह्मन् स्वर्ग काल समासते ।
त्रियन्तो वै पितृगणास्तस्मिन् लोके व्यवस्थिताः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
प्रवर्त्तन्त वरा केचिद्देवानां सोमवर्द्धनाः ।
ते मरीच्यादयः सप्त स्वर्गे ते पितरः स्मृताः ॥
चत्वारो मूर्त्तिमन्तो वै त्रयस्तन्ये ह्यमूर्त्तयः ।
तेषां लोकानिसर्गञ्च कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥
प्रभावञ्च महत्त्वं स विस्तारेण निबोध मे ।
धर्म्ममूर्त्तिधराश्चेषां नयोऽन्ये परमा गणाः ॥
तेषां नामानि लोकांश्च कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥
लोकाः सन्तानकामाय यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ।
अमूर्त्तय पितृगणास्ते वै पुत्त्राः प्रजापतेः ॥
विराजस्य प्रजाः श्रेष्ठास्ते वैराजा इति स्मृताः ।
देवानां पितरस्ते हि तान् यजन्तीह देवताः ॥
एते वै लोकविभ्रष्टा लोकान् प्राप्य सनातनान् ।
पुनर्युगसहस्रान्तेषु जायन्ते ब्रह्मवादिनः ॥
ते प्राप्य तां स्मृतिं भूयः सिद्धियोगमनुत्तमम् ।
त्यक्त्वा योगगतिं शुद्धां पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥
एतेऽस्मिन् पितरः श्राद्धे योगिनां योगवर्द्धनाः ।
आप्यायितास्तु ते पूर्व्वं येऽपि योगबले रताः ॥
तस्मात् श्राद्धानि दद्यानि योगिना योगसत्तमे ।
एष वै प्रथमः सर्गः सोमपानामनुत्तमः ॥
एते त एकतनवो वर्त्तन्ते द्विजसत्तमाः ।
भूर्लोकवासिना याम्या भुवर्लोकनिवासिनः ॥
स्वर्गलोका मरीच्याद्यास्तेषां याम्या महर्गताः ।
कल्पवासिकसङ्घानां तेषामपि जने स्थिताः ॥
सनकाद्यास्ततस्तेषां वैराजास्तपसि स्थिताः ।
तेषां सत्यगताः प्रोक्ता इत्येषा पितृसन्ततिः ॥
सप्तधा सप्तलोकेषु आदिमन्वन्तराश्रया ।
अन्येषां वसवः साध्या रुद्रादित्याश्विनाविति ॥
अग्रतः सर्व्ववर्णानां साधारण्येन संस्थिताः ।
ऋषयश्च तदुत्पन्ना इति सप्तविधा गणाः ॥
तेषां कन्यास्तु सञ्जाता महती पितृसन्ततिः ।
आग्निष्वात्ताश्च मारीचा वैराजा बर्हिषत्स्थिताः ॥
सुकाला नाम पितरो वशिष्ठस्य प्रजापतेः ।
तेऽपि याज्यास्त्रिभिर्वर्णैर्न शूद्रेण पृथक् कृतम् ॥
वर्णत्रयाभ्यनुज्ञातः शूद्रः सर्व्वान् पितॄन् यजेत् ।
न तु तस्य पृथक् सन्ति पितरः शूद्रजातयः ॥
सुकालेतनका ब्रह्मन् ! न दृश्यन्ते पितृष्वपि ।
विशेषशास्त्रदृष्ट्या तु पुराणानाञ्च दर्शनात् ॥
एवं ऋषिसुते शाखेज्ञात्वा याजकसम्भवान् ।
स्वयं दृष्ट्वा स्मृतिर्लब्धा पुत्त्राणां ब्रह्मणा ततः ॥
परं निर्व्वाणमापन्नास्तेऽपि ज्ञानिन एव च ।
वैश्यादीनां कश्यपाद्या वर्णानां वसवादयः ॥
अविशेषेण विज्ञेया गन्धर्व्वाद्या अपि ध्रुवम् ।
एष ते पैतृकः सर्गः उद्देशेन महामुने ॥
कथितो नान्त एवास्य वर्षकोट्या हि दृश्यते ॥”
इति वाराहे श्राद्धकल्पः ॥ * ॥
अपि च ।
“पितॄणां सम्भवं राजन् ! कथ्यमानं निबोध मे ।
पूर्व्वं प्रजापतिर्ब्रह्मा सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ॥
एकाग्रमानसः सर्व्वास्तन्मात्रा मनसो बहिः ।
कृत्वा परमकं ब्रह्म ध्यायन् सर्व्वेषु रूपके ॥
तस्यात्मनि तदा योगं गतस्य परमेष्ठिनः ।
तन्मात्रा निर्ययुर्देहाद्धूम्रवर्णास्ततस्त्विषः ॥
पिबाम इति भाषन्त सुरां सोममितोऽसृजत ।
ऊर्द्ध्वं जिगमिषन्तो वै अध संस्थास्तपस्विनः ॥
तान् दृष्ट्वा सहसा ब्रह्मा तिर्य्यक्संस्थास्तदो-
न्मुखान् ।
भवन्तः पितरः सन्तु सर्व्वेषां गृहमेधिनाम् ॥
ऊर्द्ध्वचक्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः ॥
इत्युक्त्वा तु तदा ब्रह्मा तेषां पन्थानमाकरोत् ।
दक्षिणायनसञ्ज्ञन्तु पितॄणान्तु पितामहः ॥
तूष्णीं ससर्ज भूतानि तमूचुः पितरस्ततः ।
वृत्तिं नो देहि भगवन् यथा विन्दामहे सुखम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
अमावास्यादिनं वोऽस्तु तस्यां कुशतिलोदकैः ।
तर्पिता मानुषैस्तृप्तिं परां गच्छत नान्यथा ॥
तिला देयास्तथैतस्यामुपोष्य पितृभक्तितः ।
परमं तस्य सन्तुष्टाः परं यच्छत मा चिरम् ॥”
इति वाराहे पितृसर्गस्थितिवर्णनम् ॥ * ॥
पितृश्राद्धविशेषे देवताविशेषाः पितृगणाश्च यथा
“क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा ध्वनिः ।
रोचकश्चाद्रवाश्चैव तथा चान्यः पुरूरवाः ॥
विश्वेदेवा भवन्त्येते दश सर्व्वत्र पूजिताः ।
विश्वदेवौ क्रतुदक्षौ सर्व्वास्विष्टिषु विश्रुतौ ॥
नित्यं नान्दीमुखश्राद्धे वसुसत्यौ च पैतृके ।
नवान्नालम्भने देवौ कामकालौ सदैव हि ॥
अपि कन्यागते सूर्य्ये श्राद्धे च ध्वनिरोचकौ ।
पुरूरवाश्चाद्रवाश्च विश्वदेवौ च पर्व्वणि ॥
सुभास्वरा बर्हिषदो ह्यग्निष्वात्तास्तथैव च ।
आज्यपाश्चोपहूताश्च क्रव्यादाश्च सुकालिनः ।
एते पितृगणाः सप्त पौराणाः केचिदेव हि ॥”
इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥
अग्निष्वात्तादेरुत्पत्तिर्यथा,—
“ततो निग्रहेन्द्रियकं विकारं चतुराननः ।
जिघृक्षुरपि तत्याज तां सन्ध्यां कामरूपिणीम् ॥
तच्छरीरात्तु घर्म्माम्भो यत् पपात द्विजोत्तमाः ।
अग्निष्वात्ता बर्हिषदो जाताः पितृगणास्ततः ॥
भिन्नाञ्जननिभाः सर्व्वे फुल्लराजीवलोचनाः ।
नितान्तयतयः पुण्याः संसारविमुखाः परे ॥
सहस्राणां चतुःषष्टिरग्निष्वात्ताः प्रकीर्त्तिताः ।
षडशीतिसहस्राणि तथा बर्हिषदो द्विजाः ॥”
इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥ * ॥
तेषां तर्पणविधिर्यथा,—
“अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले ।
अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मतस्तथोष्मपान् ॥
सुकालिनो बर्हिषदस्तथा चैवाज्यपान् पुनः ।
तर्पयेत्तु पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ॥
दर्भपाणिस्तु विधिवत् प्रेतांस्तांस्तर्पयेत्ततः ।
पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि ॥
सन्तर्प्य विधिवद्भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
ये बान्धवाबान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते तृप्तिमखिलां यान्तु यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति ॥”
इति मात्स्ये स्नानविधौ ८४ अध्यायः ॥
पितृवनं, क्ली, (पितॄणां वनमिव ।) श्मशानम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११८ ॥ (यथा, महाभारते । ११ । ४ । १५ ।
“सर्व्वे पितृवनं प्राप्ताः स्वपन्ति विगतज्वराः ।
निर्म्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धनैः ॥”)
पितृवनेचरः, पुं, (पितृवने श्मशाने चरतीति, चर + “चरेष्टः ।” ३ । २ । १६ । इति टः । अलुक्समासः ।) शिवः । इति केचित् ॥

"रञ्जकं नाम यत् पित्तं तद्रसं शोणितं नयेत् ।
यत्तु साधकसञ्ज्ञं तत् कुर्य्याद्बुद्धिं इति स्मृतिम् ॥'
इति मेधाम् ।
"यदालोचकसञ्ज्ञं तद्रूपग्रहणकारणम् ।
भ्राजकं कान्तिकारि स्यात्लेपाभ्यङ्गादिपाच-
कम् ॥

पित्तप्रकृतिको यथा,—
"पित्तप्रकृतिको यादृक् तादृशोऽपि निगद्यते ।
अकालपलितो गौरः क्रोधी खेदी च बुद्धिमान् ॥
बहुभुक् ताम्रनेत्रश्च स्वप्ने ज्योतींषि पश्यति ।
श्यामकेशः क्षमी स्थूलो बहुवीर्य्यो महाबलः ॥
पित्तं वह्निर्वह्निजं वा तदस्मात्
पित्तोद्रिक्तस्तीव्रतृष्णो बुभुक्षुः ।
गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्तोऽङ्घ्रिरक्तः
शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्पलोमा ॥"

पित्तप्रकृतिकन्यका यथा,—
"यात्यनुकं पिमाजारयत्योलूकाश्च पैत्तिका ॥"
पित्तस्योपशमहेतुमाह ।
"तिक्तस्वादुकषायशीतपवनच्छायानिशावीजन-
ज्योत्स्नाभूगृहयन्त्रवारिजलदस्त्रीगात्रसंस्पर्श-
नम् ।
सर्पिः क्षीरविरेकसेकरुधिरस्रावप्रदेहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं पित्तं प्रशान्तिं
नयेत् ॥"

अथ पित्तप्रकोपकारणानि ।
"कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातप-
स्त्रीसम्भोगतृषाक्षुधाभिहननव्यायाममद्यादिभिः ।
भुक्तेऽजीर्य्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मे तथा
प्राणिनां
मध्याह्ने च तथार्द्धरात्रसमये पित्तप्रकोपो भवेत् ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्ब्बखण्डे २ भागे ॥
(यथा च ।
"अत्युष्णरूक्षाम्लकटुप्रदाहि-
तीक्ष्णे सुरासेवनेनातिघर्म्मे ।
क्रोधादपि खेदने च व्यवाये
अभोजने याति कोपञ्च पित्तम् ॥
कुलत्थाढकीयूषकलेषु शिग्रु-
तिलातसीराजिकाशाकखण्डे ।
निशाजागरे योधने च श्रमे वा
दिनान्ते शरत्सु प्रकोपं प्रदिष्टः ।
अथ वासरे मध्यगेऽर्कें निशीथे
ऽसृजीर्य्यत्यमसुत्तौ प्रकोपं प्रदिष्टः ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
स तु ज्वरजनकमन्दाग्निजनकः ।
"मन्दाग्निकस्य जनको मन्दाग्नेर्जनकाश्च ये ।
पित्तश्लेष्मसमीराश्च प्राणिनां दुःखदायकाः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥*॥
(यथा च ।
"पित्तं पञ्चात्मकं तत्र पक्वामाशयमध्यगम् ।
पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ॥
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्म्मणानलशब्दितम् ।
पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा ॥

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥
आमाशयाश्रयं पित्तं रञ्जकं रसरञ्जनात् ।
बुद्धिमेधाभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥
साधकं हृद्गतं पित्तं रूपालोचनतः स्मृतम् ।
दृक्स्थमालोचकं त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजना-
त्त्वचः ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥
"पित्तविकारांश्चत्वारिंशदत ऊर्द्ध्वं व्याख्यास्यामः।
तद्यथा, ओषश्च प्लोषश्च दाहश्च दवथुश्च धूमक-
श्चाम्लकश्च विदाहश्च अन्तर्दाहश्चांसदाहश्चो-
ष्माधिक्यञ्चातिस्वेदश्चाङ्गगन्धश्चाङ्गावयवदरणञ्च
शोणितक्लेदश्च मांसक्लेदश्च त्वग्दाहश्च मांस-
दाहश्च त्वङ्मांसदरणञ्च रक्तकोठाश्च रक्त-
विस्फोटाश्च रक्तपित्तञ्च रक्तमण्डलानि च
हरितत्वञ्च हरिद्रत्वञ्च नीलिका च कक्षा च
कामला च तिक्तास्यता च पूतिमुखता चतृष्णाया
श्चाधिक्यञ्चातृप्तिश्चास्यपाकश्च गलपाकश्चाक्षि-
पाकश्च गुदपाकश्च मेढ्रपाकश्च जीवादानञ्च
तमःप्रवेशश्च हरितहारिद्रमूत्रनेत्रवर्च्चस्त्वञ्चेति
चत्वारिंशत् पित्तविकाराः । पित्तविकाराणाम-
परिसङ्ख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति।
सर्व्वेष्वपि खल्वेतेषु पित्तविकारेष्वन्येषु चानु-
क्तेषु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामिकर्म्मणश्च
स्वलक्षणं यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्त-
सन्देहाः पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः ।
तद्यथा,—
औष्ण्यं तैक्ष्ण्यं लाघवमनतिस्नेहो वर्णश्च शुक्ला-
रुणवर्ज्जो गन्धश्च विस्रो रसौ च कटुकाम्लौ
पित्तस्यात्मरूपाण्येवंविधत्वाच्च कर्म्मणः स्वल-
क्षणमिदमस्य भवति । तं तं शरीरावयवमा-
विशतो दाहौष्ण्यपाकस्वेदक्लेदकोथस्रावरागाः ।
यथास्वञ्च गन्धवर्णरसाभिनिर्व्वर्त्तनं पित्तस्य
कर्म्माणि तैरन्वितं पित्तविकारमेवाध्यवस्येत् ।
तं मधुरतिक्तकषायशीतैरुपक्रमैरुपक्रमेत । स्नेह-
विरेकप्रदेहपरिषेकाभ्यङ्गावगाहादिभिः पित्त-
हरैर्मात्रां कालञ्च प्रमाणीकृत्य विरेचनन्तु
सर्व्वोपक्रमेभ्यः पित्ते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः ।
तद्ध्यादित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैका-
रिकं पित्तमूलञ्चापकर्षति । तत्रावजिते पित्ते-
ऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः प्रशान्ति-
मापद्यन्ते । यथाग्नौ व्यपोढे केवलमग्निगृहञ्च
शीतं भवति तद्वत् ॥" इति चरके सूत्रस्थाने
विंशेऽध्याये ॥ * ॥
"पित्तमुष्णन्तीक्ष्णं द्रवं विस्रमम्लं कटुकञ्च । तस्यौ-
ष्ण्यात् पित्तला भवन्त्युष्णासहाः सुकुमारा
वदाततगात्राः प्रभूतपिप्लुव्यङ्गतिलकपिडकाः क्षुत्-
पिपासावन्तः क्षिप्रवलीपलितखालित्यदोषाः
प्रायो मृद्वल्पकपिलश्मश्रुलोमकेशाश्च । तैक्ष्ण्या-
त्तीक्ष्णपराक्रमाः तीक्ष्णाग्नयः प्रभूताशनपानाः
क्लेशासहिष्णवो दन्दशूकाः द्रवत्वात् शिथिल-
मृदुसन्धिमांसाः प्रभूतसृष्टस्वेदमूत्रपुरीषाश्च

विस्रत्वात् प्रभूतपूतिकक्षास्यशिरःशरीर-
गन्धाः कट्वम्लत्वादल्पशुक्रव्यवायापत्याः । त एवं
गुणयोगात् पित्तला मध्यबला मध्यायुषो ज्ञान-
विज्ञानवित्तोपकरणवन्तश्च ।" इति चरके
विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
पित्तघ्नी, स्त्री (पित्तं हन्तीति । हन्+"अमनुष्य-
कर्त्तृके च ।" ३ । २ । ५३ । इति टक् । ततो
ङीप् ।) गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पित्तनाशके, त्रि । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
"मधुली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः ॥")
पित्तज्वर, पुं, (पित्तनिमित्तको ज्वरः ।) पैत्तिक-
ज्वरः । यथा,—
"विशेषतः कोमलनारिकेलं
निहन्ति पित्तज्वरमूत्रदोषान् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य लक्षणं ज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ पित्तज्वरचिकित्सा ।
"आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधा-
पयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावद्
दोषदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो लङ्घन-
विधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पैत्तिके दशरात्रेण
ज्वरे कुर्व्वीत भेषजमिति । दशरात्रेण लङ्घन-
वता यतितेनेत्यर्थः । किन्तद्भेषजं तदाह ।
"तिक्तामुस्तायवैः पाठाकटफलाभ्यां च साधितम् ।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥"
इति तिक्तादिक्वाथः ॥
"पर्पटो वासकस्तिक्ता कैरातो धन्वयासकः ।
प्रियङ्गुश्च कृतः क्वाथ एषां शर्करया युतः ॥
पिपासादाहपित्तास्रयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥"
इति पर्पटादिक्वाथः ॥
"द्राक्षा हरीतकी मुस्ता कटुका कृतमालकः ।
पर्पटश्च कृतः क्वाथ एष पित्तज्वरापहः ॥
मुखशोषप्रलापान्तर्दाहमूर्च्छाभ्रमप्रणुत् ।
पिपासारक्तपित्तानां शमनो भेदनो मतः ॥"
इति द्राक्षादिक्वाथः ॥
"पटोलमथ धन्याकं मधुकं मधुसंयुतम् ।
हन्ति पित्तज्वरं दाहं तृष्णाञ्चातिप्रमाथिनीम् ॥"
इति पटोलादिक्वाथः ॥
"गुडूच्यामलकीयुक्तः केवलो वापि पर्पटः ।
पित्तज्वरं हरेत्तूर्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥"
इति गुडूच्यादिक्वाथः ॥
"एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरवालकैः ॥
ह्रीवेरचन्दनोशीरघनपर्पटसाधितम् ।
दद्यात् सुशीतलं वारि तृट्छर्द्दिज्वरदाहनुत् ॥"
इति ह्रीवेरादिक्वाथः ॥
"भूनिम्बातिविषालोध्रमुस्तकेन्द्रयवाम्बुदाः ।
वालकं धान्यकं बिल्वं कषायो माक्षिकान्वितः ॥
विड्भेदश्वासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥"
इति भूनिम्बादिक्वाथः ॥

"द्राक्षाचन्दनपद्मानि मुस्ता तिक्ताम्लतापि च ।
धात्री वालमुशीरञ्च लोध्रेन्द्रयवपर्पटा ॥
परूषक प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधुक कुलक वापि किरातो धान्यक तथा ॥
एषा क्वाथो निहन्त्येव ज्वर पित्तसमुत्थितम् ।
तृर्षा दाह प्रलापञ्च रक्तपित्त भ्रम क्लमम् ॥
मूर्च्छा छर्द्दि तथा शूल मुखशोषमरोचकम् ।
कास श्वासञ्च हृल्लास नाशयेन्नात्र सशय ॥"
इति मद्दाद्राक्षादिक्वाथ ॥
"सचितो निशि पर्युषित प्रातर्धन्याकतण्डुल
क्वाथ ।
पीत शमयत्यचिरादन्तर्दाह ज्वर पैत्तम् ॥"
इति धन्याकक्वाथ ॥
"अमृतायाश्च हिम प्रात सचित पैत्तिकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥"
इति अमृतावासाक्वाथौ ॥
"गुडूची भूमिनिम्बञ्च वाल वीरणमूलकम् ।
मधुसुस्त त्रिवृद्धात्री द्राक्षा वासा च पर्पट ॥
एषा क्वाथो हरत्येव ज्वर पित्तकृत दुतम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥"
इति गुडूच्यादिक्वाथ ॥
"पलाशस्य वदर्या वा निम्बस्य मृदुपल्लवै ।
अम्लपिष्टै प्रलेपोऽयं हन्याद्दाहयुत ज्वरम् ॥
उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र
कांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
शीताम्बुधारा बहुला पतन्ती
निहन्ति दाह त्वरित ज्वरञ्च ॥
पथ्यां तैलघृतचौद्रैर्लिहन् दाहज्वरापहा ।
कासाम्लकपित्तवीसर्पश्वासान् हन्ति वमीनपि ॥"
तैलघृतचौद्रैरित्यत्र न समुच्चय तेन केवलेन
चौद्रेणापि लिह्यात् ।
"काञ्जिकार्द्रपटेनावगुण्ठन दाहनाशनम् ।
अथ शीतकरसुस्निग्धशीतलीकृतवाससा ॥
द्राक्षामलककल्केन कवलोऽत्र हितो मत ।
पक्वदाडिमबीजैर्वा धन्याककल्केन च कथित ॥"
इति कवल ॥ अथात्र धात्याकम ॥ * ॥
अथान्नमाह ।
"दाहवम्यर्दित चाम निरन्न तृषयान्वितम् ।
शर्कारामधुसयुक्त पाययेल्लाजतर्पणम् ॥"
लाजतर्पणं लाजशक्तुरूपतर्पणम् । तत्तर्पण-
स्वरूपमुक्त सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ।
"मुद्गयूषौदनो देय सितया पैत्तिके ज्वरे ॥
हर्म्ये शुभ्राभ्रसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ।
मलयोदकसिक्ते सुप्यात् पित्तज्वरी नर ॥
हारावलीचन्दनशीतलानां
सुगन्धपुष्पाम्बरभूषितानाम् ।
नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-
मालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम् ॥
आर्द्रदृष्टाम्लि विरचाय ताञ्च स्त्री रमयेत् पुन ।
हितञ्च भोजयेदन्न न हित सुरत महत् ॥
वाप्य कमलहारिण्यो जलयन्त्रगृहा शुभा ।
नार्यश्चन्दनदिग्धाङ्गो दाहदैन्यहरा मता ॥

इति पित्तज्वराधिकार ।" इति भावप्रकाशे
मध्यखण्डे प्रथमभाग ॥ * ॥
पित्तश्लेष्मज्वरनाशकौषध यथा,—
"गुडूचीपद्मकारिष्टधन्याक रक्तचन्दनम् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहतृष्णाघ्नमग्निकृत् ॥"
इति गारुडे १८८ अध्याय ॥
(अस्य सलक्षणचिकित्सितान्यपराणि यथा,—
"मूर्च्छा दाहो भ्रममदतृषावेगतीव्रोऽतिसार-
स्तन्द्रालस्य प्रलपनवमि पाकताम्रौष्ठवक्त्रे ।
स्वेद श्वासो भवति कटक विक्लवत्व क्षुधा वा
एतैर्लिङ्गैर्भवति मनुजे पैत्तिको वै ज्वरस्तु ॥
रोध्रोत्पलाम्बुतलता कमल सिताढ्य
सतवारिवासहितमेव हि पाचनेषु ।
निक्वाथ्य पानमति चाशु निहन्ति पित्त
पित्तज्वरप्रशमन प्रकरोति पुंसाम् ॥
क्वथित तण्डुलपयसा शक्राङ्ककटुरोहिणीसहित-
तम् ।
क्वाथ यष्टीमधुना विनाशन पित्तज्वराणाम्तु ।
दुरालभावासकपर्पटानां
प्रियङ्गुनिम्बे कटुरोहिणीनाम् ।
किराततिक्त क्वथित कषाय
सशर्कराढ्य क्वथितञ्च पाचनम् ॥
सदाहपित्तज्वरमाशु हन्ति
तृष्णाभ्रम शोषविकारयुक्तम् ।
एकोऽपि वै पर्पटको वरिष्ठ
पित्तज्वराणा शमनाय योग्य ।
तस्मात् पुनर्नागरवालकाढ्य
चिन्त्यो यथा कङ्कटके प्रशस्त ॥
नागरोशीरमुस्ता च चन्दन कटुरोहिणी ।
धान्यकानां क्वाथ एव पित्तज्वरविनाशन ॥
अमृतापर्पटधात्री क्वाथ पित्तज्वर हरेत् ।
सितारग्वधयोर्वापि काश्मर्याक्वाथ वा पुन ॥
द्राक्षापर्पटक तिक्ता पथ्यारग्वधमुस्तकै ।
क्वाथस्तृषाभ्रमदाहयुक्तपित्तज्वरापह ॥
विदारिका रोध्रदधित्थकाना
स्वाम्लातुलुङ्गस्य च दाडिमानाम् ।
यथालाभेन च कल्कपत्र
निहन्ति तृड्दाहसमूर्च्छनञ्च ॥
उत्तानस्य प्रसुप्तस्य कांस्य वा ताम्रभाजनम् ।
नाभौ निधाय धाराम्बुशीतदाहनिवारणम् ॥
रम्यारामाकुचभरनमिताश्लिङ्गन चेन्दसङ्ग
अथायाम सुनिवरगदित शीतल सेवन स्यात् ।
शुभ्राम्भोज मलयजसलिलासिक्तसशीतवासो
मुक्ताहारी विशदसतुहिन कौमुदी या सुखाय ॥
एभिर्हन्ति द्रुततरमिह मानुषाणाम्तु पित्त
दाह शोष क्लममपि तथा तृड्भ्रम मूर्च्छनञ्च ।
एतैर्योगैर्भवति नितरां पित्तदाहस्य शान्ति
योग्या चैव प्रभवति सदा सत्क्रिया श्रीमताञ्च ॥
यदि जिह्वा गलतालुशोषो वै मस्तुकस्य च ।
केशर मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसयुतम् ।
पेष्यमास्य तालुलेप सद्य पित्तरुजापह ॥"
इति पित्तज्वरचिकित्सा ॥ * ॥

पित्तद्रावी, [न्] पु, (पित्त द्रावयतीति । द्रु+
णिच्+णिनि ।) मधुरजम्बीर । इति राज
निघण्ट ॥
पित्तरक्त, क्ली, (पित्तसदृष्ट रक्तमिति मध्यपद-
लोपी समास ।) रोगविशेष । तत्पर्याय ।
रक्तपित्तम् २ पित्तासम् ३ पित्तशोणितम् ४ ।
इति राजनिघण्ट ॥ अस्य विवरण रक्तपित्त
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पित्तल, क्ली (पित्त तद्वर्ण लातीति । ला+क ।)
धातुविशेष । पितल इति भाषा ॥ (यथा,
वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
"पित्तलञ्च तथा कास्य ताम्रवच्चारयेद्भिषक ।
ताम्रवच्छोधन तेषा ताम्रवद्गुणकारकम् ॥")
तत्पर्याय । आरकूटम् २ रीति ३ पतिकावे-
रम् ४ ब्रह्मदार ५ । इति जटाधर ॥ रीती
६ । इति शब्दरत्नावली ॥ मिश्रम् ७ । इति
रत्नमाला ॥ आर ८ राजरीति ९ ब्रह्मरीति
१० कपिला ११ पिङ्गला १२ । इति भाव-
प्रकाश ॥ क्षुद्रसुवर्ण १३ सिंहलम् १४ पिङ्ग-
लकम् १५ पीतलकम् १६ लोहितकम् १७
पिङ्गललोहम् १८ पीतकम् १९ । रीतिका-
गुणागुणा । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । रसे
लवणत्वम् । शोधनत्वम् । पाण्डुवातकृमिप्लीह-
पित्तनाशित्वञ्च ।
"गुरुत्वा स्निग्धा मृदु शीता सुरङ्गा सत्त्वपचिणी ।
हेमोपमा शुभा स्वच्छा जात्या रीति प्रकी-
र्त्तिता ॥"
इति राजनिघण्ट ॥
"रीतिरप्युपधातु स्यात् ताम्रस्य यशदस्य च ।
पित्तलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा जनै ॥
सयोगस्य प्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणा स्मृता ।
रीतिकायुगल रूक्ष तिक्तञ्च लवण रसे ।
शोधन पाण्डुरोगघ्न कृमिघ्न नातिलेखनम् ॥"
इति भावप्रकाश ॥ * ॥
भूर्जपत्रम् । इति शब्दमाला ॥ (वाहुल्येन
पित्तमस्यास्तीति । पित्त+"सिध्मादिभ्यश्च ।"
५ । २ । ९७ । इति लच ।) पित्तयुक्ते, त्रि ।
इति मेदिनी । ले, ११४ ॥ (पित्तवृद्धिकरे च ।
यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४५ अध्याये ।
"सचार पित्तल कौप श्लेष्मघ्न दीपन लघु ॥"
यथा च माधवकरधृतदृढनिमयसग्रहे पाण्डुधि-
कारे ।
"पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृङ्मास दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥")
पित्तला, स्त्री, (पित्तल+टाप ।) तोयपिप्पली ।
इति मेदिनी । ले, ११४ ॥
पित्तारि , पु, (पित्तानामरिर्नाशक ।) पर्पट ।
लाक्षा । वर्व्वरम् । इति राजनिघण्ट ॥
पित्र्य, क्ली,(पितरो देवता अस्येति। पितृ+"वाय-
तुपितृषसो यत् ।" ४ । २ । ३१ । इति यत् ।
"रीङृत ।" ७ । ४ । २७ । इति रीङादेशश्च ।
पितृदेवताकदानीयत्वादस्य तथात्वम् ।) मघु ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ पितृतीर्थम् । तत्तु तर्ज्जन्यङ्गुष्ठान्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५४ ॥ (पितुरिदं पितुरागतं वेति । पितृ+"पितुर्यत् ।" ४ । ३ । ७९ । इति यत् । ततो रीङादेशः ।) पितृसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, —

"ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः ।
शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥"
इति दायभागः ॥

(पितृप्रियत्वात् श्राद्धार्हे च त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम् ।
पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् ॥")

पित्र्य, पुं, (पितुस्तुल्य इति । बाहुलकात् यत् । ततो रीङादेशः ।) ज्येष्ठभ्राता । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१५ ॥ (पितॄणां प्रिय इति यत् ।) माषः । इति शब्दमाला ॥

पित्र्या, स्त्री, (पितरो देवता अस्या इति । पितृ+यत् । पितृदैवतत्वादेव तथात्वम् ।) मघानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २५ ॥ पौर्णमासी । इति शब्दमाला ॥

पित्सत्, [त] पुं, (पतितुमिच्छतीति । पत+सन्+"सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ।" ७ । ४ । ५४ । इति इस् । अभ्यासस्य लोपश्च । ततः पित्स+शतृ ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥ प्रतिपन्ने पतनेच्छौ च त्रि । इति विश्वः ॥

पित्सल, स्त्री, (पतत्यत्रेति । पत+"सल पतेरिट्च ।" २ । २९२ । इति उणादिकोषधृतसूत्रात् अधिकरणे सलः । अकारस्य इत्वः ।) पन्थाः । इत्युणादिकोषः । २ । २९२ ॥

पिधान, क्ली (अपि+धा+ल्युट् । अपेरल्लोपः ।) छदनम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४८१ ।
"युगपज्जघनोरःस्तनपिधानमधुरे । त्रपाकुलिताङ्गि सखि ।।
लीलाब्धि । नैष पवनो विरमति तव वसनपरिवर्त्तौ ॥")

उद्घाटनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ९२ ॥

पिनद्ध, त्रि, (अपि नह्यते स्मेति । अपि+नह+क्त । ह्यपेरल्लोपः ।) परिहितवस्त्रादि । तत्पर्य्यायः । आमुक्तः २ प्रतिमुक्तः ३ अपिनद्धः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ (आच्छादितः । यथा, भागवते । ११ । ८ । ३३ ।
"यदस्थिभिर्निर्म्मितवंशवंश्य-
स्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धम् ॥")

पिनाक, पुं क्ली, (पाति रक्षति पनाय्यते स्तूयते वा । पाल रक्षणे पन स्तुतौ वा+"पिनाकादयश्च ।" उणां ४।१५। इति आकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शिवधनुः । तत्पर्य्यायः । अजगवम् २ । (यथा, महाभारते । ६ । ६० । १८ ।
"पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ॥")
शूलम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ३७ ॥ शूलमपि शाङ्करमित्येके इति केचित् । इति भरतः ॥ पांशुवर्षणम् । इति मेदिनी । के ११६ ॥

पिनाकी, [न्] पुं, (पिनाकोऽस्त्यस्येति । इनि ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा, हरिवंशे । ३५ । २० ।
"कृत्वा च निश्चयं सर्व्वे पलायनपरायणाः ।
विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् ॥"
रुद्रभेदः । यथा, मात्स्ये । ५ । २९—३ ।
"अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ॥")

पिन्यास स्त्री, (अपिगतो विख्यातो यस्तागन्धत्वात् न्यासो यस्य । अपेरल्लोपः ।) हिङ्गु । इति जटाधरः ॥

पिपतिषत्, [त्] त्रि (पतितुमिच्छतीति । पत+सन् । ततः शतृ ।) पतनेच्छुः । विहङ्गमे, पुं । इति मेदिनी । ते, २३१ ॥

पिपतिषु, पुं, (पतितुमिच्छतीति । पत+सन् । पिपतिस+"सनाशंसभिक्ष उः ।" ३।२।१६८। इति उः ।) पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पतनेच्छौ, त्रि ॥)

पिपासा, स्त्री, (पातुमिच्छेति । पा+सन्+अ । ततष्टाप् ।) पानेच्छा । तत्पर्य्यायः । तृष्णा २ तर्षः ३ उदन्या ४ तृट् ५ तृषा ६ उदन्या ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अध्याये । "स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः ॥")

पिपासित, त्रि, (पिपासा जातास्येति । पिपासा+इतच् ।) पिपासायुक्तः । तृषितः । इति हलायुधः ॥ (यथा, मनौ । ८ । ९३ ।
"नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥")

पिपासु, त्रि, (पातुमिच्छुः । पा+सन्+उ ।) पानेच्छुः । तत्पर्य्यायः । तृषितः २ तृष्णक् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२३ । २५ ।
"भागार्थे तपसो धातुं तेषां सोमं तथाध्वरे ।
पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ॥")

पिपीतक, पुं, ब्राह्मणविशेषः । अस्य प्रमाणं पिपीतकीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पिपीतकी, स्त्री (पिपीतकेन ब्राह्मणविशेषेण प्रवर्त्तितत्वादस्त्यस्येति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वैशाखशुक्लद्वादशी । तद्व्रतकथा यथा,—

शतानीक उवाच ।
"जलदानस्य माहात्म्यं यत्त्वया परिकीर्त्तितम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि पिपीतकीकथां शुभाम् ॥
पुरा केन कृतञ्चैतत् केन चैतत् प्रकाशितम् ।
कथं पिपीतकीनाम विधानञ्चैव कीदृशम् ॥
तत् सर्व्वं ब्रूहि देवर्षे । यदि तुष्टो मयि प्रभो ! ॥
नारद उवाच ।
शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि द्वादशीं तां पिपीतकीम् ।
यां कृत्वा यमलोकादै प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
पिपीतक इति ख्यातो ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
तपःस्वाध्यायनिरतः सर्व्वप्राणिहिते रतः ॥
शान्तो दान्तः क्षमायुक्तो वलिहोमपरायणः ।
निवसन् निर्जनेऽरण्ये बहून् कालान् द्विजोत्तम ॥
चिरं कृत्वा तपोऽरण्ये काले मृत्युमुपेयिवान् ॥
ततः कालेन कियता यमदूतैर्महाबलैः ।
नीयमानः स विप्रेन्द्रो यमलोकं भयावहम् ॥
ददर्श बहुशस्तत्र नरान्निरयसंस्थितान् ॥
असिपत्रादनेकेषु कुम्भीपाकेषु संस्थितान् ।
कृतार्त्तरावांस्तान् दृष्ट्वा विषादमगमद्द्विजः ।
क्षुत्पिपासाकुलो भूत्वा प्रेतराजवशं गतः ॥
बहून् वस्त्रावृतान् कुम्भान् ददर्शोऽतिमनोहरान् ।
प्रदेशानीप्सितांस्तत्र प्रासादैरुपशोभितान् ॥
गीतवाद्यादिनृत्यैश्च सेव्यमानः समन्ततः ।
क्वचित् प्रहरमाणांश्च किङ्करैर्यमशासनैः ॥
नीयमानांस्ततः प्रेतान् बध्यमानान् स्वकर्म्मभिः ।
शोकसन्तापसंयुक्तान् तृषया परिपीड़ितः ॥
संपश्यमानो राजेन्द्र । ययाचे किङ्करान् जलम् ।
बहुशो याच्यमानैश्च किङ्करैरभिताडितः ॥
स नीयमानो ददृशे बहुशाखं द्रुमोत्तमम् ।
सुच्छायं शीतलं रम्यं महान्तं पिप्पलद्रुमम् ॥
तत्रैव सजलान् कुम्भान् माल्यशोभान् सुशोभितान् ।
ददर्श वस्त्राहृतमुखान् सुवासितसुशीतलान् ॥
रक्षन्ति बहवस्तत्र किङ्कराः शस्त्रपाणयः ।
सोऽदर्शनमात्रेण साकाङ्क्षो ब्राह्मणोऽभवत् ॥
विनयावनतो भूत्वा ययाचे किङ्करान् जलम् ।
ब्राह्मण उवाच ।
यमदूता महात्मानस्तोयं मे दीयतामिति ।
अप्राप्य तोयं प्राणानां विनाशो जायते ध्रुवम् ॥
तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणान् रक्षत मेऽधुना ।
श्रुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तमूचुर्यमकिङ्कराः ॥
न कृतं कर्म्म तद्विप्र । येन तोयञ्च लभ्यते ॥
प्रार्थयानः पुनस्तोयं यमदूतैः स ताड़ितः ॥
तृषार्त्तवचनं श्रुत्वा यमः प्रोवाच तं द्विजम् ।
ब्रूहि त्वं विप्र ! मा रोदीः का ते पीडास्ति चेतसि ॥
पुनर्ययाचे सत्तोयं तृषयाकुलचेताः ।
श्रुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तमुवाच स धर्म्मराट् ॥
त्वया तन्न कृतं कर्म्म येन वै लभ्यते जलम् ॥
ब्राह्मण उवाच ।
त्वयि प्रसन्ने दिक्पाल ! तत्तोयं दुर्लभं न मे ।
तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणरक्षां कुरु प्रभो ! ॥
इत्थं बहुविधैर्वाक्यैर्यमः प्रीतोऽभवत्तदा ॥
यम उवाच ।
वरं वरय विप्रेन्द्र । यत्ते मनसि वर्त्तते ॥
ब्राह्मण उवाच ।
यदि तुष्टोऽसि मे देव ! येन प्राप्तोऽस्मि तज्जलम् ।
तत् कुरुष्व धर्म्मराज । सर्व्वप्राणीश्वर । प्रभो ! ॥

यम उवाच ।
वैष्णवं तद्व्रतं विप्र ! कुरु गत्वा निजालयम् ।
विधानं शृणु विप्रेन्द्र ! द्वादशी याद्दशी भवेत् ॥
वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वादशी वैष्णवी तिथि ।
तस्यां सुशीतलजलै स्नापयेत केशवं प्रभुम् ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्धूपदीपैर्विधानत ॥
नैवेद्यैर्विविधैश्चैव ताम्बूलैरथ वाससा ॥
जप्त्वा तु वैष्णवं मन्त्रं दण्डवत् प्रणमेत्तत ।
दद्याद्द्विजेभ्यो विधिवत् कुम्भास्तोयसमन्वितान् ।
प्रथमेऽब्दे चतु कुम्भान् दद्यात्सवस्त्रसंयुतान् ॥
शुक्लवस्त्रावृतमुखानुपवीतसुसंयुतान् ।
धनुर्व्वाणसमायुक्तान् सभोज्यदक्षिणान्वितान् ॥
द्वितीयेऽष्टौ घटान्दद्याद्दधिशर्करसंयुतान् ।
तृतीये द्वादश घटान् तिलमोदकसंयुतान् ॥
चतुर्थे षोडशघटान् दुग्धलड्डुकसंयुतान् ।
दद्यात सपूज्य देवेश द्विजातिभ्य प्रयत्नत ॥
दक्षिणां शक्तितो दद्यात भोज्यञ्चैव विशेषत ।
यत्र कुत्रापि संगच्छेन्न कुत्रापि तृषान्वित ॥
ततो द्विजो गृहं गत्वा चकार द्वादशीव्रतम् ॥
अन्ते जगाम स्वर्लोकं वैष्णवं पदमुत्तमम् ॥
पिपीतकीति नाम्नासौ विख्यातो वैष्णवी तिथि ।
नरो य कुरुते भक्त्या नारी वा भक्तिसंयुता ।
इह पुत्रादिसम्पन्ना धनधान्यसमन्विता ॥”
इति भविष्यपुराणे पिपीतकीव्रतकथा समाप्ता ॥

पिपीलक पु,(अपिपीलतीति । अपि + पील स्तम्भने + ण्वुल । अपेरल्लोप ।) मौलक । इति हेमचन्द्र । ४ । २७२ ॥ डेंउया पिपीड़ा इति भाषा ॥

पिपीलिका, स्त्री, (पिपीलक + टापि अत इत्वम् ।) स्त्रीणाङ्गी । इति हेमचन्द्र । ४ । २७३ ॥ क्षुद्रे पिपीड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । पिपीलिक २ पिपील ३ मौलक ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ पिपीली ५ पिपिली ६ स्त्रीसंज्ञा ७ । इति राजनिर्घण्ट ॥ हीरा ८ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, हरिवंशे । २४ । ४ ।
“श्रुत्वा तु याच्यमानां तां क्रुद्धां कृष्णपिपीलिकाम् ।
अग्रदत्तो महीपालमकस्मादेव चाहसत् ॥”)

पिपीली, स्त्री, (अपिपीलतीति । पील + अच् । अपेरल्लोप । ततो गौरादित्वात् ङीष ।) पिपीलिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

पिप्पटा, स्त्री खाद्यद्रव्यविशेष । तत्पर्य्याय । गुड़शर्करा २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पिप्पल, क्ली, (पीयते इति । पा + अलच् । पृषोदरादित्वात साधु ।) जलम् । वस्त्रच्छेदभेद । इति मेदिनी । ले, १११ ॥

पिप्पल , पु, (पिप्पल जल सिच्यमानत्वेनास्त्यस्य मूलावच्छेदे इति । पिप्पल + “अर्श्आदिभ्यो ऽच ।” ५।२।१२७ । इत्यच ।) अश्वत्थवृक्ष । (यथा महाभारते । २ । २१ । ८ ।
“वनराजीस्तु पश्येमा पिप्पलानां मनोरमा ।
लोध्राणाञ्च शुभा पार्थ । गौतमौक समीपगा ॥”)
निरंशुक । पक्षिभेद । इति मेदिनी । ले, ११२ ॥ * ॥ अश्वत्थस्वरूप यथा,—
नारद उवाच ।
“अनायासेन यत्कर्त्ता सर्व्वान् कामानवाप्नुयात ।
सर्व्वदेवात्मकञ्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु नारद ! यत्नेन शुद्ध सर्व्वात्मकं गुरुम् ।
प्रदक्षिणीकृत्य नित्य नराणां सर्व्वकामदम् ॥
पूजयेत परया भक्त्या सर्व्वसिद्धियुतो भवेत ।
अश्वत्थ पूजयेद्विप्र । सर्व्वसिद्धिविधायकम् ॥ * ॥
अश्वत्थदक्षिणे रुद्र पश्चिमे विष्णुरेव च ।
ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्व्वे चेन्द्रादिदेवता ॥
स्कन्धे स्कन्धे च पत्रेषु ब्राह्मणा ऋषय स्तुता ।
तस्य मूले सर्व्ववेदा अङ्का तस्य इमाश्रिता ॥
नदीनदा सागराद्या पूर्व्वस्यान्दिशि संस्थिता ।
लोकधर्म्मान् समाश्रित्य तस्मात्त सेवयेन्नर ॥
पुराणस्मृतिमन्त्रेभ्य सारमुद्धृत्य सञ्चितम् ।
निष्कामतिष्ठित सम्यगश्वत्थ सेवयेन्नर ॥
त्व चौरी फलितश्चैव शीतलश्च वनस्पते । ।
त्वामाराध्य नरो हन्यात् दैहिकाधिष्ठितं मलम् ॥
अश्वत्थ ! यस्मात त्वयि वृक्षराज !
नारायणस्तिष्ठति सर्व्वकारणम् ।
अत शुचिस्त्व सतत तरूणां
विशेषतोऽरिष्टविनाशनोऽसि ॥
क्षीरोदमथने चैव यथा श्रीस्त्वामुपासते ।
सत्येन तेन वृक्षेन्द्र ! आशीर्मयि निषेवतु ॥
एकादशोऽसि रुद्राणां वसूनाञ्चाष्टमस्तथा ।
नारायणोऽसि देवानां वृक्षाणामसि पिप्पल ॥
अग्निगर्भस्त्वमश्वत्थ ! देवगर्भ प्रजापति ।
हरिरयैव श्रीगर्भो यज्ञगर्भ ! नमोऽस्तु ते ॥
अरातेरग्निरश्वत्थ ! परापर ! नमोऽस्तु ते ।
निर्वाते त्वभितश्च स्वस्ति तेऽस्तु नमोऽस्तु ते ॥
अक्षिस्पन्द भुजस्पन्द दु स्वप्न दुर्निरीक्षितम् ।
शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्थ ! शमयाशु मे ॥
य स्पृष्ट्वा मुच्यते रोगै सर्व्वपापै प्रमुच्यते ।
समाश्रित्य च दीर्घायुस्तमश्वत्थ नमाम्यहम् ॥
अश्वत्थ ! सुमहाभाग ! सर्व्वदा प्रियदर्शन ! ।
दिव्यान्नभोजन देहि शत्रूणाञ्च पराजयम् ॥
आयु प्रजां धनं धान्य सौभाग्य सर्व्वदा सुखम् ।
देहि देव महावृक्ष ! त्वामहञ्चाभिवादये ॥
अश्वत्थ ! देवमूलस्त्वं विभि प्रोच्यते सदा ॥
ब्रह्महा गुरुहा चैव दरिद्रो व्याधिपीड़ित ।
आवृत्य दशलक्षन्तु शुद्ध पापातिगो भवेत् ॥
ब्रह्मचारी हविष्याशी अध शायी जितेन्द्रिय ।
पापापहन्ता मर्त्यस्तु व्रतमेतत समाचरेत् ॥
एकहस्त द्विहस्त वा कुर्य्याद्गोमयलेपनम् ।
अश्वत्थे स्थापिते यस्तु मूले स्नपनमाचरेत ॥
धनायुष्मन्ततेर्हन्ता नरकात्तारयेत् पितॄन् ॥
अश्वत्थमूलमासाद्य शाकेनान्नोदकेन वा ।
एक वा भोजयेद्विप्र कोटि कोटि फल भवेत् ॥
अश्वत्थमूलमासाद्य तपो होम सुरार्च्चनम् ।
अक्षय मुनिशार्दूल ! ब्रह्मणो वचन यथा ॥
एव समर्च्चितोऽश्वत्थ सर्व्वसौख्यप्रदो भवेत ।
यज्ञार्थ छेदितोऽश्वत्थ सर्व्वारोग्यप्रदो भवेत ॥
अश्वत्थ पूजितो येन पूजिता सर्व्वदेवता ।
अश्वत्थश्छेदितो येन छेदिता सर्व्वदेवता ॥
अन्त शुद्ध सुसन्तुष्टोऽश्वत्थो देवमयो गुरु ।
स सेव्य पूजनीयश्च गुणत्रयविनाशक ॥
भृगुवारे भौमे च मध्याह्ने निशि सन्ध्ययो ।
अश्वत्थदशन कार्य्य कुलक्षयभयात्मभि ॥ * ॥
अश्वत्थस्य जले यस्य छाया तिष्ठति कुत्रचित ।
तत प्रयागसम तीर्थं तत्र सन्निहितो हरि ॥
तस्मात कार्त्तिकमासेऽत्र पूर्व्वोक्तविधिना मुने ! ।
अश्वत्थ सेवयेद्विद्वान् सप्रदक्षिणमादिशेत ॥
पापोपहतमर्त्यानां पापनाशो भवेद्ध्रुवम् ।
सकामो लभते काम निष्कामो मोक्षमाप्नुयात ॥
य पठेत शृणुयाद्वापि अश्वत्थस्य समीपत ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति विष्णुसायुज्यमाप्नुयात ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १२६ अध्याय ॥
ऋषय ऊचु ।
“कथ त्वयाश्वत्थवटौ गोब्राह्मणसमौ कृतौ ।
सर्व्वेभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथ पुण्यतमौ कृतौ ॥
सूत उवाच ।
अश्वत्थरूपी भगवान् विष्णुरेव न संशय ।
रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक ॥
दर्शनस्पर्शसेवासु ते वै पापहरा स्मृता ।
दु खापद्व्याधिदुष्टानां विनाशकारिणो ध्रुवम् ॥
ऋषय ऊचु ।
कथ वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
एतत् कथय सर्व्वज्ञ ! संशयोऽत्र महान् हि न ॥
सूत उवाच ।
पार्व्वतीशिवयोर्द्दैवे सुरत कुर्व्वतो किल ।
अग्नि ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विघ्न कृत पुरा ॥
ततस्तु पार्व्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवौकस ।
रेत सेकसुखभ्रंशव्यग्यमाना तदा रुषा ॥
पार्व्वत्युवाच ।
क्रिमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरते सुखम् ।
तस्मान्मम सुखभ्रंशाद्भूय वृक्षत्वमापस्यथ ॥
सूत उवाच ।
एव सा पार्व्वती देवी चाशपत् क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ॥
तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावुभौ
बभूवतुर्व्वोधिवटौ मुनीश्वरा ! ।
बोधिस्त्वय चाकिदिन विनैव
नस्पृश्यतामर्कजवारयोगात् ॥
ऋषय ऊचु ।
अस्पृश्यत्व कथ यात सूत ! बोधितरु स्वयम् ।
स्पृश्यत्वञ्च कथ प्राप्तस्तथाय शनिवासरे ॥
सूत उवाच ।
समुद्रमथनाद्यानि रत्नान्याप्य सुरोत्तमा ।
श्रियञ्च कौस्तुभ तेभ्य विष्णवे प्रददु सुरा ॥
यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मन ।
तावत विज्ञापयामास लक्ष्मीस्त चक्रपाणिनम् ॥

लक्ष्मीरुवाच ।
अनस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठा परिणीयते ।
तस्मात्त्वमग्रजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ।॥
विवाह्योद्वह मा पश्चादेष धर्म्मः सनातनः ।
तस्माद्धर्म्मव्यतिक्रामं न कुर्य्या मधुसूदन ।॥
सूत उवाच ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः ।
उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ।
आप्तवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ॥
स्थूलोष्ठीं शुष्कवदनां विरूपां बिभ्रतीं तनुम् ।
सवदारक्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहाम् ॥
स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् ।
वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्म्मवित् ॥
होमधूमसुगन्धाढ्यं वेदघोषैश्च नादितम् ।
आश्रमन्तं विलोक्याथ व्यथिता साब्रवीदिदम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।
नहि वासोऽनुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ।
नात्रागमिष्ये भो ब्रह्मन् ! नयस्वान्यत्र मां ध्रुवम् ॥
उद्दालक उवाच ।
कथं नायासि किञ्चात्र वर्त्तते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व माम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।
वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम् ।
यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहम् ॥
परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।
पितृदेवार्च्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् ॥
दानशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः ।
परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्म्मम ॥
वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादपमाननम् ।
निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्यग्वसाम्यहम् ॥
सूत उवाच ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्णवदनोऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह ॥
उद्दालक उवाच ।
अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन्नलक्ष्मि ! आस्यतां क्षणम् ।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः ॥
सूत उवाच ।
इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा तं न ददर्श सा ॥
तदा रुरोद करुणं भर्त्तृत्यागेन दुःखिता ॥
तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत् ।
तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा ॥
लक्ष्मीरुवाच ।
स्वामिन् ! मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन
दुःखिता ।
तामाश्वासयितुं याहि कृपालो ! यद्यहं प्रिया ॥
सूत उवाच ।
लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः ।
आश्वासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥
विष्णुरुवाच ।
अश्वत्थवृक्षमासाद्य सदालक्ष्मि ! स्थिरा भव ।
ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥
मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।
अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मान्मन्दवारं विना किल ॥
प्रत्यब्दमर्च्चयिष्यन्ति त्वां ज्येष्ठां गृहधर्म्मिणः ।
तेष्विय श्रीः कनिष्ठा ते सदा तिष्ठत्वनामया ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे । १६ — १६१ । अध्यायौ ॥
(रेवत्यां जातो मित्रस्य पुत्त्रविशेषः । यथा भागवते । ६ । १८ । ६ ।
“रेतः सिषिचतुः कुम्भे उर्व्वश्याः सन्निधौ द्रुतम् ।
रेवत्यां मित्र उत्सर्गमरिष्टं पिप्पलं व्यधात् ॥”)

पिप्पलक, क्ली, (पीयते इति । पा + अलच् । पृषोदरादित्वात् साधुः । ततः सञ्ज्ञायां कन् ।) स्तनवृन्तम् । सीवनसूत्रम् । इति मेदिनी । के १६८ ॥

पिप्पलि स्त्री, (पिपर्त्तीति । पॄ लि पूर्त्तौ + बाहुलकात् अलच् । गौरादित्वात् ङीष् । ह्रस्वः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

पिप्पली स्त्री, (पिपर्त्तीति + पॄ + बाहुलकात् अलच् । पृषोदरादित्वात् साधुः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्षविशेषः । पिँपुल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कृष्णा २ उपकुल्या ३ वैदेही ४ मागधी ५ चपला ६ कणा ७ उषणा ८ शौण्डी ९ कोला १० । इत्यमरः । २ । ४ । ९७ ॥ ऊषणा ११ पिप्पलि १२ । इति भरतः ॥ शाकला १३ कटुबीजा १४ कोरङ्गी १५ तिक्ततण्डुला १६ श्यामा १७ दन्तफला १८ मगधोद्भवा १९ । अस्या गुणाः । ज्वरनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । मारुतश्वासकासश्लेष्मक्षयापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुपाकत्वम् । रसायनत्वम् । लघुत्वम् । पित्तलत्वम् । रेचनत्वम् । कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शःप्लीहशूलामनाशित्वञ्च ॥ आर्द्रायास्तस्या गुणाः । कफप्रदत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । पित्तप्रशमनत्वञ्च । राजवल्लभे तु कफापहत्वम् । मधुयुक्तायास्तस्या गुणाः । मेदःकफश्वासकासज्वरहरत्वम् । वृष्यत्वम् । मेधाग्निवर्द्धनत्वञ्च । गुडपिप्पलीगुणाः । जीर्णज्वरे अग्निमान्द्ये च शस्तत्वम् । कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुकृमिनाशित्वञ्च । द्विगुणात् पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषजां मतः । इति भावप्रकाशः ॥ (ऋष्यवन्तपर्व्वतान्निःसृतो नदीविशेषः । यथा, मात्स्ये । ११३ । २५ ।
“तमसा पिप्पली श्रेणी तथा चित्रोत्पलापि च ॥”)

पिप्पलीका स्त्री, अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिप्पलीमूलं, क्ली (पिप्पल्या मूलमिव मूलमस्य ।) स्वनामख्यातमूलम् । पिँपुलमूल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ग्रन्थिकम् २ चटिकाशिरः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ११० ॥ षड्ग्रन्थि ४ । इति रत्नमाला ॥ मूलम् ५ कोलमूलम् ६ कटुग्रन्थि ७ कटुमूलम् ८ कटूषणम् ९ सर्व्वग्रन्थि १० चव्याढ्यम् ११ विरूपम् १२ शौषसम्भवम् १३ सुगन्धि १४ ग्रन्थिलम् १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ उषणम् १६ । अस्य गुणाः । दीपनत्वम् । कटुत्वम् । पाचनत्वम् । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तकरत्वम् । भेदकत्वम् । कफवातोदरानाहप्लीहगुल्मकृमिश्वासक्षयापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिप्रिका, स्त्री, दन्तमलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २९६ ॥

पिप्लु, पुं, (अपि प्लवते देहोपरि इति । अपि + प्लु + डुः । अपेरल्लोपः ।) जडुलः । इत्यमरः । २ । ६ । ४९ ॥

पियाल, पुं (पीयति तर्पयतीति । पीय + “पीयुकणिभ्यां कालन् ह्रस्वः सम्प्रसारणञ्च ।” उणा ३ । ७६ । इति कालन् ह्रस्वश्च ।) वृक्षविशेषः । अस्यैव बीजं चिरौञ्जीति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । राजादनम् २ सन्नकद्रुः ३ धनुष्पटः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ राजातनम् ५ राजातनः ६ प्रियालः ७ सन्नः ८ कद्रुः ९ धनुः १० पटः ११ । इति तट्टीका ॥ ह्रस्वनकः १२ धन्वपटः १३ पियालकः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ खरस्कन्धः १५ चारः १६ बहुलवल्कलः १७ तापसेष्टः १८ ॥ (यथा, भागवते । ८ । २ । १० ।
“चूतैः पियालैः पनसैराम्रैराम्रातकैरपि ॥”)
तस्य गुणाः । पित्तकफास्रनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । हृद्यत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ गुरुत्वम् । सरत्वम् । दाहज्वरतृषापहत्वञ्च । तस्य मज्जगुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । हृद्यत्वम् । अतिदुर्जरत्वम् । स्निग्धत्वम् । विष्टम्भित्वम् । आमवर्द्धनत्वञ्च । इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमो भागः ॥

पिल, क क्षिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर-सक-सेट् ।) क, पेलयति । क्षिपि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥

पिलुक, पुं, (अपिलातीति । अपि + ला + बाहुलकात् कुः । अपेरल्लोपः । ततः कन् ।) पीलुवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

पिलुपर्णी स्त्री, (पिलोरिव पर्णमस्याः । ङीष् ।) मोरटा । इति रत्नमाला ॥

पिल्ल, पुं, (क्लिन्ने चक्षुषी यस्येति । “इनच्पिटच्चिकचि च ।” ५ । २ । ३३ । इत्यत्र “क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी ।” इति वार्त्तिकोक्त्या पिल्लादेशः ।) क्लेदयुक्तचक्षुः । (अस्य चिकित्सा यथा, —
“ताम्रपात्रे गुहाम्लं स्निग्धमरिचान्वितम् ।
आरनालेन सङ्घृष्टमञ्जनं पिल्लनाशनम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे ॥)
तद्युक्ते, त्रि । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

पिशका स्त्री (पिशेन क्लेदयुक्तचक्षुषा कायतीति। कै+क। टाप।) हस्तिनी। इति शब्दमाला॥

पिष इ सेचने। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा-पर सक सेट।) इ, पिन्वशते। इति दुर्गादास॥

पिश, श प अवयवे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा मुचां पर अक-सेट।) श प, पिशति पट अवयवी स्यादित्यर्थ। इति दुर्गादास॥

पिशङ्ग पु, (पिशतीति। पिश+"पिडादिभ्य कित।" उणा।१।१२। इत्यङ्गच स च कित।) पिङ्गलवर्ण। तद्वति, त्रि। इत्यमर।१।५।१६—१७॥ (यथा, ऋग्वेदे।१।८८।२।
"तेऽरुणेभिर्वरमा पिशङ्गै शुभे क यान्ति रथतूर्भिरश्वै॥"
यथा च माघे।१।६।
"पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छवि
वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति।
सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरा
विडम्बयन्त शितिवाससस्तनुम्॥"
नागभेद। यथा, महाभारते।१।५७।१६।
"भैरवो मुण्डवेदाङ्ग पिशङ्गश्चोद्रपारक॥")

पिशाच, पु, (पिशित मांसमश्नातीति। पिशित+अश+"कर्म्मण्यण।" ३।२।१। इति अण। तत "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्।" ६।३।१०९। इति शितभागस्य लोप अशभागस्य शाचादेश।) देवयोनिविशेष। इत्यमर।१।१।११॥ पिचाश इति भाषा॥ (यथा, मनौ।१।३७।
"यक्षरक्ष पिशाचांश्च गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुरान्॥"
"यक्षो वैश्रवणस्तदनुचराश्च। रक्षांसि रावणादीनि। पिशाचास्तेभ्योऽपकृष्टा अशुचिमरुदेशनिवासिन।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट॥)
तस्य लोको यथा,—
"अन्तरीक्षचरा ये च भूतप्रेतपिशाचका।
वर्जयित्वा रुद्रगणांस्ते तत्रैव चरन्ति हि॥
गोद्र विक्रमणो शक्तिस्तेषां सम्भूतपाप्मनाम्।
अत ऊर्द्ध हि विप्रेन्द्र। राक्षसा ये क्षतैनस।
ते तु सूर्य्यादध सर्व्वे विहरन्त्यूर्द्धवर्जिता॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्याय॥
प्रेत। यथा, शुद्धितत्त्वे।
"अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि यस्य नोत्सृज्यते वृष।
पिशाचत्व भवेत्तस्य दत्तै श्राद्धशतैरपि॥"

पिशाचकी, [न्] पुं, (पिशाचा सन्त्यस्येति। "वातातीसाराभ्यां कुक च।" ५।२।१२९। इत्यत्र "पिशाचाच्च।" इति वार्त्तिकोक्त्या इनि कुक च।) कुवेर। इति हेमचन्द्र।२।१।३॥

पिशाचद्रु, पु, (पिशाचानां द्रु पिशाचप्रियो द्रुर्वा निविडत्वादन्धकारवत्त्वादशुचिस्थानजातत्वाच्च।) शाखोटवृक्ष। इति त्रिकाण्डशेष॥ (शाखोटशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

पिशाचवृक्ष पुं, (पिशाचानां वृक्ष पिशाचप्रियो वृक्षो वा।) शाखोटवृक्ष। इति रत्नमाला॥

पिशाचसभ, क्ली पिशाचानां सभा। इति नपुसकलिङ्गसंग्रहटीकायां भरत॥

पिशाची स्त्री (पिशाच+ङीष।) पिशाचिका। स्त्री पिशाची। इति शब्दमाला॥ (पिशाच वद्गन्धोऽस्त्यस्या इति। अच ततो ङीष। तद्वद्गन्धयुक्तत्वात तथात्वम्।) गन्धमांसी। इति राजनिघण्ट॥

पिशित, क्ली, (पिशति अवयवीभवतीति। पिश+"पिशे किच्च।" उणां। ३।९५। इति इतन स च कित्। यद्वा, पिश्यते स्मेति। क्त।) मांसम्। इत्यमर।२।६।६३॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे।२५।१७।
"हासोऽस्थिसन्दर्शनमक्षियुग्ममत्युज्ज्वल तज्जनमङ्गनाया।
कुचादि पीन पिशित घन तत
स्थान रते कि नरक न योषित्॥")

पिशिता, स्त्री, (पिशितवद्गन्धोऽस्त्यस्या इति। अच ततष्टाप।) जटामांसी। इति मेदिनी। ते, ३३॥

पिशिताशी, [न्] त्रि, (पिशित अश्नातीति। अश+णिनि।) शष्कुल। मांसभक्षक। इति हेमचन्द्र। ३।९३॥ (यथा, महाभारते।१।८४।१४।
"सङ्कीर्णाचारधर्म्मेषु प्रतिलोमचरेषु च।
पिशिताशिषु चान्त्येषु मूढ। राजा भविष्यसि॥")

पिशी, स्त्री (पिशतीति। पिश+क। गौरादित्वात् ङीष।) जटामांसी। इति राजनिर्घण्ट॥ (जटामांसीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्या॥)

पिशुन, क्ली, (पिशतीति। पिश+"क्षुधिपिशिमिथ कित।" उणां ३।५५। इति उनन्। स च कित।) कुङ्कुमम्। इत्यमर।२।६।१२४॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कुङ्कुम घुसृण रक्त काश्मीर पीतक वरम्।
सङ्कोच पिशुन धीर वाह्लीक शोणिताभिधम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

पिशुन, पु, (पिश+उनन्। स च कित।) कपिवक्र। नारद। काक। इति मेदिनी। ने, ९२॥ (अङ्कुश पुत्त। यथा मार्कण्डेये।५१।६५।
"अङ्कुशक तनय सोमे पिशुन नाम नामत॥"
कौशिकस्य पुत्रभेद। यथा हरिवंशे।२१।५६।
"वाग्दुष्ट क्रोधनो हिंस्र पिशुन कविरेव च।
खसृम पितृवर्त्ती च नामभि कर्म्मभिस्तथा॥
कौशिकस्य सुतास्तात। शिष्या गार्ग्यस्य भारत।।
पितर्य्युपरते सर्व्वे व्रतवन्तस्तदाभवन्॥")

पिशुन, त्रि, (पिश+उनन्। स च कित।) अप्रकाशेनाशुचितप्रबोधक। परस्परभेदशील। इत्यमरटीकायां भरत॥ तत्पर्य्याय।
"द्विजिह्व सूचक कर्णेजप पिशुन इत्यपि।
दुर्जनो दुर्व्विधो त्रिभ्यकहच्च पिशुन खल॥"
इति जटाधर॥ *॥
"कर्णेजप सूचक स्यादनौचित्यप्रबोधके।
परस्पर भेदशीले पिशुनो दुर्जन खल॥'
इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।५९।
"अनुग्रहेण न तथा व्यथयति कटुकूजितैर्यथा पिशुन॥
रुधिरादानादधिक दुनोति कर्णे क्वणन् मशक॥")
क्रूर। इति मेदिनी। ने, ९२॥ (यथा, मनौ। ३।१६१।
"भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा॥")

पिशुना स्त्री, (पिशुन+टाप।) पृक्का। इति मेदिनी। ने, ९२॥ पिडिङ्शाक इति भाषा॥ (पृक्काशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्या॥)

पिष ध औ ऌ चूर्णने। इति कविकल्पद्रुम॥ (रुधा पर सक-अनिट।) ध, पिनष्टि लोको गोधूमम्। औ, पेष्टा। ऌ, अपिषत। इति दुर्गादास॥

पिष्ट, क्ली (पिष्यते स्मेति। पिष+क्त।) सीसकम्। इति रत्नमाला॥ पिष्टक। यथा,—
"अन्नादष्टगुण पिष्ट पिष्टादष्टगुण पय।
पयसोऽष्टगुण मांस मांसादष्टगुण घृतम्।
घृतादष्टगुण तैल मर्द्दनान्न च भक्षणात॥"*॥
अस्य गुणा।
"पिष्ट प्राणकर रूक्ष विदाहि गुरु दुर्ज्जरम्।
शालिपिष्टमया भक्ष्या कफपित्तविनाशना।
वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टम्भिन्यष्टमारुता॥
सगुडा सतिलाश्चैव सक्षीरक्षारशर्करा।
भक्ष्या बल्याश्च हृद्याश्च गुरवो वृष्या परम्॥
सस्नेहा स्नेहसिक्ताश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवा।
गुरवस्तर्पणा हृद्या बलोपचयवर्द्धना॥
मर्द्दिता समिता क्षीरनारिकेलघृतादिभि।
अवगाह्य घृते पक्का घृतपूरोऽयमुच्यते॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्य कफकृद्रक्तमांसद।
रक्तपित्तहरो हृद्य स्वादु पित्तहरोऽनिल॥"
गोधूमचूर्णं समिता।
"समिता मधुदुग्धेन खण्डैलामरिचादिभि।
घृते पक्का चिपेत् खण्डे सयावो वृष्यो गुरु॥
समिता वेष्टिता मध्ये मधु दत्त्वा घृते क्वता।
मधुमस्तकसुद्दिष्ट तद्दृष्य गुरु दुर्जरम्॥"
इति राजवल्लभ॥
पर्पटशष्कुलीफेनकवटलड्डुकानां गुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥ चूर्णिते, त्रि॥ (यथा कथासरित्सागरे।६।४१।
"हत्वा तांश्चणकात् पिष्टान् गृहीत्वा नव कुम्भिकाम्।
अतिष्ठ चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्बहि॥")

पिष्टक, क्ली, (पिष्टमिव प्रतिकृति। इवार्थे कन्।) तिलचूर्णम्। इति राजनिर्घण्ट॥

पिष्टक, पु, (पिष्टानां विकार इति। "सञ्ज्ञायाम्।" ४।३।१४७। इति कन्।) पिष्टानां तण्डुलादीनां विकार। पिठा इति भाषा॥

तत्पर्य्यायः । पूपः २ अपूपः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ४८ ॥ आपूपः ४ पिष्टः ५ । इति शब्द-रत्नावली ॥ अस्य गुणाः पिष्टशब्दे द्रष्टव्याः । नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी । के १२ ॥ तस्य लक्षणम् । यथा,—

"श्लेष्मा मारुतकोपेन शुक्ले पिष्टसमुन्नतम् ।
पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥"

इति माधवकरः ॥

(अस्य चिकित्सा यथा —
"वैदेही चितमरिचं सैन्धवं नागरं समम् ।
मातुलुङ्गरसे पिष्टमञ्जनं पिष्टकापहम् ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे ॥)

पिष्टप, क्ली पुं, (विष्टन्यत्र सुकृतिनः इति । "विटपपिष्टपविशिपोलपाः ।" उणां । ३ । १४५ । इति कपप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) भुवनम् । इत्यमररत्नकोषौ ॥ (यथा, मनौ । ४ । २३१ । "अनडुद् श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपम् ॥")

पिष्टपचन, क्ली, (पच्यते अत्रेति । पच + आधारे ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ।) पिष्टपाकपात्रम् । तैलानी इति ख्यातम् । इति सुभूतिः ॥ तत्-पर्य्यायः । ऋजीषम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ३२ ॥ ऋचीषम् ३ । इति स्वामी ॥ पिष्टपाकभृत् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-स्थाने सप्तविंशाध्याये ।
"विडङ्गतण्डुलानां चोदं पिष्टपचने पिष्टवद्दुत स्वेदेति ॥")

पिष्टपाकभृत्, क्ली (पिष्टपाक इदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् पच्यमानपिष्टं बिभर्त्ति धारयतीति । भृ + क्विप् तुगागमश्च ।) पिष्टकपाकपात्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥

पिष्टपूर, पुं, (पिष्टे पूर्य्यते इति । पूरि + कर्म्मणि अप् ।) वटकः । इति भूरिप्रयोगः । पिष्टक-विशेषः । तत्पर्य्यायः । घृतपूरः २ घृतवरः ३ घार्त्तिकः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥

पिष्टवर्त्ति पुं, (पिष्टं वर्त्तयतीति । वर्त्ति + इन् ।) सुगन्धशर्कारादिपिष्टम् । तत्पर्य्यायः । चमसि २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥

पिष्टसौरभ, क्ली, (पिष्टेन पेषणेन सौरभं यस्य ।) चन्दनम् । इति हारावली । १ ३ ॥

पिष्टात, पुं (पिष्टं अतति गच्छतीति । अत + अण् ।) पटवासचूर्णम् । इति भरतः ॥ वस्त्रादि-वासनार्थमेकीकृतगन्धद्रव्यचूर्णम् । इति सार-सुन्दरी ॥ टका । इति भानुदीक्षितः ॥ आवीर इति ख्यातः । इति रमानाथनीलकण्ठौ ॥ तत्-पर्य्यायः । पटवासकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३९ ॥ धलिगुच्छकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिष्टिक क्ली, (पिष्टमुत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्येति । ठन् ।) तण्डुलोद्भवतण्डुलीरम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

पिष्टिका, स्त्री (पिष्टं पेषणं साधनतया अस्त्यस्या इति । पिष्ट + ठन् । ततष्टाप् ।) पिष्टद्विदल । पिठौ इति हिन्दीभाषा ॥ यथा,—

"दालिं सन्धापितां तोये ततोऽपहृतकञ्चुकाम् ।
शिलायां साधु संपिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

पिष्टोडी, स्त्री, श्वेताम्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिस, इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं सेट् । इदित् ।) इ, पिंस्यते । कि पिंसयति पिंसति । द्युतिर्दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

पिस ऋ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर-सकं-सेट् ।) ऋ अपिपेसत् अपिपिसत् । पिपे-सतुः पिपिसतुः । इति दुर्गादासः ॥

पिस, क शक्त्यर्थे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं-सकं-सेट् ।) क, पेसयति । स्कन्न्या-स्तोऽयमिति केचित् । शक्त्यर्थो निकेतनहिंसा-बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

पिहित, त्रि, (अपि धीयते स्मेति । धा + क्त । "दधातेर्हिः ।" ७ । ४ । ४२ । इति ह्यादेशः । अपेरल्लोपः ।) आच्छादितम् । तत्पर्य्यायः । संवीतम् २ रुद्धम् ३ आवृतम् ४ संवृतम् ५ छन्नम् ६ स्थगितम् ७ अपवारितम् ८ अन्त-र्हितम् ९ तिरोधानम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४४ । १८ ।
"ध्वजेन पिहिताः सर्व्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ।
गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥")

पी ङ य पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं अनिट् ।) ङ य, पीयते । इति दुर्गादासः ॥

पीठ, त्रि, (पेठन्त्युपविशन्त्यस्मिन्निति । पिठ + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । बाहु-लकादिकारस्य दीर्घः । यद्वा, पीयतेऽत्रेति । पी ङ पाने + बाहुलकात् ठक् ।) उपवेश-नाधारः । इत्यमरः । २ । ६ । १३८ ॥ पिडी चौकी इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । आसनम् २ उपा-सनम् ३ पीठी ४ विष्टरः ५ । इति शब्दरत्ना-वली । व्रतिनामासनम् । तत्तु कुशासनादि । तत्पर्य्यायः । विष्टरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वृषी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३८ । २ ।

"पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय
आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।
सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां
ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥")

अथ पीठोद्देशः ।

"धातुपाषाणकाष्ठैश्च पीठस्त्रिविध उच्यते ।
धातवश्च शिलाश्चैव काष्ठानि विविधानि च ॥
तदत्र सम्प्रवक्ष्यामि यद्येषामुपयुज्यते ॥"

अथ मानम् ।

"हस्तद्वयस्तु दैर्घ्येण तदर्द्धं परिणाहतः ।
तदर्द्धेनोन्नतः पीठः सुखं इत्यभिधीयते ॥
हस्तद्वयद्वयाधिक्यात् पञ्च पीठा भवन्ति हि ।
सुखं जयः शुभं सिद्धिः सम्पच्चेति यथाक्रमम् ॥
धनभोगसुखैश्वर्य्यवाञ्छितार्थप्रदायकाः ।
समदीर्घसुखावाप्तिर्विषमे विषमापदः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां हस्तद्वयमितो हि यः ।
अर्द्धहस्तोन्नतः पीठो जारको नाम विश्रुतः ॥
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैश्चतुर्हस्तमितो हि यः ।
राजपीठ इति ज्ञेयः सकलार्थप्रसाधकः ।
अत्राभिषेकमिच्छन्ति क्षितिपस्य पुराविदः ॥
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैः षड्हस्तमितो हि यः ।
राज्ञां चित्तप्रसादाय केलिपीठाभिधानकः ॥
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैरष्टहस्तमितो हि यः ।
अङ्गपीठो ह्ययं नाम्ना भवेत् पञ्चसुखप्रदः ॥
कानको राजपीठः स्याज्जयो वा राजतः सुखः ।
राज्ञामेवोपयोक्तव्यो लघवश्चोत्तरोत्तरम् ॥
राजपीठे चिरायुः स्याज्जये सर्व्वां महीं जयेत् ।
जारको जारयेच्छत्रून् सुखे सुखमवाप्नुयात् ॥
राजतः कीर्त्तिजननो धनवृद्धिकरः परः ।
ताम्रः प्रतापजननो विपक्षक्षयकारकः ॥
लौहस्तूच्चाटने सार्द्धं सर्व्वकर्म्मसु शुध्यति ।
त्रपुसीसकरङ्गाद्याः शत्रुक्षयफलप्रदाः ॥"

इति धातुपीठाः ।

अथ शिलापीठाः ।

"राजपीठो वज्रपाषाणैरेव नान्यस्य इष्यते ।
पद्मरागो दिनेशस्य चान्द्रकान्तो विधोरपि ॥
राहोर्मारकतः पीठः शनेर्नीलसमुद्भवः ।
गोमेदकस्तु सौम्यस्य स्फाटिकस्तु बृहस्पतेः ॥
शुक्रस्य वैदूर्य्यभवः प्रावालो मङ्गलस्य हि ॥"

इत्थं पुराणवार्त्ता ॥ * ॥

"यो यस्य हि दशाजातः पीठस्तस्य हि तन्मयः ।
स्फाटिकस्तु महीन्द्राणां सर्व्वेषामेव शुध्यति ॥
अभिषेके च यात्रायामुत्सवे जयकर्म्मणि ।
अयस्कान्तोपघटितः संग्रामे पीठ इष्यते ॥
गारुडोद्गाररचिते वषासु नृपतिर्व्वसेत् ।
सुवर्णरत्नमयं पीठं भजते धनगर्व्विते ॥
सामान्यः प्रस्तरः पीठो विलासाय मही-

भुजाम् ।

एषां मानं गुणाश्चापि विज्ञेया धातुपीठवत् ॥"

अथ काष्ठपीठाः ।

तद्यथा, मानं पूर्व्ववदेव ।

"सम्पत्तिसुखवृद्ध्यर्थं गाम्भारीजनितो जयः ।
जारको रोगनाशाय सुखं शत्रुविनाशनः ॥
सिद्धिः सर्व्वार्थसिद्ध्यै विजयाय च वैरिणाम् ।
शुभं स्यादभिषेके च सम्पद्वैरिनिवारणः ॥
पानसो राजकः पीठः सुखसम्पत्तिकारकः ।
जयः स्यादभिषेके च शुभः शत्रुविनाशनः ॥
सुखो रोगविनाशाय सिद्धिः सर्व्वार्थदायिका ।
सम्पदुच्चाटनविधौ विज्ञेयं पीठलक्षणम् ॥
चान्दनस्तु सुखः पीठो अभिषेके महीभुजाम् ।
जयः स्याद्रोगनाशाय शुभः सौख्यं प्रयच्छति ॥
जारको यद्यतुल्यार्थं अन्यं तु रतिदुष्करा ।
यत्नतो निर्म्मितास्ते तु साम्राज्यफलदायकाः ॥
कालेयको यावको हि भूभुजामभिषेचने ।
पीठानगुरुकादीनामर्के चन्दनवद्विदुः ॥
बाकुलस्तु शुभः पीठो भूभुजामभिषेचने ।

जयो रोगविनाशाय सुखसम्पत्तिकारक ॥
सिद्धि सिद्धिप्रदा सम्पत सङ्ग्रामे विजयप्रद ।
जारको जारणाय स्यादिति भोजस्य सम्मतम ॥
एव सुगन्धिकुसुमा ससारा ये च पादपा ।
वाकुलेन सम कार्य्य एव पीठस्य निर्णय ॥
ये शुष्ककाष्ठा वृक्षास्तु म्रदवो लघवोऽथवा ।
गाम्भारीसदृश पीठस्तेषां काय्यस्तथा गुण ॥
फलिनश्च ससाराश्च रक्तसाराश्च ये नगा ।
तेषां पानसवत पीठस्तथैव गुणमावहेत ॥”*॥

अथ निषिद्ध ।

“विज्ञेयो निन्दित पीठो लौहोत्थ सर्व्वधातुजे ।
शिलोत्थ शाकरो वन्ध्य ककरश्च विशेषत ॥
काष्ठजेषु च पीठेषु नासारा नातिसारिण ॥”
तथाहि ।
“आम्रजम्बुकदम्बानामासन वंशनाशनम् ॥”
भोजस्त्वाह ।
“गुरु पीठो गौरवाय लघुलाघवकारक ॥”
पराशरस्तु ।
“नाग्रस्थिर्नातिग्रन्थिश्च नागुरुर्नासमाकृति ।
पीठ स्यात सुखसम्पत्त्यै नातिदीर्घो न वामन ॥
ये चान्ये पीठसदृशा दृश्या शिल्पिविनिर्म्मिता ।
गुणान्दोषांश्च मानश्च तेषां पीठवदादिशेत ॥
विचार्य्यानेन विधिना य शुद्ध पीठमाचरेत ।
तस्य लक्ष्मीरिय वेश्म कदाचिन्न विमुञ्चति ॥
अज्ञानादथवा मोहाद्योऽन्यथा पीठमाचरेत ।
एतानि तस्य नश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्व्वल कुलम ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ पीठोद्देश ॥ * ॥

सत्ययुगे दक्षक्रतौ शिवनिन्दां श्रुत्वा प्राणांस्त्यक्तवत्या सत्या शरीर शिरसि कृत्वा भ्रमति शिवे विष्णुना चक्रेण छिन्नास्तस्या अवयवा यत्र यत्र पतितास्त एव देशा एकपञ्चाशन्महापीठा अभवन् ॥ इति पौराणिकी वार्त्ता ॥ * ॥
तेषां निरूपणं यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“मात परात्परे । देवि । सर्व्वज्ञानमयीश्वरि । ।
कथ्यतां मे सर्व्वपीठ शक्तिभैरवदेवता ॥

देव्युवाच ।

शृणु वत्स । प्रवक्ष्यामि दयालो । भक्तवत्सल । ।
याभिर्विना न सिध्यन्ति जपसाधनसत्क्रिया ॥
पञ्चाशदेकपीठानि एवं भैरवदेवता ।
अङ्गप्रत्यङ्गपातेन विष्णुचक्रक्षतेन च ॥
ममान्यवपुषो देव । हिताय त्वयि कथ्यते ।
ब्रह्मरन्ध्र हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचन ॥
कोट्टरी सा महामाया त्रिगुणा या दिगम्बरी ॥१
शर्करारे त्रिनेत्र मे देवी महिषमर्द्दिनी ।
क्रोधीशो भैरवस्तत्र सर्व्वसिद्धिप्रदायक ॥ २ ॥
सुगन्धायां नासिका मे देवस्त्र्यम्बकभैरव ।
सुन्दरी सा महादेवी सुनन्दा तत्र देवता ॥३॥
काश्मीरे कण्ठदेशश्च त्रिसन्ध्येश्वरभैरव ।
महामाया भगवती गुणातीता वरप्रदा ॥ ४ ॥
ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरव ।
अम्बिका सिद्धिदानाम्नी ५ स्तनं जालन्धरे मम ।
भीषणो भैरवस्तत्र देवी त्रिपुरमालिनी ॥ ६ ॥
हार्द्दपीठ वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरव ।
देवता जयदुर्गाख्या ७ नेपाले जानुनी मम ।
कपाली भैरव श्रीमान् महामाया च देवता ॥८॥
मानसे दक्षहस्तो मे देवी दाक्षायणी हरे ।
अमरो भैरवस्तत्र सर्व्वसिद्धिप्रदायक ॥ ९ ॥
उत्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्रमुच्यते ।
विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरव ॥१० ॥
गण्डक्यां गण्डपातश्च तत्र सिद्धिर्न संशय ।
तत्र सा गण्डकी चण्डी चक्रपाणिस्तु भैरव ॥११॥
बहुलायां वामबाहुर्ब्बहुलाख्या च देवता ।
भीरुको भैरवो देव सर्व्वसिद्धिप्रदायक ॥१२॥
उज्जयिन्यां कूर्परश्च माङ्गल्य कपिलाम्बर ।
भैरव सिद्धिद साक्षाद्देवी मङ्गलचण्डिका ॥१३॥
चट्टले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखर ।
व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषत कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥ १४ ॥
त्रिपुरायां दक्षपादो देवता त्रिपुरा मता ।
भैरवस्त्रिपुरेशश्च सर्व्वाभीष्टफलप्रद ॥ १५ ॥
त्रि[illegible]तायां वामपादो भ्रामरी भैरवोऽम्बर ॥१६॥
योनिपीठ कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता ।
यत्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाषाणरूपिणी ।
यत्रास्ते माधव साक्षादुमानन्दोऽथ भैरव ॥
सर्व्वदा विहरेद्देवी तत्र मुक्तिर्न संशय ।
तत्र श्रीभैरवी देवी तत्र नक्षत्रदेवता ॥
प्रचण्डचण्डिका तत्र मातङ्गी त्रिपुराम्बिका ।
वगला कमला तत्र भुवनेशी सधूमिनी ॥
एतानि वरपीठानि शंसन्ति वरभैरव । ।
एव ता देवता सर्व्वा एवन्ते दश भैरवा ॥
सर्व्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे ।
गौरीशिखरमारुह्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥१७॥
करतोयां समासाद्य यावत शिखरवासिनीम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं त्रिकोण सर्व्वसिद्धिदम् ॥
देवा मरणमिच्छन्ति कि पुनर्म्मानवादय ।
भूतधात्री महामाया भैरव क्षीरखण्डक ॥
युगाद्यायां महादेव । दक्षाङ्गुष्ठ पदो मम ॥१८॥
नकुलीश कालिपीठे दक्षपादाङ्गुलीषु च ।
सर्व्वसिद्धिकरी देवी कालिका तत्र देवता ॥१९॥
अङ्गुलीषु च हस्तस्य प्रयागे ललिता भव ॥२०॥
जयन्त्यां वामजङ्घा च जयन्ती क्रमदीश्वर ॥२१॥
भुवनेशी सिद्धिरूपा किरीटस्था किरीटत ।
देवता विमला नाम्नी सम्वर्त्तो भैरवस्तथा ॥२२॥
वाराणस्यां विशालाक्षी देवता कालभैरव ।
मणिकर्णीति विख्याता कुण्डलञ्च मम श्रुते ॥२३॥
कन्याश्रमे च पृष्ठ मे निमिषो भैरवस्तथा ।
सर्व्वाणी देवता तत्र २४ कुरुक्षेत्रे च गुल्फत ॥
स्थाणुनाम्ना च सावित्री देवता २५ मणि
वेदके ।
मणिबन्धे च गायत्री सर्व्वानन्दस्तु भैरव ॥२६॥
श्रीशैले च मम ग्रीवा महालक्ष्मीस्तु देवता ।
भैरव शम्बरानन्दो देशे देशे व्यवस्थित ॥२७॥
काञ्चीदेशे च कङ्कालो भैरवो रुरुनामक ।
देवता देवगर्भाख्या २८ नितम्ब कालमाधवे ॥
भैरवश्चासिताङ्गश्च देवी काली च मुक्तिदा ।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा महादेव । मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात ॥
कुजवारे भूततिथौ निशार्द्धे यस्तु साधक ।
नत्वा प्रदक्षिणीकृत्य मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात ॥२९॥
शोणाख्या भद्रसेनस्तु नर्म्मदाख्ये नितम्बक ॥३० ॥
रामगिरौ स्तनान्यच्च शिवानी चण्डभैरव ॥३१॥
वृन्दावने केशजाले उमानाम्नी च देवता ।
भूतेशो भैरवस्तत्र सर्व्वसिद्धिप्रदायक ॥३२॥
संहाराख्य ऊर्द्धदन्ते देवी नारायणी शुचौ ।
अधोदन्ते महारुद्रो वाराही पञ्चसागरे ॥३३॥
करतोयातटे तल्प वामे वामनभैरव ।
अपर्णा देवता तत्र ब्रह्मरूपा करोद्भवा ॥३४॥
श्रीपर्व्वते दक्षतल्प तत्र श्रीसुन्दरी परा ।
सर्व्वसिद्धिकरी सर्व्वा सुन्दरानन्दभैरव ॥ ३५ ॥
कपालिनी भीमरूपा वामगुल्फो विभाषके ॥३६॥
उदरञ्च प्रभासे मे चन्द्रभागा यशस्विनी ।
वक्रतुण्डो भैरव ३७ श्चोर्द्धौष्ठ भैरवपर्व्वते ।
अवन्ती च महादेवी लम्बकर्णस्तु भैरव ॥३८॥
चिवुके भ्रामरी देवी विकृताक्षो जले स्थले ॥३९॥
गण्डो गोदावरीतीरे विश्वेशी विश्वमातृका ।
दण्डपाणिर्भैरवस्तु वामगण्डे तु राकिणी ॥
अमायी भैरवो वत्स । सर्व्वशैलात्मकोपरि ॥४०॥
रत्नावल्यां दक्षस्कन्ध कुमारी भैरव शिव ॥४१॥
मिथिलायां उमा देवी वामस्कन्धो महोदर ॥४२॥
नलाहाट्यां नलापातो योगेशो भैरवस्तथा ।
तत्र सा कालिका देवी सर्व्वसिद्धिप्रदायिका ॥४३॥
कर्णाटे चैव कर्णौ मे अभीरुर्नाम भैरव ।
देवता जयदुर्गाख्या नानाभोगप्रदायिनी ॥ ४४ ॥
वक्रेश्वरे मन पातो वक्रनाथस्तु भैरव ।
नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्द्दिनी ॥ ४५ ॥
यशोरे पाणिपद्मञ्च देवता यशोरेश्वरी ।
चण्डश्च भैरवो यत्र तत्र सिद्धिमवाप्नुयात् ॥४६॥
अट्टहासे चोष्ठपातो देवी सा फुल्लरा स्मृता ।
विश्वेशो भैरवस्तत्र सर्व्वाभीष्टप्रदायक ॥ ४७ ॥
हारपातो नन्दिपुरे भैरवो नन्दिकेश्वर ।
नन्दिनी सा महादेवी तत्र सिद्धिर्न संशय ॥४८॥
लङ्कायां नूपुरश्चैव भैरवो राक्षसेश्वर ।
इन्द्राक्षी देवता तत्र इन्द्रेणोपासिता पुरा ॥४९॥
विराटदेशमध्ये तु पादाङ्गुलिनिपातनम् ।
भैरवश्चामृताख्यश्च देवी तत्राम्बिका स्मृता ॥५०॥
मागधे दक्षजङ्घा मे व्योमकेशस्तु भैरव ।
सर्व्वानन्दकरी देवी सर्व्वकामफलप्रदा ॥ ५१ ॥
एतास्ते कथिता पुत्र । पीठनाथाधिदेवता ॥
येनाधीश विना देवं पूजयेत् पीठदेवताम ।
भैरवैर्ह्रियते सर्व्वं जपपूजादिसाधनम् ॥
अज्ञात्वा भैरव पीठ पीठशक्तिञ्च शङ्कर । ।
आशनाय । न सिध्येत कल्पकोटिजपादिभि ॥
न देय परशिष्येभ्यो निन्दकाय दुरात्मने ।
शठाय वञ्चकायेद दत्त्वा मृत्युमवाप्नुयात ॥
दद्यात शान्ताय शिष्याय नैष्ठिकाय शुचौ प्रिये
साधकाय कुलीनाय मन्त्री मन्त्रार्थसिद्धये ॥”)

इति तन्त्रचूडामणौ शिवपार्व्वतीसंवादे एक
पञ्चाशद्विद्योतपत्तौ पीठनिर्णय समाप्त ॥ * ॥
(देवीभागवतोक्ताष्टाधिकशतपीठनामानि यथा
तत्रैव। ७। ३०। ४४—६५।
"अपश्यत्तां सतीं वह्नौ दह्यमानान्तु चित्कलाम्।
स्कन्धेऽध्यारोपयामास हा। सतीति वदन् मुहु ॥
बभ्राम भ्रान्तचित्त सन्नानादेशेषु शङ्कर ।
तदा ब्रह्मादयो देवाश्चिन्तामापुरनुत्तमाम् ॥
विष्णुस्तु त्वरया तत्र धनुरुद्यम्य मार्गणै ।
चिच्छेदावयवान सत्यास्तत्तत्स्थानेषु तेऽपतन् ॥
तत्तत स्थानेषु तत्रासीन्नानामूर्त्तिधरो हर ।
उवाच च ततो देवान् स्थानेष्वेतेषु ये शिवाम् ॥
भजन्ति परया भक्त्या तेषा किञ्चिन्न दुलभम्।
नित्य सन्निहिता यत्र निजाङ्गेषु पराम्बिका ॥
स्थानेष्वेतेषु ये मर्त्या पुरश्चरणकर्म्मिण ।
तेषा मन्त्रा प्रसिध्यन्ति मायाबीज विशेषत ॥
इत्युक्त्वा शङ्करस्तेषु स्थानेषु विरहातुर ।
काल निन्ये नृपश्रेष्ठ। जपध्यानसमाधिभि ॥
जनमेजय उवाच।
कानि स्थानानि तानि स्य सिद्धपीठानि चानघ।।
कतिसंख्यानि नामानि कानि तेषाञ्च मे वद ॥
तत्र स्थितानां देवीनां नामानि च कृपाकर।।
कृतार्थोऽहं भवे येन तद्वदाशु महामुने। ॥
व्यास उवाच।
शृणु राजन्। प्रवक्ष्यामि देवीपीठानि सांप्रतम्।
येषां श्रवणमात्रेण पापहीनो भवेन्नर ॥
येषु येषु च पीठेषूपास्येय सिद्धिकाङ्क्षिभि ।
भूतिकामैरभिध्येया तानि वक्ष्यामि तत्त्वत ॥
वाराणस्यां विशालाक्षी गौरीमुखनिवासिनी।
क्षेत्र वै नैमिषारण्ये प्रोक्ता सा लिङ्गधारिणी॥
प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गन्धमादने।
मानसे कुमुदा प्रोक्ता दक्षिणे चोत्तरे तथा ॥
विश्वकामा भगवती विश्वकामप्रपूरिणी।
गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥
मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे।
गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले ॥
एकाम्रपीठे सम्प्रोक्ता देवी सा कीर्त्तिमत्यपि।
विश्वे विश्वेश्वरीं प्राहु पुरुहूताञ्च पुष्करे ॥
केदारपीठे सम्प्रोक्ता देवी सन्मार्गदायिनी।
मन्दा हिमवत पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका ॥
स्थानेश्वरी भवानी तु बिल्वके बिल्वपत्रिका।
श्रीशैले माधवी प्रोक्ता भद्रा भद्रेश्वरे तथा ॥
वराहशैले तु जया कमला कमलालये।
रुद्राणी रुद्रकोट्यान्तु काली कालञ्जरे तथा ॥
शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जलप्रिया।
महालिङ्गे तु कपिला माकोटे मुकुटेश्वरी ॥
मायापुर्य्यां कुमारी स्यात्सन्ताने ललिताम्बिका।
गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥
उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महोत्पला।
विपाशायाममोघाक्षी पाडला पुण्ड्रवर्द्धने ॥
नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी।
विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयाचले ॥

सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका।
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां मृगावती ॥
कोटवी कोटतीर्थे तु सुगन्धा माधवे वने।
गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ॥
शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दिनी देविकातटे।
रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने ॥
देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी।
चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी ॥
करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके।
आरोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥
अभयेत्युष्णतीर्थेषु नितम्बा विन्ध्यपर्व्वते।
माण्डव्ये माण्डवी नाम स्वाहा माहेश्वरीपुरे ॥
छागलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके।
सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती ॥
देवमाता सरस्वत्यां पारावारा तटे स्मृता।
महालये महाभागा पयोष्ण्यां पिङ्गलेश्वरी ॥
सिंहिका कृतशौचे तु कार्त्तिके त्वतिशाङ्करी।
उत्पलावर्त्तके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे ॥
माता सिद्धवने लक्ष्मीरनङ्गा भरताश्रमे।
जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धपर्व्वते ॥
देवदारुवने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमण्डले।
भीमादेवी हिमाद्रौ तु तुष्टिर्व्विश्वेश्वरी तथा ॥
कपालमोचने शुद्धिर्माता कायावरोहणे।
शङ्खोद्धारे धरा नाम धृति पिण्डारके तथा ॥
कला तु चन्द्रभागायामच्छोदे शिवधारिणी।
वेणायाममृता नाम बदर्यामुर्व्वशी तथा ॥
औषधिश्चोत्तरकुरौ कुशद्वीपे कुशोदका।
मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी ॥
अश्वत्थे वन्दनीया तु निधिर्वैश्रवणालये।
गायत्री वेदवदने पार्व्वती शिवसन्निधौ ॥
देवलोके तथेन्द्राणी ब्रह्मास्येषु सरस्वती।
सूर्य्यबिम्बे प्रभा नाम मातृणां वैष्णवी मता ॥
अरुन्धती सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा।
चित्ते ब्रह्मकला नाम शक्ति सर्व्वशरीरिणाम् ॥
इमान्यष्टशतानि स्यु पीठानि जनमेजय।।
ततसंख्याकास्तन्नीशान्यो देव्यश्च परिकीर्त्तिता ॥
सतीदेहाङ्गभूतानि पीठानि कथितानि च।
अन्यान्यपि प्रसङ्गेन यानि मुख्यानि भूतले ॥
य स्मरेच्छृणुयाद्वापि नामाष्टशतमुत्तमम्।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो देवीलोक पर व्रजेत ॥
एतेषु सर्व्वपीठेषु गच्छेद् यात्राविधानत ।
सन्तर्पयेच्च पित्रादीन् श्राद्धादीनि विधाय च ॥
कुर्य्याच्च महतीं पूजा भगवत्या विधानत ।
क्षमापयेज्जगद्धात्रीं जगदम्बां मुहुर्मुहु ॥
कृतार्थ स्वमात्मान जानीयाज्जनमेजय।।
भक्ष्यभोज्यादिभि सर्व्वान ब्राह्मणान् भोजये
त्तत ॥
सुवासिनी कुमारीश्च बटुकादींस्तथा नृप।।
तस्मिन क्षेत्रे स्थिता ये तु चाण्डालाद्या अपि
प्रभो। ॥
देवीरूपा स्मृता सर्व्वे पूजनीयास्ततो हि ते।
प्रतिग्रहान्निवृत्त सर्व्व तेषु क्षेत्रेषु वर्ज्जयेत् ॥

यथाशक्तिपुरश्चर्य्यां कुर्य्यान्मन्त्रस्य सत्तम ।
मायाबीजेन देवेशीं तत्तत्पीठाधिवासिनीम् ॥
पूजयेन्निश राजन्। पुरश्चरणकृद्भवेत।
वित्तशाठ्य न कुर्व्वीत देवीभक्तिपरो नर ॥
य एव कुरुते यात्रां श्रीदेव्या प्रीतमानस ।
सहस्रकल्पपर्य्यन्त ब्रह्मलोके महत्तरे ॥
वसन्ति पितरस्तस्य सोऽपि देवीपुरे तथा।
अन्ते लब्ध्वा पर ज्ञान भवेन्मुक्तो भवाम्बुधे ॥")
अन्यानि पीठादीनि कालीपुराणे १८।५ ।६१
अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ पीठन्यासस्तु न्यास
शब्दे द्रष्टव्य । पीठदेवतापूजनं न्यासक्रमेणैव ॥
पीठकेलि पु, (पीठे आसने केलिर्न्नर्म्मादिरस्य।)
पीठमर्द्दनायक । यथा,—
"षिड्गो व्यलीक षटप्रज्ञ कामकेलिर्विदूषक ।
पीठकेलि पीठमर्द्दो भविलक्षिदुरो विट ॥"
इति त्रिकाण्डशेष ॥
पीठमर्द्द, पुं, (मर्द्दयतीति। मर्द्द+अच।
पिठस्यासनस्य मर्द्द ।) नायकविशेष । तस्य
लक्षणम्। कुपितस्त्रीप्रसादक । उदाहरण
यथा,—
"कोऽय कोपविधि प्रयच्छ करुणागर्भं वचो
जायतां
पीयूषद्रवदीर्घिकापरिमलैरामोदिता मेदिनी।
आस्तां वा सुहृदास्तु लोचनमिद चावर्त्तयन्ती
मुहु-
र्यस्मै कुप्यसि तस्य सुन्दरि। तपोवृन्दानि
वन्दामहे ॥
नर्म्मसचिवोऽप्ययमेव।" इति रसमञ्जरी ॥ (अय
हि नायकस्य उत्तमसहायानामन्यतम । इति
साहित्यदर्पणम् ।३।५३ ॥ नायकप्रिय । अति
धृष्ट । यथा, मेदिनी। दे, ५ ।
"पीठमर्द्दोऽति धृष्टे स्यात नायकस्य प्रियेऽपि च॥"
यथा, महाभारते। ४। ७ । ३३।
"प्रेक्षते स्म विराटस्तु कङ्कञ्च बहवो जना ।
रथिन पीठमर्द्दाश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमा ॥")
पीठसर्पी, [न्] त्रि, (पीठेन सर्पतीति। सृप+
णिनि ।) खञ्ज । तत्पर्य्याय । पांशुर २।
इति हारावली ॥
पीठी, स्त्री, (पीठ+स्वार्थे ङीष।) आसनम्।
इति शब्दरत्नावली ॥ पीढ़ी इति भाषा ॥
पीड, ऋ क बाधे। गाहे। इति कविकल्पद्रुम ॥
(चुरां पर सक सेट।) बाधो विहति । गाहो
विलोडनम्। ऋ, अपीपिड़त् अपिपीडत। क,
पीडयति शत्रु लोक । पीड़यति स्तन कामी।
इति दुर्गादास ॥
पीडन, क्ली, (पीड बाधे अवगाहे वा+भावे
ल्युट।) शस्यादिसम्पन्नदेशस्य परचक्रेण पीड़-
नम्। शत्रुकृतगाढ़प्रहार । इति केचित।
पदाक्रमणम्। इति केचित। इति भरत ॥ तत
पर्य्याय । अवमर्द्द २। इत्यमर ।२।८।१ ६ ॥
(यथा, देवीभागवते। ३। १२। १३।
"पीडनञ्चैव पाञ्चाल्या त्वया दृते पराजय ॥")

दुःखनम्। यथा —
"भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम्।
नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत्॥"
इति दायभागधृतमनुवचनम्॥
मर्द्दनम्। टिपन चापन इत्यादि भाषा। यथा,—
"गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यैः
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन॥"
इति माधवकरः॥

पीड़ा, स्त्री (पीडनमिति। पीड+"षिद्भिदादिभ्योऽङ्।" ३।३।१०४। इति अङ्। ततष्टाप्।) पीडनम्। तत्पर्य्यायः। बाधा २ व्यथा ३ दुःखम् ४ अमानस्यम् ५ प्रसूतिजम् ६ कष्टम् ७ कृच्छ्रम् ८ आभीलम् ९। इत्यमरः। १।९।३॥ आबाधा १०। इति हलायुधः॥ आमानस्यम् ११। इति रायमुकुटः॥ (शूलम् १२ रुग १३ वेदना १४ आर्त्तिः १५ तोदः १६ रुजा १७। इति वैद्यकरत्नमाला॥ यथा, मनुः। ७।१६९।
"यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः।
तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्॥")
एषां पीडादीनां मध्ये विशेषगामिनो ये दुःखकष्टकृच्छ्राभीलास्ते त्रिलिङ्गाः। सा आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकतापत्रयभेदेन त्रिविधा। आध्यात्मिकोऽपि द्विविधः। यथा,—
"आध्यात्मिकादि मैत्रेय। ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः।
उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम्॥
आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च सः॥
शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः।
गुल्मार्शःश्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा॥
तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः।
भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि॥"
अङ्गामयो वातजलोदरादिः। १॥ * ॥
"कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः।
शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्य्यादिभवस्तथा॥
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ। तापो भवति नैकधा॥२॥
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः॥
मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः।
सरीसृपाद्यैश्च नृणां जन्यते चाधिभौतिकः॥
शीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवः।
तापो द्विजवरश्रेष्ठ। कथ्यते चाधिदैविकः॥
गर्भजन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा।
दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम।॥"
इति विष्णुपुराणे। ६।५।१—९॥ * ॥
क्षपा। शिरोमाला। चरलद्रुः। इति मेदिनी। डे, २॥

पीडित त्रि, (पीड+क्तः। यद्वा पीडास्य जातेति तारकादित्वात् इतच्।) क्षीणां करणम्। यन्त्रितम्। बाधितम्। इति मेदिनी। ते, १३४॥ मर्द्दितम्। इति हेमचन्द्रः॥ इतप्रत्ययान्त पीडापर्य्यायोऽप्यत्र॥ (मन्त्रभेदः। यथा, तन्त्रसारे।
"सहस्राधिका मन्त्रा दक्षका पीड़िता-क्षया॥")

पीत क्ली (पा+भावे क्तः।) पानम्। इति मेदिनी। ते, ३४॥ (पीतो वर्णोऽस्यास्तीति। अच्। पीताभत्वादस्य तथात्वम्।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (हरिचन्दनम्। तत्पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"पीतसारं सुशीतञ्च तत्पीतं हरिचन्दनम्॥")

पीत, पु, (पिबति वर्णान्तरमिति। पा+कर्त्तरि औणादिकः क्तः।) वर्णविशेषः। हलदिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गौरः २ हरिद्राभः ३। इत्यमरः। १।५।१४॥ कुसुम्भः। अङ्कोठः। शाखोटः। पुष्परागः। इति राजनिर्घण्टः॥
पीतवस्तूनि यथा —
"पीतानि ब्रह्म१जीवे२न्द्र३गरुडे४श्वरद्दन-५ जटा ६।
गौरी ७द्वापर-८गोमूत्र ९मधु १० वीररसा-११ रजः १२।
हरिद्रा१३रोचना१४रीति-१५गन्धके१६ द्वीप १७ चम्पके १८।
किञ्जल्क १९वल्कले२० शालि-२१हरिताल २२ मनःशिला २३।
कर्णिकारम्२४ चक्रवाक २५ वानरौ२६ शारिकासुखम् २७।
केशवांशुक-२८मण्डूक-२९वराग-३ कनकादय ३१॥" * ॥
पीतश्वेतवाचकानि यथा,—
"पीतश्वेतौ गौर१द्विजराज २कपर्द ३शम्भु ४ हरि-५तार्क्ष्यौ ६।
हैमस्तोमा-७ष्टापद ८ महारजत ९चन्द्र १० कलधौता ११॥"
अस्यार्थः। गौरः श्वेतपीतयोः। द्विजराजो गरुडचन्द्रयोः। कपर्दः शम्भुजटाजूटकपर्दयोः। शम्भुर्ब्रह्मत्रिलोचनयोः। हरिः पिङ्गलसिंहयोः। तार्क्ष्यो गरुडः पक्षे उच्चैःश्रवाः। हैमस्तोम हेम्नोऽयं हैमः पक्षे हिमस्यायम्। अष्टापदः सुवर्णशरभयोः। महारजतं सुवर्णरूप्ययोः। चन्द्रः स्वर्णशशाङ्कयोः। कलधौतं हेमरूप्ययोः।
"सुशोभितारकूटश्री स्वर्णस्तोमसमद्युतिः।
दहनोपलसत्कान्तिर्गाङ्गेयच्छविमेशलः॥"
अस्यार्थः। तारकूटो रूप्यसमूहः पक्षे आरकूटो रीतिः। सुशोभनमणिः कनकञ्च। गोपतिस्तार्क्ष्यकान्तिः रविगरुडच्छविः। पक्षे गोपतिरिन्द्रः तस्य तार्क्ष्यस्तुरङ्गः। ग्रामदेवगिरिमनोज्ञमेरुः कैलासश्च॥*॥ पीतश्यामवाचकानि यथा,
"पीतश्यामौ कृष्णाम्बर १ मधुजित २ ध्वान्तजेतार ३।
विद्युत्कान्त ४ ध्वान्तद्वेषि ५ हरि ६ स्वर्णव च्छाया ७॥"
अस्यार्थः। कृष्णाम्बरं विष्णुवस्त्रे कृष्णाकाशयोः। मधुजित् मधुतुल्यविष्णोः। ध्वान्तजेता कृष्णतमस्तुल्ययोः। विद्युत्कान्तं मेघतडितमणोर्न्नयोः। ध्वान्तद्वेषी सूर्य्यान्धकारतुल्ययोः। हरिः कपिकृष्णयोः। स्वर्णवच्छाय सुवर्णसुन्दरसमुद्रतुल्यशोभयोः। इति कविकल्पलता॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा मात्स्ये। १२१।९३।
"प्रथमः सूर्य्यसङ्काशः सुमना नाम पर्व्वतः।
पीतस्तु मध्यमस्तत्र शातकौम्भमयो गिरिः॥")

पीत, त्रि (पीतवर्णोऽस्यास्तीति। अच्।) पीतवर्णयुक्तम्। इति मेदिनी। ते, ३४। (यथा, महाभारते। ४।४१।२०।
"ये त्विमे निशिता पीता पृथवो दीर्घवाससः।
हेमपुङ्खास्त्रिपर्व्वाणो राज्ञ एते महाशराः॥"
पा+कर्म्मणि क्तः।) कृतपानम्। यथा —
"हालाहलमपि पीतं बहुशो भिक्षापि भक्षिता भवता।
अनयोरवगतरसयोः कियदन्तरं वद योगिन्॥"
इत्युद्भटः॥
(पीतं पानमस्यास्तीति। अच्। यद्वा, पीतं नीरं क्षीरं वा येन इत्युत्तरपदलोपः। पीतदुग्धादिकम्। यथा रघौ। २।१।
"अथ प्रजानामधिपः प्रभाते
जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां
यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच॥")

पीतक, क्ली (पीत+"यावादिभ्यः कन्।" ५।४।२९। इति स्वार्थे कन्।) हरितालम्। इत्यमरः॥ (पीतेन पीतवर्णेन कायतीति। कै+कः।) कुङ्कुमम्। इति जटाधरः॥ (अस्य पर्य्यायो लक्षणञ्च यथा —
"कुङ्कुमं घुसृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम्।
सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाह्लीकं शोणिताभिधम्॥
काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धि तत्।
सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्॥
वाह्लीकदेशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरं मतम्।
केतकीगन्धयुक्तन्तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम्॥
कुङ्कुमं पारसीकेयं मधुगन्धि तदीरितम्।
ईषत्पाण्डुरवर्णन्तदधमं स्थूलकेशरम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
अगुरु। पद्मकाष्ठम्। रीतिः। माक्षिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ नन्दीवृक्षः। पीतशालः। इति रत्नमाला॥ श्योनाकप्रभेदः। हरिद्रुः। किङ्किरातवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (पीतेन पीतवर्णेन रक्तमिति। पीत+"लाक्षारोचनाट्ठक्।" ४।२।२। इत्यस्य "पीतात् कन्।" इति वार्त्तिकोक्त्या कन्। पीतवर्णरञ्जिते पीतवर्णविशिष्टे च त्रि॥ पीत+स्वार्थे कन्। पीतवर्णः, पु। यथा महाभारते। १२।१८८।५।
"ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणान्तु लोहितः।
वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा॥")

पीतकदली स्त्री, (पीता कदलीति कर्म्मधारयः।) स्वर्णकदली। इति राजनिर्घण्टः॥

पीतकद्रुम पुं, (पीतकः द्रुम इति नित्यकर्म्मधारयः ।) हरिद्रुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरिद्रुशब्देऽस्य विवरणं विज्ञेयम् ॥)

पीतकन्द, क्ली, (पीतः कन्दोऽस्य ।) गर्ज्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतकरवीरक पुं, (पीतः करवीर इति नित्यकर्म्मधारयः । ततः स्वार्थे कन् ।) पीतवर्णकरवीरपुष्पवृक्षः । तत्पर्य्यायः । पीतप्रसवः २ सुगन्धिकुसुमः ३ । अस्य गुणाः । सामान्यकरवीरगुणतुल्याः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतकावेर, क्ली (कुत्सितं वेरं शरीरं कावेरम् । पीतं कावेरं कुत्सितशरीरमपि यस्मात् ।) कुङ्कुमम् । पित्तलम् । इति मेदिनी । रे, ३ ५ ॥ (विवृतिरस्य कुङ्कुमपित्तलशब्दयोर्ज्ञेया ॥)

पीतकाष्ठ, क्ली (पीतं काष्ठमिति नित्यकर्म्मधारयः ।) पीतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतकीला स्त्री (पीता कीला कीलतुल्या लतेति नित्यकर्म्मधारयः ।) आवर्त्तकीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतघोषा, स्त्री, (पीतानि पुष्पाणि सन्त्यस्या इति पीता पीतपुष्पेत्यर्थः । ततः पीता घोषेति कर्म्मधारयः ।) पीतपुष्पघोषालता । इति रत्नमाला ॥ अस्याः पर्य्यायः घोषकशब्दे द्रष्टव्यः ॥

पीतचन्दन, क्ली, (पीतं चन्दनमिति नित्यकर्म्मधारयः ।) पीतवर्णचन्दनम् । तत्तु द्रविड़देशे प्रसिद्धम् । कलम्बक इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । पीतगन्धम् २ कालेयम् ३ पीतकम् ४ माधवप्रियम् ५ कालेयकम् ६ पीतकाष्ठम् ७ वर्व्वरम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कालीयकम् ९ कालीयम् १० पीताभम् ११ हरिचन्दनम् १२ हरिप्रियम् १३ कालसारम् १४ कालानुसार्य्यकम् १५ । अस्य गुणाः । रक्तचन्दनगुणतुल्यगुणत्वम् । व्यङ्गनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । कुष्ठश्लेष्मकण्डूविषविकाददृक्रिमिनाशित्वम् । कान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतचम्पक, पुं, (पीतं चम्पकमिव शिखा यस्य ।) प्रदीपः । इति जटाधरः ॥ (पीतं चम्पकं तत्पुष्पमस्य ।) पीतवर्णचम्पकपुष्पवृक्षश्च ॥

पीततण्डुल, पुं, (पीतस्तण्डुलोऽस्य ।) कङ्गुनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीततण्डुला, स्त्री, (पीतस्तण्डुलोऽस्याः ।) चविकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीततुण्ड पुं, (पीतं तुण्डं यस्य ।) कारण्डवपक्षी । तत्पर्य्यायः । चञ्चुसूचिः २ सुगृहः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पीतता, स्त्री, (पीत+तल+टाप् ।) हरिद्राभता । पीतत्वम् । पीतशब्दात् भावार्थे तप्रत्ययनिष्पन्ना । इति व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते । ३ । १४९ । २६ ।
"द्वापरेऽपि युगे धर्म्मो द्विभागोनः प्रवर्त्तते ।
विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्द्धा वेद एव च ॥"

पीततैला, स्त्री (पीतं तैलमस्याः ।) ज्योतिष्मती लता । इति जटाधरः ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतदारु, क्ली, (पीतञ्च तत् दारु चेति ।) देवदारु । इत्यमरः । २।४।५३॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"सुरदारु द्रुकिलिमं सुराह्वं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठम्पीतदारु देवदारु च दारु च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
सरलः । इति रत्नमाला ॥ हरिद्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"दार्व्वी दारुहरिद्रा च पर्ज्जन्या पर्ज्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्पचा ।
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ॥
पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारुकपीतकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पीतदुग्धा, स्त्री, पीतं दुग्धं यस्या यया वा । धेनुष्या । दुग्धबन्धके स्थापिता गौः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पीतं पीतवर्णं दुग्धं क्षीरमस्याः । कटुपर्णी । चोक इति भाषा ॥ यथास्याः पर्य्यायः ।
"कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती ।
हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पीतद्रु पुं, (पीतो द्रुरिति नित्यकर्म्मधारयः ।) सरलवृक्षः । दारुहरिद्रा । इत्यमरः । २।४।६३ । २।४।९ १ ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"दार्व्वी दारुहरिद्रा च पर्ज्जन्या पर्ज्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्पचा ॥
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारुकपीतकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पीतन, क्ली (पीतं करोतीति । तत्करोतीति णिच् । ततो ल्युः । यद्वा पीतं पीतवर्णं नयतीति । नी+ड ।) कुङ्कुमम् । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । ९ । ३४ ।
"अपहृत्य पीतनमशेष-
ममरसुदृशां शरीरतः ।
भीत इव गहनमभिशुद्धो
प्रपलाय्य तूर्णमविशत् पयोभरः ॥")
हरितालम् । पीतदारु । इत्यमरमेदिन्यौ ॥

पीतन, पुं, (पीतं करोतीति । णिच् । ततो ल्युः ।) प्लक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आम्रातकः । इति मेदिनी । ने ९२ ॥ (नन्दीवृक्षः । तत्पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"नन्दीवृक्षस्ताम्रपाकी फलपाकी च पीतनः ।
गन्धभाण्डो गन्धमुण्डो द्वितीयः क्षिप्रपाकसौ ॥")

पीतनक, पुं, (पीतन एव । पीतन+स्वार्थे कन् ।) आम्रातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतपर्णी, स्त्री, (पीतानि पीतवर्णानि पर्णानि यस्याः । ङीष् ।) वृश्चिकाली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विछाटि इति भाषा ॥

पीतपादा, स्त्री, (पीतौ पादौ यस्याः ।) शारिका पक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ पीतचरणयुक्ते, त्रि ॥

पीतपुष्प, क्ली (पीतानि पुष्पाणि यस्य ।) आहुल्य वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुष्माण्डम् । तत्पर्य्यायो यथा भावप्रकाशे ।
"कुष्माण्डं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं बृहत्फलम् ॥")
हरिद्राभकुसुमञ्च ॥

पीतपुष्प पुं, (पीतानि पीतवर्णानि पुष्पाणि यस्य ।) कर्णिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चम्पकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतझिण्टी । पिण्डीतकभेदः । इति रत्नमाला ॥ (इङ्गुदीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"पीतपुष्पोऽङ्गारपुष्प इङ्गुदी तापसप्रियः ॥"
राजकोशातकी । तत्पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे ।
"धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥")

पीतपुष्पा, स्त्री, (पीतं पुष्पं यस्याः ।) इन्द्रवारुणी । झिण्टिरिष्टाक्षुपः । आढ़की । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महाबला । तत्पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कथ्यप्रोक्ता त्वतिबला पीतपुष्पा महाबला ॥")

पीतपुष्पी, स्त्री (पीतं पुष्पं यस्याः । जातित्वात् ङीष् ।) शणपुष्पी । सहदेवी । महाकोशातकी । त्रपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतफल , पुं, (पीतानि फलानि यस्य ।) शाखोटवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्म्मारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतफलक पुं, (पीतफल एव । स्वार्थे कन् ।) शाखोटवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

पीतवालुका, स्त्री, (पीता वालुकेव चूर्णं यस्याः ।) हरिद्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पीतवर्णसिकता च ॥

पीतबीजा स्त्री, (पीतं बीजं यस्याः ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णबीजयुक्ते, त्रि ॥

पीतभृङ्गराज पुं, (पीतो भृङ्गराजः ।) पीतभृङ्गराजः । पीत केशुरिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्वर्णभृङ्गारः २ हरिप्रियः ३ देवप्रियः ४ वन्दनीयः ५ पावनः ६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केशरञ्जनत्वम् । कफामशोफनाशित्वम् । तच्च नीलीरसायनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतमणि, पुं, (पीतो मणिरिति नित्यकर्म्मधारयः ।) पुष्परागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्परागशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

पीतमाक्षिक, क्ली, (पीतं माक्षिकम् ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतमुद्ग , पुं, (पीतः पीतवर्णो मुद्गः ।) मुद्गविशेषः । सोणा मुग इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वसुः २ खण्डीरः ३ प्रवेलः ४ जयः ५ शारदः ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३८ ॥

पीतमूलक, क्ली, (पीत मूलमस्य । कप ।) गर्ज्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतयूथी स्त्री (पीता यूथी ।) स्वर्णयूथी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्णयूथीशब्देऽस्या विवृतिर्विज्ञेया ॥)

पीतरक्त, क्ली, (पीत रक्तश्च । वर्णो वर्णेनेति समासः ।) पुष्परागमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतराग, क्ली, (पीतो रागो वर्णो यस्य ।) किञ्जल्कम् । सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णे, पु । तद्वति, त्रि ॥

पीतरोहिणी स्त्री, (पीता सती रोहतीति । रुह+णिनि + ङीप ।) काश्मरी । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी ॥")

पीतल , पु, (पीत लातीति । ला+क ।) पीतवर्णः । इति हेमचन्द्रः ।६।३ ॥ तद्युक्ते, त्रि ॥

पीतलक क्ली, (पीतलेन पीतेन वर्णेन कायति प्रकाशते इति । कै+क ।) पित्तलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतलोह, क्ली, (पीत लोहमिति नित्यकर्म्मधारय ।) पित्तलभेदः । इति हेमचन्द्रः ।४।११४॥

पीतवासा [स्] पुं, (पीत वासो वस्त्रं यस्य ।) श्रीकृष्णः । इति हलायुधः ॥ पीतवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥ (यथा महाभारते । १ । ६४ । ५३ ।
"स सचक्रगदापाणिः पीतवासाः शितिप्रभः ॥")

पीतवृक्ष पु (पीतो वृक्षः ।) श्योनाकप्रभेदः । सरलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"सरलः पीतवृक्षः स्यात्तथा सुरभिदारुकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पीतशा(सा)ल , पुं, (पीत शालो वृक्षविशेषः ।) असनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।
"पीतशालः परिमलो विमर्द्दीकासनस्तथा ॥")

पीतसार, क्ली, (पीत सारो यस्य ।) पीतवर्णचन्दनकाष्ठम् । हरिचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"पीतसारं सुशीतञ्च ततपीतं हरिचन्दनम् ॥")

पीतसार , पुं (पीत पीतवर्णः सारो यस्य ।) मलयजः । गोमेदकमणिः । इति मेदिनी । रे, २८३ ॥ अङ्कोठवृक्षः । इति जटाधरः ॥ तुरुष्कः । बीजकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"बीजकः पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।
बन्धूकपुष्पः प्रियकः सर्ज्जकश्चासनः स्मृतः ॥")

पीतसारक , पु, (पीत सारो यस्य । कप ।) निम्बवृक्षः । अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतसारि, क्ली, (पीत पीतवर्णं सरति प्राप्नोतीति । सृ+णिनि ।) सौवीराञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पीतसालक , पुं (पीत सालकः सालवृक्षः ।) पीतवर्णसालवृक्षः । पेया साल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सर्ज्जकः २ असनः ३ बन्धूकपुष्पः ४ प्रियकः ५ जीवकः ६ । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ अस्य पर्य्यायान्तरं गुणाश्च असनशब्दे द्रष्टव्या ॥

पीतस्फटिक , पुं (पीत स्फटिक इति नित्यकर्म्मधारय ।) पुष्परागमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीता, स्त्री, (पीतो वर्णोऽस्त्यस्या इति । अच् । टाप ।) हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"हरिद्रा पीतका गौरी काञ्चनी रजनी निशा ।
मेहघ्नी रजनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका ॥")
दारुहरिद्रा । महाज्योतिष्मती ॥ कपिलशिंशपा । प्रियङ्गुः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिविषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पीतवर्णयुक्ते, त्रि । यथा विश्वकर्म्मप्रकाशे । १ । २४ ।
"श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्व्वशः ॥")

पीताङ्गः पु, (पीत अङ्गं यस्य ।) श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीताब्धि , पुं, (पीत अब्धिः समुद्रो येन ।) अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥ (अगस्त्यमुनेः समुद्रपानकथा यथा, महाभारते । ३ । १०५ । १—६ ।
"समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
उवाच सहितान् देवानृषींश्चैव समागतान् ॥
अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥
एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।
समुद्रमपिबत् क्रुद्धः सर्व्वलोकस्य पश्यतः ॥
पीयमानं समुद्रन्तु दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदामराः ।
विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥
त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावनः ॥
त्वत्प्रसादात् समुच्छेदं न गच्छेत् सामरं जगत् ॥
सम्पूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा
गन्धर्व्वतूर्य्येषु नदत्सु सर्व्वशः ।
दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्य्यमाणो
महार्णवं निःसलिलं चकार ॥")

पीताम्बर , पु, (पीत अम्बरं वस्त्रं यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः ।१।१।१९॥ (यथा, विष्णुस्तोत्रे ।२१।
"एतत्पातित्यदाम्नो जघनमतिघनादेनसो माननीय ।
सातत्येनैव चेतोविषयमवतरत् पातु पीताम्बरस्य ॥")
शैलूषः । इति मेदिनी । रे, २८३ ॥ पीतवस्त्रयुक्ते, त्रि । हरिद्राभवसने, क्ली ॥ (यथा,—
"पीताम्बरधरः स्रग्वी वनमालाविभूषितः ॥"
इति पुराणम् ॥)

पीताश्मा [न्] पुं, (पीत अश्मा ।) पुष्परागमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य पुष्परागशब्दे ज्ञातव्या ॥)

पीति , पु, (पिबतीति । पा+क्तिच् । "स्थामास्थागापेति ।" ६ । ४ । ६६ । इतीत्वम् ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥

पीति , स्त्री (पा+भावे क्तिन् ।) पानम् । इति मेदिनी । ते, ३३ ॥ (पीयतेऽनयेति । करणे क्तिन्) शुण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पीतिका, स्त्री, (पीतो वर्णोऽस्त्यस्या इति । ठन् ।) हरिद्रा । इति रत्नमाला ॥ दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णयूथी । इति जटाधरः ॥

पीती [न्] पु, (पीत पानं प्राचुर्य्येणास्त्यस्येति । इनि ।) पीतिः । घोटकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

पीतु पु (पिबति रसादीनिति । पा+"पः किच्च ।" उणां १।७१। इति तुन् । स च कित । कित्त्वात् ईत्वम् ।) सूर्य्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः । यूथपतिः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पीथ क्ली, (पीयते इति । पा+"पातृतुदीति ।" उणां २ । ७ । इति थक ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ घृतम् । इत्युणादिकोषः ॥ (पिबति रसादीनिति । पा+कर्त्तरि थक ।) सूर्य्यः । अग्निः । कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पीथि , पुं (पीति+पृषोदरादित्वात् तस्य थः ।) पीतिः । घोटकः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

पीनः त्रि, (ओ प्या यी ङ वृद्धौ+क्तः । "ओदितश्च ।" ८।२।४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) स्थूलः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६१ ।
"वक्ष स्थलसुप्ते मम सुखमुपधातुं न मौलिमालभसे ।
पीनोत्तुङ्गस्तनभरदूरीभूत रतश्रान्तौ ॥")

पीनस पु (पीनं स्थूलमपि जनं स्यति नाशयतीति । सो+क ।) नासिकारोगविशेषः । पीनास इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतिश्याय २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ अपीनसः ३ प्रतिश्या ४ । इति भरतः ॥ नासिकामयः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य निदानं यथा,—
"आनह्यते यस्य विशुष्यते च
प्रक्लिद्यते धूप्यति चैव नासा ।
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत् खलु पीनसेन
तच्चानिलश्लेष्मभवं विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥"
इति माधवकरः ॥
आमपीनसलक्षणं यथा,—
"शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुस्वरः ।
क्षामः ष्ठीवति चाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ॥"
पक्वपीनसलक्षणं यथा —
"आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति ।
स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्वपीनसलक्षणम् ॥" ॥
तस्यौषधानि यथा —
"सर्व्वेषु सर्व्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु ।
मरिचं गुडेन दध्ना भक्षीत नरः सुखं लभते ॥१

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ।
एषां चूर्णं कषायं वा दद्यादार्द्रकजे रसे ॥
पीनसे स्वरभेदे च नासास्रावे हलीमके ।
सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासे च शस्यते ॥ २ ॥
व्योषचित्रकतालीशतिन्तिडीकाम्लवेतसम् ।
चव्याजाजितुल्यांशमेलात्वक्पत्रपादिकम् ॥
व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडमिश्रितम् ।
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥" ३ ॥
इति भावप्रकाशः ॥*॥
"पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुसैन्धवसंयुतम् ।
सर्व्वरोगज्वरश्वासशोषपीनसहृद्भवेत् ॥"
इति गारुडे १८९ अध्यायः ॥
(अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—
"वातात् सकासवैस्वर्य्ये सक्षारं पीनसे घृतम् ।
पिबेद्रसं पयश्चोष्णं स्नैहिकं धूममेव वा ॥"
"दशमूलस्य निर्व्यूहे रास्नामधुककल्कवत् ।
सिद्धं ससैन्धवं तैलं दशमूलो गुणा स्मृतम् ।
स्निग्धस्यास्थापनैर्दोषं निर्हरेद्वातपीनसे ॥
स्निग्धाम्लोष्णैश्च लघ्वन्नं ग्राम्यादीनां रसैर्हितम् ।
उष्णाम्बुना स्नानपाननिवातोष्णप्रतिश्रयं ।
चिन्तायायामवाक्चेष्टाव्यवायविरतो भवेत् ।
पैत्ते सर्पिः पिबेत् सिद्धं शृङ्गवेरशृतम्पयः ॥
पाचनार्थं पिबेत् पक्के कार्य्यं मूलविरेचनम् ।
पाठाद्विरजनीमूर्व्वापिप्पलीजातिपल्लवैः ॥
दन्त्या च साधितं तैलं नस्यं सम्यक्पीनसे ।
पूयास्रे रक्तपित्तघ्नाः कषायो नवनानि च ॥
पाकदाहाद्यवस्थेषु शीता लेपाः ससेचनाः ।
श्लेष्मणस्योपचारश्च कषायस्वादुतिक्तकाः ॥"
"गौरवारोचकेष्वादौ लङ्घनं कफपीनसे ।
स्वेदाः सेकाश्च पाकार्थं स्विन्ने शिरसि धापयेत् ॥
लशुनं सूक्ष्मचूर्णेन व्योषक्षारसमायुतम् ।
देयं कफघ्नं वमनसुतीक्ष्णश्लेष्मणे हितम् ॥
अपीनसे पूतिनस्ये घ्राणस्रावसकण्डुके ।
धूमः शस्तोऽवपीडश्च कटुभिः कफपीनसे ॥
मनःशिला वचाव्योषं विडङ्गं हिङ्गु गुग्गुलुः ।
चूर्णो श्रेयः प्रधमनं कटुभिश्च फलैस्तथा ॥"
"स्निग्धस्य वाहते वेगे छर्द्दनं कफपीनसे ।
वमनीयशृतक्षीरतिलमाषयवागुभिः ॥"
"सर्व्वजित् पीनसे दुष्टे कार्य्यं शोफे च शोफजित् ।
चारोऽर्ब्बुदाधिमांसेषु क्रिया सर्व्वेष्ववेक्ष्य च ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥
"सर्व्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।
कालेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः ॥
बाधिर्य्यमान्ध्यमघ्राणं घोरांश्च नयनामयान् ।
कासाग्निसादशोफांश्च दृष्टा कुर्व्वन्ति पीनसाः ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे चतुर्व्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

पीनसा, स्त्री, (पीनं स्यतीति । षो + क । टाप् ।) कर्क्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

पीनसी, [न्] त्रि, पीनसरोगी । पीनसशब्दात् अस्त्यर्थे इनप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २४ अध्याये ।
"विलङ्घने पाचनदीपनीयै-
रुपाचरेत् पीनसिनं यथावत् ।
बहुद्रवैर्वातकफोपसृष्टं
प्रच्छर्द्दयेत् पीनसिनं वयःस्थम् ॥")

पीनोध्नी, स्त्री, (पीनं स्थूलमूधोऽस्याः । "बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ।" ४ । १ । २५ । इति ङीष् । "ऊधसोऽनङ् ।" ५ । ४ । १३१ । इति ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः ।) पीवरस्तनी गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ७१ ।

पीपरि पुं, (अपि पिपर्त्तीति । पॄ + इन् । अपेरल्लोपः । दीर्घश्च ।) प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीय, प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर-सक-सेट ।) पीयूष सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

पीयु पुं, (पिबतीति । पा + "खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ।" उणां । १ । ३७ । इति कु । निपातनात् युगागमः ईत्वं चान्तादेशः ।) कालः । रविः । घूकः । इति मेदिनी । ये, ३७ ॥ काकः । इति सच्चिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥ (हिंसके प्रतिकूले च त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।१ । १७४ । ८ ।
"भिनत्पुरो न भिदो अदेवीर्ननमो वधरदेवस्य
पीयोः ॥"
"पीयोः प्रतिकूलस्य हन्तस्य ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

पीयूषं, क्ली, (पीयते इति । पीय सौत्रधातुः + "पीयेरूषन् ।" उणां । ४ । ७६ । इति ऊषन् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, काशीखण्डे । २९ । ४९ ।
"स्वरसन्तापशमनी स्वर्णपीयूषपाथसाम् ॥")
दुग्धम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
"प्राणीय क्षमनाशन श्रमहर मूर्च्छाभिघातापह
तन्द्राच्छर्द्दिविबन्धकृद्बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं शुक्रदं स्वजीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं
सर्व्वच्छ रसकारणस्तु निगते पीयूषवल्ली-
विनम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

पीयूष पुं, क्ली, (पीय + ऊषन् ।) अभिनवं पयः । नवप्रसूताया गोः सप्तदिनाभ्यन्तरीणदुग्धम् । इत्यमरभरतौ ॥
"अथ पीयूषपेयूषे नवं सप्तदिनावधि ।"
इति शब्दार्णवः ॥
"आसप्तरात्रप्रभवं क्षीरं पेयूष उच्यते ॥"
इति हारावली ॥

पीयूषमहाः, [स्] पुं, (पीयूषममृतमयं महः किरणा यस्य । यद्वा पीयूषमिव महो यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

पीयूषरुचि पुं (पीयूषं पीयूषमयी रुचिः किरणं यस्य ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (पीयूषे अमृते रुचिर्यस्य ।) अमृतप्रियश्च ॥

पील, रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर-अक सेट ।) दीर्घी । रोधः क्रियानिरोधः, जड़ीभाव इत्यर्थः । पीलति पशुः । इति दुर्गादासः ॥

पीलकः, पुं, (पीलति स्तम्भातीति । पील + ण्वुल् ।) पिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ (कायस्थानां पद्धतिकरविशेषः । यथा, वङ्गजकुलाचार्य्यकारिकायाम् ।
"आदित्या विष्णुशाश्च स्विलश्च पीलकस्तथा ॥")

पीलुः, पुं, (पीलति प्रतिष्टम्भातीति । पील + "मृगय्वादयश्च ।" उणां । १ । ३७ । इति कु ।) प्रसूनम् । परमाणुः । मतङ्गजः । अस्थिखण्डम् । तालकाण्डः । इति मेदिनी । ले, ३२ ॥ बाणः । कृमिः । इति धरणिः ॥ कोङ्कणादिदेशे प्रसिद्धः फलवृक्षविशेषः । पील इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गुड़फलः २ स्रंसी ३ । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥ शीतसहः ४ धानी ५ विरेचनः ६ फलशाखी ७ श्यामः ८ करभवल्लभः ९ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५ । ४ ।
"उष्ट्रवामीसिग्रस्तश्च शुष्का पीलुशमीकुदे ॥")
अस्य फलगुणाः । श्लेष्मवायुगुल्मनाशित्वम् । पित्तदत्वम् । भेदकत्वम् । यत् स्वादु तिक्तं तत् नात्युष्णं त्रिदोषहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीलुनी, स्त्री, (पील + बाहुलकात् उन । गौरादित्वात् ङीष् ।) मूर्व्वा । इति रत्नमाला ॥

पीलुपत्र, पुं, (पीलुयुक्तं पत्रमस्य ।) मोरटा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीलुपर्णी, स्त्री (पीलोरिव पर्णान्यस्याः । यद्वा, पीलुयुक्तानि पर्णान्यस्याः । "पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ।" ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।) मूर्व्वा । बिम्बिका । ओषधिभेदः । इति मेदिनी । णी, १३ ॥

पीव, स्थौल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर-अकं-सेट ।) पीवति लोकः स्थूलः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

पीवन्, [न्] त्रि, (प्यायते इति । प्यैङ् वृद्धौ + "श्याप्योः सम्प्रसारणञ्च ।" उणां । ४ । ११४ । इति क्वनिप् सम्प्रसारणञ्च । "हल ।" ६ । ४ । २ । इति दीर्घः ।) स्थूलम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ (यथा, भागवते । ९ । १९ । ६ ।
"पीवानं श्मश्रुलं प्रेष्ठं मीढ्वांसं याभकोविदम् ।
स एकोऽजवृषस्तासां बह्वीनां रतिवर्द्धनः ॥")

पीवर, त्रि, (प्यायते वर्द्धते इति । प्यैङ् + "छित्वरच्छत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः ।" उणां । ३ । १ । ष्वरच् । सम्प्रसारणं दीर्घश्च ।) उपचितावयवः । मोटा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पीनः २ पीवा ३ स्थूलः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४२० ।
"भयपिहितं बालायां पीवरमूरुद्वयं करोति स्म ।
निद्रायां प्रेमार्द्रं पश्यति निःश्वस्य निःश्वस्य ॥")
पुं, तामसमन्वन्तरीयसप्तर्षिभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ७४ । ५९ ।

"ज्योतिर्धामा पृथु काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् । सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥")

पीवरस्तनी, स्त्री, (पीवरौ स्थूलौ स्तनौ यस्याः । "स्वाङ्गाच्चोपसर्ज्जनादिति ।" ४ । १ । ५४ । इति ङीष् ।) पीनोध्नी । इत्यमरः ।२।६।७१॥ स्थूलस्तनयुक्ता नारी ॥ (यथा, भारवौ । ८ । १६ ।
"घपोहितुं लोचनतो मुखानिलै-
रपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः
प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥")

पीवा, [न्] पुं, (प्यायते इति । प्यै ङ वृद्धौ + "श्याप्योः सम्प्रसारणम् ।" उणा° ४ । ११४ । इति कनिप् सम्प्रसारणञ्च । "हलः ।" ६ । ४ । २ । इति दीर्घः ।) बलवान् । वायुः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पीवा, स्त्री, (पीयते इति । पी ङ य पाने + बाहुलकात् वः । ततष्टाप् ।) उदकम् । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पीवरा स्त्री, (पीवर + टाप् ।) अश्वगन्धा । शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थूला च ॥

पीवरी, स्त्री, (प्यायते इति । प्यै + ष्वरच् । सम्प्रसारणं दीर्घः ङीप् च ।) शतमूली । इति रत्नमाला ॥ शालपर्णी । इति भावप्रकाशः ।१।१॥ तरुणी । गौः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (बर्हिषन्नामकपितृणां मानसीकन्यानामन्यतमा । सा तु शुकदेवस्य पत्नी । यथा, हरिवंशे । १८ । ४६—५२ ।
"एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता ।
योगा च योगिपत्नी च योगिमाता तथैव च ॥
भवित्री द्वापरं प्राप्य युगं धर्म्मभृतां वरा ।
पराशरकुलोद्भूतः शुको नाम महातपाः ॥
भविष्यति युगे तस्मिन् महायोगी द्विजर्षभः ।
व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमाग्निरिवोज्ज्वलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्य्यां जनयिष्यति ।
कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथा कन्यां तथैव च ॥")

पुंलिङ्ग, क्ली (पुंसो लिङ्गं चिह्नम् ।) पुंचिह्नम् । शिश्नः । (यथा महाभारते । ५ । ११४ । ३ ।
"किञ्चित् कालान्तरं दास्ये पुंलिङ्गं स्वमिदं तव ।
आगन्तव्यं त्वया काले सत्यञ्चैव वदस्व मे ॥")
शब्दवाचकतायाम् पुं । इति कुमरः ॥ (पुंसो लिङ्गमस्येति । पुंलिङ्गविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ५८ । ५७ ।
"पुंलिङ्गा इव नार्य्यस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाभवन् ।
दुर्य्योधने तदा राजन् ! पतिते तनये तव ॥")

पुंवृष, पुं, (पुमानिव वर्षतीति । वृष + क ।) गन्धमूषिकः । इति शब्दमाला ॥ छुँचा इति भाषा ॥ (पुमान् गौः ।) पुङ्गवश्च ॥

पुंश्चल पुं, (पुंश्चलीव । उपचारात् पुंस्त्वम् ।) व्यभिचारी । यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।
"ललाटोपस्थितास्तिस्रो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम् ।
नृपत्वं स्याच्चतसृभिरायुः पञ्चनवत्यथ ॥
अरेखेणायुर्नवतिर्विच्छिन्नाभिश्च पुंश्चलाः ॥"

पुंश्चली, स्त्री (पुंसो भर्त्तुः सकाशात् चलति पुरुषान्तरं गच्छतीति । चल + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) असती । इत्यमरः ।२।६।११ ॥ अस्याः अमरोक्तपर्य्यायाः कुलटाशब्दे लिखिताः । तदतिरिक्तपर्य्यायो यथा, इत्वरी १ दुष्टा २ धर्षिता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ लञ्जा ४ निशाचरी ५ चपारक्षा ६ । इति जटाधरः ॥ तस्याश्चरित्रदोषादि यथा,—
"अहो । को वेद भुवने दुर्ज्ञेयं पुंश्चलीमनः ।
पुंश्चल्यां यो हि विश्वस्तो विधिना स विडम्बितः ।
बहिष्कृतश्च यशसा धर्म्मेण स्वकुलेन च ॥
वाञ्छितं नूतनं प्राप्य विनश्यति पुरातनम् ।
सदा स्वकर्म्मसाध्या सा को वा तस्याः प्रियोऽप्रियः ॥
दैवे कर्म्मणि पैत्रे च पुत्रे बन्धौ च भर्त्तरि ।
दारुणा पुंश्चलीचित्तं सदा शृङ्गारकर्म्मणि ॥
प्राणाधिकं रतिज्ञं सा न्वन्तदृष्ट्या हि पुंश्चली ।
रत्नप्रदं रत्यविज्ञं विषदृष्ट्या हि पश्यति ॥
सर्व्वेषां स्मरणस्यैव पुंश्चलीनां न कुत्रचित् ।
दारुणाः पुंश्चलीजातिर्न जातिश्च एव च ॥
निष्कृतिः कर्म्मभोगान्ते सर्व्वेषामस्ति निश्चितम् ।
न पुंश्चलीनां विप्रेन्द्र ! यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
अन्यासां कामिनीनाञ्च कीटे जन्तुश्च या दया ।
सा नास्ति पुंश्चलीनान्तु कान्ते जन्तु पुरातनम् ॥
रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विषतुल्यं पुरातनम् ।
कान्तं दृष्ट्वा हिनस्त्येव सोपायेनावलीलया ॥ * ॥
पृथिव्यां यानि पापानि पुंश्चलीष्वेव भारते ।
तिष्ठन्ति ताभ्यो न परा पापिष्ठाः सन्ति केचन ॥
पुंश्चलीपरिपक्वान्नं सर्व्वपातकमिश्रितम् ।
दैवे कर्म्मणि पैत्रे च देयं न च तथा जलम् ॥
अन्नं विष्ठा पयो मूत्रं पुंश्चलीनाञ्च निश्चितम् ।
दत्त्वा पितृभ्यो देवेभ्यो भुक्त्वा च नरकं व्रजेत् ॥
शतवर्षं कालसूत्रे पचत्येव सुदारुणे ।
घोरान्धकारे कृमयस्तं दशन्ति दिवानिशम् ॥
पुंश्चल्यन्नञ्च यो भुङ्क्ते दैवाद्यदि नराधमः ।
सप्तजन्मकृतं पुण्यं तस्य नश्यति निश्चितम् ॥
आयुः श्रीर्यशसां हानिरिह लोके परत्र च ।
तस्माद्यत्नाद्वर्जनीयं पाकपात्रं कलत्रकम् ॥
पुंश्चलीदर्शने पुण्यं यात्रासिद्धिर्भवेद्ध्रुवम् ।
स्पर्शने च महापापं तीर्थस्नानाद्विशुध्यति ॥
स्नानं दानं व्रतञ्चैव जपश्च देवपूजनम् ।
निष्फलं पुंश्चलीनाञ्च भारते जीवनं वृथा ॥"
उपस्थितसकामपुंश्चलीत्यागे दोषो यथा —
'रहस्युपस्थितां कामात् पुंश्चलीञ्चेज्जितेन्द्रियः ।
परित्यजेद्धर्म्मभयादधर्म्मान्नरकं व्रजेत् ॥"
सर्व्वदेव तस्यास्तपस्वित्वाभ्यस्तं गर्हितत्वञ्च यथा,
"उपस्थिता च या योषिदत्याज्या दर्शनामपि ।
श्रुतौ श्रुतमिति त्याज्या सर्व्वदेव तपस्विनाम् ॥
अहो सर्व्वं परित्याज्या पुंश्चली च विशेषतः ।
धनायुःप्राणयशसां नाशिनी दुःखदायिनी ॥
स्वकार्य्यतत्परा शश्वत् परकार्य्यविनाशिनी ।
निष्ठुरा वरघातिन्या सर्व्वापद्बीजरूपिणी ॥
विद्युद्दीप्तिर्जले रेखा लोभान्मैत्री यथा भवेत् ।
परद्रोहाद्यथा सम्पत् कुलटाप्रेमतत्परम् ॥
सर्व्वेभ्यो हिंस्रजन्तुभ्यो विषद्वीजा सदैव सा ।
यो विश्वसेत्तां सन्मूढो विपत्तस्य पदे पदे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । २३ । २४ । ३२ अध्यायाः ॥

पुंश्चिह्न क्ली, (पुंसः पुरुषस्य चिह्नम् ।) शिश्नः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७४ ।

पुंस, क मर्द्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परस्मै-सेट ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । संयोगादनुस्वारः । तेन क्विपि पुंसोऽसुङ्कावित्यसुङि पुमान् । मर्द्दोऽभिमर्द्दनम् । क, पुंसयति खलं राजा । इति दुर्गादासः ॥

पुंसवन क्ली, (पुमांसमिव सूते बलप्रदानेन पुरुषवत् जनयत्यनेनेति । सू + करणे ल्युट् ।) दुग्धम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४ ॥ (पुमांस सूतेऽनेनेति । सू ङ स + करणे ल्युट् ।) संस्कारविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुवंशे । ३ । १ ।
"यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया
धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥")
अस्येतिकर्त्तव्यता यथा । "गर्भस्य तृतीयमासे पक्षे यच्छुभदिनं तस्मिन् पतिः कृतनित्यक्रियः कृतवृद्धिश्राद्धः पञ्चगव्यमात्रमपि सस्यार्थे विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य शतस्नातां वधूमग्नेः पश्चिमायां दिशि स्वदक्षिणतः कुशेषु प्राङ्मुखीमुपवेश्य प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात् । यथा । प्रजापतिरृषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ॐ भूः स्वाहा । प्रजापतिरृषिरुष्णिक् छन्दो वायुर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ॐ भुवः स्वाहा । प्रजापतिरृषिरनुष्टुप् छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा । ततः प्रतिगत्याथ वधूपृष्ठदेशे स्थितो वधूदक्षिणस्कन्धं स्पृष्ट्वा अव्यवधानेन दक्षिणहस्तेन अव्यवहितं वधूनाभिदेशं स्पृशन् जपति । प्रजापतिरृषिरनुष्टुप् छन्दो मित्रावरुणाश्विवायवो देवता पुंसवने विनियोगः ।
ॐ पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ ।
पुमानग्निश्च वायुश्च पुमान् गर्भस्तवोदरे ॥
इत्येकं पुंसवनम् ॥ * ॥
अपरपुंसवनकर्म्मार्थञ्च वटवृक्षस्य पूर्व्वोत्तरशाखायां फलयुगलशालिनीं कृमिभिरनुपहतां वटशुङ्गां यवानां माषाणां वा त्रिभिस्त्रिभिर्गुञ्जकैः सप्त वारान् सप्तभिर्मन्त्रैः क्रीणीयात् । सप्तानां मन्त्राणामृष्यादयः साधारणाः । प्रजापतिरृषिः सोमवरुणवसुरुद्रादित्यमरुद्विश्वेदेवा देवता न्यग्रोधशुङ्गापरिक्रयणे विनियोगः ॐ यद्यसि सौमी सोमाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति शुङ्गक्रयणस्य एकं क्रयणम् ॥ १ ॥

ॐ यद्यसि वारुणी वरुणायत्वा राज्ञे परिक्रीणामि। इति गुडकत्रयेण द्वितीय क्रयणम् ॥ २ ॥ ॐ यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा परिक्रीणामि। इति गुडकत्रयेण तृतीय क्रयणम् ॥ ३ । ॐ यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा परिक्रीणामि। इति गुडकत्रयेण चतुर्थ क्रयणम् ॥४॥ ॐ यद्यसि आदित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वा परिक्रीणामि। इति गुडकत्रयेण पञ्चम क्रयणम् ॥५॥ ॐ यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्रीणामि। इति गुडकत्रयेण षष्ठ क्रयणम् ॥६॥ ॐ यद्यसि विश्वेभ्यो देवभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा परिक्रीणामि। इति गुडकत्रयेण सप्तम क्रयणम् ॥ ७ ॥ तत क्रीतां वटशुङ्गां अनेन मन्त्रेण इत्यादाहरेत। प्रजापतिरृषिरोषध्यो देवता न्यग्रोधशुङ्गाच्छेदने विनियोग । ॐ ओषधय सुमनसो भूत्वा अस्या वीर्य्य समाधत्त इय कर्म्म करिष्यति। ततस्तां हस्तवेष्टितामन्तरीक्षेणानीय अन्तरीक्षे स्थापयेत। तत कृतशोभनगात्रो ऽग्नेरुत्तरत प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारी गर्भवती वा व्रतस्वाध्यायहीनो वा ब्राह्मण प्राङ्मुख आचारतो नीहारजलेन अनाहतलोष्टेन पुन पुन पेषयेत। ततोऽग्ने पश्चिमत उत्तराग्रेषु कुशेषु पश्चिमाभिमुखीं वधूं पूर्व्वशिरानतमस्तकां कृत्वा तत्पृष्ठदेशे स्थित पतिर्दक्षिणपाणे रङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वस्त्रबद्धां पेषितवटशुङ्गां गृहीत्वा गर्भवत्या दक्षिणनासाविवरे शुङ्गारस निक्षिपति। प्रजापतिरृषिरनुष्टुप छन्दो ऽग्नीन्द्रबृहस्पतयो देवता न्यग्रोधशुङ्गारसस्य दाने विनियोग ।

ॐ पुमानग्नि पुमानिन्द्र पुमान् देवो बृहस्पति ।
पुमांस पुत्त्र विन्दस्व त पुमाननुजायताम् ॥

ततो महाव्याहृतिहोम कृत्वा तूष्णीं प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधमग्नौ हुत्वा प्रकृत कर्म्म समाप्य उदीच्य शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्त कर्म्म कृत्वा कर्म्मकारयितृब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यादिति पुंसवनम्।” इति दशकर्म्म पद्धतौ भवदेवभट्ट ॥*॥ अथ पुंसवनोक्तवारा । रविमङ्गलबृहस्पतय । नक्षत्राणि। पूर्व्वाषाढो त्तराषाढापूर्व्वभाद्रपदुत्तरभाद्रपदपुष्यपुनर्व्वसुमूलार्द्रारेवतीहस्ताश्रवणाम्ट्गशिरस । तिथय । नन्दा भद्रा । लग्नानि। कुम्भवृश्चिकधनुर्मीन मिथुनानि। क्षिप्राश्चन्द्रादिशुद्धौ दशयोगभङ्ग विष्टिभद्रान्ग्रहनक्षत्राणि परित्यज्य गर्भधारणादिनावधितृतीयमासं कर्त्तव्यम्। इति ज्योतिषम् * *॥ स्त्रीकर्त्तव्यव्रतविशेष । यथा,—

श्रीराजोवाच ।

“व्रत पुंसवन ब्रह्मन्। भवता यदुदीरितम्।
तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णु प्रसीदति ॥

श्रीशुक उवाच ।

शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्भर्त्तुरनुज्ञया ।
आरभेत व्रतमिद सार्व्वकामिकमादित ॥
निशम्य मरुतां जन्म ब्राह्मणाननुमन्त्र्य च ।
स्नात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीतालङ्कृताम्बरे ।
पूजयेत प्रातराशात प्राक् भगवन्त श्रिया सह ॥
अल ते निरपेक्षाय पूर्णकाम। नमोऽस्तु ते ।
महाविभूतिपतये नम सकलसिद्धये ॥
यथा त्व कृपया भूत्या तेजसा महिमौजसा ।
जुष्ट इशगुणै सर्व्वैस्ततोऽसि भगवान् प्रभु ॥
विष्णुपत्नि। महामाये महापुरुषलक्षणे ।
प्रीयेथा मे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्ब्बलिमुपहरामीति। अनेनाहरहर्म्मन्त्रेण विष्णो रावाहनाघ्यपाद्योपस्पर्शन स्नान वासोपवीत भूषणगन्धपुष्पधूपदीपोपहाराद्युपचारान् सुसमाहितोपाहरेत ।
हवि शेषञ्च जुहुयादनले द्वादशाहुती ।
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहेति ।
श्रिय विष्णुञ्च वरदावाशिषां प्रभवावुभौ ।
भक्त्या सपूजयेन्नित्य यदीच्छेत सर्व्वसम्पद ॥
प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ भक्तिप्रह्वेण चेतसा ।
दशवारं जपेन्मन्त्र तत स्तोत्रमुदीरयेत ॥
युवान्तु विश्वस्य विभू जगत कारण परम्।
इय हि प्रकृति सूक्ष्मा मायाशक्तिर्दुरत्यया ।
तस्या अधीश्वर साक्षात त्वमेव पुरुष पर ॥
त्व सर्व्वयज्ञ इज्येय क्रियेय फलभुग्भवान् ।
गुणव्यक्तिरिय देवी व्यञ्जको गुणभुग्भवान् ॥
त्व हि सर्व्वशरीर्य्यात्मा श्री शरीरेन्द्रियाशया ।
नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमपाश्रय ॥
यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ ।
तथा म उत्तमश्लोक। सन्तु सत्या महाशिष ॥
इत्यभिष्टूय वरद श्रीनिवास श्रिया सह ।
तन्निसार्य्योपहरण दत्त्वाचमनमर्च्चयेत ॥
तत स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रह्वेण चेतसा ।
यज्ञोच्छिष्टमवघ्राय पुनरभ्यर्च्चयेद्धरिम् ॥
पतिञ्च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा ।
प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत प्रेमशील स्वय पति ॥
बिभृयात सर्व्वकर्म्माणि पत्न्या उच्चावचानि च।
कृतमेकतरेणापि दम्पत्योरुभयोरपि ॥
पत्न्यां कुर्य्यादनर्हायां पतिरेतत समाहित ।
विष्णोर्व्रतमिद बिभ्रन्न विहन्यात कथञ्चन ॥
विप्रान् स्त्रियो वीरवती स्रग्गन्धबलिमण्डनै ।
अर्च्चेदहरहर्भक्त्या देव नियममास्थिता ॥
उद्वास्य देव स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रत ।
अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्व्वकामसमृद्धये ॥
एतेन पूजाविधिना मासान् द्वादशहायनम् ।
नीत्वाथोपरमेत साध्वी कार्त्तिके चरमेऽहनि ॥
श्वोभूतेऽप उपस्पृश्य कृष्णमभ्यर्च्य पूर्व्ववत ।
पय शृतेन जुहुयाच्चरुणा सह सर्पिषा ।
पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुती पति ॥
आशिष शिरसादाय द्विजै प्रीतै समीरिता ।
प्रणम्य शिरसा भक्त्या भुञ्जीत तदनुज्ञया ॥
आचार्य्यमग्रत कृत्वा वाग्यत सह बन्धुभि ।
दद्यात पत्न्यै चरो शेष सुप्रजस्त्व सुसौभगम् ॥
एतच्चरित्वा विधिवद्व्रत विभो
रभीप्सिताथ लभते पुमानिह ।
स्त्री चैतदास्थाय लभेत सौभग
श्रिय प्रजा जीवपति यशो गृहम् ॥
कन्या च विन्देत समग्रलक्षण
पति त्ववीरा हतकिल्बिषाङ्गतिम् ।
मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी
सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्र्यम् ॥
विन्देद्विरूपा विरुजा विमुच्यते
य आमयावीन्द्रियकल्यदेहम् ।
एतत पठन्नभ्युदये च कर्म्म
ण्यनन्ततृप्ति पितृदेवतानाम् ॥
तुष्टा प्रयच्छन्ति समस्तकामान्
होमावसाने हुतभुक श्रीहरिश्च ।
राजन्महन्मरुतां जन्मपुण्य
दितेर्व्रतञ्चाभिहित महत्ते ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे पुंसवनव्रतकथन १९ अध्याय ॥ (पुंवत सूयते इति। कर्म्मणि ल्युट। गर्भे । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते । ५ । २४ । १५ । “यस्मिन् प्रविष्टेऽसुरवधूनां प्राय पुंसवनानि भयादेव स्रवन्ति पतन्ति च ॥”*॥ पुत्त्रोत्पादके त्रि। यथा, भागवते । ८।६।२८।
“पप्रच्छ कस्य कर्म्मेद पीत पुंसवन जलम् ॥”
तथा च तत्रैव। ४ । १३ । ३७—३८ ।
“स विप्रानुमतो राजा गृहीत्वाञ्जलिनौदनम् ।
अवघ्राय मुदा युक्त प्रादात पत्न्या उदारधी ॥
सा तत पुंसवन राज्ञी प्राश्य वै पत्युराद्धे ।
गर्भ काल उपावृत्ते कुमार सुषुवे प्रजा ॥”)

पुंस्कोकिल , पु, (पुमान् कोकिल ।) पुरुषपिकपक्षी । पुमस्शब्देन कोकिलशब्दस्य कर्म्मधारय समासे तस्यान्तलोपे पुंस सन्निति मस्य सनि कृते मस्यानुस्वारे निष्पन्न । इति मुग्धबोध व्याकरणम् ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ३२ ।
“चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठ
पुंस्कोकिलो यन्मधुर चुकूज ॥”)

पुंस्त्व, क्ली, (पुंस पुरुषस्य भाव । पुमस् + त्व ।) शुक्रम् । इति हेमचन्द्र । ३ । २९३ ॥ पुरुषत्वञ्च ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५० । १२ ।
“सौम्यासौम्यैस्तथा शान्तै पुंस्त्व स्त्रीत्वञ्च स प्रभु ।
बिभेद बहुधा देव पुरुषैरसितै सितै ॥”)

पुंस्त्वविग्रह पु, (पुंस्त्वस्य शुक्रस्येव विग्रहो यस्य ।) भूर्ज्यम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुक्कश , पु, (पुक कुत्सित कशति गच्छतीति । कश गतौ + अच ।) चण्डाल । इत्यमर । २ । १ । २ ॥ (यथा मार्कण्डेये । १५ । १८ ।
“अकृतज्ञोऽधम पुंसां विसृत्तो नरकान्नर ।
मतस्यस्तु वायस कूर्म्म पुक्कशो जायते तत ॥”
स तु निषादात शूद्रायां जातो जातिविशेष । यथा मनु । ४ । ७९ ।
“न सवसेच्च पतितैर्न्न चाण्डालैर्न्न पुक्कशै ॥”)

पुक्कश पु, (पुक कुत्सित कषतीति । कष गतौ + अच ।) चण्डाल । इत्यमरटीकाया भरत ॥

पुक्कस , पु, (पुक कुत्सित कसतीति । कस गतौ + अच ।) चण्डाल । (स तु निषान्नात शूद्राया जात । यथा, मनु । १ । १८ ।
"जातो निषादात शूद्राया जात्या भवति पुक्कस ॥")
अधमे, त्रि । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥

पुक्कसी, स्त्री, कालिका । नीली । इति मेदिनी शब्दरत्नावल्यौ ॥ (पुक्कस + जातौ ङीष । पुक्कस स्त्रीजाति । यथा, मनु । १ । ३८ ।
"चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् ।
पुक्कस्या जायते पाप सदा सज्जनगर्हित ॥")

पुङ्ख , पु, (पुमास खनतीति । खन + ड ।) काण्ड मूलम् । इत्यमर । ३ । ५ । १७ ॥ पुङ्खल इति ख्यातम् ॥ (अर्द्धर्चादित्वात क्लीवलिङ्गोऽपि ॥ यथा रघु । २ । २१ ।
"सक्ताङ्गुलि सायकपुङ्ख एव
चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥"
मङ्गलाचार । इति हेमचन्द्रटीका ॥)

पुञ्ज , पुं, क्ली, (पुञ्ज + पृषोदरादित्वात साधु ।) समूह । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुङ्गल , पु, (पुङ्ग देहसमूह लाति आदत्ते इति । पुङ्ग + ला + क ।) आत्मा । इति भूरिप्रयोग ॥

पुङ्गव , पु, (पुमान् गौ । "गोरतद्धितलुकि ।" ५ । ४ । ९२ । इति टच ।) वृष । (यथा हरिवंशे । ७५ । ४१ ।
"भवता रक्षिता लोका गोलोकश्च महालयम् ।
यद्वय पुङ्गवे सार्द्धं वहाम प्रसवैस्तथा ॥")
औषधभेद । (पुमान् गौरिव मदबलाद्याति-शय्यादित्युपमितसमास ।) उत्तरपदस्थ श्रेष्ठ-वाचक । इति मेदिनी । वे ४४ ॥ (यथा, भागवते । १ । ९ । ३२ ।
"इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा
भगवति सात्त्वतपुङ्गवे विभूम्नि ॥")
ऋषभौषधम् । महोक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुच्छ, प्रसादे । इत्यमरटीकायां रायमुकुटधृत धातु ॥ (भ्वा-पर-अक सेट ॥)

पुच्छ पु,क्ली, (पुच्छतीति । पुच्छ प्रसादे + अच ।) लाङ्गूलम् । इत्यमर ।२।८।५ ॥ (यथा देवी भागवते । ५ । ७ । १६ ।
"खुरघातैस्तथा देवान् पुच्छस्य भ्रमणेन च ।
स जघान रुषाविष्टो महिष परमाद्भुत ॥")
पश्चाद्भागे पु । इति मेदिनी । छे, ५ ॥ (यथा महाभारते । ७ । ६ । २८ ।
"उल्का ज्वलन्ती सग्रामे पुच्छेनावृत्य सर्व्वश ॥")
लोमवल्लाङ्गूले कलापे च, क्ली । इत्युणादिकोष ॥

पुच्छटि, क्ली, (पुच्छ प्रसादे + भावे क्विप । पुच्छ प्रसाद अटतीति । अट गतौ + इन् ।) अङ्गुलि मोटनम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ आङ्गुलमट काल इति भाषा ॥

पुच्छदा स्त्री (पुच्छमिव ददातीति । दा + क ।) लक्ष्मणाकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुच्छी, [न्] पु, (पुच्छोऽस्यस्येति । पुच्छ + इनि ।) अर्कवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ कुक्कुट । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लाङ्गूलयुक्ते, त्रि ॥

पुञ्ज , पु, (पिञ्जते पिञ्जयतीति वा । पिजि + अच । पृषोदरादित्वात साधु ।) समूह । राशि । इत्यमर । २ । ५ । ४२ ॥ (यथा मार्कण्डेये । ८ । ८२ ।
"गृहीतपक्षिपुञ्जश्च शवमाल्यैरलङ्कृत ॥")

पुट, क चूर्णे । भासि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर चूर्णे सक भासि अक सेट ।) क, पोटयति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादास ॥

पुट, न क ससर्गे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरां पर सक-सेट ।) पुटयति पुष्प सूत्रेण जन सङ्घटतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

पुट, शि स्नेषे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा कुटा-पर-अक-सेट ।) शि, पुटति अपुटीत पुपोट । स्नेष सम्बन्धीभाव । इति दुर्गादास ॥

पुट, क्ली, (पुटतीति । पुट सश्लेषे + क ।) जाती-फलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ उपर्य्यधोभावा-पन्नसयुक्तम्द्वादिकपालद्वयरूपौषधपाकपात्रम्। धात्वादिमारणोपयुक्तान पटप्रकारानाह रस प्रदीपे ।
"लोहादेरपुनर्भावस्तद्गुणत्व गुणाढ्यता ।
सलिले तरणञ्चापि तत्सिद्धि पुटनाद्भवेत ॥
गम्भीरे विस्तृते कुण्डे द्विहस्ते चतुरस्रके ।
वनोपलसहस्रेण पूरिते पुटनौषधम ॥
कोष्ठं रुद्ध प्रयत्नेन गोविष्ठोपरि धारयेत ।
वनोपलसहस्रार्द्धं कोष्ठिकोपरि नि क्षिपेत ॥
वह्नि विनि क्षिपेत्तत्र महापुटमिति स्मृतम् ॥१॥
कोष्ठ मूषा । गोविष्ठा गोइठा । इति महापुटम् ॥
सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने तथायते ।
वनोपलसहस्रेण पूर्णमध्ये विधारयेत ॥
पुटनद्रव्यसयुक्ता कोष्ठिकां मुद्रिता मुखे ।
अधोऽर्द्धानि करण्डानि अर्द्धान्युपरि नि क्षिपेत॥
एतद्गजपुट प्रोक्त ख्यात सर्व्वपुटोत्तमम् ॥
हस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाण स सपाद तेन त्रिंशदङ्गुलप्रमाणेनेत्यर्थ । अतएवोक्तम् ।
साधारणो नराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गज ॥
इति गजपुटम् ॥ २ ॥
अरत्निमात्रके कुण्डे पुट वाराहमुच्यते ॥ ३ ॥
वितस्तिमात्रके खाते कथित कौक्कुट पुटम ।
'अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना इत्यमर । २ । ६ । ८६ ॥ नि सृतकनिष्ठया मुष्ट्योपलक्षितो हस्तोऽरत्निरित्यर्थ ।
षोडशाङ्गुलके खाते कस्यचित कौक्कुट पुटम्॥४॥
यत पुट दीयते खाते ह्यष्टसख्यैर्वनोपलै ।
कपोतपुटमेतत्तु कथित पुटपण्डितै ॥ ५ ॥
गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्ण शुष्कचूर्णितगोमयम् ।
गोवर तत समाख्यात वरिष्ठ रससाधने ॥
गृहद्भाण्डस्थितैर्यत्रैर्गोवरैर्दीयते पुटम् ।
तद्गोवरपुट प्रोक्त भिषग्भि सूतभस्मने ॥६॥
द्व्यङ्गुलाण्डे तुषे पूर्णे मध्ये मूषा विधारयेत ।
क्षिप्राग्नि मुद्रयेत्तास्थ लावाकपुटमुच्यते ॥"*॥
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे २ भाग ॥

पुट , पु क्ली (पुटतीति । पुट स्नेषे + क ।) अश्व-खुर । इति शब्दरत्नावली ॥

पुट त्रि (पुट + क ।) आच्छादनम् । पत्रादि-रचित पुष्पाद्याधार । यथा, रघु । २ । ६५ ।
'दुग्ध्वा पय पत्रपुटे मदीय
पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥"
(यथा च मनौ । ६ । २८ ।
"ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् ।
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना सकलेन वा ॥')
मिथ सश्लेष । इति मुकुट ॥ इत्यमरटीकायां भरत ॥

पुटक क्ली, (पुटवत कायतीति । कै + क ।) पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वार्थे कप्रत्यये पुटशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

पुटकन्द , पु, (पुटमिव कन्दो यस्य ।) कोलकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुटकिनी स्त्री, (पुटकानि सन्त्यत्रेति । पुटक + "पुष्करादिभ्यो देशे ।" ५ । २ १३५ । इति इनि । स्त्रियां ङीप ।) पद्मिनी । पद्मयुक्तदेश । पद्मसमूह पद्मलता च । इति हेमचन्द्र ॥

पुटग्रीव , पु, (पुटमिव ग्रीवा यस्य ।) गर्गरी । ताम्रकुम्भ । इति मेदिनी । वे, ६१ ॥

पुटपाक , पु, (पुटेन पाक ।) पुटाभ्यन्तरितौ-षधपचनम् । अथ पुटपाकविधि ।
"पुटपक्वस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते यत ।
अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया ॥
पुटपाकस्य पाकोऽयं तपस्याङ्गारवर्णता ।
लेपञ्च ह्यङ्गुल स्थूल कुर्य्याद्द्व्यङ्गुलिमात्रकम ॥
काश्मरीवटजम्ब्वादिपत्रैर्वेष्टनमुत्तमम ।
पलमात्रो रसो ग्राह्य कर्षमात्र मधु क्षिपत ॥
कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देया तत्र मिता बुधै ॥
अपि च ।
द्वे बिल्वे स्निग्धमासस्य पर द्रव्य पल मतम् ।
द्रव्यस्य कुडवोऽम्लान सर्व्वमेकत्र पेषयेत ॥
तदेकत्र समालोड्य पत्रे स्थूलारवेष्टितम् ॥
पुटपाकविधानेन तत पक्वा तत्र बुध ।
तर्पणोक्तेन विधिना यथावत्प्रवारयेत ॥
दृष्टिमध्ये निषिञ्च स्यान्नित्यमुत्तानशायिन ।
स्नेहनो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स त्रिधा ॥
हित स्निग्धो विरूक्षस्य स्निग्धस्य स तु लेखन
दृष्टेर्बलार्थमितर पित्तासृग्व्रणवातनुत् ॥
इतरो रोपण ।
स्नेहमांसवसामज्जमेद स्वाद्वौषधै कृत ।
स्नेहन पुटपाक स्याद्धार्य्यो द्वे वाक्शते तु स ॥
वाक्शत छोटिकाशतम ।
जाङ्गलानां यकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसयुते ।
श्यामालोहरजस्ताम्रशङ्खविद्रुमसिन्धुजै ॥
समुद्रफेनकासीसस्रोतोजदधिमस्तुभि ।

लेखनो वाकयुत नस्य पर धारणमिष्यते ॥
स्त्र्यणाङ्गलमच्छाच्यतिक्तकद्रथभावित ।
लेखनाग्निगुणो धार्य्य पुटपाकस्तु रोपण ॥
तिक्तकद्रव्याण्याह ।
"…न्ताश्वपटोलनिदिग्धिकाभि
स्यात पञ्चतिक्तक इति प्रथितो गणोऽयम ॥
आचरेत्तर्पणोक्तान्तु क्रियां व्यापत्तिदर्शने ॥
व्यापत्तिदर्शने मिथ्याक्तपुटपाकजनितव्याधि
दर्शने ।
तेजांस्यनिलमाकाशमादर्शं भास्कराणि च ।
नेक्षेत तर्पिते नेत्रे यश्च वा पुटपाकवान् ॥"
इति भावप्रकाश ॥

पुटभेद, पुं, (पुट सश्लिष्ट भिनत्तीति । भिद+ "कर्म्मण्यण ।" ३ । २ । १ । इत्यण ।) नदी वक्रम् । (नदीचक्रम् । इत्यमर ।१।९ ।७॥ यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६८ ।
"प्रायेणैव हि मलिना मलिनानामाश्रयत्वमुप
यान्ति ।
कालिन्दीपुटभेद कालियपुटभेदन भवति ॥")
पत्तनम् । आतोद्यम् । इति मेदिनी । दे, ५ ॥

पुटभेदन, क्ली, (पुटैरम्बुरैर्भिद्यते इति । भिद+ कर्म्मणि ल्युट ।) नगरम् । इत्यमर ।२।२।१॥ (यथा, महाभारते । १ । १ । १२ ॥
"स हास्तिनपुरे रम्ये कुरूणां पुटभेदने ।
वसन् सागरपर्य्यन्तामन्वशासद्वसुन्धराम् ॥")

पुटालु, पु, (पुट सश्लिष्ट आलु ।) कोलकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुटिका, स्त्री (पुट अस्त्यस्या इति । पुट+ठन् +टाप ।) एला । इति हारावली । ६७ ॥

पुटित, क्ली, (पुट जातमस्येति । पुट+इतच । पुट+क्त वा ।) हस्तपुटम् । पाटितम् । स्यूते, त्रि । इति मेदिनी । ते १३४ ॥ आद्यन्तप्रण वादियुक्तमन्त्रादौ पुटप्राप्ते च त्रि ॥

पुटी, स्त्री (पुटतीति । पुट+क । गौरादित्वात ङीष ।) कौपीनम् । इति जटाधर ॥ आच्छादनम् । पत्रादिरचित पुष्पाद्याधार । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।१४६।
"एरण्डपत्रशयना जनयन्ती खेदमलघुजघन
तटा ।
धूलिपुटीव मिलन्ती स्मरज्वर हरति हलिक
वधू ॥")

पुटोटज, क्ली, (पुट सश्लिष्टमुटजमिव ।) श्वेतच्छत्रम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पुटोदक, पुं, (पुटे अन्तर्भुजपात्रमध्ये उदक यस्य ।) नारिकेल । इति हारावली । १०० ॥

पुड्ड, क तौक्ष्ण्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरां-पर-सक-सेट ।) पञ्चमस्वरी । टद्वयान्त । एक टकार इति राम । क, पुट्टयति । तौक्ष्णमत्तीभाव । इति दुर्गादास ॥

पुड, इ मर्द्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां पर-सक सेट ।) पञ्चमस्वरी । इ, पुण्डति । मर्द्द चूर्णीकरणम् । इति दुर्गादास ॥

पुण, श धर्म्मे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदां-पर-सक-सेट ।) शुभक्रियायामित्यन्ये । श, पुणति शुभ लोक । पोणिता । इति दुर्गादास ॥

पुण्ड, पु, (पुण्ड्यते इति । पुडि मर्द्दे+घञ ।) तिलक । इति जटाधर ॥

पुण्डरी, [न्] पु हस्तिनां मनुष्याणाञ्च चक्षुष्य क्षुद्रविटप । शालपर्णीपत्रतुल्यपत्र । पुण्डरिया इति ख्यात । तत्पर्य्याय । पौण्डरीकम् २ पुण्डरीकम् ३ पुण्डरीयकम् ४ प्रपौण्डरीकम् ५ चक्षुष्यम् ६ पौण्डर्य्यम् ७ तालपुष्पकम् ८ सालपुष्पम् ९ हस्तिलतम् १ स्थलपद्मम् ११ मालकम् १२ । केचित्तु पूर्व्वदशक पद्मकाष्ठे प्रचक्षते ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

पुण्डरीक, क्ली, (पुण्डति अन्यपुष्पाणां गर्व्वं चूर्णीकरोतीति । पुड मर्द्दे+"फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २ । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात साधु । "पुणति पुण्डरीकम् ।" इत्युज्ज्वलदत्त ।) शुक्लपद्मम् । तत्पर्य्याय । सिताम्भोजम् २ । इत्यमर । १ । १ । ४१ ॥ शतपत्रम् ३ महापद्मम् ४ सिताम्बुजम् ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य पर्य्यायान्तर गुणाश्च श्वेतपद्मशब्दे द्रष्टव्या ॥ (यथा, रघु । ४ । १७ ।
"पुण्डरीकातपत्रस्त विकसत्काशचामर ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुन प्राप तच्छ्रियम् ॥")
पद्ममात्रम् । इति भरतधृतव्याडि ॥ श्वेतच्छत्रम् । भेषजभेद । इति मेदिनी । के, १६६ ॥ सप्तमहाकुष्ठानामन्यतम । तल्लक्षण यथाह माधवकर ।
"सश्वेत रक्तपर्य्यन्त पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीक तदुच्यते ॥"

पुण्डरीक पु, (पुण्डरीकवद्वर्णोऽस्त्यस्येति । अच ।) अग्निकोणस्थदिग्गज । व्याघ्र । इत्यमर ।३।३। ११ ॥ कोषकारभेद । इति मेदिनी ॥ सहकार । गणधर । राजिलसर्प । गजज्वर । इति हेमचन्द्र ॥ दमनकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (धान्यविशेष । तद्यथा,—
"पुष्पाण्डक पुण्डरीकस्तथा महिषमस्तक ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कमण्डलु । श्वेतवर्ण । इत्यनेकार्थकोष ॥ (क्रौञ्चद्वीपस्थपर्व्वतविशेष । यथा, मात्स्ये । १२१ । ८९ ।
"देवावृत परेणापि पुण्डरीको महान् गिरि ।
एते रत्नमया सप्त क्रौञ्चद्वीपस्य पर्व्वता ॥"
तीर्थविशेष । यथा, महाभारते ।३।८३।७६।
"शुक्लपक्षे दशम्याञ्च पुण्डरीक समाविशत ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् । पुण्डरीकफल लभेत ॥"
यज्ञविशेष । यथा तत्रैव ।३।३०।१७ ।
"अश्वमेधो राजसूय पुण्डरीकोऽथ गोसव ।
एतैरपि महायज्ञैरिष्ट ते भूरिदक्षिणै ॥"
नागविशेष । यथा, तत्रैव । ५ । १०३ । १३ ।
"नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठन्तु मे शृणु ।
द्वौ मत्तौ पुण्डरीकश्च पुष्पो दंष्ट्रपदैक ॥"
रामचन्द्रवंशीयनृपविशेष । यथा, रघु ।१८।८
"तेन द्विपानामिव पुण्डरीको
राज्ञामजय्योऽजनि पुण्डरीक ।
शान्ते पितर्य्याहृतपुण्डरीका
य पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता श्री ॥"
पुण्डरीका सन्त्यत्रेति । अच । पुण्डरीकविशिष्टे त्रि । यथा, मात्स्ये । १२ । ६८ ।
"पयोदस्तु ह्रदो नील स शुभ पुण्डरीकवान् ।
पुण्डरीकात पयोदाच्च तस्मात द्वे सम्प्रसूयताम् ॥")

पुण्डरीकाक्ष, क्ली, (पुण्डरीकवदक्षिणी यस्मात । षच समासे ।) पुण्डर्य्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुण्डरीकाक्ष, पुं (पुण्डरीकवदक्षिणी नेत्रे यस्य । षच समासे ।) विष्णु । इत्यमर ।१ । १ । १९॥ (यथा, महाभारते । ५ । ७० । ६ ।
"पुण्डरीक पर धाम नित्यमक्षरमव्ययम् ।
तद्भावात पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्द्दन ॥"
"हृदयाख्यपुण्डरीकमश्नुते व्याप्नोति तत्रोपलभ्यत इति पुण्डरीकाक्ष । यत पुण्डरीकाक्षस्तत-पुण्डरीक परममध्यमन्त इति श्रुते । अक्षिणी पुण्डरीकाभे यस्येति वा ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥) तस्य स्मरणे वाह्याभ्यन्तरशुचित्व यथा,
"अपवित्र पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
य स्मरेत् पुण्डरीकाक्ष स वाह्याभ्यन्तर शुचि ॥"
इति वामने ३३ अध्याय ॥
(जलचरपक्षिविशेष । तद्यथा,—
"उत्क्रोश पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुक्कुटी ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

पुण्डरीयक, क्ली, स्थलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥ प्रपौण्डरीकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुण्डर्य्यं, क्ली, (पुण्डतीति । पुडि+अच । तस्मार्य्यं प्रधानम् । शकन्ध्वादित्वात् साधु ।) प्रपौण्डरीकम् । इत्यमर । २।४।१२७ ॥ "द्वे हस्तिनां मनुष्याणाञ्च चक्षुष्ये क्षुद्रविटपे शालपर्णीपत्रतुल्यपत्रे । पुण्डरिया इति ख्याते । प्रकृष्ट पुण्डरीकमिव दाहहरत्वात प्रपौण्डरीक स्या सुपन्थालादित्वादन्तपदस्यादौ वृद्धि । पुण्डयति खण्डयति दोषान् पुण्डर्य्यं पुडि मर्द्दे नाम्नीति अर्य्य पौण्डर्य्यमिति पाठे स्वार्थे ष्य वृद्धि पुण्डरीकादिरप्यत्र ।
'स्थलपद्म साधुपुष्प हस्तिलत पुण्डरीयकम् ॥
इति रभस ।" इत्यमरटीकायां भरत ॥

पुण्ड्र, पु, (पुण्ड्यन्ते गुडशर्करादार्थं चूर्णीक्रियते इति । पुडि मर्द्दे+"स्फायितञ्चीति ।" उणां २।१३। इति रक ।) इक्षुभेद । पुँड़िआक इति भाषा । इत्यमर ।२ । ४ । १६३ । दैत्यविशेष । अतिमुक्तक । चिह्नम् । क्रिमि । पुण्डरीकम् । देशविशेषे, पुं भूम्नि । इति मेदिनी । रे, ५६ ॥ (यथा, मात्स्ये । ११३ । ४५ ।
"प्राग्ज्योतिषाश्च पुण्ड्राश्च विदेहास्ताम्रलिप्तका ।
शाल्वमागधगोनर्द्दा प्राच्या जनपदा स्मृता ॥")
तिलकवृक्ष । इति हेमचन्द्र ॥ इक्षुभेद ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वदेहस्थचिह्नविशेषः । अस्य लक्षणादिकं पुण्ड्रकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ बलिराजस्य क्षेत्रजः पुत्त्रविशेषः । यन्नाम्नैव पुण्ड्रदेशो विख्यातः । यथा, महाभारते । १ । १०४ । ४७—५१ ।
"बलिः सुदेष्णां भार्य्यां स्वां तस्मै तां प्राहिणोत् पुनः ।
तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् ॥
भविष्यन्ति कुमारास्ते तेजसादित्यवर्च्चसः ।
अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्मश्च ते सुताः ॥
तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामप्रथिता भुवि ।
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ॥
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः ।
पुण्ड्रस्य पुण्ड्राः प्रख्याताः सुह्माः सुह्मस्य च स्मृताः ॥
एवं बलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिणः ॥")

पुण्ड्रक, पुं, (पुण्ड्र इव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ४ । ३ । ९६ । इति कन् ।) माधवीलता । इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
"माधवी स्यात्तु वासन्ती पुण्ड्रको मण्डकोऽपि च ।
अतिमुक्तो विमुक्तश्च कामुको भ्रमरोत्सवः ॥")
तिलकवृक्षः । (पुण्ड्र + स्वार्थे कन् ।) इक्षुभेदः । पुँड़ि आक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रसालः २ इक्षुवाटी ३ योनिः ४ इक्षुयोनिः ५ रसाली ६ रसदालिका ७ कारङ्कशालिः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । रुचिकारित्वम् । स्निग्धत्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजोबलविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वशरीरस्थचिह्नविशेषे, पुं, स्त्री । यथा अश्ववैद्यके । ३ । ७३—८१ ।
"अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणं शुभम् ।
आनुपूर्व्व्या यथादृष्टं मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥
शुक्तिशङ्खगदाखड्गपद्मचक्राङ्कुशोपमाः ।
शरासनसमाकाराः प्रशस्ताः पुण्ड्रकाः स्मृताः ॥
मत्स्यभृङ्गारप्रासादस्वर्गदीयूपसन्निभाः ।
श्रीवृक्षदर्पणाकाराः शुभदाः परिकीर्त्तिताः ॥
शिरोललाटवक्त्रे च पुण्ड्रो यस्य तिष्ठति ।
स धन्यः पूजितो नित्यच्छुकश्चैव यो भवेत् ॥
पर्व्वतेन्द्रपताकाभा ये च स्रग्दामसन्निभाः ।
ते सर्व्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफलप्रदाः ॥
इति पुण्ड्राः शुभाः प्रोक्ताः पूर्व्वशास्त्रानुसारतः ।
अशुभांश्चैव वक्ष्यामि यथायोगं समासतः ॥
काककङ्ककबन्धाहिश्वगोमायुसन्निभाः ।
असिताः पीतका रक्ताः पुण्ड्रका नैव पूजिताः ॥
तिर्य्यग्गाश्चैव विच्छिन्नाः शृङ्खलापाशसन्निभाः ।
मूलाया वामदेहस्थाः पुण्ड्रका न शुभाः स्मृताः ॥
त्रिकोणकलशवक्राणि भग्नवर्णनिभानि च ।
पुण्ड्रकाणि न शस्यन्ते भिन्नवर्णानि वाजिनः ॥"
पुण्ड्रदेशाधिपतिः । यथा, महाभारते । १ । ४ । २४ ।
"तथाङ्गवङ्गौ सह पुण्ड्रकेण
पाण्ड्योड्रराजौ च सहान्ध्रकेण ॥")

पुण्ड्रकेलि, पुं, (पुण्ड्रे इक्षुविशेषे केलिर्यस्य ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥

पुण्य क्ली, (पूयतेऽनेनेति । पू + "पूञो यण्णुक् ह्रस्वश्च ।" उणा ५ । १५ । इति यत् णुगागमो ह्रस्वश्च ।) शुभादृष्टम् । तत्पर्य्यायः । धर्म्मम् २ श्रेयः ३ सुकृतम् ४ वृषः ५ । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ पुण्यभारवोढुमशक्तस्य पण्डितस्य निन्दा यथा, अग्निपुराणे ।
"पण्डितेनापि किन्तेन समर्थेन च देहिनाम् ।
यत् पुण्यभारसंवोढुमशक्तं पारलौकिकम् ॥"
आत्मकृतपुण्यकथननिषेधो यथा,—
"इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् ।
श्लाघानुशोचनाभ्याञ्च भग्नतेजो विभिद्यते ॥
तस्मादात्मकृतं पुण्यं वृथा न परिकीर्त्तयेत् ॥"
इति शुद्धितत्त्वे देवलः ॥ * ॥
अदत्तपुण्यभागित्वं पापशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ शोभनकर्म्म । पावनम् । सुन्दरे त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ सुगन्धि । इति जटाधरः ॥

पुण्यक, क्ली (पुण्याय कायतीति । कै + कः ।) व्रतम् । तच्च उपवासादि । शास्त्रे पुण्यत्वेन पवित्रताजनकत्वेन यद्बोधितमुपवासादि तदेव व्रतं न तु यः कोऽपि नियमः । आदिना नक्तभोजनाक्षारलवणादिपरिग्रहः । इत्यमरभरतौ ॥

पुण्यकव्रत, क्ली, (पुण्यकं व्रतमिति ।) पतिसौभाग्यस्य श्रीकृष्णतुल्यपुत्त्रस्य च जनकः स्त्रीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तस्य विधिर्यथा,—
महादेव उवाच ।
"हरेराराधनं कृत्वा व्रतं कुरु वरानने ! ।
व्रतञ्च पुण्यकं नाम वर्षमेकं करिष्यसि ॥
देवि ! शुद्धे च कालेऽत्र परं नियमपूर्व्वकम् ।
माघशुक्लत्रयोदश्यां व्रतारम्भः शुभः प्रिये ! ॥
गात्रं सुनिर्म्मलं कृत्वा शिरःसंस्कारपूर्व्वकम् ।
उपोष्य पूर्व्वदिवसे वस्त्रं प्रक्षाल्य यत्नतः ॥
धौते च वाससी धृत्वा उपविश्यासने शुचौ ।
आचम्य तिलकं कृत्वा निर्व्वाह्य चाह्निकं परम् ॥
घटस्यारोपणं कृत्वा स्वस्तिवाचनपूर्व्वकम् ॥
पुरोहितस्य वरणं परं कृत्वा प्रयत्नतः ।
सङ्कल्प्य वेदविहितं व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
व्रते द्रव्याणि नित्यानि चोपचाराणि षोडश ।
देयानि नित्यं देवेशि ! कृष्णाय परमात्मने ।
आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् ॥
मधुपर्कञ्च स्नानीयं वस्त्राण्याभरणानि च ।
सुगन्धिपुष्पं धूपञ्च दीपनैवेद्यवन्दनम् ॥
यज्ञसूत्रञ्च ताम्बूलं कर्पूरादिसुवासितम् ।
द्रव्याण्येतानि पूजायामङ्गरूपाणि सुन्दरि ! ॥
देवि ! किञ्चिद्विहीनेनैवाङ्गहानिः प्रजायते ।
अङ्गहीनञ्च यत् कर्म्म चाङ्गहीनो यथा नरः ॥
अङ्गहीने च कार्य्ये च फलहानिः प्रजायते ।
अष्टोत्तरशतं पुष्पं पारिजातस्य विद्यावे ।
देयं प्रतिदिनं दुर्गे ! स्वात्मनो रूपहेतवे ॥
श्वेतचम्पकपुष्पाणां लक्षमक्षतमीप्सितम् ।
प्रदेयं हरये भक्त्या बहुसौन्दर्य्यहेतवे ॥
नीलोत्पलानां लक्षञ्च देयं कृष्णाय भक्तितः ।
व्रताङ्गभूतं देवेशि ! चक्षुषो रूपहेतवे ॥
हिमालयोद्भवं लक्षं रुचिरं श्वेतचामरम् ।
प्रददौ केशवायैव केशसौन्दर्य्यहेतवे ॥
अमूल्यरत्नरचितं दर्पणानां सहस्रकम् ।
देयं नारायणायैव नाभिसौन्दर्य्यहेतवे ॥
अमूल्यरत्नरचितं पुटकानां सहस्रकम् ।
प्रदेयं गोपिकेशाय नासिकारूपहेतवे ॥
बन्धूकपुष्पलक्षञ्च देयं राधेश्वराय च ।
स्वस्यौष्ठाधरयोश्चैव बहुसौन्दर्य्यहेतवे ॥
मुक्ताफलानां लक्षञ्च दन्तसौर्थ्यहेतवे ।
देयं गोलोकनाथाय शैलजे ! भक्तिपूर्व्वकम् ॥
रत्नगण्डकलक्षञ्च गण्डसौन्दर्य्यहेतवे ।
महीश्वराय दातव्यं व्रते शैलेन्द्रकन्यके ! ॥
रत्नपाशकलक्षञ्च देयं ब्रह्मेश्वराय च ।
ओष्ठाधःस्थलरूपाय प्राणेशि ! भक्तितो व्रते ॥
कर्णभूषणलक्षञ्च रत्नसारविनिर्म्मितम् ।
देयं सर्व्वेश्वरायैव कर्णसौन्दर्य्यहेतवे ॥
माध्वीककलसानाञ्च लक्षं रत्नविनिर्म्मितम् ।
देयं विश्वेश्वरायैव स्वरसौन्दर्य्यहेतवे ॥
सुधापूर्णञ्च कुम्भानां सहस्रं रत्ननिर्म्मितम् ।
देयं कृष्णाय देवेशि ! वाक्यसौन्दर्य्यहेतवे ॥
रत्नप्रदीपलक्षञ्च गोपवेशविधायिने ।
देयं किशोरवेशाय दृष्टिसौन्दर्य्यहेतवे ॥
धुस्तूरकुसुमाकारं रत्नपात्रसहस्रकम् ।
देयं गोरक्षकायैव गलसौन्दर्य्यहेतवे ॥
सद्रत्नसाररचितं पद्मनालसहस्रकम् ।
देयं तन्तुकपालाय बाहुसौन्दर्य्यहेतवे ॥
लक्षञ्च रक्तपद्मानां करसौन्दर्य्यहेतवे ।
देयं गोपाङ्गनेशाय नारायणि ! हरिव्रते ॥
अङ्गुरीयकलक्षञ्च रत्नसारविनिर्म्मितम् ।
अङ्गुलीनाञ्च रूपार्थं देयं देवेश्वराय च ॥
मणीन्द्रसारलक्षञ्च श्वेतवर्णं मनोहरम् ।
देयं मुनीन्द्रनाथाय नखसौन्दर्य्यहेतवे ॥
सद्रत्नसारहाराणां लक्षञ्चातिमनोहरम् ।
देयं मदनमोहाय वक्षःसौन्दर्य्यहेतवे ॥
सुपक्वश्रीफलानाञ्च लक्षञ्च सुमनोहरम् ।
देयं सिद्धेन्द्रनाथाय स्तनसौन्दर्य्यहेतवे ॥
सद्रत्नवर्त्तुलाकारं लक्षपात्रं मनोहरम् ।
देयं पद्मालयेशाय देहस्य रूपहेतवे ॥
सद्रत्नसाररचितनाभीनालसहस्रकम् ।
प्रदेयं पद्मनाभाय नाभिसौन्दर्य्यहेतवे ॥
सद्रत्नसाररचितरथचक्रसहस्रकम् ।
नितम्बसौन्दर्य्यार्थञ्च प्रदेयञ्चक्रपाणये ॥
सुवर्णरत्नकुम्भानां लक्षञ्च सुमनोहरम् ।
प्रदेयं श्रीनिवासाय श्रोणिसौन्दर्य्यहेतवे ॥
शतपत्रस्थलाब्जानां लक्षमम्लानमच्युतम् ।
प्रदेयं पद्मनेत्राय पादसौन्दर्य्यहेतवे ॥
सुवर्णरचितानाञ्च खञ्जनानां सहस्रकम् ।
गतिसौन्दर्य्यहेत्वर्थं देयं लक्ष्मीश्वराय च ॥
राजहंससहस्रञ्च गजेन्द्राणां सहस्रकम् ।
सुवर्णरचितञ्चैव देयं नारायणाय च ॥

विचित्र रत्नहारेण मङ्गु सौन्दर्य्यहेतवे ॥
मालतीनाञ्च कुसुममक्षतं लक्षमीश्वरि ! ।
देयं वृन्दावनेशाय हास्यसौन्दर्य्यहेतवे ॥
अमूल्यरत्नलक्षञ्च देयं नारायणाय वै ।
सुव्रते ! व्रतपूर्णार्थं शीलसौन्दर्य्यहेतवे ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशं मणीन्द्रसारलक्षकम् ।
देयं मुनीन्द्रनाथाय मनःसौन्दर्य्यहेतवे ॥
प्रवालसारसङ्काशं मणिसारसहस्रकम् ।
देयं कृष्णाय भक्त्या च प्रियानुरागवृद्धये ॥
माणिक्यसारलक्षञ्च देयं कृष्णाय यत्नतः ।
जन्मनः कोटिपर्य्यन्तं स्वामिसौभाग्यहेतवे ॥
कुष्माण्डं नारिकेलञ्च जम्बीरं श्रीफलं तथा ।
फलान्येतानि देयानि हरये पुत्त्रहेतवे ॥
रत्नेन्द्रसारलक्षञ्च देयं कृष्णाय यत्नतः ।
असङ्ख्यजन्मपर्य्यन्तं स्वात्मनो धनवृद्धये ॥
वाद्यं नानाप्रकारञ्च कांस्यतालादिकं परम् ।
व्रते सम्पत्तिवृद्ध्यर्थं श्रीहरिं श्रावयेद्व्रती ॥
पायसं पिष्टकं सर्पिःशर्करक्तं मनोहरम् ।
प्रदेयं हरये भक्त्या स्वात्मनो भोगवृद्धये ॥
सुगन्धिपुष्पमाल्यानां लक्षमक्षतमीप्सितम् ।
प्रदेयं हरये भक्त्या हरिभक्तिविवृद्धये ॥
नैवेद्यानि प्रदेयानि स्वादूनि मधुराणि च ।
श्रीकृष्णप्रीतिप्राप्त्यर्थं दुर्गे ! नानाविधानि च ॥
नानाविधानि पुष्पाणि तुलसीसंयुतानि च ।
श्रीकृष्णप्रीतये भक्त्या व्रते देयानि सुव्रते ! ॥
ब्राह्मणानां सहस्रञ्च प्रत्यहं भोजयेद्व्रती ।
स्वात्मनः श्रेयोवृद्ध्यर्थं व्रते जन्मनि जन्मनि ॥
पुष्पाञ्जलिशतं देयं नित्यं पूर्णञ्च पूजने ।
प्रणामशतकं देवि ! कर्त्तव्यं भक्तिवृद्धये ॥
षण्मासाञ्च हविष्यान्नं मासान् पञ्च फलादिकम् ।
हविः पञ्च जलं पञ्च व्रते पञ्चे च सुव्रते ! ॥
रत्नप्रदीपशतकं वह्निं दद्याद्दिवानिशम् ।
रात्रौ कुशासनं कृत्वा नित्यं जागरणं व्रते ॥
स्मरणं कीर्त्तनं केलिं प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥
मैथुनं विविधं त्याज्यं व्रते क्रीडाविवृद्धये ।
स्नानवह्निजागरणे सुबुद्धिमितभोजने ॥
लोभमोहकामक्रोधभयशोकविवादकम् ।
कलहञ्च परित्याज्यं व्रते बन्धुविवृद्धये ॥
सम्पूर्णे च व्रते देवि ! प्रतिष्ठा तदनन्तरम् ॥
त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं छत्रकं वस्त्रसंयुतम् ।
सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहरम् ॥
त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं सहस्रं विप्रभोजनम् ।
त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं सहस्रं तिलहोमकम् ॥
त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं सहस्रं स्वर्णमेव च ।
देया व्रतसमाप्तौ च दक्षिणा विधिबोधिता ।
अन्यां समाप्तिदिवसे कथयिष्यामि दक्षिणाम् ॥
एतद्व्रतफलं दुर्गे ! दृढा भक्तिर्हरौ भवेत् ।
हरितुल्यो भवेत् पुत्त्रो विख्यातो भुवनत्रये ॥
सौन्दर्य्यं स्वामिसौभाग्यमैश्वर्य्यं विपुलं धनम् ।
सर्व्ववाञ्छितसिद्धीनां बीजं जन्मनि जन्मनि ॥
इत्येवं कथितं देवि ! व्रतं कुरु महेश्वरि ! ।

पुत्त्रस्ते भविता साध्वीत्युक्त्वा च विरराम ह ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ।३ ४। अध्यायौ ॥

पुण्यकृत् त्रि, (पुण्यं करोति स्मेति । कृ + “सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ।” ३।२।८९। इति क्विप् । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।” ६।१।७१। इति तुगागमश्च ।) पुण्यकर्त्ता । धार्म्मिकः । यथा,
“पुण्यकृच्चाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥”
इति भट्टिः । ५ । ९८ ॥

पुण्यगन्धः, पुं (पुण्यः पवित्रो हृद्यश्च गन्धोऽस्य ।) चम्पकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुण्यजनः, पुं, (पुण्यः विरुद्धलक्षणया पापी चासौ जनश्चेति ।) राक्षसः । इत्यमरः । १।१।६३॥ यक्षः । (यथा, हरिवंशे । २ । २६ ।
“सर्पैः पुण्यजनैश्चैव वीरुद्भिः पर्व्वतैस्तथा ॥”
पुण्याश्रितो जनः ।) सज्जनः । इति मेदिनी । ने, १६८ ॥

पुण्यजनेश्वरः, पुं, (पुण्यजनानां यक्षाणामीश्वरः ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७३ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६ ।
“समतया वसुवृष्टिविसर्जनै-
र्नियमनादसताञ्च नराधिप ! ।
अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ
सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥”)

पुण्यतृणं, क्ली, (पुण्यं पवित्रं तृणम् ।) श्वेतकुशम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुण्यदर्शनः, पुं, (पुण्यं शुभजनकं दर्शनं यस्य ।) चाषपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यद्दर्शनेन पुण्यं भवति तत्र, त्रि । यथा, रघुः । १ । ८६ ।
“तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।
याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥”)

पुण्यफलः, पुं, (पुण्यानि शुभानि फलानि यस्य ।) वनभेदः । तत्पर्य्यायः । लक्ष्मारामः २ । इति शब्दमाला ॥ (पुण्यस्य फलं पुण्यजन्यं फलमिति वा ।) धर्म्मजन्यफले क्ली ॥ (यथा, मनुः । ५ । ५३ ।
“वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥”)

पुण्यभाक्, [ज्] त्रि (पुण्यं भजतीति । भज + ण्वि ।) पुण्यविशिष्टः । यथा, पञ्चशायके ।
“क्रीडावन्तो विनीता लघुसुरतरता पुण्यभाजः
शशाः स्युः ॥”

पुण्यभूः स्त्री, (पुण्यस्य पुण्योत्पादिका वा भूः भूमिः ।) आर्य्यावर्त्तदेशः । यथा हेमचन्द्रे ।४।१४।
“आर्य्यावर्त्तो जन्मभूमिर्जिनचक्रार्द्धचक्रिणाम् ।
पुण्यभूराचारवेदी मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ॥”

पुण्यभूमिः, स्त्री, (पुण्यस्य पुण्योत्पादिका वा भूमिः ।) आर्य्यावर्त्तदेशः । इत्यमरः ।२।१।८॥ स तु विन्ध्यहिमालयावधिमध्यदेशः । यथा,—
“आसमुद्रात्तु पूर्व्वस्मादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्य्योरार्य्यावर्त्तं विदुर्बुधाः ॥”
इति भरतधृतमनुः ॥
पुत्त्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुण्यवान्, [त्] त्रि, (पुण्यमस्यास्तीति । पुण्य + मतुप् । मस्य वः ।) पुण्ययुक्तः । तत्पर्य्यायः । सुकृती २ धन्यः ३ । इत्यमरः ।३।१।२॥ सुकृतः ४ पुण्यकृत् ५ । इति जटाधरः ॥ धर्म्मवान् ६ श्रेयस्वान् ७ वृषवान् ८ । एते पुण्यपर्य्यायकशब्देभ्यो-मत्वर्थप्रत्ययेन निष्पन्नाः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २९७ । २८ ।
“ऊर्द्ध्वं भित्त्वा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यवतां नृप ! ।
मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्म्मणाम् ॥”)

पुण्यश्लोकः पुं, (पुण्यः पुण्यदायकः श्लोको यशश्चरित्रं वा यस्य ।) विष्णुः । इति श्रीभागवतम् ॥ युधिष्ठिरः । इति महाभारतम् ॥ नलराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ७४ । ११ ।
“पुण्यश्लोकस्य वै दूतो वार्ष्णेय इति विश्रुतः ॥”)
पुण्यचरित्रे, त्रि ॥ (यथा भागवते ।१।१४।१।
“सम्प्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बन्धुदिदृक्षया ।
ज्ञातुञ्च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥”)

पुण्यश्लोका, स्त्री (पुण्यः पुण्यजनकः श्लोको यशश्चरित्रं वा यस्याः ।) द्रौपदी । इति शब्दमाला ॥ सीता । यथा,—
“पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।
पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्द्दनः ॥”
इति पुराणम् ॥

पुण्या, स्त्री, (पुनाति या पूयतेऽनयेति वा । पू + “पूञो यण्णुक् ह्रस्वश्च ।” उणा ५ । १५ । इति यत् णुक् ह्रस्वश्च धातोः । ततष्टाप् ।) तुलसी । इति शब्दमाला ॥ पुण्यजनिका च ॥

पुण्यात्मा, त्रि, (पुण्यः आत्मा स्वभावो यस्य ।) पुण्यस्वभावः । तस्य गत्यादिर्यथा,—
सुशर्म्मोवाच ।
“शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि यत्त्वया श्रोतुमिष्यते ।
पुण्यात्मनां पापिनाञ्च पन्थानं सुखदुःखदम् ॥
आदौ ब्रवीमि पन्थानं शृणु पुण्यवतामहम् ।
शृणुष्व द्विजशार्द्दूल ! शृण्वतां प्रीतिवर्द्धनम् ॥
प्रस्तरैरिष्टकैर्वद्धो दिव्यवर्त्म समावृतः ।
भाति पुण्यात्मनां पन्था सर्व्वोपद्रववर्ज्जितः ॥
क्वचिद्गन्धर्व्वकन्याभिर्गीयते गानमुत्तमम् ।
क्वचिच्चारुशरीराभिरप्सरोभिश्च नृत्यते ॥
क्वचिच्च वीणाक्वणनं नानावाद्यं मनोहरम् ।
क्वचित् कुसुमवृष्टिश्च क्वचिद्वायुः सुशीतलः ॥
क्वचित् पुष्पाः शीततोयाः कूजपिकभृङ्ग-
शालिकाः ।
क्वचिद्देवाश्च गन्धर्व्वाः पठन्ति स्तवमुत्तमम् ॥
क्वचित् क्वचिद्दीर्घिकाश्च फुल्लपद्मसुशोभिताः ।
सुच्छायाः पादपाः क्वापि पुष्पिता वकुलादयः ॥
समस्तसुखसम्पन्ने पथि गच्छन्ति मानवाः ।
पुण्यात्मानो द्विजश्रेष्ठ ! सुराः स्तुमवाप्य च ॥
केचित्तुरङ्गमारूढा नानालङ्कारभूषिताः ।
उद्दण्डधवलच्छत्रैराच्छन्नाशृतमस्तकाः ॥
केचिद्यान्ति गजारूढा रथारूढाश्च केचन ।
यानारूढा जनाः केचित् सुखेन यममन्दिरम् ॥

केचिद्देवाङ्गनाहस्तन्यस्तचामरवायुभिः ।
गच्छन्ति वीजिता मर्त्त्याः स्तूयमानाः सुरर्षिभिः ॥
केचिद्दिव्याङ्गनधराः सुचन्दनविभूषिताः ।
भुञ्जन्तो यान्ति ताम्बूलं पुण्यात्मानो यमालयम् ॥
नानागात्रत्विषा केचिद्भासयन्तो दिशो दश ।
व्रजन्ति धर्म्मनागारं चलद्गृहनिवासिनः ॥
केचिच्च पायसं दिव्यं भुञ्जन्तो यान्ति सत्तमाः ।
सुधापानं प्रकुर्व्वन्तः पथि गच्छन्ति केचन ॥
केचिद्दुग्धं पिबन्तश्च केचिदिक्षुरसं तथा ।
केचित्तक्रं पिबन्तश्च गच्छन्ति यममन्दिरम् ॥
केचिद्दधीनि खादन्तः केचिन्नानाफलानि च ।
केचिन्मधु पिबन्तश्च पुण्यवन्तो व्रजन्ति वै ॥
नानागतांस्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्म्मपरायणान् ।
भास्करि प्रीतिमासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ॥
चतुर्ब्बाहुः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेक्षणः ।
शङ्खचक्रगदापद्मधारी गरुडवाहनः ॥
स्वर्णयज्ञोपवीती च स्मेरचारुतराननः ।
किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ॥
चित्रगुप्तो महाप्राज्ञश्चण्डाद्या यमकिङ्कराः ।
सर्व्वे नारायणाकारा बभूवुर्मधुरोक्तयः ॥
ततः स्वयं धर्म्मराजस्तान् सर्व्वान्मनुजोत्तमान् ।
परमां प्रीतिमासाद्य मित्रवत् पूजयेद्द्विज ॥
दिव्यैरन्यैः फलैश्चैव तेषां पुण्यवतां नृणाम् ।
भोजनं कारयित्वा तु तानुवाचाथ भास्करि ॥
यम उवाच ।
यूयं सर्व्वे महात्मानो नरकक्लेशभीरवः ।
निजपुण्यप्रभावेन गच्छता परमं पदम् ॥
संसारे जन्म संप्राप्य पुण्यं यः कुरुते नरः ।
स मे पिता स मे भ्राता स मे बन्धुः स मे सुहृत् ॥
इत्युक्ता धर्म्मराजेन ते सर्व्वे द्विजसत्तम ।
दिव्यं रथं समारुह्य नारायणपुरं ययुः ॥"
इति पाद्मोत्तरे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

पुण्याह, क्ली, (पुण्यञ्च तदहश्चेति । "राजाह-सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् । "उत्तमैकाभ्याञ्च ।" ५ । ४।९ । इति अह्नादेशो न ।) पुण्यदिनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, अमरुशतके । ९१ ।
"पुण्याहं व्रज मङ्गलं सुदिवसं प्रातः प्रयातस्य ते यत्स्नेहोचितमीहितं प्रियतम । त्वं निर्गतः श्रोष्यसि ॥")

पुण्याहवाचन, क्ली (पुण्याहस्य वाचनम् ।) दैवादिकर्म्मादौ मङ्गलार्थं पुण्याहमितिशब्दस्य वारत्रयकथनम् । यथा,—
"पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
एतदेव निरोङ्कारं कुर्य्यात् क्षत्त्रियवैश्ययोः ॥
सोङ्कारं ब्राह्मणो ब्रूयात् निरोङ्कारं महीपतौ ।
उपांशु च तथा वैश्ये शूद्रे स्वस्ति प्रयोजयेत् ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वे यमः ॥

पुत्त, गतौ ॥ (भ्वा-पर सक-सेट ।) तवर्गान्तः । पुत्तिका । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

पुत्तलक, पुं, (पुत्त गतौ + भावे घञ् । पुत्तं गमनं लाति अभ्यासादिति । ला + क । ततः, सञ्ज्ञायां कन् । अन्याश्रयेणैव हि गमनादिक्रियावत्त्वादस्य तथात्वम् ।) पत्रादिनिर्म्मितप्रतिमूर्त्तिः । पुतुल इति भाषा । यथा "आचारात् योग्यत्वाच्च शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरःप्रभृतिषु पलाशपत्राणि देयानि ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पुत्तलिका, स्त्री, तृणकाष्ठवस्त्रधातुरत्नादिनिर्म्मितप्रतिमूर्त्तिः । पुत्तली एवेति स्वार्थे कनि इकारस्य ह्रस्वे टापि निष्पन्ना ॥

पुत्तली, स्त्री, (पुत्तं गमनं लाति अन्याश्रयेणेति । ला + क । ततो ङीष् ।) वस्त्रादिनिर्म्मितप्रतिमूर्त्तिः । यथा उत्तरकामाख्यातन्त्रे ॥
"अमावास्यां समासाद्य मध्यरात्रौ विचक्षणः ।
वस्त्रमयीं पुत्तलीं कृत्वा दीपादिभिरलङ्कृताम् ॥'

पुत्तिका, स्त्री, (पुत्त इतस्ततो गमनमस्त्यस्या इति । पुत्त + ठन् । ततष्टाप् ।) मधुमक्षिकाविशेषः । तत्पर्य्यायः । पतङ्गिका २ । इत्यमरः । २ । ५ । २७ ॥ (पिपीलिकाप्रभेदः । यथा, मनुः । ४ । २३८ ।
"धर्म्मं शनैः सञ्चिनुयात् वल्मीकमिव पुत्तिका ।
परलोकसहायार्थं सर्व्वभूतान्यपीडयन् ॥")

पु(त्र)त्त, पुं, लग्नात् पञ्चमस्थानम् । यथा,—
"पुत्त्रस्थेऽर्के नरोऽग्नौ प्रथमसुतहतः सिंहराशौ सुपुत्त्रः ॥"
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(पुनाति पित्रादीनिति । पू + "पुवो ह्रस्वश्च ।" उणा ४ । १६४ । इति क्त धातोर्ह्रस्वत्वञ्च । तकारद्वये तु पुन्नामनरकात् त्रायते इति । पुत् + त्रै + क । पितॄन् पातीति श्रुतपत्त्रा पृषोदरादित्वात् साधुः । इति रामायणे ।२।१ ७।१२। श्लोकटीकायां रामानुजः ।) पुंसन्तानः । पुन्नामनरकत्राता । पुत इति बेटा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । आत्मजः २ तनयः ३ सूनुः ४ सुतः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥ तनूजः ६ अपत्यम् ७ दायादः ८ कुलधारकः ९ नन्दनः १ आत्मजन्मा ११ द्वितीयः १२ प्रसूतिः १३ स्वजः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य निरुक्तिर्यथा,—
"पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात् पुत्त्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥"
इति महाभारते । १ । ७४ । ३७ ॥
(यथा च रामायणे । २ । १ ७ । १२ ।
"पुन्नाम्नो नरकात् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात् पुत्त्र इति प्रोक्तः पितॄन् यः पाति सर्व्वतः ॥")
स च द्वादशविधः यथा,—
"औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥"*॥
तेषां लक्षणानि यथा,—
"स्वे क्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ।
तमौरसं विजानीयात् पुत्त्रं प्रथमकल्पितम् ॥१॥
यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्त्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥२॥
माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्त्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः ॥३॥
सदृशन्तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
पुत्त्रं पुत्त्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ ४ ॥
उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥५॥
मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
यं पुत्त्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ ६ ॥
पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्त्रञ्जनयेद्रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥७॥
या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ।
वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥८॥
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥९॥
या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥१ ॥
मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥११
यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ।
स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः ॥१२॥
क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्त्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥"
इति मानवे ९ अध्यायः ॥ * ॥
चतुर्व्विधपुत्त्रा यथा, —
सुमना उवाच ।
"ऋणसम्बन्धिनः केचित् केचिन्न्यासापहारकाः ।
रिपवश्च प्रियाश्चेति स्वकर्म्मवशवर्त्तिनः ॥
भेदैश्चतुर्भिर्जायन्ते पुत्त्रा भिन्नाः स्त्रियस्तथा ।
भार्य्या पिता च माता च भृत्याः स्वजनबान्धवाः ॥
स्वेन स्वेन हि जायन्ते सम्बन्धेन महीतले ।
न्यासापहारभावेन यस्य यस्य कृतं भुवि ॥
न्यासस्वामी भवेत् पुत्त्रो गुणवान् रूपवान् भुवि ।
येन चापहृतो न्यासः तस्य गेहे न संशयः ॥
न्यासापहरणाद्दुःखं स दत्त्वा दारुणं गतः ।
न्यासस्वामी स पुत्त्रोऽभून्न्यासापहारकस्य च ॥
गुणवान् रूपवांश्चैव सर्व्वलक्षणसंयुतः ।
भक्तिञ्च दर्शयेत्तस्य पुत्त्रो भूत्वा दिने दिने ॥
प्रियवाक्यकरो वापि बहुस्नेहं प्रदर्शयेत् ।
स्नेहं द्रव्यं समुद्भाव्य प्रीतिमुत्पाद्य चातुलाम् ॥
भुक्त्वा तु पोषणार्थेन तदादाय पुनर्व्रजेत् ।
यथा तेन प्रदत्तं तन्न्यासापहरणात् पुरा ॥
दुःखमेव महत् कृत्वा दारुणं प्राणनाशनम् ।
तादृशं तस्य दद्यात् स पुत्त्रो भूत्वा महागुणी ॥
अल्पायुषस्तथा भूत्वा मरणं यान्ति ते तदा ।
दुःखं दत्त्वा प्रयान्त्येव प्रज्वाल्यैव पुनः पुनः ॥
यदाह पुत्त्र पुत्त्रेति प्रलापं हि करोति सः ।
तदा हास्यं करोत्येव कः स पुत्त्रो हि कस्य च ।
अनेनापि कृतो न्यासः मदीयः परिचारिणा ।
द्रव्यापहारोऽपि पिता पूर्व्वमद्यैव तस्य च
मिथ्याचारं मया दत्तमद्यैव हि दुरात्मनः ।

ऋणापहरणेनापि मम प्राणा गता किल ॥
दु खेन महता चैव यदाह पीडित पुरा ।
तथा दु ख प्रदत्त्वाह ऋण सुदारुणमुत्तमम् ॥
भोगेन सर्व्वमादाय चिरादित्थास्य सौख्यवत ।
गतोऽस्मि स्वगृहश्चाद्य कस्याह सुत ईदृश ॥
न चैषोऽपि पिता पूर्व्वमद्यैव न च कस्यचित ।
पिशाचत्व मया दत्तमद्यैव च दुरात्मन ॥
एवमुक्त्वा प्रयात्येव त प्रहस्य पुन पुन ।
प्रयात्यनेन मार्गेण दु ख दत्त्वा सुदारुणम् ॥
एव व्यासस्य सम्बन्धात पुत्त्रा किन्ते भवन्ति वै ।
ससारे दु खबहुला दृश्यन्ते यत्र तत्र हि ॥१॥
ऋणसम्बन्धिन पुत्त्रान् प्रवक्ष्यामि तवाग्रत ।
ऋण यस्य गृहीत्वा य प्रयाति मरण किल ॥
अन्नदाता सुतो भूत्वा भ्राता वाथ पिता प्रिय ।
मित्ररूपेण वर्त्तेत अन्तर्दुष्ट सदैव स ॥
गुण नैव प्रपश्येत स क्रूरो निष्ठुराकृति ।
जल्पते निष्ठुर वाक्य सदैव स्वजनेषु च ॥
नित्य मिष्ट समश्नाति भोगान् भुञ्जीत नित्यश ।
द्यूतकर्म्मरतो नित्य चौरकर्म्मणि नित्यश ॥
गृहाद्द्रव्य बलाद्भुङ्क्ते वार्य्यमाण प्रकुप्यति ।
पितर मातरञ्चैव कुत्सते च दिने दिने ॥
द्रावकश्चासकश्चैव बहुनिष्ठुरजल्पक ।
वञ्चयित्वैव सुद्रव्य हृत्वा सुखेन तिष्ठति ॥
जातकर्म्मादिभिर्बाल्ये द्रव्य गृह्णाति दारुण ।
पुनर्व्विवाहसयोगान्नानाभेदैरनेकधा ॥
एव सक्षीयते द्रव्य नैवमेतद्वदात्यपि ।
गृहक्षेत्रादिक सर्व्व ममैव हि न सशय ॥
पितर मातरञ्चैव वदत्येव दिने दिने ।
सुदृढैर्मुषलैश्चैव कशाघातैस्तु दारुणै ॥
म्रते तु तस्मिन् पितरि तथा मातरि निष्ठुरम् ।
नि स्नेहो निर्घृणश्चैव जायते नात्र सशय ॥
श्राद्धकार्य्याणि दानानि न करोति कदाचन ।
एवविधाश्चैव पुत्त्रा भवन्ति च महीतले ॥२॥
रिपुपुत्त्र प्रवक्ष्यामि तवाग्रे द्विजपुङ्गव ॥
बाल्ये वयसि सप्राप्ते रिपुवद्वर्त्तते सदा ॥
पितर मातरञ्चैव क्रीडमानो हि ताडयेत् ।
ताडयित्वा प्रयात्येव प्रहस्यैव पुन पुन ॥
पुनरायाति त तत्र पितर मातर पुन ।
सक्रोधो वर्त्तते नित्य वैरकर्म्मणि सर्व्वदा ॥
पितर मारयित्वा तु मातरञ्च पुन पुन ।
प्रयात्येवं स दुष्टात्मा पूर्व्ववैरानुभावत ॥ ३ ॥*॥
अथात सप्रवक्ष्यामि यस्माल्लभ्यो भवेत प्रिय ।
जातमात्र प्रिय कुर्य्याद्बाल्ये नटनक्रीडनै ॥
वय प्राप्य प्रिय कुर्य्यान्मातापित्रोरनन्तरम् ।
भक्त्या सन्तोषयेन्नित्य तावुभौ परिपालयेत ॥
स्नेहेन वचसा चैव प्रियसम्भाषणेन च ।
मृतौ गुरू समाज्ञाय स्नेहेन रुदते पुन ॥
श्राद्धकर्म्माणि सर्व्वाणि पिण्डदानादिकां क्रियाम् ।
करोत्येव सुदु खार्त्तस्तेभ्यो यात्रां प्रयच्छति ॥
ऋणत्रयान्वित स्नेहान्निर्य्यापयति निश्चित ।
यस्माल्लभ्यं भवेत कान्त प्रयच्छति न सशय ।
पुत्त्रो भूत्वा महाप्राज्ञ अनेन विधिना किल ॥४॥

उदासीन प्रवक्ष्यामि तवाग्रे प्रिय । साम्प्रतम् ॥
उदासीनेन भावेन सदैव परिवर्त्तते ।
ददाति नैव गृह्णाति न क्रुध्यति न तुष्यति ॥
नैवोपयाति सत्यक्ष्य उदासीनो द्विजोत्तम ।।
तवाग्रे कथित सर्व्व पुत्त्राणां गतिरीदृशी ॥
यथा पुत्त्रास्तथा भार्य्या पिता माताथ बान्धवा ।
भृत्याश्चान्ये समाख्याता पशवस्तुरगास्तथा ।
गजा महिष्यो दास्यश्च ऋणसम्बन्धिनस्तमी ॥"*
सुपुत्त्रलक्षण यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।

"पुत्त्रस्य लक्षण पुण्य तवाग्रे प्रवदाम्यहम् ।
पुण्यप्रसक्तो यस्तात्मा सत्यधर्म्मरत सदा ।
बुद्धिमान् ज्ञानसम्पन्नस्तपस्वी वाग्विदांवर ॥
सर्व्वकर्म्मसु सन् धीरो वेदाध्ययनतत्पर ।
सर्व्वशास्त्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजक ॥
याजक सर्व्वयज्ञानां दाता त्यागी प्रियवद ।
विष्णुध्यानपरो नित्य शान्तो दान्त सुहृत्सदा ॥
पितृमातृपरो नित्य सर्व्वस्वजनवत्सल ।
कुलस्य तारको विद्वान् कुलस्य परिपोषक ॥
एवं गुणै सुसयुक्त सुपुत्त्र सुखदायक ॥"*॥
पुत्त्रस्य जङ्गमतीर्थत्व यथा,—
"सर्व्वतीर्थाद्वर तीर्थं पुत्त्रतीर्थमुदाहृतम् ।
यदृवेणो वेणावर्णो सर्व्वधर्म्मबहिष्कृत ॥
पृथुना पुत्त्रतीर्थेन मविष्णोऽगात पर पदम् ॥
सत्पुत्त्र परम तीर्थं प्राप्य सुखन्ति पूर्व्वजा ।
पितापि ऋणसुक्त स्वाव्याते पुत्त्रे महात्मनि ॥"
वैष्णवपुत्त्रस्य पूर्व्वपुरुषत्रातृत्व यथा,—
"वैष्णवो यदि पुत्त्र स्यात् सतारयति पूर्व्वजान् ।
पितृनथ स्वना वशास्तारयत्यतिमावना ॥"*॥
कुपुत्त्रजनने पितृणां नरकगमन यथा,—
"तथा यदि कुपुत्त्र स्यात्तेन मज्जन्ति पूर्व्वजा ।
सुघोरे नरके दीना श्रपन्ति च मुहुर्मुहु ॥
यथा जल कुप्लवेन तरन्मज्जति मूढधी ।
तथा पिता कुपुत्त्रेण तमस्यन्धे निमज्जति ॥
जातमात्रे कुले जन्तौ सघोरते पितामहा ।
किमेषोऽधो नयेदस्मानूर्द्ध्व वा वैष्णवो भवन् ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डे ११ । १२ । १८ । १२ ।
अध्याया ॥ * ॥
सप्तविधपुत्त्रा यथा,—
"वरजो वीर्य्यजश्चैव क्षेत्रज पालकस्तथा ।
विद्यामन्त्रसुतागाश्च गृहीता सप्तम सुत ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्याय ॥*॥
पुत्त्रमुखदर्शने पुण्य यथा,—

पार्व्वत्युवाच ।

"गृहमागत्य प्राणेश । तपसां फलदायकम् ।
कल्पे कल्पे ध्यायते य त पश्यागत्य मन्दिरम् ॥
शीघ्र पुत्त्रमुख पश्य पुण्यबीज महोत्सवम् ।
पुन्नामनरकत्राणकारण भवतारणम् ॥
स्नातश्च सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दक्षिणा ।
पुत्त्रस्य दर्शनस्यास्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
सर्व्वदानेन यत पुण्य यत् पृथिव्या प्रदक्षिणम् ।
पुत्त्रदर्शनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

सर्व्वैस्तपोभिर्यत पुण्य यदेवानशनव्रते ।
सत्पुत्त्रोद्भवपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
यद्विप्रभोजने पुण्य यदेव सुरसेवने ।
सत्पुत्त्रप्राप्तिपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ६ अध्याय ॥*॥
पुत्त्रोत्सवविधिर्यथा —
"पर पुत्त्रोत्सव नन्दश्चकार परमादरात ।
ददौ यशोदा गोपीभ्यो ब्राह्मणेभ्यो ददौ मुदा ।
धनानि नानावस्तूनि तैलसिन्दूरमेव च ॥"
अपि च ।
"नन्द सचेल स्नात्वा च धृत्वा धौते च वाससी ।
पादप्रक्षविध तत्र चकार कृष्णमात्मज ॥
ब्राह्मणान् भोजयामास कारयामास मङ्गलम् ।
वाद्यानि वादयामास वन्दिभ्यश्च ददौ धनम् ॥
ततो नन्दश्च सानन्द ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।
सद्रत्नानि प्रवालानि हीरकाणि च सादरम् ॥
तिलानां पर्व्वतान् सप्त सुवर्ण काञ्चन मुने ।।
रौप्य धान्याचल वस्त्र गोसहस्र मनोहरम् ॥
दधि दुग्ध शर्कराञ्च नवनीत घृत मधु ।
मिष्टान्न लड्डुकौघञ्च स्वादूनि मोदकानि च ॥
भूमिञ्च सर्व्वशस्याढ्यां वायुवेगांस्तुरङ्गमान् ।
ताम्बूलानि च तैलानि दत्त्वा हृष्टो बभूव ह ॥"
पुत्त्रप्रशसा यथा —
"धनं धान्यञ्च रत्न वा तत सर्व्व पुत्त्रहेतुकम् ।
न भक्षित यत् पुत्त्रेण तद्द्रव्य निष्फल भुवि ॥
शतकूपाधिका वापी शतवापीसम सर ।
सर शताधिको यज्ञ पुत्त्रो यज्ञशताहर ॥
तपोदानोद्भव पुण्य जन्मान्तरसुखप्रदम् ।
सुखप्रदोऽपि सत्पुत्त्र प्राणेभ्योऽपि सुनिश्चितम् ।
पुत्त्रादपि परो बन्धुर्न भूतो न भविष्यति ॥"
पुत्त्रात पराजये आनन्दयुक्तत्व यथा,—
"नन्द सपुत्रको हृष्ट सभार्य्या साश्रुलोचन ।
आनन्दयुक्ता मनुजा यदि पुत्त्रै पराजिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ । १४ । २१
अध्याया ॥ * ॥
बहव पुत्त्रा काम्या । यथा,—
"एष्टव्या बहव पुत्त्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेद्वा चाश्वमेधेन नील वा वृषमुत्सृजेत ॥"
मातापित्रोराज्ञाकारिकनिष्ठपुत्त्रस्यापि राज्य-
भागित्व यथा,—

ययातिरुवाच ।

"पुत्त्रो यश्चानुवर्त्तेत स राजा पृथिवीपति ।
भवन्त प्रतिजानन्तु पुरू राज्येऽभिषिच्यताम् ॥

प्रकृतय ऊचु ।

य पुत्त्रो गुणसम्पन्नो मातापित्रोर्हित सदा ।
सर्व्व सोऽर्हति कल्याण कनीयानपि स प्रभु ॥"

इति मात्स्ये २३।२४ अध्यायौ ॥ * ॥

सत्पुत्त्रोत्पत्तिमात्रेण पुन्नामनरकत्राण स्वर्ग-
गमनञ्च । यथा —
"सत्पुत्त्रेण मुनिश्रेष्ठा स्सुतपत्त्रेण दुर्म्मति ।
उत्ततारान्वियात् स्वर्गं पुन्नामनरकाद्धृतम् ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

अपि च।
"सत्पुत्त्रेण च जातेन वैयोऽपि च्चिन्वि ययौ।
पुन्नामनरकात्त्रात स तेन समहात्मना॥"
इति विष्णुपुराणे। १। १३। ४९॥ * ॥
विद्यादिरहितस्य पुत्त्रस्य निन्दा यथा,—
"तया गवा किं क्रियते या न दोग्ध्री न गर्भिणी।
कोऽर्थः पुत्त्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्म्मिकः॥
एकेनापि सुपुत्त्रेण विद्यायुक्तेन धीमता।
कुलं पुरुषसिंहेन चन्द्रेण गगनं यथा॥
एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना।
वनं सुवासितं सर्व्वं सुपुत्त्रेण कुलं यथा॥
एको हि गुणवान् पुत्त्रो निर्गुणेन शतेन किम्।
चन्द्रो हन्ति तमांस्येको न च ज्योतिः सहस्रशः॥
लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत्।
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्त्रं मित्रवदाचरेत्॥
जायमानो हरेद्दारान् वर्द्धमानो हरेद्धनम्।
म्रियमाणो हरेत् प्राणान् नास्ति पुत्त्रसमो रिपुः॥
शौर्य्ये तपसि दाने वा यस्य न प्रथितं यशः।
विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः॥"
इति गारुडे ११४।११५ अध्यायौ॥ * ॥
स च मध्यमोत्तमाधमभेदेन त्रिविधः। यथा,—
"यदुपात्तं यशः पित्रा धनं वीर्य्यमथापि वा।
तन्न ह्रापयते यस्तु स नरो मध्यमः स्मृतः॥
तद्वीर्य्याभ्यधिकं यस्तु पुनरन्यत् स्वशक्तितः।
निष्पादयति तं प्राज्ञा वदन्ति नरसत्तमम्॥
यः पित्रा समुपात्तानि धनवीर्य्ययशांसि च।
न्यूनतां नयति प्राज्ञास्तमाहुः पुरुषाधमम्॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम्॥ * ॥
अपि च।
"उत्तमश्चिन्तितं कुर्य्यात् प्रोक्तकारी च मध्यमः।
अधमोऽश्रद्धया कुर्य्यादकर्त्तोच्चरितं पितुः॥"
इति महाभारतम्॥
(अनुरूपपुत्त्रप्राप्त्युपायो यथा,—
"ततः समाप्ते कर्म्मणि पूर्व्वं दक्षिणपादमभि-हरन्ती प्रदक्षिणमग्निमनु परिक्रामेत ततो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्त्राज्यशेषं प्राश्नीयात्। पूर्व्वं पुमान् पश्चात् स्त्री नचोच्छिष्ट-मवशेषयेत्। ततस्तौ सह सप्तरात्रं तथा-विधपरिच्छदावेव तथेष्टं पुत्त्रं जनयेताम्। या तु स्त्री श्यामं लोहिताक्षं व्यूढोरस्कं महाबाहुं पुत्त्रमाशासीत। या वा कृष्णं कृष्णम्दुदीर्घकेशं शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम्। एष एवानयोरपि होमविधिः किन्तु परिवर्हवर्णा वर्ण्यं स्यात् पुत्त्रवर्णानुरूपस्तु यथाशीरेव तयोः परिवर्होऽन्यः कार्य्यः स्यात्। शूद्रा तु नमस्कारमेव कुर्य्यात् देवगुरुतपस्विसिद्धेभ्यश्च। या या च यथाविधं पुत्त्रमाशासीत तस्यास्तस्या-स्तान्तां पुत्त्राशिषमनुनिशम्य तांस्तान् जन-पदान् मनसानुपरिक्रामयेत्। ततो या या येषां येषां जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्त्र-माशासीत सा सा तेषां तेषां जनपदानामा-हारविहारोपचारपरिच्छदाननुविधीयस्वेति वाच्या स्यात्। इत्येतत् सर्व्वं पुत्त्राशिषां समृद्धि-करं कर्म्म व्याख्यातम्।"
"तथा च कुर्व्वती ग्रामे ग्रामे पूर्व्वं प्रवाहेत ततोऽनन्तरं बलवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाह-मानायां स्त्रियः शब्दं कुर्य्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्त्रमिति तथास्या हर्षेणाप्यायन्ते प्राणाः।" इति चरके शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥)
पुत्त्रकः, पुं, (पुत्त्र+स्वार्थे सञ्ज्ञायामनुकम्पाया वा कन्।) पुत्त्रः। (यथा विष्णुपुराणे।३।११।२९।
तथापि दुःखं न भवान् कर्त्तुमर्हति पुत्त्रक!।
यस्य यावत् स तेनैव स्वेन तुष्यति बुद्धिमान्॥")
शरभः। धूर्त्तः। शैलविशेषः। वृक्षभेदः। इति मेदिनी। के, १२४॥ पतङ्गकः। अनुकम्पान्वितः जनः। इति शब्दरत्नावली॥
पुत्त्रकन्दा, स्त्री, (पुत्त्रप्रदो कन्दोऽस्याः। अस्याः कन्दस्य गर्भदोषनाशकत्वेन पुत्त्रप्रदत्वात् तथात्वम्।) लक्ष्मणाकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥
पुत्त्रका, स्त्री, (पुत्त्र+स्वार्थे सञ्ज्ञायां वा कन्। टाप्। "न यासयोः।" ७। ३। ४५। इत्यस्य "सूतकापुत्त्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या ङीन इत्वस्य पक्षेऽकारः।) पुत्त्रिका। इति शब्दरत्नावली॥
पुत्त्रजीवः, पुं, (पुत्त्रं गर्भं जीवयतीति। जीवि+अण्।) वृक्षविशेषः। जियापुता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। श्लीपदापहः २। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ कुमारजीवः ३ पुत्त्रञ्जीवकः ४। इति रत्नमाला॥ पवित्रः ५ गर्भदः ६ सुतजीवकः ७॥ अस्य गुणाः। हिमत्वम्। वृष्यत्वम्। श्लेष्मगर्भ-जीवदात्वम्। चक्षुष्यत्वम्। पित्तशमनत्वम्। दाहतृष्णानिवारणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ गुरुत्वम्। वातकारित्वम्। वृष्यमलत्वम्। स्वादुत्वम्। पटुत्वम्। कटुत्वम्। इति भाव-प्रकाशः॥
पुत्त्रञ्जीवकः, पुं, (पुत्त्रं गर्भं जीवयतीति। जीवि+ण्वुल्। द्वितीयाया अलुक्।) पुत्त्रजीवकः वृक्षः। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये।
"अनेनैव विधानेन पुत्त्रञ्जीवकजं रसम्।
प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालसात्म्यविभाग-वित्॥")
पुत्त्रस्य जीवके, त्रि॥
पुत्त्रदा, स्त्री, (पुत्त्रं गर्भं ददाति सेवनेनेति। दा+क।) वन्ध्याकर्कोटकी। लक्ष्मणाकन्दः। गर्भदात्रीक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥
पुत्त्रदात्री, स्त्री, (पुत्त्रं ददाति सेवनेनेति। दा+तृच्+ङीप्। वन्ध्यादोषनाशित्वादस्यास्तथा-त्वम्।) मालवे प्रसिद्धा लताविशेषः। तत्-पर्य्यायः। वातारिः २ भ्रमरी ३ श्वेतपुष्पिका ४ दृढपत्रा ५ अतिगन्धालुः ६ वेगिनी नाता ७ सुव-ह्मरी ८। अस्या गुणाः। वातकटूष्णकफनाशि-त्वम्। सुरभित्वम्। सर्व्वदा पथ्यत्वम्। वन्ध्या-दोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
पुत्त्रप्रदा, स्त्री, (पुत्त्रं प्रददाति सेवनेनेति। प्र+दा+क। टाप्।) वृषिका। इति राज-निर्घण्टः॥
पुत्त्रभद्रा, स्त्री, (पुत्त्रस्य भद्रमस्या इति।) वृह-ज्जीवन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥
पुत्त्रशृङ्गी, स्त्री, (पुत्त्रं पवित्रं शृङ्गमिव पुष्प-मस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) अजशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः॥
पुत्त्रश्रेणी, स्त्री, (पुत्त्राणां ततसन्तानानां श्रेणि-रत्र। ङीप्।) मूषिकपर्णी। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये।
"श्यामा महाश्यामा त्रिवृद्दन्ती शङ्खिनी तिल्वककम्पिल्लकरम्यकक्रमुकपुत्त्रश्रेणीगवाक्षी राजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाच्छगलान्त्रीसुधा सुवर्णक्षीरी चेति॥")
पुत्त्रसूः, स्त्री, (पुत्त्रं सूते इति। सू+क्विप्।) पुत्त्रजनिका। यथा,—
"पुत्त्रसूः पुण्यभूमिः स्याद्भवनस्य पुत्त्रिकाप्रसूः॥"
इति शब्दरत्नावली॥
पुत्त्रान्नादः, त्रि, (पुत्त्रस्य अन्नं तदुपार्ज्जितमन्न-मत्तीति। अद+अण्।) पुत्त्रान्नभोजी। तत्-पर्य्यायः। कुटीचकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
पुत्त्रिका, स्त्री, (पुत्त्री+स्वार्थे कन् टाप्। 'केऽणः।' ७। ४। १३। इति ह्रस्वः।) कन्या। तत्-पर्य्यायः। आत्मजा २ दुहिता ३ पुत्त्री ४ तनुजा ५ सुता ६ अपत्यम् ७ पुत्त्रका ८ स्वजा ९ तनया १० नन्दिनी ११। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। २२१।
"पुत्त्रिके! ब्रवीतु। तात! अतिदहनात्मकोऽयं नाहमेनमभिलषामि॥" पुत्त्रीव प्रतिकृति-रस्या इति। पुत्त्री+"इवे प्रतिकृतौ।" ५। ३। ९६। इति कन्। ह्रस्वश्च।) पुत्त्तलिका। यावतूलकः। इति मेदिनी। के, १२४॥
(यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने। १६ अध्याये।
"पीठोपमपालिरभयतः क्षीणपुत्त्रिकाश्रितो निर्व्वेधिम स्थूलाणुसमविषमपालिश्चायोजिम॥"
पुत्त्रस्वरूपत्वेन कृता कन्या। तत्सम्भवात् पुत्त्रस्तु कन्यादातुः पुत्त्रो भवतीति। यथा, मनौ। ९।
१२७—१२८।
"अपुत्त्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्व्वीत पुत्त्रिकाम्।
यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम्॥"
यथा च महाभारते। १। ६६। १२।
"ता सर्व्वाङ्गनवद्याङ्गी कन्यां कमललोचनाम्।
पुत्त्रिकां स्थापयामास नष्टपुत्त्रः प्रजापतिः॥")
पुत्त्रिकापुत्त्रः, पुं, (पुत्त्रिकाया जातोऽस्याः पुत्त्रो स हि मदीयः पुत्त्रो भविष्यतीति पुत्त्रस्वरूपत्वेन कृतायाः सुतायाः पुत्त्रः।) पुत्त्रिकायाः सुतः। स च औरससमः। यथाह वशिष्ठः।
"अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम्।
अस्यां यो जायते पुत्त्रः स मे पुत्त्रो भवेदिति॥"
अथवा पुत्त्रिकैव सुतः पुत्त्रिकासुतः सोऽप्यौरस-सम एव। शिरवयवानामभिक्ततानामवयवानां

मान्न्याच। यथाह वशिष्ठ। द्वितीय पुत्त्रिके वो। द्वितीय पुत्त्र कन्येवत्यथ।" इति मिता क्षर।

पुत्त्रिकाप्रसू स्त्री, (पुत्त्रिकाया कन्याया प्रसू जननी।) पुत्त्रिकाजननी। तत्पर्य्याय धात्रू २। इति शब्दरत्नावली॥

पुत्त्रिकासुत, पु, (पुत्त्रिकाया सुत।) पुत्त्रिकाया पुत्त्र। पुत्त्रिकैव पुत्त्र। अस्य प्रमाण पुत्त्रिकापुत्त्रशब्दे द्रष्टव्यम्॥

पुत्त्रिणी, स्त्री (पुत्त्रोऽस्या अस्तीति। पुत्त्र+इनि+ङीप।) पुत्त्रवती। यथा,—
"सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत पुत्त्रिणी भवेत।
सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्मनु॥"
इति दायभागधृतमनुवचनम॥

पुत्त्री, [न्] पु, (पुत्त्रोऽस्यास्तीति। पुत्त्र+इनि।) पुत्त्रयुक्त। पुत्त्रशब्दादस्त्यर्थे इनप्रत्ययनिष्पन्न॥ यथा,—
"ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्त्री भवति मानव।
पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्व्वमर्हति॥"
इति मनु॥

पुत्त्री, स्त्री (पुत्त्र+"शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्।४।१।७३। इति ङीन्। यद्वा, गौरादित्वात ङीष।) सुता। इति हलायुध॥ अस्या पर्य्याय पुत्त्रिकाशब्दे द्रष्टव्य। वृक्षविशेष। इति शब्दचन्द्रिका॥

पुत्त्रीय, त्रि, (पुत्त्रस्य निमित्त सयोग उत्पातो वेति। पुत्त्र+"पुत्त्राच्छ च।" ५।१।४। इति छ।) पुत्त्रार्थम्। (यथा, महाभारते १। ६७।१६३।
"धन्य यशस्य पुत्त्रीयमायुष्य विजयावहम्।
इदमशावतरण श्रोतव्यमनसूयता॥"
यथा च रघौ। १। ३४।
"अथाभ्यर्च्च्य विधातार प्रयतौ पुत्त्रकाम्यया।" ... [as printed:]
"ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्त सन्तानकाङ्क्षिण।
आरेभिरे जितात्मान पुत्त्रीयामिष्टिमृत्विज॥"
"पुत्त्रीया पुत्त्रनिमित्ताम्।" इति तट्टीकाया मल्लिनाथ॥") पुत्त्रसम्बन्धि। पुत्त्रस्येदमित्यर्थे ईयप्रत्ययनिष्पन्नम्। इति व्याकरणम्॥

पुत्त्रेष्टि स्त्री (पुत्त्रनिमित्तिका इष्टिरिति मध्यपदलोपी समास।) पुत्त्रनिमित्तकयागविशेष। इति जटाधर॥ यथा—
"गृहीत्वा पञ्चवर्षीय पुत्त्रेष्टि प्रथमञ्चरेत॥"
इति स्मृति॥

(अस्या क्रियाविशेषो यथा,—
"तत पुत्त्रकामा पश्चिमतोऽग्नि दक्षिणतो ब्राह्मणमुपवेश्यान्वालभेत सह भर्त्रा यथेष्ट पुत्त्रमाशासाना। ततस्तस्या आशासानाया ऋत्विक प्रजापतिमभिनिर्द्दिश्य योनौ तस्या कामपरिपूरणार्थ काम्यामिष्टि निर्व्वपेद्विष्णुर्योनि कल्पयत्वित्यनयर्चा ततश्चैवाज्येन स्थालीपाकमभिघार्य्य त्रिर्जुहुयात। यथाम्नायञ्चोपमन्त्रितमुदपात्र तस्यै दद्यात सर्व्वोदकार्थान् कुरुष्वेति। तत समाप्ते कर्म्मणि पूर्व्व दक्षिणपादमभिहरन्ती प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत ततो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्त्राज्यशेष प्राश्नीयात। पूर्व्व पुमान् पश्चात स्त्री नचोच्छिष्टमवशेषयेत ततस्तौ सहसवसेतामष्टरात्र तथाविधपरिच्छदावेव तथेष्टपुत्त्र जनयेताम।
या तु स्त्रीश्याम लोहिताक्ष व्यूढोरस्क महाबाहु पुत्त्रमाशासीत। या वा कृष्ण कृष्णमृदुदीर्घकेश शुक्लाक्ष शुक्लदन्त तेजस्विनमात्मवन्तम्। एष एवानयोरपि होमविधि किन्तु परिवर्हवर्णवर्ज्ज स्यात पुत्त्रवर्णानुरूपस्तु यथाशीरेव तयो परिवर्होऽन्य कार्य्य स्यात।" इति चरके शारीर स्थानेऽष्टमेऽध्याये॥)

पुत्त्रेष्टिका स्त्री, (पुत्त्रेष्टि+स्वार्थे कन् टाप च।) पुत्त्रनिमित्तकयागविशेष। इति जटाधर॥

पुत्त्रौ, पु (दुहिता च पुत्त्रश्च पुत्त्रौ इत्येकशेष।) पुत्त्रदुहितरौ। इत्यमर। २। ६। ३७॥ द्विवचनान्तोऽयम्॥

पुत्त्र्य, त्रि, (पुत्त्रस्य निमित्त सयोग उत्पातो वेति। पुत्त्र+"पुत्त्राच्छ च।" ५।१।४। चकाराद यत।) पुत्त्रीयम्। पुत्त्रनिमित्तसयोग पुत्त्रनिमित्तोत्पातो वा। इति पाणिनि॥

पुथ, इ कृन्थे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा-पर-सक सेट।) पञ्चमस्वरी। इ, पुन्थ्यते। अन्त स्थप्रथमादिरयमित्यन्ये। पुन्थति। इति दुर्गादास॥

पुथ, क त्विषि। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा पर॰ अक सेट।) क, पोथयति। त्विषि दीप्तौ। इति दुर्गादास॥

पुथ, य हिसे। इति कविकल्पद्रुम॥ (दिवा-पर॰ सक सेट।) य, पुथ्यति पुपोथ। इति दुर्गादास॥

पुद्गल, पु (पूरणात पुत गलनात गल। तत कर्म्मधारय। वृद्धिह्रासवत्त्वाद्देहस्य तथात्वम्।) देह। (यथा, पार्श्वनाथचरिते। १२। ११।
"चक्षु शिरसि भाले च नेत्रे सर्व्वाङ्गपुद्गले॥")
आत्मा। इति शब्दरत्नावली॥ परमाणु। यथा,—
"स्थूला मध्यास्तथा सूक्ष्मा सूक्ष्मात सूक्ष्मतराश्च ये।
देहभेदा भवान् सर्व्वे ये केचित् पुद्गलाश्रया॥"
इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २ अध्याय॥
"पूर्य्यन्ते गलन्ति चेति पुद्गला। वृद्धापचयभाजो येऽवयवास्तदाश्रया देहभेदा। यथाहु। पूरणाद्गलनाद्देहे पुद्गला परमाणव इति।"
इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी॥

पुद्गल, त्रि (पुत वर्द्धनशील गलो ह्रासवाश्चेति कर्म्मधारय।) सुन्दराकार। इति शब्दरत्नावली॥ रूपादिमद्द्रव्यम्। इति हेमचन्द्र॥

पुन, [र] अ, (पनाय्यते स्तूयते इति। पन+बाहुलकात् अर् अस्य उत्वञ्च।) अप्रथम। (यथा, मनु। २। १२०।
"ऊर्द्ध प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यून स्थविर आयति।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्या पुनस्तान् प्रतिपद्यते॥")
भेद। अवधारणम्। इत्यमर। ३। ४। १५॥ अधिकार। पक्षान्तरम्। इति मेदिनी॥ रे ७२॥ (यथा, रघु। २। ४८।
"भूतानुकम्पा तव चेदिय गौ
रेका भवेत स्वस्तिमति त्वदन्ते।
जीवन् पुन शश्वदुपप्लवेभ्य
प्रजा प्रजानाथ। पितेव पासि॥")

पुन पुन [र] अ, (पुनर+वीप्साया द्वित्वम्।) वारवारम्। तत्पर्य्याय। मुहु २ शश्वत ३ अभीक्ष्णम् ४ असकृत ५। इत्यमर। ३।४।१॥ वारवारेण ६ पौन पुन्यम् ७ प्रतिक्षणम् ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा चाणक्ये।
"अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्य्या तथैव च।
अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुन-
पुन॥")

पुन पुना, स्त्री, नदीविशेष। पनपुना इति भाषा। यथा,—
"कीकटेषु गया पुण्या पुण्य राजगृह वनम्।
च्यवनस्याश्रम पुण्यो नदी पुण्या पुन पुना॥"
इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम्॥

पुन सस्कार, पु (पुन पुनर्वारकृत सस्कार।) द्वितीयवारोपनयनादिसस्कार। यथा—
"पुनर्व्वसौ कृतो विप्र पुन सस्कारमर्हति॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

पुनरागमन, क्ली (पुन पुनर्व्वारमागमनम्।) द्वितीयवारागमनम्। फिरे आसा इति भाषा॥ यथा—
"सवत्सरव्यतीते तु पुनरागमनाय च॥"
इति दुर्गोत्सवपद्धति॥

पुनरुक्त, क्ली (वच+भावे क्त। पुन पुनर्व्वार उक्तम्।) पुनर्व्वारकथनम्। यथा,—
"आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्येव भासनम्।
पुनरुक्तवदाभास स भिन्नाकारशब्दग॥"
इति साहित्यदर्पणम्॥
(यथाह गोतम। ५। ५७—५८।
"शब्दार्थयो पुनर्व्वचन पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात्॥"
"पुनर्व्वचन पुनरुक्त तस्य विभागार्थ शब्दार्थयोरिति। तेन शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तञ्च लभ्यते। अनुवादेऽतिव्याप्तिवारणाय अन्यत्रानुवादादिति अनुवादान्यत्वे सतीत्यर्थ। निष्प्रयोजन पुनरभिधान हि पुनरुक्त अनुवादस्तु व्याख्यारूप सप्रयोजनक एवेति भाव। तथाच समानार्थकपूर्व्वानुपूर्व्वीकशब्दप्रयोग शब्दपुनरुक्तम्। समानार्थकभिन्नानुपूर्व्वीकशब्दस्य निष्प्रयोजन पुनरभिधानमर्थपुनरुक्तम्। आद्य यथा घटो घट इति। द्वितीय यथा, घट कलस इति। एतस्य प्रमादादिना सम्भव॥"॥
पुनरुक्तभेदान्तरमाह।
"अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनरभिधानम्।"

"पुनरुक्तमित्यनुवर्त्तते। यस्मिन्नुक्ते यस्यार्थस्यौत-सर्गिकी प्रतिपत्तिर्भवति तस्य तेन रूपेण पुनरभिधानं पुनरुक्तम्। इदमेव च अर्थपुन-रुक्तमिति गीयते। यथा वह्निरुष्ण इति पूर्व्व-पदार्थविप्रोक्तिरियम्। उष्णो वह्निरिति उत्तर पदार्थविप्रोक्ति। एव वह्निरस्ति गेहे नास्तीति विध्यर्थविप्रोक्ति। जीवन् गेहे नास्ति वह्नि रस्तीति निषेधार्थविप्रोक्ति। पुनरुक्तत्वेविध्यर्थेद भाष्यादि सम्मतम्। तस्यैव शब्दस्य पुनरभि धानं पर्य्यायेणाभिधानम् अन्यत पुनरप्युन रुक्तमित्याहु॥"* ॥ पुनर्+वच+कर्म्मणि क्त। पुन कथिते, त्रि। यथा, महाभारते।५।४।१३। "ब्रूहि सञ्जय। तत्त्वेन पुनरुक्तां कथामिमाम्॥")

पुनरुक्तजन्मा, [न्] पु, (पुनरुक्त जन्म यस्य। "द्वितीय मौञ्जीबन्धन।" इति मनुक्तेरस्य तथा त्वम्।) ब्राह्मण। इति त्रिकाण्डशेष॥

पुनर्जन्म, [न्] क्ली, (पुनर्भूयो जन्म।) पुन र्व्वारोत्पत्ति। यथा,—

"आब्रह्मभुवनाल्लोका पुनरावर्त्तिनोऽर्ज्जुन। मामुपेत्य तु कौन्तेय। पुनर्जन्म न विद्यते॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम्।८।१६॥

पुनर्नव पु, (पुनरपि छिन्ने भूयोऽपि नव।) नख। इति हेमचन्द्र॥

पुनर्नवा, स्त्री, (छिन्नायां पुनरपि नवा। यद्वा, पुनर्भूयोभूय नूयते स्तूयते इति। णु स्तुतौ+ "ऋदोरप।"३।३।५७। इत्यप। तत्टाप। क्षुभ्नादित्वात् न णत्वम्।) शाकविशेष। तत्पर्य्याय। शोथघ्नी २ वर्षाभू ३ प्राव्रषा-यणी ४ कठिल्लक ५। एता अरुणा॥ श्वेताया पर्य्याय। दृश्चीरा २ चिराटिका ३। इति रत्नमाला॥ विशाख ४ कठिल्ल ५ शशि वाटिका ६ पृथ्वी ७ सितवर्षाभू ८ घनपत्र ६ कठिल्लक १०। अस्या गुणा। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। कफकासहृद्रोगशूलास्रपाण्डुशोथा-निलनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ भेदक त्वम्। रसायनत्वम्। आमदुर्नामब्रणोदरनाशि त्वञ्च। इति राजवल्लभ॥*॥

"पुनर्नवा श्वेतमूला शोथघ्नी दीर्घपत्रिका। कटु कषाया रुच्यर्श्च प कफहृद्दीपनी परा॥ शोफानिलगरश्लेष्महरी ब्रणोदरप्रणुन॥*॥ पुनर्नवा परा रक्ता रक्तपुष्पानिलाटिका। शोथघ्नी क्षुद्रवर्षाभूर्वर्षकेतु कठिल्लक॥ पुनर्नवारुणा तिक्ता कटुपाका हिमा लघु। वातला ग्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी॥"

इति भावप्रकाश॥

पुनर्भव पु, (छिन्नोऽपि पुनर्भवतीति। भू+ अच।) नख। इत्यमर।२।६।८३। रक्त-पुनर्नवा। इति राजनिर्घण्ट॥ (पुनर्+भू+ भावे अप। पुनरुत्पत्ति। यथा, महाभारते। १।१।२५५।

"सन्ततिश्च प्रहतिश्च जन्मन्यत्पुनर्भवा"*॥ पुनर्भवतीति। भू+अच।) पुनर्व्वारजाते, त्रि॥

पुनर्भवी [न्] पु, (पुनर्भव पुन पुनरुत्पत्तिर स्यास्तीति। पुनर्भव+इनि।) आत्मा। इति हेमचन्द्र।६।२॥

पुनर्भू स्त्री, (पुनर्भवति जायात्वेनेति। भू+ क्विप।) दिधिषू। तत्पर्य्याय। दिधिषू २। इत्यमर।२।६।२३॥ "अक्षतयोनिलाद्विधवा पुनरूह्यते। इत्यसावन्यस्य भूत्वा अन्यस्य पुन-र्भवतीति क्विपि पुनर्भू। धिष्यते निन्द्यततया शब्द्यते द्विधिषु। धिष शब्दे नाम्नीति कु निपा तनाद्दित्वम्।" इति तट्टीकायां भरत॥ सा त्रिविधा। यथा —

"परपूर्व्वास्त्रियस्त्वन्या सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम्। पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्व्विधा॥ कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता। पुनर्भू प्रथमा प्रोक्ता पुन संस्कारकर्म्मणा॥ देशधर्म्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिया प्रदीयते। उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता॥ उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा। असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते। सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता॥"

इति मिताक्षरा॥*॥

पुनर्व्वारजाते, त्रि॥

पुनर्यात्रा, स्त्री, (पुनरप्रथमा यात्रा।) निवर्त्त-यात्रा। सा तु आषाढशुक्लप्रथमीयरथद्वितीया-नन्तर तन्नवमदिवसविहिता श्रीजगन्नाथदेवस्य दक्षिणमुखयात्रा। फिरे रथ इति उलटा रथ इति च भाषा। अस्या इतिकर्त्तव्यता यात्रा-शब्दे द्रष्टव्या॥

पुनर्व्वसु, पु, (पुन पुन शरीरेषु वसति चैतन्य-रूपेणेति। पुनर्+वस+उ।) विष्णु। (यथा महाभारते।१३।१४६।३६।

"अधनो विजयो जेता विश्वयोनि पुनर्व्वसु॥") शिव। कात्यायनमुनि। लोकभेद। धना रम्भ। इति शब्दरत्नावली॥ नक्षत्रविशेष। स च धनुराकृतिपञ्चतारात्मक। यथा,—

"मध्यवर्त्तिनि शरासनाकृता पञ्चरस्य सुरमालमे गता। लिप्सिका सुसखि। पञ्चतारके पञ्चपावकमिता घटोदयात्॥"

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम्॥ तस्याधिष्ठात्री देवता अदिति। इति जातक॥ तत्र जातफलम्। यथा कोष्ठीप्रदीपे।

"प्रभूतमित्र क्षतशास्त्रयत्न सदन्नकामी वरभूषणाढ्य। दाता प्रतापी वसुधाधिपश्री पुनर्व्वसौ यस्य भवेत प्रसूति॥"

पुनर्व्वसू, पुं, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गत-सप्तमनक्षत्रम्। तत्पर्य्याय। यामकौ २ आदित्यौ ३। इति हेमचन्द्र॥ द्विवचनान्तोऽयम्॥

पुन्नाग, पुं, (पुमान् नाग इव श्रेष्ठत्वात्।) स्वनाम ख्यातहक्षतपुष्पवृक्षविशेष। तत्पर्य्याय। पुरुष २ तुङ्ग ३ केशर ४ देववल्लभ ५। इत्यमर।

२।४।२५॥ कुम्भीक ६ रक्तकेशर ७। इति रत्नमाला॥ पुन्नामा ८ पाटलद्रुम ६ रक्तपुष्प १० रक्तरेणु ११ अरुण १२। अस्य पुष्पगुणा। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। सुगन्धि त्वम्। पित्तनाशित्वम्। भूरितो ग्राहित्वम्। देवताप्रसादनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ कषाय-त्वम्। कफरक्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभ॥*॥ सितोतपल। जातीफल। नरश्रेष्ठ। पाण्डु नाग। इति मेदिनी। गे, ८६॥

पुन्नाट, पु, (पुन्नाड+पृषोदरादित्वात् डस्य ट।) चक्रमर्द्द। इति राजनिर्घण्ट॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे। "चक्रमर्द्द प्रपुन्नाटो दद्रुघ्नो मेषलोचन। पद्माट स्यादेडगजश्चक्री पुन्नाट इत्यपि॥")

पुन्नाड, पु, (पुमांस नाडयतीति। नड भ्रंशे+ "कर्म्मण्यण।"३।२।१। इत्यण।) चक्रमर्द्द। इति राजनिर्घण्ट॥

पुन्नामनरक, पु, (पुदिति नाम यस्य स पुन्नामा। पुन्नामा चासौ नरकश्चेति कर्म्मधारय।) पुत इतिनामकनरकविशेष। तत्र योडशविधपापी पतति। यथ,—

ब्रह्मोवाच।

"परदाराभिगमनं पापानाञ्चापसेवनम्। पारुष्य सर्व्वभूतानां प्रथम नरक स्मृतम्॥ फलस्तेय महापाप कलाहस्य च पाटनम्। पाटन दृक्षजातीनां द्वितीय परिकीर्त्तितम्॥ वर्ज्यादान तथा हिंसनवधबन्धनम्। विवादित्वमहेतुत्व तृतीय नरक स्मृतम्॥ भयद सर्व्वसत्त्वाना नरभूतिविनाशनम्। भ्रशन निजधर्म्माणां चतुर्थ नरक स्मृतम्॥ मारण मित्रकौटिल्य मिथ्याभिशपनञ्च यत। मिष्टैकाशानसंयुक्त पञ्चमञ्च विपाचनम्॥ परोहस्य अन्नकर यमन योगनाशनम्। यानसुखस्य हरण षष्ठमुक्त नृपात्मजम्॥ राजभागस्य हरण राजजायानिषेवणम्। राज्ये लङ्घनकारित्व सप्तम नरक स्मृतम्॥ लब्धत्व लोलुपत्वञ्च लब्धधर्म्मार्थनाशनम्। लालाकर्म्मा तु अष्टमस्तु नरक स्मृतम्॥ ब्रह्मस्वहरणञ्चैव ब्राह्मणानां विनिन्दनम्। विरोधो बान्धवैश्चोक्तो नवमो नरकस्तथम्॥ शिष्टाचारविनाशश्च मित्रद्वेष शिशोर्व्वधम्। शास्त्रस्तेय धर्म्मघ्नं दशमं परिकीर्त्तितम्॥ षडङ्गनिधन घोर षाड्गुण्यप्रतिषेधनम्। एकादशममेवोक्त नरक सद्भिरुत्तमै॥ सद्भिरुक्त सदा चैवमनाचारमसत्क्रिया। संस्कारपरिहीनत्वमिद द्वादशमं स्मृतम्॥ हानिर्धर्म्मार्थकामानामपवर्गस्य कारणम्। त्रयोदशमिद प्रोक्त त्रयोदशमसुच्यते॥ समल धर्म्महीनञ्च यद्धर्म्म्यं यच्च दोषणम्। चतुर्दशकमेवोक्त नरक सद्भिरीरितम्॥ अज्ञानमप्यनिष्टत्वमशौचमशुभावहम्। गर्वी तत पञ्चदशकमसत्यवचनानि च॥

आलस्य वै यौडशकमाक्रोशश्च विशेषत ।
सर्व्वस्य चाततायित्वमगारेष्वग्निदापनम् ॥
इच्छा च परदारेषु नरकाय निगद्यते ।
द्रव्याभावश्च सभ्येषु औद्धत्यन्तु विगर्हितम् ॥
एतैस्तु पापै पुरुष पुन्नाम्नरके पतेत ।
पुन्नामारक घोर विनाश प्राह सर्व्वत ॥
एतस्मात कारणात साध्यस्तत पुत्रो निगद्यते ॥"
इति वामने ५८ अध्याय ॥

पुपफुल, पु, (पुपफुस । पृषोदर दित्वात सस्य लत्वम् ।) उदरस्थवायु । इति भूरिप्रयोग ॥

पुपफुस पु (पुपफुसवत आकृतिरस्यास्तीति । अच ।) पद्मबीजाधार । ततपर्य्याय । बीज कोष २ वराटक ३ । (पुपफुस इति शब्दो ऽस्यस्येति ।) वामपार्श्वस्थमलाशय । फोफडा इति फुलघरा इति च भाषा । ततपर्य्याय । कोष्ठ २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तफेनज ३ । इति हेमचन्द्र ॥ तिलकम् ४ क्लोम ५ । इत्यमर ॥ क्लोमम् ६ । इति भरत ॥ फुपफुसोऽपि पाठ ॥ (फुपफुसशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्य ॥)

पुमान् [स] पु, (पाति रक्षतीति । पा+"पातेर्डुम्सुन् ।" उणा । ४ । १७७ । इति डुम्सुन् । डित्वात् टिलोप ।) मनुष्यजातिपुरुष । तत पर्य्याय । पञ्चजन २ पुरुष ३ पूरुष ४ ना ५ । इत्यमर । २ । ६ । १ ॥ (यथा,—
"स्वदेशजातस्य जनस्य लोके
गुणाधिके पुंसि भवत्यवज्ञा ।
निजाङ्गना यद्यपि रूपराशि-
स्तथापि पुंसा परदारचेष्टा ॥"
इत्युद्भट ॥)
मनुष्यजाति । इति केचिदिति भरत ॥ पुलिङ्ग मात्रञ्च ॥ (कूटस्थपुरुष । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १ । २ ।
"सदक्षर ब्रह्म य ईश्वर पुमान्
गुणोर्म्मिसृष्टिस्थितिकालसलय ।
प्रधानबुद्ध्यादिजगतप्रपञ्चसू
स नोऽस्तु विष्णुर्गतिभूतिमुक्तिद ॥"
"अक्षरमिति विकार निराकरोति पुमान् कूटस्थ ।' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

पुर श अग्रगत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा - पर -सक सेट ।) श, पुरति ज्येष्ठ कनिष्ठस्य अग्रे गच्छतीत्यर्थ । पोरिता । इति दुर्गादास ॥

पुर क्ली (प्रियते पूर्य्यते इति । पॄलि पूर्त्तौ+क ।) गृह । देह । पाटलिपुत्त्र । पुष्पादीना दला-वृत्ति । इति मेदिनी । रे ५८—५६ ॥ नागर-मुस्ता । इति रत्नमाला ॥ चर्म्म इति शब्दरत्ना-वली ॥ गृहोपरिगृहम् । इति विश्व ॥

पुर क्ली स्त्री, (पिपर्त्तीति । पॄ+कलविभुजादि त्वात क । यद्वा, पुरति अग्र गच्छतीति । पुर+ 'इगुपधज्ञाप्रीकिर क ।"३।१।१३५। इति क ।) हट्टादिविशिष्टस्थानम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ बहुग्रामीयव्यवहारस्थानम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥ ततपर्य्याय । पू २ पुरी ३ नगरम् ४ पत्तनम् ५ स्थानीयम् ६ कटकम् ७ पट्टम ८ निगम ६ पुटभेदनम् १ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
मत्स्य उवाच ।
"राजा सहायसयुक्त प्रभूतयवसेन्धनम् ।
रम्यमानम्तु सामन्त मध्यमन्देशमावसेत ॥
वैश्यशूद्रजनप्रायमनाहार्य्यन्तथा परै ।
किञ्चिद्ब्राह्मणसयुक्त बहुकर्म्मकरन्तथा ॥
अदेवमातृक रम्यमनुरक्तजनान्वितम् ।
करैरपीडित वापि बहुपुष्पफलन्तथा ॥
अगम्य परचक्राणा तद्वासगृहमापदि ।
समदुःखसुख राज्ञ सतत प्रियमास्थितम् ॥
सरीसृपविहीनञ्च व्याघ्रतस्करवर्ज्जितम् ।
एवविध यथालाभ राजा विषयमावसेत ॥
एतद्दुर्गं नृप कुर्य्यात षण्णामेकतम बुध ।
धनदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गन्तथैव च ॥
वार्क्षञ्चैवाम्बुदुर्गञ्च गिरिदुर्गञ्च पार्थिव ।।
सर्व्वेषामेव दुर्गाणा गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥
दुर्गञ्च परिखोपेत वप्राट्टालकसयुतम् ।
शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्च शतशश्च समावृतम् ॥
गोपुर सकपाटञ्च तत्र स्यात सुमनोहरम् ।
सपताक गजारूढो येन राजा विशेत पुरम् ॥
चतस्रश्च तथा कार्य्या वीथय सर्व्वतोमुखा ।
एकस्मिस्तत्र वीथ्यग्रे देववेश्म भवेद्दृढम् ॥
द्वितीये चापि वीथ्यग्रे राजवेश्म विधीयते ।
धर्म्माधिकरण कार्य्य वीथ्यग्रे च तृतीयके ॥
चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे गोपुरन्तु विधीयते ॥
आयत चतुरस्र वा वृत्त वा कारयेत् पुरम् ।
मुक्तिहीन त्रिकोणञ्च यवमध्यन्तथैव च ॥
अर्द्धचन्द्रप्रकारञ्च वज्राकारञ्च कारयेत ॥
अर्द्धचन्द्र प्रशसन्ति नदीतीरेषु तद्वसेत ।
अन्यत्र तन्न कर्त्तव्य प्रयत्नेन विजानता ॥
राज्ञा कारागृह कार्य्य दक्षिणे राजवेश्मन ।
तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थान विधीयते ॥
गजानां प्राङ्मुखा शाला कर्त्तव्या वाप्युदङ्मुखा।
आग्नेये च तथा भागे आयुधागारमिष्यते ॥
महानसञ्च धर्म्मज्ञ । कर्म्मशालास्तथापरा ।
गृह पुरोधस कार्य्य वामतो राजवेश्मन ॥
मन्त्रिवेदविदाञ्चैव चिकित्साकर्त्तरेव च ।
तत्रैव च तथा भागे कोष्ठागार विधीयते ॥
गवां स्थान तथैवात्र तुरगाणान्तथैव च ।
उत्तराभिमुखा श्रेणी तुरगाणां विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुखा वाथ परिशिष्टास्तु गर्हिता ।
तुरगास्तु तथा धार्य्या प्रदीपै सार्व्वरात्रिकै ॥
कुक्कुटान् वानरांश्चैव मर्कटाश्च नराधिप ।।
धारयेदश्वशालायां सवत्सां धेनुमेव च ॥
अजाश्च धार्य्या यत्नेन तुरगाणां हितैषिणा ।
गोगजाश्वादिशालासु ततपुरीषस्य निर्गमम् ।
अस्त गते न कर्त्तव्य देवदेवे दिवाकरे ॥
ततस्तत्र यथास्थान राजा विज्ञाय सारथिम् ।
दद्यादावसथस्थान सर्व्वेषामनुपूर्व्वश ॥
योधानां शिल्पिनाञ्चैव सर्व्वेषामविशेषत ।
दद्यादावसथान् दुर्गे मन्त्रकालविदा शुभान् ॥
गोवैद्यानश्ववैद्यांश्च गजवैद्यांस्तथैव च ।
आहरेत भृश राजा दुर्गे परबलारुज ॥
कुशीलवाना विप्राणां दुर्गे स्थान विधीयते ।
न बहूनामतो दुर्गे विना कार्य्य तथा भवेत ॥
सर्व्वे निरर्थक कार्य्यं विना दुर्ग महीपते ।।
दुर्गे यन्त्रा प्रकर्त्तव्या नानाप्रहरणान्विता ।
सहस्रघातिनो राजस्तैस्तु रक्षा विधीयते ॥
दुर्गद्वाराणि गुप्तानि कार्य्याण्यपि च भूभुजा ।
सञ्चयश्चात्र सर्व्वेषामायुधानां विधीयते ॥
धनुषां क्षेपणीयानां तोमराणाञ्च भार्गव ।।
शराणामथ खड्गानां कवचानान्तथैव च ॥
लगुडानाञ्च कुन्तानां परिघै सह पार्थिव ।।
अश्मनाञ्च प्रभूताना मुद्गराणान्तथैव च ॥
त्रिशूलानां पट्टिशाना कुठारानाञ्च पार्थिव ।।
प्रासानाञ्च सशूलानां शक्तीनाञ्च नरोत्तम । ॥
परश्वधानां चक्राणां वर्म्मणाञ्चर्म्मभि सह ।
कुद्दालरज्जुवेत्राणां पिटकानान्तथैव च ॥
तुषकानाञ्च दात्राणामङ्गारस्य च सञ्चय ।
सर्व्वेषा शिल्पभाण्डानां सञ्चयश्चात्र इष्यते ॥
वादित्राणाञ्च सर्व्वेषामौषधीनान्तथैव च ।
यवसाना प्रभूतानामिन्धनस्य च सञ्चय ॥
गुडानां सर्व्वतैलानां गोरसानान्तथैव च ।
वसानामथ मज्जानां स्नायूनामस्थिभि सह ॥
गोचर्म्मपटहानाञ्च धान्यानां सर्व्वतस्तथा ।
तथैव पर्पटानाञ्च यवगोधूमयोरपि ॥
रत्नानां सर्व्ववस्त्राणां लौहानाञ्चाप्यशेषत ।
कलायमुद्गमाषाणां चणकाना तिलै सह ॥
तथा च सर्व्वशस्याना पांशुगोमययोरपि ।
शणसर्ज्जरस भूर्ज्जतुलाक्षाञ्च टङ्कणम् ॥
राजा सञ्चिनुयाद्दुर्गे यच्चान्यदपि किञ्चन ॥*॥
कुम्भाश्चाशीविषा कार्य्या व्यालसिंहादयस्तथा ।
मृगाश्च पक्षिणश्चैव विरुद्धा ये परस्परम् ॥
स्थानानि च विरुद्धाना सुगुप्तानि पृथक पृथक ।
कर्त्तव्यानि महाभाग । यत्नेन पृथिवीक्षिता ॥
उक्तानि चाप्यनुक्तानि राजद्रव्याण्यशेषत ।
सुगुप्तानि पुरे कुर्य्याज्जनाना हितकाम्यया ॥
जीवकर्षभकाकोलीआमलक्य परूषकम् ।
शालपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी तथैव च ॥
माषपर्णी च मेदे द्वे शारिवे द्व बलात्रयम् ।
वीरा श्वसन्ती वृष्या बृहती कण्टकारिका ॥
शृङ्गी शृङ्गाटकी द्रोणी वर्षाभूर्दभरेणुका ।
मधुपर्णी विदार्य्यौ द्वे महाक्षुद्रा महातपा ॥
धन्वना सह देवाह्वा कटुकैरण्डक विषम् ।
पयाशृङ्गाकन्दहीका फलगुखर्ज्जूरयष्टिका ॥
शुक्रातिशुक्रकाश्मर्य्यच्छत्रातिच्छत्रवीरणा ॥
इक्षुरिक्षुविकाराश्च फाणिताद्याश्च सत्तम ।।
सिंही च सहदेवी च विश्वेदेवाटरूषकम् ॥
मधुक पुष्पक साथा शतपुष्पा मधूलिका ।
शतावरीमधूके च पियालन्तालमेव च ॥
आत्मगुप्ता कटफलाख्या दारदा राजशीर्षिका ।
राजसर्षपधन्याकन्ध्यप्रोक्ता तथोत्कटा ॥

कालशाक पद्मबीज गोवल्ली मधुवल्लिका ।
शीतपाकी कुलिङ्गाक्षी काकजिह्वोरुपत्रिका ॥
द्वौ त्रपुसौ चोभौ गुञ्जारकपुनर्नवे ।
कशेरुका तु काश्मीरी विश्वशालूककेशरम् ॥*॥
शूकधान्यानि सर्व्वाणि शमीधान्यानि यानि च ।
क्षीरं क्षौद्रं तथा शुक्रं मज्जा तैलं वसा घृतम् ॥
निकोचाभिषुकास्फोट वातासामारुमालकम् ।
एवमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरो गणः ॥
राजा सञ्चिनुयात् सर्व्वं पुरे निरवशेषतः ।
दाडिमाम्रातकाम्राश्च तिन्तिडीकाम्लवेतसम् ॥
भव्यं कर्कन्धु लकुचं करमर्द्दकरूषकम् ।
बीजपूरककाण्डीरं मालती राजबन्धुकम् ॥
कौटकद्वयपर्णानि द्वयोरम्लिकयोरपि ।
पारेवतं नागरकं प्राचीनारुकमेव च ॥
कपित्थामलकी चुक्रं फलं दन्तशठस्य च ।
जम्बीरं नवनीतञ्च सौवीरकतुषोदके ॥
सुरासवञ्च मद्यानि मण्डतक्रदधीनि च ।
शुक्तानि चैव सर्व्वाणि ज्ञेयान्यम्लगणा द्विजाः ॥
एवमादीनि सर्व्वाणि राजा सञ्चिनुयात् पुरे ॥
सैन्धवोद्भिदपाठेयपाक्यसामुद्ररोमकम् ।
कुप्यसौवर्च्चलविटं बालकेयं यवाह्वयम् ॥
औषरं कालभस्म विज्ञेयो लवणो गणः ।
एवमादीनि सर्व्वाणि राजा सञ्चिनुयात् पुरे ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ।
कुठेरकं समरिचं शिग्रुभल्लातसर्षपाः ॥
कुष्ठाजमोदा किणिही हिङ्गुमूलकधान्यकम् ।
कारवी कुञ्चिकाजाज्यः सुमुखः कालमालिका ॥
फणिज्झकोऽथ लशुनं भूस्तृणं सुरसस्तथा ।
कायस्था च वयःस्था च हरितालं मनःशिला ॥
अमृता च रुदन्ती च रोहिषं कुङ्कुमं तथा ।
वचा एरण्डकाण्डीरं शल्लकी हपुषा तथा ॥
सर्व्वपित्तानि मूत्राणि प्रायो हरितकानि च ।
सङ्कराणि च मूलानि यष्टिक्षारविषाणि च ॥
फलानि चैव च तथा सूक्ष्मैला हिङ्गुपत्रिका ।
एवमादीनि चान्यानि गणः कटुकसंज्ञकः ।
राजा सञ्चिनुयाद्दुर्गे प्रयत्नेन नृपोत्तम । ॥*॥
मुस्तचन्दनह्रीवेरकृतमालकदारव ।
हरिद्रामलकोशीर रक्तमालकवस्तुकम् ॥
दूर्व्वापटोलकटुकादन्तीत्वकपत्रकच्छुरा ।
किराततिक्तकं निम्बं विषा चातिविषा तथा ॥
तालीशपत्रं तगरं सप्तपर्णविकङ्कता ।
काकोडुम्बरकोदीच्यसुमदः किणिही तथा ॥
कडङ्गन्धा रोहिणी मांसी पर्पटं मदयन्तिका ।
रसाञ्जनं भृङ्गराजं पतङ्गी परिपेलवम् ॥
दुःस्पर्शा गुरुणी कामा श्यामाकं गन्धनाकुली ।
चतुष्पर्णी व्याघ्रनखमम्बष्ठा चतुरङ्गुला ॥
रम्भा चैव कुथापुष्पी तारास्फोता हरेणुका ।
वेत्राग्रो वेतसस्तुम्बी विषाणी लोध्रमञ्जनम् ॥*
मालती करतिक्ताख्या विषाङ्गी जिङ्गिका तथा ।
पर्पटश्च गुडूची च गणस्तिक्तकसंज्ञकः ॥
एवमादीनि चान्यानि राजा सञ्चिनुयात् पुरे ।
अभयामलकी चोभे तथैव च विभीतकम् ॥
प्रियङ्गुधातकीपुष्पं मोचरसोऽथार्ज्जुनासनाः ।
अनन्तास्त्री सुरानङ्गा श्योनाकं कट्फलं तथा ॥
भूर्ज्जपत्रं शिलोद्भेदं पाटलापत्रलोमकम् ।
समङ्गा त्रिवृतामूलं कार्पासा गैरिकाञ्जनम् ॥
विद्रुमं समधूच्छिष्टं कुम्भीकाकुमुदोत्पलम् ।
न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थकिंशुकाः शिंशपा शमी ॥
पियालपिलुका शालशिरीषं पद्मकन्तथा ।
विल्वोऽग्निमन्थः प्लक्षश्च श्यामाकयवकोद्रवम् ॥
राजादनं करीरञ्च धान्यकप्रियकौ तथा ।
शाकोटाशोकवदरा कदम्बखदिरद्वयम् ॥
एषां पत्राणि साराणि मूलानि कुसुमानि च ।
एवमादीनि चान्यानि कषायाख्यो गणो मतः ॥
प्रयत्नेन नृपश्रेष्ठ । राजा सञ्चिनुयात् पुरे ।
कीटाश्च मारणे योग्या व्यङ्गतायान्तथैव च ॥
वातधूमाम्बुमार्गाणां दूषणानि तथैव च ।
धार्य्याणि पार्थिवैर्दुर्गे तानि वक्ष्यामि भारत । ॥
विषाणान्वारणं कार्य्यं प्रयत्नेन महीभुजा ।
विचित्राश्च गदा धार्य्या विषप्रशमनास्तथा ॥
रक्षोभूतपिशाचघ्ना पापघ्ना पुष्टिवर्द्धना ।
कलाविदश्च पुरुषाः पुरे धार्य्याः प्रयत्नतः ॥
भीतान् प्रमत्तान् कुपितान् तथैव च विमानि
तान् ।
कुभृत्यान् पापशीलांश्च न राजा वासयेत् पुरे ॥
यन्त्रायुधाट्टालचयोपपन्नं
समग्रधान्यौषधिसम्प्रयुक्तम् ।
वणिग्जनैश्चान्वितमावसेत
दुर्गं सुगुप्तं नृपतिः सदैव ॥"
इति मात्स्ये राजधर्म्मे दुर्गसम्पत्तिनाम १६१
अध्यायः ॥ * ॥ पुरे वर्णनीयानि यथा,—
"पुरे हट्टप्रतोली च परिखातोरणध्वजाः ।
प्रासादाध्वप्रपारामवापीवेश्या सती त्वरी ॥"
इति कविकल्पलता ॥
अवशिष्टं नगरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पुरः, पुं (पिपर्त्तीति । पॄ+क ।) गुग्गुलुः ।
इत्यमरः ।२।४।३६॥ (अस्य पर्य्यायो यथा —
"गुग्गुलुर्देवधूपश्च जटायुः कौशिकः पुरः ।
कुम्भोलूखलकं क्लीवे महिषाक्षः पलङ्कषः ॥"
"अम्लं तीक्ष्णमजीर्णञ्च व्यवायं श्रममातपम् ।
मद्यं रोषन्त्यजेत् सम्यग्गुणार्थी पुरसेवकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतझिण्टी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पुरः [स्] अ (पूर्व्वस्मिन् पूर्व्वस्मात् पूर्व्वो वा
एवं पूर्व्वस्याः पूर्व्वस्यामित्यादि । पूर्व्व+"पूर्व्वा-
धरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ।"५ । ३ । ३९ ।
इति असि तद्योगेन पुर इत्यादेशश्च ।) अग्रतः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ (यथा, कुमारे ।४।३।
"अयि जीवितनाथ । जीवसी-
त्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।
ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ
हरकोपानलभस्म केवलम् ॥")
* प्राच्यां दिशि । प्रथमे काले । (यथा, अभि
ज्ञानशकुन्तलायाम् । ७ अङ्के ।
"उदेति पूर्व्वं कुसुमं ततः फलं
घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधि-
स्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥")
पुरार्थे । अतीते । इति तट्टीकायां भरतः ॥
पुरःसरः, त्रि, (पुरोऽग्रे सरति गच्छतीति । सृ+
"पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः ।" ३ । २ । १८ । इति
टः ।) अग्रगामी । इत्यमरः ।२।८।७२॥ (यथा,
महाभारते । ४ । १६ । २२ ।
"यस्याः पुरःसरा ह्यासन् पृष्ठतश्चानुयायिनः ।
साहमद्य सुदेष्णायाः पुरः पश्चाच्च गामिनी ॥")
अस्य पर्य्यायः अग्रसरशब्दे द्रष्टव्यः ॥
पुरञ्जनः, पुं, (पुरं देहमेव जनयतीति । जनि+
बाहुलकात् खः ।) जीवः । यथा,—
"पुरुषं पुरञ्जनं विद्याद् यद्व्यनक्त्यात्मनः पुरम् ।
एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम् ॥"
इति श्रीभागवते । ४ । २९ । २ ॥
पुरञ्जनी, स्त्री, (पुरञ्जन+गौरादित्वात् ङीष् ।)
बुद्धिः । यथा —
"न विन्दाम वयं सम्यक् कर्त्तारं पुरुषर्षभ । ।
आत्मनश्च परस्यापि गोत्रं नाम च यत्कृतम् ॥
राजन् । मदीयाः सर्व्वे ते मामाहुश्च पुरञ्जनीम् ॥'
"बुद्धिन्तु प्रमदां विद्यान्ममाहमिति यत्कृतम् ।
यामधिष्ठाय देहेऽस्मिन् पुमान् भुङ्क्तेऽक्षभि-
र्गुणान् ॥"
इति श्रीभागवते । ४ स्कन्धे । २५।२९ अध्यायौ ॥
पुरञ्जयः, पुं (पुरं शत्रुपुरं जयतीति । जि+खच् ।)
सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । तत्पर्य्यायः । काकुत्स्थः
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते ।
९ । ६ । १२ ।
"पितर्य्युपरतेऽभ्येत्य विकुक्षिः पृथिवीमिमाम् ।
शासदीजे हरिं यज्ञैः शशाद इति विश्रुतः ॥
पुरञ्जयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः ।
ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु नामानि
कर्म्मभिः ॥"
पुरुवंशीय सृञ्जयपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे ।
३१ । १८ ।
"सृञ्जयस्याभवत् पुत्त्रो वीरो राजा पुरञ्जयः ।
जनमेजयो महाराज । पुरञ्जयसुतोऽभवत् ॥"
पुरं जयतीति । पुर्+जि+खच् ।) पुरजये
कर्त्तरि त्रि ॥ (यथा महाभारते । १ ।
१२ । ४५ ।
"स्वाम्येव तेऽपि राष्ट्राणि जग्मुः परपुरञ्जय । ॥')
पुरटं, क्ली, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर+
बाहुलकात् अटन् ।) सुवर्णम् । यथा,—
"हरिः पुरटसुन्दरद्युतिकदम्बसन्दीपितः
सदा हृदयकन्दरे स्फुरतु वः शचीनन्दनः ॥"
इति विदग्धमाधवः ॥
पुरणः, पुं, (पिपर्त्ति पूर्य्यते वेति । पॄ पालनादौ+
"कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः ।" उणा° २।८१।
इति क्युः । उत्व रपरत्वञ्च ।) समुद्रः । इत्युणा-
दिकोषः ॥

पुरत, [स्] अ, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर+बाहुलकात् अतसुच् ।) अग्रतः । इत्यमरः ।३।४।७॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १ ७ ।
"निर्गते मञ्जरीकुञ्जादपश्यत पुरतस्ततः ।
कन्ये नीलनिचोलिन्यौ स केचिच्चारुलोचने ॥")

पुरतटी, स्त्री, (पुरस्थिता तटीव ।) हट्टः । क्षुद्र हट्टः । इति हारावली । १६४ ॥

पुरद्वार क्ली, (पुरस्य द्वारम् ।) नगरद्वारम् । तत्पर्य्यायः । गोपुरम् २ । इत्यमरः ।२।२।१६॥ (यथा मनुः । ५ । ९२ ।
"दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
पश्चिमोत्तरपूर्व्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥")

पुरद्विट्, [ष्] पुं, (पुरं द्वेष्टीति । द्विष+क्विप् । मयनिर्म्मितानां पुरविशेषाणां दाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । ६ । ७ ।
"स इत्थमादिश्य सुरानजस्तु तैः
समन्वितः पितृभिः सप्रजेशैः ।
ययौ स्वधिष्ण्यान्निलयं पुरद्विषः
कैलासमद्रिप्रवरं प्रियं प्रभोः ॥")

पुरन्दर, क्ली, (पुर+दारि+खच् ।) चविकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुरन्दर, पुं, (अरीणां पुरो दारयतीति । दॄ+णिच्+"पूःसर्व्वयोर्दारिसहोः ।" ३ । २ । ४१ । इति खच् । "वाचंयमपुरन्दरौ च ।" ६।३।६९। इति निपातितः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ।१।१।४४॥ (यथा महाभारते । ३ । १ ९ । ६ ।
"कालेयभयसन्त्रस्तो देवः साक्षात् पुरन्दरः ।
जगाम शरणं शीघ्रं तन्तु नारायणं प्रभुम् ॥"
पुरं गेहं दारयतीति । दारि+खच् । निपातितः ।) चौरः । यथा,—
"समासमीना यदि पाकशाला
समासमीना दश धेनवः खलु ।
पुरन्दरस्याविषयं यदि स्यात्
पुरन्दरस्यापि पुरं न याचे ॥"
इत्युद्भटः ॥

पुरन्दरा, स्त्री, (पुरं दारयति प्रवाहैरिति । दारि+खच् । निपातनात् साधुः । ततष्टाप् ।) गङ्गा । इति हारावली ॥

पुरन्धि, } स्त्री, (स्वजनसहितं पुरं धारयतीति ।
पुरन्ध्री } धृञ्+खच् । गौरादित्वात् ङीष् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वो वा ।) पतिपुत्त्रदुहि-त्रादिमती । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । कुटु-म्बिनी । इत्यमरः ।२।६।६॥ (यथा, रघुः ।७।२८।
"तौ स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा
पुरन्ध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।
कन्याकुमारौ कनकासनस्थौ
आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥")
स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुरश्चरण, क्ली (पुरोऽग्रतश्चरणं मन्त्रजपादि-मन्त्राङ्गकर्म्माचरणमिति ।) पुरश्क्रिया । सा तु इष्टदेवतामन्त्रसिद्धार्थं तद्देवतापूजापूर्व्वकतन्-मन्त्रजपहोमतर्पणाभिषेकब्राह्मणभोजनरूपपञ्चाङ्गकसाधना । यथा, योगिनीहृदये ।
"गुरोराज्ञां समादाय शुद्धात्मा करणो नरः ।
ततः पुरश्क्रियां कुर्य्यान्मन्त्रसिद्धिकाम्यया ॥
जीवहीनो यथा देही सर्व्वकर्म्मसु न क्षमः ।
पुरश्चरणहीनोऽपि तथा मन्त्रः प्रकीर्त्तितः ॥
तस्मादादौ स्वयं कुर्य्यात् गुरुं वा कारयेद्बुधः ।
गुरोरभावे विप्रं वा सर्व्वप्राणिहिते रतम् ।
स्निग्धं शास्त्रविदं मित्रं नानागुणसमन्वितम् ॥
स्त्रियं वा सद्गुणोपेतां सपुत्त्रां विनियोजयेत् ॥
आदौ पुरश्क्रियां कर्त्तुं स्थाननिर्णय उच्यते ॥"
योगिनीहृदये ।
"पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहापर्व्वतमस्तकम् ।
तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं वनम् ॥
उद्यानानि विविक्तानि बिल्वमूलं तटं गिरेः ॥
तुलसीकाननं गोष्ठं वृषशून्यं शिवालयम् ॥
अश्वत्थामलकीमूलं गोशालाजलमध्यतः ।
देवतायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् ॥
साधनेषु प्रशस्तानि स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् ।
अथवा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति ॥" * ॥
तथा ।
"गृहे शतगुणं विद्याद्गोष्ठे लक्षगुणं भवेत् ।
कोटिर्देवालये पुण्यमनन्तं शिवसन्निधौ ॥
म्लेच्छदुष्टमृगव्यालशङ्कातङ्कविवर्ज्जिते ।
एकान्तपावने निन्दारहिते भक्तिसंयुते ॥
सुदेशे धार्म्मिके देशे सुभिक्षे निरुपद्रवे ।
रम्ये भक्तजनस्थाने निवसेत् तापसः प्रिये ! ॥
गुरूणां सन्निधाने च चित्तैकाग्र्यस्थले तथा ।
एषामन्यतमस्थानमाश्रित्य जपमाचरेत् ॥
यत्र ग्रामे जपेन्मन्त्री तत्र कूर्म्मं विचिन्तयेत् ॥"
गौतमीये ।
"पर्व्वते सिन्धुतीरे वा पुण्यारण्ये नदीतटे ।
यदि कुर्य्यात् पुरश्चर्य्यां तत्र कूर्म्मं न चिन्तयेत् ॥"
बिल्वमूलादावपि कूर्म्मचिन्ता नास्ति तदुक्तं वैशम्पायनसंहितायाम् ।
"पुण्यक्षेत्रे गृही तीर्थं देवतायतनं शुभम् ।
नदीतीरं तथा सिन्धुसङ्गमोऽतिमनोहरः ॥
पर्व्वतस्य गुहाश्चैव तथा पर्व्वतमस्तकम् ।
बिल्वमूलं समुद्रश्च वनमुद्यानमेव च ॥
एषु स्थानेषु विप्रेन्द्र ! कूर्म्मचक्रं न चिन्तयेत् ।
ग्रामे वा यदि वा वास्तौ गृहे तच्च विचिन्तयेत् ॥"

अथ पुरश्चरणे भक्ष्यादिनियमः ।
गौतमीये ।
"पुरश्चरणकृन्मन्त्री भक्ष्याभक्ष्यं विचारयेत् ।
अन्यथा भोजनाद्दोषात् सिद्धिहानिः प्रजायते ॥
शस्तान्नञ्च समश्नीयात् मन्त्रसिद्धिसमीहया ।
तस्मान्नित्यं प्रयत्नेन प्रशस्ताशी भवेन्नरः ॥"
अगस्त्यसंहितायाम् ।
"दधि क्षीरं घृतं गव्यं ऐक्षवं गुडवर्ज्जितम् ।
तिलाश्चैव सिता मुद्गाः कन्दं केमुकवर्ज्जितम् ॥
नारिकेलफलञ्चैव कदली लवली तथा ।
आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकी ॥
व्रतान्तरे प्रशस्तञ्च हविष्यं मन्यते बुधैः ॥"
व्रतान्तरं इति ।
"हैमन्तिकं सिताखिन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।
कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका ॥
षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् ।
लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥
पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी ।
पिप्पली जीरकञ्चैव नागरङ्गञ्च तिन्तिडी ॥
कदलीलवलीधात्रीफलान्यगुडमैक्षवम् ।
अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥
भुञ्जानो वा हविष्यान्नं शाकं यावकमेव वा ।
पयो मूलं फलं वापि यत्र यच्चोपलभ्यते ॥
रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमला नागरङ्गकम् ।
फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्ज्ज-येत् ॥"
यत्तु योगिनीतन्त्रे ।
"चिञ्चाञ्च नालिकाशाकं कलायं लकुचं तथा ।
कदम्बं नारिकेलञ्च व्रते कुष्माण्डकं त्यजेत् ॥"
तत्तु व्रतान्तरे बोध्यम् । चिञ्चा तिन्तिडी ॥ * ॥
अथ वर्ज्यानि ।
"विवर्ज्जयेन्मधु क्षारलवणं तैलमेव च ।
ताम्बूलं कांस्यपात्रञ्च दिवाभोजनमेव च ॥"
तथा ।
"क्षारञ्च लवणं मांसं गृञ्जनं कांस्यभोजनम् ।
माषाढकीमसूरांश्च कोद्रवांश्चणकानपि ॥
अन्नं पर्य्युषितञ्चैव निःस्नेहं कीटदूषितम् ॥
रामार्च्चनचन्द्रिकायाम् ।
"मैथुनं तत्कथालापं तद्गोष्ठीं परिवर्ज्जयेत् ।
ऋतुकालं विना मन्त्री स्वभार्य्यां नैव गच्छति ॥
लवणञ्च पलाण्डुञ्च क्षारं धान्यं रसान्तरम् ।
कौटिल्यं चौरमध्यं च अनिवेदितभोजनम् ॥
असङ्कल्पितकृत्यञ्च वर्ज्जयेन्मर्द्दनादिकम् ।
स्नायाच्च पञ्चगव्येन केवलामलकेन वा ॥
मन्त्रजपान्नपानीये स्नानार्च्चनभोजनम् ।
कुर्य्याद्यथोक्तविधिना त्रिसन्ध्यं देवतार्च्चनम् ॥
अपवित्रकरो नग्नः शिरसि प्रावृतोऽपि वा ।
प्रलपन् प्रजपेद्यावत्तावत् निष्फलमुच्यते ॥"
नारदीये ।
"मृदु सौम्यं सुपक्वञ्च कुर्य्यात् लघु भोजनम् ।
नेन्द्रियाणां यथा वृद्धिस्तथा भुञ्जीत साधकः ॥"
कुलार्णवेऽपि
"यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते धर्म्मसञ्चयम् ।
अन्नदातुः फलस्यार्द्धं कर्त्तुश्चार्द्धं न संशयः ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन परान्नं वर्ज्जयेत् सुधीः ।
पुरश्चरणकालेषु सत्कर्म्मसु शाम्भवि ! ।
जिह्वा दग्धा परान्नेन करौ दग्धौ प्रतिग्रहात् ।
परस्त्रीभिर्म्मनो दग्धं कथं सिद्धिर्वरानने ! ॥"
परान्नं भिक्षितेतरविषयम् । भिक्षायां तस्य स्वत्वोत्पादात् । तथा च ।
"वैदिकाचारयुक्तानां शुचीनां श्रीमतां सताम् ।
सत्कुलस्थागजातानां भिक्षाशी चान्नभक्षणम् ॥

विद्यान् वह्नि नद्वि नद्यु किञ्चित
ग्राह्यं परेभ्य सति सम्भवे च ।
असम्भवे तीर्थवह्निविशुद्धात
यद्वातिरिक्तं प्रतिगृह्य जप्यात ॥
तत्रासमर्थो गुरुदिन विशुद्धात
याचेत यावाद्धनमात्रमेवम् ।
गृह्णाति रागादधिक न सिद्धि
प्राप्नोति कल्पशतैरमुष्य ॥ * ॥
सन्दुब्य रते शब्दे प्रणव समुदीरयेत ।
प्रोक्ते पारशवे शब्दे प्राणायाम समाचरेत ॥
बहुप्रलापी आचम्य न्यस्याङ्गानि ततो जपेत ।
क्षुतेऽप्येव तथास्पृश्यस्थानानां स्पर्शनेन च ॥
एवमादीश्च नियमान पुरश्चरणमाचरेत ॥
विसूत्रोत्सर्गशङ्कादियुक्त कर्म्म करोति यत ।
जपार्च्चनादिक सर्व्वमपवित्र भवेत्प्रिये ॥
मलिनाम्बरकेशादिमुखदौर्गन्ध्यसंयुत ।
यो जपेत्त दहत्याशु देवता गुप्तिसंस्थिता ॥
आलस्य जृम्भण निद्रा क्षुत निष्ठीवन भयम् ।
नीचाङ्गस्पर्शन कोप जपकाले विवर्ज्जयेत ॥*॥
एवमुक्तविधानेन विलम्ब त्वरित विना ।
उक्तसंख्य जप कुर्य्यात पुरश्चरणसिद्धये ॥
देवतागुरुमन्त्राणामैक्य सम्भावयन् धिया ।
जपेदेकमना प्रात काल मध्यन्दिनावधि ॥
यतसंख्यया समारब्ध तत कर्त्तव्य दिने दिने ।
यदि न्यूनाधिक कुर्य्यात व्रतभ्रष्टो भवेन्नर ॥”
मुण्डमालायाम् ।
“यतसंख्यया समारब्ध तत जप्तव्य दिने दिने ।
न्यूनाधिक न कर्त्तव्यमासमाप्त सदा जपेत ॥
प्रजपद्दत्तसंख्यायाश्चतुर्गुणजप कलौ ॥”
अन्यत्रापि ।
‘अते जपस्तु कल्पोक्तसंख्यायां द्विगुणो मत ।
द्वापरे त्रिगुण प्रोक्तश्चतुर्गुणजप कलौ ॥”
अन्यत्राप्यपि ।
“न्यूनातिरिक्तकर्म्माणि न फलन्ति कदाचन ।
अतिरिक्तान्येव सत्कर्म्माणि फलन्ति हि ॥
भूशय्या ब्रह्मचारित्व मौनमाचार्य्यसेविता ।
नित्यपूजा नित्यदान देवतास्तुतिकीर्त्तनम् ॥
नित्य त्रिसवन स्नान क्षुद्रकर्म्मविवर्ज्जनम् ।
नैमित्तिकार्च्चनञ्चैव विश्वासो गुरुदेवयो ॥
जपनिष्ठा द्वादशैते धर्म्मा स्युर्म्मन्त्रसिद्धिदा ॥
स्त्रीशूद्रपतितव्रात्यनास्तिकोच्छिष्टभाषणम् ।
असत्यभाषण जिह्मभाषण परिवर्ज्जयेत ॥
सत्येनापि न भाषेत जपहोमार्च्चनादिषु ।
अन्यथानुष्ठित सर्व्व भवत्येव निरर्थकम् ॥
पुरश्चरणकाले तु यदि स्यान्मृततसूतकम् ।
तथा च कृतसङ्कल्पो व्रत नैव परित्यजेत ॥”
योगिनीहृदये ।
“शयीत कुशशय्यायां शुचिवस्त्रधर सदा ।
प्रत्यह क्षालयेत शय्यामेकाकी निर्भय स्वपेत् ॥
असत्यभाषण वाच कुटिलां परिवर्ज्जयेत ।
वर्ज्जयेद्गीतवाद्यादिश्रवण नृत्यदर्शनम् ॥
अभ्यङ्ग गन्धलेपञ्च पुष्पधारणमेव च ।
त्यजेदुष्णोदकस्नानमयदेवप्रपूजनम् ।”
तत्रैव ।
“नैकवासा जपेन्मन्त्र बहुवासाकुलोऽपि वा ॥”
वैशम्पायनसंहितायाम् ।
‘विण्मूत्र स कुर्य्याच्च कदाचिदपि मोहत ।
उपयधो वहिर्व्विस्ते पुरश्चरणकृन्नर ॥
पतितानामन्त्यजाना स्पर्शने भाषणे श्रुते ।
क्षुतेऽधोवायुगमने जृम्भणे जपमुत्सृजेत ॥
तथा तस्य च तत्राप्तौ प्राणायाम षडङ्गकम् ।
कृत्वा सम्यक जपेच्छेष यद्वा सूर्य्यादिदर्शनम् ॥”
आदिशब्दादग्नि नाम्बश्च ॥ * ॥ तन्त्रान्तरे ।
‘मन सहरण शौच मौन मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
अव्यग्रत्वमनिर्व्वेदो जपसम्पत्तिहेतव ॥ * ॥
उष्णीषी कञ्चुकी नग्नो मुक्तकेशो गणावृत ।
अपवित्रकरोऽशुद्ध प्रलपन्न जपेत क्वचित ॥
अनासन शयानो वा गच्छन् भुञ्जान एव वा ।
अप्रावृतौ करौ कृत्वा शिरसा प्रावृतोऽपि वा ॥
चिन्ताव्याकुलचित्तो वा क्रुद्धो भ्रान्त क्षुधान्वित ।
रथ्यायामशिवस्थाने न जपेत्तिमिरालये ॥
उपानद्गूढपादो वा यानशय्यागतोऽपि वा ।
प्रसार्य्य न जपेत पादावुत्कटासन एव च ।
न यज्ञकाष्ठे पाषाणे न भूमौ नासने स्थित ॥”
तथा ।
“मार्ज्जार कुक्कुट क्रौञ्च श्वान शूद्र कपि खरम ।
दृष्ट्वाचम्य जपेत शेष स्पृष्ट्वा स्नान विधीयते ॥’
सर्व्वत्र जपे त्वय नियम ॥ मानसे तु नियमो नास्त्येव । तथा च ।
“अशुचिर्वा शुचिर्व्वापि गच्छस्तिष्ठन् स्वपन्नपि ।
मन्त्रैकशरणो विद्वान् मनसैव सदाभ्यसेत ।
न दोषो मानसे जाप्ये सर्व्वदेशेऽपि सर्व्वदा ॥”
यामादिरूपे तु तत्तन्मन्त्रे विशेषो वक्तव्य ॥
जपफलमाह शिवधर्म्मे ।
“जपान्ते द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्ञफल लभेत ।
सर्व्वेषामेव यज्ञाना जायतेऽसौ महाफल ॥
जपेन देवता नित्य स्तूयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिञ्च शाश्वतीम् ॥”
पाद्मे ।
“यक्षरक्ष पिशाचाश्च ग्रहा सर्पाश्च भीषणा ।
जापिन नोपसर्पन्ति भयभीता समन्तत ॥”
पाद्मनारदीययो ।
“यावन्त कर्म्मयज्ञा स्यु प्रदिष्टानि तपांसि च ।
सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कला नार्हन्ति षोडशीम् ॥
माहात्म्य वाचिकस्यैतज्जपयज्ञस्य कीर्त्तितम् ।
तस्माच्छतगुणोपांशु सहस्रो मानस स्मृत ॥”
तथा तन्त्रे ।
“मानस सिद्धिकामाना पुष्टिकामैरुपांशुक ।
वाचिको मारणे चैव प्रशस्तो जप ईरित ॥”
गौतमीये ।
“शक्ता त्रिसवन स्नानमन्यथा द्वि सकृच्च वा ।
त्रिसन्ध्य प्रजपेन्मन्त्र पूजन तत्समं भवेत् ॥”
सन्ध्यात्रये पूजाङ्गत्वाज्जपमष्टोत्तरशतमित्यर्थ ॥
‘एकदा वा भवेत पूजा न जपेत पूजन विना ।
जपान्ते वा भवेत पूजा पूजान्ते वा जपेन्मनुम ॥
प्रात काल समारभ्य जपेन्मध्यन्दिनावधि ॥”
मध्यन्दिनावधीति न नियमपर किन्त्वधिककालव्यवच्छेदपरम । अन्यथा तत्समयजपनियमे कदाचित जिह्वाया जाड्याजाड्येन वा प्रतिनियतदिवसीयजपसंख्याया अपूर्णत्वे अधिकत्वे वा नियमभङ्ग स्यात ॥ * ॥
“मन सहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानस ।
न द्रुत न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत ॥*॥
जप स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकै ।
धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णस्वरपदात्मिकाम ॥
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानस स जप स्मृत ॥”
मन्त्रनिर्णये ।
“मानस मन्त्रवर्णस्य चिन्तन मानस स्मृत ।
जिह्वोष्ठौ चालयेत किञ्चिद्देवतागतमानस ॥
किञ्चित श्रवणयोग्य स्यात उपांशु स जप स्मृत ।
मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिक स जप स्मृत ॥
उच्चैर्ज्जपादिविशिष्ट स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणै ।
जिह्वाजप शतगुण सहस्रो मानस स्मृत ॥”
प्रकारान्तरम ।
“निजकर्णागोचरो यो मानस स जप स्मृत ।
उपांशुर्निजकर्णस्य गोचर स प्रकीर्त्तित ॥
निगदस्तु जनैर्वेद्यस्त्रिविधोऽय जप स्मृत ॥”
तन्त्रान्तरे ।
“उच्चैर्जपोऽधम प्रोक्त उपांशुर्म्मध्यम स्मृत ।
उत्तमो मानसो देवि । त्रिविध कथितो जप ॥
जिह्वाजपस्तु ।
“जिह्वाजप स विज्ञेय केवल जिह्वया बुधैरिति ॥
अतिविलम्बातिशीघ्रजपे दोषमाह ।
“अतिह्रस्वो व्याधिहेतुरतिदीर्घो वसुक्षय ।
अक्षराक्षरसंयुक्त जपेन्मौक्तिकहारवत ॥
मनसा य स्मरेत स्तोत्र वचसा वा मनु जपेत ।
उभय निष्फल याति भिन्नभाण्डोदक यथा ॥”
गौतमीये ।
“पशुभावे स्थिता मन्त्रा केवला वर्णरूपिण ।
सौषुम्नध्वन्युच्चरिता प्रभुत्व प्राप्नुवन्ति ते ॥”
पाद्मनारदीययो ।
“मन्त्राक्षराणि चिच्छक्तौ प्रोतानि परिभावयेत ।
तामेव परमव्योम्नि परमामृतबृंहिते ॥
दर्शयत्यात्मसद्भाव पूजाहोमादिभिर्व्विनेति ।”
गौतमीये दशाक्षरपटले ।
“मूलमन्त्र प्राणबुद्ध्या सुषुम्नामूलदेशके ।
मन्त्रार्थं तस्य चैतन्य जीव ध्यात्वा पुन पुन ॥
कुलार्णवेऽपि ।
“मनोऽन्यत्र शिवोऽन्यत्र शक्तिरन्यत्र मारुत
न सिद्ध्यति वरारोहे । कल्पकोटिशतैरपि ॥
जातसूतकमादौ स्यादन्ते च मृतसूतकम् ।
सूतकद्वयसंयुक्तो यो मन्त्र स न सिद्ध्यति ॥
गुरोस्तदन्वित कृत्वा मन्त्र यावज्जपेद्व्रिया ।

सूतकद्वयनिर्म्मुक्त स मन्त्र सर्व्वसिद्धिद ॥
जातसूतकमादौ स्यादन्ते मृतसूतकम् ।
सूतकद्वयनिर्म्मुक्तो मन्त्र सिद्ध्यति नान्यथा ॥"
तत्रैव ।
"तस्माद्देवि । प्रयत्नेन भुवेशा पुटित मनुम् ।
अष्टोत्तरशत वापि सप्तवार जपादित ॥
जपान्ते च तथा जप्यात चतुर्व्वर्गफलाप्तये ॥"
तत्रैव ।
"ब्रह्मवीज मनोर्हत्वा चाद्यन्त परमेश्वरि ।।
सप्तवार जपेन्मन्त्र सूतकद्वयमुक्तये ॥ * ॥
मन्त्रार्थ मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रा न वेत्ति य ।
शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥
लुप्तवीजाश्च ये मन्त्रा न दास्यन्ति फल प्रिये ।।
मन्त्राश्चैतन्यसहिता सर्व्वसिद्धिकरा स्मृता ॥
चैतन्यरहिता मन्त्रा प्रोक्ता वर्णास्तु केवलम् ।
फल नैव प्रयच्छन्ति लक्षकोटिजपैरपि ॥
मन्त्रोच्चारे कृते यादृक स्वरूप प्रथम भवेत ।
शते सहस्रे लक्षे वा कोटिजापे न तत्फलम् ॥
हृदये ग्रन्थिभेदश्च सर्व्वावयववर्द्धनम् ।
आनन्दाश्रूणि पुलको देहावेश कुलेश्वरि ।॥
गद्गदोक्तिश्च सहसा जायते नात्र सशय ।
सकृदुच्चरितेऽप्येव मन्त्रे चैतन्यसयुते ॥
दृश्यन्ते प्रत्यया यत्र पारम्पर्य्य तदुच्यते ॥ * ॥
मासमात्र जपेन्मन्त्र भूतलिप्या तु सपुटम् ।
क्रमोत्क्रमात् सहस्रञ्च तस्य सिद्धो भवेन्मनु ॥"
तत्र भूतलिपि ।
"पञ्च ह्रस्वा सन्धिवर्णा व्योमाराग्निजलान्धरा ।
अन्त्यमाद्य द्वितीयञ्च चतुर्थं मध्यमं क्रमात ॥
पञ्चवर्गाक्षराणि स्युर्व्वान्तश्वेतेन्दुभि सह ।
एषा भूतलिपि प्रोक्ता द्विचत्वारिंशदक्षरै ॥
मन्त्रस्तु ।
अ इ उ ऋ ऌ ए ऐ ओ औ ह य र व ल ङ
क ख घ ग ञ च छ झ ज ण ट ठ ढ ड न त
थ ध द म प फ भ व श ष सा ।
अत पर मन्त्रसुखाय पुन क्रमेणोल्लेखम् ॥*॥
गौतमीये ।
"एव जप पुरा कृत्वा तेजोरूप समर्पयेत ।
देवस्य दक्षिणे हस्ते कुशपुष्पाद्यवारिभि ॥
सफल तद्विभाव्यैव प्राणायाम समाचरेत ।
जपस्यादौ जपान्ते च त्रितय त्रितय चरेत ॥"*॥
शक्तिविषये देव्या वामहस्ते । तथा च ।
"एव जप पुरा कृत्वा गन्धाक्षतकुशोदकै ।
जप समर्पयेद्देव्या वामहस्ते विचक्षण ॥ * ॥
जपान्ते प्रत्यह मन्त्री होमयेत्तद्दशांशत ।
तर्पणञ्चाभिषेकञ्च तत्तद्दशांशतो मुने ।॥
प्रत्यह भोजयेद्विप्रान् न्यूनाधिकप्रशान्तये ।
अथवा सर्व्वपूर्त्तौ च होमादिकमथाचरेत ॥
सम्पूर्णाया प्रतिज्ञायां तर्पणादिकमाचरेत् ॥"
मुण्डमालायाम् ।
"यस्य यावान् जप प्रोक्तस्तद्दशांशमनुक्रमात् ।
तत्सङ्ख्यैर्जपस्यान्ते होम कुर्य्याद्दिने दिने ॥"
जपसङ्ख्यायां विशेषमाह मुण्डमालायाम् ।
नाक्षतैर्हस्तपर्व्वैर्वा न धान्यैर्न च पुष्पकै ।
न चन्दनैर्मृत्तिकया जपसङ्ख्यान्तु कारयेत ॥
लाक्षाकुशीदसिन्दूर गोमयञ्च करीषकम् ।
विलोड्य गुटिकां कृत्वा जपसङ्ख्यान्तु कारयेत् ॥"
पुरश्चरणचन्द्रिकायाञ्च ।
"ततो जपदशांशेन होम कुर्य्याद्दिने दिने ।
अथवा लक्षसङ्ख्यायां पूर्णायां होममाचरेत ॥"
तथा । होमाद्यशक्तौ च सनत्कुमारीये ।
"यद्यदङ्ग भवेद्भग्न तत्सङ्ख्याद्विगुणो जप ।
होमाभावे जप कार्य्यो होमसङ्ख्याचतुर्गुण ॥
विप्राणा क्षत्त्रियाणाञ्च रससङ्ख्यागुण स्मृत ।
वैश्यानां वसुसङ्ख्याकमेषां स्त्रीणामय विधि ॥
य वर्णमाश्रित शूद्र स च तस्य विधिञ्चरेत ।
अनाश्रितस्य शूद्रस्य दिक्सङ्ख्याक समीरित ।
शूद्रस्य विप्रभृत्यस्य तत्पत्न्या सदृशो जप ॥"
अत्राप्यशक्तस्येन योगिनीहृदये ।
"होमकर्म्मण्यशक्तानां विप्राणां द्विगुणो जप ।
इतरेषान्तु वर्णाना त्रिगुणादि समीरित ॥"
त्रिगुणादि होमसङ्ख्यात्रिगुणजप क्षत्त्रियेण
कार्य्य । वैश्येन चतुर्गुण । शूद्रेण पञ्चगुण ।
तदुक्त कुलार्णवे ।
"यद्यदङ्ग विहीन स्यात तत्सङ्ख्याद्विगुणो जप ।
कुर्व्वीत त्रिचतु पञ्च यथासङ्ख्य द्विजादय ॥"
एतेन स्त्रीशूद्राणां होमाधिकार । तथा च ।
"वणिजामर्द्धशशाङ्ककोण त्र्यस्र भवति शूद्रा-
णाम् ।"
इति नागभट्टनिबन्धे ॥
शूद्राणां त्र्यस्रमिति कुण्डप्रकरणे सारदायाम् ॥
स्त्रीणां होमाधिकारश्च तत्र ।
"लाजैर्घृतमधुरोपेतैर्होम कन्या प्रयच्छति ।
अनेन विधिना कन्या वरमाप्नोति वाञ्छितम् ॥"
अत स्त्रीणा होमाधिकार । तच्च ब्राह्मण-
द्वारा । तथा च तन्त्रे ।
"ओङ्कारोच्चारणाद्धोमात शालग्रामशिलार्च्च-
नात ।
ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत ॥"
इति साक्षान्निषेधात् ।
तथा स्त्रीणामपि सर्व्ववैदिककर्म्मसु शूद्रतुल्यत्व
प्रतिपादनात ।
स्त्रीशूद्रकरसस्पर्शो वज्रपातसमो मम ॥
इति भगवद्वचनाच्च ॥ तथा च नारायणकल्पे ।
"अष्टाक्षरो महामन्त्र सम्प्राप्य शूद्रयोषितौ ।
प्रणवादिश्च यो मन्त्रो न स्त्रीशूद्रे प्रशस्यते ॥"
इति सर्व्वत्र स्त्रीणां शूद्रवद्व्यवहार ॥*॥
शूद्रस्यापि स्वकर्त्तृकहोम । तथा च वाराही
तन्त्रे ।
"यदि कामी भवत्येव शूद्रोऽपि होमकर्म्मणि ।
वह्निजायां परित्यज्य हृदयान्तेन होमयेत ॥"
सर्व्वेषां वा द्विगुणो जप । तथा च वाशिष्ठे ।
"यन्यदङ्ग विहीयेत तत्सङ्ख्याद्विगुणो जप ।
कर्त्तव्यश्चाङ्गसिद्ध्यर्थ तदशक्तेन भक्तित ॥
न चेदङ्ग विहीयेत तद्विशिष्टमवाप्नुयात् ।
विप्रभोजनमात्रेण व्यङ्ग साङ्ग भवेत ध्रुवम् ॥
यत्र भुङ्क्ते द्विजस्तस्मात्तत्र भुङ्क्ते हरि
स्वयम् ॥"
तथा अगस्त्यसहितायाम् ।
"यदि होमेऽप्यशक्त स्यात पूजाया तर्पणेऽपि वा ।
तावत्सङ्ख्याजपेनैव ब्राह्मणाराधनेन च ॥
भवेदङ्गद्वयेनैव पुरश्चरणमार्थ्य वै ॥"*॥
वीरतन्त्रे ।
"नियम पुरुषे ज्ञेयो न योषित्सु कथञ्चन ।
न न्यासो योषितामत्र न ध्यान न च पूजनम् ॥
केवल जपमात्रेण मन्त्रा सिद्ध्यन्ति योषिताम ॥'
तत्रञ्च ।
"गुरवे दक्षिणा दद्यात भोजनाच्छादनादिभि ।
गुरुसन्तोषमात्रेण मन्त्रसिद्धिर्भवेत ध्रुवम ॥"*॥
तथा च योगिनीहृदये ।
"गुरोरभावे पुत्राय तत्पत्न्यै वा निवेदयेत ।
तयोरभावे देवेशि । ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत ॥
सम्यकसिद्धैकमन्त्रस्य पञ्चाङ्गोपासनेन च ।
सर्व्वे मन्त्राश्च सिद्ध्यन्ति त्वतप्रासादात कुलेश्वरि ।॥
गुरुमूलमिद सर्व्वमित्याहुस्तन्त्रवेदिन ।
एकग्रामे स्थितो नित्य गत्वा वन्देत वै गुरुम् ॥
गुरुरेव पर ब्रह्म तस्मादादौ तमर्च्चयेत ।
तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्यात साधकसत्तम ॥
सुभाषिणीं कुमारीञ्च भूषणैरपि भूषयेत ।
मिष्टान्न बहुश काम्य भुञ्जीत बन्धुभि सह ॥
एव सिद्धमनुर्मन्त्री साधयेत सकलेप्सितान् ॥"*॥
अथ ग्रहणपुरश्चरणम् ।
तन्त्रे ।
"अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ।
ग्रहणेऽकस्य चेन्दोर्व्वा शुचि पूर्व्वमुपोषित ॥
नद्या समुद्रगामिन्या नाभिमात्रोदके स्थित ।
स्पर्शाद्विमुक्तिपर्य्यन्त जपेन्मन्त्रमनन्यधी ॥'*॥
यदि नक्रादिदूषिता नदी भवति तदा यत
कर्त्तव्य तदाह रुद्रयामले ।
"अपि शुद्धोदके स्नात्वा शुचौ देशे समाहित ।
ग्रासाद्विमुक्तिपर्य्यन्त जपेन्मन्त्रमनन्यधी ॥
इति कृत्वा न सन्देहो जपस्य फलभाग्भवेत ॥"
नद्यभावे ।
"यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचि पूर्व्वमुपोषित ।
ग्रहणादिविमोक्षान्त जपेन्मन्त्रमनन्यधी ॥"*॥
उपवासासमर्थे तु तत्रैव ।
अथवान्यप्रकारेण पौरश्चरणिको विधि ।
चन्द्रसूर्य्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानस ॥
स्पर्शनादिविमोक्षान्त जपेन्मन्त्र समाहित ।
जपाद्दशांशतो होम तथा होमात्तु तर्पणम् ।
एव कृत्वा तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥"*॥
गोपालमन्त्रतर्पणे तु होमसमसङ्ख्यत्व यथा —
"इह गोपालमन्त्रस्य तर्पण होमसङ्ख्यया ।
वर्णानामिह सर्व्वेषामित्यागमविदो विदु ॥
इष्ट्वा स्नात्वा सुसङ्कल्प्य विमोक्षान्त जपञ्चरेत ।
तावद्दशांशादिक कुर्य्याद्ग्रहणान्ते शुचि पुमान् ॥
एवं जपान्मन्त्रसिद्धिर्भवत्येव न सशय ॥" * ॥

ग्रहणे जपस्य आवश्यकत्वम् ।
"श्राद्धादेरनुरोधेन यदि जप्यं त्यजेन्नर ।
स भवेद्देवताद्रोही पितन् सप्त नयत्यध ॥"
इति सनतकुमारीयवचनात ॥
वस्तुतस्तु आरब्धपुरश्चरणविषयमिदम । तथाहि ।
"आरब्धे पुरश्चरणे यदि च ग्रहणं भवेत तदा श्राद्धाद्यनुरोधेन जप न त्यजेत । एव रात्रावपि पुरश्चरणविशेषे बोद्धव्यम् ।" इति सर्व्वसमञ्जसम् ॥ * ॥ योगिनीहृदये ।
"कल्पोक्तविधिना मन्त्री कुर्याद्धोमादिकन्तत ।
अथवा तद्दशांशेन होमादींश्च समाचरेत ॥"
तथा ।
"अनन्तर दशांशेन क्रमाद्धोमादिकञ्चरेत ।
तदन्ते महतीं पूजां कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ ।
ततो मन्त्रस्य सिद्ध्यर्थं गुरु सम्पूज्य तोषयेत ।
एवञ्च मन्त्रसिद्धि स्यात देवता च प्रसीदति ॥"
अत्र ब्राह्मणभोजनमावश्यकमेव ।
"सर्व्वथा भोजयेद्विप्रान् कृतसाङ्गत्वसिद्धये ।
विप्राराधनमात्रेण यज्ञ साङ्ग भवेद्ध्रुवम ॥"
क्रियासारे ।
"दीक्षाहीनान् पशून् यस्तु भोजयेद्वा स्वमन्दिरे ।
स याति परमेशानि । नरकानेकविंशतिम् ॥
एवं य कुरुते देवि । पुरश्चरणक प्रिये । ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो दीर्घायुष्यमाप्नुयात ॥"
यद्यपि पुरश्चरणपद पञ्चाङ्गपरम् । तथा च ।
"जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम् ।
पञ्चाङ्गोपासन लोके पुरश्चरणमुच्यते ॥"
तथापि ग्रहणादौ पुरश्चरणपद गौण जपमात्रपरम् ।
"सूर्य्योदय समारभ्य यावत सूर्य्योदयान्तरम् ॥"
इत्यादौ तथाश्रवणात तत्र होमादेरभावात । तर्हि कथ ग्रहणपुरश्चरणे होमादि इति चेत वचनादेव । न च पुरश्चरणस्य पञ्चाङ्गत्वात सर्व्वत्र तदेव स्यादिति वाच्यम् । ग्रहणे पुन स्तद्विधानमनर्थक स्यात । किञ्च ग्रहणे होमादि नियमात नान्यत्र होमादि । ग्रहणपुरश्चरणे होमादिविधानन्तु प्रकृतीभूतपञ्चाङ्गपुरश्चरण तुल्यताबोधनाय । अतएव ग्रहणे पञ्चाङ्गस्वरूपपुरश्चरणे कृते मुख्यप्रयोगेऽप्यधिकार इति प्रकटीकृतम् । तदकरणे पुन केवलजपमात्रपुरश्चरणे कृते नाधिकार इति सर्व्वसम्मतमिति ।
पुरश्चरणकालस्तु वाराहीये ।
"चन्द्रताराऽनुकूले च शुक्ले पक्षे शुभेऽहनि ।
आरभेत पुरश्चर्य्यां हरौ सुप्ते न चाचरेत ॥"
प्रतिप्रसव । रुद्रयामले ।
"कार्त्तिकाश्विनवैशाखमाघेऽथ मार्गशीर्षके ।
फाल्गुने श्रावणे दीक्षा पुरश्चर्या प्रशस्यते ॥"
अस्तास्ते अस्तोदये च दीक्षापुरश्चरणयोर्निषेधमाह तन्त्रान्तरे ।
"अस्तास्ते त्वुदिते नैव कुर्याद्दीक्षा जप प्रिये । ।
कृते नाशो भवेदाशु आशु श्रीसुतसम्पदाम् ॥"

अथ पुरश्चरणप्रयोग ।
तत्र तावत भूमे परिग्रह कृत्वा पुरश्चरणप्राक तृतीयदिवसे क्षौरादिक विधाय वेदिकाया श्चतुर्दिक्षु क्रोश क्रोशद्वय वा क्षेत्र चतुरस्रम् आहारादिविहाराथ परिकल्प्य तत्र कूर्म्मचक्रानुरूप मण्डल विधाय एकभक्त कुर्यात । तत परदिने स्नानादिक विधाय शुद्ध सन् वेदिकायाश्चतुर्दिक्षु अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटानामन्यतमस्य वितस्तिमात्रान् दश कीलकान् ॐ नम सुदर्शनाय अस्त्राय फडितिमन्त्रेणाष्टोत्तरशताभिमन्त्रितान् वेदिकाया दशदिक्षु
ॐ ये चात्र विघ्नकर्त्तारो भुवि दिव्यन्तरीक्षगा ।
विघ्नभूताश्च ये चान्ये मम मन्त्रस्य सिद्धिषु ॥
मयैतत कीलित क्षेत्र परित्यज्य विदूरत ।
अपसर्पन्तु ते सर्व्वे निर्व्विघ्न सिद्धिरस्तु मे ॥
इत्यनेन निखन्य तेषु ॐ नम सुदर्शनाय अस्त्राय फडितिमन्त्रेणास्त्र सपूज्य पूर्व्वादि क्रमेण इन्द्रादिलोकपालान् पूजयेत । तद्यथा । ॐ भूर्भुव स्वरिन्द्रलोकपाल इहागच्छ इत्या वाह्य पञ्चोपचारैरन्यांश्च पूजयेत । तथा च मुण्डमालायाम् ।
"पुण्यक्षेत्रादिक गत्वा कुर्य्याद्भूमे परिग्रहम् ।
तथा ह्यमुकमन्त्रस्य पुरश्चरणसिद्धये ।
मयेय गृह्यते भूमिरस्मिन्नोऽय सिध्यतामिति ॥"
तथा ।
"ग्रामे क्रोशमित स्थान नद्यादौ स्वेच्छया मतम् ।
नगरादावपि क्रोश क्रोशयुग्ममथापि वा ॥
क्षेत्र वा यावदिष्टन्तु विहाराथ प्रकल्पयेत ।
आहारादिविहारार्थं तावतीं भूमिमाक्रमेत ॥
चौरिष्टचोद्भवान् कीलान् अस्त्रमन्त्राभिमन्त्रितान् ।
निखनेद्दशदिग्भागे तेष्वस्त्रञ्च प्रपूजयेत ॥
लोकपालान् पुनस्तेषु गन्धाद्यै पूजयेत सुधी ।
ततो मध्यस्थाने क्षेत्रपाल वास्तोशञ्च सपूज्य सर्व्वविघ्नविनाशार्थं गणपति पूजयेत । ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्र श्रीअमुकदेवशर्म्मा मत्कर्त्तव्यामुकमन्त्रपुरश्चरणकर्म्मणि सर्व्वविघ्नविनाशाय गणेशपूजामह करिष्ये । इति सङ्कल्प्य वेदिकामध्ये पञ्चोपचारैर्गणेश पूजयेत । तदुक्तम् ।
"क्षेत्रपालादिक तत्र पूजयेत विधिवत्तत ।
क्षेत्रेश वास्तुनामान विघ्नराज समर्च्चयेत् ॥
दिकपालेभ्यो वलि दद्यात तत क्षेत्र समाविशेत ॥"
ततो माषभक्तादिना पूजितदेवताभ्यो वलि दद्यात । तत ।
"ॐ ये रौद्रा रौद्रकर्म्माणो रौद्रस्थाननिवासिन ।
मातरोऽप्युग्ररूपाश्च गणाधिपतयश्च ये ॥
विघ्नभूताश्च ये चान्ये दिग्विदिक्षु समाश्रिता ।
सर्व्वे ते प्रीतमनस प्रतिगृह्णन्त्विम वलिम् ॥"
इत्यनेन दशदिक्षु भूतेभ्यो वलि दद्यात । ततो गायत्त्रीं जपेत । तथा च ।

"प्रात स्नात्वा तु गायत्त्र्या सहस्र प्रयतो जपेत ।
ज्ञाताज्ञातस्य पापस्य क्षयाथ प्रथम तत ॥"
इति विद्याधराचार्य्य ॥ * ॥
यत्तु प्रात स्नात्वा तु गायत्त्र्या अयुत प्रयतो जपेत इति । तत्र पुनरत्यन्तपापशङ्कया । ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्र श्रीअमुकदेवशर्म्मा ज्ञाताज्ञातपापक्षयकामोऽष्टोत्तरसहस्रगायत्त्रीजपमयुतगायत्त्रीजप वा अह करिष्ये । इति सङ्कल्प्य जपेत । तत उपवास हविष्य वा कुर्यात ॥ * ॥
ततपरदिने उषसि स्नानादिक कृत्वा स्वस्तिवाचनपूर्व्वक सङ्कल्प कुर्यात । यथा विष्णु ओम् अद्येत्यादि असुकगोत्र श्रीअमुकदेवशर्म्मा अमुकदेवताया अमुकमन्त्रसिद्धिप्रतिबन्धकताशेषदुरितक्षयपूर्व्वकतन्मन्त्रसिद्धिकामोऽद्यारभ्य यावता कालेन सेतस्यति तावतकालममुकदेवताया अमुकमन्त्रस्य इयतसङ्ख्यजपतद्दशांशहोमतद्दशांशतर्पण-तद्दशांशाभिषेक तद्दशांश ब्राह्मणभोजनरूपपुरश्चरणमह करिष्ये । इति सङ्कल्प्य भूतशुद्धिप्राणायामादिक कृत्वा खखमुद्रां बद्धा स्वस्वपूजापद्धत्युक्तक्रमेण देवता सपूज्य दीपे प्रज्वलित देवतां हृदये प्रात काल समारभ्य मध्यदिन यावत जप कुर्यात । ततस्तद्दशांशहोम तद्दशांश तर्पण-तद्दशांशाभिषेक तद्दशांशब्राह्मणभोजनङ्कुर्यात । तथा च । सनत कुमारतन्त्रे ।
"प्रणव ततसदद्येति मासपक्षतिथावपि ।
असुकासुकगोत्रोऽह मूलमुच्चार्य्य ततपरम् ॥
सिद्धिकामोऽस्य मन्त्रस्य इयतसङ्ख्य जपन्तत ।
दशांश हवन होमाद्दशांश तर्पण तत ॥
दशांश मार्ज्जन तस्माद्दशांश विप्रभोजनम ।
पुरश्चरणमेव हि करिष्ये प्रागुदङमुख ॥"
तथा ।
"दीपस्य ज्वलितस्याथ जपकर्म्म प्रशस्यते ।
तद्दीपस्थानमाश्रित्य वातातपसहा कुटिम् ॥
निर्म्माय विधिवत कुर्यात जप तत्र शुभे दिने ॥"
ततो होमस्ततस्तर्पणम् ॥ * ॥
तन्त्रान्तरे ।
"तर्पणन्तु तत कुर्यात्तीर्थोदैश्चन्द्रमिश्रितै ।
जले देव समावाह्य माद्यादीषदकात्मके ॥
सम्पूज्य विधिवद्भक्त्या परिवारसमन्वितम् ।
एकैकमञ्जलि तोय परिवारान् प्रतर्पयेत ॥
ततो होमदशांशेन तर्पयेत परदेवतम् ।
सपूर्णायान्तु सङ्ख्याया पुनरेकैकमञ्जलिम् ।
अङ्गादिपरिवारेभ्यो दत्त्वा देव विसर्ज्जयेत ॥"*॥
तर्पणवाक्यन्तु मूलमुच्चार्य्य श्रीअमुक तर्पयामि नम । इति विष्णुविषयम् । तथा च गौतमीये ।
'आदौ मन्त्र समुच्चार्य्य श्रीपूर्व्व ङ्णामित्यपि ।
तर्पयामि पदञ्चोक्त्वा नमो न्त तर्पयेन्नर ॥"
अन्यत्र मूलमुच्चार्य्य अमुकदेवतां तर्पयामीति ।

तथा च।
"तर्पयामि पदञ्चोक्ता मन्त्रान्ते सेषु नामसु।
द्वितीयान्तेषु चैत्यैव तर्पणस्य मनुर्मत ॥"
शक्तिविषये पुनर्मूलमुच्चार्य्य अमुकीं तर्पयामि स्वाहा। होमतर्पणयो स्वाहेति तत्तत्तन्त्र वचनात। गौतमीये।
"मन्त्रान्ते नाम चोच्चार्य्य तर्पयामि तत परम्।
कुर्य्याच्चैव वरारोहे। स्वाहान्त तर्पणे मतम्॥"
इत्यादि॥ विशुद्धेश्वरतन्त्रे।
"विद्यां पूर्व्व समुच्चार्य्य तदन्ते देवताभिधाम्।
तर्पयामीति सम्प्रोक्ता स्वाहान्तस्तर्पणो मत ॥"
अभिषेकनाक्यन्तु। नमोऽन्त मूलमुच्चार्य्य अमुकदेवतामहमभिषिञ्चामि इति कलसमुद्रया स्वमूर्द्धि अभिषिञ्चेत। तथा च। गौतमीये।
"नमोऽन्त मूलमुच्चार्य्य तदन्ते देवताभिधाम्।
द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चाम्यनेन तु॥
अभिषिञ्चेत स्वमूर्द्धान तोये कुम्भाख्यमुद्रया॥'
शक्तिविषये गौतमीये।
"मन्त्रान्ते नाम चोच्चार्य्य सिञ्चामीति नम
पदम्॥"
इति। ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा पूजां कुर्य्यात॥ * ॥ ततो दक्षिणा। अद्येत्यादि कृतैतदमुकमन्त्रपुरश्चरणकर्म्मण साङ्गतार्थ दक्षिणामिदं काञ्चन वह्निदैवत अमुकगोत्राय गुरवे तुभ्यमहं सम्प्रददे। ततोऽच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात॥

अथ ग्रहणपुरश्चरणसङ्कल्प।

तद्यथा —
ओम् अद्येत्यादि राहुग्रस्ते निशाकरे दिवाकरे वा अमुकगोत्र श्रीअमुकदेवशर्म्मा अमुकदेवताया अमुकमन्त्रसिद्धिकामो ग्रासादिमुक्तिपर्य्यन्त अमुकदेवताया अमुकमन्त्रजपरूपपुरश्चरणमहं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य जपेत। ततस्तद्दिने तत्परदिने वा स्नानादिक विधाय ॐ अद्येत्यादि अमुकदेवताया अमुकमन्त्रस्य कृतैतत ग्रहणकालीन कृतसङ्ख्यजपतद्दशांशहोमतद्दशांशतर्पण-तद्दशांशाभिषेक-तद्दशांशब्राह्मण-भोजनकर्म्माण्यहं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य होमादिकं कुर्य्यात्। दक्षिणादिकन्तु पूर्व्ववत।"
इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसार ॥ * ॥
(अथ ऋक्षस्य पुरश्चरणम्।

श्रीपार्व्वत्युवाच।

"कथयस्व महादेव। सिद्धिकारणमुत्तमम्।
येन सिद्धिं समायान्ति सर्व्वतन्त्रार्थ विद्विदा ॥
येषु येषु च कालेषु पुरश्चर्य्या भवेद्ध्रुवम्॥

श्रीशिव उवाच।

कथयामि समासेन श्रूयतां पर्व्वतात्मजे।।
मेषराशौ दशसहस्र प्रजपेन्मन्त्रमुत्तमम्॥
पुरश्चरणमेतद्धि श्रूयता सुरवन्दिते।॥
वृषराशौ यदा मन्त्री द्व्ययुत प्रजपेत सुधी।
तेन तत्र सुसिद्धि स्यात् नात्र कार्य्या विचारणा॥
मिथुने च यदा मन्त्री त्र्ययुत मन्त्रमुत्तमम्।
प्रजपेत प्रयतो नित्य पुरश्चरणमुच्यते॥
कर्कटे च यदा मन्त्री सहस्र प्रत्यह जपेत।
तेन सर्व्वार्थसिद्धि स्यात पुरश्चरणकृद्भवेत्॥
सिंहे च सर्व्वमन्त्राणामयुतानां द्वय जपेत्।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां फलभाग्भवति ध्रुवम्॥
कन्यायाञ्च यदा मन्त्री मन्त्र मन्त्रपरायण।
सहस्र द्वादशञ्चैव जपेन्नियतमानस॥
पुरश्चरणमेतद्धि सर्व्वकामार्थसाधनम्।
इह लोके सुख भुक्त्वा चान्ते देवीपद व्रजेत्॥
तुलाया प्रत्यह मन्त्री सहस्र साधको जपेत।
अनेन विधिना देवि। पुरश्चरणकृद्भवेत॥
वृश्चिके चायुत मन्त्र शय्यायां प्रजपेत सुधी।
तेन सर्व्वार्थसिद्धि स्यात पुरश्चर्य्याफल भवेत॥
धनुषि च यदा मन्त्र जपेदयुतमादरात।
इहैव कन्दर्पसमो धनवान् बलवान् सुखी॥
मकरे च यदा मन्त्र जपत साधकसत्तम।
चतुर्णामयुत देवि। प्रत्यह यतमानस॥
धर्म्मार्थौ भावयेन्नित्य पुरश्चरणमुच्यते॥
कुम्भे चैव यदा मन्त्र जपेदयुतमादरात।
तेन सर्व्वार्थसिद्धि स्यात पुरश्चरणकृद् भवेत॥
मीने चैव यदा देवि। प्रजपेदयुत द्वयम्।
तेन पुरश्चरणमित्याहु सर्व्वागमविशारदा॥
सर्व्वत्र जपन ज्ञेय रात्रौ वा मैथुनेऽपि वा।
शय्यायान्तु विशेषेण परयोषितसमागमे॥
हविष्याशी तदा देवि। जपेन्नियतमानस।
एवंविध जप कृत्वा दशांशञ्च तदाचरेत॥
दक्षिणा गुरवे दत्त्वा सिद्धिभाग भवति ध्रुवम्।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यत॥
रविवारादिसर्व्वेषु वारसङ्ख्यासहस्रकम्।
जप्त्वा मन्त्र यदा देवि। साधक सिद्धिभाग
भवेत॥
पुरश्चरणमेतद्धि नात्र कार्य्या विचारणा॥
एवंविध समाचर्य्य दशांशञ्च तदाचरेत।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा सर्व्वकाममवाप्नुयात॥
केवल जपमात्रेण पुरश्चरणमुच्यत।
येषु येषु च नक्षत्रेषु जायते सिद्धिरुत्तमा॥
कथयामि समासेन श्रूयतां पर्व्वतात्मजे।।
अश्विन्यां जप्यते मन्त्र साधकैश्च सहस्रकम्॥
तत सिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र संशय।
द्विसहस्र जपेन्मन्त्र भरण्याञ्च यदा सुधी॥
यमलोक परित्यज्य धनेन च धनाधिप।
कृत्तिकाया जपेन्मन्त्र त्रिसहस्रञ्च साधक॥
रोहिण्याञ्च यदा मन्त्र जपेत साधकसत्तम।
सहस्र वा शत वापि सर्व्वकामार्थमाप्नुयात्॥
मृगशीर्षे यदा मन्त्र नियत प्रजपेत सुधी।
सहस्रपञ्चकञ्चैव बृहस्पतिसमो भवेत॥
आर्द्रायां जप्यते मन्त्रं साधकै सुसमाहितै।
षटसहस्र यदा देवि। सर्व्वकामार्थसिद्धये॥
पुनर्व्वसुसमायोगे यदा सहस्रमुत्तमम्।
जप्यते साधको नित्य लभते च सुरोत्तमम्॥
पुष्यायाञ्च जपेन्मन्त्र सप्तानाञ्च सहस्रकम्।
तेन सर्व्वसुसिद्धि स्यात पुरश्चर्य्याधिको विधि॥
अश्लेषायां यदा देवि। मन्त्री मन्त्र समाहित।
सहस्रमष्टकञ्चैव जपेत सर्व्वार्थसिद्धये॥
दशसहस्र मघायाञ्च जप्त्वा मन्त्र समाहित।
पुरन्दरसमो भूत्वा साधको विचरेत भुवि॥
एकादशसहस्रन्तु पूर्व्वाचये जपेत सुधी।
कुवेर इव वित्ताढ्यो जायते नात्र संशय॥
उत्तरत्रितये देवि। सहस्र द्वादश तथा।
जप्यते साधकैर्नित्य सर्व्वकामार्थसिद्धये॥
हस्तायाञ्च जपेद्देवि। सहस्रञ्च त्रयोदश।
सूर्य्यस्येव समो भूत्वा विचरेत भुवि साधक॥
चित्रायाञ्च जपेन्मन्त्र द्विसहस्रञ्च साधकै।
नानाभोगसमायुक्तो भवेद् भुवि पुरन्दर॥
स्वात्या सर्व्वार्थसिद्धि स्यात द्विसहस्रस्य जाप
नात्।
साधकोऽव्याहतगतिर्जायते नात्र संशय॥
विशाखाया यदा मन्त्र चतु सहस्रक प्रिये।।
जपेच्च साधको नित्य सोमवत प्रियदर्शन॥
अनुराधाया यदा देवि। मन्त्री मन्त्र सदा
जपेत।
पुत्रपौत्रसमायुक्त खेचरो जायते ध्रुवम॥
ज्येष्ठायाञ्च यदा मन्त्र द्विसहस्र विचक्षण।
प्रजपन लभते सिद्धि नात्र कार्य्या विचारणा॥
मूलायाञ्च जपेन्मन्त्र सहस्र पञ्चक प्रिये।।
नानासिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र संशय॥
वरुणेन समो भूत्वा जायते साधको भुवि।
शतभिषाया यदा मन्त्र द्वि सहस्र जपेत सुधी॥
महापातकान्मुच्येत फलभाग्भवति ध्रुवम।
रेवत्याञ्च यदा मन्त्र चत्वारि सहस्रक तथा॥
जप्त्वा स्तुत्वा सदा देवि। सोमलोकमवाप्नुयात।
रात्रौ वा मैथुने वापि शय्यायाञ्च व्यवस्थित॥
प्रजपेत् साधको नित्य साधयेदात्मनो हितम्।
सर्व्वदा प्रजपेन्मन्त्र हविष्याशी दिवा शुचि॥
दक्षिणां गुरवे दद्यात यथा विभवविस्तरम्।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते॥
आदित्यादिवारयोग नन्दादितिथियोगत।
ततस्तत्र जपेन्मन्त्र सहस्रपञ्चक प्रिये।॥
तेन सर्व्वार्थसिद्धि स्यात पुरश्चरणकृद् भवेत।
प्रतिपत्तिथिमारभ्य कुहूर्य्यावत भवेत् प्रिये।॥
तिथिसङ्ख्यां समासाद्य वर्द्धयेच्च सहस्रकम्।
जप्त्वा मन्त्र सदा मन्त्री सर्व्वकाममवाप्नुयात॥
पुरश्चरणमेतद्धि कथित ते वरानने।।
प्रतिपत्तिथिमारभ्य राका यावद् भवेत् प्रिये।॥
तावन्मन्त्र प्रजपेत तिथिसङ्ख्याक्रमेण तु।
सर्व्वभावसमायुक्तो जायते भावसाधक॥
एतेनैव सुसिद्धि स्यात नात्र कार्य्या विचारणा।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते॥
ववादिकरणे देवि। जप्त्वा विद्यामनन्यधी।
करणानुसारेणैव वर्द्धयेच्च सहस्रकम्॥
पुरश्चरणमेतद्धि सर्व्वतन्त्रे च गोपितम्।
साधकस्य हितार्थाय कथित तव वरानने।॥
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते।
विष्कुम्भादिषु योगेषु यो जपेत् योगसङ्ख्यया॥

सहस्र साधको नित्य सर्व्वसिद्धिपरायण ।
पुरश्चरणमेतद्धि तन्त्रे तन्त्रे निरूपितम् ॥
सङ्क्रान्त्यादिषु सर्व्वासु विषुवादिषु पार्व्वति ।।
सङ्क्रान्त्यनुसारेणैव वर्द्धयेच्च सहस्रकम् ॥
पूर्व्वमुखो जपेन्मन्त्र धनार्थी सर्व्वदा प्रिये । ।
शत्रुनाशाय सतत दक्षिणाभिमुखो जपेत ॥'

इति स्वतन्त्रे तन्त्रे हरगौरीसंवादे रहस्यपुरश्चरणविधि ॥ * ॥) अत्र आगमकल्पद्रुमोक्तकूर्म्मचक्रतच्छन्दे द्रष्टव्यम । हरिभक्तिविलासीय पुरश्चरणन्तु तद्ग्रन्थे सप्तदशविलासे द्रष्टव्यम ॥

पुरश्छद , पु (पुरश्छदति छादयतीति। छद्+अच। यद्वा पुरोऽग्रतश्छदा पत्राण्यस्य।) तृणविशेष । उलु इति भाषा । तत्पर्य्याय । दर्भ २ शष्प ३ सोमपत्र ४ परातप्रिय ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुरस्कार , पु, (पुरस्करणमिति + पुरस + कृ + भावे घञ ।) पुरस्क्रिया । अभिशाप । अरिग्रहणम् । अग्रकरणम । (पुर क्रियतेऽनेनेति ।) पूजनम् । ("तस्य बहुमानपुरस्कार कृत्वा ।" इति हितोपदेश ॥) स्वीकार । सक । इति पुरस्कृतशब्दार्थदर्शनात ॥

पुरस्कृत, त्रि, (पुर क्रियते स्मेति । पुरस् + कृ + क्त ।) अभिशस्त । आरिग्रस्त । अग्रकृत । पूजित । इति मेदिनी । ते, २१३ ॥ स्वीकृत । सिक्त । इति हेमचन्द्र ॥

पुरस्तात, अ, (पूर्व्वस्मिन् पूर्व्वस्यां पूर्व्वस्मात पूर्व्वस्या वा पूर्व्व पूर्व्वा वेत । पूर्व्व+ "दिक्शब्देभ्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्ताति ।" ५ । ३ । २७ । इति अस्ताति । "अस्ताति च ।" ५ । ३ । ४ । इति पूर्व्वस्य पुरादेश ।) प्राच्या दिशि । यथा, पुरस्तात सूर्य्य उदेति । प्रथमे काले । यथा, पुरस्ताद्भुङ्क्ते । पुरार्थे । अतीते । यथा, पुरस्ताद्ग्रामोऽभवत । अग्रत अग्रे देशे । यथा, पुरस्तादायाति । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा च रघौ । २ । ४४ ।

"मान्य स मे स्थावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतु ।
गुरोरपीद धनमाहिताग्ने-
र्नश्यत पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥")

पुरा, अ, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर+बाहुलकात का ।) प्रबन्ध । वाक्यरचना पुराणादि । यथा, पुराविद । चिरम् । चिरन्तनम् । पुराणमित्यर्थान्तरम् । अतीतम् । भूतम् । चिरातीतमित्येकम् । यथा इतिहास पुरावृत्तमिति केचित ॥ निकट । सन्निहित । आगामिकम् । अनागतम् । निकटागामिक । भविष्यदासन्ने । इति केचित ॥ इत्यमरभरतौ ॥ भीरु । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्राक । इति हेमचन्द्र । ६ । १७१ ॥ यथा, पञ्चदश्याम् । २ । १४ ।
"इद सर्व्वं पुरा सृष्टेरेकमेवाद्वितीयकम् ।
सदेवासीन्नामरूपे नास्तामित्यारुणेर्वच ॥")

पुरा, स्त्री, (पुरतीति । पुर+क+टाप ।) पूर्व्व दिक । सुगन्धिद्रव्यविशेष । तत्पर्य्याय । गन्धवती २ दिव्या ३ गन्धाढ्या ४ गन्धमादिनी ५ सुरभि ६ भूरिगन्धा ७ कुटी ८ गन्धकुटी ९ । अस्या गुणा । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । कफपित्तश्वासास्रविषदाहार्त्तिभ्रममूर्च्छातृष्णानाशित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥

पुराकृत, त्रि, (पुरा पूर्व्व पूर्व्वस्मिन् काले वा कृतम् ।) प्रारब्धकर्म्म । पूर्व्वकालकृतपुण्यादि । यथा,—
"अकाले दशन विप्रोऽहन्ति पुण्य पुराकृतम् ॥"
इति स्मृति ॥

पुराण, क्ली, (पुरा भवमिति । पुरा + "सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट च ।' ४ । ३ । २३ । इति ट्यु । "पूर्व्वकालैकसर्व्वजरतपुराणनवकेवला समानाधिकरणेन ।' २ । १ । ४९ । इति निपातनात तुडभाव । यद्वा "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।' ४ । ३ । १०५ । इति निपातित । यद्वा, पुरा नीयते इति । नी+ड । णत्वञ्च ।) व्यासादिमुनिप्रणीतवेदार्थवर्णितपञ्चलक्षणान्वितशास्त्रम् । तत्पर्य्याय । पञ्चलक्षणम् २ । इत्यमर । १ । ६ । ५ ॥ पञ्चलक्षणानि यथा सर्ग १ प्रतिसर्ग २ वंश ३ मन्वन्तरम् ४ वंशानुचरितम् ५ ॥ महापुराणस्य दश लक्षणानि । यथा सर्ग १ विसर्ग २ वृत्ति ३ रक्षा ४ अन्तरम् ५ वंश ६ वंश्यानुचरितम् ७ संस्था ८ हेतु ९ अपाश्रय १० ॥ अथाष्टादशमहापुराणानि तेषां श्लोकसंख्यानि च तथा । ब्राह्म दशसहस्रम् १ पाद्म पञ्चपञ्चाशत्सहस्रम् २ वैष्णव त्रयोविंशतिसहस्रम् ३ शैव चतुर्व्विंशतिसहस्रम् ४ भागवतम् अष्टादशसहस्रम् ५ नारदीय पञ्चविंशतिसहस्रम् ६ मार्कण्डेय नवसहस्रम ७ आग्नेय चतु शताधिकपञ्चदशसहस्रम् ८ भविष्य पञ्चशताधिकचतुर्द्दशसहस्रम् ९ ब्रह्मवैवर्त्तम् अष्टादशसहस्रम् १० लैङ्ग एकादशसहस्रम् ११ वाराह चतुर्व्विंशतिसहस्रम् १२ स्कान्द शताधिकैकाशीतिसहस्रम् १३ वामन दशसहस्रम् १४ कौर्म्म सप्तदशसहस्रम् १५ मात्स्य चतुर्द्दशसहस्रम् १६ गारुड ऊनविंशतिसहस्रम् १७ ब्रह्माण्ड द्वादशसहस्रम् १८ । समुदायेन चतुर्लक्षश्लोका । इति श्रीभागवतीयद्वादशस्कन्ध ॥ (अपि च देवीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्याये तथा मत्स्यपुराणे ५३ अध्याये एतद्विवरण द्रष्टव्यम् ॥) अपि च ।

सूत उवाच ।
"विस्तराणि पुराणानि चेतिहासञ्च शौनक ।।
संहितां पञ्चरात्राणि कथयामि यथागमम् ॥
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरित विप्र । पुराण पञ्चलक्षणम् ॥
एतदुपपुराणानां लक्षणञ्च विदुर्बुधा ।
महताञ्च पुराणानां लक्षण कथयामि ते ॥ * ॥
सृष्टिश्चापि विसृष्टिश्च स्थितिस्तेषाञ्च पालनम् ।
कर्म्मणा वासना वार्त्ता मनूनाञ्च क्रमेण च ॥
वर्णन प्रलयानाञ्च मोक्षस्य च निरूपणम् ।
उत्कीर्त्तन हरेरेव देवानाञ्च पृथक पृथक ॥
दशाधिक लक्षणञ्च महता परिकीर्त्तितम् ।
संख्यानञ्च पुराणाना निबोध कथयामि ते ॥
पर ब्रह्मपुराण "सहस्राणां दशैव च ।
पञ्चोनषष्टिसाहस्र पाद्ममेव प्रकीर्त्तितम ॥
त्रयोविंशतिसाहस्र वैष्णव विदुर्बुधा ।
चतुर्विंशतिसाहस्र शैवमेव निरूपितम ॥
अष्टादशसाहस्र श्रीमद्भागवत विदु ।
पञ्चविंशतिसाहस्र नारदीय प्रकीर्त्तितम ॥
मार्कण्ड नवसाहस्र पुराणं पण्डिता विदु ।
चतु शताधिक पञ्चदशसाहस्रमेव च ॥
परमग्निपुराणञ्च रचित परिकीर्त्तितम ।
चतुर्दशसहस्राणि पर पञ्चशताधिकम ॥
पुराणप्रवरञ्चैव भविष्य परिकीर्त्तितम ।
अष्टादशसहस्रञ्च ब्रह्मवैवर्त्तमीप्सितम् ॥
सर्व्वेषाञ्च पुराणाना सारमेव विदुर्बुधा ।
एकादशसहस्रञ्च पर लिङ्गपुराणकम ॥
चतुर्व्विंशतिसाहस्र वाराह परिकीर्त्तितम् ।
एकाशीतिसहस्रञ्च परमेव शताधिकम ॥
पर स्कन्दपुराणञ्च सद्भिरेव निरूपितम् ।
वामन दशसाहस्र कौर्म्म सप्तदशैव तु ॥
मात्स्य चतुर्दश प्रोक्त पुराण पण्डितैस्तथा ।
ऊनविंशतिसाहस्र गारुड परिकीर्त्तितम ॥
पर द्वादशसाहस्र ब्रह्माण्ड परिकीर्त्तितम् ।
एव पुराणसंख्यान चतुर्लक्षमुदाहृतम् ॥
अष्टादशपुराणानामेवमेव विदुर्बुधा ।
एवञ्चोपपुराणानामष्टादश प्रकीर्त्तिता ॥ * ॥
इतिहासो भारतञ्च वाल्मीक काव्यमेव च ।
पञ्चक पञ्चरात्राणां कृष्णमाहात्म्यपूर्व्वकम् ।
वाशिष्ठ नारदीयञ्च कापिल गौतमीयकम् ।
पर सनत्कुमारीय पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम ॥
पञ्चम्य संहितानाञ्च कृष्णभक्तिसमन्विता ।
ब्रह्मणश्च शिवस्यापि प्रह्लादस्य तथैव च ॥
गौतमस्य कुमारस्य संहिता परिकीर्त्तिता ।
इति ते कथित सर्व्वं क्रमेण च पृथक पृथक ॥
अस्त्येव विपुल शास्त्र समाप्ति च यथागमम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अ ॥

पद्मपुराणमते तु ।
'निस्तारार्थ तु लोकाना स्वय नारायण प्रभु ।
व्यासरूपेण कृतवान् पुराणानि महीतले ॥
पठनाच्छ्रवणादेषां नृणा पापक्षयो भवेत् ।
धर्म्माधर्म्मपरिज्ञान सदाचारप्रवर्त्तनम् ॥
गतिश्च परमा तद्भक्तिर्भगवति प्रभौ ।
तानि ते कथयिष्यामि सप्रमाणानि भक्तिते ॥' * ॥

पुराणसंख्यान्तरमाह ।
"पुराणानि चतुर्लक्षाण्येतानि धरणीतले ।
तथा महाभारतञ्च लक्षसंख्य प्रकीर्त्तितम् ॥
पञ्चलक्षमिद राजन् । कथित ब्रह्म केवलम् ।
वेद पञ्चमनामेव लोकनिस्तारक पर ॥

तत्र पद्मपुराणञ्च प्रथम स प्रणीतवान्।
ततोऽन्यानि पुराणानि कृत्वा षोडश तु क्रमात ॥
अष्टाव्यं भागवत सारमाकृष्य सर्व्वत ।
कृतवान भगवान् व्यास शुकञ्चाध्यापयत सुतम्॥”
इति पातालखण्ड ७१ अध्याय ॥ * ॥
आख्यानादिभि सह व्यास पुराण चक्रे।
यथा,—
“आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभि कल्पशुद्धिभि ।
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारद ॥
प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत सूतो वै लोमहर्षण ।
पुराणसंहितां तस्मै ददौ व्यासो महामुनि ॥”
अस्य टीका यथा —
आख्यानादिभि सह पुराण चक्रे व्यास इत्य
न्वय । तच्च च।
स्वय दृष्टार्थकथन प्राहुराख्यानक बुधा ।
श्रुतस्यार्थस्य कथनमुपाख्यान प्रचक्षते ॥
गाथास्तु पितृपृथ्वीप्रभृतिगीतय । कल्पशुद्धि
श्राद्धकल्पादिनिर्णय ॥ * ॥
“सुमतिश्चाग्निवर्च्चाश्च मित्रायु शांशपायन ।
अकृतव्रणोऽथ सावर्णि षट शिष्यास्तस्य चाभ-
वन् ॥”
टीका। सुमत्यादयस्तु रोमहर्षणस्य षटशिष्या-
स्ततस्तता षट संहिता जगृहु ॥ * ॥
“काश्यप संहिताकर्त्ता सावर्णि शांशपायन।
लौमहर्षणिका चान्या तिसृणां मूलसंहिता ॥”
टीका। अकृतव्रण एव काश्यप काश्यपो
ह्यकृतव्रण इति वायूक्ते । रौमहर्षणिका चान्या
रोमहर्षणेन पुन संक्षेपेण प्रोक्ता ॥ * ॥
“चतुष्टयेनाप्येतेन संहितानामिदं मुने।।”
टीका। एतासा काश्यपादिकृतानां संहिताना-
मर्थचतुष्टयेनापि मूलभूतेन तत्सारोद्धारा-
त्मक इद श्रीविष्णुपुराण मुने। मैत्रेय। मया
कृतमिति शेष ॥ * ॥
“आद्य सर्व्वपुराणाना पुराण ब्राह्ममुच्यते।
अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञा प्रचक्षते ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्याय ॥*॥
तेषां नामोच्चारणादिमाहात्म्य यथा,—
“अष्टादशपुराणानां नामधेयानि य पठेत।
त्रिसन्ध्य जपते नित्य सोऽश्वमेधफल लभेत ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
तामसपुराणानि यथा,—
“मात्स्य कौर्म्मं तथा लैङ्ग शैव स्कान्द तथैव च।
आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत ॥”
सात्त्विकपुराणानि यथा,—
“वैष्णव नारदीयञ्च तथा भागवत शुभम्।
गारुडञ्च तथा पाद्म वाराह शुभदर्शने।।
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”
राजसपुराणानि यथा,—
“ब्रह्माण्ड ब्रह्मवैवर्त्त मार्कण्डेय तथैव च।
भविष्य वामन ब्राह्म राजसानि निबोधत ॥
सात्त्विका मोक्षदा प्रोक्ता राजसा स्वर्गदा
शुभा ।
तथैव तामसा देवि। निरयप्राप्तिहेतव ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्ड ४३ अध्याय ॥ * ॥
अष्टादशोपपुराणानि यथा,—
“आद्य सनत्कुमारोक्त नारसिंहमथापरम्।
तृतीय स्कान्दमुद्दिष्ट कुमारेण तु भाषितम् ॥
चतुर्थ शिवधर्म्माख्य साक्षान्नन्दीशभाषितम्।
दुर्व्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमत परम् ॥
कापिल वामनञ्चैव तथैवोशनसेरितम्।
ब्रह्माण्ड वारुणञ्चाथ कालिकाह्वयमेव च ॥
माहेश्वर तथा शाम्ब सौर सर्व्वार्थसञ्चयम्।
पराशरोक्तमपर मारीच भार्गवाह्वयम् ॥”
इति गारुडे २२७ अध्याय ॥ * ॥
कौर्म्मोक्तान्येतानि उपपुराणशब्दे द्रष्टव्यानि ॥
पुराणपाठक्रमस्तु पारायणशब्दे पाठशब्दे च
द्रष्टव्य ॥ अथाष्टादशमहापुराणानामनुक्रम
णिका अथात तेषा श्लोकपर्व्वखण्डभागोपाख्यान
श्रवणदानफलानि लिख्यन्ते।
सूत उवाच।
“एतच्छ्रुत्वा नारदस्तु कुमारस्य वचो मुदा।
पुनरप्याह सुप्रीतो जिज्ञासु श्रेय उत्तमम ॥
नारद उवाच।
साधु साधु महाभाग। सर्व्वलोकोपकारकम्।
महातन्त्र त्वया प्रोक्त सर्व्वतन्त्रोत्तमोत्तमम् ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि पुराणाख्यानमुत्तमम्।
यस्मिन् यस्मिन् पुराणे तु यद्यदाख्यानक मुने।।
तत्तत सर्व्व समाचक्ष्व सर्व्वज्ञस्त्व यतो मत ॥
तच्छ्रुत्वा वचन विप्रा नारदस्य शुभावहम्।
पुराणाख्यानसप्रश्न कुमार प्रत्युवाच ह ॥
सनत्कुमार उवाच।
पुराणाख्यानक विप्र। नानाकल्पसमुद्भवम्।
नानाकथासमायुक्तमद्भुत बहुविस्तरम् ॥
ऋषि सनातनश्चाय यथा वेद तथापर ।
न वेद तस्मात पृच्छ त्व बहुकल्पविदांवरम् ॥
श्रुत्वेत्थ नारदो वाक्य कुमारस्य महात्मन ।
प्रणम्य विनयोपेत सनातनमथाब्रवीत ॥
ब्रह्मन्। पुराणविच्छ्रेष्ठ। ज्ञानविज्ञानतत्पर।।
पुराणाना विभाग मे साकल्येनानुकीर्त्तय ॥
यस्मिन् श्रुते श्रुत सर्व्व ज्ञाते ज्ञात कृते कृतम्।
वर्णाश्रमाचारधर्म्मं साक्षात्कारत्वमेष्यति ॥
कियन्ति च पुराणानि कियत सङ्ख्यानि मानत ।
कि किमाख्यानयुक्तानि तद्वदस्व मम प्रभो।॥
चातुर्वर्ण्याश्रया नाना व्रतादीनां कथास्तथा।
सृष्टिक्रमेण वर्णानां कथा सम्यक प्रकाशय ॥
त्वत्तोऽधिको न चान्योऽस्ति पुराणाख्यानवित
प्रभो।।
तस्मादाख्याहि महा त्व सर्व्वसन्देहभञ्जनम् ॥
तत सनातनो विप्रा श्रुत्वा नारदभाषितम्।
नारायण चण ध्यात्वा प्रोवाचाथ द्विजोवर ॥
सनातन उवाच।
साधु साधु मुनिश्रेष्ठ। सर्व्वलोकोपकारक।।
पुराणाख्यानविज्ञाने यज्जाता नैष्ठिकी मति ॥
तुभ्य समभिधास्यामि यत् प्रोक्त ब्रह्मणा पुरा।
मरीच्यादिऋषिभ्यस्तु पुत्रस्नेहाद्धतात्मना ॥
एकदा ब्रह्मणा पुत्रो मरीचिर्नाम विश्रुत ।
स्वाध्यायश्रुतसम्पन्नो वेदवेदाङ्गपारग ॥
उपसृत्य स्वपितर ब्रह्माण लोकभावनम्।
प्रणम्य भक्त्या पप्रच्छ इदमेव मुनीश्वर।।
पुराणाख्यानममल यत्त्व पृच्छसि मानद।॥
मरीचिरुवाच।
भगवन्। देवदेवेश। लोकानां प्रभवाव्यय।।
सर्व्वज्ञ। सर्व्वकल्याण सर्व्वाध्यक्ष नमोऽस्तु ते ॥
पुराणबीजमाख्याहि मह्य शुश्रूषते पित ।।
लक्षणञ्च प्रमाणञ्च वक्तार पृच्छक तथा ॥
ब्रह्मोवाच।
शृणु वत्स। प्रवक्ष्यामि पुराणानां समुच्चये।
यस्मिन् ज्ञाते भवेज्ज्ञात वाङ्मय सचराचरम्॥
पुराणमेकमेवासीत सर्व्वकल्पेषु मानद।।
चतुर्व्वर्गस्य बीजञ्च शतकोटिप्रविस्तरम ॥
प्रवृत्ति सर्व्वशास्त्राणां पुराणादभवत्तत ॥
कालेनाग्रहण दृष्ट्वा पुराणस्य महामति ।
हरिर्व्यासस्वरूपेण जायते च युगे युगे ॥
चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा।
तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोके निदिशत्यपि ॥
अद्यापि देवलोके तु शतकोटि प्रविस्तरम्।
अस्त्येव तस्य सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्ण्यते ॥*॥
ब्राह्मम् १ पाद्मम् २ वैष्णवञ्च ३ वायवीयम् ४
तथैव च।
भागवतम् ५ नारदीयम् ६ मार्कण्डेयञ्च ७
कीर्त्तितम् ॥
आग्नेयञ्च ८ भविष्यञ्च ९ ब्रह्मवैवर्त्त १०
लिङ्गके ११।
वाराहञ्च १२ तथा स्कान्दम् १३ वामनम् १४
कूर्म्म-१५ सञ्ज्ञकम्।
मात्स्यञ्च१६ गारुड़म् १७ तद्वद्ब्रह्माण्डाख्य-१८
मिति त्रिषट ॥
एक कथानक वत्स वक्तु श्रोतु समाकयम्।
प्रवक्ष्यामि समासेन निशामय समाहित ॥”*॥
तत्र प्रथम ब्रह्मपुराणम्।
“ब्राह्म पुराण तत्रादौ सर्व्वलोकहिताय व।
व्यासेन वेदविदुषा समाख्यात महात्मना ॥
तद्वै सर्व्वपुराणाग्र्य धर्म्मकामार्थमोक्षदम्।
नानाख्यानेतिहासाढ्य दशसाहस्रमुच्यते ॥*॥
ततपूर्व्वभागे।
“देवानामसुराणाञ्च यत्रोतपत्ति प्रकीर्त्तिता।
प्रजापतीनाञ्च तथा दक्षादीनां मुनीश्वर।॥
ततो लोकेश्वरस्याच सूर्य्यस्य परमात्मन ।
वंशानुकीर्त्तन पुण्य महापातकनाशनम् ॥
यत्रावतार कथित परमानन्दरूपिण ।
श्रीमतो रामचन्द्रस्य चतुर्व्यूहावतारिण ॥
ततश्च सोमवंशस्य कीर्त्तन यत्र वर्णितम्।
कृष्णस्य जगदीशस्य चरित कल्मषापहम् ॥
द्वीपानाञ्चैव सिन्धूनां वर्षाणां चाप्यशेषत ।
वर्णन यत्र पातालस्वर्गाणाञ्च प्रदृश्यते ॥
नरकाणां समाख्यानं सूर्य्यस्तुतिकथानकम्।

पार्व्वत्याश्च तथा जन्म विवाहश्च निगद्यते ॥
दक्षाख्यानं ततः प्रोक्तमेकाम्रक्षेत्रवर्णनम् ।
पूर्व्वभागोऽयमुदितः पुराणस्यास्य मानद ।॥"*॥
तदुत्तरभागे ।
"अस्योत्तरे विभागे तु पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
विस्तरेण समाख्यातं तीर्थयात्राविधानतः ॥
अत्रैव कृष्णचरितं विस्तारात् समुदीरितम् ।
वर्णनं यमलोकस्य पितृश्राद्धविधिस्तथा ॥
वर्णाश्रमाणां धर्म्माश्च कीर्त्तिता यत्र विस्तरात् ।
विष्णुधर्म्मयुगाख्यानं प्रलयस्य च वर्णनम् ॥
योगानाञ्च समाख्यानं साङ्ख्यानाञ्चापि वर्णनम् ।
ब्रह्मवादसमुद्देशः पुराणस्य च शंसनम् ॥
एतद्ब्रह्मपुराणन्तु भागद्वयसमाचितम् ।
वर्णितं सर्व्वपापघ्नं सर्व्वसौख्यप्रदायकम् ॥"*
तत्फलश्रुतिः ।
"सूतशौनकसंवादं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
लिखित्वैतत् पुराणं यो वैशाख्यां हेमसंयुतम् ॥
जलधेनुयुतञ्चापि भक्त्या दद्याद्द्विजातये ।
पौराणिकाय सम्पूज्य वस्त्रभोज्यविभूषणैः ।
स वसेद्ब्रह्मणो लोके यावच्चन्द्रार्कतारकम् ॥
यः पठेच्छृणुयाद्वापि श्लोकानुक्रमणीं द्विज ! ।
सोऽपि सर्व्वपुराणस्य श्रोतुर्वक्तुः फलं लभेत् ॥
शृणोति यः पुराणन्तु ब्राह्मं सर्व्वं जितेन्द्रियः ।
हविष्याशी च नियमात् स लभेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
किमत्र बहुनोक्तेन यद्यदिच्छति मानवः ।
तत् सर्व्वं लभते वत्स ! पुराणस्यास्य कीर्त्तनात् ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे ९२ अध्यायः ॥१॥
द्वितीयं पद्मपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

"शृणु पुत्त्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं पद्मसंज्ञकम् ।
महत्पुण्यप्रदं नृणां शृण्वतां पठतां मुदा ॥
यथा पञ्चेन्द्रियः सर्व्वः शरीरीति निगद्यते ।
तथेदं पञ्चभिः खण्डैरुदितं पापनाशनम् ॥"*॥
तत्र प्रथमे सृष्टिखण्डे ।
"पुलस्त्येन तु भीष्माय सृष्ट्यादिक्रमतो द्विज ! ।
नानाख्यानेतिहासाद्यैर्यत्रोक्तो धर्म्मविस्तरः ॥
पुष्करस्य च माहात्म्यं विस्तरेण प्रकीर्त्तितम् ।
ब्रह्मयज्ञविधानञ्च वेदपाठादिलक्षणम् ॥
दानानां कीर्त्तनं यत्र व्रतानाञ्च पृथक् पृथक् ।
विवाहः शैलजायाश्च तारकाख्यानकं महत् ॥
माहात्म्यञ्च गवादीनां कीर्त्तितं सर्व्वपुण्यदम् ।
कालकेयादिदैत्यानां वधो यत्र पृथक् पृथक् ॥
ग्रहाणामर्च्चनं दानं यत्र प्रोक्तं द्विजोत्तम ! ।
तत्सृष्टिखण्डमुद्दिष्टं व्यासेन सुमहात्मना ॥"*॥
द्वितीये भूमिखण्डे ।
"पितृमात्रादिपूज्यत्वे शिवशर्म्मकथा पुरा ।
सुव्रतस्य कथा पश्चात् वृत्रस्य च वधस्तथा ॥
पृथोर्वैणस्य चाख्यानं धर्म्माख्यानं ततः परम् ।
पितृशुश्रूषणाख्यानं नहुषस्य कथा ततः ॥
ययातिचरितञ्चैव गुरुतीर्थनिरूपणम् ॥
राज्ञा जैमिनिसंवादो बह्वाश्चर्य्यकथायुतः ॥
कथा ह्यशोकसुन्दर्य्या हुण्डदैत्यवधाचिता ।
कामोदाख्यानकं तत्र विहुण्डवधसंयुतम् ॥
कुञ्जलस्य च संवादश्च्यवनेन महात्मना ।
सिद्धाख्यानं ततः प्रोक्तं खण्डस्यास्य फलोद्देशः ॥
सूतशौनकसंवादं भूमिखण्डमिदं स्मृतम् ॥"*॥
तृतीये स्वर्गखण्डे ।
"ब्रह्माण्डोत्पत्तिरुदिता यत्रर्षिभिश्च सौतिना ।
सभूमिलोकसंस्थानं तीर्थाख्यानं ततः परम् ॥
नर्म्मदोत्पत्तिकथनं तत्तीर्थानां कथा पृथक् ।
कुरुक्षेत्रादितीर्थानां कथा पुण्या प्रकीर्त्तिता ॥
कालिन्दीपुण्यकथनं काशीमाहात्म्यवर्णनम् ॥
गयायाश्चैव माहात्म्यं प्रयागस्य च पुण्यकम् ।
वर्णाश्रमानुरोधेन कर्म्मयोगनिरूपणम् ॥
व्यासजैमिनिसंवादः पुण्यकर्म्मकथाचितः ।
समुद्रमथनाख्यानं व्रताख्यानं ततः परम् ॥
ऊर्ज्जपञ्चाहमाहात्म्यं स्तोत्रं सर्व्वापराधनुत् ।
एतत्स्वर्गाभिधं विप्र ! सर्व्वपातकनाशनम् ॥"
चतुर्थे पातालखण्डे ।
"रामाश्वमेधे प्रथमं रामराज्याभिषेचनम् ।
अगस्त्याद्यागमश्चैव पौलस्त्यान्वयकीर्त्तनम् ॥
अश्वमेधोपदेशश्च हयचर्य्या ततः परम् ।
नानाराजकथाः पुण्या जगन्नाथानुवर्णनम् ॥
वृन्दावनस्य माहात्म्यं सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
नित्यलीलानुकथनं यत्र कृष्णावतारिणः ॥
माधवस्नानमाहात्म्ये स्नानदानार्च्चने फलम् ।
धरावराहसंवादो यमब्राह्मणयोः कथा ॥
संवादो राजदूतानां कृष्णस्तोत्रनिरूपणम् ।
शिवशम्भुसमायोगो दधीच्याख्यानकन्ततः ॥
भस्ममाहात्म्यमतुलं शिवमाहात्म्यमुत्तमम् ।
देवरातसुताख्यानं पुराणज्ञप्रशंसनम् ॥
गौतमाख्यानकञ्चैव शिवगीता ततः स्मृता ।
कल्पान्तरी रामकथा भरद्वाजाश्रमास्थितौ ॥
पातालखण्डमेतद्धि शृण्वतां ज्ञानिनां सदा ।
सर्व्वपापप्रशमनं सर्व्वाभीष्टफलप्रदम् ॥"
पञ्चमे उत्तरखण्डे ।
"पर्व्वताख्यानकं पूर्व्वं गौर्य्यै प्रोक्तं शिवेन वै ।
जालन्धरकथा पश्चाच्छ्रीशैलाद्यनुकीर्त्तनम् ॥
सगरस्य कथा पुण्या ततः परमुदीरितम् ।
गङ्गाप्रयागकाशीनां गयायाश्चाधिपुण्यकम् ॥
आम्रादिदानमाहात्म्यं तन्महाद्वादशीव्रतम् ।
चतुर्व्विंशैकादशीनां माहात्म्यं पृथगीरितम् ॥
विष्णुधर्म्मसमाख्यानं विष्णुनामसहस्रकम् ।
कार्त्तिकव्रतमाहात्म्यं माघस्नानफलं ततः ॥
जम्बुद्वीपस्य तीर्थानां माहात्म्यं पापनाशनम् ।
साभ्रमत्याश्च माहात्म्यं नृसिंहोत्पत्तिवर्णनम् ॥
देवशर्म्मादिकाख्यानं गीतामाहात्म्यवर्णने ।
भक्त्याख्यानञ्च माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य च ॥
इन्द्रप्रस्थस्य माहात्म्यं बहुतीर्थकथाचितम् ।
मन्त्ररत्नाभिधानञ्च त्रिपाद्भूत्यनुवर्णनम् ॥
अवतारकथा पुण्या मत्स्यादीनामतः परम् ।
रामनामशतं दिव्यं तन्माहात्म्यञ्च वाडव ! ॥
परीक्षणञ्च भृगुणा श्रीविष्णोर्वैभवस्य च ।
इत्येतदुत्तरं खण्डं पञ्चमं सर्व्वपुण्यदम् ॥"*॥
तत्फलश्रुतिः ।
"पञ्चखण्डयुतं पाद्मं यः शृणोति नरोत्तमः ।
स लभेद्वैष्णवं धाम भुक्त्वा भोगानिहेप्सितान् ॥
एतद्वै पञ्चपञ्चाशत्सहस्रं पद्मसंज्ञकम् ।
पुराणं लेखयित्वा वै ज्यैष्ठ्यां स्वर्णाब्जसंयुतम् ॥
यः प्रदद्यात् सुसत्कृत्य पुराणज्ञाय मानद ! ।
स याति वैष्णवं नाम सर्व्वदेवनमस्कृतः ॥
पद्मानुक्रमणीमेतां यः पठेत् शृणुयात्तथा ।
सोऽपि पद्मपुराणस्य लभेत् श्रवणजं फलम् ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे ९३ अध्यायः ॥ २ ॥
तृतीयं विष्णुपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

"शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत् ।
त्रयोविंशतिसाहस्रं सर्व्वपातकनाशनम् ॥
यत्रादिभागे निर्द्दिष्टाः षडंशाः शक्तृजेन ह ।
मैत्रेयायादिमे तत्र पुराणस्यावतारिका ॥"
तत्र प्रथमभागस्य प्रथमांशे ।
"आदिकारणसर्गश्च देवादीनाञ्च सम्भवः ।
समुद्रमथनाख्यानं दक्षादीनां ततोऽन्वयाः ॥
ध्रुवस्य चरितं चैव पृथोश्चरितमेव च ।
प्राचेतसं तथाख्यानं प्रह्लादस्य कथानकम् ॥
पृथग्राज्याधिकाराख्यः प्रथमोऽंश इतीरितः ॥"
प्रथमभागस्य द्वितीयांशे ।
"प्रियव्रतान्वयाख्यानं द्वीपवर्षनिरूपणम् ।
पातालनरकाख्यानं सप्तस्वर्गनिरूपणम् ।
सूर्य्यादिचारकथनं पृथग्लक्षणसंयुतम् ॥
चरितं भरतस्याथ मुक्तिमार्गनिदर्शनम् ॥
निदाघऋभुसंवादो द्वितीयोऽंश उदाहृतः ॥"
प्रथमभागस्य तृतीयांशे ।
"मन्वन्तरसमाख्यानं वेदव्यासावतारकम् ।
नरकोद्धारकं कर्म्म गदितञ्च ततः परम् ॥
सगरस्यौर्व्वसंवादे सर्व्वधर्म्मनिरूपणम् ।
श्राद्धकल्पं तथोद्दिष्टं वर्णाश्रमनिबन्धने ।
सदाचारश्च कथितो मायामोहकथा ततः ।
तृतीयोऽंशोऽयमुदितः सर्व्वपापप्रणाशनः ॥"
प्रथमभागस्य चतुर्थांशे ।
"सूर्य्यवंशकथा पुण्या सोमवंशानुकीर्त्तनम् ।
चतुर्थेऽंशे मुनिश्रेष्ठ ! नानाराजकथाचितम् ॥"
प्रथमभागस्य पञ्चमांशे ।
"कृष्णावतारसम्प्रश्नो गोकुलीया कथा ततः ।
पूतनादिवधो बाल्ये कौमारेऽघादिहिंसनम् ॥
कैशोरे कंसहननं माथुरं चरितं तथा ।
ततस्तु यौवने प्रोक्ता लीला द्वारवतीभवा ॥
सर्व्वदैत्यवधो यत्र विवाहाश्च पृथग्विधाः ।
यत्र स्थित्वा जगन्नाथः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥
भूभारहरणं चक्रे परस्वहननादिभिः ।
अष्टावक्रीयमाख्यानं पञ्चमोऽंश इतीरितः ॥"

प्रथमभागस्य षष्ठांशे ।
"कलिज चरित प्रोक्त चातुर्व्विध्य लयस्य च ।
ब्रह्मज्ञानसमुद्देश खाण्डिक्यस्य निरूपित ॥
केशिध्वजेन चैत्येव षष्ठोऽश परिकीर्त्तित ॥"
तस्य द्वितीयभागे ।
"अत परन्तु सूतेन शौनकादिभिरादरात ।
पृष्टेन चोदिता शश्वद्विष्णुधर्म्मात्तराह्वया ॥
नानाधर्म्मकथा पुण्या व्रतानि नियमा यमा ।
धर्म्मशास्त्र चार्थशास्त्र वेदान्त ज्योतिष तथा ॥
वशाख्यान प्रकरणात स्तोत्राणि मनवस्तथा ॥
नानाविद्याश्रया प्रोक्ता सर्व्वलोकोपकारका ।
एतद्विष्णुपुराण वै सर्व्वशास्त्रार्थसग्रहम् ॥ *॥
ततफलश्रुति ।
'वाराहकल्पवृत्तान्त व्यासेन कथित त्विह ।
यो नर पठते भक्त्या य शृणोति च सादरम् ।
तावुभौ विष्णुलोक हि व्रजेता सुक्तभोगकौ ॥
तल्लिखित्वा च यो दद्यादाषाढ्या घृतधेनुना ।
सहित विष्णुभक्ताय पुराणार्थविदे द्विज । ।
स याति वैष्णव धाम विमानेनार्कवर्च्चसा ॥
यश्च विष्णुपुराणस्य समनुक्रमणीं द्विज । ।
कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफल लभेत ॥'
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे ६४ अध्याय ॥ ३ ॥
चतुर्थ वायुपुराणम ।

ब्रह्मोवाच ।

'शृणु विप्र । प्रवक्ष्यामि पुराण वायवीयकम् ।
यस्मिन् श्रुते लभेद्धाम रुद्रस्य परमात्मन ॥
चतुर्व्विशतिसाहस्र तत पुराण प्रकीर्त्तितम् ।
श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्म्मान्यत्राह मारुत ॥
तद्वायवीयमुदित भागद्वयसमाचितम् ॥" * ॥
तस्य पूर्व्वभागे ।
"सर्गादिलक्षणं यत्र प्रोक्त विप्र । सविस्तरम् ॥
मन्वन्तरेषु वशाश्च राज्ञां ये यत्र कीर्त्तिता ।
गयासुरस्य हनन विस्तराद्यत्र कीर्त्तितम् ॥
मासानाञ्चैव माहात्म्य माघस्योक्त फलाधिकम्।
दानधर्म्मा राजधर्म्मा विस्तरेणोदितास्तथा ॥
भूपातालककुब्व्योमचारिणा यत्र निर्णय ।
व्रतादीनाञ्च पूर्व्वोऽय विभाग समुदाहृत ॥"
तदुत्तरभागे ।
"उत्तरे तस्य भागे तु नर्म्मदातीर्थवर्णनम् ।
शिवस्य संहिताख्या वै विस्तरेण मुनीश्वर । ॥
यो देव सर्व्वदेवानां दुर्व्विज्ञेय सनातन ।
स तु सर्व्वात्मना यस्यास्तीरे तिष्ठति सन्ततम् ॥
इद ब्रह्मा हरिरिद साक्षाच्चेद परो हर ।
इद ब्रह्म निराकार कैवल्य नर्म्मदाजलम् ॥
ध्रुव लोकहितार्थाय शिवेन स्वशरीरत ।
शक्ति कापि सरिद्रूपा रेवेयमवतारिता ॥
ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रस्यानुचरा हि ते ।
वसन्ति याम्यतीरे ये लोक ते यान्ति वैष्णवम ॥
ओंकारेश्वरमारभ्य यावत् पश्चिमसागरम् ।
सङ्गमा पञ्च च त्रिंशन्नदीनां पापनाशना ॥
दशैकमुत्तरे तीरे त्रयोविंशति दक्षिणे ।
पञ्चत्रिंशत्तम प्रोक्तो रेवासागरसङ्गम ॥
सङ्गमै संहितान्येव रेवातीरद्वयेऽपि च ।
चतु शतानि तीर्थानि प्रसिद्धानि च सन्ति हि ।
षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यो मुनीश्वर । ।
सन्ति चान्यानि रेवायास्तीरयुग्मे पदे पदे ॥
संहितेय महापुण्या शिवस्य परमात्मन ।
नर्म्मदाचरित यत्र वायुना परिकीर्त्तितम् ॥"
ततफलश्रुति ।
"लिखित्वेद पुराणन्तु गुडधेनुसमाचितम् ।
श्रावण्या यो ददद्भक्त्या ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
रुद्रलोके,वसेत सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ।
य श्रावयेद्वा शृणुयाद्वायवीयमिद नर ।
नियमेन हविष्याशी स रुद्रो नात्र सशय ॥
यश्चानुक्रमणीमेता शृणोति श्रावयेत वा ।
सोऽपि सर्व्वपुराणस्य फल श्रवणज लभेत ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे ६५ अध्याय ॥ ४ ॥
पञ्चम श्रीभागवतपुराणम् ।

ब्रह्मोवाच ।

"मरीचे । शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत कृतम् ।
श्रीमद्भागवत नाम पुराण ब्रह्मसम्मितम् ॥
तदष्टादशसाहस्रङ्कीर्त्तित पापनाशनम् ।
सुरपादपरूपोऽय स्कन्धैर्द्वादशभियुत ॥
भगवानेव विप्रेन्द्र । विश्वरूपी समीरित ॥"
तस्य,प्रथमस्कन्ध ।
"तत्र तु प्रथमे स्कन्ध सूतर्षीणा समागम ।
व्यासस्य चरित पुण्य पाण्डवानां तथैव च ॥
पारीक्षितमुपाख्यानमितीद समुदाहृतम् ॥"
द्वितीयस्कन्धे ।
"परीक्षिच्छुकसवादे सृतिद्वयनिरूपणम् ।
ब्रह्मनारदसवादेऽवतारचरिताम्टतम् ॥
पुराणलक्षणञ्चैव सृष्टिकारणसम्भव ।
द्वितीयोऽय समुदित स्कन्धो व्यासेन धीमता ॥"
तृतीयस्कन्धे ।
"चरित विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्य सङ्गम ।
सृष्टिप्रकरण पश्चाद्‌ब्रह्मण परमात्मन ॥
कापिल साङ्ख्यमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृत ॥"
चतुर्थस्कन्धे ।
"सत्याश्चरितमादौ तु ध्रुवस्य चरित तत ।
पृथो पुण्यसमाख्यान तत प्राचीनवर्हिष ।
इत्येष तुर्य्यो गदितो विसर्गे स्कन्ध उत्तम ॥"
पञ्चमस्कन्धे ।
"प्रियव्रतस्य चरित तद्वशानाञ्च पुण्यदम ।
ब्रह्माण्डान्तर्गतानाञ्च लोकानां वर्णनन्तत ॥
नरकस्थितिरित्येष सस्थाने पञ्चमो मत ॥"
षष्ठस्कन्धे ।
"अजामिलस्य चरित दक्षसृष्टिनिरूपणम् ॥
वृत्राख्यानं तत पश्चान्मरुतां जन्म पुण्यदम् ।
षष्ठोऽयमुदित स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे ॥"
सप्तमस्कन्धे ।
"प्रह्लादचरित पुण्य वर्णाश्रमनिरूपणम् ।
सप्तमो गदितो वत्स । वासनाकर्म्मकीर्त्तने ॥"
अष्टमस्कन्धे ।
"गजेन्द्रमोक्षणाख्यान मन्वन्तरनिरूपणम् ।
समुद्रमथनञ्चैव बलिवैभवबन्धनम् ॥
मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽय प्रकीर्त्तित ॥"*॥
नवमस्कन्धे ।
"सूर्य्यवशसमाख्यान सोमवशनिरूपणम ।
वशानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽय महामते । ॥"
दशमस्कन्धे ।
"कृष्णस्य बालचरित कौमारञ्च व्रजस्थिति ॥
कैशोर मथुरास्थान यौवन द्वारकास्थिति ।
भूभारहरणञ्चात्र निरोधे दशम स्मृत ॥"
एकादशस्कन्धे ।
"नारदेन तु संवादो वसुदेवस्य कीर्त्तित ।
यदोश्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णेनोद्धवस्य च ॥
यादवाना मिथोऽन्तश्च मुक्तावेकादश स्मृत ॥'
द्वादशस्कन्धे ।
"भविष्यकलिनिर्द्देशो मोक्षो राज्ञ परीक्षित ॥
वेदशाखाप्रणयन मार्कण्डेयतप स्मृतम् ।
सौरी विभूतिरुदिता सात्वती च तत परम् ॥
पुराणसङ्ख्याकथनमाश्रये द्वादशो ह्ययम् ।
इत्येव कथित वत्स । श्रीमद्भागवत तव ॥" * ॥
ततफलश्रुति ।
"वक्ता श्रोतुश्चोपदेष्टुरनुमोदितुरेव च ।
साहाय्यकर्त्तुर्गदित भक्तिभुक्तिविमुक्तिदम् ॥
प्रौष्ठपद्या पूर्णिमायां हेमसिहसमाचितम ।
देय भागवतायेद द्विजाय प्रीतिपूर्व्वकम् ॥
सपूज्य वस्त्रहेमाद्यैर्भगवद्भक्तिमिच्छता ।
योऽप्यनुक्रमणीमेतां श्रावयेच्छृणुयात्तथा ।
स पुराणश्रवणज प्राप्नोति फलमुत्तमम् ॥"*॥
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे ९६ अध्याय ॥ ५ ॥
षष्ठ नारदीयपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

"शृणु विप्र । प्रवक्ष्यामि पुराण नारदीयकम् ।
पञ्चविंशतिसाहस्र बृहत्कल्पकथाश्रयम् ॥" * ॥
तत्र पूर्व्वभागे प्रथमपादे ।
"सूतशौनकसवाद सृष्टिसक्षेपवर्णनम् ।
नानाधर्म्मकथा पुण्या प्रवृत्ते समुदाहृता ॥
प्रागभागे प्रथमे पादे सनकेन महात्मना ॥"
पूर्व्वभागे द्वितीयपादे ।
"द्वितीये मोक्षधर्म्माख्ये मोक्षोपायनिरूपणम् ।
वेदाङ्गानाञ्च कथन शुकोत्पत्तिश्च विस्तरात ।
सनन्दनेन गदिता नारदाय महात्मने ॥" * ॥
पूर्व्वभागे तृतीयपादे ।
"महातन्त्रे समुद्दिष्ट पशुपाशविमोक्षणम् ।
मन्त्राणा शोधन दीक्षा मन्त्रोद्धारश्च पूजनम् ॥
प्रयोगा कवच नामसहस्र स्तोत्रमेव च ।
गणेशसूर्य्यविष्णूनां शिवशक्त्योरनुक्रमात् ॥
सनत्कुमारमुनिना नारदाय तृतीयके ॥"
पूर्व्वभागे चतुर्थपादे ।
"पुराणलक्षणञ्चैव प्रमाण दानमेव च ॥
पृथक पृथक समुद्दिष्ट दानकालपर सरम्

चैत्रादिसर्व्वमासेषु तिथीनाञ्च पृथक् पृथक् ॥
प्रोक्तं प्रतिपदादीनां व्रतं सर्व्वाघनाशनम् ।
सनातनेन मुनिना नारदाय चतुर्थके ॥
पूर्व्वभागोऽयमुदितो बृहदाख्यानसंज्ञितः ॥”
तदुत्तरभागे ।
“अस्योत्तरे विभागे तु प्रश्न एकादशीव्रते ॥
वशिष्ठेनाथ संवादो मान्धातुः परिकीर्त्तितः ।
रुक्माङ्गदकथा पुण्या मोहिन्युत्पत्तिकर्म्म च ॥
वसुशापश्च मोहिन्यै पश्चादुद्धरणक्रिया ।
गङ्गाकथा पुण्यतमा गयायात्रानुकीर्त्तनम् ॥
काश्या माहात्म्यमतुलं पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
यात्राविधानं क्षेत्रस्य बह्वाख्यानसमन्वितम् ॥
प्रयागस्याथ माहात्म्यं कुरुक्षेत्रस्य तत्परम् ।
हरिद्वारस्य चाख्यानं कामोदाख्यानकं तथा ॥
वदरीतीर्थमाहात्म्यं कामाख्यायास्तथैव च ।
प्रभासस्य च माहात्म्यं पुराणाख्यानकं ततः ॥
गौतमाख्यानकं पश्चाद्वेदपादस्तवस्ततः ।
गोकर्णक्षेत्रमाहात्म्यं लक्ष्मणाख्यानकं तथा ॥
सेतुमाहात्म्यकथनं नर्म्मदातीर्थवर्णनम् ।
अवन्त्याश्चैव माहात्म्यं मथुरायास्ततः परम् ॥
वृन्दावनस्य महिमा वसोर्ब्रह्मान्तिके गतिः ।
मोहिनीचरितं पश्चादेवं वै नारदीयकम् ॥”*॥
तत्फलश्रुतिः ।
“यः शृणोति नरो भक्त्या श्रावयेद्वा समाहितः ।
स याति ब्रह्मणो धाम नात्र कार्य्या विचारणा ॥
यस्त्वेतदिषपूर्णायां धेनूनां सप्तकान्वितम् ।
प्रदद्याद्द्विजवर्य्याय स लभेन्मोक्षमेव च ॥
यश्चानुक्रमणीमेतां नारदीयस्य वर्णयेत् ।
शृणुयाद्वैकचित्तेन सोऽपि स्वर्गगतिं लभेत् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे ९७ अध्यायः ॥ ६ ॥
सप्तमं मार्कण्डेयपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयाभिधं मुने ! ।
पुराणं सुमहत् पुण्यं पठतां शृण्वतां सदा ॥
यत्राधिकृत्य शकुनीन् सर्व्वधर्म्मनिरूपणम् ।
मार्कण्डेयेन मुनिना जैमिने प्राक् समीरितम् ॥
पक्षिणां धर्म्मसंज्ञानां ततो जन्मनिरूपणम् ।
पूर्व्वजन्मकथा चैषां विक्रिया च दिवस्पतेः ॥
तीर्थयात्रा बलस्यातो द्रौपदेयकथानकम् ।
हरिश्चन्द्रकथा पुण्या युद्धमाडीवकाभिधम् ॥
पितापुत्त्रसमाख्यानं दत्तात्रेयकथा ततः ।
हैहयस्याथ चरितं महाख्यानसमाचितम् ॥
मदालसाकथा चोक्ता ह्यलर्कचरिताञ्चिता ।
सृष्टिसंकीर्त्तनं पुण्यं नवधा परिकीर्त्तितम् ॥
कल्पान्तकालनिर्द्देशो यक्षसृष्टिनिरूपणम् ।
रुद्रादिसृष्टिरप्युक्ता द्वीपवर्षानुकीर्त्तनम् ॥
मनूनाञ्च कथा नाना कीर्त्तिता पापहारिका ।
तासु दुर्गाकथात्यन्तं पुण्यदा चाष्टमेऽन्तरे ॥
ततः पश्चात् प्रणवोत्पत्तिस्त्रयीतेजःसमुद्भवः ।
मार्त्तण्डस्य च जन्माख्या तन्माहात्म्यसमाचिता ॥
वैवस्वतान्वयश्चापि वत्सप्रश्चरितं ततः ॥”

वनृसप्रीस्थाने वनसप्री च पाठः ।
“खनित्रस्य ततः प्रोक्ता कथा पुण्या महात्मनः ॥
अविक्षिच्चरितं चैव किमिच्छव्रतकीर्त्तनम् ।
नरिष्यन्तस्य चरितं इक्ष्वाकुचरितं ततः ॥
तुलस्याश्चरितं पश्चाद्रामचन्द्रस्य सत्कथा ।
कुशवंशसमाख्यानं सोमवंशानुकीर्त्तनम् ॥
पुरूरवःकथा पुण्या नहुषस्य कथाद्भुता ।
ययातिचरितं पुण्यं यदुवंशानुकीर्त्तनम् ॥
श्रीकृष्णबालचरितं माथुरं चरितं ततः ।
द्वारकाचरितञ्चाथ कथा सर्व्वावतारजा ॥
ततः सांख्यसमुद्देशः प्रपञ्चासत्त्वकीर्त्तनम् ।
मार्कण्डेयस्य चरितं पुराणश्रवणे फलम् ॥”*॥
तत्फलश्रुतिः ।
“यः शृणोति नरो भक्त्या पुराणमिदमादरात् ।
मार्कण्डेयाभिधं वत्स ! स लभेत परमां गतिम् ॥
यस्तु व्याकुरुते चैतच्छैवं स लभते पदम् ॥
तत् प्रयच्छेल्लिखित्वा यः सौवर्णकरिसंयुतम् ।
कार्त्तिक्यां द्विजवर्य्याय स लभेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
शृणोति श्रावयेद्वापि यश्चानुक्रमणीमिमाम् ।
मार्कण्डेयपुराणस्य स लभेद्वाञ्छितं फलम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे ९८ अध्यायः ॥ ७ ॥
अष्टमं अग्निपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाग्नेयपुराणकम् ।
ईशानकल्पवृत्तान्तं वशिष्ठायानलोऽब्रवीत् ॥
तत् पञ्चदशसाहस्रं नाम्ना चरितमद्भुतम् ।
पठतां शृण्वताञ्चैव सर्व्वपापहरं नृणाम् ॥
प्रश्नपूर्व्वं पुराणस्य कथा सर्व्वावतारजा ।
सृष्टिप्रकरणं चाथ विष्णुपूजादिकं ततः ॥
अग्निकार्य्यं ततः पश्चान्मन्त्रमुद्रादिलक्षणम् ।
सर्व्वदीक्षाविधानञ्च अभिषेकनिरूपणम् ॥
लक्षणं मण्डलादीनां कुशापामार्ज्जनं ततः ।
पवित्रारोपणविधिर्द्देवालयविधिस्ततः ॥
शालग्रामादिपूजा च मूर्त्तिलक्ष्म पृथक् पृथक् ।
न्यासादीनां विधानञ्च प्रतिष्ठा पूर्त्तिका ततः ॥
विनायकादिदीक्षाणां विधिश्चैवस्ततः परम् ।
प्रतिष्ठा सर्व्वदेवानां ब्रह्माण्डस्य निरूपणम् ॥
गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं जम्ब्वादिद्वीपवर्णनम् ।
ऊर्द्ध्वाधोलोकरचना ज्योतिश्चक्रनिरूपणम् ॥
ज्योतिषञ्च ततः प्रोक्तं शास्त्रं युद्धजयार्णवम् ।
षट्कर्म्म च ततः प्रोक्तं मन्त्रयन्त्रौषधीगणम् ॥
कुब्जिकादिसमर्च्चा च षोढ़ान्यासविधिस्तथा ।
कोटिहोमविधानञ्च तदन्तरनिरूपणम् ॥
ब्रह्मचर्य्यादिधर्म्माश्च श्राद्धकल्पविधिस्ततः ।
ग्रहयज्ञस्ततः प्रोक्तो वैदिकस्मार्त्तकर्म्म च ॥
प्रायश्चित्तानुकथनं तिथीनाञ्च व्रतादिकम् ।
वारव्रतानुकथनं नक्षत्रव्रतकीर्त्तनम् ॥
मासिकव्रतनिर्द्देशो दीपदानविधिस्तथा ।
नवव्यूहार्च्चनं प्रोक्तं नरकाणां निरूपणम् ॥
व्रतानाञ्चापि दानानां निरूपणमिहोदितम् ।
नाडीचक्रसमुद्देशः सन्ध्याविधिरनुत्तमः ॥

गायत्र्यर्थस्य निर्द्देशो लिङ्गस्तोत्रं ततः परम् ।
राजाभिषेकमन्त्रोक्तिधर्म्मकृत्यञ्च भूभुजाम् ॥
स्वप्नाध्यायस्ततः प्रोक्तः शकुनादिनिरूपणम् ।
मण्डलादिकनिर्द्देशो रणदीक्षाविधिस्ततः ॥
रामोक्तनीतिनिर्द्देशो रत्नानां लक्षणं ततः ।
धनुर्व्विद्या ततः प्रोक्ता व्यवहारप्रदर्शनम् ॥
देवासुरविमर्द्दाख्या ह्यायुर्व्वेदनिरूपणम् ।
गजादीनां चिकित्सा च तेषां शान्तिस्ततः परम् ॥
गोनरादिचिकित्सा च नानापूजास्ततः परम् ।
शान्तयश्चापि विविधाश्छन्दःशास्त्रमतः परम् ॥
साहित्यञ्च ततः पश्चादेकार्णादिसमाह्वया ।
सिद्धशिष्टानुशिष्टिश्च कोषः स्वर्गादिवर्गके ॥
प्रलयानां लक्षणञ्च शारीरकनिरूपणम् ।
वर्णनं नरकाणाञ्च योगशास्त्रमतः परम् ॥
ब्रह्मज्ञानं ततः पश्चात् पुराणश्रवणे फलम् ।
एतदाग्नेयकं विप्र ! पुराणं परिकीर्त्तितम् ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“तल्लिखित्वा तु यो दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम् ।
तिलधेनुयुतं वापि मार्गशीर्ष्यां विधानतः ।
पुराणार्थविदे सोऽथ स्वर्गलोके महीयते ॥
एषानुक्रमणी प्रोक्ता तवाग्नेयस्य भक्तिदा ।
शृण्वतां पठताञ्चैव नृणामिह परत्र च ॥”*॥
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे ९९ अध्यायः ॥ ८ ॥
नवमं भविष्यपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामि पुराणं सर्व्वसिद्धिदम् ।
भविष्यं भरतं सर्व्वलोकाभीष्टप्रदायकम् ॥
यत्राहं सर्व्वदेवानामादिकर्त्ता समुद्यतः ।
सृष्ट्यर्थं तत्र सञ्जातो मनुः स्वायम्भुवः पुरा ॥
स मां प्रणम्य पप्रच्छ धर्म्मं सर्व्वार्थसाधकम् ।
अहं तस्मै तदा प्रीतः प्रावोचं धर्म्मसंहिताम् ॥
पुराणानां यदा व्यासो व्यासञ्चक्रे महामतिः ।
तदा तां संहितां सर्व्वां पञ्चधा व्यभजन्मुनिः ॥
अघोरकल्पवृत्तान्तनानाश्चर्य्यकथाचिताम् ॥”
तत्र प्रथमपर्व्वणि ।
“तत्रादिमं स्मृतं पर्व्व ब्राह्मं यत्रास्त्युपक्रमः ।
सूतशौनकसंवादे पुराणप्रश्नसंक्रमः ।
आदित्यचरितं प्रायः सर्व्वाख्यानसमाचितः ॥
सृष्ट्यादिलक्षणोपेतः शास्त्रसर्व्वस्वरूपकः ।
पुस्तलेखकलेखानां लक्षणञ्च ततः परम् ॥
संस्काराणाञ्च सर्व्वेषां लक्षणञ्चात्र कीर्त्तितम् ।
पक्षत्यादितिथीनाञ्च कल्पाः सप्त च कीर्त्तिताः ॥
अष्टम्याद्याः शेषकल्पा वैष्णवे पर्व्वणि स्मृताः ।
शैवे च कामतो भिन्नाः सौरे चान्त्यकथाचयः ॥
प्रतिसर्गाह्वयं पश्चान्नानाख्यानसमाचितम् ।
पुराणस्योपसंहारसहितं पर्व्व पञ्चमम् ॥
एषु पञ्चसु पूर्व्वस्मिन् ब्रह्मणो महिमाधिकः ॥”
द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपर्व्वसु ।
“धर्म्मे कामे च मोक्षे तु विष्णोश्चापि शिवस्य च ।
द्वितीये च तृतीये च सौरो वर्गश्चतुष्टये ॥
प्रतिसर्गाह्वयं त्वन्त्यं प्रोक्तं सर्व्वकथाचितम् ।

सभविष्य विनिर्द्दिष्टः पर्व्व व्यासेन धीमता ।
चतुर्द्दशसहस्रन्तु पुराणं परिकीर्त्तितम ।
भविष्ये सर्व्वदेवानां साम्यं यत्र प्रकीर्त्तितम् ॥
गुणानां तारतम्येन समं ब्रह्मेति हि श्रुतिः ॥”
ततफलश्रुतिः ।
“तल्लिखित्वा तु यो दद्यात पौष्यां विद्वान् विम-
त्सरः ।
गुडधेनुयुतं हेमवस्त्रमाल्यविभूषणैः ॥
वाचकं पुस्तकञ्चापि पूजयित्वा विधानतः ।
गन्धाद्यैर्भोज्यभक्ष्यैश्च कृत्वा नीराजनादिकम् ।
यो वै जितेन्द्रियो भूत्वा सोपवासः समाहितः ॥
अथ वै यो नरो भक्त्या कीर्त्तयेच्छृणुयादपि ।
स मुक्तः पातकैर्घोरैः प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ॥
योऽप्यनुक्रमणीमेतां भविष्यस्य निरूपिताम् ।
पठेद्वा शृणुयाच्चैतौ भुक्तिं मुक्तिञ्च विन्दतः ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे वृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १ अध्याय ॥ ६ ॥
दशमं ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव ।
ब्रह्मवैवर्त्तकं नाम वेदमार्गानुदर्शकम् ॥
सावर्णिर्यत्र भगवान् साक्षाद्देवर्षयेऽर्थितः ।
नारदाय पुराणार्थं प्राह सर्व्वमलौकिकम् ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां सारः प्रीतिर्हरौ हरे ।
तयोरभेदसिद्ध्यर्थं ब्रह्मवैवर्त्तमुत्तमम ॥
रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तं यन्मयोदितम् ।
शतकोटिपुराणे तत सङ्क्षिप्य प्राह वेदवित ॥
व्यासश्चतुर्द्धा संव्यस्य ब्रह्मवैवर्त्तसञ्ज्ञितम् ।
अष्टादशसहस्रन्तत पुराणं परिकीर्त्तितम् ॥
ब्रह्मप्रकृतिविघ्नेशकृष्णखण्डसमाचितम् ।
तत्र सूतर्षिसंवादे पुराणोपक्रमो मतः ॥”
तत्र प्रथमे ब्रह्मखण्डे ।
“सृष्टिप्रकरणं त्वाद्यं ततो नारदवेधसोः ।
विवादः सुमहान् यत्र द्वयोरासीत् पराभवः ॥
शिवलोकगतिः पश्चाज्ज्ञानलाभः शिवान्-
मुने ।
शिववाक्येन तत्पश्चात मरीचेः । नारदस्य च ॥
गमनञ्चैव सावर्णेर्ज्ञानार्थं सिद्धसेविते ।
आश्रमे सुमहत्पुण्ये त्रैलोक्याश्चर्य्यकारिणि ।
एतद्धि ब्रह्मखण्डं हि श्रुतं पापविनाशनम् ॥”
द्वितीये प्रकृतिखण्डे ।
“तत्र सावर्णिसंवादो नारदस्य समीरितः ।
कृष्णमाहात्म्यसंयुक्तो नानाख्यानकथोत्तरः ॥
प्रकृतेरंशभूतानां कलानाञ्चापि वर्णितम् ।
माहात्म्यं पूजनाद्यञ्च विस्तरेण यथास्थितम् ॥
एतत्प्रकृतिखण्डं हि श्रुतं भूतिविधायकम् ॥”
तृतीये गणेशखण्डे ।
“गणेशजन्मसंप्रश्नः सपुण्यकमहाव्रतम् ।
पार्व्वत्याः कार्त्तिकेयेन सह विघ्नेशसम्भवः ॥
चरितं कार्त्तवीर्य्यस्य जामदग्न्यस्य चाद्भुतम् ।
विवादः सुमहान् पश्चाज्जामदग्न्यगणेशयोः ॥
एतद्विघ्नेशखण्डं हि सर्व्वविघ्नविनाशनम् ॥”
चतुर्थे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।
“श्रीकृष्णजन्मसंप्रश्नो जन्माख्यानं ततोऽद्भुतम् ।
गोकुले गमनं पश्चात् पूतनादिवधोऽद्भुतः ॥
बाल्यकौमारजा लीला विविधास्तत्र वर्णिताः ।
रासक्रीडा च गोपीभिः शारदी समुदाहृता ।
रहस्ये राधया क्रीडा वर्णिता बहुविस्तरा ॥
सहाक्रूरेण तत्पश्चान्मथुरागमनं हरेः ।
कंसादीनां वधे वृत्ते सान्दस्य द्विजसंस्कृतिः ॥
काश्यसान्दीपनेः पश्चाद्विद्योपादानमद्भुतम् ।
यवनस्य वधः पश्चाद्द्वारकागमनं हरेः ॥
नरकादिवधस्तत्र कृष्णेन विहितोऽद्भुतः ।
कृष्णखण्डमिदं विप्र ! नृणां संसारखण्डनम् ॥”
ततफलश्रुतिः ।
“पठितञ्च श्रुतं ध्यातं पूजितं चाभिवन्दितम् ।
इत्येतद्ब्रह्मवैवर्त्तं पुराणं चात्यलौकिकम् ॥
व्यासोक्तं चादिसम्भूतं पठन् शृण्वन् विमुच्यते ।
विज्ञानाज्ञानशमनात घोरात संसारसागरात ॥
लिखित्वैतच्च यो दद्यान्माघ्यां धेनुसमाचितम् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति स मुक्तोऽज्ञानबन्धनात ॥
यश्चानुक्रमणीं वापि पठेद्वा शृणुयादपि ।
सोऽपि कृष्णप्रसादेन लभते वाञ्छितं फलम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे वृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १ १ अध्याय ॥ १ ॥
एकादशं लिङ्गपुराणम्

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसञ्ज्ञितम ।
पठतां शृण्वताञ्चैव भुक्तिमुक्तिप्रदायकम ॥
यच्च लिङ्गाभिधं तिष्ठन् वह्निलिङ्गे हरोऽभ्यधात ।
मह्यं धर्म्मादिसिद्ध्यर्थं अग्निकल्पकथाश्रयम ॥
तदेव व्यासदेवेन भागद्वयसमाचितम् ।
पुराणं लिङ्गमुदितं बह्वाख्यानविचित्रितम ॥
तदेकादशसाहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम ।
परं सर्व्वपुराणानां सारभूतं जगत्त्रये ॥
पुराणोपक्रमे प्रश्नः सृष्टिसङ्क्षेपतः पुरा ॥”
तत्र पूर्व्वभागे ।
“योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्पाख्यानं ततः परम्॥
लिङ्गोद्भवस्तदर्च्चा च कीर्त्तिता हि ततः परम् ।
सनत्कुमारशैलादिसंवादश्चाथ पावनः ॥
ततो दधीचिचरितं युगधर्म्मनिरूपणम् ।
ततो भुवनकोषाख्या सूर्य्यसोमान्वयस्ततः ॥
ततश्च विस्तरात सर्गस्त्रिपुराख्यानकं तथा ।
लिङ्गप्रतिष्ठा च ततः पशुपाशविमोक्षणम् ॥
शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम् ।
प्रायश्चित्तान्यरिष्टानि काशीश्रीशैलवर्णनम् ॥
अन्धकाख्यानकं पश्चाद्वाराहचरितं पुनः ।
नृसिंहचरितं पश्चाज्जलन्धरवधस्ततः ॥
शैवं सहस्रनामाथ दक्षयज्ञविनाशनम् ।
कामस्य दहनं पश्चात गिरिजायाः करग्रहः ॥
ततो विनायकाख्यानं नृत्याख्यानं शिवस्य च ।
उपमन्युकथा चापि पूर्व्वभाग इतीरितः ॥”*॥
तदुत्तरभागे
“विष्णुमाहात्म्यकथनमम्बरीषकथा ततः ।
सनत्कुमारनन्दीशसंवादश्च पुनर्मुने । ॥
शिवमाहात्म्यसंयुक्तस्नानयागादिकं ततः ।
सूर्य्यपूजाविधिश्चैव शिवपूजा च मुक्तिदा ॥
दानानि बहुधोक्तानि श्राद्धप्रकरणन्ततः ।
प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोऽघोरस्य कीर्त्तनम ॥
ब्रजेश्वरी महाविद्या गायत्रीमहिमा ततः ।
त्र्यम्बकस्य च माहात्म्यं पुराणश्रवणस्य च ॥
एतस्योपरिभागस्ते लैङ्गस्य कथितो मया ।
व्यासेन हि निबद्धस्य रुद्रमाहात्म्यसूचिनः ॥”
ततफलश्रुतिः ।
“लिखित्वैतत पुराणन्तु तिलधेनुसमाचितम् ।
फाल्गुन्यां पूर्णिमायां यो दद्याद्भक्त्या द्विजातये ।
स लभेच्छिवसायुज्यं जरामरणवर्ज्जितं ॥
यः पठेच्छृणुयाद्वापि लैङ्गं पापापहं नरः ।
स भुक्तभोगो लोकेऽस्मिन्नन्ते शिवपुरं ब्रजेत ॥
लिङ्गानुक्रमणीमेतां पठेद् यः शृणुयात तथा ।
तावुभौ शिवभक्तौ तु लोकद्वितयभोगिनौ ।
जायेतां गिरिजाभर्त्तुः प्रसादान्नात्र संशयः ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे वृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १ २ अध्याय ॥ ११ ॥
द्वादशं वराहपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि वाराहं वै पुराणकम् ।
भागद्वययुतं शश्वद्विष्णुमाहात्म्यसूचकम् ॥
मानवस्य तु कल्पस्य प्रसङ्गं मतकृतं पुरा ।
निबबन्ध पुराणेऽस्मिंश्चतुर्व्विंशसहस्रके ॥
व्यासो हि विदुषां श्रेष्ठः साक्षान्नारायणो भुवि ।
तत्रादौ शुभसंवादः स्मृतो भूमिवराहयोः ॥”
तत्र पूर्व्वभागे ।
“अथादिकृतवृत्तान्ते रैभ्यस्य चरितं ततः ।
दुर्व्वयाय च तत्पश्चाच्छ्राद्धकल्प उदीरितः ॥
महातपस आख्यानं गौर्य्युत्पत्तिस्ततः परम् ।
विनायकस्य नागानां सेनान्यादित्ययोरपि ॥
गणानाञ्च तथा देव्या धनदस्य वृषस्य च ।
आख्यानं सत्यतपसो व्रताख्यानसमन्वितम् ॥
अगस्त्यगीता तत्पश्चाद्रुद्रगीता प्रकीर्त्तिता ।
महिषासुरविध्वंसे माहात्म्यञ्च त्रिशक्तिजम् ॥
पर्व्वाध्यायस्ततः श्वेतोपाख्यानं गोप्रदानिकम् ।
इत्यादिकृतवृत्तान्तं प्रथमोद्देशनामकम् ॥
भगवद्धर्म्मके पश्चाद्व्रततीर्थकथानकम ।
द्वात्रिंशदपराधानां प्रायश्चित्तं शरीरकम् ॥
तीर्थानाञ्चापि सर्व्वेषां माहात्म्यं पृथगीरितम ।
मथुरायां विशेषेण श्राद्धादीनां विधिस्ततः ॥
वर्णनं यमलोकस्य ऋषिपुत्रप्रसङ्गतः ।
विपाकः कर्म्मणाञ्चैव विष्णुव्रतनिरूपणम ॥
गोकर्णस्य च माहात्म्यं कीर्त्तितं पापनाशनम ।
इत्येष पूर्व्वभागोऽस्य पुराणस्य निरूपितः ॥”
उत्तरभागे ।
“उत्तरे प्रविभागे तु पुलस्त्यकुरुराजयोः ।
संवादे सर्व्वतीर्थानां माहात्म्यं विस्तारातपृथक॥
अशेषधर्म्माश्चाख्याताः पौष्करं पुण्यपर्व्व च ।
इत्येवं तव वाराहं प्रोक्तं पापविनाशनम ॥”

तत्फलश्रुति ।
"पठतां शृण्वताञ्चैव भगवद्भक्तिवर्द्धनम् ।
काञ्चनं गरुडं कृत्वा तिलधेनुसमन्वितम् ॥
लिखित्वैतच्च यो दद्याच्चैत्र्यां विप्राय भक्तित ।
स लभेद्वैष्णवं धाम देवर्षिगणवन्दित ॥
यो वानुक्रमणीमेतां शृणोत्यपि पठत्यपि ।
सोऽपि भक्तिं लभेद्विष्णोः संसारोच्छेदकारि-
णीम ॥" * ॥
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १ ३ अध्याय ॥ १२ ॥
त्रयोदश स्कन्दपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
"शृणु वत्से मरीचे । त्व पुराणं स्कन्दसञ्ज्ञितम् ।
यस्मिन् प्रतिपदं साक्षान्महादेवो व्यवस्थित ॥
पुराणे शतकोटौ तु यच्छैवं वर्णितं मया ।
लक्षितस्यार्थजातस्य सारो व्यासेन कीर्त्तित ॥
स्कन्दाह्वयस्तत्र खण्डा सप्तैव परिकल्पिता ।
एकाशीतिसहस्रन्तु स्कान्दं सर्व्वाघकृन्तनम् ॥
य शृणोति पठेद्वापि स तु साक्षाच्छिव स्थित ।
यत्र माहेश्वरा धर्म्मा षण्मुखेन प्रकाशिता ॥
कल्पे तत्पुरुषे वृत्ता सर्व्वसिद्धिविधायका ॥"
तत्र प्रथमे माहेश्वरखण्डे ।
"तस्य माहेश्वरश्चाद्य खण्ड पापप्रणाशन ॥
किञ्चिन्न्यूनार्कसाहस्रो बहुपुण्यो बृहत्कथ ।
सुचरित्रशतैर्युक्त स्कन्दमाहात्म्यसूचक ॥
यत्र केदारमाहात्म्ये पुराणोपक्रम पुरा ।
दक्षयज्ञकथा पश्चाच्छिवलिङ्गार्च्चने फलम् ॥
समुद्रमथनाख्यान देवेन्द्रचरित तत ।
पार्व्वत्या समुपाख्यान विवाहस्तदनन्तरम् ॥
कुमारोत्पत्तिकथन ततस्तारकसङ्गर ।
तत पशुपताख्यान चण्डाख्यानसमन्वितम् ॥
द्यूतप्रवर्त्तनाख्यान नारदेन समागम ।
तत कुमारमाहात्म्ये पञ्चतीर्थकथानकम् ॥
धर्म्मवर्म्मनृपाख्यान नदीसागरकीर्त्तनम् ।
इन्द्रद्युम्नकथा पश्चान्नाडीजङ्घकथान्विता ॥
प्रादुर्भावस्ततो मह्या कथा दमनकस्य च ।
महीसागरसयोग कुमारेशकथा तत ॥
ततस्तारकयुद्धञ्च नानाख्यानसमन्वितम् ।
वधश्च तारकस्याथ पञ्चलिङ्गनिवेशनम् ॥
द्वीपाख्यान तत पुण्य ऊर्द्ध्वलोकव्यवस्थित ।
ब्रह्माण्डस्थितिमानञ्च वर्करेशकथानकम् ॥
महाकालसमुद्भूति कथा चास्य महाद्भुता ।
वासुदेवस्य माहात्म्य कोटितीर्थं तत परम् ॥
नानातीर्थसमाख्यान गुप्तक्षेत्रे प्रकीर्त्तितम् ।
पाण्डवानां कथा पुण्या महाविद्याप्रसाधनम् ॥
तीर्थयात्रासमाप्तिश्च कौमारमिदमद्भुतम् ।
अरुणाचलमाहात्म्ये सनकब्रह्मसकथा ॥
गौरीतप समाख्यान तत्तत्तीर्थनिरूपणम् ।
महिषासुरजाख्यान वधश्चास्य महाद्भुत ॥
शोणाचले शिवास्थान नित्यदा परिकीर्त्तितम् ।
इत्येष कथित स्कान्दे खण्डो माहेश्वरोऽद्-
भुत ॥"

द्वितीये वैष्णवखण्डे ।
"द्वितीयो वैष्णव खण्डस्तस्याख्यानानि मे शृणु ।
प्रथम भूमिवाराह समाख्यान प्रकीर्त्तितम् ॥
यत्र वेङ्कटकूटस्य माहात्म्य पापनाशनम् ।
कमलाया कथा पुण्या श्रीनिवासस्थितिस्तत ॥
कुलालाख्यानकञ्चात्र सुवर्णमुखरीकथा ।
नानाख्यानसमायुक्ता भारद्वाजकथाद्भुता ॥
मतङ्गाञ्जनसवाद कीर्त्तित पापनाशन ।
पुरुषोत्तममाहात्म्य कीर्त्तित चोत्कले तत ।
मार्कण्डेयसमाख्यानमम्बरीषस्य भूपते ।
इन्द्रद्युम्नस्य चाख्यान विद्यापतिकथा शुभा ॥
जैमिने समुपाख्यान नारदस्यापि वाडव ।
नीलकण्ठसमाख्यान नारसिंहोपवर्णनम् ॥
अश्वमेधकथा राज्ञो ब्रह्मलोकगतिस्तथा ।
रथयात्राविधि पश्चाज्जन्मस्नानविधिस्तथा ॥
दक्षिणामूर्त्त्युपाख्यान गुण्डिचाख्यानक तत ।
रथरक्षाविधानञ्च शयनोत्सवकीर्त्तनम् ॥
श्वेतोपाख्यानमत्रोक्त वह्न्युत्सवनिरूपणम् ।
दोलोत्सवो भगवतो व्रत सांवत्सराभिधम् ॥
पूजा च कामिभिर्विष्णोरुद्दालकनियोगक ।
मोक्षसाधनमत्रोक्त नानायोगनिरूपणम् ॥
दशावतारकथन स्नानादिपरिकीर्त्तनम् ।
ततो वदरिकायाश्च माहात्म्य पापनाशनम् ॥
अग्न्यादितीर्थमाहात्म्य वैनतेयशिलाभवम् ।
कारण भगवद्वासे तीर्थं कापालमोचनम् ॥
पञ्चधाराभिध तीर्थं मेरुसस्थापन तथा ।
तत कार्त्तिकमाहात्म्ये माहात्म्य मदनालसम् ॥
धूम्रकेशसमाख्यान दिनकृत्यानि कार्त्तिके ।
पञ्चभीष्मव्रताख्यान कीर्त्तित भुक्तिमुक्तिदम् ॥
तद्व्रतस्य च माहात्म्ये विधान स्नानज तथा ।
पुण्ड्रादिकीर्त्तन चात्र मालाधारणपुण्यकम् ॥
पञ्चामृतस्नानपुण्य घण्टानादादिज फलम् ।
नानापुष्पार्च्चनफल तुलसीदलज फलम् ॥
नैवेद्यस्य च माहात्म्य हरिवासरकीर्त्तनम् ।
अखण्डैकादशीपुण्य तथा जागरणस्य च ॥
मत्स्योत्सवविधानञ्च नाममाहात्म्यकीर्त्तनम् ।
ध्यानादिपुण्यकथन माहात्म्य मथुराभवम् ॥
मथुरातीर्थमाहात्म्य पृथगुक्त तत परम् ।
वनानां द्वादशानाञ्च माहात्म्य कीर्त्तित तत ॥
श्रीमद्भागवतस्यात्र माहात्म्य कीर्त्तित परम् ।
वज्रशाण्डिल्यसवाद अन्तर्लीलाप्रकाशकम् ॥
ततो माघस्य माहात्म्य स्नानदानजपोद्भवम् ।
नानाख्यानसमायुक्त दशाध्याये निरूपितम् ॥
ततो वैशाखमाहात्म्ये शय्यादानादिज फलम् ।
जलदानादिविधय कामाख्यानमत परम् ॥
श्रुतदेवस्य चरित व्याधोपाख्यानमद्भुतम् ।
तथाक्षयतृतीयादेर्विशेषात पुण्यकीर्त्तनम् ॥
ततस्त्वयोध्यामाहात्म्ये चक्रब्रह्माख्यतीर्थके ।
ऋणपापविमोक्षाख्ये तथाधारसहस्रकम् ॥
स्वर्गद्वार चन्द्रहरिधर्म्महर्य्युपवर्णनम् ।
स्वर्णवृष्टेरुपाख्यान तिलोदा सरयूयुति ॥
सीताकुण्ड गुप्तहरि सरयूघर्घराद्वय ।

गोप्रचारञ्च दुग्धोद गुरुकुण्ड दिपञ्चकम ॥
घोषार्कादीनि तीर्थानि त्रयोदश तत परम् ।
गयाकूपस्य माहात्म्य सर्व्वाघविनिवर्त्तकम् ॥
माण्डव्याश्रमपूर्व्वाणि तीर्थानि तदनन्तरम् ।
अजितादिमानसान्ततीर्थानि गदितानि च ॥
इत्येष वैष्णव खण्डो द्वितीय परिकीर्त्तित ॥"
तृतीये ब्रह्मखण्डे ।
"अत पर ब्रह्मखण्ड मरीचे । शृणु पुण्यदम् ।
यत्र वै सेतुमाहात्म्ये फल स्नानेक्षणोद्भवम् ॥
गालवस्य तपश्चर्या राक्षसाख्यानक तत ।
चक्रतीर्थादिमाहात्म्य देवीपत्तनसयुतम् ॥
वेतालतीर्थमहिमा पापनाशादिकीर्त्तनम् ।
मङ्गलादिकमाहात्म्य ब्रह्मकुण्डादिवर्णनम् ।
हनूमत्कुण्डमहिमागस्त्यतीर्थभव फलम् ॥
रामतीर्थादिकथन लक्ष्मीतीर्थनिरूपणम् ।
शङ्खादितीर्थमहिमा तथा साध्यामृतादिज ॥
धनुष्कोट्यादिमाहात्म्य क्षीरकुण्डादिज तथा ।
गायत्र्यादिकतीर्थानां माहात्म्य चात्र कीर्त्ति-
तम् ॥
रामनाथस्य महिमा तत्त्वज्ञानोपदेशनम् ।
यात्राविधानकथन सेतौ मुक्तिप्रद नृणाम् ॥
धर्म्मारण्यस्य माहात्म्य तत परमुदीरितम् ।
स्थाणु स्कन्दाय भगवान् यत्र तत्त्वमुपादिशत् ॥
धर्म्मारण्यसुसभूतिस्तत्पुण्यपरिकीर्त्तनम् ।
कर्म्मसिद्धे समाख्यान ऋषिवशनिरूपणम् ॥
अप्सरातीर्थमुख्यानां माहात्म्य यत्र कीर्त्ति-
तम् ।
वर्णानामाश्रमाणाञ्च धर्म्मतत्त्वनिरूपणम् ॥
देवस्थानविभागश्च वकुलार्ककथा शुभा ।
छत्रानन्दा तथा शान्ता श्रीमाता च मतङ्गिनी ॥
पुण्यदात्र समाख्याता यत्र देव्य समास्थिता ।
इन्द्रेश्वरादिमाहात्म्य द्वारकादिनिरूपणम् ॥
लोहासुरसमाख्यान गङ्गाकूपनिरूपणम् ।
श्रीरामचरितञ्चैव सत्यमन्दिरवर्णनम् ॥
जीर्णोद्धारस्य कथन शासनप्रतिपादनम् ।
जातिभेदप्रकथन स्मृतिधर्म्मनिरूपणम् ॥
ततस्तु वैष्णवा धर्म्मा नानाख्यानैरुदीरिता ।
चातुर्म्मास्ये तत पुण्ये सर्व्वधर्म्मनिरूपणम् ॥
दानप्रशसा तत्पश्चाद्व्रतस्य महिमा तत ।
तपसश्चैव पूजाया सच्छिद्रकथन तत ॥
प्रकृतीनां भिदाख्यान शालग्रामनिरूपणम् ।
तारकस्य वधोपायो गर्य्यार्च्चा महिमा तथा ॥
विष्णो शापश्च वृक्षत्व पार्व्वत्यनुनयस्तत ।
हरस्य ताण्डव नृत्य रामनामनिरूपणम् ॥
हरस्य लिङ्गपतन कथायै जवनस्य च ।
पार्व्वतीजन्मचरित तारकस्य वधोऽद्भुत ॥
प्रणवैश्वर्य्यकथन तारकाचरित पुन ।
दक्षयज्ञसमाप्तिश्च द्वादशाक्षरनिरूपणम् ॥
ज्ञानयोगसमाख्यान महिमा द्वादशार्कज ।
श्रवणादिकपुण्यञ्च कीर्त्तित शर्म्मद नृणाम् ॥"
तृतीय ब्रह्मखण्डस्योत्तरभागे ।
"ततो ब्रह्मोत्तरे भागे शिवस्य महिमाद्भुत ।

पञ्चाग्नेरस्य महिमा गोकर्णमहिमा तत ॥
शिवरात्रेश्च महिमा प्रदोषव्रतकीर्त्तनम ।
सोमवारव्रतञ्चापि सीमन्तिन्या कथानकम ॥
भद्रायुत्पत्तिकथन सदाचारनिरूपणम ।
शिववर्म्मसमुद्देशो भद्रायूद्वाहवर्णनम ॥
भद्रायुमहिमा चापि भस्ममाहात्म्यकीर्त्तनम ।
शवराख्यानकञ्चैव उमामाहेश्वरव्रतम ॥
रुद्राक्षस्य च माहात्म्य रुद्राध्यायस्य पुण्यकम ।
श्रवणादिकपुण्यञ्च ब्रह्मखण्डोऽयमीरित ॥”*॥
चतुर्थे काशीखण्डे ।
“अत पर चतुर्थन्तु काशीखण्डमनुत्तमम ।
विन्ध्यनारदयोर्यत्र सवाद परिकीर्त्तित ॥
सत्यलोकप्रभावश्चागस्त्यावासे सुरागम ।
पतिव्रताचरित्रञ्च तीर्थचर्य्याप्रशंसनम ॥
ततश्च सप्तपुर्य्याख्या सयमिन्या निरूपणम ।
ब्रध्नस्य च तथेन्द्राग्न्योर्लोकाप्ति शिवशर्म्मण ॥
अग्ने समुद्भवश्चैव क्रव्यादवरुणसम्भव ।
गन्धवत्यलकापुर्य्योरीश्वर्य्याश्च समुद्भव ॥
चन्द्रोडुबुधलोकानां कुजेज्यार्कभुवां क्रमात् ।
सप्तर्षीणां ध्रुवस्यापि तपोलोकस्य वर्णनम ॥
ध्रुवलोककथा पुण्या सत्यलोकनिरीक्षणम ।
स्कन्दागस्त्यसमालापो मणिकर्णीसमुद्भव ॥
प्रभावश्चापि गङ्गाया गङ्गानामसहस्रकम ।
वाराणसीप्रशसा च भैरवाविर्भवस्तत ॥
दण्डपाणिज्ञानवाप्योरुद्भव समनन्तरम ।
तत कलावत्याख्यान सदाचारनिरूपणम ॥
ब्रह्मचारिसमाख्यान तत स्त्रीलक्षणानि च ।
कृत्याकृत्यविनिर्द्देशो ह्यविमुक्तेशवर्णनम ॥
गृहस्थयोगिनोर्धर्म्मा कालज्ञान तत परम ।
दिवोदासकथा पुण्या काशीवर्णनमेव च ॥
योगिचर्य्या च लोलार्कोत्तरशाम्बाकजा कथा ।
द्रुपदाकस्य तार्क्ष्याख्यारुणार्कस्योदयस्तत ॥
दशाश्वमेधतीर्थाख्या मन्दराच्च गणागम ।
पिशाचमोचनाख्यान गणेशप्रेषणान्तत ॥
मायागणपतेश्चाथ भुवि प्रादुर्भवस्तत ।
विष्णुमायाप्रपञ्चोऽथ दिवोदासविमोक्षणम ॥
तत पञ्चनदोत्पत्तिर्विन्दुमाधवसम्भव ।
ततो वैष्णवतीर्थाख्या शूलिन काशिकागम ॥
जैगीषव्येण सवादो ज्येष्ठेशाख्या महेशितु ।
क्षेत्राख्यान कन्दुकेशव्याघ्रेश्वरसमुद्भव ॥
शैलेशरत्नेश्वरयो कृत्तिवासस्य चोद्भव ।
देवतानामधिष्ठान दुर्गासुरपराक्रम ॥
दुर्गाया विजयश्चाथ ओङ्कारेशस्य वर्णनम ।
पुनरोङ्कारमाहात्म्य त्रिलोचनसमुद्भव ॥
केदाराख्या च धर्म्मेशकथा विश्वभुजोद्भवा ।
वीरेश्वरसमाख्यान गङ्गामाहात्म्यकीर्त्तनम् ॥
विश्वकर्म्मेशमहिमा दक्षयज्ञोद्भवस्तथा ।
सतीशस्यामृतेशादेर्भुजस्तम्भ पराशरे ॥
क्षेत्रतीर्थकदम्बश्च मुक्तिमण्डपसकथा ।
विश्वेशविभवश्चाथ ततो यात्रापरिक्रम ॥” * ॥
पञ्चमे अवन्तीखण्डे ।
“अत पर त्ववन्त्याख्य शृणु खण्डञ्च पञ्चकम् ।
महाकालवनाख्यान ब्रह्मशीर्षच्छिदा तत ॥
प्रायश्चित्तविधिश्चाग्नेरुत्पत्तिश्च सुरागम ।
देवदीक्षा शिवस्तोत्र नानापातकनाशनम् ॥
कपालमोचनाख्यान महाकालवनस्थिति ।
तीर्थं कलकलेशस्य सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
कुण्डमप्सरसञ्चाथ सरो रुद्रस्य पुण्यदम् ।
कुटुम्बेशश्च विद्याध्रमर्कटेश्वरतीर्थकम् ॥
स्वर्गद्वार चतु सिन्धुतीर्थं शङ्करवापिका ।
सकराकैगन्धवतीतीर्थम्पापप्रणाशनम् ॥
दशाश्वमेधैकानंशातीर्थं च हरिसिद्धिदम् ।
पिशाचकादियात्रा च हनूमत्कयमेश्वरौ ॥
महाकालेशयात्रा च वल्मीकेश्वरतीर्थकम् ॥
शुक्रेशमेशोपाख्यान कुशस्थल्या प्रदक्षिणम् ।
अक्रूरमन्दाकिन्यङ्कपादचन्द्रार्कवैभवम् ॥
करभेशकुक्कुटेशलड्डुकेशादितीर्थकम् ।
मार्कण्डेश यज्ञवापी सोमेश नरकान्तकम् ॥
केदारेश्वररामेशसौभाग्येशनरार्ककम् ।
केशार्कं शक्तिभेदश्च स्वर्णक्षुरसुखानि च ॥
ओङ्कारेशादितीर्थानि अन्धकस्तुतिकीर्त्तनम् ।
कालारण्ये लिङ्गसङ्ख्या स्वर्णशृङ्गाभिधानकम् ॥
कुशस्थल्या अवन्त्याश्चोज्जयिन्या अभिधानकम् ।
पद्मावती कुमुद्वत्यमरावतीतिनामकम् ॥
विशालाप्रतिकल्पाभिधाने च ज्वरशान्तिकम् ।
शिप्रास्नानादिकफल नागोक्ता शिवस्तुति ॥
हिरण्याक्षवधाख्यान तीर्थं सुन्दरकुण्डकम् ।
नीलगङ्गा पुष्कराख्य विन्ध्यावासनतीर्थकम् ॥
पूरुषोत्तमाधिमास नत्तीर्थञ्चाघनाशनम् ।
गोमतीवामने कुण्डे विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥
वीरेश्वरसर कालभैरवस्य च तीर्थके ।
महिमा नागपञ्चम्या नृसिंहस्य जयन्तिका ॥
कुटुम्बेश्वरयात्रा च देवसाधककीर्त्तनम् ।
कर्कराजाख्यतीर्थञ्च विघ्नेशादिसुरोहणम् ॥
रुद्रकुण्डप्रभृतिषु बहुतीर्थनिरूपणम् ।
यात्राष्टतीर्थजा पुण्या रेवामाहात्म्यमुच्यते ॥
धर्म्मपुत्रस्य वैराग्ये मार्कण्डेयेन सङ्गम ।
प्राग्लयानुभवाख्यानममृतापरिकीर्त्तनम् ॥
कल्पे कल्पे पृथक् नाम नर्म्मदाया प्रकीर्त्तितम् ।
स्तवमार्षं नार्म्मदञ्च कालरात्रिकथा तत ॥
महादेवस्तुति पश्चात् पृथक्कल्पकथाद्भुता ।
विशल्याख्यानक पश्चाज्जालेश्वरकथा तथा ॥
गौरीव्रतसमाख्यान त्रिपुरज्वालनन्तत ।
देहपातविधानञ्च कावेरीसङ्गमस्तत ॥
दारुतीर्थ ब्रह्मवर्त्तं यन्त्रेश्वरकथानकम् ।
अग्नितीर्थं रवितीर्थं मेघनाद दिदारुकम् ॥
देवतीर्थं नर्म्मदेश कपिलाख्य करञ्जकम् ।
कुण्डलेश पिप्पलाद विमलेशञ्च शूलभित ॥
शचीहरणमाख्यानमन्धकस्य वधस्तत ।
शूलभेदोद्भवो यत्र दानधर्म्मा पृथग्विधा ॥
आख्यान दीर्घतपस ऋष्यशृङ्गकथा तत ।
चित्रसेनकथा पुण्या काशिराजस्य मोक्षणम् ॥
ततो देवशिलाख्यान शवरीचरितान्वितम् ।
व्याधाख्यानं तत पुण्य पुष्करिण्यर्कतीर्थकम् ॥
आदित्येश्वरतीर्थञ्च शक्रतीर्थ करोटिकम् ।
कुमारेशमगस्त्येश च्यवनेशञ्च मातृजम् ॥
लोकेश धनदेशञ्च मङ्गलेशञ्च कामजम् ।
नागेशञ्चापि गोपार गौतमं शङ्खचूडजम ॥
नारदेश नन्दिकेश वरुणेश्वरतीर्थकम ।
दधिस्कन्दादितीर्थानि हनूमन्तेश्वरन्तत ॥
रामेश्वरादितीर्थानि सोमेश पिङ्गलेश्वरम ।
ऋणमोक्ष कपिलेशं पूतिकेश जलेशयम ॥
चण्डाकयमतीर्थञ्च कल्होडीशञ्च नान्दिकम ।
नारायणञ्च कोटीश व्यासतीर्थं प्रभासिकम ॥
नागेश सङ्कर्षणक मन्मथेश्वरतीर्थकम ।
एरण्डीसङ्गम पुण्य सुवर्णशिलतीर्थकम ॥
करञ्ज कामद तीर्थं भाण्डीर रोहिणीभवम ।
चक्रतीर्थं धौतपाप स्कान्दमाङ्गिरसाह्वयम् ॥
कोटितीर्थमयोन्याख्यमङ्गाराख्य त्रिलोचनम् ।
इन्द्रेश कम्बुकेशञ्च सोमेश कोहनेशकम् ॥
नार्म्मद चार्कमाग्नेय भार्गवेश्वरमुत्तमम् ।
ब्राह्म दैवञ्च भागेशमादिवाराहकं वै ॥
रामेशमथ सिद्धेशमाहल्य कङ्कटेश्वरम् ।
शाक्र सौम्यञ्च नान्देश तापेश रुक्मिणीभवम् ॥
योजनेश वराहेश द्वादशीशिवतीर्थके ।
सिद्धेश मङ्गलेशञ्च लिङ्गवाराहतीर्थकम् ॥
कुण्डेश श्वेतवाराह भार्गवेश रवीश्वरम ।
शुक्लादीनि च तीर्थानि हुङ्कारस्वामितीर्थकम् ॥
सङ्गमेश नारकेश मोक्ष सार्पञ्च गोपकम् ।
नाग शाम्बञ्च सिद्धेश मार्कण्डाक्रूरतीर्थके ॥
कामोदशूलारोपाख्ये माण्डव्य गोपकेश्वरम ।
कपिलेश पिङ्गलेश भूतेश गाङ्गगौतमे ॥
आश्वमेध भृगुकच्छ केदारेशञ्च पापहृत् ।
कनखलेश जालेश शालग्राम वराहकम् ॥
चन्द्रप्रभासमादित्य श्रीपत्याख्यञ्च हंसकम् ।
मूलस्थानञ्च शूलेशमाग्नेयाच्चित्रदैवकम् ॥
शिखीश कोटितीर्थञ्च दशकन्य सुवर्णकम् ।
ऋणमोक्ष भारभूतिरचास्ते पुङ्खसुक्तिमम ॥
आमलेश कपालेश शृङ्गेरण्डीभवन्तत ।
कोटितीर्थं लोटनेश फलस्तुतिरत परम् ॥
क्रिमिजङ्गलमाहात्म्ये रोहिताश्वकथा तत ।
धुन्धुमारसमाख्यान वधोपायस्ततोऽस्य च ॥
वधो धुन्धोस्तत पश्चात ततश्चित्रवहोद्भवः ।
महिमास्य ततश्चण्डीशप्रभावो रतीश्वर ॥
केदारेशो लक्षतीर्थं ततो विष्णुपदीभवम् ।
मुखार च्यवनान्धाख्य ब्रह्मणश्च सरस्तत ॥
चक्राख्य ललिताख्यान तीर्थञ्च बहुगोमयम् ।
रुद्रावर्त्तञ्च मार्कण्ड तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥
रावणेश शुद्धपट देवान्धुप्रेततीर्थकम् ।
जिह्वोदतीर्थसम्भूति शिवोदभेद फलस्तुति ॥
एष खण्डो ह्यवन्त्याख्य शृण्वतां पापनाशन ॥
षष्ठे नागरखण्डे ।
“अत पर नागराख्य खण्ड षष्ठोऽभिधीयते ॥
लिङ्गोत्पत्तिसमाख्यान हरिश्चन्द्रकथा शुभा ।
विश्वामित्रस्य माहात्म्य त्रिशङ्कुस्वर्गतिस्तथा ॥
हाटकेश्वरमाहात्म्ये वृत्रासुरवधस्तथा ।

नागबिल शङ्खतीर्थमचलेश्वरवर्णनम् ॥
चमत्कारपुराख्यान चमत्कारकर परम् ।
गयशीर्षं बालशाख्य बालमण्ड म्रगाङ्कयम् ॥
विष्णुपादश्च गोकर्णं युगरूप समाश्रय ।
सिद्धेश्वर नागसर सप्तार्षेय ह्यगस्त्यकम् ॥
भ्रूणगर्त्त नलेशश्च भीष्म दुर्व्वैरमर्ककम् ।
शार्म्मिष्ठ शोभनाथश्च दौर्गमानर्त्तकेश्वरम् ॥
जमदग्निवधाख्यानं नै च्चत्रियकथानकम् ।
रामह्रद नागपुर जडलिङ्गञ्च यज्ञभू ॥
मुण्डीरादित्रिकार्कश्च सतीपरिणयस्तथा ।
बालखिल्यश्च यागेश बालखिल्यश्च गारुडम् ॥
लक्ष्मीशाप साप्तविंश सोमप्रासादमेव च ।
अम्बावृद्ध पादुकाख्यमाग्नेय ब्रह्मकुण्डकम् ॥
गोमुख लोहयष्ट्याख्यमजापालेश्वरी तथा ।
शानैश्चर राजवापी रामेशो लक्ष्मणेश्वर ॥
कुशेशाख्य लवेशाख्य लिङ्ग सर्व्वोत्तमोत्तमम् ।
अष्टषष्टिसमाख्यान दमयन्त्याश्चिजातकम् ॥
ततोऽम्बा रेवती चात्र भर्त्तृकातीर्थसम्भवम् ।
च्चेमङ्करी च केदार शुक्लतीर्थं सुखारकम् ॥
सत्यसन्धेश्वराख्यान तथा कर्णोत्पलाकथा ।
अटेश्वर याज्ञवल्क्य गौर्य्यं गाणेशमेव च ॥
ततो वास्तुपदाख्यानमजागृहकथानकम् ॥
सौभाग्यान्धुकशूलेश धर्म्मराजकथानकम् ।
मिष्टान्नदेश्वराख्यान गाणपत्यत्रय तत ॥
जाबालिचरितञ्चैव मकरेशकथा तत ।
कालेश्वर्यन्धकाख्यान कुण्डमाप्सरसन्तथा ॥
पुष्यादित्य रौहिताश्व नागरोत्पत्तिकीर्त्तनम् ।
भार्गव चरित चैव वैश्वामित्र तत परम् ॥
सारस्वत पैप्पलाद कसारीशश्च पैण्डिकम् ।
ब्रह्मणो यज्ञचरित सावित्र्याख्यानसयुतम् ॥
रैवत भर्त्तृयज्ञाख्य मुख्यतीर्थनिरीक्षणम् ।
कौरव हाटकेशाख्य प्रभास क्षेत्रकत्रयम् ॥
पौष्कर नैमिष धार्म्ममरण्यत्रितय स्मृतम् ।
वाराणसी द्वारकाख्यावन्त्याख्येति पुरीत्रयम् ॥
वृन्दावन खाण्डवाख्यमद्वैकाख्य वनत्रयम् ।
कल्प शालस्तथा नन्दो ग्रामत्रयमनुत्तमम ॥
असिशुक्लपितृसञ्ज्ञ तीर्थत्रयमुदाहृतम ।
अर्व्वुदो रैवतश्चैव पर्व्वतत्रयमुत्तमम ॥
नदीनां त्रितय गङ्गा नर्म्मदा च सरस्वती ।
सार्द्धकोटित्रयफलमेकैकञ्चैषु कीर्त्तितम ॥
कूपिका शङ्खतीर्थञ्चामरक बालमण्डनम ।
हाटकेशक्षेत्रफलप्रद प्रोक्त चतुष्टयम ॥
शाम्बादित्य श्राद्धकल्प यौधिष्ठिरमथान्धकम ।
जलशायि चतुर्म्मास्यमशून्यशयनव्रतम ॥
मङ्कणेश शिवरात्रिस्तुलापुरुषदानकम ।
पृथ्वीदान बाणकेश कपालमोचनेश्वरम ॥
पापपिण्ड साप्तलैङ्ग युगमानादिकीर्त्तनम ।
निम्बेशशाकम्भर्याख्या रुद्रैकादशकीर्त्तनम ॥
दानमाहात्म्यकथन द्वादशादित्यकीर्त्तनम ।
इत्येष नागर खण्ड प्रभासाख्योऽधुनोच्यते ॥’
सप्तमे प्रभासखण्डे ।
“सोमेशो यत्र विश्वेशोऽर्कस्थल पुण्यद महत् ।
सिद्धेश्वरादिकाख्यान पृथगत्र प्रकीर्त्तितम ॥
अग्नितीर्थं कपर्द्दीश केदारेश गतिप्रदम ।
भीमभैरवचण्डीशभास्कराङ्गारकेश्वरा, ॥
बुधेज्यभृगुसौरेन्दुशिखीशा हरविग्रहा ।
सिद्धेश्वराद्या पञ्चान्ये रुद्रास्तत्र व्यवस्थिता ॥
वरारोहा ह्यजापाला मङ्गला ललितेश्वरी ।
लक्ष्मीशो वाड़वेशश्चार्घीश कामेश्वरस्तथा ॥
गौरीशवरुणेशाख्यमुशीशश्च गणेश्वरम ।
कुमारेशश्च शाकल्य शङ्कुलोतङ्कगौतमम ॥
दैत्यघ्नेश चक्रतीर्थं सन्निहत्याह्वय तथा ।
भूतेशादीनि लिङ्गानि आदिनारायणाह्वयम ॥
ततश्चक्रधराख्यान शाम्बादित्यकथानकम ।
कथा कण्टकशोधिन्या महिषघ्न्यास्तत परम ॥
कपालीश्वरकोटीशबालब्रह्माङ्कसत्कथा ।
नरकेशसम्वर्त्तेशनिधीश्वरकथा तत ॥
बलभद्रेश्वरस्याथ गङ्गाया गणपस्य च ।
जाम्बवत्याख्यसरित पाण्डुकूपस्य सत्कथा ॥
शतमेधलक्षमेधकोटिमेधकथा तथा ।
दुर्व्वासाकयदुस्थानहिरण्यासङ्गमोत्कथा ॥
नगरार्कस्य कृष्णस्य सङ्कर्षणसमुद्रयो ।
कुमार्या क्षेत्रपालस्य ब्रह्मेशस्य कथा पृथक ॥
पिङ्गलासङ्गमेशस्य शङ्करार्कघटेशयो ।
ऋषितीर्थस्य नन्दार्कत्रितकूपस्य कीर्त्तनम् ॥
शशीपानस्य पर्णार्कन्यङ्कुमत्यो कथाद्भुता ।
वाराहस्वामिवृत्तान्त छायालिङ्गाख्यगुल्फयो ॥
कथा कनकनन्दाया कुन्तीगङ्गेशयोस्तथा ।
चमसोद्भेदविदुरत्रिलोकेशकथा तत ॥
मङ्कणेशत्रैपुरेशषण्डतीर्थकथा तथा ।
सूर्य्यप्राचीत्रिणयोरुमानाथकथा तथा ॥
भूद्वारशूलस्थलयोश्च्यवनार्केशयोस्तथा ।
अजापालेशबालार्ककुबेरस्थलजा कथा ॥
ऋषितोयाकथा पुण्या सङ्गालेश्वरकीर्त्तनम् ।
नारदादित्यकथन नारायणनिरूपणम् ॥
तप्तकुण्डस्य माहात्म्य मूलचण्डीशवर्णनम् ।
चतुर्व्वक्त्रगणाध्यक्षकलम्बेश्वरयो कथा ॥
गोपालस्वामिवकुलस्वामिनोर्म्मरुतीकथा ।
क्षेमार्कोन्नतविघ्नेशजलस्वामिकथा तत ॥
कालमेघस्य रुक्मिण्या उर्व्वशीश्वरभद्रयो ।
शङ्खावर्त्तमोक्षतीर्थगोष्पदाच्युतसद्मनाम् ॥
जालेश्वरस्य हुङ्कारकूपचण्डीशयो कथा ।
आशापुरस्थविघ्नेशकलाकुण्डकथाद्भुता ॥
कपिलेशस्य च कथा जरद्गवशिवस्य च ।
नलकर्कोटेश्वरयोर्हाटकेश्वरजा कथा ॥
नारदेशमन्त्रभूषा दुर्गकूटगणेशजा ।
सुपर्णैलाख्यभैरव्योर्भल्लतीर्थभवा कथा ॥
कीर्त्तन कर्द्दमालस्य गुप्तसोमेश्वरस्य च ॥
बहुस्वर्णेशशृङ्गेशकोटीश्वरकथा तत ॥
मार्कण्डेश्वरकोटीशदामोदरगृहोतकथा ।
स्वर्णरेखा ब्रह्मकुण्ड कुन्तीभीमेश्वरौ तथा ॥
मृगीकुण्डञ्च सर्व्वस्व क्षेत्रे वस्त्रापथे स्मृतम् ।
दुर्गाविल्वेशगङ्गेशरैवतानां कथाद्भुता ॥
ततोऽर्व्वुदे श्वभ्रकथा अचलेश्वरकीर्त्तनम ।
नागतीर्थस्य च कथा वशिष्ठाश्रमवर्णनम् ॥
भद्रकर्णस्य माहात्म्य त्रिनेत्रस्य तत परम् ।
केदारस्य च माहात्म्य तीर्थागमनकीर्त्तनम् ॥
कोटीश्वररूपतीर्थहृषीकेशकथा तत ।
सिद्धेशशुक्रेश्वरयोर्म्मणिकर्णीशकीर्त्तनम् ॥
पङ्गुतीर्थयमतीर्थवाराहतीर्थवर्णनम् ।
चन्द्रप्रभासपिण्डोदश्रीमाताशुक्लतीर्थजम् ॥
कात्यायन्याश्च माहात्म्य तत पिण्डारकस्य च ।
तत कनखलस्याथ चक्रमानुषतीर्थयो ॥
कपिलाग्नितीर्थकथा तथा रक्तानुबन्धजा ।
गणेशपार्थेश्वरयोर्यात्रायामुद्गलस्य च ॥
चण्डीस्थान नागभवशिव कुण्डमहेशजा ।
कामेश्वरस्य मार्कण्डेयोत्पत्तेश्च कथा तत ॥
उद्दालकेशसिद्धेशगततीर्थकथा पृथक ।
श्रीदेवमातोत्पत्तिश्च व्यासगौतमतीर्थयो ॥
कुलसन्तारमाहात्म्य रामकोट्याह्वतीर्थयो ।
चन्द्रोद्भेदेशानशृङ्गब्रह्मस्थानोद्भवोद्भवम ॥
त्रिपुष्कररुद्रह्रदगुहेश्वरकथा शुभा ।
अविमुक्तस्य माहात्म्यमुमामाहेश्वरस्य च ॥
महौजस प्रभावश्च जम्बुतीर्थस्य वर्णनम् ।
गङ्गाधरमिश्रकयो कथा चाथ फलस्तुति ॥
द्वारकायाश्च माहात्म्ये चन्द्रशर्म्मकथानकम ।
जागराद्याख्यव्रतश्च व्रतमेकादशीभवम ॥
महाद्वादशिकाख्यान प्रह्रादर्षिसमागम ।
दुर्व्वासस उपाख्यानं यात्रोपक्रमकीर्त्तनम् ॥
गोमत्युत्पत्तिकथन तस्यां स्नानादिज फलम् ।
चक्रतीर्थस्य माहात्म्य गोमत्युदधिसङ्गम ॥
सनकादिह्रदाख्यान नृगतीर्थकथा तत ।
गोप्रचारकथा पुण्या गोपीनां द्वारकागम ॥
गोपीसर समाख्यान ब्रह्मतीर्थादिकीर्त्तनम् ।
पञ्चनद्यागमाख्यान नानाख्यानसमाचितम् ॥
शिवलिङ्गमहातीर्थकृष्णपूजादिकीर्त्तनम् ।
त्रिविक्रमस्य मूर्त्त्याख्या दुर्व्वास कृष्णसकथा ॥
कुशदैत्यवधोऽर्व्वाख्या विशेषार्च्चनज फलम् ।
गोमत्यां द्वारकायाश्च तीर्थागमनकीर्त्तनम् ॥
कृष्णमन्दिरसम्प्रेक्षा द्वारवत्यभिषेचनम् ।
तत्र तीर्थावासकथा द्वारकापुण्यकीर्त्तनम् ॥
इत्येष सप्तम प्रोक्त खण्ड प्राभासिको द्विज । ।
स्कान्दे सर्व्वोत्तरकथा शिवमाहात्म्यवर्णने ॥”
ततफलस्तुति ।
“लिखित्वैतत्तु यो दद्याद्धेमशूलसमाचितम् ।
माघ्यां सतत्नाय विप्राय स शैवे मोदते पदे ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १ ४ अध्याय ॥ १२ ॥
चतुर्द्दश वामनपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स । प्रवक्ष्यामि पुराण वामनाभिधम् ।
त्रिविक्रमचरित्राढ्य दशसाहस्रसङ्ख्यकम् ॥
कूर्म्मकल्पसमाख्यान वर्गत्रयकथानकम् ।
भागद्वयसमायुक्त वक्तृश्रोतृशुभावहम ॥’
तत्र पूर्व्वभागे ।
“पुराणप्रश्न प्रथम ब्रह्मशीर्षच्छिदा तत ।

कप लमोचनाख्या दक्षयज्ञविहिंसनम् ॥
हरस्य कालरूपाख्या कामस्य दहन तत ।
प्रह्लादनारायणयोर्युद्ध देवासुराह्वयम् ॥
सुकेश्यर्कसमाख्यान ततो भुवनकोषकम् ।
काम्यव्रताख्यान श्रीदुर्गाचरित तत ॥
तपतीचरित पश्चात कुरुक्षेत्रस्य वर्णनम् ।
सरोमाहात्म्यमतुल पार्व्वतीजन्मकीर्त्तनम ॥
तपश्चर्या विवाहश्च गौर्य्युपाख्यानक तत ।
तत कौशिक्युपाख्यान कुमारचरित तत ॥
ततोऽन्धकवधाख्यान साध्योपाख्यानक तत ।
जाबालिचरित पश्चादरजायाः कथाद्भुता ॥
अन्धकेश्वरयोर्युद्ध गणत्व चान्धकस्य च ।
मरुतां जन्मकथन बलेश्च चरित तत ॥
ततस्तु लक्ष्म्याश्चरित त्रैविक्रममत परम् ।
प्रह्लादतीर्थयात्राया प्रोच्यन्ते तत्कथा शुभा ॥
ततश्च धुन्धुचरित प्रेतोपाख्यान च तत ।
नक्षत्रपुरुषाख्यान श्रीदामचरित तत ॥
त्रिविक्रमचरित्रान्ते ब्रह्मप्रोक्त स्तवोत्तम ।
प्रह्लादबलिसंवादे सुतले हरिशसनम ॥
इत्येष पूर्व्वभागोऽस्य पुराणस्य तवोदित ॥”
तदुत्तरे भागे बृहद्वामनाख्ये ।
“शृणु तस्योत्तर भाग बृहद्वामनसञ्ज्ञकम् ॥
माहेश्वरी भागवती सौरी गाणेश्वरी तथा ।
चतस्र संहिताश्चात्र पृथक साहस्रसङ्ख्यया ॥
माहेश्वर्यान्तु कृष्णस्य तद्भक्तानाञ्च कीर्त्तनम् ।
भागवत्या जगन्मातुरवतारकथाद्भुता ॥
सौर्य्यां सूर्य्यस्य महिमा गदित पापनाशन ।
गाणेश्वर्यां गणेशस्य चरितञ्च महेशितु ॥
इत्येतद्वामन नाम पुराण सुविचित्रकम् ।
पुलस्त्येन समाख्यात नारदाय महात्मने ॥
ततो नारदत प्राप्त व्यासेन सुमहात्मना ।
व्यासात्तु लब्धवान् वत्स । तच्छिष्यो रोमहर्षण ॥
स चाख्यास्यति विप्रेभ्यो नैमिषीयेभ्य एव च ।
एव परम्पराप्राप्त पुराण वामन शुभम् ॥” * ॥
तत्फलश्रुति ।
“ये पठन्ति च शृण्वन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।
लिखित्वैतत पुराणन्तु य शरद्विषुवेऽर्पयेत् ॥
विप्राय वेदविदुषे घृतधेनुसमान्वितम् ।
स समुद्धृत्य नरकान्नयेत स्वर्ग पितॄन् स्वकान् ।
देहान्ते सुक्तभोगोऽसौ याति विष्णो पर पदम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे १ ५ अध्याय ॥ १४ ॥
पञ्चदश कूर्म्मपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
“शृणु वत्स । मरीचेऽद्य पुराण कूर्म्मसञ्ज्ञितम् ।
लक्ष्मीकल्पानुचरित यत्र कूर्म्मवपुर्हरि ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां माहात्म्यञ्च पृथक पृथक ।
इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन प्राहर्षिभ्यो दयान्तिकम् ॥
ततसप्तदशसाहस्र सुचतु संहित शुभम् ।
यत्र ब्राह्म्यां पुरा प्रोक्ता धर्म्मा नानाविधा मुने ॥
नानाकथाप्रसङ्गेन नृणां सद्गतिदायका ॥” * ॥

तत्पूर्व्वभागे ।
“तत्र पूर्व्वविभागे तु पुराणोपक्रम पुरा ।
लक्ष्मीप्रद्युम्नसंवाद कूर्म्मर्षिगणसङ्कथा ॥
वर्णाश्रमाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्त्तनम् ।
कालसङ्ख्या समासेन लयान्ते स्तवन विभो ॥
तत सङ्क्षेपत सर्ग शाङ्कर चरित तथा ।
सहस्रनाम पार्व्वत्या योगस्य च निरूपणम् ॥
भृगुवंशसमाख्यान तत स्वायम्भुवस्य च ।
देवादीना समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहतिस्तत ॥
दक्षसृष्टिकथा पश्चात कश्यपान्वयकीर्त्तनम् ।
आत्रेयवंशकथन कृष्णस्य चरित शुभम् ॥
मार्कण्डकृष्णसंवादो व्यासपाण्डवसत्कथा ।
युगधर्म्मानुकथन व्यासजैमिनिकी कथा ॥
वाराणस्याश्च माहात्म्य प्रयागस्य तत परम् ।
त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशाखानिरूपणम् ॥” * ॥
तदुत्तरभागे ।
“उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गीतेश्वरी तत ।
व्यासगीता तत प्रोक्ता नानाधर्म्मप्रबोधिनी ॥
नानाविधानां तीर्थाना माहात्म्यञ्च पृथक
तत ।
नानाधर्म्मप्रकथन ब्राह्मीय संहिता स्मृता ॥
अत पर भागवती संहितार्थनिरूपणी ।
कथिता यत्र वर्णानां पृथग्वृत्तिरुदाहृता ॥”
तदुत्तरभागीयभगवत्याख्यद्वितीयसंहिताया पञ्चपादेषु ।
“पादेऽस्या प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यव
स्थिति ।
सदाचारात्मिका वत्स । भोगसौख्यविवर्द्धनी ॥
द्वितीये क्षत्रियाणान्तु वृत्ति सम्यक प्रकी-
र्त्तिता ।
यया त्वाश्रितया पाप विधूयेह व्रजेद्दिवम् ॥
तृतीये वैश्यजातीनां वृत्तिरुक्ता चतुर्व्विधा ।
यया चरितया सम्यक लभते गतिमुत्तमाम ॥
चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहृता ।
यया सन्तुष्यति श्रीशो नृणां श्रेयोविवर्द्धन ॥
पञ्चमेऽस्यास्तत पादे वृत्ति सङ्करजोदिता ।
यया चरितयाप्नोति भाविनीमुत्तमां गतिम ॥
इत्येषा पञ्चपद्युक्ता द्वितीया संहिता मुने । ।
तृतीयात्रोदिता सौरी नृणां कामविधायिनी ॥
षोढ़ा षट्कर्म्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च कामि
नाम ।
चतुर्थी वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्त्तिता ॥
चतुष्पदी द्विजादीनां साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी ।
ता क्रमात षट्चतुर्द्वौद्विसाहस्रा परि
कीर्त्तिता ॥”
तत्फलश्रुति ।
“एतत्कूर्म्मपुराणन्तु चतुर्व्वर्गफलप्रदम् ।
पठतां शृण्वतां नृणां सर्व्वोत्कृष्टगतिप्रदम ॥
लिखित्वैतत्तु यो भक्त्या हेमकूर्म्मसमन्वितम् ।
ब्राह्मणायायने दद्यात् स याति परमां गतिम ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे १०६ अध्याय ॥ १५ ॥

षोडश मत्स्यपुराणम ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
“अथ मात्स्य पुराण ते प्रवक्ष्ये द्विजसत्तम । ।
यत्रोक्त सप्तकल्पानां वृत्त सङ्क्षिप्य भूतये ॥
व्यासेन वेदविदुषा नरसिंहोपवर्णनम ।
उपक्रम्य तदुद्दिष्ट चतुर्द्दशसहस्रकम ॥
मनुमत्स्यसुसंवादो ब्रह्माण्डवर्णनन्तत ।
ब्रह्मदेवासुरोत्पत्तिर्म्मारुतोत्पत्तिरेव च ॥
मदनद्वादशी तद्वत लोकपालाभिपूजनम ।
मन्वन्तरसमुद्देशो वैण्यराज्याभिवर्णनम ॥
सूर्य्यवैवस्वतोत्पत्तिर्व्बुधसङ्गमन तथा ।
पितृवंशानुकथन श्राद्धकालस्तथैव च ॥
पितृतीर्थप्रचारश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव च ।
कीर्त्तन सोमवंशस्य ययातिचरित तथा ॥
कार्त्तवीर्य्यस्य चरित वृष्णिवंशानुकीर्त्तनम ।
भृगुशापस्तथा विष्णोर्दशधा जन्म च क्षितौ ॥
कीर्त्तन पुरुवंशस्य वंशो हौताशन पर ।
क्रियायोगस्तत पश्चात पुराण पारकीर्त्ति तम
व्रत नक्षत्रपुरुष मार्त्तण्डशयन तथा ।
कृष्णाष्टमीव्रत तद्वद्रोहिणीचन्द्रसञ्ज्ञितम ॥
तडागविधिमाहात्म्य पादपोत्सर्ग एव च ।
सौभाग्यशयन तद्वदगस्त्यव्रतमेव च ॥
तथानन्ततृतीयाया रसकल्याणिनीव्रतम ।
तथैवानन्दकर्य्याश्च व्रत सारस्वत पुन ॥
उपरागाभिषेकश्च सप्तमीशयन तथा ।
भीमाख्या द्वादशी तद्वदनङ्गशयन तथा ॥
अशून्यशयन तद्वत् तथैवाङ्गारकव्रतम ।
सप्तमीसप्तक तद्वद्विशोकद्वादशीव्रतम् ॥
मेरुप्रदान दशधा ग्रहशान्तिस्तथैव च ।
ग्रहस्वरूपकथन तथा शिवचतुर्द्दशी ॥
तथा सर्व्वफलत्याग सूर्य्यवारव्रत तथा ।
संक्रान्तिस्नपन तद्वद्विभूतिद्वादशीव्रतम ॥
षष्टिव्रतानां माहात्म्य तथा स्नानविधिक्रम ।
प्रयागस्य तु माहात्म्य द्वीपलोकानुवर्णनम ॥
तथान्तरीक्षचारश्च ध्रुवमाहात्म्यमेव च ।
भवनानि सुरेन्द्राणां त्रिपुरोद्योतन तथा ॥
पितृप्रवरमाहात्म्य मन्वन्तरविनिर्णय ।
चतुर्य्युगस्य सम्भूतिर्युगधर्म्मनिरूपणम ॥
वज्राङ्गस्य तु सम्भूतिस्तारकोत्पत्तिरेव च ।
तारकासुरमाहात्म्य ब्रह्मदेवानुकीर्त्तनम ॥
पार्व्वतीसम्भवस्तद्वत्तथा शिवतपोवनम ।
अनङ्गदेहदाहश्च रतिशोकस्तथैव च ॥
गौरीतपोवन तद्वच्छिवेनाथ प्रसादनम ।
पार्व्वतीऋषिसंवादस्तथैवोद्वाहमङ्गलम् ॥
कुमारसम्भवस्तद्वत कुमारविजयस्तथा ।
तारकस्य वधो घोरो नरसिंहोपवर्णनम् ॥
पद्मोद्भवविसर्गस्तु तथैवान्धकघातनम् ।
वाराणस्यास्तु माहात्म्य नर्म्मदायास्तथैव च
प्रवरानुक्रमस्तद्वत् पितृगाथानुकीर्त्तनम् ।
तथोभयमुखीदान दान कृष्णाजिनस्य च ॥
तत सावित्र्युपाख्यान राजधर्म्मास्तथैव च ।
विविधोत्पातकथन ग्रहशान्तिस्तये च ॥

यात्रानिमित्तकथनं स्वप्नमङ्गलकीर्त्तनम् ॥
वामनस्य तु माहात्म्यं वाराहस्य ततः परम् ॥
समुद्रमथनं तद्वत् कालकूटाभिशान्तनम् ।
देवासुरविमर्द्दश्च वास्तुविद्या तथैव च ॥
प्रतिमालक्षणं तद्देवतास्थापनं तथा ।
प्रासादलक्षणं तद्वज्जीर्णोद्धारस्य लक्षणम् ॥
भविष्यराज्ञामुद्देशो महादानानुकीर्त्तनम् ।
कल्पानुकीर्त्तनं तद्वत् पुराणेऽस्मिन् प्रकीर्त्तितम् ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“पवित्रमेतत् कल्याणमायुः कीर्त्तिविवर्द्धनम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वापि स याति भवनं हरेः ॥
लिखित्वैतत्तु यो दद्याद्धेममत्स्यसमन्वितम् ।
विप्रायाभ्यर्च्य विषुवे स याति परमं पदम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १ ७ अध्यायः ॥ १६ ॥
सप्तदशं गरुडपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
“मरीचे शृणु वच्म्यद्य पुराणं गारुडं शुभम् ।
गरुडायाब्रवीत् पृष्टो भगवान् गरुडासनः ॥
एकोनविंशसाहस्रं तार्क्ष्यं कल्पकथान्वितम् ॥”
तत्र पूर्व्वखण्डे ।
“पुराणोपक्रमो यत्र सर्गः सङ्क्षेपतस्ततः ।
सूर्य्यादिपूजनविधिर्दीक्षाविधिरतः परम् ॥
श्राद्धपूजा ततः पश्चान्नवव्यूहार्च्चनं द्विज ।।
पूजाविधानञ्च तथा वैष्णवं पञ्जरं ततः ॥
योगाध्यायस्ततो विष्णोर्नामसाहस्रकीर्त्तनम् ।
ध्यानं विष्णोस्ततः सूर्य्यपूजा मृत्युञ्जयार्च्चनम् ॥
मालामन्त्राः शिवार्च्चाथ गणपूजा ततः परम् ।
गोपालपूजा त्रैलोक्यमोहनश्रीधरार्च्चनम् ॥
विष्ण्वर्च्चा पञ्चतत्त्वार्च्चा चक्रार्च्चा देवपूजनम् ।
न्यासादिसन्ध्योपास्तिश्च दुर्गार्च्चाथ सुरार्च्चनम् ॥
पूजा माहेश्वरी चातः पवित्रारोहणार्च्चनम् ।
मूर्त्तिध्यानं वास्तुमानं प्रासादानाञ्च लक्षणम् ॥
प्रतिष्ठा सर्व्वदेवानां पृथक्पूजाविधानतः ।
योगोऽष्टाङ्गो दानधर्म्मः प्रायश्चित्तविधिक्रिया ॥
द्वीपेशनरकाख्यानं सूर्य्यव्यूहश्च ज्योतिषम् ।
सामुद्रिकं स्वरज्ञानं नवरत्नपरीक्षणम् ॥
माहात्म्यमथ तीर्थानां गयामाहात्म्यमुत्तमम् ।
ततो मन्वन्तराख्यानं पृथक् पृथग्विभागशः ॥
पित्राख्यानं वर्णधर्म्मा द्रव्यशुद्धिः समर्पणम् ।
श्राद्धं विनायकस्यार्च्चा ग्रहयज्ञस्तथाश्रमाः ॥
जननाख्यं प्रेताशौचं नीतिसारो व्रतोक्तयः ।
सूर्य्यवंशः सोमवंशोऽवतारकथनं हरेः ॥
रामायणं हरिवंशो भारताख्यानकन्ततः ।
आयुर्व्वेदे निदानं प्राक् चिकित्साद्रव्यजा गुणाः ॥
रोगघ्नं कवचं विष्णोर्गारुडं त्रैपुरो मनुः ।
प्रश्नचूडामणिश्चान्ते हयायुर्व्वेदकीर्त्तनम् ॥
औषधीनामकथनं ततो व्याकरणोहनम् ।
छन्दःशास्त्रं सदाचारस्ततः स्नानविधिः स्मृतः ॥
तर्पणं वैश्वदेवञ्च सन्ध्या पार्व्वणकर्म्म च ।
नित्यश्राद्धं सपिण्डाख्यं धर्म्मसारोऽघनिष्कृतिः ॥
प्रतिसंक्रम उक्तोऽथ युगधर्म्माः कृतेः फलम् ।

पुराणं

योगशास्त्रं विष्णुभक्तिर्नमस्कृतिफलं हरेः ॥
माहात्म्यं वैष्णवञ्चाथ नारसिंहस्तवोत्तमम् ।
ज्ञानामृतं गुह्याष्टकं स्तोत्रं विष्ण्वर्च्चनाह्वयम् ॥
वेदान्तसांख्यसिद्धान्तं ब्रह्मज्ञानं तथात्मकम् ।
गीतासारः फलोत्कीर्त्तिः पूर्व्वखण्डोऽयमीरितः ॥”
उत्तरखण्डे प्रेतकल्पे ।
“अथास्यैवोत्तरे खण्डे प्रेतकल्पः पुरोदितः ।
यत्र तार्क्ष्येण संपृष्टो भगवानाह वाडव ।॥
धर्म्मप्रकटनं पूर्व्वं योनीनां गतिकारणम् ।
दानादिकं फलञ्चापि प्रोक्तमत्रौर्द्ध्वदैहिकम् ॥
यमलोकस्य मार्गस्य वर्णनञ्च ततः परम् ।
षोडशश्राद्धफलकं वृत्तान्तञ्चात्र वर्णितम् ॥
निष्कृतिर्यममार्गस्य धर्म्मराजस्य वैभवम् ।
प्रेतपीड़ाविनिर्द्देशः प्रेतचिह्ननिरूपणम् ॥
प्रेतानां चरिताख्यानं कारणं प्रेततां प्रति ।
प्रेतकृत्यविचारश्च सपिण्डीकरणोक्तयः ॥
प्रेतत्वमोक्षणाख्यानं दानानि च विमुक्तये ।
आवश्यकोत्तमं दानं प्रेतसौख्यकरं हितम् ॥
शारीरकविनिर्द्देशो यमलोकस्य वर्णनम् ।
प्रेतत्वोद्धारकथनं कर्म्मकर्त्तृविनिर्णयः ॥
मृत्योः पूर्व्वक्रियाख्यानं पश्चात् कर्म्मनिरूपणम् ।
मध्यं षोडशकं श्राद्धं स्वर्गप्राप्तिक्रियोहनम् ॥
सूतकस्याथ सङ्ख्यानं नारायणवलिक्रिया ।
वृषोत्सर्गस्य माहात्म्यं निषिद्धपरिवर्ज्जनम् ॥
अपमृत्युक्रियोक्तिश्च विपाकः कर्म्मणां नृणाम् ।
कृत्याकृत्यविचारश्च विष्णुध्यानं विमुक्तये ॥
स्वर्गतौ विहिताख्यानं स्वर्गसौख्यनिरूपणम् ।
भूर्लोकवर्णनञ्चैव सप्तधा लोकवर्णनम् ॥
पञ्चोर्द्ध्वलोककथनं ब्रह्माण्डस्थितिकीर्त्तनम् ।
ब्रह्माण्डानेकचरितं ब्रह्मजीवनिरूपणम् ॥
आत्यन्तिकलयाख्यानं फलस्तुतिनिरूपणम् ।
इत्येतद्गारुड़ं नाम पुराणं भुक्तिमुक्तिदम् ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“कीर्त्तितं पापशमनं पठतां शृण्वतां नृणाम् ।
लिखित्वैतत् पुराणन्तु विषुवे यः प्रयच्छति ॥
सौवर्णहंसयुग्माढ्यं विप्राय स दिवं व्रजेत् ॥”*॥
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १ ८ अध्यायः ॥ १७ ॥
अष्टादशं ब्रह्माण्डपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डाख्यं पुरातनम् ।
यच्च द्वादशसाहस्रं भाविकल्पकथायुतम् ॥
प्रक्रियाख्योऽनुषङ्गाख्य उपोद्घातस्तृतीयकः ।
चतुर्थ उपसंहारः पादाश्चत्वार एव हि ॥
पूर्व्वपादद्वयं पूर्व्वो भागोऽत्र समुदाहृतः ।
तृतीयो मध्यमो भागश्चतुर्थस्तूत्तरो मतः ॥”*॥
तत्र पूर्व्वभागे प्रक्रियापादे ।
“आदौ कृत्यसमुद्देशो नैमिषाख्यानकं ततः ।
हिरण्यगर्भोत्पत्तिश्च लोककल्पनमेव च ॥
एष वै प्रथमः पादो द्वितीयं शृणु मानद ! ॥”
पूर्व्वभागे अनुषङ्गपादे ।
“कल्पमन्वन्तराख्यानं लोकज्ञानं ततः परम् ।

पुराणं

मानसीसृष्टिकथनं रुद्रप्रसववर्णनम् ॥
महादेवविभूतिश्च ऋषिसर्गस्ततः परम् ।
अग्नीनां विचयश्चाथ कालसद्भाववर्णनम् ॥
प्रियव्रतान्वयोद्देशः पृथिव्यायामविस्तरः ।
वर्णनं भारतस्यास्य ततोऽन्येषां निरूपणम् ॥
जम्ब्वादिसप्तद्वीपाख्या ततोऽधोलोकवर्णनम् ।
ऊर्द्ध्वलोकानुकथनं ग्रहचारस्ततः परम् ॥
आदित्यव्यूहकथनं देवग्रहानुकीर्त्तनम् ।
नीलकण्ठाह्वयाख्यानं महादेवस्य वैभवम् ॥
अमावास्यानुकथनं युगतत्त्वनिरूपणम् ।
यज्ञप्रवर्त्तनं चाथ युगयोरन्त्ययोः कृतिः ॥
युगप्रजालक्षणञ्च ऋषिप्रवरवर्णनम् ।
वेदानां व्यसनाख्यानं स्वायम्भुवनिरूपणम् ॥
शेषमन्वन्तराख्यानं पृथिवीदोहनन्ततः ।
चाक्षुषेऽद्यतने सर्गो द्वितीयोऽङ्घ्रिः पुरोदितः ॥”
मध्यमभागे उपोद्घातपादे ।
“अथोपोद्घातपादे तु सप्तर्षिपरिकीर्त्तनम् ।
प्राजापत्यान्वयस्तस्माद्देवादीनां समुद्भवः ॥
ततो जयाभिव्याहारौ मरुदुत्पत्तिकीर्त्तनम् ।
काश्यपेयानुकथनमृषिवंशनिरूपणम् ॥
पितृकल्पानुकथनं श्राद्धकल्पस्ततः परम् ।
वैवस्वतसमुत्पत्तिः सृष्टिस्तस्य ततः परम् ॥
मनुपुत्रान्वयश्चातो गान्धर्व्वस्य निरूपणम् ।
इक्ष्वाकुवंशकथनं वंशोऽत्रेः समहात्मनः ॥
अमावसोरन्वयश्च रजेश्चरितमद्भुतम् ।
ययातिचरितञ्चाथ यदुवंशनिरूपणम् ॥
कार्त्तवीर्य्यस्य चरितं जामदग्न्यं ततः परम् ।
वृष्णिवंशानुकथनं सगरस्याथ सम्भवः ॥
भार्गवस्यानुचरितं तथा कार्य्यवधाश्रयम् ।
सगरस्याथ चरितं भार्गवस्य कथा पुनः ॥
देवासुराहवकथा कृष्णाविर्भाववर्णने ।
इनस्य च स्तवः पुण्यः शुक्रेण परिकीर्त्तितः ॥
विष्णुमाहात्म्यकथनं बलिवंशनिरूपणम् ।
भविष्यराजचरितं सम्प्राप्तेऽथ कलौ युगे ॥
एवमुद्घातपादोऽयं तृतीयो मध्यमे दले ॥”
उत्तरभागे उपसंहारपादे ।
“चतुर्थमुपसंहारं वक्ष्ये खण्डे तथोत्तरे ।
वैवस्वतान्तराख्यानं विस्तरेण यथातथम् ॥
पूर्व्वमेव समुद्दिष्टं सङ्क्षेपादिह कथ्यते ।
भविष्याणां मनूनाञ्च चरितं हि ततः परम् ॥
कल्पप्रलयनिर्द्देशः कालमानं ततः परम् ।
लोकाश्चतुर्द्दश ततः कथिता मानलक्षणैः ॥
वर्णनं नरकाणाञ्च विकर्म्माचरणैस्ततः ।
मनोमयपुराख्यानं लयः प्राकृतिकस्ततः ॥
शैवस्याथ पुरस्यापि वर्णनञ्च ततः परम् ।
त्रिविधाद्गुणसम्बन्धाज्जन्तूनां कीर्त्तिता गतिः ।
अनिर्द्देश्याप्रतर्क्यस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णनं हि ततः परम् ॥
इत्येष उपसंहारः पादो वृत्तः सचोत्तरः ।
चतुष्पादं पुराणं ते ब्रह्माण्डं समुदाहृतम् ॥
अष्टादशसमौपम्यं सारात्सारतरं द्विज ! ।
ब्रह्माण्डञ्च चतुर्लक्षं पुराणत्वेन पठ्यते ॥

तदेव यस्य गदितमन्त्राष्टादशधा पृथक ।
पाराशर्य्येण मुनिना सर्व्वेषामपि मानद ।॥
वस्तुदृष्टाथ तेनैव मुनीनां भावितात्मनाम ।
मत्त श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्य प्रचकाशिरे ॥
मुनयो धर्म्मशीलास्ते दीनानुग्रहकारिण ।
मया चेद पुराणन्तु वशिष्ठाय पुरोदितम् ॥
तेन शक्तिसुतायोक्त जातूकर्णाय तेन च ।
व्यासो लब्ध्वा ततश्चैतत प्रभञ्जनमुखोद्गतम् ॥
प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन् प्रावर्त्तयदनुत्तमम् ॥”
ततफलश्रुति ।
“य इद कीर्त्तयेद्वत्स । शृणोति च समाहित ।
स विधूयेह पापानि याति लोकमनामयम् ॥
लिखित्वैतत पुराणन्तु स्वर्णसिंहासनस्थितम् ।
पत्त्रेणाच्छादित यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥
स याति ब्रह्मणो लोक नात्र कार्य्या विचारणा ॥
मरीचेऽष्टादशैतानि मया प्रोक्तानि यानि ते ।
पुराणानि तु सङ्क्षेपाच्छ्रोतव्यानि च विस्तरात् ॥
अष्टादशपुराणानि य शृणोति नरोत्तम ।
कथयेद्वा विधानेन नेह भूय स जायते ॥
सूत्रमेतत पुराणानां यन्मयोक्त तवाधुना ।
तन्नित्य शीलनीय हि पुराणफलमिच्छता ॥
न दाम्भिकाय पापाय देवगुर्व्वसूयवे ।
देय कदापि साधूना द्वेषिणे न शठाय च ॥
शान्ताय शमचित्ताय शुश्रूषाभिरताय च ।
निर्म्मत्सराय शुचये देय सद्वैष्णवाय च ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १ ९ अध्याय ॥ १८ ॥ * ॥
इत्यष्टादशमहापुराणानुक्रमणिका समाप्ता ॥*॥
(अष्टादशमहापुराणानां निरुक्तिर्यथा शिव
पुराणे उत्तरखण्डे मध्यमेश्वरमाहात्म्ये ।
“यत्र वक्ता स्वय तर्क्ष्ये । ब्रह्मा साक्षात चतु-
र्मुख ।
तस्माद्ब्राह्म समाख्यात पुराणं प्रथम
मुने । ॥” १ ॥
तर्क्ष्ये इति मुनिसम्बोधनम् ।
“पद्मकल्पस्य माहात्म्य तत्र यस्मादुदाहृतम् ।
तस्मात पाद्म समाख्यात पुराणञ्च द्विती
यकम् ॥ २ ॥
पराशरकृत यत्तु पुराण विष्णुबोधकम् ।
तदेव व्यासकथित पुत्त्रपित्रोरभेदत ॥ ३ ॥
यत्र पूर्व्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरित बहु ।
शैवमेतत पुराण हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥४॥
भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरित्र यत्र विद्यते।
तत्तु भागवत प्रोक्त नतु देवीपुराणकम् ॥५॥
नारदोक्त पुराणन्तु नारदीय प्रचक्षते ॥ ६ ॥
यत्र नक्ताभवत्तर्क्ष्ये । मार्कण्डेयो महामुनि ।
मार्कण्डेयपुराण हि तदाख्यातञ्च सप्तमम् ॥७॥
अग्नियोगात्तदाग्नेय ८ भविष्योक्तेर्भविष्यकम् ।९।
विवर्त्तनात ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते ॥ १ ॥
लिङ्गस्य चरितोक्तत्वात पुराण लिङ्गमुच्यते ।११।
वराहस्य च वाराह पुराण द्वादश मुने । ॥१२॥
यत्र स्कन्द स्वय श्रोता वक्ता साक्षात् महेश्वर ।
तत्तु स्कान्द समाख्यातम् १३ वामनस्य तु
वामनम् ॥ १४ ॥
कौर्म्म कूर्म्मस्य चरितम् १५ मात्स्य मत्स्यस्य
कीर्त्तितम् । १६ ।
गरुडस्तु स्वय वक्ता यत्तद् गारुडसञ्ज्ञ-
कम् ॥ १७ ॥
ब्रह्माण्डचरितोक्तत्वात् ब्रह्माण्ड परिकी
र्त्तितम् ॥” १८ ॥
पुराभव वेद । सृष्ट्यादिप्रतिपादको ग्रन्थ ।
यथा, शतपथब्राह्मणे । १४ । ६ । १ । ६ ।
“ऋगवेदो यजुर्व्वेद सामवेदोऽथर्व्वाङ्गिरस
इतिहास पुराण विद्या उपनिषद श्लोका
सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि ॥”
तथा च बृहदारण्यकोपनिषदि ।
“अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद् यदृगवेदो
यजुर्व्वेद सामवेदोऽथर्व्वाङ्गिरस इतिहास
पुराणम् ॥”
“इद वा अग्रेणव किञ्चिदासीदित्यादिक जगत
प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादक वाक्यजात
पुराणम् ।” इति ऋग्वेदोपोद्घाते ॥ * ॥)
पुराण , पुं, (पुरा पुर्व्वस्मिन् काले भव इति ।
पुरा + “सायञ्चिरप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ
तुट्च ।”४ । ३ । २३ । इति ट्यु निपातनात
तुडभाव ।) पण । (शिव । यथा, महा
भारते । १३ । १७ । १ ६ ।
“बलवांश्चोपशान्तश्च पुराण पुण्यचञ्चुरी ॥”)
पुरातने, त्रि । (यथा, मनु । ५ । २३ ।
“बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम ।
पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्त्रसवेषु च ॥”)
कार्षापणे, पुं क्ली । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनु । ८ । १३६ ।
“ते षोडश स्याद्धरण पुराणश्चैव राजतम ।
कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिक कार्षिक पण ॥”)
पुराणग पु, (पुराणैर्गीयते इति । गै+घञर्थे
क । यद्वा, पुराण वेद गायतीति । गै+
“आतोऽनुपेति ।” ३ । २ । ३ । इति क ।)
ब्रह्मा । इति हेमचन्द्र । २ । १२६ ॥ पुराण
गायके, त्रि ॥
पुराणपुरुष , पु (पुराणैर्वेदादिभिरुपस्तुत पुरुष
इति मध्यपदलोपिसमास । यद्वा, पुराण
पुरुष इति कर्म्मधारय ।) विष्णु । इति
इति हेमचन्द्र । २ । १२८ ॥ (यथा, पाद्मो
त्तरखण्डे १९१ अध्याये विष्णोरष्टोत्तरशतनाम-
कीर्त्तने ।
“पुराणपुरुषो नन्दात्मज श्रीवत्सलाञ्छन ॥”)
पुरातन , पु, (पुरा भव । पुरा+ट्युट्युट च ।)
पुराण । तद्वैदिकपर्य्याय । प्रत्नम् १ प्रदिव
२ प्रवया ३ सनेमि ४ पूर्व्वम् ५ अह्नाय ६ ।
इति षटपुराणनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३
अध्याय ॥ (विष्णु । यथा महाभारते । १३ ।
१४९ । ६६ ।
“उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्य पुरातन ॥”)
पुरातन , त्रि, (पुरा पूर्व्वस्मिन् काले भव । पुरा
+“सायञ्चिरेति ।”४ । ३ । २३ । इति ट्युट्युट
च ।) पूर्व्वकालभव । पुराण इति भाषा ।
तत्पर्य्याय । पुराण २ प्रतन ३ प्रत्न ४ चिर-
न्तन ५ । इत्यमर । ३। १ । ७७ ॥ चिरत्न ६।
इति जटाधर ॥ (यदुक्त नीतिशास्त्रे ।
“नव वस्त्र नवं छत्त्र नवा स्त्री नूतन गृहम् ।
सर्व्वत्र नूतन शस्त सेवकान्ने पुरातने ॥”)
पुराध्यक्ष , त्रि (पुरस्य पुराधिकृतो वा अध्यक्ष ।)
नगराधिकृत । (यथा, महाभारते । १३ ।
१३५ । ११ ।
“चिकित्सक कान्तपृष्ठ पुराध्यक्ष पुरोहित ।
सांवत्सरो वृथाध्यायी सर्व्वे ते शूद्रसम्मिता ॥”)
अस्य पुराध्यक्षलक्षणम् । यथा,—
“वृद्ध कुलोद्गत' शक्त' पितृपैतामह शुचि ।
राज्ञामत्र पुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥”
इति युक्तिकल्पतरु ॥
पुरारि पु, (पुरस्य त्रिपुरस्य अरि शत्रु ।)
शिव । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा अध्यात्म-
रामायणे १ । १ । ५ ।
पुरारिगिरिसम्भूता श्रीरामार्णवसङ्गता ।
अध्यात्मरामगङ्गेय पुनाति भुवनत्रयम् ॥”)
पुरार्द्धविस्तर , पु (पुरार्द्धं पूर्व्वार्द्धं विस्तरो विस्तृति
रस्येति ।) खेट' । इति हेमचन्द्र । ४ । ३८ ॥
पुरावसु , पुं, (पुरा पूर्व्वकाले उत्पत्ते प्रागित्यर्थ
वसु ।) भीष्म । इति त्रिकाण्डशेष ॥
पुरावृत्त , क्ली, (पुरा पुराण वृत्त चरित्र यत्र ।)
पूर्व्ववृत्तान्तनिबन्धनम् । तत्पर्य्याय । इतिहास
२ । इत्यमर । १ । ६ । ४ ॥ पूर्व्वचरितम् ३ ।
इति स्वामी ॥ (यथा, महाभारते ।७।२८।२४।
“शृणु गुह्यमिद पार्थ । पुरावृत्त यथानघ । ॥”)
पुराषिनी, स्त्री, (पुर नगरमस्यति त्यजतीति ।
अस+णिनि +ङीप ।) सहदेवीलता । इति
राजनिघण्ट ॥
पुरासुहृत [द्] पुं, (पुरस्य त्रिपुरस्य असुहृत
शत्रु ।) शिव । इति हेमचन्द्र । २ ।११४ ॥
पुरि , स्त्री (पूर्य्यते इति । पॄ+“कॄगॄशॄपॄ-
कुटीति ।” उणा ४ । १४२ । इति इ । स च
कित ।) पुरी । इत्यमरटीकायां भरत ॥ नदी ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ (शरी-
रम् । इति पुरीतत-शब्दटीकायां भरत ॥)
पुरि , पु, (पूर्य्यते यशआदिभिरिति । पॄ+इ ।
स च कित ।) राजा । इति सिद्धान्तकौमुद्य
मुणादिवृत्ति ॥ (सन्न्यासिविशेष । शङ्कराचार्य्य
शिष्यतोटकस्य शिष्येषु अन्यतमशिष्याणा-
मुपाधिविशेष' । इति केचित ॥ तल्लक्षण यथा,
प्राणतोषिण्यामवधूतप्रकरणे ।
“ज्ञानतत्त्वेन सम्पूर्ण' पूर्णतत्त्वपदे स्थित ।
परब्रह्मरतो नित्य पुरिनामा स उच्यते ॥”
तथा च मुण्डमालातन्त्रे २ पटले ।
“देवताया सदा ध्यान श्रीगुरो पूजन तथा ।
अन्तर्य्यागेषु यो निष्ठ, स वीर पुरिरेव च ॥”)

पुरी स्त्री, (पुरि+वा ङीष्।) नगरी। इत्यमरः। २।२।१॥ (यथा, श्रीधरस्वामिधृतभृगुवचनम्।
"तृणावासः पुरी प्रोक्ता विप्राः पुरमयीष्यते॥")
अस्या लक्षणादि पुरशब्दे नगरशब्दे च लिखितम्। तद्वर्णनं यथा, महाभारते। ३।१५।५—८।
"पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा।
सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा॥
सोपतल्पप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा।
सचक्रग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका॥
सोष्ट्रिका भरतश्रेष्ठ। सभेरीपणवानका।
सतोरणाङ्कुशा राजन्। सशतघ्नीकलाङ्गला॥
सभुशुण्ड्यश्मगुडका सायुधा सपरश्वधा।
लोहचर्म्मवती चापि साग्नि सगुडशृङ्गिका॥"
"पताका ध्वजाञ्चलं। तोरणानि बहिर्द्वाराणि। चक्राणि योधगणाः। हुडाः सदाश्रयस्थानानि भाषायां बुरुजसञ्ज्ञानि। अन्ये तु विण्मूत्रोत्सर्जनशृङ्गाणि हुडा इत्याहुः उदाहरन्ति च। 'कक्ष्यान्ते हुडशृङ्गाणि रथस्योपरि सूरिभिः। विण्मूत्रसर्प्पमुक्त्यर्थं करादिस्पर्श उच्यते॥' इति॥ यन्त्राणि आग्नेयौषधबलेन दूरतः प्रक्षेपणीयानि महान्ति भाषायां कामानसञ्ज्ञकानि। क्षुद्राणि सीसगुलिकोत्क्षेपणयन्त्राणि वन्दुकसञ्ज्ञकानि। खनकाः सुरङ्गद्वारा गुप्तमार्गकर्त्तारः॥ उपतल्पाः लोहमुखाः कीलाः तद्युक्ताः प्रतोल्यो रथ्यामार्गा यस्यां सा। अट्टालका उपरिगृहाः। गोपुराणि पुरद्वाराणि। साट्टानि अट्टेन अन्नेन सहितानि अट्टालकादीनि यस्यां सा। साट्टेति विशेषणं उपतल्पस्य ग्रामान्तस्य रथ्यायाश्चात्वा सम्बध्यते। चक्रग्रहणी सन्धिग्राहिका मोर्चा इति म्लेच्छप्रसिद्धा। सोल्कालातावपोथिका सोल्कमलातं ज्वालावच्छिन्नमुल्मुकं यस्यां सा सोल्कालाता इति केचित्। अवबद्धा पोथिका यैर्बद्धाः काष्ठपाषाणादयो रिपूणां मूर्द्धनि पातनाय यस्यामिति प्राञ्चः। उल्कैवोल्का प्राणहरत्वात् यन्त्रोत्क्षिप्तो गोलः। अलातं सकाष्ठदग्धलौहमयमाग्नेयं प्रहरणं बाण इति भाषायां प्रसिद्धम्। तयोरप्याख्येवगत्योरपि पोथिका पातयित्री अवमथ्य शत्रून् कर्णायेन्द्रदत्तशक्तिवद्वधा तद्युक्ता सोल्कालाता वपोथिका॥*॥ उष्ट्रिका उष्ट्रचर्म्ममयानि भाण्डानि। वष्टिकेति पाठे कश्चन आयुधविशेषः॥*॥ अश्मगुडका वर्त्तुलीकृताः पाषाणाः। लोहमयानि चर्म्माणि कमठपृष्ठाकाराणि प्रहारवारकाणि ढाल इति प्रख्यातानि। साग्नि आग्नेयौषधसहिता गुडा गोलकाः। शृङ्गिकास्तद्रुतक्षेपकयन्त्राणि। शत्रूणामुपरि पातनाय तप्तो गुडो द्रवीभूतो यत्र शिखरे स्थाप्यते ततसहितेत्यन्ये॥" इति नीलकण्ठकृतभारतभावदीपनामटीका॥

पुरीतत्, पुं क्ली (पुरीं शरीरं तनोतीति। तन् दुञ् विस्तारे+क्विप्। "गमः क्वौ।" ६।४।४०। इत्यत्र "गमादीनामिति वक्तव्यम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या अनुनासिकलोपः। तुगागमश्च। पुरि तनोतीति वाक्ये "नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ।" ६।३।११६। इति पूर्व्वपदस्य दीर्घः।) अन्त्रम्। आंत इति ख्यातम्। अन्तति बध्नाति कालखण्डादि अन्त्र अतिबन्धे नाम्नीति रः। पुरि शरीरे तनोतीति पुरीतत् क्विप् गमतनाद्यनिमामिति नलोपे स्वस्य तगिति तन् निपातनादिकारस्य दीर्घः। अन्त्रसाहचर्य्यात् क्लीवत्वम्। पुरीतदस्त्रियामिति वाचस्पतिः। इत्यमरभरतौ॥

पुरीमोह, पुं, (पुरीं शरीरं मोहयतीति। मुह+णिच्+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) धुस्तूरः। इति शब्दमाला॥

पुरीष, क्ली, (पिपर्त्ति शरीरमिति। पॄ+"पॄभृश्भ्यां किच्च।" उणा ४।२७। इति ईषन्। स च कित्।) विष्ठा। इत्यमरः। २।६।६८॥ तदुत्सर्गविधिर्यथा,—
"मुहूर्त्ते ब्राह्म उत्थाय रात्रिवासः परित्यजेत्।
परिधायापरं वस्त्रं शयनस्थानतोऽन्यतः॥
मुखाङ्घ्रिहस्तान् प्रक्षाल्य द्विराचम्य ततो द्विजः।
कृष्णं कृष्णं स्मृतिं कृत्वा खनित्वा नैर्ऋतीं दिशम्॥
खनित्रखननेनैव द्वादशाङ्गुल्यधोऽन्तरम्।
गृहीत्वोदकपात्रञ्च मितं गच्छेद्धनुःशतम्॥
ग्रामाद्वा शरविक्षेपमात्रामनुदिते रवौ।
मैत्रमावश्यकं कर्त्तुं नगराच्च चतुर्गुणम्॥
तत्रिसुत्थायतं गर्त्तं तथा कृत्वा गभीरकम्।
कृत्वा त्वद्रि खनित्रेण कुशैराच्छाद्य तत्तृणम्॥
शुष्के काष्ठैरयज्ञीयैर्भूगर्त्तमवगुण्ठितम्।
संवीताङ्गो वेणुदले पत्रैर्न्यञ्चयभाजने॥
कृत्वा खनित्रं संस्थाप्य वारिपात्रमुपानहौ।
ततो द्विजस्तूपविशेद्वस्त्रेणाच्छाद्य मस्तकम्॥
यज्ञोपवीतं कर्णेऽथ धृत्वा मौनी च दक्षिणे।
आगतो द्विजमपि नोपश्यन् सन्तञ्च भास्करम्॥
गुरुं समीरणं सर्व्वदेवतामूर्त्तिमेव च।
मातरं पितरं चान्यं सर्व्वं गुरुजनं स्त्रियम्॥*॥
उदङ्मुखस्त्रिसन्ध्यासु दिवसे च यदा निशि।
दक्षिणामुख उत्सर्गं कुर्य्यान्मूत्रपुरीषयोः॥
पूर्व्वाह्णे तु द्विजः कुर्य्यात् पश्चिमाभिमुखोऽथवा।
अपराह्णे पूर्व्वमुखो मूत्रगूथविसर्जनम्॥
मध्याह्ने प्रयतः कुर्य्याद्यतवागुत्तरामुखः।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ द्विजो मैत्रं प्रयत्नतः॥
निशायामन्धकारे तु छायायां दिवसे तथा।
यथेच्छमुखो भूत्वा मैत्रं कुर्य्यात् द्विजो भयात्॥
शिरश्छाद्य मनोद्दु खाद्विण्मूत्रस्य विसर्ज्जनम्।
मोहादाधोमुखः कुर्य्याद्यतवाक् प्रयतो द्विजः॥
सन्न्यासी ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो गृही द्विजः।
शाखाध्यायी च वेदानां सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः॥
मुनिश्च सर्व्वधर्म्मज्ञो दान्तः शान्त उदारधीः।
सदोत्तरमुखः कुर्य्याद्दैवाद्वा गान्य एव च॥
प्रातश्च मैत्रं सायाह्ने दक्षिणाभिमुखो निशि।
योगिनान्तु यथा स्त्रीणां शूद्रादीनामयं क्रमः॥
न देवायतने वृक्षमूले च न जले नदे।
न नदीकूपमार्गेषु न वापीगोष्ठभस्मसु॥
न चिताग्निश्मशानेषु गोचरे न द्विजालये।
नाम्भःसमीपे न पुच्छे नाकाशे न च शाद्वले॥
न समुद्रे न कार्य्ये च न तीर्थे न द्विजालये।
न यज्ञवृक्षमूलेषु नोपद्वारे चतुष्पथे॥
न शस्यक्षेत्रे न खले पुष्पोद्याने न चत्वरे।
सोपानत्को न नग्नश्च न रथ्यासिकतभूतले॥
न वेश्यावालये गोष्ठे न सूर्य्याभिमुखस्तथा।
न फालकृष्टकेदारे न तिष्ठंश्च कदाचन॥
न गच्छंश्च वल्मीके न च पर्व्वतमस्तके।
न जलं न दिशो भागानाकाशमवलोकयन्॥
न गोव्रजे नदीतीरे नित्यस्थाने न गोमये।
न यज्ञभूमौ न गृहे न पवित्रीकृतस्थले॥
द्विजो न देहच्छायायां शकृन्मूत्रविसर्जनम्।
कुर्य्याद्दृष्टेष्टकाकूटे न च सप्राणिगर्त्तके॥
उद्धृताम्भोमृत्तिकाभ्यामित्थं नारद। यत्नतः।
कृत्वोत्सर्गं ततः कुर्य्यात् शौचं मूत्रपुरीषयोः॥
शुष्ककाष्ठेन लोष्ट्रेनायज्ञीयेन तृणेन वा।
प्रमार्ज्य गुह्यमुत्तिष्ठेत् शिश्नञ्चैव विशेषतः॥
विधृत्य वामहस्तेन शिश्नमूपविशेन्निशि।
चेद्दक्षिणामुखः सन्ध्यां दिवोत्तरमुखस्तदा॥
पूतिगन्धिजलं दुष्टं सफेनञ्च सबुद्बुदम्।
तीर्थोदकं सलवणं पाथो वर्षान्तरस्तथा॥
समुद्रगानदीवारि सामुद्रञ्च सकर्द्दमम्।
यवनान्त्यजखाताम्भः समुद्रागमनोदकम्॥
शान्त्यर्थस्य सलिलं सकीटञ्च परित्यजेत्।
मानवो देवखाताम्भः सकले शौचकर्म्मणि॥*॥
मृदः सकीटास्तीर्थानां देवायतनगोष्ठयोः।
नदोदधिनदीदेवखाततीरस्य मृत्तिका॥
महीतलोद्भवा चैत्रकूपयोः सिकताश्च याः।
अन्तर्जला मूषिकोद्वा वल्मीकस्य च कर्द्दमाः॥
ऊषराश्च हलोत्खाता मृत्तिका भवनस्य च।
अश्वत्थतुलसीधात्रीमूलादीनाञ्च या मृदः॥
श्मशानभूमेः शैलस्य तथा पूतस्थलस्य च।
शौचावशिष्टमार्गस्य आखातखाताश्च मृत्तिकाः॥
यज्ञस्थानस्य विप्राणां साधूनामालयस्य च।
मृत्तिका वर्ज्जयेदेता देवर्षे। शौचकर्म्मणि॥
पवित्रस्थानतो ग्राह्या द्वादशाङ्गुल्यधोमृदः।
द्विजैः सकलशौचार्थं शर्करादिविवर्जिताः॥*॥
प्रथमेऽद्भिर्नरः शौचं कुर्य्यान्मृद्भिरतः परम्।
पुनर्जलैः पुरीषस्य यथा गन्धक्षयो भवेत्॥
मृत्तिका प्रथमा शौचे लार्द्धप्रसृतिसम्मिता।
पूर्णप्रसृतिमात्रा तु द्वितीया सजला तथा॥
तृतीया प्रमिता शौचे सार्द्धप्रसृतिमृत्तिका।
चतुर्थ्याद्या क्रमादेवमर्द्धप्रसृतिवर्द्धिता॥
यया मृत्तिकया पूर्य्यं त्रिपर्व्व शौचकारिणः।
अर्द्धप्रसृतिमात्रा सा मुनिभिः परिकीर्त्तिता॥
गुदे दद्यान्मृदस्तिस्रः पञ्च वा सप्त वा तथा।
मृदमेकां तथा शिश्ने तिस्रो वा मृत्तिका द्वयम्॥

सप्त वामकरे दद्यान्मृदः शिश्ने चतुर्दश ।
तिस्रो वा हस्तयोः सप्त चतुर्दश च षोडश ॥
पाण्योरेका मृदः पृष्ठे षड्वा तिस्रश्च मृत्तिकाः ।
हस्तद्वयनखेष्वेका तिस्रश्च षड्मृदस्तथा ॥ * ॥
मैथुने रेतःस्खलने मूत्रोत्सर्गे च मृद्द्वयम् ।
दद्यात्तिस्रश्च शिश्नैकां तिस्रो वामकरे मृदः ॥
हस्ते च मृद्द्वयं दद्यात्तिस्रो वा शुद्धितत्परः ।
पदैकैके द्विजस्तिस्रो गृहीत्वा शौचमाचरेत् ॥
गृहिणो द्विगुणं शौचं यततो ब्रह्मचारिणाम् ।
गृहस्थवानप्रस्थानां प्रोक्तं त्रिगुणमेव च ॥
सन्न्यासिनां वैष्णवानां शौचं सैव चतुर्गुणम् ।
हस्तपादादिपाचन्तु मृद्भिरद्भिश्च गोमये ॥
दिवा यद्विहितं शौचं निशायामर्द्धकं भवेत् ।
एतदर्द्धमशौचे तु जातके मृतकेऽपि च ॥
चौरादिबाधिते मार्गे शौचमस्यार्द्धमाचरेत् ।
योषितामेतदर्द्धन्तु शूद्रादीनाञ्च नारद ॥
व्याधिभिश्चातुरो मर्त्य आर्त्तो यदि यथाबलम् ।
शौचं कुर्य्यात् क्षतं यत्र तत् स्थानं शोधयेज्जले ॥
वेदस्मृतिपुराणानि धर्म्मशास्त्राणि नैत्यिकम् ।
मैत्रादिकर्म्म च कुर्य्याद्विहाय मन्दधीर्द्विज ॥
प्रतिप्रज्ञानमायुश्च प्रज्ञां हन्ति यशः श्रियम् ।
बलमाचारहीनस्य सदा तस्याप्यविज्ञता ॥ * ॥
सात्वताश्च द्विजा भूपा वैश्यशूद्रान्त्यजाः स्त्रियः ।
कुर्व्वन्ति शौचं यत्नेन यावच्चेतः पवित्रता ॥
येषां कृष्णस्य मननं तथा नामप्रजल्पनम् ।
सदैव स्मरणं भागवतानां साधुसेवनम् ॥
भक्तिप्रधौतमनसां गोविन्दार्पितकर्म्मणाम् ।
बाह्यान्तःकृष्णचित्तानां शुचिता तदहर्निशम् ॥
मृद्गोमयजलैः शौचमनेकं कुरुते यदि ।
मनोऽपवित्रता यस्य कदाचिद्वै न शुध्यति ॥
गोविन्ददासता नास्ति यस्य लोकस्य जन्मनि ।
सोऽपि देहाशुचिं कृत्वा शौचं मैत्रादिकर्म्मसु ॥
शतधा यदि देवर्षे शौचं कुर्य्यात् सहस्रधा ।
मृद्वारिगोमयैर्लोको भावदुष्टो न शुध्यति ॥
सम्यक् चित्तापवित्रत्वमकार्षीद्भुवि यो नरः ।
तस्य तु स्यान्मैत्रादिशौचेनैव स शुध्यति ॥
पर्व्वताकारकूटैश्च गोविटसर्व्वनदीजलैः ।
शौचं कृत्वा न शुध्येत दुष्टाचारो भवेद्यदि ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०९ अध्यायः ॥
(उदकम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥ “पूरयति जगत् प्रलयकाले पूर्य्यते अनेन तडागादिः पालकं वा जगतः शस्योत्पत्तिहेतुत्वात् । शीणातेर्वा बाहुलकात् कीषन्प्रत्ययः ईकारस्योकारादेशः स च पकारात् परो द्रष्टव्यः ।” इति तत्र देवराजयज्वा ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । १ ।
“यदक्रन्दः प्रथमं जायमान
उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् ॥”
“पुरीषात् सर्व्वकामानां पूरकादुदकात् ॥”
इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

पुरीषणं, पुं, (पुर्य्या देहात् इष्यते त्यज्यते इति । पुरी+इष+कर्म्मणि ल्युट् ।) पुरीषम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुरीषमः, पुं, (पुरीषं मिमीते इति । मा+कः ।) माषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुरुः, पुं, (पिपर्त्ति पूर्य्यते वेति । पॄ+“पॄभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः ।” उणां १ । २४ । इति कुः । “उदोष्ठ्यपूर्व्वस्य ।” ७ । १ । १०२ । इति उत्वम् । “उरण्रपरः ।” १ । १ । ५१ । इति रपरत्वम् ।) देवलोकः । नृपभेदः । स च ययातेः कनिष्ठपुत्त्रः । (आद्युदात्तोऽपि पाठः ।) परागः । इति मेदिनी । रे ५८ ॥ दैत्यः । इत्युणादिकोषः ॥ बहौ, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (राजविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ४ । २७ ।
“सुकर्म्मा चेकितानश्च पुरुश्चामित्रकर्षणः ॥”
चाक्षुषमनोः पुत्त्रभेदः । यथा मार्कण्डेये । ७६ । ५५ ।
“ऊरुपुरुशतद्युम्नप्रमुखाः सुमहाबलाः ।
चाक्षुषस्य मनोः पुत्त्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥”
पर्व्वतभेदः । यथा महाभारते । ३ । ९० । २२ ।
“पर्व्वतश्च पुरुर्नाम यत्र जातः पुरूरवाः ।
भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेविते ॥”
शरीरम् । यथा, शङ्करविजये । १३ अध्याये ।
“पुरुसंज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।
शकारस्य षकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते ॥”)
प्रचुरे, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा, नैषधे । १९ । ५ ।
“स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोद्बके
पुरुसितगरुच्चञ्चच्चञ्चूपुटस्फुटचुम्बितः ॥”)

पुरुकुत्सः, पुं, इन्द्ररिपुविशेषः । यथा —
“इन्द्रो विपश्चिद्देवानां तद्रिपुः पुरुकुत्सकः ।
जघान हस्तिरूपेण भगवान्मधुसूदनः ॥”
इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥

पुरुदंशकः, पुं, (पुरु बहुलं यथा स्यात्तथा दशतीति । दन्श+ण्वुल् ।) हंसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुरुदंशाः [स्] पुं, (पुरुं दैत्यविशेषं दशति छिनत्तीति । दन्श+असुन् ।) इन्द्रः । इति जटाधरः ॥

पुरुषः, पुं, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर+“पुरः कुषन् ।” उणां ४ । ७४ । इति कुषन् ।) पिपर्त्ति पूरयति बलं वा पुरि देहे शेते वा इति वा । पुमान् । (यथा, मनौ । १ । ३२ ।
“द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् ।
अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः ॥”)
तत्पर्य्यायः । पूरुषः २ ना ३ नरः ४ पञ्चजनः ५ पुमान् ६ अथाश्रयः ७ अधिकारी ८ कर्म्माहः ९ जनः १० अर्थवान् ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मनुष्यः १२ मानवः १३ मर्त्त्यः १४ मानुषः १५ मनुः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ रसिकराजः १७ घनकामधामा १८ मदनशायकाङ्कः १९ मन्मथशायकलक्ष्यः २० । इति कविकल्पलता ॥ स चतुर्विधः । यथा,—
“शशो मृगो वृषश्चाश्वो नृणां जातिचतुष्टयम् ॥”
शशादीनां लक्षणं यथा,—
“मृदुवचनसुशीलः कोमलाङ्गः सुकेशः
सकलगुणनिधानं सत्यवादी शशोऽयम् ॥१॥
वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिभीरुः
चपलमतिसुदेहः शीघ्रवेगो मृगोऽयम् ॥२॥
बहुगुणबहुबन्धुः शीघ्रकामो नताङ्गः
सकलरुचिरदेहः सत्यवादी वृषोऽयम् ॥३॥
उदरकटिकृशः स्यादुच्चकण्ठाधरौष्ठो
दशनवदननासाश्रोत्रदीर्घो हि वाजी ॥”४॥
इति रतिमञ्जरी ॥ * ॥
तस्य पञ्चलक्षणानि यथा —
“दाता त्यागी गुणी रागी भोगी परिजनैः सह ।
शास्त्रे बोद्धा रणे योद्धा पुरुषः पञ्चलक्षणः ॥”
इति प्राचीनाः ॥
जितेन्द्रियस्य पुरुषस्य यथा,—
“सा शौर्य्यां न मदं कुर्य्यात् स सुखी लक्षणी जङ्गितः ।
तस्मिन् यत्र विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
इति गारुडे १६ अध्यायः ॥ * ॥
(अस्य लक्षणादिकं यथा —
“उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्ण-
स्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वमनूकमादौ ।
क्षेत्रं मृजाञ्च विधिवत् कुशलोऽवलोक्य
सामुद्रविद्वदति यातमनागतञ्च ॥
अस्वेदनौ मृदुतलौ कमलोदराभौ
श्लिष्टाङ्गुली रुचिरताम्रनखौ सुपार्ष्णी ।
उष्णौ शिराविरहितौ सुनिगूढगुल्फौ
कूर्म्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥
शूर्पाकारविरूक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरासन्ततौ
संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःखप्रदौ ।
मार्गायोत्कटकौ कषायसदृशौ वंशस्य विच्छित्तिदौ
ब्रह्मघ्नौ परिपक्वमृद्द्युतितलौ पीतावगम्यारतौ ॥
प्रविरलतनुरोमवृत्तजङ्घा
द्विरदकरप्रतिमैर्वरोरुभिश्च ।
उपचितसमजानवश्च भूपा
धनरहिताः श्वशृगालतुल्यजङ्घाः ॥
रोमैकैकं कूपके पार्थिवानां
द्वे द्वे ज्ञेये पण्डितश्रोत्रियाणाम् ।
त्र्याद्यैर्निःस्वा मानवा दुःखभाजः
केशाश्चैवं निन्दिताः पूजिताश्च ॥
निर्मांसजानुर्म्रियते प्रवासे
सौभाग्यमल्पैर्विकटैर्दरिद्राः ।
स्त्रीनिर्जिताश्चापि भवन्ति निम्नै
राज्यं समांसैश्च महद्भिरायुः ॥
लिङ्गेऽल्पे धनवानपत्यरहितः स्थूले विहीनो धनैः
मेढ्रे वामनते सुतार्थरहितो वक्रेऽन्यथा पुत्त्रवान् ।
दारिद्र्यं विनते त्वधोऽल्पतनयो लिङ्गे शिरासन्तते
स्थूलग्रन्थियुते सुखी मृदु करोत्यन्तं प्रमेहादिभिः ॥

कोशनिगूढैर्भूपा दीर्घैर्भग्नैश्च वित्तपरिहीनाः ।
ऋजुवृत्तशेफसो लघुशिरालशिश्नाश्च धनवन्तः ॥
जलमृत्युरेकवृषणो विषमैः स्त्रीचञ्चलः समैः क्षितिपः ।
ह्रस्वायुश्चोद्बद्धैः प्रलम्बवृषणस्य शतमायुः ॥
रक्तैराढ्या मणिभिर्निर्द्रव्याः पाण्डुरैश्च मलिनैश्च ।
सुखिनः सशब्दमूत्रा निःस्वा निःशब्दधाराश्च ॥
द्वित्रिचतुर्धाराभिः प्रदक्षिणावर्तवलितमूत्राभिः ।
पृथ्वीपतयो ज्ञेया विकीर्णमूत्राश्च धनहीनाः ॥
एकैव मूत्रधारा वलिता रूपप्रधानसुतदात्री ।
स्निग्धोन्नतसममणयो धनवनितारत्नभोक्तारः ॥
मणिभिश्च मध्यनिम्नैः कन्यापितरो भवन्ति निःस्वाश्च ।
बहुपशुभाजो मध्योन्नतैश्च नात्युल्बणैर्धनिनः ॥
परिशुष्कबस्तिशीर्षैर्धनरहिता दुर्भगाश्च विज्ञेयाः ।
कुसुमसमगन्धशुक्रा विज्ञातव्या महीपालाः ॥
मधुगन्धे बहुवित्ता मत्स्यसगन्धे बहून्यपत्यानि ।
तनुशुक्रः स्त्रीजनको मांससगन्धो महाभोगी ॥
मदिरागन्धे यज्वा क्षारसगन्धे च रेतसि दरिद्रः ।
शीघ्रं मैथुनगामी दीर्घायुरतोऽन्यथाल्पायुः ॥
निःस्वोऽतिस्थूलस्फिक् समांसलस्फिक् सुखान्वितो भवति ।
व्याघ्रान्तोऽध्यर्धस्फिङ् मण्डूकस्फिङ् नराधिपतिः ॥
सिंहकटिर्मनुजेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परित्यक्तः ।
समजठरा भोगयुता घटपिठरनिभोदरा निःस्वाः ॥
अविकलपार्श्वा धनिनो निम्नैर्वक्रैश्च भोगसन्त्यक्ताः ।
समकुक्षा भोगाढ्या निम्नाभिर्भोगपरिहीनाः ॥
उन्नतकुक्षाः क्षितिपाः कुटिलाः स्युर्मानवा विषमकुक्षाः ।
सर्पोदरा दरिद्रा भवन्ति बह्वाशिनश्चैव ॥
परिमण्डलोन्नताभिर्विस्तीर्णाभिश्च नाभिभिः सुखिनः ।
स्वल्पा त्वदृश्यनिम्ना नाभिः क्लेशावहा भवति ॥
वलिमध्यगता विषमा शूलाबाधां करोति नैःस्वं च ।
शाठ्यं वामावर्ता करोति मेधां प्रदक्षिणतः ॥
पार्श्वायता चिरायुषमुपरिष्टाच्चेश्वरं गवाढ्यमधः ।
शतपत्रकर्णिकाभा नाभिर्मनुजेश्वरं कुरुते ॥
शस्त्रान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथासंख्यम् ।
एकद्वित्रिचतुर्भिर्वलिभिर्विद्यान्नृपं त्ववलिम् ॥
विषमवलयो मनुष्या भवन्त्यगम्याभिगामिनः पापाः ।
ऋजुवलयः सुखभाजः परदारद्वेषिणश्चैव ॥
मांसलमृदुभिः पार्श्वैः प्रदक्षिणावर्तरोमभिर्भूपाः ।
विपरीतैर्निर्द्रव्याः सुखपरिहीनाः परप्रेष्याः ॥
सुभगा भवन्त्यनुद्बद्धचूचुका निर्धना विषमदीर्घैः ।
पीनोपचितनिमग्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः सुखिनः ॥
हृदयं समुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलं च नृपतीनाम् ।
अधनानां विपरीतं खररोमचितं शिरालं च ॥
समवक्षसोऽर्थवन्तः पीनैः शूरास्त्वकिंचनास्तनुभिः ।
विषमं वक्षो येषां ते निःस्वाः शस्त्रनिधनाश्च ॥
विषमैर्विषमो जत्रुभिरर्थविहीनोऽस्थिसन्धिपरिणद्धैः ।
उन्नतजत्रुर्भोगी निम्नैर्निःस्वोऽर्थवान् पीनैः ॥
चिपिटग्रीवो निःस्वः शुष्का सशिरा च यस्य वा ग्रीवा ।
महिषग्रीवः शूरः शस्त्रान्तो वृषसमग्रीवः ॥
कम्बुग्रीवो राजा प्रलम्बकण्ठः प्रभक्षणो भवति ।
पृष्ठमभग्नमरोमशमर्थवतामशुभदमतोऽन्यत् ॥
अस्वेदनपीनोन्नतसुगन्धिसमरोमसङ्कुला कक्षा ।
विज्ञातव्या धनिनामतोऽन्यथार्थैर्विहीनानाम् ॥
निर्मांसौ रोमचितौ भग्नावल्पौ च निधनस्यांसौ ।
विपुलावव्युच्छिन्नौ सुश्लिष्टौ सौख्यवीर्यवताम् ॥
करिकरसदृशौ वृत्तावाजानुविलम्बिनौ समौ पीनौ ।
बाहू पृथिवीशानामधमानां रोमशौ ह्रस्वौ ॥
हस्ताङ्गुलयो दीर्घाश्चिरायुषामवलिताश्च सुभगानाम् ।
मेधाविनां च सूक्ष्माश्चिपिटाः परकर्मनिरतानाम् ॥
स्थूलाभिर्धनरहिता बहिर्नताभिश्च शस्त्रनिर्याणाः ।
कपिसदृशकरा धनिनो व्याघ्रोपमपाणयः पापाः ॥
मणिबन्धनैर्निगूढैर्दृढैश्च सुश्लिष्टसन्धिभिर्भूपाः ।
हीनैर्हस्तच्छेदः श्लथैः सशब्दैश्च निर्द्रव्याः ॥
पितृवित्तेन विहीना भवन्ति निम्नेन करतलेन नराः ।
संवृतनिम्नैर्धनिनः प्रोत्तानकराश्च दातारः ॥
विषमैर्विषमा निःस्वाश्च करतलैरीश्वरास्तु लाक्षाभैः ।
पीतैरगम्यवनिताभिगामिनो निर्धना रूक्षैः ॥
तुषसदृशनखाः क्लीबाश्चिपिटैः स्फुटितैश्च वित्तसन्त्यक्ताः ।
कुनखविवर्णैः परतर्ककाश्च ताम्रैश्च भूपतयः ॥
अङ्गुष्ठयवैराढ्याः सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलगैश्च यवैः ।
दीर्घाङ्गुलिपर्वाणः सुभगा दीर्घायुषश्चैव ॥
स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्यत्ययेन निःस्वानाम् ।
विरलाङ्गुलयो निःस्वा धनसञ्चयिनो घनाङ्गुलयः ॥
तिस्रो रेखा मणिबन्धनोत्थिताः करतलोपगा नृपतेः ।
मीनयुगाङ्कितपाणिर्नित्यं सत्त्रप्रदो भवति ॥
वज्राकारा धनिनां विद्याभाजां तु मीनपुच्छनिभाः ।
शङ्खातपत्रशिबिकागजाश्वपद्मोपमा नृपतेः ॥
कलशमृणालपताकाङ्कुशोपमाभिर्भवन्ति निधिपालाः ।
दामनिभाभिश्चाढ्याः स्वस्तिकरूपाभिरैश्वर्यम् ॥
चक्रासिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुन्तसन्निभा रेखाः ।
कुर्वन्ति चमूनाथं यज्वानमुलूखलाकाराः ॥
मकरध्वजकोष्ठागारसन्निभाभिर्महाधनोपेताः ।
वेदीनिभेन चैवाग्निहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थेन ॥
वापीदेवकुलाद्यैर्धर्मं कुर्वन्ति च त्रिकोणाभिः ।
अङ्गुष्ठमूलरेखाः पुत्राः स्युर्दारिकाः सूक्ष्माः ॥
रेखाः प्रदेशिनीगाः शतायुषं कल्पनीयमूनाभिः ।
छिन्नाभिर्द्रुमपतनं बहुरेखारेखिणो निःस्वाः ॥
अतिकृशदीर्घैश्चिबुकैर्निर्द्रव्या मांसलैर्धनोपेताः ।
बिम्बोपमैरवक्रैरधरैर्भूपास्तनुभिरस्वाः ॥
ओष्ठैः स्फुटितविखण्डितविवर्णरूक्षैश्च धनपरित्यक्ताः ।
स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च शुभाः ॥
जिह्वा रक्ता दीर्घा श्लक्ष्णा सुसमा च भोगिनां ज्ञेया ।
श्वेता कृष्णा परुषा निर्द्रव्याणां तथा तालु ॥
वक्त्रं सौम्यं संवृतममलं श्लक्ष्णं समं च भूपानाम् ।
विपरीतं क्लेशभुजां महामुखं दुर्भगाणां च ॥
स्त्रीमुखमनपत्यानां शाठ्यवतां मण्डलं परिज्ञेयम् ।
दीर्घं निर्द्रव्याणां भीरुमुखाः पापकर्माणः ॥
चतुरस्रं धूर्तानां निम्नं वक्रं च तनयरहितानाम् ।
कृपणानामतिह्रस्वं सम्पूर्णं भोगिनां कान्तम् ॥
अस्फुटिताग्रं स्निग्धं श्मश्रु शुभं मृदु च सन्नतं चैव ।
रक्तैः परुषैश्चौराः श्मश्रुभिरल्पैश्च विज्ञेयाः ॥
निर्मांसैः कर्णैः पापमृत्यवश्चर्पटैः सुबहुभोगाः ।
कृपणाश्च ह्रस्वकर्णाः शङ्कुश्रवणाश्च भूपतयः ॥
रोमशकर्णा दीर्घायुषस्तु धनभागिनो विपुलकर्णाः ।
क्रूराः शिरावनद्धैर्व्यालम्बैर्मांसलैः सुखिनः ॥
भोगी त्वनिम्नगण्डो मन्त्री सम्पूर्णमांसगण्डो यः ।
सुखभाक् शुकसमनासश्चिरजीवी शुष्कनासश्च ॥
छिन्नानुरूपयागम्यगामिनो दीर्घया तु सौभाग्यम् ।
आकुञ्चितया चौरः स्त्रीमृत्युः स्याच्चिपिटनासः ॥
धनिनोऽग्रवक्रनासा दक्षिणवक्राः प्रभक्षणाः क्रूराः ।
ऋज्वी स्वल्पच्छिद्रा सुपुटा नासा सभाग्यानाम् ॥

ा ित्रा स्तु कन्द िजिमिरि ा ि भाग
ािस्य ।
ोधायया ाल्न पिन्योग मप्ततयेव ॥
मद्यहवाभैगिनो रक्तान्तावलोचना अजो-
भाज ।
मधुपिङ्ग नेत्र हार्यो मान्तरविनीवना पापा ॥
हरिद्याभा मण्डलनेत्राञ्च जिह्मेच गोचने-
क्षीरा ।
क्रूरा केकरनेत्रा गजसदृशदृशश्च भूपतय ॥
ऐश्वर्यं गम्भीरैर्नीलोत्पलकान्तिभिश्च विद्वांस ।
अतिकृष्णतारकाणामक्ष्णामुत्पाटन भवति ॥
मन्त्रित्व स्थूलदृशा श्यावाक्षाणाञ्च भवति
सौभाग्यम् ।
दीना दृष्टि स्वानां स्निग्धा विपुलार्थभोगव
ताम् ॥
अभ्युन्नताभिरल्पायुषो विशालोन्नताभिरति-
सुखिन ।
विषमभ्रुवो दरिद्रा बालेन्दुनतभ्रुव सधना ॥
दीर्घासंसक्ताभिर्धनिन खण्डाभिरर्थपरिहीना ।
मध्यविनतभ्रुवो ये ते सक्ता स्त्रीष्वगम्यासु ॥
उन्नतविपुलै शङ्खैधन्या निम्नै सुतार्थसन्त्यक्ता ।
विषमललाटा विधना धनवन्तोऽर्द्धेन्दुसदृशेन ॥
शुक्तिविशालैराचार्य्यता शिरासन्ततैरधर्म्म-
रता ।
उन्नतशिराभिराढ्या स्वस्तिकवत्संस्थिताभिश्च ॥
निम्नललाटा वधबन्धभागिन क्रूरकर्म्मनिर-
ताश्च ।
अभ्युन्नतैश्च भूपा कृपणा स्यु सङ्कटललाटै ॥
रुदितमदीनमनस्रु स्निग्धञ्च शुभावह मनुष्या-
णाम् ।
रूक्ष दीन प्रचुराश्रु चैव न शुभप्रद पुसाम् ॥
हसित शुभदमकम्प सनिमीलितलोचनञ्च
पापस्य ।
दुष्टस्य हसितमसकृत सोन्मादस्यासकृत्प्रान्ते ॥
तिस्रो रेखा शतजीविना ललाटायता स्थिता
यदि ता ।
चतसृभिरवनीशत्व नवतिश्चायु सपञ्चाब्दा ॥
विच्छिन्नाभिश्चागम्यगामिनो नवतिरप्यरेखेण ।
केशान्तोपगताभी रेखाभिरशीतिवर्षायु ॥
पञ्चभिरायु सप्ततिरेकाग्रावस्थिताभिरपि षष्टि ।
बहुरेखेण शतार्द्ध चत्वारिंशच्च वक्राभि ॥
भ्रूसंलग्नाभिर्विंशतिकश्चैव वामवक्राभि ।
क्षुद्राभि स्वल्पायुर्न्यूनाभिश्चान्तरे चाल्पम् ॥
परिमण्डलैर्गवाढ्याश्छत्राकारै शिरोभिरव
नीशा ।
चिपिटै पितृमातृघ्ना करोटिशिरसा चिरा
न्मृत्यु ॥
घटमूर्द्धा ध्वानरुचिर्द्विमस्तक पापकृद्धनैस्त्यक्त ।
निम्नन्तु शिरो महता बहुनिम्नमनर्थदं भवति ॥
एकैकभवै स्निग्धै कपिलैराकुञ्चितैरभिन्नाग्रै ।
मृदुभिर्न चातिबहुभि कर्मेर्यं सुखभाग् नरश्चैव ॥

बहुमूलविषमकपिला स्थूलस्फुटिताग्रपरुष-
ह्रस्वाश्च ।
अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च रूर्द्धजा वित्तहीना-
नाम् ॥
यद्यद्गात्र रूक्ष मांसविहीन शिरावनद्धञ्च ।
तत्तदनिष्ट प्रोक्त विपरीतमत शुभ सर्व्वम् ॥
त्रिषु विपुलो गम्भीरस्त्रिष्वेव षडुन्नतश्चतुर्ह्रस्व ।
सप्तसु रक्तो राजा पञ्चसु दीर्घश्च सूक्ष्मश्च ॥
नाभि स्वर सत्त्वमिति प्रदिष्ट
गम्भीरमेतत्त्रितय नराणाम् ।
उरो ललाट वदनञ्च पुसा
विस्तीर्णमेतत्त्रितय प्रशस्तम् ॥
वक्षोऽथ कक्षा नखनासिकास्य
कृकाटिका चेति षडुन्नतानि ।
ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठ
ग्रीवा च जङ्घे च हितप्रदानि ॥
नेत्रान्तपादकरतालुधरोष्ठजिह्वा
रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि ।
सूक्ष्माणि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्व्वकेशा
साक त्वचा कररुहाश्च न दु खिताणाम् ॥
हनुलोचनबाहुनासिका
स्तनयोरन्तरमत्र पञ्चमम् ।
इति दीर्घमिद तु पञ्चक
न भवत्येव नृणामभूभृताम् ॥
इति चैवम् ॥
छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती
लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञै ।
तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती
दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव ॥
स्निग्धद्विजत्वङ्नखरोमकेश-
छाया सुगन्धा च महीसमुत्था ।
तुष्ट्यर्थलाभाभ्युदयान् करोति
धर्म्मस्य चाहन्यहनि प्रवृत्तिम् ॥
स्निग्धा सिताच्छहरिता नयनाभिरामा
सौभाग्यमार्द्दवसुखाभ्युदयान् करोति ।
सर्व्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या
छाया फल तनुभृतां शुभमादधाति ॥
चण्डाधृष्या पद्महेमाग्निवर्णा
युक्ता तेजोविक्रमै सप्रतापै ।
आग्नेयीति प्राणिनां स्यात् जयाय
क्षिप्र सिद्धि वाञ्छितार्थस्य धत्ते ॥
मलिनपरुषकृष्णा पापगन्धानिलोत्था
जनयति वधबन्धव्याध्यनर्थार्थनाशान् ।
स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तात्युदारा
निधिरिव गगनोत्था श्रेयसां स्वच्छवर्णा ॥
छाया क्रमेण कुजलाग्न्यनिलाम्बरोत्था
केचिद्वदन्ति दश ताश्च यथानुपूर्व्व्या ।
सूर्य्याब्जनाभपुरुहूतयमोडुपानां
तुल्यास्तु लक्षणफलैरिति तत्समास ॥
इति छाया ॥
करिवृषरथौघभेरीमृदङ्गसिंहाब्दनि स्वना
भूपा ।
गर्द्दभजर्झररूक्षस्वराश्च धनसौख्यसन्त्यक्ता ।
इति स्वर ॥
सप्त भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगस्थि-
शुक्राणि ।
रुधिर मास चेति प्राणभृतां तत्समासफलम् ॥
ताल्वोष्ठदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणै
रक्तैस्तु रक्तसारा बहुसुखवनितार्थपुत्रयुता ॥
स्निग्धत्वक्का धनिनो मृदुभि सुभगा विच
क्षणास्तनुभि ।
मज्जामेद सारा सुशरीरा पुत्रवित्तयुता ॥
स्थूलास्थिरस्थिसारो बलवान् विद्यान्तग सुरू-
पश्च ।
बहुगुरुशुक्रा सुभगा विद्वांसो रूपवन्तश्च ॥
उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांस-
सारो य ।
इति सार ॥
सहृत इति च सुश्लिष्टसन्धिता सुखभुजो ज्ञेया ॥
इति संहति ॥
स्नेह पञ्चसु लक्ष्यो वागजिह्वादन्तनेत्रनखसञ्ज्ञ ।
सुतधनसौभाग्ययुता स्निग्धैस्तैर्निधना रूक्षै ॥
इति स्नेह ॥
द्युतिमान्वर्ण स्निग्ध क्षितिपानां मध्यम सुतार्थ-
वताम् ।
रूक्षो धनहीनानां शुद्ध शुभदो न सङ्कीर्ण ॥
इति वर्ण ॥
साध्यमनूक वक्त्राज्ज्ञेयमजाद्गोवृषाग्रसत्त्वमुखा ।
अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो मानवेन्द्राश्च ॥
वानरमहिषवराहाजतुल्यवदना सुतार्थसुख-
भाज ।
गर्द्दभकरभप्रतिमैर्मुखै शरीरैश्च नि स्वसुखा ॥
इत्यनूकम् ॥
अष्टशत षण्णवति परिमाणं चतुरशीतिरिति
पुंसाम् ।
उत्तमसमहीनानामङ्गुलसङ्ख्यास्वमानेन ॥
इत्युन्मानम् ॥
भारार्द्धतनु सुखभाक् तुलितोऽतो दु खभाग्
भवेन्न्यून ।
भारोऽत्याढ्यानामध्यर्द्ध सर्व्वधरणीश ॥
विंशतिवर्षा नारी पुरुष खलु पञ्चविंशतिभि
रब्दै ।
अर्हेति मानोन्मान जीवितभागे चतुर्थे वा ॥
इति मानम् ॥
भूजलशिखिवायवम्बर
सुरनररक्ष पिशाचकतिरश्चाम् ।
सत्त्वेन भवति पुरुषो
लक्षणमेतद्भवत्येषाम् ॥
महीस्वभाव शुभपुष्पगन्ध
सम्भोगवान् सुश्वसन स्थिरश्च ।
तोयस्वभावो बहुतोयपायी
प्रियाभिलाषी रसभोजनश्च ॥
अग्निप्रकृत्या चपलोऽतितीक्ष्ण-
श्चण्ड क्षुधालुर्बहुभोजनश्च ।

वायोः स्वभावेन चलः कृशश्च
शीघ्रश्च कोपस्य वशं प्रयाति।
स्वप्नेऽङ्गनिपुणो वितनास्य
शब्दगतः कुशलः सुचिराङ्गः।
त्यागयुतो पुरुषो मृदुकाय-
स्नेहरतश्च भवेत् सुरसत्त्वः॥
मर्त्यसत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः।
संविभागशीलवान्नित्यमेव मानवः॥
तीक्ष्णप्रकोपः खलचेष्टितश्च
पापश्च सत्त्वेन निशाचराणाम्।
पिशाचसत्त्वश्चपलो मलाक्तो
बहुप्रलापी च समुल्बणाङ्गः॥
भीरुः क्षुधालुर्बहुभुक् च यः स्यात्
ज्ञेयः स सत्त्वेन नरस्तिरश्चाम्।
एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा
यल्लक्षणज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्वम्॥
इति प्रकृतिः॥
शार्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनाञ्च भूपाः।
येषाञ्च शब्दरहितं स्तिमितञ्च यातं
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः॥
इति गतिः॥
श्रान्तस्य यानमशनञ्च बुभुक्षितस्य
पानं तृषापरिगतस्य भयेषु रक्षा।
एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले
धन्यं वदन्ति खलु तं नरलक्षणज्ञाः॥
पुरुषलक्षणमुक्तमिदं मया
मुनिमतान्यवलोक्य समासतः।
इदमधीत्य नरो नृपसम्मतो
भवति सर्व्वजनस्य च वल्लभः॥"
इति श्रीवराहमिहिरकृतौ बृहत्संहितायां पुरुषलक्षणं नामाष्टषष्टितमोऽध्यायः॥ * ॥)
कृष्णभक्तपुरुषस्य गोविन्दपदाश्रयत्वं यथा,—
"स्त्रियो वा पुरुषो वापि ह्याततायी नपुंसकः।
भक्त्वा शरणीयश्चेद्गोविन्दपदमाश्रयेत॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६६ अध्यायः॥
पुरुषाणां मध्ये गुरवो यथा,—
"गुरूणामपि सर्व्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः।
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता॥
यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते।
ज्येष्ठभ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्यायः॥
आत्मा। इत्यमरः। ३।३।२१८॥ (यथा भागवते। ७।१४।३७।
'पुराण्यनेन सृष्टानि नृतिर्य्यगृषिदेवताः।
शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ॥"
यथा च शङ्करविजये १३ अध्याये।
"पुरुसञ्ज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः।
शकारस्य षकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते॥')
पाठान्तरम्। पुन्नागपादपः। इति मेदिनी। षे ४१॥ (तत्पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम्॥
"कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुन्नागो रक्तकेसरः॥")

विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥ (स हि पुराण-पुरुष एव। यथा, हरिवंशे। १२८।२।
"एव पुराणः पुरुषो विष्णुर्वेदेषु पठ्यते।
अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च गुणेभ्यश्च परस्तथा॥'
शिवः। यथा, महाभारते। १४।८।१४।
"याम्यायाव्यक्तरूपाय सद्वृत्ते शङ्कराय च।
क्षेम्याय हरिकेशाय स्थाणवे पुरुषाय च॥'
जीवः। यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाः पूर्व्वभागे। ४।१६।
"प्रकृतिः क्षरमित्युक्तं पुरुषोऽक्षर उच्यते।
ताविमौ प्रेरयत्यन्यः स परः परमेश्वरः॥")
दुर्गा। यथा,—
"महानिति च योगेषु प्रधानञ्चैव कथ्यते।
त्रिगुणा व्यतिरिक्ता सा पुरुषश्चेति चोच्यते॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
मत्स्य पञ्चविंशतितत्त्वात्मकत्वे जडत्वञ्च यथा—
'एभिः सम्पादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः।
ईश्वरेच्छावशः सोऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः॥'
इति मात्स्ये तत्त्वकथनावसरे ७ अध्यायः॥
(अश्वस्थानकभेदः। यथा, माघे। ५।५६।
श्लोकटीकायां मल्लिनाथधृतवचनम्।
"पश्चिमेनाग्रपादेन भुवि स्थित्वाग्रपादयोः।
ऊर्द्ध्वप्रेरणया स्थानमश्वानां पुरुषः स्मृतः॥")
मेषमिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भराशयः। यथा,—
"क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमं समञ्च।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः॥"
पुरुषग्रहा यथा,—
"भौमार्कजीवाः पुरुषाः क्लीवौ सौम्यज-भानुजौ।
स्त्रियाख्यौ भार्गवचन्द्रौ द्वौ वक्ष्यतिस्तथोच्यते॥"
पुरुषनक्षत्राणि यथा,—
"हस्तो मूलश्रवणपुनर्व्वसुमृगशिरस्तथा पुष्यः।
गर्भाधानादिकार्य्येषु पुन्नामाख्यं गणं शुभदः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
तद्वैदिकपर्य्यायः। मनुष्याः १ नरः २ धवाः ३ जन्तवः ४ विशः ५ क्षितयः ६ कृष्टयः ७ चर्षणयः ८ नहुषः ९ हरयः १० मर्य्याः ११ मर्त्त्याः १२ मर्त्ताः १३ व्राताः १४ तुर्व्वशाः १५ द्रुह्यवः १६ आयवः १७ यदवः १८ अनवः १९ पूरवः २० जगतः २१ तस्थुषः २२ पञ्चजनाः २३ विवस्वन्तः २४ पृतनाः २५। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥
पुरुषकः क्ली,पुं, (पुरुष एवेति। पुरुष+स्वार्थे कन्।) घोटकानामङ्घ्रिस्थितिः। इति त्रिकाण्डशेषः। शीखपाओ इति हिन्दीभाषा॥ (यथा, माघे। ५।५६।
"श्रीटष्कवी पुरुषकोन्नमिताग्रकायः॥"
"पुरुषकोऽश्वानां स्थानकभेदः। यदुक्तम्,—
पश्चिमेनाग्रपादेन भुवि स्थित्वाग्रपादयोः।
ऊर्द्ध्वप्रेरणया स्थानमश्वानां पुरुषः स्मृतः॥
पुरुष एव पुरुषकस्तेन पुरुषकेण स्थानके-

[illegible] शीघ्रकाय पूर्व्वकायो नतः स्थानकम्।' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः।)
पुरुषकारः, पुं, (पुरुषस्य कारः कर्म्म।) पुरुषकृतकर्म। पराक्रमः। चेष्टा। यथा,—
मनुरुवाच।
दैवे पुरुषकारे च किं ज्यायस्तद्वदस्व मे।
अत्र मे संशयो देव छेत्तुमर्हस्यशेषतः॥
मत्स्य उवाच।
स्वमेव कर्म्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम्।
तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः॥
प्रतिकूलं तथा दैवं पौरुषेण विहन्यते।
मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशालिनाम्॥
येषां पूर्व्वकृतं कर्म्म सात्त्विकं मनुजोत्तम।
पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम्॥
कर्म्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम्।
कृच्छ्रेण कर्म्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम्॥
पौरुषेणाप्यते राजन्। मार्गितव्यं फलं नरैः।
दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्जिताः॥
तस्मात्त्रिकालसंयुक्तं दैवन्तु सफलं भवेत्।
पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव॥
दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम।
त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहम्॥
कृषेर्वृष्टिसमायोगाद्दृश्यन्ते फलसिद्धयः।
तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन॥
तस्मात् सदैव कर्त्तव्यं सधर्म्मं पौरुषं नृभिः।
एवन्तु प्राप्नुवन्तीह परलोकफलं ध्रुवम्॥
नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न च दैवपरायणाः।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत्॥
त्यक्त्वालसान् दैवपरान् मनुष्या-
नुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः।
अन्विष्य यत्नाद्वृणुते नृपेन्द्र।
तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम्॥"
इति मात्स्ये दैवपुरुषकारो नाम१६५ अध्यायः॥
(यथा च नीतिशास्त्रे।
'यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत्।
तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति॥")
पुरुषकुञ्जरः, पुं, (पुरुषेषु कुञ्जरः श्रेष्ठ इति। पुरुषः कुञ्जर इवेत्युपमितसमासो वा।) पुरुषश्रेष्ठः। यथा, अमरे। ३।१।५९।
"स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः।
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः॥"
(यथा, रामायणे। २।१।५।
'[illegible] पुरुषकुञ्जरे॥")
पुरुषत्रा, व्य, (द्वितीयासप्तम्यर्थवृत्तेः पुरुषशब्दात् "देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्यो-र्बहुलम्।' ५।४।५६। इति त्रा।) पुरुषम्। पुरुषौ। पुरुषान्। पुरुषे। पुरुषयोः। पुरुषेषु॥ देवादेर्भिन्नेभ्यस्तु निसिद्धत्वेन त्राप्रत्ययनिष्प-न्नम्। देवादिस्तु देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्त्यबहु इत्यादि। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः। (यथा, ऋग्वेदे। ३।३३।८।

"उकथेषु कारो प्रति नो जुषस्व
आ नो नि क पुरुष्त्वा नमस्ते ॥"
"पुरुषत्रा पुरुषेषु।' इति तद्भाष्ये सायन ॥)
पुरुषता स्त्री पुरुषस्य भाव । पु वत्तात्तसाधा-
रण्ये त्व । पुरुषशब्दात भावार्थे तप्रत्यय ।
।, महाभारते । ५ । १९८ । १३ ।
"इत्यवि रथे निप पुरुषत्वञ्च गच्छसि ॥")
पुरुषत्व ॥
पुरुषद्घ्न, त्रि पुरुषपरिमाण पुरुषशब्दात
परिमाणार्थे दघ्नटप्रत्यय । इति व्याकरणम् ॥
पुरुषदन्तिका, स्त्री, (पुरुषस्य दन्त इव आकृति-
यस्या । कप । कापि अत इत्वम ।) मेदा ।
इति राजनिघण्ट ॥ (मेदाशब्देऽस्या विवरण
ज्ञातव्यम् ॥)
पुरुषद्वयस त्रि, पुरुषपरिमाण । पुरुषशब्दात
परिमाणार्थे द्वयसटप्रत्ययनिष्पन्न । इति व्या-
करणम ॥
पुरुषद्वेषी, [न्] त्रि पुरुषद्वेषशील । पुरुष-
शब्दोपपदाद्द्विषधातोर्णिनप्रत्ययनिष्पन्न । इति
व्याकरणम् ॥
पुरुषनाग , पु, (पुरुषो नाग इव ।) पुरुषश्रेष्ठ ।
इत्यमर । ३ । १ । ५९
पुरुषपुङ्गव , पु, (पुरुष पुङ्गव इव ।) पुरुषश्रेष्ठ ।
इत्यमर । ३ । १ । ५९ ॥
पुरुषपुण्डरीक , पु, (पुरुषेषु पुण्डरीक श्रेष्ठ
इत्यथ । यद्वा, पुरुष पुण्डरीको व्याघ्र इवेत्युप-
मितसमास ।) पुरुषव्याघ्र । नरश्रेष्ठ । इत्य-
मर । ३ । १ । ५९ ॥ जिनराजविशेष । इति
हेमचन्द्र । ३ । २६ ॥
पुरुषमात्र त्रि पुरुषपरिमाण । पुरुषशब्दात
परिमाणार्थे मात्रटप्रत्यय । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् ।५ । २ । ५ । १ ।
"पुरुषमात्रेण वि मिमीते यज्ञेन वै पुरुष
सम्मित ॥")
पुरुषर्षभ , पु, (पुरुष ऋषभ इव ।) पुरुषश्रेष्ठ ।
इत्यमर । ३ । १ । ५९ ॥
पुरुषव्याघ्र , पु, (पुरुषो व्याघ्र इव ।) पुरुषश्रेष्ठ ।
इत्यमर । ३ । १ । ५९ ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । १९ । ४३ ।
"एवन्ते पुरुषव्याघ्रा पाण्डवा युद्धमन्दिन ॥")
पुरुषशार्दूल , पु, (पुरुष शार्दूल इव ।) पुरुष
श्रेष्ठ । इत्यमर । ३ । १ । ५९ ॥ (यथा महा
भारते । ३ । ९१ । ६ ॥
"तव च भ्रातर वीरमपश्य सव्यसाचिनम् ।
शक्रस्यार्द्धासनगत तत्र मे विस्मयो महान् ।
आसीत पुरुषशार्दूल । दृष्ट्वा पार्थ तथागतम् ॥")
पुरुषसिंह पु, (पुरुष सिंह इव पुरुषेषु सिंह
श्रेष्ठो वा ।) पुरुषश्रेष्ठ । इत्यमर । ३।१।५९॥
जिनराजविशेष । तत्पर्याय । शैवि २ । इति
हेमचन्द्र । ३ । ३६ ॥
पुरुषाद्य , पुं (पुरुषाणां जिनपुरुषाणामाद्य
प्रथम ।) आदिनाथनामा जिनविशेष । इति
धनञ्जय ॥ (पुरुषेषु जीवेषु आद्य प्रथम ।
पुरुषाणामाद्य इति वा ।) विष्णु ॥
पुरुषाधम , पु, (पुरुषेषु अधमोऽतिनिकृष्ट ।)
निकृष्टनर । यथा शान्तिशतके ।
"नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा
सेव्ये स्वस्य पदस्य दातरि सुरे नारायणे तिष्ठति ।
य कञ्चित पुरुषाधम कतिपयग्रामेशमल्पार्थद
सेवायै मृगयामहे नरमहो मूढा वराका
वयम ॥"
पुरुषार्थ, पु, (पुरुषस्य अर्थ ।) पुरुषस्य प्रयो-
जनम । स च चतुर्विध । यथा, अग्निपुराणे ।
"धर्म्मार्थकाममोक्षाश्च पुरुषार्था उदाहृता ॥"
(यथा, मनु । ७ । १ ।
"एतच्चतुर्व्विध विद्यात पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥")
गोस्वामिमते भक्ति पञ्चमपुरुषार्थ ॥ (पुरुष-
कार । यथा, महाभारते । ३ । १७९ । २७ ।
"दैव पुरुषकारेण को वञ्चयितुमर्हति ।
दैवमेव पर मन्ये पुरुषार्थो निरर्थक ॥")
पुरुषास्थिमाली, [न्] पु, (पुरुषाणामस्थीनि
तेषां मालास्त्यस्येति । पुरुषास्थिमाला+
व्रीह्यादित्वात इनि ।) शिव । इति हेम
चन्द्र । २ । ११२ ॥
पुरुषोत्तम , पु, (पुरुषेषु उत्तम ।) विष्णु । इत्य
मर ।१।१।२१॥ (यथा रघु । ३ । ४९ ।
"हरिर्यथैक पुरुषोत्तम स्मृत
महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापर ।
तथा विदुर्मां मुनय शतक्रतु
द्वितीयगामी न हि शब्द एष न ॥"
एतन्निरुक्तिर्यथा महाभारते । ५ । ७० । १ ।
"पुराणात सदनाच्चापि ततोऽसौ पुरुषो-
त्तम ॥")
जिनराजविशेष । तत्पर्याय । सोमभू ७ ।
इति हेमचन्द्र । ३ । ३५९ ॥ पुरुषेषु मध्ये
उत्तम । यथा धर्म्मपुराणे ।
"विशेषसमभावस्य पुरुषस्यानघस्य च ।
अरिमित्रेऽप्युदासीने मनो यस्य सम व्रजेत ॥
समो धर्म्म सम स्वर्ग समो हि परम तप ।
यस्यैव मानस नित्य स नर पुरुषोत्तम ॥"
(पुरुषोत्तमो जगन्नाथोऽप्यस्त्रीति । अच ।
उत्कलखण्डैकदेश । स तु पीठस्थानानामन्य
तम । तत्र भगवती विमलारूपेण विराजते ।
यथा, देवीभागवते । ७ । ३ । ६४ ।
"गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥"
ग्रन्थकर्तृविशेष । स तु प्रयोगरत्नमालाव्याकर-
णस्य द्विरूपैकाक्षरहारावलीकोषाणा अन्ये-
षाञ्च कतिपयग्रन्थानां प्रणेता ॥)
पुरुह त्रि, (पुरु प्रचुर हन्ति गच्छतीति ।
पुरु+हन गतौ+अन्येभ्योऽपीति ड ।) प्रचु-
रम् । इत्यमर । ३ । १ । ६३ ॥
पुरुहु, त्रि, (पुरु प्रचुर हन्ति गच्छतीति । हन
गतौ+बाहुलकात डु ।) प्रचुरम् । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥ (पुरुहूरित्यपि पाठ ॥)
पुरुहूत पु, (पुरु प्रचुर हूतमाह्वान यज्ञेषु
यस्य । पुरु यथा स्यात्तथा हूयते यज्वभिरिति
वा । यद्वा, पुरूणि बहूनि हूतानि नामानि
यस्य ।) इन्द्र । इत्यमर ।१।१।४४॥ (यथा,
महाभारते । १ । १२६ । २५ ।
"पुरुहूतादय जज्ञे कुन्त्यामेव धनञ्जय ॥"
प्रचुरनामविशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते ।
८ । १ । १३ ।
"स विश्वकाय पुरुहूत ईश
सत्य स्वयञ्ज्योतिरज पुराण ॥"
स्त्री, भगवती । सा तु पुष्करे पीठस्थाने विरा-
जते । यथा देवीभागवते । ७ । ३ । ५९ ।
"विश्वे विश्वेश्वरीं प्राहु पुरुहूताञ्च पुष्करे ॥")
पुरूरवा [स्] पु, (पुरु प्रचुर यथा स्यात्तथा
रौतीति । 'पर्व्वतश्च पुरुनाम यत्र यज्ञे पुरू-
रवा ।"३।९०।२२। इति महाभारतोक्तवचनात
पुरौ पर्व्वते रौतीति वा । पुरु+रु+"पुरू-
रवा ।" उणा ४ । २३१ । इति असिप्रत्य-
येन निपातनात साधु ।) बुधस्य पुत्र । स
तु चन्द्रवंशीयादिराज । तत्पर्याय । बौध २
ऐल ३ उर्व्वशीरमण ४ । इति हेमचन्द्र ॥
यथा, अग्निपुराणे ।
"ततो बुधाश्रम प्रायादिडा रूपाश्रिता सती ।
बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता ॥
सोमपुत्त्राद्बुधाद्राजन् । तस्या जज्ञे पुरूरवा ।
जनयित्वा तत सा त पुन सुद्युम्नता गता ॥"
अपि च ।
"इलोदरे च धर्म्मिष्ठ बुध पुत्त्रमजीजनत् ।
अश्वमेधशत साग्रमकरोद्य स्वतेजसा ॥
पुरूरवा इति ख्यात सर्व्वलोकनमस्कृत ।
हिमवच्छिखरे रम्ये आराध्य स जनार्द्दनम् ।
लोकैश्वर्य्यमगाद्राजा सप्तद्वीपपतिस्तदा ॥
केशिप्रभृतयो दैत्यास्तस्य भृत्यत्वमागता ।
उर्व्वशी यस्य पत्नीत्वमगात सद्रूपमोहिता ॥
सप्तद्वीपा वसुमती सशैलवनकानना ।
धर्म्मेण पालिता तेन सर्व्वलोकहितैषिणा ॥
चामरग्राहिणी कीर्त्ति सर्व्वश्चैकाङ्गवाहिका ।
विष्णुप्रसादाद्देवेन्द्रो ददावर्द्धासनन्तदा ॥
धर्म्मार्थकामान्धर्म्मेण सममेवाभ्यपालयत् ।
धर्म्मार्थकामास्त द्रष्टुमाजग्मु कौतुकात पुरा ॥"
इति मात्स्ये २४ अध्याय ॥
(अस्य विशेषविवरणन्तु हरिवंशे २६ अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) विश्वदेव । इति जटाधर ॥
पार्व्वणश्राद्धदेव । यथा,—
"पुरूरवा माद्रवाश्च पार्व्वणे समुदाहृतौ ॥"
इति श्राद्धतत्त्वे बृहस्पति ॥
पुरोग त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति । पुरस्+गम+
ड ।) अग्रगामी । इत्यमर । २ । ८ । ७२ ॥
(यथा रघु । ६ । ५५ ।
"ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां
बिभर्त्ति यश्चापभृतां पुरोग ॥")
प्रधान । इति हेमचन्द्र । ६ । ७४ ॥

पुरोगति, पु, (पुरोऽग्रे गतिर्गमनमस्य।) कुक्कुर। इति धरणि॥ अग्रगे, त्रि॥

पुरोगम त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति। गम+अच।) अग्रगामी। इत्यमर। २।८।७२॥ (यथा, महाभारते। ६।१९।१।
"य इष्टा पार्थिवा सर्व्वे दुर्य्योधनपुरोगमा।
निवर्त्तिष्यन्ति सन्त्रस्ता सिंह क्षुद्रमृगा यथा॥"
कुक्कुरे, पु। इति हेमचन्द्रटीका॥)

पुरोगामी [न्] त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति। गम+णिनि।) अग्रगामी। तत्पर्य्याय। पुरोग २ अग्रेसर ३ प्रष्ठ ४ अग्रतःसर ५ पुरःसर ६ पुरोगम ७। इत्यमर। २।८।७२॥ नासीर ८ प्रग्रसर ९। इति शब्दरत्नावली॥

पुरोटि, पु, (पुरोऽटतीति। अट+इन्।) पत्र-झङ्कार। इति त्रिकाण्डशेष॥ रायभाटि इति भाषा॥ (पुरस्कार। इति हारावली।१६४॥)

पुरोडा, [श] पु, (पुर आदौ दाश्यते दीयते इति। पुरस+दाश्ट दाने+क्विप। निपातनात दस्य ड।) हवि। इति मुग्धबोधव्याकरणम॥

पुरोडाश, पु, (पुरोऽग्रे दाश्यते दीयते इति। दाश+कर्म्मणि घञ। निपातनात दस्य ड।) हविर्भेद। स तु यवचूर्णनिर्म्मितरोटिकाविशेष। (यथा, मनु। ६।११।
"वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नै स्वयमाहृतै।
पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत पृथक॥")
पिष्टकचमसी। हुतशेष। इति मेदिनी। शे,३८॥ सोमरस। इति हेमचन्द्र॥

पुरोडाश्य, त्रि, (पुरोडाशाय हितमिति। पुरोडाश+यत।) पुरोडाशीयम्। हविर्योग्यम्। पुरोडाशाय हितम्। यथा, भट्टि। ५।१२।
"आमिक्षीय दधि क्षीर पुरोडाश्य तथौषधम्।
हविर्हैयङ्गवीनञ्च नाप्युपघ्नन्ति राक्षसा॥"

पुरोद्भवा स्त्री, (पुरे उद्भवो यस्या।) महामेदा। इति रत्नमाला॥

पुरोधा, [स्] पु, (पुरोऽग्रे दधाति मङ्गलमिति। पुरस्+धा+'पुरसि च।' उणा ४। २३। इति असि। स च डित।) पुरोहित। इत्यमर। २।८।५॥ (यथा, रघु। ३।१८।
"स जातकर्म्मण्यखिले तपस्विना
तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते॥")

पुरोभागी, [न्] त्रि, (पुर पूर्व्वमेव भजते इति। पुरस+भज+णिनि।) दोषमात्रदर्शी। इत्यमर। ३।१।४६॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६।८३।
"कुपितोऽपि स यत्नेनां न्यवधीद्रागमोहित।
तेनैवागात् पुरोभागिवितर्कातङ्कपात्रताम्॥")
अग्रांशी च॥

पुरोहित, पुं, पुरो दृष्टादृष्टफलेषु कर्म्मसु धीयते आरोप्यते य। (यद्वा, पुर आदावेव हित मङ्गल यस्मात्।) शान्त्यादिकर्त्ता। तत्पर्य्याय। पुरोधा २। इत्यमर। २।८।५॥ धर्म्मकर्म्मादिकारक ३ इति शब्दरत्नावली॥ तस्य लक्षण यथा, चाणक्ये।
"वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायण।
आशीर्व्वादवचोयुक्त एष राजपुरोहित॥"
तस्य वर्ज्जनीयलक्षण यथा,—
"काण यङ्गमपुत्त्र वानभिज्ञमजितेन्द्रियम।
न ह्रस्व व्याधित वापि नृप कुर्य्यात पुरोहितम्॥"
इति कालिकापुराणम॥ * ॥
पुरोहिते वर्णनीयानि यथा,—
'पुरोहितो हितो वेदस्मृतिज्ञ सत्यवाक शुचि।
ब्रह्मण्यो विमलाचार प्रतिकर्त्तापदामृजु॥"
इति कविकल्पलता॥
(यथा च।
"दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ।
रक्षेता नृपति नित्य यत्नाद्वैद्यपुरोहिता॥
ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्व्वेदमभाषत।
पुरोहितमते तस्माद्वर्त्तेत भिषगात्मवान्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशेऽध्याये॥)

पुर्व्व, पूर्त्तौ। पूर्णीकरणे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर सक सेट।) पञ्चमस्वरी। पू पुपौ पुर। पुर्व्वति पयसा कुम्भ चेटी। इति दुर्गादास॥

पुल, क उच्छ्रितौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा पर अक सेट।) उच्छ्रितिरुच्चीभाव। क, पोलयति पर्व्वत। इति दुर्गादास॥

पुल, ज महत्त्वे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर अक सेट।) ज, पोल पुल। पोलति। इति दुर्गादास॥

पुल, श महत्त्वे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा पर अक सेट।) श, पुलति पुलिन शरदि महत स्यादित्यर्थ। पोलिता। इति दुर्गादास॥

पुल, पुं, (पोलति उच्छ्रितो भवतीति। पुल+क।) पुलक। विपुले, त्रि। इति मेदिनी। ले २३॥

पुलक स्त्री, (पुलतीति। पुल+क। तत सञ्ज्ञायां कन्।) कङ्कुष्ठम्। तच्च पर्व्वतीयमृत्तिकाविशेष। इति राजनिर्घण्ट॥

पुलक पु (पुल+स्वार्थे कन्।) रोमाञ्च। तत्पर्य्याय। रोमोद्भेद २ त्वक्पुष्पम् ३ लगङ्कुर ४। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ३७९।
"प्रेमलघूकृतकेशववक्षोभरविपुलपुलककुम्भ
कलसा।
गोवर्द्धनगिरिगुरुतां मुग्धवधूर्निभृतमुपहसति॥")
शरीरान्तर्व्वहिर्भवकीट। इति हेमचन्द्र॥ (तुच्छधान्यम्। यथा, पञ्चतन्त्रे। ३।९९।
"पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु।
मशका इव मर्त्त्येषु येषा धर्म्मो न कारणम्॥")
प्रस्तरविशेष। तस्य परीक्षा यथा,—
"पुण्येषु पर्व्वतवरेषु च निम्नगासु
स्थानान्तरेषु च तथोत्तरदेशगत्वात।
संस्थापिताश्च नखरा भुजगै प्रकाश
सपूज्य दानवपति प्रथिते प्रदेशे॥
दाशार्णवागदवमेकलकालगाद्यौ
गुञ्जाञ्जनक्षौद्रमृणालवर्णा।
गन्धर्व्ववह्निकदलीसदृशावभासा
एते प्रशस्ता पुलका प्रसूता॥
शङ्खाब्जभृङ्गार्कविचित्रभङ्गा
शृङ्गैरुपेता परमा पवित्रा।
मङ्गल्ययुक्ता बहुभक्तिचित्रा
वृद्धिप्रदास्ते पुलका भवन्ति॥
काकश्वरासभशृगालवृकोग्ररूपैगृध्रै समासरुधिरार्द्रमुखैरुपेता॥
मृत्युप्रदास्तु विदुषा परिवर्ज्जनीया
मूल्य पलस्य कथितञ्च शतानि पञ्च॥"
इति गारुडे ७७ अध्याय॥
मणिदोषविशेष। हरितालम। गजान्नपिण्डम। गन्धर्व्वविशेष। इति मेदिनी। के, १२१॥ असुराजी। गल्वर्क। इति हेमचन्द्र॥

पुलकी, [न्] पु (पुलकोऽस्यास्तीति। पुलक+इनि।) धाराकदम्ब। इति राजनिर्घण्ट॥

पुलस्ति पु (पुल महत्त्वे+क्विप। पुल महत्त्व अस्यते गच्छतीति। अस+ति। इत्युज्ज्वलदत्त। ४।१७९।) पुलस्त्यमुनि। इत्युणादिकोष॥

पुलस्त्य, पु सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेष। इति शब्दरत्नावली॥ स ब्रह्मण कर्णाभ्या जात। तस्य भार्य्या हविर्भू कर्द्दमकन्या। तस्य पुत्त्र अगस्त्य विश्रवाश्च। इति श्रीभागवतम्॥ यथा हरिवंशे। ७।८।
"मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिरा पुलह क्रतु।
पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मण सुता॥"

पुलह, पु, सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेष। इति शब्दरत्नावली॥ स च ब्रह्मणो नाभितो जात तस्य भार्य्या कर्द्दममुनिकन्या गति। तस्य पुत्त्रा कर्म्मश्रेष्ठ वरीयान् सहिष्णुश्च। इति श्रीभागवतम॥

पुलाक, पु (पोलति उच्छ्रितो भवतीति। पुल+"बलाकादयश्च।" इति आकप्रत्ययेन निपातनात साधु।) तुच्छधान्यम्। आगडा इति ख्यातम्॥ (यथा मनु। १०।१२५।
"पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदा॥")
सक्षेप। अल्पत्वम्। भक्तसिक्थकम्। भक्तपुलिका। इत्यमरभरतौ॥ क्षिप्रम्। यथा पुलाककारी। इति स्वामी॥

पुलाकी, [न्] पु, (पुलाक क्षिप्रता शुष्कौ विषये अस्यास्तीति। पुलाक+इनि।) वृक्ष। इति हेमचन्द्र। ४।१८॥

पुलायित क्ली, (पुल+क्यच+क्त।) अश्वगति। तत्पर्य्याय। विक्रान्ति २। इति त्रिकाण्डशेष॥

पुलिन, क्ली, (पोलतीति। पुल महत्त्वे+"तलि पुलिभ्याञ्च।" उणा० २।५३। इति इनन्। स च कित्।) तोयोत्थिततटम्। इत्यमर। १।१०।९॥ चर इति चडा इति च भाषा॥

(यथा, रामायणे । २ । ६५ । ६ ।
"क्वचिन्मणिनिकाशोदां क्वचित् पुलिनशालिनीम् ।
क्वचित् सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥")
जलादचिरोत्थितं तटम् । इति भरतः ॥ ततस्त्यक्ततोययुक्तद्वीपम् । इति सुभूतिः ॥ क्रमेणोत्थितं तटम् । इति स्वामी ॥ जलमध्यस्थसुस्थितं तटम् । इति पञ्जिका ॥ द्वीपम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यक्षविशेषे, पुं । यथा, महाभारते । १ । ३२ । १६ ।
"उलूकश्वसनाभ्याञ्च निमिषेण च पक्षिराट् ।
प्ररुजेन च सङ्ग्रामं चकार पुलिनेन च ॥")
पुलिन्दः, पुं (पुल महत्त्वे + 'कुलिपुलिभ्यां किन्दच् ।" उणा ४ । ८५ । इति किन्दच् ।) चण्डालभेदः । स च म्लेच्छशब्दवाच्यः । इत्यमरभरतौ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा —
पुलस्त्य उवाच ।
"एवं गतेषु त्रैलोक्यं दानवेषु पुरन्दरः ।
जगाम ब्रह्मसदनं सह देवैः शचीपतिः ॥
तत्रापश्यत् स देवेशं ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ।
ऋषिभिः सार्द्धमासीनं पितरञ्च कश्यपम् ॥
ततो ननाम शिरसा शक्रः सुरगणैः सह ।
ब्रह्माणं कश्यपञ्चैव तांश्च सर्व्वांस्तपोधनान् ॥
प्रोवाचेन्द्रः सुरैः सार्द्धं देवनाथं पितामहम् ।
पितामह ! हृतं राज्यं बलिना बलिना मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच शक्रैतद् भुज्यते स्वकृतं फलम् ।
शक्रः पप्रच्छ भो ब्रूहि किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥
कश्यपोऽप्याह देवेशं । भ्रूणहत्या कृता त्वया ।
दितेरुदरात्त्वया गर्भः कृतो वै बहुधा बलात् ॥
पितरं प्राह देवेन्द्रो मातुर्दूषणतो विभो ! ।
कर्त्तनं प्राप्तवान् गर्भो यदशौचा हि साभवत् ॥
ततोऽब्रवीत् कश्यपस्तु मातुर्दोषेः सदाससाम् ।
गतस्ततो विनिहतो दोषोऽपि कुलिशेन भो ॥
तच्छ्रुत्वा कश्यपवचः प्राह शक्रः पितामहम् ।
विनाशं पाप्मनो ब्रूहि प्रायश्चित्तं विभो ! मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं वशिष्ठः कश्यपस्तथा ।
हितं सर्व्वस्य जगतः शक्रस्यापि विशेषतः ॥
शङ्खचक्रगदापाणिर्माधवः पुरुषोत्तमः ॥
तं प्रपद्यस्व शरणं स ते श्रेयो विधास्यति ॥
सहस्राक्षोऽपि वचनं गुरूणां स निशम्य वै ।
प्रोवाच स्वल्पकालेन कस्मिन् प्राप्यो वृकोदय ॥
ता ऊचुर्द्दैवतां मर्त्त्यैः स्वल्पकाले वृकोदय ॥
इत्येवमुक्तः सुरराडृषिभिः
मरीचिपुत्रेण च कश्यपेन ।
तथैव मित्रावरुणात्मजेन
वेगात् समुत्थोपकमवाप्य तस्थौ ॥
कालञ्जरस्योत्तरतः सुपुण्य-
स्तथा हिमाद्रेरपि दक्षिणस्याम् ।
कुशस्थलात् पूर्व्वत एव विश्रुतो
वसोः पुरात् पश्चिमतोऽवतस्थे ॥
यत्राथ चक्रे भगवान् मुरारि-
र्वाराश्वमश्वं गतहृत्समर्थम् ।
ख्यातिं जगामाथ गदाधरेति
महावटेन्द्रस्य शितं कुठारः ॥
यस्मिन् द्विजेन्द्राः श्रुतिशास्त्रयुक्ताः
समानतां यान्ति पितामहेन ।
महत्पितॄन् यत्र च सम्प्रपूज्य
भक्त्या त्वनन्ये नहि चेतसैव ।
फलम्महामेधमखस्य मानवा
लभन्त्यनन्तं भगवत्प्रसादात् ॥
महानदी यत्र सुरर्षिकन्या
जलापदेशाद्धिमशैलमेत्य ।
चक्रे जगत् पापविनष्टमग्र्य
सन्दर्शनस्पर्शनमज्जनेन ॥
तत्र शक्रः समभ्येत्य महानद्यास्तटेऽद्भुते ।
आराधनाय देवस्य कृत्वाश्रममवस्थितः ॥
प्रातःस्नायी त्वधःशायी एकभक्तस्त्वयाचितः ।
तपस्तेपे सहस्राक्षः स्तुवन् देवं गदाधरम् ॥
तस्यैवं तप्यतः सम्यक् जितसर्व्वेन्द्रियस्य च ।
कामक्रोधविहीनस्य साग्रः संवत्सरो गतः ॥
ततो गदाधरः प्रीतो वासवं प्राह नारद ! ।
गच्छ प्रीतोऽस्मि भवतो मुक्तपापोऽसि साम्प्रतम् ॥
निजं राज्यञ्च देवेश ! प्राप्स्यसि त्वचिरादिव ।
यतिष्यामि यथा शक्र ! भावश्रेयो यथा तव ॥
इत्येवमुक्तोऽथ गदाधरेण
विसर्जितः स्नाप्य मनोहरायाम् ।
स्नातस्य देवस्य ततः पुरस्तात्
सम्प्रोत्थितास्तानुशशासयस्य ॥
प्रोवाच तान् भीषणकर्म्मकारान्
नाम्ना पुलिन्दा मम पापसम्भवाः ।
वसध्वमेवान्तरमद्रिमुख्ययो
र्हिमाद्रिकालाञ्जरयोः पुलिन्दाः ॥
इत्येवमुक्त्वा सुरराट् पुलिन्दान्
विमुक्तपापः सुरसिद्धयक्षैः ।
सपूज्यमानोऽनुजगाम चाश्रमं
मातुस्तदा धर्म्मनिवासमाद्यम् ॥'
इति वामने ७३ अध्यायः ॥
पुलोमजा, स्त्री, (पुलोम्नो दैत्यात् जायते इति । जन + ड ।) शची । इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥ (यथा, काशीखण्डे १ अध्याये ।
"निष्प्रत्यूहं क्रतुशतं यः कश्चित् कुरुतेऽवनौ ।
जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुलोमजाम् ॥")
पुलोमजित्, पुं (पुलोमानं जयतीति । जि + क्विप् तुगागमश्च ।) इन्द्रः । इति केचित् ॥
पुलोमद्विट्, [ष्] पुं, (पुलोम्नो दैत्यविशेषस्य द्विट् शत्रुः ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८८ ॥
पुलोमभित्, [द्] पुं, (पुलोमानं भिनत्तीति । भिद् + क्विप् ।) इन्द्रः । इति भूरिप्रयोगः ॥
पुलोमा [न्] पुं, असुरविशेषः । स इन्द्रस्य श्वशुरः । इति पुलोमजाशब्दटीकायां भरतः ॥ (अयं खलिन्द्रेण निपातितः । यथा, हरिवंशे । २० । १३४ ।
"कृत्वा सम्मन्त्रकं चापि विश्वसेच्छुचया नहि ।
पुलोमानं जघानाजौ जामाता सन् शतक्रतुः ॥")
पुलोमारिः, पुं (पुलोम्नोऽरिः शत्रुः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुष, पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) पोषति तातं पुत्रः । इति दुर्गादासः ॥
पुष, ल य औ पुष्टौ । पोषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-सक-अनिट् ।) लृ, अपुषत् । य, पुष्यति । औ, पोष्टा । इति दुर्गादासः ॥
पुष, क धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट् ।) क, पोषयति । इति दुर्गादासः ॥
पुष, श पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-पर-सक-सेट् ।) श, पुष्णाति पुपोष । इति दुर्गादासः ॥
पुषा, स्त्री (पुष्णातीति । पुष पुष्टौ + क । ततष्टाप् ।) लाङ्गलिकोवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पुषितः, त्रि, (पुष्यते स्मेति । पुष + क्त । वादिगणीयत्वात् इट् ।) पुष्टम् । कृतपोषणपक्षिम्रगादि । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥
पुष्करं, क्ली (पुष्णातीति । पुष पुष्टौ + "पुषः कित् ।" उणा ४ । ४ । इति करन् । स च कित् ।) हस्तिशुण्डाग्रम् । (यथा माघे । ५ । ३ ।
"आलोलपुष्करमुखोल्लसितैरभीक्ष्ण-
मुक्षाम्बभूवुरभितो वपुरम्बुवर्षैः ॥")
वाद्यभाण्डमुखम् । (यथा, रघुः । १७ । ११ ।
"नदद्भिः स्निग्धगम्भीरं तूर्य्यैराहतपुष्करैः ॥") ॥
"पुष पुष्टौ । पुषः कित् । इति करन्प्रत्ययः । पुष्करत्वान्तर्नीतण्यर्थः । पोषयति भूतान्यवकाशप्रदानेन उदकदानादुपकारेण च । पुष्कं चारु रातीति पुष्करं इति क्षीरस्वामी । पुषेरन्तर्णीतण्यर्थात् स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् इति रक्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् इति क्रन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति । पुषिरन्तर्णीतण्यर्थः पुषिपुषिसुसिम्पिधिशुधिभ्यः कित् । इति करः इति श्रीभोजदेवः । पोषयति भूतानीति । पुष्कोपपदात् राते आतोऽनुपसर्गे कः । यद्वा, वपुरित्युदकनाम ततः कस्तु शीलमस्येति । कणो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । इति टः । वपुष्करं सत् वकारलोपेन पुष्करम् । पृषोदरादित्वात् । इति निघण्टौ देवराजयज्वा ॥) जलम् । (यथा, शतपथब्राह्मणे । ६ । ४ । २ । २ ।
"आपो वै पुष्करं प्राणोऽथवा प्राणो वा ॥")
व्योम । (यथा हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।
"मेघाः सूर्य्यशिलासमानरुचयो ह्यल्पस्रवाल्पस्रवा
हंसालीकमलालिमण्डितजलं पद्माकरं शोभनं ।
तीव्रस्निग्धमयस्वचन्द्रविमला ज्योत्स्नाच्छिनी कौमुदी
भिन्ना धर्म्मविपन्नतोयसुरसा ख्यातिश्च भूतं पुष्करम् ॥")

खण्डशकलम्। पद्मम्। (यथा रामायणे। ७। ६५। १४।
'सखीवच्च विगाहस्व सीते। मन्दाकिनीं नदीम्।
कमलान्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि।॥")
तीर्थभेद। (यथा, महाभारते। १। ३६। ३।
"गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे॥"
अस्य अन्यद्विवरणं पुलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्टव्यम॥) कुष्ठौषधम। इत्यमर।३।३।१८५॥
(यथास्य पर्याय।
"उक्तं पुष्करमूलन्तु पौष्करं पुष्करञ्च तत।
पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिमं जगु'॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
खड्गकोष। इत्यमरटीकायां मथुरेश॥
काण्डम। द्वीपभेद। इति मदिनी। रे, १८७॥
(अस्य विवरणं पुलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्टव्यम्॥)
युद्धम्। इति नानार्थरत्नमाला॥ * ॥

पुष्कर, पु, (पुष+"पुष कित।" उणा ४।४। इति करन्। स च कित।) रोगविशेष। नागविशेष। सारसपक्षी। नृपभेद। स तु नलराजभ्राता। (यथा, महाभारते।३।५६।४।
"स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च।
गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै॥"
अथ हि कलिसाहाय्येन अक्षद्यूते नलं विजित्य निषधाधिपोऽभवत। एतद्वृत्तान्तं महाभारते वनपर्व्वणि ५६ अध्याये द्रष्टव्यम्॥) वरुणपुत्त्र। इति मेदिनी। रे, १८७॥ (वाद्यविशेष'। यथा, मार्कण्डेये। १६। ६१।
"पावादन्त ततस्तत्र वेणुवीणादिदर्दुरा'।
पणवा, पुष्कराश्चैव मृदङ्गा पटहानका'॥")
पर्व्वतविशेष'। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥
सप्तद्वीपानां मध्ये द्वीपविशेष। पुष्करद्वीपवर्णनं यथा,—

सूत उवाच।

'शाकद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन समन्तत।
क्षीरार्णवं समावृत्य द्वीप पुष्करसञ्ज्ञित॥
एक एवात्र विप्रेन्द्रा पर्व्वतो मानसोत्तर।
योजनानां सहस्राणि चोर्द्धं पञ्चाशदुच्छ्रित॥
तावदेव च विस्तीर्ण सर्व्वत्र परिमण्डल।
स एव द्वीपो पश्चार्द्धमानसोत्तरसञ्ज्ञित॥
एक एव महासानु सन्निवेशाद्द्विधाकृत।
तस्मिन्द्वीपे स्मृतौ तु द्वौ पुण्यौ जनपदौ शुभौ॥
अपरौ मानवस्याथ पर्व्वतस्यानुमण्डलौ।
महावीतं स्मृतं वर्षं धातकीखण्डमेव च॥
स्वादूदकेनोदधिना पुष्कर परिभावित।
तस्मिन्द्वीपे महावृक्षो न्यग्रोधोऽमरपूजित॥
तस्मिन्निवसति ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावन।
तत्रैव मुनिशार्दूला शिवनारायणालयम्॥
वसत्यत्र महादेवो हरार्द्धो हरिरव्यय।
संपूज्यमानो ब्रह्माद्यै कुमाराद्यैश्च योगिभि॥
गन्धर्व्वै किन्नरैर्यक्षैरीश्वर कृष्णपिङ्गल।
स्वस्थास्तत्र प्रजा सर्व्वा ब्राह्मणा' सहस्रश॥
निरामया विशोकाश्च रागद्वेषविवर्ज्जिता।
सत्यानृते न तत्रास्तां नोत्तमाधममध्यमा॥
न वर्णाश्रमधर्म्माश्च न नद्यो न च पर्व्वता।
परेण पुष्करस्याथ समावृत्य स्थितो महान्॥
स्वादूदक समुद्रस्तु समन्ताद्द्विजसत्तमा।
परेण तस्य महती दृश्यते लोकसंस्थिति॥"
इति कौर्म्मे ४७ अध्याय॥ * ॥

पुष्करद्वीपस्यराजा। तस्य रथ। यथा,—
'लोकेश्वर सोऽपि तु भिर्मुनीन्द्रै-
र्देवै सहेन्द्रैरथ ब्रह्मचारी
द्वीपे शुभे पुण्यजनैरुपेते
उवास राजा स तु पुष्करस्थ॥
तेनैव नाम्ना स तु पुष्करोऽपि
सदोच्यते देवगणै' ससिद्धै।
तत्रैव यानेन तथाम्बुजेन
बभूव नाम्ना तमथाङ्कयन्ति॥'
इत्यग्निपुराणम्॥ * ॥

ब्रह्मकृततीर्थविशेष। तस्य नामान्तरम्। रूपतीर्थम् २ सुखदर्शनम् ३। तत्र ज्येष्ठपुष्करमध्यमपुष्करकनिष्ठपुष्करनामकास्त्रयो ह्रदा। तस्य परिमाणं शतयोजनमण्डलम्। इति पद्मपुराणम्॥ * ॥ योगविशेषे गङ्गादीनां पुष्करत्वं यथा —
"मकरस्थो यदा भानुस्तदा देवगुरुर्यदि।
पूर्णिमायां भानुवारे गङ्गा पुष्कर ईरित॥
गङ्गोत्पत्त्या प्रयागे च कोटिसूर्य्यग्रहै सम।
सिंहस्थे दिनकरे तथा जीवेन संयुते॥
पूर्णिमायां गुरोर्व्वारे गोदावर्य्यास्तु पुष्कर'।
तत्र स्नानञ्च दानञ्च सर्व्वं कोटिगुणं भवेत॥
मेषस्थे दिवानाथे देवानाञ्च पुरोहिते।
सोमवारे सिताष्टम्यां कावेरी पुष्करो मत॥
कर्कटस्थे दिवानाथे तथा जीवेन्दुवासरे।
अमायां पूर्णिमायां वा कृष्णा पुष्कर उच्यते॥"
इति स्कन्दपुराणे पुष्करखण्डे श्रीशैलमाहात्म्यम्॥
मेघनायकविशेष। तत्परिज्ञानं यथा,—
"त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भि शेषिते क्रमात।
आवर्त्तं विद्धि सम्वर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

तस्य फलम्। यथा,—
"पुष्करे दुष्करं वारि शस्यहीना वसुन्धरा।
विग्रहोपहता लोका पुष्करे जलदाधिपे॥"
इति ज्योतिषम्॥ * ॥

क्रूरवार-भद्रातिथि भमपादनक्षत्र घटिताशुभजनकयोगविशेष। यथा —
"पुनर्व्वसूत्तराषाढ़ा कृत्तिकोत्तरफल्गुनी।
पूर्व्वभाद्र विशाखा च रविभौमशनैश्चरा॥
द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च।
एतेषामेकदा योगे भवतीति त्रिपुष्कर'॥ * ॥
जाते तु जारजो योगो मृते भवति पुष्कर।
त्रिगुणं फलदो दृष्टौ नष्टे हृते मृते तथा॥
प्रथमे मासि वर्षे वा कुटुम्बमपि पीड़येत।
देवोऽपि यदि वा रक्षेत तस्य पुत्त्रो न जीवति॥
अतस्तद्दोषशान्त्यर्थं होमयेदयुतं बुध।
अशक्तश्च सुवर्णादिदानं कुर्य्याद्यथाविधि॥"
समर्थश्चेद्वराहसंहितोक्तं अयुतहोमादिकं कुर्य्यात। वाक्यं यथा,—
ओं विष्णुरोम तत सदद्यामुके मास्यमुकपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्र श्रीअमुकदेवशर्म्मा अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्म्मणस्त्रिपुष्करयोगकालीनमरणजन्यदोषशमनकाम इदं काञ्चनं श्रीविष्णुदैवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं ददे। ततो दक्षिणां दद्यात। अन्यत्र पूजाहोमकर्म्मणी कारिष्ये। इति विशेष। एतत सर्व्वमशौचेऽपि कर्त्तव्यम्। यथा दक्ष।
सुस्थकाले त्विदं सर्व्वं सूतकं परिकीर्त्तितम्।
आपद्गतस्य सर्व्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम्॥"
इति शुद्धिकारिका॥ * ॥

अपि च।
"पुनर्व्वसूत्तराषाढ़ा कृत्तिकोत्तरफल्गुनी।
पूर्व्वभाद्र विशाखा च षडेते वै त्रिपुष्करा'॥
द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च।
शनिर्भौमो रविश्चैव वाराश्चैते त्रिपुष्करा॥
एते त्रिपुष्करा ज्ञेयास्तथा द्वादशमासिके।
द्विमासे च तथा प्राप्ते षण्मासे च चतुर्थके॥
षोडशे मासि सम्पूर्णे कुटुम्बं पीडयेद्ध्रुवम्।
अन्तेऽप्युपान्ते मध्ये च पुष्करो हन्ति नान्यथा॥
तद्दोषप्रशमार्थन्तु होमयेदयुतं बुध।
तिलव्रीहियवांश्चैव कृत्वाज्येन समन्तथा॥
क्षीरेणैव तथाचार्य्यो जुहुयाद्भक्तिभावत।
चरुञ्च श्रपयेत्तत्र प्राक्ते कुर्य्याद्बलिन्तथा॥
वैकङ्कोडुम्बराश्वत्थे प्रत्येकाष्टोत्तरं शतम्।
एकैकं त्रित्रिसंयुक्तं दर्भेण परिवेष्टितम्॥
यमाय वकङ्कतेन धर्म्मायोडुम्बरेण च।
अश्वत्थैश्चित्रगुप्ताय जुहुयात क्रमशस्तथा॥
तद्वद्घृततिलांश्चैव तथा समिधमेव च।
एकीकृत्य समं सर्व्वं चरुमाश्रित्य होमयेत॥
यवव्रीहितिलैर्युक्तं तण्डुलं श्रपयेच्चरुम्।
दधिमध्वाज्यसंयुक्तं होमं सहस्रसंख्यया॥
वैकङ्कोडुम्बराश्वत्थैर्होमयेद्विधिपूर्व्वकम्।
यमं धर्म्मं चित्रगुप्तं पुष्करं पुरुषं तथा॥
तिथिं वारं तथा ऋक्षं पूजयित्वा तु होमयेत।
पञ्चवर्णैश्चूर्णैश्च कुर्य्याद्धि पद्ममण्डलम्॥
यमं धर्म्मं चित्रगुप्तं स्थापयेत क्रमशस्तत।
तिलप्रपूरिते पात्रे लौहे च कृष्णवाससा॥
वेष्टयित्वा यमं तत्र स्थापयेल्लौहनिर्म्मितम्।
घृतप्रपूरिते पात्रे कांस्यपात्रे निरञ्जनम्॥
रौप्याकृतिं शुक्लवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत।
गुडप्रपूरिते पात्रे ताम्रपात्रे च मन्त्रिणम्॥
स्वर्णाकृतिं रक्तवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत।
क्षीरप्रपूरिते पात्रे प्रस्तरपात्रे च पुष्करम्॥
कृष्णाकृतिं कृष्णवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत।
सुवर्णतुल्यमङ्ग वा अथवा शक्तिभावत॥
प्रतिमाश्च समा सर्व्वा क्रमात्तत्र नियोजिता
लौहौ यमे तथा धान्ये क्रमात पात्रत्रयन्तत॥

नतने च क्रमात पीठे स्थापयेद्विधिपूर्व्वकम् ।
मण्डलस्य चतुर्द्दिक्षु चतु कुम्भांश्च स्थापयेत ॥
दधिगुडक्षीरपूर्णान् प्रकल्प्य सयुतेऽन्तत ।
अथवा तन्मूलदेशे सचूतपल्लवास्तथा ॥
पीतवस्त्रेण सयुक्त कुर्य्याद्घटचतुष्टयम् ।
चन्द्रातप तदुपरि विचित्र परिकल्पितम् ॥
कुम्भानाञ्च चतु पार्श्वे यवतिलैर्युक्तखण्डलान् ।
स्थापयेयु क्रमात्तत्र पूजाकाले द्विजोत्तमा ॥
मण्डलस्य तथा पूर्व्वे वारुण घटमर्पयेत ।
नानादेवान गणेशादीन् गन्धादीश्च समर्च्चयेत ॥
हुत्वा यथाक्रम तत्र वलि दद्याद्विचक्षण ।
पयोघृतेन क्षीरेण स्नापयित्वा यथाक्रमम् ॥
स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण पूजयित्वा च होमयेत ॥
एव विधिप्रकारेण य प्रेत न तु होमयेत ।
पुष्करारिष्टदोषस्तु चतुर्थ्यात्तस्य सम्भवेत ॥
सवत्सरे तथा पूर्णे षोडशे मासि वै तथा ।
षण्मासाभ्यन्तरे तस्य सुतहानि विनिर्द्दिशेत ॥
अथवा स्वामिन हन्ति द्वितीय भ्रातरन्तथा ।
तृतीय सर्व्वहानि स्यात सुतवित्तविनाशनम् ॥
प्रेतारिष्टविनाशाय यमादीन यो न होमयेत ।
सर्व्वाणि तस्य नश्यन्ति गोमहिष्यादीनि सर्व्वत ॥
एवविधिकृत होम य कत्तसक्षमो भवेत ।
होम कृत्वा यथाशक्त्या धेनुमेका प्रदापयेत ॥
अस्मिन कृते न सन्देह प्रेतारिष्ट न पीडयेत ।
न विघ्नो यजमानस्य न चारिष्ट प्रजायते ॥
एतद्धोम विनिर्द्दिष्ट यत्नतो न करोति य ।
न रक्षति यमस्तस्य एभिमासैश्च वशजम ॥
सुतो भ्राता तथा जाया पति श्वशुर एव च ।
माता पिता स्वसा वापि पितृव्यो भगिनीपति ॥
ज्येष्ठभ्राता पतिश्चापि स्वामी चापत्यमेव च ।
एकैक वर्षसपूर्णे कुटुम्ब पीडयेद्ध्रुव ॥
षोडशे मासि सपूर्णे बान्धवान परिपीडयेत ॥
बान्धवानामभावे च वास्तुरक्षो न जीवति ॥
त्रिपुष्करे तथा दोषे य प्रेत न तु होमयेत ।
दैवता यदि वा रक्षेत तस्य पुत्त्रो न जीवति ॥
यतकिञ्चिद्दानसुतृष्णश्च शुद्धो भवति मानव ।
न रक्षति यमस्तस्य यदि होम न कारयेत ॥
तस्मात् विधिप्रकारेण पुष्करारिष्टशान्तये ।
यम धर्म्म चित्रगुप्त पूजयित्वा च होमयेत ॥
मण्डपे घटमारोप्य पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
विधिपूर्व्व तथा हुत्वा प्रान्ते दद्याद्वलि बुध ॥
प्रभाते च तथा रात्रावशौचान्तदिने तथा ।
आचार्य्यश्च प्रकुर्व्वीत श्रपयेच्च चरु तत ॥
विप्रक्षत्त्रिययोर्द्दर्भै पिष्टैर्व्वैश्यस्य निर्म्मितम् ।
शूद्रस्य गोमयेनापि प्रतिमा दापयेत्तत ॥
दत्त्वा मधुघृताक्तश्च चरु पश्चाच्च दापयेत ।
ततोऽरिष्ट प्रशान्त स्यात्तत्तो होम समापयेत ॥
सकल्प्य विधिना पूर्व्व वस्त्रयुग्मेन यत्नत ।
आचार्य्य दद्यात्तत्र पश्चाद्दक्षिणमेव च ॥”
इति वराहसहितोक्तपुष्करशान्तिप्रमाणम् ॥

पुष्करकर्णिका स्त्री, (पुष्कर पद्म कणयति साद-श्येन प्राप्नोतीति । कण+ण्वुल । टापि अत इत्वम् ।) स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (स्थलपद्मिनीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्या ॥)

पुष्करनाडी, स्त्री, (पुष्कर पद्म नाडयति सौन्दर्य्येण भ्रशयतीति । नाड+अच । ततो ङीष ।) स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुष्करमूल, क्ली, (पुष्करस्य मूलमिव मूलमस्य । पुष्करजात मूल वा ।) पुष्करदेशप्रसिद्धौषधि-विशेष । अस्य स्थाने कुष्ठ योजयन्ति । तत्प-र्य्याय । मूलम् २ पुष्करम ३ पद्मपत्रकम ४ पुष्करिणी ५ वीरम ६ पौष्करम् ७ पुष्करा ह्वयम् ८ काश्मीरम् ९ ब्रह्मतीयम् १० श्वासारि ११ मूलपुष्करम १२ पुष्करजटा १३ पुष्कर शिफा १४ । अस्य गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातज्वरश्वासारोचककासशोफपाण्डुनाशि त्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ “विशेषात पार्श्व शूलनुत ।” इति भावप्रकाश ॥ (यवहारोऽस्य यथा,—
“भार्गी पुष्करमूलञ्च रास्ना विल्व यमानिकाम् ।
नागर दशमूलञ्च पिप्पलीञ्चाम्बु साधयेत ॥’
इति वैद्यकचक्रपाणिसग्रहे ज्वराधिकारे भार्ग्यादिक्काथे ॥)

पुष्करमूलक, क्ली, (पुष्करस्य कुष्ठस्य मूलम् । तत सज्ञाया कन् ।) कुष्ठद्रव्यस्य मूलम । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (कुष्ठशब्देऽस्य विवरण ज्ञात व्यम ॥)

पुष्करशिफा, स्त्री (पुष्करस्य शिफा जटेव ।) पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुष्करस्रजौ, पु, (पुष्करस्य पद्मस्य स्रक ययोरिति ।) अश्विनीकुमारौ । द्विवचान्तोऽयम् । इति शब्द रत्नावली ॥ (अश्विनीकुमारतुल्ये, त्रि । यथा वाजसनेयसहितायाम् । २ । ३३ ।
“आधत्त पितरो गर्भ कुमार पुष्करस्रजम् ।
यथेह पुरुषोऽसत ॥”
“किम्भूत कुमार पुष्करस्रज पुष्कराणा पद्मानां स्रक माला ययोस्तौ पुष्करस्रजौ अश्विनौ अश्विनीकुमारौ पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ देवाना भिषजौ । तत्तुल्य कुमार पुष्करस्रक तम् । अश्विसाम्यकथनेन रोगहीन सुन्दरञ्च पुत्त्र मधत्तेति सूचितम् ॥” इति तत्र वेददीप ॥)

पुष्कराक्ष , पु, (पुष्करवदक्षिणी यस्य । “अक्ष्णो ऽदर्शनात् ।” ५ । ४ । ७६ । इति अच ।) विष्णु । यथा तिथ्यादितत्त्वे ।
“पुष्कराक्ष । निमग्नोऽह मायाविज्ञानसागरे ।
त्राहि मा देवदेवेश त्वत्तो नान्योऽस्ति रक्षिता ॥”
(श्रीकृष्ण । यथा, महाभारते ।१।२२ ।१६।
“अथाब्रवीत् पुष्कराक्ष प्रहसन्निव भारत । ॥”)

पुष्कराङ्क , पुं (पुष्करस्य आङ्का आङ्का यस्य ।) सारसपक्षी । इत्यमर । २ । ५ । २२ ॥ (पुष्कर आङ्का यस्य । पुष्करमूलम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये ।
“तुम्बुरुपुष्कराङ्कहिङ्ग स्वर्ज्जिकेतसपथ्यायवशाच्य यवक्षायेन पातु प्रयच्छेत् ॥”)

पुष्कराह्वय, क्ली, (पुष्कर आह्वयो यस्य ।) पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, —
“क्षुद्राग्नता नागरपुष्कराह्वये
कृत कषाय कफमारुतोद्भवे ।
सश्वासकासारुचिपार्श्वरुक्करे
ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

पुष्करिणी,स्त्री (पुष्करवत आकृतिरस्त्यस्या इति । पुष्कर+इनि । ततो ङीप ।) स्थलपद्मिनी । पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (पुष्कर शुण्डादण्डस्तदस्त्यस्या इति । इनि ।) हस्तिनी । सरोजिनी । (पुष्कराणि पद्मानि सन्त्यत्रेति ।) जलाशय । इति मेदिनी । णे १ ४ ॥ शतधनु परि-मितसमचतुरस्रजलाधार । पुकुर इति पुखरि इति च भाषा । तत्पर्य्याय । खातम् २ । इत्यमर ।१।१ ।२७॥ जलकूपी ३ । इति जटा-धर ॥ पौष्करिणी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥*॥ सा तु दक्षिणोत्तरायता कार्य्या ।
यथा,—
“कूपवापीपुष्करिण्यो दीर्घिका द्रोण एव च ।
तडाग सरसी चैव सागरश्चाष्टमो मत ॥
सर्व्वजलाशय कार्य्यो यत्नाद्दयाम्योत्तरायत ॥”
इति कल्पतरौ वायुपुराणम ॥ * ॥
तस्या लक्षण यथा । “पुष्करिणीतडागावाह वशिष्ठसहितायाम् ।
‘चतुर्विशाङ्गुलो हस्तो धनुस्तच्चतुरुत्तर ।
शतधन्वन्तरञ्चैव तावत पुष्करिणी मता ।
एततपञ्चगुण प्रोक्तस्तडाग इति निश्चय ॥
तेन चतुर्द्दिक्षु विशतिहस्तान्यूनतायां चतु शत-हस्तान्यूनाभ्यन्तरत्वेन पुष्करिणी । एतज्जला शयाधारपर न तु उपरितटम् । शतेन धनुर्भि पुष्करिणी । इति नथवर्द्धमानधृतो वशिष्ठ ॥*॥ तत्करणे वास्तुयाग कर्त्तव्य । महाकपिल पञ्चरात्रम ।
‘जलाधारगृहार्थञ्च यजेद्वास्तु विशेषत ।
ब्रह्माद्यदितिपर्य्यन्ता पञ्चाशत्त्रयसयुता ।
सर्व्वेषा किल वास्तूना नायका परिकीर्त्तिता ॥
असपूज्य हि तान् सर्व्वान् प्रासादादीन्न कार
येत ।
अनिष्पत्तिर्विनाश स्यादुभयोर्धर्म्मधर्म्मिणो ॥
ब्रह्माद्यदितिपर्य्यन्ता इति काव्यान्तरम् । देवी पुराणोक्त ईशादिकल्प एव व्यवह्रियते । धर्म्म-धर्म्मिणोस्तडागादितत्कर्त्रो । आरम्भदिने तदकरणे उतसर्गादिनेऽपि आदौ तत्करणम् ।
यथा —
‘प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ।
पुरवेश्मप्रवेशेषु सर्व्वदोषापनुत्तये ॥
वास्तूपशमन कृत्वा तत सूत्रेण वेष्टयेत ।
वास्तुपूजामकुर्व्वाणस्तवाहारो भविष्यति ॥
इति मत्स्यपुराणे पुरवेश्मप्रवेशे वास्तुयागप्राप्ते पूर्व्वोक्तवचने प्रासादधर्म्मातिदेशादत्र वाप्यादि प्रतिष्ठादिनेऽपि वास्तुयागकरणम् ॥ * ॥

तदारम्भे नक्षत्रादि दीपिकायाम् ।
'पुष्यामित्रकरोत्तरस्रवणत्वाष्ट्राम्बुपित्र्याग्न्यभि
शस्तेऽर्के शुभयोगवारतिथिषु क्रूरेष्ववीर्य्येषु च ।
पुष्टेन्दौ जलराशिगे दशमगे शुक्रे शुभांशोदये
प्रारम्भ सलिलाश्रयस्य शुभदो जीवेन्दुपुत्त्रोदये॥
पुष्यानुराधा हस्तोत्तरात्रय धनिष्ठा शतभिषा-
रोहिणी पूर्व्वाषाढ़ा-मघा-मृगशिरोभिर्भे ॥
मात्स्ये ।
'चन्द्रादित्यबल लब्ध्वा लग्न शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छ्रायादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत ॥
अश्विनी रोहिणी मूलमुत्तरात्रयमैन्द्रवम् ।
स्वाती हस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ॥
वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयो ।
विष्कम्भगण्डपरिघवज योगषु कारयेत ॥
आदित्यभौमवर्जन्तु सर्व्वे वारा शुभावहा ।
प्रासादेऽप्येवमेव स्यात कूपवापीषु चैव हि ॥
ज्योतिषे । गुरोर्भृगोरस्तबाल्ये इत्यभिधाय
प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादवर्जयन्ति हि ॥ * ॥
उत्सर्गफलमाह । कपिलपञ्चरात्रे ।
'सङ्क्षेपात्त प्रवक्ष्यामि जलदानफल शृणु ।
पुष्करिण्यादिदानेन विष्णु प्रीणाति विश्वधृक॥
जलाशयकरणार्थभूमिदानफलमाह चित्रगुप्त ।
'जलाशयार्थ यो दद्यात वारुण लोकमाप्नुयात ॥
भूमिमिति शेष ॥ * ॥ ततप्रतिष्ठाकालमाह ।
मत्स्यपुराणम् ।
शृणु राजन् । महाबाहो । तडागादिषु यो
विधि ।
चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्यैष्ठे वा माधवे तथा॥
माघे वा सर्व्वदेवाना प्रतिष्ठा शुभदा भवेत ।
प्राप्य पक्ष शुभ शुक्लमतीते चोत्तरायणे॥
पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्॥
अतीते प्रवृत्ते । तथा च प्रतिष्ठासमुच्चये ।
'माघेऽथ फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
ज्यैष्ठाषाढकयोर्वापि प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥
ब्राह्मणवाचन पुण्याहस्वस्तिऋद्धिवाचनम् ॥*॥
पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ।
दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी ।
आसु प्रतिष्ठा विधिवत कृत्वा बहुफला भवेत ॥
आषाढ़े द्वे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च ।
ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्य पूर्व्वभाद्रपदा तथा ॥
हस्ताश्विनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा ।
अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु शस्यते ॥*॥
बुधो बृहस्पति शुक्रस्त्रय एते शुभावहा ।
एतन्निरीक्ष्य त लग्न नक्षत्रञ्च प्रशस्यते ॥
ग्रहताराबल लब्ध्वा ग्रहपूजा विधाय च ।
निमित्त शकुन ज्ञात्वा वर्जयित्वाद्भुतादिकम् ॥
शुभयोगे शुभग्रहे क्रूरग्रहविवर्जिते ।
लग्ने ऋक्षे च कुर्व्वीत प्रतिष्ठादिकमुत्तमम् ॥*॥
अयने विषुवे तद्वत षडशीतिमुखे तथा ।
एतेषु स्थापन कार्य्यं विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥
भविष्ये ।
'प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।

दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्त्तिता ॥
सोमो बृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुध ।
एते सौम्यग्रहा प्रोक्ता प्रतिष्ठायागकर्म्मणि ॥
प्रतिष्ठाधिकारे व्यवहारसमुच्चय ।
'कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्याश्चैव शस्यते ॥
दीपिकायाम ।
पुष्याश्विशक्रभगदैवतवासवेषु
सौम्यादितिश्रवणरोहिणिमूलहस्ते ।
पौष्णानुराधहरिभेषु पुनर्वसौ च
काम्याभिषेकतरुभूतपतिप्रतिष्ठा ॥
वासव धनिष्ठा । इश आर्द्रा । आर्द्रायाश्चैव
सौभाग्यमिति प्रतिष्ठासारसमुच्चयात ॥ * ॥
वापीत्यादीना पूर्त्तत्वाभिधानात शूद्रस्याधिकार
माह जातूकर्ण्य ।
'वापीकूपतडागादि देवतायतनादि च ।
अन्नप्रदानमारामा पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥
अग्निहोत्र तप सत्य वेदानामनुपालनम् ।
आतिथ्य वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ॥
ग्रहोपरागे यद्दान पूर्त्तमित्यभिधीयते ।
इष्टापूर्त्ते द्विजातीना धर्म्म सामान्य उच्यते ॥
अधिकारी भवेत शूद्र पूर्त्ते धर्म्मे न वैदिके ॥
वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्रादाविति रत्ना-
कर ॥ एव स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकार । यथा
नारीव्यवृत्तौ बृहस्पति ।
'पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्त्तु स्वस्रीयमातुलान् ।
पूजयेत कव्यपूर्त्ताभ्या वृद्धानाथातिथीन स्त्रिय ॥
अस्य पूर्त्तत्वात वृद्धिश्राद्धमप्यादौ कर्त्तव्यम् ।
यथा, गोभिल । 'वृद्धि पूर्त्तेषु युग्मा नाशयेन
प्रदक्षिणमुपचार । यवैस्तिलार्थ इति ॥ * ॥
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
'वापीकूपतडागाना पश्चिमे यागमण्डपम् ।
कुर्य्याद्यथाक्रमेणैव कन्यस मध्यमुत्तमम् ॥
कन्यस दशहस्तन्तु कूपे शस्त तथानघ ।।
द्विषटक कारयेद्वाप्या पुष्करिण्या चतुर्द्दश ।
द्विरष्टहस्त कुर्व्वीत तडागे मण्डप शुभम् ॥
कन्यस कनीयासम् ॥ * ॥ सङ्कल्पविधिमाह
भविष्ये ।
'गृहीत्वौडुम्बर पात्र वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।
दर्भत्रय साग्रमूल फलपुष्पसमन्वितम् ॥
जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्व्वदिङ्मुख ।
साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्या निक्षिपेत पय ॥
मत्स्यपुराणे ।
प्रागुदक्प्रवणे देशे तडागस्य समीपत ।
चतुर्हस्तां शुभां वेदीं चतुरस्रां चतुर्मुखीम् ॥
कारयेदित्यथ । तथा,—
'सर्व्वत समवर्णा स्यु पताका ध्वजसयुता' ॥
समवर्णा वक्ष्यमाणलोकपालवर्णा ।
'अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि च ।
मण्डपस्य प्रतिदिश द्वाराण्येतानि कारयेत ॥'
तथा ।
'कुलशीलसमापन्न स्थापक स्याद्द्विजोत्तम ॥
स्थापक आचार्य्य इति रत्नाकर ॥ * ॥

'सौवर्णौ कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यडुण्डुभौ ।
ताम्रौ कुलीरमण्डूकावायस शिशुमारक ॥
एवमासाद्य तान सर्व्वानादौ चैव विशाम्पते ।।
शुक्लमाल्याम्बरधर शुक्लगन्धविलेपन ॥
सर्व्वौषध्युदकस्नानस्नापितो नृपपुङ्गव ।
यजमान सपत्नीक पुत्त्रपौत्त्रसमन्वित ।
पश्चिम द्वारमाश्रित्य प्रविशेद्यागमण्डपम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन भेरीणा नि स्वनेन च ।
रजसा मण्डल कुर्य्यात पञ्चवर्णेन तत्त्ववित ॥
षोडशार ततश्चक्र पद्मगर्भ चतुर्म्मुखम् ।
चतुरस्रञ्च परितो वृत्त मध्ये सुशोभनम् ॥
वेद्याश्चोपरि तत कृत्वा ग्रहाल्लोकपतींस्तथा ।
विन्यसन्मन्त्रत सर्व्वान प्रतिदिक्षु विचक्षण ।
झषादीन् स्थापयेन्मध्ये वारुण मन्त्रमाश्रित ॥
झषादीन कूर्म्मादीन् ।
'ब्रह्माणञ्च शिव विष्णु तत्रैव स्थापयेद्बुध ।
विनायकन्तु विन्यस्य कमलामम्बिकान्तथा ॥
पूजयेदिति शेष । तथा,—
'नवग्रहमख कृत्वा तत कर्म्म समारभेत ।
अन्यथा फलद पुसा न काम्य जायते क्वचित ॥
ग्रहपूजामण्डल शान्तिदीपिकायाम् ।
'वर्त्तुलो भास्कर कार्य्यो ह्यर्द्धचन्द्रो निशाकर ।
अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधश्चापाकृतिस्तथा ॥
पद्माकृतिर्गुरु कार्य्यश्चतुष्कोणस्तु भार्गव ।
खड्गाकृति शनि कार्य्यो राहुस्तु मकराकृति ।
सर्पाकृतिस्तथा केतु कार्य्यो मण्डलपूजने ॥
मत्स्यपुराणे ।
'देवताना तत स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ।
सूर्य्य सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजा ॥
राहु केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहिते रता ।
मध्ये तु भास्कर विद्याल्लोहित दक्षिणेन तु ॥
उत्तरेण गुरु विद्याद्बुध पूर्व्वोत्तरेण तु ।
पूर्व्वेण भार्गव विद्यात सोम दक्षिणपूर्व्वके ॥
पश्चिमेन शनि विद्याद्राहु पश्चिमदक्षिणे ।
पश्चिमोत्तरत केतु स्थापयेत शुक्लतण्डुलै ॥*॥
भास्करस्येश्वर विद्यादुमाञ्च शशिनस्तथा ।
स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्यापि तथा हरिम् ।
ब्रह्माणञ्च गुरोर्व्विद्यात शुक्रस्यापि प्रजापतिम् ।
शनैश्चरस्य तु यम राहो कालन्तथैव च ।
केतूनाञ्चित्रगुप्तञ्च सर्व्वेषामधिदेवता' ॥ * ॥
अग्निराप क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवता ।
प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवता ॥ * ॥
विनायक तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
आवाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ ॥
ससरेन्द्रक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वि र्रं ।
सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ॥
मन्दराहू तथा कृष्णौ धूम्र केतुगण विदु ।
ग्रहवर्णानि देयानि वासासि कुसुमानि च ॥
धूपामोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्टाद्वितानकम् ।
शोभन स्थापयेत प्राज्ञ फलपुष्पसमन्वितम ॥
गुडौदन रवे कुर्य्यात सोमाय घृतपायसम् ।
सयावक कुजे दद्यात क्षीरान्न सोमसूनवे ॥

दध्योदनन्तु जीवाय शुक्राय च घृतोदनम् ।
शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे ।
चित्रौदनन्तु केतुभ्य सर्व्वभक्ष्ये समर्च्चयेत् ॥
स्कन्दपुराणम् ।
जन्मभूर्गोत्रमेतेषां वर्णस्थानमुखानि च ।
योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं ग्रहास्तेनावमानिता ॥
उत्पन्नोऽर्क्क कलिङ्गेषु यमुनायाञ्च चन्द्रमा ।
अङ्गारकस्त्ववन्त्यान्तु मगधे तु हिमांशुज ॥
सैन्धवेषु गुरुर्जात शुक्रो भोजकटे तथा ।
शनैश्चरस्तु सौराष्ट्रे राहुर्व्वैराटिकापुरे ।
अन्तर्व्वेद्यां तथा केतुरित्येता ग्रहभूमय ॥
आदित्य काश्यपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा
भवेत् ।
भारद्वाजो भवेद्भौमस्तथात्रेयश्च सोमज ॥
सुरपूज्योऽङ्गिरोगोत्र शुक्रो वै भार्गवस्तथा ।
शनि काश्यप एवाथ राहु पैठीनसिस्तथा ।
केतवो जैमिनेयाश्च ग्रहा लोकहिते रता ॥
कात्यायन ।
'तद्गोत्रजाती अज्ञात्वा होम य कुरुते नर ।
न तस्य फलमाप्नोति न तुष्यन्ति देवता ॥
न हुत न च सत्कारो न च यज्ञफलं लभेत् ।
ब्राह्मणौ भार्गवाचार्य्यौ क्षत्रियावकलोहितौ ॥
वैश्यौ सोमबुधौ चैव शेषान् शूद्रान् विनि-
र्द्दिशेत् ॥'
-शान्तिदीपिकायाम् ।
'शुक्रार्क्कौ प्राङमुखौ स्थाप्यौ शशाङ्कार्क्कौ च
दक्षिणौ ।
उत्तरास्यौ गुरुबुधौ पश्चिमास्यास्तथापरे ॥
अग्निप्रणयनानन्तरं ग्रहावाहनमाह वैशम्पा
यन ।
'अग्निप्रणयन कृत्वा पश्चादावाहयेत सुरान् ।
मध्ये तु भास्कर विद्याल्लोहित दक्षिणेन तु ॥
यद्यपि ग्रहादीनां बहव शब्दा वाचका सन्ति
शब्दोपहितश्चार्थोऽर्थोपहित' शब्दो वा देवता
उभयथापि शब्दनियमात अविनिगमक' स्यात
तथापि बहुषु इष्टत्वात सूर्य्यादिशब्देन ग्रहाणां
देवतात्वम् । तेन सूर्य्यसोमकुजबुधबृहस्पतिशुक्र-
शनैश्चरराहुकेतुपदैर्द्देवतात्वम् । अधिदेवता
नान्तु चन्द्रकोमास्कन्दविष्णुब्रह्मेन्द्रयमकाल
चित्रगुप्तानामेभिरेव पदै । तथा प्रत्यधिदेव
तानाञ्च अग्न्यप्पृथिवीविष्णुब्रह्मशचीप्रजापति
ब्रह्मणामेभिरेव पदै । तथा विनायकदुर्गावा-
य्वाकाशाश्विनामेभिरेव । इति कृत्यप्रदीप ॥*॥
शान्तिदीपिकोक्तध्यानानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते ।
लोकपालमन्त्रानाह भविष्ये ।
'न्यासमन्त्रानहं वक्ष्ये लोकपालात्मकानिह ।
इन्द्रस्तु महता दीप्त सर्व्वदेवाधिपो महान् ।
वज्रहस्तो महासत्त्वस्तस्मै नित्य नमो नम ॥
आग्नेय' पुरुषो रक्त सर्व्वदेवमयोऽव्यय ।
धूमकेतुरनाधृष्यस्तस्मै नित्य नमो नम ॥
यमश्चोत्पलवर्णाभ किरीटी दण्डधृक सदा ।
धर्म्मसाक्षी विशुद्धात्मा तस्मै नित्य नमो नम ॥
निरृतिस्तु पुमान् कृष्ण सर्व्वरक्षोऽधिपो
महान् ।
खड्गहस्तो महासत्त्वस्तस्मै नित्य नमो नम ॥
वरुणो धवलो जिष्णु पुरुषो निम्नगाधिप ।
पाशहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्य नमो नम ॥
वायुश्च सर्व्ववर्णोऽय सर्व्वगन्धवह शुभ ।
पुरुषो ध्वजहस्तश्च तस्मै नित्य नमो नम ॥
गौरो यस्तु पुमान् सौम्य सर्व्वौषधिसमन्वित ।
नक्षत्राधिपति सोमस्तस्मै नित्य नमो नम ॥
ईशान पुरुष शुक्ल सर्व्वविद्याधिपो महान् ।
शूलहस्तो विरूपाक्षस्तस्मै नित्य नमो नम ॥
पद्मयोनिश्चतुर्म्मूर्त्तिर्व्वेदवासा पितामह ।
यज्ञाध्यक्षश्चतुर्व्वक्त्रस्तस्मै नित्य नमो नम ॥
योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माण्ड सचराचरम् ॥
पुष्पवद्धारयेन्मूर्द्धि तस्मै नित्य नमो नम ।
ॐकारपूर्व्वका ह्येते न्यासे बलिनिवेदने ।
मन्त्रा स्यु सर्व्वकार्य्याणां ऋद्धिपुष्टिफलप्रदा ॥
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
'अथवा कामत कुर्य्यात रूप्यरत्नादिनिर्म्मितम् ।
द्विभुज हंसपृष्ठस्थ दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥
वामेन नागपाशन्तु धारयन्तं सुभोगिनम् ।
मौलिन वा महाभाग कारयेद्यादसां पतिम् ॥
वामे तु कारयेदृद्धि दक्षिणे पुष्कर शुभम् ।
नागैर्नदीभिर्यादोभि समुद्रै परिवारितम् ॥
कृत्वैव वरुण देवं प्रतिष्ठाविधिमाचरेत ॥
पुष्कर तत्पुत्रम् । तथा प्रसन्नवदनमिति ध्यान
वक्ष्यते । वरुणमन्त्रोद्धारस्तु तत्रैव ।
'अष्टाविंशान्तबीजेन चतुर्द्दशयुतेन च ।
अर्द्धेन्दुविन्दुयुक्तेन प्रणवोद्दीपितेन च ॥
तेन ॐ वौं इति मन्त्र ।
'प्रतिमायां स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निरोधयेत ।
पूजयेत गन्धपुष्पाद्यै सान्निध्य पाशमुद्रया ॥'
स्थिति प्राणप्रतिष्ठाम् । निरोधयेत अन्तर्गता-
ङ्गुष्ठमुष्टिभ्यां निरोधमुद्रां दर्शयेत । दानकल्प
तरुरत्नाकरयोर्व्वह्वृचगृह्यपरिशिष्टम् ॥ अथातो
वरुणविधिं वापीकूपतडागयज्ञ व्याख्यास्याम' ।
पुण्ये तिथिकरणे शुभे नक्षत्रे प्रतीच्यां दिश
माश्रित्य प्राकप्रवणे उदकप्रवणे वा उदक
समीपे अग्निमुपसमाधाय वारुण चरुं श्रपयित्वा
आज्यभागान्त हुत्वा चतस्र आज्याहुतीर्जुहु
यात । समुद्रज्येष्ठा इति प्रत्यृच ततो हविषा
अष्टभिर्जुहुयात । तद्यामि ब्रह्मणा वन्द-
मान' इति पञ्च । त्वन्नोऽग्ने वरुणस्य विद्वा
निति द्वे इम मे वरुण तत्त्वा यामीति च स्विष्टि
कृतञ्च नवम नव वै प्राणा' प्राण इव आप-
स्तस्मादापो नवभिर्जुहोति ॥ * ॥ मार्ज्जनान्ते
धेनुमवतारयेत । अवतार्य्यमाणान्तामनुमन्त्र
येत् । इद सलिल पवित्र कुरुष्व शुद्ध पूतो
ऽमृत' सन्तु नित्यं तारयन्ती सव्वतीर्थाभिषिक्त
लोकालोक तरते तीर्य्यते च । इत्यनेन पुच्छाग्रे
यजमान स्वय लग्न आचार्य्यैर्याम्यारभ्य उत्तीर्य्य
आपोऽस्मान्मातर शुन्धयन्त्विति ऐशान्यां दिशि
उत्थापयेत । सुयवसा भगवतीह भूया इति
हि कृतञ्चेत तदा हि कृण्वती वसुमती वसूना-
मिति जपेत । तां सचेलकण्ठां कनकशृङ्गीं
दृषप्रणां रूप्यखुरां कांस्योपदोहां विप्राय साम-
गाय दद्यात् इतरां वा । यथाशक्ति दक्षिणा च
देया इति । तत उत्सर्गं कुर्य्यात् । देवपितृ-
मनुष्या प्रीयन्तां इत्याह शौनक । यजमानो
ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति वाचयीतेति ।
अस्याथ । तिथ्यादीनां शुभत्व पूर्व्ववचनेभ्यो
ज्ञेयम् । एष एव विधिर्गोभिलपारस्करगृह्योक्त
कर्म्मानुष्ठातृभ्यामनुष्ठीयते ।
'यन्नाम्ना त स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि कर्म्मवत ॥
इति छन्दोगपरिशिष्टात ॥
ततश्च अग्निमुपसमाधायेति स्वगृह्योक्तविधि
नाग्निं संस्थाप्य वारुण वरुणदेवताक
चरु निष्पाद्य आज्यभागान्त हुत्वा इति
छन्दोगेतरपरम् । स तु विरूपाक्षजपान्तां
कुशण्डिकां समाप्य महाव्याहृतीर्हुत्वा प्रकृत
कर्म्म कुर्य्यात् । तत्र प्रथमत पिङ्गभ्रूश्मश्रु
इत्यादि पुराणोक्त ध्यात्वा अर्घ्य त्व वरुणनामा-
सीति नाम कुर्य्यात ।
'प्रतिष्ठायां रोहितश्च वास्तुयागे प्रजापति' ।
जलाशयप्रतिष्ठायां वरुण समुदाहृत ॥'
इति स्मृते ।
तत आवाह्य पूजयित्वा समितप्रक्षेपानन्तर
महाव्याहृतिहोम कृत्वा समुद्रा ज्येष्ठा इत्यादि
चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहुयात । ॐ तद्वा-
यामीति ॐ तदिदमत्तमिति ॐ शुन शेफो-
ह्वीति ॐ अवते हेलो वरुण इति ॐ उदु
त्तममिति पञ्चभि ॐ त्वन्नोऽग्ने इति द्वाभ्यां
ॐ इमां वरुण इत्येकेन एवं स्थानत्रयोक्तैर्ब्बह्वृ-
चोक्तै प्रत्येकमष्टभिर्मन्त्रैश्चरु चतुरावत्त भृगु-
गोत्रो भार्गवप्रवरश्च पञ्चावत्तं सुचा जुहुयात् ।
अग्नये स्विष्टकृते च । तत कुशण्डिकोक्त-
विधिना शेष समापयेत । नव वै प्राणा इति
नवाहुतिस्तुति । मार्ज्जनान्त इति यजमानाभि-
षेक । तद्विधानन्तु मत्स्यपुराणे ।
'गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमात ह्रदगोकुलात् ।
मृदमादाय कुम्भेषु प्रक्षिपेच्चत्वरात्तथा ॥
रोचनाञ्च सिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलमेव च ।
स्नपन तस्य कर्त्तव्य पञ्चभङ्गसमन्वितम् ।
पूर्व्वकर्त्तुर्महामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानत' ॥'
पञ्चभङ्गाश्च शान्तिकपौष्टिककल्पतरूक्ता ।
'अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटचूतस्य पल्लवा ॥
महामन्त्रै । सुराश्त्वामभिषिञ्चन्त्वित्यादिभि ।
एततपर्य्यन्त कूपेऽपि । कापिले ।
'ऐशान्यां स्थापयेद्यूप खातात् पञ्चकरान्तरम् ।
यूपहस्तेतिमन्त्रेण सर्पाकार सुशोभनम् ।
पूजयित्वा तु वस्त्राद्यैस्ततो यष्टिं प्रचालयेत् ॥
मात्स्ये ।
'चतुरत्निमात्रो यूप स्यात् क्षीरिवृक्षविनिर्म्मित ।

यजमानप्रमाणो वा सस्याप्यो भूतिमिच्छता ।
क्षीरिद्रुमोऽश्वत्थादि । ततो धेनुं सचेलकण्ठां कांस्याद्युक्तविशेषणयुक्तां जलाशयेऽवतारयेत् । तथा हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
गां सवत्सां समानीय सुशीलाञ्च पयस्विनीम् ।
कांस्योपदोहां घण्टादिवस्त्रपुष्पोपशोभिताम् ।
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां ताम्रपृष्ठां सुशोभनाम् ॥
लाङ्गूलन्यस्तहस्तोऽसौ यजमान सबान्धव ।
शुने सन्तारयित्वा तामाचार्य्याय निवेदयेत ॥
कांस्योपदोहां कांस्यक्रोडामिति यावत् । कापिले ।
अजले जलमुत्पाद्य यजमान सभार्य्यक ।
तरेद्वै प्राङ्मुखो भूत्वा धृतगोलाङ्गूलाङ्गुलि ॥
इद सलिल पवित्र इतिमन्त्रेणावतार्य्यमाणामनुमन्त्रयेत । तत प्राङ्मुख वत्सवतारयेत । सा च गौ पश्चिमतोऽवतार्य्या । तत कूलसमीप गत्वा तर्पयेत । यथा कापिलम् ।
‘पुन पुच्छोदकेनाथ सतिलेन कुशेन तु ।
भुग्नेनैवापसव्येन पितृतीर्थेन तर्पयेत ॥
मृताश्चाजागमिष्यन्ति ये कुले मम बान्धवा ।
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु मया दत्तजलेन वै ।
ततो युञ्जामि मन्त्रेण सुश्वेतां वत्ससयुताम् ॥
आचार्य्येणान्वारब्ध उत्तीर्य्य आपोऽस्मान्मातर शुन्धयन्त्वितिमन्त्रेण ऐशान्यामुत्थापयेत । सुयवसा भगवतीह भूया इति भयात । सा यदि हिङ्कार करोति तदा हि कृण्वतीत्यादि जपेत । तत उक्तविशेषणयुक्तां धेनुमाचार्य्याय सामगाय दद्यात । ततो यथाशक्ति दक्षिणाञ्च दद्यात । एतत्पर्य्यन्त न कूपे अवक्रियतेऽसम्भवात ॥*॥ तत उत्सर्गं कुर्य्यात । अत्र विशेषमाह रत्नाकरधृतमत्स्यपुराणम् ।
‘ध्यात्वाथाचिन्त्य मनसा विविधानि शुभानि च ।
प्रदद्यात सर्व्वभूतेभ्यो जलपूर्णं जलाशयम् ॥
कापिलञ्च ।
‘ततस्तत्पश्चिम तीर गत्वा पूर्व्वाननस्थित ।
जलोत्सर्गं प्रकुर्व्वीत सर्व्वसत्त्वार्थक ध्रुवम् ॥
सर्व्वसत्त्वार्थक सर्व्वभूतप्रयोजनकम् । सर्व्वभूतेभ्य उत्सृजेदित्यथ । देवपितृमानुष्या प्रीयन्तामिति पठेदिति शेष । उत्सृज्य यजमानो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयीतेति दक्षिणाभिरिति शेष । एतत्पर्य्यन्त कूपेऽपि । जलाशयोत्सर्गस्य सर्व्वभूतोद्देश्यकत्वेन अपकृष्टचेतनोद्देश्यकत्वेऽपि त्यागत्वमपि । ततश्च कीटादेममेदमिति स्वीकारायोग्यत्वेन वेदमेयोद्देश्यगतस्वत्वाजनकत्यागरूपत्वात् अस्य यागत्वम् । अतएव जलाशयोत्सर्गमुपक्रम्य मत्स्यपुराणेऽपि । प्राशोक्ति तद्यागबलेन भूय इति यागत्वेनाभिहितम् । ततश्च तज्जल स्वस्वत्वदूरीकरणेन नद्यादिवत साधारणीकृतम् । अतएव
सामान्य सर्व्वभूतेभ्यो मया दत्तमिद जलम् ।
रमन्तु सर्व्वभूतानि स्नानपानावगाहनै ॥
इति मन्त्रलिङ्गेन उपादान विना कस्यापि न स्वत्वमिति । ततश्चास्य यागवदुत्तराप्रतिपत्तेर श्रुतत्वात् साधारणजनस्य परिग्रहमात्रेण गौतमोक्तेन स्वामित्वश्रुतेर्यजमानस्यापि तथात्वेन स्वामित्वात् तत्र स्नानादावदोष इति तत्त्वम् । यथा गौतम । स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिक लब्ध क्षत्रियस्य विजित निर्व्विष्ट वैश्यशूद्रयोरिति । परिग्रहोऽनन्यपूर्व्वस्य जलतृणकाष्ठादे स्वीकार इति मिताक्षरा । ऋकथाधिकारे यत्तमाहापस्तम्ब । दायाद्य शिलोञ्छौ चान्यच्चापरिगृहीतमिति । अपरिगृहीतमन्यास्वीकृतमस्वामिकमिति यावत । निर्व्विष्ट वेतनलब्ध निर्व्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरकोषनिःकाण्डशेष' ॥ हयशीर्षे ।
आपोहिष्ठेति तिसृभि' पञ्चगव्य विनि क्षिपेत ।
तीर्थतोय तथा पुण्य शान्तितोय द्विजे कृतम् ॥
गोकुल पाययेत पश्चात द्विजान् वेदविदस्तथा ।
ततोऽन्न भोजयेद्विप्रान् दद्यात्तेभ्यश्च दक्षिणाम् ॥
एतत्पर्य्यन्त कूपेऽपि ॥ * ॥ कापिले ।
नागानामष्ट नामानि लिखितानि पृथक पृथक ।
तत कुम्भे च नि क्षिप्य गायत्र्या च विलोड्य वै ॥
उद्धरेत पत्रिकामेकां तत्रैव नागमीक्षयेत ।
यस्य नामोद्धरेद्धतस स वै जलाधिप स्मृत ॥
तञ्च सपूज्य गन्धाद्यैर्दद्यात क्षीरञ्च पायसम् ॥
पञ्चशाखाम्रस्य योगीश्वरधृतवचनाद्यथा ।
अष्टौ नामान्याम्रपत्रे कृत्वा चैव प्रयत्नत ॥
तानि च गारुडे ।
‘अनन्तो वासुकि पद्मो महापद्मोऽथ तक्षक ।
कुलीर कर्कट शङ्खो ह्यष्टौ नागा प्रकीर्त्तिता ॥
एतानि नामानि आम्रपत्रे लिखित्वा कलसमध्ये नि क्षिप्य गायत्र्या छन्दसा सप्तामि इति रघुनाथधृतमन्त्रेणालोड्य यस्य नामोत्तिष्ठति त यष्ट्यां समावाह्यानेन नागेनास्य जलस्य रक्षा कर्त्तव्या इति ब्राह्मणान् श्रावयेत । हयशीर्षे ।
वैणुक वारणञ्चैव पुन्नाग नागकेशरम् ।
बकुल चम्पकञ्चैव निम्बञ्चैवाथ खादिरम् ॥
एतेषामेव दारूणा नागयष्टि प्रकीर्त्तिता ।
सवक्रकोटर त्यक्त्वा तस्मात कुर्य्याद्यथेप्सितम् ॥
तथा च बृहस्पति ।
‘मूलचक्राङ्कितां कृत्वा स्थापयित्वा जलाशये ।
द्वादशाङ्गुलमानन्तु वापीचक्र प्रकल्पयेत ॥
षोडश पुष्करिण्यान्तु विंशतिश्च सरोवरे ।
सागरे हस्तमात्रन्तु लौह ताम्रन्तु पैत्तलम् ॥
चक्रञ्च विविध प्रोक्त कुर्य्यात्तेषां यथेप्सितम् ।
शतहस्ता भवेद्वापी द्विगुणा पुष्करिण्यपि ॥
त्रिगुणन्तु सरोमानमत ऊर्द्ध्वन्तु सागर ॥
ततो द्वादशपञ्चदशविंशत्येकविंशत्यन्यतमकनिष्ठाङ्गुल्यवच्छिन्नहस्तप्रमाणां यष्टि वक्ष्यमाणमन्त्रेण स्थापयेत । ॐ गन्धद्वारेति गन्धवारिणा ॐ भद्र कर्णेभिरिति तैलहरिद्रया ॐ काण्डात काण्डादिति दूर्व्वाभि ॐ द्रुपदादिव इत्यादिना सप्तमृत्तिकादिभि ॐ मधुवातेति पञ्चामृतेन या फलिनीरिति फलोदकेन ॐ युवासुवासा इति क्षुद्रघण्टिकायुतां पताकां यष्ट्यां बध्नीयात । ॐ यष्टे त्र मम इतिमन्त्रेण पूजयेत । पुष्पाद्यलङ्कृतां यष्टि कान्दरसमीप नयेत । गुरवस्तु शङ्खादिनि स्वने राजतवरुणप्रतिमां उत्तिष्ठेति समुत्थाय प्रदक्षिणत्रय कृत्वा आपोहिष्ठा इत्यादिना मन्त्रेण वरुणस्योत्तम्भनमसि इतिमन्त्रेण च जले क्षिपेत । ततस्तत्रैव स्नाते शाद्वलगोमयदधिमधुकुशमहानदीजलपञ्चरत्नानि ॐ येतेषामी रोचने दिव इतिमन्त्रेण क्षिपेत । ॐ ध्रुव ध्रुवेण मनसा इतिमन्त्रेण यष्टिमभिमन्त्र्य ॐ यूपव्रस्केतिमन्त्रेण जलमध्ये आरोपयेत् । ततो जलमातृ पूजयेत । यथा ह्रीं पूर्व्वस्याम् । श्रिय आग्नेय्याम् । शचीं दक्षिणस्याम् । मेधा नैरृत्याम् । श्रद्धां पश्चिमायाम् । विद्यां वायव्याम् । लक्ष्मीं उत्तरस्याम् । सरस्वतीं ऐशान्याम् । अधो विद्याम् । ऊर्द्ध्वं लक्ष्मीम् । पाद्यादिभि सपूज्य अग्नि प्रदक्षिणीकृत्य सूर्य्यादिद्वात्रिंशद्देवता पूजयेत । चमस्वेति वरुण क्षामयेत । कापिलम् ।
‘शङ्खतूर्य्यादिनिनदैस्तथा वै चीरधारया ॥
जलाशय प्रवेश्येदिति शेष । प्रतिष्ठानन्तर मात्स्ये ।
तत सहस्र विप्राणामथवाष्टशतन्तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशदाथ विंशतिम् ॥”
इति जलाशयोत्सर्गतत्त्वम् ॥

पुष्करी, [न्] पुं, (पुष्करमस्यास्तीति । पुष्कर+ इनि ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पुष्कल, क्ली (पुष्यति पुष्टि गच्छत्यनेनेति । पुष+ “कलच ।” उणा ४ । ५ । इति कलन् स च कित ।) शाणचतुष्टयात्मकभिक्षा । यथा,—
“भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमन्न तस्माच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कल हन्तकारन्तु तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे १७ अध्याय ॥
अष्टकुडवपरिमाणम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“अष्टमुष्टिर्भवेत कुञ्चि कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि आढक' परिकीर्त्तित ॥”
(नगरविशेष । यथा, रामायणे ।७।११४।११।
“हतेषु तेषु सर्व्वेषु भरत कैकयीसुत' ।
निवेशयामास तदा समृद्धे द्वे पुरोत्तमे ॥
तक्ष तक्षशिलायान्तु पुष्कल पुष्कलावते ।
गन्धर्व्वदेशे रुचिरे गान्धारविषये च स ॥”)

पुष्कल , त्रि, (पुष्क महत्त्व लातीति । ला+क । यद्वा पुष्क पुष्टिर्महत्त्वमिति यावत् तदस्यास्येति । पुष्क+“सिध्मादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ९७ । इति लच ।) श्रेष्ठ । इत्यमर । ३ । १ । ४८ ॥ बहु । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३ । १ ।
“राजानो हि महात्मानो योनिकर्म्मविशोधिता ।
उद्धरन्ति प्रजा सर्व्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥)
उपस्थित । इति जटाधर ॥

पुष्ट, त्रि (पुष+क्त।) कृतपोषणम्। तत्पर्य्याय। पुषितम् २। इत्यमरः। ३।१।६७॥ पतम् ३। इति जटाधरः॥ (यथा, मनुः। ७।१७१।
"यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम्।
परस्य विपरीतञ्च तदा यायाद्रिपुं प्रति॥")

पुष्टि, स्त्री, (पुष+भावे क्तिन्।) पोषणम्। वृद्धिः। इति मेदिनी। टे, २३॥ (यथा, मार्कण्डेये। २२।११।
"वैदिकैर्वारणैर्मन्त्रैः प्रजानां पुष्टिहेतुकैः॥")
अश्वगन्धा। इति राजनिर्घण्टः॥ षोडशमातृकान्तर्गतदेवताविशेषः। इति आह्निकतत्त्वम्॥ (सा तु दक्षकन्यानामन्यतमा। यथा, मार्कण्डेये।
"प्रसूत्याञ्च तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिस्तथा।
ससर्ज्ज कन्यास्तासाञ्च सम्यङ्नामानि मे शृणु॥
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा॥"
गणपतेः पत्नी। यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे। २।१।६६।
"पुष्टिर्गणपतेः पत्नी पूजिता जगतीतले।
यया विना परिक्षीणाः पुमांसो योषितोऽपि च॥"
खड्गाविशेषः। यथाह भोजः।
"मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखावनम्।
प्रचण्डा सर्व्वतोभद्रा खड्गानामाष्टकं विदुः॥"
सप्तोक्तचन्द्रकलाया नामान्तरम्। यथा, रुद्रयामले।
"अमृता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः।
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा।
पूर्णापूर्णामृताकामदायिन्यः शशिनः कलाः॥")

पुष्टिका, स्त्री, (पुष्टेः कं जलं यस्याः।) जलशुक्तिः। इति राजनिर्घण्टः॥

पुष्टिकान्त, पुं, (पुष्टेः कान्तः।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥

पुष्टिदा, स्त्री, (पुष्टिं ददातीति। दा+क।) अश्वगन्धा। वृद्धिः। इति राजनिर्घण्टः॥ पुष्टिदात्री च॥

पुष्प य प्रफुल्ले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवापर०-अक०-सेट्।) पञ्चमस्वरी। महर्ष्योपधः। प्रफुल्ल विकसनम्। य, पुष्प्यति कुन्दकोरकम्। इति दुर्गादासः॥

पुष्प, क्ली, पुष्प्यति विकसतीति। (पुष्प प्रफुल्ले+अच्।) तरुलतादीनां प्रसवः। फुल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रसूनम् २। कुसुमम् ३ सुमनसः ४। इत्यमरः। २।४।१७॥ सूनम् ५ प्रसवः ६ सुमनः ७। इति शब्दरत्नावली॥
स्वहस्तपुष्पचयनफलं यथा,—
"उपहार्य्याणि पुष्पाणि मम कर्म्मपरायणः।
यो मामुपानयेद्भूमे मम कर्म्मपथे स्थितः॥
पुष्पाणि तत्र यावन्ति मम मूर्द्ध्नि धारयेत्।
स तावत् पुष्कलं कर्म्म मम लोकाय गच्छति॥"
अकर्म्मण्यपुष्पदाने दोषो यथा,—

वराह उवाच।
"अकर्म्मण्येन पुष्पेण यो मामर्च्चयते भुवि।
पातनं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणु त्वं वसुन्धरे॥
नाहं तत् प्रतिगृह्णामि न च ते वै मम प्रियाः।
मूर्खैर्भागवतैर्दत्तं मम विप्रियकारिणः॥
पतन्ति नरके घोरे रौरवे तदनन्तरम्।
अज्ञातस्य च दोषेण दुःखान्यनुभवन्ति च॥
वानरो दश वर्षाणि मार्ज्जारश्च त्रयोदश।
मूषकः पञ्च वर्षाणि बलीवर्द्दश्च द्वादश॥
छागश्चैवाष्ट वर्षाणि मासं वै ग्रामकुक्कुटः।
त्रीणि वर्षाणि महिषो भवत्येव न संशयः॥
एतत्ते कथितं भद्रे। पुष्पं यच्च न रोचते।
अकर्म्मण्यं विशालाक्षि। पुष्पं ये न ददन्ति वै॥"
इति वराहपुराणम्॥ * ॥
देवीप्रियपुष्पाणि यथा,—
"पुष्पाणि देव्या वैष्णव्याः प्रियाणि शृणु सम्प्रति।
वकुलैश्चैव मन्दारैः कुन्दपुष्पकुरण्टकैः॥
करवीरार्कपुष्पैश्च शाल्मलैश्चापराजितैः।
दमनैः सिन्धुवारैश्च सुरभीमरुवकैस्तथा॥
लताभिन्नश्चटचैश्च दूर्व्वाङ्कुरैश्च कोमलैः।
मञ्जरीभिः कुशानाञ्च विल्वपत्रैः सुशोभनैः॥
पूजयेद्वैष्णवीं देवीं कामाख्यां त्रिपुरां तथा।
अन्याश्च याः शिवाशक्त्यै जायन्ते पुष्पजातयः॥
ता इमाः शृणु कीर्त्तन्ते मया वेतालभैरव।।
मालती मल्लिका जाती यूथिका माधवीलता॥
पाटला करवीरश्च जवा तर्कारिका तथा।
कुब्जकस्तगरश्चैव कर्णिकारोऽथ रोचनः॥
चम्पकाम्रातकौ बाणो वर्व्वरा मल्लिका तथा।
अशोको लोध्रतिलकौ वटरूषशिरीषकौ॥
शमीपुष्पञ्च द्रोणञ्च पद्मोत्पलवकास्तथा।
श्वेतारक्ती त्रिसन्ध्या च पलाशः खदिरस्तथा॥
वनमालाथ सेवन्ती कुमुदोऽथ कदम्बकः।
चक्रः कोकनदश्चैव भल्लिको गिरिकर्णिका॥
नागकेशरपुन्नागौ केतक्यङ्कोलिका तथा।
दोहदा बीजपूरश्च नमेरुः शालमेव च॥
त्रपुषी चक्रविन्दश्च भिराटी पञ्चविधा तथा।
एवमाद्युक्तकुसुमैः पूजयेत् वरदां शिवाम्॥" * ॥
वर्ज्जनीयपुष्पं यथा,—
"पुष्पञ्च कृमिसम्भिन्नं विशीर्णं भग्नसुङ्गतम्।
सकेशं मूषिकाघूर्तं यत्नेन परिवर्ज्जयेत्॥
याचितं परकीयञ्च तथा पर्य्युषितञ्च यत्।
अन्त्यस्पृष्टं पदास्पृष्टं यत्नेन परिवर्ज्जयेत्॥"
इति कालिकापुराणे। ६८। ५४। अध्यायौ॥
केशवपूजने प्रशस्तपुष्पाणि यथा,—
"मालती मल्लिका चैव यूथिका चातिमुक्तकः।
पाटला करवीरश्च जवा सैवन्तिरेव च॥
कुब्जकस्तगरश्चैव कर्णिकारः कुरण्टकः।
चम्पकस्तगरः कुन्दो वाणा वर्व्वरमल्लिका॥
अशोकस्तिलकश्चम्पस्तथा चैवाटरूषकः।
अमी पुष्पप्रकारास्तु शस्ताः केशवपूजने॥
केतकीपत्रपुष्पञ्च पुष्पं भृङ्गारकस्य च।
तुलस्यामलकी चैव सद्यस्तुष्टिकरः हरेः॥
पद्मान्यम्बुसमुत्थानि रक्तनीले तथोत्पले।
सितोत्पलञ्च शम्भोश्च दयितानि सदा नृप।।
तानि पुष्पाणि देयानि विष्णवे प्रभविष्णवे॥"
इत्यग्निपुराणम्॥ * ॥
अपि च।
"जाती शताह्वा सुमना कुन्दं बहुपुटं तथा।
बाणञ्च पङ्कजाशोकं करवीरञ्च यूथिका॥
पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी।
तिलकं वनजञ्चैव पीतकं तगरन्त्वपि॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्च्चने।
सुरभीणि तथान्यानि वर्ज्जयित्वा तु केतकीम्॥
येषामपि हि पुष्पाणि प्रशस्तान्यच्युतार्च्चने।
पल्लवान्यपि तेषां स्युः प्रशस्तानि महासुर।॥
वीरुधानां प्रवालेन वर्हिणाञ्चार्च्चयेत्तथा।
नानारूपैश्चाम्बुभवैः कमलेन्दीवरादिभिः॥
प्रवालैः शुचिभिः शुद्धैर्जलप्रक्षालितैर्वैः।।
वनस्पतीनामर्च्चेत तथा दूर्व्वाग्रपल्लवैः॥"
इति वामने ६१ अध्यायः॥ * ॥
विष्णौ पुष्पविशेषदानस्य फलं यथा,—
"आरामप्रभवैः पुष्पैरच्छिद्रैः कीटवर्जितैः।
तथाप्यपुषितैस्त्यक्तैः कार्त्तिके विष्णुमर्च्चयेत्॥
वर्णानां हि यथा विप्रस्तीर्थानां जाह्नवी यथा।
देवानाञ्च यथा विष्णुः पुष्पाणां मालती तथा॥
मालतीमालया देवं योऽर्च्चयेन्मधुसूदनम्।
जन्मदुःखजरारोगैः कर्म्मभिर्मुक्तिमाप्नुयात्॥
मालतीमालया येन पूजितः कार्त्तिके हरिः।
पापक्षयाद्युतं तस्य नतस्य। शौरिः प्रमार्ज्जति॥
मालतीपुष्पमालाभिः कार्त्तिके पुष्पमण्डपम्।
विष्णोर्गृहे कृतं यैस्तु ते यान्ति परमां गतिम्॥
जातिपुष्पैर्विरचितां मालां यः सम्प्रयच्छति।
विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु॥
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च।
वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः॥
यः स्वर्णकेतकीपुष्पैः पूजयेन्मधुसूदनम्।
अब्दकोटिशतं यावत्तुष्टस्तस्य वै हरिः॥
दामोदरं पूजयेद्यः कुसुमैः केतकोद्भवैः।
स वसेद्विष्णुनिलये देवेन सह मोदते॥
मल्लिकाकुसुमैर्देवं योऽर्च्चयेत्त्रिदशेश्वरम्।
कार्त्तिके परया भक्त्या दहेत पापं त्रिधार्जितम्॥
सुगन्धैर्मल्लिकापुष्पैरच्युतं योऽर्च्चयेज्जने।।
स सर्व्वपापनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते॥
वेदधर्म्मेण केनाभ्र सम्प्राप्ते मधुमाधवे।
योऽर्च्चयेत स मुनिश्रेष्ठ। लभते वैष्णवं पदम्॥
यः पुनः पाटलापुष्पैरर्च्चयेन्मधुसूदनम्।
सुपुण्यात्मा परं स्थानं स प्रयाति हरेर्मुने।॥
अगस्त्यपुष्पैर्देवेशं येऽर्च्चयन्ति जनार्द्दनम्।
देवर्षे। दर्शनात्तेषां नरकाणि प्रणश्यति॥
न तत् करोति विप्रेन्द्र। तपसा तोषितो हरिः।
यत् करोति हृषीकेशो मुनिपुष्पैरलङ्कृतः॥
विहाय सर्व्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम्।
कार्त्तिके योऽर्च्चयेद्भक्त्या वाजिमेधफलं लभेत्॥
मुनिपुष्पकृतां मालां ये यच्छन्ति जनार्द्दने।

शक्रोऽपि ते सम व्रतस्थ । कुरुते ह्यभिभाषणम् ॥
ददात्यभीप्सितान् कामान् दृष्टश्चिन्तामणिर्यथा ।
कार्त्तिके मुनिपुष्पेण पूजितो गरुडध्वजः ॥
गवामयुतदानेन यत्फलं कार्त्तिके मुने ।
मुनिपुष्पेण चैकेन कार्त्तिक्यां तत् फलं स्मृतम् ॥
येऽर्च्चयन्ति सुराध्यक्षं करवीरैः सितासितैः ।
तेषां वसन्ति यावत् प्रभुर्भवति केशवः ॥
वकुलाशोककुसुमैर्येऽर्च्चयन्ति जगत्पतिम् ।
नि शक्कास्ते भवन्तीह यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
अशोककुसुमै रम्यैर्ज्जनशोकभयापहम् ।
पूजयित्वा हरिं याति पदं विष्णोरनामयम् ॥
सुभगन्धे सितेवत्स । कुसुमे पङ्कजोद्भवे ।
अधोक्षजं समभ्यर्च्च्य नरो याति हरेः पदम् ॥
अभ्यर्च्च्य कौसुमैः पुष्पैः केशवं क्लेशनाशनम् ।
प्रयाति भवनं विष्णोर्व्वन्दितं त्रिदशैरपि ॥
अटरूषकपुष्पैश्च पूजयेद्यो जगत्पतिम् ।
स पुण्यवान्नरो याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
कार्त्तिके योऽर्च्चयेद्विष्णुं तुलसीविल्वपङ्कजैः ।
त्रिदशैरपि पूज्यः स न शक्यो यमकिङ्करैः ॥
माधवे योऽर्च्चयेद्विष्णुं तुलसीविल्वपङ्कजैः ।
त्रिदशैरपि पूज्यः स वक्तुं शक्यो न किङ्करैः ॥
माधवे योऽर्च्चयेद्विष्णुं सुपुष्पैस्तिलकोद्भवैः ।
धूतपापो निरातङ्कः स विष्णोर्याति तत् पदम् ॥
असितपुष्पकुशादीनि श्रोत्रिय स्वयमाहरेत् ।
शूद्रोपनीतैश्च हरेः पूजां कुर्व्वन् व्रजत्यधः ॥
तस्माद्विप्रो मुनिश्रेष्ठ । शिष्येण स्वयमेव वा ।
पुष्पादीनि समाहृत्य पूजयेत परमेश्वरम् ॥
विप्रो दूर्व्वामयैः पुष्पैस्तथा काशकुशोद्भवैः ।
तुलसीविल्वपत्रैश्च पूजयेद्देवता पितॄन् ॥
मार्च्चयेत्तगरैः सूर्य्यं धत्तूरपुष्पेण केशवम् ।
देवीं लकुचपुष्पैश्च शङ्करं नागकेशरैः ॥”
कालविशेषे तस्य पर्य्युषितत्वं यथा —
“प्रहरं तिष्ठते जाती प्रहरार्द्धन्तु मल्लिका ।
त्रियामं मुनिपुष्पञ्च करवीरमहर्निशम् ॥”
आम्रमञ्जरीविल्वपत्रदानफलं यथा —
“मञ्जरीं सहकारस्य ये प्रयच्छन्ति वैष्णवाः ।
कार्त्तिके सफलास्ते स्युर्गोकोटिफलभागिनः ॥
कार्त्तिके योऽर्च्चयेद्भक्त्या विल्वपत्रेण केशवम् ।
दद्यादयज्ञायुतफलं केशवस्तस्य वै मुने ॥
विल्वपत्रेण ये कृष्णं कार्त्तिके कलिमर्द्दनम् ।
पूजयन्ति महाभक्त्या मुक्तिस्तेषां करे स्थिता ॥
नागकेशरपुष्पेण पूजयेद्गरुडध्वजम् ।
स याति वैष्णवं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
कदम्बकुसुमैर्यो वै पूजयेन्मधुसूदनम् ।
जन्मायुतार्ज्जितं पापं स्फोटितं तेन नारद ॥
न तथा केतकीपुष्पैर्मालतीकुसुमैस्तथा ।
तोषमायाति देवेशः कदम्बकुसुमैर्यथा ॥
दृष्ट्वा कदम्बपुष्पाणि तोषमायाति माधवः ।
किं पुनः पूजितो देवः सर्व्वकामप्रदो हरिः ॥
हरिं किंशुकपुष्पेण पूजयेत्त्रिदशाधिपम् ।
वैकुण्ठे रमते शश्वत् विष्णुना सह वैष्णवः ॥
वर्षाकाले च देवेशं कुसुदैश्चन्दनार्च्चितैः ।
योऽर्च्चयेत परमं विष्णुं संसारे न पुनर्व्विशेत ॥
कुन्दपुष्पैश्च विप्रर्षे । योऽर्च्चयेद्गरुडध्वजम् ।
कोटिजन्मार्ज्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
शमीपुष्पैश्च देवेशं पूजयेत्सुरवन्दितम् ।
यमं न पश्येद्विप्रर्षे । न याति दुर्गतिं नरः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १३१ अध्यायः ॥ * ॥
लक्ष्मीतुल्यप्रियपुष्पाणि यथा, नारदीयसप्तम सहस्रे ।
“मालतीवकुलाशोकशेफालिनवमालिका ।
अम्लानतगराङ्कोठमल्लिकामधुपिण्डिका ॥
यूथिमष्टापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिप्पलम् ।
पाटला चम्पकं कृष्णा लवङ्गमतिमुक्तकम् ॥
केतकं कुरवकं विल्वं कह्लारकरकं द्विजम् ।
पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे ॥”
केशवार्च्चने निषिद्धपुष्पाणि यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।
अन्यायतनजातानि काण्टकीनि तथैव च ॥
रक्तानि यानि धर्म्मज्ञ । चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।
श्मशानजातान्यन्यानि यानि चाकालजानि च ॥”
तथा ।
“कुटजं शाल्मलीपुष्पं शिरीषञ्च जनार्द्दने ।
निवेदितं भयं रोगं नि स्वत्वञ्च प्रयच्छति ॥
बन्धुजीवकपुष्पाणि रक्तान्यपि च दापयेत् ।
अयुक्तरक्तकुसुमदानात् दौभाग्यमाप्नुयात् ॥”
परारोपितवृक्षस्य पुष्पग्रहणे दोषः । अगस्त्यः ।
“परारोपितवृक्षेभ्यः पुष्पाण्यानीय योऽर्च्चयेत् ।
अविज्ञाप्य च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजितम् ॥”
एतद्द्विजेतरपरम् ।
“द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्व्वतः स्ववदाहरेत् ॥”
इति याज्ञवल्क्यात् ॥
“देवार्थन्तु कुसुममस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥”
इति वचनात् ॥
“गोऽग्न्यर्थे तृणमेधांसि वीरुद्वनस्पतीनाम् ।
पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृत्ति-
तानि ॥”
इति गौतमवचनाच्च ॥
द्विजेतरस्य दण्डोऽपि ।
“तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
अप्रयच्छन्निरस्तानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥”
इति स्मृतेः ॥ * ॥
देवोपरि धृतं मस्तकोपरि धृतं अधोवस्त्रधृतं अन्तर्ज्जलक्षालितञ्च पुष्पं दुष्टमिति हरिभक्तिनामके ग्रन्थे ॥ अभिवाद्याभिवादककरस्थपुष्पं शोधयात कर्म्मण्यम् । इति केचित् ॥ * ॥
याचितादिपुष्पदानस्य निष्फलत्वम् । याचितं निष्फलं पुष्पं क्रयक्रीतञ्च निष्फलमिति वदन्ति ।
वामहस्तचितादिपुष्पस्यादेयत्वं यथा,—
“न पुष्पच्छेदनं कार्य्यं देवार्थे वामहस्ततः ।
न दद्यात्तानि देवेभ्यः समानीय वामहस्ततः ॥”
समित्पुष्पादीनां स्वयमाहरणीयत्वं हारीतशातातपौ ।
“समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।
शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म्म कुर्व्वन् पतत्यधः ॥”
क्रये प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपुराणम् ।
“पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाकृतैः ॥”
वीरक्रयो वीरवत् याच्ञामूल्येन विक्रेतुरुपन्यस्तमूल्येन क्रयः ॥ * ॥ पुष्पदानप्रकारो ज्ञानमालायाम् ।
“पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् ।
पुष्पाञ्जलिविधिं हित्वा यथोत्पन्नं तथार्पणम् ॥”
मध्याह्नस्नानानन्तरं पुष्पचयनस्य दोषो यथा,—
“स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै
द्विजाः ।
देवतास्तन्न गृह्णन्ति भस्मीभवति दारुवत् ॥”
एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायम् । इति रत्नाकरः ॥
अत्र मत्स्यसूक्ते ।
“स्नात्वा मध्याह्नसमये न छिन्द्यात् कुसुमं नरः ।
तत्पुष्पस्यार्च्चने देवि । रौरवे परिपच्यते ॥”
पुष्पाभावे देयानि यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि च जनार्द्दने ।
पत्राभावे जलं दद्यात्तेन पुण्यमवाप्यते ॥” * ॥
पुष्पदानमाहात्म्यं यथा,—
“न रत्नैर्न सुवर्णेन न वित्तेन च भूरिणा ।
तथा प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जनार्द्दनः ॥ * ॥
देवताविशेषे वर्ज्जनीयपुष्पं यथा, शातातपः ।
“शिवे विवर्ज्जयेत् कुन्दमुन्मत्तञ्च हरेस्तथा ।
देवीनामर्कमन्दारौ सूर्य्यस्य तगरन्तथा ॥” * ॥
पुष्पविशेषाणां कालिकपर्य्युषितत्वम् । भविष्ये ।
“पद्मानि सितरक्तानि कुमुदान्युत्पलानि च ।
एषां पर्य्युषिताशङ्का कार्य्या पञ्चदिनोत्तरम् ॥”
पुष्पविशेषस्यापर्य्युषितत्वं यथा,—
“तुलस्यगस्त्यविल्वानां न च पर्य्युषितात्मता ॥”
योगिनीतन्त्रे ।
“विल्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलकीदलम् ।
कह्लारं तुलसीञ्चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम् ।
एतत् पर्य्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिका-
त्मकम् ॥”
कलिकात्मकं प्रस्फुटनयोग्यम् । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ राघवभट्टमते पुष्पविशेषाणां कालिकपर्य्युषितत्वं यथा,—
“विल्वापामार्गजातीतुलसिशमिशताकेतकीभृङ्ग-
दूर्व्वा
मन्दाम्भोजाब्जदर्भा मुनितिलतगरब्रह्मकह्लार-
मल्ली ।
चम्पाश्वारातिकुम्भोद्भवदमनवका विल्वतो
ऽह्नानि शस्ता
खिशतुर्व्वेरकार्णेरोशोगिनिधिनिधि-वसु भू भू यमा
भूय एवम् ॥”
अस्यार्थः । शता शतावरी । मन्द मन्दारः । अब्जिनी नागकेशरः । मुनिरगस्त्यः । अश्वारातिः करवीरः । कुम्भी पाटला । विल्वमारभ्य अब्जिपर्य्यन्तं गणयित्वा दर्भमारभ्य पुनस्त्रिशदादि गणयेत् । एतद्दिनोत्तरं पर्य्युषितानीत्यर्थः । इति महार्णवः ॥ *॥ पुष्पक्रीडायां वर्णनीयानि यथा,

पुष्पचयनम् १ पुष्पार्पणी दयितार्थिता २ माला ३ गोत्रस्खलनेर्ष्या ४ वक्रोक्ति ५ सम्भ्रमाश्लेष ६। इति कविकल्पलता ॥ (घोटकलक्षणविशेष । यथा, अश्ववैद्यके । ३ । ८२—९२ ।

"आगन्तवस्तुरङ्गस्य ये भवन्त्यन्नवर्णगा ।
विन्द्व पुष्पसञ्ज्ञास्तु ते हिताहितसञ्ज्ञका ॥
तेषां प्रदेशभेदेन लक्षणं यद् व्यवस्थितम् ।
तत्तथैव समासेन विस्पष्टं कीर्त्त्यतेऽधुना ॥
अपाने च ललाटे च भ्रुवोर्मूर्द्धनि कर्णयो ।
निगाले चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् ॥
स्कन्धे वक्षसि कक्षे च सृक्कयोर्बाहुकेशयो ।
हन्वो पृष्ठे च वाहानां पुष्पं स्वामिहित-
प्रदम् ॥
नाभौ केशे तथा कण्ठ दन्त चव हि वाजिनाम् ।
पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकम् ॥
अप्रशस्तानि दृष्टानि सुनिभियानि वाजिनाम् ।
तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि पुष्पाण्यागमदर्शनात ॥
अधरोष्ठे कठे प्रोथे उत्तरोष्ठे तथैव च ।
घोणायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भ्रुवो ॥
ग्रीवायाश्च वक्षे चैव स्फिचयो स्थूरके स्फिचि ।
पायौ क्रोडे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चय ॥
रक्त पीत तथा कृष्ण पुष्पं सर्व्वत्र नेष्यते ।
शुभप्रदेशसञ्जात भवेत् साधारण तत ॥
पुत्त्रलाभ धनप्राप्तिमारोग्य विजय तथा ।
विन्द्यात पुष्पे शुभेभर्त्तरशुभेश्च विपर्य्ययम् ॥
सर्व्वाङ्गपुष्पितो वाजी परित्याज्यो न संशय ॥")
स्त्रीरज । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ४२ ।
"स्त्रीणां पुष्पं हरत्यन्या प्रवृत्त या तु कन्यका ॥")
विकाश । इति मेदिनी । पे, ८ ॥ धनदस्य विमानम् । नेत्ररोगविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ फुली इति भाषा ॥ अस्यौषध यथा,—
"हरीतकी वचा कुष्ठ पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मन शिला ।
सर्व्वमेतत सम कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत ॥
नाशयेत्तिमिर कण्डू पटलान्यर्व्वदानि च ।
अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति ॥
अपि द्विवार्षिक पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ।
वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रसादनी ॥"
इति चक्रपाणिदत्त ॥
(अस्य चिकित्सान्तर यथा,—
"पूर्व्वाहारविहारैस्तु नेत्रे पुष्पश्च जायते ।
प्रथम सुखसाध्य स्यात द्वितीय कष्टसाध्यकम् ॥
तृतीय शस्त्रसाध्यन्तु चतुर्थन्त्वसाध्यकम् ।
शङ्खपुष्प तथा रोध्र शङ्खनाभिर्मन शिला ॥
काञ्जिकेन तु सपिष्य छायाशुष्का भिषग्वर ! ।
वात्तिके काञ्जिकेनापि पैत्तिके पयसा हिता ॥
श्लैष्मिके मधुसंयुक्ता पुष्पस्याञ्जनतो हिता ।"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुश्चत्वारिंश त्तमेऽध्याय ॥)

पुष्पक, क्ली, (पुष्पमिव पुष्पैर्वा कायति प्रकाशते इति । कै+क । पुष्प+सञ्ज्ञायां कन् वा ।) रीतिपुष्पम् । (पुष्पमिव प्रतिकृति । पुष्प+"इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) धनदस्य विमानम् । (कालपर्य्ययेण धनद विजित्य रावणेन हृतेऽस्मिन् रावणस्यैव जातम् । यथा रघौ । १ । ४६ ।
"वैमानिका पुण्यकृत त्यजन्तु मरुतां पथि ।
पुष्पकालोकसङ्क्षोभ मेघावरणतत्परा ॥")
नेत्ररोग । रत्नकङ्कणम् । रसाञ्जनम् । लोह कांस्यम् । मृदङ्गारशकटी । इति मेदिनी । कासीसम् । इति हेमचन्द्र ॥ (पुष्प+स्वार्थे कन् । पुष्पम् । यथा, गारुडे १८२ अध्याये ।
"सप्ताभिमन्त्रित कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् ।
स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च यथाऽवै सा वशा भवेत ॥"
पुं, निर्व्विषसर्पजातिभेद । यथा, सुश्रुते कल्प स्थाने । ४ अध्याये ।
"निर्व्विषास्तु गलगोली शूकपत्त्रोऽजगरो दिव्यको वर्षाहिक पुष्पशकली ज्योतीरथ क्षीरिक पुष्पकोऽतिपताकोऽन्धाहिको गौराहिको वृक्षेशय इति ॥" * ॥ पर्व्वतभेद । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । १३ ।
"स्वर्णशृङ्गी शातशृङ्गी पुष्पको मेघपर्व्वत ॥"
प्रासादस्य मण्डपभेद । यथा विश्वकर्म्मप्रकाशे । ६ अध्याये ।
'अथात सम्प्रवक्ष्यामि मण्डपानाञ्च लक्षणम् ।
मण्डपान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रासादस्यानुरूपत ॥
विविधा मण्डपा कार्य्या श्रेष्ठमध्यकनीयस ।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि शृणुष्व द्विजसत्तमा ॥
पुष्पक पुष्पभद्रश्च सुवृतो मृतनन्दन ।
कौशल्यो बुद्धिसङ्कीर्णो गजभद्रो जयावहा ॥")

पुष्पकरण्डक क्ली, (पुष्पाधार करण्ड इव कायतीति । कै+क । बहुतरमनोरमपुष्पाधारकत्वादस्य तथात्वम् ।) उज्जयन्यां शिवस्य उद्यानम् । यथा, शब्दमाला ।
"महाकालस्योज्जयनी विशालावन्तिका तथा ।
तस्य उद्यानक त्रय नाम्ना पुष्पकरण्डकम् ॥"

पुष्पकरण्डिनी स्त्री, (पुष्पकरण्डक शिवोद्यानमस्यस्या इति । इनि । स्त्रियां ङीप ।) उज्जयिनी । यथा, हेमचन्द्र । ४ । ४१ ॥
"उज्जयिनी स्याद्विशालावन्ती पुष्पकरण्डिनी ॥"

पुष्पकासीसं क्ली, (पुष्पमिव कासीसम् ।) पीत वर्णकासीसम् । यथा, भावप्रकाशे ।
"अथ कासीस भस्मवन्मृत्तिकाम्लम् ।
कासीस धातुकासीस पांशुकासीसमित्यपि ।
तदेव किञ्चित पीतन्तु पुष्पकासीसमुच्यते ॥
कासीसमम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवर तथा ।
वातश्लेष्महर केश्य नेत्र्य कण्डूविषप्रणुत ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशन परिकीर्त्तितम् ॥"
तत्पर्य्याय । कंसकम् २ नेत्रौषधम् ३ । इति हेमचन्द्र ॥ वत्सकम् ४ मलीमसम् ५ कृष्णम् ६ विशदम् ७ नीलमृत्तिका ८ । अस्य गुणा । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । नेत्रामयापहत्वम् । लेपन पामाकुष्ठादिनानात्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुष्पकीट पु (पुष्पप्रिय कीट ।) भ्रमर । इति त्रिकाण्डशेष ॥ कुसुमकृमिमात्रञ्च ॥

पुष्पकेतन , पुं, (पुष्प केतन ध्वजो यस्य ।) कामदेव । इति हेमचन्द्र । २ । १४२ ॥

पुष्पकेतु, क्ली, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य केतुरिव विनाशकत्वात ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमर । २ । ९ । १ ३ ॥

पुष्पघातक , पुं, (हन्तीति । हन+ण्वुल । घातक । पुष्पाणां पुष्पवृक्षाणां घातक नाशक ।) वंश । इति शब्दमाला ॥

पुष्पचाप पु (पुष्पमेव पुष्पमयो वा चापोऽस्य ।) कामदेव । इति हेमचन्द्र ।२ । १४१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १४ । २९ ।
"सा समोहनवाय्वथवारुणास्त्रैर्निरन्तरे ।
विद्धेव पुष्पचापेन तत्क्षणा समलक्ष्यत ॥"
पुष्पाणां चाप । पुष्पधनु । यथा, रघौ ।११।४५।
"आततज्यमकरोत स ससदा
विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षित ।
शैलसारमपि नातियत्नत
पुष्पचापमिव पेशल स्मर ॥")

पुष्पचामर , पुं, (पुष्प चामर इवास्य ।) दमनवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ केतकवृक्ष । इति शब्दमाला ॥

पुष्पद , पु, (पुष्प ददातीति । दा+क ।) वृक्ष । इति हेमचन्द्र । ४ । १८ ॥ पुष्पदातरि, त्रि ॥

पुष्पदन्त पुं (पुष्पमिव शुक्लो दन्तोऽस्य ।) वायुकोणस्थदिग्गज । इत्यमर ।१।३।४॥ विद्याधरविशेष । इति मेदिनी । ते २१३ ॥ जिनभेद । इति हेमचन्द्र ॥ नागभेद । इति धरणि ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २० । ७ ।
"अर्य्यो क्लवैलपुत्रश्च पुष्पदन्तश्च शाल्मक ॥"
पार्व्वतीप्रदत्त कार्त्तिकेयस्यानुचरविशेष । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ४९ ।
"उन्माद पुष्पदन्तश्च शङ्कुकर्णं तथैव च ।
प्रददावग्निपुत्राय पार्व्वती शुभदर्शना ॥"
विष्णोरनुचरविशेष । यथा, भागवते ।८।२१।१७।
"जयन्त श्रुतदेवश्च पुष्पदन्तोऽथ सात्वत ॥"
शिवगणभेद । यथा कथासरित्सागरे ।१।४९।
"प्रसादवित्तक शम्भो पुष्पदन्तो गणोत्तम ।
व्यषेधि च प्रवेशोऽस्य नन्दिना द्वारि तिष्ठता ॥")

पुष्पदन्तक पुं गन्धर्व्वविशेष । स च महिम्न स्तवकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पद्रव , पु, (पुष्पाणां द्रव ।) पुष्परस । तत् पर्य्याय । पुष्पसार २ पुष्पस्वेद ३ पुष्पज ४ पुष्पनिर्य्यासक ५ पुष्पाम्बुज ६ । अस्य गुणा । सुरभित्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । गौल्यत्वम् । दाहभ्रमार्त्तिवमिमोहतृष्णामयघ्नत्वम् । पित्तकफदोषच्छिद्राचकनाशित्वम् । सरत्वम् । सन्तर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुष्पधन्वा, [न्] पुं, (पुष्प धनुरस्येति । "धनुषश्च ।" ५ । ४ । १३२ । इति अनङादेश ।)

कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ६४ ।
"सद्यःपरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः
शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥")

पुष्पनिक्षः पुं, (पुष्पं निक्षति चुम्बतीति । पुष्प+निक्ष+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुष्पन्धयः, पुं, (पुष्पं धयतीति । धेट् पाने+खश् । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । ६।३।६७। इति मुम् ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्परसपानकर्त्तरि, त्रि । पुष्पशब्दाद्धेट्धातोः कर्त्तरि खश्प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पुष्पपथः पुं (पुष्पस्य स्त्रीरजसः पन्था सरणिः ।) योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पपुरं क्ली, (पुष्पवत् पाटलिपुष्पयुक्तं तद्वत् शोभाजनकं वा पुरम् ।) पाटलिपुत्त्रनगरम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा रघौ । ६ । २४ ।
"अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं
पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।
प्रासादवातायनसंश्रितानां
नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥"
"पुष्पपुराङ्गनानां पाटलिपुराङ्गनानाम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

पुष्पफलः, पुं, (पुष्पयुक्तं फलं यस्य ।) कुष्माण्डः । इति शब्दमाला ॥ कपित्थः । इत्यमरः ।२।४।२१॥

पुष्पमासः, पुं, (पुष्पाणां मासः पुष्पप्रधानो मासो वा ।) वसन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५६ । ४ ।
"मासान् वै पुष्पमासादीन् गणयन्तु मम स्त्रियः ।
परिणामे तु गर्भस्य शेषं ज्ञास्यामहे वयम् ॥")

पुष्परक्तः, पुं, (पुष्पे पुष्पावच्छेदे रक्तः रक्तवर्णोऽस्य । यद्वा पुष्पं रक्तमस्य ।) सूर्य्यमणिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुष्परसः, पुं, (पुष्पाणां रसः ।) मकरन्दः । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥ (यथा, भावप्रकाशे काथाधिकारे ।
"पलं पलञ्चापि शटुवचच
तथा चतुर्जातफलं विचूर्ण्य ।
पलानि षट् पुष्परसस्य चापि
विनिक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥")

पुष्परसाह्वयं, क्ली, (पुष्परस इत्याह्वयः आख्या यस्य ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्परागः, पुं, (पुष्पस्येव रागो वर्णोऽस्य ।) मणिविशेषः । पुखराज इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मञ्जुमणिः २ वाचस्पतिवल्लभः ३ । इति भावप्रकाशः ॥ पीतः ४ पीतस्फटिकः ५ पीतरक्तः ६ पीताश्मा ७ गुरुरत्नम् ८ पीतमणिः ९ पुष्पराजः १० ॥ (यथा रघौ ।१८।३२।
"तस्य प्रभा निर्ज्जितपुष्परागं
पौष्यामिमौ पुष्यमसूत पत्नी ॥"
"प्रभया निर्ज्जितः पुष्परागो मणिविशेषो येन ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । शीतत्वम् । वातनाशित्वम् । दीपनत्वञ्च ॥ * ॥ तस्य धारणगुणः । आयुःश्रीप्रज्ञाकारित्वम् ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा —
"सुच्छायपीतगुरुगात्रसुरङ्गशुद्ध
स्निग्धञ्च निर्म्मलमतीव सुवृत्तशीतम् ।
यः पुष्परागसकलं कलयेदमुष्य
पुष्णाति कीर्त्तिमतिशौर्य्यसुखायुरर्थान् ॥" * ॥
तस्य कुलक्षणं यथा,—
"कृष्णाविन्दुक्षितं रूक्षं धवलं मलिनं लघु ।
विच्छायं शर्कराधारं पुष्परागं सदोषकम् ॥"
तस्य परीक्षालक्षणं यथा राजनिर्घण्टे ।
"घृष्टो निकाषयेत् पुष्परागमधिकमात्मीयम् ।
न खलु पुष्परागो जात्यतया परीक्षकैरुक्तः ॥"
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
सूत उवाच ।
"पतिता या हिमाद्रौ हि त्वचस्तस्य सुरद्विषः ।
प्रादुर्भवन्ति ताभ्यस्तु पुष्परागा महागुणाः ॥
आपीतपाण्डुरुचिरः पाषाणः पुष्परागसञ्ज्ञस्तु ।
कौरण्टकनामा स्यात् स एव यदि लोहितापीतः ॥
आलोहितस्तु पीतः स्वच्छः कापायकः स एवोक्तः ।
आनीलशुक्लवर्णः स्निग्धः सोमालकः स्वगुणैः ॥
अत्यन्तलोहितो यः स एव खलु पद्मरागसञ्ज्ञः स्यात् ।
अपि चेन्द्रनीलसञ्ज्ञः स एव कथितः सुनीलः सन् ॥
मूल्यं वैदूर्य्यमणेरिव गदितं ह्यस्य रत्नशास्त्रविदा ।
धारणफलञ्च तद्वत् किन्तु स्त्रीणां सुतप्रदो भवति ॥"
इति गारुडे ७५ अध्यायः ॥ * ॥
प्रकारान्तरम् ।
"शणपुष्पसमः कान्त्या स्वच्छभावस्तु चिक्कणः ।
पुत्त्रदो धनदः पुण्यः पुष्परागमणिः स्मृतः ॥
हैमधातुसमुद्भूतः पुष्परागमणिर्द्विधा ।
पद्मरागाकरे कश्चित् कश्चित्ताक्ष्योपलाकरे ॥
ईषत्पीतच्छविच्छायास्वच्छः कान्त्या मनोहरम् ॥
पुष्परागमिति प्रोक्तं रत्नसोममहीभुजा ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन तद्विज्ञेयं चतुर्विधम् ।
छाया चतुर्व्विधा तस्य सिता पीता सितासिता ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

पुष्परेणुः, पुं, (पुष्पाणां रेणुः ।) परागः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १ । ३८ ।
"सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।
पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ॥")

पुष्परोचनः, पुं (पुष्पं रोचनमस्य । पुष्पेषु रोचनः रुचिप्रदो वा ।) नागकेशरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पलावः, पुं, (पुष्पं लुनाति अवचिनोति मालाद्यर्थमिति । पुष्प+लू+"कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१। इत्यण् ।) मालाकारः । इति जटाधरः ॥ (स्त्रियां ङीष् । मालाकारपत्नी । यथा, मेघदूते । २८ ।
"गण्डस्वेदापनयनरुजा क्लान्तकर्णोत्पलानां
छायादानात् क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥")

पुष्पलावी, [न्] पुं, (पुष्पं लुनातीति । लूञ् छिदि+णिनि ।) मालाकारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६४ ॥

पुष्पलिट् [ह्] पुं, (पुष्पं लेढीति । लिह+क्विप् ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २ । ५ । २९ ॥

पुष्पवती, स्त्री, (पुष्पमस्त्यस्या इति । पुष्प+मतुप् । मस्य वः । ततो ङीप् ।) रजस्वला । इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥ (यदुक्तं,—
"कालमेही भवेत् सोऽपि पुष्पवत्याश्च सङ्गमात् ॥"
तीर्थविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ८५ । १२ ।
"पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नृप ! ॥")
पुष्पविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, रामायणे ।२।९४।१ ।
"पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः ॥")

पुष्पवन्तौ पुं, (पुष्प विकासे+भावे घञ् । पुष्पो विकासोऽस्त्यनयोरिति । पुष्प+मतुप् । मस्य वः ।) एकयोक्त्या चन्द्रसूर्य्यौ । इत्यमरः ।१।४।१ ॥ 'एकया उक्त्या अपृथग्वचनेन चन्द्रार्कौ पुष्पवच्छब्दवाच्यौ न तु पुष्पवन्तौ इन्दुसूर्य्यौ चेत्यभिधीयते । साधुः । एकयोक्त्येति भिन्नप्रयोगे नैवेत्यर्थः । अतएव द्व्यर्थकत्वात् सदा द्विवचनमित्यर्थः । पुष्पो विकाशस्तद्योगात्तु । पुष्पवन्तशब्दोऽदन्तो रूढोऽपि रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्याविति नाममाला ।' इति तट्टीकायां भरतः ॥

पुष्पवाटी स्त्री, (पुष्पाणां वाटी ।) पुष्पोद्यानम् । फुलवागान इति भाषा ॥ यथा हेमचन्द्रः । ४ । १७९ ॥ [विका ॥"
"वाटी पुष्पादृद्याचावौ क्षुद्रारामः प्रसे-

पुष्पवाहनः, पुं, (पुष्पं पुष्करं वाहनमिव यस्य ।) पुष्कररराजः । यथा, अग्निपुराणे ।
"राजा यथोक्तञ्च पुनरकरोत् पुष्पवाहनः ।
विभूतिद्वादशीं कृत्वा स गतः परमां गतिम् ॥"

पुष्पशकटी, स्त्री, आकाशवाणी । यथा,—
"चित्रोक्तिः पुष्पशकटी दैवप्रश्न उपश्रुतिः ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पशरः, पुं, (पुष्पाणि शरा यस्य ।) कन्दर्पः । कुसुमेषुदर्शनात् ॥

पुष्पशरासनः, पुं, (पुष्पं शरासनं धनुर्यस्य ।) कन्दर्पः । पुष्पधन्वदर्शनात् ॥

पुष्पशून्यः, पुं (पुष्पेण शून्यः ।) उदुम्बरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुसुमरहिते, त्रि ॥

पुष्पसमयः, पुं, (पुष्पाणां समयः ।) वसन्तः । इत्यमरः ॥

पुष्पसारः, पुं, (पुष्पस्य सारः ।) पुष्पद्रवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्पश्रेष्ठे, त्रि । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।
"पुष्पसारां नन्दिनीञ्च तुलसीं कृष्णजीवनीम् ॥")

पुष्पसौरभा स्त्री, (पुष्पे सौरभं यस्या । तीव्र गन्धवत्त्वादेव तथात्वम् ।) कलिकारीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुष्पस्वेद, पु, (पुष्पाणां स्वेद ।) पुष्पद्रव । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुष्पहासा, स्त्री, (पुष्प स्त्रीरज हास इव यस्या ।) रजस्वला । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पहीना स्त्री (पुष्पेण हीना ।) उडुम्बर-वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ निष्कला । रज शून्या । इति हेमचन्द्र ॥

पुष्पा स्त्री (पुष्प अभिधेयत्वेनास्त्यस्या इति । अच । टाप ।) कर्णपुरी । अधुना भागलपुर इति ख्याता । तत्पर्य्याय । चम्पा२ मालिनी३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पुष्पाजीव, पु, (पुष्पैराजीवति जीविकां निर्व्वा-हयतीति । आ+जीव+अच ।) मालाकार । इति हेमचन्द्र । ३ । ५६४ ॥

पुष्पाजीवी, [न] पु, (पुष्पैराजीवतीति । आ+ जीव+णिनि ।)मालाकार । इति जटाधर ॥

पुष्पाञ्जन, क्ली, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य अञ्ज नम् ।) अञ्जनभेद । तत्पर्य्याय । पुष्पकेतु २ कौसुम्भम ३ कुसुमाञ्जनम् ४ रीतिकम् ५ रीति-पुष्पम ६ पौष्पकम् ७ । तस्य गुणा । हिम-त्वम् । पित्तहिक्कास्रदाहविषकासार्त्तिसर्व्वनेत्रा-मयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुष्पाञ्जलि, पु (पुष्पाणामञ्जलि ।) कुसुमा ञ्जलि । प्रसूनाञ्जलि । यथा,—
"पञ्च पुष्पाञ्जलीन्दत्त्वा परिवारार्च्चनञ्चरेत ॥"
इति तन्त्रसारधृतभट्ट ॥

पुष्पावचायी, [न्] पुं, (पुष्प अवचिनोतीति । अव+चि+णिनि ।) मालाकार । इति हेमचन्द्र । ३ । ५६४ ॥

पुष्पासव क्ली, (पुष्पस्य आसवम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा ऋतुसंहारे । ५ । ५ ।
"गृहीततांम्बूलविलेपनस्रज
पुष्पासवामोदितवक्त्रपङ्कजा ॥")

पुष्पास्त्र पु, (पुष्पमस्त्रमस्य ।) कन्दर्प । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पाह्वा, स्त्री, (पुष्पैराह्वयते स्पर्द्धते इति । आ+ ह्वे+क । ततष्टाप ।) शतपुष्पा । इति राज निर्घण्ट ॥

पुष्पिका स्त्री (पुष्प्यति विकसतीवेति । पुष्प+ ण्वुल । टापि अत इत्वम् ।) दन्तमलम् । इति हारावली । १६५ ॥ लिङ्गमलम् । इति हेम चन्द्र । ३ । २६८ ॥ अध्यायान्ते तत्प्रति पादितोक्ति ॥

पुष्पित, त्रि (पुष्प+क्त । पुष्पं जातमस्येति । पुष्प+तारकादित्वात इतच वा ।) जातपुष्प । पुष्पविशिष्ट । कुसुमित । यथा,—
"एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
वासितं तद्वनं सर्व्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥"
इति चाणक्य ॥

पुष्पिताग्रा स्त्री, (पुष्पितं विकसितमिवाग्रं यस्या ।) छन्दोविशेष । तस्य लक्षणम् । यथा,—
"अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥"
उदाहरणम् ।
'करकिसलयशोभया विभान्ती
कुचफलभारविनम्रदेहयष्टि ।
स्मितरुचिरविलासपुष्पिताग्रा
व्रजयुवतिव्रतती हरेर्मुदेऽभूत ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥

पुष्पेषु, पु, (पुष्पं इषुर्यस्य ।) कामदेव । इति हेमचन्द्र । २ । १४१ ॥ (यथा कथासरित् सागरे । ७ । १६ ।
"तुल्याभिलाषामालोक्य स चैकां मुनिकन्यकाम् ।
ययावकस्मात पुष्पेषुशराघातरसज्ञताम् ॥")

पुष्य पुं, (पुष्यन्त्यस्मिन्नर्था इति । पुष+"पुष्य सिद्धौ नक्षत्रे ।" ३ । १ । ११६ । इति क्यप ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गताष्टमनक्षत्रम् । तत्तु बाणाकारैकताराात्मकम् । इति ज्योति षम् ॥ तत्पर्य्याय । सिध्य २ तिष्य ३ । इत्य मर । १ । ३ । २२ ॥ पुष्या ४ । इति भरत ॥ (यथा, मनु । ४ । ९६ ।
"पुष्ये तु छन्दसां कुर्य्याद्बहिरुत्सर्ज्जनं द्विज ॥")
तस्य स्वरूप यथा,—
"बालपीठकठिनीरज प्रभे
मध्यमाश्रितविहायसे गुरौ ।
तौलिकात पृषतशावलोचने
लोचनाद्रिकुमितागता कला ॥" २।५२॥
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥*॥
तत्र जातस्य फलम् ।
"प्रसन्नगात्र पितृमातृभक्त
स्वधर्म्मयुक्तोऽभिनयाभियुक्त ।
भवेन्मनुष्य खलु पुष्यजन्मा
सम्मानचामीकरवाहनाढ्य ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप ॥
तन्नक्षत्रे गङ्गास्नानफल यथा,—
"सङ्क्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययो ।
पुष्ये स्नात्वा तु जाह्नव्यां कुलकोटी समुद्धरेत ॥"
इति ब्रह्माण्डपुराणम् ॥ * ॥
पौषमास । कलियुग । इति मेदिनी । ये ३८ ॥
(सूर्य्यवंशीयनृपविशेष । यथा रघु । १८ । ३२ ।
'तस्य प्रभानिर्ज्जितपुष्परागं
पौष्यां तिथौ पुष्यमसूत पत्नी ।
तस्मिन्नपुष्यन्नुदिते समग्रां
पुष्टिं जना पुष्य इव द्वितीये ॥"
पुष+भावे क्यप । पुष्टि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६१ । १२ ।
"त्रि सप्त विष्फुलिङ्गका विषस्य पुष्यमक्षन् ॥"
"विषस्याश्नादावरकस्य पुष्प पोषमक्षन् ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥)

पुष्यरथ पुं (पुष्य इव रथ । पुष्ये यात्रोत्सवादौ रथो वा ।) यत् चक्रयानं युद्धार्थं न भवति किन्तु यात्रोत्सवादौ स । तत्पर्य्याय । चक्रयानम् २ । इत्यमर । २ । ८ । ५१ ॥ (यथा, माघे । ३ । २२ ।
"महारथ पुष्यरथं रथाङ्गी
क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरूढ ॥")

पुष्यलक, पुं, (पुष्यं पुष्टिं लकति लाकयति वा । लक+अच ।) गन्धमृग । (यथा,—
"केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्यलको हत ॥"
इति व्याकरणम् ॥)
क्षपणक । कील । इति मेदिनी । के, १९६ ॥

पुष्यस्नान, क्ली, (पुष्ये पुष्यनक्षत्रकाले स्नानम् ।) पुष्याभिषेक । तस्य विधिर्यथा,—
और्व्व उवाच ।
"शृणु राजन् । प्रवक्ष्यामि पुष्यस्नानविधिक्रमम् ।
येन विज्ञातमात्रेण विघ्ना नश्यन्ति सन्ततम् ॥
पौषे पुष्यर्क्षगे चन्द्रे पुष्यस्नानं नृपश्चरेत् ।
सौभाग्यकल्याणकरं दुर्भिक्षमरकापहम् ॥
विष्टयादिदुष्टकरणे व्यतीपाते च वैधृतौ ।
वज्रे शूले हर्षणादौ योगे यदि न लभ्यते ॥
तृतीयायुक्तपुष्यश्च रविसौरिकुजेऽहनि ।
तदा समस्तदोषाणां तत्स्नानं हानिकारकम् ॥
ग्रहदोषाश्च जायन्ते यदि राष्ट्रेषु चैतय ।
तदा पुष्यर्क्षमात्रे तु कुर्य्यान्मासान्तरेऽपि तत ॥
इयन्तु ब्रह्मणा शान्तिरुद्दिष्टा गुरवे पुरा ।
शक्रार्थे सर्व्वदेवानां शान्त्यर्थञ्च जगतपते । ॥*॥
तुषकेशास्थिवल्मीककीटदेशादिवर्ज्जिते ।
शर्करालमिभस्मादिदोषैश्च परिवर्जिते ॥
काकोलूककक्कङ्कैश्च काकोलैगृध्रश्येनकै ।
वर्जिते कण्टकिवनविभीतकविवर्जिते ॥
शिग्रुश्लेष्मातकाभ्याञ्च जलौकाद्यैर्विवर्जिते ।
सुस्थाने चम्पकाशोकवकुलादिविभूषिते ॥
हंसकारण्डवाकीर्णे सरस्तीरेऽथवा शुचौ ।
पुष्यस्नानाय नृपतिर्गृह्णीयात स्थानमुत्तमम् ॥
तत पुरोहितो राजा नानावादित्रनि स्वनै ।
प्रदोषसमये गच्छेत्तत्स्थान पूर्व्ववासरे ॥
तस्य स्थानस्य कौवेर्य्यां दिशि स्थित्वा पुरोहित ।
सुगन्धचन्दने याने कर्पूराद्यधिवासिते ॥
गोरोचनाभि सिद्धार्थैरक्षतैश्च फलादिभि ।
गन्धद्वारेत्यादिभिस्तु मन्त्रै सर्व्वाधिवासिकै ।
अधिवास्य तु तत स्थानं पूजयेत्तत्र देवता ॥
गणेशं केशवं शक्रं ब्रह्माणञ्चापि शङ्करम ।
उमया सहितं देवं सर्व्वाश्च गणदेवता ।
मातृश्च पूजयेत्तत्र नृपति सपुरोहित ॥
मङ्गलान् सकलान् कृत्वा नानानैवेद्यसञ्चयम् ।
प्रदद्यात पायसं स्वादु फलं मोदकयावकौ ॥
अधिवास्य तु तत स्थानं दूर्व्वासिद्धार्थकाक्षतै ।
तस्मात स्थानात्तु भूतानि वारयेन्मन्त्रमीरयन ॥
अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालका ।
भूतानामविरोधेन स्नानमेतत् करोम्यहम् ॥
तत करौ पुटीकृत्य मन्त्रेणानेन पार्थिव ।
आवाहयेदिमान्देवान् पूज्यान् पुष्याभिषेकत ॥
आगच्छन्तु सुरा सर्व्वे येऽत्र पूजाभिलाषिण ।

दिशोऽभिपालका सर्व्वे ये चान्येऽप्यंशभागिन ।
तत पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा पुनर्मन्त्रं पठेदिमम् ॥
अद्य तिष्ठन्तु विबुधा स्थानमासाद्य मामकम् ।
श्व पूजां प्राप्य यातारो दत्त्वा शान्तिं महीभुजे ॥
तत्र तां नृपती रात्रिं नयेत्तु सपुरोहित ।
स्वप्ने शुभाशुभं विद्यान्नृपस्तु सपुरोहित ॥
कृत्वा पूजान्तु देवानां रात्रौ स्थाने नृप स्वपेत ।
शुभाशुभफलं स्वप्ने ज्ञेयं दोषज्ञसम्मते ॥
दु स्वप्नदर्शने चैव स्यात्तदा पुष्याभिषेचने ।
होमं चतुःशतं कुर्य्याद्‌द्व्यष्टाशापि गवां शतम् ॥
गोवाजिकुञ्जराणाञ्च प्रासादस्य गिरेस्तरो ।
आरोहणं शुभकरं राज्यश्रीवृद्धिकारकम् ॥
दधिदेवसुवर्णानां भुजगस्य च दर्शनम् ।
वीणादूर्व्वाक्षतफलपुष्पच्छत्रविलेपनम् ॥
श्वेतांशुच्छत्रशङ्खानां पद्मस्य सुहृदा तथा ।
लाभं जयकरं शत्रोरलङ्कारस्य भूभृत ॥
दर्शनञ्चोपरागस्य निगडेनास्य बन्धनम् ।
मांसस्य भोजनञ्चैव पर्व्वतस्य निवर्त्तनम् ॥
नाभिमध्ये तरूत्पत्तिस्ततः प्रत्यनुरोदनम् ।
अगम्यागमनं कूपपङ्कगर्त्तावतीर्णता ॥
पर्व्वतस्य तथा नद्या प्रोत्तारं शत्रुकर्त्तनम् ।
स्वपुत्त्रमरणञ्चैव पानं रुधिरमद्ययो ॥
भोजनं पायसस्यापि मनुष्यारोहणं तथा ।
कल्याणसुखसौभाग्यराज्यशत्रुजयांस्तथा ।
एते स्वप्नाश्च कुर्व्वन्ति नृपस्य नृपसत्तम । ॥
खरोष्ट्रमहिषाणान्तु आरोहो राज्यनाशक ।
नृत्यं गीतं तथा हास्यं पाठश्चाप्यशुभप्रद ॥
रक्तवस्त्रपरीधानं रक्तमाल्यानुरञ्जनम् ।
रक्तां कृष्णां स्त्रियञ्चैव कामयन् मृत्युमाप्नुयात ॥
कूपान्तरे प्रवेशश्च दक्षिणाशागतिस्तथा ।
पङ्के निमज्जनं स्नानं भार्य्यापुत्त्रविनाशनम् ॥
नाभौ यस्य भवेत् स्वप्ने तरूत्पत्तिर्नृपस्य च ।
आदाय गमनाडीन्तु शकुनो याति ख द्रुतम् ।
स तु राज्यान्तरं प्राप्य महाकल्याणमाप्नुयात ॥
दीर्घं विंशतिहस्तन्तु हस्तषोडशविस्तृतम् ।
कुर्य्यात्तु लक्षणोपेतं यज्ञमण्डपमुत्तमम् ॥
ततोऽपरेऽह्नि पूर्व्वाह्णे मातृणां पूजनञ्चरेत ।
कुर्य्यात्तत्र वसोर्धारां वृद्धिश्राद्धं तथैव च ॥
चन्दनागुरुकस्तूरीधूपकर्पूरपूर्व्वकै ।
सम्पूज्य मण्डपस्थानं तस्मिन् ह्रौं शम्भवे नम ॥
अस्त्राय फट् फडित्येवं लिखेन्मन्त्रद्वयं बुध ।
मन्त्रविन्मण्डलञ्चैव सूत्रै कम्बलसम्भवै ॥
कौषेयैर्व्वा स्वस्तिकाख्यं प्रथमं मण्डलं लिखेत् ।
चतुर्हस्तप्रमाणन्तु मण्डलं विलिखेत्तत ॥
हस्तप्रमाणं पद्मन्तु मण्डलस्य प्रकीर्त्तितम् ।
द्वाराणि सार्द्धहस्तानि कर्णिकाकेशरोज्ज्वलम् ॥
सितं रक्तञ्च पीतञ्च कृष्णं हरितमेव च ।
शालिचूर्णैस्तु कौसुम्भैर्हारिद्रैर्हरिद्भवै ॥
कुर्य्यात्तथाञ्जनैश्चूर्णै राजा मण्डलवृद्धये ।
पद्मात्तत समारभ्य नालां पश्चिमगामिनीम् ॥
पश्चिमद्वारमध्येन शतहस्तां विनिर्द्दिशेत् ।

प्रत्येकद्वारमध्ये तु पद्मञ्चैवाष्टपत्त्रकम् ॥
कुर्य्यान्मण्डलभागे तु चूर्णैरेव पृथक् पृथक् ।
चूर्णैस्तु मण्डलं कृत्वा सूत्राण्युत्सारयेत्तत ॥
उत्सार्य्य सूत्रं प्रथमं मण्डलं पूजयेत्तत ।
भवनाय नम इति ततो हस्तं वियोजयेत ॥
सव्यावलम्बहस्तस्तु रजःपातं समारभेत ।
मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरुपरिष्टाद्‌यथेच्छया ॥
अधोमुखाङ्गुलिं कृत्वा पातयेत सुविचक्षण ।
समरेखा तु कर्त्तव्या विच्छिन्ना पुञ्जवर्ज्जिता ।
अङ्गुष्ठपर्व्वनैपुण्यात समा कार्य्या विजानता ॥
सपक्षं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं क्षुद्रराहतम् ।
पर्य्यन्तमपितं दुःखमालिखेन्न कदाचन ।
सपक्षे कलहं विद्याद्दूर्ध्वरेखे तु विग्रहम् ॥
अतिस्थूले भवेद्व्याधिर्नित्यपीडा विमिश्रिते ॥
विन्दुभिर्भयमाप्नोति शत्रुपक्षान्न संशय ।
कृशायां चार्थहानिः स्याच्छिन्नायां मरणं ध्रुवम् ॥
वियोगो वा भवेत्तस्य इष्टद्रव्यसुतस्य वा ॥
अविदित्वा लिखेद्यस्तु मण्डलन्तु यथेच्छया ।
सर्व्वदोषानवाप्नोति ये दोषा पूर्व्वभाषिता ॥
सितसर्षपदूर्व्वाढ्या रेखा कार्य्या प्रमाणत ।
विमलं विजयं भद्रं विमानं शुभदं शिवम् ॥
वर्द्धमानञ्च देवञ्च रताख्यं कामदायकम् ।
रुचकं स्वस्तिकाख्यञ्च द्वादशैते तु मण्डला ॥
यथास्थानं यथायत्नं योजनीया विचक्षणै ॥
सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरै ।
पीयूषधारणार्थाय निर्म्मिता विश्वकर्म्मणा ॥
कलां कलान्तु देवानामसित्वा ते पृथक् पृथक् ।
यत कृतास्तु कलसास्ततस्ते परिकीर्त्तिता ॥
नवैव कलसा प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत ।
गोह्योपगोह्यौ मरुतो मयखश्च तथापर ॥
मनोहा त्वसिभद्रश्च विरुजस्तनुशोषक ।
इन्द्रियघ्नोऽथ विजयो नवम परिकीर्त्तित ॥
तेषामेव क्रमाद्भूप । नव नामानि यानि तु ।
शृणु तान्यपराण्येव शान्तिदानि सदैव हि ॥
क्षितीन्द्र प्रथम प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भव ।
पवनाग्नी ततो द्वौ तु यजमानस्तत पर ॥
कोषसम्भवनामा तु षष्ठ स परिकीर्त्तित ।
सोमस्तु सप्तम प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टम ॥
विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ।
स तु पञ्चमुख प्रोक्तो महादेवस्वरूपधृक् ॥
घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्र स्वयन्तथा ।
यथाकाष्ठास्थित सम्यक् वामदेवादिनामत ।
मण्डलस्य च पद्मान्ते पञ्चवक्त्रं घटं न्यसेत ॥
क्षितीन्द्रं पूर्व्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम् ।
वायव्ये वायवं न्यस्य आग्नेये त्वग्निसम्भवम् ॥
नैरृत्यां यजमानन्तु ऐशान्यां कोषसम्भवम् ।
सोममुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत ॥
न्यस्यैवं कलसांश्चैव तेषु चैतान् विचिन्तयेत ।
कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शङ्कर स्थित ॥
मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणा स्थिता ॥
दिक्पाला देवता सर्व्वा वेष्टयन्ति दिशो दश ॥

कुक्षौ तु सागरा सप्त सप्तद्वीपाश्च संस्थिता ।
नक्षत्राणि ग्रहा सर्व्व तथैव कुलपर्व्वता ॥
गङ्गाद्या सरित सर्व्वा वेदाश्चत्वार एव च ।
कलसेषु स्थिता सर्व्वे तेषु तानपि चिन्तयेत ॥
रत्नानि सर्व्वबीजानि पुष्पाणि च फलानि च ।
वज्रमौक्तिकवैदूर्य्यमहापद्मेन्द्रस्फाटिकै ॥
सर्व्वधाममयं विल्वं नागरोडम्बरं तथा ।
बीजपूरकजम्बीरकाश्मीराम्रातदाडिमान् ॥
यवं शालिञ्च नीवारं गोधूमं सितसर्षपम् ।
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीमञ्जनं रोचनं तथा ॥
चन्दनञ्च तथा मांसीमेलां कुष्ठं तथैव च ।
कर्पूरं मत्तचण्डञ्च जलं निर्य्यासकाम्बुदम् ॥
शैलेयं वदरं जातीपत्त्रपुष्पे तथैव च ।
कालशाकं तथा पृक्कां देवीं पूगकमेव च ॥
वचां धात्रीं समञ्जिष्ठां तुरुष्कं मङ्गलाष्टकम् ।
दूर्व्वां मोहनिकां भद्रां शतमूलीं शतावरीम् ॥
पर्णानां सबलां क्षुद्रां सहदेवां गजाह्वयाम ।
पूगकोषां सितां पाठां गुञ्जां शिरसिकानलौ ॥
श्यामकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्नवाम् ।
ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्व्वसन्धानिकां तथा ।
समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत ॥
कलसस्य यथादेशं विधिं शम्भुं गदाधरम् ।
यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं मुख्यतया यजेत ॥
प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् ।
प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदने ।
दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानपि पूजयेत ॥
पूर्व्वं वह्निं स्थापितेषु ग्रहाणां कलसेषु च ।
नवग्रहान् पूजयेत्तु सप्तमातृघटेषु च ॥
सर्व्वे देवा घटे पूज्या घटस्तेषां पृथक् पृथक् ।
नवैव तत्र पूर्व्वोक्ता सदा मुख्यतमा नृप । ॥*॥
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च पुष्पैर्नानाविधै फलै ।
यावकै पायसैश्चापि यथासम्भवयोजितै ।
पुष्यस्नानाय नृपति पूजयेत सकलान् सुरान् ॥
दक्षिणे मण्डलस्याथ कुण्डं निर्म्माय पायसै ।
समिद्भि शालिसिद्धार्थैर्घृतैर्दर्व्वाक्षतैस्तथा ।
केवलैश्च तथैवाज्यै पूजयेत सकलान् सुरान् ॥
होमान्ते तोषयेद्‌दृष्टैर्नृप सार्द्धं पुरोहितम् ॥
होमान्ते मण्डलोदीच्यां वेदिकायां सपट्टकम् ।
रोचनाख्यमलङ्कारान् तथा सर्व्वान्नियोजयेत ॥
दृष्ट्वा चाङ्गुलमङ्गुष्ठ दिर्दशाङ्गुलयावधि ।
वृत्तं वा चतुरस्रं वा पद्मकर्णिकसंहितम् ।
रत्नैशान् पद्ममध्ये तु गोसात्मकविनायके ॥
श्री श्रीवृक्षो वराहो वा स्वामी देवी शुभान्विता ।
रत्नै सर्व्वैरलङ्कारै पट्टं कार्य्यं द्विहस्तकम् ।
हस्तविस्तारसंस्थाय कर्त्तव्यन्तु दशाङ्गुलम् ॥
स्नानार्थं सार्द्धहस्तन्तु पट्टं दृष्टासनान्वितम् ।
शय्या चतुर्गुणा दीर्घां चर्म्मानन्तु पीठकम् ॥
गजसिंहकृताटोपं हेमरत्नविभूषितम् ।
सिंहाख्यं सार्द्धविस्ताराद्‌ध्वासनमथापि वा ॥
व्याघ्रचित्रकचर्म्मैर्वा उपधानानि कारयेत् ।
अन्यैर्वा निर्म्मितैश्चर्म्मैर्दृढतूलकपूरितान् ॥
शय्या दैर्घ्योर्द्धविस्तीर्णा चतुष्का दृढबन्धना ।

वितस्त्यधिकमिच्छन्ति नृपस्य गुरुविद्यया ॥
षड्वच्चन्द्रसम कुर्य्यादासनं चतुरस्रकम् ।
उपधानानि शय्याया कणादिस्थलदेशत ॥
षोडशैवात्र कार्य्याणि वर्णचित्रयुतानि च ।
यान सिंहासन पट्ट शय्योपकरणादिकम् ॥
राज्ञो नूतनयोग्य तद्वेद्या उत्तरतो न्यसेत् ।
तेषान्तु पश्चिमे स्वर्णरत्नौघनिचिते वरे ॥
पर्य्यङ्के यज्ञदार्व्वौघनिर्म्मिते मङ्गदास्तरे ।
उर्णाच्छादनसंयुक्त चर्म्माष्टत्रा चतुष्टयम् ॥
वृषभस्य तथोणाया सिंहशार्दूलयोरपि ।
पादपीठे रत्नयुते पादावारोप्य पार्थिव ॥
तस्मिन् पर्य्यङ्कपृष्ठस्थे चर्म्मखण्डचतुष्टये ।
नानालङ्कारभूषाढ्य नृपति रत्नमालिनम् ॥
स्नापयेद्ब्राह्मणो सार्द्धं राजान सुखसङ्गतम् ।
सपीतकम्बल कृष्ण रत्नवस्त्रावशोभितम् ॥
कलसैर्ब्बलिपुष्पाद्य शालिचूर्णैश्च स्नापयेत ॥
अष्टौ षोडशविंशद्वा शतमष्टाधिकञ्च वा ।
कलसानां समाख्याता अधिकस्योत्तरोत्तरम् ॥
जयकल्याणदैर्मन्त्रैर्मङ्गल्यैश्च शाम्भवे ।
वैष्णवैरथ दिक्पालैर्ग्रहमन्त्रैश्च मातृकै ॥
आज्य तेज समुद्दिष्टमाज्य पापहर परम् ।
आज्य सुराणामाहारमाज्ये लोका प्रतिष्ठिता ॥
भौमान्तरीक्ष दिव्य वा यत्ते कल्मषमागतम् ।
सर्व्वं तदाज्यसंस्पर्शात् प्रणाशमुपगच्छतु ॥
ततोऽपनीय गात्रात्त कम्बल वस्त्रमेव च ।
कलसै स्नापयेद्भूप पुष्यस्नानार्थपूरितै ।
एभिर्मन्त्रैर्नरश्रेष्ठ । तत्त्वतस्त्वार्थसाधकै ॥ * ॥
सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ये च सिद्धा पुरातना ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च साध्याश्च समरुद्गणा ॥
आदित्या वसवो रुद्रा आश्विनौ च भिषग्वरौ ।
अदितिर्देवमाता च स्वाहा लक्ष्मी सरस्वती ॥
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृति श्रीश्च सिनीवाली कुहूस्तथा ।
दितिश्च सुरसा चैव विनता कद्रुरेव च ॥
देवपत्न्यश्च या प्रोक्ता देवमातर एव च ।
सर्व्वास्त्वामभिषिञ्चन्तु सर्व्वे चाप्सरसां गणा ॥
नक्षत्राणि मुहूर्त्ताश्च पक्षाहोरात्रसन्धय ।
संवत्सरो दिना रात्रि कला काष्ठा क्षणा लवा ॥
सर्व्वे त्वामभिषिञ्चन्तु कालस्यावयवाश्च ये ।
वैमानिका सुरगणा मनव सागरै सह ॥
सरितश्च महाभागा यक्षा किम्पुरुषास्तथा ।
वैखानसा महाभागा द्विजा वैहायसास्तथा ॥
सप्तर्षय सदाराश्च ध्रुवस्थानानि यानि तु ।
मरीचिरत्रि पुलह पुलस्त्यो भृगुरङ्गिरा ॥
क्रतु सनत्कुमारश्च सनकोऽथ सनन्दक ।
सनातनश्च दक्षश्च जैगीषव्योऽथ नन्दन ॥
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितो जावालिकाश्यपौ ।
दुर्व्वासा दुर्व्विनीतश्च कण्व कात्यायनस्तथा ॥
मार्कण्डेयो दीर्घतपा शुन शेफो विदूरथ ।
और्व्व सम्वर्त्तकश्चैव च्यवनोऽत्रि पराशर ॥
द्वैपायनो यवक्रीतो देवरात सहानुज ।
एते चान्ये च बहवो देवव्रतपरायणा ॥
सशिष्यास्तेऽभिषिञ्चन्तु सदाराश्च तपोधना ॥
पर्व्वतास्तरवो नद्य पुण्यान्यायतनानि च ।
प्रजापति क्षितिश्चैव गावो विश्वस्य मातर ॥
वाहनानि च दिव्यानि सर्व्वे लोकाश्चराचरा ।
अग्नय पितरस्तारा जीमूता ख दिशो जलम् ॥
एते चान्ये च बहव पुण्यसङ्कीर्त्तना शुभा ।
तोयैस्त्वामभिषिञ्चन्तु सर्व्वोत्पातनिवर्हणा ॥
इत्येव शुभदैवत्यैर्मन्त्रैर्दिव्यैस्तथापरै ।
शैवैर्नारायणै रौद्रैर्ब्राह्मशाक्रसमुद्भवै ॥
आपोहिष्ठा हिरण्येति सम्भवेति सुरेति च ।
मानस्तोकेतिमन्त्रेण गन्धद्वारेत्यनेन च ॥
सर्व्वमङ्गलमङ्गल्ये श्रीश्च ते ग्रहयोगिभि ।
इत्येव स्नानमासाद्य गात्रमाहृत्य कम्बले ॥
सर्व्वमङ्गलमन्त्रेण वस्त्र कार्पासक धियात ।
आचम्य च ततो देवान् गुरु विप्रांश्च पूजयेत् ॥
ध्वज छत्र चामरञ्च घण्टामश्वान् गजांस्तथा ।
मन्त्र जप्त्वा धारयेत्तु ततो गच्छेद्धुताशनम् ॥
तत्र गत्वा वह्निमध्ये वह्निशीर्षाश्च पार्थिव ।
अनिमित्तनिमित्तानि लक्षयेत्तत्र विन्दुभि ॥
देवप्रकम्पुकामात्यवन्दिपौरजनैर्व्वृत ।
वादित्रघोषैस्तुमुलैस्तथा तौर्य्यत्रिकै शुभै ॥
कृत्वा शेषे पुन शान्तिमाशीर्व्वाच्य च वै द्विजान् ।
पूर्णां विधाय विधिवद्दक्षिणां कनकान्वित ॥
धान्यानि चाथ वासांसि दत्त्वा कुर्य्याद्विसर्ज्जनम् ।
तत शेषजले सर्व्वानमात्यादीन् पुरोहित ।
सेचयेच्चतुरङ्गञ्च नगरञ्चापि सराष्ट्रकम् ॥
एव कृत्वा नृप पञ्चत्रिरात्र संयतो भवेत् ।
मांसमैथुनहीनश्च कुर्य्यान्मङ्गल्यसेवनम् ॥
पुष्यनक्षत्रयुक्ता तु तृतीया यदि लभ्यते ।
तस्यां पूज्या सदा देवी चण्डिका शङ्करेण ह ॥
पञ्चालिकाविवाहाद्यै शिशूना कौतुकैस्तथा ।
वैवाहिकेन विधिना सोदयच्चण्डिका शिवाम् ॥
चतुष्पथेषु सर्व्वेषु देवदेवीगृहेषु च ।
पताकाभिरलङ्कुर्य्यादेव कुर्व्वन्न सीदति ॥
एव कृत्वा शान्तियागं तथा पुष्याभिषेचनम् ।
चतुरङ्गै समं राजा भार्य्याभिस्तनयै सह ।
राज्यमण्डलसंयुक्त परत्रेह न सीदति ॥
नात परतरो यज्ञो नात परतरोत्सव ।
नात परतरा शान्तिर्नात परतर शिवम् ॥
अनेनैव विधानेन नृपतेरभिषेचनम् ।
युवराज्याभिषेकञ्च कुर्य्याद्राजपुरोहित ॥
नृपाभिषेककरणमादौ यदि समाचरेत् ।
अनेनैव विधानेन स्थिर स्यान्नृपतिस्तदा ॥
अथ यत्र समुद्दिष्ट शक्रार्थं ब्रह्मणा पुरा ।
एव यत्र नृपो इष्ट्वा परत्रेह न सीदति ॥"
इति कालिकापुराणे पुष्याभिषेक ८६ अध्याय ॥

पुष्या, स्त्री, (पुष्णाति कार्य्याणीति । पुष + क्यप् यत् वा । निपातनात् साधु । ततष्टाप् ।) पुष्यनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, [illegible] ।
"अश्विनीन्द्रगमूलाश्च पुष्या पुनर्व्वसुस्तथा ।
वध्याकर्षञ्च कर्त्तव्य कारयेच्च सदा बुध ॥")

पुस्त, क, बन्ध । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा० उभ० सक० सेट् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्योपध । क, पुस्तयति । इति दुर्गादास ॥

पुस्त, क्ली, (पुस्यते इति । पुस्त बन्धादरादौ + घञ् ।) लेप्यादिशिल्पकर्म्म । आदिना काष्ठपुत्तलिकाखनित्रखननादि कर्म्म गृह्यते । इति सुभूत्यादय ॥
"मृदा वा दारुणा वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्म्मणा ।
लोहरत्नै कृत वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥"
इत्यमरटीकायां भरत ॥
(यथा, वाभटे सूत्रस्थाने । ३ ।
"पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥"
पुस्यते बध्यते ग्रथ्यते इत्यर्थे आद्रियते वेति + पुस्त + घञ् ।) पुस्तकम् । इति मेदिनी ॥ (पुस्त + गौरादित्वात् ङीष् ।) स्त्रियां पुस्ती ॥

पुस्तकम्, क्ली, स्त्री, (पुस्त + स्वार्थे कन् ।) पुस्तम् । पुति इति भाषा । (यथा, हरिवंशे । २५६ । ७६ ।
"शुक्लाम्बरधर श्रीमान् शुचिर्भूत्वा स्वलङ्कृत ।
अर्च्चयेत यथान्याय गन्धमाल्ये पृथक् पृथक् ॥
संहितापुस्तकान् राजन् । प्रयत शिष्टसम्मत ॥")
तस्य परिमाण यथा,—
"मान वक्ष्ये पुस्तकस्य शृणु देवि । समासत ।
मानेनापि फलं विन्द्यादमाने श्रीर्हता भवेत् ॥
हस्तमात्र मुष्टिमात्रमाबाहुद्वादशाङ्गुलम् ।
दशाङ्गुल तथाष्टौ च ततो हीन न कारयेत् ॥"
तस्य वधो यथा —
"वेधद्वय मुष्टिहस्त बाहुमात्र चिरन्तकम् ।
समभागे मध्येशानि । हस्तान्ते [illegible] ॥
अष्टाङ्गुल परित्यज्य मध्ये वेध न कारयेत् ।
प्रादेशादौ भवेद्रन्ध्रो द्व्यङ्गुले वा समाचरेत् ॥
पुस्तकस्य च आद्यन्ते यन्त्रवेध विकल्पयेत् ।
भार्य्याहानिर्भवेदाशु धनानां वा क्षयो भवेत् ॥
दशधरन्ध्रे भवेत् पीडा वर्त्तुल शुभद भवेत् ।"
चतुष्कोणे विघ्नवस्तु त्रिकोणे मरण भवेत् ॥
पुस्तककरणपत्र यथा,—
"भूर्ज्जे वा तेजपत्रे वा ताले वा ताडिपत्रके ।
अगुरुणापि देवेशि । पुस्तक कारयेत प्रिये । ॥
सम्भवे स्वर्णपत्रे च ताम्रपत्रे च शङ्करि । ।
अन्यवृक्षत्वचि देवि । तथा केतकिपत्रके ॥
मार्त्तण्डपत्रे रौप्ये वा वटपत्रे वरानने ।
अन्यपात्रे वसुदले लिखित्वा य समभ्यसेत् ।
स दुर्गतिमवाप्नोति धनहानिर्भवेद्ध्रुवम् ॥"
पुस्तके वेदलिखननिषेधो यथा,—
"वेदस्य लिखन कृत्वा य पठेद्ब्रह्महा भवेत् ।
पुस्तकं वा गृहे स्थाप्य वज्रपातो भवेद्ध्रुवम् ॥"
युगभेदे पुस्तकाधारस्यदेवा यथा —
"सत्येऽक्षरे स्थित शम्भु शूलपाणिस्त्रिलोचन ।
प्रजापतिद्वापरे च त्रेतायां सूर्य्य एव च ।
कृते युगे पिनाकी च कलौ लिप्यक्षरे हरि ॥"

तल्लेखकपूजाफलं यथा —
"आरम्भे च समाप्तौ च लेखकं प्रतिपूजयेत् ।
हरिश्च गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रैश्च सुमनोहरैः ॥
यावदक्षरसङ्ख्यानं प्रतिपत्रे च सुन्दरि ।।
तावद्युगसहस्राणि ब्रह्मलोके वसेच्चिरम् ॥"
वेतनग्रहणे लेखकस्य दोषो यथा,—
"वेतनं यस्तु गृह्णीयात् लिखित्वा पुस्तकं स तु ।
यावदक्षरसङ्ख्यानं तावच्च नरके वसेत् ॥"
भूमौ पुस्तकलेखनस्थापननिषेधो यथा —
"न भूमौ विलिखेद्विद्या मन्त्रं न पुस्तकं निखेत् ।
न मुक्ता पुस्तकं स्थाप्य न सूत्रमाहरेत्तु तत् ॥
भूम्यग्रहणे चैव अघरं वाथ पुस्तकम् ।
भूमौ तिष्ठति देवेशि । जन्मजन्मसु मूर्खता ।
तदा भवति देवेशि । तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥"
इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे सप्तमपटलः ॥ * ॥
तस्य दानफलं यथा —
विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्म्मशास्त्रस्य च द्विज ।।
पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ॥
शास्त्रदृष्ट्या जगत् सर्व्वं सुस्तुतञ्च शुभाशुभम् ।
तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्त्तिके ॥
वेदविद्याश्च यो दद्यात् स्वर्गे कल्पत्रयं वसेत् ।
आत्मविद्याश्च यो दद्यात्तस्य सङ्ख्या न विद्यते ॥
त्रीणि तुल्यप्रदानानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।
शास्त्रं कामदुघा धेनुः पृथिवी चैव शाश्वती ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ११७ अध्यायः ॥ * ॥
वेदशास्त्रादिदानफलं यथा,—
"वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्म्मशास्त्राणि चैव हि ।
मूल्येन लेखयित्वा यो दद्याद्याति स वैदिकम् ॥
इतिहासपुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति ।
ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणीकृतम् ॥"
इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥
भागवतदानविधानं तु पारायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पुस्तकर्म्मा त्रि, (पुस्तं लिखनादिकं कर्म्म यस्य ।) लेप्यादिशिल्पकर्म्मकर्त्ता । इति हलायुधः ॥

पू, ङ शोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म सक -सेट् ।) शोध इह शुद्धीकरणम् । ङ, पवते पापिनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पू, ङ य शोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा - आत्म -सक -सेट् ।) अयं कैश्चिन्न मन्यते । ङ य, पूयते । इति दुर्गादासः ॥

पू ञ गि शोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या - प्रा०-उभ सक सेट् ।) ञ गि जाह्नवी नः पुनातु । पुनीते । क्वचित् शाप्रत्ययस्यापि प्वादित्वात् ह्रस्व इति वररुचिः । तेन ।
"स्मरणात् पुनते पापं धारणात् पूर्व्वसञ्चितम् ।
दर्शनाल्लभते मोक्षमेतद्योगस्य लक्षणम् ॥"
इति दुर्गादासः ॥

पूग, क्ली, (पूयते सुखमनेनेति । पू ञ पवने + "छापूखडिभ्यः कित् ।" उणा० । १ । १२३ । इति गन् किच्च ।) गुवाकफलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, भविष्यपुराणे । तालनवमीव्रतकथायाम् ।
"पिण्डखर्ज्जूरं जातिश्च एला चैव हरीतकी ।
नारिकेलं तथा पूगं रम्भापक्वफलं तथा ।
तत्र मुख्यं प्रदातव्यं तालस्य फलमुत्तमम् ॥")

पूग, पुं, (पूयतेऽनेनेति । पूञ् + "छापूखडिभ्यः कित् ।" उणा । १ । १२३ । इति गन् । स च कित् ।) गुवाकः । समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते । ६ । २१ । १४ ।
"अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः ।
पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥")
छन्दः । भावः । कण्टकिवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

पूगपात्र, क्ली, (पूगस्य दन्तचर्व्वितपूगरसस्य आधारभूतं पात्रम् ।) पूगपीठम् । पिकदानी । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । फरुवकम् २ । इति हारावली ॥

पूगपीठ, क्ली (पूगस्य दन्तचर्व्वितपूगरसस्य पीठमाधारपात्रम् ।) पूगपात्रम् । तत्पर्य्यायः । कटकोलः २ पतद्ग्रहः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूगपुष्पिका, स्त्री, (पूगसहितं पुष्पमत्रेति । पूग पुष्प + कप् । कापि अत इत्वम् ।) विवाहसम्बन्धिपुष्पताम्बूलम् । तत्पर्य्यायः । कुहलि २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूगफल, क्ली (पूगस्य गुवाकस्य फलम् ।) गुवाकफलम् । तत्पर्य्यायः । पूगम् २ चिक्कणी ३ चिक्का ४ चिक्कणम् ५ सोषाकम् ६ उद्वेगम् ७ क्रमुकफलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"कषायमीषन्मधुरं किञ्चित् पूगफलं सरम् ॥")

पूगरोट, पुं, (पूगवृक्ष इव रोटयति दीप्यते प्रकाशते इति । रुट + अच् ।) हिन्तालवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूज क पूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा पर - सक -सेट् ।) षष्ठस्वरी । क, पूजयति गुरुं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

पूजक, त्रि (पूजयतीति । पूज + ण्वुल् ।) पूजाकर्त्ता । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"यत्रैव भानुस्तु वियत्युदेति
प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति
तथा गुरुः पूजकपूज्ययोश्च
तदागमज्ञाः प्रवदन्ति तासु ॥"

पूजन, क्ली (पूज + भावे ल्युट् ।) पूजा । अर्च्चनम् । यथा,—
"क्रुद्धेन न च कर्त्तव्यं लोभेन त्वरया न च ।
मत्पूजनं विधानेन यदीच्छेत् परमां गतिम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

पूजनी स्त्री, (पूज्यते इति । पूज + कर्म्मणि ल्युट् । ङीप् ।) चटका । इति भरतः ॥ (ब्रह्मदत्तगृहस्थितशकुनिविहङ्गमस्त्रीविशेषः । यथा, महाभारते ।१२ । १३९ । ४—१० ।
"शृणुष्व राजन् । यद्वृत्तं ब्रह्मदत्तनिवेशने ।
पूजन्या सह संवादं ब्रह्मदत्तस्य भूपते ॥
काम्पिल्ये ब्रह्मदत्तस्य अन्तःपुरनिवासिनी ।
पूजनी नाम शकुनी दीर्घकालं सहोषिता ॥
रुतज्ञा सर्व्वभूतानां यथा वै जीवजीवकः ।
सर्व्वज्ञा सर्व्वतत्त्वज्ञा तिर्य्यग्योनिगतापि सा ॥
अभिप्रजाता सा तत्र पुत्त्रमेकं सुवर्च्चसम् ।
समकालञ्च राज्ञोऽपि देव्या पुत्त्रो व्यजायत ॥
तयोरर्थे कृतज्ञा सा खेचरी पूजनी सदा ।
समुद्रतीरं सा गत्वा आजहार फलद्वयम् ॥
पुष्ट्यर्थञ्च स्वपुत्त्रस्य राजपुत्त्रस्य चैव ह ॥
फलमेकं सुतायादाद्राजपुत्त्राय चापरम् ।
अमृतास्वादसदृशं बलतेजोऽभिवर्द्धनम् ॥
आदायादाय सैवाशु तस्मै प्रादात् पुनः पुनः ।
ततोऽगच्छत् परां वृद्धिं राजपुत्त्रः फलाशनात् ॥"
इत्यादि तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

पूजा स्त्री (पूजनमिति । पूज + "चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्च ।" ३ । ३ । १०५ । इति अङ् । ततष्टाप् ।) पूजनम् । तत्पर्य्यायः । नमस्या २ अपचितिः ३ सपर्य्या ४ अर्च्चा ५ अर्हणा ६ । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥ नुतिः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे ।२।५१।५।
"अपि रामे महाभागा मम माता यशस्विनी ।
वन्यैरुपाहरत् पूजां पूजार्हे सर्व्वदेहिनाम् ॥")
तस्याः सामान्यानुष्ठानं यथा,—
"आदावृष्यादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम् ।
अङ्गुलिव्यापकन्यासो हृदादिन्यास एव च ॥
तालत्रयञ्च दिग्बन्धः प्राणायामस्ततः परम् ।
ध्यानं पूजा जपश्चैव सर्व्वतन्त्रेष्वयं विधिः ॥"
इति तन्त्रसारे यामलः ॥
शक्तिविषये चतुःषष्टिरुपचारा यथा,—
आसनारोपणम् १ सुगन्धितैलाभ्यङ्गः २ मज्जनशालाप्रवेशनम् ३ मज्जनमणिपीठोपवेशनम् ४ दिव्यस्नानीयम् ५ उद्वर्त्तनम् ६ उष्णोदकस्नानम् ७ कनककलसस्थितसकलतीर्थाभिषेकः ८ धौतवस्त्रपरिमार्ज्जनम् ९ अरुणदुकूलपरिधानम् १० अरुणदुकूलोत्तरीयम् ११ आलेपमण्डपप्रवेशनम् १२ आलेपमणिपीठोपवेशनम् १३ चन्दनागुरुकुङ्कुमकर्पूरकस्तूरीगोरोचनादिदिव्यगन्धसर्व्वाङ्गानुलेपनम् १४ केशभारस्य कालागुरुधूपमल्लिकामालतीजातीचम्पकाशोकशतपत्रपूगकुहरीपुन्नागकह्लारयूथीसर्व्वर्त्तुकुसुममालाभूषणम् १५ भूषणमण्डपप्रवेशनम् १६ भूषणमणिपीठोपवेशनम् १७ नवमणिमुकुटम् १८ चन्द्रशकलम् १९ सीमन्तसिन्दूरम् २० तिलकरत्नम् २१ कालाञ्जनम् २२ कर्णपालीयुगलम् २३ नासाभरणम् २४ अधरयावकः २५ प्रथनभूषणम् २६ कनकचित्रपदकम् २७ महापदकम् २८ मुक्तावलिः २९ एकावलिः ३० देवच्छन्दकः ३१ केयूरयुगलचतुष्टयम् ३२ वलयावलिः ३३ ऊर्म्मिकावलिः ३४ काञ्चीदाम ३५ कटिसूत्रम् ३६ शोभाख्याभरणम् ३७ पादकटकम् ३८ रत्ननूपुरम् ३९ पादाङ्गुरीयकम् ४० एककरे

पाशः ४१ अन्यकरेऽङ्कुशम् ४२ इतरकरे पुण्ड्रेक्षु-चाप ४३ अपरकरे पञ्चबाणा ४४ श्रीमत्का-मेश्वरपादुका ४५ स्वसमानवेशाभिरावरणदेव-ताभिः सह सिंहासनारोहणम् ४६ कामेश्वर-पर्य्यङ्कोपवेशनम् ४७ अमृतासनचषकम् ४८ आचमनीयम् ४९ कर्पूरवटिका ५० आनन्दो-ल्लासविलासहासम् ५१ मङ्गलारात्रिकम् ५२ श्वेतच्छत्रम् ५३ चामरयुगलम् ५४ दर्पणः ५५ तालवृन्तम् ५६ गन्धः ५७ पुष्पम् ५८ धूपः ५९ दीपः ६० नैवेद्यम् ६१ पुनराचमनीयम् ६२ ताम्बूलम् ६३ वन्दनञ्च ६४। इति तन्त्रसारे सिद्धयामलः ॥ * ॥ षट्त्रिंशदुपचारा यथा —

"आसनाभ्यञ्जने तद्वदुद्वर्त्तननिरूक्षणे।
सम्मार्जनं सर्पिरादिस्नपनावाहने तथा ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयञ्च स्नानीयं मधुपर्ककौ।
पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके ॥
अलङ्कारो गन्धपुष्पधूपदीपास्तथैव च।
ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च ॥
अनुलेपनञ्च शय्या च चामरव्यजनन्तथा।
आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारोऽथ नर्त्तनम् ॥
गीतवाद्ये च गानानि स्तुतिर्होमप्रदक्षिणम्।
दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो देवविसर्ज्जनम्।
उपचारा इमे ज्ञेया षट्त्रिंशत् सुरपूजने ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

अष्टादशोपचारा यथा —
"आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्।
स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च भूषणानि च सर्व्वशः ॥
गन्धं पुष्पं तथा धूपं दीपमन्नञ्च दर्पणम्।
माल्यानुलेपनञ्चैव नमस्कारविसर्ज्जने ॥
अष्टादशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत् ॥"
अथ षोडशोपचाराः।
"पाद्यमर्घ्यं तथाचाम स्नानं वसनभूषणे।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याचमनन्ततः ॥
ताम्बूलमर्च्चना स्तोत्रं तर्पणञ्च नमस्क्रिया।
प्रपूजयेत प्रपूजाया उपचारास्तु षोडश ॥'
(अन्यप्रकारषोडशोपचारा यथा —
"आसनं स्वागतं पाद्यमर्घमाचमनीयकम्।
मधुपर्काचमनीस्नानं वसनाभरणानि च।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यं वन्दनन्तथा ॥")
अथ दशोपचाराः।
"पाद्यमर्घ्यं तथाचाम मधुपर्काचमनन्तथा।
गन्धादयो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥"
अथ पञ्चोपचाराः।
"गन्धादयो नैवेद्यान्ता पूजा पञ्चोपचारिका ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

अशुच्यादौ पूजानिषेधमाह।
"अशुचिर्न महामायां पूजयेत्तु कदाचन।
अवश्यन्तु स्मरेन्मन्त्रं सोऽतिभक्तियुतो नरः ॥
दन्तरक्ते समुत्पन्ने स्मरणञ्च न विद्यते।
सर्व्वेषामेव मन्त्राणां स्मरणान्नरकं व्रजेत् ॥
जननेऽथ मरणे जाते नित्यकर्म्म न चाचरेत्।
नैमित्तिकञ्च तदथ सवनक्तो न चाचरेत् ॥
शौतके च समुत्पन्ने क्षुरकर्म्मणि मैथुने।
धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्म्माणि सन्त्यजेत् ॥
अन्ये भुक्ते त्वजीर्णे च नैव भुक्त्वा च किञ्चन।
कर्म्म कुर्य्यान्नरो नित्यं सूतके मृतके तथा ॥
पत्रं पुष्पञ्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम्।
कणादिपिप्पल्यन्तञ्च फलं भुक्त्वा न चाचरेत् ॥
जलस्यापि नरश्रेष्ठ। भोजनाद्भेषजादृते।
नित्यक्रिया निवर्त्तेत सह नैमित्तिकैः सदा ॥
जलौकां गूढपादञ्च कृमिगण्डपदादिकम्।
कामाद्दृष्ट्वैन संस्पृश्य नित्यकर्म्माणि सन्त्यजेत् ॥
विशेषतः शिवापूजां प्रमीतपितृको नरः।
यावद्वत्सरपर्य्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत्।
आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञञ्च श्राद्धं देवयुतञ्च यत् ॥
गुरुमाक्षिप्य विप्रञ्च प्रहृत्यैव च पाणिना।
न कुर्य्यान्नित्यकर्म्माणि रेतःपाते च भैरव। ॥
आसनञ्चाप्यपात्रञ्च भग्नमासादयेन्न यत्।
ऊषरे कृमिसंयुक्ते स्थाने दृष्टेऽपि नार्च्चयेत् ॥
नीचैरासाद्य तत्स्थानं शुचिः प्रयतमानसः।
अर्च्चयेच्चण्डिकां देवीं देवमन्यञ्च भैरव। ॥
दक्षिभागे तु कौवेरी दिक् शिवाप्रीतिकारिणी।
तस्मात्तन्मुखमासीनः पूजयेच्चण्डिकां सदा ॥"
पूजास्थानानि यथा,—
"लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च।
स्थण्डिलस्थां महामाया पादुके प्रतिमासु च ॥
चित्रे च त्रिशिखे खड्गे जलस्थां वापि पूजयेत्।
पञ्चाशदङ्गुलं खड्गं त्रिशिखञ्च त्रिशूलकम् ॥
शिलायां पर्व्वतस्याग्रे गङ्गायामपि तत्समा।
आर्य्यावर्त्ते मध्यदेशे तथा पर्व्वतगह्वरे ॥
देवीं सम्पूजयेन्नित्यं भक्तिश्रद्धासमन्वितः।
वाराणस्यां सदा पूजा सम्पूर्णफलदायिनी ॥
ततस्तु द्विगुणा प्रोक्ता पुरुषोत्तमसन्निधौ।
ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता द्वारवत्यां विशेषतः ॥
सर्व्वेष्वेषु तीर्थेषु पूजा द्वारवतीसमा।
विन्ध्ये शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायामपि तत्समा ॥
आर्य्यावर्त्ते मध्यदेशे ब्रह्मावर्त्ते तथैव च।
विन्ध्यवत्फलदा पूजा प्रयागे पुष्करे तथा ॥
ततश्चतुर्गणा प्रोक्ता करतोयानदीजले।
तस्माच्चतुर्गुणफला नन्दिकुण्डे च भैरव। ॥
तस्माच्चतुर्गुणा प्रोक्ता जल्पीशेश्वरसन्निधौ।
तत्र सिद्धेश्वरीयोनौ ततोऽपि द्विगुणा स्मृता ॥
ततश्चतुर्गुणा प्रोक्ता लौहित्यनदपाथसि।
तत्समा कामरूपे तु सर्व्वत्रैव जले स्थले ॥
सर्व्वश्रेष्ठो यथा विष्णुर्लक्ष्मीः सर्व्वोत्तमा यथा।
देवीपूजा तथा शस्ता कामरूपे सुरालये ॥
देवीक्षेत्रं कामरूपं विद्यतेऽन्यन्न तत्समम्।
अन्यत्र विरला देवी कामरूपे गृहे गृहे ॥
ततः शतगुणा प्रोक्ता नीलकूटस्य मस्तके।
ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता हेरुके शिवलिङ्गके ॥
ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता शैलपुत्र्यादियोनिषु।
ततः शतगुणा प्रोक्ता कामाख्यायोनिमण्डले ॥"
इति कालिकापुराणे ।५४।५७। अध्यायौ ॥

पूजासनानि तत्फलानि च यथा,—
"उपविश्यासने रम्ये कृष्णाजिनकुशोत्तरे।
राङ्कवे कम्बले वापि काशादौ व्याघ्रचर्म्मणि ॥
न कुर्य्याद्दर्व्वन विष्णोः शिवे काष्ठासनादिषु।
काष्ठासने वृथा पूजा पाषाणे रोगसम्भवः ॥
भूम्यासने गतिर्नास्ति वस्त्रासने दरिद्रता।
कुशासने ज्ञानवृद्धिः कम्बले सिद्धिरुत्तमा ॥
कृष्णाजिने धनी पुत्री मोक्षः स्याद्व्याघ्रचर्म्मणि।
मन्त्रयोगं प्रकुर्व्वीत भोगार्थं सुखमासने ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७४ अध्यायः ॥
पूजाधिकारिता प्रयोजकदेवषट्कपूजा यथा,—
"गणेशञ्च दिनेशञ्च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम्।
सम्पूज्य देवषट्कञ्च सोऽधिकारी च पूजने ॥
गणेशं विघ्ननाशाय निष्पापाय दिवाकरम्।
वह्निं शुद्धाय विष्णुञ्च मुक्तये पूजयेन्नरः ॥
शिवं ज्ञानाय ज्ञानेशं शिवाञ्च बुद्धिवृद्धये।
सम्पूज्य तान् लभेत् प्राज्ञो विपरीतमतोऽन्यथा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः ॥
द्वादशमासे विष्णुपूजाविधिर्यथा —
"प्रत्यहं कार्त्तिके मासि जातीपुष्पैः समर्च्चयेत्।
दद्यादखण्डदीपञ्च नियतात्मा दृढ़व्रतः।
ब्राह्मणान् भोजयित्वाथ सहस्रायुष्यमाप्नुयात् ॥
मार्गशीर्षे बकासेन बकपुष्पैश्च केशवम्।
समर्च्च भोजयेद्विप्रान् वैकुण्ठपदमाप्नुयात् ॥
मधुष्युषसि देवेशं मासमेकं निरन्तरम्।
अर्च्चयेदुपवासैश्च करवीरैः सितासितैः ॥
धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैर्यथाशक्त्या निवेदयेत्।
समाप्तौ भोजयेद्विप्रान् महाभागवतोत्तमान् ॥
अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयः ॥
तपोमास्युदिते भानौ स्नात्वा नद्यां विशेषतः।
अर्च्चयेन्माधवीपुष्पैरुत्पलैश्च शुभानने। ॥
पायसं विविधं दिव्यं भक्त्या तत्र निवेदयेत्।
मासान्ते वैष्णवान् विप्रान् भोजयेत् शक्तितो द्विजः ॥
तपस्ये च तथा देवि। माधवे कुसुमैः शुभैः।
स्नात्वा सम्पूजयेद्विष्णुं मासमेकं निरन्तरम् ॥
शर्करांशु घृतं नित्यमपूपांश्च निवेदयेत्।
वैष्णवान् भोजयेच्छक्त्या मासान्ते शुभदर्शने। ॥
मधुमासि तथा नित्यं बकुलैश्चम्पकैरपि।
पूजयेज्जगतामीशं गुडान्नञ्च। निवेदयेत् ॥
मासान्ते वैष्णवान् विप्रान् भोजयेत सुसमाहितः।
सहस्रवार्षिकं पूजाफलं नित्यमवाप्नुयात् ॥
माधवे पूजयेद्विष्णुं शतपत्रैर्महोत्पलैः।
पूजयित्वा विधानेन दध्यन्नफलसंयुतम् ॥
गुडोदकञ्च भक्त्या वै तस्मिन् देवि। निवेदयेत्।
सच्छक्त्या तुष्टो जगन्नाथः प्रीतो भवति पार्व्वति। ॥
ज्यैष्ठे तु शुक्लकमलैः पाटलैः कुमुदोत्पलैः।
अर्च्चयित्वा हृषीकेशमन्नं चूतफलैर्युतम् ॥
निवेदयित्वा भक्त्या वै गवां कोटिप्रदो भवेत् ॥
वैष्णवान् भोजयेन्नित्यं मासान्ते भक्तसत्तम।
आषाढ़े च शिवे। सर्व्वं फलमानन्त्यमश्नुते ॥

आषाढे देवताधीश लक्ष्मीभर्त्तारमच्युतम ।
श्रीपुष्पैरर्च्चयेन्नित्य पायसान्न निवेदयेत ॥
मासान्ते भोजयेद्विप्रान् महाभागवतोत्तमान ।
षष्टिवर्षसहस्रस्य पूजा प्राप्नोत्यसंशयम ॥
नभोमास्यर्च्चयेद्विष्णु पुन्नागै केतकीदलै ।
अर्च्चयित्वाच्युत भक्त्या न भूयो जन्मभाग्भवेत ॥
दद्यादै पिष्टकान् भक्त्या शर्कराघृतमिश्रितान् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्व्वमानन्त्यमश्नुते ॥
नभस्यप्यर्च्चयेदीश कुन्दै कुरुवकैरपि ।
क्षीरान्न गुडमिश्रन्तु भक्त्या तत्र निवेदयेत ।
गवां कोटिप्रदानस्य प्रत्यह समवाप्नुयात ॥
इषे नीलोत्पलैर्मासि पूजयेन्मधुसूदनम् ।
भक्त्या निवेदयेत्तस्मिन् क्षीरमाज्यविमिश्रितम् ॥
कन्याकोटिसहस्राणि कन्याकोटिशतानि च ।
वैष्णव लोकमाप्नोति मुदित स्वजनैयुत ॥
ऊर्ज्जमासे स्वय देवि । कोमलैस्तुलसीदलै ।
पूजयित्वाच्युत भक्त्या ततसायुज्यमवाप्नुयात ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्याय ॥

द्वादशमासादौ दुर्गापूजादि देवीपुराणे द्रष्टव्यम ॥

अथ देवपूजाविधि ।

स्नात स्नानासामर्थ्ये आर्द्रवाससा कृतगात्रमार्ज्जनादिर्गृहसमीप गत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा प्रक्षालितपाद' शुचिर्द्विवासा कुशहस्तस्त्वाचान्त सर्व्वत्र वीरासनोपविष्ट प्राङ्मुख रात्रावुदङ्मुख एव मौनी ध्यानपरायण कामरागभय द्वन्द्वक्रोध-मात्सर्य्यत्वरा रहितस्त्वमना सुमना वा शुचौ समुपविष्टोऽनिष्टशब्दगन्धरहिते देशे दक्षिणपार्श्वे नैवेद्याद्युपकरणानि च वामपार्श्वे जल पुरतो धूपदीपौ ताम्रादिपात्रञ्च यथासन्निवेश पाद्यार्घ्याचमनीयपात्र जलादिपूर्णमग्रत स्थापयित्वा यथालाभ यज्ञोपवीतवस्त्रालङ्करणादि सस्थाप्य ।

ॐ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालका' ।
भूतानामविरोधेन पूजाकर्म्म करोम्यहम् ॥

इत्युच्चार्य्य अस्त्राय फडिति तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगध्वनिच्छोटिकया दशदिग्बन्धन कुर्य्यात ॥ ॥
नादेवो देवमर्च्चयेदित्यनुरोधात सर्व्वदेवार्च्चनेषु भूतशुद्धिसाधुरागमिका । सा यथा,—

सोऽहमिति मन्त्रेण जीवात्मान नाभितो हृदिस्थ परमात्मनि सयोज्य तत पृथिवीं जले जल तेजसि तेजो वायौ ततो वायुमाकाशे प्रवेश्य दक्षिणाङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापुट धृत्वा यमिति वायुबीजेन षोडशवारजप्तेन वायुकषणरूप पूरकसञ्ज्ञया वायुचिन्तनरूपया वायव्याधारणया देह शोषयित्वा ततो नासापुटावङ्गुष्ठानामिकाभ्या धृत्वा रमिति वह्निबीजेन चतुष्षष्टिवारजप्तेन स्तम्भनरूपकुम्भकसञ्ज्ञया अग्निचिन्तनरूपया आग्नेय्या धारणया देह दाहयित्वा लमितीन्द्रबीजेन द्वात्रिंशद्वारजप्तेन दक्षिणनासापुटेन वायुनि सारणरूपया रेचकसञ्ज्ञया ऐन्द्रध्यानरूपया ऐन्द्राधारणया स्थिरीकृत्य वमिति वरुणबीजेन चतु षष्टिवारजप्तेन जलाधिपध्यानरूपया जलाधिपधारणया चन्द्रमण्डलादमृत स्रावयित्वा तेनाप्लाव्य प्रणवेन सर्व्वाङ्ग सघटित पुनर्नवीभूत चिन्तयित्वा वाय्वादिभूतानि व्योमादिभ्यो व्युतक्रमेण बहि कृत्वा हस इति मन्त्रेण परमात्मतो जीव नाभिपद्मे न्यसेत ॥ ॥

तत ऋष्यादिन्यास ।

गोपालमन्त्रे तु नारदाय ऋषये नम शिरसि गायत्रीच्छन्दसे नमो मुखे । श्रीकृष्णाय देवाय नमो हृदि । एवमन्यत्रोहनीयम् ॥ ॥

तत प्राणायाम ।

ततस्मूलमन्त्रेण षोडशवारजप्तेन अङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापुट धृत्वा वामनासया वायुं पूरयेत् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां नासापुटौ धृत्वा चतु षष्टिवारजप्तेन वायु कुम्भयेत । वामनासामनामिकया धृत्वा दक्षिणनासया द्वात्रिंशद्वारजप्तेन वायु त्यजेत । पुनर्दक्षिणनासया पूरयेत । उभाभ्या कुम्भयेत । वामनासया रेचयेत । पुनर्वामया पूरयेत । उभाभ्यां कुम्भयेत । दक्षिणया रेचयेदिति ॥ ॥

ततो वाह्यमातृकान्यास । न्यासशब्दे द्रष्टव्य ॥ अनेकदेवपूजने तु भूतशुद्धिमातृकान्यासयोर विशेषात सकृदेवानुष्ठानम् ॥ ॥

तत करन्यास ।

यथा गोपाले । ॐ क्लां अङ्गुष्ठाभ्या नम अङ्गुष्ठयो । ॐ क्लीं तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा तर्ज्जन्यो । ॐ क्लूं मध्यमाभ्यां वषट मध्यमयो । ॐ क्लैं अनामिकाभ्यां हुं अनामिकयो । ॐ क्लौं कनिष्ठाभ्यां वौषट कनिष्ठयो । ॐ क्ल करतलपृष्ठाभ्यां फट करतलपृष्ठयो । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥

ततोऽङ्गन्यास ।

ॐ क्लां हृदयाय नम हृदये हस्ततलेन । ॐ क्लीं शिरसे स्वाहा अङ्गुष्ठाङ्गुलिभि शिरसि । ॐ क्लूं शिखायै वषट अधोमुखाङ्गुलिमुष्टिना शिखायाम् । ॐ क्लैं कवचाय हुं व्यस्तकरतलाभ्यां आशिर पादपर्य्यन्तरूपसर्व्वाङ्गे । ॐ क्लौं नेत्राभ्यां वौषट तर्ज्जनीमध्यमाभ्या नेत्रयो । ॐ क्ल' अस्त्राय फट ऊर्द्धाधस्तालत्रय छोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनञ्च कुर्य्यात । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । आगमोक्तादिपूजने तु भूतशुद्ध्यादिनियम अन्यत्र त्वनियम ॥ ॥

ततोऽर्घ्यस्थापनम् ।

वामतोऽर्घ्यपाद्याद्याचमनीयपात्राणि सस्थाप्य अर्घ्यपात्र जलगन्धपुष्पै सपूर्य्य तत्तद्देवतामूलमन्त्र सर्व्वदेवतासाधारणे तु प्रणव वा अष्टधा जप्त्वा धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य तदुदक पात्रान्तरे किञ्चित कृत्वा तेनोदकेनात्मान पूजोपकरणञ्चाभ्युक्षयेत । प्रणवादितत्तद्देवताचतुर्थ्यन्तनाम्ना नमोऽन्तेन मूलमन्त्रेण वा आत्मान गन्धादिभिरभ्यर्च्च्य तद्रूप ध्यात्वा तत्ताम्रपात्रे चन्दनादिरचिताष्टदलपद्मे सम्बोधनान्तदेवतानाम्ना इहागच्छेत्यावाह्य स्थापयित्वा मूलेन चतुर्थ्यन्तनाम्ना आसन दत्त्वा सम्बोधनान्तनाम्ना स्वागत ते इति पृच्छेत । दीक्षितस्तु मूलमन्त्रमुच्चार्य्य प्रणवादिचतुर्थ्यन्तनाम्ना नमोऽन्तेन दद्यादिति विशेष । एव पाद्यार्घ्याचमनीयादीनि दद्यात । पाद्यार्घ्ययो पौर्व्वापर्य्ये त्वनियम । ततो घृतमधुदधिमेलक पलमित कांस्यपात्रस्थ पिहितञ्च मधुपर्कं पुनराचमनीयञ्च दद्यात । ततो लौकिकषष्ट्यधिकशतत्रयतोलकात्मकवैदिकाष्टोत्तरशतपलात्मकजलेन तदभावे षष्टिरत्तिकमासद्वयाधिकत्रयोदशतोलकरूपवैदिकपलचतुष्टयान्यूनजलेन इद स्नानीय एव दुग्धादिनापि । घृतादिस्नाने तु गन्धद्रव्यचूर्णकविरूक्षणसुखोष्णोदकेन क्षालन चाङ्गतत पुनराचमनीय वाससी पुनराचमनीय दद्यात । प्रत्येकमलङ्कार यज्ञोपवीत गन्ध पुष्प धूप दीप नैवेद्य पुनराचमनीय ताम्बूल दत्त्वा मूलमन्त्र यथाशक्ति जप्त्वा समर्प्य त्रि प्रदक्षिणीकृत्य अष्टाङ्गप्रणिपातेन पञ्चाङ्गप्रणिपातेन वा शिरसि करद्वयसयोगेन च प्रणम्य स्तुत्वा प्रणवादिसम्बोधनान्तनाम्ना क्षमस्वेति विसर्ज्जयेत । यत्र यदुपचारद्रव्यासम्भवस्तदर्थं जल देयम् । प्रतिष्ठितस्थिरतरप्रतिमायां तत्तदावाहनविसर्ज्जने न स्त । एव शालग्रामे जले वा सर्व्वदेवपूजनेऽपि यथालाभ पाद्यादिदशोपचारै । गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यै पञ्चोपचारै गन्धपुष्पाभ्यां वा केवलेन पुष्पेण केवलेनाक्षतेन केवलेन जलेन मानसिकेन वा पूजयेत । तत्र सामान्यदेवताधूप शारदायाम् ।

सगुग्गुल्वगुरुशीरशर्करामधुचन्दनै ।
धूपयेदाज्यसमिश्रैर्नैवेद्यैर्देवाय देशिक ॥

एतैर्मिलितैर्यथालाभ वा । इति सर्व्वदेवतासाधारणो विधि ॥ ॥

तत प्रथम सूर्य्यपूजा ।

ॐ सूर्य्यायनम इति पूजयेत । तत्र गन्धा । चन्दनागुरुकर्पूरवीरणमूलपद्मकाष्ठरक्तचन्दनानि । पुष्पाणि । मल्लिकामालतीकरवीरचम्पकपाटलावकुलतगरपीतझिण्टीकुन्दनवमल्लिकाशोकपद्मागस्त्यजवापुष्पाणि विहितानि । तुलसी कृष्णतुलसीदूर्व्वाबिल्वपत्राणि राजिताकाश्मीरकदलतगरसुमनांसि निषिद्धानि । धूपाश्च । गुग्गुल्वगुरुदेवदारुविल्वानि । दीपस्तु घृतेन तैलेन वा । नैवेद्यानि विविधभक्ष्याणि ॥ ॥

अथ गणेशपूजा ।

तदावाहने । ॐ भूर्भुव स्वर्गणेश इहागच्छ इति दूर्व्वापुष्पाक्षतैरावाह्य ॐ गणेशाय नम इत्यनेन पूजयेत । तत्र तुलसी निषिद्धा । रक्तचन्दनरक्तपुष्पादिक विहितम् । देवतान्तरप्रसिद्धमन्यत् शुक्लादिक न देयम् ॥ ॥

अथ दुर्गापूजा ।

ॐ भूर्भुव स्वर्दुर्गे इहागच्छ इति पुष्पाक्षतैरावाह्य ॐ दुर्गायै नम इत्यनेन पूजयेत । तत्र

आजप्रोभाञ्जनजलैभावयेच्च पुन पुन ।
शिग्रुमूलेन कैतक्या पुष्पपत्रपुटे च तम् ॥
पचेदेव विशुद्ध सन न्हगनाभिसमो भवेन ॥’
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातव्या धिकारे ॥

दुर्गन्धविशिष्टे, त्रि। यथा, भगवद्गीतायाम । १७ । १ ।
“यातयाम गतरस पूति पर्य्युषितञ्च यत ।
उच्छिष्टमपि चामेध्य भोजन तामसप्रियम् ॥”)

पूतिक, क्ली, (पूत्या दुर्गन्धेन कायतीति। कै+क ।) विष्ठा। इति राजनिघण्ट ॥ (दुर्गन्धविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।१३।६।११।
“किं त्वया पापक पूर्व्व कृत कर्म्म सुदारुणम्।
यत्त्व श्मशाने म्हतकान् पूतिकानत्सि कुत्सितान् ॥”)

पूतिक , पु, (पूत्या कायतीति। कै+क ।) पूतिकरञ्जवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ४८ ॥ (अस्य पर्य्यायादिक पूतिकरञ्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

पूतिकरज पु, (पूतियुक्त करज ।) करञ्जभेद । इत्यमर ।२।४।४८॥ यथा “अथ कटुकरञ्जघोराकरञ्जनामगुणा ।
करञ्जो नक्तमालश्च करजश्चिरविल्वक ।
घृतपूर्णकरञ्जोऽन्य प्रकीर्य्य पूतिकोऽपि च ॥
स चोक्त पूतिकरज सोमवल्कश्च स स्मृत ।
करञ्ज कटुकस्तीक्ष्णो वीर्य्योष्णो योनिदोषहृत ॥
कुष्ठोदावर्त्तगुल्मार्शोव्रणक्रिमिकफापह ।
तत्पत्त्र कफवातार्शं क्रिमिशोथहर परम् ॥
भेदन कटुक पाके वीर्य्योष्ण पित्तल लघु ।
तत्फल कफवातघ्न मेहार्श क्रिमिकुष्ठजित ॥
घृतपूर्णकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशो गुणै ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पूतिकरञ्ज, पुं, (पूतियुक्त करञ्ज ।) करञ्जविशेष । नाटाकरञ्ज इति भाषा। कठकरेज इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्याय । प्रकीर्य्य २ पूतिकरज ३ पूतीकरज ४ पूतिक ५ पूतीक ६ कलिकारक ७ कलिमालक ८ कलहनाशन ९। इत्यमरभरतौ॥ प्रकीर्य्य १ रजनीपुष्प ११ सुमना १२ पूतिकर्णिक १३ कैडर्य्य १४ कलिमाल्य १५। अस्य गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्त्तिकण्डूविचर्च्चिकाकुष्ठस्पर्शत्वगदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ (अस्य पर्य्यायान्तर यथा “स चोक्त पूतिकरज सोमवल्कश्च स स्मृत ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भाग ॥)

पूतिकर्ण , पु (पूतिर्दुर्गन्ध कर्णो यस्मात ।) कर्णरोगविशेष । तल्लक्षण यथा,—
पूतिकर्णमाह ।
“कर्णविद्रधिपाकाद्वा म कर्णो नारिपूरणात ।
पूय स्रवति यत पूति स ज्ञेय पूतिकर्णक ॥”
कर्णस्रावाङ्गद्वार्थमाह ।
पूतीति नियमेन पूति यथा स्यादेवं स्रवति ॥
तच्चिकित्सा यथा —
“कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव क्रिमिकर्णके ।
सामान्य कर्म्म कुर्व्वीत योगान् वैशेषिका नपि ॥
सर्ज्जिकाचूर्णसंयुक्तबीजपूररस क्षिपेत ।
कर्णस्रावरुजा दाहास्तेन नश्यन्त्यसंशयम् ॥१॥
आम्रजम्बुप्रवालाना मधुकस्य वटस्य च।
एभिस्तु साधित तैल पूतिकर्णगद हरेत ॥ २ ॥
जातीपत्त्ररसे तैल विपक्व पूतिकर्णजित ॥ ३ ॥
घृष्ट रसाञ्जन नार्य्या क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम्।
प्रशस्यते चिरोत्थे तत सास्रावे पूतिकर्णके ॥४॥
कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताह्वाविश्वसैन्धवे ।
पूतिकर्णापह तैल वस्तमूत्रेण साधितम् ॥
कुष्ठादितैलम् ॥ ५ ॥
“शम्बूकस्य तु मासेन कटुतैल विपाचयेत ।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥ ६ ॥
चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन
सुष्टाशकेन कटुतैलपलाष्टके तु ।
धत्तूरपत्त्ररसतुल्यमिद विपक्व
नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥
सुष्टि पलम ॥ ७ ॥
क्रिमिकर्णविनाशाय क्रिमिघ्नी कारयेत क्रियाम् ।
वार्त्ताकुधमश्च हित सार्षपस्नेह एव च ॥
पूरण हरितालेन गव्यमूत्रयुतेन च ।
धूपने कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलु श्रेष्ठ उच्यते ॥”
इति भावप्रकाश ॥
(चिकित्सास्य यथा,—
“निशखडी स्वरसे तैल सिन्धुधूमरजो गुड ।
पूरण पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुत ॥”,
इत्युत्तरतन्त्रे एकविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

पूतिकर्णक पु, (पूति कर्णो यस्मात। कप।) कर्णरोगभेद । तस्य लक्षणम् । यथा,—
“कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात ।
पूय स्रवति वा पूति स ज्ञेय पूतिकर्णक ॥”
इति माधवकर ॥
(लक्षणान्तरमस्य यथा,—
“स्थिते कफे स्रोतसि पित्ततेजसा
विलाय्यमाने भृशसम्प्रतापवान् ।
अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो
घन स्रवेत पूति स पूतिकर्णक ॥”
इत्युत्तरतन्त्रे विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
औषध यथा,—
“निर्गुण्डी स्वरसे तैल सिन्धुधूमरजोगुड ।
पूरणात पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुत ॥”
अथवा ।
“वरुणार्ककपित्थाम्रजम्बुपल्लवसाधितम् ।
पूतिकर्णापह तैल जातीपत्त्ररसेन वा ॥”
इति चक्रपाणिदत्त ॥
(चिकित्सास्य यथा,—
“घृष्ट रसाञ्जन नार्य्या क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ।
प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्रावे पूतिकर्णके ॥”
इति चोत्तरतन्त्रे एकविंशतितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

पूतिका, स्त्री, (पूत्या कायतीति। कै+क । टाप ।) मार्जारी। इति राजनिघण्ट ॥ (कीटविशेष । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ९९ ।
“पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु ।
मशका इव मर्त्त्येषु येषा धर्म्मो न कारणम् ॥”)
लताशाकविशेष । इत्यमरटीकाया भरत ॥ पुइ इति भाषा ॥ अस्या पर्य्यायगुणौ उपोदकीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ द्वादश्या तद्भक्षणे दोषो यथा । पूतिका ब्रह्मघातिका । यदपि ।
‘कुसुम्भ नालिकाशाक वृन्ताक पौतिकीन्तथा ।
भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विज ॥
इत्युशनसा सामान्यतोऽभिहितम । अत्र नालिका श्वेतकलम्बीति कल्पतरु । पूतिका च द्वादशीमधिकदोषाय शूद्रविषयिका वा।” इति तिथितत्त्वम् ॥ (इय हि सोमांशुतो जातेति सोमस्यालाभे प्रतिनिधित्वेन ग्राह्या। यथा, महाभारते । ३ । ३५ । ३३ ।
“अस्ति मास प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिण ।
पूतिकामिव सोमस्य तथेद क्रियतामिति ॥”)

पूतिकामुख , पु, (पूतिकाया मुखमिव मुख यस्य ।) शम्बूक । इति शब्दमाला ॥ (शम्बूकशब्देऽस्य विषयो ज्ञेय ॥)

पूतिकाष्ठ, क्ली (पूति काष्ठमिति कर्म्मधारय ।) देवदारु । सरलवृक्ष । इत्यमर ।२।४।५४, २।४।६ ॥ पवित्त्रदारु च ॥

पूतिकाष्ठक, क्ली, (पूतिकाष्ठ+स्वार्थे कन् ।) सरलवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पूतिगन्ध, क्ली, (पूतिर्गन्धो यस्य।) रङ्गम। इति राजनिर्घण्ट ॥

पूतिगन्ध , पु, (पूतिर्गन्धो यस्य ।) गन्धक । इङ्गुदीवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥ दुर्गन्धे त्रि ॥ (यथा मनु । ४ । १०७ ।
“नित्यानध्याय एव स्यात् ग्रामेषु नगरेषु च ।
धर्म्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्व्वदा ॥”)

पूतिगन्धि , त्रि, (पूतिगन्धो यस्य । “गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य ।” ५ । ४ । १३५ । इति इ ।) दुर्गन्ध । इत्यमर । १ । ५ । १२ ॥ पूतिविट पूतिरिव गन्धोऽस्य। इति रायमुकुट ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६ । ७९ ।
“अथाधिज कटुज तीक्ष्णमुग्र
यशोमुष परुष पूतिगन्धि ।
सता पेय यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्यु महाराज । पिब प्रशाम्य ॥”)

पूतिगन्धिक , त्रि, (पूतिगन्धि+स्वार्थे कन् ।) दुर्गन्ध । इति हेमचन्द्र । ६ । २७ ॥

पूतिगन्धिका स्त्री (पूतिगन्धोऽस्त्यस्या इति । पूतिगन्ध+ठन् ।) वाकुची। इति राजनिर्घण्ट ॥

पूतितैला, स्त्री, (पूति दुर्गन्ध तैल यस्या ।) ज्योतिष्मती। इति रत्नमाला ॥ मयाफटकी इति भाषा ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
“पारावतपदी पिण्या नगणास्फुटबन्धनी ।
ज्योतिष्मती पूतितैला कैश्चित्तामिङ्गुदीं विदु ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूतिनस्य , पु, (पूतिर्दुर्गन्धो नस्य नासिकाभवो रोग ।) नासारोगभेद । तस्य लक्षणम । यथा,

"दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले
सम्मूर्च्छितो यस्य समीरणस्तु ।
निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां
त पूतिनस्य प्रवदन्ति रोगम् ॥"

इति माधवकर ॥

औषध यथा,—
"व्याघ्रीदन्तीवचाशिग्रुसुरसव्योषसम्भवे ।
पाचित लावण तैल पूतिनासागद जयेत ॥"
अथवा ।
"त्रिकटुविडङ्गकसैन्धवबृहतीफलशिग्रुसुरस-
दन्तीभि ।
तैल गोमूत्रसिद्ध नस्य स्यात पूतिनस्यस्य ॥"

इति चक्रपाणिदत्त ॥

(अस्य व्याख्याने श्रीकण्ठदत्तेन यद्विदेहवचन माहृत तद्यथा । "नासिका भवो नस्य पूतिनस्यो वायुयत्र त पूतिनस्यम् ।" इहैव विदेह ।
"कफपित्तमहद्भिश्च सञ्चित मूर्द्ध्नि देहिनाम् ।
विदह्यसुश्लेष्मोद्गाढ रुजां ज्ञात्वाचिरात्ततजाम् ॥
तत प्रस्यन्दते घ्राणात सरक्त पूति पीतकम् ।
पूतिनस्यन्तु त विद्याद्घ्राणकण्ठूक्षणप्रदम् ॥"
चिकित्सान्तरमस्य यथा,—

"पूर्व्वोद्दिष्टे पूतिनस्ये च जन्तो
स्नेहस्वेदौ छर्द्दन स्रसनच्च ।
युक्त भक्त तीक्ष्णमल्प लघुस्या
दुष्ण तोय धूमपानञ्च काले ॥"

इत्युत्तरतन्त्रे त्रयोविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

पूतिपत्र पु, (पूति पत्र यस्य ।) श्योनाकप्रभेद । इति राजनिघण्ट ॥

पूतिपुष्पिका स्त्री (पूति पुष्पमस्या । कापि अत इत्वम ।) मातुलुङ्गा । इति रत्नमाला ॥ मखुरलेबु इति मौटा वा इति च भाषा ॥ (गुणा दयोऽस्या मातुलुङ्गशब्दे ज्ञातव्या ॥)

पूतिफला, स्त्री, (पूति फल यस्या ।) सोमराजी । इति रत्नमाला ॥

पूतिफली, स्त्री (पूति फल यस्या । ङीष ।) सोमराजी । इत्यमर । २ । ४ । ९६ ॥ (अस्या पर्य्यायो यथा,—
"अवल्गुजो वाकुची स्यात सोमराजी सुपर्णिका ।
शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च ॥
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पूतिमयूरिका स्त्री, (पूतिमयूरीव । तत स्वार्थे कन ह्रस्वश्च ।) अजगन्धा । इति राजनिर्घण्ट ॥

पूतिमेद , पु (पूतिर्मेदोऽस्य ।) अरिमेद । इति राजनिघण्ट ॥ (विशेषोऽस्य अरिमेदशब्दे बोद्धव्य ॥)

पूतिवात , पु, (पूतये पावित्र्याय वातो यस्य ।) बिल्ववृक्ष । इति रत्नमाला ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा
"बिल्वो महाकपित्थाख्य श्रीफलो गोहरीतकी ।
पूतिवातोऽथ माङ्गल्यो मालूरश्च महाफलम् ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

(पूतिर्वात ।) दुर्गन्धवायुश्च ॥

पूतिवृक्ष पु, (पूतिर्वृक्ष ।) श्योनाक । इति रत्नमाला ॥ पवित्रदुर्गन्धौ तरू च ॥

पूतिशारिजा स्त्री, (पूति शारिरिव जायते इति । जन+ड । टाप ।) खट्टाशी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पूतीक पु, (पुति+वा ङीष । तद्वत कायतीति । कै+क ।) पूतिकरञ्ज । इत्यमरटीकाया भरत ॥ (यथास्य पर्य्याय ।
"पूतीकरञ्ज पूतीक प्रकीर्य्यश्च सकण्टक ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा च सुश्रुते । १ । ३९ ।
"पूतीकचित्रक' पाठा विडङ्गैलाहरेणव ॥")
गन्धमार्जार । इति राजनिघण्ट ॥

पूतीकरञ्ज पु, (पुतीयुक्त करञ्ज ।) पूतिकरञ्ज । इति रत्नमाला ॥ नाटा इति भाषा ॥
(पर्य्यायोऽस्य यथा —
"पूतीकरञ्ज पूतीक प्रकीर्य्यश्च सकण्टक ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥)

पूतीका स्त्री, (पूत्या दुर्गन्धेन कायतीति । कै+क ।) पूतिका । इत्यमरटीकाया भरत ॥

पूत्यण्ड पु, (पूति दुर्गन्धमण्डमस्य ।) गन्धकीट । गदोपोका इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३२२ । ७ ।
"पुलाका इव धान्येषु पूत्यण्डा इव पक्षिषु ।
तद्विधास्ते मनुष्येषु येषा धर्म्मो न कारणम् ॥")
जन्तुभेद । इति मेदिनी । डे, ३२ ॥ खटाशी इति भाषा ॥

पून त्रि (पू+क्त । "पूञो विनाशे ।" ८ । २ । ४४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तस्य न ।) नष्ट । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पूप , पु (पू+क्विप । पुव पवित्र याति रक्षतीति । पा+क ।) पिष्टक । इत्यमर ।२।९। ४८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । २४ ।
"मधु हृत्वा नरो दश पूप हृत्वा पिपीलिक ॥'
(पिष्टकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

पूपली, स्त्री, (पूप तदाकार लातीति । ला+क ।) पोलिका । इति हेमचन्द्र । ३ । ६२ ॥

पूपाली स्त्री, (पूपाय अलतीति । अल+अच । गौरादित्वात ङीष ।) पोली । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पूपाष्टका, स्त्री, (पूपद्रव्यसाधनी अष्टका अष्टमी ।) अग्रहायणीपूर्णिमाया परत कृष्णाष्टमी । तद्विवरण अष्टकाशब्दे द्रष्टव्यम् । "तत्र नित्य श्राद्ध पूपाष्टक कर्त्तव्यम् । यथा गोभिल । अष्टका योर्द्धमाग्रहायण्यास्तमिस्राष्टमी । ब्रह्म पुराणे ।
पितृप्रदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्व्वा चैन्द्री विभाव्यते ॥
प्राजापत्या द्वितीया स्यात तृतीया वैश्वदेवकी ॥
आद्या पूपै सदा कार्य्या मासैरन्या भवेत्तथा ।
शाकै कार्य्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधि ॥'

इति तिथितत्त्वम् ॥

पूपिका, स्त्री (पूप पूपाकारोऽस्त्यस्या इति ठन् । ततष्टाप ।) पूलिका । इति हेमचन्द्र ।३।६२॥

पूय इ ड दुर्गन्धे । शीर्णयाम । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म अक -सक च सेट , निष्ठायामनिट ।) षष्ठस्वरी । इ, पूत । ड, पूयते मत्स्य दुर्गन्ध स्यादित्यर्थ । शीर्णीभेदनम् । इति दुर्गादास ॥

पूय, क्ली, (पूयते दुर्गन्धो भवतीति । पूय+अच ।) पक्वव्रणादिसम्भवघनीभूतशुक्लवर्णविकृतरक्तम । पूँय इति भाषा । तत्पर्य्याय । क्षतजम् २ मलजम् ३ पूयनम् ४ । प्रसितम ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते ।३।१९९।५४।
"ये च दुष्कृतकर्म्माण पूय तेषा विधीयते ॥")
पूयवर्द्धनद्रव्याणि यथा,—
नवधान्यमाषतिलकलायकुलत्थनिष्पावहरितकशाकाम्ललवणकटुकगुडपिष्टविकृतिवल्लूरशुष्कशाकाजाविकानूपौदकमांसवसाशीतोदककृशरापायसदधिदुग्धतक्रप्रभृतीन परिहरेत ।
"तक्रान्तैनवधान्याद्यैर्योऽय वर्ग उदाहृत ।
दोषसञ्जननो ह्येष विज्ञेय पूयवर्द्धन ॥"

इति सुश्रुत ॥

(अस्य विषयो यथा —
"वाताहते नास्ति रुजा न पाक
पित्ताहते नास्ति कफाच्च पूय ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥)

पूयन, क्ली, (पूयतेऽनेनेति । पूय+ल्युट ।) पूयम । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पूयरक्त , पु (पूयविशिष्ट रक्तमस्मिन् ।) नासारोगभेद । तस्य लक्षणम् । यथाह माधवकर ।

"दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तो-
र्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तै ।
नासा स्रवेत पूयमसृग्विमिश्र
त पूयरक्त प्रवदन्ति रोगम् ॥"

(क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा —
"निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्रवेत ।
तत पूयरक्तमाख्यात शिरोदाहरुजाकरम् ॥"

इति वाभटे उत्तरस्थाने ऊनविंशेऽध्याये ॥

चिकित्सास्य यथा, —

"वक्ष्याम्यह रक्तपित्तोपशान्ति
नाडीवत्स्यात पूयरक्ते चिकित्सा ।
वान्ते सम्यक चावपीड वदन्ति
तीक्ष्ण धूम शोधनाश्चात्र नस्यम् ॥

इत्युत्तरतन्त्रे त्रयोविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम ॥)

पूयारि, पु (पूयानामरि तद्विनाशकत्वात ।) निम्बवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य निम्बशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

पूयालस , पु, (पूय अलस इव यत्र । सान्द्रत्वेन चिराच्छिरागमनादेव तथात्वम् ।) सन्धिगतरोगभेद । तस्य लक्षण यथा,—

"पक्व शोफ सन्धिज सस्रवेदृथ
सान्द्र पूय पूतिपूयालस स ॥"
इति सुश्रुत ॥

("पूयालस सोपनाह स्रावाश्चत्वार एव च ।
पर्व्वणीकालजी जन्तुग्रन्थिसन्धौ न वामया ॥"
'पूयालसन्तु त विद्यात सन्धौ कानीनके व्रणा-
मिति वचनात ॥' इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे
चतुर्थे भागे ॥)

पूर, ई य ङ पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा - आत्म -सक सेट । निष्ठायामनिट ।) दीर्घौ । ई, पूर्ण । य ङ, पूर्य्यन्ते पितरस्तर्पणैरिति हला-युध । पूर्त्तिरिहाप्यायनम् । इति दुर्गादास ।

पूर, क पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा - पर सक -सेट ।) दीर्घौ । क, पितॄन् पूरयति श्राद्धे हव्यै कव्यैश्च य सदा । इति हलायुध ॥ इति दुर्गादास ॥

पूर क्ली, (पूरयति सौगन्ध्येनेति । पूर+क ।) दाहागुरु । इति राजनिघण्ट ॥

पूर, पुं, (पूरयतीति । पूर+क ।) जलसमूह । (यथा रघौ । ३ । १७

"महोदधे पूर इवेन्दुदर्शनात
गुरु प्रहर्ष प्रबभूव नात्मनि ॥")

व्रणसंशुद्धि । खाद्यविशेष । इति मेदिनी । रे, ६ ॥ (प्राणायामादिकस्तु नासारन्ध्रेण बहि पवनाकर्षणम् । यथा, भागवते । ३ । २८ । ९ ।

"प्राणस्य शोधयेन्मार्ग पूरकुम्भकरेचकै ।
प्रतिकूलेन वा चित्त यथास्थिरमचञ्चलम् ॥"

वीजपूर । तत्पर्य्यायो यथा,—

"बीजपूरो मातुलुङ्ग सुफल फलपूरक ।
लुङ्गुष पूरक पूरो बीजपूर्णोऽम्लकेशर ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूरक पुं, (पूरयतीति । पूरि+ण्वुल ।) वीज पूर । इति राजनिघण्ट ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा —

"बीजपूरो मातुलुङ्ग सुफल फलपूरक ।
लुङ्गुष पूरक पूरो बीजपूर्णोऽम्लकेशर ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गुणाङ्क । इति लीलावती ॥ ध्यानादिकर्त्तृ नासिकागतोच्छ्वास । अत्र ध्यानपूर्व्वकप्राणाया-माङ्गतत्तन्मन्त्र जपन् वामनासिकया वायुना देहपूरणम् । (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । २ । ७१ ।

"प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकै ।
सहित केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मत ॥")

यथाच व्यास ।

"आदान रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिस्त्रि समभ्यसेत ।
अज्ञाय केशव शम्भु ध्यायेद्देवाननुक्रमात् ॥
पूर्व्वपवने त्रिर्जपमाचाभिधानादत्र त्रिस्त्रिरिति
वीप्सा सन्ध्यात्रयापेक्षया ।
अज्ञाय केशव शम्भु ध्यायन् मुच्येत बन्धनात् ॥
इति योगियाज्ञवल्क्य ।
'भूर्भुव स्वर्महर्जनस्तप' सत्य तथैव च ।
प्रणवोङ्कारसमायुक्त तथा तत सवितु परम् ॥
ॐ आपो ज्योतिरित्येतच्छिर पश्चात्तु योजयेत ।
त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामस्तु शब्दित ॥
पूरक कुम्भको रेच्य प्राणायामस्त्रिलक्षण ।
नासिकाकृष्ट उच्छ्वासो ध्मातु पूरक उच्यते ॥
कुम्भको निश्चल श्वासो मुच्यमानस्तु रेचक ॥
मोचन विशेषयति विष्णुपुराणम् ।
नासहृतमुखो जृम्भाहासकाशौ च वर्ज्जयेत ।
नोच्चैर्हसेत सशब्दञ्च न मुञ्चेत पवन बुध ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

षोडशचतुरन्यतरसङ्ख्यकप्रणववीजान्यतरजप-नैकनासापुटकरणकप्राणायामाङ्गवायुपूरणम । यथा मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य वा षोडश-वारजपेन वामनासापुटे वायुपूरक कुर्य्यादिति तन्त्रसार ॥ * ॥ क्ली, प्रेतदेहनिष्पादकाशौच कालदेयदशपिण्डम् । यथा —

"पूरकेण तु पिण्डेन देहो निष्पाद्यते यत ।
कृतस्य करणायोगात पुनर्नावर्त्तयेत क्रियाम् ॥"
इति वायुपुराणम् ॥

कल्पद्रुम ।

"न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके ।
भावितैतच्च वै पिण्ड यन्नदत्तस्य पूरकम् ॥"

अत्र भाषणविधौ एततपिण्ड यन्नदत्तस्य पूरक मित्येतावन्मात्रश्रुति शिर पूरकमित्यादिविशे-षोक्तखे प्रमाण नास्ति । इति श्राद्धभट्टा-चार्य्या ॥ प्रेतपिण्डैस्तथा दत्तैर्देहमाप्नोति भाग वेति विष्णुधर्म्मोत्तरे देहस्तदेहपूरकमिति प्रयोगापत्तेश्च । तस्मादनिरुद्धभट्टाद्युक्त केवल पूरकप्रयोग एव युक्त इति । शातातप ।

"भर्त्तु पिण्डप्रदाने तु साध्वी स्त्री चेद्रजस्वला ।
वस्त्र त्यक्त्वा पुन स्नात्वा सैव दद्याच्च पूरकम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

पूरणकर्त्तरि, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनु । ९ । २८९ ।

"प्राकारस्य च भेत्तार परिखाणाञ्च पूरकम् ।
द्वाराणाञ्चैव भङ्क्तार क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥")

पूरण, क्ली (पूर्य्यते अनेनेति । पूर+करणे ल्युट ।) पिष्टप्रभेद । इति मेदिनी । णे, ६४ ॥ वृष्टि । कुटन्नटम् । इति शब्दमाला ॥ अङ्कानां गुणनम् । इति शुभङ्कर ॥ वापतन्तु । इति हेमचन्द्र ॥

पूरण पुं, (पूर्य्यतेऽनेनेति । पूरि+करणे ल्युट ।) विष्णुतैलम् । इति धरणि ॥ सेतु । इति हारा वली ॥ (पूरयतीति । पूरि+कर्त्तरि ल्यु ।) समुद्र । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥ पूरके त्रि । इति मेदिनी । णे ६३ ॥ (यथा, हरि वंशे । १२९ । ५२ ।

"आसन्न सन्नतर साधनानां
श्रद्धावतां श्राद्धवृत्तिप्रणेता ।
पतिर्गणानां महतां सतत्त्वीनां
पायाच्छिश पूरण षड्गुणानाम ॥")

पूरणी, स्त्री, (पूर्य्यते अनयेति । पूरि+ल्युट+ ङीप ।) शाल्मलिवृक्ष । इत्यमर ।२।४।४६॥ (अस्या पर्य्यायान्तर यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्व खण्डे प्रथमे भागे ।

"शाल्मलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाढ्या च तूलिनी ॥")

पूर्य्यतेऽनया पूरणी । यथा पञ्चाना पूरणी पञ्चमी॥

पूराम्ल, क्ली, (पूर पूरकमम्लमत्र ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

पूरिका, स्त्री, (पूर्य्यते इति । पूरि+क । स्त्रियां ङीप । पूरी । तत स्वार्थे कन् । टाप पूर्व्व ह्रस्वश्च ।) पिष्टकभेद । पूरी इति कचुरी इति च भाषा । यथा,—

"माषाणां पिष्टिकां शुद्धां शाल्मवणार्द्रकहिङ्गुभि ।
तया पिष्टिकया पूर्णा समिता कृतपोलिका ।
ततस्तैले विपक्वा सा पूरिका कथिता बुधै ॥"

अस्या गुणा ।

"रुच्या स्वाद्वी गुरु स्निग्धा वातपित्तास्रदूषिका ।
चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी ॥
तथैव घृतपक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत ॥"
इति भावप्रकाश ॥

(अस्या गुणान्तर यथा —

"पूरिकाघृतपूरन्तु त्रिदोषशमन परम् ।
वृष्य सद्य हृद्य स्वादु क्षतक्षयनिवारणम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

पूरित, त्रि, (पूर्य्यते स्मेति । पृ पूरि वा+क्त । "वा दान्तशान्तपूर्णेति ।" ७ । २ । २७ । इति पक्षे इट ।) कृतपूरणम् । तत्पर्य्याय' । पूर्णम् २ । इत्यमर । ३ । १ । ९८ ॥ गुणितञ्च ॥

पूरुष , पु, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर+ "पुर कुषन् ।" उणा ४।७४। इति कुषन् । "अन्येषा मपि दृश्यते ।" ६।३।१३७ । इति निपातनात दीर्घ ।) पुरुष । पुमान् । इत्यमर ।२।६।१॥

अथ पूरुषलक्षणम् ।

"पञ्चदीर्घं चतुर्ह्रस्व पञ्चसूक्ष्म षडुन्नतम् ।
सप्तरक्त त्रिगम्भीर त्रिविशाल प्रशस्यते ॥
बाहुर्नेत्रद्वय कुक्षिद्वौ तु नासा तथैव च ।
स्तनयोरन्तरञ्चैव पञ्चदीर्घ प्रशस्यते ॥
ग्रीवाथ कर्णौ पृष्ठञ्च ह्रस्वे जङ्घे सुपूजिते ।
चत्वारि यस्य ह्रस्वानि पूजां प्राप्नोति नित्यश ॥
सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्व्वाणि दन्तकेशनखत्वचम् ।
पञ्च सूक्ष्माणि येषां हि ते नरा दीर्घजीविन ॥
नासा नेत्रञ्च दन्ताश्च ललाटञ्च शिरस्तथा ।
हृदयञ्चैव विज्ञेयमुन्नत षट प्रशस्यते ॥
पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।
तालुकोऽधरजिह्वा च सप्तरक्त प्रशस्यते ॥
स्वरो बुद्धिश्च नाभिश्च त्रिगम्भीरमुदाहृतम् ।
उर शिरो ललाटञ्च त्रिविस्तीर्ण प्रशस्यते ॥ * ॥

कटिर्विशाला बहुपुत्रभागी
विशालहस्तो नरपुङ्गव स्यात ।
उरो विशाल धनधान्यभागी
शिरो विशाल नरपूजित स्यात् ॥

न श्रीस्त्यजति रक्ताक्षं नार्थं कनकपिङ्गलम् ।
दीर्घबाहुं न चैश्वर्य्यं न मांसोपचितांसकम् ॥
कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः कदाचिल्लोमशः सुखी ।
कदाचित्तुन्दिलो दुःखी कदाचिद्वञ्चलः सतो ॥
नेत्रस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम् ।
त्वक्स्नेहेन चैश्वर्य्यं पादस्नेहेन वाहनम् ॥
अकर्म्मकठिनौ हस्तौ पादावध्वनि कोमलौ ।
यस्य पाणितलौ रक्तौ तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥
दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्थूललिङ्गेन निर्धनः ।
कृशलिङ्गेन सौभाग्यं ह्रस्वलिङ्गेन भूपतिः ॥
रेखाभिर्बहुभिर्दुःखं स्वल्पाभिर्धनहीनता ।
रक्ताभिः श्रियमाप्नोति कृष्णाभिर्लोकपूजितः ॥
अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजितः ।
उत्तमं भोजनं तस्य शतं जीवति मानवः ॥
अङ्कुशं कुलिशं छत्रं यस्य पाणितले भवेत् ।
ऐश्वर्य्यञ्च विनिर्दिष्टमशीत्यायुर्भवेद्ध्रुवम् ॥
धनुर्यस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वाथ तोरणम् ।
तस्यैश्वर्य्यञ्च राज्यञ्च अशीत्यायुर्भवेद्ध्रुवम् ॥
कनिष्ठातर्ज्जनीं यावत् रेखा भवति चाक्षता ।
विंशत्यब्दाधिकशतं नरा जीवन्त्यनामयाः ॥
कनिष्ठामध्यमां यावत् रेखा भवति चाक्षता ।
शताब्दं वाथ वाशीतिर्नरो जीवेन्न संशयः ॥
कनिष्ठानामिकायाञ्चेत् रेखा भवति चाक्षता ।
षष्टिं पञ्चाशदब्दं वा नरो जीवत्यसंशयम् ॥
रेखया भिद्यते रेखा स्वल्पायुश्च भवेन्नरः ।
कनिष्ठायां स्थिता रेखा सङ्ख्या यावतिका स्मृता ।
तावती पुरुषाणान्तु नारी भवति निश्चितम् ॥
करमध्यगता रेखा ध्रुवा ऊर्द्ध्वम्भवेद्यदि ।
नृपो वा नृपतुल्यो वा चिरं स्याताऽर्थवान्
भवेत् ॥
मत्स्यपुच्छप्रकीर्णेन विद्यावित्तसमन्वितः ।
पितामहस्य वा किञ्चित् धनञ्च लभते ध्रुवम् ॥
मध्यमायां यदि यवा दृश्यन्तेऽत्यन्तशोभनाः ।
तदान्नञ्चैव वित्तं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
यस्याथ चक्रमङ्गुष्ठे यवाद्दूरञ्च दृश्यते ।
तदा वै पामरादीनामन्वितं धनमाप्नुयात् ॥
तर्ज्जन्यामथ चक्रञ्च मित्रद्वारा धनम्भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु यवो भवति निश्चितम् ॥
मध्यमायां स्थिते चक्रे देवद्वारा धनं लभेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु यवो भवति निश्चितम् ॥
अनामायां भवेत् चक्रं सर्व्वद्वारा भवेद्धनम् ।
तेनैव विपरीतन्तु यवो भवति निश्चितम् ॥
कनिष्ठायां भवेच्चक्रं वाणिज्येन धनं भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु यवो भवति निश्चितम् ॥ * ॥
ललाटे दृश्यते यस्य चक्ररेखाचतुष्टयम् ।
अशीत्यायुः समाप्नोति पञ्चरेखा शतं समाः ॥
यस्योन्नतं ललाटञ्च ताम्रकर्णञ्च दृश्यते ।
रेखाहीनञ्च कण्ठञ्च स चोक्तो महीं भ्रमेत् ॥
यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासाग्रं लेढि सर्व्वदा ।
भोगी भवति निर्व्वाणं पृथ्वीं भ्रमति सर्व्वदा ॥
दन्ताश्च विरला यस्य नीचवंशीचकम्मतः ।
प्रगल्भो दस्युः सत्यं वेदान्तपारगो भवेत् ॥”

प्रकारान्तरम् ।
“दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे कूपोऽपि जायते ।
परस्त्रीरमणो नित्यं परवित्तेन वित्तवान् ॥
दीर्घलिङ्गे च सौभाग्यं सूक्ष्मलिङ्गे नृपो भवेत् ।
वक्रास्यकठिनैर्लिङ्गैः प्रमाणान्निर्गतं सदा ॥
रमते च सदा दास्या निर्धनो भवति ध्रुवम् ।
कृशलिङ्गेन सूक्ष्मेण रक्तवर्णेन भूपतिः ।
बहुस्त्रीरमणो नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
कृशलिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् ।
राज्यं सुखञ्च दिव्याङ्गां कन्यकायाः पतिर्भवेत् ॥
यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् ।
अङ्कुशं कुलिशं वापि स राजा भवति ध्रुवम् ॥
कृशनिर्लोमशा ये स्युः केकराक्षाः कुचेलकाः ।
कातरा वालजिह्वाश्च ते दरिद्रा न संशयः ।
कपिला मलिनाङ्गाश्च रूक्षाश्चैव दुष्टनखाः ॥
कृशातिदीर्घा मनुजास्ते दरिद्रा न संशयः ।
चिवुके श्मश्रुशून्या ये निर्लोमहृदयाश्च ये ।
ते धूर्त्ता नैव सन्देहः समुद्रवचनं यथा ॥
सूचीमुखा भग्नपृष्ठा कृष्णदन्ताः कुचेलकाः ।
वक्रनासा वक्रनासास्ते नरा दुष्टमानसाः ॥
दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
परोपकारिणश्चैव ते पूज्या मानवाः स्मृताः ॥”
इति सामुद्रके पुरुषलक्षणम् ॥ * ॥
दानवीरदयावीरयुद्धवीरसत्यवीरधर्म्मपुरुष-लक्षणन्तु पुरुषपरीक्षायां द्रष्टव्यम् ॥

पूर्ण, त्रि, (पूर्य्यते स्मेति । पॄ पूरि वा + क्त ।
“वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ।” ७ । २ । २७ । इति इड्भावो निपात्यते च ।) पूरितः । सकलः । इत्यमरः । ३ । ३ । ६८ ॥ (यथा पञ्चदश्याम् । ७ । ७७ ।
“तदयस्य च मारोक्ता यदैव किं तत स्मृतः ।
पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते ॥”)
शक्तः । इति मेदिनी । णे २२ ॥ स्वीयसुखेच्छा-वदन्यः । इति गदाधरभट्टाचार्य्यः ॥ (प्रधाया पुत्त्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४७ ।
‘सिद्धः पूर्णश्च बर्ही च पूर्णायुश्च महायशाः ।”
नागभेदः । यथा महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
“कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः ॥”)

पूर्णक, पुं (पूर्ण + “संज्ञायां कन् ।” ५ । ३ । ७५ । इति कन् ।) स्वर्णचूडपक्षी । इति मेदिनी । के, १२५ ॥ (देवयोनिविशेषः । यथा, महाभारते । ७ । ५५ । ४ ।
“नटनर्त्तकगन्धर्व्वैः पूर्णकैर्वर्द्धमानकैः ।
नित्योद्योगैश्च क्रीडद्भिस्तत्र स्म परिहर्षिता ॥”)

पूर्णकुम्भ, पुं, (सलिलादिभिः पूर्णः कुम्भः ।) जलपूरितघटः । तत्पर्य्यायः । भद्रकुम्भः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ११ । १८७ ।
“प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवम् ।
तेनैव सार्द्धं प्राश्नीयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥”)
पूर्णकलसादिश्च । इति भरतः ॥ (ग्रथिताङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां परशिरसः पीडनं पूर्णकुम्भः । इति नीलकण्ठः ॥ यथा महाभारते । २ । २३ । १४ ।
“बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहततशिरावुभौ ।
उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ ॥”)

पूर्णकोष्ठा, स्त्री, (पूर्णं कोष्ठमस्याः ।) नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूर्णपात्र, क्ली (पूर्णञ्च तत् पात्रञ्चेति नित्यकर्म्मधारयः ।) वस्त्रपूर्णपात्रम् । वर्द्धापकः । इति मेदिनी । रे २८४ ॥ उत्सवकाले हर्षात् गृहीतवस्त्रालङ्कारादि । तत्पर्य्यायः । पूर्णालकम् २ । यथा,—
“हर्षादुत्सवकाले यदलङ्कारांशुकादिकम् ।
आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णालकञ्च तत् ॥”
इति जटाधरः ॥
(यथा अनर्घराघवे । ३ । ४५ ।
“शाम्भवं चापमारोप्य योऽस्याऽऽनन्दयिष्यति ।
पूर्णपात्रमिव तस्मै मैथिली कल्पयिष्यति ॥”)
होमकर्म्मणि ब्रह्मदक्षिणा । यथा गोभिलेनापि दर्शाग्नियागमभिधाय पूर्णपात्रो दक्षिणा ब्रह्मणे इत्यादिरुक्तम् । चान्तत्वेऽपि पुंस्त्वं छान्दसम् । तस्य प्रमाणन्तु गृह्यसंग्रहे यज्ञपार्श्वपरिशिष्टयोः । अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते ॥ अत्र षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयमुष्टिमितं पूर्णपात्रम् । असम्भवे तु छन्दोगपरिशिष्टम् ।
यावता बहुभोक्तुस्तु तुष्टिः पूर्णेन जायते ।
नावराद्ध्यमतः कुर्य्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥”
इति संस्कारतत्त्वम् ॥

पूर्णबीज, पुं, (पूर्णं बीजं यस्य ।) बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य बीजपूरशब्दे ज्ञातव्या ॥)

पूर्णमा, स्त्री, (पूर्णः कलापूर्णश्चन्द्रः पूरकः वा माताति । मा + क । टाप् ।) पूर्णिमा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पूर्णमास, पुं, (पूर्णमासी पूर्णिमा साधनत्वेनास्त्यस्येति । अच् ।) पौर्णमासयागः । इति जटाधरः ॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । २ । २ । १ । २ ।
“वै तिष्य सोम पूर्णमासं साक्षादेव ब्रह्म वर्चसमवरुन्धे ॥”)
पूर्णो मासो यस्मिन्निति । पूर्णिमा । यथा महाभारते । १२ । २९ । ११४ ।
“दर्शे च पूर्णमासे च चातुर्मास्ये पुनः पुनः ।
अयजद्धयमेधेन सहस्रं परिवत्सरान् ॥”)

पूर्णमासी, स्त्री, (पूर्णो मासश्चान्द्रमासो यत्र । गौरादित्वात् ङीष् ।) पूर्णिमा । इति शब्दमाला ॥

पूर्णा, स्त्री, (पूर्ण + टाप् ।) पञ्चमी । दशमी । पूर्णिमा । अमावस्या । यथा,—
“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः
क्रमात् ॥”

तत्र स्त्रीससर्गनिषेधो यथा,—
"पूर्णासु योषित परिवर्ज्जनीया ॥"
इति तिथितत्त्वम् ।
"गुरौ पूर्णा च सयुक्ता विह्वियोगा प्रकी-
र्त्तिता ।"
इति ज्योति सारसग्रह ॥

पूर्णालक, स्त्री, वाह्लायनाम्नम् । तत्पर्य्याय । पूर्णा-
घ्राचम् २ । इति त्रिकाण्डशेष । पूर्णानक-
मपि पाठ ॥

पूर्णावतार, पुं, (पूर्ण अवतार ।) कृष्णिह ।
राम । यथा,—
"पूर्णो नृसिंहो रामश्च श्वेतद्वीपविराड्विभु ।
परिपूर्णतम कृष्णो वैकुण्ठे गोलके स्वयम् ॥
वैकुण्ठे कमलाकान्तो रूपभेदाच्चतुर्भुज ।
गोलोके गोकुले राधाकान्तोऽय द्विभुज स्वयम् ॥
तस्यैव तेजो नित्यञ्च चिन्ता कुर्व्वन्ति योगिन ।
भक्ता पादाम्बुज तेन कुतस्तेजस्विना विना ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्याय ॥

पूर्णिका, स्त्री, नासाच्छिन्नीनामकपक्षी । इति
त्रिकाण्डशेष ॥

पूर्णिमा, स्त्री, (पूर्णि पूरणम् । पूर्णि मिमीते इति ।
मा+क । टाप ।) पञ्चदशी तिथि । तत्
पर्य्याय । पौर्णमासी २ । निशाकरे कलाहीने
सा अनुमति ३ पूर्णे निशाकरे सा राका ४ ।
इत्यमर ।१।४।७ ८ ॥ पित्र्या ५ चान्द्री ६ पूर्ण
मासी ७ अनन्ता ८ चन्द्रमाता ९ निरञ्जना १० ।
इति वाचस्पति ॥ पूर्णिमा ११ । इति शब्द
चन्द्र ॥ ज्योत्स्नी १२ इन्दुमती १३ सिता १४ ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ सा द्विविधा । यथा,—
"राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।
पूर्व्वोदितकलाहीने पौर्णमास्या निशाकरे ।
पूर्णिमानुमती ज्ञेया पश्चादस्तमितभास्करे ॥
यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवता पितृभि सह ।
तस्मादनुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चास्तमिते सूर्य्ये पूर्णचन्द्रस्य चोद्गम ।
युगपत सोत्तरा रागात्तदानुमतिपूर्णिमा ॥
राकान्तामनुमन्यन्ते देवता पितृभि सह ।
रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽब्रुवन् ॥"
इति देवीपुराणम् ॥*॥

सा चन्द्रस्य तिथि । यथा —
"तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीत पौर्णमासीं तिथि
प्रभु ।
तस्यामुपोषयेद्राजन्नसमर्थं प्रतिपादयेत ॥
न चान्नाहारञ्च भवेत्तस्य ज्ञान प्रयच्छति ।
कान्ति पुष्टिञ्च राजेन्द्र । धन धान्यञ्च केवलम् ॥"
इति वराहपुराणे सोमोत्पत्तिरहस्यम् ॥*॥
तस्यां जातफलम् ।
"कन्दर्पतुल्यो युवतीप्रियश्च
व्यायामवित्त सतत सहर्ष ।
शूरो बली शास्त्रविचारदक्ष-
स्तु पूर्णिमा जन्मनि यस्य जन्तो ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप ॥*॥

सा चतुर्द्दशीयुक्ता ग्राह्या युग्मात । यम ।
"पञ्चाम्ने स्रोतसि स्नायात्तेन नायाति मत
पुरम् ॥"
विष्णु ।
"दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रबृहस्पती ।
पौर्णमासी तु महती ज्ञेया सवतसरे तु सा ॥
तस्यां स्नानोपवासाभ्यामक्षय परिकीर्त्तितम् ॥"
सहितौ मासस्त्राविशेषनिमित्तकृत्तिकादि-
नक्षत्रगतौ । महाकार्त्तिक्यादिदर्शनात । तथा
च राजमार्त्तण्डे ।
"मासर्क्षे यदा ऋक्षे चन्द्र सपूर्णमण्डल ।
गुरुणा याति सयोग सा तिथिर्महती स्मृता ॥"
स्कान्दमात्स्ययो ।
"पौर्णमासीषु चैतासु मासर्क्षसहितासु च ।
एतासा स्नानदानाभ्यां फल दशगुण स्मृतम् ॥"
वैशाखीमधिकृत्य यम ।
"गौरान् वा यदि वा कृष्णास्तिलान् क्षौद्रेण
सयुतान् ।
प्रीयतां धर्म्मराजेति पितॄन्देवांश्च तर्पयेत ॥
यावज्जीवकृत पाप तत्क्षणादेव नश्यति ।
अब्दायुतञ्च तिष्ठेच्च स्वर्गलोके न सशय ॥"*॥
ब्रह्मपुराणे ।
"महाज्यैष्ठ्यान्तु य पश्येत पुरुष पुरुषोत्तमम् ।
विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्ष गङ्गाम्बुमज्जनात ॥*॥
ऐन्द्रे गुरु शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥"
अनुराधास्थगुरावपि ।
"ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रवि ।
पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥"
अनुराधास्थचन्द्रेऽपि । व्याघ्रभूति ।
"ऐन्द्रर्क्षे त्वथवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ ।
पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥"
राजमार्त्तण्डे ।
"ज्यैष्ठे सवत्सरे चैव ज्यैष्ठमासस्य पूर्णिमा ।
ज्येष्ठामेन समायुक्ता महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥"
ज्यैष्ठसवत्सरश्च ।
"ज्येष्ठामूलोपगे जीवे वर्ष स्याच्छक्रदैवतम् ॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तो ग्राह्य । संवत्सरोऽत्र
वत्सरो बोध्य । न तु सवत्सरादिपञ्चकान्तर्गत-
वर्षविशेष । ज्यैष्ठ इति विशेषणस्य वैयर्थ्या-
पत्ते । सवत्सरे यदि स्यादिति पाठ काल्प
निक । प्रपञ्चस्तु मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेय ॥*॥
विष्णुधर्म्मोत्तरब्रह्मपुराणयो ।
"मासि ज्यैष्ठे तु सप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदैवते ।
पौर्णमास्यां तदा स्नान सर्व्वपाप हरेद्धिया ॥
तस्मिन् काले तु ये मर्त्या पश्यन्ति पुरुषोत्तमम् ।
बलभद्र सुभद्राञ्च ते यान्ति परमव्ययम् ॥"
स्कन्दपुराणे ।
"ज्यैष्ठ्यामहञ्चावतीर्णस्तत्पुण्य जन्मवासरम् ।
तस्यां मे स्नपन कुर्य्यान्महास्नानविधानत ॥
ज्यैष्ठ्यां प्रात स्नानकाले ब्रह्मणा सहितञ्च माम् ।
राम सुभद्रां सह्याप्य मम लोकमवाप्नुयात ॥"

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरोत्तम ।
प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ॥
एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजा
पति ॥"
तत्र पूर्व्वदिने सङ्गवलाभे रौहिणलाभे वा पर-
दिने सङ्गवालाभे पूर्व्वदिने श्राद्धम् ।
"कृष्णपक्षस्य पूर्व्वाह्णे श्राद्ध कुर्य्यादचक्षणा ।
कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणन्तु न लङ्घयेत ॥"
इति वायुपुराणवचनात ॥
उभयदिने सङ्गवलाभे परदिने ।
"शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रवि ।
कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रवि ॥'
इति विष्णुधर्म्मोत्तरात ॥
एवमक्षयतृतीयादावपि ॥ * ॥ आषाढकार्त्तिक-
माघपौर्णमासीषु दानमावश्यकम । तथा चायो-
ध्याकाण्डे भरतशपथे ।
"आषाढ़ी कार्त्तिकी माघी तिथय पुण्यसम्भवा ।
अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्य्योऽनुमतो गत ॥"
अप्रदानवतो दानरहितस्यैतास्तिथयो यान्तु
आर्य्य श्रीरामचन्द्रो गतो यस्यानुमत इत्य-
न्वय । उत्तरवाक्ये यच्छब्दान्न तच्छब्दापेक्षा ॥
अथ कोजागरकृत्यम् । कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम ।
"आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो वालुका-
र्णवात ।
आयाति सेनया सार्द्ध कृत्वा युद्ध सुदारुणम् ॥
तस्मात्तत्र नरैर्मार्ग्या स्वगेहस्य समीपत ।
शोधितया प्रयत्नेन भूषितयाच भूषणै ॥
पुष्पाद्यफलमूलान्नसर्षपप्रकरैस्तथा ।
वेश्मानि भूषितव्यानि नानावर्णैर्विशेषत ॥
सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्य सबान्धवै ।
दिवा तत्र न भोक्तव्य मनुष्यैश्च विवेकिभि ॥
स्त्रीबालवृद्धमूर्खैश्च भोक्तव्य पूजिते सुरे ॥"
पूजिते सुरैरिति विशेषणे तृतीया । तेन पूजित
सुरैरित्यर्थ ।
"पूज्याश्च सफलै पत्रैस्तथा द्वारोर्द्ध्वभित्तय ।
द्वारोपान्ते सुदीप्तस्तु सपूज्यो हव्यवाहन ॥
यवाच्चलघृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पित ।
सपूजितश्च पूर्णेन्दु पयसा पायसेन च ॥
सह सभार्य्य स्कन्दश्च तदा नन्दीश्वरो मुनि ।
गोमद्भि सुरभि पूज्या छागवद्भिर्हुताशन ॥
उरभ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायक ।
पूज्य वाश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरै ॥
तत पूज्यो निकुम्भोऽपि समावेशितलड्डुकै ।
सुगन्धिभिर्घृतोपेतै कृसराद्यैश्च भूरिभि ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्य मांसवर्जितम् ।
वह्निर्पार्श्वगतैर्नैया दृष्ट्वा क्रीड़ा पृथग्विधा ॥"
ततश्च द्वारोर्द्ध्वभित्तिहव्यवाहनपूर्णेन्दुसभार्य्यरुद्र-
स्कन्दनन्दीश्वरमुनय सर्व्वैरेव पूज्या । द्वारोर्द्ध्व-
भित्तिशब्दोऽत्र बहुवचनान्त । नन्दीश्वरमुनि-
रेक । गोमता सुरभि । छागवता हुताशन ।
मेषवता वरुण । हस्तिमता विनायक । अश्व

वना रेवत्त । सर्व्वैरेव निकुम्भ पूज्य । महार्णवे लिङ्गपुराणम् ।

"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये ॥
कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रञ्चैरावतस्थितम् ।
सुगन्धिर्निशि सद्वेशो अक्षैर्जागरणञ्चरेत ॥"

तथा,—

"निशीथे वरदा लक्ष्मी को जागर्त्तीतिभाषिणी ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षै क्रीडां करोति य ।
नारिकेलैश्चिपिटकै पितॄन् देवान समर्च्चयेत ।
बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनो भवेत ॥"

अत्र निशीति निशीथ इति चाभिधानाद्रात्रिकृत्यमिदम् ।

"तत्र प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ।
प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते ॥"

इति सवत्सरप्रदीपधृतवत्सवचनात ॥

यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी पौर्णमासी तद्दिने कोजागरकृत्यम् । उभयव्याप्त्यनुरोधात । यदा तु पूर्व्वदिने निशीथव्याप्ति परदिने प्रदोषव्याप्तिस्तदा परेद्युस्तत्कृत्यम् । प्रधानपूजाकालव्याप्त्यनुरोधात । यदा पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्ति परेद्युर्न प्रदोषव्याप्तिस्तदा सुतरां पूर्व्वेद्युस्तत्कृत्यम् ।

"अहः सु तिथय पुण्या कर्म्मानुष्ठानतो दिवा ।
नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥"

इति वचनात ॥

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ मतस्यसूक्ते ।

"महालक्ष्म्यास्तु तुलसीं झिण्टिकां काञ्चनन्तथा ॥'

लक्ष्मीध्यानमादित्यपुराणे ।

"पाशाक्षमालिकाम्भोजसृणिभिर्याम्यसौम्ययो ।
पद्मासनस्थां ध्यायेच्च श्रियं त्रैलोक्यमातरम् ॥
गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्व्वालङ्कारभूषिताम् ।
रौक्मपद्मव्यग्रकरां वरदां दक्षिणेन तु ॥"

पाशादि । दक्षिणे पाशाक्षमालाभ्यां वामे पद्माङ्कुशाभ्यां भूषितां वामकरे हेमपद्मं दक्षिणकरे वरं दधतीञ्च । तत पाद्यादिभि सपूज्य —

"ॐ नमस्ते सर्व्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात् त्वदर्च्चनात ॥"

इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत ॥

इन्द्रध्यानमादित्यपुराणे ।

"चतुर्दन्तगजारूढो वज्रपाणि पुरन्दर ।
शचीपतिश्च ध्यातव्यो नानाभरणभूषित ॥"

पाद्यादिभि सपूज्य,—

"ॐ विचित्रैरावतस्थाय भास्वत्कुलिशपाणये ।
पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नम ॥"

इति पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत् । तत कुवेरं सपूज्य । इति रुद्रधर ॥ त पाद्यादिभि सपूज्य —

"ॐ धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पद ॥"

इति प्रणमेत् ॥

अत्र प्रदोषे सर्व्वथा पूजेति रुद्रधरप्रभृतय ॥ न च निकुम्भपर्य्यन्तानां पूर्व्वाह्ण एव पूजनं निरपवादमिति वाच्यम् । दिवा तत्र न भोक्तव्य इत्युपक्रम्य पूज्याश्च सफले पत्रैरित्यादिना विशिष्य पूजामभिधाय भोक्तव्यमित्यभिधानात रात्रावेव पूजाभोजने अवगम्येते । अतएवाशक्तानामेव भोक्तव्य पूजिते सुरैरित्यनेन विशिष्य दिवा पूजाभोजने विहिते ॥ * ॥

योगिनीतन्त्रे ।

"विरिञ्चेस्तु गृहे ढक्कां घण्टां लक्ष्मीगृहे त्यजेत ।
सर्व्ववाद्यमयीं घण्टां वाद्याभावे तु वादयेत ॥" * ॥

लक्ष्मीवाक्यम् ।

"प्रकीर्णभाण्डामनवेक्ष्य कारिणीं
सदा च भर्त्तु प्रतिकूलवादिनीम् ।
परस्य वेश्माभिरतामलज्जा-
मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥

मार्कण्डेय ।

"शिर सपुष्पं चरणौ सुपूजितौ
वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
अनग्नशायित्वमपर्व्वमैथुनं
चिरप्रनष्टां श्रियमानयन्ति षट ॥

मानुषास्थि गृहे यत्र अहोरात्रञ्च तिष्ठति ।
तत्रालक्ष्मि । तवावासस्तथान्येषाञ्च रक्षसाम् ॥
सूर्पवाताटिकं यत्र यदाकर्षैस्तथासनम् ॥"

हरिवंशे ।

"यत्र ह्री श्री स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र सन्नति ।
सन्नतिर्ह्रीस्तथा श्रीश्च नित्यं कृष्णे महात्मनि ॥"

मत्स्यपुराणे ।

"स्थिरो हि यो हि पुरुष स्थिरश्रीरेव जायते ।
रक्षितु नैव प्राप्नोति चपलश्चपलां श्रियम् ॥"

तथा,—

"अवश्यमुद्योगवतां श्रीरपारा भवेत सदा ।
अक्षप्रोत्साहिता देवा ममन्थु पुनरम्बुधिम् ॥"

कृत्यकौमुद्याम् ।

"नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षैर्जागरणं निशि ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि को जागर्त्ति महीतले ॥'

अक्षक्रीडायां व्यासयुधिष्ठिरसवाद प्रचरति । तत्क्रीडा चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ वैष्णवामृते स्कन्दपुराणम् ।

"पौष्यान्तु समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा ।
माघमासस्य देवेन्द्र । पूजा विष्णोर्विधीयते ॥"

इति । पौर्णमास्यन्तमासमुपक्रम्य ।

"पितॄणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।
दन्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥
ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।
अन्यथा नरकं याति क्षत्त्रो विट शूद्र एव च ॥
वरं भक्ष्यमभक्ष्यञ्च पिबेद्वा गर्हितञ्च यत ।
वर्ज्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम् ॥" * ॥

फाल्गुने दोलयात्रामाह तीर्थचिन्तामणौ ब्रह्मपुराणम् ।

"नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत ॥"

स्कन्दपुराणीयपुरुषोत्तममाहात्म्ये जनविंशाध्याये ।

'फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्य्यात दोलायां मम भूमिप ॥'

इति तिथितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्या पञ्चदश पर्य्याय ... ।

पूर्त्त, क्ली (प पालने - ... 'न ध्यान्त्य ... पूर्त्तक्षिमनाम ।' ८ ... । ५७ । इति निष्ठा । तस्य न त्वम ।) पानाम इति शब्दरत्नावली ॥ (पिपर्त्ति पाल्यत्वेनेति ... जीवानिति । पृ + करणे क्त ।) खातादिकर्म्म । इत्यमर ।२। ७ । २८ ॥ आदिना दत्तकुल्यादि । तदुक्तम् ।

"पुष्करिण्य सभा वापी देवतायतनानि च ।
आरामश्च विशेषेण पूर्त्तं कर्म्म विनिर्द्दिशेत ॥"

इति भरत ॥

तत्करणफलम् ।

"इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां प्रथमं धर्म्मसाधनम् ।
इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्त्ते मोक्षञ्च विन्दति ॥
वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।
पतितान्युद्धरेद्यस्तु स पूर्त्तफलमश्नुते ॥'

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

वापीत्यादीनां पूर्त्तत्वाभिधानात शूद्रस्याधिकारमाह जातूकर्ण्य ।

"वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामा पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥
ग्रहोपरागे यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते ।
इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्म्म सामान्य उच्यते ।
अधिकारी भवेत शूद्र पूर्त्ते धर्म्मे न वैदिके ॥"

वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्रादाविति रत्नाकर ॥ एवं स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकार । यथा नारीत्यनुवृत्तौ वृहस्पति ।

"पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्त्त स्वस्रीयमातुलान् ।
पूजयेत कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धानाथातिथीन् स्त्रिय ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

(पूर्त्त खातादिकर्म्म अनुष्ठेनास्यस्येति । अच । धर्म्मविशेषे ५ । यथा मार्कण्डेये । १३ । १५ ।

"यतस्ते विमुखा यान्ति निश्वस्य गृहमेधिन ।
तस्मादिष्टिश्च पूर्त्तञ्च धर्म्मौ द्वावपि नश्यत ॥")

पूर्त्त, त्रि, (पृ + कर्म्मणि क्त ।) पूरित । छन्न । इति विश्व ॥ (यथा, भागवते ।३।२४।३१।

"ऐश्वर्य्यवैराग्ययशोऽवबोध-
वीर्य्यश्रिया पूर्त्तमहं प्रपद्ये ।")

पूर्त्ति, स्त्री, पूरणम् । पालने भावे क्तिन् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १३ । ६ ।

"विश्वाभिर्गीर्भिरभि पूर्त्तिमश्यां
मदेम शतहिमा सुवीरा ॥")

पूर्व्व, क निकेतने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा - पर निमन्त्रणे सक -निवासे अक सेट ।) मनस्वरी । निकेतनमिह निमन्त्रणं निवासो वा । क, पूर्व्वयति द्विजान् भोक्तु गृही । पूर्व्वयति तीर्थेषु साधु । इति दुर्गादास ॥ वर्ग्यवान्तोऽयम् ॥

पू(र्व्वे)चे, त्रि (पूर्व्व निमन्तये निवासे वा + छच ।) ""थम । (यथा कुमारे । १ । ५३ ।
"यन्वेव पूर्व्वे जनने शरीर
सा ""दरोषात सुदती ससर्ज्ज ।
न "प्रब्धेव विसृक्तसङ्ग
। पशूनामपरिग्रहोऽभूत ॥"
यथाच मनु । " । "८४ ।
"गुरौ कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।
"लाभे त्वन्यगेहाना पूर्व्व पूर्व्व विवर्ज्जयेत ॥")
आदि । (यथा मनु । २ । ७४ ।
"ब्राह्मण प्रणव कुर्य्यादादावन्ते च सर्व्वदा ।
"त्वनोङ्कृत पूर्व्व पुरस्ताच्च विशीर्य्यति ॥")
प्राग्दिग देशकाला । इत्यमर ॥ (यथा, मनु । ५ । ६२ ।
"दक्षिणेन मृत शूद्र पुरद्वारेण निर्हरेत ।
पश्चिमोत्तरपूर्व्वैस्तु यथायोग द्विजन्मन ॥")
समग्रम् । इति तट्टीकाया स्वामी ॥ अग्र । इति हलायुध ॥ (यथा, मनु । २ । ५ ।
"त्रिराचामेदप पूर्व्व द्वि प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मान शिर एव च ॥")

पूर्व्वगङ्गा, स्त्री, (पूर्व्वा चासौ गङ्गा चेति ।) नर्म्मदानदी । इति हेमचन्द्र । ४ । १४६ ॥

पूर्व्वज पु (पूर्व्वं जायते इति । पूर्व्व + जन + ड ।) ज्येष्ठभ्राता । इत्यमर । २।८।४३॥ (पूर्व्वकालीन पक्षे, त्रि । यथा, महाभारते । १।१ ५।२६ ।
"तामङ्गि पारिविच्यार्त्ता महर्षिरभिवाद्य च ।
मातर पूर्व्वज पुत्त्रो व्यासो वचनमब्रवीत ॥")

पूर्व्वजा, पु, (पूर्व्वं पूर्व्वस्मिन् काले जायन्ते इति । जन + ड ।) दिव्यपितृगण । तत्पर्य्याय । पितर २ चन्द्रगोलस्था ३ न्यस्तशस्त्रा ४ स्वधाभुज ५ कव्यवालादय ६ । बहुवचनान्तोऽयम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पूर्व्वजा, स्त्री, (पूर्व्वं जायते इति । जन + ड । टाप ।) अग्रजा । ज्येष्ठा भगिनी । पूर्व्वज इत्यमरदर्शनात ॥

पूर्व्वजिन पु, (पूर्व्वो जिन ।) अतीतजिनविशेष । तत्पर्य्याय । मञ्जुश्री २ ज्ञानदर्पण ३ मञ्जुभद्र ४ मञ्जुघोष ५ कुमार ६ अष्टारचक्रवान् ७ स्थिरचक्र ८ वज्रधर ९ प्रज्ञाकाय १ वादिराट ११ नीलोत्पली १२ महाराज १३ नील १४ शार्दूलवाहन १५ धियाम्पति १६ खड्गी १७ दण्डी १८ विभूषण १९ बालव्रत २० पञ्चचीर २१ सिंहकेलि २२ शिखाधर २३ वागीश्वर २४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पूर्व्वदिक्, स्त्री, (पूर्व्वा दिक ।) प्राची दिक । यस्यान्दिशि सूर्य्य उदेति । तन्दिशमतिरिक्त । तस्या पर्य्यायादि पूर्व्वाशब्दे द्रष्टव्य ॥

पूर्व्वदिक्पति पुं (पूर्व्वान्दिश पतिरधिपति ।) इन्द्र । इति हेमचन्द्र । २ । ८७ ॥

पूर्व्वदेव पु (पूर्व्वस्मात् देवस्त्रेति । यद्वा, पूर्व्व देव इति सुपसुपेति समास ।) असुर । इत्यमर । १।१।१० ॥ (नरनारायणाद्यौ । तत्र द्विवचनान्तोऽयम् । यथा, महाभारते । ५ । ४९ । ५ ।
"तेषा मनश्च तेजश्चाप्याददानाविवौजसा ।
पूर्व्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥")

पूर्व्वदेश, पु, (पूर्व्वो देश ।) प्राचीदिगवस्थित जनपद । तत्पर्य्याय । वर्त्तनि २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ यथा,—
'प्राच्या मागधशोणौ च वारेन्द्रीगौडराढका ।
वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रय ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पूर्व्वपक्ष, पु, (पूर्व्व पक्ष ।) शुक्लपक्ष । इत्यमर ॥ (यथा मनु । ३ । २७८ ।
"यथा चैवापर पक्ष पूर्व्वपक्षाद्विशिष्यते ॥")
शास्त्रीयप्रश्न । सिद्धान्तविरुद्धकोटि । तत् पर्य्याय । चोद्यम् २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ देश्यम् ३ फक्किका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १ । ३ ।
"पूर्व्वपक्षोक्तिसिद्धान्तपरिनिष्ठासमान्वितम् ॥"
अधिकरणावयवभेदो व्यवहारविशेष । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १७ ।
"पूर्व्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिन ॥")

पूर्व्वपक्षपाद पु, (पूर्व्वपक्ष एव पाद ।) चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गत प्रथम पाद । तस्य सञ्ज्ञान्तरम् । भाषा २ प्रतिज्ञा ३ पक्ष ४ । इति मिताक्षरा ॥ तत्र बृहस्पति ।
"पूर्व्वपक्ष स्मृत पादो द्विपादश्चोत्तर स्मृत ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णय स्मृत ॥
मिथ्योक्तौ च चतुष्पात् स्यात प्रत्यवस्कन्दने तथा ।
प्राङ्न्याये च स विज्ञेयो द्विपात सम्प्रतिपत्तिषु ॥"
यद्यपि सम्प्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्युत्तरवादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाध्यो न भवतीति द्विपादुक्ता ॥ * ॥
अथ भाषापाद । तत्र भाषास्वरूपमाह तु कात्यायनबृहस्पती ।
"प्रतिज्ञादोषनिर्म्मुक्त साध्य सत्कारणान्वितम् ।
निश्चित लोकसिद्धञ्च पक्ष पक्षविदो विदु ॥
स्वल्पाक्षर प्रभूतार्थो नि सन्दिग्धो निराकुल ।
विरोधिकारणैर्म्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधक ॥
यदा त्वेवविध पक्ष कल्पित पूर्व्ववादिना ।
दद्यात्तत्पक्षसम्बद्ध प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥"
प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक । तस्या दोषै परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्त्यक्तम् । साध्य साधनाद्यभिमतार्थं पक्ष विदु । अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण साध्यदोष स्यात । अतएवोक्तम् ।
"वचनस्य प्रतिज्ञात्व तदर्थस्य च पक्षता ।
असङ्करेण वक्तव्यं व्यवहारेषु वादिभि ॥"
वक्तव्यं पक्षप्रतिज्ञे पूर्व्वोक्ते । नारदेनापि ।
"सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।
तद्धानौ हीयते वादी तरस्तामुत्तरो भवेत् ॥"
उत्तरो विजयी यद्यप्यन्यत्र साध्य ज्ञाप्य तद्विशिष्टधर्म्मी पक्ष इति भेद । तथाप्यत्र वाकप्रत्याय्यमान्धर्म्मविशेषविशिष्टस्य पक्षतया धर्म्मिणोऽधर्मणादेव साध्यत्वात साध्यपक्षयोरभेदाभिधानम् । अतएव उपसहारे च एवविध पक्ष इति मिताक्षरायान्तु भाषा प्रतिज्ञापक्ष इति नार्थान्तरमित्युक्तम् । भाषायसञ्ज्ञा भाषास्वरूपप्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षर इति । निराकुल पौर्व्वापर्य्यविपर्य्यासादिशून्य ।
"अत्र द्यूते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्म्मणि ।
यानि पश्यन्त्युदासीना कर्त्ता तानि न पश्यति ॥"
इति गृह्यसग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोधयेत । तच्छोधनमाह बृहस्पति ।
"न्यूनाधिक पूर्व्वपक्ष तावद्वादी विशोधयेत ।
न दद्यादुत्तर यावत प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ ॥"
तल्लिखनप्रकारमाह व्यास ।
"पाण्डुलेख्येन फलके भूमौ वा प्रथम लिखेत् ।
ऊनाधिकन्तु सशोध्य पश्चात पत्रे निवेशयेत् ॥"
फलक काष्ठादिपट्टकम् । कात्यायन ।
"पूर्व्वपक्ष स्वभावोक्त प्राड्विवाकोऽथ लेखयेत ।
पाण्डुलेख्येन फलके तत पत्रेऽभिलेखयेत ॥
शोधयेत पूर्व्वपक्षन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।
उत्तरेणावरुद्धस्य निवृत्ति शोधन भवेत् ॥
अन्यदुक्त लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिनोर्वच ।
चौरवच्छासयेत्तन्तु धार्म्मिक पृथिवीपति ॥"
स्वभावोक्तमकृत्रिमम् । एतच्च स्वरविशेषादिना सुज्ञेयम् । अतएव याज्ञवल्क्य ।
"छल निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृप ।
भूतमप्यनुपन्यस्त हीयते व्यवहारत ॥"
भूत तत्त्वार्थसम्बद्धम् । यदाह नारद ।
"भूत तत्त्वार्थसम्बद्ध प्रमादाभिहित छलम् ।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्म्ममभिरक्षता ॥
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात परीक्ष्या साध्वसाधुता ।
सर्व्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति ॥
पशुस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते ॥"
सर्व्वेषु अर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति । अत्रोदाहरण पशुस्त्रीत्यादि । अर्थविवादग्रहणादन्युक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतार्थाद्धीयत इति गम्यते । यथाहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यभिधाय केवल हस्तेन ताडित इति वदन् न केवल दण्ड्य पराजीयते च । तथा च त्व शत मह्य ऋणधारयसि मत्त ऋणत्वेन गृहीतत्वाद्धनकत्वादित्यादि भाषाशरीर एतच्च सस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथाबोध वक्तव्य लेख्य वा भूयसामपि वादिप्रतिवादित्वदर्शनात । अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तम् । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"सस्कृतै प्राकृतैर्व्वाक्यैर्य शिष्यमनुरूपत ।
देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरु स्मृत ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

पूर्व्वपद, क्ली (पूर्व्वं पदम् ।) परपदप्रागवर्त्तिविभक्त्यन्तप्रकृति । यथा पूर्व्वपदात् सञ्ज्ञाया मग । इति व्याकरणम् ॥

पूर्व्वपर्व्वत, पु (पूर्व्व पूर्व्वदिकस्थ पर्व्वत । इति मिलकर्मधारय ।) उदयाचल । इत्यमर । २ । ३ । २ ॥

पूर्व्वफल्गुनी, स्त्री, (पूर्व्वा फल्गुनीति कर्म्मधारयः ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतैकादशनक्षत्रम् । तत्तु खट्वाकृतितारकाद्वयात्मकम् । तस्याधिष्ठात्री देवता भगः । इति मुहूर्त्तचिन्तामणिः ॥ अपि च ।

“दक्षिणोत्तरगते द्वितारके
योनिभे मिलति मस्तकोपरि ।
कीटतः स्फुटशरोरुहानने ।
नि स्युता २६८ गजरसाग्निलिप्तिका ॥”

इ ४ । २८ । इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।

“शूरस्त्यागी साहसी भूमिभर्त्ता
कोपाक्रान्तः स्याच्छिरालोऽतिदक्षः ।
धूर्त्तः क्रूरोऽत्यन्तवाताधिकः प्राक्
फल्गुन्यर्क्षे जन्मकाले च यस्य ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

पूर्व्वफल्गुनीभवः, पुं, (पूर्व्वफल्गुन्यां भवतीति । भू + अच् ।) बृहस्पतिः । इति शब्दमाला ॥

पूर्व्वभद्रपदः, पुं, } अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्ष-
पूर्व्वभद्रपदा, स्त्री, } त्रान्तर्गतपञ्चविंशनक्षत्रम् ।
पूर्व्वभाद्रपदा, स्त्री, } तत्पर्य्यायः । प्रोष्ठपदा २ ।

इत्यमरः ॥ “द्वे पूर्व्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदास्तु । प्रोष्ठो गौर्भद्रश्च गौस्तस्येव पादः आसां तास्तथा । अष्टपतिरिव भद्रपादानुगतो राजेत्याश्चर्य्यमञ्जरी । शेषाद्भद्रपदाशब्दौ रूस्वादि भाद्रपदाशब्दो दीर्घादिरपीति कश्चित् । दीर्घादिपाठः प्रामादिक इति मुकुटादयः ॥ पूर्व्वे प्रोष्ठपदे द्वे उत्तरे तु भद्रपदे द्वे समुदायश्चासां चतुःसंख्य इति बहुवचनम् । कदा पूर्व्वे प्रोष्ठपदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकयोर्द्वित्वात् द्विवचनम् । फल्गुनीप्रोष्ठपदाशब्दौ द्वित्वे बहुत्वे च भद्रपदा द्वेऽपीति केचित् भद्रपदेन युक्तः काल इति प्रयोगात् पुंलिङ्गोऽपि भद्रपद इति केचित् ।’ इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ तां तु दक्षिणोत्तरवर्त्तिखट्वाकृतितारकाद्वयात्मिका । भाराकृतितारात्रयरूपा वा । तदधिदेवता अजपादः आसां जघन्यगुणः । इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।

“भारनाशिभृतिकोपरिस्थिते
पूर्व्वभाद्रपदभे द्वितारके ।
लिप्तिकाः करिकराग्नि २२८ सम्मिता
नि सरन्ति वृषभोदयात् प्रिये ।” ॥

इ ३ । ४८ । इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥ * ॥

तत्र जातफलम् ।

“जितेन्द्रियः सर्व्वकलासु दक्षो
जितारिपक्षः खलु तस्य नित्यम् ।
भवेन्महीयान् सुतरामपूर्व्वा
पूर्व्वा यदा भाद्रपदा प्रसूतौ ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

पूर्व्वयक्षः, पुं, (पूर्व्वश्चासौ यक्षश्चेति । पूर्व्वं पूर्व्वस्मिन् काले यक्षो वा ।) जिनविशेषः । तत्पर्य्यायः । मणिभद्रः २ जम्भलः ३ जलेन्द्रः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्व्वरङ्गः, पुं, (पूर्व्वं रज्यतेऽस्मिन्निति । रञ्ज + अधिकरणे घञ् ।) नाट्योपक्रमः । इति हेमचन्द्रः । २ । १९६ ॥ तत्पर्य्यायः । प्राक्सङ्गीतम् २ गुणनिका ३ । इति जटाधरः ॥ (अस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । १ ।

“यन्नाट्यवस्तुनः पूर्व्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।
कुशीलवाः प्रकुर्व्वन्ति पूर्व्वरङ्गः स उच्यते ॥”)

पूर्व्वरागः पुं, (पूर्व्वः पूर्व्वजातो रागोऽनुरागः ।) नायकनायिकयोर्दशाविशेषः । यथा,—

“श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः ।
दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्व्वरागः स उच्यते ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

पूर्व्वरात्रः, पुं (रात्रेः पूर्व्वो भागः । अच् समासे । ‘रात्राह्नाहाः पुंसि ।” २ । ४ । २९ । इति पुंस्त्वम् ।) रात्रेः पूर्व्वभागः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पूर्व्वरूपम्, क्ली, (पूर्व्वं रूपमिति कर्म्मधारयः ।) पूर्व्वलक्षणम् । वैद्यके भाविव्याधिबोधकचिह्नम् । यथा,—

“———————प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ।
उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ।
लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्यथायथम् ॥”

द्विविधं हि पूर्व्वरूपं भवति । सामान्यं विशिष्टञ्च । सामान्यं येन दोषदूष्यसंमूर्च्छनावस्थाजनितेन भाविज्वरादिव्याधिमात्रं प्रतीयते न तु वातादिजनितत्वादिविशेषः । यथा । श्रमो रतिर्व्विवर्णत्वमिति । तथा गात्रगुरुत्वाग्निसादोऽथादि । सामान्याभिप्रायेणैव तन्त्रान्तरं यथा । व्याधेर्जातिर्बुभूषा च पूर्व्वरूपेण लक्ष्यते । भावः किमात्मकत्वञ्च लक्ष्यते लक्षणेन तु इति ॥ तथाह पराशरः । पूर्व्वरूपं नाम येन भाविव्याधिविशेषो लक्ष्यते न तु दोषविशेष इति । विशिष्टं यथा । ज्वरे वाताद्रौ लिङ्गान्येव वातादीनामव्यक्तानि । यदुक्तं तत्रैव । अव्यक्तलक्षणं तेषां पूर्व्वरूपमिति स्मृतमिति । तथाह सुश्रुतः ।

सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनमिति ॥

हारीतेऽप्युक्तम् । इति पूर्व्वरूपमष्टानां ज्वराणां सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भाङ्गमर्द्दभूयिष्ठं हृदयोद्वेगि वातजमिति । प्राग्रूपं येन लक्ष्यते इत्यस्यार्थमाह रक्षितः । येन श्रमादिना उत्पित्सुः सामग्रीसाकल्यादुत्पादेच्छुरामयो रोगः दोषविशेषेण वातादिजन्यासाधारणवेपथ्वादिनानधिष्ठितोऽसम्बद्धो लक्ष्यते ज्ञायते तत्प्राग्रूपमिति । लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वादित्यस्यार्थमाह स एव । प्राग्रूपमित्यनेन पूर्व्वोक्तेन सम्बन्धः लिङ्गं लक्षणम् अव्यक्तं नात्यभिव्यक्तं तत्र हेतुरल्पत्वात् न त्वावरणादियोगादव्यक्तत्वमित्यर्थं यथायथं यस्य व्याधेर्यद्रूपं तदेवाव्यक्तं तस्य पूर्व्वमित्यर्थः । अन्ये तु पूर्व्वरूपलक्षणमाहुः ।

स्थानसंश्रयिणः क्रुद्धा भाविव्याधिप्रबोधकम् ।
दोषाः कुर्व्वन्ति यल्लिङ्गं पूर्व्वरूपं तदुच्यते ॥ इति ॥
सन्दीपतस्तु लक्षणं भाविव्याधिबोधकमेव लिङ्गं पूर्व्वरूपम् ।” इति माधवकरविनिश्चयरक्षितौ ॥

पूर्व्ववादः, पुं, (पूर्व्वो वादः ।) व्यवहारे राजादिसमीपे प्राग्निवेदनम् । यथा,—

“पूर्व्ववादम्परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
पदसङ्क्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥”

इति मिताक्षरा ॥

पूर्व्ववादी, [न्] पुं, (पूर्व्ववादोऽस्यास्तीति । पूर्व्ववाद + इनि ।) प्रागभियोक्ता । प्रथमविवादी । यथा,—

“प्राड्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्द्दिशेत् क्रियाम् ।
मिथ्योक्तौ पूर्व्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

पूर्व्वशैलः, पुं (पूर्व्वः पूर्व्वदेशस्थितो वा शैलः ।) उदयपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥

पूर्व्वसरः, त्रि, (पूर्व्वं अग्रे सरतीति । पूर्व्व + सृ + “पूर्व्वे कर्त्तरि ।” ३ । २ । १९ । इति ट ।) अग्रगामी । यथा, भट्टिः । ५ । ९७ ।

“द्विषन् वनेचराग्र्याणां त्वमादाय चरो वने ।
अग्रेसरो जघन्यानां माभूत पूर्व्वसरो मम ॥”

पूर्व्वसारः, त्रि, पूर्व्वं देशं सरतीति कर्त्तरि णः (अण)प्रत्ययः । पूर्व्वसरः । इति व्याकरणम् ॥

पूर्व्वा, स्त्री, (पूर्व्व + टाप् ।) पूर्व्वदिक् । तत्पर्य्यायः । प्राची २ पुरा ३ माघोनी ४ ऐन्द्री ५ माघवती ६ । तद्दिग्भववायुगुणाः ।

“पूर्व्वस्तु मधुरो वातः स्निग्धः कटुरसान्वितः ।
गुरुर्विदाहशमनो वातदः पित्तनाशनः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । राजवल्लभः ।

“प्राग्वातो मधुरः क्षारो वह्निमान्द्यकरो गुरुः ।
वैरस्यगौरवौष्ण्यानि करोत्यप्स्वोषधीषु च ॥
भग्नोत्पिष्टक्षताविष्टरागश्वयथुदाहकृत् ।
सन्निपातज्वरश्वासकासदोषार्शोविषक्रिमीन् ॥
कोपयेदामवातञ्च घनसघातकारणम् ॥” ॥ * ॥

तद्दिगधिपतयः मेषसिंहधनूराशयः । यथा,—

“प्रागादिककुभां नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
मेषाद्या राशयो ज्ञेयास्त्रिरावृत्तिपरिक्रमात् ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पूर्व्वाः, पुं, पूर्व्वजाः । पूर्व्वपुरुषाः । बहुवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १३३ ॥ (यथा रघुः । १ । ६७ ।

“मतपरं दुर्लभं मत्वा नूनं आवर्जितं मया ।
पयः पूर्व्वैः स्वनिश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥”)

पूर्व्वाद्रिः, पुं, (पूर्व्वः पूर्व्वदिक्स्थितो वा अद्रिः पर्व्वतः ।) उदयाचलः । तत्पर्य्यायः । दिनमूर्द्धा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा कथासरित्सागरे । १ । १८ ।

“पिङ्गोत्तुङ्गजटाजूटगतो यस्याम्बुते नवः ।
सन्ध्यापिशङ्गपूर्व्वाद्रिशृङ्गसङ्गस्य शशी ।”)

पूर्व्वाषाढा, स्त्री, (पूर्व्वा चासौ आषाढा चेति ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतविंशनक्षत्रम् । सा सूर्पाकृतिचतुस्तारात्मिका । गज दन्ताकृतिद्विताराात्मिका वा । अस्या अधिष्ठातृदेवता तोयम् । इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।

"स्यपूर्व्वगीनप्रियरोगते चतु-
ष्टारके करिकरोरुवारिभे ।
अन्यभाद्दन्तवाणि । निर्गता
खेचराम्बरभ्रशाङ्कलिप्तिका ॥"

इ १।४६ ॥ इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥*॥ तत्र जातफलम् ।

"भूयो भूयस्तूयमानागुरक्तो
भक्तो देवे बन्धुमान्योऽतिदक्ष ।
पूर्व्वाषाढा जन्मकाले यदि स्या
दाषाढ़ स्यादेरिवर्गे नितान्तम् ॥"

इति कोष्ठीप्रदीप ॥

पूर्व्वाह्ण, पुं (अह्न पूर्व्वम् । पूर्व्वापराधरोत्तरमेक देशिसमास । "राजाह सखिभ्यष्टच ।" ५ । ४ । ६१ । इति टच । "अह्नोऽह्न एतेभ्य ।" ५ । ४ । ८८ । इति अह्नादेश । "अह्नोऽदन्तात ।" ८ । ४ । ७ । इति णत्वम् । "रात्राह्नाहा पुंसि ।" २ । ४ । २९ । इति पुंस्त्वम् ।) त्रिधाविभक्तदिनप्रथमभाग । स च त्रिंशद्दण्ड-दिनमाने सूर्य्योदयावधिदशदण्डकाल । यथा पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणा मपराह्ण पितॄणाम् । इति श्रुति ॥ अपि च । त्रिधाविभक्तदिनभागाभिप्रायेण तु लोकाक्षि ।

"पूर्व्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्व्व समाप्यते ।
तदोपवास पूर्व्वेद्युस्तद्दह्यागं इष्यते ॥
अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व्व समाप्यते ।
उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते ॥"

उपोष्येति नाहोरात्राभोजनपर किन्तु क्रते अन्वाधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवसन्तीति उपवासशब्देनान्वाधानमुच्यते । सूर्य्योदयाव धिप्रहरद्वयम । द्विधाविभक्तदिनपूर्व्वभाग । यथा । पूर्व्वाह्णापराह्णरूपद्विधाविभक्तदिनस्या वधित्वेनावर्त्तनमाह स्कन्दपुराणम् ।

"आवर्त्तनात्तु पूर्व्वाह्णो ह्यपराह्णस्तत पर ॥"

आवर्त्तमानवासरस्य छायापरिवर्त्तनात प्राग्निर्देश ज्ञानपवोक्तम् ।

"अश्वत्थ वन्दयेन्नित्य पूर्व्वाह्णे प्रहरद्वये ।
अत ऊर्द्ध न वन्देत अश्वत्थन्तु कदाचन ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

पूर्व्वाह्णेतन त्रि (पूर्व्वाह्णे भव इति । पूर्व्वाह्ण+"विभाषा पूर्व्वाह्णापराह्णाभ्याम् ।" ४।३।२४ । इति ट्युट्युलौ तुट च । "घकालतनेषु कालनाम्न ।" ६ । ३ । १७ । इति विभाषया सप्तम्या अलुक ।) पूर्व्वाह्णे भव । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पूर्व्वेद्यु, [स्] अ, (पूर्व्वस्मिन्नहनीति । पूर्व्व+"सद्य परुत्परार्य्यैषम परेद्यव्यद्यपूर्व्वेद्युरन्येद्यु-रिति ।" ५।३।२२। इत्येद्युस्प्रत्ययो निपात्यते ।) पूर्व्वदिनम् । इत्यमर ।३।४।२१ ॥ प्रात काल । धर्म्मवासर । इति मेदिनी । अव्ययवर्ग, ८४ ॥ (यथा, मनौ । ३ । १८७ ।

'पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते ।
निमन्त्रयेत त्र्यवरान् सम्यग्विप्रान् यथोदि-
तान् ॥")

पूर्व्व, क निकेतने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा -पर -निमन्त्रणे सक -निवासे अक सेट ।) मक्षखरी । निकेतनमिह निमन्त्रण निवासो वा । क पूर्व्वयति द्विजान् भोक्तु गृही । पूर्व्वयति तीर्थेषु साधु । इति दुर्गादास ॥ अन्त्यवान्तोऽयम् ॥

पूल, कि सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पक्षे भ्वा पर सक-सेट ।) मक्षखरी । कि, पूलयति पूलति । सङ्घाती राशीकरणम् । इति दुर्गादास ॥

पूष वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक सेट ।) मक्षखरी । पूषति । इति दुर्गादास ॥

पूष , पु (पूषति वर्द्धते इति । पूष+क ।) ब्रह्मदारुवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ४१ ॥ तुत इति भाषा ॥ (ब्रह्मदारुशब्देऽस्य विषयो ज्ञेय ॥)

पूषक , पु, (पूष+स्वार्थे कन् ।) ब्रह्मदारुवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ पलाशपिपल इति हिन्दी भाषा ॥ अस्य पर्य्यायगुणा तूलशब्दे द्रष्टव्या ॥

पूषभासा, स्त्री, (पूषेव सूर्य्य इव भासते इति । भास+अच । टाप ।) इन्द्रनगरी । तत्पर्य्याय । सुरपुरी २ । इति शब्दरत्नावली ॥

पूषासुहृत, [द्] पुं, (पूष्णोऽसुहृत । शिवो हि स्वांशजवीरभद्रेणास्य दन्तमुत्पाटयामास अतोऽस्य तथात्वम् ।) शिव । इति हेमचन्द्र । २ । ११४ ॥

पूषा, [न्] पु, (पूषतीति । पूष वृद्धौ+"श्वन्-उक्षन् पूषन् प्लीहन्निति ।" उणा १ । १५८ । इति कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते ।) सूर्य्य । इत्यमर । १ । ३ । २९ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १ ६ । ६४ ।

"आदित्य भास्कर भानु सवितार दिवाकरम् ।
पूषाणमर्य्यमाणञ्च स्वर्भानु दीप्तदीधितिम् ॥"

स तु द्वादशादित्यानामन्यतम । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५—१६ ।

"धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिक ॥")

पृ, क पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर -सक -सेट ।) पूर्त्ति पूरणीकरणम् । क, पारयति पयसा कुम्भ लोक । इति दुर्गादास ॥

पृ न प्रीतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा -पर सक अनिट ।) न अतिथीन् पृणोति । इति दुर्गादास ॥

पृ, लि पालने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (ह्वा -पर सक० अनिट् ।) लि पिपर्त्ति । इति दुर्गादास ॥

पृ, श ङ व्यायामके । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा -आत्म अक अनिट ।) व्यायामक्रो व्यापार ॥ श ङ धर्म्मे व्याप्रियते सुधी । इति दुर्गादास ॥

पृक्का, स्त्री, (स्पृश्यते इति । स्पृश+बाहुलकात कक । पृषोदरादित्वात साधु ।) शाकविशेष । पिडि इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । मरुन्माला २ पिशुना ३ देवी ४ लता ५ लघु ६ समुद्रान्ता ७ वधू ८ कोटिवर्षा ९ लङ्कायिका १० । इत्यमर ॥ मरुत ११ माला १२ स्पृक्का १३ कोटी १४ वर्षा १५ लङ्कापिका १६ वर्षालङ्कायिका १७ । इति तट्टीकायां भरत ॥ तस्कर १८ चोरक १९ चण्ड २० । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणा । पाके मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । पित्त कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

पृक्त क्ली, (पृच्यते स्म सवध्यते स्मेति । पृच स्पर्के+क्त ।) धनम् । इति हेमचन्द्र । २ । १ ६ ॥ सम्पर्कयुक्ते त्रि ॥ (यथा, रघौ ।२।१३।

'पृक्तास्तुषारैर्गिरिनिर्झराणा
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ॥')

पृक्ति, स्त्री, (पृच+भावे क्तिन् ।) सम्यक । स्पर्श । तत्पर्य्याय । स्पृष्टि २ । इत्यमर । ३ । २ । ९ ॥

पृच ई ल ङ सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा आत्म अक सेट, निष्ठायामनिट ।) ई, पृक्त । ल ङ, पृक्ते । परीपृच्यते , स चेह सम्पृक्तीभाव । सम्पृक्ते नाभिशक्तेय इति हला युध । सम्पृक्ते मधुना चण भिषगिति तु अन्त र्भूतण्यर्थत्वादिति चतुर्भुज । इति दुर्गादास ॥

पृच, कि सयमने । सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पक्षे भ्वा पर सक सेट ।) सयम बन्धनम् । कि, पर्च्चयति पर्च्चति दुष्ट राजा । इति दुर्गादास ॥

पृच ध ई सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुम ॥ (रुधा पर -सक अक च सेट । निष्ठायामनिट ।) सम्पर्क इह सपृक्तीकरण सम्पृक्तीभावश्च । ध, पृणक्ति धनुषा बाणम् । सपृणक्ति न पापिभिय इति हलायुध । ई, पृक्त । मपर्क्क । इति दुर्गादास ॥

पृच्छा, स्त्री, (प्रच्छ जिज्ञासायाम्+"गुरोश्च हल ।" ३ । ३ । १ ३ । इति अ ।) प्रश्न । इत्यमर । १ । ६ । १ ॥ (यथा, नैषधचरिते । १९ । ६ ।

"इह किमुषसि पृच्छाशसिकिंशब्दरूप
प्रतिनियमितवाचा वायसेनैष पृष्ट ।
भण फणिभवशास्त्रे तातङ स्थानिनोका
वितिविहिततुहीवागुत्तर कोकिलोऽभूत ॥"

"पृच्छां तन्त्रात यथाम्नाय विधिना प्रश्न उच्यते ॥'
इति च वैद्यकचरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥)

पृज, इ ल ङ सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा -आत्म अक० सेट ।) सप्तमस्वरी । इ, पृञ्जते । ल ङ, पृङ्क्ते । अय केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादास ॥

पृड, श सुखे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० पर०-सक० सेट्।) सुखं हृष्टीकरणं। श, पृडति दीनं दाता। पड़िता। इति दुर्गादासः ॥

पृण, श तृप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा० पर० सक० -सेट्।) तृप्ति तृप्तीकरणं। श, अग्निं पृणति यो द्विजः। पर्णिता। इति दुर्गादासः ॥

पृतना, स्त्री, (प्रियते इति। पृङ् व्यायामे+बाहु-लकात् तनन् गुणाभावश्च।) सेना। सेना-भेदः। इति मेदिनी। ने, ६४ ॥ वाहिनीत्रयम्। अत्र गजास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३। रथास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३। अश्वा ऊनत्रिंशदधिकसप्तशतम् ७२९। पदातिका पञ्चदशाधिकशतद्वयाधिकसहस्रम् १२१५। समुदायेन त्रिंशदधिकचतुःशताधिकसहस्रद्वयम् २४३०। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते। १।२।२१।

"त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः। स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥"

"व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति। पृङ् व्यायामे। 'पृपूर्भ्यां कित्।' इति तनन्प्रत्ययः।" इति निघण्टौ देवराजयज्वा ॥ सङ्ग्रामः। इति निघण्टुः ॥ यथा, ऋग्वेदे। १।८५।८।

"शूरा इवेद्युयुधयो न जग्मयः
श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ॥"

"पृतनासु संग्रामेषु येतिरे।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

पृतनाषाट्, [षाह्] पुं, (पृतनां सहते इति। सह+"छन्दसि सहः।" ३।२।६३। इति ण्वि। सहेरिति षः।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

पृथ, क प्रक्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, पर्थयति गुल्ममौषधे जनः। इति दुर्गादासः ॥

पृथक्, व्य, (प्रथयतीति। प्रथ विक्षेपे+"प्रथः कित् सम्प्रसारणञ्च।" उणा० १।१३६। इति अजि कित् सम्प्रसारणञ्च धातोः।) भिन्नम्। तत्-पर्य्यायः। विना २ अन्तरेण ३ ऋते ४ हिरुक् ५ नाना ६ वर्जनम् ७। इत्यमरः।३।४।३॥ (यथा, मार्कण्डेये। १४। ६६।

"तेषामेते स्थिते शाल्मलिमुद्धुविंशपतां लघ्। पृथक् कुर्व्वन्ति वै याम्या शरीरादति-दारुणाः ॥")

पृथक्क्षेत्रः, पु, (पृथक् भिन्नं क्षेत्रं उत्पत्तिस्थानं येषामिति।) एकस्मान्नानावर्णस्त्रीजातपुत्राः। इति मिताक्षरा ॥

पृथक्त्वं, क्ली, (पृथगित्यस्य भावः। पृथक्+भावे त्व।) चतुर्व्विंशतिगुणान्तर्गतसप्तमगुणः। तस्य लक्षणम्। पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणत्वम्। यथा, भाषापरिच्छेदे।

"सङ्ख्यावच्च पृथक्त्वं स्यात् पृथक्प्रत्ययकारणम्। अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमुच्यते ॥ अस्मात् पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥"

"पृथक्त्वं निरूपयति सङ्ख्यावदिति पृथक्प्रत्यया-साधारणकारणं पृथक्त्वम्। तन्नित्यतादिकं सङ्ख्यावत् यथा हि नित्येषु एकत्वं नित्यं अनित्ये अनित्यम् आश्रयद्वितीयक्षणे चोत्पद्यते आश्रय-नाशान्नश्यति तथा एकपृथक्त्वमपि द्वित्वादिवत् द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः।" इति सिद्धान्तमुक्ता-वली ॥

पृथक्त्वचा, स्त्री, (पृथक् त्वग् यस्याः। टाप्।) मूर्व्वा। इति रत्नमाला ॥ (विषयोऽस्या मूर्व्वा-शब्दे ज्ञातव्यः ॥)

पृथक्पर्णी, स्त्री, (पृथक् पर्णानि यस्याः। "पाक-कर्णपर्णपुष्पफलेति।" ४।१।६४। इति ङीष्।) क्षुद्रवृक्षविशेषः। चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्य्यायः। पृश्निपर्णी २ चित्रपर्णी ३ अङ्घ्रि-वल्लिका ४। इत्यमरः।२।४।९२॥ (यथा, सुश्रुते। १। ३६।

"पृथक्पर्ण्यात्मगुप्ता च हरिद्रे मालती सिता। काकोल्यादिश्च योज्यः स्यात्प्रशस्तो रोपणे घृते ॥"

पर्य्यायान्तरमस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी लाङ्गुली क्रोष्टुपुच्छिका। धावनिः कलशी तन्वी गुहा क्रोष्टुकमेखला ॥ दीर्घा शृगालविन्नासा शृपर्णी सिंहपुच्छिका। दीर्घपत्रा त्वतिगुहा घृतिला चित्रपर्णिका ॥")

पृथगात्मता, स्त्री, (पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्य। तस्य भावः। तल्।) विवेकः। इत्यमरः।२।७।३८॥

पृथगात्मिका, स्त्री, (पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्याः। कापि अत इत्वम्।) व्यक्तिः। यथा,—

"जातिर्जातञ्च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मिका ॥"

इति अर्जुनजन्यजनीत्यादिश्लोकोत्तरं क्वचिद-मरकोषे पाठः ॥

पृथग्जनः, पुं, (पृथक् सज्जनेभ्यो विभिन्नो जनः।) मूर्खः। नीचः। इत्यमरः।२।१०।१६॥ (यथा, मनुः। ७।१३७।

"यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम्। व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥")

पापी। इति शब्दरत्नावली ॥ भिन्नलोकश्च ॥

पृथग्बीजः, पुं, (पृथक् विभिन्नानि बीजानि यस्य।) भल्लातकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथग्विधः, त्रि, (पृथक् विभिन्ना विधा प्रकारो यस्य।) नानारूपः। इत्यमरः। ३।१।९३॥ (यथा, मनुः। १।४०।

"सर्व्वञ्च दंशमशकं स्थावरञ्च पृथग्विधम् ॥")

पृथवी, स्त्री, (प्रथते विस्तारमेतीति। प्रथ+"प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणञ्च।" उणा० १।१५०। इत्यत्र 'षवन् इत्येके।' इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या, षवन् सम्प्रसारणञ्च। षित्वात् ङीष्।) पृथिवी। यथा,

"पृथवी पृथिवी पृथ्वी धरा सर्व्वंसहा रसा ॥"

इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥

पृथा, स्त्री कुन्ती। इति जटाधरः ॥ (इयं हि शूरस्य कन्या वसुदेवस्य भगिनी। अस्याः पिता शूरस्तु कुन्तिभूपाय निजबान्धवायापुत्रा-येनां दत्तकन्यकारूपेण दत्तवान्। तत्र कुन्ति-राजवेश्मनि निवसन्ती दुर्व्वाससं सन्तोष्य तस्मात् मन्त्रवरं लब्ध्वा कन्यावस्थायामेव सूर्य्यात् कर्णं वीरवरं प्रसूतवती। ततो गच्छति काले कुरुवंशावतंसः पाण्डुनृपतिरेनां परिणीतवान्। भर्त्तादिष्टा धर्म्मात् युधिष्ठिरं वायोर्भीमं इन्द्रा-दर्ज्जुनं प्रसूतवती। अनन्तरं भर्त्तादेशेन सपत्न्यै मद्रसुतायै तन्मन्त्रं प्रदत्तवती तेन माद्री अश्वि-भ्यां नकुलसहदेवौ लेभे। इत्येषा कथा भागवते ९ स्कन्धे २४ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

पृथाजः, पु, (पृथाया जायते इति। जन+ड।) कुन्तीपुत्त्रः ॥ अर्ज्जुनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथापतिः, पुं, (पृथायाः पतिः।) पाण्डुराजः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पृथिका स्त्री, शतपदी। इति शब्दमाला ॥

पृथिवि, स्त्री, (पृथिवी। ङीषो वा ह्रस्वः।) पृथिवी। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पृथिवी, स्त्री (प्रथते विस्तारं यातीति। प्रथ+"प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणञ्च।" उणा० १।१५। इति षिवन् सम्प्रसारणञ्च। ङीष्।) सर्व्वशस्याधि-ष्ठानभूता। तत्पर्य्यायः। भूः २ भूमिः ३ अचला ४ अनन्ता ५ रसा ६ विश्वम्भरा ७ स्थिरा ८ धरा ९ धरित्री १० धरणी ११ क्षौणी १२ ज्या १३ काश्यपी १४ क्षितिः १५ सर्व्वंसहा १६ वसुमती १७ वसुधा १८ उर्व्वी १९ वसुन्धरा २० गोत्रा २१ कुः २२ पृथ्वी २३ क्ष्मा २४ अवनिः २५ मेदिनी २६ मही। इत्यमरः।२।१।२—३॥ भूरः २८ भूमी २९ धरणिः ३० क्षोणिः ३१ क्षोणी ३२ क्षौणिः ३३ क्षमा ३४ अवनी ३५ महिः ३६ रत्नगर्भा ३७ सागराम्बरा ३८ अब्धिमेखला ३९ भूतधात्री ४० रत्नावली ४१ देहिनी ४२ पारा ४३ विपुला ४४ मध्यमलोक-वर्त्मा ४५। इति भरतः ॥ धरणीधरा ४६ धारणी ४७ महाकान्ता ४८ जगद्वहा ४९ गन्धवती ५० खण्डनी ५१ गिरिकर्णिका ५२ धारयित्री ५३ धात्री ५४ सागरमेखला ५५ सहा ५६ अचलकीला ५७ गौः ५८ अब्धिद्वीपा ५९ स्थिरा ६० इडा ६१ इडिका ६२ इला ६३ इलिका ६४। इति शब्दरत्नावली ॥ उदधि-वस्त्रा ६५ इरा ६६ आदिमा ६७ ईला ६८ वरा ६९ उर्व्वरा ७० आद्या ७१ जगती ७२ पृथुः ७३ भुवनमाता ७४ निश्चला ७५ बीज-प्रसूः ७६ श्यामा ७७ क्रोडकान्ता ७८। इति राजनिर्घण्टः ॥ खगवती ७९ अदितिः ८०। इति जटाधरः ॥ * ॥ (पृथवी ८१। इति शब्दार्णवः ॥) न्यायमते अस्या धर्म्मः। रूप-द्रवत्वप्रत्यक्षयोगित्वम्। इयं गुर्व्वी रसयुक्ता च। अस्याः द्रवत्वं नैमित्तिकम्। अस्याः गुणाः। स्पर्शः १ सङ्ख्या २ परिमितिः ३ पृथक्त्वम् ४ संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ वेगः ९ द्रवत्वम् १० गुरुत्वम् ११ रूपम् १२

रस १३ गन्ध १४। इयं गन्धकारणं नाना रूपवती षड्रसयुक्ता। गन्धस्तु द्विविधः सौरभं असौरभम्। तस्याः स्पर्शः अनुष्णाशीतः पाकजः। सा द्विविधा नित्या अनित्या च। परमाणुस्वरूपा नित्या सावयवा अनित्या। सा त्रिविधा देहेन्द्रियविषयरूपा। देहरूपा योनिजादिः इन्द्रियात्मिका घ्राणरूपा विषयात्मिका द्व्यणुकादिब्रह्माण्डपर्य्यन्ता। यथा,—
"रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमत्रिकम्।
गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥"
"स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वञ्च गुरुत्वकम्।
रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥
स्नेहहीना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश।
तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ॥
षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः।
स्पर्शस्तु तस्या विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ॥
नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा।
अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ॥
सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा।
योनिजादिर्भवेद्देहमिन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ॥
विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥"
इति भाषापरिच्छेदे। २८—३८ ॥
तस्या अध्यात्मादि यथा,—
"पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणश्चाध्यात्ममुच्यते।
अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम् ॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व ॥
(यथा, मार्कण्डेये। ५४। ४।
"शतार्द्धकोटिविस्तारा पृथिवी कृत्स्नशो द्विज।
तस्या हि स्थानमखिलं कथयामि शृणुष्व तत् ॥")
तस्या उत्पत्तिकारणं यथा,—
"श्रूयतां वसुधाजन्म सर्व्वमङ्गलकारणम्।
विघ्ननिघ्नकरं पापनाशनं पुण्यवर्द्धनम् ॥
अहो केचिद्वदन्तीति मधुकैटभमेदसा।
बभूव वसुधाजन्म तद्विरुद्धमतं शृणु ॥
ऊचतुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तेजसा।
आवां वध न यत्रोर्व्वी पयसा संवृतेति च ॥
तयोर्जीवनकाले न प्रत्यक्षा साभवत् स्फुटम्।
ततो बभूव मेदश्च मरणस्यान्तरं तयोः ॥
मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता येस्तन्मतं शृणु।
जलधौता कृता पूर्व्वं वर्द्धिता मेदसा यतः ॥
कथयामि च तज्जन्म सार्थकं सर्व्वसम्मतम्।
पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं धर्म्मवक्त्राच्च पुष्करे ॥
महाविराट्शरीरस्य जलस्थस्य चिरं स्फुटम्।
मलो बभूव कालेन सर्व्वाङ्गव्यापको ध्रुवम् ॥
स च प्रविष्टः सर्व्वेषां तल्लोम्नां विवरेषु च।
कालेन महता तस्माद्बभूव वसुधा मुने ॥
प्रत्येकं प्रतिलोम्नाञ्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता।
आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः ॥
आविर्भूता सृष्टिकाले तज्जलोपर्य्यवस्थिता।
प्रलये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता ॥
प्रतिविश्वेषु वसुधा शैलकाननसंयुता।
सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपमिता सती ॥
हिमाद्रिमेरुसंयुक्ता ग्रहचन्द्रार्कसंयुता।
ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैश्च सुरैर्लोकैस्तदालये ॥
पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभारतसंयुता।
पातालसप्तं तदधस्तदूर्द्ध्वं ब्रह्मलोकक ॥
ब्रह्मलोकश्च तत्रैव सर्व्वविश्वश्च तत्र वै।
एवं सर्व्वाणि विश्वानि पृथिव्या निर्म्मितानि च।
ऊर्द्ध्वौ गोलोकवैकुण्ठौ नित्यौ विश्वपरौ च तौ ॥
नश्वराणि च विश्वानि सर्व्वाणि कृत्रिमाणि च।
प्रलये प्राकृते ब्रह्मन्! ब्रह्मणश्च निपातने।
महाविराडादिसृष्टौ सृष्टः कृष्णेन चात्मना ॥
नित्ये स्थिता च प्रलये काष्ठाकाशेश्वरैः सह।
क्षित्यधिष्ठातृदेवी सा वाराहे पूजिता सुरैः ॥
मुनिभिर्म्मनुभिर्विप्रैर्गन्धर्व्वादिभिरेव च।
विष्णोर्वराहरूपस्य पत्नी सा श्रुतिसम्मता।
तत्पुत्रो मङ्गलो ज्ञेयो घटेशो मङ्गलात्मजः ॥
नारद उवाच।
पूजिता केन रूपेण वाराहे च सुरैर्मही।
वराहेण च वाराही सर्व्वैः सर्व्वाश्रया सती ॥
तस्याः पूजाविधानञ्चाप्यधश्चोद्धरणक्रमम्।
मङ्गलं मङ्गलस्यापि जन्म व्यास वद प्रभो! ॥
श्रीनारायण उवाच।
वाराहे च वराहश्च ब्रह्मणा संस्तुतः पुरा।
उद्दधार महीं हत्वा हिरण्याक्षं रसातलात् ॥
जले तां स्थापयामास पद्मपत्रं यथा ह्रदे।
तत्रैव निर्म्ममे ब्रह्मा सर्व्वं विश्वं मनोहरम् ॥
दृष्ट्वा तदधिदेवीञ्च सकामां कामुको हरिः।
वराहरूपी भगवान् कोटिसूर्य्यसमप्रभः ॥
कृत्वा रतिकरीं शय्यां मूर्त्तिञ्च सुमनोहराम्।
क्रीडाञ्चकार रहसि दिव्यं वर्षमहर्निशम् ॥
सुखसम्भोगसंस्पर्शात् मूर्च्छां सम्प्राप सुन्दरी।
विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमोऽतिसुखप्रदः ॥
विष्णुस्तदङ्गसंस्पर्शात् बुबुधे न दिवानिशम्।
वर्षान्ते चेतनां प्राप्य कामी तत्याज कामुकीम् ॥
पूर्व्वरूपञ्च वाराहं दधार चावलीलया।
पूजाञ्चकार भक्त्या च ध्यात्वा च धरणीं सतीम् ॥
धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैः सिन्दूरैरनुलेपनैः।
वस्त्रैः पुष्पैश्च बलिभिः सम्पूज्योवाच तां हरिः ॥
श्रीमहावराह उवाच।
सर्व्वाधारा भव शुभे! सर्व्वैः सम्पूजिता सुखम्।
मुनिभिर्म्मनुभिर्देवैः सिद्धैश्च मानवादिभिः ॥
अम्बुवाचीत्यागदिने गृहारम्भप्रवेशने।
वापीतडागारम्भे च गृहे च कृषिकर्म्मणि ॥
तव पूजां करिष्यन्ति मद्वरेण सुरादयः।
मूढा ये न करिष्यन्ति यास्यन्ति नरकञ्च ते ॥
वसुधोवाच।
वहामि सर्व्वं वाराहरूपेणाहं तवाज्ञया।
लीलामात्रेण भगवन्! विश्वञ्च सचराचरम् ॥
मुक्तां शुक्तिं हरेरर्च्चां शिवलिङ्गं शिलां तथा।
शङ्खं प्रदीपं यन्त्रञ्च माणिक्यं हीरकं मणिम् ॥
यज्ञसूत्रञ्च पुष्पञ्च पुस्तकं तुलसीदलम्।
जपमालां पुष्पमालां कर्पूरञ्च सुवर्णकम् ॥
गोरोचनां चन्दनञ्च शालग्रामजलं विना।
एतान् वोढुमशक्ताहं क्लिष्टा च भगवन्!
शृणु ॥
श्रीभगवानुवाच।
द्रव्याण्येतानि मूढा ये अर्पयिष्यन्ति सुन्दरि!।
ते यास्यन्ति कालसूत्रं दिव्यं वर्षशतं त्वयि ॥
इत्येवमुक्त्वा भगवान् विरराम च नारद!।
बभूव तेन गर्भेण तेजस्वी मङ्गलग्रहः ॥
पूजां चक्रुः पृथिव्याश्च ते सर्व्वे चाज्ञया हरेः।
काण्वशाखोक्तध्यानेन तुष्टुवुः स्तवनेन च ॥
ददुर्मूलेन मन्त्रेण नैवेद्यादिकमेव च।
संस्तुता त्रिषु लोकेषु पूजिता सा बभूव ह ॥
नारद उवाच।
किं ध्यानं स्तवनं तस्या मूलमन्त्रञ्च किं वद।
गूढं सर्व्वपुराणेषु श्रोतुं कौतूहलं मम ॥
श्रीनारायण उवाच।
आदौ च पृथिवी देवी वराहेण च पूजिता।
ततः सर्व्वैर्मुनीन्द्रैश्च मनुभिर्म्मानवादिभिः।
ध्यानञ्च स्तवनं मन्त्रं शृणु वक्ष्यामि नारद! ॥*॥
ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं वसुन्धरायै स्वाहा।
इत्यनेनैव मन्त्रेण पूजिता विष्णुना पुरा ॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां शतचन्द्रसमप्रभाम्।
चन्दनोक्षितसर्व्वाङ्गीं रत्नभूषणभूषिताम् ॥
रत्नाधारां रत्नगर्भां रत्नाकरसमन्विताम्।
वह्निशुद्धांशुकाधानां सस्मितां वन्दितां भजे ॥
ध्यानेनानेन सा देवी सर्व्वैश्च पूजिता भवेत्।
स्तवनं शृणु विप्रेन्द्र! काण्वशाखोक्तमेव च ॥
श्रीविष्णुरुवाच।
जये जये जयाधारे जयशीले जयप्रदे!।
यज्ञसूकरजाये च जयं देहि जयावहे ॥
मङ्गले मङ्गलाधारे माङ्गल्ये मङ्गलप्रिये।
मङ्गलाढ्ये मङ्गलेशे मङ्गलं देहि मे भवे ॥
सर्व्वाधारे सर्व्वबीजे सर्व्वशक्तिसमन्विते।
सर्व्वकामप्रदे देवि सर्व्वेष्टं देहि मे भवे ॥
पुण्यस्वरूपे पुण्यानां बीजरूपे सनातनि।
पुण्याश्रये पुण्यवतामालये पुण्यदे भवे ॥
रत्नाधारे रत्नगर्भे रत्नाकरसमन्विते।
स्त्रीरत्नरूपे रत्नाढ्ये रत्नसारप्रदे भवे ॥
सर्व्वशस्यालये सर्व्वशस्याढ्ये सर्व्वशस्यदे।
सर्व्वशस्यहरे काले सर्व्वशस्याधिके भवे ॥
भूमे भूमिपसर्व्वस्वे भूमिपानां परायणे।
भूपाहङ्काररूपेण भूमिं देहि च भूमिपे ॥
इदं पुण्यं महास्तोत्रं तां सम्पूज्य च यः पठेत्।
कोटि कोटि जन्म जन्म स भवेद्भूमिपेश्वरः ॥
भूदानजनितं पुण्यं लभते पठनाज्जनः।
भूमिदानहरात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
अम्बुवाचीभूखनने पापात् स मुच्यते ध्रुवम्।
अन्यकूपे कूपदजात् पापात् स मुच्यते ध्रुवम्।
परभूश्राद्धजात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
भूमौ वीर्य्यपरित्यागात् भूमौ दीपादिस्थापनात्।
पापेन मुच्यते प्राज्ञः स्तोत्रस्य पठनान्मुने!।
अश्वमेधशतं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥

नारद उवाच ।
भूमिदानकृत पुण्य पाप तद्धरणे च यत् ।
परभूमौ श्राद्धपाप कूपे कूपदज तथा ॥
अम्बुवाचीभूखनन वीर्य्यत्यागजमेव च ।
दीपादिस्थापनात पाप श्रोतुमिच्छामि यत्नत ॥
अन्य वा पृथिवीजन्य पाप मतप्रश्नत परम् ।
यदस्ति तत्प्रतीकार वद वेदविदाम्वर ! ॥
श्रीनारायण उवाच ।
वितस्तिमाना भूमिञ्च यो ददाति च भारते ।
सन्ध्यापूताय विप्राय स याति विष्णुमन्दिरम् ॥
भूमिञ्च सर्व्वशस्याढ्यां ब्राह्मणाय ददाति य ।
भूमिरेणुप्रमाणञ्च वर्ष विष्णुपदे स्थिति ॥
ग्राम भूमिञ्च धान्यञ्च यो ददात्याददाति च ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तौ चोभौ वैकुण्ठवासिनौ ॥
भूमि दातुञ्च यत्काले य साधुश्चानुमोदते ।
स च याति च वैकुण्ठ मित्रगोत्रसमन्वित ॥
स्वदत्ता परदत्ता वा ब्रह्मवृत्ति हरेत्तु य ।
स तिष्ठति कालसूत्रे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
तत्पुत्त्रपौत्त्रप्रभृतिभूमिहीन श्रिया हत ।
पुत्त्रहीनो दरिद्रश्चैवान्ते याति च रौरवम् ॥
गवां मार्गं विनिष्कृष्य यश्च शस्य ददाति च ।
दिव्य वर्षशतञ्चैव कुम्भीपाकेषु तिष्ठति ॥
गोष्ठ तडाग निष्कृष्य मार्ग शस्य ददाति च ।
स च तिष्ठत्यसिपत्रे यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
न पञ्चपिण्डमुद्धृत्य परकूपे च स्नाति य ।
प्राप्नोति नरक चैव स्नानज फलमेव च ॥
कामी भूमौ च रहसि वीर्य्यत्याग करोति य ।
स्निग्धरेणुप्रमाणञ्च वर्ष तिष्ठति रौरवे ॥
अम्बुवाच्यां भूखनन य करोति च मानव ।
स याति कृमिदशञ्च स्थितिस्तत्र चतुर्युगम् ॥
परकीयलुप्तकूप कूप मूढ प्रयच्छति ।
पुष्करिण्याञ्च लुप्ताया पुष्करिणीं यो ददाति च ॥
सर्व्व फल परस्यैव तप्तसूर्म्मिं व्रजेत्तु स ।
तत्र तिष्ठति सन्तप्तो यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
परकीयतडागे च पङ्कमुत्सृज्य नोत्सृजेत ।
रेणुप्रमाणवर्षञ्च ब्रह्मलोके वसेन्नर ॥
पिण्ड पित्रे भूमिभर्त्तुं न प्रदाय च मानव ।
श्राद्ध करोति यो मूढो नरक याति निश्चितम् ॥
भूमौ दीप योऽर्पयति स चान्ध सप्तजन्मनि ।
भूमौ शङ्खञ्च सस्थाप्य कुष्ठ जन्मान्तरे लभेत ॥
मुक्तामाणिक्यहीरञ्च सुवर्णञ्च मणिन्तथा ।
यश्च सस्थापयेद्भूमौ स तिष्ठेन्नरके युगम् ॥
जपमालां पुष्पमालां कर्पूर रोचनान्तथा ।
यो मूढ़स्थापयेद्भूमौ स याति नरक ध्रुवम ॥
मुने ! चन्दनकाष्ठञ्च रुद्राक्ष कुशमूलकम् ।
सस्थाप्य भूमौ नरके वसेन्मन्वन्तरावधि ॥
पुस्तक यज्ञसूत्रञ्च भूमौ सस्थापयेत्तु य ।
न भवेद्विप्रयोनौ च तस्य जन्मान्तरे जनि ॥
ब्रह्महत्यासम पापमसुत्र च लभेद्ध्रुवम् ।
ग्रन्थियुक्त यज्ञसूत्र पूज्यञ्च सर्व्ववर्णकै ॥
यज्ञ कृत्वा च यो भूमि क्षीरेण नहि सिञ्चति ।
भूकम्पे ग्रहणे यो हि करोति खनन भुव ।
जन्मान्तरे महापापी सोऽङ्गहीनो भवेद्ध्रुवम् ॥
भवन यत्र सर्व्वेषा भूर्भूमिस्तेन कीर्त्तिता ।
वसुरत्न या दधाति वसुधा सा वसुन्धरा ।
हरेरूरौ च या जाता सा चोर्व्वी परिकी-
र्त्तिता ॥
धरा धरित्री धरणी सर्व्वेषां धारणात्तु या ।
इज्या च यागाधाराच्च क्षौणी क्षीणालये च या ।
महालये क्षय याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता ॥
काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपत ।
विश्वम्भरा तद्धरणादनन्तानन्तरूपत ॥
पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्विस्तृतत्वान्महामुने ! ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे पृथिव्युपाख्याने ७ अध्याय ॥ * ॥
तस्या भारा यथा,—
क्षितिरुवाच ।
“कृष्णभक्तिविहीना ये ये च तद्भक्तनिन्दका ।
तेषा महापातकिनामशक्ता भारवाहने ॥
स्वधर्म्माचारहीना ये नित्यकृत्यविवर्ज्जिता ।
श्रद्धाहीनाश्च वेदषु तेषा भारेण पीडिता ॥
पितृमातृगुरुस्त्रीणां पोषण पुत्त्रपोष्ययो ।
ये न कुर्व्वन्ति तेषाञ्च न शक्ता भारवाहने ॥
ये मिथ्यावादिनस्तात ! दयासत्यविहीनका ।
निन्दका गुरुदेवाना तेषा भारेण पीडिता ॥
मित्रद्रोही कृतघ्नश्च मिथ्यासाक्षिप्रदायक ।
विश्वासघ्न स्थाप्यहारी तेषा भारेण पीडिता ॥
कल्याणसूक्तनामानि हरेर्नामैकमङ्गलम् ।
कुर्व्वन्ति विक्रय ये वै तेषां भारेण पीडिता ॥
जीवघाती गुरुद्रोही ग्रामयाजी च लुब्धक ।
शवदाही शूद्रभोजी तेषां भारेण पीडिता ॥
पूजायज्ञोपवासानि व्रतानि नियमानि च ।
ये ये मूढा विहन्तारस्तेषां भारेण पीडिता ॥
सदा द्विषन्ति ये पापा गोविप्रसुरवैष्णवान् ।
हरि हरिकथा भक्ति तेषां भारेण पीडिता ॥
शङ्खादीनाञ्च भारेण पीडिताहं यथा विधे ! ।
ततोऽधिकेन दैत्यानां तेषां भारेण पीडिता ॥
इत्येवमुक्त्वा वसुधा रुरोद च मुहुर्मुहु ।
ब्रह्मा तद्रोदन दृष्ट्वा तामुवाच कृपानिधि ॥
भार तवापनेष्यामि दस्यूनामप्युपायत ।
उपायतोऽपि कार्य्याणि सिध्यन्त्येव वसुन्धरे ! ॥
मन्त्र मङ्गलकुम्भञ्च शिवलिङ्गञ्च कुङ्कुमम ।
मधुकाष्ठ चन्दनञ्च कस्तूरीं तीर्थमृत्तिकाम् ॥
खड्ग गण्डकखड्गञ्च स्फटिकं पद्मरागकम् ।
इन्द्रनील सूर्य्यमणि रुद्राक्ष कुशमूलकम् ॥
शालग्रामशिलाशङ्खतुलसीप्रतिमाजकम् ।
शङ्खप्रदीपमालाञ्च शिलाञ्चातुलसीं तथा ॥
निर्म्माल्यञ्चैव नैवेद्य हरिदर्भमणिन्तथा ।
ग्रन्थियुक्त यज्ञसूत्र दपण श्वेतचामरम् ॥
गोरोचनाञ्च मुक्ताञ्च शुक्ति माणिक्यमेव च ।
पुराणसंहितां वह्नि कर्पूर परश तथा ॥
रजत काञ्चनञ्चैव प्रवाल रत्नमेव च ।
कुशाग्निज तीर्थतोय गव्य गोमूत्रगोमयम् ॥
त्वयि ये स्थापयिष्यन्ति मूढाश्चेतानि सुन्दरि ! ।
पच्यन्ते कालसूत्रे च वर्षाणामयुत ध्रुवम् ॥’
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्याय ॥
तस्या रूपान्तर यथा —
“इति तस्य वच श्रुत्वा जनकस्य तदा क्षिति ।
मुनीनां सन्निधौ रूप दर्शयामास भूभृते ॥
नीलोत्पलदलश्यामामञ्चमालाजधारिणीम ।
बाहुयुग्मेन शुभ्रेण मृणालायतशोभिना ।
सुन्दरीं लोकधात्रीं तां दृष्ट्वा शम्भुनृपोऽलयत ॥’
इति कालिकापुराणे ३६ अध्याय ॥
पृथिव्यां ग्रामशस्याद्युत्पत्तिकारण यथा,—
प्रजा ऊचु ।
“अराजके नृपश्रेष्ठ ! धरित्र्या सकलौषधी ।
ग्रस्तास्तत क्षय यान्ति प्रजा सर्व्वा प्रजेश्वर ! ॥
त्व नो वृत्तिप्रदो धात्रा प्रजापालो निरूपित ।
देहि न क्षुत्परीतानां प्रजाना जीवनौषधी ॥
श्रीपराशर उवाच ।
ततोऽथ नृपतिर्दिव्यमादायाजगव धनु ।
शरांश्च दिव्यान् कुपित सोऽभ्यधावद्वसुन्धराम ॥
ततो ननाश त्वरिता गौर्भूत्वा तु वसुन्धरा ।
सा लोकान् ब्रह्मलोकादींस्त्रासादगमन्मही ।
यत्र यत्र ययौ देवी सा तदा भूतधारिणी ।
तत्र तत्र तु सा वैण्य ददर्शाभ्युद्यतायुधम् ॥
ततस्त प्राह वसुधा पृथु पृथुपराक्रमम् ।
प्रवेपमाना तद्बाणपरित्राणपरायणा ॥
पृथिव्युवाच ।
स्त्रीवधे त्व महापाप कि नरेन्द्र ! न पश्यसि ।
येन मां हन्तुमत्यर्थं प्रकरोषि नृपोद्यमम् ॥
श्रीपृथुरुवाच ।
एकस्मिन् यत्र निधन प्रापिते दुष्टकारिणि ।
बहूनां भवति क्षेमस्तस्य पुण्यप्रदो वध ॥
पृथिव्युवाच ।
प्रजानामुपकाराय यदि मां त्व हनिष्यसि ।
आधार क प्रजानान्ते नृपश्रेष्ठ ! भविष्यति ॥
पृथुरुवाच ।
त्वां हत्वा वसुधे ! वाणैर्मच्छासनपराङ्मुखीम् ।
आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यह प्रजा ॥
श्रीपराशर उवाच ।
तत प्रणम्य वसुधा त भूय प्राह पार्थिवम् ।
प्रवेपिताङ्गी परम साध्वस समुपागता ॥
उपायत समारब्धा सर्व्वे सिध्यन्त्युपक्रमा ।
तस्माद्वदाम्युपायन्ते त्व कुरुष्व यदीच्छसि ॥
समस्ता या मया जीर्णा नरनाथ ! महौषधी ।
यदीच्छसि प्रदास्यामि ता क्षीरपरिणामिनी ॥
तस्मात प्रजाहितार्थाय मम धर्म्मभृतावर ! ।
तत्तु वत्स प्रयच्छस्व चरेय येन वत्सला ॥
समाञ्च कुरु सर्व्वत्र येन क्षीर समन्तत ।
वरौषधीबीजभूत वीर ! सर्व्वत्र भावये ॥
श्रीपराशर उवाच ।
तत उत्सारयामास शैलान् शतसहस्रश ।
धनुष्कोट्या तदा वैण्यस्तेन शैला विवर्द्धिता, ॥
नहि पूर्व्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले ।

प्रतिभाग पुराणां वा ग्रामाणां वा पुराभवत ॥
न शस्यानि न गोरक्ष्य न कृषिर्न वणिकपथ ।
वैण्यात प्रभृति मैत्रेय । सर्व्वस्यैतस्य सम्भव ॥
यत्र यत्र समं त्वस्या भूमेरासीद्द्विजोत्तम ।।
तत्र तत्र प्रजानां हि निवास समरोचयत ॥
आहार फलमूलानि प्रजानामभवत्त
कृच्छ्रेण महता सोऽपि प्रनष्टास्वोषधीषु वै ॥
स कल्पयित्वा वत्सन्तु मनु स्वायम्भुव प्रभुम्।
स्वे पाणौ पृथिवीनाथो दुदोह पृथिवीं पृथु ॥
शस्यजातानि सर्व्वाणि प्रजानां हितकाम्यया ।
तेनान्नेन प्रजास्तात । वर्त्तन्तेऽद्यापि नित्यश ॥
प्राणप्रदानात स पृथुर्यस्माद्भूमेरभूत पिता ।
ततस्तु पृथिवीसञ्ज्ञामवापाखिलधारिणी ॥
ततश्च देवैर्म्मुनिभिर्दैत्यै रक्षोभिरद्रिभि ।
गन्धर्व्वैरुरगैर्यक्षै पितृभिस्तरुभिस्तथा ॥
तत्तत्पात्रमुपादाय तत्र दुग्धा मुने । पय ।
वत्स । दोग्धृविशेषाच्च तेषा तद्योनयोऽभवन् ॥
सैषा धात्री विधात्री च धारणी पोषणी तथा ।
सर्व्वस्य जगत पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥
एवंप्रभाव स पृथु पुत्रो वेणस्य वीर्य्यवान् ।
जज्ञे महीपति पूर्व्वो राजाभूज्जनरञ्जनात ॥”
इति श्रीविष्णुपुराणे १ अंशे पृथुचरित १३ अध्याय ॥ * ॥
तस्या नामगोरूपगोहनाना कारणानि यथा —
ऋषय ऊचु ।
“बहुभिर्धरणी भुक्ता भूपालै श्रूयते पुरा ।
पार्थिवा पृथिवीयोगात पृथिवी कस्य योगत ॥
किमर्थञ्च कृता सञ्ज्ञा भूमि किं पारिभाषिकी।
गौरितीयञ्च विख्याता सूत। कस्माद्ब्रवीहि न ॥
सूत उवाच ।
वंशे स्वायम्भुवे ह्यासीदङ्गो नाम प्रजापति ।
मृत्योस्तु दुहिता तेन परिणीतातिदुर्म्मुखी ॥
सुनीथा नाम तस्यास्तु वेणो नाम सुत पुरा ।
अधर्म्मनिरत कामी बलवान् वसुधाधिप ॥
लोकेऽप्यधर्म्मकृज्जात परभार्य्यापहारक ।
धर्म्माचारप्रसिद्ध्यर्थ जगतोऽस्य महर्षिभि ॥
अनुनीतोऽपि न ददावनुज्ञा स यदा तत ।
शापेन मारयित्वैनमराजकभयार्द्दिता ।
ममन्थुर्ब्राह्मणास्तस्य बलाद्देहमकल्मषा ॥
तत्कायान्मथ्यमानात्तु निष्पेतुर्म्लेच्छजातय ॥
शरीरे मातुरंशेन कृष्णाञ्जनसमप्रभा ।
पितुरङ्गस्य चांशेन धार्म्मिको धर्म्मचारिण ॥
उत्पन्नो दक्षिणाद्धस्तात सधनु सशरो गदी ।
दिव्यतेजोमयवपु सरत्नकवचाङ्गद ॥
पृथुरेवाभवद्यस्मात्तत पृथुरजायत ।
स विप्रैरभिषिक्तश्च तप कृत्वा सुदुश्चरम् ॥
विष्णोर्व्वरेण सर्व्वस्य प्रभुत्वमगमत प्रभु ।
निःस्वाध्यायवषट्कार निर्धन वीक्ष्य भूतलम् ॥
दग्धमेनोद्यत कोपाच्छरेणामितविक्रम ।
ततो गोरूपमास्थाय भू पलायितुमुद्यता ॥
पृष्ठतोऽनुगतस्तस्या पृथुर्दीप्तशरासन ।
तत स्थित्वैकदेशे तु किं करोमीति साब्रवीत् ॥
पृथुरप्यवदद्वाक्यमीप्सित देहि सुव्रते ।।
सर्व्वस्य जगत शीघ्र स्थावरस्य चरस्य च ॥
तथैव चाब्रवीद्भूमिर्दुदोह च नराधिप ।
स्वे स्वे पाणौ पृथुर्वत्स कृत्वा स्वायम्भुव मनुम् ॥
तदन्नमभवत शुद्ध प्रजा जीवन्ति तेन वै ।
ततस्तु ऋषिभिर्दुग्धा वत्स सोमस्तदाभवत ॥
दोग्धा बृहस्पतिरभूत पात्र वेदस्तपो रस ।
देवैश्च वसुधा दुग्धा दोग्धा मित्रस्तदाभवत ॥
इन्द्रो वत्स समभवत क्षीरमूर्ज्जस्कर बलम् ।
देवाना काञ्चन पात्र पितृणां राजतन्तदा ॥
अन्तकश्चाभवद्दोग्धा यमो वत्स सुधारस ।
अलाबुपात्र नागाना तक्षको वत्सकोऽभवत ॥
विष क्षीर ततो दोग्धा धृतराष्ट्रोऽभवत पुन ।
असुरैरपि दुग्धेयमायसे शक्रपीडनीम ॥
पात्रे मायामभूद्वत्स प्रह्लादिश्च विरोचन ।
दोग्धा द्विमूर्द्धा तत्रासीन्माया येन प्रवर्त्तिता ॥
यक्षैश्च वसुधा दुग्धा पुरान्तर्द्धानमीप्सुभि ।
कृत्वा वैश्रवण वत्समामपात्रे महीपते ।॥
प्रेतरक्षोगणैर्दुग्धा धरा रुधिरमुल्बणम ।
रौप्यनाभोऽभवद्दोग्धा सुमाली वत्स एव तु ॥
गन्धर्व्वैश्च पुनर्दुग्धा वसुधा साप्सरोगणै ।
वत्स चैत्ररथ कृत्वा गन्धान् पद्मदले तथा ॥
दोग्धा च सुरुचिर्नाम नाट्यवेदस्य पारग ।
गिरिभिर्वसुधा दुग्धा रत्नानि विविधानि च ॥
औषधानि च दिव्यानि दोग्धा मेरुर्महाचल ।
वत्सोऽभूद्धिमवांस्तत्र पात्र शैलमय पुन ॥
वृक्षैश्च वसुधा दुग्धा क्षीर छिन्नप्ररोहणम् ।
पालाशपात्रे दोग्धा तु शाल पुष्पलताकुल ॥
प्लक्षोऽभवत्ततो वत्स सर्व्ववृक्षगणाधिप ।
एवमन्यैश्च वसुधा तथा दुग्धा यथेप्सितम् ॥”
इति मत्स्यपुराणे १ अध्याय ॥ * ॥
अन्यद्विवरण भूगोलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ पृथ्वी । तद्वैदिकपर्य्याय । गौ १ ग्मा २ ज्मा ३ क्ष्मा ४ क्षा ५ क्षामा ६ क्षोणी ७ क्षिति ८ अवनि ९ उर्व्वी १० पृथ्वी ११ मही १२ रिप १३ अदिति १४ इला १५ निरृति १६ भू १७ भूमि १८ पूषा १९ गातु २० गोत्रा २१ । इत्येकविंशतिपृथिवीनामधेयानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्याय ॥ (अन्तरिक्षम् । इति निघण्टु ।१।३ ॥ यथा, ऋग्वेदे ।१ ।१२१।१ ।
“स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥”
“पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम।”इति तद्भाष्ये सायन ॥)

पृथिवीगीता, स्त्री, (पृथिव्या गीता ।) पृथिवीकथा । यथा,—
“मैत्रेय । पृथिवीगीता श्लोकांश्चात्र निबोध तान् ।
यानाह धर्म्मध्वजिने जनकायासितो मुनि ॥
श्रीपृथिव्युवाच ।
कथमेष नरेन्द्राणां मोहो बुद्धिमतामपि ।
येन केन सधर्म्माणोऽप्यतिविश्वस्तचेतस ॥
पूर्व्वमात्मजय कृत्वा जेतुमिच्छन्ति मन्त्रिण ।
ततो भृत्यांश्च पौरांश्च जिगीषन्ते तथा रिपून् ॥
क्रमेणानेन जेष्यामो वय पृथ्वीं ससागराम् ।
इत्यासक्तधियो मृत्यु न पश्यन्त्यविदूरगम् ॥
समुद्रावरण याति मन्मण्डलमथो वशम् ।
कियदात्मजयादेतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥
उत्सृज्य पूर्व्वे यां याता या नादाय गत पिता ।
तां मामतिविमूढत्वाज्जेतुमिच्छन्ति पार्थिवा ॥
मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातृणाञ्चापि विग्रहा ।
जायन्तेऽत्यन्तमोहेन ममत्वाहृतचेतसाम् ॥
पृथ्वी ममेय सकला ममैषा
ममेति चैषा मम शाश्वतेयम् ।
यो यो मृतोऽप्यत्र बभूव राजा
कुबुद्धिरासीदिति तस्य तस्य ॥
दृष्ट्वा ममत्वाहृतचित्तमेक
विहाय मां मृत्युपथ व्रजन्तम् ।
तस्यान्वयस्तत्र कथ ममत्व
हृद्यास्पद मत्प्रभव करोति ॥
पृथ्वी ममैषाशु परित्यजैना
वदन्ति ये दूतमुखै स्वशत्रून् ।
नराधिपास्तेषु ममातिहास
पुनश्च मूढेषु दयाभ्युपैति ॥
श्रीपराशर उवाच ।
इत्येते धरणीगीता श्लोका मैत्रेय ये श्रुता ।
ममत्व विलय याति तापन्यस्त यथा हिमम् ॥”
इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २४ अध्याय ॥

पृथिवीपति, पु, (पृथिव्या पति ।) राजा । (यथा, मनु । ७ । १७७ ।
“सर्व्वोपायैस्तथा कुर्य्यात नीतिज्ञ पृथिवीपति ।
यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रव ॥”)
ऋषभनामौषधि । इति मेदिनी । ते, २३१ ॥ यम । इति हेमचन्द्र ॥

पृथिवीपाल , पु, (पृथिवीं पालयतीति । पृथिवी+ पालि+अण ।) राजा । यथा,—
“बुभुजे पृथिवीपाल पृथिवीमेव केवलाम् ॥”
इति रघु ॥

पृथिवीशक्र , पु (पृथिव्यां शक्र इव ।) राजा । इति हेमचन्द्र । ३ । ३५३ ॥

पृथु पुं, (प्रथते विख्यातो भवतीति । प्रथ+ “प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारण सलोपश्च । उणा १ । २९ । इति कु सम्प्रसारणञ्च ।) त्रेतायुगे सूर्य्यवंशीयषष्ठनृप । वेणनृपस्य दक्षिणकरमथनाज्जात । प्रजारञ्जनात आद्य राजोपाधि प्राप्त । यथा —
“अथ ते ऋषय सर्व्वे प्रसन्नमनसस्तत ।
गतकल्मषमेवं त जात वेणं नृपोत्तमम् ॥
ममन्थुर्दक्षिणं पाणिं तस्यैव च महात्मन ।
मथिते तस्य पाणौ च सञ्जात स्वेदमेव हि ॥
पुनर्ममन्थुस्ते विप्रा दक्षिण पाणिमेव च ।
स्वकरात् पुरुषो जज्ञे द्वादशादित्यसन्निभ ॥
तप्तकाञ्चनवर्णाङ्गो दिव्यमाल्याम्बरावृत ।
दिव्याभरणशोभाङ्गो दिव्यगन्धानुलेपन ॥

मुकुटेन सुवर्णेन कुण्डलाभ्यां विराजते ॥
महाकायो महाबाहू रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
खड्गबाणधरो धन्वी कवची च महाप्रभ ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्न सर्व्वालङ्कारभूषित ।
तेजसा रूपभावेन साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥
आद्यमाजगव नाम धनुर्गृह्य महावरम् ।
इन्द्रो दिवि यथा भाति भुवि वेणात्मजस्तथा ॥
तस्मिन् जाते महाभागे देवाश्च ऋषयोऽमला ।
उत्सवं चक्रिरे सर्व्वे वेणस्य तनयं प्रति ॥
दीप्यमान स्ववपुषा वर्णैरेव महामति ।
शरांश्च दिव्यान् चार्थं कवचञ्च महाप्रभम् ॥
ददाविन्द्र सहस्राक्षो मालाञ्चाम्लानपुष्पिकाम् ॥
जाते तस्मिन्महाभागे पृथौ वीरे महात्मनि ॥
सम्प्रहृष्टानि भूतानि समस्तानि द्विजोत्तमा ।
सर्व्वतीर्थानि तोयानि पुण्यानि विविधानि च ॥
स्थावराणि चराण्येव अभ्यषिञ्चन्नराधिपम् ।
महावीर प्रजापाल पृथुमेव द्विजोत्तमा ॥
पृथु वैण्य वरराज्ये अभिषिक्त चराचरे ।
देवैर्विप्रैस्तथा सर्व्वैरभिषिक्तो महात्मना ॥
राज्ञाश्चैवाधिकारे वै पृथुर्वैण्य प्रतापवान् ।
तदा पित्रा प्रजा सर्व्वा कदा नैवानुरञ्जिता ॥
तेनानुरञ्जिता सर्व्वा सुखैर्मुमुदिरे तदा ।
अनुरागात्तु वीरस्य नाम राजेत्यभाषत ॥
प्रयातस्य सुधीरस्य समुद्रस्य द्विजोत्तमा ।
आपस्तस्तम्भिरे सर्व्वा भयात्तस्य महात्मन ॥
प्रयातस्य रथस्यापि तस्यैव च महात्मन ।
दुर्गमार्गा विलाश्चैव स्वमार्गा पर्व्वता ददु ॥
ध्वजभङ्ग न चक्रुस्ते गिरय सर्व्व एव ते ।
अकृष्टपच्या पृथिवी सर्व्वत्र कामधेनव ॥
पर्जन्य कामवर्षी च वेदयज्ञान् महोत्सवान् ।
कुर्व्वन्ति ब्राह्मणा सर्व्वे क्षत्त्रियाश्च तथापरे ॥
सर्व्वकामफला वृक्षास्तस्मिन् शासति राजनि ।
न दुर्भिक्ष न च व्याधिर्नाकालमरणं नृणाम् ॥
सर्व्वे सुखेन जीवन्ति लोका धर्म्मपरायणा ।
तस्मिन् शासति दुर्द्धर्षे राजराजे महात्मनि ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे २८ अध्याय ॥ * ॥
तस्य माहात्म्य यथा,—
"पृथुना प्रविभक्ता च शोभिता च वसुन्धरा ।
शस्यरत्नवती स्फीता पुरपत्तनशालिनी ॥
एवं प्रभावो वैण्यश्च राजासीद्राजसत्तम ।
नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतिकामैर्नरोत्तमै ॥
ब्राह्मणैर्व्विकामैश्च पृथुर्वैण्य प्रतापवान् ।
आदिकर्त्ता रणानाञ्च योधानां प्रथमो नृप ॥
यो हि योद्धा रण याति कीर्त्तयित्वा पृथु नृपम् ।
घोररूपान् स सङ्ग्रामान् क्षेमी तरति कीर्त्ति-
मान् ॥
वैश्यैरपि हि शूद्रैश्च स्वा स्वा वृत्तीरनुश्रितै ।
पृथुरेव नमस्कार्य सर्व्वसिद्धिकरस्तु स ॥
एवं पृथुरभूत पूर्व्वं प्रजारक्षणपालन ।
सार्व्वभौमो महातेजा दुर्व्विषह्य सुरासुरै ॥"
तस्य पुत्त्रौ द्वौ । यथा,—
"पृथो पुत्त्रौ तु धर्म्मज्ञौ जज्ञातेऽन्तर्द्धिपालिनौ ।
शिखण्डी च हविर्द्धानमन्तर्द्धानाद्व्यजायत ॥"
अरेणाभूराज्ञ पुत्त्र । यथा अग्निपुराणे ।
"अयोधस्तस्य पुत्त्रोऽभूत ककुत्स्थो नाम वीर्य्य-
वान् ।
ककुत्स्थस्य अरेणाभूत्तस्य पुत्त्र पृथु स्मृत ॥"
अग्नि । इति मेदिनी । थ १ ॥ (प्रियव्रत-
वंशोद्भवस्य विभो पुत्त्र । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । १ । ३८ ।
"भुवस्तस्मात तथोद्गीथ प्रस्तारस्तत्सुतो विभु ।
पृथुस्ततोऽभवन्नक्तो नक्तस्यापि गय सुत ॥"
तामसमन्वन्तरे ऋषिविशेष । यथा, मार्कण्डेये ।
७४ । ५८ ।
"ज्योतिर्धामा पृथु काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् । सप्त सप्तर्षयेऽभवन् ॥")
पृथु, स्त्री, (प्रथते विस्तारमेतीति । प्रथ+कु
सम्प्रसारणञ्च ।) कृष्णजीरक । इत्यमर । २ ।
८ । ३७ ॥ (एतत्पर्य्यायो यथा —
"कृष्णजीर सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधन ।
कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथु कृष्णोपकुञ्चिका ।
उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
त्वक्पत्री । हिङ्गुपत्री । इति मेदिनी । थे, १ ॥
(पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"हिङ्गुपत्री तु कवरी पृथ्विका पृथुका पृथु ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अहिफेन । इति शब्दरत्नावली ॥
पृथु, त्रि, (प्रथ+कु सम्प्रसारणञ्च ।) महत ।
इत्यमर । ३ । १ । ६ ॥ (यथा आर्य्यासप्त-
शत्याम् । ११७ ।
"उल्लसितभूधनुषा तव पृथुना लोचनेन रुचि-
राङ्गि ।।
अचला अपि न महान्त के चपलभाव-
मानीता ॥')
निपुण । इति शब्दरत्नावली ॥
पृथुक पु, (पृथुरिव । पृथु+संज्ञायां कन् । यद्वा,
प्रथते इति । प्रथ+"अभकपृथुकेति ।" उणा
५ । ५३ । इति कुकन् सम्प्रसारणञ्च ।) चिपि-
टक । इत्यमर ॥ क्लीवलिङ्गोऽप्ययम् । यथा,—
"हि खिन्नमन्न पृथुक शुद्ध दग्धविशेषके ।
नात्यन्तशस्त विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥
अभक्ष्यञ्च यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २७ अध्याय ॥
(यथास्य गुणा ।
"पृथुका गुरवो वल्या कफविष्टम्भकारिण ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
"पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेन्स्वल्पशस्तु तान् ।
यावा विष्टभ्य जीर्य्यन्ति सतुषा भिन्नवर्च्चस ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
"पृथुका गुरव स्निग्धा वृंहणा कफवर्द्धना ।
वल्या सक्षीरभावात्तु वातघ्ना भिन्नवर्च्चस ॥'
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
चाक्षुषमन्वन्तरे देवगणभेद । यथा, हरि-
वंशे । ७ । ३२ ।
"आद्या प्रभूता ऋभव पृथुकाश्च दिवौकस ॥")
पृथुक, त्रि, (प्रथते इति । प्रथ+"अर्भकपृथुक-
पाका वयसि ।" उणा ५ । ५३ । इति कुकन्
सम्प्रसारणञ्च । यद्वा, पृथु यथा स्यात तथा
कायति शब्दायते इति । कै शब्दे+क ।)
वालक । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ (यथा,
माघे । ३ । ३ ।
"प्रक्रीडितान् रेणुभिरेत्य तूर्णं
निन्युर्न्नन्य पृथुकान् पथिभ्य ॥")
पृथुका, स्त्री, (पृथु स्थूलेव । पृथु+कन्+
टाप ।) हिङ्गुपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(अस्या पर्य्यायो यथा —
"हिङ्गुपत्री तु कवरी पृथ्विका पृथुका पृथु ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वालिका च ॥
पृथुकोल, पुं, (पृथु कोल ।) राजवदर । इति
राजनिर्घण्ट ॥
पृथुच्छद पु, (पृथवश्छदा पत्राणि यस्य ।) हरि-
दर्भ । इति राजनिर्घण्ट ॥ वृहत्पत्रे त्रि ॥
पृथुपत्र, पुं, (पृथूनि पत्राणि यस्य ।) रक्त-
लशुन । इति राजनिर्घण्ट ॥
पृथुपलाशिका, स्त्री, (पृथूनि पलाशानि यस्या ।
कप । टापि अत इत्वम् ।) शटी । इति
राजनिघण्ट ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"शटी पलाशी षड्ग्रन्था सुव्रता गन्धमूलिका ।
गन्धारिका गन्धवधूर्वधू पृथुपलाशिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पृथुरोमा, [न्] पु, (पृथूनि रोमाणि लोम-
स्थानीयानि शल्कान्यस्येति ।) मत्स्य । इत्य-
मर । १ । १० । १७ ॥ वृहल्लोमयुक्ते, त्रि ॥
पृथुल, त्रि, (पृथु पृथुत्वमस्यास्तीति । पृथु+
सिध्मादित्वात लच् । यद्वा, पृथु लातीति । ला+
क ।) महत । इत्यमर । ३।१।६ ॥ (यथा,
माघे । १ । ६५ ।
"श्रोणिषु प्रियकर पृथुलासु
स्पर्शमाप सकलेन तलेन ॥")
पृथुला, स्त्री, (पृथुल+टाप ।) हिङ्गुपत्री । इति
जटाधर ॥ (गुणादयोऽस्या हिङ्गुपत्रीशब्दे
ज्ञातव्या ॥)
पृथुशिम्ब, पु, (पृथु शिम्बा यस्य ।) श्योनाक-
प्रभेद । इति राजनिघण्ट ॥ (पर्य्यायान्तर-
मस्य यथा,—
"श्योनाक शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गटुण्टुका ।
मण्डूकपत्रपत्रोर्णशुकनासकुटन्नटा ॥
दीर्घवृन्तोऽरलुश्चापि पृथुशिम्ब कटम्भर ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पृथुशेखर, पु, (पृथु महत शेखर शृङ्ग यस्य ।)
पर्व्वत । इति त्रिकाण्डशेष ॥
पृथुस्कन्ध, पु (पृथु स्थूल स्कन्धो यस्य ।) शूकर ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

पृथूदकं, क्ली, (पृथु पुण्यप्रदत्वात महदुदकं यस्य ।) तीर्थभेद । यथा,—
"ते श्रुत्वा ऋषय सर्व्वे तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ।
कपालमोचनमिति नाम चक्रु समागता ॥
तत्रापि सुमहत्तीर्थं विश्वामित्रस्य विश्रुतम् ।
ब्राह्मण्यं लब्धवान् यत्र विश्वामित्रो महामुनि ॥
तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते ध्रुवम् ।
ब्राह्मणस्तु विशुद्धात्मा पर पदमवाप्नुयात ॥
तत पृथूदकं गच्छेन्नियतो नियताशन ।
तत्र सिद्धस्तु ब्रह्मर्षी रुषद्गुनाम नामत ॥
जातिस्मरो रुषद्गुस्तु गङ्गाद्वारे तदा स्थित ।
अन्तकाल ततो दृष्ट्वा पुत्त्रान् वचनमब्रवीत ॥
इह श्रेयो न पश्यामि नयध्व मा पृथूदकम् ।
विज्ञाय तस्य तद्भाव रुषद्गोस्ते तपोधना ॥
त वै तीर्थमुपानिन्यु सरस्वत्यास्तपोधनम् ।
स तै पुत्त्रै समानीत सरस्वत्या समाप्लुत ॥
स्मृत्वा तीर्थगुणान् सर्व्वान् प्राहेदमृषिसत्तम ।
सरस्वत्यास्तु तीरे य सन्त्यजेदात्मनस्तनुम् ॥
पृथूदके जप्यपरो नैन श्वो मरण लभेन ।
तत्रैव ब्रह्मयोन्यस्ति ब्रह्मणा यत्र निर्म्मिता ॥
पृथूदकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तटे स्थित ।
चतुर्व्वर्णस्य सृष्ट्यर्थमात्मज्ञानपरोऽभवत ॥
तस्याभिध्यायत सृष्टिं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मन ।
मुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्या क्षत्त्रियास्तथा ॥
ऊरुभ्या वैश्यजातीया पद्भ्या शूद्रास्ततोऽभवन् ।
चातुर्व्वर्ण्य ततो दृष्ट्वा आश्रमस्थान् सुतास्तत ॥
एव प्रतिष्ठित तीर्थं ब्रह्मयोनीतिसज्ञितम् ।
तत्र स्नात्वा मुक्तिकाम पुनर्योनिं न पश्यति ॥"
इति वामनपुराणे ३८ अध्याय ॥
(यथा च महाभारते । ३ । ८३ ।१३२—१३६ ।
"ततो गच्छेत राजेन्द्र । तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
पृथूदकमिति ख्यात कार्त्तिकेयस्य वै नृप । ॥
तत्राभिषेक कुर्व्वीत पितृदेवार्च्चने रत ।
अज्ञानात ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥
यत्किञ्चिदशुभ कर्म्म कृत मानुषबुद्धिना ।
तत सर्व्व नश्यते तत्र स्नानमात्रस्य भारत । ॥
अश्वमेधफलञ्चापि लभते स्वर्गमेव च ।
पुण्यमाहु कुरुक्षेत्र कुरुक्षेत्रात सरस्वती ॥
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ।
उत्तम सर्व्वतीर्थाना यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ॥
पृथूदके जप्यपरो न तस्य मरण भवेत ।
गीत सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ॥
वेदे च नियत राजन्नधिगच्छेत पृथूदकम् ।
पृथूदकात तीर्थतम नान्यत्तीर्थं कुरूद्वह । ॥
तन्मेध्य तत पवित्रञ्च पावनञ्च न सशय ।
तत्र स्नात्वा दिव यान्ति येऽपि पापकृता नरा ।
पृथूदके नरश्रेष्ठ । एवमाहुर्मनीषिण ॥")

पृथूदर, पु, (पृथु महदुदर यस्य ।) मेष । इति हारावली । ८ ॥ बृहत्कुक्षौ, त्रि ॥

पृथ्वी, स्त्री, (पृथु स्थूलत्वगुणयुक्ता ।"वोतो गुण वचनात ।" ४।१।४४। इति ङीष ।) पृथिवी । (यथा, देवीभागवते । ३ । १३ । ८ ।
"मधुकैटभयोर्मेदसयोगात मेदिनी स्मृता ।
धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगत ॥")
पृथोर्दुहितृत्वस्वीकारादेतन्नाम । यथा, अग्निपुराणे ।
"दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वी तथोच्यते ॥"
हिङ्गुपत्री । कृष्णजीरक । इत्यमर । २ । ९ । ३७, २। ९ । ४ ॥ (एतस्या पर्य्यायो यथा—
"कृष्णजीर सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधन ।
कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथु कृष्णोपकुञ्चिका ।
उपकुञ्ची च कुञ्ची च बृहज्जीरक इत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हस्ताहस्माता । इति हेमचन्द्र ॥ पुनर्नवा । स्थूलैला । इति राजनिघण्ट ॥ (सप्तदशाक्षर पादकश्छन्दोभेद । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य लक्षणादिक छन्द शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

पृथ्वीका, स्त्री (पृथ्वी+स्वार्थे कन् ।) बृहदेला । इत्यमर । २ । ४ । १२५ ॥ (अस्या पर्य्यायो यथा,—
"एलास्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।
भद्रैला बृहदेला च चन्द्रबाला च निष्कुटि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सूक्ष्मैला । कृष्णजीरक । इति रत्नमाला ॥ हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्ट ॥

पृथ्वीकुरवक पु (पृथ्व्या भूमौ कुरवक इव ।) श्वेतमन्दारक । इति राजनिघण्ट ॥

पृथ्वीज, क्ली, (पृथ्व्या जायते इति । जन+ड ।) गडलवणम् । इति राजनिघण्ट ॥

पृदाकु, पु, (पर्द्दते इति । पर्द्द अपानशब्दे+"पर्द्देर्नित सम्प्रसारणमल्लोपश्च ।" उणा ३ । ८ । इति काकु रेफस्य सम्प्रसारण अल्लोपश्च ।) सर्प । इत्यमर । १ । ८ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १७८ । २७ ।
"स भीम सहसाभ्येत्य पृदाकु कुपितो भृशम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥")
वृश्चिक । व्याघ्र । चित्रक । इति मेदिनी । के, १२५ ॥ कुञ्जर । वृक्ष । इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

पृश्नि, त्रि (स्पृश्यते इति । स्पृश सस्पर्शे+"घृणि पृश्नीति ।" उणा ४।५२। इति नि निपातनात साधु ।) अल्पतनु । इत्यमर । २। ६ । ४८ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । २६ । ८६ ।
"इच्छा पृश्निं बृहतीं विप्रकृष्टा
शिवाम्बुका भगिनीं सुप्रसन्नाम् ।
विभावरी सर्व्वभूतप्रतिष्ठा
गङ्गा गता ये त्रिदिव गतास्ते ॥")
खर्व्वदुर्ब्बलाल्पास्थि । इति भरत ॥ (शुक्लवर्णा । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६० । ३ ।
"धेनुञ्च पृश्नि वृषभ सुरेतसम् ॥"
"पृश्नि शुक्लवर्णा धेनुम् ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥ प्रागुक्तेणा । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८९ । १ ।
"आय गौ पृश्निरक्रमीदसदन्मातर पुर ॥")

पृश्नि स्त्री (स्पृशति द्रव्यजात स्पृश्यते इति वा । स्पृश+"घृणिपृश्नीति ।"उणा ४।५२। इति नि निपातनात साधु ।) रश्मि । इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्नम् । वेदा । जलम् । अमृतम् । इति महाभारतम् । १२ । ३४१ । ४४ ॥) सुतपोराजपत्नी । सैव जन्मान्तरे देवकी भूता । इति श्रीभागवते १० स्कन्ध ॥

पृश्निका स्त्री, (पृश्नौ जले कायति शोभते इति । कै+क । यद्वा, पृश्नि स्वल्प क जल यत्र ।) कुम्भिका । इति शब्दमाला ॥

पृश्निगर्भ पु (पृश्निर्वेदादयो गर्भे यस्य । यद्वा पृश्नि जन्मान्तरजातदेवकी तस्या गर्भ उत्पत्तिस्थानत्वमस्यास्तीति । अच ।) श्रीकृष्ण । इति हारावली । ९ ॥ (अस्य निरुक्तिर्यथा महाभारते । १२ । ३४१ । ४४ ।
"पृश्निरित्युच्यते चान्न वेदा आपोऽमृत
तथा ।
ममैतानि सदा गर्भे पृश्निगर्भस्ततोऽस्म्यहम् ॥")

पृश्निपर्णी, स्त्री (पृश्नि स्वल्प पर्णमस्या । ङीष ।) लताविशेष । चाकुलिया इति भाषा । चकरौत इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । पृथक्पर्णी २ चित्रपर्णी ३ अङ्घ्रिवल्लिका ४ क्रोष्टुविन्ना ५ सिंहपुच्छी ६ कलशि ७ धावनि ८ गुहा ९ । इत्यमर । २ । ४ । ९२ ॥ केचित्तु पृश्निपर्ण्यादिचतुष्क चाकुलिया इति ख्याताम् । क्रोष्टविन्नादिपञ्चक चिराकूँाड इति ख्यातायामित्याहु । एतत्तु वैद्या न श्रद्दधते । ते हि कलश्यादिशब्देन पृश्निपर्णीमेव गृह्णन्ति । पृश्निपर्णी सिंहपुच्छी चित्रपर्णा कटुसिंहपुच्छी अनयोरल्पभेदान्नवैवेकाथा इति कश्चित । इति भरत ॥ अपि च ।
पिष्टपर्णी १ लाङ्गली ११ क्रोष्टुपुच्छिका १२ पूर्णपर्णी १३ कलशी १४ क्रोष्टुकमेखला १५ दीर्घा १६ शृगालवृन्ता १७ त्रिपर्णी १८ सिंहपुच्छिका १९ दीर्घपत्रा २ अतिगुहा २१ पृष्ठिला २२ चित्रपर्णिका २३ । इति वाङ्गे रत्नमाला ॥ महागुहा २४ शृगालविन्ना २५ धमनी २६ मेखला २७ लाङ्गूलिका २८ पृष्ठिपर्णी २९ दीर्घपर्णी ३ । इति राजनिर्घण्ट ॥ अङ्घ्रिपर्णी ३१ धावनी ३२ । इति भावप्रकाश ॥ अस्या गुणा । कटुत्वम् । अतीसारकासवातरोगज्वरोन्मादव्रणदाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ त्रिदोषघ्नत्वम । वृष्यत्वम् । मधुरत्वम् । सरत्वम् । श्वासरक्तातीसारतृड्वमिनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ ग्राहित्वम् । इति राजवल्लभ ॥

पृश्निभद्र, पु (पृश्नौ भद्र यस्य ।) श्रीकृष्ण । इति शब्दमाला ॥

पृश्निशृङ्ग, पुं (पृश्निर्वेदादय शृङ्गमिवास्य ।) विष्णु । इति शब्दमाला ॥ (पृश्नि स्वल्प शृङ्गमिव शुण्डाग्र यस्य ।) गणेश । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पृश्नी, स्त्री, (स्पृशति जलमिति । स्पृश+नि । ततो वा ङीष् ।) वारिपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ (विवरणमस्या वारिपर्णीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥) कुम्भिका । इति भूरिप्रयोग ॥

पृष उ सेके । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर - सक -सेट । क्त्वावेट ।) उ, पर्षित्वा पृष्ट्वा । इति दुर्गादास ॥

पृषत् स्त्री (पर्षति सिञ्चतीति । पृष सेचने +"वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महदिति ।" उणा २ । ८४ । इति । अतिप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । शतृवदस्य कार्य्यं विज्ञेयम् ।) जलविन्दु । इत्यमर ।१।१ ।६॥ यथा "पृषत्परुषविषाणाग्रेण लुठति ।"इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे ८ अध्याय ॥ "पृषत जलविन्दुस्तद्वत् अपरुषेण मृदुना विषाणाग्रेण लुठति सङ्कुट्टयति।"इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । इद द्विवचनबहुवचनान्तमपि भवति ॥

पृषत, पु (पर्षतीति । पृषि सेके+"पृषिरञ्जिभ्यां कित ।" उणा ३ । १११ । इति अतच । स च कित ।) विन्दु । इत्यमर । १।१ ।६ ॥ (यथा रघौ । ३ । ३ ।

"करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचा
शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥")

श्वेतविन्दुयुक्तमृग । इति मेदिनी । ते, १३५ ॥ तत्पर्य्याय । रङ्कु २ शबलैणक ३ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । "हरिणर्ष्यकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रा पृषतचारुष्करन्यगमातृकाप्रभृतयो जङ्गाला मृगा । कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहराः तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च ।"*॥ द्रुपदराजस्य पिता । यथा महाभारते । १ । १३१ । १७ ।

"भरद्वाजसखा चासीत् पृषतो नाम पार्थिव ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत् सुत ॥"

मण्डलिसर्पान्तर्गतसर्पविशेष । यथा,—
"आदर्शमण्डल श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चित्रमण्डल पृषतो रोध्रपुष्प इत्यादिषु ।" इति सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

पृषताम्पति पु (पृषतां विन्दूनां पतिर्नेता इत्यलुक् समास ।) वायु । इति जटाधर ॥ (यथा, माघे । ६ । ५५ ।

"गजपतिदयसीरपि हैमन
स्तुहिनयन् सरित पृषताम्पति ।
सलिलसन्ततिमध्वगयोषिता-
मतनुतातनुतापकृत दृशाम् ॥")

पृषताश्व पुं, (पृषतो मृगविशेषोऽश्व इव गति साधन वाहनो वा यस्य ।) वायु । इत्यमर टीकायां भरत ॥

पृषती स्त्री (पृषत+स्त्रियां ङीष् ।) श्वेतविन्दुयुक्ता मृगी । इति मेदिनी । ते, १३५ ॥ (यथा, रघु । ८ । ५९ ।

"पृषतीषु विलोलमीक्षित
पवनाधूतलतासु विभ्रमा ॥")

पृषतक, पु, (पृष्यते सिच्यते छिद्यते इति । पृष+ अति । तत सञ्ज्ञायां कन् ।) बाण । इत्यमर । २ । ८ । ८६ ॥ (यथा, रघौ । ७ । ४५ ।

"अर्ध्याङ्गभागे परबाणलूना
धनुर्भृतां हस्तवतां पृषतका ॥")

पृषदश्व पु, (पृषन् मृगविशेषोऽश्व इव वाहको यस्य ।) वायु । इत्यमर । १ । १ । ६५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८७ । ४ ।

"स हि स्वसृत् पृषदश्वो युवा गणोऽया ईशान-
स्तविषीभिरावृत ॥")

राजर्षिभेद । यथा, महाभारते ।२।८।१२ ।

"अश्व वत्सो वधाश्च पृथुवेग पृथुश्रवा ।
पृषदश्वो वसुमना क्षुपश्च सुमहाबल ॥"

विरूपस्य पुत्त्र । यथा, भागवते । ९ । ६ । १ ।

"विरूप केतुमान् शम्भुरम्बरीषसुतास्त्रय ।
विरूपात् पृषदश्वोऽभूत् तत्पुत्त्रस्तु रथीतर ॥")

पृषदाज्य, क्ली (पृषद्भि दधिविन्दुभि सहितमाज्यम् ।) सदध्याज्यम् । दधिमिश्रितघृतम् । इत्यमर । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ९ । ८ ।

"तस्माद्यज्ञात् सर्व्वहुत सम्भृत पृषदाज्यम् ।
पशूंस्ताश्चक्रे वायव्यानारण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥"
"पृषदाज्य दधिमिश्रमाज्यम् ।' इति तद्भाष्ये सायन ॥)

पृषद्बल, पु, (पृषदेव बलमस्य ।) वायुश्च । यथा —

"धुविचमरुदान्दोल कुबेरश्चामरानिल ।
पृषद्बलस्तु वायुश्च कुबेरे तु प्रमोदित ॥"
इति शब्दमाला ॥

पृषन्ति पु, (पर्षति सिञ्चतीति । पृष सेचने+ अतिप्रत्यय । निपातनात् साधु ।) विन्दु । यथा,—

"मम पृषन्तिभि स्पृष्टा वान्ति वाता शनै शनै ॥"
इति भरतघृतजाम्बवतीविजयकाव्यम् ॥

पृषभाषा स्त्री, (पर्षतीति । पृष सेके+क । पृषा न्तवर्षिणी भाषा यत्र ।) अमरावती । इति शब्दरत्नावली ॥

पृषाकरा, स्त्री, (पृष+भावे क्विप् । पृषे सेचनाय आकीर्य्यते इति । आ+कॄ+अप+टाप् । प्रात सन्ध्यायाञ्चास्या उपरि जलसेचनादेव तथात्वम् ।) क्षुद्रशिला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बाटखारा इति भाषा ॥

पृषातक, क्ली, (पृषन्त पृषदाज्यम् आतकति ऋस तीति । तक+अच । पृषोदरादित्वात् साधु ।) दधियुक्तघृतम् । इति हेमचन्द्र ॥

पृषोदर, त्रि, पृषत् उदर यस्य । ("पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।"६ । ३ । १०९ । इति तलोप ।) मनीषादित्वात् तलोप । इति दुर्गादास ॥

"भवेद्वर्णागमाद्धस सिंहो वर्णविपर्य्ययात् ।
वर्णादेशाच्च गूढात्मा वर्णलोपात् पृषोदर ॥"
इति गोयीचन्द्रघृतकारिका ॥

पृषोद्यान, क्ली क्षुद्रोपवनम् । मनीषादित्वात् पृषत्- स्तकारलोप । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास ॥

पृष्ठ क्ली (पृष्यते सिच्यते इति । पृष "तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथा ।" उणा २ । १२ । इति थकप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) शरीरपश्चाद्भाग । इत्यमर । २ । ६ । ७८ ॥ पीठ इति भाषा ॥ (यथा मनौ । ४ । ७२ ।

"न विगर्ह्य कथा कुर्य्याद्बहिर्माल्य न धारयेत् ।
गवाञ्च यान पृष्ठेन सर्व्वथैव विगर्हितम् ॥")

चरममात्रम् । इति मेदिनी । ठे, ७ ॥ (स्तोत्रविशेष । यथा, शतपथब्राह्मणे । ८ । १ । १ । ५ ।

"विहृतस्तोमाद्र्थन्तर पृष्ठ निरमिमीत ॥")

पृष्ठग्रन्थि, पु, (पृष्ठस्य ग्रन्थि ।) गडु । इति हेमचन्द्र । ३ । ४४६ ॥ कुज इति भाषा ॥

पृष्ठत, [स] व, (पृष्ठ+'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि ।"५ । ४ । ४४ । इत्यस्य "आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या तसि ।) पश्चात् । यथा भट्टि । १ । २४ ।

"त पृष्ठत प्रष्ठमियाय नम्रो
हिंसेषु दीप्रास्त्रधर कुमार ॥"

पृष्ठदेशे । (यथा, मनौ । ८ । ३ ।

"पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्त स्यात् चौर-
किल्विषम् ॥")

पृष्ठदृष्टि पु, (पृष्ठे दृष्टिर्दर्शन यस्य ।) भल्लूक । इति राजनिर्घण्ट ॥

पृष्ठमांसाद, त्रि, (पृष्ठे परोक्षे मांसाद इव । असमक्षमनिष्टजनकवाक्यकथनादस्य तथात्वम् ।) वाक्याभिधायी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ चोगोलखोर इति पारस्यभाषा । (पृष्ठमांसमत्तीति । अण् । पृष्ठमांसभक्षके, त्रि ॥)

पृष्ठमांसादन क्ली, (पृष्ठे परोक्षे मांसादन मांसभक्षणमिव कीर्त्तनस्यास्यानिष्टजनकत्वात् ।) परोक्षे दोषकीर्त्तनम् । इति हेमचन्द्र । ३ । २६५ ॥ तद्वति, त्रि ॥ (पृष्ठमांस+अद+ कर्त्तरि ल्यु । पृष्ठमांसभक्षके, त्रि ।)

पृष्ठवंश, पु, (पृष्ठस्य वंश वंश इव दण्ड इत्यर्थ ।) पृष्ठास्थि । पिठेर दाडा इति भाषा ॥ तत पर्य्याय । तीक्ष्णक २ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ६ अध्याये ।

"तत्र पृष्ठवंशमुभयत प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीतरुणे नाम मर्म्मणी ।") स तु मासमात्रेय भवति । इति सुखबोध ॥

पृष्ठवाट, } [ह] पु, (पृष्ठ युगपार्श्वं वह पृष्ठवाह् } तीति । वह+ण्वि ।) युगपार्श्वग वृष । पाँटे बाँधा गरु इति भाषा । इत्यमर ॥ (पृष्ठ पृ भार वहतीति । वह+ण्वि । पश्चाद्भागवाहक । यथा, हरिवंशे भविष्य पर्व्वणि । ५५ । ३१ ।

"दारुक पृष्ठवाहन्तु कृत्वा केशव पृष्ठ ।

आग्नेयमस्त्रं स्योऽस्य शरे कश्चिच्चिदीश्वर ।
अनेन त्वां दहाम्यद्य यदि शक्तोऽसि वारय ॥”)

पृष्ठवाह्य पु, (पृष्ठे वाह्यं वहनीयद्रव्यमस्य ।) भारवाहकवृष । तत्पर्य्याय । स्थौरी २ पृष्ठ्य ३ । इति हेमचन्द्र । ४ । ३२६ ॥

पृष्ठशृङ्ग, पु (पृष्ठे शृङ्गमस्य । शृङ्गस्य वक्रभावेन पृष्ठगमनात् तथात्वम् ।) वनच्छाग । इति हेमचन्द्र । ४ । ३४४ ॥

पृष्ठशृङ्गी, [न्] पु, (पृष्ठे शृङ्गमिव अस्यास्तीति । शृङ्ग+इनि ।) भीमसेन । नपुंसकम् । महिष । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥

पृष्ठोदय पु, (पृष्ठेनोदयोऽस्य ।) मेषवृषकर्कट धनुर्म्मकरमीनलग्ना । यथा ज्योतिस्तत्त्वे ।
“अजो गोपतियुग्मश्च कर्किधन्विन्दगास्तथा ।
निशासंज्ञा स्मृतास्त्वेते शेषाश्चान्ये दिनात्मका ॥
निशासंज्ञा विमिथुना स्मृता पृष्ठोदयास्तथा ।
शेषा शीर्षोदया ज्ञेते मीनश्चोभयसंज्ञक ॥”

पृष्ठ्य, स्त्री, (पृष्ठानां स्तोत्रविशेषाणां समूह इति । पृष्ठ+“ब्राह्मणमाणववाडवाद् यत् ।” ४ । २ । ४२ । इत्यस्य “पृष्ठादुपसंख्यानम् ।” इति वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) पृष्ठाना समूह । इत्यमर । ३ । २ । ४२ ॥

पृष्ठ्य पु, (पृष्ठेन वहतीति । पृष्ठ+यत् ।) पृष्ठेन भारवाहकाश्व । तत्पर्य्याय । स्थौरी २ । इत्यमर । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२२ । ४६ ।
“पृष्ठ्यानामपि चाश्वानां वाह्लिकानां जनार्द्दन ।
ददौ शतसहस्राणि कन्याधनमनुत्तमम् ॥”
धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३ । १ ।
“ऋतेन हि ष्मा वृषभश्चिदक्त
पुमाँ अग्नि पयसा पृष्ठ्येन ॥”
“पृष्ठ्येन धारकेण पयसाक्त ।’ इति तद्भाष्ये सायन ॥)

पृश्नि त्रि, (पृश्नि । पृषोदरादित्वात् साधु ।) प्रश्नि । इत्यमरटीकायां भरत ॥ पार्ष्णि । तत्र स्त्रीलिङ्ग । इत्युणादिकोष ॥

पॄ क पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा - पर० सक -सेट ।) क, पारयति । इति दुर्गादास ॥

प न्नि शि लि पालने । पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या० क्रा प पर सक सेट ।) न्नि, पूर्त्तोऽस्ति । क्ष्वाद्योदिदित्वन्न पवञ्जनाम्न निष्ठातस्य न । शि पृणाति । क्तौ तु पूर्त्ति रित्येव मनीषादित्वान्न नि । लि पिपर्त्ति । इति दुर्गादास ॥

पेचक, पु (पचति पच्यते वा । पच+“पचिमच्योरिच्च ।” उणा ५ । ३७ । इति वुन् । उपधाया अत इत्व ।) पक्षिविशेष । पेचा इति भाषा । तत्पर्य्याय । उलूक २ वायसाराति ३ । इत्यमर । २ । ५ । १५ ॥ शकाख्य ४ दिवान्ध ५ वक्रनासिक ६ हरिनेत्र ७ दिवाभीत, ८ नक्ताशी ९ धीयु १० घर्घर ११ काकभीरु १२ नक्तचारी १३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ निशाचर १४ कौशिक १५ रूपनाशन १६ पेच १७ रक्तनासिक १८ भीरुक १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ करिपुच्छमूलोपान्त । गुदाच्छादकमांसपिण्डविशेष । इत्यमर । ३ । ३ । ६ ॥ पर्य्यङ्क । यूक । इति विश्व ॥ मेघ । इति शब्दरत्नावली ॥

पेचकी, [न्] पुं, (पेचकोऽस्यास्तीति । पेचक+इनि ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

पेचिल, पु, (पच+बाहुलकात् इलच् अत इत्व ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पेचु, स्त्री, (पच्यते इति । पच+उन् । अत इत्वञ्च ।) पेचुली । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पेचुली, स्त्री, (पच्यते इति । पच+उलच् । अत-इत्व गौरादित्वात् ङीष ।) शाकभेद । कचु इति ख्यात । यथा,—
“केचुक पेचुली पेचु नाडीचो विश्वरोचन ॥”
इति त्रिकाण्डशेष ॥

पेट, पुं, (पेटतीति । पिट+अच् ।) प्रहस्त । इति राजनिर्घण्ट ॥ पेटके, स्त्री । इत्यमर । २ । १ । ३ ॥

पेटक, पुं, (पेटतीति । पिट+ण्वुल ।) वंश वेत्रादिमयसमुद्गकप्राय । पेटारी इति पेटी इति पेड़ा इति च ख्यात । तत्पर्य्याय । पिटक २ पेड़ा ३ मञ्जूषा ४ । इत्यमर । २ । १ । ३ ॥ आद्यौ स्वल्पपेटिकायाम् । परौ महापेटिकायामिति स्वामी ॥ समूह । इति मेदिनी । के, ११७ ॥

पेटाक, पु, (पेटक+पृषोदरादित्वात् साधु ।) पेटक । इति भरतद्विरूपकोष ॥

पेटिका, स्त्री, (पिटतीति । पिट+ण्वुल । कापि अत इत्वम् ।) वृक्षविशेष । पेटारि इति भाषा । तत्पर्य्याय । कुबेराक्षी २ कुलिङ्गाक्षी ३ छायावृन्तिका ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा —
“पेटिकामूललेपाच्च योनिर्भिन्ना प्रशाम्यति ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे योनिव्यापदधिकारे ॥)

पेटी त्रि, (पेट+गौरादित्वात् ङीष ।) पेटक । इत्यमर । २ । १ । ३ ॥

पेडा, स्त्री (पेटा । पृषोदरादित्वात् साधु ।) मञ्जूषा । महापेटिका । इत्यमरभरतौ ॥

पेण, ऋ पवे । गतौ । स्नेषे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर० सक० स्नेषे अक सेट ।) ऋ, अपिपेणत् । पिपेणतु । इति दुर्गादास ॥

पेत्व क्ली, (पीयते इति । पा पाने+“अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।” उणा ४ । १ ५ । इति इत्वन् ।) अमृतम् । घृतम् । इत्युणादिकोष ॥ (पुं, पतनशील पशु । छाग । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २९ । ५८ ।
“सावित्रो वारुण्या कृष्णा एकशितिपात् पेत्व ॥”
“पेत्व पतनशीलो वेगवान् पशु ॥” इति तद्भाष्ये महीधर ॥ तथाच ऋग्वेदे । ७ । १८ । १७ ।
“सिंह्यं चित पेत्वेना जघान ॥”
“पेत्वेन छागेन जघान घातयामास ।” इति तद्भाष्ये सायन ॥)

पेय, क्ली, (पीयते यदिति । पा पाने+कर्म्मणि यत् । “ईद्यति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत ततो गुण ।) जलम् । इति मेदिनी । ये, ३९ ॥ दुग्धम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अष्टविधा न्नान्तर्गतान्नविशेष । यथा,—
“भोज्य पेय तथा चूष्य लेह्य खाद्यञ्च चर्व्वणम् ।
निष्पेयञ्चैव भक्ष्य स्यादन्नमष्टविध स्मृतम् ॥”
इति राजनिर्घण्ट ॥

पातव्य, त्रि । इति मेदिनी । ये, ३९ ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ४४ । १ ।
“सर्व्वेषां भक्ष्यभोज्यानामन्न परममुच्यते ।
द्रवाणाञ्चैव सर्व्वेषां पेयानामाप उत्तमा ॥”)

पेया, स्त्री (पीयते इति । पा+यत् । ततष्टाप् ।) सिक्थसमन्वितपेयद्रव्यम् । अस्या गुणा ।
“पेया स्वदाग्निजननी वातवर्चोऽनुलोमनी ।
क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्ब्बल्यकुक्षिरोगविनाशिनी ॥”
इति राजवल्लभ ॥

मिश्रेया । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आणा । अच्छमण्डम् । इति मेदिनी । ये ३९ ॥

पेयूष पु, क्ली, (पीय पाने+“पीयेरूषन् ।” उणा ४ । ७६ । इति ऊषन् बहुलवचनात् गुण ।) अभिनवं पय । इत्यमर ॥ नवप्रसूताया गो सप्तदिनाभ्यन्तरीणदुग्धम् । यथा,
“आसप्तरात्रप्रभवं क्षीर पेयूष उच्यते ॥”
इति हारावली ॥
“पीयते पेयूष पीङ् पाने नाम्नीति यूष ऊष्मान्त क्लीवञ्च । पीयूषश्च अथ पीयूषपेयूषे नवं सप्तदीनावधीति शब्दार्णव ॥” इति तट्टीकायां भरत ॥ (यथा, मनु । ५ । ६ ।
“शेलु गव्यञ्च पेयूष प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥”)
अमृतम् । अभिनवघृतमपि । इत्युणादिकोष ॥

पेरु पुं, (पीयते रसानिति । पीङ् पाने+“मि पीभ्यां रु ।” उणा० ४ । १ १ । इति रु ।) वह्नि । सूर्य्य । इत्युणादिकोष ॥ समुद्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (त्रि, रक्षक । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७४ । ४ ।
“नरो हितमवमेहन्ति पेरव ॥”
“नरो नेतार पेरव । पा रक्षणे । मापोरित्वे रुन्निति रुनुप्रत्यय । सर्व्वस्य रक्षका ।” इति तद्भाष्ये सायन ॥ पूरक । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८४ । २ ।
“प्र या वाज न हेषन्त पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥”)

पेरोज, क्ली, उपरत्नविशेष । पीरोजा इति यवनभाषा । तत्पर्य्याय । हरिताश्मम् २ पेरजम् ३ । तद्द्विविधम् । भस्माङ्ग हरितञ्च । तस्य गुणा ।
“पेरज सुकषाय स्यान्मधुर दीपन परम् ।
स्थावर जङ्गमञ्चैव संयोगाच्च यथा विषम् ॥
तत् सर्व्वं नाशयेत् शीघ्रं शूलभूतादिदोषजम् ॥”

पाठान्तरं यथा,—
"पित्तजं शुक्रवायं खाद्यमधुरं दीपनं दयो ।
स्रावरादिविषघ्नं स्राद्धरितवापरं प्रदृष्टं ॥
शीताङ्गं नाशयेच्छीघ्रं शूलं तिमिरभूतजम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ।

पेल, ऋ चाले । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-चाले अक-गतौ सक-सेट ।) ऋ, अपिपेलत् पिपेलत् । चालः कम्पः । इति दुर्गादासः ॥

पेल, क्ली, (पेलति सदा चलतीति । पेल+अच् ।) अण्डकोषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७५ ॥

पेलवं, त्रि, (पेलं कम्पनं वातीति । वा+क ।) विरलम् । अत्र सावकाशत्व प्रकारः । इत्यमरभरतौ ॥ तनु । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११३ ॥ कोमलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ४ ।
"पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्त्रिणः ॥")

पेव ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट ।) ऋ, अपिपेवत् । ङ, पेवते । इति दुर्गादासः ॥

पेशल, त्रि, (पिश अवयवे+भावे घञ् । पेशं वातीति । वा+क । यद्वा, पेशोऽस्यास्तीति । सिध्मादित्वात् लच् ।) चारु । (यथा, देवीभागवते । ५ । ६ । ५६ ।
"महिषस्य वचः श्रुत्वा पेशलं मन्त्रिसत्तमः ।
जगाम तरसा कामं गजाश्वरथसंयुतः ॥")
सुन्दरः । (यथा रघौ । ८ । ४० ।
"युवतयः कुसुमं दधुराहितं
तदलके दलकेसरपेशलम् ॥")
दक्षः । चतुरः । कोमलः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा मुकुन्दमालायाम् । २९ ।
"इदं शरीरं परिणामपेशलं
पतत्यवश्यं श्लथसन्धि जर्जरम् ।
किमौषधं क्लिश्यसि मूढ़ दुर्मते ।
निरामयं कृष्णरसायनं पिब ॥")
धूर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

पेशस्कृत्, पुं, (पेशो रूपान्तरं करोतीति । पेशस्+कृ+क्विप् । "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।" ६ । १ । ७१ । इति तुगागमः । अनेन गृहीतस्य कीटस्य रूपान्तरं भवति इत्यतोऽस्य तथात्वम् ।) कीटविशेषः । कुमिरके इति भाषा । यथा,—
"कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः ।
याति तत्सात्मतां राजन् ! पूर्ब्बरूपमसन्त्यजन् ॥"
इति श्रीभागवते । ११ । ९ । २३ ॥

पेशिः, पुं, (पिश+"कृपिशीति ।" उणा० ४ । ११८ । इति इन् ।) शतकोटिः । इत्युणादिकोषः ॥ अण्डे मांसपिण्डे च स्त्री । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिपादः ॥

पेशी, स्त्री, (पिश+इन् । वा ङीष् ।) अण्डम् । इत्यमरः । २।५।३७॥ (गर्भवेष्टनचर्म्ममयकोषः । यथा, सुश्रुते । १ । २६ ।
"धमनीस्रोतोऽस्थितन्त्विवरपेशीप्रभृतिषु वा शरीरप्रदेशेषु ॥") सुपक्वकलिका । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४ अध्याये ।
"मधुकं बिल्वपेश्यश्च शर्करामधुसंयुता ।
अतीसारं निहन्त्याशु शालीषष्टिकयोः कणा ॥")
मांसी । खड्गपिधानकम् । मांसपिण्डी । इति मेदिनी । शे, १२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११५ । १२ ।
"तां च मांसमयीं पेशीं ददर्श जयतां वरः ॥"
(अस्याः सङ्ख्यावस्थानादयो यथा,—
"पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टिः । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं चतुस्त्रिंशत् । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश । दश प्रपदे । पादोपरि कूर्च्चसन्निविष्टास्तावत्य एव । दश गुल्फतलयोः । गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः । पञ्च जानुनि । विंशतिरूरौ । दश वङ्क्षणे । शतमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । तिस्रः पायौ । एका मेढ्रे । सेवन्यामपरा । द्वे वृषणयोः । स्फिचोः पञ्च पञ्च । द्वे वस्तिशिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका । पृष्ठोर्द्ध्वसन्निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः । दश वक्षसि । अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त । द्वे हृदयामाशययोः । षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु । ग्रीवायां चतस्रः । अष्टौ हन्वोः । एकैका काकलकगलयोः । द्वे तालुनि । एका जिह्वायाम् । ओष्ठयोर्द्वे । घोणायां द्वे । द्वे नेत्रयोः । गण्डयोश्चतस्रः । कर्णयोर्द्वे । चतस्रो ललाटे । एका शिरसीत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ।
शिरास्नायुस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् ।
पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥
स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका । दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः । अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे । गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः । शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव । पित्तपक्वाशययोर्मध्ये गर्भाशया यत्र गर्भस्तिष्ठति । तासां बहलपेलवस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशभावाः सन्ध्यस्थिशिरास्नायुप्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति ॥
भवति चात्र ।
पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्या प्रोक्ता लक्षणमुष्कजाः ।
स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
नदीभेदः । पिशाचीविशेषः । राक्षसीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वाद्यविशेषः । यथा महाभारते । ६ । ४२ । ३ ।
"तथा भेर्य्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥")

पेषणं, क्ली, पिषधातोर्भावे ल्युटप्रत्ययनिष्पन्नम् । चूर्णनम् । (यथा, मार्कण्डेये । १४ । ८७ ।
"अयं कृतघ्नो मित्राणामपकारी सुदुर्म्मतिः ।
तप्तकुम्भे निपतति ततो यास्यति पेषणम् ॥")
खलम् । शतघ्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तेकाटाविश इति भाषा ॥

पेषणिः } स्त्री, (पिष्यतेऽनयेति । पिष+करणे
पेषणी } अणि । वा ङीष् ।) पेषणशिला । शिल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पेषणी २ पट्टः ३ शिलाखा ४ शृङ्कखड्ग ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः । ३ । ६८ ।
"पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥")

पेषल, त्रि (पेषोऽस्यास्तीति । पेष+सिध्मादित्वात् लच् ।) पेशलः । इत्यमरटीकायां भरतरमानाथौ ॥

पेषाक पुं, (पिष+आकन् ।) पेषणिः । इत्युणादिकोषः ॥

पेस ऋ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं सक सेट ।) ऋ अपिपेसत् पिपेसत् । इति दुर्गादासः ॥

पेसल, त्रि, (पेशलः । पृषोदरादित्वात् शस्य सत्वम् ।) पेशलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पै, शोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-अनिट् ।) पायति धान्यमातपेन । इति दुर्गादासः ॥

पैङ्गूष पुं, (पिङ्गूषे साधुः । अण् ।) कर्णः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३७ ॥

पैठर त्रि, (पिठरे संस्कृतं पक्वम् । पिठर+अण् ।) स्थालीपक्वमांसादि । इत्यमरः । २ । ९ । ४५ ॥ (यथा, गो रामायणे । २ । १ । ६३ ।
"प्रतप्ते पैठरे खैव मार्गमायूरतैत्तिरे ॥")

पैठीनसिः, पुं, मुनिविशेषः । स च स्मृतिगोत्रयोः कारकः । इति पुराणम् ॥

पैण्डिन्य स्त्री (पिण्डं परपिण्डं भक्षयितुमस्यास्तीति । पिण्ड+इन् । तत ष्यञ् ।) भैक्ष्यजीविका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पैतामहं, त्रि, (पितामहस्येदम् । पितामह+"तस्येदम् ।" ४।३।१२०। इत्यण् ।) पितामहसम्बन्धिधनादि । यथा, कात्यायनः ।
"पैतामहञ्च पित्र्यञ्च यच्चान्यत् स्वयमर्ज्जितम् ।
दायादानां विभागेषु सर्व्वमेतद्विभज्यते ॥"
बृहस्पतिः ।
"पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्ज्जितम् ।
विद्याशौर्य्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ॥"
इति दायभागः ॥

पैतृक, त्रि (पितुरागतं पितुरिदं वेति । पितृ+ठञ् ।) पितृसम्बन्धि । इति शब्दमाला ॥ यथा, मनुः ।
"ऊर्द्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।
भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥"
मनुविष्णू ।
"पैतृकन्तु यदा द्रव्यमनवाप्तमवाप्नुयात् ।
न तत् पुत्त्रैर्भजेत् सार्द्धमकामः स्वयमर्ज्जितम् ॥"

पैठीनसि ।
"पैतृके विभज्यमाने दायाद्ये समो विभाग ॥"
नारद ।
"शौर्य्यभार्य्याधने हित्वा यच्च विद्याधनं भवेत् ।
त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृक ॥"
इति दायभाग ॥

पैतृकभूमि, स्त्री, (पैतृकी पितृसम्बन्धिनी भूमि ।) पितृसम्बन्धिस्थानम् । तस्या माहात्म्य यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
"भवांश्च यादवै सार्द्धं प्रविश्य द्वारकापुरीम् ।
मत्पित्रा मातृभि सार्द्धं मामेन्द्रे च यदौ नृप ॥"
उग्रसेन उवाच ।
वासुदेव न यास्यामि भूमि तां पैतृकीं पुन ।
सर्व्वतीर्थपरां शुद्धां दैवे कर्म्मणि पैतृके ॥
मारकं भूमिदेशे च पितृणां निर्व्वपेत्तु य ।
तद्भूमिस्वामिपितृभि श्राद्धकर्म्म निहन्यते ॥
पितृणां निष्फलं श्राद्धं देवानामपि पूजनम् ।
किञ्चित्फलप्रदञ्चैव सम्पूर्णं पैतृके स्थले ॥
पुत्त्रपौत्त्रकलत्त्रेभ्य प्राणेभ्य प्रेयसी सदा ।
दुर्लभा पैतृकी भूमि पितुर्मातुर्गरीयसी ॥
तत प्रशस्तं पवित्रञ्च दैवे कर्म्मणि पैतृके ।
क्रीतञ्च लब्धं दानं परदत्तमशुद्धकम् ॥
क्रियते पैतृकीभूम्यां तीर्थतुल्यफलं लभेत ।
गङ्गाजलसमं पूतं पितृस्नातोदकं हरे ॥
तत्र स्नात्वा जले पूते गङ्गास्नानफलं लभेत् ।
पितृणां तर्पणं तत्र पवित्रं देवपूजनम् ॥
पैतृकी जन्मभूमिश्चेत् फलं तद्द्विगुणं लभेत् ।
पैतृकीभूमितुल्या च दानभूमि सतामपि ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ ३ अध्याय ॥

पैतृष्वसेय पु, स्त्री, (पितृष्वसुरपत्यमिति । पितृष्वसृ + "ढकि लोप ।" ४ । १ । १३३ । इति ज्ञापकत्वात् ढक् अन्त्यलोपश्च ।) पितृभगिनीपुत्त्र । इत्यमर । २ । ६ । २५ ॥ पिस्तुतभाइ इति भाषा ॥ (स्त्रियां ङीप् । पितृभगिनीपुत्त्री । यथा, मनु । ११ । १७२ ।
"पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च ।
मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥")

पैतृष्वस्रीय, पु, स्त्री, (पितृष्वसुरपत्यमिति । "पितृष्वसुश्छण्" ४ । १ । १३२ । इति छण् ।) पितृभगिनीपुत्त्र । इत्यमर । २ । ६ । २५ ॥ पिसतुत भाइ इति भाषा ॥

पैत्त त्रि, (पित्तात् आगत पित्तस्य प्रशमन कोपनं वेति । पित्त + अण् ।) पित्तजव्याधि । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा, माधवनिदाने गुल्माधिकारे ।
"कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-
क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरञ्च दुष्टं
पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥")

पैत्तिक, त्रि (पित्तेन निर्वृत्त इति । पित्त + ठञ् ।) पित्तजव्याधि । इति राजनिर्घण्ट ॥
(यथा, चरके चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ।
"प्रतत काससमानश्च ज्योतींषीव च पश्यति ।
श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके ॥")

पैत्र क्ली, (पितुरिदमिति । पितृ + अण्) पितृतीर्थम् । अङ्गुष्ठतर्ज्जन्योर्मध्यम् । इत्यमर । २ । ७ । ५१ ॥ पितृसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा महाभारते । ७ । १६६ । ७१ ।
"ऐन्द्रं याम्यं वारुणं वैत्तपाल्यं
पैत्रं त्वाष्ट्रं कर्म्म सौम्यञ्च तुभ्यम् ।
रूपं ज्योति शब्दमाकाशवायू
स्पर्शं स्वाद्यं सलिलं गन्धमुर्व्वीम् ॥")

पैत्राहोरात्र, पु, (पैत्र अहोरात्र ।) पितृलोकस्य दिवारात्रि । स तु मनुष्यमाने मासेन भवति । यथा —
"मासेन स्यादहोरात्र पैत्रो वर्षेण दैवत ॥"
इत्यमर । १ । ४ । २१ ॥

पैल पु, (पीलाया अपत्यमिति । पीला + "पीलाया वा ।" ४ । १ । ११८ । इति अण् ।) मुनिविशेष । स च ऋग्वेदी यथा,—
"तत्रर्ग्वेदधर पैल सामगो जैमिनि कवि ।
वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥
अथर्व्वाङ्गिरसामासीत् सुमन्तुर्दारुणो मुनि ।
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षण ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ४ अध्याय ॥

पैशाच, पु, (पिशाचस्यायमिति । पिशाच + अण् ।) अष्टप्रकारविवाहान्तर्गताष्टमविवाह । यथा याज्ञवल्क्य । 'पैशाच कन्यकाछलात् ।" छलमाह मनु । ३ । ३४ ।
"सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाच कथितोऽष्टम ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
पिशाचसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (राजसकायान्तर्गत कायविशेष । तल्लक्षणं यथा,—
"उच्छिष्टाहारता तैक्ष्ण्यं साहसप्रियता तथा ।
स्त्रीलोलुपत्वं नैर्लज्ज्यं पैशाचकायलक्षणम् ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

पैशुन्य, क्ली, (पिशुनस्य भाव । पिशुन + ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) पिशुनता । खलता । तच्च दशविधपापान्तर्गतवाङ्मयपापविशेष । इति तिथितत्त्वम् ॥ यथा,—
"पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्षासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक ॥")
इति मनौ । ६ । ४८ ॥
अस्य विवरणं पातकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पैष्ट त्रि (पिष्टस्येदमिति । पिष्ट + अण् ।) पिष्टसम्बन्धी । यथा,—
"यद्यपद्मलकं पूपा पैष्टमत्ति सदा चरुम् ।
अतोऽन्नेश्वरसामान्यात्तण्डुलोऽत्र विधीयते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पैष्टिकं, क्ली, (पिष्ट + ठञ् ।) पिष्टानां समूह । इति आपूपिकशब्दटीकायां भरत ॥ मद्यविशेष. । यथा । रूपमाध्वीकादिजनिते मद्यत्रये स्निग्धपैष्टिकादि स्वदु मद्य हेतुविपरीतमेव ॥ इति विजयरक्षित ॥ (यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"पाललाः श्लेष्मजननाः शष्कुल्यः कफपित्तला ।
वीर्य्योष्णाः पैष्टिका भक्ष्याः कफपित्तप्रकोपणा ॥")

पैष्टी, स्त्री, (पिष्टेन निर्वृत्तेति । पिष्ट + अण् + ङीप् ।) विविधधान्यविकारजा मदिरा । तस्या गुणा ।
"पैष्टी कट्वम्लतीक्ष्णा स्यादीषन्नीलीसमा परा ।
वातघ्नी कफहृत्शोषपित्तकृत्क्षोभणी च सा ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥
(यथा च हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ।
"गौडी माध्वी तथा पैष्टी नियासा कथिता परा ।
इति चतुर्व्विधा ज्ञेया सुरास्तासां प्रभेदका ॥"
"पैष्टी सन्दीपनी रुच्या कफसङ्घातनाशिनी ।
पित्तला पाण्डुरोगाणां कारिणी बहुधा मता ॥")

पोगण्ड पुं, (पुनातीति । पू + विच् । पौ शुद्धो गण्डो यस्य ।) दशवर्षीयबालक । यथा,—
"रोगी वृद्धस्तु पोगण्ड कुर्व्वन्त्यन्येन सदा ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥

पोगण्ड, त्रि, (पौ गण्ड एकदेशोऽस्य ।) अपोगण्ड । स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्ग । जनविंशत्यङ्गुलीकैकविंशत्यङ्गुलीकादिजन । यथा । पोगण्डो विकलाङ्ग स्यादिति हलायुध । पोगण्डो विकलाङ्गक । इति रत्नकोष । इत्यमरटीकायां भरत ॥

पोट, पुं (पुटत्यत्रेति । पुट संश्लेषे + आधारे घञ् ।) वेश्मभूमि । इति जटाधर ॥ (पुट संश्लेषे + भावे घञ् ।) सश्लेष । इति पोटगलशब्दटीकायां भरत ॥

पोटगल, पु, (पोटेन संश्लेषेण गलतीति । गल + अच् ।) नल । काश । इत्यमर । २ । ४ । १६२ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"पोटगलो इक्षुकाण्ड काकेक्षु स च खड्गक ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मत्स्य । इति मेदिनी । ले, १५७ ॥ (सर्पणात्कन्तर्गतवैकरञ्जसर्पप्रभेद ॥ "राजिलेन गोनस्यां वैपरीत्येन वा जात पोटगल । इति सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

पोटलिका, स्त्री, (पोटेन संश्लेषेण लीयते इति । ली + ड । तत स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) सश्लिष्टवस्त्रादि । इति केचित् ॥ पुटुलि इति भाषा ॥

पोटा, स्त्री, (पुटति स्त्रीपुंसस्वरूपं संश्लिष्यतीति । पुट + अच् । टाप् च ।) स्त्रीपुंसलक्षणा । इत्यमर । २ । ६ । १५ ॥ स्त्रीपुंसयोर्लक्षणं चिह्नं स्तनश्मश्र्वादिरूपं यस्या सा । इति भरत ॥

पोटिक, पुं (पोट सङ्घोमोऽस्यस्येति ठन्।) विस्फोटक। इति केचित्॥ (विस्फोटकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

पोट्टली, स्त्री (पोटेन संश्लेषेण लीयते इति। ली+ड। पृषोदरादित्वात् साधुः। ङीप्।) पोट्टलिका। वस्त्रबद्धद्रव्यम्। पुटुलि इति भाषा। यथा,—

"शुद्धार्थं त्रिफलाक्वाथे गुडूच्या क्वाथ एव वा। दोलायन्त्रे पुरं पाच्य पोट्टल्या वस्त्रबद्धया॥" इति वैद्यकम्॥

पोड, पुं, (पुडतीति। पुड+अच्।) कपाला स्थितलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पोत, पुं स्त्री, (पुनातीति। पू+"हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्।" उणा ३। ८६। इति तन्।) शिशुः। इत्यमरः। २। ५। ३८॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १२। १३३।

"तत्क्षणात् खगमलाक्ष्याद् गिरे सम्प्रेष्य राघवान्।

आनाययत पक्षिपोत गरुडान्वयसम्भवम्॥")

पोत, पुं (पुनाति इति। पू+"इसीति।" उणा ३। ८६। इति तन्।) वहित्रम्। गृहस्थानम्। पोता इति भाषा। वस्त्रम्। इति मेदिनी। ते, ३७॥ दशवर्षीयहस्ती। इति हेमचन्द्रः॥ वस्त्रद्रयानम्। जाहाज इति भाषा॥ (यथा, देवीभागवते। १। ३। ४२।

"सम्प्राप्य मानुषभवं सकलाङ्गयुक्तं पोतं भवार्णवजलोत्तरणाय कामम्। सम्प्राप्य वाचकमहो न शृणोति मूढः सो वञ्चितोऽत्र विधिना सुन्दरं पुराणम्॥")

यथा,—

"वसुद्रयाने रत्नानि महामौल्यानि साधुभिः। रत्नपारीक्षकैः साहमानविखे बहूनि च॥ शुकेन सह सम्प्राप्तो सद्धान्त तवधावम्। पोताग्रत्युक्त सर्व्वं पोतवाहैरुपाचिता। अपारे दुस्तरेऽगाधे यान्ति वेगेन निम्नग॥" इति वाराहे गोकर्णमाहात्म्याध्याय॥

पोतकी, स्त्री,(पोत इवेति। पोत+इवार्थे कन्। स्त्रियां ङीप्।) पूतिका। इति शब्दमाला॥ (अस्याः पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—

"पोतक्युपोदिका सा तु मालवाच्चलवल्लरी। पोतकी शीतला स्निग्धा श्लेष्मला वातपित्तहृत्॥ अकण्ठ्या पिच्छिला निद्राशुक्रदा रक्तपित्तजित्। बलदा रुचिकृत् पथ्या बृंहणी तृप्तिकारिणी॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) क्षामापची। इति राजनिर्घण्टः॥

पोतज, पु, (पोत सन् न तु जिम्बादिरूपः इति भाव। जायते इति। जन+ड।) कुञ्जरादि। यथा, हेमचन्द्रः। ४। ४२१।

"जन्तुजा पचितपर्यादा पोतजा कुञ्जरादयः॥"

पोतवणिक, पुं (पोतेन वणिक।) वहित्रेण वाणिज्यकर्त्ता। नौकावाणिज्यकर। तत्पर्य्याय। सांयात्रिकः २। इत्यमर। १। १०। १२। समुद्रयानचारी ३। इति जटाधरः॥ नौवाणिज्यकर ४। इति शब्दरत्नावली॥

पोतरक्ष, पु (पोत रक्षतीति। रक्ष+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) केनिपातक। इति शब्दमाला॥ हालि इति भाषा॥

पोतलकप्रिय, पु, (पोतलक पर्व्वतविशेष प्रियोऽस्य।) बुद्धविशेष। इति त्रिकाण्डशेष॥

पोतवाह, पु, (पोत नाव वहतीति। वह+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) वाहनवाहक। दाडि इति भाषा। तत्पर्याय। नियामक २। इत्यमर। १। १। १२॥

पोता, [ऋ] पु, (पुनातीति। पू+"नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ।" उणा २। ९६। इति तृनप्रत्ययेन निपात्यते।) विष्णु। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति॥ ऋत्विक। इति भूरिप्रयोग॥ (यथा, ऋग्वेदे। ४। ९। ३।

"स सद्म परि णीयते होता मन्द्रो दिविष्टिषु। उत पोता नि षीदति॥")

पोताच्छादन, क्ली, (पोतमिवाच्छादयतीति। आ+छादि+ल्यु।) वस्त्रकुट्टिमम्। इति हारावली॥

पोताधान, क्ली, (आधीयतेऽनेनेति। ल्युट्। आधानम्। पोतानां अल्पजमत्स्यानामाधानम्।) क्षुद्राल्पमत्स्यसङ्घात। इत्यमर। १। १। १९॥ पोना इति भाषा। अस्य गुणा। सुस्निग्धत्वम्। लघुत्वम्। रोचनत्वञ्च। इति राजवल्लभ॥

पोतिका, स्त्री,(पोतोऽस्त्यस्या इति। पोत+ठन्। यद्वा, पूतिका पृषोदरादित्वात् साधुः।) पूतिका। इत्यमरटीकायां भरत॥ शतपुष्पा। स्त्रव पोलौ। इति राजनिर्घण्ट॥

पोताश, पुं, (पोतेभ्यः शिशुभ्यः अश्यते क्षिप्यते इति। अश+घञ्।) कर्पूरविशेष। इति राजनिर्घण्ट॥

पोत्र, क्ली, (पूयतेऽनेनेति। पू+"हलसूकरयोः पुवः।" ३। २। १८३। इति ष्ट्रन्।) सूकरमुखाग्रम्। लाङ्गलमुखाग्रम्। वज्रम्। इति मेदिनी। रे, ६१॥ वहित्रम्। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति॥ (पोतृनामऋत्विज पात्रभेद। यथा ऋग्वेदे। १। १५। २।

"मरुत पिबत ऋतुना पोत्राद्यज्ञ पुनीतन। यूय हि ष्ठा सुदानव॥" "पोत्रात् पोतृनाम कस्य ऋत्विज पात्रात् सोम पिबत।" इति तद्भाष्ये सायन॥)

पोत्रायुध, पुं, (पोत्र तन्मुखाग्रमेव आयुध यस्य।) सूकर। इति राजनिर्घण्ट॥

पोत्रिरथा, स्त्री, (पोत्री सूकर रथ इव गति साधकोऽस्या।) जिनशक्तिविशेष। इति त्रिकाण्डशेष॥

पोत्री, [न्] पुं, (पोत्रमस्यास्तीति। पोत्र+इनि।) सूकर। इत्यमर। २। ५। २॥ पोत्रविशिष्टे, त्रि॥

पोलिन्द, पु (पोतस्य अलिन्द इवेति। पृषोदरादित्वात् साधु।) नौकावयवभेद। तत्पर्याय। मादारक २। इति त्रिकाण्डशेष॥

पोलिका, स्त्री, (पोली+स्वार्थे कन् टाप। पूर्व्वह्रस्वश्च।) पिष्टकविशेष। पातला रोटी इति हिन्दी भाषा। यथा —

"कुर्य्यात् समितयातीव तन्वी पर्पटिका तत। खेदयेत्तप्तके तान्तु पोलिका ता जगुर्बुधा॥ ता खादेत्तप्तिकायुक्तां तस्या मण्डकवद्गुणा। तप्तक तावा इति लोके।" इति भावप्रकाश॥ तत्पर्य्याय। पूलिका २ पोलि ३ पूपिका ४ पूपला ५। इति हेमचन्द्र॥

पोली, स्त्री (पोलति महत्त्व गच्छतीति। पुल+ज्वलादित्वात् ण। ङीष।) पिष्टकविशेष। तत्पर्य्याय। पूपाली २ चपटी ३। इति त्रिकाण्डशेष॥

पोष, पु, पोषणम्। पुषधातोर्भावे घञ् प्रत्ययनिष्पन्न। यथा भट्टि।

"य सर्व्वदाज्ञानपुषत् खपोषम॥"

(यथा, च भागवते। ३। ३। १।

"अर्थैरापादितैर्गुर्व्व्या हिंसयेतस्ततश्च तान्। पुष्णाति येषा पोषेण शेषभुग्यात्यध स्वयम्॥")

पोषण, क्ली, (पुष+ल्युट्।) पुष्टि। इति। पुषधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययनिष्पन्न॥ (यथा मार्कण्डेये। २८। ८।

"तद्वदिहातिसुखपा पोषण्ञ क्रयविक्रयौ। वर्णधर्म्मास्त्रिमे प्रोक्ता श्रूयतामाश्रमाश्रया॥")

पोषयिलु पु, (पोषयतीति। पुष+णिच्+"सविन्दृविपुषिशसिम्यो णेरिष्णुच्।" उणा २। २६। इति इष्णुच्।) कोकिल। भर्त्ता। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति॥ पोषणकर्त्तरि, त्रि॥

पोष्टा, [ऋ] पु, (पुष्णातीति। पुष+तृच्।) पूतीक। इति शब्दचन्द्रिका॥ काँटाकरञ्ज इति भाषा॥ पोषककर्त्तरि, त्रि॥ (यथा, हरिवंशे। २५। १७।

"ताभिर्गोभिस्त्रयो लोका प्रजाश्चैव चतुर्विधा। पोष्टा हि भगवान् सोमो जगती जगतीपते॥")

पोष्ठवर, त्रि, पोषकर्म्म। पौष्ठिक इति सप्तमी तत्पुरुषसमास॥

पोष्य, त्रि (पुष्यते इति। पुष+ण्यत्।) पोषणीय। पोषितव्य। पुषधातो कर्म्मणि यप्रत्ययनिष्पन्न॥ (यथा, राधातन्त्रे चतुर्दशपटले।

"नन्दगोपस्य देवेशि। कन्यास्तु सर्व्वदा प्रिया। आत्मना जायते यस्तु आत्मज स उदाहृत। पोष्य पुत्र इति ख्यातो नन्दस्य वरवर्णिनि॥")

पोष्यपुत्र, पु, (पोष्य पुत्र। पोषणेनैव पुत्रत्व प्राप्त इत्यर्थ।) पालनादिना सुतत्वप्राप्त यथा ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे १४ अध्याये।

"अधुना कृत्तिकानाञ्च वक्षो तत्पोष्यपुत्रक। तन्नाम षण्मुखा प्रेमृणा कार्त्तिकश्चेति कौतुकात॥"

अथ तस्य व्यवस्था।

"तत्राह मनु ।

'अपुत्रेण सुत कार्य्यो यादृक तादृक प्रयत्नत ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसङ्कीर्त्तनाय च ॥

अत्रिश्च ।

अपुत्रेणैव कर्त्तव्य पुत्रप्रतिनिधि सदा।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात प्रयत्नत ॥

शौनक ।

अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥

इति । तेन पुत्रोत्पत्त्या ।

'ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानव ।
पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्व्वमर्हति ॥

इति मनुवचनावगत ऋणपरिहारेऽपि ततपुत्र मरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुन पुत्रकरणमावश्यकम्। अत्र पुत्रपद पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम्। तयोरपि पिण्डदातृत्ववंशकरत्वाविशेषात । अन्यथा सत्यपि पौत्रे मृतपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरिग्रहापत्तिरत पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्रीकरणमवगम्यते ॥ * ॥ स्त्रिया भर्त्तरनुज्ञया तदधिकार । यथाह वशिष्ठ'। 'न स्त्री पुत्र दद्यात प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुं । इति ॥ * ॥ प्रतिनिधिरिति स च क्षेत्रजादि रेकादशविध । यथाह मनु ।

'क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहु क्रियालोपान्मनीषिण ॥

बृहस्पति ।

'पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्व्वश ।
सन्तानकारण तेषामौरस पुत्रिका तथा ॥
आज्य विना यथा तैल सद्भि प्रतिनिधीकृतम् ।
तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्व्विना ॥

तत्रापि कलौ न सर्व्वेषामभ्यनुज्ञानम् ।

'अनेकधा कृता पुत्रा ऋषिभिर्यै पुरातनै ।
न शक्यास्तेऽधुना कर्त्तुं शक्तिहीनतया नरै ॥

इति वचनात ॥

'दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रह ।

इत्याद्यभिधाय ।

'इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्म्मनीषिण'।

इति दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधात ॥ * ॥ अतो दत्तकविधिर्व्विविच्यते। तत्र शौनक ।

'ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्य पुत्रसंग्रह ।
तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत ॥

सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणात समानासमानगोत्रेष्वित्यर्थं । तथा च सपिण्डाभावेऽसपिण्ड सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह शाकल ।

'सपिण्डापत्यकञ्चैव सगोत्रजमथापि वा ।
अपुत्रको द्विजो यस्मात पुत्रत्वे परिकल्पयेत् ॥
समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् ।
दौहित्र भागिनेयञ्च मातृष्वसृसुत विना ॥ इति

अन्यत्र तु न कारयेदिति ब्राह्मणातिरिक्तक्षत्रियादिरसमानजातीयो दत्तको यावर्त्तते। यदाह मनु ।

'माता पिता वा दद्याता यमद्भि पुत्रमापदि ।
सदृश प्रीतिसंयुक्त स ज्ञेयो दत्त्रिम सुत ॥

आपदि पुत्रप्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे सदृश सजातीय । यत्तमाह वृद्धयाज्ञवल्क्य ।

'सजातीय सुतो ग्राह्य पिण्डदाता स ऋकथ-
भाक ।
तदभावे विजातीयो वंशमात्रकर स्मृत' ॥
ग्रासाच्छादनमात्रन्तु स लभेत तद्धकथिन इति।

दौहित्र भागिनेयश्चेति दौहित्रभागिनेयनिषेध शूद्रातिरिक्तविषय । तथा च शौनक ।

'क्षत्रियाणां स्वजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।
वैश्यानां वैश्यजातिषु शूद्राणां शूद्रजातिषु ॥
सर्व्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यत ।
दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुत ॥
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेय सुत क्वचित् ॥

जातिष्वेव न चान्यत इति नियम सजातीयसम्भवे विजातीयनिषेधार्थं । अन्यथा प्रागुक्त कात्यायनविरोध स्यात ॥ * ॥ तत्रापि सन्निहितसपिण्डेषु सति भ्रातृपुत्रे स एव पुत्रीकार्य्य इत्याह मनु ।

'सर्व्वेषामेकजातानामेकश्चेन पुत्रवान् भवेत।
सर्व्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत ॥'

बृहस्पति ।

"यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदरा ।
एकस्यापि सुते जाते सर्व्वे ते पुत्रिण स्मृता ॥

इति । अत्र वचनद्वयेऽपि भ्रातृसुते च पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित सम्भवत्यन्यो न प्रतिनिधि कार्य्य इत्यवगम्यते ॥*॥ भ्रातृवंशमन्तरेण चास्या वंशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्ववंशकरत्वेन यत समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवन सति सपत्नीपुत्रे न ऽन्तकादुपादानम् ॥ * ॥ केन पुत्रो देय इत्याह शौनक ।

'नैकपुत्रेण कर्त्तव्य पुत्रदान कदाचन।
बहुपुत्रेण कर्त्तव्य पुत्रदान प्रयत्नत ॥

द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंशविच्छेदमाशङ्काह बहुपुत्रेणेति। स्त्रियास्तु जीवति भर्त्तरि तदनुमते प्रोषिते मृते वा तदनुज्ञा विनापि। यथा वशिष्ठ । 'न स्त्री पुत्र दद्यात प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुं । इति। अनुमतिश्चाप्रतिषेधेऽपि भवति। अप्रतिषिद्ध परमनुमत भवतीतिन्यायात॥ * ॥ निरपेक्षदानमाह याज्ञवल्क्य ।

दद्यान्माता पिता वा य स पुत्रो दत्तको भवेत॥

तथा मातापितृभ्यासुतश्चैतस्तयोरन्यतरेण वेति॥ अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनक ।

'शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् ।
अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥'

उपोष्य ग्रहणात पूर्व्वदिने कृतोपवास । वृद्धगौतम ।

'वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीष चाङ्गुलीयकम् ।
आचार्य्यं धर्म्मसंयुक्त वैष्णव वेदपारगम् ॥
मधुपर्केण सपूज्य राजानञ्च द्विजान् शुचीन् ॥'

राज्ञो विप्रकृष्टत्वे ग्रामस्वामिनम् । 'बन्धूनाहूय सर्व्वास्तु ग्रामस्वामिनमेव च। इतिस्मरणात। द्विजानिति बहुत्व त्रित्वपर्य्यवसित कपिञ्जलन्यायात।

'बर्हि कुशमयञ्चैव पालाशञ्चेध्ममेव च।
एतानाहृत्य बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय यत्नत ॥
बन्धूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषत ।
अन्वाधानादिक तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तकम् ॥
दातु समक्ष गत्वा च पुत्र देहीति याचयेत।
दाने समर्थो दातास्मै यो यज्ञेनेति पञ्चभि ॥
दद्यादिति शेष । बन्धून् आत्ममातृपितृबन्धून्। ज्ञातीन् सपिण्डान्। तथा।

'देवस्यत्वेतिमन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च।
अङ्गादङ्गेत्यृच जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनि।
वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावह सुतम् ॥

पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्य नियोगादिना स्वयमुत्पादनयोग्यत्वमिति यावत। तथा।

'नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम्।
गृहमध्ये तमाधाय चरु कृत्वा विधानत ॥
यस्त्वाहृदेत्यृचा चैव तुभ्यमग्ने त्वृचैकया ॥
सोमो ददद्दित्येताभि प्रत्यृच पञ्चभिस्तथेति।

वृद्धगौतम ।

'पायस तत्र साज्यञ्च शतसंख्यञ्च होमयेत।
प्रजापते न त्वदेतानित्युद्दिश्य प्रजापतिम् ॥
इति ॥

वशिष्ठ । 'पुत्र प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धव बन्धुसन्निकृष्टमेव गृह्णीयात। सन्देहे चोत्पन्ने दूरबान्धव शूद्रमिव स्थापयेत। विज्ञायते ह्येकेन बहून् त्रायत इति। निवेशन गृहम्। सन्देह इति दूरावस्थितबान्धवस्यात्यन्तदेशभाषाविप्रकर्षादिना कुलशीलादिसन्देहो भवत्येव तथात्वे निर्णयपर्य्यन्त न व्यवहरेत तत्र हेतुरेकेनेति। बन्धून् पित्रादीन्। एतदन्यतरविधिरावश्यक ॥ * ॥ ततश्च शौनक ।

'दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति द्विजोत्तम ।
नृपो राज्यार्द्धमेवाथ वैश्यो वित्तशतत्रयम्।
शूद्र सर्व्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम् ॥

राज्यार्द्धमर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यम्। प्रदद्यादर्द्धराज्योत्थमेकवर्षाहृत धनमिति वृद्धगौतमस्मरणात। उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजतताम्राणामिति ज्ञेयम्।

'शतत्रय माणकाना सौवर्णमथ राजतम्।
प्रदद्यात्ताम्रमथवा उत्तमादिव्यवस्थया ॥
इति वृद्धगौतमस्मरणात ॥

सर्व्वस्वमेकवर्षभृतिलब्धमिति यावत ॥ * ॥ तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह बौधायन । अथ पुत्रपरिग्रहविधि व्याख्यास्याम । प्रतिग्रहीष्यन्नुपकल्पयते द्वे वाससी द्वे कुण्डले अङ्गुलीयकमाचार्य्यञ्च वेदपारग कुशमय बर्हि-पर्णमयमिध्ममित्यथ बन्धूनाहूय निवेशनस्य मध्ये राजनि निवेद्य परिषदि वागारमध्ये ब्राह्मण

वागालम्भन उपवेश्य पुण्याहस्वस्त्यृद्धिमिति वाचयित्वा यद्देवयजनोल्लेखप्रभृति आग्नेयीतान्त्यं कृत्वा दातु समक्षं गत्वा मे पुत्रं देहीति भिक्षेत ददामीतीतर आह त परिगृह्णीत धर्म्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्यै त्वा परिगृह्णामीत्यथैनं वस्त्रकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधान प्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा पक्त्वा जुहोति यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमान इति पुरोऽनुवाक्यमनूच्य यस्मै त्वं सुकृते जातवेद इति याज्यया जुहोति अथ व्याहृतिभिर्हुत्वा स्विष्टकृतप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् दक्षिणां दद्यात् एते च वाससी एते कुण्डले एतच्चाङ्गुरीयकमेव त्वौरस उत्पद्यते तुरीयभागे सम्भवतीति आहस्म बौधायन इति ॥ * ॥ एवमुक्तविध्यभावे परिगृहीतस्य तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं न त्वंशभागित्वमित्यग्रे वक्ष्यते । तथा च मनु ।

‘गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः सुतः ।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति॥

एतेन दातृधने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दत्त्रिमस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दातृगोत्रनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते । तथा च गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात् संस्कुर्य्यात् स्वसुतान् पितेति स्मरणात् ग्रहणानन्तरसम्भाव्यमाना एव दत्तकस्य संस्कारा' प्रतिग्रहीत्रा कार्य्या न पुनर्जनकेन कृतपूर्व्वा अपि निवर्त्तनीया ॥ * ॥ यदि च तत्पूर्व्वभाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतास्तदा बीजगर्भदोषनाशावश्यकत्वेन क्रमानुरोधेन च प्रतिग्रहीत्रैव ते समाधेया ॥ * ॥ एवमुपनयनमात्रकरणेऽपि प्रतिग्रहीतुर्दत्तकपुत्रसिद्धि ।

‘अन्यशाखोद्भवो दत्त पुत्रश्चैवोपनायित ।
स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभाक॥

इति वशिष्ठस्मरणात ॥

एतच्चाष्टमाब्दरूपतन्मुख्यकालाभ्यन्तरवर्त्तिपरिग्रहे बोध्यम् । अन्यथा मुख्यकाले अधिकारयोग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकारान्न तत्सिद्धिरिति ॥*॥ अत्र च जनकप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरपि पुत्राभिसन्धाने सति दत्तकस्य द्व्यामुष्यायणत्वेनोभयगोत्रभागित्वं विशेषतो वक्ष्यते ।

‘चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृता ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥

एवञ्च चूडाद्या इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा द्विजातीनामुपनयनलाभ शूद्रस्य विवाहलाभ ॥ * ॥ तथा पैठीनसि । अथ दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्रा परपरिग्रहेणार्षेण येऽत्र जातास्तेऽसङ्गतकुलीना द्व्यामुष्यायणा भवन्तीति । आर्षेण ऋष्युक्तेन परिग्रहेण । जनकग्रहीत्रो स्वीकारेण द्व्यामुष्यायणा भवन्तीत्यर्थ ॥ * ॥ अथ तत्कर्त्तृकश्राद्धनिर्णय । तत्र पितु सपिण्डीकरणान्तषोडशश्राद्धे दत्तकस्य पूर्व्वग्रहीतत्वेऽपि सत्यौरसे नाधिकार । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठ न विद्यते । इति देवलेन ज्येष्ठत्वप्रतिषेधात् ।

‘पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्व्वाभावे पर पर ।

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । अन्यत्र सर्व्वत्रौरसवत । अयाहे तु विशेषो यथा जातूकर्ण्य ।

‘औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्व्वणेन तु ।
प्रत्यब्दमितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥

इतरे दत्तकादय ॥ * ॥ अथ दत्तकाशौचादिनिर्णय । तत्र शुद्धदत्तकस्य तु जनककुले परस्मरमशौच नास्त्येव गोत्रनिवृत्त्याशौचनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वात । द्व्यामुष्यायणस्य तु उभयत्रैवाशौचमिति । ब्रह्मपुराणे ।

दत्तकश्च स्वय दत्त कृत्रिम क्रीत एव च ।
अपविद्धाश्च ये पुत्रा भरणीया सदैव ते ॥
भिन्नगोत्रा पृथक्पिण्डा पृथग्वंशकरा
स्मृता ।
जनने मरणे चैव त्र्यहाशौचस्य भागिन ॥

पराशर ।

‘भिन्नगोत्र सगोत्रो वा नीत संस्कृत्य चेच्छया ।
जनने मरणे तस्य त्र्यहाशौच विधीयते ॥

तथा ।

औरस वर्जयित्वा च सर्व्ववर्णेषु सर्व्वदा ।
क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।
अशौचन्तु त्रिरात्र स्यात समानमिति निश्चय ॥

अथ दत्तकविभाग । मनु' ।

‘पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनु' ।
तेषां षड्बन्धुदायादा षडदायादबान्धवा ॥
औरस क्षेत्रजश्चैव दत्त कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवास्तु षट ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीत पौनर्भवस्तथा ।
स्वय दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवा ॥

बौधायन ।

औरस पुत्रिकापुत्र क्षेत्रज दत्तकृत्रिमौ ।
गूढश्चैवापविद्धश्च रिक्थभाज प्रचक्षते ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीत पौनर्भवस्तथा ।
स्वय दत्त निषादश्च गोत्रभाज प्रचक्षते ॥

औरस पुत्रिकापुत्र क्षेत्रज कानीन गूढोतपन्नापविद्ध-सहोढ पौनर्भव दत्तक-स्वयमुपागत कृतक क्रीतानभिधाय देवल ।

‘एते द्वादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृता ।
आत्मजा परजाश्चैव लब्धा याहच्छिकास्तथा ॥
तेषां षड्बन्धुदायादा पूर्व्वेऽन्ये पितुरेव षट ।
विशेष वापि पुत्राणामानुपूर्व्वी विशिष्यते ॥
सर्व्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा दायहरा स्मृता ।
औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठ न विद्यते ॥
तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिन ।
हीनास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसम्भृता ॥ * ॥

वशिष्ठ । तस्मिंश्चेत प्रतिगृहीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्त स्यात । स प्रतिग्रहीतपुत्र आभ्युदयिकेषु यज्ञादिषु यदि औरसेन प्रयुक्त न स्यात प्रभूत धनमिति शेष । अतश्च दत्तकग्रहणानन्तरमौरसोत्पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिर्वशिष्ठोक्तो दत्तकविषयो ज्ञेय । तथा देवलकात्यायनवचने तृतीयांशग्रहणविधिरनुत्कृष्टगुण दत्तकविषयो वाच्य' ।

‘उपपन्नो गुणै सर्व्वै पुत्रो यस्य हि दत्त्रिम ।
स हरेतैव तद्रिक्थ सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रत ॥

इति मनुवचनैकवाक्यत्वात । गुणैर्जातिविद्याचारै । तथा केनापि मुनिना दत्तकस्य बन्धुदायादत्वमन्येन चाप्यदायादत्वमुक्त तत गुणवद्गुणवद्भेदेन समाधेय एव दत्तकस्य धनग्रहणादौ मुनिभेदेन पूर्व्वापरोक्तिवैषम्य गुणागुणविवेकेनापास्त एतेनौरसस्य भ्रात्रादिधने येनैव भ्रातृत्वादिना सम्बन्धेन अधिकारित्व तादृशेनैव सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवमुचितांशभागित्वमवधेयम् । एव धनिन पुत्रान्तरसत्त्वे मृतपितृकदत्तकपौत्रस्यापि दत्तकोचितांशभागित्वम् । तदसत्त्वे सर्व्वहरत्वमपीति । न च पौत्रस्य स्वपितृयोग्यांशभागित्व नियमात् दत्तकग्रहीतु पितामहौरससत्त्वे तादृशपितृत्वतुल्यस्यैवांशस्य तद्योग्यत्वात दत्तकपौत्र पितृव्यतुल्यमेवांश लभतामिति वाच्यम् । पुत्रकस्य दत्तकत्वे चतुर्थांश पौत्रस्य तु तथात्वे समानांश इति वैषम्यात । ततश्च स्वसमानरूपस्य पितुर्यादृशांश शास्त्रसिद्धस्तस्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति यथोक्तमेव साधु । एव रीति प्रपौत्रेऽप्यनुसन्धेयेति ॥*॥

औरस क्षेत्रजश्चैव दत्त कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीत पौनर्भवस्तथा ।
स्वयदत्तश्च दासश्च षडिमे पुत्रपांसना ॥
अभावे पूर्व्वपूर्व्वेषां परान् समभिषेचयेत ।
पौनर्भव स्वयदत्त दास राज्ये न योजयेत ॥

तथा ।

‘न क्षेत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत।
पितॄणां शोधयेन्नित्यमौरसे तनये सति॥ इति ।

एतावता प्रबन्धेनाभिहितो योऽय क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसेन सह विभागप्रकार स तु शूद्रस्य न सम्भवति तस्य तु ।

‘दास्यां वा दासदास्यां वा य शूद्रस्य सुतो
भवेत ।
सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्म्मो व्यवस्थित' ॥

इति मनुवचनेन जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् ।

‘मृते पितरि कुर्य्युस्त भ्रातरस्त्वर्द्धभागिनम् ।
अभ्रातृको हरेत सर्व्व दुहितॄणां सुतादृते ॥

इति याज्ञवल्क्येन च दासीपुत्रस्याप्यौरसेन समांशाभिधानेन पितुरनन्तर भ्रातृरहितस्य तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन च इच्छापूरणायित सति पितरि क्षेत्रजदत्तकादीना-[illegible]न समांशोऽसति तु तदर्द्धांश अन्यथा यत्र च क्षत्रजदत्तकादीनामौरसचतुर्थांशित्व तत्र तदपेक्षया अत्यन्तविप्रकृष्टाधिकारस्य दासीपुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महद्वैषम्य स्यात् एव सतुस्तु क्षेत्रजादिषु सत्स्वपि पत्नीकन्यो

दौहित्राधिकारे कन्याधिकारविधिवाधापत्ति-स्तेन दौहित्रपर्य्यन्ताधिकारिध्वक्तलाथा तदेक-तमे सत्यपि न दासीपुत्त्रस्य सर्व्वहरत्व किन्तु ततसमांश । अतएव ।

‘दत्तपुत्त्रे यथा जाते कदाचित्त्वौरसो भवेत ।
पितुर्वित्तस्य सर्व्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥

इत्यपि वचन शूद्रविषय एव योजनीयम् ॥ * ॥ अथान्धपङ्गुप्रभृतिपुत्त्राणां धनानधिकारितया तदौरसक्षेत्रजयोरेव पितामहधनभागित्वश्रुतेर्न तद्गृहीतदत्तकपुत्त्रादे पितामहधनाधिकार किन्तु भरणमात्र अन्धादिभार्य्याणां भरणविधानेन तद्भरणस्य दत्तापूपायितत्वात । तथा अन्धपङ्ग्वादीननधिकारिपुत्त्रानभिधायाह ।

‘औरसक्षेत्रजास्त्वेषां निर्द्दोषा भागहारिण ।
अपुत्त्रयोषितश्चैषां भर्त्तव्या साधुवृत्तय ॥
सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावन्न भर्तृसात कृता ॥

एव दत्तकग्रहणानन्तरोत्पन्नौरसेन सह दत्तकस्य विभागदर्शनात सत्यौरसे गृहीतस्य तु नांशभागित्वमिति । तथा विधान विना परिगृहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह ।

तस्मिन् जाते सुते दत्ते न क्षते च विधानके ।
तत्सुतस्तस्य वित्तस्य य स्वामी पितुरङ्गण ॥

मनु ।

‘अविधाय विधान य परिगृह्णाति पुत्त्रकम् ।
विवाहविधिभाज त न कुर्य्याद्धनभाजनम् ॥
इति ।

अन्यजातीयदत्तकस्यापि नांशभागित्वमित्याह

‘यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुत क्वचित ।
अंशभाज न त कुर्य्यात शौनकस्य मत हि तत ॥

इत्युक्तप्रायमित्यास्तां विस्तार ॥” इति दत्तकचन्द्रिका ॥

पोष्यवर्ग पु, (पोष्याणां प्रतिपालनीयानां वर्ग ।) प्रतिपालनीयगण । स तु मात्रादि । यथा,—

“माता पिता गुरु पत्नी त्वपत्यानि समाश्रिता ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्नि पोष्यवर्गा अमी नव ॥”
इति काशीखण्डम् ॥

अपि च ।

“माता पिता गुरुर्भ्राता प्रजा दीन समाश्रिता ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्नि पोष्यवर्ग उदाहृत ॥
भरण पोष्यवर्गस्य प्रशस्त स्वर्गसाधनम् ।
नरक पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन त भरेत ॥”
इति गारुडे २१५ अध्याय ॥

पौंसवनं, क्ली, (पुंसवनमेव । स्वार्थे अण ।) पुंसवनसंस्कार । इति भूरिप्रयोग ॥

पौंस्नं, क्ली, (पुंस इदम् । पुंस+“स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात ।” ४ । १ । ८७ । इति स्नञ ।) पुंस्त्वम् । इति शब्दमाला ॥ (पौरुषम् । यथा भागवते । ४ । २६ । २६ ।

“का देवर वशगतं कुसुमास्त्रवेग-
विस्रस्तपौंस्नमुशती न भजेत कृत्ये ॥”

त्रि, पुंसि भव । पुंस आगत । यथा, भागवते । ३ । १५ । ४५ ।

“पौंस्न वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धै-
रौत्पत्तिके समगृणन् युतमष्टभोगै ॥”

स्त्रियां ङीप । पुरुषयोग्या । पुरुषहिता । यथा भट्टि । ५ । ६१ ।

“सङ्गच्छ पौंस्नि । स्त्रैणं मा युवान तरुणी शुभे ॥”)

पौगण्ड, क्ली, (पोगण्डस्य भाव । पोगण्ड+अण ।) अवस्थाविशेष । यथा,—

“कौमारं पञ्चमाब्दान्त पौगण्ड दशमावधि ।
कैशोरमापञ्चदशात यौवनञ्च तत परम् ॥”

इतिदशमस्कन्धीयद्वादशाध्यायस्यसप्तत्रिंश श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामिधृतवचनम् ॥ (पोगण्डावस्थावति तदवस्थासम्बन्धिनि च त्रि । यथा, भागवते । ३ । ३१ । २८ ।

“इत्येव शैशवं भुक्त्वा दु ख पौगण्डमेव च ॥”)

पौण्डरीक, क्ली, (पुण्डरीकमिव । पुण्डरीक+“शर्करादिभ्योऽण ।” ५ । ३ । १०७ । इत्यण ।) प्रपौण्डरीकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (कुष्ठविशेष । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ५ अध्याये ।

“तत्र वातेनारुण पित्तेनौडुम्बरर्षजिह्वकपालकाकणकानि । श्लेष्मणा पौण्डरीक दद्रुकुष्ठञ्चेति ॥” पु, यज्ञविशेष । यथा, महाभारते । १३ । १०७ । ३६ ३७ ।

“यस्तु संवत्सर चाग्नौ भुङ्क्ते ह्यन्यष्टमे नर ।
देवकार्य्यपरो नित्य जुह्वानो जातवेदसम् ॥
पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फल प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
पद्मवर्णनिभञ्चैव विमानमधिरोहति ॥”)

पौण्डर्य्यं, क्ली (पुण्डर्य्यमेव । स्वार्थे अण ।) पुण्डर्य्यम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (यथास्य पर्य्यायो गुणाश्च ।

“प्रपौण्डरीक पौण्डर्य्य चक्षुष्य पौण्डरीयकम् ।
पौण्डर्य्य मधुर तिक्त कषाय शुक्रल हिमम् ।
चक्षुष्य मधुर पाके वर्ण्यं पित्तकफप्रणुत ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पौण्ड्र पु, देशभेद । चन्देल इति ख्यात । इति शब्दरत्नावली ॥ (सोऽस्य अभिजनस्तस्य राजा वा । अण । तद्देशनृप । यथा हरिवंशे ।

“पाण्ड्य पौण्ड्र कलिङ्गश्च मालवश्चैव जनार्द्दन ।
जघान वहिसतान् सर्व्वान्—————— ॥”

पौण्ड्रदेशोद्भवे, पुभूम्नि । यथा हरिवंशे । ११६ । ५२ ।

“अङ्गवङ्गकलिङ्गैश्च सार्द्ध पौण्ड्रैश्च वीर्य्यवान् ।
निर्य्ययौ चेदिराजस्तु काष्टभि स महारथे ॥”)

भीमसेनस्य शङ्ख । यथा —

“पौण्ड्र दध्मौ महाशङ्ख भीमकर्म्मा वृकोदर ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । १५ ॥

(पुडि खण्डने+“स्फायितञ्चीति ।” उणा २ । १३ । इति रक । तत प्रज्ञाद्यण ।) इक्षुभेद । इति रत्नमाला ॥ पुँड़ि इति भाषा ॥

पौण्ड्रक पु (पौण्ड्र एव । स्वार्थे कन् ।) इक्षुभेद । पुँड़ि आक इति भाषा । (यथा,—

“पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशक शतपोरक ।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षु सूचिपत्रक ॥
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत ।
इत्येता जातय स्थौल्याद्गुणान् वक्ष्याम्यत - परम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

अस्य गुणा । शीतलत्वम् । वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । वृंहणत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ (गुणान्तरमस्य यथा,—

“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयो ।
सुशीतो वृंहणो बल्य पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

पौण्ड्रदेशीयनृप । यथा, महाभारते ।२।३४।१ ।

“पौण्ड्रको वासुदेवश्च वङ्ग कालिङ्गकस्तथा ॥”)

जातिविशेष । पुँडो इति भाषा । स च शौण्डिकाया वैश्याज्जात । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ (पौण्ड्रदेशोद्भवक्षत्त्रियविशेष । स तु क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्न । यथा मनु । १० । ४४ ।

“पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडा काम्बोजा यवना शका ॥”)

पौण्ड्रवर्द्धन पु, (पौण्ड्राणामिक्षुविशेषाणां वर्द्धन यत्र ।) देशभेद । इति शब्दरत्नावली ॥ वेहार इति ख्यात ॥ (यथा कथासरित्सागरे । १६ । १७ ।

“अभवत्तस्य भार्य्या च नगरात पौण्ड्रवर्द्धनात ॥”)

पौण्ड्रिक , पु, (पुण्ड्र+स्वार्थे ठञ ।) इक्षुभेद । पुँडि इति भाषा । तत्पर्य्याय । पुण्ड्रेक्षु २ पुण्ड्र ३ सेव्य ४ अतिरस ५ मधु ६ । इति शब्दमाला ॥

पौतवं, क्ली, परिमाणम् । इति यौतवशब्दटीकायां भरत ॥

पौत्तिक, क्ली, (पुत्तिकाभिर्मधुमक्षिकाविशेषै कृतम् । पुत्तिका+“सञ्ज्ञायाम् ।” ४ । ३ । ११७ । इति ठञ् ।) पिङ्गलवर्णपुत्तिकाख्यक्षुद्रमक्षिकाकृतघृतवर्णमधु । इति जटाधररत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“पौत्तिकं भ्रामर क्षौद्र माक्षिक छात्रमेव च ।
आर्घ्यमौद्दालिक दालमित्यष्टौ मधुजातय ॥”)

पौ(त्र)त्त्र , पुं, (पुत्त्रस्यापत्यम् । पुत्त्र+“अनृष्यानन्तर्य्ये विदादिभ्योऽञ ।” ४ । १ । १०४ । इति अञ ।) पुत्त्रस्य पुत्त्र । नाति इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । नप्ता २ । इति हेमचन्द्र ॥ यथा,—

“पुत्त्रेण लोकाञ्जयति पौत्त्रेणानन्त्यमश्नुते ।
अथ पुत्त्रस्य पौत्त्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपम् ॥”
इति दायभागधृतमनुशङ्खलिखितवशिष्ठहारीतवचनम् ॥

पौत्त्री स्त्री (पुत्त्रस्यापत्य स्त्री । पुत्त्र+अण । ङीप ।) पुत्त्रात्मजा । तत्पर्य्याय । नप्त्री २ । इत्यमर । २ । ६ । २९ ॥

पौन पुनिक , त्रि, (पुन पुनर्भव । पुन पुन+ठञ । टिलोप ।) पुन पुनर्भव । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पौन पुन्यं, अ, (पुन पुन+स्वार्थे ष्यञ । टिलोप । पुनर्व्वारम् । तत्पर्य्याय । वारंवारम् २ सकृत् ३

शश्वत ४ असकृत ५ पुन पुन ६ वारंवारेण ७ अभीक्ष्णम् ८ प्रतिक्षणम् ९। इति शब्दरत्नावली ॥

पौनर्भव, पु, (पुनर्भुवोऽपत्यमिति। पुनर्भू + "अनृष्यानन्तर्य्ये बिदादिभ्योऽञ्।" ४।१।१०४। इति अञ्।) द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रविशेष। इति जटाधर ॥ पुनर्भूपुत्त्र। स तु भर्तृपरित्यक्तविधवयोरन्येनोत्पादित। तस्य लक्षणं यथा,—

"या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया।
उत्पादयेत पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥"

इति मानवे। ९। १७५ ॥

"येति। या भर्त्रा परित्यक्ता मृतभर्तृका वा स्वेच्छया अन्यस्य पुनर्भार्य्या भूत्वा यमुत्पादयेत स उत्पादकस्य पौनर्भव पुत्त्र उच्यते।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ॥ * ॥ भर्तृविशेष। अक्षतयोन्योर्भर्तृपरित्यक्तविधवयो पौनर्भवेन भर्त्रा सह विवाहविधि एव कौमार पतिमुत्सृज्यान्यमाश्रित्य पुनरागतायास्तेन कौमारेण भर्त्रा सह विवाहविधिर्यथा —

"सा चेदक्षतयोनि स्याद्गतप्रत्यागतापि वा।
पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुन संस्कारमर्हति ॥"

इति मानवे। ९। १७६ ॥

"सा चेदिति। सा स्त्री यद्यक्षतयोनि सती अन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्त्रा पुनर्विवाहाख्य संस्कारमर्हति। यद्वा कौमार पतिमुत्सृज्यान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति तदा तेन कौमारेण भर्त्रा पुनर्विवाहाख्य संस्कारमर्हति।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ॥ * ॥ कन्याविशेषे, स्त्री। सप्तविधपौनर्भवा कन्या वर्ज्जनीया। यथा,—

"सप्त पौनर्भवा कन्या वर्ज्जनीया कुलाधमा।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका।
अग्नि परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या।
इत्येता काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत ॥
कृतकौतुकमङ्गला बद्धकङ्कणा। उदकस्पर्शिता उदकपूर्व्वं दत्तेति रत्नाकर।" इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

पौर, क्ली, (पुरे भवम्। पुर + "तत्र भव।" ४। ३। ५३। इत्यण्।) रोहिषतृणम्। इत्यमर। २। ४। १६६ ॥ रामकपूर इति ख्यातम् ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"कतृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकन्तथा।
भूतीकं ध्यामपौरञ्च श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पुरोद्भूते, त्रि। इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु। ६। ८५।

"इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौरा
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रु ॥"

पुं, पुरुराजपुत्त्र। यथा, ऋग्वेदे। ८। ३। १२।
"शग्धी णो अस्य यद्ध पौरमाविथ धिय इन्द्र सिषासत ॥"
पूर पूरक एव। स्वार्थे अण्। उदरपूरके त्रि। यथा, तत्रैव। २। ११। ११।
"पृणन्तस्ते कुक्षी वर्द्धयन्त्वित्था सुत पौर इन्द्रमाव ॥")

पौरक, पु (पौर इव कायतीति। कै + क।) गृहबाह्योपवनम्। यथा,—

"निष्कुटस्तु गृहारामो बाह्यारामस्तु पौरक ॥"

इति हेमचन्द्र। ४। १७८ ॥

पौरव, पुं, (पुरोरपत्यमिति। पुरु + अण्।) पुरुवंश्य। यथा —

"द्रुह्योस्तु तनया भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातय।
पुरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥"

इति मात्स्ये ३४ अध्याय ॥

(देशविशेष। यथा, मार्कण्डेये। ५८। ५२।

"त्रिनेत्रा पौरवाश्चैव गन्धर्व्वाश्च द्विजोत्तम॥
पूर्व्वोत्तरन्तु कूर्म्मस्य पादमेते समाश्रिता ॥"

पुरुवंशीये, त्रि॥ (यथा, शकुन्तलायां प्रथमे अङ्के।

"क पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि दुर्व्विनीतानाम्।
अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यकासु ॥")

पौरस्त्य, त्रि, (पुरो भव। पुरस् + "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्।" ४। २। ९८। इति त्यक्।) प्रथम। इत्यमर। ३। १। ८ ॥ (पूर्व्वदिग्भव। यथा, रघु। ४। ३४।

"पौरस्त्यानेवमाक्रामन् तान् तान् जनपदान् जयी ॥")

पौराणिक, त्रि, (पुराणमधीते वेद वा। पुराण + "आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च।" ४। २। ६०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठक्।) पुराणवेत्ता। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा महाभारते। १। ४। १। "लोमहर्षणपुत्त्र उग्रश्रवा सौति पौराणिको शौनकस्य कुलपते द्वादशवार्षिके सत्रे ऋषीनभ्यागतानुपतस्थे ॥" यथा च भागवते। १२। ७। ५।

"त्रय्यारुणि काश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रण।
वैशम्पायनहारीतौ षड्वै पौराणिका इमे ॥")

पौरुष, क्ली, (पुरुष + अण्।) पुरुषस्य भाव। पुरुषस्य कर्म्म। पुरुषस्य तेज। इति मेदिनी ॥

"क्लीवा हि दैवमेवैकं प्रशंसन्ति न पौरुषम्।
दैवं पुरुषकारेण घ्नन्ति शूरा सदोद्यमा ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

"उद्योगिन पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोष ॥"

इति हितोपदेश ॥

पौरुषं, त्रि, (पुरुष + अण्।) ऊर्द्ध्वविस्तृतदो-प्पाणिनृमाणम्। पुरुषपरिमाणम्। इत्यमर। ३। ३। २२२ ॥ (पुरुषवाह्य। यथा, मनु। ८। ४०४।
"पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे ॥")

पौरुषेय, पुं (पुरुष + "सर्व्वपुरुषाभ्यां णढञौ।" ५। १। १०। इत्यत्र "पुरुषाद्वधविकारसमूहतेन कृतेषु" इत्यर्थेषु ढञ्।) समूह। (यथा, माघे। २। ४।

"एकाकिनोऽपि परित पौरुषेयवृता इव ॥")

वध। पुरुषस्य पदान्तरम्। इति मेदिनी ॥

पौरुषेय त्रि, (पुरुष + ढञ्।) पुरुषकृत। पुरुषविकार। इति मेदिनी ॥ (पुरुषसम्बन्धिनि। यथा, ऋग्वेदे। १०। ८७। १६।

"य पौरुषेयेण क्रविषा समङ्क्ते ॥")

पौरोगव, पु, क्ली (पुरोऽग्रे गौर्नेत्र यस्येति। पुरोगु। तत प्रज्ञाद्यण्।) पाकशालाध्यक्ष। इत्यमर। २। ९। २७॥ (यथा, हरिवंशे। १४६। ५८।

"दृष्ट्वाक्षसौवर्चलशुक्रपूर्णान्
पौरोगवोक्तानुपजह्रुरेषाम् ॥")

पौरोडाश पु, (पुरोडाश एव। प्रज्ञाद्यण्।) पुरोडाश। पुरोडाशसहचरितो मन्त्र। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पौरोडाशिक, पु (पुरोडाशसहचरितो मन्त्र पुरोडाश स एव पौरोडाश। तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा। "पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन्।" ४। ३। ७०। इति ष्ठन्।) पुरोडाशिक। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पौर्णमास, पु, (पौर्णमास्यां भव। पौर्णमासी + "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।" ४। ३। १६। इत्यण्।) यागविशेष। इत्यमर। २। ७। ४८ ॥ (यथा, मनु। ४। २५।

"दर्शेन चार्द्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥")

तथा हि। अमावस्यायां अमावस्यया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत इति श्रुति विहितदर्शपौर्णमासयागयो कर्म्मस्वरूपज्ञापकयोरुत्पत्तिश्रुती समामनन्ति। यथा। आग्नेयाष्टाकपालोऽमावस्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति। उपांशुयाजमन्तरा यजति ताभ्यामेवाग्नीषोमीयमेकादशकपाल पौर्णमास्यामेव प्रायच्छत् ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामैन्द्रं पयो भवत्यमावास्यायामिति। ताभ्यामाग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजाभ्याम्। तेन आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजाग्नीषोमीयैकादशकपालाख्यं पौर्णमास्याम्। आग्नेयाष्टाकपालैन्द्रदधियागैन्द्रपयोयागाख्ययोऽमावास्यायामित्यर्थ। आसु श्रुतिषु अमावास्यापौर्णमासीपदानि प्रतिपत्सहिततदुभयपराणि। तत्र पूर्व्वयोर्यागारम्भ प्रतिपदोर्याग। तथा च द्वे ह वै पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये तस्मात् प्रतिपद्युपवसन् यजेतापरेद्युरिति श्रुति। अस्यार्थ। यावज्जीविकयोर्दर्शपौर्णमासयो प्रकृतिभूतयोर्विकृतिभूतौ दर्शपौर्णमासौ कौक्षपायिनामयनीयौ पञ्चादौ कर्त्तव्यौ।" इति मलमासतत्त्वम् ॥

पौर्णमासी, स्त्री, (पूर्णो मासोऽस्यां वर्त्तते इति। पूर्णमासादण् वक्तव्य इत्यण्। ततो ङीप।) पूर्णिमा। इत्यमर। १। ४। ७।

पौर्व्वाह्णिक, त्रि, (पूर्व्वाह्ण+"विभाषा पूर्व्वाह्णापराह्णाभ्याम्।" ४।३।२४। इति ठञ्।) पूर्व्वाह्णे भवः। पूर्व्वाह्णसम्बन्धी। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

पौलस्ती, स्त्री, (पुलस्तेरपत्यम्। पुलस्ति+यञ्। ङीप्। यलोपः।) शूर्पणखा। इति व्याकरणम्॥

पौलस्त्य पुं, (पुलस्तेरपत्यमिति। पुलस्ति+गर्गादित्वात् यञ्।) कुवेरः। इत्यमरः। १।१।७२॥ रावणः। इति मेदिनी॥ (यथा, हरिवंशे। ३३।३५।
"मुमोच रथं पौलस्त्यः पुलस्त्येनानुयाचितः॥")
विभीषणः। इति शब्दरत्नावली॥

पौलि पुं, (पोलतीति। पुल महत्त्वे+ज्वलादित्वात् णः। पौलेन निवृत्तः। सुतङ्गमादित्वात् इञ्।) पाकावस्थागतकलायादिः। आरब्धपाकयवसर्षपादिः। वह्निना ईषद्दग्धपुटपुटशब्दवान्। इति केचित्। इदहदः। इति श्रीधरः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः॥ आपक्कम् २ अभ्यूषः ३। इत्यमरः॥ अभ्युषः ४ अभ्योषः ५। इति भरतः॥

पौलोमी, स्त्री, (पुलोम्नोऽपत्यमिति। पुलोमन्+अण्। अनो लोपः।) शची। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, भागवते। ५।७।६।
"विराजमानं पौलोम्या सहार्द्धासनया भृशम्॥")

पौष, पुं, (पौषी पौर्णमास्यस्मिन्निति। सास्मिन् पौर्णमासीत्यण्।) वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतनवममासः। पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासि सः। तत्पर्य्यायः। तैषः २ सहस्यः ३। इत्यमरः॥ पौषिकः ४ हैमनः ५। इति राजनिर्घण्टः॥ तिष्यः ६ तिष्यकः ७। इति शब्दरत्नावली॥ अयं धनुःस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तरूपो मुख्यचान्द्रः। कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तरूपो गौणचान्द्रः। धनूराशिस्थरविकः सौरः। इति स्मृतिः॥ * ॥ तत्र जातफलम्। यथा, कोष्ठीप्रदीपे।
"निगूढमन्त्रः सुतभाग्ययुक्तः
परोपकारी पितृवित्तहीनः।
कष्टान्वितार्थव्ययकृद्विदिज्ञः
पौषप्रसूतः पुरुषः सुधीरः॥"

पौषी स्त्री (पुष्य+"नक्षत्रेण युक्तः।" इत्यण्। तिष्यपुष्ययोरिति यलोपः।) पुष्ययुक्ता पौर्णमासी। इत्यमरः॥ पुष्येण युक्ता रात्रिः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

पौष्कर क्ली, (पुष्करस्येदमिति। पुष्कर+अण्।) पुष्करमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्यायो गुणाश्च यथा —
"उक्तं पुष्करमूलन्तु पौष्करं पुष्करञ्च तत्।
पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः॥
पौष्करं कटुकन्तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान्।
हन्ति शोथारुचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत्॥"
अस्य प्रतिनिधिर्यथा,—
"पौष्कराभावतः कुष्ठम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

पौष्करमूल क्ली, (पौष्करं मूलम्।) पुष्करमूलम्। यथा,—
"मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे।"
इत्यमरः॥
"त्रीणि पुष्करमूले। पुष्करं सुगन्धिद्रव्यं वणिक्ख्यातं तस्य इदं पौष्करं च पौष्करे मूले पुष्करादीत्यन्वयः।" इति भरतः॥

पौष्करिणी, स्त्री (पौष्कराः पुष्कराणां समूहोऽस्या अस्तीति। पौष्कर+इनि। स्त्रियां ङीप्।) पुष्करिणी। इति शब्दरत्नावली॥

पौष्टिक, क्ली, (पुष्टेः वृद्ध्यै हितमिति। पुष्टि+ठञ्।) चौरसमये गात्राच्छादनवस्त्रविशेषः। कावाइ इति भाषा॥ अस्य गुणाः। धनचिह्नत्वम्। आयुष्यत्वम्। शुचित्वम्। रूपविराजनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ धन्यं धनचिह्नम्। वल्यमिति वा पाठः। पुष्टिर्धनजनादीनां वृद्धिरित्यभिधीयते। तद्धेतुभूतं कर्म्म। इति दुर्गाभञ्जः॥ (पुष्टिहिते, त्रि। यथा, महाभारते। १२।२६६।२६।
"सतां वृत्तमधिष्ठाय निहीनाजुज्जिहीर्षव।
मन्त्रवच्च न दुष्यन्ति कुर्व्वाणाः पौष्टिकीं
क्रियाः॥")

पौष्प, त्रि (पुष्पेण निवृत्तम्। पुष्पस्येदं वेति। पुष्प+अण्।) पुष्पनिर्म्मितम्। पुष्पसम्बन्धि। यथा कालिकापुराणे ६७ अध्याये।
"आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा।
वास्त्रं वा चार्म्मणं कौशं मण्डलस्योत्तरे सृजेत्॥"

पौष्पक, क्ली, (पुष्पेण कायतीति। कै+कः। पुष्पक+स्वार्थे अण्।) कुसुमाञ्जनम्। इत्यमरः॥

पौष्पी, स्त्री, (पुष्पस्य इयं इति। पुष्प+अण्। गौरादित्वात् ङीष्। पुष्पाख्यया प्रसिद्धत्वात् तथात्वम्।) देशविशेषः। यथा,—
"अथ पुष्पपुरं पौष्पी तथा पाटलिपुत्रकम्॥"
इति शब्दरत्नावली॥

पौष्य, पुं, (पूष्णोऽपत्यमिति। पूषन्+ष्यञ्।) पूषपुत्त्रः। स च करवीरपुरस्य राजा। तस्य पुत्त्रः शिवांशजश्चन्द्रशेखरः। यथा,—
"पूष्णः पुत्त्रोऽभवत् पौष्यः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः।
स पुत्त्रहीनो राजाभूत् पौष्यो नृपतिसत्तमः॥
ततः पुत्त्रार्थिनं भूयः प्रसन्नो वृषभध्वजः।
प्रसादत्तफलं हस्ते दत्त्वेदं तमुवाच ह॥
इदं फलं प्रसादत्तं विभज्य नृपते। त्रिधा।
भोजयेस्त्वा स्वजायास्त्वं प्रहृष्टः शुद्धमानसः॥
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः।
तत्पत्न्यास्तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि॥
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम्।
तत् फलं नृपशार्दूल। गर्भश्चाप्याहिता शुभाः॥
सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत।
खण्डत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम्॥
तच्च खण्डत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च।
एकं पिण्डं चकाराशु तत्र पुत्त्रो व्यजायत॥
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः स्वैः पुरोहितैः।
चन्द्रशेखर इत्येव कान्त्या चन्द्रमसः समः॥
ब्रह्मावर्त्ताह्वये रम्ये करवीराह्वये पुरे।
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा मुमोद ह॥"
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायात् सङ्कलितः॥
(नृपभेदः। स तु गुरुदक्षिणार्थमागताय उतङ्काय कुण्डले दत्तवान्। यथा, महाभारते। १।३।११२।
"तमुतङ्कः पौष्यं प्रत्युवाच भगवंश्चिरेण पात्रमासाद्यते भवांश्च गुणवानतिथिस्तदिच्छे श्राद्धं कर्त्तुं क्रियतां क्षण इति॥" एतद्विशेषविवरणन्तु तत्रैव द्रष्टव्यम्॥)

प्याट, व्य, हे। भो। इत्यमरः। ३।४।७॥

प्याय, ओ ई ङ वृद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म० अक० सेट्।) ओ ई, पीनः सुखम्। उपसर्गात्तु प्रप्यानम्। अस्वाङ्गे तु प्यानः पीनः स्वेदः। ङ प्यायते। इति दुर्गादासः॥

प्युष, क उत्सृष्टि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर० सक० सेट्।) अन्तःस्थादियुक्तः। उत्सृष्टिः उत्सर्गः। क, प्योषयति धनं दाता। इति दुर्गादासः॥

प्युष, य इर भागे। दृष्टि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा० पर० -सक० -सेट्।) अन्तःस्थादियुक्तः। य, पुष्यति धनं दायादः। इर अप्युषत् अप्योषीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

प्युस, य इर विभागे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर० -सक० सेट्।) अन्तःस्थादियुक्तः। य, प्युस्यति धनं दायादः। इर्, अप्युसत् अप्योसीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

प्यै, ङ वृद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म० अक० अनिट्।) अन्तःस्थादियुक्तः। ङ, प्यायते। इति दुर्गादासः॥

प्र व्य, (प्रथयतीति। प्रथ+डः।) विंशत्युपसर्गान्तर्गतप्रथमोपसर्गः। अस्यार्थाः। गतिः। आरम्भः। उत्कर्षः। सर्व्वतोभावः। प्राथम्यम्। ख्यातिः। उत्पत्तिः। व्यवहारः। इति दुर्गादासधृतपुरुषोत्तमः॥

प्रकट त्रि (प्रकटतीति। प्र+कट+अच्।) स्पष्टम्। अस्य पर्य्यायाः प्रकाशशब्दे द्रष्टव्याः।
"प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोच्यते।"
इति भागवतामृतम्॥
(यथा च, देवीभागवते। १।७।३८।
"जानन्ति ये न तव देवि। परं प्रभावं
ध्यायन्ति ते हरिहरावपि मन्दचित्ताः।
ज्ञातं मयाद्य जननि। प्रकटं प्रमाणं
यद्विष्णुरप्यतितरां विवशोऽथ शेते॥")

प्रकटित, त्रि, (प्र+कट+क्तः।) प्रकाशितम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा देवीभागवते। १।७।४४।

"इत्युवाच मा भगवति । … … मे
मेच्छासि ते कुरु दया परिहृत्य मौनम् ।
कस्मादिमौ प्रकटितौ किल कालरूपौ
यद्वा भवानि … … इच्छसे त्वम् ॥")

प्रकम्पन, पु (प्रकम्पयतीति । प्र+कपि+णिच+ल्युः ।) वायुः । … … ॥ (यथ, माघे । १ । ६० ।
"निराकृतस्यापि … …
… … ।
प्रियेव … … ता
प्रकम्पने … … ॥")

नरकविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ (राक्षसविशेष । इति रामायणम् ॥ प्र+कपि+ल्युट्।) कम्पातिशये क्लीं ॥

प्रकर, क्ली, (प्रकीर्य्यते इति । प्र+कृ+कर्म्मणि अप ।) अगुरु । इति मेदिनी । रे, १७६ ॥

प्रकर, पु, (प्रकिरतीति । प्र+कृ+अच ।) समूहः । (प्रकीर्य्यते इति । प्र+कृ+"कॄदोरप ।' ३ । ३ । ५७ । इति अप ।) विकीर्णकुसुमादि । इति मेदिनी । रे, १७८ ॥ (यथा, अन्वाख्ये । ३ ।
"यत्राश्रयो भवति तत्राश्रयता कुत्रापि
निस्तुलतुका
सुत्रामकामसुखसत्राशनप्रकरसत्रायकारि-
चरणा ।
कृत्वानिलानिरयमनाभिरामगुणभिन्नामरीसम
वधू
कुत्रावकृन्तमखिविचित्राकृति स्फुरितपुत्रादि
दानमिपुणा ॥")

प्रकरण, क्ली (प्रक्रियते अस्मिन्निति । प्र+कृ+आधारे ल्युट् ।) प्रस्ताव । … । इत्यमर । ३ । ३ । ६३ ॥ यथा, महाभारते । १२ । ४ । २९ ।
"एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ।
पतिव्रतानां … … ॥")
अभिनेयप्रकार । रूपकभेद इति हेमचन्द्र ॥ ग्रन्थसन्धि इति … ॥ पाद । स तु एकार्थावच्छिन्नसन्दर्भः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास ॥ (नाटकोक्तप्रकरणलक्षणादि यथा, साहित्यदर्पणे । ६ २४ —२४१ ।
"भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।
शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा
वणिक् ॥
सापायधर्म्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥
विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकम् । अमात्यनायकं मालतीमाधवम् । वणिङ्नायकं पुष्पभूषितम् ।
नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं
क्वचित् ।
तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ॥
कितवद्यूतकारादिविटचेटकसङ्कुलः ॥
कुलस्त्री पुष्पभूषिते । वेश्या तु रङ्गवृत्ते । द्वे अपि मृच्छकटिके । अस्य नाटकप्रतिकृतित्वात् शेषं नाटकवत् ॥")

प्रकरी स्त्री, (प्रकीर्य्यते अस्यामिति । प्र+कृ+अप । गौरादित्वात् ङीष ।) नाट्याङ्गम् । चत्वरभूमिः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रकर्ष, पुं (प्र+कृष+भावे घञ ।) उत्कर्ष । यथा काव्यप्रकाशे ।
'गुणप्रकर्षेण … …
… … ॥"
(यथा च महाभारते । १ । १५६ । ३८ ।
"बालोऽपि … … ।
… … ॥')

… , पु क्ली, (… … इति प्रादिसमास ।) कलादारभ्य शाखावधिस्कन्धभाग … इति भाषा । तत्पर्य्याय । स्कन्ध २ । इत्यमर । २ । ४ । १० ॥ काण्डम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ दण्ड ४ । इति राजनिर्घण्ट ॥ विटप । प्रस्ता । इति मेदिनी । के, ३१ ॥ (यथा, अमरे । १ । ४ । २० ।
"… … …
… … ॥)
प्रकाण्ड+स्वार्थे कन्प्रत्ययेन प्रशस्तार्थे । यथा, भट्टौ । ५ ।
'… … ।
… … ॥'
"रघु प्रकाण्डकौ पशस्तौ राघवौ ।" इति तट्टीकायां जयमङ्गल ॥)

प्रकाण्डर, पु, (प्रकाण्ड राति … । … रा+क ।) वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रकाम, त्रि (प्रगत कामम् इति प्रादिसमास ।) यथेप्सितम् । इत्यमर ॥ (यथा महाभारते । ३ । १३ । २६ ।
"विचमाल्याम्बरधरा सर्व्वाभरणभूषिता ।
काम प्रकाम सेवत्वं मया सह विलासिनि ॥")

प्रकार, पु, (प्रभेदकरण प्रकृष्टकरण वेति । प्र+कृ+घञ ।) भेद । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । २४४ ।
"अश्नाति वा नवाश्नाति भुङ्क्ते वा स्वेच्छया
यथा ।
येन केन प्रकारेण क्षुधामपनिनीषति ॥")
सादृश्यम् । इत्यमर । २ । ६ । ५७ ॥

प्रकाश क्ली, (प्रकाशते इति । प्र+काश+अच ।) कांस्यम् । इति हेमचन्द्र ॥ (दीप्ति । यथा, महाभारते । ३ । १७१ । २७ ।
"पुन प्रकाशमभवत् तमसा ग्रस्यते पुन ।
भवत्यदृश्यो लोक पुनरपस्तु निमज्जति ॥")

प्रकाश, पु, (प्रकाशते इति । प्र+काश+अच ।) रौद्र । तत्पर्य्याय । द्योत २ आतप ३ । इत्यमर । १ । ४ । ३४ ॥ राजनिर्घण्टोक्तपर्य्याया प्रभाशब्दे द्रष्टव्या ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । २ । ३८ ।
"निश्शब्दोऽमहदस्तेन प्रकाशतमसौ विना ।
न द्वन्द्वं किञ्च ते पश्ये न प्रकाशं वियत् खलु ॥")
प्रदीप्त । तत्पर्य्याय । स्फुटम् २ स्पष्टम् ३ प्रकटम् ४ उल्वणम् ५ व्यक्तम् ६ । इति हेमचन्द्र ॥ प्रव्यक्तम् ७ उद्दिक्तम् ८ । इति जटाधर ॥ प्रहास । इति मेदिनी । शे, २४ ॥ अतिप्रसिद्ध । इति शब्दरत्नावल्यमरौ ॥

प्रकाशक त्रि, प्रकाशकर्त्ता । प्रकाशयतीत्यर्थे (ण्वुल) णकप्रत्यय ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १४ । ६ ।
"तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥")

प्रकाशकज्ञाता [तृ] पु, (प्रकाशकस्य … प्रतस्य ज्ञाता ।) कुक्कुट । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रकाशकज्ञातरि, त्रि ॥

प्रकाशात्मा, [न्] पुं, (प्रकाश आत्मा स्वरूपं देहो वा यस्य … ।) सूर्य्य । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रकाशस्वभावे, त्रि ॥

प्रकाशित, त्रि, (प्रकाशो जातोऽस्येति । प्रकाश+तारकादित्वात् इतच । यद्वा, प्र+काश+णिच+क्त ।) प्रकाशविशिष्टम् । तत्पर्य्याय । दर्शितम् २ आविष्कृतम् ३ प्रकटितम् । इति हेमचन्द्र ॥

प्रकीर्ण्या स्त्री, (प्रकीर्य्यते क्षिप्यते इति । प्र+कृ विक्षेपे+क्त ।) ग्रन्थविच्छेद । … इति जटाधर ॥ चामरम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

प्रकीर्य्य, पु (प्रकीर्य्यते दुर्गन्धमनेनेति । प्र+कृ+क्त ।) पूतिकरञ्ज । इति राजनिर्घण्ट ॥

प्रकीर्ण, त्रि, (प्रकीर्य्यते स्मेति । प्र+कृ+क्त ।) विक्षिप्त । विस्तृत । यथा —
"प्रकीर्णम … … …
सदैव भर्त्तुः प्र … … ।
परस्य वेश्माभिरतामलज्जा-
मेवंविधां स्त्रीं परिवर्ज्जय त्रि ॥"
इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥
नानाप्रकारमिश्रित । यथा,—
"प्रकीर्ण पुष्पाणां हरिचरणयोरञ्जलिरयम् ॥"
इति वेणीसंहार ॥

प्रकीर्णक, क्ली, (प्रकीर्ण+स्वार्थे कन् ।) चामरम् । इत्यमर । २ । ८ । ३१ ॥ विस्तार । इति मेदिनी । के, १८६ ॥ ग्रन्थविच्छेद । इति हेमचन्द्र ॥ पापविशेष । यथा विष्णु । यदनुक्तं तत् प्रकीर्णकम् ।
"प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम् ।
प्रायश्चित्तं बुध कुर्य्यात् ब्राह्मणानुमते सदा ॥"
अनुक्तं अनुक्तनिष्कृतिकं पापम् ।
"अतिपातकाद्यन्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्तकम् ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेक ॥

प्रकीर्णक, पु, (प्रकीर्ण+संज्ञायां कन् ।) तुरङ्गम । इति मेदिनी । के १८६ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ३५ । ३७ ।
"आक्रीडान् शिबिरेर्वोचे प्रकृष्टाश्व-
योधिभि ।
विध्वस्तचामरकुथान् विप्रविद्धप्रकीर्णकान् ।)

प्रकीर्त्तित, त्रि, (प्रकीर्त्यते स्मेति । प्र+कृत+क्त ।) कथितम् । यथा,—

"प्रभूतमल्पं कार्य्यं वा यो नरः कर्त्तुमिच्छति ।
सर्व्वारम्भेण तत् कुर्य्यात् सिंहादेकं प्रकीर्त्तितम् ॥"
इति चाणक्यसंग्रहः ॥

प्रकीर्य्यः, पुं, (प्रकीर्य्यते इति । प्र+कॄ+अघ्न्यादित्वात् यक् ।) करञ्जभेदः । इत्यमरः ॥ नाटाकरञ्ज इति भाषा ॥ पूतिकरञ्जः । रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा —
'पूतिपूर्व्वकरञ्जोऽन्यः प्रकीर्य्यः पूतिकोऽपि च ।
स चोक्तः पूतिकरञ्जः सोमवल्कश्च स स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रकुल, क्ली, (प्रकर्षेण कोलति राशीकरोति सञ्चीकरोति वेति । प्र+कुल+कः ।) प्रशस्तवपुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रकृत, त्रि, (प्रक्रियते स्मेति । प्र+कृ+क्तः ।) प्रकरणप्राप्तः । यथा । प्रकृतमनुसराम । प्रकर्षेण कृतः । अविकृतः । प्रपूर्व्वककृधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययः ॥ (प्रक्रान्तः । यथा, माघे ।११।४२।
"प्रकृतजपविधीनामास्यमुद्रयित्वा-
मुहुरपि हितमौष्ठैरक्षरैर्लक्ष्यमन्तैः ॥")

प्रकृति, स्त्री, (प्रक्रियते कार्य्यादिकमनयेति । प्र+कृ+क्तिन् ।) स्वभावः । (यथा चरके विमानस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
"तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः स पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्व्वादिगुणयोगः । तद्यथा माषमुद्गयोः शूकरैणयोश्च ।") योनिः । लिङ्गम् ॥ स्वामी । अमात्यः । सुहृत् । कोषः । राष्ट्रम् । दुर्गम् । बलम् । (यथा, मनौ ।९।२९४।
"स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा ।
सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥"
धर्म्माध्यक्षादिसप्तप्रकृतयो यथा,—
"धर्म्माध्यक्षो धनाध्यक्षः कोषाध्यक्षश्च भूपतिः ।
दूतः पुरोधा दैवज्ञः सप्त प्रकृतयोऽभवन् ।")
पौराणां श्रेणयः । इत्यमरः । ३ । ८ । १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १६ । ७ ।
"प्रणिपत्य ततस्तस्मै दत्तात्रेयाय सोऽर्ज्जुनः ।
आनाय्य प्रकृतीः सम्यगभिषेकमगृह्णत ॥"
स्वरूपावस्था । यथा हितोपदेशे । २ । १६६ ।
"छेदितो मर्द्दितश्चैव रज्जुभिः परिवेष्टितः ।
मुक्तो द्वादशभिर्वर्षैः श्वपुच्छः प्रकृतिं गतः ॥")
शिल्पी इति हेमचन्द्रः ॥ शक्तिः । (यथा —
"प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्नित्या चाविकृतिस्तथा ।
एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य या
स्थिता ॥"
इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)
योषित् । इति शब्दरत्नावली ॥ परमात्मा । इति धरणिः । पञ्चभूतानि । कारणम् । गुह्यम् । जन्तुः । एकविंशत्यक्षरपादच्छन्दोविशेषः । माता । इति नानार्थरत्नमाला ॥ प्रत्ययात् प्रथमः । स च द्विधा धातुर्नाम च । इत्यजयपालः ॥ (प्रकर्षेण सृष्ट्यादिकं करोतीति । प्र+कृ+कर्त्तरि क्तिच् ।) भगवती मायाख्या शक्तिः । सा च परापरभेदेन द्विधा । यथा,—
"भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्य्यते जगत् ॥"५॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्यायः ॥
"एवं श्रोतारमभिमुखीकृत्य इदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन ईश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निरूपयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति द्वाभ्याम् । भूम्यादीनि पञ्चभूतसूक्ष्माणि मनःशब्देन तत्कारणभूतोऽहङ्कारः बुद्धिशब्देन तत्कारणं महत्तत्त्वम् अहङ्कारशब्देन तत्कारणमविद्या इत्येवमष्टधा भिन्ना । यद्वा भूम्यादिशब्दैः पञ्च महाभूतानि स्थूलानि सह एकीकृत्य गृह्यन्ते । अहङ्कारशब्देनैवाहङ्कारतैनैव तत्कार्य्याणि इन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते बुद्धिरिति महत्तत्त्वम् । मनःशब्देन तु मनसैवोन्नेयम् अव्यक्तस्वरूपं प्रधानमित्यनेन प्रकारेण मे प्रकृतिर्मायाख्या शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं प्राप्ता । चतुर्विंशतिभेदभिन्नाप्यष्टस्वेवान्तर्भावविवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम् । तथा च क्षेत्राध्याये इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयिष्यति ।
'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥
इति ॥ ४ ॥
अपरामिमां प्रकृतिमुपसंहरन् परां प्रकृतिमाह अपरेयमिति । अष्टधा प्रकृतिरुक्ता इयमपरा निकृष्टा जडत्वात् परार्थत्वाच्च । इत इतः सकाशात् परां प्रकृष्टामन्यां जीवभूतां जीवस्वरूपां मे प्रकृतिं जानीहि । परत्वे हेतुः यया चेतनया क्षेत्रज्ञस्वरूपया स्वकर्म्मद्वारेणेदं जगद्धार्य्यते ॥" ५ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था । यथा,—
"सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम् ।
साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्त्तिता ॥
केचित् प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः ।
एतदेव प्रजासृष्टिं करोति विकरोति च ॥"
इति मात्स्ये ३ अध्यायः ॥
तत्पर्य्यायः । प्रधानम् २ । इत्यमरः ॥ माया ३ शक्तिः ४ चैतन्यम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्या नामान्तराणि यथा —
"तमोऽव्यक्तं शिवो धाम रजो योनिः सनातनः ।
प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवाप्ययौ ॥
अनुद्रिक्तमनूनं वाप्यकम्पमचलं ध्रुवम् ।
सदसच्चैव तत्सर्व्वमव्यक्तं त्रिगुणं स्मृतम् ।
ज्ञेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकैः ॥
अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो
यो वेद सर्व्वाणि गतीश्च केवलाः ।
विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववित्
स मुच्यते सर्व्वगुणैर्निरामयः ॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व ॥ * ॥
सा पञ्चविधा ।
"गणेशजननी दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती ।
सावित्री च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पञ्चमी
स्मृता ॥' * ॥
तस्या व्युत्पत्तिर्यथा —
"प्रकृष्टवाचकः प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः ।
सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्त्तिता ॥
गुणे प्रकृष्टे सत्त्वे च प्रशब्दो वर्त्तते श्रुतौ ।
मध्यमे रजसि कृश्च तिशब्दस्तामसः स्मृतः ॥
त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्व्वशक्तिसमन्विता ।
प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते ॥
प्रथमे वर्त्तते प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः ।
सृष्टेराद्या च या देवी प्रकृतिः सा प्रकी-
र्त्तिता ॥' * ॥
तस्या उत्पत्तिः स्वरूपञ्च यथा,—
"योगेनात्मा सृष्टिविधौ द्विधारूपो बभूव सः ।
पुमांश्च दक्षिणार्द्धाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृतिः
स्मृता ॥
सा च ब्रह्मस्वरूपा च माया नित्या सनातनी ।
यथात्मा च यथाशक्तिर्यथाग्नौ दाहिका स्मृता ॥
अतएव हि योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते ।
सर्व्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मन् । शश्वत् पश्यति नारद ॥
स्वेच्छामयः स्वेच्छया च श्रीकृष्णस्य सिसृक्षया ।
साविर्बभूव सहसा मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
तदाज्ञया पञ्चविधा सृष्टिकर्म्मणि भेदतः ॥'
दुर्गाप्रकृतिर्यथा,—
"अथ भक्तानुरोधाद्वा भक्तानुग्रहविग्रहा ।
गणेशमाता दुर्गा या शिवरूपा शिवप्रिया ॥
नारायणी विष्णुमाया पूर्णब्रह्मस्वरूपिणी ।
ब्रह्मादिदेवैर्मुनिभिर्मनुभिः पूजिता स्तुता ॥
सर्व्वाधिष्ठातृदेवी सा सर्व्वरूपा सनातनी ।
धर्म्मसत्यपुण्यकीर्त्तियशोमङ्गलदायिनी ॥
सुखमोक्षहर्षदात्री शोकार्त्तिदुःखनाशिनी ।
शरणागतदीनार्त्तपरित्राणपरायणा ॥
तेजःस्वरूपा परमा तदधिष्ठातृदेवता ।
सर्व्वशक्तिस्वरूपा च शक्तिरीशस्य सन्ततम् ॥
सिद्धेश्वरी सिद्धरूपा सिद्धिदा सिद्धिरीश्वरी ।
बुद्धिर्निद्रा क्षुत्पिपासा छाया तन्द्रा दया
स्मृतिः ॥
जातिः शान्तिश्च क्षान्तिश्च कान्तिर्भ्रान्तिश्च
चेतना ।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा लक्ष्मीर्धृतिर्माता तथैव च ॥
सर्व्वशक्तिस्वरूपा सा कृष्णस्य परमात्मनः ।
उक्ता श्रुतौ श्रुतिगुणश्चातिस्वल्पं यथागमम् ॥
गुणोऽस्त्यनन्तोऽनन्ताया अपराञ्च निशामय ॥"१
लक्ष्मीप्रकृतिर्यथा —
"शुद्धसत्त्वस्वरूपा या पद्मा च परमात्मनः ।
सर्व्वसम्पत्स्वरूपा सा तदधिष्ठातृदेवता ॥
कान्ता दान्ता च शान्ता च सुशीला सर्व्व-
मङ्गला ।
लोभमोहकामरोषाहङ्कारपरिवर्ज्जिता ॥
भक्तानुरक्ता पत्युश्च सर्व्वाभ्यश्च पतिव्रता ।
प्राणतुल्या भगवतः प्रेमपात्री प्रियंवदा ॥

सर्व्वशस्यात्मिका सर्व्वजीवनोपायरूपिणी ।
महालक्ष्मीश्च वैकुण्ठे पाताले वरदा सती ॥
स्वर्गे च स्वर्गलक्ष्मीश्च मर्त्यानां गृहिणान्तथा ।
सर्व्वप्राणिषु द्रव्येषु शोभारूपा मनोहरा ॥
प्रीतिरूपा पुण्यवतां प्रभारूपा नृपेषु च ।
वाणिज्यरूपा वणिजां पापिनां कलहाङ्कुरा ॥
दयामयी भक्तिमती भक्तानुग्रहकातरा ।
चपले चपला भक्ता सम्पदे च धनाय च ॥
जगज्जीव मृत सर्व्व यया देव्या विना मुने ।।
शक्तिर्द्वितीया कथिता वेदोक्ता सर्व्वसम्मता ॥
सर्व्वपूज्या सर्व्ववन्द्या चान्यां मत्तो निशा-
मय ॥" २ ॥ * ॥

सरस्वतीप्रकृतिर्यथा —
"वागबुद्धिविद्याज्ञानाधिदेवता परमात्मन ।
सर्व्वविद्या सर्व्वरूपा सा च देवी सरस्वती ॥
स्वबुद्धिकविता मेधा प्रतिभा स्मृतिदा सताम ।
नानाप्रकारसिद्धान्तभेदार्थकल्पनाप्रदा ॥
व्याख्या बोधस्वरूपा च सर्व्वसन्देहभञ्जिनी ।
विचारकारिणी ग्रन्थकारिणी शक्तिरूपिणी ॥
स्वरसङ्गीतसन्धानतालकारणरूपिणी ।
विषयज्ञानवाग्रूपा प्रतिविश्वेषु जीविनाम् ॥
व्याख्या मुद्राकरा शान्ता वीणापुस्तकधारिणी ।
शुक्ल सत्त्वस्वरूपा च सुशीला श्रीहरिप्रिया ॥
हिमचन्दनकुन्देन्दुकुमुदाम्भोजसन्निभा ।
जपन्ती परमात्मान श्रीकृष्ण रत्नमालया ॥
तप स्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ।
बुद्धिविद्यास्वरूपा च सर्व्वसिद्धिप्रदा सदा ॥
यया विना च विश्वौघो मूको मृतसम सदा ।
देवी तृतीया गदिता श्रुत्युक्ता जगदम्बिका ॥
यथागम यथाकिञ्चिदपरां सन्निबोध मे ॥" ३ ॥ * ॥

सावित्री प्रकृतिर्यथा —
"माता चतुर्णां वेदानां वेदज्ञानश्च छन्दसाम् ।
सन्ध्यावन्दनमन्त्राणां तन्त्राणाञ्च विचक्षणा ॥
द्विजातिजातिरूपा च जपरूपा तपस्विनी ।
ब्रह्मण्यतेजोरूपा च सर्व्वसंस्कारकारिणी ॥
पवित्ररूपा सावित्री गायत्री ब्रह्मणः प्रिया ।
तीर्थानि यस्याः संस्पर्शं दर्शं वाञ्छन्ति शुद्धये ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशा शुद्धसत्त्वस्वरूपिणी ।
परमानन्दरूपा च परमा च सनातनी ॥
परब्रह्मस्वरूपा च निर्व्वाणपददायिनी ।
ब्रह्मतेजोमयी शक्तिस्तदधिष्ठातृदेवता ॥
यत्पादरजसा पूत जगत सर्व्वञ्च नारद ।।
देवी चतुर्थी कथिता पञ्चमीं वर्णयामि ते ॥" ४ ॥

राधाप्रकृतिर्यथा,—
"प्रेमप्राणाधिका देवी या पञ्चप्राणरूपिणी ।
प्राणाधिकप्रियतमा सर्व्वाभ्य सुन्दरी वरा ॥
सर्व्वसौभाग्ययुक्ता च मानिनी गौरवान्विता ।
वामार्द्धाङ्गस्वरूपा च गुणेन तेजसा समा ॥
परा वरा सारभूता परमाद्या सनातनी ।
परमानन्दरूपा च धन्या म न्या च पूजिता ॥
रासक्रीडाधिदेवी च कृष्णस्य परमात्मन ।
रासमण्डलसम्भूता रासमण्डलमण्डिता ॥
रासेश्वरी सुरसिका रासवासनिवासिनी ।
गोलोकवासिनी देवी गोपीवेशविधायिका ॥
परमाह्लादरूपा च सन्तोषहर्षरूपिणी ।
निर्गुणा च गुणाकारा निर्लिप्तात्मस्वरूपिणी ॥
निरीहा निरहङ्कारा भक्तानुग्रहविग्रहा ।
वेदानुसारध्यानेन विज्ञाता सा विचक्षणै ॥
दृष्टादृष्टा लसद्वेशा सुरेन्द्रैर्मुनिपुङ्गवैः ।
वह्निशुद्धांशुकाधाना रत्नालङ्कारभूषिता ॥
कोटिचन्द्रप्रभाजुष्टपुष्टश्रीयुक्तविग्रहा ।
श्रीकृष्णभक्तिदा सैव दात्री च सर्व्वसम्पदाम् ॥
अवतारे च वाराहे वृषभानुसुता च या ।
यत्पादपद्मसंस्पर्शपवित्रा च वसुन्धरा ॥
ब्रह्मादिभिरदृष्टा या सर्व्वदृष्टा च भारते ।
स्त्रीरत्नसारसम्भूता कृष्णवक्ष स्थलोज्ज्वला ॥
यथा घने नवघने लोला सौदामिनी मुने ।।
षष्टिवर्षसहस्राणि प्रतप्त ब्रह्मणा पुरा ॥
यत्पादपद्मनखरदृष्टये चात्मशुद्धये ।
न च दृष्टापि स्वप्नेऽपि प्रत्यक्षस्यापि का कथा ॥
तेनैव तपसा दृष्टा भुवि वृन्दावने वने ।
कथिता पञ्चमी देवी सा राधा परिकीर्त्तिता ॥
अंशरूपा कलारूपा कलांशांशसमुद्भवा ।
प्रकृति प्रतिविश्वेषु देव्यश्च सर्व्वयोषित ॥
परिपूर्णतमा पञ्चविधा देवी प्रकीर्त्तिता ।
या या प्रधानांशरूपा वर्णयामि निशामय ॥" ५ ॥

गङ्गा यथा,—
"प्रधानांशस्वरूपा या गङ्गा भुवनपावनी ।
विष्णुविग्रहसम्भूता द्रवरूपा सनातनी ॥
पापिपापेन्धदाहाय ज्वलदिन्धनरूपिणी ।
सुखस्पर्शस्नानपाने निर्व्वाणपददायिनी ॥
गोलोके स्थानप्रस्थानसुखसोपानरूपिणी ।
पवित्ररूपा तीर्थानां सरिताञ्च परा वरा ॥
शम्भुमौलिजटामेरुमुक्तापङ्क्तिस्वरूपिणी ।
तप सम्पादिनी सद्यो भारते च तपस्विनाम् ॥
चन्द्रपद्मक्षीरनिभा शुक्ल सत्त्वस्वरूपिणी ।
निर्म्मला निरहङ्कारा साध्वी नारायण-
प्रिया ॥" १ ॥

तुलसी यथा —
"प्रधानांशस्वरूपा च तुलसी विष्णुकामिनी ।
विष्णुभूषणरूपा च विष्णुपादस्थिता सती ॥
तप सङ्कल्पपूजादिसद्य सम्पादिनी मुने ।।
सारभूता च पुष्पाणां पवित्रा पुण्यदा सदा ॥
दर्शनस्पर्शनाभ्याञ्च सद्योनिर्व्वाणदायिनी ।
कलौ कलुषशुष्केध्मदाहायाग्निस्वरूपिणी ॥
यत्पादपद्मसंस्पर्शसद्य पूता वसुन्धरा ।
यत्स्पर्शदर्शं वाञ्छन्ति तीर्थानि चात्मशुद्धये ॥
यया विना च विश्वेषु सर्व्वकर्म्मातिनिष्फलम् ।
मोक्षदा या मुमुक्षूणां कामिनां सर्व्वकामदा ॥
कल्पवृक्षस्वरूपा च भारते ब्रह्मरूपिणी ।
त्राणाय भारतानाञ्च प्रजानां परदेवता ॥" २ ॥

मनसा यथा,—
"प्रधानांशस्वरूपा या मनसा कश्यपात्मजा ।
शङ्करप्रियशिष्या च महाज्ञानविशारदा ॥
नागेश्वरस्यानन्तस्य भगिनी नागपूजिता ।
नागेश्वरी नागमाता सुन्दरी नागवाहनी ॥
नागेन्द्रगणयुक्ता सा नागभूषणभूषिता ।
नागेन्द्रैर्वन्दिता सिद्धयोगिनी नागशायिनी ॥
विष्णुरूपा विष्णुभक्ता विष्णुपूजापरायणा ।
तप स्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ॥
दिव्यं त्रिलक्षवर्षञ्च तपस्तप्तं यया हरे ।
तपस्विनीषु पूज्या च तपस्विना च भारते ॥
सर्व्वमन्त्राधिदेवी च ज्वलन्ती ब्रह्मतेजसा ।
ब्रह्मस्वरूपा परमा ब्रह्मभावेन तत्परा ॥
जरत्कारुमुने पत्नी कृष्णांशस्य पतिव्रता ।
आस्तीकस्य मुनेर्म्माता प्रवरस्य तपस्वि
नाम ।" ३ ॥

षष्ठी यथा,—
"प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ।।
मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥
शिशूनां प्रतिविश्वेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी ।
षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥
पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्रीति जगतां सती ।
सुन्दरी युवती रम्या सन्तत भर्त्तुरन्तिके ॥
स्थाने शिशूनां परमा वृद्धरूपा च योगिनी ।
पूजा द्वादशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम ॥
पूजा च सूतिकागारे परा षष्ठदिने शिशो ।
एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी ॥
शश्वन्नियमिता चैषा नित्या काम्या श्रुति परा ।
मातृरूपा दयारूपा शश्वद्रक्षणरूपिणी ॥
जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां स्वप्नगोचरे ॥" ४ ॥

मङ्गलचण्डी यथा,—
"प्रधानांशस्वरूपा च देवी मङ्गलचण्डिका ।
प्रकृतेर्मुखसम्भूता सर्व्वमङ्गलदा सदा ॥
सृष्टौ मङ्गलरूपा च संहारे कोपरूपिणी ।
तेन मङ्गलचण्डी सा पण्डितै परिकीर्त्तिता ॥
प्रतिमङ्गलवारेषु प्रतिविश्वे । वन्दिता ।
पञ्चोपचारैर्योषिद्भिर्भक्त्या च परिपूजिता ॥
पुत्रपौत्रधनैश्वर्य्ययशोमङ्गलदायिनी ।
शोकसन्तापपापार्त्तिदु खदारिद्र्यनाशिनी ॥
परितुष्टा सर्व्ववाञ्छाप्रदात्री सर्व्वयोषिताम् ।
रुष्टा क्षणेन संहर्त्तुं शक्ता विश्व महेश्वरी ॥" ५ ॥

काली यथा,—
"प्रधानांशस्वरूपा च काली कमललोचना ।
दुर्गाललाटसम्भूता रणे शुम्भनिशुम्भयो ॥
दुर्गार्द्धांशस्वरूपा सा गुणेन तेजसा समा ।
कोटिसूर्य्यप्रभाजुष्टपुष्टजाज्वल्यविग्रहा ॥
प्रधाना सर्व्वशक्तीनां वरा बलवती परा ।
सर्व्वसिद्धिप्रदा देवी परमा सिद्धयोगिनी ॥
कृष्णभक्ता कृष्णतुल्या तेजसा विक्रमैर्गुणै ।
कृष्णभावनया शश्वत कृष्णवर्णा सनातनी ॥
संहर्त्तुं सर्व्वब्रह्माण्ड शक्ता निश्वासमात्रत ।
रण दैत्यै सम तस्या क्रीडया लोकरक्षया ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाश्च दातुं शक्ता च पूजिता ।
ब्रह्मादिभि स्तूयमाना मुनिभिर्मनुभिर्नरै ॥" ६ ॥

[illegible] रायणनारद,—

"प्रधानांशस्वरूपा च प्रकृतेश्च वसुन्धरा ।
आधारस्वरूपा सर्व्वेषां सर्व्वशस्यप्रसूतिका ॥
रत्नाकरा रत्नगर्भा सर्व्वरत्नाकरालया ।
प्रजाभिश्च प्रजेशैश्च पूजिता वन्दिता सदा
सर्व्वोपजीव्यरूपा च सर्व्वसम्पद्विधायिनी ।
यया विना जगत् सर्व्वं निराधारं चराचरम् ॥
प्रकृतेश्च कला या या तां तां निबोध मुनीश्वर ।
यस्य यस्य च याः पत्न्यस्ताः सर्व्वा वर्णयामि ते ॥
स्वाहा देवी वह्निपत्नी त्रिषु लोकेषु पूजिता
यया विना हविर्दानं न ग्रहीतुं सुराः क्षमाः ।
दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा सर्व्वत्र पूजिता ।
यया विना च विश्वेषु सर्व्वं कर्म्म च निष्फलम् ॥
स्वधा पितॄणां पत्नी च सा मुनिभिर्मनुभिर्नरैः
पूजिता पितृदानं हि निष्फलञ्च यया विना ॥
स्वस्तिदेवी वायुपत्नी प्रतिविश्वेषु पूजिता
आदानञ्च प्रदानञ्च निष्फलञ्च यया विना । ६
पुष्टिर्गणपतेः पत्नी प्रतिविश्वेषु पूजिता ।
यया विना परिक्षीणाः पुमांसो योषितोऽपि च
भवेत्
अनन्तपत्नी तुष्टिश्च पूजिता वन्दिता भवेत् ।
यया विना न सन्तुष्टाः सर्व्वे लोकाश्च सन्ततम् ॥६
ईशानपत्नी सम्पत्तिः पूजिता च सुरैर्नरैः ।
सर्व्वलोका दरिद्राश्च विश्वेषु च यया विना ॥
धृतिः कपिलपत्नी च सर्व्वैः सर्व्वत्र पूजिता ।
सर्व्वलोका अधैर्य्याश्च जगत्सु च यया विना ॥८
यमपत्नी क्षमा साध्वी सुशीला सर्व्वपूजिता ।
समुन्मत्ताश्च रुष्टाश्च सर्व्वलोका यया विना ॥
कामाधिष्ठातृदेवी च कामपत्नी रतिः सती ।
केलिकौतुकहीनाश्च सर्व्वलोका यया विना ॥१
सत्यपत्नी सती मुक्तिः पूजिता जगतां प्रिया ।
यया विना भवेल्लोको बन्धुतारहितः सदा ॥
मोहपत्नी दया साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया
सर्व्वे लोकाश्च सर्व्वत्र निष्फलाश्च यया विना ॥
पुण्यपत्नी प्रतिष्ठा सा पुण्यरूपातिपूजिता ।
यया विना जगत् सर्व्वं जीवन्मृतसमं मुने ॥१३
सुकर्म्मपत्नी कीर्त्तिश्च धन्या मान्या च पूजिता ।
यया विना जगत् सर्व्वं यशोहीनं मृतं यथा ॥१४
क्रिया उद्योगपत्नी च पूजिता सर्व्वसम्मता ।
यया विना जगत् सर्व्वमुच्छिन्नमिव नारद ॥१५॥
अधर्म्मपत्नी मिथ्या सा सर्व्वधूर्त्तैश्च पूजिता ।
यया विना जगत्सर्व्वमुच्छिन्नं विधिनिर्म्मितम् ॥
सत्ये चादर्शना या च त्रेतायां सूक्ष्मरूपिणी ।
अर्द्धावयवरूपा च द्वापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रगल्भा च सर्व्वत्र व्यापिका बलात् ।
कपटेन समं भ्राता भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥ १६ ॥
शान्तिः १७ लज्जा १८ च भार्य्ये द्वे सुशीलस्य च पूजिते ।
याभ्यां विना जगत् सर्व्वमुन्मत्तमिव नारद ! ॥
ज्ञानस्य भार्य्यास्तिस्रश्च बुद्धि-१९ र्मेधा २० धृति २१ स्तथा ।
याभिर्विना जगत् सर्व्वं मूढं मृतसमं सदा ॥

[illegible] ।
[illegible]
[illegible] प्रतिष्ठा च [illegible] महालक्ष्मीर्मता सती ।
[illegible] पूजिता
२२
[illegible]
[illegible] समायुक्ता [illegible] योगेन हासितुं २३ ।
[illegible] सन्ध्या २४ रात्रि- २५
[illegible] च [illegible]
[illegible] प्रजाते ।
[illegible] २७ दिवासे २८ [illegible] धर्म्म [illegible]
सुपूजिते ।
[illegible] २९ [illegible] ।
[illegible] २८ [illegible] ३० [illegible] भार्य्ये [illegible]
[illegible] ।
याभ्यां विना जगत् [illegible] विधातापि [illegible]
[illegible] ३१ [illegible] ३२ [illegible] प्रिये
प्रिये ।
[illegible]
[illegible] च तन्द्रा ३३ [illegible] प्रीति ३४ [illegible]
सुखप्रिये ।
याभ्यां व्याप्तं जगत् सर्व्वं विधिपुत्त्रविधेर्विधौ ॥
वैराग्यस्य च द्वे भार्य्ये च श्रद्धा ३५ भक्ती ३६ च
पूजिते ।
याभ्यां शश्वज्जगत् सर्व्वं जीवन्मुक्तमिदं मुने ! ॥
अदिति-३७र्देवमाता च सुरभी ३८ च गवां
प्रसूः ।
[illegible] ३९ [illegible] ४० विनता ४१
दनु ४२ ॥
उपयुक्ता सृष्टिविधौ एताश्च प्रकृतेः कलाः ॥*
कलाश्चान्याः सन्ति बह्व्यस्तासु काश्चिन्निबोध मे ॥
रोहिणी ४३ चन्द्रपत्नी च संज्ञा ४४ सूर्य्यस्य
कामिनी ।
शतरूपा ४५ मनोर्भार्य्या शचीन्द्रस्य च गेहिनी
४६ ॥
तारा ४७ बृहस्पतेर्भार्य्या वशिष्ठस्य त्वरु-
न्धती ४८ ।
अहल्या ४९ गौतमस्त्री तु [illegible] ५० [illegible]
मिनी ॥
पितॄणां मानसी कन्या मेनका ५१ साध्विका-
प्रसूः ।
लोपामुद्रा ५२ तथा भूती ५३ कुवेरकामिनी
तथा ॥
वरुणानी ५४ यमस्त्री च बलेर्विन्ध्यावली ५५
तथा ।
कुन्ती च ५६ दमयन्ती च ५७ यशोदा ५८
देवकी ५९ सती ॥
गान्धारी ६० द्रौपदी ६१ शैव्या ६२ सावित्री ६३
सत्यवत्प्रिया ।
वृषभानुप्रिया साध्वी राधामाता कलावती ६४ ॥
मन्दोदरी ६५ च कौशल्या ६६ सुभद्रा ६७
कैकेयी ६८ तथा ।

[illegible] ७१
[illegible] ७२ तथा ॥
[illegible] ७० [illegible] ७३ [illegible] ७५
तथापरा ।
[illegible] ७६ [illegible] ७७ [illegible] ७८ [illegible]
[illegible] कौशिका ॥
[illegible] ८० [illegible] महासती ।
[illegible] ८१
[illegible] ॥
[illegible] ८२ [illegible] ८३ [illegible] ८४ सती ।
[illegible] ८५ [illegible]
गेहिनी ८६ ॥
[illegible] ८७ [illegible] भगिनी सती ।
[illegible] भारते ॥
[illegible] प्रकृतेः कला ।
[illegible] प्रतिविश्वेषु योषितः ॥*॥
योषितामपमानेन प्रकृतेश्च पराभवः ।
ब्राह्मणी पूजिता येन पतिपुत्त्रवती सती ॥
प्रकृतिः पूजिता तेन वस्त्रालङ्कारचन्दनैः ।
कुमारी चाष्टवर्षीया वस्त्रालङ्कारचन्दनैः ।
पूजिता येन विप्रस्य प्रकृतिस्तेन पूजिता ॥ * ॥
सर्व्वाः प्रकृतिसम्भूता उत्तमाधममध्यमाः ।
सत्त्वांशाश्चोत्तमा ज्ञेयाः सुशीलाश्च पतिव्रताः ॥
मध्यमा राजसाश्चांशास्ताश्च भोग्याः प्रकी-
र्त्तिताः ।
सुखसम्भोगवश्याश्च स्वकार्य्ये तत्पराः सदा ।
अधमास्तामसाश्चांशा अज्ञातकुलसम्भवाः ॥
दुर्म्मुखाः कुलटा धूर्त्ताः स्वतन्त्राः कलहप्रियाः ।
पृथिव्यां कुलटा याश्च स्वर्गे चाप्सरसां गणाः ॥
प्रकृतेस्तामसांशाश्च पुंश्चल्यः परिकीर्त्तिताः ।
एवं निगदितं सर्व्वं प्रकृते: परिकीर्त्तनम् ॥ * ॥
ताश्च सर्व्वाः पूजिताश्च पुण्यक्षेत्रे च भारते ।
पूजिता सुरथेनादौ दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ॥
द्वितीये रामचन्द्रेण रावणस्य वधार्थिना ॥
तत्पश्चाज्जगतां माता त्रिषु लोकेषु पूजिता ।
जातादौ दक्षपत्न्याश्च निहत्य दैत्यदानवान् ॥
ततो देहं परित्यज्य यज्ञे भर्त्तुश्च निन्दया ।
जज्ञे हिमवतः पत्न्यां लेभे पशुपतिं पतिम् ॥
गणेशश्च स्वयं कृष्णः स्कन्दो विष्णुकलोद्भवः ।
बभूवतुस्तौ तनयौ पश्चात्तस्याश्च शौनक ! ॥
लक्ष्मीर्मङ्गलभूपेन प्रथमे परिपूजिता ।
त्रिषु लोकेषु तत्पश्चाद्देवतामुनिमानवैः ॥
सावित्री च अश्वपतिना प्रथमे परिपूजिता ।
तत्पश्चात्त्रिषु लोकेषु देवतामुनिमानवैः ॥
आदौ सरस्वती देवी ब्रह्मणा परिपूजिता ।
तत्पश्चात्त्रिषु लोकेषु देवतामुनिमानवैः ॥
प्रथमे पूजिता राधा गोलोके रासमण्डले ।
पौर्णमास्यां कार्त्तिकस्य कृष्णेन परमात्मना ॥
गोपिकाभिश्च गोपैश्च बालिकाभिश्च बालकैः ।
गवां गणैः सुरभ्या च तत्पश्चान्मायया हरेः ॥
तदा ब्रह्मादिभिर्द्देवैर्म्मुनिभिर्म्मनुभिस्तथा ।
पुष्पधूपादिभिर्भक्त्या पूजिता वन्दिता सदा ॥

पृथिव्यां प्रपदे देवी सुयज्ञेनैव पूजिता ।
शङ्करेणोपदिष्टेन पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥
त्रिषु लोकेषु तत्पश्चादाज्ञया परमात्मनः ।
पुष्पधूपादिभिर्भक्त्या पूजिता मुनिभिः सुरैः ॥
कलया या समुद्भूता पूजिता च भारते ।
पूजिता ग्रामदेवश्च ग्रामे च नगरे मुने ॥
एवं ते कथितं सर्व्वं प्रकृतेश्चरितं शुभम् ।
यथागमं लक्षणञ्च किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे नारदनारायणसंवादे नामानुक्रमः प्रथमोऽध्यायः ॥ *॥ सकृष्णाक्षोऽपि प्रकृतिनाम्न उच्चार्य्यता यथा,—

नारद उवाच ।
"आदौ राधां समुच्चार्य्य पश्चात् कृष्णं विदुर्बुधाः ।
निमित्तमस्य मे भक्त वद भक्तजनप्रिय ॥

श्रीनारायण उवाच ।
निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय ।
जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता ।
गरीयसीति जगतां माता शतगुणैः पितुः ॥
राधाकृष्णेति गौरीशेत्येवं शब्दः श्रुतौ श्रुतः ।
कृष्णराधेशगौरीति लोके न च कदा श्रुतः ॥
प्रसीद रोहिणीचन्द्र गृहाणार्घ्यमिदं मम ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं संज्ञया सह भास्कर ॥
प्रसीद कमलाकान्त गृहाण मम पूजनम् ।
इति दृष्टं सामवेदे कौथुमे मुनिसत्तम ॥
राशब्दोच्चारणादेव स्फीतो भवति माधवः ।
धाशब्दोच्चारतः पश्चाद्धावत्येव ससम्भ्रमः ॥
आदौ पुरुषमुच्चार्य्य पश्चात् प्रकृतिमुच्चरेत् ।
स भवेन्मातृगामी च वेदातिक्रमणे मुने ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५ अध्यायः ॥

प्रकृष्ट त्रि (प्रकृष्यते इति । प्र+कृष+क्त ।) प्रकर्षयुक्तम् । तत्पर्य्यायः । मुख्यम् २ प्रमुखम् ३ प्रवर्हम् ४ वर्य्यम् ५ वरेण्यम् ६ प्रवरम् ७ पुरोगम् ८ अनुत्तरम् ९ प्राग्रहरम् १० प्रवेकम् ११ प्रधानम् १२ अग्रेसरम् १३ उत्तमम् १४ अग्र्यम् १५ ग्रामणी १६ अग्रणी १७ अग्रिमम् १८ जात्यम् १९ अग्रम् २० अनुत्तमम् २१ अनवराद्ध्र्यम् २२ प्रेष्ठम् २३ परार्द्ध्यम् २४ परम २५ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७४ ॥ (यथा, मनुः । ७ । १७ ।

"यदा प्रकृष्टा मन्येत सर्व्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्व्वीत विग्रहम् ॥"

आकृष्टम् । यथा, देवीभागवते । १ । ९ । ८२ ।

"रथाङ्गेन तदा छिन्ने विष्णुना प्रभविष्णुना ।
जघनोपरि वेगेन प्रकृष्टे शिरसी तयोः ॥")

प्रकोष्ठ पुं, (प्रकुष्यतेऽनेनेति । प्र+कुष निष्कर्षे + "उषिकुषीति ।" उणा° २ । ४ । इति स्थन् ।) कफोणेरधोमणिबन्धपर्य्यन्तहस्तभागः । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५९ ।

"ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते
प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।
रघुः शशाङ्कार्द्धमुखेन पत्रिणा
शरासनज्यामलुनाद्बिडौजसः ॥")

गृहद्वारपिण्डकम् । वीथी इति विष्टोन्द इति च ख्यातम् । इति प्रघाणशब्दटीकायां भरतः मुकुटमधुरेशौ ॥ (यथा, मानवे । ७ । २२३ । श्लोकटीकायां कुल्लूकभट्टः ।

"ततः सन्ध्यामुपास्य श्रुत्वा तस्मात् प्रदेशात् अन्यान्तरं विविक्तप्रकोष्ठं वकाशमयं गत्वा गृहाभ्यन्तरे भक्तशङ्को रहस्याभिधायिना चराणां संव्यापारं शृणुयात् ॥")

प्रक्खर, पुं, (प्रखर-पृषोदरादित्वात् साधुः ।) अश्वसन्नाहः । इति शब्दमाला ॥ प्रखर इति च पाठः ॥

प्रक्रन्तृ [न्तृ] त्रि (प्र+क्रम+तृच् ।) उपक्रमकर्त्ता । आरम्भकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

प्रक्रम पुं, (प्र+क्रम+भावे घञ् ।) क्रमः । अवसरः । इति मेदिनी । मे, ४८ ॥ प्रथमारम्भः । तत्पर्य्यायः । उपक्रमः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ६३ ।

"पूर्व्वजैरपि हि प्राची प्रक्रमेण जिता दिशः ।
गङ्गोपकण्ठे वासश्च विहितो हस्तिनापुरे ॥")

प्रक्रान्त त्रि (प्र+क्रम+क्त ।) प्रकरणस्थः । आरब्धः । यथा, भट्टिः । ४ । ११ ।

"आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।
प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम् ॥"

प्रक्रिया स्त्री, (प्र+कृ+श ।) नृपदीनां चामरधूमच्छत्रधारणादिरूपा । तत्पर्य्यायः । अधिकारः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥ अधीकारः ३ नियतविधिः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रकृष्टकार्य्यम् ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ११९ । ५८ ।

"नोच्छ्रितं सहते कश्चित् प्रक्रिया वैरकारिका ।
सुधैरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते ॥")

प्रक्लिन्न त्रि (प्र+क्लिद्+क्त ।) तृप्तः । इति जटाधरः ॥ प्रकर्षेण क्लेदयुक्तश्च ॥

प्रक्वण, पुं, (प्र+क्वण शब्दे + "क्वणो वीणायाञ्च ।" ३ । ३ । ६५ । इति अप् ।) वीणायाः क्वणितः । वीणाशब्दः । तत्पर्य्यायः । प्रक्वाणः २ । इत्यमरः । १ । ६ । २४ ॥ सुक्वाणः ३ सुक्वणः ४ उपक्वाणः ५ उपक्वणः ६ । इति भरतः ॥

प्रक्वाण, पुं, (प्र+क्वण+घञ् ।) प्रक्वणः । इत्यमरः । १ । ६ । २४ ॥

प्रक्षर पुं, (प्रकर्षेण क्षरति चञ्चलतीति । प्र+क्षर+अच् ।) अश्वसन्नाहः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥

प्रक्षालन क्ली (प्र+क्षालि+ल्युट् ।) धावनम् । मार्ज्जनम् । यथा —

"धर्म्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥"

इति हितोपदेशे १ परिच्छेदः ॥

प्रक्षालित, त्रि, (प्र+क्षालि+क्त ।) धौतः । मार्ज्जितः । इति हलायुधः ॥

प्रक्षेप पुं (प्र+क्षिप+घञ् ।) औषधादिषु क्षेपणीयद्रव्यम् । यथा,—

"प्रक्षेपः पादिकः क्वाथात् स्नेहे कल्कसमो मतः ।
षोडशांशश्चतुर्भागो वातपित्तकफेषु च ॥
क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ।
मात्रा स्यादिष्टयोगानां स्नेहे क्वाथे च चूर्णवत् ॥
माक्षिकं हिङ्गु सिन्धूत्थं जरणं वापि
सुगन्धि ॥"

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

निक्षेपः । यथा "स मन्त्रेणाम्नि कर्म्म कृत्वा ।" इति भवदेवभट्टः । (प्रसरणम् । यथा भागवते । ७ । ९ । १८ ।

'मनोरथैर्जर्ज्जरितो जनो नैव तदङ्कुरः ।
पर्य्यन्यथाप्रक्षेप सन्तापादनथकः ॥')

प्रक्षेपण क्ली (प्र+क्षिप+ल्युट् ।) प्रकर्षेण क्षेपः । निक्षेपणम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ६४ ।

"अवप्रक्षेपणात् विप्र भाग शुल्कं कृषी हतः ॥")

प्रक्ष्वेडन, पुं (प्रक्ष्वेडतीति । प्र+क्ष्विड अव्यक्तशब्दे + ल्यु ।) नाराचः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥

प्रक्ष्वेडना, स्त्री, (प्रक्ष्वेडन+टाप् । यद्वा, प्रक्ष्वेडनं अव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्या इति । अच् । टाप् ।) नाराचः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रक्ष्वेदन, पुं (प्रक्ष्वेदतीति । प्र+क्ष्विद अव्यक्तशब्दे + ल्यु ।) नाराचः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रक्ष्वेदना स्त्री, (प्रक्ष्वेदन+टाप् ।) नाराचः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रखर पुं (प्रकृष्टः खरः ।) हयसन्नाहः । कुक्कुरः । अश्वतरः । अत्यन्तखरे, त्रि । इति मेदिनी ॥

प्रख्य, त्रि, (प्रख्यातीति । प्र+ख्या ख्याती+क ।) उत्तरपदे तुल्यार्थवाचकः यथा —

"स्युरुत्तरपदे प्रख्यः प्रकारः प्रतिमो निभः ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १ । २८ । २१ ।

'हिमवद्गरुडप्रख्यैर्द्वारैः सर्व्वैश्च शोभितम् ।
शुभमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥"

श्रेष्ठः । यथा तत्रैव । १२ । २०४ । ८ ।

"ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः ।
यथादर्शतले प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥")

प्रख्यात, त्रि, (प्र+ख्या+क्त ।) प्रकृष्टख्यातियुक्तः । विख्यातः । यथा,—

"यस्य व्याकरणे वरेण्यघटनास्फीताः प्रबन्धा दश
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्द्धाराय
मेकोऽद्भुतः ॥"

इति मुग्धबोधशेषे तद्विष्यपद्यम् ॥

प्रख्यातवप्तृक पुं, (प्रख्यातो वप्ता जनयिता यस्य । कप् ।) विख्यातपितृकः । यथा,—

"स्याद्दामुष्यायणोऽमुष्य पुत्त्रः प्रख्यातवप्तृकः ॥"

इति हेमचन्द्रः । ३ । १६६ ॥

प्रख्याति, स्त्री प्रकृष्टकीर्त्तिः । विख्यातिः । प्रपूर्व्वख्याधातोः क्तिन्प्रत्ययनिष्पन्ना ॥

प्रगण्ड पुं, (प्रलम्बितो गण्डो यस्मिन्निव यस्य ।) कूर्परोमरिकद्वपर्य्यन्तभागः । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ कनुइ अवधि वगल पर्यन्त इति भाषा ॥

प्रगण्डी, स्त्री, (प्रगण्ड+गौरादित्वात् ङीष्) बहिःप्राकारः । दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणामुपवेशनस्थानानि । (यथा महाभारते । १२ । ६९ । ४३ ।
"प्रगण्डीः कारयेत् सम्यगाकाशजननीस्तदा ॥")

प्रगतजानु, त्रि (प्रगते संश्लिष्टे जानुनी यस्य ।) प्रगतजानुकः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

प्रगतजानुक, त्रि, (प्रगते जानुनी यस्य । कप् ।) यस्य जानुनोर्मध्ये नित्यं कादाचित्कं वा महदन्तरालं सः । पायाराक व्यक्ति इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रज्ञुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥ प्रज्ञः ३ प्रगतजानुः ४ । इति भरतः ॥

प्रगन्ध, पुं (प्रकृष्टो गन्धो यस्य ।) पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रगल्भ, त्रि, (प्रगल्भते इति । प्र+गल्भ धार्ष्ट्ये+पचाद्यच् ।) प्रत्युत्पन्नमतिः । तत्पर्य्यायः । प्रतिभान्वितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ५८ ।
"प्रज्ञा प्रगल्भं कुरुते मनुष्यं
राजा कृशान् वै कुरुते मनुष्यान् ॥")

प्रगल्भता, स्त्री, प्रगल्भस्य भावः । (प्रगल्भ+तल् ।) प्रागल्भ्यम् । तत्पर्य्यायः । उत्साहः २ अभियोगः ३ उद्यमः ४ प्रौढिः ५ उद्योगः ६ कियदेतिका ७ अध्यवसायः ८ ऊर्ज्जः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ । २१३ ॥ तस्य लक्षणम् । यथा,
"निःशङ्कत्वं प्रयोगेषु बुधैरुक्ता प्रगल्भता ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(यथा, कुमारे । ६ । ३२ ।
"आर्य्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्त्तुमर्हति ।
प्रायेणैवंविधे कार्य्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता ॥")

प्रगल्भा, स्त्री, (प्रगल्भते धृष्टा भवतीति । प्र+गल्भ धार्ष्ट्ये+पचादित्वादच् । ततष्टाप् ।) नायिकाभेदः । अस्या लक्षणम् । पतिमात्रविषयकेलिकलापकोविदा । अस्याश्चेष्टा रतिप्रीतिः । आनन्दादात्मसम्मोहः । रतिप्रीतिर्यथा,—
"सस्पृशं स्तनमाकलय्य वदनं संश्लिष्य कण्ठस्थलं निष्पीयाधरविम्बमम्बरमपाकृष्य व्युदस्यालकम् ।
देवस्याम्बुजिनीपतेः समुदयं जिज्ञासमाने प्रिये वामाक्षी वसनाञ्चलेः श्रवणयोर्नीलोत्पले निह्नुते ॥"
आनन्दादात्मसम्मोहो यथा,—
"नखाङ्कितमुरः स्खलेऽधरतले रदस्य क्षतं
च्युता वकुलमालिका विगलिता च मुक्तावली ।
रतान्तसमये मया सकलमेतदालोकितं
स्मृतिः क्व च मतिः क्व च क्व च तवालिङ्गनविधिः ॥"
सा मानावस्थायां त्रिविधा । धीरा अधीरा धीराधीरा च । व्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीरा । अव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा अधीरा । व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीराधीरा । प्रौढाधीरायास्तु रतौदास्यम् । अधीरायास्तर्ज्जनताडनादि । धीराधीराया रतावौदास्यं तर्ज्जनादि च कोपस्य प्रकाशकम् । प्रौढाधीरा यथा,—
"नो तल्पं भजसे न जल्पसि सुधाधाराणुकारा गिरो
दृक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाशच्छलात् ।
इत्थं केतकगर्भगौरि दयिते कोपस्य संगोपनं
किं स्यादेवं न चेत् पुनः सहचरी कुर्व्वीत साचिस्मितम् ॥"
प्रगल्भा अधीरा यथा,—
"प्रतिफलमवलोक्य स्वीयमिन्दोः कलाया
हरशिरसि परस्या वासमाशङ्कमाना ।
गिरिशमचलकन्या तर्ज्जयामास वाम्य-
प्रचलवलयवेल्लत्कान्तिभाजा करेण ॥"
प्रगल्भा धीराधीरा यथा,—
"तल्पोपान्तमुपश्रुते प्रियतमे साचीकृतग्रीवया काक्वा व्याकुलवाचि साचिहसितस्फूर्जत्कपोलश्रिया ।
हस्तन्यस्तकरे पुनर्मृगदृशा लाक्षारसक्षालितप्रोष्ठीपृष्ठमयूखमांसलरुचो विस्फारिता दृष्टयः ॥"
इति रसमञ्जरी ॥
(तल्लक्षणञ्च यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १ १ ।
"स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।
भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥"
तस्या उदाहरणभेदादिकं तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

प्रगाढ, त्रि, (प्रकर्षेण गाह्यते स्मेति । प्र+गाह+क्त । 'यस्य विभाषा ।' ७ । २ । १५ । इति न इट् ।) भृशम् । कृच्छ्रम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ४४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५६ । २६ ।
"अहमिन्द्राद्दृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ।
प्रगाढे तुमुले चित्रमभ्यशिक्षं प्रजापतेः ॥")
दृढम् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ९७ । ४८ ।
"तत्रान्तरीक्षे बाणानां प्रगाढानां विशाम्पते ।
सवर्णेषु महार्च्चिष्मान् पावकः समजायत ॥")
घनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अः ।
"तूर्णीप्रतूर्णौ स्नेहलवणमुदकेन पाययेत् पिप्पल्यादिचूर्णं वा हिङ्गुयवक्षारप्रगाढं सर्पिर्वर्त्तिभिः स्नेहैस्तमुपक्रमेत ॥")

प्रगाता, [ऋ] त्रि, (प्र+गै+तृच् ।) उत्तमगायकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३९ । ८ ।
"ततो गोपाः प्रगातारः कुशला नृत्यवादिते ।
धार्त्तराष्ट्रमुपातिष्ठन् कन्याश्चैव स्वलङ्कृताः ॥")

प्रगुण, त्रि, (प्रकर्षेण गुणो यत्र ।) ऋजुः । इत्यमरः । ३ । १ । ७२ ॥ (प्रकृष्टगुणवति, त्रि । यथा, रघौ । ९ । ४९ ।
"परिचयं चललक्ष्यनिपातने
भयरुषोश्च तदिङ्गितबोधनम् ।
श्रमजयात् प्रगुणाञ्च करोत्यसौ
तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥")

प्रगृह्य, त्रि, (प्रगृह्यते इति । प्र+ग्रह+"पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ।" ३ । १ । ११९ । इति क्यप् । "ग्रहिज्येति । ६ । १ । १६ । इति सम्प्रसारणम् ।) सन्धिरहितं पदम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ पदपाठपरतन्त्रैर्वह्निभूतेषु गृह्यपदं निपात्यते । यथा, प्रगृह्यं पदं यत् स्वरेण न समन्नीयते । इति दुर्गादासः ॥ 'आप्रगृह्यं स्मृतौ वाक्ये ।' इत्यमरः ॥ प्रगृह्यः पाणिन्यादिकृतप्रगृह्यसंज्ञो ङानुबन्धरहित आशब्दो योऽचा न सन्धीयते स इत्यर्थः । स्मृतौ स्मरणे यथा । आ ज्ञातं स जटायुरेषः । वाक्ये यथा । आ एवं मन्यसे । इति भरतः ॥

प्रगे, अ, (प्रकर्षेण गीयतेऽत्रेति । प्र+गै+के ।) प्रातः । इत्यमरः । ३ । ४ । १९ ॥ (यथा, माघे । १२ । १ ।
"इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे
गणो नृपाणामथ तोरणाद्बहिः ।
प्रस्थानकालक्षमवेशकल्पना
कृतक्षणक्षेपमुदैक्षताच्युतम् ॥")

प्रगेतन, त्रि, (प्रगे प्रातर्भवः इति । प्रगे+"सायंचिरमिति ।" ४ । ३ । २३ । इति ट्यु तुट् च ।) प्रगे भवः । प्रातर्भवः । तत्पर्य्यायः । प्रत्नः २ । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रग्रह, पुं (प्रगृह्यते इति प्रगृह्णात्यनेनेति वा । प्र+ग्रह+"प्रे वणिजाम् ।" ३ । ३ । ५२ । "रश्मौ च ।" ३ । ३ । ५३ । इति घञभावपक्षे "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) तुलासूत्रम् । अश्वादिरश्मिः । वन्दी । इत्यमरः । ३ । ३ । २३६ ॥ नियमनम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७९ । १६ ।
"नहि मे मुच्यते कश्चित् कथञ्चित् प्रग्रहं गतः ।
गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ! ॥")
भुजः । रश्मिः । (यथा, गोलाध्याये । ८ ।
"इन्दोः प्राच्यां भवति तरणेः प्रग्रहः किं प्रतीच्याम् ॥")
सुवर्णालुमहीरुहः । इति मेदिनी ॥ कर्णिकारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पर्य्यायो यथा,
"आरेवतो राजवृक्षः प्रग्रहश्चतुरङ्गुलः ।
आरग्वधोऽथ सम्पाकः कृतमालः सुवर्णकः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
प्र+ग्रह+भावे अप् । इन्द्रियादीनां निग्रहः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ८ । ७८ ।
"यज्ञो हि केवलं तस्य प्रग्रहो वाङ्मगोचरः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन चित्तं रक्ष जनार्द्दन ! ॥"
धारणम् । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ९२ । ४ ।
"उद्धवोऽथ महाबुद्धिरुग्रसेनो महाबलः ।
अन्ये च यादवाः सर्व्वे कवचप्रग्रहे रताः ॥"
अवलम्बनम् । यथा हरिवंशे । ४१ । १६९ ।
"नृपेष्वथ प्रनष्टेषु जगत्यप्रग्रहाः प्रजाः ।
क्षणेन निर्वृते चैव हत्वा चान्योन्यमाहवे ॥
परस्परहृतस्वाश्च निराक्रन्दाः सुदुःखिताः ।

एव कष्टमनुप्राप्ता कलिसन्ध्यांशके तदा ॥”
विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६४ ।
“प्रग्रहो नियहो यग्रोऽनेकशृङ्गो गदाग्रज ॥”
प्रकृष्टाधिष्ठानादौ, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ८२ । १ ।
“तामार्य्यगणसम्पूर्णां भरत प्रग्रहां सभाम् ।
ददर्श बुद्धिसम्पन्न पूर्णचन्द्रां निशामिव ॥”
“प्रग्रहा प्रकृष्टैर्व्वशिष्ठादिभिर्ग्रहोऽधिष्ठान यस्या सा ।” इति तट्टीका ॥ उद्यतबाहु । यथा, रामायणे । ७ । ६५ । १४ ।
“एवमुक्तस्तु मुनिना प्राञ्जलि प्रग्रहो नृप ।
अभ्यवादयत प्राज्ञस्तन्दृषिं सत्यशालिनम् ॥’)

प्रग्राह पु,(प्रगृह्यते इति । प्र+ग्रह+“प्रे वणिजाम् ।” ३ । ३।५२ । “रश्मौ च ।” ३ ।३।५३। इति च घञ् ।) प्रग्रह । इत्यमर । ३ । ३ । ४३६ ॥ (“प्रे लिप्सायाम् ।” ३ । ३ । ४६ । इति घञ् । प्रग्रहणम् । “पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षु ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

प्रग्रीव, पु क्ली, (प्रकृष्टा ग्रीवा ग्रीवाकृतिरस्य ।) गृहादौ प्रान्ते धारण दारुपङ्क्ति । वाता यनम् । इति सुभूति । सुखशाला । इत्येके । अश्वशाला । इति केचित । हर्म्यशीर्षकम । इति गोवर्द्धन । इत्यमरटीकाया भरत ॥

प्रघटावित, [द्] त्रि, (प्रघटां आडम्बर वेत्तीति । प्रघटा+विद्+क्विप ।) शास्त्रगण्ड । इति त्रिकाण्डशेष ॥

प्रघण, पु, (प्रविशद्भिर्जनै पादै प्रकर्षेण हन्यते इति । प्र+हन+“अगारैकदेशे प्रघण प्रघाणश्च ।” ३ । ३ । ७९ । इति कर्म्मणि अप । नलश्च ।) बहिर्द्वारप्रकोष्ठकम् । तत्पर्य्याय । प्रघाण २ अलिन्द ३ । इत्यमर । २ ।२ । १२ ॥ आलिन्द ४ । इति भरत ॥ ताम्रकुम्भ । लौहमुद्गर । इति मेदिनी । णे, ६ ॥ (गृहाभ्यन्तरशय्यार्थपिण्डिका । यथा —
“प्रघाणप्रघणालिन्दा द्वारबाह्यप्रकोष्ठके ।
गृहाभ्यन्तरशय्यार्थपिण्डिकायामपि त्रयम ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥)

प्रघन, पु (प्रविशद्भिर्जनै पादै प्रकर्षेण हन्यते इति । प्र+हन+अप । न नत्वम् ।) प्रघण । इति मुकुट ॥

प्रघस, पु (प्रकर्षेण अत्तीति । प्र+अद+अप । “घञपोश्च ।” २ । ४ । ३८ । इति घस्लादेश ।) असुर । दैत्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (राक्षसभेद । यथा, महाभारते ।३।२८४।२।
“पर्व्वण पूतनो जम्भ खर क्रोधवशो हरि ।
प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादय ॥”) •

प्रघाण, पुं, (प्रहन्यते इति । प्र+हन्+“अगारैकदेशे प्रघण प्रघाणश्च ।” ३ । ३ । ७९ । अप । पक्षे वृद्धिश्च ।) प्रघण । इत्यमर । २ । २ । १२ ॥ (यथा, नैषधे । १९ ।११ ।
“नयति भगवानम्भोजस्यानिबन्धनबान्धव
किमपि मघवत्प्रासादस्य प्रघाणमुपघ्नताम् ।
अपसरद्दरिध्वान्तप्रत्यग्वियत्पथसण्डली
लगनफलदश्रान्तस्पष्टाचलभ्रमविभ्रम ॥”)

प्रघात, पु (प्रकर्षेण हन्यते यत्रेति । प्र+हन्+घञ् ।) युद्धम । इति हेमचन्द्रटीका ॥

प्रघान, पु, (प्रविशद्भिर्जनै पादै प्रकर्षेण हन्यते इति । प्र+हन+अप । वृद्धि । न नत्वम् ।) प्रघण । इति मुकुट ॥

प्रघण, पु, (प्रघूर्णति भ्रमतीति । प्र+घुण+अच ।) अतिथि । इति हेमचन्द्र ॥ प्रकृष्टघूर्णयुक्ते, त्रि ॥

प्रघोषक, पु, (प्र+घुष+भावे घञ् । तत कन ।) ध्वनि । इति जटाधर ॥

प्रचक्र, क्ली, (प्रगतश्चक्रमिति प्रादिसमास ।) चलितसैन्यम । प्रस्थितसेना । इत्यमर ।२।८।९६॥

प्रचक्षा [स]पु, (प्रकर्षेण चष्टे वक्तीति । प्र+चक्ष+असि । न ख्यादेश ।) बृहस्पति । इत्युणादिकोष ॥

प्रचण्ड, पु, (प्रकर्षेण चण्ड उग्रगुणत्वात ।) श्वेतकरवीर । इति मेदिनी ॥ (वत्सप्रीनाम नृपते सुनन्दागर्भजात पुत्रभेद । यथा मार्कण्डेये । ११८ । २ ।
“बलीबलाकश्चण्डश्च प्रचण्डश्च सुविक्रम ॥”)

प्रचण्ड, त्रि, (प्रकर्षेण चण्ड ।) दुर्व्वह । दुधर्ष । प्रगल्भ । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम । ३३ ।
“नाह वदामि सुतनु त्वमशीला वा प्रचण्डचरिता वा ।
प्रेमस्वभावसुलभ भयमुदयति मम तु हृदयस्य॥)
प्रतापी । इति मेदिनी नानार्थरत्नमाला च ॥ (यथा, भागवते । १ । ७ । २१ ।
“तत प्रादुष्कृत तेज प्रचण्ड सर्व्वतोदिशम ।
प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णु जिष्णुरुवाच ह ॥”)

प्रचण्डमूर्त्ति, स्त्री, (प्रचण्डा मूर्त्तिर्यस्य ।) वरुणवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रतापयुक्तशरीरश्च ॥

प्रचण्डा, स्त्री, (प्रकर्षेण चण्डा ।) दुर्गाया अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाभेद । इति कालीपुराणम ॥ (सा तु छगलण्डे पीठस्थाने विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३ । ७३ ।
“छगलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके ॥”)
श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिघण्ट ॥

प्रचय, पु, (प्रचीयते इति । प्र+चिञ् चयने+“एरच ।” ३।३। ५६ । इत्यच ।) समूह । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिथिलाख्यसयोग । स च परिमाणजनक । यथा —
“सख्यात परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ।
प्रचय शिथिलाख्यो य सयोगस्तेन जन्यते ।
परिमाणन्तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशत ॥”
इति भाषापरिच्छेद ॥
(हस्तादिकरणकपुष्पफलादीनां चयने । यथा,
“हस्तादेयानां फलानां हस्तेन प्रचय करोति ।”
इति सिद्धान्तकौमुदी । ३ । ३ । ४ ॥)

प्रचर पु, (प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र+चर+आधारे अप ।) पन्था । इति धरणि ॥ प्रकर्षेण गमनञ्च ॥

प्रचरद्रूप, त्रि व्यक्तरूप । प्रचारविशिष्ट । प्रचरत प्रकाशमान रूप स्वरूप यस्य स ॥

प्रचलाक पु, (प्रकर्षेण चलतीति । प्र+चल+आकन ।) शराघात । शिखण्ड । भुजङ्गम । इति मेदिनी । के, १९६ ॥

प्रचलाकी, [न्] पु, (प्रचलाक शिखण्डोऽस्यास्तीति । प्रचलाक+इनि ।) मयूर । इति मेदिनी ॥ (यथा उत्तररामचरिते । २ अङ्के ।
“कूजतकुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत कीचकस्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलक्रौञ्चावतोऽय गिरि ।
एतस्मिन प्रचलाकिना प्रचलतामुद्वेजिता कूजितै
रुद्वेल्लन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु कुम्भीनसा ॥)

प्रचलायित, त्रि (प्रचल इवाचरतीति । “कर्त्त क्यङ सलोपश्च ।” ३ । १ । ११ । इति क्यङ । प्रचलाय नामधातो कर्त्तरि क्त ।) निद्राहिना घूर्णितम् । इत्यमर । ३ । १ । ३२ ॥

प्रचार, पु, (प्रचरणमिति । प्र+चर+भावे घञ् ।) प्रचरणम । व्यक्त । प्रकाश । यथा,
“दमनकतरुशाखालम्बिखेलङ्गयुग्म
तुहिनकिरणबिम्बे खञ्जरीटप्रचार ॥”
इति शङ्कराचार्य्य ॥
(प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र+चर+आधारे घञ् । गवादेश्चरणस्थानम् । यथा, महाभारते । १ । ४ । १८ ।
“परिश्रान्त पिपासार्त्त आससाद मुनि वने ।
गवां प्रचारेष्वासीन फेनमापिबता पय ॥”
अश्वाना नेत्ररोगविशेष । तच्चिकित्सादिक यथा अश्ववैद्यके । ३० । ३१—३६ ।
“प्रच्छादयति यद्दृष्टि मास पर्य्यन्तवर्ज्जितम् ।
प्रचारकाख्य त विन्द्यात नेत्ररोग कफात्मकम् ॥
क्षितौ निपात्य तुरग ततो नेत्र प्रसारयेत ।
कृतकर्म्मा भिषग विद्वान् वडिशेनाक्षिवर्त्मनि ॥
ततस्तीक्ष्णेन शस्त्रेण छिन्द्यात् प्रावरक बुध ।
तारकस्य यथा पीडा जायेत न मनागपि ॥
शुद्ध तत पूरयेच्चैन मधुना सैन्धवेन वा ।
प्रचारये चोत्थाय तत शृङ्गजां वेधयेत शिराम ।
कुष्ठेन वचया चव्या तथा त्रिकटुकेन च ।
प्रतिपान प्रदातव्य सुरया लवणै सह ॥
निर्व्वात विहित स्थान ग्रासै दूर्व्वा च पूजिता ।
गुरुभक्ष्य न दातव्य मधुरञ्च विशेषत ॥”)

प्रचुर, त्रि, (प्रचोरतीति । प्र+चुर+“इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ ।१३५ । इति क । यद्वा, प्रगत चुराया इति प्रादिसमास ।) अनेकम् । तत्पर्य्याय । प्रभूतम् २ प्राज्यम् ३ अदभ्रम ४ बहुलम् ५ बहु ६ पुरुहम् ७ पुरु ८ भूयिष्ठम ९ स्फिरम् १० भूय ११ भूरि १२ । इत्यमर । ३।१।६३॥(यथा, भागवते । ५ । १३ । २१ ।

"अहो नृजन्माखिलजन्मशोभनं
किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यसुष्मिन् ।
न यत् हृषीकेशयशः कृतात्मना
महात्मना वः प्रचुर समागमः ॥")

प्रचुरपुरुष, पु, (प्रचोरयतीति । प्र+चुर किं स्तेये +क । प्रचुरश्चासौ पुरुषश्चेति ।) चौरः । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (प्रचुरो बहुलः पुरुषश्चेति कर्म्मधारये ।) बहुनरश्च ॥

प्रचेतकी, स्त्री, (प्रचेतयति मूर्च्छितमिति । प्र+चित+णिच+अवच । गौरादित्वात् ङीष ।) कटफल । इति राजनिघण्ट ॥ प्रचेतस कन्या च ॥

प्रचेता [ऋ] पु, (प्रचेतति युद्धादिस्थाने वीरान् सञ्चिनोतीति । प्र+चित+तृच ।) सारथि । इति हेमचन्द्र ॥

प्रचेता, [स] पु, (प्रचेततीति । प्र+चित+असुन ।) वरुण । इत्यमर । १ । १ । ६४ ॥ (यथा रघौ । १ । ८ ।
"हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतस ।
भुजङ्गपिहितद्वार पातालमधितिष्ठति ॥"
मुनिविशेष । (यथा, मनौ । १ । ३५ ।
"मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ॥"
प्रकृष्ट चेतोऽस्य ।) प्रकृष्टहृदि, त्रि । इति मेदिनी ॥ प्राचीनवर्हिराजपुत्र । यथा,—
"प्राचीनवर्हिर्भगवान् सर्व्वशस्त्रभृतांवरः ।
समुद्रतनयायां वै दश पुत्त्रानजीजनत् ॥
प्रचेतसस्ते विख्याता राजान प्रथितौजस ॥"
इति कौर्म्मे १२ अध्याय ॥
अपि च ।
"प्राचीनवर्हिस्तत्पुत्त्र पृथिव्यामेकराड्बभौ ।
उपयेमे समुद्रस्य लवणस्य स वै सुताम् ॥
तस्मात् सुषाव सामुद्री दश प्राचीनवर्हिष ।
सर्व्वे प्रचेतसो नाम धनुर्व्वेदस्य पारगा ॥
अपृथग्धर्म्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तप ।
दश वर्षसहस्राणि समुद्रसलिले शया ॥
प्रजापतित्वं सम्प्राप्य भार्य्या तेषाञ्च मारिषा ।
अभवद्भवशापेन तस्या दक्षोऽभवत् सुत ॥"
इति गारुडे ६ अध्याय ॥
(प्रकृष्टज्ञानयुक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २३ । २ ।
"देवाश्चित् ते असुर्य्यप्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशु ॥"
"हे बृहस्पते । प्रचेतस प्रकृष्टज्ञानास्ते त्वदीया देवाश्चिद् देवा अपि ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥)

प्रचेल, क्ली, (प्रचेलतीति । प्र+चेल+अच ।) पीतकाष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रचलक, पु, (प्रकर्षेण चलति गच्छतीति । प्र+चल+ण्वुल ।) घोटक । इति शब्दमाला ॥

प्रचोदनी, स्त्री (प्रचोद्यते रोगो यथेति । प्र+चुद+णिच+ल्युट । ङीप ।) कण्टकारी । इत्यमर । २ । ४ । ९४ ॥

प्रचोदित, त्रि, (प्र+चुद+क्त ।) प्रेरित । यथा,—
"प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती ।"
इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ४ अध्याय ॥

प्रच्छ, औ श प्रश्ने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा पर -द्विक -अनिट ।) औष्वा प्राष्टु मिच्छा । ज्ञप कम इत्यस्यैव ज्ञानपक्षे निष्पाद्‌-नात् । औ, अप्राक्षीत् । श, पृच्छति वार्त्तां गुरु शिष्य । इति दुर्गादास ॥

प्रच्छद, पु, (प्रच्छाद्यतेऽनेनेति । प्र+छद+णिच+करणे घ । "छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ।" ६ । ४ । ९६ । इति उपधाया ह्रस्व ।) आच्छादनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु । १९ । २२ ।
"प्रच्छदान्तगलिताश्रुबिन्दुभि
क्रोधभिन्नवलयैर्विवर्त्तनै ॥")

प्रच्छदपट, पु, प्रकर्षेण छाद्यतेऽनेन स चासौ पटश्चेति । आच्छादनपट । पाछुडि इति ख्यात । तत्पर्य्याय । निचोल २ । इत्यमर । २ । ६ । ११६ ॥ निचुल ३ । इति व्याडि ॥ निचोलम् ४ । इति रभस ॥ निचोली ५ । इति राजदेव ॥ इत्यमरटीकाया भरत ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
"वलीभङ्गाभोगैरलकपतितै शीर्णकुसुमै
स्त्रिया सर्व्वावस्थ कथयति रतं प्रच्छदपट ॥")

प्रच्छना स्त्री, (प्रच्छ+बाहुलकात् युच । टाप ।) आमन्त्रणा । इति जटाधर ॥

प्रच्छन्न, क्ली, (प्र+छद+क्त ।) अन्तर्द्वारम् । इत्यमर । २ । २ । १४ ॥ आच्छन्ने, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ७१ । ३१ ।
"प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ॥")

प्रच्छर्द्दिका, स्त्री, (प्र+छर्द्द वमने+"रोगाख्याया ण्वुल बहुलम् ।" ३ । ३ । १०८ । इति ण्वुल । स्त्रियां टापि अत इत्वम ।) वमि । इत्यमर । २ । ६ । ५५ ॥ (वमनकारके त्रि ॥)

प्रच्छादन क्ली, (प्रच्छाद्यतेऽनेनेति । प्र+छद+णिच+ल्युट ।) उत्तरीयवस्त्रम् । तत्पर्य्याय । प्रावरणम् २ संव्यानम् ३ उत्तरीयकम् ४ । इति हेमचन्द्र । ३ । ३३५ ॥ (नेत्रच्छदम । यथा, अश्ववैद्यके । २ । १ ।
"प्रच्छादनं भवद्वर्त्म चाक्षिकूटमत परम ॥"
"वर्त्म नेत्रच्छद प्रच्छादन प्रच्छादनापरनामक भवेत् । वर्त्म नेत्रच्छदेऽस्त्रीत्यमर ॥" इति तट्टीका ॥ भावे ल्युट । गोपनम् । यथा, महाभारते । १ । १६१ । १७ ।
"आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्य्यमुपाश्रित ।
विप्ररूपं विधायेदं मन्ये मां प्रति युध्यसे ॥")

प्रच्छादित, त्रि, (प्र+छद+णिच+क्त ।) आच्छादितम् । इति हलायुध ॥

प्रज, पु (प्रजायते जायागर्भे इति । प्र+जन+ड ।) पति । "जायायां प्रविश्य पुनर्जायते इति ड प्रज पति ।" इति प्रज्ञावतीशब्दटीकाया भरत ॥

प्रजन पु, (प्रजायतेऽनेनेति । प्र+जन+करणे घञ । "जनिवध्योश्च ।" ७ । ३ । ३५ । इति न वृद्धि ।) उपसर । इत्यमर । ३ । २ । २५ ॥ हे स्त्रीगवादिषु पुङ्गवादीनां प्रथमगर्भाधानाय मैथुनाभियोग । प्रजन स्त्रीवमिति केचित् ॥ प्रसूना गर्भग्रहणकाल । इति स्वामी ॥ गवां प्रथमगर्भग्रहणाभियोग । इति सुभूति ॥ स्त्रीगवीषु पुङ्गवानां प्रथमगमनमिति सर्व्वस्वम् । केनु वीनामुपसर इच्छन्ति भट्टि । इत्यमरटीकाया भरत ॥ (मैथुनसाधनोपस्थेन्द्रियम् । यथा, मनु । १२ । १२१ ।
"वाय्वग्नि मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥"
प्र+जन+भावे घञ । पुत्त्रोत्पादनम् । यथा, मनु । ९ । १२१ ।
"उपसर्ज्जन प्रधानस्य धर्म्मतो नोपपद्यते ।
पिता प्रधान प्रजने तस्माद्धर्म्मेण त भजेत् ॥"
जनयितरि, त्रि । यथा, भागवते । ८ । ५ । २४ ।
"दृशो नगानां प्रजन प्रजानां
प्रसीदतां न स महाविभूति ॥"
तथा, भगवद्गीतायाम् । १० । २८ ।
"प्रजनश्चास्मि कन्दर्प सर्पाणामस्मि वासुकि ॥")

प्रजनन, क्ली, (प्रजायतेऽनेनेति । प्र+जन+ल्युट ।) योनि । (यथा सुश्रुते । १ । २३ ।
"त्रिकपायुप्रजननललाटगण्डौष्ठपृष्ठकर्णफल कोषोदरजत्रुमुखाभ्यन्तरसंस्था सुखरोपणीया व्रणा ॥" प्र+जन+भावे ल्युट ।) जन्म । इति मेदिनी । ने, १९१ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ६१ ।
"वेधा परां धुरमुपैति परीक्षकाणा
मिन्दो फलप्रजननेन कृतश्रमो य ॥"
धात्रीकर्म्म । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने । १० अध्याये । "तत कृतोपधाने मृदुविस्तीर्णे शयने स्थितामाभुग्नसक्थीमुत्तानामशङ्कनीया श्चतस्र स्त्रिय परिणतवयस प्रजननकुशला कर्त्तितनखा परिचरेयुरिति ॥") प्रगम । इति विश्व ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२ । ३७ ।
"तस्मात् प्रहेष्याम्यद्य त्वां हीनं प्रजननात् स्वयम् ।
सद्यस्तात श्रेयसो वा त्वं विद्धापत्य यशस्विनि ॥"
प्रजनयतीति । प्र+जन+ल्यु । प्रजोत्पादके, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १९ । ४८ ।
"इदं हवि प्रजननं मेऽस्तु ॥")

प्रजनिका, स्त्री (प्रजनयतीति । प्र+जन+णिच+ण्वुल । टापि अत इत्वम ।) माता । इति जटाधर ॥

प्रजल्प, पु, (प्र+जल्प+भावे घञ ।) वाक्यविशेष । यथा,—
"असूयेर्ष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया ।
प्रियस्य कौशलोद्गार प्रजल्प स तु कथ्यते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणि ॥

(बहुभाषणम् । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । १५ ।
'अत्याहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमग्रहः ।
जनसङ्गश्च लौल्यञ्च षड्भिर्योगो विनश्यति ॥')

प्रजव, पु, (प्रजवनमिति । प्र+जु वेगगतौ+ "ऋदोरप ।" ३ । ३ । ५७ । इति भावे अप ।) प्रकृष्टवेगः । प्रपूर्व्वजुधातोर्भावेऽल्प्रत्ययानिष्पन्नः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ३३ । ८ ।
"वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥")

प्रजवी त्रि, (प्रजवतीति । प्र+जु वेगगतौ+ "प्रजोरिनिः ।" ३ । २ । १५६ । इति इनि ।) प्रकृष्टवेगयुक्तः । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥

प्रजा, स्त्री (प्रजायते इति । प्र+जन्+"उपसर्गे च संज्ञायाम् ।" ३ । २ । ९९ । इति ड ।) सन्ततिः । पितृमातृगुणदोषैश्च प्रजा विभिन्ना भवति । यथा अग्निपुराणे ।
"मातृणां शीलदोषेण पितृशीलगुणेन च ।
विभिन्नास्तु प्रजाः सर्व्वा भवन्ति भवशीलिनाम् ॥"
जनः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३२ ॥ (यथा, रघुः । १ । २४ ।
'प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥"
उत्पत्तिः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७२ । ९ ।
"प्रजायै ऋत्वे लतपुनर्माभीकमाभरत ॥")

प्रजागर पु (प्र+जागृ+"ऋदोरप ।"३।३।५७। इति भावे अप ।) प्रकर्षेण जागरणम् । इति हलायुधः ॥ यथा, अग्निपुराणे ।
"देवतानां पितॄणाञ्च घोरं कृत्वा प्रजागरम् ।
त्रेतायुगे चतुर्थांशे रावणस्तपसः क्षयात् ।
रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयमीयिवान् ॥"
(विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३ । १४९ ।११५।
' आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ॥"
"नित्यबुद्धस्वरूपत्वात् प्रजागरः ।" इति तद्भाष्यम् ॥ प्राणः । यथा, भागवते । ४ । २९ । १५ ।
"ते चण्डवेगानुचराः पुरञ्जनपुरं यदा ।
हर्त्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत् प्रजागरः ॥"
"प्रजागरः प्राणः ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

प्रजाता स्त्री (प्रजातं प्रजननं सुतादीनामुत्पत्तिरित्यर्थः । तदस्या अस्तीति । अच् । ततष्टाप ।) जातापत्या । प्रसूता । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ९ अध्याये ।
'स्त्रीणामप्रजातानां प्रजातानां तथाहितैः ।
दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः ॥'
"ततोऽनन्तरं बलवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाहमाणायां स्त्रियः शब्दं कुर्य्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्त्रमिति तथास्या हर्षेणाप्यायन्ते प्राणाः । यदा च प्रजाता स्यात् तदैनामवेक्षेत काचिदस्याः अमरा प्रपन्ना वाप्रपन्ना वेति ॥"
इति चरके शारीरस्थाने ऽष्टमेऽध्याये ॥

अश्व-शेषे, पु । यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २ । ८ । २ ।
'प्रजातं वायव्यम् ।' "वडवायां जातरेतः स्कन्दापन्नं त इत्युच्यते ।' इति तद्भाष्यम् ॥)

प्रजादा स्त्री, (प्रजा गर्भदोषनिवारणेन सन्ततिं ददातीति । दा+क । टाप ।) गर्भदात्रीक्षुपः । इति राजनिघण्टः ॥ प्रजादातरि त्रि ॥

प्रजादान क्ली, (प्रजातो जन्मतो दानं शुद्धिरस्य ।) रजतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्रजाया दाने आदाने अदाने च ॥)

प्रजानन्ती स्त्री, (प्रजानातीति । प्र+ज्ञा+शतृ ङीप ।) पण्डिता । प्राज्ञी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९६ ॥ (विशेषवेत्तरि, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ७० । १४ ।
"तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवद्घोरमप्रियम् ।
अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥")

प्रजाप, पु, (प्रजाः पातीति । पा रक्षणे+क ।) राजा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५४ ॥

प्रजापति, पु, (प्रजानां पतिः ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १७ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ । ३२ ।
"यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ।
ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्म्मनुः कः परमेष्ठ्यथ ॥")
दक्षादिः । (यथा,—
"द्वितीये हि युगे सर्व्वमक्रोधव्रतमास्थितम् ।
दिव्यं सहस्रवर्षाणामसुरा अभिदुद्रुवुः ॥
तपोविघ्नं शमीकं तु तपोविघ्नं महात्मनाम् ।
पश्यन् समर्थश्चोपेक्षाञ्चक्रे दक्षः प्रजापतिः ॥
गुणमाहेश्वरं भागं ध्रुवं दक्षप्रजापतिः ।
यावो न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
महीपालः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ (इन्द्रः । यथा महाभारते । ३ । १८५ । १६ ।
"अयमेव विधाता हि तथैवेन्द्रः प्रजापतिः ॥")
जामाता । दिवाकरः । वह्निः । त्वष्टा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा वाजसनेयसंहितायाम् ।१२।६१।
"ता विश्वैर्देवैरृतुभिः संविदानः
प्रजापतिर्विश्वकर्म्मा विमुञ्चतु ॥"
मनुः । यथा, मनौ । १ । ७८ ।
"न तौ प्रति हि तान् धर्म्मान् मनुराह प्रजापतिः ॥")
दश प्रजापतयो यथा, आह्निकतत्त्वे ।
"मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ।
देवान् सर्व्वानृषीन् सर्व्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः ॥"
एकविंशतिप्रजापतयो यथा,—
"ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्म्मस्तथा यमः ।
मरीचिरङ्गिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥
वशिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान् सोम एव च ।
कर्द्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधोऽर्व्वाक् क्रीत एव च ॥
एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः ॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्मः ॥ * ॥
पिता यथा,—
जनको नाम राजेन्द्र एवं स पिता तृणाम् ।
ततो निजापत्यरथात् कन्यं स प्रजापतिः ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥*॥
स्वनामख्यातकीटविशेषश्च ॥

प्रजावती, स्त्री (प्रजास्त्यस्या इति । प्रजा+मतुप् । मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) भ्रातृजाया । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ ज्येष्ठभ्रातृपत्नी । इति केचित् । इति भरतः ॥ (यथा रघुः ।१४।४५ ।
"प्रजावती दोहदशंसिनी ते
तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।
स त्वं रथी तद्व्यपदेशनेयां
प्रापय्य वाल्मीकिपदं त्यजैनाम् ॥"
प्रियव्रतपत्नी । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । १३ ।
"प्रियव्रतात् प्रजावत्यां वीरात् कन्या व्यजायत ॥')
सन्तानविशिष्टा ॥ (यथा मार्कण्डेये ।९७।१८
"साम्प्रतं सर्गकर्त्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम ।
सोऽहं पत्नीमभिप्सामि धन्यां दिव्यां प्रजावतीम् ॥')

प्रजाहित, क्ली, (प्रजायै हितम् ।) जलम् । इति शब्दमाला ॥ प्रजोपकारे, त्रि ॥

प्रजिन, पु (प्रकर्षेण जयतीति । प्र+जि+बाहुलकात् नक ।) वायुः । इति शब्दमाला ॥

प्रजेश्वर पु, (प्रजानामीश्वरः ।) राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ३ । ६८ ।
"तमभ्यनन्दत् प्रथमं प्रबोधितः
प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ॥")

प्रज्ञ, त्रि (प्रकर्षेण जानातीति । प्र+ज्ञा+ "आतश्चोपसर्गे ।" ३ । १ । १३६ । इति क ।) पण्डितः । इति पाज्ञशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, माण्डूक्योपनिषदि । ७ ।
'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ॥") प्रगतजानुकः । इति प्रज्ञुशब्दटीकायां भरतधरणिश्च ॥

प्रज्ञप्ति, स्त्री (प्र+ज्ञा+णिच्+क्तिन् ।) सङ्केतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ।
"विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्दैरेतैरुदीर्य्यते ।
प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणा ॥"
ज्ञानम् । ज्ञापनम् । यथा, भागवते । ३ । २५ ।१।
"कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया ।
जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृणाम् ॥"
जिनविद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५३ ॥)

प्रज्ञप्ती स्त्री, (प्रज्ञप्ति+वा ङीष ।) जिनविद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५३ ॥

प्रज्ञा, स्त्री (प्र+ज्ञा+क । टाप ।) बुद्धिः । (यथा रघुः । १ । १५ ।
"आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ॥"
एकाग्रता । यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १०६ ।
"तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्व्वीत ब्राह्मणः ॥")
प्राज्ञी । प्रकर्षेण जानाति ज्ञा । इत्यमरः ॥

सरस्वती। इति शब्दरत्नावली॥ बुद्धिर्वैदिकपर्य्याय । केतु १ केत २ चेत ३ चित्तम् ४ क्रतु ५ असु ६ धी ७ शची ८ माया ९ वयुनम् १० अभिख्या ११। इत्येकादशप्रज्ञानामानि। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याय ॥

प्रज्ञाकाय, पु, (प्रज्ञा काय इवास्य।) मञ्जुघोष। इति त्रिकाण्डशेष ॥

प्रज्ञाचक्षु, पु, (प्रज्ञा एव चक्षुर्य्यस्य।) धृतराष्ट्र। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १।१।१४७।
"श्रुत्वा तु मम वाक्यानि बुद्धियुक्तानि तत्त्वत।
ततो ज्ञास्यसि मां सौते प्रज्ञाचक्षुषमित्युत॥")

प्रज्ञान, क्ली, (प्रज्ञायतेऽनेनेति। प्र+ज्ञा+ल्युट।) बुद्धि। (यथा महाभारते। ३।१८५।१६।
"त्वमेव सुह्यसे मोहात न प्रज्ञान तवास्ति ह॥")
चिह्नम्। इत्यमर। ३।३।११२॥ (यथा, महाभारते। ५।३३।२६।
"नास पृष्टो ह्यपयुक्ते परार्थे
तत प्रज्ञान प्रथम पण्डितस्य॥"
चैतन्यम्। तल्लक्षण यथा, पञ्चतन्त्रे। ५।१।
"येनेक्षते शृणोतीद जिघ्रति व्याकरोति च।
स्वाद्वस्वादू विजानाति तत् प्रज्ञानमुदीरितम्॥")
पण्डिते त्रि। इति भरतद्विरूपकोष ॥

प्रज्ञी, [न्] त्रि, (प्रज्ञाऽस्यस्तीति। प्रज्ञा+इनि।) पण्डित। इति भरतद्विरूपकोष ॥

प्रज्ञु, पु (प्रगते जानुनी यस्य। "प्रसम्भ्यां जानुनोर्ज्ञु।" ५।४।१२९। इति ज्ञु।) प्रगतजानुक। इत्यमर। २।६।४७॥ यस्य जानुनोर्मध्ये नित्य कादाचित्क वा महदन्तराल तस्मिन् द्वयम्। इति भरत ॥

प्रज्वलित त्रि, (प्र+ज्वल+क्त।) प्रकृष्टज्वलनविशिष्ट। यथा,—
"अग्निं प्रज्वलित वन्दे जातवेद हुताशनम्।
सुवर्णवर्णममल समिद्ध सर्व्वतोमुखम्॥"
इति भवदेवभट्ट ॥

प्रडीन, क्ली, (प्र+डी नभोगतौ+क्त।) पक्षिणां गतिविशेष। इत्यमर। २।५।३७॥ प्रथमडीन प्रडीन ऊर्द्ध्वगमाय क्रमबन्ध। तिर्य्यग्गमनम्। इत्यन्ये। इति भरत ॥

प्रण, पु, (प्र+"नश्च पुराणे प्रात।" ५।४।५ इत्यस्य वार्त्ति इति न।) पुराण। "पुराणार्थे वर्त्तमानात् प्रशब्दात नो वक्तव्य।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्रणत, त्रि, (प्र+णम+क्त।) प्रकर्षेण नत। प्रणतिविशिष्ट। यथा,—
"ध्येय सदा परिभवघ्नमभीष्टदोह
तीर्थास्पद शिवविरिञ्चिनुत शरण्यम्।
भृत्यार्त्तिह प्रणतपालभवाब्धिपोत
वन्दे महापुरुष। ते चरणारविन्दम्॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

प्रणति, स्त्री, (प्रकृष्ट नमनमिति। प्र+णम+भावे क्तिन्।) प्रणाम। तत्पर्य्याय। प्रणिपात २ अनुनय ३। इति हेमचन्द्र॥ (यथा, रघौ। ११। ८९।
"राघवोऽपि चरणौ तपोनिधे
क्षम्यतामिति वदन् समस्पृशत।
निर्ज्जितेषु तरसा तरस्विनां
शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्त्तये॥")

प्रणय पु (प्रणयनम्। प्र+णी+"एरच।" ३।३।५६। इति अच।) प्रीत्या प्रार्थनम्। तत्पर्य्याय। प्रश्रय २। इत्यमर। ३।२।२५॥ प्रसर ३। इति भरत॥ (यथा, रघौ। २।५८।
"सम्बन्धमाभाषणपूर्व्वमाहु
वृत्त स नौ सङ्गतयोर्व्वनान्ते।
तद्भूतनाथानुग। नार्हसि त्व
सम्बन्धिनो मे प्रणय विहन्तुम्॥")
प्रेम। (यथा, भगवद्गीतायाम्। ११।४१।
"सखेति मत्वा प्रसभ यदुक्त
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति।
अजानता महिमान तवेद
मया प्रमादात प्रणयेन वापि॥")
याच्ञा। विस्रम्भ। निर्व्वाण। इति मेदिनी। ये, ८९ ॥

प्रणयी, पु, (प्रणयोऽस्यास्तीति। प्रणय+इनि।) स्वामी। इति हेमचन्द्र॥ प्रणययुक्ते त्रि। (यथा,—
"प्रणयिनि निजनाथे लज्जया मौनभावां
प्रति किमिह नवोढां रौति विब्बोकवाक॥"
इत्युद्भट॥)

प्रणयिनी स्त्री, (प्रणयिन्+ङीप।) भार्य्या। इति हेमचन्द्र ॥

प्रणव, पु (प्रकर्षेण नूयते स्तूयते आत्मा स्वेष्टदेवता वानेनेति। प्र+णुञ स्तुतौ+"ऋदोरप।" ३।३।५७। इति अप। "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य।" ८।४।१४। इति णत्वम्। यद्वा ब्रह्मविष्णुमहेशरूपत्वात प्रणम्यते इति। प्र+णम+कर्म्मणि घञ। सञ्ज्ञापूर्व्वकत्वात वृद्ध्यभाव। पृषोदरादित्वात मस्य व।) ॐकार। इत्यमर। १।६।४॥ तस्य पर्य्यायो यथा —
"ॐकार प्रणवस्तारो वेदादिर्व्वर्त्तुलो ध्रुव।
त्रैगुण्य त्रिगुणो ब्रह्म सत्यो मन्त्रादिरव्यय॥
ब्रह्मबीज त्रितत्त्वञ्च पञ्चरश्मिस्त्रिदैवत॥"
इति बीजवर्णाभिधानम्॥
अपि च।
"ॐकारो वर्त्तुलस्तारो वामञ्च हंसकारणम्।
मन्त्राद्य प्रणव सत्य बिन्दुशक्तिस्त्रिदैवतम्॥
सर्व्वजीवोत्पादकश्च पञ्चदेवो ध्रुवस्त्रिक।
सावित्री त्रिशिखो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवक॥
आदिबीज वेदसारो वेदबीजमत परम्।
पञ्चरश्मिस्त्रिकूटे च त्रिभवे भवनाशन॥
गायत्री बीजपञ्चांशौ मन्त्रविद्याप्रक प्रभु।
अक्षर मातृकासूर्नाणादिदैवतमोक्षदौ॥"
इति तन्त्रम्॥ * ॥
(यथा महानिर्व्वाणतन्त्रे। ३।३२।
"अकारेण जगतपाता संहर्त्ता स्यादुकारत।
मकारेण जगत्स्रष्टा प्रणवार्थ उदाहृत॥"
यथा च।
"अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वर।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मता॥"
वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्तौ च ब्राह्मणस्य ॐकारोच्चारकर्त्तव्यत्वमुक्त यथा मनौ। २।७४।
"ब्राह्मण प्रणव कुर्य्यादादावन्ते च सर्व्वदा।
स्रवत्यनोङ्कृत पूर्व्व परस्ताच्च विशीर्य्यते॥")
अस्योच्चारक्रमो यथा,—
"एकमेवाद्वय ब्रह्म मायया तु चतुष्टयम्।
रोहिणीतनयो राम अकाराक्षरसम्भव॥
तैजसात्मकप्रद्युम्न उकाराक्षरसम्भव।
प्राज्ञात्मको निरुद्धो वै मकाराक्षरसम्भव।
अर्द्धमात्रात्मक कृष्णो यस्मिन् विश्व प्रतिष्ठितम्॥"
इति गोपालतापनीयोपनिषत॥ * ॥
स च माङ्गलिक। यथा,—
"ॐकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्राह्मणा पुरा।
कण्ठ भित्त्वा विनिर्य्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ॥"
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास॥ * ॥
अस्य माहात्म्य यथा,—
"विश्वपादशिरोग्रीव विश्वेश विश्वभावनम।
यत्प्राप्तये महापुण्यमोमित्येकाक्षर जपेत॥
तदेवाध्ययन तस्य स्वरूप शृणुत परम्।
अकारश्च तथोकारो मकारश्चाक्षरत्रयम्॥
एतास्तिस्र स्मृता मात्रा सात्त्वराजसतामसा।
निर्गुणा योगिगम्यान्या अर्द्धमात्रा तु सा स्मृता॥
गान्धारीति च विज्ञेया गान्धारस्वरसंश्रया।
पिपीलिकागतिस्पर्शा प्रयुक्ता मूर्द्ध्नि लक्ष्यते॥
यदा प्रयुक्त ॐकार प्रतिनिर्य्याति मूर्द्धनि।
तदोङ्कारमयो योगी अक्षरे त्वक्षरो भवेत॥
प्राणो धनु शरश्चात्मा ब्रह्म वेध्यमुदाहृतम्।
अप्रमत्तेन वेद्धव्य शरवत्तन्मयो भवेत॥
ओमित्येते त्रयो देवास्त्रयो लोकास्त्रयोऽग्नय।
विष्णुक्रमास्त्रयश्चैव ऋक्सामानि यजूंषि च॥
मात्राश्चार्द्धश्चतस्रस्तु विज्ञेया परमार्थत।
तत्र युक्तश्च यो योगी स तल्लयमवाप्नुयात॥
अकारस्त्वथ भूर्लोक उकारश्चोच्यते भुव।
सव्यञ्जनो मकारश्च स्वर्लोक परिकल्प्यते॥
व्यक्ता तु प्रथमा मात्रा द्वितीयाव्यक्तसञ्ज्ञिका।
मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरर्द्धमात्रा पर पदम्॥
अनेनैव क्रमेणैता विज्ञेया योगभूमय।
ओमित्युच्चारणात सर्व्व गृहीत सदसद्भवेत्॥
ह्रस्वा तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीर्घसंयुता।
तृतीया तु प्लुताद्धाख्या वचस सा त्वगोचरे॥
इत्येतदक्षर ब्रह्म परमोङ्कारसञ्ज्ञितम्।
यस्तु वेद नर सम्यक तथा ध्यायति वा पुन॥
संसारचक्रमुत्सृज्य त्यक्तत्रिविधबन्धन।
प्राप्नोति ब्रह्मनिलय परम परमात्मनि॥

अक्षीणकर्म्मबन्धस्तु ज्ञात्वा मृत्युमुपस्थितम् ।
उत्क्रान्तिकाले संस्मृत्य पुनर्योगित्वमृच्छति ॥
तस्मादसिद्धयोगेन सिद्धयोगेन वा पुनः ।
ज्ञेयान्यरिष्टानि सदा येनोत्क्रान्तौ न
सीदति ॥"
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ओँकारमाहात्म्यम् ॥ * ॥
"यन्न्यूनञ्चातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदयज्ञियम् ।
यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत् ।
तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्व्वञ्चाविकलं भवेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
"ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ८ । १३ ॥

प्रणादः, पुं, (प्रणदनमिति । प्र + णद + घञ् ।) अनुरागजशब्दः । इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥ "प्रीतिजनितो मुखकण्ठादिशब्दः । प्रीतिज प्रीतज्ञतम् । 'अनुरागजते शब्दे प्रणादः प्रीतज्ञतं नृणाम् ।' इति शब्दार्णवः ॥ गुणा नुरक्तलोकप्रभवः शब्दः । इति मधुमाधवः । अनुरागजन्मा जनशब्दः । इति कलिङ्गः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तारशब्दः । (यथा रामायणे । २ । ३८ । २ ।
"तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः ।
चिच्छेद जीविते श्रद्धां धर्म्मे यशसि चात्मनः ॥")
श्रवणामयः । इति मेदिनी । दे, ३६ ॥ अस्य नामान्तरं कर्णनादः । यथा,—
"कर्णस्रोतः स्थिते वाते शृणोति विविधान्
स्वरान् ।
भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥"
इति माधवकरः ॥

प्रणामः, पुं, (प्र + णम + भावे घञ् ।) प्रणतिः । प्रणिपातः । भक्तिश्रद्धातिशययुक्तनमस्कारः । स तु स्वापकर्षबोधकव्यापारविशेषः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ स चतुर्विधः । अभिवादनम् १ अष्टाङ्गः २ पञ्चाङ्गः ३ करशिरःसंयोगश्च ४ । प्रथमस्य लक्षणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ द्वितीयो यथा,—
"पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा ।
वचसा मनसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥"
तस्य फलम् ।
"भूमौ निपत्य यः कुर्य्यात् कृष्णेऽष्टाङ्गनतिं सुधीः ।
सहस्रजन्मजं पापं त्यक्त्वा वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥"
तृतीयो यथा,—
"बाहुभ्याञ्चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा ।
पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरा
विमौ ॥" * ॥
प्रकर्षेण नमनम् । तद्विधिर्यथा कालिकापुराणे ।
"शिरोमत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्याञ्च परस्परम् ।
प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात् ॥"
किञ्चागमे ।
"दोर्भ्यां पद्भ्याञ्च जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा ।
मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥ * ॥
जानुभ्याञ्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा धिया ।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ ॥"
इति ॥ * ॥
"गरुडं दक्षिणे कृत्वा कुर्य्यात्तत्पृष्ठतो बुधः ।
अवश्यञ्च प्रणामांस्त्रीन् शक्तश्चेदधिकाधि-
कान् ॥" * ॥
तथा च नारदपञ्चरात्रे ।
'सम्वीक्ष्य हरिं चाद्यं गुरून् स्वगुरुमेव च ।
द्विचतुर्व्विंशदथवा चतुर्व्विंशत्तदर्द्धकम् ॥
नमेत्तदर्द्धमथवा तदर्द्धं सर्व्वदा नमेत् ॥" * ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"देवाच्चादर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनम् ।
स्थानापेक्षा न कर्त्तव्या दृष्ट्वार्च्चां द्विजसत्तमाः ॥
देवार्च्चादृष्टिपूतं हि शुचि सर्व्वं प्रकीर्त्तितम् ॥" * ॥
अथ नमस्कारमाहात्म्यम् । नारसिंहे ।
"नमस्कारः स्मृतो यज्ञः सर्व्वयज्ञेषु चोत्तमः ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥"
स्कान्दे ।
"दण्डप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावतः ।
रेणुसंख्यां वसेत् स्वर्गे मन्वन्तरशतं नरः ॥"
तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे ।
"प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्च्चयेत् ।
स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥"
तत्रैव श्रीशिवोमासंवादे ।
"भूमिमापीड्य जानुभ्यां शिर आरोप्य वै
भुवि ।
प्रणमेद्यो हि देवेशं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥"
तत्रैवान्यत्र ।
"तीर्थकोटिसहस्राणि तीर्थकोटिशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
शाठ्येनापि नमस्कारं कुर्व्वतः शार्ङ्गधन्वने ।
शतजन्मार्ज्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
रेणुमण्डितगात्रस्य कणा देहे भवन्ति ये ।
तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"अभिवाद्य जगन्नाथं कृतार्थश्च तथा भवेत् ।
नमस्कारक्रिया तस्य सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥
जानुभ्याञ्चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥"
विष्णुपुराणे ।
"अनादिनिधनं देवं दैत्यदानवदारणम् ।
ये नमन्ति नरा नित्यं न हि पश्यन्ति ते यमम् ॥
ये जना जगतां नाथं नित्यं नारायणं द्विजाः ।
नमन्ति न हि ते विष्णोः स्थानादन्यत्र गामिनः ॥"
नारदीये ।
"एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो
दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म
कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥"
हरिभक्तिसुधोदये ।
"विष्णोर्द्दैवप्रणामार्थं भक्तेन पतता भुवि ।
पातितं पातकं कृत्स्नं नोत्तिष्ठति पुनः सह ॥"
स्कान्दे देवदूतविकुण्डलसंवादे ।
"तपस्तप्त्वा नरो घोरमरण्ये नियतेन्द्रियः ।
यत् फलं स समाप्नोति तन्नत्वा गरुडध्वजम् ॥
कृत्वापि बहुशः पापं नरो मोहसमन्वितः ।
न याति नरकं नत्वा सर्व्वपापहरं हरिम् ॥"
तत्रैव वेदनिधिस्तुतौ ।
"अपि पापं दुराचारं नरं त्वत्प्रणतं हरे ।
नेक्षन्ते किङ्करा याम्या उलूकास्तपनं यथा ॥'
विष्णुपुराणे श्रीयमस्य निजभटानुशासने ।
"हरिममरगणार्च्चिताङ्घ्रिपद्मं
प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्त्यः ।
तमपगतसमस्तपापबन्धं
व्रज परिहृत्य यथाग्निमाज्यसिक्तम् ॥"
ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"शरणागतरक्षणोद्यतं
हरिमीशं प्रणमन्ति ये नराः ।
न पतन्ति भवाम्बुधौ स्फुटं
पतितानुद्धरति स्म तानसौ ॥"
अष्टमस्कन्धे च बलिवाक्ये ।
"अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः
प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यल्लोकपालैस्त्वदनुग्रहोऽमरै-
रलब्धपूर्व्वोऽपसदेऽसुरेऽर्पितः ॥"
अतएव नारायणव्यूहस्तवे ।
"अहो भाग्यमहो भाग्यमहो भाग्यं नृणामिदम् ।
येषां हरिपदाब्जाग्रे शिरो न्यस्तं यथा तथा ॥"
किञ्च । नारसिंहे श्रीयमोक्तौ ।
"तस्य वै नारसिंहस्य विष्णोरमिततेजसः ।
प्रणामं ये प्रकुर्व्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥"
भविष्योत्तरे च जलधेनुप्रसङ्गे ।
"विष्णोर्द्देवजगद्धातुर्जनार्द्दनजगत्पते ।
प्रणामं ये प्रकुर्व्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥"
इत्यादि ॥ * ॥
अथ प्रणामनित्यता । बृहन्नारदीये लुब्धकोपाख्यानारम्भे ।
"सकृद्वा न नमेद्यस्तु विष्णवे शर्म्मकारिणे ।
शवोपमं विजानीयात् कदाचिदपि नालपेत् ॥"
किञ्च । पाद्मे वैशाखमाहात्म्ये यमब्राह्मणसंवादे ।
"पश्यन्तो भगवद्द्वारं नाम शाठ्यपरिच्छदम् ।
अकृत्वा तत्प्रणामादि यान्ति ते नरकौकसः ॥" * ॥
अथ नमस्कारे निषिद्धानि । विष्णुस्मृतौ ।
"जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् पुमान् वै धर्म्ममा
चरेत् ।
सर्व्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात् ॥"
वाराहे ।
"वस्त्रप्रावृतदेहस्तु यो नरः प्रणमेत माम् ।
श्वित्री स जायते मूर्खः सप्तजन्मानि भामिनि ॥'
किञ्चान्यत्र ।
"अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।
जपहोमनमस्कारान्न कुर्य्यात् केशवालये ॥"

अपि च ।
"सकृद्भूमौ निपतितो न शक्त प्रणमेन्मुहु ।
उत्थायोत्थाय कर्त्तव्य दण्डवत प्रणिपातनम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलास ॥
नति स्त्रियस्तु नामले ।
"स्त्रि याङ्क दा सव्यत्र नति प्रक्तो समीरिता ।
दक्षिणाद्वामयदी नाना दिश तस्माच्च प्राम्भवीम् ॥
ततश्च दक्षिणा गत्वा नमस्कारश्चिकोणवत ।"*॥
एकहस्तप्रणामनिषेधो यथा —
'एकहस्तप्रणामश्च एक वापि प्रदक्षिणम् ।
अकाले दर्शन विष्णोर्हन्ति पुण्य पुराकृतम् ॥"
इति तन्त्रसार ॥ * ॥
कायिकवाचिकमानसभेदेन प्रणाम त्रिविध' ।
यथा कालिकापुराणे ७ अध्याये ।
'कायिको वाग्भवश्चैव मानसस्त्रिविध स्मृत ।
नमस्कारस्तु तन्त्रज्ञैरुत्तमाधममध्यम ॥
प्रसार्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत क्षितौ ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम ॥
क्रियते यो नमस्कार उत्तम कायिकस्तु स ।
जानुभ्या क्षिति सस्पृष्ट्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम ॥
क्रियते यो नमस्कारो मध्यम कायिकस्तु स ।
पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीयते यद्यथा तथा ॥
अस्पृष्ट्वा जानुशीर्षाभ्या क्षिति सोऽधम उच्यते ॥
य स्वय गद्यपद्याभ्या घटिताभ्या नमस्कृति' ।
क्रियते भक्तियुक्तैर्वा वाचिकस्तूत्तम स्मृत ॥
पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रैर्या क्रियते नति ।
मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिक सदा ।
स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्रकौ ॥*
इष्टमध्यानिष्टगतैर्मनोभिस्त्रिविध पुन ।
मनन मानस प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् ॥
त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तम स्मृत ।
कायिकैस्तु नमस्कारैर्देवास्तुष्यन्ति नित्यश ॥
अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभि ।
प्रणाम इति विज्ञेय स पूर्व्व प्रतिपादित ॥"*॥
शूद्रपूजितदेवताप्रणामनिषेधो यथा,—
"य शूद्रेणार्च्चित लिङ्ग विष्णु वा प्रणमेद्यदि ।
निष्कृतिस्तस्य नास्त्येव प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥

प्रणाय्य', त्रि, (प्रणीयते इति । प्र+णी+ण्यत । "प्रणाय्योऽसम्मतौ ।" ३ । १ । १२८ । इति साधु ।) असम्मत । (यथा, भट्टि । ६।६६ ।
" न प्रणाय्यो जन कश्चिन निकाय्य तेऽधि-
तिष्ठति ॥")
अभिलाषविवर्ज्जित । इति मेदिनी । ये, ६३ ॥ साधु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ प्रिय । इति मुग्धबोधव्याकरणम ॥

प्रणाल पुं, (प्रणाल्यते जलादिनि सार्य्यतेऽनेनेति । प्र+णल+घञ ।) जलनि सरणमार्गं । इत्यमर । १ । १ । ३५ ॥ पयनाला इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६२ । १ ।
"तद्वाक्य करुण राज्ञ श्रुत्वा दीनस्य भाषितम् ।
कौशल्या व्यसृजद्वाष्प प्रणालीव नवोदकम ॥')

प्रणाली, स्त्री (प्रणाल+गौरादित्वात ङीष ।) जलनि सरणमार्गं । इत्यमर । १ । १० । ३५ ॥

प्रणिधान क्ली, (प्रणिधीयतेऽनेनेति । प्र+नि+धा+ल्युट ।) प्रयत्न । (यथा, महाभारते । ५ । १ ३ । २१ ।
"प्रणिधानेन धैर्य्येण रूपेण वयसा च मे ।
मन प्रविष्टो देवर्षे । गुणवेश्या पतिर्व्वर ॥')
समाधि । (यथा रघु । १ । ७४ ।
"सोऽपश्यत प्रणिधानेन सन्तते स्तम्भकार
णम् ॥")
प्रवेशनम् । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ८ अध्याये ।
"बहुश क्षता हीनशस्त्रप्रणिधानेनापविद्धा ॥")

प्रणिधि पुं, (प्रणिधीयते इति । प्र+नि+धा+कि ।) चर । (यथा, देवीभागवते । ५।३।६ ।
"प्रणिधि प्रेषयामास हयारिस्तु शचीपतिम् ॥")
प्रार्थनम् । इत्यमर । ३ ।३ । ९९ ॥ अवधानम । इति भरत ॥ (बृहद्रथपुत्र । यथा महाभारते । ३ । २१६ । ६ ।
"बृहद्रथस्य प्रणिधि काश्यपस्य बृहत्तर ।
भानुरङ्गिरसो धीर । पुत्रो वर्च्चस्य सौरभ ॥")

प्रणिपात , पु, (प्र+नि+पत+घञ ।) प्रणति । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ६१ ।
'तस्या सखीभ्या प्रणिपातपूर्व्व
स्वहस्तलून शिशिरात्ययस्य ।
व्यकीर्य्यत त्र्यम्बकपादमूले
पुष्पोच्चय पल्लवभङ्गभिन्न ॥")

प्रणिहित, त्रि (प्र+नि+धा+क्त ।) स्थापितम । प्राप्तम् । समाहितम् । इति मेदिनी । ते, २ ३ ॥ (मिलितम् । यथा, रामायणे । ४ । २५ । ३४ ।
"तत प्रणिहिता सर्व्वा वानर्य्योऽस्य वशानुगा ।
चुक्रुशुर्वीरवीरेति भूय क्रोशन्ति ता प्रियम् ॥")

प्रणीत, त्रि, (प्र+णी+क्त ।) उपसम्पन्नम् । पाकेन रूपरसादिसम्पन्नव्यञ्जनादि । इत्यमर भरतौ । क्षिप्तम् । विहितम् । प्रवेशितम् । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥ कृतम् । इति हेमचन्द्र ॥

प्रणीत', पु, (प्रणीयते इति । प्र+णी+क्त ।) सस्कृतानल । यज्ञे मन्त्रादिना सस्कृताग्नि । इत्यमर । २ । ७ । २० ॥

प्रणीता, स्त्री, (प्रणीत+टाप ।) यज्ञपात्र विशेष । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रणुत, त्रि (प्र+णु+क्त ।) स्तुतम् । इत्यमर । ३ । १ । १ ६ ॥

प्रणेय , त्रि, (प्रकर्षेण नेतु शक्य' । प्र+णी+ "अचो यत ।" ३ । १ । ९७ । इति यत ।) वश्य । इत्यमर । ३ । १ । २५ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ५६ । ६ ।
"असत्प्रणेयो राजेति लोकाश्चैव वद
न्त्युत ॥")

प्रतति , स्त्री, (प्रतनोतीति । प्र+तन+क्तिच ।) विस्तृति । वल्ली । इति मेदिनी । त्रे, १२९ ॥

प्रतती स्त्री, (प्रतति+ङीष ।) व्रतती । इत्यमरटीकायां भरत ॥

प्रतन , त्रि (प्र+"नश्च पुराणे प्रात ।" ५ । ४ । २५ । इत्यस्य वार्त्ति इति चकारात त्नु तुट च ।) पुरातन । इत्यमर । ३ । १ । ७७ ॥

प्रतर्कण, क्ली (प्र+तर्क+भावे ल्युट ।) वितर्क । तत्पर्य्याय । तर्क' २ वितर्क ३ ऊह ४ वह ५ ऊह ६ वितर्कणम् ७ अध्याहार ८ अध्याहरणम् ९ ऊहनम १ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतल, क्ली, (प्रकृष्ट तलम् ।) पातालभेद । इति मेदिनी । ले १ ६ ॥

प्रतल , पु, (प्रकृष्ट तलमस्य ।) विस्तृताङ्गुलि पाणि । चपेट । इत्यमर । २ । ६ । ८४ ॥

प्रतान , पु विस्तृत । प्रपूर्व्वतनधातोर्घञ्प्रत्यय निष्पन्न ॥ (तन्तु । यथा, रघु । २ । ८ ।
"लताप्रतानोद्ग्रथितै स केशै-
रधिज्यधन्वा विचचार दावम् ॥")
वायुरोगविशेष । तस्य पर्य्यायान्तर अपतानकम । यथा —
"हृदि सस्तभ्य सहसा हत्वा कण्ठेन कूजति ।
हृदि मुक्ते नर स्वास्थ्य याति मोह व्रजेत पुन ।
वायुना दारुणा प्राहुरेके तदपतानकम ॥"
इति माधवकर ॥

प्रतानिनी, स्त्री, (प्रतानो विस्तारोऽस्त्यस्या इति । प्रतान+इनि ।) प्रतानवती । विस्तृतलतादि । इत्यमरभरतौ ॥

प्रताप , पु, (प्र+तप+घञ ।) कोषदण्डज तेज । कोषो धन दण्डो दम तद्धेतुत्वात सैन्य मपि दण्ड ताभ्यां यत्तेजो जायते स । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । प्रभाव २ । इत्यमर । २ । ८ । २ ॥ (यथा, मनु । ९ । ३१ ।
"प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्य स्यात पापकर्म्मसु ॥"
पौरुषम् । यथा, रामायणे । १ । १ । ११ ।
"सम समविभक्ताङ्ग स्निग्धवर्ण प्रतापवान् ॥"
"प्रताप स्तुतिमात्रेण रिपुहृदयविदारणक्षम पौरुष तद्वान् । 'प्रतापौ पौरुषातपौ । इति कोष ।" इति तट्टीकायां रामानुज ॥) ताप । (यथा, रघु । ४ । १२ ।
"यथा प्रह्लादनाच्चन्द्र प्रतापात तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात ॥")
तेज । इति मेदिनी । पे २ ॥ अर्कवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (युवराजस्य छत्रे, क्ली । यथा भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।
"नीलो दण्डश्च वस्त्रञ्च शिर कुम्भस्तु कानक ।
सौवर्णं युवराजस्य प्रताप नाम विश्रुतम् ॥")

प्रतापन, क्ली, (प्र+तप+णिच+भावे ल्युट ।) पीडनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा सुश्रुते । १ । २६ ।
"कानक राजत ताम्र रैतिक त्रपु सीसकम् ।
चिरस्थानाद्विलीयन्ते पित्ततेज प्रतापनात ॥")

प्रतापन, पु, (प्रतापयतीति । प्र+तप+णिच+ल्यु ।) नरकविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ स च कुम्भीपाक । इति श्रीभागवतम् ॥ (क्लेशदायके, त्रि । यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये । "रुद्रकोपाग्निसम्भूत सर्व्वभूतप्रतापन ॥")

प्रतापस, पु, (प्रताप चक्षुस्तेज स्यति नाशयतीति । सो+क ।) शुक्लार्कवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ८१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"श्वेतार्को गणरूप स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।
श्वेतपुष्पो सदापुष्प सवालार्क प्रतापस ॥'
प्रकृष्टस्तापसश्च ॥)

प्रतारक, त्रि, (प्रतारयतीति । प्र+तॄ+णिच+ण्वुल ।) वञ्चक । धूर्त्त । यथा । यो यस्य प्रतारक स तस्याध्यापक ॥ (यथा च ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्याये ।
"शश्वन्नास्तीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारक ।
देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥")

प्रतारण, क्ली, (प्र+तॄ+णिच+भावे ल्युट ।) प्रतारणा । तत्पर्य्याय । वञ्चनम् २ अलीकम ३ अभिसन्धानम् ४ । इति हेमचन्द्र । ३ । ४३ ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । १ । १५७ ।
"कूटे दामोदरीये यत्तस्यासीत खलत पुरम ।
सेतुना तेन तन्नैच्छत् कर्त्तु सोऽम्भ प्रतारणम् ॥")

प्रतारणा, स्त्री (प्र+तॄ+णिच+युच । टाप ।) वञ्चना । यथा,—
"यदीच्छसि वशीकर्त्तु जगदेकेन कर्म्मणा ।
उपास्यता कलौ कल्पलता देवी प्रतारणा ॥"
इत्युद्भट ॥

प्रतारित, त्रि, (प्र+तॄ+णिच+क्त ।) कृत प्रतारण । तत्पर्य्याय । वञ्चित २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

प्रति अ, (प्रथते इति । प्रथ विख्यातौ+बाहुलकात डति ।) विंशत्युपसर्गान्तर्गतपञ्चदशो पसर्ग । बोपदेवेनास्य गिसज्ञा कृता । अस्यार्था । प्रतिनिधि । मुख्यसदृश । यथा प्रद्युम्न केशवात प्रति ॥ वीप्सा । व्याप्तुमिच्छा । यथा वृक्ष वृक्ष प्रति सिञ्चति ॥ लक्षणम् । चिह्नम् । यथा वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत ॥ इत्थम्भूताख्यानम् । कथञ्चित प्रकारमापन्न इत्थम्भूत तस्याख्यानम् । यथा साधुविप्रो मातर प्रति ॥ भाग । स्वीक्रियमाणोऽश । यथा हर प्रति हलाहलम् ॥ प्रतिदानम् । गृहीतस्य प्रतिदानम् । यथा भक्त प्रद्युम्न शम्भो । तिलेभ्य प्रति माषान् यच्छति । तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थ ॥ स्तोकम् । अल्पम् । यथा । शाकप्रति सूपप्रति । क्षेप । निश्चय । इत्यमरभरतमेदिनीकारा ॥ व्याप्ति । प्रशस्ति । विरोध । समाधि । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास ॥ अभिमुखम् । स्वभाव । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिक, त्रि, कार्षापणेन क्रीत । "कार्षापणाड्टिठन् वक्तव्य प्रतिरादेशश्च वा ।" ५ । १ । २५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या टिठन् । कार्षापणिक । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्रतिकर्म्म, [न] क्ली, (प्रत्यङ्ग प्रतिरूपात वा कर्म्म । शाकपार्थिवादिवत समास ।) प्रसाधनम् । वेश । इत्यमर । २ । ६ । ९९ ॥ (यथा, माघे । ५ । २७ ।
"आस्तीर्णतल्परचितावसथ क्षणेन
वेश्याजन कृतनवप्रतिकर्म्मकाम्य ।"
प्रतीकार । यथा, महाभारते । ८ । ५६ । १८ ।
"उषिता स्मो वने वास प्रतिकर्म्मचिकीर्षव ।
कोप नार्हसि न कर्त्तु सदा समरदुर्जय ॥"
अङ्गसंस्कार । इति क्वचिदमरे । २ । ८ । १२१ ॥)

प्रतिकाय, पु, (प्रतिगत कायो यत्र ।) शरव्यम । प्रतिरूपकम् । इति जटाधर ॥

प्रतिकार, पु (प्रति+कृ+घञ ।) प्रतीकार । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु । ८ । ६ ।
"प्रतिकारविधानमायुष
सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥")

प्रतिकाश त्रि (प्रति+काश+घञ ।) प्रतीकाश । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षित ॥

प्रतिकाश, त्रि, (प्रति+कास+घञ ।) प्रतीकाश । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥

प्रतिकूप, पु, (प्रतिरूप कूप ।) परिखा । इति हारावली । १७४ ॥

प्रतिकूल, त्रि, (प्रतीप कूलादिति ।) अननुकूलम । विपक्ष । तत्पर्य्याय । प्रसव्यम २ अपसव्यम ३ अपष्ठु ४ । प्रतीपम । इत्यमर । ३ । १ । ८४ ॥ (यथा मनु । ९ । २७५ ।
"राज्ञ कोषापहर्त्तॄश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणाञ्चोपजापकान् ॥")

प्रतिकृति, स्त्री, (प्रकृष्टा कृति ।) प्रतिमा । इत्यमर । २ । १ । ३९ ॥ प्रतिनिधि । (यथा, रघु । ८ । ९२ ।
"तेनाष्टौ परिगमिता समा कथञ्चित
बालत्वादवितथसूनृतेन सूनो ।
सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनै प्रियाया
स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥"
प्रति+कृ+भावे क्तिन् ।) प्रतिकार । इति मेदिनी । ते, २१ ॥ (यथा, हरिवंशे । २५७ । २३ ।
"प्रबुध्य देवता सर्व्वा शत्रुप्रतिकृति पराम् ।
अवध्या दानवा सर्व्वे कृते शङ्करमव्ययम् ॥")

प्रतिकृष्ट, त्रि, (प्रति कृष्यते स्मेति । प्रति+कृष+क्त ।) गर्ह्यम् । द्विरावृत्ताकर्षितम् । इति मेदिनी । टे ६४ ॥

प्रतिक्षण, अ, (क्षण क्षण प्रति ।) पौन पुन्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा कुमारे । ५ । १ ।
"प्रतिक्षण सा कृतरोमविक्रियां
व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्व्वनिबद्धया तया
सरागमस्या रशनागुणास्पदम् ॥")

प्रतिक्षय पु (प्रतिक्षिणोति हिनस्ति विपक्षादीनिति । प्रति+क्षि+अच ।) रक्षक । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिक्षिप्त त्रि, (प्रतिक्षिप्यते स्मेति । प्रति+क्षिप+क्त ।) वारित । प्रेषित । इति मेदिनी । ते ७५ ॥ अधिक्षिप्त । इत्यमर । ३ । १ । ४२ ॥ 'हे कृताधिक्षेपे । सद्गुणा पर गुण प्रति दुर्व्वचनमधिक्षेप्त्राधिक्षिप्यते स अधिक्षिप्त स एव प्रतिक्षिप्त । कश्चित शौर्य्यादिक प्रति स्वड्गमानं दुर्व्वचनमाक्षेप स यस्य कृत सोऽधिक्षिप्त । इति मुकुट । गि । ग्रे क्षिपु । हे प्रेषिते । अन्य पोषने यस्तु प्रतिक्षिप्त स उच्यते । इति सर्व्वदास । इत्याहु ।' इति भरत ॥

प्रतिगत क्ली (प्रतिमुख गत गमनम ।) पक्षिगतिविशेष । यथा,—
'गतागतप्रतिगतसम्पाताद्यास्तु पक्षिणाम ।
गतिभेदा पक्षिणश्च कुलायो नीडमस्त्रियाम ॥'
इति जटाधर ॥
(प्रति+गम+कर्त्तरि क्त । प्रतियात, त्रि ।)

प्रतिग्रह प, (प्रतिग्रहणमिति । प्रति+ग्रह+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति भावे अप ।) स्वीकरणम । सैन्यपृष्ठम् । (पति गृह्णाति निष्ठीवनादिकमिति । प्रति+ग्रह+"विभाषा ग्रह ।" ३ । १ । १४३ । इति पक्षे अच ।) पतद्ग्रह । (प्रतिगृह्यते इति । प्रति+ग्रह+अप ।) द्विजेभ्यो विधिवद्देयम । तद्ग्रह । ग्रहभेद । इति मेदिनी । हे, २९ ॥ * ॥ ब्राह्मणस्याद्य प्रतिग्रहार्ज्जित । यथा —
"प्रतिग्रहार्जिता विप्रे क्षत्त्रिये शस्त्रनिर्जिता ।
वैश्ये न्यायार्जितार्थाया शूद्रे शुश्रूषयार्जिता ।"
अयाचितप्रतिग्रहे दोषाभावो यथा,—
"अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोष प्रतिग्रहे ।
अमृत त विदुर्देवास्तस्मात्तन्नैव निर्णुदेत ॥ * ॥
गुरुन्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षुरर्च्चिष्यन् देवतातिथीन ।
सर्व्वत प्रतिगृह्णीयात न तु तृप्येत स्वय तत ॥
साधुत प्रतिगृह्णीयादथवासाधुतो द्विज ।
गुणवानल्पदोषश्च निर्गुणो हि निमज्जति ॥
एव तस्करहस्ताद्वा कृत्वा भरणमात्मन ।
कुर्य्याद्विशुद्धि परत प्रायश्चित्त द्विजोत्तम ॥"
इति गारुडे २१५ अध्याय ॥ * ॥
तीर्थे प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—
"सुवर्णमथ मुक्तां वा तथैवान्यप्रतिग्रहम् ।
स्वकार्य्ये पितृकार्य्ये वा देवताभ्यर्च्चनेऽपि वा ॥
निष्फल तस्य तत्तीर्थ यावत्तद्धनमश्नुते ।
अतस्तीर्थे न गृह्णीयात पुण्येष्वायतनेषु च ॥"
इति कौर्म्मे ३३ अध्याय ॥ * ॥
राजादित प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—
"न राज्ञ प्रतिगृह्णीयान्न शूद्रपतितादपि ।
न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितान् वर्ज्जयेद्बुध ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्याय ॥ * ॥
विद्यारहितस्य प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—
"हेम भूमि तिलान् गाश्च अविद्वानाददाति य ।
भस्मीभवति सोऽङ्गाय दातु स्यान्निष्फलञ्च तत ॥

तस्मादविद्वान्बिभियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात् ।
विद्वन्नाभारपिभ्राणो बिषेणाख्येन नश्यति ॥" * ॥
गर्हितप्रतिग्रहादिर्यथा —
"हस्तिकृष्णाजिनाद्यास्तु गर्हिता ये प्रतिग्रहा ।
बहिप्राज्ञान गृह्णीयुर्गृह्णन्तस्तु पतन्ति ते ॥
कृष्णाजिनप्रतिग्राही हयानां शुक्रविक्रयी ।
नवश्राद्धस्य भोक्ता च न भूय पुरुषो भवेत् ॥" * ॥
आपदि गर्हितप्रतिग्रहकर्त्तव्यता यथा,—
"प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे प्रोक्ताया ह्यन्यदापदि ।
विप्रोऽश्नन् प्रतिगृह्णन् वा यतस्ततोऽपि नाघभाक ॥
गुर्व्वादिपोष्यवर्गार्थे देवाद्यर्थञ्च सर्व्वश ।
प्रत्यादद्याद्द्विजो यस्तु भृत्यर्थमात्मनोपि च ॥
दधिक्षीराज्यमांसानि गन्धपुष्पाम्बुमत्स्यकान् ।
शय्याशनासन शाक प्रत्याख्येय न कर्हिचित ॥
अपि दुष्कृतकर्म्मभ्य समादद्यादयाचितम् ।
पतितेभ्यस्तथान्येभ्य प्रतिग्राह्यमसंशयम् ॥" * ॥
प्रतिग्रहीतु शक्तस्य लभ्यमानपरित्यागेन स्वर्गो भवति । यथा,—
"शक्त प्रतिग्रहीतु यो वेदवक्त सुसंयत ।
लभ्यमान न गृह्णाति स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितम ॥ * ॥
प्रतिग्रहन्दया वापि याचित यो न यच्छति ।
तत्कोटिगुणितग्रस्तो म्लतो दासत्वमृच्छति ॥ * ॥
दाता च न स्मरेद्दान प्रतिग्राही न याचते ।
तावुभौ नरक यातौ दाता चैव प्रतिग्रही ॥ * ॥
वदन्ति कवय केचिद्दानप्रतिग्रहौ प्रति ।
प्रत्यक्ष लिङ्गमेवेह दातृयाचकयोर्लक्षम् ॥
दातृहस्तो भवेदूर्द्धमधस्तिष्ठेत प्रतिग्रही ।
यद्दान प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्राही ऋणत्वभ ॥" * ॥
प्रतिग्रहप्रकारो यथा,—
"भूमे प्रतिग्रह कुर्य्याद्भूमि कृत्वा प्रदक्षिणम ।
करे गृह्य तथा कन्या दासदास्यौ तथा द्विजा ॥
कर त्वह हृदि विन्यस्य धर्म्मज्ञो ज्ञेय प्रतिग्रह ।
आरुह्य च गजस्योक्त कर्णौ चाश्वस्य कीर्त्तित ॥
तथा चैकशफानाञ्च सर्व्वेषामविशेषत ।
प्रतिगृह्णीत गा शृङ्गे पुच्छे कृष्णाजिन तथा ॥
आरण्या पशव सर्व्वे ग्राह्या पुच्छे विचक्षणै ।
प्रतिग्रहमथोष्ट्रस्य आरुह्यैव तु पादुके ॥
ईशायान्तु रथो ग्राह्यश्चक्रे दक्षन्तु धारयेत् ।
द्रुमाणामथ सर्व्वेषां मूले न्यस्तकरो भवेत् ॥
आयुधानि समादाय तथा भूष्य विभूषणम् ।
धर्म्मध्वजौ तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥
अवतीर्य्य तु सर्व्वाणि जलस्थानानि चैव हि ।
उपविश्य च शय्यायां स्पर्शयित्वा करेण वा ॥
द्रव्याण्यन्यान्यथादाय स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मण पठेत् ।
कन्यादाने न तु पठेद्व्याणि च पृथक पृथक ॥
प्रतिग्रहा द्विजश्रेष्ठ तत्रैवान्तभवन्ति ते ।
द्रव्याणामथ सर्व्वेषां द्रव्यसम्प्रयणान्नर ॥
वाचयेज्जलमादाय करेण च प्रतिग्रहम् ।
प्रतिग्रहस्य यो धर्म्म न जानाति द्विजो विधिम् ॥
स द्रव्यस्तेयसंयुक्तो नरक प्रतिपद्यते ।
अथापि हि प्रवक्ष्यामि विधि सम्य विशेष-
त्वात् ॥ * ॥
वाजिप्रदानेन प्रतिग्रहे वा
दातृग्रहीत्रोरपि येन पुण्यम् ।
स्वर्गं प्रजायेत प्रशृणुष्वमेतत
गृहीतयोर्वैं विधिवद्द्विजेन्द्र ॥
कुर्य्यादसौ पञ्चदिनानि पूर्व्वं
पञ्चोपचारैर्युतविष्णुपूजाम् ।
कुष्माण्डमन्त्रैर्घृतदुग्धहोम
यद्देवाम इत्यादि मरुत्वतीयम् ॥
सोङ्कारपूर्व्वादिभिरन्वित त
प्रत्येकमष्टौ जुहुयाद्द्विजेन्द्र ।
सूर्य्येण मन्त्रेण च तद्दशौ
षष्ट्या प्रयुक्त त्रिशत जुहोति ॥
कुर्य्याच्च गायत्रिजप सहस्र
पश्चात प्रगृह्य तुरग द्विजाग्र्य ।
तद्वत्तथात्मानमथ नयेद्धि
दातापि चैतद्व्रतमाविदध्यात ॥
द्विजाग्र्यवत प्राक्तनपापशुद्ध्यै
द्वावप्यमू स्वर्गजन लभेताम् ॥"
इति हहत्पाराशरे । ४ । ८ । अध्याय ॥ * ॥
अपि च । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"बीजाना मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्व्वत ।
वस्त्र दशान्तमादद्यात परिधाय तथा पुन ॥
आरुह्योपानहौ चैव यानमारुह्य पादुके ।
प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्व्वत्रैव प्रकीर्त्तयेत ॥
ततस्तु सार्द्धं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य दैवतम् ।
समापयेत्तत पश्चात कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् ॥
विधि धर्म्मज्ञमथो ज्ञात्वा यस्तु कुर्य्यात प्रतिग्रहम् ।
दात्रा सह तरत्येव नानादुर्गाण्यसौ द्विज ॥"
ब्रह्मपुराणे ।
"ब्राह्मण प्रतिगृह्णीयात् वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा ।
अश्वमपि मातङ्गतिललौहांश्च वर्ज्जयेत ॥
कृष्णाजिनतिलग्राही न भूय पुरुषो भवेत ॥
शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य मृतस्य च ।
नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनु तिलमयीं तथा ॥"
तथा ।
"ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्तेय तरिष्यसि ।
आतुराद्यद्गृहीतन्तु तत् कथ वै तरिष्यति ॥"
एतदादिद्रव्यदान प्रतिग्रहीतुर्दोषजनकम् ॥ * ॥
एतदनिच्छवे विद्यादिरहितत्वेनासमर्थाय च दातुरपि दोषजनकमाह दक्ष ।
"न केवल हि तद्याति शेषमस्य च नश्यति ।"
तद्दत्तद्रव्यम् । अतएव याज्ञवल्क्य ।
"विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्य प्रतिग्रह ।
गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥"
अधो नरकम् ॥ * ॥ एतद्दानप्रतिग्रहौ सरसक्त तपोजपादिभिरात्मतरणक्षमाय स्वेच्छया प्रति गृह्णाति दान न दोषाय इत्याह विष्णु ।
"एतानि प्रतिगृह्णाति स्वेच्छयाभ्यर्थितो न तु ।
तस्मै दाने न दोषोऽस्ति यस्मात्मानन्तु तारयेत ॥"
तारणप्रकारमाह हारीत ।
"मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्र जपेत् ॥" * ॥ देवल ।
"प्रतिग्रह समर्थो हि कृत्वा विप्रो यथाविधि ।
निस्तारयति दातारमात्मानञ्च स्वतेजसा ॥"
स्कान्दे ।
"वेदाङ्गपारगो विप्रो यदि कुर्य्यात प्रतिग्रहम् ।
न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥"
महाभारते ।
"तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात पुण्येष्वायतनेषु च ।
निमित्तेषु च सर्व्वेषु न प्रमत्तो भवेन्नर ॥"
प्रतिग्रहसमर्थस्य तदकरणे फलाधिक्य यथा ।
याज्ञवल्क्य ।
"प्रतिग्रहसमर्थो हि नादत्ते य प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान् ॥"
अपवादमाह स एव ।
"कुशा शाक पयो मत्स्या गन्धा पुष्प दधि क्षिति ।
मांस शय्यासन धाना प्रत्याख्येय न वारि च ॥"
अन्यच्च ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानप पुष्प मणीन् दधि ।
मत्स्यान् धाना पयो मांस शाकञ्चैव न निर्णुदेत् ॥"
मणीन् विषादिनिवारकान् ।
"एधोदक फल मूलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत् ॥"
अभ्युद्यतमप्रार्थ्य दत्तम् ।
"सर्व्वत प्रतिगृह्णीयात मध्वथोभयदक्षिणाम ॥"
किमिति न प्रत्याख्येयमित्याह मनु ।
"अयाचिताहृत ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मण ।
अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विष ॥'
प्रतिग्रहमात्रे प्रयोगपारे ।
"प्रतिग्रह न गृह्णीयादात्मभोगविधित्सया ।
देवतातिथिपूजार्थ यत्नाद्धनमुपार्ज्जयेत ॥"
अङ्गिरा ।
"कुटुम्बार्थं द्विज शूद्रात प्रतिगृह्णीत याचितम् ।
क्रत्वर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित ॥"
यज्ञार्थ याचने निन्दामाह याज्ञवल्क्य ।
"चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

प्रतिग्राह पुं, (प्रतिगृह्णाति निष्ठीवनादिकमिति प्रति + ग्रह + "विभाषा ग्रह ।" ३ । १ । १४३ । इति ण ।) पतद्ग्रह । इत्यमर । २ । ६ । १३९ ॥ (प्रति + ग्रह + भावे घञ ।) प्रतिग्रहश्च ॥

प्रतिघ, पुं (प्रतिहन्यनेनेति । प्रति + हन् + ड । न्यङ्क्वादित्वात कुत्वम् ।) क्रोध । इत्यमर । १ । ७ । २६ ॥ (यथा, माघे । १५ । ५३ ।
"प्रतिघ कुतोऽपि समुपेत्य
नरपतिगण समाश्रयत ॥"
प्रतिहननमिति ।) प्रतिघात । इति मेदिनी । घे, १ ॥ मूर्च्छा । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिघातन, क्ली, (प्रति + हन् + णिच् + भावे ल्युट ।) मारणम् । इत्यमर । २ । ८ । ११४ ॥

प्रतिघ्न, क्ली (प्रतिहन्यतेऽस्मिन्निति । प्रति + हन् + घञर्थे क ।) अङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रतिच्छन्द, [स्] क्ली, (छन्दोऽभिप्रायः । प्रतिगतं छन्दः इति प्रादिसमासः ।) प्रतिरूपम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अकारान्तोऽपि दृश्यते । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ७७ ।

"स च शिरःप्रतिच्छन्दे स्थिरप्रणतिसूचकः ।
सनाथशिखरान् प्रादात् तस्मै रत्नपति-
ध्वजान् ॥")

प्रतिच्छाया, स्त्री (प्रतिगता छायामिति।) प्रतिकृतिः । मूर्त्तिः सदृशमृच्छिलादिनिर्म्मितप्रतिरूपम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे । १५१ । ३ ।

"माययास्य प्रतिच्छाया दृश्यते हि नटालये ।
देहार्द्धेन तु कौरव्य । विवेश च प्रभावतीम् ॥")

प्रतिजङ्घा स्त्री, (प्रतिगता जङ्घाम् ।) अग्रजङ्घा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥

प्रतिजल्प, पुं (प्रतिगतो जल्पम् ।) वाक्यविशेषः । यथा —

"दुःस्थजद्वन्द्वभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्गार्हस्थ्यसुन्दरम् ।
दूतसम्माननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

प्रतिजागर, पुं, (प्रतिजागरणमिति । प्रति + जागृ + घञ् । "जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ।" ७ । ३ । ८५ । इति गुणः ।) प्रत्यवेक्षणम् । तत्पर्य्यायः । अवेक्षा २ । इत्यमरः । ३ । २ । २८ ॥ जागरः प्रतिनिधिः प्रतिजागरः । हे ग्रहमवेक्षस्व इत्यादिनियोगस्य इति रायमुकुटः ॥

प्रतिजिह्वा, स्त्री (प्रतिरूपा जिह्वा ।) तालुमूलस्थक्षुद्रजिह्वा । आलजिव इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतिजिह्विका २ माध्वी ३ रसनाकाकु ४ अलिजिह्विका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिजिह्विका, स्त्री,(प्रतिजिह्वा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) प्रतिजिह्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिज्ञा, स्त्री, (प्रतिज्ञायते इति । प्रति + ज्ञा + "आतश्चोपसर्गे ।" ३ । ३ । १ ६ । इति अङ । टाप ।) कर्त्तव्यत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारः । इत्यनुमितिगादाधरी ॥ साध्यनिर्द्देशः । इति गौतमसूत्रम् ॥ साध्याभिधायिका वाक् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ तत्पर्य्यायः । आम् २ प्रतिज्ञानम् ३ अङ्गीकारः ४ प्रतिश्रवः ५ ॐ ६ समाधिः ७ सवितः ८ आगूः ९ आश्रवः १० संश्रवः ११ नियमः १२ अभ्युपगमः १३ वाढम् १४ आमा १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सन्धा १६ सङ्गरः १७ संश्रावः १८ उररीकारः १९ श्रवः २० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, गोरामायणे । २ । ११ । ४ ।

"पूर्ब्बन्तु रामस्तमिहाशुशुष्य
श्रुत्वा च वाक्यं भरतस्य तस्य ।
चिकीर्षमाणो रघुनन्दनस्तां
पितुः प्रतिज्ञां स बभूव तूष्णीम् ॥")

प्रतिज्ञारोधो न कर्त्तव्यः । यथा, —

"त्वयास्य दैत्याधिपते वाच्यं साम यतो फलम् ।
प्रतिज्ञा नावरोद्धव्या स्वल्पकेऽपि च वस्तुनि ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

प्रतिज्ञात, त्रि (प्रतिज्ञायते स्मेति । प्रति + ज्ञा + क्त ।) अङ्गीकृतम् । इत्यमरः । ३ । २ । १ ८ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १३९ ।

"ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥")

प्रतिज्ञान, क्ली, (प्रति + ज्ञा + ल्युट् ।) प्रतिज्ञा । इत्यमरः । १ । ५ । ५ ॥

प्रतिज्ञेय, पुं (प्रतिजानात्यनेनेति । प्रति + ज्ञा + यत् ।) स्तुतिपाठकः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (प्रतिज्ञातुं शक्यः ।) प्रतिज्ञातव्ये, त्रि ॥

प्रतिताल, पुं, (प्रतिगतस्तालम् ।) तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

"कान्तारः समराख्यश्च वैकुण्ठो वाञ्छितस्तथा ।
कथिताः शङ्करेणैव चत्वारः प्रतितालकाः ॥
कान्तारो यथा, —
कान्तारः प्रतितालस्तु चन्द्रक्रीडे द्रुतद्वयम् ।
दशाक्षरपदैनात्र शृङ्गारे वर्ण्यते रसे ॥ १ ॥
समराख्यो यथा —
लघुद्रुतौ लघुश्चान्ते नृपताल उदाहृतः ।
रुद्रसङ्ख्याक्षरपदः समरे वीरके रसे ॥ २ ॥
वैकुण्ठो यथा —
रुद्रत्रयस्तु वैकुण्ठे प्रतिताले समीरितः ।
अर्कसङ्ख्याक्षरैः पादैः हास्ये त्रिपुटतालके ॥३॥
वाञ्छितो यथा —
वाञ्छितस्तृतीये ताले लघुरेको द्रुतस्तथा ।
चयोदशाक्षरैर्युक्तो रसेऽद्भुते प्रकीर्त्तितः ॥" ४ ॥

प्रतिताली, स्त्री, (प्रतिगता तालमिति । गौरादित्वात् ङीष् ।) तालकोद्घाटनयन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चावि इति भाषा ॥

प्रतिदान, क्ली, (प्रतिरूपं दानं प्रतिरूपं दानं वा ।) विनिमयः । न्यस्तार्पणम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८१ ॥

प्रतिदारण, क्ली (प्रतिदार्य्यतेऽस्मिन्निति । प्रति + दॄ + णिच् + आधारे ल्युट् ।) युद्धम् । इति शब्दमाला ॥

प्रतिदिन, क्ली, दिनं दिनं प्रति । प्रत्यहम् । यथा,

"ततः प्रतिदिनं वेला वहते त्रिपलात्मिका ॥"
इति सतत्त्वमुक्तावली ॥

प्रतिदिवा, [न्] पुं (प्रतिदीव्यतीति । प्रति + दिव + "कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः ।" उणा १ । १५६ । इति कनिन् ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतिदिनञ्च ॥

प्रतिदीवा, [न्] पुं, (प्रतिदिवन् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिदेय, त्रि, (प्रति + दा + यत् ।) क्रीतद्रव्यस्य दुष्क्रीतबुद्ध्या परावृत्य दानम् । यथा, —

"क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम् ॥"
इति मिताक्षरा ॥

प्रतिध्वनि, पुं, (प्रतिरूपो ध्वनिरिति ।) प्रतिनादः । गुमरन् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रतिशब्दः २ प्रतिश्रुत् ३ प्रतिध्वानम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । १८ । १० ।

"वदनकुहरेष्वध्येतृणामय तद्गदष्वति
श्रुतिपदमयस्तेषामेव प्रतिध्वनिरध्वनि ॥")

प्रतिध्वान, क्ली, (प्रतिध्वननमिति । प्रति + ध्वन + घञ् ।) प्रतिध्वनिः । इत्यमरः । १ । ६ । २५ ॥

प्रतिनप्ता, [ऋ] पुं (प्रतिरूपो नप्ता नप्तुः सदृश इत्यर्थः ।) प्रपौत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिनव, त्रि, (प्रतिगतं नवं नवतामिति ।) नूतनम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मेघदूते । ३८ ।

"पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः
सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजवापुष्परक्तं दधानः ॥")

प्रतिनिधि, पुं, (प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते इति । प्रति + नि + धा + "उपसर्गे घोः किः ।" ३ । ३ । ९२ । इति किः ।) प्रतिमा । इत्यमरः । २ । १ । ३६ ॥ सदृशः । (यथा, रघौ । १ । ८१ ।

"सुता तदीया सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।
आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥")

तस्य विवेचनं यथा । "अत्यन्तासामर्थ्येषु स्कन्दपुराणम् ।

'पुत्त्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
एषामभावे एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥'
गरुडपुराणे ।
भार्य्या भर्त्तृव्रतं कुर्य्यात् भार्य्यायाश्च पतिस्तथा ।
असामर्थ्ये तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥
वराहपुराणे ।
पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रूगुर्व्वादिभूभुजाम् ।
उद्देशार्थमुपोषित्वा स्वयञ्च फलभाग्भवेत् ॥
अत्रैव विषये कात्यायनः ।
'दक्षिणा नात्र कर्त्तव्या शुश्रूषा विहिता च या ।

ननु प्रतिनिधौ समेऽपि शर्म्मादाङ्गमन्त्रस्थफलकुत्रान्वेति चेत प्रधान एव । तथा च शारीरिकभाष्ये श्रुतिः । 'यां वै काञ्चनयज्ञऋत्विज आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशासते इति होवाच इति । ब्राह्मणसर्व्वस्वे तु यजमानायेत्यादौ यजमानस्यैव सेति पाठे विशेषः । तथा च सरलायां सूत्रम् । 'यां वै काञ्चनयज्ञऋत्विगाशिषमाशास्ते सा यजमानस्यैवेति । ऋत्विग्यजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरे आकाङ्क्षितत्वादिति । अतएव प्रतिनिधिपुत्त्रादिनाप्या यान्तु न पितरं इत्यादिवदूह एव पठ्यते वाक्यस्य काल्पनिकत्वात्तन्न तथेति ॥ * ॥ अत्र प्रतिनिधिप्रसङ्गेन स्मृत्यनुसारात् किञ्चिल्लिख्यते । कालमाधवीये ।

'काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्यनैमित्तिके हि सः ।
काम्येषूपक्रमादूर्द्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः ॥'

अस्यार्थस्तु माधवाचार्य्येणाभिहितः । यथा नित्यनैमित्तिकं प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् । काम्यन्तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेव उपक्रम्य कुर्य्यात् । असामर्थ्ये तु उपक्रमादूर्द्ध्वं प्रतिनिधिनापि तत्कारयेत् । एतच्च काम्यं श्रौतपरम् । काम्यस्मार्त्तन्तु अन्यद्वाराप्युपक्रम्य कुर्य्यात् । तथा च पराशरभाष्ये शातातपः ।

'यजेत दर्भैः स्वयं कुर्य्यादन्योऽपि आर्त्तिमाचरेत् ।
अग्नौ शौनसमग्रं च कुर्य्यादाचारमन्ततः ॥
उक्तार्थ उपक्रमात् परतः । अन्यथा नित्य-
नैमित्तिकनाशप्रसक्तेः आलस्याभिहितोपादान-
स्य स्वामिनाशप्रतिषेधाच्च प्रतिनिधिर्न ।
नातएव भारतपाठादौ तथा समाचारः ॥ * ॥
स्मृत्यन्तरे ।
नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते ।
कृतार्थमप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधि-
र्भवेत् । भावस्तु कस्यचित् । यथोपवासादौ
ब्राह्मणभोजनादि ।
नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् ।
श्रौतिष्वाग्निभीष्वपि यद्द्रव्यं तद्दीयते ।
नाग्नेः प्रतिनिधित्वेन होमकार्य्ये न कुत्रचित् ॥
द्रव्ये वैकल्पिके किञ्चिद्यत्र नास्त्येव भवेत् ।
तत्स्थाने सदृशं ग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरम् ॥
उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थो लभ्यते यदि ।
तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समापयेत् ॥
संस्काराणामयोग्योऽपि मुख्य एव हि गृह्यते ।
न तु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः ॥
मुख्यं कार्य्यासमर्थं तु सर्व्वथोक्तं नाद्रियेत् ।
प्रतिरूपमुपादाय प्रक्रमेत्प्रयुज्यते ॥
काष्ठे रूपैस्तथा पत्रै क्षीरे पुष्पे फलैस्तथा ।
गन्धे रसे सदृशं ग्राह्यं सव्यालाभे परं परम् ॥
[illegible] भवेद्गव्यमारण्यं [illegible] ।
यवाभावे तु गोधूमास्तथा वस्तुवादयः ॥
हविष्ये गोघृतं ग्राह्यं तदलाभे तु माहिषम् ।
आजं वा तदलाभे तु साक्षात्तैलं प्रयुज्यते ॥
तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं [illegible] ॥
तदभावे [illegible] ।
[illegible] तु [illegible] ॥
उक्तेष्वेषु वा ग्राह्यं पूर्व्वाभावे परं परम् ।
तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते ॥
तदलाभे दधि ग्राह्यमलाभे तिल इष्यते ।
यत्र मुख्यं दधि क्षीरं तत्रापि तदलाभतः ॥
अजादेः क्षीरदध्यादि तदलाभे तु गोघृतम् ।
मुख्याभावेऽथवा ग्राह्यं कार्य्यकारणसन्ततौ ॥
अतएव घृताभावे पूर्व्वं दधि ततः पयः ॥
तथा ।
'सर्व्वत्र गौणकालेषु कर्म्मचोदितमाचरेत् ।
प्रायश्चित्तं चाहुतिभिर्हुत्वा कर्म्म समाचरेत् ॥
मात्स्ये ।
'घृतं न लभ्यते यत्र मुख्यक्षीरेण होमयेत् ।
क्षौद्रस्य च दधि ज्ञेयं मधुनश्च गुडो भवेत् ॥
आयुर्व्वेदेऽपि ।
'मधु यत्र न विद्येत तत्र जीर्णगुडो भवेत् ॥
पैठीनसि । 'काष्ठमूलपर्णपुष्पफलप्ररोहरस-
गन्धानां साम्येन प्रतिनिधिं कुर्य्यात् । सर्व्वा-
लाभे यवः प्रतिनिधिर्भवति । काष्ठं शाल
प्ररोहोऽङ्कुरः । सर्व्वालाभे यव इति कल्पतरुः ॥
अङ्कुर इति नारायणोपाध्यायाः ॥ श्रान्ति-
दीपिकायां नारसिंहपञ्चरात्रम् ।
'अभावे चैव धातूनां हरितालं प्रशस्यते ।
धातूनामप्यलाभे तु यव एको विधीयते ॥
ओषधीनामलाभे तु सहदेवा प्रशस्यते ।
रत्नानामप्यलाभे तु मुक्ताफलमनुत्तमम् ॥
सौवर्णानामप्यलाभे तु हैमपात्रं प्रकल्पयेत् ।
लोहानां तैजसमात्राणाम् । न्यायप्राप्तप्रति-
निधिमाहतुर्जैमिनिः ।
न देवताग्निशब्दक्रियाणामिति । अस्यार्थः ।
देवताया अग्नेश्च आहवनीयादेः शब्दस्य
मन्त्रस्य क्रियाया प्रयाजादेरदृष्टार्थकर्म्मणश्चादृष्ट-
मात्रोपयोगेन आरादुपकारकत्वान्न प्रति-
निधिः । व्रीह्यादीनान्तु सन्निपत्योपकारकाणां
पुरोडाशप्रकृतित्वमेव प्रयोजनमिति तत्र
प्रतिनिधिरस्ति इत्युक्तम् ।" इत्येकादशी-
तत्त्वम् ॥ * ॥ "आरब्धकार्त्तिकादिस्नाने तु
व्याध्यादिनासामर्थ्ये पुत्रादिभिः प्रतिनिधिना
कारयितव्यं नानुकल्पविधिना नित्यस्नान एव
तद्विधानादिति ।" इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
स्वयं करणासामर्थ्ये अन्यद्वारा । यथा,—"दक्षः ।
'स्वयं होमे फलं यत्तु तद्दानेन न जायते ।
ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्-
पतिः ।
एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि ॥
विट्पतिर्ज्जामाता । एवञ्च ऋत्विगादीतरत्र
[illegible] ॥ * ॥ अत्राशौचाशङ्कया बोधन-
दिनात् पूर्व्वं मुषितकालजीविलरूपाधिकारा-
भावेऽपि यद्वरणादिकं क्रियते तत् कालकाले
तस्य नारदोक्तस्वयं प्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय न तु
तदर्थं प्रतिनिधीयते । अथवा ।
'नियोगाज्जातु स्वदारेषु परिकल्पार्त्त्विजन्तथा ।
प्रवसेत् कार्य्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत् ॥
इति छन्दोगपरिशिष्टवदन्यत्रापि प्रतिनिधी-
यते । एवं वरणं विनापि कश्चिद्यदि ऋत्विक्
प्रवर्त्तते तथापि तत्कर्म्मसिद्धिः । दक्षिणा च
तस्मै ऋत्विकाय दातव्येति । तथा च नारदः ।
'ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्व्वजैः स्वयंकृतः ।
यदृच्छया वा यः कुर्य्यादार्त्त्विज्यं प्रीतिपूर्व्वकम् ॥
यदृच्छया स्वेच्छया ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्रतिप पुं, (प्रतिपाति पालयतीति । प्रति+
पा+क ।) शान्तनुराजपिता । इति शब्द-
रत्नावली ॥

प्रतिपक्ष, पुं, (प्रतिकूलः पक्ष इति प्रादि-
समासः ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३९२ ।
(यथा, मृच्छकटिके १ अङ्के ।
"अन्योन्यं प्रतिपक्षसंहतिमिमां लोकस्थितिं बोधय-
न्नेष क्रीडति कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसक्तो विधिः ॥")
सादृश्यम् । यथा,—
"प्रतिबिम्बप्रतिनिधिप्रतिपक्षविडम्बकाः ।"
इति काव्यचन्द्रिका ॥
प्रतिवादी च ॥

प्रतिपत् [द्] स्त्री (प्रतिपद्यते उपक्रम्यते
ऽनयेति । प्रति+पद्+करणे क्विप् ।) झाड-
वाद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बुद्धिः । तिथि-
विशेषः । तत्पर्य्यायः । पक्षतिः २ । इत्यमरः ।
१ । ४ । १ ॥ सा च चन्द्रस्य प्रथमकलाक्रियारूपा ।
वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला १ इत्यङ्कबोधिता । ह्रास-
रूपा चेत् कृष्णा १७ सप्तदशाङ्कवाचिता ॥ * ॥
तस्या व्यवस्था यथा । "सा च कृष्णा द्वितीया-
युक्ता ग्राह्या प्रतिपत् सद्वितीया स्यादित्याप-
स्तम्बीयात् । शुक्ला अमावास्यायुता ग्राह्या ।
प्रतिपदाप्यमावास्येति वचनात् । त्रिसन्ध्यव्यापि-
नीत्वे तु सर्व्वत्र न युग्मादरः । तथा च परा-
शरः ।
'त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥ * ॥
कृष्णापि उपवासे द्वितीयायुता न ग्राह्या ।
तथा च वृद्धवशिष्ठः ।
'द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्व्वोत्तरे तिथी ॥
द्वितीयावेधात् योगात् प्रतिपत्तृतीये हन्तीत्यर्थः ।
एवमन्यत्र । अत्रोपवासपरेण विशेषविधानान्
आपस्तम्बीयसामान्यवचनस्य सङ्कोचः ॥ * ॥
कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदमधिकृत्य बलिं प्रति भग-
वद्वाक्यम् ।
'वीर । प्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ।
अत्र त्वां नरशार्दूल । हृष्टाः पुष्टाः स्वलङ्कृताः ।
पुष्पदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥
तत्र तन्त्रम् ।
'बलिराज । नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो ।
भविष्येन्द्र सुराराते पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
प्रतिपदा प्रतिपत्तिथ्या । अत्र प्रतिपदि । ब्रह्म-
पुराणे तु बलिराजेतिमन्त्रस्य पूर्व्वम् ।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र । समन्त्री सपुरोहितः ।
इत्युक्तम् ॥
पद्मादपि ।
'एवं पूजां जपं कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः ।
इत्युक्तमिति ॥
पुनर्ब्रह्मपुराणे ।
'शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज्ज सुमनोहरम् ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे च प्रथमेऽहनि भूपते ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती ।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी नित्यं गौरी सुखोषिता ॥
तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
पराजयो विरुद्धश्च लब्धनाशकरो भवेत् ॥
द्यूतञ्चाप्राणिभिः क्रीडनम् । यथा मनुः ।
'अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ॥ * ॥
तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरे ।
'यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ।
हर्षदैन्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥
तथा ।
'महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्त्तिनी ।

स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिक्यां तिथौ भवेत् ॥
प्रतिपद्रोहिणीयोगो यथा । भविष्ये ।
रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि सितेतरा ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा ॥ * ॥
तस्याः सञ्ज्ञा नन्दा । तत्राभ्यङ्गनिषेधो यथा,—
'नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेच्च
क्षौरञ्च रिक्तासु जयासु मांसम् ।
पूर्णासु योषित् परिवर्ज्जनीया
भद्रासु सर्व्वाणि समाचरेच्च ॥' * ॥
नन्दादिक्रममाह ज्योतिषे ।
'नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥'
प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु पञ्चदशद्रव्यभक्षण-
निषेधमाह स्मृतिः ।
'कुष्माण्डे चार्थहानिः स्यात् वृहत्यां न स्मरेद्धरिम् ।
बहुशत्रुः पटोले स्यात् धनहानिश्च मूलके ॥
कलङ्की जायते बिल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके ।
ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता ॥
तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका ।
शिम्बी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका ॥
वार्त्ताकौ सुतहानिः स्याच्चिररोगी च माषके ।
महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्ज्जयेत् ॥ * ॥
तत्र क्षौरनिषेधो यथा । 'क्षौरं विशाखाप्रतिपत्सु वर्ज्यम् ।' इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
तत्र जातफलम् ।
"मणिकनकविभूषायुक्तचारुकान्तिः
निजकुलकमलोल्लासमार्त्तण्डबिम्बः ।
प्रतिपदि शशिपूर्णे लब्धजन्मा प्रतापी
भवति विमलवेशश्चारुकेशः प्रजेशः ॥'
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
सा अग्नेस्तिथिः । यथा,—
महातपा उवाच ।
"विष्णोर्विभूतिमाहात्म्यं कथितं ते नराधिप ।
तिथीनां शृणु माहात्म्यं कथ्यमानं मया नृप ॥
इत्थम्भूतो महानग्निर्ब्रह्मक्रोधोद्भवो महान् ।
उवाच देवं ब्रह्माणं तिथिर्मे दीयतां प्रभो ॥
यस्यामहं समस्तस्य जगतः ख्यातिमाप्नुयाम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
देवानामथ यक्षाणां गन्धर्व्वाणाञ्च सत्तम ।
आदौ प्रतिपदा येन त्वमुत्पन्नोऽसि पावक ॥
त्वत्पदात् प्रातिपदिकं सम्भविष्यन्ति देवताः ।
अतस्ते प्रतिपन्नाम तिथिरेषा भविष्यति ॥
तस्यां तिथौ हविष्येण प्राजापत्येन मूर्त्तिना ।
होष्यन्ति तेषां प्रीताः स्युः पितरः सर्व्वदेवताः ॥
चतुर्व्विधानि भूतानि मनुष्याः पशवोऽसुराः ।
देवाः सर्व्वे सगन्धर्व्वाः प्रीताः स्युस्तर्पिते त्वयि ॥
यश्चोपवासं कुर्व्वीत त्वद्भक्तः प्रतिपद्दिने ।
क्षीराशनो वा वर्त्तेत शृणु तस्य फलं महत् ॥
चतुर्युगानि षट्त्रिंशत् स्वर्गलोके महीयते ।
तेजस्वी रूपसम्पन्नो द्रव्यवान् जायते नरः ॥
इह जन्मन्यसौ राजा स्वर्गलोके महीयते ।
तूष्णीम्बभूव सोऽप्यग्निर्ब्रह्मदत्ताश्रयं ययौ ॥
य इदं शृणुयान्नित्यं प्रातरुत्थाय मानवः ।
अग्नेर्जन्म स पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ।"
इति वराहपुराणे महातपोपाख्याने अग्न्युत्पत्तिनामाध्यायः ॥ * ॥ प्रतिपदि चन्द्रदर्शनारम्भः । यथा ज्योतिषे ।
"अमावस्याघटीशेषा यत्राहमानसंयुता ।
सूर्य्यराहुघटीभ्यश्चेदधिका दृश्यते शशी ॥'

प्रतिपत्ति, स्त्री (प्रतिपदनमिति । प्रति+पद्+क्तिन् ।) प्रवृत्तिः । (यथा, कुमारे । ५ । ४२ ।
"मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ॥")
प्रागल्भ्यम् । गौरवम् । (यथा, युक्तिकल्पतरौ चाणक्यः ।
"समला राजसु तथा काव्यानां प्रतिपत्तिमान् ॥")
ज्ञानम् । (यथा, रघु । १ । १ ।
'वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ ॥")
प्रबोधः । (यथा, भागवते । ३ । ६ । १४ ।
"चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥')
पदप्राप्तिः । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ मीमांसकमते फलमन्यकर्म्मादम् । यथा । देवतोद्देशेन यागादौ त्यक्तहविरादेरग्नौ निक्षेपः । पूजितप्रतिमादेर्जले विसर्जनमित्यादि । आद्यादौ सर्व्वशेषाङ्गकर्म्म यथा । प्रतिपत्तिरूपकर्म्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ निर्व्वाहिताङ्कद्रव्यकरणकाङ्गत्वं प्रतिपत्तिरूपकर्म्माङ्गत्वम् । प्रतिपत्तिकर्म्म उत्तरा क्रिया । यत्र एकेन द्रव्येण कर्म्म कृत्वा निर्व्वाहिते तत्र उत्तरं कर्म्म प्रतिपत्तिकर्म्म । तन्निर्व्वाहकञ्च प्रतिपाद्यम् । इति तट्टीकायां काशीरामवाचस्पतिः ॥ * ॥ अथ प्रतिपत्त्यधिकरणम् । शृङ्गनिरस्यति लोहितं निरस्यति गुदेनोपयजति सर्व्वं जुहोति । इत्यग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । शृङ्गनिरस्यतीति इष्टा तात्पर्य्यम् । यथा पशोरुदरवर्त्तिशकृत् त्यजति तथा लोहितमपि त्यजति । अन्यच्च पशोः शेषमांसोपक्रमेण होमः । अत्र तु गुदमांसोपक्रमेणेति । तत्र च यज्ञशब्दस्त्वृग्भ्यो ददातीति परिभाषया मांसस्योत्तरा प्रतिपत्तिः प्राप्ता । अत्र सर्व्वहवनेन प्रतिपत्त्यभावात् कर्म्मवैगुण्यं स्यादिति । अत्र सिद्धान्तः । यदिकाराद्युपपत्तिरिति । यदि प्रतिपाद्यं स्यात् तदा प्रतिपत्तिरङ्गमित्यर्थः । इति रामकृष्णीयाधिकरणकौमुदी ॥ * ॥ अपि च ।
"उपांशुयाजद्रव्येण शेषकार्य्यं भवेन्न वा ।
भवेद्धविष्यं सर्व्वेभ्य इत्युक्ता प्रापितत्वतः ॥
उक्ताज्यद्रव्यशेषस्तु भाग्युपस्तरणादिकृत् ।
अतो न प्रतिपत्त्यर्हं शेषकार्य्यं ततः कथम् ॥"
इति माधवीयाधिकरणमालायाम् ५ पादे प्रथमाधिकरणम् ॥

प्रतिपत्तिपटह, पुं, (प्रतिपत्तये पटहः ।) वाद्यविशेषः । नागरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ढम्पापटहः २ । इति हारावली ॥

प्रतिपत्पर्णी, स्त्री, (प्रतिपदे सन्दिष्टे लक्ष्यम् ।) द्रवन्तीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

प्रतिपत्रफला, स्त्री (प्रतिपत्रं फलमस्याः ।) क्षुद्रकारवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ।

प्रतिपन्न, त्रि (प्रतिपद्यते स्मेति । प्रति+पद्+क्त ।) अवगतम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०८ ॥ (यथा, कुमारे । ४ । ३२ ।
'प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति
प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥")
अङ्गीकृतम् । इति मेदिनी । ने, १०४ ॥ विक्रान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिपर्णशिफा, स्त्री, (प्रतिपर्णं शिफा जटा अस्याः ।) द्रवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रतिपादक, त्रि (प्रतिपादयतीति । प्रति+पद्+णिच्+ण्वुल् ।) प्रतिपत्तिजनकः । बोधकः । (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शने । "ननु न सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं ब्रह्मतत्त्वमिति प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु जागरूकेषु कथमशेषगुणत्वमिति ॥") यथा च । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च सम्बन्धः । इति दिनकरी ॥

प्रतिपादन, क्ली (प्रति+पद्+णिच्+भावे ल्युट् ।) दानम् । प्रतिपत्तिः । बोधनम् । इति मेदिनी । ने २६ ॥ (निष्पादनम् । यथा, महाभारते । १२ । १४१ । १४ ।
"त्रेता विमोक्षसमये द्वापरप्रतिपादने ॥")

प्रतिपालक, त्रि (प्रति+पा+णिच्+ण्वुल् ।) पालनकर्त्ता । प्रतिपालयतीति प्रतिपूर्व्वण्यन्तपाधातोर्ण्वकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

प्रतिपालन, क्ली, (प्रति+पा+णिच्+भावे ल्युट् ।) रक्षणम् । पोषणम् । यथा । "कुन्त्या प्रसूतस्य कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधेयत्वं सङ्गच्छते ।" इति दुर्गादासः ॥

प्रतिपाल्य, त्रि, (प्रति+पा+णिच्+कर्म्मणि यत् ।) प्रतिपालनीयम् । प्रतिपालितव्यम् । प्रतिपूर्व्वण्यन्तपालरक्षण इत्यस्माद् कर्म्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ४५ । ७ ।
"या पुत्त्रकस्य ऋद्धस्य प्रतिपाल्या तदा भवेत् ।
अथचेन्नाहरेत् शुल्कं क्रीता शुल्कप्रदस्य सा ॥")

प्रतिप्रसव, पुं, (प्रति प्रतिषिद्धं प्रसूते इति । प्रति+प्र+सू+अप् ।) निषिद्धस्य पुनर्विधानम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
"रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।
इत्यादिना निषिद्धस्य तिलतर्पणस्य तीर्थतन्त्र प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः ।
अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च ॥"

प्रतिप्रसूत, त्रि (प्रतिप्रसूते स्मेति । प्रति+प्र+सू+क्त ।) प्रतिप्रसवविशिष्टः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ पुनः सम्भावितः । यथा —
"उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनःसम्भावितानि च ।
सापेक्षनिरपेक्षाणि मीमांसानीह कोविदैः ॥"
इति सत्काव्यमुक्तावली ॥

प्रतिफल क्ली (प्रतिफलतीति । प्रति+फल+अच् ।) प्रतिविम्बम् । यथा —
"प्रतिफलमवलोक्य स्वीयमिन्दौ कलायां
स्फुरयिरपि परस्या वासमाशङ्कमाना ॥"
इति रसमञ्जरी ॥
तुल्यफलम् । फल फलञ्च ॥

प्रतिफलन, क्ली, (प्रति+फल+ल्युट् ।) प्रतिविम्बम् । यथा,—
"न विम्ब त्वद्विम्बप्रतिफलनलाभादरुणितं
तुलामध्यारोढुं कथमपि न लज्जेत कलया ॥"
इत्यानन्दलहरी । ६२ ॥

प्रतिफलित, त्रि, (प्रति+फल+क्त ।) प्रतिविम्बितम् । यथा,—
"मोक्षातीतो विमुक्तो मुनिभिरभिहितो मोह सम्पान्नमूर्त्ति
साक्षी स्वान्ते तदुत्थे प्रतिफलितवपु —— ॥"
इत्यादि मुक्तिवादगादाधरी ॥

प्रतिफुल्लक, त्रि, (प्रतिफुल्लति विकसतीति । प्रति+फुल्ल+ण्वुल् ।) प्रफुल्ल । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रतिबद्ध, त्रि, प्रतिबन्धविशिष्ट । प्रतिपूर्व्वबन्धधातो कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

प्रतिबध्य, त्रि (प्रति+बन्ध+यत् ।) प्रतिबन्धनीय । प्रतिबन्धाश्च । यथा । वस्तुतो हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारितानवच्छेदकत्वेनैव प्रतिबध्यत्व निवेश्यमिति व्याप्तानुगमजागदीशी ॥

प्रतिबन्ध, पु, (प्रति+बन्ध+घञ् ।) कार्य्यप्रतिघात । तत्पर्य्याय । प्रतिष्टम्भ २ । इत्यमर । ३ । २ । २७ ॥ (यथा, रघौ । ८ । ८ ।
"स तप प्रतिबन्धमन्युना
प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।
अशपद्भव मानुषीति तां
शमवेलाप्रलयोर्म्मिणा भुवि ॥")

प्रतिबन्धक, पु, (प्रतिबध्नातीति । प्रति+बन्ध+ण्वुल् ।) विटप । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रतिरोधके, त्रि ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् ।३।१६६।
"त्यागिनो निष्कलङ्कस्य को दोषोऽस्य महीपते ।
ममापुण्यानु तन्निन्द्य यत्क्षेय प्रतिबन्धकम् ॥")

प्रतिबन्धि, पुं (प्रतिबध्नात्यनेनेति । प्रति+बन्ध+इन् ।) अनिष्टान्तरप्रसञ्जक वाक्यम् । प्रतिबन्ध । यथा । प्रतिबन्धेरनुसरत्वाद्दाहेति विशेषव्याप्तिजागदीशी ॥

प्रतिबल, त्रि, (प्रतिगत बलमस्य ।) समर्थ । शक्त । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (प्रतिरूप बलमस्य ।) तुल्यबल ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५४ । ८ ।
"नाय प्रतिबलो भीरु । राक्षसापसदो मम ।
सोढु युधि परिस्पन्दमथवा सर्व्वराक्षसा ॥")

प्रतिभय त्रि, (प्रतिगत भय यत्र ।) भयङ्करम् । इत्यमर । १ । ७ । २ ॥ (यथा, रामायणे । ६ । ६ । ३५ ।
"दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवु शरसङ्कुला ।
तमसा पिहित सर्व्वमासीत प्रतिभय महत् ॥")
भये, क्ली । इति मेदिनी । ये, १२२ ॥

प्रतिभा, स्त्री, (प्रतिभाति शोभते इति । प्रति+भा+क । टाप् ।) बुद्धि । इति हेमचन्द्र ॥ प्रत्युत्पन्नमतित्वम् । इति प्रतिभान्वितशब्द टीकायां भरत ॥ नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा । यथाह, रुद्र ।
"प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ॥"
(यथा च महाभारते । १२ । २५६ । १ ।
"छन्ना वाधु समुद्दिष्ट नियत ब्रह्मलक्षणम् ।
प्रतिभा त्वत्ति मे काचित ता ब्रूयामनुमानत ॥"
प्रतिभायते इति । प्रति+भा+"आतश्चोपसर्गे ।" ३ । ३ । १०६ । इति अङ् ।) दीप्तिश्च ॥

प्रतिभान्वित त्रि, (प्रतिभया अन्वित ।) प्रगल्भ । प्रत्युत्पन्नमतियुक्त । इत्यमर । ३ । १ । २५ ॥

प्रतिभामुख, त्रि, (प्रतिभान्वित मुखमस्य ।) प्रगल्भ । इति हेमचन्द्र । ३ । ७ ॥

प्रतिभावान्, [त्] त्रि, (प्रतिभा विद्यतेऽस्य । प्रतिभा+मतुप् । मस्य व ।) प्रतिभान्वित । प्रागल्भ्ययुक्त । प्रतिभाशब्दादस्त्यर्थे मतुप्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।४।३२।
"आगच्छन्तीञ्च तामन्ता कुमारसचिवो हठात् ।
अपश्यदिद मन्येनमवोचत प्रतिभावती ॥")

प्रतिभाहानि, स्त्री, (प्रतिभाया हानि ।) बुद्धिनाश । इति शब्दमाला ॥

प्रतिभू, पु, (प्रतिरूप प्रतिनिधिर्वा भवतीति । प्रति+भू+"भुव सज्ञान्तरयो ।" ३ । २ । १७९ । इति क्विप् । 'धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासाय स प्रतिभू ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥) लग्नक । इत्यमर । २ । १ । ४४ ॥ जामिन् इति पारस्यभाषा ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये । १ अङ्के ।
"यश्चैक प्रतिभू फलेषु कृतिनां यज्ञेषु यज्ञेश्वरो
विघ्नस्तोमतम सहस्रतपन सोऽयं स्वय श्रीहरि ॥")
तस्य कर्म्मत्व यथा,—
"सभापते कर्म्मयमाह कात्यायन ।
'अथ चेत प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्तु वादिनो । स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥ प्रतिभवति तत्कार्य्ये तदङ्गवतीति प्रतिभूर्लग्नक । वादयोग्य विवादफलस्य बाधितधनादिदानस्य दण्डदानस्य च क्षम । वादिनो भाषावादिन उत्तरवादिनश्च । तथा च याज्ञवल्क्य ।
'उभयो प्रतिभूर्ग्राह्य समर्थ कार्य्यनिर्णये । प्रतिभूवस्तभावे च राज्ञा संरक्षण तयो ॥
राज्ञा सज्ञपन दण्डतुल्याधिकरणम् । निर्णयस्य कार्य्ये धनादिदाने राजदन्तादिलात कार्य्यशब्दस्य पूर्व्वनिपात । भृत्यसञ्ज्ञको राजनियुक्त ।" इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

प्रतिम त्रि, (प्रतिमातीति । प्रति+मा+"आतश्चोपसर्गे ।" ३ । १ । १३६ । इति क ।) उत्तरपदस्थो सदृशवाचक । यथा —
"सुरुत्तरपदे प्रख्य प्रकार प्रतिमो निभ ॥"
इति हेमचन्द्र ॥
(यथा रामायणे । २ । ४ । १० ।
"आयस हृदय नून राममातुरसंशयम् ।
यद्देवगर्भप्रतिमे वन याति न भिद्यते ॥")

प्रतिमा, स्त्री (प्रतिमीयते इति । प्रति+मा+अङ् । टाप् ।) अनुकृति । गजदन्तस्य बन्ध । इति मेदिनी । मे, ४८ ॥ (प्रतिबिम्बम् । यथा, रघु । ७ । ६४ ।
"निमीलितानामिव पङ्कजानां
मध्ये स्फुरन्त प्रतिमाशशाङ्कम् ॥"
तथा च कुमारे । ७ । ३६ ।
"आत्मानमासन्नगणोपनीते
खड्गे निषक्तप्रतिम ददर्श ॥"
प्रतिमीयते अनयेति करणे अङ् ।) मूर्त्ति सदृशशब्दच्छिलादिनिर्म्मितप्रतिरूपकम् । तत्पर्य्याय । प्रतिमानम् २ प्रतिविम्बम् ३ प्रतियातना ४ प्रतिच्छाया ५ प्रतिकृति ६ अर्च्चा ७ प्रतिनिधि ८ । इत्यमर ।२।१।३६॥ प्रतिच्छन्द ९ प्रतिकाय १० प्रतिरूपम् ११ । इति हेमचन्द्र ॥*॥ (यथा महाभारते ।१।१७२।२७।
"गिरिपृष्ठे तु सा तस्मिन् स्थिता स्वसितलोचना ।
विभ्राजमाना शुशुभे प्रतिमेव हिरण्मयी ॥")
देवप्रतिमाघटाप्रमाणादि यथा,—
"विष्णोस्तावत प्रवक्ष्यामि यादृग्रूप प्रशस्यते । शङ्खचक्रधर शान्त पद्महस्त गदाधरम् ॥ छत्राकार शिरस्तस्य कम्बुग्रीव शुभेक्षणम् । तुङ्गनाश शुक्तिकर्ण प्रशान्तोरुभुजक्रमम ॥ क्वचिदष्टभुज विद्याच्चतुर्भुजमथापि वा । द्विभुज वापि कर्त्तव्य भवनेषु पुरोधसा ।" * ॥ देवमष्टभुजस्यास्य यथास्थान निबोध मे । खड्गो गदा शर पद्म देय दक्षिणतो हरे । धनुश्च खेटकञ्चैव शङ्खचक्रे च वामत ॥ * ॥ चतुर्भुजस्य वक्ष्यामि यथैवायुधसस्थिति । दक्षिणेन गदां पद्म वासुदेवस्य कारयेत् । वामत शङ्खचक्रे च कर्त्तव्ये भूतिमिच्छता । कृष्णावतारे तु गदा वामहस्ते प्रशस्यते । यथेच्छया शङ्खचक्रमुपरिष्टात प्रकल्पयेत । अधस्तात् पृथिवी तस्य कर्त्तव्या पादमध्यत । दक्षिणे प्रणत तद्वत गरुत्मन्त निवेशयेत । वामतस्तु भवेल्लक्ष्मी पद्महस्ता सुशोभना । गरुत्मानग्रतो वापि सस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥ श्रीश्च पुष्टिश्च कर्त्तव्ये पार्श्वयो पद्मसयुते । तोरणञ्चोपरिष्टाच्च विद्याधरसमन्वितम् ॥ देवदुन्दुभिसयुक्त गन्धर्व्वमिथुनान्वितम् । पत्रवल्लीसमोपेत सिंहव्यालसमन्वितम् । तथा कल्पलतोपेत स्तुवद्भिरमरेश्वरै । एवंविधो भवेद्विष्णुस्त्रिभागेनास्य पीठिका ॥ नवतालप्रमाणास्तु देवदानवकिन्नरा । अत पर प्रवक्ष्यामि मानोन्मान विशेषत ॥*॥ जालान्तरप्रविष्टानां भानूनां यद्रज स्फुटम् ।

त्रसरेणु स विज्ञेयो वालाग्रन्तैरथाष्टभि ॥
तदष्टकेन लिख्या तु यूका लिख्याष्टकैर्मता ।
यवो यूकाष्टक तद्वदष्टभिस्तैस्तथाङ्गुलम् ॥
स्वकीयाङ्गुलमानेन मुख स्याद्द्वादशाङ्गुलम् ।
मुखमानेन कर्त्तव्या सर्व्वावयवकल्पना ॥ * ॥
सौवर्णी राजती वापि ताम्री रत्नमयी शुभा ।
शैलदारुमयी वापि लोहसीसमयी तथा ॥
रीतिका धातुयुक्ता वा ताम्रकांस्यमयी तथा ।
शुभदारुमयी वापि देवतार्चा प्रशस्यते ॥ * ॥
अङ्गुष्ठपर्व्वादारभ्य वितस्तिर्यावदेव तु ।
गृहेषु प्रतिमा कार्य्या नाधिका शस्यते बुधै ॥
आषोडशात्तु प्रासादे कर्त्तव्या नाधिका तत ।
मध्यमेन कनिष्ठा तु कार्य्या वित्तानुसारत ॥
द्वारोच्छ्रायस्य यन्मानमष्टधा तन्तु कारयेत ।
भागद्वयेन प्रतिमा त्रिभागीकृत्य तत पुन ॥
पीठिका भागत कार्य्या नातिनीचा न
चोच्छ्रिता ।
प्रतिमामुखमानेन नव भागान् प्रकल्पयेत ॥
चतुरङ्गुला भवेद्ग्रीवा भागेन हृदय पुन ।
नाभिस्तस्मादध कार्य्या भागेनैकेन शोभिता ॥
निम्नत्वे विस्तरत्वे च अङ्गुल परिकीर्त्तितम् ॥
नाभेरधस्तथा मेढ्र भागेनैकेन कल्पयेत ।
त्रिभागमायतावूरू जानुनी चतुरङ्गुले ॥
जङ्घे द्विभागे विख्याते पादौ तु चतुरङ्गुलौ ।
चतुर्द्दशाङ्गुलस्तद्वन्मौलिरस्य प्रकीर्त्तित ॥
ऊर्द्ध्वमानमिद प्रोक्त पृथुत्वञ्च निबोधत ।
सर्व्वावयवमानेषु विस्तर शृणुत द्विजा ॥ * ॥
चतुरङ्गुल ललाट स्यादूर्द्ध्व नासा तथैव च ।
द्व्यङ्गुल हनु ज्ञेयमोष्ठश्चाङ्गुलसम्मित ॥
अष्टाङ्गुल ललाटन्तु तावन्मात्रे भ्रुवौ मते ।
अर्द्धाङ्गुला भ्रुवोर्लेखा मध्ये धनुरिवानता ॥
उन्नताग्रा भवेत् पार्श्वे श्लक्ष्णा तीक्ष्णा प्रशस्यते ।
अक्षिणी द्व्यङ्गुलायामे तदर्द्धञ्चैव विस्तरे ॥
उन्नतोदरमध्ये तु रक्तान्ते शुभलक्षणे ।
तारका च त्रिभागेन दृष्टि स्यात पञ्चभागिकी ॥
द्व्यङ्गुल भ्रुवोर्मध्य नासामूलमथाङ्गुलम् ।
नासाग्रविस्तर तद्वत पुटद्वयमथानतम् ॥
नासापुटबिल तद्वदर्द्धाङ्गुलमुदाहृतम् ।
कपोले द्व्यङ्गुले तद्वत कर्णमूलाद्विनिर्गते ॥
हन्वग्रमण्डल तद्वद्विस्तारो द्व्यङ्गुलो भवेत ।
अर्द्धाङ्गुला भ्रुवो राजी प्रणालसदृशी समा ॥
अर्द्धाङ्गुल समस्तद्वदुत्तरोष्ठस्तु विस्तरे ।
निष्पावसदृश तद्वन्नासापुटदलम्भवेत ॥
सृक्किणी ज्योतिस्तुल्ये च कर्णमूलात षडङ्गुले ।
कर्णौ तु भ्रूसमौ ज्ञेयावूर्द्ध्वन्तु चतुरङ्गुलौ ॥
द्व्यङ्गुलौ कर्णपाशौ तु मात्रामेकान्तु विस्तृतौ ।
कर्णयोरुपरिष्टाच्च मस्तक द्वादशाङ्गुलम् ।
ललाट पृष्ठतोऽर्द्धेन प्रोक्तमष्टादशाङ्गुलम् ।
षटत्रिंशदङ्गुलश्चास्य परिणाह शिरोगत ॥
सकेशनिचयश्चास्य द्विचत्वारिंशदङ्गुल ।
केशान्ताद्धनुके तद्वदङ्गुलानि तु षोडश ॥
ग्रीवामध्यपरीणाहश्चतुर्विंशतिरङ्गुल ।
अष्टाङ्गुला भवेद्ग्रीवा पृथुत्वेन विशिष्यते ॥
स्तनग्रीवान्तर प्रोक्तमेकताल स्वयम्भुवा ।
स्तनयोरन्तर तद्वद्द्वादशाङ्गुलमिष्यते ॥
स्तनयोर्मण्डल तद्वद्द्व्यङ्गुल परिकीर्त्तितम् ।
चूचुके मण्डलस्यान्तर्यवमात्रे उभे स्मृते ॥
द्वितालश्चापि विस्ताराद्वक्ष स्थलमुदाहृतम ।
कक्षे षडङ्गुले प्रोक्ते बाहुमूलस्तनान्तरे ॥
चतुर्द्दशाङ्गुलौ पादावङ्गुष्ठस्तु त्र्यङ्गुल ।
पञ्चाङ्गुलपरीणाहमङ्गुष्ठाग्र तथोन्नतम ॥
अङ्गुष्ठकसमा तद्वदायामे स्यात प्रदेशिनी ।
तस्या षोडशभागेन हीयते मध्यमाङ्गुली ॥
अनामिकाष्टभागेन कनिष्ठा चापि हीयते ।
पर्व्वत्रयेण चाङ्गुल्यो गुल्फौ द्व्यङ्गुलकौ मतौ ॥
पार्ष्णिर्द्व्यङ्गुलमात्रा तु कलयोश्च प्रकीर्त्तिता ।
द्विपर्व्वाङ्गुष्ठक प्रोक्त परीणाहश्च त्र्यङ्गुल ॥
प्रदेशिनीपरीणाहस्त्र्यङ्गुल समुदाहृत ।
अन्यासामष्टभागेन हीयते क्रमशो द्विजा ॥
अङ्गुलेनोच्छ्रय कार्य्य अङ्गुष्ठस्य विशेषत ।
तदर्द्धेन तु शेषाणामङ्गुलीनान्तथोच्छ्रय ॥
जङ्घाग्रे परिणाहस्तु अङ्गुलानि चतुर्द्दश ।
जङ्घामध्ये परीणाहस्तथैवाष्टादशाङ्गुल ॥
जानुमध्ये परीणाह एकविंशतिरङ्गुल ।
जानूच्छ्रायोऽङ्गुल प्रोक्तो मण्डल त्र्यङ्गुल पुन ॥
ऊरुमध्ये परीणाहश्चाष्टाविंशतिकाङ्गुल ।
एकत्रिंशोपरिष्टाच्च वृषणौ त्र्यङ्गुलौ पुन ॥
त्र्यङ्गुलञ्च तथा मेढ्र परीणाहे षडङ्गुलम् ।
मणिबन्धोदया विद्यात केशरेखा तथैव च ॥
मणिकोषपरीणाहश्चतुरङ्गुल इष्यते ।
विस्तारेण भवेत्तद्वत कटिरष्टादशाङ्गुला ।
द्वाविंशतिस्तथा स्त्रीणा स्तनौ च द्वादशाङ्गुलौ ॥
नाभिमध्ये परीणाहो द्विचत्वारिंशदङ्गुल ।
पुरत पञ्चपञ्चाशत कट्याश्चैव तु वेष्टनम् ॥
कक्षयोरुपरिष्टात्तु स्कन्धौ प्रोक्तौ षडङ्गुलौ ।
अष्टाङ्गुलाश्च विस्तारे ग्रीवाञ्चैव तु निर्द्दिशेत ॥
परीणाहे तथा ग्रीवा कला द्वादश निर्द्दिशत ।
आयामो भुजयोस्तद्वद्द्विचत्वारिंशदङ्गुल ॥
कार्य्यन्तु बाहुशिखर प्रमाणे षोडशाङ्गुलम् ।
ऊर्द्ध्व यद्बाहुपर्व्वान्त विद्यादष्टादशाङ्गुलम् ॥
तथैकाङ्गुलहीनन्तु द्वितीय पर्व्वमुच्यते ।
बाहुमध्ये परीणाहो भवेदष्टादशाङ्गुल ॥
षोडशोक्त प्रबाहुस्तु षटकलोऽग्रकरो मत ।
सप्ताङ्गुल करतल पञ्चमध्याङ्गुली मता ॥
अनामिका मध्यमाया सप्तभागेन हीयते ।
तस्यास्तु पञ्चभागेन कनिष्ठा परिहीयते ॥
मध्यमायास्तु हीना वै पञ्चभागेन तर्ज्जनी ।
अङ्गुष्ठन्तर्ज्जनीमूलादध प्रोक्तस्तु तत्समम ॥
अङ्गुष्ठपरिणाहस्तु विज्ञेयश्चतुरङ्गुल ।
शेषाणामङ्गुलीनान्तु भागो भागेन हीयते ॥
मध्यमामध्यपर्व्वन्तु अङ्गुलद्वयमायतम् ।
यवो यवस्तु सर्व्वासां तस्या तस्या प्रहीयते ॥
अङ्गुष्ठपर्व्वमध्यन्तु तर्ज्जन्या सदृश भवेत ।
यवद्वयाधिक तद्वदग्रपर्व्वमुदाहृतम ॥
पर्व्वार्द्धेन नखान् विद्यादङ्गुलीषु समन्तत ।
स्निग्ध श्लक्ष्ण प्रकुर्व्वीत ईषद्रक्त तथाग्रजम ।
निम्नपृष्ठ भवेन्मध्ये पार्श्वत कलयोच्छ्रितम ।
तथैव केशपर्य्यन्त स्कन्धोपरि दशाङ्गुल ॥
स्त्रिय कार्य्यास्तु तद्वच्चैस्तनोरुजघनाधिका ।
चतुर्द्दशाङ्गुलायामन्तर तासु निर्द्दिशेत ॥
नानाभरणसम्पन्ना किञ्चित्श्लक्ष्णभुजास्तत ।
किञ्चिद्दीर्घ भवद्वक्त्रमलकावलिरुत्तमा ॥
नासा ग्रीवा ललाटञ्च सार्द्धशाश्चतुरङ्गुला ।
अर्द्धाङ्गुलिविस्तार शस्यतेऽधरपल्लव ॥
अधिक नेत्रयुग्मन्तु चतुर्भागेन निर्द्दिशेत ।
ग्रीवावलिश्च कर्त्तव्या किञ्चिदर्द्धाङ्गुलोच्छ्रया ॥
एव नारीषु सर्व्वासु देवानां प्रतिमासु च ।
नवतालमिद प्रोक्त लक्षण पापनाशनम ॥ * ॥
अत पर प्रवक्ष्यामि दशावतारान् विशेषत ।
दशताल स्मृतो रामो बलिर्वैरोचनिस्तथा ॥
वराहो नरसिंहश्च सप्ततालश्च वामन ।
मत्स्यकूर्म्मौ तु निर्द्दिष्टौ यथाशोभ स्वयम्भुवा ॥
अत पर प्रवक्ष्यामि रुद्राद्याकारमुत्तमम् ।
आपीनोरुभुजस्कन्धस्तप्तकाञ्चनसप्रभ ॥
शुक्लाकररश्मिसङ्घातचन्द्राङ्कितजटो विभु ।
जटामुकुटधारी च द्विरष्टवत्सराकृति ॥
बाहुवारणहस्ताभो वृत्तजङ्घोरुमण्डल ।
ऊर्द्ध्वकेशस्तु कर्त्तव्यो दीर्घायतविलोचन ॥
व्याघ्रचर्म्मपरीधान कटिसूत्रत्रयान्वित ।
हारकेयरसम्पन्नो भुजङ्गाभरणस्तथा ॥
बाहवश्चापि कर्त्तव्या नानाभरणभूषिता ।
पीनोरुगण्डफलक कुण्डलाभ्यामलङ्कृत ॥
आजानुलम्बबाहुश्च सौम्यमूर्त्ति सुशोभन ।
खेटक वामहस्ते तु खड्गञ्चैव तु दक्षिणे ॥
शक्ति दण्ड त्रिशूलञ्च दक्षिणे तु निवेशयेत ।
कपाल वामपार्श्वे तु नाग खट्वाङ्गमेव च ॥
एकश्च वरदो हस्तस्तथाक्षवलयोऽपर ।
वैशाखस्थानक कृत्वा नृत्याभिनयसस्थित ॥
नृत्ये दशभुज कार्य्यो गजासुरवधे तथा ।
तथा त्रिपुरदाहे च बाहव षोडशैव तु ॥
शङ्खचक्र गदा शार्ङ्ग घण्टा तत्राधिका भवेत ।
तथा धनु पिनाकञ्च शरो विष्णुमयस्तथा ॥
चतुर्भुजोऽष्टबाहुर्व्वा ज्ञानयोगेश्वरो मत ।
तीक्ष्णनासाग्रदशन करालवदनो महान् ॥
भैरव शस्यते लोके प्रत्यायतनसस्थित ।
न मूलायतने कार्य्यो भैरवस्तु भयङ्कर ॥
नारसिंहो वराहो वा तथान्येऽपि भयङ्करा ।
न हीना नाधिकाङ्गा च कर्त्तव्या देवता क्वचित ॥
स्वामिन घातयेन्न्यना करालवदना तथा ।
अधिका शिल्पिन हन्यात् कृशा चैवार्थनाशिनी ॥
कृशोदरी तु दुर्भिक्ष निर्म्मांसा धननाशिनी ।
वक्रनासा तु दुखाय सङ्क्षिप्ताङ्गी भयङ्करी ॥
चिपिटा दुखशोकाय अनेत्रा नेत्रनाशिनी ।
दुखदा हीनवक्त्रा तु पाणिपादकृशा तथा ॥
हीनाङ्गा हीनजङ्घा च भ्रमोन्मादकरी नृणाम ।
वक्रवक्त्रा तु राजान कटिहीना च या भवेत् ॥

दक्षिणपादनिष्ठी[illegible] ज्ञायते मरको महान् ।
[illegible]नुविहीना च शत्रुकलत्रकारिणी ॥
[illegible]मित्रविनाशाय [illegible] स्थलेषु [illegible]
[illegible] तु [illegible] सदा ।
[illegible] कर्णे [illegible] रकेश्वर [illegible] ॥
[illegible] पुरे [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
सर्वे [illegible] कर्त्तव्य । स्तुवन्त [illegible] ॥
[illegible]विद्याधरकिन्नराणा-
[illegible] [illegible]नायकानान् ।
गणेश्वरै [illegible] महेन्द्र-
मुनिप्रवीरै[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
स्तूयमा[illegible]
[illegible] ॥ * ॥
[illegible] उवाच ।
अधुना सम्प्रवक्ष्यामि अर्द्धनारीश्वरं परम् ।
अर्द्धेन देवदेवस्य नारीरूपं सुशोभनम् ॥
[illegible]र्द्धे तु जटाभारो बालेन्दुकलया युतः ।
उमार्द्धे तु प्रदातव्यौ सीमन्ततिलकावुभौ ॥
वासुकिं दक्षिणे कर्णे वामे कुण्डलमादिशेत् ।
बालिका चोपरिष्टात्तु कपालं दक्षिणे करे ॥
त्रिशूलं चापि कर्त्तव्यं देवदेवस्य शूलिनः ।
वामतो दर्पणं दद्यादुत्पलं वा विशेषतः ॥
वामबाहुश्च कर्त्तव्यः केयूरवलयान्वितः ।
उपवीतञ्च कर्त्तव्यं मणिमुक्तामयन्तथा ॥
स्तनभारमथार्द्धे तु वामे पीनं प्रकल्पयेत् ।
परार्द्धमुज्ज्वलं कुर्य्यात् श्रोणिमर्द्धन्तु तथैव च ॥
लिङ्गार्द्धमूर्द्ध्वं कर्त्तव्यं व्याघ्राजिनकृताम्बरम् ।
वामे लम्बपरीधानं कटिसूत्रत्रयान्वितम् ॥
नानारत्नसमोपेतं दक्षिणं भुजगान्वितम् ।
देवस्य दक्षिणं पादं पद्मोपरिसमास्थितम् ॥
किञ्चिदूर्द्ध्वं तथा वामं भूषितं नूपुरेण च ।
रत्नैर्विभूषितान् कुर्य्यादङ्गुलीष्वङ्गुलीयकान् ॥
सालक्तकं तथा पादं पार्व्वत्या दर्शयेत् सदा ।
अर्द्धनारीश्वरस्येदं रूपमस्मिन्नुदाहृतम् ॥ * ॥
उमामहेश्वरस्यापि लक्षणं शृणुत द्विजाः ।
संस्थानन्तु तयोर्वक्ष्ये लीलाललितविभ्रमम् ॥
चतुर्भुजं द्विबाहुं वा जटाभारेन्दुभूषितम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तमुमैकस्कन्धपाणिनम् ॥
दक्षिणेनोत्पलं शूलं वामं कुचभरं करम् ।
द्वीपिचर्म्मपरीधानं नानारत्नोपशोभितम् ॥
सुप्रतिष्ठं सुवेशञ्च तथार्द्धेन्दुकृताननम् ।
वामे तु संस्थिता देवी तस्योरौ बाहुगूहिता ॥
शिरोभूषणसंयुक्तैरलकैर्ललिताननाः ।
सबालिका कर्णवती ललाटतिलकोज्ज्वला ॥
मणिकुण्डलसंयुक्ता कर्णिकाभरणा क्वचित् ।
हारकेयूरबहुला हरवक्त्रावलोकिनी ॥
वामांशं देवदेवस्य स्पृशन्ती लीलया क्वचित् ।
दक्षिणन्तु बहिः कृत्वा बाहुं दक्षिणतोऽथवा ॥
स्कन्धे वा दक्षिणे कुक्षौ स्पृशत्यङ्गुलिभिः क्वचित् ।
वामे च दर्पणं दद्यादुत्पलं वा सुशोभनम् ॥
कटिसूत्रत्रयञ्चैव नितम्बे स्यात् प्रलम्बकम् ।
जया च विजया चैव कार्त्तिकेयविनायकौ ॥
पार्श्वयोर्दर्शयेत्तत्र सतोरणमगुह्यकम् ।
मालाविद्याधरास्तत्र वीणावानप्सरोगणः ।
एतद्रूपमुमेशस्य कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ * ॥
शिवनारायणं वक्ष्ये सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
वामार्द्धे माधवं कुर्य्याद्दक्षिणे शूलपाणिनम् ॥
बाहुद्वयञ्च कृष्णस्य मणिकेयूरभूषितम् ।
शङ्खचक्रधरं शान्तमारक्ताङ्गुलिविभ्रमम् ॥
चक्रस्थाने गदाञ्चापि पाणौ दद्याद्धवस्तथे ।
शङ्खञ्चैवेतरे दद्यात्कट्यर्द्धे भूषणोज्ज्वलम् ॥
पीतवस्त्रपरीधानं चरणं मणिभूषितम् ।
दक्षिणार्द्धे जटाभारमर्द्धेन्दुकृतलाञ्छनम् ॥
भुजङ्गहारवलयं वरदं दक्षिणं करम् ।
द्वितीयञ्चापि कुर्व्वीत त्रिशूलवरधारणम् ॥
व्यालोपवीतसंयुक्तं कट्यर्द्धं कृत्तिवाससम् ।
मणिरत्नैश्च संयुक्तपादं नागविभूषितम् ।
शिवनारायणस्यैव कल्पयेद्रूपमुत्तमम् ॥ * ॥
महावराहं वक्ष्यामि पद्महस्तं गदाधरम् ।
तीक्ष्णदंष्ट्राग्रघोरास्यं मेदिनीवामकूर्परम् ॥
दंष्ट्राग्रेणोद्धृतां दान्तां धरणीमुत्पलान्विताम्
विस्मयोत्फुल्लवदनामुपरिष्टात् प्रकल्पयेत् ॥
दक्षिणं कटिसंस्थन्तु करन्तस्य प्रकल्पयेत् ।
कूर्म्मोपरि तथा पादमेकं नागेन्द्रमूर्द्धनि ।
संस्तूयमानं लोकेशैः समन्तात् परिकल्पयेत् ॥ * ॥
नारसिंहञ्च कर्त्तव्यं भुजाष्टकसमन्वितम् ।
रौद्रसिंहासनं तद्वद्विदारितमुखेक्षणम् ॥
स्तब्धपीनसटाकीर्णं दारयन्तं दितेः सुतम् ।
विनिर्गतान्त्रजालञ्च दानवं परिकल्पयेत् ॥
वमन्तं रुधिरोद्गारं भ्रुकुटीकुटिलेक्षणम् ।
युध्यमानश्च कर्त्तव्यः क्वचित् करणबन्धने ॥
परिश्रान्तेन दैत्येन तर्ज्यमानो मुहुर्मुहुः ।
दैत्यं प्रदर्शयेत्तत्र खड्गखेटकधारिणम् ।
स्तूयमानं तथा विष्णुं दर्शयेदमराधिपैः ॥ * ॥
तथा त्रिविक्रमं वक्ष्ये ब्रह्माण्डाक्रमणोल्वणम् ।
वामपार्श्वे तथा राहुमुपरिष्टात् प्रकल्पयेत् ॥
अधस्ताद्वामनं तावत् कल्पयेत् सकमण्डलुम् ।
दक्षिणे छत्रिकां विद्यान्मुखं दीनं प्रदर्शयेत् ।
भृङ्गारधारिणं तद्वद्बलिन्तस्यैव पार्श्वतः ॥
बन्धनञ्चापि कुर्व्वन्तं गरुडन्तस्य दर्शयेत् ॥ * ॥
मत्स्यरूपं तथा मात्स्यं कौर्म्मं कूर्म्माकृतिं न्यसेत् ।
एवं रूपस्तु भगवान् कार्य्यो नारायणो हरिः ॥ * ॥
ब्रह्मा कमण्डलुधरः कर्त्तव्यः स चतुर्मुखः ॥
हंसारूढः क्वचित् कार्य्यः क्वचिच्च कमलासनः ।
वर्णेन पद्मगर्भाभश्चतुर्बाहुः शुभेक्षणः ॥
कमण्डलुं वामकरे स्रुचं हस्ते च दक्षिणे ।
वामे दण्डधरं तद्वत् स्रुवञ्चापि प्रदर्शयेत् ॥
मुनिभिर्देवगन्धर्व्वैः स्तूयमानं समन्ततः ।
कुर्व्वाणमिव लोकांस्त्रीन् शुक्लाम्बरधरं विभुम् ॥
मृगचर्म्मधरञ्चापि दिव्ययज्ञोपवीतिनम् ।
आज्यस्थालीं न्यसेत् पार्श्वे वेदांश्च चतुरः पुनः ॥
वामपार्श्वे तु सावित्रीं दक्षिणे च सरस्वतीम् ।
अग्रे च ऋषयस्तद्वत् कार्य्याः पैतामहे पदे ॥ * ॥
कार्त्तिकेयं प्रवक्ष्यामि तरुणादित्यसन्निभम् ।
कमलोदरवर्णाभं सुकुमारं कुमारकम् ॥
गेण्डुकैश्चीरकैर्युक्तं मयूरवरवाहनम् ।
स्थानीयखेटनगरे भुजान् द्वादश कल्पयेत् ॥
चतुर्भुजं कर्व्वटे स्यादने ग्रामे द्विबाहुकः ॥
शक्तिः पाशस्तथा खड्गः शरः शूलस्तथैव च ।
वरदश्चैव हस्तः स्यादथवाभयदो भवेत् ॥
एते दक्षिणतो ज्ञेयाः केयूरकटकोज्ज्वलाः ।
धनुः पताका मुष्टिश्च तर्ज्जनी च प्रसारिता ॥
खेटकं ताम्रचूडश्च वामहस्ते प्रशस्यते ।
द्विभुजस्य करे शक्तिर्वामे स्यात् कुक्कुटोऽपरे ॥
चतुर्भुजे शक्तिपाशौ वामतो दक्षिणे त्वसिः ।
वरदोऽभयदो वापि दक्षिणः स्यात् तुरीयकः ॥ * ॥
विनायकं प्रवक्ष्यामि गजवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
लम्बोदरं चतुर्बाहुं व्यालयज्ञोपवीतिनम् ॥
स्रस्तकर्णं बृहत्तुण्डमेकदंष्ट्रं पृथूदरम् ।
स्वदन्तं दक्षिणकरे उत्पलञ्च तथापरे ॥
लड्डुकं परशुञ्चैव वामतः परिकल्पयेत् ।
बृहत्सिंहासनं पीनस्कन्धाङ्घ्रिपाणिनम् ।
युक्तं बुद्धिकुबुद्धिभ्यामधस्तान्मूषिकान्वितम् ॥ * ॥
कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं दशभुजन्तथा ।
त्रयाणामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् ॥
जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
अतसीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नवयौवनसम्पन्नां सर्व्वाभरणभूषिताम् ॥
सुचारुदशनां तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्द्दिनीम् ॥
त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात् खड्गं चक्रन्तथैव च ।
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ॥
खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च ।
घण्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ॥
अधस्तान्महिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ।
शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम् ॥
हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्त्रविभूषितम् ।
रक्तरक्तीकृताङ्गञ्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ॥
वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् ।
सपाशवामहस्तेन धृतकेशञ्च दुर्गया ॥
वमद्रुधिरवक्त्रञ्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ।
देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थितम् ॥
किञ्चिदूर्द्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ।
स्तूयमानञ्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ॥ * ॥
इदानीं सुरराजस्य रूपं वक्ष्ये विशेषतः ।
सहस्रनयनं देवं मत्तवारणसंस्थितम् ॥
पृथूरुवक्षोवदनं सिंहस्कन्धं महाभुजम् ।
किरीटकुण्डलधरं पीवरोरुभुजेक्षणम् ॥
वज्रोत्पलधरं तद्वन्नानाभरणभूषितम् ।
पूजितं देवगन्धर्व्वैरप्सरोगणसंस्तुतम् ॥

कलिन्दनन्दिनीतीरे महाप्रलयवर्ज्जिते ॥
सदैव कार्य्योऽर्च्चः श्रीगोपीजनवल्लभ ।
यत्र यत्र हरेरर्च्चा स्वयं व्यक्ता शुभानने ।॥
स्नानं तीर्थं तथा क्षेत्रं यज्ञदानमहोत्सवम् ।
सङ्कीर्त्तनं सर्व्वभक्तिस्तथा कार्य्यादिकं जनम् ॥
कायेन मनसा वाचा भक्त्या देवि ! पुनः पुनः ।
तत्र तत्र समागम्य रमेऽहं सर्व्वदा स्थितः ॥
वाङाङ्गयोगजं ज्ञानमर्च्चाया विन्दते ध्रुवम् ।
चक्षुर्गोविषयं प्राप्य ददाति फलमीप्सितम् ॥
सर्व्वावस्थासु सौरभ्यमर्च्चाया लभते नरः ।
अज्ञानामपि सान्निध्यं सर्व्वदा पृथिवीतले ॥
जम्बुद्वीपे महापुण्ये वर्षे वै भारते शुभे ।
अर्च्चाया सन्निधिर्विष्णोर्नेतरेषु कदाचन ॥
तस्माद्धि भारतं वर्षं मुनिभिस्त्रिदशैरपि ।
सेवितं सततं सुभ्रु ! नपोयज्ञक्रियादिभिः ॥
भारतेऽस्मिन् महावर्षे नित्यं सन्निहितो हरिः ।
इन्द्रप्रस्थे तथा कौर्म्मे सिंहाद्रौ बदरीवने ॥
काश्यां प्रयागे सोमे च शालग्रामाचले तथा ।
नारायणाचले सोमे वराहे वामनाश्रमे ।
एवमाद्याः स्वयं व्यक्ताः सर्व्वकामफलप्रदाः ॥
स्वयमेव हि सान्निध्यं यस्मिन् याति जनार्द्दनः ।
तस्मिन्नेव स्वयं यत्र वसन्ति मुनयः शुभाः ॥
महाभागवतश्रेष्ठो विधिना स्थाप्य केशवम् ।
मन्त्रेण कुर्य्यात् सान्निध्यं स्थापनं तद्विशिष्यते ॥
न तु शास्त्रादिभिः कार्य्यं मुकुन्दस्थापनादिकम् ।
श्रीहरेरर्च्चनं कर्म्म यात्रोत्सवमथाध्वरम् ॥
यत्किञ्चिन्मर्च्यते कार्य्यमपरं मन्दिरादिकम् ।
ध्रुवं विष्णुर्गृह्णाति कृतमेतद्वहिर्मुखैः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७३ अध्यायः ॥ * ॥
भगवत्याः प्रतिमाराधनविधिर्यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“शृणु तस्याः सुराध्यक्ष ! आराधनविधिं परम् ।
यथा सा तोषिता पूर्व्वं शङ्कराद्यैः फलेप्सुभिः ॥
कर्म्मयज्ञेन देवेश ! तथा त्वमपि पूजय ॥
शम्भुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिमयीं शुभाम् ।
अक्षमालाकरो नित्यं तेनासौ त्रिपुरेश्वरः ॥
अहं शैलमयीं देवीं यजामि सुरसत्तम ! ।
तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ॥
इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुरर्च्चयते सदा ।
विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन अद्भुतैकं सनातनम् ॥
देवीं हेममयीं कान्तां धनदोऽर्च्चयते सदा ।
तेनासौ धनदो देवो धनेशत्वमवाप्तवान् ॥
विश्वेदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनोहराम् ।
यजन्ति विधिवद्भक्त्या तेन विश्वत्वमाप्नुयुः ॥
वायुः पूजयते भक्त्या देवीं पित्तलसम्भवाम् ।
वायुत्वं तेन तेन प्राप्तमनौपम्यं गुणावहम् ॥
वसवः कांसिकां देवीं पूजयन्ते विधानतः ।
प्राप्तवन्तो महात्मानो वसुत्वं सुमहोदयम् ॥
अश्विनौ पार्थिवीं देवीं पूजयन्तौ विधानतः ।
तेन तावश्विनौ देवौ दिवदस्त्र गताद्भुतौ ॥
स्फाटिकां शोभनां देवीं वरुणोऽर्च्चयते सदा ।
वरुणत्वं हि सम्प्राप्तं तेन ऋद्ध्या समन्वितम् ॥
देवीमन्नमयीं पुण्यामग्निर्यजति भावितः ।
अग्नित्वं प्राप्तवांस्तेन तेजोरूपसमन्वितम् ।
ताम्रां देवीं सदाकालं भक्त्या देवो दिवाकरः ।
अर्च्चते तत्र सम्प्राप्तं तेन सूर्य्यत्वमुत्तमम् ॥
मुक्ताशैलमयीं देवीं सोमः पूजयते सदा ।
तेन सोमोऽपि सम्प्राप्तः सोमत्वं सततोज्ज्वलम् ॥
प्रवालकमयीं देवीं यजन्ते पन्नगोत्तमाः ।
तेन नागास्तु भोगाढ्याः प्रयान्त्यते परं पदम् ॥
कृष्णायसमयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमाः ।
राक्षसाश्च महात्मानस्तेन तेऽमितविक्रमाः ॥
त्रपुसीसमयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ।
तेन ऋद्धिबलोपेताः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
त्रैलोहिकां सदा देवीं यजन्ते गुह्यकादयः ।
तेन भोगबलोपेताः प्रयान्तीश्वरमन्दिरम् ॥
वज्रलौहमयीं देवीं यजन्ते मातरः सदा ।
मातृत्वं प्राप्य ता सर्व्वाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
एवं देवाः सगन्धर्व्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
पूजयन्ते सदाकालं चर्च्चिकां सुरनायिकाम् ॥
तथा त्वमपि देवेन्द्र ! यदीच्छसि परां गतिम् ।
शिवां मणिमयीं पूज्य लभसे मनसेप्सितान् ॥
कामान् सुरवराध्यक्ष ! कामिके पूजिता सदा ।
ददाति सर्व्वलोकानां चिन्तामणिर्यथा शिवा ।’
अपि च ।
“हैमताम्रा च रुद्राणी शैलाश्चचायसापि वा ।
शक्तिशूले स्थिता देवी सर्व्वकामफलप्रदा ॥
यो यस्य आयुधः प्रोक्तस्तस्मिंस्तां प्रतिपूजयेत् ।
देवी शक्त्यर्च्चिता पुंसां कामान् सुतसौख्यदा ॥
शूले सम्पूजिता वत्स ! सर्व्वं भवति पूजितम् ।
वार्क्षी वा शैलजा वापि रत्नधातुमयीमपि ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन दशबाहुस्त्रिलोचनाम् ।
कारयेच्छक्तिमान् यस्तु देवीं शास्त्रविशारदः ॥”
स्थापनविधिर्यथा,—
“सर्व्वशैलेष्टकाद्योत्थं गृहं वास्तुविभाजितम् ।
वलभीमण्डपं वत्स ! तासाञ्च स्थापने शुभम् ॥
गन्धनैवेद्यधूपैश्च बलिमाल्यविभूषणैः ।
अधिवासनपूर्व्वास्तु स्थापनीयास्तु तद्विदैः ॥
वेदध्वनिमहाघोषैः स्त्रीसङ्गीतोपशोभितम् ।
कर्त्तव्यं स्थापनं तासां बहुवादित्रनादितम् ॥
रात्रौ जागरणं तत्र देव्याः पूजार्थसिद्धये ।
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णं सर्व्वोपकरणान्वितम् ॥
वापीकूपतडागादिवाटिकावनशोभितम् ।
वेश्यातूर्य्योघसम्पन्नं ध्वजच्छत्रविभूषितम् ॥
घण्टादर्पणदीपादि देयं द्रव्यं निरूपितम् ।
घटिका तत्र यत्नादि दिनसङ्ख्यार्थसिद्धये ॥
कर्त्तव्या एकमेकं वा यथाकालपरिच्छिदे ।
अनेन विधिना यस्तु मातरः स्थापयेन्नरः ।
इहाच पूजनीयस्तु मृतो याति परां गतिम् ॥”
इति देवीपुराणे मातृप्रतिष्ठामहाभाग्यम् ॥ * ॥
अल्पबुद्धीनां प्रतिमासु देवत्वं यथा,—
“अप्सु क्रियावतां देवो हृदि देवो मनीषिणाम् ।
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां ज्ञानिनां सर्व्वतो हरिः ॥”
अपि च ।
“अग्नौ क्रियावतामस्ति हृदि चाह मनीषिणाम् ।
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां ज्ञानिनामस्ति सर्व्वतः ॥ * ॥
प्रतिमा लक्षणवतीं यः कुर्य्याच्चैव मानवः ।
केशवस्य परं लोकमक्षयं प्रतिपद्यते ॥
अर्च्चिषसहस्राणां सहस्राणि महामुने ! ॥
क्रीडते देववत्तत्र अप्सरोभिः सकिन्नरैः ॥
यः स्थापयेद्धरेरर्च्चां सुप्रशस्ते निवेशने ।
पुरुषं कृतकृत्यत्वान्नैनं मरणं नयेत् ॥ * ॥
संस्थाप्य प्रतिमां विष्णोर्हैमरूप्यसुशैलजाम् ।
रत्नजां रैतिकीं वापि वहिस्तीर्थे गृहेऽपि वा ॥
महास्नानेन गोविन्दं सम्यक् संस्नाप्य मानवः ।
यं यं कामयते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥”
इति विष्णुपुराणम् ॥
प्रतिमानं, क्ली, (प्रतिमीयतेऽनेनेति । प्रति + मि मा वा + ल्युट् ।) प्रतिबिम्बम् । वाहित्थस्याधोभागः । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥ । अस्य वाहित्थस्याधोभागो दन्तयोर्मध्यं प्रतिमानं मुच्यते प्रतिमीयते अनेन प्रतिमानं च मिञ न क्षेपे अनटमिन्योरिति डः । प्रतिमानं प्रतच्छाया गजदन्तान्तरालयोरिति रुद्रः ।’ इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ८ । २८ । २६ ।
‘प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तवेष्टेषु चापरे ।
निगृहीता भृशं नागाः प्रासतोमर-
शक्तिभिः ॥’
हस्तिललाटदेशः । इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः । ६ । ४५ । २७ ॥ * ॥ सादृश्यम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । ७ ।
“वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन् ।
पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः ॥”
“प्रतिमानं सादृश्यम् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ प्रतिनिधिः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । १२ ।
“नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति ।”
“प्रतिमानं प्रतिनिधिर्नास्ति ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ * ॥ दृष्टान्तम् । यथा, भागवते । ७ । ४ । ३५ ।
“यः साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा नृप ! ।
प्रतिमानं प्रकुर्व्वन्ति किमुतान्ये भवादृशाः ॥”
तथा च महाभारते । ६ । २ । ३६ ।
“उग्रायुधश्च विक्रान्तं प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥”
धान्यादिपरिमाणनिरूपणार्थप्रस्थद्रोणादिकम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १ ।
“तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥”
मनुसंहितायान्तु । ८ । ४०३ । श्लोके प्रतीमानं इत्येव दृश्यते ॥)
प्रतिमार्गकं, पुं, (प्रतिदिशं मार्गो गमनपन्था यस्य । कप् ।) पुरविशेषः । यथा —
“सोमचारिपुरं शौभसुद्रक्ष प्रतिमार्गकं ॥”
इति जटाधरः ॥
“हरिश्चन्द्रपुरं शौभसुद्रक्ष प्रतिमार्गकं ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिमुक्त त्रि, (प्रतिमुच्यते स्मेति । प्रति+मुच+क्त ।) परिहितवस्त्रादि । इत्यमर । ३।८।९५ ॥ (परित्यक्त । यथा रघु । ४ । ४३ ।
"गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्म्मविजयी नृप ।
श्रिय महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥"
बद्ध । यथा, भागवते । ३ । १८ । १ ।
'न स्वत्यपार्श्वे पतिमुक्तस्य वीरा
विकत्थन तव मृत्युन्त्वभद्र ॥"
प्रतिनिवृत्त । विच्युत । यथा, माकण्डेये।१५।१।
"नरकात प्रतिमुक्तस्तु कमि पतितयाजक ॥"
प्रत्यर्पित । यथा, रघु । १६ । ५६ ।
'तद्भ्रतीभिमदरागशोभां
विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम् ॥")

प्रतियत्न पु, (प्रतियत्यते इति । प्रति+यत प्रयत्ने+"यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ ।"३।३।६ । इति नङ ।) लिप्सा । वाञ्छा । उपग्रह । वन्दी । इत्यमर । ३ । ३ । १ ६ ॥ निग्रहादि । सतो गुणान्तराधानम। इति भरत ॥ संस्कार । इति स्वामी ॥ (यथा, माघे ।३।५४।
"सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्व्वा
बिभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम् ॥"
"यत्र पुरि न प्रतियत्न संस्कार पूर्व्वो यस्या स्ताम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥) ग्रहणादि । इति रामाश्रम ॥ प्रतिग्रह । इति मुकुट ॥
"प्रतियत्नस्तु संस्कारलिप्सोपग्रहणेषु च ॥"
इति मेदिनी । ने, १८६ ॥
रचना । इति जटाधर ॥ प्रयत्नवति, त्रि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

प्रतियातना, स्त्री, (प्रतियात्यते अनया इति । प्रति+यत+णिच+"ण्यासश्रन्थो युच ।" ३ । ३ । १ ०७ । इति युच ।) प्रतिमा । इत्यमर । २ । १ । ३६ ॥ (यथा माघे ।३।३४।
"अनिन्दिता या विदधे विधात्रा
पृथ्वी पृथिव्या प्रतियातनेव ॥')
तुल्ययातना च ॥

प्रतियोग, पुं प्रतियुज्यत इति । प्रति+युज+भावे घञ ।) विरोध । (पुनरुद्योग । यथा, भागवते । ४ । ९ । २२ ।
"इति ब्रुवश्चित्ररथ स्वसारथि
यत्त परेषां प्रतियोगशङ्कित ।
शुश्राव शब्द जलधेरिवेरित
नभस्वतो दिक्षु रजोऽन्वदृश्यत ॥"
"प्रतियोग पुनरुद्योग ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

प्रतियोगी, [न्] त्रि (प्रतिरूप युज्यते इति । प्रति+युज+घिनुण ।) विरोधी । यथा,—
"साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यम । इति चिन्तामणि ॥ सत्प्रतिपक्ष । यथा —
"प्रतियोगिन दृष्ट्वा प्रतियोगी निवर्त्तते ।" इति प्राचीनकारिका ॥

प्रतिरम्भ, पु, (प्रति+लम्भ+भावे घञ । लस्य र ।) प्रतिलम्भ । इति द्विरूपकोष ॥

प्रतिरूप, क्ली (प्रतिगत प्रतिकृत वा रूपमित प्रादिसमास ।) प्रतिमा । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा भागवते । ७ । १ । २१ ।
"भवान् मे खलु भक्तानां सर्व्वेषां प्रतिरूप-
धृक ॥"
त्रि, प्रतिगत रूपमस्य । अनुरूप । यथा, महाभारते । १ । १ २ । ६१ ।
"आत्मन प्रतिरूपोऽसौ लब्ध पतिरिति स्थिति ।
विचित्रवीर्य्य कल्याणौ पूजयामासतु शुभे ॥'
ज्ञानवविशेषे, पु । यथा, महाभारते । १२ । २२७ । ५१ । [मधु ॥')
"विश्वजित प्रतिरूपश्च दृषाण्डो विक्षरो

प्रतिरूपक, क्ली, (प्रतिरूप+स्वार्थे कन् ।) प्रतिबिम्बम । इति जटाधर ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ५६ । ४८ ।
"अग्निदैर्गरदैश्चैव प्रतिरूपककारकै ।
श्रेणीमुख्योपजापैश्च वीरुधश्छेदनैन च ॥")

प्रतिरोध, पु, (प्रतिरुध्यते अनेनेति । प्रति+रुध+करणे घञ ।) तिरस्कार । इति युक्तयानशब्दटीकायां भरत ॥ (प्रति+रुध+कर्म्मणि अच ।) सत्प्रतिपक्ष । यथा । पक्ष साध्यबाधनाप्रविष्ठिस्वरूपा सिद्धिबाधप्रतिरोधाना निरास । इति सर्व्वभिचारशिरोमणि ॥

प्रतिरोधक, पु, (प्रतिरुणद्धि प्रतिरुध्य चौर्य्य करोतीति । प्रति+रुध+ण्वुल ।) चौर । इति हेमचन्द्र । ३ । ३५ ॥

प्रतिरोधी [न्] पु, (प्रतिरुणद्धीति । प्रति+रुध+णिनि । प्रतिरोधस्तिरस्कारोऽस्यास्तीति वा । प्रतिरोध+इनि ।) चौर । इत्यमर । २ । १ । २५ ॥

प्रतिलम्भ, पुं (प्रति+लम्भ+भावे घञ ।) लाभ । तत्पर्य्याय । लम्भनम २ । इति हेमचन्द्र ॥ यथा, श्रीहर्षे ।
"नैव न प्रियतमोभयथासौ
यदसुं न दृशुते दृशते वा ।
एकतो हि धिगमुमगुणस्त्रा
मन्यत कथमद प्रतिलम्भ ॥"

प्रतिलोम, त्रि (प्रतिगत लोम आनुकूल्य यस्मादिति । "अच प्रत्यन्ववपूर्व्वात्सामलोम्न ।" ५ । ४ । ७५ । इति समासान्तोऽचप्रत्यय ।) वाम । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, हरिवंशे । १२७।१४ ।
"बहूनि प्रतिलोमानि पुरा स कृतवान् मयि ।
क्षम्यो नारद । चोढानि भ्रातेति स मयानघ ।॥")
विलोम । यथा —
"तावुभावप्यसत्कार्य्याविति धर्म्मो व्यवस्थित ।
वैगुण्याज्जन्मन पूर्व्व उत्तर प्रतिलोमत ॥"
इति मानवे । ६ । ६८ ॥

प्रतिलोमज त्रि, (प्रतिलोमात जायते इति । प्रतिलोम+जन्+ड ।) प्रतिलोमजात । उत्तमवर्णाया अधमवर्णाज्जात । यथा,—
"सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजा ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान प्रवक्ष्याम्यशेषत ॥'
इति मानवे १ अध्याये ॥

प्रतिवच, [स्] क्ली, (प्रतिरूप वच ।) प्रत्युत्तरम् । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ५४ ।
"सोम शक्रवच श्रुत्वा किञ्चित क्रोधसमाकुल ।
भङ्क्त्वा प्रतिवच प्राह शक्रदूत तदा शशी ॥')

प्रतिवचन, क्ली, (प्रतिरूप वचनम ।) प्रतिवाक्यम । उत्तरम । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, करुणाविलासे । २ । ६ ।
"न दमाति प्रतिवचन विक्रयकाले शठो वणिग
मौनी ।
निक्षेपपाणिपुरुष दृष्ट्वा सम्भाषण कुरुते ॥'
प्रतिनिर्द्दिष्ट । इति निरुक्तम् । ६ । ३ । ६ ॥)

प्रतिवसथ, पु (प्रतिवसन्त्यस्मिन्निति । प्रति+वस्+बाहुलकात अथ ।) ग्राम । इति हेमचन्द्र । ४ । २७ ॥

प्रतिवाक, [च] स्त्री, (प्रतिरूपा वाक ।) उत्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ७२ । ७१ ।
'लाङ्गलवाला चूडा प्रतिवाचो विवर्त्तनम् ।
दन्तदशनमारावस्ततो युद्ध प्रवर्त्तते ॥")

प्रतिवाक्य क्ली, (प्रतिरूप वाक्यम ।) उत्तरम । इत्यमर । १ । ६ । १ ॥

प्रतिवाणि, स्त्री, (प्रतिरूपा वाणि ।) प्रत्युक्ति । प्रत्युत्तरम् । इति भूरिप्रयोग ॥

प्रतिवादी, [न्] त्रि, (प्रतिवादोऽस्यास्तीति इनि । यद्वा, प्रतिकूल वदतीति । प्रति+वद्+णिनि ।) प्रतिपक्ष । यथा,—
"यदा त्वेवविध पक्ष कल्पित पूर्व्ववादिना ।
दद्यात्तत्पक्षसम्बन्ध प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥'
इति व्यवहारतत्त्वे दृहस्पतिवचनम् ॥

प्रतिवासर, पु, (प्रतिगतो वासरम् ।) प्रतिदिनम । तद्दिनम् । इति हारावली । १६८ ॥ (क्ली, वासर वासर प्रतीति समासे । प्रतिदिनम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १२७ ।
"भूतेशवर्द्धमानेशविजयेशानपश्यत ।
नियमो राजकार्य्येषु तस्याभूत प्रतिवासरम ॥")

प्रतिवासी [न्] त्रि (प्रत्यासन्न वसतीति । प्रति+वस+णिनि ।) आसन्नगृही । निकटस्थायी । पडसि इति भाषा । प्रतिवसतीति ग्रहादिलाणिनिप्रत्ययनिष्पन्न ॥

प्रतिविम्ब, क्ली (प्रतिरूप विम्बमिति । "कुगतिप्रादय ।" २ । २ । १८ । इति समास ।) प्रतिमा । प्रतिच्छाया । इत्यमर । २।१०।३६ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । १५ ।
"चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिविम्बसमन्विता ।
तमोरज सत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा ॥")

प्रतिविषा, स्त्री (प्रतीप विष यस्या ।) अतिविषा । इत्यमर । २।४।९६ ॥ आतइच इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४० अ ।

"महौषधं प्रतिविषा सुक्ता चैत्यामपाचना ॥"
अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"विषा त्वतिविषा विश्वा शृङ्गी प्रतिविषारुणा ।
शुक्लकन्दा चोपविषा भङ्गुरा घुणवल्लभा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रतिविष्णु स्त्री, विष्णु विष्णु प्रति । इति मुग्धबोध व्याकरणम् ॥

प्रतिविष्णुक, पुं (प्रतिगतो विष्णुर्यस्मिन्निति । प्रतिविष्णुमचुकुन्दो कपति । तन्नाम्ना कायति प्रकाशते इति । कै + क ।) मुचुकुन्दवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"मुचुकुन्द क्षत्रवृक्षश्चित्रक प्रतिविष्णुक ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रतिवेश पुं (प्रत्यासन्नो वेशो निवेश । प्रति विशन्त्यत्रेति आधारे घञ् वा।) प्रतिवासिगृहम् । आसन्नगृहिणां गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि आसन्नवर्त्ती । यथा, ऋग्वेदे ।१ ।६१।१३।
"स्वैतस्य पति प्रतिवेशमीमहे ।"
"प्रतिवेश समीपे वर्त्तमानम् ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥)

प्रतिवेशवासी, [न्] त्रि, (प्रतिवेशे वसतीति । वस + णिनि ।) प्रतिवासी । यथा,—
"नो जाने प्रतिवेशवासिनि शुरो कि भाविसम्भावितम् ।"
इत्यलङ्कारकौस्तुभम् ॥

प्रतिवेशी, [न्] त्रि, (प्रतिवेश आसन्नवर्त्तिगृहमस्यास्तीति । इनि ।) प्रतिवासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मृच्छकटिके ३ अङ्के ।
"दृष्ट्वा प्रभातसमये प्रतिवेशिवर्गो
दोषांश्च मे वदति कर्म्मणि कौशलञ्च ॥")

प्रतिशासन, क्लीं, (प्रति + शासु + ल्युट ।)
आहूय दूतादीनां कार्य्ये प्रेरणम् । इत्यमर ॥

प्रतिशिष्ट, त्रि (प्रतिगत शिष्टमनुशिष्टम् ।) प्रत्याख्यातम् । (प्रति + शास + क्त ।) प्रेषितम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

प्रतिश्या, स्त्री, (प्रतिश्यायते इति । प्रति + श्यैङ गतौ + "आतश्चोपसर्गे ।" ३ । १ । १३६ । इति क । टाप् ।) प्रतिश्याय । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिश्याय, पुं, (प्रतिक्षणं श्यायते इति । प्रति + श्यै + "श्याद्व्यधास्रुसंस्रवतीणोति ।" ३।१।१४१ । इति ण ।) पीनसरोग । इत्यमर ।२।६।५१॥ (यथा, सुश्रुते स्तनस्थाने ४५ अध्याये ।
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ॥"
अस्य सकारणलक्षणा सम्प्राप्तिश्च यथा,—
"सन्धारणाजीर्णरजोऽतिभाष्य-
क्रोधर्त्तुवैषम्यशिरोऽभितापै ।
प्रजागरातिस्वपनाम्बुशीतै
रवश्यया मैथुनबाष्पधूमै ॥
संस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो
वायु प्रतिश्यायमुदीरयेत्तु ।
घ्राणार्त्तितोदे क्षवथुर्जलाभ
स्रावोऽभिघात सरुजस्तु रोग ॥
नासावशोषाकफरवक्तुशोष
लक्षोष्णपीतस्रवणानि पित्तात् ।
कासारुचिस्रावघनप्रसेका
कफाद्गुरु स्रोतसि चापि कण्डू ॥
सर्व्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात
स्यु पीनसे तीव्ररुजेऽतिदु खे ।
सर्व्वोऽतिवृद्धोऽहितभोजनात्तु
दुष्टप्रतिश्याय उपेक्षित स्यात ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने षडविंशेऽध्याये ॥)

प्रतिश्रय पुं (प्रतिश्रीयते अस्मिन्निति । प्रति + श्रि + आधारे अच ।) यज्ञशाला । इति जटाधर ॥ सभा । आश्रय । इति मेदिनी । ये, १०२ ॥ शोक । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६६ । ४ ।
"स न्यवक पूजयित्वा त विप्र विप्रर्षभस्तदा ।
ददौ प्रतिश्रयन्तस्मै सदा सर्व्वातिथिव्रत ॥"
निवास । यथा, मनौ । १ । ५१ ।
"चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात प्रतिश्रय ॥"
"प्रतिश्रयो निवास ।" इति मेधातिथि ॥)

प्रतिश्रव, पुं, (प्रति + श्रु + "ऋदोरप ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) अङ्गीकार । इत्यमर ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४२४ ।
"इति सोऽभीष्टसम्प्राप्तौ कारयित्वा प्रतिश्रवम् ।
दूरस्तुतक्रान्तमध्यात सङ्गम तमयाचत ॥")

प्रतिश्रुत, स्त्री, (प्रतिरूप श्रूयते इति । प्रति + श्रु + सम्पदादित्वात् क्विप ।) प्रतिध्वनि । इत्यमर । १ । ६ । २५ ॥ (यथा रघौ । १३ । ४ ।
"यस्यायमन्तर्हितसौधभाज
प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोष ।
वियद्गत पुष्पकचन्द्रशाला
क्षणं प्रतिश्रुन्मुखरा करोति ॥")

प्रतिश्रुत त्रि, (प्रतिश्रूयते स्मेति । प्रति + श्रु + क्त ।) अङ्गीकृत । इत्यमर । ३ । २ । १०९ ॥

प्रतिषिद्ध, त्रि, (प्रति + षिध + क्त ।) प्रतिषेधविषय । निषिद्ध । यथा । अप्रतिषिद्धमनुमत भवतीति दत्तकचन्द्रिका ॥ (यथा च,—
"सर्व्वर्त्तुषु दिवास्वाप प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

प्रतिषेद्धा, [ऋ] त्रि, (प्रति + षिध + तृच ।) प्रतिषेधकर्त्ता । तत्पर्य्याय । माशब्दिक २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा महाभारते । १ । १८१ । १० ।
"यदा तु प्रतिषेद्धार पापो न लभते क्वचित् ।
तिष्ठन्ति बहवो लोकास्तदा पापेषु कर्म्मसु ॥")

प्रतिषेध पुं, (प्रति + षिध + भावे + घञ ।) निषेध । यथा, मलमासतत्त्वे ।
"प्राधान्यन्तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्य्युदास स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ ॥"

प्रतिषेधक त्रि (प्रतिषेधतीति प्रति + षिध + ण्वुल ।) प्रतिषेधकर्त्ता । यथा अग्निपुराणे ।
"षष्टिवर्षसहस्राणां सहस्राणि वसेद्दिवि ।
योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधक ॥"

प्रतिष्कन्द पुं, (प्रतिष्कन्दति प्रतिगच्छतीति । प्रति + स्कन्द + बाहुलकात ड ।) दूत । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिष्कश, पुं, (प्रतिकशतीति । प्रति + कश + अच । बाहुलकात सुट ।) सहाय । वार्त्ताहर । पुरोग । इति मेदिनी । शे, ३६ ॥

प्रतिष्कष, पुं, (प्रतिकष्यतेऽनेनेति । प्रति + कष हिंसायाम् + अच । बाहुलकात सुट ।) चर्म्मरज्जु । इति जटाधर ॥

प्रतिष्कस, पुं, (प्रतिकसति प्रतिगच्छतीति । प्रति + कस् + अच । सुट ।) चर । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिष्टम्भ पुं, (प्रतिष्टम्भनमिति । प्रति + स्तम्भ + भावे घञ । षत्वम् ।) प्रतिबन्ध । इत्यमर । ३ । २ । ०७ ॥ (यथा, रघौ । ७ । ३२ ।
"बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्यु-
रभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भि ॥")

प्रतिष्ठ पुं, (प्रतिष्ठा अस्यास्तीति । अच ।) सुपार्श्वनामकहर्त्ताहतपिता । इति हेमचन्द्र । १ । ३६ ॥ प्रतिष्ठायुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४६ । ३ ।
'आत्मैव स्थान मम जन्म चात्मा
ओतप्रोतोऽहमजर प्रतिष्ठ ॥)

प्रतिष्ठा स्त्री, (प्रतितिष्ठतीति । प्रति + स्था + "आतश्चोपसर्गे ।" ३।३।१०६ । इति भावेऽङ । टाप ।) गौरव । (यथा, कथासरित्सागरे । २ । ६६ ।
"शिष्य व्याकरण लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति ॥')
स्थिति । स्थानम् । (यथा, रघु । १६ । ३५ ।
"वेदिप्रतिष्ठान् विततध्वराणां
यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥"
आश्रय । यथा मार्कण्डेये । ८४ । ? ।
"गौरी त्वमेव शशिमौलिकृतप्रतिष्ठा ॥')
यागनिष्पत्ति । चतुरक्षरपद्यम् । इति मेदिनी । ते, १३ ॥ * ॥ (स्थिति । यथा, हरिवंशे । २८ । ३७ ।
"य इद श्रावयेत स्यानात्प्रतिष्ठाञ्च शतक्रतो ।
श्रृणुयाद्धारयेद्वापि न स दौरात्म्यमाप्नुयात ॥"
शरीरम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७३ । ६ ।
"साक प्रतिष्ठा हृद्या जघन्थ ॥")
संस्कारविशेष ।(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।३८६।
"पूजा विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्र विना प्रतिष्ठा च ।
तदुभयविप्रतिपन्न पश्यतु गीर्व्वाणपाषाणम् ॥")
तद्दिनादि यथा —
मत्स्यपुराणे ।
"चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माधवे तथा ।
समय सर्व्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
प्राप्य पक्ष शुभ शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ॥
दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी ।
आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत्॥*

प्रतिष्ठा सर्व्वदेवानां केशवस्य विशेषत ।
उत्तरायणमापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥
कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्याञ्चैव शस्यते ॥ * ॥
भुजबलभीमे ।
'युगादावयने पुण्ये कर्त्तव्य विषुवद्वये ।
चन्द्रसूर्य्यग्रहे वापि दिने पुण्येऽथ पर्व्वसु ॥
या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य कीर्त्तिता ।
गृह्यागमविशेषेण प्रतिष्ठा मुक्तिदायिनी ॥ * ॥
पद्मपुराणे ।
'प्रतिपद्धनदस्योक्ता पवित्रारोपणे तिथि ।
श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता ॥
तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च ।
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य च ॥
सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी तथा ।
मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥
एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिन ।
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्द्दशी ।
मम चैव मुनिश्रेष्ठ । पौर्णमासी तिथि स्मृता ॥
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
'महिषासुरहन्त्र्याश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।
यस्य देवस्य य काल प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ॥
गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजित ॥
यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे य काल शुभद
स्तस्य गर्त्तापूरशिलान्यासे गृहारम्भे स काल
पूजित इत्यर्थ' ॥ * ॥ प्रतिष्ठासमुच्चये ।
'माघे वा फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
ज्यैष्ठाषाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥ * ॥
भविष्ये ।
'सोमो बृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव बुधस्तथा ।
एते सौम्यग्रहा प्रोक्ता प्रतिष्ठा यज्ञकर्म्मणि ॥
मत्स्यपुराणम् ।
'आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च ।
ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्य पूर्व्वभाद्रपदस्तथा ॥
हस्ताश्विनी रेवती च पुष्या मृगशिरस्तथा ।
अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादौ प्रशस्यते ॥
दीपिकायाम् ।

प्राजेशवासवकरादितिभाश्विनीषु
पौष्णामरेज्यशशिभेषु तथोत्तरेषु ।
कन्तु शुभे शशिनि केन्द्रगते च जीवे
कार्य्या हरे शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा ॥

प्राजेशादय । रोहिणीज्येष्ठाहस्तापुनर्व्वस्वश्वि
नीरेवतीपुष्यामृगशिरउत्तरफल्गुन्युत्तराषाढो-
त्तरभाद्रपदनक्षत्राणि ॥ * ॥ सर्व्वमङ्गलाष्टाम्नि
देवीपुराणम् ।
यथा द्वादशमे जीवे अष्टमे वाथ भास्करे ।
प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्महाभयकरी मता ॥
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
'चतुर्व्वर्णैर्यथा विष्णु प्रतिष्ठाप्य सुखार्थिभि ।
प्रतिष्ठा ब्राह्मणद्वारैव कर्त्तव्या ।
'कर्त्तुमिच्छति य पुण्य मम मूर्त्तिप्रतिष्ठया ॥
अर्व्वर्णीयस्वाध्यायस्तेन लक्षणसंयुत ॥
ब्राह्मण सर्व्ववर्णानां पञ्चरात्रविशारद ।
ब्राह्मणानामलाभे तु क्षत्रियो वैश्यशूद्रयो ॥
क्षत्रियाणामलाभे तु वैश्य शूद्रस्य कल्पित ।
कदाचिदपि शूद्रस्तु न च कार्य्यार्थमर्हति । * ॥
बृहन्नारदीये ।
'प्रणमेच्छूद्रसंसृष्ट लिङ्ग वा हरिमेव वा ।
स सर्व्वयातनाभोगी यावदाभूतसंप्लवम् ॥
यावदाभूतसंप्लव प्रलयपर्य्यन्तम ॥ तथा ।
'स्त्रीणामनुपनीताना शूद्राणाञ्च जनेश्वर ! ।
स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि
वा ॥ * ॥

प्रतिष्ठाप्रकारस्तु मत्स्यपुराणादावुक्त । तद
सम्भवे विद्याकरवाजपेयिप्रभृतिसम्मतो भवि
ष्याद्युक्त । यथा भविष्यपुराणम् ।
'स्नपनादि यथाशक्ति मत्वा तन्मूलमन्त्रकम् ।
विन्यसेद्धृदयाम्भोजे प्रतिमासु कृता भवेत ॥
आदिपदात पूजोत्सवहोमादि महाकपिल-
पञ्चरात्रोक्तकर्म्म च कर्त्तव्यम् । तद्यथा —
'सपुष्प सकुश पाणि न्यसेद्देवस्य मस्तके ।
पञ्चवार जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्तरम् ॥
ततो मूलेन मूर्द्धादिपीठान्त सस्पृशेदिति ।
तत्त्वन्यास लिपिन्य स मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत ॥
पूजाञ्च महतीं कुर्य्यात् स्वमन्त्रोक्तां यथाविधि ।
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत ॥
लिपिन्यासस्तु मातृकान्यास । उक्तञ्च ।
जपादौ सर्व्वमन्त्राणां विन्यसेन्न लिपि विना ।
कृत तन्निष्फल विद्यात्तस्मात पूर्व्वं लिपि न्यसत ॥
कादिमतेऽपि ।
'मातृकायां षडङ्गञ्च मातृकान्यासमेव च ।
सर्व्वासां प्रथम कृत्वा पश्चात्तन्त्रोदित न्यसेत् ॥
एतद्वचनाच्च मातृकान्यास पूर्व्वं पश्चात्तत्त्व-
न्यास ॥

क्रमदीपिकायामप्येव क्रम । मन्त्रन्यासश्च तत्त
त्मन्त्रविशेषोक्तपदवर्णन्यास । तदभावे मूल
मन्त्रेण शिरसि हस्तन्यास । तत्त्वन्यासस्तु
विष्णुविषयक एव । न्यासप्रमाणानि सारदाक्रम
दीपिकोक्तान्यनुसन्धेयानि ॥ * ॥ प्राणप्रतिष्ठा-
मन्त्रस्तु सारदायां त्रयोविंशतिपटलोक्त । यथा —
'पाशाङ्कुशपुटाशक्तिर्वर्णौ बिन्दुविभूषित ।
याद्या सप्त सकारान्ता व्योमसत्येन्दुवयुतम् ॥
समर्णं हंसमन्त्र स्यात्ततोऽमुष्यपद भवेत् ।
प्राणा इति वदेत पश्चात् इह प्राणास्तत परम् ॥
अमुष्य जीव च इह स्थितोऽमुष्यपद भवेत ।
सर्व्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्तत ॥
श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुख चिरम् ।
तिष्ठन्त्वग्निवधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरित ॥
अत्यमुष्यपदात पूर्व्वं पाशादीनि प्रयोजयेत ।
प्रयोगेषु समाख्यात प्राणमन्त्रो मनीषिभि ॥
पाशाङ्कुशपुटाशक्तिरित्यनेन प्रथम पाशबीज
आं तत शक्तिबीज ह्रीं ततोऽङ्कुशबीज क्रों
वर्णौ यकार बिन्दुविभूषितौ य । याद्या
सप्त सकारान्ता उद्धृतयकाराद्युवादेन सप्त
तद्भिन्न बीज पूर्व्वं पृथगुद्धारस्तु सप्तानामपि
सबिन्दुताख्यापनाय । अङ्कुशवायनन्तावान
वरुणबीजानीत्युक्तम् । अत्र वायुबीजस्यैकत्व
बीजत्वेन सर्व्वेषां सबिन्दुत्व यत्तम् । राघवभट्टो
ऽप्येवम् । अन्यस्तु वर्णौबिन्दुविभूषिता इति
पठित्वा नान्बिन्दुविभूषिता इति व्याख्यात
याद्या इत्यस्य विशेषण वदति । व्योम हकार
सत्य ओकार इन्दुबिन्दु तेन हौं । अतएव
पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिमनो परस्ताद्वर्णाद्य
यादिवसुवर्णगुण सहसमिति प्रपञ्चसारप्रति
पाद्यगुणमित्यनेन हौमिति पद्मपादाचार्य्यैर्व्या-
ख्यातम् । अग्निवधू स्वाहा । तेनाय मन्त्र ।
आं ह्रीं क्रों य र ल व श ष स हौं ह स
अमुष्य प्राणा इह प्राणा आमित्यादि अमुष्य
जीव इह स्थित आमित्यादि अमुष्य सर्व्वेन्द्रि
याणि आमित्यादि अमुष्य वाङ्मनश्चक्षुश्रोत्र-
घ्राणप्राणा इहागत्य सुख चिर तिष्ठन्तु स्वाहा ।
अमुष्य इति षष्ठ्यन्तदेवतानामोपलक्षणम् ।
'अद पद हि यद्रूप यत्र मन्त्रे हि दृश्यते ।
अमुष्याभिधान तद्रूप तत्र स्थाने नियोजयेत ॥
इति नारदीयात ॥

वशिष्ठसंहितायाम् ।
'हृदि हस्त सन्निधाय प्राणस्थापनमाचरेत ॥ * ॥
प्रागुक्तभविष्यपुराणवचनेन तन्मूलमन्त्रक तत्तद्
देवतामन्त्रक स च वैदिकस्तान्त्रिकश्च ।
'ओङ्कारादिसमायुक्त नमस्कारान्तकीर्त्तितम् ।
स्वनाम सर्व्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
ब्रह्मपुराणे ।
'ओङ्कारादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्ततद्देवतानाम-
रूपो वा ।"

कालिकापुराणे ।
'प्रतिमाया कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठ दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित ॥
एभिर्मन्त्रै प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत ।
अस्यै प्राणा प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणा क्षरन्तु च ।
अस्यै देवत्वसंख्यायै स्वाहेति यजुरीरयन् ॥
अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ।
प्राणप्रतिष्ठां सर्व्वत्र प्रतिमासु समाचरेत ॥
अङ्गमन्त्रै अङ्गन्यासमन्त्रै । अङ्गिमन्त्रै मूल
मन्त्रै वैदिकैमनोज्योतिरित्यादिभि ॥ * ॥
स्नपनात पूर्व्वं वल्मीकमृत्तिकादिभिस्तैरभि
क्षालनमाह हयशीर्षपञ्चरात्रम ।
'वल्मीकमृत्तिकाभिस्तु गोमयेन स्वभस्मना ।
क्षालयेच्छिल्पिसम्भवदोषाणामुपशान्तये ॥
स्नापयेद्गन्धतोयेन शुद्धवत्या तु देशिक ॥
नमस्तेऽस्तु सुरेशानि प्रणीते विश्वकर्म्मणा ।
प्रभाविताशेषजगद्धात्रि । तुभ्य नमो नम ॥
त्वयि सपूजयामीशे नारायणमनामयम् ।
रहिता शिल्पिदोषैस्त्वमृद्धियुक्ता सदा भव ॥ * ॥
तेन यथाशक्ति स्नपनादिपूर्व्वकप्रतिमाहृदये
तन्मूलमन्त्रविन्यासेन देवताया विशेषसन्निधि
प्रतिष्ठेति । राघवभट्टधृतमहाकपिलपञ्चरात्रे
ऽपि ।

[illegible]
[illegible] स्थिता ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible] प्रतिष्ठा [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
लौकिकमायुष्याधिकलौकिक[illegible] अत्र भवति
एव यथा[illegible] शाकि[illegible]
[illegible] । सर्वं [illegible]
[illegible] स्थापीत । तथापि
[illegible] भ्रूणपाणिलिखितन्यायात् ।
[illegible] सुवत्वा
[illegible] देशिकी
[illegible] नमोऽस्तु इत्यादिमन्त्रौ
[illegible] च तत्तद्देवतानामोह । शिवलिङ्ग-
[illegible] स्त्रीलिङ्गमविरुद्धम् ॥*॥ यम ।
तथा देवकुल सर्व्वं प्रतिष्ठाप्य च दैवताम् ।
विधाय विविध चित्र तल्लोक विन्दते ध्रुवम् ॥
नारसिंहे ।
'प्रतिमां लक्षणोपेतां नरसिंहस्य कारयेत ।
सर्व्वपापानि सन्त्यज्य स तु विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
प्रतिष्ठा नरसिंहस्य य करोति यथाविधि ।
निष्कामो नरशार्दूल । देहबन्धात् प्रमुच्यते ।
सकामो नरसिंहस्य पुर प्राप्य प्रमोदते ॥
विधिवत् स्थापयेद्यस्तु कारयित्वा जनार्द्दनम् ।
न जातु निर्गमस्तस्य विष्णुलोकात कथञ्चन ॥
माधवमासलोकाले ।
'देवस्य प्रतिमायान्तु यावन्त परमाणव ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥'
[illegible]
'पुष्पोत्सवो यदा आत्ममध्यप्राशनिके तथा ।
[illegible] नास्ति मुण्डनेऽपि च ॥
[illegible] प्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेश्म [illegible]
[illegible] वर्ज्जयेत् ॥
[illegible]
'क[illegible] प्रतिमा [illegible]
[illegible] प्रकुर्य्यात्[illegible] ॥
तथा ।
नित्य [illegible] दिनात् कृत्वा [illegible] तत ।
[illegible] ततो [illegible] ॥
[illegible] प्रतिकुर्य्यात् [illegible]
[illegible] विधिवद्विप्र [illegible]
स्थापयेत् प्रथम देव तोयै पञ्चविंश[illegible] ।
पञ्चाक्षरे [illegible]
[illegible] कषायैरपि अपना ।
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible] पञ्चकम् ॥

मृत्तिका करिदन्तस्य पर्व्वताश्वखुरस्य च ।
कुशवल्मीकसम्भूत मृदां पञ्चकमीरितम् ॥*॥
गोमूत्र गोमय क्षीर दधि सर्पि कुशोदकम् ।
कुर्य्यात् प्राणप्रतिष्ठाञ्च होम कुर्य्याद्यथाविधि ।
दक्षिणां विधिवद्दद्यात पूजार्थं तदनन्तरम ॥
इति भविष्यपुराणे तृतीयभागे ६ अध्याय ॥*॥
'चतुरङ्गुलविस्तारा दीर्घा हस्तद्वयावधि ।
पताका लोकपालानां दशानां परिकीर्त्तिता ।
पञ्चहस्ताश्च वै दण्डा पताकाना प्रकीर्त्तिता ॥
ज्योतिषे ।
'दुग्ध शर्करञ्चैव घृत दधि तथा मधु ।
पञ्चामृतमिदं प्रोक्त विधेय सर्व्वकर्म्मसु ॥ *
प्रतिष्ठानन्तर मात्स्ये ।
'तत सहस्र विप्राणामष्टोत्तरशतन्तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाथ विंशतिम्॥
षोडशोपचारा आसनमित्यादि । दशोप-
चारा पाद्यादि । पञ्चोपचारा गन्धादि ।
सर्व्वोपचारवस्तूनामलाभे भावनैव हि ।
निर्म्मलेनोदकेनानुपूर्व्वेत्याह नारद ॥ * ॥
नारसिंहे ।
'स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥
कालिकापुराणम् ।
यद्दीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पादिक तथा ।
अर्घ्यपात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य तमुत्सृजेत ॥'
देवीपुराणम् ।
'होमो यज्ञादिपूजायां शतमष्टोत्तर भवेत ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ॥
कात्यायन ।
आज्य द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ॥
अत्र नीराजनमाह पूजारत्नाकरे देवीपुराणम्।
'शङ्खभेर्य्यादिनिनदैर्जयशब्देश्च पुष्कलै ।
यावतो दिवसान् वीर ! देव्या नीराजनं कृतम्।
तावत्कल्पसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
भक्त्या पिष्टप्रदीपाद्यैर्घृताश्वत्थादिपल्लवै ।
ओषधीभिश्च मेध्याभि सर्व्वबीजैर्यवादिभि ॥
नवम्यां पर्व्वकालेषु यात्राकाले विशेषत ।
य कुर्य्याच्छ्रद्धया वीर । देव्या नीराजनं नर ।
यस्तु कुर्य्यात् प्रदीपेन सूर्य्यलोक स गच्छति ॥
पर्व्वकाल उत्सवकाल' । देव्या इति स्त्रीत्वम-
विवक्षितं बहुशो निबन्धकारैर्व्याख्यातत्वात्
आचाराच्च ॥*॥ अथ प्रतिष्ठितमूर्त्तौ कदा-
चित् पूजाभावेन महाकपिलपञ्चरात्रम् ।
'एकाहपूजाविहतौ कुर्य्याद्द्विगुणमर्च्चनम् ।
त्रिरात्रे च महापूजा सम्प्रोक्षणमत परम् ॥
मासादूर्द्ध्वमनेकाहपूजा यदि विहन्यते ।
प्रतिष्ठैवेष्यते केश्चित केश्चित् सम्प्रोक्षणक्रम ॥
सम्प्रोक्षणं ॐ देवस्य त्वेत्यादिना ।
'गर्त्ते दर्भैश्च सञ्छाद्य दर्भतोयैर्विशोध्य च ।
प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीतोयैर्मूलेनाष्टोत्तरं शतम् ॥
वपुष्य तच्छ पाणि न्यसेद्देवस्य मस्तके ।
पञ्चवार जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्तरम् ॥
ततो मूलेन मूर्द्धादिपीठान्त संस्पृशेदिति ।

तत्त्वन्यास लिपिन्यास मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत ।
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत ।
पूजाञ्च महतीं कुर्य्यात स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि ।
अगण्होमादित्रु प्राय सद्योऽपि विधि स्मृत ॥
अस्पृश्यस्पर्शने तु बौधायन । तासां द्रव्यनत
शतशौचानां देवार्च्चानां भूय प्रतिष्ठापयेत ।
दाशानस्पृश्यस्पर्शनाम् । चण्डालस्पर्शादौ
यथेष्टशौच कृत्वा पुन प्रतिष्ठां कारयेदिति
रत्नाकर । तदा पूज्यत्वमित्याह रत्नाकरा
दय ॥ * ॥ आदित्यपुराणे ।
खण्डिते स्फुटिते दग्धे भ्राजमानविवर्जिते ।
योगहीने पशुस्पृष्टे पतिते दुष्टभूमिषु ॥
अन्यमन्त्रार्च्चिते चैव पतितस्पर्शदूषिते ।
दशस्वेतेषु नो चक्रु सन्निधान दिवौकस ॥
इति सर्व्वगतो विष्णु परिभाषाश्चकार ह ॥
उपचारद्रव्याणि सारदातिलके ।
'पाद्य श्यामाकदूर्व्वाजविष्णुक्रान्ताभिरिष्यते ।
तद्युक्तजलमिति शेष ।
गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपै, ।
सदूर्व्वै सर्व्वदेवानामर्घ्यमेतदुदीरितम् ॥
जातीलवङ्गकक्कोलैजलमाचमनीयकम् ।
आज्य दधिमधून्मिश्र मधुपर्कं निवेदयेत ॥
कात्यायन ।
'मधुपर्क दधिमधुघृतसम्पर्पसहित कांस्ये
कांस्येन ।
गन्धश्चन्दनकर्पूरकालागुरुभिरीरित' । पुष्पाणि
देवदेयानि ।
'गुग्गुल्गुरुश्रीरशर्करामधुचन्दनै ।
धूपयेदाज्यसंमिश्रैर्धूपैर्देवस्य देशिक ।
तत्र तत्र जल दद्यादुपचारान्तरान्तरे ॥
अत्र शुद्धिहोमौ स्नानावश्यकौ [illegible]
भिधानात ॥ * ॥ तथा [illegible]
सङ्कल्पेन विनापि पूजामाह [illegible]
प्रथमकाण्डम् ।
'पूजा कार्य्या यदि वैधी अद्भुता [illegible] ।
न सङ्कल्पविधिर्यस्मिन् ह कदाचन ॥
विष्णुदैवतिकायज्ञं यथाशक्त्याऽऽरभेत् ।
तपश्च पूजयेन्नित्य तत्कालवृषभोत्तम ।
यदेकाहे देवप्रतिष्ठासु[illegible]
तन्त्रेण शुद्धिमाह कुर्य्यात । प्रयाग [illegible]
लिखितवचनात ॥ * ॥ तथा एकस्मिन्नपि अग्नौ
होमद्वयं विधेयम् । एकाग्नावेकहोमकरण
पक्षे तन्त्रेण परिसमूहनादिकमाह गोभिल ।
अग्नौ परिसमूहनमिध्मो बर्हि पर्युक्षण
माज्यभागाविति ॥ * ॥ पूजादिकन्तु प्रत्येकमेव ।
ब्रह्मपुराणे ।
देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यङ्गवहा भवेत् ।
धनानि तस्मै देयानि श्रद्धया पञ्चविंशति ॥
अष्टोत्तरशतपल स्नाने देयञ्च सर्व्वदा ॥
नारसिंहे ।
यस्तोयमण्डपार्श्वस्थघृतक्षीरेण वारिणा ।
प्रभाते देवदेवेश यात्या लोकमाप्नुयात् ॥

पादपीठन्तु यो दद्यात् विष्णुयन्त्रनिवर्त्तनम् ।
उपायेनुना च प्रयात्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥"
इति प्रतिष्ठालक्षणम् ॥ * ॥
प्रकारान्तरं गारुडे ४८ अध्याये मत्स्यपुराणे च द्रष्टव्यम् ॥

प्रतिष्ठान, क्ली (प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति । प्रति + स्था + अधिकरणे ल्युट् ।) नगरविशेषः । पिठौर इति ख्यातः । तत्र पुरूरवा राजचक्रवर्त्ती आसीत् । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवी-भागवते । १ । १३ । १-२ ।
"बुधस्ते तु दिवं याते राज्यं चक्रे पुरूरवाः ।
सगुणश्च सुरूपश्च प्रजारञ्जनतत्परः ॥
प्रतिष्ठाने पुरे रम्ये राज्यं सर्व्वनमस्कृतम् ।
चकार सर्व्वधर्म्मज्ञ प्रजारक्षणतत्परः ॥"
इदं हि गङ्गातीरस्थम् । यथा हरिवंशे । २६ ।
४७—४८ ।
"एवं प्रभावो राजासीदैलस्तु पुरुषोत्तमः ।
देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते ।
राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ।
उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः ॥")

प्रतिष्ठित, त्रि (प्रतिष्ठा जातास्येति । तारकादित्वात् इतच् ।) प्रतिष्ठायुक्तः । (यथा, देवी-भागवते । ३ । ६ । ७३ ।
'मदुद्भवस्त्वहङ्कारस्तेनाहं कारणं शिवा ।
अहङ्कारश्च मे कार्य्यं त्रिगुणोऽसौ प्रतिष्ठितः ॥")
गौरवान्वितः । यथा —
"प्रतिष्ठितानाञ्चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ३४ अध्यायः ॥
[illegible] । [illegible] । इति प्रतिष्ठाशब्दार्थ

प्रतिसर, पु (प्रतिसरतीति प्रति + सृ + अच् ।) सैन्यभेदः । माल्यम् । कङ्कणम् । व्रणशुद्धिः । चक्रपृष्ठम् । इति मेदिनी । रे २७६ । प्रातःकालः । इति शब्दमाला ॥

प्रतिसर, पुं स्त्री, (प्रतिसरतीति । प्रति + सृ + अच् ।) मङ्गलम् । आरक्षम् । करसूत्रम् । नियोज्ये, त्रि । इति मेदिनी । रे, २७६ ।

प्रतिसर्ग, पुं, (प्रतिरूपः सर्गः ।) ब्रह्मणः सृष्ट्यनन्तरं दक्षादीनां सृष्टिः । स च पुराणपञ्चलक्षणान्तर्गतलक्षणविशेषः । यथा,—
ऋषय ऊचुः ।
"आदिसर्गस्त्वया सूत ! कथितो विस्तरेण च ।
प्रतिसर्गश्च ये येषामधिपास्तान् वदस्व नः ॥
सूत उवाच ।
यदाभिषिक्तः सकलाधिराज्ये
पृथुर्धरित्र्यामधिपो बभूव ।
ततौषधीनामधिपञ्चकार
यज्ञव्रतानां तपसाञ्च सोमम् ॥
नक्षत्रताराद्विजवृक्षगुल्म-
लतावितानस्य च रुक्मगर्भः ।
अपामधीशं वरुणं धनानां
राज्ञां प्रभुं वैश्रवणञ्च तद्वत् ॥
विष्णुं रवीणामधिपं वसूना-
मग्निञ्च लोकाधिपतिश्चकार ।
प्रजापतीनामधिपञ्च दक्षं
चकार शक्रं मरुतामधीशम् ॥
दैत्याधिपानामथ दानवानां
प्रह्लादमीशञ्च यमं पितॄणाम् ।
पिशाचरक्षःपशुभूतयक्ष-
वेतालराजन्त्वथ शूलपाणिम् ॥
प्रालेयशैलञ्च पतिं गिरीणा-
मीशं समुद्रं सरितां नदानाम् ।
गन्धर्व्वविद्याधरकिन्नराणा-
मीशं पुनश्चित्ररथञ्चकार ॥
नागाधिपं वासुकिमुग्रवीर्य्यं
सर्पाधिपं तक्षकमादिदेश ।
दिग्वारणानामधिपञ्चकार
गजेन्द्रमैरावतनामधेयम् ॥
सुपर्णमीशं पततामथाश्व-
राजानमुच्चैःश्रवसञ्चकार ।
सिंहं मृगाणां वृषभं गवाञ्च
प्लक्षं पुनः सर्व्ववनस्पतीनाम् ॥
पितामहः पूर्व्वमथाभ्यषिञ्च-
देतान् पुनः पूर्व्वदिगाधिनाथान् ।
पूर्व्वेण दिक्पालमथाभ्यषिञ्च-
न्नाम्ना सुधर्म्माणमरातिकेतुम् ॥
ततोऽधिपं दक्षिणतश्चकार
सर्व्वेश्वरं शङ्खपदाभिधानम् ।
सकेतुमन्तं दिगधीशमीशं
चकार पश्चाद्भुवनाण्डगर्भः ॥
हिरण्यरोमाणमुदग्दिशीशं
प्रजापतिं मेरुसुतञ्चकार ।
अद्यापि कुर्व्वन्ति दिशामधीशाः
शत्रून् यथास्तु सुवोऽभिरक्षाम् ॥
चतुर्भिरेभिः पृथुनामधेयो
नृपोऽभिषिक्तः प्रथमं पृथिव्याम् ।
मन्वन्तरे चापि गते त एव
वैवस्वतस्याङ्गिरसि पृथिव्याम् ॥
गतेऽन्तरे चाक्षुषनामधेये
वैवस्वताख्ये च पुनः प्रवृत्ते ।
प्रजापतिः सोऽस्य चराचरस्य
बभूव सूर्य्यान्वयवंशचिह्नः ॥"
इति मात्स्ये आधिपत्याभिषेचनं मन्वन्तराधिपत्यं नाम ८ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
मार्कण्डेय उवाच ।
"वाराहोऽथ श्रुतः सर्गो वराहार्द्धिष्ठितो मम ।
प्रतिसर्गं शृणुत मो वै दक्षादीन् शृणु पृथक् ॥
यतो विराट् समुद्भूतो मरीच्याद्यास्तु मानवाः ।
य य सर्गं पृथक् चक्रुः प्रतिसर्गं स स शृणुत ॥
विराट्सुतोऽजनयद्राजन् मनून् वैवस्वतं अन्तु ।
मनुः सप्त मनून् सृष्ट्वा चकार बहुधा प्रजाः ॥
प्रजाः विसृष्टास्तु च मनुर्योऽसौ स्वायम्भुवाह्वयः ।
अनृजत प्रथमं षड्वै मनून् षट्परान् सुतान् ॥
स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।
[illegible] [illegible] विवस्वान् परतस्तथा ॥
[illegible] [illegible] नागगन्धर्व्वकिन्नरान् ॥
[illegible] [illegible] भूतगणान् बहून् ॥
[illegible] [illegible] [illegible] ॥
[illegible] पशूंश्च कीटांश्च [illegible] ॥

स्वायम्भुव [illegible]
[illegible]
[illegible]
प्रतिसर्गं स्वयं कृत्वा [illegible]
यज्ञस्य सप्तर्षे यज्ञान् [illegible] ॥
[illegible] सर्व्वान् [illegible]
पुनः ॥

सुतान् बहून् समुत्पाद्य दक्षो देवर्षिसत्तमान् ।
महर्षीन् सोमपादींश्च बहून् पितृगणांस्तथा ॥
सृष्टिं प्रवर्त्तयामास प्रसिद्धोऽस्य च सूनुः ।
अवाप्य [illegible] बाहुयुग्मतः ॥
[illegible] मुखात् ।
[illegible] प्रतिसर्गोऽयं [illegible]
मरीचेः कश्यपो जातः कश्यपात् सकल [illegible] ।
देवा दैत्या दानवाश्च [illegible]
[illegible] ॥
तेन [illegible] ॥
[illegible] पुत्रांश्च बहुधा [illegible] ।
[illegible] तथा ॥
[illegible]
[illegible] ।
प्रतिसर्गा [illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible] प्राणिनस्तु [illegible] ।
[illegible] पावकोपमतेजसः ॥
[illegible] योगिनः ।
[illegible] सर्व्वे उच्यते
[illegible] देवपुरोधसः ।
[illegible] जगत् ॥
[illegible] तथैव च ।
[illegible] कौतुकम् ॥
[illegible] सुतान्
[illegible] पृथिवीं [illegible] ।
[illegible] परे [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
प्रतिसर्गा [illegible] ॥
[illegible] ॥
भास्कर [illegible] समर्थिनः ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] परे ॥

नानाप्रहरणधरा सर्व्वे नानारूपा महाबला ।
एष व प्रतिसर्गोऽपि कथितो द्विजसत्तमा ॥"
इति कालिकापुराणे २६ अध्याय ॥

प्रतिसव्य, त्रि, (गतिगत सव्य वाममिति ।) प्रतिकूल । इति जटाधर ॥

प्रतिसन्धानिक, पु (प्रतिसन्धान प्रयोजनमस्येति। प्रतिसन्धान + ठक ।) मागध । स्तुतिपाठक । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिसीरा, स्त्री, (प्रतिसिनोति प्रतिरुणद्धीति । प्रति + सि + "सुसिचिमिर्भ्यो दीर्घश्च ।" उणा २ । २५ । इति क्रन् दीर्घश्च । ततष्टाप ।) यवनिका । व्यवधायकपट । इत्यमर ।२।६।१२ ॥

प्रतिसूर्य्य, पु, (प्रतिरूप सूर्य्य इति प्रादि समास ।) कृकलास । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा सुश्रुते । कल्पस्थानेऽष्टमाध्याये ।
"प्रतिसूर्य्य पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिरा ॥"
उपसूर्य्यकमण्डलम् । यथा बृहत्संहितायाम् । ३७ । २ ।
"प्रतिसूर्य्याणां माला
दस्युभयातङ्कनृपघ्नी ॥")

प्रतिसूर्य्यक पुं, (प्रतिसूर्य्य + स्वार्थे कन् ।) कृकलास । (यथा, उत्तररामचरिते द्वितीयेऽङ्के ।
"सीमान प्रदरोदरेषु विलसतस्वल्पाम्भसो या स्वय
तृष्यद्भि प्रतिसूर्य्यकैरजगरस्वेदद्रव पीयते ॥"
तद्दंष्ट्रस्य चिकित्सा सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये उक्ता । यथा,—
"प्रतिसूर्य्यकदष्टानां सर्पदष्टवदाचरेत ॥")
उपसूर्य्यकमण्डलम् । इति विश्व ॥ (अस्य शुभाशुभलक्षणम् । यथा, बृहत्संहितायाम् ।३७।१-३।
"प्रतिसूर्य्यक प्रशस्तो
दिवसकृदृतुवर्णसप्रभ स्निग्ध ।
वैदूर्य्यनिभ स्वच्छ
शुक्लश्च क्षेमसौभिक्ष ॥
पीतो व्याधि जनय
त्यशोकरूपश्च शस्त्रकोपाय ।
प्रतिसूर्य्याणां माला
दस्युभयातङ्कनृपघ्नी ॥
दिवसकृत प्रतिसूर्य्यो
जलकृदुदगदक्षिणे स्थितोऽनिलकृत ।
उभयस्थ सलिलभय
नृपमुपरि निहन्त्यधो जनहा ॥")

प्रतिहृष्ट त्रि, (प्रति + हृष + कर्म्मणि क्त ।) प्रेषित । प्रत्याख्यात । इति मेदिनी । टे, ६५ ॥ दत्त । इति शब्दचि ॥

प्रतिसोमा, स्त्री, (प्रतिरूप सोम सोमवल्ली यस्या ।) महिषवल्ली । इति राजनिर्घण्ट ॥

प्रतिस्पर्द्धा, स्त्री, (प्रति + स्पर्द्ध + भावे अङ ।) प्रतिकक्षा । स्पर्द्धा । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिहत , त्रि, (प्रतिहन्यते स्मेति । प्रति + हन् + क्त ।) द्विष्ट । प्रतिस्खलित । बद्ध । इति । मेदिनी । ते, २ ५ ॥ निराश । यथा,—
"मनोहत प्रतिहत प्रतिबद्धो हतश्च स ॥"
इति सुभाङ्कितामरकोषे पाठ । ३ । १ । ४१ ॥

प्रतिहस्तक , पु, (प्रतिरूप हस्तोऽवलम्बनरूपो यस्य । कप ।) प्रतिनिधि । यथा,—
"आश्रितानां भृतौ स्वामिसेवायां धर्म्मसेवने ।
पुत्त्रस्योत्पादने चैव न सन्ति प्रतिहस्तका ॥"
इति हितोपदेशे नीतिशास्त्रे सुहृद्भेदो नाम द्वितीयकथासंग्रह परिच्छेद ॥

प्रतिहार , पु (प्रतिविषयं प्रतीपक वा हरति स्वामिसमीपमानयतीति । प्रति + हृ + अण ।) द्वारपाल (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३ ।
"ज्ञातो हि प्रतिहारेण ज्ञानी कश्चिद् द्विजोत्तम ॥"
प्रति + हृ + आधारे घञ ।) द्वार । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । ६ । २ ।
"ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा
पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
प्राक्सन्निकर्ष मगधेश्वरस्य
नीत्वा कुमारीमवदत सुनन्दा ॥"
प्रतिरूप हरतीति । हृ + अण ।) मायाकार । इत्यमरटीकाया भरत ।२ ।१ ।११ ॥ (परमेष्ठिन पुत्त्र । यथा, विष्णुपुराणे ।२।१।३७।
"परमेष्ठी ततस्तस्मात प्रतिहारस्तदन्वय ॥")

प्रतिहारक , पु, (प्रतिरूप हरतीति । हृ + ण्वुल ।) मायाकार । इत्यमरटीकायां भरत । २ । १ । ११ ॥

प्रतिहास , पु, (प्रतिरूपो हासो यस्य ।) करवीर । इत्यमर । २ । ४ । ७६ ॥ हासकम्पुति हास्यश्च ॥

प्रतीक , पु (प्रतीयते प्रत्येति वा इति । प्रति + इ + अलीकादयश्चेति ईकन्प्रत्ययेन साधु ।) एकदेश । अङ्गम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ३६ । १ ।
"वि सानुना पृथिवी सस्र उर्व्वी पृथु प्रतीक मध्येधे अग्नि ॥"
"तथाग्नि पृथु विस्तीर्ण प्रतीक पृथिव्या अवयवम् ॥" इति तद्भाष्ये सायन ॥) स्वाङ्गवाद्य निषेधो यथा, कौर्म्मे १५ अध्याये ।
"न स्वाङ्गनखवाद्य वै कुर्य्यान्नाञ्जलिना पिबेत् ॥"
अपि च, लक्ष्मीचरित्रे ।
"स्वाङ्गे पीठे च वाद्य हरति धनपते केशव स्यापि लक्ष्मीम् ॥"
प्रतिकूले, त्रि । इत्यमर ।१।६।७० ॥ विलोम । इति मेदिनी । के ११२ ॥

प्रतीकार , पुं, (प्रतिकरणमिति । प्रति + कृ + घञ । उपसर्गस्येति पक्षे दीर्घ ।) कृतापकारस्य प्रत्यपकार । तत्पर्य्याय । वैरशुद्धि २ वैरनिर्यातनम् ३ । इत्यमर । २ । ८ । ११० ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २५ । ३ ।
"दुर्गाया तौ हतौ सख्ये नापराधो ममात्र वै ।
अवश्यम्भाविभावेषु प्रतीकारो न विद्यते ॥")
चिकित्सा । इति शब्दमाला ॥

प्रतीकाश पु, (प्रतिकाशते इति । प्रति + काश + अच । उपसर्गस्य दीर्घ ।) उपमा । इत्यमर ।२ । १ । ३८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५४ । ३२ ।
"अद्य त्वां भगिनी रक्ष हन्म्यमात्र मयासकृत ।
ज्वलदग्निप्रतीकाश सिंहेनेव महाद्विपम् ॥")

प्रतीक्षा स्त्री, (प्रति + ईक्ष + अङ ।) प्रतीक्षणम् । अपेक्षा । प्रतिपूर्व्वेक्षधातोर्भावे अप्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (यथा महाभारते ।८।४ ।५२।
"मित्रप्रतीक्षया शल्य धार्त्तराष्ट्रस्य चोभयो ।
अपवादतितिक्षाभिश्चिभिरेतैर्हि जीवसि ॥")

प्रतीक्ष्य , त्रि (प्रतीक्ष्यते इति । प्रति + ईक्ष + ण्यत ।) पूज्य । इत्यमर । ३ । १ । ५ ॥ (यथा, रघौ । ५ । १४ ।
"भक्ति प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते
पूर्व्वान् महाभाग । तथातिशेषे ।
व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेत
त्वामर्थिभावादिति मे विषाद ॥")
प्रतीक्षणीय ॥ (यथा, माघे । २ । १ ८ ।
"प्रतीक्ष्य मत्प्रतीक्षाये प्रतिव्यस्ते प्रतिश्रुतम् ॥")

प्रतीची, स्त्री, (प्रतिदिनानां प्रतिदिवान्ते इत्यर्थ अञ्चति सूर्य्यमिति । अञ्चु गतिपूजनयो + "ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च ।" ३ । २ । ५९ । इति क्विन् अनुलोपो दीर्घश्च । "उगितश्च ।"४ । १ । ६ । इति ङीप ।) पश्चिमदिक । इत्यमर । १ । ३ । १ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । १८ ।
"येनासौ व्यजयत क्रतस्त्रां प्रतीचीं दिशमाहवे ।
कलापो ह्येष तस्यासीन्मान्धातुस्तस्य धीमत ॥"
त्रि, पश्चिमाभिमुखी । यथा, ऋग्वेदे ।१।९२।९
"विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्या
प्रतीची चक्षुरुर्व्विया वि भाति ।
विश्व जीव चरसे बोधयन्ती
विश्वस्य वाचमविदन् मनायो ॥"
"भुवना भुवनानि भूतजातान्यभिचक्षाभिप्रकाश्य प्रकाशयन्ति उत्तानन्तर प्रतीची प्रत्यङ्मुखी सती ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥ प्रतिनिवृत्तमुखी । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२४ । ७ ।
"अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्त्तारुगिव सनये धनानाम् ॥"
"अभ्रातेव भ्रातृरहितेव पुंस पित्रादीन् प्रतीची स्वकीयस्थानात् प्रतिनिवृत्तमुखी ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥)

प्रतीचीन, त्रि, (प्रतीचि भवम् । प्रत्यच + "विभाषाञ्चेरदिक स्त्रियाम् ।"५ ।४ । ८ । इति ख । अलोपो दीर्घश्च ।) प्रत्यक । प्रतीच्यां भव । इति हेमचन्द्र । ३ । ८२ ॥ (पराङ्मुखम् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५५ । ८ ।
"शूरस्येव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीन ददृशे विश्वमायत् ॥"
"विश्व भूतजात प्रतीचीन पराङ्मुखं ददृशे ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥)

प्रतीच्य त्रि प्रतीच्यां भव । प्रतीचीशब्दाद्भवार्थे-यत्प्रत्ययनिष्पन्नः । पश्चिमदिग्भवः । (यथा, महाभारते । २ । ३२ । १२ ।
"रामठान् हारहूणांश्च प्रतीच्यांश्चैव ये नृपाः । तान् सर्व्वान् स वशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः ॥")

प्रतीत, त्रि, (प्रतीयते स्म प्रत्येकमगाद्वेत्ति । प्रति + इण + कर्म्मणि कर्त्तरि वा क्त ।) ख्यात । इत्यमरः । ३ । १ । ८ । (यथा, रामायणे । २ । ८ । १ ।
"प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीता हतविद्विषम् । उपस्थास्यसि कौशल्यां दासीवत्त्वं कृता-ञ्जलिः ॥")
आदर । ज्ञात । हृष्ट । इति मेदिनी । ते, १२५ ॥ (पु विश्वेदेवानामन्यतम । यथा महा-भारते । १३ । ९१ । ३२ ।
"वायुकर्म्मा प्रतीतश्च प्रदातारौ अंशुमांस्तथा ॥")

प्रतीति स्त्री, (प्रति + इण + भावे क्तिन् ।) ज्ञानम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, भाषापरि-च्छेदे । ११४ ।
"अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमुच्यते । अस्मात् पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥")
ख्यातिः । आदर । हर्ष । इति प्रतीतशब्दार्थ-दर्शनात् ॥

प्रतीप, त्रि (प्रतिकूला आपो यस्मिन् । "ऋक-पूरब्धूः पथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अप्रत्यय । "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ।"६ । ३ । ९७ । इति ईत ।) प्रतिकूलम् । इति हेम-चन्द्र । ६ । १२१ ॥(यथा, भागवते । ३ । १ । १४ ।
"स एष भ्रातृवध्वा निषेधो राज्ञा सुतं यद्वलिनैव पुष्टः । तस्मिन् प्रतीपः परकृत्य आस्ते निर्व्वासयतामाशु पुराच्छ्वसानः ॥"
स्त्री, अर्थालङ्कारभेदः । तस्य लक्षणादिकं साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे उक्तम् । यथा,—
"प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥
क्रमेण उदाहरणं यथा,—
यल्लोचनसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितः प्रिये । तव मुखच्छायानुकारी शशी ।
ये त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥
तवास्य यदि मुद्रिता शशिकथा हा हेम वा चेद्दयुतिः
तवाक्षि यदि हारितं कुवलयैस्तच्चेत् स्मितं का सुधा ।
धिक्कन्दर्पधनुर्भ्रुवौ यदि च ते किंवा बहु ब्रूमहे यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः ॥
अत्र वक्त्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिरेक-लाभात् तेषां निष्फलत्वम् ।
उक्ता चात्यन्तमुत्कर्षमतुल्यतुल्यस्य यद्गुणः । कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे ॥

यथा,—
अहमेव गुरुः सुदारुणाना-मिति हालाहल तात मास्म दृप्यः । ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥
अत्र प्रथमपादे उत्कर्षातिशय उक्तः । तदुक्तौ तु नायमलङ्कारः ॥")

प्रतीप, पु, चन्द्रवंशीय कुरुराजपुत्रः । शान्तनु-राजपिता च । इति पुराणं शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, महाभारते । १ । ९७ । २० ।
"प्रतीपः शान्तनुं पुत्रं यौवनस्थं ततोऽन्वशात् ।"
एतस्य विवरणं तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

प्रतीपदर्शिनी, स्त्री, (प्रतीपं प्रतिकूलं वामं वा पश्यतीति । दृश + णिनि । ङीप ।) स्त्रीसा-मान्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥

प्रतीर, क्ली (प्रतीरयति जलगतिकर्म्मसमाप्तिं नयतीति । प्र + तीर कर्म्मसमाप्तौ + क ।) तटम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥

प्रतीवाप, पु, (प्रत्युप्यते प्रक्षिप्यते अथवा निषि-च्यतेऽस्मिन्निति । प्रति + वप निषेकादौ + घञ ।) गलितस्य स्वर्णादेर्द्रव्यान्तरेणावचूर्णनम् । इति स्वामी ॥ व्यसनम् । निःक्षेपणमिति यावत् । इति सुभूतिः ॥ उपद्रवः । इति मुकुटः ॥
"आवापस्तु प्रतीवापो मारीरीतिरुपद्रवः ॥" इति राजनिर्घण्टः ॥
इत्यमरशब्दटीकायां भरतः ॥ पानीयौषध-विशेषः । यथा,—
"उपकारि प्रतीवापं पिबेत् स प्रशमनाय वै ॥" इति चिकित्सायां चक्रपाणिदत्तः ॥
(यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४३ अध्याये ।
"मदनफलमज्जकाथं वा पिप्पल्यादि प्रतीवापं सचूर्णं वा निम्बरूपिका कषाययोरन्यतरस्य सन्त पक्वं कफज्वराधिहरम् ॥")

प्रतीवेश, पु, (प्रतिविश्यते इति । प्रति + विश + घञ । उपसर्गस्य दीर्घः ।) प्रतिवेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतीवेशी, [न्] स्त्री (प्रतीवेशोऽस्यास्तीति । प्रतिवेश + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि ।) प्रतिवेशी । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतीहार पु, (प्रतिह्रियते अनेनेति । प्रति + हृ + घञ । उपसर्गस्य दीर्घः ।) द्वार । (प्रतिहर-त्यनेनेति । करणे घञ ।) द्वारपालः । इत्य-मरः । २ । ८ । ६ ॥ तस्य लक्षणम् । यथा,—
"इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः । अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते ॥" इति चाणक्यसंग्रहः ॥
अपि च । मात्स्ये १८९ अध्यायः ।
"प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः । चित्तग्राहश्च सर्व्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥"
सन्धिविशेषः । यथा, हारावली ।
"मयाखोपनत पूर्व्वमयमेवोपकरिष्यति । इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीहारः स उच्यते ॥"

प्रतीहारी, [न्] त्रि, (प्रतिहरति स्वामिसमीपे सर्व्वविषयमिति । प्रति + हृ + णिनि । उप-सर्गस्य दीर्घः । यद्वा, प्रतीहारो रक्षणीयत्वेना-स्यास्तीति । इनि ।) द्वारी । द्वाराधकप्रती-हारशब्दादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रतीहारी, स्त्री, (प्रतीहारोऽस्या अस्तीति । अच् । गौरादित्वात् ङीष ।) द्वाःस्थिता । इति मेदिनी । रे, २८ ॥

प्रतीहास, पुं, (प्रतिरूपो हासोऽस्य । उपसर्गस्य दीर्घ ।) करवीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥

प्रतुद, पु, (प्रतुदतीति । प्र + तुद + क ।) श्येनादिः । आदिना श्येन । कङ्क । काक । द्रोणकाक । उलूक । मयूरः । इति राज-निर्घण्टः ॥ अस्य मांसगुणाः ।
"लावाद्या विष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः । लघवः शीतमधुराः कषायाश्च हिता नृणाम् ॥" इति राजवल्लभः ॥
(यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशाध्याये ।
"शतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टी जीवजीवकः । कैरातः कोकिलोऽत्यूहो गोपापुत्रः प्रियात्मजः ॥
लट्वा लटूषको बभ्रुर्वटहा डिण्डिमानकः । जटी दुन्दुभिपाक्कारलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥
कपोतशुकसारङ्गचिरिटीकङ्कुयष्टिका । सारिकाकलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ॥
पारावतः पाण्डविक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ॥"
यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिककुलिङ्ग-गृहकुलिङ्गगोक्ष्वेडकडिण्डिमानकशतपत्रकमा-तृनिन्दकमेदाशिशुकसारिकावल्गुलीगिरिशालाकालटूषकसुगृहीखञ्जरीटकहारीतदात्यूहप्रभृ-तयः प्रतुदाः ॥")

प्रतोद, पु (प्रतुद्यतेऽनेनेति । प्र + तुद + करणे घञ ।) अश्वादिताडनदण्डः । चाबुक इति भाषा । तत्पर्यायः । प्राजनम् २ प्रवयणम् ३ तोत्रम् ४ तोदनम् ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा महाभारते । २ । ५३ । ८ ।
"प्रकाशयेद्दिशः सर्व्वाः प्रतोदेनैव सारथिः । प्रजानिवशिष्यं दीप्तां चित्रभानुरिवार्थमम् ॥")

प्रतोली, स्त्री, (प्रतुल्यते परिमीयते इति । प्र + तुल परिमाणे + घञ । गौरादित्वात् ङीष ।) रथ्या । इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ (यथा, रामा-यणे । २ । ८ । १८ ।
"बहुप्रासादसंबाधां परिखापरिवारिताम् । तत्रैवकौशप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥") अभ्यन्तरमार्गः । गाळ इति ख्यातिः । कुञ्जी इति च ख्यातिः । हट्टादिमध्यभित्तिरिति पर्य्यायीति माञ्ज । दुर्गनगरद्वारे इति केचित् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

प्रत्त त्रि, (प्रदीयते स्मेति । प्र + दा + क्त । "अच उपसर्गात् तः ।" ७ । ४ । ४७ । इति तादेशः ।) दत्तम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्रत्न, त्रि, (प्र+"त्नप् पुराणे प्रात।" इति त्नप्प्रत्ययात् त्नप।) पुरातनः। इत्यमरः। ३।१।७७॥ (यथा भागवते। ५।२।५।
"प्रत्नस्य विष्णो रूपं यत् सत्यस्यर्त्तस्य ब्रह्मणः।
अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्य्यमात्मानमीमहि॥")

प्रत्यक्, [च्] त्रि (प्रत्यञ्चतीति। प्रति+अन्च+क्विन्।) पश्चिमदिक्। पश्चिमदेशः। (यथा, मनुः। २।२१।
"हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशनादपि।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः॥")
पश्चिमकालः। इति मेदिनी। चे, १६॥ (च प्रतीच्यां दिशि प्रतीच्या दिशः प्रतीची दिक् वा एवं देशे काले च। "दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः।" ५।३।२७। इति अस्तातिः। "अञ्चेर्लुक्।" ५।३।३०। इति अस्तातेर्लुक्। "लुक् तद्धितलुकि।" १।२।४९। इति लुक्। दिग्देशकाले। इति मेदिनी। चे, १६॥ प्रतिलोमम्। यथा, भागवते। ४।२२।३७।
"यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगाविः
प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽस्मि॥"
प्रतिकूलम्। यथा, महाभारते। ५।८४।६।
"प्रत्यगूहुर्महानद्यः प्राङ्मुखाः सिन्धुसत्तमाः।
विपरीता दिशः सर्व्वा न प्राज्ञायत किञ्चन॥")

प्रत्यक्पर्णी, स्त्री, (प्रत्यञ्चि पर्णानि अस्याः। पाककर्णेति ङीष्।) अपामार्गः। इत्यमरः। २।४।८९॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"दन्तोऽन्यो वशिरो दुग्धफेनी ग्रामागवोऽपि च।
प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी कथिता कपिपिप्पली॥")
द्रवन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"द्रवन्ती शाम्बरी चित्रा प्रत्यक्पर्ण्युदकपर्ण्यपि।
चित्रोपचित्रान्यग्रोधी प्रत्यक्श्रेण्याखुकर्ण्यपि॥"

प्रत्यक्पुष्पी, स्त्री, (प्रत्यञ्चि पुष्पाण्यस्याः। पाककर्णेति ङीष्।) अपामार्गः। इत्यमरः। २।४।८८॥ (यथा, सुश्रुते। १।४३।
"प्रत्यक्पुष्पीसदापुष्पीनिम्बकषायाणामन्यतमेन लोध्रं मधुसैन्धवयुक्तां मात्रां पाययित्वा वामयेत्॥" पर्य्यायान्तरमस्याः। यथा—
"खलमञ्जर्य्यपामार्गः प्रत्यक्पुष्पी मयूरकः।
क्षारमध्यस्त्वधोघण्टा शिखरी खरमञ्जरी॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

प्रत्यक्श्रेणी, स्त्री, (प्रतीची श्रेणी यस्याः। समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप्।) दन्तीवृक्षः। मूषिकपर्णी। इत्यमरः।२।४।८८॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"प्रत्यक्श्रेणी द्रवन्ती च पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका।
इन्द्रपर्ण्याखुपर्णी च मूषिका काम्बिपत्रिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

प्रत्यक्ष, त्रि (प्रतिगतमक्षि इन्द्रियं यत्र। समासे अच्। यद्वा, प्रत्यक्षमश्नुत इति। अशू व्याप्तित्वात् अच्।) इन्द्रियग्राह्यम्। तत्पर्य्यायः। ऐन्द्रियकम् २। इत्यमरः। ३।१।७९॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते। २।१।५२
"यत्पादपद्मनखरद्वये चात्मसुखे।
न च दृष्टं स्वप्नेऽपि प्रत्यक्षस्यापि का कथा॥")
अनुभवविशेषः। तत् षड्विधम्। घ्राणजम् १ रासनम् २ श्रावणम् ३ चाक्षुषम् ४ स्पार्शनम् ५ मानसम् ६। निर्व्विकल्पकसविकल्पकभेदेन प्रत्येकं द्विविधम्। निर्व्विकल्पकन्तु अतीन्द्रियम्। सविकल्पकं मनोग्राह्यम्। षड्विधप्रत्यक्षे आश्रयस्य महत्त्वं कारणम्। इन्द्रियं करणम्। विषयेण सह इन्द्रियसन्निकर्षः अस्य व्यापारः। यथा, भाषापरिच्छेदे।
"घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम्।
घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः॥
उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो
द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये।
विभागसंयोगपरापरत्व-
स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम्॥
क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायञ्च तादृशम्।
गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः॥
उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः।
रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम्॥
द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्।
मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः॥
ज्ञानं यन्निर्व्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते।
महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम्॥
विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः॥"
(यथा, विद्वन्मोदतरङ्गिण्याम्।
"देवानर्च्चय सञ्चय प्रतिदिनं पुण्यानि जन्मान्तरे
भोगाय प्रयतो महाक्रतुविधौ स्वर्गाय हिंसां कुरु।
इत्थं वञ्चकवञ्चनोत्पथगता बुद्धिस्त्वदीया चिरा-
दप्रत्यक्षपदार्थसार्थरहितं पन्थानमारोहतु॥"
अव्य, अक्षि अक्षि प्रतीति वीप्सायां यथार्थत्वेन समासः। अक्ष्णोराभिमुख्यमित्यर्थे। "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये।" २।१।१४। इत्यव्ययीभावः। "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः।" ५।४।१०७। इत्यत्र "प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः।" इति टच्। इन्द्रियगत्वम्। अपरोक्षम्। यथा, मनुः। ९।५२।
"फलन्त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा।
प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी॥")

प्रत्यक्षदर्शन, त्रि, (प्रत्यक्षं पश्यतीति। प्रत्यक्ष+दृश+ल्युः। प्रत्यक्षं दर्शनं यस्येति वा।) साक्षी। इति शब्दमाला॥ (क्ली, प्रत्यक्षं दर्शनम्। यथा महाभारते। ३।५७।३६।
"प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिञ्चानुत्तमां शुभाम्।
नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः॥")

प्रत्यक्षवादी, [न्] पुं, (प्रत्यक्षमेव प्रमाणत्वेन वदतीति। वद्+णिनि।) बौद्धः। नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति तन्मतम्॥ (प्रत्यक्षं वदति यस्तत्, त्रि॥)

प्रत्यक्षी, [न्] त्रि (प्रत्यक्षमस्यास्तीति। प्रत्यक्ष+इनि।) स्वतद्रष्टार्थः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रत्यगाशापति, पुं (प्रत्यगाशायाः पश्चिमस्या दिशः अधिपतिः।) वरुणः। इति हलायुधः॥

प्रत्यग्र, त्रि, (प्रतिगतमग्रं श्रेष्ठं प्रथमदशानं वास्येति।) नूतनम्। इत्यमरः। ३।१।७७॥ (यथा महाभारते। ८।३८।१८।
"दासीनां निष्ककण्ठीनां मागधीनां शतं तथा।
प्रत्यग्रवयसां दद्यां यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम्॥")
शोधितः। इति जटाधरः॥ (पुं उपरिचरस्य वसोः पुत्राणामन्यतमः। यथा, भागवते। ९।२२।६।
"वसुस्तस्योपरिचरो बृहद्रथमुखास्ततः।
कुशाम्बमत्स्यप्रत्यग्रचेदिपाद्याश्च चेदिपाः॥")

प्रत्यग्रथः, पुं (प्रतीचां रथ इव।) अहिच्छत्रदेशः। इति हेमचन्द्रः। ४।२६॥

प्रत्यङ् [च्] त्रि, (प्रत्यञ्चतीति। प्रति+अन्च+क्विन्।) पश्चिमदिक्। पश्चिमदेशः। पश्चिमकालः। प्रतिपूर्व्वाञ्चधातोः कर्त्तरि क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे। १२।८।२।३५।
"अतएव सर्व्वं पराक् सर्व्वं प्रत्यक्॥"
प्रतिगतः। अभिमुखः। यथा, ऋग्वेदे।१।५०।५।
"प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान्।
प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे॥"
"हे सूर्य्य त्वं देवानां विशो मरुन्नामकान् देवान्। मरुतो वै देवानां विश इति श्रुत्यन्तरात्। तान् मरुत्संज्ञकान् देवान् प्रत्यङ्ङुदेषि। तान् प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि। सर्व्वामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः। तथा मानुषान् मनुष्यान् प्रत्यङ्ङुदेषि। तदपि यथास्मदभिमुखमेव सूर्य्य उदेतीति मन्यन्ते। तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोकं दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ्ङुदेषि। यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः सर्व्वेऽपि स्वस्वाभिमुख्येन सूर्य्यं पश्यन्तीति।" इति तद्भाष्ये सायनः॥ अन्तर्यामी। इति श्रीधरस्वामी॥ यथा, भागवते। ६।९।२।
"प्रत्यञ्चमादिपुरुषमुपतस्थुः समाहिताः॥")

प्रत्यङ्ग, क्ली, (प्रतिगतमङ्गमिति।) अवयवविशेषः। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
"प्रत्यङ्गं कर्णनासाक्षिचिबुकाङ्गुलिकरादिकम्॥"
(यथा रामायणे। २।७४।१४।
"अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चापि जायते।
तस्मात् प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु बान्धवाः॥"
"अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते। मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटनासाचिबुकवस्तिग्रीवा इत्येता एकैकाः। कर्णनेत्रनासाभ्रूशङ्खांसगण्डकक्षस्तनवृषणपार्श्वस्फिग्जानुबाहूरुप्रभृतयो द्वे द्वे। विंशति

रङ्गुलय। सीतांसि च मज्जमाजानि। एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥ अप्रधानम्। यथा, निरुक्ते। ७।१।५।
"एक आत्मा बहुधा स्तूयते एकस्यात्मनोऽन्ये देवा प्रत्यङ्गानि भवन्त्यपि॥" अङ्गं अङ्गं प्रति। यथा, गीतगोविन्दे। ११।११।
"ध्वान्तं नीलनिचोलचारुसुदृशां प्रत्यङ्गमालिङ्गति॥"
तथा च मनु।८।२८।
"यस्मिन् कस्मिंश्च यासु स्युरक्ता प्रत्यङ्ग दृश्यता।
स एव ता आददीत भजेरन् सर्व्व एव वा॥"
नृपविशेषे, पुं। यथा, महाभारते।१।१।२३५।
"महापुराणसम्भाव्य प्रत्यङ्ग परहा श्रुति।
एते चान्ये च राजान शतशोऽथ सहस्रश।
श्रयन्तेऽयुतशश्चान्ये सङ्ख्याताश्चैव पद्मश॥")

प्रत्यङ्गिरा स्त्री देवीविशेष। तस्या ध्यानम्। यथा—
'शवोपरिसमासीनां रक्ताम्बरतनुच्छदाम्।
सर्व्वाभरणसंयुक्तां गुञ्जाहारविभूषिताम्॥
षोडशाब्दाञ्च युवतीं पीनोन्नतपयोधराम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां परमानन्दरूपिणीम्।
वामदक्षिणयोगेन ध्यायेत्तन्त्रविदुत्तमाम्॥"
इति प्रत्यङ्गिरास्तोत्रान्तर्गतम्॥

प्रत्यनीक पुं, (प्रतिगत अनीक युद्धमिति।) शत्रु। इति हेमचन्द्र।३।३९२॥ (प्रतिपक्ष। विरोधी। यथा, महाभारते।७।१।३६।
"यस्य यन्ता हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जय।
रथस्य तस्य क सङ्ख्ये प्रत्यनीको भवेन्नृप॥"
यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
"अतीसारयतयामासु यथा वेत्रतुष्ठ स्मृता।
तेषु तत्प्रत्यनीकाढ्य भुञ्जीतमात्रैव तु॥"
क्ली, प्रतिपक्षसैन्यम्। यथा भगवद्गीतायाम्। ११।३२।
"ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्व्वे
येऽवस्थिता प्रत्यनीकेषु योधा॥"
अलङ्कारविशेष। यदुक्त काव्यप्रकाशे।
"प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्त्तुं तिरस्क्रिया।
या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीक तदुच्यते॥"
उदाहरण यथा,—
"त्वं विनिर्जितमनोभवरूप
सा च सुन्दर। भवत्यनुरक्ता।
पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां
तापयत्यनुशयादिव काम॥") •

प्रत्यन्त पुं, (प्रतिगतोऽन्तमिति। अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे। इति समास।) म्लेच्छदेश। इत्यमर।२।१।७॥ (प्रान्तदुर्गम्। यथा, रघु।४।२६।
"स गुप्तमूलप्रत्यन्त शुद्धपार्ष्णिरयान्वित।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया॥"
"गुप्तौ मूल स्वनिवासस्थान प्रत्यन्त प्रान्तदुर्गञ्च येन स।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ॥
तद्देशजाते, त्रि॥ यथा, वराहसंहितायाम्। ४।२१।
"प्रत्यन्तान् कुरुपाञ्चहन्त्युडुपति शृङ्गे कुजेनाहते॥")
सन्निकृष्टे च त्रि॥

प्रत्यन्तपर्व्वत, पुं, (प्रत्यन्त सन्निकृष्ट पर्व्वत।) महापर्व्वतसमीपवर्त्तिक्षुद्रपर्व्वत। इत्यमर। २।३।७॥

प्रत्यभियोग, पु (प्रतिरूपोऽभियोग।) प्रत्यपराध। यथा,—
"अभियोगमनिस्तीर्य्य नैन प्रत्यभियोजयेत।
अभियुक्तञ्च नान्येन नोक्त विप्रकृति नयेत॥"
"अभियुज्यत इति अभियोगोऽपराधस्तमभियोगमनिस्तीर्य्यापह्नुत्यैनमभियोक्तार न प्रत्यभियोजयेदपराधेन न संयोजयेत्। यद्यपि प्रत्यभिस्कन्दन प्रत्यभियोगरूपन्तथापि स्वापराधपरिहारात्मकत्वात्तस्य प्रतिषेधस्य विषय। अत स्वाभियोगानुपमर्द्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं निषेध।" इति मिताक्षरा॥

प्रत्यभिवाद, पुं, (प्रति+अभि+वद्+णिच्+भावे घञ्।) अभिवादस्य गुरोराशीर्व्वचनम्। इति गोयीचन्द्र॥

प्रत्यभिवादन, पुं, (प्रति+अभि+वद्+णिच्+भावे ल्युट्।) अभिवादस्य गुरोराशीर्व्वचनम्। इति गोयीचन्द्र॥

प्रत्यय, पु, (प्रति+इण्+भावकरणादौ यथायथ अच्।) अधीन। शपथ। ज्ञानम्। (यथा, मार्कण्डे २३६ अध्याये।
"आयतुषस्कारसम्भूत प्रत्ययो विषयात्मिन॥")
विश्वास। (यथा, कुमारे।४।४५।
"इत्थ रते किमपि भूतमदृश्यरूप
मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम्।
तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेनामाश्वासयत् सुचरितार्थपदैर्व्वचोभि॥")
हेतु। (यथा, रघु।१।३।
"अतिष्ठत् प्रत्ययापेक्षसन्तति स चिर नृप॥")
रन्ध्रम। शब्द। इत्यमर।३।३।१४७॥
प्रथितत्वम्। आचार। इति मेदिनी। ये,८९॥
निश्चय। (यथा, मनु।८।२५३।
"यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णय॥")
स्वाद। इति हेमचन्द्र॥ प्रकृत्युत्तरजायमान। वोपदेवेनास्य त्यसंज्ञा कृता। प्रत्याययन्तीति सुप्तिङ्कृत्तद्धिता प्रत्यया। इति सप्तिप्रकार व्याकरणम्॥ (यथा, रघु।११।५६।
"ता नराधिपसुता नृपात्मजै
स्ते च ताभिरगमन् कृतार्थताम्।
सोऽभवद्वरवधूसमागम
प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभ॥")
सहकारी। इति त्रिकाण्डशेष॥

प्रत्ययकारिणी, स्त्री, (प्रत्ययस्य विश्वासस्य कारिणी।) मुद्रा। इति त्रिकाण्डशेष॥ मोहर इति पारस्यभाषा॥

प्रत्ययित, त्रि, (प्रत्ययो विश्वास सञ्जातोऽस्येति। प्रत्यय+"तदस्य सञ्जात तारकादिभ्य इतच्।" ५।२।३६। इति इतच्।) आप्त। विश्वस्त। इत्यमर।२।८।१३॥ (यथा, कथासरित्सागरे।१५।६८।
"तत श्रुत्वा वचस्तस्या सोऽथ प्रत्ययितान् द्विजान्॥")

प्रत्यर्थी, [न्] त्रि (प्रतिरोध प्रतिकूल वा अर्थयते इति। प्रति+अर्थ+णिनि।) शत्रु। इत्यमर।२।८।११॥ (यथा साहित्यदर्पणे।३ परिच्छेदे।
"नेत्र खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वय वक्षोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छत॥")
पु, प्रतिवादी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा मनु।८।७९।
"सभान्त साक्षिण प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ।
प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन्॥")
अर्थिप्रतिपक्ष। यथा—
"प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्य यथावेदितमर्थिना।
समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्॥'
"अथ्यत इत्यर्थ साध्य। सोऽस्यास्तीत्यर्थी। तत्प्रतिपक्ष प्रत्यर्थी।" इति मिताक्षरा॥

प्रत्यर्पित, त्रि (प्रति+ऋ+णिच्+क्त।) प्रतिदत्तम्। यथा। "अथव्यवहारोऽपि एकस्मिन् वत्सरे यत्सङ्ख्याक यद्द्रव्य यतो येन गृहीत प्रत्यर्पितञ्चेति। पुनरन्यस्मिन् वत्सरे तद्द्रव्य तत्सङ्ख्याक तत्तेन गृहीत याच्यमानोऽपि यदि ब्रूयात् सत्य गृहीत प्रत्यर्पितञ्चेति वत्सरान्तरे गृहीत प्रत्यर्पितञ्च नास्मिन् वत्सर इत्युत्तमुच्यते।" इति मिताक्षरा॥

प्रत्यवसान क्ली, (प्रति+अव+सो+ल्युट्।) भोजनम्। इति हेमचन्द्र।३।८७॥ (पर्य्यायान्तरमस्य यथा—
"जग्धि प्रत्यवसानञ्च भक्षण भोजनाशने॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

प्रत्यवसित, त्रि, (प्रति+अव+सो+क्त।) भक्षितम्। इत्यमर।३।२।११०॥

प्रत्यवस्कन्द पु (प्रति+अव+स्कन्द्+घञ्।) चतुर्व्विधोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेष॥

प्रत्यवस्कन्दन क्ली, (प्रति+अव+स्कन्द्+ल्युट्।) चतुर्व्विधोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेष। यथा,—
"प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्य गृहीत प्रतिदत्त प्रतिग्रहलब्धमिति वा। यथाह नारद।
अर्थिना लेखितो योऽर्थ प्रत्यर्थी यदि तत्तथा।
प्रपद्य कारण ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दन स्मृतम्॥"
इति मिताक्षरा॥

अपि च ।
"अर्थिनाभिहितो योऽर्थं प्रत्यर्थी यन्न तत्तथा ।
प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥"
इति व्यवहारतत्त्वे बृहस्पतिवचनम् ॥

प्रत्यवस्थातृ, [ऋ] त्रि, (प्रतिपक्षतया अवतिष्ठते इति । प्रति+अव+स्था+तृच ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३९२ ॥

प्रत्यवायः, पुं, (प्रत्यवाय्यते इति । प्रति+अव+अय गतौ+घञ् ।) पापम् । दुरदृष्टम् । यथा
"स्वयं केचिदुपासन्ते दुरितस्य प्रचक्षते ।
अनुतप्येत् तथा चाग्ने प्रत्यवायस्य मन्यते ॥"
इत्येकादशीतत्त्वे जावालवचनम् ॥

प्रत्यश्मन् [न्] पुं (प्रतिरूपः अश्मा ।) गैरिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रत्यहं, व्य, (अहः अहः प्रति । "नपुंसकादन्यतरस्याम् ।" ५ । ४ । १०९ । इति टच् ।) प्रतिदिनम् । यथा कुमारसम्भवे ।
"गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी ॥"

प्रत्याकारः, पुं, (प्रतिरूपः खड्गेन सदृशः आकारो यस्य ।) खड्गकोषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४७ ॥ खाप इति भाषा ॥

प्रत्याख्यात, त्रि, (प्रति+आ+ख्या+क्त ।) दूरीकृतः । तत्पर्य्यायः । प्रत्यादिष्टः २ निरस्तः ३ निराकृतः ४ निकृतः ५ विप्रकृतः ६ । इत्यमरः । ३।१।४ ॥ क्वचित् पुस्तके प्रत्यादिष्टेत्यादिश्लोकमेकमधिकं दृश्यते तत्राद्यचतुष्कं प्रत्यादिष्टे । परचतुष्कं तिरस्कृते । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ८ ।
"वीरेणाहं तथानेन त्वया वापि यशस्विनि ! ।
प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥")

प्रत्याख्यानं, क्ली, (प्रति+आ+ख्या+भावे ल्युट् ।) निराकरणम् । तत्पर्य्यायः । निरसनम् २ प्रत्यादेशः ३ निराकृतिः ४ । इत्यमरः । ३।२।३१ ॥ यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ७२ ।
"प्रत्याख्यानादहं त्वत्तः त्वञ्च पापमवाप्स्यसि ॥")

प्रत्यागमः, पुं, (प्रत्यागमनमिति । प्रति+आ+गम्+अप् ।) प्रत्यागमनम् । फिरे आसा इति भाषा ॥ यथा,—
"तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेषु च ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ३९ । २४ ।
"किमद्य ब्रूहि विप्रेन्द्र ! अस्मिन् प्रत्यागमो हि वः ॥")

प्रत्यादिष्टः, त्रि, (प्रत्यादिश्यते स्मेति । प्रति+आ+दिश्+क्त ।) प्रत्यादेशविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । निरस्तः २ प्रत्याख्यातः ३ निराकृतः ४ निकृतः ५ विप्रकृतः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ४ ॥

प्रत्यादेशः, पुं, (प्रत्यादेशनमिति । प्रति+आ+दिश्+घञ् ।) निराकरणम् । प्रत्याख्यानम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥ (यथा, मेघदूते । ९६ ।
"प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ॥"
प्रसङ्गनिवारणम् । इति कुल्लूकभट्टः ॥ यथा, मनुः । ८ । ३३४ ।
"येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥")
भक्तं प्रति देवानामादेशश्च ॥

प्रत्याध्मानः, पुं, (प्रतिगतमाध्मानमीषत् शब्दो यत्र ।) वातव्याधिविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।
"विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम् ।
प्रत्याध्मानं विजानीयात् कफव्याकुलितानिलम् ॥"
विमुक्तपार्श्वहृदयं पार्श्वे हृदये विहाय जातं तदेवाध्मानम् । कफव्याकुलितानिलं कफेनावरुद्धवातम् ॥ * ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।
"प्रत्याध्माने समुत्पन्ने कुर्य्यात् वमनलङ्घने ।
दीपनादि नियुञ्जीत पूर्व्ववद्वस्तिकर्म्म च ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

प्रत्यालीढ़, क्ली, (प्रति+आ+लिह्+क्त ।) धन्विनां पादस्थानविशेषः । तत्रोद्धस्य वामपादप्रसारे दक्षिणपादसङ्कोचः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ धन्विनामवस्थानविशेषः । यथा,—
"स्यात् प्रत्यालीढ़मालीढ़ं समं पादं तथापरम् ।
वैशाखं मण्डलञ्चेति धन्विनां स्थानपञ्चकम् ॥
स्याद्दक्षपादसङ्कोचात् वामपादप्रसारणात् ।
प्रत्यालीढमिति प्रोक्तमालीढ़ं तद्विपर्य्ययात् ॥
तुल्यं पादयुगं यत्र समपादमुदाहृतम् ।
वितस्त्यन्तरितं पादयुगं वैशाखमुच्यते ।
मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डलं स्थानमीरितम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा च यादवः ।
"स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् ।
वितस्त्यन्तरगौ पादौ मण्डलं तोरणाकृती ॥
समानौ स्यात् समपदमालीढ़ं पद्ममग्रतः ।
दक्षिणं वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढ़ं विपर्य्यये ॥")
अशिते, त्रि । इति मेदिनी । ढे, १२ ॥

प्रत्याशा, स्त्री, (प्रति किञ्चित् वस्तु लक्षीकृत्य आ समन्तात् अश्नुते व्याप्नोतीति । प्रति+आ+अश्+अच् । ततष्टाप् ।) आकाङ्क्षा । यथा, शान्तिशतके ।
"मूढोऽप्यत्र मरीचिकासु पशुवत् प्रत्याशया धावति ॥"

प्रत्यासन्नः, त्रि, (प्रति+आ+सद्+क्त ।) निकटवर्त्ती । इति जटाधरः ॥ (यथा प्रबोधचन्द्रोदये २ अङ्के ।
"आर्य्य ! प्रत्यासन्नो महाराजः । तत्प्रत्युद्गमनेन सभाज्यतामार्य्येण ॥")

प्रत्यासरः, पुं, (प्रत्यास्रियते इति । प्रति+आ+सृ+"ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) सैन्यपृष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रत्यासारः, पुं, (प्रत्यास्रियते इति । प्रति+आ+सृ+घञ् ।) व्यूहस्य पश्चाद्भागः । व्यूहस्य पश्चाद्व्यूहान्तरम् । तत्पर्य्यायः । व्यूहपार्ष्णिः २ । इत्यमरभरतौ ॥

प्रत्याहरणं, क्ली, (प्रति+आ+हृ+भावे ल्युट् ।) प्रत्याहारः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रत्याहारः, पुं (प्रति+आ+हृ+भावे घञ् ।) स्वस्वविषयेभ्यः इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्य्यायः । उपादानम् २ । इत्यमरः ॥ प्रत्याहरणम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ स च योगाङ्गविशेषः । यथा
"प्रत्याहारश्च तर्कश्च प्राणायामस्तृतीयकः ।
समाधिर्धारणा ध्यानं षड़ङ्गो योगसंग्रहः ॥"
इति तट्टीकायां भरतः ॥
प्रत्याहारमाह ।
"शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।
कुर्य्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥
अपि च ।
"इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः समाहृत्य स्थितो हि सः ।
मनसा सह बुद्ध्या च प्रत्याहारेषु संस्थितः ॥"
इति गारुडे २४ अध्यायः ॥
(यथा च पातञ्जले साधनपादे ।
"यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥" २९ ॥
"स्वस्वविषयसम्प्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥" ५४ ॥)
अल्पेन बहूनां ग्रहणम् । यथा, अच् इति द्वाचरेण सर्व्वस्वराणां ग्रहणम् । इति भरतः ॥

प्रत्युक्तिः, स्त्री, (प्रतिवचनमिति । प्रति+वच+भावे क्तिन् । प्रतिरूपा उक्तिरिति वा ।) प्रत्युत्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रत्युत, व्य, (प्रति च उत च इति द्वन्द्वः ।) वैपरीत्यम् । यथा । श्रुत्यादिवाक्यं तु न नियामकं प्रमाणाभावात् प्रत्युत फलश्रुतेर्गुणफलबोधकमिति । इति तिथ्यादितत्त्वे जन्माष्टमीप्रकरणम् ॥ (यथा मार्कण्डेये । ९५ । २ ।
"विहिताकरणात् पुंभिरवाङ्गि क्रियते तु यः ।
संयमो मुक्तये सोऽन्ते प्रत्युताधोगतिप्रदः ॥")

प्रत्युत्क्रमः, पुं, (प्रत्युत्क्रमणमिति । प्रति+उत+क्रम्+घञ् ।) प्रधानप्रयोजनानुकूलप्रयोजनानुष्ठानम् । तत्पर्य्यायः । प्रयोगः २ । इत्यमरः ॥ प्रकृष्टयोगः । इति केचित् । प्रकृष्टयुद्धार्थमुपक्रमः प्रयोगः तद्वाच्यः । इति केचित् । प्रयोगो युद्धं तदभिधेयः इति केचित् । प्रत्युत्क्रमो युद्धार्थं इति भागुरिः । युद्धार्थं प्रथमाक्रान्तिः । इत्यपरे । कर्म्मारम्भे प्रथमयुक्तिः प्रयोगः । इत्यपरे ॥ इति भरतः ॥

प्रत्युत्क्रान्तिः, स्त्री, (प्रति+उत+क्रम्+क्तिन् ।) प्रत्युत्क्रमः । इत्यमरटीकायां क्षीरस्वामी ॥

प्रत्युत्तरं, क्ली, (प्रतिरूपमुत्तरम् ।) उत्तरं प्रति उत्तरम् । यथा । ममेयं भूमिः क्रमागतत्वात् इति वाद्युक्ते ममेयं भूमिर्दशवर्षोपभुज्यमानत्वात् इति प्रत्युत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

प्रत्युत्थानं, क्ली, (प्रत्युत्थीयते इति । प्रति+उत+स्था+ल्युट् ।) अभ्युत्थानम् । गात्रोत्थानम् । यथा,—

"दीर्घन्तमन्वेत्तन्नापि प्रियया चोद्धवेन च ।
पूजितः परया भक्त्या प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥"
इति श्रीभागवते । १ । १६ । २० ॥

प्रत्युत्पन्न, त्रि, (प्रति+उत+पद्+क्त ।) उत्पत्तिविशिष्टः । प्रत्युत्पूर्व्वपद्धातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रत्युत्पन्नमति, त्रि (प्रत्युत्पन्ना मतिर्यस्य ।) सूक्ष्मबुद्धियुक्तः । तत्पर्य्यायः । कुशाग्रीयमतिः २ सूक्ष्मदर्शी ३ तत्कालधीः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रतिभान्वितः । इति जटाधरः ॥ (यथा —
"प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक्पाद उच्यते ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥)

प्रत्युद्गमनीय क्ली, (प्रति+उत+गम्+अनीयर् ।) धौतांशुकद्वयम् । इति मेदिनी । ये, १३४॥ (यथा, कुमारे । ७ । ११ ।
"सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री
गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा ॥
क्वचित् पत्युरुद्गमनीयवस्त्रा इत्यपि पाठः ॥) सत्प्रस्थानयोर्म्मध्ये पूजनीये च, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रत्युद्गम, पुं, (प्रति+उत+गम्+अप ।) प्रत्युत्थानम् । यथा, साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे । ७३ ।
"एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरतः ॥"

प्रत्युद्गमनं क्ली, (प्रति+उत्+गम्+ल्युट् ।) प्रत्युत्थानम् । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये २ अङ्के ।
"आर्य्ये । प्रत्यासन्नो महाराजः । तत्प्रत्युद्गमनेन सम्भावयतामार्य्येव ॥")

प्रत्यूष पुं, (प्रत्यूषति विनाशयति अन्धकारमिति । प्रति+उष दाहे+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति क ।) प्रत्यूषः । प्रातः । इत्यमरटीकायां मथुरेशः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २१२ ।
"प्रत्यूषे च स्वगृहमभ्युपेत्य द्वारदेशस्थितोऽपि विविधपौरजनोत्सुकतया नामाहेति ॥")

प्रत्यूष, [स] क्ली, (प्रत्योषति नाशयत्यन्धकारमिति । प्रति+उष+"उष कित् ।" उणा ४ । २३३ । इति असि । स च कित् ।) प्रत्यूषः । इत्यमरः । १ । ४ । २ ॥ यथा भरतधृतहर्षशतके ।
"याति यस्मिं पुरस्तादरुणकिसलये प्रत्यूषःपारिजातः ॥"

प्रत्यूष, पुं, (प्रत्यूषति रुजति कामुकानिति । प्रति+ऊष् रोगे+क ।) प्रभातम् । इत्यमरः । १ । ४ । २ ॥ (यथा, मेघदूते । ३३ ।
"दीर्घीकुर्व्वन् पटुमदकलं कूजितं सारसानां प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ॥") वसुः । इति शब्दरत्नावली ॥ सुमेरुः । इति जटाधरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।१।१५।११३।
"वसवोऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ।
आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥")

प्रत्यूष, [स] क्ली, (प्रति+उष+असि ।) प्रभातम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २१ ।
"प्रत्यूषस्यपराह्ने तु जीर्णेऽन्ने च प्रकुप्यति ॥")

प्रत्यूह, पुं (प्रत्यूहनमिति । प्रति+ऊह्+घञ् ।) विघ्नः । इत्यमरः । ३ । २ । १८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १६ । ५५ ।
"भर्तृशुश्रूषणादेव मया प्राप्तं महत् फलम् ।
सर्व्वकामफलावाप्त्या प्रत्यूहाः परिवर्जिता ॥")

प्रत्येक, क्ली, एकं एकं प्रति । यथा, कर्पूरादिस्तोत्रे ।
"प्रत्येकं वा द्वयं वा त्रयमपि च परं बीजमत्यन्तगुह्यम् ॥"
(यथा च कुमारे । २ । ३१ ।
"एवं यदात्थ भगवन्नाक्रान्तं नः परैः पदम् ।
प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥")

प्रथ क प्रक्षेपे । ख्यातौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा पर सक -अक० च सेट ।) रेफयुक्तः । क, प्राथयति । इति दुर्गादासः ॥

प्रथ, ङ ष ङ ख्यातौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म -अक सेट ।) रेफयुक्तः । म, प्रथयति । ष, प्रथा । ङ, प्रथते गुणी प्रसिद्धः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

प्रथम, त्रि, (प्रथते प्रसिद्धो भवतीति । प्रथ+"प्रथेरमच् ।" उणा० ५ । ६८ । इति अमच् ।) प्रधानम् । (यथा, रघु । १ । ६७ ।
"राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।
नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम् ॥")
आदिमः । तत्पर्य्यायः । आदिः २ पूर्व्वः ३ पौरस्त्यः ४ आद्यः ५ । इत्यमरः ॥ अग्रिमः ६ इति जटाधरः ॥ प्राक् ७ । इत्यव्ययवर्गे अमरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ११ । ५२ ।
"बाह्यार्थानखिलांश्चित्त त्याजयेत्प्रथमं नरः ॥")

प्रथा, स्त्री, (प्रथ+"षिद्भिदादिभ्योऽङ ।"३।३।१०४। इत्यङ । ततष्टाप् ।) ख्यातिः । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । १ । १२ ।
" या प्रथामगमन्नेति सापि वाच्यप्रकाशने ॥")

प्रथित, त्रि, (प्रथ+क्त ।) ख्यातः । इत्यमरः । ३ । १ । ८ ॥ (यथा, रघु । ६ । ७६ ।
"सेनावतीर्णं तुरगात् प्रथितान्वयेन
पृष्टान्वयः स जलकुम्भनिषण्णदेहः ॥")
स्वारोचिषमनोः पुत्त्रे पुं । यथा हरिवंशे । ७ । १४ ।
"हविध्रः सुकृतिर्ज्योतिरापो मूर्त्तिरयः स्मृतः ।
प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्ज्जस्तथैव च ।
स्वारोचिषस्य पुत्त्रास्ते मनोरासन् महात्मनः ॥")

प्रथिति, स्त्री, (प्रथ+"मन्दिप्रथिभ्यां नित् ।" उणा ४ । १८२ । इति तिः । स च नित् ।) ख्यातिः । प्रथधातोर्भावे क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्ना । इति व्याकरणम् ॥

प्रथिमा, [न्] पुं, (पृथोर्भावः । "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।"५।१।१२२ । इति इमनिच् । "र ऋतो हलादेर्लघोः ।"६।४।१६१ । इति र । "टेः ।" ६ । ४ । १५५ । इति टेर्लोपः ।) पृथोर्भावः । पृथुत्वम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा,—
"प्रथिमानन्दधानेन धनेन अधनेन वा ।"
इति भट्टिः । ४ । १७ ॥
त्रि, अतिशयेन पृथुः । पृथुशब्दादतिशयार्थे इमनूप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥

प्रथिमिनी स्त्री, (प्रथिमास्त्यस्या इति । प्रथिमन्+"संज्ञायां मन्माभ्याम् ।" ५ । २ । ११७ । इति इनिः ।) प्रथिमयुक्तस्त्री । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्रथिष्ठ, त्रि, अतिशयेन पृथुः । (पृथु+इष्ठन् ।) अतिवृहत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्रथुक, पुं पृथुकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

प्रद, त्रि, प्रकर्षेण ददाति यः । (प्र+दा+क ।) प्रदाता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (कर्म्मण्युपपदे तु "प्रे दाज्ञः ।" ३ । २ । ६ । इति कः । यथा, मनुः । ४ । २३२ ।
"यानशय्याप्रदो भार्य्यामैश्वर्य्यमभयप्रदः ॥")

प्रदक्षिण, क्ली,पुं, (प्रगतं दक्षिणमिति । "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।" २ । १ । १७ । इति समासः ।) दक्षिणावर्त्तेन देवादिकमुद्दिश्य भ्रमणम् । यथा,
"एकां देव्यां रवौ सप्त तिस्रः कुर्य्याद्विनायके ।
चत्वारि केशवे कुर्य्यात् शिवे चार्द्धप्रदक्षिणम् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥
सर्व्वदेवतातुष्टिदप्रदक्षिणं यथा,—
"प्रसार्य्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः ।
दक्षिणं दर्शयन् पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥
सकृत्त्रिर्व्वा वेष्टयेत्तां देवां प्रीतिः प्रजायते ।
स च प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्व्वदेवौघतुष्टिदः ॥
सर्व्वान् कामान् समासाद्य पश्चान्मोक्षमवाप्नुयात् ॥
मनसापि च यो दद्याद्देव्यै भक्त्या प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणाद्युगमसद्धि नरकाणि न पश्यति ॥"
इति कालिकापुराणे ७० अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । तन्त्रसारे ।
"दक्षिणादावधीं गत्वा दिशं तस्माच्च शाम्भवीम्
ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारत्रिकोणवत् ॥
अर्द्धचन्द्रं मरीशस्य पृष्ठतश्च समाचरेत् ।
शिवप्रदक्षिणे मन्त्री अर्द्धचन्द्रक्रमेण तु ॥
सव्यासव्यक्रमेणैव सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ॥"
सोमसूत्रं जलनिःसरणस्थानम् ।
"प्रसार्य्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः ।
दर्शयेद्दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणम् ॥
त्रिधा च वेष्टयेत् सम्यक् देवतायाः प्रदक्षिणम् ।
एकहस्तप्रणामश्च एकं चापि प्रदक्षिणम् ।
अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥"
(समर्थे, त्रि । यथा, रामायणे ।३। ४२ । ५१ ।
"प्रदक्षिणेनातिबलेन पक्षिणा
जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण । ॥"

"प्रदक्षिणेन समर्थेन।" इति तट्टीकायां रामानुज ॥)

प्रदक्षिणा, स्त्री, (प्रगता दक्षिणमिति। "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च। २।१।१७।" इति समास।) प्रदक्षिणम्। यथा,—

अथ प्रदक्षिणा।

"तत प्रदक्षिणां कुर्य्याद्भक्त्या भगवतो हरे।
नामानि कीर्त्तयन् प्रक्तौ ताश्च साष्टाङ्गवन्दनाम्॥"

प्रदक्षिणासङ्ख्या चोक्ता नारसिंहे।

"एकां चण्ड्यां रवे सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके।
चतस्र केशवे दद्यात शिवे त्वर्द्धप्रदक्षिणाम्॥"

प्रदक्षिणामाहात्म्य वाराहे।

"प्रदक्षिणां ये कुर्व्वन्ति भक्तियुक्तेन चेतसा।
न ते यमपुर यान्ति यान्ति पुण्यकृतां गतिम्॥
यस्त्रि प्रदक्षिण कुर्य्यात साष्टाङ्गकप्रणामकम्।
दशाश्वमेधस्य फल प्राप्नुयान्नात्र सशय॥"

स्कान्दे ब्रह्मनारदसवादे॥

"विष्णोर्विमान य कुर्य्यात सकृद्भक्त्या प्रदक्षिणम्।
अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोति मानव॥"

तत्रैव चातुर्मास्यमाहात्म्ये।

"चतुर्व्वार भ्रमीभिस्तु जगत् सर्व्व चराचरम्।
क्रान्त भवति विप्राग्र्य। तत्तीर्थगमनाधिकम्॥"

तत्रैवान्यत्र।

"प्रदक्षिण तु य कुर्य्याद्धरि भक्त्या समन्वित।
हसयुक्तविमानेन विष्णुलोक स गच्छति॥"

नारसिंहे।

"प्रदक्षिणेन चैकेन देवदेवस्य मन्दिरे।
कृतेन यत् फल नृणा तच्छृणुष्व नृपात्मज।।
पृथ्वीप्रदक्षिणफल यत्तत प्राप्य हरि व्रजेत॥"

अन्यच्च।

"एवं कृत्वा तु मध्यस्य य कुर्य्याद्धिप्रदक्षिणाम्।
सप्तद्वीपवतीपुण्य लभते तु पदे पदे॥
पठन्नामसहस्रन्तु नामान्यैवाथ केवलम्॥"

भक्तिसुधोदये।

"विष्णु प्रदक्षिणीकुर्व्वन् यस्तत्रावर्त्तते पुन।
तदेवावर्त्तन तस्य पुनर्नावर्त्तते भवे॥"

वृहन्नारदीये यमभगीरथसवाद।

"प्रदक्षिणत्रय कुर्य्यात यो विष्णोर्मनुजेश्वर।।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो देवेन्द्रत्व समश्नुते॥"

तत्रैव प्रदक्षिणमाहात्म्ये सुधर्म्मोपाख्यानारम्भे।

"भक्त्या कुर्व्वन्ति ये विष्णो प्रदक्षिणचतुष्टयम्।
तेऽपि यान्ति पर स्थान सर्व्वलोकोत्तमोत्तमम्॥
तत् ख्यातं यत सुधर्म्मस्य पूर्व्वस्मिन् गृध्रजन्मनि।
कृष्णप्रदक्षिणाभावान्महासिद्धिरभूदिति॥"

अथ प्रदक्षिणायां निषिद्ध विष्णुस्मृतौ।

'एकहस्तप्रणामश्च एका चैव प्रदक्षिणा।
अकाले दर्शन विष्णोर्हन्ति पुण्य पुराकृतम्॥"

अकाले भोजनादिसमये। किञ्च।

'कृष्णस्य पुरतो नैव सूर्य्यस्यैव प्रदक्षिणाम्।
कुर्य्याद्भ्रमरिकारूप वेसुख्यापादनीं प्रभौ॥"

तथा चोक्तम्।

"प्रदक्षिण न कर्त्तव्य विमुखत्वाच्च कारणम्॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलास॥

प्रदत्त, त्रि (प्र+दा+क्त।) प्रकर्षेण दत्तम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

प्रदर, पु, (प्र+दृ विदारणे+"ऋदोरप।" ३।३।५७। इति भावादौ यथायथ अप।) भङ्ग। बाण। इत्यमर॥ विदार। नारीरुग्भेद। इति मेदिनी॥ * ॥ अस्य नामान्तरं असृग्दरम्। तत्तु फलितयोन्या रक्तादिधातुक्षरणम्। अस्य निदानम्। यथा,—

"विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्
गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च।
यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च
भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च॥
असृग्दर भवेत सर्व्व साङ्गमर्द सवेदनम्॥
तस्यातिवृद्धौ दौर्व्बल्य श्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा।
दाह प्रलाप पाण्डुत्व तन्द्रा रोगाश्च वातजा॥"

स च चतुर्व्विधो यथा,—

"त श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातै-
श्चतु प्रकार प्रदर वदन्ति॥"

श्लैष्मिकस्य तस्य लक्षणम्।

"आम सपिच्छाप्रतिम सपाण्डु
पुलाकतोयप्रतिम कफात्तु॥"

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम्।

"सपीतनीलासितरक्तमुष्ण
पित्तार्त्तियुक्त भृशवेगि पित्तात॥"

वातिकस्य तस्य लक्षणम्।

"रूक्षारुण फेनिलमल्पमल्प
वातार्त्तिवातात पिशितोदकाभम्॥"

तस्य त्रैदोषिकस्य लक्षणम्।

"सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्ण
मज्जप्रकाश कुणप त्रिदोषात।
तच्चाप्यसाध्य प्रवदन्ति तज्ज्ञा
न तत्र कुर्व्वीत भिषक चिकित्साम्॥"

इति माधवकर॥ * ॥

अस्यौषध यथा —

"घृततुल्या रुद्रजटा पीता क्षीरेण वै सहा।
प्रदर हरते रोग नात्र कार्य्या विचारणा॥"

इति गारुडे १८६ अध्याय॥ * ॥

अपि च।

"दध्ना सौवर्च्चलाजाजीमधूक नीलमुत्पलम्।
पिबेत क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरशान्तये॥
एषां प्रत्येक माषद्वयम्। सर्व्वमेकीकृत्य दध्ना कर्षचतुष्टयेन पिष्ट्वा तत्र माषाष्टक मधु नि क्षिप्य पेयम्॥ * ॥

"मधुक कर्षमेकन्तु चतुष्कर्षां सितान्तथा।
तण्डुलोदकसपिष्टां लोहिते प्रदरे पिबेत॥
बला कङ्कतिकाख्या या तस्या मूलन्तु चूर्णितम्।
लोहिते प्रदरे खादेच्छर्करामधुसयुतम्॥ * ॥
शुचिस्थाने धात्रमज्जा मूलसुचरदिगभवम्।
नीलसूत्रधृतमूल्यां कटिबद्ध हरदहक॥ * ॥

रसाञ्जन तण्डुलकस्य मूल
क्षौद्रान्वित तण्डुलतोयपीतम्।
असृग्दर सर्व्वभव निहन्ति
श्वासञ्च भार्गी सह नागरेण॥ * ॥

अशोकवल्कलक्वाथशृत दुग्ध सुशीतलम्।
यथावल पिबेन प्रातस्तीव्रासृग्दरनाशनम्॥"

अशोकवल्कलपल द्वात्रिंशत्पलसमितेन जलेन निष्क्वाथ्य शेषेण पलाष्टकक्वाथेन सह क्षीर पलाष्टकमित विपचेत तत्तु दुग्धावशेष कर्त्तव्य तन्मध्ये पलचतुष्टयमित दुग्ध पेय वह्निबलापेक्षया वा॥ * ॥

"कुशमूल समुद्धृत्य पेषयेत्तण्डुलाम्बुना।
एतत् पीत्वा त्र्यह नारी प्रदरात परिमुच्यते॥"

इति भावप्रकाश॥

(तथास्य चिकित्सान्तर यथा,—

'काकजङ्घकमूल वा मूल कार्पासमेव वा।
पाण्डुप्रदरशान्त्यर्थ पिबेत्तण्डुलवारिणा॥"
"कुशमूल समुद्धृत्य पेषयेत्तण्डुलाम्बुना।
एतत पीत्वा त्र्यहान्नारी प्रदरात परिमुच्यते॥"
"प्रदर हन्ति बलायामूल दुग्धेन मधुयुत पीतम्॥"
"गुडेन वदरीचूर्णं मोचमाम तथा पय।
पीता लाक्षा च सघृता पृथकप्रदरनाशना॥"

इति चक्रपाणिसग्रहेऽसृग्दराधिकारे॥)

प्रदर्शित, त्रि, (प्र+दृश+णिच+क्त।) आलोकित। यथा,—

"क्रियावाचित्वमाख्यातु प्रविष्टोऽयं प्रदर्शित।
प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातव॥"

इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास॥

प्रदल, पुं, (प्रकर्षेण दलति दारयतीत्यर्थं। प्र+दल+अच।) बाण। इति जटाधर॥

प्रदान, क्ली, (प्र+दा+भावे ल्युट।) दानम्। इति शब्दरत्नावली॥ प्रकृष्टदानञ्च। (यथा मनौ। ३। २४।

"होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते॥")

प्रदिक [श] स्त्री, (प्रगता दिगभ्य।) विदिक। इति जटाधर॥ (यथा महाभारते।१।१७४।३६।

"ततो विश्रान्तमनसो जना क्षुद्भयपीडिता।
मृहाणि सपरित्यज्य वभ्रमु प्रदिशो दिश॥"

प्रकृष्टा दिक। (यथा, हरिवंशे। १६३। ८।

"प्रदिशो विदिशश्चैव शरधारासमावृता।
अन्धकारीकृत व्योम दिनेशो नैव दृश्यते॥")

प्रदिग्ध, क्ली, (प्र+दिह+कर्म्मणि क्त।) मांसव्यञ्जनभेद। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।

"मांस बहुघृतेभृष्ट सिक्ता चोष्णाम्बुना मुहु।
जीरकाद्यै समायुक्त परिशुष्क तदुच्यते॥
तदेव घृततक्राढ्य प्रदिग्ध सन्निजातकम्॥"

त्रि, प्रलिप्त॥ (रूषित। यथा, रामायणे। ५।५।२८।

"अव्यक्तरेखामिव चन्द्रलेखां
पांशुप्रदिग्धामिव हेमरेखाम्॥")

प्रदीप, पु, (प्रकर्षेण दीपयति प्रकाशयति प्रदीप्यते इति वा। प्र+दीप्+णिच वा+क।)

दीप । इत्यमर । २ । ७ । १६८ ॥ तत्पर्य्याय । स्नेहाशीप्रक २ कज्जलध्वज ३ शिखातरु ४ गृहमणि ५ ज्योतस्राइच ६ दशेन्धन ७ दोषातिलक ८ दोषास्य ९ नयनोत्सव १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघौ । ५ । ३७ ।

"रूप तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं
तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात स्वाद्बिभिदे कुमार
प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात ॥")

दीपमाहात्म्यम् । यथा,—

"दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमय स्मृत ।
चतुर्व्वर्गप्रदो दीपस्तस्य दीप यजेत प्रिये । ॥"

सप्तप्रकारा दीपा यथा,—

"घृतप्रदीप प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्तत ।
सार्षप फलनियासजातो वा राजिकोद्भव ॥
दधिजश्चान्नजश्चैव प्रदीपा सप्त कीर्त्तिता ॥"

तस्य पञ्चप्रकारा वर्त्तिका यथा,—

"पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाथवा ।
शालजा वादरी वापि फलकोषोद्भवाथवा ॥
वर्त्तिका दीपकार्य्येषु सदा पञ्चविधा स्मृता ॥"

दीपपात्राणि यथा —

"तैजस दारव लौह मार्त्तिक नारिकेलजम् ।
तृणध्वजोद्भव वापि दीपपात्र प्रशस्यते ॥"*॥

दीपवृक्षे दीपस्थापन भूमौ तन्निषेधश्च यथा —

"दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैश्च भैरव । ।
वृक्षे च दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥
सर्व्वसहा वसुमती सहते न त्विद द्वयम् ।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापन्तथैव च ॥
तस्माद्यथा तु पृथिवी ताप नाप्नोति वै तथा ।
दीप दद्यान्महादेव्यै अन्येभ्योऽपि च भैरव । ॥
कुर्व्वन् पृथिवीताप यो दीपस्तस्करोऽभर ।
स ताम्रताप नरकमाप्नोत्येव शत समा ॥ * ॥
सुवृत्तवर्त्ति सस्नेह पात्रेऽभग्ने सुदर्शने ।
वृक्षाये वृक्षकोटौ तु दीप दद्यात प्रयत्नत ॥
लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात ।
न स दीप इति ख्यातो ह्योघवह्निस्तु स स्मृत ॥
नेत्राह्लादकर सर्व्वभूमितापविवर्ज्जित ।
सुशिख शब्दरहितो निधूमो नातिह्रस्वक ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्तिस्तु प्रदीप श्रीविवृद्धये ।
दीपवृक्षस्थिते स्नेहस्नेहेनैव प्रपूरिते ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्त्याग्रा तु चारुदीप प्रदीपक ।
उत्तम प्रोच्यते पुत्र । सर्व्वतुष्टिप्रदायक ॥
स्नेहेन वर्ज्जितो दीपो मध्यम परिकीर्त्तित ।
विहीन पात्रतैलाभ्यामधम परिकीर्त्तित ॥"

इति कालिकापुराणे ६८ अध्याय ॥ * ॥

कार्त्तिके तद्दानफल यथा —

"कार्त्तिके मासि यो दद्यात् प्रदीप सर्पिरादिना ।
आकाशे मण्डले वापि स चाक्षयफल लभेत् ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

अपि च ।

"समभ्यर्च्य हरि भक्त्या दीप दत्त्वा दिनानिशम् ।
तत्र पापविशुद्धात्मा नरो याति दिवं नृप । ॥
शुक्लपक्षे विशेषेण तत्र पञ्च दिनानि तु ।
पुण्यानि तेषु यद्दत्तमक्षय सर्व्वकामिकम् ॥
एकादश्यां हरिमुद्दिश्य दीप प्रज्वाल्य मूषिका ।
मानुष्य दुर्लभ प्राप्य परां गतिमवाप सा ॥
द्वादश्यां तस्करो रात्रिदीपमुद्बोध्य चौर्य्यत ।
कारणात परम प्राप्तो लोक विष्णो सनातनम् ॥
श्वपचोऽपि त्रयोदश्यां दीपान् दत्त्वापरै र्हृतान् ।
वेश्या लीलावती भूत्वा जगाम स्वगमव्ययम् ॥
लुब्धकोऽपि चतुर्द्दश्यां पूजयित्वा जनार्द्दनम् ।
निभक्ति परसगत्या विष्णुलोक जगाम स ॥
गोप कश्चिदमावास्यां पूजां दृष्ट्वाथ शार्ङ्गिण ।
सुदुर्जयस्तजापालो राजराजेश्वरोऽभवत ॥
तस्माद्दीपा प्रदातव्या रात्रावस्तमिते रवौ ।
गृहेषु सर्व्वगोष्ठेषु चैत्येष्वायतनेषु च ॥
देवानाञ्चैव रथ्यासु श्मशानेषु सर सु च ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

प्रदीपन, पुं, (प्रदीपयतीति । प्र+दीप+णिच+ल्यु ।) स्थावरविषभेद । इत्यमर ।२।८।१०॥ (अस्य पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"काकोलो गरल चुण्डो वत्सनाभ प्रदीपन ।
शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रो विष स्याद्गरलो विष ॥')

तस्य लक्षणम् यथा, —

"वर्णतो लोहितो य स्यात दीप्तिमान् दहन
प्रभ ।
महादाहकर पूर्व्वं कथित स प्रदीपन ॥"

इति राजनिघण्ट ॥

प्रकाशके, त्रि ॥

प्रदेश , पु, (प्रदिश्यते इति । प्र+दिश+"हल श्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ । "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ।' ६ । ३ । १२२ । इति पाक्षिको दीर्घाभाव ।) देशमात्रम् । (यथा हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ५ । ३६ ।

"गरुडादवरुह्याथ दीपिकादीपिते तदा ।
प्रदेशे पुण्डरीकाक्षो स्थितस्तावन्महामरे ॥")

तत्पर्य्याय । आस्थानम् २ आस्था ३ भू ४ अवकाश ५ स्थिति ६ पदम् ७ । इति राजनिर्घण्ट ॥ तर्ज्जन्यङ्गुष्ठसम्मित । भित्ति । इति मेदिनी । शे, २५ ॥ (सज्ञा । इति निरुक्तम । १ । ४ । २ ॥ तन्त्रयुक्तिप्रकारविशेष । यथा,— "प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधन प्रदेश । यथा देवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृत तस्मात्यज्ञदत्तस्याप्यय मेवोद्धरिष्यतीति ।" इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

प्रदेशन, क्ली, (प्रदिश्यते अनेनेति । प्र+दिश्+करणे ल्युट ।) नृपादेरुपढौकनम् । भेटी इति ख्यातम् । तत्पर्य्याय । प्राभृतम् २ उपायनम् ३ उपग्राह्यम् ४ उपहार ५ उपदा ६ । इत्यमर । २ । ८ । २७ ॥ केचित्तु देवताभ्यो भक्त्या मित्रादिभ्यश्च प्रीत्या यत प्रशस्त वस्तुकादि दीयते तत इत्याहु । केचिच्च प्राभृतादि द्वय भक्त्या देवताब्राह्मणराजादिभ्यो यद्दीयते तत्र । उपायनादि चतुष्क तुभ्यमिद दीयते त्वयैतत् मम कार्य्य साधनीयमिति यद्दीयत धुतौ इति ख्याते इत्याहु । किन्तु षटकमेकार्थमेवेति बहव । उपायनमुपग्राह्य प्राभृतञ्चोपदा स्त्रियाञ्च भरमाला । इति भरत ॥

प्रदेशनी स्त्री, (प्रदिश्यते अनयेति । प्र+दिश+करणे ल्युट ।) तर्ज्जनी । इत्यमरटीकाया भरत ॥

प्रदेशिनी, स्त्री (प्रदिशतीति । प्र+दिश+णिनि ङीप ।) तर्ज्जनी । इत्यमर । २।६।८१ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८३ । १६ ।

"तेऽदर्शयन् प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ।
शर्म्मिष्ठां मातरञ्चैव तथाचख्युश्च दारका ॥ '

"स्वैरङ्गुलै पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते । प्रदेशिन्यास्तु मध्यमानामिका कनिष्ठिका यथोत्तर पञ्चमभागहीना ।' इति सुश्रुते सूत्र स्थाने ३५ अध्याये ॥)

प्रदेह , पु, (प्रदिह्यते इति । प्र+दिह लेपने+घञ ।) प्रलेप । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । १३ अध्याये ।

"इन्द्रवज्राग्निदग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत ।
स्नेहाभ्यङ्गपरीषेकै प्रदेहैश्च तथा भिषक ॥'

यथा च "प्रदेहो वातश्लेष्मप्रशमन सन्धान शोधनो रोपण शोफवेदनापहश्च तस्योपयोग क्षताक्षतेषु ।' इनि सुश्रुते सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥ व्यञ्जनविशेष । तद्यथा —

"सूद सूपौदन दद्यात् प्रदेहांश्च सुसस्कृतान् ॥"

इति च तत्र सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

प्रदोष , पुं, (दोषा रात्रि । प्रारम्भो दोषाया इति प्रादिसमास । प्रक्रान्ता दोषा रात्रि रत्रेति वा ।) रजनीमुखम् । इत्यमर । १ ।४।६॥ तत्तु रात्रे प्रथमदण्डचतुष्टयम् । यथा,—

"प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते ॥"

इनि तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा, कुमारे । ५ । ४४ ।

"वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥")

दोष । इति हेमचन्द्र ॥ (प्रकृष्टो दोषो यस्येति । दुष्टे, त्रि । यथा, माघे । २ । ६८ ।

"ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादय ।
तम स्वभावास्तेऽप्येन प्रदोषमनुयायिन ॥"

"ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयो राजानस्तम स्वभावा तमोगुणात्मका अतएव तेऽपि प्रदोष प्रकृष्टदोषम् । प्रदोषो दुष्टरात्राशयाविति वैजयन्ती । तामसमेवैन चैद्यमनुयायिन अनुयास्यन्ति साहश्यादिति भाव ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥)

प्रद्यु, क्ली, प्रकृष्टा द्यौ स्वर्गो यस्मात् तत् । पुण्यम् । इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास ॥

प्रद्युम्न पुं, (प्रकृष्ट द्युम्न बल यस्य ।) कन्दर्प । इत्यमर । १ । १ । २६ ॥ स वासुदेवस्य चतुर्थांश । यथा,—

"एकदेव चतुष्पाद चतुर्द्धा पुनरच्युत ।
बिभेद वासुदेवोऽसौ प्रद्युम्नो हरिरव्यय: ॥

कृष्णद्वैपायनो व्यासो विष्णुर्नारायणः स्वयम्।
अपां तरतमाः पूर्व्वं स्वेच्छया ह्यभवद्धरिः ॥”
इति कौर्म्मे ४८ अध्यायः ॥

अपि च।
“अनिरुद्धः स्वयं ब्रह्मा प्रद्युम्नः काम एव च।
बलदेवः स्वयं शेषः कृष्णश्च प्रकृतेः परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११६ अध्यायः ॥
(गन्धर्व्वगर्भजातो मनोरपत्यमेदः । यथा, भागवते । ४ । १३ । १५—१६ ।
‘मनोरसूत महिषी विरजान् नड्वला सुतान्।
पुरुं कुत्सं त्रितं द्युम्नं सत्यवन्तमृतं व्रतम् ॥
अग्निष्टोममतीरात्रं प्रद्युम्नं शिवमुल्मुकम् ॥”)

प्रद्योत, पुं, (प्रकृष्टो द्योतः ।) रश्मिः । इति हलायुधः ॥ (यक्षभेदः । यथा, महाभारते । २ । १० । १५ ।
“कुबेरको गन्धकन्दुः प्रद्योतश्च महाबलः ।”)

प्रद्योतन, पुं, (प्रद्योतते इति । प्र+द्युत+“अनुदात्तेतश्च हलादेः ।” ३।२।१४९ । इति युच् ।) सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥ (भावे ल्युट् ।) द्युतौ, क्ली ॥

प्रद्राव, पुं, (प्र+द्रु+“श्रे द्रुस्तुस्रुवः ।” ३।३।२७। इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥

प्रधन, क्ली, (प्रधीयतेऽत्रेति । प्र+धा+“कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः ।” उणा० २ । ८१ । इति बाहुलकात् क्युः आलोपश्च ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०३ ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । ५३ ।
“वैरं भवति वित्तार्थे दारार्थे वा परस्परम् ।
उभयाभ्यां विहीनौ कस्मात् चक्रतुः प्रधनं महत् ॥”)
दारणम् । इति मेदिनी । ने, ५३ ॥ (प्रकृष्टं धनमस्येति विग्रहे प्रभूतधनविशिष्टे, त्रि ॥)

प्रधान, क्ली, (प्रधत्ते सर्व्वमात्मनीति । प्र+धा+ल्युट् ।) प्रकृतिः । (यथा विष्णुपुराणे ।१।२।१।
“सदसत् ब्रह्म च ईश्वरः पुमान्
गुणोर्म्मिवृद्धिस्थितिकालसंश्रयः ।
प्रधानबुद्ध्यादिजगत् प्रपञ्चसूः
स नोऽस्तु विष्णुर्मतिभूतिमुक्तिदः ॥”
महामात्रः । (यथा, मनुः । ७ । १२१ ।
“प्रज्ञानि च कुर्व्वीत तेषां धर्म्मान् यथोदितान् ।
इतेश्च पूजयेदेवं प्रधानपुरुषं बहु ॥”
प्रधत्तेऽनेनास्मिन् वा । प्र+धा+ल्युट् ।)
परमात्मा । बुद्धिः । त्रि, प्रशस्तम् । तत्पर्य्यायः । प्रमुखम् २ प्रवेकम् ३ अनुत्तमम् ४ उत्तमम् ५ मुख्यम् ६ वर्य्यम् ७ वरेण्यम् ८ प्रवर्हम् ९ अनवरार्द्ध्यम् १० परार्द्ध्यम् ११ अग्र्यम् १२ प्राग्रहरम् १३ प्राग्र्यम् १४ अग्रीयम् १५ अग्रियम् १६ अग्रिमम् १७ । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा, मनुः । ९ । १२१ ।
“उपसर्ज्जनं प्रधानस्य धर्म्मतो नोपपद्यते ।
पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्म्मेण तं भजेत् ॥”

प्रधान, पुं, (प्रधत्ते इति । प्र+धा+ल्युः ।) महामात्रः । सेनापत्यादिः । महामात्र प्रधानं स्यादिति पुल्लिङ्गे वोपालितः । इति भरतटीकायां भरतः ॥ (राजर्षिभेदः । यथा, महाभारते । १२ । २३० । १८१ ।
“प्रधानो नाम राजा च यस्मिन् सौत्रमागतः ।
कुले तस्य समुत्पन्नां सुलभां नाम विद्धि माम् ॥”)

प्रधि, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र+धा+“उपसर्गे घोः किः ।” ३ । ३ । ९२ । इति किः ।) नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥ (यथा महाभारते । ५ । ५१ । ५८ ।
“सर्व्वं पर्य्यायधर्म्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥”)

प्रधी, त्रि, (प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्य ।) प्रकृष्टबुद्धियुक्तः । (प्रकृष्टा धीः ।) प्रकृष्टबुद्धौ स्त्री । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्रधूपिता, स्त्री, (प्रकर्षेण धूपिता ।) क्लेशिता । सूर्य्यगन्तव्यदिक् । इति मेदिनी । ते २७ ॥ प्रकर्षेण तप्ते दीप्ते च त्रि ॥

प्रनष्ट, त्रि, (प्र+नश+क्तः ।) प्रकर्षेण नाशयुक्तः ।
“कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ।”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

प्रनिघातन, क्ली, (प्र+नि+हन्+णिच्+भावे ल्युट् ।) प्रणिघातनम् । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रपञ्च, पुं, (प्रपञ्च्यते इति । प्र+पचि व्यक्तीकरणे+घञ् ।) विपर्य्यासः । विस्तारः । इत्यमरः ॥
“विपर्य्यासो वैपरीत्यं भ्रमो वा मायेति स्वामी ।”
इति भरतः ॥ सञ्चयः । प्रतारणम् । इति मेदिनी । चे, १५ ॥ संसारः । यथा,—
“पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्राद्विनिर्गतम् ।
षडाम्नायफलोपेतं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥”
इति गुरुपादुकास्तोत्रम् ॥

प्रपञ्चित, त्रि, (प्रपञ्च्यते स्मेति । प्र+पचि+क्तः ।) विस्तृतम् । भ्रमयुक्तम् । यथा—
“आत्मानमेवात्मतया विजानतां
तेनैव जातं निखिलं प्रपञ्चितम् ।
ज्ञानेन भूयोऽपि च तत् प्रलीयते
रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा ॥”
इति श्रीभागवते । १० । १४ । २५ ॥

प्रपथ, त्रि, (प्रकृष्टः पन्था यत्र ।) शिथिलः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (प्रकृष्टः पन्था इति प्रादिसमासः । प्रकृष्टमार्गः । यथा ऋग्वेदे । १० । १७ । ४ ।
“आयुर्विश्वायुः परिपासति त्वा
पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ॥”)

प्रपथ्या, स्त्री, (प्रकृष्टा पथ्येति प्रादिसमासः ।) हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरीतकीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

प्रपद, क्ली, (प्रारब्धं प्रगतं वा पदमिति प्रादिसमासः ।) पादाग्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥ (यथा, मनौ । ६ । २२ ।
“भूमौ विपरिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयन्नपः ॥”)

प्रपन्न, त्रि, (प्रपद्यते स्मेति । प्र+पद्+क्तः ।) शरणागतः । यथा,—
“गोविन्द पुण्डरीकाक्ष मनन्तमजमव्ययम् ।
केशवश्च प्रपन्नोऽस्मि किन्नो मृत्युः करिष्यति ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मृत्युञ्जयो नाम ७ अध्यायः ॥

प्रपन्नाड, पुं (प्रपन्नं अडति भूषयतीति । प्रपन्न+अड+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । डलयोरैक्यम् ।) प्रपुन्नाडः । चक्रमर्द्दकः । इति रत्नमाला ॥ (विवृतिरस्य चक्रमर्द्दकशब्दे ज्ञेया ॥)

प्रपा, स्त्री (प्रकर्षेण पिबन्त्यस्यामिति । प्र+पा+“आतश्चोपसर्गे ।” ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् । स्वार्थे को वा ।) पानीयशालिका । इत्यमरः । २ । २ । ७ ॥ (यथा मनुः । ८ । ३१९ ।
“यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥”)
जलशाला । यथा, रामायणे । १ । ७३ । २ ।
“विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दश्च धार्म्मिकम् ।
प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः ॥”
“प्रपामध्ये यज्ञशालामध्ये इति कतकः ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)

प्रपाणि, पुं, (प्रकृष्टः पाणिः । प्रादिसमासः ।) करस्याग्रदेशः । पाणितलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्य यथा, “पञ्चदशाङ्गुली प्रपाणी ।” इति चरके विमानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

प्रपात, पुं, (प्रपतत्यस्मादिति । प्र+पत+“अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । १९ । इति घञ् ।) निरवलम्बनपर्व्वतादिभागः । आरूढिः इति ख्यातम् । यस्मात् पतने अव स्थानक्रियाविशेषो नास्ति । तत्पर्य्यायः । अतटः २ भृगुः ३ । इत्यमरः । २ । ३ । ४ ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । ४६ ।
“मधु पश्यति मूढात्मा प्रपातं नैव पश्यति ।
करोति निन्दितं कर्म्म नरकान्न बिभेति च ॥”)
निर्झरः । इति मेदिनी । ते, १२७ ॥ (भावे घञ् ।) अभ्यवस्कन्दः । कूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (उड्डीनगतिविशेषः । यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ५७ । “अथ सम्पातादिकानष्टौ उड्डीनगतिविशेषान् वेत्ति । उक्तञ्च ।
सम्पातञ्च प्रपातञ्च महापातं निपातनम् ।
वक्रं तिर्य्यक् तथा चोर्द्ध्वमष्टमं लघुसञ्ज्ञकम् ॥”
प्रपातनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ४ अध्याये ।
“तत्र मस्य देय वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदारुणकर्णशूलकर्णक्ष्वेडतिमिरस्वरोपघातनासारोगमन्याग्रीवाहनुग्रहार्दितकम्पकशिरःकम्पवलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रबोधेषु इति ॥”)

प्रपायी, [न्] त्रि, (प्रपिबतीति । प्र+पा+णिनि ।) पानकर्त्ता । रक्षककर्त्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्रपावन क्ली, (प्रपेव कामपूरकं वनम् । यद्वा, प्रकर्षेण पावयतीति । पू+णिच्+कर्त्तरि ल्यु ।) वनभेदः । कामारण्यम् । इति शब्द-माला ॥

प्रपितामह, पु, (प्रकर्षेण पितामहः पितामहस्यापि पिता ।) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १ १ । २२ ।
"तद्भिन्दे तदन्तःस्थो भगवान् प्रपितामहः ।
पद्मयोनिः स्वयं ब्रह्मा यः स्रष्टा जगतां प्रभुः ॥")
पितामहपिता । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥ (यथा, मनौ । ३ । २२१ ।
"पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वापि पितामहः ।
पितुः स नाम सङ्कीर्त्त्य कीर्त्तयेत्प्रपितामहम् ॥")

प्रपितामही, स्त्री, (प्रपितामह+स्त्रियां ङीष् ।) प्रपितामहपत्नी । यथा,—
"स्वेन भर्त्रा सह श्राद्धं माता भुङ्क्ते स्वधामयम् ।
पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही ॥"
इति दायभागः ॥

प्रपुनाड, पु, (पुमांस नाडयतीति । नड भ्रंशे+अण् । प्रकृष्टः पुन्नाडः इति प्रादिसमासः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) प्रपुन्नाडः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य शाकगुणा यथा,—
"कषायश्च शाकमुक्तं वल्वजप्रपुनाडयोः ।
रूक्षं लघु च शीतञ्च वातपित्तप्रकोपणम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

प्रपुन्नड, पुं, (प्रपुन्नाड । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) प्रपुन्नाडः । इत्यमरभरतौ ॥

प्रपुन्नाट, पु, (पुमांस नाटयतीति । नट+णिच्+अण् । प्रकृष्टः पुन्नाटः इति प्रादिसमासः ।) चक्रमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रपुन्नाड, पुं, (पुमांस नाडयतीति । नड+अण् । प्रकृष्टः पुन्नाडः इति प्रादिसमासः ।) चक्र-मर्द्दकः । चाकुन्दिया इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । १४७ ॥ (विवृतिरस्य चक्रमर्द्दकशब्दे ज्ञेया ॥)

प्रपुन्नाल पुं, (प्रपुन्नाड । डस्य लत्वम् ।) प्रपुन्नाडः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

प्रपूरिका, स्त्री, (प्रपूर्य्यते कण्टकैरिति । प्र+पूर+कर्म्मणि घञ् । स्वार्थे कन् । यद्वा, प्रपूरयतीति । प्र+पूर+ण्वुल् । टाप् । कापि अत इत्वम् ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रपौण्डरीक, क्ली, (पुण्डरीक+स्वार्थे अण् । प्रकृष्टं पौण्डरीकस्येव पुष्पं यस्य ।) हस्तिनां मनुष्याणाञ्च चक्षुष्यः क्षुद्रविटपः । शालपर्णीपत्रतुल्यपत्रः । पुण्डरिया इति ख्यातः । इत्यमरभरतौ ॥ तत्पर्य्यायः । चक्षुष्यम् २ शीतम् ३ श्रीपुष्पम् ४ पुण्डरी ५ । इति रत्नमाला ॥ पुण्डर्य्यम् ६ पुण्डरीयकम् ७ पौण्डरीयम् ८ सुपुष्पम् ९ सानुजम् १० अनुजम् ११ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने १६ अध्याये ।
"प्रपौण्डरीकं मधुकं समङ्गां धवमेव च ।
तैलमेभिश्च सम्पक्वं ब्रणे कुर्व्वन्त क्रियाम् ॥"
अस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तरक्तप्रकज्वरदाहक्षयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"पौण्डर्य्यं मधुरं तिक्तं कषायं शुक्रलं हिमम् ।
चक्षुष्यं मधुरं पाके वर्ण्यं पित्तकफास्रनुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

प्रपौत्र पु, (प्रकर्षेण पौत्रः । पौत्रस्यापि पुत्रत्वात् तथात्वम् ।) पौत्रस्य पुत्रः । तत्पर्य्यायः । प्रतिनप्ता २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ११ । १५ ।
"पुत्रान् पौत्रान् प्रपौत्रांश्च तथान्यानिष्टबान्धवान् ।
पश्यतो मे हतान् दुःखं किमन्यद्धि भविष्यति ॥")

प्रपौत्री स्त्री, (प्रपौत्र+ङीष् ।) पौत्रस्य कन्या । इति स्मृतिः ॥

प्रफुल्ल, त्रि, (फलतीति । ञि फला विसरणे+क्त । "आदितश्चेति ।" ७ । २ । १६ । इति इड-भावः । "तिच ।" ७ । ४ । ८९ । इति उत्वम् । "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवेति ।" ८ । २ । ५५ । इति निष्ठातस्य लः । ततः प्रादिसमासः । यद्वा, प्रफुल्लतीति । प्र+फुल्ल विकसने+अच् ।) विकाशयुक्तः । तत्पर्य्यायः । उत्फुल्लः २ संफुल्लः ३ व्याकोषः ४ विकचः ५ स्फुटः ६ फुल्लः ७ विकसितः ८ । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥ प्रबुद्धः ९ जृम्भः १० स्मितः ११ उज्जृम्भितः १२ दलितः १३ स्फुटितः १४ उच्छ्वसितः १५ विजृम्भितः १६ स्मेरः १७ विनिद्रः १८ उन्निद्रः १९ विमुद्रः २० हसितः २१ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । २ । २९ ।
"स पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्धरः केशरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां
लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥")

प्रबन्ध, पु, (प्रबध्यते इति । प्र+बन्ध+घञ् ।) सन्दर्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्र+बन्ध+भावे घञ् ।) काव्यादिग्रथनम् । यथा,—
"प्रबन्धोऽयं बन्धोरखिलजगतामस्य सरसाम् ॥"
इति हंसदूतः ॥

प्रबन्धकल्पना स्त्री, प्रबन्धस्य कल्पना रचना बह्वल्पा स्तोकसत्या कथा ।
"प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
परम्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका क्वचित् ॥"
इति कोलाहलाचार्य्यः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रबल, पु, (प्रकृष्टं बलतीति । प्र+बल प्राणने+अच् ।) पल्लवः । इति शब्दमाला ॥ (प्रकृष्टं बलमस्य ।) प्रकृष्टबलयुक्ते, त्रि । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८१ । ६ ।
"आक्रान्तः स महाभागस्तैस्तदा प्रबला-रिभिः ॥"
प्रकृष्टबले क्लीबम् ॥

प्रबला, स्त्री, (प्रकृष्टं बलमस्याः ।) प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रकृष्टबलवती च ॥ (यथा, रघौ । ८ । ५ ।
"सहसा हृतजीवितं मम
प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥")

प्रवाल पु क्ली, (प्रवलतीति । प्र+वल प्राणने+"ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।" ३ । १ । १४ । इति णः । यद्वा प्र+वल+णिच्+अच् ।) रक्तवर्णलताकाररत्नविशेषः । पला इति मुङ्गा इति च भाषा ॥ तस्याधिष्ठात्री देवता मङ्गलः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्पर्य्यायः । विद्रुमः २ । इत्यमरः । २ । २ । ९३ ॥ अङ्गारकमणिः ३ अम्भोधिवल्लभः ४ भौमरत्नम् ५ रक्ताङ्गः ६ रक्ताकारः ७ लतामणिः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । कफपित्तादिदोषनाशित्वम् । स्त्रीणां वीर्य्यकान्तिकरत्वम् । धृते मङ्गलदायित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च । सारकत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । वान्तिकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । धारणे पापालक्ष्मीनाशित्वञ्च ॥ इति राजवल्लभः ॥ * ॥
तस्य शुभलक्षणं यथा —
"शुद्धं दृढं घनं वृत्तं स्निग्धं गात्रसुरङ्गकम् ।
समं गुरु सिराहीनं प्रवालं धारयेत् शुभम् ॥"
तस्याशुभलक्षणं यथा —
"गौरं रङ्गजलाक्रान्तं वक्रं सूक्ष्मं सकोटरम् ।
रूक्षं कृष्णं लघु श्वेतं प्रवालमशुभं त्यजेत् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
तस्योत्पत्त्यादि यथा —
सूत उवाच ।
"आदाय शेषस्तस्यान्त्रं बलस्याकम्बलादिषु ।
चिक्षेप तत्र जायन्ते विद्रुमाः सुमहागुणाः ॥
तत्र प्रधानं शशलोहिताभं
गुञ्जाजवापुष्पनिभं प्रदिष्टम् ।
सनीलकं देवकरोमकञ्च
स्थानानि तेषु प्रभवं सुरागम् ॥
अन्यत्र जातञ्च न तत् प्रधानं
मूल्यं भवेच्छिल्पिविशेषयोगात् ॥
प्रसन्नं कमलं स्निग्धं सुरागं विद्रुमं हि तत् ।
धनधान्यकरं लोके विषार्त्तिभयनाशनम् ॥
परीक्षा पुलकस्योक्ता रुधिराख्यस्य वै मणेः ।
स्फटिकस्य विद्रुमस्य रत्नज्ञानाय शौनक ! ॥"
इति गारुडे ८० अध्यायः ॥ * ॥
अथ विद्रुमपरीक्षा ।
"नीलसागरमध्ये तु जायते वल्लरी तु या ।
विद्रुमा नाम रत्नाख्या दुर्लभा वज्ररूपिणी ॥
प्रायशः प्रभवन्त्येषा प्रयत्नात् कथिता सती ।
विद्रुमं नाम यद्रत्नमामनन्ति मनीषिणः ॥ * ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन तच्चतुर्व्विधमुच्यते ।
अरुणं शशरक्ताभं कोमलं स्निग्धमेव च ।
प्रवालं विप्रजातिः स्यात् सुखवध्यं मनोरमम् ॥
जवाबन्धूकसिन्दूरदाडिमीकुसुमप्रभम् ।
कठिनं दुर्व्वेध्यमस्निग्धं क्षत्रजातिं तदुच्यते ॥

पलाशकुसुमाभासं तथा पाटलसन्निभम् ।
वैश्यजातिर्भवेत स्निग्ध वर्णाढ्य मन्दकान्तिभम् ॥
रक्तोतपलदलाकार कठिन न चिरद्युति ।
विद्रुम शूद्रजाति स्याद्दायुर्वैध्य तथैव च ॥*॥
रक्तता स्निग्धता दार्ढ्यं चिरद्युति सुवर्णता ।
प्रवालाना गुणा प्रोक्ता धनधान्यकरा परा ॥
हिमाद्रौ यत्तु सजात तद्रक्तमतिनिष्ठुरम् ।
तत्र लिप्तो भवेन्निम्बकल्कोऽतिमधुर स्थित ।
तस्य धारणमात्रेण विषवेग प्रशाम्यति ॥*॥
विवर्णता तु खरता प्रवाले दूषणद्वयम् ।
रेखाकाकपदौ बिन्दुर्यथा वर्णेषु दोषकृत ।
तथा प्रवाले सर्व्वत्र वर्जनीय विचक्षणै ॥
रेखा हन्यादृयशो लक्ष्मीमावर्त्त कुलनाशन ।
यल्लो रोगकृत ख्यातो बिन्दुर्धनविनाशकृत ॥
त्रास सजनयेत्त्रास नीलिका म्टत्युकारिणी ।
मूल्य शुद्धप्रवालस्य रूप्यद्विगुणमुच्यते ॥
धारणेऽस्यापि नियमो जातिभेदश्च पूर्व्ववत् ॥"*॥
तथाहि ।

"विरूपजाति विषम विवर्णं
खरप्रवाल प्रवहन्ति ये ये ।
ते म्टत्युमेवात्मनि वै वहन्ति
सत्य वदत्येष कृती मुनीन्द्र ॥"
इति युक्तिकल्पतरौ प्रवालपरीक्षा ॥*॥

(अस्य सशोधनादिक यथा,—
"कुमार्य्या तण्डुलीयेन तुल्येन च निषेचयेत् ।
प्रत्येक सप्तवाराश्च सप्ततप्तानि कृतश्च ॥
मौक्तिकानि प्रवालानि तथा रत्नान्यशेषत ।
चणादिविधवर्णानि म्रियन्ते नात्र सशय ॥
क्षीरदुग्धेन प्रवालञ्च भावयित्वा तु हण्डिके ।
मध्येऽपि तन्नचहित स्थापयेत्तन्निरोधयेत् ।
चुल्ल्यामग्निप्रतापेन म्रियते प्रहरद्वये ॥
इति प्रवालमारणम् ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे॥)
किशलय । (यथा, कुमारे । १ । ४४ ।

"पुष्प प्रवालोपहित यदि स्यात्
मुक्ताफल वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्य्याद्विशदस्य तस्या-
स्ताम्रौष्ठपर्य्यस्तरुच स्मितस्य ॥")

वीणादण्ड । इति मेदिनी । ले, १ ७ ॥

प्रवालफल क्ली (प्रवालवद्रक्त फल यस्य ।) रक्त-चन्दनम् । इति भावप्रकाश ॥

प्रवालिक पु (प्रवालोऽस्त्यस्य बाहुल्येनेति । प्रवाल + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) जीवशाक । इति राजनिर्घण्ट ॥

प्रबाहु, पुं, (प्रगतो बाहुमिति ।) कूर्पस्याधो भाग । यथा विष्णुपुराणे ५ । ५ । १६ ।
"मुख बाहुप्रबाहू च मन सर्व्वेन्द्रियाणि च ।
रक्षत्वाहतैश्वर्य्यस्तव नारायणोऽव्यय ॥"

प्रबाहुकम्, व्य समानकाले । ऊर्द्ध्वार्थे । प्रवाहिकेति पाठान्तरम् । इति कौमुदीटीका तत्त्वबोधिनी ॥

प्रबुद्ध , त्रि (प्र+बुध+क्त ।) पण्डित । प्रफुल्ल । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघु । १० । ६ ।
"प्रबुद्धपुण्डरीकाक्ष बालातपनिभांशुकम् ।
दिवस शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥")
जागरित । यथा, भट्टि । ४ । १४ ।
"प्रातस्तरां पतत्त्रिभ्य प्रबुद्ध प्रणमन् रविम् ॥"

प्रबोध, पु, (प्र+बुध्यौ ङ अपगमे+भावे घञ् ।) विनिद्रत्वम् । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ६७ ।
"प्रबोधश्च जगत्स्वामी नीयतामच्युतो लघु ।
बोधश्च क्रियतामस्य हन्तुमेतौ महासुरौ ॥")
प्रकृष्टज्ञानञ्च । यथा,—
"तावत् सत्य जगद्भाति प्रबोधे सत्यसम्भवेत ॥"
इत्यात्मबोधग्रन्थ ॥
(यथा च रघु । ५ । ६५ ।
"सुतात्मजा सवयस प्रथितप्रबोध
प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाच ॥")

प्रबोधन क्ली (प्र+बुध+ल्युट ।) न्यूनपूर्व्व गन्धस्य चन्दनादे प्रयत्नविशेषेण पुन पूर्व्व-सौगन्ध्योतपादनम् । ततपर्य्याय । अनुबोध २ । इत्यमरभरतौ । बोधजननञ्च ॥ (जागरणम् । यथा, हरिवंशे । १७७ । ७१ ।
"ततस्तूर्य्यनिनादैश्च शङ्खानाञ्च महास्वनै ।
प्रबोधन महाबाहो तव्यास्याक्रियतालये ॥"
विकाश । यथा, पञ्चतन्त्रे कथामुखे ।
"तदेतेषां बुद्धिप्रबोधन यथा भवति तथा केनाप्युपायेनानुष्ठीयतामिति ॥" तथा च ऋतु-सहार । ५ । १ ।
"सुगन्धिनि श्वासविकम्पितोतपल
मनोहरं कामरतिप्रबोधनम् ॥")

प्रबोधनी, स्त्री, (प्रबोध्यतेऽनयेति । प्र+बुध+णिच+ल्युट+ङीप ।) दुरालभा । इति राज-निर्घण्ट ॥ (प्रबुध्यते हरिरत्रेति ।) श्रीहरे रुत्थानैकादश्यादि ।

अथ प्रबोधनीकृत्यम् ।
"शयन्यामिव कृत्यायां क्षीराम्भोधिमहोत्सवम् ।
प्रबोध्य कृष्ण सपूज्य विधिनारोहयेद्रथम् ॥"
अथ प्रबोधनीकृत्यनित्यता ।
स्कान्दे तत्रैव ।
"जन्मप्रभृति यत पुण्य नरेणोपार्जित भुवि ।
वृथा भवति तत्सर्व्वं न कृत्वा बोधवासरम् ॥"
अथ प्रबोधनीमाहात्म्यम् । तत्रैव ।
"प्रबोधन्याश्च माहात्म्य पापघ्न पुण्यवर्द्धनम् ।
मुक्तिद कृतबुद्धीनां शृणु त्व मुनिसत्तम ।॥
तावद्गर्जति विप्रेन्द्र । गङ्गा भागीरथी क्षितौ ।
यावन्नायाति पापघ्नी कार्त्तिके हरिबोधनी ॥
तावद्गर्जन्ति तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च ।
यावत प्रबोधनी विष्णोस्तिथिर्नायाति कार्त्तिके ॥
वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च ।
एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्या लभेन्नर ॥
दुर्लभञ्चैव दुष्प्राप त्रैलोक्ये सचराचरे ।
तदपि प्रार्थित विप्र । ददाति हरिबोधनी ॥
ऐश्वर्य्यं सन्तति प्रज्ञां राज्यञ्च सुखसम्पद ।
ददात्युपोषिता विप्र । हेलया हरिबोधनी ॥
मेरुमन्दरतुल्यानि पापान्युत्पार्जितान्यपि ।
एकेनैवोपवासेन दहते हरिबोधनी ॥
पृथिव्यां यानि दानानि दत्त्वा यत फलमाप्नुते ।
एकेनैवोपवासेन ददाति हरिबोधनी ॥'
किञ्च ।
"जात स एव सुकृती कुल तेनैव पावितम ।
कार्त्तिके मुनिशार्दूल । कृता येन प्रबोधनी ॥
यानि कानि च तीर्थानि त्रैलोक्ये सम्भवन्ति च ।
तानि तस्य गृहे सम्यक य करोति प्रबोधनीम् ।
सर्व्वं कृत्य परित्यज्य तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिन ।
उपोष्यैकादशी सम्यक कार्त्तिके हरिबोधनी ॥
कि तस्य बहुभि कृतै परलोकप्रदैर्मुने ।।
सम्यगुपोषिता येन कार्त्तिके हरिबोधनी ॥
स ज्ञानी स हि योगी च स तपस्वी जिते-
न्द्रिय ।
स्वर्गमोक्षौ च तस्यास्तामुपास्ते हरिबोधनीम् ॥
विष्णो प्रियतमा ह्येषा धर्म्मसारस्य दायिनी ।
इमां सकृदुपोष्यैव मुक्तिभागी भवेन्नर ॥
प्रबोधनीमुपोष्यैव न गर्भं विशते नर ।
सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य तस्मात कुर्व्वीत नारद ।॥
स्नान दान तपो होम समुद्दिश्य जनार्दनम् ।
नरैर्यत क्रियते विप्र । प्रबोधन्यां तदक्षयम् ।
महाव्रतमिद पुत्र । महापापौघनाशनम् ।
प्रबोधवासर विष्णोर्विधिवत समुपोषयेत ॥
व्रतेनानेन देवेश परितोष्य जनार्दनम् ।
विराजयन् दिशो दीप्त्या प्रयाति भुवन हरे ॥'
पाद्मे च तत्रैव ।
"दुग्धाब्धिभोगिशयने भगवाननन्तो
यस्मिन्दिने स्वपिति चाथ विबुध्यते च ।
तस्मिन्ननन्यमनसामुपवासभाजां
पुंसां ददात्यभिमत गरुडाङ्कशायी ॥"
वाराहे च ।
"उपवासासमर्थानां सदैव पृथुलोचने ।।
एका सा द्वादशी पुण्या समुपोष्या प्रबोधनी ॥
तस्यामाराध्य विश्वेश जगतामीश्वरेश्वरम् ।
प्राप्नोति सकल तद्धि द्वादशद्वादशीव्रतम् ॥
उत्तराङ्गारकयुता यदि सा भवति प्रिये ।।
तदा सा महती पुण्या कोटिकोटिगुणोत्तरा ॥
शयने बोधने चैव कटिदाने च सुन्दरि ।।
उपोष्यैव विधानेन यान्ति मन्नयतां नरा ॥
एकादशी सोमयुता कार्त्तिके मासि भामिनि ।
उत्तराभाद्रसयोगे अनन्ता सा प्रकीर्त्तिता ॥
तस्यां यत क्रियते भद्रे । सर्व्वमानन्त्यमश्नुते ।
अनन्तपुण्यफलदा तेनानन्ता स्मृता फले ॥"
तत्रैव श्रीयमनारदसवादे ।
"अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतर मुने ।।
कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु साक्षादेकादशी स्मृता ॥
भक्तिप्रदा हरे सा तु नाम्ना ख्याता प्रबोधनी ।
या सा विष्णो परा मूर्त्तिरव्यक्तानेकरूपिणी ॥
सा क्षिप्ता मानुषे लोके द्वादशी मुनिपुङ्गव ।॥"
श्रीमथुरायाञ्च विशेषत पाद्मे तत्रैव ।
"तावद्गर्जन्ति तीर्थानि वाजिमेधादयो मखा ।

मथुरायां प्रिया विष्णोर्यावन्नायाति बोधनी ॥
संसारदावतप्तानां कामसौख्यपिपासिनाम् ।
श्रीकृष्णपादपद्मस्य सान्निध्यं शीतलं ध्रुवम् ॥
भवमान्धजनानां वै प्रापिकेयं प्रबोधनी ।
कथं न सेव्यते कष्टैर्मथुरायां किमन्यतः ॥"*॥
अथ विशेषतः प्रबोधन्यां श्रीभगवत्पूजादि माहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव प्रबोधनीमाहात्म्ये ।
"येऽर्च्चयन्ति नरास्तस्यां भक्त्या देवन्तु माधवम् ।
समुपोष्य प्रमुच्यन्ते पापेभ्ये सप्तपार्थिवैः ॥
बाल्ये यच्चार्ज्जितं पापं यौवने वार्द्धके च यत् ।
सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥
शुष्कार्द्रं मुनिशार्दूल । सुगुह्यमपि नारद ।।
ततः क्षालयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां प्रपूजितः ॥"
किञ्च ।
"प्रबोधवासरे विष्णोः कुरुते च हरेः कथाम् ।
सप्तद्वीपावनीदाने यत् फलं तदवाप्नुते । ॥"
वाराहे च ।
"कौमुदस्य तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत् ।
अर्च्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
यावल्लोका हि वर्त्तन्ते यावत्तिष्ठेव माधवि ।।
मद्भक्तो जायते तावदन्यभक्तो न जायते ॥"*॥
तस्या अनुष्ठानं यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

"शृणु मे भक्तितः पुत्र । बोधन्येकादशी हरेः ।
उपोष्या येन विधिना तं विप्र । प्रवदामि ते ॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु दशम्यां नियतः शुचिः ।
स्नात्वा देवार्च्चनं कृत्वा वह्निकार्य्यं यथाविधि ॥
आचान्तः सुप्रसन्नात्मा हविष्यान्नं सुसंस्कृतम् ।
भुक्त्वाचम्य स्वपेत् सम्यक् कृत्वा शौचञ्च पादयोः ॥
रात्रेश्च पश्चिमे यामे समुत्थाय यथाविधि ।
कृत्वा मूत्रपुरीषे तु शौचं कुर्य्यादतन्द्रितः ॥
कृत्वाष्टाङ्गुलमानन्तु क्षीरवृक्षसमुद्भवम् ।
भक्षयेद्दन्तकाष्ठञ्च स्नात्वाचामेत प्रयत्नतः ॥
न्यस्याङ्गानि तथाङ्गेषु चिरं ध्यायेज्जनार्द्दनम् ।
अतसीपुष्पसङ्काशं कमलाक्षं चतुर्भुजम् ॥
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपीतवस्त्रं किरीटिनम् ।
प्रसन्नवदनं देवं सर्व्वलक्षणलक्षितम् ॥
ततश्चाभ्युदये भास्वरिहस्तेन परिगृह्य च ।
कुशान्वितं प्रगृह्णीयात् नियमं विष्णुतुष्टये ॥
ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भानुरूपं जनार्द्दनम् ।
दद्यादर्घ्यं दापयेत पश्चात् करतोयेन मानवम् ॥
एवमुच्चारयेद्वापि तस्मिन् काले महामुने ।।
एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैवापरेऽहनि ।
भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष । शरणं मे भवाच्युत । ॥
एवमुक्त्वा ततः सम्यक् नित्यकर्म्म मुकर्म्मधी ।
समापयेद्विधानेन विष्णुं सपूजयेन्मुने । ॥
सहस्रसङ्ख्यया सुस्थः सावित्रीं संजपेद्दिने ।
सर्व्वपापक्षयकरीं व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥"

इति गरुडोत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥ * ॥
अथ प्रबोधकालनिर्णयः । भविष्ये ।
"आ भा-का सितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।
आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तनादिकम् ॥"
पाद्मे ।
"मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णु-र्मैत्रान्तपादे परिवर्त्तते च" — "पौष्णशेषो यदा नास्ति मैत्राद्यमपि नो निशि ।
द्वादश्यामपि तत् कुर्य्यादुत्थानं शयनं हरेः ॥
निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥"
वाराहे च ।
"अपादनियमस्तत्र स्वापे वा परिवर्त्तने ।
पादयोगो यदा न स्यात् द्वादश्यापि तदा भवेत् ॥"
किञ्च स्कान्दे ।
"रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः ।
तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥
रेवत्यादिरथान्तो वा द्वादश्या च विना भवेत् ।
उभयोरप्यभावे तु सन्ध्यायाञ्च महोत्सवः ॥"
वाराहे च ।
"द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
आ भा-का सितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम् ॥"
अतएव पुष्करपुराणे ।
"यस्य यस्य तु देवस्य यन्नक्षत्रं तिथिश्च या ।
तस्य देवस्य तस्मिंश्च शयनावर्त्तनादिकम् ॥" *॥
अथ भगवत्प्रबोधनविधिः ।
"शयन्यामिव निष्पाद्य महापूजां जनाग्रये ।
कृष्णं नीत्वाथ सङ्कल्प्य कृत्वा तञ्च प्रबोधयेत् ॥"
तत्र मन्त्रः ।

"ब्रह्मेन्द्ररुद्राग्निकुवेरसूर्य्य
सोमादिभिर्वन्दितपादपद्म ।
बुध्यस्व देवेश जगन्निवास ।
मन्त्रप्रभावेण सुखेन देव । ॥

इयन्तु द्वादशी देव प्रबोधार्थं विनिर्म्मिता ।
त्वयैव सर्व्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द । त्यज निद्रां जगत्पते । ।
त्वयि सुप्ते जगत् सुप्तमुत्थिते चोत्थितं भवेत् ॥
गता मेघा वियच्चैव निर्म्मलं निर्म्मला दिशः ।
शारदानि च पुष्पाणि गृहाण मम केशवेति ॥"
उत्तिष्ठोत्तिष्ठेत्यत्र क्वचिच्चैवम् ।
"त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।
उत्थिते चेष्टते सर्व्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधवेति ॥"
वाराहे च ।

"ब्रह्मेन्द्ररुद्रैरभितर्क्यभावो
भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।
प्राप्ता तव द्वादशी कौमुदाख्या
जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ । ॥
मेघा गता निर्म्मलपूर्णचन्द्रः
शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ । ।
अहं ददानीति च भक्तिहेतो-
र्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ । ॥"

श्रुतिश्च । "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढ़मस्य पांसुले" इत्यादि ।
"ततस्तस्मात् समुत्थाप्य कृष्णं घण्टादिनिस्वनैः ।
तीरे सुखं निवेश्याथ प्रार्थयेत्तदनुग्रहम् ॥
तथा हि तृतीयस्कन्धे श्रीब्रह्मस्तुतौ ।

"सोऽसावदभ्रकरुणो भगवान् विवृद्ध-
प्रेमस्मितेन नयनाम्बुरुहं विजृम्भन् ।
उत्थाय विश्वविजयाय च नो विषादं
माध्व्या गिरापनयतात् पुरुषः पुराणः ॥

इति ।

"ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा संस्थाप्य विधिवत् प्रभुम् ।
नीराज्य न्यासपूर्व्वञ्च वस्त्रादीनि समर्पयेत् ॥"
तथा च ब्राह्मे ।
"एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्त्तिके मासि केशवम् ।
प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥
नृत्यैर्गीतैस्तथा वाद्यैर्ऋग्यजुःसाममङ्गलैः ।
विना पणवशब्दैश्च पुराणश्रवणेन च ॥
वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वैष्णवैः ।
सुभाषितैरिन्द्रजालैर्भूमिशोभाभिरेव च ॥
पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्दीपहस्तैः सुशोभनैः ।
होमैर्भक्ष्यैरपूपैश्च फलैः शाकैश्च पायसैः ॥
इक्षोर्विकारैर्मधुना द्राक्षाद्यैर्द्दाडिमैः ।
कुठेरकस्य मञ्जर्य्या मालत्या नवनेन च ॥"
नवनं पुष्पविशेषः ।
"कुन्द्राभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्याञ्च सर्व्वदा ।
कुङ्कुमालक्तकाभ्याञ्च रक्तसूत्रे सकुङ्कुमे ॥
तथा नानाविधैः पुष्पैर्द्रव्यैर्वीरक्रयाकृतैः ॥"
एवमेव प्रायः पाद्मे च । तथा स्कान्दे च ।
"बहुपुष्पैर्बहुफलैः कर्पूरागुरुकुङ्कुमैः ॥
हरेः पूजा विधातव्या कार्त्तिके बोधवासरे ॥"

इति ॥

"इत्थं मत्वा महापूजां महानीराजनं तथा ।
स्वव्रतान्यर्पयेत् कृष्णे सपुष्पाक्षतवारिणा ॥
वेदस्तुत्यादिना स्तुत्वा स्वस्वस्तित्यादिना प्रभुम् ।
संप्रार्थ्य गीतवाद्यादिघोषैरारोहयेद्रथम् ॥"
तथा च भविष्योत्तरे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे ।
"महातूर्य्यरवे रात्रौ भ्रामयेत् स्यन्दने स्थितम् ॥
उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिव स्वयम् ।
दीपोद्योतकरे मार्गे नृत्यगीतसमाकुले ॥"
अथ रथयात्रामाहात्म्यं भविष्योत्तरे तत्रैव ।
"यं यं दामोदरः पश्येदुत्थितो धरणीधरः ।
तं तं प्रदेशं राजेन्द्र । सर्व्वं स्वर्गाय कल्पयेत् ॥"
किञ्च ।
"यावत्पदानि कृष्णस्य रथस्याकर्षेत् नरः ।
करोति क्रतुभिस्तानि तुल्यानि नरनायक । ॥
रथस्थं ये निरीक्षन्ते कौतुकेनापि केशवम् ।
देवतानां गणाः सर्व्वे भवन्ति श्वपचादयः ॥
स्त्रियोऽपि मुक्तिमायान्ति रथयात्राप्रयात्रया
पितृमातृभर्तृकुलं नयन्ति हरिमन्दिरम् ॥
कुर्व्वन्ति नर्त्तकीरूपं रथाग्रे कौतुकान्वितम् ।
अप्सरोभिः सह क्रीडां कुर्व्वन्तीन्द्राश्चतुर्दश ॥
ये रथाग्रे प्रकुर्व्वन्ति गीतवाद्यादि मानवाः ।
देवलोकात् परिभ्रष्टा जायन्ते मण्डलेश्वराः ॥
मौञ्जीन स्यन्दनस्याग्रे गायमानाश्च गायकाः ।
वादकैः सह राजेन्द्र । प्रयान्ति हरिमन्दिरम्
रथोत्सवे मुकुन्दस्य येषां हर्षोऽपि जायते ।
तेषां न नारकी पीडा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
रथोत्सवस्य माहात्म्यं कलौ विश्रुतमेव हि यः ।
पुण्यवृद्ध्या विशेषेण लोभेनाप्यथवा नरः ॥

सप्तद्वीपसमुद्रान्ता रत्नधान्यसमन्विता ।
सशैलवनपुष्पाढ्या तेन दत्ता मही भवेत् ॥”
अन्यच्च ।
“बोधनी जगदाधारा कार्त्तिके शुक्लपक्षत ।
रथस्थो यत्र भगवांस्तुष्टो यच्छति वाञ्छितम् ॥
भजन्ते ये रथारूढ देव सर्व्वेश्वरेश्वरम् ।
तथा यात्रा कृता नृणां कामानिष्टान् प्रयच्छति ॥
श्रीकृष्णरथशोभां ये प्रकुर्व्वन्ति प्रहर्षिताः ।
तेषां मनोरथावाप्तिं यच्छते पुरुषोत्तमः ॥
कृष्णस्य रथशोभां ये प्रकुर्व्वन्ति स्वशक्तित ।
वाञ्छित तेभ्यो यच्छन्ति नित्य सूर्य्यादयो ग्रहा ॥
कृष्णस्य रथशोभां ये प्रकुर्व्वन्ति सुहर्षिता ।
पदे पदे तथा पुत्र । पुण्य तेषां प्रयागजम् ॥
रथयात्रास्थिते कृष्णे जयेति प्रवदन्ति ये ।
जयेति च पुनर्ये वै शृणु पुण्य वदाम्यहम् ॥
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
वाराणस्यादितीर्थेषु देवागाराव दृश्यते ।
यत पुण्य कविभि प्रोक्त स्नात खेन च नरेश्वर ॥
जयशब्दे कृते विष्णौ रथस्थे तत फल स्मृतम् ।
रथस्थितो नरैर्यस्तु पूजितो धरणीधर ।
यथालाभोपपन्नैश्च पुष्पैर्भक्त्या समर्च्चित ॥
ददाति वाञ्छितान् कामानन्ते च परम
पदम् ।
मङ्गल ये प्रकुर्व्वन्ति धूपदीपांस्तथा स्तवम् ॥
नैवेद्य वस्त्रपूजाञ्च भक्त्या नीराजन हरे ।
रथारूढस्य कृष्णस्य सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥
फल न शक्यते ख्यात जानाति यदि केशव ।
ब्रह्महत्यारी गोघ्नश्च भ्रूणहा ब्रह्मनिन्दक ॥
महापातकयुक्तोऽपि अश्वहा गुरुतल्पग ।
मद्यप सर्व्वपापोऽपि कालिकावेन मोहित ॥
रथाग्रत पदैकेन मुच्यते सर्व्वपातकै ॥”
किञ्चान्यच्च ।
“रथारूढे महाविष्णौ ये कुर्व्वन्ति जयस्वनम् ।
पूजाञ्चाखिलपापेभ्यो मुक्ता यान्ति हरे पदम् ॥”
किञ्च ।
“रथस्याकर्षण पूर्व्व कुरुते दैत्यनायक ।
तत सुरा सिद्धसङ्घा यक्षा गन्धर्व्वमानवा ॥
इत्यञ्च रथयात्राया विधिर्यंक्त स्ततोऽभवत् ।
तथापि कश्चित्तत्रान्यो विशेषोऽपि वितन्यते ॥”
अथ रथयात्राविधि ।
“श्रीकृष्णे तु रथारूढे कृत्वा जयजयध्वनिम् ।
निनाद्य च महापूजामाशीर्वाक्यानि कीर्त्त
येत ॥”
तथा च विष्णुधर्म्मे ।
“वक्त्र श्रीलोतृपलरुचि लसत्कुण्डलाभ्यां सुन्दर
चन्द्राकार रचिततिलक चन्दनेनाग्रतेष ।
मत्वा लीलां जगसुखकरीं प्रेमयोगात्ततोष
पद्मावार्मा सततसुरसा धारयन् पातु विष्णु ॥
युक्त शैवादिवाहैमधुरतररवात्किङ्किणीजाल-
माले-
रत्नौघैर्मौक्तिकानामविरतमखिभि बद्धतेवैव
द्वारे ।
हैमे कुम्भे पताकाशिवतररुचिभिर्भूषित
केतुमुख्ये-
श्चन्द्रैर्नक्षेश्वरभ्यो दुरितहरहरे पातु नेत्रो
रथो व ॥
मोदन्तां सुजना ह्यनिन्दितधिय सन्त्वाखिलो-
पद्रवा
स्वस्था सुस्थिरबुद्धय प्रतिहतामित्रा रमन्ता
सुखम् ।
रे दैत्या गिरिगह्वराणि गहनान्याशु व्रजध्व भया-
द्दैत्यारिर्भगवानय यदुपतिर्यान समारोहति ॥
पलायध्व पलायध्व रे रे दितिजदानवा ।
सरक्षणाय लोकानां रथारूढो हृषीकेशी ॥
ततो विचित्रगद्यानि पठित्वाथ महाप्रभो ।
महाप्रसादमालाञ्च लोकुय्यात परया मुदा ॥”
तन्माहात्म्यञ्चोक्तम् ।
“भक्त्या गृह्णाति यो मालां वैष्णवीं मङ्गला
श्रयाम् ।
न तेषां दुर्लभ किञ्चिदिह लोके परत्र च ॥
तस्मात सर्व्वप्रयत्नेन सर्व्वकामसमृद्धये ।
मालामेतां प्रगृह्णीयात् सौख्यमोक्षप्रदायि-
नीम् ॥”
इति ॥
“सञ्चिन्त्याहत्यमायाञ्च श्रीप्रज्ञादादिभी रथम् ।
आकृष्य प्रेरयन् पूर्यां भ्रामयेद्वैष्णवे सह ॥”
तथा च भविष्योत्तरे तत्रैव ।
“नृत्यमानैर्भागवतैर्गीतवादित्रनिस्वनै ।
भ्रामयेत स्यन्दन विष्णो पुरमध्ये समन्तत ॥’
किञ्च ।
“प्रबोधवासरे प्राप्ते कार्त्तिके पाण्डुनन्दन । ।
देवालयेषु सर्व्वेषु पुरमध्ये समन्तत ॥
भ्रामयेत्तूर्य्यनिर्घोषै रथस्थ धरणीधरम् ॥”
किञ्च ।
“रथागमे मुकुन्दस्य पुरशोभाञ्च कारयेत् ।
सर्व्वतो रमणीयञ्च पताकैरुपशोभितम् ॥
तोरणैर्बहुभिर्युक्त रम्भास्तम्भैश्च शोभितम् ।
स्थाने स्थाने महीपाल । कर्त्तव्य पुण्यसयुतम् ॥
विचित्ररथशोभा च कर्त्तव्या भावितैर्नरैरिति ॥
रथेन गच्छन् भगवाननुगम्योऽखिलैर्जनै ।
स्वस्वगेहागतश्चार्च्योऽन्यथा दोषो महान्
भवेत् ॥” * ॥
अथ रथानुगमननित्यता । तत्रैव ।
“रथेन सह गच्छन्ति पार्श्वत पृष्ठतोऽग्रत ।
विष्णुनैव समा सर्व्वे भवन्ति श्वपचादय ॥
रथस्थ ये न गच्छन्ति अधमाश्च जनार्द्दनम् ।
विप्राश्चापि नसम्यक्ता भवन्ति श्वपचाधमा ॥”
किञ्च ।
“येषां गृहागतो याति रथस्थो मधुसूदन ।
पूजा तैस्तैः प्रकर्त्तव्या वित्तशाठ्यविवर्ज्जिते ॥
अनर्च्चितो यदा याति गृहाद्‌यस्य महीधर ।
पितरस्तस्य विमुखा वर्षाणां दश पञ्च च ॥
य पुन कुरुते पूजां गृहायाते तु माधवे ।
वसते श्वेतद्वीपे तु यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥”
अन्यच्च ।
“नानुव्रजति यो मोहाद्व्रजन्त जगदीश्वरम् ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्म्मापि स भवेद्ब्रह्मराक्षस ॥”
इति ॥
“अथ स्वमन्दिर नीत्वा पूर्व्ववत पूजयेत प्रभुम् ।
रात्रौ जागरण कुर्य्याद्विधिवद्वैष्णवै सभम् ॥”
अथ प्रबोधनीजागरणमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे तत्रैव ।
“पूर्व्वजन्मसहस्रेषु पाप यत समुपार्ज्जितम् ।
जागरेण प्रबोधन्यां दह्यते तूलराशिवत ॥
कृत्वापि पातक घोर ब्रह्महत्यादिक नर ।
कृत्वा जागरण विष्णोर्धूतपापो भवेन्मुने । ॥
कर्म्मणा मनसा वाचा पाप यत समुपार्ज्जितम् ।
क्षालयेत्तच्च गोविन्द प्रबोधन्यान्तु जागरे ॥
दुष्प्राप्य यत फल विप्रैरश्वमेधादिभिर्मखै ।
प्राप्यते तत सुखेनैव प्रबोधन्यान्तु जागरे ॥
आप्लुत्य सर्व्वतीर्थानि दत्त्वा गां काञ्चनीं महीम् ।
न तत फलमवाप्नोति यत कृत्वा जागर हरे ॥
चन्द्रसूर्य्योपरागे तु यत् फल परिकीर्त्तितम् ।
तत्सहस्रगुण पुण्य प्रबोधन्यान्तु जागरे ॥
स्नान दान तपो होम स्वाध्यायश्चार्च्चन हरे ।
तत सर्व्व कोटिगुणित प्रबोधन्यान्तु जागरे ॥
समतीत भविष्यच्च वर्त्तमान कुलायुतम् ।
विष्णुलोक नयत्याशु जागरेण प्रबोधनी ॥
चलन्ति पितरो हृष्टा विष्णुलोकमलङ्कृता ।
विमुक्ता नारकेदु खे कृत्तु कृष्णप्रजागरम् ॥
भाग्यापत्ये तु ये जाता मातृत पितृतस्तथा ।
तारयेन्नात्र सन्देह प्रबोधन्यां तु जागरे ॥”
किञ्च ।
“फलैर्नानाविधैर्दिव्यै प्रबोधन्यान्तु जागरे ।
शङ्खे तोय समादाय अर्घ्य दद्याज्जनार्द्दने ॥
यत् फल सर्व्वदानेषु सर्व्वतीर्थेषु यत फलम् ।
तत् सर्व्व कोटिगुणित दत्त्वार्घ्य बोधवासरे ॥”
पाद्मे च तत्रैव ।
“अन्यत्रापि प्रिया विष्णोर्जागरे स्यात प्रबो-
धनी ।
कि पुनर्मथुरायां सा ततो वै जन्मसद्मनि ॥
एकैकैकादशी कृष्णजन्मगेहे कृता नरे ।
ततोऽधिक न कर्त्तव्य लोके किञ्चन विद्यते ॥
रात्रौ जागरण तत्र प्रीत्या कुर्व्वन्ति ये नरा ।
संसारे मोहसुप्तास्ते सदा जाग्रति जाग्रति ॥”
किञ्च तत्रैव श्रीराधिकापाख्यानान्ते ।

“सुबोधनीजागरपुण्यवैभवात्
प्रसन्न ईशो विधिवाक्यसत्यकृत् ।
चकार रासोत्सवनर्त्तन सह
वृन्दावनेऽन्याभिरपीह राधया ॥
सा नृत्यमानाङ्कतगोपरूपिणा
कृष्णेन जन्मान्तरवाञ्छितेन ।
राधा महाप्रेमजवाकुलेन्द्रिया
निन्येऽन्यलोक कथया कृतायताम् ॥

तस्मात सुबोधनीं कृत्वा रात्रौ कृत्वा च जागरम् ।
सुप्तोत्थित हरि दृष्ट्वा का भी सचारजा द्विजा ॥

मथुरायान्तु किं वाच्य जागरे हरिसन्निधौ ।
कार्त्तिके बोधनीं प्राप्य तत्र श्रेयः परं न हि ॥
मथुरायां प्रबोधन्यां क्रतजागरणस्य हि ।
पश्चाहंशगतो वैष्णोऽमोचयद्ब्रह्मराक्षसम् ॥
जागरस्य च माहात्म्य गीतवाद्यविवर्णनम् ।
हरे प्रीतिकरं रात्रौ वक्तुं मे नैव शक्यते ॥
यस्तु गायति कृष्णाग्रे कौमुदीं द्वादशीं प्रथम् ।
सर्व्वलोकान् परित्यज्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
अतएवोक्तं तत्रैव ।
“राज्यमन्यत्र सत्यज्य स्फीतं निहतकण्टकम् ।
कार्त्तिके मथुरायां वै कौमुद्यां जागरं चरेत् ॥”
अथ पारणादिलक्षणम् ।
“प्रातर्नित्यक्रियां कृत्वा शक्त्या सम्भोज्य भूसुरान् ।
यतीन् व्रतप्रतान्स्नेह प्रदद्याद्दक्षिणादिकम् ॥
दानं यथाव्रतं तेभ्यो दत्त्वा पारणमाचरेत् ।
प्रवर्त्तयेच्च यत्तत्र चातुर्मास्यव्रतेषु यत् ॥”
तथा च भविष्योत्तरे तत्रैव ।
“प्रभाते विमले स्नात्वा भोजयेद्ब्रह्मविस्तरैः ॥
घृतक्षीरदधिक्षौद्रकासारगुडमोदकैः ।
अर्च्चयेच्चन्दनैश्चूर्णैः पुष्पैर्धूपैश्च दीपकैः ॥
आचार्य्येभ्यस्ततो दद्याच्छक्त्या यत्किञ्चिदेव हि ।
सुवर्णं सुमनोऽभीष्टमन्नपुष्पफलादिकम् ॥
चतुरो वार्षिकान्मासान् नियमं यस्य यत् कृतम् ।
कथयित्वा द्विजेभ्यस्तद्दद्यात्सम्यक् सुदक्षिणाम् ॥”
एवमेव पाद्मे । तत्रैव किञ्चाधिकम् ।
“चातुर्मास्यव्रते विप्रा पश्चादिच्छेद्व्रतावसानम् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥
प्रबोधिनी, स्त्री, (प्रबोधयति हरिमिति । प्र+बुध+णिच्+णिनि । ङीप् ।) प्रबोधनी । उत्थानैकादशी । यथा —
वराह उवाच ।
“उपवासासमर्थानां सर्व्वेव पृथुलोचने ।
एका वा द्वादशी पुण्या उपोष्या या प्रबोधिनी ॥
तस्यामाराध्य विश्वेशं जगतामीश्वरेश्वरम् ।
प्राप्नोति सकलं तद्धि द्वादशद्वादशीफलम् ॥
पूर्व्वभाद्रपदा योगे सैव वा द्वादशी भवेत् ।
अतीव महती तस्यां सर्व्वक्रतुमथाक्षयम् ॥
उत्तराफाल्गुनीहिता यदि चैकादशी भवेत् ।
तदा कोटिगुणं पुण्यं केशवाराधने यत्नम् ॥
वसन्देवार्च्चिते तस्यां सर्व्वं कृतमिहाक्षयम् ।
यथा प्रबोधिनी पुण्या तथा यस्यां स्वपेद्धरिः ॥
उपोष्या हि महाभागे ! अनन्तफलदा हि सा ।
शयने बोधने चैव हरेस्तु परिवर्त्तने ॥
उपोष्यैव विधानेन नरो निर्म्मलतां व्रजेत् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन द्वादशीं समुपोषयेत् ॥
यदीच्छेत् विष्णुसायुज्य । शाश्वतीं गतिमात्मनः ।
एकादशी सोमयुक्ता कार्त्तिके मासि भामिनि ॥
उत्तराभद्रसंयोगे अनन्ता सा प्रकीर्त्तिता ॥
तस्यां यत् क्रियते भद्रे ! सर्व्वमानन्त्यमश्नुते ।
कामक्रतुसमफलदा तेनानन्ता स्मृता प्रिये ॥
एकादशी सोमयुता यदा स्यादुत्तराद्विषि ॥
स्नात्वा दत्त्वा यथाशक्त्या प्राप्नोति परमं पदम् ।
प्राप्नोति सकलं तद्धि द्वादशद्वादशीं नरः ॥
जलपूर्णं तदा कुम्भं स्थापयित्वा विचक्षणः ।
पञ्चरत्नसमोपेतं घृतपात्रयुतं तथा ॥
तस्यां स्कन्धे तु धरितं मत्स्यरूपं जनार्द्दनम् ।
माषकेण सुवर्णेन सुतप्तेन वरानने ॥
स्नापयित्वा विधानेन कुङ्कुमेन विलेपितम् ।
पीतवस्त्रयुगच्छन्नं छत्रोपानद्युगान्वितम् ॥
पूजयेत् कमलैर्देवि । मद्भक्तः सजितेन्द्रियः ।
मत्स्यं कूर्म्मं वराहञ्च नारसिंहञ्च वामनम् ॥
रामं रामञ्च कृष्णञ्च बुद्धञ्चैव तु कल्किनम् ।
एवं दशावतारांश्च पूजयेद्भक्तिसंयुतः ॥
पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ।
सपूज्यैवमलङ्कारैर्विविधैः पूजनञ्चरेत् ॥
ततस्तस्याग्रतो देयं नैवेद्यं पायसं सितम् ।
एवं सपूज्य गोविन्दं दिवापि कमलेक्षणम् ॥
रात्रौ चोत्थापनं कार्य्यं देवदेवस्य सुव्रते ॥
प्रभाते विमले स्नात्वा भक्त्या सपूज्य केशवम् ॥
पुष्पधूपादिनैवेद्यैः फलैर्नानाविधैः शुभैः ।
ततस्तु पूजयेद्विद्वानाचार्य्यं भक्तिसंयुतः ॥
अलङ्कारोपहारैश्च वस्त्राद्यैश्च स्वशक्तितः ।
पूजयित्वा विधानेन तं देवं प्रतिपादयेत् ॥
जगदादे जगद्रूप अनादे जगदादिकृत् ।
जलशायिन् जगद्योने प्रीयतां मे जनार्द्दन ॥
अनेनैव विधानेन कुर्य्यादेकादशीं नरः ।
तस्य पुण्यं भवेद्यत्तु तच्छृणुष्व वसुन्धरे ॥
यदि वक्त्रसहस्राणां सहस्राणि भवन्ति हि ।
सङ्ख्यातुं नैव शक्यन्ते प्रबोधिन्यास्तथा गुणाः ॥
तथाप्युद्देशमात्रेण शक्त्या वक्ष्यामि तच्छृणु ।
चक्रतारारकसङ्काशमधिष्ठायाग्नुजोविभ ॥
सहैव यानमागच्छेन्मम लोकं वसुन्धरे ॥
ततः कल्पसहस्रान्ते सप्तद्वीपेश्वरो भवेत् ॥
आयुरारोग्यसम्पन्नो जन्मातीतो भवेत्ततः ।
ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ॥
पापान्येतानि सर्व्वाणि श्रवणेनैव नाशयेत् ॥
पद्मेव श्रीमानघनोऽपि भक्त्या
सुषेणसुख इह धीयमानः ।
द्युतोति भक्तस्य मतिं ददाति
विकल्मषः सोऽपि दिवं प्रयाति ॥
दुःस्वप्नं प्रशममुपैति पठ्यमाने
माहात्म्ये भवभयहारके नरस्य ।
यः कुर्य्याद्व्रतवरमेतदच्ययाया
बोधिन्याः किमुत फलञ्च तस्य वाच्यम् ॥
ये पश्यन्ति व्रतार्थाश्च तेऽपि सुकृतं व्रतम् ।
वैराजञ्च सफलं कृतं ये व्रतकारकाः ॥”
इति वराहपुराणे प्रबोधिनीमाहात्म्यम् ॥
प्रभञ्जनः, पुं (प्रकर्षेण भनक्ति वृक्षादीनिति । प्र+भन्ज+युच् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६६ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १५४ । ७८ ।
“घटोत्कचसुतः श्रीमान् भिन्नाञ्जनचयोपमः ।
ररोध रौहिमायान्तं प्रभञ्जनमिवाद्रिराट् ॥”
मणिपुराधिपतिराजविशेषः । यथा, — महाभारते । १ । २१७ । १६ ।
“राजा प्रभञ्जनो नाम कुलेऽस्मिन् सम्बभूव ह ।
अपुत्त्रः प्रसवेनार्थी तपस्तेपे स उत्तमम् ॥”)
भञ्जनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । २४५ । ३ ।
“प्रभञ्जनो यो लोकानां युगान्ते सर्व्वनाशनः ॥”
यथा च महाभारते । १ । १२३ । १२ ।
“सा सलज्जा विहस्याह पुत्त्रं देहि सुरोत्तम ।
बलवन्तं महाकायं सर्व्वदर्पप्रभञ्जनम् ॥”)
प्रभद्रः, पुं, (प्रकृष्टं भद्रं यस्मात् ।) निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रकृष्टो भद्र इति प्रादिसमासः । श्रेष्ठे, त्रि ॥)
प्रभद्रा, स्त्री (प्रकृष्टं भद्रं यस्मात् । टाप् ।) प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रभवः, पुं, (प्रभवत्यस्मादिति । प्र+भू+“अकर्त्तरि च कारके” इत्यधिकारात् अपादानार्थे । “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) जन्महेतुः । पित्रादिः । आद्योपलब्धिस्थानम् । आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थं यत् स्थानं देशः । यथा । वाल्मीकिः श्लोकप्रभवः । हिमवान् गङ्गाप्रभवः । इत्यमरभरतौ ॥ अपां मूलम् । मुनिभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ पराक्रमः । इति मेदिनी । वे, ४१ ॥ जन्म । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ८१ ।
“विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना
त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं
कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥”
सृष्टिः । यथा, देवीभागवते । १ । १६ । २ ।
“महाशक्त्या प्रभावेन त्वं मां विस्मृतवान् पुरा ।
प्रभवे प्रलये जाते भूत्वा भूत्वा पुनः पुनः ॥”
साध्यभेदः । यथा, हरिवंशे । १८६ । ४४ ।
“धर्म्मात्मभ्युद्भव कामं साध्यासाध्यान् अजायत ।
प्रभवं च्यवनञ्चैवमीशान सुरभीस्तथा ॥”
त्रि, प्रभूतः । यथा, ऋग्वेदे । २ । ३८ । ५ ।
“नानौकांसि दुर्य्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः ॥”
“प्रभवः प्रभूतो अग्नेः शोकस्तेजः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
प्रभविष्णुः, पुं, (प्रभवितुं शीलमस्येति । प्र+भू+“भुवश्च ।” ३ । २ । १३८ । इति इष्णुच् ।) वटुकभैरवस्याष्टोत्तरशतनामान्तर्गतनामविशेषः । यथा । “प्रभविष्णुः प्रभाववान् ।” इत्यादि विश्वसारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पः ॥ प्रभुः । यथा,
“न भर्त्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥”
इति दायभागः ॥
प्रकर्षेण भवनशीले, त्रि ॥
प्रभविष्णुता, स्त्री, प्रभुता । प्रभविष्णुशब्दात् भावार्थे तप्रत्ययेन पदं निष्पन्नम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ४७ ।
“यदसाध्यानि दुःखानि छेत्तुं न प्रभविष्णुता ।
तस्मद्दौर्गत्यं महतां महत्त्वस्य किमङ्गनम् ॥”)

प्रभा, स्त्री, (प्रकर्षेण भातीति। प्र + भा + "आतश्चोपसर्गे।" ३। ३। १०६। इति अङ्।) कुवेरपुरी। इति हेमचन्द्रः। २। १०४॥ (प्र + भा + भावे अङ्।) दीप्तिः। तत्पर्य्यायः। रोचिः २ द्युतिः ३ शोचिः ४ त्विषा ५ ओजः ६ भा ७ रुचिः ८ विभा ९ आलोकः १० प्रकाशः ११ तेजः १२ रुकृ १३। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ (यथ, रामायणे। २।८८।१८।
"अराजयत वैदेह्या वपुस्तत् सुविभूषिता।
उद्यतोऽंशुमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः॥"
तथा च महाभारते। ४। १३। १७।
"रतीव रूपिणी किम्नमनङ्गाङ्गविहारिणी।
अतीव भाजसे सुभ्रु। प्रभेवेन्दोरनुत्तमा॥")
गोपीविशेषः। यथा,—
"कृष्णस्य प्रभया गोप्या युक्तो वृन्दावने वने।
सद्योमनुप्रभन्दमानेन तिरोधानं कृतं त्वया॥
प्रभा देहं परित्यज्य जगाम सूर्य्यमण्डलम्।
ततस्तस्याः शरीरञ्च तीव्रं तेजो बभूव ह॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेमशाश्रु रुदता पुरा।
विन्द्यञ्च चक्षुषोर्लोहं लज्जया मद्भयेन च॥
हुताशनाय किञ्चिच्च नृपेभ्यश्चापि किञ्चन।
किञ्चित् पुरुषसिंहेभ्यो देवेभ्यश्चापि किञ्चन॥
किञ्चिद्दस्युजनेभ्यश्च नागेभ्यश्चापि किञ्चन।
ब्राह्मणेभ्यो मुनिभ्यश्च तपस्विभ्यश्च किञ्चन॥
स्त्रीभ्यः सौभाग्ययुक्ताभ्यो यशस्विभ्यश्च किञ्चन।
तच दत्त्वा तु सर्व्वेभ्यः पूर्व्वं रोदितुमुद्यतः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। ११। ५७—६२॥
दुर्गा। यथा,—
"यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता।
प्रभा प्रभासशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्कमालिनी॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥ *॥
(इयं हि सूर्य्यविम्बे एतन्नाम्ना कीर्त्त्यते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ८०।
"देवलोके तथेन्द्राणी ब्रह्मास्येषु सरस्वती।
सूर्य्यविम्बे प्रभा नाम मातृणां वैष्णवी मता॥")
सूर्य्यपत्नी। यथा,—
सूत उवाच।
'विवस्वान् कश्यपात् पूर्व्वमदित्यामभवत् पुरा।
तस्य पत्नीत्रयं तद्वत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा॥
रैवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुषुवे सुतम्।
प्रभा प्रभातं सुषुवे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम्॥"
इति मात्स्ये। ११। २—३॥
(द्वादशाक्षरवृत्तिविशेषः। तल्लक्षणं यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
"वसुयुगविरतिर्नौ रौ प्रभा॥")
प्रभाकरः, पुं, (प्रभां करोतीति। कृ + "दिवाविभानिशाप्रभेति।" ३। २। २१। इति टः।) सूर्य्यः। (यथा रघौ। १। ७४।
'कृशानुरपधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् प्रभाकरः।
रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव॥")
अग्निः। चन्द्रः। (यथा, महाभारते।७।९९।५।
"तावतीव रथानीके विमुक्तौ पतथर्षभौ।
दृश्येते यथा राहोरास्यान्मुक्तौ प्रभाकरौ॥"
"प्रभाकरौ चन्द्रसूर्य्यौ॥") समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ अर्कवृक्षः। इत्यमरः। १।३।२८॥
(अष्टममन्वन्तरे देवगणभेदः। यथा मार्कण्डेय पुराणे। ८०। ६।
"तपस्तप्तश्च शक्रश्च द्युतिर्ज्योतिः प्रभाकरः॥"
अत्रिवंशीयमुनिविशेषः। यथा हरिवंशे। ३१। १०।
"ऋषिर्जातोऽत्रिवंशे तु तासां भर्त्ता प्रभाकरः।
भद्रायां जनयामास सुतं सोमं यशस्विनम्॥"
नागभेदः। यथा महाभारते। १। ३५। १५।
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः॥"
मीमांसकभेदः। स च गुरुत्वेन प्रसिद्धः। तस्य मतं दर्शनशास्त्रादौ प्राभाकरमतमिति प्रसिद्धम्। यदुक्तं वेदान्तसारे।५३। "प्राभाकरतार्किकौ तु 'अन्योऽन्तरात्मा आनन्दमयः' इत्यादि श्रुतेः सुषुप्तौ बुद्ध्यादीनामज्ञाने लयदर्शनात् अहमज्ञोऽहं ज्ञानीत्याद्यनुभवाच्च अज्ञानमात्मेति वदतः॥ क्ली, कुशद्वीपस्थवर्षभेदः। यथा, मात्स्ये। १२१। ६८।
"महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम्॥")
प्रभाकीटः, पुं, (प्रभान्वितः कीटः इति मध्यलोपी समासः।) खद्योतः। इति राजनिर्घण्टः॥
प्रभाञ्जनः, पुं, शोभाञ्जनः। इति हेमचन्द्रः॥
प्रभातं, क्ली, (प्रकर्षेण भातुं प्रवृत्तमिति। प्र + भा + आदिकर्म्मणि क्तः। यद्वा, प्रकृष्टं भातं दीप्तिरत्रेति।) प्रातःकालः। तत्पर्य्यायः। प्रत्यूषः २ अहर्मुखम् ३ कल्यम् ४ उषः ५ प्रत्युषः ६। इत्यमरः। १। ४। ३॥ दिनादिः ७ निशान्तम् ८ व्युष्टम् ९ प्रगे १० प्राह्णम् ११। इति राजनिर्घण्टः॥ गोसः १२ गोसर्गः १३ काल्यं १४ उषःकम् १५ उषा १६ ऊषा १७ विभातम् १८। इति शब्दरत्नावली॥ *॥
(यथा,—
"प्रभाते यः स्मरेन्नित्यं दुर्गा दुर्गाक्षरद्वयम्।
आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्य्योदये यथा॥"
इति धर्म्मशास्त्रम्॥)
तत्र दर्शनीया यथा,—
"वैद्यः पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञोऽथ चतुर्थकः।
प्रभातकाले द्रष्टव्यो नित्यं स्वश्रियमिच्छता॥"
इति राजवल्लभः॥
प्रभावः, पुं, (प्र + भू + घञ्।) कोषदण्डजतेजः। तत्पर्य्यायः। प्रतापः २। इत्यमरः। २।८।२०॥
"कोषो धनं दण्डो दमः तद्धेतुत्वात् सैन्यमपि दण्डः ताभ्यां यत्तेजो जायते स प्रतापः प्रभावश्च कथ्यते।" इति भरतः॥ शक्तिः। (यथा—
"प्रभावतो यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः।
समापि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम्॥
क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म्म कुर्य्यात् प्रभावतः।
ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवी जटा यथा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
तेजः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४०४॥ (यथा रामायणे। २। २३। ३८।
"अद्य मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति।
राज्ञश्चाप्रभुतां कर्त्तुं प्रभुत्वञ्च तव प्रभो॥")
शान्तिः। इति मेदिनी। वे ४॥ (प्रभानामजातः सूर्य्यपुत्रः। इति मात्स्ये। ११। ३॥ कलावत्यां जातः स्वरोचिषो मनोः पुत्रविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ६६। ५।
"ततश्च जज्ञिरे तस्य त्रयः पुत्राः स्वरोचिषः।
विजयो मेरुनन्दश्च प्रभावश्च महाबलः॥")
प्रभावजः, पुं, (प्रभावात् जायते इति। जन् + डः।) शक्तिविशेषः। प्रभावो वीर्य्याधिक्यं तज्जातः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ प्रभुत्वसाधकत्वात् दण्डकोषौ प्रभुशक्तिः। इति भरतः॥ (प्रभावजाते त्रि। यथा,—
"रसादिसाम्ये यत् कर्म्म विशिष्टं तत् प्रभावजम्।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
प्रभावान्, [त्] त्रि, (प्रभा अस्त्यस्येति। प्रभा + मतुप् मस्य वः।) प्रभायुक्तः। प्रभाशब्दात् इत्यर्थे वतुप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
प्रभावती, स्त्री, (प्रभावत् + ङीप्।) मालिकामकोनविंशद्वृत्ताह्वयाला। गणानां वीणा। इति हेमचन्द्रः। २। २३॥ त्रयोदशाक्षरच्छन्दः। यथा, श्रुतबोधे। ३। २।
"यस्यां प्रिये। प्रथमकमष्टहदयं
तुर्य्यन्तथा गुरु नवमं दशान्तिमम्।
सान्त्य भवेद्यतिरपि चेद्युगग्रहै
स्ताखण्यतामभ्युदयते। प्रभावती॥"
(सूर्य्यपत्नी। यथा महाभारते। ५। ११७।८।
"रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः॥"
कुमारानुचरमातृगणविशेषः। यथा, तत्रैव। ९। ४६। ३।
"प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोनसी तथा॥"
वज्रनाभासुरस्य कन्या। सा तु प्रद्युम्नेन विवाहिता। यथा, हरिवंशे। १४८। ४१।
"तस्यास्ति कन्यारत्नं हि त्रैलोक्यातिशयं शुभम्।
नाम्ना प्रभावती नाम चन्द्राभेव प्रभावती॥"
अङ्गेश्वरचित्ररथस्य स्वनामख्याता भार्य्या। यथा महाभारते। १३। ४२। ८।
"तस्या हि भगिनी तात। ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती।
भार्य्या चित्ररथस्यासीद् बभूवाङ्गेश्वरस्य च॥")
प्रभासः, पुं, (प्रभासते यः सः। प्र + भास + अच्।) वसुभेदः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। १। ६६। १८।
"प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः॥"
प्र + भास + भावे घञ्।) प्रकृष्टकथनञ्च॥
प्रभासः, पुं, (प्रभासते शोभते इति। प्र + भास् + अच्।) सोमतीर्थम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। ३। ८२। ५६—५७।
"ततो गच्छेत राजेन्द्र! प्रभासं तीर्थमुत्तमम्।
तत्र सन्निहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः।
देवतानां मुखं वीर। ज्वलनोऽनिलसारथिः॥

तस्मिंस्तीर्थे नर स्नात्वा शुचि प्रयतमानस ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फल प्राप्नोति मानव ॥)
जैनगणाधिपविशेष । इति हेमचन्द्र । १।३२॥
(वसुभेद । यथा मात्स्ये । ५ । २१ ।
"प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता ॥")

प्रभिन्न पु (प्र+भिद्+क्त ।) चरन्मदहस्ती । तत्पर्य्याय । गर्ज्जित २ मत्त ३ । इत्यमर । २ । ८ । ३६ ॥ भ्रान्त ४ मदकल ५ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, रामायणे । २।१५।४६ ।
"ततो महामेघमहीधराभ
प्रभिन्नमत्यङ्कुशमत्यसह्यम् ।
रामोपवाह्य रुचिर ददर्श
शत्रुञ्जय नागमुदग्रकायम् ॥"
तथा च महाभारते । ७ । २७ । २ ।
"यथा नलवन क्रुद्ध प्रभिन्न षष्टिहायन ।
मृद्नीयात्तद्वदायस्त पार्थोऽमृद्नाच्चमूं तव ॥")
प्रस्फुटभेदविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, ऋतुसंहारे ।२।५।
"प्रभिन्नवैदूर्य्यनिभैस्तृणाङ्कुरै
समाचिता प्रोत्थितकन्दलीदलै ॥")

प्रभु पु (प्रभवतीति । प्र+भू+डु ।) विष्णु । इति शब्दरत्नावली ॥ (शिव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३१ ।
"हरश्च हरिणाक्षश्च सर्व्वभूतहर प्रभु ॥") पारद । इति राजनिर्घण्ट ॥ शब्द । इति धरणि ॥

प्रभु, त्रि, (प्रभवतीति । प्र+भू+"विप्रसम्भ्यो ड्वसञ्ज्ञायाम् ।" ३ । २ । १८० । इति डु ।) अधिपति । तत्पर्य्याय । स्वामी २ ईश्वर ३ पति ४ ईशिता ५ अधिभू ६ नायक ७ नेता ८ परिवृढ ९ अधिप १० । इत्यमर । ३ । १ । ११ ॥ पालक ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । ५ । १४ ।
"न कर्तृत्वं न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभु ।
न कर्म्मफलसंयोग स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ॥")
नित्य । इति धरणि ॥ शक्त । इति नानार्थरत्नमाला ॥ (यथा कुमारे । ३ । ४ ।
"आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्ना
समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥"
श्रेष्ठ । यथा, मनौ । १० । ३ ।
"वैशेष्यात् प्रकृतिश्रैष्ठ्यात नियमस्य च धारणात ।
संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मण प्रभु ॥")

प्रभुता, स्त्री (प्रभोर्भाव । प्रभु+तल ।) प्रभुत्वम् । ऐश्वर्य्यम् । इति हलायुध । ४ । १०० ॥

प्रभुभक्त, पु, (प्रभोर्भक्त ।) उत्तमघोटक । यथा,
"प्रभुभक्ता भक्तिमाश्च कुलीनेषु कुलोत्कटा ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्वाम्यनुरक्ते त्रि । यथा, चाणक्यसंग्रहे ।
"बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्ट सुनिद्र शीघ्रचेतन ।
प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्या षट् शुनो गुणा ॥"

प्रभूत, त्रि, (प्र+भू+क्त ।) प्रचुरम् । इत्यमर । ३ । १ । ६३ । (यथा, कथासरित्सागरे । १८ ।
"तत्राभूदभिभूतप्रभूतमायानिकायशतशर्म्म ।
सकलकलानिलयानां धुर्य्य श्रीमूलदेवाख्य ॥")
उद्गतम । इति मेदिनी । ते, १२१ ॥ भूतम । उन्नतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रभूष्णु, त्रि, (प्रभवतीति । प्र+भू+"ग्लाजिस्थश्च ग्स्नु ।" ३ । २ । १३९ । इति ग्स्नु ।) क्षम । शक्त । इति हेमचन्द्र । ३ । १५५ ॥

प्रभृति, अ (प्र+भृ+क्तिच ।) तदादि । यथा,
"तत्र प्रभृति पितर पिण्डसञ्ज्ञान्तु लेभिरे ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्रभेद, पुं (प्र+भिद्+घञ ।) भेद । तत्पर्य्याय । प्रकार २ विशेष ३ भिदा ४ अन्तरम ५ । इति जटाधर ॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १ अध्याये ।
"पित्तात्मको द्रुतगतिर्ज्वरदाहपाक
स्फोटप्रभेदबहुल क्षतजप्रकाश ॥"
स्फोटनम् । यथा, रघु । ३ । ३७ ।
"बभूव तेनातितरां सुदु सह
कटप्रभेदेन करीव पार्थिव ॥")

प्रभ्रष्टक, क्ली, (प्र+भ्रंश+क्त । तत स्वार्थे कन् ।) शिखालम्बिमाल्यम् । चूडातो लम्बमानमाल्यम् । इत्यमरभरतौ । २ । ६ । १३५ ॥

प्रमत्त, त्रि, (प्रमाद्यति स्मेति । प्र+मद्+गत्यर्थेति क्त । नध्याख्येति नत्वाभाव ।) प्रमादी । अनवधानतायुक्त । यथा,—
"मत्त प्रमत्तमुन्मत्त सुप्त बाल स्त्रिय जडम् ।
प्रपन्न विरथ भीत न रिपुं हन्ति धर्म्मवित ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ७ अध्याय ॥
"मत्त मद्यादिना । प्रमत्तमनवहितम् । उन्मत्त ग्रहवातादिना । जड अबुद्धमम् । प्रपन्न शरणागतम् । विरथ भग्नरथम् ।" इति श्रीधरस्वामी ॥
अपरप्रमत्तो यथा,—
"सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्त पतित स्मृत ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्याय ॥
स च राज्ञा नाकारयितव्य । यथा —
"मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तभृत्यानाकारयेन्नृप ॥"
इति मिताक्षरा ॥

प्रमथ, पुं, (प्रमथतीति । प्र+मथ+अच ।) घोटक । शिवपारिषद । इति शब्दरत्नावली ॥ स च षटत्रिंशतकोटिसंख्यक । यथा,
"षटत्रिंशत्तु सहस्राणि प्रमथा द्विजसत्तमा ।
तत्रैकत्र सहस्राणि भागे षोडश संस्थिता ॥
नानारूपधरा ये वै जटाचन्द्रार्द्धमण्डिता ।
ते सर्व्वे सकलैश्वर्य्ययुक्ता ध्यानपरायणा ॥
योगिनो मदमात्सर्य्यदम्भाहङ्कारवर्ज्जिता ।
नीलपापा महाभागा शम्भो प्रीतिकरा परा ॥
न ते परिग्रहं राग काङ्क्षन्ति स्म कदाचन ।
संसारविमुखा सर्व्वे यतयो योगतत्परा ॥
ध्यानावस्था महादेव परिवार्य्य धृतव्रता ।
क्षमा परिमद रुध्वा तिष्ठन्ति विगतक्लमा ॥
यदैव परम ज्योतिर्ज्जिमायत्नविकामति ।
न ते पारिषदा सर्व्वे सवस्थयन्ति नम ॥
ते षोडश समाख्याता कोटयो ये धनव्रना ।
सिद्धयाशादिसारूप्या अणिमादिसमायुता ॥*॥
अपरे कामिन शम्भो सुनम्मसचिवा स्मृता ।
विचित्ररूपाभरणा जटाचन्द्रार्द्धमण्डिता ॥
हरस्य तुल्या रूपेण विशदा वृषभध्वजा ।
उमासदृशरूपाभि प्रमदाभि समागता ॥
विचित्रमाल्याभरणा दिव्यस्रगगन्धभूषणा ।
उमासहाय क्रीडन्तमनुगच्छन्ति भूषिता ।
शृङ्गारवेशाभरणा अष्टौ ते कोटयो गणा ॥*॥
अर्द्धनारीश्वराश्चान्ये ह्यर्द्धनारीश्वर हरम् ।
अनुयान्ति महाभागास्तुल्यरूपा हरस्य च ॥
उमासहायो हि यदा रमते स सुख हर ।
अर्द्धनारीशरीरास्तु द्वारपाला भवन्ति ते ॥
आकाशमार्गे गच्छन्तमनुगच्छन्ति नित्यश ।
ध्यानस्थ परिचर्य्यन्ति सलिलादिभिरीश्वरम ॥
नानाशस्त्रधरा शम्भोर्गणास्तु प्रमथा स्मृता ।
प्रमथ्नन्ति च युद्धेषु युध्यमानान्महाबलान् ।
ते वै महाबला शूरा सङ्ख्यया नवकोटय ॥*॥
अपरे गायनास्तालमृदङ्गपणवादिभि ।
नृत्यन्ति वाद्य कुर्व्वन्तो गायन्ति मधुरस्वरम् ॥
नानारूपधरास्ते वै सङ्ख्यया कोटयस्त्रय ।
सतत चानुगच्छन्ति विचरन्त महेश्वरम् ॥
सर्व्वे मायाविन शूरा सर्व्वे शास्त्रार्थपारगा ।
सर्व्वे सर्व्वज्ञ सर्व्वज्ञा सर्व्वे सर्व्वत्रगा सदा ॥
मुहूर्त्तेन सर्व्वभुवन गत्वा यान्ति पुन पुन ।
अणिमाद्यष्टकैश्वर्य्ययुक्तास्ते वै महाबला ॥
अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिता ।
देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्त्तन्ते त्रिदिवे सदा ॥
तेषां सङ्ख्या चैककोटिस्ते सर्व्वे बलवत्तरा ।
कुर्व्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सतत गणा ॥
विनाशयन्ति च पापिष्ठान् धर्म्मिष्ठान् पालयन्ति च ।
अनुगच्छन्ति सतत धृतपाशुपतव्रतान् ॥
त्रिशांश्च सतत घ्नन्ति योगिनां प्रयतात्मनाम् ।
षटत्रिंशत कोटयश्चैते हरस्य सकला गणा ॥
वराहगणनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।
शङ्करस्य च सेवायै समुत्पन्ना इमे गणा ॥
वराहस्य गणान् दृष्ट्वा नरसिंह तथा हरिम् ।
स्वय सरभरूप सन् ध्यायन् नाद यतोऽकरोत ॥
तच्छीकरात्सुतो जाताश्चत्वारो बहुरूपता ।
क्रूरदृष्टा क्रूरयुद्धे क्रूरसत्त्वैरिमान् गणान् ॥
वराहस्य हतैर्ब्बले यत प्रोक्त कपर्द्दिना ।
ततस्ते क्रूरकर्म्माण प्रतापाश्च भयङ्करा ॥
न सदा क्रूरकर्म्माणि ते कुर्व्वन्ति महौजस ।
हरिमांसस्य ते क्रूरा क्रूरक्रूराश्च काम्यत ॥
फल जल तथा पुष्प पत्र मूलं तथैव च ।
निवेदितानि भुञ्जन्ति वनपर्व्वतवासिन ॥
आहुत्यापि च भुञ्जन्ति पत्र पुष्पादिकञ्च यत ।
भवेच्छौचस्य यज्ञीय तज्ञोगास्ते महौजस ॥
आमिष नापि चाश्नन्ति हित्वा चैत्रचतुर्द्दशीम् ।
तत्रामिष हरो मुक्त पशुहत्यां मयो तदा ॥

तत सर्व्वं गणास्तत्र भुञ्जन्ते फलान्यपि ।
हते वराहस्य गणे भग्नमासाद्य ते गणाः ।
चतुर्भागाः स्वयं भूत्वा भूत कर्म्मेति वै जगुः ॥
भूतत्वमभवत्तेषां चतुर्भागवतां तदा ।
वचनात् पद्मजातस्य भूतग्रामास्ततो मताः ॥
यो लोकविदितः पूर्व्वं भूतग्रामश्चतुर्व्विधः ।
यतस्तेभ्योऽधिका यत्नैस्तद्दृष्टग्राम उच्यते ॥
इति वः सर्व्वमाख्यातं भूताः प्रमथगणा यथा ।
यदाकारा यदाकारा यत्नवन्तः महौजसः ॥
य इदं शृणुयान्नित्यमाख्यानं योगमुत्तमम् ।
स दीर्घायुः सदोत्साही योगयुक्तश्च जायते ॥”
इति कालिकापुराणे पारिषदोत्पत्तिर्नाम २९ अध्यायः ॥ (धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ११७ । १२ ।
“प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घरोमश्च वीर्य्यवान् ॥”)

प्रमथन, क्ली, (प्र+मथ+भावे ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११५ ॥ (यथा, रामायणे । १ । ३ । २४ ।
“वालिप्रमथनञ्चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् ॥”
क्षोभणम् । विलोडनम् । इति मथधात्वर्थदर्शनात् ॥ (प्रकर्षेण मथतीति । प्र+मथ+ल्यु । प्रमाथके, त्रि । यथा, महाभारते । १।१ २।६२।
“स चाग्निरूपसदृशो देवतुल्यपराक्रमः ।
सर्व्वासामेव नारीणां चित्तप्रमथनो रहः ॥”)

प्रमथा, स्त्री, (प्रमथति निरोधानिति । प्र+मथ+अच् ।) हरीतकी । इति मेदिनी । थे, २१ ॥ (गुणादिकमस्या हरीतकीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

प्रमथाधिप पुं, (प्रमथानां अधिपः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥

प्रमथित क्ली, (प्रकर्षेण मथितम् ।) निर्ज्जलतक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रमद, पुं (प्र+मद्+“प्रमदसमदौ हर्षे ।” ३ । ३ । ६८ । इति अप् ।) हर्षः । इत्यमरः । १।४।२४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३।१६२ ।
“तच्छ्रुत्वा मम राज्ञश्च विषादप्रमदौ हृदि ।
अभूतां मेघमालोक्य हंसचातकयोरिव ॥”
प्रमाद्यत्यनेनेति । प्र+मद्+करणे अप् ।) धुस्तूरफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८७ ।
“प्रमदो मयः कुपथो हयग्रीवश्च वीर्य्यवान् ॥”
वशिष्ठतनयानामन्यतमः । स तु उत्तममन्वन्तरे सप्तर्षिमध्ये । यथा, भागवते । ८ । १ । २४ ।
“वशिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।
सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ॥”)
प्रमाद्यतीति । प्र+मद्+कर्त्तरि अच् । यद्वा प्रकर्षेण मदोऽस्य ।) मत्ते त्रि । इति मेदिनी । दे ३५ ॥ (यथा, रघौ । १९ । ३७ ।
“प्रावृषि प्रमदबर्हिणेष्वभूत्
कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः ॥”)

प्रमदकानन क्ली, (प्रमदानां काननम् । “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।” ६ । ३ । ६३ । इति ह्रस्वः । यद्वा प्रमदाय हर्षाय यत् काननम् ।) प्रमदावनम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । ३ ॥

प्रमदवन क्ली, (प्रमदानां वनमिति । “ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ।” ६ । ३ । ६३ । इति ह्रस्वः ।) राज्ञोऽन्तःपुरोचितवनम् । इत्यमरः । २ । ४ । ३ ॥

प्रमदा, स्त्री, (प्रमदयति पुरुषमिति । प्र+मद हर्षे+णिच्+अच् । यद्वा, प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्या इति अच् । टाप् ।) उत्तमयोषित् । इति मेदिनी । दे ५ ॥ (यथा, कुमारे । ४ । १२ ।
“नयनान्यरुणानि घूर्णयन्
वचनानि स्खलयन् पदे पदे ।
असति त्वयि वारुणीमदः
प्रमदानामधुना विडम्बना ॥”)
चतुर्द्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । तल्लक्षणं यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
“नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ॥”)

प्रमदाकानन क्ली, (प्रमदानां काननम् ।) प्रमदवनम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । ३ ॥

प्रमदावन, क्ली, (प्रमदानां वनम् ।) प्रमदवनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमनाः, [स्] त्रि, (प्रहृष्टं मनोऽस्य ।) हर्षयुक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ३७ । ४१ ।
“इति बहुपरुषं प्रभाषति
प्रमनसि मद्रपतौ रिपुस्तवम् ॥”)

प्रमय पुं, (प्र+मी वधे+भावे अच् ।) वधः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ९ ।
“इह हह नृपोदन्ते वक्त्रा प्रमयमीयुषाम् ।
अर्व्वाककालभवैर्व्वार्त्ता यत्प्रबन्धेषु पूर्य्यते ॥”)

प्रमा, स्त्री, (प्रमीयते इति । प्र+माङ् माने+“आतश्चोपसर्गे ।” ३ । ३ । १०६ । इति अङ् । टाप् ।) यथार्थज्ञानम् । तत्पर्य्यायः । प्रमितिः २ । इत्यमरः । ३ । २ । १ ॥ प्रमाणम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २य अङ्के ।
“प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थाभिधायिनः ।
वेदान्ता यदि शास्त्राणि बौद्धैः किमपराध्यते ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १० । १३० । ३ ।
“कासीत्प्रमा प्रतिमा किम् ॥”
“यज्ञस्य प्रमा प्रमाणमियत्ता का कथम्भूतासीत् ।”
इति तद्भाष्ये सायनः ॥) न्यायमते तद्वति तत्प्रकारकज्ञानम् । भ्रमभिन्नज्ञानम् । अस्याः कारणं गुणः । स च प्रत्यक्षे विशेष्ये विशेषणस्य सम्बन्धः । अनुमितौ साध्यविशिष्टपक्षे परामर्शः । शाब्दबोधे योग्यतायाः तात्पर्य्यस्य वा यथार्थज्ञानम् । उपमितौ शक्ये सादृश्यबुद्धिः । यथा,—
“दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥
प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।
सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः ॥
पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत् ।
शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ।
शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्य्यस्याथ वा प्रमा ॥
गुणः स्याद्भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ।
अथवा तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । १३१-१३५ ॥
(“दोष” इति । अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां प्रति गुणः कारणं तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः तेषां कारणत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धम् । गुणस्य प्रमाजनकत्वन्तु अनुमानात् सिद्धम् । यथा प्रमाज्ञानसाधारणकारणभिन्नकारणजन्याजन्यज्ञानत्वात् अप्रमावत् । न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम् । पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थले पित्तदोषसत्त्वात् शङ्खप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् विनिगमनाविरहात् अनन्तदोषाभावस्य कारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणताया न्याय्यत्वात् । न च गुणसत्त्वेऽपि पित्तप्रतिबन्धात् शङ्खे न श्वैत्यज्ञानमतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यं तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वाच्च । तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह पित्तेति । क्वचित् पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः क्वचित् चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः । क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवं दोषा भ्रान्तिजनका इत्यर्थः । अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमशो गुणान् दर्शयति प्रत्यक्षेत्विति । प्रत्यक्षे विशेषणवता विशेष्यसन्निकर्षो गुणः अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुण इति एवमग्रेऽप्यूह्यम् । प्रमां निरूपयति भ्रमभिन्नमिति । ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न स्यात् तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावात् अत आह अथवेति । तद्वद्विशेष्यकं तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा इत्यर्थः । इदन्तु बोध्यम् । येन सम्बन्धेन तद्वत्ता तेन सम्बन्धेन तद्वद्विशेष्यकं तेन सम्बन्धेन प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः ॥” * ॥)

प्रमाण, क्ली, (प्रमीयते विश्वमनेनेति । प्र+मा+ल्युट् ।) विष्णुः । यथा,—
“प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः ॥”
इति महाभारते शान्तिपर्व्वणि दानधर्म्मे ॥
नित्यम् । मर्य्यादा । शास्त्रम् । (यथा —
“आप्ता ह्यवितर्कज्ञानविज्ञानविदो निर्भ्रान्तोपलब्धितत्त्वाः … तेषामेवञ्चगुणयोगात् यद्वचनं तत् प्रमाणम् । अप्रमाणं पुनर्मत्तोन्मत्तमूर्खरक्तदुष्टादुष्टवचनमिति ।” इति चरके विमानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) सत्यवादी । (प्र+मा+भावे ल्युट् ।) इयत्ता । हेतुः । (प्रमिणोतीति । प्र+मा+कर्त्तरि ल्युः ।) प्रमाता । इति मेदिनी । णे, ६१ ॥ प्रमा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ निश्चितैकत्ववाचक शब्दः । यथा वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाण-मित्यादि ॥ प्रमाया करणम् । न्याये तु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि । इत्यत्र बहु-वचनान्तोऽपि ॥ (यथा मनौ । २ । १३ ।
"अर्थकामेष्वसक्तानां धर्म्मज्ञानं विधीयते ।
धर्म्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥"
वेदान्तसारे च । "वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरिकसूत्रादीनि च ॥"
"उपनिषच्छब्दो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारविषयः । सैव उपनिषत् प्रमाणं तस्याः प्रमारूपायाः करणभूता ।" इति विद्वन्मनोरञ्जनीटीका ॥)

प्रमाणबाधितार्थक, पुं, (प्रमाणेन बाधित अर्थो यस्य । तत कप ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षणम् । आत्माश्रयादिचतुष्कान्यप्रसङ्गत्वम् । स द्विविधः । व्याप्तिग्राहक विषयपरिशोधकश्च । तत्राद्यो यथा । धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यात । द्वितीयस्तु पर्व्वतो यदि निर्वह्निः स्यात्तदा निर्धूमः स्यात् । इति तर्कजागदीशी ॥

प्रमातामहः पुं, (प्रकृष्टो मातामहस्तस्यापि जनकत्वादिति । प्रादिसमासः ।) मातामह-पिता । यथा, अमरे ।
"पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ।
मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥"

प्रमातामही, स्त्री, (प्रकृष्टा मातामही ।) प्रमाता-महपत्नी । इति स्मृतिः ॥

प्रमाथ, पुं (प्र+मथ+भावे घञ ।) प्रम-थनम् । बलात् हरणम् । इति पुराणम् । (निपात्य भूमौ पेषणम् । यथा महाभारते । ४ । १२ । २७ ।
"स्वप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुसङ्कटैः ।
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥"
अस्य टीकायां नीलकण्ठेन मल्लशास्त्रात् एत-ल्लक्षणमुद्धृतम् । यथा,—
"निपात्य पेषणं भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते ॥"
कुमारस्यानुचरभेदः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । २९ ।
"तत प्रादादनुचरौ यम कालोपमावुभौ ।
उन्माथश्च प्रमाथश्च महावीर्य्यौ महाद्युती ॥"
शिवपारिषद्प्रमथगणः । यथा, हरिवंशे । १७८ । ५३ ।
"ते प्रदीप्तप्रहरणा दैत्यदानवराक्षसाः ।
प्रमाथगणमुख्याश्च प्राद्रुध्यन् ब्रह्ममव्ययम् ॥")

प्रमाथी, [न्] त्रि, प्रपूर्व्वमथधातो कर्त्तरि णिन् । पीडनकर्त्ता । मारणकर्त्ता । प्रमथनशील । देहेन्द्रियक्षोभक इत्यर्थः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा —
"चञ्चलं हि मनः कृष्ण । प्रमाथि बलवद्दृढम् ॥
अपि च ।
"इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥"
इति श्रीभगवद्गीता ॥

प्रमाद, पुं, (प्र+मद्+भावे+घञ ।) अनव-धानता । इत्यमरः । १ । ७ । ३० ॥ यथा,—
"लोभप्रमादविश्वासै पुरुषो नश्यते त्रिभि ।
तस्माल्लोभो न कर्त्तव्य प्रमादो न न विश्वसेत ॥"
इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्याय ॥

प्रमादवान् [त] त्रि (प्रमादोऽस्त्यस्यास्मिन् वा । प्रमाद+मतुप । मस्य व ।) प्रमादयुक्त । तत पर्य्याय । जाल्म २ असमीक्ष्यकारी ३ सन्ना रूढ ४ । इति जटाधर ॥ (यथा, याज्ञ वल्क्ये । ३ । १३९ ।
"निद्रालु क्रूरकृल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ।
प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्य्यक्षु तामस ॥")

प्रमादिका, स्त्री, (प्रमादोऽनवधानतास्त्यस्या इति । प्रमाद+ठन् । टाप ।) दूषिता कन्या । तत्पर्य्याय । सवेदा२ दूषिता ३ धर्षकारिणी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमादी, [न्] त्रि, (प्रमादोऽस्त्यस्येति । प्रमाद+ इनि ।) प्रमादविशिष्ट । अनवधानतायुक्त । यदुक्तम् ।
"कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग
मीना हता पञ्चभिरेव पञ्च ।
एक प्रमादी स कथ न हन्यते
य सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥"

प्रमापण स्त्री, (प्र+मी ञ हिंसायाम्+स्वार्थे णिच+भावे ल्युट ।) मारणम् । इत्यमरः । ३ । ८ । ११२ ॥ (यथा, मनु । ११ । १४१ ।
"अस्थिमतान्तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।
पूर्णे चानस्यनस्थ्नान्तु शूद्रहत्याव्रतञ्चरेत ॥")

प्रमित त्रि, (प्र+मि+क्त । यद्वा, प्र+मा+ क्त । "द्यतिस्यतिमास्थेति ।" ७ । ४ । ४० । इतीत्वम् ।) ज्ञात । इति जटाधर ॥ (अल्पतमम् । इति विजयरक्षित ॥ यथा निदाने अर्शोरोगाधिकारे ।
"प्रमिताश्यशन तीक्ष्ण मद्य मैथुनसेवनम् ॥"
परिमितम् । यथा ऋक्संहितायाम् ।१०।४।२७।
"प्रमिताक्षराणि वदन् ॥")

प्रमिति, स्त्री, (प्र+मा वा मि+क्तिन् ।) प्रमा । इत्यमर । ३ । २ । १० ॥

प्रमीढ त्रि, (प्र+मिह सेचने+क्त ।) घन । मूत्रित । इति मेदिनी । ढ, ८ ॥ (यथा,—
"लवणदोषिणां प्रमीढानां स्निग्धाभिष्यन्दिरूक्षिणाम् ।
शिशिरे सञ्जन शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने द्वात्रिंशोऽध्याये ॥)

प्रमीत, त्रि (प्र+मी ञ हिंसायाम्+क्त ।) मृत । यज्ञार्थहतपशु । इत्यमर ।२।८।११७॥

प्रमीला, स्त्री, (प्रमीलनमिति । प्र+मील समी-लने+"गुरोश्च हल ।" ३ । ३ । १०३ । इत्य । ततष्टाप ।) तन्द्री । इत्यमर । ३ । ३ । १७५ ॥

प्रमुख स्त्री, (प्रकृष्ट सुखमारम्भ ।) तदात्वम् । तत्काल । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (सम्मुखम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ६ ।
"यानेव हत्वा न जिजीविषाम-स्तेऽवस्थिता प्रमुखे धार्त्तराष्ट्रा ॥")

प्रमुख, पु, (प्रकृष्ट मुख अग्रभागो यस्य ।) पुन्नागवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ समूह । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमुख त्रि (प्रकृष्ट मुखमाद्य यस्य ।) प्रधा नम् । (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ३८ ।
"ज्वलन्मणिशिखाश्चैन वासुकिप्रमुखा निशि ।
स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजङ्गा पर्य्युपासते ॥")
श्रेष्ठ । इत्यमर । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा, हितोपदेशे । ३ । १२४ ।
"सर्व्वेषु प्रमुखो हस्ती न तथान्यो महीपते ॥")
प्रथम । इति मेदिनी । खे, ९ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६ । २ ।
"नारदप्रमुखास्तस्यामन्तर्व्वेद्यां महात्मन ।
समासीना शुशुभिरे सह राजर्षिभिस्तथा ॥")
मान्य । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमुत, [द्] त्रि (प्रकृष्टामुत् प्रीतिर्यस्य ।) हृष्ट । इत्यमर । ३ । १ । १ ३ ॥ (प्रकृष्टा मुदिति विग्रहे प्रकृष्टानन्दे स्त्री । यथा, महाभारते । १४ । ७ । ६ ।
"श्रुत्वा तु पार्थिवस्यैतत् सम्वर्त्त प्रमुद गत ॥")

प्रमुदित त्रि, (प्र+मुद्+क्त । "उदुपधा-दिति ।" १ । २ । २१ । इति पक्षे कित् ।) हृष्ट । इत्यमर । ३ । १ । १ ३ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १२ । ४७ ।
"वाङ्मात्रतो हरिरशोक इवातिकाम
मादाहर्त्ति प्रमुदित पुरुष पुराण ॥")

प्रमेह, पु (प्रकर्षेण मेहति क्षरति वीर्य्यादिरने-नेति । प्र+मिह क्षरणे+करणे घञ ।) रोगविशेष । तत्पर्य्याय । मेह २ मूत्रदोष ३ । इति राजनिर्घण्ट ॥ बहुमूत्रता ४ । इति हेमचन्द्र । ३ । १३४ ॥ अस्य निदानम् ।
"आस्यासुख स्वप्नसुख दधीनि
ग्राम्यौदकानूपरसा पयांसि ।
नवान्नपान गुडवैकृतञ्च
प्रमेहहेतु कफकृच्च सर्व्वम् ॥" * ॥
अस्य सम्प्राप्तिर्यथा,—
"मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च
क्लेद कफो वस्तिगत प्रदूष्य ।
करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णै
स्तानेव पित्त परिदूष्य चापि ॥" * ॥
वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।
"क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून्
सन्दूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च ॥" * ॥
तस्य कफादिभेदेन साध्यादिलक्षणम् । यथा,
"साध्या कफोत्था दश पित्तजा षट्
याप्या न साध्या पवनाच्चतुष्का ।
समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वा
न्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमन्ते ॥
कफ सपित्त पवनश्च दोषा
मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीका ।

मज्जा रसौज पिशितञ्च दूष्या
प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥’ * ॥

तस्य पूर्ब्बरूपम् ।
‘दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः ।
दाहश्चिक्कणता देहे तृट् स्वाद्वास्यञ्च जायते ॥
सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ।
दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ।
मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥”* ॥

क्रमेण कफजानां दशानां लक्षणानि ।
“अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
मेहत्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छिलम् ॥
इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ।
सान्द्रीभवेत् पर्य्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥
सुरामेही सुरातुल्यमुपर्य्यच्छमधो घनम् ।
संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ॥
शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ।
मूर्त्तानणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ॥
शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ।
शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥
लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥”

क्रमेण पित्तजानां षण्णां लक्षणानि ।
“गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥
नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मसीनिभम् ।
हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ॥
विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ।
विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ॥” * ॥

क्रमेण वातजानां चतुर्णां लक्षणानि ।
“वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः ।
मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ॥
कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ।
हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्ज्जितम् ।
सलसीकं विबद्धञ्च हस्तिमेही प्रमेहति ॥”* ॥

कफजादिभेदेन तेषामुपद्रवाः ।
‘अविपाकोऽरुचिश्छर्द्दिर्निद्राकासः सपीनसः ।
उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥
वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
दाहस्तृष्णाम्लिका मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम् ॥
वातजानामुदावर्त्तं कम्पहृद्ग्रहलोलताः ।
शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥”

अरिष्टलक्षणम् ।
“यथोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रस्रुतमेव च ।
पिडकापीडितं गाढ़ं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥
जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा
न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् ।
ये चापि केचित् कुलजा विकारा
भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥ * ॥
सर्व्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।
मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि ॥
मधुमेहे मधुसमं जायते स किल द्विधा ।
क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ॥
आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।
क्षीणः क्षणात् क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥
मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
सर्व्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्य्याच्च तनोरतः ॥ * ॥
प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् ।
विशदं तिक्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥”
इति माधवकरः ॥

अस्य दशविधपिडका पिडकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

अथ प्रमेहस्य चिकित्सा ।
“श्यामाककोद्रवोद्दाला गोधूमचणकाढकी ।
कुलत्थाः कथिता भोज्ये पुराणा मेहिनां हिताः ॥
यवान्नविकृतिर्मुद्गाः शालयः षष्टिकास्तथा ।
तथा तिक्तानि शाकानि जाङ्गलाः पक्षिणो मृगाः ॥
उद्दालो वनकोद्रवः ॥ * ॥
प्रमेही गुडदुग्धाम्लतैलतक्रसुराः सदा ।
अम्बुस्वरसपिष्टान्नानूपमांसानि वर्ज्जयेत् ॥ * ॥
मुस्ताहरीतकीलोध्र कट्फलेन शृतं शृतम् ।
शीतं मधुयुतं हन्ति प्रमेहं कफहेतुकम् ॥ * ॥
पटोलनिम्बामलकाम्बुतानां
पिबेत् कषायं मधुना समेतम् ।
उशीरलोध्राञ्जनचन्दनानां
तथा पिबेत् पित्तनिमित्तमेही ॥ * ॥
पाठाशिरीषदुःस्पर्शातिन्दुककिंशुके ।
कपित्थस्य भिषक् क्वाथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥
पाठादिभिः वर्हितस्य कपित्थस्य क्वाथम् ।
गुडूच्याः स्वरसः पेयो मधुना सर्व्वमेहिना ।
हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समाक्षिकः ॥
मधुना त्रैफलं चूर्णमथवाक्षतरूद्भवम् ।
लोहजं वाभयोत्थं वा विंशान्मेहनिवृत्तये ॥ * ॥
चन्द्रप्रभावचामुस्ताभूनिम्बसुरदारव ।
हरिद्रातिविषा दार्व्वी पिप्पलीमूलचित्रकम् ॥
त्रिवृद्दन्ती पत्रकञ्च त्वगेला वंशलोचना ।
प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्य्यादेतानि बुद्धिमान् ॥
धान्यकं त्रिफला चव्यं विडङ्गं गजपिप्पली ।
सुवर्णमाक्षिकं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि टङ्कमात्राणि संगृह्णीयात् पृथक् पृथक् ।
द्विकर्षं कान्तलोहं स्याच्चतुष्कर्षा सिता भवेत् ॥
शिलाजत्वष्टकर्षं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलोः ।
विधिना योजितैरेतैः कर्त्तव्या गुटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रभेति विख्याता सर्व्वरोगप्रणाशिनी ।
निहन्ति विंशतिं मेहान् कृच्छ्रमष्टविधं तथा ॥
चतस्रश्चाश्मरीस्तद्वन्मूत्राघातांस्त्रयोदश ।
अण्डवृद्धिं पाण्डुरोगं कामलाञ्च हलीमकम् ॥
कासं श्वासं तथा कुष्ठमग्निसादमरोचकम् ।
वातपित्तकफव्याधीन् बल्या वृष्या रसायनी ॥
समाराध्य शिवं तस्मात् प्रयत्नाद्गुटिकामिमाम् ।
प्राप्तवांश्चन्द्रमा यस्मात् तस्माच्चन्द्रप्रभा स्मृता ॥
चन्द्रप्रभा कर्पूर इति लोके । व्योषं त्रिकटु । द्वौ क्षारौ सर्जिकायवक्षारौ । लवणत्रयम् । सैन्धवं रुचकञ्चापि विड्ञ्च लवणत्रयमिति चन्द्रप्रभादिवटिका ॥ * ॥
प्रमेहपिडकानां प्राक् कार्य्यं रक्तविमोक्षणम् ।
पाटनञ्च विपक्वानां ततो व्रणविधिं स्मृतः ॥’
इति भावप्रकाशः ॥

(अस्य सकारणपूर्ब्बरूपसम्प्राप्त्यसाध्योपद्रवाः । यथा,—
“त्रिदोषकोपनिमित्ता विंशतिप्रमेहविकाराः चापरेऽपरिसंख्येयाः । तत्र यथा त्रिदोषप्रकोपः प्रमेहानभिनिर्वर्त्तयति तथानुव्याख्यास्यामः ।

इह खलु निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो विकारविघातभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति । यदा ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नानुबध्नन्त्यथवा प्रकर्षाद्बलीयांसो वा नानुबध्नन्ति न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिः । चिराद्वाप्यभिनिर्वर्त्तन्ते तनवो भवन्त्ययथावाप्यथोक्तसर्व्वलिङ्गा विपर्य्ययेण विपरीता इति सर्व्वविकारविघातभावाभावप्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिहेतुरुक्तः ।

तत्र इमे निदानादिविशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां प्रमेहाणामाश्वभिनिर्वृत्तिकराः तद्यथा हायनकयवकचीनकोद्दालकनैषधोत्कटमुकुन्दकमहाव्रीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवानामतिवेलमतिप्रमाणेनोपयोगः । तथा सर्पिष्मतां नवहरेणुमाषसूपानां ग्राम्यानूपौदकानाञ्च मांसानां शाकतिलपललपिष्टान्नपायसकृशरविलेपीक्षुविकाराणां क्षीरमन्दकदधिद्रवमधुरतरुणप्रायाणाञ्चोपयोगो मृजाव्यायामवर्जनं स्वप्नशयनासनप्रसङ्गो यश्च कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेदोमूत्रसञ्जननः सर्व्वं तन्निदानविशेषः ।

बहुद्रवः श्लेष्मा दोषविशेषः बहुबद्धं मेदो मांसञ्च शरीरक्लेदः शुक्रं शोणितञ्च वसामज्जालसीका रसश्चौजः सङ्ख्याता इति दूष्यविशेषाः ।

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते प्रागतिभूयस्त्वात् । स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विसर्पिं लभते । शरीरशैथिल्यात् स विसर्पन् शरीरे मेदसैवादितो मिश्रीभावं गच्छति । मेदसश्चैव बहुबद्धत्वान्मेदसश्च गुणानां गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वात् स मेदसा मिश्रीभावं गच्छन् दूषयत्येनं विकृतत्वात् स विकृतो दुष्टेन मेदसोपहितः शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति । क्लेदमांसयोरतिप्रमाणाभिवृद्धत्वात् स मांसे मांसप्रदोषात् पूतिमांसपिडकाः शराविकाः कच्छपिकाद्याः सञ्जनयत्यप्रकृतिभूतत्वात् शरीरक्लेदं पुनर्दूषयन् मूत्रत्वेन परिणमयति । मूत्रवहानाञ्च स्रोतसां वङ्क्षणवस्तिप्रभवाणां मेदःक्लेदोपहितानि गुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिरुध्यन्ते । ततः स्थैर्य्यं साध्यतां चापि जनयति प्रकृतिविकृतिभूतत्वात् ।

शरीरक्लेदस्तु श्लेष्ममेदोमिश्रः प्रविशन् मूत्राशये मूत्रत्वमापद्यमानः श्लैष्मिकैरेभिर्दशभिर्गुणैरुपसृज्यते वैषम्ययुक्तैस्तद्यथा श्वेतशीतमूर्त्तपिच्छिलाच्छस्निग्धगुरुमधुरसान्द्रप्रसादमन्दाः तत्र येन गुणेनैकेनानेकेन वा भूयस्तरमुप-

ह्यन्ते। तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति।

ते तु खल्विमे दशप्रमेहा नाम विशेषेण भवन्ति। तद्यथा उदकमेहश्चेक्षुवालिकारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च सिकतामेहश्च शनैर्मेहश्च लालामेहश्चेति।

ते दशप्रमेहाः साध्याः समानगुणमेदःस्थानत्वात् कफस्य प्राधान्यात् समानक्रियत्वाच्च।"

"उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविनस्तथातितीक्ष्णातपाग्निसन्तापश्रमक्रोधविषमाहारोपसेविनश्च तथात्मकशरीरस्यैव क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते।

तत् प्रकुपितं तयैवानुपूर्व्या प्रमेहानिमान् षट् क्षिप्रमभिनिर्वर्त्तयति। तेषामपि च पित्तगुणविशेषेण नामविशेषाः। तद्यथा — क्षारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च माञ्जिष्ठमेहश्च हारिद्रमेहश्चेति ते षड्भिरेव क्षाराम्ललवणकटुकविस्रोष्णैः पित्तगुणैः पूर्व्ववत् समन्विताः। सर्व्व एव ते याप्याः संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वात् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति।"

"कटुककषायतिक्तरूक्षलघुशीतव्यवायव्यायामवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगसन्धारणानशनाभिघातातपोद्वेगशोकशोणितातिसेकजागरणविषमशरीरन्यासानुपसेवमानस्य तथात्मकशरीरस्यैव क्षिप्रं वायुः प्रकोपमापद्यते। स प्रकुपितस्तथात्मके शरीरे विसर्पन् यदा वसामादाय मूत्रवहानि स्रोतांसि प्रतिपद्यते तदा वसामेहमभिनिर्वर्त्तयति ॥ * ॥ यदा पुनर्मज्जानं मूत्रवस्तावाकर्षति तदा मज्जमेहमभिनिर्वर्त्तयति ॥ * ॥ यदा लसीकां मूत्राशयेऽभिवहन् मूत्रमनुबन्धं च्योतयति। लसीकातिबहुत्वाद्विक्षेपणाच्च वायोः खल्वस्यातिमूत्रप्रवृत्तिसङ्गं करोति। तदा स मत्त इव गजः क्षरत्यजस्रं मूत्रमवेगं तं हस्तिमेहिनमाचक्षते ॥ * ॥ ओजः पुनर्मधुरस्वभावं तद्रौक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनाभिसंसृज्य मूत्राशयेऽभिवहति तदा मधुमेहं करोति ॥ * ॥

तानिमांश्चतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्यानाचक्षते। महात्ययिकत्वाद्विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वात् तेषामपि च पूर्व्ववत् गुणविशेषेण नामविशेषाः। तद्यथा,—वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति।"

"त्रयस्तु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिर्वर्त्तयिष्यन्त इमानि पूर्व्वरूपाणि दर्शयन्ति। तद् यथा,—जटिलीभावं केशेषु माधुर्य्यमास्ये करपादयोः सुप्ततां दाहं मुखतालुकण्ठशोषं पिपासामालस्यं मलं काये कायच्छिद्रेषूपदेहं परिदाहं सुप्ततां चाङ्गेषु षट्पदपिपीलिकाभिः शरीरमूत्राभिसरणं मूत्रे च मूत्रदोषान्वितं शरीरगन्धं निद्रां तन्द्रां च सर्व्वकालमिति।

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां तृष्णातीसारज्वरदाहदौर्ब्बल्यारोचकाविपाकाः पूतिमांसपिडकालजीविद्रध्यादयश्च तत्र प्रसङ्गाद्भवन्ति।

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथार्हमुपपादयेच्चिकित्सेदिति।" इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

प्रमोचनी, स्त्री, (प्रकर्षेण मुच्यतेऽनयेति। प्र+मुच+ल्युट्+ङीप्।) गवाक्षी। गोडुम्बा। इति जटाधरः ॥ प्रकृष्टमोचनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते। ३। ८४। ५०।
"महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्व्वपापप्रमोचने ॥")

प्रमोदः, पुं (प्र+मुद हर्षे+भावे घञ्।) हर्षः। इत्यमरः। १। ४। २४ ॥ (यथा, देवीभागवते। ४। २४। ५५।

"उत्पाद्य पुत्रजननप्रभवं प्रमोदं
दत्त्वा पुनर्विरहजं किल दुःखभारम्।
त्वं क्रीड़से सुललिते खलु तेऽविहारे
नोचितं कथं मम सुतापहृतिर्वृथा स्यात् ॥"

आमोदः। स तु गन्धविशेषः। यथा, भागवते। २। ६। २।
"अश्विनोरोषधीनाञ्च घ्राणो मोदप्रमोदयोः ॥"
"मोदप्रमोदयोः सामान्यविशेषगन्धयोः घ्राणेन्द्रियं परमायतनम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। ५७। ११।
"विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ॥"
स्कन्दानुचरविशेषः। यथा तत्रैव। ९। ४५। ६३।
"आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको ध्रुवकस्तथा ॥")

प्रमोदितः पुं, (प्र+मुद हर्षे+क्त। "उदुपधा दिति।" १। २। २१। इति किद्भावः। प्रमोदोऽस्य जात इति तारकादित्वात् इतच् वा।) कुवेरः। इति शब्दमाला ॥ प्रमोदयुक्ते, त्रि ॥

प्रमोदिनी, स्त्री, (प्रमोदयतीति। प्र+मुद+णिच्+णिनि। ङीप्।) जिङ्गिनीवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥ प्रकृष्टहर्षयुक्ता च ॥

प्रम्लोचा स्त्री, (प्रम्लोचति तापसादीन् प्रति गच्छतीति। प्र+म्लुच गतौ+अच्। टाप्।) अप्सरोविशेषः। यथा मार्कण्डेये ९ अध्याये।
"तत्र तस्मान्नदीमध्यात् समुत्तस्थौ मनोरमा।
प्रम्लोचा नाम तन्वङ्गी तत्समीपे वराप्सराः ॥"

प्रयतः, त्रि, (प्र+यम्+क्त। यद्वा, प्रयतते धर्म्मादर्थमिति। प्र+यत+अच्।) पवित्रः। इत्यमरः। २। ७। ४५ ॥ (यथा, मनुः। २। १८३।
"ब्रह्मचार्य्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥"
नम्रः। इति रामायणटीकायां रामानुजः ॥ यथा, रामायणे। १। २। २४।
"वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्यतः।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः ॥"
प्रयत्नविशिष्टे च ॥)

प्रयत्नः पुं, (प्र+यत यत्ने+"यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्।" ३। ३। ९०। इति नङ्।) प्रकृष्टयत्नः। (यथा, मनुः। ७। ६८।
"बुद्ध्वा च सर्व्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम्।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीड़येत् ॥")
न्यायमते स च त्रिविधः। यथा —
"प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्।
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् ॥
चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा।
उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥
निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषा द्विष्टसाधनताधियः।
यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्व्वदातीन्द्रियो भवेत् ॥
शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे।
"प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥")

प्रयत्नवान्, [त्] त्रि (प्रयत्नोऽस्यास्तीति। प्रयत्न+मतुप्। मस्य वः।) प्रकृष्टयत्नविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। प्रतियत्नः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रयस्तः, त्रि, (प्र+यस् प्रयत्ने+क्त।) घृतचतुर्ज्जातादिना यत्नेन प्रयत्नसुसंस्कृतव्यञ्जनादि। इत्यमरः। २। ९। ४५ ॥

प्रयागः, पुं, (प्रकृष्टो यागो यत्र। यत्र यज्ञः प्रकर्षेण भवतीत्यर्थः।) तीर्थभेदः। (प्रकृष्टो यागः।) यज्ञः। (प्रकृष्टा यागा यज्ञा यस्य यस्माद्वा।) इन्द्रः। अश्वः। इति मेदिनी। गे ४१ ॥ * ॥

अथ प्रयागमाहात्म्यम्।
"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ। प्रयागमृषिसंस्तुतम्।
यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥
लोकपालाश्च सिद्धाश्च निरता पितरस्तथा।
सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षयः ॥
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्च क्रतवस्तथा।
गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव सरितः सागरास्तथा ॥
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः।
तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि तयोर्मध्ये तु जाह्नवी ॥
प्रयागात् समतिक्रान्ता सर्व्वतीर्थपुरस्कृता।
तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥
यमुना गङ्गया सार्द्धं सङ्गता लोकभाविनी।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम् ॥
प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्थमृषयो विदुः।
प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरावुभौ ॥
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥
तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तो महामते।
प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः।
यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधराः सदा ॥
ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत।
प्रयागं सर्व्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥
श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्त्तनादपि।
मृत्तिकालम्भनाद्वापि सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् सङ्गमे संशितव्रतः।
पुण्यं स महदाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥
एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता।
दत्तं तत्र स्वल्पमपि महद्भवति भारत ॥
न वेदवचनात्तात। न लोकवचनादपि।
मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥

दशतीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथापरा ।
तेषां सान्निध्यमत्रैव कीर्त्तितं कुरुनन्दन ॥
यत् पुण्यं त्रिषु लोकेषु वेदविद्यासु यत् फलम् ।
स्नातमात्रस्य तत् पुण्यं गङ्गायमुनसङ्गमे ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२७ अध्याय ॥ * ॥
अपि च ।
“पुत्त्रकामः प्रयागे हि स्नायात् पुण्ये सितासिते ॥
धनकामः पुरा शक्रः स्नातो ह्यत्र द्विजोत्तम । ॥
धनदस्य निधीन् सर्व्वान् तस्माज्जहार मायया ।
नारायणो नरेणैव वर्षाणामयुतं पुरा ॥
अनाहारः प्रयागेऽस्मिन् कृतवान् पुण्यमुत्तमम् ।
सिद्धिञ्च साधका यान्ति प्रयागेऽस्मिन् द्विजो-
त्तम । ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे २३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
युधिष्ठिर उवाच ।
“भगवन् । श्रोतुमिच्छामि प्रयागगमने फलम् ।
मृतानां का गतिस्तत्र स्नातानामपि किं फलम् ॥
ये वसन्ति प्रयागे तु ब्रूहि तेषान्तु किं फलम् ।
भवता विदितं ह्येतत् तन्मे ब्रूहि नमोऽस्तु ते ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
कथयिष्यामि ते वत्स । या चेष्टा यत्र तत्
फलम् ।
पुरा महर्षिभिः सम्यक् कथ्यमानं मया श्रुतम् ॥
यत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा रक्षां कुर्व्वन्ति सङ्गताः ॥
बहून्यन्यानि तीर्थानि सर्व्वपापहराणि च ।
कथितुं नेह शक्नोमि बहुवर्षशतैरपि ॥
सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्यामि प्रयागस्येह कीर्त्तनम् ।
षष्टिर्व्वीरसहस्राणि यत्र रक्षन्ति जाह्नवीम् ॥
यमुनां रक्षति सदा सविता सप्तवाहनः ।
प्रयागन्तु विशेषेण स्वयं रक्षति वासवः ॥
मण्डलं रक्षति हरिः सर्व्वदेवैश्च सम्मितम् ।
न्यग्रोधं रक्षति नित्यं शूलपाणिर्महेश्वरः ॥
स्थानं रक्षन्ति वै देवाः सर्व्वं पापहरं शुभम् ।
स्वकर्म्मणावृता लोका नैव गच्छन्ति तत्पदम् ॥
स्वल्पमल्पतरं पापं यदा तस्य नराधिप । ।
प्रयागं स्मरमाणस्य सर्व्वमायाति सङ्क्षयम् ॥
दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्त्तनादपि ।
मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते ॥
पञ्चकुण्डानि राजेन्द्र । येषां मध्ये तु जाह्नवी ।
प्रयागं विशतः पुंसः पापं नश्यति तत्क्षणात् ॥
योजनानां सहस्रेषु गङ्गां यः स्मरते नरः ।
अपि दुष्कृतकर्म्मासौ लभते परमां गतिम् ॥
कीर्त्तनान्मुच्यते पापात् दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति ॥
व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः ।
गङ्गायमुनमासाद्य त्यजेत् प्राणान् प्रयत्नतः ॥
दीप्तकाञ्चनवर्णाभैर्विमानैर्भानुवर्णिभिः ।
ईप्सितान् लभते कामान् वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥
सर्व्वरत्नमयैर्दिव्यैर्नानाध्वजसमाकुलैः ।
वराङ्गनासमाकीर्णैर्मोदन्ते शुभलक्षणैः ॥
गीतवादित्रनिर्घोषैः प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।
यावन्न स्मरते जन्म तावत् स्वर्गे महीयते ॥
तस्मात् स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्म्मा नरोत्तमः ।
हिरण्यरत्नसम्पूर्णे समृद्धे जायते कुले ॥
तदेव स्मरते तीर्थं स्मरणात्तत्र गच्छति ।
देशस्थो यदि वारण्ये विदेशे यदि वा गृहे ॥
प्रयागं स्मरमाणस्तु यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥
सर्व्वकामफला वृक्षा मही यत्र हिरण्मयी ।
ऋषयो मुनयः सिद्धास्तत्र लोके स गच्छति ॥
स्त्रीसहस्राकुले रम्ये मन्दाकिन्यास्तटे शुभे ।
मोदते मुनिभिः सार्द्धं स्वकृतेनेह कर्म्मणा ॥
सिद्धचारणगन्धर्व्वैः पूज्यते दिवि दैवतैः ।
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत् ॥
ततः शुभानि कर्म्माणि चिन्तयानः पुनः पुनः ।
गुणवान् वित्तसम्पन्नो भवतीह न संशयः ॥
कर्म्मणा मनसा वाचा सत्यधर्म्मप्रतिष्ठितः ॥
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु ग्रामं प्रयच्छति ।
सुवर्णमथ मुक्तां वा तथैवान्यत् प्रतिग्रहम् ॥
स्वकार्य्ये पितृकार्य्ये वा देवताभ्यर्च्चनेऽपि वा ।
निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत् तद्धनमश्नुते ॥
अतस्तीर्थे न गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ॥
कपिलां पाटलाभान्तु यस्तु धेनुं प्रयच्छति ।
यावद्रोमाणि तस्या वै सन्ति गात्रेषु सत्तम । ।
तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥”
इति कौर्म्मे प्रयागमाहात्म्ये ३२ अध्याय ॥ * ॥
तत्र मुण्डनविधिर्यथा,—
“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरौ मृते ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥”
इति स्मृतिसमुच्चयलिखितवचनं प्रयागावच्छिन्न-
गङ्गायां विधायकम् । भास्करक्षेत्रं प्रयागः ।
अपि च । प्रयागमधिकृत्य ।
“केशानां यावती संख्या छिन्नानां जाह्नवीजले ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥”
प्रयागे स्त्रीणामपि मुण्डनं न तु केशानां द्व्यङ्गुल-
च्छेदनमात्रम् । यथा —
“केशमूलमुपाश्रित्य सर्व्वपापानि देहिनाम् ।
तिष्ठन्ति तीर्थस्नानेन तस्मात्तान्यत्र वापयेत् ॥”
प्रयागे मुण्डनाकरणे दोषोऽपि ।
“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मुण्डनं यो न कारयेत् ।
स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
प्रयागभव, पुं, (प्रयागात् प्रकृष्टयागकारिजनात्
बिभेति स्वपदपरिग्रहशङ्कयेति । भी + अच् ।)
इन्द्रः । इति शब्दरत्नमाला ॥
प्रयाण, क्ली, (प्र + या + ल्युट् । णत्वम् ।) गमनम् ।
इति हलायुधः । २ । २६७ ॥ यथा,—
“उद्घाटितनवद्वारे पञ्जरे विहगोऽनिलः ।
यत्तिष्ठति तदाश्चर्य्यं प्रयाणे विस्मयः कुतः ॥”
इत्युद्भटः ॥
तत्पर्य्यायः । प्रस्थानम् २ गमनम् ३ व्रज्या ४
अभिनिर्य्याणम् ५ प्रयाणकम् ६ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४५३ ॥ अथ राज्ञां युद्धादिप्रयाणे
वर्ज्जनीयानि यथा । भेरीनिस्वनः १ भूकम्पः २
जलधूलिः ३ करभः ४ वृषः ५ ध्वजः ६ छत्त्रम्
७ वणिक् ८ शकटम् ९ रथः १० । इति कवि-
कल्पलता ॥
प्रयात, पुं, (प्रकर्षेण यातः । प्र + या + कर्त्तरि
क्तः ।) सौप्तिकः । भृगुः । इति हेमचन्द्रः ॥
गते, त्रि ॥ (क्ली, भावे क्तः । गमनम् । प्रस्था-
नम् । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्
“मया केशित कालियेत्थं कुरु त्वं
भुजङ्ग । प्रयातं द्रुतं सागराय ॥”)
प्रयाम, पुं, (प्र + यम् + घञ् ।) नीवाकः । इत्य-
मरः । ३ । २ । २३ ॥ महार्घहेतोर्धान्यादिषु
जनानामादरातिशये तुलाधरणाधिक्यम् । इति
केचित् । क्रयादरः । इति केचित् । मूल्याधिक्य-
हेतोर्निश्चयेन परिच्छेदनम् । इति केचित् ।
इति भरतः ॥
प्रयास, पुं, (प्र + यस प्रयत्ने + भावे घञ् ।)
प्रयत्नः । तत्पर्य्यायः । श्रमः २ क्लमः ३ क्लेशः ४
परिश्रमः ५ आयासः ६ व्यायामः ७ । इति
हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपि-
कायाम् । १ । १५ ।
“अत्याहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमग्रहः ।
जनसङ्गश्च लौल्यञ्च षड्भिर्योगो विनश्यति ॥”)
प्रयुक्त, त्रि, (प्र + युज + क्तः ।) प्रकर्षेण युक्तम् ।
यथा,—
“गुणप्रयुक्ताः परमर्म्मभेदिनः
शरा इवानम्रभवा भवन्ति हि ।
तथाविधा ये तु विशुद्धवंशजा
व्रजन्ति चापा इव तेऽतिनम्रताम् ॥”
इत्युद्भटः ॥
प्रकृष्टसमाधियुक्तम् । प्रकृष्टयोगविशिष्टम् ।
प्रकृष्टनिन्दायुक्तम् । प्रकृष्टसंयमविशिष्टम् ।
प्रपूर्व्वयुजधातोर्यदर्शनात् । हेतौ क्तः । यथा । न
च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्तो नियमेन
कार्य्याभावः किन्त्वसमवायिकारणाभावप्रयुक्तो-
ऽपि । इति रघुनाथः ॥
प्रयुक्ति, स्त्री, प्रयोजनम् । प्रपूर्व्वयुजधातोर्भावे
क्तिः (क्तिन्) । यथा,—
“तरुण्यो रमणी भार्य्या प्रवीरः पुत्त्रकाम्यति ।
महस्य राजमातङ्गा इति न स्मृ प्रयुक्तयः ॥”
इति प्राचः ॥
(प्रयोगः । यथा ऋग्वेदे । १ । १५१ । ८ ।
“युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरञ्जत ऋतावाना
मनसो न प्रयुक्तिषु ॥”
“प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
प्रयुत, क्ली (प्रकर्षेण युतम् ।) नियुतम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५३७ ॥ (दशलक्षसंख्या । “एक-
दशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः ।”
इति लीलावती ॥ यथा च महाभारते । १ ।
३५ । १६ ।
“बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अशक्यान्येव सङ्ख्यातुं पन्नगानां तपोधन ! ॥”)

प्रयुक्तार्थः, पुं, (प्रयुक्त अर्थो यस्य सः ।) प्रस्तुतक्रमः । इति प्रयोगार्थशब्दटीकायां रमानाथः । ३ । २ । २६ ॥

प्रयोक्ता, [ऋ] पुं, (प्रयुनक्तीति । प्र+युज+तृच् ।) उत्तमर्णः । यथा —

"उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ॥" इत्यमरः । २ । ९ । ५ ॥

त्रि, प्रयोगकर्त्ता । (यथा, रघुः । ५ । ५७ ।

"सम्मोहनं नाम सखे ! ममास्त्रं
प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।
गान्धर्व्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तु-
र्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥"

अनुष्ठाता । यथा रघुः । ६ । ७६ ।

"पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति
महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ॥"

नियोगकर्त्ता । यथा, महाभारते । १३ । २३ । ६२ ।

"परदाराभिहर्त्तारं परदाराभिमर्षिणः ।
परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥"

नाट्याचार्य्यः । यथा, रघुः । १९ । ३६ ।

"स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः
संजघर्ष सह मित्रसन्निधौ ॥")

प्रयोगः, पुं, (प्र+युज+भावकर्म्मादौ यथायथं घञ् ।) कार्म्मणम् । वशीकरणम् । प्रयुक्तिः । (यथा, रघुः । २ । ४२ ।

"प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे
तत्पूर्व्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ॥")

निदर्शनम् । इति मेदिनी । गे, ४४ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४३ ।

"स्वयमात्मेति पर्य्यायस्तेन लोके तयोः सह ।
प्रयोगो नास्त्यतः स्वत्वमात्मत्वञ्चान्यवारकम् ॥")

घोटकः । इति शब्दमाला ॥ (सम्प्रयोगः । अनुष्ठानम् । यथा, माघे । ११ । ६ ।

"प्रथमप्रचितविबुद्धाः कल्पयन्त प्रयोगा
नुदधिमहति राज्ये काव्यवद्दुर्विगाहे ॥"

अभिनयः । यथा, रघुः । १९ । ३६ ।

"स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः
संजघर्ष सह मित्रसन्निधौ ॥"

वृद्ध्यै ऋणदानम् । स तु धनप्राप्त्युपायेषु अन्यतमः । यथा मनुः । १० । ११५ ।

"सप्त वित्तागमा धर्म्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥")

प्रयोगार्थः, पुं, (प्रयोगः अर्थः प्रयोजनं यस्य ।) प्रधानप्रयोगानुकूलं प्रयोजनानुष्ठानम् । तत्पर्य्यायः । प्रस्तुतक्रमः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥

प्रयोगी, [न्] त्रि, (प्रयोगोऽस्त्यस्येति । प्रयोग+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) प्रयोगयुक्तः । (यथा, अमरे । ३ । ७ । २ ।

"सन्तः प्रदिग्धायोपन्यासावथौ प्रयोगिनः ॥")

प्रयोजकः, त्रि, (प्रयुनक्ति प्रेरयति कार्य्यादौ भृत्यादीनिति । प्र+युज+ण्वुल् ।) प्रयोगकर्त्ता । नियोगकर्त्ता । स्वतन्त्रप्रयोजकौ कर्त्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ११९ ।

"यान् श्रोत्रियोक्तृन् सभायां संविभेजे यशस्करः ।
तस्य तत्तनयोच्छेदे त एवासन् प्रयोजकाः ॥"

नियन्ता । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ५ ।

"शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥")

प्रयोजनं, क्ली, (प्रयुज्यते इति । प्र+युज+ल्युट् ।) कार्य्यम् । (प्रयुज्यतेऽनेनेति । प्र+युज+करणे ल्युट् ।) हेतुः । इति मेदिनी । ने, १९३ ॥ यथा,

"सर्व्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्म्मणो वापि कस्यचित् ।
यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यते ॥
सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते ।
ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥" इति प्राञ्चः ॥

("प्रयोजनञ्च द्विविधं मुख्यं गौणञ्च । तत्र अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं मुख्यप्रयोजनत्वम् । अन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वं गौणप्रयोजनत्वम् । तत्राद्यं सुखं तद्भोगो दुःखाभावश्च द्वितीयं तदुपकारि अशनभोजनादि । तत्र मुख्यप्रयोजनेच्छैव अन्याया इच्छाया विषयत्वात्तथात्वम् ।' इति मुक्तिवादे गदाधरः ॥ उद्देश्यः । यथा,

"अथ प्रयोजनम् । प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्त आरम्भाः । यथा यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमात्मानमायुष्यैरुपचरिष्याम्यनायुष्याणि परिहरिष्यामि कथं मामकालमृत्युः प्रसहेतेति ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

प्रयोज्यः, त्रि, (प्र+युज+ण्यत् । "प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ।" ७ । ३ । ६८ । इति निपातनात् साधुः ।) प्रयोक्तुं शक्यः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । २ । १५९ ।

"वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्म्ममिच्छता ॥")

मूलधने क्ली ॥

प्ररूढः, पुं, (प्ररोहत्यस्मिन्निति । प्र+रुह्+क्तः ।) जठरम् । इति मेदिनी । ढे, ८ ॥ (क्वचित् परोढोऽपि पाठः ॥)

प्ररूढः त्रि, (प्र+रुह्+क्त ।) वृद्धः । इति मेदिनी । ढे, ८ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । १ ।

"प्ररूढभावो भगवत्कथायां
प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे ॥")

जातः । (यथा, रघुः । १२ । ६ ।

"नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन
संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ॥")

प्रवृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्ररोहः, पुं, (प्ररोहतीति । प्र+रुह+अच् ।) अङ्कुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८५ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ६० ।

"इयेष सख्या कृतजन्मसु क्षम
मर्त्तुं तव वाचिषु दृढमेव्यपि ।
न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते
मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥"

गन्धीरश्च । तत्पर्य्यायो यथा,—

"गन्धीरश्चोऽपमहीरुहः प्ररोही गजपादपः ।
स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्यादुमलतिः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रलपितं, त्रि प्रपूर्व्वलपधातोः कर्म्मणि क्तः । कथितः । यथा, काव्यप्रकाशे ।

"जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ॥'

प्रलम्बः, पुं, (प्रलम्बते इति । प्र+लम्ब+अच् । अतिदीर्घत्वादेव तथात्वम् ।) दैत्यभेदः । स च दनुपुत्रः मनुष्यवध्यः । यथा —

"एकाक्षः शम्भोऽरिष्टः प्रलम्बनरकौ तथा ।
इन्द्रबाधनकेशी च नरः प्रमोऽथ वेणुकः ॥
सवेदिको गवाक्षश्च तालकेतुश्च वीर्य्यवान् ।
एते मनुष्यवध्यास्तु दनोः पुत्रास्तथा स्मृताः ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

(अयं हि बलदेवेन निहतः । यथा भागवते । १० स्कन्धे १८ । अध्याये ।

"तत्रोपाहूय गोपालान् कृष्णः प्राह विहारवित् ।
हे गोपा विहरिष्यामो द्वन्द्वीभूय यथायथम् ॥
तत्र चक्रुः परिवृढौ गोपा रामजनार्दनौ ।
कृष्णसङ्घट्टिनः केचिदासन् रामस्य चापरे ॥
आचेरुर्विविधाः क्रीडा वाह्यवाहकलक्षणाः ।
यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥"
"उवाह कृष्णो भगवान् श्रीदामानं पराजितः ।
वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलम्बो रोहिणीसुतम् ॥
अविषह्यं मन्यमानः कृष्णं दानवपुङ्गवः ।
वहन् द्रुततरं प्रागादवरोहणतः परम् ॥"

"अथागतस्मृतिरभयो रिपुं बलो
विहायसार्थमिव हरन्तमात्मनः ।
रुषाहनच्छिरसि दृढेन मुष्टिना
सुराधिपो गिरिमिव वज्ररंहसा ॥
स आहतः सपदि विशीर्णमस्तको
मुखाद्वमन् रुधिरमपस्मृतोऽसुरः ।
महारवं व्यसुरपतत् समीरयन्
गिरिर्यथा मघवत आयुधाहतः ॥")

त्रपुषः । पयोधरः । लताङ्कुरः । शाखा । हारभेदः । (भावे घञ् ।) प्रलम्बनम् । इति मेदिनी । बे, १४ ॥ (दैर्घ्यविशिष्टः । यथा, रामायणे । ४ । ६८ । १४ ।

"वर्ज्जनायरतास्तस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति ।
निवेशमास्ते अनुगन्त्रीं मध्येन मालिनीम् ॥"

लम्बमाने, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १६५ । १० ।

"गूढोत्तरांशान् भुजगेन्द्रभोग-
प्रलम्बबाहून् पुरुषप्रवीरान् ॥")

प्रलम्बघ्नः, पुं, (प्रलम्बं हन्तीति । हन्+क ।) बलरामः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

प्रलम्बभित्, पुं, (प्रलम्बं भिनत्तीति । भिद्+क्विप् ।) बलरामः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥

प्रलम्बाण्डः, पुं, (प्रलम्बो लम्बमानः अण्डो यस्य ।) दीर्घाण्डकोषविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । मुष्करः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२१ ॥

प्रलम्बित, त्रि प्रपूर्व्वलम्बधातोः कर्त्तरि क्तः ॥ प्रकर्षेण लम्बितमाख्यातः ॥

प्रलय, पु, (प्रलीयते लीयते जगदस्मिन्निति । प्र + ली + "एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) प्रक्षयः । तत्पर्य्यायः । संवर्त्तः २ कल्पः ३ क्षयः ४ कल्पान्तः ५ । इत्यमरः ।१।४।२२॥ लयः ६ संक्षयः ७ विलयः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रतिसर्गः ९ प्रतिसञ्चरः १ । स च नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकभेदेन चतुर्द्धा । यथा,—

कूर्म्म उवाच ।

"नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।
चतुर्द्धायं पुराणेऽस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः ॥"*

नित्यो यथा,—

"योऽयं सन्दृश्यते नूनं नित्यो लोके क्षयस्त्विह ।
नित्यः संकीर्त्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ॥"

नैमित्तिको यथा,—

"ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति ।
त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः ॥"

प्राकृतो यथा,—

"महदाद्यं विशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम् ।
प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ॥"

आत्यन्तिको यथा,—

'ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ।
प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरैर्द्विजैः ॥
आत्यन्तिकश्च कथितः प्रलयो लयसाधनः ॥"*॥

नैमित्तिकप्रलयविस्तारो यथा —

"नैमित्तिकमिदानीं वः कीर्त्तयिष्ये समासतः ॥
चतुर्युगसहस्रान्ते सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
आत्मस्थाः प्रजाः कर्त्तुं प्रतिपेदे प्रजापतिः ॥
ततो भवत्यनावृष्टिस्तीव्रा सा शतवार्षिकी ।
भूतक्षयकरी घोरा सर्व्वभूतभयङ्करी ॥
ततो यान्यल्पसाराणि सत्त्वानि पृथिवीतले ।
तानि चाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥
सप्तरश्मिरथो भूत्वा समुत्तिष्ठन् दिवाकरः ।
असह्यरश्मिर्भवति पिबन्नम्भो गभस्तिभिः ॥
तस्य ते रश्मयः सप्त पिबन्त्यम्बु महार्णवे ।
तेनाहारेण ते सूर्य्याः दीप्ताः सप्त भवन्ति हि ॥
ततस्ते रश्मयः सप्त सूर्य्या भूत्वा चतुर्द्दिशम् ।
चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं दहन्ति शिखिनो यथा ॥
व्याप्नुवन्तश्च ते विप्रास्तूर्द्ध्वञ्चाधश्च रश्मिभिः ।
दीप्यन्ते भास्कराः सप्त युगान्ताग्निप्रतापिनः ॥
ते सूर्य्या वारिणा दीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः ।
खं समावृत्य तिष्ठन्ति निर्द्दहन्तो वसुन्धराम् ॥
ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा ।
साद्रिनद्यर्णवद्वीपा निःस्नेहा समपद्यत ॥
दीप्ताभिः सन्तताभिश्च ज्वालाभिश्च समावृतम् ।
अधश्चोर्द्ध्वञ्च तिर्य्यक् च समावृत्य सहस्रशः ॥
सूर्य्याग्निना प्रदग्धानां संसृष्टानां परस्परम् ।
एकत्वमुपयातानामेकज्वालो भवेत् प्रभुः ॥
सर्व्वलोकप्रणाशश्च सोऽग्निर्भूत्वात्मकुण्डली ।
चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं निर्द्दहत्यात्मतेजसा ॥
ततः प्रलीने सर्व्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा ।
निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिः कूर्म्मपृष्ठं प्रकाशते ॥
अम्बरीषमिवाभाति सर्व्वमापूरितं जगत् ।
सर्व्वमेव तदार्च्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ॥
पाताले यानि तीर्थानि महोदधिगतानि तु ।
तत्र तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति वै ॥
द्वीपांश्च पर्व्वतांश्चैव वर्षाण्यथ महोदधीन् ।
तान् सर्व्वान् भस्मसात् कृत्वा सप्तात्मा पावकः प्रभुः ॥
समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्व्वशः ।
पिबन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽज्वलत् ॥
ततः संवर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महांस्तथा ।
लोकान् दहति दीप्तात्मा रुद्रतेजोविजृम्भितः ॥
स दग्ध्वा पृथिवीन्देवो रसातलमशोषयत् ।
अधस्तात् पृथिवीं दग्ध्वा दिवमूर्द्ध्वं दहिष्यति ॥
योजनानां शतानीह सहस्राण्ययुतानि च ।
उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वायुः संवर्त्तकस्य च ॥
गन्धर्व्वांश्च पिशाचांश्च सयक्षोरगराक्षसान् ।
तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरुद्रप्रचोदितः ॥
भूर्लोकञ्च भुवर्लोकं स्वर्लोकञ्च तथा महः ।
दहेदशेषं कालाग्निः कालो विश्वतनुः स्वयम् ॥
व्याप्तेषु तेषु लोकेषु तिर्य्यगूर्द्ध्वमथाग्निना ।
तत्तेजः समनुप्राप्य कृत्स्नं जगदिदं शनैः ॥
अयोगुडनिभं सर्व्वं तदेवैकं प्रकाशते ।
ततो गजकुलोन्नादास्तडिद्भिः समलङ्कृताः ॥
उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्त्तका घनाः ।
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसन्निभाः ॥
धूम्रवर्णास्तथा केचित् तथा पीताः पयोधराः ।
केचिद्रासभवर्णाश्च स्थूलाः क्षारनिभास्तथा ॥
शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभाः परे ।
मनःशिलानिभास्त्वन्ये कपोतसदृशाः परे ॥
केचिद्धरिद्रावर्णाभास्तथान्ये चौरसन्निभाः ।
तथा कर्व्वूरवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा ॥
इन्द्रगोपनिभाः केचिद्धरितालनिभास्तथा ।
काकाण्डकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ॥
केचित् पर्व्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः ।
कूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्मीनकुलोद्वहाः ॥
बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः ।
तदा जलधराः सर्व्वं पूरयन्ति नभस्तलम् ॥
ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः ।
सप्तधा संवृतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्युत ॥
ततस्ते जलदा वर्षं वर्षन्तीह हिमौघवत् ।
सुघोरमशिवं सर्व्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥
प्रवृष्टेन तदात्यर्थमम्भसा पूर्य्यते जगत् ।
अद्भिस्तेजोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपः ॥
नष्टे चाग्नौ वर्षशतैः पयोदाः जलसम्भवाः ।
प्लावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिस्रवैः ॥
धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा ।
अत्यन्तं सलिलौघैश्च वेला इव महोदधेः ॥
साद्रिद्वीपा तथा पृथ्वी जलैः सञ्छाद्यते शनैः ।
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्रेषु तिष्ठति ।
पुनः पतति तद्भूमौ पूर्य्यन्ते तेन चार्णवाः ॥
ततः समुद्राः स्वां वेलामतिक्रान्तास्तु कृत्स्नशः ।
पर्व्वताश्च विलीयन्ते मही चाप्सु निमज्जति ॥
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
योगनिद्रां समास्थाय शेते देवः प्रजापतिः ॥
चतुर्युगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्महर्षयः ।
वाराहो वर्त्तते कल्पो यस्य विस्तार ईरितः ॥
असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः ।
कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः ॥
सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमखिलं हरेः ।
तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः ॥
सोऽयं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः सात्त्विको मतः ।
अन्ये च सात्त्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः ।
ध्यानन्तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः ॥
आराध्य गिरिशं मत्तो याति तत्परमं पदम् ।
सोऽहं सत्त्वं समाधाय मायी मायामयः स्वयम् ॥
एकार्णवे जगत्यस्मिन् योगनिद्रां व्रजामि तु ।
मां पश्यन्ति महात्मानः सुप्तं काले महर्षयः ।
जनलोके वर्त्तमानास्तपसा योगचक्षुषा ।
अहं पुराणपुरुषो भूर्भुवः प्रभवो विभुः ॥
सहस्रचरणः श्रीमान् सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
मन्त्रोऽग्निर्ब्राह्मणा गावः कुशाश्च समिधो ह्यहम् ॥
प्रोक्षणी च स्रुवश्चैव सोमो घृतमथोऽस्म्यहम् ।
संवर्त्तको महानात्मा पवित्रं परमं यशः ॥
वेदवेद्यः प्रभुर्गोप्ता गोपतिर्ब्रह्मणो मुखम् ।
अनन्तस्तारको योगी गतिर्मतिमतां वरः ॥
हंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्वमूर्त्तिः सनातनः ।
क्षेत्रज्ञः प्रकृतिः कालो जगद्बीजमथामृतम् ॥
माता पिता महादेवो मत्तो ह्यन्यन्न विद्यते ॥

आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता
नारायणः पुरुषो योगमूर्त्तिः ।
मां पश्यन्ति यतयो योगनिष्ठा
ज्ञात्वात्मानममृतत्वं व्रजन्ति ॥" * ॥

प्राकृतप्रलयविस्तारो यथा —

कूर्म्म उवाच ।

"अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम् ।
प्राकृतं प्रसमासेन शृणुध्वं गदतो मम ॥
गते परार्द्धद्वितये काले लोकप्रकाशकः ।
कालाग्निर्भस्मसात् कर्त्तुं करोति निखिलं मतिम् ॥
आत्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः ।
दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम् ॥
तमाविश्य महादेवो भगवान्नीललोहितः ।
करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः ॥
प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वासौ बहुधा पुनः ।
निर्द्दहत्यखिलं लोकं सप्तसप्तिस्वरूपधृक् ॥
स दग्ध्वा सकलं सत्त्वं मन्त्रं ब्रह्मशिरो महत् ।
देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः ॥
दग्धेष्वशेषदेहेषु देवी गिरिवरात्मजा ।
एका सा साक्षिणी शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः ॥
शिरःकपालैर्देवानां कृतस्रग्वरभूषणः ।
आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन् व्योममण्डलम् ॥

सहस्रनयनो देव' सहस्राकृतिरीश्वर' ।
सहस्रहस्तचरण सहस्रार्च्चिर्महाभुज ॥
दंष्ट्राकरालवदन प्रदीप्तानललोचन ।
त्रिशूली कृत्तिवसनो योगमैश्वरमास्थित ॥
पीत्वा तत परमानन्द प्रभूतमम्रत स्वकम् ।
करोति ताण्डव देवीमालोक्य परमेश्वर ॥
पीत्वा शृत्वाम्टत देवी भर्त्त परममङ्गला ।
योगमास्थाय देवस्य देहमायाति शूलिन ॥
स त्यक्ता ताण्डवरस स्वेच्छयैव पिनाकधृक ।
याति स्वभाव भगवान् दग्धा ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥
सस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु ।
गुणैरनेके पृथिवी विलय याति वारिषु ।
स वारितत्त्व सगुण ग्रसते हव्यवाहन ॥
तैजस गुणसयुक्त वायौ संयाति सच्चयम् ।
आकाशे सगुणो वायु प्रलय याति सत्तमा ॥
भूतादौ च तथाकाश लीयते गुणसयुतम् ।
इन्द्रियाणि च सर्व्वाणि तैजसे यान्ति सच्चयम् ॥
वैकारिके देवगणा प्रलय यान्ति सत्तमा ।
वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमा' ॥
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलय व्रजेत ।
महान्तमेभि सहित ब्रह्माणमन्ततौजसम् ॥
अव्यक्त जगतो योनि सहरेदेकमव्ययम् ।
एव सहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वर ॥
वियोजयत्यथान्योन्य प्रधान पुरुष परम् ।
प्रधानपुंसोरजयोरेष सहार ईरित ॥
महेश्वरेच्छाजनितो न स्वय विद्यते लय ।
गुणसाम्य तदव्यक्त प्रकृति परिगीयते ॥
प्रधान जगतो योनिर्मायातत्त्वमचेतनम् ।
कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवल पञ्चविंशक ॥
गीयते मुनिभि' साक्षी महानेक पितामह ।
एवं सहारकरणी शक्तिर्माहेश्वरी ध्रुवा ॥
प्रधानाद्य विशेषान्त दहेद्रुद्र इति श्रुति ।
योगिनामथ सर्व्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् ।
आत्यन्तिकश्चैव लय विदधातीह शङ्कर ॥”
इति कौर्म्मे ।४२।४३। अध्यायौ ॥ * ॥

आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो यथा,—
श्रीपराशर उवाच ।
“आध्यात्मिकादि मैत्रेय । ज्ञात्वा तापत्रय बुध ।
उत्पन्नज्ञानवैराग्य प्राप्नोत्यात्यन्तिक लयम् ॥
आध्यात्मिको वै द्विविध' शारीरो मानसस्तथा ।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च स ॥
शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरै ।
गुल्मार्श.श्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥
तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसज्ञकै ।
भिद्यते देहजस्तापो मानस श्रोतुमर्हसि ॥
कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादज ।
शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्य्यादिभवस्तथा ॥
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ । तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिक' स्मृत ॥
मृगपक्षिमनुष्याद्यै' पिशाचोरगराक्षसै ।
सरीसृपाद्यैश्च नृणां जन्यते चाधिभौतिक' ॥
शीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भव ।

तापो द्विजवरश्रेष्ठ । कथ्यते चाधिदैविक ॥
तदस्य त्रिविधस्यापि दु खजातस्य पण्डिते ।
गर्भजन्मजरादेषु स्थानेषु प्रभविष्यत ॥
निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा ।
भेषज भगवतप्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता ॥
तस्मात्तत्प्राप्तये यत्न' कर्त्तव्य' पण्डितैर्नरै ।
तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानञ्च कर्म्म चोक्त महामुने । ॥
आगमोत्थ विवेकाच्च द्विधा ज्ञान तथोच्यते ।
शब्दब्रह्मागममय पर ब्रह्म विवेकजम् ॥
अन्धन्तम इवाज्ञान दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।
यथा सूर्य्यस्तथा ज्ञान यद्विप्रर्षे विवेकजम् ॥
मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तम । ।
तदेतच्छ्रूयतामत्र सम्बन्धे गदतो मम ॥
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत ।
शब्दब्रह्मणि निष्णात पर ब्रह्माधिगच्छति ॥
द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति चाथर्व्वणी श्रुति ।
परया त्वक्षरप्राप्तिरृग्वेदादिमया परा ॥
यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् ।
अनिर्द्देश्यमरूपञ्च पाणिपादाद्यसयुतम् ॥
विभु सर्व्वगत नित्य भूतयोनिमकारणम् ।
व्याप्यव्याप्य यत सर्व्वं त वै पश्यन्ति सूरय ॥
तद्ब्रह्म तत पर धाम तद्ध्येय मोक्षकाङ्क्षि-
णाम् ।
श्रुतिवाक्योदित सूक्ष्म तद्विष्णो परम पदम् ॥
तदेव भगवद्वाच्य स्वरूप परमात्मन ।
वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षरात्मन ॥
एव निगदितार्थस्य सतत्त्व तस्य तत्त्वत ।
ज्ञायते येन तज्ज्ञान परमन्यत्त्रयीमयम् ॥
अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विज । ।
पूजायां भगवच्छब्द क्रियते ह्यौपचारिक ॥
शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्त्तते ।
मैत्रेय । भगवच्छब्द सर्व्वकारणकारणे ॥
सर्व्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेषु च स सर्व्वात्मा वासुदेवस्तत स्मृत ॥
खाण्डिक्यजनकायाह पृष्ट केशिध्वज पुरा ।
नामव्याख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वत ॥
भूतेषु वसते सोऽन्तर्व्वसन्त्यत्र च तानि यत ।
धाता विधाता जगतां वासुदेवस्तत प्रभु ॥
स सर्व्वभूतप्रकृतिविकार-
गुणांश्च दोषांश्च मुने । व्यतीत' ।
अतीतसर्व्वावरणाखिलात्मा
तेनास्तृत यद्भुवनान्तराणि ॥
समस्तकल्याणगुणात्मको हि
स्वशक्तिलेशावृतभूतसर्गं ।
इच्छागृहीताभिमतोरुदेह
ससाधिताशेषजगद्धितोऽसौ ॥
तेजोबलैश्वर्य्यमहान्वितश्च
स्ववीर्य्यशक्त्यादिगुणैकराशि ।
पर' पराणां सकला न यत्र
क्लेशादय सन्ति परावरेशे ॥
स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो-
ऽव्यक्तस्वरूप: प्रकटस्वरूप ।
सर्व्वेश्वर' सर्व्वदृक सर्व्ववेत्ता
समस्तशक्ति' परमेश्वराख्य ॥
स ज्ञायते येन तदस्तदोष
शुद्ध पर निर्म्मलमेकरूपम् ।
सदृश्यते चाप्यवगम्यते वा
तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे आत्यन्तिकप्रति-
सञ्चारो नाम ५ अध्याय ॥*॥ अपि च ।
नारद उवाच ।
“कृत त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
दिव्यमेकयुग ज्ञेय तस्य या वैकसप्तति' ॥
मन्वन्तरन्तु तज्ज्ञेय ते तु यत्र चतुर्द्दश ।
स कल्पो नाम वै कालस्तदन्ते प्रलयस्तु य ॥
सा ब्रह्मरात्री राजेन्द्र । यत्र शेतेऽम्बुजासन ।
त्रयो लोकास्तदा राजन् । लीयन्ते तन्निमित्तत ॥
नैमित्तिको लयो नाम दैनन्दिन इतीर्य्यते ॥
एवं दिनप्रमाणेन ब्रह्मण शतवार्षिकम् ।
आयु पूर्व्वपरार्द्धं तु परार्द्धं द्वे प्रकीर्त्तिते ॥
द्विपरार्द्धे व्यतीते तु ब्रह्मणो जगदात्मन' ।
तदा प्रकृतय सप्त प्रलय यान्ति भूमिप । ॥
लय प्राकृतिको ह्येष लीने ब्रह्मणि भूपते । ।
अक्षकोटिऽपि सकल' प्रलय याति सर्व्वश ॥
पूर्व्वरूपन्तु वक्ष्यामि प्रलयस्यास्य भूपते । ।
शतवर्षाणि भूमौ हि पर्ज्जन्यो नैव वर्षति ॥
दुर्भिक्षे निर्जने लोके प्रजा सर्व्वा' क्षुधार्द्दिता ।
परस्पर भक्षमाणा' क्षय यास्यन्ति भूमिप । ॥
समुद्रे च सरस्याञ्च दृक्षेषु च लतासु च ।
देहे च यो रसस्त हि रविर्हरति रश्मिभि ॥
तत' सवर्त्तको नाम ज्वालामाली हुताशन ।
सङ्कर्षणमुखोत्पन्नो दहत्यखिलसारथि ॥
सर्व्वं ब्रह्माण्डभाण्ड वै तत्कालक्षोभमर्जित ।
एवं दग्ध महाराज । वज्राकाभ्यां समन्तत ॥
दग्धा गोमयपिण्डाभ ब्रह्माण्ड सारवर्ज्जितम् ।
प्रचण्डपवनो राजस्ततो वर्षशत पुन ॥
सवर्त्तको नाम महान् ब्रह्माण्ड चालयिष्यति ।
ततो मेघा महाघोरा नानावर्णा अनेकश ॥
शत वर्षाणि वर्षन्ति गर्ज्जन्ति च महास्वना' ।
एकोदक ततो विश्व निर्गुण निर्व्विकारकम् ॥
भूमेर्गन्धगुण राजन् । पयस्थाय' समन्तत' ।
गुणनाशात् क्षय पृथ्वी प्रलय प्राप्नुते तदा ॥
तेजस्त्वपां रसगुण सगन्ध पिबति सन्तत ।
तत प्रलयमायान्ति राजन्नापोऽपि तत्क्षणात ॥
तेजसस्तु ततो रूप रसगन्धसमन्वितम् ।
वायुर्हरति चञ्चात्मा तेज प्रलयमृच्छति ॥
आकाशस्तु ततो वायो स्पर्श परगुणे सह ।
समादत्ते महाराज । अम्बरेऽथ प्रलीयते ॥
आकाशस्य गुण शब्द गुणैरन्यै समन्वितम् ।
अहङ्कार समादत्ते नभस्तस्मिन् प्रलीयते ॥
तैजसेष्विन्द्रियाण्यङ्गदेवा वैकारिके तथा ।
अहङ्कारे प्रलीयन्ते जगदेतच्चराचरम् ॥
अहङ्कार भक्षयन्ति तत सत्त्वादयो गुणा ।
ग्रसते तान् महाराज । आद्या प्रकृतिरुच्यते ॥

न तस्याः कालदोषेण परिणामो नरर्षभ ॥
आद्यन्तरहिता सा हि नित्या कारणमव्ययम् ॥
भक्तिर्भगवतः सा हि तदेकपरमा च या ।
इत्युक्तः प्रलयो राजन् । विश्वस्यास्य महामते ॥
यथोत्पत्तिक्रमेणास्य शुतक्रमेण जयस्तथा ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३९ अध्यायः ॥
(सात्त्विकविकारान्तर्गतविकारविशेषः । तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १६७ ।
"प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ॥")

प्रलाप, पुं, (प्रलपनमिति । प्र + लप + भावे घञ् ।) प्रलपनम् । अनर्थकवाक्यम् । निरर्थोजनमुन्मत्तादिवचनम् । इत्यमरभरतौ । १ । ६ । १५ ॥ रोमाणामुपसर्गोऽयम् ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सादनं भ्रमः ।
उपद्रवा भवन्त्येते व्रतिश्च रक्तपित्त ॥"
अस्य लक्षणं चिकित्सा च यथा,—
"सहेतुकुपिताद्वातात्सम्भ्रमाद्भिरर्थकम् ।
वचनं यस्तो ब्रूते स प्रलापः प्रकीर्तितः ॥
सतगरवरतिक्ता रेवताब्धोद्धतिक्ता
नलदसुरसमन्वा भारती हारहूरा ।
सलवनवरवृक्षलोधुपुष्पी प्रमक्ता
प्रलपनमपहन्तुः प्रागतो नातिदूरात् ॥
वरतिक्तोऽत्र पर्पटः नलदस्तुगौरः भारती ब्राह्मी
हारहूरा द्राक्षा ।" इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रलापहा, [न्] पुं, (प्रलापं हन्तीति । हन् + क्विप् ।) कुलत्थाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रलीनता, स्त्री, (प्रलीनस्य निश्चेष्टस्य भावः । प्रलीन + तल् ।) प्रलय । तत्पर्य्यायः । इन्द्रियस्वापः २ चैतन्यानाशः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रलेह, पुं, (प्रलिह्यते इति । प्र + लिह् + घञ् ।) व्यञ्जनविशेषः । इति पाकराजेश्वरः । इन्द्रोक्तलोरमा इत्यादि पारस्यभाषा ॥ (चिन्तामणौ धृतः प्रलेहप्रकारो यथा,—
"स्थूलानि मांसखण्डानि चाविवानि च वारिणा ।
तप्तस्नेहे विनिक्षिप्य दद्याद्वेसवनं पचेत ॥
तत्र तत्र विनिःक्षिप्य चावल जलमलक्तकम् ।
पचेत् पटपटाशब्दं तस्मिन् मांसे प्रशाम्यति ॥
ततश्च किञ्चिन्नीरं मधुबिन्दु पचेत् पुनः ।
मांसपिण्डेषु सिद्धेषु देया मुष्टी सजीरका ॥
ततश्चोत्तार्य तन्मांसं पृथक् कुर्यात् प्रलेहतः ।
प्रलेहं वासना पूतं स्थापयेदन्यभाजने ॥
हिङ्गुना हरिद्राचैव धूपेन तत्र धूपयेत् ॥"
गौड़देशीयप्रलेहस्तु ।
"हिङ्ग्वार्द्रजीरपूरैर्आलवणं समन्वितं तु ।
कुट्टितामिषपिण्डेन तत्र कुष्माण्डजीरकम् ॥
सोमवाचिवचारत्र प्रलेहो गौड़देशजः ।
प्रलेहो रुचिदो वल्यः कफपित्तकरापहः ।
सर्वाङ्गी पित्तकृत् किञ्चिच्चिङ्गाखानभ्रदान् भजेत् ॥"
पूर्वप्रलेहस्तु ।
"मांसपूरणयोगेन कोष्ठाकारं विधाय च ।
खिन्नं तत्र घृते भृष्टं प्रलेहविधिना पचेत् ॥
पूरणस्य प्रलेहोऽयं विज्ञेयो वातनाशनः ।
श्लेष्मातकारकश्चैव सुखनैरस्यहृद्गुरुः ॥"
शुक्लवर्णः प्रलेह ।
"घृते वेसरधान्याकहिङ्गुसिद्धेऽपि संयुते ।
वस्त्रपूतेऽस्तसम्पक्वे खिन्नं मांसं विनिःक्षिपेत् ॥"
पीतवर्णस्तु ।
"प्रलेहः पीतवर्णोऽपि कार्य्यः शुक्लप्रलेहवत् ।
विशेषोऽत्र हरिद्राया संसर्गः कुङ्कुमस्य वा ॥"
रक्तवर्णोऽपि ।
"सन्तप्ते विनिःक्षिपेद्धिङ्गुसंयुत कासमर्दकम् ।
धान्यक लवणाजाजीश्वेत मांसञ्च तत क्षिपेत् ॥
ततोऽर्द्धस्फुटिते मांसे दाड़िमीबीजसंयुते ।
सम्यक् चातिमृदुत्वे तत्र शुण्ठीञ्च विनिःक्षिपेत् ॥
तत उत्तार्य्य वस्त्रेण गालयेद्रूपयेदपि ।
रक्तवर्णप्रलेहस्य सिद्धार्थं विनिःक्षिपेत् ॥
कारमर्दं दाड़िमस्य स्थाने शेषन्तु पूर्ववत् ॥"
हरितवर्णस्तु ।
"मेथिकाशाकसर्षपकल्केन चलकारिते ।
घृते मांसं विनिःक्षिप्य पचेच्छुक्लप्रलेहवत् ॥
सिद्धे च तालकेशकं तत्रा सर्वप्रयोजनम् ।
ताम्बूलं कदलाङ्गारं देयं हरितसिद्धये ॥
अयं रुचिदः सद्यो नानाव्याधिप्रसाधित ।
प्रलेह कफवातघ्नः किञ्चित् पित्तकरो लघु ॥"
सकलप्रलेहोऽपि ।
"माषस्य पिष्टिका कृत्वा वेसवारेण संयुता ।
बहुधा क्रियते तस्या वटिकावटकादिकम् ॥
आम्रविम्बोपमाकारं लड्डुकावटकादिकम् ।
मत्स्याद्यवयवाकारं यथारुचिप्रकारणम् ॥
तत्रा हि सहुमाधारे स्वेदितं घृतभावितम् ।
सवेसवारके तत्रा कथिते च मनोरमे ॥
निःक्षिप्य चालयेद्दोषदुर्गन्धनाशादिवासिते ।
एवन्तु बहुधा कार्य्यो माषसुप्रप्रलेहकः ॥
प्रलेहो वातजिद्वल्यः शुक्रमांसप्रदो गुरुः ।
प्रीणनः प्राणयुक्तानां शुक्रदः क्षीणरेतसाम् ॥"
मत्स्यप्रलेहस्तु ।
"मांसप्रलेहवत्कार्य्यः प्रलेहो मत्स्यसम्भवः ।
आदौ तैले पचेत् मत्स्य सर्वमन्यत्तु पूर्ववत् ॥
सर्वेषु करणेष्वैवं पूर्वोक्तं प्रवर्त्तं हि यत् ।
तद्बूवन् तुमन्याव रातव पूर्ववत्नवम् ॥"
मत्स्याण्डप्रलेहस्तु ।
"सम्यक् प्रक्षालितं मत्स्यं वेसवारेण वेष्टितम् ।
तप्ततैले क्षिपेत् तत्र हिङ्गुलवणसम्मिश्रितम् ॥
प्रलेहविधिवत् साध्यो मत्स्याण्डप्रलेहकः ॥")

प्रवक्ता, [ऋ] त्रि, प्रकर्षेण वक्ति य । (प्र + वच् + तृच् ।) वेदादिवाचकः । यथा,—
"जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।
धर्म्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कदाचन ॥"
इति मानवे ७ अध्यायः ॥

प्रवचनं, क्ली, (प्रकर्षेण उच्यते इति । प्र + वच + ल्युट् ।) वेदः । (यथा, अमरकोषे । २ । ७ । १ ।
"अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः ।
लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥"
वेदाङ्गम् । यथा मनुः । ३ । १८४ ।
"अग्र्याः सर्व्वेषु वेदेषु सर्व्वप्रवचनेषु च ॥"
"प्रकर्षेणैव उच्यन्ते वेदार्थ एभिरिति प्रवचनान्यङ्गानि तेषु अग्र्या षडङ्गविदः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ तथा च हरिवंशे । १६७ । ६९ ।
"उवाच वेदांश्चतुरो मन्त्रप्रवचनार्च्चितान् ॥"*॥ प्रकृष्टं वचनमिति कर्म्मधारयः ।) प्रकृष्टवाक्यम् । इति मेदिनी । ने, १९१ ॥ (यथा मुण्डकोपनिषदि । ३ । २ । ३ ।
"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥")

प्रवचनीय, त्रि, (प्रवक्तीति । प्र + वच + "भव्यगेयप्रवचनीयेति ।" ३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि अनीयर ।) प्रवक्ता । (प्रोच्यते इति । प्र + वच + कर्म्मणि अनीयर ।) प्रवाच्य । इति मेदिनी । ये, १३२ ॥

प्रवण, पुं, (प्रवन्तं गच्छन्ति जना अनेनेति । प्रु गतौ + करणे ल्युट् ।) चतुष्पथः । इत्यमरः । ३ । ३ । ५६ ॥

प्रवण, त्रि, (प्रवतेऽनेनेति । प्रु + अधिकरणे ल्युट् ।) क्रमनिम्नभूमि । (यथा, मनुः । ३ । २६ ।
"दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत ॥")
उदरम् । प्रह्वः । इति मेदिनी । णे, ५९ ॥ (यथा मार्कण्डेये । २३ । ८९ ।
"धन्योऽहमतिपुण्योऽहं कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यत्तातो मामभिगम्य करोति प्रवणं मनः ॥")
आयतः । प्रगुणः । क्षणः । इति विश्वः ॥ प्लुतः । स्निग्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ आसक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४९ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । ६ । १ । ११ ।
"प्रजास्ता ब्राह्मणा ब्रह्मन् चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितौ ।
सम्यक्श्रद्धासमाचारप्रवणा मुनिसत्तम ॥")
क्षीणः । इति भरतः ॥

प्रवत्स्यत्पतिका, स्त्री, (प्रवत्स्यन् प्रवासं गमिष्यन् पतिर्यस्याः । कप् ।) नायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् । यस्याः पतिरवश्यमेव देशान्तरं यास्यत्येव सा । अस्याश्चेष्टा कातरवचनकातरप्रेक्षणगमनविघ्नोपदर्शननिर्व्वेदसन्तापसम्मोहनिश्वासवाष्पादयः ॥ मुग्धा प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—
"प्राणेश्वरे किमपि जल्पति निर्गमाय
वामोदरी वदनमानमयाञ्चकार ।
आली पुनर्निभृतमेत्य वसन्तिकुञ्ज-
गुञ्जत्कोकिलकलध्वनिमाततान ॥" १ ॥ —

मध्या प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—
"गन्तुं प्रिये । वदति निःश्वसिति न दीर्घ-
मासीन्न वा नयनयोर्जलमाविरासीत् ।
आयुर्लिपिं पठितुमेकदृशं परन्तु
भालस्थलीं किमु करः समुपाजगाम ॥" २ ॥
प्रौढा प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—
"नाथ सुस्यति सुभ्रुवामपि तनुत्यागे वियोगज्वर
स्तेनाहं विहिताञ्जलिर्यदुपते । पृच्छामि सत्यं वद ।
ताम्बूलं कुसुमं पटीरसुदकं यद्बन्धुभिर्दीयते
तत् स्यादत्र परत्र वा किमु विषज्वालावली-
दुःसहम् ॥" ३ ॥
परकीया प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—
"त्यक्तं पन्नगमन्दिरं पादयुगलं भक्तिविमुक्ता गुरौ
त्यक्ता नीतिरकारि किं न भवतो हेतोर्मया
दुष्कृतम् ।
अङ्गानां प्रलयाय गा नयनयोः कोमलमो रौरवं
कुम्भीपाकपराभवश्च मनसो युक्तं त्वयि ।
प्रस्थिते ॥" ४ ॥
सामान्यप्रवत्स्यत्पतिका यथा,—
"मुद्रां प्रदेहि वलयाय भवद्वियोग
मासाद्य यास्यति बहिः सहसा यदेतत् ।
इत्थं निगद्य विगलन्नयनाम्बुधारा
वाराङ्गना प्रियतमं करयोर्बभार ॥" ५ ॥
इति रसमञ्जरी ॥
प्रवयण, क्ली, (प्रवीयतेऽनेनेति । प्र + अज गतौ
क्षेपणे च + ल्युट् । "वा यौ ।" २ । ४ । ५७ ।
इति वी । "कृत्यच ।" ८ । ४ । २९ । इति
णत्वम् ।) प्रतोदः । इति हेमचन्द्रः । ३।५५७ ॥
(प्र + वय गतौ + भावे ल्युट् । प्रकर्षेण गमनम् ।
इति केचित् ॥)
प्रवया, [स्] त्रि (प्रगतं वयो यस्य ।) वृद्धः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ (यथा, रघुः । ८।९८ ।
"नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं
व्यवहारासनमाददे युवा ।
परिचेतुमुपांशुधारणां
कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥"
पुराणः । इति निघण्टुः । ३ । २७ ॥ यथा,
ऋग्वेदे । २ । १७ । ४ ।
"अधा यो विश्वा भुवनानि मज्मनेशानकृत्-
प्रवया अभ्यवर्द्धत ॥")
प्रवर, क्ली, (प्रव्रियते इति । प्र + वृ + अप ।)
अगुरु । इति भावप्रकाशः ॥ गोत्रम् । श्रेष्ठे,
त्रि । इति मेदिनी । रे, १७६ ॥ (यथा, मनुः ।
१ । २७ ।
"एतेऽष्ट सहस्रान् वर्षान् जनयन्ति स्वयोनिषु ।
माङ्गल्यार्थं प्रकुर्वन्ति प्रवरांश्च च योनिषु ॥")
प्रवर, पुं (प्र + वृ + अप् ।) सन्ततिः । इति
मेदिनी । रे, १७६ ॥ गोत्रप्रवर्त्तकमुनिव्याव-
र्त्तको मुनिगणः । तथा च यमदग्निगोत्रस्य
प्रवरा यमदग्न्यौर्व्ववशिष्ठाः । भरद्वाजगोत्रस्य
भरद्वाजाङ्गिरसबार्हस्पत्याः । विश्वामित्र-
गोत्रस्य विश्वामित्रमरीचिकौशिकाः । अत्रि-
गोत्रस्य अत्र्यात्रेयशातातपाः । गौतमगोत्रस्य
गौतमवशिष्ठबार्हस्पत्याः । वशिष्ठगोत्रस्य
वशिष्ठः । केषाञ्चित् वशिष्ठात्रिसाङ्कृतयः ।
काश्यपगोत्रस्य काश्यपापसारनैध्रुवाः । अगस्त्य
गोत्रस्य अगस्तिदधीचिजैमिनयः । सौकालिन-
गोत्रस्य सौकालिनाङ्गिरसबार्हस्पत्यापसार-
नैध्रुवाः । मौद्गल्यगोत्रस्य और्व्वच्यवनभार्गव
जामदग्न्याप्नुवत् । पराशरगोत्रस्य पराशर-
शक्तिवशिष्ठाः । बृहस्पतिगोत्रस्य बृहस्पतिकपिल-
पार्व्वणाः । कात्यायनगोत्रस्य अत्यदेवलदव-
राजाः । विष्णुगोत्रस्य विष्णुवृद्धिकौरवाः ।
कौशिकगोत्रस्य कौशिकात्रिजमदग्नयः । कात्या
यनगोत्रस्य अत्रिभृगुवशिष्ठाः । आत्रेयगोत्रस्य
आत्रेयशातातपसांख्याः । कात्यगोत्रस्य कात्या-
श्वत्थदेवलाः । श्यावाश्वगोत्रस्य श्यावाश्वा-
त्रेयावाचाः । साङ्कृतिगोत्रस्य अथाङ्गिराशि-
साङ्कृतयः । कौण्डिन्यगोत्रस्य कौण्डिन्यस्ति-
मिककौत्साः । गर्गगोत्रस्य गार्ग्यकौस्तुभ-
माण्डव्याः । आङ्गिरसगोत्रस्य आङ्गिरस
वशिष्ठबार्हस्पत्याः । अनावृकाख्यगोत्रस्य गार्ग्य
गौतमवशिष्ठाः । अयगोत्रस्य अयवलिसार
स्वताः । जैमिनिगोत्रस्य जैमिन्युतथ्यसाङ्कृतयः ।
वृद्धिगोत्रस्य कुरुवृद्धाङ्गिरोबार्हस्पत्याः ।
शाण्डिल्यगोत्रस्य शाण्डिल्यासितदेवलाः ।
वात्स्यगोत्रसावर्णगोत्रयोः और्व्वच्यवनभार्गव
जामदग्न्याप्नुवत् । आलम्बायनगोत्रस्य आल
म्बायनशालङ्कायनशाकटायनाः । वैयाघ्रपद्य
गोत्रस्य साङ्कृतिः । घृतकौशिकगोत्रस्य कुशिक
कौशिकघृतकौशिकाः । केषाञ्चित् कुशिक-
कौशिकबन्धुलाः । शक्तिगोत्रस्य शक्तिपराशर-
वशिष्ठाः । शालङ्कायनगोत्रस्य शालङ्कायनाङ्गिरस
बार्हस्पत्यभरद्वाजाजमीढाः । वासुकिगोत्रस्य
अक्षोभ्यानन्तवासुकयः । गौतमगोत्रस्य गौत-
माप्सराङ्गिरसबार्हस्पत्यनैध्रुवाः । केषाञ्चित्
गौतमाङ्गिरसावाचाः । शुनकगोत्रस्य शुनक-
शौनकगृत्समदाः । बौधायनगोत्रस्य प्रवरा
और्व्वच्यवनभार्गवजामदग्न्याप्नुवत् । इति धन-
ञ्जयकृतधर्म्मप्रदीपे गोत्रप्रवरविवेकः ॥
प्रवर्ग, पुं (प्रवृज्यते नि क्षिप्यते हविरादिक-
मस्मिन्निति । प्र + वृज + अधिकरणे घञ् ।)
होमाग्निः । इति हेमचन्द्रः । ३।५०० ॥ (यथा,
हरिवंशे । ४१ । ३४ ।
"दधिचाकृद्दयो योगी महामन्त्रमयो महान् ।
उपाकर्म्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः ॥"
प्रवर्ग्य इति पाठोऽपि दृश्यते ॥)
प्रवर्त्तक, त्रि (प्रवर्त्तयतीति । प्र + वृत + णिच +
ण्वुल ।) प्रवर्त्तनकारी । प्रवृत्तिजनकः । यथा,
"प्रवर्त्तकं वाक्यमुवाच चोदनां
निवर्त्तकं चैवमुवाच भाष्यकृत् ।
ततश्च विद्वौ नहि चोदनास्ति या
प्रवर्त्तिका या न भवेदिति स्थितिः ॥"
इति सङ्क्षेपशारीरकम् ॥
(यथा च देवीभागवते । १ । १४ । ४२ ।
"प्रथमं पठिता वेदा मया विस्तारिताश्च ते ।
हिंसामयास्ते पठिताः कर्म्ममार्गप्रवर्त्तकाः ॥"
प्रयोजकः । यथा, भागवते । ६ । १७ । ४ ।
"धन्वन्तरिर्द्दीर्घतमस आयुर्वेदप्रवर्त्तकः ।
यज्ञभुग् वासुदेवांशः स्मृतिमात्रार्त्तिनाशनः ॥")
प्रवर्त्तन क्ली, (प्र + वृत + णिच + ल्युट् ।) प्रवृत्तिः ।
यथा,—
"तेऽन्येवान्तं समश्नन्ति परोत्सवाश्च भुञ्जते ।
इतरार्थेऽपि येषां कवीनां स्यात् प्रवर्त्तनम् ॥"
इति काव्यप्रकाशः ॥
आरम्भः । यथा, —
"मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये वापि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य ततः कुर्य्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥"
इति मिताक्षरा ॥
प्रवर्त्तना स्त्री, (प्र + वृत + णिच + युच् ।) प्रवृत्ति
प्रेरणम् । यथा नैषधे । २ । ६१ ।
"अथवा भवतः प्रवर्त्तना
न कथं पिष्टमियं पिनष्टि नः ।
स्वत एव सतां परार्थता
ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥"
प्रवर्त्तित, त्रि, (प्र + वृत् + णिच + क्त ।) जातः ।
यथा रघुवंशे । ५ । ३७ ।
"रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं
तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात् स्वात् बिभिदे कुमारः
प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥"
प्रवर्द्धन, क्ली प्रपूर्व्ववृधधातोर्भावे अनट (ल्युट ।)
विवर्द्धनम् ।कर्त्तरि (ल्यु) अनप्रत्यये, वृद्धिकारके,
त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"हृद्यमांसं समधुरं कषायानुरसं स्मृतम् ।
वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम् ॥")
प्रवर्ह, त्रि, (प्रवृहति प्रवर्द्धते इति । प्र + वृह +
अच ।) प्रधानम् । श्रेष्ठः । इत्यमरः ।३।१।५७॥
प्रवलाकी पुं भुजङ्गः । चित्रमेखलकः । इति
विश्वः ॥
प्रवह, पुं, (प्र + वह + भावे + अप ।) गृह-
नगरादेर्बहिर्गमनम् । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥
(प्रवहतीति । प्र + वह + अच् ।) वायुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सप्तवायन्तर्गतद्वितीयवायुः ।
स तु आवहवायोरूर्द्ध्वस्थितः । इति सिद्धान्त
शिरोमणिः ॥
"यस्माज्ज्योतींषि वहति प्रवहस्तेन स स्मृतः ॥"
इति विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥
अस्य टीका । "यस्माज्ज्योतींषि प्रकर्षेण वहति
तेन स वायुः प्रवहः स्मृतः प्रवहस्यैव भेदाः सर्व्वे
वायुस्कन्धाः ॥" (मेघविशेषः । यथा, स्कान्दे
सह्याद्रिखण्डे । ५ । ६ ।
"आवह प्रवहश्चैव उद्वहश्च महांस्तथा ।
परीवह मध्यमश्च विवहश्च परावहः ॥")
प्रवहण, क्ली, (प्रोह्यते अनेनेति । प्र + वह +
करणे ल्युट ।) कर्णीरथः । स्त्रीरत्नवहनाय-

मुपरि वस्त्राच्छादितमनुष्यवाह्ययानविशेषः । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ५२ ॥ (यथा, मृच्छकटिकनाटके चतुर्थेऽङ्के । "प्रविश्य सप्रवहणचेटः इति ॥")

प्रवङ्कि, स्त्री, (प्रवङ्कते आच्छादयतीति । प्र + वकि + इन् ।) प्रवङ्किका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रवङ्किका, स्त्री, (प्र + वकि + ण्वुल् । टाप् अत इत्वम् ।) प्रहेलिका । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

प्रवङ्की, स्त्री (प्रवङ्कि + पक्षे ङीष् ।) प्रवङ्किका । इति भरतः ॥

प्रवाक, [च्] त्रि, (प्रशस्ता वाग् यस्य ।) वाग्मी युक्तिपटुः । यथा —
"वाग्मी युक्तिपटुर्वाग्मी वचोज्ञः प्रवचाः प्रवाक् ॥"
इति जटाधरः ॥
(स्त्री, प्रशस्ता वागिति प्रादिसमासः ।) प्रशस्तवाक्यञ्च ॥

प्रवाचकः त्रि, (प्रकृष्टं वक्तीति । प्र + वच + ण्वुल् ।) प्रकृष्टवक्ता । प्रपूर्व्ववचधातोः कर्त्तरि णकप्रत्ययः ॥

प्रवाणि, स्त्री, (प्रकर्षेण ऊयतेऽनयेति । प्र + वे + करणे ल्युट् । ङीप् । निपातनात् ङीपो ह्रस्वः ।) तन्तुशलाका । इति निष्प्रवाणिशब्द-टीकायां भरतः ॥ माकु इति भाषा ॥

प्रवाणी, स्त्री, (प्र + वे + ल्युट् + ङीप् ।) तन्तुशलाका । इति निष्प्रवाणिशब्दटीकायां भरतः ॥ माकु इति भाषा ॥

प्रवाद, पुं, (प्रकृष्टो वादः । प्र + वद् + घञ् वा ।) परस्परवाक्यम् । यथा, भट्टिः । २ । ३६ ।
"इत्थं प्रवादं युधि सम्प्रहारं
प्रचक्रतू रामनिशाविहारौ ।
द्रुमाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ
बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्थत् ॥"
जनरवः । यथा —
"प्रेयांस्तेऽहं त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवादस्
त्वं मे प्राणा अहमपि तवास्मीति हन्त प्रलापः ।
त्वं मे तेऽस्यामहमपि च यत्तच्च नो साधु राधे!
व्याहारे नौ नहि समुचितो युष्मदस्मत्प्रयोगः ॥"
इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥

प्रवारः, पुं (प्रव्रियतेऽनेनेति । प्र + वृ + करणे घञ् ।) प्रवरः । वस्त्रम् । प्रपूर्व्ववृधातोर्घञ् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

प्रवारण क्ली, (प्र + वृ + णिच् + ल्युट् ।) काम्यदानम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥ काम्यस्य कमनीयस्य वस्तुनो वरस्त्रीरत्नादिनो दानम् । काम्येन कामनया वा दानं प्रवारणमुच्यते । काम्यशब्दोऽत्र तन्त्रेणोभयार्थः । प्रकर्षेण वार्य्यते संरक्ष्यते प्रवारणं तच्च महादानम् । प्रवारणं महादानमिति त्रिकाण्डशेषः । इति तट्टीकायां भरतः । (प्रकर्षेण वारणमिति ।) निषेधः । इति मेदिनी । णे, १९ ॥

प्रवास, पुं (प्रवसन्त्यस्मिन्निति । प्र + वस + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) विदेशः । विदेशस्थितिः । यथा,—
"कर्णेजपैराहितराज्यलोभा
स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना ।
रामप्रवासे व्यमृशन्न दोषं
जनापवादं सनरेन्द्रमृत्युम् ॥"
इति भट्टिः । ३ । ७ ॥ * ॥
द्वादशवर्षाश्रुतवार्त्ताकप्रोषितस्य तत्प्रवासाद्यदिने श्राद्धं कर्त्तव्यम् । यथा,—
"प्रवासवासरे श्रेयं तन्मासेन्दुक्षयेऽथवा ॥"
इति मिताक्षरा । ३ । ७ ॥ * ॥
प्रवासागतेन गुर्व्वाद्यभिवादनं कर्त्तव्यम् । यथा,
"विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्व्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूश्चाथ पितुः स्वसा ।
प्रपूज्या गुरुपत्नीव समास्ता गुरुभार्य्यया ॥
भ्रातृभार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि ।
विप्रोष्य भूप । संग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥
पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्याञ्च स्वसर्य्यपि ।
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १३ अध्यायः ॥

प्रवासन, क्ली, (प्र + वास च्छेदे + ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः ॥ (प्र + वस् + णिच् + ल्युट् ।) प्रवासना । यथा, उत्तररामचरिते ।
"सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥"

प्रवासी, त्रि, (प्रवसितुं शीलमस्येति । प्र + वस् + "प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ।" ३ । २ । १४५ । इति घिनुण् ।) प्रवासविशिष्टः । प्रोषितः । विदेशस्थः । यथा,—
"अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिकदेशिकौ ।
प्रवासी तद्गणो हारिः पाथेयं शम्बलः समे ॥"
इति हेमचन्द्रः । ३ । १५७ ॥
(यथा मार्कण्डेये । १८ । ५१ ।
"लक्ष्मीर्लक्ष्मीवतां श्रेष्ठा कण्ठस्था कण्ठभूषणम् ।
अभीष्टबन्धुदारैश्च तथाश्लेषः प्रवासिभिः ॥")

प्रवाह, पुं, (प्र + वह + भावे घञ् ।) प्रवृत्तिः । (यथा, भागवते । ७ । ६ । ८ ।
"सर्व्वैकतानगतयो वचसां प्रवाहे ॥"
जलस्रोतः । इति मेदिनी । हे, २१ ॥ (यथा, रघौ । ५ । ४६ ।
"पूर्व्वं तदुत्पीडितवारिराशिः
सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥")
व्यवहारः । इति विश्वः ॥ प्रशस्ताश्वः । इति नानार्थरत्नमाला ॥ (पुरीषादेर्निर्गमः । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४ अध्याये ।
"प्रवाहेण गुदभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे ।
मधुराम्लशृतं तैलं सर्पिर्वाप्यनुवासनम् ॥")

प्रवाहक, पुं (प्रवहतीति । प्र + वह + ण्वुल् ।) राक्षसः । इति शब्दमाला ॥ प्रकृष्टवहनकर्त्तरि, त्रि ॥

प्रवाहिका, स्त्री, (प्रवहति मुहुर्मुहुः प्रवर्त्तते इति । प्र + वह + ण्वुल् । टाप् अत इत्वम् ।) ग्रहणीरुक् । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३१ अध्याये ।
"प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम् ।
पिपासाबलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥"
अस्या निदानं ग्रहणीशब्दे द्रष्टव्यम् । अस्याः स्वरूपमाह चरकः ।
"अन्नाधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता ।
अपक्वं धारयेत् तच्च पक्वं त्यजति वाप्यधः ॥"
सुश्रुतेऽपि ।
"षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ।
आमपक्वाशयान्तःस्था ग्रहणी साभिधीयते ॥
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः ।
तस्मादग्नौ प्रदुष्टे तु ग्रहण्यपि विदुष्यति ॥
तस्मात् कार्य्यः परीहारो ह्यतीसारे विरिक्तवत् ॥" * ॥
अतीसारे द्रवधातुप्रवृत्तिः ग्रहण्यान्तु बद्धस्यापि मलस्य प्रवृत्तिरिति तयोर्भेदः ॥ * ॥ ग्रहणीरोगस्य भेदं संग्रहग्रहणीरोगमाह ।
"द्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत् ।
आमं बहु सपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ॥
पक्षान्मासाद्दशाहाद्वा नित्यञ्चापि विमुञ्चति ।
अन्त्रकूजनमालस्यं दौर्ब्बल्यं सदनं भवेत् ॥
दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिञ्च गच्छति ।
दुर्व्विज्ञेया दुर्न्निवारा चिरकालानुबन्धिनी ॥
सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणी मता ॥"
अथ घटीयन्त्राख्यग्रहणीरोगमाह ।
"प्रसुप्तिः पार्श्वयोः शूलं तथा जलघटीध्वनिः ।
तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदम् ॥"
अथ ग्रहणीरोगस्यारिष्टमाह ।
"यैर्लक्षणैः सिध्यति नातिसार-
स्तैः स्यान्न साध्यो ग्रहणीगदोऽपि ।
वृद्धस्य जायेत यदा गदोऽयं
देहं तदा तस्य विनाशमृच्छेत् ॥" * ॥
अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सामाह ।
"ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।
लङ्घनैर्दीपनीयैश्च मद्यातीसारभेषजैः ॥
दोषं सामं निरामञ्च विद्यादत्रातिसारवत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
पेयादि पटु लघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
दीपनानि च तक्रञ्च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक् ॥
कपित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
यवागूः पाचयत्यामं शकृत् संवर्त्तयत्यपि ॥"
संवर्त्तयति घनीकरोति ॥
अथ खडयूषः ।
"मुद्गयूषो रसस्तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।
सैन्धवेनान्वितं दद्यात् खडयूषमिति कीर्त्तितम् ॥"
रसः लघुप्राणिकमांसभवम् ॥ * ॥
"कर्षं गन्धकमभ्रपारदसमं कुर्य्यात् शुभां कज्जलीं
मर्द्यं चूर्णमतश्च पञ्चलवणं सार्द्धञ्च कर्षं पृथक् ।

भृष्टं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं सर्व्वार्द्धभागान्वितं
खादेच्चूर्णमिदं प्रवृत्तिगन्धांशकस्य विश्वेन च ॥
लशुनाधिकाचूर्णमित्यर्थः ॥ इति लशुनाद्यचूर्णम् ॥
"त्रिकटु त्रिफला चैव विडङ्गं जीरकद्वयम् ।
भल्लातकं यवानी च हिङ्गुलवणपञ्चकम् ॥
गृहधूमो वचा कुष्ठं रास्ना गन्धकमभ्रकम् ॥
क्षारत्रयाजमोदे च चित्रकं गजपिप्पली ॥
शुण्ठी मोचरसः पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
समभागानि चैतेषां चूर्णं कृत्वा विनिर्म्मितम् ॥
शुक्लाशुनस्य चूर्णन्तु चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ।
मन्दाग्निकासदुर्नामप्लीहपाण्डुरुचिज्वरान् ॥
विष्टम्भं वमथुं शूलं हन्यान्नानातिसारजित् ।
आमवातापहं बल्यं सूतिकादोषनाशनम् ॥
वर्ज्जयेत्कायमल्पञ्च स्नानं पिच्छिलभोजनम् ।
पथ्यं काञ्जिकमन्नापि दधितक्रमथापि वा ॥
दक्षाद्यचूर्णमिदं नाड़ीभाषितमुत्तमम् ॥"
इति दक्षाद्यचूर्णम् । दक्षनायिकाचूर्णमिति प्रसिद्धम् ॥ * ॥
"जातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकेशरैः ।
कर्पूरचन्दनतिलत्वक्क्षीरीतगरामलैः ॥
तालीशपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ।
शुण्ठीविडङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि दद्याद्भङ्गाञ्च तावतीम् ।
सर्व्वचूर्णसमानांशा प्रदेया शुभ्रशर्करा ॥
कर्षमात्रमिदं खादेन्मधुना प्लावितं जनः ।
नाशयेद्ग्रहणीं कासं क्षयं श्वासमरोचकम् ॥"
इति जातीफलादिचूर्णम् ॥ * ॥
"चित्रकं पिप्पलीमूलं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।
व्योषं हिङ्ग्वजमोदाञ्च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसैर्वा दाड़िमस्य वा ।
कृता विपाचयत्यामं प्रदीपयति चानलम् ॥"
क्षारौ सर्जिका यवक्षारश्च । लवणपञ्चकमिति ।
"सैन्धवं रुचकञ्चैव विड़ं सामुद्रकं गडम् ॥" इति ॥
व्योषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदात्र यवानिका । मातुलुङ्गं वीजपूरकम् । इति चित्रकादिवटिका ॥ * ॥
"श्रीफलशलाटुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुड़ः ।
ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥"
श्रीफलशलाटु विल्वस्यामं फलम् । गुड़स्यात्र भागद्वयम् । इति विल्वकल्कः ॥ * ॥
"चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
वार्त्ताकोः कुड़वञ्चार्कमूलाद्विपलं तथानलात् ॥
दग्ध्वा द्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।
भुक्ता भुक्तं पचत्याशु नाशयेद्ग्रहणीगदम् ॥
कासं श्वासं तथार्शांसि विषूचीञ्च हृदामयम् ॥"
इति वार्त्ताकुगुटिका ॥ * ॥
"मुस्तकातिविषाविल्वकौटजं सूक्ष्मचूर्णितम् ।
मधुना च समालीढ़ं ग्रहणीं सर्व्वजां त्यजेत् ॥"
कौटजं इन्द्रयवः । मुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥
"श्वेतो वा यदि वा रक्तः सपक्वो ग्रहणीगदः ।
गुड़ेनाविकचूर्णेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥"

सर्ज्जं रालः । सर्ज्जरसचूर्णम् ॥ * ॥
"विल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
माजं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृद्धचिरजग्रहणीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि छिनोति ॥"
मोचो मोचरसः । छिनोति हन्ति ॥ * ॥
"प्रस्थत्रये त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य ।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्य-
व्योषेभकृष्णाहपुषाजमोदैः ॥
विड़ङ्गसिन्धुत्रिफलायवानी-
पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः
सश्वासकासस्वरभेदशोथाः ॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्ने-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
स्त्रीणाञ्च वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुड़ः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् त्रिवृद्भृष्टा त्रिसुगन्धि पलं पलम् ।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुड़े कल्याणपूर्ब्बके ॥"
इति कल्याणकगुड़ः ॥ * ॥
'पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकञ्च विड़ङ्गानि यवानी मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
सैन्धवं रौमकञ्चापि सामुद्रं रुचकं विड़म् ॥
आरग्वधञ्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।
शुण्ठीशक्रयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसम्मिता ॥
स्नुहीकाया पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुड़स्यार्द्धतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टावामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्व्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
औडुम्बरं चामलकं वादरं वा यथा फलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेच्चर्व्वेद्वा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्ब्बल्यं वह्निसादकम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्व्वान् कुर्य्यात् कान्तिं मतिं
स्वरम् ।
पित्तपाठान्वयाद्धन्ति रक्तपित्तञ्च विड्ग्रहम् ॥
धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीक्षीणः क्षयी च यः ।
तेभ्यो हितश्च वन्ध्यायै महाकल्याणको गुड़ः ॥"
इति महाकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥
"कुष्माण्डानां सुपक्वानां छिन्नानां निष्कुलत्वचाम् ।
सर्पिःप्रस्थे पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विड़ङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ॥
एकैकस्य पलञ्चैकं त्रिवृतोऽष्टौ पलानि च ।
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुड़ात् पञ्चाशदेव तु ॥

आमलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ।
तावत् पाकं प्रकुर्व्वीत मृदुना वह्निना भिषक् ॥
यावद्दर्व्वीप्रलेपः स्यात्तदैनमवतारयेत् ।
औडुम्बरञ्चामलकं वादरं वा यथा फलम् ॥
तावन्मात्रमिदं खादेच्चर्व्वेद्वा यथानलम् ।
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ॥
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ।
ज्वरमानाहहृद्रोगगुल्मोदरविसूचिकाः ॥
कामलां पाण्डुरोगञ्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
वातशोणितवीसर्पदद्रुयक्ष्महलीमकान् ॥
वातपित्तकफान् सर्व्वान् दुष्टान् शुद्धान् समाचरेत् ।
व्याधिक्षीणा वयःक्षीणा स्त्रीषु क्षीणाश्च ये नराः ॥
तेभ्यो हितो गुड़ोऽयं स्याद्वन्ध्यानामपि पुत्त्रदः ।
वृष्यो बल्यो दृढश्चैव वयसः स्थापनः परः ॥"
इति कुष्माण्डकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥
अतीसाराधिकारलिखितं विल्वतैलञ्चात्र हितम् । इति भावप्रकाशे ग्रहणीरोगाधिकारः ॥
(चिकित्सान्तरमस्या यथा,—
"शाकं विल्वं गुड़ं तैलं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
जिह्वाशाती प्रतिहते सशूले सप्रवाहिके ॥
पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ।
त्र्यहात् प्रवाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
कल्कः स्याद्वालविल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरोऽम्लः स्नेहाढ्यः खड्गो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतीसाराधिकारे ॥)

प्रवाही, स्त्री, (प्रोह्यते इति । प्र+वह+घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रविख्याति, स्त्री, (प्र+वि+ख्या+क्तिन् ।) अतिप्रसिद्धिः । तत्पर्य्यायः । विश्रावः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २८ ॥

प्रविदारणं, क्ली, (प्रविदारयन्त्यत्रेति । प्र+वि+दॄ+णिच्+आधारे ल्युट् ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०३ ॥ (प्र+वि+दॄ+णिच्+भावे ल्युट् ।) अवदारणम् । इति मेदिनी । णे, ११३ ॥ आकीर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्र+वि+दॄ+णिच्+कर्त्तरि ल्युः । प्रविदारके, त्रि ॥)

प्रविरः, पुं, पीतकाष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रविश्लेषः, पुं, (प्रकृष्टो विश्लेषो यस्य ।) प्रकृष्टविश्लेषः । तत्पर्य्यायः । विधुरम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ यथा —
"वैकल्येऽपि प्रविश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु ॥"
इति भरतधृतत्रिकाण्डशेषः ॥

प्रविषा, स्त्री, (प्रकृतं विषमनया ।) अतिविषा । इति कश्चिदमरे । २ । ४ । ९९ ॥ (अतिविषाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

प्रविष्टः, त्रि, (प्र+विश+कर्त्तरि क्तः ।) प्रवेशविशिष्टः । यथा,—

"स त प्रविष्ट हृतमाततनायिभि-
र्भटैरनेकैरवलोक्य माधव ॥"
इति श्रीभागवते बाणयुद्धे ६२ अध्याय ॥

प्रवीण, त्रि, (प्रकृष्टा सम्पादिता वीणास्य । यद्वा, प्रवीणयति वीणया प्रगायतीति । प्र + वीणा + णिच् + अच् । वीणया गायकस्य नैपुण्यप्रसिद्धे-स्तत्तुल्यनैपुण्यात् तथात्वम् ।) प्रकृष्टं वेत्ति यः । तत्पर्य्याय । निपुण २ अभिज्ञ ३ विज्ञ ४ निष्णात ५ शिक्षित ६ वैज्ञानिक ७ कृत-मुख ८ कृती ९ कुशल १० । इत्यमर । ३ । १ । ४ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ४८ ।

"विश्वावसुप्राग्रहरै प्रवीणै
सङ्गीयमाननिपुरावदानः ।
अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्य-
स्ततार ताराधिपखण्डधारी ॥")

प्रवीर, पु, (प्रकृष्टो वीर ।) सुभट । (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १४५ ।
"इति तस्या वच श्रुत्वा स प्रवीरोऽप्युवाच
ताम् ॥"
भौत्यस्य मनो पुत्रभेद । यथा हरिवंशे । ७ । ८८ ।
"अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णु सङ्क्रन्दनस्तथा ॥"
अत्र क्वचित् प्रवीणोऽपि पाठ ॥ पुरुवंशीयस्य प्रचिन्वत पुत्र । यथा, तत्रैव । ३१ । ५ ।
"प्रचिन्वत प्रवीरोऽभून्मनस्युस्तस्य चात्मज ॥"
धर्म्मनेत्रस्य उपदानवीगर्भजात पुत्रभेद । यथा तत्रैव । ३२ । ७—८ ।
"ततो सुरोधो राजर्षिर्धर्म्मनेत्र प्रतापवान् ।
ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्य्योपदानवी ॥
उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्तान् सुयोधत ।
दुष्मन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरमनघ तथा ॥"
चण्डालपुरुषविशेष । यथा, मार्कण्डेये । ८ । ८६ ।
"चण्डालोऽहमिहाख्यात प्रवीरेति पुरोत्तमे ।
विख्यातो वध्यवधको मृतकम्बलहारक ॥")
उत्तमे, त्रि । इति धरणि ॥ (यथा देवी भागवते । २ । ५ । २ ।
"कुरुप्रवीर कुरु मां पतिं त्वं
तथा न गच्छेन्ननु यौवनं ते ॥")

प्रवृत्त, त्रि (प्रवर्त्तते स्मेति । प्र + वृत + क्त ।) प्रवृत्तिविशिष्ट । यथा,—
"प्रवृत्त एव स्वयमुज्झितश्रम
क्रमेण पेष्टु भुवनद्विषामसि ।
तथापि वाचालतया युनक्ति मां
मिथस्त्वदाभाषणलोलुप मनः ॥"
इति शिशुपालवधे । १ । ४० ॥
आरब्ध । यथा,—
"प्रवृत्तमन्यथा कुर्य्यात् यदि मोहात् कथञ्चन ।
यतस्तदन्यथा भूत तत एव समापयेत् ॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टम् ॥
प्रकृष्टवर्त्तनविशिष्टश्च ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ८ । १ ।
"अथ रात्र्यां प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो भृगुनन्दनम् ।
पप्रच्छ च्यवनं विप्रं लवणस्य यथा बलम् ॥")

प्रवृत्ति, स्त्री, (प्रवर्त्तते इति । प्र + वृत् + क्तिन् ।) प्रवाह । उदन्त । (यथा, मेघदूते । ४ ।
"प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी
जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम् ॥"
प्रवर्त्तनमिति । प्र + वृत + क्तिन् ।) प्रवर्त्तनम् । (यथा महाभारते । १२ । ३ । १६ ।
"वृषधे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मन ।
यथा शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तौ चन्द्रमा ध्रुवे ॥"
प्रवर्त्तते व्याप्नोति प्रविस्तृतत्वेनेति । प्र + वृत् + क्तिच् । यज्ञादिव्यापार । यथा, महाभारते । १ । १ । २५५ ।
"असच्च सदसच्चैव यस्माद्विश्वं प्रवर्त्तते ।
सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्मवृत्युपुनर्भवा ॥"
"सन्ततिर्वंशादि । प्रवृत्तिर्यज्ञादि ॥" इति तट्टीकायां नीलकण्ठ ॥") अवन्त्यादिदेश । इति मेदिनी । ते १३० ॥ हस्तिमद । इति हेमचन्द्र । ४ । २९ ॥ न्यायमते यत्नविशेष । अस्या कारणम् । चिकीर्षा । कृतिसाध्यता-ज्ञानम् । इष्टसाधनताज्ञानम् । उपादानप्रत्यक्षम् । यथा,—
"प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ।
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकै परिदर्शितम् ॥
चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ।
उपादानस्य चाध्यक्ष प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥"
इति भाषापरिच्छेद ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १७३ ।
"देहादिपञ्जरं यन्त्रं तदारोहोऽभिमानिता ।
विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् ॥"
प्रयत्नसहितादन्त करणात् प्रवृत्तिर्जायते । यदुक्तं कामन्दकीये नीतिसारे । १ । ३३—३५ ।
"आत्मा मनश्च तद्विदोरन्त करणमुच्यते ।
आभ्यान्तु सप्रयत्नाभ्यां सङ्कल्प उपजायते ॥
आत्मबुद्धीन्द्रियार्थानां बहिष्करणमुच्यते ।
सङ्कल्पाध्यवसायाभ्यां सिद्धिरस्य प्रकीर्त्तिता ॥
उभे एते हि करणे यत्नानन्तर्य्यके स्मृते ।
तस्मात् प्रवृत्तिसरोधाद्भावयेन्निर्मनस्कताम् ॥"
"आत्ममनोबुद्धिकर्म्मेन्द्रियाणां लक्षणमभिधाय बुद्धेरन्त परिकल्पनया कारणविभागमभिधातु माह । आत्मा मनश्चेति । अभिहितेन लक्षणेनेति प्रतिपाद्यते यया विद्यया साऽध्ययविद्या सा विद्यते येषां ते तद्विदा कणादाक्षपादा दय ते तद्विदो आत्मा मनश्च अन्त करण मुच्यते । आभ्यां आत्ममनोभ्यां प्रयत्नसहिताभ्यां सङ्कल्प प्रवृत्ति इन्द्रियप्रवर्त्तन उपजायते । बहि करणमभिधातुमाह । आत्मेति बुद्धीति । आत्मा उक्तलक्षण । बुद्धि मन । इन्द्रियाणि बाह्यरूपाणि । अर्था शब्दादय । कर्म्मेन्द्रियाणां हि वचनादिका अर्था प्रयोजनानि । एतत् सर्व्वं बहि करणम् । सङ्कल्प सम्यग् भूतार्थकल्पनं अध्यवसाय प्रयत्नविशेष ताभ्यां अस्य आत्मन सुखाद्युपलम्भलक्षणा सिद्धि प्रकीर्त्तिता । तदेवं अन्त करणप्रवृत्ति प्रयत्नादेव बहि करणप्रवृत्तिरपि अध्यवसायलक्षणात् प्रयत्नादेवेति दर्शितं भवति एतदेव समर्थयन्नाह । उभे एते इतीति । उभे एते अनन्तरोक्ते हि स्फुट करणे अन्तर्बहि करणसञ्ज्ञके यत्नानन्तर्य्यके प्रयत्नानन्तर वर्त्तेते प्रयत्नप्रेरणादित्यर्थ । तस्मादिति । यस्मादेव तस्मात् प्रवृत्तिसरोधात् उभयात्मकस्य प्रयत्नस्यैव सरोध कृत्वा निर्म्मनस्कतां भावयेत् निर्म्मनस्कभाव अभ्यस्येत् यावत् प्रयत्न एव निरुद्धो भवति ताव दात्मा मनसा न युज्यते ततश्च विद्यमानमपि मनो नास्त्येव मन कार्य्याकरणात् । अन्त करणविरोधात् प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एवमन्त करणप्रवृत्त्यभावात् बहि करणप्रवृत्तेरप्यभाव । तदभावात् इन्द्रियाणां विषये सम्बन्ध एव न स्यात् इति भाव ।" इति तट्टीका ॥)

प्रवृत्तिज्ञ, पुं, (प्रवृत्तिं वृत्तान्तं जानातीति । ज्ञा + क ।) चारभेद । तत्पर्य्याय । वार्त्तिक २ वार्त्तायन ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

प्रवृद्ध, त्रि, (प्रवर्द्धते स्मेति । प्र + वृध् + क्त ।) वृद्धियुक्त । तत्पर्य्याय । प्रौढ २ एधित ३ । प्रसारित । तत्पर्य्याय । प्रसृत २ । इत्यमर । ३ । १ । ७६ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २९ ।
"सत्त्व समुत्कटं जातं प्रवृद्धं शान्तदर्शनात् ।
वैराग्य तत्फल जात तामसार्थेषु नारद ! ॥")

प्रवेक, त्रि, (प्रविच्यते पृथक् क्रियते इति । प्र + विच् + कर्म्मणि घञ् ।) उत्तम । प्रधानम् । इत्यमर । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा भागवते । २ । ९ । ११ ।
"श्यामावदाता शतपत्रलोचना
पिशङ्गवस्त्रा सुरुच सुपेशस ।
सर्व्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणि-
प्रवेकनिष्काभरणा सुवर्च्चस ॥")

प्रवेट, पुं, (प्रवीयते खाद्यते इति । प्र + वी + बाहुलकात् ट ।) यव । इति त्रिकाण्डशेष ॥

प्रवेणि, स्त्री, (प्रकर्षेण वीयते इति । प्र + वी गतौ + "वीज्याज्वरिभ्यो नि ।" उणा ४ । ४८ । इति नि । णत्वम् । यद्वा, प्रवेणति सौन्दर्य्यं प्राप्नोतीति । प्र + वेण गतौ + इन् ।) कुथ । वेणी । इति मेदिनी । णे, ६३ ॥

प्रवेणी, स्त्री, (प्रकर्षेण वीयते इति । प्र + वी गतौ + "वीज्याज्वरिभ्यो नि ।" उणा० ४ । ४८ । इति नि । णत्वम् । कृदिकारादिति पाक्षिको ङीष् ।) वेणी । (यथा रघौ । १५ । ३० ।
"तत्र सौधगत पश्यन् यमुनां चक्रवाकिनीम् ।
हेमभक्तिमतीं भूमे प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥")
गजपृष्ठस्थचित्रकम्बलम् । इत्यमर । २ । ६ । ९८ ॥ (यथा, महाभारते । १५ । २७ । १३ ।
"अजिनानि प्रवेणीश्च स्रुक् स्रुवश्च महीपते ।
कमण्डलूश्च स्थालीश्च पिठराणि च भारत ! ॥")
नदीविशेष । यथा, महाभारते । ३ । ८८ । ११ ।
"प्रवेण्युत्तरमार्गे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ।
तापसानामरण्यानि कीर्त्तितानि यथाश्रुति ॥")

प्रवेल, पु, (प्र+वेल+अच्।) पीतमुद्गः। इति हेमचन्द्रः। ४।२३८॥

प्रवेश, पुं, (प्र+विश+"हलश्च।" ३। ३। १२१। इति भावे घञ्।) अन्तर्विगाहनम्। इति हेमचन्द्रः। ६।१६॥ (यथा कामन्दकीये नीतिसारे। ७। ३९।
"निर्गमे च प्रवेशे च राजमार्गं समन्ततः।
प्रोत्सारितजनं गच्छेत् सम्यगाविष्कृतो-
न्नतिः॥")

प्रवेशन क्लौ (प्रविश्यतेऽनेनेति। प्र+विश्+करणे ल्युट्।) सिंहद्वारम्। इति हेमचन्द्रः। ४।५९॥ (प्र+विश+भावे ल्युट्।) प्रवेशः। (यथा, हरिवंशे। १७४। ११२।
"तव योगप्रभावेन ग्रस्य तत्र प्रवेशनम्।
किं मे बहुविलापेन श्रूयतां सखि। कारणम्॥")

प्रवेष्ट, पुं (प्रवेष्टते इति। वेष्ट वेष्टने+अच्।) बाहुः। इत्यमरः। २।६।८०॥ बाहुनीचभागः। इति शब्दचन्द्रिका॥ हस्तिदन्तमांसम्। इति हारावली। ३॥ गजपृष्ठतल्पनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रव्यक्त, त्रि, (प्रव्यज्यते स्मेति। प्र+वि+अञ्ज+क्त।) स्फुटम्। इत्यमरः। ३।१।८२॥ (यथा सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयाध्याये।
"जातेष्वेतानि रूपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति॥")

प्रव्रजित, पुं, (प्र+व्रज+क्तः।) बुद्धभिक्षुशिष्यः। तत्पर्य्यायः। चेलुकः २ श्रामणेरः ३ महापाशकः ४ गोसी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ त्रि प्रव्रज्याश्रमविशिष्टः॥ (यथा पराशरसंहितायाम्। ४। २६।
"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते॥"
प्र+व्रज+भावे क्त। क्लौ सन्न्यासः। यथा, महाभारते। ५। १७६। ५।
"अत्र प्रव्रजितेनेह भद्रे। श्रृणु हितं वचः।
इतो गच्छस्व भद्रन्ते पितुरेव निवेशनम्॥")

प्रव्रजिता, स्त्री, (प्रव्रजितस्य चिह्नमिव जटादिकमस्त्यस्या इति। अच्। टाप्।) मांसी। मुण्डीरी। (प्रव्रजित+टाप्।) तापसी। इति मेदिनी। ते ९१॥

प्रव्रज्या स्त्री, (प्र+व्रज+"व्रजयजोर्भावे क्यप्।" ३।३।९८। इति भावे क्यप्प्रत्ययः।) सन्न्यासः॥ (यथा, महाभारते। ३। १७७। ७।
"बाहुवीर्य्यं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः।
प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः॥"
यथा च कुमारे। ६। ६।
"मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हैमवल्कलाः।
रत्नाक्षसूत्राः प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिताः॥"
"अत्र चतुर्थाश्रमवाचिना प्रव्रज्याशब्देन वानप्रस्थाश्रमो लक्ष्यते 'अकृष्टपच्यैः परिगृहपाशैः प्राजापत्यायुतपन्नैः,' इति सपत्नीकत्वाभिधानात् 'सुतविन्यस्तपत्नीकः तया वानुगतोऽपि वा' इति वानप्रस्थस्योभयथा स्मरणात्॥" इति तत्र मल्लिनाथः॥ वृथाप्रव्रज्याश्रितानां निन्दनीयत्वमुक्तम्। यथा, मनौ। ५। ८९।
"वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम्।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव निवर्त्ततोदकक्रिया॥"
क्लौ प्रव्रजनम्। यथा महाभारते। ४।१७।११।
"कोऽहि राज्यं परित्यज्य सर्व्वस्वञ्चात्मना सह।
प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्द्यूतदेविनम्॥")

प्रव्रज्यावसित पुं (प्रव्रज्याया अवसितो विच्युतः।) सन्न्यासभ्रष्टः। यथा —
"तथाहमित्युपगत प्रव्रज्यावसित सतः॥"
इति दायभागवचनव्याख्यायां कृष्णतर्कालङ्कारः॥ (यथा कात्यायनवचनम्।
"प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजोत्तमाः।
निर्व्वासं कारयेद्विप्र दासत्वं क्षत्त्रवैश्ययोः॥")

प्रशंसा, स्त्री (प्र+शन्स+भावे अ। स्त्रियां टाप्।) प्रशंसनम्। तत्पर्य्यायः। वर्णना २ ईडा ३ स्तवः ४ स्तोत्रम् ५ स्तुतिः ६ नुतिः ७ श्लाघा ८ अर्थवादः ९। इति हेमचन्द्रः। २। १८४॥ (यथा, मनुः। १। १२७।
"धर्म्मेप्सवस्तु धर्म्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः।
मन्त्रवर्ज्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च॥")
आत्मप्रशंसानिषेधो यथा,—
"न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाञ्च वर्ज्जयेत्।
वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत्॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः॥

प्रशम पुं, (प्रशमनमिति। प्र+शम्+भावे घञ्।) शमता। उपशमः। यथा,—
"एतानि दशपापानि प्रशमं यान्तु जाह्नवि।॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
(यथा च हरिवंशे। ९८। ८२।
"स तेन वारिणा वह्निस्ततश्चात्मप्रशमं ययौ॥")

प्रशमनं, क्लौ, (प्र+शम्+णिच्+ल्युट्।) मारणम्। वधः। इति हेमचन्द्रः॥ (प्र+शम्+ल्युट्।) शमता। प्रशान्तिः। यथा,—
"सर्व्वाबाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि।।
एवमेव त्वया कार्य्यमस्मद्वैरिविनाशनम्॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम्। ९१। ३५॥
(प्रतिपादनम्। दानम्। इति कुल्लूकभट्टः॥ यथा मनुः। ७। ५६।
"तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम्।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च॥"
स्थिरीकरणम्। प्रशमनेन स्थिरीकरणेन। यथा, रघुः। ४। १४।
"लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता।
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा॥")
इति मल्लिनाथः॥

प्रशस्त, त्रि, (प्रशस्यते स्मेति। प्र+शन्स+क्तः।) क्षेमम्। इति शब्दरत्नावली॥ प्रशंसनीयम्। अतिश्रेष्ठम्। इति भरतमल्लिकादिशब्दटीकायां भरतः॥ (यथा, रघुः। ५।२५।
"स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये
वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे॥")

प्रशस्य, त्रि, प्रशंसनीयः। प्रपूर्व्वशन्सधातोः कर्म्मणि क्यप्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। ११। ५५।
"अपचात् तापकृतव्यसनकुटिलफलप्रदः।
अदीर्घकालोऽभीष्टश्च प्रशस्यो मन्त्र इष्यते॥")

प्रशान्, [म्] त्रि, प्रकर्षेण शाम्यति यः। (प्र+शम्+क्विप्। "अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति।" ६। ४। १५। इति दीर्घः।) शान्तः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (सामर्थ्यात् शान्तोऽव्ययोऽयम्॥)

प्रशान्त, त्रि, (प्रकर्षेण शान्तः।) प्रकृष्टशमताविशिष्टः। यथा,—
"प्रशान्तश्वापदाकीर्णं मुनिशिष्योपशोभितम्॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे। ८१। ९।

प्रशास्ता [ऋ] त्रि, (प्रशास्तीति। प्र+शास्+तृच्। "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ" इति। ७।२।३४। इति निपातनादिड्भावः। यद्वा "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायाञ्चानिटौ।" उणा० २।९४। इति तृच् इट् च न।) ऋत्विक्। मित्रम्। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ शासनकर्त्ता॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। १३। ४५।
"प्रशास्तश्चसेनानां मन्त्रमात्यपुरोधसाम्।
सम्यक्प्रचारविज्ञानं दुष्टानाञ्चावबोधनम्॥")

प्रश्न, पुं, (प्रच्छनमिति। प्रच्छ+"यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्।" ३। ३। ९०। इति नङ्। "च्छ्वोः शूडनुनासिके च।" ६। ४। १९। इति शः। "प्रश्ने चेति।" ३। २। ११७। इति ज्ञापकात् न सम्प्रसारणम्।) जिज्ञासा। तत्पर्य्यायः। अनुयोगः २ पृच्छा ३। इत्यमरः। १।६।१०॥ (यथा, मनुः। १। ११५।
"साक्षिप्रश्नविधानञ्च धर्म्मं स्त्रीपुंसयोरपि॥"
"पृच्छा तन्त्राद्यथाम्नायं विधिना प्रश्न उच्यते॥"
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये॥)

प्रश्नदूती स्त्री, (प्रश्नस्य दूतीव।) प्रहेलिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रश्नी, स्त्री, (पृश्निः पृषोदरादित्वात् रः। वा ङीष्।) कुम्भिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रश्रय, पुं, (प्रश्रयणमिति। प्र+श्रि+भावे अच्।) प्रणयः। इत्यमरः। ३।२।२५॥ (यथा कामन्दकीयनीतिसारे। ८। ८।
"अदीर्घसूत्रताचौर्य्यं प्रश्रयः सुप्रधानता।
प्रकृतिस्फीतता चेति विजिगीषुगुणाः स्मृताः॥")

प्रश्रित त्रि (प्र+श्रि+क्त।) विनीतः। इत्यमरः। ३।१।२५॥ (यथा रामायणे। १। १३। २।
"अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम्॥")

प्रश्लथ, त्रि, (प्रकृष्टः श्लथः।) शिथिलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रष्टा [ऋ] त्रि (पृच्छतीति। प्रच्छ+तृच्। "व्रश्चेति।" ८।२।३६। इति षः।) प्रश्नकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। कथंकथिकः २। इति

त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । २६ ।
"विविश वह्निशालां वै प्रष्ठार प्राह हव्यभुक् ॥")

प्रष्ठ, त्रि, (प्रतिष्ठते अग्रतो गच्छतीति । प्र + स्था + "सुपि स्थः ।" ३।२।४। इति क । "प्रष्ठोऽग्रगामिनि ।" ८ । ३ । ९२ । इति षत्वम् ।) अग्रगामी । इत्यमर । २ । ८ । ७२ ॥ (यथा, रघु । १५ । १ ।
"आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः ।
विरराज रथप्रष्ठैर्वालखिल्यैरिवांशुमान् ॥")

प्रष्ठवाट्, [ह्] पु, (प्रष्ठः अग्रगामी सन् वहतीति । प्रष्ठ + वह + "वहश्च ।" ३ । २ । ६४ । इति ण्वि ।) युगपार्श्वगः । इत्यमरः । २ । ९ । ६३ ॥ शिक्षार्थं युगपार्श्वयोजितः । इति भरतः ॥ योजितः युगपार्श्वे दमनार्थं यः बालिका आसवन्ति स । इति मधुः ॥ युवा गोदमनाय योजितः । इत्यन्ये ॥

प्रष्ठी, स्त्री, (प्रष्ठ + ङीष ।) प्रष्ठभार्या । अग्रगामिपत्नी । इति जटाधर ॥

प्रष्ठौही स्त्री, (प्रष्ठवाह + "वाहः ।" ४ । १ । ६१ । इति ङीष ।) बालगर्भिणी । प्रथमगर्भवती गौः । प्रष्ठं प्रथमगर्भं वहति या सा । बाला सती गर्भिणी प्रथमगर्भेत्यर्थ । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६३ । ३३ ।
"प्रष्ठौहीनां पीवराणाञ्च तावद्
अग्र्या धन्वी येनत् सुव्रताश्च ॥")

प्रस, म ष ङ प्रसवे । ततौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा -आत्म सक सेट ।) रेफयुक्ताद्यः । म, प्रसयति । ष, प्रसा । ङ, प्रसते कीर्त्तिं विद्या । प्रसते विस्तारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

प्रसक्त स्त्री, (प्र + सन्‌ज + क्त ।) नित्यम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघवक्ततत्त्वनिर्णयस्य कालाधिकारे ।
"प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन
भिन्नस्वरः कासति मुख्यमेव ॥"
"प्रसक्तवेगः सततकासवेगः ।" इति तट्टीकायां विजयरक्षितः ।) तद्वति, त्रि ॥ (आसक्त । यथा, गीतायाम् । १६ । १६ ।
"अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृता ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥")

प्रसक्ति, स्त्री, (प्र + सन्‌ज + भावे क्तिन् ।) प्रसङ्गः । (यथा किराते । ५ । ५० ।
"मा भूवन्नपथहृतस्तवेन्द्रियाश्वा
सन्तापे दिशतु शिवः शिवां प्रसक्तिम् ॥")
अनुमिति । आपत्ति । इति व्यभिचारशिरोमणि ॥

प्रसङ्ग, पुं, (प्र + सन्‌ज + घञ् ।) सङ्गतिविशेषः । यथा,—
"स प्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा ।
निर्व्वाहकैककार्य्यत्वे षोढ़ा सङ्गतिरिष्यते ॥"
तस्य लक्षणम् । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वम् । तद् यथा व्याप्तिविषयतापन्नत्वे सति हेतुविषयतापन्नत्वम् । इत्यनुमितिग्रन्थे गदाधरभट्टाचार्य्य ॥ ॥ ("प्रकरणान्तरेण समापनं प्रसङ्गः । यथा प्रकारान्तरितो योऽर्थोऽवसानदुक्तं समाप्यते स प्रसङ्गः । यथा । महाभूतशरीरिसमवायः पुरुषस्तस्मिन् सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्पत्तावभिधाय भूतविद्यायां पुनरुक्तं यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति स खल्वेवं कर्म्मपुरुषश्चिकित्सायामधिकृतः ॥" इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः । यथा,—
"दृष्टा तु हरते पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत् ।
प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा त्ववगाहिता ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
(यथा च देवीभागवते । ३ । ९ । ४२ ।
"अज्ञात्वापि तन्नाम प्रसङ्गेनापि भाषितम् ।
ददाति वाञ्छितानर्थान् दुर्लभानपि सर्व्वथा ॥")
प्रसक्ति । यथा —
"आनीता भवता यदा पतिरता साध्वी धरित्रीसुता
स्वच्छन्दाद्वसमायया न च कथं रामाङ्गमङ्गीकृतम् ।
कस्तु चेतसि पुण्डरीकनयन दूर्व्वादलश्यामल
तुच्छं प्रक्षपदं भवेत परवधूसङ्गप्रसङ्गः कृतः ॥"
इति नाटकम् ॥ * ॥
प्रस्ताव । यथा,—
"तत्रैव गङ्गा यमुना च तत्र
गोदावरी तत्र सरस्वती च ।
सर्व्वाणि तीर्थानि वसन्ति तत्र
यत्राच्युतोदारकथाप्रसङ्गः ॥"
इति पौराणिका ॥ * ॥
मैथुनम् । यथा । प्रसङ्गनिग्रहुतप्रष्ठयानादिति रुग्विनिश्चयवचनटीकायां विजयरक्षितः ॥ (यथा च देवीभागवते । १ । १२ । २ ।
"उभयोऽपि तयोर्वीक्ष्य प्रसङ्गं रममाणयोः ।
परित्यक्ता ययुस्तूर्णं नरनारायणाश्रमम् ॥")

प्रसज्यप्रतिषेध, पु, (प्रसज्य प्रवृत्तिं सम्पाद्य प्रतिषेधो निषेध ।) निषेधविशेष । तल्लक्षणं यथा,
"अप्राधान्यं विधेयत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥"
अस्योदाहरणम् । भोजराज ।
"पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद्बुध ।
भवेज्जन्मान्तरे रोगी पितॄणां नोपतिष्ठते ॥"
अत्र रोगीतिनिन्दाश्रवणात् प्रसज्यता । नोपतिष्ठते इति श्रवणात पर्य्युदासता । इति मलमासतत्त्वम् ॥

प्रसत्ति, स्त्री (प्र + सद् + क्तिन् ।) प्रसन्नता । नैर्म्मल्यम् । इति जटाधर ॥

प्रसत्वरी स्त्री, (प्रसत्वन् + "वनो र च ।" ४ । १ । ७ । इति ङीप्रौ ।) प्रतिपत्ति । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

प्रसत्वा [न्] पुं, (प्रसीदतीति । प्र + सद् + क्वनिप ।) धर्म्मः । प्रजापति । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

प्रसन्न, त्रि (प्रसीदतीति । प्र + सद् + गत्यर्थेति क्त ।) निर्म्मल । तत्पर्य्याय । अच्छ २ । इत्यमरः । १ । १ । १४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २७ । २४ ।
"रसा स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणान्विता ।
दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिर ॥")
सन्तुष्ट । इति मेदिनी । ने, ८६ ॥ (यथा रघु । ५ । ११ ।
"अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं
सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ॥")

प्रसन्नता स्त्री, (प्रसन्न + तल ।) प्रसन्नस्य भाव । तत्पर्य्याय । प्रसाद २ । इत्यमर । १।३। १६ ॥ (यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् । २ । ७८ ।
"वपुः कृशत्वं वदने प्रसन्नता
नादस्फुटत्वं नयने सुनिर्म्मले ॥")

प्रसन्ना, स्त्री, (प्रसन्न + टाप ।) सुरा । इत्यमर । २ । १० । ४ ॥ मद्यविशेष । तस्य गुणा ।
"प्रसन्ना गुल्मवातार्शोविबन्धानाहनाशिनी ।
शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हिता ॥"
इति राजवल्लभ ॥
प्रसादविशिष्टा । यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ४३ ।
"सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये ॥"

प्रसन्नेरा, स्त्री, (प्रसन्ना निर्म्मला इरा जलमिव । मदिरा । इत्यमरटीकायां भरत । २।१० ।४० ॥)

प्रसभ, पु (प्रगता सभा सभाधिकारो यस्मात ।) बलात्कार । इत्यमरः । २ । ८ । १०८ ॥ (यथा श्रीकण्ठचरिते । ५ । ४२ ।
"यस्मिन् विनिर्म्मितवति प्रसभं प्रकोपाद्दत्तुर्गनिग्रहगवानुभवोपदेशम् ॥")

प्रसर, पुं, (प्र + सृ + भावादौ यथायथमप ।) तन्तुशाखाविटपादेर्व्विसर्पणम् । प्रकर्षेण निकटे सरणं सर्पणम् । तत्पर्य्याय । विसर्प २ । इत्यमरभरतौ । ३ । २ । २३ ॥ (यथा, रघु । १६ । २० ।
"तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालै-
र्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षा ॥")
प्रणय । वेग । इति मेदिनी । रे, १८२ ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । २१ ।
"इति विनयनम्रशिरसा तेन वचो युक्तमुक्तमवधार्य्य ।
तमुवाच मूलदेवः प्रीतिप्रसरे प्रसारितं हस्तम् ॥")
समूह । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५८९ ।
"नवनूतननखलेखालग्नो नव घर्म्मबिन्दुसन्दोहः ।
आभाति मन्मथकृते प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः ॥"
प्रकृष्टसञ्चरणम् । यथा,—
"अत ऊर्द्ध्वं प्रसरं वक्ष्याम । तैरायैभिरातङ्कविशेषैः प्रकुपितानां पर्य्युषितकिण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्रिक्तानां प्रसरो भवति तेषां वायुर्गतिमत्त्वात् प्रसरणहेतु सत्यप्यचैतन्ये स हि

रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्त्तकं सर्व्वभावानाम् । यथा महाह्रदकसञ्चयोऽतिवृद्धः सेतुमवदार्य्यापरेणोदकेन व्यामिश्रः सर्व्वतः प्रधावत्येवं दोषाः कदाचिदेकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वानेकधा प्रसरन्ति ।” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २१ अध्यायः ॥) युद्धम् । इति विश्वः । नाराच । इति भूरिप्रयोगः ॥

प्रसरणं, क्ली, (प्र + सृ + भावे ल्युट् ।) सैन्यानां सर्व्वतो व्याप्तिः । तत्पर्य्यायः । आसारः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ९६ ॥ प्रसरणी ३ प्रसरणिः ४ प्रसारणी ५ । इति रामाश्रमः ॥ सैन्यानां लुण्ठनकाष्ठादिहेतवे इतस्ततो भ्रमणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५५ ॥ (गमनमात्रम् । यथा, मृच्छकटिके । ३ अङ्के ।

“मार्ज्जारः क्रमणे मृगः प्रसरणे श्येनो गृहा-
लुञ्चने
सुप्तासुप्तमनुष्यवीर्य्यतुलने श्वा सर्पणे पन्नगः ॥”

अभ्युत्थानादिकम् । यथा भागवते । ५ । १ । २९ ।

“बहिष्मत्यामात्मजदिनमेधमानप्रमोदप्रसरण-
यौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वे-
ल्यादिभिरिति ॥”)

प्रसरणी, स्त्री (प्र + सृ + “अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिः ।” इति अनिः । कृदिकारादिति वा ङीष् ।) प्रसरणम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ८ । ९६ ॥

प्रसर्पणं, क्ली (प्र + सृप + ल्युट् ।) गमनम् । प्रसरणम् । प्रपूर्व्वसृपधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२९ । ६ ।

“प्रसर्पेथ महीपाल । रौप्यायाममितौजसः ॥”

गतिसाधने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । ७ ।

“इदं तव प्रसर्पणं सुबन्धवेहि निरिहि ॥”

“वर्त्तमानेदं तव शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षेण सर्पणसाधनम् ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

प्रसवः पुं, (प्र + सू + “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) गर्भमोचनम् । तत्पर्य्यायः । प्रसूतिः २ । इत्यमरः । ३।२। १० ॥ (यथा, रघुः । ३ । १२ ।

“पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले दिवमभ्रितामिव ॥”

गर्भग्रहणम् । यथा, मनुः । ९ । ७ ।

“यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।
मिथो भजेताप्रसवात् सकृत्सकृदृतावृतौ ॥”)

उत्पादः । (जन्म । यथा रघुः । १ । २२ ।

“ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्य्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥”

“सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदरा इव ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अपत्यम् । (यथा, रघुः । ८ । ३ ।

“ऋषिदेवगणस्वधाभुजां
श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।
अनृणत्वमुपेयिवान् बभौ
परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥”)

फलम् । कुसुमम् । इति मेदिनी । वे, ४२ ॥ (यथा, रघुः । ४ । २३ ।

“प्रसवे सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥”

आज्ञा । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १ । २१ ।

“मरुतां प्रसवेन जय ।” “हे युधे मरुतां देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शत्रूनिति शेषः ॥” इति तद्भाष्ये महीधरः ॥) प्रसवस्य मासनियमो यथा,—

“नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते ।
एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

प्रसूतिकारकौषधादि यथा,—

“पीतन्तु काञ्जिकं रुद्र । कथितं शरपुङ्खया ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिकृत् ॥
मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिबद्धं प्रसूतिकृत् ।
अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थञ्च प्रसूतिकृत् ॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामतः ।
उत्पाट्यमाने सकले पुत्रः स्यादन्यथा सुता ॥
अपामार्गस्य वै मूले नारीणां शिरसि स्थिते ।
गर्भशूलं विनश्येत नात्र कार्य्या विचारणा ॥”

इति गारुडे १९६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“पाठालाङ्गलिसिंहास्यमयूरकजटैः पृथक् ।
नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥
पाठायास्तु शिफां योनौ या नारी सम्प्रधारयेत् ।
उपप्रसवकाले तु सा सुखेन प्रसूयते ॥
तुषाम्बुपरिपिष्टेन मूलेन परिलेपयेत् ।
लाङ्गल्याश्चरणौ सूते क्षिप्रमेतेन गर्भिणी ॥
मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।
घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥ * ॥

सुखप्रसवमन्त्रो यथा —

“अस्ति गोदावरीतीरे जम्भला नाम राक्षसी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥”

सुखप्रसवचक्रं यथा —

“पञ्चरेखाः समुल्लिख्य तिर्य्यगूर्द्ध्वक्रमेण हि ।
पदानि षोडशापाद्य लेकमाद्ये शुभौ नयम् ॥
नवमे सप्त दद्यात्तु बाणं पञ्चदशे तथा ।
द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट्दिशि द्वौ षोडशे श्रुतिः ॥
एकादिना सम श्रेयमिष्टाङ्काद्द्वि चिकोष्ठके ।
तदा द्वात्रिंशदादिः स्याच्चतुष्कोष्ठेषु सर्व्वतः ॥
दर्शनाद्धारणात्तस्य शुभं स्यादेषु कर्म्मसु ।
द्वात्रिंशत् प्रसवे नार्य्याश्चतुस्त्रिंशत्क्रमे नृणाम् ॥
भूताविष्टेषु पञ्चाशत्सूतापत्यासु षे शतम् ।
द्वासप्ततिस्तु बन्ध्यायां चतुःषष्टी रणाध्वनि ॥
विंशे विंशो धान्यकीटव्यवायिशतिरेव च ।
चतुरष्टौ च बालानां रोदने परिकीर्त्तिता ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तस्य वैकृतं यथा —

गर्ग उवाच ।

“अकालप्रसवा नार्य्यः कालातीतप्रजास्तथा ।
विकृतप्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनास्तथा ॥
अमानुषा अवकाश्च न जातव्यञ्जनास्तथा ।
हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा
स्त्रियः ॥
पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।
विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्द्दिशेत् ॥

निर्व्वासयेत्तां नृपतिः स्वराष्ट्रात्
स्त्रियश्च पूज्याश्च ततो द्विजेन्द्राः ।
किमिच्छकैर्ब्राह्मणतर्पणैश्च
लोके तत शान्तिमुपैति पापम् ॥”

इति मात्स्ये अद्भुतशान्तिस्त्रीप्रसवविकृतो नाम २ ९ अध्यायः ॥ * ॥

प्रसवाद्भुतन्तु यथा —

“एको द्वयन्तयो गावः सम्प्राप्ता नवदन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिता स्वामिघातकाः ॥”

तिस्र इति वक्तव्ये छान्दसत्वात् त्रय इत्युक्तम् ।
सिंहप्रसूताश्च स्त्रियो बोध्याः ।

“भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः सम्प्रसूयते ।
मरणं तस्य निर्द्दिष्टं षड्भिर्मासैर्न संशयः ॥*॥
अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
प्रसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
ततो होमं प्रकुर्व्वीत घृताक्तैः राजसर्षपैः ।
आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥’
व्याहृतिभिश्चाय होमः ।
“सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥”

अपि च ।

“सिंहराशौ गते सूर्य्ये गोप्रसूतिर्यदा भवेत् ।
पौषे च महिषी सूते दिवैवाश्वतरी तथा ॥
तदानिष्टं भवेत् किञ्चित् तच्छान्त्यै शान्तिकञ्चरेत् ।
अस्य वामेतिसूक्तेन तद्विष्णोरितिमन्त्रतः ॥
जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमष्टोत्तराधिकम् ।
मृत्युञ्जयविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ।
श्रीसूक्तेन ततः स्नायात् शान्तिसूक्तेन वा पुनः ॥”

इत्यद्भुतसागरे नारदः ॥

प्रसवकः, पुं (प्रसवेन पुष्पादिना कायति शोभते इति । कै + कः ।) पियालवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (विवृतिविशेषोऽस्य पियालशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

प्रसवबन्धनं, क्ली, (प्रसवानां पुष्पफलानां बन्धनं यत्र ।) वृन्तम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥

प्रसवस्थली, स्त्री, (प्रसवस्य स्थलीव ।) माता । यथा, महानाटके ।

“इयमिय मयदानवनन्दिनी
त्रिदशनाथजितः प्रसवस्थली ॥”

प्रसविता, [ऋ] पुं, (प्रसूते जनयतीति । प्र + सू + तृच् ।) पिता । इति शब्दरत्नावली ॥ (अनुज्ञाकर्त्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६३ । २ ।

“उदेति प्रसविता जनानां महान् केतुरर्णवः
सूर्य्यस्य ।”

“जनानां सर्व्वेषां प्रसविता सर्व्वेषु कर्म्मसु अनुज्ञाता ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

प्रसवित्री, स्त्री (प्रसूते इति । प्र + सू + तृच् + ङीप् ।) जननी । (यथा, महाभारते । १२ । २६३ । ८ ।

"सावित्री प्रसवित्री च वह्निर्वाक मनवो सत ॥")
माता । प्रपूर्ब्बकसूधातो: कर्त्तरि तृच् ङीप् च ॥

प्रसव्य, त्रि, (प्रगत सव्यादिति ।) प्रतिकूलम् । इत्यमर । ३ । १ । ८४ ॥ (प्रदक्षिणम् । यथा रामायणे । २ । ७३ । २ ।
"प्रसव्यञ्चापि तच्चक्रुर्ऋत्विजोऽग्निचितं नृपम् ॥"
प्र + सू + कर्म्मणि यत । प्रसवनीये च ॥)

प्रसह, पुं, (प्रसहतीति । प्र + सह + अच ।) बलात्कारेण भक्षकपक्षी । स च कुरर-श्येनादि । यथा,—
"प्रसह्य भक्षयन्त्येते प्रसहास्तेन कीर्त्तिता ॥"
अस्य मांसगुणा: ।
"गुरूष्णमधुरा: स्निग्धा बलदा: शुक्रवर्द्धना ।"
इति राजवल्लभ ।
अपि च भावप्रकाशे ।
"काको गृध्र उलूकश्च चिल्लश्च शशघातक ।
चाषो भासश्च कुरर इत्याद्या प्रसहा स्मृता ॥
शशघातक बाज इति लोके ।
प्रसहा कीर्त्तिता ह्येते प्रसह्य छित्त्वा भुञ्जते यत: ।
प्रसहा: खलु वीर्य्योष्णास्तन्मांसं भक्षयन्ति ये ।
ते शोषभस्मकोन्मादै: शुक्रक्षीणा भवन्ति हि ॥"

प्रसहन, पुं, (प्रगत सहनं सह्यगुणो यस्मात् ।) हिंस्रपशु । यथा—
"शार्दूलसिंहशरभर्क्षतरक्षुमुख्या
येऽन्यान् प्रसह्य विनिहत्य निवर्त्तयन्ते ।
ते कीर्त्तिता प्रसहना: पलल तदीयं
मर्श: प्रमेहजठरामयनाशहारि ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥

आलिङ्गने, क्ली । यथा,—
"परस्परप्रसहनचुम्बनादिका:
सुचौ सुखे बहुलविधा भिदा मता ॥"
इति काव्यप्रकाशटीकाधृतकाव्यकौमुदी ॥
(प्र + सह + भावे ल्युट् ।) सहने क्ली । तद्वति त्रि ॥

प्रसहा स्त्री, (प्र + सह + अच् । टाप् ।) इङ्गलिका । इति रत्नमाला ॥ (गुणादयोऽस्या इङ्गलीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

प्रसह्य व्य (प्रकर्षेण सोढ्वा इति । प्र + सह् + क्त्वो ल्यप् ।) हठार्थकम् । बलात्कारार्थम् । इत्यमर । ३ । ४ । १ ॥ (यथा माघे ।१।२७।
"प्रसह्य तेजोभिरसङ्ख्यतां गतै-
रदृश्यया शुभ्रमशुभ्रसन्ततम् ॥"
प्रसोढुं शक्य इति । प्र + सह + यत् । प्रकर्षेण सोढुं शक्ये, त्रि । यथा, रघु: । १४ । ६२ ।
"ममैव जन्मान्तरपातकानां
विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्य ॥")

प्रसह्यचौर, पुं, (प्रसह्य बलात्कारेण चौर: ।) हठात् चौर्य्यकारी । डाकाइत इति लुटेरा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । बन्दीकार २ मापत्य: ३ पिशाच ४ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

प्रसातिका, स्त्री, (सो नाशे + भावे क्तिन् । प्रगता सातिर्नाशो यस्या । कप् ।) अल्पव्रीहि । क्षुद्रधान्यम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३२ । ९ ।
"श्यामाकराजश्यामाकौ तद्वच्चैव प्रसातिका ।
नीवारा: पौष्कलाश्चैव धान्यानां पितृतृप्तये ॥")

प्रसाद, पुं, (प्र + सद् + घञ् ।) प्रसन्नता । नैर्म्मल्यम् । इत्यमर । १ । ३ । १६ ॥ (यथा प्रबोधचन्द्रोदये प्रस्तावनायाम् ।
"कल्पान्तवातसङ्क्षोभलङ्घिताशेषभूभृत ।
स्थैर्य्यप्रसादमर्य्यादास्ता एव हि महोदधे ॥")
अनुग्रह । (यथा रघु । २ । ६८ ।
"तस्या: प्रसन्नेन्दुमुख: प्रसाद
गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै
शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥")
काव्यगुण: । स्वास्थ्यम् । प्रसत्ति । इति मेदिनी । दे, ३५ ॥ वैदर्भीरीतियुक्तकाव्यगुण । तस्य लक्षणम् । सामान्यशब्दभिन्नव्यक्तार्थपदवत्त्वम् । यथा,—
"ओज:प्रसादमाधुर्य्यगुणत्रितयभेदत ।
गौडवैदर्भपाञ्चाला रीतय परिकीर्त्तिता ।
व्यक्तार्थपदमप्राप्य प्रसाद परिकीर्त्तित ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ॥ * ॥
(तथा च साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।
"चित्तं व्याप्नोति य क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानल ।
स प्रसाद समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥")
देवनिवेदितद्रव्य गुरूणां भुक्तावशेषश्च । यथा,
"आसीद्ब्राह्मणो राजा प्रजापालनतत्पर: ।
प्रसादं सत्यदेवस्य त्यक्त्वा दु:खमवाप स ॥"
इति स्कान्दे रेवाखण्डे सत्यनारायणव्रतकथा ॥

प्रसादन, क्ली, (प्रसादयतीति । प्र + सद् + णिच् + ल्यु ।) अन्नम् । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (प्र + सद् + णिच् + ल्युट् ।) प्रसन्नताकारकम् । यथा, बलवर्णप्रसादनमिति राजवल्लभ: ॥ (यथा च महाभारते । ४ । ६९ । २२ ।
"प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये ॥")

प्रसादना, स्त्री, (प्र + सद् + णिच् + युच् + टाप् ।) सेवा । परिचर्य्या । इति हेमचन्द्र । ३ । १६ ॥

प्रसाधन, क्ली, (प्रसाध्यतेऽनेनेति । प्र + साध + ल्युट् ।) वेश: । इत्यमर । २ । ६ । ९९ ॥ (यथा, मनु । २ । २११ ।
"अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्य्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥")
कङ्कतिका । इति भरतधृतामरमाला ॥ प्रकृष्ट-निष्पत्तिश्च ॥ (प्र + साध + णिच् + ल्यु । प्रसाधयितरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।१०।५७।२।
"यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तन्तुर्देवेष्वातत ॥")

प्रसाधनी स्त्री, (प्रसाध्यतेऽनयेति । प्र + साध + ल्युट् । ङीप् ।) सिद्धि । इति मेदिनी । ने, १९५ ॥ कङ्कतिका । इत्यमर: । २ । ६ । १३९ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २४ ।
"केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा ॥")
तद्युक्तिर्यथा,—
"प्रसाधनी द्विजगजनागसम्भ-
सङ्ख्याभिरङ्गुलिभि क्रमेण ।
चतुर्व्विधानां पृथिवीपतीनां
सम्पत्तिसौभाग्ययश: समृद्धिदा ॥
काष्ठजा धातुजा चैव शृङ्गजा च यथाक्रमम् ।
आज्ञानुपक्रमान्न्यदेशजानां महीभुजाम् ॥
कुन्ददन्तवटुभिश्च काष्ठजाया विनिश्चय ।
कनक रजत ताम्र पित्तल सीसकं तथा ॥
लौह सर्व्वञ्च सर्व्वार्हमादित्यादिदशासुवाम् ।
राज्ञामेवोपयुज्येत कालकीर्त्तिप्रसाधनी ॥
मृगाणां महिषाणाञ्च विषाणाता प्रसाधनी ।
गजदन्तसमुद्भूता राज्ञामेवोपयुज्यते ॥
अत्रापि रत्नविन्यासो श्रेयसामरदक्षवत ॥"
इति युक्तिकल्पतरु ॥

प्रसाधिका स्त्री, (प्रसाध्यति निष्पादयतीति । प्र + साध + ण्वुल । टापि अत इत्वम् ।) नीवार । यथा,—
"प्रसाधिका तु नीवारस्तृणान्नमिति च स्मृतम् ॥"
अस्या गुणा ।
"नीवार शीतलो ग्राही पित्तघ्न कफवातकृत ॥"
इति भावप्रकाश ॥
(प्रसाधयति अलङ्करोतीति । प्र + साध + णिच् + ण्वुल ।) वेशकारिणी । यथा,—
"प्रसाधिकालम्बितमग्रपाद-
माक्षिप्य काचित् द्रवरागमेव ॥"
इति कुमारसम्भवे सप्तम सर्ग ॥
(धान्यविशेष: यथा । "अयव्रीहि प्रसाधिका ।" इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

प्रसाधित त्रि, (प्र + साधि + क्त । अलङ्कृत । इत्यमर । २ । ६ । १ ॥ प्रकृष्टनिष्पन्न: निष्पादित । यथा, वाग्भट्टे ।
"तत प्रशमित क्वाथं दत्त्वा तोयचतुर्गुणे ।
क्षीरे प्रसाधितं तैलं यष्ट्या बलवृषाकृत् ॥"

प्रसार, पुं, (प्र + सृ + घञ् ।) प्रसरणम् । इति हेमचन्द्र ३ । ४९९ ॥ (यथा, सुश्रुते ।१।२६।
प्रसाराकुञ्चनाभ्यां च शल्यमिति निर्द्दिशेत् ॥")

प्रसारण क्ली, (प्र + सृ + णिच् + ल्युट् ।) पञ्चविधकर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेष । स तु विस्तार-रूप: । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनन्तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च ॥"
(परिवहनम । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १३ । ३५ ।
"मित्रामित्रविरक्तानां भूमीनाञ्च प्रसारणम् ॥")

प्रसारणी स्त्री (प्रसार्य्यते इति । प्र + सारि + ल्युट् । ङीप् ।) लताविशेष । गन्धभादालिया इति भाषा ॥ अस्या गुणा । वातपित्तनाशि-त्वम् । उष्णत्वम् । बलशुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ सेन्धानां सर्व्वतो व्याप्ति । इति प्रसरणशब्दटीकायां भरत: ॥

प्रसारिणी, स्त्री, (प्रसरतीति । प्र + सृ + णिनि + ङीप् ।) कुब्जाकुबला । प्रसारणी । गन्धभादा-

लिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सुप्रसरा २ सारिणी ३ प्रसरा ४ सरा ५ चारुपर्णी ६ राजबला ७ भद्रपर्णी ८ प्रतानिका ९ प्रबला १० राजपर्णी ११ चन्द्रपर्णी १२ भद्रबला १३ चन्द्रवल्ली १४ प्रभद्रा १५ । अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातार्शःश्वयथुमलविष्टम्भनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रसारी, [न्] त्रि, (प्रसरतीति । प्र + सृ + णिनि ।) प्रसरणशीलः । तत्पर्य्यायः । विसृत्वरः २ विसृमरः ३ विसारी ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १७ । ४४ ।

"प्रसारिणी सपदि नभस्तले तत
समीरणभ्रमितपरागरूषिता ॥")

प्रसित, क्ली, (प्र + सो + क्त ।) पूयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आसक्तः, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ९ ॥ (यथा रघौ । ८ । २३ ।

"इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च
प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रतौ ।
प्रसितावुदयापवर्गयो-
रुभयीं सिद्धिमुभाववापतुः ॥")

प्रसिति, स्त्री (प्रसिनोति बध्नात्यनयेति । प्र + सि + करणे क्तिन् ।) बन्धनसाधनरज्जुनिगडादि । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥ (ज्वाला । यथा, ऋग्वेदे । २ । २५ । ३ ।

"अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्त्तवे ।"

"प्रसीयते बध्यतेऽनयेति । प्रसितिर्ज्वाला ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ * ॥ भावे क्तिन् । प्रबन्धनम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६ । ५ ।

"शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेः ॥")

प्रसिद्ध, त्रि, (प्रसिध्यतीति । प्र + सिध + गत्यर्थेति क्तः ।) भूषितः । ख्यातः । इति मेदिनी । धे, ३४ ॥ (यथा पञ्चदश्याम् । ४ । ५७ ।

"काम्यादिदोषदृष्ट्याद्याः कामादित्यागहेतवः ।
प्रसिद्धा मोक्षशास्त्रेषु तानन्विष्य सुखी भव ॥")

प्रसिद्धि, स्त्री, (प्र + सिध + क्तिन् ।) टङ्कारः । ख्यातिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । २ । ६ ।

"विद्याश्चतस्र एवैता इति नो गुरुदर्शनम् ।
पृथक् पृथक् प्रसिद्धार्थं यासु लोको व्यवस्थितः ॥")

भूषा । इति प्रसिद्धशब्दार्थदर्शनात् ॥

प्रसूः, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + सू + "सत्सूद्विषेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) माता । इत्यमरः । २ । ६ । २९ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । २ । १ । १२८ ।

"पितॄणां मानसी कन्या मेनका साम्बिकाप्रसूः ॥")

घोटकी । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥ कदली । वीरुत् । इति मेदिनी । से, ४ ॥ (प्रवयकर्णी । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३८ अध्याये ।

"प्रसविनी वाच्यते तु चोभिता दुःप्रजस्व या ॥")

प्रसूका स्त्री, (प्रसूरेव । प्रसू + स्वार्थे कन् ।) वाजिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रसूत, क्ली, (प्रसूयते इति । प्र + सू + क्त ।) कुसुमम् । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रसूतः, त्रि, (प्र + सू + क्त ।) सञ्जातः । (यथा, रघुः । १ । १२ ।

"तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥")

सूतः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रसूता, स्त्री, (प्रसूते स्म इति । प्र + सू + कर्त्तरि क्तः ।) जातसन्ताना । तत्पर्य्यायः । जातापत्या २ प्रजाता ३ प्रसूतिका ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित स्थाने । ३१ ।

"अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ॥"

यथा च हरिवंशे । ८४ । १ १ ।

"शृण्वन्ति हि स्त्रियो वक्त्रो ह्यभिचारव्यतिक्रमे ।
प्रसूता देवचक्राद्यान् पुत्रानमितविक्रमान् ॥")

प्रसूति, स्त्री (प्रसूयते इति । प्र + सू + क्तिन् ।) प्रसवः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा,—

"लाक्षा यथा चापि जलेन पिष्टा
सैरण्डतैला खलु नाभिलेपात् ।
सुखं प्रसूतिं कुरुतेऽङ्गनानां
निपीडितानां बहुभिः प्रमादैः ॥"

इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थे भागे ॥ प्र + सू + भावे क्तिन् ।) उद्भवः । (यथा शकुन्तलायाम् ४ अङ्के ।

"आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्व्वैरनुज्ञायताम् ॥")

तनयः । दुहिता । इति मेदिनी । ते १२९ ॥ (सन्ततिः । यथा रघुः । ५ । ७ ।

"कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥"

कारणम् । यथा रघुः । २ । ६३ ।

"न केवलानां पयसां प्रसूति-
मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥"

उत्पत्तिस्थानम् । यथा, महाभारते । १ । २३३ । १४ ।

"त्वं सर्व्वस्य भुवनस्य प्रसूति-
स्त्वमेवाग्ने । भवसि प्रतिष्ठा ॥"

दक्षपत्नी । सा तु सतीजननी । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । २ । १ । १२८ ।

"देवहूतिः कर्द्दमस्य प्रसूतिर्दक्षकामिनी ॥")

प्रसूतिका, स्त्री, (प्रसूतः सुतोऽस्या अस्तीति । ठन् ।) प्रसूता । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥

प्रसूतिज क्ली, (प्रसूतेरङ्गसमारम्भेभ्यः जायते इति । जन् + डः ।) दुःखम् । इत्यमरः । १ । ९ । ३ ॥

प्रसून, क्ली, (प्रसूयते स्मेति । प्र + सू + क्तः । ओदित्वात् निष्ठातस्य नः ।) पुष्पम् । (यथा, रघुः । २ । १० ।

"अवाकिरन् बाललताः प्रसूनै-
राचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥")

फलम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १७ ॥ जाते, त्रि । इति मेदिनी । ने, ८७ ॥

प्रसूनेषुः, पुं, (प्रसूनं पुष्पं इषुर्बाणो यस्य ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रसृत, क्ली, (प्र + सृ + क्तः ।) पलद्वयम् । इति शब्दमाला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ६ ।

"कृष्णतिलप्रसृतं प्रकुञ्चं वा प्रातः प्रातरुपसेवेत शीतोदकानुपानम् ॥"

"पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतञ्च निगद्यते ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

प्रसृतः, पुं, (प्र + सृ + क्त ।) निकुब्जपाणिः । अर्द्धाञ्जलिः । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥ (यथा शतपथब्राह्मणे । ४ । ५ । १ । ७ ।

"यद्वाङ्गुलमेरन् प्रसृतमात्रं वाञ्जलिमात्रं वा ॥")

प्रसृत, त्रि, (प्र + सृ + क्तः ।) प्रगृह्य । प्रसारितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १४ । ५ ।

"न शशाक नियन्तुं स तात प्रसृतं मनः ॥")

विनीतः । वेगितः । इति मेदिनी । ते १२३ ॥ गतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नियुक्तः । इति हलायुधः । २ । २६० ॥

प्रसृता, स्त्री (प्र + सृ + क्तः । टाप् ।) जङ्घा । इति मेदिनी । ते १२३ ॥ (विवरणमस्या जङ्घाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

प्रसृति, स्त्री, (प्र + सृ + क्तिन् ।) प्रसृतः । आकुञ्चितपाणिः । इति रायमुकुट राजनिघण्टः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ११२ ।

"देवानुपान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ।
संस्राव्य पाययेत्तस्मात् जलात्तु प्रसृतित्रयम् ॥"

सन्ततिः । यथा, महाभारते । ५ । १ १ । ३ ।

"वर्द्धितानि प्रसृत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥"

प्रसूत्या इति वा पाठः ॥ पलद्वयम् । तद्यथा,

"पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया———— ॥"

इति पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

प्रसेकः, पुं (प्रसेचनमिति । प्र + सिच + घञ् ।) सेचनम् । च्युतिः । इति मेदिनी । के, १११ ॥ (यथा ऋतुसंहारे । ३ । ६ ।

"मत्तद्विरेफपरिपीतमधुप्रसेक-
श्चित्तं विदारयति कस्य न कोविदारः ॥"

रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

"श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान् ।
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् ॥")

प्रसेदिका, स्त्री, क्षुद्रारामः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७९ ॥ (प्रसीदिका इति क्वचित्पाठः ॥)

प्रसेदिवान् [स्] त्रि प्रसन्नः । प्रपूर्व्वसदधातोः कर्त्तरि क्वसुप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

प्रसेवः, पुं (प्रसीव्यते स्मेति । प्र + षिव + "अकर्त्तरि चेति ।" ३ । ३ । १९ । इति घञ् ।) वीणाङ्गम् । स्यूतः । इति मेदिनी । वे ४३ ॥

प्रसेवकः, पुं, (प्र + षिव + ण्वुल् । यद्वा, प्रसेव एव । स्वार्थे कन् ।) वीणाप्रान्तवक्रकाष्ठम् । इकारः शब्दशालीत्यर्थे दारुमयं भाण्डं यत्र स्थिता आच्छाद्य दीयते च । इत्यन्ये । वीणाशिलाधानूपकम् । इत्यपरे । इति भरतः ॥

तत्पर्य्याय । ककुभ २ । इत्यमरः । १ । ७ । ३ ॥ सूत्रनिरचितभाण्डम् । घोकडा इति ख्यात । तत्पर्य्याय । स्रग २ स्रोत ३ धौतकट ४ स्रोत ५ स्यूत ६ । इति भरत ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ६ ।
"इतिवस्तिप्रसेवकप्रभृतिषद्कपङ्कपूर्णेषु भेद्य योग्याम् ॥") प्रसवस्तन्तुसन्तानकर्त्ता च ॥
प्रस्कण्व पु (प्रगत कण्व पाप यस्मादिति । "प्रस्कण्व हरिश्चन्द्रावृषी ।" ६ । १ । १५३ । इति सुट ।) ऋषिविशेष । स च वैदिकमन्त्राणामन्तर्गतस्यापि स्यानमन्त्रस्य ऋषि । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ४४ । ६ ।
"प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्य जनम् ॥")
प्रस्कन्दन क्ली, (प्र+स्कन्द्+ल्युट् ।) विरेक । इति रत्नमाला ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८४ । २६ ।
"अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वचार्य्यैवं भविष्यसि ॥")
प्रस्कन्न, त्रि, (प्रकर्षेण स्कन्न ।) पतित, त्रि । इति हेमचन्द्र ॥
प्रस्तर, पु, प्रस्तृणाति आच्छादयति य । (प्र+स्तॄ+पचाद्यच ।) शिला । पाथर इति भाषा । तत्पर्य्याय । ग्रावा २ पाषाण ३ उपल ४ अश्मा ५ दृषत् ६ दृषद ७ पाषाणक ८ मारटीट ९ ... १० काचक ११ शिला १२ ॥ पल्लवादिरचितशय्या । यथा,—
"पल्लवादिविरचिते शयनीये तु प्रस्तर ।
प्रस्तर प्रस्तिरश्चेति प्रस्तारोऽपि च कुत्रचित् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनु । २ । २०४ ।
"गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च ॥")
मणि । इति मेदिनी । रे १८ ॥
प्रस्तरिणी, स्त्री, (प्रस्तरस्तदाकारोऽस्त्यस्या इति । प्रस्तर+इनि । ङीप् ।) गोलोमिका । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विषयोऽस्या गोलोमिकाशब्दे ज्ञेय ॥)
प्रस्तार, पु, (प्र+स्तॄ+घञ् ।) तृणवनम् । तत्पर्य्याय । तृणाटवी २ कक्ष ३ । इति हेमचन्द्र । ४ । १७७ ॥ पल्लवादिविरचितशय्य नीयम् । "इति शब्दरत्नावली ॥ शय्या । इति हारावली ॥ छन्द प्रभृतीनां प्रभेदज्ञापकसङ्केत विशेष । यथा,—
"पादे सर्व्वगुरावाद्यात् लघु न्यस्य गुरोरध ।
यथोपरि तथा शेष भूय कुर्य्यादमु विधिम् ॥
ऊने दद्याद्गुरूनेव यावत् सर्व्वलघुर्भवेत् ।
प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोविचितिवेदिभि ॥"
इति वृत्तरत्नावली ॥ * ॥
अपि च । अथ प्रस्तार । पढम गुरु हेट्ठ ठाणे लहुआ परिठवउ अप्पबुद्धी ए । सरिसा सरिसा पन्ती उव्वरिआ गुरुलहू देहु ॥ अस्य टीका । तदुद्देशात् प्रस्तारज्ञानाधीनमिति प्रस्तार दर्शयति । प्रथम गुरोरध स्थाने लघुक स्थापय आत्मबुद्ध्या सदृशी सदृशी पङ्क्तिरुद्वृत्तौ गुरुलघू देहि सदृशी पङ्क्तिर्दक्षिणे कार्य्या वामे गुरुलघुभि पूरण कार्य्यं इदमु भाषा प्रस्तारविषय तथापि गुरोर्लिखनयोग्यत्वे गुरुलेखा अपरत्र लघुर्देय । वर्णप्रस्तारे तु गुरुरेव पूरण कार्य्य तथाय प्रकार आदौ गुरुर्लेख्य तत प्रथम गुरोरध स्थाने लघुर्लेख्य तद्दक्षिणे चोपरिस्थितपङ्क्ते सदृशी कार्य्या वामे च गुरु लघुभि पूरण कार्य्यं वामे चैक एकलघु पतति वर्णप्रस्तारे तु वामे लघुसर्गो नास्ति यथा त्रिकलप्रस्तारे । ऽ। । प्रथमगुरोरधो लघुर्व्वाभत कलाद्वयपूरण गुरुरेव कार्य्यं दक्षिणे च मात्राभाव ततो गुरोरधो लघुर्लेख्य दक्षिणे च तदधो लघुर्लेख्य वामे च कलापूरण एकेन लघुना कार्य्यं एव चतुष्कला ऽऽ।दावपि बोध्य यथा अथवा छन्दसि ऽऽएवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ अथ सकलप्रस्तारसख्या । दब्बोवा सत्तय आतद दसाबह सद्दसाद चाआलिसह लकख तेरहकोडी समग्गाइ । अस्य टीका । अत्र चैकाक्षरमारभ्य षड्विंशत्यक्षरविषयवृत्तानां प्रस्तारे कियती सख्येत्यत आह । १३४,२१७,७२६ षड्विंशति सप्त तानि तथा सप्तदशसहस्राणि द्विचत्वारिंशल्लक्षाणि त्रयोदशकोट्य समग्राणि अङ्कस्य वामा गतिरित्यङ्का स्थाप्या । इति पिङ्गलप्रदीपबोधभूषणम् ॥
प्रस्तार्य्यर्म्म, [न्] क्ली, नेत्ररोगभेद । तस्य लक्षणम् ।
"प्रस्तार्य्यर्म्म तनुस्तीर्णं श्याव रक्तनिभ सिते ॥"
इति माधवकर ॥
अपि च ।
"समन्तात्प्रसृत श्यावो रक्तो वा मांसवर्द्धक ।
सन्निपातेन दोषाणा प्रस्तार्य्यर्म्म तदुच्यते ॥"
इति रसिकवृत्तनिमि ॥
तस्यौषधम् ।
"कतकस्य फल शङ्ख त्रपुषस्य सैन्धवान्वितम् ।
फेनो समुद्राञ्जन चैव पिप्पल्यामन शिला ॥
कुक्कुटाण्डकपालानि वर्त्तिरेषा यथोदिता ।
तिमिर पटल काचमर्म्मशुक्र तथैव च ॥
कण्डूक्लेदावव हन्ति मलमाशु सुखावती ॥"
इति चक्रपाणिदत्त ॥
प्रस्ताव, पु, (प्र+स्तु+"प्रे द्रुस्तुस्रुव ।" ३ । ३ । २७ । इति घञ् ।) अवसर । इत्यमर । ३ । २ । २४ ॥ प्रसङ्गस्तुति । इति भरत ॥ प्रसङ्ग । इति भानुदीक्षित ॥ (यथा रत्नावलिके । ६ अङ्के । "प्रस्तावेनाधिकरणिकस्त्वा द्रष्टुमिच्छतीति ॥") प्रकरणम् । यथा —
"प्रस्तावदेशकालादेर्वशेऽशात् प्रतिभाजुषाम् ॥"
इत्यस्यार्थे काव्यप्रकाश ॥
प्रस्तावना, स्त्री, (प्रस्तावयति विज्ञापयति काव्यादिकमिति । प्र+स्तु+णिच्+युच् । टाप् ।) आरम्भ । इति जटाधर ॥ सूत्रधारेण सह नटीविदूषकादीनां परस्परविचित्रभाषणम् तस्या लक्षणम् । यथा,—
"नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिता सलाप यत्र कुर्व्वते ॥
चित्रैर्व्वाक्यै स्वकार्य्योत्यै प्रस्तुताक्षेपिभिर्म्मिथ ।
आमुख तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥"
इति साहित्यदर्पणम् ॥
प्रस्तिर, पुं, (प्रस्तर । निपातनात् इत्वम् ।) पल्लवादिरचितशय्या । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रस्तीत, } त्रि, (प्र+स्त्यै+क्त । "प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ।" ८ । २ । ५४ । इति
प्रस्तीम, } निष्ठातस्य मो वा ।) सहत । ध्वनित । प्रपूर्व्वस्त्यैधातो कर्म्मणि क्तप्रत्यय । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
प्रस्तुत त्रि (प्रस्तूयते स्मेति । प्र+स्तु+क्त ।) प्रकरणप्राप्त । यथा,—
"अप्रस्तुतप्रशसा सा या सैव प्रस्तुताश्रया ॥"
इति काव्यप्रकाश ॥
प्राकरणिक । प्रासङ्गिक । इत्यलङ्कारकौस्तुभ ॥ निष्पन्न । यथा । प्रस्तुतस्तेमयट । अन्न प्रस्तुत अन्नमयम् । यवागू प्रस्तुता यवागूमयी । इति कलापतद्धित ॥ प्रकर्षस्तुतियुक्त । प्रपूर्व्वस्तुधातो कर्म्मणि क्त । उपस्थित । प्रतिपन्न । उद्युक्त । इति लोकव्यवहारदर्शनात् ॥
प्रस्तृत, त्रि, (प्र+स्तॄ+क्त ।) अन्तरित । इति त्रिकाण्डशेष ॥
प्रस्थ, पु, (प्रकर्षेण तिष्ठतीति । प्र+स्था+"आतश्चोपसर्गे ।" ३ । १ । १३६ । इति क । यद्वा, प्रतिष्ठतेऽस्मिन्ननेन वेति घञर्थे क ।) परिमाणविशेष । स तु चतु कुडवरूप । इत्यमरभरतौ ॥ आढकचतुर्थांश । इति लीलावती ॥ द्विशरावपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थाने । ८ । अध्याये ।
"बलिनो बहुदोषस्य वय स्थस्य शरीरिण ।
पर प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थ शोणितमोक्षणे ॥")
प्रस्थ, पु क्ली, (प्र+स्था+क ।) अद्रे समभूभाग । अद्रेरेकदेश । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । स्नु २ सानु ३ । इत्यमर । २ । ३ । ५ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ५४ ।
"प्रस्थ हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि
किञ्चित् क्वणत्किन्नरमध्युवास ॥")
उच्छितवस्तु । इति मेदिनी ॥ विस्तार । यथा,
"दीर्घं प्रस्थे समानञ्च न कुर्य्यान्मन्दिर बुध ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डे १३ अध्याय ॥
प्रकर्षस्थितिविशिष्टे, त्रि ॥
प्रस्थपुष्प, पुं, (प्रस्थमित पुष्पमस्य ।) मरुवक इत्यमर । २ । ४ । ७९ ॥ (तत्पर्य्यायो यथा,— भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"मारतीऽथ मरुवको मरुन्मरुरपि स्मृत ।
प्रस्थो फणिज्झकश्चापि प्रस्थपुष्प समीरण ॥")

लघुपत्रतुलसी । अभीरभेदः । इति केचित् ॥ अभीरसामान्यम् । इति केचित् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

प्रस्थान, क्ली, (प्र + स्था + ल्युट् ।) विजिगीषोः प्रयाणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ९५ ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । १२ ।

"सेनाभियोगं प्रस्थानं बलसंख्यां यथार्हतः ।
पौरांश्च परित्राणं कृत्वा यान्तु त्वरान्विताः ॥")

गमनमात्रम् । यथा, महाकूटे ।

"प्रस्थानम्ने कुलिशप्रकटनाग्निखचित पक्षिताप्यैः ॥"

प्रस्थानविघ्न, पुं, (प्रस्थानस्य विघ्नः ।) गमनव्याघातः । यथा । यः पुनर्विवाहावसरे मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य ततप्रस्थानं प्रयिक कर्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्यामीति प्रस्थानविघ्नमाचरति तदासौ द्विगुणमपि दाप्यः । इति मिताक्षरा ॥

प्रस्थापित, त्रि, (प्र + स्था + णिच् + क्त ।) प्रेषितः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकर्षेण स्थापितश्च ॥

प्रस्थिका, स्त्री, (प्रस्थस्तदाकारोऽस्त्यस्याः इति । प्रस्थ + ठन् ।) अम्बष्ठा । इति भावप्रकाशः ॥

प्रस्फुट, त्रि, (प्रस्फुटति विकशतीति । प्र + स्फुट + क ।) प्रफुल्लः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सुव्यक्तः । यथा, मार्कण्डेये । २७ । २१ ।

"निष्कृष्य शासनं तस्मादृक्षेशे प्रस्फुटाक्षरम् ॥")

प्रस्फोटन, क्ली, (प्रस्फोट्यतेऽनेनेति । प्र + स्फुट + णिच् + करणे ल्युट् ।) शूर्पम् । इत्यमरः । २ । ९ । २६ ॥ (प्र + स्फुट + भावे ल्युट् ।) ताडनम् । विकाशनम् । इति मेदिनी । ने, १९२ ॥ पचनम् । तुषादिशोधनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८३ ॥

प्रस्रवण, क्ली, (प्रस्रवति जलमस्मादस्मिन्निति वा । प्र + स्रु + अपादाने अधिकरणे वा ल्युट् ।) यत्र स्थाने स्रुत्वा जलं गलति तत् । इति भरतः ॥ अविच्छेदेन स्वच्छजलं यत्र स्थाने पतति यत्र निपत्य च बहुलीभवति तत् । इति स्वाम्यादय ॥ गिरेरुपरि निर्झरादिप्रभवजलसङ्घातः । इति सारः ॥ (यथा, हरिवंशे । ९ । ५४ । ११ ।

"पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
प्रभावश्च सरस्वत्याः प्लक्षप्रस्रवणं वनम् ॥")

अजस्रं मन्दवेगेन स्रवज्जलम् । इति कोकटः ॥ तत्पर्य्यायः । उत्सः २ । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥ जलप्रस्रावः ३ । (यथा, मनुः । ४ । २ ३ ।

"स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥")

अस्य गुणाः । प्रस्रवणजलं स्वच्छं लघु मधुरं रोचनञ्च दीपनकृत् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्र + स्रु + भावे ल्युट् ।) प्रकर्षेण क्षरणम् ॥

प्रस्रवण, पुं, (प्रस्रवति जलमस्मादिति । प्र + स्रु + अपादाने ल्युट् ।) माल्यवत्पर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ९५ ॥ स्वेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रस्राव, पुं, (प्रस्रूयते इति । प्र + स्रु + "श्रिणीभुवः ।" ३ । ३ । २४ । इति घञ् ।) मूत्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ गोप्रस्रावमाकाङ्क्षा

यथा, वराहपुराणे ।

"प्रस्रावेण तु यः स्नायात् रोहिण्यां मानवो द्विजः ।
सर्व्वपापक्षतान्दोषान् दहत्याशु न संशयः ॥"

(गुणादयोऽस्य मूत्रशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

प्रस्वान, पुं उच्चैःशब्दः । प्रपूर्व्वस्वनधातोर्घञ्-प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रस्वेद, पुं (प्र + स्विद् घर्म्मच्युतौ + घञ् ।) अतिशयघर्म्मः । (यथा मार्कण्डेये । १२४ । १३ ।

"नरेन्द्रपुत्त्रा प्रस्वेदजलक्लिन्नानना समम् ।")

तस्यौषधं यथा,—

"चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्त्रिका ।
जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुश्चीरकाश्चैव कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलं मदनकं नखम् ॥
सरलं सप्तपर्णञ्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कस्तूरकं पद्मकञ्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डुकुष्ठहरं परम् ।
पुमान् युवा स्यात् शुक्राढ्यः स्त्रीणाञ्चातिवल्लभः ॥
स्त्रीशतं गच्छते यस्तु । वन्ध्यापि लभते सुतम् ॥"

इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥

(विषयोऽस्य यथा,—

"स्तैमित्यं मधुरास्यता च जडता निद्रा च तन्द्रा भृशं
गात्राणां गुरुताऽरुचिर्विरमता रोमोद्गमः शीतता ।
प्रस्वेदः श्रुतिबाधनञ्च कुरुते नेत्रे च पाण्डुच्छवि
विड्बद्धा मलदृत्तिका च वमनं श्लेष्मज्वरे वै विदुः ॥'
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

प्रहत, त्रि, (प्रहन्यते स्मेति । प्र + हन् + क्त ।) विततम् । क्षुण्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रकर्षेण क्षिप्तम् । (यथा महाभारते । ८ । ३० । ६ ।

"प्रहतरथनराश्वकुञ्जरं
प्रतिभयदर्शनमुल्बणव्रणम् ।
तदहितहतमाबभौ बलं
पितृपतिराष्ट्रमिव प्रजाक्षये ॥")

प्रकर्षेण हतश्च ॥ (विताडितम् । यथा, भागवते । १ । ७२ । ३८ ।

"इत्थं तयोः प्रहतयोर्गदयोर्नृवीरौ
क्रुद्धौ स्वमुष्टिभिरयःस्परशैरपिष्टाम् ॥"

वादितम् । यथा, रघुः । १९ । १४ ।

"स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती
लोलमाल्यवलयो हरन् मनः ।
नर्त्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः
पार्श्ववर्त्तिषु गुरुष्वलज्जयत ॥")

प्रहनेमि, पुं, (प्रहाणां नेमिरिव । निपातनात् सत्त्वम् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (ग्रहनेमिरिति वा पाठः ॥)

प्रहर, पुं, (प्रह्रियते ढक्कादिरस्मिन्निति । प्र + हृ + अप् । अप् वा ।) वासरस्याष्टमांशैकभागः । पहर इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । याम २ । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ३७ ।

"सङ्केतकं द्वितीयेऽस्मिन् प्रहरे पर्य्यकल्पयत् ॥")

प्रहरकुटुम्बी स्त्री (प्रहरस्य कुटुम्बी कुटुम्बिनीव ।) कुटुम्बिनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रहरण क्ली, (प्रह्रियतेऽनेनेति । प्र + हृ + करणे ल्युट् ।) अस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥ (यथा महाभारते । १२ । १६६ । २ ।

"असिं प्रहरणं श्रेष्ठमतीवात्र पितामह ॥')

कर्णीरथः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, भागवते । ३ । २६ । ८ ।

"पत्रप्रहरणं सप्तवरूथं पञ्चविक्रमम् ॥"

प्रह्रियतेऽस्मिन्निति ।) युद्धम् । इति हलायुधः । २ । २९८ ॥ (प्र + हृ + भावे ल्युट् ।) प्रहारः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४ । ७ ।

"याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ॥")

प्रहरी [न्] त्रि, यामिकः । प्रहरो विद्यतेऽस्येति प्रहरशब्दादस्त्यर्थे इनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रहर्षण , पुं, (प्रहर्षयतीति । प्र + हृष + णिच् + ल्युः ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हर्षविशिष्टे, हर्षकारके च, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । २७ । ९ ।

"नानापक्षिरुतं रम्यं कद्रूपुत्त्रप्रहर्षणम् ॥"

प्र + हृष + भावे ल्युट् । आनन्दे, क्ली । यथा, महाभारते । १२ । ३३६ । २५ ।

"अथ व्रतस्यावभृते वाग्उवाचाशरीरिणी ।
स्निग्धगम्भीरया वाचा प्रहर्षणकरी विभो ॥")

प्रहर्षणी, स्त्री, (प्रहर्षयतीति । प्र + हृष + णिच् + ल्युः । ङीप् ।) हरिद्रा । इति हारावली । त्रयोदशाक्षरपादच्छन्दोभेदः । तस्या लक्षणं यथा । छन्दोमञ्जर्य्याम् । "म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयम् ।" तस्या उदाहरणं यथा,—

"गोपीनामधरसुधारसस्य पानै-
रुत्तुङ्गस्तनकलसोपगूहनैश्च ।
आश्चर्य्यैरपि रतिविभ्रमैर्मुरारेः
संसारे मतिरभवत् प्रहर्षणीह ॥"

प्रहसन, क्ली, (प्र + हस + भावे ल्युट् ।) प्रहासः । (प्रहस्यत्यनेन वा । प्र + हस + आधारे करणे वा ल्युट् ।) रूपकभेदः । परिहासः । इति मेदिनी । ने, १९० ॥ आक्षेपः । इति हेमचन्द्रः ॥ रूपकभेदस्य लक्षणं यथा,—

"भाणवत्सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्कैर्विनिर्मितम् ।
भवेत् प्रहसने वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥
तत्र नारभटीनापि विष्कम्भकप्रवेशकौ ।
अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीथ्यङ्गानां स्थितिर्न वा ॥
तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः ।
एको यत्र भवेद्धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते ॥"

इति साहित्यदर्पणम् ॥

प्रहसन्ती, स्त्री, (प्रहसति प्रकर्षेण विकशतीति । प्र + हस् + शतृ + ङीप् ।) यूथी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वासन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रहताङ्गारधानी च ॥

प्रहस्त पु, (प्रतत प्रसृतो वा हस्तो यत्र।) विस्तृताङ्गुलिपाणि। चपेट। इत्यमर।२।६।८४॥ रावणसेनापतिविशेष। यथा,—
"ततो नीलाम्बुदप्रख्य प्रहस्तो नाम राक्षस।
अब्रवीत प्राञ्जलिर्वाक्य शूर सेनापतिस्तदा॥"
इति रामायणे लङ्काकाण्डे ८ सर्गे॥

प्रहार, पु, (प्रहरणमिति। प्र+हृ+घञ।) आघात। यथा मार्कण्डेये।
"करप्रहारेण शिरश्चामरस्य पृथक कृतम्॥"

प्रहारण, क्ली, (प्र+हृ+णिच+ल्युट।) काम्यदानम्। इति प्रवारणशब्दटीकायां सारसुन्दरी॥

प्रहारवल्ली, स्त्री, (प्रहारोपशमा आघातजन्यवेदनादिनाशिका वल्ली लता। शाकपार्थिवादित्वात मध्यपदलोप।) मांसरोहिणी। इति भावप्रकाश॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा —
"मांसरोहिण्यतिरुहा वृत्ता चर्म्मकरी कृशा।
प्रहारवल्ली विकशा वीरवत्यपि कथ्यते॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

प्रहास पुं, (प्रकृष्टो हासो यस्य।) शिव। इति त्रिकाण्डशेष॥ (कार्त्तिकेयस्य अनुचरविशेष। यथा, महाभारते।९।४५।६६।
"रणोत्कट प्रहासश्च श्वेतसिद्धश्च नन्दक॥"
नागविशेष। यथा, तत्रैव।१।५७।१५।
"पूर्णाङ्गद पूर्णमुख प्रहास शकुनिर्दरि॥"
प्रकृष्टो हासो यस्मात।) नट। इति धरणि॥ (प्रकृष्टो हास प्रकाशो यस्य।) सोमतीर्थम्। इति जटाधर॥ (प्रकृष्टो हास इति।) अट्टहास। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कामन्दकीये।५।२।
"न नर्म्मसचिवै सार्द्धं किञ्चिदप्यप्रिय वदेत।
ते हि मर्म्माण्यभिघ्नन्ति प्रहासेनापि सवदि॥")

प्रहासी, [न्] पु, प्रकृष्ट हासयति हसति च ।(प्र+हस+णिच वा+णिनि।) हासकारक। भाड इति भाषा। तत्पर्य्याय। वासन्तिक २ केलिकिल ३ वैहासिक ४ विदूषक ५ प्रीतिद ६। इति हेमचन्द्र।२।२४५॥ (हासकारिणि त्रि। यथा अथर्व्ववेदे।८।६।१४।
"आपाकेस्था प्रहासिनस्तम्बे ये कुर्व्वते॥")

प्रहि, पु (प्रकर्षेण ह्रियतेऽनेनेति। प्र+हृ+ "प्रहरने कूपे।" उणा ४।१३४। इति इण। स च डित।) कूप। इत्यमर।१।१०।२६॥

प्रहित, क्ली, (प्रधीयते स्मेति। प्र+धा+क्त।) सूप। इति हेमचन्द्र।३।६१॥ (प्र+हि प्रेरणे+क्त।) क्षिप्ते, त्रि। इति निरस्तशब्दटीकायां भरत॥

प्रहीण त्रि, (प्र+ओ हा त्यागे+क्त। "घुमास्थागेति।" ६।४।६६। इति आत ईत। 'ओदितश्च।' ८।२।४५। इति निष्ठातस्य न। ततो णत्वम्।) परित्यक्त। प्रपूर्व्वहा धातो कर्म्मणि क्त। इति मुग्धबोधव्याकरणम्। यथा,—
"प्रहीणपूर्व्वध्वनिनाधिरूढ-
सुधामधारेण शरद्घनेन॥"
इति रघुकाव्यम्॥

प्रहुत, क्ली, (प्रहूयते स्मेति। प्र+हु+क्त।) भूतयज्ञ। इति जटाधर॥ (यथा, मनु।३।७३—७४।
"अहुतञ्च हुतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च।
ब्राह्म्य हुत प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते॥
जपोऽहुतो हुतो होम प्रहुतो भौतिको बलि।
ब्राह्म्य हुत द्विजाग्र्यार्च्चा प्राशित पितृतर्पणम्॥")

प्रहेणक, क्ली (प्रहेलकम्। पृषोदरादित्वात् साधु।) पिष्टकविशेष। तत्पर्य्याय। वापनम् २ अतोपायनम् ३। इति त्रिकाण्डशेष॥ प्रहेलकम् ४ वापनकम् ५। इति हारावली।१५२॥

प्रहेलक, क्ली, (प्रहेलति स्वादादिना अभिप्राय सूचयतीव। प्र+हिल भावसूचने+ण्वुल। प्रहेलति वेष्टयतीति। प्र+हेल+ण्वुल् वा।) प्रहेणकम्। इति हारावली।१५२॥

प्रहेलिका, स्त्री, (प्रहेलति अभिप्राय सूचयतीति। प्र+हिल अभिप्रायसूचने+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) दुर्विज्ञानार्थप्रश्न। कूटार्थभाषिता कथा। हेयालि इति भाषा। तत्पर्य्याय। प्रवल्हिका २। इत्यमर।१।६।६॥ प्रवह्लिका ३ प्रवह्लि ४ प्रवह्ली ५ प्रहेलि ६। इति भरत॥ प्रश्नदूती ७ प्रवह्लीका ८। इति शब्दरत्नावली॥ तस्य लक्षणम्।
"व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात।
यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका॥
सा द्विधार्थी च शाब्दी च विख्याता प्रश्नशासने।
आर्थी स्यादर्थविज्ञानात शाब्दी शब्दस्य भङ्गत॥"
आर्थी। यथा,—
"तरुण्यालिङ्गित कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रित।
गुरूणां सन्निधानेऽपि क कूजति मुहुर्मुहु॥"
पानीयकुम्भ इति॥ शाब्दी यथा,—
"सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता
नितान्तरक्ताप्यसितैव नित्यम्।
यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती
का नाम कान्तेति निवेदयन्ति॥"
सारिका। इति विदग्धमुखमण्डनम्॥

प्रह्राद, पु, (प्रह्रादते इति। प्र+ह्राद शब्दे+अच। यद्वा प्रह्लादयतीति। प्र+ह्लाद+णिच+अच। रलयोरैक्यम्।) प्रह्लाद। स च हिरण्यकशिपो पुत्र परमवैष्णव। (यथा, हरिवंशे।३।७१।
"हिरण्यकशिपो पुत्राश्चत्वार प्रथितौजस।
अनुह्रादश्च ह्रादश्च प्रह्रादश्चैव वीर्य्यवान्॥")
तस्य चरित्रादिक प्रह्लादशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (जनपदविशेष। यथा, महाभारते।६।९।४६।
"मल्ला सुदेष्णा प्रह्रादा माहिका शशिकास्तथा॥")

प्रह्लत्ति, स्त्री, (प्र+ह्लाद्+क्तिन्। ह्रस्व।) प्रीति। ("ह्लादे स्व क्तौ च।") इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

प्रह्लन्न त्रि (प्र+ह्लाद+क्त। "ह्लादो निष्ठायाम्।" ६।४।९५। इति ह्रस्व।) प्रीत। इत्यमर।३।१।१३॥

प्रह्लाद, पुं, (प्रह्लादयतीति। प्र+ह्लाद्+णिच+अच।) प्रह्राद। स च पूर्व्वजन्मनि शिवशर्म्मण पुत्र सोमशर्म्मनामाभूत ततो दैत्यभावनया मृत अनन्तर कमलायां हिरण्यकशिपो सकाशाद्दैत्यभावेन जात। यथा,
सूत उवाच।
"स लोकेन सम मेने काञ्चन भूषण पुन।
जिताहार स धर्म्मात्मा निद्रया परिवर्जित॥
विषयान् स परित्यज्य एकान्तमपि सेवते।
योगासनसमारूढो निराशो निष्परिग्रह॥
तस्य वेला सुसप्राप्य मृत्युकाल समागत।
आगतान् दानवान् विप्र सोमशर्म्मा व्यलोकयत॥
मृत्युकाले तु सप्राप्ते प्राणयात्राप्रवर्त्तके।
शालग्रामे महाक्षेत्रे ऋषीणामेव सन्निधौ॥
केचिद्वदन्ति वै दैत्या केचिद्वदन्ति दानवा।
एवंविधो महाशब्द कर्णरन्ध्रगतस्तदा॥
तस्यैव विप्रवर्य्यस्य सुविप्रा सोमशर्म्मण।
ध्यानध्यानात प्रचलत प्रविष्ट दैत्यज भयम्॥
तेन ध्यानेन तस्यापि दैत्यभूतेन वै तदा।
सत्वर तस्य वै प्राणा गतास्तस्य महात्मन॥
दैत्यभावेन सयुक्त स हि मृत्युवश गत।
तस्माद्दैत्यगृहे जातो हिरण्यकशिपोस्तदा॥
देवासुरे महायुद्धे निहतश्चक्रपाणिना।
युध्यमानेन तेनापि प्रह्लादेन महात्मना॥
सुदृष्ट वासुदेव तद्विश्वरूप विचिन्तितम्।
योगाभ्यासेन पूर्व्वेण ज्ञानमासीन्महात्मन॥
सस्मार पौर्व्विक सर्व्व चरित्र शिवशर्म्मण।
सोऽप्यहं सोमशर्म्मा वै प्रविष्टो दानवीं तनुम्॥
कस्य काय कदा पुण्य केवल ध्यानमुत्तमम्।
प्रयामि च महापुण्यैर्ज्ञानाख्यैर्मोक्षदायिभि॥
समरे प्रीयमाणेन प्रह्लादेन महात्मना।
एवं चिन्ता कृता पूर्व्व श्रूयतां द्विजसत्तम।॥
एतत्ते सर्व्वमाख्यात सर्व्वसन्देहनाशनम॥"
सूत उवाच।
"प्रह्लादे तु हते सख्ये देवदेवेन चक्रिणा।
सह्लादे च महावीर्य्ये तस्मिंश्च कालनेमिनि॥
प्रह्लादस्य तु या माता हिरण्यकशिपो प्रिया।
प्रह्लादस्य महाशोकैर्दिवा रात्रौ प्रशोचति॥
पतिव्रता महाभागा कमला नाम दु खिता।
खिद्यमाना दिवा रात्रौ नारदस्तामुवाच ह॥
मा शुचस्व महाभागे पुत्रार्थे पुण्यभागिनि।।
निहतो वासुदेवेन तव पुत्र समेष्यति॥
तद्रूपलक्षणोपेतस्तवोदरे महामति।
प्रह्लादेति च वै नाम पुनरस्य भविष्यति॥
विहीन आसुरैर्भावैर्वैष्णवेन समन्वित

इन्द्रत्वं भोक्ष्यते भद्रे । सर्व्वदेवैर्नमस्कृतः ॥
सुखीभव महाभागे । पुत्रेण तेन वै सदा ।
न प्रकाश्या त्वया देवि । स्ववार्त्तैषा कस्यचित् ॥
कर्त्तव्यमज्ञानभावे सुगोप्य त्वं सदा कुरु ।
एवमुक्त्वा गतो विप्र नारदो मुनिसत्तम ॥
कमलायाश्चोदरे वै आसीत तन्मया चोत्तमम् ।
पुत्र प्रह्लादो वै नाम तस्यां जातो महात्मन ॥
बाल्यभावं गतो विप्र ज्ञात्वा एवं विचिन्त्य च ।
नरसिंहप्रसादेन देवराजोऽप्यभूत स हि ॥”

इति पाद्मे भूमिखण्डे ५ अध्याय ॥ * ॥

(अनेन सह नरनारायणयोर्युद्धमासीत । एतद्विवरणन्तु देवीभागवते चतुर्थस्कन्धे नवमाध्याये द्रष्टव्यम् ॥) प्रमोदः । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७ । ३ ।
“मनःप्रह्लादजननं हृदिकान्तमतीव च ॥”)
शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ९ । १० ।
“प्रह्लादो मूषिकादश्च तथैव जनमेजयः ॥”)

प्रह्व, त्रि, (प्रह्वयते इति । प्र+ह्वे+“सर्व्वनिघृष्वरिष्वेति ।” उणा० १ । १५३ । इति वन् । आलोपश्च ।) नम्रः । इत्यमरादिकोषः ॥ (यथा रघुः । १६ । ८ ।
“विभूषणप्रत्युपहारहस्त-
मुपस्थितं वीक्ष्य विशाम्पतिस्ताम् ।
सौपर्णमस्त्रं प्रतिसञ्जहार
प्रह्वेष्वनिर्बन्धरुषो हि सन्तः ॥”)
आसक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४९ ॥

प्रा, ल पूर्त्तौ । (अदा० पर०-सक०-अनिट् ।) ल, प्राति घटं जलेन लोकः । इति दुर्गादासः ॥

प्राक्, व्य, पूर्व्वदिग्देशकालाः । इत्यमरः । ३ । ४ । २३ ॥ प्राची दिक् प्राक् देशः कालो वा प्राक् । एवं प्राच्या दिशः प्राचो देशात् कालाद्वा आगतः प्रागागतः । एवं प्राच्यां दिशि प्राचि देशे वा वसति प्राग्वसति । दिक्शब्दादिग्देशकाले इति प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां स्थाने अञ्चो लुगिति स्थाने लुक् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (“दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ।” ५ । ३ । २७ । इति अस्ताति । “अञ्चेर्लुक् ।” ५ । ३ । ३० । अस्तातेर्लुक् । “लुक् तद्धितलुकि ।” १ । २ । ४९ । इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् ।) पूर्व्वम् । (यथा, मनुः । २ । २९ ।
“प्राक् नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ॥”)
प्रभातम् । अवान्तरम् । अतीतम् । अग्रम् । इति हेमचन्द्रः मेदिनी च । चे ७ ॥ क्रमप्राप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्राकषिक, पुं, (प्राकषति हिनस्तीति । प्र+आ+कष हिंसायाम्+“प्राढि मनिकण् ।” उणा० २ । १४ । इति निकन् ।) षिड्गः । मालाकारकः । इत्युणादिकोषः ॥ (परदारोपजीवी । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

प्राकाम्य, क्ली, (प्रकामस्य भावः । प्रकाम+ष्यञ् ।) शिवस्याष्टविधैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । तच्च इच्छानभिघातः । इत्यमरटीकायां भरतो हेमचन्द्रश्च । २ । ११६ ॥ (यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।
“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥”)
स्वाच्छन्द्यानुमतिः । तत्पर्य्यायः । अवसर्गः २ स्वाच्छन्द्यानुमननम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कुमारे । २ । ११ ।
“अक्षो वक्तुतरश्चापि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥”)

प्राकार, पुं, (प्रक्रियते इति । प्र+कृ+घञ् । उपसर्गस्य घञीति दीर्घः ।) वप्रोपरि अश्मत्र वा इष्टकादिरचितवेष्टनम् । (यथा महाभारते । १ । २ ८ । २९ ।
“प्राकारेण च सम्पन्नं दिव्यमाद्यं तिष्ठता ॥”)
तत्पर्य्यायः । वरणः २ सालः ३ । इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ प्रालः ४ । इति भरतः ॥ वप्र ५ । यथा —
“प्राकाररोधसोर्व्वप्रं मित्त्वकेदारयोरपि ॥”
इति रत्नकोषः ॥

तस्य परिमाणं यथा,—
“उर्द्ध्वे षोड़शहस्तेभ्यो नैव कुर्य्यादुच्चं यतौ ।
उर्द्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥”
तस्य द्वारमानम् ।
“प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्व्वं दीर्घे हस्तत्रयं तथा ।
गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ॥
न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिके शुभम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अध्यायः ॥

प्राकृत, त्रि, (प्रकृष्टमकृतमकार्य्यं यस्य ।) नीचः । इत्यमरः । (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ३१ ।
“अश्रुपातं करोष्यद्य विवशः प्राकृतो यथा ॥”
अविकारकः । यथा, भावप्रकाशे अजीर्णरोगाधिकारे ।
“वदन्ति मल सञ्जीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥
प्राकृतं अविकारकम् ।” * ॥) प्रकृतिसम्बन्धी । यथा,—
“इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया ।
पित्रोः सम्पश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥”
इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे ३ अध्यायः ॥
(यथाच मार्कण्डेये । ४५ । ७३ ।
“इत्येष प्राकृतः सर्गः सम्भूताविहितस्तु वः ॥”
यथा च मनौ । ११ । १५९ ।
“स ज्ञात्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत ॥”
“प्राकृतं प्राजापत्यं प्रकृतौ भवं प्राकृतं सर्व्वकृच्छ्राणां प्रकृतित्वादेवमुच्यते ।” इति तद्भाष्ये मेधातिथिः ॥ * ॥ प्रकृतौ भवस्तत आगतो वा । प्रकृति+“तत्र भवः ।” ४ । ३ । ५३ । “तत आगतः ।” ४ । ३ । ७४ । इति वा अण् ।)

भाषाभेदे, क्ली । स च संस्कृतप्रकृतिकः । यथा । अथ प्राकृतम् । अथशब्द आनन्तर्य्यार्थोऽधिकारार्थश्च । प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम् । संस्कृतानन्तरं प्राकृतमधिक्रियते । संस्कृतानन्तरं प्राकृतस्यानुशासनम् । सिद्धसाध्यमानभेदसंस्कृतयोनेरेव तस्य लक्षणं न देश्यस्य इति ज्ञापनार्थम् । संस्कृतसमन्तु संस्कृतलक्षणेनैव गतार्थम् । प्राकृते प्रकृतिप्रत्ययलिङ्गकारकसमाससंज्ञादयः संस्कृतवद्वेदितव्याः । लोकादिति च वर्त्तते । तेन ऋ ॠ ऌ ॡ ऐ औ ङ ञ श ष विसर्ज्जनीयप्लुतवर्ज्जो वर्णसमाम्नायो लोकादवगन्तव्यः । ङञौ स्ववर्ग्यसंयुक्तौ भवत एव । ऐदौतौ च केषाञ्चित् । कैतवं कैअवम् । सौन्दर्य्यं सौअरिअम् । कौरवाः कौरवा । तथा स्वरव्यञ्जनं द्विवचनं चतुर्थी बहुवचनञ्च न तु भवति । अबहुलं बहुलमित्यधिकृतं वेदितव्यमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । ततश्च क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव भवति । इति हेमचन्द्रकृतशब्दानुशासनवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ * ॥ (यथा च प्राकृतचन्द्रिकायाम् ।
“प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवत्वात् प्राकृतं स्मृतम् ।
तद्भवं तत्समं देश्यमित्येवमेतत् त्रिधा मतम् ॥”
चण्डाचार्य्यादयस्तु आर्षप्राकृतभेदेन प्राकृतं द्विविधं कल्पयन्ति । जैनबौद्धानां प्राचीनतमनाटकादिषु च आर्षप्राकृतप्रयोगः प्रायशो दृश्यते ॥ कानिचित् विशेषलक्षणानि प्राकृतचन्द्रिकायामुक्तानि । यथा,—
“तथार्षं मागधी शौरसेनी पैशाचिकी तथा ।
चूलिका पैशाचिकञ्चापभ्रंश इति षड्विधम् ॥
महाराष्ट्रोद्भवां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।
आकरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥”
नाटकादौ उत्तमस्यापि नायकादेः कदाचित् मत्तादिदोषोपहतस्य प्राकृतकथनं नैव दोषाय । यदुक्तं तत्रैव ।
“ऐश्वर्य्यादिप्रमत्तस्य दारिद्र्योपप्लुतस्य च ।
उत्तमस्यापि पठतः प्राकृतं नैव दूष्यति ॥
क्रीडार्थं नृपतेरिष्टं प्राकृतञ्च द्विजन्मनाम् ।
भरतेनोदितं प्राच्यमबाधितमिदं वचः ॥”
नाटकादौ बालस्त्रीवृद्धादीनामनुक्तानां प्राकृतकथनमेव युक्ततरम् । यथाह भरतः ।
“गाथासु तु महाराष्ट्री अन्या भाषाश्रया मता ।
बालस्त्रीवृद्धनिम्नानां नायकानाञ्चलिङ्गिनाम् ।
मद्योपहतमत्तानां प्राकृतं सम्प्रकल्पयेत् ॥” * ॥
प्रलयविशेषे, पुं । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ । ३८—३९ ।
“नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको द्विज ।
नित्यश्च सर्व्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्व्विधः ॥
ब्राह्मो नैमित्तिकस्तत्र यच्छेते जगतः पतिः ।
प्रयाति प्राकृते चैव ब्रह्माण्डं प्रकृतौ लयम् ॥”)

प्राकृतज्वर, पुं, (प्राकृतः प्रकृतिसम्बन्धी ज्वरः ।) वर्षाशरद्वसन्तेषु त्रिषु ऋतुषु क्रमेण वातपित्तकफज्वरः । यथा, माधवकरः ।
“वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ॥”

प्राकृतदोष पुं, (प्राकृतो दोषः ।) वर्षाशरद्-वसन्तेषु क्रमेण कुपितो वातः पित्तं कफश्च । यथा, रक्षित ।
"चयप्रकोपप्रशमाः पित्तस्य प्रावृडादिषु ।
श्लेष्मणः शिशिराद्येषु वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ॥"

प्राकृतप्रलय, पुं, (प्राकृतः प्रकृतिसम्बन्धी प्रलयः ।) प्रकृतेर्लयः । तस्य विवरणम् । यथा —
"निर्गुणस्य च नित्यस्य चाद्यन्तरहितस्य च ।
निमेषार्द्धं सहस्रैश्च प्रकृतेर्दिनमुच्यते ॥
षष्टिदण्डात्मकस्तस्य वासरश्च प्रकीर्त्तितः ।
मासस्त्रिंशद्दिवारात्रैर्वर्षं द्वादशमासकैः ॥
एवं शते शताब्दे च श्रीकृष्णः प्रकृतेर्लयः ।
प्रकृत्याः प्रलीनायां तदेवं प्राकृतो लयः ॥
सर्व्वाः संहृत्य सा चैका महाविष्णोः प्रसूश्च या ।
कृष्णवक्षसि लीना च मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
शाक्ता वदन्ति तां दुर्गां विष्णुमायां सनातनीम् ।
सर्व्वशक्तिस्वरूपाञ्च परां नारायणीं सतीम् ॥
बुद्ध्यधिष्ठातृदेवीञ्च कृष्णस्य त्रिगुणात्मिकाम् ।
यन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥
वैष्णवास्तां महालक्ष्मीं परां राधां वदन्ति ते ।
यदर्द्धाङ्गा महालक्ष्मीः प्रिया नारायणस्य च ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवीञ्च प्रेमणा प्राणाधिकां वराम् ।
शश्वत् प्रेममयीं शक्तिं निर्गुणां निर्गुणस्य च ॥
नारायणश्च शम्भुश्च संहृत्य सगणान् बहून् ।
शुद्धसत्त्वस्वरूपौ च कृष्णे लीनश्च निर्गुणे ॥
गोपा गोप्यश्च गावश्च सुरभ्यश्च नराधिप ।
सर्व्वे लीनाः प्रकृत्याञ्च प्रकृतिः प्रकृतीश्वरे ॥
महाविष्णौ विलीनाश्च सर्व्वे ते क्षुद्रविष्णवः ।
महाविष्णुः प्रकृत्याञ्च सा चैव परमात्मनि ॥
प्रकृतिर्योगनिद्रा च श्रीकृष्णनेत्रपद्मयोः ।
अधिष्ठानं चकारेयं मायया चेश्वरेच्छया ॥
प्रकृतेर्व्वासरं यावत् स्थितं कालं प्रकीर्त्तितम् ।
तावद्वृन्दावने निद्रा कृष्णस्य परमात्मनः ॥
अन्तेऽत्यरजसां च वह्निशुद्धांशुकार्च्चिते ।
गन्धचन्दनमाल्याढ्ये वायुना सुरभीकृते ॥
पुनः प्रजागरे तस्य सर्व्वसृष्टिर्भवेत् पुनः ।
एवं सर्व्वे प्राकृतिका श्रीकृष्णं निर्गुणं विना ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
अपि च ।
"प्रकृतौ संस्थितो यस्मात् सर्व्वस्थास्नुचरश्चयः ।
अहङ्कारमहत्तत्त्वगतो यत् प्राकृतो लयः ॥
प्रकृतौ संस्थितो यस्मादतीतप्रलयस्तु यत् ।
तस्मात् प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसञ्चरः ॥
अथ यः कथितो विप्राः प्राकृताख्यो महालयः ॥"
इति कालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥

प्राकृतमानुष, पुं, (प्राकृतः सामान्यो मानुषः ।) सामान्यमनुष्यः । यथा, महाभारते गदापर्व्वणि ।
"एकादशचमूनाथ भीमः । पादेन मा स्पृश ।
पञ्चानामपि यो भर्त्ता नासौ प्राकृतमानुषः ॥"

प्राकृतमित्र, क्ली, (प्राकृतं स्वाभाविकं मित्रं सुहृत् ।) स्वदेशव्यवहितदेशावस्थितराजादि । यथा, माघे । २ । ३६ ।
"सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्य्यतः ।
स्यातामभित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥"
अस्य टीका । "ननु चैद्योऽद्य चैद्य किं न करिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य बलवत्तां वक्तुं मित्रामित्रबलाबलविवेकं तावत् करोति । सखेति । क्रियया उपकारापकारान्यतररूपया निवृत्तः कृत्रिमः सखा सुहृत् गरीयान् बलवान् एवं शत्रुश्च कृत्रिमो गरीयान् कुतः हि यस्मात्तौ कृत्रिममित्रशत्रू च कार्य्यतः उपकारापकाररूपकार्य्यवशात् निवृत्तावितिशेषः । उक्तकार्य्यो-पाधेर्य्यावज्जीवमनपायादनयोर्म्मित्रामित्रभावोऽपि अनपायीति गरीयस्त्वमिति भावः । सहजप्राकृतौ तु नैवमित्याह । स्यातामिति । सहजातः सहजः एकशरीरावयवत्वात् तत्र सहजं मित्रं मातृष्वसेयपितृष्वसेयादि सहजशत्रुस्तु पितृव्यतत्पुत्रादि प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः पूर्व्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहित इत्यर्थः । तत्र विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः तदनन्तरः प्राकृतः मित्रः अपि त्वर्थे तौ सहजप्राकृतौ शत्रुमित्रे च स्यातां न त्वात्मकार्य्यवशादनियमेनोभयरूपता-मापद्येते न कृत्रिमशत्रुमित्रे कृत्रिमशत्रुः शत्रुरेव मित्रञ्च मित्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्रामित्रौ गरीयांसौ न तु सहजौ नापि प्राकृतावित्यर्थः । अनेन कृत्रिमत्वं सर्व्वापवादीति सिद्धम् ।" इति मल्लिनाथः ॥

प्राकृतशत्रु, पुं, (प्राकृतः स्वाभाविकः शत्रुः ।) स्वदेशाव्यवहितदेशावस्थितराजादि । यथा । "विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः ।" इति माघ-टीकायां मल्लिनाथः ॥

प्राकृतिक, त्रि, (प्रकृति + ठञ् ।) प्रकृतिविकारः । प्रकृतिसम्बन्धी । यथा, —
"एवं सर्व्वे प्राकृतिका श्रीकृष्णं निर्गुणं विना ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
(प्रलयविशेषे पुं । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ । ३८ ।
"नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको द्विज ।
नित्यश्च सर्व्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्व्विधः ॥")

प्राक्तन, त्रि, (प्राक् प्राचि काले देशे प्राच्यां दिशि वा भवः । प्राक् + कालवाचित्वात् ट्युट्युलौ ।) प्राग्भवः । यथा । "प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥" इति कुमारसम्भवम् ॥
अन्यच्च ।
"प्राक्तनेन शुभं सर्व्वं सुखञ्च विभवश्चिरम् ।
दुःखं शोकः प्राक्तनेन विपत् सम्पच्च साम्प्रतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १४ अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव १२९ अध्याये ।
"विधाता लिखितं कर्म्म प्राक्तनं केन वार्य्यते ।
नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपि ॥"

प्राक्तनकर्म्म, क्ली, (प्राक्तनं पुराभवं कर्म्म अस्मात् तज्जनकत्वादपि तज्जन्यत्वारोपः ।) भाग्यम् । अदृष्टम् । इति जटाधरः ॥ पुराकृतकार्य्यञ्च ॥

प्राकपक्ष, पुं, (प्राक् पूर्व्वं पक्षः ।) पूर्व्वपक्षः । इति जटाधरः ॥

प्राक्फल्गुनी, स्त्री, (प्राची फल्गुनी ।) पूर्व्व-फल्गुनी । यथा । प्राक्फल्गुन्यश्विन्यककाले च यस्य । इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

प्राक्फल्गुनीभव, पुं, (प्राक्फल्गुन्यां भव उत्-पत्तिर्यस्य ।) वृहस्पतिः । इति हारावली । १६ ॥ पूर्व्वफल्गुन्यां जाते, त्रि ॥

प्राक्फाल्गुन, पुं, (प्राक्फल्गुन्यां भव इति । प्राक्फल्गुन + अण् ।) वृहस्पतिः । इति शब्द-रत्नावली ॥

प्राक्फाल्गुनेय, पुं, (प्राक्फल्गुन्यां भव इति । प्राक्फल्गुन + ढक् ।) वृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राखर्य्यं, (प्रखरस्य भावः । प्रखर + ष्यञ् ।) प्रखर-त्वम् । तीक्ष्णता । प्रखरशब्दात् भावार्थे ष्यञ्प्र-त्ययः ॥

प्रागभाव पुं (प्राग्वर्त्ती अभावः ।) संसर्गा-भावविशेषः ॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे । १२—१३ ।
"अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।
प्रागभावस्तथाध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥
एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ॥")
तस्य लक्षणम् । विनाश्यभावत्वम् । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

प्रागल्भ्य, क्ली, (प्रगल्भस्य भावः । प्रगल्भ + ष्यञ् ।) प्रगल्भता । यथा, —
"प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या
शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।
न तुष्टिमुत्पादयते शरीरे
वृद्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
स्त्रीणामयत्नजभावविशेषः । यथा, —
"प्रागल्भ्यौदार्य्यमाधुर्य्यशोभाधीरत्वकान्तयः ।
दीप्तिश्चायत्नजा भावाहावहेलास्त्वयोऽङ्गजाः ॥"
इति हेमचन्द्रः । ३ । १७३ ।
(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १ २ ।
"निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम् ॥" यथा, —
"समाश्लिष्टाः समाश्लेषैश्चुम्बिताश्चुम्बनैरपि ।
दष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्व्वन्ति योषितः ॥")

प्रागुदीची, स्त्री, (प्राची उदीची च दिगिति कर्म्म-धारयः ।) पूर्व्वोत्तरदिक् । ईशानकोणः । यथा,
"तन्नीतकीर्त्यं स्थितिका प्रागुदीच्यां दिशि क्षिपेत् ॥"
इति भवदेवभट्टः ॥

प्राग्ज्योतिष, पुं, (प्राक् ज्योतिषं नक्षत्रं यत्र । तदुक्तं कालिकापुराणे ।
"अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्नक्षत्रं ससर्ज्ज ह ।
ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा ॥")
कामरूपदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ।
स तु नरकराजपुरम् । यथा —
श्रीभगवानुवाच ।
"करतोयां समासाद्य पूर्व्वभागावधिस्थिता ।
यावल्ललितकान्तास्ति तावद्देशं पुरं तदा ॥
तत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूः ।
कामाख्यारूपमादाय सदा तिष्ठति शोभना ॥

अत्रास्ति नरकाशोऽयं लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
अत्रैव दश दिक्पालाः स्वे स्वे पीठे व्यवस्थिताः ॥
अत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा चाहञ्च सर्व्वदा ।
चन्द्रः सूर्य्यश्च सततं वसतेऽत्रैव पुत्रक ! ॥
सर्व्वे क्रीडार्थमायाता रहस्यदेशमुत्तमम् ।
अत्र श्रीः सर्व्वतो भद्रा भोग्यमत्र सदा बहु ॥
अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्नक्षत्रं ससर्ज्ज ह ।
ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा ॥
अत्र त्वं वस भद्रन्ते ह्यभिषिक्तो मया स्वयम् ।
ततो विदर्भराजस्य पुत्रीं मायाकृतां हरिः ।
गुप्तार्थं वरयामास नरकस्य समां गुणैः ॥”

इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥

(इदानीं प्रसिद्धमासामप्रदेशकियद्भाक्कूर्चविहार-कामरूपं पुरा प्राग्ज्योतिषाख्ययाभिहितम् ॥”)

प्राग्भारः, पुं, (प्रकृष्टो भारो यत्र ।) पर्व्वताग्र-भागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ क्वचित्तु प्राग्भाव इति च पाठः ॥

प्राग्रहरः त्रि, (प्राग्रं प्रकृष्टमग्रं ह्रियतेऽनेनेति । हृ+अप ।) श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥ (यथा, रघौ । १६ । २३ ।

“तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः
प्रत्यग्रहीत्प्राग्रहरो रघूणाम् ।
पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा
शरीरबन्धेन तिरोबभूव ॥”)

प्राग्राट, स्त्री, (प्राग्रे अटतीति । अट+अच् ।) अवगद्धि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राग्र्यः त्रि, (प्रकर्षेणाग्रे भव इति । प्राग्र+यत् ।) श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥ (यथा महाभारते । ६ । ५८ । ११ ।

“कृत्वा हि सुमहत् कर्म्म हत्वा भीष्ममुखान् कुरून् ।
जयः प्राप्तो यशःप्राग्र्यं वैरञ्च प्रतियापितम् ॥”)

प्राग्वंशः, पुं (प्राञ्चतीति । प्र+अञ्च+क्विन् । प्राक् । प्राक् वंशः सपत्नीकयजमानादिस्थलं रोऽत्र ।) हविषां होतव्यानां आधारो यद्गृहं तत् प्राक् पूर्व्वदेशे यजमानसदस्यादिस्थित्यर्थं गृहम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । ७ ।

“यूपः समित्स्रुक्सुवं दर्व्वी चमसोलूखलानि च ।
प्राग्वंशो यज्ञभूमिश्च होतारं चयनञ्च यत् ॥”

प्राक्चासौ वंशश्चेति कर्म्मधारयः ॥) पूर्व्व-कुलञ्च ॥

प्राघातः, पुं, (प्रकृष्ट आघातोऽत्र । यद्वा, प्राक् अतेऽस्मिन्निति । प्र+आ+हन्+आधारे घञ् ।) युद्धम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६१ ॥

प्राघारः, पुं, (प्राघरणमिति । प्र+घृ प्रस्रवणे+ घञ् । “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ।” ६ । ३ । १२२ । इत्युपसर्गस्य दीर्घः ।) घृतादि-क्षरणम् । तत्पर्य्यायः । श्चोतः २ । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥

प्राघुणः, पुं, (प्राघूर्णते भ्राम्यतीति । प्र+आ+ घूर्ण+कः ।) अतिथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्राघुण+स्वार्थे कन् । प्राघुणकस्तत्रार्थे । यथा, पञ्चतन्त्रे चतुर्थतन्त्रे ।

“तदागच्छ प्राघुणकन्यायेनास्मदावासम् ॥”)

प्राघुणिक पुं, (प्राघुण+स्वार्थे ठक् ।) अतिथिः । यथा नैषधे । २ । ५६ ।

“अमितं मधु तत्कथा मम
श्रवणप्राघुणिकीकृता जनैः ।
मदनानलबोधनेऽभवत्
खग धाय्या धिगधैर्य्यधारिणः ॥”

प्राघूर्णिकः, पुं, (प्र+आ+घूर्ण+भावे घञ् । प्राघूर्णो भ्रमणम् । तत्र साधु इति ठञ् ।) अतिथिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३३४ ॥

प्राङ्, त्रि, (प्रकर्षेण अञ्चतीति । प्र+अन्च+ “ऋत्विग्दधृगिति ।” ३ । २ । ५९ । इति क्विन् । “अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ।” ६ । ४ । २४ । इति नलोपः । “उगिदचाम् ।” इति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नुमो नकारस्य । “क्विन् प्रत्ययस्य कुः ।” ८ । २ । ६२ । इति कुत्वेन ङकारः ।) पूर्व्वदिक् । पूर्व्वदेशः । पूर्व्वकालः । इति मेदिनी । चे, ७ ॥

प्राङ्गः, पु, (प्रकृष्टमङ्गं यस्य ।) पणववाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

प्राङ्गणं, स्त्री, (प्रकृष्टमङ्गनमङ्गं यस्य ।) पणव-वाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रकर्षेण अङ्गन गमनं यत्र । क्लम् ।) गृहभूमिः । आङ्गिना इति उठान इति च भाषा । तत्-पर्य्यायः । अजिरम् २ चत्वरम् ३ अङ्गनम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७ ॥ (यथा, भविष्योत्तरे ।

“प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो गोवृषवाहनः ।
पुष्करिणीं विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्त्रिकाम् ॥”)

सूर्य्यविद्धस्य तस्य दोषो यथा,—

“अभद्रं सूर्य्यवेधः प्राङ्गणस्य तथैव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अः ॥

प्राङ्न्यायः पुं, (प्राक् न्यायः ।) चतुर्थोत्तरान्त-र्गतोत्तरविशेषः । यत्राभियुक्त एवं ब्रूयादस्मि-न्नर्थे अनेनाहमभियुक्तस्तु तत्र न्याय व्यवहार-मार्गेण पराजित इति । उक्तञ्च कात्यायनेन ।

“आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।
सोऽभिधेयो जितः पूर्व्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते ॥”

इति मिताक्षरा ॥

प्राचिका, स्त्री, (प्राञ्चतीति । प्र+अञ्च+वुन् । टापि अत इत्वञ्च ।) वनमक्षिका । इत्यमरभरतौ । २ । ५ । ८ ॥ डाँश इति भाषा ॥

प्राची, स्त्री, (प्रथमं अञ्चति सूर्य्यं प्राप्नोतीति । प्र+अञ्च+“ऋत्विग्दधृक् स्रगिति ।” ३।२।५९। इत्यादिना क्विन् । “उगितश्च ।” ४ । १ । ६ । इति ङीप् ।) पूर्व्वा दिक् । इत्यमरः । १ ।३।१ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ ।

“जगमेवय स्वनक्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान् । यः प्राचीं दिशं जिगाय यावत् सूर्य्योदयात् ततस्तस्य प्राचि-न्वत्वम् ॥”) पूजकपूज्ययोरग्रम् । यथा,—

“देवाग्रे स्थलमाग्रे प्राची प्रोक्ता गुरुक्रमे ॥”

इति ।

“यत्रैव भानुस्तु दिवमुदेति
प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च
सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तन्त्रे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्राचीनं, त्रि, (प्रागेवेति । प्राक्+“विभाषाञ्चेर-दिक् स्त्रियाम् ।” ५ । ४ । ८ । इति खः खस्ये-नादेशः ।) पूर्व्वदिग्देशकालभवः । तत्पर्य्यायः । प्राक् २ । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३५९ ।

“प्राचीनाचलमौलेर्यथा शशी गगनमध्यमधि वसति ।
त्वां सखि । पश्यामि तथा छायामिव सकलचक्षु-षाम् ॥”

यथा च भागवते । ४ । २४ । १० ।

“प्राचीनाग्रैः कुशैरासीदास्तृतं वसुधातलम् ॥”

प्रागग्रम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८८ । ४ ।

“प्राचीनं बर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् ॥”

“प्राचीनं प्रागग्रम् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ प्रकृष्टगन्ता । अपराङ्मुखः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५४ । ५ ।

“प्राचीनेन मनसा बर्हणावता ।”

“प्राचीनेन प्रकर्षेण गन्त्रा अपराङ्मुखेनेत्यर्थः ॥”

इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

पुं प्राचीरम् । तत्पर्य्यायः । आवेष्टकः २ वृतिः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४८ ॥

प्राचीनपनसः, पुं (प्राचीनः पनस इति नित्यकर्म्म-धारयः ।) बिल्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राचीनबर्हिः, [स्] पुं, इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८५ ॥ (यथा, रघौ । ४ । २८ ।

“स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।
अहिताननिलोद्धूतैस्तर्ज्जयन्निव केतुभिः ॥”)

राजविशेषः । (यथा, महाभारते ।१२।२८८।६।

“अत्रिवंशे समुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः ।
प्राचीनबर्हिर्भगवांस्तस्मात् प्रचेतसो दश ॥”)

यथा च ।

“हविर्द्धानात् सुतान्नेयी पुत्रानजनयद्बहून् ।
प्राचीनबर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं प्रजाजिनौ ॥
प्राचीनबर्हिर्भगवान् महानासीत् प्रजापतिः ।
हविर्द्धानात् दिजश्रेष्ठ । येन संवर्द्धिताः प्रजाः ॥
प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां विश्रुता मुने ! ।
प्राचीनबर्हिर्भगवान् ख्यातो भुवि महाबलः ॥
समुद्रतनयायान्तु कृतदारो महीपतिः ।
महतस्तपसः पारे सवर्णायां महीपतिः ॥
सुषुवे दश पुत्रांश्च सवर्णा वै प्रचेतसः ।
दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥”

इति वह्निपुराणे वंशसर्गो नामाध्यायः ॥

प्राचीना, स्त्री, (प्राचीन+टाप् ।) वनतिक्तिका । इत्यमरः ।२।४।८५॥ आकनादि इति भाषा ॥ रास्ना । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्राचि भवेति । प्राच्+खः । टाप् ।) प्रागभवा च ॥ (यथा ।

तत्पर्य्यायो यथा,—
"पाठाम्बष्ठाम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका।
एकाष्ठीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

प्राचीनामलक, क्ली, (प्राचीनमामलकमिति नित्य कर्म्मधारय।) पानीयामलकम्। पानी आमला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वारिबदरम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। १। ७८। ४१।
"प्राचीनामलकैर्लोध्रैरङ्कोलैश्च सुपुष्पितैः॥")
अस्य गुणः। दोषत्रयगरनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥ (यथा च।
"गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकन्तथा॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः॥)

प्राचीनावीत, क्ली (प्राचीनं प्रदक्षिणं आवीयते स्मेति। आ + वी गत्यादौ + क्त। यद्वा, प्राचीनं आवीतमिति। "गत्यर्थेति।" क्त।) श्राद्धादौ वामकरे वहिष्कृते सति दक्षिणस्कन्धार्पितयज्ञसूत्रम्। इत्यमरभरतौ। २। ७। ५०॥ तथाहि कौर्म्मे उपविभागे १ अध्याये।
"सव्यं बाहुं समुद्धृत्य दक्षिणे तु धृतं द्विजाः।
प्राचीनावीतमित्युक्तं पित्र्ये कर्म्मणि योजयेत्॥"

प्राचीनावीती, [न्] पुं, (प्राचीनावीतमस्यास्तीति। प्राचीनावीत + इनिः।) प्राचीनावीतविशिष्टः। यथा। सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंशे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बं भवति एवं प्राचीनावीती भवतीति। इति गोभिलः॥ प्रतिष्ठापयति यज्ञोपवीतमिति शेषः। इत्याह्निकतत्त्वम्॥

प्राचीपति पुं, (प्राच्याः पूर्व्वस्या दिशः पतिः।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्राचीर, क्ली, (प्राचीयते इति। प्र + आ + चि ञ् चयने + "शुसिचिमिन्यां दीर्घश्च।" उणा० २। २५। इति क्रन् दीर्घश्च।) प्रान्तवृतिः। इत्यमरः। २। २। ३॥ पाँचील इति भाषा॥ दुर्गार्थं नगरादेः प्रान्तभागे वेणुकण्टकवेष्टनादिमयी वृतिर्वेष्टनिका। इति भरतः॥ इष्टकाद्यामपि वृतौ प्राचीरमुपचारादिति स्वाम्यादयः॥ तत्पर्य्यायः। वृतिः २। इति भट्टः॥ प्राचीनम् ३। इति मुकुटः॥
"प्राचीरं प्रावरोऽपि४ स्यात् पाटलि ५ प्रान्ततो-वृतिः ६।
"इष्टकान्तिकाद्यैश्च यद्दवाद्यादिवेष्टने॥"
इति शब्दरत्नावली॥ * ॥

अथ प्राचीरनिर्णयः।
"गर्वैरभेद्या मनुजैरलङ्घ्या
प्राचीररक्षका नृपतेर्भवन्ति॥
राजहस्तोन्नता सर्व्वे प्राचीरा पृथिवीभुजः।
विंशतिस्ते तु पञ्चाशे पार्श्वयो पञ्च पञ्च च॥
पश्चात् पञ्च च विज्ञेया प्राचीरा पृथिवीभुजः।
सर्व्वप्रान्ते त्वावरको नाम प्राचीर उच्यते॥
प्रतिप्राकारदैर्घ्यस्थानं द्वारं नाभिमुखस्थितम्॥ *॥

तत्र जयाख्यस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः। तद्यथा,—
"राजहस्तान्तरे पञ्च राजद्वारे महीपते।
राजहस्तत्रये सार्द्धे जयद्वारे प्रतिष्ठिता॥
अद्वारे राजहस्तार्द्धे प्राचीरा पृथिवीपते।
एवं चतुर्थ्रिने स्थाने मध्यमे सद्धि तिष्ठति॥
राजहस्तद्वय साद्धमायामे जयवास्तुनि।
परिखाद्दि पञ्च राजहस्तास्तिष्ठन्ति मध्यतः॥
राजयज्ञाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते।
अस्मिन् गृहं नृपः कृत्वा सुचिरं सुखमश्नुते॥
अज्ञानाद्भ्रमतो राजा योऽन्यत्र गृहमारभेत।
सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति रोगं शोकं भयन्तथा॥
समदक्षोदयदक्षौ कोणाहतिवमज्ञव॥
ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये पुनः॥
न स्पृशन्ते राजयज्ञे सर्पैर्गरुडो यथा।
द्विगुणादिरतोऽपि स्यात् क्रमाज्ज्ञाद्विवास्तुषु॥
राजहस्तमितेऽप्येवं प्राचीरे गुणदोषकौ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः॥

प्राचेतस पुं (प्रचेतसोऽपत्यमिति। प्रचेतस् + अण्।) वाल्मीकिमुनिः। इति हेमचन्द्रः। १। ५१०॥ (यथा, रघुः। १५। ६३।
"अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः।
मैथिलेयौ कुशलवौ जगतुर्गुरुचोदितौ॥"
प्रचेतसोऽपत्यमात्रम्। विष्णुः। यथा, हरिवंशे। २३। १४।
"प्रजया तेजसा योगात्तस्मात् प्राचेतसः प्रभुः।
विष्णुरेव महायोगी कर्म्मणामन्तरङ्गतः॥"
दक्षः। यथा महाभारते। १। ७५। ५।
"वीरिण्यां स तु संजज्ञे दक्षः प्राचेतसो मुनिः।
आत्मतुल्यानजनयत् सहस्रं संशितव्रतान्॥")

प्राचेतसः, [स्] पुं, प्राचीनबर्हीराजपुत्राः। वाल्मीकिबहुवचनान्तोऽयम्। यथा,—
"एवमुक्तास्तु ते पुत्रास्तत प्राचेतसो दश।
पयोधिसलिले मग्नास्तपस्तेपे सुदारुणम्॥
प्रतस्थिरे जनमाकृष्य नौभोतृपबरलक्षविम्।
दृष्ट्वा प्राचेतसः सर्व्वे शिरोभिरवनीं गताः॥"
इति वह्निपुराणम्॥

प्राच्य, पुं, (प्राचि भवः। प्राच् + "द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्।" ४। २। १०१। इति यत्।) शरावत्याः प्रागदक्षिणदेशः। इत्यमरः। २। १। ७॥ (पूर्व्वदिग्भवे, त्रि। यथा मार्कण्डेये। ५७। ४२—४४।
"————प्राच्यान् देशान् निबोध मे।
अन्ध्रारका सुदकरा अन्तर्गिर्य्या बहिर्गिराः॥
यथा प्रवङ्गा वङ्गेया मालदा मालवर्त्तिकाः।
ब्रह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवा ज्ञेयमल्लकाः॥
प्राग्ज्योतिषाश्च मद्राश्च विदेहास्ताम्रलिप्तकाः।
मल्ला मगधगोमन्ता प्राच्या जनपदाः स्मृताः॥")
पूर्व्वदेशीये च, त्रि॥ (यथा महाभारते। ८। ४५। २८।
"प्राच्या दासा वृषला दाक्षिणात्या
स्तेना बाह्लीका सङ्करा वै सुराष्ट्राः॥")

प्राजक, पु, (प्राजयति प्रकर्षेण गमयति घोटकादीनिति। प्र + अज + णिच + ण्वुल्।) सारथिः। यथा, मनुवचने। ८। २९३।
"यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य च।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम्॥"
"यत्र सारथेरकौशल्याद्यानमन्यथा गच्छति तत्र हिंसायां अशिक्षितसारथिनियोगात् स्वामी द्विशतं दण्डं दण्ड्यः स्यादिति कुल्लूकभट्टः।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

प्राजन, क्ली, (प्रवीयतेऽनेनेति। प्र + अज + ल्युट्। "वा यौ।" २। ४। ५७। इति पक्षे वभावः।) तोदनम्। इत्यमरः। २। ९। १२॥ पाचनीवाड़ी इति भाषा॥

प्राजापत्य क्ली, (प्रजापतिर्देवतास्येति। प्रजापति + "दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः।" ४। १। ८५। इति ण्यः।) द्वादशाहसाध्यव्रतविशेषः। तत्र दिवसत्रयं रात्रिमात्रभोजनम् २२ ग्रासाः। दिवसत्रयं दिवामात्रभोजनम् २६ ग्रासाः। दिवसत्रयं अयाचितभोजनम् २४ ग्रासाः। दिवसत्रयं उपवासः। यथा,—
"त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमद्यादयाचितम्।
त्र्यहं परन्तु नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः॥"
ग्रासंसंख्या पराशरेणोक्ता।
"सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा
अयाचिते चतुर्व्विंशः परं चानशनं स्मृतम्॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ * ॥
तत्तु अगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम्। यथा,—
"अगम्यागमनं कृत्वा मद्यगोमांसभक्षणम्।
शुध्येच्चान्द्रायणाद्विप्रः प्राजापत्येन भूमिपः।
वैश्यः सान्तपनाच्छूद्रः पञ्चाहोभिर्विशुध्यति॥
प्रायश्चित्ते कृते दद्याद्गवां ब्राह्मणभोजनम्॥"
इति गारुडे २२६ अध्यायः॥ * ॥
रोहिणीनक्षत्रम्। यथा —
"ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा।
पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
(प्रजापतेरपत्यमिति। ण्य। प्रजापतिपुत्रः। यथा, कुमारे। ६। ३४।
"तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे।
जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः॥"
प्रजापतेरिदमिति। प्रजापतिसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, मार्कण्डेये। ४९। ७७।
"प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्।
स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम्॥")

प्राजापत्य, पुं (प्रजापतेरयमिति। प्रजापति + ण्य। "प्रजापतेर्यत्र आसीत् प्रयागे।" इति महाभारतीय-। १। ५५। १। वचनात् तथात्वम्।) प्रयागः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जैवराजभेदः। तत्पर्य्यायः। त्रिपृष्ठः २। इति हेमचन्द्रः। ३। ५९॥ कायनामकविवाहः।

सह धर्म्मं चरतां इति नियमं कृत्वा कन्यादानम् । यथा,—

"उक्त्वा चरतां धर्म्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।
स कायः पावयेत्तज्जः षट् षड्वंश्यान् सहात्मना ॥"

इति मिताक्षरा ॥

कायः कः प्रजापतिर्द्देवता अस्येति प्राजापत्य इत्यथः । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ (तथा च मनुः । ३।३ ।

"सहोभौ चरतां धर्म्ममिति वाचानुभाष्य च ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥")

प्राजापत्या, स्त्री, (प्रजापतिर्द्देवतास्या इति । प्रजापति+ण्य । स्त्रियां टाप् ।) प्रव्रज्याश्रमपूर्व्वकर्त्तव्यप्रजापतिदेवताकसर्व्वस्वदक्षिणा इष्टिः । यथा, मानवे ६ अध्याये ।

"प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्व्ववेदसदक्षिणाम् ।
आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात् ॥"

प्राजिता, [ऋ] पुं, (प्राजतीति । प्र+अज+तृच् । वीभावाभावः ।) सारथिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥ प्रकृष्टगन्तरि, त्रि ॥

प्राज्ञ, पुं, (प्रकर्षेण जानातीति । प्र+ज्ञा+कः । ततः प्रज्ञ एव स्वार्थे अण् ।) कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता । यथा,—

'कल्किं दृष्ट्वा हरेरंशमाविर्भूतस्य प्राभवे ।
कविं प्राज्ञं सुमन्त्रञ्च पुरस्कृत्य महाप्रभम् ॥"

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥

पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा,—
"पण्डिते च गुणाः सर्व्वे मूर्खे दोषा हि केवलम् ।
तस्मान्मूर्खसहस्रेषु प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥"

इत्युद्भटः ॥)

राजशुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रकर्षेण अज्ञः इति विग्रहे मूर्खोऽपि ॥)

प्राज्ञ, त्रि, (प्रज्ञ+स्वार्थे अण् । यद्वा प्रज्ञास्यस्येति । अण् ।) पण्डितः । (यथा महाभारते । १ । १४६ । १६ ।

"पौरेषु विनिवृत्तेषु विदुरः सर्व्वधर्म्मवित् ।
बोधयन् पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥
प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः ॥")

दक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विज्ञः । यथा, मनुः । २ । १२३ ।

"नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।
तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्व्वास्तथैव च ॥")

प्राज्ञमानी, [न्] त्रि, (आत्मानं प्राज्ञं मन्यते इति । प्राज्ञ+मन्+णिनि ।) पण्डिताभिमानी । यथा, चरके ।

"दुःखिताय शयानाय श्रद्दधानाय रोगिणे ।
यो भेषजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥"

प्राज्ञा, स्त्री, (प्रज्ञास्यस्या इति । अण् । टाप् ।) बुद्धिमती । तत्पर्य्यायः । धीमती २ । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥ बुद्धिः । यथा,—

"प्रज्ञा प्राज्ञा धरा ज्ञप्तिः पक्षा सवेदनं विदा ॥"

इति रायमुकुटधृतशब्दार्णवः ॥

प्राज्ञी, स्त्री, (प्राज्ञ+स्वार्थे अण् । ङीप् ।) स्वयं ज्ञात्री । तत्पर्य्यायः । प्रज्ञा २ । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥ पण्डितपत्नी । इति प्राज्ञशब्दटीकायां भानुदीक्षितः ॥

प्राज्य, त्रि, (प्रकर्षेण अज्यते इति । प्र+अज+ण्यत् । वीभावाभावः ।) प्रचुरम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा कुमारे । २ । १८ ।

"स्वागतं स्वानधीकारान् प्रभावैरवलम्ब्य वः ।
युगपद्युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥"

प्रभूतं आज्यं घृतं यस्येति विग्रहे प्रचुरघृतसम्पन्ने । प्रकृष्टमाज्यमिति विग्रहे प्रकृष्टघृते, क्ली ॥)

प्राञ्जल, त्रि, (प्र+अञ्ज+बाहुलकात् अलच् ।) सरलः । यथा,—

"ऋजावजिह्मप्रगुणौ प्राञ्जलः सरलोऽपि च ।"

इति जटाधरः ॥

प्राट्, [छ्] पुं, पृच्छति यः । (प्रच्छ+"क्विप् वचिप्रच्छीति ।" उणा० २ । ५७ । इति क्विप् दीर्घः सम्प्रसारणाभावश्च ।) प्रश्नकर्त्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्राड्विवाक, पुं, (पृच्छतीति प्राट् विविच्य वक्तीति विवाकः । ततः कर्म्मधारयः ।) व्यवहारद्रष्टा । जज इति इङ्गरेजी भाषा । तत्पर्य्यायः । अक्षदर्शकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥ व्यवहारदर्शी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ द्वे व्यवहाराणां ऋणादानादिविवादानां द्रष्टरि निर्णेतरि धर्म्माध्यक्षे इत्यर्थः । पृच्छति वादिप्रतिवादिवाक्यं प्राट् दृङ्ग्लुश्रूवाक् प्राड्विति निपातः । विविच्य वक्ति विवाकः कर्म्मभावेऽर्थमी इति चञ्च प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः ।

"विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्व्ववाक्यं प्रयत्नतः ।
विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥"

इति स्मृतिः । इति भरतः ॥

अपि च । अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट् तयोर्व्वचनं विरुद्धाविरुद्धञ्च सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयति वेति विवाकः प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः । उक्तञ्च ।

"विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत् प्रयत्नतः ।
विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥"

इति मिताक्षरा ॥

प्राण, पुं, (प्राणिति जीवति बहुकालमिति । प्र+अन+अच् । प्राणित्यनेनेति करणे घञ् वा ।) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुष्मा-गतः । (यदुक्तम् ।

"हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ॥")

बोलः । कायजीवः । अनिलः । बलम् । (यथा, हरिवंशे । ८६ । ३६ ।

"बाहुप्राणेन शूराणां समाणोऽभवसन्निधौ ॥")

पूरितः, त्रि । इति मेदिनी ॥ कल्पशरीरसमष्ट्युपहितचैतन्यम् ॥ प्रागगमनवान् नासाग्रस्थानवर्त्ती वायुः । इति वेदान्तसारः ॥ तस्य कर्म्म बहिर्गमनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ तस्य रूपं स्थानानि च यथा,—

"इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्त्तितम् ।
आस्यनासिकयोर्म्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यगे ॥
प्राणालय इति प्राहुः पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन ॥"

इति योगार्णवः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ३२८ । ३५ ।

"प्राणिनां सर्व्वतो वायुश्चेष्टां वर्त्तयते पृथक् ।
प्राणनाच्चैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ॥")

यत्र प्राणविस्तरः बहुवचनान्तप्राणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ धातुः पुत्रः । यथा —

"आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।
भार्य्ये धातृविधात्रोस्ते तयोर्जातौ सुतावुभौ ॥
प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पिता मम महायशाः ॥"

इति मार्कण्डेये रुद्रसर्गाध्यायः ॥

(नरपुत्त्रविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । ५ । २३ २४ ।

"हविष्मो हव्यवाहश्च नरपुत्त्रावुभौ स्मृतौ ।
कलानिर्म्मा ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च ॥
मनोहरा धरात् पुत्त्रानवापाथ हरेः सुता ॥")

प्राणक, पुं, (प्राणेः प्राणेन वा कायतीति । कै+कः ।) सत्त्वजातीयः । प्राणिमात्रम् । जीवकद्रुमः । बोलः । इति मेदिनी । के, ११५ ॥

प्राणथ, पुं, (प्राणित्यनेनेति । प्र+अन प्राणने +"प्रीङ्प्रपिरुगमीति ।" उणा० ३ । ११३ । इति अथः ।) वायुः । (प्राणितीति । कर्त्तरि अथः ।) बलवान् । इत्युणादिकोषः ॥ प्रजापतिः । तीर्थम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

प्राणद, क्ली, (प्राणं प्राणनं बलं वा ददातीति । प्राण+दा+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) जलम् । रक्तम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३६ ॥ (प्राणदातरि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २८ । ६ ।

"अथप्रदानमेवाहुः संसारे सुमहत् तपः ।
अथदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणा ह्यर्थेषु कीलिताः ॥")

प्राणद, पुं, (प्राणं ददातीति । दा+कः ।) जीवकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्राणदा, स्त्री, (प्राणं जीवनं बलं वा ददातीति । दा कः । टाप् ।) ऋद्धिवृक्षः । हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्राणदात्री । यदुक्तम् ।

"यशोहरे किमाश्चर्य्यं प्राणदा यमदूतिका ॥")

प्राणन, क्ली, (प्र+अन प्राणने+ल्युट् ।) जीवनम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २६ । ४१ ।

"क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोन्दनम् ।
तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः ॥"

चेष्टनम् । यथा ऋग्वेदे । १ । ४८ । १ ।

"विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसि सूनरि ।"

"हे सूनरि उषोदेवि विश्वस्य सर्व्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणञ्च ।"

इति तट्टीकायां भरत ॥ प्राणित्यनेनेति । करणे ल्युट् ।) गन्धे, पु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्राणनाथ, पुं, (प्राणानां नाथ ।) पति । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

"चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥"

स्त्रियां टाप । पत्नी । यथा विष्णुस्तोत्रे । ६ ।

"धात्रीं स्थात्रीं जनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विश्वशक्तिं विधात्रीं
विष्णोर्विश्वात्मनस्तां विपुलगुणमयीं प्राणनाथां प्रणौमि ॥")

प्राणन्त, पुं, (प्राणित्यनेनेति । प्र+अन+"तृहि नन्दिजीविप्राणिभ्य षिदाशिषि ।" उणा ३ । १२७ । इति झच ।) वायु । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ रसाञ्जनम् । इत्युणादिकोष ॥

प्राणन्ती, स्त्री, (प्र+अन् झच । स च षित । षित्वात् ङीष ।) क्षुत । हिक्का । इत्युणादिकोष ॥

प्राणप्रदा स्त्री,(प्राणं प्रददातीति । प्र+दा+क ।) ऋद्धिनामकौषधम् । इति रत्नमाला ॥ (प्राणदातरि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।२२।८६।

"त्वाञ्च दृष्ट्वाधुनात्मीयो देवि । प्राणप्रद सुकृत ।
साधवाहसुत श्रीमान् वसुदत्तो मया स्तुत ॥")

प्राणभास्वान्, [त] पु, (प्राणेन वायुना जवेन वा भास्वान् उद्दीप्त ।) समुद्र । इति शब्दरत्नावली ॥

प्राणमयकोष, पु, (प्राणमय कोष आच्छादक ।) कर्म्मेन्द्रियसहितप्राणादिपञ्चकम् । इति वेदान्तसार ॥

प्राणसंयम पु, (प्राणानां संयम ।) प्राणायाम । यथा "तदशक्तौ तच्चतुर्थमेवं प्राणस्य संयम ॥" इति तन्त्रसार ॥

प्राणसद्म [न्] क्ली,) प्राणानां सद्म गृहम् ।) शरीरम । इति केचित ॥

प्राणसमा स्त्री, (प्राणानां समा ।) पत्नी । इति हेमचन्द्र । ३ । १८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ३८ ।

"नीयन्ते पथिकै कथं कथमपि ध्यानावधानक्षणप्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासरा ॥"

प्राणतुल्ये त्रि । यथा, रामायणे ।१।१।२६।

"रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा हिता ॥"

तथा च तत्रैव । २ । ३१ । १ ।

"प्रिय प्राणसमो वश्यो विधेयश्च सखा च मे ॥"

पत्यौ, पु । इति हेमचन्द्र । ३ । १८ ॥)

प्राणहारक, क्ली, (प्राणान् हरतीति । हृ+ण्वुल ।) वत्सनाभ । इति राजनिघण्ट ॥ असुनाशके त्रि ॥

प्राण, पुं, (प्राणित्येभिरिति । प्र+अन+करणे घञ ।) असव । इत्यमर । २ । ६ । ११६ ॥

"हृदि अङ्गसन्निहितेषु पञ्चवायुषु । असवन्ते असव नाम्नीति उ । प्राणिति एभि प्राणा घञ । एवमिति असवत प्राणा अपि पु बहुत्वे इत्यर्थ । असुप्राणशब्दाभ्यां बहुवचनान्ताभ्यां पञ्चप्राणा एव उच्यन्ते न पुनरेकैकाभिधाने बहुवचनम् अतएव प्राणोऽपान इत्युक्त हृदि प्राणो गुदेऽपान इत्यादि च दृश्यते ।" इति तट्टीकायां भरत ॥ (यथा हितोपदेशे । १ । ७३ ।

"प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्व्वन्ति साधव ॥"

शरीरस्थपञ्चप्राणा यथा —

"प्राणोऽपान समानश्चोदानव्यानौ च वायव ॥"
शरीरस्था इमे——————॥"
इत्यमर । १ । १ । ६७ ॥

"इमे प्राणादय पञ्च वायव शरीरे तिष्ठन्ति ते च नियतस्थानस्था ॥ यदाहु ।

'हृदि प्राणो गुदेऽपान समानो नाभिसंस्थित ।
उदान कण्ठदेशे च व्यान सर्व्वशरीरग ॥

एषां तद्व्यापाराश्च यथा,—

अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् ।
भाषणादिनिमेषादिस्तद्व्यापारा क्रमादमी ॥"
इति च भरत ॥

प्राणकराणि यथा,—

"सद्योमांसं नवान्नञ्च बालास्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतमुष्णोदकञ्चैव सद्य प्राणकराणि षट ॥"

प्राणहराणि यथा,—

"शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्य प्राणहराणि षट ॥"
इति चाणक्यकर्म्मलोचने ॥

प्राणवियोगकालकर्त्तव्य यथा,—

"कण्ठस्थाने गते जीवे भीतिविभ्रान्तमानस ।
ज्ञात्वा च विकलं तत्र शीघ्रं निःसारयेद्गृहात ॥
कुशास्तरणशायी च दिश सर्व्वा न पश्यति ।
वासुदेवस्मृतिमुच्चैर्नाम्नि यावज्जीवो न नश्यति ॥
वाचयेत सहभावेन भूमे देवा द्विजातय ।
सुवर्णञ्च हिरण्यञ्च यथोत्पन्नेन माधवि ॥
परलोकहितार्थाय गोप्रदानं विशिष्यते ।
सर्व्वदेवमया गाव ईश्वरेणावतारिता ॥
अन्ते तरयन्त्येव प्रचरन्ति महीतले ।
एतासाञ्चैव दानेन शीघ्रं मुच्येत किल्बिषात ॥
पश्चात स्मृतिपथं दिव्यं सनकोक्तं च श्रावयेत ॥
यावत्प्राणान् प्रमुच्येत कृत्वा कर्म्म सुदुष्करम ॥
दृष्ट्वा सुविकलं क्षीणं मम मार्गानुसारिणम् ।
प्रयाणकाले तु नरो मन्त्रेण विधिपूर्व्वकम् ॥
मन्त्रेणानेन कर्त्तव्यं सर्व्वसंसारमोक्षणम् ।
मधुपर्कं त्वरन् गृह्य इदं मन्त्रमुदाहरेत ॥"
मन्त्र ।

"गृहाण चेमं मधुपर्कमाद्य
संसारनाशनकरं त्वमृतेन तुल्यम् ।
नारायणेन रचितं भगवत्प्रियाणां
दाहे च शान्तिकरणं सुरलोकपूज्यम् ॥

तत एतेन मन्त्रेण दद्याद्वै मधुपर्ककम ।
पुरुषो मृत्युकाले तु परलोकसुखावहम ॥
एवं विनिःसृतात् प्राणात संसारं न गच्छति ।
नष्टसंज्ञं सुहृद्भिस्तु ज्ञात्वा मृत्युवशं गतम् ॥
महावनस्पतिं गत्वा गन्धांश्च विविधानपि ॥
घृततैलसमायुक्तं कृत्वा वै देहशोधनम् ॥
तेजोमयकरं वास्तु तत्सर्व्वं परिकल्पयेत च ।
दक्षिणायां शिर कृत्वा सलिले तं निधाय च ॥
तीर्थाद्यावाहनं कृत्वा स्नापनं तस्य कारयेत ॥
गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्या शिलोच्चया ।
कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गा च यमुना च सरिद्वरा ॥
कौशिकी च पयोष्णी च सर्व्वपापप्रणाशिनी ।
गण्डकी भद्रनामा च सरयूर्बलदा तथा ॥
वनानि नववाराहं तीर्थं पिण्डारकं तथा ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वार सागरास्तथा ।
सर्व्वाणि मनसा ध्यात्वा स्नानमेवन्तु कारयेत् ॥
प्राणान्ततन्तु तं ज्ञात्वा चितां कृत्वा विधानत ।
तस्या उपरि तं स्थाप्य दक्षिणाग्य शिरस्तथा ॥
देवानभिमुखान् ध्यात्वा गृह्य हस्ते हुताशनम् ।
प्रज्वाल्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदाहरेत ॥"
मन्त्र ।

"कृत्वा तु दुष्करं कर्म्म जानता वाप्यजानता ।
मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागत ॥
धर्म्माधर्म्मसमायुक्तो लोभमोहसमावृत ।
दहेयं सर्व्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु ॥
एवमुक्त्वा तत शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
ज्वलमानं तदा वह्निं शिर स्थाने प्रदापयेत ॥
चातुर्व्वर्ण्येषु संस्कारमेवम्भवति पुत्रक । ।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य विनिवर्त्तयेत ॥
मृतनाम तथोद्दिश्य दद्यात पिण्डं महीतले ।
तदाप्रभृति चाशौचं देवकर्म्म न कारयेत् ॥"
इति वराहपुराणे श्राद्धोत्पत्तिनामाध्याय ॥

प्राणा स्त्री, (प्राणिति बहुकालमिति । प्र+अन+अच । टाप ।) पक्षिणीविशेष । सा चारुणगरुडयो श्वश्रू । यथा,—

"पुलहस्यात्मजं सर्गं प्राणायास्तु निबोधत ।
कन्या षडिति विख्याता प्राणाया वै विजज्ञिरे ॥
श्येनी भासी तथा क्रौञ्ची धृतराष्ट्री शुकी शुकी ।
अरुणस्य भार्य्या श्येनी वीर्य्यवन्तौ महाबलौ ॥
सम्पातिञ्च जटायुञ्च प्रसूतौ पक्षिसत्तमौ ।
सम्पातिर्जनयन् श्येनान् काकान् पुत्रा जटायुष ॥
भार्य्या गरुत्मतश्चापि भासी क्रौञ्ची शुकी शुकी ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

प्राणाधिनाथ पुं, (प्राणानामधिनाथ ।) पति । इति हलायुध । २ । ३४२ ॥

प्राणापानौ, पु, (प्राणश्च अपानश्च तौ । तदाख्यकौ वायू । यथा, विष्णुपुराणे ।६।७।४१।

"परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ॥")

अश्विनीकुमारौ । यथा —

"प्राणापानौ कथं देवावश्विनौ सम्बभूवतु ॥"
इति प्रश्नापालम्ब्रे ।

महातपा उवाच ।

"तस्यां त्वाष्ट्रामश्वरूप्यां मार्त्तण्डस्तीव्रतेजसा ।
बीजं निर्व्वापयामास तच्चल तद्विधापतत् ॥
तत्र प्राणश्चापानश्च योनौ चात्मजितौ पुरा ।
वरदानेन च पुनर्मूर्त्तिमन्तौ बभूवतुः ॥
तौ त्वाष्ट्रामश्वरूपिण्यां जातौ येन नरोत्तमौ ।
ततस्तावश्विनौ देवौ कीर्त्त्येते रविनन्दनौ ॥"

इति वाराहे अश्विनोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

प्राणायामः, पुं, (प्राणस्य वायुविशेषस्य आयामो रोधः । यद्वा, प्राण आयम्यतेऽनेनेति । आ + यम् + करणे घञ् ।) योगाङ्गविशेषः । (यथा भागवते । ३ । २८ । ११ ।

"प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥")

तत्राङ्गुलिनियमो ज्ञानार्णवे ।

"कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्यन्नासापुटधारणम् ।
प्राणायामः स विज्ञेयस्तर्ज्जनीमध्यमे विना ॥"

स द्विविधः । सगर्भो निर्गर्भश्च । तथा च । सगर्भो मन्त्रजापेन निर्गर्भो मात्रया भवेदिति । मात्रा च ।

"वामजानुनि तद्धस्तभ्रामणं यावता भवेत् ।
कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्व्वेदपारगैः ॥"

अथ प्राणायामः । मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य वा षोडशवारजपेन वामनासापुटे वायुं पूरयेत् । तस्य चतुःषष्टिवारजपेन वायुं कुम्भयेत् । तस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन वायुं रेचयेत् । पुनर्द्दक्षिणेनापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा वामेन रेचयेत् । पुनर्वामेनापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा दक्षिणेन रेचयेत् । तथा च कालीहृदये ।

"प्राणायामत्रयं कुर्य्यान्मूलेन प्रणवेन वा ।
अथवा मन्त्रबीजेन यथोक्तविधिना सुधीरिति ॥"

सारसमुच्चयेऽपि ।

"विपरीतमतो विदधीत बुधः
पुनरेव तु तद्विपरीतकमिति ॥"

यौगिके पुनर्मात्रानियमः । तथा च गौतमीये ।

"अथ प्राणायामः प्रोक्तो यौगिकं कथयामि ते ।
पूरयेद्वामया विद्वान् मात्राषोडशसंख्ययेति ॥"

यद्वा, चतुःषोडशाष्टवारजपेन पूरकादिकं कुर्य्यात् । अथवा एकचतुर्द्विवारेण । तथा च तन्त्रान्तरे ।

"पूरयेत् षोडशभिर्व्वायुं धारयेत्तच्चतुर्गुणैः ।
रेचयेत् कुम्भकार्द्धेन अशक्त्या तत्तुरीयकैः ॥"

तदशक्तौ तच्चतुर्थमेव प्राणस्य संयमः । अस्य नित्यत्वमाह तत्रैव ।

"प्राणायामं विना मन्त्रपूजने नहि योग्यता ॥"

गोपाले तु विशेषो यथा —
कामबीजस्यैकवारजपेन दक्षिणनासया वायुं रेचयेत् । पुनः सप्तवारजपेन वामनासया वायुं पूरयेत् । नासापुटौ धृत्वा विंशतिवारजपेन वायुं कुम्भयेत् । पुनर्वामेन रेचयेत् । दक्षिणेन पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् । पुनर्द्दक्षिणेन रेचयेत् । वामेनापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयेत् । तथा च ।

"एकेन रेचयेत् कामबीजेनैव पृथक् पृथक् ।
पूरयेत् सप्तजप्तेन विंशत्या तेन धारयेत् ॥
सर्व्वं तु क्रममेकेन बीजेनानेन रेचयेत् ॥"

यद्वा मूलमन्त्रेणैव प्राणायामः । तथा च ।

"पवनसंयमनञ्च मनुनाचरेत्
यमिह जप्तुमसौ मनुमिच्छति ।"

यदि दशाक्षरं जपति तदा दशाक्षरेण चेत्तत्र चाष्टाविंशतिवारं रेचयेत् ।

"पूरयेद्वामया तद्वद्धारयेच्छतप्रमाणतः ।
प्राणायामो भवेदेको रेचपूरककुम्भकैः ॥
अष्टादशाक्षरेण चेत् द्वादशैवं समाचरेत् ॥"

अन्यमनुभिर्वर्णानुरूपमित्युक्तत्वात् । तत्तन्मन्त्रवर्णसङ्ख्याके रेचकादित्रयं कुर्य्यात् । क्रमदीपिकायाम् । रेचयेन्मारुत दशधा दक्षिण । पूरयेद्वामया मध्यनाड्या पुनर्धारयेदित्यादि । एतत्तु श्रीदशाक्षरविषयं ज्ञातव्यम् । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अपि च ।

"आसनं पद्मकाद्युक्तं प्राणायामो मरुज्जयः ।
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ह्यगर्भकः ॥
अगर्भात्तु सगर्भश्च प्राणायामः शतोऽधिकः ।
एवं द्विधा त्रिधाप्युक्तः पूरणात् पूरकः स च ॥
कुम्भको निश्चलत्वात् स रेचनाद्रेचकस्त्रिधा ।
लघुर्द्वादशमात्रः स्याच्चतुर्व्विंशतिकः परः ॥
षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोधनम् ॥"

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य फलं यथा,—

"प्रथमे जनयेत् स्वेदं मध्यमेन च वेपथुम् ।
विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥"

इति तत्रैव २३० अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"यथा पर्व्वतधातूनां ध्मातानां दह्यते मलम् ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥
प्रथमं साधनं कुर्य्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्क । शृणुष्व मे ॥
लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषोन्मेषणे मात्रा तालो लघ्वक्षरो मतः ।
प्राणायामस्य सङ्ख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमे जनयेत् स्वेदं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥
मृदुत्वं सेव्यमानास्तु सिंहशार्दूलकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी छन्देन प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न मानवान् ।
तद्वन्निषिद्धः पवनः किल्बिषं न नृणां तनुम् ॥
तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
श्रूयतां मुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा संवित्प्रसादश्च महीपते ।
स्वरूपं शृणु चैतेषां कथ्यमानमनुक्रमात् ॥
कर्म्मणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंक्षयः ।
चेतसो विकषायत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते ॥"

इष्टदुष्टानां पुण्यपापानाम् ।

"ऐहिकामुष्मिकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च यान् ।
निरुध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्व्वकामिकी ॥
अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ।
विजानातीन्दुसूर्य्यर्क्षग्रहाणां ज्ञानसम्पदा ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा स्थितिः ॥
यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ॥
शृणुष्व च महीपाल । प्राणायामस्य लक्षणम् ।
युञ्जतश्च यथायोगं यादृग्विहितमासनम् ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे योगिचिकित्सानामाध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

"प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यत् ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च ॥
परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।
कुरुतः सद्विधानेन तृतीयः संयमात्तयोः ॥
तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तम ।
आलम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥"

एतेषां टीका । प्राणायाममाह प्राणाख्यमिति । सबीजः सालम्बनो भगवन्मूर्त्तिध्यानमन्त्रजपसहितः । द्विविधस्यापि तस्य पुनस्त्रैविध्यमाह परस्परेणेति । उच्छ्वासेन मुखनासिकाभ्यां बहिर्निर्गच्छति वायुः स प्राणः । निश्वासेनान्तः प्रविशति यः सोऽपानः । तत्र प्राणवृत्त्यापानवृत्तेरभिभवो निरोधो रेचकाख्यः प्राणायामः । एवमपानवृत्त्या प्राणवृत्तेरभिभवः पूरकाख्यः । एवमनेन परस्पराभिभवप्रकारद्वयेन स प्राणायामो द्विधा । तयोर्युगपत्संयमात् कुम्भकाख्यस्तृतीयः प्राणायामः । यद्वा । सद्विधानेनेत्येकमेव पदम् । तत्र चायमर्थः । सद्विधानेन सद्गुरूपदिष्टमार्गेण रेचकपूरकाभ्यां यत् परस्पराभिभूतं द्वयं यत्र कुम्भकेनोभयोः सहाभिभवः । एवमभिभवत्रयेणैव प्राणायाम इति । सबीजस्यालम्बनमाह । तस्य चेति । स्थूलरूपमाह हिरण्यगर्भादिरूपम् ।" इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥ गायत्री प्राणायामो यथा,—

"सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
अहोरात्रकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सर्व्वपापहरं प्रोक्तं प्राणायामं द्विजन्मनाम् ।

ततस्त्वभ्यधिकं नास्ति तपः परमपावनम् ॥
प्राणसन्धारणं मासं कुशाग्रच्युतबिन्दुना ।
यः कुर्य्यात् प्रयतो नित्यं प्राणायामस्तु तत्समः ॥
निरोधाज्जायते वायुस्तस्मादग्निस्ततो जलम् ।
त्रिभिः शरीरं सकलं प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥
आकेशादानखाग्राच्च तपस्तप्येत सुदारुणम् ।
आत्मानं शोधयेद्यस्तु प्राणायामैः पुनः पुनः ॥
श्रावण्यां पौर्णमास्याञ्च सोपवासो जितेन्द्रियः ।
प्राणायामशतं कृत्वा मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

प्राणिद्यूत, क्ली, (प्राणिभिर्मेषादिभिः कृतं द्यूतमिति मध्यपदलोपी समासः ।) पणपूर्ब्बकमेषकुक्कुटादियुद्धम् । तत्पर्य्यायः । समाह्वयः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४६ ॥ साह्वयः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्राणिमाता, स्त्री (प्राणिनां मातेव गर्भदातृत्वात् ।) गर्भदात्रीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्राणिहिता, स्त्री, (प्राणिनां हिता ।) पादुका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकहितकारिणी च ॥

प्राणी, [न्] त्रि, (प्राणाः सन्त्यस्येति । प्राण + “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) प्राणविशिष्टः । मनुष्यादिः । तत्पर्य्यायः । चेतनः २ जन्मी ३ जन्तुः ४ जन्युः ५ शरीरी ६ । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ (यथा मनौ । १ । २२ ।

“कर्म्मात्मनाञ्च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभुः ।

साध्यानाञ्च गणं सूक्ष्मं यज्ञञ्चैव सनातनम् ॥”)

प्राणीत्य, क्ली, (प्रणीतस्य प्रयोजितस्य भावः । प्रणीत + ष्यञ् ।) ऋणम् । यथा त्रिकाण्डशेषे ।

“प्राणीत्यमृणमर्थानां प्रयोगः स्यात् कलाम्बिका ॥”

प्राणेश, पु (प्राणानामीशः ।) पतिः । इति जटाधरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“स्वामिन् ! भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विलासिन् ! कुरु

प्राणेश ! त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय ॥”)

प्राणेशा, स्त्री, (प्राणानामीशा ।) भार्य्या । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रातर्, [र्] अ, (प्राततीति । प्र + अत + “प्रातेररन् ।” उणा ५ । ५६ । इति अरन् ।) प्रभातम् । तत्पर्य्यायः । प्रगे २ । इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ॥ सूर्य्योदयावधिन्निमुहूर्त्तकालः । यथा,—

“प्रातः कालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा, रघौ । १ । ६ ।

“प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्व्रजेदपि ॥”)

प्रातःकृत्य, क्ली, (प्रातः प्रभातकालस्य कृत्यं कर्त्तव्या क्रिया ।) प्रभातकर्त्तव्यकर्म्म । तदनुष्ठानं यथा,

“ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय धर्म्ममर्थञ्च चिन्तयेत् ।
कायक्लेशांस्तदुद्भूतान् ध्यायेत्तु मनसेश्वरम् ॥
उषःकालेऽथ सम्प्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ।
स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि ॥
प्रातःस्नानेन शुध्यन्ति येऽपि पापकृतो जनाः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।
ऋषीणां ऋषिता नित्यं प्रातःस्नानान्न संशयः ॥
मुखे सुप्तस्य सततं लालाद्याः प्रस्रवन्ति हि ।
ततो नैवाचरेत् कर्म्माण्यकृत्वा स्नानमादितः ॥
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ॥
न च स्नानं विना पुंसां पावनं प्रत्यहं स्मृतम् ।
होमे जप्ये विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत् ॥
अशक्तावशिरस्कं वा स्नानमस्य विधीयते ।
आर्द्रेण वाससा चाथ मार्ज्जनं कायिकं स्मृतम् ॥
असामर्थ्ये समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।
ब्राह्मादीनि यथाशक्तौ स्नानान्याहुर्म्मनीषिणः ॥
ब्राह्ममाग्नेयमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं यौगिकं तद्वत् षोढ़ा स्नानं प्रकीर्त्तितम् ॥
ब्राह्मन्तु मार्ज्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकबिन्दुभिः ।
आग्नेयं भस्मना पादमस्तकादिविधूननम् ॥
गवां हि रजसा प्रोक्तं वायव्यं स्नानमुत्तमम् ।
यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते ॥
वारुणञ्चावगाहन्तु मानसं स्वात्मवेदनम् ।
यौगिकं स्नानमाख्यातं योगो विष्णुविचिन्तनम् ॥
आत्मतीर्थमिति ख्यातं सेवितं ब्रह्मवादिभिः ।
मनःशुचिकरं पुंसां नित्यन्तत्स्नानमाचरेत् ।
शक्तश्चेद्वारुणं विद्वान् प्राजापत्यन्तथैव च ॥*॥
प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा विधानतः ।
आचम्य प्रयतो नित्यं स्नानं प्रातः समाचरेत् ॥
मध्याङ्गुलसमस्थौल्यं द्वादशाङ्गुलसम्मितम् ।
सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण च धावयेत् ॥
क्षीरिवृक्षसमुद्भूतं मालतीसम्भवं शुभम् ।
अपामार्गञ्च विल्वञ्च करवीरं विशेषतः ॥
वर्ज्जयित्वा निन्दितानि गृहीत्वैकं यथोदितम् ।
परिहृत्य दिनं पापं भक्षयित्वा विधानतः ॥
नोत्पाटयेद्दन्तकाष्ठं नाङ्गुल्या धावयेत् क्वचित् ।
प्रक्षाल्य भङ्क्त्वा तज्जह्याच्छुचौ देशे समाहितः ॥
स्नात्वा सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा ।
आचम्य मन्त्रविन्नित्यं पुनराचम्य वाग्यतः ॥
सम्मार्ज्ज्य मन्त्रैरात्मानं कुशैः सोदकबिन्दुभिः ॥
आपोहिष्ठाव्याहृतिभिः सावित्र्या वारुणैः शुभैः ।
ओँकारव्याहृतियुतां गायत्रीं वेदमातरम् ।
जप्त्वा जलाञ्जलिं दद्याद्भास्करं प्रति तन्मनाः ॥
प्राक्कूलेषु समासीनो दर्भेषु सुसमाहितः ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः ॥
या सन्ध्या सा जगत्सूतिर्मायातीता च निष्कला ।
ऐश्वरी तु परा शक्तिस्तत्त्वत्रयसमुद्भवा ॥
ध्यात्वार्कमण्डलगतां सावित्रीं वै जपन् बुधः ।
प्राङ्मुखः सततं विप्रः सन्ध्योपासनमाचरेत् ॥
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व्वकर्म्मसु ।
यदन्यत् कुरुते किञ्चित् न तस्य फलमाप्नुयात् ॥
अनन्यचेतसः शान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
उपास्य विधिवत् सन्ध्यां प्राप्ताः पूर्व्वे परां गतिम् ॥
योऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्म्मकार्य्ये द्विजोत्तमः ।
विहाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकायुतम् ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन सन्ध्योपासनमाचरेत् ।
उपासितो भवेत्तेन देवो योगतनुः परः ॥
सहस्रपरमां नित्यं शतमध्यां दशावराम् ।
सावित्रीं वै जपेद्विद्वान् प्राङ्मुखः प्रयतः स्थितः ॥
अथोपतिष्ठेदादित्यमुद्यन्तं समाहितः ।
मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैरृग्यजुःसामसम्भवैः ॥
उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।
कुर्व्वीत प्रणतिं भूमौ मूर्द्ध्ना तेनैव मन्त्रतः ॥*॥
ओँ खद्योताय च शान्ताय कारणत्रयहेतवे ।
निवेदयामि चात्मानं नमस्ते ज्ञानरूपिणे ॥
नमस्ते घृणये तुभ्यं सूर्य्याय ब्रह्मरूपिणे ।
त्वमेव ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽमृतम् ॥
भूर्भुवः स्वस्त्वमोङ्कारः सर्व्वे रुद्राः सनातनाः ।
पुरुषः सन्महोऽन्तस्त्वां प्रणमामि कपर्द्दिनम् ॥
त्वमेव विश्वं बहुधा सदसत् सूयसे च यत् ।
नमो रुद्राय सूर्य्याय त्वामहं शरणं गतः ॥
प्रचेतसे नमस्तुभ्यमुमायाः पतये नमः ।
नमोऽस्तु नीलग्रीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ॥
विलोहिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ।
नमः उमापतये तुभ्यमादित्याय नमोऽस्तु ते ॥
नमस्ते वज्रहस्ताय त्र्यम्बकाय नमोऽस्तु ते ।
प्रपद्ये त्वां विरूपाक्षं महान्तं परमेश्वरम् ॥
हिरण्मये गृहे गुप्तमात्मानं सर्व्वदेहिनाम् ।
नमस्यामि परं ज्योतिर्ब्रह्माणं त्वां परां गतम् ॥
विश्वं पशुपतिं भीमं नरनारीशरीरिणम् ।
नमः सूर्य्याय रुद्राय भास्वते परमेष्ठिने ।
उग्राय सर्व्वभक्षाय त्वां प्रपद्ये सदैव हि ॥*॥
एतद्वै सूर्य्यहृदयं जप्त्वा स्तवमनुत्तमम् ।
प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्कुर्य्याद्दिवाकरम् ॥
इदं पुत्त्राय शिष्याय धार्म्मिकाय द्विजातये ।
प्रदेयं सूर्य्यहृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम् ॥
सर्व्वपापप्रशमनं वेदसारसमुद्भृतम् ।
ब्राह्मणानां हितं पुण्यमृषिसङ्घैर्निषेवितम् ॥
यस्तु नित्यं पठेद्धीमान् प्रेक्षन्नादित्यमण्डलम् ।
महापातकयुक्तोऽपि पूयते नात्र संशयः ॥
व्याधिपस्मारकुष्ठाद्यैर्व्याधिभिः पीड़ितोऽपि सन् ।
जप्त्वा शतगुणं स्तोत्रं स स्वास्थ्यो भवति ध्रुवम् ॥
भूतग्रहपिशाचादिनीचव्यसनकार्य्यिभिः ।
स्तुवन् ध्यात्वा हरिं विप्रो मुच्यते महतो भयात् ॥
अथागत्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
प्रज्वाल्य वह्निं विधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम् ॥
ऋत्विक्पुत्त्रोऽथ पत्नी वा शिष्यो वापि सहोदरः ।
प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयुर्व्वा यथाविधि ॥
पवित्रपाणिः पूतात्मा शुक्लाम्बरधरोत्तरः ।
अनन्यमानसो भूत्वा जुहुयात् संयतेन्द्रियः ॥
विना दर्भेण यत् कर्म्म विना मन्त्रेण वा पुनः ।
राक्षसं तद्भवेत् सर्व्वं नामुत्रेह फलप्रदम् ॥*॥

इन्धनानि नमस्कुर्य्यादेवमाराग्निवेदयेत् ।
इत्थात पुष्पादिक तेषां दद्याच्चैवाभिवादयेत् ॥
गुरुञ्चैवाप्युपासीत हितञ्चास्य समाचरेत ।
वेदाभ्यास तत कुर्य्यात् प्रयत्नाच्छक्तितो द्विज ॥
जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेच्च विचारयेत् ।
अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्म्मादीनि द्विजोत्तम ॥
वैदिकांश्चैव निगमान् वेदाङ्गानि विशेषत ।
उपेयादीश्वरञ्चाथ योगक्षेमप्रसिद्धये ॥
साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थे ततो द्विज ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे १७ अध्याय ॥ * ॥
अपि च ।
“प्रात शिरसि शुक्लाब्जे द्विनेत्र द्विभुज गुरुम् ।
प्रसन्नवदन शान्त स्मरेत्तन्नामपूर्ब्बकम् ॥”
ॐ नमो गुरवे तस्मा इष्टदेवस्वरूपिणे ।
यस्य वागमृत हन्ति विष ससाराख्यकम् ॥”
इति पठेत ॥
“अह देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोक-
भाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽह नित्यमुक्तस्वभाववान् ॥”
इति भावयेत् ।

“लोकेश ! चैतन्यमयादिदेव
श्रीकान्त विष्णो भवदाज्ञयैव ।
प्रात समुत्थाय तव प्रियार्थं
ससारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥
जानामि धर्म्म न च मे प्रवृत्ति
र्जानाम्यधर्म्मं न च मे निवृत्ति ।
त्वया हृषीकेश ! हृदि स्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥”

विष्णुपुराणे ।
“प्रबुद्धश्चिन्तयेद्धर्म्मसर्थञ्चास्याविरोधिनम् ।
अपीडया तयो कामसुभयोरपि चिन्तयेत ॥”
धर्म्मलक्षणन्तु भविष्ये ।
“धर्म्म श्रेय समुद्दिष्ट श्रेयोऽभ्युदयसाधनम् ॥”
अतएव जैमिनि । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म
इति । तेन वैदिकलिङ्गप्रतिपाद्योऽर्थो धर्म्म ।
कोऽर्थो योऽभ्युदयाय इति तु भविष्ये ॥ * ॥
तत ॐ प्रियदत्तायै भुवे नम । इति नमस्कृत्य
दक्षिण चरण न्यसेत् । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“श्रोत्रिय सुभगाङ्गाश्च गाञ्चैवाग्निञ्चितं तथा ।
प्रातरुत्थाय य पश्येदापद्भ्य स विमुच्यते ॥
पापिष्ठ दुर्भगाञ्च मद्य नग्नमुत्कृत्तनासिकम् ।
प्रातरुत्थाय य पश्येत् कलेरुपलक्षणम् ॥”
अतएव व्यास ।
“धनिन श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चम ।
पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वास न कारयेत् ॥”
महाभारते ।
“कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतुपर्णस्य राजर्षे कीर्त्तन कलिनाशनम् ॥”

कृत्य प्रात ॥ * ॥
अथ विण्मूत्रोत्सर्ग । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“निद्रां चक्षुर्द्वयच्छन्नी राम । निश्यमेवारुणोदये ।
वेग्रोत्सर्गं तत कृत्वा दन्तधावनपूर्ब्बकम् ॥
स्नान समाचरेत प्रात सर्ब्बकल्मषनाशनम् ॥”
अरुणोदयकालमाह स्कन्दपुराणम् ।
“उदयात प्राक चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदय ।
तत्र स्नान प्रशस्त स्यात्तद्धि पुण्यतम स्मृतम् ॥”
नाडिका दण्ड । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“वेगरोध न कर्त्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगत ।”
आयुर्व्वेदीयेऽपि । न वेगितोऽन्यकार्य्यस्स्यात्
नाग्नावित्वा साध्यमामयम् । अङ्गिरा ।
“उत्थाय पश्चिमे रात्रेस्तत आचम्य चोदकम् ।
अन्तर्द्धाय तृणैर्भूमि शिर प्रावृत्य वाससा ॥
वाच नियम्य यत्नेन ष्ठीवनोच्छासवर्ज्जित ॥
कुर्य्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहित ॥”
विष्णुपुराणम् ।
“तत कल्य समुत्थाय कुर्य्यान्मैत्र नरेश्वर ॥
नैऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिक भुव ॥
तिष्ठेन्नातिचिर तत्र नैव किञ्चिदुदीरयेत् ॥”
कल्य उष काल । मैत्र मित्रदेवताकपायुकर्म-
त्वात् पुरीषोत्सर्ग । नैऋत्यामुत्थानदेशमारभ्य
उत्थायेत्यनेन उपस्थिते इषुप्रक्षेपयोग्यदेशा-
दूर्द्ध । तद्भूपरिमाणमाह पितामह ।
“मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् ।
हस्ताना च शते सार्द्धे तच्च ज्ञात्वा विचक्षण ॥”
आपस्तम्ब ।
“मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्य्यादक्षिणां दिश दक्षिणा-
परा वेति ।” दक्षिणापरां नैऋतीम् । मनु ।
“मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्य्यादुदङ्मुख ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥”
यत्तु यमवचनम् ।
“प्रत्यङ्मुखश्च पूर्ब्बाह्णे त्वपराह्णे च प्राङ्मुख ।
उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुख ॥”
इति तदिच्छाविकल्पार्थं सूर्य्याभिमुखनिरा-
सार्थञ्च न तु नियमार्थं देवलवचनविरोधात् ।
तथा च देवल ।
“सदैवोदङ्मुख प्रात सायाह्ने दक्षिणामुख ।
विण्मूत्रमाचरेन्नित्य सन्ध्यायां परिवर्ज्जयेदिति ॥”
अत्र प्रात सायाह्नशब्दौ दिवारात्रिपरौ
पूर्ब्बोक्तमनुवचनैकवाक्यत्वात् । सन्ध्यायां परि-
वर्ज्जयेदिति तु यौक्तिकेतरपरम् ॥ * ॥ यम ।
“कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठत कण्ठलम्बितम् ।
विण्मूत्रे च गृही कुर्य्याद्यद्वा कर्णे समाहित ॥”
पृष्ठत पृष्ठे कण्ठलम्बित निवीत तत् पृष्ठ
लम्बित निवीतमापृष्ठदेशावलम्ब यान्यधर्म्मोक्तिरिति
नियमपरिशिष्टवचनात् ।
“निवस्य प्रयतो वास सवीताङ्गोऽवगुण्ठित ॥”
इति मनुवचनाच्च ॥
अत्र सवीत निवीत सवीत मानुष इति तैत्ति
रीयश्रुते । मानुषे मनकादिकृत्ये । पृष्ठलम्बित
निवीतमिति कौथुमशाखीयाचार्य्यवचना ततस्तु स्मारयन्

कृत्वा पृष्ठलम्बित स्कन्धे दक्षिणे । इत्यत्र कृत्वा-
पदे ब्राह्मणमाह शाङ्खायन । एकवस्त्रो
यज्ञोपवीत कर्णे कृत्वा अवगुण्ठित इति । कर्णे
दक्षिणे । पवित्र दक्षिणे कर्णे विण्मूत्रमाचरे
दिति स्मृतौ तथा दर्शनात । अवगुण्ठित कृत-
शिरोऽवगुण्ठन । मनु ।
“छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विज ।
यथासुखमुख कुर्य्यात् प्राणबाधभयेषु च ॥”
महाभारते ।
“प्रत्यादित्य प्रत्यनल प्रति गाञ्च प्रति द्विजम् ।
मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुष ॥”
प्रति सम्मुखे ॥ * ॥ मनु ।
“न मूत्र पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्व्वते ॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि सस्थित ॥
न नदीतीरमासाद्य न च पर्व्वतमस्तके ।
न वाय्वग्निविप्रानादित्यमप पश्यस्तथैव च ।
न कदाचन कुर्व्वीत विण्मूत्रस्य विसर्ज्जनम् ।
ससत्त्वेषु प्राणिसत्सु । सस्थित उत्थित
पर्व्वतनिषेधादेव मस्तकनिषेधे सिद्धे पुनर्निषेध
अत्र पर्व्वतोऽल्पपरीहारस्तथापि मस्तकवर्ज्ज
नार्थं । अथवा । पर्व्वतमस्तकनिषेधोऽधिक
दोषाय ॥ * ॥ वशिष्ठ ।
“आहारनिर्हारविहारयोगा
सुसवृता धर्म्मविदा तु कार्य्या ।
वाग्बुद्धिगुप्तौ च तपस्तथैव
धनायुषी गुप्ततमे तु कार्य्ये ॥”
निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्ग । विहार स्त्रीस-
म्भोग । योग समाधि । वाग्गुप्तिरशुभाभाष
णम् । बुद्धिगुप्तिरनिष्टचिन्ताकरण । हारीत ।
“आहारन्तु रह कुर्य्यान्निर्हारञ्चैव सर्व्वदा ।
गुप्ताभ्यां लक्ष्मीयुत स्यात् प्रकाशे हीयते तथा ॥”
विष्णुपुराणम् ।
“सोमाग्न्यर्काम्बुवायूनां पूज्यानाञ्च न सम्मुखम् ।
कुर्य्यात् ष्ठीवनविण्मूत्रसमुत्सर्गञ्च पण्डित ॥”
आपस्तम्ब । “न च सोमाग्न्यो मूत्रपुरीषे
कुर्य्यादिति ।” इत्याह ।
“करग्रहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके ।
मूत्रतुल्यन्तु पानीय पीत्वा चान्द्रायण चरेत् ॥”
भरद्वाज ।
“अथावगुण्ठितमुख लोष्टकाष्ठतृणादिना ।
उद्धृतवासा उत्तिष्ठेद्दृढ विधृतमेहन ॥” * ॥
उद्धृतवासा कटिदेशादूर्द्धनिधृतवस्त्र ।
अथ शौचम् । देवल ।
“धर्म्मविद्दक्षिण हस्तमध शौचे न योजयेत् ।
तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्द्ध न शोधयेत् ।
प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात् कारणाद्भयथा क्रिया ॥”
कारणाद्रोगादे । ब्रह्माण्डपुराणम् ।
“उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव वाग्यत ।
उदङ्मुखो दिवा कुर्य्याद्रात्रौ चेद्दक्षिणामुख ।
सुनिर्णिक्ते मृदद्भ्याञ्च गन्धलेपक्षयावधि ॥”

कुर्य्याच्छौचमिति शेष । मुनिनिर्त्ते भरद्वाजोक्त लोष्टादिप्रच्छन्ने गुदे । उदकपात्राभावे करेण जलाश्रयात उदकग्रहणमाह आदित्यपुराणम् ।
"हस्तिमात्र जलं त्यक्त्वा कुर्य्याच्छौचमनुद्धृते ।
पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत ॥"
तस्मिन् देशे शौचं कर्त्तव्यं यस्माद्धस्तिमात्रव्यवस्थित जल तनस्थलमेव तीर्थ जलसमीपत्वात॥ * ॥
विष्णुपुराणम् ।
"वल्मीकमूषिकोत्खाता मृदमन्तर्जलान्तथा ।
शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्याल्लेपसम्भवाम् ॥
अन्य प्राण्युपमर्द्दाच्च हलोत्खातां चकर्द्दमाम् ॥
मनुदक्षौ ।
"एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश ।
उभयो सप्त दातव्या मृद शुद्धिमभीप्सता ॥"
उभयो करयो । वामहस्ते दशदानानन्तर ततपृष्ठे सप्तदानमाह हारीत । दशमध्ये च सप्त पृष्ठे इति । शङ्खदक्षौ ।
"तिस्रस्तु मृत्तिका देया कृत्वा तु नखशोधनम् ।
तिस्रस्तु पादयोर्देया शुद्धिकामेन नित्यश ॥"
नखशोधन हस्तादिना नखान्तर्मलशोधनम् ।
तिस्र इति हस्तयोरिति शेष ॥ * ॥
पादप्रक्षालन न कांस्ये कर्त्तव्यमित्याह विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
"दर्भेर्न मार्ज्जयेत पादौ न च कांस्ये प्रधावयेत ॥"
दक्ष ।
"लिङ्गे तत्र समाख्याता त्रिपर्व्वी पूर्य्यते यया ।
अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ॥
द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धं परिकीर्त्तितम् ॥"
यदा तु उक्तप्रमाणया मृदा गन्धलेपक्षयो न भवति तदा अधिकयापि कर्त्तव्यम् ।
"गन्धलेपक्षयकर शौच कुर्य्यादतन्द्रित ॥"
इति याज्ञवल्क्यवचनात् ॥
गुदाद्यत्र परिमाणमाह यम ।
"मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्व्वी पूर्य्यते यया ।"
त्रिपर्व्वी तर्ज्जनीमध्यमानामिकानामग्रपर्व्वत्रयम् ॥ * ॥ मूत्रमात्रे तु स्मृति ।
"एकां लिङ्गे मृद दद्यात वामहस्ते तु मृद्द्वयम् ।
उभयोर्हस्तयोर्द्वे तु मूत्रशौच प्रकीर्त्तितम् ॥"
ब्रह्मपुराणे ।
"पादयोर्द्वे गृहीत्वा च सुप्रक्षालितपाणिमान् ।
द्विराचम्य तत शुद्ध स्मृत्वा विष्णु सनातनम् ॥"
पादयोर्द्वे एकैका । इद मत्रे पुरीषोत्सर्गे तिस्रो विधानात ॥ * ॥ दक्ष ।
"यदुदित दिवा शौचमर्द्ध रात्रौ विधीयते ।
आतुरे च तदर्द्धं स्यात तदर्द्धं पथि स्मृतम् ॥"
पथोक्तकरणासमर्थविषये न तु निद्रादिपुरस्कारेणैव वाक्यस्याकरणार्थतापत्ते ॥ * ॥ आपस्तम्ब ।
"पथि पादस्तु विज्ञेय आर्त्ते कुर्य्याद्यथाबलम् ।"
एतयोर्व्विरोधस्तु आर्त्तानार्त्ताभ्यां परिहरणीय । दक्ष ।
"देश कालं तथात्मानं द्रव्य द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत ॥"

ब्रह्मपुराणे ।
"न यावदुपनीयेत द्विज शूद्रस्तथाङ्गना ।
गन्धलेपक्षयकर शौच तेषां विधीयते ॥
प्रमाण शौचसंख्या वा न शिष्टैरुपदिश्यते ।
यावच्च शुद्धिं मन्येत तावत शौच समाचरेत ॥"
दक्ष ।
"न्यूनाधिक न कर्त्तव्य शौच शुद्धिमभीप्सता ।
प्रायश्चित्त प्रसज्येत विहितातिक्रमे कृते ॥
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फला क्रिया ॥"
गन्धलेपक्षये सत्यधिक न कर्त्तव्य पूर्व्वोक्तयाज्ञवल्क्याविरोधात । गन्धलेपाक्षये त्वधिकसंख्यापि । याज्ञवल्क्यवचनमनुपनीतादिपर वा पूर्व्वोक्तब्रह्मपुराणैकवाक्यत्वात् ॥ * ॥
"एतच्छौच गृहस्थानां द्विगुण ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुणन्तु वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥"
इदन्तु द्विगुणादिक संख्यामात्रे तदनन्तराभिधानात । व्याघ्रपाद ।
"शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तर तथा ।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्य भावशुद्धिस्तथापरम् ॥
गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्भारैश्च नगोपमै ।
आमृत्यो स्नातकश्चैव भावदुष्टो न शुध्यति ॥"
स्मृति ।
"धावन्तश्च प्रमत्तश्च मूत्रोच्चारकृतस्तथा ।
भुक्तानभाचमानश्च नास्तिक नाभिवादयेत् ॥
जन्मप्रभृति यत्किञ्चित चेतसा धर्म्ममाचरेत ।
सर्व्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात् ॥"
अग्न्यस्त्राङ्ग ।
"यस्मिन् स्थाने कृत शौच वारिणा तद्विशोधयेत् ।
न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिकां यो न शोधयेत ॥"
शौचानन्तर हारीत । गोमयेन मृदा वा कमण्डलु प्रक्षाल्य पूर्व्ववदुपस्पृश्य आदित्य सोमं अग्निं वा वीक्षेतेति । अत्र नाचमनानन्तर आचमनं अन्यत्र तथादर्शनात् । आचमनानन्तर आदित्यादिदर्शन यथासम्भवम् । शौच कृत्वा मूत्रोच्चार न पश्येत् इत्यादित्यमपि सोम वा पश्येदिति ॥ * ॥ अथाचमनविधि । दक्ष ।
"प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रि पिबेदम्बु वीक्षितम् ।
संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्वि प्रमृज्यात्ततो मुखम् ॥
संहत्य तिसृभि पूर्व्वमास्यमेवमुपस्पृशेत ।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राण पश्चादनन्तरम् ॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षु श्रोत्रे पुन पुन ।
नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ॥
सर्व्वाभिस्तु शिर पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् ॥"
पादप्रक्षालन विशेषयति देवल ।
"प्रथम प्राङ्मुख स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेत् शनै ।
उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुख ॥"
शनैरत्वरं । दैवपैत्र्यकेतरत्वापत्तन्नः । प्रत्यक्पादावनेजनमिति । प्रत्यक् पश्चिमाभिमुख । [illegible] अर्थ पादमुत्तीर्य्य इति

सव्य पाद प्रक्षालयेत । दक्षिणं पादमवनेनिज इति दक्षिण पाद प्रक्षालयेदिति अर्द्धश्लोके तथादर्शनात सर्व्वत्र तथा कल्पतरौ । पारस्कर ।
सव्य पाद प्रक्षाल्य दक्षिण प्रक्षालयतीति सूत्रेण प्राक सव्यपादप्रक्षालने सिद्धे सव्य प्रक्षाल्य दक्षिण प्रक्षालयतीत्यत्र सव्यग्रहण सामान्यार्थं तेनान्यस्यापि पादप्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यम् अन्यार्थं पुनर्व्वचनमिति न्यायात । अन्यार्थमधिकार्थम । ब्राह्मणश्चेद्दक्षिण प्रथममिति सूत्र तस्य पादौ यदि ब्राह्मण प्रक्षालयति तदा दक्षिण प्रथममिति न सव्यम् । यथा प्रक्षालयतीत्यनुवृत्तौ आश्वलायन । दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् सव्य शूद्रायेति । स्वयं प्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यमिति एवं हरिशर्म्मापि ।
आचमने पाणिपादप्रक्षालन मूत्राद्यमार्गे । यथा ब्रह्मपुराणं ।
"कृत्वाथ शौच प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मृज्जले ।
निबद्धशिख आसीनो द्विज आचमनञ्चरेत ॥
कृत्वोपवीत सव्यांसे वाङ्मन कायसंयत ॥"
आपस्तम्ब ।
"इत्येवमङ्गिरा प्राह प्रक्षाल्य चरणौ पृथक ।
हस्तौ चामणिबन्धाभ्या पश्चादाचीत संयत ॥"
चात् आमणिबन्धाभ्यामित्यवधिप्रदान सत मध्यमाशुचित्वशङ्कायां अल्पश्रमापनोदनाय अतिशयशौचाय वा । अतएवोक्त अङ्गप्रक्षालित घनप्रकर्ष इति ॥ * ॥ शिखाबन्धने विशेषमाह ब्रह्मपुराणं ।
"गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैरृत्यां ब्रह्मरन्ध्रत ।
जुटिकाञ्च ततो बद्धा तत कर्म्म समाचरेत ॥" * ॥
पिबेदित्यनागतमाह याज्ञवल्क्य ।
"अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुख ।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥"
अन्तर्जानु जान्वोर्मध्ये हस्तौ कृत्वेति शेष ।
वायव्यादीशानाभिमुख ।
"ईशानाभिमुखो भूत्वोपस्पृशेत्तु यथाविधि ॥"
इति मरीच्युक्ते ।
ब्राह्मेण तीर्थेन अङ्गुष्ठमूलेन
"कनिष्ठदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्र करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात ॥"
इति याज्ञवल्क्यात् ॥
देशिनी तर्ज्जनी । करस्य दक्षिणस्य । यथा मार्कण्डेयपुराणम् ।
"अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पाणेर्दक्षिणस्य च ।
एतद्ब्राह्ममिति ख्यात तीर्थमाचमनाय वै ॥"
अत्र द्विजो न स्त्रीशूद्राविति मिताक्षरा ॥ अतएव ।
"स्त्रियाश्चैदक्षिणा तीर्थं शूद्रजातिस्तथैव च ।
सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव शौभनौ ॥"
ब्राह्मतीर्थावरोधि तु मनु ।
"ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥"

कार्य्येणापि । एवञ्च धर्म्माविरोधे सुवर्णादि-
पात्रेणाप्याचमनं कार्य्यं स्वयमसामर्थ्येऽन्येनाच-
मनं कारयितव्यम् । याज्ञवल्क्यः ।
"अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ।
हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ॥
शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः ॥"
अन्ततः ओष्ठोपान्ते । उत्तरोत्तरसमुच्चयार्थः ।
अतएव स्पृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षिताभिरिति ।
स्त्री शूद्रो वाथ निःशब्दं चाचमनं करोत्वि-
ति ब्रह्मपुराणाच्च । आचमनार्थं पाणिपाद-
प्रक्षालनमेवेत्येके । इति शूद्राधिकारे गौतमो-
क्तेश्च । आचमनाङ्गजलाभावे इदमिच्छाचारा-
ध्याये । मनुः ।
"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिश्च भूमिपः ।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिर-
न्ततः ॥"
अत्र यज्ञोपवीतप्रयोजनमुक्तम् । अनुपनीतानान्तु
स्त्रीशूद्रवदाचमनं न व्यावसृजनीयेत । इति
प्रागुक्तश्लोके तथादर्शनात् मिताक्षरायो-
ऽप्येवम् । अनु विशेषयति बौधायनः । पाद-
प्रक्षालनाच्छेषेण नाचामेत् यद्याचामेत् भूमौ
स्रावयित्वाचामेदिति । उशना ।
"कांस्यायसेन पात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः ।
आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचिच्छुचि-
र्भवेत् ॥"
कांस्यादिपात्रकरणकाचमनं कांस्यायसेनेत्या-
दिना निषिद्धमिति केचित् । तदर्थमाचमनेऽपि
कांस्यादिपात्रावर्ज्जनेन तन्निषिद्धमित्यपरे ।
आचमनजलविधेये प्रकृतिस्थितौ । न शूद्रा-
शुच्येकपाण्यावर्ज्जितेनेति अन्ताशुचिपदम्
आचमनकर्तृभिन्नपरम् । शूद्रपाणेः पार्थक्यात् एक-
पाणिपदमपि आचमनकर्तृभिन्नपाणिपरम् ।
तेन स्वीयवामपाण्यावर्ज्जितमपि निषिद्धम् । तथा
च असमर्थस्याधिकारे बौधायनः । मूत्रपुरीषे
कुर्वन् दक्षिणहस्तेन गृह्णाति सव्येनाचमनीय-
मिति । गृह्णाति जलपात्रमिति शेषः । आचा-
मेदित्यनुवृत्तौ देवलः ।
"शिखां बद्ध्वा वसित्वा द्वे विविक्ते वाससी शुचिः ।
तूष्णीं भूत्वा समादाय नेक्षमाणो विलोकयन् ॥"
एतवचनं प्राचीनावीतिनः इत्यादिवारणस्य
दर्शनात् यत्र प्रेतस्नानजपादौ एकवस्त्रत्व-
निषिद्धं तत्र तदृशादिकामाच्चाचमनं
कुर्य्यात् । प्रचेताः ।
"अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वीक्ष्य चक्षुषा ।
हृद्गताभिरशब्दाभिस्त्रिश्चतुर्व्वाद्भिराचमेत् ॥"
चतुर्व्वेति आचमनत्रिसंख्या विकल्पः । न तु
मूत्रशूद्रपानार्थं कृत्यजातीदवापत्तिः ।

गोकर्णाकृतिवत् स्रुच तत्र पञ्चहस्ताभियाच्च स्त्रुवम्
माषमग्ना इति । प्रदेशो निर्दिष्टभूभागः । अत्र
माषमग्नाः अशुचिदेशादागताः । यस्मिन् देशे
यन्नादिदुष्टमेव तोयं तत्र तदपि ग्राह्यम् । तथा
च मरीचिः ।
"येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्म्माचारश्च यादृशः ।
तत्र तन्नावमन्येत धर्म्मस्तत्रैव तादृशः ॥
येषु स्थानेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।
येषु स्थानेषु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ॥"
आचमने उदकग्रहणप्रकारं परिमाणञ्चाह
भरद्वाजः ।
"आयतं पर्व्वणा कृत्वा गोकर्णाकृतिवत् करम् ।
संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनञ्चरेत् ।
माषमज्जनमात्रास्तु सङ्गृह्य त्रिः पिबेदपः ॥"
पाणिना दक्षिणेन । त्रिः पिबेद्दक्षिणेनापि
इत्यादिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः ।
"सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम् ।
नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्ज्जयेत् ॥"
सदर्भपाणित्वे हारीतः ।
"ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत् ॥"
यज्ञनाद्ग्रन्थिरिति समुद्रकरेऽपि । आचमना-
ङ्गत्वे देवलः ।
"न गच्छन् प्रयातश्च न शयन् परान् स्पृशन् ।
न हसन्नैव सञ्जल्पन्नात्मानञ्चैव वीक्षयन् ॥"
शयन् कम्पमान इति रत्नाकरः । आत्मान
आत्मस्थानं हृदयम् । वीक्षयन्निति स्वार्थे णिच् ।
"केशान्नीवीमधःकायं न स्पृशन् धरणीमपि ।
यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम् ॥"
अधःकायं नाभेरधःप्रदेशम् । करं दक्षिणम् ।
आचमनाङ्गत्वे गोभिलः ।
"नान्तरीयैकदेशेन कल्पितोत्तरीयकः ॥"
अन्तरीयमधःपरीधानं तदेकदेशमुत्तरीयं कृत्वा
मरीचिः ।
"न बहिर्जानुहस्तश्च नाचवक्षो न चोत्थितः ।
न पादुकास्थोऽव्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥
उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवन्नरः ।
मुक्तासनस्थो नाचामेन्नान्यकाले कदाचन ॥"
जलस्थोऽथवा कर्म्मोत्तरकायश्च जलस्थ एकपद-
येनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः । अन्त-
रुदके आचान्तोऽन्तरेव शुद्धः स्यात् तथा-
न्तरेव बहिरेकञ्च कृत्वा पादमाचामेत् सर्व्वत्र
शुद्धो भवतीति । जले तूत्तिष्ठन्नाचामेत । जानो-
रूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।
अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्य-
तीति विशुद्धिः । हारीतः ।
"आर्द्रवासा जले कुर्य्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासाः स्थले कुर्य्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥"
कात्यायनः ।

कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥"
आसनारूढपादः आसनारोपितपादतलः ।
जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिको वस्त्रादिना
कृतवेष्टनजानुजङ्घाबन्धः । तद्वयेन भेदप्रतीतेः
प्रौढपादस्य द्विविधत्वं प्रतीयते ॥ * ॥ अत्र च
अनेकोद्धाटे दारुशिले भूमिसमे इष्टकाच
चतुर्थीभूता इति बौधायनवचनात्तथाविधे
आरूढपादोऽपि कुर्य्यात् । व्यासः ।
'शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि
वा ।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचि-
र्भवेत् ॥"
तथा ।
"अपः पाणिनखाग्रेण आचामेद्यस्तु ब्राह्मणः ।
सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं ऋषिरब्रवीत् ॥'
नखाग्रेति मुख नखस्य अग्रेणाङ्गुष्ठाग्रौ यथा
न भवतीति तात्पर्य्यम् । तथा च वशिष्ठः ।
"आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ।
ओष्ठौ च संस्पृश्य तथा यत्र स्यातामलोमकौ ॥"
एवञ्च प्रागुक्तहारीतवचने ओष्ठलोमाग्रेणस्पृ-
तत् सलोमकयोरेवेति । तदनन्तरं यामहस्त-
पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिनाभ्युक्षयेत् ।
तथा च कात्यायनाचमनम् । शिरस्त्वामेत्
हृताभिश्चिरोष्ठौ परिस्पृशेत् हिरिस्वके दक्षिणेन
पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेति ।
गोभिलः । निराचामेत् त्रिः परिमृज्यैव पादा-
वभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेदिति इन्द्रियाण्यद्भिः
स्पृशेत् अक्षिणी नासिके कर्णाविति । इन्द्रि-
याणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रियाणामसम्भवात् ।
तिसृभिरिति तर्ज्जनीमध्यमानामिकाभिः ॥ * ॥
सर्व्वत्राङ्गुष्ठयोगेन आचमनकारणमाह पैठी-
नसिः । अविरङ्गुष्ठकाग्रेणापि सर्व्वाणि
स्थानानि स्पृशेत् । निष्ठीवनादावाचमन
यथा । वायुपुराणे ।
"निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।
उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुचिप्रयतस्य च ॥
सन्देहेषु च सर्व्वेषु शिखां मुक्त्वा तथैव च ।
विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेव उपस्पृशेत् ॥
उदक्यायसमस्पर्शे स्नाने चाचमनाशिनाम् ॥"
हारीतः ।
"स्त्रीशूद्रोच्छिष्टसंभाषे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने
देवमभिगन्तुकाम आचामेदिति ।" याज्ञवल्क्यः ।
"स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥"
ब्रह्मपुराणे ।
"होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
आचान्तः पुनराचामेदन्यत्रापि सकृत् सकृत् ॥
दिराचम्य ततः शुद्ध स्मृत्वा विष्णुं सनातनम् ॥'
स्मृतिः ।

अथ हेतुमाह पराशरः ।
"प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मनुरब्रवीत् ॥"
शाङ्खायनः ।
"आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्म्मराट् ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥"
पुराणसारवायुपुराणयोः ।
"यः कर्म्म कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ।
भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्व्वा न संशयः ॥" * ॥
अथ दन्तधावनम् । वृद्धशातातपः ।
"मुखे पर्य्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥"
श्राद्धदिनादौ तस्य वर्ज्जनं यथा । विष्णुः ।
"श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्णसम्भवे ।
व्रते चैवोपवासे च वर्ज्जयेद्दन्तधावनम् ॥"
दन्तधावनमप्यादुदङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति ॥*॥
दन्तलग्नस्य दन्ततुल्यत्वं यथा । गौतमः ।
दन्तश्लिष्टे दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात् प्राक् च्युतेरित्येके । च्युतेष्वास्राववद्विद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिरिति । जिह्वाभिमर्षणाद्योग्य दन्तलग्न-स्याशौचजनकं न भवतीत्यर्थः । इदञ्चानुपलभ्य-मानरसविषयम् । दन्तवद्दन्तलग्नेषु रसवर्ज्ज-मिति शङ्खवचनात् । जिह्वाभिमर्षेऽपि अप्र-च्योऽहरणे न दोषः ।
"भोजने दन्तलग्नानि निर्ह्वत्याचमनञ्चरेत् ।
दन्तलग्नमसंहार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥
न तत्र बहुशः कुर्य्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।
भवेदशौचमत्यर्थं व्रणवैगुण्यतः क्षते ॥"
इति देवलवचनात् ॥
च्युतेरित्युपलभ्यमानरसविषयम् । आस्रावो लाला तद्वन्निगिरन्निर्त्यर्थः । अतएव शोणितं यथा न भवति तथा तृणादिना दन्तलग्न-निःसारणाचरणम् ॥ * ॥ छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"नारदाद्युक्तवार्क्षेयमष्टाङ्गुलमपाटितम् ।
सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधावयेत् ॥
उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥
परिजप्य तु मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
आयुर्ब्बलं यशो वर्च्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।
ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वन्नो धेहि वनस्पते ॥"
शुचिर्भूत्वा द्विराचमनेनेति शेषः ॥ * ॥ नर-सिंहपुराणम् ।
"दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।
सर्व्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥"
प्रमाणं सौख्यमाह विष्णुः ।
"कनीन्यग्रनिभक्षौद्र सकूर्च्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
प्रक्षाल्य भुक्त्वा तज्जह्याच्छुचौ देशे समाहितः ॥"
सकूर्च्चं दलितायम् । द्वादशाङ्गुलन्तु छन्दोगेत-रेषाम् ।
"द्वादशाङ्गुलकं विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलन्तु वैश्यानां शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् ।
भक्षयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्व्वस्वपि च वर्ज्जयेत् ॥"
तिथिविशेषे तस्य वर्ज्जनं यथा । नृसिंहपुरा-णम् ।
"प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्याञ्चैव सत्तमाः ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥
अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिने तथा ।
अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥"
गण्डूषस्य दन्तकाष्ठकार्य्यकारित्वेऽपि न तत्र मन्त्रान्वयः । शातातपः ।
"प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम् ।
पर्णैरन्यत्र काष्ठैश्च जिह्वोल्लेखः सदैव हि ॥"
गुवाकादिपत्रैर्द्दन्तधावनं निषिद्धं यथा । क्रिया-कौमुद्यां वशिष्ठः ।
"गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताली च केतकी ।
खर्ज्जूरनारिकेलौ च सप्तैते तृणराजकाः ॥
तृणराजशिरापत्रैर्यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावद्भवति चाण्डालो यावद्गां नैव पश्यति ॥"
पराशरभाष्ये याज्ञवल्क्यः ।
"नैककाष्ठैर्मध्यमाभिरितराङ्गुलिभिस्तथा ।
त्यक्त्वा अनामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥"
प्रचेताः ।
"मध्याह्नस्नानकाले तु यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह ॥"
स्मृतिः ।
"वमनं जन्ममारणं कृत्वा च दन्तधावनम् ।
अभ्यक्तशिरसश्चैव स्नात्वा नैवाभिवादयेत् ॥"
हारीतः ।
"शुचिं देवाभिरक्षन्ति पितरः शुचिमन्विताः ।
शुचेर्बिभ्यति रक्षांसि ये चान्ये दुष्टचारिणः ॥"
तथा ।
"स्नानं दानं तपस्त्यागो मन्त्रकर्म्मविधिक्रियाः ।
मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः ॥
शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरन्तथा ।
मृज्जलाभ्यां भवेद्बाह्यं भावशुद्धिस्तथापरम् ॥"
अथ प्रातःस्नानसन्ध्ये । ब्रह्मपुराणम् ।
"प्रातःस्नानं ततः कृत्वा सन्तर्प्य यथोदितम् ।
सन्ध्याञ्चापि तथा कुर्य्यात् नित्यनैमित्तिके तथा ॥"
कात्यायनः ।
"यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत् ॥"
दन्तान् प्रक्षाल्य प्रातरनातुरः स्नायात् ॥ * ॥
आतुरं विशेषयति आयुर्व्वेदीये ।
"स्नानमर्द्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ।
आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥"
तत्कालमाह विष्णुः । प्रातः सायम्तरश्मिरव्यक्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् । इति वसुन्धराप्रकरणम् ॥ * ॥
"स्नात्वा तिलकं कुर्य्यात् स्नात्वा हुत्वा च भक्तितः ।
कृष्णदोषविघातार्थं चाङ्गालादिदर्शने ॥"
कूर्म्मः ।
"स्नात्वा तु दूरतोऽपि पितृदेवतमर्चयेत् ॥"
ब्रह्माण्डपुराणे ।
"कर्म्मादौ तिलकं कुर्य्याद्रूपं तदेव परम् ।
गोप्रदानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम्
भस्मीभवति तत्सर्व्वमूर्द्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥"
ब्राह्मे ।
"अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत्
अनामिकान्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥
व्यासः ।
"जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्द्ध्ना बिभर्त्ति यः ।
बिभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥"
गोपीचन्दनमाह शातातपः ।
"गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् ।
मृदं मूर्द्ध्नि वहेद्यस्तु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥"
ब्रह्माण्डपुराणे ।
"ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्य्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रञ्च वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः ॥" * ॥
आसुरायणः ।
"अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ च कर्म्मि-णाम् ।
आर्द्रेण वाससा वापि मार्ज्जनं दैहिकं विदुः ॥"
इति जाबालवचनात् शिरो विहाय गात्रप्रक्षा-लनम् । तदशक्तावार्द्रवाससा गात्रमार्जनं कुर्य्यात् तदनन्तरं सन्ध्यां कुर्य्यात् । एतत्परमेव प्रातः सन्ध्यां ततः कुर्य्यात् दन्तधावनपूर्व्वकमिति याज्ञवल्क्यवचनम् । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

प्रातःसन्ध्या, स्त्री, (सन्धौ भवा । यत् प्रत्ययः । टाप् प्रातः प्रथमा या सन्ध्या ।) सन्ध्यादेवपूर्व्वाह्णम् । तदुत्पत्तिर्यथा ।
"तस्मिन् गिरौ चन्द्रभागे वृहल्लोहिततीरगाम् ।
सन्ध्यां दृष्ट्वाथ पप्रच्छ वशिष्ठः सादरं तदा ॥
वशिष्ठ उवाच ।
किमर्थमागता भद्रे ! निर्जनं त्वं महीधरम् ।
कस्य वा तनया गौरि ! किं वा तव चिकीर्षितम् ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यदि गुह्यं न ते भवेत् ।
वदनं पूर्णचन्द्राभं निःश्रीकं वा कथं तव ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
तत् श्रुत्वा वचनं तस्य वशिष्ठस्य महात्मनः ।
दृष्ट्वा च तं महात्मानं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥
शरीरधृग्ब्रह्मचर्य्यमध्यं तं जटाधरम् ।
सादरं प्रणिपत्याथ सन्ध्योवाच तपोधनम् ॥
सन्ध्योवाच ।
यदर्थमागता शैलं सिद्धं तन्मे तपोधन ! ।
तव दर्शनमात्रेण तन्मे सेत्स्यति वा विभो ! ।
तपः कर्त्तुमहं ब्रह्मन् ! निर्जनं शैलमागता ।
ब्रह्मणोऽहं मनोजाता सन्ध्या नाम्ना च विश्रुता ।
नोपदेशमहं जाने तपसो मुनिसत्तम ! ।
यदि ते युज्यते गुह्यं मां त्वं समुपदेशय ॥
एतच्चिकीर्षितं गुह्यं नान्यत् किञ्च न विद्यते
अज्ञात्वा तपसो भावं तपोवनमुपस्थिता ।
चिन्तया परिशुष्यैऽहं वेपते च मनः सदा ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
आकर्ण्य तस्या वचनं वशिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ।
स्वयं स सर्व्वतत्त्वज्ञो शान्तः किञ्चन पृष्टवान् ॥
अथ तां नियतात्मानं तपसेऽभिष्टतोद्यमाम् ।
वशिष्ठो मन्त्रयाञ्चक्रे गुरुवत् शिष्यवत्तदा ॥
वशिष्ठ उवाच ।
परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमः परमाराध्यो विष्णुर्मनसि धीयताम् ॥
मन्त्रेणानेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ।
ॐ नमो वासुदेवाय इत्यनेन च सन्ततम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
उपदिश्य वशिष्ठोऽथ सन्ध्यायै तपसः क्रियाम् ।
तामाभाष्य यथान्यायं तत्रैवान्तर्दधे मुनिः ॥
यथोक्तन्तु वशिष्ठेन मन्त्रं तपसि साधनम् ।
व्रतेन तेन गोविन्दं पूजयामास भक्तितः ॥
प्रसन्नस्तेन रूपेण यद्रूपं चिन्तितं तया ।
पुरः प्रत्यक्षतां यातस्तस्यां विष्णुर्जगत्पतिः ॥
निमीलिताक्षास्तस्यास्तु प्रविश्य हृदयं हरिः ।
दिव्यं ज्ञानं ददौ तस्यै वाचं दिव्ये च चक्षुषी ॥
दिव्यं ज्ञानं दिव्यचक्षुर्दिव्यां वाचमवाप्य सा ।
प्रत्यक्षं वीक्ष्य गोविन्दं तुष्टाव जगतां पतिम् ॥
अथ तस्याः शरीरन्तु वल्कलाजिनसंवृतम् ।
परिक्षीणं जटाव्राते पवित्रं मूर्द्धि राजितम् ॥
निरीक्ष्य कृपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
यः पश्यति सकामस्त्वां पाणिग्राहः स्मृते तव ।
स सद्यः क्लीवतां प्राप्य दुर्व्वलत्वं गमिष्यति ॥
पतिश्च तव भाग्याभ्यां सौन्दर्यसमन्वितः ।
सप्तकल्पान्तजीवी च भविष्यति सह त्वया ॥
अन्यच्च ते वदिष्यामि पूर्व्वं यत्त्वयि स्थितम् ।
अमौ शरीरत्यागन्तु पूर्व्वमेव प्रतिश्रुतः ॥
स च मेधातिथेर्यज्ञे मुनेर्द्वादशवार्षिके ।
हुतप्रज्वलिते वह्नौ न चिरात् क्रियतां त्वया ॥
तत्र गत्वा स्वयं छन्न मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
मत्प्रसादाद्वह्निजाता तस्य पुत्री भविष्यसि ॥
यस्ते वा वाञ्छनीयोऽस्ति स्वामी मनसि कश्चन ।
तन्निधाय निजस्वान्ते त्यज वह्नौ वपुः स्वकम् ॥
वारायणः स्वयं सन्ध्यां पस्पर्शाथ्यपाणिना ।
ततः पुरोडाशमयं तत् शरीरमभूत् क्षणात् ॥
समिद्धेऽग्नौ महायज्ञे मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधेः सुता ॥
तस्याः शरीरं तद्दग्ध्वा सूर्य्यस्य मण्डले ।
शुद्धं प्रवेशयामास विष्णोरेवाज्ञया पुनः ॥
सूर्य्यो द्विधा विभज्याथ तत शरीरं तदा रथे ।
स्वके संस्थापयामास प्रीतये पितृदेवयोः ॥
यदूर्द्धभागस्तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमाः ।
प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रादिमध्यगा ॥
उदेति सायसन्ध्यापि पितॄणां मोदकारिणी ॥”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
प्रातःकालकर्त्तव्यवैदिकतान्त्रिकोपासनाविशेषः ।
वैदिके तदनुष्ठानानि यथा । मार्ज्जनम् १ प्राशनम् २ प्राणायामः ३ आचमनम् ४ आपोमार्ज्जनम् ५ अघमर्षणम् ६ सूर्य्योपस्थानम् ७ देवतर्पणम् ८ सावित्र्यावाहनम् ९ सावित्रीध्यानम् १० सावित्रीजपः ११ सावित्रीविसर्ज्जनम् १२ आदित्यशुक्रप्रीणनम् १३ आत्मरक्षणम् १४ रुद्रोपस्थानम् १५ ब्रह्मादिभ्यो जलदानम् १६ सूर्य्यार्घ्यदानम् १७ सूर्य्यनतिः १८ ॥
तान्त्रिके तदनुष्ठानानि यथा । मन्त्राचमनम् १ जलशुद्धिः २ करन्यासः ३ अङ्गन्यासः ४ अघमर्षणम् ५ हस्तप्रक्षालनम् ६ आचमनम् ७ सूर्य्यार्घदानम् ८ गायत्र्या जलदानम् ९ तर्पणम् १० गायत्रीध्यानम् ११ गायत्रीजपः १२ जलसमर्पणम् १३ इष्टदेवध्यानम् १४ प्राणायामः १५ मूलमन्त्रजपः १६ जलसमर्पणम् १७ प्राणायामः १८ नमस्कारः १९ । इति स्मृतितन्त्रे ॥

प्रातःस्नानं, क्ली (प्रातः प्रभातकाले यत् स्नानम् ।) प्रभातकर्त्तव्यावगाहनादि । यथा, गारुडे ५० अः ।
“उषःकाले तु सम्प्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ।
स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि ॥
प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।
सुखे सुप्तस्य सततं लालाद्याः संस्रवन्ति हि ॥
अतो नैवाचरेत् कर्म्माण्यकृत्वा स्नानमादितः ।
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्व्विचिन्तितम् ॥
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ।
न च स्नानं विना पुंसां प्राशस्त्यं कर्म्म संस्मृतम् ।
होमे जप्ये विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत् ॥
अशक्तावशिरस्कन्तु स्नानमस्य विधीयते ॥”
अपि च गारुडे २१५ अध्याये ।
“प्रातःसन्ध्येषतः स्नानं मध्याह्ने विधिविस्तरम् ।
प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥
यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः ॥”
अपि च ।
“उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥
यत् फलं द्वादशाब्दानि प्राजापत्ये कृतैर्भवेत् ।
प्रातःस्नायी तदाप्नोति वर्षेण श्रद्धयान्वितः ॥
य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥
श्रतिक्रमी साधसायन्तु प्रातःस्नायी हविष्यभुक् ।
अतिपापं महाघोरं मासादेव व्यपोहति ॥
मातरं पितरञ्चापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।

२ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रातर्भोजनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कल्यजग्धिः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । २ ।
“स पञ्चहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः ।
तन्नैच्छद्रचयन् यस्य सपर्य्यां बाललीलया ॥”)

प्रातर्गेयः, पुं, प्रातःकाले गेयः ईश्वरादिर्येन । स्तुतिपाठकः । तत्पर्य्यायः । स्तुतिव्रतः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रभातगातव्ये, त्रि ॥

प्रातर्भोक्ता, [ऋ] पुं, (प्रातर्भुङ्क्ते इति । भुज + तृच् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रभाते भोजनकर्त्तरि, त्रि ॥

प्रातर्भोजनं, क्ली, (प्रातः प्रभातकाले भोजनम् ।) प्रातराशः । इति जटाधरः ॥

प्रातिका स्त्री (प्रातनोतीति । प्र + तन् + ण्वुल + टाप् । अत इत्वम् ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रातिपदिकः, पुं (प्रतिपदि तिथौ भवः इति । प्रतिपद् + “कालात् ठञ् ।” ४ । ३ । ११ । इति ठञ् ।) अग्निः । यथा,—
“इत्थम्भूतो महातेजाः सर्व्वकोपोद्भवो महान् ।
उवाच देवं ब्रह्माणं तिथिर्मे दीयतां प्रभो ! ॥
यस्यामहं समस्तस्य जगतः ख्यातिमाप्नुयाम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
देवानामथ यक्षाणां गन्धर्व्वाणाञ्च सत्तम ! ।
आदौ प्रतिपदा येन त्वमुत्पन्नोऽसि पावक ! ॥
त्वत्पदात् प्रातिपदिकं भक्षयिष्यन्ति देवताः ।
अतस्ते प्रतिपन्नाम तिथिरेषा भविष्यति ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
(प्रतिपदे धातुभिन्नपदे भवः इति । प्रतिपद् + ठक् ।) शब्दः, क्ली । यथा । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्रातिभाव्यं, क्ली, (प्रतिभू + ष्यञ् । द्विपदवृद्धिः ।) प्रतिभुवो भावः । जामिनी इति भाषा । यथा,
“साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्य्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥”
इति दायभागः ॥

प्रातिस्विकः, त्रि, (प्रतिस्वं भवः । प्रतिस्व + ठक् ।) असाधारणम् । तत्पर्य्यायः । अन्यासाधारणम् २ आवेणिकम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रातिहारः, पुं, (प्रतिहार एव । स्वार्थे अण् ।) प्रातिहारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रातिहारकः, पुं, (प्रतिहारक एव । स्वार्थे अण् ।) प्रातिहारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रातिहारिकः, पुं, (प्रतिहारः प्रतिहरणं व्याजः इत्यर्थः । स प्रयोजनमस्येति । प्रतिहार + “प्रयोजनम् ।” ५ । १ । १०९ । इति ठञ् ।) मायाकारः । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥

प्रातीपः पुं,

प्राथमकल्पिक, पुं, (प्रथमकल्प आद्यारम्भः प्रयोजनं यस्य। "प्रयोजनम्।" ५।१।१०९। इति ठञ्। यद्वा, प्रथमकल्पमधीते इति। विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यमिति ठक्।) प्रथमारब्धवेदाध्ययनः। प्रथम शिक्षणीय कल्प शास्त्रमधीते य इत्यर्थे ष्णिक। तत्पर्य्यायः। शैक्षः २। इत्यमरभरतौ॥

प्राथमिक, त्रि, (प्रथमे भवः। प्रथम+ठञ्।) प्रथमभवः। यथा। यत्राविरलक्रमेण सिद्धि विधायविधातुमितयत्नस्य द्वितीयस्यैव पश्चात् सम्पत्त्यर्थं द्वितीयं विधायविधाविरक्षो विधौ यत्नमस्तु सिद्धे प्राथमिकस्तु किमर्थम्। इति पक्षताशिरोमणिः॥

प्राथम्य, त्रि, (प्रथम+ष्यञ्।) प्रथमस्य भावः। यथा "अस्माभिरेव प्राथम्येन नानासुनीनां वचनैरेवविधौ निबन्धः क्रियते।" इति विजय रचितः॥

प्राद् [स्] अ (प्रात्तीति। प्र+अद्+"बाहुलकादस्यैरपुरसिप्रत्ययः।" उणा० २।११८। इत्यत्र उज्ज्वलदत्तोक्त्या उसि।) नाम। प्राकाश्यम्। स्फुटत्वम्। तत्पर्य्यायः। आविः २। यथा। प्रादुरासीत्। आविर्भूतः। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, रघुः। ११।१५।
"ज्यानिनादमथ गृह्णती तयोः
प्रादुरास बहुलक्षपाच्छविः।
ताडका चलकपालकुण्डला
कालिकेव निबिडा बलाकिनी॥")
प्रकाशः। सम्भावनम्। दृष्टिः। इति शब्दरत्नावली॥

प्रादुर्भाव, पुं, (प्रादुस्+भू+भावे घञ्।) आविर्भावः। यथा,—
"वपुः प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा॥"
इति कुवलयानन्दः॥

प्रादेश, पुं (प्रदिश्यते इति। प्र+दिश+करणे घञ्। "उपसर्गस्य घञि" इति दीर्घः।) तर्जनीसहितविस्तृताङ्गुष्ठः। इत्यमरः। २।६।८३॥ (यथा, महाभारते। ५।५१।१९।
"प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्ज्जुनात्॥"
प्रदेश एव। स्वार्थे अण्।) देशमात्रम्। यथा,
"प्रादेशो देशमात्रे च तर्ज्जन्यङ्गुष्ठसम्मिते॥"
इति मेदिनी॥
"अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या व्यास प्रादेश उच्यते॥"
इति देवीपुराणम्॥

प्रादेशनं, क्ली, (प्र+आ+दिश+ल्युट्।) दानम्। इत्यमरः। २।७।३॥

प्रादोष त्रि (प्रदोषस्यायमिति। प्रदोष+अण्।) प्रदोषसम्बन्धी। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (प्रदोषे व्याहरतीति। "व्याहरति मृगः।" ४।३।५१। इति अण्। प्रादोषो मृगः। प्रदोषसहचरितं अध्ययनं सोढमस्य। "तदस्य सोढम्।" ४।३।५२। इति अण्। प्रादोषः शिष्यः। इति व्याकरणम्॥)

प्रादोषिक, त्रि, (प्रदोषस्यायमिति। प्रदोष+"निशाप्रदोषाभ्याञ्च।" ४।३।१४। इति ठञ्।) प्रदोषसम्बन्धी। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

प्राधान्य, क्ली, प्रधानस्य भावः। (प्रधान+भावे ष्यञ्।) प्रधानत्वम्। यथा, धर्म्मदीपिकायाम्।
"वेदार्थोपनिबन्धृत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम्॥"

प्राध्व, अ, (प्राध्वनतीति। प्र+आ+ध्वन+डः।) अनुकूलम्। इत्यमरः। ३।४।४॥ (यथा, रघुः। १३।४३।
"सभाजने मे भुजमूर्द्ध्वबाहुः
सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते॥")

प्राध्व त्रि, (प्रगतोऽध्वानमिति। "उपसर्गादध्वनः।" ५।४।८५। इति अच्।) बहुदूरगामि रथादि। इति बोपदेवः॥ दूरपथः। प्रह्वः। बन्धः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा महाभारते। ३।१६२।२७।
"तत्र शक्तिं महीं स्कन्दं धनुञ्च भरतर्षभ।
प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुवेराय वृकोदरः॥")

प्रान्त, पुं, (प्रकृष्टोऽन्तः।) अन्तभागः। शेषः सीमा। यथा, कुमारे। ३।४३।
"प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं
ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश॥"

प्रान्ततः, [स्] अ, (प्रान्त+तसिल्।) प्रान्तभागे। यथा, प्राचीरं प्रान्ततो वृतिः। इत्यमरः। २।२।३॥

प्रान्तर क्ली, (प्रकृष्टमन्तरमवकाशो व्यवधानं वा यत्र।) दूरशून्योऽध्वा। इत्यमरः। २।१।१७॥ छायातरुजलादिरहिते पथि प्रान्तरं दूरशून्यो दूरशून्यं दूरश्चासौ शून्यश्चेति वा दूरशून्यो जलादिवर्जितत्वात् ईदृक् योऽध्वा स प्रान्तरमित्यन्वयः। प्रकृष्टमन्तरं व्यवधानमवकाशो वा अत्रेति प्रान्तरम्। इति भरतः॥ (यथा महानिर्व्वाणतन्त्रे। १।६४।
"ह्रदे गर्त्ते प्रान्तरे च प्रासादात् पर्व्वतादपि।
पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मदविह्वलाः॥")
विपिनम्। कोटरम्। इति मेदिनी॥

प्रान्तशून्य, क्ली, (प्रान्ते शून्यमस्य।) दूरशून्यपथः। छायादिरहितपथः। इति शब्दरत्नावली॥

प्रापण, क्ली, (प्र+आप+ल्युट्।) नयनम्। प्राप्तिः। (यथा मनुः। २।९५।
"प्रापणात् सर्व्वकामानां परित्यागो विशिष्यते॥"
प्राप्तिप्रेरणा। प्रकर्षेण आपनम्। आप्ल व्याप्तावित्यस्मात् प्रपूर्व्वापधातोर्भावे अनट् प्रत्ययः॥

प्रापणिक, पुं, (प्रापणमाप्यते इति। प्र+आ+पण व्यवहारे+"प्राद्वि पणिकः।" उणा०२।४१। इति किकन्।) पण्यविक्रयी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (यथा माघे। ५।२२।
"आच्छादितः प्रापणिकादथर्व्वं
अन्यानि रत्नान्यमितानि लोकः॥")

प्रापणीय, त्रि प्राप्यते यत्। (प्र+आप+अनीयर।) प्राप्यम्। (यथा, मेघदूते। ५।
"धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः॥")

प्रापेय, पुं गन्धर्व्वगणविशेषः। यथा, अग्निपुराणे।
"प्रवाधा जनयत् पुत्रान् दिव्यान् वै मायसोमान्।
चतुर्द्दश देवगन्धर्व्वा प्रापेया परिकीर्त्तिता॥"

प्राप्त, त्रि, (प्र+आप+क्तः।) प्रस्थापितः। तत्पर्य्यायः। प्रणिहितः २। लब्धः। तत्पर्य्यायः। विन्नः २ भावितः ३ आसादितः ४ भूतः ५। इत्यमरः। ३।१।८६, ३।१।१०४॥ (उपपन्नः। समुपस्थितः। यथा, मनुः। २।११२९।
"एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्द्दभाजिनम्।
सप्तागारांश्चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन्॥")

प्राप्तपञ्चत्व, त्रि, (प्राप्तं पञ्चत्वं मरणं येन।) मृतम्। इत्यमरः। २।८।११७॥

प्राप्तभार, पुं, (प्राप्तो भारो येन।) भारवाहः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (प्राप्तभारः इत्यपि क्वचित् पाठः॥) लब्धभारादौ त्रि॥

प्राप्तरूप, त्रि, (प्राप्तं रूपं येन।) पण्डितः। मनोज्ञः। इत्यमरः। ३।१।१३१॥ रूपवांश्च॥

प्राप्तव्य त्रि, प्राप्यते यत्। प्रपूर्व्वापधातोः कर्म्मणि तव्यप्रत्ययः। प्राप्यम्। (यथा, रामायणे। २।२९।१।
"आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किल॥")

प्राप्ति, स्त्री, (प्र+आप+क्तिन्।) उदयः। (यथा, महाभारते। १४।४८।३।
"गच्छन्त्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमव्ययाम्॥")
धनादिवृद्धिः। अधिगमः। लाभः। इत्यमरभरतौ॥ प्रापणम्। (यथा, मनुः। ९।१२।
"एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्म्मो वो रतिसंहितः।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत॥")
संहतिः। इति शब्दरत्नावली॥ अणिमाद्यष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः। स च अभीप्सितप्रापणम्। इति हेमचन्द्रो भरतश्च॥

प्राप्य, त्रि, (प्र+आप+ण्यत्।) प्राप्तव्यम्। तत्पर्य्यायः। गम्यम् २ समासाद्यम् ३। इत्यमरः। ३।१।९२॥ (यथा, मार्कण्डेये। ६२।२०।
"मयैषा साधुरागेण बहुशः प्रार्थिता सती।
निराकृतवती सेयमद्य प्राप्या भविष्यति॥"
अ, प्र+आप्+ल्यप्। यथा, मेघदूते।
"प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्॥")

प्राबोधिक, पुं, (प्रबोधाय हितः। प्रबोध+ठक्।) उषःकालः। इति शब्दमाला॥ प्राभोधकोऽपि पाठः॥

प्राभव, क्ली, (प्रभोर्भावः। प्रभु+अण्।) श्रेष्ठत्वम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

प्राभाकर, पुं, (प्रभाकरस्यायं तन्मतं वेत्तीति। प्रभाकर+अण्।) मीमांसकविशेषः। यथा,
"वाक्तिमत्कप्य निकुच्य परमतगिरां करणपूर्व्वकं

ग्रमतेन तद्द्वयस्योपायमभिधाय प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति सेयमित्यादिना।" इति व्याप्तिपञ्चकोपायशिरोमणिः॥ प्राभाकरमते चापि सहृदयङ्गमत्वम् यथा तस्मात् परितोषेण सहृदयङ्गमत्वा सा। इति व्याप्तिपञ्चकोपायचिन्तामणिः॥

प्राभृत, क्ली, (प्राभ्रियते स्मेति। प्र+आ+भृ+क्त।) उपढौकनम्। इत्यमरः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १७। १६४।
"स दत्तप्राभृत दूत स समाश्च व्यसर्जयत॥")

प्राभृतकं, क्ली, (प्राभृत+स्वार्थे कन्।) प्राभृतम्। तत्पर्य्यायः। कौशलिका २। इति हारावली। १५६॥

प्रामाद्य, पुं, (प्रमाद्यत्यनेनेति। प्र+मद्+ण्यत्।) वासकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ स्वार्थे ष्यञ् प्रमाद। तस्य भावे, क्ली॥

प्रामाणिक, त्रि, (प्रमाणादागतः। प्रमाण+ठक्।) हैतुकः। मर्य्यादास्थः। शास्त्रज्ञः। परिच्छेदकः। प्रमाणकर्त्ता। इति प्रमाणशब्दात् कर्त्तरि ष्णिकप्रत्ययः॥

प्रामाण्य, क्ली, (प्रमाणस्य भावः। प्रमाण+ष्यञ्।) प्रमाणत्वम्। प्रमाणशब्दाद्भावार्थे ष्यञ्प्रत्ययः॥ (यथा मार्कण्डेये। १५। ४२।
"सत्य भूतहितार्थोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम्।
गुरुदेवर्षिसिद्धर्षिपूजनं साधुसङ्गमः॥")

प्रामाण्यवाद, पुं, (प्रामाण्यस्य वादः कथनम्।) प्रमाणत्वकथनम्। तद्वति तत्प्रकारकत्व-प्रमात्वकथनम्। चिन्तामणिव्याख्यान्यविशेषः। इति पूर्व्वाचार्य्याः॥ स यथा। अथ जगदेव दुःखपङ्कनिमग्नमुद्दिधीर्षुरष्टादशसु विद्यास्थानेष्वभ्यर्हिततमामान्वीक्षिकीं परमकारुणिको मुनिः प्रणिनाय। तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्यादावसूत्रयत्। तेषु प्रमाणाधीना सर्व्वेषां व्यवस्थितिरिति प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यते। इत्यादि गङ्गेशोपाध्यायः॥

प्रामीत्यं क्ली, (प्रमयनमिति। प्र+मी मते+भावे क्तः। तत्र प्रमीते मरणे साधु इति यत्। अस्य यलुगभावश्छान्दसः।) ऋणम्। इति त्रिकाण्डशेषः। (प्रमीतस्य भाव इति। प्रमीत+ष्यञ्।) मृतत्वञ्च॥

प्राय, पुं, (प्रकृष्टमयनमिति। प्र+अय+घञ्। यद्वा, प्र+इ+"एरच्।" ३। ३। ५६। इत्यच्।) मरणम्। मरणार्थमनशनम्। (यथा, रामायणे। ४। ५३। १२।
"न चाहं प्रतियास्यामि न गमिष्यामि च पुरीम्।
इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव च॥")
तुल्यम्। बाहुल्यम्। इति मेदिनी। ये ३६॥
(यथा, साहित्यदर्पणे। २। १११।
"तस्कराः पन्थानः कुर्व्वन्ति सुखप्रापणमाक्षपा।
विजितिलम्बनगरापरा वार्त्ता (ग्रामागम्) प्रविश्य वसन्ताः॥")

वयः। इति हेमचन्द्रः॥ (पापम्। तपः। इति स्मृतिः॥ क्ली, प्रवेशः। युद्धम्। यथा ऋग्वेदे। २। १८। ८।
'उप ज्येष्ठे वरूथे गभस्तौ
प्राये प्राये जिगीवांसः स्याम॥"
"किञ्च प्राये प्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञशालायां प्रवेशे प्रवेशे जिगीवांसः शत्रूणां जेतारो भवेम। यद्वा प्राये प्राये प्रकर्षेण इयते गम्यते योद्धृभिरिति प्रायः युद्धम्। तस्मिन् युद्धे जिगीवांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम॥' इति तद्भाष्ये सायनः॥ त्रि, गमकः। यथा, मनौ। ३। २६४।
"प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत्।
ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्वा बान्धवानपि भोजयेत्॥"
"प्रक्षाल्येति। तदनु हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य ज्ञातिप्रायमन्नं कुर्य्यात्। ज्ञातीन् प्रैति गच्छतीति ज्ञातिप्रायं कर्म्मतच्च। ज्ञातीन् भोजयेदित्यर्थः॥" इति कुल्लूकभट्टः॥)

प्रायस्, [स्] व्य, (प्र+अय गतौ+असुन्।) बाहुल्यम्। इत्यमरः। ३। ४। १०॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ६। १२३।
"ततोऽर्द्धं प्रमेयवर्म्मा च ज्ञातवन्तौ क्रमेण ताम्।
अन्तान्तरे स च प्रायः पर्य्यहीयत वासरः॥')

प्रायश्चित्त, क्ली, (प्रायस्य पापस्य चित्तं विशोधनं यस्मात्। यदुक्तं स्मृतौ।
"प्रायः पापं समुद्दिष्टं चित्तं तस्य विशोधनम्॥"
यद्वा, प्रायस्य तपसः चित्तम् निश्चय इति।
"पारस्करप्रभृतीनि च सञ्ज्ञायाम्।" ६। १। १५७। इत्यत्र। "प्रायस्य चित्तिचित्तयोः।" इति वार्त्तिकोक्त्या सुट् निपात्यते च। निरुक्तिस्तु निर्व्वं मन्तव्या।) पापक्षयमात्रसाधनं कर्म्म। यथा, हारीतः। प्रयतत्वादोपचितमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्॥ * ॥ ("प्रायश्चित्तमिति। व्रतप्रभृतिकं कर्म्म उपचितमशुभं पापं नाशयतीति व्रततपवत्-कर्म्मणि कर्त्तुं प्रयत्नाद्वा शुद्धत्वाद्वा तत् प्रायश्चित्तम्। तथाच पुनर्हारीतः। यथा क्षारोपस्वेदनकनिर्णेजनप्रक्षालनादिभिर्वासांसि शुध्यन्ति एवं तपोदानयज्ञैः पापकृतः शुद्धिमुपयान्ति। शुद्धिः पापक्षयम्। यथा, महाभारते।
'अग्निर्मोचयते मलमिव तथा क्षुण्णमयाद्यथा।
दानेन तपसा चैव सर्व्वपापमपोहति॥'
तेन पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिबोधितं कर्म्म प्रायश्चित्तम्। प्रायार्थमात्रस्तु प्रयत्नादुक्तिवेकारार्थनाशकत्वात्। तथाच विष्णुः। 'ना स्याद्दुष्कृतोपपन्नोऽदिवार्थे च यस्तुरने। एतच्च।
'अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे।
इति निष्कृतकाश्वमेधस्यापि प्रायश्चित्तत्वम्। पापक्षयमात्रसाधनस्य तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम्। प्रायश्चित्तस्य स्वर्गसाधनत्वेऽपि तदंशे विधिबोधितत्वाभावात्तन्नाभाव॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥) तस्य व्युत्पत्तिर्यथा। अङ्गिराः।
"प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्॥"
निश्चयसंयुक्तस्यापक्षयसाधनत्वेन निश्चितमित्यर्थः॥ * ॥ पापन्तु वैदिकप्रतिषिद्धोऽनर्थः। अनर्थस्यानिष्टसाधनम्। पापकारणमुक्तं याज्ञवल्क्येन। यथा,—
"विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति॥"*॥
पापविशेषेणावस्थाविशेषमाह मनुः।
"शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्॥
इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्व्वकृतैस्तथा।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्य्ययम्॥"
यमः।
"सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्तेयकृन्नरः।
पतिते सम्प्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः।
एते पतन्ति सर्व्वेषु नरकेष्वनुपूर्व्वशः॥"*॥
प्रायश्चित्तमाहात्म्यं यथा। अङ्गिराः।
"उद्यन्नपि यथादित्यस्तमः सर्व्वं व्यपोहति।
तद्वत् कल्याणमातिष्ठन् सर्व्वं पापं व्यपोहति॥
पापं चेत् पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्महाभ्रैरिव चन्द्रमाः॥"
कल्याणं प्रायश्चित्तम्॥ * ॥ तस्यावश्यकर्त्तव्यत्वमाह यमः।
"तपसोऽन्ते विशुध्यन्ति कर्म्मणां वा परिक्षयात्।
तस्मात् कर्त्तव्यमेतेषु प्रायश्चित्तं विशुद्धये॥"
कर्म्मणां भोगेन परिक्षयादित्यर्थः॥ * ॥ प्रायश्चित्तार्हत्वमाह मनुः।
"अकुर्व्वन् विहितं कर्म्म निन्दितञ्च समाचरन्।
प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः॥"*॥
अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात् कृत्वा कर्म्म विगर्हितम्।
तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं न समाचरेत्॥"
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वं नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च यथा। जाबालः।
"काम्यानां यत्यनस्यैव दोषघातार्थमेव च।
अतः काम्यं नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति स्मृतिः॥
चरितव्रतमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये।
निन्द्यैश्च लक्षणैर्युक्ता जायन्ते निष्कृतैनसः॥*॥
ज्ञानाज्ञानकृतपापयोः प्रायश्चित्तभेदो यथा। अङ्गिराः।
"अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः।
स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्व्वके॥"*॥
अथ प्रायश्चित्तनिमित्तोपक्रमम्।
तत्राङ्गिराः।
"कृते निःश्रयसे पापे न कुर्व्वीतानुमन्त्रितः।
सज्ञानो वर्द्धयेत् पापमप्यत्र पर्षदि स्फुटम्॥
यमेव मन्यते ज्ञात्वा ज्ञानवानात्मसाक्षिकः।

उपस्थाय ततः शीघ्रमार्गिमान् धरणीं गतः ।
गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत् ॥”
उपस्थानञ्च ब्राह्मणान् वस्त्रादिना तोषयित्वा कार्य्यम् । महत्सु पापेषु राज्ञोऽप्युपस्थिति कार्य्येत्याह देवलः ।
“स्वयं वा ब्राह्मणे कृच्छ्रमल्पदोषे विधीयते ।
राज्ञा च ब्राह्मणैश्चैव महत्सु परिचर्यते ॥”*॥
परिषदमाहाङ्गिराः ।
“एकविंशतिसंख्याकैर्मीमांसावेदपारगैः ।
वेदाङ्गकुशलैश्चैव परिषत् सम्प्रकल्पयेत् ॥
चातुर्विद्यो विकल्पी च अङ्गविद्धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणो वृद्धाः पर्षत् स्यात्तु दशावरा ॥”
मनुः ।
“त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे पर्षत् स्यात्तु दशावरा ॥”
अङ्गिराः ।
“यथा तु लघुकार्य्येषु मध्यमेषु तु मध्यमा ।
महापातकिनोऽर्थेषु शतशो भूय एव वा ॥”
प्रदर्शनार्थमिदम् । यावद्भिरेव निरूपणं ताव-द्भिरेव परिषत् । इत्यर्थवादेन तत्त्वम् । तथा च यमः ।
“एको द्वौ वा त्रयो वापि यद्ब्रूयुर्धर्मपाठकाः ।
स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ॥*”॥
प्रायश्चित्ताकथने दोषो यथा,—
“आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।
जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥
अनर्थितैरनाहूतैरपृष्टैश्चैव संसदि ।
प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जानद्भिरपि कस्यचित् ॥
न्यायतो मार्गमाणस्य क्षत्रियादेः प्रजानिनः ।
अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत् ॥”
हारीतः ।
“यथावयो यथाकालं यथाप्राणञ्च ब्राह्मणे ।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः ॥
तस्मात् कृच्छ्रमथाप्यर्द्धं पादं वापि विधानतः ।
ज्ञात्वा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥”
अशक्तावनुग्रहमाह पराशरः ।
“दुर्ब्बलेऽनुग्रहः कार्य्यस्तथा वै शिशुवृद्धयोः ।
अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रही भवेत् ॥”
स्नेहादिनानुग्रहे दोषो यथा,—
“स्नेहाद्वा यदि वा लोभात् मोहादज्ञानतो-ऽपि वा ।
कुर्व्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत् पापं तेषु गच्छति ॥”
शास्त्रीयप्रायश्चित्ततदाक्षुत्य पश्चादनुग्रहः कार्य्य इत्याहाङ्गिराः ।
“कृत्वा पूर्व्वमुदाहारं यथोक्तं धर्म्मवस्तुभिः ।
पश्चात् कार्य्यानुसारेण शक्त्या कुर्व्वन्त्यनुग्रहम् ॥”
वयस्यादिभेदात् प्रायश्चित्तं यथा,—
“अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः ।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥”
अथ पापविक्रमणादि ।
तत्र मनुः ।

“ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥”
आपदीत्यनेन अध्ययनतपसोऽनापदनुकल्प इत्युक्तम् । एतद्धिंसाव्यतिरिक्तविषयम् । हिंसा-यान्तु दानं मुख्यम् । यथा, भविष्ये ।
“हिंसात्मकानां सर्व्वेषां कीर्त्तितानां मनीषिभिः ।
प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथमम् उच्यते ॥”
तथा मनुः ।
“दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन् ।
एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥”*॥
सामान्यप्रायश्चित्तानि यथा, संवर्त्तः ।
“हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥”
यमः ।
“शोषणेन शरीरस्य तपसाध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापात् दानेन च दमेन च ॥”
मनुः ।
“कृत्वा पापं हि सन्ताप्य तस्मात् पापात्प्रमुच्यते ।
नैतत् कुर्य्यात् पुनरिति निवृत्त्या पूयते नरः ॥”
विष्णुपुराणम् ।
“प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्म्मात्मकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥”
यमः ।
“सन्ध्याह्निका देवपूजा वेदाभ्यासः सरित्प्लवः ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥”
गौतमः । “हिरण्यं गौर्व्वासोऽश्वो भूमितिला घृतमन्नमिति देयानि । एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन् एनसि गुरुणि लघूनि गुरुणि गुरूणि ।” विष्णुपुराणम् ।
“एवं विषयभेदाद्वै व्यवस्थाप्यानि पुत्रक ! ।
प्रायश्चित्तानि सर्व्वाणि गुरूणि च लघूनि च ॥
अन्यथा हि महादोषो । लघूनामुपदेशतः ।
गुरूणामुपदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत् ॥”
महाभारते ।
“यद्यकार्य्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम् ।
सर्व्वं दहति गङ्गाम्भस्तूलराशिमिवानलः ॥”
व्रतानि शुद्धिकारणान्याह विश्वामित्रः ।
“कृच्छ्रं चान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम् ।
प्रकाशे वा रहस्ये वा संशयेऽनुक्तके स्फुटे ॥
प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकृच्छ्रं पराकक ।
अतिकृच्छ्रं पर्णकृच्छ्रं सौम्यं कृच्छ्राति-कृच्छ्रक ॥
महासान्तपनं शुद्धै तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः ।
जलोपवासकृच्छ्रञ्च मलकूर्च्चस्तु शोधकः ॥
एते समस्ता व्यस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
पातकादिषु सर्व्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥
कार्य्याश्चान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये ।
शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥
यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ।
उपवासस्त्रिरात्रं वा मासः पञ्चदशैककम् ॥
षड्द्वादशाष्टाहादि कार्य्यं शुद्धिमभीप्सता ।
अपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥

प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्याद्यपेक्षया ।
जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्बुद्धिकृतं तथा ॥
अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्व्वं कार्य्यं यथाक्रमम् ॥”
प्रकाशकृते पापे व्रतानि मुख्यानि । रहस्यकृते जपादीनि । यथा प्राजापत्यादीन्यभिधाय मनुः ।
“एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः ।
अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैस्तु शोधयेत् ॥”
देवलः ।
“प्रकाशं उक्तं यत्किञ्चित् त्रिभागो रहस्यके ।
त्रिभागः षड्भागः कल्प्यो जात्याद्यपेक्षया ॥’
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
अथ प्रायश्चित्तपूर्व्वाङ्गलक्षणम् । शङ्खलिखितौ ।
“वाप्य केशनखान् पूर्व्वं कृत्वा प्रायश्चित्तं बहिर्निशि ।
प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ।
प्रायश्चित्तमुपासीनो नामयत्क्षिप्रमनसूयेत ॥”
केशधारणेच्छायां द्विगुणव्रतादिकमाह हारीतः ।
“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
केशानां धारणार्थन्तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ॥”
विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम् ।
ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥”
सधवास्त्रीणां विशेषमाह भवदेवभट्टधृतं वच-नम् ।
“वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकम् ।
न गोष्ठे शयनं तासां न च दद्यादृगवाजिनम् ॥
सर्व्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
सर्व्वत्रैव हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ॥”
अथ धेनुमूल्यव्यवस्था । तत्र संवर्त्तः ।
“प्राजापत्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।
धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ॥”
पयस्विनीमिति विशेषणं दुग्धोपयोगाय । स च वत्सं विना न सम्भवति । अतः सवत्साया एव दानं मुख्यम् । तदभावे यथोचितं मूल्यम् । तद-सम्भवे पुराणत्रयम् । त्रिंशत्पणिका गावो वत्सः पौराणिको भवेदिति कात्यायनवचनात् । षट्त्रिंशत्पणमिति कृत्वा पठन्ति ।
“धेनुः पञ्चभिराढ्यानां मध्यानां त्रिपुराणिकी ।
कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता ॥”
प्रायश्चित्तोत्तरकर्त्तव्यानि । यथा । भविष्ये ।
“क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम् ।
शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं वैनतेय ! मनीषिभिः ॥”
जाबालः ।
“आरम्भे सर्व्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।
आज्येनैव हि शाखाग्नौ जुहुयादाहुतीः पृथक् ।
श्राद्धं कुर्य्याद्व्रतस्यान्ते गोहिरण्यादिदक्षिणम् ॥”
प्रायश्चित्तानन्तरं गोभ्यो यवसं दद्यात् । यदि तु गावस्तद्दत्तयवसं न गृह्णीयुस्तदा पुनस्तत्प्राय-श्चित्तमनुतिष्ठेत् । यथा हारीतः । स्वशिरसा यवसमादाय गोभ्यो दद्यात् यदि ताः प्रतिगृह्णीयुः ॥ प्रत्युदिता गृह्णीयुरथैनं प्रवर्त्तयेयुः । एवं कृतप्रायश्चित्तम् । इतरथा न । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रायश्चित्तविवेकोक्तनवविधपापानां प्रायश्चित्तानि लिख्यन्ते ।

अथातिपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ मूल्यदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणस्य मातृगमन दुहितृगमन स्नुषागमनञ्च ।	अज्ञानतो द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् । तत्तु महापातके द्रष्टव्यम् । ज्ञानत एतद्द्विगुणम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षापणाः । तन्मूल्य-स्वर्णादि वा ।	२० गावः । अशक्तौ २० कार्षापणाः ।
चाण्डालवैश्यशूद्राणां मातृदुहितृस्नुषागमनम् ।	हुताशनप्रवेशेन मरणम् । चतुर्विंशति वार्षिकव्रतं वा । एतत्तु अकामतः कामतस्तद्द्विगुणम् । मातृदुहितृस्नुषाणामपि एतद्व्रतादिकं करणीयम् ।	३६ धेनवः ।	१०८० कार्षापणाः । तन्मूल्य-स्वर्णादि वा ।	२० गावः । अशक्तौ २० कार्षापणाः ।

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ मूल्यदानम् ।	दक्षिणा ।
अकामतो ब्राह्मणकर्तृकब्रह्मवधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । यथा मनुः । "ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् । लिखाग्नौ विचरेद्व्यासं बन्धेर्वेदि न जीवति ॥"	१८ धेनवः ।	५४० कार्षापणाः । तन्मूल्य-हिरण्यादिकं वा ।	१०० गावः । तदशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
कामतो ब्राह्मणकर्तृकब्रह्मवधः ।	याज्ञवल्क्योक्तप्रकारेण मरणम् । तथा । लोमभ्यः स्वाहेति कृत्वा लोमप्रभृति वै तनुम् । मज्जान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम् । एतत्तु कर्त्ता ब्राह्मणेतरपरम् । तदशक्तौ द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८ कार्षापणाः । तन्मूल्य-स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणीगर्भवधः ।	ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् । अज्ञानत एतदर्द्धम् । अनुपनीतबालकवधेऽप्येवम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षापणाः । तन्मूल्य स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
अकामतः सवनस्थब्राह्मणवधः ।	द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षापणाः । तन्मूल्य-स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
कामतः सवनस्थब्राह्मणवधः ।	तद्द्विगुणम् । ४८ अष्टचत्वारिंशद्वार्षिकव्रतम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्षापणाः । तन्मूल्य स्वर्णादि वा ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकमातृवीरब्राह्मणगुरुश्रोत्रियाहिताग्नीनां वधः ।	४८ अष्टचत्वारिंशद्वार्षिकव्रतम् । एतच्च कामतः । अकामत एतदर्द्धम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्षापणाः । तन्मूल्य-स्वर्णादि वा ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्षापणाः ।
ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकवेदपारगाततायिब्राह्मणवधः ।	१२ वार्षिकव्रतम् ।	१८ धेनवः ।	५४० कार्षापणाः । तन्मूल्य-स्वर्णादि वा ।	१० गावः । अशक्तौ १० कार्षापणाः ।
अज्ञानतस्तस्य वधः ।	तदर्द्धम् । ६ वार्षिकव्रतम् ।	९ धेनवः ।	२७० कार्षापणाः ।	५० गावः । तदशक्तौ ५० कार्षापणाः ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो वा ब्राह्मणकर्तृकपतितब्राह्मणवधः ।	तथा ।	तथा ।	तथा ।	तथा ।
अकामतः आत्मद्वारिकादिब्राह्मणवधः ।	एकवार्षिकव्रतम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । तदशक्तौ ८-१४ कार्षापणाः ।
कामतस्तस्य वधः ।	तद्द्विगुणम् ।	तद्द्विगुणम् ।	तद्द्विगुणम् ।	तद्द्विगुणम् ।
अकामतः क्षत्रियकर्तृकब्राह्मण-	ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । तच्च २४ वार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षापणाः । तन्मूल्य-	२० गावः । अशक्तौ कार्षापणाः ।

अथ महापातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णींदानम्।	दक्षिणा।
कामतस्तद्वध ।	तद्द्विगुणम्।	तद्द्विगुणम्।	तद्द्विगुणम्।	तद्द्विगुणम।
अकामतो वैश्यकर्तृकब्राह्मणवधः।	ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तत्रिगुणम्। तच्च ३६ वार्षिकव्रतम्।	५४ धेनव ।	१६२० कार्षापणा ।	३०० गाव । अशक्तौ ३ कार्षापणा ।
कामतो वैश्यकर्तृकब्राह्मणवधः।	७२ वार्षिकव्रतम्।	१०८ धेनव ।	३२४ कार्षापणा ।	६ गाव । अशक्तौ ६ कार्षापणा ।
अकामत शूद्रकर्तृकब्राह्मणवधः।	ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तचतुर्गुणम्। तच्च ४८ वार्षिकव्रतम्।	७२० धेनव ।	२१६० कार्षापणा ।	४० गाव । अशक्तौ ४० कार्षापणा ।
कामतस्तद्वध ।	तद्द्विगुणम्।	तद्द्विगुणम्।	तद्द्विगुणम्।	तद्द्विगुणम।
अकामतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणीवध ।	ब्रह्मवधप्रायश्चित्तार्द्धम्। तच्च ६ वार्षिकव्रतम्।	९ धेनव ।	२७ कार्षापणा।	५ गाव । अशक्तौ ५ कार्षापणा ।
कामतस्तद्वध ।	तद्द्विगुणम्। क्षत्रियस्य ब्राह्मणीवधे ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तद्विगुणम्। वैश्यस्य त्रिगुणम्। शूद्रस्य चतुर्गुणम्। अनेकब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्यैकत्वम्। यदेव घातकस्य प्रायश्चित्त तदेव स्वयमप्रहर्तुरनुग्राहकस्य अप्रवृत्तप्रवर्त्तकस्यप्रयोजकस्य च पादहीनम्। वध्यप्रतिरोधकस्य अनुग्राहकस्य प्रवृत्त प्रवर्तकस्यप्रयोजकस्य च अर्द्धम्। अनुमन्तुर्निमित्तिनश्च पाद। अशक्तौ स्त्रीबालवृद्धानां सर्व्वार्द्धम्।	तद्द्विगुणम्।	तद्द्विगुणम्।	तद्द्विगुणम।
ज्ञानतो ब्राह्मणस्य पैष्टीसुरापानम्। हिरण्यस्तगौडीमाध्वीपानञ्च।	अग्निसमवर्णानां सुरागोमूत्रजलदुग्धघृत गोमयरसानामन्यतमस्यामरणात् पानम्। चतुर्विंशतिवार्षिकव्रत वा।	३६ धेनव ।	१०८० कार्षापणा। तत्मूल्यस्वर्णादि वा।	२० गाव । अशक्तौ २०० कार्षापणा ।
अज्ञानतो ब्राह्मणस्य तासां पानम्।	एतदर्द्धम्। तत्तु द्वादशवार्षिकव्रतम्।	१८० धेनव।	५४० कार्षापणा। तत्मूल्यस्वर्णादि वा।	१०० गाव । अशक्तौ १ कार्षापणा ।
अज्ञानत क्षत्रियस्य पैष्टीसुरापानम्।	नववार्षिकव्रतम्। ज्ञानत एतद्द्विगुणम्।	१३५ धेनव ।	४०५ कार्षापणा। तत्मूल्य स्वर्णादि वा।	७५ गाव । अशक्तौ ७५ कार्षापणा।
अज्ञानतो वैश्यस्य पैष्टीसुरा पानम्।	षाड्वार्षिकव्रतम्। ज्ञानत एतद्द्विगुणम्। स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धादिकम्।	९ धेनव।	२७ कार्षापणा। तत्मूल्य स्वर्णादि वा।	५ गाव । अशक्तौ ५० कार्षापणा ।
अज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणस्वामिकाशीतिरक्तिकाधिकपरिमितसुवर्णस्तेयम्।	अपहृतसुवर्णं तस्यानुरूपं द्रव्यं वा स्वामिने दत्त्वा द्वादशवार्षिकव्रत करणीयम्।	१८ धेनव ।	५४ कार्षापणा। तत्मूल्यस्वर्णादि वा।	१० गाव । अशक्तौ १ कार्षापणा ।
ज्ञानतस्तत्कर्तृकतत्स्तेयम्।	एतद्द्विगुण २४ वार्षिकव्रतम्। गुणवद्ब्राह्मणकर्तृके तु सर्व्वार्द्धम्।	३६० धेनव।	१०८० कार्षापणा।	२ गाव । अशक्तौ २०० कार्षापणा ।
ज्ञानत क्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकब्राह्मणस्वामिकाशीतिरक्तिकापरिमितसुवर्णस्तेयम्।	राजकर्तृकसुमुषलाघातेन मरणम्। चतुर्विंशतिवार्षिकव्रत वा।	३६० धेनव ।	१०८० कार्षापणा। तत्मूल्यस्वर्णादि वा।	२ गाव । अशक्तौ २ कार्षापणा ।

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णोदानम् ।	दक्षिणा ।
अज्ञानतस्तत्कर्तृकततस्वामिकततसुवर्णस्तेयम् ।	द्वादशवार्षिकव्रतं स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धम् । एकस्योभयधर्म्मवत्त्वे पादः ।	१८ धेनवः ।	५४० कार्षापणाः । तन्मूल्य स्वर्णादि वा ।	१ गावः । अशक्तौ १ कार्षापणाः ।
ज्ञानतो गुर्व्वङ्गनागमनम् । अर्थात् विमातृगमनम् । शूद्रस्य ब्राह्मणीगमनञ्च ।	गुरुतल्पगः पापमभिभाष्य तप्ते लौहमये शय्यात । ज्वलन्तीं लौहप्रतिमां स्वस्त्रियाः प्रतिमां वा आलिङ्ग्य म्रियेत । स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्य अञ्जलौ निधाय आमरणात् नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेत् । चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा कुर्य्यात् । गुर्व्वङ्गनयापि एतत् करणीयम् ।	३६० धेनवः ।	१ ८ कार्षापणाः । तन्मूल्य स्वर्णादि वा ।	२ गावः । अशक्तौ २० कार्षापणाः ।
अज्ञानतो गुर्व्वङ्गनागमनम् ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । बालवृद्धयोरर्द्धम् । एतच्चातुर्वर्ण्यविषयम् ।	१८ धेनवः ।	५४ कार्षापणाः । तन्मूल्य स्वर्णादि वा ।	१ गावः । अशक्तौ १ कार्षापणाः ।
चतुर्णां महापातकिनां संसर्गः ।	ज्ञानतः सकृत् प्रथमसंसर्गिणोऽष्टादशवार्षिकव्रतम् ।	२७ धेनवः ।	८१ कार्षापणाः । तन्मूल्य स्वर्णादि वा ।	१५ गावः । अशक्तौ १५ कार्षापणाः ।
तत्र गुरुसंसर्गो यथा । पतिताच्चाध्यात् वेदाध्ययनम् । १ । पतितशिष्याय वेदाध्यापनम् । २ । पतितेन ऋत्विजा ज्योतिष्टोमादियजनम् । ३ । पतितस्य ज्योतिष्टोमादि निष्पादनरूपयाजनम् । ४ । पतितेन पतितया वा परिणयनम् । ५ । स्त्रियादिपतितान्यब्राह्मणीगमनम् । ६ । पतितान्नस्य पतितेन सहैकपात्रे भोजनम् । ७ ।	अज्ञानतः सकृत्प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् ।	१३५ धेनवः ।	४ ५ कार्षापणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापणाः ।
	ज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः नववार्षिकव्रतम् ।	१३५ धेनवः ।	४ ५ कार्षापणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापणाः ।
	अज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः सार्द्धचतुर्वार्षिकव्रतम् ।	६८ धेनवः ।	२०२॥० कार्षापणाः ।	३८ गावः । अशक्तौ ३७॥ कार्षापणाः ।
	ज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम् ।	९ धेनवः ।	२७० कार्षापणाः ।	५ गावः । अशक्तौ ५ कार्षापणाः ।
	अज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणस्त्रैवार्षिकव्रतम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षापणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
	ज्ञानाज्ञानतश्चतुर्थसंसर्गिणः प्रायश्चित्ताभावः । ब्रह्मघातिना क्षत्रियवैश्यशूद्राणां ज्ञानाज्ञानतः संसर्गे तु क्रमेण एतस्य द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणञ्च ज्ञेयम् ।			
तत्र लघुसंसर्गो यथा । उपनयनं विना पतिताय वेदाध्यापनम् । १ । पतितात् वेदाध्ययनम् । २ । पतितयजमानस्य अष्टकादियज्ञयाजनम् । ३ । पतितेन ऋत्विजा अष्टकादियज्ञयजनम् । ४ । पतितस्य ब्राह्मणीगमनम् । ५ । पतितशूद्रागमनम् । ६ । अपतितान्नस्य पतितेन सहैकपात्रे भोजनम् । ७ । पतितोच्छिष्टभोजनम् । ८ ।	ज्ञानतः ब्रह्मवधसंसर्गे प्रथमसंसर्गिणोऽष्टादशवार्षिकव्रतम् ।	२७ धेनवः ।	८१० कार्षापणाः ।	१५० गावः । अशक्तौ १५ कार्षापणाः ।
	अज्ञानतः ब्रह्मवधसंसर्गे प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् ।	१३५ धेनवः ।	४ ५ कार्षापणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७' कार्षापणाः ।
	ज्ञानतः ब्रह्मवधसंसर्गे द्वितीयसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् ।	१३५ धेनवः ।	४ ५ कार्षापणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापणाः ।
	अज्ञानतः ब्रह्मवधसंसर्गे द्वितीयसंसर्गिणः सार्द्धचतुर्वार्षिकव्रतम् ।	६८ धेनवः ।	२ २॥ कार्षापणाः ।	३८ गावः । अशक्तौ ३७॥ कार्षापणाः ।
	ज्ञानतः ब्रह्मवधसंसर्गे तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम् ।	९ धेनवः ।	२७ कार्षापणाः ।	५० गावः । अशक्तौ ५ कार्षापणाः ।
	अज्ञानतः ब्रह्मवधसंसर्गे तृतीयसंसर्गिणस्त्रैवार्षिकव्रतम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षापणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
	चतुर्थसंसर्गिणो ज्ञानाज्ञानतः प्रायश्चित्ताभावः ।			

अथ महापातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
महापातकिनां लघुतरसंसर्गो यथा। एकशय्यासनयानादि। ततो लघुतर आलाप स्पर्शनि श्वासादि।	एभिश्च त्रिभिर्लघुतरसंसर्गैरेको लघु संसर्गः।			
	ज्ञानतस्त्रिभिर्लघुसंसर्गैर्वत्सरेण साम्यम्। तेनाष्टादशवार्षिकव्रतम्।	२७ धेनवः।	८१ कार्षापणाः। तन्मूल्य स्वर्णादि वा।	१५ गावः। अशक्तौ १५ कार्षापणाः।
	अज्ञानतो वत्सरद्वयेन।	तथा।	तथा।	तथा।
	ज्ञानत एकैकशो वत्सरत्रयेण।	तथा।	तथा।	तथा।
	अज्ञानाद्वत्सरषट्केन।	तथा।	तथा।	तथा।
	सलापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमागत्वात ज्ञानतो वत्सरत्रयेण पातः।	तथा।	तथा।	तथा।
	सलापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमागत्वादज्ञानाद्वर्षषट्केन पातः। तेनाष्टादशवार्षिकव्रतम्।	२७ धेनवः।	८१० कार्षापणाः। तन्मूल्य स्वर्णादि वा।	१५० गावः। अशक्तौ १५ कार्षापणाः।
	ज्ञानादेकैकशो वत्सरनवकेन।	तथा।	तथा।	तथा।
	अज्ञानादेकैकशोऽष्टादशवत्सरे पातः ॥*॥ नवविधपापान्वितानां मध्यात येन पापीयसा य संसृष्ट स तस्य व्रत पादहीन कुर्यात॥ एतच्च प्रथमसंसर्गिणाम्। द्वितीयसंसर्गिणां द्विपादहीनम्। तृतीयसंसर्गिणां त्रिपादहीन सर्वेत्र ज्ञेयम्॥*॥ संसर्गासक्त कालन्यूनाधिक्ये भागहारेण प्रायश्चित्त न्यूनाधिक्य ज्ञेयम्॥*॥ रघुनन्दन भट्टाचार्यमते कलौ लघुसंसर्गेषु प्रतिग्रहादिषु पातित्याभावात् तत्प्रायश्चित्ताभावः॥	तथा।	तथा।	तथा।
पतितोत्पन्नत्वमपि महापातकिसंसर्गविशेषः।	यस्य पतितस्य यत प्रायश्चित्त तस्य पातित्यदशायां जातस्य पुत्रस्य तत् तृतीयभागप्रायश्चित्तम्। तदानीं तज्जातायाः कन्यायाः पतितोत्पन्नपुत्रप्रायश्चित्ततृतीयभागप्रायश्चित्तम्।			

अथानुपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ। चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
समुत्कर्षे अनृतम्। तत्तु समुत्कर्षनिमित्त वाचा क्रियया वा अन्यथा प्रतिपादन यथा शूद्रस्य ब्राह्मणोऽहमिति वचन यज्ञोपवीतधारणञ्च। अथवा परस्य सम्यग जातिविद्योत्कर्षे सति नाय ब्राह्मणो न च किञ्चिदय जानीते इत्यनृतवचनम्।१। राजगामिपैशुनम्। तत्तु राजनि निर्दोषस्य दोषख्यापनम्।२। गुरोरलीकनिर्बन्ध। स तु गुरोर्मिथ्यादातुर्दोषाभियोग।३।	द्वादशवार्षिकव्रतम्। एतच्च ज्ञानाभ्यासविषयम्॥*॥ एतन्मध्यादुपपातके इष्यते तदज्ञानादिना लघुविषयत्वेनादिवक्ष्यमाणम्॥*॥ यच्च वशिष्ठवचन ब्रह्मोजझ्य कृच्छ्र द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्यात। विष्णुः। समुत्कर्षानृते गुरोश्चालीकनिर्बन्धे तदाचारके च मास पयसा वर्तेत। आचारश्च परदारगमनाभिप्रायः। वशिष्ठ। गुरोश्चालीकनिर्बन्धे सचेलस्नातो गुरु प्रसादयेत् प्रसादात पूतो भवति। एतानि प्रमादादिकृते बोध्यानि।	१८ धेनवः।	५४० कार्षापणाः।	१० गावः। अशक्तौ १ कार्षापणाः।

अथानुपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तच्छक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
एतानि त्रीणि ज्ञानत अत्यन्ताभ्यासे अज्ञानकृत ब्रह्महत्यासमानि। याग स्थयो क्षत्रियवैश्ययोर्वध। ४। गर्भिणीवध। ५। रज स्वलावध। ६। अत्रि गोत्रावध। ७। ब्राह्मण व्यतिरिक्ताविज्ञातगर्भवध। ८। शरणागतवध। ९। एतानि च अज्ञानकृतब्रह्म हत्यासमानानि।				
ब्रह्मोज्झता। सा च अस च्छास्त्राभियोगेन अधीत वेदविस्मरणम्। १। वेद निन्दा। अर्थतो ग्रन्थतश्च। २। कौटसाक्ष्यम्। ३। सुहृद्वध। स च ब्राह्मणव्यति-रिक्तमित्रवध। ४। गर्हितान्नजग्धि। सा च ज्ञानतोऽत्यन्ताभ्यासेन अन्त्यजान्न भोजनम्। ५। गर्हिताद्यजग्धि। ज्ञानतोऽत्यन्ता भ्यासेन छत्राकलशुनादि भोजनम्। ६। एतानि षट अज्ञानकृतसुरापानसमानि।	द्वादशवार्षिकव्रतम्।	१८ धेनव।	५४ कार्षापणा। तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	१ गाव। अशक्तौ १ कार्षापणा।
ब्राह्मणसम्बन्धिनि क्षेपहरणम्। १। नरा२श्व३रजत४भूमि५ वज्र६मणीना७श्चाभ्यासेन हरणम्। एतानि सप्त ब्राह्मणस्वामिकाशीतिरक्तिका परिमितसुवर्णस्तेयसमानि।	ज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम्। अज्ञानतस्तदर्द्धम्।	१८ धेनव।	५४ कार्षापणा। तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	१ गाव। अशक्तौ १ कार्षापणा।
सपिण्डस्त्रीगमनम्। १। ब्राह्मणकुमारीगमनम्। २। चाण्डालादिस्त्रीगमनम्। ३। सवर्णमित्रस्त्रीगमनम्। ४।	ज्ञानतो महापातकोक्तप्रकारेण मरण तदेकल्पिक चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम्।	३६० धेनव।	१०८ कार्षापणा। तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	२० गाव। अशक्तौ २ कार्षापणा।
पुत्रसखासवयस्त्रीगमनम्। ५। औरसेतरपुत्रभार्यागमनम्। ६। पितृव्यस्त्रगमनम्। ७। मातृष्वसृगमनम्। ८। ग	अज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम्।	१८० धेनव।	५४ कार्षापणा। तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	१० गाव। अशक्तौ १ कार्षापणा।
कारमपेक्ष्य हीनवर्णपितृ पत्नीगमनम्। ९। पितृव्य-पत्नीगमनम्। १०। माता	पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामार्या गमने चान्द्रायणम्।	८ धेनव।	२२॥ कार्षापणा। साद्धसप्तधेनुकल्पनात्।	यथाशक्ति।
महपत्नीगमनम्। ११। मातुलपत्नीगमनम्। १२। श्व-श्रूगमनम्। १३। स्नुषागम-	अभ्यासव्यभिचारिण्या सकृद्गमने अर्थात सप्तमपुरुषगामिन्या गमने पराकः।	५ धेनव।	१५ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
नम्। १४। ज्येष्ठभ्रातृपत्नी-गमनम्। १५। राजपत्नी-गमनम्। १६। श्रोत्रिय	अष्टमादिपुरुषगामिन्या गमने तप्तकृच्छ्रम्।	४ धेनवः।	१२।० कार्षापणा। पादोन धेनुचतुष्टयस्य आम्नानात्।	यथाशक्ति।

अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
पत्नीगमनम् ।१७। स्नातकपत्नीगमनम् ।१८। उपाध्यायपत्नीगमनम् । १९ । शिष्यपत्नीगमनम् । २० । स्वकसखीगमनम् ।२१। असवर्णाजातदुहितृगमनम् । २२। आचार्यपत्नीगमनम् । २३ । शरणागतागमनम् । २४। प्रव्रजितागमनम् ।२५। धात्रीगमनम् । २६ । साध्वीगमनम् । २७ । निकृष्टस्त्रीगमनम् । २८ । वर्णोत्तमागमनम् ।२९। एतानि गुरुतल्पगमनसमानि ।*। इति चतुःप्रकाराण्यनुपातकानि मिलित्वा एकपञ्चाशत्सङ्ख्येयानि ॥	अज्ञानाद्दारोपगमामात्रे सम्बन्धविप्रकर्षे वा पराकस्तप्तकृच्छ्रो वा ।			
	ज्ञानतो महापातकोक्तप्रकारेण मरणम् । तद्वैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् ।	३६ धेनव ।	१८० कार्षापणा । तन्मूल्यस्वर्णादि वा ।	२० गाव । अशक्तौ २ कार्षापणा ।
	अज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१८ धेनव ।	५४ कार्षापणा । तन्मूल्यस्वर्णादि वा ।	१० गाव । अशक्तौ १ कार्षापणा ।
	पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामासां गमने चान्द्रायणम् ।	८ धेनव ।	२२॥ कार्षापणा । सार्द्धसप्तधेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासव्यभिचारिण्या सकृद्गमने अर्थात् सप्तमपुरुषगामिन्या गमने पराक ।	५ धेनव ।	१५ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	अष्टमादिपुरुषगामिन्या गमने तप्तकृच्छ्रम् ।	४ धेनव ।	११। कार्षापणा । पादोनधेनु-चतुष्टयस्य ग्राह्यत्वात् ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणस्वामिकगवीवध ।	त्रैमासिकव्रतम् । तद्यथा । कृतवपनो व्यापादिताया गोश्चर्मणा कृतपरिधानो गोमूत्रावगुण्ठनो मासमेकं गोमूत्रेण यवागूकृतान् यवान् पिबन् गोष्ठे वसेत् । अपरमासद्वये उपोष्यापरदिने सायं स्वल्पं भुञ्जीत । जितेन्द्रियो गोमूत्रेण स्नानं चरेत् । दिवा गवानुगमनम् ऊर्द्ध्वं तिष्ठन् गोरजःपानञ्च चरेत् । गोशुश्रूषां नमस्कारञ्च कुर्यात् । रात्रौ वीरासनं वसेत् । तिष्ठन्तीषु गोष्वनुतिष्ठेत । व्रजन्तीषु तास्वनुव्रजेत । आसीनासु तास्वासीन । वीतमत्सर । आतुराम् अभिशस्तां पतितां पङ्कलग्नां भयनिमित्तैश्चौरव्याघ्रादिभिराक्रान्ताञ्च गां सर्वशक्तिभिर्विमोचयेत् । ग्रीष्मवर्षाशीतेषु मारुते भृशं वाति वा गोस्त्राणमकृत्वा आत्मत्राणं न कुर्यात् । आत्मन अन्येषां वा गृहक्षेत्रखलेषु भक्षयन्तीं पिबन्तं वत्सञ्च निवारयाभिप्रायेण न कथयेत् । एतद्विधानेन यो गामनुगच्छति स गोहत्याजनितपापात् प्रमुच्यते । एक वृष दश गाश्च दक्षिणां दद्यात् । एतदशक्तौ वेदविद्भ्यः सर्वस्वं दद्यात् । एतच्चतुर्वर्णयुवादिविषयम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	१२ धेनवो भवदेवभट्टसम्मता ।	३६ कार्षापणा । तन्मूल्यस्वर्णादि वा ।	१ वृष ९ गाव । अशक्तौ १५ कार्षापणा ।
		१७ धेनवो बहुसम्मता ।	५१ कार्षापणा ।	तथा ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मणस्वामिकाज्ञानकृतगवीवध ।	षाण्मासिकव्रतम् । तद्यथा । गोष्ठे गोसमीपे गोघ्न स्थितिं कुर्यात् । तत्रैव स्थितौ शयनञ्च । शक्तुयावकपयोदधिसरगोमयानां भक्षणं क्रमशः कुर्यात् । नखरोमविवर्जितश्चिरवसनस्नानञ्चरेत । जितेन्द्रियो वीतमत्सरश्च भवेत । यथाशक्ति गायत्रीञ्च जपेत । षाण्मासे पूर्णे सति विप्रान् भोजयेत । गां तन्मूल्यं वा दक्षिणां दद्यात । अनेन विधानेन गोघ्न पापान्मुच्येत । एतद्व्रतं गोस्वामिने तत्प्रतिरूप गवान्तर यथोक्तमूल्य वा दत्त्वा कर्त्तव्यम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धं प्रायश्चित्तम् ।	६ धेनवो भवदेवभट्टसम्मता । ९ धेनवो बहुसम्मता ।	१८ कार्षापणा । तन्मूल्यस्वर्णादि वा । २५॥ कार्षापणा । बहुसम्मता । षाण्मासिकधेनुसङ्कलनात ।	१ गौ । अशक्तौ १ कार्षापण । स्मार्त्तमते ७॥० कार्षापणा ।
अज्ञानकृतशूद्रकर्तृक ब्राह्मणस्वामिकगवीवध ।	त्रैमासिकव्रतार्द्धम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् ।	६ धेनवो भवदेवभट्टसम्मता' । ९ धेनवो बहुसम्मता ।	१८ कार्षापणा । २५॥ कार्षापणा । बहुसम्मता । तन्मूल्यस्वर्णादि वा ।	१ गौ । अशक्तौ १ कार्षापण
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकक्षत्रियस्वामिकगवीवध ।	षाण्मासिकव्रतम् । तद्यथा । षण्मासान् तच्चर्म्मणा परिवृतो गोग्रासाहारी गोव्रती यवाशी गोभिरेव सञ्चरन् तत्पापात विमुच्येत ।	१२ धेनव ।	३६ कार्षापणा । तन्मूल्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतक्षत्रियस्वामिकगवीवध ।	षाण्मासिकव्रतार्द्धम् ।	६ धेनव ।	१८ कार्षापणा । तन्मूल्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियस्वामिकगवीवध ।	षाण्मासिकव्रतार्द्धम् ।	६ धेनव ।	१८ कार्षापणा । तन्मूल्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
तत्कर्तृकाज्ञानकृततत्स्वामिकगवीवध ।	एतद्व्रतार्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानां सर्व्वत्रार्द्धम् ।	३ धेनव ।	९ कार्षापणा । तन्मूल्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवैश्यस्वामिकगवीवध ।	द्विगुण मासव्रतम् । मासव्रत यथा । मासैक पञ्चगव्यपान गोष्ठे वास गवानुगमन गोमतीजप ।	१ धेनव ।	३० कार्षापणा । तन्मूल्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
तत्कर्तृकाज्ञानकृततत्स्वामिकगवीवध ।	एतदर्द्धम् ।	५ धेनव ।	१५ कार्षापणा । तन्मूल्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतशूद्रस्वामिकगवीवध ।	४ प्राजापत्यानि ।	४ धेनव ।	१२ कार्षापणा । तन्मूल्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतशूद्रस्वामिकगवीवध ।	२ प्राजापत्ये । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानां सर्व्वत्रार्द्धम् । एकस्य स्त्रीत्वशूद्रत्वाद्युभयधर्म्मवत्त्वे प्रायश्चित्तमाह' ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणा । तन्मूल्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवध' ।	द्विगुण त्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् ।	२४ धेनवो भवदेवभट्टसम्मता' । ३४ धेनवो बहुसम्मता ।	७२ कार्षापणा । १ २ कार्षापणा बहुसम्मता ।	२ वृषौ २० गाव । अशक्तौ ३० कार्षापणा ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवध' ।	त्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् ।	१२ धेनव । १७ धेनवो बहुसम्मता ।	३६ कार्षापणा । ५१ कार्षापणा बहुसम्मता ।	१० वृष १० गाव । अशक्तौ १५ कार्षापणा ।

अधोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ मूल्यदानम्।	दक्षिणा।
क्षत्रियस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवध।	द्विगुणं षाण्मासिकव्रतम्। अज्ञानतस्तदर्द्धम्।	२४ धेनवः।	७२ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
क्षत्रियस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकाज्ञानकृतवध।	षाण्मासिकव्रतम्। अज्ञानतस्तदर्द्धम्।	१२ धेनवः।	३६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
वैश्यस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवध।	चतुर्गुणं मासिकव्रतम्। अज्ञानतस्तदर्द्धम्।	२० धेनवः।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
वैश्यस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकाज्ञानकृतवध।	द्विगुणं मासिकव्रतम्। अज्ञानतस्तदर्द्धम्।	१ धेनवः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
शूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवध।	८ प्राजापत्यानि। अज्ञानतस्तदर्द्धम्।	८ धेनवः।	२४ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
शूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकाज्ञानकृतवध।	४ प्राजापत्यानि। अज्ञानतस्तदर्द्धम्।	४ धेनवः।	१२ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाधमशूद्रस्वामिकगवीवध।	२ प्राजापत्ये। अज्ञानतस्तदर्द्धम।	२ धेनू।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
ज्ञानकृतशूद्रकर्तृकाधमशूद्रस्वामिकगवीवध।	१ प्राजापत्यम्। अज्ञानतस्तदर्द्धम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
अधमशूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवध।	४ प्राजापत्यानि। अज्ञानतस्तदर्द्धम्।	४ धेनवः।	१२ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
अधमशूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकाज्ञानकृतवध।	२ प्राजापत्ये। अज्ञानतस्तदर्द्धम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोस्तनप्रमात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवध।	त्रैमासिकव्रतपादः। अज्ञानतस्तदर्द्धम्।	५ धेनवः।	१२॥ कार्षापणाः। सपाद धेनुचतुष्टयसङ्कलनात्।	३॥ कार्षापणाः।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोमात्रसम्मितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवध।	त्रैमासिकव्रतपादद्वयम्। अज्ञानतस्तदर्द्धम्। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्	९ धेनवः।	२५॥० कार्षापणाः। सार्द्धाष्ट धेनुसङ्कलनात्।	७॥ कार्षापणाः।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोर्निष्पन्नसकलगात्रचैतन्यरहितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवध।	त्रैमासिकव्रतपादत्रयम्। अज्ञानतस्तदर्द्धम्। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्। चैतन्ययुक्तगर्भवधे जननीवदेव प्रायश्चित्तम्।	१३ धेनवः।	३८।० कार्षापणाः। पादोनत्रयोदशधेनुसङ्कलनात्।	११।० कार्षापणाः।
क्षत्रियस्वामिकाया गोवत्सप्रमात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवध।	षाण्मासिकव्रतपादः। अज्ञानतस्तदर्द्धम्।	३ धेनवः।	९ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।

अघोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
क्षत्रियस्वामिकाया गोर्गाच्छमितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
क्षत्रियस्वामिकाया गोर्निष्पन्नसकलगात्रचैतन्यरहितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादत्रयम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् । चैतन्ययुक्तगर्भवधे कृतस्यैव प्रायश्चित्तम् ।	९ धेनवः ।	२७ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोरुत्पन्नमात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादः । अज्ञानतस्तदर्द्धम् ।	३ धेनवः ।	७॥० कार्षापणाः । सार्द्धद्वयधेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोर्गाच्छ्छितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादद्वयम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोर्निष्पन्नसकलगात्रचैतन्यरहितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादत्रयम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	८ धेनवः ।	२२॥ कार्षापणाः । सार्द्धसप्तधेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोरुत्पन्नगर्भस्य अर्थात् गर्भग्रहणदिनात् यावन्मासद्वयानतिक्रान्तगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोर्गाच्छ्छितगर्भस्य अर्थात् मासद्वयोपरि यावन्मासद्वयानतिक्रान्तगात्रावयवोत्पन्नगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोर्निष्पन्नसकलगात्रचैतन्यरहितगर्भस्य अर्थात् चतुर्थमासोपरि यावन्मासद्वयानतिक्रान्तगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवधः ।	३ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् । चैतन्ययुक्तगर्भवधे कृतस्यैव प्रायश्चित्तम् ।	३ धेनवः ।	९ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकानामतिवृद्धातिकृशातिबालातिरोगिणीनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्द्धम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	९ धेनवः ।	२५॥ कार्षापणाः । सार्द्धाष्टधेनुसङ्कलनात् ।	७॥० कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकानामतिवृद्धातिकृशातिबालातिरोगिणीनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवधः ।	षाण्मासिकव्रतार्द्धम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकानामतिवृद्धातिकृशातिबालातिरोगिणीनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवधः ।	१ मासव्रतम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकानामतिवृद्धातिकृशातिबालातिरोगिणीनां	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदर्द्धम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक र्तृकज्ञानकृतवध ।	स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।			
ब्राह्मणस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवध ।	द्विगुणत्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	३४ धेनवः ।	१ २ कार्षापणाः ।	२ दूर्वौ २ गावः । अशक्तौ ३ कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवध ।	द्विगुणषाण्मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	२४ धेनवः ।	७२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवध ।	चतुर्गुणमासव्रतम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	२ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवध ।	८ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् । स्त्रीत्वादुभयधर्म्मवत्त्वे पादः । प्रयत्नभेदे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	८ धेनवः ।	२४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकब्राह्मणस्वामिकैकगवीवधः ।	प्रत्येकं त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदर्द्धम् ।	५ धेनवः ।	१२॥० कार्षापणाः । सपाद धेनुचतुष्टयसङ्कलनात् ।	३॥ कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकक्षत्रियस्वामिकैकगवीवधः ।	प्रत्येकं षाण्मासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदर्द्धम् ।	३ धेनवः ।	९ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकवैश्यस्वामिकैकगवीवधः ।	प्रत्येकं द्विगुणमासव्रतपादः । अज्ञानतस्तदर्द्धम् ।	३ धेनवः ।	७॥ कार्षापणाः । सार्द्धद्वयधेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकशूद्रस्वामिकैकगवीवधः ।	प्रत्येकं प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
द्वाभ्यामेकगवीवधः ।	यद्यत्स्वामिकाया गोर्वधे यद्यत्प्रायश्चित्तमुक्तं प्रत्येकं सपूर्णं तत्तत् प्रायश्चित्तम् ।			
द्वाभ्यामेकप्रयत्ननिष्पन्नबहुगवीवधः ।	यद्यत्स्वामिकाया गोर्वधे यद्यत्प्रायश्चित्तं प्रत्येकं तद्द्विगुणम् ।			
एकप्रयत्ननिष्पन्नबहुकर्तृकबहुगवीवधः ।	प्रत्येकं तत्तदधोक्तव्रतपादद्वयम् ।			
एकप्रयत्ननिष्पन्नाभ्यासकृतबहुकर्तृकबहुगवीवधः ।	प्रत्येकं तत्तदधोक्तव्रतद्विपादप्रायश्चित्तावृत्तिः ।			
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मणस्वामिकैकहायनगर्भवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	५ धेनवः ।	१२॥ कार्षापणाः । सपाद धेनुचतुष्टयसङ्कलनात् ।	३॥ कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मणस्वामिकद्विहायनगवीवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्द्धम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	९ धेनवः ।	२५॥ कार्षापणाः । सार्द्धाष्ट धेनुसङ्कलनात् ।	७॥ कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मणस्वामिकत्रिहायनगवीवधः ।	पादन्यूनत्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	१३ धेनवः ।	३८। कार्षापणाः । पादोनत्रयोदशधेनुसङ्कलनात् ।	११। कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकक्षत्रियस्वामिकैकहायनगवीवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	३ धेनवः ।	९ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकक्षत्रियस्वामिकद्विहायनगवीवध।	षाण्मासिकव्रतपादद्वयम। अज्ञानतस्तदर्द्धम्। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्।	६ धेनव।	१८ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकक्षत्रियस्वामिकत्रिहायणगवीवध।	पादन्यूनषाण्मासिकव्रतम। अज्ञानतस्तदर्द्धम। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम।	९ धेनव।	२७ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकवैश्यस्वामिकैकहायनगवीवध।	मासिकव्रतार्द्धम। अज्ञानतस्तदर्द्धम्।	३ धेनव।	७॥ कार्षापणा। सार्द्धद्वयधेनुसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकवैश्यस्वामिकद्विहायनगवीवध।	मासव्रतम। अज्ञानतस्तदर्द्धम। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्।	५ धेनव।	१५ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकवैश्यस्वामिकत्रिहायणगवीवध।	पादोन द्विगुणमासव्रतम्। अज्ञानतस्तदर्द्धम। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्।	८ धेनव।	२२॥ कार्षापणा। सार्द्धसप्तधेनुसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्रस्वामिकैकहायनगवीवध।	१ प्राजापत्यम्। अज्ञानतस्तदर्द्धम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्रस्वामिकद्विहायनगवीवध।	२ प्राजापत्ये। अज्ञानतस्तदर्द्धम्। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्रस्वामिकत्रिहायणगवीवध।	३ प्राजापत्यानि। अज्ञानतस्तदर्द्धम्। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्।	३ धेनव।	९ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण द्वारप्रचारनिर्गमरोधनिमित्तवध।	प्राजापत्यपाद।	१ धेनु।	॥ पणा। धेनुपादसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।
	क्षैण्यज्ञाने प्राथमिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपाद। इदन्तु सर्व्वस्वामिकाया सर्व्ववयस्काया गो सर्व्वकर्तृकवधे बोद्धव्यम्।	२ धेनू।	५॥८० कार्षापणा। पादार्द्धोनधेनुद्वयसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण अकालबन्धनायथाबन्धननिमित्तवध।	प्राजापत्यपादद्वयम्।	१ धेनु।	१॥ कार्षापणा। धेन्वर्द्धसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।
	क्षैण्यज्ञाने तु प्राथमिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादद्वयम्। एतदपि सर्व्वस्वामिकाया सर्व्ववयस्काया गो सर्व्वकर्तृकवधे बोद्धव्यम्।	४ धेनव।	११। कार्षापणा। पादोनधेनुचतुष्टयसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण हलशकटादियोजननिमित्तवध।	प्राजापत्यपादत्रयम्।	१ धेनु।	२। कार्षापणा। पादोनधेनुसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।
	क्षैण्यज्ञाने तु चान्द्रायणपादत्रयम्।	६ धेनव।	१६॥।८ कार्षापणा। पादोनसार्द्धसप्तधेनुसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण कूपावटादिषु भयादिना निपातनेन शास्त्रीयदण्डनिपातनेन च वध।	प्राजापत्यम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	क्षैण्यज्ञाने प्राथमिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणम्। एतदपि सर्व्वस्वामिकादिविषयम। यद्यूनस्वामिकयद्यूत-	८ धेनव।	२२॥० कार्षापणा। सार्द्धसप्तधेनुसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्रेतरस्वामिकगवापालननिमित्तवध।	कर्तृकयद्वयस्रववधे यद्यत्प्रायश्चित्तमुक्त अप्रवृत्तप्रवर्त्तकरूपप्रयोजकस्य तत्तत प्रायश्चित्तस्य पादत्रयम। प्रवृत्तप्रवर्त्तकरूपप्रयोजकस्य पादद्वयम। स्वस्थप्रवृत्तरूपानुग्राहकस्य पादत्रयम्। वध्यप्रतिरोधकरूपानुग्राहकस्य पाददयम्। सेतिकर्त्तव्यताकप्राजापत्यम्। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्। इति कर्त्तव्यता यथा। सशिख वपन कार्य्यं त्रिसन्ध्यमवगाहनम्। शृङ्गैवापि क्षुरैर्युक्त लाङ्गूलश्रवणादिभि॥ आर्द्रेणैव हि तच्चर्म्म परिधाय स गां व्रजेत। तासां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा ताभि' सम व्रजेत्॥ ब्राह्मणस्य विधिरेष तथा राजन्यवैश्ययो। प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम्॥ अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्॥ इति पराशरोक्ता।	२ धेनू।	६ कार्षापणा।	१ वृष १ गौ। अशक्तौ ६ कार्षापणा।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्रस्वामिकगवापालननिमित्त वध।	प्राजापत्यद्वयम्। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्।	९ धेनू।	६ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकशूद्रेतरस्वामिकाप्राप्तदम्यावस्थगोवत्सापालननिमित्त वध। अप्राप्तदम्यावस्था तु त्रिहायणपर्य्यन्तम्।	सेतिकर्त्तव्यताकप्राजापत्यपाद।	धेनोरर्द्धस्यासम्भवात् १ एका धेनु।	१॥ कार्षापणा।	१॥ कार्षापणा।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकशूद्रस्वामिकाप्राप्तदम्यावस्थगोवत्सापालननिमित्तवध।	प्राजापत्यमतद्वयपाद।	धेनोरर्द्धस्यासम्भवात् १ एका धेनु'।	१॥•कार्षापणा।	यथाशक्ति।
उतस्वरूदयवत्सतर्य्योर्वध'।	भूतपूर्व्वस्वामिकगववधप्रायश्चित्तद्विगुणम्। पूर्व्वस्वाम्यज्ञाने ब्राह्मणस्वामिकगववधद्विगुणप्रायश्चित्तम्।			
गवां शृङ्गभङ्गास्थिभङ्गचर्म्मनिर्म्मोचनलाङ्गूलच्छेदनम्।	दशरात्र वव्रतम्। मासार्द्ध यवपानम्। प्राजापत्य वा। वव्रत यथा। गोमूत्रेण समायुक्त यावकञ्चोपयोजयेत्। एकाहैनैव शुध्येत्यमुक्तञ्चाङ्गिरसा स्वयम्। सर्व्वपापहरो दिव्यो नाम्ना वव इति स्थित॥ * ॥ शृङ्गभङ्गादिना मासाभ्यन्तरे गोर्मरणे अन्यून वधप्रायश्चित्त करणीयम्। गुरुणा समेन वा तेन प्रायश्चित्तेन शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्तसिद्धि। मासोत्तरमरणे शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्तमात्र कर्त्तव्यम्॥	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
गवां मुष्कमोच।	यत्कर्तृकयतस्वामिकगववधे यत्प्रायश्चित्तमुक्त तत्कर्तृकततस्वामिकगवमुष्कमोचे तत्प्रायश्चित्तम्। मृत्युलिङ्गच्छेदयोस्तुल्यत्वाभिधानात। अत्र प्रयोजकभेदस्यार्द्ध पादोनञ्च।			

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ । चूर्णोदानम् ।	दक्षिणा ।
वृषस्य स्वय ब्राह्मणकर्त्तृकहल-शकटादियोजनम् ।	प्राजापत्यद्वयम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
योषिद्गवां ब्राह्मणकर्त्तृकहल शकटादियोजनम् ।	४ प्राजापत्यानि । ब्राह्मणेतरेषां प्राजापत्यद्वयम् ।	४ धेनव ।	१२ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
उतस्रुवृषस्य कपिलायाश्च ब्राह्मणकर्त्तृकहलशकटादि योजनम् ।	यतिचान्द्रायणद्वयम् । ब्राह्मणेतरेषां यतिचान्द्रायणैकम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
गोमांसखादके गोविक्रयविनि-मयादि ।	विक्रयादिमात्रे अज्ञानकृततत्तत्कर्त्तृकतत्तत खामिकगववधप्रायश्चित्तार्द्ध म् । गोमांसखादककर्त्तृकतद्गववधे तु अज्ञानकृत तत्तत्कर्त्तृकतत्ततखामिकगववधोक्तसपूर्णं प्रायश्चित्तम् ।			

अथ गोवधापवाद ।

तत्र पराशर ।

"धूर्य्येषु वहमानेषु दण्डेनाभिहतेषु च । काष्ठेन लेष्टुना वापि पाषाणेन तु ताडित ॥ मूर्च्छित पतितश्चैव हतो वा यद्य एव च । एवगतानां धूर्य्याणा प्रवक्ष्यामि यथाविधि ॥ उत्थितस्तु पद गच्छेत पञ्च सप्त दशापि वा । ग्रास वा यदि गृह्णाति तोय वा पिबति स्वयम् । पूर्व्वव्याधिविनष्टाना प्रायश्चित्त न विद्यते ॥" सम्वर्त्त । "यन्त्रणे गोचिकित्सायां मूढगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्ति स्यात प्रायश्चित्त न विद्यते ॥ औषध स्नेहमाहार ददद्गोब्राह्मणेषु च । प्राणिनां प्राणत्राणार्थं प्रायश्चित्त न विद्यते ॥ दाहच्छेदसिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्व्वताम् । द्विजानां गोहितार्थं वा प्रायश्चित्त न विद्यते ॥" याज्ञवल्क्य । "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् । विपाके गोवृषाणाञ्च भेषजाग्निक्रियासु च ॥" मिताक्षराधृतपराशरवचनम् । "कूपे खाते च धर्म्मार्थे गृहदाहे च ये मृता । ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्त न विद्यते ॥" भवदेवभट्टधृतवचनम् । "शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव । यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्त न विद्यते ॥" सम्वर्त्त । "देवद्रोण्यां विहारे च कूपेष्वायतनेषु च । एषु गोषु प्रपन्नासु प्रायश्चित्त न विद्यते ॥" देवद्रोणी स्वयम्भूलिङ्गाद्यवस्थानगह्वरम् । विहारो गवां मैथुनम । आयतन सीमानिबन्धनस्थानम् । अत्र कूपायतनकर्त्तुर्दोषाभावो न तु गोस्वामिन । इति प्रायश्चित्तविवेकप्रायश्चित्ततत्त्वस्मृतिसारमौखद्दसम्मतं गोवधप्रायश्चित्त समाप्तम् ॥ * ॥

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णोदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्त्तृकज्ञानकृत-क्षत्रियवध ।	अज्ञानकृतब्रह्महत्याप्रायश्चित्तपाद । स तु त्रैवार्षिकव्रतरूप ।	४५ धेनव ।	१३५ कार्षापणा ।	२५ गाव । अशक्तौ २५ कार्षापणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्त्तृकाज्ञानकृत-क्षत्रियवध ।	सार्द्धवार्षिकव्रतम् ।	सार्द्धद्वाविंशति-धेन्वसम्भवात २३ धेनव ।	६७॥ कार्षापणा ।	१३ गाव । अशक्तौ १२॥ कार्षापणा ।
वैश्यकर्त्तृकज्ञानकृतक्षत्रियवध ।	षाड्वार्षिकव्रतम् ।	९ धेनव ।	२७ कार्षापणा ।	५ गाव । अशक्तौ ५ कार्षापणा ।
वैश्यकर्त्तृकाज्ञानकृतक्षत्रियवध ।	त्रैवार्षिकव्रतम ।	४५ धेनव ।	१३५ कार्षापणा ।	२५ गाव । अशक्तौ २५ कार्षापणा ।
शूद्रकर्त्तृकज्ञानकृतक्षत्रियवध ।	नववार्षिकव्रतम् ।	१३५ धेनव ।	४०५ कार्षापणा ।	७५ गाव । अशक्तौ ७५ कार्षापणा ।
शूद्रकर्त्तृकाज्ञानकृतक्षत्रियवध ।	सार्द्धचतुर्वार्षिकव्रतम् ।	सार्द्धसप्तषष्टिधेन्वसम्भवात ६८ धेनव ।	२०२॥ कार्षापणा ।	३८ गाव । अशक्तौ ३७॥ कार्षापणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्त्तृकज्ञान कृतवैश्यवध ।	ब्रह्महत्याव्रताष्टमभाग । स च सार्द्धवार्षिकव्रतरूप ।	सार्द्धद्वाविंशति-धेन्वसम्भवात २३ धेनव ।	६७॥ कार्षापणा ।	१३ गाव । अशक्तौ १२॥ कार्षापणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्त्तृकाज्ञान कृतवैश्यवध ।	ब्रह्महत्याव्रतषोडशभाग । स च नवमासिकव्रतरूप ।	सपादैकादशधेन्व-सम्भवात १२ धेनव ।	३३॥। कार्षापणा ।	७ गाव । अशक्तौ ६। कार्षापणा ।

अथानुपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यवध।	ब्रह्महत्याव्रतचतुर्थभाग। स च त्रैवार्षिकव्रतरूप।	४५ धेनव।	१३५ कार्षापणा।	२५ गाव। अशक्तौ २५ कार्षापणा।
शूद्रकर्तृकाज्ञानकृतवैश्यवध।	ब्रह्महत्याव्रताष्टमभाग। स च सार्द्धवार्षिकव्रतरूप।	सार्द्धद्वाविंशतिधेन्वसम्भवात २३ धेनव।	६७॥० कार्षापणा।	१३ गाव। अशक्तौ १२॥० कार्षापणा।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकज्ञानकृतशूद्रवध।	ब्रह्महत्याव्रतषोडशभाग। स च नवमासिकव्रतरूप।	सपादैकादशधेन्वसम्भवात१२धेनव।	३३॥ कार्षापणा।	७ गाव। अशक्तौ ६। कार्षापणा।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकाज्ञानकृतशूद्रवध।	ब्रह्महत्याव्रतद्वात्रिंशत्तमभाग। स च सार्द्धचतुर्म्मासिकव्रतरूप। सर्व्वत्र बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धम्। एकस्य बालत्वादिधर्म्मद्वयवत्त्वे पाद।	पादाद्धाधिकसार्द्ध पञ्चधेन्वसम्भवात ६ धेनव।	१६॥॰० कार्षापणा।	४ गाव। अशक्तौ ३॰ कार्षापणा।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकज्ञानकृतवृत्तिस्थशूद्रवध।	ब्रह्महत्याव्रतद्वादशभाग। स च वार्षिकव्रतरूप। अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम्।	१५ धेनव।	१५ कार्षापणा।	८ गाव। अशक्तौ ८।॰६॥= कार्षापणा।
सर्व्ववर्णकर्तृकज्ञानकृतप्रतिलोमजातवध अथात अपकृष्टशूद्रवध।	चान्द्रायणव्रतम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८धेनव।	२२॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
सर्व्ववर्णकर्तृकाज्ञानकृतापकृष्टशूद्रवध।	पराकव्रतम्। सर्व्वत्र बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धम्। एकस्य बालत्वादिधर्म्मद्वयवत्त्वे पाद।	५ धेनव।	१५ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीवध।	षाड्वार्षिकं महाव्रतम्। अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम्।	६ धेनव।	२७ कार्षापणा।	५ गाव। ५ कार्षापणा वा।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीवध।	द्वादशवार्षिकव्रतम्। अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम्।	१८ धेनव।	५४० कार्षापणा।	१०० गाव। १ कार्षापणा वा।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीवध।	अष्टादशवार्षिकव्रतम्। अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम्।	२७० धेनव।	८१० कार्षा पणा।	१५ गाव। १५ कार्षापणा वा।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीवध।	चतुर्व्विंशतिवार्षिकव्रतम्। अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम्। सर्व्वत्र बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धम्। एकस्य बालत्वादुभयधर्म्मवत्त्वे पाद।	३६ धेनव।	१ ८० कार्षा पणा।	२० गाव। अशक्तौ २ कार्षापणा।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियावध।	त्रैवार्षिकव्रतम्। अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम्।	४५ धेनव।	१३५ कार्षापणा।	२५ गाव। २५ कार्षापणा वा।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियावध।	षाड्वार्षिकव्रतम्। अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम्।	६ धेनव।	२७ कार्षापणा।	५ गाव। ५० कार्षापणा वा।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियावध।	नववार्षिकव्रतम्। अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम्। सर्व्वत्र बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धम्। एकस्य बालत्वादुभयधर्म्मवत्त्वे पाद।	१३५ धेनव।	४०५ कार्षापणा।	७५ गाव। अशक्तौ ७५ कार्षापणा।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावध।	वार्षिकव्रतम्। अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम्।	१५ धेनव।	४५ कार्षापणा।	८ गाव। ८।॰६॥ कार्षापणा वा।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावध।	द्विवार्षिकव्रतम्। अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम्। स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धम्। एकस्य स्त्रीत्वादुभयधर्म्मवत्त्वे पाद।	३ धेनव।	६ कार्षापणा।	१७ गाव। अशक्तौ १६॥॰१३॥ कार्षापणा।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकशूद्रावध।	वार्षिकव्रतम्। अज्ञानतस्तु एतदर्द्धम्। स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धम्। एकस्य स्त्रीत्वादुभयधर्म्मवत्त्वे पाद।	१५ धेनव।	४५ कार्षापणा।	८ गाव। अशक्तौ ८ ६॥ कार्षापणा।
आत्रेयीवध। आत्रेयी त्रिविधा। अग्निगोत्रा ऋतुस्नाता गर्भिणी च	यतकर्तृकयद्वर्णस्त्रीवधे यत्प्रायश्चित्त तद्द्विगुणम्।			

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णोदानम्।	दक्षिणा।
ब्राह्मणकर्त्तृकज्ञानकृतसकृतस वर्णव्यभिचरितब्राह्मणीवध।	वार्षिकव्रतम्। अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम्।	१५ धेनव	४५ कार्षापणा।	६ गाव। अशक्तौ ८।६॥ कार्षापणा।
क्षत्रियकर्त्तृकज्ञानकृतसकृतस वर्णव्यभिचरितब्राह्मणीवध।	द्विवार्षिकव्रतम्। अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम्।	३ धेनव।	६ कार्षापणा।	१७ गाव। अशक्तौ १६॥८१३॥ कार्षापणा।
वैश्यकर्त्तृकज्ञानकृतसकृतसवर्ण व्यभिचरितब्राह्मणीवध।	त्रैवार्षिकव्रतम्। अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम्।	४५ धेनव।	१३५ कार्षा-पणा।	२५ गाव। अशक्तौ २५ कार्षापणा।
शूद्रकर्त्तृकज्ञानकृतसकृतसवर्ण व्यभिचरितब्राह्मणीवध।	चतुर्वार्षिकव्रतम्। अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम्। बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धम्। एकस्य उभय धर्म्मवत्त्वे पाद।	६ धेनव।	१८ कार्षा पणा।	३४ गाव। अशक्तौ ३३।८६॥ कार्षापणा।
ब्राह्मणकर्त्तृकाज्ञानकृतो भूयो व्यभिचरिताया अधमवर्ण-व्यभिचरितायाश्च ब्राह्मण्या वध।	दृतिदानम्। ज्ञानकृते तु द्वैगुण्यम्। क्षत्रियस्य एतद्द्विगुणम्। वैश्यस्य त्रिगुणम्। शूद्रस्य चतुर्गुणम्।			यथाशक्ति।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्त्तृकाज्ञानकृतो भूयो व्यभिचरिताया अधम वर्णव्यभिचरितायाश्च क्षत्रियाया वध।	धनुर्दानम्। कामतो द्वैगुण्यम। वैश्यस्य एतद्द्विगुणम्। शूद्रस्य त्रिगुणम।			यथाशक्ति।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्त्तृकाज्ञा-नकृतो भूयो व्यभिचरिताया अधमवर्णव्यभिचरितायाश्च वैश्याया वध।	छागदानम्। कामतस्त्वेतद्द्विगुणम्। शूद्रस्य एतद्द्विगुणम्।			यथाशक्ति।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्त्तृका ज्ञानकृतो भूयो व्यभिचरि ताया अधमवर्णव्यभिचरि तायाश्च शूद्राया वध।	मेषदानम्। ज्ञानतो द्वैगुण्यम्। सर्व्वत्र स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धम्। एकस्य उभय धर्म्मवत्त्वे पाद। प्रयोजकादीनां पाद पादहानि।			यथाशक्ति।
ब्राह्मणकर्त्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी गर्भवध।	द्वादशवार्षिकव्रतम। अज्ञानतोऽर्द्धम।	१८० धेनव।	५४ कार्षा-पणा।	१० गाव। अशक्तौ १ कार्षापणा।
ब्राह्मणकर्त्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया गर्भवध।	त्रैवार्षिकव्रतम। अज्ञानतोऽर्द्धम।	४५ धेनव।	१३५ कार्षा-पणा।	२५ गाव। अशक्तौ २५ कार्षापणा।
ब्राह्मणकर्त्तृकज्ञानकृतवैश्यागर्भवध।	सार्द्धवार्षिकव्रतम्। अज्ञानतोऽर्द्धम्।	सार्द्धद्वाविंशति धेन्वसम्भवात् २३ धेनव।	६७॥ कार्षा-पणा।	१३ गाव। अशक्तौ १२॥ कार्षापणा।
ब्राह्मणकर्त्तृकज्ञानकृतशूद्रागर्भवध।	नवमासिकव्रतम्। अज्ञानतोऽर्द्धम्।	सपादैकादशधे-न्वसम्भवात १२ धेनव।	३३॥ कार्षा-पणा।	७ गाव। अशक्तौ ६। कार्षापणा।
क्षत्रियकर्त्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी-गर्भवध।	चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम्। अज्ञानतोऽर्द्धम्।	३६ धेनव।	१८० कार्षा-पणा।	२ गाव। अशक्तौ २ कार्षापणा।
क्षत्रियकर्त्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया गर्भवध।	त्रैवार्षिकव्रतम्। अज्ञानतोऽर्द्धम्।	४५ धेनव।	१३५ कार्षा-पणा।	२५ गाव। अशक्तौ २५ कार्षापणा।
क्षत्रियकर्त्तृकज्ञानकृतवैश्यागर्भवध।	सार्द्धवार्षिकव्रतम्। अज्ञानतोऽर्द्धम्।	सार्द्धद्वाविंशति-धेन्वसम्भवात २३ धेनव।	६७॥० कार्षा-पणा।	१३ गाव। अशक्तौ १२॥ कार्षापणा।
क्षत्रियकर्त्तृकज्ञानकृतशूद्रागर्भवध।	नवमासिकव्रतम्। अज्ञानतोऽर्द्धम्।	सपादैकादशधेन्व सम्भवात १२ धेनव।	३३॥० कार्षा-पणा।	७ गाव। अशक्तौ ६। कार्षापणा।
वैश्यकर्त्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीगर्भवध।	षट्त्रिंशद्वार्षिकव्रतम्। अज्ञानतोऽर्द्धम्।	५४ धेनव।	१६२ कार्षा पणा।	३ गाव। अशक्तौ ३ कार्षापणा।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्	तदशक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
	कृष्णसर्पवधे तीक्ष्णाग्रलौहकीलिकादानमादौ कर्त्तव्यम्। सर्पजातीयषण्ढवधे पलालभारं सीसकमाषञ्च दातव्यं। एतज्ज्ञानतः। एतदशक्तौ व्रतादिकं कर्त्तव्यम्।	–		
अथ सामान्यपक्षिवधः।	नक्तव्रतम्। द्विरक्तिपरिमितरौप्यदानं वा।		≠१३।– पणौ। नक्तव्रतस्योपवासतृतीयभागत्वात्।	यथाशक्ति।
	कामतोऽत्यन्ताभ्यासे शूद्रहत्याव्रतम्। गुरुगोवधव्रतं वा। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्। एकस्य स्त्रीत्वादुभयधर्म्मवत्त्वे पादः।	१२ धेनवः।	३६ कार्षापणाः।	७ गावः। अशक्तौ ६। कार्षापणाः।
अथ विशेषपक्षिवधः। वकवलाकाहंससारसकारण्डवचक्रवाककुररगृध्रश्येनखञ्जरीटटिट्टिभोलूकशुकशारिकातित्तिरिमयूरकाककलविङ्ककालञ्जकमद्गुकपोतपारावतादीनां वधः।	अहोरात्रोपवासः सर्व्ववीजदानञ्च। एतदज्ञानविषयम्।		उपवासानुकल्पः ॥० पणाः। सर्व्ववीजमूल्यम्। पणाः।	यथाशक्ति।
	ज्ञानकृते त्र्यहोपवासः। शक्तस्य गोदानम्। तत्राय विशेषः। शुकवधे द्विहायनगवदानम्। क्रौञ्चवधे त्रिहायनगवदानम्। क्रौञ्चशुकभासमयूरश्येनगृध्रवधे वत्सतरीदानम्। अत्र वृषदानवत्सतरीदानयोर्व्यवस्था शक्ताशक्तविषयिका। एतद्दानाशक्तानां व्रतादिकम्।		१॥ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
कोकिलशुककपोतकपिञ्जलकुक्कुटटिट्टिभखञ्जूरखञ्जरीटानां गुरुभारपरिमितानां वधः।	उतकृष्टशूद्रहत्याव्रतम्।	१५ धेनवः।	४५ कार्षापणाः।	६ गावः। अशक्तौ ८।–६॥ कार्षापणाः।
मत्स्यमण्डूकमकरशिशुमारादिजलचरवधः।	समरात्रव्रतमहत्याव्रतम्। एतज्ज्ञानतः सकृद्वधे।		१ कार्षापणः।	≠११॥– पणौ।
	अहोरात्रोपवासः यथाशक्तिलवणदानञ्च। एतत् कामतः सकृत्। अभ्यासात्यन्ताभ्यासयोस्तु मत्स्यवधप्रायश्चित्तं दर्शयिष्यते।		॥ पणाः उपवासानुकल्पः। १॥० कार्षापणाः लवणमूल्यम्।२।	। ३॥= पणाः।
अथ सास्थनस्थिप्राणिवधः।				
सहस्रसंख्यकानां अस्थिमतां लकलासादीनां ज्ञानकृतवधः।	आब्दिकं शूद्रहत्याव्रतम्। अज्ञाने षाण्मासिकम्।	१५ धेनवः।	४५ कार्षापणाः।	६ गावः। अशक्तौ ८।–६॥ कार्षापणाः।
अनस्थ्नां कृमिकीटपतङ्गभ्रमरदंशमशकमक्षिकादीनां शकटपूरितमितानां ज्ञानकृतवधः।	आब्दिकं शूद्रहत्याव्रतम्। अज्ञाने षाण्मासिकम्।	१५ धेनवः।	४५ कार्षापणाः।	६ गावः। अशक्तौ ८। ६॥ कार्षापणाः।
अस्थिमतां प्रत्येकं वधः।	पणदानम्।			यत्किञ्चित्।
अनस्थ्नां प्रत्येकं वधः।	प्राणायामः। पणदानं वा।			तथा।
अन्नशकटादिगुडादिसर्व्वरसफलपुष्पजातप्राणिवधः।	दिनमेकं घृतमात्रभोजनम्। एतदज्ञाने। ज्ञाने तद्द्वैगुण्यम्।		॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	अभ्यासे तप्तकृच्छ्रम्।	४ धेनवः।	१२। कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्।	६ धेनवः।	१८ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
फलवद्वृक्षलतागुल्मच्छेदनम्।	प्राजापत्यम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ मूल्यदानम्।	दक्षिणा।
अफलवतामेतेषां छेदनम्।	अष्टाहसाध्यतप्तकृच्छ्रम्।		२ कार्षापणौ।	यथाशक्ति।
अत्यन्तोत्कृष्टफलवद्वृक्षच्छेदनम्।	चान्द्रायणम्।	८ धेनवः।	२२॥ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
अभ्यासादत्यन्तोत्कृष्टफलवद्वृक्षच्छेदनम्।	आब्दिकव्रतम्।	१५ धेनवः।	४५ कार्षापणाः।	९ गावः। अशक्तौ ८।६॥ कार्षापणाः।
चैत्यवृक्षश्मशानसीमपुण्यस्थानसुरालयजातवृक्षच्छेदनम्। विप्रतिसख्यकोपजीव्यवृक्षच्छेदनम्। ख्यातवृक्षच्छेदनञ्च।	पूर्व्वोक्तवृक्षच्छेदनप्रायश्चित्तद्वैगुण्यादि। सर्व्वत्र स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्।			
वापीकूपारामसेतुसभातडागवप्रदेवतायतनभेदनम्।	ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य चतस्र आहुतीर्जुहुयात्। इदं विष्णुरिति प्रथमां मानस्तोके इति द्वितीयां विष्णोः कर्म्माणीति तृतीयां पादोऽस्यान्त्यामिति चतुर्थीं यां देवतामुत्सादयति तस्यै देवतायै। ब्राह्मणान् भोजयेत्। एतत् सकृदल्पोपघातविषयम्। अभ्यासे महोपघाते च प्राजापत्यम्। दण्डश्च। यथा। सकृदल्पोपघाते प्रथमसाहसः २५० पणाः। अभ्यासे महोपघाते उत्तमसाहसः। १ पणाः।			
देवताया उत्कृष्टप्रतिमाभेदनच्छेदनदहनहरणानि।	चान्द्रायणम्। वाप्यादिभेदनोक्ताश्चतस्र आहुतयः। उत्तमसाहसो दण्डश्च। १० पणाः।	सार्द्धसप्तधेन्वसमवाते ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
देवताया अपकृष्टप्रतिमाभेदनच्छेदनदहनहरणानि।	प्राजापत्यम्। पूर्व्वोक्तचतुराहुत्यादिदानम्। प्रथमसाहसो दण्डश्च। २५ पणाः।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
अथाभिचारः। स तु परहिंसार्थं जपहोमादिकर्म्म।	अतिकृच्छ्रम्। एतत् सकृदाचरणे। अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः। इति हिंसाप्रायश्चित्तम्॥ * ॥	३ धेनवः।	९ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
व्रात्ययाजनम्।	प्राजापत्यम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
मूल्येन भृतस्य दहनवहनादिकम्।	सान्तपनम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
अथाभक्ष्यभक्षणम्। अभक्ष्यं षड्विधम्। जातिदुष्टम् १ क्रियादुष्टम् २ कालाश्रयविदूषितम् ३ संसर्गाश्रयदुष्टम् ४ सहृल्लेखम् ५ स्वभावतो दुष्टम् ६। जातिदुष्टं लशुनगृञ्जनपलाण्डुच्छत्राकश्वेतवार्त्ताकीनालिकावर्त्तुलाकारालाबुरूपम् १ क्रियादुष्टं पतितसंस्पृष्टम् २ कालदुष्टं पर्य्युषितं चिरसञ्चितञ्च ३ संसर्गदुष्टं सुरालशुनपेयूषादियुक्तम् ४ सहृल्लेखं विचिकित्सितान्नम् ५ स्वभावदुष्टं पुरीषादि ६।	चान्द्रायणम्। एतद्गुरुतरविषयम्। विशेषानिर्द्देशे ज्ञेयम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसमक्रान्ते ८ धेनवः॥	२२॥ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ मूल्यदानम्।	दक्षिणा।
अपरञ्च। सघातान्नम। शूद्रोपनीतान्नम। पतितोपनीतान्नम। शूद्रवेश्मस्थान्नञ्च।				
शूद्रस्य पक्वान्नभक्षणम।	ब्राह्मणस्य त्र्यहोपवास। एतदज्ञानत।	१ धेनु। अर्द्धधेन्वसम्भवात।	१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	ज्ञानत प्राजापत्यम्। आपदि भक्षणे मनस्ताप द्रुपदां शतजपो वा। क्षत्रियादीनां पादपादह्रानि।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
अभ्यासात शूद्रस्य पक्वान्नभक्षणम।	ब्राह्मणस्य मासयावकपानम्। क्षत्रियादीनां पादपादह्रानि।	२ धेनू।	६ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
शूद्रस्यामान्नभक्षणम।	उक्तप्रायश्चित्ततुरीयभाग। आपदि भक्षणे प्रायश्चित्ताभाव।			
अथ रजकशैलूषवेणुचर्म्मोपजीविकैवर्त्ताद्यन्त्यजान्नभक्षणम।	चान्द्रायणम्। एतत ज्ञानाभ्यासविषयम्। अज्ञाने तदर्द्धम्।	८ धेनव। सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात।	२२॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	ज्ञानतोऽत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्राब्दव्रतम्।	३ धेनव।	९० कार्षापणा।	१७ गाव। अशक्तौ १६॥/१६॥ कार्षापणा।
	अज्ञानतोऽत्यन्ताभ्यासे एतदर्द्धम्। एततु ब्राह्मणविषयम्। क्षत्रियादीनां पादपादह्रानि।	१५ धेनव।	४५ कार्षापणा।	९ गाव। अशक्तौ ८।/८॥ कार्षापणा।
सकृदज्ञानकृतान्त्यजोतच्छिष्टाशनम।	ब्राह्मणस्य चान्द्रायणम्।	८ धेनव।	२२॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	क्षत्रियस्य तप्तकृच्छ्रम्।	४ धेनव।	१२ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	वैश्यस्य तप्तकृच्छ्रार्द्धम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	शूद्रस्य तप्तकृच्छ्रपाद।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	ज्ञानत एतद्द्विगुणम्।			
कापालिकान्नभक्षणम।	ज्ञानात कृच्छ्राब्दम्।	३० धेनव।	९० कार्षापणा।	१७ गाव। अशक्तौ १६॥/१६॥ कार्षापणा।
	अज्ञानात चान्द्रायणद्वयम्। एतदत्यन्ताभ्यस्तविषयम्। एतत सर्व्वं ब्राह्मणस्य। क्षत्रियादौ पादपादह्रानि।	१५ धेनव।	४५ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
चाण्डालश्वपचचर्म्मकृतवैदेहकमागधायोगवानामन्त्यावसायिनामन्नभक्षणम।	ब्राह्मणस्य कामत सकृद्भोजने चान्द्रायणम्।	८ धेनव।	२२॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	अज्ञानतस्तप्तकृच्छ्रम्।	४ धेनव।	१२ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	बलाद्भोजने पराक।	५ धेनव।	१५ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	अज्ञानतोऽचत्वारिंशद्वारभोजने द्वादशवार्षिकव्रतम्। ज्ञानतश्चतुर्विंशतिवारभोजने एतदेव।	१८ धेनव।	५४ कार्षापणा।	१ गाव। अशक्तौ १० कार्षापणा।
	ज्ञानतोऽचत्वारिंशद्वारभोजने चतुर्व्विंशतिवार्षिकव्रत अथवद्धाय्यता च।	३६ धेनव।	१ ८ कार्षापणा।	२ ० गाव। अशक्तौ २ कार्षापणा।
	सकृदज्ञानत आमान्नभोजने त्रिरात्रोपवास। सर्व्वत्र क्षत्रियादीनां पादपादह्रानि।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	आपदि पक्वान्नभोजने क्षत्रियस्य सान्तपनम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	वैश्यस्य षड्रात्रम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	शूद्रस्य त्रिरात्रम्।	०	१॥० कार्षापणा।	यथाशक्ति।
चाण्डालपतितादीनामुतच्छिष्टान्नभक्षणम।	द्विजस्य पराक।	५ धेनव।	१५ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	शूद्रस्य कृच्छ्रम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	एतत सकृदज्ञानविषय ज्ञानतो द्विगुणादिकम्।			

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ मूल्यदानम्।	दक्षिणा।
अथ सामान्याभोज्यान्नभोजनम।	त्र्यहोपवास।		१। कार्षापण।	यथाशक्ति।
	एतत सकृदज्ञानविषयम।			
	ज्ञाने प्राजापत्यम्।	१ धेनु।	३ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	क्षत्रियादीनां पादपादह्रानि।			
अभोज्यान्नानि यथा। अनधीतवेदारब्धयज्ञान्नम। ग्रामयाजिश्चोल्टकयज्ञान्नम। स्त्रीक्लीवहुतयज्ञान्नम। मत्त क्रुद्धातुराणामन्नम। केशेन कीटेन वा सष्ट पक्वमन्नम। कामत पादस्पृष्टमन्नम। भ्रूणघ्नादिपतितावेक्षितान्नम। रजस्वलास्पृष्टान्नम। पतत्रिणावलीढमन्नम। शुना स्पृष्टमन्नम। गवाघ्रातमन्नम। घुष्टान्नम। घोषयित्वा दत्तमन्नमित्यर्थं। गणान्नम। मठप्रावृज्यखपान्नमित्यर्थ। गणिकान्नम। विद्वज्जुगुप्सितान्नम। स्तेनान्नम। गायनान्नम। तक्षान्नम। वार्द्धुषिकान्नम। दीक्षितान्नम। दीक्षणीययागानन्तर यज्ञसमाप्तिपर्य्यन्त तद्यागकर्त्तुरन्नमित्यर्थं। कदर्य्यस्यान्नम। रज्ज्वादिनाबद्धस्यान्नम। अयोनिगडयुक्तस्यान्नम। अभिशस्तस्यान्नम। क्लीवान्नम। पुंश्चल्यन्नम। दाम्भिकान्नम। छद्मना धर्म्मचारिणोऽन्नमित्यर्थं। शुक्तान्नम। पर्य्युषितान्नम। शूद्रोच्छिष्टान्नम। चिकित्सकान्नम। व्याधान्नम। क्रूरान्नम। उच्छिष्टभोजिनामन्नम। उग्रान्नम। दारुणकर्म्मणो जातिविशेषस्य वा अन्नमित्यर्थं। स्त्रियोद्देशेन पक्वमन्नम। पर्य्याचान्तम। आचमनव्यवहितान्नमित्यर्थं। एकपङ्क्तिस्थानन्यानवमन्य यत्राग्ने भुज्यमाने केनचिदाचमन क्रियते तत पर्य्याचान्तमिति कुल्लूकभट्ट। अनर्च्चितान्नम। अवज्ञया दत्तमन्नमित्यर्थं। वृथामांसम। अवीरान्नम। द्विषदन्नम। नगराधिपान्नम।	एतेषामभोज्यानामन्यतमानां भक्षणे पूर्व्वोक्तत्र्यहोपवास। एष सकृदज्ञानविषय।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	ज्ञाने प्राजापत्यम्।	१ धेनु।	३ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	क्षत्रियादीनां पादपादह्रासि।			

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
पतितान्नम। अवक्षुतान्नम। क्षवथुसहितान्नमित्यर्थः। पिशुनान्नम। अनृतिनामन्नम। कूटसाक्ष्याद्यन्नमित्यर्थः। यज्ञफलविक्रायकान्नम। शैलूषान्नम। तुन्नवायान्नम। कृतघ्नान्नम्। कर्म्मारान्नम। निषादान्नम। रङ्गावतारकान्नम। स्वर्णकारान्नम। वेणुजीविनामन्नम। लौहविक्रायकान्नम। श्ववतामन्नम। आखेटकाद्यर्थं शुन पोषकाणामन्नमित्यर्थं। शौण्डिकवृत्तिहिणान्नम। चेलनिर्णेजकस्यान्नम। वस्त्रधावकस्यान्नमित्यर्थं। रजकान्नम। कुसुम्भादिना वस्त्ररागकारकस्यान्नमित्यर्थं। नृशंसान्नम। गृहस्थितोपपतिकान्नम्। उपपतिमवैकान्नम। गेहे ज्ञात भार्य्याजार ये सहन्ते तेषामन्नमित्यर्थं। स्त्रीजितान्नम्। अनिर्हृश प्रेतान्नम। अनिर्गताशौचस्य सूतिकान्नमित्यर्थं। अतुष्टिकरान्नञ्च॥७॥	एतेषामभोज्यानामन्यतमानां भक्षणे पूर्व्वोक्तकृच्छ्रशोपवास। एष बलादज्ञानविषय। अज्ञाने प्राजापत्यम्। क्षत्रियादीनां पादपादह्रासानि।	०	१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
		१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
चाण्डालादिपतितस्पृष्टान्नभक्षणम्। अत्र पतितपदं सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतवाचि यवनादिम्लेच्छपरं उच्छिष्टान्नभोजनप्रकरणे तथा लिखनात् अतएव चाण्डालस्पृष्टान्नभक्षणप्रतिज्ञायां पतितपदं पृथक् न लिखितम्।	प्राजापत्यम्। एतत्सकृदज्ञाने ब्राह्मणविषयम्। ज्ञाने द्वैगुण्यम्। अभ्यासे तु प्रायश्चित्तावृत्ति। क्षत्रियादीनां पाद पादह्रासानि। एतत्कृच्छ्रादिष्वभ्यासे ज्ञेयम्। रजकादिस्पृष्टान्नभक्षणे तु एतदर्द्धम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
पतितस्पर्शे अज्ञातस्यातस्य भोजनम्।	याज्ञवल्क्योक्तचतुरह साध्य तप्तकृच्छ्रम्।	सपादधेन्वसम्भवात २ धेन।	३॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	अज्ञानत एतदर्द्धम्। अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्ति।			
	अज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम्। क्षत्रियादीनां पादपादह्रासानि। चाण्डालादिस्पर्शे एतद्बोधितव्यम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव।	२४॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
मूत्रादिस्पृष्टान्नस्य केशकीटोपहतान्नस्य च भक्षणम्।	एकोपवास।		॥० पणा।	यथाशक्ति।
वृथापाकान्नभक्षणम्। तत्तु देवतापितृतिथिभक्ष्यवर्जितान्नम्।	प्राणायामत्रयम् घृतमात्रभोजनञ्च। एतद ज्ञानत। ज्ञानतो द्वैगुण्यम्।		॥ पणा।	यथाशक्ति।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ मूल्यदानम्।	दक्षिणा।
वृथामांसभक्षणम्। तत्तु पितृदेवार्च्चनरहित मांसम।	प्राजापत्यव्रतम्। एतद्ब्राह्मणस्य। क्षत्रियादीनां पादपादह्रानि। अभ्यासे प्राजापत्यावृत्ति। एतत रोगिदैवपितृकर्म्मनिमन्त्रितेतर विषयम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
सामान्याभक्ष्यमांसभक्षणम।	सप्तरात्रयवागूपानम्। एतत सकृदज्ञाने। ज्ञानतो द्वैगुण्यम्। क्षत्रियादीनां पादपादह्रानि। एतदभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्ति।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
अश्वगोखरोष्ट्रशशकादिपञ्चनखातिरिक्तपञ्चनखक्रव्याद ग्राम्यकुक्कुटानां मांसभक्षणम। विड्वराहनरमांसभक्षणञ्च।	ब्राह्मणानां सकृदज्ञानत प्राजापत्यम्। पुनरुपनयनञ्च। ज्ञाने तु द्वैगुण्यम्। अभ्यासे उपनयनसहितप्रायश्चित्तावृत्ति। उपनयनाशक्तौ चान्द्रायण तदशक्तौ धेन्वष्टकम्। क्षत्रियादीनां पादपादह्रानि।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	अनडुत्सहितगौ। अशक्तौ ६ कार्षापणा।
हंसमद्गुकाकोलकाकखञ्जरीटमत्स्यादबलाकाशुकसारिकाचक्रवाकप्लवकोककलविङ्करञ्जुवालसारसदात्यूहभासकोकिलमण्डूकभुजगानामन्यतमस्य मांसभक्षणम्।	विप्रस्याज्ञानत सकृद्भोजने त्रिरात्रोपवास। ज्ञानतो द्वैगुण्यम। ज्ञानाभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्ति। क्षत्रियादीनां पादपादह्रानि।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
मत्स्यभक्षणम।	विप्रस्य कामतस्त्र्यहोपवास। अकामत एतदर्द्धम्। क्षत्रियादीनां पादपादह्रानि।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
शुष्कमांस गभश्य्याभूम्यन्तर्गत पक्कमांसजीर्णपक्कमांसकृना मांसशुष्कमाषाणामन्यतमस्य भक्षणम्। सूना घातनस्थली तद्भव मांसम्।	कामत सकृद्भक्षणे त्र्यहोपवास। अकामत एतदर्द्धम्। अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्ति। एतत् गब्राह्मणस्य। क्षत्रियादीनां पाद पादह्रानि।		१॥ कार्षापण। ॥। पणा।	यथाशक्ति। यथाशक्ति।
षष्ठ्यां पञ्चपर्व्वसु च स्त्रीतैल मांससम्भोग क्षुरकर्म्म च।	एकाहोपवास। अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्ति। एतद्ब्राह्मणस्य। क्षत्रियादीनां पाद पादह्रानि।		॥ पणा।	यथाशक्ति।
वृथापायसपूपशष्कुलीकृशरसयावशिगुलोहितव्रश्चनियासादेश्यप्रभवानां भक्षणम्।	कामतस्त्र्यहोपवास। अज्ञानतस्तदर्द्धम्। एतद्ब्राह्मणस्य। क्षत्रियादीनां पाद-पादह्रानि।		१॥० कार्षापण।	यथाशक्ति।
एकाकिमिष्टान्नभक्षणम्।	एकाहोपवास। अभ्यासे द्वैगुण्यम्।		॥ पणा।	यथाशक्ति।
अस्नेहाक्तपर्युषितान्नन्धिवज-शुक्तक्षारलवणभक्षणम्।	अज्ञानत एकाहोपवास। ज्ञानतस्त्र्यहोपवास। अभ्यास द्वैगुण्यम्।		॥ पणा। १॥ कार्षापण।	यथाशक्ति। यथाशक्ति।
वागदुष्टभावदुष्टभावदुष्टभाजनपक्कद्रव्यभक्षणम्।	अभ्यास त्रिरात्रयावकपानम्।		॥। पणा।	यथाशक्ति।
शूद्रभाजन भिन्नकांस्ये च भोजनम्।	अहोरात्रोपवास पञ्चगव्यपानञ्च।		॥ पणा।	यथाशक्ति।
कुम्भीभक्षणम्।	द्वादशरात्र पयःपानम्।	सपादधेन्वसम्भवात् २ धेनू।	३॥। कार्षापणा।	यथाशक्ति।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ मूल्यदानम् ।	दक्षिणा ।
लशुनपलाण्डुगृञ्जनभक्षणम् । वपरवादिभिर्लशुनादितुल्य द्रव्यभक्षणञ्च ।	ज्ञानतश्चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	अज्ञानात्तप्तकृच्छ्रम् ।	पादोनधेनुचतुष्टयासम्भवात ४ धेनव ।	११। कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	चिरतराभ्यासे संवत्सरयावकपानम् । एतदुभयत्र पुनरुपनयनमपि शूद्राणा मुपनयनतुल्यचान्द्रायणेन सह प्रकृत व्रतस्य पाद ।	१५ धेनव ।	४५ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
सजातीयस्पृष्टस्पृष्टकिनां पक्वान्नभक्षणम ।	ज्ञानत प्राजापत्यम् ।	१ धेनु ।	३ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	अज्ञानात अर्द्धोपवास । अभ्यासे द्वैगुण्यादिकम् ।		१॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
स्पृष्टस्पृष्टकिनां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणामामान्नस्य ब्राह्मणकर्तृकभक्षणम ।	विप्रस्यामान्ने प्राणायाम । क्षत्रियस्यामान्ने शतगायत्रीजप । वैश्यस्यामान्ने पञ्च शतगायत्रीजप । शूद्रस्यामान्ने अष्ट सहस्रगायत्रीजप । अभ्यासे द्वैगुण्यम् ।			
स्पृष्टकिस्पृष्टकिजलपानम ।	ब्राह्मणस्य पञ्चगव्य पीत्वा उपवास । एतत सकृदज्ञाने ज्ञाने तु द्वैगुण्यम् । अभ्यासे त्वावृत्ति । तज्जलस्पर्शे स्नान मात्रम् । क्षत्रियादीनां पादपादह्रानि ।		॥० पणा ।	यथाशक्ति ।
नवश्राद्धान्नभोजनम । नव श्राद्धन्तु सार्पीनां चतुर्थ पञ्चमनवमैकादशाहक्रियमाणं निरग्नीनान्तु आद्यश्राद्धमात्रम ।	चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
प्रथममासिकश्राद्धान्नभोजनम ।	पराक ।	५ धेनव ।	१५ कार्षापणा ।	यथाशक्ति।
त्रिपक्षे प्रेतश्राद्धान्नभोजनम ।	अतिकृच्छ्रम् ।	३ धेनव ।	९ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
द्विमासादिषण्मासपर्यन्त प्रेत श्राद्धान्नभोजनम ।	प्राजापत्यम् ।	१ धेनु ।	३ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
षण्मासादूर्द्धमब्दपर्यन्तं प्रेतश्राद्धान्नभोजनम ।	पादकृच्छ्रम् ।		१ कार्षापण ।	यथाशक्ति ।
पुनराब्दिकश्राद्धान्नभोजन अथात सपिण्डीकरणान्नभोजनम् । एतत स्मार्त्तमत शूलपाणिमते तु द्वितीयवर्षावत वर्षिकान्नभोजनम ।	एकाहोपवास ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
पञ्चनखनन्तरितहस्तदत्तानां एकहस्तदत्तानां शूद्रादत्तानाञ्च घृततैलगव्ययज्ञलवणा नीयपायसमाक्षिकपायित गोरसशाकानां भक्षणम ।	द्वादशसाध्यसाल्पपनम् । एतत ज्ञानत । अज्ञानादर्द्धम् । लौहपात्रेण परिवेशने ऽप्येतदेव प्रायश्चित्त ज्ञेयम् । एतद् ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादह्रानि ।		१ कार्षापण ।	यथाशक्ति ।
अज्ञातायोशौचस्य अज्ञातशौचस्य च भोजनम् ।	अष्टोत्तरशतगायत्रीजप एतद्विजानामनापद्विषयम् ।			
अज्ञातायमनस्य पाकभोजनम् ।	अष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजप उपवासो वा । अभ्यासे द्विगुणादि । एतत कटुकषाय ताम्बूलेष्वतिरिक्तभोजनविषयम् ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
यज्ञोपवीतरहितकर्त्तृकान्नभोजनम ।	स्नान शतगायत्रीजप उपवासश्च ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
रेतोमूत्रपुरीषाणामन्यतमस्य भक्षणम ।	ज्ञानतश्चान्द्रायणम् ।	८ धेनव । सार्द्ध-सप्तधेन्वसम्भवात।	२२॥ कार्षा-पणा ।	यथाशक्ति ।
	अज्ञानतस्तप्तकृच्छ्रम् ।	पादोनधेनुचतुष्टयासम्भवात ४ धेनव ।	११। कार्षा पणा ।	यथाशक्ति ।
	बलात्कारे प्राजापत्यम् । सर्व्वत्र द्विजातीना पुन संस्कारश्च ।	१ धेनु ।	३ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
विण्मूत्रादिदूषितफलादिभक्षणम ।	संसर्गमात्रे कृच्छ्रपाद ।		॥० पणा ।	यथाशक्ति ।
	सन्निकृष्टे अथात महतसंसर्गे कृच्छ्रार्द्धम् । एतत रसास्वादनानुपलम्भनपक्षे अज्ञानत सकृद्विषयम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।		१॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	रसाद्युपलम्भे तु गौतमोक्ततप्तकृच्छ्र द्वादशाहसाध्यम् । अज्ञानत उपलम्भे अर्द्धम् । क्षत्रियादीनां पादपादह्रानि ।	पादोनधेनुचतुष्टयासम्भवात ४ धेनव ।	११। कार्षा-पणा ।	यथाशक्ति ।
उच्छिष्टभोजनम ।	अहोरात्रोपवास ।		॥० पणा ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे याज्ञवल्क्योक्तचतुरहसाध्यतप्तकृच्छ्रम् ।	सपादधेन्वसम्भवात २ धेनू ।	३॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
ब्रह्मचारिणा मधुमांसभोजनम ।	ज्ञानत प्राजापत्यम् । अज्ञानात चार्द्धम् ।	१ धेनु ।	३ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
ब्रह्मचारिणामामिश्राद्धपक्वान्नभोजनम ।	त्र्यह कुशजलविपक्वक्षीरपानमात्रम् । एतदज्ञानत ।		१ कार्षापण ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।		२ कार्षापणौ ।	यथाशक्ति ।
देवतातिथिभृत्यादिवर्जनभोजनम ।	अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनु ।	३ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
अस्थ्याग्निदूषितान्नभोजनम । अस्थिशब्दोऽत्राभक्ष्यास्थिमात्रवचनम ।	जलार्कमर्द्दयित्वा घृतमात्राशनम् ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
मनस्यकण्टकशम्बूकशङ्खशुक्तिकपर्द्दकभक्षणम ।	पञ्चगव्यमात्रभक्षणम् ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
पुंसवनसीमन्तोन्नयनकर्म्मणि भोजनम ।	ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् ।	८ धेनव ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	अज्ञानाभ्यासे तदर्द्धम् ।	४ धेनव ।	११। कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	सकृज्ज्ञाने विशुक्तकृच्छ्रपाद ।		॥० पणा ।	यथाशक्ति ।
	सकृदज्ञाने द्वैगुण्य कृच्छ्रार्द्धम् ।		१॥०कार्षापण ।	यथाशक्ति ।
जातकर्म्मादिसंस्कारान्नभोजनम ।	अज्ञानतोऽचपिक्षाणां त्र्यहसाध्य सान्तपनम् ।		१ कार्षापण ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।		२ कार्षापणौ ।	यथाशक्ति ।
भोजनकाले शुद्रस्पर्श ।	अहोरात्रमुषित्वा पञ्चगव्यपानम् । एतत सकृच्छिर्णाग्राशे ।	०	॥० पणा ।	यथाशक्ति ।
	अत्यन्तग्रासाशने त्रिरात्रोपवास ।		१॥ कार्षापण ।	यथाशक्ति ।
भोजनकाले चाण्डालकाकपूर्णौ नखभक्षणम ।	ग्रासभोजने एकोपवास ।	०	॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
	सकलान्नभोजने त्रिरात्रोपवास । अभोजने स्नानमात्रम् ।		१॥० कार्षापण ।	यथाशक्ति ।
तैलाभ्यङ्गादिस्नानादस्नानानन्तरं भोजनम ।	स्नात्वा अष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजप । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्ति ।	०	०	

अधोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
परिहितनीलीवस्त्रस्य भोजनम्।	अज्ञानतस्त्रिरात्रोपवास।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	ज्ञानात् द्वैगुण्यम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
स्वकीयोच्छिष्टभोजनम्।	कृच्छ्रपाद। एतत् सकृदज्ञानत।		॥। पणा।	यथाशक्ति।
	अभ्यासे द्वैगुण्यादिकम्। त्यक्तभाजने भोजनेऽप्येवम्।			
ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणोच्छिष्टभोजनम्।	महाव्याहृतिभिरामन्त्र्य जल पीत्वा उपवसेत।		॥ पणा।	यथाशक्ति।
	एतत सकृदज्ञानत।			
	ज्ञानात् द्वैगुण्यम्।		१ कार्षापण।	यथाशक्ति।
ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियोच्छिष्टभोजनम्।	सकृदज्ञाने त्र्यह ब्राह्मीरसविपक्वक्षीर पानमात्रम्।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	ज्ञाने द्वैगुण्यम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
ब्राह्मणकर्तृकवैश्योच्छिष्टभोजनम्।	सकृदज्ञाने त्र्यहोपवास ब्रह्मसुवर्चला पानञ्च।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	ज्ञानात द्वैगुण्यम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
ब्राह्मणकर्तृकशूद्रोच्छिष्टभक्षणम्।	सकृदज्ञाने षड्रात्रोपवास।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	ज्ञानात द्वैगुण्यम्।			
	ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम्।	८ धेनव।	२२॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	क्षत्रियादीनां पादपादह्रानि।			
	एतच्चाल्पपित्र्यव्यस्थात्रुणामुच्छिष्टव्यतिरिक्तविषय तेषामुच्छिष्टस्य भोज्यत्वात।	•		
विडालकाकमूषिकनकुलश्वगवां उच्छिष्टभोजनम्।	त्र्यहोपवास।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	एतत् सकृदज्ञानत।			
	अज्ञाने ब्रह्मसुवर्चला पीत्वोपवास।		॥ पणा।	यथाशक्ति।
	ब्रह्मसुवर्चला तु पीतकुसुमसूर्य्यावर्त्त।			
	अत्यन्ताभ्यासे अतिकृच्छ्रम्।	३ धेनव।	६ कार्षापणा	यथाशक्ति।
ब्राह्मणस्य कृतचितपङ्क्तौ भोजनम्। पङ्क्ति कृतचितत्वञ्च निन्दितब्राह्मणाद्युपवेशनेन जलादिना पङ्क्तिभेदमन्तरेण च भवति।	अहोरात्रोपवास स्नान पञ्चगव्यपानञ्च।	०	॥ पणा।	यथाशक्ति।
	एतत ज्ञानत।			
	क्षत्रियपङ्क्तौ भोजने नक्तव्रतम्।		।० पणा।	यथाशक्ति।
	वैश्यपङ्क्तौ एकरात्रोपवास।		॥ पणा।	यथाशक्ति।
	शूद्रपङ्क्तौ त्रिरात्रोपवास।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
पङ्क्तिषु एकस्योत्थाने भोजनम्।	द्व्यहसाध्यसान्तपनम्।		१ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	एतद्ब्राह्मणस्य।			
	क्षत्रियादीना पादपादह्रानि।			
	एतज्ज्ञानत सकृत। अज्ञानतोऽर्द्धम्।			
सुराभाजनस्थजलपानम्।	पञ्च यावकपानम्। एतज्ज्ञानत।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	अज्ञानतोऽर्द्धम्।			
मद्यभाण्डस्थजलपानम्।	सप्तरात्र यावकपानम्। एतज्ज्ञानत।	०	१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	अज्ञानतोऽर्द्धम्।			
	सुरास्पृष्टरेतोमूत्रादिदूषितजलादिपाने तु चतुरहसाध्य तप्तकृच्छ्रम्।	सपादधेन्वसम्भवात २ धेनू।	३॥। कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	एतदपि स्वाङ्गतुपलब्धावभ्यासे।			
चण्डालकूपभाण्डोदकपानम्।	ब्राह्मणस्य सान्तपनम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	क्षत्रियस्य प्राजापत्यम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	वैश्यस्य प्राजापत्यार्द्धम्।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	शूद्रस्य प्राजापत्यपाद।		॥। पणा।	यथाशक्ति।
	एतत सर्व्व ज्ञानत।			
	अज्ञानादेतस्यार्द्धम्।			
	आपत्काले तु पूर्व्वेद्युरुपोष्य पञ्चगव्यपानम्।		॥ पणा।	यथाशक्ति।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
चण्डालस्य दृत्यौदजलादिपानम्।	त्रिरात्रमुपोष्य पञ्चगव्यपानम्। एतत् ज्ञानतः।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	अज्ञानात् द्व्यहसाध्यसान्तपनम्।		१ कार्षापण।	यथाशक्ति।
अन्त्यजखानितकूपादिजलपानम्।	उपवासपूर्व्वकपञ्चगव्यपानम्। एतदज्ञानतः।		॥ पण।	यथाशक्ति।
	ज्ञानतः द्वैगुण्यम्।		१ कार्षापण।	यथाशक्ति।
अन्त्यजभाण्डस्थजलादिपानम्।	ब्राह्मणस्य द्व्यहसाध्य ब्रह्मकूर्च्चव्रतम्। एतत् अज्ञानतः। ज्ञानतो द्वैगुण्यम्।		१ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	शूद्रस्य नोपवासः पञ्चगव्यपानमात्रम्। ब्रह्मकूर्च्चं यथा। "अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः। पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्च्चविधिः स्मृतः॥" पञ्चगव्यं यथा। "गोशकृत् द्विगुणं मूत्रं सर्पिर्विद्याच्चतुर्गुणम्। क्षीरमष्टगुणञ्चैव पञ्चगव्ये तथा दधि॥ अथवा। "गोमूत्रमाषकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश। क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्त्तिता॥ गोमूत्रवद्घृतस्योक्तास्तदर्द्धेन कुशोदकम्॥"		॥ पण।	यथाशक्ति।
शूद्रोदकपानम्।	उपोष्य विल्वपद्मपलाशकुशानामुदकमात्रपानम्। एतद्द्व्यहसाध्यं ज्ञानतः सकृत्पाने। अज्ञानादहम्। नवभाण्डोदकपाने प्रायश्चित्ताभावः।		१ कार्षापण।	यथाशक्ति।
पीतशेषपानीयपानम्। केवल वामहस्तेन जलपानञ्च।	त्रिरात्रोपवासः। एतच्च ज्ञानतः।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	अज्ञानतोऽर्द्धम्।		॥। पण।	यथाशक्ति।
	एतत् प्रायश्चित्तं ग्रासशेषाशनादिष्वपि ज्ञेयम्।			
	शूद्रपीतशेषजलपाने तु ब्राह्मणस्य चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
प्रयाण्डिजलपानम्। आदिना कूपजलाहरणाय घटस्थजल शौचजल खड गाण्डिकोपस्थजलञ्च।	सचेलस्नानम्। उपवासश्च। एतत् सकृज्ज्ञानतः। आपदि दोषाभावः।		॥ पण।	यथाशक्ति।
विप्रस्नस्य एकूपजलपानम्।	त्रिरात्रोपवासः। एतदज्ञानतः।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	ज्ञानतः सान्तपनम्।	२ धेनू।	६ कार्षापण।	तथा।
विण्मूत्रसस्य एककुम्भस्थजलपानम्।	अज्ञानतः सान्तपनम्। ज्ञानतो द्वैगुण्यम्।	२ धेनू।	६ कार्षापण।	यथाशक्ति।
शवदूषितजलपानम्। एतत् मानुषेतराभक्ष्यपञ्चनखशव दूषितकूपजलपानपरम्।	ब्राह्मणस्य त्रिरात्रोपवासः।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	क्षत्त्रियस्य द्व्यहोपवासः।		१ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	वैश्यस्यकाहोपवासः।		॥ पण।	यथाशक्ति।
	शूद्रस्य नक्तम्।		। पण।	यथाशक्ति।
	सर्व्वेषां व्रतान्ते पञ्चगव्यपानम्। एतत् ज्ञानतः। अज्ञानतोऽर्द्धम्। शक्तिविशेषे।			
	ज्ञानतः क्लिन्ने षडरात्रोपवासः। एतत् सर्व्वं मानुषशवेतरपरम्। मानुषशवे द्विगुणम्।	१ धेनु।	३ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	कामाभ्यासे पराकः।	५ धेनवः।	१५ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम्।	८ धेनवः।	२२॥० कार्षापण।	यथाशक्ति।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम्	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अपेयक्षीरपानम् । तत्क्षीर विकारपानञ्च । अपेयक्षीर यथा । अनिर्दशानां गो महिषीच्छागीनां क्षीरम् । औष्ट्र ऐकशफ आविकञ्च । सन्धिनीक्षीरम् । सन्धिनी वृषाक्रान्ता । विवत्साक्षी रम् । अरण्यस्थगोक्षीरम् । स्त्रीक्षीरम् । स्रवद्दुग्धाक्षी रम् । यमसूक्षीरम । विव- त्साया अन्यवत्सायाश्च क्षी रम् । मथितक्षीरम् । छा गवर्ज्जं द्विस्तनीक्षीरम् । अमेध्यभुज क्षीरम् । श्र वादिदूषितस्तनीक्षीरञ्च ।	ज्ञानतोऽभ्यासे पञ्च यावकपानम् । अज्ञानतोऽर्द्ध म् । क्षत्रियादौ पादपादह्रानि । अत्र उष्ट्रीक्षीरमानुषीक्षीरपाने पुन- रुपनयनञ्च ।	१ धेनु ।	३ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	इति अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥			
अथ स्तेयम । मणिमुक्ताप्र- वालाम्रमयलौहकांस्योप- लाना हरणम ।	द्वादशाह कणभक्षणम् । तत मडुपवासा त्मकम् । अपहृतद्रव्य स्वामिने दत्त्वैतत् कर- णीयम् । अत्र च सकृदभ्यासकालदेश- द्रव्यस्वाम्यपहर्तृगुणादेन्याद्यपक्षया उत- कृष्टापकृष्टद्रव्ययोर्वैषम्यदोष समर्थ नीय ।	१ धेनु ।	३ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
रजताश्वगोभूमिकन्यानां सकृत हरणम् । एतत् ब्राह्मणा सम्बन्धिविषयम् । अत्र कन्या पद अधमकन्यापरम् ।	चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भ- वात ८ धेनव ।	२२॥ कार्षा पणा ।	यथाशक्ति ।
उक्तेतरक्षुद्रपशुहरणम् ।	प्राजापत्यम् ।	१ धेनु ।	३ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे चान्द्रायणम् ।	८ धेनव ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
धान्यान्नधनानां हरणम् । अन्न कृतान्नम् । धन ग- वादि ।	अब्दकृच्छ्रम् । एतत् ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणस्वामिकदश कुम्भाधिकधान्यस्तेये ज्ञेयम् । कुम्भ- परिमाण यथा । दशद्रोणा भवेत खारी कुम्भोऽपि द्रोणविंशति ।	१५ धेनव ।	४५ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	द्विकालभोजनोचितभक्ष्यभोज्यान्नहरणे त्रिरात्र पञ्चगव्यपानमात्रम् । भक्ष्य मोदकादि । भोज्य शक्त्वादि ।		१॥ कार्षापण ।	यथाशक्ति ।
	एककालभोजनोचितान्नहरणे एकरात्र पञ्चगव्यमात्रपानम् । धनमपि एतत्परिमाणधान्यमूल्यमव सेयम् ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
मनुष्यादिस्तेयम् । तत्तु दासदासीक्षेत्रगृहकूप- वापीजलानां हरणम् ।	चान्द्रायणम् । क्षेत्रादीनान्तु उपयोगातिशयाद्यभ्या साद्यपेक्षयैवैव प्रायश्चित्त गुरुलाघव मिति ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भ वात् ८ धेनव ।	२२॥ कार्षा- पणा ।	यथाशक्ति ।
गुडादिस्तेयम् । आदिना का- र्पासत्सर्पिर्लवणधान्यपक्वान्नौ- षधतैलशय्यावस्त्रोपानत्का- ष्ठलोहताम्रसीसकादय ।	कृच्छ्रपाद । एतत् सकृद्धरणविषयम् । अभ्यासे द्वैगुण्यम् । अत्र किञ्चिदधिकद्रोणत्रयस्य धान्यस्य तावद्धान्यमूल्यानाञ्चान्येषाञ्च हरणे एतद्वेदितव्यम ।		॥। पणा ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
तृणादिस्तेयम्। आदिना का ष्ठमलचर्म्मामिषेक्षुतक्र मूलपुष्पवेणुलवणगन्धाना ग्रहणम्। वैणव वेणुघटित भाण्डम्। गन्ध कस्तूर्या दि। अनापदान। अस्तेय मसये काष्ठमस्तेयञ्च तथा गव।	त्रिरात्रोपवास। तृणादीनां हरणे मासिकव्रतम्। मासार्द्ध व्रतञ्च। शङ्खमुनिना यदुक्त तत कालदेशाप हर्तृस्वामिगुणदोषत्वाभ्यासानभ्यासका- माकामापेक्षया उतकृष्टापकृष्टद्रव्याप हारे च वेदितव्यम्।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
जीविकाहरणम्।	यस्य यस्य वर्णस्य वृत्तिच्छेद तत्तद्वर्ण- वधोक्त प्रायश्चित्त कर्त्तव्यम्। अल्पवृत्त्यपहारे चान्द्रायणम्। अत्र चोत्तमाधमत्वे प्रयोजकादिक सकृदभ्यासौ ज्ञानाज्ञाने च सर्वोक्ष्य यथोक्तपादार्द्धादिव्यवस्थोहनीया।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भ वात ८ धेनव।	२२॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
देवद्विजद्रव्यापहरणम्।	सवत्सरमपसु मज्जन अघमर्षणावर्त्तनञ्च। यच्चात्र गुरुप्रायश्चित्त मुन्यन्तरोक्त तन्तुल्यत्वात् उत्तमवस्त्वादपेक्षया सम्बन्धम्। इति स्तेयप्रायश्चित्तम्॥*॥			
अथ अगम्यागमनम्। तत्र सवर्णासु अस्वजनस्त्रीगम- नम्। तत्र ब्राह्मणस्य श्रो त्रियभार्य्यागमनम्।	सकृद्गमने त्रैवार्षिकव्रतम्। द्वितीये षाडवार्षिक तृतीये नववार्षिक चतुर्थे सपूर्ण द्वादशवार्षिकम्। अश्रोत्रियनिर्गुणभार्य्यागमने द्वैवार्षिक व्रतम्। एतत् ज्ञानत। अज्ञानादर्द्धम।	४५ धेनव। ३ धेनव।	१३५ कार्षा पणा। ६ कार्षापणा।	२५ गाव। अशक्तौ २५ कार्षापणा। १७ गाव। अशक्तौ १६॥४१३ कार्षापणा।
क्षत्रियस्य क्षत्रियभार्य्यागम नम्।	द्वैवार्षिकव्रतम्। एतज्ज्ञानत। अज्ञानादर्द्धम्। अभ्यास द्वैगुण्यादिकम्।	२ धेनव।	६ कार्षापणा।	१७ गाव। अशक्तौ १६॥४१३ कार्षापणा।
वैश्यस्य वैश्यभार्य्यागमनम्।	वार्षिकव्रतम्। एतज्ज्ञानत। अज्ञानादर्द्धम्।	१५ धेनव।	४५ कार्षापणा।	६ गाव। अशक्तौ ८।४७ कार्षापणा।
शूद्रस्य पञ्चयज्ञानुष्ठायिन्याव वृत्तशूद्रभार्य्यागमनम्।	वार्षिकव्रत। एतज्ज्ञानत। अज्ञानादर्द्धम्।	१५ धेनव।	४५ कार्षापणा।	६ गाव। अशक्तौ ८। ७ कार्षापणा।
शूद्रस्यान्यशूद्रागमनम्।	षाण्मासिकव्रतम्। एतज्ज्ञानत। अज्ञानादर्द्धम्।	८ धेनव।	२२॥ कार्षा पणा।	५ गाव। अशक्तौ ४४१३॥ कार्षापणा।
ब्राह्मणस्य क्षत्रियागमनम्।	सार्द्धवार्षिकव्रतम्। एतत् सकृज्ज्ञानत। अज्ञानादर्द्धम्।	२३ धेनव।	६७॥ कार्षा पणा।	१३ गाव। अशक्तौ १२॥ कार्षापणा।
ब्राह्मणस्य वैश्यागमन विशिष्ट शूद्रागमनञ्च।	षाण्मासिकव्रतम्। एतत् सकृज्ज्ञानत। अज्ञानादर्द्धम्।	८ धेनव।	२२॥ कार्षा- पणा।	५ गाव। अशक्तौ ४४१३॥ कार्षापणा।
ब्राह्मणस्याधमशूद्रागमनम्।	सार्द्धमासिकव्रतम्। एतत् सकृज्ज्ञानत। अज्ञानादर्द्धम्।	२ धेनू।	५॥४ कार्षा पणा।	१ गौ। अशक्तौ १ कार्षा पण।
क्षत्रियस्य वैश्यभार्य्यागमन स च्छूद्रागमनञ्च।	नवमासिकव्रतम्। एतत् सकृज्ज्ञानत। अज्ञानादर्द्धम।	१२ धेनव।	३३॥ कार्षा- पणा।	७ गाव। अशक्तौ ६। का र्षापणा।
क्षत्रियस्याधमशूद्रागमनम्।	त्रैमासिकव्रतम्। एतत् सकृज्ज्ञानत। अज्ञानादर्द्धम।	४ धेनव।	११। कार्षा- पणा।	२ गावौ। अशक्तौ २ कार्षा- पणौ।
वैश्यस्य सच्छूद्रागमनम्।	वार्षिकव्रतम्। एतज्ज्ञानत। अज्ञानादर्द्धम।	१५ धेनव।	४५ कार्षापणा।	६ गाव। अशक्तौ ८।४७ कार्षापणा।
वैश्यस्याधमशूद्रागमनम्।	सार्द्धचातुर्मासिकव्रतम्। एतज्ज्ञानत। अज्ञानादर्द्धम।	६ धेनव।	१६॥४ कार्षा- पणा।	३ गाव। अशक्तौ ३ १ का र्षापणा।
अथ प्रतिलोमस्त्रीगमनम्। तत्र शूद्रस्य ज्ञानतो ब्राह्मणी गमनम्।	द्वादशवार्षिकव्रतम्। ज्ञानात् गुरुतल्पगमनोक्तप्रकारेण मर णम।	१८० धेनव।	५४ कार्षा पणा।	१ गाव। अशक्तौ १ कार्षापणा।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ। चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
	वैकल्पिक चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम्। एतद्ब्राह्मण्यापि करणीयम्।	२६ धेनवः।	१८ कार्षापणा।	२ गाव। अशक्तौ २ कार्षापणा।
वैश्यस्याज्ञानतो ब्राह्मणीगमनम्।	नववार्षिकव्रतम्। ज्ञानाद्द्वैगुण्यम्। ब्राह्मण्यापि एतत् कार्यम्।	१३५ धेनव।	४५ कार्षापणा।	७५ गाव। अशक्तौ ७५ कार्षापणा।
क्षत्रियस्याज्ञानतो ब्राह्मणीगमनम्।	षाड्वार्षिकव्रतम्। ज्ञानाद्द्वैगुण्यम्। ब्राह्मण्यापि एतत् कार्यम्।	९ धेनव।	२७ कार्षापणा।	५० गाव। अशक्तौ ५ कार्षापणा।
यद्यपि शूद्रस्य ब्राह्मणीगमनं महापातकत्वेन तथा क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणीगमनमनुपातकत्वेन चोक्तं तथाप्यनुलोमगमनं तावदुपपातकमेव तत्प्रसङ्गादेतद्वर्णत्वेन प्रतिलोमस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमप्युक्तमतो न वैषम्यमिति।				
शूद्रस्याज्ञानतः क्षत्रियागमनम्।	नववार्षिकव्रतम्। ज्ञानाद्द्वैगुण्यम्। क्षत्रियाया अप्येतत्।	१३५ धेनव।	४५ कार्षापणा।	७५ गाव। अशक्तौ ७५ कार्षापणा।
वैश्यस्याज्ञानतः क्षत्रियागमनं शूद्रस्याज्ञानतो वैश्यागमनञ्च।	नवमासाधिकषाड्वार्षिकव्रतम्। ज्ञानाद्द्वैगुण्यम्। क्षत्रियाया वैश्यायाश्चाप्येतत्।	१ २ धेनव।	३ ३॥ कार्षापणा।	५७ गाव। अशक्तौ ५६। कार्षापणा।
अथ समोत्तमवर्णद्वित्रिपुरुषव्यभिचरितसवर्णासवर्णास्त्रीगमनम्।				
तत्र ब्राह्मणस्य समोत्तमवर्णद्वित्रिपुरुषव्यभिचरितशूद्रागमनम्।	सकृद्गमने मासार्द्धं गोमूत्रसिद्धयावकपानम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	अभ्यासे मासं गोमूत्रसिद्धयावकपानम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
ब्राह्मणस्य समोत्तमवर्णद्वित्रिपुरुषव्यभिचरितक्षत्रियागमनम्। तथाविधवैश्यागमनञ्च।	सकृद्गमने सान्तपनम्। अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः।	२ धेनू।	६ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
अथ चातुर्वर्ण्यस्वैरिणीगमनम्। स्वैरिणी चतुःपुरुषगामिनी। सा द्विविधा। केनचिदनवरुद्धा अवरुद्धा च।	ब्राह्मणस्य स्वैरिण्या ब्राह्मण्या गमने त्रिरात्रोपवास ब्राह्मणाय मृगाजिनदानञ्च।		१॥ कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	तथाविधक्षत्रियाया गमने त्रिरात्रोपवास धनुर्दानञ्च।	०	१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	तथाविधवैश्याया गमने त्रिरात्रोपवास अथ शिलादानञ्च।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	तथाविधशूद्राया गमने त्रिरात्रोपवास उदकुम्भदानन्तथा समार्जनीदानञ्च।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
ब्राह्मणस्य शूद्रान्त्यजादिगामिस्वैरिणीगमनम्।	द्वादशवार्षिकव्रतम्। क्षत्रियादौ पादपादह्रानिः। विमाहस्वैरिणीचाण्डालस्वैरिणीगमनेऽप्येवम्। सर्वत्राभ्यासे द्वैगुण्यम्।	१८ धेनव।	५४० कार्षापणा।	१ गाव। अशक्तौ १ कार्षापणा।
ब्राह्मणबन्धकीगमनम्। बन्धकी चात्र स्वभर्तृव्यतिरिक्तपञ्चपुरुषगामिनी।	कमण्डलुदानम्।			यथाशक्ति।
क्षत्रियबन्धकीगमनम्।	आयुधदानम्।			यथाशक्ति।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्यबन्धकीगमनम ।	प्रतोददानम ।			यथाशक्ति ।
शूद्रबन्धकीगमनम ।	स्नानपुर सरप्राणायाम । एतानि बन्धकीगमनप्रायश्चित्तानि सव र्णानुलोमप्रतिलोमविषयाणि ॥ * ॥			
अथ व्युतक्रमविवाह । तत्र ब्राह्मणस्य प्रथमत क्षत्रियादिविवाह ।	दारव्यतिक्रमी खराजिन वहिर्लोम परिधाय दारव्यतिक्रमिणे भिक्षा देहीति सप्तागाराणि चरेत। सा वृत्ति षण्मासान्। दारव्यतिक्रमी ब्राह्मणक्षत्रिय वैश्यकन्याविवाहमकृत्वा यो ब्राह्मण शूद्राविवाह करोति स उच्यते। एतदनापदि सकृदज्ञानविषयम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	आपदि त्वाह शातातप । ब्राह्मणो राजन्यापूर्व्वी द्वादशरात्र चरित्वा निर्व्विशेत ताञ्चैवोपगच्छेत।	१ धेनु ।	३ काषापणा ।	यथाशक्ति ।
	वैश्यापूर्व्वी तप्तकृच्छ्रम्।	सपादधेन्वसम्भवात २ धेनू।	३॥ काषापणा ।	यथाशक्ति ।
	शूद्रापूर्व्वी कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्।	५ धेनव ।	१५ काषापणा ।	यथाशक्ति ।
	अनापदि ज्ञानाभ्यासे मनश्चैवार्षिक व्रतम्।	४५ धेनव ।	१२५ काषापणा ।	२५ गाव । अशक्तौ २५ काषापणा ।
वेश्यागमनम।	प्राजापत्यम्।	१ धेनु ।	३ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
पञ्चाधिकपुरुषगामिनी वेश्या।	अभ्यासे चान्द्रायणम।	८ धेनव ।	२२॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति ।
रजस्वलागमनम।	त्रिरात्रोपवास । घृतप्राशनञ्च। एतत् कामत सकृद्गमने। अभ्यासे तु द्वैगुण्यादिकम्।		१॥ काषापण ।	यथाशक्ति ।
ऋतौ भार्य्यानभिगमनम।	त्रिरात्रोपवास ।		१॥ काषापण ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानाभ्यासे प्राजापत्यम्।	१ धेनु ।	३ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
पर्व्वसु स्त्रीगमनम।	एकोपवास ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
श्राद्धदिने मैथुनम।	एकोपवास ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
दिवामैथुनम।	एकाह यावकपानम्। नग्नस्य स्नाने नग्नपरस्त्रीदर्शनेऽप्येवं प्रायश्चित्तम्। अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्ति ॥ * ॥			
अथ स्त्रीव्यभिचार ।	समोत्तमवर्णेषु सकृदुपगमे प्राजापत्यम्।	१ धेनु ।	३ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	द्विरभ्यासे पराक ।	५ धेनव ।	१५ काषापणा ।	यथाशक्ति ।
	त्रिरभ्यासे चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव ।	२२॥ काषापणा ।	यथाशक्ति ।
अन्त्यजागमनम। अर्थात रजकचर्म्मकारनटवरुडकैवर्त्तमेदभिल्लवेणुजीविशैलूषा णां स्त्रीषु गमनम।	अज्ञानतश्चान्द्रायणम्। ज्ञानाद्द्वैगुण्यम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	चतुर्व्विंशतिवारगमने द्वादशवार्षिकव्रतम। एतदज्ञानत । ज्ञानतो द्वैगुण्यम। अथवत्स्यार्थता च।	१८ धेनव ।	५४ कार्षापणा ।	१ गाव । अशक्तौ १ काषापणा ।
कापालिकस्त्रीगमनम।	ज्ञानादब्दकृच्छ्रम।	३ धेनव ।	६ काषापणा ।	यथाशक्ति ।
	अज्ञानाच्चान्द्रायणद्वयम।	१५ धेनव ।	४५ काषापणा ।	यथाशक्ति ।
अथ तिर्य्यग्योनिगमनम। तत्र गोवर्ज्जपशुगमनम।	सचेलस्नानपूर्व्वक गोभ्यो यवसभारदानम। इद सकृद्गमने।			
गोगमनम।	गोवधोक्तमासिकव्रतम। एतत सकृद्गमने।	४ धेनव ।	१२ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे सवत्सरं प्राजापत्यम।	३ धेनव ।	६ कार्षापणा ।	१७ गाव । अशक्तौ १६॥०९६। कार्षापणा ।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चर्णीदानम्।	त्रिया।
	अत्यन्ताभ्यासे द्वादशवार्षिकव्रतम। इत्युपपातके अगम्यागमनप्रायश्चित्त समाप्तम ॥ * ॥	१८ धेनव।	५४ कार्षापणा।	९ गाव। अशक्तौ १० कार्षापणा।
अथ परिवेदनादि।	ज्येष्ठेऽनिर्व्विष्टे कनीयान्निर्व्विशन् परिवेत्ता। परिवित्तो ज्येष्ठ। परिवेदनीया कन्या। परिदायी दाता। परिकर्त्ता याजक। ते सर्व्वे पतिता। एतेषा प्रायश्चित्तम्।			
	सवत्सर प्राजापत्यम्। एतत कामत। अकामतोऽर्द्धम्। अत्रापवाद। "देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणानसहोदरान्। वेश्याभिसक्तपतित शूद्रतुल्यातिरोगिण ॥ जडमूकान्धवधिरकुब्जवामनकुण्ठकान्। अतिवृद्धानभार्य्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च। धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामत कारिणस्तथा। कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥"	३ धेनव।	६ कार्षापणा।	१॥गाव। अशक्तौ १६॥८१६। कार्षापणा।
व्रात्यत्वम। अथात सावित्री पतितत्वम। षोडशाब्दपर्य्यन्तमुपनयनाभावे ब्राह्मणस्य व्रात्यत्वम।	पितृमातृरहितनिःस्वजनस्य सावित्रीपाते प्राजापत्यत्रयम्। यथाविध्युपनयनञ्च। आलस्यानवधानादिना सावित्रीपाते तु व्रात्यस्तोमयाग।	३ धेनव।	६ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
एकविंशतिवर्षपर्य्यन्तमुपनयनाभावे क्षत्रियस्य व्रात्यत्वम। त्रयोविंशतिवर्षपर्य्यन्तमुपनयनाभावे वैश्यस्य व्रात्यत्वम।	तदेकैकत्र्यक दिनत्रयाधिकमासचतुष्टयसमाप्यमुद्दालकव्रतम्। तद्व्रत यथा। द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेत मास पयसा अर्द्धमासमामिक्षया अष्टरात्र घृतेन षडरात्रमयाचित त्रिरात्रमब्भक्ष अहोरात्रमुपवसेत।	सपादनवधेन्वसम्भवात् १ धेनव।	२७॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	देशोपप्लवादिना सावित्रीपतने एकविंशतिरात्र प्रसृतिमितयावकपानम्। तत उपनयनम्।	४ धेनव।	६॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
अथावकीर्णम। अथाद्ब्रह्मचारिणो योषिद्गमनम।	षण्मास ब्रह्महत्याव्रतम्। खरचर्म्मपरिधानञ्च।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव।	२२॥ कार्षापणा।	५ गाव। अशक्तौ ११८१४ कार्षापणा।
	अभ्यासे सवत्सर ब्रह्महत्याव्रतम्।	१५ धेनव।	४५ कार्षापणा।	६ गाव। अशक्तौ ८।८६॥ कार्षापणा।
पितृव्यस्वसुतादिपरिणयनम। आदिना मातृव्यस्वसुतामातुलसुतामातामहसपिण्डासगोत्रासमानप्रवरादीनां ग्रहणम।	चान्द्रायणम्। त्यागानन्तर मातृवद्भरणम्। एतत्ज्ञानत।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव।	२२॥० कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	अज्ञाने कृच्छ्राब्दपाद।	४ धेनव।	११। कार्षापणा।	यथाशक्ति।
अनुत्पादनम। अर्थात अग्निहोत्रिणामग्नित्याग।	कामत सवत्सरोत्सर्गे चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव।	२२॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	द्विवर्षोत्सर्गे सोमायनचान्द्रायणे। एतदनुसारेणोनाधिककालयोरूह्यम्।	सार्द्धाष्टधेन्वसम्भवात ६ धेनव।	२५॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
गृहस्थस्य चिरतरकालानग्नित्वम।	गोवधोक्तत्रैमासिकव्रतम्। अल्पकाले अनाधाने च चान्द्रायणम्।	१२ धेनव।	३६ कार्षापणा।	१० गाव। १ वृष। अशक्तौ १५ कार्षापणा।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ मूल्यदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणस्य वेदानध्ययनं यज्ञाकरणं पुत्रानुत्पादनञ्च ।	त्रैमासिकं गोव्रतम् ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्षापणा ।	१ वृष । १ गाव । अशक्तौ १५ कार्षापणा ।
अनाश्रमित्वम् ।	संवत्सरे प्राजापत्यम् ।	१ धेनु ।	३ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	वर्षद्वये अतिकृच्छ्रम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	वर्षत्रये कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	अत ऊर्द्ध्वं चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनवः ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
सूर्य्योऽभ्युदयास्तकालयोः शयनम् ।	सकृदाचरणे स्नानम् । अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनु ।	३ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
ब्रह्मचारिणः सन्ध्यादीनामतिक्रमः । आदिना अग्नीन्धनाकरणं भैक्ष्यचर्य्याकरणञ्च ।	अरोगिणो निरन्तरं सप्तरात्रमकरणे अवकीर्णिव्रतम् । तत्तु खरचर्म्मपरिधानपूर्व्वकषाण्मासिकब्रह्महत्याव्रतम् । एतदूने ऊनं अधिके अधिकम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनवः ।	२२॥ कार्षापणा ।	५ गाव । अशक्तौ ४॥१५ कार्षापणा ।
अनातुरगृहस्थस्य सन्ध्यास्नानाह्निकनित्यक्रियापातः ।	दिनैकनित्यक्रियातिपाते एकाहोपवासः ।		६ रत्तिकारजतम् ।	यथाशक्ति ।
	दिनत्रयक्रियातिपाते कृच्छ्रार्द्धम् ।		१॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	वर्षैकनित्यक्रियातिपाते एकदिनक्रियातिपातप्रायश्चित्तानुसरणेन प्रायश्चित्तम् ।		२ पल ६ तोलक ४ माषकमित रजतम् ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्य निरिक्तायाज्ययाजनम् । अयाज्याश्च निन्दितप्रतिग्रहादिना निन्दितब्राह्मणादयः ।	शतगायत्रीजपः । अभ्यासे सहस्राधिकं चान्द्रायणं वा । दक्षिणात्यागाच्च पूतो भवति ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनवः ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
शूद्रयाजनम् ।	लोभादिना याजने अर्जितभुक्तावशिष्टधनस्यागाधजले प्रक्षेपपूर्व्वकं ब्रह्मचारिणे दानपूर्व्वकं वा चान्द्रायणं पुनरुपनयनञ्च । अक्षारलवणब्रह्मसुवर्च्चलापानञ्च । एतदशक्तौ तद्धनं परित्यज्य त्रिशतपुराणा प्रदातव्याः ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनवः ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	स्नेहादनुप्रसङ्गादिना याजने धनत्यागपूर्व्वकं प्राजापत्यम् । अज्ञानतः प्राणायामसहस्रम् ।	१ धेनु ।	३ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
शूद्रप्रतिग्रहः ।	सकृत्प्रतिग्रहे त्रिसहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे चान्द्रायणम् । एतच्च धनत्यागपूर्व्वकं कार्य्यम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनवः ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
उच्छास्त्रवर्त्तिक्षत्रियशूद्रप्रतिग्रहः ।	षष्ठे काले क्षीराशनं मासैकं जलवासः प्रचुरतरदक्षिणतर्पणञ्च । मासोपवासेनैवास्य सङ्कलनम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
अथान्त्यप्रतिग्रहः । स च अयाचितपुष्पफलशाकतृणकाष्ठधान्यपयोमाषदधिमृगशिखगृहकुशगन्धमणिमत्स्येतरविषयः ।	ज्ञानादष्टचत्वारिंशद्वाराभ्यासात् द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१८ धेनवः ।	५४ कार्षापणा ।	१० गाव । अशक्तौ १ कार्षापणा ।
	अज्ञानात् द्विरभ्यासे तप्तकृच्छ्रम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानात् द्विरभ्यासे चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनवः ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
चाण्डालप्रतिग्रहः ।	अज्ञानात् अष्टचत्वारिंशद्वाराभ्यासात् द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१८ धेनवः ।	५४ कार्षापणा ।	१ गाव । अशक्तौ १ कार्षापणा ।
	अज्ञानात् सकृत्कृते तप्तकृच्छ्रम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनवः ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
पतितप्रतिग्रहः	ज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम् । अज्ञानात्तदर्द्धम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनवः ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।

अर्थोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ मूल्यदानम् ।	दक्षिणा ।
प्रायश्चित्तद्वयग्रहणम् ।	त्रिसहस्रगायत्रीजपः मासैकं गोष्ठे पयःपानं वा । एतत् लघुतरपापप्रायश्चित्तद्वयग्रहणे ।			
स्वभावाद्याश्मक्षणाजिनोभयतोमुखीमण्यादिप्रतिग्रहः ।	उत्तममण्यादिप्रतिग्रहे दशसहस्रगायत्रीजपः । मध्यमे पञ्चसहस्रगायत्रीजपः । अधमे अष्टोत्तरसहस्रसावित्रीजपः । द्वादशरात्रं पयोव्रतञ्च । अत्यन्तनिषिद्धकृष्णाजिनोभयतोमुखीप्रतिग्रहे लक्षगायत्रीजपः ।			
अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यवृत्त्या धनार्जनम् ।	संवत्सरे चान्द्रायणम् । संवत्सराभ्यन्तरे मासैकद्विकादौ चान्द्रायणभागहारः कल्प्यः । संवत्सरादूर्द्धं द्वैगुण्यत्रैगुण्यादिकं कल्प्यम् । आपत्काले दोषाभावः ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य सेवावृत्तिधनार्ज्जनम् ।	प्राजापत्यत्रयं पुनरुपनयनञ्च । द्रव्यत्यागपूर्व्वकं करणीयम् ।	३ धेनवः ।	९ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य गीतादिना धनार्जनम् ।	चान्द्रायणम् । कृतप्रायश्चित्तस्याप्यव्यवहार्य्यत्वम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य शूद्रसेवनम् ।	चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	चिरतरकालाभ्यासे त्रैवार्षिकव्रतम्	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षापणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
अविक्रेयविक्रयः । ब्राह्मणस्याविक्रेयद्रव्याणि यथा। लवण पक्वान्न मधु क्षीर दधि घृतोदक सर्व्वगन्धोपल लाक्षा रक्तवास गुड तैल ग्राम्यपशु एकशफ केशि सर्व्वारण्यपशु विद्या याग स्नात गो शुक्र ऊर्णा रस विष तिल क्षौम नीली कौषेयवास चर्म्म तक्रामिमांस सुरा सोम केश गोधूम कन्या हिङ्गु गुग्गुलु सर्जरस हरिताल मनःशिलाञ्जन गैरिक क्षार मणि मौक्तिक प्रवाल दन्त नख आर्द्रौषधि शुक्ति वेणु वैणव मृण्मयपात्र पुष्प मूल तुष कार्पास भस्मास्थि पिण्याक त्रपु सीसक क्षमा लौहोडुम्बर खड्गपात्राणि इत्यविक्रेयाणि ।	सकृत्कृते त्रिरात्रोपवासः ।		१॥ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	द्विरभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	निखिलविक्रये बहुतरकालाभ्यासे वा त्रिसवनस्नानाधःशयनचतुर्थकालभोजनरूपसंवत्सरव्रतम् । शूद्रस्यात्यन्तापदि दोषाभावः ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्तौ ८ ७ कार्षापणाः ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ मूल्यदानम् ।	दक्षिणा ।
निन्दितदेशगमनम् । तत्तु तीर्थयात्राव्यतिरेकेण । निन्दितदेशा यथा । कारस्करकलिङ्गोड्रान्ध्रमरुयुगन्धरभूमिलयसिन्धुसौराष्ट्रसौवीरप्रत्यन्तदेशाङ्गवङ्गकलिङ्गादय ।	एतान् गत्वा तत्रैव चिरमुषित्वा गङ्गादिगमनम् । तदशक्तौ पुनरुपनयनम् ।			
	अतिचिरवासे पुनरुपनयनं चान्द्रायणञ्च ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
असत्याभिशानम् ।	सकृदसत्यभाषणे सन्ध्यानुसरणम् ।			
	अत्यन्ताभ्यासे तप्तकृच्छ्रम् ।	४ धेनव ।	१२ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	अतिबहुतरकालाभ्यासे मासव्यापिचान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	साक्षिणोऽसत्यभाषणे ज्ञानाज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतमित्युक्तमनुपातके । विवाहभयमैथुनबालप्रतारणपरीहासगोब्राह्मणहितस्त्रीराजस्वप्राणात्ययसर्व्वधनापहारविषयेषु मिथ्याकथने दोषाभाव ।			
उच्छिष्टस्य चाण्डालादिदर्शनम् ।	दर्शने एकरात्रोपवास ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
	सम्भाषणे द्विरात्रोपवास ।		१ कार्षापण ।	यथाशक्ति ।
	सस्पर्शे त्रिरात्रोपवास ।		१॥ कार्षापण ।	यथाशक्ति ।
	सकृद्गमने सचेलस्नानम् । अनुच्छिष्टस्य दर्शने सूर्य्यादिदर्शनम् । सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भाषणम् । इद ज्ञाने ।			
उच्छिष्टस्य सूर्य्यादिदर्शनम् । आदिना नक्षत्रचन्द्रौ । कामत इदम् ।	एकोपवास ।		६ रक्तिकारजतम् ।	यथाशक्ति ।
तैलाभ्यक्तादिमलोच्चारसमुत्सर्ग । आदिना अनाचान्तस्नातकर्म्मिमैथुनिन ।	एकोपवास ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
विप्रद्वयादिमध्यगमनम् । आदिना दम्पतीगवोर्मध्यगमनम् ।	कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव ।	२२॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	सकृदभ्यासादिषु तु स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तम् । एकदिनाभोजनम् । तदावृत्तिश्चोहनीया ।	०	॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
अग्नौ पादप्रतापनम् । क्षुरेण पादसम्मार्जनञ्च ।	एकोपवास । इद सकृतकरणे । अभ्यासे द्वैगुण्यादिकम् ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
गुरोर्ब्राह्मणस्य च तिरस्कार ।	दर्पेण हुङ्कारे त्वङ्कारे वादेन जये वाससा बन्धने हठेन ताडने च विप्र प्रसाद्य दिनमेकमुपवास । एतदीयतरम्भस्त सकृज्ज्ञेयम् ।	०	॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
	शास्त्रीयविवादे दमात पुन' पुनर्जये स्नात्वा प्रणिपत्य त्रिरात्रोपवास ।		१॥ कार्षापण ।	यथाशक्ति ।
	प्रमादत पादेन स्पर्शे एकरात्रोपवास अभिवादन प्रसादनञ्च ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
	क्रोधादिना अनुबन्धापेक्षया अर्द्धप्राजापत्यादिक कल्प्यम् ।			
	महापातकेन ब्राह्मणस्य विवक्षाभिधाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् ।	५ धेनव ।	१५ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
	उपपातकेन ब्राह्मणस्य विरुद्धाभिधाने प्राजापत्यम्। जातिभ्रंशकरपातकोपपातकादन्यथाक्रोशस्य लघुगुरुभाव प्रतिसन्धाय एकरात्रत्रिरात्रषड्रात्रोपवासा। प्रतिश्रुत्यादानादौ अल्पत्वबहुत्वाभ्याम एकरात्रत्रिरात्रषड्रात्रोपवासा। देवर्षिगोब्राह्मणाचार्यमातृपितृनरेन्द्राणां प्रति ष्ठीवनाक्रोशे उल्मुकेन जिह्वादाहो हिरण्यदानञ्च। गुरुब्राह्मणभिन्नं प्रत्याक्रोशने प्रतिताडने च दोषाभाव।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
मिथ्याब्राह्मणशपथ। यावज्जीवसुकृतशपथश्च।	विप्रस्य वधसंयुक्तमिथ्याशपथे चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव।	२२॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	यावज्जीवसुकृतशपथे प्राजापत्यम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
अभिशापकरणम्।	मासमबभक्षणम्। गायत्र्या वशिष्ठोक्तशुद्धवतीना वा शत जपश्च। एतत सकलमहापातकाद्यभिशापे। उपपातके त्वभ्यासतो ज्ञेयम्। एषामहापातकाभिशापाभ्यासे त्वाष्टिसातारतम्यात प्रायश्चित्ततारतम्य कल्प्यम्। महापातकादन्यत्र एकविंशतिरात्र सुवर्चलापानम्। हीनवर्णेन उत्तमवर्णाभिशापे प्रतिलोमोत्कर्षव्यवस्थया प्रायश्चित्त कल्प्यम्।	१३ धेनव।	३९ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
अनृताभिशस्तता।	मास कृच्छ्रम्।	सार्द्धधेनुद्वयासम्भवात ३ धेनव।	७॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	महापातकाभिशापे द्विमास कृच्छ्रम्। एतदभिशापकालातिक्रमे ज्ञेयम्।	५ धेनव।	१५ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	अभिशापकालनिर्णयप्रवृत्तस्य उपपातकादिना अभिशस्तस्य कृच्छ्रम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
आरूढपतितत्वम्। व्याधिक्रोधादिना सन्न्यासवाक्यमुच्चार्य यो गृहस्थाश्रममाश्रयितुमिच्छति स आरूढपतितस्तस्य भाव।	षण्मासान् प्राजापत्यम्। एतत सन्न्यासग्रहणान्तरनिवृत्तानाम्। चिरतरकालसन्न्यासनिवृत्तस्य ब्राह्मणस्य श्वपदाङ्कनपूर्व्वकनिर्व्वासनम्। क्षत्रिय विशोर्दास्यकरणम्।	१५ धेनव।	४५ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	यावज्जीवव्रतानुष्ठानप्रवृत्तयो' ब्रह्मचारिवानप्रस्थयो स्वधर्म्मनिवृत्तयोश्चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव।	२२॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
जलाग्न्यादिभ्रष्टता। आदिना उद्बन्धनप्रव्रज्यानशनविषप्रपतनप्रायोपवेशशस्त्रघातेभ्यो भ्रंशनम्।	चान्द्रायण तप्तकृच्छ्रद्वय वा। अभ्यासे त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च। जातकर्म्मादिसंस्कारश्च।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव।	२२॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
ब्रह्मगन्ध्यत्यपत्ति'	चिताभ्रष्टाया प्राजापत्यम्। चितस्य गोमयगोमूत्राभ्यां स्नानम्। त्रयह पञ्चगव्यकुशोदकमात्रपानञ्च। इदञ्च नाभ्यधोदेशदग्धविषयम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	नाभेरूर्द्ध्वं भ्रष्टस्य षड्रात्रमुपवास।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णोदानम् ।	दक्षिणा ।
	शिरसि क्रिमिदंशने हवदक्षिणायुक्तसान्तपन तप्तकृच्छ्रं वा ।	पादोनधेनुचतुष्टयासम्भवात ४ धेनव ।	११।० कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
श्वादिदंश । आदिना शृगाल खरग्राम्यक्रव्यादनराश्वोष्ट्रवराहपुरुषलीवानरवायसानां दंशनम् ।	पादयोरसधिरदंशने जले प्राणायाम घृतप्राशनञ्च । पादयोरतिगाढ़दंशने नद्यां १६ प्राणायामा । नाभेरधोगाढ़दंशने ब्रह्मचारिणस्त्र्यह साय पय पानम् ।			
	गृहस्थस्य त्रिरात्रमुपवास ।		१॥ कार्षापण ।	यथाशक्ति ।
	एकाहमग्निहोत्रिण । नाभ्यूर्द्ध्वं दंशने एतद्द्विगुणम् । बाह्वोश्चतुर्गुणम् । मूर्ध्नि षोडशगुणम् । इद सरुधिरदंशने । नाभेरूर्द्ध्वमतिगाढ़दंशने सागरगनदीस्नानपूर्व्वकोपवास घृत प्राणायामावर्त्तनञ्च ।	०	॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
	व्रतस्थस्य श्वादिदंशने त्रिरात्रोपवास सघृत यावकपानञ्च । बालस्याशक्ते अशक्तेर्वा तदीयपापक्षय सकल्पात् पित्रादि प्रायश्चित्त कुर्य्यात् । दष्टस्नानस्य गायत्र्याष्ट सहस्राभिमन्त्रणपूर्व्वकासुवर्णकेन दहनम् । चतुर्भि कलसैर्नदीसङ्गमे वा स्नानम् । स्त्रियास्तु विशेष । उदितसोमनक्षत्र दर्शनेन समुद्रदर्शनेन वा । कृष्णपक्षे चन्द्र गमनदिग्दर्शनम् ।		१॥ कार्षापण ।	यथाशक्ति ।
विषादिहते आत्मघातकृते वा अश्रुपातजलादिदानम् ।	दहनवहनकटक्रियासमेष्वाद्यादौ तप्तकृच्छ्रम् ।	४ धेनव ।	१२ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	तच्छवस्य केवलस्पर्शे अश्रुपाते वा एकाहोपवास ।		६ रक्तिकरजतम् ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे अनडुत्तुल्यदक्षिणगोदक्षिणायुक्ततप्तकृच्छ्रम् ।	४ धेनव ।	१२ कार्षापणा ।	१ वृष । १ गौ । अशक्तौ ६ कार्षापणा ।
	आत्मघातिन स्नेहात दाहादिकरणे तप्तकृच्छ्रसहितचान्द्रायणम् । बलात्कारेण उद्बन्धनकृतस्य पाशच्छेदन दहनवहनेषु मास भैक्षभक्षण त्रिषवणस्नानञ्च । वेतनेन दहनवहनादिकरणे अवलम्बिनां कृच्छ्रपाद ।	१२ धेनव ।	३४॥ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	दहनवहनव्यतिरेकेण कामत सर्व्वाङ्गीणाभ्यासस्पर्शे प्राजापत्यम् ।	१ धेनु ।	३ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
	तथैवाभ्यासे तप्तकृच्छ्रम् । द्विजस्य शूद्रशवानुगमने त्रिरात्राशौच तदन्ते समुद्रगां नदीं गत्वा प्राणायामशतं कृत्वा घृतप्राशनम् । अवन्तीमात्र १०८ गायत्रीजपो वा । द्विजस्य द्विजशवानुगमने १०८ गायत्रीजप । शूद्रस्य सर्व्वशवानुगमने स्नानम् ।	४ धेनव ।	१२ कार्षापणा ।	यथाशक्ति ।
बलात्कारितम्लेच्छदास्याशुभकर्म ।	म्लेच्छैश्चाण्डालैर्दस्युभि उच्छिष्टमार्ज्जनोच्छिष्टभक्षखरोष्ट्रविड्वराहमांसभक्षणम्लेच्छस्त्रीसङ्गतदीयस्त्रीसङ्गमोचना			

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ। चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
	दिक्कृतवित्तकर्म्म बलात्कारेण कारितस्य निरग्निद्विजातेः प्राजापत्यम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	साग्नेश्चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव।	२२॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	क्षत्रियवैश्ययोः पराकः।	५ धेनव।	१५ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	शूद्रस्य मासार्द्धं यावकपानम्। शतवरादूर्द्धं वर्षचतुष्टय यावत् भाग हारेण प्रायश्चित्तमूहनीयम्। तदूर्द्धं ततसमत्वात् पतितत्वेन प्रायश्चित्तान्तराभावाच्चरणम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
अनुदकमूत्रपुरीषकरणम्।	सचेलस्नानं गोस्पर्शश्च। अभ्यासे एकोपवासः सचेलस्नानञ्च।		॥० पणा।	यथाशक्ति।
जलाग्न्योरशुचिद्रव्यप्रक्षेपः।	मासं यावकपानम्। एतदभ्यासे।	२ धेनू।	६ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	अज्ञानत ईषदार्त्तस्य त्रिरात्रोपवासः। इदमापः प्रवहत इति जपश्च।		१॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	अनार्त्तस्य कौतूहलादिना तप्तकृच्छ्रम्।	४ धेनव।	१२ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
अन्योन्यानुक्तद्वेषोत्पादनम्। अर्थाक्रोशात्मर्म्मच्छेदकरणम्।	अहोरात्रमनश्नन् भूत्वा पयःपानम्।		५ रजतमाषका।	धनुर्दण्डश्च।
शक्रधनुः परस्याभिदर्शकत्वम्।	इदं शक्रधनुरिति अपदिश्य कामतो दर्शयित्वाऽहोरात्रोपवासः।		३ कृष्णमाषका।	यथाशक्ति।
श्राद्धनिमन्त्रितब्राह्मणागमनम्।	यतिचान्द्रायणम्।	४ धेनव।	११।० कार्षापणा।	यथाशक्ति।
देवागारवृतिकाकाष्ठशिलादिना गृहकरणम्।	प्राजापत्यम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
निष्ठीवनादि। आदिना वातकर्म्मदन्तश्लिष्टानृतवचनपतितसम्भाषणवाक्य परिग्रहणानि।	आचमनम्। गोपृष्ठस्पर्शः। अर्कदर्शनम्। दक्षिणश्रवणस्पर्शो वा। अत्र पूर्व्वाभावे तत परम्। इन्द्रियप्रच्छादा मेध्यस्य मुखस्पर्शे स्नानम्।			
यतीनां व्रतोपव्रतभङ्गः। व्रतानि यथा। अहिंसासत्यास्तेयमैथुनवर्ज्जनानि। उपव्रतानि यथा। अक्रोधगुरुशुश्रूषाप्रमादशौचाहारशुद्धीनि।	अहोरात्रोपवासपूर्व्वकचान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव।	२२॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	रमणेच्छया स्त्रीसमीपगमने प्राणायामशतपूर्व्वकसान्तपनम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	असत्यादे उपवासः प्राणायामशतञ्च।		॥ पणा।	यथाशक्ति।
	अकामतः पशुक्रिमिहिंसायां कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्।	६ धेनव।	१८ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	चान्द्रायणं वा। इन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रीदर्शनात् स्कन्दने षोड़शप्राणायामाः। स्त्रियं विना कामतो दिवास्कन्दने त्रिरात्रोपवासः प्राणायामशताचरणञ्च। रात्रौ स्कन्दने स्नानपूर्व्वकद्वादशप्राणायामाः।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव।	२२॥० कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	एकान्नमधुमांसामश्राद्धप्रत्यक्षलवणानामभोज्यानामेकैकस्य भोजने प्राजापत्यम्। योगिनां प्रमादे योगेन शुद्धिः। ज्ञानिनां ज्ञानमेव शुद्धिकारणम्। ब्रह्मचारिणोऽकामतः स्वप्ने रेतस्स्खलने स्नानम्। अर्कार्च्चनम्। त्रिः पुनर्मामित्यृचो जपश्च।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णिदानम्।	दक्षिणा।
व्रतभङ्गे।	लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गे उपवासत्रयं केशमुण्डनञ्च।		१॥ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
उष्ट्ररासभयानम्।	कामतः सकृदारोहणे नग्नस्नाने च प्राणायामः।			
	अभ्यासे त्रिरात्रोपवासः। अथवा यानेनारोहणे नग्नस्य दूरदेश्य-स्नानभोजने च प्राणायामशतम्। अत्र उपपातकगणपठितेषु यत्र प्रायश्चित्तं नोक्तं तत्रोपपातकसामान्यप्रायश्चित्तमेव ग्राह्यम्। तत्तु मनूक्तं त्रैमासिकं गोव्रतं चान्द्रायणं वा। याज्ञवल्क्योक्तं मासं पयःपानं पराको वा। एतान्येव प्रायश्चित्तानि पापस्य गुरुलाघवमवगम्य व्यवस्थेयानि ॥ * ॥		१॥ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।

अथ जातिभ्रंशकरपापानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णिदानम्।	दक्षिणा।
ब्राह्मणपीडाकरणम्। लशुनादिमद्ययोर्घ्राणम्। मित्रे कौटिल्यम्। पुंसि मैथुनञ्च।	कामतः सान्तपनम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अकामतः प्राजापत्यम्। एतच्चाभ्यासे। अत्राय विशेषः।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	ब्राह्मणावगोरणे प्राजापत्यम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	ब्राह्मणे दण्डादिनिपातने अतिकृच्छ्रम्।	३ धेनवः।	९ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	ब्राह्मणस्य शोणितोत्पादने कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्।	५ धेनवः।	१५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	ब्राह्मणाङ्गच्छेदने कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्।	५ धेनवः।	१५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	चान्द्रायणम्। दशगोदानञ्च।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।

अथ सङ्करीकरणपापानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णिदानम्।	दक्षिणा।
खराश्वोष्ट्रमृगहस्तिच्छागमेषमीनाहिमहिषाणां वधश्चापि।	सकृत्करणे मासं यावकपानम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्।	५ धेनवः।	१५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।

अथापात्रीकरणपापानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णिदानम्।	दक्षिणा।
निन्दितेभ्यो धनादानम्। वाणिज्यम्। शूद्रसेवनम्। असत्यभाषणञ्च।	सकृत्करणे चतुरहसाध्य तप्तकृच्छ्रं शीतकृच्छ्रं वा।	सपादधेन्वसम्भवात् २ धेनू।	३॥०कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अभ्यासे महासान्तपनम्।	६ धेनवः।	१८ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।

अथ मलावहपापानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ मूल्यदानम्।	दक्षिणा।
कृमिकीटपक्षिणां हननम्।	सप्तरात्रं यावकपानम्।		॥०१२	यथाशक्ति।
मद्यानुगतद्रव्यभोजनम्। फलकाष्ठपुष्पाणां स्तेयम्।	अभ्यासे तप्तकृच्छ्रम्।	४ धेनव ।	१२ कार्षापणा ।	यथाशक्ति।
अधैर्यम्। तच्च शीतभयादि। अल्पेऽपचये अत्यन्त वैक्लव्यञ्च।	अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्। एषु चतुर्षु यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव बोध्यम्।	५ धेनव ।	१५ कार्षापणा ।	यथाशक्ति।

अथ प्रकीर्णकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ मूल्यदानम्।	दक्षिणा।
यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम्। इति वचनात अतिपातकाद्यष्टान्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्तानि पापानि।	चान्द्रायणम्। पराक। तुलापुरुष। गवानुगमनम्। प्राजापत्यम्। एतानि सर्व्वपापप्रणाशकानि। पापस्य गुरुलाघवं वीक्ष्य प्रायश्चित्तान्येतानि शिष्टैर्व्यवस्थेयानि।			
अथास्पृश्यस्पर्शनम्। तच्च चाण्डालरजस्वलापतितसूतिकाशवशवस्पृक्चिताङ्गोत्क्षिप्तास्थिकाश्वानाश्च कुक्कुटवराहादीनां स्पर्शनम्।	अनुच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शे अकामतः सचेल सशिरस्क स्नानम्। कामतः सचेलस्नानम्। महाव्याहृतिभिर्होम। घृतप्राशनञ्च। चिताधूमस्पर्शे ऋतुकालीनमैथुने दुःस्वप्ने वमने विरेके श्मश्रुकर्म्मणि यूपभस्मपञ्चनखशवसस्नेहतदस्थ्नां स्पर्शे स्नानपूर्व्वकं प्रक्षालितवस्त्रपरिधानम्। अनृतौ मैथुने मूत्रपुरीषत्यागवच्छुद्धि।			
	सर्व्वाङ्गस्पर्शे त्रिरात्रोपवास। रात्रौ शववर्जास्पृश्यस्पर्शने सुवर्णं प्रक्षिप्य अग्निं सन्निधाप्य दिवाहृतजले स्नानम्। सर्व्वत्र प्राणप्राशनात शिशोरभ्युक्षणम्। प्राक चूडाकरणात बालस्याचमनम्। प्रागुपनयनात कुमारस्य स्नानम्।		१॥ कार्षापण ।	यथाशक्ति।
अथोच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्श। आदिना पतितरजस्वलान्त्यजश्वसूकरमद्यभाण्डानां ग्रहणम्।	सद्य स्नात्वा परदिने प्रायश्चित्त कुर्य्यात्।			
	ऊर्द्ध्वोच्छिष्टस्य प्राजापत्यम्।	१ धेनु ।	३ कार्षापणा ।	यथाशक्ति।
	कामाभ्यासे सान्तपनम्।	४ धेनव ।	१२ कार्षापणा ।	यथाशक्ति।
	अज्ञाने त्रिरात्रोपवास। पञ्चगव्यपानञ्च।		१॥ कार्षापण ।	यथाशक्ति।
	अधरोच्छिष्टस्य अथादनिशीर्णग्रासस्य चामाशनोच्छिष्टस्य च प्राजापत्यपाद।		॥ पणा ।	यथाशक्ति।
	आपदि श्रानात विशेषो यथा।			
	मूत्रत्यागाशौचिन शवादिस्पर्शे एकोपवास।		॥० पणा ।	यथाशक्ति।
	पुरीषत्यागाशौचिन शवादिस्पर्शे दिनद्वयमुपवास।		१ कार्षापण ।	यथाशक्ति।
	मैथुनाशौचिन शवादिस्पर्शे दिनत्रयमुपवास।		१॥ कार्षापण ।	यथाशक्ति।
	नानाशुचीनां शवादिस्पर्शे दिनचतुष्टयमुपवास।		२ कार्षापणौ।	यथाशक्ति।
अथ तलाभ्यक्तस्य चाण्डालादिस्पर्श।	उपवास। पञ्चगव्यपानञ्च। चाण्डालोदकसंस्पृष्टस्य स्नानम्।		॥ पणा ।	यथाशक्ति।
	उच्छिष्टस्य चाण्डालोदकस्पर्शे त्रिरात्रोपवास।		१॥ कार्षापण ।	यथाशक्ति।

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ मूल्यदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ रजकादिस्पर्शे । आदिना चर्म्मारवेणधीवरनटानां च ग्रहणम् ।	अनुच्छिष्टस्य द्विजस्य रजकादिभिरकामतः स्पर्शे आचमनम् ।			
	कामतः शिरोव्यतिरिक्ताङ्गस्पर्शे तदङ्गप्रक्षालनपूर्व्वकमाचमनम् ।			
	शिरःस्पर्शे स्नानम् ।			
	उच्छिष्टस्य तु ब्राह्मणस्यानुच्छिष्टचर्म्मकारादिस्पर्शे एकरात्रं पयःपानम् ।			
	उच्छिष्टचर्म्मकारादिकर्तृकस्पर्शे त्रिरात्रोपवासान्ते घृतप्राशनम् । ज्ञानतः उच्छिष्टविषयञ्चेदम् ।		१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	अज्ञानतस्तदर्द्धम् ।		॥। पणा ।	यथाशक्ति ।
अथोच्छिष्टस्य ब्राह्मणस्योच्छिष्टचण्डालस्पर्शे ।	एकोपवासानन्तरं पञ्चगव्यपानम् । कामत इदम् ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
	अकामेऽप्युच्छिष्टे च नक्तम् । शुनः स्पर्शेऽप्येवम् ।		२ रजतरक्तिके ।	यथाशक्ति ।
अथोच्छिष्टोच्छिष्टसवर्णस्पर्शे ।	द्वयोरेवोच्छिष्टयोर्ब्राह्मणयोरन्योन्यस्पर्शे तदन्नत्यागपूर्व्वकं स्नानम् । अत उच्छिष्टस्य विप्रस्यानुच्छिष्टविप्रस्पर्शे दोषाभाव एव । एतदकामतः ।			
	कामतो नक्तपूर्व्वं घृताशनम् ।		२ रजतरक्तिके ।	यथाशक्ति ।
	उच्छिष्टब्राह्मणस्योच्छिष्टक्षत्रस्पर्शे नक्तम् ।		२ रजतरक्तिके ।	यथाशक्ति ।
	तादृशवैश्यस्पर्शे उपवासः । भुञ्जानयोः सवर्णयोः परस्परस्पर्शे तदन्नत्यागपूर्व्वकं स्नानं प्राणायामश्च । अज्ञानात्तदन्नभोजने परदिने नक्तं पञ्चगव्यपानम् । तदन्ते भोजने न दोषः ।		॥ पणाः ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानात् उपवासानन्तरं ब्रह्मकूर्च्चपानं हविष्यभोजनञ्च ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
	शूद्रस्यापि विप्रोपाश्रयत्वादुच्छिष्टोच्छिष्टस्पर्शे एतदेव । नक्ताशक्तौ रजतरक्तिकाद्वयं देयम् ।			
अथ नीलीवस्त्रपरिधानम् ।	अहोरात्रोपवासानन्तरं पञ्चगव्यपानम् । इदमज्ञाने । ज्ञाने द्वैगुण्यम् ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
	पालनादिक्रियातद्वृत्त्युपजीवनात् त्रीणि कृच्छ्राणि । नीलीवस्त्रधारिणां स्नानदानतपोहोमस्वाध्यायपितृतर्पणमहायज्ञानां वृथात्वम् । स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दोषः ।	३ धेनवः ।	९ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अथ पलाण्डुलशुनादिस्पर्शे । आदिना सुरामद्यमूत्रोच्छिष्टानां ग्रहणम् ।	ऊर्द्धोच्छिष्टस्य द्विजस्य कामतः स्पर्शे ब्राह्म कुशजलपानं सावित्रीशतजपश्च ।		१॥० कार्षापणलभ्यकाञ्चनम् ।	यथाशक्ति ।
	अधोच्छिष्टस्य स्पर्शे नक्तम् ।		२ रजतरक्तिके ।	यथाशक्ति ।
	मलपुरीषोत्सर्गस्य पलाण्डुलशुनादिस्पर्शे एकोपवासः ।	०	॥० पणा ।	यथाशक्ति ।
	ऊर्द्धोच्छिष्टस्य त्र्यहोपवासः ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	एतत्त्रयमकामतः ।			
	अनुच्छिष्टस्य स्पर्शे केवलं स्नानम् ।			

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ मूल्यदानम् ।	दक्षिणा ।
	अधोच्छिष्टस्य कामतः सुरेतरमद्यस्पर्शे अकामतः शूद्रोच्छिष्टस्य लशुनादीनाञ्च स्पर्शे अहोरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । कामतः सुराया दर्शने स्नानं प्राणायामत्रयं घृतप्राशनञ्च । अकामतः सुराया स्पर्शने प्राशे चाप्येवम् । कामतस्तस्याः स्पर्शे प्राशे च जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । असोमपायिनां सुरापसम्बन्धिसुराघ्राणे उदकमज्जनं त्रिरघमर्षणं घृतप्राशनञ्च ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
अधोच्छिष्टस्य नराद्विपुरीषस्पर्शे । आदिना श्वकाककङ्कगृध्रादिग्रहणम् ।	अधोच्छिष्टस्य सचेलस्नानम् । ऊर्द्ध्वोच्छिष्टस्योपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
अथानुच्छिष्टस्य मलस्पर्शे । मला यथा ।"वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविण्नखाः । श्लेष्माश्रुदूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥"	पूर्व्वेषां षण्णां नाभेरधः करद्वये च स्पर्शे मृज्जलाभ्यां क्षालनम् । उत्तरेषां षण्णां नाभेरधः करद्वये च स्पर्शे केवलजलेन क्षालनम् । नाभेरूर्द्ध्वं विण्मूत्रप्रभृतिस्पर्शे स्नानम् । चक्षुषि ओष्ठे बाहुकरयोश्च स्पर्शे मृत्तोयगोमयैस्तदङ्गक्षालनं स्नानं उपवासः पञ्चगव्यपानञ्च ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
	श्वानरमार्जारखरोष्ट्रसूकराद्यामेध्यस्पर्शे सचेलं स्नानम् । एतदपि अनुच्छिष्टस्य नाभ्यूर्द्ध्वलेपोपहतविषयम् । अथ उच्छिष्टविषयञ्च । काकबलाहकाभ्यां विष्ठितस्य श्वोत्सृष्टाप्रविष्टामेध्यलिप्तशरीरस्य च तदङ्गक्षालनं स्नानञ्च । अमेध्यानि यथा ।"मानुषास्थि शवं विष्ठा रेतो मूत्रार्त्तवं वसा । स्वेदाश्रुदूषिका श्लेष्मा मद्यञ्चामेध्यमुच्यते ॥" एषां देहात् प्रच्युतानामेवामेध्यत्वम् । मद्यविण्मूत्रविप्रुषां मुखमध्यस्पर्शे मृत्तिकागोमयैर्लेपनं स्नानं उपवासः । तदन्ते पञ्चगव्यपानञ्च । अत्र विशेषो यथा । परस्य मानुषस्यास्थिवसाविष्ठार्त्तवमूत्ररेतोमज्जशोणितानां स्पर्शे लेपमार्जनं स्नानं आचमनञ्च । आत्मसम्बन्धिनामेतेषां स्पर्शे परिमार्ज्जनमाचमनञ्च ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
अथ मानुषास्थिस्पर्शे ।	सस्नेहमानुषास्थिस्पर्शे स्नानम् । कामतः स्पर्शे स्नानं गायत्र्यष्टशतजपः । घृतप्राशनं त्रिराचमनञ्च । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे त्रिरात्राशौचान्ते कृच्छ्रपादः ।		।॥ पणा ।	यथाशक्ति ।
	निःस्नेहस्य स्पर्शे आचमनं गोस्पर्शे अर्कदर्शनं वा । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे अहोरात्राशौचान्ते एतानि कार्य्याणि ।			
अथ रुद्रनिर्म्माल्यस्पर्शे ।	सचेलस्नानम् ।			०
अथ रजस्वलाया सवर्णासवर्णरजस्वलास्पर्शे ।	रजस्वलाया ब्राह्मण्या सवर्णरजस्वलास्पर्शे एकरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । एतत् कामतः ।		॥ पणा ।	यथाशक्ति ।

अथ प्रकीर्णकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
	अकामतस्तदर्द्धं अर्थान्नक्तव्रतम्।		।० पणा।	यथाशक्ति।
	रजस्वलाया ब्राह्मण्या हीनवर्णरजस्वलाया अर्थात् क्षत्रियादिरजस्वलाया स्पर्शे षड्रात्रोपवासः। एतच्च कामतः। अकामतस्तदर्द्धम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	रजस्वलायाः शूद्राया सवर्णरजस्वलास्पर्शे एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानञ्च।	०	॥ पणा।	यथाशक्ति।
	सवर्णयो रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शे एकोपवासः पञ्चगव्यपानञ्च।	०	॥० पणा।	यथाशक्ति।
	अन्त्याधमरजकादिरजस्वलास्पर्शे द्व्यह-साध्य ब्रह्मकूर्च्चव्रतम्।	०	१ कार्षापणस्य काञ्चनम्।	यथाशक्ति।
	एतच्च कामतः।			
	अकामतस्तदर्द्धम्।			
	एतत् सर्व्वं शुद्धिकालानन्तरं अर्थात् पञ्चमेऽहनि कार्य्यम्।			
अथ रजस्वलायाः पतितचाण्डालादिस्पर्शे। आदिना अन्त्यजवायसयोर्ग्रहणम्।	प्रथमेऽह्नि स्पर्शे त्रिरात्रोपवासः।		१॥ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	द्वितीयेऽह्नि द्व्यहोपवासः।		१ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	तृतीयेऽह्नि अहोरात्रोपवासः।		॥ पणा।	यथाशक्ति।
	चतुर्थेऽह्नि विशुद्धिस्नानात् पूर्व्वं स्पर्शे नक्तम्।	०	१ रौप्यमाषकम्।	यथाशक्ति।
	एतच्चाकामतः।			
	कामतः स्पर्शे सर्व्वत्र त्रिरात्रोपवासः। तदन्ते अन्नाम्नाता कारयितव्या च।	०	१॥० कार्षापण।	यथाशक्ति।
अथ रजस्वलाया उच्छिष्टशूद्राश्वशूकरादिस्पर्शे। आदिना जम्बूकखरग्राम्यकुक्कुटानां ग्रहणम्।	प्रथमद्वितीयदिनयोरुच्छिष्टशूद्रास्पर्शे द्व्यहोपवासः।	०	१ कार्षापण।	यथाशक्ति।
	तृतीयदिने स्पर्शे एकोपवासः।		॥ पणा।	यथाशक्ति।
	चतुर्थदिने स्पर्शे नक्तम्।	०	२ रजतमाषकौ।	यथाशक्ति।
	कुक्कुटादिस्पर्शे सर्व्वत्र नक्तमेव।		२ रजतमाषकौ।	यथाशक्ति।
	एतच्च प्रायश्चित्तं विशुद्धिस्नानानन्तरं कर्त्तव्यम्।			
	एकशय्यादौ रजस्वलायाश्चाण्डालस्पर्शे अहोरात्रोपवासः। पञ्चगव्यपानञ्च।		॥ पणा।	यथाशक्ति।
	रजस्वलाया उच्छिष्टचाण्डालादिस्पर्शे द्विजस्त्रीणां प्राजापत्यम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	शूद्राया धेनुदानम्।			
	एषु प्रायश्चित्तेषु रजस्वलात्वमेव निमित्ततो न ब्राह्मण्यादिभ्यो विशेषः। अत्रापवादः। "तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे। नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति॥"			
अथ चाण्डालादिसङ्करः। आदिना श्वपाकपुक्कसयोर्ग्रहणम्।	संवत्सरैकचाण्डालसङ्करे मासैकं गोमूत्रयावकाहारः। एतत् प्रायश्चित्तं यौनादिवर्जितसङ्गविषयम्।	१२ धेनवः।	३६ कार्षापणा।	१० गावः। अशक्तौ १ कार्षापणा। अभावे सर्व्वस्वम्।
	बालवृद्धस्त्रीशूद्राणामर्द्धम्। आषोडशाद्बालाः। सप्तत्यूर्द्ध्वं स्थविराः।	६ धेनवः।	१८ कार्षापणा।	५० गावः। अशक्तौ ५० कार्षापणा। अभावे सर्व्वस्वार्द्धम्।
	यौने प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनम्।			
	एतत् प्रायश्चित्तं ब्राह्मणक्षत्रियविशां तुल्यमेव।			

अथ प्रकीर्णकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
	पूर्व्वोक्तकालादल्पकालसङ्करे चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात ८ धेनव।	२२॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	स्वल्पतरे पराक।	५ धेनव।	१५ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	अत्यन्तस्वल्पकाले कृच्छ्रद्वयम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	शूद्रस्यात्र प्राजापत्यम्।	१ धेनु।	३ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	चाण्डालादिसङ्करे गृहादिशुद्धिर्यथा। भवन दहन अर्थात हुताशनज्वालास्पृष्टम्। प्रवन अर्थात पूर्व्वमृत्तिकाकर्षणेन मृत्तिकान्तरदानम्। सर्व्वमृण्मयभाण्डभेदनम्। दारवाणां तक्षणम्। शङ्खशुक्तिरजतसुवर्णचैलानामद्भि प्रक्षालनम्। कांस्यताम्राणामाकरे अर्थादग्नौ शुद्धि। सौवीरपयोदधितक्राणां परित्याग। लाक्षादिरसधान्यादिद्रव्याणां रक्षणम। घृतादीना तापनञ्च।			
	एकस्मिन्नेव कूपे द्विजानां चाण्डालानाञ्च सह जलपान कुर्व्वतां सप्तरात्रा उपवास। पञ्चगव्यपानञ्च।		॥ पणा।	यथाशक्ति।
	बालापत्यारोगिगर्भिणीवृद्धानां नक्तम्।		२ रजतरक्तिके।	यथाशक्ति।
	बालानां प्रहरद्वयमभोजनम्।		१ रजतरक्तिका।	यथाशक्ति।
	चर्म्मकारादीनामविज्ञातसङ्करे तु चाण्डालसङ्करप्रायश्चित्तस्य षष्ठो भाग कर्त्तव्य। सहतानां एकस्मिन्नुपहते तस्यैव शोधनम्। न तु तत्स्पृष्टिना सर्व्वेषा शोधनम्। एकशाखापाषाणादौ चाण्डालादिभि सहारोहणे ब्राह्मणस्य स्नानमात्रम्।			
	तत्र फलभोजने ब्राह्मणानुज्ञापन सचैलस्नान अहोरात्रोपवास पञ्चगव्यपानञ्च। एतदव्यवधाने।		॥ पणा।	यथाशक्ति।
	सन्निधाने त्रिरात्रोपवास। पञ्चगव्यपानञ्च।		१॥ कार्षापणा।	यथाशक्ति।
	एतदुभय ज्ञानविषयम्। अज्ञाने एकवृक्षादौ चाण्डालादिभि सह फलभोजने अघमर्षणम्। एकावयविद्वारा परम्परास्पर्शेऽपि स्नानादिकम्। अत्रापवाद। "रथ्याकर्द्दमतोयानि नाव पन्था तृणानि च। मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टरचितानि च॥" इत्यादि इत्यसम्बद्ध। पक्वेष्टरचितानि मठादीनि। द्वितीयसंसर्गितृतीयसंसर्गिणोर्यथाक्रमाद्प्रक्षालनपूर्व्वकमाचमनम्। चतुर्थसंसर्गे दोषाभाव। इत्यस्पृश्यस्पर्शप्रायश्चित्तम्॥ * ॥			
अथ रहस्यपापानि।	रहस्यकृते पापे रहस्यप्रायश्चित्त करणीयम्। अन्येनावेदितमित्यर्थ। तत्र यदि कर्त्ता स्वय प्रायश्चित्तानभिज्ञस्तदा कस्यचिद्रहस्यपापस्य किं रहस्यप्रायश्चित्तमिति सामान्येन प्रायश्चित्ताभिज्ञ पृष्ट्वा रहस्य प्रायश्चित्त कुर्य्यात। तत्र यदि			

अथ प्रकीर्णकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ मूल्यदानम्।	दक्षिणा।
	मरणान्तिक प्रायश्चित्त तत्र रहस्यकृतेऽपि मरणमेव कर्त्तव्यम्। यत्र तु व्रतादिक तत्र जातिशक्तिगुणवदज्ञानाद्यपेक्षया प्रकाशकृतपापोक्तप्रायश्चित्तस्य विशतिभागत्रिशद्भागषष्टिभागा कल्प्या।			
	अथवा महापातकेष्वकामतो मनूक्तमाब्दिक व्रत करणीयम्।	१५ धेनव।	४५ कार्षापणा।	६ गाव। अशक्तौ ८।४६॥ कार्षापणा।
	कामतो द्वैगुण्यम्।	३ धेनव।	६ काषापणा।	१७ गाव। अशक्तौ १६॥८१३॥ काषापणा।
	अन्येषु पापेषु गुरुलाघवापेक्षया प्राणायामशतमेव एकाहद्व्यहत्र्यहक्रमेण मास षण्मास सवत्सर वाभ्यसनीयम्। व्रतकरणाशक्तेनापि जपहोमध्यानतीर्थसेवादानवेदाभ्यासादय कार्य्या। इति रहस्यप्रायश्चित्तम॥			

इति शूलपाणिमतप्रायश्चित्तविवेकोक्तनवविधपापानां प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ * ॥

प्रायिक, त्रि (प्रायेण प्राये वा भवमिति। प्राय+ठक।) बाहुल्ये भवम्। यथा। "दैवयज्ञाने तु प्रायिकमरण ज्ञात्वा प्रकृतस्य चान्द्रायणादिकम्।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

प्रायुद्धेषी [न्] पु, (प्रायुधि प्रकृष्टयुद्धादिस्थाने द्वेषते शब्दायते इति। द्वेष+णिनि।) घोटक। इति शब्दचन्द्रिका॥

प्रायोज्य, त्रि, (प्र+आ+युज+णिच+यत।) प्रयोजनाहम्। यथा। प्रायोज्य न विभज्येत। यद्द्रव्यस्य प्रयोजनार्हं पुस्तकादि तन्मूल्ये सह न विभजनीयमिति दायभाग॥

प्रायोपविष्ट, त्रि, (प्रायेण मरणार्थमनशनेन उपविष्ट।) प्रायोपवेशविशिष्ट। यथा,—
"प्रायोपविष्ट गङ्गायां परीत परमर्षिभि॥"
इति श्रीभागवतम्।
"प्रायेण मृत्युपर्य्यन्तानशनेनोपविष्टम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

प्रायोपवेश, पु (प्रायेण मृत्युनिमित्तकानशनेन उपवेश स्थिति।) सन्न्यासपूर्व्वकानशनस्थिति। यथा,—
"प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात् परीक्षित॥"
इति श्रीभागवते १२ स्कन्ध॥

प्रारब्ध, क्ली, (प्रकृष्टमारब्ध स्वकार्य्यजननायेति।) प्राक्तनम्। शरीरारम्भकादृष्टविशेष। यथा,—
"प्रारब्धकर्म्मणां भोगादेव क्षय॥" इति श्रुति।
"प्रारब्धमन्नमभिमानशून्य।"
इति श्रीभागवतम्॥
"प्रारब्धकर्म्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति॥"
इति भगवद्गीतायां मधुसूदनसरस्वती च॥
(प्र+आ+रभ+कर्म्मणि क्त। कृतारम्भे, त्रि। यथा, रघौ। १४।७।

"अथाभिषेक रघुवंशकेतो
प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्यो।
निवर्त्तयामासुरमात्यवृद्धा-
स्तीर्थाहृतै काञ्चनकुम्भतोयै॥")

प्रारब्धि, स्त्री, (प्र+आ+रभ+क्तिन्।) गज बन्धनरज्जु। इति हारावली॥

प्रारम्भ, पु, (प्र+आ+रभ+भावे घञ्। मुम् च।) प्रकर्षेण आरम्भ। यथा, स्मृति।
"प्रारम्भे कर्म्मणां विप्र पुण्डरीक स्मरेद्धरिम्॥"
(प्रारभ्यते इति। प्र+आ+रभ+कर्म्मणि घञ्। मुमृच। कर्म्म। यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ५१। १७।
"शुभाशुभञ्च कुशले कुमारोऽन्यो ब्रवीति वै।
तत्रापि दुष्टे यत्नेन प्रारम्भत्याग एव च॥"
प्रकृष्ट आरम्भो योगो यस्येति विग्रहे। योगी। यथा, रघु। १। ६।
"प्रबुद्धपुण्डरीकाक्ष बालातपनिभांशुकम्।
दिवस शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम्॥")

प्रार्थन, क्ली, (प्र+अर्थ+ल्युट्।) प्रकर्षेण याचनम्। तत्पर्य्याय। याचना २ अभिशस्ति ३ याचना ४ अर्थना ५ प्रार्थना ६। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ३। १४६। ३७।
"युगक्षयकृता धर्म्मा प्रार्थनानि विकुर्व्वते।
एतत् कलियुग नाम अचिराद्यत् प्रवर्त्तते॥")

प्रार्थना स्त्री, (प्र+अर्थ+णिच+युच।) प्रकर्षेण याचनम्। (यथा, महाभारते। ४। ३१२। ८१।
"सन्तो दिग्गजमाकार्य्य गौरव प्रार्थना
विषम्।
आहस्य शाश्वत काल कथ वा यत्
मन्यसे॥")

प्रार्थनीय, क्ली, (प्रार्थ्यते इति। प्र+अर्थ+णिच+अनीयर।) द्वापरयुगम्। इति शब्दरत्नावली॥ प्रार्थनाविषये, त्रि॥ (यथा पञ्चतन्त्रे। २। ११६।
"तत्स्तयो स्वभूप बुद्धा एकस्य वर प्रार्थनीय॥")

प्रार्थित, त्रि, (प्रार्थ्यते स्मेति। प्र+अर्थ+क्त।) याचित। (यथा देवीभागवते। २। ६। ५६।
"प्रार्थिता पतिना कुन्ती ददौ मन्त्र दयान्विता।
एकपुत्त्रप्रबन्धेन माद्री पतिमते स्थिता॥")
शत्रुसरुद्ध। अभिहित। इति मेदिनी॥ हत। इति त्रिकाण्डशेष॥

प्रालम्ब क्ली, (प्रालम्बते इति। लवि अवस्रसने+अच।) कण्ठात् ऋजुलम्बमानमाल्यम्। इत्यमर। २।६।१३६॥ (यथा, रघौ। ६। १४।
"विस्रस्तमसादपरो विलासी
रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम्।
प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाश
निनाय साचीकृतचारुवक्त्र॥"
प्रकर्षेण लम्बमाने, त्रि॥)

प्रालम्बिका स्त्री, (प्रालम्बते इति। अच्। स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) स्वर्णरचितलम्बिका। सुवर्णहार। इत्यमर। २।६।१०४॥

प्रालेय, क्ली (प्रकर्षेण लीयन्ते लीना भवन्ति पदार्था अत्रेति प्रलयो हिमालयस्तत आगतम्। प्रलय+अण्। "केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरिय।" ७। ३। २। इति यस्येयादेश।) हिमम्। इत्यमर। १। ३। १८॥ (यथा, देवीभागवते। ४। ५। १३।
"नरनारायणौ चैव चेरतुस्तप उत्तमम्।
प्रालेयाद्रि समागत्य तीर्थे बदरिकाश्रमे॥")

प्रालेयांशु, पुं, (प्रालेयानि हिमानि तद्वत् शीता वा अंशवो यस्य।) चन्द्रः। इति हलायुधः॥ (यथा, माघे। ९। ८७।
"इत्थं नारीर्घटयितुमलं कामिभिः काममासन्
प्रालेयांशोः सपदि रुचयः शान्तमानान्ध
काराः॥")

प्रावट, पुं, (प्र + अव + अट + अच्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) यवः। इति जटाधरः॥

प्रावर, पुं, (प्रावृणोत्यनेनेति। प्र + आ + वृ + करणे अप्।) प्राचीरम्। इति शब्दरत्नावली॥

प्रावरण, क्ली, (प्रावृणोत्यनेन गात्रमिति। प्र + आ + वृ + करणे ल्युट्।) उत्तरीयवस्त्रम्। तत्पर्य्यायः। प्रच्छादनम् २ सव्यानम् ३ उत्तरीयकम् ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ६७४।
"वल्कलीपादसंलग्नचावप्रावरणादिव।
गौरवार्हान् दुराचारे सचिवान् पर्य्यपातयत्॥")
प्रकृष्टावरणञ्च॥

प्रावार, पुं, (प्राव्रियते गात्रमनेनेति। प्र + आ + वृ + करणे घञ्।) उत्तरासङ्गः। उत्तरीयवस्त्रम्। इत्यमरः॥ (यथा महाभारते।२।४८।६।
"आच्छादयन्ति प्रावारानन्नन्ति मिश्रितौदनम्।
आजानेया बहन्त्यश्वा केनाप्ति हरिय ज्ञथा॥")

प्रावारकीट, पुं, (प्रावारस्य कीटः।) कीटविशेषः। तत्पर्य्यायः। क्षुधा २। इति जटाधरः॥

प्रावृट, [ष] स्त्री (प्रकर्षेण आ सम्यक्प्रकारेण च वर्षतीति। प्र + आ + वृष + क्विप्। प्रावर्षन्त्यस्मिन्निति आधारे क्विप् वा। यद्वा, वर्षणमिति वृट् प्रकृष्टा वृड् यत्र। "नहिवृतिवृषीति।" ६। ३।११६। इति पूर्व्वपदस्य दीर्घः।) वर्षाकालः। श्रावणभाद्रमासौ। इत्यमरः। १। ४। १९॥ (यथा, रघौ। ६। ५१।
"अथास्य चाम्भः पृषतोक्षितानि
शैलेयगन्धीनि शिलातलानि।
कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्य
कान्तासु गोवर्द्धनकन्दरासु॥")

प्रावृडत्यय, पुं, (प्रावृषः अत्ययो नाशो यत्र।) शरत्कालः। इति राजनिर्घण्टः॥

प्रावृत त्रि, (प्राव्रियते स्मेति। प्र + आ + वृ + क्त।) प्रकृष्टावरणम्। ओढ़ितवस्त्रम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। निवीतम् २। इत्यमरः॥ निवृतम् ३। इति तट्टीकायां स्वामी॥

प्रावृति, स्त्री, (प्रावृणोति प्रकर्षेण आच्छादयति दृष्टिपथमनयेति। प्र + आ + वृ + करणे क्तिन्।) प्राचीरम्। इति शब्दरत्नावली॥ (मल, । यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे शैवदर्शने।
"प्रावृतीशौ बलं कर्म्म मायाकार्य्यं चतुर्व्विधम्।
पाशजालं समासेन धर्म्मानामेव कीर्त्तिता॥"
"अस्यार्थः। प्रावृणोति प्रकर्षेणाच्छादयत्यात्मनो दृक्क्रिये इति प्रावृति स्वाभाविकमशुचिमेव इति॥")

प्रावृषा स्त्री, (प्रावृष् + हलन्तात् टाप् वा।) घनागमः। वर्षाकालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रावृषायणी, स्त्री, (प्रावृषायां अयनमुद्भवो यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) कपिकच्छुः। इत्यमरः।२।४।६॥ आलकुशी इति भाषा॥

प्रावृषिक पुं, (प्रावृषि वर्षाकाले कायति शब्दायते इति। कै + क। अलुकसमासः।) मयूरः। इति धरणिः॥ (प्रावृषि भवः। प्रावृष + ठक्।) प्रावृट्कालभवे, त्रि॥

प्रावृषेण्य, पुं, (प्रावृषि भवः प्रावृट् देवतास्य वेति। प्रावृष + "कालेभ्यो भववत्।" ४।२।३४। इति "प्रावृष एण्य।" ४। ३। १७। इति एण्यः।) कदम्बवृक्षः। इति मेदिनी॥ कुटजवृक्षः। धाराकदम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥

प्रावृषेण्य, त्रि, (प्रावृषि भव इति। प्रावृष + एण्य।) प्रावृट्कालभवः। इति मेदिनी॥ (यथा, रघौ। १। ३६।
"स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ।
प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव॥")
प्राचुर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

प्रावृषेण्या, स्त्री (प्रावृषेण्य + टाप्।) कपिकच्छुः। रक्तपुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः॥

प्रावृष्य, स्त्री, (प्रावृषि भवमिति। यत्।) वैदूर्य्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रावृषि भवे, त्रि॥

प्रावृष्य, पुं, (प्रावृषि भव इति। प्रावृष + यत्।) कुटजः। धाराकदम्बः। विकङ्कतः। इति राजनिर्घण्टः॥

प्राशित क्ली, (प्रकर्षेण अशितं यत्र।) पितृयज्ञः। इति जटाधरः॥ (प्र + अश + कर्म्मणि क्त।) भक्षिते, त्रि॥

प्राश्निक, पुं (प्रश्नाय तदुत्तरप्रदानाय साधुरिति। प्रश्न + ठक्।) सभ्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ प्रश्नकर्त्तरि, त्रि॥

प्रास पुं, (प्रास्यते क्षिप्यते इति। प्र + अस् + "हलश्च।" ३।३।१२१। इति घञ्।) कुन्तास्त्रम्। इत्यमरः।२।८।९३॥ कोँच इति भाषा॥ (यथा, महाभारते। ६। ६७। २३।
"गदाभिरसिभिः प्रासैर्बाणैश्चानतपर्व्वभिः॥"
अस्य आकृतिलक्षणादिकं यदुक्तं शुक्रनीतौ तद्यथा,—
"प्रासश्च चतुर्हस्तः दण्डबुध्नः क्षुराननः॥"
यथाच।
"प्रासस्तु सप्तहस्तः स्यादौदार्य्येण तु वेणवः।
लौहशीर्षस्तीक्ष्णपादः कौशेयस्तवकान्वितः॥
आकर्षश्च विकर्षश्च धूननं वेधनं तथा।
चलश्च एता गतयः उक्ताः प्रासे समाश्रिताः॥")

प्रासक पुं, (प्रास + संज्ञायां स्वार्थे वा कन्।) प्रासास्त्रम्। पाशकः। इति हेमचन्द्रः॥

प्रासङ्ग, पुं, (प्रसज्यते इति। प्र + सन्ज + घञ्। उपसर्गस्येति दीर्घः) युगम्। इत्यमरः। २। ८। ५७॥ योयालि इति भाषा। "अन्यत्र शकटस्य सम्बन्धि अन्यस्य सम्बद्धं वा यत् युगं ततोऽन्यत् यत् वत्सानां दमनकाले स्कन्धे आरभ्यते तत् युगं प्रासङ्गः।" इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। १३। ६४। १९।
"विशालाक्षायामनडुह धेनुं दत्त्वा च दुग्धदाम्।
सप्रासङ्गञ्च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम्॥")

प्रासङ्ग्य, पुं (प्रासङ्गं वहतीति। प्रासङ्ग + "तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्।" ४।४।७६। इति यत्।) युगवोढृवृषः। इत्यमरः। २। ९। ६४॥

प्रासाद, पुं, (प्रसीदन्त्यस्मिन्निति। प्र + सद् + "हलश्च।" ३। ३। १२१। इत्याधारे घञ्। "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्।" ६।३।१२२। इति उपसर्गस्य दीर्घः।) देवभूभुजां गृहम्। इत्यमरः। २। २। ९॥ (यथा, देवीभागवते। २। ९। ४२।
"इत्युक्त्वा सचिवान् राजा कल्पयित्वा सुरक्षकान्।
कारयित्वाथ प्रासादं सप्तभूमिकमुत्तमम्॥")
तल्लक्षणादि यथा,—
सूत उवाच।
"प्रासादानां लक्षणन्तु वक्ष्ये शौनक। तच्छृणु।
चतुःषष्टिपदं कृत्वा दिग्विदिक्षूपलक्षितम्॥
चतुष्कोणं चतुर्भिश्च द्वाराणि सूर्य्यसंख्यया।
चत्वारिंशाष्टभिश्चैव भित्तीनां कल्पना भवेत्॥
ऊर्द्ध्वक्षेत्रसमा जङ्घा जङ्घार्द्धद्विगुणा भवेत्।
गर्भविस्तारविस्तीर्णा शुकाङ्घ्रिश्च विधीयते॥
तन्निभागेन कर्त्तव्या पञ्चभागेन वा पुनः।
निर्गमस्तु शुकाङ्घ्रीणामुच्छ्रयः शिखरार्द्धगः॥
चतुर्द्धा शिखरं कृत्वा त्रिभागे वेदिबन्धनम्।
चतुर्थे पुनरस्यैव कण्ठमामलसारकम्॥ ॥
अथवापि समं वास्तु कृत्वा षोड़शभागिकम्।
तस्य मध्ये चतुर्भागमादौ गर्भन्तु कारयेत्॥
भागद्वादशकां भित्तिं ततस्तु परिकल्पयेत्।
चतुर्भागेण भित्तीनामुच्छ्रयः स्यात् प्रमाणतः॥
द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्त्युच्छ्रायाच्च मानतः।
शिखरार्द्धस्य चार्द्धेन विधेयास्तु प्रदक्षिणाः॥
चतुर्दिक्षु तथा ज्ञेयो निर्गमस्तु तथा बुधैः।
पञ्चभागेन सम्भज्य गर्भमानं विचक्षणः॥
भागमेकं गृहीत्वा तु निर्गमं कल्पयेत् पुनः।
गर्भसूत्रसमो भागादग्रतो मुखमण्डपः॥
एतत् सामान्यमुद्दिष्टं प्रासादस्य हि लक्षणम्।
लिङ्गमानमथो वक्ष्ये पीठो लिङ्गसमो भवेत्॥
द्विगुणेन भवेद्गर्भः समन्ताच्छौनक। ध्रुवम्।
तद्विधा च भवेद्भित्तिर्जङ्घा तद्विस्तरार्द्धगा॥
द्विगुणं शिखरं प्रोक्तं जङ्घायाश्चैव शौनक।।
पीठं गर्भावरं कार्य्यं लक्ष्मानेन शुकाङ्घ्रिकाम्॥
निर्गमस्तु समाख्यातः शेषं स्यात् पूर्व्ववदेव तु।
लिङ्गमानं स्मृतो ह्येष द्वारमानमथोच्यते॥॥
कराग्रं वेदवत् कृत्वा द्वारं भागाष्टकं भवेत्।
विस्तरेण समाख्यातं द्विगुणं चोच्छ्रया भवेत्॥
द्वारवत् पीठमध्ये तु शेषं सुषिरकं भवेत्।
पादिकं शेषिकं भित्तिर्द्वारार्द्धेन परिग्रहात्॥
तद्विस्तारसमा जङ्घा शिखरं द्विगुणं भवेत्।

शुकाग्रा पूर्व्ववज्ज्ञेया निर्गमोच्छ्रायक भवेत ॥
मण्डपे मानमेतत्तु स्वरूपञ्चापर वदे । * ।
नैवेद्य कारयेत चैत्र यत्र तिष्ठन्ति देवता ॥
हस्त शतेन मानेन बाह्यभागविनिर्गतम ।
नेमि पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्तत ॥
गर्भन्तु द्विगुण कुर्य्यात नेम्या मान भवेदिह ।
स एव भित्तेरुत्सेधो द्विगुण शिखरो मत ॥*॥
प्रासादानाञ्च वक्ष्यामि मान योनिञ्च नामत ।
वैराज पुष्पकाख्यञ्च कैलासो मालकाकृय ॥
त्रिपिष्टपञ्च पञ्चैते प्रासादा सर्व्वयोनय ।
प्रथमश्चतुरस्रो हि द्वितीयस्तु तदायन ॥
वृत्तो वृत्तायतश्चान्योऽष्टास्रश्चेह च पञ्चम ।
एतेभ्य एव सम्भूता प्रासादा सुमनोहरा ॥
सर्व्वप्रकृतिभूतेभ्यश्चत्वारिंशच्च एव च ।
मेरुश्च मन्दरश्चैव विमानश्च तथापर ॥
भद्रक सर्व्वतोभद्रो रुचको नन्दनस्तथा ।
नन्दिवर्द्धनसञ्ज्ञश्च श्रीवत्सश्च नवेत्यमी ॥
चतुरस्रात समुद्भूता वैराजादिति गम्यताम् ।*।
वडभी गृहराजश्च शालागृहञ्च मन्दिरम् ॥
विमानञ्च तथा ब्रह्ममन्दिर भवन तथा ।
उत्तम्भ शिविका वेश्म नवैते पुष्पकोद्भवा ॥*॥
वलयो दुन्दुभि पद्मो महापद्मस्तथापर ।
भद्रक सर्व्वतोभद्रो रुचको नन्दनस्तथा ॥
गुवाक्षश्चस्तथान्यश्च वृत्ता कैलाससम्भवा ।*।
गजोऽथ वृषभो हंसो गरुड सिंहनामक ॥
भूमुखो भूधरश्चैव श्रीजय पृथिवीधर ।
वृत्तायत समुद्भूतो नवैते मालकाह्वयात ॥*॥
वज्र चक्र तथान्यश्च मुष्टिक बभ्रुसञ्ज्ञितम ।
वक्र स्वस्तिकखड्गौ च गदा श्रीवृक्ष एव च ॥
विजयो नामत श्वेतस्त्रिपिष्टपसमुद्भवा ।*।
त्रिकोणपद्ममर्द्धेन्दु चतुष्कोण द्विरष्टकम् ॥
यत्र तत्र विधातव्य सस्थान मण्डपस्य तु ।
राज्यञ्च विजयञ्चैवमायुर्व्वर्द्धनमेव च ॥
पुत्त्रलाभ श्रिय पुष्टिस्त्रिकोणादिक्रमाद्भवेत ॥*॥
कुर्य्यात ध्वजादिसख्या वा द्वारि गर्भगृहन्तथा ।
मण्डप समसख्याभिगुणित सूत्रलस्तथा ।
मण्डपस्य चतुर्थांशाद्भद्र कार्य्यो विजानता ॥
सद्वागवाक्षकोपेतो निगवाक्षोऽथवा भवेत ।
सार्द्धभित्तिप्रमाणेन भित्तिमानेन वा पुन ॥
भित्तेर्द्दैगुण्यतो वापि कर्त्तव्या मण्डपा क्वचित ।
प्रासादे मञ्जरी कार्य्या चित्रा विषमभूमिका ॥
परिमाणनिरोधेन रेखा वैषम्यभूमिका ।
आधारस्तु चतुर्द्वारश्चतुर्मण्डपशोभित ॥
शतशृङ्गसमायुक्तो मेरुप्रासाद उत्तम ।
मण्डपास्तस्य कर्त्तव्या भद्रैस्त्रिभिरलङ्कृता ॥
घटनाकारमानानां भिन्ना भिन्ना भवन्ति ये ।
क्रियन्तो येषु साधारा निराधाराश्च केचन ॥
प्रतिच्छन्दकभेदेन प्रासादा सम्भवन्ति ते ।
अन्योन्यमङ्गरास्तेषां घटना नाम भेदत ॥
देवतानां विशेषाय प्रासादा बहव स्मृता ।
प्रासादे नियमो नास्ति देवतानां स्वयम्भुवाम् ॥
नान्येव देवतानाञ्च पूर्व्वमानेन कारयेत् ।

चतुरस्रायतास्तत्र चतुष्कोणसमन्विता ॥
चन्द्रशालान्विता कार्य्या भेरीशिखरसयुता ।
पुरतो वाहनानाञ्च कर्त्तव्या लघुमण्डपा ॥
नाट्यशाला च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रया ।
प्रासादा देवतानाञ्च कार्य्या दिक्षु विदिक्ष्वपि ॥
द्वारपालाश्च कर्त्तव्या मुख्या गत्वा पृथक पृथक ।
किञ्चिद्विदूरत कार्य्या मठास्तत्रोपजीविनाम् ॥
प्रावृता जगती कार्य्या फलपुष्पजलान्विता ।
प्रासादेषु सुरान् स्थाप्य पूजाभि पूजयेन्नर ॥
वासुदेव सर्व्वदेवान् सर्व्वभाक तद्गृहादिकृत ॥"
इति गारुडे प्रासादकीर्त्तनं नाम ४७ अध्याय ॥
(यथाच ।
"एतत सामान्यमुद्दिष्ट प्रासादस्येह लक्षणम् ।
अथान्यच्च प्रवक्ष्यामि प्रासाद लिङ्गमानत ॥
लिङ्गपूजाप्रमाणेन कर्त्तव्या पीठिका बुधै ।
पीठिकार्द्धेन भाग स्यात्तन्मानेन तु भित्तय ॥
बाह्यभित्ति प्रमाणेन उत्सेधस्तु भवेत्तत ।
भित्त्युच्छ्रायात्तद्विगुण शिखरस्य समुच्छ्रय ॥
शिखरस्य चतुर्भागा कर्त्तव्या स्यात प्रदक्षिणा ।
प्रदक्षिणायास्तु समस्त्वग्रतो मण्डपो भवेत ॥
तस्य चार्द्धेन कर्त्तव्यस्त्वग्रतो मुखमण्डप ।
प्रासादान्निर्गतौ कार्य्यौ कपोतौ गर्भमानत ॥
ऊर्द्धभित्त्युच्छ्रयात्तस्य मञ्जरीं तु प्रकल्पयेत् ।
मञ्जर्य्याश्चार्द्धभागेन शुकनास प्रकल्पयेत ॥
ऊर्द्ध तथार्द्धभागेन वेदिबन्धो भवेदिह ।
वेद्याश्चोपरि यच्छेष कण्ठमामलसारकम् ॥
एव विभज्य प्रासाद शोभन कारयेद्बुध ।
अथान्यच्च प्रवक्ष्यामि प्रासादस्येह लक्षणम् ॥
गर्भमानेन प्रासादप्रमाण शृणुत द्विजा ।
विभज्य नवधा गर्भ मध्ये लिङ्गस्य पीठिका ॥
पादाष्टकञ्च रुचिर पार्श्वत परिकल्पयेत ।
मानेनानेन विस्तारो भित्तीनान्तु विधीयते ॥
पादे पञ्चगुण कृत्वा भित्तीनामुच्छ्रयो भवेत ।
स एव शिखरस्यापि द्विगुण स्यात समुच्छ्रय ॥
चतुर्धा शिखर भज्य चार्द्धभागद्वयस्य वा ।
शुकनास प्रकुर्व्वीत तृतीये वेदिका मता ॥
कण्ठमामलसारन्तु चतुर्थे परिकल्पयेत ।
कपोलयोस्तु सहारो द्विगुणोऽस्य विधीयते ॥
शोभनैश्च प्रवक्षोभिरण्डकैश्च विभूषित ।
प्रासादेषु तृतीयस्तु मया तुभ्य निवेदित ॥
सामान्यमपर तद्वत् प्रासाद शृणुत द्विजा ।
नैवेद्य कारयेत चैत्र यत्र तिष्ठन्ति देवता ॥
हस्त कृत्वा तु मानेन बाह्यभागविनिर्गतम् ।
नेमि पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्तत ॥
गर्भन्तु द्विगुण कुर्य्यान्नेमिमान भवेदिह ।
स एव भित्तेरुत्सेधो द्विगुण शिखरो मत ॥
प्राग्ग्रीवपञ्चभागेन निष्क्रासस्तस्य चोच्यते ।
कारयेच्छिखर तद्वत् प्राकारस्य विधानत ॥
प्राग्ग्रीवं तस्य मानेन निष्काशेन विशेषत ।
कुर्य्याद्द्वयञ्च भागेन प्राग्ग्रीव कर्णमूलत ॥
कारयेत कनक तत्र गर्भान्ते द्वारमूलत ।
एवन्तु त्रिविध कुर्य्यात ज्येष्ठमध्यकनीयसम् ॥

लिङ्गमानात्तु भेदेन रूपभेदन वा पुन ।
एते सामान्यत प्रोक्ता नामत शृणुताधुना ॥
मेरुमन्दरकैलाशकुम्भसिंहगजास्तथा ।
विमानच्छन्दकस्तद्वच्चतुरस्रस्तथैव च ॥
अष्टास्र षोडशास्रश्च वर्त्तुल सर्व्वभद्रक ।
वलभी नन्दनश्चैव नन्दिवर्द्धन एव च ॥
सिंहो वृष सुपर्णश्च पद्मकोऽथ समुद्गक ।
प्रासादानां मत प्रोक्तो विभाग शृणुत द्विजा
शतशृङ्गश्चतुर्द्वारो भूमिकाषोडशोच्छ्रित ।
नानाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
मन्दरो द्वादश प्रोक्त कैलासो नवभूमिक ।
विमानच्छन्दकस्तद्वदनेकशिखरान्वित ॥
स चाष्टभूमिकस्तद्वत सप्तभिनन्दिवर्द्धन ।
विशाण्डकसमायुक्तो नन्दन समुदाहृत ॥
षोडशाण्डकसयुक्तो नानारूपसमन्वित ।
अनेकशिखरस्तद्वत सर्व्वतोभद्र उच्यते ॥
चन्द्रशालासमायुक्तो विज्ञेय पञ्चभूमिक ।
वलभी च्छन्दकस्तद्वच्छुकनासत्रयान्वित ॥
वृषस्योच्छ्रायतस्तुल्यो मण्डलश्च त्रिवर्ज्जित ।
सिंह सिंहगतिर्ज्ञेयो गजो गजसमस्तथा ॥
कुम्भ कुम्भाकृतिस्तद्वद्भूमिकानवकोच्छ्रय ।
अङ्कुलीपुटसस्थानपञ्चाण्डकविभूषित ॥
षोडशास्र समन्तात्तु विज्ञेय स समुद्गक ।
पार्श्वयोश्चन्द्रशालास्य उच्छ्रयो भूमिकाद्वयम् ॥
तथैकपद्मक प्रोक्त उच्छ्रयो भूमिकात्रयम् ।
षोडशास्र स विज्ञेयो विचित्रशिखर शुभ ॥
मृगराजस्तु विख्यात चन्द्रशालाविभूषित ।
प्राग्ग्रीवेण विशालेन भूमिका स षडुत्तमा ॥
अनेकचन्द्रशालस्तु गजप्रासाद उच्यते ।
पक्ष्मलगृहराजो वै गरुडो नामनामत ॥
सप्तभूम्युच्छ्रयस्तद्वच्चन्द्रशालात्रयान्वित ।
भूमिकास्तु षडशीतिर्ब्बाह्यत सर्व्वतो भवेत ॥
तथान्यो गरुडस्तद्वदुच्छ्रायो दशभूमिक ।
पद्मक षोडशास्रस्तु भूमिद्वयमथाधिक ॥
पद्मतुल्यप्रमाणेन श्रीतुष्टक इति स्मृत ।
पञ्चाण्डकस्त्रिभूमिस्तु गर्भे हस्तचतुष्टय ॥
वृषो भवति नाम्ना य प्रासाद सार्व्वकामिक ।
सप्तका पञ्चकाश्चैव प्रासादा ये मयोदिता ॥
विहस्य ते समा ज्ञेया ये चान्येऽन्यतप्रमाणत ।
चन्द्रशालै समोपेता सर्व्वे प्राग्ग्रीवसयुता ॥
ऐष्टिका दारवाश्चैव शैलजाश्च सतोरणा ।
मेरुश्च शतहस्त स्यान्मन्दर पञ्चहीनक ॥
चत्वारिंशत्तु कैलासश्चतुस्त्रिंशद्विमानक ।
नन्दिवर्द्धनकस्तद्वद्द्वात्रिंशत समुदाहृत ॥
त्रि शन्नन्दन प्रोक्त सर्व्वतोभद्रकस्तथा ।
एते षोडशहस्ता स्युश्चत्वारो देववल्लभा ॥
कैलासो मृगराजस्तु विमानच्छन्दको गज ।
एते द्वादशहस्ता स्युरेतेषां सिंहनादक ॥
गरुडोऽष्टकरो ज्ञेय सिंहो दश उदाहृत ।
एवमेव प्रमाणेन कर्त्तव्या शुभलक्षणा ॥
यक्षराक्षसनागानां मातृहस्त प्रशस्यते ।
तथा मेर्व्वादयः सप्त ज्येष्ठलिङ्गाः शुभावहाः ॥

श्रीहस्तकादयश्चान्ये मध्यमाश्च उदाहृता ।
तथा सिंहादय पञ्च कनिष्ठा शुभदा मता ॥”
इति विश्वकर्म्मप्रकाशे ५ अध्याय ॥)

प्रासादकुक्कुट, पु (प्रासादस्य देवभूरुणा ग्रहस्य कुक्कुट इव। सर्व्वदा प्रासादविचारित्वादस्य तथात्वम्।) पारावत। इति त्रिकाण्डशेष ॥

प्रासिक पुं, (प्रास प्रहरणमस्येति। प्रास+“प्रहरणम्। ४।४।५७। इति ठक।) प्रासास्त्रधारी। प्रासप्रहारी। तत्पर्य्याय। कौन्तिक २। इत्यमर। २।८।७ ॥

प्रास्थिक त्रि (प्रस्थ+“सम्भवत्यवहरति पचति।’ ५।१।५२। इति ठञ। प्रस्थपरिमितधान्यादे समावेशक अवहारक पाचकश्च।) प्रस्थ सम्भवति प्रास्थिक कटाह। प्रस्थ खलिन समावेशयतीत्यर्थ। प्रास्थिकी ब्राह्मणी। प्रस्थमवहरति पचति वेत्यर्थ।’ इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (प्रस्थ परिमाणमस्येति।“तदस्य परिमाणम्।” ५।१।५७। इति ठञ। प्रस्थपरिमित। यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। १२ अध्याये। “यवकोलकुलत्थाश्च प्रास्थिकान् सलिलद्रोणे नि क्वाथयेति ॥” प्रस्थेन क्रीतमिति। “तेन क्रीतम्।”५।१।३७। इति ठञ। प्रस्थक्रीत ॥ प्रस्थस्य वाप। “तस्य वाप।’ ५।१।४५। इति ठञ। प्रस्थपरिमितव्रीह्यादिवपनयोग्ये क्षेत्रे। यथा, शब्दरत्नावल्याम्।
“द्रोणाढकखार्य्यादेर्वापादौ द्रौणिकस्तथा।
खारादाढकिकखारीकौ उभयथाद्यस्त्रिषु।
आदिम्यां प्रास्थिकादिश्च पाकादौ द्रौणिको ऽपि च ॥”)

प्राह, पु, इत्योपदेश। इति शब्दमाला ॥ निर्व्विसर्गश्चेत् प्रपूर्व्वतिवक्तमूधातो रूपमप्येवम् ॥ (यथा, भट्टि।
“प्राह स्म राम भरतोऽपि सम्यक् ॥”)

प्राह्ण, पु, (प्रथमश्च तदह्रश्चेति। “राजाह सखिभ्यष्टच।” ५।४।६१। इति टच। “अह्नोह्न एतेभ्य।” ५।४।८८। इति अह्लादेश। “अह्नोऽदन्तात।” ८।४।७। इति णत्वम्।) पूर्व्वाह्ण। इत्यमर।१।४।३॥ (यथा, सुश्रुते। ६।१८।
“अञ्जनानि यथोक्तानि प्राह्णसायाह्नरात्रिषु।”
तदभिमानिनी देवता च। यथा भागवते। ७।१५।५४।
“अग्नि सूर्य्यो दिवा प्राह्ण शुक्लो राकोत्तर स्वराट ॥”॥
प्रकृष्टमहर्य्येनेति विग्रहे।“तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च।” २।१।१७। इत्यव्ययीभाव। प्रकृष्टदिनयुते च॥)

प्राह्णे, अ, पूर्व्वाह्णे। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्राह्णेतन, त्रि, (प्राह्णे भव। “सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट च।”४।३।२३। इति ट्यु तुट च।) पूर्व्वाह्णसम्बन्धी। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्राह्णेतरा, अ, (इयोरतिशयेन प्राह्णे। प्राह्णे+“किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे।” ५।४।११। इति तरप् तत आमु।) अतिशयपूर्व्वाह्णे। इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्राह्णेतमाम्, अ, ... “किमेत्ताद्यर्थे ’तरां ’तमाम्।” ४६५। इति सुग्धबोधसूत्रात तरताम्।) अतिशयपूर्व्वाह्णे। इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्रिय पुं (प्रीणातीति। प्री+“इगुपधज्ञाप्रीकिर क।” ३।१।१३५। इति क।) भर्त्ता। इत्यमर।२।६।३५॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३८७।
“प्रणमति पश्यति चुम्बति संश्लिष्यति पुलकमुकुलितैरङ्गै।
प्रियसङ्गाय स्फुरितां वियोगिनी वामबाहुलताम् ॥”
जामाता। यथा मनु। ३।११९।
“राजर्त्विक्स्नातकगुरून् प्रियश्वशुरमातुलान्।
अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात पुन ॥”
कार्त्तिकेय। यथा, महाभारते स्कन्दनामानुकीर्त्तने। ३।२३१।५।
“अमोघस्त्वनघो रौद्र प्रियश्चन्द्राननस्तथा ॥”)
ऋद्धिविशेष। इति जटाधर ॥ जीवकौषधम्। इति राजनिघण्ट ॥ वृद्धिनामौषधम्। वृद्धि, त्रि। इति मेदिनी ॥ (यथा महाभारते।
“सत्य ब्रूयात प्रिय ब्रूयात् न ब्रूयात सत्यमप्रियम्।
प्रियञ्च नानृत ब्रूयादेष धर्म्म सनातन ॥”)
प्रियोऽप्रियश्च कार्य्यवशाद्भवति। यथा,—
“न हि कस्य प्रिय को वा विप्रियो वा जगत्त्रये।
काले कार्य्यवशात सर्व्वे भवन्त्येवाप्रिया प्रिया ॥”
इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५ अध्याय ॥

प्रियवद, पुं, (प्रिय वदतीति। वद+“प्रियवशे वद खच।” ३।२।३८। इति खच। मुम्।) खेचर। गन्धर्व्वभेद। (यथा, रघु। ५।५३।
“अवेहि गन्धर्व्वपतेस्तनूज
प्रियंवद मां प्रियदर्शनस्य ॥”)
प्रियभाषिणि, त्रि। इति शब्दरत्नावली ॥ तत्कारणं यथा, दानसागरे शिवपुराणम्।
“गोवृषस्य प्रदातारो भूमिदातार एव च।
ये सुवर्णप्रदातारस्तथा सर्व्वे प्रियंवदा ॥”
(द्वादशाक्षरवृत्ति, स्त्री। तल्लक्षणं यथा वृत्तरत्नाकरे।
“भुवि भवेन्नभजरै प्रियंवदा ॥”)

प्रियक, पुं, (प्रिय+स्वार्थे सञ्ज्ञायां वा कन।) पीतशालक। (यथा रामायणे। २।७१।१२-१३।
“तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ।
उद्यानमुज्जिहानाया प्रियका यत्र पादपा ॥
शालांस्तु प्रियकान् प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिन।
अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ ॥”)
नीप। (यथा, हरिवंशे। ७२।१५।
“प्रियकै पुष्पितै गौरै श्यामं वायासनै क्वचित्।
कठोरत्वयमाभाति निर्म्मयूरस्वर वनम् ॥”)
चित्रमृग। (यथा, माघे। ४।३२।
“रुचिरचित्रतनूरुहशालिभि-
र्विचलितै परित प्रियकव्रजै ॥”

पक्षिविशेष। यथा, महाभारते। ३।१५८।५१।
“प्रियकैश्चातकैश्चैव तथान्यैर्विविधै खगै ॥”)
अलि। प्रियङ्गु। कुङ्कुमम्। इति मेदिनी ॥ धाराकदम्ब। असनवृक्ष। इति राजनिघण्ट ॥ (स्कन्दानुचरविशेष। यथा, महाभारते। ९।४५।६२।
“प्रियकश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान् ॥”)

प्रियङ्कर, त्रि, (प्रिय करोतीति। प्रिय+कृ+“क्षेमप्रियमद्रेऽण् च।” ३।२।४४। इति चकारात खच। मुम्।) प्रियकारक। यथा
‘महाकुलीन ऐक्ष्वाके वंशे दाशरथिर्मम।
पितु प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥”
इति भट्टि। ५।७७॥
(दानवविशेष। यथा, कथासरित्सागरे। ४७।२४।
“महाबुद्धप्रबलाख्यौ च प्रियङ्करशुभङ्करौ।
एते महारथा यज्ञरुचिधर्म्मरुची तथा ॥’)

प्रियङ्करी स्त्री, (प्रियङ्कर+गौरादित्वात ङीष्।) इवच्छीवन्ती। श्वेतकण्टकारी। अश्वगन्धा। इति राजनिर्घण्ट ॥

प्रियङ्गु, स्त्री, (प्रिय गच्छतीति। प्रिय+गम्+ “खगादयश्च।” इति कु प्रत्ययेन साधु।) स्वनामख्यातसुगन्धिद्रव्यविशेष। (यथा, महागणपतिस्तोत्रे। १।
“वामे चक्रगदाधर स भगवान् क्रोडे प्रियङ्गो स्तने
हस्तोद्यत्कुङ्कुमालिमञ्जरिकया देव्या धरण्या सह ॥”)
तत्पर्य्याय। श्यामा २ महिलाह्वया ३ लता ४ गोवन्दनी ५ गुन्द्रा ६ फलिनी ७ फली ८ विष्वक्सेना ९ गन्धफली १० कारम्भा ११ प्रियक १२। इत्यमर।२।४।५५॥ प्रियवल्ली १३ फलप्रिया १४ गौरी १५ वृत्ता १६ कङ्गु १७ कङ्गुनी १८ भङ्गुरा १९ गौरवल्ली २० सुभगा २१ पर्णभेदिनी २२ शुभा २३ पीता २४ मङ्गल्या २५ श्रेयसी २६। अस्या गुणा। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। दाहपित्तास्रदोषश्रमवान्तिज्वरवक्त्राद्याघ्राणिलत्वम्। इति राजनिर्घण्ट ॥ तुवरत्वम्। अनिलनाशित्वम्। रक्तातियोगदौर्गन्ध्यस्वेदगुल्मज्वरविषमोहनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाश ॥ * ॥ राजिका। पिप्पली। कङ्गु। इति मेदिनी ॥ कटुकी। इति धरणि ॥

प्रियजन, पु, (प्रियो जन।) सुहृल्लोक। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४१६।
“सखि। दुरवगाहगहनो विदधानो विप्रिय प्रियजनेऽपि।
खल इव दुर्लक्ष्यस्तव विनतमुखस्योपरि स्थित कोप ॥”)
प्रौढभावश्च। यथा, उज्ज्वलनीलमणि।
“प्रौढभावानुविद्धो यस्तस्य प्रियजनोऽच स ॥”

प्रियजीव, पु, (प्रियो जीवो यस्य यस्मिन् वा।) श्योनाकवृक्ष। इति राजनिघण्ट ॥

प्रियतम, पु, मयरशिखावृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अयमेषामतिशयेन प्रिय । प्रिय+तमप् ।) अतिशयप्रिये त्रि ॥

प्रियतर, त्रि, (अयमनयोरतिशयेन प्रिय । प्रिय+तरप् ।) अनयोरतिशयेन प्रिय । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, गो रामायणे । २ । ३६ । ७ ।
'प्राणेभ्योऽपि प्रियतरो ज्येष्ठो भ्राता गुरुश्च ते ।
तस्मादस्य प्रयत्नेन शरीर प्रतिपालय ॥")

प्रियता स्त्री, (प्रिय+तल ।) प्रियस्य भाव । हार्द्दम् । इत्यमर । १।७।२७॥ (यथा, मनु । ५ । ५ ।
"न भक्षयति यो मांस विधि हित्वा पिशाचवत्।
स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते॥")

प्रियतोषण पु, (प्रियस्य तोषण यस्मात् । यद्वा, प्रिय तोषयतीति । तुष+णिच्+ल्यु ।) षोडशबन्धातिरिक्तरतिबन्धविशेष । तस्य लक्षण यथा,—
"नारी पादौ स्वहस्तेन धारयेच्छयनोपरि ।
स्तनापीडकर कामी कामयेत प्रियतोषण ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥
प्रियस्य तुष्टिकारिणि त्रि ॥

प्रियत्व, क्ली (प्रियस्य भाव । प्रिय+त्व ।) प्रियता । तत्पर्याय । प्रेम २ प्रेमा ३ स्नेह ४ प्रणय ५ हार्द्दम् ६ प्रियता ७ स्निग्धता ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रियदर्शन, त्रि, (प्रिय दर्शन यस्य ।) सुदृश्य । तत्पर्याय । चक्षुष्य २ । इति जटाधर ॥ (यथा, रघु । १ । ४७ ।
"तमद्भूमिपति पत्नीं दर्शयन् प्रियदर्शन ।
अपि लङ्घितमध्वान बुबुधे न बुधोपम ॥")

प्रियदर्शन, पु, (प्रिय दर्शन यस्य ।) शुकपक्षी । क्षीरिकावृक्ष । इति जटाधर ॥ (गन्धर्व्वविशेष । यथा, रघु । ५ । ५३ ।
"अवेहि गन्धर्व्वपतेस्तनूज
प्रियवद मा प्रियदर्शनस्य ॥")

प्रियप्राय, क्ली, (प्रियस्य प्रायो यत्र ।) प्रियवाक्यम् । तत्पर्याय । चटु २ चाटु ३ । इति हेमचन्द्र । २ । १७८ ॥

प्रियप्रेप्सु त्रि, (प्रिय प्रेप्सतीति । प्र+आप+सन्+उ ।) इष्टार्थोद्युक्तम् । उत्सुक । इति जटाधर ॥

प्रियमधु, पु (प्रिय मधु मद्य यस्य ।) बलराम । इति हेमचन्द्र । २ । १३८ ॥

प्रियवर्णी, स्त्री, (प्रियो वर्णो यस्या । गौरादित्वात् ङीष ।) प्रियङ्गु । इति जटाधर ॥

प्रियवल्ली स्त्री, (प्रिया मनोज्ञा वल्ली लता ।) प्रियङ्गु । इति राजनिघण्ट ॥

प्रियवादी [न्] त्रि (प्रिय मनोज्ञ वदतीति । वद+णिनि ।) मनोज्ञवक्ता । यथा चाणक्ये ।
"कोऽतिभार समर्थाना कि दूर व्यवसायिनाम् ।
को विदेश सविद्याना क पर प्रियवादिनाम्॥"
(यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १७४ ।
"सुलभा पुरुषा राजन् । सतत प्रियवादिन ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ ॥")

प्रियव्रत, पु, (प्रिय व्रत यस्य ।) स्वायम्भुवमनु पुत्र । यथा —
"प्रियव्रतोत्तानपादौ मनो स्वायम्भुवस्य तु ।
द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्य्यौ धर्म्मज्ञौ कथितौ तव ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥
(प्रियाणि व्रतानि यस्येति विग्रहे व्रतप्रिये, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । ३ ।
"अग्ने देवाँ आवह न प्रियव्रतान्
मृळीकाय प्रियव्रतान् ॥")

प्रियसख, पुं, (प्रिय सखा च हितकारित्वात् । "राजाहसखिभ्यष्टच् ।"५।४।९१। इति टच् ।) खदिर । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रियश्चासौ सखा चेति । (प्रियबन्धु । यथा मेघदूते ।१२।
"आपृच्छस्व प्रियसखममु तुङ्गमालिङ्ग्य शैलम् ॥")
प्रियस्य सखा इति च । इति व्याकरणम् ॥

प्रियसत्य, क्ली, (प्रिय सत्यमिति कर्म्मधारय ।) सुनृतवाक्यम् । इति हेमचन्द्र । २ । १७८ ॥ (प्रिय सत्य यस्येति विग्रहे सत्यप्रिये, त्रि ॥)

प्रियसन्देश पु, (प्रिय सन्दिशतीति । प्रिय+सम्+दिश+अण् ।) चम्पकवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्रिय सन्देश इति कर्म्मधारय ।) प्रियसवादश्च ॥

प्रियसालक पु, (प्रिय साल । तत स्वार्थे कन्।) असनवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ पेयासाल इति ख्यात ॥

प्रिया, स्त्री, (प्रिय+टाप ।) नारी । इति शब्दरत्नावली ॥ भार्य्या । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा कुमारे । ३ । ३८ ।
"पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि
प्रियामुख किम्पुरुषश्चुचुम्बे ॥")
एला । इति शब्दचन्द्रिका । मल्लिका । मदिरा । इति राजनिर्घण्ट ॥ वार्त्ता । इति धरणि ॥ (पञ्चाक्षरच्छन्दोविशेष । इति छन्दोमञ्जरी ॥)

प्रियाम्बु, पुं (प्रियमम्बु यस्य ।) आम्रवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ तत्फले तृणजले च क्ली ॥ (जलप्रिये, त्रि ॥)

प्रियाल, पु, (प्रियाय हिताय अलति पर्य्याप्नोतीति । अल+अच् ।) वृक्षभेद । पियाल इति भाषा । अस्य बीज चिरञ्जीति प्रसिद्धम् । तत्पर्य्याय । चार २ अखट्ट ३ खरस्कन्ध ४ सन्नक ५ चारक ६ बहुवल्क ७ सन्नद्रु ८ तापसप्रिय ९ स्नेहबीज १० उपवट ११ मन्दवीर्य्य १२ । इति राजनिघण्ट ॥ पियाल १३ । इत्यमर ।२।४।३५॥ बहुलवल्कल १४ राजादनम् १५ तापसेष्ट १६ सन्नकद्रु १७ धनु पट १८ । अस्य गुणा । पित्तकफास्रनाशित्वम् ॥ तत्फल गुणा । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् । सरत्वम् । मरुत्पित्तदाहज्वरतृष्णापहत्वञ्च । तन्मज्ज-गुणा । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । हृद्यत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । स्निग्धत्वम् । विष्टम्भित्वम् । आमवर्द्धनत्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ अपि च ।
"चारस्य च फल पक्व वृष्य गौल्याम्लक गुरु ।
तद्बीज मधुर वृष्य पित्तदाहार्त्तिनाशनम् ॥"
इति राजनिघण्ट ॥

प्रियाला, स्त्री, (प्रियाय अलतीति । अल+अच्+टाप् ।) द्राक्षा । इति राजनिघण्ट ॥

प्रियोदित, त्रि, (प्रियाय प्रियेण वा यदुदितम् । प्रियमुदितमिति वा ।) चाटुवाक्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रियवाक्यविषय ॥ (प्रिय कथितवाक्यञ्च ॥)

प्री, क तर्पणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक अनिट ।) क य प्राययन्ति कविसूक्तिरसायनानि । इति हलायुध ॥ प्रीणयत्य पीति केचित । इति दुर्गादास ॥

प्री, ङ य प्रीतौ । कान्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा आत्म अक०-अनिट ।) प्रीतिरिह प्रीतीभाव । ङ य य प्रीयते प्रणयिषु । इति हलायुध । इति दुर्गादास ॥

प्री, ञ तर्पणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा उभ० सक अनिट ।) ञ, प्रयति प्रयते । इति दुर्गादास ॥

प्री ञ श कान्तौ । तर्पणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या उभ -अक सक च अनिट ।) तर्पणमिह प्रीतीभाव प्रीतीकरणञ्च । ञ श, प्रभु प्रीणातु विश्वभुक । प्रीणाति बान्धवजनानिति हलायुध । प्रीणीते । इति दुर्गादास ॥

प्री, स्त्री (प्री+क्विप ।) प्रीति । इति कम धातुटीकाया दुर्गादास ॥ प्रथमा विभक्ति । यथा, "त्रिश प्रीह्रीभीचीपीभीष्म । स्वादीनि श्रीणि चीणि क्रमात प्रीह्रीचीपीपीभीभीसज्ञानि स्यु ।" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्रीण, त्रि, (प्र+"नश्च पुराणे प्रात् ।"५।४।२५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ख ।) पुरातन । इति त्रिकाण्डशेष ॥ प्रीत । इति व्याकरणम् ॥

प्रीणन, क्ली, (प्री+स्वार्थे णिच्+ल्युट । धूञ् प्रीञोरिति नुक ।) तृप्तिकरणम् । तत्पर्य्याय । तर्पणम् २ अवनम् ३ । इत्यमर । ३ । २ । १॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । २ । ४७ ।
"तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्ट प्रीणिते प्रीणित जगत् ।
तदाराधनतो देवि । सर्व्वेषा प्रीणन भवेत ॥")

प्रीणस, पुं गण्डक । इति राजनिर्घण्ट ॥

प्रीत, त्रि (प्रीञ् प्रीणने+क्त ।) प्रीतियुक्त । तत्पर्य्याय । हृष्ट २ मत्त ३ तृप्त ४ प्रह्लन्न ५ प्रमुदित ६ । इत्यमर ।३।१।१ ३ ॥ हृषित ७ । (यथा महाभारते । ४ । ४० । ७ ।
"प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र । न भय विद्यते तव ।
सर्व्वानुदामि ते शत्रून् रणे रणविशारद । ॥")
क्ली, नर्म्म । इति मेदिनी । ते, ३३ ॥

प्रीति, स्त्री (प्रीञ् तर्पणे+भावे क्तिन् ।) तृप्ति । (यथा रामायणे । १ । ६८ । १२ ।

"प्रतिज्ञां मम राजेन्द्र। निवर्त्तयितुमर्हसि।
पुत्त्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमुपलप्स्यसे ॥")

तत्पर्य्याय। मुत २ प्रमद ३ हर्ष ४ प्रमोद ५ आमोद ६ सम्मद ७ आनन्दथु ८ आनन्द ९ शर्म्म १० सातम् ११ सुखम् १२। इत्यमर। १। ४। २४॥ केचित्तु। मुदादिचतुष्क प्रीतौ। आनन्दथ्वादिपञ्चक सुखे इत्याहु इति भरत॥ इष्टदर्शनजन्य सुखम्। इति मोक्षधर्म्मे नीलकण्ठ॥ कामपत्नी। इति मेदिनी। ते, ३४॥ सा पुरा अनङ्गवती वेश्या आसीत विभूतिद्वादशीव्रत कृत्वा रत्या सपत्नी जाता। यथा,—

"वेश्यानङ्गवती नाम विभूतिद्वादशीव्रतम्।
समाप्य माघमासस्य द्वादश्यां लवणाचलम्॥
निवेदयन्ती गुरवे शय्याञ्चोपस्करान्विताम्।
अलङ्कृत्य हृषीकेशं सौवर्णामरपादपम्॥
सा चानङ्गवती वेश्या कामदेवस्य साम्प्रतम्।
पत्नी सपत्नी सञ्जाता रत्या प्रीतिरिति श्रुता॥"

इति मात्स्ये ८२ अध्याय॥

विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गत द्वितीययोग। तत्र जातफलम्।

"प्रसूतिकाले यदि प्रीतियोगो
नरो नीरोगः सुखवान् विनोदी।
रत्नानुरक्तो विदुषां प्रपन्न
सम्प्रार्थितो यच्छति वित्तमेव॥"

इति कोष्ठीप्रदीप॥

प्रेम। इति मेदिनी। ते ३४॥

प्रीतिजुषा, स्त्री, (प्रीतिं जुषते सेवते इति। जुष सेवने+क। टाप्) अनिरुद्धपत्नी। उषा। इति शब्दरत्नावली॥ (प्रीतिभाजि, त्रि॥)

प्रीतिद, पु, (प्रीतिं ददातीति। दा+"आतोऽनुपसर्गे क।" ३। २। ३। इति क।) भण्ड। भाँड इति भाषा। तत्पर्य्याय। वासन्तिक २ केलिकिल ३ वैहासिक ४ विदूषक ५ प्रहासी ६। इति हेमचन्द्र॥ हर्षसुखप्रेमदातरि, त्रि॥

प्रीतिदत्त, क्ली (प्रीत्या दत्तमिति।) प्रीत्या दत्तवस्तु। यथा मिताक्षरायाम्।

"प्रीत्या दत्तन्तु यत् किञ्चित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा।
पादवन्दनिकञ्चैव प्रीतिदत्त तदुच्यते॥"

भावे क्तप्रत्यये प्रीतिदानञ्च॥

प्रीतिभोज्य, त्रि, (प्रीत्या भोज्यम्।) प्रीत्या भक्षणीयमन्नादि। यथा,—

"अन्नानि प्रीतिभोज्यानि आपद्भोज्यानि वा पुन।
न च सम्प्रीयसे राजन्न चैवापद्गता वयम्॥"

इति महाभारते। ५। ९१। २५॥

प्रु, ङ सर्पणे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा आत्म सक -अनिट।) रेफयुक्त। ङ, प्रवते। इति दुर्गादास॥

प्रुष उ दाहे। इति कविकल्पद्रुम। (भ्वा -पर -सक -सेट। उदित्त्वात् क्त्वावेट।) उ प्रोषित्वा प्रुष्ट्वा। दाहे भस्मीकरणे। इति दुर्गादास॥

प्रुष, श सेके। पूर्त्तौ। स्नेहे। इति कविकल्पद्रुम॥ (क्र्या पर सेके पूर्त्तौ च सक स्नेहे अक -सेट।) श, प्रुष्णाति पुप्रोष। सेकस्थाने मोचनमिति धातुप्रदीपभट्टमल्लौ। इति दुर्गादास॥

प्रुष्ट, त्रि, (प्रुष दाहे+क्त।) दग्ध। इत्यमर। ३।१।९९॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।६।१४४।

"सा यागज्वलने राजललना पीतसर्पिषि।
पूर्णाहुत्या सम साध्वी जुहाव सहसा तनुम्।
उपर्य्यस्या निरन्नाया प्रुष्टा कुसुमवृष्टय॥")

प्रुष्व, पु, (प्रुष्णाति स्निह्यति पिपर्त्ति वेति। प्रुष+"अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्य क्वन्।" उणा १। १५१। इति क्वन् टाप।) ऋतु। (प्रोषति दहतीति।) दिवाकर। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति॥

प्रुष्वा, स्त्री, (प्रुष्णाति सिञ्चतीति। प्रुष+"अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्य क्वन्।" उणा १। १५१। इति क्वन्। टाप।) जलबिन्दु। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे।५।३।४।१६। "अथ प्रुष्वा गृह्णाति॥")

प्रेक्षण, क्ली, (प्रेक्षते पश्यत्यनेनेति। प्र+ईक्ष+करणे ल्युट।) चक्षु। इति शब्दरत्नावली॥ (भावे ल्युट्।) दर्शनम्। यथा, रसमञ्जरी।

"सञ्चारो रतिमन्दिरावधि पदन्यासावधि प्रेक्षणम्॥"

प्रेक्षणकूट, पु, (प्रेक्षणस्य कूट।) चक्षुर्गोलक। यथा, पाण्डुरोगपूर्व्वरूपे माधवकर।

"त्वक्पोटनष्ठीवनगात्रसाद
मृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथा॥"

प्रेक्षा, स्त्री (प्रकर्षेण ईक्षते ययेति। प्र+ईक्ष+"गुरोश्च हल।" ३। ३। १०३। इति अ। टाप।) प्रज्ञा। (यथा, महाभारते।३।१३६।७।

"सा तस्मै सर्व्वमाचष्ट यवक्रीभाषित शुभा।
प्रत्युक्तञ्च यवक्रीत प्रेक्षापूर्व्वं तथात्मना॥")

नृत्येक्षणम्। इत्यमर। ३। ३। २२३॥ (यथा, मनौ। ९। ८४।

"प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि।
प्रेक्षासमाज गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट्॥"

प्र+ईक्ष+भावे अ। टाप।) ईक्षणम्। इति भरत॥ (यथा, भागवते।३।१६।७।

"यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणु
सद्य क्षताखिलमल प्रतिलब्धशीलम्।
न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्या
प्रेक्षालवार्थमितरे नियमान् वहन्ति॥")

शाखा। इति शब्दरत्नावली॥ (शोभा। यथा, भागवते। ३। ८। २५।

"प्रेक्षां क्षिपन्त हरितोपलाद्रे
सन्ध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्द्ध्न।
रत्नोदधारौषधिसौमनस्य-
वनस्रजो वेणुभुजाङ्घ्रिपाङ्घ्रे॥'

"हरितोपलाद्रेर्मरकतशिलामयपर्व्वतस्य प्रेक्षां शोभां क्षिपन्त स्वलावण्यातिशयेन निरस्कुर्व्वन्तम्॥" इति तट्टीकायां स्वामी॥)

प्रेङ्खन् [त्] त्रि, (प्र+इखि गतौ+शतृ।) चलन विशिष्ट। सशक्तिविशिष्ट। यथा,—

"व्यात्तास्यैरहिखटकान्सुखपायितैस्त
प्रेङ्खच्छ्वासाम्बुचयसवलितोऽब्धिकाय॥

इत्याद्यमरुशतके। १॥

प्रेङ्खा, स्त्री, (प्रेङ्खते गम्यतेऽनयेति। प्र+इखि गतौ+करणे घञ्। टाप्।) दोला। इत्यमर। २। ८। ५३॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये। "नाग्निगोगुरुब्राह्मणप्रेङ्खाद्यन्यत्मनरेणाभियायात॥"*॥) पर्य्यटनम्। अश्वगति। सवेशनान्तरम्। इति मेदिनी। खे, ३॥ नृत्यम्। इति धरणि

प्रेङ्खित त्रि, (प्र+इखि गतौ+क्त।) कम्पितम्। इत्यमर। ३। १। ८७॥

प्रेङ्खोल, त क चालने। इति कविकल्पद्रुम॥ (अदन्त चुरा पर -सक -सेट।) अन्त स्थतृतीयोपध। अपिप्रेङ्खोलत। चालन चञ्चली भाव। इति दुर्गादास॥

प्रेङ्खोलन, क्ली, (प्रेङ्खोल्यते चाल्यतेऽनेनेति। प्रेङ्खोल+करणे ल्युट।) दोला। इति हेमचन्द्र॥ (भावे ल्युट। कम्पनम्। यथा, सुश्रुत निदानस्थाने ८ अध्याये।"विरेचनप्रेङ्खोलनाजीर्णगर्भशातनप्रभृतिभिर्विशेषैर्बन्धनान्मुच्यते गर्भ फलमिव वृन्तबन्धनादभिघातविशेषै॥")

प्रेङ्खोलित, त्रि (प्रेङ्खोल+क्त।) दोलितम्। तत्पर्य्याय। तरलितम् २ लुलितम् ३ प्रेङ्खितम् ४ धुतम् ५ चलितम् ६ कम्पितम् ७ धूतम् ८ वेल्लितम् ९ आन्दोलितम् १। इति हेमचन्द्र॥

प्रेत पुं, (प्र+इ गतौ+क्त।) नरकस्थप्राणी। इत्यमर।३। २। ५९॥ भूतभेद। मृते, त्रि। इति मेदिनी। ते, ३७॥ (यथा, मनु।२।२४७।

"आचार्य्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्त्रे गुणान्विते।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवत् वृत्तिमाचरेत्॥")

वैदिकविधानेन और्द्ध्वदैहिकाभावात् विष्णुद्वेषाच्च बहुनरकभोगान्ते प्रेतशरीर भवति। यथा,—

सोमश उवाच।

"ततो बहुतिथे काले स राजा पञ्चतां गत।
वैदिकेन विधानेन न लेभे चौर्द्ध्वदैहिकम्॥
विष्णुप्रद्वेषमार्गेण युगानां सप्तविंशतिम्।
भुक्त्वा च यातनां याम्यां निस्तीर्णनरको नृप॥
समया गिरिराजस्य पिशाचोऽभूत्तदा महान्॥'

तस्य रूप यथा —

"देवद्युतिरधीयान शुश्राव करुणामय।
समागत्य ततस्तत्र स पिशाचं ददर्श ह॥
विकरालमुख दीन पिङ्गाक्षनयन कृशम्।
ऊर्द्ध्वकेशं लम्बगात्र यमदूतमिवापरम्॥
चलज्जिह्वञ्च लम्बोष्ठ दीर्घजङ्घाशिराकुलम्।
दीर्घाङ्घ्रि शुष्कतुण्डञ्च गर्त्ताक्ष शुष्कपञ्जरम्॥

इति पाद्मोत्तरखण्डे १९ अध्याय॥*॥

प्रेतत्वादिजनककर्म्माणि यथा, —
"ये [illegible] ग्रामी च गोविन्दं नार्च्चयन्ति ये।
अभक्ता वासुदेवस्य सर्व्वतीर्थविमुखाश्च ये ॥
सुवर्णं रक्तहारिणं रत्नमन्नं तथा धनम्।
आर्त्तेभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्व्वे मुक्तदारकाः ॥
ब्रह्मस्वं जीवनानि लोभादेव हरन्ति ये।
बलेन छद्मना वापि पूर्त्ताश्च परवञ्चकाः ॥
नास्तिकाः कुहकाश्चौरा ये चान्ये वकव्रताः।
बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्द्दयाः सत्यवर्ज्जिताः ॥
अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः।
अगम्यागामिनः सर्व्वे ये चान्ये ग्रामयाजिनः ॥
आत्माध्यानसम्पन्ना यज्ञादिधर्म्मवर्ज्जिताः।
देवोपदेवदस्युदग्धोयधारादिदूषिणः ॥
अपर्व्वं मांसमद्यपानरता व्रतेऽपि ।
देवतोच्छिष्टपतितशूद्राद्यन्नभोजिनः ॥
असत्कर्म्मरता नित्यं सर्व्वपातकपापिनः।
धावकाध्वर्म्मपरवा गुरोर्धौरानिवोधिनः ॥
धिष्ण्यमाख्याधुपपन्नाक्षमागारमागिनश्च ये।
ये कदर्य्याश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्म्मदूषकाः ॥
त्यजन्ति स्वामिनं युद्धे त्यजन्ति शरणागतम्।
गवां भूमेश्च हर्त्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः ॥
महापर्व्वसु सर्व्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये।
परस्त्रीरता ये च तथा ये प्राणिहिंसकाः ॥
परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः।
कुप्रतिग्राहिणः सर्व्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥
प्रेतराजस्य वैश्यास्तिर्य्यगृहकुयोनिषु।
न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १८ अध्यायः ॥*॥
अथ प्रेतोपाख्यानं यथा —
ब्राह्मण उवाच।
'प्रेतानां नाम जातीनां युष्माकं सम्भवं कथम्।
किन्नाम कारणमुद्दिष्टं यथमोऽग्निनामकाः ॥
प्रेता ऊचुः।
अहं स्वादु सदा भुक्त्वा दत्ता पर्य्युषितं सदा।
तन्नकारणमुद्दिष्टं नाम पर्य्युषितं मम ॥ १ ॥
स्तुचिता बहवोऽनेन विप्राद्या ह्यन्नकाङ्क्षिणः।
एतत् कारणमुद्दिष्टं सूचीमुखमिमं विदुः ॥ २ ॥
शीघ्रं [illegible] याचितः क्षुधितेन वै।
यथा शीघ्रकृतं दिनं शिघ्रमेव शीघ्रकः उच्यते ॥ ३ ॥
एकोपरि यदः मुञ्जे स्वादु विषमयेन हि।
दिनाय कुलवित्त दत्वा एष रोधक उच्यते ॥ ४ ॥
मौनेनापि स्थितो नित्यं याचितो विलिखेन्महीम्।
पश्चादसमथि पापिष्ठो लेखको नाम एष वै ॥ ५ ॥
[illegible] यामि रोधकः पाश्वतः स्थिरः।
शीघ्रकः प्रकृतां प्राप्तः स्वामी स्वमीमुखोऽभवत् ॥"
प्रेतानामाहारो यथा,—
[illegible] द्विज उवाच।
"ये लोकाः सन्ति तिष्ठन्ति सर्व्वे आहारमध्यकाः।
युष्माकमपि आहारं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
प्रेता ऊचुः।
श्लेष्ममूत्रपुरीषाणां सर्व्वसत्त्वाभिहिंसनम्।
श्लेष्ममूत्रपुरीषैश्च योषितान्तु मलेन च ॥
गृहाणि त्यक्तशौचानि प्रेताः भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
स्त्रीभिर्नैव्यानि जीर्णानि सकीटोपहतानि च।
मखेनातिजुगुप्सानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
भयलज्जाविहीनानि पतितैः सेवितानि च।
अन्योन्यदस्युयुक्तानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
कलहान्वितशोकानि त्यक्तशोभानि सन्ततं।
सवर्णस्थानि भाण्डानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
बलिमन्त्रविहीनानि दिशाङ्कहानि यानि तु।
नियमव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
गुरवो नैव पूज्यन्ते स्त्रीजितानि मतानि च।
सक्रोधान्यपवित्राणि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
भुञ्जन्ति भिन्नभाण्डेषु मर्य्यादारहितेषु च।
अन्योन्योच्छिष्टयुक्तेषु तत्र प्रेतास्तु भुञ्जते ॥
सकेशमाक्षिकोच्छिष्ट पूतिपर्य्युषितं तथा।
सक्रोधञ्च सशोकञ्च तच्च प्रेतेषु भोजनम् ॥
सनख भोजनं यच्च नोत्तरीयं प्रदापनम्।
सोष्णीषं सासुरीकञ्च तच्च प्रेतेषु भोजनम् ॥
अर्द्धग्रासं मखग्रासं लोतश्चिम पतितं तथा।
दुर्भुक्तं गोष्ठिकञ्चैव तच्च प्रेतेषु भोजनम् ॥
सौतिकं सूतकञ्चैव रजसा कलुषीकृतम्।
निर्द्दोषं क्षमिवश्चाग्नेः यदुक्तं प्रेतिकन्तु तत् ॥
एतत्ते कथितं सर्व्वं यत् प्रेतेष्वेव भोजनम्।
निर्व्विषाः प्रेतजात्या वै पृच्छामस्त्वां द्विजो-
त्तम ॥ ।"*॥
प्रेतत्वाभावकारणं यथा,—
'न प्रेतो जायते येन येन चैवेह जायते।
एतन्न सर्व्वं समासेन प्रब्रूहि वदतां वर ॥
ब्राह्मण उवाच।
एकरात्र त्रिरात्रं वा कृच्छ्रं चान्द्रायणादिकम्।
प्रतिव्रतपरायणो यस्तु न प्रेतो जायते नरः ॥
मिष्टान्नपानदाताय सततं श्रद्धयान्वितः।
देवपूजाकरो नित्यं न प्रेतो जायते नरः ॥
त्रिरात्रिरेकपक्षादिभिर्दुर्भिर्वाप्युपवासकः।
सर्व्वभूतदयापन्नो न प्रेतो जायते नरः ॥
तुल्यमानापमानश्च तुल्यः काञ्चनलोष्टयोः।
तुल्यः शत्रौ च मित्रे च न प्रेतो जायते नरः ॥
देवतातिथिपूजासु गुरुवारतिषु नित्यशः।
वेदशास्त्ररतो नित्यं न प्रेतो जायते नरः ॥
जितक्रोधो महैश्वर्य्यत्यागासक्तविवर्ज्जितः।
क्षमाक्रोधसुशीलश्च न प्रेतो जायते नरः ॥
देवतातिथिपूजासु पर्व्वताश्च नदीस्तथा।
पर्य्यटेद्वा जयांश्चैव न प्रेतो जायते नरः ॥"*॥
प्रेतत्वकारणं यथा,—
"शूद्रान्नं यो द्विजो भुङ्क्ते च भ्रमति द्विजो-
त्तमम्।
हलिका द्विजदेवेषु स प्रेतो जायते नरः ॥
मातरं पितरं वृद्धं भ्रातरं बान्धवं तथा।
लोभात् त्यजति यः वेदं स प्रेतो जायते नरः ॥
अयाज्ययाजकश्चैव याज्यञ्च परिवर्ज्जयेत्।
शूद्राणुयजकश्च स प्रेतो जायते नरः ॥
कुज्योतिषि कृषिस्थस्तु कुजनेषु कुवेशकः।
शूद्रसेवाकरो राजा स प्रेतो जायते नरः ॥
सेवकश्चापहृतो च सेवकस्यापरिग्रहः।
ताबुभावपि जायेते प्रेतौ कालान्तकप्रदः ॥
द्विजात्मजान्वितो भुङ्क्ते शूद्रान्नं वा द्विजस्तु।
शूद्रेणैव द्विजः प्रेतो निरयानुपगच्छति ॥
गीतवाद्यरतो नित्यं मद्यपस्त्रीनिषेवणात्।
कूरमांसप्रियो यस्तु स प्रेतो जायते नरः ॥
वृथारेतो वृथामांसो वृथावादी वृथामतिः।
निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः ॥
वृद्धं बालं गुरुं विप्रं योऽवमन्य भुनक्ति वै।
कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः ॥
न्यासापहर्त्ता मित्रध्रुक् परपाकरतस्तथा।
विश्वासघाती कूटस्थः स प्रेतो जायते नरः ॥
निर्द्दोषान् सुहृदो नारीस्त्यजेत कालान्न
याति च।
धनमोहेन यस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ॥
हव्यकव्यधनानि न्यस्तग्राम्यासनादि च।
सत्याजिनञ्च गृह्णाति अनापत्सु गतो द्विजः ॥
तथोभयमुखीं काले सप्रैतां मेदिनीं द्विजः।
कुलहीनस्य यद्दानं चाण्डालात् पतितात्तथा।
मासिकेऽपि नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतान्न भुज्यते ॥
ब्रह्मघ्नो गोवधी स्तेयी सुरापो गुरुतल्पगः।
भूमिकन्यापहर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः ॥
नानासङ्करजातिश्च वर्णसङ्करजातकः
योनिसङ्करजश्चापि स प्रेतो जायते नरः ॥
विक्रीणाति विषं ब्रह्म तिलानां लवणस्य तु।
गवां केशादीनां मोहात् विक्रयात् प्रेततां
व्रजेत् ॥
कूटमाने च तौल्येन क्रयं क्रीणाति विक्रयात्।
मद्यलक्षपयोदध्नां स प्रेतो जायते नरः ॥
स्त्रीरक्तो मद्यपाने तु व्यसनमनुधावति।
नित्यनैमित्तिकेऽदाता स प्रेतो जायते नरः ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥
मनुष्याणां आतिवाहिकदेहानन्तरं प्रेतदेहो
भवति। यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्।
आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव ॥
केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्।
प्रेतपिण्डैस्ततो दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव ॥
भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः।
प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् ॥
श्मशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते।
तत्रास्य यातना घोरा शीतवातातपोद्भवाः ॥
ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैः स कृते नरः।
पूर्णे संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते ॥
ततः स नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्म्मणा ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
प्रेतकार्य्यं, क्ली, (प्रेताय प्रेतस्य वा कार्य्यम्।) मृतस्य दाहादिसपिण्डीकरणान्तं कर्म्म। यथा,
"अकृत्वा प्रेतकार्य्याणि प्रेतस्य धनहारकः।
वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं नियतश्चरेत् ॥"
इति दायतत्त्वम् ॥
(यथाच महाभारते। १। १०२। ६५।

"धर्म्मात्मा स तु गाङ्गेयश्चिन्ताशोकपरायणः ।
प्रेतकार्य्याणि सर्व्वाणि तस्य सम्यगकारयत ॥")

प्रेतगृहं, क्ली, (प्रेतस्य गृहम् ।) श्मशानम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥

प्रेततर्पणं क्ली (प्रेतस्य तर्पणम् ।) मरणावधि-सपिण्डीकरणपर्य्यन्तं प्रेतशब्दोल्लेखेन जलदानम् । यथा । "अत्र प्रेततर्पणे तिलाञ्जलिरिति विशेषो-पादानात् कर्म्मादिवारेऽपि तिलैरेव तर्पणं प्रतीयते ॥ तदनुष्ठानं यथा । अथ सर्व्वे एव सपिण्डा गत्वा पितृपदस्थाने प्रेतपदोहेन द्वितीयान्तं तर्पयेयुः पितृशब्दोच्चारणेऽपि पितृत्वं भवति । एतेन अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेव-शर्म्मन् तर्पयामि । इति सामगानां प्रयोगः । यजुर्व्वेदिनान्तु अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशर्म्मन् तृप्यस्व । इति सम्बोधनान्तवाक्यम् ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥

प्रेतदेहः, पुं क्ली, (प्रेतस्य देहः ।) प्रेतशरीरम् । यथा,—
'कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतविष्णुधर्म्मोत्तरीयवचनम् ॥
पूरकपिण्डदानेन तदुत्पत्तिर्यथा,—
"शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः ॥
गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन यथाक्रमात् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥
जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्व्वदा ।
सर्व्वमर्म्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः ॥
दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्य्यञ्च नवमेन तु ।
दशमेन च पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्विपर्य्ययः ॥"
इति शुद्धितत्त्वधृतकूर्म्मपुराणवचनम् ॥

प्रेतनदी, स्त्री (प्रेततरणीया नदी ।) वैतरणी । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रेतपक्षः, पुं, (प्रेतप्रियः पक्षः ।) गौणचान्द्रा-श्विनकृष्णपक्षः । तत्र मृतस्य पार्व्वणविधिना सांवत्सरिकश्राद्धं कर्त्तव्यम् । यथा,—
"आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यास्थे दिवाकरे ।
यो वै श्राद्धं नरः कुर्य्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥
तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ॥
नभा वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥" इति ।
तत्र मृतस्य ।
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्र तत्र त्रयं कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वा मृताहनि ॥
अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।
सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तः पार्व्वणो विधिः ॥"
इति शङ्खोक्तेन प्रत्याब्दिकं पार्व्वणविधिना कर्त्तव्यम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥ तत्र निषिद्ध-दिनेऽपि तिलतर्पणं कर्त्तव्यम् । यथा, स्मृतिः ।
"तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात् तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥"
इति च मलमासतत्त्वम् ॥

प्रेतपटहः पुं, (प्रेतस्य पटहः ।) मरणकाले वादनीयवाद्यविशेषः । ततपथ्यायः । भवच्छत २ च्युतभङ्गुरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रेतपतिः, पुं, (प्रेतानां पतिः ।) यमः । इति हलायुधः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १८ । ४ ।
"दण्डं प्रेतपतेः शक्तिर्देवसेनापतेस्तथा ।
अन्येषाञ्चैव देवानामायुधानि च विन्यसन् ।
चकार तेजसा भागोभासुराण्यरिशान्तये ॥")

प्रेतपिण्डः, पुं, (प्रेताय देयः पिण्डः ।) मरणावधि सपिण्डीकरणपर्य्यन्तं प्रेतसम्प्रदानकपिण्डाक रं ग्नम् । यथा,—
"न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके ।
भावेतेतन्न वै पिण्डं यश्चदत्तस्य पूरकम् ॥" * ॥
तत्तत्पिण्डस्य प्रेताङ्गकरणत्वं यथा, मत्स्यपुराणे ।
"शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः ॥
गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन तथा क्रमात् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥
जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्व्वदा ।
सर्व्वमर्म्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः ॥
दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्य्यञ्च नवमेन तु ।
दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्विपर्य्ययः ॥" * ॥
तदकरणे दोषो यथा,—
"प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोचनम् ।
श्माशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते ॥" * ॥
पूरकपिण्डदानादेरितिकर्त्तव्यता यथा । पार-स्करः । प्रेताय पिण्डं दत्त्वा अवनेजनदान-प्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं न्त्वाये तां रात्रिं विहायसि क्षीरोदके निदध्युः प्रेतात्र स्नाहि पिब चेदं क्षीरमितिश्चार्य्येति । अत्र दानशब्देन पिण्डदानमुक्तं बहुवचनात् । तेनावनेजनपिण्डदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं नाम गृहीत्वा प्रेतपिण्डानुष्ठानं समाप्यम् । विहायसि रात्रौ क्षीरोदके प्रेतात्र स्नाहि पिब चेदं क्षीरमितु-च्चार्य्य निदध्युः ।
"प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेताया समाहितः ।
यन्नान्नवहु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥" * ॥
प्रथमपिण्डकर्त्तृनियमवत् प्रथमपिण्डप्रचनिवम-माह शुन पुच्छ ।
"प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ।
सद्यःशौचेऽपि दातव्याः सर्व्वेऽपि युगपत्तथा ॥
त्र्यहाशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि ।
द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ॥
एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं पात्रमेकञ्च दीयते ।
द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ॥
पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ।
अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥
येन स्युः पञ्चपञ्चाशत् तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ।
तोयपात्राणि तावन्ति सयुतानि तिलादिभिः ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

प्रेतपुरं क्ली, (प्रेतानां पुरम् ।) यमालयः । यथा,
"यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः ।
तावत् श्रा[illegible] [illegible] स्यात् शून्यं प्रेतपुरं सदा ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

प्रेतराक्षसी [illegible] [illegible] राक्षसी [illegible] [illegible] । इति रत्नमाला ॥

प्रेतवनं क्ली [illegible] वनमिव ।) श्मशानम् । इति हेमचन्द्रः । [illegible] । ५५ ॥

प्रेतशाङ्किनं [illegible] [illegible] ।) भूताविष्टः । [illegible] ॥

प्रेतशि[illegible] [illegible] [illegible] शिला) पिण्ड[illegible] [illegible] विशेषः । यथा— [illegible] च ।
'येयं प्रेतशिला ख्याता गयायां सा शिला स्थिता ।
प्रभासे प्रेतकुण्डं च गयासुरशिरस्यपि ॥
धर्म्मेण धारिता भूम्यै सर्व्वदेवमयी शिला ॥
प्रेतत्वं ये गता नृणां पित्राद्या बान्धवादयः ।
तेषामुद्धरणार्थाय यतः प्रेतशिला ततः ॥
अतोऽत्र मुनयो भूपा राजपत्न्यादयः सदा ।
तस्यां शिलायां श्राद्धादिकर्त्तारो ब्रह्मलोकगाः ॥
गयासुरस्य यन्मुण्डं तस्य पृष्ठे शिला यतः ।
मुण्डपृष्ठो गिरिस्तस्मात् सर्व्वदेवमयः स्वयम् ॥
मुण्डपृष्ठस्य पादेषु यतो ब्रह्मसरोमुखाः ।
अरविन्दवनन्तेषु तेन चैवोपलक्षितः ॥
अरविन्दो गिरिनाम क्रौञ्चपादाङ्कितो यतः ।
तस्माद्गिरिः क्रौञ्चपदः पितॄणां ब्रह्मलोकदः ॥
गदाधराद्यो देवा आद्या आदौ व्यवस्थिताः ।
शिलारूपेण च यतस्तस्माद्देवमयी शिला ।
गयाशिरश्छादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला ॥ * ॥
स्नात्वा प्रेतशिलादौ तु वरुणानुकृतेन च ।
पिण्डं दद्यादिमैर्मन्त्रैरावाह्य च पितॄन् परान् ॥
अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामावाहयिष्यामि दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥
पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
मातामहकुले ये च गतिर्येषां न जायते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भेषु पीडिताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
बन्धुवर्गाश्च ये केचिन्नामगोत्रविवर्ज्जिताः ।
स्वगोत्रे परगोत्रे वा गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
उद्बन्धनमृता ये च विष[illegible] ये ।
आत्मोपघातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
अग्निदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये ।
दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्व्वापि तेषां [illegible] ॥
अग्निदग्धाश्च ये केचि[illegible]
विद्युच्चौरहता ये [illegible] ॥
रौरवे चान्धतामिस्रे [illegible] ता ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
असिपत्रवने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
अन्येषां यातनास्थानां प्रेतलोकनिवासिनाम् ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
पशुयोनिगता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः ।
अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
असंख्ययातनासंस्था ये नीता यमशासने ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
जन्मान्तरसहस्राणि भ्रमन्ति स्वेन कर्म्मणा ।
मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
ये बान्धवाबान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डदानेन सर्व्वदा ॥
ये केचित् प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम ।
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डदानेन सर्व्वदा ॥
ये मे पितृकुले जाताः कुले मातुस्तथैव च ।
गुरुश्वशुरबन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥
ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्त्रदारविवर्ज्जिताः ।
क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥
विरूपा आमगर्भा ये ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
तेषां पिण्डो मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥
साक्षिणः सन्तु मे देवा ब्रह्मेशानादयस्तथा ।
मया गयां समासाद्य पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥
आगतोऽहं गयां देव ! पितृकार्य्ये गदाधर ! ।
त्वं मे साक्षी भवस्वाद्य अनृणोऽहमृणत्रयात् ॥”
इति गारुडे गयामाहात्म्ये । ८५—८६ । अध्यायौ ॥

प्रेतशौच, क्ली, (प्रेते सति प्रेतस्य वा शौचम् ।) मृतसंस्कारादि । यथा —

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“प्रेतशौचं प्रवक्ष्यामि तच्छृणुध्वं यतव्रताः ।
ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कुर्य्यादुदकन्ततः ॥
आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ।
यमसूक्तं तथा जप्यं जपद्भिर्लौकिकाग्निना ॥
स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत् ।
सप्तमाद्दशमाद्वापि ज्ञातयो ह्युपयन्त्यपः ॥
अप नः शोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः ।
एवं मातामहाचार्य्यप्रेतानाञ्चोदकक्रिया ॥
कामोदकाः सखिप्रत्तस्वस्रीयश्वशुरर्त्विजः ।
नामगोत्रेण ह्युदकं सकृत् सिञ्चन्ति वाग्यताः ॥
पापकृत्पतितस्त्वेनं न कुर्य्युरुदकक्रियाम् ।
न ब्रह्मचारिणो व्रात्या योषितः कामगास्तथा ॥
सुरापास्त्वात्मघातिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ।
अतो न रोदितव्यं हि त्वनित्या जीवसंहतिः ॥
क्रिया कार्य्या यथाशक्ति ततो गच्छेद्गृहान्
प्रति ।
[illegible] निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥
आचम्याथाग्निमुदकं गोमयं गौरसर्षपान् ।
[illegible] पदं शने ॥
[illegible] प्रेतस्पर्शिनामपि ।
[illegible] परेषां स्नानसंयमात् ॥
क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक् ।
पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ॥
जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च मृण्मये ।
वैतानोपासना कार्य्या क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः ॥
आदन्तजन्मनः सद्य आचूडान्नैशिकी स्मृता ।
त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम् ॥
त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमुच्यते ।
ऊनद्विवर्ष उभयोः सूतकं मातुरेव हि ।
अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति ॥
दश द्वादश वर्णानां तथा पञ्चदशैव च ।
त्रिंशद्दिनानि च तथा भवति प्रेतसूतकम् ॥
अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ।
गुर्व्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥
अनौरसेषु पुत्त्रेषु भार्य्यास्वन्यगतासु च ।
निवासराजनि तथा तदहः शुद्धिकारणम् ॥
हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनाम् ।
विप्रादेश्च हतानाञ्च नाशौचं पृथिवीपते ॥
ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।
दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।
आपद्यपि हि कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥
कालोऽग्निः कर्म्ममृद्वायुर्म्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।
पश्चात्तापो निराहारः सर्व्वेषां शुद्धिहेतवः ॥”
इति गारुडे १०६ अध्यायः ॥

प्रेतश्राद्ध, क्ली, (प्रेताय प्रेतोद्देशकं वा श्राद्धम् ।) प्रेतोद्देशकश्राद्धम् । तदनुष्ठानं यथा । तत्र गोभिलः । अथैकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोऽर्घ एकः पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः । उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरतोऽस्मीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥ तच्च नवश्राद्धं तत्तु चाग्निकर्त्तव्यं चतुर्थपञ्चमनवमैकादशाहेषु प्रेतश्राद्धम् । यथा यमः ।
“चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।
तदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥”
इति श्राद्धविवेकः ॥ * ॥
साग्निनिरग्निभयकर्त्तव्यं आद्यश्राद्धादिसपिण्डीकरणान्तं श्राद्धम् । यथा,—
“द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा ।
सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् श्राद्धषोडशम् ॥”
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥
अन्नघटश्राद्धम् । तत्तु संवत्सरं यावत् प्रत्यहं प्रेतोद्देशकान्नजलदानरूपम् । यथा । पारस्करः । अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुम्भञ्च दद्यात् पिण्डमप्येके निपृणन्ति । ददतीत्यर्थः । इति श्राद्धविवेकः ॥ * ॥ गयादितीर्थगमनादिप्राप्तिनिमित्तमेकोद्दिष्टश्राद्धम् । यथा,—
“पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्त्य मासिके श्राद्ध एव तु ।
श्राद्धं प्रतिसमौ चैव मातापित्रोर्मृताहनि ॥
असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ॥
तेनान्नघटश्राद्धे कृताकृतविहितमासिके तथा विहितश्राद्धे तीर्थगयादिप्राप्तौ प्रेतश्राद्धकरणेच्छायां मातापित्रोर्मृताहनि च असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ।” इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

प्रेता, स्त्री, (प्रेत + स्त्रियां टाप् ।) प्रेतभावापन्ना । यथा । विष्णुरोम् तत् सदद्येत्यादि अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकीदेव्याः अशौचान्तद्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः प्रेतत्वविमुक्तिपूर्व्वकस्वर्गलोकगमनकामः सोपकरणचन्दनाक्तितधेनुदानमहं करिष्यामि । इति शौखाः ॥ * ॥ मृता । यथा —
“प्रेतायाः पुत्त्रिकायाश्च न भर्त्ता धनमर्हति
पुत्रायाः ।” इति दायभागे शङ्खलिखितौ ॥

प्रेत्य, व्य, (प्र + इ + ल्यप् ।) लोकान्तरम् । तत्पर्य्यायः । अमुत्र २ । इत्यमरः । ३ । ४ । ८ ॥ (यथा मनुः । २ । ९ ।
“श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।
इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥”)

प्रेम, [न्] क्ली, पुं, (प्रियस्य भावः । प्रिय + “पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।” ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् । “प्रियस्थिरेति ।” ६।४।१५७। इति प्रादेशः । प्री तर्पणे + मनिन् वा ।) सौहार्द्दम् । तत्पर्य्यायः । प्रेमा २ प्रियता ३ हार्द्दम् ४ स्नेहः ५ । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १४ । २४ ।
“दृष्ट्वा व्यासः शुकं प्राप्तं प्रेम्णोत्थाय ससम्भ्रमः ।
आलिलिङ्ग मुहुर्घ्राय मूर्द्ध्नि तस्य चकार ह ॥”) नर्म्म । इति मेदिनी । ने ६४ ॥

प्रेमपातन, क्ली, (प्रेम्णः स्नेहस्य पातनं यस्मात् । प्रेम्णा पातनं यस्येति वा ।) रोदनम् । नेत्रजलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रेमभक्ति, स्त्री, (प्रेम्णा भक्तिः ।) स्नेहयुक्तश्रीकृष्णसेवा । विष्णावात्यन्तिकममता । तल्लक्षणं यथा नारदपञ्चरात्रे ।
“अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसङ्गता ।
भक्तिरित्युच्यते भीष्म ! प्रह्लादोद्धवनारदैरिति ॥
प्रेमभक्तेश्च माहात्म्यं भक्तेर्माहात्म्यतः परम् ।
सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमैव निश्चितम् ॥” * ॥
अथ प्रेमसम्पत्तिचिह्नानि यथा, भागवते ७ स्कन्धे ७ अध्याये श्रीप्रह्लादस्य बालानुशासने ।

“निशम्य कर्म्माणि गुणानतुल्यान्
वीर्य्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं
प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥
यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धस-
त्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।
मुहुः श्वसन् वक्ति हरे जगत्पते
नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः ॥
तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धन-
स्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः ।
निर्द्दग्धबीजानुशयो महीयसा
भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

प्रेमा [न्] पुं, (प्रिय + इमनिच् । प्री तर्पणे + मनिन् वा ।) स्नेहः । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥ अस्य लक्षणं यथा,—
“सर्व्वथा ध्वंसरहितं सत्यपि ध्वंसकारणे ।
यद्भावबन्धनं यूनोः स प्रेमा परिकीर्त्तितः ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
वायुः । वासवः । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥

प्रेमालिङ्गन, क्ली, (प्रेम्णा यदालिङ्गनम् ।) स्नेहेन परिष्वङ्ग । नायकनायिकयोरालिङ्गनविशेष । तल्लक्षणं यथा । नायककटिं नायिकयैकपादेन वेष्टयित्वा द्वितीयं पादं तस्य जङ्घोपरि स्थापयित्वा यदालिङ्गनं तत् । इति कामशास्त्रम् ॥

प्रेमी, [न्] त्रि (प्रेम अस्यास्तीति । इनि ।) प्रेमयुक्तः । स्नेहविशिष्टः । प्रेमशब्दादस्त्यर्थे इनप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥

प्रेयसी, स्त्री, (इयमनयोरतिशयेन प्रिया । प्रिय+ ईयसुन् । "प्रियस्थिरेति ।" ६ । ४ । १५७ । इति प्रादेशः । स्त्रियां ङीप् ।) प्रियतमा नारी । तत्पर्य्यायः । दयिता २ कान्ता ३ प्राणेशा ४ वल्लभा ५ प्रिया ६ हृदयेशा ७ प्राणसमा ८ प्रेष्ठा ९ प्रणयिनी १० । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रेयान् [स्] पुं, (अयमनयोरतिशयेन प्रियः । प्रिय+ईयसुन् । प्रादेशः ।) पतिः । तत्पर्य्यायः । दयितः २ कान्तः ३ प्राणेशः ४ वल्लभः ५ प्रियः ६ हृदयेशः ७ प्राणसमः ८ प्रेष्ठः ९ प्रणयी १० । इति हेमचन्द्रः ॥ अतिप्रिये, त्रि । इति जटाधरः ॥

प्रेरण क्ली, (प्र+ईर+णिच्+ल्युट् ।) प्रणयनम् । पाठान इति भाषा । यथा, नैषधे । ३ । ५५ ।

"धिक् चापले वत्सिमवत्सलत्व

यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या ॥"

प्रेरणा स्त्री, (प्र+ईर+णिच्+"ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) चोदना । (यथा, मेघदूते । ७ ।

"क्रीडार्थानां भवति विफला प्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥") फलभावना । विधिरिति यावत् । इति धर्म्मदीपिका ॥

प्रेरितः, त्रि, (प्र+ईर+क्तः ।) प्रेषितः । यथा,—

"नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेरितं मनः ।

मनस्तत्रैव रमते हृता पाणिनिना वयम् ॥"

इति प्राचीनाः ॥

प्रेर्वा [न्] पुं, (प्रकर्षेण ईर्त्ते इति । प्र+ईर् गतौ +"प्र ईरशदोस्तुट् च ।" उणा ४।११६। इति क्वनिप् तुडागमश्च ।) समुद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

प्रेर्वरी, स्त्री, (प्रकर्षेण ईर्त्ते इति । प्र+ईर गतौ+"प्र ईरशदोस्तुट् च ।" उणा० ४।११६। इति क्वनिप् तुट् च । "वनोरच ।"४ । १ । ७। इति ङीप् रश्चान्तादेशः ।) नदी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

प्रेष, ऋ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर०-सक०-सेट् ॥)

प्रेष पुं (प्र+ईष्+घञ् ।) प्रेषणम् । पीड़ा । इति जटाधरः ॥

प्रेषण क्ली, (प्रेष+भावे ल्युट् ।) प्रेरणम् । यथा

"आनीयात प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् व्यसनागमे ।

मित्रमापदि काले च भार्य्याञ्च विभवक्षये ॥"

इति चाणक्यम् ॥

प्रेषित त्रि, (प्रेष+क्त ।) प्रेरितम् । तत्पर्य्यायः । प्रस्थापितम् २ प्रणिहितम् ३ प्रतिहितम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते ।२।११।४६।

"प्रेषितोऽहं महाभाग । प्रक्रिया त्वां विवक्षया ।

कथितं प्रभुणा यच्च तद् ब्रवीमि महामते ! ॥")

प्रेष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन प्रिय इति । प्रिय +इष्ठन् । प्रादेशः ।) अतिशयप्रियः । इत्यमरः । ३ । १ । १११ ॥

प्रेष्ठा, स्त्री, (प्रेष्ठ+टाप् ।) प्रेयसी । इति हेमचन्द्रः ॥ जङ्घा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रेष्य त्रि, (प्र+ईष+कर्म्मणि ण्यत् ।) दासः । इत्यमरः ।२।१ ।१७ ॥ (यथा, मनौ । ३।१५३ ।

"प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ॥") प्रेरणीयश्च ॥

प्रैषः पुं, (प्र+इष+घञ् । "प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु ।" ६।१।८९। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वृद्धिः ।) क्लेशः । मर्द्दनम् । उन्मादः । प्रेषणम् । इति मेदिनी । षे, ६ ॥

प्रैष्य, पुं, (प्र+इष+कर्म्मणि ण्यत् । "प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु ।" ६ । १ । ८९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वृद्धिः ।) प्रेष्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, कुमारे । ६ । ५८ ।

"जङ्गमं प्रैष्यभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् ।

विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि मे वपुः ॥"

क्ली, प्रैष्यस्य भावः । दासकर्म्म । यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ६५ ।

"गवादिरक्षकान् पुत्त्रान् भार्य्यां कर्म्मकरीं निजाम् ।

तस्य कृत्वा गृहाभ्यर्णे प्रैष्यं कुर्व्वन्नुवास सः ॥")

प्रोक्त त्रि, (प्रकर्षेण उच्यते स्मेति । प्र+वच+ क्त ।) कथितम् । प्रकर्षेणोक्तम् । यथा,—

"अम्बरीषशुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

प्रोक्षण, क्ली, (प्र+उक्ष सेचने+ल्युट् ।) यज्ञार्थपशुहननम् । इत्यमरः । २ । ७ । २६ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १७ । ९ ।

"य इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ।

एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव ! ॥"

आहारानुचितवधकारः । यथा, भागवते । ९ । ६ । ८ ।

"लोहितं प्रोक्षणायाह वृष्मेतदकर्म्मकम् ॥") वधः । सेचनम् । इति मेदिनी । णे, ६४ ॥ (यथा, मनुः । ५ । ११८ ।

"अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।

प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥")

प्रोक्षित, त्रि, (प्र+उक्ष+क्त ।) निहतम् । सिक्तम् । इति मेदिनी । ते १३६ ॥ यज्ञार्थं मन्त्रैः संस्कृतमांसादि । यथा —

"भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृद्ब्राह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्ज्जयेत् ॥"

आरण्यानामिदानीन्तनप्रोक्षणापेक्षा नास्ति । यथा, महाभारते ।

"आरण्याः सर्व्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्व्वशो मृगाः ।

अगस्त्येन पुरा राजन् ! मृगया येन पूज्यते ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्रोच्चाटन क्ली, (प्र+उद्+चट् हिंसायाम्+ णिच्+ल्युट् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४ ॥

प्रोज्झित, त्रि (प्र+उज्झ+कर्म्मणि क्तः ।) त्यक्तम् । यथा, श्रीभागवते । १ । १ । २ ।

"धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्म्मत्सराणां सताम् ॥"

प्रोञ्छन, क्ली, (प्र+उञ्छ+ल्युट् ।) प्रमार्ज्जनम् । लोपनम् । मोछा इति भाषा ॥ यथा,—

"प्रोञ्छनैर्वामपादेन दरिद्रो भवति ध्रुवम् ।

वैरिनाशकरं प्रोक्तं कवचं वश्यकारकम् ॥"

इति रुद्रयामले वैरिहरकालीकवचम् ॥

प्रोथः पुं, (प्रकर्षेण अथते निष्ठीवनादिकं प्राप्नोतीति । प्र+अथि गतौ+अच् । पृषोदरादित्वात् अस्य उत्वम् ।) पतद्ग्रहः । पीकदान इति भाषा । यथा,—

"स्वादाचमनकः प्रोथः कटशोथः पतद्ग्रहः ॥"

इति हारावली । ४७ ॥

प्रोत क्ली, (प्र+वेञ् स्यूतौ+क्तः । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ।) वस्त्रम् । इति जटाधरः ॥

प्रोत, त्रि, (प्र+वेञ्+क्तः । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ।) खचितम् । इति मेदिनी । ते, ३७ ॥ स्यूतम् । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । १५ । २५ ।

"नीरन्ध्रमालपरिरम्भविजृम्भणस्य

रम्भोरसि सह विलासिजनस्य कामः ।

प्रोतं विधातुमिव चेतसि रागकन्दं

रोमाञ्चसूचिनिचयं प्रचुरीचकार ॥")

गुम्फितम् । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रोतोत्सादन, क्ली, (प्रोते स्यूते सति प्रोतानां वस्त्राणां वा उत्सादनं उत्तोलनं उत्पाटनं वा यत्र ।) वस्त्रकुट्टिमम् । छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रोत्पल पुं, (प्रकर्षेण उत्पलतीति । प्र+ उत+पल+अच् ।) कृष्णविशेषः । तत्पर्य्यायः । शिखकाङ्गूलः २ कूटी ३ कूटा पिङ्गा ५ । इति शब्दमाला ॥

प्रोत्फुल्ल, त्रि, (प्रकर्षेण उत्फुल्लम् । प्र+उत+ फुल्ल विकासे+कर्त्तरि अच् वा ।) विकसितम् । यथा —

"ये वल्लिताः करिकपोलमदेन भृङ्गाः

प्रोत्फुल्लपङ्कजरजःसुरभीकृताङ्गाः ।

ते साम्प्रतं विधिवशात् क्रमयन्ति कालं

निम्बेषु चार्ककुसुमेषु करीलकेषु ॥"

इति भामिनीविलासः ॥

प्रोत्साह, पुं, (प्र+उत+सह+घञ् ।) प्रकृष्टोत्साहः । "कर्म्मसु सुकरप्रत्यय उत्साह इति मधुः ॥ कर्म्मसु दृढ़यत्नकारको भावः उत्साह

इति रमानाथः ॥ कर्म्मणि प्रत्ययः उतथाह इति नयनानन्दः । अपूर्व्वे वनोदाम उतथाह । इति केचित् ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा कथासरित्सागरे । १६ । ६७ ।

“सोऽपश्यत् प्रोतथाहश्चिम्बेषद्गुण यावद्दूयपोहति ।

तावत् पद्मावतीपार्श्वे प्रययस्ते महत्तराः ॥”)

प्रोथ, ऋ ज पर्य्याप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा उभ -अक -सेट ।) रेफयुक्तः । ऋ, अपुप्रोथत् । ज प्रोथति प्रोथते । पर्य्याप्तम सामर्थ्यम् । पुप्रोथाते न कश्चन । पर्य्याप्तम परिपूर्णता । इति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

प्रोथ, पु, क्ली, (प्रवते इति । प्रुङ गतौ + “तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ।” उणा० २ । १२ । इति थक निपातनात् गुणः । यद्वा, प्रोथते इति । प्रोथ पर्य्याप्तौ + “पुंसि संज्ञायां घ प्रायेण । ३ । ३ । ११८ । इति घ ।) अश्वनासिका । इत्यमरः । २ । ८ । ४९ ॥ (यथा, माघे ११ । ११ ।

“स्थिरचयिमति भूयः प्रत्ययमश्वो विकीर्य पटुतरचपलौष्ठः प्रस्फुरतप्रोथमश्वः ॥”

शूकरनासिकापि । यथा, देवीभागवते । ५ । २८ । २५ ।

“वाराही शूकराकारा गूढ़प्रोथा सटाभृता ॥”)

प्रोथः, पु, (प्रोथते इति । प्रोथ पर्य्याप्तौ + “पुंसि संज्ञायां घ प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति घ । यद्वा, प्रुङ गतौ + “तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ।” उणा० २ । १२ । इति थक । निपातनात् गुणः ।) कटी । इति मेदिनी । थे, १ ॥ प्राटक । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्त्रीगर्भः । इति विश्वः ॥ गर्त्तः । भीषणम् । त्रिकः । अश्वमुखम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

प्रोथ, त्रि (प्रवते इति । प्रुङ गतौ + “तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ।” उणा २ । १२ । इति थक । निपातनात गुणः ।) अध्वगः । इति मेदिनी । थे, १ ॥ प्रथितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्थापितः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

प्रोष, पु, (प्रुष दाहे + भावे घञ ।) सन्तापः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रोषित, त्रि, (वस् + क्त । इट । सम्प्रसारणम् । प्रकृष्टदूरं उषितः ।) प्रवासगतः । यथा,—

“आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

(दूरीभूतः । यथा, कलाविलासे । १ । १४ ।

“पिहितहृदयतिमिरचयो
रचिरः प्रकाशरोचिर्निचयचर्य्ये ।
नीत्वाधोरिव सहजः
प्रोषिततिमिरा करोत्याशा ॥”)

प्रोषितभर्तृका, स्त्री, (प्रोषितो विदेशगतो भर्त्ता यस्याः । समासान्तकप्रत्ययः ।) विदेशस्थपतिका । इति जटाधरः ॥ स्वीयादिनायिकाभेदः । तस्या लक्षणं यथा । देशान्तरे गते भर्त्तरि सन्तापाकुला प्रोषितभर्तृका । अस्याश्चेष्टा दशावस्था । यथा । पत्यभिलाषः १ चिन्ता २ स्मृतिः ३ गुणोत्कीर्त्तनम् ४ उद्वेगः ५ विलापः ६ उन्मादः ७ व्याधिः ८ जड़ता ९ निधनम् १० । मुग्धा प्रोषितभर्तृका यथा,—

“दुःखदीर्घतरं वहन्त्यपि सखीवर्गाय नो भाषते शैवाले शयनं सृजन्त्यपि पुनः शेते न वा लज्जया ।
कण्ठे गद्गदवाचमञ्चति दृशा धत्ते न वाष्पोदकं सन्तापं सहते यदम्बुजमुखी तद्वेद चेतोभवः ॥”

मध्या प्रोषितभर्तृका यथा,—

“वासस्तदेव वपुषो वलयस्तदेव
हस्तस्य सैव जघनस्य च रत्नकाञ्ची ।
वाचालभृङ्गसुभगे सुरतौ समस्त-
मध्याधिकं भवति तत सखि किन्निदानम् ॥”

प्रगल्भा प्रोषितभर्तृका यथा,—

“माला बालाम्बुजदलमयी मौक्तिकी हारयष्टि
काञ्ची श्यामात प्रचरति हरौ सुभ्रुवः प्रस्थितेन ।
अम्बरन्तु किमपि धमनी विद्यते वा नवेति
ज्ञातं बाष्कोरहष्ट वलयं पाणिमूलं प्रयाति ॥”

परकीया प्रोषितभर्तृका यथा,—

“श्वश्रूः पत्रदलं ददाति तदपि भ्रूसंज्ञया गृह्यते
सद्यो मर्म्मरशङ्कया न च तया संस्पृश्यते पाणिना ।
यातुर्व्वापि सुदुःखनस्य वचसा प्रत्युत्तरं दीयते
श्वासः किन्तु न मुच्यते कुतवहकूरं कुरङ्गीदृशा ॥”

सामान्यवनिता प्रोषितभर्तृका यथा,—

“विरहविदितमन्तः प्रेम विज्ञाय कान्त
पुनरपि वसु तस्मादेष्य मे दास्यतीति ।
भरितनिपयमक्ष्णोरस्य वाष्पोदविन्दून्
सृजति च पुरतो विहारदेशोपविष्टा ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(अस्याः अकर्त्तव्यमुक्तं पितामहो तद्यथा,
“हास्यं परगृहे यानं वर्ज्जयेत् प्रोषितभर्तृका ॥”)

क्रीडां शरीरसंस्कारं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥”)

प्रोष्ठ, पु, (प्रगत ओष्ठोऽस्येति । “ओत्वोष्ठयोः समासे वा ।” ६ । १ । ९४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या साधु ।) प्रोष्ठीमत्स्यः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ९ । ६१ ।

“चण्ड़का कोरका प्रोष्ठा समवेगवशास्तथा ॥”

गौः । इति सिद्धान्तकौमुदी । ५ । ४ । १२ ॥)

प्रोष्ठपद, पुं, (प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादौ यस्य सः । “सुप्रातसुश्वसुदिवेति ।” ५ । ४ । १२० । इति अच् प्रत्ययेन साधुः । प्रोष्ठपदो नक्षत्रविशेषस्तद्युक्ता पौर्णमासी यत्र मासे । अण् । पद्वे न वृद्धिः ।) भाद्रमासः । इत्यमरः ॥ (नक्षत्रविशेषः । यथा महाभारते । ६ । ३ । १४ ।

“शुक्र, प्रोष्ठपदे पूर्व्वे समारुह्य विरोचते ॥”

यथा च मार्कण्डेये । ३३ । १५ ।

“अजाविकं प्रोष्ठपदे विन्देन्नावौकथोत्तरे ॥”

गोतुल्यपदयुक्ते, त्रि । इति व्याकरणम् ।)

प्रोष्ठपदा, स्त्री (प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादा यासाम् । “सुप्रातसुश्वेति ।” ५ । ४ । १२० । इति बहुव्रीहावच पद्भावश्च निपातितः ।) नक्षत्रम् २५ । उत्तरभाद्रपदम्... तत्पर्य्यायः । भाद्रपदा २ । इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥ द्वे पूर्व्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदयोः ... भद्रश्च गौस्तस्येव पादः आसां ताराणाम् । ... प्रोष्ठपदे द्वे उत्तरे तु भाद्रपदे द्वे ... चतुः सङ्ख्या इति बहुवचनम् । ... पूर्व्वे प्रोष्ठपदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकाद्वित्वाद्द्विवचनम् । इति भरतः ॥ ... तारकाविशेषाणां समुदाय उच्यते ... वयवभेदपक्षे एकवचनम् । प्रोष्ठपदा ... द्वित्वावयवभेदपक्षे बहुवचनमिति भेदः । इति रायमुकुटः ॥

प्रोष्ठपदी, स्त्री, (प्रोष्ठपदाभिर्युक्ता पौर्णमासी । अण् । स्त्रियां ङीप् ।) भाद्री पूर्णिमा । यथा —

“प्रोष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ।
एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ।
प्रोष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमां गतिम् ॥”

इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

प्रोष्ठपाद त्रि (प्रोष्ठपद + “सन्धिवेलेति ।” ४ । ३ । १६ । इत्यण् । “जे प्रोष्ठपदानाम् ।” ७ । ३ । १८ । इति उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः ।) प्रोष्ठपदासु जातः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्रोष्ठी, स्त्री, पुं (प्रकृष्ट ओष्ठो यस्याः । “ओत्वोष्ठयोः समासे वा ।” नासिकोदरोष्ठेति जातेरिति वा ङीष् ।) मत्स्यभेदः । पुँटी माछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शफरी २ शफरः ३ । इत्यमरः ॥ श्वेतकोलः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । शुक्रकारित्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ स्निग्धत्वम् । आस्यकण्ठरोगनाशित्वम् । श्रेष्ठत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रौह, पुं, (प्रोह्यते वितर्क्यते विज्ञायाकृतिरनेन । प्र + ऊह + घञ् ।) हस्तिपादः । पर्व्व । इति विश्वमेदिन्यौ । हे, ५ । गजचरणपर्व्व । इति त्रिकाण्डशेषशब्दरत्नावल्यौ ॥

प्रौह, त्रि (प्रकर्षेण ऊहते वितर्कयतीति । प्र + ऊह + क ।) निपुणः । (प्र + ऊह + भावे घञ् ।) तर्कः । इति मेदिनी । हे, ६ ॥

प्रौढ़, त्रि, (प्रोह्यते स्मेति । प्र + वह + क्त । सम्प्रसारणम् । “प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु ।” इति वृद्धिः ।) वर्द्धितम् । तत्पर्य्यायः । प्रवृद्धम् २ एधितम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥ (यथा मेघदूते । २७ ।

“त्वत्सम्पर्कात् पुलकितमिव प्रौढ़पुष्पैः कदम्बैः ॥”)

प्रगल्भ । इति हेमचन्द्र । ६ । १२१ ॥ (यथा, रघु । ६ । ५८ ।
"आवाति मा वर्चदुलो मरुत्' सुनेत्रे प्रौढप्रिया नयनविभ्रमचेष्टितानि ॥")
निपुण । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा भाग वते । ३ । २ । ६ ।
'इङ्गितज्ञा पुरुप्रौढा एकारामाश्च सात्वता ॥")
प्रकर्षेण ऊढञ्च ॥

प्रौढपाद, पु (प्रौढ पादो यस्य ।) आसनारोपितपादतल । आसनोपरिपादतलद्वयसंयोगपूर्व्वकोपवेष्टा । वस्त्रादिना क्षतपृष्ठजानुजङ्घाबन्ध । वस्त्रादिद्वारा पृष्ठजानुजङ्घाद्वयदृढबन्धनपूर्व्वकोपवेष्टा । यथा,—
"आसनारूढपादस्तु जानुनोजङ्घयोस्तथा ।
कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपाद स उच्यते ॥
स्नानमाचमन होम भोजन देवतार्च्चनम् ।
प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्याय पितृतर्पणम् ॥"
इति कात्यायन ॥ * ॥
अनेकोऽग्नौ दावशिवे भूमिवमे इष्टकाश्च सकीर्णीभूता इति बौधायनवचनात्तथाविधे आरूढपादोऽपि कुर्य्यात । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

प्रौढा, स्त्री, (प्रौढ+टाप ।) नायिकाभेद । तत्पर्य्याय । चिरिण्टी २ सुवया ३ श्यामा ४ दृष्टरजा ५ । इति राजनिर्घण्ट ॥ यथा,—
"बाला तु तरुणी प्रौढा वृद्धा भवति नायिका ।
गुणयोगेन रन्तव्या नारी वश्या भवेत्तदा ॥"
त्रिंशद्वर्षादूर्द्ध पञ्चपञ्चाशद्वर्षपर्य्यन्त प्रौढा वश्या । यथा,—
'आषोडशी भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशती प्रौढा भवेद्वृद्धा तत परम् ॥"
अस्या वशीकरणं यथा,—
"अलङ्कारादिभिर्बाला तरुणी रतियोगत ।
प्रेमदानादिभि प्रौढा वृद्धा च दृढताडनात ॥"
तस्या रमणे दोषो यथा,—
"बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृद्धत्व वृद्धा मरणदा भवेत् ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥
मुग्धादित्रिविधान्तर्गतप्रगल्भा नायिका । तत्र प्रौढा खण्डिता यथा,—
"मासुहीत्थ विपश्यपथ्यक्लच्य पादाम्बुजालक्तकैरासिन्नाननमागतोऽलतसुखी चित्रार्पितेवाभवत ।
कृष्ण नोक्तवती न वा क्षतवती निश्वासकोष्णा-दृश
प्रातर्मङ्गलमङ्गला करतलादादर्शमादर्शयत ॥"
प्रौढा कलहान्तरिता यथा,—
"अकरो किमु नेत्रशोणिमान
किमकार्षी' करपल्लवे निरोधम् ।
कलह किमधा कुधा रवश्च
हितमथ न विदन्ति देवदुष्टा ॥"
प्रौढा उत्कण्ठिता यथा,—
"आतनि कुञ्जसविधे विद्रावलक्ष्मी
मालक्षमविनि मितविमिर प्रदीप ।
पृच्छामि किञ्च नवनीरधराभिरामो
दामोदर कथय किं न समाजगाम ॥"
प्रौढा वासकसज्जा यथा,—
"कृत वपुषि भूषण चिकुरधोरणी धूपिता
कृता शयनसन्निधौ क्रमुकवीटिकासम्भृति ।
अकारि हरिणीदृशा भवनमेव देहत्विषा
स्मरत्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्दिनम् ॥"
प्रौढाभिसारिका यथा,—
"स्फुरदुरसिजभारभङ्गुराङ्गी
किसलयकोमलकान्तिना पदेन ।
अथ कथय कथ सहेत गन्तु
यदि न निशासु मनोरथो रथ स्यात ॥"
प्रौढा प्रवत्स्यत्पतिका यथा —
"नाथ मुञ्चति सुभ्रुवामपि तनुत्यागे वियोगज्वरक्लेशाद्य विहिताञ्जलिर्यदुपते । पृच्छामि सत्य वद ।
ताम्बूलं कुसुम पटीरमुदक यद्बन्धुभिर्दीयते तत्र स्वादन्न परत्र वा किमु विषज्वालावलीदु सहम् ॥"
इति रसमञ्जरी ॥
अन्यत प्रगल्भाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

प्रौढि, स्त्री (प्र+वह+क्तिन् । प्रादूहेति वृद्धि ।) सामर्थ्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ तत्पर्य्याय । उत्साह २ प्रगल्भता ३ अभियोग ४ उद्यम ५ उद्योग ६ कियदेतिका ७ अध्यवसाय ८ ऊर्ज्ज ९ । इति हेमचन्द्र । २ । २१४ ॥ (यथा कथासरित्सागरे । १४ । ६३ ।
"यथा यथा च दम्पत्यो' प्रौढि परिचयो ययौ ।
तयोस्तथा तथा प्रेम नवीभावमिवाययौ ॥')

प्रौण, त्रि, (प्र+ओण अपनयने+अच ।) निपुण । इति केचित् ॥

प्रौष्ठपद, पु, (प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादा यासामिति प्रोष्ठपदा नक्षत्रविशेषा' । तद्युक्ता पौर्णमासी । प्रोष्ठपद+"नक्षत्रेण युक्त' काल ।" ४।२।३। इति अण् । ङीप । प्रौष्ठपदी पौर्णमास्यस्मिन । प्रौष्ठपदी+"साऽस्मिन पौर्णमासीति ।"४।२।२१। इति अण् ।) भाद्रमास । इत्यमर' । १ ।४।१६॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०६ । २८ ।
"प्रौष्ठपदन्तु यो मासमेकाहारो भवेन्नर' ।
धनाढ्य स्फीतमचलमैश्वर्य्य प्रतिपद्यते ॥"
प्रोष्ठपदासु भवे, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी । ७ । ३ । १८ ॥)

प्रौह' पुं, (प्र+ऊह+क' । प्रादूहेति वृद्धि ।) प्रकर्षेणोह । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

प्लक्ष, च भक्षणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-उभ सक -सेट ।) अयं स्वरेतोयुक्त । च, प्लक्षति प्लक्षते । इति दुर्गादास' ॥

प्लक्ष , पुं (प्लक्ष्यते भक्ष्यते विहगादिभिरिति । प्लक्ष +कर्म्मणि घञ ।) वृक्षविशेष । पाकुड इति भाषा । तत्पर्य्याय । जटी २ पर्कटी ३ । इत्यमर' । पर्कटि ४ क्षमा ५ कोषा ६ जटि ७ । इति शब्दरत्नावली । कपीतन ८ चीरी ९ सुपार्श्व १० कमण्डलु ११ शृङ्गी १२ अवरोहशाखी १३ गर्द्दभाण्ड १४ कपीतक १५ दृढप्ररोह १६ प्लवक १७ प्लवङ्ग १८ महाबल १९ ॥ हस्वप्लक्षपर्य्याय । लघु २ सुशीत २१ शीतवर्यक' २२ पुण्ड्र २३ महावरोह २४ हस्वपर्ण' २५ पिम्परि' २६ भिदुर २७ मङ्गलच्छाय' २८ । अस्य गुणा । कटुत्वम् । कषायत्वम । शिशिरत्वम । रक्तदोषमूर्च्छाभ्रमप्रलापनाशित्वञ्च' । इति राजनिर्घण्ट ॥ व्रणयोनिगदहाहपित्तकफशोथरक्तपित्तनाशित्वम् । पर्कटी च स्त्रियामपि । इति भावप्रकाश ॥ द्वारपार्श्व । द्वीपभेद । अश्वत्थवृक्ष । इति मेदिनी । षे, १७॥ पक्षक । इति हेमचन्द्र ॥

प्लक्षद्वीप , पु, (प्लक्षतरूपलक्षितो द्वीप ।) सप्तद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेष । तस्य विवरण यथा,
सूत उवाच ।
"जम्बुद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन समन्तत ।
संवेष्टयित्वा क्षीरोद प्लक्षद्वीपो व्यवस्थित ॥
प्लक्षद्वीपे च विप्रेन्द्रा सप्तासन् कुलपर्व्वता ।
ऋज्वायता सुपर्व्वाण सिद्धसङ्घनिषेविता ॥
गोमेद प्रथमस्तेषां द्वितीयश्चन्द्र उच्यते ।
नारदो दुन्दुभिश्चैव सोमश्च ऋषभस्तथा ॥
वैभ्राज' सप्तम प्रोक्तो ब्रह्मणोऽत्यन्तवल्लभ ।
तत्र देवर्षिगन्धर्व्वै सिद्धैश्च भगवानज ॥
उपास्यते स विश्वात्मा साक्षी सर्व्वस्य विश्वकृक ।
तेषु पुण्या जनपदा नाधयो व्याधयोऽपि च ॥
न तत्र पापकर्त्तार पुरुषा वा कदाचन ।
तेषां नद्य सप्त चैव वर्णानान्तु समुद्रगा ॥
तासु ब्रह्मर्षयो नित्य पितामहमुपासते ।
अनुतप्ता शिखी चैव विपाशा त्रिदिवा क्रमा ॥
अमृता सुकृता चैव नामत परिकीर्त्तिता ।
क्षुद्रनद्यस्त्वसङ्ख्याता' सरांसि सुबहून्यपि ॥
न चैतेषु युगावस्था पुरुषा वै चिरायुष ।
आर्य्यका कुरवाश्चैव विदशा भाविनस्तथा ॥
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रास्तस्मिन् द्वीपे प्रकीर्त्तिता ।
इज्यते भगवान् सोमो वर्णैस्तत्र निवासिभि ॥
तेषाञ्च सोमसायुज्य सारूप्यं मुनिपुङ्गवा' ।
सर्व्वे धर्म्मपरा नित्य नित्य मुदितमानसा ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि जीवन्ति च निरामया ॥"
इति कौर्म्मे भुवनकोषे ४६ अध्याय ॥ * ॥
अपि च "ऋषिरुवाच । अत'पर प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते । जम्बुद्वीपो यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिना परिवेष्टितो यथा मेरुर्जम्ब्वाख्येन । लवणोदधिरपि ततो द्विगुणविशालेन प्लक्षाख्येन परिक्षिप्तो यथा परिखा बाह्योपवनेन । प्लक्षो जम्बुप्रमाणो द्वीपाख्याकारो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्व' । तस्याधिपति प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वस्त द्वीप सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम । शिवं वयस सुभद्र शान्त क्षेम

मन्तममभयमिति वर्षाणि। तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः। मणिकूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुपर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः। अरुणा नृम्णा आङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः। यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसो हंसपतङ्गोर्द्ध्वायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसन्दर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्य्यमात्मानं यजन्ते। प्रत्नस्य विष्णो रूपं यत् सत्यर्त्तस्य ब्रह्मणः। अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्य्यमात्मानमीमहीति॥ प्लक्षादिषु पञ्चसु पुरुषाणामायुरिन्द्रियमोजः सहो बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्व्वेषामौत्पत्तिकी सिद्धिरविशेषेण वर्त्तते। प्लक्षः स्वसमानेनेक्षुरसोदेनावृतः।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २ अध्यायः॥

प्लव, ङ गतौ। (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयवर्णयुक्तः। ङ, प्लवते। प्लु ङ इत्यनेनैव सिद्धे अस्य पाठः प्लविष्यते प्लव्यते इत्यादि सिद्ध्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

प्लवं, क्ली, (प्लवते इति। प्लु + अच्।) कैवर्त्तीमुस्तकम्। (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
“कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम्।
प्लवगोपुरगोनर्द्दकैवर्त्तीमुस्तकानि च॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
गन्धतृणम्। इति मेदिनी। वे, १८॥ प्लुतगे, त्रि॥

प्लव, पुं, (प्लु + “ऋदोरप्।” ३।३।५७। इत्यप्।) प्लवनम्। (यथा, हरिवंशे। १९२। १०१।
“सागरानूपविपुलां प्रागुदक्प्लवशालिनाम्।
सर्व्वतोदधिमध्यस्थामभेद्यां त्रिदशैरपि॥”
प्लवतेऽनेनेति करणे अप्।) भेलः। (यथा मुण्डकोपनिषदि। १।२।७।
“प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा
अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म्म।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति॥”
प्लवते सन्तरतीति। प्लु + अच्।) भेकः। अविः। श्वपचः। कपिः। जलकाकः। (यथा, सुश्रुते। १। ४६।
“प्लवानामिक्ष्वाकवः॥”)
कुलकः। प्लक्षः। पर्कटीद्रुमः। कारण्डवविहगः। शब्दः। प्रतिगतिः। इति मेदिनी। वे, १६॥ प्रेरणम्। शत्रुः। इति शब्दरत्नावली॥ जलान्तरम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५४३॥ पलवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पोलो इति भाषा॥ जलकुक्कुटः। इति मिताक्षरा॥ (यथा, मनौ। ५। १२।
“कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्।
सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके॥”
पक्षिविशेषः। यथा, रामायणे। २। १। ३। ४३।
“रथाङ्गसंज्ञा नत्यूहा प्लवाः कारण्डवाः परे।
तथा पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विविशुर्भेजिरे दिशः॥”
“प्लवा बकविशेषाः।” इति तट्टीकायां रामानुजः॥) जलचरपक्षिमात्रम्। यथा,—
“हंससारसकादम्बबककारण्डवसारिकाः।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः॥
प्लवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् प्लवाः स्मृताः॥”
एतेषां मांसगुणाः।
“प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः॥”
इति भावप्रकाशः॥

प्लवकः, पुं, (प्लवते इवेति। प्लु + अच्। ततः स्वार्थे सञ्ज्ञायां वा कन्।) खड्गधारादिनर्त्तकः। तत्पर्य्यायः। केलकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कैकसः ३ नर्त्तुः ४ केलिकोषः ५ कलायनः ६। इति शब्दरत्नावली॥ चण्डालः। इति हलायुधः॥ (सन्तरणोपजीवी। यथा महाभारते। १३। २३। १५।
“गायना नर्त्तकाश्चैव प्लवका वादकास्तथा।
कथका योधकाश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम्॥”)
भेकः। प्लक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

प्लवगः, पुं, (प्लवेन प्लुतगत्या गच्छतीति। गम् + “अन्येष्वपि दृश्यते।” ३। २। १०१। इति डः।) वानरः। (यथा, रघुवंशे। १२। ७०।
“स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि।
रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः॥”)
भेकः। सूर्य्यसारथिः। इति मेदिनी। गे, ४२॥ प्लवपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥ शिरीषवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

प्लवगतिः, पुं, (प्लवेन गतिर्यस्य।) भेकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (प्लवस्य भेकादेर्गतौ प्लुतगतौ च स्त्री॥)

प्लवङ्गः, पुं, (प्लवेन प्लुतगत्या गच्छतीति। गम + “गमश्च।” ३। २। ४७। इति खच्। “खच्च डिद्वा वाच्यः।” इति डित्। डित्वात् टेर्लोपः। मुमागमः।) वानरः। इत्यमरः। २। ५। ३॥ (यथा, रामायणे। २। २५। १८।
“प्लवङ्गा वृश्चिका दंशा मशकाश्चैव कानने।
सरीसृपाश्च कीटाश्च माभूवन् गहने तव॥”
“प्लवङ्गा वानराः।” इति तट्टीकायां रामानुजः॥) मृगः। इति शब्दचन्द्रिका॥ प्लक्षवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

प्लवङ्गमः, पुं, (प्लवेन गच्छतीति। गम् + “गमश्च।” ३। २। ४७। इति खच्। मुमागमः।) भेकः। वानरः। इत्यमरः। ३। ३। १३७॥ (यथा, रामायणे। ४। ६९। ११।
“द्रक्ष्यन्ति प्रेषिताश्चात्र रामदूताः प्लवङ्गमाः।
आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहङ्गम॥”)
प्लुतगतियुक्ते, त्रि॥

प्लवनं, क्ली, (प्लवते इति। प्लु + ल्युट्।) प्रवणः। क्रमनिम्नभूम्यादिः। यथा,—
“प्रागुदक्प्लवनां भूमिं कारयेत् यत्नतो नरः॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणम्॥
(क्ली, प्लु + ल्युट्। प्लवः। यथा,—
“प्लवनस्नानं वापि नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरम्।
नात्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनम्॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः॥)

प्लाक्षं, क्ली, (प्लक्षस्य फलम्। “प्लक्षादिभ्योऽण्।” ४। ३। १६४। इत्यण्। विधानसामर्थ्यात् तस्य फले न लुक्।) प्लक्षवृक्षस्य फलम्। इत्यमरः। २। ४। १८॥ प्लक्षस्य विकारः। प्लक्षस्य समूहः। प्लक्षस्य भावः। प्लक्षस्येदम्। प्लक्षस्य हितम्। इत्यादि व्याकरणम्॥ (प्लक्षसम्बन्धिनि, त्रि। यथा,—
“नैयग्रोध औदुम्बर आश्वत्थः प्लाक्ष इतीध्मो भवन्त्येते वै गान्धर्व्वाप्सरसां गृहाः स एव॥”
इति तैत्तिरीयसंहितायाम्। ३। ४। ८। ४॥)

प्लावनं, क्ली, (प्लु + णिच् + ल्युट्।) द्रवद्रव्योर्द्धप्रापणम्। उथलन इति भाषा। यथा,—
“तापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च।
तस्मात्तत्सुहृत शुद्धेत कठिनन्तु पयो दधि॥”
इति शुद्धितत्त्वम्॥ * ॥
मज्जनम्। बहुतरजलसंयोगः। यथा,—
“एतत् श्रुत्वा वचो राजा प्रतिष्ठत भगीरथः।
यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम्॥
प्लावनार्थं नरश्रेष्ठ! पुण्येन सलिलेन ह॥”
इति महाभारते। ३। ११० अध्यायः॥

प्लावितः, त्रि, (प्लु + णिच् + क्त।) जलादिमग्नः। स्नानादि। यथा,—
“सुप्रसन्नां सुवदनां कल्याणनिजाम्बराम्।
सुधाप्लावितभूपृष्ठामार्द्रगन्धानुलेपनाम्॥”
इति गङ्गावाक्यावली॥
(यथा च देवीभागवते। २। ८। १।
“पुरी वा वासुदेवस्य प्लावितोदधिना ततः॥”)

प्लिह, ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयवर्णयुक्तः। ङ, प्लेहते। इति दुर्गादासः॥

प्लिहा, [न्] पुं, (प्लेहते वृद्धिं गच्छतीति। प्लिह + कनिन्।) प्लीहरोगः। यथा, यकृतप्लिहाक्षाणि सुखादिव त्रिपञ्चति वैद्यकम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। ९४।
“वपावसावहननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा॥”)

प्लीहघ्नः, पुं, (प्लीहानं हन्तीति। हन + टक्।) वृक्षविशेषः। रोहड़ा इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। रोही २ रोहितकः ३ प्लीहशत्रुः ४ दाडिमपुष्पकः ५ मांसदलनः ६ यकृद्वैरी ७ चक्षुष्करः ८। इति शब्दचन्द्रिका॥ रौहितेयः ९ रोहितः १० रोहीतकः ११ रौही १२। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्य गुणाः रोहितकशब्दे द्रष्टव्याः॥)

प्लीहशत्रुः, पुं, (प्लीह्नः शत्रुर्नाशकत्वात्।) प्लीहघ्नवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ४९॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
“रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः॥”)

प्लीहा स्त्री, (प्लिह + क । पृषोदरादित्वात् दीर्घः । स्त्रियां टाप् ।) प्लिहरोगः । यथा, यकृत्प्लीहे च सम्बन्धे । इति बालकाण्डे । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्लीहा [न्] पुं, (प्लिह + "श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्-क्लिति ।" उणा० १ । १५८ । इति कनिन् प्रत्ययेन साधुः ।) कुक्षिवामपार्श्वस्थमांसखण्डम् । पिला इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । गुल्मः २ प्लिहा ३ । इत्यमरभरतौ ॥ अस्य निदानम् ।

"विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः
प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च ।
प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ
प्लीहोत्थमेतज्जठरं वदन्ति ॥
तद्वामपार्श्वे परिवृद्धिमेति
विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।
मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गै-
रुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ॥"

इति माधवकरः ॥ * ॥

रक्तजस्य तस्य लक्षणम् ।
"क्लमो भ्रमो विदाहश्च वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् ।
मोहो रक्तोदरत्वञ्च ज्ञेयं रक्तजलक्षणम् ॥" * ॥
पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम् ।
"सज्वरः सपिपासश्च सदाहो मोहसंयुतः ।
पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते ॥"
श्लैष्मिकस्य तस्य लक्षणम् ।
"प्लीहा मन्दव्यथः स्थूलः कठिनो गौरवान्वितः ।
अरोचकयुतः शीतः प्लीहा कफज उच्यते ॥"
वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।
"नित्यमानद्धकोष्ठः स्यान्नित्योदावर्त्तपीडितः ।
वेदनाभिः परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते ॥
दोषानितयरूपाणि प्लीहमध्ये भवन्ति हि ॥"
अथ तस्य चिकित्सा ।
"पातव्यो युक्तितः क्षारः क्षीरेणोदधिमुक्तिजः ।
तथा गुडेन पातव्या पिप्पल्यः प्लीहशान्तये ॥१॥
अर्कपत्रं सलवणं पुटदग्धं सुचूर्णितम् ।
निहन्ति मस्तुना पीतं प्लीहानमपि दारुणम् ॥२॥
शिग्रु त्रिकटुकं कुष्ठं नवक्षारञ्च सैन्धवम् ।
मातुलुङ्गरसोपेतं प्लीहशूलहरं रजः ॥३॥
पलाशक्षारतोयेन पिप्पली परिभाविता ।
प्लीहगुल्मार्त्तिशमनी वह्निमान्द्यहरी मता ॥४॥
रसेन जम्बीरफलस्य शङ्ख-
नाभीरजः पीतमवश्यमेव ।
शाणप्रमाणं शमयेद्विशेष-
प्लीहामयं कूर्म्मसमानमाशु ॥५॥
शरपुङ्खमूलकल्कः कञ्जिकाद्भिर्विलोडितः पीतः ।
प्लीहानं यदि न हरते प्लीहोऽपि तदा जले
प्लवते ॥६॥
सुपक्वसहकारस्य रसः क्षौद्रसमन्वितः ।
पीतः प्रशमयत्येव प्लीहानं नैव संशयः ॥७॥
सुखिन्नं शाल्मलीपुष्पं निशापर्य्युषितं नरः ।
राजिकाचूर्णसंयुक्तं खादेत् प्लीहोपशान्तये ॥"८॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

"पिप्पलीमधुपानाच्च यथा मधुरभोजनात् ।
प्लीहा विनश्यते रूक्ष इति ॥९॥
केतकीमन्नजं क्षारं घृतेन सह भक्षयेत् ।
तक्रेण शरपुङ्खाभ्यां पीत्वा प्लीहां विना-
शयेत् ॥" १० ॥
इति गारुडे १८७ । १८८ अध्यायौ ॥
("शोणितकफप्रसादजं हृदयं तदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः । तस्याधो वामतः प्लीहा फुप्फुसश्च ॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ अस्य सहेतुकलक्षणादीनि यथा,—
"अशितस्यातिसंक्षोभाद्यानयानातिचेष्टितैः ।
अतिव्यवायभाराध्ववमनव्याधिकर्षणैः ॥
वामपार्श्वाश्रितः प्लीहा च्युतः स्थानात् प्रवर्द्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्द्धयेत् ॥
इति तस्य प्लीहा कठिनोऽष्ठीलेवादौ वर्द्धमानः कच्छपसंस्थान उपलभ्यते स चोपेक्षितः क्रमेण कुक्षिं जठरमग्न्यधिष्ठानञ्च परिक्षिपन्नुदरमभि-निर्व्वर्त्तयति ॥
तस्य रूपाणि । दौर्ब्बल्यारोचकाविपाकवर्च्चोमूत्रग्रहतमःप्रवेशपिपासाङ्गमर्द्दच्छर्द्दिमूर्च्छाङ्गसाद-कासश्वासमृदुज्वरानाहाग्निनाशकार्श्यास्यवैरस्यपर्व्वभेदकोष्ठवातशूलान्यपि चोदरमरुणवर्णं विवर्णं वा नीलहरितहारिद्रराजिमद्भवति ।"
चिकित्सास्य यथा,—
"पिप्पलीं तिल्वकं हिङ्गु नागरं हस्तिपिप्प-
लीम् ।
भल्लातकं शिग्रुफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥
देवदारुहरिद्रे द्वे सरलातिविषे वचाम् ।
कुष्ठं मुस्तं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्पयेत् ।
दधिसर्पिर्वसातैलमज्जयुक्तानि दाहयेत् ॥
अन्तर्धूममतः क्षारात् बिडालपदकं पिबेत् ।
मदिरा दधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ॥
हृद्रोगं श्वयथुं गुल्मं प्लीहार्शो जठराणि च ।
विषूचिकामुदावर्त्तं वाताष्ठीलाञ्च नाशयेत् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥)

प्लीहारि, पुं (प्लीहाया अरिः शत्रुस्तन्नाशक-त्वात् ।) अश्वत्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्लीहनाशकवटिकौषधविशेषः । यथा,—
"हिकर्षं सौहभस्मापि कर्ष ताम्रं प्रदापयेत् ।
शुद्धसूतं तथा गन्धं कर्षमानं भिषग्वरः ॥
कर्षाणि पञ्च भल्लातक्याः काञ्चिकञ्च पलम् ।
एवं भागक्रमेणैव कुर्य्यात् प्लीहारिसंज्ञकम् ॥
नवगुञ्जामितं खादेदस्य नित्यं हि पूतवान् ।
प्लीहानं यकृतं गुल्मं हन्त्यवश्यं न संशयः ॥"
इति प्लीहारिरसः ॥ * ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्लीहाधिकारे ॥)

प्लीहशत्रु, पुं (प्लीहायाः शत्रुः ।) प्लीहशत्रुः । रोहितकवृक्षः । इति केचित् ॥

प्लुषि, पुं, (प्लुष्यति दहतीति । प्लुष दाहे + "प्लुषि-कुषिशुषिभ्यः क्सिः ।" उणा० ३ । १५५ । इति क्सिः ।) अग्निः । इत्युणादिकोषः । स्नेहः । महदाहः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

प्लु ङ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म० अक० अनिट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । ङ, प्लवते । इति दुर्गादासः ॥

प्लुत, क्ली, (प्लु + क्त ।) अश्वगतिविशेषः । स च त्वरया लम्फेन गतिः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा अश्ववैद्यके । ३ । १२२ ।
"अथ य पुच्छतोऽश्वस्य शनैरविशदो ध्वनिः ।
अन्तरुतपद्यते कश्चित्तदश्वप्लुत उच्यते ॥")
तिर्य्यग्गतिः । इति कलिङ्गः ॥ (यथा कथा-सरित्सागरे । २७ । १५६ ।
"तिर्य्यक्प्लुतिमगेवास्य पेतुर्वक्रप्लुता म्रगाः ॥")

प्लुत पुं, (प्लुत प्लुतवद्गतिरस्यास्तीति । प्लुत + अच् ।) त्रिमात्रवर्णः । इति मेदिनी । ते, ३५ ॥ यथा,—
"एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम् ॥"
इति दुर्गादासादिधृतप्राचीनकारिका ॥
(तथाच ।
"दूराह्वाने च गाने च रोदने च प्लुतो मतः ॥"
इति च दुर्गादासधृतवचनम् ॥
प्लु + क्त ।) लम्फगतियुक्ते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ९८ । ८४ ।
"रामादनन्तरं कृष्णः प्लुतो वै वीर्य्यवांस्ततः ।
ताभ्यामेव प्लुताभ्याञ्च चरणैस्ताडितो गिरिः ॥"
अन्तर्निजर्यत्वात् प्लावितः । यथा बृहत्संहिता-याम् । ५ । ९४ ।
"सद्यगते तमसि जगज्जलप्लुतं भवति मुदित-
मभयञ्च ॥"
सिक्तः । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । २३५ ।
"अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम् ॥"
व्याप्तः । यथा, भागवते । ३ । २ । १४ ।
"यस्यानुरागप्लुतहासरास-
लीलावलोकप्रतिलब्धमानाः ।
व्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्त-
धियोऽवतस्थुः किल कृत्यशेषाः ॥")

प्लुष, उ दाहे । भस्मीकरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) उ, प्लोषित्वा प्लुष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

प्लुष, श सेके । पूर्त्तौ । स्नेहे । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (क्र्या० पर० सक० स्नेहे अक० -सेट् ।) श प्लुष्णाति । इति दुर्गादासः ॥

प्लुष, य क दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा० - पर० सक० -सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । य, प्लुष्यति । क, अप्लुषत् । पुप्लोष । इति दुर्गा-दासः ॥

प्लुष, पुं, दहनम् । इति शब्दधातोर्भावे अल-प्रत्ययः ॥

प्लुष्ट, त्रि, (प्लुष + क्त । "यस्य विभाषा ।" ७ । २ । १५ । इति इट् न ।) दग्धः । इत्यमरः । ३ । १ । ९९ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २२ ।
"पटुतरवनदाहात् प्लुष्टशष्पप्ररोहाः
परुषपवनवेगात् क्षिप्तसंशुष्कपर्णाः ॥"

अस्य लक्षणं यथा,—
"तत्र यद्विवर्णं प्लुष्यतेऽतिमात्रं तत्प्लुष्टम् ॥
चिकित्सास्य यथा —
"दग्धस्योपशमार्थाय चिकित्सां सम्प्रवक्ष्यते ।
प्लुष्टस्याग्निप्रतपनं कार्य्यमुष्णन्तथौषधम् ॥
शरीरे स्विन्नभूयिष्ठे स्विन्नं भवति शोणितम् ।
प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कन्दयत्यतिशोणितम् ॥
तस्मात् सुखयति ह्युष्णं न तु शीतं कथञ्चन ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

प्लुस, इर य दाहे । विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-सक-सेट् ।) अन्तस्थतृतीययुक्तः । इर्, अप्लुसत् अप्लोसीत् । य, प्लुस्यति । इति दुर्गादासः ॥

प्लेव, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म०-सक-सेट् ।) अन्तस्थतृतीययुक्तः । ऋ, अपिप्लेवत् । ङ, प्लेवते । इति दुर्गादासः ॥

प्लोष, पुं, (प्लुष दाहे + भावे घञ् ।) दाहः । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते । ४ । १७ ।
"दरीषु किन्नरीलोकः घर्म्मे च प्लोषविक्लवे ।
श्यामीकृतमनङ्गेन भाण्डागारमिव स्वकम् ॥"
पित्तविकारविशेषः । तद्यथा । "पित्तविकाराश्चत्वारिंशदत ऊर्द्धं व्याख्यास्यन्ते । तद्यथा ओषश्च प्लोषश्च दाहश्च दवथुश्च धूमकश्चाम्लकश्च इत्यादिषु ॥" इति चरके सूत्रस्थाने विंशेऽध्याये ॥)

प्सा, ल भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-पर-सक०-अनिट् ।) ल, प्साति । इति दुर्गादासः ॥

प्सा, स्त्री (प्सा + भावे क्विप् ।) भक्षणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्सात, त्रि, (प्सा + क्त ।) भक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ११ ॥

प्सान, क्ली (प्सा + भावे ल्युट् ।) भोजनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥

फ

फ, फकारः । द्वाविंशतितमव्यञ्जनवर्णः । (पवर्गस्य द्वितीयवर्णश्च ।) अस्योच्चारणस्थानम् ओष्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । "उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ॥") तस्य स्वरूपं यथा —
"फकारं शृणु चार्व्वङ्गि । रक्तविद्युल्लतोपमम् ।
चतुर्व्वर्गप्रदं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा ॥"
इति कामधेनुतन्त्रे पञ्चमपटलः ॥ * ॥
"वक्रा वामगता रेखा ततोऽध सङ्गता भवेत् ।
तस्मादूर्द्ध्वगता भूत्वा दक्षमारभ्य कुण्डली ॥
अङ्का वक्रस्य त्रिमुखा कुण्डली मध्यरूपिणी ।
मात्रा वामाद्दक्षिणतः क्रमशः परिकीर्त्तिता ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

तत्पर्य्यायः ।
"फकारश्च महेशानि । शिखी चैव जनार्द्दनः ॥"
इति रुद्रयामलोक्तवर्णाभिधानम् ॥
अस्य ध्यानं यथा,—
"प्रलयाम्बुदवर्णाभां लसज्जिह्वां चतुर्भुजाम् ।
भक्ताभयप्रदां नित्यां नानालङ्कारभूषिताम् ॥
एवं ध्यात्वा फकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य नामानि यथा —
"फः सखी दुर्गिणी धूम्रा वामपार्श्वा जनार्द्दनः ।
जया पादः शिखा रौद्री फेत्कारः शाखिनी प्रियः ॥
उमा विहङ्गमः कालः कुब्जिनीप्रियपावकौ ।
प्रलयाग्निर्नीलपादोऽक्षरः पशुपतिः शशी ॥
फुत्कारो यामिनी व्यक्ता पावनो मोहवर्द्धनः ।
निष्फला वागहङ्कारः प्रयागो ग्रामणीः फलम् ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
(पद्यादौ अस्य प्रयोगेण भयसम्भावना । यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
"दोधं सौख्यं मुदं नः सुखभयमरणक्लेशदुःखं पवर्गः ॥")

फ, क्ली, (फक्क असद्व्यवहारे + ड ।) रूक्षोक्तिः । फुत्कृतिः । निष्फलभाषणम् । इति मेदिनी । फे १ ॥

फः, पुं, यक्षसाधनम् । स्फायनम् । झञ्झावातः । इति मेदिनी । फे, १ ॥ वङ्कः । जृम्भानिष्कारः । स्फुटः । फललाभः । इति विश्वः ॥ सञ्ज्ञाविशेषः । यथा । "हसोऽन्तः फः । हसो विरामश्च फसंज्ञः स्यात् ।" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

फक्क, असद्व्यवहारे । शनैर्गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट् ।) कोपधः । फक्कति खलः कुत्सितं व्यवहरतीत्यर्थः । फक्कति वृद्धो मन्दं गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

फक्किका, स्त्री, (फक्क + "धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल् वक्तव्यः ।" इति वार्त्तिकोक्त्या ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) असद्व्यवहारः । फाकि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चोद्यम् २ देश्यम् ३ पूर्व्वपक्षः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । २ । ६५ ।
"फणिभाषितभाष्यफक्किका
विषमा कुण्डलनामवापिता ॥")
न्यायसम्बन्धिव्याख्या । यथा,—
"श्रीमता मथुरानाथतर्कवागीशधीमता ।
विमर्द्दोत्थस्य दर्श्यन्ते द्वितीयमणिफक्किका ॥"
इत्यनुमानखण्डटीकारम्भे मथुरानाथः ॥

फञ्जिका, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति । भञ्ज आमर्द्दने + ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् भस्य फः । टापि अत इत्वम् ।) ब्राह्मणयष्टिका । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे हृच्चूड़ामणिरसे ।
"निर्गुण्डी फञ्जिका वासा रविक्षुद्रनिकण्टकैः ॥"
"फञ्जिका ब्राह्मणयष्टिका ।" इति तट्टीका ॥) देवताडः । दुरालभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फञ्जिपत्रिका, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति भञ्जिः । पृषोदरादित्वात् भस्य फः । फञ्जि रोगहारकं पत्रं यस्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।) आखुपर्णी । इति रत्नमाला ॥ (विवृतिरस्या आखुपर्णीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

फञ्जी, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति । भञ्ज + अच् । पृषोदरादित्वात् भस्य फः । गौरादित्वात् ङीष् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणौ श्वासाधिकारे ।
"अमृता नागरफञ्जीव्याघ्रीपर्णासुसाधितः क्वाथः ।
पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ निहन्त्याशु ॥"
तथाचास्या गुणा हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ।
"वत्सादनी तथा फञ्जी तैलपर्णी तु चिञ्चिका ।
चक्रमर्द्दक इत्येते दुर्ज्जरा वातकोपनाः ॥")

फट्, व्य, अनुकरणशब्दः । अस्त्रबीजम् । यथा । फडस्त्रं शस्त्रमायुधम् । इति बीजवर्णाभिधानम् ॥ * ॥ शान्तिकुम्भक्षालने अर्घ्यपात्रक्षालने अध्यनवेन पूजोपकरणाभ्युक्षणे अन्तरीक्षगविघ्नोत्सारणे विकिरक्षेपणे गन्धपुष्पाभ्यां करशोधने अघमर्षणे पापपुरुषताड़ने कराङ्गन्यासे नैवेद्यप्रोक्षणे होमाग्नौ क्रव्यादांशत्यागे होमाग्न्यावाहने तदग्निप्रोक्षणादौ च फडिति मन्त्रस्य प्रयोगः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ८ । १० ।
"सविसर्गं फडन्तं तत् सर्व्वदिक्षु विनिर्द्दिशेत् ॥"
विशीर्णादौ, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ७ । ३ । "देवांशो यस्मै त्वेडे तत्सत्यमुपरिप्रुता भङ्गेन हतोऽसौ फट् ॥"
"असौ द्वेष्यो हतो निहतः सन् फट् विशीर्णो भवतु निष्फला विशरणं अस्य क्रियमाणं तद्रूपं फलतीति फट् डलयोरैक्यम् । स्वाहाकारस्थाने फडित्यभिचारे प्रयुज्यते ।" इति तद्भाष्ये वेददीपे महीधरः ॥)

फट, पुं स्त्री, (स्फुट विकसने + पचाद्यच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) फणा । इत्यमरजटाधरौ ॥

फटा, स्त्री, (फट + स्त्रियां टाप् ।) फणा । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ८३ ।
"निर्व्विषेणापि सर्पेण कर्त्तव्या महती फटा ।
विषं भवतु मा वास्तु फटाटोपो भयङ्करः ॥")
दम्भः । इति मेदिनी । टे २३ ॥ कितवः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
"स्यात् पवर्गद्वितीयादि फटायामु स्फटापि च ॥"
इति भरतधृतशब्दभेदः ॥

फड़िङ्गा, स्त्री, (फड़िति शब्दं इङ्गति गच्छतीति । इङ्ग गतौ + अण् । टाप् ।) झिल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ फड़िङ्ग इति भाषा ॥

फण, ग नि स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक-सेट् ।) फेणतुः पफणतुः । नि स्नेहे अनायासेनोत्पत्तिः । फणति वाञ्छितं श्रीमताम् । अनायासेन जातम् । अस्यैव नान्तस्य

निशायां अनायासकृत फणक इत्यमर ॥ अतएव रमानाथोऽपि घटादौ फण गतौ इत्यत्र गतेरन्यत्र । फाणयति अनोऽनायासेन जनयतीत्यर्थ इत्याह । इति दुर्गादास ॥

फण, मि य गतौ । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) मि, फणयति फाणयति । य, फेणतु पफणतु । इति दुर्गादास ॥

फण, त्रि, (फणति विस्तृति गच्छतीति । फण+ अच ।) सर्पस्य विस्तृतमस्तकम् । यथा । फटा यान्तु फणा द्वयोरित्यमर ॥ प्रथमोर्थं कारण फणम् । इति लोकवाक्ये चन्द्रगोमी ॥ तत्पर्याय । फणा २ फणम् ३ फटा ४ फट' ५ स्फट' ६ स्फटा ७ । इत्यमरभरतौ ॥ दर्वी ८ भोग ९ स्फुट १ । इति हेमचन्द्र ।४।३८१॥ स्फुटा ११ दर्वि १२ फटी १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १।११४।१५। "परिवाद ब्रुवाणो हि दुरात्मा वै महाजने । प्रकाशयति दोषांस्तु सर्प फणमिवोच्छ्रितम् ॥" जत्रूर्द्धस्थमर्म्मविशेष । यथा, सुश्रुते । ३ । ६ । "जत्रूर्द्धं मर्म्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके द्वे विधुरे द्वौ फणौ द्वावपाङ्गौ द्वावावर्त्तौ द्वावुत्क्षेपौ द्वौ शङ्खावेका स्थपनी पञ्च सीमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति ॥")

फणकर', पुं, (फण कर इवास्येति । फणस्य करो वा ।) भुजङ्ग' । इति शब्दरत्नावली ॥

फणधर, पुं, (धरतीति । धृ+अच । फणस्य धर ।) सर्पं । इति शब्दरत्नावली ॥

फणधरधर', पु, (फणधरस्य सर्पस्य धर ।) शिव । इति कविकल्पलता ॥

फणभृत, पुं, (फण बिभर्त्तीति । भृ+क्विप तुक च ।) सर्पं । इति हेमचन्द्र' । ४ । ३६९ ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ४ । "वाप्तव्योमतले कणाकृधवले निर्धौतदिक्कुक्षके देवलदूयशसि प्रशान्ततमसि प्रौढ़ि जगत् प्रेयसि । कैलासन्ति महीभृत फणभृत प्रेयन्ति पाथोधय क्षीरोदन्ति सुरद्विषन्ति करिणो हंसन्ति पुंस्कोकिला ॥")

फणवान्, [त्] पुं, (फणोऽस्यास्तीति । फण+ मतुप । मस्य व ।) सर्पं । इति शब्दरत्नावली ॥

फणा, स्त्री, (फणति प्रसारयत्येव गच्छतीति । फण गतौ+अच । टाप ।) सर्पफटा । इत्यमर' । १ । ८ । ९ ॥ (यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ६ अङ्के । "ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृत पन्नग फणां कुरुते । तेजस्वी सम्भवात प्राय प्रतिपद्यते तेज ॥")

फणाकर', पुं, (करोतीति । कृ+अच । फणाया कर ।) सर्प । इति शब्दरत्नावली ॥

फणाधर, पुं, (धरतीति । धृ+अच । फणाया धर' ।) सर्पं । इति शब्दरत्नावली ॥

फणाभर, पु, (बिभर्त्तीति धरतीति । भृ+पचाद्यच । फणाया भर ।) सर्प । इति हारावली । १५ ॥

फणावान्, [त्] पु, (फणास्त्यस्येति । फणा+ मतुप । मस्य व ।) सर्पं । इति शब्दरत्नावली ॥

फणिकेसर, क्ली (फणीव केसरोऽस्य ।) नागकेसरम् । इति राजनिघण्ट ॥ (गुणादयोऽस्य नागकेसरशब्दे ज्ञातव्या ॥)

फणिखेल', पु (फणिना सह खेलतीति । खेल+ अच ।) भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ भारद इति भाषा ॥

फणिचक्र, क्ली (फणाकार चक्रम् ।) विवाहादि कर्म्मसु शुभाशुभज्ञानार्थ सप्तविंशतिनक्षत्र घटितसर्पाकारत्रिनाड़िकचक्रम् । यथा,—

"अश्विन्यादि लिखेच्चक्र सर्पाकार त्रिनाडिकम् ।
तत्र वेधवशाज्ज्ञेय विवाहादौ शुभाशुभम् ॥
त्रिनाडीवेधनक्षत्रमश्विन्यार्द्रापुनर्गोचरा ।
हस्तेन्द्रमूलवारुण्य पूर्व्वभाद्रपदास्तथा ॥
याम्य सौम्यो गुरुर्योनिश्चित्रा मित्रजलाह्वयम् ।
धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्यनाड़ीव्यवस्थिता ॥
कृत्तिका रोहिणी सर्पी मघा स्वातीविशाखके ।
उत्तरा श्रवणा पौष्ण पृष्ठनाडीव्यवस्थिता ॥
अश्वादिनाडीवेधर्क्षे यस्य द्वितीयक क्रमात ।
याम्यादितुर्यतुल्यक्ष कृत्तिकादिद्विषटककम् ॥
एव निरीक्षयेद्वेध कन्यामन्त्रे गुरौ सुरे ।
पत्यक्षीखामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे ॥
एकनाडीस्थधिष्ण्यानि यत्नि स्युर्वरकन्ययो ।
तदा वेध विजानीयाद्गुर्व्वादिषु तथैव च ॥
प्रकट यस्य जन्मर्क्षं तस्य जन्मर्क्षतो वध ।
प्रनष्ट जन्मभ यस्य तस्य नामर्क्षतो भवेत ।
द्वयोर्जन्मभयोर्वेधे न कर्त्तव्य कदाचन ॥
एकनाडीस्थिता चेत स्यादङ्गनार्थाय चाङ्गना ।
तस्यास्तु नाड़ीवधो वेध्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥
प्रौढ़ाया वेधतो भर्त्ता मध्यनाड्यो भयन्तथा ।
पृष्ठनाडीवधे कन्या म्रियते नात्र सशय ॥
एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवता ।
तत्र द्वेष रुज व्वलु क्रमेण फलमादिशेत ॥
समासन्ने वधे प्रोक्त दूरवेधे चिरेण तु ।
वेधान्तरभमानेन वर्षै दुष्ट प्रजायते ॥
प्रभु पत्यङ्गना मित्र देशो ग्राम पुर गृहम् ।
एकनाड़ीगता भवा अभया वेधवर्ज्जिता ।
एकराश्यादियोगे तु नाड़ीदोषो न विद्यते ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अपि च ।

"सर्पाकारो चटनविशेष'
कृत्तिकादियमद्वितयेष ।
पृष्ठे सुतहतिसङ्कटरोग
क्रोडे कान्तापुत्त्रवियोग' ।
मध्ये रेखे विहितविवाह
उभयोर्म्मरण वदति वराह ॥
क्रोडे पृष्ठे यत्र उद्वाहम्
मध्ये क्रोड़े वहुसमानम् ।
मध्ये पृष्ठे भवति विवाहो
वहुसुतवित्तमिति च सुनिराह ॥"
इति समयप्रदीप ॥*॥

तस्य विन्यासो यथा—
पृष्ठे १ ६ ७ १२ १३ १८ १९ २४ २५

मध्ये २ ५ ८ ११ १४ १७ २ २३ २६
क्रोड़े ३ ४ ९ १ १५ १६ २१ २२ २७ ॥

फणिजिह्वा स्त्री, (फणिजिह्वेव आकृतिरस्यास्या इति अच ।) महाशतावरी । महासमङ्गा । इति राजनिघण्ट ॥

फणिज्झक पुं (फणिनामुज्झक बहिष्कारक उत्पादक इति यावत । पृषोदरादित्वात साधु । फणितुल्यबहुपत्रयुक्तत्वात तथात्वम ।) क्षुद्रपत्रतुलसी ॥ (इत्यवशतुलस' च । तत्पर्यायश्च यथा, वैद्यकरत्नमालायाम ।
"सुगन्धको गन्धनामा तीक्ष्णगन्ध फणिज्झक ।")
जम्बीरभेद । इति कश्चित ॥ जम्बीरसामान्य । इति केचित ॥तत्पर्याय । मरुबक २ मरुबक ३ प्रस्थपुष्प ४ जम्बीर ५ । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,—
"मारुतोऽसौ मरुबको मरुबकवरोपि स्मृत ।
फणी फणिज्झकश्चापि प्रस्थपुष्प मरीरक ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

फणित त्रि, (फण गतौ+क्त ।) गत । निक्षिप्त ॥

फणितल्पग, पु (फणी प्रोष्य एव तस्य फणि तल्प तस्मिन् गच्छतीति । गम+ड ।) विष्णु । सर्पशय्याया गच्छति य । इति व्युत्पत्ति ॥

फणिप्रिय पु, (फणिनां प्रिय भक्ष्यत्वात ।) वायु । इति शब्दरत्नावली ॥

फणिफेन पु (फणिनां फेन इव उग्रगुणत्वात ।) अहिफेन । आफि इति भाषा । यथा —
"जातीफल टङ्कणमभ्रकश्च
हिङ्गुलगन्ध परिमर्द्दा यामम् ।
भागद्वय स्यात फणिफेनकस्य
गान्धालिकायष्टरसेन मर्द्दम् ॥"
इति रत्नावली ॥

फणिवल्ली, स्त्री, (फणीव दीर्घा वल्ली ।) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्ट ॥

फणिहन्त्री, स्त्री (फणिनो हन्तीति । हन+तृच +ङीप ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्ट ॥

फणिहृत, स्त्री, (फणिनो हरति स्वगन्धेन अपसारयतीति । हृ+क्विप । तुगागमश्च ।) क्षुद्र दुरालभा । इति राजनिघण्ट ॥

फणी, [न्] पु, (फणास्यास्तीति । फणा+"व्रीह्यादिभ्यश्च ।"५ । २ । ११६ । इति इनि ।) सर्प । इत्यमर' ॥ (यथाच सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये । "ज्ञेया दर्व्वीकरा सर्पा फणिन' शीघ्रगामिन । मण्डलिनो विविधैश्चित्रा' पृथवो मन्दगामिन ॥"

तद्गतप्रतीकारविधिर्यथा —
'फणिना विषवेगे तु प्रथमे शोणितं हरेत् ।
द्वितीये मधुसर्पिर्भ्यां पाययेतागदं भिषक् ॥
नस्यकर्म्माञ्जने युञ्ज्यात्तृतीये विषनाशने ।
वान्त ... र्थे पूर्व्वोक्तां यवागूमथ दापयेत् ॥
शी... र हालानौ भिषक्पञ्चमषष्ठयोः ।
दापयेत्तीक्ष्णं तीक्ष्णं यवागूञ्चापि कीर्त्तिताम् ॥
सप्तमे त्ववपीडेन शिरस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
... मेवाञ्जनं ... मस्य च ॥
कुर्य्यात् ... कर्म्म ... पिशितं चिपेत् ॥"
इति च सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
... धणीनामकौषधि । इति राजनिर्घण्टः ॥
(केतुः । यथा, ग्रहभावप्रकाशे ।
"कनिरत्यन्तधवलं फणी छाया शनिस्तथा ॥"
सीसकं अस्य विषयो यथा,—
"रसो गन्धकटङ्कण सोमणोऽथ
फणी पिप्पलीत्थेव धुस्तूरपिष्ट
जयेन सन्निपातं त्रिगुञ्जकाद्युमान
भवेदर्कमूलाम्बु सद्योषचूर्णम् ॥'
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे पञ्चवक्त्ररसे ॥ मरुवकनामौषधं यथा,—
"मारुतोऽसौ मरुवको मरुन्नकरपि स्मृतः ।
फणी फणिजभकश्चापि प्रस्थपुष्पः समीरणः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥)

फणीश्वरः, पुं, (फणिनामीश्वरः ।) अनन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

फण्डः, पुं, (फणति । फण गतौ + "अमन्तात् डः ।" उणा० १ । ११३ । इति डः ।) जठरम् । इत्युणादिकोषः ॥

फत्कारी, पुं, (फत् इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति । कृ + णिनि ।) पक्षिमात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फर, क्ली, (फलतीति । फल + अच् । लस्य रत्वम् ।) फलकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

फरुवक, क्ली, पूगपात्रम् । इति हारावली । २३७ ॥

फर्फरीकः, पुं, (स्फुरतीति । स्फुर स्फुरणे + "फर्फरीकादयश्च ।" उणा० ४ । २० । इति ईकन् प्रत्ययो फर्फरादेशश्च ।) चपेटः । मार्द्दवे, क्ली । इति मेदिनी । के, २ ॥

फर्फरीका, स्त्री, (फर्फरीक + टाप् ।) पादुका । (स्फुरतीति ईकन् । टाप् । मनसि स्फुरणा देव तथात्वम् ।) मदनः । इति सच्छिप्रकारो ... ॥

फल, निष्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० अक० सेट् ।)
"इह नवशुककोमला मणीनां
रविकरसम्बलिताः फलन्ति भासः ॥"
इति भारविः ॥
निष्पन्नेऽपि वाल्मीकिः ।
"फलन्ति स्म यस्य चरितस्तोत्राय दिव्या गिरः ॥"
इति दुर्गादासः ॥

फल, ञ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) ञ, फाल फलः । इति दुर्गादासः ॥

फल, ञि ला भिदि । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) ञि फुल्लोऽस्ति । ला, फलितं फुलत तेन । फलति काष्ठं कुठारः । इति दुर्गादासः ॥

फल, क्ली, (फलतीति । फल निष्पत्तौ ञि फला विशरणे वा + अच् ।) लाभः । (यथा, शकुन्तलायाम् । १ अङ्के ।
"शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः
कुतः फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्व्वत्र ॥")
शस्यम् । (यथास्य भक्षणविधिः ।
"फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्दक्षिणे च ॥"
"फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ।
तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥
यथा च शकुन्तलायाम् ।
"उदेति पूर्व्वं कुसुमं ततः फलं
घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ॥")
फलकम् । (शारिफलकार्थे यथा महाभारते । ४ । १ । २४ ।
"वैदूर्य्यान् काञ्चनान् दान्तान् फलैर्ज्योतीरसैः सह ।
कृष्णाक्षान् लोहिताक्षांश्च निर्व्वर्त्स्यामि मनोरमान् ॥")
हेतुकृतम् । इत्यमरः ॥ जातीफलम् । शुचि । त्रिफला । (यथा,—
"हरीतकी चामलकी विभीतकमिदं त्रयम् ।
त्रिफला फलमित्युक्तं तच्च ज्ञेयं फलत्रिकम् ॥"
इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)
कक्कोलम् । इति मेदिनी । ले, ३३ ॥ बाणाग्रम् । आर्त्तवम् । इति शब्दरत्नावली ॥ फाल । इति हेमचन्द्रः ॥ दानम् । इति धरणिः ॥ मुष्कः । यथा,—
"अफलो मुच्यते मेषः सफलस्तु न मुच्यते ।"
इति रामायणम् ॥
(प्रमेयभेदः । यथा,—
"आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥" इति गौतमसूत्रम् ।
तत्रैव फलसूत्रम् यथा । "प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥" "सुखदुःखसंवेदनं फलम् । सुखविपाकं कर्म्म दुःखविपाकञ्च तत् पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् । तथाहि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत् सर्व्वं भवति तदेतत् फलमुपात्तमुपात्तं हेयं त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा पर्य्यवसानं वास्ति स खल्वयं हानोपादानस्रोतसोह्यते लोकः ।" इति वात्स्यायनः ॥) जीवस्य कर्म्मफलभुक्तिर्यथा,—
"जीवः कर्म्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च ।
आत्मनः प्रतिबिम्बश्च देही जीवः स एव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

दानफलं यथा,—
"यथा फलन्ति शस्यानि न्यूनानि चाधिकानि च ।
कृषकाणां क्षेत्रभेदे पात्रभेदे फलं तथा ॥
सामान्यदिवसे विप्रे दानं समफलं भवेत् ।
अमायां रविसंक्रान्त्यां फलं शतगुणं भवेत् ।
चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं फलमेव च ॥
ग्रहणे शशिनः कोटिगुणञ्च फलमेव च ।
सूर्य्यस्य ग्रहणे चापि ततो दशगुणं भवेत् ॥
अक्षयायामक्षयञ्चैवासंख्यं फलमुच्यते ।
एवमन्यत्र पुण्याहे फलाधिक्यं भवेदिह ॥
यथा दाने तथा स्नाने जपेऽन्यत्पुण्यकर्म्मसु ।
एवं सर्व्वत्र बोद्धव्यं नराणां कर्म्मणां फलम् ॥
सामान्यदेशे दानञ्च विप्रे समफलं भवेत् ।
तीर्थे देवगृहे चैव फलं शतगुणं स्मृतम् ॥
गङ्गायाञ्च कोटिगुणं क्षेत्रे नारायणे फलम् ।
एवं सर्व्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥
यथा चैव कोटिगुणं तथा च विष्णुमन्दिरे ।
केदारे च लक्षगुणं हरिद्वारे तथा फलम् ॥
पुष्करे भास्करक्षेत्रे दशलक्षगुणं फलम् ।
एवं सर्व्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥
सामान्यब्राह्मणे दानं सममेव फलं भवेत् ।
सद्य त्रिसन्ध्यपूते च पण्डिते च जितेन्द्रिये ॥
विष्णुमन्त्रोपासके च बुधे कोटिगुणं भवेत् ।
एवं सर्व्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं गुणं भवेत् ॥
यथा दण्डेन सूत्रेण शरावेण जलेन च ।
कुम्भं निर्म्माति चक्रेण कुम्भकारो महा भुवि ।
तथैव कर्म्मसूत्रेण फलं धाता ददाति च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३४ अध्यायः ॥ * ॥
स्वप्रियफलस्य विष्णुदेयत्वं यथा,—
"भक्ष्याणि यानि पेयानि भोज्यान्यभिमतानि च ।
फलञ्च वल्लभं यच्च तत्तद्देयं जनार्द्दने ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥
इष्टकापाषाणद्वारा फलपातननिषेधो यथा,—
"न पातयेदिष्टकाभिः फलानि वै फलेन तु ।
न म्लेच्छभाषां शिक्षेत नाकर्षेच्च पदासनम् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
कर्म्मजन्यशुभाशुभदुःखसम्भवस्वर्गनरकादि । तत्त्रिविधं यथा,—
"अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥
"अनिष्टं नारकित्वम् । इष्टं देवत्वम् । मिश्रं मनुष्यत्वम् । एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य उभयमिश्रस्य च कर्म्मणो यत् फलं प्रसिद्धं तत् कर्म्मसंन्यासिनामेव प्रेत्य परत्र भवति तेषां त्रिविधकर्म्मसम्भवात् न तु सन्न्यासिनां क्वचिदपि भवति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥
वेदादीनां फलम् । यथा, वह्निं प्रति मरीचिवाक्यम् ।
"स त प्राह फलं ब्रूहि वेदस्य च धनस्य च ।
दारस्रुतस्य विप्रादे स्वर्गापवर्गहेतवे ॥

वह्निरुवाच ।
अग्निष्टोमफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफला दारा शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥”
इति वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः ॥ * ॥ लवणादिसंयोगे फलस्याम्लत्वं यथा,
“तण्डुलोऽम्बुविसंयोगाल्लवणायोगेन पिष्टकम् ।
फलं चितयसंयोगादम्लं भवति तत्क्षणात् ॥”
इति रामार्च्चनचन्द्रिकाधृतवचनमिति केचित् ॥
फल पुं (फलतीति । फल + अच् ।) कुटजवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“कण्टकारिकाफलपटोलवार्त्ताकुकारवेल्लककर्कटिकाकेबुकोरुवूकपर्प्पटककिराततिक्तककर्कोटकारिष्टकोशातकीवेत्रकरीराटरूषकाकपुष्पीप्रभृतीनि ॥”)
फलक क्ली, पु, (फल + संज्ञायां कन् ।) चर्म्म । इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ ढाल इति भाषा ॥ (यथा विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे । ३३ ।
“शार्ङ्गं बाणं कृपाणं फलकमरिगदे पद्मशङ्खौ सहस्रम्
बिभ्राणा शङ्खजालं मम दहतु हरेर्बाहवो मोहहानिम् ॥”)
फलक, पु, (फल + संज्ञायां कन् ।) अस्थिखण्डम् । इति जटाधरः ॥ नागकेशरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काष्ठादिफलकम् । यथा,—
“पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
न्यूनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥”
इति व्यवहारतत्त्वे व्यासः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ५ ।
“भ्रुकुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद्द्रुतम् ।
काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ॥”)
रजकपट्टम् । धोपार पाट इति भाषा । यथा
“शाल्मले फलके श्लक्ष्णे निर्ण्णिज्याद्वासांसि नेजकः ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥”
इति मिताक्षरा ॥
फलकपाणि, पु, (फलकं पाणौ यस्य ।) चर्म्मी । इत्यमरः ॥ २ । ८ । ७१ ॥ ढाली इति भाषा ॥
फलककशा स्त्री, (फलेन ककशा ।) वनकोलि । इति केचित् ॥
फलकाम, त्रि, (फलं कामयते इति । कम + अण् ।) कर्म्मफलकामी । यथा,—
“धर्म्मवाणिजिका मूढा फलकामा नराधमाः ।
अर्च्चयन्ति जगन्नाथं ते कामान्नाप्नुवन्त्युत ॥”
इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुधर्म्मोत्तरीयतृतीयकाण्डीयवचनम् ।
फलकी, [न्] पु, (फलकं फलकाकारोऽस्त्यस्येति । फलक + इनि ।) मत्स्यभेदः । फलुइ इति भाषा । (गुणादिकमस्य फलिशब्दे ज्ञातव्यम् ।) फलकान्विते, त्रि । इति मेदिनी । ने १६ ॥
फलकोषः, पुं, (फले फलावच्छेदे कोषः ।) पानीयामलकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फलकेशर, पु, (फले केशरा इवास्य ।) नारीकेलवृक्षः । इति जटाधरः ॥
फलकोषक, पुं, (फलं मुष्क इव कोषो यत्र । ततः कन् ।) मुष्कः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवृतिरस्य मुष्कशब्दे ज्ञातव्या ॥)
फलग्रहि, त्रि (फलं गृह्णातीति । ग्रह + इन् ।) फलेग्रहिः । यथासमयं फलधरवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
फलग्राही, [न्] पु, (फलं गृह्णातीति । ग्रह + णिनि ।) वृक्षः । इति धरणिः ॥ फलग्राहकः कर्त्तरि त्रि ॥
फलचमस, पु दधिमिश्रितवटत्वक्चूर्णम् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
फलचोरकः, पुं, (फलं चोर इवास्य कन् ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलत्रय क्ली, (फलस्य त्रयम् ।) द्राक्षापरूषकाश्मर्य्यः । (यथा —
“द्राक्षापरूषकाश्मर्य्यैः फलत्रयमुदाहृतम् ॥”
इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)
त्रिफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥
फलत्रिक, क्ली, (फलस्य त्रिकम् ।) त्रिफला । (यथा,—
“पथ्याविभीतधात्रीणां फलैः स्यात्त्रिफला समैः ।
फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्त्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । इत्यमरः ।२।६।१११॥
फलद पु, (फलं ददातीति । दा + “आतोऽनुपसर्गे ।” ३ । २ । ३ । इति क ।) वृक्षः । इति धरणिः ॥
फलद, त्रि (फलं ददातीति । दा + क ।) फलदाता । यथा,—
“विशिष्टफलदा कन्या निष्कामाणां विमुक्तिदा ॥”
इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ॥
फलपच्याम्ल, क्ली, अम्लपच्यफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलपाकः, पु (फलेषु पाकोऽस्य ।) करमर्द्दकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पानीयामलकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
फलपाकान्ता, स्त्री, (फलपाकेनान्तो नाशो यस्याः ।) ओषधिः । धान्यकदल्यादिः । इत्यमरः ।२।४।७॥
फलपाकी, [न्] पु, (फलपाकोऽस्त्यस्येति । इनि ।) गर्द्दभाण्डः । इति रत्नमाला ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
“नन्दीवृक्षोऽश्वपाकी फलपाकी च पीतनः ।
गर्द्दभाण्डो गन्धमुण्डो द्वितीयश्चिप्रपाक्यसौ ॥”
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
फलपुच्छ, पु, (फलं पुच्छ इव यस्य ।) वरकाकुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
फलपुष्पा, स्त्री, (फलानि पुष्पाणीवास्याः ।) पिण्डखर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलपूर, पु, (फलेन पूरः पूर्णः ।) बीजपूरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ॥ (विवरणमस्य बीजपूरशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

फलपूरक, (फलपूर + स्वार्थे कन् ।) बीजपूरः । इति भावप्रकाशः ॥
फलप्रद, त्रि (फलं प्रददातीति । प्र + दा + “आतश्चोपसर्गे ।” ३ । १ । १३६ । इति क ।) फलदाता । यथा,—
“क्रीणीहि भोः फलानीति श्रुत्वा सत्वरमच्युतः ।
फलार्थी धान्यमादाय ययौ सर्व्वफलप्रदः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥
फलप्रिया, स्त्री, (फलेन प्रीणातीति । प्री + क । टाप् ।) प्रियङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः प्रियङ्गुशब्दे ज्ञेयाः ॥)
फलभाक् [ज्] त्रि (फलं भजते इति । भज + “भजो ण्विः ।” ३ । २ । ६२ । इति ण्विः ।) फलभागी । यथा,—
“मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः ।
उल्लेखनमकुर्व्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतब्रह्माण्डभविष्यपुराणवचनम् ॥
फलभूमि, स्त्री, (फलाय कर्म्मफलभोगाय भूमिः ।) कर्म्मफलभोगस्थानम् । यथा,—
“भरतान्यैरावतानि विदेहाश्च कुरून् विना ।
वर्षाणि कर्म्मभूम्यः स्युः शेषाणि फलभूमयः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । १२ ॥
फलमुख्या स्त्री, (फलेन मुख्या श्रेष्ठा ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलमुद्गरिका, स्त्री (फले फलावच्छेदे मुद्गरिका क्षुद्रमुद्गर इव ।) पिण्डखर्ज्जूरः । इति शब्दमाला ॥
फललक्षणा, स्त्री, (फलहेतुका लक्षणा ।) प्रयोजनवती लक्षणा । यथा, साहित्यदर्पणे ।
“व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वाद्द्विधा स्युः फललक्षणाः ।”
फलवर्त्तुल, क्ली, (फलं वर्त्तुलमस्य ।) कालिङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलवान्, [त्] त्रि, (फलमस्यास्तीति । फल + मतुप् । मस्य वः ।) फलयुक्तवृक्षः । तत्पर्य्यायः । फलिनः २ फली ३ । इत्यमरः ॥ फलितः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । १ । ४७ ।
“अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ।
पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥”)
फलविक्रयिणी, त्रि, (फलविक्रयोऽस्या अस्तीति । इनि । ङीप् ।) फलविक्रेत्री । कुञ्जडायिनी इति हिन्दी भाषा । यथा,—
“फलविक्रयिणी तस्य च्युतधान्यकरद्वयम् ।
फलैरपूरयद्रत्नैः फलभाण्डमपूरि च ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥
फलवृक्षक, पु (फलप्रधानो वृक्षः । संज्ञायां कन् ।) पनसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पनसशब्देऽस्य विशेषो व्याख्यातः ॥)
फलशाक, क्ली, (फलमेव शाकम् ।) षड्विधशाकान्तर्गतफलरूपशाकम् । यथा राजवल्लभे ।
“पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा ।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥”

फलशाडव, पु, दाडिम । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

फलशाली [न्] त्रि, (फलेन शालते श्लाघते इति । शाल+णिनि ।) फलाश्रय ।। यथा,—

"परसमवेतधात्वर्थजन्यफलशालित्वं कर्म्मत्वम् ।"

इति कर्म्मलक्षणे सारमञ्जरी ॥

फलशैशिर, पु (शिशिर प्राप्तमस्य अथ शैशिरम् । फल शैशिरं यस्य ।) वदरवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

फलश्रुति स्त्री, (फलस्य कर्म्मफलस्य श्रुति श्रवणम् ।) कर्म्मफलश्रवणम् । यथा,—

"फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।
श्रेयो विवक्षया प्रोक्त यथा भैषज्यरोचनम् ॥"

अपि च ।

"वेदोक्तमेव कुर्व्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे ।
नैष्कर्म्यं लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥"

इति श्रीभागवते ११ स्कन्ध । इति मलमासतत्त्वम् ॥

फलश्रेष्ठ, पु, (फलानां फलवृक्षाणां श्रेष्ठ ।) आम्रवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फलस, पु, पनसवृक्ष । इत्यमरटीकायां भरत ॥

फलस्नेह, पु, (फले स्नेहो यस्य ।) आखोटवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

फलहारी स्त्री, काली । फलं हरति या दात्रफलमिति कर्म्मण्युपपदत्वेन धातोः णिनि ईप्प्रत्ययनिष्पन्नोऽयं शब्दः । सा ज्यैष्ठपञ्चदश्यां बहुफलाद्युपहारैः पूजनीया । यथा,—

"ज्यैष्ठे मासि अमायां वै मध्यरात्रे महेश्वरि ।
पूजयेत् कालिकां देवीं नानाद्रव्योपहारकैः ॥
तत्रैव वितमध्ये तु पञ्चदश्यां विशाङ्केके ।
पूजयेच्च फलैर्भव्यैः शक्तितो वापि कालिकाम् ॥"

इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥

फला, स्त्री, श्विङ्क्षिरिश्शाखुप । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शमी । तत्पर्य्यायो यथा,—

"शमी सक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री फलाशिवा ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मी शमीर' चाल्पिका स्मृता ॥")

फलाढ्या, स्त्री (फलेन आढ्या सम्पन्ना ।) काष्ठकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

फलाध्यक्ष, स्त्री (फलानामध्यक्षमिव ।) राजादनवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ४५ ॥ (क्वचित् पुं । अस्य पर्य्याय ।

"राजादन फलाध्यक्षो राजन्य क्षीरिकापि च ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) फलानामधिपतौ त्रि ॥

फलादन, पुं, (फलानामदनोऽभक्षक । यद्वा, फलानां अदनं भक्षणं यस्य ।) शुकपक्षी । इति हेमचन्द्र । ४ । ४०१ ॥ फलभक्षके त्रि ॥

फलान्त', पुं, (फलेषु सत्सु अन्तो नाशो यस्य ।) वेणु । इति शब्दमाला ॥

फलाम्ल, स्त्री, (फलमम्लं यस्य ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अ ॥

"मद्य मद्योचितानान्तु सर्व्वमांसेषु पूजितम् ।
अमद्यपानामुदकं फलाम्लं वा प्रशस्यते ॥")

फलाम्ल पु (फलमम्लमस्य ।) अम्लवेतस ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

फलार्थी [न्] त्रि, (फल अर्थयते इति । अर्थ+णिनि ।) फलकामी । यथा —

"सर्व्वस्वेतेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
फलार्थिभिस्तत्प्रतिष्ठ यस्मान्निष्फलमुच्यते ॥"

इति मठप्रतिष्ठातत्त्वधृतहयशीर्षपञ्चरात्रीयसङ्कर्षणकाण्डीयवचनम् ॥

फलाशन पु, (फलानश्नातीति । अश+ल्यु ।) शुकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ फलभक्षके त्रि ॥

फलासङ्ग, पुं, (फलेषु आसङ्ग ।) फलासक्ति ॥ यथा,—

"त्यक्त्वा कर्म्मफलासङ्ग नित्यतृप्तो निराश्रय ।
कर्म्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति स ॥"

इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याय ॥

फलि, पु, (फल+इन् ।) मत्स्यविशेष । फलुइ इति भाषा । अस्य गुणा । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् । बलकारित्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

फलिका स्त्री (फलमस्या अस्तीति । फल+ठन् । टाप् ।) निष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (फला स्वार्थे कनि अत इत्वम् । शरादेरग्रभाग । यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३२५ ।

"न प्राप्यसे कराभ्यां हृदयान्नापैषि वितनुषे बाधाम् ।
त्वं मम मर्म्मावस्थितकुसुमायुधविशिख-फलिकेव ॥")

फलित, त्रि, (फल+तारकादित्वात् इतच् ।) फलमस्य जातम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । १२ ।

"पश्यन् विविधान् देशान् लोकांश्च वित्तधर्म्मिकं ।
वनानि पादपांश्चैव शोभाढ्यं फलितानि च ॥")

दृषदि, पु । इति धरणि ॥ शैलेये क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

फलिन, त्रि (फलानि सन्त्यस्येति । फल+"बर्हलमत्याच्चापि ।" उक्ता २ । ४९ । इति इनच् ।) फलवान् । इत्यमर । २ । ४ । ७ ॥ पनसे फलवति वृक्षे च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

फलिनी स्त्री, (फलमस्या अस्तीति । इनि । ङीप् ।) प्रियङ्गुवृक्ष ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"प्रियङ्गु फलिनी कान्ता लता च महिलाह्वया ।
गुन्द्रा गुन्द्रफला श्यामा विष्वक्सेनाङ्गना प्रिया ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ यथा, रघौ । ८ । ६१ ।

"मिथुन परिकल्पितं त्वया
सहकार फलिनी च नन्विमौ
अविधाय विवाहसत्क्रिया
मनयोर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम् ॥")

अग्निशिखावृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । १३६ ॥

फली, [न्] त्रि, (फलमस्यास्तीति । फल+इनि ।) फलयुक्तवृक्षादि । इत्यमर । २ । ४ । ७ ॥

फली, स्त्री, (फलमस्त्यस्या इति अच् आदित्वात् अच् । स्त्रियां ङीप् ।) प्रियङ्गुवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ५ ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"विश्वक्सेना प्रिया कान्ता प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥"

फलि+वा ङीष् ।) फलिमत्स्य । इति शब्दमाला ॥

फलूष', पुं, शतामेद । इत्युणादिकोष ॥

फलेग्रहि, पुं (फल गृह्णातीति । फल+ग्रह+"फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ।" ३।२।२६। इति उपपदस्य एदन्तत्व यद्वेहिरिन् प्रत्ययश्च निपात्यते ।) यथासमय फलधरवृक्ष । ऋतुप्राप्तौ फलानि गृह्णाति धारयतीति फलेग्रहि शकृतस्तम्बादिष्वादिना इ सर्व्वे फले इति निर्द्दिशात् एकार । किंवा फले गृह्णाति इति फलेग्रहि कर्म्मण्याधारविवक्षा निपातनात् सप्तम्या अलुक् लुकि फलग्रहिश्च फलेग्रहि फलग्रहिरिति वाच्यति । इह ग्रहिर्धारणार्थ स्त्रीकारार्थश्च धारणार्थे वृक्ष एव रूढ़ि । स्त्रीकारार्थे तु क्रियाशब्दत्वेन यथा फलेग्रहीन् हंसि वनस्पतीनामिति भट्टि ॥ इति रायमुकुन्दादय । इत्यमरटीकायां भरत ॥ फलग्रहणकर्त्तरि, त्रि ॥

फलेग्राहि, पु, (फले गृह्णातीति । ग्रह+इन् । पृषोदरात् इत्त्वे । निपातनात् सप्तम्या अलुक् ।) फलेग्रहि । इति शब्दरत्नावली ॥

फलेन्द्र, पुं, (फलेन इन्द्र ऐश्वर्य्यशालीव । उत्कृष्टफलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) इत्युक्तम् । तत्पर्य्याय । नन्द २ राजजम्बु ३ महाफला ४ सुरभिपत्रा ५ महाजम्बु ६ । अस्य गुणा । स्वादुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । रोचनत्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥

फलेपुष्पा, स्त्री (फले फलसमये पुष्प यस्या । सप्तम्या अलुक् ।) क्षुद्रक्षुपविशेष । गुमा इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्याय । द्रोणा २ द्रोणपुष्पी ३ । अस्या गुणा । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । वातपित्तकारित्वम् । क्षारत्वम् । लवणत्वम् । स्वादुपाकत्वम् । कटुत्वम् । भेदकत्वम् । कफामकामलाशोथतमकश्वासजन्तुनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥

फलेरुहा स्त्री (फले रोहतीति । रुह+क । सप्तम्या अलुक् ।) पाटलिवृक्ष' । इत्यमर । २ । ४ । ५४ ॥ (अस्या पर्य्यायो यथा,—

"पाटलाग्निप्रिया स्थाली ताम्रपुष्पी फलेरुहा ।
काञ्चदूती कुवेराक्षी कुम्भी तोयाधिवासिनी ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

फलेसक्त, त्रि, (फले सक्त आसक्त ।) फलासक्त । फलकामी । यथा, भगवद्गीतायाम् ।

"युक्त' कर्म्मफल त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ॥
अयुक्त. कामकारेण फलेसक्तो निबध्यते ॥"

'फलेसक्त मम फलायेद कर्म करोमीत्येवं फले सक्तो नितरां बन्धं प्राप्नोति। इति मलमास तत्त्वम् ॥

फलोत्तमा, स्त्री, (फलेषु उत्तमा।) काकली-द्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुग्धिका। तत पर्यायो यथा,—
"उत्तमा दुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलिन्यपि ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

फलोत्पत्ति पु, (फलाय उत्पत्तिरस्य। प्रशस्त-फलाना उत्पत्तिरत्र वा।) आम्रवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका ॥

फलोदय, पु, (फलस्य उदयो यत्र।) लाभ। सुरालय। हर्ष। इति शब्दरत्नावली ॥ (फलस्य उदय।) फलोत्पत्ति। यथा, रघु।
"सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम्।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥"

फल्क, पु, (फल निष्पत्तौ+"कृदाधाराचिंकलिभ्य क'।" उणा ३।४०। इति क। सूत्रेऽत्र कलिभ्य इति पाठस्य विकल्पितत्वात् बाहुलकात क इत्येके।) विस्तारिताङ्गम्। इत्युणादिकोष ॥

फल्गु त्रि, (फल निष्पत्तौ+"फलिपाटिनमि मनिजनागिति।" उणा १।१९। इत्यु गुगा-गमश्च।) असारम। इत्यमर'।३।१।५६॥ (यथा, माघे।२।७६।
"तदीशं तत्त्वमफल्गु भाक्क
सीयानिकानावप्रतोऽभ्यनन्दत ॥")
निरर्थकम्। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा देवीभागवते।५।१५।३२।
"न फल्गुवाक्यै प्रतिबोधनीयो
राजा तु वीरैरिति नीतिशास्त्रम् ॥"
सामान्यम्। क्षुद्रम्। यथा भागवते।१।१३।४७।
"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम्।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥")

फल्गु', स्त्री, (फल निष्पत्तौ+उ। गुगागमश्च।) गयास्थनदीभेद। तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"ब्राह्मणोऽशक्य मानं गयायां परिकीर्त्तितम्।
पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिर' ॥
तत्र पिण्डप्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती।
नगाच्चनगाङ्गनाश्चैव कूपाम्भोत्तरमानसात ॥
एतद्गयाशिर' प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते।
तत्र पिण्डप्रदानेन पितॄणां परमा गति ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि ये समुद्रा' सरांसि च।
फल्गुतीर्थं गमिष्यन्ति वारमेकं दिने दिने ॥"
इति गारुडे ८३ अध्याय ॥

अन्यत् गयाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥ काकोडुम्बरिका। इत्यमर ॥ काकडुमुर इति भाषा ॥ (अस्या पर्यायो यथा,—
"भद्रा मलपू' फल्गु स्यात् काकडुम्बरिका च सा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
अस्या गुणा। गुरुत्वम्। ग्राहित्वम्। शीत वात्वम्। स्वादुत्वम्। तृप्तिकारित्वञ्च। इति

राजवल्लभ ॥ रेणुभेद। फागु इति प्रसिद्ध। मिथ्यावाक्यम्। इति शब्दरत्नावली ॥ वस न्तु। इति जटाधर ॥

फल्गुदा, स्त्री (फल्गुरिति नाम ददाति धारय तीति। दा धारणे+क।) गयानदी। यथा,
"तत्र देशे गया नाम पुण्यदेशोऽतिविश्रुत।
नदी च फल्गुद। नाम पितॄणां स्वर्गदायिनी ॥"
इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ५६ अध्याय ॥

फल्गुन, पु, (फलति काम्यादिकमस्मादिति। फल निष्पत्तौ+"फलेगुक च।" उणा॰ ३।५६। इति उनन् गुगागमश्च। फल्गुन्यो फल्गुनीनक्षत्रे जात इति वा। "अविष्ठा फल्गुन्यनुराधेति।" ४।३।३४। इति जाताथ प्रत्ययस्य लुक्। "लुक तद्धितलुकि।" १।२।४९। इति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुक। एतन्निरुक्तिस्तु फाल्गुनशब्दे द्रष्टव्या।) अर्ज्जुन। फाल्गुन-मास। इत्यमरटीकायां भरत ॥ (फल्गुनी भवे, त्रि। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

फल्गुनाल, पु, (फल्गुनेन अलतीति। अल+ अच।) फाल्गुनमास। इति भूरिप्रयोग ॥

फल्गुनी स्त्री, (फल्गुन+गौरादित्वात् ङीष।) नक्षत्रविशेष। तत्र पूर्व्वफल्गुनी उत्तर-फल्गुनी च। इति भरतधृतगोवर्द्धनानन्द ॥ (यथा, महाभारते। ४।४२।१६।
"उत्तराभ्याञ्च पूर्व्वाभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा।
जातो हिमवत पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदु ॥")
काकोडुम्बरिका। इति राजनिर्घण्ट ॥ (फल गुन्यां जाता। अविष्ठाफल्गुनीति जातो लुकि लुकतद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुक फल-गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ इति वार्त्तिकोक्ता ट। टित्वात् ङीप ॥)

फल्गुवाटिका, स्त्री, (फल्गूनां वाटीव इवार्थे कन्।) काकोडुम्बरिका। इति राजनिर्घण्ट ॥ ("गुणादयोऽस्या काकोडुम्बरिकाशब्दे ज्ञेया'॥")

फल्गुवृन्ताक, पुं (फल्गुना वृन्तेनाकायति शोभते इति। आ+कै+क।) श्योनाक-प्रभेद'। इति राजनिर्घण्ट ॥

फल्गूत्सव पु, (फल्गूनामुत्सव।) फल्गु करणकगोविन्दोत्सव। दोलयात्रा इति ख्यात। यथा, दोलयात्रापद्धति।
"गोविन्दानुग्रहोत्तन्तु यात्राङ्ग तत प्रकीर्त्तितम्।
फल्गूत्सव प्रकुर्व्वीत पञ्चाहानि त्र्यहाणि वा॥"

फल्य, स्त्री, (फलाय हितमिति। फल+यत।) कुसुमम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

फल्लकी [न्] पुं, (फल्लक फलकस्तदाकारोऽस्त्य स्येति। इनि।) मत्स्यविशेष। इति शब्द माला ॥ फलुइ इति भाषा।

फल्लफल, पु शूर्पवात। इति जटाधर ॥ कुलार वातास इति भाषा ॥

फा', पु सन्ताप। निष्फलभाषणम्। यथा,—
"फि कोपे फाश्च सन्तापे तथा निष्फलभाषणे ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

वृद्धि। वर्द्धक। यथा "फा वृद्धौ वर्द्धके पुमान्।" इति विश्व ॥

फाटकी, स्त्री (स्फुट+ण्वुल। ङीष। पृषोदरा दित्वात साधु।) स्फटी। इति राजनिर्घण्ट ॥

फाणि, स्त्री, (फाणयतीति। फण गतौ+णिच+ इन्।) गुड। करम्भ। इत्युणादिकोष ॥

फाणित क्ली, (फण गतौ+णिच+क्त।) अर्द्धा-वर्त्तितेक्षुरस। फेणीति ख्यातम्। इत्यमर भरतौ ॥ (यथा, महाभारते।१३।६४।२३।
"फल्गुषी पूर्व्वसमये ब्राह्मणानामुपोषित।
भक्ष्यान फाणितसंयुक्तान दत्वा सौभाग्य-
मृच्छति ॥")
अस्य गुणा'। गुरुत्वम्। अभिष्यन्दित्वम्। बृंहणत्वम्। कफशुक्रलत्वम्। वातपित्तश्रमनाशि-त्वम्। मूत्रवस्तिविशोधनत्वञ्च ॥*॥
"इक्षो रसस्तु य पक्व किञ्चिद्गाढो बहुद्रव।
स एवेक्षुविकारेषु ख्यात फाणितसंज्ञया ॥"
इति भावप्रकाश ॥
(यथा च।
"शिराहर्षेऽञ्जनं कुर्य्यात फाणितं मधुसंयुतम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे ॥
"फाणितं शक्तव सर्पि दधिमण्डोऽम्लकाञ्जिकम्।
तर्पणं मूत्रकृच्छ्रघ्नमुदावर्त्तहरं पिबेत ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २३ अध्याये ॥)

फाण्ट त्रि, (फण्यते स्मेति। फण गतौ+"क्षुब्ध-स्वान्तध्वान्तेति।" ७।२।१८। इति निपा-तनात साधु।) अनायासकृतम्। इत्यमर। ७।१।९४॥ कषायभेद। यथा,—
"क्षिप्तोष्णतोये मृदित फाण्ट इत्यभिधीयते।"
अपि च।
"क्षुण्णद्रव्यपले सम्यक जलमुष्णं विनि'क्षिपेत।
पात्रे चतु पलमिति ततस्तु स्रावयेज्जलम् ॥
सोऽयं चूर्णद्रव' फाण्टो भिषग्भिरभिधीयते ॥"
इति वैद्यकपरिभाषा ॥
(तथास्य प्रस्तुतविधि।
"सद्योऽभिषुत पूतस्तु फाण्टस्तन्मानकल्पने ॥"
इति वाभटकल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

फाल, क्ली, (फलाय शस्याय हितम्। फल+अण। यद्वा, फल्यते विदार्य्यते भूमिरनेनेति। फल+ घञ।) हलोपकरणम्। इति मेदिनी। ले ३४॥

फाल, पु, (फल्यते विदार्य्यते क्षेत्रमनेनेति। फल+करणे घञ।) लाङ्गलस्थभूमिविदारक-लौह। फल्यते विशीर्य्यते क्षितिरनेन स। तत्पर्य्याय। कृषिक २। इत्यमर।२।९।१३॥ कृषक ३। फलम् ४। इति भरत' ॥ कृषि-का५। फालम् ६। इति मुकुट ॥ कुशिकम् ७। इति हेमचन्द्र।३।५५५॥ महादेव। बल-देव। कार्पासवस्त्रे त्रि। इति मेदिनी। ले,३४ ॥ नवविधदिव्यान्तर्गताष्टमदिव्यम। तस्य विधि-र्यथा। बृहस्पति।
"आयस द्वादशपलघटितं फालमुच्यते।
अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तरम् ॥

अग्निवर्णं ततश्चौरो जिह्वया लेहयेत सकृत ।
न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते ॥”
चौरोऽत्र गोचौर । गोचौरस्य प्रतप्तस्य तप्तफालावलेहनमिति स्मृतिरिति मैथिला ॥

अत्रापि त्वमग्ने इत्यादिमन्त्रानन्तर आयस वेलिह्यानस्य जिह्वयापि समादिशेदिति पितामहोक्ते प्राड्विवाकशोध्याभ्यामस्याभिमन्त्रणं कार्य्यम् ॥*॥ तत्र प्रयोग । लौकिकवत्वारिंशत्तोलकमित लौहघटितमष्टयवमध्यात्मकाङ्गुलाष्टदीर्घं तथाविधचतुरङ्गुलप्रस्तार फालमग्नौ तापयेत । तत्र प्राड्विवाको धर्म्मावाहनादिहवनान्तं कर्म्म कृत्वा दक्षिणा दत्त्वा,—

‘ॐ त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वञ्च यज्ञेषु हूयसे ।
त्व मुख सर्व्वदेवाना त्व मुख ब्रह्मवादिनाम् ॥
जठरस्थोऽसि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
पाप पुनासि वै यस्मात्तस्मात पावक उच्यते ॥
पापेषु दर्शयात्मानमर्च्चिष्मान् भव पावक ।।
अथवा शुभभावेन शीतो भव हुताशन ।॥
त्वमग्ने सर्व्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवा ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽय मानुष शुद्धिमिच्छति ।
तदेन सशयादस्माद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि ॥’

इत्येते फालस्थमग्नि अभिमन्त्रयेत् । शोध्यस्तु प्रतिज्ञापत्र शिरसि निधाय ।

‘त्वमग्ने सर्व्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।।
साक्षिवत पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्य करे मम ॥
इत्यनेनाभिमन्त्र्य अग्निवर्णं फाल जिह्वया सकृल्लिह्यात न दग्धश्चेत्तदा शुद्ध ।” इति दिव्यतत्त्वम् ॥

फालकृष्ट, त्रि, (फालेन कृष्ट ।) फालेन कर्षित भूम्यादि । यथा, मान्वे । ४ । ४६ ।
“न मूत्र पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्व्वते ॥”

फाला, पु, (फालयन्तीति । फल+णिच+अच ।) जम्बीरबीजानि । इति दुर्गटीकाटिप्पनीकृत्कुलचन्द्र ॥

फाल्गुन, पुं (फलति निष्पादयतीति । फल+ “फलेर्गुक च ।” उणा ३ । ५६ । इति उनन् ततो गुक् । तत स्वार्थेऽण । यद्वा फल्गुन्यां फल्गुनीनक्षत्रे जात फल्गुन । स एव । अस्य एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १६ ।
“उत्तराभ्याञ्च पूर्व्वाभ्यां फल्गुनीभ्यामह दिवा ।
जातो हिमवत पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदु ॥)
गुडाकेश । नदीजदृप । अर्ज्जुनदृप । तपस्य मास ॥ यथा,—
“फाल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्ज्जुनभूरुहे ।
तपस्यसंज्ञे मासे तत्पूर्णिमायान्तु फाल्गुनी ॥”
इति दन्त्यनान्तवर्गे मेदिनी ॥

अतएव ।
“फाल्गुने गगने फेने वत्वमिच्छन्ति बर्व्वरा ।”
इति कारिका सङ्कलिका । अत्र अत्वमिच्छन्तीति अकारपक्षेषो नान्तानाम् ॥*॥

(फाल्गुनी पौर्णमासी अस्मिन्निति । “विभाषा फल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य ।” ४।२।२३। इति पक्षे अण ।)

वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतैकादशमास । फल्गुनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासि स । इति तु प्रायिकाभिप्रायम् । स च त्रिविध । मुख्यचान्द्रो गौणचान्द्र सौरश्च । यथा । कुम्भस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मासो मुख्यचान्द्र । मुख्यचान्द्रफाल्गुनमासीयपौर्णमास्यन्त कृष्णप्रतिपदादिको मासो गौणचान्द्र । कुम्भराशिस्थरविभोगोपलक्षितकालात्मको मास सौर । इति मलमासतत्त्वम् ॥*॥ तत्पर्य्याय । तपस्य २ फाल्गुनिक ३ फल्गुन ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वत्सरान्तक ५ । इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।

“प्रियवद सज्जनवल्लभश्च
परोपकारी विमलाशयश्च ।
दाता नितान्त प्रमदाभिलाषी
स्यात फाल्गुने यस्य जनस्य जन्म ॥”
इति कोष्ठीप्रदीप ॥

अथ फाल्गुनकृत्यम् । तत्र माघानन्तर फाल्गुनकृष्णाष्टम्यां कालशाकवास्तूकशाकोपकरणाङ्गेन श्राद्ध कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ गौणचान्द्र फाल्गुनकृष्णचतुर्द्दश्यां शिवरात्रिव्रतम् । यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतमुभयव्याप्त्यनुरोधात् । यदा पूर्व्वेद्युर्निशीथव्यापिनी परेद्यु प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्व्वेद्युरेव प्रधानकालव्याप्त्यनुरोधात । यदा तु पूर्व्वेद्युर्न निशीथव्याप्ति परदिने प्रदोषव्यापिनी तदा परदिने प्रदोषव्यापिनीति वचनात ॥ * ॥ मुख्यचान्द्रफाल्गुनशुक्लद्वादशी गोविन्दद्वादशी ।
“फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥”
महापातकनाशकामो गङ्गायां स्नानमह करिष्ये । अत्र पद्मपुराणीयो मन्त्र ।
“महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ।॥”
फाल्गुनपौर्णमास्यां दोलयात्रा । तीर्थचिन्तामणौ ब्रह्मपुराणम् ।
“नरो दोलागत दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुर व्रजेत ॥”
स्कन्दपुराणीयपुरुषोत्तममाहात्म्ये त्रिशाध्याये ।
“फाल्गुन्यां क्रीडन कुर्य्यात दोलायां मम भूपते ।॥”
इति कृत्यतत्त्वम् ॥

फाल्गुनानुज, पुं, (फाल्गुनादनुपश्चात जायते इति । अनु+जन्+ड ।) वसन्तकाल । इति हारावली ॥ अर्ज्जुनस्य कनिष्ठभ्राता च ॥

फाल्गुनिक, पुं, (फाल्गुनी पौर्णमास्यस्मिन् मासे इति । “विभाषा फाल्गुनीश्रवणेति ।” ४ । २ । २३ । इति ठक ।) फाल्गुनमास । इत्यमर । १ । ४ । १५ ॥

फाल्गुनी, स्त्री (फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी । “नक्षत्रेण युक्त काल ।” ४ । २ । ३ । इति अण । ततो ङीप ।) फाल्गुनमासस्य पूर्णिमा । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ पूर्व्वफल्गुनीनक्षत्रम् । उत्तरफल्गुनीनक्षत्रम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥

फि, पुं, पाप । निष्फलवाक्यम् । इत्येकाक्षरकोष । कोप । इति शब्दरत्नावली ॥

फिङ्गक, पु, (फिङ्ग इति शब्देन कायति शब्दायते इति । कै+क ।) पक्षिविशेष । फिङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्याय । कुलिङ्ग २ कलिङ्ग ३ धूम्याट ४ । इति शब्दमाला । भृङ्ग ५ । इत्यमर ॥

फिरङ्ग पुं, (फौ पापे क्रोधे वा रङ्गोऽनुरागो यस्य ।) स्वनामख्यातम्लेच्छदेश । यथा,—
“पूर्व्वाम्नाये नवशत षडशीति प्रकीर्त्तिता ।
फिरङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां सशाधनाद्भुवि ॥
अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिता ।
इ रेजा नव षट पञ्च लण्ड्रजाश्चापि भाविन ॥”
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाश ॥

रोगविशेष । अथ फिरङ्गस्य निरुक्तिमाह ।
“फिरङ्गसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद्भवेत ।
तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो व्याधिर्व्याधिविशारदै ॥”
तस्य विप्रकृष्ट निदानमाह ।
“गन्धरोग फिरङ्गोऽय जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिणोऽतिससर्गात फिरङ्गिण्या प्रसङ्गत ॥
व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामत्र सक्रम ।
भवेत्ता लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजां वर ॥”
फिरङ्गिण्या प्रसङ्गत इति विशेषार्थम् ॥ * ॥
रूपमाह ।
“फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्याभ्यन्तरतस्तथा ।
बहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च ब्रुवे ॥
तत्र बाह्य फिरङ्ग स्याद्विस्फोटसदृशोऽल्परुक ।
स्फुटितो व्रणवद्वैद्य सुखसाध्योऽपि स स्मृत ॥
सन्धिष्वाभ्यन्तर स स्यादुभयोर्लक्षणैर्युत ।
कष्टोऽतिचिरस्थायी कष्टसाध्यतमश्च स ॥”
उपद्रवान् आह ।
“कार्श्यं बलक्षयो नासाभङ्गो वह्नेश्च मन्दता ।
अस्थिशोषोऽस्थिवक्रत्व फिरङ्गोपद्रवा अमी ॥”
साध्यत्वादिकमाह ।
“बहिर्भवो भवेत् साध्यो नूतनो निरुपद्रव ।
आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्य स्यादयमामय ॥
बहिरन्तर्भवो जीर्ण क्षीणस्योपद्रवैर्युत ।
बोध्यो व्याधिरसाध्योऽयमित्युक्तुर्मुनय पुरा ॥”
अथ फिरङ्गस्य चिकित्सा ।
“फिरङ्गसंज्ञक रोग रस कर्पूरसंज्ञक ।
अवश्य नाशयेदेतद्भुक्तु पूर्व्वं चिकित्सका ॥
लिख्यते रसकर्पूरनाशने विधिरुत्तम ।
अनेन विधिना खादन्मुखे शोथ न विन्दति ॥
गोधूमचूर्ण सनीय विदध्यात् कूपिकाम् ।
तन्मध्ये निक्षिपेत सूत चतुर्गुञ्जामित भिषक ॥
ततस्तु गुटिकां कुर्य्याद्यथा न स्याद्वहिर्वहि ।

चूर्णपूर्णं लवङ्गस्य तां वटीमवधूलयेत् ॥
दन्तस्पर्शो यथा न स्यात्तथा तामम्भसा गिलेत् ।
ताम्बूलं भक्षयेत् पश्चाच्छाकाम्ललवणांस्त्यजेत ॥
श्रममातपमध्वानं विशेषात् स्त्रीनिषेवणम् ॥
इति कर्पूररसः ॥ १ ॥
पारदष्टङ्कमानः स्यात् खदिरष्टङ्कसम्मितः ।
आकारकरभश्चापि ग्राह्यष्टङ्कद्वयोन्मितः ॥
टङ्कत्रयमितं चौद्रं खल्ले सर्व्वं विनिःक्षिपेत् ।
समर्द्य तस्य सर्व्वस्य कुर्य्यात् सप्त वटीर्भिषक् ॥
स रोगी भक्षयेत् प्रातरेकैकामम्बुना वटीम् ।
वर्जयेदम्ललवणौ फिरङ्गस्तस्य नश्यति ॥
इति सप्तशालिकावटी ॥ २ ॥
पारदः कर्षमात्रः स्यात्तावदेव हि गन्धकः ।
तदुभौ अश्वमात्रा सुसूक्ष्मां कुर्य्याच्च कज्ज-
लीम् ॥
तस्या सप्त वटीः कुर्य्यात्ताभिर्धूमं प्रयोजयेत् ।
दिनानि सप्त तेन स्यात् फिरङ्गान्तो न संशयः ॥
इति धूमप्रयोगः ॥ ३ ॥
पीतपुष्पबलापत्ररसैष्टङ्कमितं रसम् ।
हस्ताभ्यां मर्द्दयेत्तावत् यावत् सूतो न दृश्यते ॥
ततः संस्वेदयेत्तस्मादेव वासरसप्तकम् ।
त्यजेल्लवणमम्लञ्च फिरङ्गस्तेन नश्यति ॥ ४ ॥
चर्व्वयेन्निम्बपत्राणि पथ्यां निम्बाष्टमांशिकाम् ।
धात्रीञ्च तावतीं रात्रिं निम्बषोडशभागिकाम् ॥
शाल्मलीमिदं चूर्णमश्नीयादम्भसा सह ।
फिरङ्गं नाशयत्येव बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥ ५ ॥
तोपचीनिभवं चूर्णं शाल्मलाण समांशिकम् ।
फिरङ्गव्याधिनाशाय भक्षयेल्लवणं त्यजेत् ॥
लवणं यदि वा त्यक्तुं न शक्नोति तदा जनः ।
सैन्धवं स हि भुञ्जीत मधुरोपरसं हि तत् ॥ ६ ॥
अर्द्धकर्षमितं सूतं कुरण्टकरसैः सह ।
खल्ले विमर्द्दयेत्तच्च पश्चाद्धं गुग्गुलुं क्षिपेत् ॥
तथार्ककरभं कुष्ठं त्रिफलाञ्च पृथक् पृथक् ।
अर्द्धकर्षमितं सर्व्वं चूर्णयित्वा तु निःक्षिपेत् ॥
ततः सर्व्वं मधुसर्पिर्भ्यां द्विपलाभ्यां पृथक् पृथक् ।
मर्द्दयेदथ तत् खादेदर्द्धकर्षमितं रसम् ॥
अथ फिरङ्गरोगोत्थस्तस्यावश्यं विनश्यति ।
अल्पोऽपि चिरजातोऽपि प्रशाम्यति महाव्रणः ॥
एतद्भक्षयतः शोथो मुखस्य च न जायते ।
वर्जयेदत्र लवणमेकविंशतिवासरान् ॥ ७ ॥
इति फिरङ्गाधिकारः ।" इति भावप्रकाशः ॥

फिरङ्गरोटी, स्त्री, (फिरङ्गप्रिया रोटी । फिर-ङ्गाणां रोटीति वा ।) रोटिकाविशेषः । पाओरोटी इति पाँउरुटि इति च भाषा । सा तु तालस्याथवा खर्ज्जूरस्य रसेन मधुरिका-जलेन वा मिश्रितां गोधूमकणिकामन्धिक-कालमुत्तमं समर्द्य गोलाकारं स्थूलं स्थूलं निर्म्माय तन्दूरपाकेन निष्पादिता भवति । इति पाकराजेश्वरः ॥

फिरङ्गिणी, स्त्री, (फिरङ्गदेशो जन्मस्थानत्वेना-स्त्यस्या इति । फिरङ्ग+इनि । ङीप् ।) फिरङ्गदेशोद्भवनारी । यथा,—
"गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिणोऽतिसंसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

फिरङ्गी [न्] पुं, (फिरङ्ग+इनि ।) फिरङ्ग-देशोद्भवपुरुषः । अस्य प्रमाणं पूर्व्वशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

फु, पुं, मन्त्रकम् । तुच्छवाक्यम् । इति विश्वः ॥

फुकः, पुं, (फुनाम्नाष्टवाक्येन कायति शब्दायते इति । फु+कै+क ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फुट, त्रि, (स्फुटतीति । स्फुट+क । पृषोदरा-दित्वात् साधुः ।) सर्पफणा । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८१ ॥

फु(फ)त्, व्य, अनुकरणशब्दः । इति फुत्कारशब्द-दर्शनात् । (यथा "बालः पयसा दग्धो दध्यपि फुत्कृत्य भक्षयति ।" इति प्राञ्चः ॥) तुच्छ-भाषणम् । इति केचित् ॥

फुत्कर, पुं, (फुदित्यव्यक्तशब्दं करोतीति । कृ+ ट ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फुत्कारः, पुं, (कृ+भावे घञ् । फुदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणम् ।) फुत्करणम् । फु इति फुँक इति च भाषा । फुत्कारवति पावके आहुति-निषेधो यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"अल्पे रूक्षे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके ।
आर्द्रकाष्ठे समुत्पन्ने फुत्कारवति पावके ॥
कृष्णार्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम् ।
आहुतिं जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्
ध्रुवम् ॥"

फुत्कृति, स्त्री, (फुदित्यव्यक्तशब्दस्य कृतिः कर-णम् ।) फुत्कारः । यथा काव्यचन्द्रिका ।
"स्फूर्ज्जत्फुत्कृतिभीतिसम्भ्रमचमत्कारस्फुरत-
सम्भ्रमा ॥"

फुप्फुसः, पुं, पुप्फुसः । कोष्ठविशेषः । स च हृदय-नाडिकास्थजलाशयविशेषः । ष्यापडा फुलका कापासे इति च लोके । इति सुश्रुतः ॥ यथा,—
"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥"
इति माधवकरः ।
अस्य व्याख्या । "आमस्य स्थानं आमाशयः । नाभेरूर्द्धम् । अग्नेः स्थानं पच्यमानाशयः नाभिमध्यम् । पक्वस्य स्थानं पक्वाशयः नाभे-रधः । मूत्रस्य स्थानं वस्तिः । रुधिरस्य स्थानं यकृत्प्लीहानौ । हृत् हृदयं इक्षुरसपाकमल-वद्रूपं शोणितमलस्तम्भ उण्डुकः स चान्त्रदेशे व्यवस्थितः पुरीषाधानम् । फुप्फुसः हृदयस्य वामपार्श्वे फुप्फुस इति ख्यातः ।" इति विजय-रक्षितः ॥ (यथा च ।
"तद्वामे फुप्फुसः प्लीहा दक्षिणाङ्गे यकृत्तथा ।
उदानवायोराधारः फुप्फुसः प्रोच्यते बुधैः ॥"
इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

फुल्लति, स्त्री, (फल+क्तिन् । "ति च ।" ७।४।८९। इति अत उत् ।) फलनम् । इति मुग्धबोध-व्याकरणम् ॥

फुल्ल, विकासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) ह्रस्वी । लद्वयान्तः । विकास इह कस ज गताविति दन्त्यान्तस्य घञि रूपम् । विपूर्व्वत्वेनाथान्तरवाचितया विकसनमित्यर्थः । फुल्लति मल्लीकलिका । इति दुर्गादासः ॥

फुल्लः, त्रि, (फुल्लतीति । फुल्ल+अच् । यद्वा फलतीति । ञि फला विशरणे+क्त । "आदि-तश्च ।" ७।२।१६ । इति इड़भावः । "ति च ।" ७ । ४ । ८९ । इति उत्वम् । अनुपसर्गात् । फुल्लक्षीबेति ।" ८।२।५५। इति निष्ठातस्य लः ।) विकसितः । इत्यमरः । २।४।८ ॥ (यथा महा-भारते । १ । १२८ । ४१ ।
"जलञ्च शुशुभे च्छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ॥")
पुष्पम् । फुल इति भाषा । यथा,—
"श्रीपञ्चम्यां श्रियं देवीं फुल्लैः सम्पूजयेत् सदा ॥"
इति कालिकापुराणम् ॥

फुल्लदाम, [न्] स्त्री, (फुल्लानां पुष्पाणां दाम इव ।) छन्दोभेदः । यथा —
"मो गौ नौ तौ गौ शरहयतुरगैः फुल्लदाम
प्रदिष्टम् ॥"
उदाहरणं यथा,—
"शश्वल्लोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं
कृष्णश्चेतोभिश्छिदिववसतिभिर्व्योमसंस्थैर्वि-
मुक्तम् ।
मुग्धामोदेन स्थगितदशदिशाभोगमाकृष्टभृङ्ग-
मौलौ दैत्यारेर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम ॥
इति छन्दोमञ्जरी ॥

फुल्लफाल, पुं, (फुल्लं फलतीति । फल+अण् ।) शूर्पवातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

फुल्लरीक, पुं, (फल+"फर्फरीकादयश्च ।" उणा ४ । २ । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) देशः । सर्पः । इति संक्षिप्तसारो-णादिवृत्तिः ॥

फुल्ललोचन, पुं, (फुल्ले विकसिते लोचने यस्य ।) मृगविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रफुल्लनेत्र-युक्ते, त्रि ॥

फुल्लिः, स्त्री, विकाशः । इडधातुकथने तिङ्वत्तिङ् वा इति संक्षिप्तसारस्मरणात् भावे इड्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

फेण, पुं, (स्फायते वर्द्धते इति । स्फाय+"फेन-मीनौ ।" उणा ३ । ३ । इति नक् फे-शब्दा-देशश्च । मतान्तरे णत्वम् । दन्त्यनान्तपाठस्तु गरीयान् ।) फेनः । तरलद्रव्योपर्य्युत्थितबुद्बुदा-कारवस्तु । फेना इति भाषा । यथा,—
"पय फेणनिभा शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदा ।"
इति पुराणम् ॥
डिण्डीरः । इत्यमरः । २ । ९ । १५ ॥ समुद्र-फेना इति भाषा । अस्य मूर्द्धन्यणान्तस्य प्रमाणं यथा,—
"कृसन्नियो नदीतीरे निनदे सप्रतीयिरे ।
यथा सारस्वता मन्त्रा अन्तरे फेणसङ्गता ॥"
इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्त्ती ॥

फेण(न)प, पुं स्वयंपतितफलादिभोजिमुनिविशेषः । यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४३ ।
"वैखानसा वालिखिल्यौडुम्बराः फेणपा वने ।
न्यासे कुटीचकः पूर्व्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ ॥"
"वने स्थिताश्चत्वारः । तत्र वैखानसा अकृष्ट-पच्यवृत्तयः । वालिखिल्याः नवेऽन्ने लब्धे पूर्व्व-सञ्चितान्नत्यागिनः । औडुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहृतैः फला-दिभिर्जीवन्तः । फेणपाः स्वयं पतितैः फला-दिभिर्जीवन्तः । कुटीचकः स्वाश्रमधर्म्मप्रधानः । बह्वोदः कर्म्मोपसर्ज्जनीकृत्य ज्ञानाभ्यासप्रधानः । हंसो ज्ञानाभ्यासनिष्ठः । निष्क्रियः प्राप्ततत्त्वः । एते च सर्व्वे यथोत्तरं श्रेष्ठाः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (फेनं पिबतीति । फेन+पा+क । फेनपानकर्त्तरि, त्रि । यथा, महा-भारते । १ । ६४ । २२ ।
"फेनपांश्च तथा वत्साम् दुहन्ति स्म मानवाः ॥")
फेणी(नी), स्त्री, (स्फायते वर्द्धते इति । स्फाय+नक । गौरादित्वात् ङीष् ।) स्वनामख्यातमिष्टान्न-विशेषः । यथा, जीवमञ्जरी ।
"वटी वेश्मवाराज्यवर्ज्जनं फेणी
सम पर्पटं शिशुमौचेन याति ॥"
फेत्कारिणी, स्त्री, (फेत् करोतीति । कृ+णिनि । ङीप् ।) तन्त्रविशेषः । यथा,—
"उन्मत्तभैरवं मारश्चैव डामरभैरवम् ।
शिवाकारं मलिन्याद्यमथिताङ्गादि यामलम् ॥
सिद्धयोगेश्वरं तन्त्रं योगिनीजालसम्बरम् ।
दृष्ट्वा कृत्वा विधिं फेत्कारिणीतन्त्रं विरच्यते ॥"
इति प्रथमश्लोकद्वयम् ॥
"फेत्कारिणीतन्त्रमिदं मयोक्तं
कृत्स्नं समस्तागमसारभूतम् ।
शत्रोर्विनाशाय धनाय धर्म्मं
मोक्षाय सम्यक् प्रयतो नियोज्यम् ॥"
इति फेत्कारिणीतन्त्रस्य शेषश्लोकः ॥
फेत्कारीय, पुं, तन्त्रविशेषः । तन्त्रसारादिग्रन्थे फेत्कारीये इति प्रायशः लिखितम् ॥
फेन, पुं, (स्फायते वर्द्धते इति । स्फाय+"फेन-मीनौ ।" उणा० ३ । ३ । इति नक फेशब्दा-देशश्च ।) फेन । फेना इति भाषा । तत्-पर्य्यायः । डिण्डीरः २ अब्धिकफः ३ । इत्य-मरः । २ । ६ । १०५ ॥ डिण्डिरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ समुद्रकफः ५ जलहासः ६ फेणकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्फायते फेन स्फायी कः इष्टौ नामीति ङेन निपात-नात् वर्णक इत्यन्यनाम्न । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अस्य दन्त्यनान्तत्वे प्रमाणान्तरं यथा,
"मासीरं मगनं फेनकञ्च दन्त्यनान्वितम् ।
आद्युर्ग्गमनमिच्छन्ति केचिन्मूर्द्धन्यनान्वितम् ॥"
इति भरतसेनविरचितं मुखवेक्षणम् ॥
(यथा, रघुः । १६ । ११ ।
"मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भि-
र्भिन्नान् द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ॥"
तरलद्रव्योपरिसमुत्थितबुद्बुदाकारवस्तुमात्रम् । यथा, महाभारते । १ । ३ । ५२ ।
"भो फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातॄणां स्तनात् पिबन्त उद्गिरन्ति ॥" * ॥ उग्रस्रथस्य पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ७६ ।
"उग्रस्रथो महाराज । फेनस्तस्य सुतोऽभवत् ॥")
फेनक, पुं, (फेन+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) फेन । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिष्टकविशेषः । अस्य गुणाः । लघुत्वम् । रुच्यत्वम् । शुक्र-कारित्वम् । पित्तवायुनाशित्वञ्च । इति राज-वल्लभः ॥ (यथा च सुश्रुते । १ । ४६ ।
"हृद्याः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥"
गात्रमार्ज्जनादिवत् क्रियाविशेषः । तस्य गुणा यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
"ऊर्व्वोः प्रसन्नतायास्तु फेनकः स्थैर्य्यलाघवे ।
कण्डूकोठानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः ॥")
फेनका, स्त्री (फेनेन कायतीति । कै+क । टाप् ।) जलपक्वतण्डुलचूर्णम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥
फेनदुग्धा, स्त्री, (फेन इव दुग्धं यस्याः ।) दुग्ध-फेनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
फेनल, त्रि, (फेनोऽस्यस्येति । फेन+"फेना-दिलच् ।" ५ । २ । ९९ । इति पाते लच् ।) फेनवान् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
फेनवान्, [त्] त्रि, (फेनोऽस्यस्येति । "फेनादि लच् ।" ५ । २ । ९९ । इत्यत्र अन्यतरस्या-मित्यनुवृत्तेः पक्षे मतुप् । मस्य वः ।) फेनिलः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४३ । २० ।
"तत्र सागरगा ह्यापः कीर्य्यमाणाः समन्ततः ।
प्रादुरासन् सुकलुषाः फेनवत्यो विशाम्पते ॥")
फेनवाही, [न्] पुं, (फेनवत् शुभ्रतां वहतीति । वह+णिनि ।) वस्त्रम् । इति शब्दमाला ॥
फेना, स्त्री (फेनोऽस्ति बाहुल्येनास्याः । फेन+अच् । टाप् ।) सातलाक्षुपः । इति राज-निर्घण्टः ॥
फेनाग्र, क्ली, (फेनस्याग्रम् ।) बुद्बुदम् । इति हारावली । २५ ॥
फेनायमान त्रि, (फेनमुद्वमतीति । फेन+"फेना-च्चेति वाच्यम् ।" ३ । १ । १६ । इत्यस्य वार्त्ति-कोक्त्या क्यङ् । ततः शानच् ।) उत्थितफेन-दुग्धादि । फेन इव आचरति य इत्यर्थे फेन-शब्दात् क्यप्रत्ययानन्तरं शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ३४ ।
"प्रतिस्रोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः ।
फेनायमानाः कूपाश्च नर्द्दन्ति वृषभा इव ॥")
फेनाशनि, पुं (फेन एवाशनिर्वज्रं यस्य । फेनेन वृत्रासुरनाशनादेवास्य तथात्वम् ।) इन्द्रः । इति शब्दमाला ॥ (एतद्वृत्तान्तो यथा, देवी-भागवते । ६ । ६ । ५५—५६ ।
"इति सञ्चिन्त्य मनसा अथ कथं रिपुं रणे ।
अवेयं सर्व्वदा सर्व्वदेवैश्च दानवेश्वरम् ॥
यदि हन्त न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महाबलम् ।
न श्रेयो मम नूनं स्यात् सर्व्वथा रिपुरक्षणात् ॥
अपां फेनं तदापश्यत् समुद्रे पर्व्वतोपमम् ।
नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ॥
अपां फेनं तदा शक्रो जग्राह किल लीलया ।
परां शक्तिञ्च सस्मार भक्त्या परमया युतः ॥
स्मृतमात्रा तदा देवी स्वांशं फेने न्यधापयत् ।
वज्रं तदावृतं तत्र चकार हरिसंयुतम् ॥
फेनावृतं पविं तत्र शक्रश्चिक्षेप तं प्रति ।
सहसा निपपाताशु वज्राहत इवाचलः ॥")
फेनिका, स्त्री, (फेन इवाकृतिरस्त्यस्याः । फेन+ठन् । टाप् ।) पक्वान्नविशेषः । खाजा इति भाषा । यथा—
"समितायाः घृताढ्यायाः वर्त्तीर्दीर्घाः समाचरेत् ।
तासु सन्निहिताः दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत् ॥
वेल्लयेद्वेल्लनेनैताः यथैका पर्पटी भवेत् ।
ततश्छुरिकया तान्तु हलाग्रामेव कर्त्तयेत् ॥
ततस्तु वेल्लयेद्भूयः सट्टकेन च लेपयेत् ।
शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं सट्टकं भवेत् ॥
ततः सट्टां तां लोप्त्रीं विदधीत पृथक् पृथक् ।
पुनस्तां वेल्लयेत् लोप्त्रीं यथा स्यात् खण्डलाकृतिः ॥
ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेयुश्च पुटाः स्फुटाः ।
सुगन्धया शर्करया तदुद्धूलनमाचरेत् ॥
विज्ञेया फेनिकानाम्नी मण्डकेन समा गुणैः ।
ततः किञ्चिल्लघुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
फेनिल, क्ली, (फेनोऽस्यस्येति । फेन+"फेना-दिलच् ।" ५ । २ । ९९ । इति इलच् ।) कोलि-फलम् । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्बदरी कोलमित्यपि ।
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं बदरं महत् ।
अजप्रिया कुहा कोली विषमो भयकण्टका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मदनफलम् । सफेने, त्रि । इति मेदिनी ॥
(यथा महाभारते । १ । १५३ । १ ।
"उष्णं नवं प्रपास्यामि फेनिलं रुधिरं बहु ॥")
फेनिल, पुं, (फेन+इलच् ।) अरिष्टवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥ हाडिटा इति ख्यातः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"अरिष्टकस्तु माङ्गल्यः कुम्भवीजोऽर्थसाधनः ।
रक्तवीजः पीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बदरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्रियां टाप् । जलब्राह्मी । यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।
"अम्लपिष्टैः सुशीतैश्च फेनिलापल्लवैस्तथा ॥")
फेरः पुं (फे इति शब्दं राति गृह्णातीति । रा+"आतोऽनुपसर्गे कः ।") शृगालः । इति शब्दरत्ना-वली ॥
फेरण्ड, पुं (फे इत्यव्यक्तशब्देन रण्डतीति । रडि+अच् ।) शृगालः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५५ ॥

फेरव, पुं, (फे इति रवो यस्य ।) शृगाल । इत्यमर ।२।५।५ ॥ (यथा कथासरित्सागरे । ४७ । ५३ ।
"नृत्यतां नरतां रक्ते नदतां चोत्सवाय च ।
शूराणां फेरवाणाञ्च भूतानाञ्चाभवद्रणः ॥")
राक्षस । इति मेदिनी । वे, ४४ ॥ धूर्त्ते हिंस्रे च, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

फेरु, पुं, (फे इति शब्देन रौतीति । रु ल ध्वनौ + मितद्र्वादित्वात् डु ।) शृगाल । इत्यमर । २ । ५ । ५ ॥ (यथा, भागवते ।८।१६।७।
"गृहेषु येष्वतिथयो नार्च्चिताः सलिलैरपि ।
यदि निर्यान्ति ते नूनं फेरुराजगृहोपमाः ॥")

फेल, ऋ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर सक०-सेट ।) ऋ अपिफेलत् पिफेलतुः । इति दुर्गादासः ॥

फेल, क्ली, (फेल्यते दूरे निक्षिप्यते इति । फेल + घञ ।) भुक्तसमुज्झितम् । उच्छिष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥

फेलक पुं, (फेल + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) भुक्तसमुज्झितम् । इति जटाधरः ॥

फेला, स्त्री, (फेल्यते इति । फेल + "गुरोश्च हलः ।" ३ । ३ । १ ३ । इति अ । टाप ।) भुक्तसमुज्झितम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५६ ॥

फेलि, स्त्री (फेल + इन् ।) उच्छिष्टम् । इति जटाधरः ॥

फेलिका, स्त्री, (फेलिरेव । स्वार्थे कन् ।) उच्छिष्टम् । फेलाशब्दात स्वार्थे ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

फेली, स्त्री, (फेलि + "कृदिकारादक्तिनः ।" इति पक्षे ङीष् ।) भुक्तसमुज्झितम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ब

ब बकारः । स च वर्य्योविंशव्यञ्जनवर्णः । (पवर्गस्य तृतीयवर्णश्च ।)तस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । "उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ॥") तस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"बकारं शृणु चार्व्वङ्गि । चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा ॥"
(वङ्गीयवर्णमालायामस्य स्वरूपमाह ।)
"त्रिकोणरूपिणी रेखा विष्णुब्रह्मस्वरूपिणी ।
माया शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥"
अस्य ध्यानं यथा,—
"नीलवर्णां त्रिनयनां नीलाम्बरधरां पराम् ।
नानाहारोज्ज्वलां देवीं द्विभुजां पद्मलोचनाम् ॥
एवं ध्यात्वा बकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तत्प्रणाममन्त्रो यथा —
"त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं परम् ।
स्वयं कुण्डलिनीं देवीं सततं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य नामानि यथा,—
"बो वनी भूधरो मार्गी घर्घरी लोचनप्रियः ।
प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगण्डः कपर्दिनी ॥
पृष्ठवंशो भयामातुः शिखिवाहो युगन्धरः ।
मुखबिन्दुर्बली घण्टा योद्धा त्रिलोचनप्रियः ॥
क्लेदिनी तापिनी भूमिः सुगन्धिः स्वबलिप्रियः ।
सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥
षष्ठापुरं चपेटा च मोदको गगनं प्रतिः ।
पूर्व्वाषाढामध्यलिङ्गौ शनिः कुम्भतृतीयकौ ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

बंहिष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन बहुलः । बहुल + "अतिशायने तमबिष्ठनौ ।" ५ । ३ । ५५ । इति इष्ठन् । "प्रियस्थिरेति ।" ६ । ४ । १५७ । इति बंहि-आदेशः ।) अतिशयबहुलः । इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते । १२ । ३२८ । ३९ ।
"योऽङ्गिः सयोज्य जीमूतान् पर्जन्याय प्रयच्छति ।
उद्वहो नाम बंहिष्ठस्तृतीयः स सदागतिः ॥")

बंहीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन बहुलः । बहुल + "द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।" ५ । ३ । ५७ । इति ईयसुन् । "प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलेति ।" ६ । ४ । १५७ । इति बंहि आदेशश्च ।) अतिशयबहुलः । अयमनयोरतिशयेन बहुः इत्यर्थे बहुशब्दादीयसुप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोधमतम् ॥

बः, पु, वरुणः । कुम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥
"बः पुमान् वरुणे सिन्धौ भगे तोये गतेऽपि च ।
गन्धने तन्तुसन्ताने पुंस्येव वपने स्मृतः ॥"
इति मेदिनी । वे १ ॥ * ॥
तस्य साङ्केतिकनामानि यथा । युगन्धरः १ सुरभिः २ मुखविष्णुः ३ संहारः ४ वसुधाधिपः ५ । इति वीजवर्णाभिधानम् । भूधरः ६ दशगण्डः ७ । इति रुद्रयामलोक्तवीजाभिधानम् ॥
अपि च ।
"बो वनी भूधरो मार्गी घर्घरी लोचनप्रियः ।
प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगण्डः कपर्दिनी ॥
पृष्ठवंशो भयामातुः शिखिवाहो युगन्धरः ।
मुखबिन्दुर्बली घण्टा योद्धा त्रिलोचनप्रियः ॥
क्लेदिनी तापिनी भूमिः सुगन्धिः स्वबलिप्रियः ।
सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥
षष्ठापुरं चपेटा च मोदको गगनं प्रतिः ।
पूर्व्वाषाढामध्यलिङ्गौ शनिः कुम्भतृतीयकौ ॥"
इति तन्त्रान्तरम् ॥

ब(व)क, इ ङ कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म० अक० सक० च सेट ।) कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । इ, वङ्क्यते । ङ, वङ्कते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । वङ्कते काष्ठं कुटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ब(व)कः, पुं, (ब(व)ङ्कते कुटिलीभवतीति । वकि + अच । पृषोदरादित्वात् नलोपः ।) स्वनामख्यातपक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । कङ्कः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ द्वारबलिभुक् ३ कहः ४ शुक्लवायसः ५ दीर्घजङ्घः ६ बकोटः ७ गृहबलिप्रियः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ निशैतः ९ शिखी १० चन्द्रविहङ्गमः ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तीर्थसेवी १२ तापसः १३ मीनघाती १४ ध्यानाध्यायी १५ निश्चलाङ्गः १६ दाम्भिकः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य मांसस्य गुणाः ।
"शरारिबककाकाश्च शालूहाः पवनापहाः ॥"
इति रत्नावली ॥
अपि च ।
"हंससारसकाचाक्षबकक्रौञ्चशरारिकाः ।
नन्दीमुखीसकादम्बावलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः ॥
प्लवन्ते सलिले यस्मात् एते तस्मात् प्लवाः स्मृताः ॥
कुलेचराः प्लवाश्चापि कोशस्थाः पादिनस्तथा ।
मत्स्या एते समाख्याता पञ्चधानूपजातयः ॥
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो वह्निसादनाः ।
श्लेष्मलाः पिच्छलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ॥
तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽपथ्यतमाः स्मृताः ॥'
इति भावप्रकाशः ॥
स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । तत्पर्य्यायः । शिववल्ली २ पाशुपतः ३ एकाष्ठीलः ४ वसुः ५ । इत्यमरः ॥ एकाष्ठीला ६ वुकः ७ वसुकः ८ वस्कः ९ । इति तट्टीका ॥ बकपुष्पः १० शिवमल्ली ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकशीर्षः १२ स्थूलपुष्पः १३ शिवप्रियः १४ काकनामा १५ वसहट्टः १६ स्वपूरकः १७ रक्तपुष्पः १८ मुनितरुः १९ अगस्ति २० वङ्गसेनकः २१ । इति रत्नमाला ॥ अगस्त्यः २२ शीघ्रपुष्पः २३ मुनिद्रुमः २४ व्रणारिः २५ दीर्घफलकः २६ वक्रपुष्पः २७ सुरप्रियः २८ ।
"सितपीतनीललोहितकुसुमभेदाच्चतुर्विधोऽगस्तिः ।
मधुरः शिशिरदोषभ्रमकासविनाशनश्च भूतघ्नः ॥"
तथा च ।
"अगस्तिः शिशिरः गौल्यः त्रिदोषघ्नः श्रमापहम् ।
बलासकासवैवर्ण्यभूतघ्नश्च बलावहम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"अगस्तिकुसुमं शीतं चातुर्थकनिवारकम् ।
नक्तान्ध्यनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकि च ।
पीनसश्लेष्मपित्तघ्नं वातघ्नं मुनिभिर्मतम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।
"वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव हि ।
कटुपाकानि तिक्तानि कासक्षयकराणि च ॥"
इति राजवल्लभः ॥
"बकः पाशुपतश्चैव शिवापीडश्च सुव्रतः ।
वसुकश्च शिवाह्वश्च शिवेष्टः क्रमपूरकः ॥
शिवमल्लिः शिवाह्लादः शाम्भवो रविसन्नितः ।

बकोऽतिशिशिरस्तिक्तो मधुरो मधुगन्धकः ।
पित्तदाहकफश्वासश्रमहारी च दीपनः ॥"
इति च राजनिर्घण्टः ॥
"शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीला बुको वसुः ।
वुकोऽगुणः कटुस्तिक्तः कफपित्तविषापहः ।
योनिशूलक्षयादाहकुष्ठशोथासनाशनः ॥"
इत्यपि भावप्रकाशः ॥
शालवप्रकार । यथा,—
"——————शो वान्तो बपरो बकः ।"
इति बीजवर्णाभिधानम् ॥ * ॥
कुबेरः । रक्षोविशेषः । इति मेदिनी । के, ३ ॥ स च भीमेन हतः । (यथा महाभारते ।१।१६५।७३।
"तस्यामथैकचक्रायां बको नाम राक्षसो हत्वा पाण्डवान्नगरमभिगताः ॥") अयं कोषे पवर्गीय बकारादौ पठितोऽयं शब्दः किन्तु अमरटीकायां भरतेन अन्तःस्थवकारादिवचवञ्च-धातुभ्यां क्रमेण चप्रत्ययेन अनुप्रत्ययेन च साधितः ॥ * ॥ यन्त्रविशेषः । यथा —
"जलकच्छपपातालदोलाभूधरवालुकाः ।
बकाद्या यन्त्रभेदाः स्युर्वैद्यानाद्याश्चन्द्रिकाः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अस्य विवरणं यथा, वैद्यके ।
"दीर्घकण्ठकाचकूप्या गिलयेत् खल्वभाण्डकम् ।
तिर्यक् कृत्वा पचेत् चुल्ल्यां बकयन्त्रमिति
स्मृतम् ॥"
असुरविशेषः । स च श्रीकृष्णेन हतः । यथा —
"स्व स्व वत्सकुलं सर्वे पाययिष्यन्त एकदा ।
गत्वा जलाशयाभ्याशं पाययित्वा पपुर्जलम् ॥
ते तत्र ददृशुर्बाला महासत्त्वमवस्थितम् ।
तत्रसुर्वज्रनिर्भिन्नं गिरेः शृङ्गमिव च्युतम् ॥
स वै बको नाम महानसुरो बकरूपधृक् ।
आगत्य सहसा कृष्णं तीक्ष्णतुण्डोऽग्रसद्बली ॥
कृष्णं महाबकग्रस्तं दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः ।
बभूवुरिन्द्रियाणीव विना प्राणं विचेतसः ॥
तं तालुमूलं प्रदहन्तमग्निवद्
गोपालसूनुं पितरं जगद्गुरोः ।
चच्छर्द सद्योऽतिरुषाक्षतं बक-
स्तुण्डेन हन्तुं पुनरभ्यपद्यत ॥
तमापतन्तं स निगृह्य तुण्डयो-
र्दोर्भ्यां बकं कंससखं सतां पतिः ।
पश्यत्सु बालेषु ददार लीलया
मुदावहो वीरणवद्दिवौकसाम् ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥
ब(व)कचिञ्चिका स्त्री, मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः । बकाची २ । इति हारावली । १८८ ॥
ब(व)कजित पुं, (बकं जितवान् इति । जि + क्विप् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्णश्च ॥
ब(व)कधूपः, पुं, (बक इव शुभ्रवर्णो धूपः ।) हक-धूपः । इत्यमरटीका ॥
ब(व)कनिषूदनः पुं, (निषूदयति हन्तीति । सूदि + ल्युः । बकस्य निषूदनो घातकः ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७२ ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

ब(व)कपञ्चक, क्ली, (बकोपलक्षिताः पञ्च तिथयो यत्र कप् । बकोऽपि तत्र नाश्नीयादिति वचनादेव तथात्वम् ।) कार्त्तिकशुक्लैकादश्यादिपञ्च-तिथ्यात्मकम् । यथा,—
"तत्रैकादश्यादितिथिपञ्चके बकपञ्चकम् ।
बकोऽपि तत्र नाश्नीयान्मत्स्यञ्चैव कदाचन ॥
इति वचनात् ।" इति तत्त्वम् ॥
"किञ्च । कार्त्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।
'एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।
दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च ।
वर्ज्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ॥
ततश्च मांसभक्षणनिषेधे कार्त्तिकमासतच्छुक्ल-पक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात् पापतारतम्याद्वा निषिद्धानि ।" इति तिथ्यादि-तत्त्वम् । अपि च ।
"एकादशीं समारभ्य यावत् पञ्चदशी भवेत् ।
बकोऽपि तत्र नाश्नीयात्कीन मांसं कि नरः ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतब्रह्मपुराणवचनम् ॥
ब(व)कपुष्पः, पुं (बक इव वक्रं पुष्पं यस्य ।) बक-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (बकस्य पुष्पम् ।) अगस्तिकुसुमे, क्ली ॥
ब(व)कवृत्ति, पुं (बकस्येव स्वार्थसाधिका वृत्ति-र्यस्य ।) बकतुल्यवर्त्तनविशिष्टः । यथा,—
"पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकान्
शठान् ।
हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत् ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥
तस्य लक्षणं यथा —
"अर्व्वाग्दृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकवृत्तिरुदाहृतः ॥"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
अपि च ।
"अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठ शिक्षणी विनीतश्च बकवृत्तिरुदाहृतः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ११५ अध्यायः ॥
ब(व)कवैरी [न्] पुं, (बकस्य वैरी घातकत्वात् ।) भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ श्रीकृष्णश्च ॥
ब(व)कव्रती, [न्] पुं, (बकव्रतमस्यास्तीति इनि ।) मिथ्याविनीतः । बकवृत्तिः । इति जटाधरः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतधरो द्विजः ॥"
इति दानसागरे मनुः ॥
ब(व)काची, स्त्री बकचिञ्चिकामत्स्यः । इति हारावली । १८८ ॥
ब(व)कारि, पु, (बकस्य अरिः ।) श्रीकृष्णः । यथा,
"तदा बकारिं सुरलोकवासिनः
समाकिरन्नन्दनमल्लिकादिभिः ।
समीडिरे चानकशङ्खसंस्तवै-
स्तद्वीक्ष्य गोपालसुता विसिस्मिरे ॥"
इति श्रीभागवते । १० । ११ । ५२ ॥
(भीमसेनश्च । बकराक्षसघातकत्वात् ॥)

ब(व)कुल पु, (ब(व)कुते इति । ब(व)कि कौटिल्ये + "मद्गुरादयश्च ।" उणा० १ । ४२ । इति उरच प्रत्ययरेफस्य लत्वं वङ्केर्नलोप-श्चेत्युज्ज्वलदत्तः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । तत्-पर्य्यायः । केसरः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ केशरः ३ । इति भरतः ॥ बकूलः ४ सिंह-केसरः ५ वरलब्धः ६ सीधुगन्धः ७ मुकुलः ८ सुकुलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीमुख-मधुः १० दोहलः ११ मधुपुष्पः १२ सुरभिः १३ भ्रमरानन्दः १४ स्थिरकुसुमः १५ शारदिकः १६ करकः १७ सीधुः १८ विशारदः १९ गूढ़-पुष्पकः २० धन्वी २१ मदनः २२ मद्यामोदः २३ चिरपुष्पः २४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । ४२ ।
"पुन्नागैः कर्णिकारैश्च बकुलैर्दिव्यपाटलैः ॥")
अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । हृद्यत्वम् । विष-दोषनाशित्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । मदाढ्यत्वम् । हर्षदायकत्वञ्च ॥ तत्कुसुमगुणाः । रुच्यत्वम् । सौरभाढ्यत्वम् । सुरभित्वम् । शीत-लत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । मलस्तम्भकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"बकुलो मधुगन्धश्च सिंहकेसरकस्तथा ।
बकुलस्तु वरोऽगुणः कटुः पाके रसे गुरुः ॥
कफपित्तविषश्वित्रक्रिमिदन्तगदापहः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
तत्फलगुणाः ।
"बकुलं मधुरं ग्राहि दन्तस्थैर्य्यकरं परम् ॥"
तत्पुष्पगुणाः ।
"पद्मं कषायं मधुरं शीतं पित्तकफास्रनुत् ।
तद्वत् बकुलपुन्नागकल्हारोत्पलपाटलम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
"विचरन्तं तदा भूयो महेशं कुसुमायुधः ।
आरात् स्थित्वाग्रतो धन्वी सन्तापयितुमुद्यतः ॥
ततस्तमग्रतो दृष्ट्वा क्रोधाध्मातदृशा हरः ।
स्मरमालोकयामास शिखाग्रान्नखान्तिकम् ॥
आलोकितस्त्रिनेत्रेण मदनो द्युतिमानपि ।
प्रादह्यत तदा ब्रह्मन् । पादादारभ्य कक्षवत् ॥
प्रदह्यमानौ चरणौ दृष्ट्वासौ कुसुमायुधः ।
उत्ससर्ज धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाथ पञ्चधा ॥
यदासीन्मुष्टिबन्धन्तु रुक्मपृष्ठं महाप्रभम् ।
स चम्पकतरुर्जातः सुगन्धाढ्यो गुणाकृतिः ॥
नाहस्थानं शुभाकारं यदासीद्वज्रभूषितम् ।
तज्जातं केशराकीर्णं बकुलं नामतो वने ॥
या च कोटी शुभा ह्यासीदिन्द्रनीलविभूषिता ।
जाता सा पाटला रम्या भृङ्गराजिविराजिता ॥
नाहोपरि तथा मुष्टौ स्थानं चन्द्रमणिप्रभम् ।
पञ्चगुल्माभवज्जाती शशाङ्ककिरणोज्ज्वला ॥
ऊर्द्ध्वं मुष्ट्या अधः कोट्याः स्थानं विद्रुमभूषितम् ।
तस्मात् बहुपुटा मल्ली सञ्जाता विविधा मुने ॥"
इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

(शिव । यथा, महाभारते तस्य सहस्रनाम-कीर्त्तने । १३ । १७ । १६ ।
"बभ्रिश्च बल्गुकी ह्यी वक्तुलश्चन्दनश्छद । सारग्रीवो महाजन्नुरलोलश्च महौषध ॥")

व(व)कुला, स्त्री (बकुल+टाप ।) कटुका । इति राजनिर्घण्ट ॥

व(व)कुली स्त्री, (बकुल+गौरादित्वात ङीष ।) काकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

व(व)कूल पु (बकुल । पृषोदरादित्वात दीर्घ ।) बकुलवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)केरुका स्त्री, (बकानां बकसमूहानां ईरुक गतियत्र ।) बलाका । वातावञ्जितशाखा । इति मेदिनी । के २०२ ॥

बकोट, पु, बक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

बठ, पैन्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा -पर - अक सेट ।) पैन्यमिह सामर्थ्यम् । वठति वीरो योद्धुं समर्थ स्यादित्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

व(व)डवा, स्त्री, (बल वातीति । बल+वा+क । टाप । डलयोरैक्यात लस्य डत्वम् ।) घोटकी । इत्यमर । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२२ । ४५ ।
"वड़वानान्तु शुद्धानां चन्द्रांशुसमवर्च्चसाम् । ददौ जनार्द्दन प्रीत्या सहस्र हेमभूषितम् ॥'
अस्या दुग्धगुणा यथा —
"रूक्षोष्ण वडवाक्षीर बल्य शोषानिलापहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
वडवारूपधारिणी सूर्य्यपत्नी सञ्ज्ञा । यथा मार्कण्डेयपुराणे । ७७ । २३ ।
"सूर्य्यतापमनिच्छन्ती तेजसस्तस्य बिभ्यती । तपश्चचार तत्रापि वड़वारूपधारिणी ॥"
अस्या विशेषविवरणन्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥
तृतीया सूर्य्यपत्नी । इति केचित । यथा, भागवते । ८ । १३ । ८—६ ।
"विवस्वतश्च द्वे जाये विश्वकर्म्मसुते उभे । संज्ञा छाया च राजेन्द्र । ये प्रागभिहिते तव ॥
तृतीयां वड़वामेके तासां सञ्ज्ञासुतास्त्रय । यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुतान् शृणु ॥")
अश्विनीनक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥ (नारी-विशेष । इति हेमचन्द्र ॥ दासी । यथाह नारद ।
"भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वड़वाहृत ॥"
वासुदेवस्य स्वनामख्याता परिचारिका । इति हरिवंश । ३५ । ३ ॥) वाड़वाग्नि । अस्योत पत्तिर्यथा —
"अथाकाशगता देवा क्रुद्ध दृष्ट्वा महेश्वरम् । प्रसीद जगतां नाथ । कामे क्रोध परित्यज ॥
इति स्म वदतां तेषाममराणां तदानल । ललाटचक्षु सम्भूतो भस्माकार्षीन्मनोभवम् ॥
ब्रह्मा क्रोधानल शम्भोर्दग्ध्वा सकलान् जनान् । वड़वारूपिण चक्रे देवानां पुरतस्तदा ॥
वड़वां तां तदा देवा सौम्यां ज्वालामुखीं शुभाम् ।
दृष्ट्वा निर्विग्नमनसो बभूवु पूर्व्वपीड़िता ॥
वडवां तां समादाय तदा ज्वालामुखीं विधि । सागर प्रययौ लोकहिताय जगतां प्रभु ॥
गत्वाथ सागर ब्रह्मा प्रोवाच परिपूजित । यथावर्त्तेन विप्रेन्द्रा समयश्च निदेशयन् ॥
अय क्रोधो महेशस्य वडवारूपधृक त्वया । ज्वालामुख सदा धार्य्यो यावन्न विलयाम्यहम् ॥
यदा त्वामहमागम्य वदामि सरितांपते । । तदा त्वया परित्याज्य क्रोधोऽय वडवामुख ॥
भोजन भवतस्तोयमेतस्य तु भविष्यति । यत्नादेव विधार्य्योऽय यथा नो याति चान्तरम् ॥
इत्युक्तो ब्रह्मणा सिन्धुरङ्गीचक्रे तदा क्रुधम् । गृह्णीतु वडवावक्त्र शम्भोश्चाप्यक्षमप्यरम् ॥
तत प्रविश्य जलधौ पावको वडवामुख । वार्य्योघविग्रहस्तस्य ज्वालामालातिदीपित ॥"
इति कालिकापुराणे ४१ अध्याय ॥
(नदीविशेष । यथा, महाभारते ।३।२२१।२४।
"तमसा नर्म्मदा चैव नदी गोदावरी तथा । वेणोपवेणा भीमा च वडवा चैव भारत । ॥"
तीर्थभेद । यथा, महाभारते ।३ । ८२ । ८८ ।
"ततो गच्छेत वडवा त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् । पश्चिमायान्तु सन्ध्यायां उपस्पृश्य यथाविधि ॥")

व(व)डवाहृत पु (वडवया दास्या हृत ।) पञ्चदशप्रकारान्तर्गतदासविशेष । यथा,—
"भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृत ॥"
इति नारद ॥
वड़वा दासी तल्लोभादङ्गीकृतदास्य । इति दायक्रमसङ्ग्रह ॥ क्वचित वडवाभृतो वडवा हृतोऽपि पाठ ॥

व(व)ड़वाग्नि, पु, (वड़वाया समुद्रस्थिताया घोटक्या मुखस्थोऽग्नि ।) समुद्रस्थाग्नि । (अस्य विवरणन्तु वड़वानलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

व(व)ड़वानल ,पुं,(वडवाया अनल ।) वड़वाग्नि । तत्पर्य्याय । सलिलेन्धन २ वड़वामुख ३ काक ध्वज ४ वाडिज ५ रुद्राग्नि ६ तृणधुक ७ काष्ठधुक ८ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ और्व्व ६ वाड़व १० । इत्यमर ।१।१।५६ ॥ उर्व्वस्य ऋषेरपत्यम् और्व्व ण्ण । वडवायां विद्यमानो वाड़व ण्ण । वड़वाया अनलो वडवानल । आधाराधेयभावसम्बन्ध । पुरा किल उर्व्वेण मुनिना अयोनिज पुत्रमिच्छता बलो मथित तत्र ज्वालामय पुरुषो जात स च समुद्रे वड़वामुखे अवस्थापित । इति पौराणिका ॥ इति तट्टीकायां भरत ॥ * ॥ तस्य विवरण यथा,—
"और्व्वस्तु तपसाविष्टो निवेश्योरु हुताशने । ममन्थैकेन दर्भेण सुतस्य प्रभवारणिम् ॥
तस्योरु सहसा भित्त्वा ज्वालामाली ह्यनिन्धन । जगतो दहनाकाङ्क्षी पुत्त्रोऽग्नि समपद्यत ॥
और्व्वस्योरु विनिर्भिद्य और्व्वो नामान्तकोऽनल । दिधक्षन्निव लोकान्नीन् जज्ञे परमकोपन ॥
उत्पन्नमात्रश्चोवाच पितरन्दीनया गिरा । क्षुधा मे बाधते तात । जगद्भक्ष्ये त्यजस्व माम ॥
त्रिदिवारोहिभिर्ज्वालैर्जृम्भमाणो दिशो दश । निर्दहन् सर्व्वभूतानि ववृधे सोऽन्तकोऽनल ॥
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा मुनिमौर्व्व समागत । उवाच धार्य्यता पुत्रो जगतश्च दयां कुरु ॥
अस्यापत्यस्य ते विप्र । करिष्ये स्थानमुत्तमम् । तथ्यमेतन्मम वच शृणु त्व वदतावर । ॥
और्व्व उवाच ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मेऽद्य भगवान् शिशो । मतिमेतान्ददातीह परमानुग्रहाय वै ॥
प्रभातकाले सम्प्राप्ते काङ्क्षितव्ये समागमे । भगवंस्तर्पित पुत्र कैर्हव्यै प्राप्स्यते सुखम् ॥
कुत्र वास्य निवास स्याद्भोजनन्तु किमात्मकम । विधास्यतीह भगवान् वीर्य्यतुल्य महौजस ॥
ब्रह्मोवाच ।
वडवामुखेऽस्य वसति समुद्रे वै भविष्यति । मम योनिर्जल विप्र । तत्र मे तोयद सुखम् ॥
अत्राहमासे नियत पिबन् वारिमय हवि । तद्धविस्तव पुत्रस्य विसृजाम्यालयश्च नम् ॥
ततो युगान्ते भूतानां मेषवाहश्च पुत्रक । । सहितौ विचरिष्यावो निष्पुत्राणकराविह ॥
एषोऽग्निरन्तकाले तु सलिलाशी मया कृत । दहन सर्व्वभूतानां सदेवासुररक्षसाम् ॥
एवमस्त्विति त सोऽग्नि सट्टतज्वालमण्डल । प्रविवेशार्णवमुख विप्रनष्टान्तरप्रभम् ॥"
इति मात्स्ये १५ अध्याय ॥
(मर्द्दनदहनाय हरनेत्रसमुद्भूतोऽग्निरपि वडवानल । अस्य प्रमाणादिक वड़वाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
लङ्काया दक्षिणे पृथिव्याश्चतुर्थभागरूपस्थान विशेष । इति सिद्धान्तशिरोमणि ॥ (वटि कौषधविशेष । यथा,—
"शुद्धतान्नस्य भागैक मरिचस्य तथैव च । विष तत्तुल्यक दद्यात तत्सर्व्वं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥
लाङ्गलीरससंयुक्त तत्सर्व्वं गुटके पचेत् । रत्तिकाद्वितय चापि त्रितय वा प्रकल्पते ॥
दोषे चौषधमायुक्तस्त्रिदोषशमनो भवेत । भक्षयेत् पवने चोग्रे वड़वानलसञ्ज्ञितम् ॥
इति वड़वानलो रस ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

व(व)डवामुख ,पुं,(वड़वाया घोटक्या मुखमाश्रय-स्थानमस्यस्य । अर्श आदित्वात अच ।) वडवानल । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा हरिवंशे । ६७ । २२ ।
"सा यथैवार्णवगता तथैव वड़वामुखे ॥"
महादेवस्य मुखमित्येके । यथा, महाभारते । ७ । २ । १११ ।
"तस्य देवस्य यद्वक्त्र समुद्रे तदतिष्ठत । वडवामुखेति विख्यात पिबत्तोयमय हवि ॥"
महादेवस्य नामभेद । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५५ ।

"विष्णु प्रसादितो यत्र समुद्रो बडवामुख ॥"
कूर्म्मस्य दक्षिणकुक्षिस्थजनपदविशेष । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ३ ।
"कूर्म्मस्य दक्षिणे कुक्षौ बाह्यपादस्तथापरम् ।
काम्बोजा पह्लवाश्चैव तथैव बडवामुखा ॥")
वटिकौषधविशेष । यथा,—
"शुद्धसूत सम गन्धं मृततास्राभ्रटङ्कणम् ।
सामुद्रञ्च यवक्षार स्वर्जिसैन्धवनागरम् ॥
अपामार्गस्य च क्षार पलाशवरुणस्य च ।
प्रत्येक सूततुल्यं स्यादम्लयोगेन मर्द्दयेत ॥
हस्तिशुण्डीद्रवैश्चाग्नौ मर्द्दयित्वा पुटेल्लघु ॥
माषमात्र प्रदातव्यो रसोऽय बडवामुख ।
ग्रहणीं विविधां हन्ति सग्रहग्रहणीं ज्वरम् ॥
इति बडवामुखो रस ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे ग्रहण्यधिकारे ॥)

ब(व)डवासुतौ, पु, (बडवाया घोटकीरूपाया त्वष्टसुताया सञ्ज्ञाया सुतौ ।) अश्विनीकुमारौ । यथा, हेमचन्द्र ।
"स्वर्वैद्यावश्विनीपुत्त्रावश्विनौ बडवासुतौ ॥"
(तयोरुत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे ।९।४९—५३।
"गच्छ देव । निजां भार्य्यां कुरु स्वरति सोत्तरान् ।
बडवारूपमास्थाय वने चरति शाद्वले ॥
स तथा रूपमस्थाय स्वभार्य्यारूपलीलया ।
ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्य्यां बडवां तत ॥
अधृष्यां सर्व्वभूतानां तपसा नियमेन च ।
बडवावपुषा राजश्चरन्तीमकुतोभयाम् ॥
सोऽश्वरूपेण भगवांस्तां मुखे समभावयत् ॥
मैथुनाय विचेष्टन्ती परपुरुषशङ्कया ।
सा तन्निरवमच्छुक्र नासिकायां विवस्वत ॥
देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ।
नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति ॥")

ब(व)डवाहृत, पु, (बडवया दास्या हृत ।) बडवाहृत । पञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेष । यथा, बडवाग्रहदासी तया हृतस्तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्ट । इति मिताक्षरा ॥

बडिश, क्ली, (बलिनो मत्स्यान् श्यति नाशयतीति । शो+क । लस्य डत्वम् ।) मत्स्यधरणाय वक्रलौहकण्टकविशेष । बँड़शी इति भाषा । तत्पर्य्याय । मत्स्यवेधनम् २ । इत्यमर । १।१ ।१६ ॥ बलिशम् ३ बडिशी ४ बड़िशा ५ । इति भरत ॥ बलिशी ६ मत्स्यवेधनी ७ । इति तट्टिकान्तरम् ॥ बलिसी ८ बलिसम् ९ वरिशी १० बलिशि ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यभेदनम् १२ । इति जटाधर ॥ (यथा, महाभारते । १ । २८ । १ ।
"यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्णं बड़िश यथा ।
दहेदङ्गारवत् पुत्त्र । त विद्यात् ब्राह्मणर्षभम् ॥")

बडिशी, स्त्री, (बडिश+गौरादित्वात् ङीष् ।) बड़िशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

बण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर - अक सेट ।) बणति । इति दुर्गादास ॥

बण , पु, (बणनमिति । बण+अप ।) शब्द । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥

ब(व)णिक [ज] पु (पणते क्रयविक्रयादिना व्यवहरतीति । पण+"पणेरिज्यादेश्च व" ।" उणा २ । ७ । इति इजि पस्य च व ।) क्रयविक्रयकर्त्ता । वाणिज्यकारक । तत्पर्य्याय । वैदेहक २ सार्थवाह ३ नैगम ४ वणिज ५ पण्याजीव ६ आपणिक ७ क्रयविक्रयिक ८ । इत्यमर ।२ । ९ । ७८ ॥ वैदेह ९ विदेह १० वाणिज ११ वाणिजिक १२ क्रायिक १३ विक्रयिक १४ । इति भरताद्य ॥ वाणिजक १५ वाणिज्यकार १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । १२ । २६ ।
"स्थाणौ निषङ्गिण्यनसि क्षणाम्पुर
शुश्रोच लाभाय कृतक्रयो वणिक ॥")
करणान्तरम् । इति मेदिनी । जे, २६ ॥ वैश्य । इति राजनिर्घण्ट ॥ (वाणिज्ये अधिकारादेवास्य तथात्वम ॥ करणविशेष । यथा, बृहत्सहितायाम् । ९९ । ७ ।
"कृषिबीजगृहाश्रयजानि गरे
वणिजिध्रुवकार्य्यवणिग्युतय ॥")

ब(व)णिक, [ज] स्त्री, (पण्यते व्यवह्रियते इति । पण+इजि । पस्य व । अभिधानात स्त्रीत्वम् ।) वाणिज्यम् । इति मेदिनी । जे, २६ ॥

ब(व)णिग्बन्धु, पुं, (वणिजं पण्याजीवस्य बन्धुर्येन इत्वात ।) नीलीवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वणिग्भाव पुं, (वणिजो भाव ।) वाणिज्यम् । वणिजां धर्म्म । तत्पर्य्याय । सत्यानृतम् २ । इत्यमर ॥ वाणिज्यम् ३ वाणिज्या ४ वणिक पथ ५ । इति जटाधर ॥ वणिज्यम् ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

ब(व)णिग्वह , पुं, (वहतीति । वह+अच । वह । वणिजां वाणिज्यद्रव्याणां वह ।) उष्ट्र । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ब(व)णिज पुं (वणिगेव । वणिज+स्वार्थे अण । अभिधानात् न वृद्धि ।) वणिक । इत्यमर । २ । ९ । ७८ ॥ ववादीकादशकरणान्तर्गतपञ्चमकरणम् । तज्जातफल यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"प्राज्ञ कृतज्ञो गुणवान् गुणज्ञो
वणिग्जनप्राप्तमनोरथ स्यात् ।
यस्य प्रसूतौ वणिजाभिधान
भाग्यप्रधान करणं हि तस्य ॥"

ब(व)णिज्यं, क्ली (वणिजो भाव कर्म्म वा । वणिज +"दूतवणिग्भ्यां च ।" ५ । १ । १२६ । इत्यत्र काशिकोक्तेय ।) वाणिज्यम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा मार्कण्डेये । ५ । ७६ ।
"त्रिभि पूर्व्वगुणैर्युक्त पाशुपाल्यवणिज्ययो ॥)

वणिज्या स्त्री (वणिजां कर्म्म । वणिज+य । टाप । स्वभावात स्त्रीलिङ्गोऽयम् ।) वाणिज्यम् । (यथा, कथासरित्सागरे । १३ । ३८ ।
"तत स तत्पिता तेन तनयेन सम ययौ ।
द्वीपान्तर क्षुधाहेतोर्वणिज्याव्यपदेशत ॥")

बद, स्थैर्य्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक सेट ।) बदति पर्व्वत । आवाञ्चीत अबदीत । हसादे सेम इत्यादिना वा दीर्घ । व्रजवदेत्यादौ दन्त्यादिवदेरग्रहणादिति प्राञ्च । इति दुर्गादास ॥

ब(व)दर, क्ली, (बदति स्थिरीभवति छिन्नेऽपि पुन प्ररोहतीति । बद+अर ।) सेविफलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा —
"मुष्टिप्रमाण बदर सेवं सिविलिकाफलम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कार्पासफलम् । कोलिफलम् । इति हेमचन्द्र ॥ शृगालकोलि । शेयाकुल इति भाषा । बदति स्थिरीभवति छिन्नस्यापि पुन प्ररोहणात । बदर वृक्षफलेऽपि क्लीवम् । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । घोण्टा २ । इत्यमर ॥ गोपघोण्टा ३ । इति सुभूति ॥ हस्तिकोलि ४ गोपघण्टी ५ बदरीच्छदा ६ शृगालकोलि ७ कर्कन्धु ८ । इति रत्नकोष ॥ बादरम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरण कोलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ वृहत्कोलि । तत्पर्य्याय । सौवीरम् २ । इति रत्नमाला ॥ * ॥ कोलिमात्रम् । तत्पर्य्याय । कर्कन्धु २ बदरी ३ कोलम् ४ फेनिलम् ५ कुवलम् ६ घोण्टा ७ सौवीरम् ८ अजाप्रिया ९ कुहा १० कोलि ११ विषम १२ भयकण्टक १३ । इति भावप्रकाश ॥ सौवीरक १४ गुडफल १५ बालेष्ट १६ फलशैशिर १७ दृढबीज १८ वृत्तफल १९ कण्टकी २० वक्रकण्टक २१ सुरस २२ सुफल २३ स्वच्छ २४ कर्कन्धू २५ बदर २६ कोला २७ कोली २८ कुवली २९ स्वादुफला ३० मधुरखी ३१ पिच्छिला ३२ कुवल ३३ । इति च शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ४ । ८ । ७२ ।
"त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशन ।
आत्मवृत्त्यनुसारेण मास निन्येऽर्च्चयन् हरिम् ॥")
अस्य गुणा । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । अम्लत्वञ्च ॥ परिपक्वस्य तस्य गुणा । मधुराम्लत्वम् । उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । पवनातिसाररक्तश्रमदोषार्त्तिविनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ राजबदरभूबदरलघुबदराणां पर्य्याय गुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ अथ बदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च ।
"पच्यमान सुमधुर सौवीर बदर महत् ।
सौवीर बदर शीत भेदन गुरु शुक्रलम् ॥
बृंहण पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम् । * ।
सौवीरात्तल्लघु सपक्व मधुरं कोलमुच्यते ॥
कोलन्तु बदर ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातहृत् ।
कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकमीरितम् । * ॥
कर्कन्धु क्षुद्रबदर कथित पूर्व्वसूरिभि ।
अम्ल स्यात क्षुद्रबदर कषाय मधुर मनाक ॥
स्निग्ध गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापह स्मृतम् ।
शुष्क भेद्यग्निकृत् सर्व्व लघु तृष्णाक्लमास्रजित् ॥"
इति भावप्रकाश, ॥

ब(व)दर, पुं, (बदति स्थिरीभवति छिन्नोऽपि पुनः प्ररोहतीति। बद्+अरः।) कोलिवृक्षः। तत्फलादिगुणाः।
"बदरस्य पत्रलेपो ज्वरदाहविनाशनः।
त्वचा विस्फोटशमनी बीजं नेत्रामयापहम्॥"
इति राजनिघण्टः॥
अस्य पर्य्यायः फलगुणाश्च स्त्रीवलिङ्गबदरशब्दे द्रष्टव्याः॥ *॥ देवसर्षपवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ कार्पासास्थि। इति मेदिनी॥ कापासेर विचि इति भाषा॥ तत्र अस्य स्ववकारादिशब्दमध्ये गृहीतोऽयम्॥
ब(व)दरफली, स्त्री, (बदरस्येव फलमस्याः। बदरफल+ङीप्।) भूबदरी। इति राजनिघण्टः॥
ब(व)दरवल्ली स्त्री, (बदरा बदरफलबहुला वल्ली लता।) भूबदरी। इति राजनिघण्टः॥
बदरा, स्त्री (बदति छिन्नायामपि पुनः प्ररोहणात् स्थिरीभवति या। बद्+अ बाहुलकादरः। टाप्।) वराहक्रान्ताबृक्षः। (तत्पर्य्यायो यथा,
"वाराहीकन्द एवान्यैश्चर्म्मकारालुको मतः।
अनूपसम्भवे देशे वाराह इव लोमवान्॥
विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्टी सिता स्मृता॥
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी।
वाराहवदना गृष्टिर्बदरेत्यपि कथ्यते॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
कार्पासीवृक्षः। इत्यमरः। २।४।११६॥ एलापर्णी। इति मेदिनी। रे, २ ७॥ विष्णुक्रान्ता। इति विश्वः॥
बदरामलक, क्ली, (बदरफलमिवामलकम्।) प्राचीनामलकम्। इति हारावली। १२॥
बदरि, स्त्री, (बद्+बाहुलकादरिः।) कोलिवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
बदरिकाश्रम पुं,क्ली, (बदरिकाचिह्नित आश्रमः।) तीर्थविशेषः। (असौ च हिमालयपर्व्वतैकदेशे श्रीनगरसमीपे अलकनन्दागङ्गायाः पश्चिमस्यातीरे अवस्थितः।) स तु नारायणस्य वासस्थानम्। यथा, महाभारते। ३ धौम्यतीर्थयात्रापर्व्वणि ९०। २३—३३।
"नारायणो विभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः।
तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु॥
आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहा पुरा॥
सुवर्णसिकता राजन्। विशाला बदरीमनु।
ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः॥
प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति नारायणमजं विभुम्।
यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः॥
तत्र कृत्स्नं जगत् पार्थ। तीर्थान्यायतनानि च।
तत् पुण्यं तत् परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम्॥
तत् परं परमं देवं भूतानां परमेश्वरम्।
शाश्वतं परमञ्चैव धातारं परमं पदम्॥
यं विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः।
तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्व्वे चैव तपोधनाः॥
आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः।
पुण्यानामपि तत् पुण्यं तत्र ते संशयोऽस्तु मा॥
एतानि राजन्। पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते।
कीर्त्तितानि नरश्रेष्ठ। तीर्थान्यायतनानि च॥
एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुद्भिः।
ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः॥
चरन्नेतानि कौन्तेय। सहितो ब्राह्मणादिभिः।
भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कण्ठां विहरिष्यसि॥"
(तथा च भागवते। ७। ११। ६।
"योऽवतीर्य्यात्मनोंऽशेन दाक्षायण्यान्तु धर्म्मतः।
लोकानां स्वस्तयेऽध्यास्ते तपो बदरिकाश्रमे॥")
बदरी, स्त्री (बदर+गौरादित्वात् ङीष्। बदरि+कृदिकारादिति पक्षे ङीष् वा।) कोलिवृक्षः। इत्यमरः। २।४।३६॥ (अस्याः पर्य्यायो बदरशब्दे द्रष्टव्यः। यथा, भागवते। १। ७। ३।
"तस्मिन् स आश्रमे व्यासो बदरीषण्डमण्डिते॥")
कार्पासी। इति शब्दरत्नावली॥ कपिकच्छुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (बदर्य्याः फलम् हरीतक्यादिभ्यश्चेति विकाराद्यस्य लुक्। बदरी फलम्॥)
बदरीच्छदा स्त्री, (बदर्य्याश्छदा इव छदा यस्याः।) हस्तिकोलिवृक्षः। शुद्धनखी। इति रत्नमाला॥
बदरीपत्र पुं (बदर्य्याः पत्रमिव आकृतिर्यस्य।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,—
"बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम्।
स्वरोपघाते कासे च लेहमेतत् प्रयोजयेत्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे स्वरभेदाधिकारे॥)
बदरीपत्रक क्ली, (बदरीपत्र+स्वार्थे कन्।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥
बदरीफला स्त्री, (बदर्य्याः फलमिव फलं यस्याः।) नीलशेफालिका। इति शब्दमाला॥
बदरीशैल पुं, (बदरीबहुलः शैलः पर्व्वतः।) हिमालयपर्व्वतैकदेशः। बदरीवनं बदरिकाश्रम इति च ख्यातः। स तु श्रीनगराख्यदेशे अलकनन्दातीरपश्चिमतीरे वर्त्तते। इति पुराणान्तरम्॥
बद्ध त्रि, (बध्यते स्म इति। बन्ध+कर्म्मणि क्तः।) बन्धनयुक्तम्। बाँधा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सन्दानितम् २ मूतम् ३ उद्दितम् ४ सन्दितम् ५ सितम् ६। इत्यमरः। ३। १। ९५॥ निगडितम् ७ नद्धम् ८ कीलितम् ९ यन्त्रितम् १० संयतम् ११। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनुः। ८। ३८८।
"वत्सेन यथा मातुर्बद्धैव एवाभिरक्षते।
तथा प्रामाणिकस्त्वीयात् व्रतमेतद्धि वाचकम्॥"
तथा च मेघदूते। ७९।
"तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनीवासयष्टि-
र्मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः॥"
तथा च शाकुन्तले २ अङ्के।
"छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु॥")
बद्धगुद, क्ली (बद्धं गुदं पायुर्येन।) उदररोगविशेषः। तस्य निदानं यथा,—
"यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्व्वा
बालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत्।
सञ्चीयते तस्य मलः सदोषात्
शनैः शनैः सङ्करवच्च नाड्याम्॥
निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं
निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम्।
हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति
तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति॥"
इति माधवकरः॥ *॥
तस्य चिकित्सा यथा। "स्निग्धस्विन्नस्याभ्यक्तस्याधो नाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणमन्त्राणि निष्कृष्य निरीक्ष्य बद्धगुदस्यान्त्रप्रतिरोधकरमश्मानं बालं वापोह्य मलजातं वा ततो मधुसर्पिर्भ्यामभ्यज्यान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा बाह्यं व्रणमुदरस्य सीव्येत् छिद्रणी योक्तेन विधानेन च रोपयेत्।" इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १४ अध्यायः॥ (तथास्य सकारणलक्षणम्।
"पक्ष्मवालैः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे।
उदावर्त्तैस्तथार्शोभिरन्त्रसम्मूर्च्छनेन वा॥
अपानो मार्गसंरोधात् हत्वाग्निं कुपितोऽनिलः।
वर्च्चः पित्तकफान् रुद्धा जनयत्युदरं ततः॥"
तस्य रूपाणि।
"तृष्णादाहज्वरमुखतालुशोषोरुसादकासश्वासदौर्ब्बल्यारोचकाविपाकवर्च्चोऽनिलसङ्गाध्मानच्छर्द्दिक्षवथुशिरोहृन्नाभिगुदशूलान्यपि चोदरं मूढवातं स्थिरमरुणनीलराजीसिरावनद्धमराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरिगोपुच्छवदभिनिर्व्वर्त्तयति इत्येतद्बद्धगुदोदरमिति विद्यात्॥"
तथास्य चिकित्सा।
"स्विन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम्।
सतैललवणं दद्यात् निरूहं सानुवासनम्॥"
इति चरके चिकित्सितस्थाने त्रयोदशेऽध्याये॥)
बद्धपाणि, क्ली, बद्धपाणि। मुष्टिः। इति पुराणान्तरम्॥ बद्धापाणीति च पाठः॥
बद्धफल, पुं (बद्धानि फलानि यस्येति।) करञ्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्य करञ्जशब्दे ज्ञातव्या॥)
बद्धमुष्टि त्रि (बद्धा दृढ़ा दानाभिमुखा वा मुष्टिर्येनेति।) दृढ़मुष्टिः। कृपणः। यथा, नैषधे। ३। ८५।
"सजीवमप्यधिमुदे दरद्धा
स्वं यथा नैदशबद्धमुष्टेः॥"
बद्धमूल, त्रि, (बद्धं मूलं यस्येति।) दृढमूलम्। उत्पाटनानर्हमूलम्। यथा, माघे। १। ३८।
"त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे।
बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः॥"
बद्धरसाल, पुं, (बद्धो रसेन आहतः अतएव रसालः रसवान्।) त्रिविधराजाम्रान्तर्गता-

त्युत्तमाम्र । तत्पर्य्याय । चक्रतलाम्र २ मध्वाम्र ३ सितजाम्बक ४ वनेच्य ५ मन्मथानन्द ६ मदनेच्छाफल ७। तस्य कोमलफलगुणा । कटुत्वम् । अम्लत्वम् । पित्तदाहदत्वञ्च । तस्य सुपक्वफलगुणा । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य्यबलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

बद्धशिख त्रि, (बद्धा शिखा चूडा यस्येति ।) शिशु । इति मेदिनी । खे १५ ॥ शिखाबन्धनविशिष्ट । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वधृतवचनम् ।

"सदोपवीतिना भाव्य सदा बद्धशिखेन तु ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत करोति न तत कृतम् ॥"

बद्धशिखा स्त्री (बद्धा शिखा यस्या' ।) उच्चटा । इति मेदिनी । खे, १५ ॥ (बद्धा शिखा केशकलापो यस्या ।) सम्बद्धकेशा च ॥

बध, क बन्ध । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक सेट ।) क, बाधयति । इति दुर्गादास ॥

बध ङ निन्दे । बन्धे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म सक सेट ।) ङ, बीभत्सते खललोक । बधते तत्र त्यादयो न प्रयुज्यन्ते । इति रमानाथ ।

मावधिष्ठा जटायु मां सीता रामाहमेष्यिषि ।

इति भट्टि । ६ । ४१ ॥ इति दुर्गादास ॥

बधिर त्रि,(बध्नाति कर्णमिति । बन्ध+"इषिमदिमुदी" ।" उणा १ । ५२ । इति किरच ।) श्रवणेन्द्रियरहित । श्रुतिशक्तिहीन । काला इति भाषा । तत्पर्य्याय । एड २ । इत्यमर । २ । ६ । ४८ ॥ कल ३ अवधापटु ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ उच्चैश्रवा ५ । इति सन्दिप्रसारोणादिवृत्ति ॥ (यथा, मनु ।११।५२।

"एव कर्म्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिता ।
जडमूकान्धबधिराविकृताकृतयस्तथा ॥"

बाधिर्य्यनिदान यथा,—

"यदा शब्दवह वायु स्रोत आवृत्य तिष्ठति ।
शुद्ध श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्य तेन जायते ॥"

इति माधवकर ॥

असाध्यबाधिर्य्यमाह ।

"बाधिर्य्य बालवृद्धोत्थ चिरोत्थञ्च विवर्ज्जयेत ।"

इति भावप्रकाश' ॥*॥

अस्यौषधम् ।

"कर्णमूले कर्णनादे बाधिर्य्ये क्ष्वेड एव च ।
चतुर्ष्वपि च रोगेषु सामान्य भेषज स्मृतम् ॥
शृङ्गवेरञ्च मधु च सैन्धव तैलमेव च ।
कदुष्ण कर्णयोर्धार्य्यमेतत स्याद्वेदनापहम् ॥१॥
कर्णमूले कर्णनादे बाधिर्य्ये क्ष्वेड एव च ।
पूरण कटुतैलेन हित वातघ्नमौषधम् ॥ २ ॥
शिखरिक्षारजलारिदनकृतकल्केन साधित
तैलम् ।
अपहरति कर्णनाद बाधिर्य्यञ्चापि पूरणात' ॥
शिखरी अपामार्ग ॥ ३ ॥
गवा मूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वा तैल विपाचयेत ।
सजलञ्च सदुग्धञ्च तद्बाधिर्य्यहर परम् ॥
क्षीरमजाज माहृम् । बिल्वतैलम् ॥ ४ ॥" इति भावप्रकाश ॥ यथा च ।
"शुष्कमूलकशुण्ठीना क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुष्क चतुर्गुण दद्यात्तैलमेतैर्व्विपाचयेत ॥
बाधिर्य्य कर्णशूलञ्च पूयस्रावञ्च कर्णयो' ।
क्रिमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात ॥" ५

इति गारुडे १९७ अध्याय ॥

ब(व)धू स्त्री, (बध्नाति प्रेम्णा या । बन्ध+ऊ नलोपश्च । अन्त स्थवादौ तु वहति ससारभार उह्यते भर्त्रादिभिरिति वा । वह+"वहेर्धश्च ।" उणा १ । ८५ । इति ऊ धश्चान्तादेश' ।) नारी । स्नुषा । पृक्का । इत्यमर । ३ । ३ । १ २ । ४ । १३३ ॥ (अस्या पर्य्यायो यथा,—

"पृक्का स्याद्ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता
लघु ।
समुद्रान्ता बधू' कोटिवर्षालङ्कापिकेत्यपि ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥) शारिवौषधि । शटी । (अस्या पर्य्यायो यथा

"शटी पलाशी षड्ग्रन्था सुव्रता गन्धमूलिका ।
गन्धारिका गन्धबधूर्बधू' पृथुपलाशिका ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) नवोढा । (यथा, रघु । ७ । ४ ।

"वर स बध्वा सह राजमार्ग
प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥")

भार्य्या । इति मेदिनी । धे, १४ ॥ भरतेन अमरकोषटीकायां पवर्गीयबकारादिबन्धधातुना निष्पादितोऽयम् । मेदिनीकारेण तु अन्त स्थवकारादिशब्दमध्ये सगृहीत ॥ अथ नववध्वा द्विरागमनयात्रा । तत्राष्टमदशमद्वादशषष्ठचतुर्थ वर्षाणि निषिद्धानि । मासा मार्गशीर्षफाल्गुन वैशाखा विहिता । पक्ष शुक्ल । पुष्यस्वाती हस्ताधनिष्ठोत्तराषाढोत्तरफल्गुन्युत्तरभाद्रपद्रेवतीमृगशिरोरोहिणीपुनर्व्वसुपूर्व्वाषाढा एतानि नक्षत्राणि विहितानि । सोमबुधवृहस्पतिशुक्राणां वारा विहिता । तिथयो यात्राप्रकरणोक्ता । चन्द्रताराशुद्धौ कालशुद्धौ च राहुसर्य्यवारवेलादिकमूलादीन् परित्यज्य कर्त्तव्या । इति ज्योतिषम् ॥

"वृत्ते पाणिग्रहे गेहात् पितु पतिगृह प्रति ।
पुनरागमन बध्वास्तद्द्विरागमन विदु ॥
विवाहमासि प्रथम बध्वा नागमन यदि ।
तदा सर्व्वमिद चिन्त्य युग्माद्यब्द विचक्षणै ॥
भुक्ता पितृगृहे नारी भुङ्क्ते स्वामिगृहे
यदि ।
दौर्भाग्य जायते तस्या शपन्ति कुलनायिका ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

बधूजन , पु, (बधूरेव जन ।) योषित । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा माघे । ३ । ५२ ।

"स्मितिप्रतिष्ठोऽपि मुखारविन्दै-
र्बधूजनस्याङ्कमधश्चकार ॥")

बधूटशयन, क्ली, (बधूटीनां शयनमिव । पृषोदरादित्वात् साधु' ।) गवाक्ष । यथा,—

"वातायन गवाक्ष स्याद्बधूटशयनन्तथा ॥"

इति त्रिकाण्डशेष ॥

बधूटि } स्त्री (अल्पवयस्का बधू । अल्पार्थे बधूटी, } टि । पक्षे ङीष । यद्वा, बधू+"वयसि चरम इति वाच्यम् ।" ४ । १ । २० । इत्यस्य वार्त्ति इति ङीप ।) पुत्त्रभार्य्या । इति भरतधृतरत्नकोष । सुवासिनी । इति हेमचन्द्र' ॥ अल्पा बधू । यथा,—

"नूतनजलधररुचये गोपबधूटीदुकूलचौराय ।
तस्मै नम' कृष्णाय ससारमहीरुहस्य बीजाय ॥"

इति भाषापरिच्छेद । १ ॥

बधूत्सवप्रसव, पुं (बध्वा उत्सव आर्त्तव स इव प्रसव पुष्पादिर्यस्य ।) रक्ताम्लान । इति राजनिर्घण्ट ॥

बध्र, क्ली, (बध्यतेऽनेनेति । बन्ध+"सर्व्वधातुभ्य ष्ट्रन् ।" उणा ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् ।) सीसकम् । इत्यमर ॥ वध्रमिति पठति स्वामी ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा —

"सीस बध्रञ्च वप्रञ्च योगेष्ट नागनामकम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बध्री, स्त्री, (बध्यतेऽनया । बन्ध+"सर्व्वधातुभ्य ष्ट्रन् ।" उणा ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् षित्वात ङीष ।) चर्म्मरज्जु' । इत्यमर ।२।१ ।१३ ॥ बध्री द्विरेफेति केचित । बद्ध्रां चर्म्मबन्धे भवा बाध्री दीर्घादिरिति चक्षु ॥

बन इ ङ उ याचने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तना -आत्म द्विक सेट । क्त्वावेट ।) इ ङ बनुते । उ बनित्वा बत्वा । इति दुर्गादास ॥

बन्ध, औ श बन्धे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या - पर सक अनिट ।) औ, अबान्त्सीत । श बध्नाति । बध्नान्त शठ सुच सुच शपथै' किधूर्त निर्बध्नसे । इत्यपपाठ । निर्बध्यते इति पाठ्यमिति रमानाथ' । वस्तुतस्तु अस्य श्नाकृतानित्यतया कर्मभावे आत्मनेपदे च विद्धम । इति दुर्गादास ॥

बन्ध, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर सक सेट ।) क, बन्धयति । इति दुर्गादास ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ८४ । ४ ।

"बन्धयिष्यति वा पाशैरथवास्मान् वधिष्यति ॥")

बन्ध , पु, (बन्ध+हलश्चेति घञ ।) आधि । बन्धनम् । इति मेदिनी । धे, ६ ॥ शरीरम् । इति हेमचन्द्र ॥ (कर्म्मजनितादृष्टवशात् देहाद्देहान्तरोत्पत्ते शरीरस्य तथात्वम् ।) गृहादिवेष्टनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्विवरण यथा

"रूपाष्टकैर्विनिहतो भवनस्य बन्ध
कर्णं खण्डमिह युग्मशरैकनिघ्नम् ।
एकीकृत रसनिशाकरयुग्मभुक्त-
शेष ततो भवति पिण्डपद गृहस्य ॥
गृहभूमिसमाहृतपिण्डपद
बहुलोचनरन्ध्रगजैर्गुणितम् ।
रविभूधरत्रिशदृयोगहृत-
मायव्ययस्थितिनक्षपदम् ॥"

रूपाष्टकैरेकाशीत्या विनिहतः पूरितो भवनस्य बन्धः दैर्घ्यप्रस्तारमिलितहस्ताः स्कन्धः ततस्थाने युग्मशरैकनिशः त्रिपञ्चाशदुत्तरशतपूरितम् एकीकृतः पूर्व्वाङ्केन मिलितः रसनिशाकरयुग्मभुक्तशेषः षोडशाधिकद्विशततष्टता-वशिष्टः ततस्थाने पिण्डपदसञ्ज्ञ गृहस्य भवति तद्गृहभूमिसमाहृतपिण्डपदं वसुलोचनरन्ध्रगर्जे । अष्टदिनवाष्टभिर्यथाक्रमं गुणितः पूरितः यथाक्रमं रविभूधरत्रिशद्युगहृतः द्वादशसप्त-त्रिंशतसप्तविंशतिभिर्हृतः गृहस्य यथाक्रममायव्ययस्थितिनक्षत्रपदं भवतीत्यर्थः ।

"एवमस्तमिति बन्धे भरण्या योगतो यथा ।
आयादयो भवन्त्यत्र वसुषटतिथियुञ्जिता ॥
यत्र नयत्र दीयते पश्चात्तदेवायाति ।
प्रत्यकदक्षिणयोर्भे जविशाद्य विदिक्षु दहनादि ।
पूर्व्वोत्तरयोर्गृहयोरश्विन्यादिभानि स्युः ।
यत्र तु शेषो नास्ति तत्र हारकाङ्कः शेषः ॥
शेषाङ्केन फलं बोध्यं शेषाभावे तु हारकात् ।
अङ्कादेव फलं बोध्यमिति तज्ज्ञविदां मतम् ॥
इत्युक्तत्वात् ॥
व्ययाधिकं न कर्त्तव्यं गृहमायाधिकं शुभम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

षोडशप्रकारा रतिबन्धा यथा, रतिमञ्जर्य्याम् । ४—४१ ।

"पद्मासनो नागपदो लतावेष्टोऽर्द्धसम्पुटः ।
कुलिशः सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च ॥
हिल्लोलो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः ।
क्षुब्धो वै धेनुकश्चैव समुत्कण्ठस्ततः परः ।
सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु षोडश ॥"

(एतेषां लक्षणानि तत्रैव । ४२ ५७ । उक्तानि । यथा,—

"हस्ताभ्याञ्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि ।
रमेद्गाढं समाकृष्य बन्धोऽयं पद्मसञ्ज्ञकः ॥
पादौ स्कन्धयुगे हस्तौ चिपेल्लिङ्गं भगे लघु ।
प्ररमेत् कामुको नारीं बन्धो नागपदो मतः ॥
बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा रमेत् स्त्रियम् ।
लघु लिङ्गं ताडयेद्दु योनौ लतावेष्टोऽयमुच्यते ॥
स्त्रीपादावन्तरीक्षे तु किञ्चिद्भूमौ च जानुनि ।
स्तनयोर्मर्द्दनं पीडा बन्धोऽयं मर्द्दसम्पुटः ॥
स्त्रीपादद्वयमास्फाल्य हठालिङ्गस्य ताडनम् ।
योनिमापीडयेत् कामी बन्धः कुलिशसञ्ज्ञकः ॥
नारीपादद्वयं कामी धारयेद्धृदयस्थितः ।
कुचौ धृत्वा पीडयेद्यत्र बन्धोऽयं रतिसुन्दरः ॥
स्त्रियो जङ्घे समापीड्य दोर्भ्यां गात्रस्य मर्द्दनम् ।
पुनः प्रपीडयेद्दु योनिं बन्धः केशरसञ्ज्ञकः ॥
हृदि कृत्वा स्त्रियः पादौ कराभ्यां धारयेत् करौ ।
यथेष्टं ताडयेत् योनिं बन्धो हिल्लोलसञ्ज्ञकः ॥
पादौ सपीड्य योनौ च हठाल्लिङ्गप्रवेशनम् ।
हस्तयोर्वेष्टनं गाढं बन्धो नृसिंहसञ्ज्ञकः ॥
पादमेकमुरौ कृत्वा द्वितीयं कटिसंस्थितम् ।
नारीञ्च सुरमेत् कामी विपरीतस्तु बन्धकः ॥
पार्श्वोपरि पदौ कृत्वा योनौ लिङ्गेन ताडयेत् ।
बाहुभ्यां ताडयेद्गाढं क्षुब्धको बन्ध एव सः ॥
सुप्तां स्त्रियं समालिङ्ग्य स्वयं सुप्तो रमेत् पुनः ।
यल्लिङ्गं चालयेत् योनौ बन्धोऽयं धेनुकः स्मृतः ॥
नारीपादौ च हस्तेन धारयेत् गलके पुनः ।
स्तनार्पितकरो कामी बन्धश्चोत्कण्ठसञ्ज्ञकः ॥
स्वयं जङ्घाद्वयं बाहौ कृत्वा योषित्पदद्वयम् ॥
स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः सिंहासनो मतः ॥
पीडयेदुरुयुग्मेन कामुकः कामिनीं यदि ।
रतिनागः समाख्यातः कामिनीनां मनोहरः ॥
नार्य्याश्चोरुयुगं धृत्वा कराभ्यां ताडयेत् पुनः ।
रमयेन्निर्भरं कामी बन्धो विद्याधरो मतः ॥"
इति ॥)

सञ्ज्ञाप्रभेदेन अन्योऽपि बन्धोऽस्ति । यथा,—

"कामप्रदो विपरीतो नागरो रतिपाशकः ।
केयूरः प्रियतोषश्च ततः समपदस्तथा ॥
ततश्चैकपदो ज्ञेयः सम्पुटश्चोरुसम्पुटः ।
ततः स्तनभवश्चैव ततो तु रतिसुन्दरः ॥
ऊरुपीडस्मरचक्रौ ततश्चोरुक्रमः स्मृतः ।
वेष्टको हयकीलस्तु ततो लीलासनस्तथा ॥
अष्टादशक्रमाद्बन्धाः स्त्रीणां बहुसुखप्रदाः ।
पुंसां सुखकराश्चैव कथितास्तु क्रमात्ततः ॥"
इति स्मरदीपिका ॥ * ॥

अनभिसन्धितकर्म्मकर्त्तुर्बन्धाभावो यथा —

"पश्चाद्दानैरशुभं बुद्धतेऽनभिसन्धिते ।
फलैस्तथोपभोगैश्च पूर्व्वकर्म्मशुभाशुभे ॥
एवं न बन्धो भवति कुर्व्वतः कारणं विना ।
न च बन्धाय तत् कर्म्म भवत्यनभिसन्धितम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(हठयोगप्रदीपोक्ता योगसाधकबन्धा यथा, तत्रैव । ३ । ५५—५७ ।

अथोड्डीयानबन्धः ।

"बद्धो येन सुषुम्नायां प्राणस्तूड्डीयते यतः ।
तस्मादुड्डीयनाख्योऽयं योगिभिः समुदाहृतः ॥
उड्डीनं कुरुते यस्मादविश्रान्तं महाखगः ।
उड्डीयानं तदेव स्यात् तत्र बन्धोऽभिधीयते ॥
उदरे पश्चिमं तानं नाभेरूर्द्ध्वञ्च कारयेत् ।
उड्डीयानो ह्यसौ बन्धो मृत्युमातङ्गकेशरी ॥"

अथ मूलबन्धः । तल्लक्षणादिकमुक्तं तत्रैव ३ । ६१—६२ ।

"पार्ष्णिभागेन सम्पीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् ।
अपानमूर्द्ध्वमाकृष्य मूलबन्धोऽभिधीयते ॥
अधोगतिमपानं वा ऊर्द्ध्वगं कुरुते बलात् ।
आकुञ्चनेन तं प्राहुर्मूलबन्धं हि योगिनः ॥"

अथ जालन्धरबन्धः । अस्य लक्षणादिकमुक्तं तत्रैव । ३ । ७०—७१ ।

"कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेच्चिबुकं दृढम् ।
बन्धो जालन्धराख्योऽयं जरामृत्युविनाशकः ॥
बध्नाति हि शिराजालमधोगामि नभोजलम् ।
ततो जालन्धरो बन्धः कण्ठदुःखौघनाशनः ॥")

बन्धकः, पुं (बध्नातीति । बन्ध + ण्वुल् ।) ऋणाय स्थापितं वस्तु । बाँधा इति भाषा । इति आधिशब्दनामार्थे अमरः ॥ इदानीमाधिर्निरूप्यते । आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णेऽधिक्रियते आधीयत इत्याधिः । स च द्विधैव । कृतकालोऽकृतकालश्च । पुनश्चैकैकशो द्विविधः गोप्यो भोग्यश्च । यथाह नारदः ।

"अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।
कृतकालापनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति ॥'

कृते काले आधानकाल एवास्मिन् काले दीपोत्सवादौ मयायमाधिर्मोक्तव्योऽन्यथा तवैवाधिर्भविष्यतीत्येवं निरूपिते कालेऽपनेय आत्मसमीपे नेतव्यो मोचनीय इत्यर्थः देयं दानं देयमनतिक्रम्य यावद्देयम् उद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः । यावद्देयम् उद्यतो यावद्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः । एवञ्चतुर्विधस्याधेर्विशेषमाह ।

"आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।
काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥"

प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यद्याधिरधमर्णेन द्रव्यदानेन मोक्ष्यते तदा नश्यत्यधमर्णस्य धनं प्रयोक्तुः स्वम्भवति । कालकृतः कृतकालः आहिताग्न्यादिषु पाठात् कालशब्दस्य पूर्व्वनिपातः स तु काले निरूपिते प्राप्ते नश्येत् द्वैगुण्यात् प्रागूर्द्ध्वं वा । फलभोग्यः फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः क्षेत्रारामादिः स न कदाचिदपि नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः । काले कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशाभाव उक्तः फलभोग्यो न नश्यतीति पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते द्वैगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्द्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यं इति वृहस्पतिवचनात् ।

"हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधौ ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च ।
तदन्तराधनं दत्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति ॥'

किञ्च ।

"गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते ।
नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते ॥"

गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगेन वृद्धिर्भवति । अल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या समयातिक्रमात् तथा सोपकारे उपकारकारिणि बलीवर्द्दताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके हापिते हानिं व्यवहाराक्षमत्वं गमिते नो वृद्धिरिति सम्बन्धः । नष्टो विकृतिं गतस्ताम्रकटाहादिश्छिद्रभेदादिना पूर्व्ववत्कृत्वा देयः तत्र गोप्याधिर्नष्टश्चेत् पूर्व्ववत् कृत्वा देयः । उपभुक्तोऽपि चेत् वृद्धिरपि हातव्या भोग्याधिर्यदि नष्टस्तदा पूर्व्ववत् कृत्वा देयः । वृद्धिसद्भावे वृद्धिर्वा हातव्या । विनष्ट आत्यन्तिकं नाशं प्राप्तः सोऽपि देयो मूल्यादिद्वारेण तद्दाने सवृद्धिकं मूल्यं लभते

यदि न ददाति तदा मूलनाशः । ‘विनष्टे मूलनाशः स्याद्दैवराजकृतादृते।’ इति नारदवचनात । दैवराजकृतादृते । दैवमग्न्युदकदेशोपप्लवादि । दैवकृतादग्निनाशादिना । तथा स्वापराधरहितान्राजकृतात। दैवराजकृते तु विनाशे सवृद्धिकं मूल्यं दातव्यमधमर्णेनाध्यन्तरं वा यथाह ।

“स्रोतसापहृते चैव राज्ञा चैवापहारिते ।
आधिरन्योऽथ कर्त्तव्यो देयं वा धनिने धनमिति॥”

तत्र स्रोतसापहृत इति दैवकृतोपलक्षणम् ।

अपि च ।

“आधि स्वीकरणात सिद्धी रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ।
यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत ॥”

आधेर्गोप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणादुपभोगादाधिग्रहणसिद्धिर्न साक्षिलिखनमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण यथाह नारद ।

“आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।
सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा ॥”

अस्य च फलम् ।

“आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्व्वा तु बलवत्तरेति ।”

या स्वीकारान्ता क्रिया सा पूर्व्वा बलवती स्वीकाररहिता तु पूर्व्वापि न बलवतीति स चाधि प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यद्यसारतामविकृत एव सवृद्धिकमूल्यद्रव्यापर्य्याप्ततां गतस्तदाधिरन्यः कर्त्तव्यः । धनिने वा धनं देयं रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति वदता आधि प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितम् । आधि प्रणाशेद्विगुण इत्यस्यापवादमाह ।

“चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ।
सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥”

चरित्रं शोभनाचरितम् । चरित्रेण बन्धकं चरित्रबन्धकम् । तेन यत् द्रव्यमात्मसात् कृतं पराधीनं वा कृतम् । एतदुक्तं भवति धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्य धमर्णेनाल्पमेव द्रव्यमात्मसात कृतम् । यदि वाधमणस्य स्वच्छाशयत्वेनाल्पमूल्यमाधिं गृहीत्वा बहुद्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनं कृतमिति तद्धनं नृपो वृद्ध्या सह दापयेत् अयमाशय एवम्भूतं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति किन्तु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति । तथा सत्यङ्कारकृतं करणं कारः भावे घञ् सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः कारे सत्यागदस्येति मुम् सत्यङ्कारेण कृतं सत्यङ्कारकृतम् । अयमभिसन्धिः । यदा बन्धकार्पणसमय एव इत्थं परिभाषितं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दातव्यम् । नाधिनाश इति तदा तद्विगुणं दापयेदिति । अन्यार्थः । चरित्रशब्देन गङ्गास्नानाग्निहोत्रादिजनितमपूर्व्वमुच्यते यत्र तदेवाधीकृत्य यत् द्रव्यमात्मसात् कृतम् । तत्र तदेव द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधिनाश इति । आधिप्रणाशादन्यदुच्यते । सत्यङ्कारकृतमिति क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्व्वाहणाय यदङ्गुलीयकादि परहस्ते कृतं तद्व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणं दातव्यं तत्रापि येनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं स एव चेद्व्यवस्थातिवर्त्ती तेन तदेव हातव्यम् । इतरश्चेद्व्यवस्थातिवर्त्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिदापयेदिति । किञ्च ।

“उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा
भवेत् ।
प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात् ॥”

धनदानेनाधिमोचनायोपस्थितस्याधिर्मोक्तव्यो धनिना वृद्धिलोभेन न स्थापयितव्यः । अन्यथा अमोचने स्तेनश्चौरवद्दण्ड्यो भवेत् असन्निहिते पुनः प्रयोक्तरि कुले तदाप्तहस्ते सवृद्धिकं धनं निधायाधमर्णः स्वीयं बन्धकं गृह्णीयात । अथ प्रयोक्ताप्यसन्निहितस्तदाप्ताश्च धनस्य ग्रहीतारो न सन्ति यदि वा असन्निहिते प्रयोक्तरि आधिविक्रयेण धनदित्साधमर्णस्य तत्र किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षित आह ।

“तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः ।”

तस्मिन् काले यत्तस्याधेर्मूल्यं ततः परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेन्न ततः ऊर्द्ध्वं धनं वर्द्धते यावद्धनी धनं गृहीत्वा तमाधिं मुञ्चति यावद्वा तन्मूल्यद्रव्यं न्दत्विने प्रवेशयति । यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणं धनमेव ग्रहीतव्यं न त्वाधिनाश इति विचारितन्त्वणग्रहणकाल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्निहिते वाधमर्णे धनिना किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।

“विनाधारणकाद्वापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ।”

धारणकादधमर्णाद्विना अधमर्णे असन्निहिते साक्षिभिस्तदाप्तैश्च सह तमाधिं विक्रीय तद्धनं गृह्णीयाद्धनी वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । यद्यग्रहणकाले द्विगुणीभूतेऽपि धने धनमेव ग्रहीतव्यं न त्वाधिनाश इति न विचारितम् । तदा आधि प्रणाशेद्विगुण इत्यस्याधिनाश । विचारिते त्वयं पक्ष इति ॥ * ॥ भोग्याधौ विशेषमाह ।

“यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।
मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥”

यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया वृद्ध्या द्विगुणीभूतं तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आध्युत्पन्ने द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिनाधिर्मोक्तव्यः । यदि वादावेवाधौ दत्ते द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिर्मोक्तव्य इति परिभाषया कारणान्तरेण वा भोगाभावेन तदा द्विगुणीभूतमृणन्तदाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे सत्याधिर्मोक्तव्यः । अधिकोपभोगे तदपि देयम् । अन्यथा सवृद्धिकमूल्यापाकरणाथाध्युपभोगविषयमिदं वचनम् । नमेनं क्षयाधिमाचक्षते लौकिकाः यत्र तु वृद्ध्यर्थ एवाध्युपभोग इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूल्यदानं तावदुपभुङ्क्ते एवाधिम् एतदेव स्पष्टीकृतं बृहस्पतिना

“————ऋणी बन्धमवाप्नुयात् ।
फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यञ्च सामकम् ॥
यदि प्रकर्षितं तत् स्यात्तदा न धनभाग्धनी ।
ऋणी च न लभेद्बन्धं परस्परमतं विना ॥”

अस्यार्थः । फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यो बन्ध आधिः स च द्विविधः सवृद्धिकमूल्यापाकरणार्थो वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च तत्र च वृद्धिमूल्यापाकरणाय बन्धः पूर्णकालः पूर्णः कालो यस्यासौ पूर्णकालस्तमाप्नुयादृणी । यदा सवृद्धिकं मूल्यं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टन्तदा बन्धमवाप्नुयादित्यर्थः वृद्धिमात्रापाकरणार्थन्तु बन्धं सामकं दत्त्वाप्नुयादृणी । समं मूल्यं सममेव सामकम् । अस्यापवादमाह । यदि प्रकर्षितं तत् स्यात्तद्बन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं वृद्धेरप्यधिकफलं यदि स्यात्तदा न धनभाग्धनी । सामकं न लभेद्बन्धं मूल्यमदत्त्वैवर्णी बन्धमवाप्नुयादिति यावत । अथाप्रकर्षितं तद्बन्धकं वृद्धयेऽप्यपर्य्याप्तन्तदा सामकं दत्त्वापि बन्धं लभेताधमर्णो वृद्धिशेषमदत्त्वैव लभेतेत्यर्थः । पुनरुभयत्रापवादमाह । परस्परमतं विना उत्तमर्णाधमर्णयोः परस्परानुमत्यभावे यदि प्रकर्षितं इत्याद्युक्तम् । परस्परानुमतौ तु तत्तद्धमपि बन्धकं यावन्मूल्यदानन्तावदुपभुङ्क्ते धनी निष्क्रमपि मूलमात्रदाने नैवाधमर्णो लभते । इति मिताक्षरा ॥

बन्धकः पुं (बन्ध + स्वार्थे कन् ।) विनिमयः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ आधि । इति शब्दरत्नावली ॥ रतहिण्डक । इति नानार्थरत्नमाला ॥ (बध्नातीति । बन्ध + ण्वुल । बन्धनकर्त्तरि, त्रि । यथा, देवीभागवते । ५ । १ । ३६ ।

“न नारी न धनं गेहं न पुत्रा न सहोदरा ।
बन्धनं प्राणिनां राजन्नहङ्कारस्तु बन्धकः ॥”)

बन्धकी, स्त्री (बध्नाति मानसमिति । बन्ध + ण्वुल । गौरादित्वात् ङीष ।) पुंश्चली । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ३४ । ८८ ।

“न बन्धकीभिर्न न्यूनैर्बन्धकीपतिभिस्तथा ॥”)

इभी । इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥ पञ्चपुरुषगामिनी । (यथा महाभारते ।१।१२३।७४।

“नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।
अतः परं स्वैरिणी स्याद्बन्धकी पञ्चमे भवेत् ॥”)

बन्धनं, क्ली (बन्ध + भावे ल्युट ।) बन्धनक्रिया । बाँधा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उद्दानम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥ कङ्कनम् ३ बन्धः ४ सयमनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा हितोपदेशे । १ । ६५ ।

“आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् ।
मातृजङ्घा हि वत्सस्य स्तम्भीभवति बन्धने ॥”)

वधः । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥ हिंसा । इति शब्दरत्नावली ॥ रज्जुः । इति हेमचन्द्रः ॥ बध्यतेऽनेनेति करणल्युटप्रत्ययान्तः त्रि ॥ (बध्यतेऽस्मिन् इति अधिकरणे ल्युट् । कारागारम् । बन्धनस्थानम् । यथा, भागवते ।३।२।२५।

"वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेन्द्रबन्धने ॥" बन्ध + कर्त्तरि ल्यु । महादेवस्य नामभेदे, पु । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १ ।

"बन्धनो बन्धकर्त्ता च सुबन्धनविमोचन ॥"

बन्धनकर्त्तरि, त्रि । यथा तत्रैव ।१३।१७।६१।

"बन्धनस्त्वसुरेन्द्राणां युधि शत्रुविनाशन ॥")

बन्धनवेश्म, क्ली (बन्धनाय बन्धनस्य वा वेश्म गृहम् ।) कारागारम । इति हारावली ।१६६॥

बन्धनालय, पु, (बन्धनाय बन्धनस्य वा आलय ।) कारागारम । इत्यमर । २ । ८ । ११६ ॥

बन्धस्तम्भ, पु, (बन्धाय स्तम्भ ।) हस्तिबन्धनस्तम्भ । तत्पर्य्याय । आलानम २ । इत्यमर । २ । ८ । ४१ ॥ शङ्कु ३ अचोड ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धित्र, क्ली, (बन्ध + इत्र ।) कामदेव । इत्युणादिकोष ॥ चर्म्मव्यजनम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

बन्धु, पु, (बन्ध बन्धने + "शृस्वृस्निहित्रपीति ।" उणा १।११। इति उ ।) स्नेहेन मनो बध्नाति य । तत्पर्य्याय । सगोत्र २ बान्धव ३ ज्ञाति ४ स्व, ५ स्वजन ६ । इत्यमर । २ । ६ । ३४ ॥ दायाद ७ गोत्र ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ बन्धवश्च त्रिविधा । आत्मबन्धव पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति । यथोक्तम् ।

"आत्मपितृष्वसु पुत्त्रा आत्ममातृष्वसु सुता ।
आत्ममातुलपुत्त्राश्च विज्ञेया ह्यात्मबान्धवा ॥
पितु पितृष्वसु पुत्त्रा पितुमातृष्वसु सुता ।
पितुर्मातुलपुत्त्राश्च विज्ञेया पितृबान्धवा ॥
मातु पितृष्वसु पुत्त्रा मातुमातृष्वसु सुता ।
मातुर्मातुलपुत्त्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवा ॥"

तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रथममात्मबन्धवो धनभाज स्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्य । बन्धूनामभावे आचार्य्य । इति मिताक्षरा ॥ * ॥ (यथा, मनु ।२।१३६।

"वित्त बन्धुर्वय कर्म्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मानस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥"

"बन्धु पितृव्यादि ।" इति तट्टीकायां कुल्लूक भट्ट ॥) बन्धूक । (यथा, अशोकवधे । २९ ।

"अभ्यर्च्य बन्धुपुष्पमालयेति ॥")

मित्रम् । (यथा, मेघदूते । ३४ ।

"बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहार ॥")

भ्राता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु ।१२।१२।

"अथानाथा प्रकृतयो मातृबन्धुनिवासिनम् ।
मौलैरानाययामासुर्भरत स्तम्भिताश्रुभि ॥")

बन्धुक, पु (बन्ध + उक । यद्वा, बन्धुर्बन्धूकवृक्ष एव । बन्धु + स्वार्थे कन् ।) बन्धूकवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धुजीव । बन्धुरिव जीवयति रसादिनेति । बन्धु + जीव + अच ।) बन्धूकवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु । ११ । २५ ।

"वीक्ष्य वेदिमथ रक्तबिन्दुभि-
र्बन्धुजीवपृथुभि प्रदूषिताम् ॥")

बन्धुजीवक, पु, (बन्धुवत जीवयति रसादिना इति । बन्धु + जीव + ण्वुल । यद्वा, बन्धुजीव एव । स्वार्थे कन् ।) बन्धूकवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ७३ ॥

बन्धुता, स्त्री, (बन्धोर्भाव बन्धूनां समूहो वा इति । "ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल ।" ४।२।४३। इति तल ।) बन्धूनां समूह । बन्धोर्भाव । इत्यमर ।२।६।३५॥ (यथा ऋग्वेदे । ४ । ४ । ११ ।

"महो रुजामि बन्धुता वचोभि ॥")

बन्धुदत्तम् क्ली, (बन्धुना दत्तम् ।) पितृमातृभ्यां दत्त स्त्रीधनम् । यथा । याज्ञवल्क्य ।

"बन्धुदत्त यथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।
अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयु ॥"

बन्धुदत्तपदेन कन्यादशायां यत पितृभ्यां दत्त तदुच्यते । इति दायभाग ॥

बन्धुर, क्ली, (बन्ध बन्धने + "मद्गुरादयश्च ।" उणा० १ । ४२ । इति उरप्रत्ययेन निपातनात साधु ।) मुकुटम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (रथ बन्धनम् । यथा, महाभारते । ३ । २२ । ३१ ।

"अन्ये छत्र वरूथञ्च बन्धुरञ्च तथापरे ।
गन्धर्व्वा बहुसाहस्राश्चिच्छिदु रथमन्वयम् ॥"

तथा च भागवते । ४ । २६ । १ ।

"हैम द्विचक्रमेकाक्ष त्रिवेणु पञ्चबन्धुरम् ॥")

बन्धुर, पुं, (बन्ध + "मद्गुरादयश्च ।" उणा १।४२। इति उर निपातनात साधु ।) स्त्रीचिह्नम् । तिलकल्कम । बन्धूक । वधिर । हंस । इति मेदिनी । रे, १८९ ॥ विडङ्ग । इति हेमचन्द्र ॥ ऋषभौषधम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ बक । विहङ्ग । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धुर, त्रि, (बन्ध + उर ।) रम्यम् । (यथा, महागणपतिस्तोत्रे । १५ ।

"श्रेय स्थेय स देयाद्भम विमलदृशो बन्धुर सिन्धुरास्य ॥")

नम्रम् । इति मेदिनी । रे, १८९ ॥ उन्नतानतम् । इत्यमर ॥ (यथा रघु । १३ । ४७ ।

"बध्नाति मे बन्धुरगात्रि । चक्षु
र्दृप्त ककुद्मानिव चित्रकूट ॥")

बन्धुरा, स्त्री, (बन्धुर + टाप ।) पण्ययोषा । इति मेदिनी । रे, १९ ॥

बन्धुरा, पुं, शक्तव । इति मेदिनी । रे, १९ ॥ बहुवचनान्तोऽयम् ॥

बन्धुल पु, (बन्धु लातीति । बन्धु + ला + क ।) असतीसुत । इत्यमर ।२ । ६ । २६ ॥ (यथा, मृच्छकटिकनाटके चतुर्थे अङ्के ।

"परगृहललिता परान्नपुष्टा
परपुरुषैर्जनिता पराङ्गनासु ।
परधननिरता गुणेष्ववाच्या
गजकलभा इव बन्धुला नमाम ॥")

बन्धूक । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धुल, त्रि (बन्धून् लाति स्नेहेन गृह्णातीति । बन्धु + ला + क ।) सुन्दर । नम्र । इत्यजयपाल ॥

बन्धूक, पुं, (बध्नाति सौन्दर्य्येण चित्तमिति । बन्ध + "उलूकादयश्च ।" उणा ४ । ४१ । इति ऊक ।) पीतशालक । इति मेदिनी । क, १८ ॥ पुष्पवृक्षविशेष । बान्धुली इति वङ्गभाषा । दोपहरिया इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । रक्तक २ बन्धूजीवक ३ । इत्यमर ।२ ४।७३॥ बन्धुक ४ बन्धु ५ बन्धुल ६ बन्धुजीवक ७ बन्धुजीव ८ बन्धलि ९ बन्धुर १० । इति शब्दरत्नावली रक्त ११ माध्याह्निक १२ । इति भावप्रकाश ॥ ओष्ठपुष्प १३ अर्कवल्लभ १४ मध्यन्दिन १५ रक्तपुष्प १६ रागपुष्प १७ हरिप्रिय १८ । अस्य गुणा ।

"असितसितपीतलोहितपुष्पविशेषात चतुर्व्विधा बन्धूक ।
ज्वरहरो विविधग्रहभूतपिशाचशमन प्रसादन सवितु स्यात ॥"

इति राजनिर्घण्ट ॥

"बन्धूक कफकृद्ग्राही रक्तपित्तहरो लघु ॥"

इति भावप्रकाश ॥

खघूपे, क्ली । बन्दुक इति ख्यातम् । यथा —

"बन्धूको बन्धुजीवे स्यात् खघूपे स्यान्नपुंसकम् ॥"

इति हड्डचन्द्र ॥

बन्धूकपुष्प, पुं, (बन्धूकस्य बन्धूजीवस्य पुष्पमिव पुष्प यस्य ।) पीतशाल । इत्यमर ।२।४।४४। बीजक । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

"बीजक पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।
बन्धूकपुष्प प्रियक सर्ज्जकश्चासन स्मृत ॥")

बन्धूर, पु (बन्ध बन्धने । बन्ध + "मद्गुरादयश्च ।" उणा । १ । ४२ । इत्यत्र खर्ज्जूरादित्वादूरप्रत्ययेन सिद्धम् इत्युज्ज्वलदत्त ।) छिद्रम् । इत्युणादिकोष ॥

बन्धूर, त्रि, (बन्ध + खर्ज्जूरादित्वादूरप्रत्यय ।) रम्य । नम्र । यथा, रभस ।

"बन्धूरबन्धुरौ रम्ये नम्रे हंसे तु बन्धुर ॥"

उन्नतानतम् । स्वभावात् यदुन्नत उपाधिवशादीषन्नत तत । क्वचिदुन्नत क्वचिदानत स्थलादिकम् । इति केचित । इत्यमरटीकायां भरत ॥

बन्धूलि पु, (बन्ध बन्धने । बन्ध + ऊलि ।) बन्धूकवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्ध्य, त्रि, (बन्ध + यत ।) ऋतुप्राप्तावपिफलरहितवृक्षादि । (यथा, रघु ।१ । ७ ।

"सिक्त स्वयमिव स्नेहाद्बन्ध्यमाश्रमपादपम ॥")

तत्पर्य्याय । अफल २ अवकेशी ३ । इत्यमर । २ । ४ । ७ ॥ विफल ४ निष्फल ५ । इति राजनिर्घण्ट ॥ बन्धनीय । इति बन्धधातो कर्म्मणि यप्रत्यय ॥ (यथा, याज्ञवल्क्य ।२।२४६।

"अबन्ध्य यश्च बध्नाति बद्ध यश्च प्रमुञ्चति ॥"

पु निवर्त्तितवारि सेतु । यथा मिताक्षरायाम ।

"सेतुश्च द्विविधो ज्ञेय खेयो बन्ध्यस्तथैव च ।
तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बन्ध्य स्यात्तन्निवर्त्तनात ॥")

वन्ध्या स्त्री, (वन्ध+"अघ्न्यादयश्च ।" उणा ४।११२। इति यक ।) अप्रजस्त्री। इति मेदिनी॥ बाजा इति भाषा॥ (यथा भागवते । ६ । १४ । १२ ।
'रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः ।
सपत्नस्य गुणैः सर्वैश्चिन्ता वन्ध्यापतेरभूत ॥"
वन्ध्या स्त्री अष्टमे वर्षे अधिवेदनीया भवति यथाह मनुः । ९ । ८१ ।
"वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।")
अपत्यशून्यगौः । तत्पर्यायः । वशा २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६९ ॥ बालाख्यगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृषलीविशेषः । यथा,—
'वन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।
अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेके उशनसो वचनम् ॥*॥
योनिरोगविशेषः । यथा,—
"उन्मार्गिणी तथा वन्ध्या विप्लुता च परिप्लुता ।
वातला योनिजो रोगो वातदोषेण पञ्चधा ॥"
तस्या लक्षणं यथा,—
'सा फेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ।
वन्ध्या निरार्त्तवा ज्ञेया विप्लुता नित्यवेदना ॥
परिप्लुता या भवति ग्राम्यधर्म्मे रुजा भृशम् ।
वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता ॥"
तस्याश्चिकित्सा यथा,—
"बला सिता चातिबला मधूकं
वटस्य शुङ्गं गजकेशरञ्च ।
एतन्मधुक्षीरघृतैर्निपीय
वन्ध्या सुपुत्रं नियतं प्रसूते ॥
अश्वगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं घृतान्वितम् ।
ऋतुस्नाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ॥
पुष्योद्धृतं लक्ष्मणाया मूलं दुग्धेन कन्यया ।
पिष्टा पीत्वा ऋतुस्नाता गर्भं धत्ते न संशयः ॥
कुशकण्टकमूलं धातक्याः कुसुमानि वटाङ्कुराः ।
नीलोत्पलं पयोयुक्तमेव गर्भप्रदं ध्रुवम् ॥
या वला पिबति पार्श्वपिप्पलं
क्षीरकेण सहितं हितासना ।
श्वेतया विशिखपुङ्खया युतं
सा सुतं जनयतीह नान्यथा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(चिकित्सान्तरमस्या यथा,—
"पिप्पल्यः शृङ्गवेरञ्च मरिचं केशरन्तथा ।
घृतेन सह पातव्यं वन्ध्यापि लभते सुतम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे योनिव्यापदधिकारे॥
"बला चातिबला यष्टिशर्करा मधुसंयुता ।
वन्ध्यागर्भकरी पीता नाग्ना कार्या विचारणा॥"
इति भैषज्यधन्वन्तरौ स्त्रीरोगाधिकारे ॥)
वन्ध्याकर्कोटकी, स्त्री, (वन्ध्यायाः कर्कोटकी । गुणदायकतया वन्ध्याया उपकारिणी अतोऽस्यास्तथात्वम् ।) तिक्तकर्कोटकी । बाँझखखसा इति बाँझखेखसा इति बाँझककरोल इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । वन्ध्या २ देवी ३ नागारातिः ४ नागहन्त्री ५ मनोज्ञा ६ पथ्या ७ दिव्या ८ पुत्रदा ९ सकन्दा १० श्रीकन्दा ११ कन्दवल्ली १२ ईश्वरी १३ सुगन्धा १४ सर्पदमनी १५ विषकण्टकिनी १६ परा १७ कुमारी १८ भूतहन्त्री १९ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफापहत्वम् । स्थावरादिविषघ्नत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"वन्ध्याकर्कोटकी देवी कन्या योगेश्वरीति च ।
नागारिर्नागदमनी विषकण्टकिनी तथा ॥
वन्ध्याकर्कोटकी लघ्वी कफशुद्व्रणशोधिनी ।
सर्पदर्पहरी तीक्ष्णा विसर्पविषहारिणी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
ब(व)भ्र, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा -पर -सक -सेट ।) ब(व)कारादिः । ओष्ठ्यवर्गचतुर्थोपधः । ब(व)भ्रति । इति दुर्गादासः ॥
बभ्रवी स्त्री (बभ्रोः शिवस्येयं पत्नी । बभ्रु+अण+ङीप् । न वृद्धिः ।) दुर्गा । इति भूरिप्रयोगः ॥
बभ्रि पुं, (बभ्र+इन् ।) वसनम् । इति केचित् ॥ (भरणकर्त्तरि धारके च त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २३ । ४ ।
"गन्तेयान्ति सवना हरिभ्यां
बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः ॥")
बभ्रु पुं (बिभर्त्ति भरति वा । भृ+"कुश्च ।" उणा १ । २३ । इति कुः द्वित्वञ्च ।) अग्निः । शिवः । (यथा, महाभारते १३ । महादेवस्य सहस्रनामकथने । १७ । १४८ ।
"शृङ्गी शृङ्गप्रियो बभ्रू राजराजो निरामयः ॥")
विष्णुः । (यथा महाभारते १३ । विष्णोः सहस्रनामकथने । १४९ । २६ ।
"रुद्रो बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ॥")
विशालः । नकुलः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ९ ।
"सञ्जायते महावल्लो नकुलो बभ्रुसन्निभः ॥")
मुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ देशभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रावरशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खलतिः । इति हेमचन्द्रः ।३।११७॥ (कपिलो वर्णः । इति मेधातिथिः ॥ तद्गुणयुक्ते तु वाच्यलिङ्गः । यथा, मनुः । ४ । १३ ।
"नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥"
लोमपादसुतः । यथा भागवते ।९।२४।१।
"रोमपादसुतो बभ्रुर्बभ्रोः कृतिरजायत ।"
देवावृधसुतः । यथा, तत्रैव । ९ । २४ । ९ ।
"बभ्रुर्देवावृधसुतस्तयोः श्लोकौ पठन्त्यमू ॥"
ययातिपुत्रस्य द्रुह्योः सुतः । यथा, तत्रैव । ९ । २३ । १४ ।
"द्रुह्योश्च तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ॥"
पञ्चगन्धर्व्वपतिषु अन्यतरः । यथा, रामायणे । ४ । ४१ । ४२ ।
"तत्र गन्धर्व्वपतयः पञ्च सूर्य्यसमप्रभाः ।
शैलूषो ग्रामणी शिक्षः शुको बभ्रुस्तथैव च ॥"
विश्वामित्रपुत्त्रभेदः । यथा, महाभारते । १३ । ४ । ५० ।
"बभ्रोश्चापि गुरुमश्च बभ्रुः कालपथस्तथा ।"
विश्वामित्रस्य पुत्त्रः । स तु यादवानामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । ९४ । ४८ ।
"वसुदेवं सुतैश्चाव्य सभाद्यश्चैव वीर्य्यवान् ।
यदुप्रवीरा विख्याता लोकपाला इवापरे ॥"
यथा च माघे । २ । ४ ।
"आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत् स दारानपाहरत ॥"
स च विनष्टप्राये यादवकुले पथि गच्छन् दस्युभिर्हतः । तत्कथा च महाभारते । १६ । मौषलपर्व्वणि द्रष्टव्या ॥ स्त्री, कपिला गौः । सा च निशि अजानता पृषध्रेण खड्गेन हता । यथा, भागवते । ९ ।२ । ६ ।
"खड्गमादाय तरसा प्रलीनोडुगणे निशि ।
अजानन्नहनद्बभ्रोः शिरः शार्द्दूलशङ्कया ॥")
बभ्रु त्रि, (बिभर्त्तीति । भृ+"कुश्च ।" उणा १ । २३ । इति कुः द्वित्वञ्च ।) पिङ्गलः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ८ ।
"यथा बालारुणबभ्रुवल्कलं
पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥"
यथा च रघुः । १५ । १६ ।
"धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ॥")
बभ्रुधातु पुं, (बभ्रुः पिङ्गलो धातुः ।) सुवर्णं गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
बभ्रुवाहन पुं, मणिपुरस्य राजविशेषः । स च चित्राङ्गदायां अर्ज्जुनाज्जातः । यथा,—
"करेणुमत्यां नकुलो निरमित्रं तथार्ज्जुनः ।
इरावन्तमुलूप्यां वै सुतायां बभ्रुवाहनम् ॥
मणिपुरपतेः सोऽपि तत्पुत्त्रः पुत्त्रिकासुतः ॥"
इति श्रीभागवते । ९ । २२ । ३२ ॥
अपि च ।
वैशम्पायन उवाच ।
"श्रुत्वा तु नृपतिं प्राप्तं पितरं बभ्रुवाहनः ।
निर्ययौ विनयेनाथ ब्राह्मणार्घपुरःसरः ॥
मणिपुरेश्वरं त्वेवमुपायातं धनञ्जयः ।
नाभ्यनन्दत् स मेधावी क्षात्रधर्म्ममनुस्मरन् ॥"
"भर्त्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्त्रञ्च पतितं भुवि ।
चित्राङ्गदा परित्रस्ता प्रविवेश रणाजिरे ॥"
इति महाभारते । १४ । ७९ अध्यायः ॥
(अस्यार्ज्जुनादिना युद्धादिकं तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)
बम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर० सक०-सेट ।) बम्बति । इति दुर्गादासः ॥
बर्ब्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक -सेट ।) बर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥
बर्ब्बट , पुं, (बर्ब्ब+अटन् ।) राजमाषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बर्ब्बटी इति ख्यातः ॥ (विवृतिरस्या राजमाषशब्दे ज्ञेया ॥)
बर्ब्बटी, स्त्री (बर्ब्बट+गौरादित्वात् ङीष ।) पण्ययोषा । व्रीहिभेदः । इति मेदिनी । टे, ५१ ॥
बर्ह, ङ कृतौ । हिंसायाम् । दाने । वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म०-सक०

सेट।) रेफोपध । ड, वर्हते । इति दुर्गादास ॥

वल, क ड निरूपणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा - आत्म सक॰ सेट ।) क ड, वालयते धन्म धीर । अद केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादास ॥

वल, क म जीवने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर अक सेट ।) वलयति । इति दुर्गादास ॥

वल, ड दाने । वधे । निरूपणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा -आत्म -सक सेट ।) ड वलते । इति दुर्गादास ॥

वल ज धान्यावरोधे । जीवने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक अक च सेट।) वाल वल । धनस्य भावो धान्य सम्वृद्धिस्तस्य अवरोध प्रतिवन्ध धान्यावरोध । वलति पुण्यहीन विधि । पुण्यहीनस्य सम्वृद्धि प्रतिवध्नाति इत्यर्थ । अयमर्थो अन्यैर्न मन्यते । वलत्यन्नेन लोक । इति दुर्गादास ॥

व(ब)ल,क्ली (वलते विपक्षान् हन्तीति। वल + पचाद्यच ।) सैन्यम् । (यथा, भगवद्गीतायाम् ।१।१ ।
"अपर्य्याप्त तदस्माक वल भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्य्याप्तन्त्विदमेतेषां वल भीमाभिरक्षितम् ॥")
स्थौल्यम् । सामर्थ्यम् । अस्य शेषस्य पर्य्याय । द्रविणम् २ तर ३ सह ४ शौर्य्यम् ५ स्थाम ६ शुष्मम् ७ शक्ति ८ पराक्रम ९ प्राण १० । इत्यमर ।२।८।१ २॥ मह ११ शुष्म १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ऊर्ज्ज १३ । इति जटाधर ॥ तद्वैदिकपर्य्याय । ओज १ पा(वा)ज २ शव ३ तर ४ तव ५ त्वक्ष ६ शर्द्ध ७ वाध ८ नृम्णम् ९ तविषी १० शुष्मम् ११ शुष्णम् १२ शूलम् १३ दक्ष १४ वीळु १५ च्यौत्नम् १६ सह १७ यह १८ वध १९ वर्ग २० वृजनम् २१ वृक २२ मज्मना २३ पौंस्यानि २४ धर्णसि २५ द्रविणम् २६ स्यन्द्रास २७ शम्बरम् २८ । इत्यष्टाविंशतिर्व्वलनामानि । इति वेदनिघण्टौ । २ । ९ ॥ (यथा, मनु । २ । ५५ ।
"पूजित ह्यशनं नित्य वलमूर्जञ्च यच्छति ॥")
तत्तु गर्भस्थबालकस्य षष्ठे मासि भवति । इति सुखबोध ॥ गन्धरस । रूपम् । इति मेदिनी । ले, ३७ ॥ शुक्रम् । इति हेमचन्द्र ।३।२९३॥ (यथाह सुश्रुत । "धातूनां यत्पर तेजस्तत् खल्वोज तदेव वलमित्युच्यते ॥") वपु । इति जटाधर ॥ (यथा रामायणे । ७ । १ । ३३ ।
"कीदृशो वै प्रभावोऽस्य किं वल क पराक्रम ॥")
पल्लवम् । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्त । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वलमस्यास्तीति । वल + अर्श आद्यच ।) वलयुक्ते, त्रि । इति मेदिनी ॥*॥ सद्योवलकराणि वलहराणि च यथा,—
"सद्योवलकराण्यौणि वालाभ्यङ्ग सुभोजनम् ।
सद्योवलहराण्यौणि अध्वा मैथुन ज्वर ॥"

वलकारकौषध यथा, गारुडे । ११५।१९६ अ ।
"शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।
वलानि कुर्य्यान्नाशाया प्रत्युषे भक्षण शिव । ॥"
पारिभाषिकवलानि । यथा,—
"विद्याभिजनमित्राणि वृद्धिसत्त्वधनानि च ।
तप सहायवीर्य्याणि दैवञ्च दशम वलम् ॥"
इति महाभारते आपद्धर्म्मे ॥
अपि च ।
"अवलस्य वल राजा वालस्य रुदित वलम् ।
वल मूर्खस्य मौनन्तु तस्करस्यानृत वलम् ॥"*॥
अपि च ।
"क्षत्रियाणां वल युद्ध व्यापारञ्च वल विशाम् ।
भिक्षा वल भिक्षुकाणां शूद्राणां विप्रसेवनम् ॥
हरौ भक्तिर्हरेर्दास्य वैष्णवानां वल हरि ।
हिंसा वल खलानाञ्च तपस्या च तपस्विनाम् ॥
वल वेशश्च वेश्यानां योषितां यौवन वलम् ।
वल प्रतापो भूपानां वालानां रुदित वलम् ॥
सतां सत्य वल मिथ्या वलमेवासतां सदा ।
अनुगानामनुगम खल्यस्वानाञ्च सञ्चय ॥
विद्या वल पण्डितानां वाणिज्य वणिजां वलम् ।
शश्वत्सुकर्म्मशीलानां गाम्भीर्य्य साहस वलम् ॥
धन वलञ्च धनिनां सुचीनाञ्च विशेषत ।
वल विवेक शान्तानां गुणिनां वलमेकता ॥
गुणो वलञ्च गुणिनां चौराणाञ्चौर्य्यमेव च ।
विप्रवाक्यञ्च कापट्यमधर्म्मिष्ठानां वलम् ॥
हिंसा च हिंस्रजन्तूनां सतीनां पतिसेवनम् ।
वरशापौ सुराणाञ्च शिष्याणां गुरुसेवनम् ॥
वल धर्म्मो गृहस्थानां भृत्यानां राजसेवनम् ।
वल स्तव स्तावकानां ब्रह्म च ब्रह्मचारिणाम् ॥
यतीनाञ्च सदाचारो न्यास सन्न्यासिनां वलम् ।
पाप वल पातकिनां सुभक्तानां हरिर्वलम् ॥
पुण्य वल पुण्यवतां प्रजानां नृपतिर्वलम् ।
फल वलञ्च वृक्षाणां जलधीनां जल वलम् ॥
जल वलञ्च शस्यानां मत्स्यानाञ्च जल वलम् ।
शान्तिवलञ्च भूपानां विप्राणाञ्च विशेषत ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ३५ अध्याय ॥

व(ब)ल, पुं, (वलते निरूपयति स्वेष्टमिति । वल + अच । वलदेवपक्षे नामैकदेशग्रहणादाधापि सिध्यति भीमादिवत ।) काक । (यथा, महाभारते । ७ । ६ । २५ ।
"शशा श्वेना वला कङ्का वायसाश्च सहस्रश ॥")
वलदेव । इत्यमर ॥ (यथा, भागवते ।४।५।१९।
"पूष्णो ह्यपातयत् दन्तान् कलिङ्गस्य यथा वल ॥")
अस्य पत्न्यादीनां नामानि यथा —
"रेवतीं नाम तनयां रेवतस्य महीपते ।
उपयेमे वलस्तस्यां जज्ञाते निशठोल्मुकौ ॥"
इति विष्णुपुराणे । ५ । २५ । १९ ॥
वरुणवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वायुना प्रदत्त कार्त्तिकेयानुचरभेद । यथा महाभारते । ९ । ४५ । ४२ ।
"वलञ्चातिवलञ्चैव महावक्त्रौ महावलौ ।
प्रददौ कार्त्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम । ॥"

रामपुत्रस्य कुशस्यान्वये जातस्य पारियात्रस्य पुत्रविशेष । यथा, भागवते । ९ । १२ । २ ।
"देवानीकस्ततोऽनीह पारियात्रोऽथ तत्सुत ।
ततो वल स्थलस्तस्माद्वज्रनाभोऽर्कसम्भव ॥'
दनायुष पुत्रविशेष । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३३ ।
'दनायुष पुन पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवा ।
विक्षरो वलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुर ॥"
मेघ । इति निघण्टु । १ । १ ॥) दैत्यविशेष । इति मेदिनी । ले, ३७ ॥ तस्य विवरण यथा,—
"आसीद्दैत्यो वलो नाम महावलपराक्रम ।
देवगन्धर्व्वयक्षाणां चन्द्रेन्द्रभयकारक ॥
येन विष्णुयम सूर्य्यो भय आज्ञौ प्रपीडिता ।
अनिलानलरक्षश्च वरुणश्च वशीकृता ॥
सयम्य येन नागेन्द्रा महाभोगा महाविषा ।
गरुडश्च कृतो भृत्य सदाज्ञामभिवर्त्तिन ॥
येन सलिलश शैलेन्द्र कन्दुकाकारकारित ।
क्रीडार्थ येन विप्रेन्द्र । गिरय प्रथिता भुवि ॥
तेन देवा सब्रह्माद्या दिव सर्व्वे पलायिता ।
दत्त स्थानन्तु पाताल समय शरदां शतम् ॥
तथा ते भयमापन्ना मान त्यक्त्वा गता गुरुम् ।
पृच्छन्ति विनयात सर्व्वे शक्रस्य हितकारिण ॥
केनोपायेन देवानां स्वर्गवासो भवेद्द्विज । ।
भवान् हि नयवेत्ता च उपाय वद पृच्छताम् ॥
त्वमेव शास्त्रवेत्ता च हित शक्रस्य नित्यश ।
शक्रोदधिनिमग्नानामतिपोतो भव द्विज । ॥
एव पृष्ट स देवैस्तु गुरुर्व्वचनमब्रवीत ॥
वृहस्पतिरुवाच ।
यद्य दानव शक्र । न युद्धे भवतो वश ।
रणे न क्षयमायाति अजेय सङ्गरे यत ॥
अत कपटमास्थाय प्रार्थनीय क्रतु प्रति ।
दाता सत्त्ववलोपेत स्वकायमर्थितेष्वपि ॥
अतस्तस्य प्रार्थयिता विष्णुर्म्माथामहोदधि ।
द्विजरूपधरो भूत्वा याचनाय वधाय च ॥
गुरुणा चोदिता देवा स्तुतास्ते निधनम्प्रति ।
गता सर्व्वे तत शान्ता यत्र देवो जनार्द्दन ॥
माधवेन तदा देवा दृष्टा भयसमाकुला ।
क्षमाध्यासनसलापे सर्व्वे ते सस्तुता भृशम ॥
सपृच्छितास्तदा सर्व्वे किमायातावदन् सुरा ॥
देवा ऊचु ।
वलेन वलिना देव । सर्व्वे विप्राविता वयम् ।
मायावी त्व वधे तस्य नान्योपायो भवेत् क्वचित ॥
विष्णुरुवाच ।
करोमि भवतामिष्ट किन्त्वसौ वलसयुत ।
सात्त्विको नयवेत्ता च सर्व्वशास्त्रार्थपारग ॥
गूढमन्त्रविचारी स्याद्धर्म्मैककृतनिश्चय ।
तस्य मायां कथ कर्त्तुं शक्यते सुरसत्तमा ॥
पुरैका भवते विद्या मम दत्ता तु शूलिना ।
मोहिनी नाम विख्याता मोहं या कुरुते भृशम् ॥
ततोऽह तस्य नाशाय स्मरामि परमेश्वरीम् ।
स्मरिता परमां विद्यां द्विजभावो जनार्द्दन ॥

मध्यकायसुवेशश्च वेदपाठी बविटर ।
परियाचनी कुताग्रस्तु चापयन्नो प्रवेदयवेत ॥
यदर्थं याचनां कस्य करोमि कथ्यतां मम ।
त दृष्ट्वा सूर्यतेजाभसुक्तो विप्रेश्वजन् च च ॥
बलस्ते यज्ञनिष्पत्तिं करोति द्विजसत्तम ।।
हेमकूटे महाशैले तिष्ठते दानवोत्तम ॥
सर्व्वतोऽपि महामायी वचनाय तदा गत' ।
मोहिनीं जपमानस्तु विद्यां परमविह्विराम् ॥
विचित्र दनुराजस्य पुर सर्व्वपुरोत्तमम ।
प्रविशदिद वेदात्मा पठमानो जनार्दन ॥
दानवस्तु पुर रम्य जानाति त्व महोत्तम ।।
द्वार गतोऽसुरेन्द्रस्य कुर्य्यां प्राध्ययन तदा ॥
द्वारपालो वदत्येव श्रुत्वा वेदध्वनि शुभम् ।
पुराणि रत्नानि शुभ ददामि याचतां वर ।॥
इह दान द्विजश्रेष्ठ । दुर्लभश्च महामते ।।
तेनोक्त दयन द्वा स्य दीयतां दनुसत्तमे ॥
तदा स पूर्व्वमादिष्ट प्रेषयामास त नृपम् ।
बलिन बलसम्पन्न दानव सुरमर्द्दनम् ॥
दानोद्यनकरी भद्र दृष्ट्वा प्रोवाचभावत ।
किमायातो भवांश्चात्र काथ्य विप्र । तदुच्यत ॥
मोहिनीं जपमानस्तु वदते द्विजकेशव ॥
ब्रह्मोवाच ।
अह स प्रेषयामास विद्धि मां कश्यपात्मजम् ।
यज्ञो सेन्द्रै समारब्धा ऋषिभिश्चासुरा
धिप ।॥
तस्य निष्पत्तये नाथ । आगतोऽह तवान्ति-
कम् ।
दान मे दीयतां राजन् । सिध्यते येन तन्मख ॥
बल उवाच ।
येन स सिध्यते यज्ञो देवाख्यो द्विजोत्तम ।।
तया चाह धन दारान् शिरमद्य ददामि ते ॥
ब्रह्मोवाच ।
येन स सिध्यते यज्ञो देवानामसुराधिप ।।
तद्देय तत्र आदिष्ट सत्यमन्त्रावयोरपि ॥
बल उवाच ।
याचतां येन ते कार्य्य सत्य विप्र । ददामि ते ।
सस्तुत्य मोहिनीं विद्यां वदते द्विजसत्तम ॥
ब्राह्मण उवाच ।
न मे धनै स्वदारैर्वा न भूम्या गजवाजिभि ।
इन्द्रे कार्य्यं महाबाहो । देवयज्ञोऽसुरा
धिप । ॥
येन निष्पाद्यते यज्ञ' सुखदश्च दिवौकसाम् ।
तमह याचयिष्यामि दीयतां तद्व्रत तव ॥
एतन कार्य्य मम भद्र श्रूयोच विशेषत ।
देवाय तव कायेन सिध्यते तन्मखोत्तम ॥
तन्त दत्ता तद्वस्तन दानवेन महात्मना ।
विष्णुनापि स्वचक्रेण शिरस्तस्यच्छिनोऽसुर ॥
प्राकृत देहसतश्च दिव्यकायत्वभूत्तदा ।
तस्यावयवसञ्जाता वज्राद्या रत्नजातय ॥
लोचने सुरतेजांसि पद्मरागाणि चाभवन् ।
विशुद्धपात्रदानेन कायो रत्नाकरोऽभवत् ॥”
इति देवीपुराणे ४७ अध्याय ॥

ब(व)लक्ष , पु, धवल । इत्यमर ।१।५।१३॥ बलते
क्विप बल अक्षत्वक्षिन् घञ बलक्ष इति कथ
सयोगवाद् । इति रायमुकुट ॥ अवलक्षते
इति वलक्ष घञ अकारलोप । इति खाम्या-
द्य ॥ एतन्मते अन्तःस्थवकारादि ॥ (यथा,
माघे। ६ । ३४ ।
“द्विरददन्तवलक्षमलक्ष्यत
स्फुरितभृङ्गमृगच्छविकेतकम् ॥”)
बलज, क्ली, (बलात् जायते इति । बल+जन+
ड ।) क्षेत्रम् । पुरद्वारम् । इत्यमर ।३।३।३१॥
शस्यम् । (धान्यराशि । इति वैजयन्ती ॥ यथा
माघे । १४ । ७ ।
“त्व समीरण इव प्रतीक्षित
कर्षकेण बलजान् पुपूषता ॥”)
युद्धम् । इति मेदिनी ॥ बलजन्ये, त्रि ॥
बलजा स्त्री (बलात बलकृतसाहसयुद्धादिकात
जायते या। बल+जन+ड+टाप ।) वरयोषा।
यूथी । इति मेदिनी । जे, २६ ॥
बलवी, स्त्री प्रासादोपरिमण्डलिका । इति
पुराणम् ॥
बलद पुं (बल ददातीति । बल+दा+क' ।)
जीवक । इति राजनिर्घण्ट । पौष्टिककर्म्माङ्ग-
होमाग्नि । यथा । पौष्टिके बलद स्मृत ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (वृषभ । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३७ । १५३ ।
“अन्येद्यु प्रणयक्रीडायाचाच मम सूचकम् ।
गतोऽभ्राद्द्रह दान्तस्तवचया बलदोऽभवम् ॥”)
बलदातरि, त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।३।५३ । १८ ।
“बल तोकाय तनयाय जीवसे त्व हि बलदा
असि ॥”)
बलदा, स्त्री (बलद+टाप ।) अश्वगन्धा । इति
राजनिर्घण्ट ॥ (अस्या पर्य्यायो यथा,—
“गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाह्वया ।
वराहकर्णी वरदा बलदा कुष्ठगन्धिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बलदीनता, स्त्री, (बलस्य दीनता ।) ग्लानि ।
इति हेमचन्द्र ॥
बलदेव पुं, (बलेन दीव्यतीति । दिव+अच ।)
बलराम । तत्पर्य्याय । बलभद्र २ प्रल
म्बघ्न ३ अच्युताग्रज ४ रेवतीरमण ५ राम ६
कामपाल ७ हलायुध ८ नीलाम्बर ९ रौहि-
णेय १० तालाङ्क ११ मुषली १२ हली १३
सङ्कर्षण १४ सीरपाणि १५ कालिन्दी
भेदन १६ बल १७ । इत्यमर ।१।१।२४॥
रुक्मिदर्प १८ मधुप्रिय १९ हलधर २०
फालभृत २१ फालभृत २२ सौनन्दी २३ गुप्त-
चर २४ सवर्त्तक २५ बली २६ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा भागवते ।९। ३ । ३३ ।
“तद्गच्छ देवदेवांशो बलदेवो महाबल ॥”)
अस्य ध्यानम् ।
“बलदेवं द्विबाहुञ्च शङ्खकुन्देन्दुसन्निभम् ।
वामे हलायुधधर मुषल दक्षिणे करे ॥

हालालोल नीलवस्त्र हेलावन्त स्मरेत परम् ॥”
इति कश्चिन्निबन्ध ॥
(अथ हि शेषपर्य्यायाद्यवतार । यथा, महा
भारते । १ । ६७ । १५२ ।
“शेषस्यांशश्च नागस्य बलदेवो महाबल ॥”
नामास्य कारणानि बलभद्रशब्दे द्रष्टव्यानि ।)
वायु । इति मेदिनी । वे, ६२ ॥
बलदेवा स्त्री त्रायमाणौषधि । इति मेदिनी ।
वे, ६२ ॥ (गुणादयोऽस्यास्त्रायमाणाशब्दे
ज्ञातव्या ॥)
बलप्रसू , स्त्री (प्रसूते इति प्रसूर्जननी । बलस्य
बलदेवस्य प्रसू ।) रोहिणी । बलराममाता ।
इति शब्दरत्नावली ॥
बलभद्र पु (बल भद्र श्रेष्ठमस्य। यद्वा, बलमस्या-
स्तीति बल । अर्श आद्यच । बली बलवानपि
भद्र सौम्य ।) बलदेव । इत्यमर ।१।१।२४॥
अनन्त । बलशाली । इति हेमचन्द्र ।२।१३६॥
लोध्र । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवय । इति
राजनिर्घण्ट ॥ बलदेवस्य नाम्नां कारणानि
यथा —
“अत निरूपित नाम्नां कनिष्ठस्य यथाश्रुतम् ।
ज्येष्ठस्य हलिनो नाम सङ्केत शृणु मन्मुखात् ॥
गर्भसङ्कर्षणादेव नाम्ना सङ्कर्षण स्मृत ।
नास्यन्तोऽस्यैव वेदेषु तेनानन्त इति स्मृत ॥
बलदेवो बलोद्रेकाद्धली च हलधारणात् ।
शितिवासो नीलवासात् मुषली मुषलायुधात् ।
रेवतीसहसम्भोगाद्रेवतीरमण स्वयम् ॥
रोहिणीगर्भवासात्तु रौहिणेयो महामति ।
इत्येव ज्येष्ठपुत्रस्य श्रुत नाम निवेदितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्याय ॥
विष्णुपूजनोक्तादलपद्मस्थयोगिनिविशेष । यथा,
“सर्व्वत्र मङ्गल कार्य्य वासुदेवस्य पूजने ।
एवमेव नृपश्रेष्ठ । निष्कल चाप्यथेतरत ॥
बलभद्रश्च कामश्च अनिरुद्धस्तथैव च ।
नारायणस्तथा ब्रह्मा विष्णु षष्ठ प्रकीर्त्तित ॥
नरसिंहो वराहश्च योगिनोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता ।
पूर्व्वाद्यष्टदलेष्वेतान् यजती मङ्गल पृथक ॥
पूजयेत् कर्णिकामध्ये वासुदेवन्तु नायकम् ।
विमला नायिका तस्य वासुदेवस्य कीर्त्तिता।
बलभद्रमुखानान्तु योगिन्य शृणु पार्थिव । ॥
आदावुत्कर्षिणी ज्ञेया ज्ञाना पश्चात क्रिया
परा ।
योगा प्रह्वा तथेशानी अनुग्राही तथा स्मृती ॥
सर्व्वाश्चतुर्भुजा प्रोक्ता शङ्खचक्रगदाधरा ।
योगिन्यो बलभद्रस्तु काम विधियुते तथा ॥
किष्टि रूपन्तु पूर्व्वोक्त हलच मुषलन्तथा ।
शङ्खचक्रञ्च धत्ते स गदां प्राग्वच्छिताम्तथा ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्याय ॥
(पर्व्वतविशेष । यथा, भागवते । ५।२ ।२६।
“एतेषां वर्षमर्य्यादा गिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ।
ईशान उरुशृङ्गो बलभद्र शतकेसर सहस्र-
स्रोतो देवपालो महानस इति ॥”)

बलभद्रा, स्त्री, कुमारी। त्रायमाणा। इति मेदिनी। दे, ३८४॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"बलभद्रा त्रायमाणा त्रायन्ती गिरिजानुजा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

बलभद्रिका, स्त्री, (बलभद्रेव। बलभद्रा+स्वार्थे कन्। कापि अत इत्वम्।) त्रायमाणा। इत्यमरः। २।४।१५॥

बलराम, पुं, (रम+भावे घञ्। बलेन रामो रमणं यस्य।) बलदेवः। यथा,—
"बलरामानुजः श्रीमान् गजेन्द्रस्तुतपादकः॥"
इति नारदपञ्चरात्रे चतुर्थरात्रीये ८ अध्यायः॥
अस्य ध्यानम्।
"अम्बरे दिव्य उद्याने हरिचन्दनसङ्कुले।
तत्राधस्तात् स्वर्णपीठे विचित्रे मणिमण्डपे॥
तन्मध्ये मणिमाणिक्यदिव्यसिंहासनोज्ज्वले।
तत्रोपरि च रेवत्या सङ्कर्षणहलायुधम्॥
ईश्वरस्याभयाजन्तमभिन्नगुणरूपिणम्।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं रक्ताम्बुजदलेक्षणम्॥
नीलचेलधरं स्निग्धं दिव्यगन्धानुलेपनम्।
कुण्डलाञ्चितसद्गण्डं दिव्यभूषाम्बरस्रजम्॥
मधुपाने सदासक्तं मदाघूर्णितलोचनम्।
मुषलं दक्षिणे पाणौ बलरामं सदा स्मरेत्॥"
इति कश्चिन्निबन्धः॥

बलल, पुं, (बलं लातीति। बल+ला+क।) बलरामः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

बलवत्, त्र, (बलमस्यास्तीति। बल+मतुप्। मस्य वः।) अतिशयम्। इत्यमरः। ३।४।१॥ (यथा, शाकुन्तले प्रस्तावनायां सूत्रधारस्योक्तिः।
"बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः॥")

बलवान् [त्] त्रि, (बलमस्यास्तीति। बल+मतुप्। मस्य वः।) बलविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। मांसलः २ अंसलः ३। इत्यमरः। ३।१।४४॥ वीर्य्यवान् ४ बली ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः १।७६।
"आकाशात्तु विकुर्व्वाणात् सर्व्वगन्धवहः शुचिः। बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः॥")

बलवर्द्धिनी, स्त्री (बलं वर्द्धयतीति। बल+वृध+णिनि। ङीप्।) जीवकौषधिः। इति जटाधरः॥

बलविन्यास, पुं (बलानां सैन्यानां विशेषेण दुर्भेद्यत्वेन न्यास स्थापनम्।) युद्धार्थे सैन्यस्य देशविशेषे विभज्य दुर्लङ्घत्वनिमित्त स्थापनम्। तत्पर्य्यायः। व्यूहः २। इत्यमरः। २।८।७८॥ (बलविन्यासास्तु "मकरपद्मादिभेदात् बहवः। तत्र सङ्क्षेपतो मनुना युद्धयात्रायां कैश्चिन्निर्दिष्टाः॥ यथा, मानवे। ७।१८७—१९१।
"दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा। वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गारुडेन वा॥ यतश्च भयमाशङ्केत् ततो विस्तारयेद्बलम्। पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम्॥ सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्व्वदिक्षु निवेशयेत्। यतश्च भयमाशङ्केत् प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम्॥ गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः॥ संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून्। सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत्॥")

बलसूदन, पुं, (बलं तन्नामानं प्रसिद्धं असुरं सूदयतीति। बल+सूद+ल्युः।) इन्द्रः। इति हलायुधः॥ (यथा, देवीभागवते। ५।३।१३।
"गोविन्दश्च गदापाणिर्युद्धाय बलसूदनः॥"
विष्णुः। इति देवीपुराणे ४७ अध्यायः॥)

बलस्थिति, स्त्री, (बलानां स्थितिरवस्थानं यत्र। अभिधानात् स्त्रीत्वम्।) शिबिरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

बलहा, [न्], पुं, (बलं सामर्थ्यं हन्तीति। बल+हन+क्विप्।) श्लेष्मा। इति शब्दरत्नावली॥ (बलं तन्नामानमसुरं हन्तीति। इन्द्रः॥ परबलविनाशके त्रि। यथा हरिवंशे। ११।४२।
"तत्राह युध्यमानस्तु भ्रातास्य बलहा बली। क्षितौ समापतन्शूरो गदापाणिर्हलायुधः॥")

ब(व)ला, स्त्री, (कार्य्यकारित्वेन बलमस्त्यस्याः। बल+अर्शआद्यच् ततष्टाप्।) क्षुपविशेषः। बाला इति वाड़ियाला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वाट्यालकः २। इत्यमरः। २।४।१०७॥ समङ्गा ३ ओदनिका ४ भद्रा ५ भद्रोदनी ६ खरकाष्ठिका ७ कल्याणिनी ८ भद्रबला ९ मोटा १० पाटी ११ बलाढ्या १२। इति राजनिर्घण्टः॥ शीतपाकी १३ वाट्या १४ वाटी १५ विनया १६ वाट्याली १७ वाटिका १८। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।
"वाट्यालको वाट्यपुष्पी समांशा विलला बला। श्वेतवाड़ियाला इति भाषा॥ न्यग्रोधा ललितबला पीतपुष्पी महाबला। पीतवाडीयाला।" इति रत्नमाला॥ अस्या गुणाः। अतितिक्तत्वम्। मधुरत्वम्। पित्तातिसारनाशित्वम्। बलवीर्य्यप्रदत्वम्। पुष्टिकफरोधविशोधनञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अथ बलाचतुष्टयनामानि।
"बला वाट्यालिका वाट्या सैव वाट्यालकोऽपि च। महाबला पीतपुष्पा सहदेवी च सा स्मृता॥ ततोऽप्यतिबला ऋष्यप्रोक्ता कङ्कतिका च सा। गाङ्गेरुकी नागबला भषा ह्रस्वा गवेधुका॥ बलाचतुष्टयगुणाः।
बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत्। स्निग्धं ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम्॥ बलामूलत्वचश्चूर्णं पीतं सक्षीरशर्करम्। मूत्रातिसारं हरति दृष्टमेतन्न संशयः॥"
इति भावप्रकाशः॥
"स्निग्धाशुब्बा बला हृद्या ग्राहिणी वात पित्तजित्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
(विद्याविशेषः। सा च ब्रह्मणः सुता। विश्वामित्रेण रामाय प्रदत्ता। अस्याः प्रभावात् क्षुधाल्पयाशिविजितस्त्रीणी न भवेत्। यथा, रामायणे। १।२२।११—२२।
"अध्यर्द्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे। रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत॥ गृहाण वत्स! सलिलं माभूत् कालविपर्य्ययः। मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा॥ न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्य्ययः। न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैरृताः॥ न बाह्वोः सदृशो वीर्य्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन। त्रिषु लोकेषु वा राम! न भवेत् सदृशस्तव॥ बलामतिबलाञ्चैव पठतस्तात राघव!॥ न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये। नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ!॥ एतद्विद्याद्वये लब्धे न भवेत् सदृशस्तव। बला चातिबला चैव सर्व्वज्ञानस्य मातरौ॥ क्षुत्पिपासे न ते राम! भविष्येते नरोत्तम!। बलामतिबलाञ्चैव पठतस्तात राघव!॥ विद्याद्वयमधीयाने यशश्चाथ भवेद्भुवि। पितामहसुते ह्येते विद्ये तेजःसमन्विते। प्रदातुं तव काकुत्स्थ! सदृशस्त्वं हि पार्थिव!॥ कामं बहुगुणाः सर्व्वे त्वय्येते नात्र संशयः। तपसा सम्भृते चैते बहुरूपे भविष्यतः॥ ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः। प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः॥ विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भीमविक्रमः। सहस्ररश्मिर्भगवान् शारदीव दिवाकरः॥")

ब(व)लाक, पुं, (बलेन अकतीति। बल+अक+पचाद्यच्।) बकजातिः। इति भरतः॥ (पुरुपुत्त्रः। स च पौलस्त्यगङ्गस्य नप्ता पौत्रः। यथा, भागवते। ९।१५।३।
"जह्नोस्तु पूरुस्तत्पुत्त्रो बलाकश्चात्मजोऽजकः॥"
बलतस्पीपुत्रमेदः। यथा, मार्कण्डेये। ११८।२।
"तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्त्रा द्वादश जज्ञिरे। प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः॥ बली बलाकश्चण्डश्च प्रचण्डश्च सुविक्रमः॥"
जातूकर्णस्य मुनेः शिष्यविशेषः। यथा, श्रीभागवते। १२।६।५८।
"जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम्। बलाकपैलजाबालविरजेभ्यो ददौ मुनिः॥"
राक्षसभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ६९।६४।
"तां जहाराद्विजतनयो बलाको नाम राक्षसः॥"
खगमरसशतो व्याधविशेषः। यथा, महाभारते। ८।६९।४।
"मृगव्याधोऽभवत् कश्चित् बलाको नामभारत॥")

ब(व)लाका, स्त्री, (बलते इति। बल संवरणे+बलाकादयश्च।" उणा ४।१४। इति अक। यद्वा, बलेन अकतीति। बल+अक कुटिलगतौ+पचाद्यच्।) बकजातिविशेषः। (यथा, मनुः। ५।१४।
"बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम्॥")
तत्पर्य्यायः। विसकण्ठिका २। इत्यमरः। २।५।२५॥ विसकण्ठी ३ बलाका ४। इति शब्दरत्नावली॥ कारण्डिका ५ शिङ्खिका ६। इति जटाधरः॥ विसकण्ठी ७ सुभ्राङ्गा ८

दीर्घकन्धरा ९ धर्म्माम्ता १० कामुकी ११ श्येना १२ मेघानन्दा १३ जलाश्रया १४। बलेन शक्त्या दूरमूर्द्ध्वमकति। बल वक्ष सवरणे बलाकादय इत्याकन् बलाका। इति रायमुकुटकृतव्युत्पत्तिद्वयेन पवर्गीयबकारादिरन्त्यबकारादिश्चाय शब्द ॥*॥ अस्या मांसगुणा । वायुनाशित्वम्। स्निग्धत्वम् । स्वस्मलत्वम्। वृष्यत्वम् । कफपित्तहरत्वम् । हिमत्वञ्च। इति राजवल्लभ ॥ सारस हंसबलाकाचक्रक्रौञ्चादयो जले प्लवनात् प्लव सञ्ज्ञा कथितास्ते तन्मांस गुरूष्णञ्च बलदायि। अपि च।

"अन्ये बकबलाकाद्या गुरव प्राणिभक्षणात्।"

इति राजनिर्घण्ट ॥

अन्यच्च।

"हंससारसकाचाक्षबकक्रौञ्चसरारिका ।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्या प्लवा स्मृता ।
प्लवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् प्लवा स्मृता ॥
प्लवा पित्तहरा स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमा ।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकरा सरा ॥"

इति भावप्रकाश ॥

(कामुकी । इति शाश्वत ॥)

बलाश्विता, स्त्री, (बलेन अश्विता।) रामवीणा। इति शब्दरत्नावली ॥

बलाट, पु, (बलेन अट्यते प्राप्यते इति। अट+घञ्।) मुद्ग । इति हेमचन्द्र ॥

बलात्, अ, (बलमततीति। बल+अत+क्विप।) हठात्। बलादिति निपातो हठार्थे इति स्वामी। इत्यमरटीकायां भरत ॥ यथा—

"बलात् सन्दूषयेद्यस्तु परभार्य्यां नर क्वचित्।
वधदण्डो भवेत्तस्य नापराधी भवेत् स्त्रिया ॥"

इति मात्स्ये २ १ अध्याय ॥

बलात्कार, पु (बलात्करणम्। बलात्+कृ+भावे घञ्।) हठात्करणम्। तत्पर्य्याय । प्रसभम् २ हठ ३। इत्यमर । २ । ८ । १ ८ ॥ हठात्कार ४ प्रसभ ५। इति शब्दरत्नावली ॥

"मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतञ्च यत्।
तत्प्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतन्तथा ॥"

इति ऋणादाने मिताक्षराधृतनारदवचनम् ॥

(यथा रघु । १ । ४७ ।

"शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहै ॥")

बलात्मिका, स्त्री, (बलमेव आत्मा स्वरूप यस्या ।) हस्तिशुण्डीवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

बलाद्या स्त्री (बलाय आद्या श्रेष्ठा।) बला। इति राजनिर्घण्ट ॥ (बलाशब्देऽस्या विवरण ज्ञातव्यम् ॥)

बलानुज, पु, (बलस्य बलरामस्य अनुज कनिष्ठ ।) श्रीकृष्ण । इति पुराणम् ॥

बलामोटा, स्त्री (बलमामोटयतीति। बल+आ+मुट+अच। टाप्।) नागदमनी। इति भावप्रकाश ॥ (यथास्या गुणा ।

'बलामोटा कटुस्तिक्ता लघु पित्तकफापहा।
मूत्रकृच्छ्रव्रणान् रक्षो नाशयेज्जालगर्द्दभान् ॥

सर्व्वग्रहप्रशमनी नि शेषविषनाशिनी ।
जय सर्व्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

बलाय पु, (अयतीति अय प्रापक । बलस्य अय ।) वरुणवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादयोऽस्य वरुणशब्दे ज्ञातव्या ॥)

बलाराति पु, (बलस्य तन्नाम्ना प्रसिद्धस्यासुरस्य अराति शत्रु ।) इन्द्र । इत्यमर ।१।१।४६॥

बलालक, पु, (बलाय अलति समर्थो भवतीति। बल+अल+ण्वुल ।) पानीयामलकम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

बलाश, पु, (बलमश्नातीति। बल+अश+अण।) श्लेष्मा। इति हेमचन्द्र । ३ । १२६ ॥ (यथा

"बलाश एवायतमुन्नतञ्च
शोफ करोत्यन्नगति निवार्य्य ॥"

कण्ठगतरोगविशेष । तल्लक्षण यथा,—

"गले च शोफ कुरुत प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।
मर्म्मच्छिद दुस्तरमेतमाहु-
र्बलाशसञ्ज्ञ निपुणा विकारम् ॥"

इति सुश्रुते निदानस्थाने षोडशेऽध्याये ॥

दन्त्यसान्तोऽप्यय शब्दो दृश्यते ॥)

बलासम, पु, बुद्ध । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ब(व)लाहक, पु, (बलेन हीयते इति। बल+हा+क्वुन्। यद्वा वारीणां वाहक । पृषोदरादित्वात् साधु ।) मेघ । (यथा, कुमारे। १ । ४ ।

"बलाहकच्छेदविभक्तरागा-
मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥")

मुस्तक । इत्यमर । १ । ३ । ६ पर्व्वत । दैत्यविशेष । नागविशेष । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । २ । ९ । ९ ।

"कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ॥"

बलाहकसर्पस्तु दर्व्वीकराणामन्तर्गत । इति सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याय ॥) रमागर्भोद्भव कल्किदेवपुत्त्र । यथा,—

"तथा रमा सिते पक्षे वैशाखे द्वादशीदिने ।
जामदग्न्याद्व्रत चक्रे पूर्णं वर्षचतुष्टयम् ॥
पट्टसूत्र करे बद्धा भोजयित्वा द्विजान् बहून् ॥
भुक्त्वा हविष्य क्षीराक्त सुमिष्ट स्वामिना सह ॥
बुभुजे पृथिवीं सर्व्वामपूर्व्वां स्वजनैर्वृता ।
सा पुत्त्रौ सुषुवे साध्वी मेघमालबलाहकौ ॥
देवानामुपकर्त्तारौ यज्ञदानतपोव्रतौ ।
महोत्साहौ महावीर्य्यौ सुभगौ कल्किसम्मतौ ॥"

इति कल्किपुराणे ३१ अध्याय ॥

श्रीकृष्णरथाश्वविशेष । यथा,—

"स्यन्दनस्तु शतानन्द सारथिश्चास्य दारुक ।
तुरङ्गा शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहका ॥"

इति त्रिकाण्डशेष ॥

(यथाच भागवते । १ । ५३ । ५ ।

"स चाश्वै शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकै ।
युक्त रथमुपानीय तस्थौ प्राञ्जलिरग्रत ॥"

जयद्रथस्य भ्रातृविशेष । यथा, महाभारते। ३ । २५४ । १२ ।

"जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते
सौवीरराज सुभगे। स एष ।
तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा
बलाहकानीकविदारणाद्या ॥"

नदविशेष । स तु लवणसमुद्रगामी। यथा मात्स्ये । १० । ७२ ।

"बलाहकश्च ऋषभश्चक्रो मैनाक एव च ।
विनिविष्टा प्रतिदिश निमग्ना लवणाम्बुधिम् ॥"

कुशद्वीपस्थपर्व्वतविशेष । यथा, तत्रैव।१२१।५५।

'बलाहकस्तृतीयस्तु जात्यञ्जनमयो गिरि ॥"

तारापीडस्य राज्ञ स्वनामख्यातो बलाधिकारी। यथा, कादम्बर्य्यां चन्द्रापीडविद्याभ्यासकथने। "चन्द्रापीडमानेतु राजा बलाधिकृत बलाहकनामान आहूय बहुतुरगबलपदातिपरिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत ॥")

बलाक्ष्कन्द पु, (बल आकृषतीति बलाकृष्टा इष्ट कन्द ।) गुलञ्चकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

बलि, पु, (बल्यते दीयते इति। बल दाने+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा ४ । ११७ । इतीन्।) कर। राजग्राह्यो भाग । (यथा मनु ।७।८।

"सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम् ॥"

"राजा शक्तैरमात्यैर्वर्षग्राह्य धान्यादिभाग मानयेत।" इति कुल्लूकभट्ट ॥) उपहार। पूजासामग्री। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा मार्कण्डेये। ८३ । ८ ।

"ददतुस्तौ बलिञ्चैव निजगात्रासृगुक्षितौ ॥")

चामरदण्ड । बलिवैश्वनामकपञ्चमहायज्ञान्तर्गतभूतयज्ञ । इति हेमचन्द्र ।३।४८३॥ (गृहस्थो हि पञ्चसूनापापेन प्रतिदिन सबध्यते। तन्निष्कृत्यर्थ प्रत्यह पञ्च महायज्ञा कर्त्तव्या । यथाह मनु । ३ । ६८—७१ ।

"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्कर ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥
तासां क्रमेण सर्व्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभि ।
पञ्च कॢप्ता महायज्ञा प्रत्यह गृहमेधिनाम् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तित ।
स गृहेऽपि वसन्नित्य सूनादोषैर्न लिप्यते ॥"

"पशुवधस्थान सूना। सूना इव सूना हिंसास्थानगुणयोगात्। चुल्ल्यादय पञ्च गृहस्थस्य जीवहिंसास्थानानि। चुल्ली उद्धानी। पेषणी दृषदुपलात्मिका। उपस्कर गृहोपकरणकुण्डसमाजन्यादि । कण्डनी उदूखलमुषले। उदकुम्भो जलाधारकलश ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ॥ * ॥ गृहस्थानां बलिरूपभूतयज्ञस्य प्रतिदिनकर्त्तव्यतया तस्य विस्तृतिरुच्यते। गृहस्थ अनन्यचित्तो देवताध्यानपर एव होमान् कृत्वा प्राच्यादिषु दिक्षु बलिं हरेत्। तत्प्रकरणमाह। प्राच्यां इन्द्राय नम । इन्द्र-

पुरुषेभ्यो नमः । दक्षिणस्यां यमाय नमः । यमपुरुषेभ्यो नमः । पश्चिमायां वरुणाय नमः । वरुणपुरुषेभ्यो नमः । उत्तरस्यां सोमाय नमः । सोमपुरुषेभ्यो नमः । ननु मनौ ।३।८७।
"इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ।"
इत्युक्तं अन्तकाय नमः । अन्तकपुरुषेभ्यो नमः इत्यादिप्रयोगः साधुः स्यात् । अत उच्यते यद्यपि शब्दावगम्यत्वाद्देवतात्वस्यान्तकाप्पतीन्दुशब्दैरेवोद्देशो युक्तस्तथापि बह्वृचाश्वलायनसवादाङ्कपयस्ते च यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशमिति पाठात् यथोक्त एव प्रयोगः । मरुद्भ्यो नमः इति द्वारे बलिं दद्यात् । जले अद्भ्यो नमः । मुषलोलूखले वनस्पतिभ्यो नमः । वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे उत्तरपूर्व्वस्यां दिशि श्रियै नमः इति बलिं दद्यात् । वास्तुपुरुषस्य पाददेशे दक्षिणपश्चिमायां दिशि भद्रकाल्यै नमः । इत्यनेन दद्यात् । केचित्तु गृहस्थशयनस्य शिरःस्थान-भूप्रदेशे श्रियै नमः । चरणभूप्रदेशे भद्रकाल्यै नमः इत्याहुः । ततो गृहमध्ये ब्रह्मणे पतये नमः वास्तोष्पतये नमः इत्यनेन बलिं हरेत् । गृहाकाशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नमः । दिवानक्तचारिभ्यो भूतेभ्यो नमः इत्यनेन दद्यात् । गृहस्योपरिस्थितगृहे सर्व्वात्मभूतये नमः इत्यनेन बलिं दद्यात् । केचित् बलिदातुः पृष्ठदेशस्थभूभागे सर्व्वात्मभूतये नमः इत्यनेन दद्यादित्याहुः । ततो बलिं दाता प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन च सता उक्तबलिदानावशिष्टं सर्व्वमन्नं दक्षिणस्यां दिशि पितृभ्यः स्वधा इत्यनेन देयम् । ततोऽन्यदन्नं पात्रे समुद्धृत्य यथा श्वभिर्न स्पृश्यते तथा भुवि शनकैः श्वपतितचाण्डालपापरोगिवायसकृमिप्रभृतिभ्यो दद्यात् । एवं नित्यं कुर्व्वन् परं स्थानमभ्येतीति ॥ * ॥) यथा,—
"येऽर्च्चयन्ति सदा विष्णुं नियमेनात्महात्मना ।
न ते भूयोऽभिजायन्ते श्वेतद्वीपनिवासिनः ॥
एवं पूर्व्वं विधानेन अतिथिं भोजयेत्ततः ।
सायं प्रातर्व्वैश्वदेवं कुर्व्वाणि तेन तद्बलिम् ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥ * ॥
"ततोऽग्नेस्तर्पणं कुर्य्याद्धुत्वा च बलिमित्यथ ।
ब्रह्मणे गृहमध्ये तु विश्वेदेवेभ्य एव च ॥
धन्वन्तरिं समुद्दिश्य प्रागुदीच्यां बलिं क्षिपेत् ।
प्राच्यां शक्राय याम्यायां यमाय बलिमाहरेत् ॥
प्रतीच्यां वरुणायैव सोमायोत्तरतो बलिम् ।
दद्याद्धात्रे विधात्रे च बलिं द्वारे गृहस्य च ॥
अर्य्यम्णे च बलिं दद्यात् गृहेभ्यश्च समन्ततः ।
नक्तञ्चरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥
पितॄणां निर्व्वपेच्चैव दक्षिणाभिमुखः स्थितः ।
गृहस्थस्तत्परो भूत्वा सुसमाहितमानसः, ॥
ततस्तोयमुपादाय तिलैर्दाचमनाय वै ।
एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ।
आप्यायनाय भूतानां कुर्य्यादुत्सर्गमादरात् ॥
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।
वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातरुदाहृतम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
अथ बलिः । वैश्वदेवपश्चाद्भूमौ जलं क्षिप्त्वा तच्छेषान्नेन साङ्गुष्ठेन देवतीर्थेन ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इति बलिं दद्यात् तदुपरि जलमनेन मन्त्रेण दद्यात् एवं सर्व्वत्र जलप्रक्षेपः । तदुत्तरे ॐ सर्व्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । उभयोर्द्दक्षिणे प्राचीनावीती पातितवामजानुर्द्दक्षिणामुखो दक्षिणाग्रकुशत्रयोपरि सतिलमन्नं मूलकुशत्रयेण पितृतीर्थेन ॐ पितृभ्यः स्वधा । ततः सर्व्वेषां बलीनामुपरि सर्व्वत्र प्रत्येकं जलनिषेकः । तत उपवीती देवतीर्थेन बलिपात्रप्रक्षालनोदकेनान्नेन ऐशान्यां ॐ यक्ष्मैतत्ते नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसीः ॐ यक्ष्मणे नमः इत्यनेन दद्यात् जलञ्च देयम् ॥ इत्यावश्यकबलिः ॥ * ॥
अथ काकबलिः । बलीनां पश्चिमे जलेनोत्तराग्रां रेखां कृत्वा भूमौ जलं दत्त्वा —
"ॐ देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसङ्घाः ।
प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता
ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥
पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्याः
बुभुक्षिताः कर्म्मनिबन्धदेहाः ।
प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयान्नं
तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥
येषां न माता न पिता न बन्धु-
र्नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ।
तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
प्रयान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु ॥
ॐ भूतानि सर्व्वाणि तथान्नमेतत्
अहञ्च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति ।
तस्मादहं भूतनिकायभूत-
मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥
चतुर्द्दशो भूतगणो य एष
तत्र स्थिता येऽखिलभूतसङ्घाः ।
तृप्त्यर्थमेव हि मया विसृष्टं
तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥"
इत्युच्चार्य्य बलिं दद्यात् ।
"ॐ ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैरृतास्तथा ।
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम् ॥"
ॐ वायसेभ्यो नमः इति पुनर्ज्जलं देयम् ।
भूमौ जलं दत्त्वा,—
"ॐ श्वानौ द्वौ श्यामशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।
ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥'
ॐ श्वभ्यां नमः, ततः पुनर्ज्जलं देयम् । भूमौ जलं दत्त्वा ॐ श्वचाण्डालपतितपापरोगिभ्यो नमः पुनर्ज्जलं देयम् । भूमौ जलं दत्त्वा ॐ धर्म्मराजचित्रगुप्ताभ्यां नमः, ततः पुनर्ज्जलदानम् ।
ततो जलं स्पृष्ट्वा अग्निं विसृज्य नमस्कृत्य सम्प्राप्य जले क्रियमाणे बलीनग्नौ जले वा क्षिपेत् पिण्डवत् । अन्नाभावे केवलजलेन पात्रान्तरस्थजले कुर्य्यात् । ततः कुशकुसुमसहितं जलपूर्णं ताम्रादिपात्रं हस्ते निधाय मन्त्रावामदेव ऋषिर्व्विराड्गायत्री छन्द इन्द्रो देवता शान्तिकर्म्मणि जपे विनियोगः । ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा कया शचिष्ठया वृता । ॐ कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः दृढ़ाचिदारुजे वसु । ॐ अभीषु णः सखीनामविता जरितॄणां शतम्भवास्यूतये । इति वामदेव्यगीत्या गानाशक्तौ त्रिः पठित्वा ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्द्दधातु । ॐ स्वस्तीति त्रिः पठेत् । पार्व्वणश्राद्धादिकरणे पार्व्वणादिकं कृत्वैव वैश्वदेवादिकं कार्य्यं रात्रावपि पाकसत्त्वे यत्किञ्चिद्द्रव्यसत्त्वे वा वैश्वदेवबलिकर्म्माणि कुर्य्यात् । शूद्रस्तु आवश्यकाभावे मन्त्रार्थं भावयन् नमो नमः इति मन्त्रेण कुर्य्यात् । अविभक्तानामेककरणादेव सर्व्वेषां सिद्धिः । इत्याह्निकाचारप्रयोगतत्त्वम् ॥ * ॥ नवग्रहबलिर्यथा,—
"गुड़ौदनं रवेर्द्दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ।
यावकं मङ्गलायैव क्षीरान्नं सोमसूनवे ॥
दध्योदनञ्च जीवाय शुक्राय तु घृतौदनम् ।
शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे ॥
चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वभक्ष्यैः समर्च्चयेत् ॥"
सर्व्वभक्ष्यैस्तु तत्तद्द्रव्याभावे यथालाभोपपन्नैर्भक्ष्यैः । इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥ * ॥
दैत्यभेदः । इति मेदिनी । (अयं सावर्णस्य मनोरन्तरे इन्द्र आसीत् । यथा, मार्कण्डेये ।८० ।१ ।
"तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिर्व्वैरोचनिर्मुने । ॥")
स च दैत्यो विरोचनपुत्रः । तस्य अशनायां पत्न्यां बाणज्येष्ठं पुत्रशतं जातम् । इति श्रीभागवतम् ॥ यथा,—
"विरोचनस्य पुत्त्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान् ।
बलेः पुत्त्रशतं जज्ञे राजानः सर्व्व एव ते ॥
तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
सहस्रबाहुर्ज्येष्ठश्च कर्म्मे द्वे च बलेः शुभे ॥
बलेः पुत्त्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
बाणेयो नाम विख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥
तस्य पूर्व्वजन्मवृत्तान्तो यथा,—
शुक्र उवाच ।
"धर्म्मध्वजो नाम बभूव राजा
विदेहदेशे निजधर्म्मशीलः ।
यज्वा सुवाग्मी शुभकर्म्मकर्त्ता
स विष्णुभक्तोऽनुदिनं महात्मा ॥
तस्य त्वमासीः सुमतेः सुभक्तो
द्वेष्टा द्विजानां पिशुनोऽविवेकी ।
द्वेष्टा गुरूणां सततं त्वदाता
नो वाच्यसे ते सत पारलौक्यम् ॥

एवंविधस्य नृपसत्तमेन
प्रोक्तः कुरुध्वाघविनाशनाय ।
स्नान हरेर्येन सुखं हि लब्धे
लोके परे गच्छतेन वापि ॥
श्रुत्वा भवांस्तद्वचनञ्चकार
स्नानं त्वनेनापि जनार्द्दनस्य ।
दानं तथा गोः कृतवान् विभक्त्या
तस्मात् फलं विद्धि तवाप्रमेयम् ॥
एवं त्वया प्राप्यमशेषराज्यं
देवासुराणामहतं विपक्षैः ।
सलप्स्यसे त्वं पुनरेव सर्व्वं
सम्पूजयन् भक्तियुतः सुरेशम् ॥”
इत्यग्निपुराणम् ॥

बलिराजयज्ञे वामनदेवभिक्षा । यथा,—
लोमहर्षण उवाच ।
“सपर्व्वतवनामुर्व्वीं दृष्ट्वा सङ्क्षुभितां बलिः ।
पप्रच्छोशनसं शुक्रं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥
आचार्य्य क्षोभमायाति साब्धिभूर्भूरुहा मही ।
कस्माच्च नासुरान् भागान् प्रतिगृह्णन्ति वह्नयः ॥
इति पृष्टोऽथ बलिना काव्यो वेदविदांवरः ।
उवाच दैत्याधिपतिं चिरं ध्यात्वा महामतिः ॥
अवतीर्णो जगद्योनिः कश्यपस्य गृहे हरिः ।
वामनेनेह रूपेण परमात्मा सनातनः ॥
स नूनं यज्ञमायाति तव दानवपुङ्गव ! ।
तस्य पादप्रविक्षेपादिय प्रचलिता मही ॥
इयमस्य जगद्धातुर्माया ह्यस्य सार्व्वरी ।
तत्सन्निधानादसुरा भागार्हा नासुरोत्तम ! ॥
भुञ्जते नासुरान् भागानपि तेन त्रयोऽग्नयः ।
शुक्रस्य वचनं श्रुत्वा हृष्टरोमाब्रवीद्बलिः ॥
धन्योऽहं कृतपुण्यश्च यतो जगत्पतिः स्वयम् ।
यज्ञमभ्यागतो ब्रह्मन् ! मत्तः कोऽन्योऽधिकः
पुमान् ।
यं योगिनः सदोद्युक्ताः परमात्मानमव्ययम् ॥
द्रष्टुमिच्छन्ति देवोऽसौ ममाध्वरमुपेष्यति ।
यन्मयाचार्य्य ! कर्त्तव्य तन्ममादेष्टुमर्हसि ॥
शुक्र उवाच ।
त्वयास्य दैत्याधिपते ! स्वल्पकेऽपि हि वस्तुनि ।
प्रतिज्ञा नैव वोढव्या वाच्यं साम तथा फलम् ॥
बलिरुवाच ।
ब्रह्मन् ! कथमहं ब्रूयामन्येनापि हि याचितः ।
नास्तीति किमु देवेशे संसाराघौघहारिणि ॥
लोमहर्षण उवाच ।
इत्येवं वदतस्तस्य सम्प्राप्तः स जनार्द्दनः ।
सर्व्वदेवमयोऽचिन्त्यो मायावामनरूपधृक् ॥
तं दृष्ट्वा यज्ञवाटन्तु प्रविष्टमसुराः प्रभुम् ।
जग्मुः प्रभावात् क्षोभन्ते तेजसा तस्य निष्प्रभाः ॥
स चार्घ्यमादाय बलिः प्रोद्भूतपुलकस्तदा ।
पूजयामास गोविन्दं प्राह चेदं महासुरः ॥
बलिरुवाच ।
सुवर्णरत्नसङ्घातान् गजाश्वमहिषांस्तथा ।
स्त्रियो वस्त्राण्यलङ्कारान् गावः कृष्यश्च पुष्कलम् ।
तद्ददामि हृषीकेश समार्थी सततं प्रिय ॥
इत्युक्तो दैत्यपतिना प्रीतिगर्भान्वितं वचः ।
प्राह सस्मितगम्भीरं भगवान् वामनाकृतिः ॥
ममाग्निशरणार्थाय देहि भूमिं पदत्रयम् ।
सुवर्णग्रामरत्नादि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥
एतच्छ्रुत्वा तु गदितं वामनस्य महात्मनः ।
ददौ तस्मै महाबाहुर्व्वामनाय पदत्रयम् ॥
पाणौ तु पतिते तोये वामनोऽभूदवामनः ।
सर्व्वदेवमयं रूपं दर्शयामास तत्क्षणात् ॥
जित्वा लोकत्रयं कृत्स्नं हत्वा चासुरपुङ्गवान् ।
पुरन्दराय त्रैलोक्यं ददौ विष्णुरुरुक्रमः ॥
सुतलं नाम पातालमधस्ताद्वसुधातलम् ।
बलेर्द्दत्तं भगवता विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
अथ दैत्येश्वरं प्राह विष्णुः सर्व्वेश्वरेश्वरः ।
यत्त्वया सलिलं दत्तं गृहीतं पाणिना मया ॥
कल्पप्रमाणं तस्मात्ते भविष्यत्यायुरुत्तमम् ।
वैवस्वते तथातीते बले ! मन्वन्तरे तथा ॥
सावर्णिके तु सम्प्राप्ते भवानिन्द्रो भविष्यति ।
इदानीं भुवनं दत्तं सर्व्वं शक्राय सर्व्वदा ॥
यदा सुरैश्च विप्रैश्च विरोधं त्वं करिष्यसि ।
बन्धिष्यन्ति तदा पाशा वारुणा घोरदर्शनाः ॥
बलिरुवाच ।
तत्रासतो मे पाताले भगवन् ! भवदाज्ञया ।
किं भविष्यत्युपादानमुपभोगोपयोगकम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
दानान्यविधिदत्तानि श्राद्धान्यश्रोत्रियाणि च ।
हुतान्यश्रद्धया यानि तानि दास्यन्ति ते फलम् ॥
अदक्षिणास्तथा यज्ञाः क्रियाश्चाविधिना कृताः ।
फलानि तव दास्यन्ति त्वधीतान्यव्रतानि च ॥
उदकेन विना पूजा विना दर्भेण या क्रिया ।
आज्येन च विना होमः फलदास्ते च ते बले ॥’
इति वामनपुराणे ३१ अध्यायः ॥*॥

ययातिवंशोद्भवसुतपोराजपुत्त्रः । यथा, विष्णु पुराणे । ४ । १८ । १ । “तितिक्षोरपि रुषद्रथः पुत्त्रोऽभूत् तस्यापि हेमः हेमस्य सुतपाः सुतपसश्च बलिः ॥” (तथा च भागवते । ९ । २३ । ४ ।
“ततो होमोऽस्य सुतपा बलिः सुतपसोऽभवत् ॥”
मुनिविशेषः । यथा, महाभारते ।२।४।१ ।
“अर्व्वावसुः सुमित्रश्च मैत्रेयः शुनको बलिः ॥”)
देवनोद्देशेन घातार्थोपकल्पितच्छागादि । यथा, भविष्ये ।
“अजानां महिषाणाञ्च मेषाणाञ्च तथा वधात् ।
प्रीणयेद्विधिवत् दुर्गां मांसशोणितसर्पणैः ॥”
इति ।

पशुघातपूर्व्वकरक्तशीर्षयोर्व्वलित्वम् । यथा,—
“स्थाने नियोजयेद्रक्तं शिरश्च सप्रदीपकम् ।
एवं दत्त्वा बलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥”
इति च दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥ * ॥

तच्छेदनार्थखड्गलक्षणमाह निबन्धतन्त्रे ।
“द्वादशाङ्गुलिको मुष्टिः दीर्घो द्वात्रिंशदङ्गुलः ।
षडङ्गुलस्तु विस्तारः खड्गः कार्य्यो विधूपमः ॥
छिन्द्येत्तेन खड्गेन बलिं पूर्व्वमुखस्थितम् ।
अथवोत्तरवक्त्रञ्च स्वयं पूर्व्वाननस्ततः ॥”*॥

सकृत्प्रहारेण बलिहननं तदभावे दोषश्चाह तत्रैव ।
“हन्यादेकप्रहारेण स्वयं वा चान्यतोऽपि वा ॥
यद्यप्येकेन घातेन बलिच्छेदो न जायते ।
तदब्दं चाप्य च महान् कष्टहानिः पदे पदे ॥”
तन्त्रान्तरे ।
“एकखड्गप्रहारेण पशुयस्तु न हन्यते ।
तदा विघ्नं विजानीयात् कर्त्तुर्व्वा छेत्तुरेव वा ॥”
निबन्धेऽपि ।
“यशोहानिर्ज्ञानहानिश्चायुर्हानिस्ततः परम् ।
पुत्त्रहानिः सुते सत्त्वे तदसत्त्वे निजक्षयः ॥
अतः सद्यो महेशानि ! तच्छान्त्यै होमयेत् सुधीः ।
होमादेव भवेच्छान्तिर्न्निःहत्येव न संशयः ॥”*॥

प्रकारान्तरशान्तिमाह तत्रैव ।
‘हन्यादेकप्रहारेण चान्यथा दोषभाग्भवेत् ॥
तच्छान्तये जपेद्विद्यां तारादेव्याः सहस्रकम् ।
सहस्रं जुहुयाच्चापि दद्याद्वा स्वर्णमाषकम् ॥
रुधिरं तत्तु मार्ज्जारे न तु देयं कदाचन ।
बलिमन्यं समादाय भगवत्यै निवेदयेत् ॥”*॥

निबन्धे ।
“यद्यप्येकेन घातेन महिषो नैव छिद्यते ।
तदब्दं महती हानिः कर्त्तुः पुत्त्रादिसम्पदाम् ॥
यस्मात् प्रजायते दुःखं ततः शान्तिं समाचरेत् ॥
आनीय महिषं तत्र घातयित्वा च तत्र वै ।
सास्थिभिर्मांससहितैर्जुहुयाद्द्वेदिवि । यथायथं ॥
तच्छान्तये जपेद्विद्यां कालीं वा तारिणीं पराम् ।
अयुतं परमेशानि ! सहस्रं वापि साधकः ॥
सहस्रं बिल्वपत्रैस्तु जुहुयात् संस्कृतेऽनले ।
ब्राह्मणं वा गुरुं वापि वरयेद्वसुभिः प्रिये ! ॥
पण्डितं वरयेद्वाथ बहुमानपुरःसरः ।
ततः स्वर्णं ब्राह्मणाय तस्मै दद्यात् शुभाप्तये ॥
एवञ्चेद्यजमानस्य शान्तिर्भवति नित्यशः ।
कृतस्तस्यैव शङ्का स्यात् इत्थिस्तद्वत्सरावधि ॥*
अथवा सर्व्वतोभद्रे नवकुम्भं निधापयेत् ।
सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं वा तैजसन्तु वा ।
मार्त्तिकं वा चरेत्तत्र वित्तशाठ्यं न चाचरेत् ॥
तत्रैव कालिकां तारां तथा महिषमर्द्दिनीम् ।
यजेद्वा त्रिपुरां देवीं समस्तरक्षिमण्डलाम् ॥
कुलदीपैस्तथा वस्त्रैर्धूपधान्यादिभिः प्रिये ! ।
पूजयेत् परमेशानीं वित्तशाठ्यविवर्ज्जितः ॥
बलिमन्यं छागलं वा तदर्थञ्च सुलक्षणम् ।
घातयित्वा पुरोभागे चतुर्थ्यां शोणितं न्यसेत् ॥
अपरं शोणितं तत्र राजते खर्परे न्यसेत् ।
न्यस्य गन्धपयहूर्वां वक्ष्यमाणविधानतः ॥
एकेन वटुकादींश्च तथैकेनापि भैरवान् ।
अपरेणापि क्षेत्रेशानन्येन योगिनीगणम् ॥
तर्पयित्वा ततः पश्चाद्ध्यात्तपणमाचरेत् ।
दक्षिणान्तं ततः कृत्वा पठेन्नामसहस्रकम् ॥
यथाशक्ति महेशानि ! भूयो देवीं घटे यजेत् ।
घटचक्रे घटाश्वत्थश्चोक्तमरशाखिकाम् ॥

ब्रह्मकूर्च्चेन निक्षिप्य पञ्चकं सफलाक्षतम् ।
पिधाय कुम्भवक्त्रञ्च क्षौमेणाच्छादयेत् पुनः ॥
पश्चात् नत्वा ततः साध्यं तत्रानीय सुहृद्वृतम् ।
नदन्तु पञ्चवाद्येषु मुहूर्त्ते शोभने सुधीः ॥
अभिषिञ्चेदष्टकार्य्यैर्यजमानञ्च साधकः ।
सुमङ्गलाभिर्नारीभिः क्षिप्रपुष्पाक्षताक्षितम् ॥
अर्च्चितानां द्विजातीनामाशीर्व्वादपुरःसरम् ।
करेणास्य शिरः स्पृष्ट्वा प्रयुञ्जीताशिषः पुनः ॥
भद्रमस्तु शिवञ्चास्तु महामाया प्रसीदतु ।
रक्षन्तु त्वां सदा देवाः सम्पदः सन्तु सर्व्वदा ॥
अथोत्थायाभिषिक्तः सन् तोषयेद्ब्राह्मणान् धनैः ।
एवञ्चेद्यजमानस्य शान्तिर्भवति नित्यदा ॥
प्रसङ्गाद्बलिविघ्नस्य शान्तिकर्म्म निरूपितम् ।
सर्व्वसम्पत्करं पुंसां सर्व्वसौभाग्यसिद्धिदम् ।
भूते च दुर्निमित्तादावप्येवं शान्तिमाचरेत् ॥”
इति निबन्धनन्दोक्तबलिविघ्नशान्तिसंग्रहः ॥*॥
अन्यच्च ।
“एकखड्गप्रहारेण पशुर्यत्र न हन्यते ।
तदा विघ्नं विजानीयाद्दातुर्व्वा छेत्तुरेव वा ॥”
प्रायश्चित्तमाह ।
“हन्यादेकप्रहारेण अन्यथा दोषमावहेत् ।
तच्छान्तये जपेद्विद्वान् दुर्गाबीजसहस्रकम् ।
सहस्रं जुहुयाद्देव्यै प्रदद्यात् स्वर्णमाषकम् ॥”
इति कृत्यमहार्णवे वाचस्पतिमिश्रैरुक्तम् ॥*॥
अपरञ्च कालिकापुराणे ।
“चन्द्रहासेन कर्त्रा वा छेदनं मुख्यमिष्यते ।
हस्तेन छेदयेद्यस्तु शोणितं साधकः पशुम् ।
पक्षिणं वाथ राजेन्द्र ! ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥”
मत्स्यसूक्ते ।
“छेदयेत्तीक्ष्णखड्गेन प्रहारेण सकृद्बुधः ॥”
इति दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥
पश्वादिबलिदानविधिर्यथा,—
“बलिदानविधानञ्च शृणुष्व मुनिसत्तम ! ।
मायाति महिषं छागं दद्यान्मेषादिकं तथा ॥
सहस्रवर्षं सा प्रीता दुर्गा मायातिदानतः ।
महिषेण वर्षशतं दशवर्षञ्च छागजात् ॥
वर्षमेकेन कुष्माण्डे पक्षिभिर्हरिणैस्तथा ।
दशवर्षं कृष्णसारे सहस्राब्दञ्च गण्डके ॥
शान्तिमे पितृनिर्म्माणे यज्ञाय पशुभिस्तथा ।
मासं सुधाखादिभेदैरन्यैरिति नारद ! ॥
युवकं व्याधिहीनञ्च सम्पूर्णं बलयान्वितम् ।
विशुद्धमविकाराङ्गं सुवर्णं पुष्टमेव च ॥
शिशुना बलिना दातुर्हन्ति पुत्रञ्च चण्डिका ।
वृद्धेनैव गुरुजनं क्षीणेन बान्धवांस्तथा ॥
कुलञ्चैवाधिकाङ्गेन हीनाङ्गेन प्रजांस्तथा ।
कामिनीं छन्नभङ्गेन काणेन भ्रातरं तथा ॥
घण्टिकेन भवेन्मृत्युर्विघ्नश्च छिन्नमस्तके ।
क्षतं भिन्नं ताम्रपृष्ठं मरणं पुच्छहीनके ॥
मायातीनाञ्च निर्णीतं श्रूयतां मुनिसत्तम ! ।
वक्ष्याम्यथ सर्व्ववेदोक्तं प्रशस्तं नियतिक्रमे ॥”*॥

अथ नरबलिः ।
“पितृमातृविहीनञ्च युवकं व्याधिवर्ज्जितम् ।
विवाहितं दीक्षितञ्च परदारविहीनकम् ॥
अजारिकं विशुद्धञ्च सच्छूद्रं मूलकं वरम् ।
तद्बन्धुभ्यो धनं दत्त्वा क्रीतं मूल्यातिरेकतः ॥
स्नापयित्वा च तं धर्म्मी सम्पूज्य वस्त्रचन्दनैः ।
माल्यैर्धूपैश्च सिन्दूरैर्दधिगोरोचनादिभिः ॥
तञ्च वर्षं भ्रामयित्वा परद्वारेण यत्नतः ।
वधान्ते च समुत्सृज्य दुर्गायै तं निवेदयेत् ॥
अष्टमीनवमीसन्धौ दद्याच्चायातिमेव च ।
इत्येवं कथितं सर्व्वं बलिदानप्रसङ्गतः ॥”*॥
अपि च ।
“सप्तम्यां पूजनं कृत्वा बलिं दद्याद्विचक्षणः ।
अष्टम्यां पूजनं शस्तं बलिदानविवर्ज्जितम् ॥
अष्टम्यां बलिदानेन विपत्तिर्जायते ध्रुवम् ।
दद्याद्विचक्षणो भक्त्या नवम्यां विधिवद्बलिम् ॥
बलिदानेन विप्रेन्द्र ! दुर्गाप्रीतिर्भवेन्नृणाम् ।
हिंसाजन्यञ्च पापञ्च लभते नात्र संशयः ॥
उत्सर्गकर्त्ता दाता च छेत्ता पोष्टा च रक्षकः ।
अग्रपश्चान्निरोद्धा च सप्तैते वधभागिनः ॥
योऽयं हन्ति स तं हन्ति चेति वेदोक्तमेव च ।
कुर्व्वन्ति वैष्णवीं पूजां वैष्णवास्तेन हेतुना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।६१-६२। अध्यायौ ॥
श्रीभगवानुवाच ।
“क्रमन्तु बलिदानस्य स्वरूपं रुधिरादिभिः ।
यथा स्यात् प्रीतये सम्यक् तथा वक्ष्यामि पुत्रकौ ॥
वैष्णवीतन्त्रकल्पोक्तं क्रमं सर्व्वत्र सर्व्वदा ।
साधकैर्बलिदानेषु ग्राह्यं सर्व्वसुरस्य तु ॥
पक्षिणः कच्छपा ग्राहा मत्स्या नवविधा मृगाः ।
महिषो गोधिका गावश्छागो बभ्रुश्च शूकरः ॥
खड्गश्च कृष्णसारश्च गोधिका शरभो हरिः ।
शार्दूलश्च नरश्चैव स्वगात्ररुधिरं तथा ।
चण्डिकाभैरवादीनां बलयः परिकीर्त्तिताः ॥
बलिभिः साध्यते मुक्तिर्बलिभिः साध्यते दिवम् ।
बलिदानेन सततं जयेत् शत्रून् नृपान् नृप ! ॥*॥
मत्स्यानां कच्छपानाञ्च रुधिरैः सततं शिवा ।
मासैकं तृप्तिमायाति ग्राहैर्मासांस्तु त्रीनथ ॥
मृगाणां शोणितैर्देवी नराणामपि शोणितैः ।
अष्टौ मासानवाप्नोति तृप्तिं कल्याणदा च वा ॥
गोगोधिकानां रुधिरैर्व्वार्षिकीं तृप्तिमाप्नुयात् ॥
कृष्णसारस्य रुधिरैः शूकरस्य च शोणितैः ।
आप्नोति सततं देवी तृप्तिं द्वादशवार्षिकीम् ॥
अजाविकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवार्षिकीम् ।
महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्षिकीम् ।
तृप्तिमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथा ॥
सिंहस्य शरभस्याथ स्वगात्रस्य च शोणितैः ।
देवी तृप्तिमवाप्नोति सहस्रं परिवत्सरान् ॥
मांसैरपि तथा प्रीतौ रुधिरैर्यस्य यावती ॥
कृष्णसारस्तु खड्गश्च तथा मत्स्यश्च रोहितम् ।
वार्द्धीनसयुगञ्चापि फलं तेषां पृथक् शृणु ॥*॥
कृष्णसारस्य मांसेन तथा खड्गेन चण्डिका ।

वर्षान् पञ्चशतान्येव तृप्तिमाप्नोति केवलाम् ॥
रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसैर्वार्द्धीनसस्य च ।
तृप्तिमाप्नोति वर्षाणां शतानि त्रीणि मत्प्रिया ॥
त्रिः पिबत्विन्द्रियक्षीणं श्वेतो वृद्धस्तथापतिः ।
वार्द्धीनसः प्रोच्यतेऽसौ क्षये कर्थे च सत्तम ॥
नीलग्रीवो रक्तशीर्षः कृष्णपादः सितच्छदः ।
वार्द्धीनसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरतिप्रियः ॥
नरेण बलिना देवी सहस्रं परिवत्सरान् ।
विधिदत्तेन चाप्नोति तृप्तिं लक्षं त्रिभिर्नरैः ॥
नारेणैवाथ मांसेन त्रिसहस्राणि वत्सरान् ।
तृप्तिं प्राप्नोति कामाख्या भैरवी मम रूपधृक् ॥
मन्त्रपूतं शोणितन्तु पीयूषं जायते सदा ।
मस्तकञ्चापि तस्यास्ति मांसञ्चापि सदा शिवा ॥
तस्मात्तु पूजने दद्याद्बलेः शीर्षञ्च लोहितम् ।
भोज्ये होमे च मांसानि नियुञ्जीयाद्विचक्षणः ॥
पूजासु नाम मांसानि दद्यान्न साधकः क्वचित् ।
ऋते तु लोहितं शीर्षमन्नं तत्तु जायते ॥*॥
कुष्माण्डमिक्षुदण्डञ्च मद्यमासवमेव च ।
एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृप्तौ छागसमाः सदा ॥
चन्द्रहासेन कर्त्र्या वा छेदनं मुख्यमिष्यते ।
दात्रासिधेनुक्रकचसङ्कुलाभिस्तु मध्यमम् ।
क्षुरक्षुरप्रभल्लैश्चैवाधमं परिकीर्त्तितम् ॥
एभ्योऽन्यैः शक्तिबाणाद्यैर्बलिश्छेद्यः कदापि न ।
नाप्नोति देवी बलिं तन्तु दाता मृत्युमवाप्नुयात् ॥
हस्तेन छेदयेद्यस्तु शोणितं साधकः पशुम् ।
पक्षिणं वा ब्रह्महत्यां सोऽवाप्नोति सुदुःसहाम् ॥
नामन्त्रां खड्गन्तु बलिं नियुञ्जीत विचक्षणः ॥
खड्गस्यामन्त्रणे मन्त्रा यावन्तः कथिताः पुरा ।
महामायाबलौ ते वै योज्यास्तत्रोदिता बुधैः ॥
तैः साद्धमेते मन्त्रास्तु योज्याः खड्गाभिमन्त्रणे ।
पूजने शारदादीनां कामाख्याया विशेषतः ॥
ह्रीं कालीति ततो देया वर्णेश्वरिपदं तथा ।
ततोऽनु लौहदण्डायै नमः शेषे तु योजयेत् ॥
सपूज्यानेन मन्त्रेण खड्गमादाय पाणिना ।
कालरात्र्यास्तु मन्त्रेण तं खड्गमभिमन्त्रयेत् ॥
नेत्रबीजस्य मध्यन्तु द्विराहत्य प्रयोजयेत् ।
ततोऽनु कालीति विकटदंष्ट्रेऽनु तत्पदम् ॥
ह्यान्तादीनां तृतीयेन स्वरेणैकादशेन च ।
योजितौ नादबिन्दुभ्यां द्वौ तत्पश्चान्नियोजयेत् ॥
फेत्कारिणिपदं तस्मात् खादय छेदयेति च ।
सर्व्वदुष्टानिति ततो द्विर्मारय युगात्मकम् ॥
खड्गेन छिन्धि छिन्धीति ततः किल किलेति वै ।
ततश्चिकि चिकीत्येव ततः पिब पिबेति च ॥
ततोऽनु रुधिरञ्चैव स्फ्रौं स्फ्रौं किरि किरीति च ।
कालिकायै नम इति कालरात्र्यास्तु मन्त्रकम् ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण करवालेऽभिमन्त्रिते ।
कालरात्रिः स्वयं तस्मिन् प्रसीदत्यरिहानये ॥*॥
बलेः पूर्व्वोदिता मन्त्रा नित्यं ग्राह्यास्तु साधकैः ।
अथ मन्त्रस्तु बलिपशोस्तस्य हत्याविहानये ॥
यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥

ततो देवसमुद्दिश्य काममुद्दिश्य चात्मन ।
छेदयेत्तेन खड्गेन बलिं पूर्व्वाननं तु तम् ॥
अथवोत्तरवक्त्रन्तु स्वयं पूर्व्वमुखस्तथा ।
पूर्व्वोक्तान् सैन्धवादींस्तु रक्तं वक्ष्य नियोजयेत ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे रैत्ये पत्रपुटेषु वा ।
मृण्मये कांस्यमथवा यज्ञकाष्ठमयेषु वा ।
पात्रे रुधिरदानाय कर्त्तव्यं विभवावधि ॥
न लौहे वाल्कजे वापि रैत्ये वाङ्गेऽथ सैसके ।
दद्यान्नक्तं बलीनान्तु भूमौ शुचि स्रुचेऽथवा ॥
न घटे भूतले वापि न क्षुद्रे पानभाजने ।
रुधिराणि प्रदद्यात्तु भूतिकामो नरोत्तम ॥
नरस्य तु सदा रक्तं माहेये तैजसेऽथवा ।
दद्यान्नरपतिस्त्वत्तु न पुटादौ कदाचन ॥*॥
हयमेधं विना दद्यान्न कदाचिद्धयं बलिम् ।
तथा दिक्पालमेधेषु गजं दद्यान्नराधिप ॥
न कदाचित्तथा देव्यै प्रदद्याद्धयहस्तिनौ ।
हयाकर्म्मे चामरन्तु बलिं दद्यान्नराधिप ॥
सिंहं व्याघ्रं नरञ्चापि स्वगात्ररुधिरन्तथा ।
न दद्याद्ब्राह्मणो मद्यं तथा देव्यै कदाचन ॥
सिंहव्याघ्रनरान्दत्त्वा ब्राह्मणो नरकं व्रजेत ।
इहापि स्यात स्वल्पायु सुखसौभाग्यवर्ज्जित ॥
स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा चात्महत्यामवाप्नुयात ।
मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥
न कूष्माण्डं वितरेद्बलिन्तु क्षत्रिय क्वचित ।
ददत कूष्माण्डन्तु ब्रह्महत्या भवेद्ध्रुवं ॥
यच्च सिंहस्य व्याघ्रस्य नरस्य विहितो वधः ।
ब्राह्मणोक्तं तु बल्यादौ तत्राय विहितं क्रमं ॥
कृत्वा घृतमयं व्याघ्रं नरं सिंहञ्च भैरव ।।
अथवा पूपपिष्टकृत यवक्षोदमयञ्च वा ।
घातयेच्चन्द्रहासेन तेन मन्त्रेण संस्कृतम् ॥*॥
प्रभूतबलिदाने तु द्वौ वा त्रीन् वाग्रतः कृतान् ।
पूजयेत प्रमुखान् कृत्वा सर्व्वान् तन्त्रेण साधक ।
सामान्यपूजा कथिता बलीनां पूर्व्वतो मया ।
विशेषो यत्र यत्रास्ति तत्तत्त्वं शृणु भैरव । ॥*॥
महिषं प्रददौ देव्यै भैरव्यै भैरवाय वा ।
अनेनैव तु मन्त्रेण तथा तं पूजयेद्बलिम् ॥
यथा वाह भवान् देवि यथा वहसि चण्डिकाम् ।
तथा मम रिपून् हिंस शुभं वह सुलायक । ॥
यमस्य वाहनस्त्वन्तु वरस्वरूपधराव्यय ।।
आयुर्वित्तं यशो देहि कासराय नमोऽस्तु ते ॥
खड्गस्य तु यदा दानं क्रियते तत्र मन्त्रकम् ।
अनेनाभ्युक्ष्य कुर्व्वीत गृहाणातेति भावयन् ॥
देवे पिशे च सुभग खड्गस्य खड्गसन्निभ ।
छिन्धि विघ्नान् महाभाग । गृहाणात नमोऽस्तु ते।
प्रदाने कूष्माण्डस्य मन्त्रोऽयं परिकीर्त्तित ।
कूष्माण्ड । ब्रह्मतनो ब्रह्मतेजोविवर्द्धन ।
चतुर्व्वेदमय प्राज्ञ प्रज्ञां देहि यशो मम ॥*॥
तथा शरभपूजायां मन्त्रमेतत् प्रकीर्त्तितम् ।
त्वमष्टपादो विश्वरूपचक्रभागासमुद्भव ।।
अष्टमूर्त्ते महाभाग भैरवाख्य नमोऽस्तु ते ॥
यथा भैरवरूपेण वराहो निहतस्त्वया ।
तथा शरभरूपेण रिपुं विनाशिसदय ॥

हरिस्त्वं हररूपेण यथा वहसि चण्डिकाम् ।
तथाशुभानि मे नित्यं वहु विघ्नांश्च सूदय ॥
त्वं हरिः सिंहरूपेण जगत्त्रयस्वरूपिणाम् ।
जघान येन सत्त्वेन हिरण्यकशिपुं हरन् ।
इत्येव सिंहपूजायां क्रम उक्तो मयानघ । ॥*॥
नरे स्वगात्ररुधिरे पथ्याय शृणु भैरव ।।
पीठे चेद्दीयते मद्यं बलिं दद्यात श्मशानके ॥
श्मशानं हेरुकाख्यञ्च तत्पूर्व्वं प्रतिपादितम् ।
कामाख्यानिलये शैले तन्त्रादौ विद्धि तत्क्रमम् ॥
मम रूपं श्मशानन्तु भैरवाख्यन्तु कथ्यते ।
तन्त्राङ्गत्वं तव सिद्धौ त्रिभागन्तु भविष्यति ॥
पूर्व्वांशे भैरवाख्ये तु समुतस्थितनरस्य च ।
दक्षिणांशे शिरो दद्यात भैरव्या सुखमालया ॥
रुधिरं पश्चिमांशे तु हेरुकाख्ये नियोजयेत ।
दत्त्वा सपूज्य च नरं विद्धयागमनक्रमे ॥
पीठश्मशानेषु बलिं नेच्छेत्तु बलिदायकम् ।
अन्यत्रापि यतो यत्र दीयतेऽयं महाबलि ॥
तत्राप्यन्यत्र चोत्सृज्य छित्त्वान्यत्र शिरोऽन्त
तम् ।
निवेदयेत साधकस्तु विसृज्य न विलोकयेत ॥*॥
सुस्नातं मनुजं दीप्तं पूर्व्वाह्ने नियताशनम् ।
मांसमैथुनभोग्येन हीनं स्रकचन्दनोचितम् ॥
कृत्वोत्तरास्यं तन्तु तदङ्गेषु च देवता ।
पूजयेत्तञ्च नाम्ना तु दैवतेन च मानुषम् ॥
ब्रह्मरन्ध्रे तु ब्रह्माणं तन्नासायाञ्च मेदिनीम् ।
कर्णयोस्तु तथाकाशं जिह्वायां सर्व्वतोमुखम् ॥
ज्योतींषि नेत्रयोर्विष्णुं वदने परिपूजयेत ।
ललाटे पूजयेच्चन्द्रं शक्रं दक्षिणगण्डत ॥
वामगण्डे तथा वह्निं ग्रीवायां समवर्त्तिनम् ।
केशाग्रे निरृतिं मध्ये भ्रुवोश्चापि प्रचेतसम् ॥
नासामूले च श्वसनं स्कन्धे चापि धनेश्वरम् ।
हृदये सर्पराजन्तु पूजयित्वा पठेदिदम् ॥
नरवर्य्य । महाभाग सर्व्वदेवमयोत्तम ।
रक्ष मां शरणापन्नं सपुत्त्रवसुबान्धवम् ॥
सराज्यं मां सहापत्यं चतुरङ्गसमन्वितम् ।
रक्षन् परित्यज प्राणान् मरणे नियते सति ॥
महातपोभिर्दानैश्च यच्चैव साध्यते नृणाम् ।
तन्मे देहि महाभाग । त्वञ्चापि प्राप्नुहि श्रियम् ॥
राक्षसाश्च पिशाचाश्च वेतालाद्या सरीसृपा ।
नृपाश्च रिपवश्चान्ये न मां ते प्रभु त्वत्कृते ॥
त्वत्कण्ठनालगलिते शोणितैरङ्गसंयुते ।
आप्यायस्वात्मवन्मत्त्वा मरणे नियते सति ॥
एवं संपूज्य विधिवत पूर्व्वतन्त्रेण पूजयेत ।
पूजितो मतस्वरूपोऽयं दिक्पालाधिष्ठितो
भवेत ॥
अधिष्ठितस्तथान्यैश्च ब्रह्माद्यै सकलै सुरै ।
क्षतपापोऽपि मनुजो निष्पापो स तु जायते ॥
तस्य निष्कलुषस्याशु पीयूषं शोणितं भवेत ।
प्रीणाति च महादेवी जगन्माता जगन्मयी ॥
सोऽपि कायं परित्यज्य मानुषं न चिरात्कृत ।
भवङ्गणानामधिपो मयापि बहुसत्कृत ॥
इतोऽन्यथा पापयुतं मलमूत्रवसायुतम् ।

न बलिं नहि गृह्णाति कामाख्यान्यापि नामत ॥
अन्येषां महिषादीनां बलीनामथ पूजनात ।
कायो मेध्यत्वमायाति रक्तं गृह्णाति वै शिवा ॥
अन्येभ्योऽपि च देवेभ्यो यदा यद्युत प्रदीयते ।
तदर्च्चित प्रदद्यात्तु पूजिताय सुराय वै ॥*॥
काणं व्यङ्गञ्चातिवृद्धं रोगिणञ्च गलव्रणम् ।
क्लीवं हीनाङ्गमथवा वृद्धलिङ्गं गलद्व्रणम् ॥
श्वित्रिणञ्चातिहृस्वञ्च महापातकिनन्तथा ।
अष्टादशकवर्षीय शिशुं सूतकसंयुतम् ॥
ऊर्द्ध्वं सवत्सराच्चापि महागुरुनिपातिनम् ।
बलिकर्म्मणि चैतांस्तु वर्ज्जयेत पूजितानपि ॥
पशूनां पक्षिणाञ्चापि नराणाञ्च विशेषत ।
स्त्रियं न दद्यात्तु बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात ॥*॥
सघातबलिदानेषु योषित पशुपक्षिणो ।
बलिं दद्यान्मानुषीन्तु त्यक्त्वा सघातपूजितम् ॥
न त्रिमासीयकाद्यन पशुं दद्यात शिवाबलिम् ।
न च त्रिपक्षकाद्यन प्रदद्याद्वै पतत्रिणम् ॥
काणव्यङ्गादिदुष्टन्तु न पशुं पक्षिणन्तथा ॥
देव्यै दद्याद्यथा मर्त्यं तथैव पशुपक्षिणौ ॥
छिन्नलाङ्गूलकर्णादि भग्नदन्तन्तथैव च ।
भग्नशृङ्गादिकञ्चापि न दद्यात्तु कदाचन ॥
न ब्राह्मणो बलिं दद्यात चाण्डालमपि पार्थिव ।।
नोतसृष्ट द्विजदेवेभ्यो भूपतेस्तनयं तथा ॥
रणे न विजितं दद्यात्तनयं रिपुभूभृत ।
स्वपुत्त्रं भ्रातरं वापि पितरञ्च विरोधिनम् ॥
विटपतिञ्च न दद्यात्तु भागिनेयञ्च मातुलम् ।
अशुक्तानापि दद्यात्तु तथाज्ञातान् स्वगर्हितान् ॥
उत्तालाभे प्रदद्यात्तु गर्द्दभञ्चोष्ट्रमेव च । १
लाभेऽन्येषां न वितरेद्व्याघ्रमुष्ट्रं खरन्तथा ॥
सम्पूज्य विधिवन्मर्त्यं पशुं पक्षिणमेव वा ।
सच्छिद्य चापि मन्त्रेण मन्त्रेणैव निवेदयेत ॥*॥
नार सद्ये शिरोरक्तं देव्या सम्यङ्निवेदयेत ।
छागन्तु वामतो दद्यान्महिषं वितरेत पुर ॥
पक्षिणं वामतो दद्यादग्रतो देहशोणितम् ।
क्रव्यादानां पशूनान्तु पक्षिणाञ्च शिरोऽसृजम् ॥
वामे निवेदयेत पार्श्वे जलजान्यञ्च सर्व्वश ।
कूष्माण्डस्य कूर्म्मस्य खड्गस्य शशकस्य च ॥
ग्राहाणामथ मत्स्यानामग्र एव निवेदयेत ।
सिंहस्य दक्षिणे दद्यात खड्गिनोऽपि च
दक्षिणे ॥
पृष्ठदेशे न दद्यात्तु शिरो वा रुधिरं बले ।
उपप्लवे रणे वापि यथेष्टं वितरेन्नरम् ॥
य कश्चिद्राजपुरुषो नान्यस्त्वपि कदाचन ।
बलिदानदिनात पूर्व्वदिवसे तु बलिं नरम् ॥
मानस्तोकेतिमन्त्रेण देवीसूक्तत्रयेण च ।
गन्धद्वारेत्यनेनापि खड्गशीर्षे निधाय च ॥
तस्मिन् खड्गे च गन्धादि दत्त्वा तेनाधि-
वासयेत ॥
गन्धादिकन्तु खड्गस्थं गले तस्य प्रदापयेत ॥
अम्बेऽम्बिकेति मन्त्रेण रौद्रेण भैरवस्य च ।
एवन्तु संस्कृते मर्त्ये देवी रक्षति तं बलिम् ॥
न तस्य व्याधयश्चापि क्षुब्धता रणगौ न च ।

न स्तनक दूषयेत्तु ज्ञात्वानपर्णास्तनादिकम् ॥*॥
छिन्नं नरस्य शीर्षन्तु पतितं यत्र यत्र च ।
यत् शुभञ्चाशुभं वापि पश्वादीनाञ्च तत् शृणु ॥
छिन्नं शिरस्तथैशान्यां नार दिक्षु च राक्षसे ।
पतितं राज्यहानिञ्च धिनाशञ्च विनिर्द्दिशेत् ॥
पूर्व्वाग्नियाम्यवारुण्यवायव्यादिगत क्रमात् ।
श्रियं पुष्टिं भयं लाभं पुत्त्रलाभं धनं तथा ॥
क्रमाद्विनिर्द्दिशेन्नार छिन्नशीर्षन्तु भैरव ! ।
उत्तरादिक्क्रमादेव महिषस्यापि मस्तक ॥
पतितो वायुकाष्ठान्तं सूचयेद्यत शृणुष्व तत् ॥
भोग्यं हानिस्तथैश्वर्य्यं वित्तं रिपुजयो भयम् ।
राज्यलाभं श्रियञ्चापि क्रमात्तद्विद्धि भैरव ! ॥
पशूनाञ्चैव सर्व्वेषां छागादीनामशेषत ।
एवं फलं क्रमाद्विद्यादिति जलभवाङ्कजौ ॥
अन्यत्र तु श्रियं दद्यात् पतितं शातितं शिर ॥
य स्यात् कटकटाशब्दो दन्तानां छिन्नमस्तके ।
नराणां पशुपक्ष्यादिग्राहादीनाञ्च रोगद ॥
लोतकं चक्षुषोर्णात यदि स्रवति मस्तके ।
छिन्ने नरस्य राज्यस्य तदा हानिं विनिर्द्दिशेत् ॥
माहिषे मस्तके नेत्राद्यदि स्रवति लोतकम् ।
छिन्ने निवेदिते वैरिभूपन्तु तदादिशेत् ॥
अन्येषामथ पश्वादिबलीनां शिरसोऽर्दितात् ।
निर्गतं लोतकं धत्ते परां भीतिं गदन्तथा ॥
हसति च्छिन्नशीर्षश्चेन्नारं स्यात्तु रिपुक्षय ।
श्रीवृद्धिरायुषो वृद्धिः सदा दातुरसंशय ॥
यद्यद्वाक्यं निगदति तथा भवति चाचिरात् ।
हुङ्काराद्राज्यहानिः स्यात् श्लेष्मणा वा च
पञ्चताम् ॥
देवानां यदि नामानि भाषते छिन्नमस्तक ।
विभूतिमतुलां विन्द्यात् षण्मासाभ्यन्तरे तदा ॥
रुधिरादानकाले तु शकृन्मूत्रं यदि स्रवेत् ।
काय तदाधश्चोर्द्ध्वं वा दातुः स्यान्मरणं तथा ॥
आक्षेपाद्वामपादस्य महारोग प्रजायते ।
अन्यत्राक्षेपचरणे कल्याणमुपजायते ॥*॥
महिषस्य तु रक्तस्य मानुषस्याथ साधक ! ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु किञ्चिदुद्धृत्य भूतले ॥
महाकौशिकमन्त्रेण निक्षिपेद्बलिमुत्तमम् ।
देवेभ्य पूतनादिभ्यो नैरृत्यां दिशि पूर्व्ववत् ॥
महिष पञ्चवर्षीय पञ्चविंशतिवार्षिक ।
बलिर्देयो नरो देव्यै तस्य रक्तन्तु भूतले ॥
नेत्रबीजत्रयं कामबीजं हान्तात् प्रजापति ।
वह्निबीजं षट्स्वराभ्यां सप्तकञ्च तथापर ॥
स एवैतास्तथैतावद्दादिवर्णान्तसंयुत ।
षष्ठस्वरशिखाविन्दुचन्द्रयुक्तस्तथापर ॥
द्विर्णाचिकाबीजकान्त कौशिकीत्यभिमन्त्रकम् ।
एष बलि स्वाहेति च मन्त्रोऽयं कौशिक स्मृत ॥
नृपो वैरिबलिं दद्यात् खड्गं नमामन्त्र्य पूर्व्ववत् ॥
महिषं वाथवा छागं वैरिनाम्नाभिमन्त्र्य च ।
सूत्रेण वदनं बद्ध्वा त्रिधा तस्य च मस्तके ।
छित्त्वा तस्योत्तमाङ्गन्तु देव्यै दद्यात् प्रयत्नत ॥
यदा यदा रिपोर्वृद्धिर्बलिदानं तदापरम् ।
दद्यात्तथा शिरश्छित्त्वा रिपोस्तस्य क्षयाय च ॥

प्राणप्रतिष्ठाञ्च रिपो कुर्य्यात्तस्मिन् पशावथ ।
तस्मिन् क्षीणे रिपुप्राणा क्षीयन्ते विपदा युता ॥
आदौ विश्वरूपिणी च चण्डिकेति तत परम् ।
वैरिणन्त्वमुकञ्चेति स्वाहेत्यन्ते त पुन ॥
वह्निभार्य्यां तत पश्चात् खड्गमन्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।
स्वयं स वरी यो द्वेष्टि तमिमं पशुरूपिणम् ॥
विनाशय महामारि स्फें स्फें खादय खादय ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण बलेः शिरसि पुष्पकम् ।
दद्यात्ततस्तद्रुधिरं ह्यक्षराभ्यां निवेदयेत् ।
महानवम्यां शरदि यद्येवं दीयते बलि ।
तदा तदाष्टाङ्गभवैर्मासैर्होमं समाचरेत् ॥
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण प्रणीते दहने शुचौ ।
एवं दत्त्वा बलिं मर्त्यो रिपुक्षयमवाप्नुयात् ॥*॥
नाभेरधस्ताद्रुधिरं पृष्ठभागस्य च प्रिये ! ।
स्वगात्ररुधिरं दद्यान्न कदाचन साधक ॥
नोष्ठस्य चिवुकस्यापि नेन्द्रियाणाञ्च मानव ।
कण्ठाधो नाभितश्चोर्द्ध्वं बाह्वो पार्श्वतस्तथा ॥
प्रदद्याद्रुधिरं घातं नातिकुर्य्याच्च साधक ।
गण्डयोश्च ललाटस्य भ्रुवोर्मध्यस्य शोणितम् ॥
कर्णाग्रस्य च बाह्वोश्च स्तनयोरुदरस्य च ।
कण्ठाधो नाभितश्चोर्द्ध्वं हृद्भागस्य यतस्तत ।
पार्श्वयोश्चापि रुधिरं दुर्गायै विनिवेदयेत् ॥
न गुल्फतोऽस्त्रकं प्रदद्यात् जानोर्णापि च साधक ।
न च रोगाविलादङ्गादन्यघाताच्च भैरव ! ॥
तदर्थं च शस्त्राघातात्तु यच्छक्तो क्षुब्धमानस ।
स्रुतं रक्तं प्रदद्यात्तु पद्मपुष्पस्य पत्रके ॥
सौवर्णे राजते पात्रे कांस्ये पात्रे च मानव ! ।
निधाय देव्यै दद्यात्तु तद्रक्तं चन्द्रमस्तके ॥
चषाने क्षुरिकाखड्गशङ्कुलादि यदस्त्रकम् ।
घातेन छेदस्तस्य महाफलमवाप्नुयात् ॥
पद्मपुष्पस्य पत्रन्तु यावद्गृह्णाति शोणितम् ।
ततप्रमाणाच्चतुर्भागाधिकं रक्तन्तु साधक ।
न कदाचित् प्रदद्यात्तु नाङ्गच्छेदमथाचरेत् ॥
य स्वहृदयसञ्जातं मांसं माषप्रमाणत ।
तिलमुद्गप्रमाणाद्वा देव्यै दत्त्वा तु भक्तित ।
षण्मासाभ्यन्तरे तस्मात् काममिष्टमवाप्नुयात् ॥
बाह्वोस्तु स्कन्धयोर्वापि यो दद्याद्दीपवर्त्तिकाम् ।
हृदये वा स्वदेहाच्च विना भक्त्या तु साधक ।
स्वकामानेव तद्दीपप्रदानस्य फलं शृणु ॥
भुक्त्वा च विपुलान् भोगान् देवीगेहे यथेच्छया ।
कल्पत्रयन्तु सत्राय सार्व्वभौमो नृपो भवेत् ॥
महिषस्य शिरश्छिन्नं सप्रदीपं शिवापुर ।
हस्ताभ्यां य समादाय अहोरात्रञ्च तिष्ठति ॥
स चिराय पूतकीर्त्तिरिह भुक्त्वा मनोरमान् ।
भोगांस्तेन मद्गृहगो गणानामधिपो भवेत् ॥
नरस्य शीर्षमादाय साधको दक्षिणे करे ।
वामे सरुधिरं पात्रं गृहीत्वा निशि चायत ॥
यावज्जाग्रत् स्थितो मर्त्यो राजा भवति चेह वै ।
स्मृते मम पुरं प्राप्य गणानामधिपो भवेत् ॥
चक्षमाणं बलीनां य शिरोरक्तं करद्वये ।
गृहीत्वा चिन्तयेद्देवीं पुरस्तिष्ठति मानव ।
स कामानिह सम्प्राप्य देवीलोके महीयते ॥

महामाये ! जगन्नाथे ! सर्व्वकामप्रदायिनि ! ।
ददामि देहरुधिरं प्रसीद वरदा भव ॥
इत्युक्त्वा मूलमन्त्रेण नतिपूर्व्वं विचक्षण ।
स्वगात्ररुधिरं दद्यान्मानव सिद्धसन्निभ ॥
येनात्ममांसं सत्येन ददामीश्वरि ! भूतये ।
निर्व्वाणं तेन सत्येन देहि हुं हुं नमो नम ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्वमांसं वितरेद्बुध ।
सौभाग्यं सुखसम्पन्नं प्रणीप परमं शुचिम् ॥
दीपयन् मांसमिश्रं दीपं श्रीं श्रीं नमो नम ।
इत्यनेन तु मन्त्रेण दीपं दद्याद्विचक्षण ॥
महानवम्यां शरदि रात्रौ स्कन्दविशाखयो ।
यवचूर्णमयं कृत्वा रिपुं स्वच्छयमेव वा ॥
शिरश्छित्त्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रत ।
अनेनैव तु मन्त्रेण खड्गं नमामन्त्र्य यत्नत ॥
रक्तं किलकिली घोरघोरा धारविहिंसक ।
ब्रह्मशिरश्चाम्बिकाशिरश्चमसुकञ्चारिसत्तमम् ॥
भान्तो विसर्गसहित स च विन्दुयुतोऽपर ।
ब्रह्माग्नियोगश्चन्द्रेण विन्दुना च समन्वित ।
शिरश्छित्त्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रत ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण विन्दुना च समन्वित ।
षडन्तो बलिषु प्रोक्त खड्ग स्कन्दविशाखयो ॥
रक्तद्रवैः सेचयित्वा कृत्रिमं तं रिपुं बलिम् ।
कृष्णचन्दनस्य तिलकं ललाटेऽभिनिवेशयेत् ॥
रक्तमाल्यधरं कृत्वा रक्तवस्त्रधरन्तथा ।
कण्ठे बद्ध्वा रक्तसूत्रेणाभी शत्रुञ्च कृत्रिमम् ।
दत्त्वोत्तरशिर स्कन्दं कृत्वा खड्गेन छेदयेत् ॥
शिरस्तस्य ततो दद्यात् स्कन्दाय ते नमस्तत ।
चतुर्द्दशस्वराभ्यां सयुक्त स पर सम ॥
परत परत पूर्व्वं चन्द्रविन्दुसमन्वित ।
स्कन्दस्य मूलमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं सृजेत् ॥
चतुर्द्दशस्वराभ्यां षष्ठतीयन्तु पूर्व्ववत् ।
प्रोक्तो विशाखमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं
सृजेत् ॥
कुटिलाक्षौ कृष्णपिङ्गवर्णौ रक्ताम्बुधारिणौ ।
त्रिशूलं करवालञ्च पाणिभ्यां दक्षिणे तथा ॥
बिभ्रतौ शूकपाशञ्च कर्त्तृकञ्चापि वामत ।
श्रेणीकौ नरमुण्डानां मालाहारञ्च विभ्रतौ ॥
विकटौ दशनैर्भीमैर्गोपौ द्वारपालकौ ।
ध्यानेन चिन्तयेद्द्वा पुरत सस्थितौ सदा ॥
चैत्रे माघि सिते पक्षे चतुर्द्दश्यां विशेषत ।
बलिभिर्महिषैश्छागैर्मेषाश्च भैरवरूपिणम् ।
तोषयेन्मधुभिर्मत्स्यैर्लोकेन तुष्याम्यह सुतौ ॥
चण्डिकाबलिदानेन बले शीर्षं क्षणेन तु ।
अभिषिच्य तु मन्त्रेण मूलेनैव निवेदयेत् ॥
ईषत् प्राणन्तु बहुधा चालितं पूर्व्वमर्चितम् ।
वीक्षेत कामस्य सिद्धिन्तु सिद्ध्यभावञ्च साधक ॥
सितप्रेतो रथस्थोऽयं योगपीठस्य सन्निभ ।
ध्यायेद्यस्मिन् महामाया सिद्धिं बोधयते नम ॥
अनेनामन्त्रितं शीर्षं न चिराद्यदि वेपते ।
तत्कार्य्यस्य तदा सिद्धिरसिद्धिस्तु विपर्य्ययात् ॥
एवं दद्याद्बलिं वीरो यथोक्तविधिनामुना ।
वह्निमुखादेव चतुर्व्वर्गमवाप्नोत्यसंशयम् ॥

एवं बलिप्रदानस्य क्रमो रूपन्तथैव च ।
कथितो रुधिराध्याय उपचारान् शृणुष्व मे ॥”
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥
बलिदाननिषेधो यथा,—
“जीवानुकम्पां विज्ञातुं ततो दुर्गा सदाशिवम् ।
पप्रच्छ परमप्रीत्या गूढमेतद्वचो मुदा ॥
सर्व्वे विष्णुमया जीवा ब्रह्मरूपाश्च कथं शिवे ! ।
श्रुतं मया तवोद्देशे कुर्य्युः कामनया वधम् ।
महान् सन्देह इति मे ब्रूहि भर्ग ! सुनिश्चितम् ॥
शङ्करो तद्वचः श्रुत्वा शिववक्त्रविनिर्गतम् ।
भीतायन्तं हि ब्रह्मर्षे ! प्रत्युवाच सदाशिवम् ॥
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
ये ममार्च्चनमित्युक्त्वा प्राणिहिंसनतत्पराः ।
तत्पूजनं समामेध्यं यद्दोषात्तदधोगतिः ॥
मदर्थे शिव ! कुर्व्वन्ति तामसा जीवघातनम् ।
आकल्पकोटिनिरये तेषां वासो न संशयः ॥
मम नाम्नाथवा यज्ञे पशुहत्यां करोति यः ।
कापि तन्निष्कृतिर्नास्ति कुम्भीपाकमवाप्नुयात् ॥
दैवे पैत्रे तथात्मार्थे यः कुर्य्यात् प्राणिहिंसनम् ।
कल्पकोटिशतं शम्भो ! रौरवे स वसेत् ध्रुवम् ॥
यो मोहाज्ज्ञानतो देहिहत्यां कुर्य्यात् सदाशिव ! ।
एकविंशतिजन्मस्थः तत्तद्योनिषु जायते ॥
यज्ञे यज्ञे पशून् हत्वा कुर्य्यात् शोणितकर्द्दमम् ।
स पच्येन्नरके तावद्यावल्लोमानि तस्य वै
हन्ता कर्त्ता तथोत्सर्गकर्त्ता धर्त्ता तथैव च ।
तुल्या भवन्ति सर्व्वे ते ध्रुवं नरकगामिनः ॥
ममोद्देशे पशून् हत्वा सरक्तं मांसमुत्सृजेत्
यो मूढः स तु पूयोदे वसेद्ध्यदि न संशयः ॥
देवतान्तरमन्त्रमन्त्रेण स्वेच्छया तथा ।
हत्वा जीवांश्च यो भक्षेत् नित्यं नरकमाप्नुयात् ॥
यूपे बद्धा पशून् हत्वा यः कुर्य्याद्रक्तकर्द्दमम् ।
तेन चेत् प्राप्यते स्वर्गो नरकं केन गम्यते ॥
उपदेष्टा वधे हन्ता कर्त्ता धर्त्ता च विक्रयी ।
उत्सर्गकर्त्ता जीवानां सर्व्वेषां नरकं भवेत् ॥
मध्यस्थस्य वधायापि प्राणिनां क्रयविक्रये ।
तथा हृष्टस्य सूनायां कुम्भीपाको भवेद्ध्रुवम् ॥
स्वयं कामाश्रयो भूत्वा योऽज्ञानेन विमोहितः ।
हन्त्यन्यान् विविधान् जीवान् कुर्य्यान्मन्नाम
शङ्कर ! ॥
तद्वाञ्छितंशुभसम्पत्तिज्ञातिदारादिसम्पदाम् ।
अचिराद्वै भवेन्नाशो मृतः स नरकं व्रजेत् ॥
देवयज्ञे पितृश्राद्धे तथा माङ्गल्यकर्म्मणि ।
तस्यैव नरके वासो यः कुर्य्याज्जीवघातनम् ॥”
तथा ।
“मद्यागेन पशून् हत्वा यो भक्षेत् सह
बन्धुभिः ।
तद्गात्रलोमसंख्याब्दैरसिपत्रवने वसेत् ॥
आवयोरन्यदेवानां नाम्ना च परकर्म्मणि ।
यः सपौष्य पशून् हन्यात् सोऽन्धतामिस्रमा-
प्नुयात् ॥
पशून् हत्वा तथा त्वां मां योऽर्च्चयेन्मांसशो-
णितैः ।
तावत्तन्नरके वासो यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
निर्व्विष्टिभसम्पुक्तं तत्र वस्तुं व्रजेत यत् क्षतम् ।
यस्मिन् यज्ञे प्रभो शम्भो ! जीवहत्या भवेद्
ध्रुवम् ॥
यज्ञमारभ्य चेत् शक्र कुर्य्याद्वै पशुघातनम् ।
स तन्नाधोगतिं गच्छेदितरेषाञ्च का कथा ॥
आवयोः पूजनं मोहाद्ये कुर्य्युर्मांसशोणितैः ।
पतन्ति कुम्भीपाके ते भवन्ति पशवः पुनः ॥
फलकामास्तु वेदोक्ते पशोरालभनं मखे ।
पुनस्तत्तत्फलं भुक्त्वा ये कुर्व्वन्ति पतन्त्यधः ॥
स्वर्गकामोऽश्वमेधं यः करोति निगमाज्ञया ।
तद्भोगान्ते पतेद्भूयः स जन्मानि भवार्णवे ॥
ये हताः पशवो लोकैरिह स्वार्थेषु कोविदैः ।
ते परत्र तु तान् हन्युस्तथा खड्गेन शङ्कर ! ॥
आत्मपुत्रकलत्रादिसुसम्पत्तिसुखेच्छया ।
यो दुरात्मा पशून् हन्यादात्मादीन् घातयेत्
स तु ॥

जानन्ति नो वेदपुराणतत्त्वं
ये कर्म्मठाः पण्डितमानयुक्ताः ।
लोकाधमास्ते नरके पतन्ति
कुर्व्वन्ति मूढाः पशुघातनञ्चेत् ॥
येऽज्ञानिनो मन्दधियोऽकृतार्था
भवे पशुं घ्नन्ति न धर्म्मशास्त्रम् ।
जानन्ति नाकं नरकं न मुक्तिं
गच्छन्ति घोरं नरकं नरास्ते ॥
शुद्धा अकाम्या न विदन्ति शास्त्रं
न धर्म्ममार्गं परमार्थतत्त्वम् ।
पापं न पुण्यं पशुघातका ये
पूयोदवासो भवतीह तेषाम् ॥
जीवानुकम्पां न विदन्ति मूढा
भ्रान्ताश्च येऽसत्पथिनो न धर्म्मम् ।
स्वार्त्तो भव प्राणिवधं न कुर्य्युः
ते यान्ति मत्ता खलु रौरवाख्यम् ॥
ततस्तु खलु जन्तूनां घातनं नो करिष्यति ।
शुद्धात्मा धर्म्मवान् ज्ञानी प्रश्रयान्ते नैव मानवः ॥
यदीच्छेदात्मनः क्षेमं त्यक्त्वा ज्ञानं तदा नरः ।
जीवान् कानपि नो हन्यात् सङ्कटापन्न एव चेत् ॥
सम्पत्तौ च विपत्तौ वा परलोकेच्छुकः पुमान् ।
कदाचित् प्राणिनो हत्यां न कुर्य्यात्तत्त्ववित्
सुधीः ॥
मानवो यः परत्रेह तत्तमिच्छेत् सदाशिव ! ।
सर्व्वविष्णुमयत्वेन न कुर्य्यात् प्राणिनां वधम् ॥
वधान्नयति यो मर्त्त्यो जीवान् तत्त्वज्ञधर्म्मवित् ।
किं पुण्यं तस्य वक्ष्येऽहं अश्वाक्ष स तु रक्षति ॥
यो रक्षेत् घातनात् शम्भो ! जीवमात्रं दया-
परः ।
कृष्णप्रियतमो नित्यं सर्व्वरक्षां करोति सः ॥
एकस्मिन् रक्षिते जीवे त्रैलोक्यं तेन रक्षितम् ॥
वधात् शङ्कर ! वै येन तस्मात्तन्नैव घातयेत् ॥”
तथा —
“पशुहिंसा विधिर्यश्च पुराणे निगमे तथा ।
उक्तो रजस्तमोभ्यां स केवलं तमसापि वा ॥
नरकस्वर्गसेवार्थं संसाराय प्रवर्त्तितः ।
यतस्तत्कर्म्मभोगेन गमनागमनं भवेत् ॥
सत्त्वेन सात्त्वतग्रन्थे स विधिर्नैव शङ्कर ! ।
प्रवृत्तितो निवृत्तिस्तु यत्रापि सात्त्विकी क्रिया ।
एवं नानाविधं कर्म्म पशोरालभनादिकम् ।
कामाश्रयः फलाकाङ्क्षी कृत्वाज्ञानेन मानवः ॥
पश्चाज्ज्ञानासिना छित्त्वा भ्रान्त्याशां तामसीं
सदा ।
यमभीतिहरं भक्त्या यदि गोविन्दमाश्रयेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे । १४। १५ । अध्यायौ ॥

ब(व)लिः, स्त्री, (बलति संवृणोतीति । बल संवरणे + इन् ।) जरया श्लथचर्म्म । तत्पर्य्यायः । चर्म्मतरङ्गः २ त्वगूर्म्मिः ३ त्वक्तरङ्गः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ जठरावयवः । (यथा, कुमारे । १ । ३९ ।
“मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या
बलित्रयं चारु बभार बाला ॥”)
गृहदारुप्रभेदः । इति मेदिनी । ले, ५ ॥ गुदाङ्कुरः । यथा,—
“पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदबलित्रयम् ।
सर्व्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥
तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ।
सर्व्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥*॥
बाह्यायान्तु बलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥
द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितान्यपि ।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां बलिम् ।
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्द्दिशेत् ॥”
इति माधवकरः ॥
(यथा च । “तत्र स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुस्तस्मिन् बलयस्तिस्रोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी विसर्ज्जनी संवरणी चेति ।
चतुरङ्गुलायताः सर्व्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः ।
शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उपर्य्युपरि संस्थिताः ।
गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः संप्रकीर्त्तिताः ॥”
इति सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
गन्धकः । तत्पर्य्यायो यथा,
“गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्बलरसोऽपि च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बलिका, स्त्री, (बलैव । बला + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) अतिबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

बलिदानं, क्ली, (बलेः पूजोपकरणस्य देवतोद्देशेन सङ्कल्पितच्छागादेर्वा दानम् ।) श्रीकृष्णपार्षदेभ्यस्तन्निवेदितनैवेद्यांशप्रदानम् । यथा,—
अथ बलिदानम् ।
“ततो यवनिकां विद्वानपसार्य्य यथाविधि ।
विष्वक्सेनाय भगवन्नैवेद्यांशं निवेदयेत् ॥
यथा च पञ्चरात्रे श्रीनारदवचनम् ।

विश्वक्सेनाय दातव्यं नैवेद्यं तच्छतांशकम् ।
पादोदकं प्रसादञ्च लिङ्गे चण्डेश्वराय च ॥ * ॥
तद्विधिश्चोक्तः ।
मुख्याद्दीशानतः पात्रान्नैवेद्यांशं समुद्धरेत् ।
सर्व्वदेवस्वरूपाय पराय परमेष्ठिने ॥
श्रीकृष्णसेवायुक्ताय विश्वक्सेनाय ते नमः ।
इत्युक्त्वा श्रीहरेर्वामे तीर्थक्लिन्नं समर्पयेत् ।
शतांशं वा सहस्रांशमन्यथा निष्फलं भवेत् ॥
पश्चाच्च बलिरित्यादिश्लोकावुच्चार्य्य वैष्णवः ।
सर्व्वेभ्यो वैष्णवेभ्यस्तं शतांशं विनिवेदयेत् ॥ * ॥
तौ च श्लोकौ ।
बलिर्विभीषणो भीमः कपिलो नारदोऽर्ज्जुनः ।
प्रह्लादश्चाम्बरीषश्च वसुर्वायुसुतः शिवः ॥
विश्वक्सेनोद्धवाक्रूराः सनकाद्याः शुकादयः ।
श्रीकृष्णस्य प्रसादोऽयं सर्व्वं गृह्णन्तु वैष्णवाः ॥ इति ।
इदं यद्यपि युज्येत द्विपरार्द्धपरम् ।
तथापि भक्तवात्सल्यात् कृष्णस्यात्रापि सम्भवेत् ॥
अथ बलिदानमाहात्म्यम् । नारसिंहे । ¹
ततस्तदन्नशेषेण पायसेन समन्ततः ।
पुष्पाक्षतैर्विमिश्रेण बलिं यस्तु प्रयच्छति ॥
बलिना वैष्णवेनाथ तृप्ताः सन्तो दिवौकसः ।
शान्तिं तस्य प्रयच्छन्ति श्रियमारोग्यमेव च ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

देवोद्देशेन यथाविधिपूजोपहारत्यागः । दुर्गादिदेवतोद्देशेन सङ्कल्पपूर्व्वकच्छागादिपशुघातनम् । यथा —
“बलिदानेन सततं जयेच्छत्रून् नृपान् नृप ।॥”
इति कालिकापुराणम् ॥
अस्य विधिनिषेधौ बलिशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥
अथ बलिदानक्रमः । स्वयमुत्तराभिमुखः पूर्व्वाभिमुखं बलिं अव्यङ्गावयवं सुन्दरं हृष्टपुष्टमाल्यं कण्ठे वेष्टयित्वा स्नातं समानीय कृताञ्जलिः पठेत् ।
“ॐ वाराही यमुना गङ्गा करतोया सरस्वती ।
कावेरी चन्द्रभागा च सिन्धुर्भैरवसागरः ॥
पशुस्नानविधानाय सान्निध्यमिह कल्पय ॥’
इति तीर्थान्यावाह्य ॐ अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन्नग्निः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता अपः । ॐ वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन् वायुः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता अपः । ॐ सूर्य्यः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजयत् तस्मिन् सूर्य्यः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता अपः । ॐ वाचन्ते शुन्धामि प्राणान्ते शुन्धामि श्रोत्रन्ते शुन्धामि मेढ्रन्ते शुन्धामि पायुन्ते शुन्धामि । मनस्त आप्यायतां वाक् त आप्यायतां प्राणस्त आप्यायतां चक्षुस्त आप्यायतां श्रोत्रन्त आप्यायतां यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्त आप्यायतां तत्ते निष्ठायतां तत्ते शुध्यतु शमहोभ्यः स्वाहा । इति मन्त्रैः स्नापयित्वा ॐ मेघाकारस्तम्भमध्ये पशुं बन्धय बन्धय सर्व्वाङ्गावयवं पशुं बन्धय बन्धय महाखड्गस्वरूपस्तम्भे पशुं बन्धय बन्धय हूं फट् स्वाहा ॐ ह्रां ह्रीं हूं चां चण्डिकायै इमं पशुं प्रोक्षामि स्वाहा । इति प्रोक्षणम् । ततः सर्व्वाङ्गावयवं पशुं मोचय कुरु कुरु स्वाहेति मोक्षं कृत्वा चमस्वेति ललाटे सिन्दूरं दत्त्वा ॐ छागपशवे नमः इति पाद्यादिकं दत्त्वा एतदधिपतये ॐ अग्नये नमः एतत्सम्प्रदानीयायै ह्रीं दुर्गायै नमः इति पुष्पं दत्त्वा पशोरङ्गदेवताः पूजयेत् । यथा, शिरसि ॐ रुधिरचर्व्वायै नमः ललाटे ॐ शाङ्करायै नमः भ्रूमध्ये ॐ भद्रायै नमः चक्षुषोः ॐ त्रिनेत्रायै नमः कर्णयोः ॐ पार्व्वत्यै नमः घ्राणे ॐ गौर्य्यै नमः चिबुके ॐ चण्डिकायै नमः दन्तपङ्क्तौ ॐ उग्रचण्डिकायै नमः जिह्वायां ॐ चण्डघण्टायै नमः मुखे ॐ विरूपाक्षायै नमः ग्रीवायां ॐ चण्डायै नमः । पृष्ठे ॐ महाभैरव्यै नमः उदरे ॐ वैष्णव्यै नमः चतुष्पदे ॐ चण्डप्रियायै नमः पार्श्वयोः ॐ सर्व्वेश्वर्य्यै नमः कटिदेशे ॐ विरूपाक्षायै नमः खुराग्रे ॐ कौशिक्यै नमः लाङ्गूले ॐ प्रहर्षिण्यै नमः सर्व्वाङ्गेषु पशुशिष्टाष्टदेवताभ्यो नमः । इति सम्पूज्य उत्सृजेत् । विष्णुः ॐ तत् सदद्याश्विने मासि शुक्ले पक्षे अमुकतिथौ वार्षिकशरत्कालीनदुर्गामहोत्सवे अमुकगोत्रस्य श्रीअमुकस्य दुर्गाप्रीतिकामनया दुर्गादेव्यै इमं पशुं वह्निदैवतं तुभ्यमहं घातयिष्यामि इत्युत्सृज्य कृताञ्जलिः पठेत् ।
“ॐ छाग । त्वं बलिरूपेण मम भाग्यादुपस्थितः ।
प्रणमामि ततः सर्व्वरूपिणं बलिरूपिणम् ॥
यज्ञार्थे पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥
पशुयोनिप्रसूतोऽसि पूजाहोमादिकर्म्मसु ।
तुष्टा भवतु सा देवी सरक्तपिशितैस्तव ॥
चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापद्विनाशन ।
चामुण्डाबलिरूपाय बले । तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥”
ततः ‘पशुपाशाय विद्महे शिरश्छेदाय धीमहि ।
तन्नः पशुः प्रचोदयात् ।” इति कर्णे जपेत् । ततः खड्गमानीय ह्रीं इति बीजाक्षरं लिखित्वा ध्यायेत् ।
“कृष्णं पिनाकपाणिञ्च कालरात्रिस्वरूपिणम् ।
उग्रं रक्तास्यनयनं रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥
रक्ताम्बरधरञ्चैव पाशहस्तं कुटुम्बिनम् ।
पिबमानञ्च रुधिरं भुञ्जानं क्रव्यसंहतिम् ॥”
एवं खड्गं ध्यात्वा गृहीत्वा
“ॐ रसनात्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधक ।”
इत्यभिमन्त्र्य ऐं ह्रीं खड्गाय नमः इति पाद्यादिभिः सम्पूज्य पुनर्मुष्टौ ॐ महादेवाय नमः । धारे ॐ यमाय नमः । अग्रे ॐ ब्रह्मणे नमः ।
“ॐ असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्म्मपाल । नमोऽस्तु ते ॥
इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
नक्षत्रं कृत्तिका तुभ्यं गुरुर्देवो महेश्वरः ॥
हिरण्यञ्च शरीरन्ते धाता देवो जनार्द्दनः ।
पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्व्वदा ॥
नीलजीमूतसङ्काशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः ।
भावशुद्धो मर्षणश्च अतितेजास्तथैव च ॥”
ॐ तीक्ष्णदंष्ट्राय नमः इति पुष्पं दत्त्वा आं ह्रीं फट् इति खड्गमादाय ॐ कालि कालि वज्रेश्वरि लौहदण्डायै नमः इति जपित्वा छागस्य ग्रीवायां खड्गं । त्वं शीघ्रं छिन्धि छिन्धि फट् फट् स्वाहा । इति पूर्व्वाभिमुखं बलिं स्वयमुत्तरामुखः उत्तराभिमुखं बलिं स्वयं पूर्व्वाभिमुखो वा सकृत्प्रहारेण छिन्द्यात् । ततो मृण्मयान्यपात्रे रुधिरमादाय चतुर्भागं कृत्वा ऐशान्यां ॐ विदारिकायै नमः आग्नेय्यां ॐ पूतनायै नमः नैर्ऋत्यां ॐ पापराक्षस्यै नमः वायव्यां ॐ कौशिक्यै नमः । ॐ तत् सदद्यामुके मासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ वार्षिकशरत्कालीनदुर्गामहोत्सवे अमुकगोत्रस्य श्रीअमुकस्य दशवर्षावच्छिन्नश्रीदुर्गाप्रीतिकामः श्रीदुर्गादेव्यै छागपशुरुधिरं दास्यामि इति सङ्कल्प्य ।
ॐ कालि कालि महाकालि कालिके पापनाशिनि ।
शोणितञ्च बलिं गृह्ण वरदे वामलोचने ॥”
एष रुधिरबलिः ॐ इत्ययमिति मन्त्रेण दद्यात् । ततः ऐं ह्रीं श्रीं कौशिकि रुधिरेणाप्यायतामिति वदेत् । ततः शिरसि ज्वलद्दीपं दत्त्वा ॐ तत् सदद्यामुके मास्यमुकपक्षेऽमुकतिथौ वार्षिकशरत्कालीनदुर्गामहोत्सवे अमुकगोत्रस्य श्रीअमुकस्य श्रीमद्दुर्गादर्शनाभिवन्दनस्पर्शनाभिपूजनस्नपनतर्पणजनितपूर्व्वपूर्व्वाधिकपुण्यप्राप्तिकामो दुर्गादेव्यै सप्रदीपच्छागपशुशीर्षं दास्यामीति सङ्कल्प्य एष सप्रदीपच्छागपशुशीर्षबलिः ह्रीं दुर्गायै नमः इत्युत्सृजेत्
“ॐ जय त्वं सर्व्वभूतेशि सर्व्वभूतसमावृते ।
रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं भुङ्क्ष्व नमोऽस्तु ते ॥
ततः खड्गगरुधिरमादाय ।
“ॐ यं यं स्पृशामि पादेन यं यं पश्यामि चक्षुषा ।
स स मे वशतां यातु यदि शक्रसमो भवेत् ॥”
इति ललाटे तिलकं कुर्य्यात् । मेषघाते तु मेषेत्यूहेन योज्यम् । मेषरुधिरदाने तु एकवर्षावच्छिन्नदुर्गाप्रीतिकामः । प्रभूतबलिदाने तु द्वौ वा त्रीन् वा अयुतं कृत्वा सम्प्रोक्ष्य तत्तत्पशुभ्यो नमः इति सम्पूज्य क्रमं त्वमित्येकवचनानूहेन प्रयोगः । पञ्चान्तरेऽप्येवम् । वाक्ये तु एतान् पशून् तुभ्यमहं घातयिष्ये । रुधिरदाने तु एतान् रुधिरबलीन् दास्यामि इति सङ्कल्प्य प्रत्येकेन दद्यात् शीर्षदानमप्येवम् । ततो मूलमन्त्रं यथाशक्ति जप्त्वा समर्प्य प्रणमेदिति नन्दिकेश्वरपुराणोक्तपद्धतिः ॥ * ॥

अथ तान्त्रिकबलिदानविधिः। "तत्र सुलक्षणं पशुं देव्यग्रे संस्थाप्य वक्ष्यमाणविधिना उत्सृजेत्। तदुक्तं यामले।
'देव्यग्रे स्थापयित्वा तु पशुं लक्षणसंयुतम्।
श्वेतसर्षपविक्षेपात् भूतानुत्सारयेत्ततः ॥
अर्घ्योदकेन सम्प्रोक्ष्य अस्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावगुण्ठ्य धेनुमुद्रयामृतीकृत्य गन्धपुष्पाभ्यां तं पशुं सम्पूज्य मूलेन सप्तधा तत्त्वमुद्रया प्रोक्षणं कृत्वा कर्णे इमं मन्त्रं पठेत्। पशुपाशाय विद्महे विश्वकर्म्मणे धीमहि तन्नो जीवः प्रचोदयात्। ततो ह्रीं कालि कालि वज्रेश्वरि लौहदण्डायै नमः इति मन्त्रेण खड्गं पूजयेत्। तत्र खड्गस्याग्रमध्यमूलं क्रमेण पूजयेत्। यथा ह्रूं वागीश्वरीब्रह्मभ्यां नमः। ह्रूं लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः। ह्रूं उमामहेश्वराभ्यां नमः। ततो ब्रह्मविष्णुशिवशक्तियुक्ताय खड्गाय नमः। इति सर्व्वत्र पूजयित्वा प्रणमेत्।
'खड्गाय खरशाणाय शक्तिकार्य्यार्थतत्पर।
पशुश्छेद्यस्त्वया शीघ्रं खड्गनाथ! नमोऽस्तु ते ॥
ततो महावाक्यं अमुकदेवताप्रीतिकाम अमुकदेव्यै इमं पशुं तुभ्यमहं सम्प्रददे। ततो निवेदयेत्।
'यथोक्तेन विधानेन तुभ्यमस्तु समर्पितम् ॥'
ततो बलिं छिन्द्यात्। ततो रुधिरं समांसं देव्यै दद्यात्। ततोऽवशिष्टं वटुकादिभ्यो बलिं दद्यात्। यथा ह्रुं वां वटुकाय नमः। इति गन्धादिभिः सम्पूज्य पूर्व्ववन्मन्त्रेण वायव्यां बलिं दद्यात्। ह्रुं यां योगिनीभ्यो नमः इति सम्पूज्य पूर्व्ववन्मन्त्रेण ईशाने बलिं दद्यात्। ह्रुं क्षां क्षेत्रपालाय नमः इति सम्पूज्य पूर्व्ववन्मन्त्रेण नैरृत्यां बलिं दद्यात्। ह्रुं गां गणपतये नमः इति सम्पूज्य पूर्व्ववन्मन्त्रेण आग्नेय्यां गणेशाय बलिं दद्यात्।" इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ (ननु "मा हिंस्यात् सर्व्वाभूतानि" "अहिंसा परमो धर्म्मः।" इत्यादिवचनात् कर्त्तव्यैव सर्व्वथा हिंसा कथं तर्हि हिंसाप्रवृत्तिः शुभादृष्टजनकत्वेन शास्त्रेणोपदिष्टा अतोऽत्रोच्यते। अथ वैधहिंसाविचारः।
'मा हिंस्यात् सर्व्वाभूतानि इत्यत्र सर्व्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमनुसृत्य वायव्यं श्वेतमालभेत इत्यादि विधेर्विषयाप्राप्तेरगत्या वैधातिरिक्तविषयत्वं सर्व्वा सर्व्वाणि छन्दसि वैत्वनेन तत्पदं सिद्धम्। यदपि नाना दर्शन टीकाकृद्भिर्वाचस्पतिमिश्रैस्तत्त्वकौमुद्याम् अभिहितं न च मा हिंस्यात् सर्व्वाभूतानि इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण अग्नीषोमीयं पशुमालभेत इत्यनेन बाध्येत इति वाच्यं विरोधाभावात्। विरोधे हि बलीयसा दुर्ब्बलं बाध्यते। न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात्। तथाहि 'मा हिंस्यात्' इति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्रत्वर्थत्वमपि। न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः। हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीत्यन्तेन तदपि सांख्यनये। मीमांसकमते तु विरोध एव तथाहि गुरुनये न खलु सर्व्वभूतहिंसाभावविषयकं कार्य्यं इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अग्नीषोमीयपश्वालम्भनविषयकं कार्य्यमिति भावविध्यर्थं उपपद्यते। भट्टनये तु अङ्गे यथा तथास्तु। न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थकपशुहिंसनस्यापसाधनत्व अनर्थसाधनत्वञ्चोपपद्यते विरोधात्। वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव क्रतौ विधेरेष स्वभावो य स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथाङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी क्रियेत। अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं न चानयोरेकत्र समावेशः इति। अतएवोक्तं 'तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः' इति। नन्वेवं 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इत्यत्र श्येनस्य शत्रुवधरूपेष्टसाधनत्वमवगतं 'अभिचारो मूलकर्म्म च। ११।६३। इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठात् अनिष्टसाधनत्वमवगतम्। तदेतत्कथमुपपद्यतामिति चेन्नैवं आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्। ८। ३५। इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाधनत्वं अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध एव ॥" इति तिथितत्त्वम् ॥)

ब(व)लिध्वंसी, [न्] पुं (बलिं तदाख्यया प्रसिद्धं दैत्यविशेषं ध्वंसयतीति। बलि + ध्वंस + णिनि। वामनरूपेण बलेः सर्व्वस्वग्रहणादस्य तथात्वम्। यद्वा, बलिना पूजोपहारेण अविद्यां ध्वंसयितुं शीलमस्य।) विष्णुः। इत्यमरः। १। १। २१ ॥ (भगवता वामनरूपधरेण बलिकृतयज्ञगमनपूर्व्वकं तत्सकाशात् सर्व्वस्वं गृहीतमित्येतत्कथा बलिशब्दे द्रष्टव्या ॥)

ब(व)लिन त्रि (बलिः शिथिलं चर्म्म अस्यास्तीति। बलि + पामादित्वान्न।) बलिभः। जरया श्लथचर्म्मयुक्तः। इत्यमरः। २। ६। ४५ ॥

ब(व)लिनन्दन पुं (बलेस्तदाख्यया प्रसिद्धस्य दैत्यस्य नन्दनः पुत्त्रः।) बाणासुरः। इति शब्दरत्नावली ॥ (अयं खलु यादवश्रेष्ठेन भगवता कृष्णेन सह युद्धमकरोत्। तपःप्रतापवशीकृतो महादेवश्च स्वयमस्य दौवारिकत्वञ्चकार। तद्विवरणादिकं हरिवंशे १७३ अध्यायमारभ्य १८३ अध्यायपर्य्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ बलेर्ययातिवंशीयस्य राज्ञः नन्दनः क्षेत्रजः पुत्त्रः इति व्युत्पत्त्या अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्याः। यदुक्तं, विष्णुपुराणे। ४। १८। १। "हेमात् सुतपास्तस्मात् बलिर्यस्य क्षेत्रे दीर्घतमसा अङ्गवङ्गकलिङ्गसुह्मपुण्ड्राख्यं बालेयं क्षत्रमजन्यत ॥")

ब(व)लिनी स्त्री (बलं देयत्वेनास्त्यस्या इति इनि। ङीप्।) वाट्यालकः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

ब(व)लिपुष्ट, पुं (वैश्वदेवेन बलिना पुष्टः।) काकः। इत्यमरः। २। ५। २० ॥

ब(व)लिपोदकी स्त्री, (बले पोदकी उपोदकी।) उपोदकी। इति राजनिर्घण्टः ॥

ब(व)लिप्रिय, पुं, (बलिमुपहारं प्रीणातीति। बलि + प्री + क।) लोध्रवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बलिर्वैश्वदेवबलिः प्रियो यस्य इति व्युत्पत्त्या काकः। उपहारप्रिये वाच्यलिङ्गः ॥)

ब(व)लिभ, त्रि, (बलिश्चर्म्मसङ्कोचोऽस्यस्येति। बलि + "तुन्दिबलिवटेर्भः।" ५। २। १३९। इति भः।) बलिनः। इत्यमरः। २। ६। ४५ ॥

ब(व)लिभुक [ज] पुं, (बलिं वैश्वदेवबलिं गृहस्थदत्तमन्नं वा भुङ्क्ते इति। भुज + क्विप्।) काकः। इत्यमरः। २। ५। २ ॥ (यथा भागवते। १। १८। ३३।
"अहो अधर्म्मः पालानां पीव्नां बलिभुजामिव ॥")

ब(व)लिमन्दिर, क्ली (बलेः स्वनामख्यातस्य राज्ञो मन्दिरमालयः। बलिर्हि वामनरूपाय विष्णवे सर्व्वस्वं दत्त्वा शक्रादेन सह पाताले निवसति इति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया।) अधोलोकः। पातालम्। इति शब्दमाला ॥

ब(व)लिमान्, [त] त्रि (बलिश्चर्म्मसङ्कोचोऽस्यास्तीति। बलि + मतुप्।) बलिनः। जरया श्लथचर्म्मयुक्तः। इत्यमरटीका ॥ (बलिः पूजोपहारो विद्यतेऽस्येति व्युत्पत्त्या उपहारविशिष्टः। यथा, रघुः। १४। १५।
"वाप्यायमानो बलिमन्निकेतमालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥")

ब(व)लिमुख, पुं, (बलिर्मुखे यस्य। यद्वा, बलिश्चर्म्मसङ्कोचस्तद्युक्तं मुखं यस्य।) वानरः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

ब(व)लिष्ठ, पुं (अतिशयेन बलवान् + बलवत + इष्ठन्। विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक्। प्रशस्तभारवाहकत्वादस्य तथात्वम्।) उष्ट्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (धर्म्मसावर्णिकमन्वन्तरान्तर्गत ऋषिभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ९४। १९।
"हविष्मांश्च बलिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथारुणिः।
निश्चरश्चानघश्चैव विष्टिश्चान्यो महामुनिः ॥
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्निदेवश्च सप्तम ॥"
इत्यत्रैकत्र क्वचित् वरिष्ठश्चेति पाठो दृश्यते ॥)

ब(व)लिष्ठ, त्रि, (अतिशयेन बलवान्। बलवत + इष्ठन्। विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक्।) अतिशयबलवान्। यथा —
"प्रायश्चित्तं विना पूता नमेव शुद्धमानसा।
अकामा या बलिष्ठेन न स्त्री जारेण दुष्यति ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५५ अध्यायः ॥
बलिष्ठा यथा। वायुः १ विष्णुः २ गरुडः ३ हनूमान् ४ यमः ५ महावराहः ६ शरभः ७ सत्यतिष्ठा ८ गजः ९ पृथुराज १० बलरामः ११ वाली १२ बलिः १३ भीमः १४ मती १५ सैंधः १६ पुराजातम् १७। इति कविकल्पलता ॥

बलिष्णु, त्रि, (बल्यते बध्यते इति । बल+इष्णु ।) अपमानित । इत्युणादिकोष ॥

ब(व)लिसद्म [न्] क्ली, (बलेर्दानवस्य सद्म निकेतनम् ।) रसातलम् । इत्यमरः ।१।८।१॥

ब(व)लिहा [न्] पु, (बलिं हन्ति इति । बलि+हन्+क्विप् । वामनरूपेण बलेः सर्व्वस्वग्रहणादस्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

ब(व)ली, [न्] पु, (बलमस्यास्तीति । बल+"बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ।" ५ । २ । १३६ । इति पक्षे इनिः ।) बलरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ उष्ट्रः । महिषः । वृषभः । शूकरः । कफः । कुन्दवृक्षः । इति जटाधरः ॥ माषः । (स्वनामख्यातो वत्सप्रीपुत्त्रः । यथा, मार्कण्डेये । ११८ । २ ।
"बली बलाकश्चण्डश्च प्रचण्डश्च सुविक्रमः ॥")
बलयुक्ते, त्रि । तत्पर्य्यायः । अंशलः २ निर्द्दिग्धः ३ मांसलः ४ उपचितः ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११२ ॥ (यथा मार्कण्डेये । ३४ । ८६ ।
"नार्हं न बलिभिः कुर्य्यान्न च न्यूनेन निन्दिते ॥")

ब(व)ली, स्त्री, (बलि+पक्षे ङीष् ।) बलिः । जरया श्लथचर्म्म । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
"कुष्ठं सुचूर्णित कृत्वा घृतमाक्षिकसंयुतम् ।
भक्षयात् स्वप्नवेलायां बलीपलितनाशनम् ॥"
इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरौ रसायनाधिकारे ॥)

ब(व)लीक, क्ली (बलति सञ्चिनोतीति । बल संवरणे+"अलीकादयश्च ।" उणा ४ ।२५। इति कीकन् ।) पटलप्रान्तम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ छाँचि इति भाषा ॥ (यथा, माघे । ३ । ५३ ।
"यस्यामसेवन्त नमद्बलीकाः
समं बधूभिर्वलभीर्युवानः ॥")

ब(व)लीमुख, पु, (बलीयुक्तं मुखं यस्य ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥

ब(व)लीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन बलवान् । बलवत्+ईयसुन् ।) अतिशयबलयुक्तः । यथा,—
"आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमो विधिः ॥"
इति दुर्गादासटीका ॥

ब(व)लीवर्द्द, पुं, (ईर्त्ते इति वर्दः । वर्द ईर्णायां क्विप् । ईश्च वर्द्द च ईवर्दौ तौ ददातीति ईवर्द्दः । बलमस्यास्तीति बली । ततो बली च ईवर्द्दश्च इति ।) वृषः । इत्यमरः । २ । ९ । ५९ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २ । २७ ।
"सयोऽथाथ बलीवर्द्दयुगं रचितमङ्गलं ।
कृत्वा बलिं तस्य तरोरारेभे कर्षितुं स ॥")
तीर्थयात्रायां तदारूढस्य दोषो यथा,—
"बलीवर्द्दसमारूढः श्रूयतां तस्यापि यत् फलम् ।
नरके वसते घोरे गवां क्रोधे हि दारुणे ॥
सलिलञ्च न गृह्णन्ति पितरस्तस्य देहिनः ॥"
इति मात्स्ये ८८ अध्यायः ॥

ब(व)ल्य, क्ली, (बलाय हितम् । बल+"कुल्कूयाकालसेनिरादनधययेति ।" ४।२।८०। इति य ।) प्रधानधातुः । शुक्रम् । बलकरे त्रि । इति मेदिनी । ये, ४ ॥ (यथा,—
"कट्वम्लवीर्य्यो लशुनो हितश्च
स्निग्धो गुरुस्वादुरसोऽथ बल्यः ॥"
इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

बल्य पु, (बलाय शक्तये हितः । बल+य ।) बुद्धभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बल्या, स्त्री, (बलाय हिता । बल+"वुञ्छण्कठिति ।" ४ । २ । ८ । इति य । ततष्टाप् ।) अतिबला । अश्वगन्धा । शिम्बीडीक्षुपः । प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बल्ह, ङ स्तुतौ । हिंसायाम् । दाने । वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म सक-सेट् ।) अन्त स्थतृतीयोपधः । ङ बल्हते । इति दुर्गादासः ॥

बष्कयणी } स्त्री, (बष्कयस्तरुणवत्सः । सोऽस्ति
बष्कयिणी } अस्याः । बष्कय+पामादित्वान्नप्रत्यये इनिः । अट्कुप्वाङिति णत्वम् । ततो ङीष् ।) चिरप्रसूता गौः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् । ८ । १ । ६५ ।
"पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जाति ॥")

बहु त्रि, (बहते इति । बहि वृद्धौ+"लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च ।" उणा १ ।२ । इति कुनलोपश्च ।) त्र्यादिसंख्या ॥ अनेकम् । विपुलः । इति मेदिनी । हे, ६ ॥ तत्पर्य्यायः । प्रभूतम् २ प्रचुरम् ३ प्राज्यम् ४ अदभ्रम् ५ बहुलम् ६ पुरुहम् ७ पुरु ८ भूयिष्ठम् ९ स्फिरम् १ भूय ११ भूरि १२ । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ तद्वैदिकपर्य्यायः । उरु १ तुवि २ पुरु ३ भूरि ४ शश्वत ५ विश्वम् ६ परिणसा ७ व्यानसि ८ शतम् ९ सहस्रम् १ सलिलम् ११ कुवित १२ । इति द्वादश बहुनामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १ ॥ (यथा मनु । ७ । ८६ ।
"अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम् ॥"
तथा, तत्रैव । ८ । ७७ ।
"एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः ॥"
बहुमतम् । बहुमानम् । यथा, रघुः ।१२। ८९ ।
"रामस्तुलितकैलासमरातिं बह्वमन्यत ॥")

बहुक पु, (बहु+सञ्ज्ञायां कन् ।) कर्कटः । अर्कः । दात्यूहः । जलखातकः । इति मेदिनी । के, १२९ ॥ ("संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।" ५ । १ । २२ । इति कन् । बहुभिः क्रीते त्रि ।)

बहुकण्टक, पु, (बहूनि कण्टकान्यस्य ।) क्षुद्रगोक्षुरः । यवासः । हिन्ताल । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुकण्टका, स्त्री, (बहूनि कण्टकान्यस्याः ।) अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुकण्टा, स्त्री, (बहवः कण्टाः कण्टकानि यस्याः ।) कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

बहुकन्द, पुं, (बहवः कन्दा यस्य ।) शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुकन्दा, स्त्री (बहवः कन्दा यस्याः ।) कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुकर पु (बहु कार्य्यं करोतीति । बहु+कृ+"दिवाविभानिशाप्रभेति ।" ३ ।२ । २१ । इति ट ।) उष्ट्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बहुकर, त्रि, (बहु करोति भुवं सम्मार्ष्टि इति । बहु+कृ+ट ।) मार्जनकारी । तत्पर्य्यायः । खलपूः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १७ ॥ भूमिसम्मार्जकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहुकार्य्यकर्त्ता । यथा, भट्टिः । ५ । ७८ ।
"निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा ।
पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥"

बहुकरी, स्त्री, (बहु करोति भुवं सम्मार्ष्टि इति । बहु+कृ+ट । ङीष् ।) सम्मार्जनी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥

बहुकर्णिका स्त्री (बहवः कर्णा इव पत्राणि यस्याः ।) आखुकर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुकूर्च्च, पु (बहूनि कूर्च्चानि यस्य ।) मधुनारिकेरिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुगन्ध, क्ली, (बहुर्गन्धो यस्मिन् ।) त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दारचिनी इति भाषा ॥)

बहुगन्ध, पु (बहुर्गन्धो यस्मिन् ।) कुन्दुरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उग्रगन्धे, त्रि ॥)

बहुगन्धदा, स्त्री, (बहुगन्धं ददाति या । बहुगन्ध+दा+क ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः कस्तूरीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

बहुगन्धा, स्त्री, (बहुर्गन्धो यस्याम् ।) चम्पककलिः । यूथिका । कृष्णजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुगर्हावाक, [च] त्रि, (बहु गर्ह्या बहु निन्दिता वाग् यस्य ।) कुत्सितबहुवादी । इत्यमरः ॥

बहुग्रन्थि, पुं, (बहवो ग्रन्थयो यस्य ।) झावुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (झाउ इति भाषा ॥)

बहुच्छिन्ना, स्त्री, (बहु यथा स्यात्तथा छिद्यते स्मेति । बहु+छिद्+क्त ।) कन्दगुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुत [स्] व्य (बहुभ्य इत्यर्थे बहुशब्दात् "पञ्चम्यास्तसिल ।" ५।३।७। इति तसिलप्रत्ययः ।) बहुभ्यः ॥

बहुतन्त्रि, त्रि (बह्व्यस्तन्त्रयो यस्य ।) बहुतन्त्रविशिष्टः । यथा । बहुतन्त्रि कायः । बहुतन्त्री ग्रीवा । बहुतन्त्रि गात्रम् । यथा च । विभक्तिवनी दिवसस्तन्त्रिवेति किराते कृदिकारान्ततन्त्रिशब्दस्य प्रयोगः । इति सन्धिप्रकारः ॥

बहुतन्त्री, त्रि (बह्व्यस्तन्त्र्यो यस्मिन् ।) बहुतन्त्रविशिष्टः । यथा । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा बहुतन्त्री धमनी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ एवं बहुतन्त्री कायः । बहुतन्त्रि गात्रम् ॥

बहुतन्त्रीक, त्रि (बहुतन्त्री+स्वार्थे कन् ।) बहुतन्त्रविशिष्टः । यथा । बहुतन्त्रीका वीणा ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ एव बहुतन्त्रीक पट । बहुतन्त्रीक वस्त्रम् ॥

बहुनरकणिश, पु (बहुतराणि कणिशानि धान्य-शीर्षाणि यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राज निघण्ट ॥

बहुता, स्त्री, बहूनां भाव । बहुशब्दात् तलौ भावे इति तप्रत्यय ॥

बहुतिक्ता, स्त्री, (बहुस्तिक्तो रसो यस्या ।) काकमाची । इति राजनिघण्ट ॥

बहुतिथ, त्रि, (बहु+"बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्"। ५।२।५२। इति तिथुक । मुग्ध बोधमते"बहुगणपूगसङ्घ तासिथट तलोपश्च।' ७।४२। इति तिथट ।) बहूना पूरण । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । २२ । १ ।

"तत काले बहुतिथे गते राजा पुन सुतम् ।
प्राह गच्छाशु विप्राणां त्राणाय चर मेदिनीम् ॥')

बहुश, व्य, (बहु+"बह्वल्पार्थाच्छस् ।"५।३।१ । इति शस ।) बहुश । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

बहुत्व, क्ली, बहूना भाव । बहुशब्दात त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा महाभारते । १ ।३५ । ४ ।
"बहुत्वान्नामधेयानि पन्नगानां तपोधन । ॥")

बहुत्वक, [च] पु (बहवस्त्वचो यस्य ।) भूर्ज वृक्ष । इति शब्दरत्नमाला ॥

बहुत्वच, पु, (बहुत्वगेव । बहुत्वच+स्वार्थे कन् ।) भूर्जवृक्ष । इति हेमचन्द्र । ४ । २१ ॥

बहुदण्डिक, त्रि, (बहवो दण्डा सन्त्यस्य । बहु दण्ड+ठन् ।) बहुदण्डविशिष्ट । यथा । बहु दण्डिका नगरी बहुदण्डिको ग्राम । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

बहुदुग्ध, पुं, (बहूनि दुग्धानि अपक्वावस्थायां यस्य । यद्वा, बहूनि दुग्धानीव शुक्लवस्तून्यस्य ।) गोधूम । इति राजनिघण्ट ॥

बहुदुग्धा, स्त्री (बहु दुग्ध यस्या ।) बहुक्षीरा गौ । तत्पर्याय । बच्छुला २ । इति हेमचन्द्र । ४ । ३३५ ॥ (स्नुहीवृक्ष । बहुदुग्धविशिष्ट त्वात ॥)

बहुदुग्धिका स्त्री, (बहुदुग्धा+स्वार्थे कन् । टाप । अत इत्वम् ।) स्नुहीवृक्ष । इति शब्द चन्द्रिका ॥

बहुधा, व्य, (बहु+"विभाषा बहोर्धा विप्र कृष्टकाले ।" ५ । ४ । २ । इति धा ।) बहु प्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । ४६ ।
"एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्नि यमं मातरि-श्वानमाहु ॥"
तथा, गीतायाम् । ९ । १५ ।
"एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥"
"केचित्तु विश्वतो मुख सर्व्वात्मक मां बहुधा ब्रह्मरुद्रादिरूपेणोपासते ॥" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

बहुधार, क्ली, (बह्वी धारा यस्य ।) वज्रम् । इति राजनिघण्ट ॥

बहुनाडिक, त्रि, (बहुनाडि+कन् ।) काय । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

बहुनाडीक, त्रि, (बह्व्यो नाड्यो यस्मिन् । बहु नाडी+कप ।) दिवस । इति सङ्क्षिप्तसार ॥ स्तम्भ । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

बहुनाद, पुं (बहुर्महान् नाद शब्दो यस्य ।) शङ्ख । इति राजनिर्घण्ट ॥

बहुपटु, त्रि, ईषदून पटु । इति व्याकरणम ॥ बहुपटु कर्म्मसु दक्षश्च ।

बहुपत्र, क्ली (बहूनि पत्राण्यस्य ।) अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

बहुपत्र पु, (बहूनि पत्राणि दलान्यस्य ।) पलाण्डु । इति राजनिर्घण्ट ॥ अनेकपत्रयुक्ते, त्रि ॥

बहुपत्रा, स्त्री, (बहुपत्र+टाप ।) तरुणी पुष्पम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (भूम्यामलकी । तत्पर्य्यायो यथा,—
"भूम्यामलकिका प्रोक्ता शिवा तामलकीति च ।
बहुपत्रा बहुफला बहुवीर्य्याजझटापि च ॥")
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बहुपत्रिका (बहुपत्रा+सञ्ज्ञायां स्वार्थे वा कन् । टापि अत इत्वम् ।) भूम्यामलकी । मेथिका । (अस्या पर्य्यायो यथा,
"मेथिका मेथिनिर्मेथिर्दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी बहुबीजा च जातिगन्धफला तथा ॥
वल्लरी चैव कामन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महाशतावरी । इति राजनिघण्ट ॥

बहुपत्री, स्त्री (बहुपत्र+गौरादित्वात् ङीष ।) लिङ्गिनी । गृहकन्या । तुलसी । जतुका । बृहती । गोरक्षदुग्धा । इति राजनिर्घण्ट ॥

बहुपद, पुं, (बहूनि पदानि पत्राणि यस्य ।) सप्तच्छदवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥ अनेक पत्रयुक्ते, त्रि ॥

बहुपर्णिका स्त्री, (बहुपर्ण+सञ्ज्ञायां कन । टापि अत इत्वम ।) आखुकर्णी । इति राजनिर्घण्ट ॥

बहुपर्णी, स्त्री (बहुपर्ण+गौरादित्वात् ङीष ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा,—
"मेथिका मेथिनिर्मेथिर्दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी बहुबीजा च जातिगन्धफला तथा ॥
वल्लरी चैव कामन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
कुञ्चिका बहुपर्णी च पितजिह्वाग्रशुद्धिदा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बहुपात [द्] पुं (बहव पादो यस्य । अनेक शिफावत्त्वादस्य तथात्वम् ।) वटवृक्ष । इत्य मर । २ । ४ । ३२ ॥

बहुपाद, पु, (बहव पादा यस्य । अनेकशिफा वत्त्वादस्य तथात्वम् ।) वटवृक्ष । इति राज निर्घण्ट ॥ (यथा,—
"वटो रक्तफल शृङ्गी न्यग्रोध स्कन्धजो ध्रुव ।
क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पति ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अनेकपादविशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते । ४ । २९ । २ ।
"पुरश्च पुरञ्जन विद्यात यद्व्यनक्त्यात्मन पुरम् ।
एकद्वित्रिचतुष्पाद बहुपादमपादकम ॥"
तथा च महाभारते । १४ । ४२ । ३७ ।
"द्विपादबहुपादानि तिर्य्यग्गतिमतीनि च ॥")

बहुपुत्र, पु, (बहव पुत्रा सन्ततयो यस्य ।) सप्तपर्ण । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अनेकसुत विशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ६४ ।
"बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युत स्मृता ॥")

बहुपुत्री, स्त्री, (बहव पुत्रा पुत्रसदृशमूलानि यस्या ।) शतमूली । इति रत्नमाला ॥ (शत-मूलीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

बहुपुष्प, पु, (बहूनि पुष्पाणि यस्य ।) पारिभद्र-वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

बहुपुष्पिका, स्त्री, (बहुपुष्पा+सञ्ज्ञायां कन । अत इत्वम् ।) धातकी । इति राजनिर्घण्ट ॥

बहुप्रज, पु, (बह्व्य प्रजा यस्य ।) मुञ्जतृणम् । इति राजनिघण्ट ॥ शूकर । इति हेम-चन्द्र । ४ । ३५४ ॥ बहुसन्ततिविशिष्टे, त्रि ॥ (छन्दसि तु "बहुप्रजाश्छन्दसि ।"५ । ४ । १२२ । इति असुभागान्त । यथा, सिद्धान्तकौमुद्यां वैदिकप्रक्रिया ।
"बहुप्रजा निरृतिमाविवेश ॥")

बहुप्रतिज्ञ त्रि, (बह्व्य प्रतिज्ञा यस्मिन् ।) अनेक-पदसङ्कीर्ण-पूर्व्वपक्ष-विशिष्ट-व्यवहार । यथा । "यत्तु अनेकपदसङ्कीर्ण पूर्व्वपक्षो न सिद्ध्यतीति । तत्र यद्यनेकवस्तुसङ्कीर्ण इत्युच्यते तदा न दोष । मदीयमनेन हिरण्य वासो रूपकादि वापहृतमित्येवविधस्याडुष्टत्वात । ऋणादानपदसङ्करे पक्षाभास इति चेत तदपि न मदीया रूपका अनेन वृद्ध्या गृहीता सुवर्णञ्चास्य हस्ते निक्षिप्त मदीय क्षेत्रम-पहरति चेत्यादीनां पक्षत्वमिष्यते एव । किन्तु क्रियाभेदात क्रमेण व्यवहारो न युगपदित्येतावत् । यथाह कात्यायन ।
बहुप्रतिज्ञ यत कार्य्यं व्यवहारेषु निश्चितम् ।
कामन्तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सयेति ॥'
तस्मादनेकपदसङ्कीर्ण पूर्व्वपक्षो युगपन्न सिध्य तीति तस्यार्थ ।" इति मिताक्षरा ॥ अनेक-प्रतिज्ञायुक्ते, त्रि ॥

बहुप्रद, त्रि, (प्रददातीति प्रद । प्र+दा+क । बहूनां प्रद ।) प्रचुरदाता । तत्पर्य्याय । वदान्य २ स्थूललक्ष्य ३ दानशौण्ड ४ । इत्य मर । ३ । १ । ६ ॥ स्थूललक्ष ५ दानवीर ६ दानपूषा ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, महादेव । यथा, महाभारते १३ । शिवसहस्र नामकथने । १७ । ९८ ।
"कुलहारी कुलकर्त्ता बहुविद्यो बहुप्रद ॥")

गुणा बहुवारशब्दे उक्ता । बहुयार इति ख्यात । यथा, मनुसंहितायां ।५।६। श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः । "शेलु बहुवारकफल गोभर्वं पेयूष नवप्रसूताया गो क्षीरमग्निसंयोगात कठिन भवति एतान् यत्नतस्त्यजेत ॥")

बहुविध, त्रि, (बहवो विधा यस्य ।) नाना प्रकारः । तत्पर्य्याय । विविध २ नानारूप ३ पृथग्विध ४ । इत्यमर । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा, गीतायाम् । ४ । ३२ ।
"एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥")

बहुविस्तीर्णा स्त्री (बहु यथा स्यात तथा विस्तीर्णा ।) कुम्भिकावृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुचइ इति भाषा ॥

बहुवीज, क्ली, (बहूनि वीजानि यस्य ।) गन्ध गात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आता इति भाषा ॥ अस्य गुणा आतृप्यशब्दे द्रष्टव्याः ॥

बहुवीर्य्य पुं, (बहु वीर्य्यं तेजो यस्य ।) विभीतक । इति जटाधर ॥ तण्डुलीयशाक । शाल्मलिवृक्ष । मरुव । इति राजनिर्घण्ट ॥

बहुवीर्य्या, स्त्री, (बहु वीर्य्यं तेजो यस्या ।) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्ट ॥

बहुव्रीहि, पुं, षट्समासान्तर्गतसमासविशेष । (मुग्धबोधमते ।) अस्य सांकेतिकसंज्ञा हः । यथा, अन्यार्थानां द्वयो हसञ्ज्ञ । उदाहरणं यथा । पीतमम्बर यस्यासौ पीताम्बरो हरि । इति वोपदेव ॥ स च तुल्याधिकरणानां पदानां अन्यार्थत्वे स्यादिति बोध्यम् । यथा पीताम्बरादि । भिन्नाधिकरणानान्तु पुत्राय धनमस्य शिष्याय विद्या अस्य इत्यादौ न स्यात । समालक इत्युदाहरणेन कदाचिद्भिन्नाधिकरणानाञ्च स्यात धर्म्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्म्मवृत्ति । एवं कामवृत्ति उरसि लोमा कण्ठे काल इत्यादि । एवं पीताम्बर इत्युदाहरता विशेषणविशेष्ययो समासे विशेषणमेव पूर्व्वं स्यादिति सूचितम् । तेन पीताम्बर इत्यत्र अम्बरपीत इति न स्यात् । एवं चित्रलोचन चतुर्भुज दीर्घकेशीत्यादि । एवं पीताम्बर इत्युदाहरता क्वचित् क्तान्तविशेषण पूर्व्वं स्यात क्वचित पर वा स्यात इति सूचितम् । तेन अभ्यागतखैरगतेरिति । अर्थस्थित भर्त्तृरुपस्थितोऽयमिति । स इतचूडकाक-पक्षकैरित्यादि रघु ॥ सुराजात सुरापीतो कृष्णो माल्यधारक इति । एवं जातदन्त दन्तजात जातश्मश्रु श्मश्रुजात पीततैल तैलपीत पीतघृत घृतपीत ऊढभार्य्य भार्य्योढ़ गतभार्य्य भार्य्यागत गतार्थ अर्थगत अग्न्याहित आहिताग्नि पुत्रजात जातपुत्र जातयाम यामजात दुःखजात जातदुःख गडुकण्ठ कण्ठगडु इत्यादिबोध्यम् । एवंसुद्यतचक्र चक्रोद्यत उद्यतासि असुद्यत उद्यतगद गद्योद्यत उद्यतखड्ग खड्गोद्यत इति । आयुधेभ्यो नित्य पूर्व्वमिति तोमरा ॥ यथा उद्यतचक्र इत्यादि । एवं सर्व्वनामसंख्यावात पूर्व्वम । सर्व्वश्वेत । सख्यासर्व्वनाम्नो सख्यापूर्व्व स्यात । द्विपर त्रिपूर्व्व । सप्तम्यन्तमग्रचन्द्रादे । सप्तम्यन्त पद पूर्व्व स्यात चन्द्रादे । धर्म्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्म्मवृत्ति उरसि लोमा कण्ठेकाल इत्यादौ उरसिजवत लोर लुक । चन्द्रादिसु चन्द्रशेखर चन्द्रचड पद्मनाभ शूलपाणि कुशहस्त । प्रियो वा । गुडप्रिय प्रियगुड । किञ्च आरूढ़ो वानरो य स आरूढवानरो वृक्ष । इष्ट कणो येन स इष्टकणो भक्त । दत्ता भूमिर्यस्मै स दत्तभूमिर्व्विप्र । निर्गता पक्षिणो यस्मात वृक्षात स निर्गतपक्षी वृक्ष । चत्वारो भुजा यस्यासौ चतुर्भुजो विष्णु । बहूनि नक्षत्राणि यत्र तद्बहुनक्षत्रमाकाशम् । इति द्वितीयान्तादन्यपदार्था बहुव्रीहय सर्व्वैमन्यन्ते । रुमते तु प्रथमान्तान्यपदार्थोऽपि यथा सह मात्रा वर्त्तते योऽसौ समालक एव सपत्नक सनामक आश्रयमानिनीत्यादि । इति दुर्गादास ॥ * ॥ (बहवो ब्रीहयो यस्येति व्युत्पत्त्या) प्रचुर धान्ययुक्ते, त्रि । यथा,—
"इन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गेहे नित्यमव्ययी-
भाव ।
तत्पुरुष । कर्म्मधारय येनाहं स्यां
बहुव्रीहि ॥"
इति प्राचीना ॥

बहुशत्रु, पुं, (बहव शत्रवो यस्य ।) चटक । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बहुशत्रुविशिष्टे, त्रि । तृतीयायां तिथौ पटोलभक्षणेन बहुशत्रु स्यात । यथा, तिथितत्त्वे ।
"कुष्माण्डे चार्थहानि स्यात्वृहत्यां न स्मरे
हरिम् ।
बहुशत्रु पटोले स्यात धनहानिस्तु मूलके ॥")

बहुशा, च, (बहूनि ददाति करोत्यादि वा । बहु + "बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ।" ५ । ४ । ४२ । इति शस् ।) बहूनि । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । २६ ।
"कथमेते बहुशश्चैते पिता पुत्रत्रयश्च यत् ॥")

बहुशल्य पुं (बहु शल्य यस्य ।) रक्तखदिर । इति राजनिर्घण्ट ॥ अनेकशल्ययुक्ते, त्रि ॥

बहुशाल, पुं, (बहुभि शालते इति । बहु + शाल + अच ।) स्नुही । इति राजनिर्घण्ट ॥

बहुशिखा, स्त्री, (बह्वी शिखा यस्याः ।) जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्ट ॥ (बह्वी शिखा इति कर्म्मधारयसमास ।) अनेकशिखा च ॥

बहुसन्तति, पु, (बह्वी सन्ततिर्व्विस्तारोऽन्वयो वा यस्य ।) शलयष्टि । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेकुवास इति भाषा॥ अनेकसन्तानयुक्ते त्रि ॥

बहुसम्पुट, पुं, (बहु सम्पुटो यस्य ।) विष्णुकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

बहुसार, पुं, (बहु, सार स्थिरांशो यस्य ।) खदिर । इति राजनिर्घण्ट ॥ (बहुसारविशिष्टे, त्रि । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ७ । ३ । १ ॥ "स य एष बहुसार ॥")

बहुसुता, स्त्री, (बहु सुत सन्ततिर्मूल वा यस्या ।) शतमूली । इत्यमर । २ । ४ । १५ ॥

बहुसू, स्त्री (बहून् सूते या । बहु + सू + क्विप ।) शूकरी । इति शब्दरत्नावली ॥ बहुप्रसवा च ॥

बहुसूति, स्त्री, (बहु सूति प्रसवो यस्या ।) बहुपत्या गौ । इत्यमर । २ । ६ । ७ ॥ बहुसन्तानप्रसवा च ॥

बहुस्रवा स्त्री (बहु यथा स्यात तथा स्रवति या । बहु + स्रु + अच । टाप ।) शल्लकीवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अनेकक्षरणशीला च ॥

बहुस्वन, पु, (बहु प्रचण्ड स्वन शब्दो यस्य ।) पेचक । इति केचित ॥ अनेकशब्दयुक्ते, त्रि ॥

बह्वपत्य, पु स्त्री, (बहूनि अपत्यानि यस्य ।) शूकर । मूषक । इति राजनिर्घण्ट ॥ बहुसन्तानयुक्ते त्रि ॥

बह्वाशी, [न्] त्रि, (बहु अश्नातीति । बहु + अश + णिनि ।) बहुभोजनशील । यथा, चाणक्ये । ६६ ।
"बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्ट सुनिद्र शीघ्रचेतन ।
प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्या षट शुनो गुणा ॥"
(बह्वी आशा यस्य ।) बह्वाशाविशिष्ट ॥ (धृतराष्ट्रपुत्रविशेषे, पुं । यथा, महाभारते । १ । ११७ । १६ ।
"आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदत्तोऽग्रयाय्यपि ॥")

बह्वृच, स्त्री, ऋग्वेद (बह्व्य ऋचो यस्मिन् ।) सूक्ते क्ली । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ "बह्व्य ऋचोऽधीतया येन इति व्युत्पत्त्या ऋग्वेदज्ञे ब्राह्मणे, पु । यथा, मनु । ३ । १४५ ।
"यत्नेन भोजयेत श्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् ॥"
केचित बह्वृच इत्यकारान्तमिच्छन्ति ॥)

बह्वृची, स्त्री, (बह्वृचस्य ऋग्वेदज्ञस्य पत्नी । बह्वृच + ङीप् ।) ऋग्वेदवेत्तु पत्नी । इति जटाधर ॥ (बह्व्य ऋचोऽधीतया यया इति विग्रहे अध्ययनामाध्येत्री स्त्री । अनुपसर्जनाधिकारात्तदन्तविधिरिति वचनात् । "ऋक्पूरब्धू पथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इत्यप्रत्यय समासान्त । "गोत्रञ्च चरणै सह" इति जातित्वात ङीष । यद्यपि स्त्रीणां स्वाध्यायाध्ययन निषिद्ध तथापि पुराकल्पेऽस्तीत्यासीत । यथाह यम ।
"पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
अध्यापनञ्च वेदाना सावित्रीवचन तथा ॥"
इति ॥)

वा(बा)ड़, ऋ ङ आप्लावे । स्नाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा -आत्म -अक०-सेट । आप्लाव उन्मज्जनम् । इति दुर्गादास ॥) वोपदेवेन अस्य खवकारादौ पठीत ॥ (बाडते । ऋदित् चङि न ह्रस्व । अबबाडत् ॥)

वा(बा)डवं, क्ली, (वडवानां समूह । वडवा + "खण्डिकादिभ्यश्च ।" ४ । २ । ४५ । इत्यञ् ।) वडवासमूह । इत्यमर ॥ (वडवाया इद-

मिति । बडवा+अण् । बडवासम्बन्धिनि, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
"दीपनीयमचक्षुष्यं बाडवं दधि वातलम् ॥")

बा(वा)डव, पुं, (बाडं वक्त्रान्तस्थानं वाति प्राप्नोतीति । बाड+वा+क ।) ब्राह्मणः । (बडवायां घोटक्यां जातः । बडवा+अण् ।) बडवानलः । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । और्व्वः २ संवर्त्तकः ३ अब्धाग्निः ४ बडवामुखः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ६४ ।
"महोदधेर्जठरगतश्च बाड़वो
भवान् विभूत्या परया करे स्थितः ॥")

बा(वा)डवाग्नि, पुं, (बडवा समुद्रस्था घोटकी तत्सम्बन्ध्यग्निः ।) बडवानलः । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । ११ । ४५ ।
"पयसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्नः
स्फुटमनिशमतापि ज्वालया बाडवाग्नेः ॥")

बा(वा)डवाग्र्य, पुं, (बाडवेषु ब्राह्मणेषु अग्र्यः श्रेष्ठः ।) ब्राह्मणश्रेष्ठः । यथा,—
"इत्याकर्ण्य वचस्तस्य बाडवाग्र्यस्य धीमतः ।
पप्रच्छ लुद्धमानस्तत्तीर्थयात्राविधिं मुनिम् ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे १६ अध्यायः ॥

बा(वा)डवेयौ, पुं, (बडवाया घोटकरूपधारिण्याः सूर्य्यपत्न्या अपत्ये पुमांसौ । बडवा+ढक् ।) अश्विनीकुमारौ । इति शब्दमाला ॥

बा(वा)डव्य, क्ली, (बाडवानां ब्राह्मणानां समूहः । बाडव+"ब्राह्मणमानववाड़वाद् यत् ।" ४।२।४२ । इति यत् ।) ब्राह्मणसमूहः । इत्यमरः ॥

बाडिङ्गन, पुं (बाडं शापनं तस्मै इङ्गते इति । बाड+इङ्ग+ल्यु ।) वार्त्ताकुः । इति रत्नमाला ॥

बाढ, क्ली, (बाहृ प्रयत्ने+क्त । "क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति ।" ७ । २ । १८ । इति निपातनात् साधु ।) अतिशयः । (यथा, कथासरित्सागरे । २४ । ६८ ।
"बाढ़ं मया सा नगरी दृष्टा विद्याधरेण सता ॥")
प्रतिज्ञा । इत्यमरः । ३ । ३ । ४४ ॥ बाढमित्यव्ययमपीति वृद्धाः । इति भरतः ॥
"बाढ़ं प्रिये दृढ़े शीघ्रमनुमत्यामथ त्रिषु ॥"
इति नानार्थरत्नमाला ॥
(बलम् । यथा, रघु । १६ । ५२ ।
"बाढ़मेषु दिवसेषु पार्थिव
कर्म्म साधयति पुत्रजन्मने ॥")

बा(वा)ण, पुं, (बणति शब्दं करोतीति । बण+अच् ।) अस्त्रविशेषः । तीर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पृषत्कः २ विशिखः ३ अजिह्मगः ४ खगः ५ आशुगः ६ कलम्बः ७ मार्गणः ८ शरः ९ पत्री १० रोपः ११ इषुः १२ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ चित्रपुङ्खः १३ शायकः १४ वीरतरः १५ तूणक्ष्वेडः १६ काण्डः १७ विपर्व्वकः १८ शरः १९ वाजी २० पत्रवाहः २१ अस्त्रकण्टकः २२ ॥ लौहमयबाणस्य पर्य्यायः । प्रक्ष्वेडनः १ लौहनालः २ नाराचः ३ ॥ क्षिप्तबाणस्य पर्य्यायः । प्रक्ष्वेडितः १ निरस्तः २ ॥ विषाक्तबाणस्य पर्य्यायः । तीक्ष्णः १ लिप्तकः २ दिग्धः ३ ॥ तीरो निष्कलसायके । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७५ । १७ ।
"यत्र बाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव ।
तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म्म यच्छतु
विश्वाहा शर्म्म यच्छतु ॥")
बलिराजस्य ज्येष्ठपुत्रः । यथा,—
"बलेः पुत्रशतं त्वासीद्बाणज्येष्ठन्ततो द्विजाः ।
बाणः सहस्रबाहुः स्यात् सर्व्वास्त्रगुणसंयुतः ॥
तपसा तोषितो यस्य पुरे वसति शूलधृक् ।
महाकालत्वमगमत् साम्यं यस्य पिनाकिनः ॥"
इति मत्स्यपुराणे ५ अध्यायः ॥
(अस्य जन्मादिविवरणन्तु बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्यम् । विस्तृतिस्तु हरिवंशे विष्णुपर्व्वणि १७२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्या ॥) गोस्तनः । केवलः । इति मेदिनी । णे, २७ ॥ अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काण्डावयवः । इति विश्वः ॥ भद्रमुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं स्त्री, नीलझिण्टी । इति वैजयन्ती ॥ यथा माघे । ६ । ४६ ।
"विकचबाणदलावलयोऽधिकं
रुरुचिरे रुचिरेक्षणविभ्रमाः ॥"
बणयति शब्दयति इति । बण शब्दे+"अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।" ३ । ३ । १९ । इति घञ् । बाणः । इति निघण्टुः ॥ इक्ष्वाकुवंशीयोऽयोध्याराजः स्वनामख्यातो विकुक्षेः पुत्रः । यथा, रामायणे । १ । ७ । २२—२३ ।
"इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्येव विश्रुतः ।
कुक्षेरथात्मजः श्रीमान् विकुक्षिरुदपद्यत ॥
विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ।
बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ॥"
कादम्बरीप्रणेता कविविशेषः । यथा, कादम्बर्य्यां कविवंशवर्णने ।
"सरस्वतीपाणिसरोजसम्पुट-
प्रमृष्टहोमश्रमसीकराश्रयः ।
यशोंऽशुशुक्लीकृतसप्तविष्टपात्
ततः सुतो बाण इति व्यजायत ॥
द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्ठ्यया
महामनोमोहमलीमसान्धया ।
अलब्धवैदग्ध्यविलासमुग्धया
धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥"
अयमेव हर्षचरितप्रणेता इति केचित् ॥)

बा(वा)णगङ्गा, स्त्री, (बाणेन प्रकटिता गङ्गा नदीविशेषः ।) रावणबाणनिर्भिन्नसोमेश्वरगिरिभवनदीविशेषः । यथा —
"सोमेशाद्दक्षिणे भागे बाणेनाद्रिं विभिद्य वै ।
रावणेन प्रकटिता जलधारातिपुण्यदा ।
बाणगङ्गेति विख्याता या स्नानादघहारिणी ॥
स्नात्वा तु बाणगङ्गायां दृष्ट्वा बाणेश्वरं विभुम् ।
गङ्गास्नानफलं प्राप्य मोदते देववद्दिवि ॥"
इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमावमुक्तिक्षेत्रमहिमा त्रिवेण्यादिमहिमा नामाध्यायः ॥

बा(वा)णदण्ड, पुं, (बाणस्य दण्डः ।) वायदण्डः । तत्पर्य्यायः । वेमा २ । इति हेमचन्द्रः ॥

बा(वा)णपुष्पा, स्त्री (बाणस्य+पुष्पा ।) शरपुङ्खा । इति राजनिर्घण्टः ॥

बा(वा)णपुर, क्ली, (बाणस्य राज्ञः पुरं नगरम् ।) बाणराजनगरम् । तत्पर्य्यायः । देवीकोटः २ कोटीवर्षम् ३ उषावनम् ४ शोणितपुरम् ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आग्नेयम् ६ उमावनम् ७ कोट्टवीपुरम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

बा(वा)णभट्ट, पुं, ग्रन्थकारविशेषः । (स तु कादम्बर्य्यादिग्रन्थप्रणेता ।) "ननु मङ्गलं कथं क्रियते मङ्गलाद्विघ्नध्वंसः विघ्नध्वंसात् प्रारिप्सितसिद्धिरिति चेन्न । बाणभट्टादेर्मङ्गले सत्यपि ग्रन्थसमाप्त्यभावात् माघादौ मङ्गलाभावेऽपि समाप्तिदर्शनात् ।" इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ।

बा(वा)णयुद्ध, क्ली, (बाणेन सह युद्धम् ।) बाणराजेन सह श्रीकृष्णस्य सङ्ग्रामः । तस्य विवरणम् । यथा,—
श्रीशुक उवाच ।
"बाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः ।
सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवेऽतोषयन्मृडम् ॥
भगवान् सर्व्वभूतेशः शरण्यो भक्तवत्सलः ।
वरेण छन्दयामास स तं वव्रे पुराधिपम् ॥
स एकदाह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्य्यदुर्म्मदः ।
किरीटेनार्कवर्णेन संस्पृशंस्तत्पदाम्बुजम् ॥
नमस्ये त्वां महादेव ! लोकानां गुरुमीश्वरम् ।
पुंसामपूर्णकामानां कामपूरामराङ्घ्रिपम् ॥
दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् ।
त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लभे त्वदृते समम् ॥
कण्डूत्या निभृतैर्दोर्भिर्युयुत्सुर्दिग्गजानहम् ।
आद्यायां चूर्णयन्नद्रीन् भीतास्तेऽपि प्रदुद्रुवुः ॥
तत् श्रुत्वा भगवान् क्रुद्धः केतुस्ते भज्यते यदा ।
त्वद्दर्पघ्नं भवेन्मूढ ! संयुगं मत्समेन ते ॥
इत्युक्तः कुमतिर्हृष्टः स्वगृहं प्राविशन्नृप ! ।
प्रतीक्षन् गिरिशादेशं स्ववीर्य्यनशनं कुधीः ॥
तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम् ।
कन्यालभत कान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन सा ॥
सा तत्र तमपश्यन्ती क्वासि कान्तेति वादिनी ।
सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशम् ॥
बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता ।
सख्यपृच्छत् सखीमूषां कौतूहलसमन्विता ॥
कं त्वं मृगयसे ! सुभ्रु ! कीदृशस्ते मनोरथः ।
हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्त्र्युपलक्षये ॥
उषोवाच ।
दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने श्यामः कमललोचनः ।
पीतवासा बृहद्बाहुर्योषितां हृदयङ्गमः ॥
तमहं मृगये कान्तं पाययित्वाधरं मधु ।
क्वापि यातः स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां वृजिनार्णवे ॥

चित्रलेखोवाच ।

व्यसनन्तेऽपनेष्यामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते ।
तमानेष्ये वर यस्ते मनोहर्त्ता तमादिश ॥
इत्युक्त्वा देवगन्धर्व्वसिद्धचारणपन्नगान् ।
दैत्यविद्याधरान् यक्षान् मनुजांश्च यथालिखत ॥
मनुजेषु च सा वृष्णीन् शूरमानकदुन्दुभिम् ।
व्यलिखद्रामकृष्णौ च प्रद्युम्न वीक्ष्य लज्जिता ॥
अनिरुद्ध विलिखित वीक्ष्योषावाङ्मुखी ह्रिया ।
सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते । ॥
चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्र कृष्णस्य योगिनी ।
ययौ विहायसा राजन् । द्वारकां कृष्णपालिताम् ॥
तत्र सुप्त सुपर्य्यङ्के प्राद्युम्निं योगमास्थिता ।
गृहीत्वा शोणितपुर सख्यै प्रियमदर्शयत ॥
सा च त सुन्दरवर विलोक्य मुदितानना ।
दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुम्भी रेमे प्राद्युम्निना समम् ॥
परार्द्ध्यवास स्रग्गन्धधूपदीपासनादिभि ।
पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यै शुश्रूषयार्च्चित ॥
गूढ़ कन्यापुरे शश्वत् प्रवृद्धस्नेहया तया ।
नाहर्गणान् स बुबुधे ऊषयापहृतेन्द्रिय ॥
तां तथा यदुवीरेण भुज्यमानां हतव्रताम् ।
हेतुभिर्लक्षयाञ्चक्रुरापीतां दुरवच्छदै ॥
भटा आवेदयाञ्चक्रू राजस्ते दुहितुर्व्वयम् ।
विचेष्टित लक्षयाम कन्याया कुलदूषणम् ॥
अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो । ।
कन्याया दूषण पुम्भिर्दुष्प्रेक्ष्याया न विद्महे ॥
तत प्रव्यथितो बाणो दुहितु श्रुतदूषण ।
त्वरित कन्यकागार प्राप्तोऽद्राक्षीद्यदूद्वहम् ॥

कामात्मज त भुवनैकसुन्दर
श्याम पिशङ्गाम्बरमम्बुजेक्षणम् ।
बृहद्भुज कुण्डलकुन्तलत्विषा
स्मितावलोकेन च मण्डिताननम् ॥
दीव्यन्तमक्षै प्रिययाभिनृम्णया
तदङ्गसङ्गस्तनकुङ्कुमस्रजम् ।
बाह्वोर्दधान मधुमल्लिकाश्रितां
तस्याग्र आसीनमवेक्ष्य विस्मित ॥
स त प्रविष्ट वृतमाततायिभि
भटैरनेकैरवलोक्य माधव ।
उद्यम्य मौर्व्व परिघ व्यवस्थितो
यथान्तको दण्डधरो जिघांसया ॥
जिघृक्षया तान् परित प्रसर्पत
शुनो यथा शूकरयूथपोऽहनत ।
ते हन्यमाना भवनाद्विनिर्गता
निर्भिन्नमूर्द्धोरुभुजा प्रदुद्रुवु ॥
त नागपाशैर्बलिनन्दनो बली
घ्नन्त स्वसैन्य कुपितो बबन्ध ह ।
ऊषा भृशं शोकविषादविह्वला
बद्ध निशम्याश्रुकलाक्ष्यरौत्सीत ॥”

इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां दशमस्कन्धे बाणयुद्धे द्विषष्टितमोऽध्याय ॥ * ॥

बाणयु

श्रीशुक उवाच ।

“अपश्यतां चानिरुद्ध तद्बन्धूनाञ्च भारत । ।
चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरनुशोचताम् ॥
नारदात्तदुपाकर्ण्य वार्त्तां बद्धस्य कर्म्म च ।
प्रययु शोणितपुर वृष्णय कृष्णदेवता ॥
प्रद्युम्नो युयुधानश्च गद शाम्बोऽथ सारण ।
नन्दोपनन्दभद्राद्या रामकृष्णानुवर्त्तिन ॥
अक्षौहिणीभिर्द्वादशभि समेता सर्व्वतो दिशम् ।
रुरुधुर्बाणनगर समन्तात सात्वतर्षभा ॥
भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरम् ।
प्रेक्षमाणो रुषाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्ययौ ॥
बाणार्थे भगवान् रुद्र ससुत प्रमथैर्वृत ।
आरुह्य नन्दिवृषभ युयुधे रामकृष्णयो ॥
आसीत सुतुमुल युद्धमद्भुत लोमहर्षणम् ।
कृष्णशङ्करयो राजन् । प्रद्युम्नगुहयोरपि ॥
कुम्भाण्डकूपकर्णाभ्या बलेन सह सयुगम् ।
शाम्बस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्यके ॥
ब्रह्मादय सुराधीशा मुनय सिद्धचारणा ।
गन्धर्व्वाप्सरसो यक्षा विमानैर्द्रष्टुमागमन् ॥
शङ्करानुचराञ्छौरिर्भूतप्रमथगुह्यकान ।
डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान सविनायकान ॥
भूतमातृपिशाचांश्च कुष्माण्डान् ब्रह्मराक्षसान् ।
द्रावयामास तीक्ष्णाग्रै शरै शार्ङ्गधनुश्च्युतै ॥
पृथग्विधानि प्रायुङ्क्त पिनाक्यस्त्राणि शार्ङ्गिणे ।
प्रत्यस्त्रै शमयामास शार्ङ्गपाणिरविस्मित ॥
ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्र वायव्यस्य च पार्व्वतम् ।
आग्नेयस्य च पार्ज्जन्य नैज पाशुपतस्य च ॥
मोहयित्वाथ गिरिश जृम्भणास्त्रेण जृम्भितम् ।
बाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासिगदेषुभि ॥
स्कन्द प्रद्युम्नबाणौघैरर्द्यमान समन्तत ।
असृग्विमुञ्चन् गात्रेभ्य शिखिनापाक्रमद्रणात ॥
कुम्भाण्ड कूपकर्णश्च पेततुर्मुषलार्द्दितौ ।
दुद्रुवुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्व्वश ॥
विशीर्य्यमाण स्वबल दृष्ट्वा बाणोऽत्यमर्षित ।
कृष्णमभ्यद्रवत् सङ्ख्ये रथी हित्वैव सात्यकिम् ॥
धनूष्याकृष्य युगपद्बाण पञ्चशतानि वै ।
एकैकस्मिन् शरौ द्वौ द्वौ सन्दधे रणदुर्म्मद ॥
तानि चिच्छेद भगवान् धनूषि युगपद्धरि ।
सारथि रथमश्वांश्च हत्वा शङ्खमपूरयत ॥
तन्माता कोटरा नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा ।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया ॥
ततस्तिर्य्यङ्मुखो नग्नामनिरीक्षन् गदाग्रज ।
बाणश्च तावद्विरथश्छिन्नधन्वाविशत पुरम् ॥
विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात ।
अभ्यधावत दाशार्ह दहन्निव दिशो दश ॥
अथ नारायणो देवस्त दृष्ट्वा व्यसृजत ज्वरम् ।
माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरावुभौ ॥
माहेश्वर समाक्रन्दन् वैष्णवेन बलार्द्दित ।
अलब्ध्वा भयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वर ॥
शरणार्थी हृषीकेश तुष्टाव प्रयताञ्जलि ॥

बाणयु

ज्वर उवाच ।

नमामि त्वानन्तशक्ति परेश
सर्व्वात्मान केवल ज्ञप्तिमात्रम् ।
विश्वोत्पत्तिस्थानसरोधहेतु
यत्तद्ब्रह्म ब्रह्मलिङ्ग प्रशान्तम् ॥
कालो दैव कर्म्म जीव स्वभावो
द्रव्य क्षेत्र प्राण आत्मा विकार ।
तत्सङ्घातो बीजरोहप्रवाह-
स्त्वन्मायैषा तन्निषेध प्रपद्ये ॥
नानाभावैर्लीलयैवोपपन्नै
र्देवान् साधूँल्लोकसेतून् बिभर्षि ।
हस्युन्मार्गान् हिंसया वर्त्तमानान्
जन्मैतत्ते भारहाराय भूमे ॥
तप्तोऽहन्ते तेजसा दु सहेन
शान्तोग्रेणात्युल्बणेन ज्वरेण ।
तावत्तापो देहिनां तेऽङ्घ्रिमूल
नो सेवेरन् यावदाशानुबद्धा ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽस्मि व्येतु ते मज्ज्वराद्भयम ।
यो नौ स्मरति सवाद तस्य त्वन्नो भवेद्भयम् ॥
इत्युक्तोऽच्युतमानम्य गतो माहेश्वरो ज्वर ।
बाणस्तु रथमारूढ़ प्रागाद्योत्स्यन् जनार्द्दनम् ॥
ततो बाहुसहस्रेण नानायुधधरो नृप ।
मुमोच परमक्रुद्धो बाणांश्चक्रायुधे नृप । ॥
तस्यास्यतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेण क्षुरनेमिना ।
चिच्छेद भगवान् बाहून् शाखा इव वनस्पते ॥
बाहुषु छिद्यमानेषु बाणस्य भगवान् भव ।
भक्तानुकम्प्युपव्रज्य चक्रायुधमभाषत ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

त्व हि ब्रह्म पर ज्योतिर्गूढ़ ब्रह्मणि वाङ्मये ।
य पश्यन्त्यमलात्मानमाकाशमिव केवलम ॥
नाभिर्नभोऽग्निर्मुखमम्बु रेतो
द्यौ शीर्षमाशा श्रुतिरङ्घ्रिरुर्व्वी ।
चन्द्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा
अह समुद्रो जठर भुजेन्द्र ॥
रोमाणि यस्यौषधयोऽम्बुवाहा
केशा विरिञ्चो धिषणा विसर्ग ।
प्रजापतिर्हृदय यस्य धर्म्म
स वै भवान् पुरुषो लोककल्प ॥
तवावतारोऽयमकुण्ठधामन्
धर्म्मस्य गुप्त्यै जगतो भवाय ।
वयञ्च सर्व्वे भवतानुभाविता
विभावयामो भुवनानि सप्त ॥
त्वमेक आद्य पुरुषोऽद्वितीय-
स्तुर्य्य स्वदृग्घेतुरहेतुरीश ।
प्रतीयसेऽथापि यथा विकार
स्वमायया सर्व्वगुणप्रसिद्ध्यै ॥
यथैव सूर्य्य पिहित स्वच्छायया
छायाश्च रूपाणि च सञ्चकास्ति ।
एव गुणेनापिहितो गुणांस्त्व-
मात्मप्रदीपो गुणिनश्च भूमन ॥

यन्मायामोहितधिय पुत्त्रदारगृहादिषु ।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रसक्ता वृजिनार्णवे ॥
देवदत्तमिमं लब्ध्वा नृलोकमजितेन्द्रिय ।
यो नाद्रियेत त्वत्पादौ स शोच्यो ह्यात्म-
वञ्चक ॥
यस्त्वां विसृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरम् ।
विपर्य्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमत्त्यमृतं त्यजेत ॥
अहं ब्रह्माथ विबुधा मुनयश्चामलाशया ।
सर्व्वात्मना प्रपन्नास्त्वामात्मानं प्रेष्ठमीश्वरम् ॥
त त्वां जगत्स्थित्युदयान्तहेतु
समं प्रशान्तं सुहृदात्मदैवम् ।
अनन्यमेकं जगदात्मकेतु
भवापवर्गाय भजाम देवम् ॥
अयं ममेष्टो दयितोऽनुवर्त्ती
मयाभयं दत्तममुष्य देव ।।
सम्पाद्यतां तद्भवतः प्रसादो
यथा हि ते दैत्यपतौ प्रसाद ॥
श्रीभगवानुवाच ।
यदात्थ भगवंस्त्वं न करवाम प्रियन्तव ।
भवतो यद्व्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितम् ॥
अवध्योऽयं ममाप्येष वैरोचनसुतोऽसुर ।
प्रह्लादाय वरो दत्तो न वध्यो मे तवान्वय ॥
दर्पोपशमनायास्य प्रवृक्णा बाहवो मया ।
सूदितञ्च बलं भूरि यच्च भारायितं भुव ॥
चत्वारोऽस्य भुजा शिष्टा भविष्यत्यजरामर ।
पार्षदमुख्यो भवतो न कुतश्चिद्भयोऽसुर ॥
इति लब्ध्वाभयं कृष्णं प्रणम्य शिरसासुर ।
प्राद्युम्निं रथमारोप्य सवध्वा समुपानयत ॥
अक्षौहिण्या परिवृतं सुवास समलङ्कृतम् ।
सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रानुमोदित ॥
स राजधानीं समलङ्कृतां ध्वजै-
सतोरणैरुक्षितमार्गचत्वराम् ।
विवेश शङ्खानकदुन्दुभिस्वनै-
रभ्युद्यत पौरसुहृद्द्विजातिभि ॥
य एतत् कृष्णविजयं शङ्करेण च संयुगम् ।
संस्मरेत् प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात् पराजय ॥"
इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां दशमस्कन्धे बाणासुर
सङ्ग्रामे श्रीकृष्णविजयश्चिषष्टितमोऽध्याय ॥

बा(वा)णलिङ्ग, क्ली, (बाणार्च्चनार्थं कृतं लिङ्गम् ।
अस्यास्य निरुक्तिरुक्ता हेमाद्रौ । यथा —
"बाण सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरो-
ऽपि च ।
तेन यस्मै कृतं तस्माद्बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥")
नर्म्मदानद्युद्भवशिवलिङ्गम् । तस्य विवरणम् ।
यथा,—
"नर्म्मदाजलमध्यस्थं बाणलिङ्गमिति स्मृतम् ।
बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्ताक्रये स्थितम् ॥
चान्द्रायणशतं तासां शम्भोर्नैवेद्यभक्षणात् ।
आज्ञायाश्चविभागोऽत्र बाणलिङ्गे न विद्यते ।
तदर्पितं जलं वाम याह्यं प्रसादवच्छ्रया ॥
शिवनाभमयं लिङ्गं सदा पूज्यं महर्षिभि ।
यतश्च सर्व्वलिङ्गेभ्यस्तद्धि पूज्यतमं मतम् ॥
चतुरङ्गुलमुच्छ्राय रम्यं वेदिकया युतम् ।
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं पञ्चसूत्रसुसाधितम् ॥
तन्न्यूनं मध्यमं प्रोक्तं तदर्द्धमवरं स्मृतम् ।
तस्य न्यूनं पूजनीयं न कदापि न तत्फलम् ॥
रुद्राक्षं शिवलिङ्गञ्च स्थूलस्थूलं प्रशस्यते ।
शालग्रामो नर्म्मदश्च सूक्ष्मसूक्ष्मो विशिष्यते ॥"
पार्थिवादिलिङ्गापेक्षया बाणलिङ्गस्य श्रेष्ठत्वम्
यथा,—
"कोमलेषु तु लिङ्गेषु पार्थिवं श्रेष्ठमुच्यते ।
कठिनेषु तु पाषाणं पाषाणात् स्फाटिकं परम् ॥
स्फाटिकात् पद्मरागञ्च काश्मीरं पद्मरागत ।
काश्मीरात् पुष्परागोत्थमिन्द्रनीलोद्भवं तत ॥
इन्द्रनीलाच्च गोमेदं गोमेदाद्विद्रुमोद्भवम् ।
विद्रुमान्मौक्तिकं श्रेष्ठं तस्मात् श्रेष्ठन्तु राजतम् ॥
हैरण्यं राजतात् श्रेष्ठं हैरण्याद्धीरकं परम् ।
हीरकात् पारदं श्रेष्ठं बाणलिङ्गं तत परम् ॥"
इति मेरुतन्त्रे ६ प्रकाश ॥
अथ बाणलिङ्गलक्षणम् । वीरमित्रोदयधृत-
कालोत्तरे ।
"बाणलिङ्गं तथा श्रेय भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं बाणलिङ्गस्य लक्षणं शृणुत स्फुटम् ॥
नर्म्मदादेविकायाञ्च गङ्गायमुनयोस्तथा ।
सन्ति पुण्यनदीनाञ्च बाणलिङ्गानि षण्मुख ।॥
इन्द्रादिपूजितान्यत्र तच्चिह्नैर्विहितानि च ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिव सर्व्वार्थदायक ।
ऐन्द्रलिङ्गानि तान्याहु साम्राज्यार्थप्रदानि च ॥"
इतीन्द्रलिङ्गलक्षणम् ॥
"आरक्तं हिमकीलालमुष्णस्पर्शं करोत्यलम् ।
आग्नेयं तच्छक्तिनिभमथवा शक्तिलाञ्छितम् ।
इदं लिङ्गवरं स्थाप्य तेजसाधिपतिर्भवेत ॥"
इत्याग्नेयलिङ्गलक्षणम् ॥
"दण्डाकारं भवेद् याम्यमथवा रसनाकृति ।
यद्यदुक्तं च तेनैव निर्म्मितं जायते सदा ।
विषिक्तं निधनन्तेन क्रियते स्थापितेन तु ॥"
इति याम्यलिङ्गलक्षणम् ॥
"राक्षसं खड्गसदृशं शान्तयोगफलप्रदम् ।
कर्कटादिप्रतिमन्तु कृष्णकुञ्चियुतं तथा ।
राक्षसं निर्ऋतं लिङ्गं गार्हस्थ्ये न सुखप्रदम् ॥"
इति नैर्ऋतलिङ्गलक्षणम् ॥
"वारुणं वर्त्तुलाकारं पाशाङ्कं चातिवर्च्चसम् ।
हन्ति सुखादैवैस्त्वसभोगाप्तन्तु मध्यगे ॥"
इति वारुणलिङ्गलक्षणम् ॥
"कृष्णं धूम्रं नवारुण्यं ध्वजाभं ध्वजलक्षणम् ।
मस्तके स्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमितस्तत ॥"
इति वायुलिङ्गलक्षणम् ॥
"तूणपाशगदाकारं गुह्यकेशस्य मध्यगम् ॥"
इति कुबेरलिङ्गलक्षणम् ॥
"दिनं वाप्यथवा रात्रिं शस्त्राद्धिकरैर्व्वसम् ।
अस्थिशूलाङ्कितं रौद्रं हिमकुन्दलवर्च्चसम् ॥"
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ॥
"चतुर्व्वर्णमयं वापि वैष्णवं जायतेऽमलं ।
वैष्णवं शङ्खचक्राङ्कगदाब्जादिविभूषितम्
श्रीवत्सकौस्तुभाङ्कञ्च सर्व्वचिह्नासनाङ्कितम ।
वैनतेयसमाङ्कं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥
वैष्णवं नाम तत् प्रोक्तं सर्व्वैश्वर्य्यफलप्रदम ॥"
इति वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ॥
"शालग्रामादिसस्थन्तु शशाङ्कं श्रीविवर्द्धनम ।
पद्माङ्कं स्वस्तिकाङ्कं वा श्रीवत्साङ्कं विभूतये ॥"
इत्यपि वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ॥
हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे ।
नारद उवाच ।
"अथ वक्ष्यामि ते विप्र चिह्नमेकादश परम् ।
श्रवणाद्यस्य पापानि नाशमायान्ति तत-
क्षणात ॥
मधुपिङ्गलवर्णाभं कृष्णकुण्डलिकायुतम् ।
स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्व्वसिद्धैर्निषेवितम् ॥
नानावर्णसमाकीर्णं जटाशूलसमन्वितम् ।
मृत्युञ्जयाख्यं लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
दीर्घाकारं शुभ्रवर्णं कृष्णबिन्दुसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरै ॥
शुक्लाभं शुक्लकेशञ्च नेत्रत्रयसमन्वितम् ।
त्रिलोचनं महादेवं सर्व्वपापप्रणोदनम् ॥
ज्वलल्लिङ्गं जटाजूटं कृष्णाभं स्थूलविग्रहम् ।
कालाग्निरुद्रमाख्यातं सर्व्वसत्त्वैर्निषेवितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतयज्ञोपवीतकम् ।
श्वेतपद्मसमासीनं चन्द्ररेखाविभूषितम् ।
प्रलयाग्निसमायुक्तं त्रिपुरारिसमाह्वयम् ॥
शुभ्राभं पिङ्गलजटं मुण्डमालाधरं परम् ।
त्रिशूलधरमीशानं लिङ्गं सर्व्वार्थसाधनम् ॥
त्रिशूलडमरुधरं शुभ्ररक्तार्द्धभागतः ।
अर्द्धनारीश्वराख्यानं सर्व्वदेवैरभीष्टदम् ॥
ईषद्रक्तमयं कान्तं स्थूलं दीर्घं समुज्ज्वलम् ।
महाकालं समाख्यातं धर्म्मकामार्थमोक्षदम् ॥
एतत्तु कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं महेशितु ।
एकेनैव कृतार्थ स्यात् बहुभि किन्तु सुव्रत ।॥"
इति बाणलिङ्गचिह्नानि ॥
वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरे ।
"उक्ताङ्कं श्रेयसे योग्यं शीर्षमन्त्रं विवर्ज्जयेत ।
यमवर्णन्तु यल्लिङ्गं यमाङ्कं वा कमण्डलुम् ।
दण्डाङ्कं चन्द्रचिह्नं वा ब्रह्मशापान्वितं मतम् ।
शशिवर्णं महाकायं नन्दीशं पद्मरागवत् ॥
पद्मरागनिभं सर्व्वं महाभं वह्निपूजितम् ।
मौक्तिकाभं नीलनिभं रुद्रादिभ्यं प्रपूजितम् ॥
वसुदैः सेन्द्रयक्षैश्च गुह्यकैर्यातुधानकैः ।
नानावर्णमयं नीलं शशाङ्कमकलप्रभम् ॥'
इति बाणलिङ्गलक्षणम् ॥
वीरमित्रोदयधृतम् ।
"इत्येतत् कथितं प्रोक्तं परीक्षातत्त्वकोविदै ।
त्रि सप्तपञ्चवारं वा तुलासाम्यं न जायते ।
तदा बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम् ॥"
तुलाकरणन्तु तण्डुलेन । अपरतुलादिषु तण्डुला
यद्यधिका स्युस्तदा तल्लिङ्गं गृहिणां पूज्यं
मवधार्य्यं लिङ्गच्छेदधिकं तदोदासीनपूज्यं त्व

दिति किंवदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे ॥
स्कन्दसंहितायान्तु ।
"सप्तकृत्वस्तुलारूढ वृद्धिमेति न हीयते ।
बाणलिङ्गमिति ख्यात शेष नार्मदमुच्यते ॥
त्रिपञ्चवार यस्यैव तुलासाम्य न जायते ।
तदा बाण समाख्यात शेष पाषाणसम्भवम् ॥"
वीरमित्रोदये ।
"नद्यां वा प्रक्षिपेद्भूयो यदा तदुपलभ्यते ।
बाणलिङ्ग तदा विद्धि न्यून सुखविवर्द्धनम् ॥"
इति बाणलिङ्गपरीक्षा ॥
बाणशब्दव्युत्पत्तिरपि तत्रैव ।
"अथ बाण समाख्यात यथा वक्ष्ये तथादित ।
बाण सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरोऽपि च ॥
तेन यस्मै कृत तस्माद्बाणलिङ्गमुदाहृतम् ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिव सर्व्वार्थदायक ॥
कृतप्रतिष्ठ तल्लिङ्ग बाणाख्येन शिवेन च ।
पङ्कजस्य फलाकार कुक्कुटस्य समाकृति ॥"
पङ्कजफल पद्मबीजम् ॥ पङ्कजम्बुफलाकार कुक्कुटाण्डसमाकृतीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठ ।
"भुक्तिमुक्तिप्रदञ्चैव बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥"
याज्ञवल्क्यसंहितायां देवीं प्रति शिववाक्यम् ।
"प्रशस्त नार्म्मद लिङ्ग पङ्कजम्बुफलाकृति ।
मधुवर्णं तथा शुक्ल नील मरकतप्रभम् ॥
हंसडिम्बाकृति पुन स्थापनायां प्रशस्यते ।
स्वय सम्भवते लिङ्ग गिरितो नर्म्मदाजले ॥
पुरा बाणासुरेणाह प्रार्थितो नर्म्मदातटे ।
अधिवास गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वर ।
बाणलिङ्गमपि ख्यातमतोऽथाव्जगतीतले ॥
अन्येषां कोटिलिङ्गानां पूजने यत् फल लभेत् ।
तत् फल लभते मर्त्त्यो बाणलिङ्गैकपूजनात् ॥"
तथा ।
"ताम्री वा स्फाटिकी स्वार्णी पाषाणी राजती तथा ।
वेदिका च प्रकर्त्तव्या तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥
प्रत्यह योऽर्चयेल्लिङ्ग नार्म्मद भक्तिभावत ।
ऐहिक किं फल तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥"
इति प्रत्यहबाणलिङ्गपूजाफलम् ॥
स्कन्दसंहितायाम् ।
"संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्ग रत्नकोटिगुण भवेत् ।
रसलिङ्गे ततो बाणात् फल कोटिगुण स्मृतम् ॥
गुणांस्तु रसलिङ्गस्य वक्तु शक्नोति शङ्करी ।
सिद्धयो रसलिङ्गे स्युरणिमाद्या सुसंस्थिता ॥"
केदारखण्डे ।
"रत्नधातुमयान्येव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
पवित्राण्येव पूज्यानि सर्व्वकामप्रदानि च ॥
एतेषामपि सर्व्वेषां काश्मीर हि विशिष्यते ।
काश्मीरादपि लिङ्गाच्च बाणलिङ्ग विशिष्यते ॥
बाणलिङ्गात् पर नान्यत् पवित्रमिह दृश्यते ।
ऐहिकामुष्मिक सर्व्व पूजाकर्त्तु प्रयच्छति ॥"
इति बाणलिङ्गप्रशसा ॥
निन्द्यलिङ्गमाह तत्रैव ।
"कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुत्रदारक्षयो भवेत् ।
चिपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्ध्रुवम् ॥
एकपार्श्वश्रिते चैव पुत्रदारधनक्षय ।
शिरसि स्फुटिते बाणे व्याधिमरणमेव च ॥
छिन्नलिङ्गेऽर्च्चिते बाणे विदेशगमन भवेत् ।
लिङ्गे च कर्णिकां दृष्ट्वा व्याधिमान् जायते पुमान् ।
अत्युन्नतिविलाग्रे तु गोधनानां क्षयो भवेत् ॥"
हेमाद्रिधृतम् ।
"तीक्ष्णाग्र वक्रशीर्षञ्च त्र्यस्रलिङ्ग विवर्ज्जयेत् ।
अतिस्थूल चातिकृश स्वल्प वा भूषणान्वितम् ।
गृही विवर्ज्जयेत्तादृक् तद्धि मोक्षार्थिनो हितम् ॥"
इति दुष्टबाणलिङ्गलक्षणम् ॥
शुभलिङ्गमाह वीरमित्रोदये ।
"अथद कपिल लिङ्ग घनाभ मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
लघु वा कपिल स्थूल गृही नैवार्च्चयेत् क्वचित् ॥
पूजितव्य गृहस्थेन वर्णेन भ्रमरोपमम् ।
सतसपीठमपीठ वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।
सिद्धिमुक्तिप्रद लिङ्ग सर्व्वप्रसादपीठगम् ॥"
इति शुभबाणलिङ्गलक्षणम् ॥
स्कन्दसंहिताया भैरववाक्यम् ।
"बाणासुर पुरा भद्रे । शिवस्यातीव वल्लभ ।
जितक्रोधोऽसुरस्तत्र शिवपूजाविधौ रत ॥
वाग्मी निपुणश्चैव शिल्पज्ञो लक्षणान्वित ।
दिने दिने स्वय दत्त्वा लिङ्ग स्थाप्य प्रपूजयेत् ॥
एव वर्षशत देवि । दिव्यमानेन पूजयेत् ।
तदा तद्भक्तिसुलभ प्रत्यक्ष शङ्करो भवेत् ॥
शङ्कर उवाच ।
तुष्टोऽह तव हे बाण । वर ब्रूहि किमिच्छसि ।
शङ्करस्य वच श्रुत्वा बाणो वचनमब्रवीत् ॥
यदि तुष्टोऽसि हीनाय मह्य त्व मन्दभागिने ।
क्लिष्टोऽह तव देवेश । लिङ्ग कृत्वा दिने दिने ॥
तत्तल्लक्षणसिद्धलक्षण शास्त्रनिर्म्मितम् ।
शास्त्रार्थौ दुर्लभौ देव । सिद्धस्थापश्च दुर्लभ ॥
तस्मात्त्व यदि मे तुष्टो लिङ्ग देहि सुलक्षणम् ।
सर्व्वकामकृतार्थञ्च सर्व्वसत्त्वानुकम्पनम् ।
सर्व्वेषाञ्च हितार्थाय प्रसाद कुरु शङ्कर । ॥
इत्येव वचन तस्य शिव परमकारणम् ।
श्रुत्वा कैलासमूर्द्धानं शङ्करेण विनिर्म्मिता ॥
लिङ्गानां कोटिसङ्ख्याश्च तथा चैव चतुर्दश ।
सिद्धलिङ्ग तदा तत्र सर्व्व सदोदय स्वयम् ॥
अयोध्यैव सुसम्पूर्णा बाणस्य च समर्पितम् ॥
अक्षय्यफलद बाण स्थाप्यमानश्च नित्यश ।
सपूज्य बाण सद्भाव कृत्वा प्रणयनन्तदा ॥
तद्भाव स्वपुर नीत्वा नून चिन्तयते शुचि ।
अक्षय्य यदि सिद्ध स्थाप्यमान दिने दिने ॥
सत्त्वानां सिद्धिहेत्वर्थ बाणस्थाने सुसरये ।
लिङ्गानां कालिकागर्त्ते सस्थितास्तु त्रिकोटय ॥
श्रीशैले कोटयस्तिस्र कोट्येका कन्यकाश्रमे ।
माहेश्वरे च कोटिस्तु कन्यातीर्थे तु कोटिका ॥
महेन्द्रे चैव नेपाले एकैका कोटिरेव च ।
बाणार्च्चार्थं कृत लिङ्ग बाणलिङ्गमत स्मृतम् ॥
बाणो वा शिव इत्युक्तस्तत्कृत बाणमुच्यते ॥
तस्मात्तेषु प्रदेशेषु पुण्यस्थानेषु तेषु वा ।
स्थित तच्छिवसद्भाव शिवस्याकृतिविग्रहे ॥"
हेम्ना तदाकृतिलक्षणसमुच्चयेऽपि ।
"स्वयम्भुलिङ्गवद्बाणलिङ्ग मुक्त्यै स्वमुक्तये ।
सहस्रफलमन्यस्मादृयथा स्थापनपूजने ॥
श्रीशैले कालिकागर्त्ते लिङ्गाद्रौ कन्यकाश्रमे ।
कन्यातीर्थे वने याने महेन्द्रे वा सुरेश्वरे ॥
स्थितानि बाणलिङ्गानि शिवेनैव कृतानि तु ॥"
सिद्धान्तशेखरे बाणलिङ्गान्यधिकृत्य ।
"तदनेकप्रकार स्यादन्यवर्णमपीठकम् ।
लक्ष्ममूर्त्तिविहीनञ्च बाण तत पृथुलाग्रकम् ॥"
बाणलिङ्गेष्वावाहनादि न कर्त्तव्यम् । तदुक्त भविष्ये ।
"बाणलिङ्गानि राजेन्द्र । स्थितानि भुवनत्रये ।
न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहन न च ॥" इति योगसारे पञ्चमपरिच्छेदे ।
"ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थाय य स्मरेद्बाणलिङ्गकम् ।
सर्व्वत्र जयमाप्नोति सत्य सत्य महेश्वर । ॥"
अथ बाणलिङ्गध्यान तत्रैव ।
ॐ प्रमत्त शक्तिसयुक्त बाणाख्यञ्च महाप्रभम् ।
कामबाणान्वित देव ससारदहनक्षमम् ॥
शृङ्गारादिरसोल्लास बाणाख्य परमेश्वरम् ।
एव ध्यात्वा बाणलिङ्ग यजेत्त परम शिवम् ॥
मनसा गन्धपुष्पाद्यै सपूज्यास्य मनु स्मरेत् ॥"
तथा ।
"प्राणायाम तत कृत्वा बाणलिङ्गन्तु तोषयेत् ।
तदिष्टदेवयोरैक्य विभाव्य वाग्भव जपेत् ॥
ततो जप समाप्याथ स्तवेनानेन तोषयेत् ॥"
अथ स्तव ।
"ॐ बाणलिङ्ग महाभाग ससारात्त्राहि मां प्रभो ॥
नमस्ते चोग्ररूपाय नमस्ते व्यक्तयोनये ॥
ससारकारिणे तुभ्य नमस्ते सूक्ष्मरूपधृक् ।
प्रमत्ताय महेन्द्राय कालरूपाय वै नम ॥
दहनाय नमस्तुभ्य नमस्ते योगकारिणे ।
भोगिनां भोगकर्त्रे च मोक्षदात्रे नमो नम ॥
नम कामाङ्गनाशाय नम कल्मषहारिणे ।
नमो विश्वप्रदात्रे च नमो विश्वस्वरूपिणे ॥
बाणस्य वरदात्रे च रावणस्य क्षयाय च ।
रामस्यानुग्रहार्थाय राज्याय भरतस्य च ॥
मुनीनां योगदात्रे च राक्षसानां क्षयाय च ।
नमस्तुभ्य नमस्तुभ्य नमस्तुभ्य नमो नम ॥
ऐं ह्रीं क्लीं शक्तियुक्ताय महामायाप्रियाय च ।
भगप्रियाय सर्व्वाय वैरिणां निग्रहाय च ॥
परित्राणाय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।
कुलाङ्गनानां भक्ताय कुलाचाररताय च ॥
कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।
मधुपानप्रमत्ताय योगेशाय नमो नम ॥
कुलनिन्दाप्रणाशाय कौलिकानां सुखाय च ।
कुलयोगाय निष्ठाय शुद्धाय परमात्मने ॥
परमात्मस्वरूपाय लिङ्गरूपात्मकाय च ।
सर्व्वेश्वराय सर्व्वाय शिवाय निर्गुणाय च ॥
इत्येतत् परम गुह्य बाणलिङ्गस्य शङ्कर । ।

य पठेत् साधकश्रेष्ठो गाणपत्यं लभेत सः ॥
स्तवस्यास्य प्रसादेन योगी योगित्वमाप्नुयात् ।
राज्यार्थिनां भवेद्राज्यं भोगिनां भोग एव च ॥
साधूनां साधनं देव । कौलिकानां कुलं भवेत् ।
यं यं कामयते मन्त्री तं तमाप्नोति लीलया ॥
बाणलिङ्गप्रसादेन सर्व्वमाप्नोति सत्वरम् ।
किमन्यत् कथयामीह सर्व्वं वेत्सि कुलेश्वर ॥
महाभये समुत्पन्ने राजद्वारे कुलेश्वर ।
देशान्तरभये प्राप्ते दस्युचौरादिसङ्कुले ।
पठनात् स्तवराजस्य न भयं लभते क्वचित् ॥
बाणलिङ्गस्य माहात्म्यं सङ्क्षेपात् कथितं मया ।
तस्य श्रवणमात्रेण नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
बाणलिङ्गं सदाराध्यं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पशूनां शत्रुनिग्रहे ॥
वैद्यानां वैद्यपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
यो यो नाराधयेदेनं सर्व्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥"

इति श्रीयोगसारे सर्व्वागमोत्तमे पार्व्वतीशिवसंवादे बाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥

बा(वा)णवार, पुं (बाणं परसृष्टशरं वारयतीति । वृ + णिच् + अण् ।) भटादेश्चोलाकृतिसन्नाहः । तत्पर्य्यायः । वारबाणः २ वारणः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ चोलकः ४ । इति हारावली । १६७ ॥ (क्लीवेऽपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।
"बाणवारं स्वधावर्णतेजोबलविवर्द्धनम् ॥")

बा(वा)णसुता, स्त्री (बाणस्य बाणासुरस्य सुता ।) उषा । इति शब्दरत्नावली ॥

बा(वा)णहा [न्] पुं, (बाणं बाणासुरं हन्तीति । हन् + क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

बा(वा)णा स्त्री, पुं (बण्यते शब्द्यते इति । बण + घञ् । टाप् ।) नीलझिण्टी । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥

बा(वा)णा, स्त्री, बाणमूलम् । इति मेदिनी । णे, २७ ॥

बा(वा)णारिः, पुं, (बाणस्य बाणासुरस्य अरिः ।) विष्णुः । इति केचित् ॥

बा(वा)णाश्रय, पुं, (बाणस्याश्रयः ।) धनुः । इति हलायुधः ॥

बा(वा)णासन, क्लीं, (बाणस्य आसनम् ।) धनुः । इति हलायुधः ॥

बा(वा)णिज, पुं, (वणिगेव । वणिज् + अण् ।) वणिक् । इत्यमरः ॥ वाडवाग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बा(वा)णिजिक, पुं (वणिगेव । वणिज् + ठञ् ।) वाडवाग्निः । वणिक् । इति मेदिनी ॥ (वाणिजकोऽप्यत्र । यथा, मनुः । ३ । १८१ ।
"यस्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ॥")
धूर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

बा(वा)णिज्य, क्लीं, (वणिजो भावः कर्म्म वा । वणिज् + ष्यञ् ।) वैश्यवृत्तिभेदः । इत्यमरः ॥ वणिज कर्म्म भावो वा । वाणिज्यमपि दृश्यते । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सत्यानृतम् १ वाणिज्या २ वणिक्पथः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ५४ ।
"कृष्यां वाणिज्यलाभे च शान्तिं कुर्व्वन्तु मे सदा ॥")
क्रयविक्रयरूपस्य तस्य विवरणादि यथा,—
"मानेन तुलया वापि योऽंशमष्टमकं हरेत् ।
दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥
यः पुनर्वणिक् व्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्टममंशं कूटमानेन कूटतुलया वान्यथापहरत्यसौ पणानां द्विशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य पुनर्द्रव्यस्य वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानी कल्प्ये ॥
"भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।
पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥"
भेषजमौषधद्रव्यं स्नेहो घृतादिः गन्धद्रव्यमुशीरादि आदिशब्दाद्धिङ्गुमरिचादि । एतेष्वसारद्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः ॥
किञ्च ।
"मृच्चर्म्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।
अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥"
न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन् मृच्चर्म्मादिके तदजाति तस्मिन् जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसम्पादने यथा मल्लिकामोदसञ्चारणेन मृत्तिकायां सुगन्धामलकमिति । मार्जारचर्म्मणि वर्णोत्कर्षापादनेन व्याघ्रचर्म्मेति स्फटिकमणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति कालायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति बिल्वकाष्ठे चन्दनामोदसञ्चारणेन चन्दनमिति कक्कोले त्वगाख्यलवङ्गमिति कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति विक्रयस्यापादितस्य द्रव्यस्य मृच्चर्म्मादेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥
"समुद्गपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कृत्रिमम् ।
आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥
भिन्ने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।
द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥"
मुद्गं पिधानं मुद्गेन सह वर्त्तत इति समुद्गं करण्डकम् । परिवर्त्तनं व्यत्यासः । योऽन्यदेव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेव स्फटिकानां पूर्णकरण्डकं समर्पयति यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्यमाणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते पणे भिन्ने न्यूने न्यूनपणमूल्यमिति । यावत्सु कृत्रिमे विक्रीयते पञ्चाशत्पणो दण्डः पणमूल्ये पुनः शतं द्विपणमूल्ये द्विशतो दण्ड इत्येवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरूह्या ॥ * ॥ वणिजः प्रत्याह ।
"सम्भूय कुर्व्वतामर्घं सबाधं कारुशिल्पिनाम् ।
अर्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥"
राजनिरूपितार्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानन्तोऽपि वणिजः सम्भूय मिलित्वा कारूणां रजकादीनां शिल्पिनां चित्रकरादीनां सबाधं पीडाकरमर्घान्तरं लाभलोभात् कुर्व्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः ॥ * ॥ किञ्च ।
"सम्भूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।
विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥"
ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं पण्यमनर्घेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति महार्घेण वा विक्रीणते तेषामुत्तमसाहसो विहितो दण्डो मन्वादिभिः ॥ * ॥ केन पुनरर्घेण पणितव्यमित्याह ।
"राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
क्रयो वा निस्रवस्तस्माद्वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥"
राजनि सन्निहिते सति यस्तेनार्घः स्थाप्यते निरूप्यते तेनार्घेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा कार्य्यः । निस्रवः सर्व्वो निस्रवोऽवशेषः तस्मात् राजनिरूपितादर्घात् निस्रवः स एव वणिजां लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात् । मनुना चार्घकरणे विशेषो दर्शितः ।
"पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते ।
कुर्व्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥"
इति ।
किञ्च ।
"स्वदेशपण्ये च शतं वणिक् गृह्णीत पञ्चकम् ।
दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥"
स्वदेशप्राप्तपण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीतेऽसौ पञ्चकं शतं पणशते पणपञ्चकं लाभं गृह्णीयात् । परदेशप्राप्ते पुनः पण्ये शतपणमूल्ये दशपणान् लाभं गृह्णीयात् । यस्य पण्यग्रहणदिवस एव विक्रयः सम्पद्यते । यः पुनः कालान्तरेऽपि विक्रीणीते तस्य कालोत्कर्षवशाल्लाभोत्कर्षः कल्प्यः । एवञ्च यथार्घे निरूपिते पणशते पञ्चपणो लाभो भवति तथैवार्घं राज्ञा स्वदेशपण्यविषये स्थापनीयः ॥ * ॥ परदेशपण्ये अर्घनिरूपणप्रकारमाह ।
"पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।
अर्घोऽनुग्रहकृत् कार्य्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च ॥"
देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुपयुक्तोऽर्थस्तावन्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा यथा पणशते दशपणो लाभः सम्पद्यते तथा क्रेतृविक्रेत्रोरनुग्रहकार्य्योऽर्घो राज्ञा स्थापनीयः ॥ * ॥ प्रासङ्गिकं परिसमाप्याधुना विक्रीयासम्प्रदानम्प्रक्रमते । तत्स्वरूपं नारदेनाभिहितम् ।
"विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते ।
विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥"
तत्र विक्रेयद्रव्यस्य चराचरभेदेन द्वैविध्यमभिधाय पुनः षड्विधत्वं तेनैव प्रत्यपादि ।
"लोकेऽस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा ।

षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधि स्मृत ॥
गणिम तुलिम मेय क्रियया रूपत श्रिया ॥'

इति ॥

गणिम क्रमुकफलादि। तुलिम कुङ्कुमादि। मेय शाल्यादि। क्रियया वाहदोहादिरूपया पलक्षितमश्वमहिष्यादि। रूपत पण्याङ्गनादि। श्रिया दीप्त्या मरकतपद्मरागादि ॥*॥ इत्येतत् षट्प्रकारमपि पण्य विक्रीयासंप्रयच्छतो दण्डमाह।

"गृहीतमूल्य य पण्य क्रेतुर्नैव प्रयच्छति।
सोदय तस्य दाप्योऽसौ दिग्लाभ वा दिगागते ॥"

गृहीत मूल्य यस्य पण्यस्य विक्रेत्रा तद्गृहीत मूल्य तद्यदि विक्रेत्रा प्रार्थयमानाय स्वदेश वणिजे क्रेत्रे न समर्पयति। तत्र पण्य यदि क्रयकाले बहुमूल्य सत् कालान्तरेऽल्पमूल्येनैव लभ्यते तदार्घह्रासकृतो य उदयो वृद्धि पण्यस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य तेन सहित पण्य विक्रेता क्रेत्रे दापनीय। यदा मूल्यह्रासकृत पण्यस्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेव यतो मूल्यस्येयतपण्यमिति प्रतिपन्न तावदेव तदा तत पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहित द्विक त्रिकमित्यादि प्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सहित क्रेता वाञ्छावशाद्दापनीय ॥*॥ यथाह नारद।

"अर्घश्चेदवहीयेत सोदय पण्यमावहेत्।
स्थानिनामेष नियमो दिग्लाभ दिग्विचारिणाम् ॥"

इति ॥

यत्र त्वर्घमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन् पण्ये वस्त्रगृहादिके य उपभोग तदाच्छादनसुखनिवासादिरूपो विक्रेतुस्तत्सहित पण्यमसौ दाप्य। यथाह नारद।

"विक्रीय पण्य मूल्येन य क्रेतुर्न प्रयच्छति।
स्थावरस्य क्षय दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥'

इति ॥

विक्रेतुरुपभोग क्षय उच्यते। क्रेतु सम्बन्धित्वेन क्षीयमाणत्वात् पुन क्रयपातग्रस्तत्वाता दिरूप। तस्य तु।

"उपहन्येत वा पण्य दह्येतापह्रियेत वा।
विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छत ॥"

इत्यनेनोक्तत्वात्।

यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात् पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत पण्यमादाय देशान्तरे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेन सहित पण्य विक्रेता क्रेत्रे दापयितव्य। अयञ्च क्रीतपण्यसमर्पणानियमोऽनुशयाभावे द्रष्टव्य। सति त्वनुशये क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदित्यादि मनूक्त वेदितव्यम् ॥*॥ किञ्च।

"विक्रीतमपि विक्रेय पूर्व्वक्रेतर्यगृह्णति।
हानिश्चेत् क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥"

यदा पुनरनाविष्कृतानुशय क्रेता पण्य न जिघृक्षति तदा विक्रीतमपि पण्य अन्यत्र विक्रेयम्। यदा पुनर्विक्रेत्रा दीयमान क्रेता न गृह्णाति तत्र पण्य राजदैविकेनोपहत तदा क्रेतुरेवासौ हानिर्भवेत। पण्याग्रहणरूपेण क्रेतृदोषेण नाशितत्वात ॥*॥ अपि च।

"राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते।
हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छत ॥'

यदा पुन क्रेत्रा प्रार्थमानमपि पण्य विक्रेता न समर्पयति अजातानुशयोऽपि तच्च राजदैविकेनोपहत भवति तदासौ हानिर्विक्रेतुरेवातोऽन्यदद्दुष्ट पण्य विनष्टश्च क्रेत्रे देयम् ॥ किञ्च।

"अन्यहस्ते च विक्रीत दुष्ट वा दुष्टवद्यदि।
विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत ॥"

य पुनर्विनैवानुशयमेकस्य हस्ते विक्रीत पुनरन्यस्य हस्ते विक्रीणीते सदोष वा पण्य प्रच्छादितदोष विक्रीणीते तदा ततपण्यमूल्यात् द्विगुणो दमो वेदितव्य ।*। नारदेनाप्यत्र विशेषो दर्शित।

"अन्यहस्ते तु विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति।
द्रव्य तद्द्विगुण दाप्यो विनय तावदेव तु ॥
निर्द्दोष दर्शयित्वा तु सदोष य प्रयच्छति।
स मूल्याद्द्विगुण दाप्यो विनय तावदेव तै ॥"

इति ॥

सर्व्वश्चाय विधिर्दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्य। अदत्तमूल्ये पुन पण्ये वाङ्मात्रक्रये क्रेतृविक्रेत्रो र्नियमकारिण समयादृते प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न कश्चिद्दोष ॥*॥ यथाह नारद।

"दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्त्तित।
अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरविक्रय ॥' इति॥

विक्रयानुशयोऽभिहित क्रीतानुशयस्वरूप तु प्राक प्रपञ्चितमधुना तदुभयसाधारण धर्म्ममाह।

"क्षय वृद्धि च वणिजा पण्यानामविजानता।
क्रीत्वा नानुशय कार्य्य कुर्व्वन् षड्भागदण्ड भाक ॥"

परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकाल क्रयकालपरिमाणतोऽर्घकृतां वृद्धिमपश्यता क्रेत्रा नुशयो न कार्य्य। विक्रेत्रा च महार्घनिबन्धन पण्यक्षयमपश्यता नानुशयितव्यम्। वृद्धिक्षय परिज्ञाने पुन क्रेतृविक्रेत्रोरनुशयो भवतीति व्यतिरेकादुक्तम्भवति। अनुशयकालावधिश्च नारदेनोक्त।

"क्रीत्वा मूल्येन य पण्य दुष्क्रीत मन्यते क्रयी।
विक्रेतु प्रतिदेय तत तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम् ॥
द्वितीयेऽह्नि ददत क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमा-
वहेत।
द्विगुणन्तु तृतीयेऽह्नि परत क्रेतुरेव तत ॥"

इति ॥

अपरीक्षितक्रयविक्रये पुन पण्यवैगुण्यनिबन्धनानुशयावधि र्दशैकपञ्चसप्ताहेत्यादिना दर्शित एव। तदनया वाचो युक्त्या वृद्धिक्षयपरिज्ञानस्यानुशयकारणत्वमवगम्यते। यथा पण्यपरीक्षाविधिवशात पण्यदोषाणां अत पण्यदोषवृद्धिक्षयकारणन्नितयाभावेऽनुशयकालाभ्यन्तरेऽपि यद्यनुशय करोति तदा पण्यषड्भाग दण्डनीय। अनुशयकारणसद्भावेऽपि अनुशय कालातिक्रमेणानुशय कुर्व्वतोऽप्ययमेव दण्ड। उपभोगेनाविनश्वरेषु स्थिरार्थेष्वनुशयकालाति क्रमेणानुशय कुर्व्वतो मनूक्तो दण्डो द्रष्टव्य।

"परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत।
आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्य शतानि षट ॥"

इति मिताक्षरायां विक्रीयासम्प्रदान नाम प्रकरणम् ॥

अथ वृहस्पति।

"कुसीदकृषिवाणिज्य प्रकुर्व्वीतास्वय कृतम्।
आपत्काले स्वय कुर्व्वन् नैनसा लिप्यते द्विज ॥
लब्धलाभ पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत।
ते तुष्टास्तस्य त दोष शमयन्ति न संशय ॥
वणिक कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम्।
वणिक कुसीदद्दोष स्यात ब्राह्मणानाञ्च पूजनात ॥"

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

वा(वा)णिज्या, स्त्री, (वाणिज्य + टाप। अभिधानात स्त्रीत्वम्।) वाणिज्यम्। इति जटाधर ॥

वा(वा)ध, ऋ ङ विहतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा -आत्म सक -सेट।) ऋ, अववाधत। ङ, वाधते। जन न सत्त्वेष्वधिको ववाधे। इति रघु ॥ २। १४ ॥ इति दुर्गादास ॥

वा(वा)ध पु (वाधनमिति। वाध + भावे घञ्।) प्रतिबन्धक। व्याघात। (यथा, ऋग्वेदे। ३।५१।४। "यदीमर्भे महति वा हितासो वाधे मरुतोअह्वाम देवान् ॥") न्यायमते साध्याभाववत्पक्ष। यथा। ह्रदो वह्निमान्। इति सामान्यनिरुक्ति गादाधरी ॥

वा(वा)धक, पुं (वा(वा)धते इति। वाध + ण्वुल।) स्त्रीरोगविशेष। यथा,—

"रक्तमाद्री तथा षष्ठी चाङ्कुरी जलकुमारक।
चतुर्विधो वाधक स्यात स्त्रीणां मुनिविभाषित ॥
तेषां स्वभाव वक्ष्यामि यथाशास्त्र विधानत।
एतेषां पूजन कार्य्य जनै सन्तानकाङ्क्षिभि ॥
नि सारण स्थापनञ्च बलिदान जपस्तथा।
कर्त्तव्यो गुरुवाक्येन यथाशास्त्र विचक्षणै ॥
चतुर्विधो वाधकस्तु जायते ऋतुकालत ॥"

तस्य लक्षण यथा,—

"कट्यां कक्ष्यां तथा नाभेरध पार्श्वे स्तनेऽपि च।
रक्तमाद्रीप्रदोषेण जायते फलहीनता ॥
मासमेक द्वय वापि ऋतुयोगो भवेद्यदि।
रक्तमाद्रीप्रदोषेण फलहीना तदा भवेत् ॥"

इति रक्तमाद्रा ॥

"नेत्रे हस्ते भवेज्ज्वाला योनौ चैव विशेषत।
लालासयुतरक्तञ्च षष्ठीवाधकयोगत ॥
मासैकेन भवेद्यस्या ऋतुस्नानद्वय तथा।
मलिना रक्तयोनि स्यात् षष्ठीवाधकयोगत ॥'

इति षष्ठा ॥

"उद्वेगो गुरुता देहे रक्तस्रावो भवेद्बहु ।
नाभेरधो भवेत् शूल चाङ्कुर स तु बाधक ॥
ऋतुहीना चतुर्म्मास त्रिमास वा भवेद्यदि ।
कृशाङ्गी करपादे च ज्वाला चाङ्कुरयोगत ॥"
इति चाङ्कुरस्य ॥
"सशूला च सगर्भा च शुष्कदेहाल्परक्तिका ।
जलकुमारस्य दोषेण जायते फलहीनता ॥
या कृशाङ्गी भवेत् स्थूला बहुकालऋतुस्तथा ।
गुरुस्तनी स्वल्परक्ता जलकुमारस्य दूषणात ॥"
इति जलकुमारस्य ॥
इति वैद्यकम् ॥ बाधाजनके, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३४ । १६ ।
"धर्म्मो धर्म्मानुबन्धार्थो धर्म्मो नात्मार्थ बाधक ॥")

बा(वा)धन, क्ली, (बाध+ल्युट ।) पीडा । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रतिबन्धकश्च ॥ (बाधते इति । बाध+ल्यु । पीडादातरि प्रतिबन्धके च त्रि । यथा, हरिवंशे । ६५ । ५३ ।
"श्रूयतां कथयिष्यामि यत्तोभौ शत्रुबाधनौ ॥")

ब्रा(वा)धा, स्त्री,(बाध+टाप ।) पीडा । इत्यमर । १ । ६ । ३ ॥ (यथा मार्कण्डेये । २२ । ३ ।
"दुर्व्वृत्ता सन्ति शतशो दानवा पापयोनय ।
तेभ्यो न स्यात् यथा बाधा मुनीनां त्व तथा कुरु ॥')
निषेध । इति हेमचन्द्र ॥

बा(वा)धित , त्रि, (बाध+क्त ।) बाधायुक्त । निवर्त्त । यथा । सन्नन्तविप्रतिषेधेन यद्बाधित तद्बाधितमेव । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास ॥

बाधिर्य्य क्ली (बधिरस्य भाव । बधिर+ष्यञ ।) बधिरस्य भाव । कर्णरोगविशेष । तस्य निदानम् । यथा,—
"यदा शब्दवहं वायु स्रोत आवृत्य तिष्ठति ।
शुद्ध श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्य तेन जायते ॥"
इति माधवकर ॥
अस्यौषध यथा,—
'शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुक्त चतुर्गुण दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत ॥
बाधिर्य्य कर्णशूलञ्च पूयस्रावञ्च कर्णयो ।
क्रमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात ॥"
अपि च ।
"प्रस्थे द्वे गजमालानां क्वाथयेद्द्रोणमम्भसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थ विपाचयेत ।
काञ्जिकस्याढ़क दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत ॥
पुनर्नवा गोक्षुरक सैन्धव चूर्णया वचा ।
सरल सुरदारुञ्च बृहती कण्टकारिका ॥
नस्यपानाद्धरत्येव कर्णशूल हनुग्रहम् ।
बाधिर्य्य सर्व्वरोगाश्च अभ्यङ्गाच्च महेश्वर । ॥"
इति गारुडे १९८ अध्याय ॥
(ससम्प्राप्तिकारणमस्य यथा,—
"स एव शब्दाभिवहा यदा शिरा
कफानुयातो व्यनुसृत्य तिष्ठति ।
तदा नरस्याप्रतिकारसेविनो
भवेत्तु बाधिर्य्यमसशय खलु ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे विंशतितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम ॥
अस्य चिकित्सा यथा —
"सामान्यतो विशेषेण बाधिर्य्ये पूरण स्मृतम् ।
गवां मूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वा तैल विपाचयेत ॥
सजलञ्च सदुग्धञ्च बाधिर्य्ये कर्णपूरणम् ।
चिताममधुकबिम्बीभि सिद्ध वाणे पयस्यथ ॥
सिद्ध वा बिल्वनि क्वाथे शीतीभूत तदुद्धृतम् ।
पुन पचेद्दशक्षीर चिताममधुकचन्दने ॥
बिल्वाम्बु गाढ़ तत्तैल बाधिर्य्ये कर्णपूरणम् ।
वक्ष्यते य प्रतिश्याये विधि सोऽप्यत्र पूजित ।
वातव्याधिषु यश्चोक्तो विधि स च हितो भवेत ॥'
इति च तन्त्रैकविंशतितमेऽध्याये तेनैवोक्तम् ॥)

बाध्य, त्रि, (बाध+ण्यत ।) बाधनीयम । बाधितव्यम् । निवर्त्त्यम । यथा । साङ्ख्यितालिङ्गदर्शनात प्रकरणमिद बाध्यम । इति ब्रह्मसूत्रस्य समञ्जसावृत्ति ॥ (यथा मार्कण्डेये । ६६।४ ।
"नाह स्वारोचिषस्तुल्य स्त्रीबाध्यो वा जलेचरि । ॥")

बाध्यता, स्त्री, (बाध्यस्य भाव । बाध्य+तल ।) बाध्यत्वम् । बाध्यस्य भाव इत्यर्थे तप्रत्यय निष्पन्नोऽय शब्द ॥

बान्धकिनेय त्रि, (बन्धक्या अपत्य पुमान् । बन्धकी+"कल्याण्यादीनामिनङ ।" ४।१।१२६। इति ढक इनङ च ।) असतीसुत । इत्यमर' । २ । ६ । २६ ॥

बान्धव' पु, (बन्धुरेव । बन्धु+"प्रज्ञादिभ्यश्च ।"५। ४ । ३८ । इति स्वार्थे अण ।) ज्ञाति । इत्यमर ।२।६।३४॥ सुहृत । इति मेदिनी । वे,४५॥ (यथा, मनु । ५ । ७ ।
"नातिवषस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ॥")
अस्य विवरण बन्धुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

बाभ्रवी, स्त्री, (बभ्रोर्महादेवस्य पत्नी । बभ्रु+अण+ङीप् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा मार्कण्डेये । ९१ । २१ ।
"मेधे सरस्वति वरे भूति बाभ्रवि तामसि । ॥")

बारकीर , पु द्वारग्राही । वाडव । यूका । वेणिवेधिनी । नीराजितहय । इति मेदिनी ।रे,२८६॥

बार्ब्बटीर पु, चपु । आम्रास्थि । अङ्कुर' । गणिकासुत । इति हेमचन्द्र ॥

बार्हस्पत त्रि, बृहस्पतिसम्बन्धि । बृहस्पतेरिद इत्यर्थे (अण) णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

बार्हस्पत्य', पु, (बार्हस्पत्य बृहस्पतिप्रोक्त शास्त्र अधीयमानत्वेनास्त्यस्येति । अर्श आदित्वादच ।) नास्तिक । यथा, हेमचन्द्र' ।
"स्याद्वादवाद्यार्हत स्याच्छून्यवादी तु सौगत ।
नैयायिकस्त्वक्षपादो योग साङ्ख्यस्तु कापिल ॥
वैशेषिक स्यादौलूक्यो बार्हस्पत्यस्तु नास्तिक'।
चार्व्वाको लौकायतिकश्चेते षडपि तार्किका ॥"
(बृहस्पतिना प्रोक्तमिति । बृहस्पति+ण्य ।) नीतिशास्त्रे, क्ली । इति केचित ॥ बृहस्पतेरिदमिति वा । बृहस्पति+"दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण ण्य ।" ४ । १ । ८५ । इति ण्य ।) बृहस्पतिसम्बन्धिनि, त्रि ॥

बाल, क्ली, पु, (बलतीति । बल+ण ।) गन्धद्रव्यविशेष । बाला इति ख्यातम् । इति मेदिनी ॥ तत्पर्य्याय' । ह्रीवेरम २ बर्हिष्ठम् ३ उदीच्यम् ४ केशनामकम् ५ अम्बुनामकम् ६ । इत्यमर । २ । ४ । १२२ ॥ ह्रिवेरम् ७ बर्हिष्ठम ८ । इति भरत । बालकम् ९ वारिदम् १ इति शब्दरत्नावली ॥ वरम् ११ ह्रीवेरकम १२ केश्यम् १३ वज्रम् १४ पिङ्गम् १५ ललनाप्रियम् १६ कुन्तलोशीरम् १७ कर्णामोदम् १८ । अस्य गुणा । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम । पित्तवान्तिलष्णाज्वरकुष्ठातिसारश्वासक्षयनाशित्वम । केशहितत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ अपि च ।
"बाला वाट्यालिका वाट्या सैव वाट्यालिका पि च ।
महाबला पीतपुष्पा सहदेवी च सा स्मृता ॥
ततोऽन्यातिबला ऋष्यप्रोक्ता कङ्कतिका सह ।
गाङ्गेरुकी नागबला भषा ह्रस्वा गवेधुका ॥
अस्य गुणा ।
बलाचतुष्टय शीत मधुर बलकान्तिकृत ।
स्निग्ध ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम् ॥
बालाचतुष्टयविशेषगुणा ।
बलामूलत्वचश्चूर्णं पीत सक्षीरशर्करम ।
मूत्रातिसार हरति दृष्टमेतन्न सशय ॥
हरेन्महाबला कृच्छ्र भवेद्वातानुलोमनी ।
हन्यादतिबला मेह पयसा सितया सह ॥'
इति भावप्रकाश ॥

बाल , त्रि (बलतीति । बल प्राणने+"ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण ।'३ । १ । १४ । इति ण ।) मूर्ख ॥ (यथा, मनु । २ । १५३ ।
"अज्ञो भवति वै बाल पिता भवति मन्त्रद ।
अज्ञ हि बालमित्याहु पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥'
"वैशब्दोऽवधारणे अज्ञ एव बालो भवति नत्वल्पवया ।" इति तट्टीकाया कुल्लूकभट्ट ।) अर्भक । इति मेदिनी । ले ४ ॥ द्वितीयस्य पर्य्याय' । माणवक २ । इत्यमर ।२।६।४२॥ बालक ३ माणव ४ किशोर ५ बटु ६ सुहिन्नय ७ बटुक ८ किशोरक' ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाक १० गर्भ ११ हितक १२ पृथुक १३ शिशु १ शाव १५ अर्भ १६ डिम्भक १७ डिम्ब १८ । इति राजनिघण्ट ॥ स तु षोडशवर्षपर्य्यन्त प्रथमवयस्क । यथा –
"आषोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते ।
वृद्ध स्यात सप्ततेरूर्द्ध वर्षीयान् नवते परम् ॥'
इति स्मृति । इति भरत ॥
तस्य रक्षका सर्व्वदेवता । यथा —
"अनाथबालवृद्धाना रक्षका सर्व्वदेवता ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६ अध्याय ॥
अथ बालस्य परिचर्य्याविधि ।
"बालमङ्के सुख दध्यान्न चैन तर्ज्जयेत क्वचित् ।

सहसा बोधयेन्नैव नायोग्यमुपवेशयेत ॥'
अयोग्यमुपवेशनासमर्थम् ।
'नाक्षस्य स्थापयेत क्रोडे न क्षिप्र शयने क्षिपेत् ।
रोदयेन्न क्वचित काय्यँ विधिमावश्यक विना ॥"
आवश्यको विधि भेषजदानतैलाभ्यङ्गोद्वर्त्तनादि॥
नाचित्तमनुवर्त्तेत स सदैवानुमोदयेत ।
स संचितमना एक नित्यमेवाभिवर्द्धयेत् ॥
वालातपतडिद्वृष्टिधूमानलजलादित ।
निम्नोच्चस्थानतश्चापि रक्षेद्वाल प्रयत्नत ॥"
बालस्य स्वभावाद्धितान्याह ।
'अभ्यङ्गोद्वर्त्तने स्नान नेत्रयो रञ्जन तथा ।
वमन स्वदु यत्तच्च तथा स्वद्वनुलेपनम् ॥
जन्मप्रभृति पथ्यानि बालस्यैतानि सर्व्वथा ॥"
बालस्य कन्नाद्दे समयमाह ।
अन्नं षष्ठमासादवादिशतेचैव मैथुनम् ॥"
बाल्यादेरवधिमाह सुश्रुत ।
'वयस्तु त्रिविध बाल्य मध्यम वार्द्धकं तथा ।
ऊनषोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते ॥
त्रिविध सोऽपि दुग्धाशी दुग्धान्नाश' तथान्न-
भुक ॥
दुग्धाशी वर्षपर्यन्त दुग्धान्नाशी शरद्वयम् ।
तदुत्तर स्यादन्नाशी एवं बालस्त्रिधा मत ॥
मध्ये षोडशसप्तत्योर्मध्यम कथितो बुधै ।
चतुर्धा मध्यम प्राहुर्युवा द्वात्रिंशतो मत ॥
चत्वारिंशत्तमा यावत्तिष्ठेद्वीर्य्यादिपूरित ।
तत क्रमेण क्षीण' स्याद्यावद्भवति सप्तति ॥
वीर्य्यादीन्याद्शिब्देन रसादिसर्व्वधातिन्द्रिय-
बलोत्साहा उच्यन्ते । क्षीण सर्व्वधातिन्द्रिय-
बलोत्साहैर्हीन ।
ततस्तु सप्ततेरूर्द्ध क्षीयधातुरसादिक ॥
क्षीयमाणेन्द्रियबल क्षीयरता दिने दिने ।
बलीपलितखालित्ययुक्त कर्म्मसु चाक्षम ॥
कासश्वासादिभि क्लिष्टो वृद्धो भवति मानव ॥
बाल्ये विवर्द्धते श्लेष्मा पित्त स्यान्मध्यमाह्निकम् ।
वार्द्धक्ये वर्द्धते वायुर्विचार्य्यैतदुपक्रमेत ॥
उपक्रमेत चिकित्सेत् ॥ तन्त्रान्तरे तु ।
बाल्यं वृद्धिश्छविर्मेधा त्वग्दृष्टि शुक्रविक्रमौ ।
बुद्धि कर्म्मेन्द्रिय रतो जीवित दशतो ह्रसेत ॥"
इति भावप्रकाश ॥
(अथ बालाद्यशौचम् ।
'नवमादिमासजातबालस्याशौचकालाभ्यन्तर
मरणे मातापित्रोरशौचं युक्तम् । तदैव
स्नानात्तुल्यजननाशौचम् । ज्ञातीनाञ्चाशौच
नास्ति । नवमादिमासस्थितजातयोस्तु कन्या
पुत्रयो पित्रादि सपिण्डानां मातुश्च जनना
शौचम् । तच्च ब्राह्मणानां दशाह शूद्राणां
मास । पुत्रजन्मनि पितु सचेलस्नान पुत्रमुख-
दर्शनात पर पुन सचेलस्नानम् । पुत्रकन्याजनने
ब्राह्मण्या दशाहानन्तर लौकिककर्म्माधिकार ॥
पुत्रजनने ब्राह्मण्या विंशतिरात्रोत्तरस्नानात
वैदिककर्म्माधिकार' । कन्याजनने तु ब्राह्मण्या
मासोत्तरस्नानात वैदिककर्म्माधिकार ।
शूद्राया कन्यापुत्रजनने त्रयोदशाहोत्तर
लौकिककर्म्माधिकार वैदिककर्म्मणि तु मासो
त्तरस्नानात् शुद्धि । एतत सर्व्वं कन्यापुत्रयो
र्विद्यमानत्वे बोध्यम् ॥
जननाशौचोत्तर षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्त
मरणे मातापित्रोरेकाह । सपिण्डानान्तु सद्य
शौचम् ॥ षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य
मरणे मातापित्रोस्त्र्यह । सपिण्डानामेकाह ।
षण्मासोपरिद्विवर्षपर्य्यन्त पित्रोस्त्र्यह । सपिण्डा
नामकृतचूड एकाह कृतचूडे त्र्यह । द्विवर्षो
परिमासत्रयाधिकषड्वर्षपर्य्यन्तमनुपनीतबाल
कस्य मरणे मातापित्रादिसपिण्डानां त्र्यह ॥
तन्मध्येऽप्युपनीतस्य मरणे दशाह । मासत्रया
धिकषड्वर्षोपरि मरणे पित्रादिसपिण्डानां
दशाह ॥
शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरे अनुत्पन्नदन्तस्य मरणे
त्रिरात्रम् । उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाह । षण्मा
सोपरिद्विवर्षाभ्यन्तरे अकृतचूडमरणे पञ्चाह ।
तत्रापि कृतचूडमरणे द्वादशाह । द्विवर्षोपरि
षड्वर्षाभ्यन्तरे मरणे द्वादशाह । अत्रापि
कृतोद्वाहेऽपि मासो व्यवह्रियते षड्वर्षोपरि-
मास ॥ * ॥ "बालकजननान्तरकर्त्तव्यमाह
वैद्यके । यथा,—"अथबाल क्षौमपरिवृत
क्षौमवस्त्रास्तृतायां शय्यायां शाययेत । पीलु
बदरीनिम्बपरूषकशाखाभिश्चैनं वीजयेत् ।
मूर्द्धि चास्याहरहस्तैलपिचुमवचारयेत् ।
धूपयेच्चैन रक्षोघ्नैर्धूपै । रक्षोघ्नानि चास्य
पाणिपादशिरोग्रीवास्ववसज्जेत् तिलातसी
सर्षपकणांश्चात्र प्रकिरेत् । अधिष्ठाने
चाग्नि प्रज्वालयेत् । व्रणितोपासनीयञ्चावेक्षेत ॥
ततो दशमेऽहनि मातापितरौ कृतमङ्गल-
कौतुकौ स्वस्तिवाचनं कृत्वा नाम कुर्य्यातां
यदभिप्रेत नक्षत्रनाम वा ॥
ततो यथावर्णं धात्रीमुपेयान्मध्यमप्रमाणां
मध्यमवयसमरोगां शीलवतीमचपलामलोलु
पामकृशामस्थूलां प्रसन्नक्षीरामलम्बौष्ठीमल
म्बोर्द्ध्वस्तनीमव्यङ्गामव्यसनिनीं जीवद्वत्सां दोग्ध्रीं
वत्सलामक्षुद्रकर्म्मिणीं कुले जातामतो भूयि
ष्ठैश्च गुणैरन्वितां श्यामामारोग्यबलवृद्धये
बालस्य । तयोर्द्ध्वस्तनी कराल कुर्य्यात् । लम्ब
स्तनी नासिकामुख छादयित्वा मरणमापा-
दयेत् । तत प्रशस्तायां तिथौ शिरःस्नात
महतवाससमुदङ्मुख शिशुमुपवेश्य धात्रीं
प्राङ्मुखीमुपवेश्य दक्षिण स्तन धौतमीषत्परि
स्रुतमभिमन्त्र्य मन्त्रेणानेन पाययेत ।
चत्वार सागरास्तुभ्य स्तनयो' क्षीरवाहिन ।
भवन्तु सुभगे नित्य बालस्य बलवृद्धये ॥
पयोऽमृतरस पीत्वा कुमारस्ते शुभानने ।
दीर्घमायुरवाप्नोतु देवा प्राश्यामृत यथा ॥
अतोऽन्यथा नानास्तन्योपयोगस्यासात्म्यात
व्याधिजन्म भवति । अपरिस्रुतेऽप्यतिस्तब्ध
स्तन्यपूर्णस्तनपानादुत्क्षुद्धितस्रोतस शिशो
कासश्वासवमीप्रादुर्भाव । तस्मादेव विधान
स्तन्य न पाययेत ॥"
"बाल पुनर्गात्रेसुख गृह्णीयान्न चैन तर्ज्जयेत
सहसा न प्रतिबोधयेद्वित्रासभयात् सहसा
नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयान्नोपवे
शयेत कौब्जभयात् नित्यञ्चैनमनुवर्त्तेत प्रिय-
शतैरजिघांसु । एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धते
नित्यमुदग्रसत्त्वसम्पन्नो नीरोग सुप्रसन्नमनाश्च
भवति । वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्या
गारनिम्नस्थानग्रहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्ग
तश्च बालं रक्षेत् ।
नाशुचौ विसृजेद्बाल नाकाशे विषमे न च ।
नोष्ममारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥
क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाज गव्यमथापि वा ।
दद्यादास्तन्यपर्य्याप्तेर्बालानां वीक्ष्यमात्रया ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याये ॥)
बा(वा)ल पुं (बलति मस्तक रक्षति सद्वयोतीति
वा । वल+ण ।) शिरोभवाच्छादनविशेष ।
चुल इति भाषा । तत्पर्य्याय । चिकुर २ कच
३ केश ४ कुन्तल' ५ कुञ्जर ६ शिरोरुह ७
शिरसिरुट ८ शिरोरुट ९ शिरज १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ घोटकशिशु । तत्पर्य्याय ।
किशोर २ । इत्यमर' ॥ अश्ववालधि । करि
बालधि । नारिकेल । इति मेदिनी । ले, ३६ ॥
पञ्चवर्षीयहस्ती । यथा —
"पञ्चवर्षो गजो बाल स्यात पोतो दशवर्षक ॥
इति हेमचन्द्र ॥
(यथा, भागवते । ८ । १ । ६ ।
"यो लोकवीरसमितौ धनुरैशमुग्र
सीतास्वयम्बरगृहे त्रिशतोपनीतम् ।
आदाय बालगजलील इवेक्षुयष्टि
सज्ज्यीकृत नृप । विकृष्य बभञ्ज मध्ये ॥")
पुच्छ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा कुमारे ।
१ । ४८ ।
"लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्या
दसंशय पर्व्वतराजपुत्र्या ।
त केशपाश प्रसमीक्ष्य कुर्य्यु
बालप्रियत्व शिथिल चमर्य्य ॥")
मत्स्यविशेष । इति शब्दचन्द्रिका ॥
बालक क्ली, (बाल+स्वार्थे कन् ।) ह्रीवेरम् ।
इति राजनिघण्ट ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"बालक शीतल रूक्ष लघुदीपनपाचनम् ।
हृल्लासारुचिवीसर्पहृद्रोगामातिसारजित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अङ्गुलीयकम् । पारिहार्य्यम् । इति विश्व ॥
बालक, पुं, (बाल एव । बाल+स्वार्थे कन् ।)
शिशु । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ५३ ।
"भूताना मातृभि सार्द्धं बालकानान्तु
शान्तये ॥")
अश्व । हयबालधि । हस्तिबालधि' । अङ्गुरी
यकम् । ह्रीवेरम् । वलयम् । इति मेदिनी ।
के, १५७ ॥ केश. । इति विश्व. ॥ * ॥

बालाशौच यथा,—
“अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृताः ।
न तेषामग्निसंस्कारो न पिण्डं नोदकक्रिया ॥
यदि गर्भो विपद्येत स्रवते वापि योषितः ।
यावन्मासान् स्थितो गर्भस्तावद्दिनानि सूतकम् ॥
आ नामकरणात् सद्य आ चूडान्ताद्दहर्निशम् ।
आ व्रतस्यात्त्रिरात्रेण तदूर्द्ध्वं दशभिर्दिनैः ॥”
इति गारुडे १६ अध्यायः ॥
बालकस्य रक्षा यथा,—
“आदाय कृष्णं संत्रस्ता यशोदापि ततो द्विज ॥
गोपुच्छभ्रामणेनाथ बालदोषमपाकरोत् ॥
गोपुरीषमुपादाय नन्दगोपोऽपि मस्तके ।
कृष्णस्य प्रददौ रक्षां कुर्व्वन्निदमुदीरयन् ॥
नन्द उवाच ।
रक्षतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः ।
यस्य नाभिसमुद्भूतपङ्कजादभवज्जगत् ॥
येन दंष्ट्राग्रविधृता धारयत्यवनी जगत् ।
वराहरूपधृक् देवः स त्वां रक्षतु केशवः ॥
नखाङ्कुरविनिर्भिन्नवैरिवक्षःस्थलो विभुः ।
नृसिंहरूपी सर्व्वत्र स त्वां रक्षतु केशवः ॥
वामनो रक्षतु सदा भवन्तं यः क्षणादभूत् ।
त्रिविक्रमः क्रमाक्रान्तत्रैलोक्यः स्फुरदायुधः ॥
शिरस्ते पातु गोविन्दः कण्ठं रक्षतु केशवः ।
गुह्यं सजठरं विष्णुर्जङ्घापादौ जनार्द्दनः ॥
मुखं बाहू प्रबाहू च मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च ।
रक्षत्वव्याहतैश्वर्य्यस्तव नारायणोऽव्ययः ॥
शार्ङ्गखड्गगदाचक्रशङ्खनादहताः क्षयम् ।
गच्छन्तु प्रेतकुष्माण्डराक्षसा ये तवाहिताः ॥
त्वां पातु दिक्षु वैकुण्ठो विदिक्षु मधुसूदनः ।
हृषीकेशोऽम्बरे भूमौ रक्षतु त्वां महीधरः ॥
एवं कृतस्वस्त्ययनो नन्दगोपेन बालकः ।
शायितः शकटस्याधो बालपर्य्यङ्किकातले ॥”
इति विष्णुपुराणे । ५ । ५ ॥

बालकप्रिया, स्त्री, (बालकानां प्रिया ।) इन्द्रवारुणी । कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

बालकृमि, पुं, (बालस्य केशस्य कृमिः ।) केशकीटः । इति जटाधरः ॥

बालक्रीडन, क्ली, (बालस्य क्रीडनम् । क्रीड + भावे ल्युट् ।) बालखेला । यथा —
“बालक्रीडनमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि प्रक्रमः ॥”
इत्यादि महानाटकम् ॥

बालक्रीडनक, पुं, (बालानां क्रीडनकः क्रीडनसाधनम् । बालका हि कपर्द्दकेन क्रीडन्तीति प्रसिद्धेस्तथात्वम् ।) कपर्द्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बालखिल्य, पुं, बालखिल्यमुनिः । यथा,—
“विधिना निर्म्मिता पूर्व्वं वेदी परमपावनी ।
अग्निवेश्यादिमुनयो बालखिल्यादयः स्थिताः ॥”
इति बृहद्रामायणे चित्रकूटमाहात्म्ये १ सर्गः ॥
(बालखिल्यास्तु अङ्गुष्ठपरिमिताः षष्टिसहस्रसङ्ख्यकाः । यथा, मार्कण्डेये । ५२ । २४ ।
“क्रतोश्च सन्ततिर्भार्य्या बालखिल्यानसूयत ।
षष्टिर्यानि सहस्राणि ऋषीणामूर्द्ध्वरेतसाम् ॥”
अङ्गुष्ठपरिमितमुक्तमेतेषान्देहपरिमाणम् ।
यथा महाभारते । १ । ३१ । ८—९ ।
“अथापश्यदृषीन् ह्रस्वान् अङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः ।
पलाशषष्टिकामेकां सहितान् वहतः पथि ॥
क्लिश्यमानान् मन्दबलान् गोष्पदे सम्प्लुतोदके ॥”)

बालगर्भिणी, स्त्री, प्रथमगर्भवती गौः । तत्पर्य्यायः । प्रष्ठौही २ । इत्यमरः ।२।९।७० ॥ पलोक्नी ३ । इति जटाधरः ॥ बालगर्भवती ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

बालगोपाल, पुं, (बालः शिशुमूर्त्तिधरो गोपालः ।) श्रीकृष्णमूर्त्तिविशेषः । यथा,—
“तीरपयोनिधिमध्यनिवास
हास्यकटाक्षजवंशिनिनादम् ।
श्यामलसुन्दरकायविलास
तं प्रणमामि च बालगोपालम् ॥”
इति नारदपञ्चरात्रे गोपालाष्टकम् ॥

बालग्रह, पुं, (बालानां बालकानां ग्रहः ।) बालकहन्तृग्रहविशेषः । (यथा मार्कण्डेये । ६२ । २७ ।
“बालग्रहाभिभूतानां बालानां शान्तिकारकम् ॥”)
एतेषां विवरणम् । यथा,—
“बालं ग्रहा अनाचारात् पीडयन्ति शिशुं यतः ।
तस्मात्तदुपसर्गेभ्यो रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥”
अथ बालग्रहाणां नामान्याह ।
“स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च ।
शकुनी रेवती चैव पूतना गन्धपूतना ॥
पूतना शीतपूर्व्वा च तथैव मुखमण्डिका ।
नवमो नैगमेयश्च प्रोक्ता बालग्रहा अमी ॥”
अथ ग्रहाणामुत्पत्तिमाह ।
“नवस्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां ये ग्रहा अमी ।
श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः ॥
एते स्कन्दस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः ।
सृष्टाः शरवणस्थस्य रक्षितस्य स्वतेजसा ॥
स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।
बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः ॥”
अथ हि कार्त्तिकेयादन्यः ।
“स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्निना तत्समद्युतिः ।
स च स्कन्दसखो नाम्ना विशाख इति चोच्यते ॥
ग्रहाः स्त्रीविग्रहा ये ते नानारूपाः प्रकीर्त्तिताः ।
देवानां कृत्तिकानां ते भागा राजसतामसाः ॥
नैगमेयस्तु पार्व्वत्या सृष्टो मेषाननो ग्रहः ।
कुमारस्य हि देवस्य गुहस्यात्मसमोऽस्ति वै ॥
ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते ।
उपतस्थुर्ग्रहाः सर्व्वे दीप्तशक्तिधरं गुहम् ॥
ऊचुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिर्नो दीयतामिति ।
तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् ॥
ततो ग्रहांस्तानुवाच भगवान् भगनेत्रहृत् ।
तिर्य्यग्योनिं मानुषञ्च दैवञ्च त्रितयं जगत् ॥
परस्परोपकारेण वर्त्तते धार्य्यते तथा ।
देवा नरान् प्रीणयन्ति तिर्य्यग्योनींस्तथैव च ॥
यथाकालं प्रवृत्ताभिरुष्णवर्षहिमात्मभिः ।
इज्याञ्जलिनमस्कारैर्जपहोमैस्तथैव च ॥
सम्यक् प्रयुक्तैश्च नराः प्रीणयन्त्यथ देवताः ।
भागधेयं विभक्तञ्च शेषं किञ्चिन्न विद्यते ॥
तद्युष्माकं शुभा वृत्तिर्बालेष्वेव भविष्यति ॥”
अथ बालग्रहाणां बालग्रहणकारणमाह ।
“कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च ।
ब्राह्मणाः साधवो वापि गुरवोऽतिथयस्तथा ॥
निवृत्तशौचाचारेषु तथा कृतसितवर्त्तिषु ।
निवृत्तभिक्षाबलिषु भग्नकांस्यगृहेषु च ॥
गृहेषु तेषु बालांस्तान् ग्रहा हिंसन्त्यशङ्किताः ।
तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति ॥
एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् हिंसन्ति चाप्यथ ।
ग्रहोपसृष्टा बाला स्युर्दुश्चिकित्स्यतमास्ततः ॥”
अथ सामान्यग्रहजुष्टानां बालानां लक्षणान्याह ।
“क्षणादुद्विजते बालः क्षणात्त्रस्यति रोदिति ।
नखैर्द्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च ॥
ऊर्द्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।
भ्रुवौ क्षिपति दन्तौष्ठं फेनं वमति वासकृत् ॥
क्षामोऽति निशि जागर्त्ति शूनाङ्गो भिन्नविट्स्वरः ।
मत्स्यशोणितगन्धश्च न चाश्नाति यथा पुरा ॥
दुर्व्वलो मलिनाङ्गश्च नष्टसञ्ज्ञोऽपि जायते ।
सामान्यग्रहजुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥”
अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां लक्षणान्याह ।
“स्रस्ताङ्गः क्षतजसगन्धिकस्तनाढ्यः
वक्रास्यो हतचलितैकपक्ष्मनेत्रः ।
उद्विग्नः सवलितचक्षुरल्परोदी
स्कन्दार्त्तो भवति च गाढमुष्टिवर्च्चाः ॥
निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेत् ससंज्ञः
संरब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव ।
विण्मूत्रे सृजति विनद्य जृम्भमाणः
फेनं वा सृजति च तत्सखाभिजुष्टः ॥”
तत्सखाभिजुष्टः स्कन्दापस्मारयुक्तः ।
“स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः
संस्रावव्रणपरिपीडितः समन्तात् ।
स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकै-
र्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥
रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहः
श्यावो वा सुखकरपाकवेदनार्त्तः ।
शूनातिश्वयिततनुश्च कर्णनासं
रेवत्या भृशमभिपीडितः कुमारः ॥
स्रस्ताङ्गः स्वपिति न वासरे न रात्रौ
विड्भिन्नं विसृजति काकतुल्यगन्धि ।
छर्द्यार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमार-
स्तृष्णालुर्भवति च पूतनागृहीतः ॥
यो द्वेष्टि स्तनमपि न कालदिक्का-
च्छर्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः ।
दुर्व्वर्णः सततमथापि योऽम्लगन्धिः
तं ब्रूयाद्भिषगथ गन्धपूतनार्त्तम् ॥
आक्रन्दन् परिचकितः सुवेपमानः
सङ्कीर्णो भवति यथान्त्रकूजयुक्तः ।

सस्ताङ्गो भ्रमतिशाम्यते च यो वै
स भूयाच्छ्रियमथ प्रीतपूतनार्त्तम् ॥
म्लानाङ्ग सरुधिरपाणिपादवक्त्रो
वक्त्राग्नी कलुषशिराहनोन्नरो य ।
स ज्ञेय शिशुरथ रक्तमक्षिकार्त्त
सोद्वेगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धि ॥
य फेन वमति निमृश्यते च मध्ये
सोद्वेगो विहसति वीक्षमीक्षमाण ।
कूजेच प्रततमथो वसासगन्धि
निसक्तो भवति स नैगमेयजुष्ट ॥"
अथ सामान्यग्रहजुष्टानां चिकित्सामाह ।
सहासुखतिकोदीच्यकायस्नान ग्रहापहम् ।
सहा माषपर्णी ।
"सप्तच्छदामयनिशाचन्दनैश्चानुलेपयेत ।
सर्पत्वक लशुन मूर्व्वा वचपारिष्टपल्लवा ॥
विडालविड्जालोममेषशृङ्गी वचा मधु ।
धूप शिशोर्ज्वरघ्नोऽयमशेषग्रहनाशन ॥
बालशान्तीष्टकर्म्माणि कार्य्याणि ग्रहशान्तये ।
वचा कुष्ठ तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च ॥
सारिवा सैन्धवञ्चैव पिप्पली घृतमष्टमम् ।
सिद्ध घृतमिद मेध्य पिबेत प्रातर्दिने दिने ॥
दृढस्मृति क्षिप्रमेधा कुमारो बुद्धिमान् भवेत ।
न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातर ॥
न भवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम् ॥"
अष्टमङ्गल घृतम् ॥
अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां चिकित्सामाह ।
"सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं वन्दाक विषज शमीम् ।
मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितानि विधारयेत ॥"
तत्र स्कन्दग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
"स्कन्दग्रहोपसृष्टस्य कुमारस्य प्रशस्यते ।
वातघ्नद्रुमपत्त्राणां क्वाथेन परिषेचनम् ॥
देवदारुणि रास्नायां मधुरेषु गणेषु च ।
सिद्ध सर्पिश्च सक्षीर पातुमस्मै प्रदापयेत ॥
सर्षपा सर्पनिर्म्मोको वचा काकादनी घृतम् ।
उष्ट्राजाविगवाञ्चापि रोमाण्युद्धूपन भवेत ॥"
काकादनी श्वेतगुञ्जा ।
सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं वृन्ताक विषज शमीम् ।
मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितानि विधारयेत ॥"
सोमवल्ली सोमलता । इन्द्रवल्ली कङ्कुभम् ।
मृगादनी इन्द्रवारुणी ।

रक्तानि माल्यानि तथा पताका
रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्यान् ।
घृतश्च दद्याद् बलि निवेद्य
सकुक्कुट स्कन्दग्रहे निधाय ॥
स्नान त्रिरात्रं निशि चत्वरेषु
कुर्य्यात पर शालियवैर्निवेद्य ।
गायत्त्रियुक्ताभिरथाद्भिरग्नि
प्रज्वालयेदाहुतिभिश्च धीमान् ॥

रक्षामत प्रवक्ष्यामि बालानां शापनाशिनीम् ।
अहन्यहनि कन्या याभिरक्षिरनन्दिते ॥
तपसां तेजसाञ्चैव यशसां वयसां तथा ।
निधान योऽव्ययो देव स ते स्कन्द प्रसीदतु ॥
ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभु ।
देवसेनारिपुहर पातु त्वां भगवान् गुह ॥
देवदेवस्य महत पावकस्य च य सुत ।
गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च स ते शर्म्म प्रयच्छतु ॥
रक्तमाल्याम्बरधरो रक्तचन्दनभूषित ।
रक्तदिव्यवपुर्देव पातु त्वां क्रौञ्चसूदन ॥"
अथ स्कन्दापस्मारग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
"बिल्व शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो
गण ।
परिषेक प्रयोक्तव्य स्कन्दापस्मारशान्तये ॥"
गोलोमी श्वेता दूर्व्वा । सुरसादिगणो यथा,—
"सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फञ्जी फणिज्झक ।
सौगन्धिक भूस्तृणको राजिका श्वेतवर्व्वरी ॥
कटफल खरपुष्पा च कासमर्द्दश्च शल्लकी ।
विडङ्गमथ निर्गुण्डी कर्णिकार उडुम्बर ॥
बला च काकमाची च तथा च विषमुष्टिका ।
कफक्रिमिहर ख्यात सुरसादिरय गण ॥"
सुरसा कृष्णतुलसी । श्वेतसुरसा श्वेततुलसी ।
फञ्जी भार्गी । फणिज्झक मरुबक । सौग
न्धिक कह्लारम् । भूस्तृणक सुगन्धतृणम् ।
खरपुष्पा बबरी । कासमर्द्द कसौंदी । विष
मुष्टिका वकाइनि ॥ * ॥
"अष्टमूत्रविपक्वञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।"
मूत्राष्टकमाह ।
"गोजाविमहिषाश्वानां खरोष्ट्रकरिणान्तथा ।
मूत्राष्टकमिति ख्यात सर्व्वशास्त्रेषु सम्मतम् ॥
क्षीरीवृक्षकषायेण काकोल्यादिगणेन च ।
विपक्वञ्च घृत पश्चाद्दातव्य पयसा सह ॥
काकोल्यादिगणेन कल्कीकृतेन तैल पक्वयम् ।
काकोल्यादिगणो यथा —
"काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकस्तथा ।
ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा मेदा महामेदा गुडूचिका ॥
मुद्गपर्णी माषपर्णी पद्मक वंशरोचना ।
शृङ्गी प्रपौण्डरीकञ्च जीवन्ती मधुयष्टिका ।
द्राक्षा चेति गणो नाम्ना काकोल्यादिरुदीरित ।
स्तन्यकृद्बृंहणो वृष्य पित्तरक्तानिलापह ।
उत्सादन वचा हिङ्गुयुक्तमत्र प्रकीर्त्तितम् ॥
गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखो घृतम् ।
वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपने सदा ॥
अनन्तां कुक्कुटीं बिम्बीं मर्कटीञ्चापि धारयेत ॥"
अनन्ता यवासा इति लोके । कुक्कुटी शाल्मली ।
"पक्वान्यामानि मांसानि प्रसन्न रुधिर पय ।
मुद्गोदन निवेद्याथ स्कन्दापस्मारिणे वटे ॥"
वटे वटतले बलि निवेदयेदन्वय ।
तेन स्कन्दापस्मारिणा स्नान कारयेदित्यन्वय ।
"चतुष्पथे कारयेच स्नान तेन तत पठेत ।
स्कन्दापस्मारसज्ञो य स्कन्दस्य दयित सखा ।
विशाख स शिशोरस्य शिवायास्तु शुभानन ॥"
अथ शकुनीग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
"शकुनीग्रहजुष्टस्य कार्य्य वैद्येन जानता ।
वेतसाम्रकपित्थानां क्वाथेन परिषेचनम् ॥
ह्रीवेरमधुकोशीरसारिवोत्पलपद्मकै ।
लोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकै प्रदिहेच्छिशुम् ॥"
प्रदिहेत लिम्पेत । रूपसिद्धिराद्यत्वात ।
"स्कन्दग्रहोक्ता धूपाश्च हिता अत्र भवन्ति हि ।
स्कन्दापस्मारशमन घृतमत्रापि पूजितम ॥
शतावरीं मृगेर्व्वारुनागदन्तीनिदिग्धिका ।
लक्ष्मणां सहदेवाञ्च बृहतीञ्चापि धारयेत ॥"
मृगेर्व्वारु बड़ी इन्द्रवारुणी । नागदन्ती नाग
दुली इति लोके प्रसिद्धा ।
"तिलतण्डुलक माल्य हरिताल मन शिलाम् ।
बलिरेष निकुञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना ॥
निकटे च प्रयोक्तव्य स्नानमस्य यथाविधि ।
श्वेतशिरीषगन्धाढ्यकुष्ठगुग्गुलुसर्षपै ॥
सिद्धमभ्यञ्जने तैलं धार्य्य पूर्व्वमेव तु ।
शकुनीग्रहशान्त्यर्थं प्रदेह कारयेद्धितम ॥
कुर्य्याच्च विविधां पूजां शकुन्या कुसुमै शुभै
निकुम्भोक्तेन विधिना स्नपयेत्त तत पठेत ॥
अन्तरीक्षचरा देवी सर्व्वालङ्कारभूषिता ।
अधोमुखी सूक्ष्मतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥
दुर्द्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वरा ।
लम्बोदरी शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु ॥" * ॥
अथ रेवतीग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
"अश्वगन्धाजशृङ्गी च शारिवाथ पुनर्नवा ।
सहा विदारी चैतासां क्वाथेन परिषेचनम् ॥
अजशृङ्गी मेढ़ाशृङ्गी । सहा सेवतीपुष्पजाति ।
तैलमभ्यञ्जने कार्य्यं कुष्ठे सर्ज्जरसे तथा ।
पलङ्कषायां नलदे तथा गौरकदम्बके ॥
सर्ज्जरस राल पलङ्कषा गुग्गुलु । नलद
लामज्जकसुशीरवत्पीतच्छवि । गौरकदम्बक
हारिद्रक । हरदुया कदम्ब इति लोके ।
धवाश्वकर्णककुभशल्लकीतिन्दुकेषु च ।
काकोल्यादौ गणे चापि सिद्ध सर्पि पिबेच्छिशु ॥
अश्वकर्ण शांखु इति लोके प्रसिद्ध ।
कुलत्था शङ्खचूर्णञ्च प्रदेह सार्वगन्धिक ।
गृध्रोलूकपुरीषाणि यवान् यवफले घृतम् ॥
सन्ध्ययोरुभयो कार्य्यमेतदुद्धूपन शिशो ॥
यवफलो वंशाङ्कुर ।
शुक्ला सुमनसो लाजा पय शाल्योदन दधि ।
बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना ॥
गोतीर्थे गोष्ठे ।
स्नान धात्रीकुमाराभ्या सङ्गमे कारयेद्भिषक ।
नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना ॥
चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ।
उपासते या सतत देव्यो विविधभूषणा ॥
लम्बा करालाविनता तथैव बहुपुत्त्रिका ।
रेवती शुष्कनामा च तुभ्य देवी प्रसीदतु ॥ * ॥
अथ पूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
कपोतवङ्का श्योनाको वरुण पारिभद्रक
आस्फोता चैव योज्या स्युर्बालानां परिषेचने ॥
कपोतवङ्का ब्राह्मी इति लोके । पारिभद्रा
निम्ब । आस्फोता अपराजिता ।
वचा पयस्या गोलोमी हरिताल मन शिला ।
कुष्ठ सर्जरसश्चैव तैलार्थे वर्ग इष्यते ॥

नवा पयस्या नूतना चीरविदारी। गोलोमी श्वेतदूर्व्वा।
हित घृत तथाक्षीण्या सविड्ं मधुकेऽपि च।
कुष्ठतालीसखदिरा स्यन्दनोऽर्जुन एव च ॥
पनस ककुभश्चापि मञ्जानो वदरस्य च।
कुक्कुटास्थि घृतश्चापि धूपन सह सर्षपे ॥
स्यन्दन स्यन्दन इत्येव नाम्ना प्रसिद्ध ।
काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाश्च धारयेत।
काकादनी श्वेतगुञ्जा। चित्रफला इन्द्रवारुणी।
मत्स्यौदन बलि दद्यात कृशर पलल तथा।
शरावसपुट कृत्वा तस्मै शून्ये गृहे भिषक।
उतस्थानाभिषिक्तस्य शिशो स्नपनमिष्यते ॥
कुष्ठतालीसखदिर चन्दन स्यन्दन तथा।
देवदारु वचा हिङ्गु कुष्ठ गिरिकदम्बक ।
एला हरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा ॥
मलिनाम्बरसवीता मलिना रूक्षमूर्द्धजा।
शून्यागाराश्रया देवी दारक पातु पूतना ॥*॥
अथ गन्धपूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह।
तिक्तद्रुमाणा पत्रेषु क्वाथ कार्य्योऽभिषेचने।
तिक्तद्रुमानाह।
निम्ब पटोल चुदा च गुडूची वासकस्तथा।
विसर्पकुष्ठहृत ख्यातो गणोऽय पञ्चतिक्तक ॥
पिप्पली पिप्पलीमूल वर्गो मधुरको मधु।
शालपर्णीवृहत्यौ च घृताथ समसाहरेत ॥
सर्व्वगन्धे प्रदेहश्च गात्रे चाल्पोष्ण शीतले ॥
सर्व्वगन्धे कुङ्कुमागुरुकपूरकस्तूरीचन्दने ।
अल्पोष्णे शीतले चन्दनकर्पूरे न तु कस्तूरी कुङ्कुमागुरुभिस्तेषामुष्णत्वात।
पुरीष कौक्कुट केशाश्चर्म्म सर्पभवन्तथा।
जीर्णश्चाभीक्ष्णशो वासो धूपनायोपकल्पयेत ॥
कुक्कुटीं मर्कटीं विम्बीमनन्ताश्चापि धारयेत।
मांसमाम तथा पक्व शोणितञ्च चतुष्पथे।
निवेद्यमन्तश्च गृहे शिशो स्नपनमिष्यते ॥
कराला पिङ्गला मुण्डा कषायाम्बरसहृता।
देवी बालमिम प्रीता रक्षतु गन्धपूतने ॥”*॥
अथ शीतपूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह।
गोमूत्र वस्तमूत्रञ्च मुस्तञ्चामरदारु च।
कुष्ठञ्च सर्व्वगन्धांश्च तैलार्थमवधारयेत् ॥
सर्व्वगन्धान् चन्दनादीन्।
रोहिणीनिम्बखदिरपलाशककुभत्वच ।
नि क्वाथ तस्मिन् क्वाथे च शरीरे विपचेद् घृतम् ॥
गृध्रोलूकपुरीषाणि वस्तिगन्धा महित्वचम्।
निम्बपत्राणि च तथा धूपनार्थं समाहरेत् ॥
धारयेदपि गुञ्जाश्च वचां काकादनीं तथा।
नद्यां मुद्गौदनेश्चापि तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥
जलाशयान्ते बालस्य स्नपनञ्चोपदिश्यते।
जलाशयान्ते जलाशयतीरे।
देवे देयश्चोपहारो वारुणीं रुधिर तथा ॥
मुद्गौदनाशिनी देवी सुराशोणितपायिनी।
जलाशयरता नित्य पातु त्वां शीतपूतना ॥”*॥
अथ मुखमण्डिकाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह।

कपित्थ विल्वतर्कारीवासागन्धर्व्वहस्तका।
कुवेराक्षी च योज्या स्युर्बालानां परिषेचने ॥
तर्कारी गणियारि इति लोके। गन्धर्व्वहस्तक श्वेत एरण्ड। कुवेराक्षी पाडरि इति लोके।
स्वरसैर्भृङ्गराजस्य तथैव हयगन्धया।
तैल वचाश्च सयोज्य पचेदभ्यञ्जन शिशो ॥
भृङ्गस्य भगरा इति लोके।
वचा सर्जरस कुष्ठ सर्पिश्चोद्धूपने हितम् ॥
वर्णक चूर्णक माल्यमञ्जन पारद तथा।
मन शिलाञ्चोपहरेत गोष्ठमध्ये बलिन्तत ॥
पायस सपुरोडाश तद्बल्यर्थमुपाहरेत।
मन्त्रपूताभिरद्भिश्च तत्रैव स्नपन हितम् ॥
जलाभिमन्त्रणमन्त्रमाह।
अलङ्कृता कामवती सुभगा कामरूपिणी।
गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां मुखमण्डिका ॥*॥
अथ नैगमेयग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह।
विल्वाग्निमन्थपूतीकै कार्य्यं स्यात परिषेचनम्।
पूतीक चोराकरञ्ज इति लोके प्रसिद्ध ।
प्रियङ्गुशरलानन्ताशतपुष्पाकुटन्नटै ।
पचेत्तैल सगोमूत्र दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकै ॥
कुटन्नट वितुन्नकनाम्नो द्रव्यविशेषस्य त्वक। गुडतची इति लोके प्रसिद्धा। मुस्ताहृति श्योनाको वा।
वचां वयस्था जटिलां गोलोमीं चापि धारयेत।
वयस्था आमलकी गुडूची वा।
उतसादन हितश्चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् ॥
मर्कटोलूकगृध्राणां पुरीषाणि पितृग्रहे।
धूम सुप्रजने कार्य्यो बालस्य हितमिच्छता ॥
पितृग्रहे नैगमेयग्रहे।
तिलतण्डुलक माल्य भक्ष्यांश्च विविधानपि।
कौमारपितृमेषाय प्रदद्यात निवेदयेत् ॥
मेषाय नैगमेयग्रहाय।
अधस्तात चीरवृक्षस्य स्नपनञ्चोपदिश्यते ॥
अजाननश्चलाक्षिभ्रु कामरूपी महायशा।
बाल पालयिता देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु ॥”
इति भावप्रकाश ॥
(तथास्य कल्पशास्त्र चिकित्सितञ्च यथा,—
“बलिशान्तीष्टकर्म्माणि कार्य्याणि ग्रहशान्तये।
मन्त्रश्चाय प्रयोक्तव्यस्तत्रादौ सर्व्वकामिक ॥
ॐ नमो भगवते गरुडाय त्र्यम्बकाय सद्यस्त्वर स्तुत स्तुत स्वाहा। ॐ क ख ट प श वैनतेयाय नम। ॐ ह्रीं हु च।
बालदेहप्रमाणेन पुष्पमालान्तु सर्व्वत ।
प्रगृह्य मुण्डिकाभक्तबलिर्देयस्तु शान्तिक ।
ॐकारी सुवर्णपक्षी बालक रक्ष रक्ष स्वाहा॥
ॐ नारायणाय नम ॥”
“प्रथमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति नन्दा नाम मातृका तया गृहीतमात्रस्य प्रथम भवति ज्वर। चक्षुरुन्मीलयति गात्रमुद्वेजयति न शेते क्रन्दति स्तन्य न गृह्णाति। आतङ्कारश्च भवति। बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्। नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्त-

लिका कृत्वा शुक्लौदन शुक्लपुष्प सप्तध्वजा सप्तप्रदीपा सप्तस्वस्तिका सप्तवटका। सप्तशष्कुलिका जम्बुलिका गन्धताम्बूल मत्स्यमांस सुरामद्यभक्तञ्च पूर्व्वस्यान्दिशि चतुष्पथे मध्याह्ने बलिर्दातव्य अश्वत्थपत्र जलकुम्भे निक्षिप्य शान्त्युदकेन स्नापयेत। रसोनसिद्धार्थक मेषशृङ्गनिम्बपत्रशिवनिर्म्माल्यैर्बालक धूपयेत। ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य व्याधि हन हन मुच मुच स्वाहा एवं दिनत्रय बलि दत्त्वा चतुर्थे दिवसे ब्राह्मण भोजयेत। तत सम्पद्यते शुभम् ॥
द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुनन्दा नाम मातृका। तया गृहीतमात्रस्य प्रथम भवति ज्वर। चक्षुरुन्मीलयति गात्रमुद्वेजयति न शेते क्रन्दति स्तन्य न गृह्णाति आतङ्कारश्च भवति।
बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।
तण्डुल हस्तपृष्ठैक गृहीत्वा दधिगुडघृतमिश्रित शरावैक गन्धताम्बूल पीतपुष्प पीतसप्तध्वजा। चत्वार प्रदीपा दशस्वस्तिका मत्स्यमांससुरातिलचूर्णञ्च पश्चिमस्यान्दिशि चतुष्पथे बलिर्दातव्य। दिनानि त्रीणि त्रिसन्ध्य तत शान्त्युदकेन स्नापयेत। शिवनिर्म्माल्यसिद्धार्थमार्ज्जाररोम उशीरबालकघृतैर्धूप दद्यात। ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य व्याधि हन हन मुच मुच ह्रीं फट स्वाहा। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत तत सम्पद्यते शुभम।
तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतनानाममातृका तया गृहीतमात्रेण प्रथम भवति ज्वर। गात्रमुद्वेजयति स्तन्य न गृह्णाति मुष्टि बध्नाति क्रन्दति ऊर्द्ध निरीक्षते। बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम। नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिका कृत्वा रक्तचन्दन गन्धताम्बूल रक्तसप्तध्वजा। सप्तप्रदीपा सप्तस्वस्तिका। पक्षिमांससुराशभक्त दक्षिणस्यान्दिशि अपराह्णे चतुष्पथे बलिर्दातव्य। शिवनिर्म्माल्यगुग्गुलुसर्षपनिम्बपत्रमेषशृङ्गैर्दिनत्रय धूपयेत। ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य व्याधि हन हन मुच मुच स्वाहा। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत तत सम्पद्यते शुभम् ॥
चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति मुखमुण्डिकानाम मातृका तया गृहीतमात्रेण प्रथम भवति ज्वर। ग्रीवां नामयति चक्षुरुन्मीलयति स्तन्य न गृह्णाति रोदिति स्वपिति मुष्टि बध्नाति बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्। नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा श्वेतपत्रपुष्प गन्ध ताम्बूल दशध्वजा दीपाश्चत्वार। त्रयोदश स्वस्तिका मत्स्यमांससुरामद्यभक्तञ्च उत्तरस्यां दिशि अपराह्णे बलिर्देय चतुष्पथे। ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य व्याधि हन हन मथ मथ स्वाहा। चतुर्थे

दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् तत सम्पद्यते शुभम् ।

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति कटपूतना नाम मातृका । तया गृहीतमात्रेण प्रथम भवति ज्वर । गात्रमुद्वेजयति स्तन्य न गृह्णाति मुष्टि बध्नाति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । कुम्भकारचक्रस्य मृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां विधाय गन्धताम्बूल शुक्ल पुष्प शुक्लौदन पञ्च ध्वजा पञ्च प्रदीपा पञ्च-वटका ऐशान्यां दिशि बलिर्दातव्य । शान्त्यु-दकेन स्नापयेत । शिवनिर्माल्यसर्पनिर्मोक गुग्गुलु निम्बपत्रबालकघृतैर्धूप दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय असुकस्य व्याधि चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् तत सम्पद्यते शुभम् ॥

षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति शकुनिकानाम मातृका तया गृहीतमात्रेण प्रथम भवति ज्वर । गात्रभेद दर्शयति दिवारात्रावुत्थान भवति । ऊर्द्ध्व निरीक्षते । बलि तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लपीतरक्तपुष्पगन्धताम्बूलानि दश दीपा । दश पीतध्वजा दश स्वस्तिका दश वटका । चौरजम्बुडिका । मत्स्यमांससुरा आग्नेय्यान्दिशि निष्क्रान्ते मध्याह्ने बलिर्दातव्य । शान्त्युदकेन स्नापयेत । शिवनिर्माल्यरसोन-गुग्गुलुसर्पनिर्मोकनिम्बपत्रघृतैर्धूप दद्यात । ॐ नमो नारायणाय असुकस्य व्याधि चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत तत सम्पद्यते शुभम ॥

सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति शुष्करेवती नाम मातृका । तया गृहीतमात्रेण प्रथम भवति ज्वर । गात्रमुद्वेजयति मुष्टि बध्नाति रोदिति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । रक्तशुक्लपुष्प गन्धताम्बूलरक्तौदन कृशराख्यत्रयोदश स्वस्तिका त्रयोदश शष्कुलिका जम्बुडिका मत्स्यमाससुरा त्रयोदश ध्वजा पञ्च प्रदीपा । पश्चिमस्यान्दिशि ग्रामनिष्क्रान्तेऽपराह्णे वृक्षमाश्रित्य बलिर्दातव्य । शान्त्युदकेन स्नापयेत । गुग्गुलुमेषशृङ्गसर्षपोशीर बालकघृतैर्धूपन्दद्यात । ॐ नमो नारायणाय दीप्ततेजसे हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा ॥ चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोज`येत् तत सम्पद्यते शुभम् ।

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति अर्य्यका नाम मातृका तया गृहीतमात्रेण प्रथम भवति ज्वर । मूत्रगन्ध पूतिगन्धश्च जायते । आहार न गृह्णाति गात्रमुद्वेजयति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि तत सम्पद्यते शुभम् । रक्तपीतध्वजा चन्दन पीतपुष्प शष्कुल्य पर्पटिका मत्स्य-मांससुरा जम्बुडिका प्रत्यूषे बलिन्दद्यात ॥ ॐ नमो नारायणाय त्रैलोक्यविद्रवणाय चतुर्दिशामीशनाय व्याधि हन हन मुञ्च मुञ्च ज्वल ज्वल दह दह ॐ ह्रीँ फट स्वाहा ॥ चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत तत सम्पद्यते शुभम् ।

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सूतिका नाम मातृका । तया गृहीतमात्रस्य प्रथम भवति ज्वर । नित्य छर्द्दयति गात्रभेद दर्शयति मुष्टि बध्नाति । निद्रातितरा स्यात्बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येनसम्पद्यते शुभम् । नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिका निर्माय शुक्लवस्त्रेण वेष्टयेत । शुक्लपुष्प शुक्लौदन गन्धताम्बूल शुक्ला त्रयोदश ध्वजा त्रयोदश प्रदीपा त्रयोदश स्वस्तिका त्रयोदश मत्स्यमांससुरा । उत्तर-दिग्विभागे ग्रामनिष्क्राशे बलि दापयेत् । शान्त्युदकेन स्नापयेत । गुग्गुलुनिम्बपत्रगोधूमगोशृङ्ग श्वेतसर्षपघृतैर्धूप दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय चतुर्भुजाय हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्तत सम्पद्यते शुभम् ।

दशमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति निरृता नाम मातृका । तया गृहीतमात्रेण प्रथम भवति ज्वर । गात्रमुद्वेजयति चीत्कार करोति पुरीषमूत्रञ्च बहु भवेत । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पारावारस्य मृत्तिकया पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनगन्ध ताम्बूलादिभिर्भूषयित्वा पञ्च वर्णा, पञ्च ध्वजा पञ्च प्रदीपा पञ्च स्वस्तिका पञ्च पुत्तलिका मत्स्यमांससुरा वायव्यान्दिशि बलिन्दद्यात । काकविष्ठागोमांसगोशृङ्गरसोनमार्ज्जाररोम-निम्बपत्रघृतैर्धूपयेत । ॐ नमो नारायणाय चूर्णितहस्ताय हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्तत सम्पद्यते शुभम् ॥

एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति पिलिपिच्छिका नाम मातृका । तया गृहीत-मात्रस्य प्रथम भवति ज्वर । आहार न गृह्णाति । ऊर्द्ध्वदृष्टिर्भवति गात्रभङ्गश्च भवति चीत्कारश्च भवति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनरक्ता तस्या मुख दुग्धेन सिञ्चेत पीतपुष्प गन्धताम्बूल सप्त प्रदीपा अष्टौ वटका अष्टौ शष्कुलिका अष्टौ पुरिका मत्स्यमांस सुरा पूर्व्वस्यान्दिशि बलिर्दातव्य । शान्त्युदकेन स्नापयेत । शिवनिर्माल्य गुग्गुलु गोशृङ्गसर्पनिर्मोकघृतैर्धूपयेत । ॐ नमो नारायणाय मुञ्च मुञ्च स्वाहा । चतुर्थेदिवसे विप्रान् भोजयेत्तेन सम्पद्यते शुभम् ॥

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति कामुका नाम मातृका । तया गृहीतमात्रस्यादौ जायते ज्वर । हसित्वा वदति अकुस्मात्-तर्जयति क्रामति नि श्वसिति । मुहुर्मुहु-श्छर्द्दयति । आहार न करोति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । क्षीरेण पुत्त-लिकां कृत्वा शुक्लकुसुम गन्धताम्बूलं शुक्ला सप्त ध्वजा, । सप्त शष्कुलिका, ॥ सप्त प्रदीपा । करञ्जेन दधिभक्तेन सर्व्वकर्म्मबलि दद्यात शान्त्युदकेन स्नापयेत् । श्वेतसर्षपगुग्गुलुशिव निर्माल्यघृतैर्धूपयेत । ॐ नमो नारायणाय व्याधि मुञ्च मुञ्च हन हन स्वाहा । चतुर्थ दिवसे विप्रान् भोजयेत । तत सम्पद्यते शुभम् ॥

इति रावणकृत बालतन्त्र समाप्तम ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे॥)

बालचर्य्य, पु (बालस्य बालकस्येव चर्य्या यस्य ।) कार्त्तिकेय । इति त्रिकाण्डशेष ॥ बालकस्य चरित्रे, क्ली ॥

बालतनय , पु, (बालानि नवोद्गतपत्राणि तनया इव यस्य ।) खदिरवृक्ष । इत्यमर ।२।४।४६ ॥ (गुणादयोऽस्य खदिरशब्दे ज्ञातव्या ॥) बालकपुत्रश्च ॥

बालतन्त्र क्ली, (बालाय बालकरक्षार्थं तन्त्रमुपाय शास्त्र वा ।) गर्भिणीचर्य्या । तत्पर्य्याय । कुमारभृत्या २ गर्भिण्यवेक्षणम् ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (अस्य विवरणन्तु सुश्रुते सूत्र स्थाने १ अध्याये । यथा, "शल्य शालाक्य कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगद-तन्त्र वाजीकरणतन्त्रमिति ॥" कौमारभृत्यस्य वा बालतन्त्रस्य लक्षणमाह तत्रैव । "कौमार भृत्य नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोध-नाथ दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुप शमनार्थम् ॥' बालतन्त्राणि कानि तान्याह तत्रैव ३ अध्याये ।

"नवग्रहाकृतिज्ञान स्कन्दस्य च निषेधनम् ।
अपस्मारशकुन्योश्च रेवत्याश्च पुन पृथक ॥
पूतनायास्तथान्धाया मण्डिका शीतपूतना ।
नैगमेयचिकित्सा च गृहीतपत्ति सयोनिजा ॥
कौमारतन्त्रमित्येतत शारीरेषु प्रकीर्त्तितम् ॥"

एतेषा विवरणन्तु बालग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

बालतृण, क्ली (बाल नवजात तृणम् ।) नवतृणम् । तत्पर्य्याय । शष्पम् २ । इत्यमर ।२।४।१६७ ॥ (यथा रघौ २।२६ श्लोकटीकायां मल्लिनाथ । गङ्गाया प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विरूढानि जातानि शष्पाणि बालतृणानि यस्मिन् तत् ॥")

बालदलक पु, (बालानि दलानीव दलानि यस्य । यद्वा बाल इव क्षुद्र दल यस्य । तत स्वार्थे कन् ।) खदिरवृक्ष । इत्यमरटीकायां भरत ॥

बालधि , पुं, (बाला केशा धीयन्तेऽत्र । बाल+ धा+कि ।) केशयुक्तलाङ्गूलम् । इत्यमर ।२।८ ५० ॥ (यथा, किराते । १२ । ४७ ।

"चमरीगणै शिववलस्य
बलवति भयेऽप्युपस्थिते ।
वंशवितातिषु विषक्तपृथु
प्रियबालबालधिभिरादर्दे धृति ॥")

बालपत्र , पुं, (बाल इव क्षुद्र पत्र यस्य ।) खदिर वृक्ष । इत्यमरटीकायां भरत ॥ यवास । इति राजनिर्घण्ट ॥ (बाल पत्रमिति विग्रहे ।) क्ली । नूतनपर्णम् ॥ (यथास्य पर्याय, ॥

"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बालपत्रकः, पुं, (बालपत्र एव । स्वार्थे कन् ।) खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बालपाश्या, स्त्री, (बालपाशे केशसमूहे साधु तत्र साधुरिति यत् ।) सीमन्तिकास्थितस्वर्णादिरचितपङ्क्तिका । सिंथी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पारितथ्या २ । इत्यमरः ।२।६।१०३॥ बालपाश्यस्थितमणिः । इति तट्टीकायां तर्कवागीशः ॥

बालपुष्पिका, स्त्री, (बालानि क्षुद्राणि पुष्पाणि यस्याः । ततः स्वार्थे कन् कापि अत इत्वम् ।) यूथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या यूथिकाशब्दे निर्द्दिष्टा ॥)

बालपुष्पी, स्त्री, (बालानि क्षुद्राणि पुष्पाणि यस्याः सा ।) यूथिका । इति जटाधरः ॥

बालभद्रकः, पुं, (बालेऽपि भद्र इव । ततः स्वार्थे कन् ।) विषभेदः । तत्पर्य्यायः । प्राम्भवः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बालभैषज्यं, क्ली, (बालं भैषज्यम् । यद्वा, बालस्य शिशोर्भैषज्यम् ।) रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ बालकस्यौषधञ्च ॥ (तद्यथा —
"भैषज्यं पूर्व्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु ।
कार्य्यन्तदेव बालानां मात्रा तस्य कनीयसी ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥)

बालभोज्यः, पुं, (बालानां भोज्यः ।) चणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बालकभक्ष्यद्रव्ये, त्रि ॥

बालमूषिका, स्त्री, (बाला क्षुद्रा मूषिका इन्दुरः ।) क्षुद्रमूषिका । छिटका इन्दुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गिरिका २ । इत्यमरः ।२।५।१२॥ पिक्कः ३ वेश्मनकुलः ४ पिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

बालयज्ञोपवीतकं, क्ली (बालं यज्ञोपवीतम् । ततः स्वार्थे कन् ।) उपवीतविशेषः । तत्पर्य्यायः । उरस्कटः २ पञ्चवटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बालराजं, क्ली, (बालः स्वल्पोऽपि राजते इति । राज + पचाद्यच् ।) वैदूर्य्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ बालकश्रेष्ठे, पुं ॥

बालरोगः, पुं, (बालस्य रोगः ।) बालकस्य व्याधिः । तस्य निदानं लक्षणानि चाह ।
"धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा ।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः ।
दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः ॥ * ॥
वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः ।
क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुतः ॥
स्विन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।
तृष्णालुरुष्णसर्व्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥
श्लेष्मदुष्टं पिबन् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।
निद्रार्द्दितो जडः शूनवक्त्राक्षश्छर्द्दनः शिशुः ॥
ज्वराद्या व्याधयः सर्व्वे वक्ष्यन्ते महतान्तु ये ।
बालानामपि ते तद्वद्बोद्धव्या भिषगुत्तमैः ॥
बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च ।
तालुकण्टकमुख्यांस्तानवधारय यत्नतः ॥"
तत्रादौ तालुकण्टकमाह ।
"तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्द्ध्नि जायते ॥
तालुपातात् स्तनद्वेषः कृच्छ्रात् पानं शकृद्द्रवम् ।
तृडक्षिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्द्धरता वमिः ॥"
पानं स्तन्यस्य । शकृद्द्रवं द्रवरूपम् ॥
अथ महापद्ममाह ।
"विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनः शीर्षवस्तिजः ।
पद्मवर्णो महापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः ।
शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥"
पद्मवर्णः लोहितवर्णः तत्र शीर्षजो विसर्पः शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयात् गुदं व्रजेत् । एवं वस्तितो गुदं याति । गुदतो हृदयं हृदयाच्छिरो याति इति बोद्धव्यम् ॥
अथ कुकूणकमाह ।
'कुकूणकः क्षीरदोषात् शिशूनामेव वर्त्मनि ।
जायते तेन तन्नेत्रं कण्डुरं प्रस्रवेन्मुहुः ॥
शिशुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासाप्रघर्षणम् ।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः ॥
कुकूणकः कोथुया इति लोके ख्यातः ॥ * ॥
अथ तुण्डिगुदपाकमाह ।
'वातेनाध्मापिता नाभिः सरुजा तुण्डिरुच्यते ।
बालस्य गुदपाकाख्यो व्याधिः पित्तेन जायते ॥
अथाहिपूतनमाह ।
'शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
स्विन्ने वा स्नाप्यमानस्य कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥
कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते ।
एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥
स्विन्ने स्वेदिते ॥ * ॥ अथाजगल्लीमाह ।
'स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा ।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका ॥
ग्रथिता गुम्फितेव । मुद्गसन्निभा । मुद्गाकृतिः ॥
अथ पारिगर्भिकमाह ।
'मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि ।
कासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः ॥
युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम् ।
रोगं परिभवाख्यञ्च तत्र युञ्जीत दीपनम् ॥
पिबन्नपीत्यपिशब्दादपिबन्नपि पारिगर्भिकः ।
अहीकी इति लोके ।
परिभवाख्यः परिभवेति नामान्तरम् ॥ * ॥
अथ दन्तोद्भेदकान् रोगानाह ।
'दन्तोद्भेदः शिशोः सर्व्वरोगाणां कारणं स्मृतम् ।
विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासच्छर्द्दिशिरोरुजम् ॥
अभिष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥
कारणमित्यन्वयः । पोथकी वर्त्मरोगविशेषः ॥
अथ बालरोगाणां चिकित्सा ।
'भैषज्यं पूर्व्वमुद्दिष्टं महतां यज्ज्वरादिषु ।
तदेव कार्य्यं बालानां किन्तु दाहादिकं विना ॥
दाहादिकं विना अग्निदाहादिक्षारवमनविरेचनशिरावेधादिकं विना । महाकष्टे चोत्पन्ने वमनविरेकाद्यं दद्यात् । यत आह सुश्रुतः ।
विरेकवस्तिवमनान्यृते कुर्य्याच्च नात्ययादिति ।
अत्ययात् विनाशकरकष्टात् ऋते विना ॥
स एवं दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते ।
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा तस्य कनीयसी ॥
अस्य बालस्य । कनीयसीमात्रामाह विश्वामित्रः ।
'विडङ्गफलमात्रन्तु जातमात्रस्य भेषजम् ।
अनेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्द्धयेत् ॥'
विडङ्गपरिमितं भेषजं चूर्णीकृत्य किंवा कल्कीकृत्याथवावलेहीकृत्य दद्यादित्यर्थः । तन्त्रान्तरे त्वन्यथाभिहितम् ।
'प्रथमे मासि बालाय देया भेषजरक्तिका ।
अवलेह्या तु कर्त्तव्या मधुक्षीरसिताघृतैः ॥
एकैकां वर्द्धयेत्तावद्यावत् संवत्सरो भवेत् ।
तदूर्द्धं माषवृद्धिः स्याद्यावत् षोडशवत्सराः ॥
एकैकां रक्तिकाम् तदूर्द्धं वर्षोपरि माषवृद्धिः प्रतिवर्षं पञ्चगुञ्जात्मकस्य माषस्य वृद्धिर्भवति । गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषक इत्यमरसिंहः ॥
'ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः ।
ततो बालकवन्मात्रा ह्रासनीया शनैः शनैः ॥
ततः षोडशवत्सरोपरि ।
पूर्व्वकल्कावलेहानामियं मात्रा प्रकीर्त्तिता ।
कषायस्य पुनः सैव विज्ञातव्या चतुर्गुणा ॥
क्षीरपस्य शिशोर्देयमौषधं क्षीरसर्पिषा ।
धात्र्यास्तु केवलं देयं न क्षीरेणापि सर्पिषा ॥
क्षीरान्नादस्य पूर्व्ववत् क्षीरसर्पिषा । प्रकारान्तरेणौषधपानमाह सुश्रुतः ।
'येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्ते गदङ्कराः ।
तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ पाययेत् शिशुं स्तनौ ॥
अवचनानां बालानामभ्यन्तरव्याधिज्ञानोपायमाह ।
'अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्रास्य जायते ।
मुहुर्मुहुः स्पृशति तं स्पृश्यमानेन रोदिति ॥
निमीलिताक्षो मूर्द्धस्थे रोगे नो धारयेच्छिरः ।
वस्तिस्थे मूत्रसङ्गार्त्तो क्षुधार्त्तोऽपि गच्छति ॥
विण्मूत्रसङ्गवैवर्ण्यच्छर्द्दिराध्मानकूजनैः ।
कोष्ठे व्याधीन् विजानीयात् सर्व्वत्रस्थांश्च रोदनैः ॥
अथादौ ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
'स्तन्ये निवार्य्यते बाले स्तन्यं नैव निवार्य्यते ।
मात्रया लङ्घयेद्धात्रीं शिशोरेतद्विलङ्घनम् ॥
मात्रया लङ्घनेन लघु भोजयेत् ।
'भद्रमुस्ताभयानिम्बपटोलमधुकैः कृतः ।
क्वाथः कोष्णः शिशोरेष निःशेषज्वरनाशनः ॥
भद्रमुस्तादिक्वाथः सर्व्वज्वरेषु ॥ * ॥
'घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् ।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासं श्वासं वमिं हरेत् ॥
अरुणा अतिविषा । चतुर्भद्रिका ज्वरातिसारेषु ॥

'विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनां
जलं सलोध्रं गजपिप्पली च ।
क्वाथावलेहौ मधुना विमिश्रौ
बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥
जलं बाला । विल्वादिक्वाथावलेहौ । बालातिसारेषु ।
समङ्गाधातकीलोध्रसारिवाभिः शृतं जलम् ।
दुग्धेरेऽपि शिशोर्देयमतीसारे समाक्षिकम् ॥
समङ्गा लज्जालुमूलम् । समङ्गादिक्वाथो दुग्ध-
रेऽतीसारे ॥ * ॥
विडङ्गाजमोदा च पिप्पलीतण्डुलानि च ।
एषामालोड्य चूर्णानि सुखं तप्तेन वारिणा ।
आमे प्रवृत्तेऽतीसारे कुमारं पाययेद्भिषक् ॥
विडङ्गादिचूर्णमतीसारे ॥ * ॥
मोचरसः समङ्गा च धातकी पद्मकेशरम् ।
पिष्टैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसारनाशिनी ॥
मोचरसलज्जालुमूलधातकीपुष्पकमलकेशराणां मिलित्वा
तोला १ तण्डुलकोष्ठरीतोला १ जलतोला
२१ अनेनैकीकृत्य यवागू साधनीया । मोच
रसादियवागू रक्तातिसारे ॥ * ॥
नागरातिविषामुस्तावालकेन्द्रयवैः शृतम् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥
नागरादिक्वाथः सर्वातीसारे ॥ * ॥
'लाजायष्टिमधुका शर्करा क्षौद्रमेव च ।
तण्डुलोदकयोगेन क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥
लाजादिचूर्णं प्रवाहिकायाम् ॥ * ॥
रजनी सरलो दारुबृहती गजपिप्पली ।
पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढ़ं माक्षिकसर्पिषा ॥
दीपनं ग्राहकं हन्ति मारुतार्त्तिसकामलाम् ।
ज्वरातीसारपाण्डूंश्च बालानां सर्वरोगनुत् ॥
रजन्यादिचूर्णं ग्रहण्यादौ ॥ * ॥
पौष्करातिविषाशृङ्गीमागधीधन्वयासकैः ।
शृतं चूर्णं सक्षौद्रं शिशूनां पञ्चकासजित् ॥
पौष्करादिचूर्णं कासेषु ॥ * ॥
'पौष्करातिविषावासाकर्कटशृङ्गीरजो लिहन् ।
मधुना मुच्यते बालः कासैः पञ्चभिरन्विते ॥
मुस्तकादिरजः कासेषु ॥ * ॥
'धात्रीकुसुमसंयुक्तधातकीगैरिकैः लेहिका ।
मधुना विरचय्यातान् शिशोः कासान् जयो
दृति ॥

कासे ॥ * ॥
'द्राक्षा शर्करया युक्तं तण्डुलोदकसंयुतम् ।
पाययेतत् प्रदातव्यं वान्तिश्वासयोः शिशोः ॥'
द्राक्षादिपानं कासश्वासयोः ॥ * ॥
'शालावालाम्बुबालाश्वातिचूर्णं क्षौद्रेण समिता ।
लीढ़ं बाल निवर्त्तयेत् कासञ्च तमकं तथा ॥'
तमकं श्वासभेदः । शालादिचूर्णं कासश्वासयोः ॥
'चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत् ।
हिक्कां प्रशमयेत् क्षिप्रं छर्द्दिञ्चापि शिशोः
स्थिताम् ॥

हिक्कायां छर्द्दौ च ॥ * ॥
'आम्रास्थिलाजसिन्धूत्थं सक्षौद्रं छर्द्दिं शमयेत् ।'
छर्द्दाम् ॥ * ॥

'पीतं पीतं वमेद्यस्तु स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।
द्विवार्त्ताकी फलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥
द्विवार्त्ताकी इत्यतीसारम् ॥ * ॥
'पञ्चकोलानि पिप्पलीपिप्पली-
मूलचव्यचित्रकनागराणि ॥
क्षीरच्छर्द्याम् ॥ * ॥
हीबेरशर्करायुक्तं क्षौद्रं लीढं तृष्णाहरं परम् ।
घृतेन सिन्धुविश्वैलाहिङ्गुभार्गीरजो लिहन् ॥
आनाहं वातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा शिशुः ॥
आनाहे वातशूले च ॥ * ॥
'कपोतमयाणिताचौद्रस्वच्छेलासैन्धवैः शृतं ।
मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यं शिशूनां वेह उत्तमं ॥
मूत्राघाते ॥ * ॥
'यदा तु दुर्बलो बालः खादन्नपि च वह्निमान् ।
विदारीकन्दगोधूमयवचूर्णं घृतप्लुतम् ॥
खादयेत्तदनु क्षीरं शृतं समधुशर्करम् ॥
कार्श्ये ॥ * ॥
मुस्तकुञ्जाकबीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् ।
पिष्ट्वा तोयेन सलिलैर्मेषोऽपि शोथघ्नं शिशोः ॥
शोथे ॥ * ॥
'पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राक्वथितं पिबेत् ।
ज्वलवीसर्पविस्फोटज्वरार्त्तां शाम्यते शिशुः ॥'
ज्वलवीसर्पविस्फोटज्वरेषु ॥ * ॥
'गृहधूमनिशाकुष्ठराजिकेन्द्रयवैः शिशोः ।
लेपस्तक्रेण हन्त्याशु विधामामविचर्चिकाम् ॥
वारितातिलकोध्रामा कषायो मधुकस्य च ।
बलाविधि मुखे शुष्को धावनार्थं शिशोः सदा ॥
मुखपाके ॥ * ॥
अश्वत्थत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ॥
मुखपाके ॥ * ॥
'पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतम् ।
बालो रोदिति यस्तस्मै लेढुं दद्यात् सुखा
वहम् ॥

रोदने ॥ * ॥
'हरीतकी वचा कुष्ठं कल्कं माक्षिकसंयुतम् ।
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥
तालुकण्टके ॥ * ॥
'फलत्रिकं लोध्रपुनर्नवे च
शृङ्गबेरं बृहतीद्वयञ्च ।
आलेपनं शोथहरं सुखोष्णं
कुकूणके कार्य्यमुदाहरन्ति ॥
कुकूणके ॥ * ॥
'ज्वलितेनाग्निवर्णेन क्षीरसिक्तेन लोष्ट्रया ।
स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशाम्यति ॥'
नाभिशोथे ॥ * ॥
'नाभिपाके निशालोध्रप्रियङ्गुमधुकैः शृतम् ।
तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिर्वाप्यवधूलनम् ॥
दग्धेन च्छागशकृता नाभिपाकेऽवचूर्णनम् ।
त्वक्चूर्णं सौरियां वापि कुर्य्याच्चन्दन-
रेणुना ॥'

नाभिपाके ॥ * ॥
'गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।

रसाञ्जनं विशेषेण पानलेपनयोर्हितम् ॥
शङ्खयष्ट्याञ्जनैश्चूर्णं शिशूनां गुदपाकनुत् ॥
अञ्जनं रसाञ्जनम् । गुदपाके ॥ * ॥
'शुक्तसौवीरयष्ट्याह्वैर्लेपो देयोऽहिपूतने ॥
अहिपूतने ॥ * ॥
'पारिगर्भिकरोगे तु पूज्यते वह्निदीपनम् ॥
पारिगर्भिके ॥ * ॥
दन्तपालिन्तु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।
धातकीपुष्पपिप्पल्योर्धात्रीफलरसेन वा ॥
दन्तोत्थानभवा रोगा पीडयन्ति न बालकम् ।
जाते दन्ते हि शाम्यन्ति यतस्तद्धेतुका
गदाः ॥

दन्तोद्भेदजरोगेषु ॥ * ॥
'सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ।
मत्स्याक्षकः शङ्खपुष्पी मधु सर्पिः सकाञ्चनम् ॥
अर्कपुष्पीमधु घृतं चूर्णितं कनकं वचा ।
सहेमचूर्णं कैटर्य्यं श्वेता दूर्व्वा घृतं मधु ॥
चत्वारोऽभिहिताः प्राशाः श्लोकार्द्धसमापनाः ।
कुमाराणां वपुर्मेधावलबुद्धिकराः स्मृताः ॥
सौवर्णचूर्णम् । चतुर्ष्वपि योगेषु मारित-
सुवर्णचूर्णम् । मत्स्याक्षकः ब्राह्मी इति लोके
बकम इत्येके । अर्कपुष्पी अर्कसदृशपुष्पलता ।
कैटर्य्यं कटफलम् । श्वेता दूर्व्वाविशेषः अपीति
केचित् । सवत्सरं यावदेते योगाः प्रयोज्याः
द्वादशवर्षावधीति केचित् ॥ * ॥
'बालानाञ्च वपुर्मेधावलबुद्धिकराः स्मृताः ।
लाक्षारसे समे तैलं मस्तुनश्च चतुर्गुणे ॥
रास्नाचन्दनकुष्ठाब्दवाजिगन्धानिशायुते ।
शताह्वादारुयष्ट्याह्वमूर्व्वातिक्ताहरेणुभिः ॥
सविद्धं ज्वररक्षोघ्नं बलवर्णकरं शिशोः ॥"
लाक्षादितैलं बालेषु ॥ * ॥ इति भावप्रकाशे
बालरोगाधिकारे ॥
बालवायज क्ली, (बालवाये वैदूर्य्यप्रभवे देश-
विशेषे जायते इति । जन् + ड ।) वैदूर्य्यम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विदूरतिर्विशेषवाचस्य
वैदूर्य्यशब्दे ज्ञेयः ॥)
बालवाय [ज] क्ली, (बालानां लोम्नां वाले
निर्म्मितं वा वायः ।) केशनिर्म्मितव्यजनम् ।
बालकस्य वक्षश्च । इति केचित् ॥
बालवाह्य पुं, (बालाः शिशवो वाह्या यस्य ।
एते खलु कस्मिंश्चिदुपस्थिते भये शिशून् पृष्ठे
निधाय पलायन्ते इति प्रसिद्धेस्तथात्वम् ।)
वनच्छागः । इति हारावली । ८१ ॥ बालक
वहनीये त्रि ॥
बालव्यजनं, क्ली, (बालस्य चमरीपुच्छस्य वालेन
वा निर्मितं व्यजनम् ।) चामरम् । तत्पर्य्यायः ।
रोमगुच्छः २ प्रकीर्णकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा कुमारे । १ । १३ ।
"लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभै-
रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्व्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्य्यः ॥"

बालकस्य व्यजनञ्च ॥
"बालव्यजनमोजस्य मक्षिकादीन् व्यपोहति ।"
इति द्रव्यगुणः ॥

बालव्रत, पुं, मञ्जुघोषनामकबुद्धजिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बालसन्ध्याभ, पुं (बालसन्ध्या इव आभा यस्य ।) अरुणवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

बालसूर्य्यं, क्ली (बाल सूर्य्य इव) वैदूर्य्यमणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रातःकालीनसूर्य्ये, पुं ॥

बालसूर्य्यक क्ली, (बालसूर्य्य एव । बालसूर्य्य + स्वार्थे कन् ।) वैदूर्य्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

बालहस्त, पुं, (बाला हस्त इव मक्षिकादीनां निवारकत्वात् ।) बालधिः । लोमयुक्तलाङ्गूलम् । इत्यमरः ॥ (केशानां हस्तः समूहः त्रि । केशसमूहश्च इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

बाला, स्त्री, (बाला केशा इव पदार्थो विद्यन्ते यस्याः । बाल + अर्श आद्यच् ततष्टाप् ।) नारिकेलः । हरिद्रा । मल्लिकाभेदः । अलङ्कारभेदः । मेध्यम् । त्रुटिः । स्त्री । इति सुद्राङ्किता मेदिनी ॥ घृतकुमारी । ह्रीवेरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अम्बष्ठा । नीलझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ एकवर्षवयस्का गौः । यथा,—
"वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विवार्षिकी ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
षोडशवर्षीया स्त्री । सा शीतग्रीष्मकाले च प्रशंसनीया सर्व्वदा च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, रतिमञ्जर्य्याम् ।
"बाला स्त्री प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी ।
प्रौढ़ा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥"
यथा, मेघदूते । ८३ ।
"गाढ़ोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् ॥"
कन्यामात्रेऽपि । यथा मार्कण्डेये । २१ । २८ ।
"इयञ्च मूर्च्छामगात् कारणं यत ब्रवीष्व तत् ।
त्वयि प्रीतिमती बाला दर्शनादेव मानद ! ॥"
पञ्चवर्षा स्मृता बाला । इति हारीते । १ । ५ ।)
अनतिद्विवार्षिकी कन्या । तस्याश्च द्वयस्कबालस्य च अग्निसंस्कारादिनिषेधो यथा,—
"अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृताः ।
न तेषामग्निसंस्कारो न पिण्डं नोदकक्रिया ॥"
इति गारुडे १०७ अध्यायः ॥

बालाक्षी, स्त्री (बाला केशा इवाक्षिसदृशं च पुष्पं यस्याः ।) केशपुष्पाढ्या । तत्पर्य्यायः । मानसी १ दुग्धपुष्पी २ केशधारिणी ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बालार्क, पुं, (बालो नवोदितोऽर्कः सूर्य्यः ।) प्रातःकालीनसूर्य्यः । यथा,—
"रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीं तनूम् ॥"
इत्यादि विश्वसारे अन्नपूर्णाध्यानम् ॥
कन्याराशिस्थसूर्य्यः । यथा,—
"शुष्कमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥"
इति चाणक्यम् ॥

वालि, पुं (वाले केशे जातः । वाल + इञ् ।) कपिविशेषः । तत्पर्य्यायः । ऐन्द्रिः २ वाली ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयमेव श्रीरामेण हतः । अस्य जन्मादिकविवृतिस्तु वालिन् शब्दे द्रष्टव्या ।)

बालिका, स्त्री (बाला एव । बाल + स्वार्थे कन् । टाप् अत इत्वम् ।) बाला । कन्या । बालुका । पत्रकाहला । कर्णभूषणम् । इति मेदिनी । के, १३ ॥ एला । इति शब्दरत्नावली ॥ कन्यास्वरूपलक्षणं यथा,—
"कन्या देया स्वयं प्रोक्ता कन्यारूपा तु शूलिनी ।
यावदक्षतयोनिः स्यात्तावद्देवी सुरारिहा ॥"
इति देवीपुराणम् ॥

वालिखिल्याः पुं, पुलस्त्यकन्यायां सन्नत्यां क्रतो षष्टिसहस्रसंख्यकपुत्रा ऋषिविशेषाः । यथा,—
"प्रीत्यां पुलस्त्यो भगवान् दत्तात्रिमसृजत प्रभुः ।
पूर्व्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥
वदबाहुं तथा कन्यां सन्नतिर्नाम नामतः ।
पुत्राणां षष्टिसाहस्रं सन्नतिः सुषुवे क्रतोः ॥
ते चोर्द्धरेतसः सर्व्वे वालिखिल्या इति स्मृताः ॥"
इति कौर्म्मे १२ अध्यायः ॥
अपि च ।
"क्रतोश्च सन्नतिर्भार्य्या वालिखिल्यानसूयत ।
षष्टिर्यानि सहस्राणि ऋषीणामूर्द्धरेतसाम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः । ५२ । २४ ॥
तेषामङ्गुष्ठपरिमाणस्य प्रमाणं यथा,—
"अथापश्यदृषीन् ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः ।
पलाशवृन्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि ॥
प्रलीनान् स्वेष्विवाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान् ।
क्लिश्यमानान् मन्दबलान् गोष्पदे सम्प्लुतोदके ॥"
इति महाभारते । १ । ३१ ॥
वालखिल्योऽपि पाठः । यथा "ब्रह्मदानगतं वालखिल्यमेकादशस्कन्धं वालखिल्या शंसन्ति प्राणा वै वालखिल्याः" । इति चरणव्यूहभाष्यम् ॥

वालिनी स्त्री, अश्विनीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वालिश, क्ली, (वाला अग्नि यस्य इति वाली मस्तकस्तेन शेते यत्र । शी + आधारे ड ।) उपधानम् । इति शब्दमाला ॥ (बाहुलकात् शत्वम् । इति पाणिनि । ५ । १ । १२४ ॥)

वालिश, त्रि, (बाड् + इन् । डस्य लत्वम् । वालि वृद्धिं श्यतीति । वालि + शो + आतोऽनुपेति कः ।) शिशुः । (यथा, भागवते । ४ । १४ । २३ ।
"वालिशा वत यूयं वा अधर्म्मे धर्म्ममानिनः ॥"
वालिशा शिशुतुल्या इत्यर्थः ॥) मूर्खः । इति मेदिनी । शे, २६ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १७६ ।
"अपाङ्क्तो यावतः पाङ्क्त्यान् भुञ्जानाननुपश्यति ।
तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति वालिशः ॥"
"वालिशोऽज्ञः ।" इति तट्टीका ॥)

वालिहन्ता, पुं, (वालेर्वालिनो वा वानरराजस्य हन्ता ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वालिवधकथा यथा रामायणे । ४ । १६ । २७—३६ ।
"सूर्य्यपुत्रो महावीर्य्यः सुग्रीवः परिहीयते ।
वालिना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः ॥
वालिनं प्रति सामर्षो दर्शयामास राघवम् ।
वृक्षैः सशाखैः शिखरैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः ॥
मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः ।
तयोर्युद्धमभूद्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥
तौ शोणिताक्तौ युध्येतां वानरौ वनचारिणौ ।
मेघाविव महाशब्दैस्तर्जमानौ परस्परम् ॥
हीयमानमथापश्यत् सुग्रीवं वानरेश्वरम् ।
प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥
ततो रामो महातेजा आर्त्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ।
स शरं वीक्षते वीरो वालिनो वधकाङ्क्षया ॥
ततो धनुषि सन्धाय शरमाशीविषोपमम् ।
पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवान्तकः ॥
तस्य ज्यातलघोषेण त्रस्ताः पत्ररथेश्वराः ।
प्रदुद्रुवुर्म्मृगाश्चैव युगान्त इव मोहिताः ॥
मुक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिसन्निभः ।
राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातितः ॥
ततस्तेन महातेजा वीर्य्ययुक्तः कपीश्वरः ।
वेगेनाभिहतो बाणैर्निपपात महीतले ॥)
ओड्देशान्तर्गतग्रामविशेषश्च ॥

वाली [न्] पुं, (वाल केश उत्पत्तिस्थानत्वेन विद्यते यस्य । वाल + इनि । नामनिरुक्तिश्च यथा रामायणे ।
"अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।
वालेषु पतितं बीजं वाली नाम बभूव सः ॥")
इन्द्रपुत्रवानरराजविशेषः । स तु श्रीरामचन्द्रेण हतः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"मेरुर्नगवरः श्रीमान् जाम्बूनदमयः शुभः ।
तस्य मध्यमशृङ्गे तु सर्व्वदैवतपूजितम् ॥
तस्मिन् दिव्या सभा रम्या ब्रह्मणः शततोजना ।
तस्यामास्ते सदा देवः पद्मयोनिश्चतुर्मुखः ॥
योगमभ्यसतस्तस्य नेत्राभ्यां यदश्रु अपतत् ।
तद्गृहीतं भगवता पाणिना मार्जितञ्च तत् ॥
निःक्षिप्यमाणं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा ।
तस्मिन्नश्रुकणे राम ! वानरः समभूच्च ह ॥
उवाच मेरुशिखरं गत्वा त्वञ्च वनं शुभम् ।
नानाविहगसङ्घुष्टं पद्मोत्पलयुतं सरः ॥
आप्लुत्य पायसं तस्मिन् हृदे वानरसत्तमः ।
उत्प्लुत्य तस्मात् स हृदादुत्थितः प्रथमं पुनः ॥
तस्मिन्नेव क्षणे राम ! स्त्रीत्वं प्राप्तः स वानरः ।
तद्रूपमद्भुतं दृष्ट्वा व्याजितौ धैर्य्यमात्मनः ।
ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्कन्धे शिरसि पातितम् ॥
अनामाद्यैव तां नारीं सन्निकृष्टमथाभवत् ।
तत सा वानरपतिं जज्ञे वानरमीश्वरम् ॥
अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।
वालेषु पतितं बीजं वाली नाम बभूव ह ॥
भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्त्तिना ।

बीजं निषिक्तं ग्रीवायां पितामहमनुव्रतम् ।
ग्रीवायां पतितं बीजं सुग्रीवः समजायत ॥"
इति रामायणे उत्तरकाण्डे । ३७ सर्गः ॥
अपि च ।
"वानरेन्द्रं महेन्द्राभमिन्द्रो वालिनमात्मजम् ।
सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥"
इति रामायणे बालकाण्डे १७ सर्गः ॥
"स तु शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः ।
पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः ॥"
इति किष्किन्ध्याकाण्डे १७ सर्गः ॥
(वाला केशाः सन्त्यस्य ।) वालविशिष्टे, त्रि ॥

वालीश, पुं मूत्रकृच्छ्ररोगः । इति शब्दरत्नावली ॥

वा(वा)लु स्त्री (वलते अनेन । वल प्राणने । वल + उण् ।) एलवालुकनामकगन्धद्रव्यम् । इत्यु-णादिकोषः ॥

वा(वा)लुक, क्ली, (वालुरेव । स्वार्थे कन् ।) एलवालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥

वा(वा)लुक, पुं पानीयामलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वा(वा)लुका स्त्री, (वालुक + टाप् ।) रेणुविशेषः । वालि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सिकता २ सिता ३ शीतला ४ सूक्ष्मशर्करा ५ प्रवाही ६ महासूक्ष्मा ७ सूक्ष्मा ८ पानीयवर्षिका ९ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । सन्ताप-श्रमनाशित्वञ्च ।
"सेकप्रयोगतश्चैव शान्तिर्विनिवापहा ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
शाखा स्कन्धपादादि ॥ कर्कटी । इति जटाधरः ॥ कर्पूरः । अस्त्रविशेषः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

वा(वा)लुकागडः, पुं, (वालुकायां गडतीति तस्मात् चरति वा । वालुका + गड् च्यवने + पचाद्यच् । वालुकागतत्वादस्य तथात्वम् ।) मत्स्यविशेषः । वालिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः ॥ शिलाङ्कः २ । इति हारावली । १९ ॥

वा(वा)लुकात्मिका, स्त्री, (वालुकावदात्मा स्वरूपो यस्याः । कप् अत इत्वम् ।) शर्करा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वालुका आत्मा यस्य ।) वालुकामये, त्रि ॥

वा(वा)लुकाप्रभा स्त्री, (वालुकानामश्मरेणूनां प्रभा यस्याम् । अणुवालुकापरिणामत्वादस्य तथात्वम् ।) नरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ५ । ३ ॥

वा(वा)लुकामय, त्रि, (वालुका + मयट् ।) सिकता-मयम् । इति वैद्यकशब्दटीकायां भरतः ॥

वा(वा)लुकायन्त्रं, क्ली, (वालुकाया यन्त्रम् ।) औषधपाकार्थयन्त्रविशेषः । यथा,—
"भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपके ।
कूपिकाकण्ठपर्य्यन्तं वालुकाभिश्च पूरिते ।
भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते ।
वालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतन्त्रविदो विदुः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

वा(वा)लुकास्वेदः, पुं, (वालुकाभिर्विहितः स्वेदः ।) तप्तवालुकाभिस्तापनम् । यथा,—
"वातश्लेष्मकृते स्वेदान् कारयेद्वह्निनिर्म्मितान् ।
स्निग्धः स्वेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवातजान् ॥
खर्परभ्रष्टपटस्थितकाञ्जिकसिक्तवालुकास्वेदः ।
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥
शीतशूलं व्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
सञ्जाते मार्द्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्म्मता ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

वा(वा)लुकी, स्त्री, (वलति वालयति वा । वल-प्राणने + उक । स्त्रियां ङीप् ।) कर्कटीभेदः । तत्पर्य्यायः । बहुफला २ स्निग्धफला ३ क्षेत्रकर्कटी ४ क्षेत्रजा ५ काञ्चिका ६ कुलजा ७ । अस्या गुणाः ।
"वालुकी वातशमनी शीता रुच्या श्रमापहा ।
पित्तास्रशमनी रुच्या कुरुते कासशोषणम् ॥
"स्याद्वालुकी शरदि वर्णजदोषकर्त्री
हेमन्तजा च खलु पित्तहरा च रुच्या ।
पित्तं करोति खलु शोषणमर्दपक्वा
पक्वा त्वतीवमधुरा मलकारिणी च ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

वा(वा)लुङ्की, स्त्री, कर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वा(वा)लुञ्जिका, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दरत्नावली ॥

वा(वा)लुङ्गी, स्त्री कर्कटी । इति शब्दरत्नावली ॥

वा(वा)लूक पुं, (वलते प्राणान् हन्ति यः । वल ऊ वधे + ऊक ।) विषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २ । ३ ॥

वा(वा)लेय, पुं, (वलये उपकरणाय साधुः । बलि + "छदिरुपधिबलेर्ढञ् ।" ५ । १ । १३ । इति ढञ् ।) रासभः । इत्यमरः । २ । ९ । ७७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५ । ८५ ।
"एकच्छाग द्विवालेय त्रिगवं पञ्चमाहिषम् ।
षड्गजं सप्तमातङ्गं गृहं यत्नात् शोधय ॥"
बले स्वनामख्यातस्य दैत्यस्यापत्यं पुमान् । बलि + ढञ् ।) दैत्यविशेषः । इति धरणिः ॥ (बलि-विरोचनपुत्रस्तस्य भार्य्यायां सुदेष्णायां पुत्रशतं जातम् ते च वालेयनाम्ना विख्याताः । यदुक्तमपि पुराणे ।
"विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान् ।
बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्व्व एव ते ॥
तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
सहस्रबाहुर्ज्येष्ठश्च वाणो ह्यपि बले सुते ॥
बलेः पुत्रास्तु पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
वालेयो नाम विख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ॥"
जनमेजयवंशोद्भवस्य सुतपसो राज्ञः पुत्रो बलिस्तस्य पञ्च पुत्राश्च वालेयाः । यथा, हरि-वंशे । ३१ । ३०—३३ ।
"फेनस्य सुतपा जज्ञे जज्ञे सुतपसो बलिः ।
जातो मानुषयोनौ तु स राजा काञ्चनेषुधिः ॥
महायोगी स तु बलिर्बभूव नृपतिः पुरा ।
पुत्रानुत्पादयामास पञ्च वंशकरान् भुवि ॥
अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुह्मस्तथैव च ।
पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा वालेयं क्षत्रमुच्यते ॥
वालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकरा भुवि ।
बलेस्तु ब्रह्मणा दत्ता वराः प्रीतेन भारत ! ॥")
अङ्गारवल्लरी । इति विश्वः ॥ चाणक्यमूल-कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वालेय, त्रि, (वालाय हितः । वाल + ढञ् ।) मृदु । वालहितः । इति मेदिनी ॥ (बलये उपहाराय हितः । बलि + छदिरुपधि-बलेर्ढञ् ।" ५ । १ । १३ । इति ढञ् । तण्डुलः ॥ यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् । "वालेयास्तण्डुलाः ॥" बलियोग्यः । यथा रघौ । १४ । ७७ ।
"पुष्पं फलञ्चार्त्तवमाहरन्त्यो
बीजञ्च वालेयमकृष्टरोहि ।
विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गाम्
उदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥"
विष्णुक्रान्ताख्यो हरस्य त्वचि क्ली । तत्पर्य्यायो यथा,—
"कुटन्नटं दाशपुरं वालेयं परिपेलवम् ।
प्लवगोपुरगोनर्द्दकैवर्त्तीमुस्तकानि च ॥
सुस्वादुतिक्तं पेलवपुटं शुक्राभं स्वादितुमर्हकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वालेयशाक पुं, (वालेयं बलिहितं शाकम् ।) ब्राह्मणयष्टिका । इत्यमरः । २ । ४ । ९ ॥

वालेष्ट, पुं, (वालानां इष्टः प्रियः ।) बदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वालकाभिलषिते, त्रि ॥

वालोपवीत, क्ली, (वालानां बालकानां उपवी-तम् ।) बालकपरिधानवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । पञ्चावटम् २ उरस्कटम् ३ । इति हारावली । ४८ ॥ द्विजबालकानां यज्ञसूत्रञ्च ॥

वाल्मीकि, पुं, वल्मीकस्यापत्यम् । (वल्मीक + इञ् ।) वल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्माद्वाल्मीकि रित्यसौ इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः । वल्मीकप्रभवत्वेन गौणी पुत्रादिवत्तौण्यमस्य वल्मीकापत्यत्वं गृही-त्वैव साधुरपत्यार्थः । यद्वा वल्मीक इति ऋषि-विशेषस्य सञ्ज्ञास्तु ॥ मुनिविशेषः । यथा,—
"तप स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदाम्वरम् ।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥"
इति रामायणप्रथमश्लोकः ॥
अपि च । ततस्तद्गुणसहस्रं रामचरितं सर-हस्यं निरवशेषं तत्प्रसादादेव सम्यक् विज्ञाय भूलोकवर्त्तिनां चतुर्णां वर्णानां तापत्रयविमो-चनाय ब्रह्मांशभूत एव भगवान् प्राचेतसो वाल्मीकिः शतकोटिरामायणसारभूतं चतुर्विंशतिचरगायत्र्याक्षरगर्भविद्याविलास-भूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकरूपं कुश-लवाभ्यामध्यापयत् । इति तट्टीका ॥ अपि च ।
"नारायणात्मकाः सर्व्वे तेषां रामोऽभवत्-
भवत् ।
रावणान्तकरो राजा रघूणां वंशवर्द्धनः ॥
वाल्मीकिर्यस्य चरितं चक्रे भार्गवसत्तमः ॥")
इति मात्स्ये १२ अध्यायः ॥

बाल्य (बालस्य भावः कर्म्म वा। बाल+"पत्यन्त पुरोहितादिभ्यो यक्।" ५।१।१२८। इति यक्।) बालस्य भावः। तत्पर्य्यायः। शिशुत्वम् २ शैशवम् ३। इत्यमरः॥ तच्च षोडशवर्षपर्य्यन्तम्। आषोडशाद् भवेद्बाल इत्युक्तेः। इति भरतः॥ (यथा मनुः।५।१४८।
"बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने॥"
"वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकन्तथा।
ऊनषोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

बा(वा)ष्प (ष्प) पुं, (बाधते नेत्रे इति। बाध+"खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः।" उणा।३।२८। इति पः। निपात्यते च।) उष्म। अश्रु। इत्यमरः।३।३।१३॥ (यथा रघौ।८।७।
"अकरोत् पृथिवीरुहानपि
स्रुतशाखारसबाष्पदूषितान्॥)

बाह, पुं } (बाहुरेव। पृषोदरादित्वात् साधुः।)
बाहा स्त्री, } बाहु। इत्यमरटीकायां रमानाथ॥ (यथाह उज्ज्वलदत्तः।१।२८।
"अकारान्तोऽपि बाहशब्दो भुजवाचकः।
यथा च। बाहोऽश्वभुजयोः पुमानिति दामोदरः। टावन्तोऽप्यस्ति। बाहुर्बाहा भुजाभुजे। सुबाहा इति वासवदत्तायां सुबन्धुश्च॥")

बाहाबाहवि, व्य, बाहुभिर्बाहुभिः प्रहृत्य यद् युद्धं तत्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

बाहु पुं, स्त्री, (बाधते शत्रून् इति। बाध+"अर्त्तिहृधृक्षिक्षमियविवाधान्तकिशिपशि तुक धुक दीर्घहकाराश्च।" उणा १।२८। इति कुप्रत्ययोऽन्तस्य हकारादेशश्च।) कक्षाद्यङ्गुल्यग्रपर्य्यन्तावयवविशेषः। तत्पर्य्यायः। भुजः २ प्रवेष्टः ३ दोः ४। इत्यमरः।२।६।८०। दोषः ५ बाहः ६। इति जटाधरशब्दरत्नावल्यौ॥ तद्वैदिकपर्य्यायाः। आयती १ च्यवना २ अभीशू ३ अप्नवाना ४ विनङ्गृसौ ५ गभस्ती ६ कवस्नौ ७ बाहू ८ भुरिजौ ९ क्षिपस्ती १० शक्वरी ११ भरित्रे १२। इति द्वादश बाहुनामानि। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥॥ (यथा ऋग्वेदे।५।५७।६।
"ऋष्टयो वो मरुतो अंसयोरधि
सह ओजो बाह्वोर्वो बलं हितम्॥"
शुभलक्षणकबाहुलक्षणम्। यथा,—
"निर्म्मांसौ चैव भग्नाक्षौ श्लिष्टौ च विपुलौ भुजौ।
आजानुलम्बिनौ बाहू वृत्तौ पीनौ नृपेश्वरे॥"
इति गारुडे ६५ अध्यायः॥
(अस्य शुभाशुभलक्षणमुक्तं यथा सामुद्रके।
"उद्बद्धबाहुः पुरुषो वधबन्धनमाप्नुयात्।
दीर्घबाहुर्भवेन्नाथो महाधनवान् यथा॥
प्रलम्बबाहुरैश्वर्य्यं प्राप्नुयाद्बहुसंयुतम्।
ह्रस्वबाहुर्भवेद्दासः परप्रेष्यकरस्तथा॥
वामावर्त्तभुजा ये तु ये च दीर्घभुजा नराः।
कपूरबाहवो ये तु राजानस्ते प्रकीर्त्तिताः॥

पुरुषस्य दक्षिणबाहुस्पन्दने स्त्रियो वामबाहुस्पन्दने शुभं तद्विपरीते तु अशुभम्। यथा शाकुन्तले १ अङ्के।
"शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः
फलमिहास्य।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्व्वत्र॥"
बाहुर्दक्षिणबाहुः। फलं वरस्त्रीलाभरूपम्॥
"वामेतरभुजस्पन्दो वरस्त्रीलाभसूचकः॥"
इति वचनात्॥)

कूर्परस्य ऊर्द्ध्वभागः। यथा,—
"मुखं बाहू प्रबाहू च मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च।
इन्द्रत्वयाहृतैश्वर्य्यस्तव नारायणोऽव्ययः॥"
अस्य टीका। बाहू प्रबाहू च कूर्परस्य ऊर्द्ध्वाधोभागौ। इति विष्णुपुराणे।५।५॥

बाहुक, पुं, नलराजः। तत्पर्य्यायः। पुण्यश्लोकः २ अश्ववित् ३ नैषधः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (पुष्करेण द्यूतराज्यो हि नलः अदृष्टवैगुण्यात् विपिने दमयन्तीमपहाय प्रगच्छन् दावानलपरीतमनलभयादाक्रोशन्तं कर्कोटकनामानं नागमवलोक्य ततः उद्धृतवान्। अथ प्रसन्नस्यास्य पन्नगस्योपदेशात् ऋतुपर्णस्य राज्ञो नगरं गत्वा बाहुक इत्यभिहितस्तस्यैव राज्ञः घोटकपरिचर्य्यायां नियुक्तोऽभवत्। यदुक्तं महाभारते।३।६७।१-७।
"तासामन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दशमेऽहनि॥
स राजानमुपातिष्ठत् बाहुकोऽहमिति ब्रुवन्।
अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः॥
अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च।
अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः॥
यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन् यच्चैवान्यत् सुदुष्करम्।
सर्व्वं यतिष्ये तत् कर्त्तुमृतुपर्ण। भरस्व माम्॥
ऋतुपर्ण उवाच।
वस बाहुक। भद्रन्ते सर्व्वमेतत् करिष्यसि।
शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्ध्रियते मे विशेषतः॥
स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम।
भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः॥
त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं वार्ष्णेयजीवलौ।
एताभ्यां रंस्यसे सार्द्धं वस वै मयि बाहुक॥"
कौरव्यकुलोद्भवो नागभेदः। यथा महाभारते।१।५७।१३।
"बाहुकं शृङ्गवेरञ्च धूर्त्तकं प्रातरातकौ।
कौरव्यकुलजानेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्॥")

बाहुकुब्ज, त्रि (बाहौ बाह्वोर्वा अवयवयोः कुब्जः।) कुब्जितबाहुयुक्तः। कोंपा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुण्ठः २ दोर्गडुः ३ इति जटाधरः॥

बाहुकुन्थ, पुं (बाहुरिव कुन्थाति आचरतीति। बाहु+कुन्थ+पचाद्यच्।) पक्षः। यथा,—
"शकुनपक्षच्छदाः पत्रं पतत्रञ्च तनूरुहम्।
देहधिर्दैवकोषश्च बाहुकुन्थश्च कथ्यते॥"
इति शब्दचन्द्रिका॥

बाहुज, पुं, (ब्रह्मणो बाहुभ्यां जायते यः। बाहु+जन्+डः। "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽभ्यजायत॥" इति श्रुतेस्तथात्वम्।) क्षत्त्रियः। इत्यमरः।२।८।१। (यथा,—
"वत्स। वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्लभाम्।
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति-
बाहुजः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
कीरः। स्वयञ्जाततिलः। इति मेदिनी। जे २७।
बाहुजाते त्रि॥

बाहुत्राण क्ली (त्रै+भावे+ल्युट्। बाह्वोस्त्राणं यस्मात्।) खड्गाघातनिवारणाय बाहुबद्धलौहादि। तत्पर्य्यायः। बाहुलम् २। इति हेमचन्द्रः।३।४३३॥

बाहुदन्ती, [न्] पुं, (बहवो दन्ता यस्य स बहुदन्त ऐरावतः स एव बाहुदन्तः। स्वार्थे अण्। बाहुदन्तोऽस्यास्तीति इनि।) इन्द्रः। इति भूरिप्रयोगः॥

बाहुदा, स्त्री, (बाहू दत्तवती या। बाहु+दा+"आतोऽनुपसर्गे कः।"३।२।३। इति कः। लिखितस्य मुनेर्बाहुप्रदानादस्यास्तथात्वम्।) नदीविशेषः। तत्पर्य्यायः। सैतवाहिनी २। इत्यमरः॥ कदाचिल्लिखिताख्यस्य मुनेर्ज्येष्ठभ्रातुः शङ्खस्य शून्याश्रमे फलभक्षणात् राज्ञा बाहू छिन्नौ तौ चास्यां नद्यां तपस्यतस्तस्य पुनर्जाताविति। इत्यमरटीकायां भरतः॥॥ (एतत्कथा यथा, महाभारते।१२।२३।१७-४। व्यास उवाच।
"अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
शङ्खश्च लिखितश्चास्तां भ्रातरौ संशितव्रतौ॥
तयोरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक्।
नित्यं पुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतौ बाहुदामनु॥
ततः कदाचिल्लिखितः शङ्खस्याश्रममागतः।
यदृच्छयाथ शङ्खोऽपि निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात्॥
सोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा।
फलानि पातयामास सम्यकपरिणतान्युत॥
अन्युपादाय विस्रब्धो भक्षयामास स द्विजः।
तस्मिंश्च भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागतः॥
भक्षयन्तन्तु तं दृष्ट्वा शङ्खो भ्रातरमब्रवीत्।
कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि॥
सोऽब्रवीत् भ्रातरं ज्येष्ठमुपस्पृश्याभिवाद्य च।
इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव॥
तमब्रवीत्तथा शङ्खस्तीव्ररोषसमन्वितः।
स्तेयं त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयम्॥
गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म्म कथयस्व वै।
अदत्तादानमेवं हि कृतं पार्थिवसत्तम॥
स्तेनं मां त्वं विदित्वा च स्वधर्म्ममनुपालयन्।
शीघ्रं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप॥
इत्युक्तस्तस्य वचनात् सुद्युम्नं स नराधिपम्।
अभ्यगच्छन्महाबाहो लिखितः संशितव्रतः॥
सुद्युम्नस्त्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतम्।

अभ्यगच्छत सहामात्य पद्भ्यामेव जनेश्वर ॥
तमब्रवीत समागम्य स राजा धर्म्मवित्तमम ।
किमागमनमाचक्ष्व भगवन् । कृतमेव तत ॥
एवमुक्त स विप्रर्षि सुद्युम्नमिदमब्रवीत ।
प्रतिश्रुत्य करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्त्तुमर्हसि ॥
अनिसृष्टानि गुरुणा फलानि मनुजर्षभ । ।
भक्षितानि महाराज । तत्र मां शाधि मा
चिरम् ॥

सुद्युम्न उवाच ।
प्रमाणन्चेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे ।
अनुज्ञायामपि तथा हेतु स्याद्ब्राह्मणर्षभ । ॥
स भवानभ्यनुज्ञात शुचिकर्म्मा महाव्रत ।
ब्रूहि कामानतोऽन्यांस्ते करिष्यामि हि तें वच ॥
व्यास उवाच ।
स च्छन्द्यमानो ब्रह्मर्षि पार्थिवेन महात्मना ।
नान्य स वरयामास तस्माद्दण्डादृते वरम् ॥
तत स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मन ।
करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम स ॥
स गत्वा भ्रातर शङ्खमार्त्तरूपोऽब्रवीदिदम् ।
धृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भवांस्तत्क्षन्तुमर्हसि ॥
शङ्ख उवाच ।
न कुप्ये तव धर्म्मज्ञ । न त्व दूषयसे मम ।
धर्म्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्ततस्ते निष्कृति कृता ॥
स गत्वा बाहुदां शीघ्र तर्पयस्व यथाविधि ।
देवानृषीन् पितॄंश्चैव मा चाधर्म्मे मन कृथा ॥
तस्य तद्वचन श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे ॥
प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ ।
तत स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ ॥”
नन्दीय पुरा प्रसेनजिन्नाम्ना गौरी नाम आसीत । तत क्रुद्धेन भर्त्राभिशप्ता नदीरूपा जाता । यथा, हरिवंशे । १२ । ५ ।
“लेभे प्रसेनजिन्नाम्यां गौरीं नाम पतिव्रताम् ।
अभिशप्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदा कृता ॥”
पूरुवंशोद्भवस्य परीक्षिन्नाम्नो नृपतेर्भार्य्येयं बाहुदा । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४२ ।
“परीक्षिन खलु बाहुदासुपयेमे सुयशां नाम तस्यामस्य जज्ञे भीमसेन ॥) बाहुदान्नी च ॥

बाहुभूषा स्त्री, (बाह्वोर्भुजयोर्भूषा भूषणम् ।) केयूरम् । इति हेमचन्द्र । ३ । ३२६ ॥ बाहु भूषणमात्रञ्च ॥

बाहुभेदी, [न्] पु (बाहु भिनत्तीति । बाहु+भिद्+णिनि ।) विष्णु । इति भूरिप्रयोग । बाहुभेदके त्रि ॥

बाहुमूल, क्ली, (बाह्वो मूलम् ।) कक्ष । बगल इति भाषा । इत्यमर । २ । ६ । ३६ ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १२३ ।
“क्वापि कुन्तलसखानसयमव्यपदेशत ।
बाहुमूल स्तनौ नाभिपङ्कज दर्शयेत स्फुटम् ॥”)

बाहुयुद्ध, क्ली, (बाह्वा बाहुभ्यां वा युद्धम् ।) भुजाभ्यां व्यायाम । मल्लयुद्धम् । तत्पर्य्याय । नियुद्धम् २ । तस्य क्रमो यथा,—
“कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सकङ्कटै ।
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥
क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनै ।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ॥
शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणै ।
जानुभिश्चाश्मनिर्घोषै शिरोभिश्चावघट्टनै ॥
तद्युद्धमभवद्घोरमशस्त्र बाहुतेजसा ।
बलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ॥”
इति विराटपर्व्वणि १२ अध्याय ॥
सकङ्कट कङ्कट करचर्म्मणा क्रियास्तत्सहितै रित्यर्थ । कृतप्रतिकृतै परप्रयुक्तिप्रतिकृतै । चित्रैर्विचित्रैर्बन्धैरिति शेष । सन्निपातेत्यादि । एते मल्लानां शिक्षाविशेषा । सन्निपाते परस्परसङ्घाते । अवधूतैर्बहुमुष्टिभुजाघाते । प्रमाथे पातयित्वा पेष । उन्मथने अन्त रीत्वे भुजाभ्यां मथने । क्षेपणे स्थानात प्रच्यावने । बद्धाङ्गुलिकरो मुष्टि ।
“अवाङ्मुख स्कन्धगत भ्रामयित्वा तथैव य ।
क्षिप्तस्य शब्द स भवेद्वराहोद्धूतनिस्वन ॥
तलन्यङ्कुष्ठमध्यन प्रसारितकरो हि य ।
सम्प्रहारस्तलाख्यस्तु वज्रहो वज्रमिष्यते ॥”
अङ्गुष्ठतुल्यमल्लमुष्टिवज्रमित्यर्थ ।
“प्रसृताङ्गुलिहस्तेन प्रहृष्टि प्रहृति स्मृता ।
द्विगुणीकृतबाहुर्यस्तदीयार्थं यथाबलम् ॥
प्रहार स शलाका स्यात् पादोद्धूत पदा-
हतम् ॥”
जानुभिश्चाश्मनिर्घोषै पाषाणघोरसदृशध्वनिभि करणैरन्यव्यङ्गानि ते । बलप्राणेन बलोत्कर्षेण । इति तट्टीका ॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । १३ ।
“तत सिंह समुत्पत्य गजकुम्भान्तरस्थित ।
बाहुयुद्धेन युयुधे तेनोच्चैस्त्रिदशारिणा ॥”)

बाहुल, क्ली, बाहुत्राणम् । इति हेमचन्द्र । ३ । ४३३ ॥ (बहुल+अण ।) बहुलभावश्च ॥

बाहुल, पु, अग्नि । इति शब्दरत्नावली ॥ (बहुला कृत्तिका तथा युक्ता पौर्णमासी बाहुली । बाहुली पौर्णमासी यस्मिन् । तस्मिन् पौर्णमासीत्यण ।) कार्त्तिकमास । इत्यमर । १ । ४ । १८ ॥

बाहुलेय, पुं (बहुलानां कृत्तिकादीनामपत्य पुमान् बहुला+ढक ।) कार्त्तिकेय । इत्यमर । १ । १ । ४२ ॥

बाहुसहस्रभृत् पुं, (बाहूनां सहस्र बिभर्त्तीति । क्विप । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक । ६ । १ । ७१ । इति तुक च ।) कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुन । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (अस्य बाहुसहस्रप्राप्तिकथा यथा, महाभारते । १३ । १५२ । ७८ ॥
“स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत ।
सहस्रबाहुर्भूयां वै चमूमध्ये गृहेऽन्यथा ॥
मम बाहुसहस्रन्तु पश्यन्तां सैनिका रणे ।
विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेय संशितव्रत ॥”
परशुरामो हि अस्य बाहुसहस्र परशुना चिच्छेद । अस्य विवरणादिक कार्त्तवीर्य्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

बाह्वबाहवि अ, बाहुभिर्बाहुभिर्यद् युद्ध वृत्त तत । हाताहाति इति भाषा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

बिद इ अशे । अवयव इत्यर्थ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर० सक -सेट ।) इ बिन्दति । बिन्दुरितिशब्दस्यतत्वार्थमेवाय धातुपारायणम् । इति दुर्गादासीयटीका ॥

बिल क श विभेदने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा -तुदा च-पर -सक -सेट ।) क, बेलयति । श बिलति । इति दुर्गादास ॥

बिस इर य क्षेपे । इति कविकल्पद्रुम । (दिवा -पर सक -सेट ।) य बिस्यति । इर अविसत अबेसीत । अस्मात् पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादास ॥

बीभत्स पु (बीभत्सतेऽनेन । बध+सन्+करणे घञ ।) अर्ज्जुन । इति मेदिनी । से, २६ ॥

बीभत्स, त्रि, (बीभत्सा घृणास्त्यस्य । अर्श-आद्यच ।) क्रूर ॥ (यथा महाभारते । १ । १ । २१ ।
“यदाश्रौष द्रोणपुत्रादिभिस्तै
र्हतान् पाञ्चालान् द्रौपदेयांश्च सुप्तान् ।
कृत बीभत्समयशस्यञ्च कर्म्म
तदा नाशसे विजयाय सञ्जय । ॥”)
घृणात्मा ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १६ । १८ ।
‘तथापि प्रणता भार्य्या तममन्यत दैवतम् ।
तं तथाप्यतिबीभत्स सर्व्वश्रेष्ठममन्यत ॥”)
विकृति । इति मेदिनी । से, २६ ॥ (यथा,—
“दुष्टैर्दोषै पृथक्सर्व्वैर्बीभत्सालोकनादिभि ।”
इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चये छर्द्यधिकारे ॥
बीभत्सालोकन विकृतिदर्शनमिति तट्टीकायां विजयरक्षितेनोक्तम् ॥) पापी । इत्यजय ॥
शृङ्गारादष्टरसान्तर्गतषष्ठरस । तत्पर्य्याय । विकृतम् २ । इत्यमर ॥ तस्य लक्षणादि यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २६३ ।
“जुगुप्सा स्थायिभावस्तु बीभत्स कथ्यते रस ।
नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृत ॥
दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्यालम्बन मतम् ।
तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम् ॥
निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादय ।
अनुभावास्तत्र मतास्तथास्युर्व्यभिचारिण ॥
मोहोऽपस्मार आवेगो व्याधिश्च मरणादय ॥”
अस्य रसस्योदाहरण यथा तत्रैव ।
“उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोथ-
भूयांसि मांसा
न्यंसस्फिक पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि
जग्ध्वा ।
आर्त्त पर्य्यस्तनेत्र प्रकटितदशन प्रेतरङ्क
करङ्का
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्र-
मत्ति ॥”)

वैकृतञ्च । यथा । अतिशोणितपारुष्यमभिशिञ्जितवैकृतमित्यभिनन्दः । इयमदः रसे क्लीवम् । तदालम्बने तु मांसशोणितादौ त्रिषु । इति तट्टीकायां भरतः ॥

बीभत्सु, पुं, (बीभत्सतीति । बध+सन्+उ । युद्धे न्यायपथेन शत्रुहननादस्य तथात्वम् । एतन्निरुक्तिरुक्ता । यथा, महाभारते ४ । ४२ । १८ ।
"न कुर्य्यां कर्म्म बीभत्सं युध्यमानः कथञ्चन ।
तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः ॥")
अर्ज्जुनः । यथा,—
अर्ज्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः ।
बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ॥
इति महाभारते । ४ । ४२ । ९ ॥

बुक्क, कि श्वादिशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा° पक्षे भ्वा° पर° सक°-पक्षे अक°-सेट् ।) पञ्चमस्वरी कोपधः । चुरादिपक्षे कथने भ्वादिपक्षे कुक्कुरादिशब्देऽर्थमिति रमानाथः । कि, बुक्कयति वाचा बहुलोकः । बुक्कति श्वा । इति दुर्गादासः ॥

बुक्क, त्रि (बुक्कयति बुक्बुक् इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति । बुक्क+पचाद्यच् ।) वक्षोऽभ्यन्तरमांसविशेषः । तत्पर्य्यायः । अग्रमांसम् २ हृदयम् ३ हृत् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ केचित्तु बुक्कातः पृथगेव हृदयान्तर्गतमांसविशेषे पद्माकारे हृदयादित्रयमाहुः । धातोरनेकार्थत्वात् बुक्कते स्वादुत्वात् कथ्यते बुक्क बुक्क कि श्वादिशब्दे घञ् । णान्तः पुंलिङ्गोऽप्ययम् । स्त्रीलिङ्गोऽप्येके । इति स्वामी ॥ बुक्का स्त्री बुक्कः पुमानपि । शोणितेऽपि स्त्रियां बुक्का बुक्कस्तु समये द्वयोरिति रभसात् । नदादित्वात् स्त्रियां बुक्कीत्यन्ये । बुक्कनात् क्लीवमप्युक्तमिति रुद्रकलिङ्गादयः ॥ उरस्यपि च बुक्कायां हृन्मानसेऽपि चेति त्रिकाण्डशेषः ॥ बुक्कशब्दस्य उकारस्य ऋकारादेशे तथैव वृक्कादिरूपञ्च । अग्रञ्च तन्मांसञ्चेति अग्रमांसं बुक्कस्याग्रे समुखीभूतं मांसं बुक्काग्रमांसमित्येकं नामेत्यन्ये । इति तट्टीकायां भरतः ॥

बुक्कः, पुं (बुक्कयति शब्दायते इति । बुक्क+अच् ।) छागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समये पुं स्त्री । इति रभसः ॥

बुक्कनं, क्ली (बुक्क कि श्वादिशब्दे+भावे ल्युट् ।) कुक्कुरशब्दः । तत्पर्य्यायः । भषणम् २ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४३ ॥

बुक्का, स्त्री, (बुक्क+टाप् ।) बुक्कम् । इत्यमरटीकायां भरतः । शोणितम् । इति रभसः ॥

बुक्का, [न्] (बुक्क+कनिन् ।) पुं बुक्कम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बुक्काग्रमांसं, क्ली, (बुक्कस्याग्रमांसम् ।) हृदयम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

बुक्कारः, पुं, (बुक्क कि श्वादिशब्दे भावे घञ् । बुक्कनिनादस्तस्य कारः करणम् । "एकवर्ज्जनयोर्यत्र मध्यमस्तत्र लुप्यते" इति न्यायात् मध्यस्थककारस्य लोपः ।) सिंहध्वनिः । इति हारावली । १९४ ॥

बुक्की स्त्री, (बुक्क+गौरादित्वात् ङीष् ।) बुक्कम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बुट, कि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा°-पक्षे भ्वा° पर° सक°-सेट् ।) कि बोटयति बोटति । इति दुर्गादासः ॥

बुड, शि उत्सर्गे । संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (कुटा°-तुदा°-पर°-सक°-सेट् ।) शि बुडति अबुडीत् बुबोड इति दुर्गादासः ॥

बुद, इर् ऋ ञ निशामने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा°-उभ°-सक°-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इर् अबुदत् अबोदीत् । ऋ बोदति बोदते । ञ बोदित्वा बुत्वा । निशामनमालोचनं प्रणिधानमिति यावत् । इति दुर्गादासः ॥

बुद्धः, पुं (बुध्यते स्म इति । बुध+क्तः । यद्वा भावे क्तः बुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति अर्श आद्यच् ।) भगवदवतारविशेषः । स तु दशावतारान्तर्गतनवमावतारः । यथा,—
"ततः कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धो नाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
अञ्जनस्य सुतः । अजिनसुत इति पाठे अजिनोऽपि स एव । कीकटेषु मध्ये गयाप्रदेशे । इति श्रीधरस्वामी ॥ तत्पर्य्यायः । सर्व्वज्ञः २ सुगतः ३ धर्म्मराजः ४ तथागतः ५ समन्तभद्रः ६ भगवान् ७ मारजित् ८ लोकजित् ९ जिनः १ षडभिज्ञः ११ दशबलः १२ अद्वयवादी १३ विनायकः १४ मुनीन्द्रः १५ श्रीघनः १६ शास्ता १७ मुनिः १८ । इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥ धर्म्मः १९ त्रिकालज्ञः २ धातुः २१ बोधिसत्त्वः २२ महाबोधिः २३ आर्य्यः २४ पञ्चज्ञानः २५ दशार्हः २६ दशभूमिगः २७ चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञः २८ दशपारमिताधरः २९ द्वादशाक्षः ३ त्रिकायः ३१ संगुप्तः ३२ दयाकूर्च्चः ३३ खजित् ३४ विज्ञानमातृकः ३५ महामैत्रः ३६ । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥ धर्म्मचक्रः ३७ महामुनिः ३८ असमः ३९ खसमः ४ मैत्री ४१ बलः ४२ गुणाकरः ४३ अकनिष्ठः ४४ त्रिशरणः ४५ बुधः ४६ वज्री ४७ वागाशनिः ४८ जितारिः ४९ अर्हणः ५० अर्हन् ५१ महासुखः ५२ । इति शब्दरत्नावली ॥ महाबलः ५३ । इति जटाधरः ॥*॥ ईश्वरनिरूपणे बुद्धविशेषाणां मतमाह । सर्व्वज्ञ इति सौगताः । निरावरण इति दिगम्बराः । लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्व्वाकाः । शरीरादयेव चेतनानि गौरोऽहं जानामीत्यादिज्ञानेन गौरत्वज्ञानवत्त्वयोः सामानाधिकरण्यानुभवादिति चार्व्वाकाणां मतञ्च । तेषां मते जगतः क्षणभङ्गुरत्वं नन्वस्तु क्षणभङ्गः पूर्व्वपुञ्जाच्चोत्तरपुञ्जोत्पत्तिस्तथा च पुञ्जनिष्ठ एव कुर्व्वद्रूपत्वाख्यजातिविशेषः कारणजनकतावच्छेदक इति न दोषः । इति कुसुमाञ्जलिप्रथमस्तवकटीकायां रामभद्रः ॥*॥ बुद्धानां दशविधमतभेदमाह ।
"वदन्ति पुत्त्रमात्मेति १ ह्यप्राकृतबुद्धयः ।
देहमात्मेति २ चार्व्वाका इन्द्रियाण्यपरे ३ च ते ॥
तेऽन्ये प्राणं ४ ततोऽन्ये ते मन ५ आत्मेति वादिनः ।
बुद्धिरात्मेति ६ बौद्धा वै शून्यमात्मेति ७ तेऽपरे ॥
याज्ञिका यज्ञपुरुषं सर्व्वज्ञं ८ सौगता विदुः ।
निरावरणं ९ माहुश्च दिगम्बरमतानुगाः ॥
चार्व्वाकाश्चापि लोकानां व्यवहारप्रसिद्धकम् १ ॥'
इत्यात्मप्रकाशः ॥*॥
पण्डितः । बुधिते, त्रि । इति मेदिनी । धे, १ ॥
(बुद्धावतारस्य विवरणं यथा,—

इह खलु बौद्धशास्त्रसन्दर्भेषु सम्प्रोक्ताः पञ्चविंशतिर्बुद्धा दृश्यन्ते । तेषां शुद्धोदनौरसात् मायादेवीगर्भजातः शाक्यसिंहसर्व्वार्थसिद्धार्कबन्धुगौतमेति नामचतुष्टयेन प्रसिद्धोऽन्तिमतमः लोकविश्रुतो बुद्धः कपिलवस्तुनगरे कलेर्गतेषु शतसङ्ख्याधिकद्विसहस्रमितेषु गतवर्षेषु शुक्रवासरे सुरद्विषां सम्मोहनाय साक्षाद्विवेकमूर्त्तिः स्वेच्छाविग्रहेण प्रादुर्बभूव ।

अथ स वयसा सह क्रमेण शीलगुणसाहसरूपौदार्य्यबलवीर्य्यादिभिर्वर्द्धते स्म । उदिते यौवने पित्राज्ञया स शाक्यान्वयजां मनोज्ञां रूपलावण्यवतीं दण्डपाणितनयां गोपानाम्नीमनुमतामुपयेमे ।

जननसमयेऽस्य गणकाच्छ्रुतवान् नरेश्वरः शुद्धोदनः व्याधिग्रस्तजराजर्ज्जरसन्न्यासिव्रतजनदर्शनाज्जातवैराग्यः पुत्त्रस्ते गृहं त्यक्ष्यतीति । तस्मात् सञ्जातशङ्को राजा शिल्पिभिरुपवनपरिवृतं सुशुभ्रं रम्यं हर्म्म्यत्रयं भूभूयश्च निर्म्मापयामास । तत्रासौ युवतीजनपरिवेष्टितः सुपञ्जरस्थमिव विषयविमुग्धचेतसं तनयं निर्व्वाणनिगमनम् स्वच्छन्दनान्ववासयत् । अथ गच्छति कालेऽस्य शिथिलीबभूव भोगसक्तत्वं । ततः कारागारमिव प्रतीयमानं निष्कुटनिकेतं विहायास्य धरण्यां नानास्थानं द्रष्टुमिच्छा सञ्जाता । ततः सोऽस्मै पित्रे शुद्धोदनाय सम्बोधयामास प्रत्यन्तनगरं प्रजानाञ्च स्थितिमवस्थाञ्च विलोकयितुं वासना मे बलवतीति । राजा प्रथमं निवारयितुमियेष प्रलोभनेन । स नैव तु ततो विरराम । अथ विज्ञाय निर्बन्धं पुत्त्रस्य मन्त्रिणमादिदेश कुमारे शाक्यसिंहे भ्रमितुमारब्धे राष्ट्रे मे जरातुरसन्न्यासिव्रतमानवाः केनापि कारणेन राजवर्त्मनि नोपतिष्ठन्तामिति विघोषयेति । तथानुष्ठिते कुमारः रथमारुह्य

सारथिना सह बहिर्निर्गत्य भ्रमितुमारब्धवान्। ततश्चतुर्भिश्च प्रकृतिभिस्तारस्वरैर्जयोऽस्य प्राघोषि। नगरं वीक्ष्यासौ मनसि परां मुदं प्राप्तवान्।
अथ स जरया जर्जरतनुं मानवमेकं दृष्टवान्। इतः प्राक् कदाचिदपि स शाक्यसिंहो जगतो दुःखं नानुभूतवान् इदानीं निरीक्ष्य प्रथमं तं जराग्रस्तं विवरणमस्य विज्ञातुं कुतूहली सारथिं पप्रच्छ। तदुक्तं यथा —

"किं सारथे। पुरुष दुर्ब्बल अल्पस्थाम
उच्छुष्कमांस रुधिरत्वचस्नायुनद्ध।
श्वेतशिरो विरलदन्तकृशाङ्गरूप
आलम्ब्य दण्ड व्रजतेऽसुख स्खलन्त॥"

सारथिराह।

एषो हि देव। पुरुषो जरयाभिभूतः
क्षीणेन्द्रियः सुदुःखितो बलवीर्य्यहीनो।
बन्धुजनेन परिभूत अनाथभूत
कार्य्यासमर्थ अपविद्ध वनेव दारु॥

बोधिसत्त्व आह।

कुलधर्म्म एष अयमस्य हितं भणाहि
अथवापि सर्व्वजगतोऽस्य ह्यवस्था।
शीघ्रं भणाहि वचनं यथभूतमेतं
श्रुत्वा तथार्थमिह योनि सचिन्तयिष्ये॥

सारथिराह।

नैतस्य देव। कुलधर्म्म न राष्ट्रधर्म्म
सर्व्वं जगस्य जरयौवनधर्षयाति।
तुभ्यपि मातृपितृबान्धवज्ञातिसङ्घो
जरया अमुक्त न हि अन्यगतिर्जनस्य॥"

बोधिसत्त्व आह।

धिक् सारथे। अबुधबालजनस्य बुद्धि
र्यद्यौवनेन मदमत्त जरां न पश्यी।
आवर्त्तयाश्विह रथं पुनरहं प्रवेक्ष्ये
किं मह्य क्रीडरतिभिर्जरयाश्रितस्य॥"

इति ललितविस्तरे १४ अध्याये।

अथ शाक्यसिंहः सारथिं सन्दिश्य रथं सञ्चालयति। गत्वा नगरस्य दक्षिणे द्वारि व्याधिग्रस्तं यातनापरीतपुरुषमेकमीक्षाञ्चक्रे। ततः स सारथिं पप्रच्छ। तदुक्तं यथा,—

"किं सारथे। पुरुष रूपविवर्णगात्र
सर्व्वेन्द्रियेभि विकलो गुरु प्रश्वसन्त।
सर्व्वाङ्गशुष्क उदराकुल प्राप्तकृच्छ्र
मूत्रे पुरीषि स्वकि तिष्ठति कुत्सनीये॥"

सारथिराह।

एषो हि देवपुरुष परमं गिलानो
व्याधीभयं उपगतो मरणान्तप्राप्त।
आरोग्यतेजरहितो बलविप्रहीनो
अत्राणद्वीपशरणो ह्यपरायणश्च॥"

बोधिसत्त्व आह।

"आरोग्यता च भवते यथ स्वप्नक्रीडा
व्याधिर्भयञ्च इम ईदृश घोररूपम्।
को नाम विज्ञपुरुषो इम दृष्ट्व यस्थां
क्रीडारतिञ्च जनयेच्छुभसञ्ज्ञितां वा॥"

अथ खलु भिक्षवो बोधिसत्त्वः प्रतिनिवर्त्त्य रथवरं पुनरपि पुरवरे प्राविशत्।
इति हि भिक्षवो बोधिसत्त्वोऽपरेण कालसमयेन पश्चिमेन नगरद्वारेणोद्यानभूमिमभिनिष्क्रमन्नद्राक्षीत् पुरुषं मृतं कालगतं मार्गे समारोपितं चैलवितानीकृतं ज्ञातिसङ्घपरिवृतं सर्व्वैरुदद्भिः क्रन्दद्भिः परिदेवमानैः प्रकीर्णकेशैः पांश्ववकीर्णशिरोभिरुरांसि ताडयद्भिरुत्क्रोशद्भिः पृष्ठतोऽनुगच्छद्भिः। दृष्ट्वा च पुनर्बोधिसत्त्वो जानन्नेव सारथिमिदमवोचत।

"किं सारथे। पुरुष मञ्चोपरिगृहीतो
उद्धूत केशनख पांशु शिरे क्षिपन्ति।
परिचारयित्व विहरन्त्युरस्ताडयन्तो
नानाविलापवचनानि उदीरयन्त॥"

सारथिराह।

"एषो हि देवपुरुषो मृतु जम्बुद्वीपे
न हि भूय मातृपितृ द्रक्ष्यति पुत्त्रदारान्।
अपहाय भोगगृहमातृपितृमित्रज्ञातिसङ्घ
परलोक प्राप्तु न हि द्रक्ष्यति भूय ज्ञातिम्॥"

बोधिसत्त्व आह।

"धिग्यौवनेन जरया समभिद्रुतेन
आरोग्य धिग्विविधव्याधिपराहतेन।
धिग्जीवितेन पुरुषो न चिरस्थितेन
धिक्पण्डितस्य पुरुषस्य रतिप्रसङ्गैः॥

यदि जर न भवेया नैव व्याधिर्न मृत्यु
स्तथपि च महदुःखं पञ्चस्कन्धं धरन्तो।
किं पुन जरव्याधिर्मृत्यु नित्यानुबद्धा
साधु प्रतिनिवर्त्त्य चिन्तयिष्ये प्रमोचम्॥

अथ खलु भिक्षवो बोधिसत्त्वः प्रतिनिवर्त्त्य तं रथवरं पुनरपि पुरं प्राविशत्॥ इति हि भिक्षवो बोधिसत्त्वस्यापरेण कालसमयेनोत्तरेण नगरद्वारेणोद्यानभूमिमभिनिष्क्रामतस्तैरेव देवपुत्त्रैर्बोधिसत्त्वस्यानुभावेनैव तस्मिन् मार्गे भिक्षुरभिनिर्म्मितोऽभूत॥ अद्राक्षीद्बोधिसत्त्वस्तं भिक्षुं शान्तं दान्तं संयतं ब्रह्मचारिणमविक्षिप्तचक्षुर्युगमात्रप्रेक्षिणं प्रासादिकेनेर्य्यापथेन सम्पन्नं प्रासादिकेनाभिक्रमप्रतिक्रमेण सम्पन्नं प्रासादिकेनालोकितव्यवलोकितेन प्रासादिकेन सङ्घाटीपिण्डपात्रचीवरधारणेन मार्गे स्थितम्। दृष्ट्वा च पुनर्बोधिसत्त्वो जानन्नेव सारथिमिदमवोचत।

'किं सारथे। पुरुष शान्त प्रशान्तचित्तो
नोत्क्षिप्तचक्षु व्रजते युगमात्रदर्शी।
काषायवस्त्रवसनो सुप्रशान्तचारी
पात्रं गृहीत्व न च उद्धत उन्नतो वा॥

सारथिराह।

एषो हि देवपुरुष इति भिक्षुनामा
अपहाय कामरतयः सुविनीतचारी।
प्रव्रज्य प्राप्तः शममात्मन एषमाणो
संरागद्वेषविगता निस्तति पिण्डचर्य्या॥

बोधिसत्त्व आह।

साधु सुभाषितमिदं मम रोचते च
प्रव्रज्य नाम विदुभिः सततं प्रशस्ता।
हितमात्मनश्च परसत्त्वहितश्च यत्र
सुखजीवितं सुमधुरममृतं फलञ्च॥'

इति ललितविस्तरे १४ अ।

ततः सञ्जुब्धचित्तोऽसौ स्वकीयं शुद्धान्तं विवेश। दिवसेऽस्मिन् राहुलनामा पुत्त्रोऽस्य समजनि। राजा शुद्धोदनः स्वाङ्गजस्य भ्रमणवृत्तान्तं सर्व्वं निशम्यास्य सन्न्यासग्रहणं शङ्कमानः चतुर्षु नगरद्वारेषु सैनाव्यूहान् सन्निवेशयति स्म तस्य परिरक्षणार्थम्।
रतिरसाभिज्ञान् युवतिजनानन्तःपुरेषु बहुतरान् प्रचयामास बोधिसत्त्वस्य प्रमोहनार्थं। अथागता रजनी, सिद्धार्थस्य तु चित्तं व्याकुलितमतीव गेहात् प्रव्रज्य भैक्ष्यग्रहणार्थम्। ततो नृत्यादिप्रमोदात् परं निद्रिताः सर्व्वा युवतीर्विलोक्य शयनात् शनैः शनैरुत्थितो व्यलोकयत।

"तत्र काश्चिद्व्यपकृष्टवस्त्रा काश्चिद्विधुतकेश्यः काश्चिद्विकीर्णाभरणा काश्चिद्विभ्रष्टमुकुटा काश्चिद्विद्धस्तैरंशैर्विगोपितगात्रा काश्चिद्विसंस्थितमुखा काश्चिद्विपरिवर्त्तितनयना काश्चित् प्रस्रवन्त्यो लालाभिः काश्चिद्धसन्त्यः काश्चित् प्रहसन्त्यः काश्चित्प्रलपन्त्यः काश्चिद्दन्तान् कटकटायन्त्यः काश्चिद्विवर्णवदना काश्चिद्विसंस्थितरूपा काश्चित् प्रलम्बितबाहवः काश्चिद्विक्षिप्तवदना काश्चिदुद्घाटितशीर्षा काश्चिदवगुण्ठितशीर्षा काश्चिद्विपरीतवर्त्तितमुखमण्डला काश्चित् प्रध्वस्तशरीरा काश्चिद्विभग्नगात्रा काश्चिन्निकुब्जा घुरघुरायमाना काश्चिन्मृदङ्गमुपगुह्य परिवर्त्तितशीर्षशरीरा काश्चिद्वीणावल्लक्यादिपरिगृह्य पाणिभ्यां काश्चिद्वेणु दन्तैः कटकटायन्त्यः काश्चिन्न किम्पलनकुलसम्पताडावकम्पितवाद्यभाण्डा काश्चिन्निमेषोन्मेषपरिवर्त्तनयना काश्चिद्विवृतास्या एव मद्दिशन्त धरणीतलगतमन्तःपुरं निरीक्षमाणो बोधिसत्त्वः श्मशानसञ्ज्ञामुत्पादयति स्म।" तत्रेदमुच्यते।

"तां दृष्ट्व उद्विग्न स लोकनाथ
करुणं विनिश्वस्य इदं जगाद।
अहो वता कृच्छ्रगता गणेय
कथं रतिं विन्दति राक्षसीगणे॥
अतिमोहतमावृते दुर्म्मति
कामगुणैर्निगणसन्निभे।
विहगपञ्जरगता यथा नहि
लभन्ति कदाचिद् विनिःसृतम्॥"

इति ललितविस्तरे। १५ अध्याये॥

अतीतेऽथ निशीथे सिद्धार्थोऽश्वपालमाहूयाह "जरामरणपञ्जरनियतसत्त्वपरिमोचनस्य समयो ह्युपस्थितो मे।" अतएव गृहीष्यामि सन्न्यासम्। विस्मितोऽश्वपालोऽब्रवीत् राजपुत्त्रस्य ते सन्न्यासग्रहणमनुचितं न समर्थोऽस्मि सन्न्यासाश्रमस्य कष्टानि सोढुम्।

सिद्धार्थं आह ।

"विवर्जिता सर्पशिरा यथा बुधै
र्विगर्हिता मीढघटा यथाशुचि ।
विनाशका सर्व्वसुखस्य छन्दक
ज्ञात्वा हि कामान्न विजायते रति ॥"

छन्दक श्रृणु यानि दुःखशतान्यनुभूतानि पूर्व्वं जन्मान्तरे।

बन्धनाहननताडनास्तर्ज्जना कामहेतो
र्मया नो च निर्व्विदभूत ॥

संस्कृतमानस प्रमदवशगतश्च
मोहाकुलं दृष्टिजालावृतम् ।
अन्वभूत पुरा आत्मसंज्ञा-
ग्रहाकारका वेदनावीतिदृशा इमे ॥
धर्म्माश्चानन्त सम्भूता चलचपलाः
नित्यमेते समा विद्युद्भि' सदृशा ।
ओषविन्दूपमा रूक्षतुच्छा असारा
अनात्मा च शून्यस्वभावा इमे सर्व्वश ॥
स्वयमहमभिरुह्य नावामिमाश्चानाऽवतीर्य्य
संसार ओघेरह तारयिष्येऽनन्त जगत ।
शोकसंसारकान्तारदोषोर्म्मिरागग्रहा-
व्याकुले वैराकुले दुस्तरे एव चित्त मम ॥
तदात्मनोत्तीर्य्य इह भवार्णव
सर्वैरहष्टिर्यैर्हक्लेशराक्षसम् ।
स्वय तरित्वा च अनन्तर जगत्
स्थलेऽभीरोचे अजरामरे शिवे ॥"

ललितविस्तरे १५ अध्याये ।

अतश्छन्दक । प्रव्रजाम्यधुनैव सत्वरमानयाश्वम । तथानुष्ठिते सिद्धार्थोऽसौ श्वीतनयगुरुजनान सर्व्वान राज्यमैश्वर्य्यञ्च विहायाश्वमारुह्य निगत । निजनगराद्द्वादशयोजनदूरस्थित मल्लराज्य प्राप्य तत्रैव वाशिष्ठाश्रमसन्निधौ छन्दकमश्वसहित विसृज्य कौषेयमपहाय विधाय वल्कलवासवमेकाकी वैशाली नाम-नगरीमुपतस्थे । तत्र आराढकालामनामा जिनपुरुषश्विशतकशिष्यैरवातसीत, सिद्धार्थोऽस्य शिष्योऽभूत । आहैकदा गुरु , पवित्रचेता ऋजुर्भक्तिमान् पुरुष एवात्र ब्रह्मचर्य्य गृहीतुम्, लब्धुञ्च सर्व्वमैश्वर्य्यम् । हृदि यस्य विमलो निर्व्वाणप्रदीप' प्रदीप्तस्तम स्तामग्रसनपटुर्भवस्य। न तस्य सुखदमैश्वर्य्यविजृम्भितगुरुवचनम् । तत सप्तशर्ती शिष्यततिन्द्धरनस्य रुद्रकनाम्न साधो समीपं गत्वा तत्वानेन सम्भाषण गय शीर्षं जगाम । तत्रोक्तावितमनेन यद् ब्राह्मणा श्रमणाश्च बोधस्कन्द लब्धुमविशुद्ध कायमानस नियोजयन्ति तदभिसुतादयितुमार्द्रकाष्ठद्वय घर्षणमिव वैफल्यं भजते । शुष्ककाष्ठखण्डद्वय घर्षणेन यथा लब्धमनोरथा मानवास्तद्वत कायमनसोर्विशुद्धयो सतो स्वतश्च बोध-लाभ शक्य । तत परमसौ बोधिसत्त्वो गत्वा ग्रामसुरुविल्वाख्य विजन तत्रैवोषितु मनो दधे । परमयत्नेनात्रैव कायशुद्धि चित्तशुद्धिञ्च विधाय आस्फानकाख्य दुष्कर ध्यान दधार ।

अत्रासौ कश्चिच्चिद्दिवसे वदरीमेकिकां कश्चि-च्चिद्वा तण्डुलमेक कदाचिद्वैकमात्र कलाय भक्षयित्वा कश्चिच्चिदुपोषणेन वा काल विलङ्घ्य शुष्कच्छविमलीवर्णो बभूव । ततोऽसौ देहमित्थ निभज्य लब्धु सम्बोध न समर्थोभवेय मिति विचिन्त्य पोषणकरमाहार जग्राह ।

दिवसेऽस्मिन शुद्धोदन स्वप्न ददर्श प्रिय पुत्रो मे मणिमुक्तादिविभूषितवारणरूपेण उडुम्बर तरुमारुरोह । त्रैलोक्यलोका पूजनायास्या-गच्छन्तीव यशोधरापि गोपापरनाम्नी ददर्श स्वप्न विविधम् स्वय शाक्यसिंहश्च पश्च यथा जगदखिल शय्या मे, विम्बफलमिव सुमेरु शिखरमुपधानीभूत मे, वामदक्षिणकरद्वय मे प्राच्यपश्चिमसमुद्रोपरि पादावुभौ मे दक्षि णाब्धौ प्रवन्तौ, नाभिकमलान मे समुत्थिते स्थिरिकाहृक्षेणापूरितमखिल नभ । ततश्चो त्थायासौ उरुविल्वोषिताया सुजातानामि-काया नार्य्या सकाशात् भिक्षां जग्राह ।

इत सिद्धार्थो ध्यानं दधार, निर्व्वाणे पथि तस्य सततं परिपन्थी सन्नपि दुर्निवारो मार परा जितो ध्यानवीरैण योगिसिंहेन पलायन चक्रे । ततस्तस्यैव कन्दर्पस्य तनये यतिते तन्त्रा रतिश्च योगिप्रवरस्य मोहनाय, विफलानि तु जाता-न्यनयोर्मनोरथानि । तत सर्व्वेभ्य' क्लेशेभ्यो विमुक्त सिद्धार्थो बोधञ्च विमल लेभे। तदावा-वधिरूढयोग मनस्यस्य मुकुरे प्रतिफलित सकारणमखिल जगत। ततश्च चिन्तयामास स जीवानां जन्म, तेषु च जीवस्य सयोगो वियोग स्चैव दु खदु खान्येतानि । न जानीते मानवस्तान् मोहनावेशात्ततो दुर्व्विषहं दु स्व सहत इति । तत कस्मादागत जरामरणमिति चेतसा कृते प्रश्ने तेनैव निश्चिनोति स', यज्जन्म एवागच्छति जरामरणमिति, कुतस्तर्हि स्वागत जन्म किमस्य वा कारणम् ? संसारादस्माज्जाति रतएव भव एव कारणमत्र । भवस्तर्हि कुत आयत किमस्य वा कारण ? उपादानादागतो भवस्तदुपादानमेवास्य कारणम् । कस्मादुपा दानमायातन्तर्हि किमस्य वा कारण ? तृष्णाया आगतमुपादानमतस्तृष्णैव कारणमस्येति। तर्हि कुत आयाता तृष्णा कारण वा किमस्या ? वेदनाया आगता तृष्णा अतो वेदनैव कारण मस्या । कुत आयाता वेदना अस्या वा कि कारणम् ? स्पर्शादायाता वेदना अत स्पर्श एव कारण वेदनाया इति। स्पर्शस्तर्हि कुत आयात कि वा कारणमस्य ?। षडायतना दागत स्पर्शस्ततोऽस्य कारण स एवेति। कुत आयात षडायतन कारण वा किमस्य ? नामरूपाभ्यामागत षडायतनम् अतएवास्य कारणमेव तदिति। कुतस्तर्ह्यायाते नामरूपे कारण वा किमनयो ? विज्ञानादागते नाम रूपेऽतोऽनयो' कारण विज्ञानमिति। कुत आयत विज्ञानन्तर्हि कारण वा, किमस्य ?

संस्कारादागत विज्ञानमतोऽस्य कारण स एवेति। संस्कारस्तर्हि कुत आयात कारण वा किमस्य ? अविद्याया आगत संस्कार स्ततोऽस्य कारणमविद्यैवेति ।

स्फुटमिदानीमविद्यैव कारण जगतोऽखिलस्य । ततो चिन्तनेन प्रकटीभूत यत अविद्याया संस्कार संस्कारादू विज्ञानम्, विज्ञानान्नाम रूपे ताभ्यां नामरूपाभ्यां षडायतनम्, षडाय तनात स्पर्श , स्पर्शाद वेदना वेदनायास्तृष्णे तृष्णाया उपादानम् उपादानात् संसार संसाराज्जाति' जातेर्जरामरणमिति ।

प्रकारेणानेनोत्पन्नो दु'खद्रुमो जीवानाम् । तदिदानीं प्रतिभात अविद्यैव मूलमस्य पाद पस्य निरस्तायामविद्यायां कुतो दु खप्रसङ्ग क्रमेण तस्मात् जन्मजरामरण दु ख चिन्ता क्लेश पीड़ा च सर्व्वं दूरे पलायन्ते । एवं जीवानामुदेति चित्ताकाशे धर्म्मालोक । उदिते तस्मिन मन सयोगन ज्ञान दर्शन विद्या स्फुतिर्बुद्धिश्च सर्व्वं प्रत्यक्षीभवति । तत इदानीं सिद्धार्थो बुद्ध' सञ्जात ।

ततश्चागतोऽत्र शकानगर्य्या राजा बुद्धस्य श्रीपादपद्मसन्दर्शनाय । सोऽस्मै ह्युपदिदेश "अहिंसा परमो धर्म्म ।" इत्यतश्चमशुतिस्त तद्धर्म निर्व्वाणमोक्षप्राप्तिश्चेति ।

ततोऽसौ बुद्धो नैरञ्जननाम्नीं नदीं चिरिका वनञ्च त्यक्त्वा उज्ज्वलसुपवन प्रतस्थे । अत्र सं जनपञ्चाशद्दासराणुपोषणमङ्गीकृतवान् । तत स्तस्मात स्थानान्निर्गत्य गया नाडाल कुन्दहिर लोहितवस्तुक गन्धपुर सारथिपुरञ्च क्रमेण गत्वा त्यक्त्वा च काशिकामुपतस्थे, अत्रास्य कौण्डिन्य सिद्ध शिष्योऽभूत बुद्धस्तं नाम्ना ज्ञानकौण्डिन्य चकार । कालेऽस्मिन् बहु-सङ्ख्यका लोका आगत्यागत्य बुद्धस्य शिष्या अभवन् ।

तत काश्यीयाम्न स उरुविल्वास्थित सेनानी नामक ग्राम प्रययौ तत्र नैरञ्जनतीरे नाम्ना उरुविल्वाकाश्यप शतावधिकविंशतिर्वयाः पञ्च शतशिष्यैरनुगत प्रतिवसति स्म । लोका जान न्त्यसुमर्हन्निति । बुद्धो गत्वास्य समीप प्रदा यासौ ज्ञानोपदेश विमल शिष्य त चकार । दृष्ट्वा शक्तिमलौकिकीं बहवो लोका विस्मिता धर्म्मं बौद्ध गृहीतवन्त ।

तदा विम्बसारो मगधराज शुश्राव गयशीर्ष बुद्धदेव प्राप्त इति । गत्वा समीप प्रपूज्य च परमया भक्त्यास्य शिष्यत्व स्वीचकार । ततो मागधो स्वीयां नगरीं गन्तु निमन्त्रयामास तम् । जग्राहास्य प्रणय बुद्ध । शारीपुत्रोऽत्र मौद्गलायनोऽस्य शिष्योऽभवत ।

श्रुतवान् कोशलपति प्रसेनजित बुद्धो देवो राजगृहे जेतवने प्रतिवसत्यधुनेति । गत्वा च तत्र त्वरित बुद्धसन्निधिमुपाप पूर्णकाश्यप परिव्राजकगोशाल वैरापुत्तसञ्जय अजितकेश

काश्वल दृश्यते अन्ये च बहवो बुद्धर्षयस्तिष्ठन्ति, न ते लोके क्वापि बुद्धनाम्ना परिचाययन्ति स्वं किन्तु त्वं हि भवान् किं न लज्जते अद्य बुद्ध इत्यात्मानं परिचाययितुम्। बुद्धस्तम् 'कुमारदृष्टान्तसूत्र', श्रावयामास ततोन्मीलितचक्षु शिष्योऽभूत्तस्य तत प्रसेनजित कोशलराज। दीक्षिते राज्ञि कोशलेश्वरे बुद्ध शुद्धोदनाय सवादं प्रेषयामास "राजन्। पुत्रस्ते पापाविद्यानां मृत्युनिवारणमन्वमम्। तेनैव सोऽखिलस्य जगतस्तृष्णां पापीयसीं वारयामास, शुद्धोदन शाक्यपतिराकर्ण्य वृत्तान्तं परां मुदमवाप। आनेतु पुत्र कपिलवस्तुनगर्य्यामसौ दूत पुन पुन प्रेषितवान् यो य प्रयाति दूतोऽस्य सकाश न स पुन प्रतिनिवृत्त स्थितोऽस्य दीक्षितस्तत्रैव। शुद्धोदन साधु कालुदायीति-नामानं पत्रेण सह प्रेषितवान्। उदायी प्रागमनादङ्गीचकार यदि चाहं दीक्षितोऽप्य-भविष्यम् वारमेकमपि प्रतिन्यवर्त्तिष्ये। उदायी बुद्धस्य समीपं गत्वैव दीक्षित। बुद्धश्च प्रतिज्ञा पारपूरणाय शुद्धोदनस्यान्तिकं प्रेषयामास। उदायी गत्वाह राजानं भो भूप। देवो बुद्धो ऽत्रागन्तुमिच्छुनगर्य्याम्।वहारे ऽवस्थातुमियेष च। राजा जेतवनस्थमिव न्यग्रोधारामं कपिलवस्तुनगरे विरचय्यागमनमस्य प्रतीक्षाञ्चक्रे। तत्रागत्य बुद्धो न्यग्रोधारामे तस्मिन्नुवास। अत्रागत्य पितृव्यौ शुद्धोदनोऽन्त-सोदनश्चास्य लक्ष लक्ष शाक्यसन्ततयश्च शिष्या अभूवन्। तत्रावस्थानसमये बुद्धस्य पालयित्री गौतमी वनिता यशोधरा च भैक्षाश्रम गृहीतवत्यौ पुत्रोऽपि राहुलोऽजातश्मश्रुर्जनकेन दीक्षित।

ततो बुद्धो गृध्रकूटमागत्य वसतिञ्चक्रे। समयेऽस्मिन् देवदत्तोऽस्य ज्ञातिश्च शत्रु शिल्पिनं दाक्षिणात्यादानिनाय। तेन च निहन्तु बुद्धं कूटयन्त्रं निरमायि। अनेनाहतो बुद्धो यथा प्राप निक्षेपणावसरे यन्त्रस्य त बुद्ध रिरक्षिषु कुम्भीरस्तत्प्रहारेण प्राणांस्तत्याज।

कालेऽस्मिन् विम्बसारे मागधे पञ्चत्वं गते अजातशत्रुर्लब्धो दुर्दान्तो मगधं शशास, देवदत्तोऽस्य मित्रमासीत। एकदाजातशत्रुर्बुद्ध सन्निधावागत्य पप्रच्छ—"नानाकर्म्मसु आसक्तो मनुष्यो धनमभीष्टमुपार्ज्जयितु यतते, प्राप्य तु वाञ्छित धनं सुखी च भवति, धर्म्मं तथा तु निधाय मनस्तद्रूप सुख प्रत्यक्षमाप्नुयात् किम्? बुद्ध प्रत्युवाच किं कर्म्मणा यागेन होमेन वा। न्यायान्यायौ विफलौ अधमानाञ्चोत्तमानाञ्च तिरस्कारपुरस्कारौ च तद्वत् निष्फलौ। पितरौ ज्ञातीयौ च योऽस्मिन् जगति प्राप्तवान् मत्वा सत्यम्, सत्ये पथि प्रविष्टवांश्च जानाति स एव अत्रैव न्यायुरिति। सोऽस्मिन् जन्मन्येवान्ययो ऽपायो निर्व्वाणमोक्ष लभते न पुनरायाति स। पृथिव्यादिभूतचतुष्टयेऽस्य यथाक्रमं भूतान्ये-कीभवन्ति। इत्थमुपदेशेन बुद्धस्य अजातशत्रो मानस तत क्षणादेव प्रवण बभूव। योऽस्य जुगुप्सापात्रमासीत स इदानीं भक्तिपात्रमस्याभूत। अजातशत्रुर्बुद्धाद् दीक्षा जग्राह।

गृध्रकूटाद्बुद्ध पाटलीग्राममाजगाम। कपिलनामात्र साधुब्राह्मणोऽनेन व्यलोकि। सम्भाष्य त पथि गच्छन्नसौ चतुर्द्दिश निरीक्षाञ्चक्रे, आनन्दोऽस्य परिचरो जिज्ञासयामास किमित्थ निरीक्षसे व्यापारयञ्चक्षुषीति। बुद्ध आह आनन्द। परिहास्येऽहमिम लोकमिदानीम्। तत स आम्रग्राम जम्बुग्राम भण्डग्राम हस्तिग्रामम अन्यांश्च वृजिना मल्लानाञ्च ग्रामा नतिक्रम्य भोजनगर प्राप। स्थानादस्माच्च तुकाख्यमहावनमागत्यावस्थित। अत्र कुण्ड-नाम्नो धातुगालकाद् वणिग्विशेषादाहार्य्यं गृहीतवान्।

ततोऽसावानन्द सम्बोधयामास भो नगरीं कुशीं गन्तास्मि। अत पर तथागतो नगरीं पावामतिक्रम्य नदीं हिरण्वतीं तीर्त्वा निविडं वनमेकं प्राप। अत्रानन्द प्राह पार्श्वयोरत्यन्तोग्रवेदनया समाक्रान्तोऽस्मि, अतोऽहमत्रैव तिष्ठामीति। आनन्दो जलमानिनाय प्रक्षाल्य पादौ बुद्धो ध्यान समालम्बे। कालेऽस्मिन्नागत्य पुक्कशो मल्लराज पादौ बुद्धस्य प्रपूजयामास। बुद्धोऽस्य दीक्षा चकार। सोऽस्मै दत्तवान सौवर्णानलङ्कारान् प्रणम्य च प्रस्थित। गते मल्लराजे आनन्द प्राह बुद्ध प्रेयान् मे आनन्द। त्व परिधापयालङ्कारान् सौवर्णानङ्गेष्विति। तथानुष्ठिते तदानीं देहस्य ज्योतिषाम्याखिल जगद् आलोकितमिवासीत। भक्तिभरेणानन्द प्राह भगवन्। न दृष्ट कदापि मयात्रभवतामेतादृशमौज्ज्वल्य देहस्य। दयस्व तावत कथय कारणञ्चात्रेति। चकार प्रत्युत्तर बुद्धो देवो निबोध आनन्द। निर्व्वास्यत प्रदीपस्य शिखेवाङ्गकान्तिर्मे द्युतकान्तिरत्र कारणम्।

अनन्तरमुभौ मिलित्वा हिरण्वत्यास्तीरे आजग्मतु। बुद्धस्तत्र स्वीय समस्त परिच्छद परित्यज्यैकवसनो नद्या हिरण्वत्या कुशायाश्च नगर्य्या उभयोर्मध्यदेशस्थ वन विविक्त विवेश। पथि प्राह चानन्द क्लान्तस्य मे शय्यां विधत्स्वेति। आनन्द शय्यां सज्जीचकार, सुप्तोत्थितो बुद्ध आनन्दाय भिक्षुकाणां कर्त्तव्य सूत्रार्त्त विनय मातृकाणीति धर्म्मतत्त्वान्युपदिदेश। आनन्दस्तत्सर्व्वं समाहितेन मनसा जग्राह। तत आनन्दमादिदेश शालमहीरुहयोर्मध्ये शय्यां स्थापय निशीथेऽद्य मे शेष विजानीहीति। ततो बुद्धस्तत्रैव समाधिमाधाय त्वपार्थिवं ज्योतिरवलोकयामास ततोऽसौ चिन्तयति स्म निर्व्वाणम्।

भक्त परमानन्दो रुरोद गाढ सन्तापात्स्य विगलितबाष्पप्रवाहोऽविरलधारया तमाह बुद्ध आनन्द। ससारोऽयमसार सारो निर्व्वाणमेव तदर्थं यतस्वेति। इत्थ परमकृपालुर्बुद्धदेवो निर्व्वाण प्राप।

इत्थ स हरेरवतार —

"विकीर्य्य विज्ञानमयीं प्रभां प्रभु
जगत्प्रदीप प्रथित प्रभाकर।
बुद्ध स राशिमहसां महोज्ज्वलो
ज्वलंश्च निर्व्वाणपदं परं गत॥
प्रक्षाल्य त्रैलोक्यमल मलीमस
प्रवृद्धहिंसारसदूषित विभु।
प्रबोधधाराधरभूरिवारिभी
रराज देवो भुवि बोधभास्कर॥"

कुशीनगरस्थिते मुकुटबन्धनचैत्येऽस्य शिष्या देह भस्मीभूत चक्रु। शिष्यवृन्देनास्य पवित्रदेहभस्मावशेषार्थं विवदमानेन निरणा भस्मभिरेभिरष्टप्रदेशेष्वष्टौ चैत्या विनिर्मिता भवन्त्विति॥)

बुद्धन्थ, क्ली, (बुद्ध स्तूपाकारतो ज्ञात इत्यर्थः।) स्तौपिकम्। सोत इति भाषा। इति त्रिकाण्डशेष॥

बुद्धि, स्त्री, (बुध्यतेऽनयेति। बुध + क्तिन्।) निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्ति। इति वेदान्तसार॥ सविकल्पकज्ञानम्। इति चण्डीटीकायां नागभट्ट॥ तत्पर्य्याय। मनीषा २ धिषणा ३ धी ४ प्रज्ञा ५ शेमुषी ६ मति ७ प्रेक्षा ८ उपलब्धि ९ चित १० सम्वित ११ प्रतिपत १२ ज्ञप्ति १३ चेतना १४। इत्यमर। १।५।१॥ धारणा १५ प्रतिपत्ति १६ मेधा १७ मननम् १८ मन १९ ज्ञानम् २० बोध २१ हृल्लेख २२ सख्या २३ प्रतिभा २४। इति राजनिर्घण्ट॥ आत्मजा २५ पण्डा २६ विज्ञानम् २७। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ अस्या स्वरूप यथा,—

"बुद्धिर्विवेचनारूपा सा ज्ञानजननी श्रुतौ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्याय॥

अस्या अध्यात्माधिभूताधिदैवतानि यथा,—

"अध्यात्म बुद्धिरित्याहु षडिन्द्रियविचारिणी।
अधिभूतञ्च मन्तव्य ब्रह्मा तत्राधिदैवतम्॥"

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व॥ * ॥

सा च सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा।

सात्त्विकी यथा,—

"प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये।
बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धि सा पार्थ।
सात्त्विकी॥"

राजसी यथा,—

"यया धर्म्ममधर्म्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धि सा पार्थ।
राजसी॥"

तामसी यथा,—

"अधर्म्मं धर्म्ममिति या मन्यते तमसावृता।
सर्व्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धि सा पार्थ।
तामसी॥"

इति श्रीभगवद्गीता॥

तस्या पञ्च गुणा यथा —
"इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसाय समाधिता ।
सशय प्रतिपत्तिश्च बुद्धे पञ्च गुणान् विदु ॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्म ।
इष्टानिष्टविपत्ति इष्टानिष्टानां वृत्तिविशेषाणां विपत्तिर्नाश निद्रारूपा वृत्तिरित्यर्थ । व्यवसाय उत्साह । समाधिता चित्तस्थैर्य्यं चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थ । सशय कोटिद्वयस्पृक् ज्ञानम् । प्रतिपत्ति प्रत्यक्षादिप्रमाणवृत्ति । इति तट्टीका ॥ * ॥ तस्या सप्त गुणा यथा—
"शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणन्तथा ।
ऊहोपोहोऽर्थविज्ञान तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा ॥"
इति हेमचन्द्र ॥ * ॥
तस्या वृत्ति पञ्चधा यथा । प्रमाणम् १ विपर्य्यय २ विकल्प ३ निद्रा ४ स्मृति ५ । इति पातञ्जलम् ॥ * ॥ बुद्धिक्षयकरा यथा,—
"शोक क्रोधश्च लोभश्च कामो मोह परासुता ।
ईर्ष्या मानो विचिकित्सा कृपासूया जुगुप्सता ॥
द्वादशैते बुद्धिनाशहेतवो मानसा मला ।"
इति कालिकापुराणे १८ अध्याय ॥ * ॥
अपि च ।
"बुद्धिक्षयकरा एते मापकाद्यवन्तिका ॥"
बुद्धिवृद्धिकरा यथा,—
"निम्बाटरूषवृन्ताश्च बुद्धिवृद्धिकरा मता ॥
बुद्धिक्षयकराश्चित्य त्यजेद्राजा च भोजने ।
भोजयेदन्नञ्च बुद्धिवृद्धिहेतु नृपोत्तम । ॥"
इति कालिकापुराणे ८६ अध्याय ॥ * ॥
न्यायमते सा विभुगुण पुनर्द्विविधा अनुभूति स्मृतिश्च । यथा —
"विभुबुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।
अनुभूति स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥
प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे ।"
इति भाषापरिच्छेद ॥

बुद्धिमान् [त्] त्रि, (बुद्धिर्विद्यते यस्य । बुद्धि+मतुप् ।) बुद्धियुक्त । ज्ञानवान् । यथा,—
"तद्बुध्यते यद्विजभुक्तशेष
स बुद्धिमान् यो न करोति पापम् ॥"
इति गारुडे १५५ अध्याय ॥

बुद्धिसहाय, पु, (बुद्धौ बुद्ध्या कृते कार्य्ये इति भाव । सहाय ।) मन्त्री । इति हलायुध ॥ मत्या साहाय्यकर्त्ता च ॥

बुद्धीन्द्रिय, क्ली, (बुद्धेर्बुद्ध्यात्मक वा इन्द्रियम् ।) ज्ञानेन्द्रियम् । यथा,—
"मन कर्णौ तथा नेत्रे रसना त्वक् च नासिके ।
बुद्धीन्द्रियमिति प्राहु शब्दकोशविचक्षणा ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा मनु । २ । ८ ९२ ।
"श्रोत्र त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थ हस्तपाद वाक् चैव दशमी स्मृता ॥
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषा श्रोत्रादीन्यनुपूर्व्वश । कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैषा पाय्वादीनि प्रचक्षते ॥
एकादश मनो ज्ञेय स्वगुणेनोभयात्मकम् ।
यस्मिन् जिते जितावेतौ भवत पञ्चकौ गणौ ॥"

बुद्बुद, पु वर्त्तुलाकारजलविकार । जलविम्बुकी इति भुडभुडि इति च ख्यात । बुद्बुदोऽम्बुस्फोट इत्यन्य । इत्यमरभरतौ ॥ अन्यच्च ।
"अभ्रच्छाया तृणादग्निर्नीचसेवा पथे जलम् ।
वेश्यारागं खले प्रीति षडेते बुद्बुदोपमा ॥"
इति गारुडे ११५ अध्याय ॥
गर्भस्थावयवविशेष । यथा,—
"पञ्चरात्रेण कलल बुद्बुदाकारता व्रजेत ॥"
इति सुखबोध ॥
(यदुक्त यथा,—
"प्रथमेऽहनि रेतश्च सयोगात् कललञ्च यत ।
जायतेबुद्बुदाकार शोणितञ्च दशाहनि ॥"
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

बुध इर ञ ञ बदने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा -उभ सक सेट । ज्वलादिरयम् ।) इर अबुधत अबोधीत । ञ बोध बुध । ञ बोधति बोधते । इति दुर्गादास ॥

बुध औ विज्ञापने । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा -पर -सक अनिट ।) औ बोद्धा । बोधति गुरु । इति दुर्गादास ॥

बुध, य ङ औ वेदने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा -आत्म सक अनिट ।) य ङ बुध्यते शास्त्र सुधी । औ बोद्धा । इति दुर्गादास ॥ (जागरार्थे चाकर्म्मकोऽपि । यथा, रघौ । १० । ६ ।
"ते च प्रापुरुदन्वन्त बुबुधे चादिपूरुष ॥"
"आदिपुरुषो विष्णुश्च बुबुधे योगनिद्रां चकौ इत्यर्थ ॥" इति तट्टीका ॥)

बुध, पु (बुध्यते य । "बुध+इगुपधज्ञाप्रीकिर क ।" ३ । १ । १३५ । इति क ।) पण्डित । तत्पर्य्याय । विद्वान् २ विपश्चित् ३ दोषज्ञ ४ सन् ५ सुधी ६ कोविद ७ धीर ८ मनीषी ९ ज्ञ १० प्राज्ञ ११ सङ्ख्यावान् १२ पण्डित १३ कवि १४ धीमान् १५ सूरि १६ कृती १७ कृष्टि १८ लब्धवर्ण १९ विचक्षण २० दूरदर्शी २१ दीर्घदर्शी २२ । इत्यमर । २ । ७ । ५ ॥ विदग्ध २३ दूरदृक २४ सूरी २५ वेदी २६ वृद्ध २७ बुद्ध २८ विधानग २९ प्रशिल ३० । इति शब्दरत्नावली ॥ व्यक्त ३१ मात्र रूप ३२ सुरूप ३३ अभिरूप ३४ बुधान ३५ कवितावेदी ३६ वप्ता ३७ विदित ३८ कवि ३९ । इति जटाधर ॥ (यथा, नवरत्ने । १ ।
"अस्तुष्य स्तुतिभिर्गुरु प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुध
विद्याभी रसिक रसेन सकल शीलेन कुर्य्याद्वशम् ॥")
नवग्रहान्तर्गतचतुर्थग्रह । स च वृहस्पति भार्य्यातारागर्भे चन्द्राज्जात । तत्पर्य्याय । रौहिणेय २ सौम्य ३ । इत्यमर । १ । ३ । २६ । हेमा ४ वित ५ ज्ञ ६ बोधन ७ इन्दुपुत्र ८ । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य जन्मादिवृत्तान्त यथा । "महावलेपाच्च सकलदेवगुरोर्वृहस्पतेस्तारां नाम पत्नी जहार । बहुशस्तु वृहस्पतिचोदितेन भगवता ब्रह्मणा चोद्यमान सकलैश्च देवर्षिभिर्याच्यमानोऽपि न मुमोच । तस्य वृहस्पतिद्वेषादुशना पार्ष्णिग्राहोऽभूत । अङ्गिरसश्च सकाशादुपलब्धविद्यो भगवान् रुद्रो वृहस्पते साहाय्यमकरोत । यतश्चोशना ततो जम्भकुम्भाद्या समस्ता एव दैत्यदानवनिकाया महान्तमुद्यमञ्चक्रु । वृहस्पतेरपि सकलदेवसैन्ययुत सहाय शक्रोऽभवत । एव तयोरतीवोग्र सङ्ग्रामस्तारानिमित्तस्तारकामयो नामाभवत । ततश्च समस्तशस्त्राण्यसुरेषु रुद्रपुरोगमा देवा देवेषु चाशेषदानवा मुमुचु । एवञ्च देवासुराहवक्षोभक्षुब्धहृदयमशेषमेव जगद् ब्रह्माण शरण जगाम । ततश्च भगवान् प्युशनस शङ्करमसुरान् देवांश्च निवार्य्य वृहस्पतये तारामदात । ताञ्चान्त प्रसवामवलोक्य वृहस्पतिराह । नैष मम क्षेत्रे भवत्यान्यसुतो धार्य्यत उत्सृजैनं अलमलमतिधार्ष्ट्येनेति । सा च तेनैवमुक्ता पतिव्रता भर्त्तृवचनात्तमिषीकास्तम्बे गर्भमुत्ससर्ज । स चोत्सृष्टमात्र एवातितेजसा देवानां तेजांस्याचिक्षेप । वृहस्पतिमिन्दुञ्च तस्य कुमारस्यातिचारुतया साभिलाषौ दृष्ट्वा देवा समुत्पन्नसन्देहास्तारां पप्रच्छु । सत्य कथयास्माकमतिसुभगे । कस्यायमात्मज सोमस्याथ वृहस्पतेरित्युक्तापि सा तारा ह्रिया न किञ्चिदुवाच । बहुशोऽप्यभिहिता यदासौ देवेभ्यो नाचचक्षे तत स कुमारस्तां शप्तुमुद्यत प्राह च । दुष्टाम्ब । कस्मान्मम तात नाख्यासि । अद्यैव ते अलीकलज्जावत्यास्तथा शास्तिमयमहं करोमि । यथा नैवमद्याप्यतिमन्थरवचना भविष्यसीति । अथ भगवान् पितामहस्त कुमार सन्निवार्य्य स्वयमपृच्छत्ताराम् । कथय वत्से । कस्यायमात्मज सोमस्याथ वृहस्पतेरित्येवमुक्ता लज्जमानाह सोमस्येति । तत स्फुरदुच्छूसितामलकपोलकान्तिर्भगवानुडुपतिरालिङ्ग्य कुमार साधु साधु वत्स । प्राज्ञोऽसीति बुध इति नाम चक्रे । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ६ अध्याय ॥
मत्स्यपुराणे चतुर्विंशाध्याये विशेषश्चायम् ।
सूत उवाच ।
"तत संवत्सरस्यान्ते द्वादशादित्यसन्निभ ।
दिव्यपीताम्बरधर पीताभरणभूषित ॥
सर्व्वार्थशास्त्रविद्विद्वान् हस्तिशास्त्रप्रवर्त्तक ।
राज्ञ सोमस्य पुत्रत्वाद्राजपुत्रो बुध स्मृत ॥
जातमात्र स तेजांसि सर्व्वाण्येवाचिपद्वली ।
ब्रह्माद्यास्तत्र ते अगमुर्देवा देवर्षिभि सह ॥
वृहस्पतिगृहे सर्व्वे जातकर्म्मोत्सवे तदा ।
पप्रच्छुश्च सुरास्तारां केन जात कुमारक ॥
तत सा लज्जिता तेषां न किञ्चिदवदत्तदा ।
पुन पुनस्तदा पृष्टा लज्जयन्ती वराङ्गना ॥
सोमस्येति चिरादाह ततोऽगृह्णाद्विधु सुतम् ।

बुध इत्यकरोन्नाम प्रादाद्राज्यञ्च भूतये ॥
अभिषेकं ततः कृत्वा प्रधानमकरोद्विभुः ।
ग्रहसाम्यं प्रदायाथ ब्रह्मा ब्रह्मर्षिसंयुतः ॥
पश्यतां सर्व्वभूतानां तत्रैवान्तरधीयत ।
इलोदरे च धर्म्मिष्ठं बुधः पुत्त्रमजीजनत ॥"
अन्धत सत्त्रमाख्यानमेकमेव ॥ * ॥ अस्य वर्णः दूर्व्वाश्यामः । स च उत्तरदिक्पुंसकशूद्र आथर्व्ववेदरजोगुणमिश्रितरवमिथुनराशिस रकसमग्निमगधदेशानामधिपतिः । अस्य मित्त्रं आदित्यः शुक्रश्च । अस्य शत्रुः शशी । अस्य राशिभोगः अष्टादश दिनानि । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ स तु मगधदेशोद्भवः । आत्रेयगोत्रजातः । शराङ्गुलदीर्घः । पीतवर्णः । वैश्यजातिः । चतुर्भुजः । चर्म्मोत्कृमतचक्रखड्गगदाधारी । सूर्य्यास्यः । सिंहवाहनः । सौम्यः । पीतवस्त्रः । अस्याधिदेवता नारायणः । प्रत्यधिदेवता विष्णुः । धनिष्ठानक्षत्रयुक्तद्वादश्यां जातः । इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥ * ॥ स च ग्रामचारी । शुभग्रहः । नीलवर्णः । सुवर्णद्रव्यस्वामी । वर्त्तुलाकृतिः । शिशुः । इन्द्रकारग्रहचारी । वातपित्तकफात्मकः । क्लीवग्रहः । प्रातःकाले प्रबलः । पक्षिस्वामी । सकलरसप्रियश्च । इति ज्योतिषम् । अस्य वारे जातफलं यथा —

> "गुणी गुणज्ञः कुशलः क्रियादौ
> विलासशाली मतिमान् विनीतः ।
> मृदुस्वभावः कमनीयमूर्त्ति-
> र्बुधस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥
> इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । यथा —
"तस्मात् क्षतिरथस्तस्य देवमीढ़स्ततो बुधः ।
बुधाच्च विबुधश्चैव तस्मान्महाधृतिस्ततः ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥
(वेगवतो राज्ञः पुत्त्रः । यथा, भागवते । ६ । २ । ३ ।
"ततसुतः केवलस्तस्मात् बन्धुमान् वेगवांस्ततः ।
बुधस्तस्याभवद् यस्य तृणविन्दुर्महीपतिः ॥")

बुधचक्र, क्ली, (बुधस्य ग्रहविशेषस्य चक्रम् ।) बुधग्रहस्य खलचाराद्द्वादशदिनोत्तरराश्यन्तरसञ्चारनक्षत्रावधिसप्तविंशतिनक्षत्रघटितनरशुभाशुभज्ञानार्थनराकारचक्रम् । यथा, —
"भोगो मुखैकमथ मूर्द्ध्नि चतुष्टु रोगं
षट्पाणिभे सुखकृत सुखदः श्रुतेऽत्र ।
दुःखं पदाब्धिसुयुगो हृदि सम्पराज्यं
नाभीन्दुभे द्विभगलेति धनं बुधस्य ॥"
इति समयामृतम् ॥

बुधतात, पुं, (बुधस्य ग्रहविशेषस्य तातः पिता ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बुधरत्न, क्ली, (बुधप्रियं रत्नम् । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बुधवार, पुं, (बुधस्य वारः ।) बुधग्रहस्य वासरः । यथा —
"ये कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणी युता ।
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(अस्मिन् जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

> "गुणी गुणज्ञः कुशलः क्रियादौ-
> विलासशीलो मतिमान् विनीतः ।
> मृदुस्वभावः कमनीयमूर्त्ति-
> र्बुधस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥)

बुधसानु, पुं, पर्णम् । यज्ञपुरुषः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

बुधसुत, पुं, (बुधस्य सुतः पुत्त्रः ।) पुरूरवाः । इति पुराणम् ॥ (यदुक्तं हरिवंशे । २६ । १ ।
'बुधस्य तु महाराज । विद्वान् पुत्त्रः पुरूरवाः ।
तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥"
अयं हि इलागर्भसम्भूतः ॥ बुधस्य बुद्धदेवस्य सुतः पुत्त्रः इति विग्रहे । बुद्धपुत्त्रो राहुलः । स तु यशोधराया गर्भसम्भूतः ।)

बुधा, स्त्री, (बोधयति रोगिणं या । बुध + "इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ततष्टाप् ।) जटामांसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादिकमस्या जटामांसीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

बुधान, पुं (बोधयति बुध्यते वा । बुध बोधने + "युधिबुधिदृशः किच्च ।" उणा० २ । ६ । इति आनच् किच्च ।) गुरुः । विज्ञः । इति मेदिनी । ने, २६ ॥ मधुवादी । प्रियवादी । इत्युणादिकोषः ॥ कविः । इति जटाधरः ॥

बुधाष्टमी, स्त्री, (बुधवारयुता अष्टमी । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।
"अष्टमीबुधवारेण पक्षयोरुभयोर्यदा ।
भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥'
इति वचनादस्यास्तथात्वम् ।)
व्रतविशेषः यथा । बुधाष्टमीव्रतं चैत्रपौषहरिशयनादीतरकाले कर्त्तव्यम् । यदाह राजमार्त्तण्डः ।
"पतङ्गे मकरे याति देवे जाग्रति माधवे ।
बुधाष्टमीं प्रकुर्व्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकम् ॥
प्रसुप्ते च जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा ।
बुधाष्टमीं न कुर्व्वीत कृता हन्ति पुराकृतम् ॥"
एतद्व्रतमारब्धमपि चैत्रादौ न कर्त्तव्यमिति । यथा स्मृतिः ।
"मौने धनुषि देवेशे सुप्तेऽशुद्धदिने तथा ।
बुधाष्टमीं न कुर्व्वीत पूर्व्वविद्धामपि क्वचित् ॥"
इति व्रतकालविवेकः ॥ * ॥
अपि च ।
"अष्टमी बुधवारेण पक्षयोरुभयोर्यदा ।
भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥
तस्यां नियमकर्त्तारो न स्युर्दुर्गतिभाजनाः ।
तण्डुलस्याष्टमुष्टीनां वर्जयित्वाङ्गुलीद्वयम् ॥
भक्तं सद्भक्तिश्रद्धाभ्यां कामनायुक्तमानवः ।
आम्रपत्रपुटे कृत्वा यो भुङ्क्ते कुशवेष्टिते ॥
कलम्बिकाम्लिकोपेतं काम्यं तस्य फलं भवेत् ।
बुधं पञ्चोपचारेण पूजयित्वा जलाशये ॥
शक्तितो दक्षिणां दद्यात् कर्कटीं तण्डुलान्विताम् ।
तु बुधायेति बीजार्थे स्वार्णे वा कमलादिके ॥
नाणचापधरं श्यामं इत्थं चाङ्गानि मध्यतः ।
बुधाष्टमीकथा पुण्या श्रोतव्या व्रतिभिर्ध्रुवम् ॥ * ॥
पुरे पाटलिपुत्त्राख्ये वीरो नाम द्विजोत्तमः ।
रम्भा भार्य्या च तस्यासीत् कौशिकः पुत्त्र उत्तमः ॥
दुहिता विजया नाम धनपालो वृषोऽभवत् ।
गृहीत्वा कौशिकस्तञ्च शीघ्रं गङ्गागतोऽरमत ॥
गोपालकैर्बृषश्चौरैः क्रीडन्नपहृतो बलात् ।
गङ्गातः स च उत्थाय वनं बभ्राम दुःखितः ॥
जलार्थं विजया चागात् भ्राता साद्धञ्च साध्वगात ।
पिपासितो मृणालार्थी आगतोऽथ सरोवरम् ।
दिव्यस्त्रीणाञ्च पूजादि दृष्ट्वा चाप्यथ विस्मितः ॥
स च गत्वा ययाचेऽन्नं सानुजोऽहं बुभुक्षितः ।
स्त्रियोऽब्रुवन् व्रतं कर्त्तुं दास्यामश्च कुरु व्रतम् ।
पञ्चधर्मस्वपानार्थं पूजयामासतुर्बुधम् ।
पुटकद्वयं गृहीत्वान्नं बुभुजाते प्रदत्तकम् ॥
स्त्रियो गता गतौ तौ तु धनपालमपश्यताम् ।
चौरैर्हृतं गृहीत्वाथ प्रदोषे प्राप्तवान् गृहम् ॥
वीरश्च दुःखितं मत्वा रात्रौ सुप्ता यथासुखम् ।
लग्नञ्च त्वरितं दृष्ट्वा कस्य देया सुता मया ।
यमायेत्यब्रवीद्दुःखात् स चायाद्व्रतसत्फलात् ॥
स्वर्गं गतौ च पितरौ व्रतं राज्याय कौशिकः ।
चक्रेऽयोध्यामहाराज्यं दत्त्वा च भगिनीं यमे ॥
यमोऽपि विजयामाह गृहस्था त्वं पुरान्तरम् ।
नोद्घाटयास्यत्र गते यमे सा न तथाकरोत् ॥
अपश्यन्नरके तौ सा यामिकां पापयातनाम् ।
अथोद्विग्ना कौशिकाय आचचक्षे विमुक्तिदम् ।
व्रतं चक्रे ततो मुक्ता माता तस्माच्चरेद्व्रतम् ॥"
इति गारुडे बुधाष्टम्यादि १३३ अध्यायः ॥ * ॥
विस्तरस्तु ब्रह्मपुराणोक्तबुधाष्टमीव्रतपद्धतौ द्रष्टव्यः ॥

बुधित, त्रि (बुध्यते स्म । वेट बुध + क्तः ।) बुद्धम् । ज्ञातम् । इत्यमरः । ३ । २ । १ ८ ॥

बुधिल, त्रि, (बुध्यते यः । बुध + किलच् ।) विद्वान् । इत्युणादिकोषः ॥

बुध्न, पुं, (बध्नातीति । बन्धबन्धने "बन्धेर्ब्रधिबुधी च ।" उणा० ३ । ५ । इति नक् बुधादेशश्च ।) वृक्षमूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२ ॥ (मूलदेशः । अधोभागः । यथा, अथर्व्ववेदे । २ । १४ । ४ ।
'गृहस्य बुध्न आसीनास्ता इन्द्रो वज्रेणाधितिष्ठतु ।")
शिवः । यथा, —

> "निवेश्य बुध्नं चरणं शिलागता
> गुरुः समारोढुमथोपचक्रमे ।"

इति हरविलासे राजशेखरः । इति भरतः ॥

बुन्द, इर ञ उ निशामने। (इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा उभ सक -सेट।) पञ्चमस्वरी। इर अबुन्दीत। ञ बुन्दति बुन्दते। निशामनमालोचनं प्रणिधानमिति यावत्। इति दुर्गादासः॥ (यथा, भट्टिः। १४। ७२।
"ससौ शरव्रातेन दिव्येनेति बुबुन्द सः॥")

बुध, इर ञ उ निशामने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा उभ सक सेट।) पञ्चमस्वरी। इर अबुधत अबुन्धीत। ञ बुन्धति बुन्धते। उ बुन्धित्वा बुद्धा। निशामनमालोचनं प्रणिधानमिति यावत्। इति दुर्गादासः॥

बुन्ध क बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पर सक -सेट।) पञ्चमस्वरी। क बुन्धयति॥ इति दुर्गादासः॥

बुबुधान पु, आचार्य्यः। देवः। पण्डितः। इति सम्प्रिसारोणादिवृत्तिः॥ (यथा ऋग्वेदे। ७। ४४। ३।
"दधिक्रावाणं बुबुधानो
अग्निमुपब्रुव उषसं सूर्य्यं गाम्॥")

बुभुक्षा, स्त्री, (भोक्तुमिच्छा। भुज धौ भक्षे + "धातोः कर्म्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वा।" ३। १। ७। इति सन्। ततः "अ प्रत्ययात्।" ३। ३। १ २। इत्यस्ततष्टाप।) क्षुधा। इत्यमरः। २। ९। ५४॥ (यथा, रामायणे। २। २८। १८।
"अतीववातस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः।
भयानि च महान्त्यत्र ततो दुःखतरं वनम्॥")

बुभुक्षित, त्रि, (बुभुक्षा भोजनेच्छा सञ्जातास्य। बुभुक्षा + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।" ५। २। ३६। इति इतच्।) क्षुधितः। इत्यमरः। ३। १। १॥ (यथा मनुः। १०। १०५।
"अजीगर्त्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः।
न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन्॥")

बुल क मज्जने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पर-अक-सेट।) क बोलयति प्रस्तरं पयसि। तालव्यवर्गाद्यादिरयमिति केचित्। इति दुर्गादासः॥

बुलि, स्त्री, (बुल + इन् किच्च।) भगम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ७७३।

बुष, क्ली, (बुष्यते उत्सृज्यते यत्। बुषिर् उत्सर्गे + "इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः। पृषोदरादित्वात् सत्वं विभाषया।) बुसम्। तुच्छधान्यम्। आगड़ा इति भाषा। यथा,—
"उत्क्षेपमेव तुषतोषकणाभिलाषकुञ्जावभासबुषवेषतुषाररोषाः। इति महत्न्यमध्ये पुरुषोत्तमः।
इति भरतः॥

बुस य इर क्षान्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा-पर सक सेट।) य बुस्यति जलं मेघः त्यजतीत्यर्थः। इर अबुसत अबोसीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

बुस, क्ली, (बुस्यते तुच्छत्वादुत्सृज्यते इति। बुस इर उत्सर्गे + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३। १। १३५। इति कः।) तुच्छधान्यम्। आगडा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कडङ्गरः २। इत्यमरः। २। ९। २२॥ बुषम् २। इति भरतः॥ बूषम् ४। इति शब्दरत्नावली॥ (उदकम्। यथा, ऋग्वेदे। १। २७। २४।
"आविः स्वः कृणुते गूहते बुसम्॥"
"बुसमुदकम्॥" इति सायनः॥)

बुस्त क अनादरे। आदरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पर सक सेट।) क बुस्तयति खलं लोकः। बुस्तयति धीरं साधुः। इति दुर्गादासः॥

बुस्त क्ली, (बस्यते अनाद्रियते यत्। बुस्त क अनादरे + घञ्। यद्वा बुस्यते त्यज्यते स इति। बुस इर उत्सर्गे कर्म्मणि क्तः।) मांसपिण्डकविशेषः। स्थालीभृष्टमांसम्। पनसादिफलस्य सारभागः। इत्यमरभरतौ॥ भोंता इति ख्यातः॥

बूक्क, त्रि (बुक्कयति शब्दायते इति। बुक्क + अच्। पृषोदरादित्वाद्दीर्घः।) बुक्कम्। हृदयम्। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

बृक्क, त्रि, (बुक्कयति शब्दायते इति। बुक्क + अच्। पृषोदरादित्वादृकारः।) बुक्कम्। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥

बृ गि इच्छायाम्। भृत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (प्वादि, क्र्यादि -पर सक सेट।) गि बृणाति बूर्णं बूर्णिं। इति दुर्गादासः॥

बैकट पु, मतस्यभेदः। तरुणः। विदूषकः। इति शब्दरत्नावली॥

बोकड़ी, स्त्री, वस्तान्त्री। इति राजनिर्घण्टः॥

बोद्धृ, त्रि, (बुध्यते यः। बुध + तृच्।) बोधकर्त्ता। यथा —
"बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः।
अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम्॥"
इति भर्त्तृहरिः॥

बोध, पु, (बोधनमिति। बुध + भावे घञ्।) ज्ञानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा मार्कण्डेये। २६। १।
"वर्द्धमानः सुतः सा तु राजपत्नी दिने दिने।
तमुल्लापादिना बोधमनयन्निममात्मकम्॥"
अयं हि बुद्धेर्जातः। तथाहि मार्कण्डेये। ५। २७।
"बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम्।
व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत॥"
ऋषिविशेषः। यथा मार्कण्डेये। ७६। २८॥
"तयाच सुतो हेमिन्या गृहीत्वा च सुतश्च सा।
बोधस्य द्विजमुख्यस्य गृहे नीतवती पुनः॥"
सूर्य्यरूपभेदः। यथा मार्कण्डेये। १ १। १९।
"बोधश्चावगतिश्चैव स्मृतिर्विज्ञानमेव च।
इत्येतानीह रूपाणि तस्य रूपस्य भास्वतः॥"
जागरणकालः। चैतन्यम्। यथा मार्कण्डेये। ८१। ६७।
"प्रबोधश्च जगत्स्वामी नीयतामच्युतो लघु।
बोधश्च क्रियतामस्य हन्तुमेतौ महासुरौ॥")

बोधक, पु (बोधयतीति। बुध + णिच् + ण्वुल्।) सूचकः। इति शब्दमाला॥ पुस्तकान्तरे बाधकोऽपि पाठः। बोधजनके त्रि॥ (यथा साहित्यदर्पणे। २। ४।
'वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः॥')

बोधकर पु (करोतीति करः। कृ + ट। बोधस्य प्रबोधस्य करः।) निशान्ते बोधकारकः। तत्पर्य्यायः। वैतालिकः ९। इत्यमरः। २। ८। ९७॥

बोधज्ञ पु, (बोधं अभिप्रायं जानातीति। बोध + ज्ञा + क।) अभिप्रायवेत्ता। श्रीकृष्णः। यथा,—
"सर्व्वभावविदां श्रेष्ठो बोधज्ञः कामशास्त्रवित्।
कामिनीं बोधयामास वासयामास वक्षसि॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५३ अध्यायः॥

बोधन, क्ली (बुध + णिच् + ल्युट्।) गन्धदीपनम्। इति मेदिनी। ने, ९९॥ वेदनम्। विज्ञापनम्। इति वधधात्वर्थदर्शनात्॥ (उद्दीपनम्। यथा माघे। ९। २४।
"समयेन तेन चिरसुप्तमनो
भवबोधनं समबोधि यत॥'
"मनोभवस्य कामस्य बोधनमुद्दीपनं यस्मिन्।
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। ज्ञानम्। यथा रघौ। ९। ४९।
'परिचयं चललक्ष्यनिपातने
भयरुषोश्च तदिङ्गितबोधनम्॥'
"तेषां चललक्ष्याणां इङ्गितस्य चेष्टितस्य भयादलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति।"
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) दुर्गाया बोधनं यथा। देवीपुराणे।
"इषे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीडाकौतुकमङ्गलैः॥"
अत्र कन्यादित्वादिषे इत्यपि गौणाश्विनपरम्। अतएव कालकौमुद्यादिष्टतम्। यथा,—
"कर्किण्यर्के हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियाश्विने।
तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्द्दनम्॥'
इति॥
बोधयेदिति शेषः। तत्रापि नवमीबोधनं कन्यायामेव तथैव सम्भवात् तेन सिंहार्के तुलार्केऽप्याश्विनत्वेन वाक्यरचना। एवं प्रतिवर्षं कर्त्तव्यत्वादार्द्रादिनक्षत्रालाभेऽपि बोधनादिकार्य्यम्। नक्षत्रयोगस्तु फलातिशयाय। तथा च लिङ्गपुराणम्।
"मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत्।
तथा तिथ्यन्तरेष्वेवमृक्षेषु च फलोदयः॥"
यथाह देवलः।
"तिथिनक्षत्रयोर्योगे द्वयोरेवानुपालनम्।
योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः पूजनकर्म्मणि॥"
कृष्णनवम्यामार्द्रायोगो विधौ मन्त्रे च श्रूयते। तथा च लिङ्गपुराणम्।
"कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वार्द्रभे दिवा।
नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः॥"
चतुर्थपादे गीतवादित्रनिःस्वनैरिति कालिकापुराणे पाठः।
"इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः।

श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम् ॥
ऐं रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।
अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥”
इति मन्त्रलिङ्गम् ॥
अकाल इति तु रात्रित्वेन दक्षिणायनस्य । तथाच श्रुतिः । तपस्तपस्यौ शैशिरावृतू मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू । अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू इषश्च ऊर्जश्च शारदावृतू सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू । अथैतद्दक्षिणायनं देवानां रात्रिरिति । एवञ्च ।
रात्रावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा ।
तथैव च नराः कुर्य्युः प्रतिसम्वत्सरं नृपत्वेत द्विषयम् ॥ अतएव लिङ्गपुराणकालिकापुराणयोर्द्दिवेत्युक्तम् । एवञ्च कालिकापुराणे बोधने रात्राविति पदं देवतारात्रिपरम् । ततश्च पूर्व्वाह्णे नवम्यामार्द्रायुक्तायां बोधनं पूर्व्वाह्णेतरकाल एव आर्द्रालाभे दिवेत्यत्र दिवापदात्तत्रापि बोधनं अन्यथा दिवापदं व्यर्थं स्यात् । ज्योतिषार्णवे व्यक्तमुक्तं वराहेण ।
“कन्यादिमीनपर्य्यन्तं यत्र सम्प्राप्यते शिवः ।
तत्र बोधः प्रकर्त्तव्यो देव्या रात्रौ शुभप्रदः ॥”
शिव आर्द्रा । एवञ्चोभयदिने पूर्व्वाह्णे नवमीलाभे परत्रार्द्रालाभे परत्र बोधनं न तु युग्मात् पूर्व्वत्र । युग्मबाधकपूर्व्वाह्णस्य बाधकनक्षत्रानुरोधात् दिवा नक्षत्रालाभे तु पूर्व्वाह्ण एव नवम्यां उभयत्र पूर्व्वाह्णलाभे पूर्व्वदिन एव युग्मात् । अत्र केवलनवम्यां बोधनविधेर्नक्षत्रस्यापि गुणफलत्वाच्च ।
“माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्वै माघसप्तमी ।
माकरी’ति च यत्प्रोक्तं तत्प्रायोवृत्तिदर्शनात् ॥”
इति ॥
सौरागमात् माकर्य्यादिवत् आर्द्रायोग इत्यस्य प्रायिकत्वेनाभिधानं प्रतीयते । तत्रश्चार्द्रारहित बोधने मन्त्रान्तरानुपदेशात् तन्मन्त्र प्रणवयुक्तत्वेन प्रयुज्यते ।
“यन्न्यूनञ्चातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदयज्ञियम् ।
यन्मेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत् ।
तन्नोङ्कारप्रयुक्तेन सर्व्वञ्चाविकलं भवेत् ॥”
इति योगियाज्ञवल्क्यात् षष्ठ्यां बोधनेऽप्येवम् ॥
नवमीबोधनासामर्थ्ये तु षष्ठ्यां सायं बोधनम् । तथा भविष्ये ।
“षष्ठ्यां बिल्वतरौ बोधं सायंसन्ध्यासु कारयेत् ॥”
सन्ध्योक्ता वराहेण ।
“अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् ॥”
षष्ठ्यां बोधने तु प्रागुक्त ऐं रावणस्य वधार्थायेति अस्य मध्याश्विने षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यहं इति पठेत् । यत्र तु पूर्व्वदिने सायं षष्ठीलाभः परदिने सायं विना षष्ठीलाभः तत्र पूर्व्वेद्युर्बोधनं परदिने सायमासम्भवात् । यदा तूभय-
दिने सायं षष्ठ्यालाभस्तदा परेऽहनि पूर्व्वाह्णे षष्ठ्यां बोधनम् ।
“बोधयेद्बिल्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च ।
षष्ठ्यां बोधने तु नक्षत्रानुपदेशान्न तदादरः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधनी, स्त्री, (बुध + भावे ल्युट् । ङीप् । बोधः । (बोध्यतेऽनया । बुध + णिच् + करणे ल्युट् । अनया हि मूर्च्छितो बोध्यते अतोऽस्य तथात्वम् ।) पिप्पली । इति मेदिनी ॥ (बुध्यतेऽस्याम् । बुध + अधिकरणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् । अस्यां हि योगनिद्राया हरेः प्रबोधनात्तथात्वम् ।) कार्त्तिकशुक्लैकादशी । सा तु उत्थानैकादशी । यथा,—
“शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।
सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपि च ।
“तावद्गर्ज्जन्ति तीर्थानि वाजिमेधादयो मखाः ।
मथुरायां प्रिया विष्णोर्यावन्नायाति बोधनी ॥”
इति हरिभक्तिविलासे पद्मपुराणवचनम् ॥

बोधनीय त्रि, (बुध + कर्म्मणि अनीयर् ।) बोध्यः । बोधितव्यः । बोधयोग्यः ॥

बोधवासर, पु, (बोधस्य भगवतो मायानिद्राया प्रबोधस्य वासरः ।) भगवतः प्रबोधदिनम् । उत्थानैकादशी । यथा,—
“जन्मप्रभृति यत् पुण्यं नरेणोपार्जितं भुवि ।
वृथा भवति तत् सर्व्वं न कृत्वा बोधवासरम् ॥”
इति हरिभक्तिविलासधृतस्कन्दपुराणवचनम् ॥

बोधान, पु (बुध्यते इति । बुध + आनच् ।) शौष्पतिः । विज्ञः । बुधभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

बोधि, पु (बुध + “सर्व्वधातुभ्य इन् ।” ४।११७। इति इन् ।) समाधिभेदः । पिप्पलवृक्षः । इति मेदिनी । धे, ११ ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
“पिप्पलो बोधिरश्वत्थश्चैत्यवृक्षो गजाशनः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
बोधः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ज्ञातरि, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

बोधित, त्रि, (बुध + णिच् + क्त ।) ज्ञापितम् । यथा,—
“रात्रावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधितरु, पु, (बोधिरेव तरुः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १९७ ॥ (गुणादयोऽस्याश्वत्थशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

बोधितव्य, त्रि, (बुध + णिच् + तव्य ।) ज्ञापितव्यम् । यथा । बोधितव्योऽयं पूर्व्वपक्षः । इति शाङ्करभाष्यम् ॥

बोधिद्रुम, पु, (बोधिरेव द्रुमः ।) अश्वत्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २ ॥

बोधिवृक्ष पु, (बोधिरेव वृक्षः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बोधिसत्त्व, क्ली, (बोधिः बोधवत् सत्त्वम् ।) बुद्धविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥ (यथा कथासरित्सागरे । २२ । ३५ ।
“दयालुर्बोधिसत्त्वांश कोऽन्यो जीमूतवाहनात् ।
शक्नुयाद्दर्थिसात् कर्त्तुमपि कल्पद्रुमं कृती ॥”)

बौद्ध, क्ली (बुद्धेन प्रणीतम् । बुद्ध + अण् ।) बुद्धकृतनिरीश्वरशास्त्रम् । तत् सर्व्वं शास्त्रकारैः खण्डितं अग्राह्यम् । इति श्रीभागवतम् । बौद्धशास्त्रसंस्थापनकर्त्ता वृहस्पतिः । यथा,—
“शाह वाचस्पतिं देवः पीडितोऽस्मि रजेः सुतैः ।
न यज्ञभागो राज्यं मे निर्जितस्य वृहस्पते ॥
राज्यलाभाय मे यत्नं विधत्स्व धिषणाधिप ॥
ततो वृहस्पतिः शक्रमकरोद्बलदर्पितम् ।
ग्रहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्म्मणा ॥
गत्वाथ मोहयामास राजपुत्त्रान् वृहस्पतिः ।
जिनधर्म्मं समास्थाय वेदबाह्यं स वेदवित् ॥
वेदत्रयीपरिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः ।
वेदबाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान् ।
जघान शक्रो वज्रेण सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतान् ॥”
इति मात्स्ये २४ अध्यायः ॥
(बौद्धदर्शनं यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे । “अत्र बौद्धैरभिधीयते यदभ्यधायि अविनाभावो दुर्बोध इति तदसाधीयः तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामविनाभावस्य सुज्ञानत्वात् । तदुक्तम्,
“कार्य्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनात् ॥”
इति ॥
अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिश्चायकाविति पक्षे साध्यसाधनयोर्व्यभिचारो दुरवधारणो भवेत् भूते भविष्यति वर्त्तमाने अनुपलभ्यमानेऽपि व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात् । ननु तथाविधस्थले तावकेऽपि मते व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेत् मैवं वोचः विनापि कारणं कार्य्यमुत्पद्यतामित्येवंविधायां शङ्कायां व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयुः तदुक्तं व्याघातावधिराशङ्केति । तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्य्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः । कार्य्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः कारणोपलम्भे सत्युपलम्भः उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भादनुपलम्भः इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्य्यकारणभावो निश्चीयते तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते यदि शिंशपा वृक्षत्वमतिपतेत् स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः अप्रवृत्ते तु बाधके भूयः सहभावोपलम्भेऽपि व्यभिचारशङ्काया को निवारयिता । शिंशपावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिंशपेति सामानाधिकरण्यबलादुपपद्यते । न ह्यत्यन्ताभेदे तत् सम्भवति पर्य्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगायोगात् नाप्यत्यन्तभेदे गवाश्वयोरनुपलम्भात् । तस्मात्

कार्य्यात्मानौ कारणमात्मानमनुमापयत इति सिद्धम् ।

यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्य्यात् तं प्रति ब्रूयात् अनुमानं प्रमाणं न भवतीत्येतावन्मात्रमुच्यते तत्र न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते उपन्यस्यते वा । न प्रथमः एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायात् । नापि चरमः अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रुवाणेन त्वया अप्रितस्यवचनस्योपन्यासे मम माता बन्ध्येतिवद्‌व्याघातापातात् । किञ्च प्रमाणतदाभासव्यवस्थापनं तत्समानजातीयत्वादिति वदता भवतैव स्वीकृतं स्वभावानुमानम् । परगता विप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति ब्रुवता कार्य्यलिङ्गकमनुमानम् अनुपलब्ध्या कञ्चिदर्थं प्रतिषेधयतानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानम् । तथाचोक्तं तथागतैः ।

“प्रमाणान्तरसामान्यस्थितिरन्यधियो गतेः ।
प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥”
इति ॥

पराक्रान्तञ्चात्र सूरिभिरिति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्यते ।

ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति । ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथाक्रमं सर्व्वशून्यत्व बाह्यशून्यत्व बाह्यार्थानुमेयत्व बाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते । यद्यपि भगवान् बुद्ध एक एव बोधयिता तथापि बोद्धव्यानां बुद्धिभेदाच्चातुर्विध्यं यथा गतोऽस्तमर्क इत्युक्ते जारचौरानूचानादयः स्वेष्टानुसारेणाभिसरणपरस्वहरणसदाचरणादिसमयं बुध्यन्ते । सर्व्वं क्षणिकं क्षणिकं दुःखं दुःखं स्वलक्षणं स्वलक्षणं शून्यं शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं द्रष्टव्यम् । तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमातव्यं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति । न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिरिति न्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावक्षणिकात् सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च । तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधत इति न्यायेन व्याघातस्योद्भटत्वात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशाद्व्यावर्त्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्त्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम् ।

नन्वक्षणिकस्याप्यर्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत् तदयुक्तं विकल्पासहत्वात् तथा हि वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति नो वा । आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य क्षेपायोगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत् करोत्येव यथा सामग्री स्वकार्य्यं समर्थश्चायं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च । द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्य्यात् सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य यत् यदा यन्न करोति तत् तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे न चैष वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्त्तिष्यमाणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्य्ययाच्च । ननु क्रमवत्सहकारिलाभात् स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण करणमुपपद्यते इति चेत् तत्रेदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां सहकारिणः किं भावस्योपकुर्व्वन्ति न वा न चेत् नापेक्षणीयास्ते अकिञ्चित् कुर्व्वतां तेषां तादात्म्यायोगात् । उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं भावाद्भिद्यते न वा भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याक्षणिकस्य आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । कार्य्यस्य । तदुक्तम् ।

“वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्म्मण्यस्ति तयोः फलम् ।
चर्म्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः ॥”
इति ।

अथ भावस्ते सहकारिभिः सहैव कार्य्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जह्यात् प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन बद्ध्वा सत्यं कार्य्यं कुर्य्यात् स्वभावस्यानपायात् । किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमारभते न वा उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः । अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादौःस्थ्यमपि स्यात् अतिशये जनयितव्ये सहकार्य्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापात इत्येकानवस्थाऽवस्था तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत् बीजञ्चातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्व्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे तस्मिन्नप्युपकारे पूर्व्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पाद्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता । अथोपकारः कार्य्यार्थमपेक्षमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षः कार्य्यं जनयति तत्सापेक्षो वा । प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापतेत् । द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशयः आधेयः एवं तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत् । एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्म्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात् । अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुर्व्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितं ममापि मनोरथद्रुमेण ।

तस्मादक्षणिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासहत्वात् । तथाहि युगपत्सकलकार्य्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमनुवर्त्तते न वा । प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत्कार्य्यकारणमापतेत् । द्वितीये स्थायित्वदुराशा मूषिकभक्षितबीजादावङ्कुराद्यजननप्रार्थनामनुहरेत् । यद् विरुद्धधर्म्माध्यस्तं तन्नाना यथा शीतोष्णे । विरुद्धधर्म्माध्यस्तश्चायमिति जलधरे प्रतिबन्धसिद्धिः । न चायमसिद्धो हेतुः स्थायिनि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपर्य्ययसिद्धत्वात्तत्रासामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्य्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधीयेते यद्‌यदा यज्जननासमर्थं तत्तदा तन्न करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरमसमर्थश्चायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यद्‌यदा यत् करोति तत्तदा तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्य्यं करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्त्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययविपर्य्ययः । तस्माद्विपक्षे क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगतव्यतिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्गतद्विपर्य्ययबलात् गृहीतान्वयव्याप्तिकं सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिद्धम् । तदुक्तं ज्ञानश्रिया ।

“यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी
सत्ताशक्तिरिहार्थकर्म्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा न सा ।
नाप्येकैव विधान्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेत्
द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विश्राम्यति ॥” इति ॥

न च कणभक्षाक्षचरणादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यं सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वरूपसत्तानिबन्धनः सद्व्यवहारः प्रयोजकगौरवापत्तेः अनुगतत्वाननुगतत्वविकल्पपराहतेश्च सर्षपमहीधरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिषु सूत्रवद्भूतकणेषु गुणवच्चाप्रतिभासनाच्च । किञ्च सामान्यं सर्व्वगतं स्वाश्रयसर्व्वगतं वा प्रथमे सर्व्ववस्तुसङ्करप्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन स्वविषयसर्व्वगतमिति । किञ्च विद्यमाने घटे वर्त्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनागच्छद्वा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुपपत्तिः । किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते विनश्यति स्थानान्तरं गच्छति वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः द्वितीये नित्यत्ववाचोयुक्तियुक्ति

तृतीये ह्रस्वत्वप्रसक्ति इत्यादि दूषणग्रहग्रस्तत्वात् सामान्यमप्रामाणिकम्। तदुक्तम्।

'अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि।
तस्मात् चलत स्थानाद्वृत्तिरित्यतियुक्तता॥
यत्रासौ वर्त्तते भावस्तेन सम्बध्यते न तु।
तद्देशिनञ्च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम्॥
न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्।
जहाति पूर्व्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः॥'

इति॥

अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बनः इति चेत् अङ्ग अन्यापोहालम्बन एवेति सन्तोष्टव्यमायुष्मतेति अलमतिप्रसङ्गेन।

सर्व्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्व्वतीर्थकरसम्मतम् अन्यथा तन्निविवृत्सूनां तेषां तन्निवृत्त्युपाये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तस्मात् सर्व्वं दुःखं दुःखमिति भावनीयम्। ननु किवन्निति पृष्टे दृष्टान्तः कथनीय इति चेन्नैव स्वलक्षणानां क्षणानां क्षणिकतया सालक्षण्याभावात् नैतेन सदृशमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात्। ततः स्वलक्षणं स्वलक्षणमिति भावनीयम् एवं शून्यं शून्यमित्यपि भावनीयं स्वप्ने जागरणे च न मया दृष्टमिदं रजतादीति विशिष्टनिषेधस्योपलम्भात्। यदि दृष्टं सत् तदा तद्विशिष्टस्य दर्शनस्येदन्ताया अधिष्ठानस्य च तस्मिन्नध्यस्तस्य रजतत्वादेस्तत्सम्बन्धस्य च समवायादेः सत्त्वं स्यात् न चैतदिष्टं कस्यचिद्वादिनः। न चार्द्धजरतीयमुचितं न हि कुक्कुट्या एको भागः पाकाय अपरो भागः प्रसवाय कल्प्यतामिति कल्प्यते। तस्मादध्यस्ताधिष्ठानतत्सम्बन्धदर्शनद्रष्टॄणां मध्ये एकस्यानेकस्य वा असत्त्वे निषेधविषयत्वेन सर्व्वस्यासत्त्वं बलादापतेदिति भगवतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्थमचीकथन् भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गाद्यभिधानमुखेन स्थायित्वानुकूलवेदनीयत्वानुगतसर्व्वसत्यत्वभ्रमव्यावर्त्तनेन सर्व्वशून्यतायामेव पर्य्यवसानम्। अतस्तत्त्वं सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव तथाहि यदि घटादेः सत्त्वं स्वभावस्तर्हि कारकव्यापारवैयर्थ्यम्। असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव दोषः प्रादुःष्यात्। यथोक्तम्।

"न सतः कारणापेक्षा व्योमादेरिव युज्यते।
कार्य्यस्यासम्भवो हेतुः खपुष्पादेरिवासतः॥"

इति॥

विरोधादितरौ पक्षावनुपपन्नौ तदुक्तं भगवता अलङ्कारावतारे

'बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्य्यते।
अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिताः॥'

इति॥

"इदं वस्तुबलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः।
यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते विशीर्य्यन्ते तथा तथा॥"

इति च॥

न क्वचिदपि पक्षे अवतिष्ठत इत्यर्थः। इष्टार्थव्यवहारस्य न स्वप्नव्यवहारवत् संवृत्या सङ्गच्छते। अत एवोक्तम्

"परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ।
कुणपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पना॥"

इति॥

तदेवं भावनाचतुष्टयवशान्निखिलवासनानिवृत्तौ परनिर्व्वाणं शून्यरूपं सेत्स्यतीति वयं कृतार्था नास्माकमुपदेश्यं किञ्चिदस्तीति। शिष्यैस्तावद्योगश्चाचारश्चेति द्वयं करणीयम्। तत्राप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तये पर्य्यनुयोगो योगः गुरूक्तस्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः गुरूक्तस्याङ्गीकरणादुत्तमाः पर्य्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च अतस्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः। गुरूक्तभावनाचतुष्टयं वाह्यार्थस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृत्यान्तरस्य शून्यत्वस्याङ्गीकृतं कथमिति पर्य्यनुयोगस्य करणात् केषाञ्चिद् योगाचारप्रथा। एषा हि तेषां परिभाषा स्वयं वेदनं तावदङ्गीकार्य्यम् अन्यथा जगदान्ध्यं प्रसज्येत। तत् कीर्त्तितं धर्म्मकीर्त्तिना।

"अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति॥"

वाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः। अर्थो ज्ञानग्राह्यो भावादुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो वा न पूर्व्व उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापरः अनुत्पन्नस्यासत्त्वात्। अथ मन्येथा अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तज्जनकत्वादिति तदपि बालभाषितं वर्त्तमानतावभासविरोधात् इन्द्रियादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च। किञ्च ग्राह्यं किं परमाणुरूपोऽथ अवयविरूपो वा। न चरमः कृत्स्नैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात्। न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च। यथोक्तम्

"षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता।
तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः॥"

इति॥

तस्मात् स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम्। तदुक्तम्

"नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः।
ग्राह्यग्राहकवैधुर्य्यात् स्वयं सैव प्रकाशते॥"

इति॥

ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा वेद्यन्ते तैश्च नीलादयः। भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यच्चायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहाभेदवासनैव निमित्तम्। यथोक्तम्।

"सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः।
भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये॥" इति॥

"अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते॥"

इति च॥

न च रसवीर्य्यविपाकादि समानमाशामोदकोपार्ज्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्त्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहताक्ष्णां केशेन्द्रनाडी ज्ञानभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद्व्यवस्थोपपत्तेः पर्य्यनुयोगायोगात्। यथोक्तम्

"अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते।
विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवा॥
तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत्।
यदा तदा न सञ्चोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणा॥"

इति॥

तस्माद्बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम्। ततश्च प्रागुक्तभावनाप्रचयबलान्निखिलवासनोच्छेदविगलितविविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानोदयो महोदय इति। अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं वाह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात्। न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात्। ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्यान्तर्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशत्वैककालत्वलक्षणसहत्वनियमासम्भवाच्च नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययव्यतिरेकात्। अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या वहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न च तत्राहमुल्लेख इति। तथोक्तम्।

"परिच्छेदान्तराद्योऽयं भागो वहिरिव स्थितः।
ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपप्लवः॥"

इति॥

"यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्वहिर्वदवभासते॥"

इति च॥

तदयुक्तं वाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया वहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः न हि वसुमित्रो वन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च अविसंवादान्नीलादिकमेव संविदाना वाह्यमेवोपाददते उपेक्षन्ते वान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च। एवं चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत् अतो वहिर्वदिति वदता वाह्यं ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव बाणो भवन्तं प्रहरेत्।

ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य वाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेन्न तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया

समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्ते अतएव पर्य्यनुयोगपरिहारौ समग्राहिषाताम्।
"भिन्नकाल कथ ग्राह्यमिति चेन ग्राह्यतां विदु ।
हेतुत्वमेव च यक्तिज्ञानाकारार्पणक्षमम् ॥'

इति ॥

तथाच यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषया देश यथा वा सम्भ्रमेण स्नेह तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम्। तदुक्तम्
'अर्थेन घटयत्येनां न हि मुक्त्वार्थरूपताम्।
तस्मात प्रमेयाधिगते प्रमाण मेयरूपता ॥"

इति ॥

न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता तस्या सर्व्वत्राविशेषात तान्तु सारूप्यमाविशत सरूपयित् घटयेदिति च। तथाच बाह्यार्थसद्भावे प्रयोग ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्का ते सर्व्वे तदतिरिक्तसापेक्षा यथा अविवक्षत्यजिगमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षुजिगमिषुपुरुषान्तरसन्तानसापेक्षा तथाच विवादाध्यासिता प्रवृत्तिप्रत्यया सत्यप्यालय विज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखना इति। तत्रालयविज्ञान नामाहमास्पद विज्ञान नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम्। यथोक्तम्
"तत स्यादालयविज्ञान यद्भवेदहमास्पदम्।
तत स्यात्प्रवृत्तिविज्ञान यन्नीलादिकमुल्लिखेत ॥"

इति ॥

तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्त कादाचित्क प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योऽर्थो ग्राह्य एव न वासनापरिपाकप्रत्यय कादाचित्कत्वात कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम्। विज्ञानवादिनये हि वासनानामेकसन्तानवर्त्तिनामालयविज्ञानाना तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्ति तस्याश्च स्वकार्य्योत्पादं प्रत्याभिमुख्य परिपाक तस्य च प्रत्यय कारण स्वसन्तानवर्त्तिपूर्व्वक्षण कक्षीक्रियते सन्तानान्तरनिबन्धनत्वानङ्गीकारात। ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञानवर्त्तिवासनापरिपाक प्रति सर्व्वेऽप्यालयविज्ञानवर्त्तिन क्षणा समर्था एवेति वक्तव्य न चेदेकोऽपि न समर्थ स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्त्तित्वाविशेषात। सर्व्वे समर्था इति पक्षे कार्य्यक्षेपानुपपत्ति ततश्च कादाचित्कत्वनिर्व्वाहाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषया सुखादिविषया षडपि प्रत्ययाश्चतुर प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते इति चतुरणामिच्छताप्यच्छमतिना स्वानुभवमनाच्छाद्य परिच्छेत्तव्यम्। ते चत्वार प्रत्यया प्रसिद्धा आलम्बनसमनन्तरसहकार्य्यधिपति रूपा तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात नीलाकारता भवति समनन्तरप्रत्ययात प्राचीनज्ञानाद्बोधरूपता सहकारिप्रत्ययादालोकाच्चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनियम विदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्यप्राप्तौ नियामक चक्षुरधिपतिर्भवितुमर्हति लोके नियामकस्याधिप-

तित्वोपलम्भात। एव चित्तचैत्यात्मकाना सुखादीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि एव चित्तचैत्यात्मकस्कन्ध पञ्चविध रूपविज्ञानवेदना सञ्ज्ञासंस्कारसञ्ज्ञक। तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्ध। आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्ध। प्रागुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्धजन्य सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्ध। गौरित्यादिशब्दोल्लेखिसविज्ञानप्रवाह सञ्ज्ञास्कन्ध। वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादय क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्म्माधर्म्मौ च संस्कारस्कन्ध।

तदिद सर्व्व दुःख दुःखायतन दुःखसाधनञ्चेति भावयित्वा तन्निरोधोपाय तत्त्वज्ञान सम्पादयेत। अत एवोक्त दुःखसमुदायनिरोधमार्गाश्चत्वार आर्य्यस्य बुद्धाभिमतानि तत्त्वानि। तत्र दुःख प्रसिद्ध समुदायो दुःखकारण तद्द्विविध प्रत्ययोपनिबन्धनो हेतूपनिबन्धनश्च। तत्र प्रत्ययोपनिबन्धनस्य सङ्ग्राहक सूत्रम् इद कार्य्य ये अन्ये हेतव प्रत्ययन्ति गच्छन्ति तेषामयमानानां हेतूनां भाव प्रत्ययत्व कारणसमवाय तस्मात्तस्य फल न चेतनस्य कस्यचिदिति सूत्रार्थ यथा बीजहेतुरङ्कुरो धातूनां षण्णां समवायाज्जायते। तत्र पृथिवी धातुरङ्कुरस्य काठिन्य गन्धञ्च जनयति अब्धातु स्नेह रसञ्च जनयति तेजोधातू रूपमौष्ण्यञ्च वायुधातु स्पर्श चलनञ्च आकाशधातुरवकाश शब्दञ्च ऋतुधातुर्यथायोग पृथिव्यादिकम्। हेतूपनिबन्धनस्य च सङ्ग्राहक सूत्रम् उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्म्माणां धर्म्मता धर्म्मस्थितिता धर्म्मनियामकता च प्रतीत्य समुत्पादानुलोमतेति। तथागतानां बुद्धानां मते धर्म्माणां कार्य्यकारणरूपाणां या धर्म्मता कार्य्यकारणभावरूपा एषोत्पादादनुत्पादाद्वा स्थिता यस्मिन् सति यदुत्पद्यते तत्तस्य कारणस्य कार्य्यमिति धर्म्मतेत्यस्य विवरण धर्म्मस्य कार्य्यस्य कारणानतिक्रमेण स्थिति स्वार्थिकस्तल्प्रत्यय धर्म्मस्य कारणस्य कार्य्य प्रति नियामकता। नन्वय कार्य्यकारणभावश्चेतनमन्तरेण न सम्भवतीति अत उक्त कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादे अनुलोमता अनुसारिता या सैव धर्म्मता उत्पादादनुत्पादाद्वा धर्म्माणां स्थिता न चात्र कश्चिच्चेतनोऽधिष्ठातोपलभ्यत इति सूत्रार्थ। यथा प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्ध बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात काण्ड काण्डान्नालो नालाद्गर्भस्तत शूक तत पुष्प तत फल न चात्र बाह्ये समुदाये कारण बीजादि कार्य्यमङ्कुरादि वा चेतीयते अहमङ्कुर निवर्त्तयामि अह बीजेन निवर्त्तित इति। एवमाध्यात्मिकेष्वपि कारणद्वयमवगन्तव्यम्। पुर स्थिते प्रमेयाब्धौ ग्रन्थविस्तरभीरुभिरुपरम्यत। तदुभयनिरोध तदनन्तर विमलज्ञानोदयो वा मुक्ति तन्निरोधोपायो मार्ग स च तत्त्वज्ञान तच्च प्राचीनभावनाबलाद्भवतीति परम रहस्य सूत्रस्यान्तपृच्छतां कथित भवन्तश्च सूत्रस्यान्त पृष्टवन्त सौत्रान्तिका भवन्त्विति भगवताभिहिततया सौत्रान्तिकसञ्ज्ञा सञ्जातेति। केचन बौद्धा बाह्येषु गन्धादिषु आन्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु सत्स्वपि तत्रानास्थामुत्पादयितु सर्व्व शून्यमिति प्राथमिकान् विनेयानचीकथत भगवान द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रग्रहाविष्टान् विज्ञानमेवैक सदिति तृतीयानुभव सत्यमित्यास्थितान् विज्ञेयमनुमेयमिति सेय विरुद्धा भाषेति वदतो वैभाषिकाख्यया ख्याता। एषा हि तेषां परिभाषा समुन्मिषति विज्ञेयानुमेयत्ववादे प्रात्यक्षिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन व्याप्तिसंवेदनस्थानाभावनानुमानप्रवृत्त्यनुपपत्ते सकललोकानुभवविरोधश्च। ततश्चार्थो द्विविध ग्राह्योऽध्यवसेयश्च तत्र ग्रहण निर्विकल्पकरूप प्रमाण कल्पनापोढत्वात अध्यवसाय सविकल्पकरूपोऽप्रमाण कल्पनाज्ञानत्वात। तदुक्तम्।
"कल्पनापोढमभ्रान्त प्रत्यक्ष निर्विकल्पकम्।
विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लव ॥"

इति ॥

"ग्राह्य वस्तुप्रमाण हि ग्रहण यदितोऽन्यथा।
न तद्वस्तु न तन्मान शब्दलिङ्गेन्द्रियादिजम् ॥"

इति च।

ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथ तत प्रवृत्तस्यार्थप्राप्ति संवादश्चोपपद्येयातामिति चेन्न तद्वद् मणिप्रभायां मणिविकल्पन्यायेन पारम्पर्य्येणार्थप्रतिलम्भसम्भवेन तदुपपत्ते। अवशिष्ट सौत्रान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते। न च विनेयाशयानुरोधेनोपदेशभेद साम्प्रदायिको न भवतीति भणितव्य यतो भणित बोधचित्तविवरणे
"देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगा।
भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभि किल ॥
गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा।
भिन्ना हि देशना भिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणा ॥"

इति ॥

द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धनये प्रसिद्धम्।
"अर्थानुपार्ज्य बहुशो द्वादशायतनानि वै।
परित पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितै ॥
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्म्मेन्द्रियाणि च।
मनो बुद्धिरिति प्रोक्त द्वादशायतन बुधै ॥'

इति ॥

विवेकविलासे बौद्धमतमित्थमभ्यधायि।
"बौद्धानां सुगतो देवो विश्वञ्च क्षणभङ्गुरम्।
आर्य्यसत्त्वाख्यया तत्त्वचतुष्टयमिद क्रमात ॥
दुःखमायतनञ्चैव तत समुदयो मत।
मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामत ॥
दुःख संसारिण स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्त्तिता।
विज्ञान वेदना सञ्ज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।
धर्म्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु ॥
रागादीनां गणोऽयं स्यात् समुदेति नृणां हृदि ।
आत्मात्मीयस्वभावाख्यः स स्यात् समुदयः पुनः ॥
क्षणिकाः सर्व्वसंस्कारा इति या वासना
स्थिरा ।
स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते ॥
प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणद्वितयं तथा ।
चतुःप्रस्थानिका बौद्धाः ख्याता वैभाषिकादयः ॥
अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते ।
सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षग्राह्योऽर्थो न बहिर्मतः ॥
आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता ।
केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः ॥
रागादिज्ञानसन्तानवासनाच्छेदसम्भवा ।
चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्त्तिता ॥
कृत्तिः कमण्डलुर्मौण्ड्यं चीरं पूर्व्वाह्णभोजनम् ।
सङ्घो रक्ताम्बरत्वञ्च शिश्रिये बौद्धभिक्षुभिः ॥"
इति ॥
। सर्व्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शनम् ॥)
(बुद्धेरिदमिति बुद्धसम्बन्धि वस्तु ॥)
बौद्ध, पुं, (बुद्धं बुद्धशास्त्रं वेत्तीति । बुद्ध + अण् ।) बुद्धशास्त्रावलम्बी । तत्पर्य्यायः । भिक्षुकः २ क्षपणः ३ अर्हकः ४ वैनायिकः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बौध, पुं (बुधस्यापत्यं पुमान् । बुध + अण् ।) बुधस्य पुत्रः । स च पुरूरवाः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६५ ॥
बध य औ ताडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-सक०-अनिट् ।) य, विध्यति शत्रुं शूरः । औ, अव्यात्सीत् । कश्चित्तु व्रिभूतस्याणिकारी-भूतयकारस्य ओबकारो वध्य अन्यत्र दन्त्य इति मत्वा सनि विव्यत्सतीत्याह । इति दुर्गादासः ॥
बुध क उत्सर्गे । उत्सर्गे । (चुरा-पर-सक-सेट् ।) क, बोधयति धनं दाता । बोध चिकटुः । इति दुर्गादासकृतधातुदीपिकायां गोविन्दभट्टः ॥
ब्रण शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट् ।) ब्रणति । इति दुर्गादासः ॥
ब्रतति, स्त्री, (व्रजन्ती ततिर्विस्तृतिर्यस्याः । पृषो-दरादित्वात् साधुः । यद्वा, प्रतनोतीति । तन-दुणविकारे "क्तिच् क्तौ च सञ्ज्ञायाम् ।" ३ । ३ । १७४ । इति क्तिच् । पृषोदरादित्वात् पस्य ब ।) लता । विस्तारः । इत्यमरः ॥
ब्रध्न, पुं, (बध्नाति बन्धने + "बन्धेर्ब्रधिबुधी च । उणा० ३ । ५ । इति नक् ब्रधादेशश्च ।) सूर्य्यः ।
(यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । १ ।
युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः ।
रोचन्ते रोचना दिवि ॥")
व्रध्नमूलम् । अर्कवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८५ ।
शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनीकारेणाप्य ब्र-
वकारादौ लिखितोऽयं शब्दः ॥ (दिनम् । अश्वः । इति निघण्टुः ॥ चतुर्दशमनोर्भौत्यस्य पुत्रभेदः । यथा, मार्कण्डेये । १ । ३२ ।
"गुरुर्गभीरो ब्रध्नश्च भरतोऽनुग्रहस्तथा ।
तेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥")
रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
"अभ्यभिष्यन्दिगुर्व्वामसेवनान्निचयं गतः ।
करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु ॥
ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं ब्रध्नमिति निर्द्दिशेत् ॥"
इति माधवकरः ॥
तस्य चिकित्सा ।
"प्रदद्याच्चैरण्डतैलेन सम्यक् कल्कोऽभयाभवः ।
कृष्णासैन्धवसंयुक्तो ब्रध्नरोगहरः परः ॥
अजाजीहपुषाकुष्ठ गोमेदबदरान्वितम् ।
काञ्जिकेन तु संपिष्टं तल्लेपो ब्रध्नजित् परः ॥"
गोमेदं पत्रम् । तथा च निघण्टौ धन्वन्तरिः ।
"पत्रं दलाह्वयं रामं गोमेदं रसनाह्वयम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(अस्य सम्प्राप्तिलक्षणं यथा,—
"यस्य वायुः प्रकुपितः शोफशूलकरश्चरन् ।
वङ्क्षणाद्वृषणौ याति ब्रध्नस्तस्योपजायते ॥"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥)
ब्रह्म [न्] क्ली, (बृंहति वर्द्धते निरतिशयमहत्त्व-लक्षणवृद्धिमान् भवतीत्यर्थः । बृहि वृद्धौ + "बृंहे-र्नोऽच्च ।" उणा० ४ । १४५ । मनिन् नकार-स्याकारः । रत्वञ्च ।) वेदः । (यथाह श्रुतिः ।
"तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते ॥"
तथा च भागवते । १ । १ । १ ।
"जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः
स्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्
सूरयः ॥"
वेदान्तमते 'वस्तु सच्चिदानन्दाद्वयं ब्रह्म तथा अज्ञानादिसकलजडसमूहोऽवस्तु ।' 'ब्रह्मैव नित्यं वस्तु तदन्यदखिलमनित्यम् । तथाहि,—
"यस्मादर्व्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्त्तते ।"
तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः । नित्यं विभुं सर्व्वगतं सुसूक्ष्मम् । आकाशवत् सर्व्वगतश्च नित्यः । अजो नित्यः शाश्वतः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत् शृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा यो वै भूमा तदमृतम् ।" इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मणो नित्यत्व-विशुद्धसत्त्वस्य एव प्रतिभाति । तथा, नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् मृत्युनैवेदमावृतमासीत् । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवा-द्वितीयं नेति नेति नेह नानास्ति किञ्चन यत्रान्यत् पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पम् अथ यदल्पं तन्मर्त्त्यम् ।" इत्यादि श्रुतिवच-नेभ्यो ब्रह्मणोऽन्यत्र भेदप्रपञ्चेऽनित्यत्वञ्च तस्यैव एव प्रतिभाति । तथानुमानमपि यथा, विम-तोऽपैतनवर्गोऽनित्यो विभक्तत्वात् घटपटस्तम्भा-न्वित् इति । अनेन हि विभक्तस्यानित्यत्वे ऽवगते तस्मिन्ननुगतप्रकाशात्मकस्य ब्रह्मणोऽ-विभक्तस्य नित्यत्वमपि अर्थादवगच्छति । इति वेदान्तसारे विद्वन्मनोरञ्जनीटीका ॥ तत्र श्रुतिवाक्यानि यथा, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ।" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् आनन्दरूपममृतं यद् विभाति, यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तत् विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति ।" इत्याद्यसंख्येयश्रुति-वचनमनुसन्धेयम् ॥")
तत्त्वम् । तपः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११४ ॥
ब्रह्म चतुर्व्विधं यथा । विराट् १ हिरण्यगर्भः २ ईश्वरः ३ तुरीयः ४ । इति वेदान्तसारः ॥
अस्य लक्षणम् । यथा, आत्मबोधे ।
"यल्लाभान्नापरो लाभो यत्सुखान्नापरं सुखम् ।
यज्ज्ञानान्नापरं ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥
यद्दृष्ट्वा नापरं दृश्यं यद्भूत्वा न पुनर्भवः ।
यज्ज्ञात्वा नापरं ज्ञेयं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥
तिर्य्यगूर्द्ध्वमधः पूर्णं सच्चिदानन्दमद्वयम् ।
अनन्तं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥
अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदान्तैर्लक्ष्यते द्वयम् ।
अखण्डानन्दमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥
दृश्यते श्रूयते यद्यद्ब्रह्मणोऽन्यन्न तद्भवेत् ।
तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम् ॥
सर्व्वगं सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ।
अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत् ॥"
अपि च । "सत्यमानन्दमद्वयमनन्तमेकरूपं वाङ्मनसोऽगोचरं सर्व्वगं सर्व्वातीतं चिदेकरसं देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि शीघ्रगमपाणि च सर्व्वग्रहमचक्षुरपि सर्व्वद्रष्टृ अश्रोत्रमपि सर्व्वश्रोतृ अचिन्त्यमपि सर्व्वज्ञं सर्व्वनियन्तृ सर्व्वशक्ति सर्व्वेषां सृष्टिस्थितिलयकर्त्तृ किमपि वस्तु ब्रह्मेति वेदा वदन्ति ॥" शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः । १ । आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः । २ । क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरा-मृष्टो निर्म्माणकायमधिष्ठाय सम्प्रदायप्रद्यो-तकोऽनुग्राहकश्चेति पातञ्जलाः । ३ । लोक-वेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति महापाशु-पताः । ४ । शिव इति शैवाः । ५ । पुरुषोत्तम इति वैष्णवाः । ६ । पितामह इति पौरा-णिकाः । ७ । यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः । ८ । सर्व्वज्ञ इति सौगताः । ९ । निरावरण इति दिगम्बराः । १ । उपास्यत्वेन देशित इति मीमांसकाः । ११ । लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्व्वाकाः । १२ । यावदुक्तोपपन्न इति नैया-यिकाः । १३ । विश्वकर्म्मेति शिल्पिनः । १४ । इति कुसुमाञ्जलिवृत्तिः ॥ योगशास्त्रमते ।
"अप्पतेजोमयं शुक्रं यस्य सर्व्वमिदं रसः ।
एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥
इति महाभारते मोक्षधर्म्मे ॥

तस्य टीका। ब्रह्मणः स्वरूपमन्तराविस्तर
मार्थमाह। ब्रह्मतेजोमयमिति। तेजोमयं
ज्ञानात्मकम्। शुक्रं बीजभूतम्। यस्य सर्व्व
मिदं रचं रचनीयं ज्ञेयं सर्व्वं यस्यैकस्य भूतं
सत्यं न तु विवर्त्तवादिनामिवासत्यं भूतस्य
सिद्धस्य अकल्पितस्य तच्च सर्व्वं स्थावरजङ्गमो
पाधिवशात् इयं द्वेधा॥ तच्च सगुणनिर्गुण
भेदेन द्विविधं यथा,
"ब्रह्मैकं मूर्त्तिभेदस्तु गुणभेदेन सन्ततम्।
तद्ब्रह्म द्विविधं वस्तु सगुणं निर्गुणं शिव।॥
मायाश्रितो यः सगुणो मायातीतश्च निर्गुणः।
स्वेच्छामयश्च भगवानिच्छया विकरोति च॥
इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्व्वशक्तिप्रदा सदा।
केचिदेकं वदन्त्येवं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्॥
केचिद्वदन्ति द्विविधं ब्रह्म प्रकृतिपूर्व्वकम्।
द्रष्टारो ये च वदन्त्येकं प्रकृतिपुरुषयोः परम्॥
तस्माद्भवति तौ द्वौ च तद्ब्रह्म सर्व्वकारणम्।
अथवैकं परं ब्रह्म द्विविधं भवतीच्छया॥
इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्व्वशक्तिप्रदा सदा।
तत्रासक्तश्च सगुणः स शरीरी च प्राकृतः॥
निर्गुणस्तत्र निर्लिप्तः अशरीरी निरङ्कुशः।
स चात्मा भगवान्नित्यः सर्व्वाधारः सनातनः॥
सर्व्वेश्वरः सर्व्वसाक्षी सर्व्वेषामिष्टफलप्रदः।
शरीरं द्विविधं शम्भो। नित्यं प्राकृतमेव च॥
नित्यं विनाशरहितं नश्वरं प्राकृतं सदा।
अहं त्वञ्चापि भगवन्नावयोर्नित्यविग्रहः॥
आवयोरंशभूता ये प्राकृता नष्टविग्रहाः।
ब्रह्मादयस्त्वदंशाश्च मदंशा विष्णुरूपिणः॥
ममाप्येवं द्विधा रूपं द्विभुजश्च चतुर्भुजम्।
चतुर्भुजोऽहं वैकुण्ठे पद्मया पार्षदैः सह॥
गोलोके द्विभुजोऽहञ्च गोपीभिः सह राधया।
द्विविधं मे वदन्त्येवं द्वौ प्रधानौ तु तत्त्वतः॥
पुरुषश्च सदा नित्यो नित्या प्रकृतिरीश्वरी।
सदा तौ द्वौ च संश्लिष्टौ सर्व्वेषां पितरौ शिव।॥
सशरीरौ निःशरीरौ स्वेच्छया सर्व्वरूपिणौ।
प्राधान्यञ्च यथा पुंसः प्रकृतेश्च तथा सदा॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४३ अध्यायः॥
नन्दयशोदां प्रति श्रीकृष्णवाक्यं यथा,—
"मामेव परमं ब्रह्म भगवन्तं सनातनम्।
ध्यायं ध्यायं पुत्त्रबुद्धिं त्यक्त्वा लभ परं पदम्॥"
इति तत्रैव १२७ अध्यायः॥
सगुणस्य तस्य नवधा रूपं यथा,—
"योगिनो यं वदन्त्येवं ज्योतीरूपं सनातनम्१।
ध्यानैरभ्यन्तरे नित्यरूपं भक्ता वदन्ति यम्२॥
वेदा वदन्ति सत्यं यं३ नित्यमाद्यं विचक्षणाः४।
यं वदन्ति सुराः सर्व्वे परं स्वेच्छामयं प्रभुम्५॥
सिद्धेन्द्रा मुनयः सर्व्वे सर्व्वरूपं वदन्ति यम् ६।
यमनिर्व्वचनीयञ्च योगीन्द्रः शङ्करो वदेत् ७॥
स्वयं धाता च प्रवदेत् कारणानाञ्च कारणम्८।
शेषो वदेदनन्तं यं नवधा रूपमीश्वरम् ९॥
तर्काणामेव संख्यां यं षड्विधं रूपमीश्वरम्।
वैष्णवानामेकरूपं वेदानामेकमेव च॥
पुराणानामेकरूपं तस्मान्नवविधं स्मृतम्।
न्यायो निर्व्वचनीयञ्च यं कृतं शङ्करोऽब्रवीत्॥
नित्यं वैशेषिकास्त्वन्तं वदन्ति च विचक्षणाः।
सांख्यो वदति तं देवं ज्योतीरूपं सनातनम्॥
मीमांसा सर्व्वरूपञ्च वेदान्तः सर्व्वकारणम्।
पातञ्जलोऽप्यनन्तञ्च वेदाः सत्यस्वरूपकम्॥
स्वेच्छामयं पुराणञ्च भक्ताश्च नित्यविग्रहम्॥'
इति तत्रैव १२८ अध्यायः॥
सगुणनिर्गुणभेदेन तस्य चतुर्धा रूपं यथा,—
"चतुर्विभागः संसृष्टौ चतुर्धा संस्थितः स्थितौ।
प्रलयञ्च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्द्दनः॥
एकेनांशेन ब्रह्मासौ भवत्यव्यक्तमूर्त्तिमान्।
मरीचिमिश्राः पतयः प्रजानामन्यभागतः॥
कालस्तृतीयस्तस्यांशः सर्व्वभूतानि चापरः।
इत्थं चतुर्द्धा संसृष्टौ वर्त्ततेऽसौ रजोगुणः॥
एकांशेन स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम्।
मन्वादिरूपी चान्येन कालरूपी परेण च॥
सर्व्वभूतेषु चान्येन संस्थितः कुरुते स्थितिम्।
सत्त्वं गुणं समाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः॥
आश्रित्य तमसो वृत्तिमन्तकाले तथा प्रभुः।
रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः॥
अग्न्यन्तकादिरूपेण भागेनान्येन वर्त्तते।
कालस्वरूपो भागोऽन्यः सर्व्वभूतानि चापरः॥
विनाशं कुर्व्वतस्तस्य चतुर्द्धैवं महात्मनः॥"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे २२ अध्यायः॥
ब्रह्मध्यानं यथा,—
"ब्रह्मध्यानं प्रवक्ष्यामि मायातन्त्रविमर्द्दकम्।
यच्छेद्वाङ्मनसि प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानमात्मनि॥
ज्ञानं महति संयच्छेदिदं इच्छेत् श्रेय आत्मनि।
देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहङ्कारवर्जितम्॥
वर्जितं भूततन्मात्रैर्गुणजन्मादिभिः।
स्वप्रकाशं निराकारं सदानन्दमनादिमत्॥
नित्यं शुद्धं बुद्धमुद्धं सत्यमानन्दमद्वयम्।
तुरीयमक्षरं ब्रह्म अहमस्मि परं पदम्॥
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरिति गीयते।
आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु॥
बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च।
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्॥
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तो भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः।
यस्तु विज्ञानवानात्मा युक्तेन मनसा सदा॥
न स तत्पदमाप्नोति युक्तेन मनसा तदा।
स तत्पदमवाप्नोति स हि भूयो न जायते।
विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्॥
अहिंसादिर्यमः प्रोक्तः शौचादिर्नियमः स्मृतः।
आसनं पद्मकाद्युक्तं प्राणायामो मरुज्जयः॥
प्रत्याहारो जयः प्रोक्तो ध्यानमीश्वरचिन्तनम्।
मनःस्थितिर्धारणा स्यात् समाधिर्ब्रह्मणि स्मृतः॥'
साकारस्य तस्य ध्यानं यथा —
"अमूर्त्ते चेत् स्थिरो न स्यात्ततो मूर्त्तं विचि
न्तयेत्।
हृत्पद्मकर्णिकामध्ये शङ्खचक्रगदाब्जवान्॥
श्रीवत्सकौस्तुभयुतो वनमाली श्रिया युतः।
नित्यः शुद्धो बुद्धियुक्तः नित्यानन्दाह्वयः परः॥
आत्माहं परमं ब्रह्म परंज्योतिरहं तु।
चतुर्व्विंशतिमूर्त्तिः स शालग्रामशिलास्थितः॥
द्वारकादिशिलासंस्थो ध्येयः पूज्योऽपि वा
हरिः।
मनसोऽभीप्सितं प्राप्य देवो वैमानिको भवेत्॥
निष्कामो मुक्तिमाप्नोति मूर्त्तिध्यायनं स्तुवन्
जपन्॥'
इति गारुडे मूर्त्तामूर्त्तध्यानं ४८ अध्यायः॥
ब्रह्मपदप्राप्तिकारणं यथा,—
"ब्रह्मण्याधाय कर्म्माणि निःसङ्गः कामवर्जितः।
प्रसन्नेनैव मनसा कुर्व्वाणो याति तत्पदम्॥'
इति कूर्म्मपुराणे ३ अध्यायः॥
सर्व्वं ब्रह्म यथा,—
'ब्रह्मैवेदं जगत् सर्व्वं ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते।
ब्रह्मान्यद्भाति चेन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका॥"
इत्यात्मबोधः॥
ब्रह्मकन्यका, स्त्री, (ब्रह्मणः कन्यका सुता।) सरस्वती। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ब्राह्मी। इति राजनिर्घण्टः॥
ब्रह्मकर्म्मसमाधिः, पुं ब्रह्मण्येव कर्म्मात्मके समाधिश्चित्तैकाग्र्यं यस्य। यथा, श्रीभगवद्गीतायाम्। ४। २४।
"ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म्मसमाधिना॥'
ब्रह्मकुण्डं, क्ली (ब्रह्मणा निर्म्मितं कुण्डं सरोवरम्।) ब्रह्मणा निर्म्मितसरोवरविशेषः। यथा,
"पाण्डुनाथस्योत्तरस्यां ब्रह्मकुण्डाह्वयं सरः।
ब्रह्मणा निर्म्मितं पूर्व्वं स्नानाय स्वर्गवासिनाम्॥
आयामेन शतव्याम विस्तीर्णेन तदर्द्धकम्।
सर्व्वपापहरं पुण्यं देवलोकात् समागतम्॥
तत्र स्नानमन्त्रः।
कमण्डलुसमुद्भूत ब्रह्मकुण्डाह्वतस्रव।।
हर मे सर्व्वपापानि पुण्यं स्वर्गञ्च साधय॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नाति तस्मिन् सरोजले।
पाण्डुनाथञ्च सम्पूज्य विष्णुसायुज्यमाप्नुयात्॥
ब्रह्मकुण्डजले स्नात्वा पूजयित्वा उमापतिम्।
ब्रह्मकूटं समारुह्य मुक्तिमेवाप्नुयान्नरः॥
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥
ब्रह्मकूटः, पुं (ब्रह्मा कूटे शिखरे यस्य।) पर्व्वतविशेषः। यथा, कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥
"ब्रह्मकुण्डजले स्नात्वा पूजयित्वा उमापतिम्।
ब्रह्मकूटं समारुह्य मुक्तिमेवाप्नुयान्नरः॥
ब्रह्मकूर्च्चं, क्ली, (ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य कूर्च्चमिव।) व्रतविशेषः। यथा। वृद्धशातातपः।
"रजस्वले तु ये नार्य्यावन्योन्यं स्पृशतो यदि।
सवर्णे पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्च्चमतः परम्॥"
पञ्चगव्यपानं व्रतरूपं तत्रोपवासः। ब्रह्मकूर्च्चमाह जावालः।
"अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्च्चविधिः स्मृतः॥

तच्छक्तौ पुराणैक दातव्यम। इति प्रायश्चित्त तत्त्वम् ॥ (ब्रह्मपुराणेऽपि अस्य व्यवस्था यथा। नरस्तु चतुर्द्दश्यां पूर्णिमायाममावास्यायाञ्चा ष्टम्याञ्च हविष्यान्न वा भक्षयेत। यस्तु पौर्ण- मन्यांसु ब्रह्मकूर्च्च कुर्य्यात तस्य सर्व्वपापक्षयो भवेत। यस्तु मासेन हि कुर्य्यात स यथेष्टाङ्गति माप्नुयात ॥)

ब्रह्मकोषी स्त्री (ब्रह्मण कोषीव।) अजमोदा। इति राजनिघण्ट ॥ (गुणादयोऽस्या अज मोदाशब्दे ज्ञेया ॥)

ब्रह्मगर्भा स्त्री (ब्रह्मेव गर्भो यस्या ।) आदित्य भक्ता। इति राजनिघण्ट ॥

ब्रह्मगिरि, पु (ब्रह्मणो गिरि पर्व्वत ।) ब्रह्म- शैल । इति शब्दरत्नावली ॥ (नीलकूटाभि धेयकामाख्यानिलयस्य पूर्व्वभागे स्थितोऽयम् ।) यथा कालिकापुराणे ८२ अध्याये ।

‘ततस्तु नीलकूटाख्य कामाख्यानिलय परम् ।
तत्पूर्व्वभागे वसति ब्रह्मा ब्रह्मगिरि पुन ॥”

ब्रह्मघ्नी स्त्री गृहकन्या। इति राजनिघण्ट ॥ (ब्रह्माणं ब्राह्मणं हन्तीति। ब्रह्म+ हन्+टक। ततो ङीप।) ब्रह्मघातिनी च ॥

ब्रह्मचर्य्य,क्ली,(ब्रह्मणि वेदार्थं चर्य्यं आचरणीयम्।) आश्रमविशेष । यथा, गारुडे ९४ अध्याये ।

“ब्रह्मचर्य्यस्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।
ब्राह्मण काममश्नीयात श्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥
मधु मांस तथाश्नीयामित्यादि परिवर्जयेत ।
प्रतिवेद ब्रह्मचर्य्य द्वादशाब्दानि पञ्च वा ॥
ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोडश ॥”

(ब्रह्मचर्य्यं अष्टाङ्गमैथुनप्रतिषेध । यदुक्तम् ।

“स्मरण कीर्त्तन केलि प्रेक्षण गुह्यभाषणम् ।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्ग प्रवदन्ति मनीषिण ।
विपरीत ब्रह्मचर्य्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥”

एतच्च स्त्रीपुरुषयो साधारणम्। पुंस स्त्रीस्म रणादि शून्यत्वम्। स्त्रियाश्च पुरुषस्मरणादि राहित्यम् अतएवाह मनु । ५ । १६० ॥

“मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता ।
स्वर्ग गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिण ॥’
“ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता अक्षतपुरुषान्तरमैथुना ॥”
इति कुल्लूकभट्ट ॥

यमभेद । यथा, पातञ्जले। २ । ३ ।

‘अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमा ॥”

“ब्रह्मचर्य्यमुपस्थनियम ।” वीर्य्यधारणञ्चा इति भाष्यम् ॥ एतत्तु कलियुगे नास्ति। यथाह महानिर्व्वाणतन्त्रे ।

“ब्रह्मचर्य्याश्रमो नास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये ॥
गार्हस्थो भैक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे ॥”)

ब्रह्मचारणी स्त्री, (ब्रह्मणा वेदेन चारयति आचरतीति। ब्रह्म+चर+स्वार्थे णिच+ कर्त्तरि ल्यु। ङीप) भार्गी। इति रत्नमाला ॥

ब्रह्मचारिणी, स्त्री, (ब्रह्मणि वेदे चरतीति। ब्रह्म+चर+णिनि । स्त्रियां ङीप।) दुर्गा। यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“वेदेषु चरते यस्मात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥”

करुणीवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥ ब्राह्मीशाक । इति रत्नमाला ॥ ब्रह्मचर्य्यव्रतधारिणी । यथा

“आसीतामरणात क्षान्ता नियता ब्रह्म-
चारिणी ।
यो धर्म्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥”
इति मनु । ५ । १५८ ॥

ब्रह्मचारी, [न्] पु, (ब्रह्म ज्ञान तपो वा आच- रति अजयत्यवश्यम् । ब्रह्म+चर+आवश्यके णिनि ।) प्रथमाश्रमी । इति भरत ॥ उपनयनानन्तर नियम कृत्वा गुरो सन्निधौ स्थित्वा साङ्गवेदाध्ययन करोति य । स द्विविध । उपकुर्व्वाण नैष्ठिकश्च । तस्य नियमा यथा —

“यद्यस्य विहित चर्म्म यत सूत्र या च मेखला ।
यो दण्डो यच्च वसन तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥
सेवेत मांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
सनियम्येन्द्रियग्राम तपोवृद्ध्यर्थमात्मन ॥
नित्य स्नात्वा शुचि कुर्य्याद्देवर्षिपितृतर्पणम ।
देवताभ्यर्च्चनञ्चैव समिदाधानमेव च ॥
वर्जयेन्मधु मांसञ्च गन्ध माल्य रसान् स्त्रिय ।
शुक्तानि यानि सर्व्वाणि प्राणिनाञ्चैव हिंसनम् ॥
अभ्यङ्गमञ्जनञ्चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ।
काम क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तन गीतवादनम् ॥
द्यूतञ्च जनवादञ्च परिवाद तथानृतम् ।
स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघात परस्य च ॥
एक शयीत सर्व्वत्र न रेत स्कन्दयेत क्वचित् ।
कामाद्धि स्कन्दयन्रेतो हिनस्ति व्रतमात्मन ॥
स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विज शुक्रमकामत ।
स्नात्वार्कमर्च्चयित्वा त्रि पुनर्मामित्यृच जपेत् ॥
उदकुम्भ सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।
आहरेद्यावदर्थानि भैक्षञ्चाहरहश्चरेत ॥
वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्म्मसु ।
ब्रह्मचार्य्याहरेद्भैक्ष गृहेभ्य प्रयतोऽन्वहम् ॥
गुरो कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्व्वं पूर्व्व विवर्जयेत ॥
सर्व्व वापि चरेद्ग्राम पूर्व्वोक्तानामसम्भवे ।
नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत ॥
दूरादाहृत्य समिध सन्निदध्याद्विहायसि ।
साय प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रित ॥
अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुर सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतञ्चरेत ॥
भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्य नैकान्नादी भवेद्व्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥
व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्म्मण्यथर्षिवत् ।
काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते ॥
ब्राह्मणस्यैव कर्म्मैतदुपदिष्ट मनीषिभि ।
राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत कर्म्म विधीयते ॥
चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।
कुर्य्यादध्ययने यत्नमाचार्य्यस्य हितेषु च ॥
शरीरञ्चैव वाचञ्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।
नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥
नित्यमुद्धृतपाणि स्यात साध्वाचार सुसयत ।
आस्यतामिति चोक्त सन्नासीताभिमुख गुरो ॥
हीनान्नवस्त्रवेश स्यात सर्व्वदा गुरुसन्निधौ ।
उत्तिष्ठेत प्रथमञ्चास्य चरमञ्चैव सविशेत ॥
प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत ।
नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन पराङ मुख ॥
आसीनस्य स्थित कुर्य्यादभिगच्छस्तु तिष्ठत ।
प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजत पश्चाद्धावंस्तु धावत ॥
पराङमुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम ।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठत ॥
नीच शय्यासनञ्चास्य सर्व्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्व्विषये न यथेष्टासनो भवेत ॥
नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
न चैवास्यानुकुर्व्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥
गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्य वा ततोऽन्यत ॥
परीवादात खरो भवति श्वा वै भवति निन्दक ।
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥
दूरस्थो नार्च्चयेदेन न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रिया ।
यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत ॥
प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।
असश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत ॥
गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा सार्द्ध शिलाफलकनौषु च ॥
गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत ।
न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत ॥
विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्ति स्वयोनिषु ।
प्रतिषेधत्सु चाधर्म्मान् हितञ्चोपदिशत्स्वपि ॥
श्रेय सु गुरुवद्वृत्ति नित्यमेव समाचरेत ।
गुरुपुत्रेषु चार्य्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥
बाल समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्म्मणि ।
अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥
उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
न कुर्य्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥
गुरुवत प्रतिपूज्या स्यु सवर्णा गुरुयोषित ।
असवर्णास्तु सपूज्या प्रत्युत्थानाभिवादनै ॥
अभ्यञ्जन स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्य्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥
गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयो ।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥
स्वभाव एव नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चित ॥
अविद्वांसमल लोके विद्वांसमपि वा पुन ।
प्रमदा ह्युत्पथ नेतु कामक्रोधवशानुगम् ॥
मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत ।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥
कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्वन्दन कुर्य्यादसावहमितिब्रुवन् ॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्व्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन ॥
यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्य्यधिगच्छति ।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखा-
जटः ।
नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत सूर्य्यो नाभ्युदियात्
क्वचित् ॥
तञ्चेदभ्युदियात् सूर्य्यः शयानं कामचारतः ।
निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥
सूर्य्येण ह्यभिनिमुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ।
प्रायश्चित्तमकुर्व्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा ॥
आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।
शुचौ देशे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधि ॥"
इति मानवे । २ । १७४-२२२ ॥
अपि च । श्रीऔर्व्व उवाच ।
"बालः कृतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
गुरुगेहे वसेद्भूप ! ब्रह्मचारी समाहितः ॥
शौचाचारवता तत्र कार्य्यं शुश्रूषणं गुरोः ।
व्रतानि चरता ग्राह्यो वेदश्च कृतबुद्धिना ॥
उभे सन्ध्ये रविं भूप ! तथैवाग्निं समाहितः ।
उपतिष्ठेत्तथा कुर्य्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद्व्रजेद्याति नीचैरासीत चासति ।
शिष्यो गुरौ नृपश्रेष्ठ ! प्रतिकूलं न सञ्चरेत् ॥
तेनैवोक्तः पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरः स्थितः ।
अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्नीयाद्गुरुणा ततः ॥
अवगाहेदपः पूर्व्वमाचार्य्येणावगाहिताः ।
समित्जलादिकञ्चास्य कल्यं कल्यमुपानयेत् ॥
गृहीतग्राह्यवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
गार्हस्थ्यमाविशेत् प्राज्ञो निष्पन्नगुरुनिष्कृतिः ॥"
इति विष्णुपुराणे । ३ । ६ । १-७ ॥
अपि च । गारुडे ४६ अध्याये ।
"भिक्षाचर्य्याथ शुश्रूषा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
सन्ध्याकर्म्माग्निकार्य्यञ्च धर्म्मोऽयं ब्रह्मचारिणः ॥"
स तु द्विविधः । यथा, कौर्म्मे २ अध्याये ।
"ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ।
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ॥
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥"
(गन्धर्व्वविशेषः । यथा महाभारते।१।१२३।५५।
"ब्रह्मचारी बहुगुणः सुवर्णश्चेति विश्रुतः ।
विश्वावसुर्भुमन्युश्च सुचन्द्रश्च शरुस्तथा ॥")
ब्रह्मजः, पुं, (ब्रह्मणो जायते यः इति ब्रह्मन् +
जन् + डः । जानातीति ज्ञः । ज्ञा + कः ।
ततः कर्म्मधारयः ।) समष्टिस्थूलदेहाभिमानि
विराट् । स च हिरण्यगर्भाज्जातः सर्व्वज्ञः ।
यथा कठोपनिषदि । १ । १७ ॥
"त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं
त्रिकर्म्मकृत् तरति जन्ममृत्यू ।
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥"
पुनरपि कर्म्मस्तुतिमेवाह त्रिणेति । त्रिणा-
चिकेतः त्रिःकृत्वो नाचिकेतोऽग्निः चितो येन स
त्रिणाचिकेतः तद्विज्ञानस्तदध्ययनस्तदनुष्ठानवान्
वा । त्रिभिर्मातृपित्राचार्य्यैरेत्य प्राप्य सन्धिं
सन्धानं मात्राद्यनुशासनं यथावत् प्राप्येत्येतत् ।
तद्धि प्रामाण्यकारणं श्रुत्यन्तरादवगम्यते ।

यथा मातृमानित्यादेः । वेदस्मृतिशिष्टैर्व्वा
प्रत्यक्षानुमानागमैर्व्वा तेभ्यो हि विशुद्धिः
प्रत्यक्षा । त्रिकर्म्मकृत् इज्याध्ययनदानानां कर्त्ता
तरति अतिक्रामति जन्म च मृत्युञ्च जन्ममृत्यू ।
किञ्च ब्रह्मजज्ञमिति । ब्रह्मजः ब्रह्मणो
हिरण्यगर्भाज्जातो ब्रह्मजः ब्रह्मजश्चासौ
ज्ञश्चेति ब्रह्मजज्ञः सर्व्वज्ञो ह्यसौ तं देवं द्योतन-
ज्ञानादिगुणवन्तं ईड्यं स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रतः
निचाय्य दृष्ट्वा च आत्मभावेन इमां स्वबुद्धि-
प्रत्यक्षां शान्तिं उपरतिं अत्यन्तमेति अतिशयेन
एति वैराजं पदं ज्ञानकर्म्मसमुच्चयानुष्ठानेन
प्राप्नोतीत्यर्थः । इति शङ्कराचार्य्यकृतभाष्यम् ॥
ब्रह्मजटा, स्त्री, (ब्रह्मणो जटेव यस्याः ।)
दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मजीवी, [न्] पुं, (ब्रह्मणा वेदेन वेदोक्त-
श्रौतादिकर्म्मणा इत्यर्थः जीवतीति । ब्रह्म +
जीव + णिनिः ।) द्विजकार्य्येषु मूल्येन परि-
चारकः । यथा । अवृत्तवाक् तस्करो राजभृत्यो
ह्यधारोपकश्तिगरदोऽग्निदोऽश्वरथगजारोहः
मद्यती रङ्गोपजीवी नागयिकः शूद्रोपाध्यायो
वृषलीपतिर्माहिषिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिः
ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः
कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपण्यविक्रयी मनुष्य-
पशुविक्रेता चेति तानुद्धरेत समेत्य ब्रह्मतो
ब्राह्मणव्यवस्थया सर्व्वस्वत्यागेन चतुर्थकाला-
हाराः सम्वत्सरं त्रिषवणमुपस्पृशेयुस्तत्याज्ञे
देवपितृतर्पणं गवाह्निकश्चेत्येवं व्यवस्था ।
इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये प्रचेतसो
वचनम् ॥
ब्रह्मज्ञः, पुं, (ब्रह्म जानातीति । ब्रह्म + ज्ञा + क ।)
श्रीगोपालः । यथा,—
"वाग्दाता वाक्प्रदो वाणीनाथो ब्राह्मण-
रक्षकः ।
ब्रह्मज्ञो ब्रह्मसत् ब्रह्मा ब्रह्मकर्म्मप्रकाशकः ॥"
इति नारदपञ्चरात्रे गोपालसहस्रनामस्तोत्रे ८
अध्यायः ॥
(विष्णुः । यथा महाभारते । १३।१४६ । ८४ ।
"ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥"
कार्त्तिकेयः । यथा महाभारते ।३।२३१।११।
"ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच्च
ब्रह्मेशयो ब्रह्मवतां वरिष्ठः ।
ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसव्रती त्वं
ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानाञ्च नेता ॥")
ब्रह्मज्ञः, त्रि, (ब्रह्म जानातीति । ब्रह्म + ज्ञा + क ।)
ब्रह्मवेत्ता । यथा —
"स ब्रह्मज्ञः स वेदज्ञः सोऽग्निहोत्री स दीक्षितः ।
चीनाचारक्रमाचारैर्यो यजेत्तारिणीं नरः ॥"
इति चीनाचारप्रयोगविधिः ॥
ब्रह्मज्ञानं, क्ली, (ब्रह्मणि ब्रह्मविषये यज्ज्ञानम् ।)
ब्रह्मविषयकज्ञानम् । इति समस्तव्याप्तिः ॥ ॥
तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यप्रतिफलितहृदयाकृत-
ज्ञानम् । इति वेदान्तलघुचन्द्रिका ॥ 'मिथ्या-

वासनाविरहविशिष्टमात्माभिन्नब्रह्मज्ञानम् ।'
इति मुक्तिवादः ॥ * ॥ "क्लेशकर्म्मविपाकाशय-
निवर्त्तकहिरण्यगर्भविषयकं ज्ञानम् ।' इति
वैजयन्तीष्टनपातञ्जलमतम् ॥ * ॥ "प्रकृतिपुरु-
षयोर्विवेकविषयज्ञानम् ।" इति तत्रैव साङ्ख्य-
मतम् ॥ तथा च ।
सूत उवाच ।
'वेदान्तवाक्यविज्ञानात् ब्रह्मज्ञानं वदाम्यहम् ॥
अहं ब्रह्म परंज्योतिर्विष्णुरित्येव चिन्तयन् ।
सूर्य्ये हृदयेऽग्नि वह्नौ च ज्योतिरेकं त्रिधा
स्थितम् ॥
यथा सपि शरीरस्था गवां न कुरुते बलम् ।
निर्गतं कर्म्मसंयुक्तं दत्तं तासां महाबलम् ॥
तथा विष्णुः शरीरस्थो न करोति हितं नृणाम् ।
विनाराधनया देवं सर्व्वगं परमेश्वरम् ॥
आरुरुक्षुमतीनान्तु कर्म्मज्ञानमुदाहृतम् ।
आरूढयोगवृक्षाणां ज्ञानं त्यागः परं मतम् ॥
ज्ञातुमिच्छति शब्दादीन् रागद्वेषोऽथ जायते ।
लोभो मोहः क्रोध एतेयुक्तः पापं नरश्चरेत् ॥
हस्तावुपस्थमुदरं वाक् चतुर्थी चतुष्टयम् ।
एतत् सुसंयतं यस्य स विप्रः कथ्यते बुधैः ॥
परवित्तं न गृह्णाति हिंसां न कुरुते तथा ।
नाक्षक्रीडारतो यस्तु तस्य हस्तौ सुसंयतौ ॥
परस्त्रीवर्जनपरस्तस्योपस्थः सुसंयतम् ।
अलोलुपो मितं भुङ्क्ते जठरं तस्य संयतम् ॥
सत्यं हितं मितं ब्रूते यः सदा तस्य वाग् यता ।
यस्य संयतान्येतानि तस्य किं तपसाध्वरैः ॥
ऐक्यं यद्बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्व्वदा ।
विश्वेश्वरे परे देवे ध्यानमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥
भ्रुवोर्मध्ये स्थितां बुद्धिं विषयेषु युनक्ति यः ।
जीवो जाग्रदवस्थायामेवमाहुर्विपश्चितः ॥
इन्द्रियाणामुपरमे मनसि ह्यनवस्थिते ।
स्वप्नान् पश्यत्यसौ जीवो बाह्यानाभ्यन्तरानथ ॥
हृदि स्थितः स तमसा मोहितो न स्मरत्यपि ।
यदा कस्य कुतो वेत्ति सुषुप्तिरिति कथ्यते ॥
जाग्रतो यस्य नो तन्द्रीः मोहो न भ्रमस्तथा ।
उत्पद्यते न जानाति शब्दादिविषयान् वशी ॥
इन्द्रियाणि समाहृत्य विषयेभ्यो मनस्तथा ।
अहङ्कारमपि च प्रकृत्या बुद्धिमेव च ॥
स यस्य प्रकृतिश्चापि चिच्छक्त्या केवले स्थितः ।
पश्यत्यात्मनि चात्मानमात्मनात्मप्रकाशकम् ॥
चिद्रूपमक्षतं शुद्धं निष्क्रियं व्यापकं शिवम् ।
तुरीयायामवस्थायामास्थितोऽसौ न संशयः ॥
शब्दादयो गुणाः पञ्च सत्त्वाद्यास्तु गुणास्त्रयः ।
पुर्य्यष्टकस्य पञ्चस्य पञ्चाशदष्टौ च तानि हि ॥
सान्द्यावस्था गुणकृता प्रकृतिस्त्वञ्च कर्णिका ।
कर्णिकायां स्थितो जीवो देहे चिद्रूप एव हि ॥
पुर्य्यष्टकं परित्यज्य प्रकृतिञ्च गुणात्मिकाम् ।
यदा याति तदा जीवो याति मुक्तिं न संशयः ।
शरीरेण चतुर्भागं कर्म्म बुद्धीन्द्रियाणि च ।
निष्पञ्चकं विनश्येत याति पुर्य्यष्टकं सदा ।
सन्मार्गेणैव जीवेन योगसेवी हि मुक्तिभाक् ॥

प्राणायामो जपश्चैव प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
ध्यानं समाधिरित्येते षड्योगस्य प्रसाधका ॥
पापक्षयो देवतानां प्रीतिरिन्द्रियसंयमः ।
मनसः स्थिरता तेभ्यस्तत्त्वालोकश्च सर्व्वदा ॥
गायत्त्र्या प्रणवेनाथ मात्रया प्राणसंयमः ।
जपध्यानयुतो गर्भस्तेन हीनस्त्वगर्भकः ॥
षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठश्चतुर्विंशतिमात्रिकः ।
मध्यो द्वादशमात्रास्तु ॐकारं सततं जपेत् ॥
श्रुत्वा यथाक्षरं सम्यक् शब्दं गौयाति सन्मुखौ ।
प्रणवे च कृते तद्वत् परं ब्रह्म न संशयः ॥
चारके प्रणवे जप्ते परं ब्रह्म प्रसीदति ।
अष्टाक्षरश्च जप्तव्यो गायत्त्री द्वादशाक्षरा ॥
सर्व्वेषामिन्द्रियाणान्तु प्रवृत्तिर्विषयेषु या ।
निवृत्तिर्मनसा तस्यां प्रत्याहारः प्रकीर्त्तितः ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः समाहृत्य स्थितो हि सः ।
मनसा सह बुद्ध्या च प्रत्याहारेषु संस्थितः ॥
प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत् कालकृतो भवेत् ।
यस्तावत् कालपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ॥
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणा ।
तुष्टे तु नियतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्यायन्न चलते यस्य मनोऽभिध्यायते भृशम् ।
प्राप्यावधिकृतं कालं यावत् सा धारणा स्थिता ।
ध्येये सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवानुपश्यति ।
नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥
ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।
यत्तत् ध्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ॥
ध्येयमेव हि सर्व्वत्र ध्येयस्तन्मयतां गतः ।
पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
मनः सङ्कल्परहितमिन्द्रियार्थांस्तु चिन्तयन् ।
यस्य ब्रह्मणि संलीनं समाधिस्थः स कीर्त्तितः ॥
ध्यायतः परमात्मानमात्मस्थं यस्य योगिनः ।
मनस्तन्मयतां याति समाधिस्थः स कीर्त्तितः ॥
चित्तस्यास्थिरता भ्रान्तिर्दौर्मनस्यं प्रमादता ।
योगिनां कथिता दोषा योगविघ्नप्रवर्त्तकाः ॥
स्थित्यर्थं मनसः सर्व्वं स्थूलरूपं विचिन्तयेत् ।
तद्भ्रमन्निश्चलीभूतं सूक्ष्मेऽस्य स्थिरतां व्रजेत् ॥
न विना परमात्मानं किञ्चिज्जगति विद्यते ।
विश्वरूपं तमेवेह इति ज्ञात्वा न मुह्यति ॥
ॐकारं परमं ब्रह्म ध्यायेद्हृत्संस्थितं विभुम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञरहितं जपेन्मात्राद्ययान्वितम् ॥
हृदि सञ्चिन्तयेत् पूर्व्वं प्रधानं तस्य चोपरि ।
तमो रजस्तथा सत्त्वं मण्डलत्रितयं क्रमात् ॥
कर्णारत्नसितं तस्मिन् पुरुषं जीवसंज्ञितम् ।
तस्योपरि गुणैश्वर्य्यमष्टपत्रं सरोरुहम् ॥
ज्ञानन्तु कर्णिका तत्र विज्ञानं केशरं स्मृतम् ।
वैराग्यं नालं तत्कन्दो वैष्णवो धर्म्म उत्तमः ॥
कर्णिकायां स्थितं चक्रं जीववह्निश्चलं विभुम् ।
ध्यायेद्दरसि संयुक्तमोङ्कारं मुक्तिसाधकम् ॥
अकाराद्यैः स पुरुषस्तिस्रो मात्राः प्रकीर्त्तिताः ।
अर्द्धमात्रा परं ब्रह्म ज्ञेयोऽध्यात्मविदुत्तमैः ॥
ध्यायन् यदि त्यजेत् प्राणान् याति ब्रह्मसायुज्यम् ।
सैनिकम् ।

हरिं संस्थाप्य देहेऽन्ते ध्यायन् योगी च
मुक्तिभाक् ॥
आत्मानमात्मना केचित् पश्यन्ति ध्यानचक्षुषः ।
सांख्यबुद्ध्या तथैवान्ये योगेनान्ये तु योगिनः ॥
ब्रह्मप्रकाशकं ज्ञानं भवबन्धविभेदकम् ।
तन्नैकचित्ततायोगो मुक्तिदो नात्र संशयः ॥
जितेन्द्रियान्तःकरणो ज्ञानलभ्यो हि यो भवेत् ।
स मुक्तः कथ्यते योगी परमात्मन्यवस्थितः ॥
आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
विलम्बजनकाः सर्व्वे विस्ताराः परिकीर्त्तिताः ॥
शिशुपालः सिद्धिमागात् स्मरणाभ्यासगौरवात् ।
आश्रमाः सर्व्व एवेह पूर्व्वरात्रे परे तथा ॥
योगाभ्यासं प्रकुर्व्वन्तः पश्यन्त्यात्मानमात्मना ।
सर्व्वभूतेषु कारुण्यं विद्वेषं विषयेषु च ॥
गुह्यशिश्नोदरादिञ्च कुर्व्वन् योगी विमुच्यते ।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थांस्तु न जानाति नरो यदा ॥
काष्ठवत् ब्रह्मसंलीनो योगयुक्तस्तदा भवेत् ।
सर्व्वं वर्णाः स्त्रियः सर्व्वाः कृत्वा पापानि
भस्मसात् ।
ध्यानाग्निनामलाः सन्तो लभन्ते परमां गतिम् ।
मथनात् दृश्यते ह्यग्निस्तद्वत् ध्यानेन वै हरिः ॥
ब्रह्मात्मनोर्यदेकत्वं स योगश्चोत्तमोत्तमः ॥
वाह्यैरुपायैर्मुक्तिर्न नान्तःस्थैः स्वादृयमादिभिः ।
सांख्यज्ञानेन योगेन वेदान्तश्रवणेन च ।
प्रत्यक्षतात्मनो या हि सा मुक्तिरभिधीयते ॥
अनात्मन्यात्मरूपत्वमसतः सत्स्वरूपता ।
दुःखाभावे तथा सौख्यं माया विद्याविना-
शिनी ॥”
इति गारुडे ब्रह्मज्ञाने २४ अध्यायः ॥

ब्रह्मज्ञानी त्रि, (ब्रह्मज्ञानं विद्यतेऽस्य । ब्रह्मज्ञान + इन् ।) ब्रह्मज्ञानविशिष्टः । यथा —
“कुशलाकुशलावृत्तिरहितः समदर्शकः ।
लिङ्गाश्रमपरित्यागी ब्रह्मज्ञानी निगद्यते ॥”
इति शङ्करानन्ददीपिका ॥
तेनापि कृष्णभक्तिः कर्त्तव्या । यथा,—
ब्रह्मानन्देन पूर्णोऽहं तेनानन्देन पूर्णधीः ।
तथापि शून्यमात्मानं मन्ये कृष्णरतिं विना ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे जावालिं प्रति ब्रह्मविद्यावचनम् ॥

ब्रह्मण्य, पुं (ब्रह्मणे हितः । ब्रह्मन् + “खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ।” ५ । १ । ७ । इति यत् । “ये चाभावकर्म्मणोः ।” ६ । ४ । १६८ । इत्यनुप्रकृत्या ।) विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ८४ ।
‘ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्द्धनः ।
ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥”
अपि च ।
“ब्रह्मण्यो देवकीपुत्त्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ।
ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरच्युतः ॥”
इत्याह्निकचन्द्रिका ॥
ब्रह्मदारुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥ मुञ्जतृणम् । तूलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शनैश्चरः । (स्त्री । दुर्गा । यथा महाभारते ६ । २२ । २६ ।
“वेदश्रुतिमहापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसि ।
जम्बूकटकचैत्येषु नित्यं सन्निहितालये ॥”)
ब्रह्मणि साधौ त्रि । इति मेदिनी । ये, ८६ ॥

ब्रह्मण्यदेव, पुं, (ब्रह्मण्यो देवः ।) श्रीकृष्णः । यथा,—
“नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥”
इति नारदीयपुराणम् ॥
(यथा च भागवते । ४ । २१ । ३७ ।
“ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो
नित्यं हरिर्यच्चरणाभिवन्दनात् ॥”)

ब्रह्मताल, पुं, चतुर्मुखतालः । स तु दशतालात्मकः । तत्र ७ मात्राः । मात्रा तु क च ट त प इति पञ्चाक्षराणामुच्चारणकालः । सैव लघुमात्रा । तदर्द्धं द्रुतमात्रा । तन्मध्ये ४ लघवः ६ द्रुताः । । । । यथा,—
“चतुर्मुखाभिधे ताले जगणानन्तरं द्रुतः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ब्रह्मतीर्थ क्ली, (ब्रह्मणस्तीर्थम् ।) पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्करतीर्थञ्च ॥ (तत्र स्नानफलम् । यथा महाभारते । ३ । ८३ । १५ ।
“ततो गच्छेत राजेन्द्र । ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ।
ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥”)

ब्रह्मत्व क्ली, ब्रह्मणो भावः । (“ब्रह्मणस्त्वः ।” ५ । १ । १३६ । इति त्वः ।) तत्पर्य्यायः । ब्रह्मभूयम् २ ब्रह्मसायुज्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ । ब्रह्मसायुज्यम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मार्कण्डेये । ५७ । ६ ।
“ब्रह्मत्वममरेशत्वं देवत्वं मरुतस्तथा ॥”)

ब्रह्मदण्ड पुं, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य दण्डः चिह्नयष्टिः ।) ब्राह्मणयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका । वशिष्ठस्य सिद्धयष्टिः । यथा —
“धिग्बलं क्षत्त्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलम् ।
एकेन ब्रह्मदण्डेन बहवो नाशिता मम ॥”
इति रामायणे विश्वामित्रवाक्यम् ॥
(ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य शापरूपो दण्डः ।) ब्रह्मशापः । यथा,—
“ब्रह्मदण्डहता ये च विद्युदग्निहताश्च ये ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(अयं हि राजधर्म्मे शत्रुनाशनोपायः । यदुक्तं महाभारते । २ । ५ । १२३ ।
“कच्चिदङ्गानि सर्व्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेऽनघ । ।
विषयोगास्तथा सर्व्वे विदिताः शत्रुनाशनाः ॥”)

ब्रह्मदण्डी, स्त्री (ब्रह्मणे ब्रह्मोपासनार्थं दण्डी च्छत्रो दण्डः ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । अजदण्डी २ कण्टपत्रफला ३ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफशोफानिलापहत्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा गारुडे १८६ अध्याये।
"ब्रह्मदण्डी तु पुष्येण स्नाने पाने वशीकरा ॥")

ब्रह्मदत्त, पुं, इक्ष्वाकुवंशीयराजविशेषः। तत्पर्य्यायः। ब्रह्मसूः २। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५८॥ (यथा महाभारते। २। ८। २।
"ब्रह्मदत्तस्त्रिगर्त्तश्च राजोपरिचरस्तथा॥"
स्वनामख्यातो नीपपुत्त्रः। यथा भागवते। ६। २१। २५।
पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्त्रशतं त्वभूत्।
स कृत्व्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत्॥"
ब्रह्मणा दत्तः इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः। यथा, रामायणे। ३। १८। ३८।
"अमोघा इयमक्षेमे ब्रह्मदत्ता मुनेश्च।
दत्ता मम महेन्द्रेण तूणौ चाक्षयसायकौ॥")

ब्रह्मदर्भा, स्त्री, (ब्रह्मणे हितो दर्भो यस्याः।) यमानिका। इत्यमरः। २। ४। १४५॥ (यथास्याः पर्य्यायः।
"यमानिकोग्रगन्धा च ब्रह्मदर्भाजमोदिका।
सेवोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्याद्यवसा ह्वया॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

ब्रह्मदारु, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य हितकरो दारु।) स्वनामख्याताश्वत्थाकारवृक्षविशेषः॥ तत्पर्य्यायः। तूदः २ पूषः ३ क्रमुकः ४ ब्रह्मण्यः ५ तूलम् ६। इत्यमरः। २। ४। ४१॥ मलाशिकम् ७। इति वाचस्पतिः॥ तलम् ८। इति भरतः॥ पूगः ६ यूपः १। इति शब्दरत्नावली॥ (क्रमुकार्थे पर्य्यायो यथा,
"तूतः स्थूलश्च पूगश्च क्रमुको ब्रह्मदारु च॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

ब्रह्मदैत्य पुं (ब्रह्मा ब्राह्मणरूपी दैत्यः।) प्रेतयोनिप्राप्तब्राह्मणः। इत्येतिह्यम्॥

ब्रह्मनाल, क्ली, (ब्रह्मणो ब्रह्मलोकप्राप्तेर्नालमिव।) काश्यां चक्रतीर्थस्य पूर्ब्बभागे पितामहेश्वरलिङ्गस्याधस्तीर्थविशेषः यथा,—
"पितामहेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मनालोपरिस्थितम्।
पूजयित्वा नरो भक्त्या ब्रह्मलोकमवाप्नुयात्॥
ब्रह्मस्रोतःसमीपे तु कृतं कर्म्म शुभाशुभम्।
यदासख्यतामेति शुभमेव ततश्चरेत्॥
अनल्पमपि यत् कर्म्म कृतमत्र शुभाशुभम्।
प्रलयेऽपि न तस्यास्ति प्रलयो मुनिसत्तम।॥
नाभितीर्थमिदं प्रोक्तं नाभीभूतं यतः क्षितेः।
अपि ब्रह्माण्डगोलस्य नाभिरेषा शुभोदया॥
या मणिकर्णिकेत्येव नाभिगाम्भीर्य्यभूमिका।
ब्रह्माण्डगोलकं सर्व्वं यस्यामेति लयोदयम्॥
ब्रह्मनालं परं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्।
तत्सङ्गमे नरः स्नात्वा कोटिजन्ममलं हरेत्॥
ब्रह्मनाले पतेद्येषामपि लोकसमात्रकम्॥
ब्रह्माण्डमण्डपान्तस्ते न विशन्ति कदाचन॥"
इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे विन्दुमाधवाग्निविन्दुसंवादे वैष्णवतीर्थमाहात्म्यं नाम ६१अः॥

ब्रह्मनिर्व्वाण, क्ली, (ब्रह्मणि परब्रह्मणि निर्व्वाणं लयः।) ब्रह्मणि निवृत्तिः। यथा, श्रीभगवद्गीतायाम्। २। ७२।
"एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ। नैनां प्राप्य विमुह्यति।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्व्वाणमृच्छति॥"

ब्रह्मपत्र, क्ली, (ब्रह्मणस्तदाख्यया प्रसिद्धस्य वृक्षस्य पत्रम्।) पलाशपत्रम्। यथा,—
"भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कथयालोचनं हरे।
दर्शनं वैष्णवानाञ्च महापातकनाशनम्॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्त्तिकमाहात्म्ये ११८अः॥

ब्रह्मपर्णी स्त्री, (ब्रह्मेव विस्तीर्णानि आमूलस्थितानि पत्राणि यस्याः।) पृश्निपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

ब्रह्मपवित्रः पुं (ब्रह्मणि वेदोक्तकर्म्मणि पवित्रः।) कुशः। इति राजनिर्घण्टः॥

ब्रह्मपादपः पुं (ब्रह्मा तदाख्यया प्रसिद्धः पादपः।) पलाशवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४। २ २॥

ब्रह्मपुत्त्र, पुं विषभेदः। इत्यमरः। १। ८। १॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारकः।
ब्रह्मपुत्त्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले॥'
इति भावप्रकाशः॥
(पर्य्यायोऽस्य यथा,
"काकोली गरलं शृङ्गी वत्सनाभः प्रदीपनः।
शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद्गरलो विषः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
ब्रह्मणः पुत्त्रः। सत्यम्। धर्म्मः। मरीच्यादिः॥ मनुः। यथा मार्कण्डेये। ६४। ११।
"मन्वन्तरे च दशमे ब्रह्मपुत्त्रस्य धीमतः।
सुखासीना निरुद्धाश्च त्रिप्रकाराः सुराः स्मृताः॥"
नारदः। वशिष्ठः॥) क्षेत्रभेदः। नदभेदः। इति मेदिनी। रे, २८५॥ शेषस्य पर्य्यायः। अमोघानन्दनः २ लौहित्यः ३ लोहितः ४। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ अस्य नदस्योत्पत्तिमाहात्म्यं यथा —

सगर उवाच।
"अमोघायां कथं जज्ञे लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः।
कथं शान्तनुभार्य्यायां रेतः स कमलासनः॥
शारस्वतेयपुत्रो वा कथं जज्ञे पितामहात्।
तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व द्विजोत्तम।॥

और्व्व उवाच।
शृणु त्वं नृपशार्दूल। कथयामि महत्तरम्।
आख्यानं ब्रह्मपुत्रस्य लौहित्यस्य महात्मनः॥
हरिवर्षे महावर्षे शान्तनुर्नाम नामतः।
मुनिरासीन्महाभागो ज्ञानवान् सुतपोधनः॥
तस्य भार्य्या महाभागा अमोघाख्या महासती।
हिरण्यगर्भस्य मुनेस्तृणस्वन्दाप्रमोद्भवा॥
तया सार्द्धं स कैलासमध्यादाप्पतेऽवसत्।
लौहित्याख्यस्य सरसस्तीरे वै गन्धमादने॥
एकदा स तपोनिष्ठो निजपुष्पादिगोचरे
जगाम वनमध्यन्तु चिन्वन् वह्निफलानि च॥
तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः।
तत्राजगाम यत्रास्ति अमोघा शान्तनोः प्रिया॥
तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां युवतीमतिसुन्दरीम्।
मोहितो मदनेनाशु तथाभूत्क्षुभितेन्द्रियः॥
उदीरितेन्द्रियो भूत्वा जिघृक्षुस्तां महासतीम्।
अथाधावत्तदा ब्रह्मा सम्मुखो मदनार्द्दितः॥
'व्रमानं विधातारं दृष्ट्वामोघा महासती।
नैवं नैवमिति प्रोक्ता पर्णशालां व्यलीयत॥
इदञ्चोवाच धातारममोघा कुपिता तदा।
पर्णशालान्तरगता द्वारमावृत्य तत्क्षणात्॥
अकार्य्यं न मया कार्य्यं मुनिपत्न्या विगर्हितम्।
बलात् प्रमथ्या चाहं तत्त्वया त्वाञ्च शपाम्यहम्॥
अमोघया चैवमुक्ते विधातुश्च तदा नृप।।
रेतश्चस्कन्द च तदैवाश्रमे शान्तनोर्मुनेः॥
च्युते रेतसि धातापि हंसयानं समाश्रितः।
लज्जयातिपरीतात्मा द्रुतं वै स्वाश्रमं ययौ॥*॥
गते वेधसि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः।
आगत्य दृष्ट्वा हंसानां पदक्षोभं तथा भुवि॥
तेजश्च पतितं भूमौ विधातुर्ज्वलनोपमम्।
अमोघां परिपप्रच्छ पर्णशालान्तरस्थिताम्॥
किमेतदत्र सुभगे। प्रहत्त दृश्यते तु यत्।
पञ्चिणाञ्च पदक्षोभस्तेजश्चेदञ्च कीदृशम्॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुं मुनिसत्तमम्।
अमर्षितेव न्यगदद्राकुला विकलानना॥
हंसयुक्तस्यन्दनेन कोऽप्यागत्य चतुर्मुखः।
कमण्डलुकरो भीक्ष्णं रतिं मां समयाचत॥
ततो मया भर्त्सितः स कुटजान्तरलीनया।
प्रत्याह तेजः स यातो मया शापभयार्द्दितः॥
कुरु तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो।।
न हि मां धर्षणां सोढुं कश्चित् शक्नोति जीवभृत्॥
स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः।
इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवत्॥
दिव्यज्ञानेन स ज्ञात्वा देवकार्य्यमुपस्थितम्।
तीर्थावतारणञ्चापि हिताय जगतां मुनिः।
ज्ञात्वोदर्कं चिन्तयित्वा स्वभार्य्यामिदमब्रवीत्॥
इदं तेजो ब्रह्मणस्त्वं पिवामोघे। ममाज्ञया।
हिताय सर्व्वजगतां देवकार्य्यार्थसिद्धये॥
भवत्या निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः।
त्वामप्राप्य स महात्मा आवयोः स समय्य च।
गतो निजासदं तस्य रेतुंमर्हसि मद्वचः॥
तत् श्रुत्वा शान्तनोर्वाक्यममोघातीव लज्जिता।
शान्तयन्तीव तं प्राह पतिं नत्वा महासती॥
नान्यस्य तेजो धास्यामि न चेत्तं विमनस्कता।
अवश्यं यदि कर्त्तव्यं पीत्वा त्वं मयि चोतस्व॥
ततस्तस्या वचः श्रुत्वा मुक्त्वा तच्च शान्तनुः।
स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भे न्यसेच्चयेत्॥
सङ्क्रामिते शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती।
गर्भं दधानामोघाख्या हिताय जगतां तत॥
तस्यां काले तु सम्प्राप्ते सजातो जलसञ्चयः।
तन्मध्ये तनयश्चापि नीलवासा किरीटभृक्॥

रत्नमालाधमायुक्तो रक्तगौरश्च ब्रह्मवत् ।
चतुर्भुजः पद्मविद्यावराक्षस्रग्धरस्तथा ।
शिशुमारशिरस्थश्च तुल्यकायो जलौनकरे ॥
स जानश्च तथाभूतः शान्तनुर्लोकशान्तनुः ।
ऋतुणा पर्व्वतानाञ्च मध्यदेशे न्यवेशयत् ॥
कैलासस्योत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः ।
जारुधिः पश्चिमे शैलः पूर्व्वे सम्वर्त्तकाह्वयः ॥
तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पर्व्वतानां विधेः सुत ।
कृत्वा निवत्ते नित्यं शरदीव निशाकरः ॥
स तोयमध्यगः पुत्त्रमासाद्य हृदिना स्वयम् ।
क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्दैवपुङ्गवैः ॥
अथ काले बहुतिथे यातीते ब्रह्मणः सुत ।
तोयराशिस्वरूपेण वर्द्धे पञ्च योजनान् ॥
तस्मिन् देवाः पपुः सम्बुद्वितीय इव सागरे ।
शीतामलजले हृद्ये देवखातसरोवरे ॥
तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
चक्रे मातृवधं घोरमलङ्घ्यं पितुराज्ञया ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय स्वपितुश्चोपदेशतः ।
स जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं स्नातुमिच्छया ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्या व्यपानयत् ।
बौधं परशुना कृत्वा तच्च ग्राममवतारयत् ॥ * ॥
अपि च ।
ब्रह्मकुण्डात् सुत सोऽथ कासारे लौहिता
कृये ।
कैलासोपत्यकायान्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुत ॥
तत्रापि सरसस्तीरं समुत्थाय महाबल ।
कुठारेण दिशः पूर्व्वामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरत्रापि गिरिं हेमशृङ्गं विभिद्य च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसूं हरिः ॥
तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लौहितगङ्गकम् ।
लौहित्यात् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततोऽ-
भवत् ॥
स कामरूपमखिलं पीठमाप्लाव्य वारिणा ।
गोपयन् सर्व्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव न्यियसुतो स ब्रह्मा ब्रह्मणः सुत ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा द्वादशयोजनम् ॥ * ॥
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चैत्रन्तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥"
इति कालिकापुराणे ८४ । ८५ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
मीने मधौ शुक्लपक्षे अशोकाख्यां तथाष्टमीम् ।
पितृन् प्रीतकलिका स्नायाल्लौहित्यवारिणि ॥
पुनर्व्वसौ बुधे लग्ने चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ।
लोहित्ये विरजे स्नायात् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ * ॥
स्नानमन्त्रो यथा —
प्राच्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरादयः ।
सर्व्वे लौहित्यमायान्ति चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ॥
ब्रह्मपुत्त्र महाभाग शान्तनो कुलनन्दन ।
अमोघागर्भसम्भूत पापं लौहित्य मे हर ॥'
इति तिथ्यादितत्त्वधृतस्कन्दपुराणवचनम् ॥

ब्रह्मपुत्त्री, स्त्री (ब्रह्मणः पुत्त्री कन्या ।) सरस्वती नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५१ ॥ वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मपुरी, स्त्री (ब्रह्मणः पुरी ।) विधातृधाम । यथा । भूर्लोकान्तरीक्षस्वर्गलोकादि ब्रह्माण्डो दृश्यन्ते च ब्रह्मपुरीनामक त्रैलोक्यस्वरूपं मम हृदयमध्ये वाञ्छं च सूर्य्यमण्डलमध्यवर्त्ति तेजसा स एकीभूतं ज्योतिरहमिति चिन्तयन् जपं कुर्य्यात् । इति गायत्त्रीव्याख्या ॥ * ॥ काशी । यथा,—

'विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमि
वाराणसी ब्रह्मपुरी दुरत्यया ॥"
इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ॥

ब्रह्मबन्धुः, पुं (ब्रह्मणो बन्धुरिव ।) अधिक्षेप । निन्दितब्राह्मणः । निर्द्देशः । अज्ञानामकब्राह्मणः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३ ॥ तथा हि । अधिक्षेपे निन्दायां गम्ये अधिक्षेप्यो ब्रह्मबन्धुः । यथा ब्रह्मबन्धो । किमेतत्ते इति । अधिक्षिप्यते ऽसौ अधिक्षेपोऽधिक्षेप्यः कर्म्मणि घञ् वा । ब्रह्मैव बन्धुरस्य नान्यः । ब्रह्मकर्म्माभावात् निन्दा अधिक्षेपे समासोऽभिधानात् । ब्रह्मबन्धुः निर्द्देशो यस्य देवानाम न गृह्यते स ब्रह्मबन्धुरितिनिर्द्दिश्यते इत्यर्थः । स्त्रियां ("ऊङुतः ।" ४ । १ । ६६ । इति ऊङ् ।) ब्रह्मबन्धूः । ब्रह्मबन्धुब्राह्मणजातिविशेषे च । ब्राह्मणजातिविशेषे निर्द्देशे ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे इति वोपालितः । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । ६ ।
"ब्रह्मबन्धो सुता न त्वं वाले । नैव तपस्विनः । सुता त्वं मम यो देवान् कर्त्तुमन्यान् समुत्सहे ॥")
तस्य देहिकवधनिषेधो । यथा, भागवते १ स्कन्धे ।
"वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणन्तथा ।
एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः ॥"

ब्रह्मभूतिः, स्त्री, (ब्रह्मणो भूतिरङ्गसम्पदिव भूतिर्यस्याः ।) सन्ध्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (ब्रह्मणो भूतिरुत्पत्तिर्यस्याः इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः ॥)

ब्रह्मभूमिजा, स्त्री, (ब्रह्मभूमेर्जायते या । ब्रह्मभूमि + जन + ड । टाप्) सिंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मभूयं, क्ली (ब्रह्मणो भावः । ब्रह्म + भू + "भुवो भावे ।" ३ । १ । १०७ । इति क्यप् ।) ब्रह्मत्वम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥ (यथा मनु । १२ । १०२ ।
"वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥"
"अस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय कल्पते ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ मोक्षः । यथा गीतायाम् । १४ । २६ ।
"मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥"
"ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

ब्रह्ममूर्द्धभृत्, पुं (ब्रह्मणो मूर्द्धभृत् शिरोमणिरिव ।) शिवः । इति वटुकभैरवस्य वकारादिसहस्रनामान्तर्गतनाम ॥

ब्रह्ममेखलः, पुं (ब्राह्मणानां ब्रह्मचारिणां मेखला पुंवद्भावः ।) मुञ्जः । इति केचित् ॥

ब्रह्मयज्ञः, पुं, (ब्रह्मणो ब्रह्मणे वा यज्ञः ।) विधिना वेदस्याभ्यसनम् । शिष्याणामध्यापनञ्च । इत्यमरभरतौ ॥ यथा, मनौ । ३ । ७० ।
"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥'

ब्रह्मयष्टिः, स्त्री (ब्रह्मणो यष्टिरिव ।) भार्गी । इति शब्दरत्नावली ॥ (वृक्षविशेषः । यथा, गारुडे १९२ अध्याये ।
"ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तेन लेपतः ।
तेन दृष्ट रक्तदोषं प्रणश्यति न संशयः ॥"
ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य यष्टिलगुडः । विप्रयष्टिः ॥)

ब्रह्मयोनिः, पुं, (ब्रह्मणो योनिरुत्पत्तिस्थानम् ।) ब्रह्मगिरिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ब्रह्मप्राप्तिकारणब्रह्मध्यानम् । यथा मनु । १ । ७४ ।
"ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्म्मण्यवस्थिताः ।
ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्म्माणि यथाक्रमम् ॥"
"ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारणब्रह्मध्याननिष्ठाः स्वकर्म्मानुष्ठाननिरताश्च ते षटकर्म्माणि वक्ष्यमाणान्यध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥'
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ अपरस्य ब्रह्मणो योनिरुत्पत्तिकारणम् । यद्वा ब्रह्म सत योनिः सर्व्वेषामुत्पत्तिकारकं ब्रह्म । यथा, मुण्डकोपनिषदि । ३ । १ । ३ ॥
"यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ॥"
तीर्थविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ८३ । १३१ ।
"ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र । ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥"
ब्रह्मा योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः । यथा रघौ । १ । ६४ ।
"त्वयैव चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः ॥"
यथा च मार्कण्डेये । २३ । ३ ।
जगद्धात्रीमहं देवी मारिराधयिषुः शुभाम् ।
सोऽहं प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥")

ब्रह्मयोनी, स्त्री, (ब्रह्मा योनिरुत्पत्तिकारणं यस्याः । स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) कुरुक्षेत्रे सरस्वतीतीरे पृथूदकनिकटे तीर्थविशेषः । तत्र ब्रह्मणा चत्वारो वर्णाः सृष्टाः । यथा,—
"सरस्वत्यास्तु तीरे यः सन्त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वो मरणं लभेत् ॥
तत्रैव ब्रह्मयोन्यस्ति ब्रह्मणा यत्र निर्म्मिता ।
पृथूदकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तटे स्थितः ॥
चातुर्व्वर्ण्यस्य सृष्ट्यर्थमात्मज्ञानपरोऽभवत् ।
तस्याभिध्यायतः सृष्टिं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥

मुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां क्षत्रिया-
स्तथा ।
ऊरुभ्यां वैश्यजातीयाः पद्भ्यां शूद्रास्ततोऽभवन् ॥
चातुर्व्वर्ण्यं ततो दृष्ट्वा आश्रमस्थान् सुतांस्तत ।
एवं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्मयोनीतिसंज्ञितम् ॥
तत्र स्नात्वा मुक्तिकामः पुनर्योनिं न पश्यति ।"
इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥

ब्रह्मरन्ध्र, क्ली, (ब्रह्मणः परमात्मनः अधिष्ठानाय रन्ध्रं आकाशं यद्वा, ब्रह्मणो ब्रह्मप्राप्तये रन्ध्रम् । एतद्रन्ध्रेण प्राणोत्क्रमणे ब्रह्मलोकप्राप्तिरस्य तथात्वम् ।) उत्तमाङ्गम् । ब्रह्मतालु इति भाषा । यथा । ॐ नमः ब्रह्मरन्ध्रे । इति तन्त्रसारः ॥ अपि च । ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहोदरे इत्यादि गुरुपादुकास्तोत्रम् ॥ (यथा च हठयोग प्रदीपिकायाम् । ४ । १६ ।
"शक्त्या सुषुम्णाश्वक्रे दत्वा वायुश्च मध्यगम् ।
स्थित्वा सदैव सुस्थाने ब्रह्मरन्ध्रे निरोधयेत ॥")

ब्रह्मरात्र, पुं (रात्रेरथ रात्रः । ब्रह्मणो रात्रः ।) ब्राह्ममुहूर्त्तः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—
"ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिता ।
अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः ॥"
इति श्रीभागवते । १० । ३३ । ३९ ॥

ब्रह्मरात्रि, पुं याज्ञवल्क्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ब्रह्माणं राति ददाति यः । ब्रह्मशब्दात् राधातोर्नाम्नीति त्रिप्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् । इति तट्टीका ॥ ब्रह्मणो निशायां स्त्री । सा दैव सहस्रयुगेन भवति । इति पुराणम् ॥ (मनुष्य-कालपरिमाणतो ब्रह्मणो रात्रिपरिमाणमुच्यते । नेत्रपरिस्पन्दनकालो निमेषः । अष्टादशनिमे-षास्तु काष्ठा । त्रिंशत् काष्ठास्तु कला । त्रिंशत् कलास्तु क्षणः । क्षणास्तु द्वादश मिलित्वा एको मुहूर्त्तः ।
"तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्त्तो द्वादशा-
स्त्रियाम् ॥"
इत्यमरः । १ । ४ । ११ ॥
मनुमते तु त्रिंशत्कला मिलित्वा एको मुहूर्त्तः स्यात् यदुक्तं तत्रैव । १ । ६४ ।
"त्रिंशत्कला मुहूर्त्तः स्यादहोरात्रन्तु तावतः ॥"
ते त्रिंशन्मुहूर्त्ता एकोऽहोरात्रः । अहो-रात्रास्तु पञ्चदशसङ्ख्यका एकः पक्षः । पक्षस्तु शुक्लकृष्णभेदात् द्विविधः । ताभ्यामुभाभ्यां पक्षाभ्यां मासः स्यात् । मासस्तु पित्र्यं रात्र्य-हनी । कृष्णपक्षस्तु पितृणामहः शुक्लपक्षस्तु शर्व्वरी । षड्भिर्मासैरयनं भवेत् । अयनन्तु दक्षिणोत्तरभेदात् द्विविधम् । द्वाभ्यामयनाभ्यां वत्सरः स्यात् । वत्सरस्तु दैवे रात्र्यहनी । उत्तरायणं देवानामहः दक्षिणायनन्तु रात्रिः । मानुषाणां सत्यत्रेतादियुगचतुष्टयं तद्दैवं युगं ज्ञेयम् । एवं देवयुगसहस्रेण ब्रह्मणोऽहः देवयुगसहस्रेण च रात्रिर्भवति । तथा च मनौ । १ ७१ । श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ।
"विष्णुपुराणे मानुषचतुर्युगसहस्रेण ब्रह्माह-
कीर्त्तनाद्मानुषचतुर्युगेनैव दिव्ययुगाद्युगमनात् ।
तथा च विष्णुपुराणम् ।
"कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
प्रोच्यते तत्सहस्रन्तु ब्रह्मणो दिवसो मुने । ॥"
तथा च मनु । १ । ६८-७३ ।
'ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ।
एकैकशो युगानान्तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥
चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥
यदेतत्परिसङ्ख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।
एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥
दैविकानां युगानान्तु सहस्रं परिसङ्ख्यया ।
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च ॥
तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः ।
रात्रिञ्च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥"
"यदेतदिति । एतस्य श्लोकस्यादौ यदेतन्मानुष चतुर्युगं परिगणितं एतद्देवानां युगमुच्यते । चतुर्युगशब्देन सन्ध्यासन्ध्यांशयोरप्राप्तिशङ्काया-माह एतद्द्वादशसाहस्रमिति स्वार्थेऽण् । चतु र्युगैरेव द्वादशसहस्रसङ्ख्यैर्दिव्यं युगमिति तु मेधातिथिर्भ्रमो नादर्त्तव्यः मनुनानन्तरं दिव्य युगसहस्रेण ब्राह्माहस्याप्यभिधानात् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

ब्रह्मराक्षस, पुं (आदौ ब्रह्मा ब्राह्मणः पश्चात् राक्षसः कुकर्म्मभिः राक्षसयोनिं गतः ।) भूतविशेषः । यथा,—
"संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥"
इति मानवे । १२ । ६ ॥
(स च यज्ञविनाशकारी भूतयोनिगतत्वात् । यथा रामायणे । १ । ११ । २१ ।
"शक्योऽवाप्तुमयं यज्ञो नाशक्तेन महीक्षिता ।
नर्वेनाश्रद्दधानेन न चाव्यग्रविधिना च ॥
छिद्रं हि मृगयन्त्यत्र यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः ॥")
महादेवस्य गणविशेषः । यथा —
"डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान् सविनायकान् ।
भूतमातृपिशाचांश्च कुष्माण्डान् ब्रह्मराक्ष
सान ॥"
इति श्रीभागवते बाणयुद्धे ६३ अध्यायः ॥
पारिभाषिकब्रह्मराक्षसाः । यथा,—
"मूर्खः स्त्री कृष्णपक्षेव नाणी बधिर एव च ।
गृहीतार्थं न मुञ्चन्ति पञ्चैते ब्रह्मराक्षसाः ॥"
इति व्यवहारप्रदीपः ॥

ब्रह्मरीति, स्त्री (ब्रह्मवर्णा रीतिः ।) पित्तलभेदः । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ११४ ॥
"पित्तलारेऽथारकूटं कपिलोहं सुवर्णकम् ।
रिरी रीरी च रीतिश्च पीतलोहं सुलोहकम् ॥
ब्राह्मी तु राज्ञी कपिला ब्रह्मरीतिर्महेश्वरी ॥"
राजरीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्य्यायान्तरम् ।
"पित्तलञ्चारकूटं स्यादारोरीतिश्च कथ्यते ।
राजरीतिर्ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गलापि च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य रीतिश्च ॥)

ब्रह्मर्षि, पु (ब्रह्मा ब्राह्मणः ऋषिः । यद्वा, ब्रह्म वेदं परब्रह्म वा ऋषति वेत्ति इति ।) वशिष्ठादिमुनिगणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । १ । ६३ । २ —२१ ।
"ब्रह्मणस्तु वचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः ।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा प्रत्युवाच पितामहम् ॥
ब्रह्मर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितैः कर्म्मभिः शुभैः ।
यदि मे भगवन्नाह ततोऽहं विजितेन्द्रियः ॥"
तथा च महाभारते । १३ । १९ । ३७ ।
"ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य अष्टावक्रमनिन्दितम् ।
विधिवत् कुशलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥")

ब्रह्मर्षिदेश, पुं, (ब्रह्मर्षीणां देशः वासयोग्य स्थानम् ।) कुरुक्षेत्रादिदेशचतुष्टयम् । यथा,
"कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पाञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ।
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्व्वमानवाः ॥"
इति मानवे । २ । १९-२ ॥

ब्रह्मलोक (ब्रह्मणो लोको भुवनम् ।) ब्रह्मणो भुवनम् । यथा,—
"सत्यस्तु सप्तमो लोको ह्यपुनर्भववासिनाम् ।
ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीघातलक्षणः ॥"
इति देवीपुराणम् ॥
अपि च ।
"षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते ।
अपुनर्मारका यत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृतः ॥"
अस्य टीका । जनलोकापेक्षयैव षड्गुणेन द्वादशकोटिदैर्घ्येण तपोलोकानन्तरं सत्य-लोकः । न तु तपोलोकात् षड्गुणेनेति मन्त-व्यम् । तथात्वेऽष्टचत्वारिंशत्कोटिदैर्घ्यत्वेन ब्रह्माण्डे तस्यावकाशाभावात् । सूर्य्याण्ड गोलयोरन्तः कोट्यः स्युः पञ्चविंशतिरिति मुक्तोक्तेः । सत्यलोक एव कथाभेदेन ब्रह्म धिष्ण्यात् परं वैकुण्ठलोकादि ज्ञेयम् । एवञ्च भूतलादूर्द्ध्वं पञ्चदशलक्षोत्तराष्टयोविंशतिकोट्यो भवन्ति । सत्यलोकादूर्द्ध्वञ्च पञ्चदशलक्षोनकोटिद्वयादण्डकटाहः इति ज्ञेयम् । अपुनर्मारकाः पुनर्जन्मशून्याः । इति विष्णुपुराणे । २ अ । ७ अ ॥
(ब्रह्मैव लोकः । तुरीयब्रह्मस्वरूपम् । यदुक्तं शतपथब्राह्मणे । १४ । ७ । १ । ३१ ।
"एषोऽस्य परमो लोकः एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुप-जीवन्ति । स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति । अन्येषामधिपतिः सर्व्वैर्मानुष्यकैः कामैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः । अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः । स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दः । अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः स एक

कर्म्मदेवानामानन्द ये कर्म्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये शतं कर्म्मदेवानामानन्दाः । स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतं आजानदेवानामानन्दाः । स एको देवलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतं देवलोक आनन्दाः । स एको गन्धर्व्वलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतं गन्धर्व्वलोक आनन्दाः । स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः । स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । एष ब्रह्मलोकः सम्राट्॥ शिवः यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४२ ।

"निर्व्वाणं ज्ञानदश्चैव ब्रह्मलोकः परागतिः ॥")

ब्रह्मवद्य, क्ली (ब्रह्म वेदस्तस्य वदनम् । "वद सुपि क्यप् च ।" ३ । १ । १०६ । इति भावे यत् ।) ब्रह्मणो वाक्यम् । इति त्यप्रकरणे मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

ब्रह्मवद्या, त्रि, (ब्रह्मणा वेदेन उद्यते या । "वद सुपि क्यप् च ।" ३ । १ । १ ६ । इति कर्म्मणि यत् स्त्रियां टाप् ।) कथा । इति मुग्धबोधव्याकरणे त्यप्रकरणम् ॥

ब्रह्मवर्च्चस, क्ली (ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्च्चस्तेजः । "ब्रह्महस्तिभ्यां वर्च्चसः ।" ५ । ४ । ७८ । इति अच् ।) ब्राह्मणस्य वृत्ताध्ययनर्द्धिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३९ ॥ अस्य टीका । वेदबोधितस्याचारस्य परिपालनं वृत्तम् । व्रतग्रहणपूर्व्वकं गुरुमुखेन वेदाभ्यासोऽध्ययनम् । तयोर्ऋद्धिस्तत्परिपालनजातस्तेजः उपचयो ब्रह्मवर्च्चसं स्यात् । ब्रह्महस्तिराजेति अः । इति भरतः ॥ तपःस्वाध्यायजं यच्च तेजस्तु ब्रह्मवर्च्चसम् । इति जटाधरः ॥ (तथा च मनुः ।४।९४।

"ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिञ्च ब्रह्मवर्च्चसमेव च ॥")

ब्रह्मवर्त्त, पुं, (ब्रह्मणां ब्राह्मणानां वर्त्त वर्त्तनं यस्मिन् ।) ब्रह्मावर्त्तदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सरस्वतीदृषद्वत्यो र्देवनद्यो र्मध्यगतोऽयं प्रदेशः ॥)

ब्रह्मवर्द्धन, क्ली, (ब्रह्म वस्तपसो वर्द्धनं यस्मात् ।) ताम्रम् । इति हेमचः । ४ । १ ६ ॥

ब्रह्मवाद, पुं, (ब्रह्मणो वेदस्य वादो वदनं पठनमिति यावत् ।) वेदपाठः । तत्पर्य्यायः । श्रुताध्ययनम् २ । इति हारावली । २२१ ॥ (यथा भागवते । ४ । २२ । ६२ ।

"इहस्पतिर्ब्रह्मवादे आत्मवत्त्वे स्वयं हरिः ॥"

ब्रह्मणो ब्रह्मनिर्णयस्य वादः कथनमिति विग्रहे ब्रह्माधिकारेषु तत्त्वनिर्णयवाक्यम् ॥ ब्रह्मवादो वेदपाठोऽस्यास्तीति ब्रह्मवादविशिष्टे, त्रि । यथा हरिवंशे । ८१ । ३४ ।

"ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादैश्च पुराणोऽयं हि गीयते ॥")

ब्रह्मवादी, [न्] पुं, (ब्रह्मवादो वेदपाठोऽस्यास्तीति । ब्रह्मवाद+णिनि ।) वेदवक्ता । तत्पर्य्यायः । वेदान्ती २ । इति जटाधरः ॥ यथा, गीतायाम् । १७ । २४ ।

"तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥")

ब्रह्मवादिनी, स्त्री, गायत्री । यथा,—

"आयाहि वरदे देवि ! त्र्यक्षरे ब्रह्मवादिनि ! ॥"

इत्यादि गायत्र्या आवाहनम् ॥

ब्रह्मविद्या, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्रह्मविषयिणी या विद्या ।) ब्रह्मज्ञानम् । यथा,—

"न्यायागतधनः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः ।
स्वधर्म्मपालको नित्यं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥"

इति कौर्म्मे ३ अध्यायः ॥

(दुर्गा । यथा, महाभारते । ६ । २२ । २७ ।

"त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहिनाम् ।
स्कन्दमातर्भगवति ! दुर्गे कान्तारवासिनि ! ॥")

ब्रह्मबिन्दु, पुं, (ब्रह्मणो बिन्दुः ।) वेदपाठे मुखनिर्गतबिन्दुः । इति भरतः ॥

ब्रह्मवृक्ष, पुं, (तदाख्यया प्रसिद्धो वृक्षः । यद्वा, ब्रह्मणे वेदकर्म्मार्थं यो वृक्षः ।) पलाशवृक्षः । इति हलायुधः ॥ उडुम्बरः । इति रत्नमाला ॥

ब्रह्मवृत्ति, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वृत्तिर्जीवनोपायः ।) ब्राह्मणस्य जीवनोपायः । यथा,—

"स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः ।
षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

ब्रह्मवेद, पुं, (ब्रह्मणो वेदः ज्ञानम् ।) ब्रह्मज्ञानम् । यथा—

"प्राणायामः परं ब्रह्म परमात्मा चतुर्मुखः ।
प्राणायामः पदं विष्णोर्ब्रह्मवेदस्वरूपकम् ॥"

इति गीतासारः ॥

ब्रह्मवेदि, स्त्री (ब्रह्मणो वेदिरिव ।) देशविशेषः । यथा,—

"ब्रह्मवेदिं कुरुक्षेत्रं पञ्चरामह्रदान्तरम् ॥"

इति हेमचन्द्रः । ४ । १६ ॥

ब्रह्मवैवर्त्त, क्ली, (विवृतिरेव वैवर्त्तम् । स्वार्थे अण् । ब्रह्मणो वैवर्त्तं विशेषेण विवृतिर्यत्र ।) यथा च ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । १ । ५८ ।

"विवृतं ब्रह्म कार्त्स्न्येन कृष्णेन यत्र शौनक ! ।
ब्रह्मवैवर्त्तकं तेन प्रवदन्ति पुराविदः ॥")

अष्टादशमहापुराणान्तर्गतदशमपुराणम् । यथा

"अष्टादशसहस्रञ्च ब्रह्मवैवर्त्तमीरितम् ।
सर्व्वेषाञ्च पुराणानां सारमेव विदुर्बुधाः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अः ॥

ब्रह्मशल्य, पुं, (ब्रह्मेव शल्यं शल्यमध्यभागो यस्य । अतिकठिनत्वात्तथात्वम् ।) वोमवल्कः । इति रत्नमाला ॥ बावला इति भाषा ॥

ब्रह्मशासन, क्ली, (ब्रह्मणः शासनं निर्णयो उपदेशो वा यस्मिन् ।) ब्रह्मविचारग्रन्थम् । तत्पर्य्यायः । धर्म्मकीलकः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्मण आज्ञा ॥ नवद्वीपस्य पूर्व्वदक्षिणकोणे गङ्गापारे ग्रामविशेषे, पुं ॥ (ब्रह्मणो विधातुः शासनम् । वेदः ॥ प्रतिपादितमेतत् वृहन्नारदीये ४ पादे १ १ अध्याये ॥)

ब्रह्मसंहिता, स्त्री, (ब्रह्मणः संहिता ।) भगवत्सिद्धान्तसंग्रहग्रन्थविशेषः । यथा,—

"अध्यायशतसम्पन्ना भगवद्ब्रह्मसंहिता ।
कृष्णोपनिषदां सारे संचिता ब्रह्मणोदिता ॥"

इति ब्रह्मसंहितायां भगवत्सिद्धान्तसंग्रहे मूलसूत्राख्यपञ्चमाध्यायस्य जीवगोस्वामिकृतटीका ॥

ब्रह्मसम्भव, पुं द्विपृष्ठनामकृष्णविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

ब्रह्मसर्प, पुं, (ब्रह्म वृहन् सर्पः ।) सर्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । हलाहलः २ अम्बुतालः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्रह्मसायुज्य, क्ली, (युनक्तीति युक् । "इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । कः । ततः "तेन सहेति ।" २ । २ । २८ । इति बहुव्रीहिः । "वोपसर्जनस्य ।" ६ । ३ । ८२ । इति सहस्य सः । ततः सयुजस्य भावः सायुज्यम् । यद्वा, योजयतीति युक् सम्पदादित्वात् क्विप् । ततो बहुव्रीहिस्ततः सयुजो भावः । ततः ब्रह्मणः सायुज्यं योजकत्वम् ।) ब्रह्मणो भावः । तत्पर्य्यायः । ब्रह्मभूयम् २ ब्रह्मत्वम् ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥ ब्रह्मसायुज्यम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (मुग्धबोधमतेऽस्य व्युत्पत्तिर्यथा ।) ब्रह्मणो भवनं तद्रूप्यं ब्रह्मभूयं भूहन क्यपिति क्यप् । त्वतौ भावे इति त्वे ब्रह्मत्वम् । योजनं युक् तत्सहितं सयुक् तद्भावः सायुज्यं ततो ब्रह्मणा विग्रहः । इति भरतः ॥

ब्रह्मसावर्णि, पुं (ब्रह्मपुत्रो सावर्णिः ।) दशमः मनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे विष्वक्सेनोऽवतारः । शम्भुरिन्द्रः । सुरसेनविरुद्धाद्या देवाः । हविष्मदाद्याः सप्तर्षयः । भूरिषेणाद्या मनुपुत्रा भविष्यन्ति । इति श्रीभागवतम् ।८।१३।२१ २२॥

अन्यच्च ।

'मन्वन्तरे तु दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः ।
सुरसेना विरुद्धाश्च द्विप्रकारास्तथा स्मृताः ॥
शतसंख्या हि ते देवा भविष्यास्तत्र वै मनौ ।
तत्पुत्राणां शतं भावि तद्देवानां तदा शतम् ॥
शान्तिरिन्द्रस्तदा भावी सर्व्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ।
सप्तर्षीन् शृणु निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ॥
आपो मूर्त्तिर्हविष्मांश्च सुकृती सत्य एव च ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः ॥
सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूरिषेणः सुवीर्य्यवान् ।
शतानीकोऽथ वृषभो अनमित्रो जयद्रथः ॥
भूरिद्युम्नः सुवर्च्चाश्च तस्यैते तनया मनोः ।"

इति ब्रह्मसावर्णिकम् ।

इति मार्कण्डेयपुराणे ॥ ९४ । ११ १६ ॥

ब्रह्मसू, पुं, प्रद्युम्नः । इत्यमरः । १ । १ । २८ ॥ कामदेवः । इत्यमरमाला ॥ अनिरुद्धपक्षे ब्रह्माणं सूतवान् ब्रह्मसूः ॥ (सूङ्प्रसवे । “अन्येभ्योऽपीति ।” ३ । २ । १७८ । क्विप् ।) कल्पान्तरे किलानिरुद्धमूर्त्तेर्भगवतो ब्रह्मा जातः । तथा च ब्रह्मपुराणम् । अनिरुद्धात्ततो ब्रह्मा तन्नाभिकमलोद्भवः ॥ कामदेवपक्षे । ब्रह्म तपः सुवति प्रेरयति ब्रह्मसूः । षू प्रेरणे (“अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।”३।२।१७८। इति) क्विप् । इति भरतः । (कामेनैव सर्व्वतपःसु प्रवर्त्तनादस्य तथात्वम् ॥)

ब्रह्मसूत्र क्ली, (ब्रह्मणि वेदग्रहणकाले उपनयनसमये इत्यर्थः धृतं यत् सूत्रम् ।) यज्ञसूत्रम् । तत्पर्य्यायः । पवित्रम् २ यज्ञोपवीतम् ३ द्विजायनी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपवीतम् ५ सावित्रम् ६ सावित्रीसूत्रम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते । ८ । १८ । १४ ।

“तस्योपनीयमानस्य सावित्रीं सविताब्रवीत् ।
बृहस्पतिर्ब्रह्मसूत्रं मेखलां कश्यपोऽददात् ॥”

तटस्थलक्षणपरं उपनिषद्वाक्यम् । ब्रह्मनिर्णयसूत्रम् । यथा गीतायाम् । १३ । ४ ।

“ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥”

अस्य व्याख्याने श्रीधरस्वामिना यदुक्तं तदुच्यते । “ऋषिभिर्वशिष्ठादिभिर्योगशास्त्रेषु ध्यानधारणादिविषयत्वेन वैराग्यादिस्वरूपेण बहुधा गीतं निरूपितम् । विविधैर्विशेषैर्नित्यनैमित्तिककाम्यकर्म्मादिविषयैश्छन्दोभिर्वेदैर्नानापूजनीयदेवतारूपेण गीतं ब्रह्मणः सूत्रैः पदैश्च ब्रह्म सूच्यते सूच्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादीनि तटस्थलक्षणपराणि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादीनि तैश्च बहुधा गीतम् । किञ्च हेतुमद्भिः सदेव सोम्येदमग्र आसीत् कथमसतः सज्जायत इति । को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयातीत्यादि युक्तिमद्भिः । अन्यात् अपानचेष्टां कः कुर्य्यात् प्राण्यात् प्राणव्यापारं वा कः कुर्य्यादिति श्रुतिपदयोरर्थः । विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया असन्दिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः । तदेवमेतद्विस्तरशोक्तं तुभ्यं सङ्क्षेपतस्तुभ्यं कथयिष्यामि तत् शृणु इत्यर्थः । यद्वा “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यादीनि ब्रह्मसूत्राणि गृह्यन्ते तान्येव ब्रह्म पद्यते निश्चीयते एभिरिति पदानि तैर्हेतुमद्भिरीक्षतेर्नाशब्दम् आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादि युक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैः ॥)

ब्रह्मसूनु, पुं, (ब्रह्मणः सूनुः पुत्रः ।) इक्ष्वाकुवंशोद्भवराजविशेषः । तत्पर्य्यायः । ब्रह्मदत्तः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२८ ॥ (ब्रह्मपुत्रे वशिष्ठादौ च ॥)

ब्रह्मस्व, क्ली, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य स्वं धनम् ।) ब्राह्मणसम्बन्धि धनम् । तस्य हरणे दोषो यथा,

“ब्रह्मस्वं वा गुरुस्वं वा देवस्वं वापि यो हरेत् ।
स कृतघ्न इति ख्यातो महापापी च भारते ॥
अवटोदे वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
ततो भवेत् सुरापीती तत्र शूद्रस्ततः शुचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्यायः ॥

ब्रह्महत्या स्त्री, ब्रह्मणो हननम् ॥ (हनस्त च ।३। ३ । १ ८ । इति भावे क्यप् तकारोऽन्तादेशश्च । स्त्रीत्वं लोकात् ।) ब्राह्मणवधः । यथा,

“एकदा च गुरौ कोपात् प्रकृतेरवहेलनात् ।
ब्रह्महत्या वज्रभृतो बभूव हतचेतसः ॥”

तस्या रूपं यथा,—

“रक्तवस्त्रपरीधाना वृद्धा स्त्रीवेशधारिणी ।
सप्ततालप्रमाणा सा शुष्ककण्ठौष्ठतालुका ॥
ईशाप्रमाणदशना महाभीतञ्च कातरम् ।
धावन्तं परिधावन्ती बलिष्ठा हतचेतनम् ॥
खड्गहस्ता हताशं तं दयाहीना च मूर्च्छितम् ॥
इन्द्रो दृष्ट्वा च तां घोरां स्मारं स्मारं गुरोः पदम् ॥
विवेश मानससरो मृणालसूक्ष्मसूत्रतः ।
तत्र गन्तुं न शक्ता सा ब्रह्मण्यप्रापकारणात् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ४७ अः ॥

अतिदेशिकब्रह्महत्या यथा,—

यम उवाच ।

“श्रीकृष्णे च तदंशायां दशम्यां प्रकृतौ यथा ।
शिवे च शिवलिङ्गे वा सूर्य्ये सूर्य्यमणौ यथा ॥
गणेशे वा तदर्च्चायामेव सर्व्वत्र सुन्दरि ॥
यः करोति भेदबुद्धिं ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
स्वगुरौ स्वेष्टदेवे च जन्मदातरि मातरि ।
करोति भेदबुद्धिं यो ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
वैष्णवेष्वन्यभक्तेषु ब्राह्मणेष्वितरेषु च ।
करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
हरेः पादोदकेष्वन्यदेवपादोदके तथा ।
करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
यो भूतो विष्णुनैवेद्ये चान्यनैवेद्यके तथा ।
करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
सर्व्वेश्वरेश्वरे कृष्णे सर्व्वकारणकारणे ।
सर्व्वाद्ये सर्व्वदेवानां सेव्ये सर्व्वात्मनात्मनि ॥
माययानेकरूपे चाप्येक एव हि निर्गुणे ।
करोत्यन्येन समतां ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
पितृदेवार्च्चनं पौर्व्वापरं वेदविनिर्म्मितम् ।
यः करोति निषिद्धञ्च ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥
ये निन्दन्ति हृषीकेशं तन्मन्त्रोपासकं तथा ।
पवित्राणां पवित्रञ्च ब्रह्महत्यां लभन्ति ते ॥
ये निन्दन्ति विष्णुमायां विष्णुभक्तिप्रदां सतीम् ।
सर्व्वशक्तिस्वरूपाञ्च प्रकृतिं सर्व्वमातरम् ॥
सर्व्वदेवीस्वरूपाञ्च सर्व्वाद्यां सर्व्ववन्दिताम् ।
सर्व्वकारणरूपाञ्च ब्रह्महत्यां लभन्ति ते ॥
कृष्णजन्माष्टमीं रामनवमीं पुण्यदां पराम् ।
शिवरात्रिन्तथा चैकादशीं वारं रवेस्तथा ॥
पञ्च पर्व्वाणि पुण्यानि ये न कुर्व्वन्ति मानवाः ।
लभन्ते ब्रह्महत्यां ते चाण्डालाधिकपापिनः ॥
अम्बुवाच्यां भूखननं जले शौचादिकञ्च ये ।
कुर्व्वन्ति भारते वर्षे ब्रह्महत्यां लभन्ति ते ॥
गुरुञ्च मातरं तातं साध्वीं भार्य्यां सुतं सुताम् ।
अनाथां यो न पुष्णाति ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
विवाहो यस्य न भवेत् न पश्यति सुतञ्च यः ।
हरिभक्तिविहीनो यो ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
हरेरनैवेद्यभोजी नित्यं विष्णुं न पूजयेत् ।
पुण्यं पार्थिवलिङ्गं वा ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
त्रिसन्ध्याविहीनश्च ब्रह्महत्यां लभेत तु सः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।३ ।१४४ १५६॥

तथा च मनुः । ११ । ५४ ५५ ।

“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥
अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
गुरोश्चालीकनिर्ब्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥”

तथा च चिन्तामणिधृतदेवीभागवतवचनम् ।

“निद्राभङ्गं कथाच्छेदो दम्पत्योः प्रीतिभेदनम् ।
शिशुमातृविभेदश्च ब्रह्महत्यासमं स्मृतम् ॥”)

ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे महापातकप्रायश्चित्तव्यवस्थायामादौ द्रष्टव्यम् ॥

ब्रह्महा, [न्] पुं, (ब्रह्माणं ब्राह्मणं हतवान् । ब्रह्म+हन्+“ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ।” ३ । २ । ८७ । इति क्विप् ।) ब्रह्मघ्नः ब्राह्मणवधकर्त्ता । यथा,—

“ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।
भिक्षाण्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥
भिक्षाशी विचरेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति ।
ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुक् संयतेन्द्रियः ॥
स सर्व्वस्वं वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

तस्य नरकभोगान्ते जन्मानि यथा,—

“श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् ।
चण्डालपुक्कशानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥”
इति मानवे । १२ । ५५ ॥

ब्रह्महवि [स्] क्ली, (ब्रह्मैव हविरर्पणमाज्यमाज्यम् ।) अर्प्यमाणं हविरपि ब्रह्मैव । यथा —

“ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म्मसमाधिना ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ४ । २४ ॥

ब्रह्महुत, क्ली (ब्रह्मणि ब्राह्मणे हुतम् दत्तम् । ब्रह्मपदमत्र उपलक्षणं तेन सर्व्वमेव बोध्यम् ।) पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । स तु नृयज्ञः । अतिथिपूजनरूपः । इति जटाधरः ॥

ब्रह्मा, [न्] पुं, (बृंहति वर्द्धते यः । वृहि वृद्धौ+“बृंहेर्नोऽच्च ।” उणा ४।१४५ । मनिन् नकारस्याकारश्च ।) ऋत्विग्भेदः । तस्य स्थापनविधिर्यथा । ततः प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्य्यात् । समागपञ्चाशत्कुशपत्ररचितं दिग्दक्षिणावर्त्तं मूर्द्धसुखं इमं तु अधीतवेदं ब्राह्मणं वा हुन

सुतरासङ्गं वा कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परिकल्प्य आरासच्छिद्रमुदकपात्रं गृहीत्वा अग्नेः उत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा अरत्निमात्रान्तरिते देशे पूर्व्वाभिमुखीं वारिधारां दत्त्वा तदुपरि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य पश्चिमाभिमुखोऽनुपविष्टस्तिष्ठेत । वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यामास्तीर्णकुशमेकं गृहीत्वा प्रजापतिरृषिरनुष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता तृणनिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसुरित्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत । तत अप उपस्पृश्य दक्षिणपादेन सव्यपादमवष्टभ्य उत्तराभिमुखीभूय आस्तीर्णकुशानद्भिरभ्युक्ष्य प्रजापतिरृषिरनुष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता ब्रह्मोपवेशने विनियोगः ॐ आवसोः सदने सीद इति । ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मणः एव सीदामीति प्रथानं अनेन कुशोपरि पूर्व्वाग्रं कुशब्राह्मणं ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा तदुपरि कुशान् दत्त्वा अद्भिरभ्युक्ष्य कुशकुसुमैरर्च्चयेत । ततस्तेनैव पथा प्रत्याहृत्य आसने पूर्व्वाभिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्य्यात । यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्रह्मा अयज्ञीयवाचं वदेत् तदा इमं मन्त्रं जपेत् । प्रजापतिरृषिर्गायत्रीच्छन्दो विष्णुर्देवता अयज्ञीयवाग्वचननिमित्तजपे विनियोगः । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांशुले इति जपेत् । कुशादिब्रह्मपक्षे तु कर्म्मकर्त्तैव तत्तत्कालावेक्षणादिब्रह्मकार्य्यकर्त्तव्यत्वादयज्ञीयवाग्वचननिमित्तं स एव जपेत । इति भवदेवभट्टः ॥ * ॥ योगभेदः । स तु विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतपञ्चविंशयोगः । तत्र जातफलम् ।

"नानाशास्त्राभ्यासनीतकालो
मर्म्मागारे संयुतश्चारुकीर्त्तिः ।
शान्तो दान्तो जायते चारुकर्म्मा
सूतौ यस्य ब्रह्मयोगप्रयोगः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

विप्रः । इति मेदिनी ॥ अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ सृष्टिकर्त्तृदेवताविशेषः । ह इति प्रजाय । तत्पर्य्यायः । आत्मभूः २ सुरज्येष्ठः ३ परमेष्ठी ४ पितामहः ५ हिरण्यगर्भः ६ लोकेशः ७ स्वयम्भूः ८ चतुराननः ९ धाता १० अब्जयोनिः ११ द्रुहिणः १२ विरिञ्चिः १३ कमलासनः १४ स्रष्टा १५ प्रजापतिः १६ वेधाः १७ विधाता १८ विश्वसृट् १९ विधिः २० । इत्यमरः ।१।१।१६ १७॥ द्रुघणः २१ विरिञ्चः २२ स्वयम्भुः २३ पद्मयोनिः २४ पद्मासनः २५ विश्वसृग्विधिः २६ । इति भरतः ॥ देवदेवः २७ पद्मगर्भः २८ शुभ्रसागरः २९ वेदगर्भः ३० ऊर्द्ध्वरेताः ३१ स्वभूः ३२ सन्ध्यारामः ३३ सुधावर्षी ३४ जपाङ्कितः ३५ हंसरथः ३६ लोकनाथः ३७ महावीर्य्यः ३८ सरोजी ३९ मञ्जुप्राणः ४० नाभिजन्मा ४१ बहुरूपः ४२ जटाधरः ४३ जगत्सृष्टिकृत् ४४ कञ्जजः ४५ प्रभुः ४६ चिन्तामणिः ४७ पद्मपाणिः ४८ पुराणगः ४९ अष्टकर्णः ५० हंसरथः ५१ सर्व्वकर्त्ता ५२ चतुर्मुखः ५३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कः ५४ । इत्येकाक्षरकोषः ॥ अः ५५ शतपत्त्रनिवासः ५६ स्वायम्भुवमनुपिता ५७ । इति कविकल्पलता ॥ सः ५८ । इति प्रणवव्याख्या ॥ (नाभिजन्मा ५९ । अण्डजः ६० । पूर्व्वः ६१ । निधनः ६२ । कमलोद्भवः ६३ । सदानन्दः ६४ । रजोमूर्त्तिः ६५ । सत्यकः ६६ । हंसवाहनः ६७ । इति कस्मिंश्चिदमरकोषे दृश्यते ।१।१।१७॥)

तस्य स्वरूपं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

"ततो ब्रह्माण्डसंस्थानं दर्शयामास शम्भवे ।
वहिस्थे तोयराशिस्थं ब्रह्माण्डञ्च यथा पुरा ॥
तन्मध्ये पद्मगर्भाभं ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।
ज्योतीरूपं प्रकाशार्थं रुद्राद्यञ्च पृथग्गतम् ॥
शरीरिणं स ददृशे ब्रह्माण्डान्तर्गतं मुहुः ।
चतुर्भुजं प्रकाशन्तं ज्योतिर्भिः कमलासनम् ॥
तत्रैव च त्रिधाभूतं वपुर्ब्राह्मं ददर्श सः ।
ऊर्द्ध्वमध्यान्तभागेषु ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् ॥
अधोर्द्ध्वभागौ वपुषो ब्रह्मत्वमगमत्तथा ।
मध्यो यथा विष्णुभूतां ददर्शान्तस्य शम्भुताम् ॥
एकमेव शरीरन्तु त्रिधाभूतं मुहुर्मुहुः ।
हरो ददर्श स्वे गर्भे तथा सर्व्वमिदं जगत् ॥
कदाचिद्वैष्णवं कायं ब्राह्मे काये लयं व्रजेत् ।
ब्राह्मं तथा वैष्णवे च शाम्भवे वैष्णवं तथा ॥
शाम्भवं वैष्णवे काये ब्राह्मे चाप्यथ शाम्भवम् ।
गच्छन्तं लीनतां शम्भुरेकताञ्च मुहुर्मुहुः ॥
ददर्श वामदेवोऽपि भिन्नं चाप्यपृथग्गतम् ।
परमात्मनि गच्छन्तं लीनतां तद्वपुश्च यत् ॥"

इति कालिकापुराणे १४ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य पूजाविधिर्यथा ।

"शृणु राजन्नवहितो ब्रह्मणः पूजनक्रमम् ॥
ब्रह्मबीजं पुरा प्रोक्तं यन्मन्त्रं पूर्व्वमुच्चरेत् ।
तेनैव तन्तु सम्पूज्य परं निर्व्वाणमाप्नुयात् ॥
एतस्य चाङ्गमन्त्रन्तु यथा भर्गेण भाषितम् ।
वेतालभैरवाद्यास्तु रूपञ्च शृणु भूमिप ! ॥

तस्य मन्त्रोद्धारो यथा,—

"षष्ठतीयञ्च वह्निञ्च शेषस्वरसमन्वितम् ।
चन्द्रविन्दुसमायुक्तो ब्रह्ममन्त्रः प्रकीर्त्तितः ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण ब्रह्माणं यः प्रपूजयेत ।
स काममिष्टं सम्प्राप्य ब्रह्मलोके प्रमोदते ॥"

तस्य ध्यानं यथा,—

"ब्रह्मा कमण्डलुधरश्चतुर्व्वक्त्रश्चतुर्भुजः ।
कदाचिद्रक्तकमले हंसारूढः कदाचन ॥
वर्णेन रक्तगौराङ्गः प्रांशुस्तुङ्गाङ्ग उन्नतः ।
कमण्डलुर्व्वामकरे स्रुवो हस्ते तु दक्षिणे ॥
दक्षिणाधस्तथा माला वामाधश्च तथा स्रुवः ।
आज्यस्थाली वामपार्श्वे वेदाः सर्व्वेऽग्रतः स्थिता ॥
सावित्री वामपार्श्वस्था दक्षिणस्था सरस्वती ।
सर्व्वे च ऋषयो ह्यग्रे कुर्य्यादेभिश्च चिन्तनम् ॥
चतुष्कोणं चतुर्द्वारमष्टपत्रसमन्वितम् ।
चतुष्कोणे सङ्गतन्तु शुक्लमण्डलसुकस्रुवे ॥
सम्मार्जनादिकं सर्व्वं शाम्भव्या प्रतिपत्तये ।
शाखा उत्तरतन्त्रोक्ता योगपीठेऽङ्गकादिका ॥"

तस्य पूजाक्रमो गायत्री च यथा —

"आधारशक्तिप्रमुखांस्तथा सर्व्वांस्तु पूजयेत ।
अष्टपत्त्रेषु पद्मस्याष्टौ दिक्पालान् प्रपूजयेत ॥
पद्मासनाय विद्महे हंसारूढाय धीमहि ।
तन्नो ब्रह्मेति पदं तस्मात् प्रचोदयात ॥
एषा तु ब्रह्मगायत्री पूजयेदनया विधिम् ।
निर्म्माल्यधारी चैतस्य सनत्कुमार उच्यते ॥
उपचाराः पूर्व्ववत्तु नैवरङ्गनरञ्जिता ।
रक्तकौषेयवस्त्रन्तु ब्रह्मप्रीतिकरं परम् ॥
आज्यं सपायसं सपिष्टतिलयुक्तस्य भोजनम् ।
सितरक्तसमायुक्तं चन्दनं परिकीर्त्तितम् ॥
पार्श्वयोः शङ्करं विष्णुं पूजने पूजयेन्नरः ।
सनादीन् करस्थांस्तु मण्डले परिपूजयेत ॥
सरस्वतीञ्च सावित्रीं हंसं पद्मं तथैव च ।
अथ विशेषं कथितं प्रणामश्चास्य दण्डवत ॥
पद्मवीजभवा माला जपकर्म्मणि कीर्त्तिता ।
पूर्णादर्शौ तिथौ ब्राह्मे पूजाकर्म्मणि सर्व्वदा ॥
क्षीरेणाढ्यं प्रदद्यात्तु सर्व्वदा ब्रह्मणे नृप ! ।
अयन्ते कथितो भूप ! यथा भर्गेण भाषितः ॥
दशायतां स्वपुत्राभ्यां कामरूपाश्रयं शुभम् ।
यत्र तत्र विधिश्चैव साधकः परिपूजयेत ॥
पीठे सम्यक् पूजयित्वा परं निर्व्वाणमाप्नुयात् ॥"

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

तस्यापूज्यत्वकारणम् यथा । मोहिन्युवाच ।

"उत्तिष्ठ जगतीनाथ ! पारं कुरु स्मरार्णवे ।
निमग्नां दुस्तरे घोरे कर्णधार ! भयानके ॥
अतीवनिर्जनस्थाने सर्व्वजन्तुविवर्जिते ।
सुगन्धिवायुना रम्ये पुंस्कोकिलरुतस्तुते ॥
सम्मत्तलब्धनश्चामां दासीं जन्मनि जन्मनि ।
क्रीणीहि रतिपण्येनात्मत्यरत्नेन सत्वरन् ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी सद्यो जगत्स्रष्टुश्च ब्रह्मणः ।
विचकर्ष करं वस्त्रं सस्मिता कामविह्वला ॥
चिन्ताय समये धाता तामुवाच भयातुरः ।
नीयमस्तुष्टवचनं परं विनयपूर्व्वकम् ॥"

ब्रह्मोवाच ।

"शृणु मोहिनि ! मद्वाक्यं सत्यं सारं हितं स्फुटम् ।
न कुरु त्वञ्च त्रैलोक्ये स्त्रीणां लीलामपत्रपाम् ॥
त्यज मामम्बिके ! पुत्रं वृद्धं निष्काममेव च ।
त्वत्कर्म्मयोग्यं रसिकं युवानं पश्य सन्निधौ । ॥
निषेकाद्वध्यते पत्नी गुरुभर्त्ता शुभाशुभम् ।
मन्त्रं शिष्यमपत्यञ्च सर्व्वमेतन्न यत्नतः ॥
त्वया सह मम रतेर्न्निबन्धो नास्ति सुव्रते ! ।
श्रुतं मद्वशा यत् कर्म्म सर्व्वं दैवनिबन्धकम् ॥
इत्युक्तवन्तं ब्रह्माणं स्मरन्तं मतपदाम्बुजम् ।
विचकर्ष पुनर्वेश्या कामेन हतचेतना ॥
एतस्मिन्नन्तरे शीघ्रं स्थानं तत् सुमनोहरम् ।
आजग्मुर्मुनयः सर्व्वे ज्वलन्तो ब्रह्मतेजसा ॥
दृष्ट्वैतांश्च मुनिश्रेष्ठानागतांश्च मनेच्छया ।

तत्राज मोहिनी शीघ्रं क्रीडया कमलोद्भवम् ॥
तत्रोवाच जगद्धाता तद्धामपार्श्वतश्च सा ।
प्रणेमुर्मुनयस्तञ्च भक्तिनम्रात्मकन्धराः ॥
आशिषं युयुजे ब्रह्मा वासयामास तान् प्रभुः ।
तेषु मध्ये प्रजज्वाल यथा तारासु चन्द्रमाः ॥
पप्रच्छुर्मुनयो देवं कथमेषा तवान्तिके ।
सर्व्वेशानाञ्च प्रवरा मोहिनीत्येवमेव च ॥
श्रुत्वा मुनीनां वचनमुवाच तान् प्रजापतिः ॥
ब्रह्मोवाच ।
अपूर्व्वं नृत्यगीतञ्च चिरं कृत्वा शुभावहा ।
उवासेयं परिश्रान्ता यथा कन्या पितुः पुरः ॥
इत्युक्त्वा जगतां धाता जहास मुनिसंसदि ।
जहसुर्मुनयः सर्व्वे सर्व्वज्ञास्तत्र राधिके ! ॥
सर्व्वं रहस्यं विज्ञाय जगतश्चक्षुश्च मानसम् ।
सद्यश्चुकोप कुलटा हास्यश्रावेण संसदि ॥
सर्व्वाङ्गकम्पमाना सा कुलटा कुटिलानना ।
रक्तपङ्कजनेत्रा च कोपप्रस्फुरिताधरा ॥
उत्थाय च सभामध्ये तेषाञ्च पुरतः स्थिता ।
सम्बुध्योवाच ब्रह्माणं मृत्युकन्या यथा रुषा ॥
मोहिन्युवाच ।
अये ब्रह्मन् ! जगन्नाथ ! वेदकर्त्ता त्वमेव च ।
किं वा वेदप्रणिहितं कर्म्म किन्तद्विपर्य्ययम् ॥
विचार मनसा स्वेन कुरु वेदविदां गुरो ! ।
स्वकन्यायां यतस्पृहा स कथं हससि नर्त्तकीम् ॥
निर्म्मिताहमीश्वरेण सर्व्वेषां सर्व्वगामिनी ।
सतां कर्म्म विरुद्धं यत्तदत्यन्तविडम्बनम् ॥
दासीतुल्यां विनीताञ्च दैवेन शरणागताम् ।
यतो हससि गर्व्वेण ततोऽपूज्यो भवाचिरम् ॥
अचिराद्दर्पभङ्गन्ते करिष्यति हरिः स्वयम् ।
निबोध शरणं ब्रह्मन् ! वेश्याशापेन साम्प्रतम् ॥
तवैव वचनं श्रोत्रं मम यश्चाति यो नरः ।
भविता तस्य विघ्नञ्च स यास्यत्युपहास्यताम् ॥
भविता वार्षिकी पूजा देवतानां युगे युगे ।
तव माघ्याञ्च सङ्क्रान्त्यां न भविष्यति वा पुनः ॥
कल्पान्तरेऽन्यकल्पे वा देहे देहान्तरेऽन्य ते ।
पुनः पूजा न भविता या गता सा गतैव च ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी शीघ्रं जगाम मदनालयम् ।
तेन सार्द्धं रतिं कृत्वा बभूव विज्वरा पुनः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे मोहिनीशाप-
ब्रह्मदर्पभङ्गप्रस्तावः ३३ अध्यायः ॥
तस्य सृष्टिक्रमो यथा । मनुरुवाच ।
“चतुर्मुखत्वमगमत् कस्माल्लोकपितामहः ।
कथञ्च लोकानसृजद्ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः ॥”
मत्स्य उवाच ।
“तपश्चचार प्रथममराणां पितामहः ।
आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः ॥
पुराणं सर्व्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
नित्यं शब्दमयं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ।
मीमांसा न्यायविद्या च प्रमाणात्मकसम्मता ॥”
तस्य मानसदशपुत्त्रसृष्टिर्यथा,—
“वेदाभ्यासरतस्यास्य प्रजाकामस्य मानसाः ।
मनसः पूर्व्वसृष्टा वै जाता ये तेन मानसाः ॥
मरीचिरभवत् पूर्व्वं ततोऽत्रिर्भगवानृषिः ।
अङ्गिराश्चाभवत् पश्चात् पुलस्त्यस्तदनन्तरम् ॥
ततः पुलहनामा वै ततः क्रतुरजायत ।
प्रचेताश्च ततः पुत्त्रो वशिष्ठश्चाभवत् पुनः ॥
पुत्त्रो भृगुरभूत्तत्र नारदोऽपि चिरादभूत् ।
दशेमान् मानसान् ब्रह्मा जपन् पुत्त्रानजी-
जनत् ॥”
तस्य शारीरदशप्रजासृष्टिर्यथा —
“शारीरानथ वक्ष्यामि मातृहीनान् प्रजापतेः ।
अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षप्रजापतिरजायत ॥
धर्म्मस्तनान्तादभवद्धृदयात् कुसुमायुधः ।
भ्रूमध्यादभवत् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः ॥
बुद्धेर्मोहः समभवदहङ्कारादभून्मदः ।
प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान्मृत्युर्लोचनतो नृप ! ॥
भरतः करमध्यात्तु ब्रह्मसूनुरभूत्ततः ।
एते नव सुता राजन् ! कन्या च दशमी पुनः ॥
अङ्गजा इति विख्याता दशमी ब्रह्मणः सुता ॥
तस्य चतुर्मुखत्वस्य कारणं यथा,—
“ततः स्वदेहसम्भूतामात्मजामित्यकल्पयत् ।
दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावत् कामबाणार्द्दितो विभुः ।
अहो रूपमहो रूपमिति चाह प्रजापतिः ॥
ततो वशिष्ठप्रमुखा भगिनीमिति चुक्रुशुः ।
ब्रह्मा न किञ्चिद्ददृशे तन्मुखालोकनादृते ॥
अहो रूपमहो रूपमिति प्राह पुनः पुनः ।
ततः प्रणामनम्रां तां पुरस्तादभ्यलोकयत् ॥
अथ प्रदक्षिणञ्चक्रे सा पितुर्वरवर्णिनी ।
पुत्त्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तद्रूपालोकनेच्छया ।
आविर्भूतं ततो वक्त्रं दक्षिणं पाण्डुगण्डवत् ॥
विस्मयस्फुरदोष्ठञ्च पाश्चात्यमुदगात्ततः ।
चतुर्थमभवत् पश्चाद्वामं कामशरातुरम् ॥
ततोऽन्यदभवत्तस्य कामातुरतया तथा ।
उत्पतन्त्यास्तदाकाशमालोकनकुतूहलात् ॥
सृष्ट्यर्थं यत् कृतं तेन तपः परमदारुणम् ।
तत् सर्व्वं नाशमगमत् स्वसुतोपगमेच्छया ॥
तेनाद्य वक्त्रमभवत् पञ्चमन्तस्य धीमतः ।
आविर्भवज्जटाभिश्च तद्वक्त्रञ्चावृणोत्प्रभुः ॥”
इति मत्स्यपुराणे ३ अध्यायः ॥ * ॥
नव ब्रह्माणो यथा मार्कण्डेयपुराणे ।
“भृगुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुमङ्गिरसन्तथा ।
मरीचिं दक्षमत्रिञ्च वशिष्ठञ्चैव मानसम् ।
नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥”
कल्पभेदे तस्य जन्मानि यथा,—
“त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् ।
चाक्षुषं वै द्वितीयं मे जन्म चासीत् पुरातनम् ॥
त्वत्प्रसादात्तु मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् ।
त्वत्तः श्रवणजञ्चापि चतुर्थं जन्म मे विभो ! ॥
नासिक्यञ्चापि मे जन्म त्वत्तः पञ्चममुच्यते ।
अण्डजञ्चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्म्मितम् ॥
इदञ्च सप्तमं जन्म पद्मजन्मेति मे प्रभो ! ।
सर्गे सर्गे ह्यहं पुत्त्रस्तव त्रिगुणवर्ज्जितः ! ॥”
इति महाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मे
अनिरुद्धरूपविष्णुं प्रति पाद्मकल्पीयब्रह्मवच-
नम् ॥ * ॥ तस्य पतनकालो यथा,—
“द्वाविंशदब्दकोट्यस्तु तथा वृन्दाष्टकं भवेत् ।
खर्व्वद्वयं निखर्व्वञ्च शङ्कुत्रययुतं तथा ॥
पद्ममेकं समुद्राश्च त्रयो ब्रह्मसमागमे ।
ब्रह्मा विष्णुदिने चैकं पतत्येव वदन्ति ते ॥
मनीषिणस्तथा विष्णुरहन्युग्रस्य शङ्करः ।
ईश्वरस्य तथा चासौ स सांख्यप्रकृतेस्तथा ॥
अतः परं परे धाम्नि कालसङ्ख्या न विद्यते ।
ब्रह्मणोऽतः परं सङ्ख्या नास्ति चैतन्मतं हि नः ॥’
अपि च ।
“एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः ।
भोगिशय्यागतः शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः ॥
जनस्थैर्योगिभिर्देवश्चिन्त्यमानोऽब्जसम्भवः ।
यतीतायान्तु शर्व्वर्य्यां स बुद्ध्वा सृजते पुनः ॥
एवन्तु ब्रह्मणो वर्षं तथा वर्षशतं भवेत् ।
शते वर्षे शते ब्रह्मा परमात्मनि लीयते ॥”
इत्यग्निपुराणम् ॥

ब्रह्माग्रभूः, पुं, (ब्रह्मणोऽग्रे सम्मुखे भवतीति । भू + क्विप् । यज्ञार्थं ब्रह्मणो देहाज्जातत्वात्तथात्वम् ।) घोटकः । इति हारावली । ५२ ॥

ब्रह्माञ्जलिः, पुं, (ब्रह्मणे वेदपाठार्थं कृतो योऽञ्जलिः ।) सामवेदपाठे स्वरविभागार्थं योऽञ्जलिः क्रियते सः । अध्ययनस्यादावन्ते च गुरवे प्रणवोच्चारणपूर्व्वकोऽञ्जलिः क्रियते सः । तत्पाठार्थत्वात् ब्रह्मणोऽञ्जलिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ७ । ३८ ॥ (यथा, मनुः । २ । ७ ७१ ।
“अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥
ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥”)

ब्रह्माणी स्त्री (ब्रह्माणमनति कीर्त्तयतीति । अन शब्दे कर्म्मण्यण् । ङीप् । यद्वा ब्रह्माणमानयति जीवयतीति । अन प्राणने ण्यन्तादस्मात् कर्म्मणि अणि कृते “शेरनिटि ।६ । ४ । ५१ ।” इति णिलोपः “टिड्ढेति ।” ४।१।१५। इति ङीप् पूर्व्वपदादितिणत्वञ्च ।) ब्रह्मणः पत्नी । इति शब्दमाला ॥ ब्रह्मणोऽर्द्धशरीरात् तस्या उत्पत्तिर्नामान्तरञ्च यथा,—
“ततः स जपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् ।
स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत् ॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते ।
सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप ! ॥”
इति मत्स्यपुराणे ३ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।
“हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षसूत्रकमण्डलुः ।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे । ८८ । १४ ॥*॥
(इयं हि पूर्व्वशक्तेर्दुर्गाया कलाशक्तिः । यदुक्तं मार्कण्डेये । ९० । ३४ ।

देव्युवाच ।
"एकैवाहं जगत्यत्र द्वितीया का ममापरा ।
पश्यैता दुष्ट । मय्येव विशन्त्यो मद्विभूतय ॥
तत समस्तास्ता देव्यो ब्रह्माणी प्रमुखा लयम ।
तस्या देव्यास्तनौ जग्मुरेकैवासीत्तदाम्बिका ॥")
दुर्गा । यथा,—
"ब्रह्माणी ब्रह्मजननाद्ब्रह्माक्षरपरा मता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥*॥
रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥ राज रीति । इति राजनिघण्ट ॥

ब्रह्माण्ड, क्ली, (ब्रह्मणो जगतस्रष्टुरण्डम् । चतुर्द्दश-भुवनगोलक । यद्वा, ब्रह्मणा विश्वस्रष्टा कृत-मण्डम् ।) भुवनकोष । विश्वगोलक । यथा,—
"ब्रह्माण्डरचनाख्यान श्रूयता सावधानत ।
ब्रह्माण्डरचनायाश्च भक्ता जानन्ति यत्नत ॥
मुनयश्च सुरा सन्त किञ्चिज्जानन्ति दु खत ।
जानामि विश्वसर्व्वार्थं ब्रह्मानन्तो महेश्वर ॥
धर्म्म सनतकुमारश्च नरनारायणावृषी ।
कपिलश्च गणेशश्च दुर्गा लक्ष्मी सरस्वती ॥
वेदाश्च वेदमाता च सर्व्वज्ञा राधिका स्वयम् ।
एते जानन्ति विश्वार्थं नान्यो जानाति कश्चन ॥
वैष्णवार्थंश्च सुधिय सर्व्वे विज्ञातुमक्षमा ।
नित्याकाशो यथात्मा च तथा नित्या दिशो दश ॥
यथा नित्या च प्रकृतिस्तथैव विश्वगोलक ।
गोलोकश्च यथा नित्यस्तथा वैकुण्ठ एव च ॥
एकदा मयि गोलोके रासे नृत्य प्रकुर्व्वति ।
आविर्भूता च वामाङ्गाद् बाला षोडश-वार्षिकी ॥
श्वेतचम्पकवर्णाभा शरच्चन्द्रसमप्रभा ।
अतीवसुन्दरी रम्या रमणीनां परात्परा ॥
ईषद्धास्या प्रसन्नास्या कोमलाङ्गी मनोहरा ।
वह्निशुद्धांशुकाधाना रत्नाभरणभूषिता ॥
यथा जलदपङ्क्तिश्च बलाकाभिर्विभूषिता ।
सिन्दूरबिन्दुना चारुचन्द्रचन्दनबिन्दुभि ॥
कस्तूरीबिन्दुभि सार्द्धं सीमन्ताध स्थलोज्ज्वला ।
अमूल्यरत्ननिर्म्माणसुस्निग्धकिरणोज्ज्वला ॥
रत्नकुण्डलयुग्मेन गण्डस्थलसमुज्ज्वला ।
कुङ्कुमालक्तकस्तूरीचारुचन्दनपत्रके ॥
विचित्रैश्च सुचित्रैश्च सुकपोलस्थलोज्ज्वला ।
खगेन्द्रचञ्चुविजितनासा चार्व्वी सुशोभिता ॥
गजेन्द्रगण्डनिर्म्मुक्तसुरूपभूषणभूषिता ।
सूक्ष्मा विमुक्तमुक्ताभदन्तपङ्क्तिमनोहरा ॥
वर्त्तिता लज्जितातीव पक्वबिम्बाधरा वरा ।
शश्वत्पूर्णेन्दुनिन्दास्या पद्मनिन्दितलोचना ॥ ८
क्वणत्सारङ्गिभीङ्गिमसुचारुकज्जलोज्ज्वला ।
अमूल्यरत्ननिर्म्माणकेयूरकङ्कणोज्ज्वला ॥
मणीन्द्रराजराजीभि शङ्खयुग्मकरोज्ज्वला ।
रत्नाङ्गुरीयकैरेभिररम्यताङ्गुलिभूषिता ॥
रत्नेन्द्रराजराजेन क्वणन्मञ्जीररञ्जिता ।
रत्नपाशकराजीभि पादाङ्गुलिविराजिता ।
सुन्दरामलराजेन चरणाच स्थलोज्ज्वला ॥
गजेन्द्रगामिनी रामा कामिनी वामलोचना ।
मा दृष्ट्वा कटाक्षेण रमणी रमणोत्सुका ॥
रासे सम्भूय रामा सा दधाव पुरतो मम ।
तेन राधा समाख्याता पुराविद्भि प्रपूजिता ॥
प्रकृष्टप्रकृतिश्चाद्या तेन प्रकृतिरीश्वरी ।
शक्ता स्यात सर्व्वकार्य्येषु तेन शक्ति प्रकीर्त्तिता ॥
सर्व्वाधारा सर्व्वरूपा मङ्गलार्हा च सर्व्वत ।
सर्व्वमङ्गलदक्षा सा तेन स्यात सर्व्वमङ्गला ॥
वैकुण्ठे सा महालक्ष्मीर्मूर्त्तिभेदे सरस्वती ।
प्रसूय वेदान् विदिता वेदमाता च सा सदा ॥
सावित्री सा च गायत्री धात्री त्रिजगतामपि ।
पुरा सहत्य दुर्गञ्च सा दुर्गा च प्रकीर्त्तिता ॥
तेज सु सर्व्वदेवानामाविर्भूता पुरा सती ।
तेनाद्यप्रकृतिर्ज्ञेया सर्व्वासुरविमर्द्दिनी ॥
सर्व्वानन्दा च सानन्दा दु खदारिद्र्यनाशिनी ।
शत्रूणां भयदात्री च भक्तानां भयहारिणी ॥
दक्षकन्या सती सा च शैलजा तेन पार्व्वती ।
सर्व्वाधारस्वरूपा सा कलया सा वसुन्धरा ॥
कलया तुलसी गङ्गा कलया सर्व्वयोषित ।
सृष्टि करोमि च यया तया शक्त्या पुन पुन ॥
दृष्ट्वा तां रासमध्यस्थां मम क्रीडा तया सह ।
बभूव सुचिर तात । यावद्वै ब्रह्मण शतम् ॥
अत्यद्भुत कौतुकञ्च महाशृङ्गारमीप्सितम् ।
तयोर्द्वयोर्घर्म्मराशि सुस्राव रासमण्डले ॥
तस्मान्मनोहर जज्ञे नाम्ना कामसरोवरम् ।
पपात घर्म्मधाराधो वेगेन विश्वगोलके ॥
बभूव जलपूर्णञ्च ब्रह्माण्डानाञ्च गोलकम् ।
जलपूर्णं पुरा सर्व्व सृष्टिशून्य व्रजेश्वर । ॥
शृङ्गारान्ते च तस्याञ्च वीर्य्याधान मया कृतम् ।
दधार गर्भं सा राधा यावद्वै ब्रह्मण शतम् ॥
सुसाव सा तदन्ते च डिम्ब तत परमाद्भुतम् ।
चुकोप देवी त दृष्ट्वा रुरोद विषसाद सा ॥
पादेन प्रेरयामास तमधो विश्वगोलके ।
स पपात जले तात । सर्व्वाधारो महान् विराट ॥
दृष्ट्वापत्य जलस्थञ्च मया शप्ता च सा पुरा ।
अनपत्या च सा राधा मच्छापेन पुरा विभो । ॥
तेन सृष्टा क्रमतो दुर्गा लक्ष्मी सरस्वती ।
चतस्र परिपूर्णा सा प्रकृताश्च सुनिश्चितम् ॥
देव्योऽन्याश्चापि कामिन्यो न प्रकृता व्रजेश्वर ॥
कलया प्रभवो यासां कलांशांशेन वा व्रज ॥
जज्ञे महान् विराट तेन डिम्बेन कलयाम्बय ।
अन्तताङ्गुष्ठपीयष मया दत्त पपौ च स ॥
जले स्थावररूपश्च स शेते निजकर्म्मणा ।
उपाधान जल तस्य तस्य योगबलेन च ।
तस्य लोम्नाञ्च कूपानि जलपूर्णानि सन्ततम् ।
प्रत्येक क्रमतस्तेषु शेते क्षुद्रविराट पुन ॥
सहस्रपत्र कमल जज्ञे क्षुद्रस्य नाभित ।
तत्र जज्ञे स्वय ब्रह्मा तेनाय कमलोद्भव ॥
तत्राविर्भूय स विधिश्चिन्तायुक्तो बभूव च ।
कस्मादहं क माता मे पिता वा क च बान्धव ॥
दिव्य त्रिलक्षवर्षञ्च बभ्राम कमलान्तरे ।
ततो दण्डे पञ्चलक्ष सस्मार तपसा च माम् ॥
तदा मया दत्तमन्त्र जजाप कमलान्तरे ।
दिव्य सप्तवर्षलक्ष नियत संयत शुचि ॥
तदा मत्तो वर लब्ध्वा स्रष्टा सृष्टिञ्चकार स ।
मायया प्रतिब्रह्माण्डे ब्रह्मविष्णुशिवात्मका ॥
दिक्पाला द्वादशादित्या रुद्राश्चैकादशापि वा ।
नव ग्रहाष्टौ वसवो देवा कोटित्रयस्तथा ॥
ब्राह्मणक्षत्रविट्शूद्रा यक्षगन्धर्व्वकिन्नरा ।
भूतादयो राक्षसाश्चाप्येव सर्व्व चराचरम् ॥
विश्वे विश्वे विनिर्म्माण स्वर्गा सप्त क्रमेण वै ।
सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
काञ्चनीभूमिसंयुक्ता तमोयुक्तस्थल तत ।
पातालाश्च तथा सप्त ब्रह्माण्डमेभिरेव च ॥
विश्वे विश्वे चन्द्रसूर्य्यौ पुण्यक्षेत्रञ्च भारतम् ।
तीर्थान्येतानि सर्व्वत्र गङ्गादीनि व्रजेश्वर । ॥
यावन्ति लोमकूपानि महाविष्णो क्रमेण च ।
विश्वान्येव हि तावन्ति ह्यसंख्यानि पितर्ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८४।५२-११ ॥
अपि च ।
"देवीगुणत्रयाविष्टमण्डञ्च कोटिविस्तरम् ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तसुतपन्न सचराचरम् ॥
अण्डे हिरण्यगर्भस्य यदूर्द्ध्वं गर्भसंश्रितम् ।
तन्नोत्पन्नमिद व्योमरूपाणि द्यौर्मही भवेत ॥
अधोर्द्ध्वं काञ्चनमयश्चतुरस्रोच्छ्रितो महान् ।
उत्पन्न स चतु शृङ्गो मेरुर्देवतसंश्रय ॥
पृथिवी पद्मदिक चैव मेरुस्तस्य तु कर्णिका ।
युगाख्यकोटिविस्तीर्णा तत्र कृत्वा रथ रवि ।
देवीवशात्ततो देवैर्याति तस्य प्रदक्षिणम् ॥"
इति देवीपुराणम् ॥
अथ ब्रह्माण्डगोलमाह ।
"भूभूधरत्रिदशदानवमानवाद्या
ये याश्च धिष्ण्यगगनेचरचक्रकक्षा ।
लोकव्यवस्थितिरुपर्य्युपरिप्रदिष्टा
ब्रह्माण्डभाण्डजठरे तदिद समस्तम् ॥"
अथान्योदित ब्रह्माण्डमान पूर्व्वोक्तमपि प्रस ङ्गादनुवदति ।
कोटिघ्नैर्नखनन्दषट्कनखभूभूभृद्भुजङ्गेन्दुभि-र्ज्योति शास्त्रविदो वदन्ति नभस कक्षामिमां योजनै ।
तद्ब्रह्माण्डकटाहसम्पुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टन केचित प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरि पौराणिका सूरय ॥
करतलकलितामलकवदमल
सकल विदन्ति ये गोलम् ।
दिनकरकरनिकरनिहततमसो
नभस परिधिरुदितस्तै ॥
ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तु नो वा
कल्पे ग्रह क्रामति योजनानि ।
यावन्ति पूर्व्वैरिह तत्प्रमाण
प्रोक्त खकक्षाख्यमिद मत न ॥'
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये भुवनकोष ॥

महादानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डविधिमुत्तमम् ।
यच्छ्रेष्ठं सर्व्वदानानां महापातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
लोकेशावाहनं तद्वदधिवासनकं यथा ।
कुर्य्याद्विंशपलादूर्द्ध्वमासहस्राच्च शक्तितः ॥
कलसद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काञ्चनं बुधः ।
दिग्गजाष्टकसंयुक्तं षड्वेदाङ्गसमन्वितम् ॥
लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितचतुर्म्मुखम् ।
शिवाच्युतार्कशिखरमुमालक्ष्मीसमन्वितम् ॥
वस्वादित्यमरुद्गर्भं महारत्नसमन्वितम् ।
वितस्तेरङ्गुलशतं यावदायामविस्तरम् ॥
कौशेयवस्त्रसंवीतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ।
तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
पूर्व्वेणानन्तशयनं प्रद्युम्नं पूर्व्वदक्षिणे ।
प्रकृतिं दक्षिणे देशे सङ्कर्षणमतः परम् ॥
पश्चिमे चतुरो वेदाननिरुद्धमतः परम् ।
अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम् ॥
समन्ताद्गुडपीठस्थानर्च्चयेत् काञ्चनान् बुधः ।
स्थापयेद्वस्त्रसंयुक्तान् पूर्णकुम्भान् दशैव तु ॥
दशैव धेनवो देयाः सहेमाम्बरदोहनाः ।
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनदर्पणैः ॥
भक्ष्यभोज्यान्नदीपेक्षुफलमाल्यानुलेपनैः ।
होमाधिवासनान्ते तु स्थापितो वेदपुङ्गवैः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वाथ प्रदक्षिणम् ॥
नमोऽस्तु विश्वेश्वर ! विश्वधाम
जगत्सवित्रे भगवन्नमस्ते ।
सप्तर्षिलोकामरभूतलेश !
गर्भेण साद्धं वितरामि रक्षाम् ॥
ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु
प्रयान्तु पापानि चराचराणाम् ।
त्वद्दानशस्त्राहतपातकानां
ब्रह्माण्डदोषाः प्रलयं व्रजन्तु ॥
एवं प्रणम्यामरविश्वगर्भं
दद्याद्द्विजेभ्यो दशधा विभज्य ।
भागद्वयं तत्र गुरोः प्रकल्प्य
समं भजेच्छेषमतः क्रमेण ॥
स्वल्पे तु होमे गुरुरेक एव
कुर्य्यात्स्वयैकाग्निविधानयुक्तः ।
स एव संपूज्यतमोऽत्र विप्रै
र्यथोक्तवस्त्राभरणादिकेन ॥
इत्थं य एतदखिलं पुरुषोऽत्र कुर्य्याद्
ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महद्विमानम् ।
निर्द्धूतकल्मषविशुद्धतनुर्मुरारे-
रानन्दकृत्पदमुपैति सहाप्सरोभिः ॥
सन्तारयेत् पितृपितामहपुत्त्रपौत्त्रान्
बन्धुप्रियातिथिकलत्रशताधिकं च ।
ब्रह्माण्डदानशकलीकृतपातकौघ
मानन्दयेच्च जननीकुलमप्यशेषम् ॥
इति पठति शृणोति वा य एतत्
सुरभवनेषु गृहेषु धार्म्मिकाणाम् ।
मतिमपि च ददाति मोदतेऽसा-
वमरपतेर्भवने सहाप्सरोभिः ॥"

इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्त्तने ब्रह्माण्डदानको नाम २५ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

"इदानीं कार्त्तिकी चेयं वर्त्ततेऽद्य नराधिप ! ।
ब्रह्माण्डं सर्व्वसम्पन्नं भूतरत्नौषधीयुतम् ॥
देवदानवयक्षैश्च युक्तमेतत् सदा विभो ! ।
एतद्धेममयं कृत्वा सर्व्वबीजरसान्वितम् ॥
वरन्तु पुरुषं कृत्वा कार्त्तिक्यां द्वादशीदिने ।
अथवा पञ्चदश्यां वै कार्त्तिक्यामेव नान्यतः ॥
पुरोहिताय गुरवे दापयेद्भक्तिमान्नरः ।
ब्रह्माण्डोदरवर्त्तीनि यानि भूतानि पार्थिव ! ।
तानि दत्तानि तेन स्युः समासात् कथितं तव ॥
यो यज्ञैर्यजते राजन् ! सहस्रवरदक्षिणैः ।
सैकोद्देशो यजेत्तस्य ब्रह्माण्डस्य विशेषतः ॥
यः पुनः सकलञ्चेदं ब्रह्माण्डं दातुमिच्छति ।
तेन यष्टं हुतं दत्तं पठितं कीर्त्तितं भवेत् ॥"

वराह उवाच ।

"एतत् कृत्वा ततो राजा हेमकुम्भं प्रकल्पनम् ।
ब्रह्माण्डन्तथ वै प्रादात् सपिधानञ्च तत्पश्चात् ॥
सर्व्वकामैः सुसम्प्रीतो ययौ स्वर्गं नराधिप ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

ब्रह्मात्मभू, पुं, (ब्रह्मण आत्मनः शरीरात् भवतीति । ब्रह्मात्मन्+भू+क्विप् ।) अश्वः । इति शब्दमाला ॥ (अस्य ब्रह्मशरीरजातत्वमुक्तं बृहदारण्यकोपनिषदि ।१।२।६ ७। तद् यथा —
"प्राणा वै यशोवीर्य्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् । सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति । ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् ।" अत्र शाङ्करभाष्यं यथा,—
"प्राणाश्चक्षुरादयः । वै यशो यशोहेतुत्वात्तेषु हि सत्सु ख्यातिर्भवति । तथा वीर्य्यं बलमस्मिन् शरीरे । न ह्युत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान् भवति । तस्मात् प्राणा एव यशो वीर्य्यं चास्मिन् शरीरे । तदेवं प्राणलक्षणं यशोवीर्य्यमुदक्रामत उत्क्रान्तवत् तदेवं यशोवीर्य्यभूतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरान्निष्क्रान्तेषु तच्छरीरं प्रजापतेः श्वयितुमुच्छूनभावङ्गन्तुमध्रियतामेध्यञ्चाभवत् । तस्य प्रजापतेः शरीरान्निर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत् । यथा कस्यचित् प्रिये विषये दूरङ्गतस्यापि मनो भवति तद्वत् । स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन् किमकरोदिति ॥ उच्यते सोऽकामयत कथं मेध्यं मेध्यार्हं यज्ञियं मे ममेदं शरीरं स्यात् । किञ्चात्मन्वी आत्मवांश्चानेन शरीरेण शरीरवान् स्यामिति प्रविवेश । यस्मात्तच्छरीरं मद्वियोगाद्गतयशोवीर्य्यं सदश्वत् अश्वयत् ततस्तस्मादश्वः समभवत् । ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षादिति स्तूयते । यस्माच्च पुनस्तत्प्रवेशात् गतयशोवीर्य्यत्वादमेध्यं सन्मेध्यमभूत् तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रतोरश्वमेधत्वमश्वमेधनाम लाभः ॥")

ब्रह्मादनी, स्त्री, हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मादिजाता, स्त्री, (ब्रह्मण आदिजाता सम्भूता । क्वचित् ब्रह्माभिजाता इति पाठो दृश्यते ।) गोदावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मापेतः, पुं, (ब्रह्माणं ब्रह्मतेजःस्वरूपं सूर्य्यमुपेतः उपगतः ततः पृषोदरात् साधुः ।) माघमासे सूर्य्यनिकटस्थितराक्षसः । यथा —
"त्वष्टा च यमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजिद्धृतराष्ट्रश्च सप्तमः ॥
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय ! भास्करे ।"

इति विष्णुपुराणे । २ । १ । १५ ॥

ब्रह्मारण्यं, क्ली, (ब्रह्मणो वेदस्य अरण्यमिव ।) वेदपाठभूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्रह्मार्पणं, क्ली, (ब्रह्मैवार्पणमितिविग्रहे यदर्पणं तद्ब्रह्मैव । यथा गीतायाम् । ४ । २४ ॥
'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥"
"ब्रह्मार्पणं येन करणेन प्रकारेण ब्रह्मविद्धविरग्नावर्पयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्यात्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति तदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति यथा यद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति । ब्रह्म अर्पणमित्यसमस्ते पदे यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः । इति शाङ्करभाष्यम् ॥) ब्रह्मणि समर्पणम् । तत्प्रकारो यथा
"ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे सम्प्रदीयते ।
ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
नाहं कर्त्ता सर्व्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा ।
एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
प्रीणातु भगवानीशः कर्म्मणानेन शाश्वतः ।
करोति सततं बुद्ध्या ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
यद्वा फलानां सन्न्यासं प्रकुर्य्यात् परमेश्वरे ।
कर्म्मणामेतदप्याहुर्ब्रह्मार्पणमनुत्तमम् ॥"

इति कूर्म्मपुराणे ४ अध्यायः ॥

ब्रह्मावर्त्तः, पुं, (ब्रह्मणां ब्रह्मनिष्ठब्राह्मणानामावर्त्त इव । बहुब्राह्मणाश्रयत्वादस्य तथात्वम् ।) देशविशेषः । तत्पर्य्यायः । तपोवटः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्परिमाणादि यथा,—
"सरस्वतीदृषद्वत्योर्द्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तद् देवनिर्म्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥
तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥
कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्व्वमानवाः ॥"

इति मानवे । २ । १७-२० ॥

(तीर्थविशेषः । यथा महाभारते ।३।८३।५ ।
"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ ! ब्रह्मावर्त्तं नराधिप ! ।
ब्रह्मावर्त्ते नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥"

अपरञ्च तत्रैव । ३ । ८४ । ४० ।
"ब्रह्मावर्त्त ततो गच्छेत् ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥")

ब्रह्मासन, क्ली, (ब्रह्मणे ब्रह्मप्राप्त्यै आसनम् ।) ध्यानासनम् । योगासनम् । इत्यमरः ।२।७।४०॥ ध्यानं परमार्थचिन्तनम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोध-मात्रम् । ध्यानं निराकारभावनम् । योगः साकारभावनमिति वा । तयोः पद्मस्वस्तिका-द्यासनं यत् तत् ब्रह्मासनं स्यात् । इति भरतः ॥ (आसनविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"ब्रह्मासनं तदा वक्ष्ये यत्कृत्वा ब्राह्मणो भवेत् ।
एकपादस्थितौ दत्त्वा तिष्ठेद्दण्डाकृतिर्भवेत् ॥"
ब्रह्मणः आसनमितिविग्रहे ब्रह्मास्तरणम् ॥)

ब्रह्मास्त्र, क्ली, (ब्रह्मस्वरूपमस्त्रम् ।) ब्रह्मस्वरू-पास्त्रम् । यथा, देवीपुराणे ।
"तदा रामेण क्रुद्धेन ब्रह्मास्त्रं प्रति रावणे ।
नारायणविघातार्थं चिन्तितं चतुराननम् ॥
मुञ्जमेखलदण्डाढ्यसुवर्णभक्ततापिनम् ।
हूङ्काररावबहुलमागत्य पुरतः स्थितम् ॥"

ब्रह्मिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन ब्रह्म । ब्रह्म+इष्ठन्+टाप् च ।) दुर्गा । यथा,—
"ब्रह्मिष्ठा वेदमातृत्वात् गायत्री चरणात्मना ।
वेदेषु चरते यस्मात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

ब्रह्मी, स्त्री (मेधाजनकत्वात् ब्रह्मणे हिता । ब्रह्म+अण् । बाहुलकात् न वृद्धिः । ततो ङीप् ।) पङ्कगण्डकमत्स्यः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ पाँकाल इति भाषा । मञ्जिकाख्यः । शाकभेदः । ब्रमी इति भाषा । इति मेदिनी । मे, १९ ॥ ब्रह्मीशाकस्य पर्य्यायः । मत्स्याक्षी२ सुरसा ३ वयस्था ४ ब्रह्मचारिणी ५ । इति रत्नमाला ॥ (यथा भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठरोग-चिकित्सायाम् ।
"तैलतुल्यं प्रदातव्यं स्वरसञ्च पृथक् पृथक् ।
महाकालवचाब्रह्मी तुम्बीनिम्बहपुत्रिका ॥")
अस्या गुणाः । भेदकत्वम् । स्वरकारित्वम् । पित्तकफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः पर्य्यायान्तरं गुणाश्च ब्राह्मीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

ब्रह्मीघृत, क्ली, (ब्रह्मीजातं घृतम् ।) औषध-विशेषः । सारस्वतघृतमिति ख्यातम् । यथा,—
"समूलपत्रामुत्पाट्य ब्रह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा ।
उदूखले क्षोदयित्वा ... वस्त्रेण गालयेत् ॥
रसं चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
हरिद्रा मालती कुष्ठं त्रिवृता सहरीतकी ।
एतेषां पलिकैर्भागैः शेषास्तु कार्षिकाः स्मृताः ॥
पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि सैन्धवं शर्करा वचा ।
सर्व्वमेतत् समालोड्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
एतत्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिः प्रजायते ।
सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥
अर्द्धमासप्रयोगेण स्वरो भवति कौकिलः ।
मासमेकं प्रयोगेण भवेत् श्रुतिधरो नरः ॥
पञ्च गुल्मान् प्रमेहांश्च कासं पञ्चविधं जयेत् ।
वन्ध्यानाञ्चैव नारीणां नराणामल्परेतसाम् ।
घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णवपुःप्रदम् ॥"
इति जयनारायणकृतचिकित्सारत्नसंग्रहः ॥
(अपरञ्च ।
"ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च ।
पुराणं मेध्यमुन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽपस्माराधिकारे ॥)

ब्रह्मोत, त्रि ब्रह्मणि आ सम्यक् प्रकारेण ऊतं ग्रथितम् । ("लोपोऽस्योमाङो ।" इति सूत्रेण अकार लोपः ।) इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

ब्रह्मोत्तर, त्रि, ब्रह्मा ब्राह्मणः उत्तरः प्रधानं यस्य । ब्राह्मणस्वामिकभूम्यादि । इति व्यवहार प्रसिद्धम् ॥ (देशभेदः । इति मात्स्ये ।१२ ।५ ॥)

ब्रह्मोद्य, क्ली (ब्रह्मणो वेदस्य वदनम् । ब्रह्म+वद्+क्यप् ।) ब्रह्मणो वाक्यम् । इति मुग्ध-बोधव्याकरणम् ॥

ब्रह्मोद्या, त्रि, (ब्रह्म+वद्+क्यप्+टाप् ।) ब्रह्मणः कथा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः ।२ ।२३१ ।
"ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्य्यात् पितॄणामेतदीप्सि-तम् ॥"
"परमात्मनिरूपणपराः कथाश्च कुर्य्यात् ।"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

ब्रह्मोपनेता, [ऋ] पुं, (ब्रह्माणं ब्राह्मणं उपनयति इति । ब्रह्म+उप+नी+तृच् । उपनयन-हेतुकदण्डत्वात्तथात्वम् ।) पलाशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणोपनयनकर्त्ता च ॥

ब्रह्मौदन क्ली, (ब्रह्मणे देयमोदनम् ।) यज्ञे ऋत्विग्भ्यो दत्तमन्नम् । इति वैदिका । (यथा, अथर्व्ववेदे । ४ । ३५ । ७ ।
"ब्रह्मौदनं विश्वजितं पचामि शृण्वन्तु मे श्रद्द-धानस्य देवाः ॥")

ब्राह्म, क्ली, (ब्रह्मण इदम् । ब्रह्मन्+"तस्ये-दम् ।" ४।३।१२ । इत्यण् । नस्तद्धिते । ६।४।१४४। इति टिलोपः ।) ब्रह्मतीर्थं । तत्तु अङ्गुष्ठस्य मूले वर्त्तते । इत्यमरः ॥ २ । ७ । ५१ ॥ अनेन तीर्थेन द्विजस्याचमनं यथा, आह्निकतत्त्वे ।
"अन्तर्जानुशुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥
अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पाणेर्दक्षिणस्य च ।
एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै ॥"
ब्रह्मपुराणम् । यथा,—
"ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा ॥"
इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ॥
(ब्रह्मसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मनुः । १ । ६८ ।
"ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ।
एकैकशो युगानान्तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥"
ब्रह्मा देवताऽस्य इति । ब्रह्मन्+"साऽस्य देवता ।" ४ । २ । २४ । इत्यण् । टिलोपः । ब्रह्मदेवताकमन्त्रादि । यथा, रघुः ।१२ । ९७ ।
"अमोघं सन्दधे चास्मै धनुष्येकधनुर्द्धरः ।
ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् ॥")

ब्राह्म, पुं, (ब्रह्मणोऽपत्यं पुमान् इति । ब्रह्मन्+"तस्यापत्यम् । ४ । १ । ९२ । इत्यण् । "नस्त-द्धिते ।" ६ । ४ । १४४ । इति टिलोपः ।) नारदः । इति जटाधरः ॥ (ब्रह्मण इवायमिति अण् ।) विवाहविशेषः । यथा —
"वरमाहूय यथाशक्त्यलङ्कृता कन्या यत्र
दीयते सः ।"
यथा —
"आच्छाद्य चार्च्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्म्मः प्रकीर्त्तितः ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
("रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो ब्राह्म उच्यते ।"
इति नियमात् रात्रिशेषयामार्द्धस्थितोऽरुणो-दयात् प्राक् दण्डद्वयात्मकः कालविशेषः । यथा, मनुः । ४ । ९१ ।
"ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्म्मार्थौ चानुचिन्त-येत् ॥")

ब्राह्मण, क्ली, (ब्रह्मन्+अण् न टिलोपः ।) ब्रह्म-सङ्घातः । ब्राह्मणसमूहः । वेदभागः । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥

ब्राह्मणः, पुं, ब्राह्मणो विप्रस्य प्रजापतेर्वा अपत्यम् । ब्रह्म वेदस्तमधीते वा सः । इति भरतः ॥ (ब्रह्मन् +अण् "ब्राह्मोऽजातौ ।" ६ । ४ । १७१ । इति नटिलोपः ।) तत्पर्य्यायः । द्विजातिः २ अग्रजन्मा ३ भूदेवः ४ वाडवः ५ विप्रः ६ । इत्यमरः ॥ २ । ७ । ४ । ॥ द्विजः ७ सूत्र-कण्ठः ८ ज्येष्ठवर्णः ९ अग्रजातकः १० द्विजन्मा ११ वक्त्रजः १२ मैत्रः १३ वेदवासः १४ नयः १५ गुरुः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्मा १७ षट्कर्म्मा १८ द्विजोत्तमः १९ । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ अयं सर्व्ववर्णश्रेष्ठः । ब्रह्मणो मुखाज्जातः । प्लक्षद्वीपे तस्य संज्ञा हंसः । शाल्मलद्वीपे श्रुतिधरः । कुशद्वीपे कुशलः । क्रौञ्चद्वीपे गुरुः । शाकद्वीपे ऋतव्रतः । पुष्कर-द्वीपे सर्व्वे एकवर्णाः । अस्य शास्त्रनिरूपित-धर्म्मास्त्रयः अध्ययनं यजनं दानञ्च । जीविका-स्तिस्रः अध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्च । अयमाश्रमचतुष्टयवान् भवति । यथा । ब्रह्मचारी गृहस्थः वानप्रस्थः सन्न्यासी च । क्षत्त्रियवैश्य-योस्तु क्रमशः एकैकपादहीनत्वमिति बोध्यम् । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ ब्राह्मणीक्षत्त्रिया-वैश्यासु ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः । यथा,—
"ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ।
क्षत्त्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि ॥"
इति महाभारते अनुशासने । ४७ । २८ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेन्नित्यं स द्विज उच्यते ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥
अपि च ।
"न क्रुध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः ।
सर्व्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।"

अहेरिव गणाद्भीतः सौहित्यान्नरकादिव।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।
यत्र क्वचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
विमुक्तं सर्व्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवत् स्थितम्।
अस्वमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
जीवितं यस्य धर्म्मार्थं धर्म्मो रत्यर्थमेव च।
अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्म्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥”
इति महाभारते मोक्षधर्म्मे ॥ * ॥
अपि च। विशाखयूप उवाच।
“विप्रस्य लक्षणं ब्रूहि त्वद्भक्तिः का च तत्कृता।
यतस्त्वदनुग्रहेण वाग्वाणा ब्राह्मणाः कृताः ॥
कल्किरुवाच।
वेदा मामीश्वरं प्राहुरव्यक्तं व्यक्तिमत् परम्।
ते वेदा ब्राह्मणमुखे नाना धर्म्माः प्रकाशिताः ॥
यो धर्म्मो ब्राह्मणानां हि सा भक्तिर्मम पुष्कला।
तयाहं तोषितः श्रीशः सम्भवामि युगे युगे ॥
ऊर्द्ध्वन्तु त्रिवृतं सूत्रं सधवानिर्म्मितं शनैः ।
तन्तुत्रयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः ॥
त्रिगुणं तद्ग्रन्थियुक्तं वेदप्रवरसम्मितम्।
शिरोधरान्नाभिमध्यात् पृष्ठार्द्धपरिमाणकम् ॥
यजुर्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः ।
वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम् ॥
मृद्भस्मचन्दनाद्यैस्तु धारयेत्तिलकं द्विजः ।
भाले त्रिपुण्ड्रं कर्म्माङ्गं केशपर्य्यन्तमुज्ज्वलम् ॥
पुण्ड्रमङ्गुलिमानन्तु त्रिपुण्ड्रं तत्त्रिधाकृतम्।
ब्रह्मविष्णुशिवावासं दर्शनात् पापनाशनम् ॥
ब्राह्मणानां करे स्वर्गा वाचो वेदाः करे हरिः ।
गात्रे तीर्थानि यागाश्च नाडीषु प्रकृतिस्त्रिवृत् ॥
सावित्री कण्ठकुहरा हृदयं ब्रह्मसञ्ज्ञितम्।
तेषां स्तनान्तरे धर्म्मः पृष्ठेऽधर्म्मः प्रकीर्त्तितः ॥
भूदेवा ब्राह्मणा राजन् । पूज्या वन्द्याः सदु-
क्तिभिः ।
चातुराश्रम्यकुशला मम धर्म्मप्रवर्त्तकाः ॥
बालाश्चापि ज्ञानवृद्धास्तपोवृद्धा मम प्रियाः ।
तेषां वचः पालयितुमवताराः कृता मया ॥
महाभाग्यं ब्राह्मणानां सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
कलिदोषहरं श्रुत्वा मुच्यते सर्व्वतो भयात् ॥”
इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च।
“कर्म्मणा ब्राह्मणो जातः करोति ब्रह्मभावनाम्।
स्वधर्म्मनिरतः शुद्धस्तस्माद्ब्राह्मण उच्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ३५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च।
“जातकर्म्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः।
वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्म्मस्ववस्थितः ॥
शौचाचारपरो नित्यं विघसाशी गुरुप्रियः।
नित्यव्रती सत्यरतः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
सत्यं दानमथोऽद्रोह आनृशंस्यं क्षमा घृणा।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ * ॥

तस्य धर्म्मो यथा,—
ब्राह्मणस्य तु यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम्।
दममेव महाराज । धर्म्ममाहुः पुरातनम् ॥
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव तत्र कर्म्म समाप्यते।
तञ्चेद्वित्तमुपागच्छेद्वर्त्तमानं स्वकर्म्मणि ॥
अकुर्व्वाणं विकर्म्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पितम्।
कुर्व्वीतोपेत्य सन्तानमथ दद्याद्यजेत च ॥
संविभज्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीष्यते।
परिनिष्ठितकार्य्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ॥
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते।”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य माहात्म्यादि यथा,—
“सर्व्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणः परमो गुरुः।
तस्मै दानानि देयानि भक्तिश्रद्धासमन्वितैः ॥
सर्व्वदेवाग्रजो विप्रः प्रत्यक्षत्रिदशो भुवि।
स तारयति दातारं दुस्तरे विश्वसागरे ॥
हरिधर्म्मोवाच।
सर्व्ववर्णगुरुर्विप्रस्त्वया प्रोक्तः सुरोत्तम।।
तेषां मध्ये च कः श्रेष्ठः कस्मै दानं प्रदीयते ॥
ब्रह्मोवाच।
सर्व्वेऽपि ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः पूजनीयाः सदैव हि।
अविद्या वा सविद्या वा नात्र कार्य्या विचारणा ॥
स्तेयादिदोषलिप्ता ये ब्राह्मणा ब्राह्मणोत्तम।।
आत्मभ्यो द्वेषिणस्तेऽपि परेभ्यो न कदाचन ॥
अनाचारा द्विजाः पूज्या न च शूद्रा जिते-
न्द्रियाः ।
अभक्ष्यभक्षका गावः कोलाः सुमतयो न च ॥
माहात्म्यं भूमिदेवानां विशेषादुच्यते मया।
तव स्नेहाद्द्विजश्रेष्ठ । निशामय समाहितः ॥
क्षत्रियाणाञ्च वैश्यानां शूद्राणां गुरवो द्विजाः ।
अन्योन्यं गुरवो ज्ञेयाः पूजनीयाश्च भूसुराः ।॥
ब्राह्मणं प्रणमेद्यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः।
आयुः पुत्राश्च कीर्त्तिश्च सम्पत्तिस्तस्य वर्द्धते ॥
न च नौति द्विजं यस्तु मूढधीर्मानवो भुवि।
सुदर्शनेन तच्छीर्षं हन्तुमिच्छति केशवः ॥”
पुष्पादिहस्तब्राह्मणस्य प्रणामनिषेधो यथा,—
“पुष्पहस्तः पयोहस्तो देवहस्तश्च भूसुरः।।
न नमेद्ब्राह्मणं प्राज्ञस्तैलाभ्यङ्गितविग्रहम् ॥
जलस्थं देववेश्मस्थं ध्यानमग्नितचेतसम्।
देवपूजाञ्च कुर्व्वन्तं न नमेद्ब्राह्मणं बुधः ॥
वह्निक्रियां प्रकुर्व्वन्तं भुञ्जानञ्च द्विजोत्तम।।
तथा सामानि गायन्तं न नमेद्ब्राह्मणं बुधः ॥
ब्राह्मणा यत्र तिष्ठन्ति बहवो द्विजसत्तम ।।
प्रत्येकन्तु नमस्कारस्तत्र कार्य्यो न धीमता ॥
कृताभिवादनं विप्रं भक्त्या यो नाभिवादयेत्।
स चाकाशसमो ज्ञेयो नाभिवाद्यः कदापि च ॥
कृतप्रणामं तनयं नमेतां पितरौ न च।
कृतप्रणामाः सर्व्वेऽपि नमस्कार्य्या द्विजैर्द्विजाः ॥
कृतदोषान् द्विजान् नाथ न द्विषन्ति विच-
क्षणाः ।
द्विषन्ति वापि मोहेन तेषां दण्डः सदा हरिः ॥
याचकान् ब्राह्मणान् यस्तु कोपदृष्ट्या प्रपश्यति।

सूचीप्रक्षेपणं तस्य नेत्रयोः कुरुते यमः ॥
विप्रनिर्भर्त्सनं मूढा येन वक्त्रेण कुर्व्वते।
तस्मिन् वक्त्रे यमस्तप्तं लौहपिण्डं ददाति वै ॥
ब्राह्मणो यद्गृहे भुङ्क्ते तद्गृहे केशवः स्वयम्।
देवताः सकला एव पितरश्च सुरर्षयः ॥”
तस्य पादोदकादिमाहात्म्यं यथा —
विप्रपादोदकं यस्तु कणमात्रं वहेद्बुधः ।
देहस्थं पातकं तस्य सर्व्वमेवाशु नश्यति ॥
कोटिब्रह्माण्डमध्येषु सन्ति तीर्थानि यानि वै।
तीर्थानि तानि सर्व्वाणि वसन्ति द्विजपादयोः ॥
विप्रपादोदकैर्नित्यं सिक्तं स्याद्यस्य मस्तकम्।
स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥
सर्व्वपापानि घोराणि ब्रह्महत्यादिकानि च।
सद्य एव विनश्यन्ति विप्रपादाम्बुधारणात् ॥
क्षयाद्या व्याधयः सर्व्वे परमक्लेशदायकाः ।
गच्छन्ति विलयं सद्यो विप्रपादाम्बुभक्षणात् ॥
पित्रर्थं यानि तोयानि दीयन्ते विप्रपादयोः ।
तैस्तृप्ताः पितरः स्वर्गे तिष्ठन्त्याचन्द्रतारकम् ॥
प्रक्षाल्य विप्रचरणौ दूर्व्वाभिर्योऽर्च्चयेद्बुधः ।
तेनार्च्चितो जगत्स्वामी विष्णुः सर्व्वसुरोत्तमः ॥
विप्राणां पादनिर्म्माल्यं यो मर्त्त्यः शिरसा वहेत्।
सत्यं सत्यमहं वच्मि तस्य मुक्तिर्हि शाश्वती ॥
तस्य प्रदक्षिणफलम्।
“विप्रं प्रदक्षिणीकृत्य वन्दते यो नरोत्तमः ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥”
तस्य पादसेवनफलम्।
यो दद्यात् फलताम्बूलं विप्राणां पादसेवने।
इह लोके सुखं तस्य परलोके ततोऽधिकम् ॥
पुत्त्रार्थी लभते पुत्त्रं धनार्थी लभते धनम्।
मोक्षार्थी लभते मोक्षं विप्रपादस्य सेवनात् ॥
रोगी रोगात् प्रमुच्येत पापी मुच्येत पातकात्।
मुच्येत बन्धनाद्बद्धो विप्राणां पादसेवनात् ॥
अनपत्याश्च या नार्य्यो मृतापत्याश्च याः स्त्रियः ।
बह्वपत्या जीववत्साः स्युर्विप्रपादसेवनात् ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे २ अध्यायः ॥
तस्य सन्ध्याया अकरणे दोषो यथा,—
“नोपतिष्ठति यः पूर्व्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम्।
स शूद्रवद्बहिः कार्य्यः सर्व्वस्माद्द्विजकर्म्मणः ॥”
तस्य सन्ध्याकरणफलं यथा —
“यावज्जीवनपर्य्यन्तं यस्त्रिसन्ध्यं करोति च।
स च सूर्य्यसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा ॥
तत्पादपद्मरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा।
जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्यापूतो हि यो द्विजः ॥
तीर्थानि च पवित्राणि तस्य संस्पर्शमात्रतः ।
ततः पापानि यान्त्येव वैनतेयादिवोरगाः ॥
सन्ध्याया अकरणे दोषो यथा,—
“न गृह्णन्ति सुरास्तस्य पितरः पिण्डतर्पणम्।
स्वेच्छया च द्विजातेश्च त्रिसन्ध्यरहितस्य च ॥”
तस्य निन्दितकर्म्माणि यथा —
“विष्णुमन्त्रविहीनश्च त्रिसन्ध्यरहितो द्विजः ।
एकादशीविहीनश्च विषहीनो यथोरगः ॥
हरेर्नैवेद्यभोजी न धावको वृषवाहकः ।

शूद्रान्नभोजी विप्रश्च विषहीनो यथोरगः ॥
शवदाही च शूद्राणां यो विप्रो वृषलीपतिः ।
शूद्राणां सूपकारी च शूद्रयाजी च यो द्विजः ।
असिजीवी मसीजीवी विषहीनो यथोरगः ॥
यो विप्रोऽवीरान्नभोजी ऋतुस्नातान्नभोजकः ।
भगजीवी वार्द्धुषिको विषहीनो यथोरगः ।
यः कन्याविक्रयी विप्रो यो हरेर्नामविक्रयी ।
यो विद्याविक्रयी विप्रो विषहीनो यथोरगः ॥
सूर्य्योदये च दिवाभोजी मत्स्यभोजी च यो
द्विजः ।
शिलापूजादिरहितो विषहीनो यथोरगः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।
“यदि शूद्रां व्रजेद्विप्रो वृषलीपतिरेव सः ।
स भ्रष्टो विप्रजातेश्च चाण्डालात् सोऽधमः
स्मृतः ॥
विष्ठासमश्च तत्पिण्डो मूत्रं तस्य च तर्पणम् ।
तत्पितॄणां सुराणाञ्च पूजने तत्समं सति ॥
कोटिजन्मार्जितं पुण्यं सन्ध्यार्च्चातपसार्जितम् ।
द्विजस्य वृषलीभोगान्नश्यत्येव न संशयः ॥
ब्राह्मणश्च सुरापीती विड्भोजी वृषलीपतिः ।
हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवम् ॥”
अपि च ।
“करोत्यशुद्धां सन्ध्याञ्च सन्ध्यां या न करोति यः ।
त्रिसन्ध्यं वर्जयेद्यो वा सन्ध्याहीनश्च स द्विजः ॥
नारायणक्षेत्रादितीर्थे तस्य प्रतिग्रहदोषो यथा,
“तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे ।
वाराणस्यां वदर्य्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले ।
हरिद्वारे च केदारे सोमे वदरपाचने ॥
सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने ।
गोदावर्य्याञ्च कौशिक्यां त्रिवेण्याञ्च हिमालये ॥
एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च ॥”
पारिभाषिकमहापातकिब्राह्मणा यथा,—
“शूद्रयाजी देवलको ग्रामयाजीति कीर्त्तितः ।
देवोपजीवजीवी च देवलश्च प्रकीर्त्तितः ॥
शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्त्तितः ।
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ॥
एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥*॥
विप्राणामाशीर्वचनं पूर्णस्वस्त्ययनं यथा,—
“आशिषं कर्त्तुमर्हन्ति प्रसन्नमनसा शिशुम् ।
पूर्णस्वस्त्ययनं सद्यो विप्राशीर्वचनं ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ॥
ब्राह्मणस्य स्वधर्म्मो यथा —
“ब्राह्मणस्य स्वधर्म्मश्च त्रिसन्ध्यमर्च्चनं हरेः ।
तत्पादोदकनैवेद्यभक्षणञ्च सुधाधिकम् ॥
अन्नं विष्ठा जलं मूत्रमनिवेद्य हरेर्नृप ! ।
भवन्ति शूकराः सर्व्वे ब्राह्मणा यदि भुञ्जते ॥
आजीवं भुञ्जते विप्रा एकादश्यां न भुञ्जते ।
कृष्णजन्मदिने चैव शिवरात्रौ सुनिश्चितम् ॥
तथा रामनवम्याञ्च यत्नतः पुण्यवासरे ।
ब्राह्मणानां स्वधर्म्मश्च कथितो ब्रह्मणा नृप ! ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्यायः ॥
गृहस्थब्राह्मणनियमा यथा,—
“वेदं वेदौ तथा वेदानधीत्य तु समाहितः ।
तदर्थमभिगम्याथ तत्र स्नायाद्द्विजोत्तमः ॥
गुरवे तु धनं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।
चीर्णव्रतोऽथ युक्तात्मा सशक्तः स्नातुमर्हति ॥
वैणवीं धारयेद्यष्टिमन्तर्व्वासमथोत्तरम् ।
यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥
छत्रञ्चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ।
रौक्मे च कुण्डले धार्य्ये कृत्तकेशनखः शुचिः ॥
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्बहिर्माल्यं न धारयेत् ।
अन्यत्र काञ्चनाद्विप्रो न रक्तां बिभृयात् स्रजम् ॥
शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।
न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥
न रक्तमुल्वणञ्चान्यधृतं वासो न कुण्डिकाम् ।
नोपानहौ स्रजं वाथ पादुके च प्रयोजयेत् ॥
उपवीतमलङ्कारं दर्भान् कृष्णाजिनानि च ।
नापसव्यं परीदध्याद्वासो न विकृतं वसेत् ॥
आहरेद्विधिवद्दारान् सदृशानात्मनः शुभान् ।
रूपलक्षणसंयुक्तां योनिदोषविवर्ज्जिताम् ॥
अमातृगोत्रप्रभवामसमानार्षगोत्रजाम् ।
आहरेद्ब्राह्मणो भार्य्यां शीलशौचसमन्विताम् ॥
ऋतुकालाभिगामी स्याद्यावत् पुत्त्रोऽभिजायते ।
वर्जयेत् प्रतिषिद्धानि प्रयत्नेन दिनानि तु ॥
षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी द्वादशी च चतुर्द्दशी ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं तद्वज्जन्मत्रयाहनि ॥
आदधीतावसथ्याग्निं जुहुयाज्जातवेदसम् ।
व्रतानि स्नातको नित्यं पावनानि च पालयेत् ॥
वेदोदितं स्वकं कर्म्म नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः ।
अकुर्व्वाणः पतत्याशु नरकानतिभीषणान् ॥
अभ्यसेत् प्रयतो नित्यं वेदं यज्ञान्न हापयेत् ।
कुर्य्याद्गृह्याणि कर्म्माणि सन्ध्योपासनमेव च ॥
सख्यं समाधिकैः कुर्य्यादुपेयादीश्वरं सदा ।
दैवतान्यपि गच्छेत्तु कुर्य्याद्भार्य्याभिपोषणम् ॥
न धर्म्मं ख्यापयेद्विद्वान् न पापं गूहयेदपि ।
कुर्व्वीतात्महितं नित्यं सर्व्वभूतानुकम्पकः ॥
वयसः कर्म्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
वेशवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेत् सदा ॥
श्रुतिस्मृत्युदितः सम्यक् साधुभिर्यश्च सेवितः ।
तमाचारं निषेवेत नेहेतान्यत्र कर्हिचित् ॥
येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
येन याति सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति ॥
नित्यं स्वाध्यायशीलः स्यान्नित्यं यज्ञोपवीतिमान् ।
सत्यवादी जितक्रोधो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
सन्ध्यास्नानरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः ।
अनसूयुर्मृदुर्दान्तो गृहस्थः प्रेत्य वर्द्धते ॥
वीतरागभयक्रोधो लोभमोहविवर्ज्जितः ।
सावित्रीजापनिरतः श्राद्धवान् मुच्यते गृही ॥
मातापित्रोर्हिते युक्तो गोब्राह्मणहिते रतः ।
दाता यज्वा देवभक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥
त्रिवर्गसेवी सततं देवतानाञ्च पूजनम् ।
कुर्य्यादहरहर्नित्यं नमस्येत् प्रयतः सुरान् ॥
विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयालुकः ।
गृहस्थस्तु समाख्यातो न गृहेण गृही भवेत् ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनिरतं ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
एतस्मान्न प्रमाद्येत विशेषेण द्विजोत्तमः ।
यथाशक्ति चरन् कर्म्म निन्दितानि विवर्जयेत् ॥
विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ।
गृहस्थो मुच्यते बन्धात्तत्र कार्य्या विचारणा ॥
विगर्हातिक्रमाक्षेपहिंसाबन्धवधात्मनाम् ।
अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्जनं क्षमा ॥
स्वदुःखेष्विव कारुण्यं परदुःखेषु सौहृदात् ।
दया यन्मुनयः प्राहुः साक्षाद्धर्म्मस्य साधनम् ॥
चतुर्द्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः ।
विज्ञानमितरं विद्याद्येन धर्म्मो विवर्द्धते ॥
अधीत्य विधिवद्विद्यामर्थञ्चैवोपलभ्य तु ।
धर्म्मकार्य्यान्निवृत्तश्चेन्न तद्विज्ञानमिष्यते ॥
सत्येन लोकं जयति सत्यं तत् परमं पदम् ।
यथा भूतप्रवादस्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः ॥
दमः शरीरोपरतिः शमः प्रज्ञाप्रसादजः ।
अध्यात्ममक्षरं विद्याद्यत्र गत्वा न शोचति ॥
यया स देवो भगवान् विद्यते यत्र विद्यते ।
साक्षादेव महादेवः तज्ज्ञानमिति कीर्त्तितम् ॥
तन्निष्ठस्तत्परो विद्वान्नित्यमक्रोधनः शुचिः ।
महायज्ञपरो विप्रो लभते तदनुत्तमम् ॥
धर्म्मस्यायतनं यत्नाच्छरीरं परिपालयेत् ।
न हि देहं विना रुद्रः पुरुषैर्विद्यते परः ॥
नित्यं धर्म्मार्थकामेषु युञ्जीत नियतो द्विजः ।
न धर्म्मवर्जितं काममर्थं वा मनसा स्मरेत् ॥
सीदन्नपि स्वधर्म्मेण न त्वधर्म्मं समाचरेत् ।
धर्म्मो हि भगवान्देवो गतिः सर्व्वेषु जन्तुषु ।
भूतानां प्रियकारी स्यान्न परद्रोहकर्म्मधीः ॥
न वेददेवतानिन्दां कुर्य्यात्तैश्च न संवदेत् ।
यस्त्विमं नियतो विप्रो धर्म्माध्यायं पठेत् शुचिः ।
अध्यापयेच्छ्रावयेद्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे १४ अध्यायः ॥
अपि च । सूत उवाच ।
“आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दममार्ज्जवम् ।
ध्यानं प्रसादो माधुर्य्यमार्ज्जवं शौचमेव च ॥
इज्या दानं तपः सत्यं स्वाध्यायो ह्यात्मनिग्रहः ।
व्रतोपवासौ मौनञ्च स्नानं पैशुन्यवर्जनम् ॥
एभिर्युक्तो हि निःश्रेष्ठो यः सदा वर्त्तते द्विजः ।
हुत्वा तु पावकं सर्व्वं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
अविद्यो वा सविद्यो वा निरग्निः साग्निकोऽपि
वा ।
यो विप्रस्तपसा युक्तः स परं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
सर्व्वेषामुत्तमं श्रेष्ठं विमुक्तिफलदायकम् ॥
ब्राह्मणस्य तपो वक्ष्ये तन्मे निगदतः शृणु ।
सायं प्रातश्च यः सन्ध्यामुपास्ते स्कन्नमानसः ॥
जपन् हि पावनीं देवीं गायत्त्रीं वेदमातरम् ।
तपसा भावितो देव्या ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः ॥

न सीदेत् प्रतिगृह्णन् स त्वपि पृथ्वीं ससागराम् ।
द्वे सन्ध्ये समुपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः ॥
यत्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्व्वतः परतोऽपि वा ।
यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः ॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
एवं किञ्चिदयुक्तस्तु विनिर्दहति पातकम् ॥
उभे सन्ध्ये समुपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तम ॥
तस्य देहापवित्रत्वं यथा —
“यथा देहापवित्रत्वं विप्रादीनां यतो भवेत् ।
देवर्षे ! शृणु तत्सर्व्वं नराणामानुपूर्व्विकम् ॥
जातके मृतकेऽस्नाते अशौचाभिः प्लुते तथा ।
अपवित्रो द्विजातीनां देहः सन्ध्यादिकर्म्मसु ॥
अपूततनुरुत्सर्गे नरो मूत्रपुरीषयोः ।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव ब्रह्मयज्ञजपादिषु ॥
रक्तपाते नखशृङ्गदन्तखड्गादिभिः क्षते ।
विप्रादेरशुचिः कायः शस्त्राद्यैः कण्टकादिभिः ॥
शुक्लहस्तागतोच्छिष्टेऽपवित्रः कृतमैथुने ।
शयने ब्राह्मणादीनां शरीरं क्षुरकर्म्मणि ॥
ज्वरादिभिस्तु यच्छिरोगैर्युक्तं द्विजन्मनाम् ।
वपुरप्रयतं पूजादानहोमजपादिषु ॥
धूमोद्गारे वमौ श्राद्धपतितान्नादिभोजने ।
तथा च रेतःस्खलने मत्यदेहापवित्रता ॥
अपवित्रं द्विजातीनां वपुः स्याद्राहुदर्शने ।
गर्हितदानग्रहणे पतितैः पातकादिभिः ॥
अशौचान्तेन शुद्धिः स्याज्जातके मृतके द्विज ! ॥
सर्व्ववर्णाश्रमादीनां तनौ सन्ध्यादिकर्म्मसु ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १६ अध्यायः ॥
अथ श्राद्धीयब्राह्मणनिर्णयः ।
मान्धातोवाच ।
“कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं महामुने ! ।
द्विजेभ्यः किंगुणेभ्यो वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥
नारद उवाच ।
ब्राह्मणान्न परीक्षेत मान्यवर्णाख्ययो नृप ! ।
दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च न्याय्यमाहुः परीक्षणम् ॥
देवताः पूजयन्तीह दैवेनैव हि तेजसा ।
उपेये तस्माद्देवेभ्यः सर्व्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥
श्राद्धे त्वथ महाराज ! परीक्षेद्ब्राह्मणं बुधः ।
कुलशीलवयोरूपैर्विद्ययाभिजनेन च ॥
तेषामन्ये पङ्क्तिदूषास्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः ।
अपाङ्क्तेयास्तु ये राजन् ! कीर्त्तयिष्यामि तान् शृणु ॥”
अपाङ्क्तेया यथा,—
कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः ।
ग्रामप्रेष्यो वार्द्धुषिको गायनः सर्व्वविक्रयी ॥
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
सामुद्रिको राजदूतस्तैलिकः कूटकारकः ॥
पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।
अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति ॥
पर्व्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक् पारदारिकः ।
अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥
श्वभिश्च यः परिक्रामेद्यः शुना दष्ट एव च ।
परिवित्तिश्च यश्च स्याद्दुश्चर्म्मा गुरुतल्पगः ॥
कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
ईदृशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्तेयास्तु ते मताः ॥
रक्षांसि गच्छते हव्यं यदेषान्तु प्रदीयते ।
श्राद्धे भुक्त्वा महाराज ! दुश्चर्म्मा गुरुतल्पगः ॥
श्राद्धं नाशयते तस्य पितरोऽपि न भुञ्जते ।
सोमविक्रयिणे दत्तं विष्ठातुल्यं भवेन्नृप ! ॥
भिषजे शोणितसमं नष्टं देवलके तथा ।
अप्रतिष्ठं वार्द्धुषिके निष्फलं परिकीर्त्तितम् ॥
वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।
भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥
ये तु धर्म्मव्यपेतेषु चरित्रापगतेषु च ।
हव्यं कव्यं प्रयच्छन्ति तेषां तत्प्रेत्य नश्यति ॥
ज्ञानपूर्व्वन्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम् ॥
एतान् विद्धि महाबाहो ! अपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् ।
शूद्राणामुपदेशन्तु ये कुर्व्वन्त्यल्पबुद्धयः ॥
षष्टिं काणः शतं षण्ढः श्वित्री यावत् प्रपश्यति ।
पङ्क्त्यां समुपविष्टायां तावद्दूषयते नृप ! ॥
यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्व्वं विद्यात्तदासुरम् ॥
असूयता च यद्दत्तं यच्च श्रद्धाविवर्जितम् ।
सर्व्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥
श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन ।
तस्मात् परिहते दद्यात्तिलांश्चान्ने विकीरयेत् ॥
तिलैर्विरहितं श्राद्धं कृतं क्रोधवशेन च ।
यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्पन्ति तद्धविः ॥
अपाङ्क्तेयो यतः पङ्क्त्यां भुञ्जानो नष्टु पश्यति ।
तावत् फलाद्भ्रंशयति दातारं तस्य बालिशम् ॥”
पङ्क्तिपावना यथा,—
“इमे हि मनुजश्रेष्ठ ! विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्व्व एव हि ॥
सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
मातापित्रोश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः ॥
ऋतुकालाभिगामी च धर्म्मपत्नीषु यः सदा ।
वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥
अथर्व्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
सत्यवादी धर्म्मशीलः स्वकर्म्मनिरतश्च यः ॥
ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
मखेषु च समस्तेषु भवन्त्यवभृतप्लुताः ॥
अक्रोधना अचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
सर्व्वभूतहिता ये च श्राद्धेष्वेतान्निमन्त्रयेत् ॥
एतेषु दत्तमक्षय्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ।
यतयो मोक्षधर्म्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ॥
ये चेतिहासं प्रयताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् ।
ये च भाष्यविदः केचिद् ये च व्याकरणे रताः ॥
अधीयते पुराणं ये धर्म्मशास्त्राणि चाप्युत ।
अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥
उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ।
अग्र्याः सर्व्वेषु वेदेषु सर्व्वप्रवचनेषु च ॥
यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यां तावत् पुनन्ति च ।
ततो हि पावनात् पङ्क्त्या उच्यन्ते पङ्क्तिपावनाः ॥
अनृत्विगनुपाध्यायः स चेदग्रासनं व्रजेत् ।
ऋत्विग्भिरननुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥
अथ चेद्वेदवित् सर्व्वैः पङ्क्तिदोषैर्विवर्जितः ।
न च स्यात् पतितो राजन् ! पङ्क्तिपावन उच्यते ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामन्त्रयेद्द्विजान् ।
स्वकर्म्मनिरतान् शान्तान् कुले जातान् बहुश्रुतान् ॥
यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ।
न प्रीणाति पितॄन् देवान् स्वर्गञ्च न स गच्छति ॥
ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।
तस्मिन् श्राद्धं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥
ऋषीणां समये नित्यं ये चरन्ति महीपते ! ।
निश्चिताः सर्व्वधर्म्मज्ञास्तान् देवा ब्राह्मणान् विदुः ॥
स्वाध्यायनिष्ठा निरता ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ।
तपोनिष्ठाश्च बोद्धव्याः कर्म्मनिष्ठाश्च पार्थिव ! ।
कव्यानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भूमिप ! ।
तत्र ये ब्राह्मणान् केचिन्न निन्दन्ति हि ते नराः ॥
ये तु निन्दन्ति जल्पेषु न तान् श्राद्धेषु योजयेत् ।
ब्राह्मणा निन्दिता राजन् ! हन्युस्ते पुरुषं सदा ॥
वैखानसानां वचनमृषीणां श्रूयते नृप ! ।
दूरादेव निरीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ॥
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यस्तेषां न श्राद्धमावपेत् ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे श्राद्धपात्रनिर्णयो नाम ३५ अध्यायः ॥ आततायिब्राह्मणवधे दोषाभावो यथा —
“आत्मानं हन्तुमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
न दोषो हनने तस्य न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥
प्रायश्चित्तं द्विजकानां न वेदेषु निरूपितम् ।
वधे समुचिते तेषामित्याह कमलोद्भवः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे २५ अध्यायः ॥
(क्ली, मन्त्रेतरवेदभागः । आपस्तम्बेनाप्यस्य तन्निरूपणपूर्व्वकं तल्लक्षणमाह ऋग्वेदभाष्योपद्घातप्रकरणे यथा । “तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः ? वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्ती शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्व्वोक्तमन्त्रभाग एकः । भागान्तराणि च कानिचित् पूर्व्वैरुदाहृत्य संगृहीतानि ।
“हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।
परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥” इति ।
तेन ह्यन्नं क्रियते इति हेतुः १ । तद्दध्नो दधित्वमिति निर्वचनम् २ । अमेध्या वै माषा इति निन्दा ३ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति प्रशंसा ४ । तद्व्यचिकित्सज्जुहवानी मा हौषामिति संशयः ५ । यजमानेन सम्मितौदुम्बरी भवतीति विधिः ६ । माषानेव मह्यं पचन्तीति परकृतिः ७ पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः ८ । यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपाला-

श्निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना ६ । एव-मन्यदपि उदाहार्य्यम् ॥ न च हेत्वादीनामन्यतम ब्राह्मणमिति लक्षणम । मन्त्रेष्वपि हेत्वादि-सद्भावात । इन्द्रवोवासुग्रन्तिहीति हेतु । उदानिसुमहीरिति तस्मादुदकमुच्यते इति निवचनम । मोघमन्न विन्दते अप्रचेता इति निन्दा । अग्निर्मूर्द्धादिव इति प्रशंसा । अघ स्विदासीदुपरिस्विदासीति सशय वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इति विधि सहस्रमयुताद ददितिपरकृति' । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति पुराकल्प । इति करणबहुल ब्राह्मणमिति चेत न इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेऽतिव्याप्ते । इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्ध ब्राह्मणमिति चेन्न राजाचिद्व भग भक्षीत्याह यो वा रक्षा शुचिरस्मीत्याह इत्यनयोर्मन्त्रयो रतिव्याप्ते आख्यायिकारूप ब्राह्मणमिति चेन्न यमयमीसवादसूक्तादावतिव्याप्ते तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते ब्रूम मन्त्रब्राह्मण रूपौ द्वावेव वेदभागौ इत्यङ्गीकारात मन्त्र लक्षणस्य पूर्व्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षण भविष्यति । तदेतल्लक्षण हृय जैमिनि सूचयामास तच्चोदकेषु मन्त्रा-ख्याशेषे ब्राह्मणशब्द इत्यादि ॥”

विष्णु । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ८८

“ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रिय ॥”

शिव । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १३३ ।

गभस्तिर्ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्मविद ब्राह्मणो गति ॥”

ब्रह्म जानातीति व्युतपत्त्या परब्रह्मवेत्तरि, त्रि ॥)

ब्राह्मणब्रुव, पु, (ब्राह्मणवंशोतपन्नतया वेदोक्त-कर्म्माकुर्व्वन्नपि आत्मान ब्राह्मण ब्रवीतीति । ब्राह्मण + ब्रू + क + बाहुलकात न वच्यादेश ।) ब्राह्मणजातिमात्रोपजीवी । यथा —

“विप्र सस्कारयुक्तो न नित्य सन्ध्यादि कर्म्म य ।
नैमित्तिकन्तु नो कुर्य्यात ब्राह्मणब्रुव उच्यते ॥
युक्त स्यात सर्व्वसस्कारैर्द्विजस्तु नियमव्रते ।
कर्म्म किञ्चिन्न कुरुते वेदोक्त ब्राह्मणब्रुव ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।
न कर्म्मकृन्न चाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुव ॥
अध्यापयति नो शिष्यान्नाधीते वेदमुत्तमम् ।
गर्भाधानादिसस्कारैर्युत स्याद्ब्राह्मणब्रुव ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १ ६ अध्याय ॥

तस्मै दाने फलविशेषो यथा,—

“सममब्राह्मणे दान द्विगुण ब्राह्मणब्रुवे ।
अधीते शतसाहस्रमनन्त वेदपारगे ॥”

इति मानवे ७ । ८५ ॥

ब्राह्मणयष्टिका स्त्री, (ब्राह्मणस्य यष्टिरिव । तत स्वार्थे सज्ञायां वा कन् अत इत्वञ्च ।) वृक्ष-विशेष' । वामनहाटी इति भाषा । तत्पर्य्याय । फञ्जिका २ ब्राह्मणी ३ पद्मा ४ भार्गी ५ अङ्गार-वल्ली ६ बालेयशाक ७ बर्व्वर ८ वर्द्धक ९ । इत्यमर' । २ । ४ । ८९ ॥ ब्रह्मयष्टि १० ब्रह्म यष्टी ११ फञ्जीका १२ यष्टी १३ ब्रह्मयष्टिका १४ दुर्व्वरा १५ अङ्गारवल्लरी १६ बालेय' १७ ब्राह्मिका १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ भृगु-भवा १९ पद्मा २० खरशाक २१ हञ्जिका २२ । अस्या गुणा ।

“भार्गी रूक्षा कटुस्तिक्ता रुच्योष्णा पाचनी
लघु ।
दीपनी तुवरा गुल्मरक्तनुन्नाशयेद्ध्रुवम् ॥
शोथकासकफश्वासपीनसज्वरमारुतान् ।”

इति भावप्रकाश ॥

ब्राह्मणयष्टी, स्त्री (ब्राह्मणस्य यष्टीव ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्ट ॥

ब्राह्मणहित त्रि, (ब्राह्मणस्य हित ।) ब्राह्म-णस्य हितकारी । तत्पर्य्याय । ब्राह्मण्य २ । इति जटाधर ॥

ब्राह्मणायन , पु, (ब्राह्मणस्यापत्यम् । “नडादिभ्य फक ।” ४ । १ । ९९ । इति फक ।) शुद्ध-सन्तानजो विप्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ब्राह्मणी, स्त्री, फञ्जिका । पृक्का ।

(“स्पृक्काख्या ब्राह्मणीदेवी मरुन्माला लता
लघु ।
समुद्रान्ता वधू' कोटिवर्षालङ्को पिकेत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भार्गी । तत्पर्य्याया यथा,—

“पद्मा गन्धर्व्वशाका च काञ्जी चाङ्गारपर्ण्यपि ।
भाग्यब्रुयष्टिका ब्राह्मे ब्राह्मणी ब्रह्मचारिणी ॥”
“हरेणुरेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हैमगन्धिनी ॥”

इत्युभे वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

ब्राह्मण + ङीष ।) ब्राह्मणपत्नी । इति विश्व । (यथा, मनु । ८ । ३७६ ।

“ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्य पञ्चशत कुर्य्यात क्षत्रियन्तु सहस्रिणम् ॥”)

वरटी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ पिपीलिकाभेद । तत्पर्य्याय । स्थूलशीर्षिका २ । इति हेमचन्द्र' ॥ ब्राह्मणीगमने दोषो यथा —

“कुलटाविप्रपत्नीनां गमने सुरविप्रयो ।
ब्रह्महत्याचतुर्थांश पातकन्तु भवेद्ध्रुवम् ॥
ताश्चासुपस्थितानाञ्च गमने तच्चतुर्थकम् ।
त्यागे धर्म्मो नास्ति पापमित्याह कमलोद्भव ॥
विप्रपत्नीसतीनाञ्च गमनेन बलेन चेत ।
ब्रह्महत्याशत पाप भवेदेव श्रुतौ श्रुतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४५ अध्याय ॥

(बुद्धि । इय हि भगवता ब्राह्मणीत्वेन कल्पिता अर्ज्जुनाय कथिता । यथा, महा भारते १४ । ३४ । ११ १२ ।

अर्ज्जुन उवाच ।

“क नु सा ब्राह्मणी कृष्ण । क चासौ ब्राह्मणर्षभ ।
याभ्यां सिद्धिरिय प्राप्ता तावुभौ वद मेऽच्युत ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मनो मे ब्राह्मण विद्धि बुद्धि मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।
क्षेत्रज्ञ इति यश्चोक्त सोऽहमेव धनञ्जय ॥”

तीर्थविशेष । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ५५ ।

“ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय ।
पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोक प्रपद्यते ॥”)

ब्राह्मण्य, क्ली, (ब्राह्मणानां समूह । ब्राह्मण + “ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत ।” ४ । २ । ४२ । इति यत ।) ब्राह्मणसमूह । इत्यमर' । ३ । ३ । ४१ ॥ ब्राह्मणत्वम् । इति मेदिनी । ये, ९७ । (यथा, मनु । ३ । १७ ।

“शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुत तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥”)

ब्राह्मण्य , पु, शनिग्रह । इति शब्दमाला ॥

ब्राह्ममुहूर्त्त , पु, (ब्राह्मो ब्रह्मदेवताको मुहूर्त्त ।) अरुणोदयकालस्य प्रथमदण्डद्वयम् । ब्राह्म-मुहूर्त्तमाह पितामह ।

“रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो ब्राह्म उच्यते ।”

पश्चिमे यामे शेषार्द्धप्रहरे । शेषार्द्धप्रहरे ब्राह्मो मुहूर्त्त इति मदनपारिजातात । तत्रापि सूर्य्यो-दयात प्राक अर्द्धप्रहरे द्वौ मुहूर्त्तौ तत्राद्यो ब्राह्म द्वितीयो रौद्र । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ * ॥

“ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्तिष्ठेत सुस्थो रक्षार्थमायुष ।
शरीरचिन्तां निवर्त्य मैत्र कर्म्म समाचरेत ॥”

इति राजवल्लभ ॥

ततश्चात्य प्रात कल्पशब्दे द्रष्टव्यम् । ब्रह्मणो मुहूर्त्त' । स तु एकमनुस्थितिकाल ।

“दैविकानां युगानान्तु सहस्र ब्रह्मणो दिनम् ।
मन्वन्तर तथैवैक तस्य भागश्चतुर्द्दश ॥”

इति लिङ्गपुराणदर्शनात ॥

ब्राह्माहोरात्र , पुं, (ब्रह्मणोऽहोरात्र ।) ब्रह्मणो दिनयामिन्यौ । स तु दैवयुगसहस्रद्वयेन भवति । स च कृष्णां कल्पद्वयकाल । तत्र दिनमुदय कल्प रात्रिश्च क्षयकल्प । इत्यमरटीकायां भरत ॥

“दैविकानां युगानान्तु सहस्र परिसख्यया ।
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेय तावती रात्रिरेव च ॥
तद्वै युगसहस्रान्त ब्राह्म पुण्यमहर्व्विदु ।
रात्रिञ्च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जना' ॥”

इति मानवे १ । ७३ ॥

ब्राह्मिका, स्त्री, (ब्राह्मी एव । सज्ञायां स्वार्थे वा कन् अतइत्वञ्च ।) ब्राह्मणयष्टिका । इति शब्दरत्नावली ॥

ब्राह्मी स्त्री, (ब्रह्मण इयम् । ब्रह्मन् + अण । टिलोप । स्त्रियां ङीप ।) दुर्गा । यथा,—

“बृहदन्त्यशरीर यदप्रमेय प्रमाणत ।
बृहद्धित्वोर्त्र्यमित्युक्ता ब्राह्मी देवी तत स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥

शिवस्याष्टमातृकान्तर्गतमातृकाविशेष । सा च ब्रह्मशक्ति । सरस्वती । शाकभेद । तत-पर्य्याय । मत्स्याक्षी २ वयस्था ३ सोम वल्लरी ४ । इत्यमर' । २ । ४ । १३७ ॥ चत्वारि सोमलतायां । ब्राह्मीशाके इति केचित् । इति तट्टीकायां भरत ॥ (यथा गारुडे १९९ अध्याये ।

“वचा त्रिकटुकञ्चैव सवण चूर्णमुत्तमम् ।
ब्राह्मीरसे भावितञ्च मधुसर्पिसमन्वितम् ।

सप्ताह भक्षित कुर्य्याद्ब्राह्मैश्वर्य्य मतिं पराम् ॥")
ब्रह्मीशाकस्य पर्य्यायान्तर यथा। सरस्वती ५
सौम्या ६ सुरश्रेष्ठा ७ सुवर्च्चला ८ कपोतवेगा ९
वैधात्री १० दिव्यतेजा ११ महौषधी १२
स्वायम्भुवी १३ सौम्यलता १४ सुरेष्टा १५
ब्रह्मकन्यका १६ मण्डूकमाता १७ मण्डूकी १८
सुरसा १९ मेध्या २० वीरा २१ भारती २२
वरा २३ परमेष्ठिनी २४ दिव्या २५ शारदा २६ ।
अस्या गुणाः। हिमत्वम्। कषायत्वम्।
तिक्तत्वम्। वातास्रपित्तनाशित्वम्। बुद्धिप्रज्ञा
मेधाकारित्वम्। आयुर्वर्द्धकत्वञ्च। इति राज
निर्घण्टः॥ अपि च।
'ब्राह्मी कपोतवङ्का स्यात् सोमवल्ली सरस्वती ॥"
अथ ब्रह्ममाण्डूकी।
"मण्डूकपर्णी माण्डूकी त्वाष्ट्री दिव्या महौ
षधी ॥"
अस्या गुणाः।
"ब्राह्मी हिमा सरा तिक्ता लघुर्मेध्या च
शीतला।
कषाया मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसायनी ॥
स्वर्य्या स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित्।
विषशोथज्वरहरी तद्वन्मण्डूकपर्णिनी ॥"
इति भावप्रकाशः॥ * ॥
फञ्जिका। बामनहाटी इति भाषा। पङ्क
सम्भृतस्य। पाकाल इति भाषा। सोमवल्लरी।
सोमलता इति ख्याता। इति मेदिनी॥
महाज्योतिष्मती। वड़ो मालकाङ्गनी इति
हिन्दी भाषा। मत्स्याक्षी। मच्छाक्षी इति
छड़मछरिया इति च हिन्दी भाषा। वाराही
कन्द। छिलमोचिका। इति राजनिर्घण्टः॥
हिचा इति भाषा। रोहिणीनक्षत्रम्। इति
हेमचन्द्रः॥ (ब्रह्म+अण्+ङीप्।) ब्रह्माधि-
ष्ठातृदेवताकत्वात् तथात्वम्॥ दुर्गाशक्तिः।
यथा, मार्कण्डेये। १८।७१।
"ब्राह्मी माहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनुः।
विधा यस्य स्वरूपन्तु भागोर्भास्वान् प्रसीदतु ॥"
त्रि, ब्रह्मप्राप्तियोग्या। यथा मनुः। २।२८।
"स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥")
ब्रह्मभवा। यथा गीतायाम्। २।७२।
"एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ। नैनां प्राप्य
विमुह्यति ॥")
ब्राह्मीकन्द, पु, (ब्राह्मया: कन्द इव कन्दो यस्य।)
वाराहीकन्द। इति राजनिर्घण्टः॥
ब्राह्म्य, क्ली, विस्मय। इत्यमरः। इति धरणि॥
(ब्रह्मण इदम्। ब्रह्मन्+ष्यञ्।) ब्रह्मसम्बन्धिनि
त्रि। (यथा, मार्कण्डेये। ६।३८।
"चतुर्द्दश गुणो ह्येष कालो ब्राह्मस्य
स्मृतम् ॥")
निर्व्विकारब्राह्मशब्दार्थोऽप्यत्र॥ (यथा, रघुः।
१२।६७।
'ब्राह्मस्य प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् ॥")

ब्रुवत् [त] त्रि, (ब्रवीतीति। ब्रू+शतृ।) कथयत्।
वक्ता। यथा,—
"ज्ञात्वैव नि सशये पापे न भुञ्जीताशुपस्थिते।
भुञ्जानो वर्द्धयेन पापमवश्य यसदि ब्रुवन् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
ब्रुवाण, त्रि, (ब्रूते इति। ब्रू+शानच्।) वक्ता।
यथा —
"इति ब्रुवाणो मधुरं हितञ्च
तमाश्लिष्य सौमित्रियम्भूमिम्।
रामः सुनिः प्रीतिमना महात्मा
यथाभि रामो निजिष्टच्यविष्यन् ॥"
इति भट्टिः। २।४॥
ब्रू ल न उक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा
उभ द्विक सेट।) ल न ब्रवीति। ब्रूते।
विब्रूति' कटके ब्रूतेत्यत्र अरविहितकार्य्य
स्थानित्वात्र बचादेशः। इति दुर्गादासः॥

—

भ

भ भकार। स च व्यञ्जनचतुर्विंशतितमः पवर्गीय
चतुर्थो वर्णः। अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठ।
इति व्याकरणम्। (तथा च सिद्धान्तकौमुद्याम्।
उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ॥") तस्य स्वरूपानि
यथा,—
"भकारं शृणु चार्व्वङ्गि! स्वयं परमकुण्डली।
महामोक्षप्रदं वर्णं तरुणादित्यसप्रभम् ॥
पञ्चप्राणमय वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥
(वङ्गाक्षरात्मक) तस्य लिखनक्रमो यथा —
"अध:क्रमतो रेखा वामे वक्रा तु कुण्डली।
पुनश्चाधोगता सैव अत ऊर्द्ध्वगता पुन ॥
ब्रह्मा शम्भुश्च विष्णुश्च क्रमतस्तासु तिष्ठति ॥"
अस्य लेखनप्रकारान्तर यथा,—
"किञ्चिदाकुञ्चिता रेखा वामदक्षिणतो गता।
ततो वक्रा वामगता तासु वाण्यादय क्रमात्॥
ऊर्द्ध्वमात्रा मध्यगता कोणाद्धश्चगता पुन।
महाशक्तिस्वरूपा वा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥"
तद्यथा —
"तडित्प्रभां महादेवीं नागकङ्कणशोभिताम्॥
षड्भुजां वरदां भीमां रक्तपङ्कजलोचनाम्॥
रक्तवस्त्रपरीधानां रक्तपुष्पोपशोभिताम्।
चतुर्वर्गप्रदां देवीं साधकाभीष्टसिद्धिदाम्॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तन्नामाममन्त्रो यथा,—
"भिण्टिबिन्दुबितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं भकारं प्रणमाम्यहम्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥
तस्य नामानि यथा,—
"भ क्लिन्नो भ्रमरो भीमो विश्वमूर्त्तिर्निशाभवम्।
द्विरण्डो भूधरो जल यज्ञसूत्रस्य वाचकः॥
नक्षत्र भ्रमणा दीप्तिर्वयो भूमि पयो नभः।
नाभिर्भद्रं महाबाहुर्विश्वमूर्त्तिर्विलासकः॥

प्रायात्मा तापिनी वक्रा विश्वरूपी च चन्द्रिका।
भीमसेनः सुधासेनः सुखो मायापुर हर ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥
भ क्ली, (भातीति। भा दीप्तौ+बाहुलकात् ड।)
नक्षत्रम्। इत्यमरः। १।३।२१॥ (यथा
कृष्णविलासे। २।२६।
"शाङ्गतिमल्लमतस्त्रेषा भगणे प्रलक्ष्य गति।
परियाश्चबशाब्धिना तद्वशाद् भानि भुञ्जते ॥")
भं च। इति शब्दरत्नावली॥ राशि। यथा —
"राशिनामानि च चैव भञ्चक्र गृहनाम च ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
भ, पु, (भातीति। भा दीप्तौ+बाहुलकात् ड।)
शुक्राचार्य्य। इति मेदिनी। मे, १॥ भ्रमर।
इत्येकाक्षरकोष। भ्रान्ति। इति शब्दरत्ना-
वली॥
भक्त, क्ली, (भज्यते स्मेति भजसेवायां+कर्म्मणि
क्त।) अन्नम्। इत्यमरः। २।९।४८॥
अथ भक्तस्य नामानि साधन गुणाश्च।
"भक्तमन्नं तथान्धश्च क्वचित्कूरश्च कीर्त्तितम्।
ओदनोऽस्त्री स्त्रिया भिस्सा दीदिविः पुंसि
भाषित ॥"
सुधौतांस्तण्डुलान् स्फीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत्।
तद्भक्त प्रस्रुतन्तोया विशदं गुणवत्तमम्॥
भक्त वह्निकर पथ्य तर्पण रोचन लघु।
अधौतमस्रुतं शीतं गुर्व्वरुच्य कफप्रदम् ॥"
इति भावप्रकाशः॥
हरये निवेदितान्नस्य शिवे भक्षणे फल यथा,
"ये विप्रा हरये दत्त्वा नित्यमन्नञ्च भुञ्जते।
उच्छिष्टभोजनात्तेषा हरेर्दास्य लभेन्नर ॥"
हरये अदत्त्वा तद्भक्षणे दोषो यथा,—
'न दत्त्वा हरये भक्ता भुञ्जते चेद्भ्रमादपि।
पुरीषसदृश वस्तु जल मूत्रसम भवेत्॥*॥
शूद्रश्चेद्धरिभक्तश्च नैवेद्यभोजनोत्सुक।
आमान्न हरये दत्त्वा पाक कृत्वा च खादति ॥'
अन्नदानफल यथा —
"अन्नञ्च सर्व्वजीवेभ्यः पुण्याय दातुमर्हति।
दत्त्वा विप्रेतरेभ्यो विशिष्ट फलमाप्नुयात् ॥
अतो दत्त्वा मातृवेभ्यो लभतेऽष्टगुणं फलम्।
ततो विप्रेतरेभ्यो दत्त्वा तद्द्विगुणं फलम्॥
दत्त्वान्न वैश्यजातिभ्यस्ततश्चाष्टगुणं फलम्।
दत्त्वान्न क्षत्रियेभ्योऽपि वैश्यानां द्विगुणं भवेत्॥
क्षत्रियाणां शतगुणं विप्रेभ्योऽन्न प्रदाय च।
विप्राणाञ्च शतगुणं शाक्ते ब्राह्मणे फलम्॥
शाक्तब्राह्मणाच्छतगुणं भक्ते विप्रे लभेद्ध्रुवम्।
स चान्न हरये दत्त्वा भुङ्क्ते भक्त्या च
सादरम्॥
विवाहे भक्तविप्राय दत्त्वा दातुश्च यत् फलम्।
तत् फल लभते नूनं भक्तब्राह्मणभोजने॥
भक्ते तुष्टे हरिस्तुष्टो हरौ तुष्टे च देवताः।
भवन्ति विफला शाखाश्च यथा मूलनिषे-
चनात् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २१ अध्यायः।

तस्य एकादश्यां पापाश्रयत्वं भक्तस्य दोषश्च यथा,—

‘एकादश्यामागतायां पावयन्त्यां जगत्त्रयम्।
स्थातव्यमन्नमाश्रित्य भवता पापपूरुष ।॥
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्तं भवन्तं पापपूरुषम्।
न हनिष्यति मन्मूर्त्तिरियमेकादशी तिथिः ॥
तस्मादन्नं न भोक्तव्यं कदाचिदपि सत्तमैः ।
आत्मनो हितमिच्छद्भिः सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥
संसारे यानि पापानि तान्येवैकादशीदिने ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति पुण्डरीकेक्षणाज्ञया ॥
कुर्व्वतां सर्व्वपापानि नरकान्निष्कृतिर्भवेत् ।
न निष्कृतिर्भवेन्नॄणां भुञ्जतां हरिवासरे ॥
मर्त्त्या भक्तानि यावन्ति भुञ्जते हरिवासरे ।
प्रतिभक्ते ब्रह्महत्याकोटिजं पातकं लभेत् ॥
सर्व्वपापाश्रयं भक्तं त्यक्तव्यं हरिवासरे ।
मोहाद्ये भुञ्जते वापि ते ज्ञेयाः पापिनां
वराः ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ॥

वर्ज्जनीयान्नं यथा —

“नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि-
वान्यतः ।
स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ह्यनापदि ॥
षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विग-
र्हितम् ।
जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥
ब्राह्मणक्षत्त्रियविशां शूद्रस्य च मुनीश्वराः ।
यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तद्योनिमाप्नुयात् ॥
राजान्नं नर्त्तकान्नञ्च तक्ष्णोऽन्नञ्चक्रकारिणः ।
गणान्नं गणिकान्नञ्च षण्ढान्नञ्चैव वर्जयेत् ॥
चक्रोपजीविरजकतस्करध्वजिनां तथा ।
गान्धर्व्वलोहकारान्नं सूतकान्नं विवर्जयेत् ॥
कुलालचित्रकर्म्मान्नं वार्द्धुषेः पतितस्य च ।
पौनर्भवच्छात्रिकयोरभिशस्तस्य चैव हि ॥
सुवर्णकारशैलूषव्याधितस्यातुरस्य च ।
चिकित्सकस्य चैवान्नं पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ॥
स्तेननास्तिकयोरन्नं देवतानिन्दकस्य च ।
सोमविक्रयिणश्चान्नं श्वपाकस्य विशेषतः ॥
भार्य्याजितस्य चैवान्नं यस्य चोपपतिर्गृहे ।
उत्सृष्टस्य कदर्य्यस्य तथैवोच्छिष्टभोजनम् ॥
अपाङ्क्त्यान्नञ्च सङ्घान्नं शस्त्राजीवस्य चैव हि ।
क्लीवस्यान्त्यासिनश्चान्नं मत्तोन्मत्तस्य चैव हि ॥
भीतस्य रुदितस्यान्नं अवक्रुष्टं परिक्षुतम् ।
ब्रह्मद्विषः पापरुचेः श्राद्धान्नं सूतकस्य च ॥
वृथापाकस्य चैवान्नं शावान्नं श्वशुरस्य च ।
अप्रजानान्तु नारीणां भृतकस्य तथैव हि ॥
कारुकान्नं विशेषेण शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
शौण्डान्नं घाटिकान्नञ्च भिषजामन्नमेव च ।
विद्धप्रजननस्यान्नं परिवेत्त्रन्नमेव च ॥
पुनर्भवो विशेषेण तथैव दिधिषूपतेः ।
अवज्ञातञ्चावधूतं सरोषं विस्मयान्वितम् ।
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं संस्कारवर्ज्जितम् ॥
दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्व्वमन्ने व्यवस्थितम् ।
यो यस्यान्नेन जीवेत स तस्याश्नाति किल्बिषम् ॥”

“आभीरः कुलमित्रञ्च गोपालो दासनापितौ ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥
कुशीलवः कुम्भकारः क्षेत्रकर्म्मक एव च ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वल्पं पणं बुधैः ॥”

इति कौर्म्मे उपविभागे १६ अध्यायः ॥

तस्य मुख्यत्वं पारिभाषिकत्वञ्च यथा,—

“तण्डुलोऽम्बुग्निसंयोगाल्लवणयोगेन पिष्टकम् ।
फलं त्रितयसंयोगादन्नं भवति तत्क्षणात् ॥”

इति रामार्च्चनचन्द्रिकाधृतवचनमिति केचित् ॥

(धनम् । यथा, मनौ । ११ । ७ ।

“यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥”

“भक्तं धनम् ।” इति तट्टीकायां मेधातिथिः ।)

भक्त, त्रि, (भजते स्मेति । भजसेवायां + क्त ।)

तत्परः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १७२ । १४ ।

“न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्यां द्रष्टुं कल्याणि । रोचये ।
प्रसीद वशगोऽहन्ते भक्तं मा भज भाविनि ।॥”

पूज्यविषयकानुरागो भक्तिस्तद्वांश्च ।) अथ
श्रीभगवद्भक्तलक्षणानि । लिङ्गपुराणे ।

“व्रतकर्म्मगुणज्ञानभोगजन्मादिमत्स्वपि ।
शूद्रेष्वपि च कृष्णस्य भक्ताः सन्ति तथा तथा ॥”

श्रीभागवते एकादशस्कन्धे । उत्तमभक्ता यथा,

“ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि
यादृशः ।
भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥”

मध्यमभक्तो यथा,—

“ईश्वरे तदधीनेषु वालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥”

प्राकृतभक्तो यथा,—

“अर्च्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।
न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

अपि च ।

“भक्तानां लक्षणं ब्रूहि भक्तानुग्रहकातर ।।
येषां सम्भाषणस्पर्शात् सद्यः पूतो नराधमः ॥
हरिभक्तिविहीनाश्च महाहङ्कारसंयुताः ।
स्वप्रशंसारता धूर्त्ताः शठाश्च साधुनिन्दकाः ॥
पुनन्ति सर्व्वतीर्थानि येषां स्नानावगाहनात् ।
येषाञ्च पादरजसा पूता पादोदकान्मही ॥
येषां सन्दर्शनं स्पर्शं देवा वाञ्छन्ति भारते ।
सर्व्वेषां परमो लाभो वैष्णवानां समागमः ॥
न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।
ते पुनन्त्युरुकालेन विष्णुभक्ताः क्षणादहो ।॥”

सौतिरुवाच ।

महालक्ष्मीवचः श्रुत्वा लक्ष्मीकान्तश्च सस्मितः ।
निगूढतत्त्वं कथितुमृषिश्रेष्ठोपचक्रमे ॥

श्रीनारायण उवाच ।

भक्तानां लक्षणं लक्ष्मि । गूढं श्रुतिपुराणयोः ।
पुण्यस्वरूपं पापघ्नं सुखदं भक्तिमुक्तिदम् ।
सारभूतं गोपनीयं न वक्तव्यं खलेषु च ॥
गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रविश्यति ।
वेदान्तवेदवेदाङ्गास्तं पवित्रं वदन्ति हि ॥
पुरुषाणां शतं पूर्व्वं पूतं तज्जन्ममात्रतः ।
स्वर्गस्थं नरकस्थं वा मुक्तिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥
ये केचिद्यत्र वा जन्म लब्ध येषु च जन्तुषु ।
जीवन्मुक्तास्ते च पूता यान्ति काले हरेः पदम् ॥
मद्भक्तियुक्तो मत्पूजानियुक्तो मद्गुणान्वितः ।
मद्गुणश्लाघनीयश्च मन्निविष्टश्च सन्ततम् ॥
सगद्गदः साश्रुनेत्रः स्वात्मविस्मृत एव च ।
न वाञ्छन्ति सुखं मुक्तिं सालोक्यादिचतुष्टयीम् ॥
ब्रह्मत्वममरत्वं वा तद्वाञ्छा मम सेवने ।
इन्द्रत्वञ्च मनुत्वञ्च देवत्वञ्च सुदुर्लभम् ॥
स्वर्गराज्यादिभोगञ्च स्वप्ने च नहि वाञ्छति ।
ब्रह्माण्डानि विनश्यन्ति देवा ब्रह्मादयस्तथा ।
कल्याणभक्तियुक्तश्च मद्भक्तो न प्रणश्यति ।
भ्रमन्ति भारते भक्ता लब्ध्वा जन्म सुदुर्लभम् ॥
तेऽपि यान्ति मही पूत्वा नव तीर्थं ममालयम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५ अध्यायः ॥

अपि च ।

“रति कृष्णकथायाञ्च यस्याश्रुपुलकोद्गमः ।
मनो निमग्नं यस्यैव स भक्तः कथितो बुधैः ॥
पुत्त्रदारादिकं सर्व्वं जानाति श्रीहरेरपि ।
आत्मना मनसा वाचा स भक्तः कथितो बुधैः ॥
दयास्ति सर्व्वभूतेषु सर्व्वं कृष्णमयं जगत् ।
यो जानाति महाज्ञानी स भक्तो वैष्णवोत्तमः ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्यायः ॥

भगवद्भक्ता यथा, तत्रैव ३ अध्याये ।

मद्भक्ताश्चैव निःशङ्काः कर्म्मनिर्मूलकारकाः ।
नाहं शक्तश्च भक्तानां संहारे नित्यदेहिनाम् ॥
भक्ता ममानुगा नित्यं मत्पादार्च्चनतत्पराः ।
अहं भक्तान्तिके नित्यं तेषां रक्षणहेतवे ॥
सर्व्वे नश्यन्ति ब्रह्माण्डे प्रभवन्ति पुनः पुनः ।
न मे भक्ताः प्रणश्यन्ति निःशङ्काश्च निरापदः ॥

हरिभक्तिमाहात्म्यं यथा —

द्विजानां हरिभक्तानां प्रभावो दुर्लभः श्रुतौ ।
येषां पादाब्जरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा ॥
तेषाञ्च पादचिह्नं यत्तीर्थं तत् परिकीर्त्तितम् ।
तेषाञ्च स्पर्शमात्रेण तीर्थपापं प्रणश्यति ॥
आलिङ्गनात् सदालापात्तेषामुच्छिष्टभोजनात् ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव सर्व्वपापात् प्रमुच्यते ॥
भ्रमणे सर्व्वतीर्थानां यत् पुण्यं स्नानतो भवेत् ।
हरिदासस्य विप्रस्य तत् पुण्यं दर्शनाल्लभेत् ॥

इति तत्रैव २१ अध्यायः ॥

त्रिविधभक्तलक्षणं यथा,—

भक्तानां त्रिविधानाञ्च लक्षणं श्रूयतामिति ।
हरेर्गुणश्रवणरतो भक्तो मन्नामगुणकीर्त्तिषु ॥
मनो निवेशयेत्यक्त्वा संसारसुखकारणम् ।
दास्यं विना न हीच्छन्ति सालोक्यादिचतुष्टयम् ॥
नैव निर्व्वाणमुक्तिञ्च सुधापानमभीप्सितम् ।
ध्यायते मत्पदाब्जञ्च पूजयेद्भक्तिभावतः ॥
श्रीहेतुः किं तस्य देवः सङ्कल्परहितस्य च ।
सर्व्वसिद्धिं न वाञ्छन्ति तेऽणिमादिकमीप्सितम् ।

अमरत्वममरत्वं वा सुरत्वं सुखकारणम् ।
वाञ्छन्ति निश्चलां भक्तिं मदीयामतुलामपि ॥
स्त्रीपुंविभेदो नास्त्येवं सर्व्वजीवेषु भिन्नता ।
तेषां सिद्धेश्वराणाञ्च प्रवराणां व्रजेश्वर ! ॥
क्षुत्पिपासादिकां निद्रां लोभमोहादिकं रिपुम् ।
त्यक्त्वा दिवानिशं माञ्च ध्यायते च दिगम्बरः ॥
स मद्भक्तोत्तमो नन्द ! श्रूयतां मध्यमादिकम् ॥”
“नासक्तः कर्म्मसु शश्वत् पूर्व्वप्राक्तनतः शुचिः ॥
करोति सततञ्चैव पूर्व्वकर्म्मनिकृन्तनम् ।
न करोत्यपरं यत्नात् सङ्कल्परहितश्च यः ॥
सर्व्वं कृष्णस्य यत्किञ्चिन्नाहं कर्त्ता च कर्म्मणः ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सततं चिन्तयेदिति ॥
न्यूनभक्तश्च तन्न्यूनः स च प्राकृतिकः श्रुतौ ।
यमं वा यमदूतं वा स्वप्नेऽपि च न पश्यति ॥
पुरुषाणां सहस्रञ्च पूर्व्वं भक्तः समुद्धरेत् ।
पुंसां शतं मध्यमश्च तच्चतुर्थश्च प्राकृतः ॥
भक्तश्च त्रिविधस्तात ! कथितश्च तवाज्ञया ॥”
इति तत्रैव ८४ अध्यायः ॥
कृष्णभक्तशरीरे तीर्थादीनि यथा,—
“पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यपि च जाह्नवि ! ।
मद्भक्तानां शरीरेषु सन्ति पूतेषु सन्ततम् ॥
मद्भक्तपादरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा ।
सद्यः पूतानि तीर्थानि सद्यः पूतं जगत्तथा ॥
मन्मन्त्रोपासका विप्रा ये मदुच्छिष्टभोजिनः ।
मामेव नित्यं ध्यायन्ते ते मत्प्राणाधिकाः प्रियाः ।
तदुपस्पर्शमात्रेण पूतो वायुश्च पावकः ।
कलेर्दशसहस्राणि मद्भक्ताः सन्ति भूतले ॥
एकवर्णा भविष्यन्ति मद्भक्तेषु गतेषु च ।
मद्भक्तशून्या पृथिवी कलिग्रस्ता भविष्यति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२८ अः ॥
भगवद्भक्तमाहात्म्यं यथा,—
“सकृत् कीर्त्तितो वापि दृष्टः स्पृष्टोऽपि वा प्रिये ! ।
पुनाति भगवद्भक्तश्चाण्डालोऽपि यदृच्छया ॥”
इति वाराहे उपविभागे प्रबोधिनीमाहात्म्यम् ॥ हरिभक्तकर्त्तव्यानि यथा,—
‘हरेश्चरितमीशस्य सर्व्वलोकेषु कीर्त्तनम् ।
वैष्णवेषु च कार्य्येषु भक्तः कुर्य्यादहर्निशम् ॥
दासीदासांश्च यत्किञ्चित् स्वकीयं वस्तु चात्मनः ।
कृष्णभक्तस्य गार्हस्थ्यं सर्व्वं कृष्णे निवेदनम् ॥”
भक्तस्य लक्षणान्तरं यथा,—
“प्रेम्णा सञ्जातया भक्त्या तनुस्रुतपुलकाञ्चनः ।
विभर्त्त्यलौकिकं भक्तो वदेद्धसति नृत्यति ॥
परमानन्दयुक्तोऽसौ क्वचिद्गायति नन्दति ।
क्रन्दत्यच्युतभावेन गद्गदेन पुनः पुनः ॥
अनुशीलयति भजेत् गोविन्दमनुमोदते ।
तरेदेव विष्णुमायां दुस्तरां मुनिमोहिनीम् ॥
सर्व्वेश्वरबुद्ध्या यो भजेदीशं सनातनम् ।
स तत्त्ववादी भक्तश्च सर्व्वभूतसुहृत्तमः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०१ अध्यायः ॥*॥

भक्तत्यागे दोषो यथा,—
“ब्रह्महत्या गुरोर्घातो गोवधः स्त्रीवधस्तथा ।
तुल्यमेभिर्म्महापापं भक्तत्यागादुदाहृतम् ॥
भजन्तं भक्तमत्याज्यमदुष्टं त्यजतः सुखम् ।
नेह नामुत्र पश्यामि तस्मात् शक्र ! दिवं व्रज ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् ॥
(कृतविभागः । यथा, लीलावत्याम् ।
“भक्तो हरः शुध्यति यद्गुणः स्यात् ॥’)
भक्तकरः, पुं, (भक्तं भजनं करोतीति । कृ + टः ।) कृत्रिमधूपः । यथा शब्दचन्द्रिकायाम् ।
“कृतधूपे भक्तकरो गिरिः स्यात् समगन्धकः ॥”
भक्तकारके त्रि ॥
भक्तकारः, त्रि, (भक्तमन्नं करोतीति । कृ + “कर्म्मण्यण् ।”३ । २ । १ । इत्यण् ।) पाचकः । भक्तमन्नं करोति पचति यः । तत्पर्य्यायः । सूदः २ औदनिकः ३ गुणः ४ भक्ष्यकारः ५ सूपकारः ६ सूपः ७ आरालिकः ८ वल्लवः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
भक्तता, स्त्री, भक्तत्वम् । भक्तस्य भावः इत्यर्थे (तल्) तप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥
भक्ततूर्य्यं, क्ली (भक्तस्य तद्भोजनकालस्यावेदकं यद्वा भक्ते तद्भोजनकाले वादनीयन्तूर्य्यम् ।) भोजनकाले वादनीयतूर्य्यम् । तत्पर्य्यायः । तृपमानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भक्तदासः, पुं (भक्तेनान्नमात्रेण दासः ।) पञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः । यथा,—
“भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः ।
दुर्भिक्षेऽपि भक्तेनाङ्गीकृतदास्यः । इति दायक्रमसंग्रहः ॥ (यथा मनौ । ८ । ४१५ ।
“ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्रिमौ ।
पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥”)
भक्तमण्डः, पुं क्ली, (भक्तस्यान्नस्य मण्डः ।) अन्नाग्रूसः । भातेर माड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मासरः २ आचामः ३ निस्रावः ४ । इत्यमरः ॥ (भक्तस्य भजनशीलस्य मण्डो भूषणम् ।) पिच्छा ५ । इति जटाधरः ॥
भक्तिः, स्त्री, (भज्यते इति । भज + क्तिन् ।) विभागः । सेवा । इति मेदिनी । ते, ३९ ॥ गौणवृत्तिः । भङ्गी । (अनुरागविशेषः । पूर्व्वेष्वनुरागो भक्तिरित्युपदेशः ॥ ईश्वरे परानुरक्तिः । “अथातो भक्तिजिज्ञासा सा परानुरक्तिरीश्वरे ।” इति शाण्डिल्यसूत्रम् ॥ उपासना ॥ परमेश्वरविषये परमप्रेम । उपास्याकाराकारितचित्तवृत्त्यावृत्तिरूपा परिपक्वनिदिध्यासनाख्या श्रवणमननाभ्यासफलभूता अनुरक्तिः ॥ “नह्यभीष्टदेवात् परमस्ति किञ्चित् ।” इति बुद्धिपूर्व्विका चित्तवृत्तिः । सा च परमप्रीत्यधीना ॥ यथा, विष्णुपुराणे । १ । २० । १८-१९ ।
“नाथ ! योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम् ।
तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ।
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥”
“हे अच्युत ! त्वयि मे अच्युता ऐकान्तिकी भक्तिरस्तु । एकान्तभक्तिः परमप्रीत्यधीनेति तां प्रीतिं प्रार्थयते येति यादृशी प्रीतिर्विषयेषु आसक्तानां सा तादृशी प्रीतिर्मे हृदयात् मापसर्पतु मापयातु हृदये सदा तिष्ठत्वित्यर्थः ॥”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ चन्दनादिभिस्तिलकादिरचना । यथा, रघौ । १३ । ५५ ।
क्वचित् खगानां प्रियमानसानां
कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।
अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा
भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥”)
श्रद्धा । इति हेमचन्द्रः ॥ (भक्तिविवरणं यथा,—
“भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्त्तितः ।
तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी ॥
इति गारुडे २३१ अध्यायः ॥*॥
अथ श्रीमद्भक्तिलक्षणं तृतीये श्रीकापिलेये ।
“देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्म्मणाम् ।
सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥
अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ॥
अथ विशेषलक्षणानि । श्रीगौतमीयतन्त्रे ।
“देवतायाञ्च मन्त्रे च तथा मन्त्रप्रदे गुरौ ।
भक्तिरष्टविधा यस्य तस्य कृष्णः प्रसीदति ॥
तद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायाञ्चानुमोदनम् ।
सुमना अर्च्चयेन्नित्यं तदर्थे दम्भवर्ज्जनम् ॥
तत्कथाश्रवणे रागस्तदर्थे चाङ्गविक्रिया ।
तदनुस्मरणं नित्यं यस्तन्नाम्नोपजीवति ॥
भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्त्तते ।
स मुनिः सत्यवादी च कीर्त्तिमान् स भवेन्नरः ॥”
सप्तमस्कन्धे श्रीप्रह्लादोक्तौ ।
“श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्च्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥
इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।
क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥”
तत्रैव श्रीनारदयुधिष्ठिरसंवादे ।
“श्रवणं कीर्त्तनञ्चास्य स्मरणं महतां गतेः ।
सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥”
पाद्मे कार्त्तिकमाहात्म्ये श्रीयमधम्वकेशसंवादे ।
“श्रवणं कीर्त्तनं पूजा सर्व्वकर्म्मार्पणं स्तुतिः ।
परिचर्य्या नमस्कारः प्रेम स्वात्मार्पणं हरौ ॥”
तत्रैवोत्तरखण्डे शिवपार्व्वतीसंवादे ।
“आद्यन्तु वैष्णवं प्रोक्तं शङ्खचक्राङ्कनं हरेः ।
धारणञ्चोर्द्ध्वपुण्ड्राणां तन्मन्त्राणां परिग्रहः ॥
अर्च्चनञ्च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा ।
कीर्त्तनं श्रवणञ्चैव वन्दनं पादसेवनम् ।
तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम् ॥
तदीयानाञ्च संसेवा द्वादशीव्रतनिष्ठता ।
तुलसीरोपणं विष्णोर्द्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥
भक्तिः षोड़शधा प्रोक्ता भववन्धविमुक्तये ॥”
इति च ।
किञ्च ।
“दर्शनं भगवन्मूर्त्तेः स्पर्शनं क्षेत्रसेवनम् ।

आघ्राणं धूपशेषादेर्निर्माल्यस्य च धारणम् ॥
नृत्यं भगवदग्रे च तथा वीणादिवादनम् ।
कृष्णलीलाद्यभिनयः श्रीभागवतसेवनम् ॥
पद्माच्चमालादिष्टतिरेकादश्यादिजागरः ।
प्रासादरचनाद्यन्यच्चैव शास्त्रानुसारतः ॥
लिखिता भगवद्भक्त्या भक्तानां लक्षणानि च ।
तानि ज्ञेयानि सर्व्वाणि भक्तेर्वै लक्षणानि च ॥
तत्र ज्ञेयानि गौणानि मुख्यानि च विवेकिभिः ।
बहिरङ्गान्तरङ्गाणि प्रेमसिद्धौ च तानि

यत् ॥

भेदास्तु विविधा भक्तेर्भक्तभावादिभेदतः ।
मुक्ताफलादिग्रन्थेभ्यो ज्ञेयास्तल्लिखनैरलम् ॥
प्रेमभक्तौ च सिद्धायां सर्व्वथा सेवका स्वयम् ॥
भगवान्नातिवश्यः स्यात्तिखतऽस्या सुल-

क्षणम् ॥"

अथ प्रेमभक्तिलक्षणम् । नारदपञ्चरात्रे ।
"अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसङ्गता ।
भक्तिरित्युच्यते भीष्म । प्रह्लादोद्धवनारदैः ॥
प्रेमभक्तेश्च माहात्म्यं भक्तेर्माहात्म्यतः परम् ।
सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमैव निश्चितम् ॥
चिह्नानि प्रेमसम्पत्तेर्बाह्यान्याभ्यन्तराणि च ।
कियन्त्युल्लिखितान्यस्या महिमैव विलिख्यते ॥"
अथ प्रेमसम्पत्तिचिह्नानि सप्तमस्कन्धे श्रीप्रह्लादस्य बालानुशासने ।
"निशम्य कर्म्माणि गुणानतुल्यान्
वीर्य्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गद
प्रोत्कण्ठ उद्गायति नृत्यते च ॥
यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धसत्या-
क्रन्दति ध्यायति वन्दते जनम् ।
मुहुः श्वसन् वक्ति हरे । जगत्पते ।
नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः ॥
तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धन-
स्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः ।
निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा
भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥"
एकादशे च श्रीकवियोगेश्वरोत्तरे ।
शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणे-
र्जन्मानि कर्म्माणि च यानि लोके ।
गीतानि नामानि तदर्थकानि
गायन् विलज्जो विचरेदसङ्गः ॥
एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्त्या
जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।
हसत्यथो रोदिति रौति गाय-
त्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥"
तत्रैव श्रीप्रबुद्धयोगेश्वरोत्तरे ।
"स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम् ।
भक्त्या सञ्जातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥
क्वचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचि-
द्धसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।
नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं
भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः ॥

श्रीभगवदुद्धवसंवादे च ।
"कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना ।
विनानन्दाश्रुकलया शुद्ध्येद्भक्त्या विनाशयः ॥
वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं
रोदित्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च ।
विलज्ज उद्गायति नृत्यते च
मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति ॥
यथोक्तभक्त्यशक्तौ तु भगवच्चरणाम्बुजम् ।
शरणागतभावेन कृतघ्नभीतिश्च समाश्रयेत ॥"
इति हरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥
अपि च । उत्तमभक्तेर्लक्षणं यथा —
"अन्याभिलाषिताशून्यं ज्ञानकर्म्माद्यनावृतम् ।
आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा ॥
तथा नारदपञ्चरात्रे ।
"सर्व्वोपाधिविनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्म्मलम् ।
हृषीकेण हृषीकेशसेवनं भक्तिरुच्यते ॥"
श्रीभागवतस्य तृतीयस्कन्धे च ।
"अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ।
सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ॥
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ।
स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः ॥"

इति ॥

सा उत्तमा भक्तिः षड्विधा यथा,—
"क्लेशघ्नी शुभदा मोक्षलघुताकृत् सुदुर्लभा ।
सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णाकर्षणी च सा ॥"
तत्राद्या क्लेशघ्नत्वम् ।
"क्लेशास्तु पापं तद्बीजमविद्या चेति ते त्रिधा ॥"
शुभदत्वं यथा,—
"शुभानि प्रीणनं सर्व्वजगतामनुरक्तता ।
सद्गुणाः सुखमित्यादीन्याख्यातानि मनी-

षिभिः ॥"

मोक्षलघुताकृद्यथा,—
"मनागेव प्ररूढायां हृदये भगवद्रतौ ।
पुरुषार्थास्तु चत्वारस्तृणायन्ते समन्ततः ॥"
सुदुर्लभा यथा,—
"साधनौघैरनासङ्गैरलभ्या सुचिरादपि ।
हरिणा चाश्वदेयेति द्विधा सा स्यात् सुदुर्लभा ॥"
सान्द्रानन्दविशेषात्मा यथा,—
"ब्रह्मानन्दो भवेदेष चेत् परार्द्धगुणीकृतः ।
नैति भक्तिसुखाम्भोधेः परमाणुतुलामपि ॥"
श्रीकृष्णाकर्षणी यथा ।
"कृत्वा हरिं प्रेमभाजं प्रियवर्गसमन्वितम् ।
भक्तिर्वशीकरोतीति श्रीकृष्णाकर्षणी च सा ॥"
सा उत्तमा भक्तिस्त्रिधा यथा,—
"सा भक्तिः साधनं भावः प्रेमा चेति त्रिधो-

दिता ॥"

साधनभक्तिर्यथा,—
"कृतिसाध्या भवेत् साध्यभावा सा साधनाभिधा ।
नित्यसिद्धस्य भावस्य प्राकट्यं हृदि साध्यता ॥"
भावभक्तिर्यथा,—
"शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसूर्य्यांशुसाम्यभाक् ।
रुचिभिश्चित्तमासृण्यकृदसौ भाव उच्यते ॥"

प्रेमभक्तिर्यथा,—
"सम्यङ्मसृणितस्वान्तो ममत्वातिशयाङ्कितः
भावः स एव सान्द्रात्मा बुधैः प्रेमा निगद्यते ॥"
इति भक्तिरसामृतसिन्धौ पूर्व्वविभागः ॥
भक्तिमान् [त्] त्रि (भक्तिरस्यास्तीति । भक्ति +
"तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ।" ५ । २ । ९४ ।
इति मतुप् ।) भक्तियुक्तः । यथा —
"गुणवान् पुत्त्रवान् श्रीमान् कीर्त्तिमान् भक्ति-

मान् भवेत् ।

ऐहिके परमैश्वर्य्यमन्ते नाथपदं व्रजेत् ॥"
इति शाम्भवीतन्त्रान्तर्गतमहाकालभैरवस्तोत्रम् ॥
अपि च ।
"अन्येऽपि ये विकर्म्मस्थाः शूद्राद्या नीचजातयः ।
भक्तिमन्तः प्रमुच्यन्ते कालेन मयि सङ्गताः ॥"
इति कौर्म्मे ४ अध्यायः ॥
भक्तियोगः, पुं, (भक्तेर्योगः भक्त्या यो योग इति वा ।) परमेश्वरे भजनसम्बन्धः । यथा,—
"भक्तियोगप्रकाशाय लोकस्यानुग्रहाय च ।
सन्न्यासाश्रममाश्रित्य कृष्णचैतन्यनामधृक् ॥"
इति चैतन्यभागवतम् ॥
अपि च ।
"वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहैतुकम् ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
(भक्तियोग उच्यते । यथा, गीतायाम् । १२ ।
१-२ । १४-२ ।
"एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्य्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥
श्रीभगवानुवाच ।
मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥
सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥१४॥
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्व्वारम्भपरित्यागी यो मे भक्तः स मे

प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे

प्रियः ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्ज्जितः ॥१८॥
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो

नरः ॥ १९ ॥

ये तु धर्म्मामृतमिदं यथोक्तं पर्य्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे

प्रियाः ॥" २ ॥

भक्तिरसः, पुं, भक्तिरेव रसः । यथा
"विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
स्वाद्यत्वं हृदि भक्तानामानीता श्रवणादिभिः ।

एवा ह्यष्टरति स्थायीभावा भक्तिरसो भवेत् ॥”
इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

भक्तिल पुं, (भक्तिं भङ्गीं लातीति । ला+क ।) साधुघोटक । यथा —
प्रभुभक्ता भक्तिलाश्च कुलीनेषु कुलोत्कटाः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

भक्तिदातरि त्रि ॥

भक्ष क भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा पर सक सेट ।) क भक्षयति । इति दुर्गादासः ॥

भक्ष ञ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा उभ सक -सेट ।) ञ भक्षति भक्षते । इति दुर्गादासः ॥

भक्षक त्रि, (भक्षयतीति । भक्ष+“ण्वुल्तृचौ ।” ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) खादक । भक्षण-पर । तत्पर्य्यायः । घस्मरः २ अद्मरः ३ । इत्यमरः ।३।१।२२ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।१।२५।
‘भक्ष्यभक्षकयोः प्रीतिर्विपत्तेः कारणं मतम् ।
शृगालात् पाशबद्धोऽसौ मृगः काकेन रक्षितः ॥”)

भक्षटक, पुं, (भक्ष+अटन् । ततः स्वार्थे कन् ।) क्षुद्रगोक्षुरक । इति राजनिर्घण्टः ॥

भक्षण, क्ली (भक्ष+भावे ल्युट् ।) द्रवेतरद्रव्य-गलाधःकरणम् । तत्पर्य्यायः । खादः २ खदनम् ३ खादनम् ४ अशनम् ५ निघसः ६ वल्भनम् ७ अभ्यवहारः ८ जग्धिः ९ जक्षणम् १० लेहः ११ प्रत्यवसानम् १२ घसिः १३ आहारः १४ प्राशनम् १५ अवष्वाणम् १६ विष्वाणम् १७ भोजनम् १८ जेमनम् १९ अदनम् २० । इति हेमचन्द्रः ॥ द्रव्यविशेषस्य भक्षणनिषेधो यथा कर्म्मलोचने ।
“शुष्कशाकं तथामांसं करेण मथितं दधि ।
तज्जन्धा दन्तधावञ्च सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥”

भक्षणीय, त्रि (भक्ष+अनीयर्) भक्ष्यद्रव्यम् । भक्षणयोग्यम् । इति भक्षधातोः कर्म्मण्यनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । २५ । “तन्न भेतव्यम् । त्वद्वचनेन भक्षणीयास्ते दायादाः ।”) तत्स्थापनविधिर्यथा, पाकराजेश्वरे ।
“पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमम् ।
तत्र भक्तं परिस्थाप्य मध्यभागे सुसंस्कृतम् ॥
सूपं सर्पिः पलं शाकं पिष्टमन्नं मतस्यकम् ।
स्थापयेद्दक्षिणे पार्श्वे भुञ्जानस्य यथाक्रमम् ॥
प्रलेहाद्या द्रवाः सर्व्वे पानीयं पानकं पयः ।
चोष्यं सन्धानकं लेह्यं सव्यपार्श्वे निधापयेत् ॥
सर्व्वान् इक्षुविकारांश्च पक्वान्नं पायसं दधि ।
पुरतः स्थापयेद्धीमान् तयोश्च मध्यतः ॥”

भक्ष(क्ष्य)पत्रा, स्त्री, (भक्षं वा भक्ष्यं भक्षणीयं पत्रमस्याः ।) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवृतिरस्या नागवल्लीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

भक्षित, त्रि, (भक्ष्यते स्मेति । भक्ष+कर्म्मणि क्तः ।) कृतभक्षणवस्तु । (यथा, हितोपदेशे ।१।
“भक्षितेनापि भवता नाहारो मम पुष्कलः ॥”) तत्पर्य्यायः । चर्व्वितम् २ लिप्तम् ३ प्रत्यवसितम् ४ गिलितम् ५ खादितम् ६ प्सातम् ७ अभ्यवहृतम् ८ अन्नम् ९ जग्धम् १० ग्रस्तम् ११ ग्लस्तम् १२ अशितम् १३ भुक्तम् १४ । इत्यमरः । ३।२।११ ॥ अशितम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥

भक्ष्य, त्रि, (भक्ष्यते इति । भक्ष+ण्यत् ।) भक्षितव्यम् । भक्षणीयम् । यथा । ‘प्रतिपदि कुष्माण्डं न भक्ष्यम् । दशम्यां कलम्बी न भक्ष्या । इति स्मृतिसर्व्वस्वम् ॥ अपि च, हितोपदेशे ।
“मासमेकं नरो याति द्वौ मासौ मृगशूकरौ ।
अहिरेकदिनं याति अद्य भक्ष्यो धनुर्गुणः ॥”
(भक्ष्यद्रव्याणि तेषां गुणादिकञ्च यथा,—
“वक्ष्याम्यतः परं भक्ष्यान् रसवीर्य्यविपाकतः ।
भक्ष्याः क्षीरकृतास्त्वल्या हृद्या हृद्या सुगन्धिनः ॥
अदाहिनः पुष्टिकरा दीपना पित्तनाशनाः ॥
तेषां प्राणकरा हृद्या घृतपूराः कफावहाः ।
वातपित्तहरा वृष्या गुरवो रक्तमांसलाः ॥
त हृद्या गौडिकाभक्ष्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।
अदाहिनः पित्तहराः शुक्रलाः कफवर्द्धनाः ॥
मधुमस्तकसंयावाः पूपा ये ते विशेषतः ।
गुरवो त हृद्याश्चैव मोदकास्तु सुदुर्ज्जराः ॥
रोचनो दीपनः स्वर्य्यः पित्तघ्नः पवनापहः ।
गुरुश्चूतमश्चैव सट्टकः प्राणवर्द्धनः ॥
हृद्यः सुगन्धिर्मधुरः स्निग्धः कफकरो गुरुः ।
वातापहस्तृप्तिकरो बल्यो विष्यन्दनः स्मृतः ॥
त हृद्या वार्तापिष्टाश्च भक्ष्याः बल्यास्तु सामिताः ।
हृद्याः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥
सुशर्दिवेशवाराणां पूषा विष्टम्भिनो मताः ।
वेसवारे सांपिष्टे सम्पूषा गुरुह हृद्या ॥
प्रातलाः श्लेष्मजननाः शष्कुल्यः कफपित्तलाः ।
वीर्य्योष्णा पैष्टिका भक्ष्या कफपित्तप्रकोपणाः ॥
विदाहिनो नातिबला गुरवश्च विशेषतः ।
वैदला लघवो भक्ष्या कषायाश्चसमारुताः ॥
विष्टम्भिनः पित्तसमाः श्लेष्मघ्ना भिन्नवर्च्चसः ।
बल्या वृष्यास्तु गुरवो विज्ञेया माषसाधिताः ॥
कूर्च्चिका विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः ।
विरूढ़कृता भक्ष्या गुरवोऽनिलपित्तलाः ॥
विदाहोत्क्लेशजनना रूक्षा दृष्टिप्रदूषणाः ।
हृद्याः सुगन्धिनो वृष्या लघवो घृतपाचिताः ॥
वातपित्तहरा बल्या वर्णदृष्टिप्रसादनाः ।
विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुपाकिनः ॥
उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्त्वक्प्रदूषणाः ।
फलमांसेक्षुविकृतितिलमाषोपसंस्कृताः ॥
भक्ष्या बल्यास्तु गुरवो त हृद्या हृदयप्रियाः ।
कपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः ॥
सुपक्वास्तनवश्चापि भूयिष्ठं लघवो मताः ।
संकिलाटादयो भक्ष्या गुरवः कफवर्द्धनाः ॥”
“आमान्वितमसंकीर्णं सुचिकार्य्यं महानसम् ॥
तत्राप्तैर्गुणसम्पन्नमन्नं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् ।
शुचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापयेद्भिषक् ॥”
“घृतं कार्ष्णायसे देयं पेया देया तु राजते ॥
फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्वैदलेषु च ।
परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् ॥
प्रद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् ।
कट्वराणि खडांश्चैव सर्व्वान् शैलेषु दापयेत् ॥
काचस्फाटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।
दद्याद्वैदूर्य्यपात्रेषु रागषाडवसट्टकान् ॥
पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ।
सूदः सूपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् ॥
फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ।
तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥
प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।
खड्गान् यूषांश्च पेयांश्च सव्ये पार्श्वे प्रदापयेत् ॥
सर्व्वान् गुडविकारांश्च रागषाडवसट्टकान् ।
पुरस्तात् स्थापयेत् प्राज्ञो द्वयोरपि च मध्यतः ॥
एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ।”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

भक्ष्यकार त्रि (भक्ष्यं भक्ष्यद्रव्यं करोतीति । कृ+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।) पिष्टकविक्रयजीवी । पिष्टकशिल्पी । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । आपूपिकः २ कान्दविकः ३ । इत्यमरः । २।९।२८ ॥ पूपिकः ४ पूपविक्रयी ५ मोदकादिविक्रयी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

भक्ष्याभक्ष्य क्ली, (भक्ष्यमभक्ष्यञ्च ।) खाद्याखाद्य-द्रव्यम् । यथा,—
“भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकानि ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
अत्र शिष्टा यथा ब्रूयुस्तथा कार्य्यविनिर्णयः ॥”
इत्येकादशीतत्त्वे शङ्खवचनम् ॥ * ॥
नारद उवाच ।
“भक्ष्यं किञ्चाप्यभक्ष्यञ्च द्विजानां गृहिणां प्रभो ! ।
यतीनां वैष्णवानाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् ॥
किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यमभोज्यं भोज्यमेव च ।
सर्व्वं कथय सर्व्वज्ञ ! सर्व्वेश ! सर्व्वकारण ! ॥”
श्रीमहेश्वर उवाच ।
“कश्चित्तपस्वी विप्रश्च निराहारी चिरं मुनिः
कश्चित् समीरणाहारी फलाहारी च कश्चन ॥
अन्नाहारी यथा लोके गृही च गृहिणीयुतः ।
येषामिच्छा च या ब्रह्मन् ! तेषां विविधा गतिः ॥
हविष्यान्नं ब्राह्मणानां प्रशस्तं गृहिणां सदा ।
नारायणोच्छिष्टमिष्टमनिवेद्यमभक्ष्यकम् ॥
अन्नं विष्ठा जलं मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदनम् ।
विप्राणां सर्व्वपापोत्थमन्नं च हरिवासरे ॥
ब्राह्मणः कामतोऽन्नञ्च यो भुङ्क्ते हरिवासरे ।
त्रैलोक्यजनितं पापं सोऽपि भुङ्क्ते न संशयः ॥
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं न भोक्तव्यञ्च नारद ! ।
गृहिभिर्ब्राह्मणैरन्नं सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥
गृही शैवश्च शाक्तश्च ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
प्रयाति कालसूत्रञ्च भुक्त्वा च हरिवासरे ॥
कृमिभिः शाल्यमानेश्च भक्षितस्तत्र तिष्ठति ।
विण्मूत्रमसनं कृत्वा यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
जन्माष्टमीदिने रामनवमीदिवसे हरेः ।
शिवरात्रौ च यो भुङ्क्ते सोऽपि द्विगुणपातकी ॥

उपवासासमर्थश्चेत् फलमूलजलं पिबेत् ।
नष्टे शरीरे स भवेदन्यथा चात्मघातकः ॥
सकृद्भुङ्क्ते हविष्यान्नं विष्णोर्नैवेद्यमेव च ।
न भवेत् प्रत्यवायी स चोपवासफलं लभेत् ॥
एकादश्यामनाहारो गृही विप्रश्च भारत ! ।
ते च तिष्ठन्ति वैकुण्ठे यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥
गृहिणां शैववैष्णवानामिदमुक्तञ्च नारद ! ।
विशेषतो वैष्णवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
नित्यं नैवेद्यभोजी च श्रीकृष्णस्य च वैष्णवः ।
नित्यं व्रतोपवासानां जीवन्मुक्तो लभेत् फलम् ॥
वाञ्छन्ति तस्य संस्पर्शं तीर्थानि सर्व्वदेवताः ।
आलापं दर्शनञ्चैव सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
छिन्नममन्नं पृथुकं शुक्लं देशविशेषके ।
नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥
अभक्ष्यञ्च यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् ।
ताम्बूलञ्च यथा ब्रह्मन् ! तथैते वस्तुनी ध्रुवम् ॥
ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥
सर्व्वेषां ब्राह्मणानाञ्च अभक्ष्यं शृणु नारद ! ।
यदुक्तं सामवेदे च हरिणा चाह्निकक्रमे ॥
ताम्रपात्रे पयःपानं उच्छिष्टे घृतभोजनम् ।
दुग्धं लवणसार्द्धञ्च सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु ।
ऐक्षवं ताम्रपात्रस्थं सुरातुल्यं न संशयः ॥
उत्थाय वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ॥
सुरापीती स विज्ञेयः सर्व्वधर्म्मवहिष्कृतः ॥
अनिवेद्य हरेरन्नं भक्षणञ्च नित्यशः ।
पीतशेषं जलञ्चैव गोमांससदृशं मुने ! ॥
वानिङ्गनफलञ्चैव गोमांसं कार्त्तिके स्मृतम् ।
माघे च मूलकञ्चैव कलम्बी शयने तथा ॥
श्वेतवर्णञ्च लाबञ्च मसूरं मत्स्य एव च ।
सर्व्वेषां ब्राह्मणानाञ्च त्याज्यञ्च सर्व्वदेशतः ॥
मत्स्यांश्च कामतो भुक्त्वा चोपवासत्र्यहं वसेत् ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ब्राह्मणः ॥
प्रतिपत्सु च कुष्माण्डमभक्ष्यमर्थनाशनम् ।
द्वितीयायाञ्च वृहतीभोजको न स्मरेद्धरिम् ॥
अभक्ष्यञ्च पटोलञ्च शत्रुवृद्धिकरं परम् ।
तृतीयायाञ्चतुर्थ्याञ्च मूलकं धननाशकम् ॥
कलङ्ककारणञ्चैव पञ्चम्यां विल्वभक्षणम् ।
तिर्य्यग्योनिं प्रापयेत्तु षष्ठ्याञ्च निम्बभक्षणम् ॥
रोगवृद्धिकरञ्चैव सप्तम्यां तालभक्षणम् ।
नारिकेलफलं भक्ष्यमष्टम्यां बुद्धिनाशनम् ॥
तुम्बी नवम्यां गोमांसं दशम्याञ्च कलम्बिका ।
एकादश्यां तथा शिम्बी द्वादश्यां पूतिका तथा ॥
त्रयोदश्यान्तु वार्त्ताकीभक्षणं पुत्रनाशनम् ।
चतुर्द्दश्यां माषभक्ष्यं महापापकरं परम् ॥
पञ्चदश्यां तथा मांसमभक्ष्यं गृहिणां मुने ! ।
गृहिणां शोणितं मांसं भक्ष्यमन्यदिने द्विजे ॥
मांसञ्च रक्तशाकञ्च कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
निषिद्धं शयने चैव कूर्म्ममांसञ्च शोभितम् ॥
रात्रौ च दधिसक्तञ्च शयनं सन्ध्ययोर्दिवे ।
दत्तकाचीरान्नञ्च पुंश्चलीनामभक्ष्यकम् ॥

शूद्राणां याजकानाञ्च शूद्रश्राद्धान्नमेव च ।
अभक्ष्याणाञ्च विप्राणां । यदन्नं वृषलीपते ! ॥
ब्रह्मन् ! वाहुषिकान्नञ्च गणकानामभक्ष्यकम् ॥
अग्रदानीद्विजानाञ्च चिकित्साकारकस्य च ।
हस्ताचिन्नाहृतं तैलमग्राह्यञ्चाप्यभक्ष्यकम् ।
मृते स्वर्गे भाद्रपदे मांसं गोमांसतुल्यकम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २७ अध्यायः पाद्मे स्वर्गखण्डे ३१ अध्यायश्च ॥

नारद उवाच ।

“वर्णानाञ्च चतुर्णाञ्च भक्ष्याभक्ष्यञ्च साम्प्रतम् ।
विपाकं कर्म्मणाञ्चैव सर्व्वेषां प्राणिनामपि ॥
कथयस्व महाभाग ! कारणानाञ्च कारण ! ।
यतोऽन्यं कञ्च पृच्छामि नितान्तं सन्त-
मीश्वर ! ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भक्ष्याभक्ष्यं चतुर्णाञ्च वर्णानाञ्च यथोचितम् ।
वेदोक्तं श्रूयतां तात ! सावधानं निशामय ॥
अथ पात्रे पयः पानं गव्यं विष्ठासमेव च ।
ब्रह्मादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकं तथा ॥
फलं मूलञ्च यत्किञ्चिदभक्ष्यं मनुरब्रवीत् ।
दग्धान्नं लप्नसौवीरमभक्ष्यं ब्रह्मणा मतम् ॥
नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु ।
गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं सर्व्वं मद्यं घृतं विना ॥
ताम्रपात्रे पयःपानमुच्छिष्टे घृतभोजनम् ।
दुग्धं सलवणञ्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
अभक्ष्यं मधुमिश्रञ्च घृतं तैलं गुडं तथा ।
आर्द्रकं गुडसंयुक्तमभक्ष्यं श्रुतिसम्मतम् ॥
शीतशेषं जलञ्चैव माघे च मूलकं तथा ।
द्विर्भोजनञ्च दिवसे सन्ध्ययोर्भोजनं तथा ॥
भक्ष्यञ्च रात्रिशेषे च ध्रुवं प्राज्ञः परित्यजेत् ।
पानीयं पायसं चूर्णं घृतं लवणमेव च ॥
स्वस्तिकं लवणञ्चैव क्षीरं तक्रं तथा मधु ।
हस्तादत्तगृहीतञ्च सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
कर्पूरं रौप्यपात्रस्थमभक्ष्यं श्रुतिसम्मतम् ।
परिवेशनकारी चेद्भोक्तारं स्पृशते यदि ॥
अभक्ष्यञ्च तदन्नञ्च सर्व्वेषामेव सम्मतम् ।
बकुलानां गण्डकानां महिषाणाञ्च पक्षिणाम् ॥
सर्पाणां शूकराणाञ्च गर्द्दभानां विशेषतः ।
मार्जाराणां शृगालानां कुक्कुराणां ब्रजेश्वर ! ॥
व्याघ्राणामपि सिंहानां त्याज्यं मांसं नृणां सदा ।
जलौकसाञ्च नक्राणां गोधिकानां तथैव च ॥
मण्डूकानां कर्कटीनां चञ्चुकानाञ्च निश्चितम् ।
गवाञ्च चमरीणाञ्च करी मांसमभक्ष्यकम् ॥
हस्तिनां घोटकानाञ्च शुनामेव च रक्षसाम् ।
दंशञ्च मशकञ्चैव मक्षिका च पिपीलिका ॥
अन्येषाञ्च निषिद्धानां लोके वेदे ब्रजेश्वर ! ।
वानराणां भल्लूकानां शरभाणां तथैव च ॥
निषिद्धं खञ्जनाभीनां गर्द्दभानाञ्च मांसकम् ।
अभक्ष्यं महिषाणाञ्च दुग्धं दधि घृतं तथा ॥
स्वस्तिकञ्च तथा चक्रं विप्राणां नवनीतकम् ।
मांसतुल्यं भवेत् तस्य दुग्धादिकं तथा ॥
वर्णानाञ्च चतुर्णाञ्चाप्यभक्ष्यञ्च श्रुतौ श्रुतम् ।

अभक्ष्यमार्द्रकञ्चैव सर्व्वेषाञ्च रवेर्दिने ॥
पयःपित्तं जलञ्चान्नं विप्राणां दुग्धमेव च ।
वर्णानाञ्च चतुर्णाञ्चावीरान्नस्य च भक्षणम् ॥
तदन्नञ्च सुरातुल्यं गोमांसाधिकमेव च ।
अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते ब्राह्मणो ज्ञानदुर्ब्बलः ।
पितृदेवार्च्चनं तस्य निष्फलं मनुरब्रवीत् ॥
ब्राह्मणानां वैष्णवानामभक्ष्यं मत्स्यमेव च ।
इतरेषामभक्ष्यञ्च पञ्चपर्व्वसु निश्चितम् ॥
पितृदेवावशेषे च भक्ष्यं मांसं न दूषितम् ।
पञ्चपर्व्वसु त्याज्यञ्च सर्व्वेषां मनुरब्रवीत् ॥
असंस्कृतञ्च लवणं तैलञ्चाभक्ष्यमेव च ।
भक्ष्यं पवित्रं सर्व्वेषां यज्ञे वह्निसंस्कृतम् ॥
एकहस्ते घृतं तोयमभक्ष्यं सर्व्वसम्मतम् ।
आविलं कृमियुक्तञ्चापरिशुद्धमनिर्म्मलम् ॥
अभक्ष्यं ब्राह्मणानाञ्च वैष्णवानां विशेषतः ।
अनिवेद्य हरेरेव यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
पिपीलिकाभिश्रितञ्च मधु गव्यं गुडं तथा ।
यत्किञ्चिद्वस्तु वा तात ! न भक्ष्यञ्च श्रुतौ श्रुतम् ॥
पक्षिभक्ष्यं कीटभक्ष्यं शुष्कं पक्वफलन्तथा ।
काकभक्ष्यमभक्ष्यञ्च सर्व्वेषां द्रव्यमेव च ॥
घृतपक्वं तैलपक्वं मिष्टान्नं शूद्रसंस्कृतम् ।
अभक्ष्यं ब्राह्मणानाञ्च शूद्रस्य चिपीटकम् ॥
सर्व्वेषामशुचीनाञ्च जलमन्नं परित्यजेत् ।
अशौचान्तात् परदिने शुद्धमेव न संशयः ॥
विपाकं कर्म्मणामेव दुष्करं श्रुतिसम्मतम् ।
भक्ष्याभक्ष्यञ्च कथितं यथाज्ञानं ब्रजेश्वर ! ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ॥
“भक्ष्याभक्ष्यञ्च ते शिष्य ! वेदितव्यं तदन्तरे ।
करीरस्य वधं शस्तं फलान्यौदुम्बरस्य च ॥
सद्यो भक्ष्यो भवेत्तेन अभक्ष्या पूतिवासिका ।
न भक्षणीयं वाराह मांसं मत्स्यश्च सर्व्वशः ॥
अभक्ष्या ब्राह्मणैर्ह्येते दीक्षितैर्हि न संशयः ॥”
इति वाराहे ब्राह्मणदीक्षासूत्रनामाध्यायः ॥

भक्ष्यालाबुः, स्त्री, (भक्ष्या भक्षार्हा अलाबुः ।) राजालाबुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भगः, क्ली पुं (भज्यते अनेनास्मिन् वेति एतदाश्रित्यैव कन्दर्पं सेवते इति भावः । भज सेवायाम् + “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति घः । “खनो घ च ।” ३।३।१२५ । चितकरणमन्यतोऽप्ययमिति विज्ञापनार्थम् इति वृत्तिकृद्भट्टोजीदीक्षित ।) स्त्रीचिह्नम् । तत्पर्य्यायः । योनिः २ । इत्यमरः ।२।६।७६॥ वराङ्गम् ३ उपस्थः ४ स्मरमन्दिरम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भजन्त्यनेनेति भगो मेहनम् । भजन्त्यस्मिन्निति भगं योनिः । अत्र भगशब्देन द्वयमपि कथ्यते । इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थे भागे ॥
“ब्रह्मा वृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्य्यस्तथाश्विनौ ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥”
इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥) रतिगृहम् ६ जन्मवर्त्म ७ अधरम् ८ अवाच्यदेश, ९ प्रकृतिः १० अपथम् ११ स्मरकूप १२

अप्रदेश १३ प्रकृति १४ पुण्यौ १५ सवारमार्ग १६ गुह्यम् १७ स्मरागारम १८ स्मरध्वजम १९ रत्यङ्गम् २० रतिकुहरम २१ कलत्रम २२ अध २३। इति शब्दरत्नावली॥ तस्य लक्षणम्। यथा —

"विस्तीर्णञ्च गभीरञ्च द्विविध भगलक्षणम्।"

तद्गुणा यथा,—

"कूर्म्मपृष्ठ गजस्कन्ध पद्मगन्ध सुकोमलम्।
अकोमल सुविस्तीर्ण पञ्चैते च भगोत्तमा॥"

तद्दोषा यथा,—

"शीतल निम्नमशुष्क गोजिह्वासदृश परम्।
इत्युक्त कामशास्त्रज्ञैर्भगदोषचतुष्टयम्॥
विस्तीर्णे सुघन योज्य गभीरे वंशबीजकम्।'

इति रतिमञ्जरी॥

तस्य शुभाशुभलक्षणम्। यथा,—

"शुभ कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भग।
वामोन्नतस्तु कन्याज पुत्रजो दक्षिणोन्नत॥
आखुरोमा गूढमणि स्वाश्लिष्ट सहत पृथु।
तुङ्ग कमलवर्णाभ शुभोऽश्वत्थदलाकृति॥
कुरङ्गखुररूपो यश्चुल्लिकोदरसन्निभ।
रोमशो विवृतास्यश्च दृश्यनासोऽनतुभग॥
शङ्खावर्त्तो भगो यस्या सा गर्भमिह नेच्छति।
चिपिट कर्परकार किङ्करीपददो भग॥
वशवेतसपत्राभो गजरोमोच्चनासिक।
विकट कुटिलाकारो लम्बगल्लस्तथाशुभ॥'

इति स्कान्दे काशीखण्डे ३७ अध्याय॥

श्री। वीर्य्यम्। इच्छा। ज्ञानम्। वैराग्यम्। कीर्त्ति। माहात्म्यम्। ऐश्वर्य्यम्। (यथा भागवते। २। ७। ६।

"यद्वैणसुत्पथगत द्विजवाक्यवज्र
निष्प्लुष्टपौरुषभग निरये पतन्तम्॥"

"निष्प्लुष्ट दग्ध पौरुष भगमैश्वर्य्यञ्च यस्य।' इति तट्टीकाया स्वामी॥) यत्न। धर्म्म। मोक्ष। इति मेदिनी। ग,१४॥ पुसा गुदमुष्क मध्यभाग। इति राजनिर्घण्ट॥ श्री। यश। सौभाग्यम्। (यथा, भागवते। १। १७। १।

"यस्य राष्ट्रे प्रजा सर्व्वास्त्रस्यन्ते साध्व्य-
साधुभि।
तस्य मत्तस्य नश्यन्ति कीर्त्तिरायुर्भगो गति॥"

"भगो भाग्यम्।" इति तट्टीकाया स्वामी॥) कान्ति। रूप्य। शम्भुविशेष। चन्द्र। इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी॥ पूर्व्वफल्गुनीनक्षत्रम्। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।

"अश्वतामाग्र्युलाश्च भगे सर्पिस्तदुत्तरे॥"

भग पु (भज्यते इति। भजसेवायां+"पुसि सज्ञाया घ प्रायेण।" ३। ३। ११८। इति घ। "खनो घ च।" ३। ३। १२५। इति चितकरणाद्वा घ।) रवि। इति मेदिनी॥ ग, १४। स्त्रीवीर्य्यम्। यथा,—

"ज्ञानवैराग्ययोर्नौ भगमस्त्री तु भास्करे।"

इति रुद्र॥

(भजनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ३। ३६। ५।

"इन्द्रो भगो वाजदा अस्य गाव
प्रजायन्ते दक्षिणा अस्य पूर्व्वी॥'

"भग सर्व्वैर्भजनीय स इन्द्र।" इति तद्भाष्ये सायन॥ द्वादशादित्यभेद। यथा ऋग्वेदे। २। २७। १।

"इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नू
सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि।
शृणोतु मित्रो अर्य्यमा भगो नस्तुवि
जातो वरुणो दक्षो अश॥"

यथा च महाभारते। १। ६५। १५-१६।

'धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वश एव च।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा॥
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्याना गुणाधिक॥"

रुद्रांशो वीरभद्रोऽस्य भगस्य दक्षयज्ञे नेत्रे उत्पाटितवान्। यथा, भागवते। ४। ५। १८।

"भगस्य नेत्रे भगवान् पातितस्य रुषा भुवि।
उज्जहार सदस्थोऽक्ष्णा य शपन्तमसूसुचत॥"

ऐश्वर्य्यादिषट्कम्। यदुक्तम्।

"ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशस श्रिय।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णा भग इतीङ्गना॥"

भोगाश्रयत्वम्। यथा, भागवत।१।१६।२९।

'प्रागल्भ्य प्रश्रय शील सह ओजो बल भग।
गाम्भीर्य्य स्थैर्य्यमास्तिक्य कीर्त्तिमानोऽनह
ङ्कृति॥

"भग भोगास्पदत्वम।' इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी॥ स्थूलमङ्गलाभिमानी। यथा, रामायणे। ३। १२। १८।

"विष्णो स्थान महेन्द्रस्य स्थानञ्चैव विवस्वत।
सोमस्थान भगस्थान स्थान कौवेरमेव च॥'

'भग स्थूलमङ्गलाभिमानी।" इति तट्टीकाया रामानुज॥)

भगण पु (भाना नक्षत्राणा गण समूह।) नक्षत्रसमूह। शीघ्रगामिना ग्रहाणामल्पेन कालेन मन्दगामिना ग्रहाणा महता कालेन पूर्व्वगत्या पाताना पश्चिमगत्या परिवर्त्तनेनाश्विन्यादिरेवत्यन्तनक्षत्रभोगकाल। षष्टिविकलाभि कला षष्टिकलाभिर्भागस्त्रिंशद्भागै राशिर्द्वादशराशिभिर्भगण। यथा,—

"शीघ्रगस्तान्यथाल्पेन कालेन महताल्पग।
तेषान्तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगण स्मृत॥
विकलाना कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते।
तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते॥
युगे सूर्य्यज्ञशुक्राणा खचतुष्करदार्णवा
४३२ ०।
कुजार्किगुरुशीघ्राणा भगणा पूर्व्वयायिनाम्॥
इन्दो रसाग्नित्रित्रीषुसप्तभूधरमार्गणा
५७७५३३३६।
दस्रत्र्यष्टरसाङ्काक्षिलोचनानि कुजस्य तु
२२९६८३२॥
बुधशीघ्रस्य शून्यर्त्तुखाद्रित्र्यङ्कनगेन्दव
१७९३७०६०।
बृहस्पते खदस्राक्षिवेदषड्वह्नयस्तथा
३६४२२०।
सितशीघ्रस्य षट्सप्तत्रियमाश्विखभूधरा
७०२२३७६।
शनेर्भुजङ्गषट्पञ्चरसवेदनिशाकरा १४६५६८॥
चन्द्रोच्चस्याग्निशून्याश्विवसुसर्पार्णवा
४८८२०३ युगे।
वाम पातस्य सप्ताग्नियमाश्विशिखिदस्रका
२३२२३८॥

इति सूर्य्यसिद्धान्त॥ *॥

अपि च। ग्रहाणा मन्दोच्चाना चलोच्चाना ग्रहपातानाञ्च भगणान् श्लोकषट्केनाह।

अकस्मात्कृतुषपञ्चय विधरद्रि कोटिगुणिता रवे
र्भ्य। ४३२ एत एव शनिर्क्षत्र
भूसुवा कीर्त्तिताश्च गणकैश्चलोच्चका॥ १॥
शावमशास्त्रगगवामरेन्द्रियश्माधराद्रिविषया
५७७५३३ ... शिमगुने।
युग्मयुग्मशरनागलोचनव्यालषस्ववयमाश्विनोऽ
सृज २२९६८२८५२२॥ २॥
सिन्धुसिन्धुरनवाष्टगोऽङ्कषट्त्र्यङ्कसप्तशशिनो
१७९३६९९८९८४ ज्ञशीघ्रजा।
पञ्चपञ्चयुगषट्कलोचनद्वाब्धिषड्गुणमिता
३६४२२०४५५ गुरोर्मता॥ ३॥
द्विनन्दवेदाङ्कगजाग्निलोचनद्विशून्यशैला
७०२२३८९४९२ सितशीघ्रपर्य्यया।
शुनङ्गनन्दद्विनगाङ्गबाणषट्शतेन्दव
सूर्य्यसुतस्य पर्य्यया १४६५६७२९८॥ ४॥
खाष्टाब्धयो४८० उष्णगजबुद्धिवियद्द्विपाब्धयो
४८० १ ५८५८ द्वाङ्कयमा २९२ रदागमय ३३२।
शरेष्विभा८५५ खाद्यरसा ६५ शङ्कुसागरा ४१
स्तु पूर्व्वगत्या तरणेन्दुभूभुजा॥ ५॥
गजाष्टिभजाब्धरदाश्विन २३२३१११६८ कुभृद्गसाश्विन २६७ कुद्विशरा ५२१ क्रमशश्च ६२।
चिनन्दनागा ८९३ युगकुञ्जरषवो ५८४
निशाकरादग्रजपातपर्य्यया॥ ६॥"

इति सिद्धान्तशिरोमणि॥ *॥

ग्रहाणा पूर्व्वगमनेन कल्पे एते पर्य्यया। तथा मन्दोच्चानाञ्च प्रागगत्या एतावन्त। पाताना पश्चिमगत्या एतावन्तो भवन्ति। अत्रोपपत्ति सा तु तद्भाषाकुशलेन तन्त्रेश्वसख्यानेन श्रुतगोलेनेव श्रोतु शक्यते नान्येन। ग्रहमन्दशीघ्रपाता स्वस्वमार्गेषु गच्छन्त एतावत पर्य्ययान् कल्पे कुर्व्वन्तीत्यत्रागम एव प्रमाणम्। इति तट्टीका॥

भगदत्त, पु,(भगमैश्वर्य्य दत्तमनेन इति।) नरकराजस्य ज्येष्ठपुत्र। स तु प्राग्ज्योतिषपुराधिप। यथा,

"ऋतुमत्यान्तु जायाया कालेन नरक क्रमात्।
भगदत्त महाशौर्य्य मदवन्त सुमालिनम्॥
चतुरो जनयामास पुत्रांस्ताञ्च शिशि सुत॥"

श्रीभगवानुवाच।

"भारावतरणे देवि। नरकस्य वध पुरा।
त्वयैव प्रार्थितो यस्मात तनाशौ निहतो मया॥

पालयिष्येऽस्य सन्तान देवि ! त्वद्वचनादहम् ।
प्राग्ज्योतिषेऽभिषेक्ष्यामि नृपार भगदत्तकम् ॥
पृथिव्यां नारदेनैव रक्षित केशवस्तदा ।
भगदत्त भौमसुत प्राग्ज्योतिषपुरोत्तमे ।
अभिषिच्य तदा भूप पुरञ्च स्वं न्यवेशयत ॥”

इति कालिकापुराणे ३९ अध्याय ॥

(यथा च महाभारते । २ । २६ । ८ ॥
“स तानपि महेष्वासान् विजित्य भरतर्षभ । ।
तैरेव सहितै सर्व्वै प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ॥’
तत्र राजामहानासीद्भगदत्तो विशाम्पते । ।
तेनासीत सुमहद्युद्ध पाण्डवस्य महात्मन ॥”)

भगदैवत, क्ली, (भगो योनिदेवत देवता यस्य ।)
पूर्व्वफल्गुनीनक्षत्रम् । तत्तु इक्षवतेर्व्वक्षनक्षत्रम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“विशाखाभलतोयानि वैश्वाय भगदैवतम् ।
पुष्या पौष्णो यम सर्पो जन्मभान्यक्रमात ॥”

भगन्दर पुं, (भग गुह्यमुष्कमध्यस्थान दारय तीति । “दृ+णिच्+पूःसर्व्वयोर्दारिसहोः ।’ ३ । २ । ४१ । इत्यच । “भगे च दारेर्ति वक्तव्यम् ।” इति काशिकोक्ते खच् । “खचि ह्रस्व ।” ६ । ४ । ९४ । इति ह्रस्व । मुमृच ।)
अपानदेशे व्रणरोगविशेष । तस्य रूपमाह ।
“गुदस्य द्व्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वत पिडकार्त्तिकृत ।
भिन्नो भगन्दरो ज्ञेय स च पञ्चविधो भवेत ॥”
अर्त्तिकृत् पीडाकृत् । पञ्चविध वातकपैत्तिकश्लैष्मिकसान्निपातिकशल्यजभेदै ॥ भगन्दर शब्दस्य निरुक्तिमाह भोज ।
“भग परिसमन्ताद्यो गुदवस्ती तथैव च ।
भगवद्दारयेद्यस्मात्तस्मादेष भगन्दर ॥”
भगवन्निमेनेति भगं मेहनम् । भगवत्त्विक्षिरिति भग योनि । अत्र भगशब्देन द्वयमपि कथ्यते ।
भगवत योनिवत् ॥ पूर्व्वरूपादीनि यथा,—
“कटीकपालनिस्तोददाहकण्डुरुजादय ।
भवन्ति पूर्व्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥”
कटीकपालमत्र कटीपश्चकम् ॥ वातिक शतपोनकसञ्ज भगन्दरमाह ।
“कषायरूक्षैरतिकोपितोऽनिल-
स्त्वपानदेशे पिडकां करोति याम् ।
उपेक्षणात् पाकमुपैति दारुण
रुजाश्च भिन्नारुणफेनवाहिनीम् ॥
तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां
व्रणैरनेकै शतपोनकं वदेत् ।
दारुण अतिदारुणात । व्रणैरनेकै सूक्ष्ममुखै । शतपोनकचालनी तत्तुल्यम् ॥ पैत्तिकमुष्ट्रग्रीव सञ्ज्ञमाह ।
“प्रकोपणै पित्तमतिप्रकोपित
करोति रक्तां पिडकां गुदे गताम् ।
तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीं
भगन्दरश्चोष्ट्रशिरोधर वदेत् ॥”
आशुपाकाहिमपूतिवाहिनीम् । शीघ्रपाकाम् उष्णदुर्गन्धवाहिनीञ्च । तदा त भगन्दर उष्ट्रशिरोधर उष्ट्रग्रीवसञ्ज्ञ वदेत । उष्ट्रग्रीवसञ्ज्ञ । पिडकाकालीनवक्रतयोष्ट्रग्रीवाकारत्वेन ॥ * ॥ श्लैष्मिकपरिस्राविसञ्ज्ञमाह ।
“कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदन ।
श्वेतावभास कफज परिस्रावी भगन्दर ॥”
कठिन पिडकावस्थायां परिस्रावी निरन्तर स्रवणशील ॥ * ॥ सान्निपातिकशम्बूकावर्त्त सञ्ज्ञमाह ।
“बहुवर्णरुजास्रावा पिडका गोस्तनोपमा ।
शम्बूकावर्त्तवन्नाडी शम्बूकावर्त्तको मत ॥”
बहुवर्णरुजास्रावा बहुशब्दो वर्णादिभि प्रत्येक सम्बध्यते । नाडी स्रावमार्ग ॥ * ॥
शल्यजमुन्मार्गसञ्ज्ञमाह ।
“क्षताङ्गति पायुगतास्त्ववृत्ते
र्मुपेक्षणात् क्षुत् क्रमयो विदार्यते ।
प्रकुर्व्वते मार्गमनेकधा मुखै
र्व्रणैस्तमुन्मार्गभगन्दर वदेत ॥
क्षतात कण्टकादिना नखेन
कण्डूयनादिना वाभिघातात ।
गति स्राव उन्मार्गभगन्दरम् । एतस्य क्रमिकृतमार्गो पुरीषादिनिर्गमादुन्मार्गसञ्ज्ञा ॥”
कष्टसाध्यमसाध्यञ्चाह ।
“घोरा साधयितु दु खा सर्व्व एव भगन्दरा ।
तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थ क्षतजश्च विशेषत ॥
वातमूत्रपुरीषाणि शुक्रञ्च क्रमयस्तथा ।
भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥”
अथ भगन्दरस्य चिकित्सा । यथा,—
‘अथास्य पिडकामेव तथा यत्नादुपाचरेत ।
शुद्ध्यसृक्स्रुतिसेकाद्यैर्यथा पाक न गच्छति ॥
पुनर्नवाच्छताशुण्ठीपिष्टिकावदरे छत ।
लेपाय पिडकावस्थे कल्क शस्तो भगन्दरे ॥
पय पिष्टैस्तिलारिष्टमधुकै शीलवे छत ।
लेपो भगन्दरे शस्त पक्तिक वेदनापति ॥”
अरिष्टो निम्ब ॥
“सुमनायाश्च पत्राणि गुडूची विश्वभेषजम् ।
सैन्धवं तक्रसपिष्टं लेपाद्धन्ति भगन्दरम् ॥”
सुमना जातिस्तस्या पत्रम् ।
“पिडकानामपक्वानामपतर्पणपूर्व्वकम् ।
कर्म कुर्य्याद्विरेकान्त भिन्नानां व्रणवत क्रिया ॥
निशार्कक्षीरसिन्धूत्थपुराश्वहनकल्कृदै ।
सिद्धमभ्यञ्जने तैल भगन्दरहरं परम् ॥”
पुरो गुग्गुलु । अश्वहननस्करा करवीर पत्राणि । निशादितैलम् ॥ * ॥
“त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चांशैकयोजिता ।
गुटिका शोथगुल्मार्शोभगन्दरवतां हिता ॥”
नववार्षिको गुग्गुलु ॥ * ॥
“शस्त्रक्रियापि कथिता शस्त्रसाध्य भगन्दरे ।
सा च तेनैव कर्त्तव्या शस्त्रशास्त्रमवैति य ॥
व्यायामं मैथुनं युद्ध पृष्ठयान गुरूणि च ।
रूढव्रणोऽपि यत्नेन वर्जयेद्वत्सर नर ॥”

इति भावप्रकाशे भगन्दराधिकार ॥

अपि च ।
“अङ्गन स्वेदन लेपविस्रावणविरेचने ।
रक्तमोक्षादिभि शीघ्र गुदजां पिडकां जयेत ॥
तथा यत्न भिषक कुर्य्याद्यथा पाक नियच्छति ।
अपक्व वाथ पक्व वा जलौकापातन हितम् ॥
तदभावे तु शृङ्गाभ्यामिद रक्तस्य मोक्षणम् ॥”
वटपत्राष्टकाशुण्ठीगुडूच्य सपुनर्नवा ।
पिष्टा तु पिडकारम्भे लेप शस्तो भगन्दरे ॥
आमावस्थाक्रिया प्रोक्ता पक्वावस्थाक्रियोच्यते ॥
नुग्धश्चापाटलाक्षारवह्निदाहादिक क्रमम् ।
विधाय व्रणवत कार्य्यं यथा दोषो यथा बलम् ॥
स्नुह्यर्कदुग्धदार्व्वीभिर्वर्त्ति कृत्वा भगन्दरे ।
दद्यात सर्व्वशरीरस्था नाडीर्हन्यात प्रयोगराट॥
तिलाभयालोध्रमरिष्टपत्र
निशा वचा कुष्ठमगारधूम ।
भगन्दरे नाड्युपदंशयोश्च
दुष्टव्रणे शोधनरोपणोऽयम् ॥
शुनोऽस्थिदग्ध त्रिफलारसेन
बिडालकास्थि त्वथवा विलेपनात ।
चिरप्रभूत व्रणरोगदुष्ट
भगन्दर नाशमुपैति नूनम् ॥ * ॥
जम्बूकमास भुञ्जीत प्रकारैर्व्यञ्जनादिभि ॥”
शृगालमांसव्यञ्जन खाद्यम् । अथवा शम्बूकमांसव्यञ्जन खाद्यम् ॥
“त्रिकटु त्रिफला मुस्त विडङ्गामृतचित्रकम् ।
शटचेला पिप्पलीमूल हवुषा सुरदारु च ॥
तुम्बुरु पुष्कर चव्य विशाला रजनीद्वयम् ।
विड सौवर्च्चलक्षारौ सैन्धव गजपिप्पली ॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावद्द्विगुणगुग्गुलु ।
कोलप्रमाणां गुटिकां खादयेन्मधुना सह ॥
भगन्दर श्वासकास शोथ जीर्णज्वरोदरम् ।
नाडीदुष्टव्रणानाहकुष्ठोन्मादाश्मरीकृमीन् ॥
मेहान्नप्लीहहृद्रोगशूल शीपदमेव च ।
सप्तविंशतिको हन्ति गुग्गुलु सर्व्वरोगहा ॥”
हृद्रोगशूलमित्यत्र हृतपार्श्वशूलमित्यपि पाठ ॥
सप्तविंशतिगुग्गुलु’ ॥ * ॥
“चित्रकार्कौ त्रिवृत्पाठौ मलपूहयमारकौ ।
सुधां वचां लाङ्गलिकां हरितालं सुवर्चलाम् ॥
ज्योतिष्मतीञ्च संयुक्त तैलं वैद्यो विपाचयेत ।
एतद्विस्यन्दन नाम तैलमुक्तं भगन्दरे ॥
शोधन रोपणञ्चैव सुवर्णकरण स्मृतम् ।”
विस्यन्दनतैलम् ॥ * ॥
“स्नुतस्य द्विगुणेन शुद्धबलिना कन्यापयोभिःकृताम्
पिष्ट्वा ताम्रमय समस्ततुलितं पात्र विधायोपरि ।
स्वेद्य यामयुग सभस्मपिठरे जम्बूजले सप्तधा
सीढ्वं तत्पुटयेत् भगन्दरहरो गुह्योक्तिता
स्यादिति ॥”
जम्बूजलैरित्यत्र निम्बूजलैरिति च पाठ ।
भगन्दरहरो रस ॥ * ॥
“शुद्धसूत सम गन्ध मृतनाग समुत्यकम् ।
जीरक सैन्धवं शुष्क तिक्तकोषातकीजलै ॥

पिष्ट्वा तल्लेपनाद्धन्ति भग्नस्थाश्च भगन्दरम् ।
रस कालाग्निरुद्रोऽयं गुञ्जैकं च्युतिकृद्भवेत् ॥”
कालाग्निरुद्रो रस ॥ * ॥
इति सारदीपिकायां भगन्दरचिकित्साध्याय ॥
अपि च । गारुडे १८८ अध्याये ।
“गुग्गुलु त्रिफलायुक्तं पीत्वा नश्येत् भगन्दर ॥”
(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,—
क्रिम्यस्थि शल्यानलसम्प्रवाय
प्रवाहनान्युत्कटकाश्वपृष्ठे ।
गुदस्य पाके पिडका भ्रशार्त्ति
पक्वप्रभिन्ना तु भगन्दर स्यात् ॥
विरेचनच्छेदनपाटनञ्च
विशुद्धमार्गस्य च तैलदाह ।
स्यात् क्षारसूत्रेण सुपाचितेन
छिन्नस्य चास्य व्रणवच्चिकित्सा ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥)
भगभक्षक, पुं (भग योनिस्तामुपाश्रित्य भक्षयति जीविकां निर्व्वाहयतीति । भक्ष + ण्वुल ।) कुट्टाशी । इति महाभारते दानधर्म्म ॥ कोटना इति भाषा ॥ तस्यान्नभक्षणनिषेधो यथा,—
“यो बान्धवै परित्यक्त साधुभिर्ब्राह्मणैरपि ।
कुट्टाशी यश्च तस्यान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्याय ॥
भगवती, स्त्री, (भग ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशस श्रिय । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षसां भग इतीङ्गना ॥” इत्युक्तलक्षणम् षडैश्वर्य्यमस्य स्येति । भग + “तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप ।” ५ । २ । ९४ । इति मतुप । मस्य व ।
“भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादय ॥”
इति काशिकोक्तेर्नित्ययोगेऽत्र मतुप्प्रत्यय । तत स्त्रियां ङीप ।) पूज्या । गौरी । इति मेदिनी । ते, २१४ ॥ (सा च प्रकृतिरूपिणी, महामाया देवी । यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ४२ ।
“ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।
बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥”)
सरस्वती । यथाह पौराणिका ।
“सा मां पातु सरस्वती भगवती नि शेषजाड्यापहा ॥”
गङ्गा । यथा, शङ्कराचार्य्यकृतगङ्गास्तोत्रे ।
“भगवति । भवलीलामौलिमाले तवाम्भ -
कणमणुपरिमाणं प्राणिनो ये स्पृशन्ति ॥”
तस्या स्वरूपं यथा,—
“यथा नित्यो हि भगवान् नित्या भगवती तथा ।
स्वमायया तिरोभूता तत्रेशे प्राकृते लये ॥
आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं सर्व्वं मिथ्यैव कृत्रिमम् ।
दुर्गा सत्यस्वरूपा सा प्रकृतिर्भगवान् यथा ॥
सिद्धैश्वर्य्यादिकं सर्व्वं यस्यामस्ति युगे युगे ।
सिद्ध्यादिके भगो ज्ञेयस्तेन भगवती स्मृता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्याय ॥

अपि च ।
“सेव्यते या सुरै सर्व्वैस्तांश्चैव भजते यत ।
धातुर्भजेति सेवायां भगवत्येव सा स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥
तस्या प्रतिमाविशेषस्य पूजने फलविशेषो यथा,
ब्रह्मोवाच ।
“शृणु तस्या सुराध्यक्ष । आराधनविधिं परम् ।
यथा सा तोषिता पूर्व्वं शङ्कराद्यै सुरोत्तमै ॥
कर्म्मयज्ञेन देवेश । तथा त्वमपि पूजय ।
शम्भु पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिमयीं शुभाम् ॥
अक्षमालाकरो नित्यं तेनासौ विबुधोत्तम ।
अहं शैलमयीं देवीं यजामि सुरसत्तम ॥
तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ।
इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुरर्च्चयते सदा ॥
विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन अतुलैकं सनातनम् ।
देवीं हेममयीं कान्तां धनदोऽर्च्चयते सदा ॥
तेनासौ धनदो देवो धनेशत्वमवाप्तवान् ।
विश्वेदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनोहराम् ।
यजन्ति विधिवद्भक्त्या तेन विश्वत्वमाप्नुयु ॥
वायु पूजयते भक्त्या देवीं पित्तलसम्भवाम् ।
वायुत्वं तेन तत् प्राप्तमनौपम्यं गुणावहम् ॥
वसव कांस्यिकां देवीं पूजयन्ति विधानत ।
प्राप्नुवन्तो महात्मानो वसुत्वं सुमहोदयम् ॥
अश्विनौ पार्थिवीं देवीं पूजयन्तौ विधानत ।
तेन तावश्विनौ देवौ दिव्यदेहं गताबुभौ ॥
स्फाटिकां शोभनां देवीं वरुणोऽर्च्चयते सदा ।
वरुणत्वं हि सम्प्राप्तं तेन ऋद्ध्या समन्वितम् ॥
द्रवीमन्त्रमयीं पुण्यामग्निर्यजति भावित ।
अग्नित्वं प्राप्तवांस्तेन तेजोरूपसमन्वितम् ॥
ताम्रां देवीं सदाकालं भक्त्या देवो दिवाकर ।
अर्च्चते तत्र सम्प्राप्तं तेन सूर्य्यत्वमुत्तमम् ॥
मुक्ताशैलमयीं देवीं सोम पूजयते सदा ।
तेन सोमोऽपि सम्प्राप्त सोमत्वं सुमनोज्ज्वलम् ॥
प्रवालकमयीं देवीं यजन्ते पन्नगोत्तमा ।
तेन नागास्तु भोगाढ्या प्रयान्त्यते परं पदम् ॥
कृष्णायसमयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमा ।
राक्षसाश्च महात्मानस्तेन तेऽमितविक्रमा ॥
त्रपुसीसमयीं देवीं पिशाचा पूजयन्ति ताम् ।
तेन ऋद्धिबलोपेता प्रयान्ति परमं पदम् ॥
त्रैलोहिकां सदा देवीं यजन्ते गुह्यकादय ।
तेन भोगबलोपेता प्रयान्तीश्वरमन्दिरम् ॥
वज्रलौहमयीं देवीं यजन्ते मातर सदा ।
मातृत्वं प्राप्य ता सर्व्वा प्रयान्ति परमं पदम् ॥
एवं देवा सगन्धर्व्वा पिशाचोरगराक्षसा ।
पूजयन्ति सदाकालं चर्च्चिकां सुरनायिकाम् ॥
तथा त्वमपि देवेन्द्र । यदीच्छसि परां गतिम् ।
शिवां मणिमयीं पूज्य लभसे मनसेप्सितान् ॥
कामान् सुरवराध्यक्ष । कामिके पूजिते सदा ।
ददाति सर्व्वलोकानां चिन्तामणिर्यथा शिवा ॥”
इत्याद्ये देव्यवतारे ब्रह्मविधिपूजामाहात्म्ये ३८ अध्याय ॥ तस्यै गृहदानस्य फलं यथा —

ईश्वर उवाच ।
“देव्या गृहन्तु य शुक्लकरार्पयति शोभनम् ।
सर्व्वोपकरणैर्युक्तं सकपाटार्गलान्वितम् ॥
तस्मिन् घण्टा ध्वज छत्र वितान दर्पणानि च ।
दत्त्वा मुरजवंशादि नित्यं सङ्गीतकानि च ॥
देवीशास्त्राध्यवेत्तारं पूजनं भवनं शुभम् ।
एवं प्रवर्त्तते यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
दशपूर्व्वापरांस्तात । आत्मनश्चैकविंशतिम् ।
उद्धृत्य च कुलं पापाद्ब्रह्मलोके महीयते ॥
गच्छन् भगवती यत्र परा परमपूजिता ।
तत्र कल्पान्तरं यावद्भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ॥
पुन कालादिहायात पृथिव्यामेकराड्भवेत् ।
सम्बलवाहनोपेत शान्त पुरपरिच्छद ॥
पुनर्देव्या द्विजातीनां तद्भक्तानां प्रियो भवेत् ॥
कन्यासम्पूजको नित्यं देवीशास्त्रार्थपारग ।
लभते परसद्भावं तदन्ते शिवतां व्रजेत् ॥
देव्या गृहन्तु य शुक्र । सम्मार्ज्जयति नित्यश ।
स भवेद्बलवान् सौख्यसर्व्वरूपगुणैर्युत ॥
तदागच्छेच्छिवालोकं सर्व्वकालफलप्रदम् ।
देव्या गृहन्तु य शुक्र । गोमयेनानुलेपयेत् ॥
स्त्रियो वा यदि वा पुंस मण्डलानु निरन्तरम् ।
स लभेदीप्सितान् कामान् देव्या लोकञ्च गच्छति ॥”
इत्याद्ये देव्यवतारे ४२ अध्याय ॥
भगवद्भक्त, पुं, (भगवतो भगवत्या वा भक्त ।) श्रीकृष्णभक्तियुक्त । अथ भगवद्भक्तानां लक्षणानि । सामान्यत लैङ्गे ।
“विष्णुरेव हि यस्यैष देवता वैष्णव स्मृत ॥”
अथ विशेष ।
“व्रतकर्म्मशुभस्नानभोगजन्मादिमत्स्वपि ।
शैवेष्वपि च कृष्णस्य भक्ता सन्ति तथा तथा ॥”
तत्र व्रतिषु मध्ये भगवद्भक्तिहेतुव्रतपरता भगवद्भक्तलक्षणम् । तथा च स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे ।
“दशमीशेषसंयुक्तं दिनं वैष्णववल्लभम् ।
उपास्यते महीपाल । ते वै भागवता नरा ॥
प्राणात्यये न चाश्नन्ति दिनं प्राप्य हरेर्वरा ।
कुर्व्वन्ति जागरं रात्रौ सदा भागवता हि ते ॥
उपोष्य द्वादशीं शुद्धां रात्रौ जागरणान्विताम् ।
अखण्डां साधयेद्यस्तु स वै भागवतो नर ॥
भक्त्या विष्णुता येषां न च्युतानि व्रतानि च ।
सुप्रिय श्रीपतिर्येषां ते स्युर्भागवता नरा ॥”
कर्म्मिषु भगवदर्पणादिना सदाचारादिना वा भक्तिहेतुसदाचारपरता तथैव ।
“धर्म्मार्थं जीवितं येषां सन्तानार्थञ्च मैथुनम् ।
पचनं विप्रमुख्यार्थं ज्ञेयास्ते वैष्णवा नरा ॥
अध्वगन्तु पथि श्रान्तं कालेऽन्नं गृहमागतम् ।
योऽतिथिं पूजयेद्भक्त्या वैष्णव स च सम्मत ॥
सदाचाररता शिष्टा सर्व्वभूतानुकम्पका ।
शुचयस्त्यक्तरागा ये सदा भागवता हि ते ॥”

पाद्मे वैशाखमाहात्म्ये श्रीनारदाम्बरीषसंवादे। यथा,—
"जीवितं यस्य धर्म्मार्थं धर्म्मो हर्य्यर्थमेव च।
अहोरात्राणि पुण्यार्थं तं मन्ये वैष्णवं जनम्॥"
लैङ्गे च।
"विष्णुभक्तिसमायुक्तान् श्रौतस्मार्त्तप्रवर्त्तकान्।
प्रीतो भवति यो दृष्ट्वा वैष्णवोऽसौ प्रकीर्त्तितः॥"
गुणवतस्तु भक्तिहेतुकृपालुत्वादिसद्गुणशीलता तत्रैव।
"परदुःखेनात्मदुःखं मन्यन्ते ये नृपोत्तम।।
भगवद्धर्म्मनिरतास्ते नरा वैष्णवा नृप।॥"
भागवततृतीयस्कन्धे श्रीकपिलदेवहूतिसंवादे। यथा,—
'तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्व्वदेहिनाम्।
अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः॥"
पञ्चमस्कन्धे ऋषभदेवस्य पुत्त्रानुशासने। यथा,
"महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्ते-
स्तमोद्वारं योषितां सङ्गिसङ्गम्।
महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता
विमन्यवः सुहृदः साधवो ये॥"
एकादशस्कन्धे श्रीभगवत्प्रदत्तोद्धवप्रश्नोत्तरे। यथा,—
'कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्व्वदेहिनाम्।
सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्व्वोपकारकः॥
कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चनः।
अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः॥
अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः।
अमानी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः कविः॥"
विष्णुपुराणे यमतद्भटसंवादे। यथा,—
"न चलति निजवर्णधर्म्मतो यः
सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे।
न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः
स्थिरमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम्॥"*॥
ज्ञानिषु भक्तिहेतुज्ञानवत्ता एकादशे। यथा,—
"सर्व्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः॥
न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा।
सर्व्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः॥
ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः।
भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः॥
ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः॥
अर्च्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते।
न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः॥"
भागवतस्तु भक्तिहेतुभोगानासक्तता हरियोगेश्वरोत्तरे। यथा —
'गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान् यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति।
विष्णोर्मायामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः॥"
सम्भवविद्याढ्यमतस्तु भक्तिहेतुनिरभिमानिता तत्रैव। यथा,—
"न यस्य जन्मकर्म्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः।
सज्जतेऽस्मिन्नहम्भावो देहे वै स हरेः प्रियः॥
भावाः कथञ्चिद्भक्त्यैव ज्ञानानासक्तिमानिताः।
भक्तिनिष्ठापका जातास्ततो ह्युत्तमतोदिताः॥"
निष्ठापकाः परिपाकप्रापकाः॥ * ॥
शैवेषु श्रीशिवकृष्णाभेदकता बृहन्नारदीये।
"शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि।
समबुद्ध्या प्रवर्त्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः॥"
इति ॥*॥
"अन्यच्च तेषां भगवच्छास्त्रार्थपरतादिकम्।
साक्षाद्भक्त्यात्मकं मुख्यं लक्षणं लिख्यतेऽधुना॥"
श्रीभागवतशास्त्रपरता स्कान्दे।
"येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ।
पूजयन्ति च ये नित्यं ते स्युर्भागवता नराः॥
येषां भागवतं शास्त्रं जीवितादधिकं भवेत्।
महाभागवताः श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नराः॥"
वैष्णवसम्माननिष्ठा लैङ्गे।
"विष्णुभक्तमथायातं यो दृष्ट्वा सुमुखः प्रियः।
प्रणामादि करोत्येव वासुदेवे यथा तथा।
स वै भक्त इति ज्ञेयः स पुनाति जगत्त्रयम्॥
रूक्षाक्षरा गिरः शृण्वन् तथा भागवतेरिताः।
प्रणामपूर्व्वं क्षमया यो वदेद्वैष्णवो हि सः॥
भोजनाच्छादनं सर्व्वं यथाशक्त्या ददाति यः।
विष्णुभक्तस्य सततं स वै भागवतः स्मृतः॥
गारुडे।
"येन सर्व्वात्मना विष्णुभक्त्या भावो निवेशितः।
वैष्णवेषु कृतात्मत्वान्महाभागवतो हि सः॥*॥
श्रीतुलसीसेवानिष्ठा बृहन्नारदीये श्रीभगवन्मार्कण्डेयसंवादे।
"तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कुर्व्वते नराः।
तत्काष्ठाङ्कितकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमाः॥
तुलसीगन्धमाघ्राय सन्तोषं कुर्व्वते तु ये।
तन्मूलमृद्धृतं येषु ते वै भागवतोत्तमाः॥"*॥
श्रीभगवत्कथापरता बृहन्नारदीये श्रीभगवन्मार्कण्डेयसंवादे।
"मत्कथाश्रवणे येषां वर्त्तते सात्त्विकी मतिः।
तद्वक्तरि सुभक्ताश्च ते वै भागवतोत्तमाः॥"
स्कान्दे श्रीभगवदर्ज्जुनसंवादे।
"मत्कथां कुरुते यस्तु मत्कथाञ्च शृणोति यः।
हृष्यते मत्कथायाञ्च स वै भागवतोत्तमः॥"
तृतीयस्कन्धे तत्रैव।
"मदाश्रयाः कथा मृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च।
तपन्ति विविधास्तापा नैतान्मद्गतचेतसः॥"*॥
नामपरता बृहन्नारदीये तत्रैव।
मन्नामश्रवणे मद्भक्ता मद्भक्तजनलोलुपाः।
मन्नामश्रवणासक्तास्ते वै भागवतोत्तमाः॥
येऽभिनन्दन्ति नामानि हरेः शृण्वन्ति हर्षिताः।
रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः॥"
तत्रैवान्यत्र।
"अन्येषामुदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः।
हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः॥"

स्मरणपरता। तत्र स्वधर्म्मनिष्ठया रागद्वेषादिनिवृत्त्या स्मरणं श्रीविष्णुपुराणे यमतद्भटसंवादे।
"न चलति उच्चैः श्रीभगवत्पदार-
विन्दे सितमनास्तमवेहि विष्णुभक्तम्।
कलिकलुषमलेन यस्य नात्मा
विमलमतेर्मलिनीकृतस्तमेनम्।
मनसि कृतजनार्द्दनं मनुष्यं
सततमवेहि हरेरतीव भक्तम्॥
कनकमपि रहस्यवेक्ष्य बुद्ध्या
तृणमिव यः समवैति वै परस्वम्।
भवति च भगवत्यनन्यचेताः
पुरुषवरं तमवेहि विष्णुभक्तम्॥
स्फटिकगिरिशिलामलः क्व विष्णु-
र्मनसि नृणां क्व च मत्सरादिदोषः।
न हि तुहिनमयूखरश्मिपुञ्जे
भवति हुताशनदीप्तिजः प्रतापः॥
विमलमतिरमत्सरः प्रशान्तः शुचि-
चरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः।
प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो
वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः॥
वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः।
क्षितिरसमतिरम्यमात्मनोऽन्तः
कथयति चारुतयैव शालपोतः॥
अन्यविजयेन वैराग्यादिना च स्मरणं श्रीहरियोगेश्वरोत्तरे।
देहेन्द्रियप्राणमनोधियां यो
जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः।
संसारधर्म्मैरविमुह्यमानः
स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधानः॥
त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठ-
स्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात्।
न चलति भगवत्पदारविन्दा-
ल्लवनिमिषार्द्धमपि स वैष्णवाग्र्यः॥
भगवत उरुविक्रमाङ्घ्रिशाखा-
नखमणिचन्द्रिकया निरस्ततापे।
हृदि कथमुपसीदतां पुनः स
प्रभवति चन्द्र इवोदितेऽर्कतापः॥'
पूजापरता स्कान्दे तत्रैव।
"येऽर्च्चयन्ति सदा विष्णुं शङ्खेशं वरदं हरिम्।
देहिनः पुण्यकर्म्माणः सदा भागवता हि ते॥"
लैङ्गे
"विष्णुक्षेत्रे शुभान्येव करोति स्नेहसंयुतः।
प्रतिमाञ्च हरेर्नित्यं पूजयेत प्रयतात्मवान्॥
विष्णुभक्तः स विज्ञेयः कर्म्मणा मनसा गिरा।
नारायणपरो नित्यं भूप। भागवतो हि सः॥'
वैदिकधर्म्मनिष्ठतादि पाद्मोत्तरखण्डे।
"तापादिपञ्चसंस्कारी नवेज्याकर्म्मकारकः।
अर्थपञ्चकविद्विप्रो महाभागवतो हि सः॥"
तापः तप्तमुद्राधारणं तदादिपञ्चसंस्कारयुक्तः।
पञ्चसंस्काराश्च तत्रैवोक्ताः। [इति॥
"तापः पुण्ड्रस्तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चमः॥"

अस्याथ । नाम श्रीमच्चादासेत्यादि । मन्त्र श्रीगुरो सकाशात मन्त्रग्रहणम् । याग होम-पूर्व्वकयथाविधिदीक्षाग्रहणमित्यर्थ । नव इज्या कर्म्माणि पूजासम्बन्धिकृत्यानि अवणादीनि पाद्मोक्तार्च्चनादीनि वा सर्व्वेषां तेषा पूजाङ्गत्वात । तानि च तन्त्रेवोक्तानि । यथा —
"अर्च्चन मन्त्रपठन यागयोगौ महात्मन ।
नामसङ्कीर्त्तन सेवा वच्चिह्नैरङ्कन तथा ।
तदीयाराधन चर्य्या नवधा भिद्यते शुभे । ॥'
अथपञ्चक चत्वारो चत्वारो धर्म्मादय पुरुषाथा पञ्चमपुरुषार्थश्च भक्ति । यद्वा पञ्च तत्त्वानि अनात्मात्मपरमात्मपरमेश्वरतद्भक्तानां याथार्थ्यानि । इति तट्टीका ॥ * ॥
एकान्तिता गारुडे ।
"एकान्तेन सदा विष्णौ यस्माद्देवे परायणा ।
तस्मादेकान्तिन प्रोक्तास्तद्भागवतचेतस ॥"
तद्विज्ञानेनानन्यपरता एकादशे उद्धवप्रश्नोत्तरे।
"ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृश ।
भजन्त्यनन्यभावेन ते वै भागवता मता ॥"
भागवते । ११ । ३ । ५ ।
"न कामकर्म्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भव ।
वासुदेवैकनिलय स वै भागवतोत्तम ॥"
सा च एकान्तिता चतुर्द्धा । तत्र धर्म्मानादरेण श्रीमदुद्धवप्रश्नोत्तर एव ।
"आज्ञायैव गुणान् दोषान् मयादिष्टानपि स्वकान् ।
धर्म्मान् सन्त्यज्य य सर्व्वान् मां भजेत स च सत्तम ॥"
गीतायाञ्च ।
सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य मामेक शरण व्रज ।
अह त्वां सर्व्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच ॥
यदा यस्यानुगृह्णाति भगवानात्मभावित ।
स जहाति मति लोके वेदे च परिनिष्ठताम् ॥"
अन्यसर्व्वनिरपेक्षता भागवते श्रीमद्भगवदुद्धवसंवादे ऐलोपाख्याने ।
"सन्तोऽनपेक्षा मच्चित्ता प्रशान्ता समदर्शिन ।
निर्म्ममा निरहङ्कारा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहा ॥"
तत्रैव तृतीये श्रीकपिलदेवहूतिसंवादे ।
"त एते साधव साध्वि । सर्व्वसङ्गविवर्ज्जिता ।
सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्य सङ्गदोषहरा हि ते ॥"
विघ्नाकुलत्वेऽपि मनोरतिपरता स्कान्दे ।
"यस्य कृच्छ्रगतस्यापि केशवे रमते मन ।
न विच्युता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नर ॥
आपन्नस्य यस्येह भक्तिरव्यभिचारिणी ।
नान्यत्र रमते चित्त स वै भागवतो नर ॥"
प्रेमैकपरता च भागवते पञ्चमस्कन्धे श्रीऋषभदेवस्य पुत्रानुशासने ।
"ये वा मयीशे कृतसौहृदार्थां
जनेषु देहम्भरवार्त्तिकेषु ।
गृहेषु जायात्मजरातिमत्सु
न प्रीतियुक्ता यावदर्थाश्च लोके ॥"
राति मित्र धन वा ।
"त्रिधा प्रेमैकपरता प्रेम्न स्तारतम्यत ।
उत्तमा मध्यमा चासौ कनिष्ठा चेति भेदत ॥"
तत्रोत्तमा यथा एकादशे हरियोगेश्वरोत्तरे ।
'सर्व्वभूतेषु य पश्येद्भगवद्भावमात्मन ।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तम ॥
स्वदेवस्य भाव य सर्व्वभूतेषु पश्यति ।
भावयन्ति च तान्यस्मिन्नित्यथ सम्मत सताम् ॥"
तृतीये श्रीकपिलदेवहूतिसंवादे ।
"मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्व्वन्ति ये दृढाम् ।
मत्कृते त्यक्तकर्म्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवा ॥"
एकादशे श्रीहरियोगेश्वरोत्तरे च ।
"विसृजति हृदय न यस्य साक्षा
द्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाश ।
प्रणयरसनया धृताङ्घ्रिपद्म
स भवति भागवतप्रधान उक्त ॥"
तत्रैव मध्यममाह हरियोगेश्वरोक्तावेव ।
"ईश्वरे तदधीनेषु वालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा य करोति स मध्यम ॥"
कनिष्ठता तत्रैव ।
"अर्च्चायामेव हरये पूजां य श्रद्धयेहते ।
न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्त प्राकृत स्मृत ॥
श्रद्धया पूजन प्रेमबोधक भक्त इत्यपि ।
प्रेमणो हि कारणात्तत्तु स्वल्पं भक्तानपेक्षणात् ॥
लक्षणानि च यान्यग्रे भक्तेर्लेख्यानि तान्यपि ।
वन्दनादीनि विद्यन्ते येषु भागवता हि ते ॥
एतानि लक्षणानीत्थ गौणमुख्यादिभेदत ।
ऊह्यानि लक्षणान्येव विवेच्यानि पराण्यपि ॥
ईदृग्लक्षणवन्त स्युर्दुर्लभा बहवो जना ।
दिष्टा हि सगुणो यत्त न वर्त्तन्ते इतस्तत ॥"
अतएवोक्त मोक्षधर्म्मे नारदीये ।
जायमान हि पुरुष य पश्येन्मधुसूदन ।
सात्त्विक स तु विज्ञेयो भवेन्मोक्षार्थनिश्चय ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १ विलास ॥
भगवान्, [त] (भग "ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशस श्रिय । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना ॥" इत्युक्तलक्षण षडैश्वर्य्यमस्यास्तीति । भग + नित्ययोगे मतुप मस्य व ।) बुद्ध । इत्यमर । १ । १ । १३ ॥ श्रीकृष्ण । यथा,—
"भगवानपि ता रात्री शारदोत्फुल्लमल्लिका ।
वीक्ष्य रन्तु मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रित ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्ध २६ अध्याय ॥
पूज्ये त्रि । इति मेदिनी ॥ भगवतस्वरूप यथा,
"समुत्पाद्य वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तम । ।
तदेतत् श्रूयतामत्र सम्बन्धे गदतो मम ॥
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत ।
शब्दब्रह्मणि निष्णात पर ब्रह्माधिगच्छति ॥
द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति चाथर्व्वणी श्रुति ।
परया त्वक्षरप्राप्तिरृग्वेदादिमयापरा ॥
यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् ।
अनिर्द्देश्यमरूपञ्च पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥
विभुं सर्व्वगत नित्य भूतयोनिमकारणम् ।
व्याप्यव्याप्य यत सर्व्व त वै पश्यन्ति सूरय ॥
तद्ब्रह्म तत पर धाम तद्धेय मोक्षकाङ्क्षिणा ।
श्रुतिवाक्योदित सूक्ष्म तद्विष्णो परम पदम् ।
तदेव भगवद्वाच्य स्वरूप परमात्मन ॥
वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षरात्मन ।
एव निगदितार्थस्य स तत्त्व तस्य तत्त्वत ॥
ज्ञायते येन तज्ज्ञाने परमन्यत्त्रयीमयम ॥
अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विज । ।
पूजाया भगवच्छब्द क्रियते ह्यौपचारिक ।
शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्त्तते ।
मैत्रेय । भगवच्छब्द सर्व्वकारणकारणे ॥
सम्भर्त्तेति तथा भर्त्ता भकारोऽर्थद्वयान्वित ।
नेतागमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने । ॥
ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशस श्रिय ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णा भग इतीङ्गना ॥
वसन्ति यत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ।
स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽव्यय ॥
एवमेव महाशब्दो । भगवानिति सत्तम । ।
परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यग ॥
तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वित ।
शब्दोऽय नोपचारेण अन्यत्र ह्युपचारत ॥
उत्पत्ति प्रलयञ्चैव भूतानामागति गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति ॥
ज्ञानशक्तिबलैश्वर्य्यवीर्य्यतेजांस्यशेषत ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभि ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्याय ॥
अपि च ।
'परमात्मा च भगवान् विष्वक्सेनो जनार्द्दन ।
तद्भक्तिमान् भागवतो नाल्पपुण्यैर्हि जायते ॥
भगवच्छासनाकाङ्क्षी भगवच्छासनप्रिय ।
भगवद्भक्तिमास्थाय वत्स । भागवतो भव ॥
भगवान् भूतभव्येशो भूतादिप्रभवोऽव्यय ।
भावन त भजस्वेश भवभङ्गकर हरिम् ॥
भजस्व भावेन विभु भगवन्त भवेश्वरम् ।
ततो भागवतो भूत्वा भवबन्धात् प्रमोक्ष्यसि ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासनो नामाध्याय ॥ अन्यच्च ।
"महतां क्षुद्रजन्तूनां सर्व्वेषां जीविनां सदा ।
स्रष्टा पाता च शास्ता च भगवान् करुणानिधि ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २५ अध्याय ॥
षडैश्वर्य्यान्वित । स च परमेश्वर । तन्नाम-विशेषस्य सेवन यथा,—
"अथ श्रीभगवन्नाम सदा सेवेत सर्व्वत ।
तन्माहात्म्यञ्च विख्यात सङ्क्षेपात्तत्र लिख्यते ॥
अथ श्रीभगवन्नामविशेषस्य च सेवनम् ।
ऋषिभि कृपयादिष्ट तत्तत्कामहतात्मनाम् ॥'
अथकामविशेषेण श्रीभगवन्नामविशेषसेवामाहात्म्यम् । तत्र पापक्षयार्थं कौर्म्मे । यथा —
"श्रीशब्दपूर्व्वं जयशब्दपूर्व्वं
जयद्वयाद्युत्तरतस्तथा हि ।
त्रि सप्तकृत्वो नरसिंहनाम
जप्त निहन्त्यादपि विप्रहत्याम् ॥"

महाभयनिवारणाथ तत्रैव ।
“श्रीपूर्व्वो नरसिंहो हि कीर्त्तयाद्दुत्तरतस्तु स ।
त्रि सप्तकृत्वो जप्तस्तु महाभयनिवारण ॥”
कालविशेषे तु मङ्गलार्थं विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीमार्कण्डेयवज्रसंवादे ।
“पुरुष वामदेवञ्च तथा सङ्कर्षणं विभुम् ।
प्रद्युम्नमनिरुद्धञ्च क्रमादब्देषु कीर्त्तयेत ॥”
अब्देषु सवत्सरादिषु पञ्चसु ॥
“वलभद्र तथा कृष्णं कीर्त्तयेदयनद्वये ।
माधव पुण्डरीकाक्ष तथा वै भोगशायिनम् ॥
पद्मनाभ हृषीकेशं तथा देवं त्रिविक्रमम ।
क्रमेण राजशार्द्दूल । वसन्तादिषु कीर्त्तयेत ॥
विष्णुञ्च मधुहन्तार तथा देव त्रिविक्रमम् ।
वामन श्रीधरञ्चैव हृषीकेश तथैव च ॥
दामोदर पद्मनाभ केशवञ्च यदूत्तमम ।
नारायण माधवञ्च गोविन्दञ्च तथा क्रमात ॥
चैत्रादिषु च मासेषु देवदेवमनुस्मरेत ।
प्रद्युम्नमनिरुद्धञ्च पक्षयो कृष्णशुक्लयो ॥
सर्व्व शर्व्व शिव स्थाणुभूतादिर्निधिरव्यय ।
आदित्यादिषु वारेषु क्रमादेवमनुस्मरेत् ॥
विश्व विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभु ।
भूतकृद्‌ भूतभृद्‌ भावो भूतात्मा भूतभावन ॥
अव्यक्त पुण्डरीकाक्षो विश्वकर्म्मा शुचिश्रवा ।
सम्भवो भावनो भर्त्ता प्रभव प्रभुरीश्वर ॥
अप्रमेयो हृषीकेश पद्मनाभोऽमरप्रभु ।
अग्राह्य शाश्वतो धाता कृष्णश्चैतान्यनुस्मरेत ॥
देवदेवस्य नामानि कृत्तिकादिषु यादव ।।
अक्षय श्रीपति विष्णु कपिल श्रीधर प्रभुम् ॥
दामोदर हृषीकेश गोविन्दं मधुसूदनम् ।
भूधर गदिन देव शङ्खिन पद्मिन तथा ॥
चक्रिणञ्च महाराज । प्रथमादिषु संस्मरेत ॥”
प्रथमादिषु प्रतिपदादिषु ।
“सर्व्वे वा सर्व्वदा नाम देवदेवस्य यादव । ॥
नामानि सर्व्वाणि जनार्द्दनस्य
कालश्च सर्व्व पुरुषप्रवीर ।
तस्मात सदा सर्व्वगतस्य नाम
ग्राह्य यथेष्ट वरदस्य राजन् । ॥”
विविधकामसिद्धये च पुलस्त्योक्तौ ।
“काम कामप्रद कान्त कामपालस्तथा हरि ।
आनन्दो माधवश्चैव कामसंसिद्धये जपेत् ॥
राम परशुरामश्च नृसिंहो विष्णुरेव च ।
त्रिविक्रमश्चैवमादीनि जप्यान्यरिजिगीषुभि; ॥
विद्यामभ्यस्यता नित्य जप्तव्य पुरुषोत्तम ।
दामोदर बन्धगतो नित्यमेव जपेन्नर ॥
केशवं पुण्डरीकाक्षमनिश हि तथा जपेत् ।
नेत्रबाधासु सर्व्वासु हृषीकेशं भयेषु च ॥
अच्युतञ्चामृतञ्चैव जपेदौषधकर्म्मणि ।
सग्रामाभिमुखो गच्छन् सस्मरेदपराजितम् ॥
चक्रिण गदिनञ्चैव शार्ङ्गिणं खड्गिन तथा ।
क्षेमार्थी प्रवसन्नित्य दिक्षु प्राच्यादिषु स्मरेत् ॥
अजितञ्चाधिपञ्चैव सर्व्वं सर्व्वेश्वर तथा ।
संस्मरेत् पुरुषो भक्त्या बलप्रदेषु सर्व्वदा
नारायण सर्व्वकाल क्षुतप्रस्खलनादिषु ।
ग्रहनक्षत्रपीडासु देवबाधासु सर्व्वत ॥
दस्युवैरिनिषेधेषु व्याघ्रसिंहादिसङ्कटे ।
अन्धकारे तमस्तीव्रे नरसिंहमनुस्मरेत ॥
अग्निदाहे समुत्पन्ने संस्मरेज्जलशायिनम् ।
गरुडध्वजानुस्मरणाद्‌विषवीर्य्यं व्यपोहति ॥
स्नाने देवार्च्चने होमे प्रणिपाते प्रदक्षिणे ।
कीर्त्तयेद्भगवन्नाम वासुदेवेति तत्पर ॥
स्थापने वित्तधान्यादेरपध्याने च दुष्कृते ।
कुर्व्वीत तन्मना भूत्वा अनन्ताच्युतकीर्त्तनम ॥
नारायण शार्ङ्गधर श्रीधर पुरुषोत्तमम् ।
वामन खड्गिनञ्चैव दुःस्वप्ने सदा स्मरेत ॥
महार्णवादौ पर्य्यङ्कशायिनञ्च नर स्मरेत् ।
वलभद्र समुद्धाय सर्व्वकर्म्मणि संस्मरेत ॥
जगत्पतिमपत्यार्थं स्तुवन् भक्त्या न सीदति ।
श्रीशं सर्व्वाभ्युदयिके कर्म्मस्वाशु प्रकीर्त्तयेत ॥
अरिष्टेषु ह्यशेषेषु विशोकञ्च सदा जपेत ।
मरुत्प्रपाताग्निजलबन्धनादिषु म्हत्युषु ॥
स्वतन्त्रपरतन्त्रेषु वासुदेवं जपेद्‌बुध ।
सर्व्वार्थशक्तियुक्तस्य देवदेवस्य चक्रिण ॥
यथाभिरोचते नाम तत सर्व्वार्थेषु कीर्त्तयेत ।
सर्व्वार्थसिद्धिमाप्नोति नाम्नामेकार्थता यत ॥
सर्व्वाण्येतानि नामानि परस्य ब्रह्मणो हरे ॥”
एव विष्णुधर्म्मोत्तरे च मार्कण्डेयवज्रसंवादे ॥
किञ्च ।
“कूर्म्मं वराह मत्स्य वा जलप्रतरणे स्मरेत ।
भ्राजिष्णुमग्निजनने जपेन्नाम त्वखण्डितम् ॥
गरुड़ध्वजानुस्मरणादापदो मुच्यते नर ।
ज्वरजुष्टशिरोरोगविषवीर्य्यञ्च शाम्यति ॥
बलभद्रन्तु युद्धार्थी कृष्यारम्भे हलायुधम् ।
उत्तारण वाणिज्यार्थी राममभ्युदये नृप । ॥
माङ्गल्य मङ्गल विष्णु माङ्गल्येषु च कीर्त्तयेत ।
उत्तिष्ठन् कीर्त्तयेद्विष्णु प्रस्वपन् माधवं नर ॥
भोजने चैव गोविन्द सर्व्वत्र मधुसूदनम् ॥”
तत्रैवान्यच्च ।
“औषधे चिन्तयेद्विष्णु भोजने च जनार्द्दनम् ।
शयने पद्मनाभञ्च मैथुने च प्रजापतिम ॥
सग्रामे चक्रिण क्रुद्ध स्थानभ्रंशे त्रिविक्रमम् ।
नारायण वृषोत्सर्गे श्रीधर प्रियसङ्गमे ॥
जलमध्ये वराहञ्च पावके जलशायिनम् ।
कानने नरसिंहञ्च पर्व्वते रघुनन्दनम् ॥
दु स्वप्ने स्मर गोविन्द विशुद्धौ मधुसूदनम् ।
मायासु वामन देवं सर्व्वकार्य्येषु माधवम् ॥”
किञ्च ।
“कीर्त्तयेद्वासुदेवञ्च अनुक्तेष्वपि यादव ।।
कार्य्यारम्भे तथा राजन् । यथेष्ट नाम कीर्त्तयेत ॥
सर्व्वाणि नामानि हि तस्य राजन् ।
सर्व्वार्थसिद्धौ तु भवन्ति पुंस ।
तस्माद्यथेष्ट खलु कृष्णनाम
सर्व्वेषु कार्य्येषु जपेत भक्त्या ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलास ॥
भगवदशीकारित्वम् । यथा, महाभारते भग-वद्वाक्यम् ।
“ऋणमेतत प्रवृद्ध मे हृदयान्नापसर्पति ।
यद्गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा । मा दूरवासिनम् ॥”
आदिपुराणे श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे ।
“गीत्वा तु मम नामानि नर्त्तयेन्मम सन्निधौ ।
इद ब्रवीमि ते सत्य क्रीतोऽह तेन चार्ज्जुन । ॥
गीत्वा च मम नामानि रुदन्ति मम सन्निधौ ।
तेषामह परिक्रीतो नान्यक्रीतो जनार्द्दन ॥’
एव श्रुत्वा च मम नामानीत्यादि ॥ विष्णुधर्म्मे प्रह्लादेन ।
“जित तेन जित तेन जित तेनेति निश्चितम् ।
जिह्वाग्रे वर्त्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥”
इति तत्रैव ११ विलास ॥
भगवत्सान्निध्यलक्षणानि यथा । हयशीर्षे ।
“तस्मिन्नेव मुहूर्त्ते तु हर्षो वा भयमेव च ।
चक्षुर्भ्रमो विभ्रमो वा त्रासो वा जायते यदि ॥
व्यामोह परमोहो वा स्तम्भित परम तथा ।
अश्रुतार्था श्रुतिर्वा स्यात गात्राणां वाथ वेपथु ॥”
व्यामोहो मौढ्यविशेष । परमोहो मूर्च्छा ।
“वैराग्य नेत्रयोर्वा स्याद्दर्पं कन्दर्प एव वा ।
परमो विस्मयो वाथ दिव्यो वा श्रूयते ध्वनि ॥
दिव्यवादित्रघोषो वा गन्धर्व्वनगरस्य वा ।
दर्शन जायते काले तस्मिन् सुरगणार्च्चितम ॥
नरा नार्य्योऽथ दृश्यन्ते गायन्तोऽप्यथ हर्षिता ।
नन्दितूर्य्यरवो वापि श्रूयते छन्दसां ध्वनि ॥
दिव्यगन्धा रसा वापि एकस्यापि भवन्ति हि ।
लिङ्गैरेतैर्विजानीयात तत्र सन्निहित हरिम् ॥
प्रभा चैव विशेषेण ज्वलतीव च दृश्यते ।
स्फुरन्तीव च दृश्येत प्रतिमा च विशेषत ॥
स्फुरन्निव जन कश्चित स्मयमान इव क्वचित ।
वीक्ष्यमाणो जनस्तत्र प्रहृष्ट इव लक्ष्यते ॥
एतैस्तु लक्षणैर्ज्ञेयस्तत्र सन्निहितो हरि ।
विशेषादथवा पश्येच्छक्रचापोपम क्वचित ॥
छविं वज्रप्रभां पश्येत् पद्मरागप्रभां यथा ।
सौदामिनीप्रभां पश्येत् प्रतिमायां क्वचिद्‌यदि ॥
एतैर्लिङ्गैस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरि ।
बधिरा इव केचित्तु मूका इव तथापरे ।
विभ्रान्ता इव केचिच्च जड़ा इव तथापरे ॥
धावन्त इव केचित्तु पतन्त इव चापरे ।
नृत्यन्त इव चाप्यन्ये मत्ता इव तथा यदि ।
चित्रस्था इव केचित्तु विवशा इव केचन ।
भवन्ति तत्र चोन्मत्ता प्रमत्ता इव चापरे ।
लिङ्गैरेतैस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरि ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ३८ विलास ॥
(शिव । यथा, महाभारते । १३ । १७।१२७।
“निवेदन सुखाजात सुगन्धारो महाधनु ।
गन्धपाली च भगवान् उत्थान सर्व्व-कर्म्मणाम् ॥”)
भगार्त्तं, स्त्री (भजति सुखदु'खादिक कर्म्मजन्यमनेनेति भज्यते जनैरेति वा । भज+“पीङ्

कस्विम्भौ कालमिति।” यथा ३।७५। शाकुन्तलात् भयेरपीति उज्ज्वलदत्त इति कालन्। भङ्गादिलात कुलच।) इकरोटि। यथा। भगाल नरमस्तकम्। इति कश्चित् जटाधर॥ भगस्य महादेवस्य अल भूषणमितिव्युत्पत्ति॥

भगाली, [न्] पु (भगाल दकपाल भूषणत्वेना स्त्यस्येति इनि ।) शिव । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (चक्रीकान्तो भगाली च। इति उज्ज्वलदत्तधृतो राजशेखरश्च।)

भगिनी स्त्री, सहोदरा। तत्पर्य्याय । स्वसा २। इत्यमर:।२।६।२६॥ भग यत्न पित्रादितो ग्रहदाने विद्यतेऽस्या इति इनिप्रत्ययेन भगिनी। इति तट्टीकायां भरत ॥ (भग योविरस्त्या अस्तीति। भग+इनि ङीप।) स्त्रीमात्रम्। यथा,—
“पदियत्ता च वामाङ्गी भगिनी प्रकृतिर्वरी॥”
इति ग्रन्थचन्द्रिका॥

भगिनीपति:, पुं, (भगिन्या: पति:।) स्वसृभर्त्ता। तत्पर्य्याय:। आवुत्त २ भाम ३। यथा,—
“भगिनीप्रतिराइत्तो भामो विद्वान्यथावुक ॥”
इति नाट्योक्तावसर ।१।७।१२॥
“अहो भगिन्यहो भाम। मया वो वत पाप्मना। पुरुषाद इवापत्य बहवोहिंसिता सुता ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ४ अध्याय:॥

भगीरथ:, पुं, (भ ज्योतिश्चक्रं गीर्वाक्य तत्र रथ इव इद्रियाणि रथ इवास्य।) दिलीपराज-पुत्र। कपिलशापेन भस्मीभूतानामघपति तानां पितृव्यासगरवंश्यानेन सर्व्वलोके गङ्गा आनीता। यथा, मात्स्ये १२ अध्याय ।
“व्यवसायवक्तनयो ह्यंशुमानाम विश्रुत । तस्य पुत्रो दिलीपस्तु दिलीपात्तु भगीरथ:॥ येन भागीरथी गङ्गा तप: कृत्वावतारिता। भगीरथस्य तनयो नाभाग इति विश्रुत: ॥”

भगो:, पुं,} “हे समर्थ्य।। इति मुग्धबोधव्याकर-
भगो च } णम्। सर्व्वविभक्त्याः ॥ (सम्बोधन-वाचकाविमौ ।)

भगोल, पुं, (भानां नक्षत्राणां गोल:। नक्षत्र समूहेन विरचित गोलाकार: पदार्थ इत्यर्थ:।) भपञ्जरम्। भचक्रम्। यथा। इदानीं भगोलमाह।
“वाम्योत्तरचितिसवत् सुदृढ़ विदध्या-दाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिबद्धम्। मध्याङ्गमन बसमक्षवलतृतीयं नाड्याह्वय च विषुवद्बलय तदेव॥”
यथा खगोले क्षितिज याम्योत्तरञ्च तदाकार-मपरमाधारवृत्तद्वय ध्रुवयष्टिसं कृत्वा तदुपरि अन्यत्तृतीय समरमण्डलाकार घटीमाला चाङ्कित कार्य तन्नाडीवृत्त विषुवत् वृत्तञ्च ॥ * ॥ इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह।
“क्रान्तिवृत्तं मण्डाकं विदिग्न क्रम-तस्तु भाद्यश्च भाद्रैं कुत्वा भाद्रत। क्रान्तिपात: प्रतीप तथा प्रस्फुटा क्षेपपातश्च तत्स्थानकान्यङ्कयेत्॥

अथान्यत्ततप्रमाणमेव वृत्त कृत्वा तत्र मेषादीन् प्रकल्प्य द्वादशराशयोऽङ्क्या ॥”
ततक्रान्तिवृत्तत्रयम्। तस्मिन् वृत्ते रविर्भ्रमति तथा रवेर्भार्द्धान्तरे भूमा च। तथा तत्र क्रान्तिपातो मेषादिविलोम भ्रमति। तथा ग्रहाणां विक्षेपपाता: प्रस्फुटा विलोम भ्रमन्ति। अत क्रान्तिपातादीनि स्थानानि तत्राङ्कानि॥ इदानीं क्रान्तिवृत्तनिवेशमाह।
“क्रान्तिपाते च पाताङ्कघटकान्तरे नाडिकावृत्तलग्न विदध्यादिदम्। पातत प्राक् त्रिभे विक्षभागैरुदग् दक्षिणे तैश्च भागैर्विभागेऽपरे॥”
क्रान्तिपातचिह्नात षड्भेऽन्तरेऽन्यच्चिह्न कार्य्यम्। ते चिह्ने नाडीवृत्ते च सक्ते कृत्वा पातचिह्ना द्यत: त्रिभेऽन्तरे नाडीवृत्ताद्भागचतुर्विंशत्या उत्तरतो यथा भवति। अपरभागे त्रिभेऽन्तरे दक्षिणतश्च तैर्भागैर्यथा भवति तथा बध्नीयात ॥ * ॥ इदानीं विमण्डलमाह।
“नाडिकामण्डले क्रान्तिवृत्त यथा क्रान्तिवृत्ते तथा क्षेपवृत्त न्यसेत। क्षेपवृत्तन्तु राशङ्कित तत्र च क्षेपपातेषु चिह्नानि तन्तोन्नवत्॥ क्रान्तिवृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च क्षेपपाते षड्भे च कृत्वा युतिम्। क्षेपपातायत: पृष्ठतश्च त्रिभे क्षेपभागै स्फुटै सौम्ययाम्ये न्यसेत॥ शीघ्रकर्णेन भक्ताश्चिभज्या गुणा स्यु परक्षेपभागा ग्रहाणां स्फुटा । क्षेपवृत्तानि यद्वा विदध्यात पृथक स्वस्ववृत्ते भमन्तीन्दुपूर्वा ग्रहा ॥”
अस्य श्लोकस्य समग्रस्य व्याख्यानम्। यथा क्रान्तिवृत्त पृथक कृत एव विमण्डलमपि राशङ्क पृथक पृथक कृत्वा तत्र मेषादिर्ग्रह स्फुटक्षेपपात इत्यायें चिह्न कार्य्यम्। अथ क्रान्तिवृत्तस्य विमण्डलस्य च क्षेपपातचिह्नयो सम्पात कृत्वा तस्मात षड्भेऽन्तरे अन्यञ्च सम्पात कृत्वा क्षेपपातायतस्त्रिभेऽन्तरे क्रान्ति वृत्ताद्युत्तरत: स्फुटै: क्षेपभागै पृष्ठतश्च त्रिभे ऽन्तरे तैरेव भागैर्दक्षिणत: स्थिर कृत्वा विम-ण्डल निवेशनीयम्। अथ पठिता ये विक्षेप-भागास्ते त्रिज्या गुणा: शीघ्रकर्णेन भक्ता स्फुटा ज्ञेया ॥ * ॥ अथान्युपाय:। यदि कश्चित् एतावदन्तरं तर्हि त्रिज्याग्रे क्रियदिति। यतो भगोले त्रिज्यैव बाधार्द्धम्। एवं चन्द्रादीनां षट् विमण्डलानि कार्य्याणि। स्वस्वविमण्डले ग्रहा भ्रमन्ति ॥ इदानीं क्रान्तिं विक्षेपञ्चाह।
“नाडिका मण्डला तिर्य्यगत्रापमं क्रान्तिवृत्तावधि: क्रान्तिवृत्ता ग्रह:। क्षेपवृत्तावधिस्तिर्य्यगेव स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽथ वा । क्रान्तिवृत्ते स्फुटग्रहस्थान तस्य नाडीवृत्ताद्यत्तिर्य्यगन्तर वा क्रान्ति:॥”

अथ विमण्डले च यद्ग्रहस्थानं तस्य क्रान्ति-वृत्तात् यत्तिर्य्यगन्तर स विक्षेप:। अथ विम-ण्डलस्थग्रहस्य नाडीवृत्ताद्यत्तिर्य्यगन्तर वा स्फुटा क्रान्ति ॥ * ॥ इदानीं क्रान्तिपातमाह। विषुवनक्रान्तिवलययो सम्पात क्रान्तिपात स्यात। तद्भगणा सौरोक्ता अयुतत्रय कल्पे॥ अयनचलन यदुक्त मुञ्जालाद्यै स एवायम्। तत्पक्षे तद्भगणा कल्पे गोऽङ्गर्तु-नन्दगोचन्द्रा १९९६६९॥ तत सञ्जात पात त्रिपला खेटेऽयम साध्य। क्रान्तिवशात्चर-मुदयाश्चरदलजयापमी तत क्षेप्या। क्रान्त्यर्थं पात क्रान्तिपात:। पातो नामसम्पात कयो विषुवनक्रान्तिवलययो। यद्दि तयोर्मेषादावेव सम्पात। किन्तु तस्यापि चलनमस्ति। ये अयनचलनभागा: प्रसिद्धास्त एव विलोमगस्य क्रान्तिपातस्य भागा:। मेषादे: पृष्ठतस्ता-वद्भागान्तरे क्रान्तिवृत्ते विषुवद्वृत्त सम्प-स्निग्धे। यद्दि क्रान्तिपातोऽस्तीति वक्तु न शक्यते। प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात। उप लब्धिप्रकारमग्रे वक्ष्यति। स कथ ब्रह्मगुप्ता-दिभिर्निपुणैरपि नोक्त इति चेत्। तदा स्वल्पत्वात्तैर्नोपलब्ध। इदानीं बहुत्वात साम्प्रतैरुपलब्ध:। अतएव तस्य गतिरस्तीत्यव-गतम्। यद्येवमनुपलब्धोऽपि सौरसिद्धा न्तोक्तत्वादागमप्रामाण्येन भगणपरिध्यादिवत कथ तैर्नोक्त:। सत्यम्। यत्र गणितस्कन्धे उपपत्तिमानेवागम प्रमाणम्। तर्हि मन्दोच्च पातभगणा आगमप्रामाण्येनैव कथ तैरुक्ता इति न वक्तव्यम्। यतो ग्रहाणां मन्दफला भावस्थानानि प्रत्यक्षेणैवोपलब्धानि सान्येव मन्दोच्चस्थानानि यान्येव विक्षेपाभावस्थानानि तान्येव पातस्थानानि किन्तु तेषां गतिरस्ति नास्ति वेति सन्दिग्धम्। तत्र मन्दोच्चपातानां गतिरस्ति। यत्रसन्दोच्चपातवद्गणितानुमानेन सिद्धा। सा च कियती तदुच्यते। येनैवाब्देन पलब्धिस्थानानि तानि सर्व्वितैरनायच्छन्ति। तदङ्गणसम्भवा वार्षिकी दैनन्दिनी वा गतिर्ज्ञेया। नैवम्। मन्दोच्चैरपि भगणैस्तान्येव स्थानानि आग-च्छन्ति। तदा कतरस्याग्रतो प्रामाण्यम्। सत्यम् तर्हि साम्प्रतोपलब्ध्यनुसारिणी कापि गतिरङ्गी-कर्त्तव्या। यदा पुनर्महता कालेन महदन्तर भविष्यति तदा महामतिमन्तो ब्रह्मगुप्तादीनां समानधर्म्मिन एव उत्पत्स्यन्ते। तदुपलब्ध्यनु-सारिणीं गतिमुररीकृत्य शास्त्राणि व्याकरि-ष्यन्ति। अतएवाय गणितस्कन्धो महामति-मद्भिरत्न सन् अनाद्यन्तोऽपि खिलत्व न याति। अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणा कल्पेऽयुतत्रय तावत सूर्य्यसिद्धान्तोक्ता । तथा मुञ्जालाद्यैर्यदयनचलनमुक्त स एव क्रान्ति पात:। ते गोऽङ्गर्तुनन्दगोचन्द्रा उत्पद्यन्ते। अथ च ते वा ये वा भगणा भवन्तु। यदा येऽत्र विपुलैरुपलभ्यन्ते तदा स एव क्रान्ति-

पातः इत्यर्थः । तं विलोमं क्रान्तिपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्या । इदानीं विक्षेपपातानाह । एवं क्रान्तिविमण्डलसम्पाताः क्षेपपाताः स्युः । चन्द्रादीनां यस्मात् क्षेपानयने तु ते योज्याः ।

"मन्दस्फुटो द्राक् प्रतिमण्डले खे
ग्रहो भ्रमत्यत्र च तस्य पातः ।
पातेन युक्ताद्गणितागतेन
मन्दस्फुटात् खेचरतः शरोऽस्मात् ॥
पातेऽथवा शीघ्रफलं विलोमं
कृत्वा स्फुटान्तेन युताच्छरोऽतः ।
चन्द्रस्य कक्षावलये हि पातः
स्फुटाद्विधोर्मध्यमपातयुक्तात् ॥"

तथा क्रान्तिवृत्तविमण्डलयोः सम्पातः क्षेपपातः । तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यः । एत-दुक्तं भवति क्रान्तिपातः प्रसिद्धः । यथा तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्यते एवं क्षेपपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्य इत्यर्थः । अथ विक्षेपपातो मन्दस्फुटे यत् प्रक्षिप्यते तत्कारण-माह । मन्दस्फुटो द्राक् प्रतिमण्डल इत्यादि । यतः शीघ्रप्रतिमण्डले मन्दस्फुटगत्या ग्रहो भ्रमति तत्र च वृत्ते पातः । अतो गणितागतं पातं मन्दस्फुटे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यते । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ * ॥ इदानीं बुधशुक्रयोर्विशेषमाह ।

"ये चात्र पातभगणाः कथिता ज्ञशुक्रयो-
स्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरधिका यतः स्युः ।
स्वल्पाः सुखार्थमुदिताश्चलकेन्द्रयुक्तौ
पातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ ॥
चलाभिधोच्चः किल केन्द्रविहीन
केन्द्रे समाते सुधरस्तु योज्यः ।
अतस्तयोः पातयुताद्यतो ज्ञ-
शुक्रौ विराजे शरसिद्धिरुक्ता ॥"
"स्फुटोनशीघ्रोच्चयुतौ स्फुटौ तयोः
पातौ भगोले स्फुट एव पातः ॥"

ननु ज्ञशुक्रयोः शीघ्रोच्चपातयुति केन्द्रं कृत्वा यो विक्षेपः आनीतः स शीघ्रोच्चस्थान एव भवितु-मर्हति न ग्रहस्थाने । यतो ग्रहोऽन्यत्र वर्त्तते । अत इदमनुपपन्नमिव प्रतिभाति । तथा ब्रह्म-सिद्धान्तभाष्ये । ज्ञशुक्रयोः शीघ्रोच्चस्थाने यावान् विक्षेपस्तावानेव ग्रहस्थानेऽपि ग्रहस्य भवत्युपलब्धिरेव वासना । नान्यत् कारणं वक्तुं शक्यत इति चतुर्वेदाचार्य-व्याख्योऽयं कृतः । अथोच्यते । येऽत्र ज्ञ-शुक्रयोः पातभगणाः पठितास्ते शीघ्रकेन्द्रभगणै-र्युताः सन्तः स्फुटभगणा भवन्ति । तथा च माधवीये सिद्धान्तचूडामणौ पठिताः । अतोऽत्र भगणभवः पातः शीघ्रकेन्द्रेण युतः कार्य्यः । शीघ्रोच्चात् स्फुटे शोधिते शीघ्रकेन्द्रं तस्मिन् च युते क्षेपकेन्द्रकरणार्थं कृते शेषं । अतस्तुल्य-शोध्यक्षेपकयोः नाशे कृते शीघ्रोच्चपातयोग एवावशिष्यत इत्युपपन्नम् । किञ्च । मन्दस्फु-टेन शीघ्रोच्च प्रतिमण्डले चलकेन्द्रे तत्पाते क्षेपः युज्यते । एवं कृते सति क्षेपकेन्द्रं मन्द-फलेनान्तरितं स्यात् । तदङ्गीकृतम् । इतर-केन्द्रस्यानुपपत्तेः । अतो मन्दफलं पाते धन-देयम् । यतोऽनुपातसिद्धं चलकेन्द्रं मध्यमेन शीघ्रोच्चे भवति । यत्तु भगोले क्रान्तिवृत्तं तत्र कक्षावृत्तं तत्र यद्विमण्डलं तत्र स्फुटग्रहः । ततस्फुटपातयोगो हि विक्षेपकेन्द्रं अतः स्फुट-पातस्थाने सम्पातं कृत्वा तस्मिन् भेऽन्तरे स्फुटौ कृते परमक्षेपांशे प्रागवदुत्तरे दक्षिणे च विन्यस्यम् । तथा न्यस्ते विमण्डले स्फुटग्रह-स्थाने विक्षेपः स्फुटविक्षेपेण गणितागतेन तुल्यो दृश्यते नान्यथेत्यथ ॥ * ॥ इदानीं ग्रहगोले विशेषमाह ।

"ग्रहस्य गोले कथितापमण्डलं
प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितम् ।
निबध्य शीघ्रप्रतिवृत्तमस्मिन्
विमण्डलं तत् पठिते शरांशे ॥
मध्योऽत्र पातो दुमदौ ज्ञशुक्रौ
स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतौ तु योज्यौ ॥"

भगोल एव तावद्ग्रहगोलं कल्प्यं तत्र स्फुट एव पातः । अथ यदि तदन्यो ग्रहगोलोऽन्यो निबध्यते तदा तत्र यथोक्तविधिवद्वृत्तं क्रान्ति-वृत्तं बद्ध्वा कक्षामण्डलं प्रकल्प्य तत्र द्वियकोत-विधिना शीघ्रप्रतिमण्डलं बद्ध्वा तत्र प्रतिमण्डले गणितागतपातं मेषादेर्विलोमं गणयित्वा तत्र चिह्नं कार्य्यम् । अथ त्रिज्याव्यासार्द्धमेवान्यद्वृत्तं राश्यङ्कं विमण्डलाख्यं कृत्वा तत्रापि मेषादेर्यस्त पातांशे चिह्नं कृत्वा प्रतिमण्डलविमण्डलयोः सम्पातचिह्ने प्रथमं सम्पातम् । ततो भार्द्धान्तरे द्वितीयं कृत्वा पातादग्रतः पृष्ठतश्च त्रिभेऽन्तरे परमविक्षेपांशे पठिते, प्रतिवृत्तादुत्तरे दक्षिणे च विमण्डलं न्यस्यम् । तत्र मन्दस्फुटगत्या पारमार्थिको ग्रहो भ्रमति । अतो मेषादेरनु-लोमं मन्दस्फुटो विमण्डले देयः । स तत्रस्थः प्रतिमण्डलात् यावतान्तरेण विक्षिप्तस्तावान् तत्प्रदेशे विक्षेपः । यतो वृत्तसम्पातस्थे ग्रहे विक्षेपाभावः त्रिभेऽन्तरे परमो विक्षेपो मध्ये-ऽनुपातेन । अतो वृत्तसम्पातग्रहयोरन्तरं ज्ञेयम् । तदन्तरं पातग्रहयोगे कृते भवति । पातस्य विलोमगत्वात् । सयोगं शरार्थं केन्द्रम् । यदि त्रिज्यातुल्यया केन्द्रज्यया परमं शरस्तदाभीष्टयानया क इति फलं प्रतिमण्डल-विमण्डलयोस्तिर्य्यगन्तरं स्यात् । विमण्डलस्थ-ग्रहाद्भूमध्यगं सूत्रं तद्भूमध्यग्रहान्तरं स च शीघ्रकर्णः । यदि भूमध्यात् कक्षाग्रे एतावान् विक्षेपस्तदा त्रिज्याग्रे कियानिति द्वितीयत्रैरा-शिकम् । आद्ये त्रिज्या हरो द्वितीये गुणः । तयोर्नाशे कृते केन्द्रज्याया परमशरगुणाया कर्णो हरः फलं कक्षावृत्तद्वयोस्तिर्य्यगन्तरं स्फुटशरः ॥ * ॥ इदानीमहोरात्रवृत्तमाह ।

ईप्सितक्रान्तितुल्येऽन्तरे सर्व्वतो नाडिकाख्या-दहोरात्रवृत्ताख्यं तत्र बद्धा । घटीनाथ मध्या-दक्षिणेऽस्य विष्कम्भखण्डं द्युजीवा मता । नाडी-वृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा सर्व्वत्र क्रान्ति-तुल्यान्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तदहोरात्रवृत्तं तेन वृत्तेन तस्मिन् दिने रविर्भ्रमतीत्यर्थः । तस्य वृत्तस्य व्यासार्द्धं द्युज्या ॥ * ॥ इदानीं मन्यदाह । अथ कल्प्या मेषाद्या ह्यनुलोमं क्रान्तिपाताङ्कात् एषां मेषादीनां द्युरात्र-वृत्तानि बध्नीयात् । नाडीवृत्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि क्रमोत्क्रमात्तानि । क्रान्तिपातादारभ्य त्रिघ्नतुत्रिघ्नद्विभागैरन्यान् मेषादीन् प्रकल्प्य तदग्रेषूक्तवदहोरात्रवृत्तानि बध्नीयात् । तानि च नाडीवृत्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि भवन्ति तान्येव क्रमोत्क्रमतः सायनांशार्कस्य द्वादश-राशीनाह ॥ * ॥ इदानीमस्योपसंहारः । एवं भगोलः कथितः खेचरगोलोऽप्ययमेव विज्ञेयः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

भग्न त्रि, (भन्ज+क्त । सघाद् विश्लिष्टत्वात् तथात्वम् ।) पराजितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ त्रुटितम् । चूर्णितम् । भाङ्गा इति भाषा । यथा, भट्टिः ।

"चिरकालोषितं जीर्णं कीटनिष्कुषितं धनुः ।
किं चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्रियकान्तिके ॥"

भग्न, क्ली, (भज्यते आमर्द्यते विश्लिष्यते इति । भञ्ज+क्त) रोगविशेषः । अथ भग्नाधिकारः । तत्र भग्नस्य भेदमाह ।

"भग्नं समासाद्द्विविधं हुताश !
काण्डे च सन्धावपि तत्र सन्धौ ।
उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्त्तितानि
तिर्य्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षड्धा ॥"

भग्नमत्र भावार्थे क्तप्रत्ययस्तेन भग्नं भङ्गः स चात्र विश्लेषोऽभिप्रेतः । तेन भग्नमस्थि-विश्लेषणलक्षणम् । समासात् संक्षेपात् । हुताश ! हे अग्निवेश ! । यतश्चरकेऽग्निवेशस्य हुताशेति नामान्तरमुक्तम् । काण्डे सन्धिपर्य्यन्ते एक-खण्डे । अस्थिसन्धौ द्वयोरस्थ्नोः सन्धानस्थाने । तत्र सन्धौ उत्पिष्टादिभेदे षट्प्रकारं भग्नं भवति । स्वल्पवक्तव्यत्वेन सन्धिभग्नस्यादौ विव-रणम् । उत्पिष्टेत्यादि । अधः अधोभग्नम् ॥ * ॥ सन्धिभग्नस्य सामान्यं लिङ्गमाह ।

"प्रसारणाकुञ्चनवर्त्तनोग्रा
रुक्स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् ।
सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्ग-
मुत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात् ॥
विशेषतो रात्रिभवा रुजश्च
विश्लिष्टके तौ च रुजा च नित्यम् ॥"

वर्त्तनं परिवर्त्तनम् ॥ * ॥ उत्पिष्टस्य लिङ्गमाह । उत्पिष्टसन्धेः उत्पिष्टः द्वाभ्यामस्थिभ्यां पिष्टः सन्धिर्यस्य तस्य । समन्तात् उभयभागद्वयोः । विश्लिष्टमाह विश्लिष्ट इत्यादि । तौ उभयतः शोथौ । रुजा च नित्यं सदा रुजाधिका भवति उत्पिष्टाद्भेदः ॥ * ॥ विवर्त्तिततिर्य्यग्गताक्षिप्ताधो-गतानाह ।

"विवर्त्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रा
स्तिर्य्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति ।
क्षिप्तेऽतिशूलं विषमञ्च सक्थो
क्षिप्ते व्यथा रुक् विघटश्च सन्धेः ॥"

विवर्त्तिते सन्ध्यावमुक्ते । अस्थिद्वयोपरिवर्त्तिते पार्श्वरुजः सन्धिस्थितास्थिखण्डद्वयपार्श्वयो रुजः । तिर्य्यग्गते सन्धिगते । एकस्मिन्नस्थ्नि सन्धिस्थानं त्यक्त्वा तिर्य्यग्गते क्षिप्ते सक्थ्नोः जङ्घसन्ध्योः । एकस्मिन्नस्थ्नि परस्यास्थ्न उपरिगते । सक्थ्नोः अतिशूलं तत्र विषमं कदाचिदधिकं कदाचिन्न्यूनम् । अथ क्षिप्ते सन्धिगते एकस्मिन्नस्थ्नि अधोगते । रुक् सन्धिविघटः विघटनञ्च ॥ * ॥ काण्डभग्नमाह । भग्नञ्च काण्डे बहुधा प्रयाति विशेषतो नामभिरेव तुल्यम् । भग्नं काण्डे काण्डविषये बहुधा बहुभिः प्रकारैः प्रयाति । अत्र बहुविधत्वं द्वादशविधत्वं बोद्धव्यम् । बहुविधस्य काण्डभग्नस्य पृथक् लक्षणं नोक्तं किन्तु काण्डनामभिरेव तुल्यत्वम् । कर्कटकादिनामानुरूपमेव लक्षणं किन्तु नामभिरेव बोद्धव्यम् ॥ * ॥ तान् प्रकारानाह ।

"काण्डे त्वतः कर्कटकाश्वकर्णौ
विचूर्णितं पिच्चितमस्थि छल्लितम् ।
काण्डेषु भग्नं ह्यतिपातितञ्च
मज्जागतं विस्फुटितञ्च वक्रम् ॥"

छिन्नं द्विधा द्वादशधा च काण्डे । अतः सन्धिभग्नानन्तरं काण्डे काण्डभग्नं तदाह । कर्कटकं अस्थिविश्लेषपूर्व्वको मध्ये प्रोन्नतः प्रान्तयोरवनतः कर्कटतुल्यरूपत्वात् कर्कटः । अश्वकर्णं अश्वकर्णवद्विपुलास्थिनिर्गमादश्वकर्णं । विचूर्णितं चूर्णितमस्थि तच्च शब्दस्पर्शाभ्यां बोद्धव्यम् । पिच्चितमस्थि नियच्छितं बहुशोथम् । छल्लितं विश्लिष्टं सत्वकत्वचम् । काण्डेषु भग्नं काण्डभग्नम् । यद्यपि कर्कटकादि सर्व्वमेव काण्डभग्नं तथापि इदं काण्डभग्नस्यावशिष्टा । अत्र भग्नं भङ्गः त्रुटिः तेन सर्व्वथा त्रुटितं पृथग्भूतं त्वचि स्थितं यत्र काण्डे तत्काण्डभग्नम् । अतिपातितं अशेषेण छित्त्वा पातितमस्थि । मज्जागतं अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्ये प्रविश्य मज्जानं गतम् । विस्फुटितं स्तोकविदीर्णं वक्रं स्थानं त्यक्त्वा कुटिलीभूतम् । छिन्नं द्विधा एकं विदीर्णं सत् अन्यत् अपरं विदीर्य्य द्विधाभूतम् । द्वादशधा च काण्डे । काण्डे च भग्नं द्वादशधेत्यन्वयः । तच्चोक्तमेव कर्कटकादि ॥ * ॥ काण्डभग्नस्य सामान्यलक्षणमाह ।

"स्रस्ताङ्गता शोथरुजातिवृद्धिः
संपीड्यमाने भवतीह शब्दः ।
स्पर्शासहः स्पन्दनतोदशूलः
सर्व्वास्ववस्थासु न शर्म्मलाभः ॥"
भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ॥"

स्पर्शासहत्वमिति काण्डभग्नस्य विशेषकं स्पन्दनं नाडीनां स्फुरणं शूलं शूलेनेव व्यथा । रुजा सामान्या पीडा । सर्व्वास्ववस्थासु शयनासनादिषु ॥ कष्टसाध्यमाह ।

"अल्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ।
उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥"

अनात्मवतो रोगप्रतीकारे यत्नरहितस्य । वातात्मकस्य च वातप्रकृतेः । उपद्रवैः ज्वराध्मानमोहमूत्रपुरीषसङ्गादिभिः ॥ * ॥ असाध्यमाह ।

"भिन्नं कपालं कट्यान्तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतम् ।
जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्ज्जयेत्तच्चिकित्सकः ॥"

कपालं जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खवङ्क्षणशिरोऽस्थीनि कपालानि तथा च्युतं तथा क्षिप्तम् । प्रतिपिष्टं उत्पिष्टम् ॥ पुनरसाध्यमाह ।

"असंश्लिष्टकपालञ्च ललाटे चूर्णितञ्च यत् ।
भग्नं गुदे स्तने पृष्ठे शङ्खे मूर्द्ध्नि च वर्ज्जयेत् ॥"

असंश्लिष्टकपालमिति भग्नविशेषणम् । स्तने स्तनयोरन्तरे उरसि । मूर्द्धनि मूर्द्धस्थाने ॥ * ॥ अपरमप्यसाध्यमाह ।

"सम्यक्संहितमप्यस्थि दुर्न्यासाद्दुर्निबन्धनात् ।
संक्षोभाद्वापि यद्गच्छेद्विक्रियां तच्च वर्ज्जयेत् ॥"

सम्यक्संहितमपि सम्यग्योजितमपि अस्थि दुर्न्यासात् दुःस्थापनात् संन्यस्तमपि दुष्टबन्धनात् सुबद्धमपि संक्षोभात् अभिघातादिना चलनात् यद्विक्रियां गच्छेत् विकृतं भवति तद्वर्ज्जयेत् ॥ अस्थिविशेषेण भग्नविशेषमाह ।

"तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि तु ।
कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥"

तरुणास्थीनि घ्राणकर्णाक्षिगुदेषु कोमलास्थीनि नम्यन्ते वक्रीभवन्ति । तेनात्र वक्रताख्यं भग्नम् । नलकानि नलाकाराणि काण्डीवत् सरन्ध्राण्यस्थीनि भिद्यन्ते अभ्यन्तरात्प्रवेशाद्विदीर्य्यन्ते । कपालानि जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरोऽस्थीनि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि दन्ताः स्फुटन्ति त्रुटन्ति । अस्थीनि तरुणनलककपालरुचकवलयभेदात् पञ्चविधानि । तत्र रुचकानि चेति । चकाराद्वलयान्यपि त्रुटन्तीति बोद्धव्यम् ।

"पाण्योः पार्श्वयुगे पृष्ठे वंशोजठरपार्श्वयोः ।
पादयोरपि चास्थीनि वलयानि बभाषिरे ॥"

अथ भग्नस्य चिकित्सा ।

"भग्ने लेपाय माञ्जिष्ठामधुकाम्लानुपेषितम् ।
शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च लेपनम् ॥"

लेपात् पिच्छिकलवणैरल्पीकरं कफरक्ताभ्यां वा । सद्योऽभिघातजनिता रागरुजा श्वयथुः प्रशाम्यन्ति ।

"सप्ताहमस्थिसंहारं लाक्षागोधूमकर्ज्जुनम् ।
सन्धिभग्नेऽस्थिभग्ने पिबेत् क्षीरेण वा पुनः ॥"

घृतेन पिबेत् क्षीरेण वेत्यर्थः । अस्थिसंहारः हड़सिंहार इति लोके ।

"रसोनमधुलाक्षाज्यसिताकल्कं समश्नतः ।
छिन्नभिन्नच्युतास्थीनां सन्धानमचिराद्भवेत् ॥"

"लाक्षास्थिसंहृत्ककुभाश्वगन्धा-
चूर्णीकृता नागबला पुरञ्च ।
सम्भग्नमुक्तास्थिरुजो निहन्या-
दङ्गानि कुर्य्यात् कुलिशोपमानि ॥"

अस्थिसंहृत् हड़सिंहार । लाक्षादिगुग्गुलुः ॥

"मांसं मांसरसः क्षीरं सर्पिर्यूषः कलायजः ।
बृंहणं चान्नपानञ्च देयं भग्नाय जानता ॥
लवणं कटुकं क्षारं मद्यं मैथुनमातपम् ।
रूक्षमन्नमभग्नोऽपि भग्नः सेवेत न क्वचित् ॥"

इति भावप्रकाशे भग्नाधिकारः ॥

(अपास्य निदानं यथा । पतनपीडनप्रहाराक्षेपव्यालमृगदशनप्रभृतिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थ्नां भङ्गमुपदिशन्ति तत्तु भङ्गजातमनुसार्य्यमाणं द्विविधमेवोपपद्यते सन्धिमुक्तं काण्डभग्नञ्च ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥

अथ भग्नचिकित्सा ।

"भग्नास्थिञ्च नरं दृष्ट्वा तस्य वक्ष्यामि भेषजम् ।
मणिबन्धे कूर्परे च जानौ भग्ने कटौ तथा ॥
पृष्ठवंशे विभग्ने च साध्यान्येतानि सत्तम ॥
ग्रीवादेशे शङ्खयोर्वा रोहिण्यां कूर्परादयः ॥
स्कन्धकूर्परमध्ये च तथा च त्रिकसन्धितः ।
उरसि क्रोड़के चैव विभग्नं तदसाध्यकम् ॥
विभग्नञ्च नरं दृष्ट्वा वेणुखण्डेन बन्धयेत् ।
न्यग्रोधपत्रैर्वैणैरक्तपत्रैश्च वेष्टयेत् ॥
उष्णाम्भसा सेचयेच्च वस्त्रेण दृढ़ बन्धयेत् ।
धवाम्बुनकदम्बानां वल्कलं काञ्जिकेन तु ॥
पिष्ट्वा हितं प्रलेपञ्च तेन सौख्यं प्रजायते ।
स्वेदयेत्तानि चोष्णेन आघातं कारयेत् पुनः ॥
एवं क्रिया समाप्तौ तु ततो बन्धं विमोचयेत् ।
एकाहान्तरिते वापि पूर्व्ववत्तत् प्रबन्धयेत् ॥
यावदस्थि न बध्नाति तावन्न स्नापयेन्नरम् ॥"

इति हारीते चिकित्सितस्थाने । १६ अः ॥

अथ पथ्यविधिः ।

"शीताम्बुसेचनं पङ्कप्रदेहो बन्धनक्रिया ।
शालिप्रियङ्गुगोधूमा यवो मुद्गवटीकयी ॥
नवनीतं घृतं क्षीरं तैलं मांसरसो मधु ।
पटोलं लशुनं शिग्रु पत्तूरो बालमूलकम् ॥
द्राक्षा धात्री बलवती लाक्षा यच्चापि च बृंहणम् ।
तत्सर्व्वं भिषजा नित्यं देयं भग्नाय जानता ॥"

अथापथ्यविधिः ।

"लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
व्यायामञ्च न सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥"

इत्यायुर्व्वेदपथ्यापथ्ये भग्नाधिकारे ॥)

भग्नपादर्क्षं, क्ली (भग्नपदं ऋक्षम् ।) पुष्करारूयनक्षत्रषट्कम् । यथा,—

"पुनर्व्वसूत्तराषाढ़ा कृत्तिकोत्तरफल्गुनी ।
पूर्व्वभाद्र विशाखा च षड़ेते पुष्करा स्मृता ॥
भग्नपादर्क्षयोगात्तु द्वितीया द्वादशी यदि ।
सप्तमी चार्कमन्दारे जायते अरजो ध्रुवम् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भग्नपृष्ठ पुं, (भग्नं पृष्ठमस्मिन् ।) सम्मुख । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रुटितमेरुदण्ड । यथा —
"भग्नपृष्ठकटिग्रीव स्तब्धदृष्टि ह्यधोमुखम् ।
कष्टेन लिखितं पुत्र यत्नेन परिपालयेत ॥"
इति प्राचीनवाक्यम् ॥
(भग्नं पृष्ठं यस्य । त्रुटितमेरुदण्डे त्रि ॥)

भग्नसन्धि पुं, (भग्नः सन्धिरत्राकाद्‌ वा ।) शरीरस्य सन्धिस्थानभङ्गरोगविशेषः । तस्यौषध यथा,—
"अभया त्रिफला चोष, सर्व्वैरेभि समीकृते ।
तुल्यो गुग्गुलुना योज्या भग्नसन्धिप्रसाधकः ॥"
इति गारुडे १७५ अध्याय ॥

भग्नसाध्वक, स्त्री, (भग्नो विश्लिष्ट इव सन्धि यद्वालोऽत्र ।) चोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भग्नात्मा, पुं, (भग्नः क्रमेण क्षीण आत्मा देहो यस्य । कृष्णप्रतिपदादिक्रमेणैकैककलाच्छेदेन भग्नदेहत्वादस्य तथात्वम् ।) चन्द्र । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भग्नाश त्रि, (भग्ना आशा यस्य । हताश । दीर्घकालाभङ्गयुक्त । यथा,—
"अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात प्रतिनिवर्त्तते ।
स तस्मै दुष्कृत दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

भग्नी, स्त्री, (भगिनी । पृषोदरादित्वात साधु ।) भगिनी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

भङ्कारी, स्त्री (भमित्यव्यक्तशब्दं करोतीति । कृ+अण । गौरादित्वात् ङीष ।) दंश । इति त्रिकाण्डशेष ॥

भङ्क्ता, [ऋ] त्रि, भङ्गकर्त्ता । भञ्जधातो कर्त्तरि तृन्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (यथा, मनौ ।९।२८९।
"प्राकारस्य च भेत्तार परिखाणाञ्च पूरकम् ।
द्वाराणाञ्चैव भङ्क्तार क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥"

भङ्ग, पुं, (भज्यते इति । भञ्ज+कर्म्मणि घञ ।) तरङ्ग । इत्यमर । १ । १० । ५ ॥ पराजय । (भञ्ज+भावे घञ् ।) भेद । रोगविशेष । इति मेदिनी । गे, १३ । (रोगविशेषार्थे यथा,—
"पातघातादिभिर्द्वेधा भङ्गोऽस्थ्नां सन्धिसन्धित प्रसारणाकुञ्चनयोरशक्ति सन्धिमुक्तता ।
इत्येकस्मिन् श्वय शोफ सर्व्वावस्थास्वतिव्यथा ।
अशक्तिश्चेष्टितेऽल्पेऽपि पीडनासहता ॥
समासादिति भङ्गस्य लक्षणं बहुधा तु तत् ।
भिद्यते भङ्गभेदेन तस्य सर्व्वस्य साधनम् ॥
यथास्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।
प्राप्याग्रहारि यत्नस्थि स्पर्शे शब्द करोति यत् ।
यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्थ्नो विदारित ।
भग्न यच्चाभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥
उन्नम्यमानं चलवत् यच्च मज्जति मज्जति ।
तद्‌ साध्य कपालककपालत्वाधिगामयि ॥
भिन्न कपालं यत्कट्यां सन्धिमुक्तं च्युतं च यत् ।
जघनं प्रतिपिष्ट च भग्नं तद्विवर्जयेत् ॥
अर्द्धविमुक्तकपालन्च ललाट चूर्णितन्तथा ।
युक्त भग्न भवेद्यच्चापि पृष्ठवाणरे ।
सम्यग्यमितमप्यस्थि दुर्न्यासाद्‌निर्बन्धनात् ॥
सङ्क्षोभादपि यत्गच्छेद्विक्रियां तद्विवर्ज्जयेत ।
आदितो यच्च दुर्ज्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ॥
तरुणास्थीनि भुज्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ॥
कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा ।
अथावनतमुन्नम्यमुन्नतञ्चावपीडयेत ॥
आञ्छेदतिक्षिप्तमधो गतञ्चोपरि वर्त्तयेत ।
आञ्छनोत्पीडनोन्नामचर्म्मसंक्षेपबन्धनै ॥
सन्धीन् शरीरगान् सर्व्वान् चलानप्यचलानपि ।
इत्येते स्थापनोपाये सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम् ॥
पट्टै प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखेक्षत ।
कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्ज्जार्ज्जुनपलाशजै ॥
वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभि सुनिवेशितै ।
सुश्लक्ष्णै सुप्रतिस्तम्भैर्वल्कलै शकलैरपि ॥
कुशाह्वयै समं बन्ध पट्टस्योपरि योजयेत ।
शिथिलेन हि बन्धेन सन्धे स्थैर्य्यं न जायते ।
गाढेनातिरुजादाहपाकश्वयथुसम्भव ।
त्र्यहात्त्र्यहादतो घर्म्मे सप्ताहात्सोम्यऋतौ भजेत् ॥
साधारणे तु पञ्चाहाद्भङ्गदोषवशेन वा ।
न्यग्रोधादिकषायेण तत शीतेन सेचयेत् ॥
त पञ्चमूलपक्वेन पयसा तु सवेदनम् ।
सुखोष्णस्यावचार्य्यं स्याच्चक्रतैल विजानता ॥
विभज्य देशं कालञ्च वातघ्नौषधसंयुतम् ।
प्रतत सेकलेपांश्च विदध्याद्‌भग्नशीतलान् ॥
गृष्टिक्षीर स सर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
प्रात प्रात पिबेद्भग्न शीतलं लाक्षया युतम् ॥
सवर्णस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरे ।
कषाये प्रतिसार्य्योऽस्य शेषो भङ्गोदित क्रम ॥
अस्थीनि व्रणमासाणि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।
सन्धीत व्रणान् वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥
तान् समान् सुस्थितान् ज्ञात्वा फलिनीरोध्रकट्फलै ।
समङ्गाधातकीयुक्तै चूर्णितैरवचूर्णयेत ॥
धातकीरोध्रचूर्णैर्वा रोहन्त्याशु तथा व्रणा ।
इति भङ्ग उपक्रान्त स्थिरधातोर्ऋतौ हिमे ॥
मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ।
पूर्व्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणे क्रमात् ॥
मासे स्थैर्य्यं भवेत् सन्धेर्यथोक्त भजतो विधिम् ।
कटीजङ्घोरुभग्नानां कपाटशयनं हितम् ॥
यन्त्रणार्थं तथाकीला पञ्च कार्य्या निबन्धना ।
जङ्घोर्व्वो पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तलं एकश्च कीलक ॥
श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्षस्यांसकयोस्तथा ।
विमोक्षे भग्नसन्धीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥
सन्धींश्चिरविमुक्तांश्च स्निग्धस्विन्नान् मृदूकृतान् ।
उक्तैर्विधानैर्बुद्ध्या च यथास्व स्थानमानयेत ॥
असम्यग्भग्नं रूढं तु विषमोत्थसाधिते ।
आपीड्य भङ्ग समयेत्ततो भग्नवदाचरेत ॥
भग्नं नैति यथा पाक प्रयतेत तथा भिषक ।
पक्वमांसशिरास्नायुसन्धि श्लेष न गच्छति ॥
वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य योजयेत ॥"
इति वाभटे उत्तरस्थाने । २७ अध्याय ॥)
कौटिल्यम् । भयम । विच्छित्ति । इति हेमचन्द्र ॥ (विच्छित्त्यर्थे व्यवहारो यथा,—
"भङ्ग धातुविभागो वियोग सजीवापगम सप्राणनिरोध स भङ्ग स्वलोकस्वभाव । इति चरके शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
रोगमात्रम् । इति राजनिघण्टः ॥ गमनम् । जलनिर्गम । इत्यजयपाल ॥ (नागभेद । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ६ ।
"उच्छिख शरभो भङ्गो बिल्वतेजा विरोहण ॥")

भङ्गवासा स्त्री, (भङ्गेन वास सौरभमस्या ।) हरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥

भङ्गसार्थ त्रि (भङ्ग वक्रभाव अनार्जवत्वमित्यर्थ स्यति अवस्यति यत् या क्रिया इति यावत भङ्गसमयतीति अर्थ+अण । कौटिल्यव्यवसायक्रियार्थित्वादस्य तथात्वम् ।) कुटिल । इति हारावली ॥

भङ्गा स्त्री, (भज्यते इति । भञ्ज+"कलश ।" ३ । ३ । १२१ । इति बाहुलकाद्‌ घञ् टाप् ।) वृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । मातुलानी २ । इत्यमर । २ । ९ । २ ॥ (अस्या पर्य्याया गुणाश्च यथा
"भङ्गा गञ्जा मातुलानी मादिनी विजया जया ।
भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाचनी लघु ॥
तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमदवाग्वह्निवर्द्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हे भङ्गायां भङ्गा काश्मीरेषु स्वनामख्याता । इति सुभूत्यादय । इति भरत ॥ एतस्या फल कणायपरिमाणमिति सर्व्वस्वम् । इति सारसुन्दरी ॥ शणाख्यशस्यम् । यथा,—
भङ्गा शस्ये शणाह्वये । इति मुकुटधृतरुद्र ॥ त्रिवृता । तेउडी इति भाषा । यथा —
"त्रिभण्डी रेचनी भङ्गा कलिङ्गा परिपाकिणी ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
औषधविशेष । भाङ इति सिद्धि इति च भाषा । यथा,—
"त्रैलोक्यविजया भङ्गा विजयेन्द्राशन जया ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अस्या गुणा विजयाशब्दे द्रष्टव्या ॥

भङ्गान, पुं (भङ्गेन अनिति इति । अन्+अच ।) मत्स्यविशेष । भाङ्गन इति भाषा । तत्पर्य्याय । दीर्घवृन्त २ । इति शब्दमाला ॥

भङ्गारी, स्त्री, (भङ्कारी पृषोदरात् साधु ।) दंश । इति त्रिकाण्डशेष ॥

भङ्गि, स्त्री (भज्यतेइति । भञ्ज+इन् । न्यङ्क्वादित्वात कुत्वम् ।) विच्छेद । (यथा, रघौ । १३ । ६९ ।
"यानाद्‌वातरदूरमहीतलेन
मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन राम ॥")
कौटिल्यभेद । इत्यमरभरतौ ॥ विन्यास । इति कलिङ्ग ॥ (भङ्ग करोतीति । भञ्ज+णिच्+इ ।) कल्लोल । इत्यजयदेत्त ॥ भङ्ग । इत्यन्ये ॥ व्याज । छलनिभ । इति रभस ॥

भङ्गिमा, [न्] पुं, (भङ्ग+बाहुलकात् स्वार्थे इमनिच् ।) भङ्गि । यथा —

"अधरे कज्जल चारु दृशोस्ताम्बूलरङ्गिमा ।
प्राणनाथ । किमेतत्ते वेशविन्यासभङ्गिमा ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ॥

भङ्गी, स्त्री, (भङ्गि + कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) भङ्गि । यथा,—

"जानामि मानमलसाङ्गि । वचो विभङ्गीं
भङ्गीश्रित नयनयोरपि चातुरीञ्च ।
आभीरनन्दनसुखाम्बुजचञ्चरीकी
वंशीरवो यदि न मामवशीकरोति ॥"
इत्युद्भट ॥

भङ्गुर, त्रि (भज्यते स्वयमेवेति । भञ्ज + "भञ्जभासमिदो घुरच् ।" ३ । २ । १६१ । इति कर्म्मकर्त्तरि घुरच् । चिलात कुत्वमिति काशिका ।) स्वयं भञ्जनशील । यथा, भागवते ।७।७।४३।
"कामान् कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुष ।
स वै देहस्तु पारक्यो भङ्गुरो यात्युपैति च ॥")
कुटिल । इति जटाधर ॥

भङ्गुर पुं, (भञ्ज + घुरच् । कुत्वञ्च ।) नद्या वङ्क । इति शब्दमाला । नदीर वाक इति भाषा ॥

भङ्गुरा स्त्री, (भङ्गुर + टाप् ।) अतिविषा । प्रियङ्गु । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अतिविषाशब्दे प्रियङ्गुशब्दे चास्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

भङ्ग्यं, क्ली, (भङ्गाया भवन क्षेत्रमिति । भङ्ग + "विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्य ।" ५।२।४। इति पक्षे यत् ।) भङ्गाक्षेत्रम् । तत्पर्य्याय । भाङ्गीनम् २ । इत्यमरभरतौ ॥ (भङ्गमर्हतीति । भङ्ग + दण्डादित्वात् यत् । भङ्गार्हे त्रि ॥)

भचक्र क्ली, (भानां राशीनां चक्रम् । भानां स्वस्वस्थानविशेषैर्विरचितो गोलाकार पदार्थ ।) राशिचक्रम् । यथा,—
"भमावर्त्तो भचक्रेऽस्मिन् ध्रुवो नाभौ व्यवस्थित ।
आराचक्रे स्थिन्दुभौमौ शुक्रजीवशनैश्चरा ॥
राहु केतुरगाश्चाथ नक्षत्राण्यथ राशय ।
यदा दिशु च अद्यास मेरोर्भूगोलकोऽथवा ॥
छाया भवेत्तदा राशि स्थाच्च तदिरहा-
हितम् ।
सूर्य्येन्दोरपकाशस्तु गोलकच्छायया भवेत् ॥
अन्योन्ययोस्तयोरेव चापयोरेव कारणात् ॥
यास्योदीचौ तु जायेते तस्मात पूर्व्वपश्चिमौ ॥
तत्र पुच्छपक्षाकार, ततो राशीस्तु विच्युता ॥"
इत्यार्षे वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याय ॥०॥
अथ भचक्रभ्रमणव्यवस्थामाह ।
"निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ
ध्रुवौ नर पश्यति दक्षिणोत्तरौ ।
तदाश्रित खे जलयन्त्रवत् तदा
भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि ॥
उदग्दिशं याति यथा यथा नर-
स्तथा तथा स्वान्नतमृक्षमण्डलम् ।
उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नत क्षिते-
स्तदन्तरे योजनजा पलांशका ॥
योजनसंख्या भपरिधि ग्रंशिता
लब्धमिति स्थानं ५० भपुरन्दरा ।
भूमौ कक्षायां वा भागेभ्यो
योजनानि च व्यस्तम् ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याय ॥
(भानां नक्षत्राणां चक्रमितिविग्रहे नक्षत्रचक्रम् । नक्षत्रसमूहश्च ॥)

भज, इक भाषि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरापर -अक०-सेट ।) इक भञ्जयति । भाषि दीप्तौ । इति दुर्गादास ॥

भज क पाके । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा - पर०-सक० सेट ।) क भाजयति । विश्राणने इति प्राञ्च । विश्राणन दानम् । इति दुर्गादास ॥

भज, ञ औ भागसेवयो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा उभ सक अनिट ।) ञ विभजति विभजते धन भ्राता । औ अभाक्षीत् कृष्ण साधु । इति दुर्गादास ॥

भजत् [त] त्रि, (भजति विभजतीति वा । भज + लट शत्रादेश ।) भागकर्त्ता । सेवाकर्त्ता । इति भजधातो कर्त्तरि शतृप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

भजन, क्ली (भज + भावे ल्युट ।) भाग । सेवा । इति भजधातोर्भावे अनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
"दारास्ते ये भजनसहाया
पुत्रास्ते ये तद्गतकाया ।
धनमपि तद्यद्धरिभजनार्थं
नो चेदेतत् सर्व्वं व्यर्थम् ॥"
इति मोहमुद्गर ॥

भजमान, त्रि (भजते सेवमानभातीति । भज + "ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।" ३ । २ । १२९ । इति चानश् । शानच् वा ।) न्याय्यम् । न्यायागतधनादि । इत्यमर । २ । ८ । २४ ॥ भागकर्त्ता । सेवाकर्त्ता । इति भजधातो कर्त्तरि शानप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (सात्वतवृष्णिपुत्रभेद । यथा, भागवते । ९ । २४ । ६ ।
"पुत्त्राश्चासन् सात्वतस्य भजमानो भजिर्द्दिव्योवृष्णिर्देवावृधोऽन्धक ॥")

भञ्जक, त्रि, (भञ्ज + ण्वुल् ।) भञ्जनकर्त्ता । भनक्ति य इत्यर्थे भञ्जधातो कर्त्तरि णकप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

भञ्जत्, त्रि, वर्त्तमानभञ्जनाश्रय । इति भञ्जधातो कर्त्तरि शतृप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

भञ्जन, क्ली, मोटनम् । इति भञ्जधातोर्भावे अनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा महाभारते । १२ । ५९ । ६२ ।
"यस्मात् विविधाश्चैव क्रियाश्चैव वर्ज्जिता । अवमद्द प्रतीघात केतनानाञ्च भञ्जनम् ॥")

भञ्जनक, पुं, (भनक्ति आमद्दयतीति । भञ्ज + ल्यु । तत स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) मुखरोगविशेष । तस्य निदानादि यथा,—
"वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातकृतो व्याधि स भञ्जनकसंज्ञित ॥"
इति माधवकर ॥

भञ्जर, पु, (भनक्तीति । भञ्ज + बाहुलकात् अरप्रत्यय ।) देवकुलोद्भूततरु । तत्पर्य्याय । चाचिम २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

भञ्जा स्त्री (भनक्ति भयादिकमिति । भञ्ज + अच् । टाप् ।) अन्नपूर्णा । यथा —
"भीतिहा भयहन्त्री च भावनाभयवर्जिनी ।
भीमाङ्गवासिनी भञ्जा भित्तिस्थितिविवर्द्धिनी ॥"
इति रुद्रयामले सप्तविद्यारहस्यम् ॥

भट भृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक० सेट ।) भृतिरिह पोषणम् । कर्म्ममूल्यमिति गोविन्दभट्ट । भटति भृत्य स्वामी । इति दुर्गादास ॥

भट म भाषणे । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा०-पर० सक सेट घटादि ।) म भटयति । भाषणं कथनम् । इति दुर्गादास ॥

भट, पुं, (भट्यते भ्रियते इति । यद्वा भटतीति । भट + अच् ।) योद्धा । इत्यमर । २ । ८ । ६१ ॥ (यथा, भागवते । ८ । १० । ९ ।
"उक्ष्णे केचिदिभे केचिदपरे युयुधु खरे ।
केचिद्गौरमुखैर्ऋक्षैर्द्वीपिभिर्हरिभिर्भटा ॥"
म्लेच्छभेद । इति हेमचन्द्र ॥ वीर । (यथा नैषधे । १० । १३२ ।
"पदे पदे सन्ति भटा रणोद्भटा
न तेषु हिंसारस एष पूर्य्यते ।
धिगीदृशन्ते नृपते । कुविक्रम
कृपाश्रये य कृपणे पतत्रिणि ॥")
पामरविशेष । इति मेदिनी । टे, २४ ॥ रजनीचर । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णसङ्करविशेष । यथा,
"वर्द्धकाराद्भटो जातौ नाटिक्यां वरवाहक ॥"
इति पराशरपद्धति ॥

भटा, स्त्री, (भट + टाप् ।) इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला । राखालशसा इति भाषा ॥

भटित्र, क्ली, (भटति भक्ष्यते वेति । भट + इत्र ।) शूलपक्वमांसादि । इत्यमर । २ । ९ । ४५ ॥ काबाब इति पारस्यभाषा ॥

भट्ट, पुं, (भटतीति । भट + बाहुलकात् तन् ।) जातिविशेष । भाट इति भाषा । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"वैश्यायां शूद्रवीर्य्येण पुमानेको बभूव ह ।
स भट्टो वावदूकश्च सर्व्वेषां स्तुतिपाठक ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्याय ॥
अपि च ।
"क्षत्त्रियाद्विप्रकन्यायां भट्टो जातोऽनुवाचक ॥"
इति युधिष्ठिरपरशुरामसंवादे जातिसङ्करलक्षणम् ॥ शिविरम्निके रांगा तस्य नाशो देय । यथा,
"भाषस्व पक्षिण वैद्य सच्छूद्र गणक शुभम् ।
भट्ट वैद्य पुण्यकार स्थापयेत् शिविराग्निके ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ १ अ ॥

भट्टाचार्य्य, पु (भट्ट तुलात्मक । आचार्य्य उदयनाचार्य्य, तौ तुल्यतया तत्कार्य्याभिज्ञ ।

स्यस्येति । अण ।) तुतातभट्टमत न्यायशास्त्रम् उदयनाचार्य्यमत न्यायशास्त्रम् एतदुभय शास्त्रवेत्ता । एतदुभयमत जानाति य इत्यर्थे ढयेकादिति कारकात कर्त्तरि अणिता णप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

भट्टार त्रि, (भटतीति । भट+क्विप । भट चासौ तारश्चेति कर्मधारय । पृषोदरादित्वात साधु । यद्वा भट्ट स्वामित्व ऋच्छतीति । अण ।) पूज्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ८६७ ।
"गोगसिङ्गारभट्टारप्रमुखककलवादय ।
बद्धाथ क्ष्मादेवेन कारागार प्रवेशिता ॥")

भट्टारक , पु, (भट्टार । स्वार्थे कन् ।) नाट्योक्तौ राजा । इत्यमर ।१।७।१३॥ देव । तपोधन । इति मेदिनी । के, २५ ॥ पूज्ये त्रि । इति जटाधर ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।६।२८ ।
"प्रविश्य तत कोपात पुर शुभधरादिश ।
भट्टारकामठेदिशा भूय पुत्र वसत्यत ॥")

भट्टारकवार , पु, (भट्टार स्वार्थे कन । भट्टारक सूर्य्य तस्य वार ।) रविवार । यथा —
"सखे । स्वयुनिर्म्मितपाशास्त्रदत्ता भट्टारकवारे कथमेतान् दन्ते खादामि ।" इति द्वितीयदेवे १ परिच्छेदे मृगं प्रति जम्बूकवाक्यम् ॥

भट्टि, पु, स्वनामख्यातरामकथाश्रयमहाकाव्यम् । तत्तु वलभीवास्तव्यश्रीस्वामिसूनुभट्टमहाब्राह्मण महावैयाकरणेन कृतम् । इति जयमङ्गलकृता तट्टीका ॥ एतत काव्य भर्त्तृहरिणा कृतमिति भरतमल्लिकेन लिखितम् ॥

भट्टिनी, स्त्री, (भट्ट स्वामित्वमस्या अस्तीति । भट्ट+इनि +ङीप ।) नाट्योक्तौ अकृताभिषेका राजपत्नी । इत्यमर ।१ । ७ । १३ ॥ ब्राह्मणभार्य्या । इति मेदिनी । ने ३१ ॥

भठ इक शिवे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा० पर०-अक -सेट । इदित ।) शिव कल्याण क्रिया वेदेष्वेव । प्रतारणे पविशोऽयम् । इक भण्ठयति प्रतारकी लुब्ध धनदाताङ्गीकारेण । इति दुर्गादास ॥

भड इ ड वाचि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा - आत्म -सक सेट ।) परिभाषण इति गोविन्दभट्ट । परिहास इति चतुर्भुज । इ भण्डते ड भण्डते भिक्षां लोक । इति दुर्गादास ॥

भड, पु (भडतीति । ड इ ड परिहासे परिभाषणे वा+अच ।) वर्णसङ्करजातिविशेष । स तु सेटात तीवरकन्यायां जात । यथा,—
"लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास वसरान् ।
माल्ल मल्ल मातरञ्च भड कोलञ्च कन्दरम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १ अध्याय ॥

भडिल , पु, (भडतीति । भडि+"सलिकल्यनिमहिभडिभण्डीति ।" उणा १ । ५५ । इति इलच ।) सेवक । शूरः । इत्युणादिकोष ॥

भण शब्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा - पर० सक-सेट ।) ऋ अबीभणत् अबभाणत्

स चेह वस्त्रवाक्यम् । श्रीजयदेवभणितहरिरिव भणति परमरमणीयम । इति दुर्गादास ॥

भणित त्रि (भण+क्त ।) शब्दितम् । कथितम् । यथा,—
"श्रीजयदेवभणितमिदमद्भुतकेशवकेलिरहस्यम् ।"
इति गीतगोविन्दे ॥

भणिति , स्त्री, (भण्यते इति । भण+क्तिन् ।) वाक्यम । इति भूरिप्रयोग त्रिकाण्डशेषश्च ॥) (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५४ ।
"नियन्त्रिता मद्भणितिस्तद्गुणोदीरणादियम् ।
अतिप्रसङ्गभङ्गातत्स्वेषत्तावारित पुन ॥")

भण्टाकी, स्त्री (भण्यते भण्यते वा । भट भृतौ भणशब्दे वा+"पिनाकादयश्च ।" उणा० । ४ । १५ । इति आक । निपात्यते च । गौरादित्वात ङीष ।) वार्त्ताकी । इत्यमर । २ । ४ । ११४ ॥ बृहती । इति रत्नमाला ॥ (वृन्ताकम् । तत्पर्य्यायो यथा,—
"वृन्ताक स्त्री तु वार्त्ताकुर्भण्टाकी भाण्टिर्
कापि च ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भण्डुक , पु, (भण्डतीति । भडि उकन् ।) श्योनाकवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ क्वचित् भण्डुकोऽपि पाठ ॥

भण्ड , पु, (भण्डते इति । भडि प्रतारणे+अच ।) अश्लीलभाषी । भाँड़ इति भाषा । इति कश्चिच्छब्दावादिकोष । तत्पर्य्याय । भाण्डुमट्ट २ । इति भूरिप्रयोग ॥

भण्डक , पुं, (भण्ड+स्वार्थे कन् ।) खञ्जनपक्षी । इति जटाधर ॥

भण्डन, क्ली (भडि+भावादौ ल्युट ।) खलीकार । कवचम् । युद्धम् । इति मेदिनी । ने, १ ॥

भण्डहासिनी, स्त्री (भण्डेन खलीकारेण हसति या । हस्+णिनि । ङीप ।) गणिका । इति शब्दरत्नावली ॥

भण्डि , स्त्री, (भडि+इन् ।) वीचि । इति हारावली ॥

भण्डिका, स्त्री, मञ्जिष्ठा । इति शब्दरत्नावली ॥

भण्डिर , पुं, (भण्डिल+रलयोरैक्यम् ।) शिरीषवृक्ष । यथा । भण्डिलो भण्डिरो नेमीति भरतधृतवाचस्पति ॥

भण्डिल पु, (भण्डते परिहसतीवेति भाषते इवेति वा । भडि+"सलिकल्यनिमहिभडिभण्डीति ।" उणा १ । ५५ । इति इलच ।) शिरीषवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ६३ ॥ (तत्पर्यायो यथा —
"शिरीषो भण्डिलो भण्डी भण्डीरश्च कपीतन ।
शुकपुष्प शुकतरुर्मृदुपुष्प शुकप्रिय ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भण्डिल त्रि, (भडि+इलच ।) शुभ । दूत । इत्युणादिकोष ॥ शिल्पी । इति कश्चिच्छब्दावादिकोष ॥

भण्डी, स्त्री (भण्डते इति । भडि इन् ।) कृदिकारादिति पक्षे ङीष ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमर । २ । ४ । ९१ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी गण्डीरी च मञ्जूषा वस्त्ररञ्जिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शिरीषवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"शिरीषो भण्डिलो भण्डी भण्डीरश्च कपीतन ।
शुकपुष्प शुकतरुर्मृदुपुष्प शुकप्रिय ॥"
श्वेतत्रिवृता । तत्पर्यायो यथा,—
"श्वेतात्रिवृता भण्डी स्यात त्रिवृता त्रिपुटापि च ।
सर्व्वानुभूति सरला निशोत्रा रेचनीति च ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भण्डीतकी, स्त्री, (भण्डीवत्ती तकतीति । तक+अच । गौरादित्वात ङीष ।) मञ्जिष्ठा । इति भावप्रकाश ॥

भण्डीर , पुं, (भडि+बाहुलकात ईरन् ।) समष्ठिलक्षुप । तण्डुलीयशाक । (यथा —
"तण्डुलीयो मेघनाद काण्डेरस्तण्डुलेरक ।
भण्डीरस्तण्डुली वीजो विषघ्नश्चाल्पमारिष ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शिरीषवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (वटवृक्ष । यथा, रामायणे । ३ । ७५ । २४ ।
"मालतीकुन्दगुल्मैश्च भण्डीरैर्निचुलैस्तथा ।
अशोकै सप्तपर्णैश्च केतकैरतिमुक्तकै ॥"
"भण्डीरो वट ।"इति तट्टीकायां रामानुज ।)

भण्डीरलतिका, स्त्री (भण्डीर इव लतति इति । लति सौत्रो धातु +अच । स्वार्थे कन् । टाप अत इत्वम् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्ट ॥

भण्डीरी, स्त्री, (भण्डीर । गौरादित्वात ङीष ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमर ॥

भण्डील , पु,(भण्डीर । रलयोरैक्यम् ।) मञ्जिष्ठा । इति शब्दरत्नावली ॥

भण्डूक , पुं, (भडि+ऊक ।) मत्स्यविशेष । भाकुर इति भाषा । अस्य गुणा । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । वृष्यत्वम् । श्लेष्मकरत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । रक्तपित्तहरत्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ श्योनाकवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

भद इक शुभे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा - पर०-अक सेट ।) इक भन्दयति शुभ कल्याणक्रिया । इति दुर्गादास ॥

भद इ ड स्वप्ने । प्रीतौ । शुभे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा -आत्म अक सेट इदित ।) इ भन्द्यते । ड भन्दते पण्डित सदा । इति दुर्गादास ॥

भदन्त , पु, (भन्दते इति । भदि कल्याणे+"भन्देर्नलोपश्च ।" उणा ३ । १३० । इति झच् । नलोपश्च ।) बौद्धादिविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ मायादेवीसुत। सुतेन । पूजिते, त्रि । इत्युणादि

दिकोष ॥ (भदन्त प्रव्रजित । इत्युणादौ । ३ । १३० । सूत्रव्याख्यायां उज्ज्वलदत्त । यथा, कथासरित्सागरे । ४६ । १७८ ।
"तत्रान्विष्य यथावत् त भदन्तमभिगम्य च ।
परिचर्य्यापरो भक्त्या नौमि वत्सरमेषत ॥")

भदाक, पु, क्ली, (भन्दते इति । भदि + "पिना कादयश्च ।" उणा । ४ । १५ । इति आक । नलोपश्च ।) मङ्गलम् । इत्युणादिकोष ॥

भद्र क्ली, (भन्दते इति । भदि कल्याणे + "ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रेति ।" उणा । २ । २८ । इति रन् । निपात्यते च ।) मङ्गलम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । २६ । २ ।
"यजस्व वीर । प्रविहि मनायतो भद्र मन कृणुष्व वृत्रतूर्य्ये ॥"
यथा च कामन्दकीयनीतिसारे । १३ । १२ ।
"किरीटमणिचित्रेषु मूर्द्धसु चात्मसारिषु ।
नाहत्वा विद्विषां भाई पुरुषो भद्रमश्नुते ॥")
सुखम् । काञ्चनम् । इति मेदिनी । रे, ७१ ॥

भद्र, क्ली, स्त्री, (भदि + रन् निपात्यते च ।) करणविशेष । इति मेदिनी । रे, ७२ ॥ तत्तु विष्टिभद्रालेन प्रसिद्धमशुभदम् । इति ज्योतिषम् ॥

भद्र पु, (भन्दते इति भदि + रन् निपातितश्च ।) शिव । खञ्जरीट । वृषभ । कदम्बक । करिजातिविशेष । इति मेदिनी । रे, ७ ॥ नव-मुक्तावकान्तगतजिनभेद । रामचर । सुमेरु । इति हेमचन्द्र ॥ कुष्ठी । इति राजनिघण्ट ॥ (चन्दनम् । तत्पर्य्यायो यथा,—
"श्रीखण्ड चन्दनं गन्धी भद्र श्रीतैलपर्णिक ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च स ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) साध्यमौक्तिकानां मध्यतिविशेष । यथा —
विष्णुर्गौरः स्निग्धसितमूलहस्तो शुभ पालो भद्र ।
इति कुलाचार्य्यकारिका ॥ (वसुदेवस्य पुत्त्रभेद, । यथा, भागवते । ९ । २४ । ४७ ।
"सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्म्मदो भद्र एव च ।
पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाभवन् ॥"
सरोवरविशेष । यथा, मत्स्यपुराणे ।११२।४६।
"अरुणोद मानसञ्च शितोद भद्रसञ्ज्ञितम् ।
तेषामुपरि चत्वारि सरांसि च वनानि च ॥"
तृतीयमनोरुत्तमस्यान्तरे देवगणभेदे बहुवचनान्तोऽयम् । यथा, भागवते । ८ । १ । २४ ।
"वशिष्ठतनया सप्त ऋषय प्रमदादय ।
सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित ॥"
स्वायम्भुवमन्वन्तरे विष्णोर्दक्षिणायामभ्र्जात तुषितनामकदेवगणभेद । यथा, भागवते ।४।१।६-७।
"तां कामयानां भगवानुवाह यजुषां पति ।
तुष्टायां तोषमापन्नोऽजनयद्द्वादशात्मजान् ॥
तोष प्रतोष सन्तोषो भद्र शान्तिरिडस्पति ।
इध्म कविर्विभु स्वाह्न सुदेवो रोचनो द्विषट ॥"
पर्व्वतविशेष । यथा, ब्रह्माण्डपुराणे । भुवनकोषे । ४० अध्याये ।
"अरुण शिखिरीतश्च सको वैदूर्य्यपर्व्वत ।
कपिल पिङ्गलो भद्र सुरसश्च महाचल ॥"
एकादशद्वापरजातो महेश्वरस्य ऋषिमूर्त्तिअव-तार विशेष । यथा, ब्रह्माण्डे । २७ अध्याये ।
"एकादशद्वापरे तु व्यासस्तु त्रिव्रतो यदा ।
तदाप्यहं भविष्यामि गङ्गाद्वारे युगान्तिके ॥
भद्रो नाम महातेजास्तत्रापि मम पुत्त्रका ।
भविष्यन्ति महात्मानो सुदृप्ता वेदपारगा ॥")

भद्र, त्रि, (भन्दते इति । भदि कल्याणे रन् । निपात्यते च ।) श्रेष्ठ । साधु । इति मेदिनी । रे, ७२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २६ ।
"भद्र । कण्टक । अथ तावदस्मत्स्वामी पिङ्गलक उदकग्रहणार्थं यमुनाकच्छमवतीर्य्य स्थित ॥")

भद्रक, क्ली, (भद्र + सञ्ज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) भद्रमुस्तकम् । इति रत्नमाला ॥ (देवदारु-शब्देऽस्य विषयोऽभिहित ॥) मनोज्ञे, त्रि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

भद्रक, पु, (भद्र + सञ्ज्ञायां कन् ।) देवदारु । इति शब्दरत्नावली ॥

भद्रकण्ट, पु, (भद्र कण्टो यस्य ।) गोक्षुर । इति राजनिर्घण्ट ॥

भद्रकाली, स्त्री (भद्रा मङ्गलमयी चासौ काली चेति कर्म्मधारय । यद्वा भद्र कल्याणं कालयतीति । भद्र + कल्मेश्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । ङीप ।) गन्धोली । कात्यायनी । इति मेदिनी । ले, १५८ । तस्या उत्पत्तिर्यथा —
श्रीऔर्व्व उवाच ।
"शृणु त्व नृपशार्दूल । भद्रकाली यथा पुरा ।
प्रादुर्भूता महाभागा महिषघ्नी सदैव तु ॥
महिषासुर एवासौ निद्रायां निशि पर्व्वते ।
स्वप्न प्रददृशे वीरो दारुण घोरदर्शनम् ॥
महामाया भद्रकाली छित्त्वा खड्गेन कासुरम् ।
पपौ तस्य च रक्तानि व्यादितास्यातिभीषणा ॥
तत प्रातर्भययुत स दैत्यो महिषासुर ।
तामेव पूजयामास सुचिर सानुगस्तदा ॥
आराधिता तदा देवी महिषेणासुरेण वै ।
प्रादुर्भूता भद्रकाली मुने षोडशभिर्युता ॥
तत प्रणम्य महिषो महामायां जगन्मयीम् ।
उवाचेद वचो नम्रमूर्त्तिर्भक्तियुतोऽसुर ॥
महिष उवाच ।
देवि । खड्गेन सञ्छिद्य शोणितानि शिरो मम ।
त्वया भुक्तानि दृष्टानि मया स्वप्ने सुनिश्चितम् ॥
अवश्य तत्त्वया कार्य्य मया ज्ञातं प्रमाणत ।
एतद्रुधिरपान मे तन्नैक देहि मे वरम् ॥
वध्यस्त्वयाहं नाचास्ति संशय परमेश्वरि ! ।
मनापि तत्र नो दु ख नियति केन लङ्घ्यते ॥
किन्तु त्वयैव सहित शम्भुराराधित पुरा ।
मम पित्रा मदर्थं ज्ञात पश्चादहं तत ॥
मयाप्याराधित शम्भु प्राप्तश्चैकस्तथा वरा ।
मन्वन्तरत्रय यावदासुर राज्यमुत्तमम् ।
अकण्टक मया भुक्तमनुतापो न विद्यते ॥
कात्यायनेन मुनिना शप्तोऽहं शिष्यकारणात् ।
सीमन्तिनी विनाश ते करिष्यति न संशय ॥
पुरा मुनि तपस्यन्त रौद्राश्व नाम चोत्तमम् ।
मुने कात्यायनाख्यस्य शिष्य हिमवदन्तिके ॥
दिव्यस्त्रीरूपमतुल कृत्वाह कौतुकात्तदा ।
मया समोहितो विप्रोऽत्यजत्कूटस्तदा तप ॥
न दूरात सस्थितेनाह मुनिना कात्यसूनुना ।
ज्ञात्वा मायां तदा शप्त शिष्यार्थे क्रोधवह्निना ॥
यस्मात्त्वया मे शिष्योऽय मोहितस्तपसश्च्युत ।
अतस्त्वया स्त्रीरूपेण ततस्त्वां स्त्री हनिष्यति ॥
इति मां शप्तवान् पूर्व्व मुनि कात्यायन पुरा ।
तस्य शापस्य कालोऽयमागत समुपस्थित ॥
देवेन्द्रत्व मया प्राप्त भुक्त त्रिभुवन समम् ।
किञ्चिन्न शेष्य तत्रास्ति वाञ्छनीयं हि यन्मया ॥
तस्मात्त्वां वै प्रपन्नोऽहं प्रार्थ्यं शेष हि यन्मया ।
तद्देहि देवि दुर्गे । त्व भूयस्तुभ्य नमो नम ॥
श्रीदेव्युवाच ।
"प्रार्थनीयो वरो यस्ते त त्वं वृणु त्व महासुर ।।
दास्यामि ते वर प्रार्थ्यं संशयो नात्र विद्यते ॥"
महिष उवाच ।
"यज्ञभागमहं भोक्तुमिच्छामि त्वत्प्रसादत ।
यथा यज्ञेषु सर्व्वेषु पूज्योऽहं स्यां तथा कुरु ॥
त्वत्पादसेवां न त्यक्ष्ये यावत् सूर्य्य प्रवर्त्तते ।
एवं वरद्वय देहि यदि देयो वरो मम ॥"
श्रीदेव्युवाच ।
"यज्ञभागा सुरेभ्यश्च कल्पिता वै पृथक् पृथक् ।
भागो न विद्यते चान्यो यद्दास्यामि तवासुर ॥
किन्तु त्वयि मया युद्धे निहते महिषासुर ।।
नैव त्यक्ष्यसि मत्पाद सतत नात्र संशय ॥
मम प्रवर्त्तते पूजा यत्र यत्र च तत्र ते ।
पूज्यश्चिन्त्यश्च तत्रैव कायोऽय तव दानव । ॥
इति श्रुत्वा वचस्तस्या प्रणम्य महिषासुर ।
वरं प्रार्थ्येह मुदित प्रसन्नवदनस्तदा ॥
उग्रचण्डे । भद्रकालि । दुर्गे देवि । नमोऽस्तु ते ।
प्रभूता मूर्त्तयो देवि । भवत्या सकलात्मिका ॥
काभिस्ते मूर्त्तिभि पूज्यो यज्ञेऽह परमेश्वरि ॥
तत समाचक्ष्व यदि मे भवत्येह कृपा कृता ॥"
श्रीदेव्युवाच ।
"यानि नामानि चोक्तानि त्वयेह महिषासुर ।।
तासु मूर्त्तिषु सस्पृष्ट पूज्यो लोके भविष्यति ॥
उग्रचण्डेति या मूर्त्तिर्भद्रकाली त्वह पुन ।
यया मूर्त्त्या त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्त्तिता ॥
एतासु मूर्त्तिषु सदा पादलग्नो नृणां सदा ।
पूज्यो भविष्यसि त्व वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिकल्पे उग्रचण्डामूर्त्त्या त्व निहत पुरा ।
द्वितीयकल्पे तु भवान् भद्रकाल्या मया हत ॥
दुर्गारूपेणाधुना त्वां हनिष्यामि सहानुगम् ।
किन्तु पूर्व्व न गृहीतस्त्व मया पादयोस्तयो ॥
अधुना प्रार्थितवरो गृहीत पूर्व्वकाययो ।
गृहीतयज्ञ पश्चात्त्व यज्ञभागोपभुक्तये ॥"
इति कालिकापुराणे ५९ अध्याय ॥*॥
गङ्गाया पश्चिमे तीरे ग्रामविशेषश्च ॥

भद्रकाशी, स्त्री, (भद्राय काशते इति। काश+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) भद्रमुस्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

भद्रकुम्भः, पुं, (भद्रस्य भद्राय वा कुम्भोऽथवा भद्रः कुम्भः।) पूर्णकुम्भः। इत्यमरः। २। ८। ३२॥

भद्रगन्धिका, स्त्री, (भद्रो गन्धोऽस्त्यस्येति। ठन्। टाप्।) मुस्तकम्। इति रत्नमाला॥

भद्रङ्करः, त्रि, (भद्रं करोतीति। कृ+"खाचु-लकात् खच्। मुम् च।) मङ्गलकारकः। तत्पर्य्यायः। क्षेमङ्करः २ क्षेमकारः ३ भद्रङ्करः ४ शुभङ्करः ५ अरिष्टतातिः ६ शिवतातिः ७ शङ्करः ८। इति भूरिप्रयोगः॥

भद्रचूडः, पुं, (भद्रा चूडास्य।) लङ्काशायी। इति शब्दचन्द्रिका। लङ्काषिण इति भाषा॥

भद्रजः, पुं, (भद्राय जायते इति। जन+डः।) इन्द्रयवः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्येन्द्रयवशब्दे ज्ञातव्याः॥)

भद्रतरुणी, स्त्री, (भद्रा तरुणीव।) कुब्जकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तथास्या अन्यतरः पर्य्यायः।

"कुब्जको भद्रतरुणी बृहत्पुष्पोऽतिकेसरः।
महा सहा कण्टकाढ्या नीलालिकुल-
सङ्कुला॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

भद्रतुरगं, क्ली (भद्रा तुरगा अत्र।) जम्बूद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः। यथा,—

"माल्यवज्जलधिमध्यवर्त्ति यत्तु भद्रतुरगं
जगुर्बुधाः।"

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः॥

भद्रदन्तिका, स्त्री, (भद्रा दन्तिका।) दन्तीवृक्षभेदः। भद्रदन्ती इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। केशरुहा २ विषभद्रा ३ जयावहा ४ आवर्त्तकी ५ ज्वराङ्गी ६ जयाह्वा ७। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रेचनत्वम्। कृमिशूलकुष्ठामदोषगुल्मामयनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

भद्रदारु, क्ली, पुं, (भद्रं दारु।) देवदारु। इत्यमरभरतौ॥ सुरलकाष्ठम्। इति रत्नमाला॥

भद्रदार्व्वादिकः, पुं, (भद्रदारु आदौ यस्य सः।) औषधगणविशेषः। यथा। भद्रदारुकुष्ठहरिद्रावरुणमेषशृङ्गीबलातिबलार्त्तगलकच्छुरासल्लकीकुबेराक्षीवीरतरुसहचराग्निमन्थवत्सादन्येरण्डाश्मभेदकालर्ककाकोरम्यतावरीपुनर्नवावसुकवशिरकाञ्चनकभार्गीकार्पासीवृश्चिकालीपत्तूरबदरयवकोलकुलत्थप्रभृतीनि। इति सुश्रुतसूत्रस्थानस्य संशोधनसंशमनीयाध्यायः॥ * ॥

अपि च।

"देवदारु [illegible] कुष्ठमेव च।
महानिम्ब नागबला रासना तरलोऽपर॥
पाटला चात्मगुप्ता च शुण्ठी पाषाणभेदिका।
शतावरी चाग्निमन्थः गुडूची गन्धकारिका॥
पुनर्नवा च वास्तकसूर्य्यावर्त्तककानतम्।
गोक्षुरः शरमूलञ्च कुशमूलं समांशिकम्॥
अष्टचत्वारिंशद्द्रव्यैर्भद्रदार्व्वादिको गणः॥"

इति शब्दचन्द्रिका॥ * ॥

एतन्मध्ये चतुर्दशद्रव्याणि न प्रमाणानि॥

भद्रनामा, [न्] पुं, (भद्रं नाम यस्य।) काष्ठकुट्टपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः। काठठोकरा इति भाषा॥

भद्रनामिका, स्त्री, (भद्रं नामास्याः। कप्। टाप्। अत इत्वम्।) त्रायन्तीवृक्षः। इति रत्नमाला। बहुला इति भाषा॥

भद्रनिधिः, स्त्री, (भद्रो निधयोऽत्र।) महादानविशेषः। यथा,—

इन्द्र उवाच।

"विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन्! दानस्यास्य महानिधेः।
यथा देव! विशेषेण विष्णोरानन्दकारकम्॥"

ब्रह्मोवाच।

"शुभ्रां तिथिं प्राप्य तु पौर्णमास्यां
तथोपरागे शशिभास्करयोर्वा।
चतुर्युगादिष्वयनद्वये वा
प्रबोधने प्रस्वपनेऽथ विष्णोः॥
कुर्य्याद्दृढौडुम्बरमेव कुम्भं
हिरण्मयानेन यथात्मशक्त्या।
तथा पिधानञ्च सुराजतं स्याद्-
हिरण्यभारेण तु पूरयेत्तत्॥
तदर्द्धतोऽर्द्धेन तदर्द्धतो वा
स्वशक्तितः स्वर्णपलैः शतेन।
तदर्द्धमध्येन तु वित्तशक्त्या
पलत्रयाद्दूनमथो न कुर्य्यात्॥
तत्तान्नमौक्तं कनकं निधेयं
सवज्रनीलोत्तमपद्मरागम्।
सुमुक्तवैदूर्य्यकविद्रुमञ्च
तद्राजतं पात्रमधोमुखं स्यात्॥
एवन्तु तं भद्रनिधिं सुविद्वान्
कृत्वासने प्रावरणोपयुक्ते।
कुशोत्तरे दर्पणचामराढ्यं
सपादुकोपानहच्छत्रयुक्तम्।
तं क्षौमवस्त्रोत्तमयुग्मयुक्तं
सम्पूजयेद्गन्धवरैरदैतम्॥
आदौ तु पश्चात्तमाप्य विष्णुं
सम्प्राप्य संसारतरं समर्च्च्य।
तथेश्वरं भावकमेव कृत्वा
आमन्त्रयेद्भद्रनिधिं ततस्तम्॥
श्रीखण्डकर्पूरसकुङ्कुमेन
पद्माचरं नाम श्रियं प्रलिख्य।
नमस्तथोङ्कारयुतञ्च पात्रे
तद्राजतेऽध्येवमथार्च्चयेत्ताम्॥
त्वया समस्तामरसिद्धयक्ष-
विद्याधरेन्द्रोरगकिन्नरेन्द्रैः।
गन्धर्व्वदित्यासुरदानवेन्द्रै-
र्युतं धृतं विश्वमिदं नमस्ते॥
समस्तसंसारकरी त्वमेव
विभो! सदानन्दमयी च माया।
समस्तकल्याणनिधिः समाधि-
हरिप्रिये! भद्रनिधे! नमस्ते॥
एवं सम्पूज्य विधिना ततो विप्रमथार्च्चयेत्।
किरीटाङ्गदनिष्काद्यकुण्डलाङ्गुलिभूषणैः॥
अलङ्कृत्य हरिं यद्वत् पीताम्बरधरं ततः।
पूजयेदच्युतं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिमान्॥
भूदेवोऽसि विभो! नित्यं नित्यानन्दमयो
हरे!॥
हर मे दुष्कृतं सर्व्वं कृपाकर! नमोऽस्तु ते॥
भूदेव! भगवान् भर्गो भवभङ्गकरेश्वर!॥
भवभूतिकरो जिष्णो! प्रभविष्णो! नमोऽस्तु ते॥
एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं द्विजं ब्रह्मरूपिणम्।
ततो भद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन वासव!॥
स्वगोत्रोच्चारणेनादौ विप्रनाम तथात्मनः।
यवदर्भतिलैः सार्द्धमुदकं सपरिक्षिपेत्॥
शिवसंसारनाशाय नित्यानन्दविवृद्धये।
सर्व्वाघौघविघाताय विष्णोर्दानं मया कृतम्॥
तद्दानेन वरेणेन धातुत्रययुतेन च।
सक्षौमाम्बरयुक्तेन सादर्शपादुकेन च॥
सासनेन सच्छत्रेण चामरोपानहेन च।
सदानन्दनिधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः॥
एवमुच्चार्य्य तं दद्याद्द्विजाय हरिरूपिणे।
गोप्येन विधिना दद्याद्धेमसंख्यां न कीर्त्तयेत्॥
प्रकीर्त्तिते कोटियुगायुतं फलं
प्रगोपिते कल्पगणैर्न संक्षयः।
इतीयमज्ञो न तु कीर्त्तयेत सुधीः
निधानमध्ये निहितञ्च यद्वसु॥
एवं कृते स्वात्मसुखं कृतात्मा
तथेन्न च स्वामरणं कदाचित्।
प्रयाति विष्णोः पदमव्ययं तत्
शिवात्मकानन्दमयं सदाख्यम्॥"

इत्यादौ वह्निपुराणे भद्रनिधिदाननामाध्यायः॥

भद्रपदा, स्त्री, (भद्रं पदमासाम्।) भाद्रपदा। पूर्व्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदानक्षत्रम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (यथा बृहत्संहितायाम्। ६। २।

"मघा तु पवनयाम्या
मलाभिपैतामहात् त्रिभाभिश्च।
गोवीथ्यामश्विन्यः
पौष्णं द्वे चापि भद्रपदे॥")

भद्रपर्णा, स्त्री, (भद्राणि पर्णान्यस्याः। टाप्।) कटम्भरावृक्षः। इति शब्दमाला॥ (गुणादिकमस्याः कटम्भराशब्दे विवृतम्॥)

भद्रपर्णी, स्त्री, (भद्राणि पर्णान्यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) गाम्भारी। इत्यमरः। २। ४। ३५॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"गाम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका।
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीत-
रोहिणी।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च॥")

प्रसारिणी। इति जटाधरः॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा—

"प्रसारणी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिनी ।
सरणी सारणी भद्रा बला चापि कटम्भरा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"प्रसारणी च मन्थानी भद्रपर्णी कटम्भरा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथा, शतपथब्राह्मणे ।३।४।१।१६। इत्यस्य भाष्ये
"काश्मर्य्यो भद्रपर्णी प्रकृतौ पलाशवैकङ्कता-
दीनामैच्छिकत्वादच नियमविधि ॥")
भद्रबलन, पुं, (भद्रं मङ्गलं बलनं बलमस्य ।)
बलराम । इति शब्दमाला ॥
भद्रमल्लिका, स्त्री, (भद्रा मल्लिका ।) गवाक्षी ।
इति शब्दमाला ॥
भद्रमुस्त, पुं, (भद्रो मुस्त इति कर्म्मधारय ।)
मुस्तभेद । रामशर इति भरपल इति च
भाषा । तत्पर्य्याय । शर २ बाण ३ तेजन
४ इक्षुवेष्टन ५ । अथ मुस्तस्य पर्य्याय । मुस्त
१ मुस्तक २ वारि ३ शूकदर्भ ४ सुमेघल
५ । एतयोर्गुणा ।
"मुस्तद्वयन्तु मधुर तुवर शिशिर तथा ।
दाहतृष्णाविसर्पास्रमनवल्मीकरोगजित ॥
दोषत्रयहर हृद्य मेखलाद्यपयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाश ॥
भद्रमुस्तक, पुं, (भद्रो मुस्तक ।) नागरमुस्तक ।
इत्यमर ।२।४।१६। (तत्पर्य्यायो यथा,—
"मेघाख्य मुस्तक मुस्ता माङ्गल्यं भद्रमुस्तकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
भद्रमुस्ता, स्त्री, (भद्रा मुस्ता ।) नागरमुस्तक ।
तत्पर्य्याय । वराही २ गुन्द्रा ३ ग्रन्थि ४
भद्रकाशी ५ कशेरु ६ क्रोडेष्टा ७ कुरु-
विन्दाख्या ८ सुगन्धि ९ ग्रन्थिला १० हिमा
११ बला १२ राजकशेरु १३ कच्छोत्था १४
मुस्ता १५ अम्भोद १६ वारिद १७ अम्भोद
१८ मेघ १९ जीमूत २० अब्द २१ नीरद
२२ अभ्रम् २३ घन २४ नाङ्गेय २५ । अस्या
गुणा । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् ।
पाचनत्वम् । पित्तज्वरकफनाशित्वम् । तृषा-
हित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च ।
"मुस्तक न स्त्रियां मुस्त त्रिषु वारिदनामक ।
कुरुविन्दश्च संख्यातोऽस्य क्रोडकशेरुक ॥
भद्रमुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तक ।
मुस्त कटु हिम ग्राहि तिक्त दीपनपाचनम् ॥
कषाय कफपित्तास्रतृड्ज्वरारुचिजन्तुहृत ।
अनूपदेशे यज्जात मुस्तक तत् प्रशस्यते ॥
तत्रापि मुनिभि प्रोक्त वर नागरमुस्तकम् ॥"
इति भावप्रकाश ॥
भद्रयव, पुं, क्ली, (भद्र शुभदो यव ।) इन्द्रयवम् ।
इत्यमर ।२।४।६७। (विवरणमस्य इन्द्र-
यवशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
भद्ररेणु, पुं, (भद्रा रेणवोऽस्य ।) ऐरावतहस्ती ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥

भद्रवती, स्त्री, (भद्र विद्यतेऽस्याम् । भद्र+मतुप ।
मस्य व । ङीप ।) भद्रपर्णी । इति जटाधर ॥
(कटफल । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"कटफल सोमवल्कश्च कैटर्य्य कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णी कालुमदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कश्यपाश्रमविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
४ । २४ । १८ ।
"इमाश्च न प्रियां वीर । वाच भद्रवतीं
शुभाम् ॥"
श्रीकृष्णस्य नाग्नजितीगर्भजाता कन्या । यथा
हरिवंशे । १६ । १-११ ।
"मित्रवाहु सुनीथश्च नाग्नजित्या प्रजा प्रभो ।
भद्रकाली भद्रविन्द कन्या भद्रवती तथा ॥"
मधोर्माता । यथा हरिवंशे । ३६ । ३ ।
"आसीन्मधवस्य पुत्र पुरुदात् पुरुषोत्तम ।
मधुश्रम्रोऽथ वैदर्भ्या भद्रवत्यां कुरूद्वह ॥ ॥")
भद्रवर्म्मा, [न्] पुं, (भद्रञ्च वर्म्म यस्याति आत्मान-
मितिशेष । ह्व+मनिन् ।) नवमल्लिका । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणोऽस्य नवमल्लिकाशब्दे
ज्ञातव्य ॥)
भद्रवल्ला, स्त्री, (भद्रा बला ।) लताविशेष ।
गन्धभादालिया इति भाषा । तत्पर्य्याय ।
सरणा २ प्रसारणी ३ कटम्भरा ४ राजबला
५ । इत्यमर । २ । ४ । १५३ ॥ अस्या पर्य्या-
यान्तर गुणाश्च प्रसारणीशब्दे द्रष्टव्या ॥
बला । इति राजनिर्घण्ट ॥
भद्रवल्लिका, स्त्री, (भद्रा वल्लिका ।) गोपवल्ली ।
इति रत्नमाला । अनन्तमूल इति भाषा ॥
भद्रवल्ली, स्त्री, (भद्रा चासौ वल्ली चेति कर्म्म-
धारय ।) मल्लिका । माधवीलता । इति
राजनिर्घण्ट ॥ लताविशेष । मदनमाली इति
ह्रापरमाली इति च भाषा । तत्पर्य्याय ।
ग्रामभीरु २ भूमिमल्लिका ३ अल्पादिका ४ ।
इति रत्नमाला ॥
भद्रश्रय, क्ली, (भद्राय श्रीयते सृज्यते इति । श्रि+
कर्म्मणि अच ।) चन्दनम् । इति रत्नमाला ॥
भद्रश्री, पुं, (भद्रा श्रीरस्य ।) चन्दनतरु । इत्य-
मर । २ । ६ । १३१ ॥
भद्रसोमा, स्त्री, (भद्र सोम इवास्या अत्र
इति । टाप ।) गङ्गा । इति शब्दमाला ।
(कुरुवर्षस्थनदीविशेष । यथा मार्कण्डेये ।
५९ । २३ ।
"तस्मिन् कुलाचलौ वर्षे तन्मध्ये च महानदी ।
भद्रसोमा प्रयातुर्व्वी पुण्यामलजलौघिनी ॥")
भद्रा, स्त्री, (भद्र+अजादित्वात टाप ।) रास्ना ।
हस्ती । व्योमनदी । तिथिभेद । सा तु द्वितीया
सप्तमी द्वादशी च ॥ प्रसारिणी । (अस्या
पर्य्यायो यथा,—
"प्रसारिणी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिनी ।
सरणी सारणी भद्रा बला चापि कटम्भरा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कटफलम् । अनन्ता । इति मेदिनी । रे, ७१ ॥
जीवन्ती । अपराजिता । गौरी । बला ।
शमी । वचा । दन्ती । हरिद्रा । श्वेतदूर्व्वा ।
काश्मरी । (पर्य्यायोऽस्या यथा —
"श्रीपर्णी काश्मरी भद्रा माम्भारी गोपभद्रिका ।
कुमुदा च सदाभद्रा कटफला अशकल्लिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
चन्द्रशूर । तत्पर्य्यायो यथा —
"चन्द्रिका चर्म्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।
नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वारिवाविशेष । गौ । इति राजनिर्घण्ट ॥
काकोडुम्बरिका । इति रत्नमाला ॥ (भद्राश्व-
वर्षस्थनदीभेद । यथा मार्कण्डेये । ५६ । ७ ।
"शीता सुचक्षुर्भद्रा चक्रावर्त्तादिका
तथा ॥")
गङ्गायाश्चतस्रोतोऽन्तर्गतस्रोतोविशेष । तत्तु
उत्तरे कुरुवर्षगङ्गा । इति पुराण शब्द-
माला च ॥ बुद्धशक्तिविशेष । तत्पर्य्याय ।
तारा २ महाश्री ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५
श्री ६ मनोरमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता
१० शिवा ११ लोकेश्वरात्मजा १२ खदूर
वासिनी १३ भैरवा १४ महासरस्वती १५
शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८
धनन्ददा १९ त्रिलोचना २० लोचना २१ ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ छायागर्भजाता सूर्य्य
कन्या । यथा,—
"यमश्च तु तत्सवर्णा शनयनामाथ भास्कर ।
शनैश्चरञ्च भद्राञ्च छायायामसितद्युति ॥
तथा च तेजसा विश्वोकस्य चक्रमवर्त्तयत् ।
तद्गृतिष्ठते शुद्धे दानवान्तपितौयथा ।
तद्गमिनी सुखती भद्रा नियुक्तैव विशर्त्तिंता ॥"
इति वह्निपुराणे वैवस्वतानुकीर्त्तनम् ॥
सुभद्रा । यथा,—
"आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥"
इति स्कान्दे भद्रवद्वाक्यम् ॥ ॥
विष्टिभद्रा यथा,—
"शुक्लादशौ चतुष्यादस्त्रु शेषार्द्धे सुक्लपक्षके ।
अष्टमीपौर्णमास्योस्तु पूर्व्वार्द्धे विष्टिसंज्ञक ॥
कृष्णपक्षे तृतीयायां दशम्याञ्च पराद्धेतः ।
सप्तम्याञ्च चतुर्दश्या पूर्व्वार्द्धे विष्टिरीरिता ॥
विवाह विषरीवाणि विष्टि सर्व्वञ्च वर्जयेत् ।
विष्टिशेषे चिदके हि युद्धे कार्य्यं जयावहम् ॥"
कर्म्मप्रकाशे तस्या अङ्गविशेषो यथा,—
"वामास्तु पञ्चवदन गलकस्थलैका
वक्षो दशैकघटिका नियत चतस्र ।
नाभि कटि षड्य पुच्छगता च तिस्रो
विष्टेर्भुव नियतितोऽङ्गविभाग एष ॥"
अङ्गविशेषे कार्य्यफलादिकम् यथा,—
"मुखे कार्य्यध्वंसो भवति मरणञ्चाक गलके
धनस्यानिष्पत्तिर्ज कटितटेदैव्वंद्विषय ।

कलिङ्गाभीदेशे विजयमथ पुष्के च जगद्ध
शरीरे भद्राया पृथगिति फलं सर्व्वसुनय ॥”
मनुवसुमुनितिथियुगदशशिवगुणसंख्यासु तिथिषु पूर्व्वाद्यास्वम। आयाति विष्टिरेषा पृष्ठे शुभदा पुरस्त्वशुभा ॥ चतुर्दश्यादिषु पूर्व्वाम्ब्यादिसुख भवतीत्यर्थः। इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भद्राकरण, क्ली, (भद्र+डाच्। कृ+ल्युट्।) मुण्डनम्। इति हेमचन्द्रः ॥

भद्रात्मज, पुं, (भद्रं हितकरं आत्मज इव रक्षाकरत्वात्।) खड्गः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भद्रारक, पुं, अष्टादशक्षुद्रद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः। इति शब्दमाला ॥

भद्रालपत्रिका, स्त्री, (भद्राय अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+अच्। भद्रालं पत्रं यस्याः। कप्। टाप्। अत इत्वम्।) गन्धाली। इति शब्दमाला ॥

भद्राली स्त्री (भद्र+अल+अच्। भद्राल+गौरादित्वात् ङीष्।) गन्धाली। इति शब्दमाला ॥

भद्रावती, स्त्री, (भद्रमस्या अस्तीति। मतुप्। मस्य वः। संज्ञायां पूर्व्वपदस्य दीर्घः।) कट्फलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्राश्रय, पुं, (भद्रस्याश्रयः।) चन्दनम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

भद्राश्व, क्ली, (भद्रा अश्वा यत्र।) भुवि जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तद्विवरणं यथा। माल्यवतः पूर्व्वपार्श्वे पूर्व्वगण्डिका एकत्रिंशद्योजनसहस्राणि मानतश्च भद्राश्वो नाम जनपदः भद्रशालवनञ्च तत्र अवस्थितं कालाम्रश्च पुरुषाः श्वेता महाबलिनः स्त्रियः कुमुदवर्णाः दशवर्षसहस्राणि च तेषामायुःप्रमाणं च पञ्च कुलपर्व्वताः तद्यथा, शैलवर्णो मालाख्यः कोरजस्त्रिपर्णो नीलश्चेति तद्विनिर्गता नद्यो नदाश्च शतानां देशानां तान्येव नामानि ते च देशा एता नदीः पिबन्ति। तद्यथा, सीता सुवाहिनी हंसवती कावेरी सुरसा शाखावती इन्द्रनदी अङ्गारवाहिनी हरितोया सोमावर्त्ता शतह्रदा वनमाला वसुमती हंसा पर्णा पञ्चगङ्गा धनुष्मती मणिवप्रा सुब्रह्मभागा विलासिनी कृष्णतोया पुण्योदा नागवती शिवा शैवालिनी मणितटा क्षीरोदा वरुणावती विष्णुपदी महानदी हिरण्यस्कन्धवाहा सुरावती वामोदा पताका वेत्रैता महानद्यः एताश्च गङ्गासमा कीर्त्तिताः [illegible] प्रायं विनाशयन्ति क्षुद्रनद्यश्च कोटिशस्ताश्च नदीर्ये पिबन्ति ते दशवर्षसहस्रायुषः, रुद्रोमाभक्ता इति। इति वाराहे भुवनकोषे वर्णिता। अपि च। तथैवेलावृतमपरेण पूर्व्वेण च माल्यवद्गन्धमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते। मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः। चतुर्षु एतेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्व्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयः शतयोजनपरिणाहाः। ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजला यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्य्याणि स्वाभाविकानि भरतर्षभ। धारयन्ति। देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्व्वतोभद्रमिति। येष्वमरपरिवृढाः सह सुरललनाललामयूथपतय उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल विहरन्ति। मन्दरोत्सङ्ग एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि निपतन्ति। तेषां विशीर्य्यमाणानामतिमधुरसुरभिसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्व्वेणेलावृतमुपप्लावयति। यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगन्धिवातो दशयोजनं समन्तादनुवासयति। एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जम्बूनदी नाम नदी मेरुमन्दरशिखरादयुतयोजनादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनात्मानं यावदिलावृतमुपस्यन्दयति। तावदुभयोरपि रोधसोर्या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति यदु ह वाव विबुधादयः सह युवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरणरूपेण खलु धारयन्ति। यस्तु महाकदम्बः सुपार्श्वनिरूढो यास्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चायामपरिणाहाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्योऽपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयन्ति। या ह्युपयुञ्जानानां मुखनिर्वासितो वायुः समन्तात् शतयोजनमनुवासयति। एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्शो नाम वटस्तस्य स्कन्धेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यम्बरशय्यासनाभरणादयः सर्व्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् पतन्तस्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयन्ति। यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा भवन्ति यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव। कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिशिरपतङ्गरुचकनिषधशितिवासकपिलशङ्खवैदूर्य्यजारुधिहंसर्षभनागकालञ्जरनारदादयो गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केशरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः। जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरौ अष्टाभिरेतैः परिसृतोऽग्निरिव परितश्चकास्ति काञ्चनगिरिः। मेरोर्मूर्द्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपक्लृप्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शातकौम्भीं वदन्ति तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः। इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे भुवनकोषवर्णने १६ अध्यायः ॥

भद्रासन, क्ली, (भद्राय लोकाह्लिताय आसनम्।) नृपासनम्। इत्यमरः। २। ८। ३१ ॥ (योगिनामासनविशेषः। यथा, तन्त्रसारे।
“सीवन्याः पार्श्वयोर्न्यस्य गुल्फयुग्मं सुनिश्चलम्।
भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः परिकीर्त्तितम् ॥”)

भद्रेश्वर, पुं, (भद्रः शुभदश्चासावीश्वरश्चेति भद्रात्मकं मङ्गलमय ईश्वरो वेति।) कण्वग्रामस्थशिवः। यथा,—
“उत्तिष्ठ कान्ते। गच्छाव कण्वग्रामं सुशोभनम्।
तया सार्द्धं जगामाथ कण्वग्रामं वसुन्धरे ॥
भद्रेश्वरनिमित्तं हि द्रव्यञ्च कथितं शुभम्।
नित्यञ्च भुज्यते यत्र पाचकस्य समर्पितम् ॥
दृष्ट्वा भद्रेश्वरं देवं चक्रतीर्थफलं लभेत्।
कण्वग्रामाच्छतगुणं चक्रतीर्थं वसुन्धरे ॥”
इति वाराहे मथुरामाहात्म्ये चक्रतीर्थप्रभावो नामाध्यायः ॥
शिवप्राप्त्यर्थं दुर्गाराधितहिमालयस्थपार्थिवशिवलिङ्गम्। यथा —
“तवाथाय ग्रहीष्यामि महर्षीन् हिमवद्गृहे।
यश्चेह रुद्रमीहन्त्या क्षमयश्चेश्वर स्थितः ॥
असौ भद्रेश्वरश्चेव ख्याति लोके भविष्यति।
देवदानवगन्धर्व्वा यक्षकिम्पुरुषोरगाः ॥
पूजयिष्यन्ति सततं मानवाश्च शुभेप्सवः ॥”
इति वामनपुराणे ४६ अध्याये उमां प्रति शिववाक्यम् ॥ गङ्गायाः पश्चिमतीरे गरिफाख्यग्रामस्योत्तरे पाषाणमयशिवलिङ्गविग्रहो नाम विशेषश्च ॥

भद्रैला, स्त्री, (भद्रा एला।) स्थूलैला। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
“एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च।
भद्रैला बृहदेला च चन्द्रबाला च निष्कुटिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भद्रोदनी, स्त्री, (भद्रं उदनिति अनयेति। उद्+अन्+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) बला। नागबला। इति राजनिर्घण्टः ॥

(भञ्ज, ओ भञ्जौ मोटने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ रुधा-पर-सक-अनिट्। ओ, भनक्ति ॥)

भन्दिल, क्ली, (भदि+इलच्।) शुभम्। इत्युणादिकोषः ॥ कम्पः। दूतः। इति [illegible] ॥

भनुभुक, पुं, भारतवर्षान्तर्गतदेशविशेषः। यथा,
“ग्रामाश्चत्वार एवापि ग्रामाणां भनुभुका स्मृता ॥”
इति स्कान्दे कुमारिकाखण्डे बर्ब्बरेश्वरमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

भपञ्जर, क्ली, (भानां नक्षत्राणां पञ्जरम्।) नक्षत्रचक्रम्। इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

भपति, पुं, (भानां नक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

भम्भ, पुं (भम् इत्यव्यक्तशब्देन भातीति । भा+क ।) मक्षिका । इति शब्दरत्नावली ॥ धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भम्भरालिका, स्त्री, (भमित्यव्यक्तशब्दस्य भरं बाहुल्यमालाति गृह्णातीति । आ+ला+क । गौरादित्वात् ङीष । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वस्य ह्रस्वत्वम् ।) भङ्कारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ डाँश इति भाषा ॥

भम्भराली स्त्री, (भमित्यव्यक्तशब्दस्य भरमालातीति । आ+ला+क । गौरादित्वात् ङीष ।) मक्षिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भम्भासारः, पुं मगधराजविशेषः । तत्पर्य्यायः । श्रेणिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

भय, क्ली, (भी+"एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् "भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या अपादाने अच् ।) बिभेत्यस्मात् ततः । इति भरतः ॥ अस्य लक्षणं यथा,

"रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयम् ॥"

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ।

अपि च । रागविषयस्य विनाशके समुपस्थिते तन्निवारणासामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्य दैन्यात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषो भयम् । इति भगवद्गीतायां २ अध्याये मधुसूदनसरस्वती ॥ अन्यच्च । परतः स्वानिष्टसम्भावना भयम् । यथा । व्याघ्राद्बिभेति व्याघ्राधीनत्वेन स्वीयमरणं सम्भावयति । इति २ व्युत्पत्तिवादे गदाधरभट्टाचार्य्यः । तत्पर्य्यायः । दरः २ त्रासः ३ भीतिः ४ भीः ५ साध्वसम् ६ । इत्यमरः ।१ । ७ । २१ ॥ बहासः ७ साध्वसभयः ८ प्रतिभयम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ आतङ्कः १० आशङ्का ११ भिया १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ आगते भये अभीतवत् स्थातव्यम् । यथा,—

"तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।
उत्पन्ने तु भये तीव्रे स्थातव्यं तैरभीतवत् ॥"

इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

कुब्जकपुष्पम् । घोरे, त्रि । इति मेदिनी । ये, ४१ ॥ पुं रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निरृतेः पुत्त्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५५-५६ ।

'तस्यापि निरृतिर्भार्य्या नैरृता येन राक्षसाः ।
घोरास्तस्यास्त्रय पुत्त्राः पापकर्म्मरताः सदा ॥
भयो महाभयश्चैव मृत्युर्भूतान्तकस्तथा ।
न तस्य भार्य्या पुत्त्रो वा कश्चिदस्त्यन्तको हि सः ॥'

द्रोणस्य वसोरभिमतिनामिकायां पत्न्यां जातः पुत्त्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ११ ।

"द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ॥"

यवनराजविशेषः । यथा, भागवते ।४।२७।२३।

"ततो विहतसङ्कल्पा कन्यका यवनेश्वरम् ।
मयोपदिष्टमासाद्य वव्रे नाम्ना भयं पतिम् ॥")

भयङ्कर, त्रि, (भयं करोतीति । भय+कृ+"मेघर्त्तिभयेषु कृञः ।" ३ । २ । ४३ । इति खच् । मुमच ।) भयजनकम् । तत्पर्य्यायः । भैरवम् २ दारुणम् ३ भीषणम् ४ भीष्मम् ५ घोरम् ६ भीमम् ७ भयानकम् ८ प्रतिभयम् ९ । इत्यमरः । १ । ७ । ७ ॥ भयावहम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १४ । ८६ ।

"वृकैर्भयङ्करे पृष्ठं नित्यमस्योपभुज्यते ॥")

पुं डुण्डुलपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भयडिण्डिम, पुं (भयाय शत्रुभयजननाय डिण्डिमः ।) सङ्ग्रामपटहः । इति पुराणम् ॥

भयद्रुत, त्रि (द्रु+कर्त्तरि क्त । भयेन द्रुतः ।) भीत्या पलायितः । तत्पर्य्यायः । काण्दिशीकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४२ ॥

भयनाशिनी स्त्री, (भयं रोगभयं नाशयतीति । भय+नश+णिच्+णिनि ।) त्रायमाणा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयनाशकर्त्री च ॥

भयभीत त्रि, (भयेन भीतः ।) त्रासेनातङ्कितः । यथा, वह्निपुराणे शिविराजोपाख्याने ।

"एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ।
नातो गुरुतरो धर्म्मः कश्चिदन्योऽस्ति खेचर ॥"

भयभ्रष्ट त्रि, (भयेन भ्रष्टः ।) भयद्रुतः । इति जटाधरः ॥

भयानक, पुं, (बिभेत्यस्मादिति । भी+"आनक शीङ्भियः ।" उणा । ३ । ८२ । इति आनक ।) व्याघ्रः । राहुः । रसविशेषः । इति मेदिनी । के, २५ ॥ स तु शृङ्गाराद्यष्टरसान्तर्गतषष्ठरसः । तस्य लक्षणं यथा —

"भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ।
स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥
यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् ।
चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यं गद्गदस्वरभाषणम् ।
प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पादिकप्रेक्षणादयः ॥
जुगुप्सावेगसम्मोहसन्त्रासग्लानिदीनताः ।
शङ्कापस्मारसम्भ्रान्तिमृत्य्वाद्या व्यभिचारिणः ॥"

उदाहरणं यथा,—

"नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपामन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ॥"

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

भयानक त्रि (भी+आनक ।) भयङ्करः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । ११ । २७ ।

"वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥")

भयापह, पुं (भयम् अपहन्तीति । हन्+"अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति डः ।) राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भयनाशके, त्रि ॥)

भयावह, त्रि, (आवहतीति । आ+वह+अच् । भयस्यावहः इति ।) भयङ्करः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । ३ । ३५ ।

"श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः ॥")

भरः, पुं, (भरतीति । भृ+पचाद्यच् ।) अतिशयः । इत्यमरः । १ । १ । ६९ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ४१

"पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ॥")

भारः । यथा, भागवते । १ । ३ । २३ ।

"एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम् ॥")

भरणकर्त्तरि, त्रि । (यथा, ऋग्वेदे ।१०।१ ।८।

"भराय सु भरत भागमृत्वियं
प्र वायवे शुचिपे क्रन्ददिष्टये ॥"

"भराय सर्व्वस्य पोषकाय ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ सङ्ग्रामः । यथा, ऋग्वेदे ।४।३८।५।

"उत स्मैनं वस्त्रमथिं न तायु
मनुक्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ॥"

"भरेषु सङ्ग्रामेषु ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

भरट पुं, (बिभर्त्तीति । भृ+"शकिशम्यमिभ्यः ... अटच्" उणा । ४ । १४ । इति अटच् ।) कुम्भकारः । इत्युणादिकोषः ॥

भरण, क्ली (भ्रियतेऽनेनेति । भृ+करणे ल्युट् ।) वेतनम् । भृतिः । इति मेदिनी । णे, ६८ ॥ (भृ+भावे ल्युट् ।) पोषणम् । यथा,—

"भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥"

इति दायभागः ॥

भरण्य, पुं, (भरतीति । भृ+क्यु ।) भरणीनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

भरणी, स्त्री (भरण+गौरादित्वात् ङीष ।) घोषकलता । इति मेदिनी । णे, ६८ ॥ अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वितीयनक्षत्रम् । तत्पर्य्यायः । यमदैवता २ । इति हेमचन्द्रः ॥ सा तारकात्रयमितत्रिकोणाकृतिः । तस्याः अधिष्ठात्री देवता यमः । यथा,—

"तारकात्रयमिते त्रिकोणके
मध्यगं द्विविषदश्वनी यमे ।
पङ्क्तिवाजिमिता कृतीरिते
सायकाग्निमुजगक्षका मघा ॥

२ । ४५ । इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥ सा च उग्रगणान्तर्गता । अधोमुखगणान्तर्गता च । विद्यार्थभूमिखनने प्रशस्ता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ तत्र जातफलम् ।

"सदापकीर्त्तिर्हि सदापवादो
नानाविनोदैश्च विनीतकालः ।
जले विलासी चपलः खलः स्यात्
प्राणिप्रसूतौ भरणीषु जातः ॥'

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

भरणीभूः, पुं, (भरणी भूरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) राहुग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥

भरणीय, त्रि, भरणयोग्यः । पोष्यः । भृधातोः कर्म्मणि अनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १५ । १७ ।
"स्वं भवतु ते राज्यं पञ्च ग्रामान् विसर्ज्जय ।
अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम ! ॥")

भरण्ड पुं, (बिभर्त्तीति । भृ + "अण्डन्कृसृभृवृञः ।" उणा । १ । १२८ । इति अण्डन् ।) स्वामी । भूपालः । वृषः । इत्युणादिकोषः ॥ भूः । कृमिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

भरण्य, क्ली, (भरणे साधु । "तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) मूल्यम् । वेतनम् । इत्यमरः । २ । १० । ३९ ॥

भरण्यभुक्, त्रि (भरण्यं वेतनं भुनक्ति इति । भुज + क्विप् ।) कर्म्मकरः । मूल्यं गृहीत्वा कर्म्मकारकः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥

भरण्या, स्त्री, (भरण्य + अजादित्वात् टाप् ।) वेतनम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

भरण्याह्वा स्त्री, (भरण्या आह्वा आख्या यस्याः ।) पर्व्वपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रामदूतीति ख्याता ॥

भरण्युः, पुं (कण्ड्वादिगणीयभरण्यधातुः । ततो बाहुलकात् उः ।) शरण्युः । मित्रम् । इति शब्दमाला ॥ अग्निः । चन्द्रमाः । ईश्वरः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

भरत, पुं, (बिभर्त्ति स्वाङ्गमिति । बिभर्त्ति लोकानिति वा । भृ + "भृमृदृशियजीति ।" उणा ३ । ११० । इति अतच् ।) नाट्यशास्त्रम् । मुनिविशेषः । स तु अलङ्कारादिशास्त्रस्य कर्त्ता । (भरतस्य शिष्यः । तस्येदमित्यण् । अणो लुक् ।) नटः । रामानुजः । दौष्मन्तिः । इति मेदिनी । ते, १३७ २८ ॥ शबरः । तन्तुवायः । इति विश्वः ॥ क्षेत्रम् । भरतात्मजः । इति हेमचन्द्रः ॥ दुष्मन्तराजपुत्त्रभरतस्य पर्य्यायः । शाकुन्तलेयः २ दौष्मन्तिः ३ सर्व्वदमनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यश्चैकत्रिंशत्कृतमश्वमेधं कृतवान् । पञ्चाशदाजस्य एव मध्यान् नानाविधान् यज्ञानकरोत् । सप्तविंशतिसहस्रवत्सरानेकच्छत्रं राज्यं कृतवान् । तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—

"दुष्मन्तो मृगयां यातः कण्वाश्रमपदं गतः ।
तत्रासीनां स्वप्रभया मण्डयन्तीं रमामिव ॥
विलोक्य सद्यो मुमुहे देवमायामिव स्त्रियम् ।
बभाषे तां वरारोहां भटैः कतिपयैर्वृतः ॥
तद्दर्शनप्रमुदितः सन्निवृत्तपरिश्रमः ।
पप्रच्छ कामसन्तप्तः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा ॥
का त्वं कमलपत्त्राक्षि ! कस्यासि हृदयङ्गमे ! ।
किं स्विच्चिकीर्षितं तत्र भवत्या निर्ज्जने वने ॥
व्यक्तं राजन्यतनयां वेद्म्यहं त्वां सुमध्यमे ! ।
न हि चेतः पौरवाणामधर्म्मे रमते क्वचित् ॥

श्रीशकुन्तलोवाच ।
विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने ।
वेदैतद्भगवान् कण्वो वीर ! किं करवाम ते ॥
आस्यतां ह्यरविन्दाक्ष ! गृह्यतामर्हणञ्च नः ।
भुज्यतां सन्ति नीवारा उष्यतां यदि रोचते ॥

श्रीदुष्मन्त उवाच ।
उपपन्नमिदं सुभ्रु ! जातायाः कुशिकान्वये ।
स्वयं हि वृणुते राज्ञां कन्यकाः सदृशं वरम् ॥
ओमित्युक्ते यथाधर्म्ममुपयेमे शकुन्तलाम् ।
गान्धर्व्वविधिना राजा देशकालविधानवित् ॥
अमोघवीर्य्यो राजर्षिर्महिष्यां वीर्य्यमादधे ।
श्वोभूते स्वपुरं यातः कालेनासूत सा सुतम् ॥
कण्वः कुमारस्य वने चक्रे समुचिताः क्रियाः ।
बद्ध्वा मृगेन्द्रं तरसा क्रीडति स्म स बालकः ॥
तं दुरत्ययविक्रान्तमादाय प्रमदोत्तमा ।
हरेरंशांशसम्भूतं भर्त्तुरन्तिकमागमत् ॥
यदा न जगृहे राजा भार्य्यापुत्त्रावनिन्दितौ ।
शृण्वतां सर्व्वभूतानां खे वागाहाशरीरिणी ॥
माता भस्त्रा पितुः पुत्त्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्त्रं दुष्मन्त ! मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥
रेतोधाः पुत्त्रो नयति नरदेव ! यमक्षयात् ।
त्वञ्चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥
पितर्य्युपरते सोऽपि चक्रवर्त्ती महायशाः ।
महिमा गीयते तस्य हरेरंशभुवो भुवि ॥
चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोषोऽस्य पादयोः ।
ईजे महाभिषेकेण सोऽभिषिक्तोऽधिराड्विभुः ॥
पञ्चपञ्चाशता मेध्यैर्गङ्गायामनु वाजिभिः ।
मामतेयं पुरोधाय यमुनामनु च प्रभुः ॥
अष्टसप्ततिमेध्याश्वान् बबन्ध प्रददद्वसु ।
भरतस्य हि दौष्मन्तेरग्निः साचीगुणे चितः ॥
सहस्रं बद्वशो यस्मिन् ब्राह्मणा गा विभेजिरे ।
त्रयस्त्रिंशच्छतं ह्यश्वान् बद्ध्वा विस्मापयन् नृपान् ॥
दौष्मन्तिरत्यगान्मायां देवानां गुरुमाययौ ।
मृगान् शुक्लदतः कृष्णान् हिरण्येन परीवृतान् ॥
अदात् कर्म्मणि मष्णारे नियुतानि चतुर्द्दश ।
भरतस्य महत् कर्म्म न पूर्व्वे नापरे नृपाः ॥
नैवापुर्नैव प्राप्स्यन्ति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा ।
किरातहूणान् यवनान् पौण्ड्रान् कङ्कान् खशाञ्छकान् ॥
अब्रह्मण्यनृपांश्चाहन् म्लेच्छान् दिग्विजयेऽखिलान् ।
जित्वा पुरासुरा देवान् ये रसौकांसि भेजिरे ॥
देवस्त्रियो रसां नीताः प्राणिभिः पुनराहरत् ।
सर्व्वान् कामान् दुदुहतुः प्रजानां तस्य रोदसी ॥
समास्त्रिणवसाहस्रीर्द्दिक्षु चक्रमवर्त्तयत् ।
स सम्राट् लोकपालाख्यमैश्वर्य्यमधिराट्श्रियम् ॥
चक्रञ्चास्खलितं प्राणान् मृषेत्युपरराम ह ।
तस्यासन् नृप ! वैदर्भ्यः पत्न्यस्तिस्रः सुसम्मताः ॥
जघ्नुस्त्यागभयात् पुत्त्रान्नानुरूपा इतीरिते ॥"

इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे २० अध्यायः ॥ * ॥ ऋषभदेवात् इन्द्रदत्तजयन्त्यां कन्यायां जातशतपुत्त्रान्तर्गतज्येष्ठपुत्त्रः । यथा । "अथ ह भगवान् ऋषभदेवः स्ववर्षं कर्म्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिनां धर्म्माननुशिक्षमाणो जयन्त्यामिन्द्रदत्तायामुभयविधं कर्म्म समाम्नायमभियुञ्जन्नात्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास । येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति ।" इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥ * ॥ पावकपुत्त्रः । यथा,—

"पावको लौकिको ह्यग्निः प्रथमो ब्रह्मणः सुतः ।
ब्रह्मौदनाग्निस्तत्पुत्त्रो भरतो नाम विश्रुतः ॥"

इति मात्स्ये ऋषिवंशो नाम ४८ अध्यायः ॥

रामानुजभरतस्य जन्म यथा,—

"भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ।
साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्व्वैः समुदितो गुणैः ॥"

तस्यानुगतः शत्रुघ्नः । यथा,—

"भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः ।
प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः ॥"

स कुशध्वजकन्यां माण्डवीं परिणीतवान् । यथा

"भ्राता यवीयान् धर्म्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ।
अस्य धर्म्मात्मनो राजन् ! रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥
सुताद्वयं नरश्रेष्ठ ! पत्न्यर्थं वरयामहे ।
तमेवमुक्त्वा जनको भरतञ्चाभ्यभाषत ॥
गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ! ॥"

स नन्दिग्रामे राज्यं कृतवान् । यथा —

"स वल्कलजटाधारी मुनिवेशधरः प्रभुः ।
नन्दिग्रामेऽवसद्वीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥
सवालव्यजनं छत्रं धारयामास स स्वयम् ।
भरतः शासनं सर्व्वं पादुकाभ्यां निवेदयन् ॥
ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्य्यपादुके ।
तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्व्वदा ॥"

इति रामायणे बालकाण्डे । १८ । ७२ । ७३ अध्यायाः । अयोध्याकाण्डे २४ अध्यायश्च ॥

तस्य द्वौ पुत्त्रौ । यथा —

"भरतस्यात्मजौ वीरौ तक्षः पुष्कल एव च ।
मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्म्मेण सुसमाहितौ ॥
भरतश्चागतः श्रुत्वा कुमारौ सबलानुगौ ।
निहत्य गन्धर्व्वसुतान् द्वे पुरे विभजिष्यतः ॥"

इति रामायणे उत्तरकाण्डे ११ अध्यायः ॥

भरतखण्ड क्ली, भारतवर्षान्तर्गतकुमारिकाखण्डम् । यथा,—

"कुमारिकेति विख्याता यस्या नाम्ना प्रकथ्यते ।
इदं कुमारिकाखण्डं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
यथा श्रोतावनीयश्च नानाग्रामादिकल्पना ।
इदं भरतखण्डञ्च यथा सम्यक् प्रकाशितम् ॥"

इति स्कान्दे कुमारिकाखण्डे भूसंस्थितिनामाध्यायः ॥

भरतपुत्त्रक, पुं, (भरतस्य नाट्यशास्त्रप्रणेतुः पुत्त्रकः ।) नटः । इति हेमचन्द्रः ॥

भरतप्रसू स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + सू + क्विप् । प्रसूः । भरतस्य प्रसूः ।) कैकेयी । इति शब्दरत्नावली ॥

भरताग्रज, पु, (भरतस्य अग्रज ।) श्रीरामचन्द्र । यथा, वोपदेव ।

"शेते स्म चित्तशयने मम मीनकूर्म्म-
कोलोऽभवन्नृहरिवामनजामदग्न्य ।
योऽभूद्बभूव भरताग्रजश्च बुद्ध
कल्की सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥"

भरथ पु, (बिभर्त्तीति । भृञ + "भृञश्चित ।" उणा ३ । ११५ । इति अथप्रत्यय । स च चित ।) लोकपाल । इत्युणादिकोष ॥

भरद्वाज, पु, (द्वाभ्यां जायते इति । जन् + ड । तत पृषोदरादित्वात द्वाज सङ्कर । भ्रियते मरुद्भिरिति । भृ + अप । भर । भरश्चासौ द्वाजश्चेति कर्म्मधारय ।) मुनिविशेष । स च उतथ्यपत्न्यां ममतायां बृहस्पतिवीर्य्याज्जात । तस्य जन्मविवरण यथा । "ततोऽस्य वितथे पुत्त्रजन्मनि पुत्त्रार्थिने मरुत्सोमयाजिने दीर्घतमसा पार्ष्णिप्रहारापास्ताद्बृहस्पतिवीर्य्यादुतथ्यपत्नी ममतासमुत्पन्नो भरद्वाजाख्यो नाम पुत्त्रो मरुद्भिर्दत्त । अस्यापि नामनिर्वचनश्लोक पठ्यते । 'मूढे भर द्वाजमिम भर द्वाज बृहस्पते ।। यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥ इति । भरद्वाजश्च तस्य वितथे पुत्त्रजन्मनि मरुद्भिर्दत्तो वितथसञ्ज्ञामवाप ॥"* ॥ अस्य टीका । वितथे व्यर्थ सति । अत्रैवमितिहास । बृहस्पतेरग्रजस्योतथ्यस्य ममताख्या पत्नी गर्भिण्यासीत । तस्यां बृहस्पति कामाभिभूतो वीर्य्यं व्यसृजत । तत्र गर्भे प्रविष्टगर्भस्थेन स्थानसङ्कोचभयात् पार्ष्णिप्रहारेणापास्त बहि पतितमपि अमोघवीर्य्यतया बृहस्पतेर्भरद्वाजनामपुत्त्रोऽभूत । गर्भस्थश्च बृहस्पतिना तस्मादेवापराधादन्धो भवेति शप्तो दीर्घतमा नामाभवत् । तत्र भरद्वाजनामनिरुक्तिपर तत्पित्रोर्विवादकरोऽयं श्लोको देवै पठित । हे मूढे ममते द्वाजं द्वाभ्यामावाभ्यां जातमिम पुत्त्रं त्वं भर रक्ष । एवं बृहस्पतिनोक्तैव ममता तमाह हे बृहस्पते ! द्वाजं द्वाभ्यां जातमिममेकाकिनी किमित्यहं भरिष्यामि । त्वमिम भरेति परस्परमुक्त्वा त पुत्त्रं त्यक्त्वा यस्मात् पितरौ ममताबृहस्पती ततो यातौ । ततो भरद्वाजाख्योऽयम् । पाठान्तरे एवं विवदमानौ । यद्दुष्टात् यस्मिन्निमित्ताद्दुष्टान पितरौ गतावित्यर्थ । तदेवं ताभ्यां त्यक्तो मरुद्भिर्भृत । मरुत्सोमाख्येन च यागेनाराधितैर्मरुद्भिस्तस्य वितथे पुत्त्रजन्मनि सति दत्तत्वाद्वितथसञ्ज्ञाञ्चावाप । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्याय ॥ * ॥ (द्वादशद्वापरेऽसावेव व्यास । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २९ ।

"एकादशेऽथ त्रिवृषो भरद्वाजस्तत परम् ।
त्रयोदशे चान्तरिक्षो धर्म्मश्चापि चतुर्द्दशे ॥"

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

"रोगा' कार्श्यकरा बलक्षयकरा देहस्य
चेष्टाहरा'
दृष्टा इन्द्रियशक्तिसङ्क्षयकरा सर्व्वाङ्गपीडा
करा ।
धर्म्मार्थाखिलकाममुक्तिषु महाविघ्नस्वरूपा
बलात
प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेम कुत
प्राणिनाम् ॥
तच्छेषां प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्यो भवद्भिर्बुधै
र्योग्यैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाज मुनि
तेऽब्रुवन् ।
त्व योग्यो भगवन् ! सहस्रनयन याचस्व लब्ध
क्रमा-
दायुर्व्वेदमधीत्य य गदभयाकुला भवामो
वयम् ॥")

पक्षिविशेष । भारुइ इति भाषा । तत्पर्य्याय । व्याघ्राट २ । इत्यमर । २ । ५ । १५ ॥ भरद्वाजक ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (गोत्रभेद । यथा मनौ ।

"शाण्डिल्य काश्यपश्चैव वात्स्य' सावर्णकस्तथा ।
भरद्वाजो गौतमश्च लौकाक्षीनस्तथापर ॥"

इत्यादि गोत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ भृ + शतृ । भरत + वाज । सम्भ्रियमाणहविर्लक्षणान्नेयजमानादौ, त्रि । यथा ऋग्वेदे । १ । ११६ । १८ ।

"यदयात दिवोदासाय वर्त्तिर्भरद्वाजायाश्विना
हयन्ता ॥"

"भरद्वाजाय सम्भ्रियमाणहविर्लक्षणान्नाय यजमानाय ।" इति तद्भाष्ये सायणाचार्य्य ॥)

भरद्वाजक, पु, (भरद्वाज + स्वार्थे कन् ।) व्याघ्राटपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

भरणी, स्त्री, (मनो बिभर्त्ति हरतीति । भृ + णिनि' । गौरादित्वात् ङीष । पृषोदरादित्वात पूर्व्वादीर्घे साधु' ।) हरिद्रा । इत्युणादिकोष ॥

भरित, त्रि (हरित' । पृषोदरादित्वात हस्य भ ।) हरिद्वर्ण । इत्युणादिकोष' ॥ पुष्ट । भारयुक्त । भरोऽस्य जात इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

भरिमा [न्] पुं, (भृ + "हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच ।" उणा ४ । १४७ । इति भावे इमनिच ।) भरणम् । इत्युणादिकोष ॥ (भ्रियते इति । कुटुम्ब । इत्युज्ज्वलदत्त ॥)

भरु', पुं, (भरति बिभर्त्ति जगदिति । भृञ भरणे + "भृमृशीतॄचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उ ।" उणा० १ । ७ । इति उ ।) विष्णु । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति । समुद्र । स्वामी । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥ स्वर्णम् । शिव इति । मेदिनी । रे, ६९ ॥

भरुज', पुं, (भेति शब्देन रुजतीति । रुज + क ।) क्षुद्रशृगाल । इति हेमचन्द्र ॥

भरुटक क्ली (भृ + बाहुलकात उट । सञ्ज्ञायां कन् ।) भृष्टामिषम् । इति हेमचन्द्र' ॥

भर्ग, पुं, (भृज्यते कामादिरनेनेति । भ्रस्ज + "हलश्च ।" इति घञ ।) शिव' । इत्यमर ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १ । ३४ ।

"प्रत्युवाच ततो भर्गं पुरा दक्षप्रजापते ।
देवि । त्वञ्च तथान्याश्च बह्व्योऽजायन्त कन्यका ।
स त्वं भवतीं प्रादात धर्म्मादिभ्योऽपरा-
श्च ता ॥

वीतिहोत्रस्य पुत्त्र । यथा भागवते । ९ । १७ । ९ ।

"वीतिहोत्रोऽस्य भर्गोऽतो भार्गभूमिरभून्नृप ॥")

आदित्यान्तर्गततेज । यथा,—

"आदित्यान्तगत वर्चो भर्गाख्य तन्मुमुक्षुभि ।
जन्मन्मृत्युविनाशाय दु खस्य त्रितयस्य च ॥
ध्यानेन पुरुषो यश्च द्रष्टव्य सूर्य्यमण्डले ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

भर्ग, [स्] क्ली, (भजते इति । भ्रस्ज भर्जने + "अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्य कुश्च ।" उणा ४ । २१५ । इति असुन् कवर्गश्चान्तादेश ।) ज्योति । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ (यथा ऋग्वेदे । ३ । ६२ । १ ।

"तत सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि ॥")

भर्ग्य', पु, (भ्रस्ज + "ऋहलोर्ण्यत ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत । चजोरिति कुत्वम् ।) भर्ग । इत्यमरटीकायां भरतरायमुकुटौ ॥

भर्जन क्ली (भ्रस्ज + ल्युट ।) भृष्टि । इति शब्दमाला ॥ भाजा इति भाषा ॥

भर्त्तव्य त्रि, (भृ + तव्य ।) भरणीयम् । पोषणीयम । यथा, दायभागटीकाधृतवचनम् ।

"वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्य्या सुत
शिशु ।
अप्यकार्य्यशत कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत ॥"

भर्त्ता, [र्] पु (बिभर्त्ति पुष्णाति पालयति धारयतीति वा । भृञ धारणपोषणयो + "ण्वुल तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति तृच ।) अधिपति । (यथा रघौ । १ । ७४ ।

"सोऽपश्यत प्रणिधानेन सन्तते स्तम्भकारणम् ।
भावितात्मा भुवो भर्त्तरथैन प्रत्यबोधयत ॥")

तत्पर्य्याय । अधिप २ ईश ३ नेता ४ परिवृढ ५ अधिभू ६ पति ७ इन्द्र ८ स्वामी ९ नाथ १ आर्य्य ११ प्रभु १२ ईश्वर १३ विभु १४ ईशिता १५ इन १६ नायक १७ । इति हेमचन्द्र' ॥ (विष्णु' । प्रपञ्चाधिष्ठानत्वेन भरणात ॥) धातरि पोष्टरि च त्रि । इति मेदिनी । ते, ३८ ॥ (यथा ऋग्वेदे । १ । ३२ । ३ ।

"भर्त्ता वत्सस्य धृष्णो पिता पुत्त्रमिव प्रियम् ॥"

विवाहिताया पति । यथा, महाभारते । १ । १४ । २८ ।

"भार्य्याया भरणाद्भर्त्ता पालनाच्च पति स्मृत ।
अह त्वां भरण कृत्वा जाताम्ब सम्प्रति तदा ।
नित्यकाल श्रमेणार्त्तां न भरेय महातप ॥")

भर्त्तृघ्नी स्त्री, (भर्त्तार हन्तीति । हन् + टक । ङीप ।) पतिघातिनी । इति महाभारतम् ॥

भर्त्तृदारक, पु, (भर्त्ता क्रियते इति । दृङ आदरे + कर्म्मणि घञ । तत स्वार्थे क ।) नाट्योक्तौ युवराज । इत्यमर' । १ । ७

"भल्लातक चित्र श्रोक्तमरुष्कोऽरुष्करोऽग्निक ।
तथैवाग्निमुखी भल्ली वीरवृक्षश्च शोफकृत ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भल्लुक, पु (भल्लूक+पृषोदरादित्वात् ह्रस्व ।) भालूक । इत्यमर ॥

भल्लूक, पु (भल्लते इति । भल्ल+"उलूकादयश्च ।" उणा ४ । ४१ । इति ऊकप्रत्ययेन साधु ।) जन्तुविशेष । भालूक इति भाषा । तत्पर्य्याय । ऋक्ष २ भल्ल ३ वृक्ष ४ दुर्वीव ५ भल्लुक ६ पृष्ठहृष्टि ७ द्राविष्ठ ८ दीर्घकेश ९ चिरायु १० दुश्चर ११ दीर्घदर्शी १२ । इति राजनिघण्ट ॥ भालुक १३ भालूक १४ अच्छ १५ भाल्लूक १६ भीलक १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ११६ । ६ ।
"सिंहव्याघ्रगणा क्रूरा मत्ताश्चैव महागजा ।
द्वीपिन खड्गभल्लूका ये चान्ये भीमदर्शना ॥"
कोशस्थप्राणिविशेष । तद्यथा,—
"शङ्खशङ्खनखशुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतय कोशस्था ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याय ॥)
श्योनाकप्रभेद । (यथास्य पर्य्याय ।
"श्योनाको भूतपुष्पश्च पूतिवृक्षो सुनिह्नम, ।
दीर्घवृन्तश्च कट्वङ्गो भल्लूकष्टुण्टुकोऽरलु ॥"
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)
कुक्कुर । इति राजनिघण्ट ॥

भव, क्ली, (भवति भूयते वा । भू+अच् अप् वा ।) भव्यम् । इति राजनिघण्ट ॥ चालता । इति भाषा ॥

भव, पुं, (भूयते इति । भू+भावे अप ।) जन्म । (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १६४ ।
"भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविपर्य्यय ॥"
भवत्यस्मादिति । भू+अपादाने अप । शिव । इत्यमर ॥ यथा, शतपथब्राह्मणे । ६।१।३।१५।
"तमब्रवीद् भवोऽसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोत्पर्जन्यस्तद्रूपमभवत् पर्जन्यो वै भव ।")
स च जलमूर्त्ति । यथा,—
"भवाय जलमूर्त्तये नम ।"
इति पार्थिवशिवलिङ्गपूजाप्रयोग ॥
(भवति प्रभवत्यनेनेति । भू+अप ।) क्षेम । (यथा, महाभारते । १ । २२१ । २८ ।
"को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत ॥"
भवति उत्पद्यतेऽस्मिन्निति । भू+आधारे अप ।) संसार । (यथा, मार्कण्डेये । १६ । ७ ।
"अगवन्स्व तथैवेयं देवी सर्व्वभवारणि ॥")
सत्ता । प्राप्ति । इति मेदिनी ॥

भवक, पुं, (भवतादिति । भू+वुन् ।) आशीर्वाचक । इति सन्धिप्रकार ॥

भवचस्मर पुं (भवस्य वनस्य घस्मर भक्षकारक ।) दावानल । इति शब्दमाला ॥

भवत्, त्रि, (भाति विद्यते इति । भा+डवतुप्रत्यय ।) युष्मदर्थम् । अत्र भाधातोर्डवतुप्रत्ययेन निष्पन्नम् । तस्य त्रिलिङ्गत्वे रूपम् । भवान् भवती भवत । (यथा मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८५ । ५ ।
"भवतीं नाशयिष्यामि ततश्चाशु परमापद ॥")
वर्त्तमानार्थम् । इति मेदिनी । ते, १३७ ॥ अत्र भूधातो शतृप्रत्ययेन निष्पन्नम् । तस्य त्रिलिङ्गत्वे रूप भवन् भवन्तौ भवत ॥ (यथा, मनौ । १२ । ९७ ।
"चातुर्व्वर्ण्यं त्रयो लोका चत्वारश्चाश्रमा पृथक ।
भत भवद्भविष्यच्च सर्व्वं वेदात् प्रसिध्यति ॥")

भवती स्त्री, (भवत्+ङीप ।) बाणभेद । स तु विषाक्त । इति शब्दरत्नावली ॥ दीप्तिमती । यथा । वाल्मीकिकृतगङ्गास्तोत्रम् ।
"खगारोहणवैजयन्ति भवतीं भागीरथीं प्रार्थये ॥"

भवदारु, क्ली (भवाख्य भवप्रिय वा दारु ।) देवदारुवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

भवदीय, त्रि, (भवत्+"वतण्ठकछौ ।" ४।२। ११५ । इति छस् ।) भवत इदम् । युष्मत्सम्बन्धि । यथा, उद्भटे ।
"श्रुत्वातिदूरे भवदीयकीर्त्तिं
कर्णौ च तुष्टौ न च चक्षुषी मे ।
द्वयोर्विवाद परिहर्त्तुमिच्छन्
समागतोऽहं तव दर्शनाय ॥"
(यथा, भागवते । ६ । १८ । ३६ ।
"वयसा भवदीयेन रस्ये कतिपया समा ॥")

भवन, क्ली, (भवत्यस्मिन्निति । भू+अधिकरणे ल्युट ।) गृहम् । (यथा, मनौ । ११ । १८ ।
"स लघु त घट प्राश्य प्रविश्य भवनं स्वकम् ॥"
प्रासाद । यथा, महाभारते ।३।५४।१३।
"देवराजस्य भवन विविशाते सुपूजितौ ॥"
भू+भावे ल्युट ।) भाव । इति मेदिनी ॥ (यथा,
"ननु प्रागसतो घटस्य भवन दृश्यते ॥"
इति तार्किका ॥)

भवनाशिनी, स्त्री (भवं संसार जन्मादिक वा नाशयति उत्सारयति नाशयितु शीलमस्येति वा । नश्+णिच्+णिनि ।) सरयूनदी । इति पुराणम् ॥

भवनीय, त्रि, (भवितुमर्हमिति । भू+अनीयर ।) भवितव्यम् । भव्यम् । उत्पत्स्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

भवन्त पुं (भवत्यत्रेति । भू+"तॄभूवहिवसीति ।" उणा० ३।१२८ । इति झच् । स च विद्भवति ।) कालभेद । स तु वर्त्तमान । इत्युणादिकोष ॥ (भान्ति इति । भा+डवतु प्रत्यय ।) भवच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्तरूपोऽव्ययम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५४ । २ ।
"के वै भवन्त कथ्वावौ यस्याह दूत ईप्सित ॥")

भवन्ति, पु, (भू+"भुवो झिच ।" उणा० ३ । ५० । इति झिच ।) वर्त्तमानकाल । इत्युणादिकोष सन्धिप्रकारोणादिदर्शितश्च ॥

भवभूति, पुं, (भवेन शिवेन भूतिरैश्वर्य्यादिकं यस्य भव एव भूतिर्यस्येति वा । शिवोपासनयैवास्य विद्यादुत्पत्तेस्तथात्वम् ।) कविविशेष स च भोजराजस्य पण्डित । मालतीमाधवादिनाटककर्त्ता च । तत्पर्य्याय । श्रीकण्ठ २ । इति जटाधर ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १४४ ।
"कविवाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवित ॥"
भवस्य महादेवस्य भूतिरिति विग्रहे तु ।) महादेवस्य ऐश्वर्य्यञ्च ॥

भवरुत, [द्] स्त्री, (भवे जन्मादिप्रदे संसारे रोदिति अनेनेति भवे जन्मान्ते रोदित्यनया वेति । रुद्+क्विप ।) प्रेतपटह । इति त्रिकाण्डशेष ॥

भवात्मजा स्त्री, (भवस्य शिवस्य आत्मजेति ।) मनसादेवी । इति शब्दमाला ॥

भवादृक, भवादृश, भवादृश [श] त्रि, युष्मत्सदृश । भवानिव दृश्यते य इति युष्मत्तुल्य । भवच्छब्दपूर्व्वकदृशधातो कर्म्मणि क्रमेण क्विप टकसकप्रत्ययेन निष्पन्न । इति व्याकरणम् ॥

भवानी, स्त्री भवस्य भार्य्या । (भव+"इन्द्रवरुणभवशर्व्वेति ।" ४ । १ । ४९ । इति स्त्रियां ङीष तत आनुक आगम इति ।) दुर्गा । इत्यमर ।१।१।३९॥ एतन्नामकारण यथा,—
"रुद्रो भव समाख्यातो भव संसारसागर ।
भव कामस्तथा सृष्टिभवानी परिकीर्त्तिता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । १६ । ६ ।
"भवानी तत्र मे देव । परिचर्त्तुं तदाभवत ॥") ।

भवानीगुरु, पु (भवान्या शिवपत्न्या गुरु पिता ।) हिमालयपर्व्वत । इति हेमचन्द्र ॥

भवाभीष्ट, पु (भवे अभीष्ट ।) गुग्गुलु । इति राजनिघण्ट ॥

भवाब्धि, पुं (भव अब्धिरिवेत्युपमितसमास । भव एव अब्धिर्वा ।) संसाररूपसमुद्र । यथा,
"ध्येय सदा परिभवघ्नमभीष्टदोह
तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुत शरण्यम् ।
भृत्यार्त्तिह प्रणतपालभवाब्धिपोत
वन्दे महापुरुष । ते चरणारविन्दम् ॥"
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे ५ अध्याय ॥

भवायना, स्त्री, (भव शिव एवायनमाश्रयस्थानमस्या । शिवशिरसि स्थितत्वादस्यास्तथात्वम् ।) गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ (भवायनी क्वचित् ॥)

भविक, क्ली, (भव प्रभाव ऐश्वर्य्यादिकमित्यर्थं उत्पाद्यत्वेनास्त्यस्येति ठन् ।) मङ्गलम् । तद्वति त्रि । इत्यमर ॥

भवित, त्रि (भवो मङ्गलं जातोऽस्येति तारकादित्वात् इतच ।) अतीतोत्पत्तिक । भूत । इति जटाधर ॥

भवितव्य, त्रि भवनीयम् । भव्यम् । इति भविष्यत्काले कर्म्मणि भावे प्रकाशप्रेष्यानुज्ञाप्राप्तकालार्थे च भूधातोस्तव्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति व्याकरणम् ॥ यथा, वह्निपुराणे ।

"न भवद्भ्यामह शोचो नाय राजापराधाति।
भवितव्यमनेनैव येनाह निधनं गत ॥"

भवितव्यता, स्त्री, (भवितव्य+भावे तल्।) भाग्यम्। इति जटाधरः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २७। ८६।
"तन्ममाचक्ष्व तावत् त्वं कथयिष्याम्यहञ्च ते।
यदस्तु कोऽन्यथा कर्त्तुं शक्तो हि भवितव्यताम्॥")

भविता, [ऋ] त्रि, (भू+शीलार्थे तृच्।) भवनशीलः। इति भरतः॥ साधु भवनशीलः। इति मुकुटः। तत्पर्य्यायः। भूष्णुः २ भविष्णुः ३। इत्यमरः॥ (भविष्यदर्थेऽपि तृच्प्रत्ययः स्यात्। यथा, मार्कण्डेये। २४। २६।
"नाम्ना भार्य्या भवित्रीति वर्ज्जयित्वा महातपाम्।")

भविन, पुं, (भवाय काव्यादिप्रकाशाय इनः सूर्य्य इव। तत पृषोदरादित्वात् साधुः।) काव्यकर्त्ता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

भविल, पुं, (भू+"सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्।" उणा। १। ५५। इलच्।) विट्‌गः। इति त्रिकाण्डशेषः। भव्यः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिप्रादः॥

भविष्णु, त्रि, (भू+"भुवश्च।" ३।२।१३८। इति इष्णुच्। भवतेर्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु इष्णुच् प्रत्ययो भवतीति काशिका।) भविता। इत्यमरः॥

भविष्य, त्रि, (भू+लृट् सदिति शतृलृटश्च ततो विभाषायां पृषोदरात् तस्य लोपः।) भविष्यत्कालः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, हरिवंशे। ८१। २८।
'अथ भविष्ये कथितो भविष्यकुशलैर्द्विजैः॥')
पुराणविशेषे क्लो। यथा,—
"चतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा पञ्चशतानि च॥'
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अः॥
(फलविशेषे क्ली॥)

भविष्यत्, त्रि, (भू+लृट् शतृस्थाने च।) कालविशेषः। तस्य लक्षणम्। वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम्। इति वाररुचौ। वर्त्तमानकालोत्तरकालीनोत्पत्तिकत्वम्। इति शिरोमणिविलसत्पदार्थटीकाखण्डनम्॥ तत्पर्य्यायः। अनागतम् २ भावनम् ३ प्रगेतनम् ४ वर्त्स्यत् ५ वर्त्तिष्यमाणम् ६ आगामि ७ भावि ८। इति राजनिर्घण्टः॥ अद्यतने भवौ श्वो दूरभवौ त्रौ। इति साम्प्रदायिकः। यथा श्वो भविता वर्षान्तरे भविष्यति। इति दुर्गादासः॥

भव्य, क्ली, (भवतीति भूयते इति वा। भू+"भव्य गेयेति।" ३।४।६८। इति यत्। भव्यादय शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते। इति काशिका।) फलविशेषः। चालता इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। भवम् २ भविष्यम् ३ भावनम् ४ वक्त्रशोधनम् ५ लोमफलम् ६ पिच्छिलबीजम् ७। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वञ्च। बालस्य तस्य गुणाः। वातकफापहत्वम्। पक्वस्य तस्य गुणाः। मधुराम्लत्वम्। रुचिकारित्वम्। आमशूलहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।
"भव्यं स्यादु कषायाम्लं हृद्यमास्यविशोधनम्।
तदेव पक्वं दोषघ्नं गुरु ग्राहि विषापहम्॥"
इति राजवल्लभः॥
अस्थि। इति मेदिनी। ये, ४३॥

भव्य, त्रि, (भवतीति। भू+कर्त्तरि निपातनात् वा यत्।) शुभम्। (यथा, भागवते। ४। १४। ३।
"भूयार्या भयया भव्या तस्मै विदुर! शुशुषु॥") सत्यम्। योग्यम्। भावि। इति मेदिनी शब्दरत्नावली च॥ (यथा, मार्कण्डेये। ७६। ७।
"भूतभव्यभवन्नाथा इत्यचेतत् चय द्विज।॥" श्रेष्ठम्। यथा, भागवते। १। १५। १७।
"यत्पादपद्ममभवाय भजन्ति भव्या॥"
"भव्या श्रेष्ठा।" इति तट्टीकायां स्वामी॥ प्रसन्नम्। यथा, रामायणे। १। ६२। ७।
"स मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा।"
भव्येन प्रसन्नेन चेतसेति तट्टीकायां रामानुजः॥)

भव्य, पुं, (भवति उत्पद्यते भू+निपातनात् कर्त्तरि वा यत्।) कर्म्मरङ्गवृक्षः। इति मेदिनी। ये, ४२॥ दत्तमेदे, पुं क्ली। इति शब्दरत्नावली॥

भव्या, स्त्री, (भव्य+टाप्।) उमा। गजपिप्पली। इति मेदिनी। ये ४२॥

भष दुक्ते। पिशुनोक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-चशब्दे अक पिशुनोक्तादौ सक० सेट्।) दुक्त कुक्कुरादिकर्त्तृकशब्दः। भषति श्वा। भषत्वदोष खल खपयतीत्यर्थः। भर्त्सने इति प्राच। भषति श्वा पान्थं शब्देन निभर्त्सयतीत्यर्थः। इति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

भष, पुं, (भषतीति। भष कुक्कुरादि शब्दे+अच्।) कुक्कुरः। इति रत्नमाला॥

भषक, पुं, स्त्री, (भषतीति। भष+"कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि।" उणा। २। ३२। इति कुन्।) कुक्कुरः। इत्यमरः। २। १०। २२॥

भषण, क्ली, (भष्+ल्युट्।) दुक्तनम्। कुक्कुरशब्दः। इति हेमचन्द्रः॥

भषा, स्त्री, स्वर्णक्षीरी। इति रत्नमाला॥

भषी, स्त्री, (भष+स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।) शुनी। इति शब्दरत्नावली॥

भस, द जि दीप्तौ। भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (ह्वा-पर-अक०-सक० च सेट्।) र वैदिक। जि, बभस्ति। इति दुर्गादासः॥

भसत्, स्त्री, (बभस्तीति। भस+"शृदृभसो ऽदिः।" उणा० १। १२६। इति अदिः।) काठम्। अश्वमांसम्। जघनम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

भसत्, [द्] स्त्री, (भस+अदि।) भास्करः। योनिः। इति मेदिनी॥ मांसम्। कारण्डवपक्षी। प्लव। इत्युणादिकोषः॥ कालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

भसन, पुं, (बभस्तीति। भस+ल्यु।) भ्रमरः। इति भूरिप्रयोगः॥

भसन्त, पुं, (बभस्तीति। भस+बाहुलकात् झच्।) कालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

भसितं, क्ली, (भस+क्त।) भस्म। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम्। २६। ४१।
"स्नानं वामदेवाख्ये हरितालञ्च भैरवे।
ईशाने भसित केचिदालेपनमितीदृशम्॥")

भसूचक, पुं, (भानां नक्षत्राणां सूचकः।) दैवज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥

भस्त्रका, स्त्री, (भस्त्रते इति। भस दीप्तौ+त्रन्+टाप्। भस्त्रा तत स्वार्थे कन्। "भस्त्रैषा जाज्ञेति।" ७।३।४७। इति इत्त्व न। आत स्थाने योऽकारस्तस्य इत्त्व न भवति उदीचामाचार्य्याणां मतेन। इति काशिका।) चर्म्मप्रसेविका। इति शब्दरत्नावली॥

भस्त्रा, स्त्री, (भस्यतेऽनयेति। भस+"भुवमाभू भविष्यत्क्षन्।" उणा ४।१६७। इति ष्ट्रन्। अजादित्वात् टाप्।) अग्निदीपकचर्म्मनिर्म्मितयन्त्रविशेषः। भाथी इति यांता इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। चर्म्मप्रसेविका २। इत्यमरः।२।१ ।३३॥ चर्म्मप्रसेवक ३। इति भरतः॥ भस्त्राका ४ भस्त्रका ५ भस्त्री ६। इति शब्दरत्नावली॥ भस्त्रिका ७। इति व्याकरणम्॥ (यथा, भागवते। ६। २। २१।
"माता भस्त्रा पितुः पुत्त्रो येन जातः स एव सः।
भरस्व पुत्त्र दुष्मन्त! मावमंस्था शकुन्तलाम्॥")

भस्त्राका, स्त्री, भस्त्रा। इति शब्दरत्नावली॥

भस्त्री, स्त्री, (भस्यतेऽनयेति। भस+ष्ट्रन्। गौरादित्वात् ङीष्।) भस्त्रा। इति शब्दरत्नावली॥

भस्म [न्] क्ली (बभस्तीति। भस भत्सनदीप्त्योः + "सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणा० ४। १४४। इति मनिन्।) दग्धकाष्ठादिविकारः।) शिवाङ्गभूषणम्। छाइ इति भाषा। यथा,—
"अस्याङ्गभूषणं भस्म विभूतिर्भूतिरस्य तु।"
इति शब्दरत्नावली॥
तद्भस्म कामदेवशरीरजम्। यथा,—
"प्रवीर सर्व्वभूतेश। भस्म सत्प्रयतां वयम्।
इति स वदतां तेषाममराणां तदानल।
ललाटचक्षुः सम्भूतो भस्मकार्षीन्मनोभवम्॥
दग्ध्वा कामं तदा वह्निर्ज्वालामालातिदीपितः।
स्वमालिलोऽथ विधिना हर गन्तुं शशाक न॥
महादेवोऽथ तद्भस्म मनोभवशरीरजम्।
आदाय सर्व्वगात्रेषु भूतिलेपं तदाकरोत्॥
शेषशेषाणि भस्मानि समादाय तदा हरः।
गणाश्चैतान्नेषां कार्य्यां विधाय विप्रियामति॥"
इति कालिकापुराणे ४१ अध्यायः॥

भस्मत्वञ्च सप्तविधस्नानान्तर्गताग्नेयस्नानम् ।
यथा —
"आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ।"
इति यामले ॥
शिवपूजायां ललाटे तस्य धारणमावश्यकम् ।
यथा —
"विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
तेन कांस्यशुद्धिर्यथा,—
"अम्भसा हेमरूप्याभ्यां कांस्यं शुध्यति भस्मना ।
अम्लैस्ताम्रञ्च रैत्यञ्च पुनः पाकेन मृण्मयम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
अश्मरीविकारः । यथा,—
"शर्कराशिकतामेहो भस्माख्योऽश्मरीवैकृतम् ।
अश्मर्य्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने अश्मरीनिदानम् ॥
भस्मक, क्ली (भस्म + संज्ञायां कन् ।) रोगभेदः । भस्मकीट इति ख्यातः । विडङ्गः । (यथास्य पर्य्यायः ।
"जन्तुघ्नं भस्मकं रेणुः क्रिमिघ्नं चित्रतण्डुलम् ।
क्रिमिशत्रुर्विडङ्गञ्च गर्द्दभं तच्च केवलम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
कलधौतम् । इति मेदिनी । के, १०३ ॥ * ॥
भस्मकस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्ब्बकं लक्षणमाह ।
"कट्वादिरूक्षान्नभुजां नराणां
क्षीणे कफे मारुतपित्तवृद्धौ ।
अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्नि-
र्भुक्तं क्षणाद्भस्म करोति यस्मात् ।
तस्मादसौ भस्मकसंज्ञकोऽभू-
दुपेक्षितोऽयं पचते च धातून् ॥"
भस्मकस्य सोपद्रवमरिष्टमाह ।
"तृट्स्वेददाहमूर्च्छादीन् कृत्वात्यग्निसमुद्भवान् ।
पक्वाममाशु धात्वादीन् स क्षिप्रं नाशयेद्
ध्रुवम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(अत्र तीक्ष्णाग्निव्याख्याने विशेषेणोक्तम् ।
तीक्ष्णापहत्वेन भस्मकस्यावरोधः । अत्यन्ततीक्ष्णाग्निरेव हि भस्मकमित्युच्यते ॥ यदुक्तं चरके चिकित्सास्थाने ग्रहणीदोषेऽध्याये ।
भस्मकचिकित्सामाह ।
"नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् ।
स्वोष्मणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥
तथा लब्धबलो देहे विरूक्षे सानिलोऽनलः ।
परिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः ॥
पक्त्वान्नं स ततो धातून् शोणितादीन् पचत्यपि ।
ततो दौर्ब्बल्यमातङ्कान् मृत्युञ्चोपनयेन्नरम् ॥
भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति ॥"
"तस्मिन्नग्नौ गुरुस्निग्धशीतमधुरविज्वले ॥
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ।
मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।
पायसं कृशरं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥
अश्नात्तथौदकानूपपिशितानि घृतानि च ।
मत्स्यान् विशेषतः स्निग्धान् स्थिरतोयचरांस्तथा ॥
आविकं सघृतं मांसमद्यादत्यग्निनाशनम् ।"
"पिबेत् शीताम्बुना सर्पिर्मधूच्छिष्टेन वा युतम् ।
गोधूमचूर्णं पयसा ससर्पिष्कं पिबेन्नरः ॥
आनूपरससिद्धान् वा व्रीहीन् स्नेहांस्तैलवर्ज्जितान् ।
गोधूमचूर्णमन्थं वा अवधित्वा शिरां पिबेत् ॥"
"श्यामा त्रिवृद्विपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
असकृत् पित्तशान्त्यर्थं पायसप्रतिभोजनम् ॥
यत्किञ्चिन्मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ।
तदत्यग्निहितं सर्व्वं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥
कफे वृद्धे जिते पित्ते मारुते चानले समे ।
समधातोः पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्बलवृद्धये ॥")
भस्मकार, पुं (भस्म करोतीति । कृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) रजकः । इति शब्दमाला ॥
भस्मकूट, पुं, कामरूपस्थपर्व्वतभेदः । यथा,—
"नन्दनात् पूर्ब्बभागे तु भस्मकूटो महागिरिः ।
यत्र तिष्ठति भूतेशो महादेवो वृषध्वजः ॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
भस्मगन्धा स्त्री, (भस्मन इव गन्धो यस्याः ।) रेणुका । इति भावप्रकाशः ॥
भस्मगन्धिका, स्त्री (भस्मगन्धोऽस्त्यस्या इति । भस्मगन्ध + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् । टाप् ।) रेणुकाख्यगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥
भस्मगन्धिनी, स्त्री, (भस्मन इव बाहुल्येन गन्धोऽस्त्यस्या इति । भस्मगन्ध + इनि । ङीप् ।) रेणुकाख्यगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।१२०॥
भस्मगर्भः, पुं, (भस्म गर्भेऽस्य ।) तिनिशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य तिनिशशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
भस्मगर्भा स्त्री (भस्म गर्भेऽस्या इति । टाप् ।) कपिलशिंशपा । इत्यमरः ।२।४।६३ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा भावप्रकाशे पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
"शिंशपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा च सा गुरुः ।
कपिला सैव मुनिभिर्भस्मगर्भेति कीर्त्तिता ॥")
रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥
भस्मतूल, क्ली, (भस्म तूलति तूलयति वेति । तूल + क ।) ग्रामकूटः । पांशुवर्षणम् । हिमम् । इति मेदिनी । ले १६८ ॥
भस्मरोहा स्त्री, (भस्मनि रोहति इति । रुह + अच् । टाप् ।) दग्धारुहा । इति राजनिर्घण्टः ॥
भस्मवेधकः, पुं, (भस्म इव वेधकः ।) कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
भस्माचलः, पुं, कामरूपस्थपर्व्वतभेदः । यथा,—
"सर्व्वतीर्थजले स्नात्वा स्पृष्ट्वा चन्द्रं सदा
शिवम् ।
मणिकर्णेश्वरं दृष्ट्वा मुक्तिर्भस्माचले गते ॥"
इति श्रीकालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
भस्माह्वयः, पुं, (भस्म आह्वयते स्पर्द्धते इति । आ + ह्वे + बाहुलकात् श ।) कर्पूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विषयोऽस्य कर्पूरशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
भा, ल ब दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-परं-अकं-अनिट् ।) ल, भाति । ब, भा । इति दुर्गादासः ॥
भा, स्त्री, (भा दीप्तौ + "षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् ।) प्रभा । दीप्तिः । इत्यमरः । १ । ३ । ३४ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३ । १२ ।
"भायै दार्व्वाहारमिति ॥")
भाः, [स्] पुं (भासते इति । भास दीप्तौ + "भ्राजभासधुर्व्विद्युतोर्ज्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ।" ३ । २ । १७७ । इति क्विप् ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्त्री, दीप्तिः । इत्यमरः ।१।३।३४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ४६ । १० ।
"अभूदु भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्य्यः ॥")
भाकुटः पुं (भया दीप्त्या कुटतीति । कुट + क ।) मत्स्यविशेषः । भेकटी इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । वृष्यत्वम् श्लेष्मकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
भाकूट, पुं, (भायुक्ताः कूटाः शिखराणि यस्य ।) पर्व्वतभेदः । मत्स्यभेदः । इति मेदिनी । टे, ५३ ॥
भाकोष, पुं, (भासां दीप्तीनां कोष इव ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भाक्त, त्रि (भक्तिः गौणवृत्तिरागतमिति । भक्ति + अण् ।) पारिभाषिकम् । गौणम् । लाक्षणिकम् । औपचारिकम् । यथा । "कन्येव परत्र स्वत्वे सति क्रियमाणस्य कथं भाक्तत्वमिति । इति पैठीनसिः ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (भक्तं वेदमिति तस्येदमित्यण् ।) भक्तसम्बन्धिनि च ॥ (भक्तमस्मै दीयते नियुक्तमिति । भक्त + "भक्तादणन्यतरस्याम् ।" ४ । ४ । ६८ । इत्यण् । अन्नेन पोष्ये च ॥)
भाक्तिक, त्रि, (भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते इति । भक्त + "भक्तादणन्यतरस्याम् ।" ४ । ४ । ६८ । इति पक्षे ठक् ।) अन्नेन पोष्यः । भक्तमस्मै दीयते । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
भागः पुं, (भज्यते इति । भज भागसेवयोः + कर्म्मणि घञ् ।) अंशः । इत्यमरः ।३।३।२८॥ रूप्यार्द्धकः । भाग्यम् । एकदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ राशेस्त्रिंशभागैककलाः । यथा,—
"त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतविष्णुधर्म्मोत्तरवचनम् ॥ (भज + भावे घञ् । भजनम् । भगानामैश्वर्य्याणां समूह इति अण् । ऐश्वर्य्यसमूहः ॥)
भागधेय, क्ली (भाग एव । भाग + "भागरूपनामभ्यो धेयः ।" इति धेयप्रत्ययः । अभिधानान्नपुंसकत्वम् ।) भाग्यम् । इत्यमरः ।१।४।२८ ॥

भागधेयः, पुं (भागेन धीयते इति। धा + कर्म्मणि यत्।) राजकरः। इत्यमरः। २। ८। २७॥ दायादः। इत्यजयपालः॥

भागवतं, क्ली (भगवतो भगवत्या वेदम्। भगवत् + तस्येदमित्यण्।) अष्टादशपुराणान्तर्गतमहापुराणविशेषः। स च वेदव्यासकृतद्वादशस्कन्धात्मकद्वात्रिंशत्त्रिशताध्यायसमन्विताष्टादशसहस्रश्लोकसंख्यक-भगवन्माहात्म्यवर्णनप्रधानको ग्रन्थः। यथोक्तं मात्स्ये पुराणे पुराणदानप्रस्तावे।

"यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्म्मविस्तरः।
वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते॥
लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम्।
प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदम्॥
अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्त्तितम्॥"

पुराणान्तरे च।

"ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः।
हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा॥
गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुरिति॥"

पद्मपुराणे च अम्बरीषं प्रति गौतमवचनम्॥

"अम्बरीष! शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु।
पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयमिति॥"

इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी॥

(तत्र तावत् पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धम्। एकं महापुराणान्तर्गतमपरमुपपुराणान्तर्गतम्। लोकेऽप्युपलभ्यते द्वयोर्द्देवीभागवतनाम्ना विष्णुभागवतनाम्ना चाख्यैव। तत्रैकं महापुराणान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्व्विवादमेव। तथापि किं देवीभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमथवा विष्णुभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमिति संशये केचित् विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति। केचित् देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति। तत्र प्रथमपक्षैकदेशिनः केचिदुपपुराणेषु द्वितीयं भागवतं नास्त्येव महापुराणेष्वेवैकं भागवतं प्रसिद्धम्। तच्च विष्णुभागवतमेव न देवीभागवतम्। देवीभागवतन्तु निर्मूलमेवेति वदन्ति। द्वितीयपक्षैकदेशिनोऽपि विष्णुभागवतं बोपदेवकृतमिति वदन्ति। वस्तुतस्तूभयोरपि पुराणयोः पुराणमतभेदेन महापुराणत्वमुपपुराणत्वञ्च। ननु महापुराणेष्वेवैकं भागवतं प्रसिद्धम्। नतूपपुराणेषु द्वितीयमस्तीति चेन्न। कूर्म्मगरुड़पाद्मादिषूपपुराणेषु द्वितीयस्य तस्य परिगणनात्। तथाहि हेमाद्रौ दानप्रस्तावे कूर्म्मपुराणेऽष्टादशपुराणान्युक्त्वा,—

"अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु।
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम्॥"

इत्यादि॥

"पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम्॥" इति।

तथा गारुड़े तत्त्वरहस्ये द्वितीयांशे धर्म्मकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमतो महापुराणानां सात्त्विकादिभेदेन विभागमुक्त्वा लघुपुराणानां सात्त्विकादिभेदेन विभागप्रदर्शनपरे ग्रन्थेऽप्युक्तम्।

"पुराणं भागवतं दौर्गं नन्दिप्रोक्तं तथैव च।
पाशुपत्यं रैणुकञ्च भैरवञ्च तथैव च॥"

इति॥

तथा तत्पूर्व्वमपि।

"विष्णुधर्म्मोत्तरे चैव तत्र भागवतं तथेति॥"

तत्र भागवतं तथेति पाठे तत्र प्राच्यमित्यर्थः। तद्विशेषणेन चोत्तमत्वं सूचितम्। तथा पाद्मे शकुनपरीक्षायाम्।

"ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च मात्स्यं नारदेरितम्॥"

इत्यादि॥

"तथैव गदितं राम! पुराणं कापिलं तथा।
वाराहं ब्रह्मवैवर्त्तं शकुनेषु प्रशस्यते।
शैवं भागवतं दौर्गं भविष्योत्तरमेव च॥" इति॥

तथा पाद्मे भागवतमाहात्म्ये एकोनविंशेऽध्याये उपपुराणेषु।

"शैवमादिपुराणञ्च देवीभागवतं तथा॥" इति॥

तथा मधुसूदनसरस्वतीकृतसर्व्वशास्त्रार्थसंग्रहेऽप्युपपुराणमध्ये भागवतं परिगणितम्। नागोजीभट्टादिभिश्च धर्म्मशास्त्रग्रन्थेष्वेवमन्यैरपि निबन्धकारैरिति। ननु देवीभागवतस्य।

"तत्र भागवतं पुण्यं पञ्चमं वेदसम्मितम्॥"

इति प्रथमाध्यायस्थवचनेनाष्टादशमहापुराणेषु पञ्चममिदं पुराणमिति स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतः कथमन्यपुराणस्योपपुराणत्वं बोधयेन्नह्येवं क्वचिद्दृष्टचरमिति चेन्न। नारदीयशिववायव्यादित्यपुराणानां स्वमुखेनान्यमुखेन वा महापुराणत्वेन ज्ञायमानानामन्यपुराणैरुपपुराणत्वस्य व्यवस्थापनात्। पुराणमतभेदेन कस्यापि पुराणस्य महापुराणत्वोपपुराणत्वसिद्धा तद्विरोधाभावात् पुराणभेदेन मतभेदस्तु बहुशः प्रसिद्धः। वैष्णवपुराणेषु सात्त्विकत्वं शैवपुराणेषु तामसत्वं वैष्णवपुराणमतेन। शैवपुराणेषु सात्त्विकत्वं वैष्णवपुराणेषु तामसत्वम्।

"दश शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः।
तामसानि च चत्वारि वैष्णवानि प्रचक्षते॥"

इति स्कान्दे॥

शैवपुराणमतेनेत्थं प्रकारेणेति। तथाहि नारदीयस्य पुराणस्य स्वान्तर्गतमहापुराणमध्यकथा स्वमुखेनैव स्वात्मनो महापुराणत्वं बोधयतः।

"मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम्।
अलिपाग्निपुराणानि कूस्कागारुड़मेव च॥"

इति वचनेन वक्ष्यमाणसूक्तपुराणवचनेन च महापुराणवहिर्भूतत्वं बोध्यते। अलिपाग्नी त्वत्राऽग्निशब्देनादित्यपुराणं तथा शैवपुराणस्य स्वमुखेन स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतो मद्वयं भद्वयमित्येव वचनं तद्बहिर्भूतत्वं बोधयति। ननु वायव्यं पुराणमेव शैवं शिवप्रतिपादकत्वात्तस्य च वचतुष्टयपदेन सम्पन्नात्तदुदाहरणं न सम्भवतीति चेन्न। सूक्तपुराणे।

"ब्राह्मञ्च वैष्णवं पाद्मं शैवं भागवतं तथा।
भविष्यं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयञ्च वामनम्॥
आग्नेयं वायवं मात्स्यम्।"

इति वचनेन शैववायव्यपुराणयोः परस्परं पृथक्त्वेन परिगणनात्। तथा वायव्यपुराणस्य स्ववचनेन स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतो वक्ष्यमाणशैवपुराणवचनं महापुराणवहिर्भूतत्वं बोधयति। तथादित्यपुराणस्यापि आलिपाग्निपुराणानीति क्वचित् पुराणसम्मतपाठेन महापुराणत्वम्। अनापलिङ्गकूस्कास्यमिति क्वचित् पुराणसम्मतपाठेन महापुराणवहिर्भूतत्वं यथा चैतेषां चतुर्णां क्वचित् पुराणेषु महापुराणत्वेन क्वचिच्चोपपुराणत्वेन ग्रहणम्। तथा देवीभागवतस्यापि भविष्यतीति को विरोधः। मतभेदेनोभयोरपि वचनयोः प्रमाणत्वात्। ननु अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि त्वित्यादिवचनैरुपपुराणानि व्यासान्यमुनिकृतान्येव सन्ति। देवीभागवतन्तु व्यासकृतमेवेति। तस्य कथमुपपुराणत्वसम्भव इति चेन्न। नारदशैववायव्यादित्यपुराणेषु व्यासकृतत्वेऽपि कस्यचित् पुराणमते उपपुराणत्वदर्शनात्तादृशनियमस्यास्वीकारात् प्रायशस्तथा सत्त्वाभिप्रायेण तु तद्वचनम्। इत्थं भागवतद्वयस्य महापुराणमध्ये उपपुराणमध्ये च सत्त्वसिद्धौ कस्य पुराणस्य मते किं भागवतं महापुराणान्तर्गतमिति चेदुच्यते। शैवपुराणमते मात्स्यपुराणमते च देवीभागवतमेव महापुराणमिति। तथाहि शैवपुराणे उत्तरखण्डे मध्यमेश्वरमाहात्म्ये शिवाज्ञप्तवरेण व्यासेन महापुराणानि प्रणीतानीत्युक्त्वानन्तरं तेषां नामान्यष्टादशश्लोका तेषां योगरूढ़ानां नाम्नां निर्व्वचनं तत्रैव कृतम्। तद्यथा,—

"यत्र वक्ता स्वयं तर्क्ष्ये! ब्रह्मा साक्षाच्चतुर्मुखः।
तस्माद्ब्राह्मं समाख्यातं पुराणं प्रथमं मुने!॥"

तर्क्ष्ये इति मुनिसम्बोधनम्।

"पद्मकल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्मादुदाहृतम्।
तस्मात् पाद्मं समाख्यातं पुराणञ्च द्वितीयकम्॥
पराशरकृतं यत्तु पुराणं विष्णुबोधकम्।
तदेव व्यासकथितं पुत्रपित्रोरभेदतः॥
यत्र पूर्व्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु।
शैवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च॥
भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते।
तत्तु भागवतं प्रोक्तं ननु देवीपुराणकम्॥
नारदोक्तं पुराणन्तु नारदीयं प्रचक्षते॥
यत्र वक्ताभवत्तर्क्ष्ये! मार्कण्डेयो महामुनिः।
मार्कण्डेयपुराणं हि तदाख्यातञ्च सप्तमम्॥
अग्निर्योगात्तदाग्नेयं भविष्योक्तेर्भविष्यकम्।
विवर्त्तनाद्ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते॥
लिङ्गस्य चरितोक्तत्वात् पुराणं लिङ्गमुच्यते।
वराहस्य च वाराहं पुराणं द्वादशं मुने!॥
यत्र स्कन्दः स्वयं वक्ता श्रोता साक्षान्महेश्वरः।
तत्तु स्कान्दं समाख्यातं वामनस्य तु वामनम्॥
कौर्म्मं कूर्म्मस्य चरितं मात्स्यं मत्स्यस्य
कीर्त्तितम्।

गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद्गारुडसञ्ज्ञकम् ॥
ब्रह्माण्डचरितोक्तत्वाद्ब्रह्माण्डं परिकीर्त्ति-
तम् ॥"

अत्र क्वचिद्वक्तृसम्बन्धं क्वचिच्छ्रोतृसम्बन्धं क्वचितप्रतिपाद्यमुख्यदेवताचरितसम्बन्धं। प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम्। तत्र भागवतनाम्नो निर्व्वचनवाक्यमेतत्।

"भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते।
तत्तु भागवतं प्रोक्तं न तु देवीपुराणकम् ॥"

अनेन च वाक्येन भगवत्या इदं भागवतमिति व्युत्पत्त्या ग्रन्थप्रतिपाद्यमुख्यदेवताचरितसम्बन्धः। प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम्। का सा भगवतीत्यपेक्षायामाह दुर्गाया इति। तत्तु भागवतं तु शब्दो निश्चयार्थकः। तदेव भागवतपदवाच्यं प्रोक्तमित्यर्थः। न तु पुराणान्तरमतप्राप्तं विष्णुभागवतं महापुराणान्तर्गतं भागवतमित्यर्थ इति शैवपुराणेन स्वमतं प्रदर्शितम्। कश्चिदेतत् पुराणान्तरमतेन उपपुराणं जानीयात्तत्राह न तु देवीपुराणकमिति। पुराणकमित्यत्र कप्रत्ययोऽल्पार्थकः। अल्पे इति सूत्रात् पुराणकमल्पं पुराणमिति यावत्। देव्याः पुराणकं देवीपुराणकम्। यदिदमुक्तं तद्देव्या उपपुराणं नैवास्तीत्यर्थः। अनेन च वाक्येनान्यस्य महापुराणत्वनिषेधेन स्वाभिप्रेतस्य च उपपुराणत्वनिषेधेन श्रीमद्देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति व्यासः। मुख्यत्वेन भगवतीचरितप्रतिपादकस्य महापुराणमध्ये कस्यचित् पुराणस्यान्यस्याभावात्। ननु नारदादिपुराणवचनबलात् विष्णुभागवतस्य महापुराणान्तर्गतत्वे निर्व्विघ्नं निश्चिते तद्बलात् भागवतद्वयस्य मतभेदेन महापुराणत्वकल्पनापेक्षया यत्किञ्चित् भगवतीचरितस्यापि तस्मिन् वर्णने प्रत्ययोगमात्रेण वचनेन विष्णुभागवतनाम्न एव निरुक्तिं करोतीति कुतो न कल्प्यते। वर्णते च विष्णुभागवते दशमस्कन्धे किञ्चिद्विन्ध्यवासिन्याश्चरितमिति चेन्न। तथा सति मुनेर्विष्णुभागवतविषय एव तात्पर्य्यसत्त्वे भगवत इदं भागवतमित्येव कुतुमपि कुर्य्यान्नहि केनचिन्मुनेः शिरसि भारः स्थापितो यत् स्वाभिप्रेतां युक्तियुक्तां निरुक्तिं त्यक्त्वा निष्प्रयोजनोऽनभिप्रेतां निरुक्तिं करोति। किञ्च सर्व्वत्रैतद्वचनप्रकरणे

"यत्र पूर्व्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु।
शैवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥"

इति बहुवचनैर्बहुचरितमुख्यचरितसम्बन्धरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्यैवाभिप्रेतत्वं मुनेरवसीयते। मतभेदेन पुराणभेदकल्पना तु नात्रैव नवीनास्ति। पूर्व्वोक्तयुक्त्या नारदशैववायव्यादित्यपुराणेष्वन्यत्रापि सत्त्वात्। अस्तु वा गौरवं नहि तद्भयात् मुनेस्तात्पर्य्यमन्यथाकर्त्तुं कश्चिदीष्टे। तस्मात् पूर्व्वोक्तं तात्पर्य्यं विहायान्यतात्पर्य्यग्राहकार्थकरणं महासाहसमेव। ननु लक्षणवाक्यमेतत्। ततश्च दुर्गाचरितं यत्र वर्णते तद्भागवतमित्यर्थः। तच्च न देवीभागवतं भवितुमर्हति। तस्य तल्लक्षणलक्ष्यत्वे न तु देवीपुराणकमिति निषेधविषयत्वेन निषेधविध्योः समानविषयत्वापत्तेः। किन्तु विष्णुभागवतमेव। ननु तथाप्येतल्लक्षणमन्यपुराणेष्वतिप्रसक्तमिति चेन्न। यथा वृत्रासुरवधलक्षणमन्यपुराणेषु प्रसक्तमपि यथा लक्षणत्वेन गृहीतम्। तद्वदत्रापि स्यादिति चेन्न। पूर्व्वोक्तनिरुक्तिवचनप्रकरणस्थत्वविरोधात्। किञ्च लक्षणवाक्यमेतदितिपक्षेऽप्येतस्य लक्षणस्य महापुराणोद्देशेनैव सत्त्वादुपपुराणेष्वस्य प्रसक्त्यभावाद्देवीपुराणकालिकापुराणयोरुपपुराणत्वस्य निश्चितत्वात् तत्रैतल्लक्षणस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति न तु देवीपुराणकमिति निषेधो व्यर्थ एव स्यात्। तस्मादेव तद्वचनस्य पूर्व्वोक्त एवार्थः। किञ्च लक्षणवाक्यमेतदिति पक्षे यत् किञ्चिच्चरितं गृह्यते उत यावच्चरितम्। यत्किञ्चिच्चरितस्य सर्व्वमहापुराणेषु सत्त्वाद्देवीपुराणमात्रनिषेधेन न निर्व्वाहः। तस्माद्देवीपुराणस्यैव निषेधस्वारस्यादावच्चरितं मुख्यत्वेन भगवतीचरित्रमेव ग्राह्यम्। तदा तव नाभीष्टार्थसिद्धिः। मुख्यत्वेन विष्णुभागवते दुर्गाचरितस्याभावात्त्वमेव त्वभीष्टार्थसिद्धिः। निषेधविध्योः समानविषयकत्वरूपं दूषणन्तु नैव सम्भवति। प्रकरणबलात् तात्पर्य्ये निश्चिते तद्विषयं विहायैव निषेधप्रवृत्तेः। वृत्रासुरवधोपेतत्वलक्षणं तु गायत्र्यारम्भविशिष्टमिति न तदतिप्रसक्तं तस्मात् पूर्व्वोक्त एव तद्वचनार्थ इति तद्वचनाद्देवीभागवतं महापुराणं न तु विष्णुभागवतमिति शिवपुराणमतम्। अत्र च नियमद्वयस्य पूर्व्वोक्तस्य सत्त्वाद्विष्णुभागवतविषये तथा नियमद्वयाभावादिदं शिवपुराणमतमेव मुख्यमन्यपुराणमतं त्वेकदेशीति नियमद्वयप्रदर्शकव्यासवाक्येन स्पष्टमेव बोधितमिति सुधियो विभावयन्तु। किञ्च।

"शैवमादिपुराणञ्च देवीभागवतं तथा।'
इति पाद्मवचनसंवादितया,—

"नवरात्रे तु दुर्गेशि। दीर्गं भागवतं पठेत्।
जपेत् सप्तशतीं चण्डीं नियमेन समाहितः ॥"
इति दुर्गातरङ्गिणीधृतयामलवचनेन तथा —

"देवीभागवतं नित्यं पठेद्भक्त्या समाहितः।
नवरात्रे विशेषेण श्रीदेवीप्रीतये सुदा ॥'

इति महेशठक्कुरकृतदुर्गाप्रदीपधृतदेवीयामलवचनेन च सप्रमाणस्य देवीभागवतस्य सर्व्वोपपुराणमध्ये एव निवेशात्।

"तत्र भागवतं पुण्यं पञ्चमं वेदसम्मितम्।"
इति प्रथमस्कन्धस्थस्य महापुराणेषु पञ्चममिदं पुराणमित्यर्थकस्य देवीभागवतोक्तवचनस्य निरालम्बनत्वादप्रामाण्यापत्तेः। मन्मते तु तस्य विषयलाभात्प्रामाण्यं तद्वचनप्रामाण्यादपि देवीभागवतमेव महापुराणमिति। किञ्च शैमादौ कालिकापुराणे।

"यदिदं कालिकाख्यं तन्मूलं भागवतं स्मृतम्।'
इति वचनं तदपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति। तथाहि।

"अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते।
विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तथा तेभ्यो विनिर्गतम् ॥'

इति मात्स्यवचनेनोपपुराणानां महापुराणमूलकत्वनियमादिदं कालिकापुराणं किम्पुराणमूलकमित्याकाङ्क्षायां तस्यानिर्णयकमिदं वाक्यं यदिदं कालिकाख्यं पुराणं तन्मूलं तस्य मूलं भागवतं विदुरिति हि तस्यार्थो निबन्धकारैर्दर्शितः। यथान्यान्युपपुराणान्येकैकस्मान्महापुराणान्निर्गतानि तद्वदिदं भागवताद्गतमिति यावत्। तच्च भागवतं न वैष्णवं तन्मूलं भवितुमर्हति। देव्युपपुराणस्य देवीपुराणमूलकत्वे एव सामञ्जस्यात्। शैवोपपुराणानां शैवेभ्य एव वैष्णवोपपुराणानां वैष्णवेभ्य एवोत्पत्तिदर्शनादिति देवीभागवतमेव तन्मूलमिति तस्य महापुराणत्वं सिद्धम्। यत्र तु क्वचित् क्वचित् महापुराणमूलकत्वमप्रसिद्धं तत्र यथायोग्यमनुमेयमिति। किञ्चादित्यपुराणदृष्ट्यापि देवीभागवतमेव महापुराणम्। तथाहि आदित्यपुराणे रक्तासुरवधप्रस्तावे।

"या जघ्ने महिषं दैत्यं क्रूरं वृत्रासुरं तथा।
साद्य रक्तासुरं हत्वा स्वाराज्यं ते प्रदास्यति ॥
इति वचनम्। अनेन वचनेन देवीभागवते स्वसम्मतिर्दर्शिता। न हि देवीभागवतातिरिक्तसर्व्वपुराणेषु देवीकृतो वृत्रासुरवधः क्वचिदप्यस्ति। इन्द्रकृतस्यैव तस्य सत्त्वात् केवलं देवीभागवत एव देवीकृतः सोऽस्ति। तद्ग्रहणेन तु देवीभागवते स्वसम्मतिर्दर्शितेति युक्तमेव। अनन्तरञ्च तत्रैव पुराणदानप्रस्तावे।

"ददाति कृष्णभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजः।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सर्व्वव्याधिविवर्ज्जितः ॥
जीवेद्वर्षशतं साग्रमन्ते वैमस्वतं पदम् ॥"
इति पठितम् ॥

अत्र च स्वसम्मतं भागवतमेव ग्रहीतुमुचितम्। किञ्चेदं वचनं देवीभागवतपक्षे एव स्वरसतः सङ्गच्छते। प्रथमश्लोके एकादशद्वादशस्कन्धयोश्च सविस्तरं गायत्रीविधानसद्गुणासाविःकथनात् सूर्य्यस्य गायत्रीदेवतात्वात्। तद्भागवतपक्षे तु वैकुण्ठं गच्छेदित्येव वदेदिति। किञ्च

"यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्म्मविस्तरः।
वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥"

इति मात्स्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति। वेदे त्रिपदा गायत्रीति गायत्रीलक्षणं श्रूयते। तेन च त्रिपाच्छन्दोऽधिकृत्य यत्र धर्म्मविस्तरो वर्ण्यते तद्भागवतमिति तदर्थः। त्रिपाच्छन्दश्च देवीभागवते प्रथमश्लोके।

"सर्व्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्याञ्च धीमहि।
बुद्धिं या नः प्रचोदयात् ॥" इति श्रूयते।

न विष्णुभागवते तच्छन्दोऽस्ति सुव्याधसम्भवे गायत्त्रीपदस्य लक्षणया धीमहीत्यथकरणेन विष्णुभागवतपरत्वकल्पनमस्य वचनस्य तु साहसमेव। क्वचितपुराणेषु यदि तादृशान्येव विष्णुभागवतपराणि वचनानि सन्ति। तत्र गत्यन्तराभावान्तु लक्षणा। उदासीने मातस्य वाक्ये तु मुख्यविषयसम्भवे सानुचिता। यद्य-प्याधुनिकपुस्तकेषु क्वचित्तनुस्वरनाम्नोकोऽपि दृश्यते तथापि सम्प्रदायां गुप्तवतीटीकाकारा दिभिस्त्विप्तपातश्लोकस्यैव व्याख्यातत्वेन स एव साम्प्रदायिक पाठ इति बोध्यम्। यत्त गाय त्र्यर्थश्च विष्णुध्यान न तु शिवशक्तिसूर्य्यादि ध्यानमित्युक्त तन्नु नास्तिकवञ्चनकमेव।
"मैत्रायणीयाना भर्गो वै रुद्र।" इति श्रुतौ प्रपञ्चसारादिसर्व्वतन्त्रेषु पुराणादिषु च शिव सूर्यशक्त्यादिरूपाधस्योक्तत्वाच्च तदुदाहृत-मार्थेयवाक्यस्तु विरोधत्वे नापेश स्यादसति त्वनुमानमिति न्यायात स्वावकमेवेति। किञ्च।
"हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा।
गायत्त्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदु ॥"
इति पुराणान्तरवाक्यमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वबोधकम्। तथा हि हयग्रीव-नामासुरो देवीभागवते प्रथमस्कन्धे प्रसिद्ध-स्तेनोपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या स्त्री-देवत्यो मन्त्र। सा विद्या यत्र वर्ण्यते तद्भागवत-मित्यर्थः। स दैत्यस्तदुपासिता विद्या चेत्युभय मपि तत्रैव प्रथमस्कन्धे दर्शितम्।
"अपर्णेकाक्षर मन्त्र मायाबीजात्मक मम ॥"
इत्यादिना ॥

ननु विष्णुभागवते पञ्चमस्कन्धेऽपि हयग्रीव-मन्त्रस्य सत्त्वादिद वचनमुभयभागवतसाधारण मिति चेन्न। नारदीये शारदातिलकादिनिब न्धेषु च।
"मन्त्रा पुंदेवता प्रोक्ता विद्या स्त्रीदेवता स्मृता ॥"
इत्यादिवचनै स्त्रीदेवत्यमन्त्रेष्वेव विद्यापद-प्रयोगो न पुंदेवत्यमन्त्रेष्विति प्रतिपादनात। क्वचित पुंदेवमन्त्रे तथाप्रयोगस्तु गौण। न च गौणार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवत परत्व कल्पितुमुचितम्। लक्षणास्वपदोषापत्ते। तस्मात्र तद्वचनमुभयसाधारणमिति देवीभाग-वतस्यैव महापुराणत्व बोधयति। किञ्च सार स्वतस्य कल्पस्येति मात्स्यवचनादपि देवीभाग वतमेव महापुराणम्। अत्र ह्येव प्रकरणशुद्धि।
कश्चय ऊचु।
"पुराणसंख्यामाचक्ष्व सूत। विस्तरत क्रमात्।"
इति मुनिप्रश्नोत्तर ब्रह्मणाऽभिहित पूर्व्व मत्स्यदृष्टाच पद्मकल्पवृत्तान्ताश्रय पाद्म वराह कल्पवृत्तान्ताश्रय वैष्णव श्वेतकल्पवृत्तान्ताश्रय वायवीयमित्येव तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि पुरा-णान्युक्त्वा तदुत्तरम्।

वृत्रासुरवधोपेत तद्भागवतमिष्यते ॥" इति ॥
"सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा।
तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते ॥"
इत्युक्त्वा ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्तत कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि दर्शितानि। पश्चादुप पुराणकथनार्थमुपभेदान् प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय पद्मपुराणात्रारसिंह निर्गतमेवं नन्दिनाम्ना दित्यसञ्ज्ञकान्युक्त्वा अन्योपपुराणान्यपि महा पुराणेभ्य एव निर्गतानीति।
"अष्टादशभ्यस्तु पृथक पुराण यत प्रदृश्यते।
विजानीध्व द्विजश्रेष्ठास्तदा तेभ्यो विनिर्गतम् ॥"
इति वचनेन सूतऋषिरुक्तवान् ॥ तत।
"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥"
इत्यादिना पुराणलक्षणान्युक्त्वा,—
"सात्त्विकेषु च कल्पेषु महात्म्यमधिक हरे।
राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्य ब्रह्मणो विदु।
तद्वदग्नेश्च माहात्म्य तामसेषु शिवस्य च।
सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या पितृणा च निगद्यते ॥"
इति वचनेन पुराणप्रतिपाद्यहरिब्रह्माग्निहर सरस्वतीपितृणां माहात्म्यसम्बन्धात कल्पाना सात्त्विकराजसतामसत्वसङ्कीर्णत्वभेदैश्चातुर्वि ध्यत्वमुक्तवानिति। तत्र कल्पाना तत्तद्देवता सम्बन्धज्ञानन्तु तत्तत्कल्पाश्रिततत्तत्पुराणप्रति-पाद्यमुख्यदेवताज्ञानेनैव बोध्यम्। अन्यप्रकारस्य क्वचिदपि पुराणेष्वनुपलम्भात्तत्रैव सति।
"सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा।
तद्वृत्तान्तोद्भव लोके तद्भागवतमिष्यते ॥"
इति वचन भागवतस्य तत्कल्पप्रतिपादक प्रति पादितम्। तदर्थस्तु यथा गारुडकल्प इत्यत्र गरुडस्याय गारुड। यथा वा वाराहकल्प इत्यत्र वराहस्याय वाराह इति व्युत्पत्ति प्रसिद्धा। तद्वदेव सरस्वत्या अय सारस्वत इति विग्रह।
"सरस्वत्यास्तथा कल्पो गौरीकल्पस्तथैव च ॥"
इति कल्पनामसु सरस्वतीकल्पत्वेनैव कथित त्वाच्च। मनुस्यपुराणे उपन्याध्याये।
"सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या पितृणां कल्प उच्यते ॥"
इति वचनेन तथैवोक्तत्वाच्च ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कल्पवद्गौरीलक्ष्म्यो कल्पवच्च सरस्वतीकल्प स्यार्थप्राप्तत्वाच्च तादृशसारस्वतकल्पसम्बन्धिनो ये देवमनुष्यास्तद्वृत्तान्तस्योद्भव उत्पत्तिर्यस्मात तत्पुराण भागवत विदु। तद्वृत्तान्तप्रदर्शक यत पुराण तद्भागवतसञ्ज्ञकमिति यावत। अत्र च तत्तद्देवतानामाविर्भावाश्रया ये ये कल्पास्ते तत्तन्नाम्ना व्यवह्रियन्ते। एतच्च तत्तन्नामक-कल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देवताया एव मुख्यत्वे-नोत्प्रतिपादनकवाक्यैर्लक्ष्मीकल्पादिकल्पाश्रित कूर्म्मपुराणादिषु सर्व्वत्र प्रसिद्धमेव। तथा च मुख्यत्वेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादक पुराण यत् तद्भागवतमित्यतिरहस्यार्थ। तत्र सार स्वतकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्व सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या

इति वचनेनेश्वरप्रेरणां विनापि गृहागतमेव। अस्मिंश्च वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य ग्रहणा वन्ध्यापुत्त्रोपममेव। तत्र मुख्यत्वेन सर स्वत्याविर्भावस्यासत्त्वात्। विष्णुभागवते द्वितीय-स्कन्धे। "पाद्म कल्पमथो शृणु।" इति वचनेन स्वमुखेनैव स्वस्य पाद्मकल्पकथाश्रयत्वस्योक्त-त्वात। तद्विरोधाच्च न च पाद्मकल्प एव सार-स्वत। सरस्वान् समुद्रस्तस्मात्जात कमल सार-स्वत तस्य कल्प इति व्युत्पत्तेरिति वाच्यम्।
"पद्मकल्पस्य वृत्तान्त तत्र यस्मादुदाहृतम्।
तस्मात पाद्म समाख्यातम् ॥"
इति पूर्व्वोदाहृतशिवपुराणवचनेन।
"एतदेव यदा पाद्ममभूद्धैरण्मय जगत।
तद्वृत्तान्ताश्रय तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधै ॥
पाद्म तत पञ्चपञ्चाशतसहस्राणीह कथ्यते ॥"
इति मत्स्यपुराणवचनेन।
"सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये येस्युर्नरामरा।"
इति वचनेन च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयो पृथक्कथनात। किञ्च सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयो रेकत्वे पद्मकल्पस्य प्रतिपादक पुराणद्वय पाद्म भागवतञ्चेत्येव वदेत किञ्च पद्मकल्पस्य वृत्तान्त-मित्यत्राभियुक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुता इति न्यायेन पूर्व्व बुद्ध्यारूढ़ प्रसिद्ध पाद्मशब्द विहायाप्रसिद्ध सारस्वतशब्द पाद्मशब्दस्य वाचक कृत्वा सारस्वतपदघटितकल्पने प्रयो जनाभाव। किञ्च सरस्वत्यास्तथा कल्प इत्यादे। पूर्व्वोक्तस्य सारस्वतपदनिरुक्त्यर्थकस्य वचनसन्दूहस्य विरोधश्च। न च पाद्मकल्प सारस्वतकल्पयो पृथकत्वे त्रिंशतकल्पेषु मत्स्य-पुराणान्तिमाध्याये कीर्त्तितेषु सारस्वतपदेन पाद्मस्य ग्रहण न स्यादिति वाच्यम्। प्रभास खण्डे त्रिंशत्कल्पेषु विष्णुकल्पादिषकल्पसुपु मानृकल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा मात्स्यान्तिमाध्याये न ग्रहण तथा पाद्मस्यापि न ग्रहणमित्यस्य तुल्यत्वात। यदि तेषां पर्य्याय त्वेन कुत्रचिदन्तर्भाव क्रियते तर्ह्यस्यापि कुत्र चिदन्तर्भावोऽस्तु अतएव विष्णुभागवतस्य प्रबन्धटीकाकारेण पितृकल्प एव पूर्व्वाह्लान्ते पद्मस्योद्भवात पितृकल्पपदेन पाद्मस्य ग्रहो वेदि तव्य इत्युक्तम्। पुराणकल्पकथनप्रस्तावे सार स्वतकल्पपाद्मकल्पयो पृथक्करणेन सारस्वत पदेन पाद्मस्य सर्व्वथा न ग्रहणम्। वस्तुतस्तु त्रिंशतकल्पा ब्रह्मणस्त्रिंशत्तिथ्यात्मका त्रिंश त्तिथिषु प्रतिपदादिषूत्पत्त्यर्न्ते। भूर्भुव सुव भूर्भुव सुव इत्यादयस्त्रयस्त्रिंशत्कल्पा। पाद्मा दयश्च वायुपुराणोक्ता दिनकल्पा ब्रह्मण प्रति दिवसेषूत्पद्यन्ते इति दिनकल्पतिथिकल्पानां सुतरां भेदात्तिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मा-दीनां न ग्रहणमिति सिद्धान्त।
यत्तु विष्णुभागवतस्यारम्भत पाद्मकल्पाश्रय त्वेऽपि तत्पाणकस्वकस्यैव सारस्वतकल्पभक्तेन तस्य च दशमस्कन्धे कथनात्।

"सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ॥"
इति वचनस्य विष्णुभागवत विषयोऽस्तीत्यादु स्तदसत् । कृष्णजन्मखण्डस्य सारस्वतकल्पभवत्व प्रतिपादकानां वचनानां निर्मूलत्वात् सत्त्वे ऽपि यस्मिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमत प्रतिपादन तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति नियमः सर्व्वपुराणे तथा दृष्टत्वात् । तथा च कृष्णजन्मखण्डस्य दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि प्रथमतस्तत्कथाया अभावात्पाद्मकल्पकथाया प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनैवोक्तत्वाच्च । न सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनस्य विष्णुभागवत विषय । किञ्च कृष्णजन्मखण्डस्य यथा दशम स्कन्धे कथन तदा सर्व्वपुराणेषु तत्कथन वर्त्तत एवेति सर्व्वपुराणानां तद्वचनविषयत्व स्यात्तथा च सर्व्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि स्युस्त स्मातसारस्वतकल्पस्य यत्र प्रथमत प्रतिपादन स एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यस्तादृशश्च देवीभागवतमेवास्तीति देवीभागवतमेव तद्वि षयो वक्तव्य इति । किञ्च शिवपुराणे उमा- संहितायाम् ।
"अवश्या सस्तुता सैव मधुकैटभनाशने ।
महाविद्या जगद्धात्री सर्व्वविद्याधिदेवता ॥
द्वादश्यां फाल्गुनस्यैव शुक्लायां समभून्नृप । ॥"
इति वचनात् फाल्गुनशुक्लद्वादश्यां देव्या उद्भवस्तद्दिने एव सारस्वतकल्पोद्भवस्तदुक्त हेमाद्रौ कल्पश्राद्धप्रकरणे नागरखण्डे ।
'सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य च ।" इति ॥
तथा च सरस्वत्या कल्प इत्यर्थकस्य ।
"सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ॥"
इति वचनस्य सर्व्वथा देवीभागवतमेव विषयो न विष्णुभागवतमिति बोध्यम् । किञ्च तस्य यच्छब्दो तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात् । तदाश्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेवायास्यति ।
"सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।"
इति वचनात् । ततश्च सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या इति वचनेन सारस्वतकल्प इति नाम्ना च पारम- हंस्यसामग्र्येव कर्त्तव्या स्यात् । अतो विष्णु- भागवत विहाय देवीभागवतमेवास्य वचनस्य विषयोऽनिच्छतापि वक्तव्यस्तस्मात् सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनाद्देवीभागवतमेव महापुराणम् । अस्ति चात्र सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादकं वच नम् । तदुक्त देवीभागवते प्रथमस्कन्धे ।
"तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी तथा ।
महालक्ष्मी सरस्वती महाकालीति ताः स्त्रियः ।
तासां तिसृणां शक्तीनां देहाङ्गीकारलक्षणः ।
कृतश्च समाख्यातः सर्गः शास्त्रविशारदैः ॥"
इति ।
"अम्बरीषशुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ।"
इति वचनमपि शुकाय प्रोक्तमिति कृत्वा देवीभागवतपरमपि सङ्गच्छते । भवति हि देवीभागवत शुकायैव प्रोक्त व्यासेनेति । किञ्च
"अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहणम् ॥"
इति मात्स्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महा- पुराणत्व बोधयति । अष्टादशपुराणोत्तर भारतस्य जातत्वात् । भारतोत्तरञ्च विष्णु- भागवतस्य जातत्वात् । भारतोत्तरकाल निर्व्विण्णो व्यासश्चकारेति विष्णुभागवते एवोक्त त्वात् । ननु
"वेदशाखा पुराणानि वेदान्त भारतन्तथा ।
कृत्वा सम्मोहसम्भूतोऽभवं राजन् । मन स्यपि ॥"
इति देवीभागवते तृतीयस्कन्धे एवोक्तत्वात्त त्रापि स्वविरोधस्तदवस्थ एवेति चेन्न । भव्वत तदानीं ग्रन्थो नैव जात किन्तु जनमेजय प्रति एव वक्तास्मीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भार तात् पूर्व्वमेव देवीभागवत कृतमित्यथस्य कल्प नात् । त्वन्मते तु तथा कल्पयितु न शक्यते । यतु श्रीकीभागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् । उपदेशात् पूर्व्व तज्ज्ञानाभावस्यावश्य कल्प नीयत्वात् । यदि तत्रापि पूर्व्वं व्यासस्य ज्ञान मस्तीति स्वीक्रियते तदा वक्ष्यमाण सर्व्वोप्यथ वाद स्यात् । ततश्च ग्रन्थवारस्यभङ्गप्रसङ्ग इत्यास्ता तावत् । वस्तुतस्तु वेदशाखाः पुराणा नीति पाठोऽसङ्गत इति वक्ष्यते तृतीयस्कन्धे तदा न कोऽपि विरोध । यत्तु पाद्मे भागवत माहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समा- गतानां परिगणनप्रसङ्गे ।
"वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राणि संहिता ।
दशसप्तपुराणानि षट्शास्त्राणि समाययुः ॥"
इत्युक्तम् । तत्र व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्वा दृष्टादशेति वक्तव्य सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवत स्याष्टादशत्व गमयति तस्याष्टादशान्तर्गतत्वे देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे चाष्टादशानां श्रोतृत्वसम्भवेन श्रोतुमागतानां पुराणाना- मष्टादशत्वाशुक्तिर्निर्व्वाहत्वप्रसङ्गात् । एव पाद्मे
"सप्तदशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुत ।
नाप्तवान्मनसा तोष भारतेनापि भामिनि ॥
चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतीं परा[illegible]"
इति सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैवैतां संहि तामिति निर्द्दिष्टस्याष्टादशत्व गमयति । देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्य- युक्तिर्निर्व्वाहत्वप्रसङ्गादित्याहुस्तदसत् । तेषा मेव वचनैर्विष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणान्त र्गतत्व न सिध्यति । किन्तु देवीभागवतस्यैवेति वाक्यविकल्प कुर्व्वाणो बलमेव विनाशितवा निति न्याय आगत । तथा हि भारत व्यास मुखाच्छ्रुत्वा तत्र सन्दिहान, क्रौष्टुकिर्मार्कण्डेय प्रत्यागत्य सन्देह पृष्टवान् तस्मै मार्कण्डेयो मार्कण्डेयपुराणमुक्तवान् । तदुक्त मार्कण्डेय पुराणे
"तदिद भारताख्यान बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् ।
तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तमुपस्थित ॥"
इति ।
तथा च भारतोत्तर मार्कण्डेयपुराणमभवत् । तथैव त्वदुक्तरीत्यैव विष्णुभागवतमपि । तथा च भारतात् पूर्व्वं षोडशपुराणान्येव सिद्धानि । तथा च पूर्व्वोक्तवचनमध्ये षोडशेत्येव वक्तव्ये सप्तदशेत्युक्तत्वात् । देवीभागवतमेव महापुराण मन्यथा सप्तदशत्वपूर्त्तिर्न स्यात् । तस्मात्तद्वचन- प्रामाण्याद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति सिध्यति न तु विष्णुभागवतम् । भारतात् पूर्व्व सप्तदश मदीयभागवतसहितानि मार्कण्डेयमष्टा दशमुभयमतसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारतो त्तर जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्यैवा भावादित्येव लाघवेनापि दोषाभावादिति सुधियो विभावयन्तु । यत्तु किञ्च पाद्मे ।
"वैष्णव नारदीयञ्च तथा भागवत शुभम् ।
गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ॥
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥"
इत्यत्र च भागवतस्य सात्त्विकत्वमुक्तम् । सात्त्विकेषु पुराणेष्विति कौर्म्मोक्त्या च सात्त्विक पुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् । अतो विष्णुपर- मेव भागवतमष्टादशपुराणान्तर्गत न तु देवी- भागवतमिति । अपि च स्कान्दे प्रभासखण्डे ।
"चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रवि ।
अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् भव ॥"
इत्युक्तम् । स्कान्दे सौरसंहितायाञ्च ।
"कथ्यते दशभिर्विप्राः पुराणैः परमेश्वरः ।
चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्त्तित ॥
एकेनाग्निस्तथैकेन भगवांश्चण्डभास्कर ॥"
इत्युक्तमतोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गत त्वमित्याहुस्तदसत् । त्वन्मते मत्स्योक्त सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णपुराणेषु मध्ये त्रयाणां व्यवस्था पूर्व्ववचनैस्त्वयोक्ता । सङ्कीर्ण पुराणानान्तु नोक्ता । तेषां केषु पुराणेष्वन्तर्भाव इति वद । करिष्यामि कुत्रचिदिति चेन्मम मतेऽपि श्रीभगवत्या विष्णुशक्तित्वाभिमानेन मन्त्राधिष्ठात्रीं देवतां वेदमातां दुर्गां दुर्व्वोध व्याप्तभाग् गुरुश्च इति श्रीक्रमदीपिकोक्तप्रका रेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गायाः अधिष्ठातृत्वेन तयोरैक्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वैष्णवे ष्वेवान्तर्भावात् । अतएव
"हरिहराभ्यां रविहराभ्यां द्वाभ्यां पक्षौ विना यकौ ।
द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यात, शेषेषु भगवान् शिव ॥"
इति वचन सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु द्वयोरपि भागवतयोरङ्गत्वे प्रमाणत्वात् । विष्णुभाग- वतपक्षपातिनां वचनानामस्माक विरोधाभावेन तत्खण्डने प्रयोजनाभाव एव । तथा च नार दीयादिपुराणमतेन श्रीविष्णुभागवत महा पुराण तद्वचनानि प्रसिद्धान्येवेति न लिखितानि । देवीभागवतन्तु तन्मते उपपुराणम् । शैव-

मात्स्यपुराणादिमते तु देवीभागवतं महापुराणम्। विष्णुभागवतमथाद्युपपुराणमिति सिद्धम्। अत्र केचिद्देवीभागवतसम्मतित्वेन देवीयामलतन्त्रस्थम्।
"श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम्।
पारीक्षितायोपदिष्टं सत्यवत्यङ्गजन्मना ॥
तत्र देव्यवताराश्च बहव प्रतिपादिता ॥"
इति।
तथा
"इदं रहस्यचरितं राधोपासनमुत्तमम्।
व्यासाय मम भक्ताय प्रोक्तं पूर्व्वं मयाद्रिजे ॥
मत्तो रहस्यं ज्ञात्वैव राधामाहात्म्यमुत्तमम्।
एतस्य विस्तरं चक्रे श्रीमद्भागवते तथा ॥
नारदे ब्रह्मवैवर्त्ते लोकानां हितकाम्यया ॥"
इति।
सौभाग्यकल्पलतायां रुद्रयामलतन्त्रस्य वचनं लिखन्ति। तत्र परे विवदन्ते। तदुभयमपि गौरवभिया न लिख्यत इति॥ * ॥)
तत्र विष्णुभागवते प्रथमस्कन्धे परीक्षिन्नारदयोरुपाख्यानम्। विप्रशापात् परीक्षितस्य प्रायोपवेश। शुकपरीक्षित्संवादश्च ॥१॥*॥ द्वितीयस्कन्धे। योगधारणयोत्क्रान्ति। नारदाजयो संवाद। अवतारानुगीतम्। महदादिक्रमेण सृष्टिश्च॥ २ ॥ * ॥ तृतीयस्कन्धे। विदुरोद्धवसंवाद। चतुर्मैत्रेययो संवाद। पुराणसंहिताप्रश्न। महापुरुषसंस्थिति। प्राकृतिक सर्ग। वैकृतिका सप्त सर्गा। ब्रह्माण्डसम्भूति। विराट्पुरुषोत्पत्ति। कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य गति। पाद्मसमुद्भव। अम्भोधेर्भुव उद्धारणा। हिरण्याक्षवध। ऊर्द्ध्वतिर्य्यगवाक् सर्ग। रुद्रसर्ग। अर्द्धनारीनरस्य सर्ग। यत स्वायम्भुवमनु स्त्रीणां आद्या प्रकृति शतरूपा च। कर्द्दमप्रजापतेर्धर्म्मपत्नीषु सन्तान। भगवत्कपिलावतार। कपिलेन देवहूतिसंवादश्च ॥३॥*॥ चतुर्थस्कन्धे। नवब्रह्मसमुत्पत्ति। दक्षयज्ञविनाशनम्। ध्रुवचरितम्। पृथोः प्राचीनबर्हिषश्च चरितम्। नारदस्य संवादश्च ॥४॥*॥ पञ्चमस्कन्धे। प्रियव्रतचरितम्। द्वीपसमुद्रादिवर्षनद्युपवर्णनम्। ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानम्। पातालनरकस्थितिश्च ॥ ५ ॥ * ॥ षष्ठस्कन्धे। दक्षजन्म। तत्पुत्रीणां सन्तति। यत देवासुरनरतिर्य्यङ्नगखगादय। त्वाष्ट्रस्य जन्म च ॥ ६ ॥ * ॥ सप्तमस्कन्धे। दितेः पुत्रयोर्निधनम्। प्रह्लादचरितञ्च ॥ ७ ॥ * ॥ अष्टमस्कन्धे। मन्वन्तरानुचरितम्। गजेन्द्रविमोक्षणम्। मन्वन्तरावतारा। हयशीर्षादयोऽवतारा। जगत्पते कौर्म्ममात्स्यनारसिंहवामनरूपाणि। क्षीरोदमथनम्। देवासुरयुद्धञ्च ॥ ८ ॥ * ॥ नवमस्कन्धे। राजवंशानुकीर्त्तनम्। इक्ष्वाकुजन्म तद्वंश। सुद्युम्नवंश। इलोपाख्यानम्। तारोपाख्यानम्। सूर्य्यवंशानुकथनम्। शशादनृगसौकन्यशर्य्यातिककुत्स्थखट्वाङ्गमान्धातृसौभरिरामाणां चरितम्। निमेरङ्गपरित्याग। जनकानां सम्भव। परशुरामजन्म। भुवो निःक्षत्त्रीकरणम्। ययातिनहुषभरतशान्तनुतत्सुतयदूनां वंशानुकीर्त्तनञ्च ॥ ९ ॥ * ॥ दशमस्कन्धे। श्रीकृष्णस्य वसुदेवगृहे जन्म। गोकुले तस्य वृद्धि। तस्य पूतनासुपानम्। शकटोच्चाटनम्। तृणावर्त्तवध। बकवत्सयोर्वध। अघासुरवध। धात्रा वत्सपालावगूहनम्। भ्रात्रा सह धेनुकस्य वध। प्रलम्बवध। गोपालानां दावाग्ने परित्राणम्। कालीयदमनम्। महाहेर्नन्दमोचनम्। कन्यानां व्रतचर्य्या। यज्ञपत्नीभ्य प्रसाद। विप्राणामनुतापनम्। गोवर्द्धनोद्धारणम्। शक्रसुरभिकर्त्तृककृष्णस्य यज्ञाभिषेक। रात्रिषु स्त्रीभि क्रीडा। शङ्खचूडस्य वध। केशिवध। अक्रूरागमनम्। रामकृष्णयोर्मथुराप्रस्थानम्। व्रजस्त्रीणां विलाप। मथुरालोकनम्। गजमुष्टिकचाणूरकंसादीनां वध। सान्दीपनेर्मृतपुत्रानयनम्। उद्धवरामाभ्यां सह हरिणा यदुचक्रस्य प्रियकरणम्। जरासन्धसमानीतबहुसैन्यवध। यवनेन्द्रस्य घातनम्। कुशस्थल्या निवेशनम्। पारिजातहरणम्। रुक्मिण्योहरणम्। बाणेन सह युद्धम्। प्राग्ज्योतिषपतिं हत्वा कन्यानां हरणम्। चैद्यपौण्ड्रकशाल्वदन्तवक्रशम्बरद्विविदपीठमुरपञ्चजनानां माहात्म्यं वधश्च। वाराणस्या दाह। पाण्डवान् निमित्तीकृत्य भूमेर्भारावतरणञ्च ॥ १० ॥ * ॥ एकादशस्कन्धे। विप्रशापापदेशेन स्वकुलसंहार। उद्धवसंवाद। उद्धवाय आत्मविद्याकर्म्मविनिर्णयकथनम्। आत्मयोगानुभावतो मर्त्त्यपरित्यागश्च ॥ ११ ॥ * ॥ द्वादशस्कन्धे। युगलक्षणवृत्ति। कलौ नृणामुपप्लव। चतुर्विधप्रलय। त्रिविधोत्पत्ति। परीक्षितदेहत्याग। व्यासकर्त्तृकशाखाप्रणयनम्। मार्कण्डेयस्य सत्कथा। सूर्य्यस्य विन्यासश्च ॥१२॥*॥
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे अनुक्रमणिकाध्याय ॥
भागवत, त्रि, (भगवान् हरि भगवती दुर्गा वास्य देवतेति। भगवत + "सास्य देवता।" ४।२।२४। इति अण्।) भगवद्भक्त। तस्य लक्षणम्। यथा,
"सर्व्वदेवान् परित्यज्य नित्यं भगवदाश्रय।
तत्तदीयसेवायां स भागवत उच्यते ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ९९ अध्याय ॥ * ॥
स च यमदूतैस्त्याज्य। यथा,—
"ये तु भागवता लोके तच्चित्तास्तत्परायणा।
पूजयन्ति सदा विष्णुं ते च त्याज्या सुदूरत ॥"
इति वह्निपुराणे दूतान् प्रति यमवचनम् ॥
स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे।
"दशमीशेषसंयुक्तं दिनं वैष्णववर्ज्जनम्।
नुपासते महीपाल। ते वै भागवता नरा ॥
प्राणात्यये न चाश्नन्ति दिनं प्राप्य हरेर्नरा।
कुर्व्वन्ति जागरं रात्रौ सदा भागवता हि ते।
उपोष्य द्वादशीं शुद्धां रात्रौ जागरणान्विताम्।
अखण्डां तु साधयेद्यस्तु स वै भागवतो वर ॥
भक्तिर्न विच्युता येषां न च्युतानि व्रतानि च।
सुप्रिय श्रीपतिर्येषां ते सुभागवता नरा ॥
सदाचाररता शिष्टा सर्व्वभूतानुकम्पका।
शुचयस्त्यक्तरागा ये सदा भागवता हि ते ॥"
एकादशस्कन्धे।
"सर्व्वभूतेषु य पश्येद्भगवद्भावमात्मन।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तम ॥
न यस्य स्व पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा।
सर्व्वभूतसम शान्त स वै भागवतोत्तम ॥"
हरियोगीश्वरोत्तरे।
"गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान् यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति।
विष्णोर्मायामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तम ॥"
बृहन्नारदीये।
"शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि।
समबुद्ध्या प्रवर्त्तन्ते ते वै भागवतोत्तमा ॥"
स्कान्दे।
"येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ।
पूजयन्ति च ये नित्यं ते सुभागवता नरा ॥
येषां भागवतं शास्त्रं जीविताद्धिकं भवेत्।
महाभागवता श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नरा ॥"
लैङ्गे।
"भोजनाच्छादनं सर्व्वं यथाशक्त्या ददाति य।
विष्णुभक्तस्य सततं स वै भागवत स्मृत ॥"
गारुडे।
"येन सर्व्वात्मना विष्णुभक्त्या भावो निवेशित।
वैष्णवेषु कृतात्मत्वान्महाभागवतो हि स ॥"
बृहन्नारदीये।
"तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कुर्व्वते नरा।
तत्काष्ठाङ्कितकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमा ॥
तुलसीगन्धमाघ्राय सन्तोषं कुर्व्वते तु ये।
तन्मूलमृद्धृता येश्च ते वै भागवतोत्तमा ॥
मत्कथाश्रवणे येषां वर्त्तते सात्त्विकी मति।
तद्वक्तरि सुभक्ताश्च ते वै भागवतोत्तमा ॥"
स्कान्दे।
"मत्कथां कुरुते यस्तु मत्कथाश्च शृणोति च।
हृष्यते मत्कथायाश्च स वै भागवतोत्तम ॥"
बृहन्नारदीये।
"भक्त्यागताश्च मद्भक्ता मद्भक्तजनतोषणा।
मन्नामश्रवणासक्तास्ते वै भागवतोत्तमा ॥
येऽभिनन्दन्ति नामानि हरे शृण्वन्ति हर्षिता।
रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमा ॥
अन्येषामुदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवा।
हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमा ॥"
स्कान्दे।
"येऽर्च्चयन्ति सदा विष्णुं यज्ञेशं वरदं हरिम्।
देहिन पुण्यकर्म्माण सदा भागवता हि ते ॥"
लैङ्गे।
"विष्णुक्षेत्रे शुभान्येव करोति स्नेहसंयुत।
प्रतिमाञ्च हरेर्नित्यं पूजयेत प्रयत्नात्मवान् ॥
विष्णुभक्त स विज्ञेय कर्म्मणा मनसा गिरा।
नारायणपरो नित्यं भूप। भागवतो हि स ॥"

पाद्मोत्तरखण्डे ।
"तापादिपञ्चसंस्कारी नवेज्याकर्म्मकारकः ।
अर्थपञ्चकविद्विप्रो महाभागवतो हि सः ॥
एकान्तेन सदा विष्णौ यस्माद्देवे परायणाः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥"
एकादशस्कन्धे ।
"ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः ।
भजन्त्यनन्यभावेन ते वै भागवता मताः ॥
न कामकर्म्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः ।
वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥"
स्कान्दे ।
"यस्य शक्रगतस्यापि केशवे रमते मनः ।
न विच्युता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः ॥
आपन्नस्य यस्येह भक्तिरव्यभिचारिणी ।
नान्यत्र रमते चित्तं स वै भागवतो नरः ॥"
हरियोगेश्वरोत्तरे ।
"विसृजति हृदयं न यस्य साक्षा-
द्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ।
प्रणयरसनया धृताङ्घ्रिपद्मः
स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥"
मध्यममाह तत्रैव ।
"ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥"
कनिष्ठञ्चैव ।
"अर्च्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।
न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १ विलासः ॥

भागिक, त्रि, (भाग + "भागाद्यच्च ।" ५।१।४९। इति पक्षे ठन् ।) वृद्ध्यर्थदत्तमुद्रादि । सुदी टाका इत्यादि भाषा । यथा । भागो वृद्ध्यादि-रस्मिन् दीयते भाग्यं भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भागिनेय पुं, (भगिन्या अपत्यम् । भगिनी + "स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) भगिनीपुत्रः । तत्पर्य्यायः । स्वस्रीयः २ । इत्यमरः ।२।६।३२॥ स्वस्रियः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ स च मुख्यप्रतिनिधिः । यथा,—
"ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।
एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
तस्यावश्यपोष्यत्वम् यथा,—
"पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्त्तुः स्वस्रीयमातुलान् ।
पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः ॥"
इत्यपुत्रधनाधिकारे दायभागः ॥ * ॥
भागिनेयदत्तककरणं शूद्रस्यैव न तु द्विजानाम् । यथा, दत्तकचन्द्रिकायां शौनकवचने ।
"दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रेषु क्रियते सुतः ।
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित् ॥"
तन्मरणे मातुलस्य पक्षिण्यशौचम् । यथा ।
"पक्षिणी योनिसम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च ।
योनिसम्बन्धे मातृष्वस्रीयपितृष्वस्रीयभागिनेयेषु ।
मातुलमरणे भागिनेयस्यापि पक्षिण्यशौचम् ।"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

भागिनेयी, स्त्री (भगिनी + ढक् । स्त्रियां ङीप् ।) भगिन्याः स्त्र्यपत्यम् । भाग्नी इति भाषा । भगिनीशब्दात् स्त्र्यपत्यार्थे ढके स्त्रीत्वाद्ङीप्-प्रत्ययनिष्पन्ना । इति व्याकरणम् ॥

भागीरथी, स्त्री, (भगीरथस्येयम् । भगीरथ + अण् । ङीप् ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥ पृथिव्यां तस्यावतरणम् । यथा,—
सूत उवाच ।
"ततो भगीरथो राजा तपः परमदुष्करम् ।
कृत्वा सन्तोषयामास उमाकान्तं महेश्वरम् ॥
आराध्यायानुमत्या तं जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
ततो भगीरथः प्राह गङ्गा मह्यं विसृज्यताम् ॥
स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य सम्मान्य विबुधप्रियम् ।
गङ्गां प्रस्थापयामास यावत्तद्ब्रह्मणोऽन्तिकात् ॥
वायुना प्रेर्य्यमाणापि आकाशपथगा नदी ।
विख्याताकाशगङ्गेति तत्र संसेविता गणैः ॥
विष्णोः पदं समायाता तस्माद्विष्णुपदीति सा ।
पूज्यमाना सुरैः सिद्धैर्मुनिविद्याधरोरगैः ॥
सुरालयमनुप्राप्ता तस्माद्देवनदी तु सा ।
तस्मात् प्रपतिता गङ्गा शम्भोः शिरसि संस्थिता ॥
धृतैकेनैव तेनापि शम्भुना योगमायया ।
दिव्यं वर्षशतं साथ पुनराराधितेन वै ॥
मुक्ता भगीरथेनैव मलहन्त्री विनिर्गता ।
जटाजूटात् पपातोर्व्व्यां मेरोस्तस्मात्ततोऽगमत् ॥
देवैः परिवृता गङ्गा हेमकूटञ्च पर्व्वतम् ।
मन्दरञ्चैव कैलासं हिमवन्तञ्च पर्व्वतम् ॥
ग्रामायान्तीं तु रोधाय खलीनो नाम दानवः ।
पार्व्वतं रूपमास्थाय पथायाशु प्रतिष्ठितः ॥
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ।
स तुष्टः प्रददौ नागं वाहनं वै भगीरथ ॥
समारुह्यागमत्तत्र यत्र तस्थौ भगीरथी ।
तेन नागेन तं दैत्यं सविदार्य्य च सङ्गतः ॥
शतधा तां समाधाय खर्व्वं चैरावणो गजः ।
महीतलं समापेदे स यावत्तामशाङ्कयम् ॥
तस्मादुत्थायघटनाद्विप्रा अभूत्तामपुरं वरम् ।
प्लावयन्ती महीं गङ्गा जह्नोराश्रममभ्यगात् ॥
तां दृष्ट्वाथ पपौ सोऽपि प्रज्वलन् कुपितो मुनिः ।
जह्नुना नाशितां दृष्ट्वा गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥
सन्तोषयामास जह्नुं भगीरथो मुनिम् ।
मुमोच कर्णरन्ध्रेण गङ्गां स दक्षिणेन ताम् ॥
एतस्माज्जाह्नवी भूता सुता तस्य मुनेस्तथा ।
तत सा विविधान् देशान् पर्व्वतांश्च तथा-श्रमान् ॥
सङ्गाथ वारिणा भूयो जगाम पूर्व्वसागरम् ॥
यत्र तप्तोदकं तस्थौ तस्याः पुण्यसम्भूतिजाः ।
सुतीर्थं सर्व्वसत्त्वानां तारणं पापनाशनम् ॥
तत सम्पूरयामास समुद्रं सर्व्वतो दिशम् ।
प्रपन्ना सागरं सर्व्वं ततः पातालमाविशत् ॥
सागराणां तनोस्तस्मात् सङ्गाथ वारिणा ततः ।
देवैः सम्पूज्यमानापि जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥
अमुक्तिं सागरा स्वर्गं ब्रह्मणोपहृताश्च ये ।
एवं काले विनिर्दिष्टा गङ्गाया ब्रह्मणा स्वयम् ॥
भवद्भिरनिशं नूनं कर्त्तव्यं विघ्ननाशनम् ॥
सूत उवाच ।
एतद्वः कथितं सर्व्वं यथावतरणं दिवः ।
गङ्गायाश्चैव माहात्म्यं श्रूयतां गदतो मम ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥
तस्याः मुख्यनामानि यथा —
वराह उवाच ।
"धर्म्मस्तु द्रवरूपेण ब्रह्मणा निर्म्मितः पुरा ।
यदे गङ्गेति विख्याता शृणु स्तोत्रं वसुन्धरे । ॥
किन्तेनामसहस्रेषु मुख्यामुख्ये सुविस्तरैः ।
यानि नामानि मुख्यानि तानि वक्ष्याम्यनुक्रमात् ॥
गङ्गा भागीरथी पुण्या जाह्नवी सुरनिम्नगा ।
विष्णुपादाब्जसम्भूता शम्भोः शिरसि संस्थिता ॥
सुमेरुशृङ्गसम्पृक्ता हिमाचलकृताश्रया ।
शङ्खकुन्देन्दुधवला महापातकनाशिनी ॥
नदीश्वरी त्रिपथगा वैष्णवी सुरसुप्रिया ।
धर्म्मद्रवी भोगवती विन्ध्यपापाकदारिणी ॥
क्षमा शान्तिः प्रजाशान्तिः पुण्यदा शूलिका शिवा ।
महानदी शतमुखी शुभ्रा मकरवाहिनी ॥
ब्रह्मलोकात् परिभ्रष्टा सौम्यरूपातिशोभना ।
मुनिभिः पूजिता सर्व्वैः सर्व्वदेवैर्नमस्कृता ॥
महायज्ञमयी देवी मर्त्यानामुपकारिणी ।
सर्व्वत्र दुर्लभा गङ्गा त्रिभिः स्थानैर्विशेषतः ॥
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
इदं स्तोत्रं मया ख्यातं पूर्व्वमुक्तं स्वयम्भुवा ।
यः पठेत् प्रातरुत्थाय तस्य नश्यति दुर्गतिः ॥
यत् पापं यौवने बाल्ये कौमारे वार्द्धके च यत् ।
तत् सर्व्वं विलयं याति तोयस्य लवणं यथा ॥
कीर्त्तिं प्रीतिं महालक्ष्मीमायुरारोग्यसन्ततिम् ।
ददाति जाह्नवी तुष्टा सर्व्वभावेन माधवि ! ॥"
इति वाराहे सर्व्वपापप्रशमनगङ्गास्तवः ॥
अपि च ।
ब्रह्मोवाच ।
"श्रोतुमिच्छामि देवेश ! लक्ष्मीकान्त ! जगत्प्रभो ! ।
विष्णो ! विष्णुपदीस्तोत्रं पापघ्नं पुण्यकारणम् ॥
श्रीनारायण उवाच ।
शिवसङ्गीतसंमुग्ध श्रीकृष्णाङ्गद्रवोद्भवाम् ।
राधाङ्गद्रवसंयुक्तां तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
या जन्मसृष्टेरादौ च गोलोके रासमण्डले ।
सन्निधाने शङ्करस्य तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
गोपैर्गोपीभिराकीर्णे शुभे राधामहोत्सवे ।
कार्त्तिकीपूर्णिमाजातां तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
कोटियोजनविस्तीर्णा दैर्घ्ये लक्षगुणा ततः ।
समावृता या गोलोकं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
षष्टिलक्षयोजना या ततो दैर्घ्ये चतुर्गुणा ।
समावृता या वैकुण्ठं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
त्रिंशल्लक्षयोजना या ततो दैर्घ्ये चतुर्गुणा ।

आवृता ब्रह्मलोके या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
त्रिंशल्लक्षयोजना या दैर्घ्ये पञ्चगुणा तत ।
आवृता शिवलोके या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
लक्षयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्ये सप्तगुणा तत ।
आवृता ध्रुवलोके या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
लक्षयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्ये शतगुणा तत ।
आवृता चन्द्रलोके या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
षष्टिसहस्रयोजना या दैर्घ्ये दशगुणा तत ।
आवृता सूर्य्यलोके या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
लक्षयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्ये च षड्गुणा तत ।
आवृता सत्यलोके या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
दशलक्षयोजना या दैर्घ्ये पञ्चगुणा तत ।
आवृता या तपोलोके तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
सहस्रयोजनायामा दैर्घ्ये दशगुणा तत ।
आवृता जनलोके या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
सहस्रयोजनायामा दैर्घ्ये सप्तगुणा तत ।
आवृता या च कैलासे तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
शतयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्ये दशगुणा तत ।
मन्दाकिनी येन्द्रलोके तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
पाताले या भोगवती विस्तीर्णा दशयोजना ।
ततो दशगुणा दैर्घ्ये तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
क्रोशैकमात्रविस्तीर्णा तत क्षीणा च कुत्रचित् ।
क्षितौ चालकनन्दा या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
सत्ये या क्षीरवर्णा च त्रेतायामिन्दुसन्निभा ।
द्वापरे चन्दनाभा च तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
जलप्रभा कलौ या च नान्यत्र पृथिवीतले ।
स्वर्गे च नित्यं क्षीराभा तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
यस्याः प्रभावमतुलं पुराणे च श्रुतौ श्रुतम् ।
या पुण्यदा पापहर्त्री तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
यत्तोयकणिकास्पर्शे पापिनाञ्च पितामह ।
ब्रह्महत्यादिकं पापं कोटिजन्मार्जितं दहेत ॥
इत्येवं कथितं ब्रह्मन् । गङ्गापद्यैकविंशति
स्तोत्ररूपञ्च परमं पापघ्नं पुण्यकारकम् ॥
नित्यं यो हि पठेद्भक्त्या सम्पूज्य च सुरेश्वरीम् ।
अश्वमेधफलं नित्यं लभते नात्र संशय ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं भार्य्याहीनो लभेत प्रियाम् ।
रोगात् प्रमुच्यते रोगी बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥
अस्पष्टकीर्त्तिः सुयशा मूर्खो भवति पण्डित ॥
य पठेत् प्रातरुत्थाय गङ्गास्तोत्रमिदं शुभम् ॥
शुभं भवेत्तु दुःस्वप्नं गङ्गास्नानफलं लभेत ॥"
इति गङ्गास्तोत्रम् ॥

नारायण उवाच ।

"भगीरथोऽनेन स्तोत्रेण स्तुत्वा गङ्गाञ्च नारद ।
जगाम तां गृहीत्वा च यत्र नष्टाश्च सागरा ।
वैकुण्ठं ते ययुस्तूर्णं गङ्गाया स्पर्शवायुना ॥
भगीरथेन सानीता तेन भागीरथी स्मृता ।
इत्येवं कथितं सर्व्वं गङ्गोपाख्यानमुत्तमम् ॥
पुण्यदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे गङ्गोपाख्यानेऽष्य ॥

भागुरि, पु, स्मृतिव्याकरणादिकर्त्तृमुनिविशेष । तत्पर्य्याय । शतगुप्तक २ । इति जटाधर ॥ (यथा । "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

भाग्य, क्ली, (भज्यतेऽनेन इति । भज+"ऋहलो-र्ण्यत ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत । "चजो कु घिण्ण्यतो ।" ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।) प्राक्तनशुभाशुभकर्म्म । तत्पर्य्याय । दैवम् २ दिष्टम् ३ भागधेयम् ४ नियति ५ विधि ६ । इत्यमर । १ । ४ । २८ ॥ प्राक्तनकर्म्म ७ भाग ८ भवितव्यता ९ । इति जटाधर ॥ अदृष्टम् १ । इति शब्दरत्नावली ॥ फलोन्मुखीभूतपूर्व्वदैहिकशुभाशुभ कर्म्म । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथा,—
"समुद्रमन्थने लेभे हरिर्लक्ष्मीं हरो विषम् ।
भाग्यं फलति सर्व्वत्र न विद्या न च पौरुषम् ॥"
इति प्राञ्च ॥)
उत्तरफल्गुनीनक्षत्रम् । यथा बृहत्संहितायाम् । १ । १ ।
"अथवानिलहृतार्द्रा-
भरणीभाग्योपग सुतोऽर्कस्य ।
प्रचुरसलिलोपगार्धां
करोति धात्रीं यदि स्निग्ध ॥"
भागो बृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते इति । भाग+"भागाद्यच्च ।" ५ । १ । ४९ । इति यत ।) भागिके त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (भागमर्हति । भाग+"दण्डादिभ्यो यत् ।" ५ । १ । ६६ । इति यत ।) भागार्हम् । (भज+ण्यत । भजनीयम् ॥)

भाङ्गीन, त्रि (भङ्गाया भवनं क्षेत्रमिति । "विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्य ।" ५।२।४ । इति पक्षे खञ् ।) भङ्गाक्षेत्रम् । तत्पर्य्याय । भाङ्गम् २ । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा शब्दरत्नावल्याम् ।
"स्यं माष्यन्तु माषीण कौद्रव्य कोद्रवीणवत् ।
तथा भाङ्गञ्च भाङ्गीनमुम्यमौमीनमित्यपि ॥")

भाज त क पृथक्कृत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्तचुरा० पर०-सक० सेट ।) अबभाजत् धन भ्रातृवर्गे । इति दुर्गादास ॥

भाजन, क्ली, (भाज्यते इति । भाज पृथक्करणे+ल्युट ।) पात्रम् । इत्यमर । २ । ९ । ३३ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०२ ।
"राजतं भाजनं कृत्वा कपोत संप्रजायते ॥")
योग्यम् । इति मेदिनी । ने, १०१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३४ । २५ ।
"तस्माज्जितात्मा राजा स्याद्युक्तदण्डो विशेष वित् ।
प्रजानुरागादेव हि स भवेद्भाजनं श्रिय ॥")
"य सवादयते नित्यं योऽभिवादांस्तितिक्षति ।
यश्च तप्तो न तपति दृढ सोऽर्थस्य भाजनम् ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥
आढकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

भाजित त्रि, (भाज्यते स्मेति । भाज+क्त ।) पृथक्कृतम् । विभक्तम् । इति भाजधातो कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (भावे+क्त ।) भागे, क्ली ॥

भाजी, स्त्री (भाज्यते इति । भाज+कर्म्मणि घञ् । भाज+"जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागेति ।" ४ । १ । ४२ । इति ङीष ।) व्यञ्जनविशेष । अन्यत्र भाजा । इति स्तोत्रटीकायां दुर्गादास ॥

भाज्य, त्रि, भागार्हम् । भाजनीयम् । इति भाजधातो कर्म्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

भाटक पु,क्ली, (भटतीति । भट पोषणे+ण्वुल ।) व्यवहारार्थं दत्तशकटादिलभ्यधनम् । इति हलायुध ॥ भाड़ा इति भाषा ॥ अथ गृहादिभाटकम् ।
"परभूमौ गृहं कृत्वा भाटयित्वा वसेत्तु य ।
स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम् ॥
स्तोमं विना वसित्वा तु परभूमावनिच्छत ।
निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथञ्चन ॥"
कात्यायन ।
"गृहवाप्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन य ।
स्वामिनो नार्पयेद्यावत्तावद्दाप्य स भाटकम् ॥"
वापी परकृता प्रतिष्ठितेति विवक्षितम् ।
"हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन य ॥
स्वामिनो नार्पयेद्यावत तावद्दाप्य स भाटकम् ॥"
वृहस्पति ।
"यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा नान्यत्र गच्छति ।
भाटं न दद्याद्दाप्योऽसावनूढस्यापि भाटकम् ॥"
शकटं हयनौकादेरप्युपलक्षणम् । अनूढस्याविक्षितस्यापि शकटादे । इति विवादचिन्तामणि ॥

भाण, पु (भण्यतेऽनेनेति । भण+अधिकरणे घञ् ।) नाटकादिदशरूपकान्तर्गतरूपकविशेष । इति हेमचन्द्र । २ । १९८ ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
"भाण स्याद्धूर्त्तचरितो नानावस्थान्तरात्मक ।
एकाङ्क एक एवात्र निपुण पण्डितो विट ॥
रङ्गे प्रकाशयेत् स्वेनानुभूतमितरेण वा ।
सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्य्यादाकाशभाषितै ॥
सूचयेद्वीरशृङ्गारौ शौर्य्यसौभाग्यवर्णनै ।
तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्य वृत्ति प्रायेण भारती ॥
मुखनिर्व्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ॥
अत्राकाशभाषितरूप परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नुत्तरप्रत्युत्तरे कुर्य्यात् । शृङ्गारवीररसौ च सौभाग्यशौर्य्यवर्णया सूचयेत । प्रायेणेत्यात कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति । उदाहरणं लीलामधुकर. ।" इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे ॥

भाण्ड, क्ली, (भण्यते भणति वेति । भण शब्दे+"ञमन्ताड्ड ।" उणा० १ । ११३ । इति ड । तत प्रज्ञादित्वादण ।) पात्रम् । (यथा, महाभारते । १३ । ११ । १२ ।
'कृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ॥")
वणिङ्मूलधनम् । भूषा । अश्वभूषा । इति मेदिनी । डे, २१ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ६६ । २३ ।'

"विप्रविद्धकुथावल्गाश्छिन्नभाण्डा परासव । सारोहास्तुरगा पेतुर्मथिता पार्थसायकै ॥")
नष्टभाण्डस्य दण्डादिविधिर्यथा,—
"अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहक ।
प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् ॥
भाण्डं व्यसनमागच्छेत् यदि वाहकदोषत ।
दाप्यो यत्र तत्र नश्येत् दैवराजकृतादृते ॥"
इति मिताक्षरायां नारद ॥

नदीकूलद्वयमध्यम् । इति हेमचन्द्र । ४ । ६२ ॥ (भण्डते इति । भडि+अच् । भण्डस्तस्य भाव इत्यण् ।) भण्डवृत्ति । इत्यजयपाल ॥ भाँडामि इति भाषा ॥

भाण्ड , पु, गर्द्दभाण्डवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भाण्डपुट , पु, (भाण्डे पुटो यस्य ।) नापित । इति जटाधर ॥

भाण्डशुण्ड पु, सर्पविशेष । तत्पर्याय । कौक्कुटिकान्दल २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

भाण्डागार पु, (भाण्डानां पात्रादीनामागार ।) गृहविशेष । भाँडार इति भाषा ॥ तत्पर्याय । मन्थर २ । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६९ । ५४ ।
"भाण्डागारायुधागारान् योधागारांश्च सर्व्वश ।
अश्वागारान् गजागारान्बलाधिकरणानि च ॥")

भाण्डारी, [न्] पुं, (भाण्डारोऽधिकारित्वेनास्त्यस्येति । भाण्डार+इनि ।) भाण्डाराध्यक्ष । भाँडारी इति भाषा । यथा, व्यवहारप्रदीपे ।
"क्षुधितस्तृषित कामी विद्यार्थी लघिकारक ।
भाण्डारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत ॥"

भाण्डि , पु, (भडि+इन् । पृषोदरादित्वात् साधु ।) नापितस्य क्षुराद्याधार । भाँड़ि इति भाषा । इति भाण्डिवाहशब्ददर्शनात ॥

भाण्डिल , पुं, (भाण्डिरस्त्यस्येति । भाण्डि+लच् ।) नापित । इति शब्दमाला ॥

भाण्डिवाह , पु (भाण्डिं क्षुराद्याधारं वहतीति । वह+अण् ।) नापित । इति शब्दमाला ॥

भाण्डीर , पुं, (भण्ड+ईरच् । पृषोदरादित्वात् साधु ।) वटवृक्ष । इति जटाधर ॥ व्रजमण्डलान्तरे षोड़शवटवनमध्ये द्वितीयवटवनम् । यथा,—
"सङ्केतवटमादौ तु भाण्डीराख्यं वट द्वयम् ॥"
इति नारायणभट्टकृतव्रजभक्तिविलास ॥

भात, क्ली, (भा दीप्तौ+क्त ।) प्रभातम् । इति शब्दमाला ॥ (भा+भावे क्त ।) दीप्ति ॥ तद्वति, त्रि ॥

भाति , स्त्री, (भा+क्तिन् ।) शोभा । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा श्रीमद्भागवते । ८ । १८ । १२ ।
"यत्तद्वपुर्भातिविभूषणायुधै
रव्यक्तचिद्व्यक्तमधारयद्धरि ।
बभूव तेनैव स वामनो वटु
सम्पश्यतोर्दिव्यगतिर्यथा नट ॥")

भानु, पुं, (भातीति । भा+"दासिभसिभाभ्यो नु ।" उणा १ । ३२ । इति नु ।) सूर्य्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥ दीप्त । इति सन्धिप्रसारोद्भवादिवृत्ति ॥

भाद्र , पु, (भाद्री पौर्णमास्यस्मिन्निति । भाद्री+"साऽस्मिन् पौर्णमासीति ।" ४ । २ । २१ । इत्यण् ।) भाद्रपदनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासे स । वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चममास । तत्पर्याय । नभस्य २ प्रौष्ठपद ३ भाद्रपद ४ । इत्यमर । १ । ४ । १७ ॥ स च द्विविध । सिंहस्थरविकाल सौर । १ । सिंहस्थरवौ दर्शान्तशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मुख्यचान्द्र । कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौणचान्द्र । २ । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।
'नभस्यमासे खलु जन्म यस्य
धीरो मनोज्ञश्च वराङ्गनानाम् ।
रिपुप्रमाथी कुटिलोऽतिमर्म्मा
प्रपन्नभर्त्ता च भवेत् सहास ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप ॥ * ॥

तत्र गो प्रसवे नारद ।
"भानौ सिंहगते चैव यस्य गौ सम्प्रसूयते ।
मरणं तस्य निर्द्दिष्टं षड़्भिर्मासैर्न संशय ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
प्रसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
ततो होमं प्रकुर्व्वीत घृताक्तं राजसर्षपै ।
आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्तत ॥"
व्याहृतिभिश्चाय होम ।
"सोपवास प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥"
इति ॥

तथा ।
"सिंहराशौ गते सूर्य्ये गो प्रसूतिर्यदा भवेत ।
पौषे च महिषी सूते दिवैवाश्वतरी तथा ।
तदानिष्टं भवेत् किञ्चित् तच्छान्त्यै शान्तिकं चरेत् ॥
अस्य वामेति सूक्तेन तद्विष्णोरिति मन्त्रत ।
जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमष्टोत्तराधिकम् ॥
मृत्युञ्जयविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ।
श्रीसूक्तेन तत स्नायात् शान्तिसूक्तेन वा पुन ॥
मध्यरात्रौ निशीथे वा यदा गौ क्रन्दते तदा ।
ग्रामे वास्य गृहे वापि शान्तिकं पूर्व्ववद्धितम् ॥"
सङ्क्रमणोत्तरषोड़शदण्डात्मकपुण्यकालाभ्यन्तरे गो प्रसवे विप्रसम्प्रदानकगोप्रदानपूर्व्वकशान्ति कार्य्या इति विशेष । तदतिरिक्तसिंहस्थरवौ गो प्रसवे शान्तिमात्रं कर्त्तव्यं न गो प्रदानम् । निर्णयसिन्धुधृताद्भुतसागरग्रन्थीयवचनजातमीमांसानुसारादिति ॥ * ॥ अथ भाद्रकृत्यम् ।

तत्र जन्माष्टमीव्रतप्रमाणान्निर्णितत्त्वेऽनुसन्धेयम् । श्रावणपौर्णमास्यनन्तरितभाद्रकृष्णाष्टम्यां रात्रिमध्ये मुहूर्त्ताष्टमीरोहिणीयोगरूपजयन्तीलाभे तत्रैवोपवास । उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्यां उभयदिने रोहिणीयुताष्टमीलाभे परदिने । रोहिण्यलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम् । उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति । तत्र प्रयोग पूर्व्वदिने संयमं विधाय तद्दिने कृतप्रात स्नानादिराचान्त । ॐ सूर्य्य सोम इति पठित्वा ॐ तद्विष्णो परमं पदमित्यादिमन्त्रेण नारायणं संस्मृत्य ॐ तत सत इत्युच्चार्य्य उदङ्मुखो दक्षहस्तस्ताम्रपात्रे कुशतिलजलान्यादाय ॐ अद्य भाद्रे मासि कृष्णे पक्षे अष्टम्यां तिथौ अमुकगोत्र श्रीअमुकदेवशर्म्मा विष्णुलोकप्राप्तिकाम श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्पयेत । यद्युपवासदिने प्रात सप्तमी तदाष्टम्यां तिथौ इत्यत्र सप्तम्यां तिथावारभ्य इति वक्तव्यम् । तत सामगस्तु ॐ देवो वो द्रविणोदा पूर्णां विवष्ट्वासिचं उद्वा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिद्वो देव ओहते । इति पठेत । ॐ धर्म्माय धर्म्मेश्वराय धर्म्मपतये धर्म्मसम्भवाय गोविन्दाय नमो नम । इत्युच्चार्य्य
"ॐ वासुदेवं समुद्दिश्य सर्व्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।
अर्च्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्द त्रियोनिजम् ।
तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द । प्रसीद पुरुषोत्तम । ॥"
इति पठेत ।

तत आह्निकं समाप्यार्द्धरात्रे तत्तत्प्रतिमासु पटादिषु वा आवाहनविसर्ज्जनसहितं शालग्रामे घटादिस्थजले वा आवाहनविसर्ज्जनरहितं पूजयेत् । ततो ध्यानम् ।
"माध्वापि बालकं सुप्तं पर्य्यङ्के स्तनपायिनम् ।
श्रीवत्सवक्ष पूर्णाङ्गं नीलोत्पलदलच्छविम् ॥'
इति ध्यात्वा श्रीकृष्ण स्वागतं इति पृच्छेत ।
इदमासनं ॐ कृष्णाय नम । इत्यासनं दत्त्वा एतत पाद्यम् ॐ श्रीकृष्णाय नम ॐ यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय नमो नम । इत्युच्चार्य्य इदमर्घ्यम् ॐ श्रीकृष्णाय नम । इदमाचमनीयम् ॐ श्रीकृष्णाय नम । इदमाचमनीयम् ॐ श्रीकृष्णाय नम । ततो दधिमधुघृतात्मकं मधुपर्कमानीय एष मधुपर्क ॐ श्रीकृष्णाय नम । इदमाचमनीयम् ॐ श्रीकृष्णाय नम । कौलिकमष्टाधिकशतमयतोलकपरिमिताम्बुन जलमानीय ॐ योगाय योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय गोविन्दाय नमो नम । इदं स्नानीयजलम् ॐ श्रीकृष्णाय नम । इदं वस्त्रं इदमाभरणम् एष गन्ध इदं पुष्पम् एष धूप एष दीप इदं नैवेद्यम् ॐ विश्वाय विश्वेश्वराय विश्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नम । इत्यनेन नैवेद्यं दद्यात स्नापयेच्च । ततो नमो देव्यै श्रियै नम । इति मन्त्रेण श्रियं पूजयेत । तत स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य घृततिलाभ्याम् । ॐ धर्म्माय धर्म्मेश्वराय धर्म्मपतये धर्म्मसम्भवाय

गोविन्दाय नमो नमः स्वाहा । इत्यनेनाष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिमष्टौ वा जुहुयात् । ततो गुडघृतेन वसोर्धारां भित्तौ दद्यात् । ततो षाष्ठीच्छेदं भावयेत् । ॐ षष्ठ्यै नमः इति षष्ठीं पूजयेत् । ततो भगवतः श्रीकृष्णस्य नामकरणान्नप्राशनचूडाकरणोपनयनोद्वाहसंस्कारान् भावयेत् । ततः प्रणवादिनमोऽन्तेन तन्नामभिः पूजयेत् । ॐ देवक्यै नमः एवं वसुदेवाय यशोदायै नन्दाय रोहिण्यै चण्डिकायै बलदेवाय दक्षाय गर्गाय चतुर्मुखाय इत्यनेन यथाशक्ति पञ्चोपचारैः पूजयेत् । ततः शङ्खे कुशपुष्पचन्दनजलान्यादाय भूमौ जानुनी पातयित्वा,

ॐ क्षीरोदार्णवसम्भूत अत्रिनेत्रसमुद्भव ।।
गृहाणार्घ्यं शशाङ्केदं रोहिण्या सहितो मम ॥
ॐ सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः । इत्यर्घ्यं दद्यात् । ततः प्रणाममन्त्रौ ।

"ॐ ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ।
नमस्ते रोहिणीकान्त । सुधावास नमोऽस्तु ते ॥
नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्ज्जटेः ।
कलाभिर्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे ॥"

ततश्च ।

"अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥
वराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम् ।
दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुड़ध्वजम् ॥
गोविन्दमच्युतं देवमनन्तमपराजितम् ।
अधोक्षजं जगद्बीजं सर्गस्थित्यन्तकारिणम् ॥
अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
नारायणं चतुर्ब्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् ।
श्रीवत्साङ्कं जगत्सेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ।
प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्व्वकामप्रसिद्धये ॥"

इति स्तवः ॥

ततः प्रणमेत् ।

"प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ।
त्राहि मां सर्व्वदेवेश हरे । संसारसागरात् ॥"

ततः प्रार्थयेत् ।

"ॐ त्राहि मां सर्व्वपापघ्न दुःखशोकार्णवाद्धरे ।।
सर्व्वलोकेश्वर त्राहि पतितं मां भवार्णवे ॥
देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ।
त्राहि मां सर्व्वदुःखघ्न रोगशोकार्णवाद्धरे । ॥
दुर्गतांस्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत् सकृत् ।
सोऽहं देवातिदुर्वृत्तस्त्राहि मां दुःखसागरात् ॥
पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ।
त्राहि मां देवदेवेश । त्वत्तो नान्योऽस्ति रक्षिता ॥"

इति प्रार्थयेत् ॥

"यद्बाल्ये यच्च कौमारे वार्द्धके यच्च यौवने ।
तत् पुण्यं वृद्धिमाप्नोतु मम हर हलायुध । ॥"

इति वदेत् ॥

ततो नृत्यगीतवादित्रस्तवैः कालं नयेत् । परदिने प्रातः स्नानादिकं कृत्वा भगवन्तं श्रीकृष्णं यथाविधि सम्पूज्य दुर्गायाश्च महोत्सवं कार्य्यं । ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् सुवर्णादि यत् किञ्चिदिष्टतमं श्रीकृष्णो मे प्रीयतामिति ।

"ॐ यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा विसर्ज्जयेत् ॥"

तच्चोपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम् । यदा तु महानिशायाः पूर्व्वमेकतरस्यावसानं अन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदेकतरावसाने पारणम् । यदा तु महानिशायामुभयस्थितिः तदा उत्सवान्ते पारणं कुर्य्यात् । तत्र मन्त्रः । ॐ सर्व्वाय सर्व्वेश्वराय सर्व्वपतये सर्व्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः । पारणानन्तरन्तु समापनमन्त्रः । ॐ भूताय भूतेश्वराय भूतपतये भूतसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः । इत्यनेन व्रतं समापयेत् ॥ * ॥

भाद्रशुक्लपञ्चमीमधिकृत्य भविष्योत्तरे ।

"तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः ।
यस्त्वालिख्य नरो भक्त्या कृष्णवर्णादिवर्णकैः ।
पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च सर्पिर्गुग्गुलुपायसैः ॥
तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः ।
आसप्तमात् कुलात्तस्य न भयं सर्पतो भवेत् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेन्नरः ॥
इयमेवालेख्यनागपञ्चमीति वाचस्पतिमिश्राः ।
आलेख्यनागाः कर्कोटकाद्यः पूर्व्वलिखिताः
पूजा च श्रावणपञ्चमीविहितेति बोध्यम् ॥ * ॥

अथ हरेः पार्श्वपरिवर्त्तनम् । तत्र द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्रालाभसम्भवे । आभाकाचितपर्य्येषु शयनावर्त्तनादिकमिति ब्रह्मपुराणात् ॥ भाद्रशुक्लद्वादश्यां श्रवणमध्ययुक्तायां सन्ध्यासमये द्वादश्यन्ताभावे एकादश्यादिषु पादयोगे तदभावेऽपि द्वादश्यां केवलायां वा कृताह्निकः सायं सन्ध्यायां देवं सम्पूज्य ।

"ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव ।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव । ॥"

इति प्राञ्जलिः पठेत् ॥

"त्वयि सुप्ते जगन्नाथ । जगत् सुप्तं भवेदिति ।
प्रबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्व्वं चराचरम् ॥"

इत्यनेन पूजयेत् ॥ * ॥

अथ सिंहार्कें चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तम् । सिंहार्कमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।

"नारायणोऽभिशप्तस्तु निशाकरमरीचिषु ।
स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्याणां पतेच्च सः ॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्वीक्ष्य मानवः ।
पठेद्वात्रेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥"

अभिशप्तो मिथ्यापरीवादविषयीभूतः । सोऽभिशापः अद्यापि मनुष्यान् पतेत् । ततश्च प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कुशतिलजलान्यादाय ॐ अद्येत्यादि सिंहार्कचतुर्थीचन्द्रदर्शनजन्यपापक्षयकामो धात्रेयीवाक्यमहं पठिष्ये । इति सङ्कल्प्य ।

"ॐ सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक । मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥"

इति विष्णुपुराणोक्तं धात्रेयीवाक्यं पठेत् ॥ * ॥

अथानन्तव्रतम् । तत्र यद्दिने पूर्व्वाह्णलाभस्तद्दिने व्रतम् । उभयदिने चेत् परदिने युग्मात् । व्रतानुष्ठानविधिस्तु पद्धतौ ज्ञेयः ॥ * ॥ अथागस्त्यार्घ्यदानम् । प्रमाणन्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयम् । सिंहस्थरविकर्त्तव्यत्वेन सौरमासादरः । कन्यार्कसंक्रान्तिपूर्व्वदिनत्रयाभ्यन्तरे कृतस्नानादिकृताह्निकस्तिलकुशजलान्यादाय ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य ॐ अद्येत्यादि सर्व्वाभिलषितसिद्धिकामोऽगस्त्यपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा दक्षिणामुख एतत् पाद्यम् ॐ अगस्त्याय नमः । सितपुष्पाक्षतयुक्तं जलं शङ्खेन गृहीत्वा इदमर्घ्यम् ।

ॐ काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव ।
मित्रावरुणयोः पुत्त्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥
ॐ अगस्त्याय नमः । एवमाचमनीयस्नानीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिकं दद्यात् ।
ॐ आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः ।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥"

इति प्रार्थयेत् ॥ इति कृत्यतत्त्वम् ॥

भाद्रपदः, पुं (भाद्रपदानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी भाद्रपदी सा यत्र मासे सः । भाद्रपदी + अण् ।) भाद्रमासः । इत्यमरः ।१ । ४ । १७ ॥(यथा —
"ते तु भाद्रपदाद्येन हिमाचिकेन चाख्याताः ।
तद्यथा । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

भाद्रपदा, स्त्री, पूर्व्वभाद्रपदानक्षत्रम् । उत्तरभाद्रपदानक्षत्रम् । तत्पर्य्यायः । प्रोष्ठपदा २ । इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥

भाद्रमातुरः, पुं, (भद्रमातुरपत्यमिति । भद्रमातृ + "मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्व्वायाः ।" ४ । १ । ११५ । इति अण् । "उकाराश्चान्तादेशः ।" इति काशिका ।) सतीतनयः । "सत्यास्तु तनये साम्मातुरवद्भाद्रमातुरः ।" इति हेमचन्द्रः । ३ । २१० ॥

भानुः, पुं (भाति चतुर्द्दशभुवनेषु स्वप्रभया दीप्यते इति । भा + "दाभाभ्यां नुः ।" उणा० ३ । ३२ । इति नुः ।) सूर्य्यः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । २४ ।
"अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्व्वतोमुखः ॥")
विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४९ । २७ ।
"सर्व्वगः सर्व्वविद्भानुर्विष्वक्सेनो जनार्द्दनः ॥"
प्राधायाः पुत्त्रभेदः । यथा, तत्रैव ।१।६५।४८ ।
"विश्वावसुश्च भानुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ।
इत्येता देवगन्धर्व्वाः प्राधायाः परिकीर्त्तिताः ॥"
अङ्गिरः पुत्त्रकल्पश्च पुत्त्रभेदः । यथा, तत्रैव । ३ । २२० । ८ ।

"तपसश्च मनु पुत्त्रं भानुश्चाप्यङ्गिरा' स्मृतः ॥"
यादवविशेषः । यथा, हरिवंशे । १४७ । २ ।
"कन्यां भानुमतीं नाम भानोर्दुहितरं नृप ।।
जहाराऽऽत्मवधाकाङ्क्षी निकुम्भो नाम दानवः ॥")
किरणः । (यथा ऋग्वेदे । ६ । ६४ । २ ।
"भद्रा ददृक्ष उर्विया विभास्युत्ते शोचिर्भानवो द्यामपप्तन् ॥"
"भानवो रश्मयः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥) अर्कवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ प्रभुः । राजा । इति धरणिः ॥ इत्वार्हतपितृविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥

भानु, स्त्री, (भातीति । भा + नु) भानुमती । इति शब्दरत्नावली ॥ (दक्षकन्याभेदः । यथा, मत्स्यपुराणे । ५ । १५ ।
"शृणुध्वं देवमातॄणां प्रजाविस्तरमादितः ।
मरुत्वती वसुर्यामी लम्बा भानुररुन्धती ॥")

भानुफला, स्त्री, (भानुरिव दीप्तिमत् फलमस्याः ।) कदली । इति जटाधरः ॥

भानुमती, स्त्री (भानु + मतुप् + ङीप् ।) विक्रमादित्यराजपत्नी । यथा,—
"देवगुरोः प्रसादेन जिह्वाग्रे मे सरस्वती ।
तेनाहं नृप । जानामि भानुमत्यास्तिलं यथा ॥"
इति वररुचिः ॥
(कृतवीर्य्यस्य दुहिता । सा च अहंयाते पत्नी ।
"यथा, महाभारते । १ । ९५ । १५ ।
"अहंयाति खलु कृतवीर्य्यदुहितरमुपयेमे भानुमतीं नाम । तस्यामस्य जज्ञे सार्व्वभौमः ॥"
अङ्गिरसः प्रथमा सुता । यथा, महाभारते । ३ । २१७ । ३ ।
"प्रजासु तासु सर्व्वासु रूपेणाप्रतिमाभवत् ।
देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥"
यादवभानोः कन्या । यथा हरिवंशे ।१४७।२।
"कन्यां भानुमतीं नाम भानोर्दुहितरं नृप । ॥"
दुर्य्योधनपत्नी । यथा, वेणीसंहारनाटके २ अङ्के ।
"आर्य्य ! एषा भानुमती देवी मम समरविजयाशंसया निवर्त्तितगुरुपादवन्दनाप्रभृति आरब्धनियमा बालोद्याने तिष्ठतीति ॥"
गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । १२९ ।
"भुक्तिमुक्तिप्रदा भोग्या भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
भागीरथी भानुमती भाग्या भोगवती भृतिः ॥")

भानुमान्, [त्] पुं (भानवः सन्त्यस्येति । भानु + मतुप् ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ६५ ।
"अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी
तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।
विशोषितां भानुमतो मयूखै-
र्मन्दाकिनीपुष्करवीजमालाम् ॥"
कलिङ्गदेशजनृपतिविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ५१ । ३३ ।
"भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षैर्व्यदारयत् ।
ननाद बलवन्नादं नादयानो नभस्तलम् ॥"
केशिध्वजस्य पुत्त्रः । यथा भागवते ।९।१३।२१।
"भानुमांस्तस्य पुत्त्रोऽभूच्छतद्युम्नस्तु तत्सुतः ॥")

दीप्तियुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।१।३०।४७।
"चर्म्माण्यपि च भान्ति भानुमन्ति दृढ़ानि च ॥)

भानुवार, पुं,(भानोर्वारः ।) रविवारः । यथा,—
"अमावास्या द्वादशी च सङ्क्रान्तिश्च विशेषतः ।
एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥
अत्र स्नानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् ।
उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम् ॥"
इति तिथितत्त्वे सम्वर्त्तवचनम् ॥

भानेमि पुं, (भानां प्रभाणां चक्राणां नेमिरिव ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भाम रु क्रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म -अक० सेट् ।) रु, भामते । इति दुर्गादासः ॥

भाम, त क कोपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा पर अक सेट् ।) अबभामत । इति दुर्गादासः ॥

भामः, पुं, (भामनमिति । भाम क्रोधे + घञ् ।) क्रोधः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । २ । १ ।
"सदेचिदस्य प्ररुजन्ति भामा
न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥"
"भामाः क्रोधा दीप्तयो वा ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ भातीति । भा + "अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदीति ।" उणा० १ । १३९ । इति मन् ।) सूर्य्यः । (भा + भावे मन् ।) दीप्तिः । इति मेदिनी । मे २१ ॥ भगिनीपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते ।६।१६।४९।
"गुरु मित्रं तथा भाम पुत्त्रश्च भगिनी तथा ॥")

भामकः, पुं, (भाम एव । स्वार्थे कन् ।) भगिनीपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

भामा स्त्री, (भामते इति । भाम् + अच् + टाप् ।) कोपना स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

भामिनी, स्त्री (भामते इति । भाम् + णिनि + ङीप् ।) कोपना स्त्री । इत्यमरः ।२। ६ । ४ ॥ स्त्रीसामान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ९ । १८ । ६ ।
"एकदा दानवेन्द्रस्य शर्म्मिष्ठा नाम कन्यका ।
सखीसहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्त्री च भामिनी ॥"
तुनयनामकगन्धर्व्वस्य दुहिता । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १२८ । ७ ।
"राजपुत्त्र ! सुतेयं मे भामिनी नाम भामिनी ।
अभिशापादगस्त्यस्य विशालतनयाभवत् ॥")

भामिनीविलासः, पुं, (भामिन्या विलासो यत्र ।) जगन्नाथमिश्रपण्डितराजकृतकाव्यग्रन्थविशेषः । तस्याद्यश्लोकोऽयम् ।
"दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः
करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः ।
इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखानां पुनरयं
नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन् मृगपतिः ॥"
तस्य पुष्पिका । इति श्रीमत्पण्डितराजजगन्नाथविरचिते भामिनीविलासे प्रास्ताविकः प्रथमो विलासः । शृङ्गारवर्णनं द्वितीयो विलासः । श्रीकृष्णगुणानुवर्णनं तृतीयो विलासः ॥

भामी, [न्] त्रि, (भामः क्रोधोऽस्त्यस्येति । भाम + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ ।११५। इति इनि ।) क्रोधी । (तेजस्वी । यथा, ऋग्वेदे ।१।७७।१।
"कथा दाशेमाग्नये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ॥"
"भामिने तेजस्विने ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

भारः, पुं (भ्रियते इति । भृञ् भरणे + "अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।" ३ । ३ । १९ । इति घञ् ।) विंशतितुलापरिमाणम् । इत्यमरः ॥ तत्तु अष्टसहस्रतोलकात्मकमिति वावन वीवधः । यथा,—
"अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।
ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्द्दभात् ॥"
इति चाणक्यम् ॥ * ॥
विष्णुः । इति मेदिनी । रे, ७२ ॥ गुरुत्वम् ॥ (गुरुत्वगुणवत्त्वम् ॥)

भारकः, पुं उत्तरकुरुदेशस्थकुलपर्व्वतः । इति पुराणम् ॥

भारत, क्ली (भरतान् भरतवंशीयानधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यण् । यद्वा भारं चतुर्वेदाधिक्याद्भारोऽपि सारांशं तनोतीति । तन् + ड ।) ग्रन्थभेदः । इति मेदिनी । ते, १३८ ॥ तत्तु व्यासप्रणीतलक्षश्लोकात्मकमहाभारतमिति ख्यातम् । तस्य श्रवणादिफलं यथा —
"भारतं शृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्त्तयेत् ।
भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥
यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
विप्राय वेदविदुषे सुबहुश्रुताय ।
पुण्याञ्च भारतकथां शृणुयाच्च नित्यं
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥
नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
यथैतानीतिहासानां तथा भारतमुच्यते ॥
यश्चैनं श्रावयेत् श्राद्धे ब्राह्मणान् पादमन्ततः ।
अक्षय्यमन्नपानं वै पितॄंस्तस्योपतिष्ठते ॥
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥
कार्ष्णं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते ।
भ्रूणहत्याकृतञ्चापि पापं जह्यादसंशयम् ॥"
इति महाभारतम् ॥ * ॥
तदुत्पत्तिर्यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"भारतं सम्प्रवक्ष्यामि भारावतरणं भुवः ।
चक्रे कृष्णो युध्यमानः पाण्डवादिनिमित्ततः ॥
विष्णुनाभ्यब्जजो ब्रह्मा ब्रह्मपुत्त्रोऽत्रिरत्रितः ।
सोमस्ततो बुधस्तस्मादुर्व्वश्यामपि पुरूरवाः ॥
तस्मादायुस्तस्य पुत्त्रोऽभूद्ययातिर्भरतः कुरुः ।
शान्तनुस्तस्य वंशेऽभूद्गङ्गायां शान्तनोः सुतः ॥

भीष्म सर्व्वगुणैर्युक्तो ब्रह्मवेदार्थपारगः ।
शान्तनोः सत्यवत्याञ्च द्वौ पुत्त्रौ सम्बभूवतुः ॥
चित्राङ्गदन्तु गन्धर्व्वः पुत्त्रं चित्ररथोऽवधीत् ।
अन्यो विचित्रवीर्य्योऽभूत् काशिराजसुतापतिः ॥
विचित्रवीर्य्ये स्वर्याते व्यासात्तत्क्षेत्रतोऽभवत् ।
धृतराष्ट्रोऽम्बिकापुत्त्रः पाण्डुरम्बालिकासुतः ॥
भुजिष्यायान्तु विदुरो गान्धार्य्यां धृतराष्ट्रतः ।
दुर्य्योधनप्रधानास्तु शतसंख्या महाबलाः ॥
पाण्डोः कुन्त्याञ्च माद्र्याञ्च पञ्च पुत्त्राः प्रजज्ञिरे ।
युधिष्ठिरो भीमसेनः अर्ज्जुनो नकुलस्तथा ।
सहदेवश्च पञ्चैते महाबलपराक्रमाः ॥
कुरुपाण्डवयोर्व्वैरं दैवयोगाद्बभूव ह ।
दुर्य्योधनेन वीरेण पाण्डवाः समुपद्रुताः ।
दग्धा जतुगृहे वीरास्ते मुक्ताः सुधियामताः ॥
ततस्त एकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।
विप्रवेशा महात्मानो निहत्य वकराक्षसम् ॥
ततः पाञ्चालविषये द्रौपद्यास्ते स्वयंवरम् ।
विज्ञाय वीर्य्यशुल्कां तां पाण्डवा उपयेमिरे ॥
द्रोणभीष्मानुमत्या च धृतराष्ट्रः समानयत् ।
अर्द्धं राज्यं ततः प्राप्ता इन्द्रप्रस्थे पुरोत्तमे ॥
राजसूयं ततश्चक्रुः सभां कृत्वा यतव्रताः ।
अर्ज्जुनो द्वारवत्यान्तु सुभद्रां प्राप्तवान् प्रियाम् ॥
वासुदेवस्य भगिनीं मित्रं देवकिनन्दनम् ॥
गाण्डीवं नाम तद्दिव्यं चित्रं लोकेषु विश्रुतम् ।
अक्षयान् शायकांश्चैव तथाभेद्यञ्च दंशनम् ॥
स तेन धनुषा वीरः पाण्डवो जातवेदसम् ।
सखाद्वितीयो बीभत्सुरतर्पयत वीर्य्यवान् ॥
नृपान् दिग्विजये जित्वा रत्नान्याहृत्य वै ददौ ।
युधिष्ठिराय महते भ्रात्रे नीतिविदे मुदा ॥
युधिष्ठिरोऽपि धर्म्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।
जितो दुर्य्योधनेनैव मायाद्यूतेन पापिना ।
कर्णदुःशासनमते स्थितेन शकुनेर्मते ।
अथ द्वादशवर्षाणि वने तेपुर्म्महत्तपः ॥
सधौम्या द्रौपदीसत्या मुनिवृन्दाभिसंवृताः ।
ययुर्विराटनगरं गुप्तरूपेण संस्थिताः ॥
वर्षमेकं महाप्राज्ञा गोधनादिमपालयन् ।
ततो ज्ञाता स्वकं राष्ट्रं प्रार्थयामासुराहृताः ॥
पञ्च ग्रामानर्द्धराज्यं वीरा दुर्य्योधनं नृपम् ।
नाप्तवन्तः कुरुक्षेत्रे युद्धचक्रुर्बलान्विताः ॥
अक्षौहिणीभिर्दिव्याभिः सप्तभिः परिवारिताः ।
एकादशभिरुद्युक्तास्तेऽपि दुर्य्योधनादयः ॥
आसीद्युद्धं स्वर्गमार्गं देवासुररणोपमम् ।
भीष्मः सेनापतिरभूदादौ दौर्य्योधने बले ।
पाण्डवानां शिखण्डी च तयोर्युद्धं बभूव ह ।
शस्त्राशस्त्रैर्म्महाघोरं दशराचं शरांशनि ॥
शिखण्ड्यर्ज्जुनबाणैश्च भीष्मः शरशिते स्थितः ।
उत्तरायणमीक्ष्याथ ध्यात्वा देवं गदाधरम् ॥
उक्ता धर्म्मान् बहून् तर्पयित्वा पितॄन्
बहून् ।
आनन्दे तु पदे लीनो विमले मुक्तकिल्बिषे ॥
ततो द्रोणो ययौ योद्धुं धृष्टद्युम्नेन शौर्य्यवान् ।
दिनानि पञ्च तद्युद्धमासीत परमदारुणम् ॥
य एते पृथिवीपाला हताः पार्थास्त्रसागरे ।
शोकमासाद्य पुत्त्रेण द्रोणोऽपि स्वर्गमाप्नुयात् ॥
ततः कर्णो ययौ योद्धुमर्ज्जुनेन महात्मना ।
दिनद्वयं महद्युद्धं कृत्वा पार्थास्त्रसागरे ॥
निमग्नः सूर्य्यलोकन्तु ततः प्राप स वीर्य्यवान् ।
ततः शल्यो ययौ योद्धुं धर्म्मराजेन धीमता ॥
दिनार्द्धेन हतः शल्यो बाणैर्ज्ज्वलनसन्निभैः ।
दुर्य्योधनोऽथ वेगेन गदामादाय वीर्य्यवान् ॥
अभ्यधावत वै भीमं कालान्तकयमोपमम् ।
अथ भीमेन वीरेण गदया विनिपातितः ॥
अश्वत्थामा ततो द्रौणिः सुप्तं सैन्यं ततो निशि ।
जघान बाहुवीर्य्येण पितुर्व्वधमनुस्मरन् ॥
धृष्टद्युम्नं जघानाथ द्रौपदेयांश्च वीर्य्यवान् ।
द्रौपद्यां रोदमानायामश्वत्थाम्नः शिरोमणिम् ।
ऐषीकास्त्रेण तं जित्वा जग्राहार्ज्जुन उत्तमम् ॥
युधिष्ठिरः समाश्वास्य स्त्रीजनं शोकसङ्कुलम् ।
स्नात्वा सन्तर्प्य देवांश्च पितॄनथ पितामहान् ।
आश्वासितोऽथ भीष्मेण राज्यञ्चैवाकरोन्महत् ॥
विष्णुमीजेऽश्वमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ।
राज्ये परिक्षितं स्थाप्य यादवानां विनाशनम् ॥
श्रुत्वा तु मौषले राजा जप्त्वा नामसहस्रकम् ।
विष्णोः स्वर्गं जगामाथ भीमाद्यैर्भ्रातृभिर्युतः ॥”
इति गारुडे १५ अध्यायः ॥*॥

वर्षभेदः । इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतनवमवर्षः । तद्विवरणं यथा,—
“उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने ! ।
कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम् ॥
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तात्र कुलपर्व्वताः ॥
अतः सम्प्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च ।
तिर्य्यक्त्वं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा मुने ! ॥
इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यश्चान्तश्च गच्छति ।
न खल्वन्यत्र मर्त्त्यानां कर्म्मभूमौ विधीयते ॥
भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रपर्णो गभस्तिमान् ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्व्वस्त्वथ वारुणः ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥
योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
पूर्व्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ॥
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः ।
इज्यायुद्धवणिज्याद्यैर्व्वर्त्तयन्तो व्यवस्थिताः ॥
शतद्रुचन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः ।
वेदस्मृतिमुखाद्याश्च पारिपात्रोद्भवा मुने ! ॥
नर्म्मदासुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिःसृताः ।
तापी पयोष्णी निर्व्विन्ध्याप्रमुखा ऋक्षसम्भवाः ॥
गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यादिकास्तथा ।
सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः ॥
कृतमाला ताम्रपर्णी प्रमुखा मलयोद्भवाः ।
त्रिसामा ऋषिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥
ऋषिकुल्या कुमार्य्याद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः ।
आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः ॥
तास्विमे कुरुपाञ्चालमध्यदेशादयो जनाः ।
पूर्व्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
ओड्राः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च कृत-
स्नशः ।
तथापरान्ताः सौराष्ट्राः शूराभीरास्तथार्व्वुदाः ॥
मारुका मालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः ।
सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाल्वाः शाकल-
वासिनः ॥
मद्रा रामास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा ।
आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥
समीपतो महाभाग ! हृष्टपुष्टजनाकुलाः ।
चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने ! ॥
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् ।
तपस्तप्यन्ति यतयो जुह्वते चात्र यज्विनः ॥
दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ।
पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बुद्वीपे सदेज्यते ॥
यज्ञैर्यज्ञमयो विष्णुरन्यद्वीपेषु चान्यथा ।
तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने ! ॥
यतो हि कर्म्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः ।
अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ! ।
कदाचिल्लभते जन्तुर्म्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् ॥
गायन्ति देवाः किल गीतकानि
धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥
कर्म्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि
सन्न्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।
अवाप्य तां कर्म्ममहीमनन्ते
तस्मिन् लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥
जानीम नैतत् क्व वयं विलीने
स्वर्गप्रदे कर्म्मणि देहबन्धम् ।
प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या
ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः ॥
नववर्षन्तु मैत्रेय ! जम्बुद्वीपमिदं मया ।
लक्षयोजनविस्तारं सङ्क्षेपात् कथितं तव ॥
जम्बुद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः ।
मैत्रेय ! वलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्व्वहिः ॥”
इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे ३ अध्यायः ॥*॥
अत्रत्यजन्मनः श्रेष्ठत्वं तत्साफल्यञ्च यथा,—
“शतजन्मतपः कृत्वा जन्मेदं भारते लभेत् ।
करोति सफलं जन्म श्रुत्वा हरिकथामृतम् ॥
अर्च्चनं वन्दनं मन्त्रजपं सेवनमेव च ।
स्मरणं कीर्त्तनं शश्वद्गुणश्रवणमीप्सितम् ॥
निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिलक्षणम् ।
करोति सफलं जन्म कृत्वैतानि च भारते ॥”*॥
अस्य पुण्यस्थलत्वं कर्म्मभूमित्वं परिमाणञ्च यथा,—
“कर्म्मणां फलभोगश्च सर्व्वेषां सुरसुन्दरि ! ।
नैव स्वर्गे न पाताले नान्यद्वीपे श्रुतौ श्रुतम् ॥
कृत्वा शुभाशुभं कर्म्म पुण्यक्षेत्रे च भारते ।
अन्यत्र तत्फलं भुङ्क्ते कर्म्मी कर्म्मनिबन्धनात् ॥

हिमालयादासमुद्रं पुण्यक्षेत्रञ्च भारतम् ।
श्रेष्ठं सर्व्वस्थलानाञ्च सुनीनाञ्च तपःस्थलम् ॥
लब्धा तत्र जन्म जीवो वञ्चितो विष्णुमायया ।
शश्वत् करोति विषयं विहाय सेवनं हरेः ॥
कृत्वा तत्र महत्पुण्यं स्वर्गं गच्छति पुण्यवान् ।
गृहीत्वा स्वर्गकन्याञ्च चिरं स्वर्गे प्रमोदते ॥
स्वर्गमागच्छति नरो विहाय मानवीं तनूम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।१।५६।
अध्यायौ ॥

भारत, पुं, (भरतस्य मुनेरयमिति । भरत+अण् ।) नटः । इति जटाधरः ॥ अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भरतस्य गोत्रापत्यमिति । भरत+अण् ।) भरतस्य गोत्रापत्यम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ११ । ७४ ।
"तत्राश्रौषमहञ्चैतत् कर्म्म भीमस्य भारत ।॥")

भारतवर्षं, क्ली (भारतं भरतसम्बन्धि वर्षमिति ।) जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । यथा,—
"हिमाह्वं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥"
तस्य नव भागा यथा,—
"भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निबोध मे ।
समुद्रान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परम् ॥
इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रपर्णो गभस्तिमान् ।
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्व्वो वारुणस्तथा ॥
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ।
योजनानां सहस्रं वै द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ॥
पूर्व्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्तः स्थिता द्विज ।॥
इज्यायुद्धवणिज्याद्यैः कर्म्मभिः कृतपावनाः ।
तेषां संव्यवहारश्च एभिः कर्म्मभिरिष्यते ॥
स्वर्गापवर्गप्राप्तिश्च पुण्यं पापञ्च वै तथा ।
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः ॥
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः ।
तेषां सहस्रशश्चान्ये भूधरा ये समीपगाः ॥
विस्तारोच्छ्रयिणो रम्या विपुलाश्चित्रसानवः ।
कोलाहलः सवैभ्राजो मन्दरो दर्दुराचलः ॥
वातन्धमो वैद्युतश्च मैनाकः सुरसस्तथा ।
तुङ्गप्रस्थो नागगिरिर्गोधनः पाण्डुराचलः ॥
पुष्पगिरिर्व्वैजयन्तौ च रैवतोऽर्ब्बुद एव च ।
ऋष्यमूकः सगोमन्तः कूटशैलः कृतस्मरः ॥
श्रीपर्व्वतश्चकोरश्च शतशोऽन्येऽत्र पर्व्वताः ।
तैर्व्विमिश्रा जनपदा म्लेच्छाश्चार्य्याश्च भागशः ।
तैः पीयन्ते सरिच्छ्रेष्ठा यास्ताः सम्यङ्निबोध मे ॥
गङ्गा सरस्वती सिन्धुश्चन्द्रभागा तथापगा ।
यमुना च शतद्रुश्च वितस्तैरावती कुहूः ॥
गोमती धूतपापा च बाहुदा च दृषद्वती ।
विपाशा देविका वङ्क्षुर्निश्चीरा गण्डकी तथा ।
कौशिकी चापरा विप्र । हिमवत्पादनिःसृताः ॥
वेदस्मृतिर्वेत्रवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च ।
वेण्वा च स्यन्दना चैव सदानीरा मही तथा ॥
पारा चर्म्मण्वती लूपी विदिशा वेत्रवत्यपि ।
शिप्रा ह्यवन्ती च तथा पारिपात्राश्रयाः स्मृताः ॥
शोणो महानदश्चैव नर्म्मदा सुरसा क्रिया ।
मन्दाकिनी दशार्णा च चित्रकूटा तथापगा ॥
चित्रोत्पला च तमसा करतोया पिशाचिका ।
तथान्या पिप्पला श्रोणी विपाशा वञ्जुला नदी ॥
सरोत्सजा शुक्तिमती मञ्जुली त्रिदिवा क्रतुः ।
ऋक्षपादप्रसूता वै तथान्या वेगवाहिनी ॥
शिप्रा पयोष्णी निर्व्विन्ध्या तापी च निषधावती ।
वेण्या वैतरणी चैव शिनीवाली कुमुद्वती ॥
तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिवा तथा ।
विन्ध्यपादप्रसूतास्ता नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ॥
गोदावरी भीमरथी कृष्णवर्णा तथापगा ।
तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेर्य्यथापगा ।
सह्यपादविनिष्क्रान्ता इत्येताः सरिदुत्तमाः ॥
कृतमाला ताम्रपर्णी पुष्पजात्युत्पलावती ।
मलयाद्रिसमुद्भूता नद्यः शीतजलास्त्विमाः ॥
पितृसोमर्षिकुल्या च इक्षुका त्रिदिवालया ।
लाङ्गूलिनी वंशकरा महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥
ऋषिका च कुमारी च मन्दगा मन्दवाहिनी ।
कृपा पलाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवाः स्मृताः ॥
सर्व्वाः पुण्याः सरस्वत्यः सर्व्वा गङ्गाः समुद्रगाः ।
विश्वस्य मातरः सर्व्वाः सर्व्वाः पापहराः स्मृताः ॥
अन्याः सहस्रशश्चोक्ताः क्षुद्रनद्यो द्विजोत्तम ।।
प्रावृट्कालवहाः सन्ति सर्व्वकालवहाश्च याः ॥
मत्स्याः कुमुदाः कुल्याश्च कुन्तलाः काशिकोशलाः ॥
अर्ब्बुदाश्च पुलिन्दाश्च समकाश्च वृकैः सह ।
मध्यदेशे जनपदाः प्रायशोऽमी प्रकीर्त्तिताः ॥
सह्यस्य चोत्तरे यत्र गोदावरी नदी ।
पृथिव्यामपि कृत्स्नायां स प्रदेशो मनोरमः ॥
गोवर्द्धनपुरं रम्यं भार्गवस्य महात्मनः ।
वाह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ॥
अपरान्ताश्च शूद्राश्च पह्लवाश्चर्म्मखण्डिकाः ।
गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ॥
शतद्रुहाः कलिङ्गाश्च पारदा हारभूषिकाः ।
माठरा बहुभद्राश्च कैकेया दशमालिकाः ॥
क्षत्त्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ।
काम्बोजा दरदाश्चैव बर्व्वरा ह्यङ्गलौकिकाः ॥
चीनाश्चैव तुषाराश्च पह्लवा बाह्यतोदराः ।
आत्रेयाः सभरद्वाजाः प्रस्थलाश्च दशेरकाः ॥
लम्पकाः स्तनपाराश्च चूलिकाः जाङ्गलैः सह ।
अपगाश्चालिमद्राश्च किरातानाञ्च जातयः ॥
तामसा हंसमार्गाश्च काश्मीरास्तङ्गणास्तथा ।
चूलिकाः कुहुकाश्चैव ऊर्णा दार्व्वास्तथैव च ॥*॥
एते देशा उदीच्यास्तु प्राच्यान् देशान्निबोध मे ।
अन्ध्रवाका सुजरका अन्तर्गिरिवहिर्गिराः ॥
तथा प्रवङ्गा वङ्गेयाः मलदा मलवर्त्तिकाः ।
ब्रह्मोत्तराः प्रविजयाः भार्गवाः ज्ञेयमल्लकाः ॥
प्राग्ज्योतिषाश्च मद्राश्च विदेहास्ताम्रलिप्तकाः ।
मल्ला मगधगोमेदाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥
अथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः ।
पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च ॥
सेतुका मूषिकाश्चैव कुमारा वानवासिकाः ।
महाराष्ट्रा माहिषिकाः कलिङ्गाश्चैव सर्व्वशः ॥
आभीराः सह चैषीका आटव्याः शवराश्च ये ।
पुलिन्दा विन्ध्यमौलेया वैदर्भा दण्डकैः सह ॥
पौरिका मौलिकाश्चैव अश्मका भोगवर्द्धनाः ।
नैषिकाः कुन्तला अन्ध्रा उद्भिदा नलकारकाः ॥*॥
दाक्षिणात्यास्त्विमे देशा अपरान्तान्निबोध मे ।
सौर्पारकाः कालनदा दुर्गाः कालीतकैः सह ॥
कारस्करा मोहनाश्च वानेया राजभद्रकाः ।
तोसलाः कोशलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा ॥
तुषारास्तुम्बराश्चैव पाटवो नैषधैः सह ।
पुलिन्दाश्च सुशीलाश्च रूपपास्तामसैः सह ॥
तथा कुरुमिणश्चैव सर्व्वे चैव करस्कराः ।
नासिकाख्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्म्मदाः ।
भारुकच्छाः समाहेयाः सर्व्वे सारस्वतैः सह ।
काच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आवन्त्याश्चार्ब्बुदैः सह ॥
इत्येते ह्यपरान्ताश्च शृणु विन्ध्यनिवासिनः ।
मलजाश्च करूषाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ॥
उत्तमर्णा दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्धकैः सह ।
अनूपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहोत्रा ह्यवन्तयः ॥
एते जनपदाः सर्व्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥
अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्व्वताश्रयिणश्च ये ॥*॥
निहीरा हंसमार्गाश्च कुपथास्तङ्गणाः खशाः ।
कुशाः प्रावरणाश्चैव ऊर्णा दर्व्वाः सहूहुकाः ॥
त्रिगर्त्ता मालवाश्चैव किरातास्तामसैः सह ।
कृतत्रेतादिकश्चात्र चतुर्युगकृतो विधिः ॥*॥
एतत्तु भारतं वर्षं चतुःसंस्थानसंस्थितम् ॥
दक्षिणे परतो ह्यस्य पूर्व्वेण च महोदधिः ।
हिमवानुत्तरेणास्य कार्म्मुकस्य यथा गुणः ॥
तदेतद्भारतं वर्षं सर्व्वबीजं द्विजोत्तम ।।
देवत्वममरेशत्वं देवत्वं मरुतां तथा ॥
मृगपश्वप्सरसरा योनीस्तद्वत् सरीसृपाः ।
स्थावराणाञ्च सर्व्वेषामतो ब्रह्मन् ! शुभाशुभैः ॥
प्रयान्ति कर्म्मभूर्ब्रह्मन्नान्यलोकेषु विद्यते ।
देवानामपि विप्रर्षे । सदैवैष मनोरथः ॥
अपि मानुष्यमाप्स्यामो देवत्वात् प्रच्युताः क्षितौ ।
मनुष्यः कुरुते तत्तु यन्न शक्यं सुरासुरैः ॥
स्वकर्म्मनिगडग्रस्तैः स्वकर्म्मक्षपणोत्सुकैः ।
न किञ्चित् क्रियते कर्म्म सुखलेशोपबृंहितैः ॥"
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे भारतखण्डवर्णननामाध्यायः ॥ ५७ ॥ * ॥ अपि च ।
"भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः । मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः कूटकः कोल्लः सह्यो देवगिरिरृष्यमूकः श्रीशैलो वेङ्कटो महेन्द्रो वारिधारो विन्ध्यः शुक्तिमानृक्षगिरिः पारिपात्रो द्रोणश्चित्रकूटो गोवर्द्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुखः

इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसङ्ख्याताः । एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनन्तीनामात्मना चोपस्पृशन्ति चन्द्रवशा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणा पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णावेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्म्मदा चर्म्मण्वती अन्धः शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिर्ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयूरोधवती सप्तवती सुषोमा शतद्रुश्चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वेति महानद्यः । अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्म्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो बह्व्य आत्मन आनुपूर्व्येण सर्व्वा ह्येव सर्व्वेषां विधीयन्ते । यथावर्णविधानमपवर्गश्चापि भवति । योऽसौ भगवति सर्व्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिरन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसङ्गः । एतदेव हि देवा गायन्ति ।

"अहो वतैषां किमकारि शोभनं
प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ।
यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे
मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः ॥
किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतै-
र्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना ।
न यत्र नारायणपादपङ्कज-
स्मृतिः प्रमुष्टातिशयेन्द्रियोत्सवात् ॥
कल्पायुषां स्थानजयात् पुनर्भवात्
क्षणायुषां भारतभूजयो वरम् ।
क्षणेन मर्त्त्येन कृतं मनस्विनः
सन्न्यस्य संयान्त्यभयं पदं हरेः ॥
न यत्र वैकुण्ठकथासुधापगा
न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः ।
न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः
सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम् ॥
प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जन्तवो
ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसम्भृताम् ।
न चेद्यतेरन्नपुनर्भवाय ते
भूयो वनौका इव यान्ति बन्धनम् ॥
यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हवि-
र्निरुप्तमिष्टं विधिमन्त्रवस्तुतः ।
एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा
गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः ॥
सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां
नैवार्थदो यत् पुनरर्थिता यतः ।
स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छता-
मिच्छापिधानं निजपादपल्लवम् ॥
यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं
स्विष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनम् ।
तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्या-
द्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति ॥

श्रीशुक उवाच । जम्बुद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ हैक उपदिशन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पितान् । तद्यथा । स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्त्तनो रमणको मन्दहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति । एवं तव भारतोत्तम जम्बुद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित ।" इति श्रीभागवते महापुराणे ५ स्कन्धे द्वीपवर्षवर्णनं नाम १९ अध्यायः ॥

(विष्णुपुराणे च । २ अंशे ३ अध्याये ।
"उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तत् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥१॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने । ।
कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम् ॥"२॥
अपरञ्च ।
"अतः सम्प्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति वै ।
तिर्य्यक्त्वं नरकञ्चापि यान्त्यतः पुरुषा मुने । ॥४॥
इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यमन्तश्च गम्यते ।
न खल्वन्यत्र मर्त्त्यानां कर्म्मभूमौ विधीयते ॥"५॥
अपि च ।
"चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने । ।
कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् ॥१९॥
तपस्तप्यन्ति मुनयो जुह्वते चात्र यज्विनः ।
दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ॥'२ ॥
"अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने । ।
यतो हि कर्म्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः ॥२२॥
अत्र जन्म सहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम । ।
कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् ॥२३॥
गायन्ति देवाः किल गीतकानि
धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥२४॥
कर्म्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि
सन्न्यस्य विष्णौ परमात्मभूते ।
अवाप्य तां कर्म्ममहीमनन्ते
तस्मिंल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥२५॥
जानीम नैतत् क्व वयं विलीने
स्वर्गप्रदे कर्म्मणि देहबन्धम् ।
प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या
ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः ॥"२६॥)

भारती, स्त्री, (भृ + अतच् । स्त्रियां ङीप् ।) वचनम् । (यथा, कुमारे । ६ । ७९ ।
"तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ॥")
सरस्वती । (यथा, कालिदासः ।
"वीणापुस्तकरञ्जितहस्ते
भगवति भारति देवि ! नमस्ते ॥")
पक्षिभेदः । वृत्तिभेदः । इति मेदिनी । ते, १३८ ॥ यथा,—
"शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्व्वत्र भारती ॥"
भारती वृत्तिस्तु भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः । इति साहित्यदर्पणस्य ६ परिच्छेदः ॥ ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शङ्कराचार्य्यशिष्यतोटकस्य शिष्याणामन्यतमस्य उपाधिविशेषः । यथा, प्राणतोषिण्यामवधूतप्रकरणे ।
"विद्याभारेण सम्पूर्णः सर्व्वभारं परित्यजेत् ।
दुःखभारं न जानाति भारती परिकीर्त्तिता ॥"
नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२२१।२५ ।
"भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्म्मुरा यथा ॥")

भारद्वाज, क्ली, अस्थि । इति हेमचन्द्रः ।३।२८९॥

भारद्वाजः, पुं (भरद्वाजस्य अपत्यं गोत्रापत्यमिति वा । भरद्वाज + "अनृष्यानन्तर्य्ये बिदादिभ्योऽञ् ।" ४ । १ । १ ४ । इति अञ् ।) द्रोणाचार्य्यः ।(यथा, महाभारते ।७।६। २३ ।
"ततः प्रयाते सहसा भरद्वाजे महारथे ।
आर्त्तनादेन घोरेण वसुधा समकम्पत ॥")
ऋषिभेदः । इति मेदिनी । जे, ३४ ॥ अगस्त्यमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥ मङ्गलग्रहः । इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥ व्याघ्राटपक्षी । बृहस्पतिपुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (देशभेदः । यथा, "ककणपथाद्भारद्वाजे ।" ४ । २ । १४५ । इति सूत्रे "भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन एव नगोत्रशब्दः ।" इति काशिका ॥ भरद्वाजवंशीये, त्रि ॥ यथा, महाभारते । १ । १३१ । ३ ।
"इति सञ्चिन्त्य गाङ्गेयस्तदा भारतसत्तम । ।
द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ।
पाण्डवान् कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्नरर्षभ । ॥")

भारद्वाजी, स्त्री, वनकार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ९ । २९ ।
"शोणाञ्च पिच्छिलाञ्चैव भारद्वाजीञ्च निम्नगाम् ।
कौशिकीं निम्नगां शोणां बाहुदामथ चन्द्रमाम् ॥")

भारयः पुं (भां दीप्तिं रयते प्राप्नोतीति । रय गतौ + पचाद्यच् ।) भारद्वाजपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ भारुइ इति भाषा ॥

भारयष्टिः, स्त्री, (भारस्य यष्टिः ।) भारवहनदण्डः । बाँक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विहङ्गिका २ । इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥

भारवा, स्त्री, (भारं वातीति । भार + वा + "आतोऽनुपेति ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) धनुर्गुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भारवाहः पुं, (भारं वहतीति । वह + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) भारिकः । इत्यमरः । ३।१ । १५ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १३३ । १ ।
"अन्धस्य पन्था बधिरस्य पन्था
स्त्रियाश्च पन्था भारवाहस्य पन्था ॥")

भारवाही, स्त्री, (भारवाह + गौरादित्वात् ङीष् ।) नीली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भारवि, पुं, कविविशेषः । स च किरातार्ज्जुनीय नामकग्रन्थकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । शतपुष्पः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य ग्रन्थस्य प्रथम-श्लोकोऽयम् ।

"श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं
प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम् ।
स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥"

भारट्ठ, पुं, काञ्चीनामकगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भारहर, पुं, (हरतीति । हृ + पचाद्यच् । भारस्य हरः ।) भारवाहकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भारहार, पु, (भारं हरतीति । हृ + अण् ।) भारवाहकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भारिः, पुं, (इभस्य अरिः । पृषोदरादित्वात् इलोपः ।) सिंहः । इति हेमचन्द्रः ॥

भारिकः पुं (भारोऽस्ति वाह्यतयास्य । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) भारवाहकः । भारी इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । भारवाहः २ । इत्यमरः । २ । १० । १५ ॥ भारहरः ३ भारहारः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा कथासरित्सागरे ।३७ । ५६ ।

"तत्र चायागताः केचित् तन्मध्ये काष्ठ-भारिकाः ॥")

भारिटः, पुं, पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । श्यामचटकः २ शोशिरः ३ कणभक्षकः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

भारी, [न्] पुं (भारोऽस्यास्तीति भारिन् वेति । भार + इनि ।) भारवाहकः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, मनौ । २ । १३८ ।

"चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।
स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥")

भारयुक्ते, त्रि ॥

भारौही, स्त्री, (भारं वहतीति । वह् + णिनि । स्त्रियां ङीप् । तत शुचादावन्तादेशो डट् ।) भारवाहिनी । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

भार्गवः, पु, (भृगोरपत्यम् तद्गोत्रापत्यमिति । भृगु + अण् ।) परशुरामः । शुक्राचार्य्यः । (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ४५ ।

"तस्मिन्नियुक्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे ।
अन्वशुतुपादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥")

धन्वी । गजः । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥ भारतवर्षमध्ये प्राच्यदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—

"अथोत्तरा प्रविजया भार्गवा ज्ञेयमद्रकाः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(कुलालः । यथा, महाभारते ।१ । १६२ । ९ ।

"शाला तु तां भार्गवकर्म्मशालां
पार्थौ पृथां प्राप्य महानुभावौ ॥"

"भृगुं खपटं पृथिवीं जीविकार्थे भृगुणा वव हरतीति भार्गवः कुलालः ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ मार्कण्डेयः । यथा, महाभारते । १३ । २२ । १५ ।

"इत्युक्ता ते जगमरासु चलारोऽमिततेजसः ।
पृथिवीकाश्यपश्चापि प्रशस्ताश्च भार्गव ॥"

शौनकः । यथा, महाभारते । १ । १८ । ६ ।

"तथेति चाब्रवीद्विप्रस्तथा सह भार्गव ॥"

भृगुवंशीये, त्रि ॥ (यथा महाभारते । ३ । ९९ । ४१ ।

"भृगो रामस्य राजेन्द्र । भार्गवस्य च धीमतः ॥")

भार्गवप्रियः, पुं, (भार्गवस्य प्रियः ।) हीरकः । शुक्राधिष्ठातृदेवताकत्वात् ॥

भार्गवी, स्त्री, (भार्गव + ङीप् ।) पार्व्वती । (भृगोरपत्यं स्त्री । भृगु + अण् + ङीप् ।) लक्ष्मीः । (अस्या भृगुसुतात्वमुक्तं यथा, विष्णुपुराणे । १ । ९ । १४६ ।

"एतत्ते कथितं ब्रह्मन् । यन्मां त्वं परि-पृच्छसि ।
क्षीराब्धौ श्रीर्यथा जाता पूर्व्वं भृगुसुता सती ॥")

दूर्व्वा । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"सहस्रवीर्य्या दूर्व्वा तु मङ्गल्या भार्गवी रुहा ॥")

नीलदूर्व्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः पर्य्यायः ।

"नीलदूर्व्वा रुहानन्ता भार्गवी शतपर्व्विका ।
शष्पं सहस्रवीर्य्या च शतवल्ली च कीर्त्तिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भृगुवंशीय-स्त्रीमात्रे । यथा, महाभारते । १ । ७३ । ३३ ।

"कस्माच्चिरायितोऽसीति पृच्छन्तामाह भार्गवीम् ।
हतोऽहमिति चाचख्यौ पृष्टो ब्राह्मणकन्यया ॥")

भार्गी स्त्री, (भृज + घञ् । भर्गोऽस्त्यस्या इति । "ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ।" ५ । २ । १ ३ । इत्यस्य वार्त्ति । इति अण् । ततो ङीप् ।) क्षुपविशेषः । वामनहाटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गर्द्दभशाकी २ भञ्जी ३ अङ्गारवल्लरी ४ ब्राह्मी ५ ब्राह्मणयष्टि ६ बालारि ७ भृङ्गजा ८ पद्मा ९ यष्टि १० भारङ्गी ११ वातारि १२ कामजित् १३ सुरूपा १४ ब्रह्मरेष्टा १५ शक्रमाता १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कासश्वासशोफव्रणक्रिमिदाहज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यत् ब्राह्मणयष्टिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

भार्द्दाजी स्त्री, (भारद्वाजी । पृषोदरादित्वात् साधु ।) भारद्वाजी । वनकार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥

भार्य्या, स्त्री, (भरणीया इति । भृ + "ऋहलोर्ण्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् । टाप् । यद्वा भया दीप्त्या आर्य्या ।) वेदविधानेनोढ़ा । विधिपूर्व्वकविवाहिता । तत्पर्य्यायः । पत्नी २ पाणिगृहीती ३ द्वितीया ४ सहधर्म्मिणी ५ जाया ६ दाराः ७ सहधर्म्मिणी ८ धर्म्मचारिणी ९ दारः १ कलत्रम् ११ कलत्रकम् १२ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अस्याः प्रशंसा यथा —

"सा भार्य्या या प्रियं ब्रूयात् स पुत्रो यस्तु जीवति ।
स जीवति गुणो यस्य धर्म्मो यस्य स जीवति ॥
गुणधर्म्मविहीनो यो निष्फलं तस्य जीवनम् ॥
सा भार्य्या या गृहे दक्षा सा भार्य्या या प्रियंवदा ॥
सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या पतिव्रता ।
नित्यस्नाता सुगन्धा च नित्यञ्च प्रियवादिनी ॥
अल्पभुक् स्वल्पभाषी च सततं मङ्गलैर्युता ।
सततं धर्म्मबहुला सततञ्च पतिप्रिया ॥
सततं प्रियवक्त्री च सततं ऋतुकामिनी ।
पितृदेवक्रियायुक्ता सर्व्वसौभाग्यवर्द्धिनी ॥
यस्येदृशी भवेद्भार्य्या देवेन्द्रो न स मानुषः ॥"

अस्या दोषा यथा,—

"यस्य भार्य्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
उत्तरोत्तरवादा स्यात् सा जरा न जरा जरा ॥
यस्य भार्य्याश्रिताश्चैव परवेश्माभिकाङ्क्षिणी ।
कुक्रिया त्यक्तलज्जा च सा जरा न जरा जरा ॥"
"यस्य भार्य्या गुणज्ञा च भर्त्तारमनुगामिनी ।
अल्पाल्पेन तु सन्तुष्टा सा प्रिया न प्रिया प्रिया ॥
दुष्टा भार्य्या शठं मित्रं भृत्याश्चोत्तरदायकाः ।
ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ।
आपत्सु मित्रं जानीयात् युद्धे शूरं वने शुचिम् ।
भार्य्याञ्च विभवे क्षीणे दुर्भिक्षे च प्रियातिथिम् ॥"
इति गारुडे नीतिसारे १ ०८ । ९ अध्यायौ ॥

(तथा च महाभारते । १ । ७४ । ३९—४५ ।

"सा भार्य्या या गृहे दक्षा सा भार्य्या या प्रजावती ।
सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या पतिव्रता ॥
अर्द्धं भार्य्या मनुष्यस्य भार्य्या श्रेष्ठतमः सखा ।
भार्य्यामूलं त्रिवर्गस्य भार्य्यामूलं तरिष्यतः ॥
भार्य्यावन्तः क्रियावन्तः सभार्य्या गृहमेधिनः ।
भार्य्यावन्तः प्रमोदन्ते भार्य्यावन्तः श्रियान्विताः ॥
सखायः प्रविविक्तेषु भवन्त्येताः प्रियंवदाः
पितरो धर्म्मकार्य्येषु भवन्त्यार्त्तस्य मातरः ॥
कान्तारेष्वपि विश्रामो जनस्याध्वनिकस्य वै ।
यः सदारः स विश्वास्यस्तस्माद्दाराः परा गतिः ॥
संसरन्तमपि प्रेतं विषमेष्वेकपातिनम् ।
भार्य्यैवान्वेति भर्त्तारं सततं या पतिव्रता ॥
प्रथमं संस्थिता भार्य्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते ।
पूर्व्वं मृतञ्च भर्त्तारं पश्चात् साध्व्यनुगच्छति ॥")

वृहस्पतिरुवाच ।

"यस्य नास्ति सती भार्य्या गृहेषु प्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
सुशीला सुन्दरी शान्ता मृता यस्य गृहोदरात् ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
भावानुरक्ता वनिता सुता यस्य च शम्भवा ।

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
दैवेनापहृता यस्य पतिसाध्वी पतिव्रता ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
यस्य माता गृहे नास्ति भार्य्या चाप्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
प्रियाशून्यं गृहं यस्य पूर्णं चोधनबन्धुभिः ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
भार्य्याशून्या वनसमा सभार्य्याश्च गृहा गृहाः ।
गृहिणी च गृहं प्रोक्तं न गृहं गृहमुच्यते ॥
अशुचिः स्त्रीविहीनश्च दैवे पैत्रे च कर्म्मणि ।
यदह्ना कुरुते कर्म्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥
दाहिकाशक्तिहीनश्च यथा मन्दो हुताशनः ।
प्रभाहीनो यथा सूर्य्यः शोभाहीनो यथा शशी ॥
शक्तिहीनो यथा जीवो यथात्मा च तनुं विना ।
विनाधारं यथा धैर्य्यो यथेशः प्रकृतिं विना ॥
न च शक्तो यथा यज्ञः फलदो दक्षिणां विना ।
कर्म्मिणो च फलं दातुं सामग्रीरहितमेव च ॥
विना स्वर्णं स्वर्णकारो यथाशक्तः स्वकर्म्मणि ।
यथाशक्तः कुलालश्च मृत्तिकाञ्च विना द्विजः ॥
तथा गृही न शक्तश्च सततं सर्व्वकर्म्मणि ।
भार्य्यामूलाश्च पुत्राश्च भार्य्यामूला गृहास्तथा ॥
भार्य्यामूलं सुखं शश्वद्गृहस्थानां गृहे सदा ।
भार्य्यामूलं सदा हर्षो भार्य्यामूलञ्च मङ्गलम् ॥
भार्य्यामूलश्च संसारो भार्य्यामूलञ्च गौरवम् ।
यथा रथश्च रथिनां गृहिणाञ्च तथा गृहम् ।
सारथिस्तु यथा तेषां गृहस्थानां तथा प्रिया ॥
सर्व्वरत्नप्रधानञ्च स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ।
सा गृहीता प्रयत्नेनेत्येवञ्च कमलोद्भव ॥
यथा जलं विना पद्मं पद्मं शोभा विना यथा ।
तथैव च गृहं शश्वद्गृहिण्या गृहिणीं विना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥
तस्या अत्याज्यत्वं यथा,—
“अनपत्याञ्च युवतीं कुलजाञ्च पतिव्रताम् ।
त्यक्त्वा भवेद्यः संन्यासी ब्रह्मचारी यतीति वा ॥
वाणिज्ये वा प्रवासे वा चिरं दूरं प्रयाति यः ।
तीर्थाय तपसे वापि मोक्षाय गन्तुं स्वच्छितुम् ॥
न मोक्षस्तस्य भवति धर्म्मस्य स्खलनं ध्रुवम् ।
अभिशापेन भार्य्याया नरकञ्च परत्र च ॥
इहैव च यशोनाशं इत्याह कमलोद्भव ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११२ अ ॥
बहुभार्य्यस्यैकस्या भजने दोषादि यथा,—
“गदतो यत् श्रुतं पूर्व्वं नारदाय पितुर्मुखे ।
दम्पत्य धर्म्मशास्त्रार्थं तत स्पष्टत्वं निशामय ॥
बहुदारः पुमान् यस्तु रागादेकां भजेत् स्त्रियम् ।
स पापभाक् स्त्रीजितश्च तस्याशौचं सनातनम् ॥
यद्दुःखं जायते स्त्रीणां स्वाम्यसम्भोगजं यथा ।
न तस्य सदृशं दुःखं किञ्चिदस्त्यत्र विद्यते ॥
मनोज्ञामृतुमतीं जायां यो नेयात् पुरुषाधमः ।
ऋतुस्नातेषु सद्देषु भजन्ते स हि जायते ॥
भार्य्या स्याद्दुपवादामेयो तावत् कालं विरो-
धकम् ।
तस्यास्तु मङ्गले किञ्चित् विहितञ्चापि नाचरेत् ॥
बहुभार्य्यस्य भार्य्याणामृतुमैथुननाशनम् ।
न किञ्चिद्विद्यते कर्म्म शास्त्रेष्वपि यदीरितम् ॥
तोषयेत सततं भार्य्या विधिवत् पाणिपीडिता ।
तासां तुल्या तु कल्याणमकल्याणमतोऽन्यथा ॥
सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च ।
यस्मिन्नेतत्कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥
यया विरज्यते स्वामी सौभाग्यमदद्दृप्तया ।
सपत्नीजन्म कर्त्तुं सा स्वाहेष्टा भवान्तरे ॥
इहापि लोके वाच्यत्वमधर्म्मञ्चापि विन्दति ।
न च पितृकुलं स्वामिकुलं तस्या प्रमोदते ॥
विरज्यमाने पत्यौ यत् सपत्न्या वा प्रवर्त्तिते ।
अतीव दुःखं भवति तदकल्याणकृत्तयो ॥”
इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
रजस्वला भार्य्या अत्याज्या । यथा,—
“न धिनोतीह यो दारान् रजसा कलुषीकृतान् ।
प्रेतमेधाहूते कुक्षौ रेतसाश्च पिबत्यसौ ॥
यो जहाति रजः स्नातां पितृजस्तेजसा नरः ।
सोऽश्नाति पललमेधे यो न दद्यात्तु पुनः ॥
यो बिभर्त्ति स मत्तो वै बह्वीनां रजसि स्थितः ।
रेतः पिबति तत्सद्यो पितृभ्यो योऽप्यपिवद्दः ॥
यो जहाति हि निर्द्दोषां भार्य्याञ्चैव रजस्वलाम् ।
बुद्धिमान् सहते तत्तत्नभस्य दुरितं वहेत् ॥”
इति वह्निपुराणम् ॥
कालविशेषे तद्गमननिषेधो यथा,—
“न दिवापि स्त्रियं गच्छेत् कदाचिदिच्छयापि च ।
न पर्व्वसु न सन्ध्यासु नातस्नुतु चतुराचिषु ॥
गोदर्भ्यां न दिवा गच्छेत् न सगर्भां न व्रत-
स्थिताम् ।
अभिगच्छेद्द्विद्वान् यस्तदायुः क्षयमेव च ॥
सप्ताष्टमे परित्याज्या नवमे च व्रतप्रजा ।
एकादशी स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥
न वक्रेऽभिगमं कुर्य्यात् पाणिग्राहोतु
योषितः ।
कुर्य्याचेत पितरस्तस्य पतन्ति रेतसोऽशुचः ॥
भार्य्याधीनं सुखं पुंसां भार्य्याधीनो धनागमः ।
भार्य्याधीना मखोत्पत्तिर्भार्य्याधीनं सुखोदयः ॥
यत्र भार्य्या गृहं तत्र भार्य्याधीनो गृहे वसेत् ।
न गृहेण गृहस्थः स्यात् भार्य्यया कथ्यते गृही ॥”
इति पराशरस्मृतिः ॥
भार्य्याटः, पुं, (भार्य्यया अटति वर्त्तते इति । अट गतौ+पचाद्यच् ।) अन्यार्थं स्वस्त्रीदाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भार्य्याटिकः, पुं, (अट गतौ+भावे घञ् । भार्य्यया आटो भ्रमिस्र्म्मया वा अस्त्यस्येति । भार्य्याट+ठन् ।) स्त्रीजितः । हरिणविशेषः । इति मेदिनी । के, २५ ॥ (मुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥)
भार्य्यापती, पुं, (भार्य्या च पतिश्च तौ । “राजदन्तादिषु परम् ।” २ । २ । ३१ । इति वाढ ।) योषित्पती । नित्यद्विवचनान्तोऽयं शब्दः । तत्पर्य्यायः । दम्पती २ जम्पती ३ जायापती ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥
भार्य्यारुः पुं, (भार्य्यां ऋच्छतीति । ऋ गतौ+उण् ।) मृगभेदः । क्रीडया परभार्य्यायां पुत्रोत्पादकः । शैलभेदः । इति मेदिनी । रे, १६२ ॥
भार्य्यावृक्षः पुं, (भार्य्यावत् प्रियो वृक्षः ।) पतङ्गवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भाल, क्ली, (भाल दीप्तौ+भावे क्विप् । भां लाति गृह्णातीति । ला+“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) भ्रुवोरूर्द्ध्वभागः । कपाल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ललाटम् २ अलिकम् ३ गोधिः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
“स्वामिन् भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विलासिन् कुरु
प्राणेश । त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय ॥”)
तेजः । इति मेदिनी । ले, ४२ ॥
भालदर्शन, क्ली, (भाले ललाटे दर्शनमस्येति ।) सिन्दूरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भालदृक्, [श्] पुं, (भाले ललाटे दृक् नेत्रं यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥
भालाङ्कः पुं (भालस्येव अङ्को यस्य भाले अङ्को यस्येति वा ।) करपत्रम् । शाकभेदः । रोहितमत्स्यः । महालक्षणसम्पन्नपुरुषः । कच्छपः । हरः । इति मेदिनी । के, १३३ ॥ (भालस्य अङ्कः ।) ललाटचिह्नञ्च ॥
भाललोचन, पुं, (भाले ललाटे लोचनं नेत्रं यस्य ।) शिवः । इति भालदृक्शब्ददर्शनात् ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । १३ ।
“भाललोचनभावज्ञा भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥”)
भालुकः, पुं, (भलते हिनस्ति प्राणिनः इति । भल हिंसायाम्+बाहुलकात् उकः । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) भल्लूकः । यथा भरतधृतकोषान्तरे ।
“भालूको भालुको भल्लोऽच्छभल्लोऽच्छोऽपि भल्लुकः ॥”
भालूकः, पुं (भलते हिनस्ति जीवानिति । भल+“शल्कादयश्च ।” उणा० । ४ । ४१ । इति ऊकः । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) भल्लूकः । यथा,—
“भालूको भालुको भल्लोऽच्छभल्लोऽच्छोऽपि भल्लुकः ॥”
इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥
भालुकः, पुं, भल्लूकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
भालूकः, पु भल्लूकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
भाव, पुं, (भावयति चिन्तयति पदार्थानिति । भू+णिच्+पचाद्यच् । भवतीति । भू+“भवतेश्चेति वक्तव्यम् ।” इति काशिकोक्त्या णो वा ।) वाल्योक्तौ विद्वान् । मानसविकारः । सत्ता । (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । २ । १६ ।
“नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥”)
स्वभावः । अभिप्रायः । (यथा, रामायणे । २ । २ । १८ ।

"तस्य धर्म्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्व्वशः ।
आज्ञया वसुदेवस्य पौरजानपदैः सह ॥")
चेष्टा । आत्मा । जन्म । इत्यमरः ।३।३।२ ६ ॥
(चित्तम् । यथा, मनुः । ४ । २२७ ।
"दानधर्म्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥")
क्रिया । लीला । पदार्थः । (यथा, रघुः ।३।४१।
"अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥")
विभूतिः । बुधः । जन्तुः । इत्यादि । इति मेदिनी ।
वे २१ ॥ गौरवितः । अभिनयात्तरम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (विषयः । यथा, हितोपदेशे ।
"अवश्यम्भाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।
नग्नत्वं नीलकण्ठस्य महाहिशयनं हरेः ॥"
पर्य्यालोचना । यथा मनुः । ६ । ८ ।
"यदा भावेन भवति सर्व्वभावेषु निःस्पृहः ।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥"
प्रेम । यथा, गीतायाम् । १ । ८ ।
"इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥")
धात्वर्थः । (यथा, मुग्धबोधे वोपदेवः ।
"देशाध्वकालभावं वाऽऽर्द्रे ।" क्रियान्तरापेक्षि-
क्रियाविशिष्ट तत्र सप्तमी विहिता तथा च
मुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशः । "यस्य
क्रियया क्रियान्तरमपेक्षते स इह भावः ॥")
योनिः । उपदेशः । इति भरतः ॥ संसारः ।
इत्यनेकार्थकोषः ॥ नवग्रहाणां शयनादिद्वादश
चेष्टा । यथा,—
"शयनञ्चोपवेशञ्च नेत्रपाणि प्रकाशनम् ।
गमनं गमनेच्छा च सभायां वसतिस्तथा ॥
आगमनं भोजनञ्च नृत्यलिप्सा च कौतुकम् ।
निद्रा ग्रहाणां भावाश्च द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः ॥"
भावानयनक्रमो यथा,—
"ग्रहांशो विद्यते येऽकर्क्षं तं परिपूरयेत् ।
पुनरंशेन सम्पूर्य्य खर्क्षं तत्र नियोजयेत् ॥
जातर्क्षञ्च ततो दण्डमेकीकृत्य तदा बुधैः ।
रविणा भागहारेण शेषं कार्य्यं नियोजयेत् ॥
अंशेन नवसङ्ख्या । खर्क्षं ग्रहाणां जन्म
नक्षत्रम् । तद्यथा,—
"विश्वाश्वाग्निजलोद्यानि वैश्वार्य्यं भगदैवतम् ।
पुष्या पौष्णो यमः स्वर्ग्यो जन्मभान्यर्कतः क्रमात् ॥"
ज्वोः राशिः । यदा मेषे ग्रहस्तदा १ एक-
पूरितग्रहसङ्ख्याङ्कः । यदा वृषे ग्रहस्तदा २
द्विपूरितो ग्रहसङ्ख्याङ्कः कार्य्यः ॥ * ॥ जाया-
सुतस्थलुतुङ्गस्वगृहत्रिकोणस्थानस्थितपापग्रहाणां
निद्राशयनभावयोः फलम् ।
"निद्रायाञ्च यदा पापो जायास्थाने शुभं वदेत् ।
यदि पापः शुभैर्दृष्टो नाशुभैश्च कदाचन ॥
यदि वा शत्रुगेही स्याच्छयने यदि वेष्टितः ।
तदा नारीवधं तस्य नाशो भवति निश्चितम् ॥
शुभाशुभैर्यदा दृष्टः शुभग्रहसमन्वितः ।
नारी च म्रियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥
सुतस्थाने स्थितः पापो निद्रायां शयनेऽपि वा ।
तदाशुभं भवेत्तस्य नाम कार्य्या विचारणा ॥
तुङ्गस्थाने स्वगृहे वा त्रिकोणे वा यदा भवेत् ।
अपत्यस्य तदा नाशो जायते नात्र संशयः ॥
शुभग्रहो यदा तत्र क्रूरो वा यदि वेष्टितः ।
तदा प्रथमापत्यस्य नाशो भवति निश्चितम् ॥
मृत्युस्थाने स्थितः पापो निद्रायां शयनेऽपि वा ।
तदात्मनोऽपमृत्युः स्यात्तदाजलोऽपरतोऽपि वा ॥
शुभग्रहो यदा तत्र मृत्युस्थानेऽपि संस्थितः ।
तदा च मरणं तस्य मृत्युस्थाने विशेषतः ॥
पापग्रहैर्यदा दृष्टः शुभो वा शत्रुवीक्षितः ।
तदा तस्य शिरश्छेदो मुनिना परिकीर्त्तितः ॥
एवं क्रमेण बोद्धव्यं ग्रहभावे सुबुद्धिना ।
बलाबलविचारेण जायते च शुभाशुभम् ॥
ज्योतिर्विदस्तु च सर्व्वेषु परिहारः कृतो मया ।
शयनादिकभावेषु ज्ञातव्योपदेशतः ॥
एकादशे वा दशमालये वा
धनालये वा यदि वा विलग्ने ।
पापेन युक्तो न शुभग्रहश्चे-
त्तथापि विद्धि महतीं वदन्ति ॥"
फलं यथा —
"मन्दाग्निः पित्तशूली च जायते शयने नरः ।१।
उपवेशे भवेच्छिल्पी श्वासमयस्तथा नरः ॥२॥
नेत्रपाणौ भवेन्मूर्खो जलदोषी भवेन्नरः ।३।
पुण्यवान् धार्म्मिकश्चैव धनवांश्च प्रकाशने ॥ ॥
गमने च रवेर्जातः कृपणो धनसंयुतः ।
बहुभाषी क्षमी क्रोधी लुब्धचित्तः सदा
भवेत् ॥ ५ ॥
अल्पभोक्ता शीघ्रगामी दीर्घायुर्हृष्टवल्लभः ।
शूरः श्रीमान् सुशीलश्च गमनेच्छाभवो नरः ॥६॥
सभायाञ्च रवेर्जातः खलो दाता क्षमी भवेत् ।
दयालुः पण्डितो धीमान् गुणवान् पण्डित-
प्रियः ॥ ७ ॥
आगमने भवेन्मूर्खः कृपणो धनवान् भवेत् ।८।
भोजने भक्षको मांसलुब्धो महावपुर्बली ॥९॥
नृत्यलिप्सौ सुन्दरो वाग्मी पण्डितस्य रक्षा-
धिपः ।१०।
उत्साही च महाभोगी कौतुके च दिवाकरे ॥११॥
दाता भोक्ता प्रियः पुत्रकलत्राणां न संशयः ।
लिङ्गे देहे करे चैव गुदे रोगी तथैव च ।
निद्रायाञ्च भवेद्रागी क्रोधनो रक्तनेत्रकः ॥१२॥
इति रवेस्तुङ्गातुङ्गे बलाबले वा बोध्यम् ॥*॥
"शयने च विधौ क्रोधी दरिद्रो बहुलम्पटः ।१।
उपवेशे महारोगी धनवांश्च भवेन्नरः ॥ २ ॥
नेत्रपाणौ नेत्ररोगी श्लीपदी बहुभाषकः ।
क्रूरः खलोऽतिशूरश्च जायते च विधौ तदा ॥३॥
प्रकाशने निशानाथ धनवांश्च भवेन्नरः ।
दयी बुद्धिमान् दाता च परदारेषु लम्पटः ॥४॥
अरोगी वित्तदा चैव क्रूरकर्म्मा धनान्वितः ।
शिरोरोगी दन्तशूली जायते गमने विधौ ॥५॥
नानामतिर्म्महाक्रोधी सम्पदी च भवेन्नरः ।
गमनेच्छुर्विधौ जातो धनहीनो भवेत्तदा ॥६॥
दाता च धार्म्मिकश्चैव राजपात्रो भवेत् सदा ।
सभायाञ्च विधौ नित्यं जायते पुरुषोत्तमः ॥७॥
नित्यक्रोधी महादुःखी भवेन्नागमने विधौ ।८।
भोजने च भवेल्लुब्धो भक्षकश्च महातुरः ॥९॥
यो जातो नृत्यलिप्सायां गुणवान् धार्म्मिको
भवेत् ।
बहुपात्रो धनी दाता जायते नात्र संशयः ॥१ ॥
कौतुके च भवेद्रोगी नानाविद्यासु तत्परः ।
उत्साही च महाक्रोधी जायते च सुनिश्चि-
तम् ॥११॥
निद्रायां हृद्रोगी स्यात् क्षयमायच्छान्वितः ।
पुत्रशोकमहादुःखी नित्यं भ्रमति मेदिनीम्॥१२
इति चन्द्रस्य ॥ * ॥
शयने च कुजे जातो लक्ष्मीबहुकुरङ्गकः ।
व्रणक्रोधी महादद्रुः कृपणो जायते नरः ॥१॥
उपवेशे यदा भौमे जायते च नराधमः ।
धनवान् क्रूरकर्म्मा च निष्ठुरो जातिवर्ज्जितः ॥२॥
नेत्रपाणौ च यो जातः अग्निरोगी भवेन्नरः ।
पुत्रदारधनैर्युक्तो दारिद्र्येणैव दह्यते ॥ ३ ॥
प्रकाशने कुजे जातो धनवान् पण्डितः सुधीः ।
नारी च म्रियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥४॥
गमने च यदा जातः प्रवासी नित्यदुःखितः ।
शरीरे च भवेद्रोगः कण्ड्वादिकुष्ठदद्रुकः ॥५॥
प्रवासी गमनेच्छायां गुदरोगी भवेच्च सः ।
धनहीनः कुकर्म्मा च जायते चितिनस्य च ॥६
सभायाञ्च यदा जातो धार्म्मिको बहुसम्पदः ।
गुणवांश्च महादाता शिरोरोगी भवेद्ध्रुवम्॥७
कुजस्यागमने नित्यं खञ्जो भवति नान्यथा ।
कर्णरोगी पित्तशूली जायते च नराधमः ॥८॥
भोजने भूमिजस्यापि यो जातो मांसलुब्धकः ।
दुष्टकायो महाक्रोधी निष्ठोत्साही धना-
न्वितः ॥ ९ ॥
कुजस्य नृत्यलिप्सायां यो जातो धनवान् भवेत्।
दाता भोक्ता सदा मानी राजपात्रो भवेच्च
सः ॥ १ ॥
कौतुके चितिजस्यापि जातो भवति पण्डितः ।
नानाधनेन संयुक्तो बहुपुत्रो द्विभार्य्यकः ॥११॥
निद्रायां भूमिपुत्रस्य यो जातो मूर्ख एव सः ।
कलही बान्धवैः सार्द्धं शोकक्लेशसमन्वितः॥१२
इति मङ्गलस्य ॥
"बुधस्य शयने जातो धनवान् दुःखितः सदा ।
अङ्गच्छेदी भवेद्वापि खञ्जो भवति नान्यथा ॥१॥
उपवेशे च यो जातः प्रवासी जायते ध्रुवम् ।
कवितासुखशीयुक्तो गौरवर्णो महाशयः ॥२॥
नेत्रपाणौ च यो जातः श्लीपदादिरुजान्वितः ।
चक्षूरोगी विशेषात् स्यात् पुत्रनाशी भवेद्-
ध्रुवम् ॥ ३ ॥
प्रकाशने भवेज्जातो राजमान्यो धनान्वितः ।
नानाधनेन संयुक्तो जायते वेदपारगः ॥ ३ ॥
गमने यो नरो जातः प्रवासी नित्यदुःखितः
शरीरे चक्षमाप्नोति नित्यं स्थो भवेच्च सः ॥५॥
यो जातो गमनेच्छायां लम्पटो दुष्टचित्तकः ।
कोपशो दुष्टभार्य्यश्च नाहको बहुभाषकः ॥६॥

सभायाञ्च बुधे जातो मूर्खो भवति पण्डित ।
धनवान् धार्म्मिकश्चैव चिररोगी भवेत्तु स ॥७॥
क्रूर खलो हतमूर्खे पापशीलो भवेन्नर ।
बुधस्यागमने नित्य जायते च नराधम ॥८॥
भोजने च भवेन सौख्य धनहीनो भवेन्नर ।
परद्वेषी प्रवासी च शोकगात्रव्यथान्वित ॥९॥
यो जातो नृत्यलिप्सायां धनवान् पण्डित कवि ।
उत्साही च महाहृष्टो भुनक्ति सुख
मद्भुतम् ॥ १० ॥
कौतुके च यदा जातो भवेत सर्व्वजनप्रिय ।
अर्शोरोगी दद्रुयुक्तो धनवानल्पशुक्रक ॥११॥
निद्रायाञ्च यदा जात सर्व्वदु खैकपात्रताम् ।
नानाक्लेशमवाप्नोति रोगशोकयमव्ययम् ॥१२॥"
इति बुधस्य ॥ * ॥
"धनवान् लम्पट शूराम स्थलो शयनान्वित ।
जीवस्य शयने जातो मानवो नात्र सशय ॥१॥
उपवेशे गुरोर्जातो बहुभाषी च रोगवान् ।
पशुघाती महाशिल्पी श्लीपदी रोगसयुत ॥२॥
नेत्रपाणौ गुरोर्जात काशरोगी धनी भवेत् ।
चनादिस्वरयो नित्य जायते नात्र सशय ॥३॥
गुरौ प्रकाशे धनवान् लिङ्गगुह्ये रुजान्वित ।
दम्भी लम्पटपापी च श्यामवर्णो रुजान्वित ॥४॥
सर्पभीतो गूढकर्म्मा साहसी गमनोन्मुखे ।
परवित्तेन धनवान् पुमान् भवति वाक्पतौ ॥५॥
गुरोश्च गमनेच्छायां जातो भवति मानव ।
शूरो धनी प्रवासी च सेवाकर्म्मणि तत्पर ॥६॥
वक्ता दाता च धनवान् राजसेवान्वितो नर ।
शूलरोगी भवेन्नित्य सभायां वाक्पतौ स्थिते ॥७॥
धार्म्मिकस्तीर्थविख्यातो धनी चागमने गुरौ ।
परदारेषु सलुब्धो जायते नात्र सशय ॥८॥
भोजने बहुसौख्याढ्यो मांसलुब्धो महासुर ।
कामुक प्रियवाक्यश्च जायते नात्र सशय ॥९॥
नृत्यलिप्से शठो वाग्मी धनवान् सात्त्विकस्तथा ।
महदैश्वर्य्यसयुक्तो जीवस्य च भवेन्नर ॥१० ॥
कौतुके च गुरोर्जातो धनवान् धार्म्मिक सदा ।
कृषीतसाही महतवज्ञो भुनक्ति सुखमद्-
भुतम् ॥ ११ ॥
निद्रायाञ्चैव यो जातश्चक्षूरोगी भवेच्च स ।
कृपणो बहुभाषी च दु खितो भ्रमते
महीम् ॥ १२ ॥"
इति गुरो ॥ * ॥
"शुक्रस्य शयने जातो लम्पटो बहुभाषक ।
दन्तरोगी महाक्रोधी नीचो भवति निश्चय ॥१॥
उपवेशे तथा जातो बलवान् दाम्भिक सदा ।
नित्यप्रवासी रोगी च जायते नीचसस्थिते ॥२॥
नेत्रपाणौ भृगोर्दु खी रोगशोकसमन्वित ।
धनहीनो महारोगी मानव स्यान्न सशय ॥३॥
भृगौ प्रकाशने जातो विद्याधनसमन्वित ।
ज्ञाता च धार्म्मिकश्चैव कीर्त्तिमान् जायते नर ॥४॥
शुक्रस्य गमन जात पादमूले रुजान्वित ।
नित्योत्साही महाशिल्पी भवेत्तीर्थगतो
रत ॥५॥
गमनेच्छौ यदा जातो भ्रातृनाशो भवेद्ध्रुवम् ।
माता च म्रियते तस्य शैशवे व्याधिसयुत ॥६॥
सभायाञ्च भृगोर्जातो राजपाश्र्वो महाधनी ।
कुलशीलो महादक्ष केवल शूलरोगवान् ॥७॥
भृगोरागमने जातो दु खितो बहुलम्पट ।
दद्रुरोगी पुत्रशोकी जायते च नराधम ॥८॥
शुक्रस्य भोजने जातो बलवान् दाम्भिक सदा ।
महाधनी भवेन्नित्य वाणिज्येन विशेषत ॥९॥
यो जातो नृत्यलिप्सायां स वाग्मी जायते ध्रुवम् ।
पाण्डित्य कविता चैव वर्द्धते च दिने दिने ॥
यदि चैव भवेन्नीचे मूर्खो भवति निश्चितम् ।
तुङ्गस्थाने विशेषेण राजपाश्र्वो महाधनी ॥
कामुको बहुकान्तश्च परयोषितप्रिय सदा ।
श्यामवर्णस्तथा मानी याज्ञिको बहुभा
षक ॥१० ॥
शुक्रस्य कौतुके जातो [illegible]ान् सात्त्विक सदा ।
महाहृष्टो महावन्धु कौतुकी च भवेत सदा ॥
[illegible]हुपुत्रकलत्रश्च नानासुखसमन्वित ।
नीचे तद्विपरीत स्यात दु खशोकसम
न्वित ॥ ११ ॥
निद्रायाञ्च भृगोर्जातो भवेद्रोगी स निश्चितम् ।
नित्यक्लेशी महादु खी जायते नात्र सशय ॥
जायायाञ्च सुतस्थाने यदि निद्रा भृगोर्भवेत् ।
तदा सर्व्वविनाश स्याद्विष्णुना परिकी-
र्त्तित ॥१२॥"
इति शुक्रस्य ॥ * ॥
"शयने च शनेर्जातो लम्पटो बहुभाषक ।
गुह्यस्थाने भवेद्रोगी कोयद्दृष्टिश्च जायते ॥
लग्नात सप्तमे चैव शयनस्य शनैश्चर ।
तदा नित्यप्रवासी स्याच्छत्रुक्षयी भवेच्च स ॥१॥
उपवेशे यदा जात श्लीपदी दद्रुसयुत ।
धनहीनो भवेत्तस्य पीडा भवति नित्यश ॥२॥
नेत्रपाणौ यदा जातो मूर्खो भवति पण्डित ।
धनवान् धार्म्मिकश्चैव द्विभार्य्यो बहुभाषक ॥३॥
प्रकाशने च यो जातो राजपाश्र्वो भवेच्च स ।
नानागुणेन गुणवान् धार्म्मिक पण्डित शुचि ॥"
मतान्तरे ।
जायास्थाने च लग्ने च प्रकाशने यदा शनि ।
तदा सर्व्वविनाश स्याज्जातिध्वसो भवेद्
ध्रुवम् ॥ ४ ॥
गमने च यदा जात पादमूले रुजान्वित ।
तीर्थे च गतिमाश्रित्य पुत्रदारैर्विवर्ज्जित ॥५॥
यो जातो गमनेच्छायां श्लीपदी रोगसयुत ।
दन्ताघाती महाक्रोधी कृपण परनिन्दक ॥६॥
सभायाञ्च शनेर्जात पुत्रदारधनैर्युत ।
सर्व्वत्र लभते वित्त नानारत्नसमन्वितम् ॥७॥
आगमने यदा जातो महाक्रोधी रुजान्वित ।
सपादिभिश्च सदृष्टो भ्रातृनाशी भवेद्ध्रुवम् ॥८॥
भोजने चैव यो जातो मन्दाग्निश्च महानपि ।
अर्शोरोगी तथा शूली चक्षूरोगी भवेच्च स ॥९॥
यो जातो नृत्यलिप्सायां नर्त्तको बहुभाषक ।
जीवतो दु खितश्चैव प्रवासी परसेवक ॥१० ॥
कौतुके च शनेर्जातो राजपुत्रो महाशय ।
दाता भोक्ता महादक्षो धार्म्मिक पण्डित
शुचि ॥ ११ ॥
निद्रायाञ्च शनेर्जातो धनवान् पण्डित शुचि ।
चक्षूरोगी पित्तशूली द्विभार्य्यो बहुपुत्रक ॥
विशेषतश्च धर्म्मस्थे कर्म्मस्थे च कदाचन ।
यदि दैवाङ्भवेन्निद्रा नाशो भवति निश्चितम् ॥
कर्म्मनाशो धर्म्मनाश क्षुधार्त्तो दु खित सदा ।
नित्यप्रवासी रोगी च कार्य्यनाश पदे पदे ॥
स्वभिन्नगेहे षष्ठे वा केन्द्रे वा स्वगृहे पुन ।
तदा सर्व्व विचार्य्यञ्च वैपरीत्येन चिन्तनम ॥
जायायाञ्च सुतस्थाने यदि निद्रा भवेत् पुन ।
तदा सर्व्व शुभ विद्याद्विष्णुना परि-
कीर्त्तितम् ॥ १२ ॥
इति शने ॥*॥
शयने च यदा राहोर्जन्म यस्य भवेत पुन ।
तस्य क्लेशो महादु ख जायते च न सशय ॥१॥
उपवेशे च यो जात श्लीपदी रोगसयुत ।
बहुहानिर्नरेन्द्रस्य पीडा भवति नित्यश ॥२॥
नेत्रपाणौ यदा जातश्चक्षूरोगी भवेद्ध्रुवम् ।
सर्पाघातो महाभीतिर्द्विभार्य्यो बहुभाषक ॥३॥
प्रकाशने च यो जातो धनवान धार्म्मिक पुन ।
नित्यप्रवासी चोत्साही सात्त्विको धार्म्मिक
शुचि ॥ ४ ॥
गमने चैव यो जातो नानारोगैर्धनक्षय ।
दन्ताघाती महाक्रोधी पिशुन परनिन्दक ॥५॥
यो जातो गमनेच्छायां बहुपुत्रो महाधन ।
पण्डितो गुणवान् दाता जायते च नरोत्तम ॥६॥
सभायाञ्च यदा जात कृपणो धनसयुत ।
नानागुणेन गुणवान् धार्म्मिक पण्डित
शुचि ॥ ७ ॥
आगमने च यो जातो लम्पटो बहुभाषक ।
सुहृद्बन्धुविनाश स्यान्नानाक्लेशश्च जायते ॥८॥
भोजने च महादुष्टो मन्दाग्निश्च रुजान्वित ।
कृपण कलहाढ्यश्च दु खितो नित्यसेवक ॥९॥
यो जातो नृत्यलिप्सायां खञ्जो भवति नान्यथा ।
पुत्रनाशो भवेत्तस्य जायानाशो भवेद्ध्रुवम् ॥१० ॥
कौतुके च यदा जातो गुणै सर्व्वै समन्वित ।
नानाधनेन धनवान् राजसेवासु तत्पर ॥
यदि दैवाद्भवेत्तुङ्गी स्वगृही वा कदाचन ।
तदा सर्व्वं वैपरीत्य जायते च न सशय ॥११॥
यो जातो राहुनिद्रायां दु खित सर्व्वतस्तथा ।
नानास्थाने गतो वापि धनपुत्रविवर्ज्जित ॥
जायायाञ्च सुतस्थाने यदि निद्रा विधुन्तुद ।
तदा सर्व्व वैपरीत्य शतजायासमन्वित ॥१२॥
नानाशास्त्र समालोक्य क्रियते ग्रन्थसग्रह ।
बलाबलविचारेण युक्त्या सञ्चिन्तयेद्बुध ॥"
इति ग्रहाणा शयनादिद्वादशभावविवेक
समाप्त ॥ इति जातरत्न कोष्ठीप्रदीपश्च ॥ ।
अथ तन्वादिद्वादशभावा ।
ते च नराणां जन्मलग्नावधिकद्वादशस्थानानि ।
यथा —

"सामर्थ्यं तनु कल्पते समुदये वित्तं कुटुम्बं ततो
विक्रान्तिं सहजं तृतीयभवने योधस्य सञ्चिन्तयेत्।
बन्धुं वाहसुखालयानपि ततो धीमन्त्रपुत्त्रांस्तत
षष्ठेऽथ क्षतविद्विषौ मदगृहे कामं स्त्रियं वर्त्म च॥
रन्ध्रायुर्न्तयोऽष्टमे गुरुतपो भाग्यानि चिन्त्यन्ततो
मानाज्ञास्पदकर्म्मणां दशमके कुर्य्यात्ततश्चिन्तनम्।
प्राप्तुं प्राप्यमथ चिन्तयेद्भवगृहे व्ययपे तु मन्त्रिव्ययौ
सौम्यस्वामियुतौ च योरव्ययपयस्तेषां यतिस्तन्यथा॥
इति द्वादशभावविवेकः॥
अरातिव्ययो षष्ठे चाष्टमे मृत्युरन्त्ययो।
व्ययस्य द्वादशस्थाने वैपरीत्येन चिन्तनम्॥"
अरात्यादिभावापवादः॥
अथ तन्वादिद्वादशभावस्थग्रहफलम्।
"लग्ने सूर्य्येऽक्षिरोगी शशिनि बलयुतो रूपवान् वित्तयुक्तो
भौमे वक्रः सुवाग्मी शशधरतनये सर्व्वशास्त्रार्थवेत्ता।
जीवे दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे मत्तवेशः
शौरौ वक्रतिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो धर्म्महीनः॥१॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततमदयुतो रात्रिनाथे धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी कृषिसुतधनवान् सोमपुत्त्रे प्रधानः।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः कौलिकेन्द्र
शौरौ दीनोऽतिनिन्द्यस्तमसि च नियतं चौरिकावित्तिजीवी॥२॥
भ्रातर्य्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं चाढ्यकः रात्रिनाथे
हिंस्रो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिकावृत्तिजीवी।
सौम्ये बन्धुस्य हन्ता भवति सुरगुरौ कामदेवस्वरूपः
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भ्रातृहन्ता धनाढ्यः॥३॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिहृतः शीतगौ जाडरोगी
भौमे कुग्रामवासी भवति शशिसुते भ्रातृपुत्त्रान्वितोऽपि।
जीवे रत्नोपभोगी त्रिदशरिपुगुरौ सर्व्वसौख्याधिकारी
शौरौ गेहे निवासी भवति शशिरिपौ मन्दकर्म्मा कुचेलः॥४॥
पुत्त्रस्थेऽर्के नरोऽसौ प्रथमसुतहतः चित्तराशौ सुपुत्त्रः
भौमे सर्व्वाधिकारी भवति शशिजे पुत्त्रशोकाकुलोऽसौ।
सौम्ये सुस्थः सुदेहः प्रचुरधनयुतो देवपूज्ये सुपुत्त्रः
कन्यायुक्तो हि शुक्रे रविजदनुजयोः पुत्त्रपौत्त्रैर्विहीनः॥५॥
षष्ठेऽर्के शत्रुहन्ता रिपुगणरहितः क्षीणचन्द्रे गतायुः
पूर्णे शत्रुं च हन्याद्भवति धरणिजे क्षीणदेहोऽतिदीनः।
सौम्ये शास्त्रार्थयुक्तस्त्रिदशपतिगुरौ राज्यसौख्योपभोगी
दैत्याचार्य्येऽतिरोगी रविजदनुजयोः पापसङ्गनिवृद्धः खलः॥६॥
पत्नीगेऽर्के च जायापतिरतिविसुखी शीतरश्मौ सुपुत्त्रः
सुखी भूयान्नरोऽसौ भवति धरणिजे हीनभार्य्यश्च नूनम्।
सौम्ये सुस्थः सुदेहस्त्रिदशपतिगुरौ शास्त्रवेत्ता शतायुः
शुक्रे पुत्त्रप्रमोदी रविजदनुजयोर्हीनभाग्यश्च नूनम्॥७॥
मृत्यौ चार्के सरत्नुर्भवति च नियतं शीतरश्मौ गतायुः
भूमे पुत्त्रे सुरोगी शशधरतनये शूलरोगी विकर्म्मा।
जीवे तीर्थे च मृत्युर्भवति भृगुसुते धार्म्मिकस्तीर्थगोऽसौ
शौरौ शूली गतायुर्भवति विधुरिपौ वेदसक्तो गतायुः॥८॥
धर्म्मे चार्के नरोऽसौ विविधधनयुतः शीतगौ पुण्यकर्म्मा
लक्ष्मीवान् पुण्यचेता भवति धरणिजे देवविप्रापहारी।
सौम्ये धर्म्मः सुशीलस्त्रिदशपतिगुरौ राजतुल्यः सुकर्म्मा
शुक्रे तीर्थानुरागी रविजदनुजयोः पापशीलः सुदुःखी॥९॥
कर्म्मण्यर्के प्रतापी प्रचुरधनयुतः शीतगौ क्रोधवृद्धिः
सोमे क्लेशान्वितोऽसौ विविधधनयुतो भूमिजे बन्धुहीनः।
नित्योत्साही च सौम्ये प्रचुरधनयुतो देवपूज्येऽभिमानी
दिव्यस्त्रीशोऽपि शुक्रे नृपतिसमधनः सौरिदैत्ये सुखी च॥१०॥
आये चार्के नरोऽसौ पितृधनसहितः शीतगौ चारुशीलो
भौमे नित्यं स रोगी शशधरतनये सर्व्वदा क्रोधयुक्तः।
जीवे श्रीमान् प्रदाता करितुरगपतिर्भार्गवे शास्त्रवित्त्रः
छत्री रत्नादियुक्तो रविजदनुजयोः क्रूरकर्म्मा कुचेलः॥११॥
अर्के सस्थे व्ययेऽसौ पुरधनरहितः सन्त्ररोगी सुदुःखी
सोमे खेदान्वितोऽसौ भवति धरणिजे व्रतरक्तो विशुद्धिः।
सौम्ये धर्म्माधिकारी दिनकररहिते देवपूज्येऽभिमानी
शुक्रे शास्त्रानुरागी रविजदनुजयोः क्रूरकर्म्मा कुचेलः॥१२॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥*॥

स्त्रीणां यौवनकाले स्वभावजाष्टाविंशत्यलङ्कारान्तर्गताङ्गजप्रथमालङ्कारः। यथा,—
"यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः॥'
तत्र भावः।
"निर्व्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया॥"
जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो भावः। यथा,—
"स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः।
सैवेयमबला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते॥"
इति साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदः॥*॥
भावस्य लक्षणान्तरं यथा,—
"शरीरेन्द्रियवर्गस्य विकाराणां विधायकाः।
भावा विभावजनिताश्चित्तवृत्तय ईरिताः॥
पुराणे नाट्यशास्त्रे च द्वयोस्तु रतिभावयोः।
समानार्थतया चात्र द्वयमेकेन लक्ष्यते॥' *॥
पूर्व्वोक्तमानसविकाररूपभावस्य विवरणं यथा
रजःसत्त्वतमोमयान्तःकरणविकारो भावः। चित्तवृत्तिविशेषो भावः इत्यन्ये। अतएव मनोविकारो रत्यादिर्भाव उक्तः। भावयति जनयति रसान् भावः अन्। तथा च भरतः।
"नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान्।
यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाटकोक्तिषु॥"
भावाश्च त्रिविधाः स्थायिनो व्यभिचारिणः सात्त्विकाश्च। तत्र स्थायिनो यथा,—
"रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयन्तथा।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः॥
व्यभिचारिणो यथा,—
"निर्व्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः।
आलस्यञ्चैव दैन्यञ्च चिन्ता मोहो धृतिः स्मृतिः॥
व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा।
गर्व्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च॥
स्वप्नो विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः प्रयान्ति रसवस्थितम्॥"
सात्त्विका यथा,—
"स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः।
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मता इति॥
रत्यादयः स्थायिनोऽष्टौ निर्व्वेदाद्या व्यभिचारिणस्त्रयस्त्रिंशत् स्वेदादयः सात्त्विका अष्टौ चेति ऊनपञ्चाशद्भावाः पञ्चाशद्भावा इत्यन्ये।' इत्यमरटीकायां भरतः॥

(प्रधानव्यभिचार्यादिप्रभृतयो भावशब्देनोच्यन्ते । यदुक्तं साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।
"सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।
उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥")
भगवद्भाव यथा,—
"शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसूर्य्यांशुसाम्यभाक् ।
रुचिभिश्चित्तमासृण्यकृदसौ भाव उच्यते ॥"
इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

भावक, पुं, (भाव एव स्वार्थे कन् ।) भावः मानसो विकारः । इति हलायुधः ॥ (भवतीति । भू + कर्त्तरि ण्वुल् ।) सत्ताश्रये, त्रि । इति सिद्धान्तसार ॥

भावत, त्रि, भवतः अयमिति । भवत् + अण् ।) भवदीय । शत्रन्तभवच्छब्दादण्प्रत्ययनिष्पन्न । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भावत्क, त्रि, (भवतामयमिति । भवत + "भवतष्ठक्छसौ ।" ४ । २ । ११५ । इति ठक ।) भवदीय । भवच्छब्दात् ठकप्रत्ययनिष्पन्न । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा भट्टिः पञ्चमसर्गे ।
"भावत्क इदवतस्त्वेतद्रक्षाक्षपि सुजीवितम् ॥"

भावन, क्ली, (भू + णिच् + ल्युट् ।) ध्यानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भालना इति भाषा ॥ (भावे ल्युट् ।) भावना । इति मेदिनी । ने, १ १ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
'सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् ॥'
भावयतीति । भू + णिच + ल्यु । उत्पादके, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २२४ । ४५ ।
"इत्युक्तैव च स राजानं शङ्करो लोकभावनः ।
उवाच परमप्रीत श्वेतकिं नृपसत्तमम् ॥")

भावना, स्त्री, क्ली (भू + णिच + युच् ।) ध्यानम् ।
(यथा गीतायाम् । २ । ६६ ।
"नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥')
पर्य्यालोचनम् । अधिवासनम् । इति मेदिनी । ने १ १ ॥ त्रिविधा भावना यथा,—
"त्रिविधा भावना विप्र । विश्वमेतन्निबोध मे ।
ब्रह्माख्या कर्म्मसञ्ज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका ॥
ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्म्मभावात्मिकापरा ।
उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥
सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।
कर्म्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः ॥
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्म्मात्मिका द्विधा ।
बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥'
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥
त्रिविधभावनाश्रयजीवात्मकत्वात्तदुपचारेण त्रिविधा भावनेत्युच्यते । एतद्धि हरेः स्थूलरूपम् । अत परब्रह्मप्राप्त्युपायत्वात् तत्र प्रथमं मनः सन्धार्य्यमिति भावः । भावना नाम ज्ञानविशेषजा वासना । तां त्रिविधामपि सञ्ज्ञाभादिशति ब्रह्माख्येति । तामेव विषयभेदेन विविनक्ति ब्रह्मभावनात्मिकेति । भाव भावना भावो वस्तु तद्विषया भावना त्रिविधा । तत्र वयं ब्रह्मैव भावयामः । वयं कर्म्मैव कुर्म्मः । वयमुभयमिदमनुसन्दध्मः इत्येवं त्रिविधा भावना । भावनायुक्तान् जीवानुदाहरति सनन्दनादय इति द्वाभ्याम् । इति तट्टीका ॥

भावबोधक, पुं, (भावस्य रत्यादेर्बोधकः अनुभावकः ।) अनुभावः । इत्यमरः । २ । ७ । २१ ॥ भावस्य रत्यादेर्बोधकः सूचको गुणक्रियादिरनुभावः । अनुभाव्यते प्रतीतियोग्यतां नीयते रत्यादिरनेनेति अनुभावः घञ् । तत्र रतेरनुभावा लोचनचातुर्य्यभ्रूक्षेपादयः । हासस्य च कपोलाकुञ्चननासोत्फुल्लनादयोऽनुभावा एवं अन्यत्राप्यूह्यम् । किंवा भावाननुभावयतीति अनुः अनुभावो मुखरागादि । इति तट्टीकायां भरतः ॥

भाववृत्त, पुं, (भावः सत्ता वृत्तः प्रवृत्तोऽस्मादिति । यद्वा, भावः सृष्टिः तत्र वृत्तः प्रवृत्तः ।) ब्रह्मा । इति सन्ध्यावाख्यायां स्मृतिः ॥

भावाट, पुं, (भावं भावेन वाटतीति । अट + अण् अच् वा ।) भावकः । साधुः । निवेशः । कामुकः । नटः । इति मेदिनी । टे, ५२ ॥

भावानुगा, स्त्री (भावं मूर्त्तपदार्थमनुगच्छतीति । अनु + गम् + ड । टाप् ।) छाया । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भक्त्यादिना अनुगते, त्रि ॥)

भावालीना, स्त्री, (भावेषु मूर्त्तपदार्थेषु आलीना ।) छाया । इति राजनिर्घण्टः ॥

भावित, त्रि, (भाव्यते स्मेति । भू + णिच + क्त ।) वासितः । प्राप्तः । इति मेदिनी । ते, १४ ॥ विशोधितः । (यथा, महाभारते । १३ । १६ । ३८ ।
"ये येन प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगेन भाविता ।
तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्वेष हृच्छयः ॥")
चिन्तितः । मिश्रितः । भू क शुद्धिचिन्तयोर्मिश्रणे च इत्यस्मात् चुरन्तात् क्तप्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् ॥ (समर्पितः । यथा, महाभारते । ९ । ५ । ३२ ।
"एतत् सञ्चितं ब्रह्मस्तपश्चर्य्यचिकित्सितम् ।
यदीश्वरे भगवति । कर्म्म ब्रह्मणि भावितम् ॥"
"भगवति भावितं समर्पितम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ सिक्ताः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ९ अध्याये ।
"भल्लातकान् वासयेत्तु घोरे प्राडन्तक
भावितम् ॥")

भावित्रं, क्ली, (भवतीति । भू + "भूवादिगृभ्यो णित्रन् ।" उणा ४ । १७ । इति णित्रन् ।) त्रैलोक्यम् । स्वर्गमर्त्त्यपातालम् । इत्युणादिकोषः ॥

भाविनी, स्त्री स्त्रीविशेषः । इत्यमरः ॥ भावः शृङ्गारचेष्टाविशेषो विद्यतेऽस्या भाविनी । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ११७ । ३६ ।
"सा हि तस्याभवज्ज्येष्ठा पत्नी शक्रस्य भाविनी ।
पतिव्रता गुणोपेता रूपशीलगुणान्विता ॥")
स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्कन्दस्य मातृगणानामन्यतमा । यथा महाभारते । ९ । ४६ । ११ ।
"भूतवक्त्रा प्रतानन्दा भगनन्दा च भाविनी ।
वपुष्मती चन्द्रशीता भद्रकाली च भारत । ॥")
वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी च ॥

भावी, [न्] त्रि, (भविष्यतीति । भू + "गुवश्च ।" उणा० ४ । ८ । इति इनि । स च णिद्भवति ।) भविष्यत्कालादि । वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिक । यथा —
"वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सव ॥"
इति कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदमधिकृत्य बलिं प्रति भगवद्वाक्यम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भावुक, क्ली, (भवतीति । भू + "लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।) मङ्गलम् । (यथा, प्रद्युम्नविजये १ अङ्के ।
"शक्र ! सर्व्वत्र कुशलमस्माकम् । अपि भावुकं व सुराणाम् ॥")
तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । २६ ॥

भावुक, पुं, (भू + उकञ् ।) नाट्योक्तौ भगिनीपतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

भावुक, त्रि, भवनाश्रयः । भवति यः । इति कर्त्तरि भूधातोर्णुकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ रसविशेषभावनाचतुरः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा —
"निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं
मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥"
इति श्रीभागवते । १ । १ । ३ ॥
लषपतिपत्प्रियान्धस्थूलसुभगाढ्यशब्दोपपदभूधातोरभूततद्भावार्थे कर्त्तरि वाच्ये खुकञ्-प्रत्ययेन तदाभावुक इत्यादयस्य निष्पन्ना ॥

भाव्य, क्ली, अवश्यभवितव्यम् । इति भूधातोरवश्यम्भावार्थे भावे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् । यथा । विप्रेण मुनिना भाव्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ प्रयोगदर्शनात् कर्त्तरि च तन्त्रि । यथा —
"सतस्य करणं नास्ति देवाधिष्ठितकर्म्मणः ।
भावीत्यवश्यं यद्भाव्यं तत्र ब्रह्माप्यबाधकः ॥"
इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥

भाष, क ऋ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म०-सक-सेट ।) ङ, भाषते । ऋ, अबीभषत अबभाषत् । इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

भाषण, क्ली, (भाष + भावे ल्युट् ।) कथनम् । यथा । "सलापो भाषणं मिथ ।" इत्यमरः ॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे । आर्हतदर्शने ।
"हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् ॥
आलोच्य भाषणेनापि भावयेत् सूनृतं व्रतम् ॥")

भाषा, स्त्री, (भाष्यते शास्त्रव्यवहारादिना प्रयुज्यते इति । भाष + "गुरोश्च हलः ।" ३ । ३ । १०२ । इत्यप्रत्ययः । टाप् ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥ वाक्यम् । वाग्देवता । तत्पर्य्यायः । ब्राह्मी २ भारती ३ गीः ४ वाक् ५ वाणी ६ सरस्वती ७ व्याहारः ८ उक्तिः ९ लपितम् १० भाषितम् ११ वचनम् १२ वचः

१३। इत्यमरः ।१।६।१॥ त्रयोदश वचने। पूर्व्वपक्ष वादाधिकृतायां देवतायाञ्च। इति तट्टीकायां भरतः॥ शास्त्रीयाष्टादशभाषा यथा। संस्कृतम् १ प्राकृता २ उदीची ३ महाराष्ट्री ४ मागधी ५ मिश्रार्द्धमागधी ६ शकाभीरी ७ अवन्ती ८ द्राविडी ९ ओड्रीया १० पाश्चात्या ११ प्राच्या १२ वाह्लीका १३ रन्तिका १४ दाक्षिणात्या १५ पैशाची १६ आवन्ती १७ शौरसेनी १८। एतासां लक्षणोदाहरणानि प्राकृतलङ्केश्वर व्याकरणे द्रष्टव्यानि॥

अथ भाषाविभागः।

"पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम्।
शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम्॥
आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत्।
अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारि-
णाम्॥
चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनाञ्चार्द्धमागधी।
प्राच्या विदूषकादीनां धूर्त्तानां स्यादवन्तिका॥
योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यताम्।
शकाराणां शकादीनां शाकारीं संप्रयोजयेत्॥
वाह्लीकभाषा दिव्यानां द्राविडी द्रविडादिषु।
आभीरेषु तथाभीरी चाण्डाली पुक्कसादिषु॥
आभीरी शावरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु।
तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाच-
वाक्।
चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका॥
बालानां षण्ढकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम्।
उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं
क्वचित्॥
ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपद्रुतस्य च।
भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं संप्रयोजयेत्॥
संस्कृतं संप्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च।
देवीमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितम्॥
यद्देशो नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितम्।
कार्य्यतश्चोत्तमादीनां कार्य्यो भाषाविपर्य्ययः॥
योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा।
वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतञ्चान्तरान्तरा॥
एषामुदाहरणान्याकारेषु बोद्धव्यानि। भाषा-
लक्षणानि भाषार्णवे। इति साहित्यदर्पणे ६
परिच्छेदः॥

अथ भाषापादः।

तत्र भाषास्वरूपमाह तु कात्यायनबृहस्पती।
"प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्।
निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः॥
स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः॥"
यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ब्बवादिना।
दद्यात्तत्पक्षसम्बद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्॥
प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक्। तस्या दोषैः परस्परविरुद्धार्थपदादिभिर्युक्तं साध्यं साधना र्हाभिमतं पक्षं विदुः। अन्यथा प्रतिज्ञादोषैव साध्यदोषः स्यात्। अतएवोक्तम्।

"वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता।
असङ्कीर्णेन वक्तव्यं व्यवहारेषु वादिभिः॥"
वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्ब्बोक्ते। नारदेनापि।
"सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता।
तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत्॥"
उत्तरो विजयी। यद्यप्यन्यत्र साध्यं तद्विशिष्टधर्म्माधर्म्मौ पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक्प्रतार्य्यत्वादिधर्म्मविशेषविशिष्टतया धर्म्मिणोऽप्यसन्दिग्धत्वेनैव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोरभेदाभिधानम्। उपसंहारे च एवंविधः पक्ष इति। मिताक्षरायान्तु। भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इति नामान्तरमित्युक्तम्। भाषाप्रसङ्गात् भाषास्वरूपप्रपञ्चमाह। स्वल्पाक्षर इति। निराकुलः पौर्व्वापर्य्यविपर्य्यासादिशून्यः। तत्र।
"वृते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्म्मणि।
यानि पश्यन्त्युदासीना कर्त्तांस्तानि न पश्यति॥"
इति गृह्यसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोधयेत॥ *॥ तच्छोधनमाह बृहस्पतिः।
"न्यूनाधिकं पूर्ब्बपक्षं तावद्वादी विशोधयेत्।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ॥"
तल्लिखनप्रकारमाह व्यासः।
"पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्।
न्यूनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत्॥"
फलकं काष्ठादिपट्टकम्। कात्यायनः।
"पूर्ब्बपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽथ लेखयेत्।
पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रेऽभिलेखयेत्॥
शोधयेत् पूर्ब्बपक्षन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम्।
उत्तरेणावरुद्धस्य निवृत्तं शोधनं भवेत्॥
अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिनां वचः।
चौरवच्छासयेत्तन्तु धार्म्मिकः पृथिवीपतिः॥"
स्वभावोक्तमकृत्रिमम्। एतच्च स्वरविशेषादिना सुज्ञेयम्। अतएव याज्ञवल्क्यः।
"छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः।
भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः॥"
भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम्। नारदः।
"भूतं तत्त्वार्थसंबन्धं प्रमादाभिहितं छलम्।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्म्ममभिरक्षता॥
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साक्ष्यसाधु वा।
सर्व्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति॥
पशुस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते॥"
सर्व्वेष्वर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नार्थी इति। अत्रोदाहरणं पशुस्त्र्यादि। अर्थविवादपदत्वादन्युक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतार्थादप्यर्थाद्धीयत इति गम्यते। यथाहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताडित इति वदन् केवलं दण्ड्यः पराजीयते च। तत्त्वं मत्सन्निधौ धारयसि मत्तः क्रयत्वेन गृहीततावन्नकत्वादिति भाषाशरीरम्। एतच्च संस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथाबोधं वक्तव्यं लेख्यं वा। लक्षणामपि वादिप्रतिवादिनादभानात्। अतएवाध्यायनेऽपि तथोक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः।
देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः॥"
इति व्यवहारतत्त्वम्॥

भाषापरिच्छेदः, पुं, विश्वनाथन्यायपञ्चाननकृतन्यायपरिभाषाग्रन्थः। अस्य प्रथमाद्यश्लोकः।
"नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय।
तस्मै नमः कृष्णाय संसारमहीरुहस्य बीजाय॥"
तस्यायमन्त्यश्लोकः।
"सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते।
तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात्॥"
अस्य टीका सिद्धान्तमुक्तावली॥

भाषापादः पुं, (भाषायाः पादः।) चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गतप्रथमपादः। तस्य लक्षणं यथा —
"अथवत्कर्म्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम्।
साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च॥
प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम्।
संक्षिप्तं निखिलार्थञ्च देशकालाविरोधि च॥
वर्षर्त्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत्।
स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोयुतम्॥
साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च।
परात्मपूर्ब्बजानेकराजनामभिरङ्कितम्॥
क्षमालिङ्गात्मपीडावत्कथिताहर्त्तृदायकम्।
यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते॥"
इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः॥
अस्य विवरणं भाषाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

भाषित, क्ली, (भाष्यते इति। भाष + भावे क्तः।) वचनम्। इत्यमरः ।१।६।१॥ (यथा, मनौ ।८।२६।
"आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः॥"
भाष्यते स्मेति। भाष + कर्म्मणि क्तः।) कथिते त्रि॥ (यथा कामन्दकीये नीतिसारे ।५।२४।
"प्रविश्य चातुरामस्य चित्तं चित्तज्ञसम्मतः।
समयज्ञः ततपश्च साधु भाषेत भाषितम्॥")

भाष्यं क्ली, (भाष्यते विस्तरतया वर्ण्यते इति। भाष + ण्यत्।) चूर्णिः। इति स्वामी॥ सूत्रविवरणग्रन्थः। तस्य लक्षणम्।
"सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥"
इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ कर्म्मोक्तार्थप्रपञ्चकम्। इति हेमचन्द्रः॥ (भाष्यते अनेनेति। ण्यत्।) शब्दविशेषः। इति माघटीकायां मल्लिनाथः॥ (भाष् + ण्यत्।) कथनीये त्रि॥

भाष्यकारः, पुं, (भाष्यं चूर्णिं करोतीति। कृ + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) महाभाष्यकर्त्ता मुनिः। तत्पर्य्यायः। गोनर्दीयः २ पतञ्जलिः ३ चूर्णिकृत् ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥
"अहञ्च भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावुभौ।
नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः॥"
इति दुर्गसिंहः॥

भास ऋ ङ भासि। दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ऋ

अवीभसत अबभासत । ङ भासते । इति दुर्गादास ॥

भास स्त्री, (भासते इति । भास+“भ्राजभास विद्युतोजिर्पृजुग्रावस्तुव क्विप ।” ३ । २ । १७७ । इति क्विप ।) प्रभा । अस्य शब्दस्य प्रथमान्त रूपं भा । इत्यमर । १ । ४ । ३४ ॥ मयूख । इति मेदिनी । से ७ ॥ इच्छा । इति धरणि ॥

भास, पु, (भास्यते इति । भास+भावे घञ ।) दीप्ति । (यथा, महाभारते । ८ । ५८ । ३१ ।
“चन्द्रनक्षत्रभासैश्च वदनैश्चारुकुण्डलै ।”)
(भासन्ते गावोऽत्र । भास+आधारे घञ ।) गोष्ठम् । (भासते दीप्यते इति । भास+कर्त्तरि अच ।) कुक्कुट । गृध्र । इति विश्व । स्वनामख्यातपक्षिविशेष । तत्पर्याय । शकुन्त २ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ७० ।
‘कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभि कृतम् । अविज्ञात कुमाराणां लक्ष्यभूतमुपादिशत ॥”
पर्व्वतभेद । यथा महाभारते । १४ । ४३ । ४ ॥
‘हिमवान् पारियात्रश्च सह्यो विन्ध्यस्त्रिकूटवान् ।
श्वेतो नीलश्च भासश्च कोष्ठवांश्चैव पर्व्वत ॥”)
(स्त्रियां ङीष । प्राधाया कन्या । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४६ ।
“अनवद्यां मनु वशामसुरां मार्गणप्रियाम् । अनूपां सुभगां भासीमिति प्राधा व्यजायत ॥”)

भास, [स्,] स्त्री, (भास्+असुन् ।) दीप्ति । इति द्विरूपकोष ॥

भासन्त, पु, (भासते इति । भास+“दृभूवहि वसिभासीति ।” उणा ३ । १२८ । इति झच ।) सूर्य्य । चन्द्र । इत्युणादिकोष ॥ भासपक्षी ॥ इति मेदिनी । ते, १३६ ॥ नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्र ॥

भासन्त, त्रि, (भासते इति । भास+झच ।) सुन्दराकार । इति मेदिनी । ते १३६ ॥

भासन्ती, स्त्री, (भासन्त । गौरादित्वात् ङीष ।) नक्षत्रम् । इत्युणादिकोष ॥

भासु, पुं (भास+बाहुलकादुन् ।) सूर्य्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥

भासुर, क्ली, (भासते इति । भास+“भञ्जभासमिदो घुरच ।” ३ । २ । १६१ । इति घुरच ।) कुष्ठौषधम् । इति जटाधर ॥

भासुर, पुं, (भास+घुरच ।) स्फटिक । इति त्रिकाण्डशेष ॥ वीर । इति धरणि । कर्त्तरि घुरप्रत्ययनिष्पन्नत्वेन दीप्तियुक्ते, त्रि ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । ५ । ५ ।
“मणिमयूखचयांशुकभासुरा सुरवधूपरिभुक्तलतागृहा ॥”)

भासुरपुष्पा, स्त्री, (भासुराणि पुष्पाण्यस्या । टाप ।) वृश्चिकाली । इति राजनिर्घण्ट ॥

भास्कर, क्ली, (भा करोतीति । कृ+“दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादीति ।” ३ । २ । २१ । इति ट ।) सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

भास्कर, पु (भा करोतीति । कृ+“दिवा विभेति । ३ । २ । २१ । इति ट ।) सूर्य्य । (यथा, मनौ । २ । ४८ ।
“प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् । प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि ॥”)
अग्नि । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥ वीर । इति धरणि ॥ अर्कवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ भास्कराचार्य्य । स च सिद्धान्तशिरोमण्यादि ज्योतिर्ग्रन्थकर्त्ता ॥

भास्करप्रिय, पु, (भास्करस्य प्रिय ।) पद्मराग मणि । इति केचित् । चुणि इति भाषा ॥

भास्करेष्टा, स्त्री, (भास्करस्य इष्टा ।) आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥

भास्वर क्ली, (भासते इति । भास्+“स्थेश भासपिसकसो वरच । ३ । २ । १७५ । इति वरच ।) कुष्ठौषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भास्वर पु, (भासते इति । भास+“स्थेशभास पिसकसो वरच । ३ । २ । १७५ । इति वरच ।) दिनम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ सूर्य्य । इति केचित । दीप्तियुक्ते त्रि । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११ । ११ ।
“स डौण्डुभं परित्यज्य रूपं विप्रर्षभस्तदा । स्वं रूपं भास्वरं भूय प्रतिपेदे महायशा ॥”
सूर्य्यस्यानुचरविशेष । स च भगवता सूर्य्येण तारकासुरवधसाहाय्यार्थं स्कन्दाय दत्त । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ३ ।
“सुभ्राजो भास्वरश्चैव यौ तौ सूर्य्यानुयायिनौ । तौ सूर्य्य कार्त्तिकेयाय ददौ प्रीत प्रतापवान् ॥”)

भास्वान्, [त्] पु, (भास सन्त्यस्येति । भास+“तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप ।” ५ । २ । ९४ । इति मतुप । मस्य व ।) सूर्य्य । (यथा, मार्क्कण्डेयपुराणे । १ । १ । १६ ।
“यथा चाराधितो देवा योऽदित्या कश्यपेन च । आराधितेन चोक्ता यत् तेन देवेन भास्वता ॥”)
अर्कवृक्ष । इत्यमर ॥ दीप्ति । इति हेमचन्द्र ॥ वीर । इति मेदिनी ॥ दीप्तिविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । १ । २ ।
“य सर्व्वशैला परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥”
प्रकाशक । यथा, मनौ । १ । ७७ ।
“वायोरपि विकुर्व्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम् । ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ॥”
“भास्वत प्रकाशकम् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ॥)

भिक्ष, ङ लाभार्थलोभोक्तिक्लिशि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म० याचने द्विक० लाभे लोभोक्तौ च सक क्लिशि अक०-सेट ।) अर्थो याचनम् । लोभाद्युक्तिर्लोभोक्ति । ङ, भिक्षते भूमि नृपात् पण्डित । लभत इत्यर्थ । भिक्षते दातारं धनं भिक्षु । याचत इत्यर्थं । भिक्षते दातारं दीन । लोभाद्वदतीत्यर्थं । भिक्षते जन । क्लिश्यतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

भिक्षा स्त्री (भिक्ष याचनादौ+“गुरोश्च हल ।” ३ । ३ । १०३ । इति अ । ततष्टाप ।) लोभयाचनम् । चाओया इति मागा इति च भाषा । तत्पर्य्याय । याच्ञा २ अर्थना ३ अर्द्दना ४ । इत्यमर । ३ । २ । ६ ॥ प्रार्थनम् ५ याचना ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तदुक्तम् ।
“वाणिज्ये वसते लक्ष्मीस्तदर्द्धं कृषिकर्म्मणि । तदर्द्धं राजसेवायां भिक्षाया नैव नैव च ॥”)
सेवा । भृति । इति नानार्थे अमर ॥ भिक्षितवस्तु । इति मेदिनी ॥ (सा च ग्रासप्रमाणा । ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षेति शातातप वचनात ॥ यथा, मनु । ३ । ९४ ।
“सत्कृतेद्भिक्षवेऽस्मिन्नतिथि पूर्ब्बमाशयेत् । भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे ॥”)
उपनीतस्य भिक्षाविधिर्यथा,—
“भिक्षामाहृत्य शिष्टानां गृहेभ्य प्रयतोऽन्वहम् ।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयाद्वाग्यतस्तदनुज्ञया ॥
भवत्पूर्ब्बं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तम ।
भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥
मातरं वा स्वसारं वा मातुर्व्वा भगिनीं निजाम् ।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥
सजातीयगृहेष्वेव सार्व्ववर्णिकमेव वा ।
भैक्षस्याचरणं प्रोक्तं पतितादिविवर्जितम् ॥
वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्म्मसु ।
ब्रह्मचार्य्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्य प्रयतोऽन्वहम् ॥
गुरो कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्ब्बं पूर्ब्बं विवर्जयेत् ॥
सर्व्वं वापि चरेद्ग्रामं पूर्ब्बोक्तानामसम्भवे ।
नियम्य प्रयतो वाचं दिशस्त्वनवलोकयन् ॥
समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्थममायया ।
भुञ्जीत प्रयतो नित्यं वाग्यतोऽनन्यमानस ॥
भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥”
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १२ अध्याय ॥ * ॥
अथ प्रातर्भिक्षाटनाभावो यथा,—
“कारयित्वा तु कर्म्माणि कारुभ्यश्चान्नवर्ज्जयेत । अथ प्रातरहारान् भिक्षार्थं नावकल्पयेत् ॥”
इति तत्रैव १५ अध्याय ॥ * ॥
सा त्रिविधा यथा,—
“हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विज ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्ध्येत परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमग्रन्तस्याच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारन्तु तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥
गोदोहमात्रं कालं वै प्रतीक्ष्येदतिथिं स्वयम् ।
अभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेदतिथिं यथा ॥
भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ।
दद्यादन्नं यथाशक्ति त्वर्थिभ्यो लोभवर्ज्जित ॥
सर्व्वेषामप्यलाभे तु अन्नं गोभ्यो निवेदयेत ॥”
इति तत्रैव १७ अध्याय ॥

भिक्षाक, पुं (भिक्षते इति । भिक्ष+"जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।" ३ । २ । १५५ । इति षाकन् ।) भिक्षुकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भिक्षाकी, स्त्री, (भिक्षाक+षित्वात् ङीष् ।) भिक्षुकी । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

भिक्षाचरः, पुं स्त्री, (भिक्षां चरतीति । भिक्षा+चर+"भिक्षासेनादायेषु च ।" ३।२।१७। इति टः ।) भिक्षुकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (स्वनामख्यातो भोजनृपतेः पुत्रः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । १७ ।
"राज्ञां विभवमत्तानां य भोगो हर्षनृपात्मजः ।
जातः स्ततद्विनिपुत्रानन्तरं गुरुभिः शिशुम् ।
आयुष्कामैस्समावद्धाभवभिक्षाचराभिधम् ॥")

भिक्षाटनं क्ली, (भिक्षार्थमटनं गमनम् ।) भिक्षार्थगमनम् । यथा,—
"अर्द्धं दानववैरिणा गिरिजयाप्यर्द्धं हरस्याहृतं
देवेत्थं जगतीतले स्मरहराभावे समुन्मीलति ।
गङ्गा वारिधिमम्बरं शशिकला नागाधिपः
क्ष्मातलं
सर्व्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत् त्वां माञ्च भिक्षाटनम् ॥"
इत्युद्भटः ॥

भिक्षाशित्वं क्ली, (भिक्षाशिनो भिक्षुकस्य भावः । भिक्षाशिन्+त्व ।) पैशुन्यम् । इति हारावली ॥

भिक्षाशी, [न्] त्रि, (भिक्षां अश्नातीति । अश+णिनि ।) भिक्षुकः । इत्युणादिकोषः ॥ यथा,—
"भिक्षाशी विचरेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

भिक्षु, पुं, (भिक्षणशीलः । भिक्ष याचने+"सनाशंसभिक्ष उः ।" ३।२।१६८। इति उः ।) ब्रह्मचर्य्याद्याश्रमचतुष्टयान्तर्गतचतुर्थाश्रमी । आश्रमशब्दोऽस्य धर्म्मपरो धर्म्मपरश्च । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । परिव्राट् २ कर्म्मन्दी ३ पाराशरी ४ मस्करी ५ इत्यमरः ।२।७।४२॥ परिव्राजकः ६ पराशरी ७ ब्रजकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—
"भिक्षोधर्म्मं प्रवक्ष्यामि तन्निबोधत सत्तमाः ।
वनाद्गृह्याद्वा कृत्वेष्टिं सर्व्ववेदसदक्षिणाम् ॥
प्राजापत्यां तदन्ते तु अग्निमारोप्य चात्मनि ।
सर्व्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ॥
सर्व्वारामं परित्यज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ।
अप्रमत्तश्चरेद्भैक्ष्यं सायाह्ने नातिलक्षितः ॥
रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ।
भवेत् परमहंसो वा एकदण्डी यमादिकृत ॥
सिद्धयोगस्त्यजन् देहममृतत्वमिहाप्नुयात ।
योगमभ्यस्य मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात ॥
दातातिथिप्रियो ज्ञानी गृही श्राद्धेऽपि मुच्यते ।"
इति गारुडे १०३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनीषिभिः ।
तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं नृपार्हसि ॥
पुत्रद्रव्यकलत्रेषु त्यक्तस्नेहो नराधिप ! ।
चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्धूतमत्सरः ॥
त्रैवर्गिकांस्त्यजेत् सर्व्वानारम्भानवनीपते ! ।
मित्रादिषु समो मैत्रः समस्तेष्वेव जन्तुषु ॥
जरायुजाण्डजादीनां वाङ्मनःकर्म्मभिः क्वचित् ।
युक्तः कुर्व्वीत न द्रोहं सर्व्वसङ्गांश्च वर्जयेत् ॥
एकरात्रस्थितिर्ग्रामे पञ्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्द्वेषो वा नास्य जायते ॥
प्राणयात्रानिमित्तञ्च व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
काले प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पर्य्यटेद् गृहान् ॥
कामः क्रोधस्तथा दर्पमोहलोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परित्यज्य परिव्राण्निर्ममो भवेत् ॥
अभयं सर्व्वसत्त्वेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।
न तस्य सर्व्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥
कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शारीरमग्निञ्च मुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भैक्ष्योपगतैर्हविर्भि-
श्चिताग्निना स व्रजति स्म लोकान् ॥
मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं
शुचिः सुसङ्कल्पितबुद्धियुक्तिः ।
अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं श्रयति द्विजातिः ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ९ अध्यायः ॥ * ॥
बुद्धभेदः । इति जटाधरः ॥ श्रावणीक्षुपः । इति राजनिघण्टः ॥ कोकिलाक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

भिक्षुक, पुं, स्त्री (भिक्षुरेव । भिक्षु+स्वार्थे कन् । यद्वा, भिक्षते इति । भिक्ष+उकञ् ।) भिक्षोपजीवी । तत्पर्य्यायः । मार्गणः २ याचनकः ३ वनीयकः ४ याचकः ५ । इति जटाधरः ॥ अर्थी ६ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । २४३ ।
"ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥"
पारिभाषिकभिक्षुका यथा, अत्रिः ।
"ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।
अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥")

भिक्षुसङ्घाटी, स्त्री (भिक्षुं सङ्घटते इति । भिक्षु+सम्+घट+अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) चीवरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३३ अध्याये ।
"पुरीषं कौक्कुटं केशांश्चर्म्मसर्पत्वचन्तथा ।
जीर्णाञ्च भिक्षुसङ्घाटीं धूपनायोपकल्पयेत् ॥")

भिण्ड, पुं (भण्यते इति । भण+ड । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) भिण्डाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिण्डक, (भिण्ड । स्वार्थे कन् ।) भिण्डाक्षुपः । इति राजनिघण्टः ॥

भिण्डा, स्त्री, (भिण्ड+अजादित्वात् टाप् ।) क्षुपविशेषः । भिण्डी इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । भिण्डीतकः २ भिण्डः ३ भिण्डकः ४ क्षेत्रसम्भवः ५ चतुष्पदः ६ चतुष्पुण्ड्रः ७ सुशाकः ८ अम्लपत्रकः ९ करपर्णः १० वृत्तबीजः ११ । अस्या गुणाः । अम्लरसत्वम् । उष्णत्वम् । ग्राहित्वम् । रुचिकरत्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥

भिण्डीतक, पुं, (भिण्डी सती तकति हसतीति । तक+अच् ।) भिण्डाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भित्त, क्ली, (भिद्यते स्मेति । भिद्+क्त । "भित्तं शकलम् ।" ८ । २ । ५९ । इति निष्ठातकारस्य नत्वाभावो निपात्यते ।) खण्डम् । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥

भित्ति स्त्री, (भिद्यते इति । भिद्+क्तिन् ।) गृहादेर्मृत्तिकादिमयी दृतिः । कौथ इति भित इति च ख्याता । तत्पर्य्यायः । कुड्यम् २ । इत्यमरः । २ । २ । ४ ॥ भित्तिका ३ कुड्यम् ४ कुड्यकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे । पञ्चमाध्याये ।
"मानेनानेन विस्तारो भित्तीनान्तु विधीयते ।
पादे पञ्चगुणं कृत्वा भित्तीनामुच्छ्रयो भवेत् ॥")
प्रभेदः । सन्धिभागः । अवकाशः । इति विश्वः । प्रदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । ५ । ४४ ।
"अथोपरिष्टाद् भ्रमरैर्भ्रमद्भिः
प्राक् सूचितान्तः सलिलप्रवेशः ।
निर्धौतदानामलगण्डभित्ति-
र्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥")

भित्तिका, स्त्री, (भिद्यते भिनत्ति वेति । भिदिर विदारणे+"कृतिभिदिलतिभ्यः कित् ।" उणा ३ । १४७ । इति तिकन् । कित् स्यात् ।) कुड्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ पल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥

भित्तिचौर, पुं (चोरयतीति । चुर+अच् । चौर एव स्वार्थे अण् । चौरः । भित्त्या कुड्यादिभेदेन चौरः ।) चौरविशेषः । सिँदाल चोर इति भाषा । तत्पर्य्यायः १ खानिलः २ कुड्यच्छित् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

भित्तिपातनः पुं, (पातयतीति । पत+णिच् । कर्त्तरि ल्युः । भित्तीनां पातनः ।) महामूषकः । इति राजनिघण्टः ॥

भित्, [द्] स्त्री, (भिद्यते इति । भिद्+"सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) प्रभेदः । इति जटाधरः ॥ (भिनत्तीति । भिद्+तच्छीलादिषु "अन्यतोऽपि दृश्यते ।" इति क्विप् ।) भेदकर्त्तरि त्रि ॥ (यथा ऋग्वेदे । ७ । १०४ । ८ ।
"भिनत्पुरो न भिदो अदेवीर्ननमो वधरदेवस्य मूर्य्योः ॥")

भिद इर् औ ञ ध भिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा-उभ-सक-अनिट् ।) भित् क्वियत् वयवविदारणम् । ञ ध भिनत्ति भिन्ते कूलं नदी । औ भेत्ता । इर अभिदत् अभैत्सीत् । इति दुर्गादासः ॥

भिन्दक, त्री, (भिनत्तीति । भिद् + "बहुलमन्य-त्रापि ।" उणा० २।३७। इति कुन् ।) वज्रम् । खड्गे पुं । इत्युणादिकोषः ॥

भिदा स्त्री, (भेदनमिति भिद् + "षिद्भिदादि-भ्योऽङ् ।" ३।३।१०४। इति । अङ् । टाप् ।) वस्त्रादेर्विदारणम् । चेरा इति भाषा । तत्-पर्य्याय । विदरः २ स्फुटनम् ३ । इत्यमरः । ३।२।५।॥ प्रत्याकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ भेदः । यथा । प्रायश्चित्तस्य पूर्व्वाह्णस्य वाक्यभिदा तथा । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

भिदि, पु, (भिनत्तीति । भिद् + "कृगॄशॄकुटि-भिदिच्छिदिभ्यश्च ।" उणा ४।१४२। इति इ । स च कित् ।) वज्रम् । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥

भिदिर, त्री, (भिनत्ति विदारयतीति । भिद् + "इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दीति ।" उणा १।५२। इति किरच् ।) वज्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः शिवादकोषश्च ॥

भिदु, पुं, (भिनत्ति विदारयतीति । भिद् + "पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः ।" उणा १। २४। इति कुः ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भिदुर, त्री, (भिनत्तीति । भिद् + "विदिभिदि-च्छिदेः कुरच् ।"३।२।१६२। इति । कुरच् ।) वज्रम् । इत्यमरः । १।१।५ ॥ प्लक्षवृक्षे पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिद्य, पुं, (भिनत्ति कूलमिति । भिद् + "भिद्यो-द्ध्यौ नदे ।"३।१।११५। इति क्यप् । निपा-तितश्च ।) नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ मुग्धबोध-व्याकरणञ्च ॥ (यथा भट्टौ । ६ । ५६ । "समुत्तरन्तावथ यौ नदान् भिद्योद्ध्यसन्निभान् । विध्यतारामिव स्यातां प्रवदौ मायुतवने ॥")

भिन्न, पुं स्त्री (भिनत्तीति । भिद् "स्फायितञ्चि-वञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमद्रमुदिखिदिच्छिदिभिदीति ।" उणा २। १३। इति रक ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेष उणादिकोषश्च ॥

भिन्दिपाल, पुं, (भिन्दि + इन् । भिन्दि विदारणं पालयतीति पालि + अण् ।) हस्तप्रमाण-काष्ठः । नालिकास्त्रमिति ख्यातम् । इति भरतः ॥ हस्तक्षेप्यलगुडः । इति स्वामी ॥ तत्पर्य्याय । सृगः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ९१ ॥ (यथा, वेणीसंहारे द्वितीयाङ्के । ३ । "भिन्दिपालस्तु वक्राङ्गो नम्रशीर्षो बृहच्छिराः । हस्तमात्रोत्सेधयुक्तः करसम्मितमण्डलः ॥" भिन्दिवाल भिन्दिवालश्चापि इत्येवं पाठद्वय दृश्यते ।)

भिन्न, त्रि, (भिनत्ति स्मेति । भिद् + क्त ।) भेद-विशिष्टः । भाङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्याय । दारितः २ । भेदितः ३ । इत्यमरः । ३।१।११ ॥ विदारितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा हरिवंशे । भविष्यपर्व्वणि । ५३ । १६ । "आकाशदुन्दुभिनामाविह प्रविष्टं बहुनि वसन् । आकारं विकरं भिन्न निर्मम्भस्मिमाश्रयम् ॥")

सङ्गतः । अन्यः । फुल्लः । इति मेदिनी । ने, १४ ॥ व्रणरोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,— "शक्तिकुन्तेषु खड्गाग्रविषाणैराशयो हतः । यत्किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते ॥" आशयः कोष्ठः । तस्यौषधं यथा, "छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते वाक्यगतिस्रवेत् । रक्तक्षयात्तत्र वात करोति पवनो भृशम् ॥ स्नेहपानपरीषेकैर्वेपालेपनाञ्जनम् । कुर्व्वीत स्नेहवस्तिञ्च मारुतघ्नौषधैर्भिषक् ॥ खड्गादिच्छिन्नगात्रस्य तत्कालं पूरितो व्रणः । साङ्गिश्चीव्नरक्ते सद्यः स्यान्नतवेदनः ॥ कषायमधुरा शीता क्रिया सर्व्वा प्रयोजयेत् । सद्यो व्रणानां सप्ताहात् पश्चात् पूर्व्वोक्त-माचरेत् ॥ आमाशयस्थे रुधिरे विरेच्याङ्गमनं नरः । सक्तिन् पक्वाशयस्थे तु दद्यादास्थविरेचनम् ॥ क्वाथो वंशत्वगेरण्डश्वदंष्ट्राश्मभिदा कृतः । हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्थ स्रावयेदसृक् ॥ यवकोलकुलत्थानां नि स्नेहेन रसेन च । भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत् सैन्धवसंयुताम् ॥ जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्व्वीनिशाशारिवा मञ्जिष्ठाभयसिक्थतुत्थमधुकैर्नक्ताह्वबीजै समैः । सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्म्माश्रिता स्राविणो गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥ इत्थवैद्योपदेशेन पारम्पर्य्योपदेशतः । जातीघृतेति तु सविद्धे चिन्त्यं भिषक बुधैः ॥" जात्यादिघृतम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ (अथोपाङ्गचिकित्सा । "छिन्न भिन्न तथा भग्न क्षत पिच्छितमेव च ॥ दग्धमेषां प्रतीकार प्रोक्तश्चोपाङ्गवन्धकः ॥" इति हारीते प्रथमे स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

भिन्नक, पु,(भिन्न + सञ्ज्ञायां कन् ।) बौद्धः । यथा, "भिन्नकः श्रपणोऽर्हन्तो बौद्धो वैनायिकः स्मृतः ॥" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भिन्न + "अनत्यन्तगतौ क्तात ।" ५।४।४। इति कन् । ईषद् भिन्ने त्रि ।)

भिन्नगात्रिका, स्त्री, (भिन्न गात्रमस्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।) ककटी । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

भिन्नभिन्नात्मा [न्] पुं, (भिन्नभिन्नो भेदयुक्त आत्मा यस्य ।) चणकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भिन्नयोजनी, स्त्री (भिन्न योजयतीति । युज + णिच् + णिनि । ङीप ।) पाषाणभेदकवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

भिन्नार्थक, त्रि, (भिन्नोऽर्थो यस्य । कप ।) अन्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ८२ ॥

भिया, स्त्री, (भीयते इति । भी + "षिद्भिदा-दिभ्योऽङ् ।"३।३।१०४। इति अङ् । इयङ् । टाप ।) भयम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०१ ॥

भिरिण्टिका, स्त्री श्वेतगुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिल्ल, पुं, (भेलयति भिनत्तीति वा । भिल + बाहुलकात् । लक ।) म्लेच्छजातिविशेषः । भील इति भाषा । यथा, हैमचन्द्रे । "माला भिल्ला किरातश्च सर्व्वेऽपि म्लेच्छ-जातयः ॥" अपि च । "रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड एव च । कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः ॥" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ स च ब्राह्मणकन्यायां तीवराज्जातः । यथा,— "पुलिन्दमेदभिल्लाश्च पुक्को भल्लश्च धावकः । कुन्दकारी डोम्बश्च वा कसयो हस्तिमल्लथा । एते वै तीवराज्जाताः कन्यायां ब्राह्मणस्य च ॥" इति पराशरपद्धतिः ॥

भिल्लगवी, स्त्री, (भिल्लानां गवी ।) गवयी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिल्लतरु, पु, (भिल्लप्रियस्तरुः । लोध्रपुष्पैर्हि भिल्लादयोऽङ्गभूषणादिकं कुर्व्वन्तीति प्रसिद्धे-रस्य तथात्वम् ।) लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिल्ली, स्त्री, (भिल्ल + ङीष । भिल्लानां प्रियत्वा-दस्यास्तथात्वम् ।) लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिष, रुग्जये । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (भ्वा पर -सक सेट ।) भिषक भेषजं भेषति । इति दुर्गादासः ॥

भिषक [ज्] विभेति रोगो यस्मादिति । भीति भीषाम् + "भिष युक् ह्रस्वश्च ।" उणा १३७। इति अजि युगागमो ह्रस्वत्वञ्च ।) वैद्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ (अस्य प्राशस्त्यादिकं यथा,— "भिषग्बुभूषुर्मतिमान् अतः स्वगुणसम्पदि । परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद् यथा नृणाम् ॥ तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते । स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥ सम्यक्प्रयोगं सर्व्वेषां सिद्धिराख्याति कर्म्मणाम् ॥ सिद्धिराख्याति सर्व्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ॥" इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ "एतद्ग्रन्थमध्येयमधीत्य च कर्म्माप्युपलभ्य सुपा-चितयञ्चभयज्ञो हि भिषग्योग्यार्हो भवति ॥" यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्म्मस्वपरिनिष्ठितः । स मुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥ यस्तु कर्म्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रबहिष्कृतः । स सत्सु पूजां नाप्नोति वधञ्चार्हति राजतः ॥ उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्म्मणि । अर्द्धवेदधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ ॥ ओषध्योऽमृतकल्पास्तु शस्त्राशनिविषोपमाः । भवन्त्यज्ञैरुपहृतास्तस्मादेतौ विवर्ज्जयेत् ॥ स्नेहादिष्वनभिज्ञो यः छेद्यादिषु च कर्म्मसु । स निहन्ति जनं लोभात् कुवैद्यो नृपदोषतः ॥ यस्तूभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने । आहवे कर्म्मनिर्वोढुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

हकनीयभिषग यथा —
'अज्ञातौषधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित्।
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स हकाचौरवद्भिषक॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

तस्यान्नस्याभोज्यत्व यथा,—
"शूद्रान्न ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रङ्गावतारिण।
चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीन्टगजीविनाम्॥
शौण्डिकान्न सूतिकान्न भुक्त्वा मास व्रती भवेत॥'
व्रती यावकेन। तत्र धेनुद्वयम्। इति प्रायश्चित्तविवेक॥ अपि च।
"पूयञ्चिकित्सकस्यान्न पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम्।
विष्ठा वाद्धुषिकस्यान्न शस्त्रविक्रयिणो मलम्॥"
इति मानवे ४ अध्याय॥
(शतधन्वन श्चैत्रण पुत्र। यथा हरिवंशे। ३८। ६।
"शतवस्मायजस्तेषां शतधन्वा तु मध्यम।
देवर्षेर्वचनात् तस्य भिषग्वैतरणश्च य॥"
औषधम्। यथा ऋग्वेदे। १। २४। ६।
"शत ते राजन् भिषज सहस्रमुर्व्वी
गभीरा सुमतिष्टे अस्तु॥"
"हे राजन्। वरुण। ते तव शत भिषज सहस्र सर्व्वनिवारकाणि शतसहस्रसङ्ख्याकान्यौषधानि वैद्या वा सन्ति॥" इति तद्भाष्ये सायन॥)

भिषक्प्रिया स्त्री (भिषज प्रिया।) गुडूची। इति राजनिर्घण्ट॥
(विवृतिरस्या गुडूचीशब्दे ज्ञातव्या॥)

भिषग्जित, क्ली, (भिषजा जितम्।) औषधम्। इति त्रिकाण्डशेष॥ (चिकित्सा॥ यथास्य पर्य्याय।
"चिकित्सित प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्-जितम्॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

भिषग्भद्रा स्त्री, (भिषजि औषधे वैद्ये वा भद्रा शुभदायिका।) भद्रदन्तिका। इति राजनिर्घण्ट॥

भिषङ्माता, [ऋ] स्त्री, (भिषजां मातेव।) वासक। इति राजनिर्घण्ट॥ (अस्या पर्य्याय।
"वासको वाशिका वासा भिषङ्माता च सिंहिका।
सिंहास्यो वाजिदन्ता स्यादटरूषोऽटरूषक॥
आटरूषो वृषस्ताम्र सिंहपर्णश्च स स्मृत॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

भिस्सटा स्त्री, (भिस्सामन्न टीकते इति। टीक गतौ + "अन्येभ्योऽपीति ड"। तत पृषोदरादित्वात् साधु।) दग्धान्नम्। इत्यमर। २। ६। ४६॥ अस्य रूपान्तरम्। भिस्सिटा। भिस्सिटा। भिस्सिदा। भिस्सिका। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥

भिस्सा, स्त्री, (बभस्तीति। भस दीप्तौ + बाहुलकात् स। इन्दवि बहुलमितीत्वम्। आत्वञ्च। भिस्सेति भाष्यप्रयोगाल्लोकेऽपि। यद्वा, भिदन्मिति भित। भिद + क्विप। भिद स्यतीति। सो + "आतोऽनुपसर्गे क।" इति क। पृषोदरादित्वात् साधु।) अन्नम्। इत्यमर। २। ९। ४८॥ (अस्या पर्य्यायो यथा,—
"भक्तमन्न तथान्धश्च क्वचित कूरञ्च कीर्त्तितम्।
ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सादीदिवि पुंसि-भाषित॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)

भिस्सिटा, स्त्री (भिस्सामन्न टीकते इति। टीक गतौ + ड। पृषोदरादित्वात साधु।) दग्धान्नम्। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

भी, श ञि भत्याश्च। इति कविकल्पद्रुम॥ (क्र्या० पर सक अनिट।) श, भीणाति। ञि भिनाति। भीन भीनि। ञिनेव क्र्यादित्वसिद्धौ शयश्च प्वादित्वविकल्पार्थे चकारात भीत्याश्च। इति दुर्गादास॥

भी, ञि ञि भीत्याम्। इति कविकल्पद्रुम॥ (क्रा पर -अक० अनिट।) ञि, भीतोऽस्ति। ञि, बिभेति। इति दुर्गादास॥

भी, स्त्री (भी भीत्याम् + सम्पदादित्वात क्विप।) भयम्। इत्यमर। १। ७। २१॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३८७।
"पूर्व्वाधिको गृहिण्याम् बहुमान प्रेमनर्म्म विश्वास।
भीरश्चिक्रेय कथयति राग वाताविभक्तमिव॥")

भीत, क्ली, (भी ञि भीत्याम् + क्त।) भयम्। भययुक्ते, त्रि। इति मेदिनी। ते, ४॥ (यथा, मनु। ७। ६४।
"यस्तु भीत पराहत्त सङ्ग्रामे हन्यते परै।
भर्त्तुर्यद्दुष्कृत किञ्चित् तत्सर्व्वं प्रतिपद्यते॥")

भीति, स्त्री, (भी + क्तिन्।) भयम्। इत्यमर। १। ७। २१॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८४। १६।
"दुर्गे! स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तो
स्वस्थै स्मृता मतिमतीव शुभां ददासि॥")
कम्प। इति विश्व॥

भीम, त्रि, (बिभेत्यस्मादिति। भी + "भिय षुक्वा।" उणा० १। १४७। बिभेतेर्मक धातोर्वा षुगागमश्च। इति मक।) भयहेतु। तत्-पर्य्याय। भैरवम् २ दारुणम् ३ भीषणम् ४ भीष्मम् ५ घोरम् ६ भयानकम् ७ भयङ्करम् ८ प्रतिभयम् ९। इत्यमर। १। ७। २॥ (यथा, रघु। १। १६।
"भीमकान्तैर्नृपगुणै स बभूवोपजीविनाम्।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णव॥")

भीम, पुं, (बिभेत्यस्मादिति। भी + मक।) भयानकरस। यथा,—
"भयानको भयस्थायिभाव कालाधिदैवत।
स्त्री नीचप्रकृति कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदै॥"
इत्यमरटीकायां भरत॥
शिव। (यथा, मार्कण्डेये। ५२। ७।
"भवं सर्व्वं तथेशान तथा पशुपति प्रभु।
भीममुग्र महादेवमुवाच स पितामह॥"
विष्णु। यथा महाभारते। १३। १४६। ५२।
"अतुल शरभो भीम समयज्ञो हविर्हरि॥")
मध्यमपाण्डव। (यथा, महाभारते। १। १२३। १६।
"तस्मात्त्वमपि महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रम॥"
अस्य विवरणादिक भीमसेनशब्दे द्रष्टव्यम्॥)
अम्लवेतस। इति मेदिनी। मे, २१॥ महादेवस्याष्टमूर्त्त्यन्तर्गताकाशमूर्त्ति। यथा। भीमाय आकाशमूर्त्तये नम। इति तिथ्यादितत्त्वे शिवपूजाप्रयोग॥ (गन्धर्व्वविशेष। यथा महाभारते। १। ६५। ४३।
"भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यात सर्व्वविद्वशी॥"
पुरुवंशीयस्य ईलिनस्य पुत्र। यथा, तत्रैव। १। ९४। १८।
"ईलिनो जनयामास दुष्मन्तप्रभृतीन् नृपान्।
दुष्मन्त शूरभीमौ च प्रवसु वसुमेव च॥")

भीमनाद, पुं (भीमो भैरवो नादो यस्य।) सिंह। इति शब्दचन्द्रिका॥ (भीमो नाद शब्द। इति विग्रहे भयानकशब्द। यथा, चातकाष्टके। १।
"वातैर्विधूनय विभीषय भीमनादै
सञ्चूर्णय त्वमथवा करकाभिघातै।
त्वद्वारिबिन्दुपरिपालितजीवितस्य
नान्या गतिर्भवति वारिद! चातकस्य॥"
भयानकशब्दविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते। १। १५६। ३१।
"भीमनाद सुताच्चोष्ठ तीक्ष्णदंष्ट्र महा-रवम्॥")

भीमरथ, पुं (भीमो भयानको रथोऽस्य।) तामसमनुवंशजातासुरविशेष। स च कूर्म्म-रूपिणा हरिणा हत। यथा,—
"हरिणा कूर्म्मरूपेण हतो भीमरथोऽसुर॥"
इति गारुडे गयामाहात्म्ये ८६ अध्याय॥
(धृतराष्ट्रस्य पुत्रभेद। यथा महाभारते। १। ११७। ११।
"उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाहुरलोलुप॥")

भीमरथी, स्त्री नराणामवस्थाविशेष। यथा,—
"सप्तसप्ततिके वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी।
रात्रिर्भीमरथी नाम नराणां दुरतिक्रमा॥"
इति शब्दमाला॥
अपि च।
"सप्तसप्ततिवर्षाणां सप्तमे मासि सप्तमी।
रात्रिर्भीमरथी नाम नराणामतिदुस्तरा।
तामतीत्य नरो योऽसौ दिनानि यानि जीवति॥
क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सुवर्णशतदक्षिणै।
गति प्रदक्षिणं विष्णोर्जपनं मन्त्रभावनम्।
स्नान निद्रा सुधा चान्न भीमरथ्या फलश्रुति॥"
इति वैद्यकम्॥
नदीभेद। यथा राजनिर्घण्टे।
मलापहा भीमरथी च कृष्णा
मध्या च तथ्या अलकाख्यगा शुभे॥"

(इयं हि सह्यपादोद्भवा । यथा, विष्णुपुराणे । २ । ३ । ११ ।
'गोदावरी भीमरथी-कृष्णवेण्यादिकास्तथा ।
सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः ॥')

भीमविक्रान्तः, पुं, (भीमश्चासौ विक्रान्तश्चेति ।) सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भयानकविक्रमविशिष्टे, त्रि ॥

भीमशासनः, पुं, (भीमं शासनं यस्य ।) यमः । इति शब्दरत्नावली ॥

भीमसेनः, पुं, मध्यमपाण्डवः । स च कुन्तीगर्भे पवनाज्जातः । तत्पर्य्यायः । भीमः २ वीरवेणुः ३ वृकोदरः ४ बकजित् ५ कीचकजित् ६ किर्म्मीरजित् ७ जरासन्धजित् ८ हिडिम्बजित् ९ कटप्रूः १० नागबलः ११ गुणाकरः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य जन्मविवरणं यथा,
"धार्म्मिकस्य सुतं लब्ध्वा पाण्डुः कुन्तीं पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु ॥
ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा ।
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥
तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी ।
सर्व्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ! ॥
इदमत्यद्भुतञ्चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ।
यदङ्कात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् ॥
कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल ।
नान्वबुध्यत तं सुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् ॥
ततः स वज्रसङ्घातः कुमारोऽभ्यपतद्गिरौ ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥"
इति महाभारते आदिपर्व्वणि पाण्डवोत्पत्तिनामाध्यायः ॥
(गन्धर्व्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ५२ ।
"भीमसेनोग्रसेनौ च ऊर्णायुरनघस्तथा ॥")
कर्पूरभेदः । यथा,—
"पोताशो भीमसेनस्तदनु शितकरः शङ्करावासश्च
पांशुः पिञ्जोऽब्जसारस्तदनु हिमयुता वालुका जूटिका च ।
पश्चादस्यास्तुषारस्तदुपरि च हिमः शीतलः पत्रिकाख्या
कर्पूरस्येति भेदा गुणरसमहसा वैषम्येण ज्ञेयाः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

भीमहासः, क्ली, (भीमे भीष्मादौ हास प्रकाशो यस्य ।) इन्द्रतूलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ बुड़िर सुता इति भाषा ॥ भीष्महासमपि पाठः ॥

भीमा, स्त्री, (भी + मक् + स्त्रियां टाप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ रोचनाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कशा । इति शब्दमाला ॥
(नदीविशेषः । तद्यथा,—
"कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पयोष्णिका ।
त्रिभावरी विशाला च गौरोदा मदनस्वसा ॥
माल्वेनी चापरा नद्यो दक्षिणाद्विगमा इमाः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

भीमादेवी, स्त्री दुर्गा । यथा,—
"पुनश्चाहं यदा भीमं रूपं कृत्वा हिमाचले ।
रक्षांसि क्षययिष्यामि मुनीनां त्राणकारणात् ॥
तदा मां मुनयः सर्व्वे स्तोष्यन्त्यानम्रमूर्त्तयः ।
भीमादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यति ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

भीमैकादशी, स्त्री, (भीमेनोपाषिता एकादशी । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) भैमी । सा च माघशुक्लैकादशी । भीमद्वादशीत्येन ख्याता च । यथा,—
मत्स्य उवाच ।
"पुरा रथन्तरे कल्पे परिपृष्टो महात्मना ।
मन्दरस्थो महादेवः पिनाकी ब्रह्मणा स्वयम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
कथमारोग्यमैश्वर्य्यमनन्तममरेश्वर ! ।
स्वल्पेन तपसा देव ! भवेन्मोक्षोऽथ वा नृणाम् ॥
किमज्ञातं मया देव ! त्वत्प्रसादादधोक्षज ! ।
स्वल्पकेनापि तपसा महत् फलमिहोच्यते ॥
मत्स्य उवाच ।
इति पृष्टः स विश्वात्मा ब्रह्मणा लोकभावनः ।
उमापतिरुवाचेदं मनसः प्रीतिकारकम् ॥
ईश्वर उवाच ।
अस्मादथान्तरात् कल्पात् त्रयोविंशतिमो यदा ।
वाराहो भविता कल्पस्तस्य मन्वन्तरे शुभे ॥
वैवस्वताख्ये सञ्जाते सप्तमे सप्तलोकधृक् ।
द्वापराख्यं युगं तस्मिन् सप्तविंशतिमे तदा ॥
तस्यान्ते स महातेजा वासुदेवो जनार्द्दनः ।
भारावतरणार्थाय त्रिधा विष्णुर्भविष्यति ॥
द्वैपायनो मुनिस्तद्वद्रौहिणेयोऽथ केशवः ।
कंसादिदर्पमथनः केशवः क्लेशनाशनः ॥
पुरीं द्वारवतीं नाम सांप्रतं या कुशस्थली ।
दिव्याशुभावसंयुक्तामधिवासाय शार्ङ्गिणः ॥
त्वष्टा ममाज्ञया ब्रह्मन् ! करिष्यति जगत्पते ! ॥
तस्यां कदाचिदासीनं सभायाममितद्युतिम् ।
भार्य्याभिर्वृष्णिभिः सार्द्धं भूभृद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥
कुरुभिर्द्देवगन्धर्व्वैरभितः कैटभार्द्दनम् ।
प्रवृत्तासु पुराणेषु धर्म्मसम्बन्धिनीषु च ॥
कथासु भीमसेनेन परिपृष्टः प्रतापवान् ।
त्वया पृष्टस्य धर्म्मस्य रहस्यस्यास्य भेदकृत् ॥
भविता स तदा ब्रह्मन् ! कर्त्ता चैव वृकोदरः ।
प्रवर्त्तकोऽस्य धर्म्मस्य पाण्डुपुत्रो महाबलः ॥
तस्य तीक्ष्णो वृको नाम जठरे हव्यवाहनः ।
मया दत्तः स धर्म्मात्मा तेन चासौ वृकोदरः ॥
अतीवाशाद्यशीलश्च नागायुतबलो महान् ।
भविष्यत्यजरः साक्षात् कन्दर्प इव बुद्धिमान् ॥
धार्म्मिकस्याप्यशक्तस्य तीव्राग्नित्वादुपोषणे ।
इदं व्रतमशेषाणां व्रतानामधिकं यतः ॥
कथयिष्यति विश्वात्मा वासुदेवो जगद्गुरुः ।
अशेषयज्ञफलदमशेषाघविनाशनम् ॥
अशेषदुष्टशमनमशेषसुरपूजनम् ॥
पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
भविष्यञ्च भविष्याणां पुराणानां पुरातनम् ॥
वासुदेव उवाच ।
यद्यष्टमीचतुर्द्दश्यौ द्वादशीष्वथ भारत ! ।
अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्त्वमुपोषितुम् ॥
ततः पुण्यामिमां भीम ! तिथिं पापप्रणाशिनीम् ।
उपोष्य विधिनानेन गच्छेद्विष्णोः परं पदम् ॥
माघमासस्य दशमी यदा शुक्ला भवेत्तदा ।
घृतेनाभ्यञ्जनं कृत्वा तिलैः स्नानं समाचरेत् ॥
तथैव विष्णुमभ्यर्च्य नमो नारायणाय च ।
कृष्णाय पादौ सम्पूज्य शिरः सर्व्वात्मनेति च ॥
वैकुण्ठायेति वै कण्ठमुरः श्रीवत्सधारिणे ।
शङ्खिने चक्रिणे तद्वद्गदिने वरदाय वै ॥
सर्व्वं नारायणस्यैवं सम्पूज्या बाहवः क्रमात् ।
दामोदरायेत्युदरं मेढ्रं पञ्चशराय वै ॥
ऊरू सौभाग्यनाथाय जानुनी भूतधारिणे ।
नमो नीलाय वै जङ्घे पादौ विश्वसृजे पुनः ॥
नमो देव्यै नमः शान्त्यै नमो लक्ष्म्यै नमः श्रियै ।
नमः पुष्ट्यै नमस्तुष्ट्यै धृष्ट्यै हृष्ट्यै तथा श्रियै ॥
नमो विहङ्गनाथाय वायुवेगाय पक्षिणे ।
विषप्रमाथिने नित्यं गरुड़ञ्चाभिपूजयेत् ॥
एवं सम्पूज्य गोविन्दमुमापतिविनायकौ ।
गन्धैर्माल्यैस्तथा धूपैर्भक्ष्यैर्नानाविधैस्तथा ॥
गव्येन पयसा सिद्धां कृशरामथ वाग्यतः ।
सर्पिषा सह भुक्त्वा च गत्वा शतपदं बुधः ॥
न्यग्रोधन्दन्तधावनमथवा खादिरं बुधः ।
गृहीत्वा धावयेद्दन्तानाचान्तः प्रागुदङ्मुखः ॥
ब्रूयात् सायन्तनीं कृत्वा सन्ध्यामस्तमिते रवौ ।
नमो नारायणायेति त्वामहं शरणं गतः ॥
एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च केशवम् ।
रात्रिञ्च सकलां स्थित्वा स्नानञ्च पयसापि च ॥
सर्पिषा विश्वदहनं हुत्वा ब्राह्मणपुङ्गवैः ।
सहैव पुण्डरीकाक्ष ! द्वादश्यां क्षीरभोजनम् ॥
करिष्यामि यतात्माऽहं निर्व्विघ्नेनास्तु तच्च मे ।
एवमुक्त्वा स्वपेद्भूमावितिहासकथां पुनः ॥
श्रुत्वा प्रभाते सञ्जाते नदीं गत्वा विशाम्पते ! ।
स्नानं कृत्वा मृदा तद्वत् पाषण्डानभिवर्ज्जयेत् ॥
उपास्य सन्ध्यां विधिवत् कृत्वा च पितृतर्पणम् ।
प्रणम्य च हृषीकेशममलघ्नाप्यनीश्वरम् ॥
गृहस्य पुरतो भक्त्या मण्डपं कारयेद्बुधः ।
दशहस्तमथाष्टौ वा करान् कुर्य्याद्विशाम्पते ! ॥
चतुर्हस्तां शुभां कुर्य्याद्वेदीमरिनिसूदन ! ।
चतुर्हस्तप्रमाणञ्च विन्यसेत्तत्र तोरणम् ॥
आरोप्य कलसं तत्र दिक्पालान् पूजयेत्ततः ।
माषमात्रेण सम्पूर्णमथ कृष्णाजिने स्थितम् ॥
तस्य धाराञ्च शिरसा धारयेत् सकलां निशाम् ।
धाराभिर्भूरिभिर्भूरि फलं वेदविदो विदुः ॥
यस्मात्तस्मात् कुरुश्रेष्ठ ! धारा धार्य्या स्वशक्तितः ।
तथैव विष्णोः शिरसि क्षीरधाराः प्रपातयेत् ॥
अरत्निमात्रं कुण्डञ्च कृत्वा तत्र त्रिमेखलम् ।
योनिवक्त्रञ्च तं कृत्वा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥
तिलांश्च विष्णुदेवत्यैर्मन्त्रैरेकाधिकं तदा ।

स्नात्वा च वेद्यायां सम्यक् चरुं गोक्षीरसंयुतम् ॥
निष्पाद्य ब्राह्मणायां वै धारामाज्यस्य पातयेत् ॥
जलकुम्भान् महावीर ! स्थापयित्वा त्रयोदश ।
भक्ष्यैर्नानाविधैर्युक्तान् सितवस्त्रैरलङ्कृतान् ।
युतानौडुम्बरैः पात्रैः पञ्चरत्नसमन्वितान् ॥
चतुर्भिर्बह्वृचैर्होमस्तत्र कार्य्य उदङ्मुखैः ।
रुद्रजापश्चतुर्भिश्च यजुर्वेदपरायणैः ॥
वैष्णवानि च सामानि चतुरः सामवेदिनः ।
अरिष्टवर्गसहितान्यभितः परिपाठयेत् ॥
एवं द्वादश तान् विप्रान् वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
पूजयेदङ्गुलीयैश्च कटकैर्हेमसूत्रकैः ॥
वासोभिः शयनीयैश्च वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
एवं क्षपातिवाह्या वै गीतमङ्गलनिःस्वनैः ।
उपाध्यायस्य च पुनर्द्विगुणं सर्व्वमेव तु ॥ * ॥
ततः प्रभाते विमले समुत्थाय त्रयोदश ।
गा वै दद्यात् कुरुश्रेष्ठ ! सौवर्णमुखसंयुताः ॥
पयस्विनीः शीलवतीः कांस्यदोहनसंयुताः ।
रौप्यखुराः सवत्साश्च चन्दनेनाभिचर्चिताः ॥
तांस्तु तेषां ततो भक्त्या भक्ष्यभोज्येन तर्पितान् ।
सजाय ब्राह्मणान् सर्व्वानन्नेनानाविधैस्तथा ॥
भुक्त्वा चाक्षारलवणमात्मना च विसर्जयेत् ॥
अनुव्रज्य पदान्यष्टौ पुत्त्रभार्य्यासमन्वितः ।
प्रीयतामत्र देवेशः केशवः क्लेशनाशनः ॥
शिवस्य हृदये विष्णुर्विष्णोश्च हृदये शिवः ।
यथान्तरं न पश्यामि तथा मे स्वस्ति चायुषः ॥
एवमुच्चार्य्य तान् कुम्भान् गाश्चैव शयनानि च ।
वासांसि चैव सर्व्वेषां गृहाणि प्रापयेद्बुध ॥
अभावे बहुशय्यानामेकामपि सुसंस्कृताम् ।
शय्यां दद्याद्गुरौ भीम ! सर्व्वोपस्करसंयुताम् ॥
इतिहासपुराणानि वाचयित्वातिवाहयेत् ।
तद्दिनं नरशार्दूल ! य इच्छेद्विपुलां श्रियम् ॥
तस्मात् सत्त्वमालम्ब्य भीमसेन ! विमत्सर ! ।
कुरु व्रतमिदं सम्यक् स्नेहाद्गुह्यतमं मया ॥
त्वया कृतमिदं वीर ! त्वन्नाम्नाख्या भविष्यति ।
सा भीमद्वादशी ह्येषा सर्व्वपापहरा शुभा ।
या तु कल्याणिनी नाम पुरा कल्पेषु पठ्यते ॥”

त्वमादिकर्त्ता भव सौकरेऽस्मिन्
कल्पे महावीरवरप्रधान ! ।
यस्याः स्मरन् कीर्त्तनमप्यशेष-
विनष्टपापस्त्रिदशाधिपः स्यात् ॥
दृष्ट्वा च यामप्सरसामपीशा-
वेश्याकुलानामप्यभवान्तरेषु ।
आभीरकन्येति कृतूहलेन
सैवोर्व्वशी सम्प्रति नाकपृष्ठे ॥
जातापि या वैश्यकुलोद्भवापि
पुलोमकन्या पुरुहूतपत्नी ।
तत्रापि तस्याः परिचारिकेयं
मम प्रिया सम्प्रति सत्यभामा ॥
स्नातः पुरा मण्डलमेव तद्व-
त्तेजोमयं वेदशरीरमाप ।
अस्याश्च कल्याणतिथौ विवस्वान्
सहस्रधारेण सहस्ररश्मिः ॥

इन्द्रेण चैव कृत महेन्द्रसुखे
वसुभिश्चैव पुरा सुरादिभिश्च ।
फलमत्र न शक्यतेऽभिवक्तुं
यदि जिह्वाकोटयो मुखे स्युः ॥
कलिकलुषविदारिणीमनन्ता-
मिति कथयिष्यति यादवेन्द्रसूनुः ।
अपि नरकगतान् पितॄनशेषा-
नलमुद्धर्त्तुमिहैव यः करोति ॥
य इदमथ शृणोति चातिभक्त्या
परिपठतीह परोपकारहेतोः ।
तिथिमिह सकलार्थभाङ्नरेन्द्र
स च परमेण स शाश्वतामुपैति ॥
कल्याणिनी नाम पुरा बभूव
या द्वादशी माघदिनेऽभिपूज्या ।
सा पाण्डुपुत्त्रेण कृता भविष्य-
त्यनन्तपुण्यानघ ! भीमपूर्व्वा ॥”
इति मत्स्यपुराणे भविष्यद्व्रतोद्देशे भीम-
द्वादशी नाम ६५ अध्यायः ॥

भीरु, त्रि, (बिभेतीति । भी भये + “भियः
क्रुक्लुकनौ ।” ३ । २ । १७४ । इति क्रुः ।) भय-
शील । (यथा, मनौ । ७ । ६२ ।
“तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् ।
शुचीनाकरकर्म्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥”)
तत्पर्य्याय । भरुः २ भीरुकः ३ भीलुकः ४ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ भीलुः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥

भीरु, स्त्री, (बिभेतीति । भी + “भियः क्रुक्लुकनौ ।”
३ । २ । १७४ । इति क्रुः ।) भयशीला स्त्री ।
भयप्रकृतिका । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, विष्णु
पुराणे । १ । १५ । ३३ ।
“सत्यं भीरु ! वदस्येतत् परिहासोऽथवा शुभे ! ।
दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिहासितम् ॥”)
शतावरी । इति धरणिः अमरश्च ॥ (यथा,—
“बहुपुत्री वरा भीरुः शतघ्नी शतावरी ।
महापुरुषदन्ता च पीवरीन्दीवरी वरी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शतपादिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अजा । छाया । स्त्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भीरु, पुं, (बिभेतीति । भी + क्रुः ।) शृगालः ।
इति शब्दमाला ॥ व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इक्षुभेदः । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः ।
श्लेष्मकारित्वम् । स्वादुत्वम् । अविदाहित्वम् ।
गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

भीरुक, क्ली, (भीरु + संज्ञायां कन् ।) वनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

भीरुक, पुं, (भीरु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्षुभेदः ।
भोरुरी इति हिन्दीभाषा ॥ (यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने । ४५ अध्याये ।
“पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः ॥”)

अस्य गुणाः । यथा भावप्रकाशे ।
“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः ।
सुशीतो बृंहणो बल्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ॥”

भीरुक, त्रि,(बिभेतीति । ञिभी भये + “भिय
क्रुकन् ।” उणा २ । ३१ । इति क्रुकन् ।)
भययुक्तः । इत्यमरः ॥ कातरः । इति वर्णित-
सारोणादिवृत्तिः ॥

भीरुपत्री, स्त्री,(भीरूणीव पत्राण्यस्याः । गौरादि
त्वात् ङीष् ।) शतमूली । इत्यमरः ।२।४।१ १॥

भीरुहृदय पुं, (भीरु हृदयमस्य ।) मृगः । इति
जटाधरः ॥

भीरू स्त्री, (भीरु + “ऊङुतः ।” ४ । १ । ६६ ।
इति ऊङ् ।) भयशीला नारी । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

भीलभूषणा, स्त्री, (भूषयतीति । भूष + कर्त्तरि
ल्युः । टाप् । भीलानां भूषणा ।) गुञ्जा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भीलु, त्रि, (बिभेतीति । भी + क्लु ।) भीरुः ।
भयशीलः । इति शब्दरत्नावली ॥

भीलुक, पु, (बिभेतीति । भी + “भियः क्रुक्लु-
कनौ । ३ । २ । १७४ । इति क्लुकन् ।) भीरुः ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, कथासरित्
सागरे । ३२ । ५२ ।
“एतद्देवानिमित्तं नः किमन्यैर्नाथभीलुक ! ।
यत्त्वमस्माभिरानीत काकशब्दौ पदे पदे ॥”)
भल्लुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भीषण पुं, (भीषयते इति । भी + णिच् +
“भियो हेतुभये षुक ।” ७ । ३ । ४० । इति
षुक । भीषिधातुस्ततो नन्द्यादित्वात् ल्युः ।)
भयानकरसः । इत्यमरटीकायां भरतः, मेदिनी
च ॥ कुन्दुरुः । कपोतः । हिन्तालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
शल्लकी इति मेदिनी ॥ (भयोत्पादने त्रि ।
यथा, महाभारते । १५ । ७ । ४ ।
“स्वनं मेदनश्चैव शङ्खानां कारयेत्ततः ।
कथं भीषणश्चैव युद्धे चैव बलक्षयम् ॥”)

भीषण, त्रि, (भीषयते इति । भी + णिच् + नन्दी
नन्द्यादित्वात् ल्युः । षुगागमश्च ।) गाढ़ः ।
दारुणः । इति मेदिनी । णे, ६८ ॥ (यथा,
रघौ । १२ । ४० ॥
“पञ्चशाखासथ चिप्तं विक्रष्टापि प्रविश्य सः ।
वैरूप्यपौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत् ॥”)

भीष्म, त्रि, (बिभेत्यस्मादिति । भी + “भियः षुग
वा ।” उणा० । १ । १४७ । इति मक् । वा
षुगागमश्च ।) भयानकम् । इत्यमरः ।१।७।२०॥
(यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ६ । १ । ३ ।
“सहोवाच भीष्मं वत भोः पुरुषान् वा ।”
“भीष्म भयङ्कर ।” इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)

भीष्म, पुं, (बिभेत्यस्मादिति । भी + मक् । षुग
वेति पक्षे षुक ।) भयानकरसः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ शिवः । राक्षसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ गाङ्गेयः । स च शान्तनुराज-

चक्रवर्त्तिनो गङ्गायां भार्य्यायां जातः । स परम धर्म्मात्मा महावीरः । येन पितुर्दासकन्या विवाहार्थं पितृराज्यं त्यक्तं यश्च स्वस्य विवाहं त्यक्त्वा ऊर्द्ध्वरेता जातः । इति श्रीभागवतम् ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"अथ तामष्टमे जाते पुत्त्रे प्रहसतीमिव ।
उवाच राजा दुःखार्त्तः परीप्सन् सुतमात्मनः ॥
मा वधीः कासि कस्यासि किञ्च हंसि सुता-
निति ।
पुत्त्रघ्नि ! सुमहत् पापं संप्राप्तं ते सुगर्हिते ! ॥"
स्त्र्युवाच ।
"पुत्त्रकाम ! न ते हन्मि पुत्त्रं पुत्त्रवतांवर ! ।
जीर्णस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः ॥
अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता ।
देवकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताहं त्वया सह ॥
अष्टौ ये वसवो देवा महाभागा महौजसः ।
वशिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः ॥
तेषां जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते ।
मद्विधा मानुषी धात्री लोके नास्तीह काचन ॥
तेषाञ्च जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता ।
जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाक्षयाः ॥
देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया ।
जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति ॥
तत्ते शापाद्विनिर्म्मुक्ता आपवस्य महात्मनः ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्त्रं पाहि महा-
व्रतम् ॥
एष पर्य्यायवासो मे वसूनां सन्निधौ कृतः ।
मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम् ॥"
इत्यादिपर्व्वणि भीष्मोत्पत्तिनाम ९ अध्यायः ॥

भीष्मजननी, स्त्री, (भीष्मस्य जननी माता ।) गङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भीष्मपञ्चक, क्ली, (भीष्मेण कृतमुपदिष्टं वा पञ्चकं एकादश्यादिपूर्णिमान्तपञ्चतिथिकर्त्तव्यम् ।) कार्त्तिकशुक्लपक्षीयैकादश्यादिपूर्णिमान्तपञ्च-तिथिकर्त्तव्यव्रतविशेषः । यथा,—
श्रीनारद उवाच ।
"भगवन् ! यत्त्वया प्रोक्तं भीष्मस्य च दिनं
महत् ।
माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तस्य मे कथय प्रभो ! ॥
कथं स्नानञ्च किं दानं को विधिः कस्य पूजनम् ।
किं फलं केन वाकारि तन्मे कथय विस्तरात् ॥"
ब्रह्मोवाच ।
तद्भीष्मपञ्चकस्येदं माहात्म्यं विधिपूर्व्वकम् ।
वक्ष्यामि फलसंयुक्तं येनेदञ्च कृतं पुरा ॥
अयोध्या नगरी या च कलिकल्मषनाशिनी ।
वैष्णवी सुरम्या च कलिकल्मषनाशिनी ॥
हस्त्यश्वरथपत्त्याढ्या विष्णुचक्रप्रतिष्ठिता ।
तस्यामासीन्नरवरः सूर्य्यवंशोद्भवो मुने ! ॥
अतिथिर्नाम देवर्षे ! धर्म्मात्मा नैकयज्ञकृत् ।
तेन दत्तं पुरा राज्ञा कृतं यज्ञमनुत्तमम् ॥
भार्य्यया चन्द्रभागिन्या सार्द्धं भीष्मस्य पञ्चकम् ।
पितृभिः परिपप्रच्छ वशिष्ठं तद्विधिं द्विज ! ॥"

वशिष्ठ उवाच ।
"शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतं सौभाग्य-
दायकम् ।
रहस्यं भीष्मपञ्चाख्यं विष्णुतुष्टिप्रदायकम् ॥
कार्त्तिके मासि राजेन्द्र ! प्रारभ्यैकादशीतिथिम् ।
यावत् पञ्चदशी रम्या भविता चन्द्रपूर्णिता ।
पञ्चभीष्ममिति ख्यातं तिथयः पुण्यदाः स्मृताः ॥
प्रातःकाले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि ।
स्नात्वा सभार्य्यः पुरुषो नद्यादौ विमले जले ॥
तर्पयेद्भीष्मवर्म्माणं कुरुवंशपितामहम् ।
पितृभिस्तिलसंयुक्तैश्च जलाञ्जलिभिरादृतैः ॥
वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च ।
तिलतोयाञ्जलिं तस्मै प्रयच्छेद्भीष्मवर्म्मणे ॥
सन्तर्प्य कौरवश्रेष्ठ ! कुर्य्यादाचमनं ततः ।
अर्च्चयित्वा विधानेन चन्दनादिभिरादृतः ।
अर्घ्यं दद्यादयत्नात्मा च मन्त्रेणानेन भूपते ! ॥
वसूनामवताराय शान्तनोरात्मजाय च ।
अर्घ्यं ददामि भीष्माय आजन्मब्रह्मचारिणे ॥
इत्थं समापयेद्व्रतं स । भीष्मपञ्चविधिं नरः ।
नियमेनोपवासेन पञ्चगव्येन वा पुनः ॥
पयोमूलफलाहारैर्हव्यैर्नानाविधैरपि ।
नरो वा यदि वा नारी मुक्तपापो दिवं व्रजेत् ॥
भुङ्क्ते स विपुलान् भोगान् कार्त्तिकं न
त्यजेद्धि यः ।
अतोऽशक्तो नयेत् पञ्चभीष्माख्यं हरिपूर्णितम् ॥
श्रुत्वैतद्विष्णुभक्तोऽसौ भक्त्या त्वचलया सह ।
दम्पती च यथा भीष्मं लब्ध्वा तौ तु महाफलम् ॥
स्वल्पायासेन विप्रेन्द्र ! कृतं ताभ्यां हि तत् पुरा ।
प्राप्य राज्यं महीमेतां ससमुद्रवलयान्विताम् ॥
प्रभुज्य प्रचुरान् कामान् व्रतकामौ यथा मुने ! ।
दिव्याम्बराभरणौ तौ दिव्यमाल्यानुलेपितौ ॥
दिव्यदेहविमानेन सर्व्वकिन्नरसेवितौ ।
अप्सरोगीतनृत्येन स्तुतौ देवमहर्षिभिः ।
सम्प्राप्तौ विष्णुलोकञ्च भीष्मपञ्चव्रतान्मुने ! ॥"
ब्रह्मोवाच
"इत्येतत् कथितं वत्स ! माहात्म्यं कार्त्तिको-
द्भवम् ।
भीष्मपञ्चकमाहात्म्यं सेतिहासं पुरातनम् ॥
तत् सर्व्वं कुरु विप्रेन्द्र ! यदि ते भक्तिरच्युते ।
निश्चलं कायमनसा वचसा सुमनोभव ॥"
"शृण्वन्ति मत्याश्च पठन्ति ये वै
भूखण्डमध्ये भगवद्गुणान् मुने ! ।
मतिञ्च लब्ध्वा भगवत्प्रवेशतः
कथामुपेन्द्रस्य पुरं प्रयान्ति ॥
कलिमलमपहृत्य प्राणिनो देवदेव
सुभगसकलभोगान् भोजयित्वा च यान्ति ।
हरिपुरममरेशैर्गीतवाद्यैर्विशाले-
र्विहितसकलक्षालाक्षोभयन्ते हरिं ये ॥
एतत् कार्त्तिकमाहात्म्यं भक्त्या यः शृणुयान्नरः ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः स ब्रह्म लभते रतिम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्त्तिकमाहात्म्ये १३२ अध्यायः ॥

अपि च ।
"सदा हरेर्व्रतं श्रेष्ठं तत् स्यादुत्थिवायने ।
चातुर्म्मास्ये ततस्तस्मात् कार्त्तिके भीष्मपञ्चकम् ॥
ततः श्रेष्ठतमं शुक्ले एकादश्यां समाचरेत् ।
स्नायात्त्रिकालं पित्रादीन् यवाद्यैरर्च्चयेद्धरिम् ॥
यजेन्मौनी घृताद्यैस्तु पञ्चगव्येन वारिभिः ।
स्नापयित्वाथ कर्पूरमुखैश्चैवानुलेपयेत् ॥
घृताक्तगुग्गुलोधूपं दिवा पञ्चदिनं दहेत् ।
नैवेद्यं परमान्नञ्च जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥
ॐ नमो वासुदेवाय घृतव्रीहितिलोदकम् ।
षडक्षरेण मन्त्रेण स्वाहान्तेन तु होमयेत् ॥
प्रथमेऽह्नि हरेः पादौ यजेत् पद्मैर्द्वितीयके ।
बिल्वपत्त्रेणानुदेशं नाभिं भृङ्गेण चापरे ॥
स्कन्धौ बिल्वैर्जवाभिश्च पञ्चमेऽह्नि शिरोऽर्च्चयेत् ।
मालत्या भूमिशायी स्याद्गोमयं प्राशयेत्
क्रमात् ॥
गोमूत्रक्षीरदधि च पञ्चमे पञ्चगव्यकम् ।
नक्तं कुर्य्यात् पञ्चदश्यां व्रती स्याद्भुक्तिमुक्ति-
भाक् ॥"
इति गारुडे भीष्मपञ्चादिव्रतं नाम १२३ अध्यायः ॥
वकपञ्चकम् । यथा—
"आरभ्यैकादशीं पञ्च दिनानि व्रतमाचरेत् ।
भगवत्प्रीतये भीष्मपञ्चकं यदि शक्नुयात् ॥
तथा धात्रीव्रतं पौर्णमास्यां कुर्व्वीत कार्त्तिके ।
तथा नवम्यां शुक्लायामक्षय्यनवमीव्रतम् ॥
पैतामहादिकृच्छ्राणि मासोपोषणमेव च ।
समर्थः कार्त्तिके कुर्य्यात् ज्ञात्वा पाद्मादितो
विधिम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥

भीष्मरत्न, क्ली, (भीष्मं भयानकं रत्नं दुर्लभत्वात् ।) हिमालयोत्तरदेशजातशुक्लवर्णप्रस्तरविशेषः । तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
सूत उवाच ।
"हिमवत्युत्तरे देशे वीर्य्यं पतितं सुरद्विषस्तस्य ।
सम्प्राप्तमुत्तमानामाकरतां भीष्मरत्नानाम् ॥
शुक्लाः शङ्खाब्जनिभाः श्योनाकसन्निभाः
प्रभावन्तः ।
प्रभवन्ति ततस्तरुणा वज्रनिभा भीष्मपाषाणाः ।
हिमाद्रिप्रतिबद्धं शुद्धमपि श्रद्धया बिभर्त्ति यः ।
भीष्ममणिं ग्रीवादिषु स सम्पदं सर्व्वदा लभते ॥
गुणयुक्तस्य तस्यैव धारणान्मुनिपुङ्गव ! ।
विषाणि तानि नश्यन्ति सर्व्वाण्येव महीतले ॥"
विषमानाबाधन्ते ये तमरण्यनिवासिनः सभी-
येऽपि ।
द्वीपिवृकशरभकुञ्जरसिंहव्याघ्रादयो हिंस्राः ॥
तस्योनकवलितक्षतिनो भवन्ति भयं न चापि
समुपस्थितम् ।
भीष्ममणिर्गुणयुक्तः सम्यक् सम्प्राप्ताङ्गुलिस्थितश्च ।
पितृतर्पणे पितॄणां तृप्तिर्बहुवार्षिकी भवति ॥
शाम्यन्त्युद्भूतान्यपि सर्पाखुनार्बुदवृश्चिक-
विषाणि ।
सलिलाग्निवैरितस्करभयानि भीमानि नश्यन्ति ॥

शैवलवलाहकाभं परुषं पीतप्रभं प्रभाहीनम् ।
मलिनद्युति विवर्णं दूरात् परिवर्जयेत् प्राज्ञः ॥
मूल्यं प्रकल्प्यमेषां विबुधवरैर्देशकालविज्ञानात् ।
दूरे भूतानां बहु किञ्चिन्निकटप्रसूतानाम् ॥”
इति गारुडे भीष्मरत्नपरीक्षा नाम ७६ अः ॥

भीष्मसूः, स्त्री, (भीष्मं सूते प्रसूते इति । सू प्रसवे + क्विप् ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

भीष्माष्टमी, स्त्री, (भीष्मस्य अष्टमी भीष्मनाशिका अष्टमी वा ।) माघशुक्लाष्टमी । तत्र भीष्मस्य तर्पणादिकं कर्त्तव्यम् । यथा भविष्योत्तरे ।
“शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥”
अवलम्ब्य ता स्मृतिः ।
“अष्टम्यान्तु सिते पक्षे भीष्माय तु तिलोदकम् ।
अन्नञ्च विधिवद्दद्युः सर्व्वे वर्णा द्विजातयः ॥”
सर्व्वे वर्णा इत्युपादानात् ब्राह्मणशूद्रयोरप्यधिकारः । द्विजातय इति सम्बोधनम् ॥ स्मृतिरत्नाकरे विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
“मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या श्राद्धे भीष्माष्टमी
तिथिः ।
स्नाने च तर्पणे दाने ग्राह्या सूर्य्योदयी परा ॥
यदा कदाचित् कुम्भांशं गता सूर्य्योदयी परा ।
पूर्व्वस्यामेव कर्त्तव्यं तर्पणं श्राद्धमेव च ॥
यन्नैकस्मिन् भवेच्चापि कदाचिच्चाकरी द्वयम् ।
भीष्माष्टमी द्वयं वापि तदा ग्राह्या परा तिथिः ॥
ब्राह्मणाद्यन्यवर्णाना य करोत्यौर्द्ध्वदैहिकम् ।
तद्वत्सलमसौ याति इह लोके परत्र च ॥”
इति मरीचिवचनन्तु भीष्मश्राद्धेतरपरम् ॥
तथा च स्मृतिः ।
“ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा दद्युर्भीष्माय नो जलम् ।
संवत्सरकृतं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
असवर्णजलदाननिषेधस्तु प्रकरणवर्णनादपि श्राद्धादिविषय इति श्रीदत्तः ॥ तर्पणमन्त्रस्तु ।
“वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृतिप्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्म्मणे ॥
भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥”
इत्यापस्तम्बः । पुत्रपौत्रोचितामित्यभिधानात् पितृकर्म्मरीत्या । श्राद्धञ्च पितृतर्पणानन्तरं चाम्नियस्तु ततपूर्व्वं तर्पयेत् । इति संवत्सरप्रदीपादयः ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भुक्त, त्रि (भुज + कर्म्मणि क्त ।) भक्षितम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ (यथा, मनुः, । २ । ५५ ।
“पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्ज्जञ्च यच्छति ।
अपूजितन्तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ॥”
उपभुक्तम् । यथा, रघुः । ४ । ७ ।
“मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यनन्यपूर्व्वेव तस्मिन्नासीद्वसुन्धरा ॥”
भावे क्त ।) भक्षणे, क्ली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५८ । १२ ।
“आसितं शयितं भुक्तं सूत ! रामस्य कीर्त्तय ।
जीविष्याम्यहमेतेन ययातिरिव साधुषु ॥”)

भुक्तसमुज्झित, त्रि, (आदौ भुक्तं पश्चात् समुज्झितं परित्यक्तम् । स्नानानुलिप्तवत्समासः ।) पूर्व्वं भुक्तं ततः शेषं पश्चात् समुज्झितं त्यक्तम् । तत्पर्य्यायः । फेला २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५६ ॥ पिण्डम् ३ फेलिः ४ । इति भरतधृतरभसः ॥

भुक्ति, स्त्री (भुज + क्तिन् ।) भोजनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ भोगः । यथा,—
“भुक्तिस्त्रिपुरुषी सिद्ध्येदपरेषां न संशयः ।
अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिद्ध्यति ॥
आहर्त्ता शोधयेद्भुक्तिमागमञ्चापि संसदि ।
तत्सुतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥
(यथा, मनुः । ८ । २५२ ।
“एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।
पूर्व्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥”)
रविभुक्तिर्यथा,—
“सार्द्धसप्तघ्नसे मेषे वसु सार्द्धौ घटे वृषे ।
दशैव मकरे द्वन्द्वे पलानि प्रतिवासरम् ।
कुलीरसिंहप्रमदातुलालिकामुकेषु च ।
पलान्येकादश तथा रविभुक्तिः प्रचक्ष्यते ॥”
इति ज्योतीरत्नमाला ॥
भोगः । दखल इति पारस्यभाषा । स च प्रमाणचतुष्टयान्तर्गतप्रमाणविशेषः । यथा । लिखिताद्यभावे दिव्यमाह याज्ञवल्क्यः ।
“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्ति-
तम् ।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
तद्विवरणं यथा । अथ भुक्तिः । तत्र याज्ञवल्क्यः ।
“पश्यतोऽब्रुवतो हानिर्भूमेर्विंशतिवार्षिकी ।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥”
विवादमकुर्व्वतः समक्षं भूस्वामिनः परेण सपिण्डादिना भुज्यमानाया भूमेर्व्विंशतिवर्षनिवृत्ता स्वत्वहानिः । अत्र लोकव्यवहारकर्म्मत्वाद्वर्षगणना सावनेन । यथा च विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
“सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन
लोकश्च यत् स्याद्व्यवहारकर्म्म ॥”
तत्रैव ।
“सावने च तथा मासि त्रिंशत् सूर्य्योदयाः
स्मृताः ॥”
इति ॥
विशेषयति व्यासः ।
“वर्षाणि विंशतिं यस्य भूर्भुक्ता तु परैरिह ।
सति राज्ञि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्यति ॥”
समर्थस्य बालत्वादिदोषरहितस्य । धनस्य दशवर्षनिवृत्ता स्वत्वहानिः । तथा च मनुनारदौ ।
“यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥”
यत्किञ्चिद्ग्रहणात् समक्षमेव प्रेक्षतेऽस्ति रेकैव परैर्दशवर्षाणि भुज्यमानं स्वामी तूष्णीं प्रेक्षते मा भुज्यतामिति प्रतिषेधं न रचयति नासौ तल्लब्धुं योग्यो भवति तत्र तस्य स्वाम्यं नश्यतीत्यर्थः । गौतमः । अजडापौगण्डधनं दशवर्षभुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुरिति । जडो विकलेन्द्रियः । पौगण्डः पूतोऽनुत्पन्नश्मश्रुगण्डकपोलो यस्य सः । तदाह नारदः —
“बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चापि
शब्द्यते ॥”
अत्रापौगण्ड प्रकीर्त्तित इति कुल्लूकभट्टेन लिखितम् । तत्पाठेऽपि अपौगण्डस्तु पौगण्ड इति द्विरूपकोषादविरोधः । तस्माद्याजनादिरिव वचनाद्दशवर्षविंशतिवर्षादिकालीनभोग एव स्वत्वं जनयति । यथा कालप्राप्तिवशेन वीजमङ्कुरं जनयति तरवश्च कुसुममिति । स्वामिना चापरित्यक्तेऽपि शास्त्रोक्तकालीनभोगात् स्वाम्यमन्यस्य भवति । यथा जयेन राज्ञः परराष्ट्रधनं इति । एवमेव श्रीकरवालोकजोऽस्तोकभवदेवभट्टशूलपाणिकुल्लूकभट्टचण्डेश्वरनयवर्द्धमानोपाध्यायप्रभृतयः ॥ व्यवहारोऽप्येतादृगेव । एतद्विरुद्धवचनान्यन्यथा व्याख्येयानि । तत्रोपेक्षया स्वत्वहानिं भुक्त्या च स्वत्वमाह नारदः —
“भुज्यमानान् परैरर्थान् यस्तान्मोहादुपेक्षते ।
समक्षं तिष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वशे ॥”
यत्तमाह बृहस्पतिः —
“स्थावरं विंशतिमाप्नोति भुक्त्या हानिमुपेक्षया ।”
उपेक्षया क्षमया । तत्कारणञ्च स्वामिनः सुशीलत्वमहैक्यत्वदयालुत्वादि । एवञ्च विंशतिवर्षात् पूर्व्वं स्वकृतिसाध्यकर्षणपालनादौ च पश्यद्भ्य एव स्वत्वम् । एवं दशवर्षात् पूर्व्वं स्वकृतिसाध्यदोहनपालनादौ स्वत्वं गवादौ एव स्वत्वम् । तत्तत्कालपरतस्तु भूमौ गवादिधने च स्वत्वमिति । पूर्व्वं तत्तत्राभुक्तभोगे तु चौर्य्यदोषो भवत्येव ॥ * ॥ भोगे तु स्वत्वहानिमाध्यादीनां व्यावर्त्तयति पश्यतोऽब्रुवत इत्यभिधाय याज्ञवल्क्यः —
“आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना ।
तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥”
आधिर्बन्धकद्रव्यम् । उपनिक्षेपः ।
वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते ।”
इति नारदोक्तेः ॥
वासनस्थं निक्षेपाधारभूतसम्पुटादिस्थम् । समुद्रं ग्रन्थ्यादियुतम् । जडो बुद्धिविकलः । बालोऽप्राप्तषोडशवर्षः । उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थमर्पितः । ततश्च आध्यादिभिर्जडादिधनैश्च विना अन्यानि धनानि उक्तभोगकालेन स्वामिनो नश्यन्ति एतानि तु स्वामिनो न नश्यन्ति न वा भोक्तुर्भवन्ति ॥ * ॥ मिताक्षरायां स्मृतिः —
“आरम्भोऽस्क्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया ।
भुक्तिरेव तु गुर्व्वी स्यात् दिव्यं न च साक्षिणः ॥”

याज्ञवल्क्यः ।
"आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्व्वक्रमागतात् ।
आगमं कारणं तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥
आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् ।
न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥
योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।
न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥"
भुक्त्यादावागमः पूर्व्वपुरुषक्रमादागतभोगाद्‌ बलवान् । अतः क्रमागतभोग आगमाद्बलवान् । तथा च वृहस्पतिः —
"अनुमानाद्‌गुरुः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु ।
अव्याहता त्रिपुरुषी भुक्तिरेभ्यो गरीयसी ॥"
त्रिपुरुषभोगमाह व्यासः —
"प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्त्रेण विना च तम् ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपौरुषः ॥
पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः ।
त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेकपूरुषः ॥"
आगमोऽपि बलवान् भवति यत्र स्तोकापि भुक्तिर्नास्ति । तथा च नारदः ।
"विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि च साक्षिषु ।
विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम् ॥"
इति दीपकलिका ॥
यत्र वादिन्यौ स्वस्वागमबलप्रवृत्तौ आगमयोश्च पूर्व्वापरभावो न निश्चीयते तत्र यस्य भुक्तिस्तस्यागमो बलीयान् न त्वन्यस्येत्यर्थ इति मिताक्षरा ॥ अर्थात् यत्रागमपौर्व्वापर्य्यनिश्चयस्तत्र ।
"सर्व्वेष्वेव विवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।
आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्व्वा तु बलवत्तरा ॥"
इति याज्ञवल्क्यवचनान्निर्णयः ॥
आगमनमिति आ सम्यगागम्यते प्राप्यते स्वं भवति येन क्रयादिना स आगम इति व्यवहारमातृका ॥ आगमं साक्षिपत्त्रादिकमिति याज्ञवल्क्यदीपकलिका ॥ आगमो धनोपार्ज्जनोपाय क्रयादिरिति मैथिलाः ॥ तत्रागमेनाभियुक्त आगमकर्त्ता तत्कृतमागमं उद्धरेत्तत्पुत्त्रपौत्त्रौ नागममुद्धरेतां किन्तु भुक्तिरेव तत्र प्रमाणम् । विशेषयति वृहस्पतिः ।
"आहर्त्ता शोधयेद्भुक्तिमागमञ्चापि संसदि ।
तत्सुतो भुक्तिमेवैकां पौत्त्रादिषु न किञ्चन ॥"
इति शूलपाणिधृतम् ॥
तत्पुत्त्रादौ न किञ्चनेति मैथिलधृतम् ॥ आहर्त्ता अर्ज्जनकर्त्ता । अत्र पुत्त्रस्य भुक्तिशोधनमात्रम् । भुक्तिशोधनमाह तत्त्वार्थसकात्यायनौ ।
"आगमो दीर्घकालश्च निश्छिद्रोऽन्यरवोज्झितः ।
प्रत्यर्थिसन्निधानञ्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यते ॥"
प्रमाणमिति शेषः । आगमः क्रयादिरुक्तः । एतच्च भूमिविषयकविंशतिवर्षधनविषयकदशवर्षान्यूनकालभोगपरं । योऽभियुक्त इति यो भोगे क्रियमाणे परेणाभियुक्तः परेतो मृतः स्यात्तस्यागमसद्भाववान् तदा तत्पुत्त्रादिरेव तमुद्धरेत् । तथाह नारदः ।
"अथारूढ़विवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
पुत्त्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तु भोगो निवर्त्तयेत् ॥
भोगः केवलभोगः । तथा च स एव । आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमेति । एष च विवादभोग मध्यान्तेतरपरः । तथाविधभोगस्यागमं विनापि प्रामाण्यात् । तथा च व्यासः ।
"वर्षाणि विंशतिं भुक्ता स्वामिनाव्याहता सती ।
भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा तु द्विपौरुषी ॥
त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगमः ॥"
एतद्वचनमसमग्रभोगविषयकमिति समग्रत्रिपुरुषभोगविषयकवचनेनाविरुद्धम् । एतादृक्स्थलमुक्तवान् एव कात्यायनः ।
"स्मार्त्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।
अस्मार्त्ते त्वागमाभावात् क्रमात्त्रिपुरुषागता ॥"
षष्टिवर्षैकपुरुषभुक्तौ त्रिपुरुषभुक्तिव्यपदेशस्य फलमाह स एवेत्यादि । अतएव नारदः ।
"अन्यायेन तु यद्भुक्तं पित्रा पूर्व्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छक्यमपाकर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥"
अन्यायेनेत्यत्रानागममिति शूलपाणिधृतपाठः । तुरप्यर्थः । पित्रा सह पितरमादाय त्रिभिरित्यर्थः । यत्तु ।
"अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेद्धरणीपतिः ॥"
इति दण्डविधायकव्यासवचनं तद्धर्म्मशास्त्रविरोधात् न मुख्यार्थपरम् । तदाह स एव ।
"यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्म्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
अर्थशास्त्रार्थमुत्सृज्य धर्म्मशास्त्रार्थमाचरेत् ॥"
एवमेव शूलपाणिः । वस्तुतस्तु अनागममिति दण्डविधायकवचनं लोभननरेन्द्रधनपरम् ।
"लोभनञ्च नरेन्द्राणां न कदाचन जीर्य्यति ।
अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपि ॥"
इति स्वत्वनिषेधकनारदवचनैकवाक्यत्वात् । यत्र विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदाहरणम् । यत्रैकस्य जयेऽधर्म्मप्राप्तिरपरस्य जयेऽधर्म्माभावे धनलाभस्तत्र ।
"हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ।
अतो यतेत तत्प्राप्ताविति वेदविदां मतम् ॥"
इति याज्ञवल्क्योक्तार्थशास्त्रमुत्सृज्य क्रोधलोभविवर्ज्जित इति धर्म्मशास्त्रमवलम्ब्य व्यवहारं पश्येत् । अतएव ।
"सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्म्मार्थसहितं वचः ॥"
इति कात्यायनोक्तमिति । भवदेवस्तु व्यासवचनं प्रतिवादिनोऽसन्निधाने पुरुषैकदशभोगाभिप्रायं त्रैपुरुषिकभोगस्य तत्रापि प्रमाणत्वादित्याह ॥
अथ भुक्तित्यागमवादः ।
तत्र वृहस्पतिः ।
"भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिद्धेदपरेषां न संशयः ।
अनिवर्त्ती सपिण्डेषु सकुल्यानां न सिद्ध्यति ॥
आधाविभा च यद्भुक्तं प्रत्येकमाधवादिकम् ।
मज्जत्यनुक्रमात्त्व न तद्भोगेन जीर्य्यते ॥
विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च ।
सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत्तु न सिद्ध्यति ॥"
आपन्नो विक्रयस्यागमम् । विवाह्यो जामाता ।
इति च व्यवहारतत्त्वम् ॥
भुक्तिप्रदः, पुं, (भुक्तिं भोगं प्रददातीति । प्र + दा + "आतश्चोपसर्गे ।" ३ । १ । १३६ । इति कः ।) मुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भोगदातरि त्रि ॥
भुग्नः, त्रि, (भुज मोटने + क्तः । "ओदितश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) रोगादिना कुटिलीकृतः । तत्पर्य्यायः । रुग्णः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ वक्रः । इति भुजधात्वर्थदर्शनात् । (यथा,—
"शाखिनी कलुषे रक्ते भुग्ने स्फुटितपक्ष्मणी ।
अक्षिणी पिच्छिकापार्श्वमक्तुपर्व्वास्थिरुग्भ्रमः ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
यथा, च भट्टिः । ११ । ८ ।
"पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुग्नां
स्तनुत्वच पाणिरुहान् सुमध्या ॥")
भुज, ओ श औ वक्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) वक्रणमिति वक्रं करोतीति णौ रूपम् । ओ, भुग्नः । श भुजति सर्तां बाहुं । औ, भोक्ता । इति दुर्गादासः ॥
भुज, ष औ पाणे । भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ष भुनक्ति । औ अभौक्षीत् । पाणं पालनम् उपभोगश्च तस्मात् पालने परस्मैपदम् । इति बोध्यम् । भुनक्ति पृथिवीं राजा पालयतीत्यर्थः । उपभोगे तु इह्यो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते इति । दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते महीमिति रघुः । एवं सुखमुपभुङ्क्ते इत्यादि च बोध्यम् । भुजोऽन्ने इत्यत्र भक्षणमात्रस्य अभ्यवहारोऽपि उपभोगस्य अभ्यवहार्य्यतृप्तिजनकत्वविवक्षया सिद्धिरिति विद्यानिवासः । इति दुर्गादासः ॥
भुजः, पुं स्त्री, (भुजति वक्रो भवतीति । भुज + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । यद्वा, भुज्यतेऽनेनेति । भुज + "हलश्चेति ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । इत्यत्र काशिकोक्तिः । "भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ।" ७ । ३ । ६१ । इति घञि गुणाभावः कुत्वाभावश्च निपातनात् ।) तत्पर्य्यायः । बाहुः २ प्रवेष्टः ३ दोः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ बाहा ५ बाहा ६ भुजा ७ दोष ८ दोषा ९ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ करः १० । इति मेदिनी । जे, १३ ॥ (यथा, रघुः । २ । ७४ ।
"भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे
भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥")
तस्य शुभाशुभलक्षणम् यथा,—
"कथा चान्वदा श्रेष्ठा सुनाभिर्भूरिरोमिका ।
अन्यथा अर्थहीनानामसौ निःस्वस्य रोमशौ ॥
निर्म्मांसौ चैव सूक्ष्माणौ छिद्रौ च विपुलौ भुजौ ।

"आजानुलम्बिनौ बाहू वृत्तौ पीनौ नृपेश्वरे ।
निःस्वानां रोमशौ ह्रस्वौ मेढ्रौ करिकरप्रभौ ।"
इति गारुडे ६६ अध्याय ॥

(हस्तिशुण्ड । यथा, महाभारते ।३।२०।२१।
"नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्त्तिनः ।
सविषाख्यं भुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत ॥")

ग्रहस्फुटीकरणार्थं राशित्रयादूनकेन्द्रग्रहादि । राशित्रयादधिकनवपर्य्यन्तमङ्कान्तरितावशेषः । नवराशिभ्योऽधिकं चेत् तदा द्वादशराशिभ्यः शोध्यश्च भुजं स्यात् । यथा —

"दोस्त्रिभोनं त्रिभोर्द्ध्वं विशोध्य रसे-
भ्रणोऽर्द्धाधिकं स्याद्भुजोनं त्रिभम् ।
कोटिरेकैकं त्रिभिभैः स्यात् पदं
सूर्य्यमन्दोच्चमन्दाद्ययोः श्रा भवेत् ॥"
इति ग्रहलाघवम् ॥

क्षेत्रस्य परिमाणविशेषः । यथा —
"कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः ।
कोटिं दोः कथ्यतां कोटिश्रुतिभ्यां च भुजं वद ॥
इष्टो बाहुर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः ॥
तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोर्विवरात् ।
मूलं कोटिः कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात् पदं बाहुः ॥"
इति लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारः ॥

भुजकोटर, पुं, (भुजस्य कोटर इव ।) कक्षः । इति हेमचन्द्रः ।५।२५६॥

भुजग, पुं, (भुजं वक्रं गच्छतीति । गम्+ड ।३।२।३८। इत्यत्र "खच्च डिद्वाच्यः ।" वार्त्तिकोक्तेः डित् । ततः टिलोपः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ ॥ (यथा, मेघदूते । ६२ ।
"तस्मिन् हित्वा भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता ।
क्रीडाशैले यदि च विचरेत् पादचारेण गौरी ॥")

भुजगदारण, पुं (भुजगं दारयतीति । दृ+णिच्+ल्यु ।) गरुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजगाभोजी, [न्] पुं, (भुजगं आ सम्यक्प्रकारेण भुङ्क्ते इति । भुजग+आ+भुज+णिनि ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजगान्तक, पुं, (भुजगस्य अन्तकः ।) गरुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजगाशन, पुं, (भुजगमश्नातीति । अश+ल्यु । भुजगः अशनं यस्येति वा ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भुजङ्ग, पुं (भुजं वक्रं गच्छतीति । गम+खच् । "खच्च डिद्वाच्यः" इति वार्त्तिकात् डित्त्वमपि टिलोपः ।) सर्पः । (यथा, रघुः । ९ । ७९ ।
"आक्रान्तपूर्व्वमिव मुक्तविषं भुजङ्गं
प्रोवाच कोशलपतिः प्रथमापराद्धः ॥")
विटः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ । मेदिनी च ॥ (सीसम् । तद्यथा,—
"सीसं वप्रञ्च वङ्गञ्च योगेष्टं नागनामकम् ॥"
नागनामकम् । नाग भुजङ्ग इत्यादि ।)
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
जपरश्च तदर्थे ।

"त्रिंशद्भागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ॥
सुरताणकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनाश्मयम् ।
अन्धमूषीकृतं ध्मातं पक्वं विमलमञ्जनम् ॥"
इति वाभटे उत्तरतन्त्रे त्रयोदशेऽध्याये ॥)

भुजङ्गघातिनी स्त्री (भुजङ्गं सर्पं तद्विषं वा हन्तीति । हन+णिनि । स्त्रियां ङीप् ।) क्षुपविशेषः । कङ्कालिका इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । छरि २ सर्पाक्षी ३ सुतकरी ४ स्पृक्का ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सर्पनाशिनी च ॥

भुजङ्गजिह्वा, स्त्री, (भुजङ्गस्य जिह्वेव आकृतिः यस्याः ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भुजङ्गस्य जिह्वा ।) सर्परसना च ॥ (विवरणमस्या महासमङ्गाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

भुजङ्गप्रयात, क्ली, (भुजङ्गवत्प्रयातं गतिरिव भङ्गीमान् शब्दविन्यासो यस्य ।) द्वादशाक्षरपादच्छन्दः । यथा कालिदासकृतश्रुतबोधे ।
"यदाद्यं चतुर्थं तथा सप्तमं स्यात्
तथैवाक्षरं ह्रस्वमेकादशाद्यम् ।
शरच्चन्द्रविद्वेषिवक्त्रारविन्दे
तदुक्तं कवीन्द्रैर्भुजङ्गप्रयातम् ॥"
(अधिकन्तु छन्दःशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

भुजङ्गभुक्, [ज्] पुं, (भुजङ्गं भुङ्क्ते इति । भुज+क्विप् ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥ मयूरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥ (मयूरार्थे पर्य्यायो यथा,—
"मयूरश्चन्द्रकी केकी मेघरावो भुजङ्गभुक् ।
शिखी शिखावलो वर्ही शिखण्डी नीलकण्ठकः ॥
शुक्लापाङ्गः कलापी च मेघनादः कलाप्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

भुजङ्गभोजी, [न्] पुं, (भुजङ्गं भुङ्क्ते इति । भुज+णिनि ।) राजसर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥

भुजङ्गम, पुं, (भुज कौटिल्ये+इगुपधेति कः । भुजः कुटिलीभवन् गच्छतीति । भुज+गम्+"गमेः सुपि वाच्यः ।" ३ । १ । ३८८ । इत्यस्य वार्त्तिकात् खच् । "खच्च डिद्वाच्यः ।" इति डिद्भावे टिलोपाभावः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ । (यथा, रघुः । ६ । ७७ ।
"आरूढमद्रीनुदधीन् वितीर्णं
भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम् ॥")
सीसके, क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजङ्गलता, स्त्री, (भुजङ्गवत् कुटिला तत्प्रिया वा लता ।) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजङ्गहा, [न्] पुं, (भुजङ्गं हन्तीति । हन्+क्विप् ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भुजङ्गाक्षी स्त्री, (भुजङ्गस्य अक्षीव पुष्पं यस्याः । "अक्ष्णोऽदर्शनात् ।" ५ । ४ । ७६ । इति अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) रास्ना । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥ (रास्ना मेदगाइ इति लोके । तथास्याः पर्य्यायान्तरम् ।
"नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भुजङ्गाख्य, पुं, (भुजङ्गस्य आख्या आख्या यस्य ।) नागकेशरः । इति शब्दमाला सर्पनामके, त्रि ॥

भुजशिर, [स्] क्ली, (भुजस्य शिर इव ।) स्कन्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥

भुजा, स्त्री, (भुज+टाप् ।) बाहुः । करः । इति मेदिनी । जे, १३॥ (यथा शिशुपालवधे ।७।७१।
"अविरतकुसुमावचायखेदा-
न्निहितभुजालतयैकयोपकण्ठम् ॥")

भुजाकण्ट पुं (भुजाया करस्य कण्ट इव ।) हस्तनखः । इति हेमचन्द्रः ॥

भुजादल पुं, (भुजाया बाहोर्दल इव ।) हस्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भुजान्तर, क्ली, (भुजयोरन्तरं मध्यम् ।) क्रोडम् । इत्यमरः ।२।६।७७॥ (वक्षः । यथा, रघुः ।३।५४।
"दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं
प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितम् ।
पपावनास्वादितपूर्व्वमाशुगः
कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥"
भुजस्यान्तरं प्रभेदः ।) हस्तप्रभेदश्च ॥

भुजि, पुं, (भुनक्ति भुङ्क्ते वा सर्व्वानिति । भुज+"भुजेः किच्च ।" उणा ४ । १४१ । इति इः । स च कित् । सर्व्वभक्षकत्वादस्य तथात्वम् ।) वह्निः । इत्युणादिकोषः ॥ (भुज+भावे इः । भोगः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६१ । ६ ।
"आ वः सवितुर्यथा भगस्येव भुजिं हुवे ।
अग्निं समुद्रवाससम् ॥"
"सवितुः प्रेरकस्य देवस्य सवं यथा प्रसवमिव भगस्येव भुजिं भजनीयस्य देवस्य भोगमिव च समुद्रवाससमग्निं आहुवे आह्वयामि ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ ॥ भोक्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८ । २ ।
"भुजी हिरण्यपेशसा कवी गम्भीरचेतसा ॥"
"हे भुजी हविषां भोक्तारौ ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

भुजिष्य, पुं, (भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्टमिति भुज्यते इति वा भुज+"वसिभुजिभ्यां किष्यन् ।" उणा० ४ । १७८ । इति किष्यन् ।) स्वतन्त्रः । हस्तसूत्रम् । दासः । इति मेदिनी । ये ६८ ॥ (यथा, माघे । १५ । ६२ ।
"किमहो नृपाः समममीभि-
रुपपतिसुतैर्न पञ्चभिः ।
वध्यमभिहत भुजिष्यमसुं
सह चानया स्थविरराजकन्यया ॥")
रोगः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

भुजिष्या, स्त्री (भुजिष्य+टाप् ।) दासी । (यथा रघुः । ६ । ५३ ।
"अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या
हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं
बालामबालेन्दुमुखीं बभाषे ॥")
गणिका । इति मेदिनी । ये, ६९ ॥

भुज्यु, पु, (भुज्यतेऽन्नेति । भुज भक्षणे + "भुजि मृङ्भ्यां युक्त्युकौ ।" उणा ३ । २१ । इति युक ।) भाजनम् । इत्युणादिकोष । २ । २ ३ ॥ भाजनम् । (भुङ्क्ते सर्व्वानिति । भुज + कर्त्तरि युक ।) अग्नि । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥ (स्वनामख्यातराजविशेष । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २७ । ४ ।

"ऋजिप्य ईमिन्द्रावतो न भुज्यु
श्येनो जभार बृहतो अधिष्णो ॥"

भुनक्ति पालयतीति । भुज पालने + युक । रक्षके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २२ । २ ।
"पूर्व्वायुष सुहव पुरुस्पृह भुज्यु वाजेषु पूर्व्व्यम् ॥"
"भुज्यु भुजपालने सर्व्वस्य रक्षकम् ॥" इति तद्भाष्ये सायन ॥)

भुञ्जन्, [त] त्रि, (भुज + शतृ) भोगकर्त्ता । भुजधातो शतृप्रत्ययनिष्पन्नोऽयम ॥

भुञ्जान पुं, (भुज + शानच ।) भोगकर्त्ता । यथा,—
"भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापमवद्य यदि भुवन् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(तथा च ।
"अशितश्चोदकं युक्त्या भुञ्जानश्चान्तरा पिबेत ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अ, ॥)

भुरिक, [ज] स्त्री (भरति सर्व्वं धरतीति । भृञ + "भृञ उच्च ।" उणा २ । ७२ । इति इजि । धातोरुकारान्तादेश ।) पृथिवी । इत्युणादिकोष ॥ (द्विवचनान्तत्वे । बाहू । द्यावापृथिव्यौ च । यथा, ऋग्वेदे ।४ । २ । १४।
"रथ न क्रन्तो अपसा भुरिजो
ऋ॑त येमु सुध्य आशुषाणा ॥"
"भुरिजो बिभ्रत कर्म्मकरणसामर्थ्य पदार्थान् वेति भुरिजौ बाहू तयो । यद्वा, भुरिजो देवान् मनुष्यांश्च बिभृत इति भुरिजौ द्यावापृथिव्यौ ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥)

भुवन, क्ली, (भवन्त्यस्मिन् भूतानीति । भू + "भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि ।" उणा २ । ८० । इत्यत्र बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रयुज्यते ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या क्युन् ।) जगत् । (यथा, भट्टि ।१।१।
"गुणैर्व्वर भुवनहितच्छलेन य
सनातन पितरमुपागमत् स्वयम् ॥")
सलिलम् । गगनम् । जन । इति मेदिनी । ने, १ २ ॥ चतुर्द्दशभुवनानि यथा,—
"चतुर्द्दशविध ह्येतद् भूतसर्गं प्रकीर्त्तितम् ।
भूर्भुव स्वर्महश्चैव जनश्च तप एव च ॥
सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्त्तिता ।
जम्बू प्लाक्ष कुश क्रौञ्च शाल्मलो मेदपुष्कर ।
सप्तद्वीपा प्रधानानि क्षुपद्वीपैस्तु संयुता ॥
लवण क्षीरसंज्ञश्च घृतोदो दधिसञ्ज्ञक ।
सुरोदेक्षुरसोदौ च स्वादूद सप्तमो भवेत् ।
चत्वार सागरा ख्याता पुष्करिण्यश्च ता स्मृता ॥
उत्तरा कुरवो रम्य वर्षं हैमवत तथा ।
भद्राश्च केतुमालश्च तथा वर्षमिलावृतम् ॥
भारत हरिवर्षश्च तथा किंपुरुषावृतम् ।
एतान्यष्टौ तु वर्षाणि पुण्यानि कथितानि तु ॥
इन्द्रद्युम्न कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान ।
नागवीथी तथा सौम्यो गन्धर्व्वो वारुणस्तथा ॥
सागराख्यस्तु नवमो भेदभारतवार्षिक ।
इदन्तु भारत वर्षं कर्म्मभूमिरिति स्मृतम् ॥
शेषाणि द्वीपवर्षाणि भोगस्थानानि सन्त्यपि ।
भागीरथी पावनी च ह्रदिनी ह्लादिनी तथा ॥
सीता वङ्क्षुश्च सिन्धुश्च सप्त गङ्गा प्रकीर्त्तिता ।
सुप्रभा काञ्चनी चैव विशाला सुमनोह्रदा ॥
सरस्वत्योघनादा च सुवेणुर्विमलोदका ।
एता गङ्गास्तु विख्याता सप्त पुण्यप्रदा शुभा ॥
हिमवान् हेमकूटश्च निषधो नीलपर्व्वत ।
श्वेतश्च शृङ्गवान्मेरुर्माल्यवान् गन्धमादन ॥
महेन्द्रो मलय सह्य शुक्तिमानृक्षवानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च कैलासो मन्दरस्तथा ॥
लोकालोको महांश्चैव तथैवोत्तरमानस ।
एते विंशतिर्विख्याता पर्व्वतास्तत्सुधा वरा ॥
अतल सुतलश्चैव वितलश्च गभस्तिमत ।
महातल रसातल पाताल सप्तम स्मृतम् ॥
कृष्णभौम शिलाभौम पाताल नीलमृत्तिकम् ।
रक्तपीतश्वेतकृष्णभौमानि च भवन्त्यपि ॥
पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
शुषिर तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्द्दश ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥
(भूतजातम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५७ । ५ ।
"युव ह गर्भं जगतीषु धत्थो युव विश्वेषु भुवनेष्वन्त ।"
तथा च वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । ५ ।
"यस्यामिद विश्व भुवनमाविवेश तस्यां नो देव सविता धर्म्म साविषत ॥" * ॥ भावनम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८८ । १ ।
"तस्य भर्म्मणे भुवनाय देवा धर्म्मणे क स्वधया पप्रथन्त ॥" * ॥ पुं, मुनिविशेष । यथा, महाभारते । १३ । २६ । ८ ।
"नितम्बूर्भुवनो धौम्य शतानन्दोऽकृतव्रण ॥")

भुवनको(शो)ष, पु, (भुवनस्य कोष इव ।) भूगोल । (अस्य विवरण श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे । १६ । १७ । १८ । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ तथाच ।
"जम्बुप्लक्षशाल्मलकुशक्रौञ्च
शाकपुष्करसंज्ञा सप्त द्वीपा ।
लक्षयोजनप्रमाणाज्जम्बु-
द्वीपादुत्तरोत्तरद्विगुणा ॥ १ ॥
लवणसुरासर्पिर्द्दधिदुग्धस्वच्छोदकसञ्ज्ञै पर-
स्परद्विगुणै ।
सप्तसमुद्रैर्वलयाकारैस्ते द्वीपा परिधिष्ठिता ॥
योऽसौ मनुपुत्र प्रियव्रतो नाम स सप्तद्वीपाधिपतिर्बभूव । तस्य अग्नीध्रादयो दश पुत्रा बभूवु ॥३॥ त्रय प्रव्रजिता । शिष्टानां सप्तानां सप्त द्वीपा पित्रा दत्ता । तत्र जम्बुद्वीपाधिपतेराग्नीध्रस्य नव पुत्रा जाता ॥४॥
नाभि किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृत ।
रम्यो हिरण्मयश्चैव कुरुभद्रश्च केतुमान् ॥५॥
नववर्षाणि विभज्य पुत्रेभ्य पित्रा दत्तानि वन प्रविशता । अग्नीध्रोऽयं हिमाह्वयम् । यस्याधिपतिर्नाभे ऋषभ पुत्रो बभूव ॥६॥ ऋषभाद्भरतो भरतेन चिरकाल धर्म्मेण पालितत्वादिद भारत वर्षमभूत । इलावृतस्य मध्ये मेरु सुवर्णमयश्चतुरशीतिसहस्राणि योजनानि तस्योच्छ्राय । षोडशसहस्रमप्यधस्तादवगाढ तद्द्विगुणो मूलविस्तार ॥६॥ तन्मध्ये ब्रह्मण पुरी । ऐन्द्र्यामिन्द्रस्य चामरावती । आग्नेय्यामग्नेस्तेजोवती । याम्यां यमस्य संयमनी । नैरृत्यां निरृतेर्भयकरी । वारुण्यां वरुणस्य विश्वावती । वायव्यां वायोर्गन्धवती । उदीच्यां सोमस्य विभावरीति नववर्षान्वित जम्बूद्वीप पुण्यपर्व्वतै पुण्यनदीभिरन्वितम् ॥७॥ किंपुरुषादीन्यष्टवर्षाणि पुण्यवतां भोगस्थानानि साक्षाद्भारतवर्षमेक कर्मभूमिश्चातुर्वर्ण्ययुतम् ॥ ८ ॥
तत्रैव कर्म्मभि स्वर्ग कृतै प्राप्नुवन्ति मानवा ।
मुक्तिश्चात्रैव निष्कामै प्राप्यते ज्ञानकर्मभि ॥९॥
अधोगतिमितो विप्र । यान्ति वै पापकारिण ।
ये पापकारिणस्तान् विद्धि पातालतले नरके कोटिसमन्वितान् ॥ १ ॥ अथ सप्तकुलपर्वता कथ्यन्ते । माहेन्द्र । मलय शुक्तिमान् ऋष्यमूक सह्यपर्वत विन्ध्य पारियात्र । इत्येते भारते कुलपर्वता ॥ ११ ॥ नर्मदासुरसाऋषिकुल्याभीमरथीकृष्णावेणीचन्द्रभागाताम्रपर्ण्यौ इत्येता सप्त नद्य गङ्गायमुनागोदावरीतुङ्गभद्राकावेरीसरयूरित्येता महानद्य पापघ्न्य ॥ १२ ॥
जम्बुनाम्ना च विख्यात जम्बुद्वीपमिद शुभम् ।
लक्षयोजनविस्तीर्णमिद श्रेष्ठ तु भारतम् ॥१३॥
जम्बुद्वीपादिपुण्या जनपदा निष्कामा ये स्वधर्मेण नरश्रेष्ठ यजन्ति ते तत्र निवसन्ति अधिकारक्षयात् मुक्ति च प्राप्नुवन्ति ॥१४॥ जम्बाद्या स्वादूदकान्ता सप्त पयोधय । तत परा हिरण्मयी भूमि । ततो लोकालोकपर्वत एष भूर्लोक ॥ १५ ॥ अस्योपरि अन्तरिक्षलोक खेचराणां रम्यस्तदूर्द्ध्वं स्वर्गलोक ॥१६॥
स्वर्गस्थान महापुण्य प्रोच्यमान निबोध मे ।
भारते कृतपुण्यानां देवानामपि चालयम् ॥१७॥
मध्ये पृथिव्यामद्रीन्द्रो भास्वान् मेरुर्हिरण्मय ।
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिमुच्छ्रित ॥१८॥
प्रविष्ट षोडशाधस्ताद्धरण्यां धरणीधर ।
तावत्प्रमाणा पृथिवी पर्व्वतस्य समन्तत ॥ १९ ॥
तस्य शृङ्गत्रय मूर्ध्नि स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठित ।
नानाद्रुमलताकीर्ण नानापुष्पोपशोभितम् ॥२०॥
मध्यम पश्चिम पूर्व्वं मेरो शृङ्गाणि त्रीणि वै ।
मध्यम स्फाटिक शृङ्ग वैदूर्य्यमणिकामयम् ॥२१॥
इन्द्रनीलमय पूर्व्वं माणिक्य पश्चिम स्मृतम् ।
योजनानां सहस्राणि नियुतानि चतुर्द्दश ॥२२॥
उच्छ्रित मध्यम शृङ्ग स्वर्गो यत्र त्रिविष्टप ।
अप्रमाणान्तरित शृङ्ग मूर्द्ध्नि कृताञ्जलिस्थितम् ।

पूर्व्वमुत्तरशृङ्गाणां अन्तरं मध्यमस्य च ।
त्रिविष्टपो नाकपृष्ठे ह्यप्सरा सन्ति निवृता ॥२४॥
आनन्दोऽथ प्रमोदश्च स्वर्गशृङ्गे तु मध्यमे ।
श्वेतश्च पौष्टिकश्चैव उपशोभनमन्मथौ ॥ २५ ॥
आक्रन्द स्वर्गराजा वै स्वर्गशृङ्गे तु पश्चिमे ।
निर्म्ममो निरहङ्कार सौभाग्यश्चातिनिर्म्मल ॥२६॥
स्वर्गाश्चैव द्विजश्रेष्ठ । पूर्व्वशृङ्गे समाश्रिता ।
एकविंशति स्वर्गा वै निविष्टा मेरुमूर्द्धनि ॥२७॥
अहिंसादानकर्त्तारो यज्ञानां तपसां तथा ।
तस्तेषु निवसन्ति स्म जना क्रोधविवर्ज्जिता ॥२८॥
जलप्रवेशे चानन्द प्रमोद वह्निसाहसे ।
भृगुप्रपाते सौख्य च रणे चैवास्य निर्म्मलम् ॥२९॥
अनाशके तु सन्यासे म्हतो गच्छेत्त्रिविष्टपम् ।
क्रतुयाजी नाकपृष्ठ अग्निहोत्री च निर्वृ-
तिम् ॥ ३ ॥
तडागकूपकर्त्ता च लभते पौष्टिक द्विज ।
सुवर्णदायी सौभाग्य लभन् स्वर्गतप फलम् ॥३१॥
शीतकाले महावह्निं प्रज्वालयति यो नर ।
सर्व्वसत्त्वहितायाय स्वर्ग सोऽप्सरस लभेत ॥३२॥
हिरण्यगोप्रदाने हि निरहङ्कारमाप्नुयात ।
भूमिदानेन शुद्धेन लभते शान्तिक पदम् ॥३३॥
रौप्यदानेन स्वर्ग तु निर्मल लभते नर ।
अश्वदानेन पुण्याह कन्यादानेन मङ्गलम् ॥३४॥
द्विजेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्वा वस्त्राणि भक्तित ।
श्वेत तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचते ॥३५॥
कपिलागोप्रदानेन परमार्थे महीयते ।
गोवृषस्य प्रदानेन स्वर्गं मन्मथमाप्नुयात ॥३६॥
माघमासे सरित्स्नायी तिलधेनुप्रदस्तथा ॥
छत्रोपानहदाता च स्वर्गं यात्युपशोभनम् ॥३७॥
देवतायतन कृत्वा द्विजशुश्रूषकस्तथा ।
तीर्थयात्रापरश्चैव स्वर्गराज्ये महीयते ॥ ३८ ॥
एकान्नभोजी यो मर्त्त्यो नक्तभोजी च नित्यश ।
उपवासी त्रिरात्राद्यै शान्त स्वर्गं शुभ
समेत् ॥ ३९ ॥
सरित्स्नायी जितक्रोधो ब्रह्मचारी दृढव्रत ।
निर्मल स्वर्गमाप्नोति यथाभूतहिते रता ॥४ ॥
विद्यादानेन मेधावी निरहङ्कारमाप्नुयात ।
येन येन हि भावेन यद्यद्दान प्रयच्छति ॥४१॥
तत्तत्स्वर्गमवाप्नोति यद्यदिच्छति मानव ।
चत्वारि अतिदानानि कन्या गौर्भू सरस्वती॥४२॥
नरकादुद्धरन्त्येते जपवाहनदोहनात ।
यस्तु सर्व्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्य प्रय-
च्छति ॥ ४३ ॥
सम्प्राप्य न निवर्त्तेत स्वर्गं शान्तमनामयम् ।
शृङ्गे तु पश्चिमे यत्र ब्रह्मा तत्र स्थित स्वयम्॥४४॥
पूर्व्वशृङ्गे स्वय विष्णु मध्ये चैव शिव स्थित ।
अत पर तु विप्रेन्द्र । स्वर्गाध्वानमिम शृणु ॥४५॥
विमल विपुल शुद्धसुपर्य्युपरि संस्थितम् ।
प्रथमे तु कुमारस्तु द्वितीये मातर स्थिता ॥४६॥
तृतीये सिद्धगन्धर्व्वा तुर्य्ये विद्याधरा द्विज ।
पञ्चमे नागराजा च षष्ठे तु विनतासुत ॥४७॥
सप्तमे दिव्यपितरो धर्म्मराजस्तथाष्टमे ।
नवमे तु तथा दक्ष आदित्यो दशमे पथि ॥४८॥
भूर्लोकाल्लक्षसाहस्राटूर्द्ध चरति भास्कर ।
योजनानां सहस्रे द्वे विष्कम्भनसम तत ॥ ४९ ॥
त्रिगुण परिणाहेन सूर्य्यविम्ब प्रमाणत ।
सोमपुर्य्यां विभावर्य्यां मध्याह्ने चार्य्यमा यदा ।
महेन्द्रस्यामरावत्यां तदा तिष्ठति भास्कर ॥५ ॥
मध्याह्ने त्वमरावत्यां यदा भवति भास्कर ।
तदा सयमने याम्ये तत्रोदयस्तु प्रदृश्यते ॥५१॥
मेरु प्रदक्षिण कुर्व्वन् भात्येव सविता सदा ।
ध्रुवाधारस्तथोत्तिष्ठन् वालिखिल्यादिभि
स्तुत ॥ ५२ ॥
इति श्रीनरसिंहपुराणे भुवनकोषे त्रिंशो-
ध्याय ॥ ३ ॥)

भुवन्यु, पु, (भवतीति । "कम्युच् क्षिपेश्च ।" उणा ३ । ५१ । इति चकारात भूधातोरपि कन्युच ।) सूर्य्य । वह्नि । चन्द्र । इति मेदिनी । ये, ९८ ॥ प्रभु । इत्युणादिकोष ॥

भुवर्लोक, पुं, (भुवश्चासौ लोकश्चेति ।) भूरादिसप्तलोकान्तर्गतद्वितीयलोक । यथा —
"भूमिसूर्य्यान्तर यच्च सिद्धादिमुनिसेवितम् ।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम । ॥"
इति विष्णुपुराणे । २ अंशे ७ अध्याय ॥
(यथा च भागवते । २ । ५ । ८ ।
"भूर्लोक कल्पित पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य
नाभित ।
हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मन ॥")

भुव [स्] व, (भवतीति । भू+"भूरञ्जिभ्यां कित ।" उणा ४ । २१६ । इति असुन् स च कित ।) आकाश । इति हेमचन्द्र ॥ (महाव्याहृतिभेद । यथा मनु । २ । ७६ ।
'अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापति ।
वेदत्रयान्निरदुहत भूर्भुव स्वरितीति च ॥")

भुवि, [स्] स्त्री, (भवतीति भवत्यस्मिन् रत्नादीनि वा । भू+"धुव कित ।" उणा २ । ११३ । इति इसिन् । स च कित ।) समुद्र । इत्युणादिकोष ॥

भू, सत्तायाम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर -अक -सेट ।) सत्ता द्विविधा । उत्पत्ति- विद्यमानता च । भवति मनुष्योऽथवा विघ्न । इति दुर्गादास ॥

भू, क शुद्धिचिन्तयो । मिश्रणे । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा० पर०-सक सेट ।) क, त्वया सद्भावयति द्विज सर्व्वान् । चयोऽर्थ । इति दुर्गादास ॥

भू, क ङ प्राप्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा - आत्म -सक -सेट ।) क ङ, भावयते । इति दुर्गादास ॥

भू ञ प्राप्तौ । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा० उभ - सक सेट ।) ञ, भवति भवते धन धीर । भवत्येव सत्तायां प्राप्तिसम्प्रत्ययानस्थिति भङ्मङ्ग । भवते दुरितचय यथोक्तक्रतुभिर्भावयते च नाकलोकमिति हलायुध । केचिदस्मादात्मनेपदिन मत्वा प्राप्तौ परस्मैपद सत्तार्थ- स्यैवानेकार्थत्वात समाधत्ते । इति दुर्गादास ॥

भू व, (भू+क्विप ।) रसातलम् । इति हेमचन्द्र ॥

भू स्त्री, (भवत्यस्मिन्निति । भू+अधिकरणे क्विप ।) पृथिवी । इत्यमर । २ । १ । २ ॥ (यथा, मनु । ७ । ६ ।
"न चैन भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षि
तुम् ॥"
यथा च वैद्यकरत्नमालायामस्या पर्य्याय ।
"भूर्भूमि पृथिवी पृथ्वी मेदिनी वसुधावनि ।
क्षितिरुर्व्वी मही क्षोणी क्ष्मा धरा कुवसु-
न्धरा ॥")
स्थानमात्रम् । इति मेदिनी । मे १ ॥ (यथा, भागवते । ६ । ४ । ३१ ।
"यच्छक्तयो वदता वादिना वै
विवादसवादभुवो भवन्ति ॥"
यज्ञाग्नि । इति जटाधर ॥

भूक क्ली, (भवतीति । भू+"इण्भूसुषिमुषिभ्य कक ।" उणा ३ । ४१ । इति कक ।) छिद्रम् । काल । इति मेदिनी । के, ३ ॥

भूक पु, (भू+कक ।) अन्धकार । इति शब्दमाला ॥

भूकदम्ब, पु, (भुवि कदम्ब इव ।) अलम्बुषवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ कोकसीम । इति भाषा ॥

भूकदम्बक, पु, (भूकदम्ब+सञ्ज्ञाया कन् ।) यवानी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवृतिविशेषो ऽस्य यवानीशब्दे ज्ञातव्य ॥)

भूकन्द, पु, (भुव पृथिव्या कन्द इव ।) महाश्रावणिका । इति राजनिर्घण्ट ॥ थुलकुडी । इति भाषा ॥

भूकम्प पु (भुव पृथिव्या कम्प ।) भूमिकम्पनम् । स च अद्भुतविशेष । यथा, अद्भुतसागरे ।
"मेषे वृश्चिकमे गव प्रचलति आषाढिभि
कथ्यते
चापे मीनकुलीरमे च वृषभे सत्व चलेत कच्छप ।
युके कुम्भधरे मृगेन्द्रमिथुने कन्याङ्गने पन्नग-
स्तेषामेकतमो यदि प्रचलति क्षौणी तदा
कम्पते ॥
"कच्छपे मरण ज्ञेय मरणञ्चापि पन्नगे ।
सर्व्वत्र सुखदश्चैव पृथिव्यां चलिते गजे ॥
प्रथितनरेश्वरमरण व्यसनान्याग्नेयमारुतयो ।
क्षुद्भयमतिवृष्टिभिश्च पयोधरे जनाश्चापि ॥
त्रिचतुर्थपञ्चमदिने मासे पक्षे त्रिपक्षके ।
भवति यदा भूकम्प प्रधानभूपनाशश्च कुरुते ॥"
स च भूमिजोत्पातविशेष । यथा,—
"चरस्थिरभव भौम भूकम्पमपि भूमिजम् ।
जलाशयानां वैकृत्य भौमन्तदपि कीर्त्तितम् ॥
भौम जात्यफल ज्ञेय चिरेण परिपच्यते ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भूकर्म्मारक पु, वृक्षविशेष । छोटालसोडा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । क्षुद्रश्लेष्मा-

[illegible] २ भूशेलु ३ लघुशेलु ४ लघुपिच्छिल ५ लघुग्राम ६ स्वल्पफल ७ लघुभूतद्रुम ८ भूकर्बुदार ९ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । अग्निमान्द्यनाशित्वम् । वातप्रकोपणत्वम् । किञ्चित् शीतत्वम् । स्वप्नकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकल, पुं (भुवि पृथिव्यां कलः ।) दुर्विनीताश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकश्यप, पुं, (भुवि पृथिव्यां कश्यप इव भुवः कश्यप इति वा ।
"तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ।
वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले ॥"
इति हरिवंशीयवचनेनास्य कश्यपांशसम्भूतत्वात् तथात्वम् ।) वसुदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भूकाक, पुं, (भुवि ख्यातः काकः ।) स्वल्पकङ्कः । क्रौञ्चः । नीलकपोतः । इति शब्दरत्नावली ॥

भूकुम्भी, स्त्री (भुवि कुम्भीव ।) भूपाटली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकुष्माण्डी, स्त्री, (भुवि कुष्माण्डीव ।) विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकेश, पुं, (भुवः पृथिव्याः केश इव ।) शैवलः । वटः । इति मेदिनी । शे, २६ ॥

भूकेशा, स्त्री, (भूकेश + टाप् ।) राक्षसी । इति शब्दरत्नावली ॥

भूकेशी, स्त्री, (भूकेश + स्त्रियां ङीप् ।) अवल्गुजः । इति मेदिनी । शे, २७ ॥

भूक्षित्, पुं, (भुवं क्षितिं क्षिणोतीति + क्षिद् + क्विप् ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भूखर्ज्जूरी, स्त्री, (भूस्थिता खर्ज्जूरी । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) क्षुद्रखर्ज्जूरी । तत्पर्य्यायः । भूमुक्ता २ वसुधाखर्ज्जूरिका ३ भूमिखर्ज्जूरी ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहपित्तहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूगरं, स्त्री (भुवः पृथिव्या गरम् ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः

भूगर्भ, पुं, भवभूतिः । स च मालतीमाधवादिनाटककर्त्ता । इति जटाधरः ॥ (भूः सर्व्वभूताश्रयभूता पृथ्वी गर्भे कुक्षौ यस्येति । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । २१ ।
"हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥")

भूगोल, पुं (भूर्गोलो मण्डलमिव ।) भुवनकोषः । (यदुक्तं सूर्य्यसिद्धान्ते ।
"मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति ।
बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम् ॥")
तस्य विवरणम् । यथा,—
"प्रकृतेस्तु महान् जातोऽहङ्कारो महतः पुनः ।
तस्माच्चापि ह्यहङ्कारात् शब्दः स्पर्शोऽथ रूपकम् ॥
रसो गन्धश्च पञ्चैव गुणा नाम प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चेमानि महाभाग ! महाभूतानि समजहात ।
तेभ्य एव प्रजातानि सर्व्वाणि गुणवन्ति च ॥
भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्व्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
भूमावेते गुणाः प्रोक्ता ह्रसन्ति परतः क्रमात् ॥
चत्वारोऽप्सु गुणा ब्रह्मन् ! गन्धस्तत्र न वर्त्तते ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च त्रय एव हि तेजसि ॥
शब्दः स्पर्शोऽथ वायोस्तु आकाशे शब्द एव हि ।
एते पञ्च गुणाः प्रोक्ता महाभूतेषु पञ्चसु ॥
वर्त्तन्ते सर्व्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
अन्योन्यं नातिवर्त्तन्ते सम्यग्भवति वै तदा ॥
यदा तु विषमं भावमाविशन्ति परस्परम् ।
तदा देहवियोगः स्याद्देहिनां नान्यथा द्विज ! ॥
अनुपूर्व्वा विनश्यन्ति जायन्ते चापि सर्व्वशः ।
सर्व्वाण्यपरिमेयानि तदेषां रूपमैश्वरम् ॥
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।
प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥*॥
जम्बुद्वीपं प्रवक्ष्यामि वात्स्यायन महामुने ! ॥
परिमण्डलो महाभाग ! द्वीपोऽसौ चक्रवत् स्थितः ।
नदीगिरिप्रतिच्छन्नो विविधैः पत्तनैरपि ॥
वनैर्जनपदैर्वृक्षैस्तथा पुष्पफलोपगैः ।
लवणेन समुद्रेण समन्तात् परिवारितः ॥
प्रागायता महाभाग ! षडेते रत्नपर्व्वताः ।
अवगाढा ह्युभयतः सागरौ पूर्व्वपश्चिमौ ॥
हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः ।
नीलः श्वेतः शृङ्गवांश्च रत्नधातुविचित्रिताः ॥
अयुतानि योजनानि उच्छ्रायास्तेषु कीर्त्तिताः ।
पृथुत्वे च द्विसाहस्रयोजनास्ते च पर्व्वताः ॥
तेषामन्तरविष्कम्भो नवसाहस्रयोजनः ।
वर्षे वर्षे प्रमाणन्तु वर्षाणि त्रीणि दक्षिणे ॥
तत्र पुण्या जनपदास्तेषु वर्षेषु तापस ! ।
वसन्ति तेषु सर्व्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥
दक्षिणे भारतं वर्षमुत्तरे लवणोदधेः ।
कूलादेव महाभाग ! तस्य सीमा हिमालयः ॥
ततः किंपुरुषं वर्षं हेमकूटादधस्ततः ।
हरिवर्षं ततो ज्ञेयं निषधोऽवधिरुच्यते ॥
एवमेवोत्तरे त्रीणि वर्षाणि च तपोधन ! ।
कुरुवर्षं सिन्धुकूलात् शृङ्गवानवधिः स्मृतः ॥
हिरण्मयं ततो वर्षं श्वेतावधि निगद्यते ।
रम्यकञ्च ततो वर्षं नीलस्तस्यावधिः स्मृतः ॥
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
प्रागायतो महाभाग ! माल्यवान्नाम पर्व्वतः ॥
पश्चिमे तु तथैवान्ये पर्व्वतो गन्धमादनः ॥
पूर्व्वे समुद्रकूलात्तु भद्राश्वं नाम वर्षकम् ॥
माल्यवानवधिस्तस्य केतुमालञ्च पश्चिमे ।
गन्धमादनसीमान्तं नवसाहस्रयोजनम् ॥*॥
परिमण्डलयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्व्वतः ।
आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः ॥
लक्षयोजन उच्छ्रायो न्यूनं द्वात्रिंश एव च ।
योजनानां सहस्राणि क्वचिच्चापि तु षोडश ॥
विस्तृतः स महाभाग ! भूमिष्ठं मूलमस्य तु ।
प्रविष्टमन्तर्भूम्यां वै षोडशैव सहस्रकम् ॥
ऊर्द्ध्वमन्तश्च तिर्य्यक् च लोकानावृत्य तिष्ठति ।
तस्य पार्श्वावृतं वर्षं सर्व्वतः परिकीर्त्तितम् ॥
विहगः सुमुखो यस्तु सुपर्णस्यात्मजः किल ।
स वै विचिन्तयामास सौवर्णान् प्रेक्ष्य वायसान् ॥
मेरुरुत्तममध्यानामवराणाञ्च पक्षिणाम् ।
अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहम् ॥
तमादित्योऽनुपर्य्येति सततं ज्योतिषां वरः ।
चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो वायुश्चैव प्रदक्षिणम् ॥
स पर्व्वतो महाभाग ! दिव्यपुष्पसमन्वितः ।
भवनैरावृतः सर्व्वैर्जाम्बूनदमयैः शुभैः ॥
तत्र देवगणा ब्रह्मन् ! गन्धर्व्वासुरराक्षसाः ।
अप्सरोगणसंयुक्ताः शैले क्रीडन्ति सर्व्वदा ॥
अवष्टम्भकरास्तस्य मन्दरो मेरुमन्दरः ।
सुपार्श्वः कुमुदश्चेति चतुर्द्दिक्षु स्थिता द्विज ! ॥
अयुतयोजनोत्साहास्तावद्विस्तारसंयुताः ।
चतुर्ष्वेतेषु धर्म्मज्ञ ! चूतजम्बुकदम्बकाः ॥
न्यग्रोधश्चापि चत्वारः पादपाः शाखिनर्षभ ! ।
सहस्रयोजनोत्साहास्तावद्विटपविस्तृताः ॥
केतुभूता पर्व्वतानां विशाला शतयोजनम् ।
ह्रदाश्च तत्र चत्वारः पयोमध्विक्षुवारिदाः ॥
देवोद्यानानि चत्वारि हि चैत्ररथनन्दने ।
सर्व्वतोभद्रमित्येवं तथा वैभ्राजकं वनम् ॥
तेषु देवस्त्रियो नित्यं विहरन्ति सुरैः सह ।
गन्धर्व्वाः किन्नराश्चैव तथान्ये सिद्धचारणाः ॥
गायन्तो मधुरं दिव्यं स्त्रीभिः क्रीडन्ति तापस ! ।
चूतो यो मन्दरोत्सङ्गेऽयुतयोजनमुच्छ्रितः ॥
फलान्यम्बुदकल्पानि पतन्त्यस्य सुदूरतः ।
तेषां विशीर्य्यमाणानां रसेनाजनि या नदी ॥
अरुणोदा नाम सैव वहते मन्दराचलात् ।
यज्जलस्पर्शमात्रेण भवानी[illegible] ॥
सदेहसौरभेणापि समन्ताद्दशयोजनम् ।
सुगन्धयन्ति वातेन वात्स्यायन ! तदद्भुतम् ॥
एवं जम्बूफलानाञ्च पततां मेरुमन्दरे ।
हस्तिकायप्रमाणानां रसेनाता महानदी ॥
सैव जम्बूनदी नाम दक्षिणेन इलावृतम् ।
तीरयोरुभयोरेव जम्बूरसपरिप्लुता ॥
मृत्तिकैव सुवर्णं स्यात् वाय्वर्ककिरणान्वयात् ।
तच्च जाम्बूनदं हेम नानाभरणभूषितम् ॥
देवोपदेवगन्धर्व्वा धारयन्ति सह स्त्रिया ।
यो वै महाकदम्बश्च सुपार्श्वोपरि तापस ! ॥
तत्कोटरेभ्यः पञ्चैव मधुधाराः स्रवन्ति वै ।
पञ्चव्यामपरीणाहाः पश्चिमेन इलावृतम् ॥
ताभी रसांश्च भुञ्जाना सुखसौरभवायुना ।
सुगन्धयन्ति धर्म्मज्ञ ! समन्तात् शतयोजनम् ॥
कुमुदाभिरूढो यः शतवल्शो वटो महान् ।
स्कन्धेभ्यस्तस्य नद्यस्तु उत्तरेण इलावृतम् ॥
पयस्विनीदधि[illegible]घृतकुल्यामधुस्रवाः ।

गुडस्रवेति यच्चैव यासां रसनिषेवणात् ॥
वलीपलितदौर्गन्ध्यजरादोषो न विद्यते ।
कुरङ्गकुरवः शृङ्गः कुसुम्भः शिखरस्तथा ॥
वैकङ्कश्च त्रिकूटश्च पर्व्वतौ रुचकर्षभौ ॥
पतङ्गनिषधौ नागशितिवासस्त्रिकूटकाः ।
हंसवैदूर्य्यकपिलौ द्वौ कालञ्जरनारदौ ॥
गिरयो मूलदेशे तु सुमेरोः परिकल्पिताः ॥
जठरो देवकूटश्च द्वौ नगौ मेरुपूर्व्वतः ।
अष्टादशसहस्राणि योजनान्युदगायतौ ॥
पृथुतुङ्गौ द्विसाहस्रयोजनं तापसत्तम ।।
पवनः पारियात्रश्च मेरोः पश्चिमतः स्थितौ ॥
तथा प्रमाणौ कैलासकरवीरौ तु दक्षिणे ।
प्रागायतावुत्तरेण त्रिशृङ्गमकरौ तथा ॥
अष्टाभिरेतैर्गिरिभिर्भाति काञ्चनपर्व्वतः ।
मेरोर्मूर्द्धनि विप्राग्र्य । मध्ये विश्वसृजः पुरी ।
चतुरस्रा शातकौम्भी योजनायतविस्तृता ॥
दिक्पालानां तथा पूज्य पूर्व्वादिषु यथाक्रमम् ।
ब्रह्मपुर्य्याश्चतुर्थेन भागेन परिकल्पिताः ॥
तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वर ।
समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्ते भूरिदक्षिणैः ॥
तुम्बुरुर्नारदश्चैव विश्वावसुहाहाहूहू ।
अभिगम्यामरश्रेष्ठ स्तुवन्ति विविधैः स्तवैः ॥
सप्तर्षयो महाभाग कश्यपश्च प्रजापतिः ।
तत्र गच्छन्ति भद्रं ते सदा पर्व्वणि पर्व्वणि ॥
तस्यैव शुक्रः उशना काव्यो दैत्यैर्महीयते ।
तस्य हैमानि रत्नानि तस्येमे रत्नपर्व्वताः ॥
तस्मात् कुवेरो भगवांश्चतुर्थं भागमश्नुते ।
ततः कलांशं वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति ॥
पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्व्वर्त्तुकुसुमान्वितम् ।
कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुन्नतम् ॥
तत्र साक्षान्महादेवो भौमैर्भूतैः समावृतः ।
पार्व्वत्या सह देवेशो रमते भूतभावनः ॥
कर्णिकारमयीं मालां दधदापादलम्बिनीम् ॥
तस्य शैलस्य शिखरात् क्षीरधारा महामते ।।
विश्वरूपा परिमिता भीमनिर्घातनिस्वना ॥
पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टा गङ्गा भागीरथी शुभा ।
तां धारयामास तदा दुर्द्धरां पर्व्वतैरपि ॥
शतं वर्षसहस्राणां शिरसैव पिनाकधृक् ।
मेरोस्तु शिखराद्देवी भिद्यमाना चतुर्विधा ॥
सीता चालकनन्देति वङ्क्षुर्भद्रेति कीर्त्तिता ।
सीता तु ब्रह्मसदनात् केशरादिमहाचलान् ॥
अतिक्रम्य प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु ।
पतिता द्विज । वर्षञ्च भद्राश्वं पूर्वतः क्रमात् ।
प्राच्यां दिशि महाभाग । प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥
माल्यवच्छिखराद्वङ्क्षुः पतिता केतुमालके ।
प्रतीच्यां दिशि विप्रेन्द्र । प्रविवेश सरित्पतिम् ॥
भद्रा चोत्तरतो मेरोः शिखरात् पतिता गिरीन् ।
अतिक्रम्य शृङ्गवतः शृङ्गाद्वेगेन पातुका ।
उत्तरांश्च कुरून् प्राप्य प्रविष्टा लवणार्णवम् ॥
तथैवालकनन्दा च पतन्ती गिरिमूर्द्धसु ।
हिमालयं विनिर्भिद्य भारतं प्राप्य चैव च ।
लवणाम्बुधिमभ्येति दक्षिणस्यां दिशि द्विज ॥

मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महामते ।।
आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र मानवे ॥
सुवर्णवर्णाश्च नरा स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ।
वीतरोगशोकभया नित्यमानन्दवर्द्धिनः ।
जायन्ते मानवास्तत्र प्रतप्तकनकप्रभाः ॥ * ॥
गन्धमादनशृङ्गेषु कुवेरः सह राक्षसैः ।
अप्सरोगणगन्धर्व्वैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥
गन्धमादनपार्श्वे तु गण्डशैलाः सहस्रशः ।
एकादशसहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ॥
तत्र हृष्टा नराः सर्व्वे बलवीर्य्यपराक्रमाः ।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्व्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥
उत्तराः कुरवश्चैव भारतश्च महामते ।।
धनुःसंस्थे महाभाग । द्विवर्षे दक्षिणोत्तरे ॥
इलावृतं मध्यमन्तु पञ्चवर्षाणि चैव हि ।
उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः ॥
अपरेषु च वर्षेषु सर्व्वेषु भारतं विना ।
आयुःप्रमाणं लोकानां दशवर्षसहस्रकम् ॥
एवमेषा महाभाग । पृथ्वी पर्व्वतैश्चिता ॥”
इति पद्मपुराणे भूमिखण्डे भूगोलवर्णने १२८
अध्यायः ॥

शेष उवाच ।

“नवस्वेतेषु वर्षेषु भगवान् भूतभावनः ।
अनुग्रहाय लोकानामास्ते मायावपुर्हरिः ॥
इलावृते तु भगवान् भव एकः सहोमया ।
आस्ते विहारनिरतो नान्यस्तत्र पुमान् द्विज ।।
भवानीशापतो ब्रह्मन् । प्रविशेन्न कदाचन ।
यत्र प्रविष्टो मोहेन सुतो वैवस्वतस्य वै ॥
इलः स्त्रीभावमापन्नो यस्यां जातः पुरूरवाः ।
तेन सङ्कर्षणं देवं कलां विष्णोर्महात्मनः ।
भवो भवान्या सहितः स्तौति भक्तिसमन्वितः ॥
भद्राश्वे द्विज । वर्षे तु हयग्रीवाकृतिर्हरिः ।
वसते वसुपुत्राद्यैः स्तुवन्ति जगद्गुरुम् ॥*॥
हरिवर्षे तु भगवान्नरसिंहवपुर्धरः ।
स्तूयते दैत्यपतिना प्रह्लादेन महात्मना ॥
केतुमाले च भगवान् कामदेवस्वरूपवान् ।
प्रजापतेर्दुहितृभिः सहैव रमया मुदा ॥
स्तूयते परया भक्त्या जगन्मोहनरूपधृक् ॥*॥
रम्यके भगवानास्ते मत्स्यरूपी दयापरः ।
मनुर्वैवस्वतस्तत्र स्तौति भक्त्या शतैः स्तवैः ॥*॥
हिरण्मये तु भगवानास्ते कूर्म्मतनुं दधत् ।
प्रेताधिराजश्च स्तौति भक्त्या परमया युतः ॥
कुरुवर्षे च भगवान् वराहः सेव्यते जनैः ।
तं देवी च क्षितिः स्तौति तद्धर्मपतिभिः सह ॥
वर्षे किंपुरुषे ब्रह्मन् । भगवानादिपूरुषः ।
सीतया विहरन्नास्ते सततं लक्ष्मणाग्रजः ॥
तत्र किंपुरुषैः सार्द्धं भक्त्या मारुतनन्दनः ।
आर्ष्टिषेणेन च सह स्तौति भक्त्या विभावितः ॥
भारते च तथा वर्षे नरनारायणाह्वयौ ।
नारदः स्तौति भगवान् भजन्तौ ज्ञानगतिः ॥
द्वीपेऽस्मिन् बहवः सन्ति गिरयः सरितस्तथा ।
देशाश्च बहवो ब्रह्मंस्तान् वच्म्यनुक्रमात् ॥
मेरोरुत्तरतः सन्ति पर्य्यायेण महीभृतः ।

दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे ।
उत्तराः कुरवो नाम पुण्याः सिद्धनिषेविताः ।
तत्र वृक्षा मधुफला नित्यं पुष्पफलोपगाः ॥
सुगन्धीनि च पुष्पाणि फलानि रसवन्ति च ।
सर्व्वे कामदुघा वृक्षा लताः कामप्रपूरिकाः ॥
अपरे क्षीरिणो नाम तरवो [illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible]
सर्व्वर्त्तुसुखा नित्यं [illegible]
[illegible] जायन्ते तत्र मानवाः ॥
मुक्ताभिजनसम्पन्नाः सर्व्वे [illegible] ।
मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियः सुरसमोपमाः ॥
तेषां क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यमृतसन्निभम् ।
मिथुनं जायते काले समन्ताच्च प्रवर्द्धते ॥
तुल्यरूपगुणोपेतं तुल्यरूपवयस्तथा ।
निरामया निराबाधा [illegible] ॥
[illegible]सहस्राणि नव वर्ष[illegible] ।
जीवन्ति ते महाभाग । न चान्यान् [illegible] ॥
भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा महाबलाः ।
ते हरन्तीह मृतान् दरीषु प्रक्षिपन्ति च ।
उत्तराः कुरवो ब्रह्मन् । [illegible]
[illegible] । *

हिरण्मये रम्यके च एष धर्मः प्रकीर्त्तितः ॥
मेरोः प्राक्पश्चिमे पूर्व्वं वर्षं ब्रह्मन् । [illegible] ।
भद्राश्वं भद्रसद्मा नाम तत्र ब्रह्मन् । [illegible] ।
भद्रसालवनं यत्र कालाम्रश्च महाद्रुमः ।
कालाम्रो नाम वृक्षोऽसौ सिद्धचारणसेवितः
योजनैकसमुत्सेधो नित्यपुष्पफलः शुभः ।
तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः ॥
कुमुदाभाः स्त्रियस्तत्र [illegible] ।
चन्द्राभपादरूपाश्च पूर्णचन्द्रनिभाननाः ॥
नृत्यगीतकलाभिज्ञाश्चन्द्रशीतलकान्तयः ।
दशवर्षसहस्राणि तत्रायुर्ब्राह्मणर्षभ ।।
कालाम्ररसपानेन नित्यं सुस्थिरयौवनाः ।
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥
सुदर्शनो नाम महान् जम्बूवृक्षः सनातनः ।
सर्व्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ॥
द्वीपस्याभिजनः श्रीमान् [illegible] ।
अरत्नीनां सहस्रञ्च शतानि दश पञ्च च ॥
परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनाम् ।
तद्रसोज्ज्वलवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥*॥
तथा माल्यवतः शृङ्गे दृश्यते हव्यवाहनः ।
नाम्ना संवर्त्तको नाम कालाग्निः [illegible] ॥
तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्व्वे पूर्व्वानुगण्डिका ।
योजनानां सहस्राणि [illegible] द्विज ॥
महारजतसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः ।
ब्रह्मलोकच्युताः सर्व्वे जायन्ते तत्र वै नराः ॥
तपस्तप्यन्ति ते तीव्रं भवन्ति ह्यूर्द्ध्वरेतसः ।
रक्षणार्थन्तु भूतानां न विशन्ति दिवाकरम् ॥
षष्टिस्तानि सहस्राणि षष्टिरेव शतानि च ।
अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य्य दिवाकरम् ॥

षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिमेव शतानि च ।
आदित्यतप्तास्ते सर्व्वे विशन्ति शशिमण्डलम् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे भूगोले १२६ अध्यायः ॥*॥
शौच उवाच ।
दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्व्वे सुप्रियदर्शनाः ।
दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ॥
जीवन्ति ते महाभाग ! नित्यं मुदितमानसाः ।
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥
वर्षं हिरण्मयं नाम तत्र हैरण्वती नदी ।
तत्र चायं महाभाग ! पक्षिराट् पतगोत्तम ॥
यक्षानुगाश्च बहवो धनिनश्च महाबलाः ।
एकादशसहस्राणि वर्षाणां ते महामते ! ॥
आयुः प्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च ।
शृङ्गाणि च विचित्राणि त्रीण्येव ब्राह्मणर्षभ ! ॥
एकं मणिमयं तत्र द्वितीयं रौक्ममद्भुतम् ।
सर्व्वरत्नमयञ्चैव तृतीयं तत्र शोभते ॥
यत्र स्वयम्प्रभा देवी नित्यं वसति शाण्डिली ।
हेमकूटस्तु सुमहान् कैलासो नाम पर्व्वतः ॥
यत्र वै पवनो राजा गुह्यकैः सह मोदते ।
अस्त्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्व्वतं प्रति ॥
हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ।
तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभ्रकाञ्चनवालुकम् ॥
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
दृष्ट्वा पुण्यपथगां गङ्गामुवास बहुलाः समाः ॥
यूपा मणिमयास्तत्र चैत्याश्चापि हिरण्मयाः ।
तत्रेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशाः ॥
स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्व्वलोकैः सनातनः ।
उपास्यते तिग्मतेजा यत्र भूतैः समन्ततः ॥
नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चमः ।
तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥
ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ।
वस्वोकसारा नलिनी पावनी च सरस्वती ॥
जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ।
अचिन्त्या दिव्यसङ्काशा प्रभावेण समन्विता ॥
उपास्यते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्य्यये ।
दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती ॥
एता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ।
रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः ॥
सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णञ्च तपोवनम् ।
देवासुराणां सर्व्वेषां श्वेतपर्व्वत उच्यते ॥
गन्धर्व्वा निषधे नित्यं नीले ब्रह्मर्षयस्तथा ।
शृङ्गवांश्च महाभाग ! देवानां प्रतिसञ्चरः ।
इत्येतानि महाभाग ! सप्त वर्षाण्यनुक्रमात् ॥
भूतान्यपि निविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥
तेषामृद्धिर्बहुविधा दृश्यते दैवमानुषी ।
अशक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेया तु बुभूषता ॥
इलावृते तु भगवान् भवान्या सह मोदते ।
इत्येवमष्टौ वर्षाणि कथितानि तवानघ ! ॥*॥
कर्म्मक्षेत्रं महापुण्यं भारतं शृणु साम्प्रतम् ।
प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥
पृथोस्तु ब्रह्मन् ! वैण्यस्य तथेक्ष्वाकोर्महात्मनः ।
ययातेरम्बरीषस्य मान्धातुर्नहुषस्य च ॥
तथैव मुचुकुन्दस्य शिवेरौशीनरस्य च ।
सोमकस्य च राजर्षेर्गाधेश्चैव महात्मनः ॥
ऋषभस्य तथैलस्य दिलीपस्य महात्मनः ।
कुशिकस्य च धर्म्मज्ञ ! नृगस्य नृपतेस्तथा ॥
अन्येषाञ्च महाभाग ! क्षत्त्रियाणां बलीयसाम् ॥
शृणु मे गदतो ब्रह्मन् ! सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्व्वताः ॥
तेषां सहस्रशो ब्रह्मन् ! गिरयस्तु समीपतः ।
धातुचित्राः सत्त्ववन्तो महान्तश्चित्रसानवः ॥
आर्य्या म्लेच्छाश्च धर्म्मज्ञ ! तैर्मिश्राः पुरुषा द्विज ! ।
नदीं पिबन्ति विपुलां गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ॥
शतद्रुं चन्द्रभागाञ्च विपाशां स्थूलवालुकाम् ।
गोदावरीं नर्म्मदाञ्च यमुनाञ्च महानदीम् ॥
दृशद्वतीं विपाशाञ्च बाहुदां सरिताम्बराम् ।
नदीं वेत्रवतीञ्चैव पयोष्णीं देविकामपि ॥
वेदस्मृतिं वेदशिनीं चित्रसेनाञ्च निम्नगाम् ।
करीषिणीं चित्रवहां कृष्णवेण्णां सुपुण्यदाम् ॥
इरावतीं वितस्ताञ्च त्रिदिवामिक्षुलां क्रमिम् ।
गोमतीं धूतपापाञ्च निश्चितां लोहितावनीम् ॥
कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां सरयूञ्च महामते ! ।
चर्म्मण्वतीं वेत्रवतीं चन्दनाञ्च महानदीम् ॥
रहस्यां शतकुम्भाञ्च हस्तिसोमां दिशन्तथा ।
शरावतीं पयोष्णीञ्च वाजिनीं पुरमालिनीम् ॥
पूर्व्वाभिरामां वीराञ्च वार्पीं शीतवलीमपि ।
पलाशिनीं पापहरां सुप्रयोगां महामते ! ॥
कावेरीञ्चुलुकाञ्चापि वेण्णां भीमरथीमपि ।
रहस्यां शतकुम्भाञ्च कृष्णवीरां महानदीम् ॥
पलाशिनीं पापहरां हेमां छलवतीं तथा ।
मरुतीं प्रवरां मेनां महेन्द्रां पाटलावतीम् ॥
पुरावतीमनुष्णाञ्च कुशधारां महानदीम् ।
सदानीरामधृष्याञ्च तथा चीरवतीमपि ॥
करीषिणीमशिक्नीञ्च विपुलां सहिरण्मयीम् ।
सदाकान्तां शिवाञ्चैव पञ्चमीञ्च महानदीम् ॥
विष्णां वीरकराञ्चापि विश्वामित्रां कपिञ्जलाम् ।
वसुं सुवर्णां गौरीञ्च कुवेराम्बुवाहिनीम् ॥
रथचित्रां ज्योतिरथां तुङ्गवेण्णां महानदीम् ।
वैलन्दीं पिञ्जलाञ्चैव तुङ्गवेण्णां महानदीम् ॥
विदिशां कृष्णवेण्णाञ्च हवि स्नावा महापगाम् ।
सन्ध्यां समासां वेदाश्वां भारद्वाजीञ्च निम्नगाम् ॥
शोणाञ्च पिच्छिलाञ्चैव कौशिकीं निम्नगामपि ।
दुर्गां मन्त्रशिलाञ्चैव ब्रह्ममेध्यां दृशद्वतीम् ॥
परोक्षामथ रोहीञ्च सामान्यां वरणामसिम् ।
सुरसां तमसां दासीं पर्णाशाञ्च महानदीम् ॥
मानवीं वृषभां भाषां ब्रह्ममेध्यां दृशद्वतीम् ।
एताश्चान्याश्च बह्व्यो वै महानद्यो द्विजर्षभ ! ॥
सदा निरामया कृष्णा मन्दगा मन्दवाहिनी ।
चित्रोपला चित्ररथा दुर्गापि पापहारिणी ॥
ब्रह्माणी च महागौरी कोषा चापि महानदी ।
शुक्तिमती मनङ्गा च मञ्जुला वाहिनी तथा ॥
कुमारी ऋषिकुल्या च नदी मन्दाकिनी तथा ।
सुवर्णा च तथा गङ्गा मारिषा च सरस्वती ॥
लौहित्यं करतोया च तथैव वृषकाह्वया ।
विश्वस्य मातरश्चैताः सर्व्वाश्चैव महाफलाः ॥
तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशश्च सहस्रशः ।
इत्येताः सरितो ब्रह्मन् ! समाख्यातास्तवानघ ! ॥
वक्ष्यामि पर्व्वतांश्चापि भारते सन्ति ये द्विज ! ।
मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकश्च त्रिकूटकः ॥
ऋषभः कूटकः कोल्लः सह्यो देवगिरिस्तथा ।
श्रीशैलो ऋष्यमूकश्च शुक्तिमानृक्ष एव च ॥
द्रोणश्च पारियात्रश्च रैवतः ककुभस्तथा ।
गोवर्द्धनश्चित्रकूटो नीलो गोकर्ण एव च ॥
कोकामुख इन्द्रकीलस्तथा कामगिरिर्द्विज ! ।
अतः परं जनपदान् वक्ष्यामि द्विजसत्तम ! ॥
त्रिगर्त्ताः कुरुपाञ्चालाः शाल्वा माद्रेय-जाङ्गलाः ।
मत्स्याः कुशट्टाः सौशल्या भोजाः सिन्धुकुलिन्दकाः ॥
शूरसेनाः पुलिन्दाश्च कुन्तयः कोशकोशलाः ।
पाञ्चालाः कौशलाश्चैव बोधा मालास्तथैव च ॥
चेदिमत्स्यकरूषाश्च नैकपृष्ठा युगन्धराः ।
उत्तमाश्च दशार्णाश्च काशयोऽपरकाशयः ॥
कुन्तयोऽवन्तयश्चैव मलजा विजयास्तथा ।
आधिराज्याः सकुट्टाश्च चक्रवक्रातयः शकाः ॥
मानवाश्चोपवाहाश्च यक्षलोमान एव च ।
बाह्लीका वाटधानाश्च शङ्कलाश्चर्म्मचण्डकाः ॥
मल्लाः सुदेष्णाः प्रह्लादा महिषाः शशिकास्तथा ।
अपरान्ताः परान्ताश्च आभीराः कालतोयकाः ॥
अटवीशिखराश्चैव मेरुभूताश्च मारिष ! ।
उपविष्णानुविष्णाश्च जङ्गलाः कुरुवर्णकाः ॥
कुद्राः परान्ता माहेया मागधा मालवण्टकाः ।
अन्धाश्च बहवो ब्रह्मन् ! कथाः सामुद्रनिष्कुटाः ॥
बहिर्गिर्य्योऽङ्गमलदा अन्तर्गिर्य्यस्तथैव च ।
सह्युत्तराः प्राक्षिया सुदेष्णा यामुनास्तथा ॥
शका निषादा निषधा भार्गवाश्च द्विजर्षभ ! ।
पुण्ड्रा भोगाः किरातास्तु तथैवानर्त्तनैर्ऋताः ॥
तीरग्रहाः शूरसेनाः कुन्तलाः कुशलास्तथा ।
तिलभारा मसाराश्च गान्धारा दर्शकास्तथा ॥
काश्मीराः सिन्धुसौवीरा दरिकाः कन्यकागणाः ।
अभीषाहाः कुलूताश्च मधुमत्ताः कुकुन्दकाः ॥
रत्नवक्राश्च धर्म्मज्ञ ! सौचला वाल्हिकास्तथा ।
दर्व्वीवरा लता दर्व्वाः सुदामानः सुमल्लिकाः ॥
वनायवो दशाः पाम्शरोमाश्च कुशिकास्तथा ।
रत्नवक्राश्च धर्म्मज्ञ ! बाडवामरयोरमाः ॥
रम्याः करीषकाश्चापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा ।
कच्छा गोपालकच्छाश्च ऋषिका वानमासिकाः ॥
किराता बर्व्वराः सिद्धाः पार्व्वतीयाश्च मारिष ! ॥

ओड्म्लेच्छा ससैरिन्ध्रा वैदेहास्ताम्रलिप्तका ॥
तथापरे जनपदा दक्षिणा ब्राह्मणर्षभ ।।
द्रविडा केरला प्राच्या विकल्पन्त्वकास्तथा ॥
कोविट्टकास्तथा चोला सौह्रदा मलका मला ।
ध्वनिन्युतसवसकीता कोङ्कवेङ्कटमालवा ॥
दण्डका कोरका प्राच्या कुक्कुराङ्गार
मारिका ।
तथैव विन्ध्यमूलिकास्त्रिगर्त्ता सारसेनय ॥
समङ्गा कनकाश्चैव तथैवापरवर्त्तका ।
म्लवकास्तनबालाश्च पुलिन्दा वर्व्वरै सह ॥
सुनिवाटा श्रिवाटाश्च सरा वेगवशास्तथा ।
विदर्भा ऋषिका काकजनाश्च ब्राह्मणर्षभ ।॥
यवनाश्च शकाम्भोजास्तङ्गणा परतङ्गना ।
सप्तद्वचा कुलत्याश्च दारवा म्लेच्छजातय ॥
उत्तराश्चापरे म्लेच्छा हूना पारसिकै सह ।
तथैव च अस्ताश्चीना दशाणा दशमालिका ॥
अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च पह्नवा गिरिगह्वरा ।
खासीकाश्चान्तचाराश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥
शूद्राभीराश्च दरदा ये चान्ये म्लेच्छभूमय ।
आत्रेयाश्च भरद्वाजास्तथैव स्तनपोषका ॥
द्रेषकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानाश्च जातय ।
तोमरा हन्यमानाश्च तथैव करभञ्जका ॥
एते चान्ये जनपदा प्राच्योदीच्यास्तथैव च ।
उद्देशेन मया देशास्तव सकीर्त्तिता द्विज ।॥
वर्षे तु भारते ब्रह्मन । त्रिवर्गस्य फल भवेत ।
दुह्यते कामधुग्धेनुभूमि सम्यगनुष्ठिता ॥
तस्मिन् शुभाशुभ कर्म्म यथोक्तफलद शृणाम् ।
अन्यानि यानि वर्षाणि भूमिस्वर्गाणि तानि वै ॥
भारते विहित कर्म्म यागध्यानादिलक्षणम् ।
फल जनयते सम्यक विकर्म्म नरकाण्यपि ॥
तत्र सिद्धा नरा ब्रह्मन । तपसाराधनेन च ।
प्रयान्ति परम लोकमपवर्गञ्च मारिष ।॥
कृत त्रेता द्वापरश्च कलिश्च ब्राह्मणर्षभ ।।
भारते तु क्रमेणैव भवन्ति हि युगानि वै ॥
चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणां ब्राह्मणर्षभ ।।
आयु सख्या कृतयुगे सख्याता भारते द्विज ।॥
त्रीण्येव तु सहस्राणि त्रेतायां भारते शृणाम् ।
द्वे सहस्रे द्वापरे तु शतमेक कलौ स्मृतम् ॥
तत्रापि च स्थितिर्नास्ति कलौ ब्राह्मणसत्तम ।।
गर्भस्थाश्च म्रियन्ते च तथा जाता म्रियन्ति च ॥
महाबला महासत्त्वा ज्ञानिनो धर्म्मतत्परा ।
तपस्विनो ध्याननिष्ठा कृते जायन्ति मानवा ॥
त्रेतायां सर्व्ववर्णाश्च स्वधर्म्मनिरता सदा ।
द्वापरे च महाभाग । क्रूराश्च परहिंसका ॥
लुब्धाश्चानृतिकाश्चैव क्रोधना दुष्कृते रता ।
कलौ खलु भविष्यन्ति भारते तापस । शूद्रा ॥
सर्व्वेषामपि वर्षाणां भारत प्रवर द्विज ।।
सिध्यन्ति मानवा ह्यत्र हरिभक्तिपरायणा ॥
प्रायो भागवता सर्व्वे भारते द्विजसत्तम ।।
नानाक्षयाणि तीर्थानि फलदानि शृणामपि ।*॥
जम्बूद्वीपो मया प्रोक्तो लक्षयोजनविस्तृत, ।
समानेन प्रमाणेन वेष्टितो लवणाम्भसा ॥

अष्टावत्र उपद्वीपा मुनिभि परिकीर्त्तिता ।
सिन्धुमध्ये महाभाग । नानाविधजनाश्रिता ॥
नामानि तेषां वक्ष्यामि शृणु वात्स्यायन
द्विज ।।
सगरस्य सुतैरश्वान्वेषी परितो महीम् ॥
खनद्भि कल्पिता विप्र । द्वीपा अष्टौ महार्णवे ।
स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल सिंहलावर्त्तनौ यथा ॥
पाञ्चजन्यस्तथा मन्दहरिणो रमणकाह्वय ।
लङ्केति कथिता विप्र । जम्बुद्वीपस्य तेऽन्तरा ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे भूगोलवर्णने १३०
अध्याय ॥ * ॥

शेष उवाच ।

“प्लक्षद्वीप प्रवक्ष्यामि शृणु वात्स्यायन द्विज ।।
यस्मात जम्बुद्वीपस्य तथैव लवणोदधे ॥
ततो द्विगुणमानोऽसौ प्लक्षद्वीपो महामते ।।
जम्बुद्वीपस्य च यथा वेष्टन लवणाम्भसा ॥
समानेन प्रमाणेन पुर परिखया यथा ।
परिखाया उपवन यथा भवति वेष्टनम् ॥
प्लक्षद्वीपस्तथैवासौ सवेष्ट्य लवणोदधिम् ।
द्विलक्षयोजनायामो वर्त्तते द्विजसत्तम ।॥
तत्र जम्बूप्रमाणोऽस्ति द्वीपख्यातिकरस्तरु ।
प्लक्षो नाम महाभाग । स्वावर्णोऽभिधाम च ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव सुभद्र यवस शिवम् ।
अन्तताश्वमशान्तानि क्रमादभयमित्यपि ॥
सप्तैव सीमागिरयो नद्य सप्त च कीर्त्तिता ।
मणिकूटो वज्रकूटो ज्योतिष्मानिन्द्रसेनक ॥
हिरण्यष्ठीवो मेघमाल सुपर्ण सेतुशैलका ।
अरुणानृम्णा चैव सावित्रखिवमी तथा ॥
सत्यम्भरा सुप्रभा च वात्स्यायन । ऋतम्भरा ।
एता सप्त महानद्यो दर्शनादेव पावना ॥
वर्णानां ब्राह्मणादीनां तत्र नामान्यनुक्रमात् ।
हंसश्चैव पतङ्गश्चोर्द्धायनश्च तृतीयक ॥
सत्याङ्गश्च चतुर्थो वै सर्व्वे धर्म्मार्थकोविदा ।
अन्ये च पर्व्वतास्तत्र नद्यश्चैव महाफला ॥
प्रागायतो महाभाग । मलयो नाम पर्व्वत ।
ततो मेघा प्रवर्त्तन्ते प्रभवन्ति च सर्व्वत ॥
तत परेण विप्रेन्द्र । जलधारस्तु पर्व्वत ।
तस्माद्गृह्णाति वै तोय वासव पृथिवीतले ॥
वर्षासु हि ततो वृष्टित शस्यसम्भव ।
रैवतो नाम तत्राथ गिरियत्र प्रतिष्ठित ॥
रैवती नाम नक्षत्र दृश्यते दिवि सोदिता ।
उत्तरेण तु तस्याथ श्यामो नाम गिरिर्महान् ॥
प्रांशु श्रीमान्महामेघप्रभयोऽनुलविग्रह ।
यस्य श्रिया श्यामवर्णा प्रजास्तत्र महामते ।॥
अत पर महाभाग । दुर्गो नाम महागिरि ।
केशरी केशरयुतो यस्माद्वात प्रवर्त्तते ॥
प्लक्षो नाम महाद्वीपो यत्र पूज्यस्तु शङ्कर ।
तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा दैवतानि च ॥
धार्म्मिकाश्च प्रजा ब्रह्मन् । जराव्याधिविवर्ज्जिता ।
दीर्घायुष सत्यपरा बहुभि भोगवर्द्धिता ॥
नद्यश्चात्र महापुण्या गङ्गा च बहुधा मता ।
महानदी मणिजला वीतास्त्री वेणिका तथा ।

सहस्राणां शतान्येव नद्य सख्या न शक्यते ॥
तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसम्मता ॥
मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठा स्वकर्म्मनिरता द्विज ।।
मशकेषु तु राजन्या धार्म्मिका सर्व्वकामदा ।
मानसे च महाभाग । वैश्यधर्म्मनिषेविण ।
मन्दगेषु तथा शूद्रा शूरा धर्म्मार्थनिश्चिता ॥
न तत्र राजा विप्रेन्द्र । न दण्डो न च दण्डता ।
सधर्म्मणैव ते सर्व्वे रक्षन्ति च परस्परम् ॥*॥
प्लक्षद्वीपसमानेन समुद्रेण हृतो बहि ।
इक्षुरसजलेनैव नानारत्नवता द्विज ।॥
शाल्मलोऽपि तथा द्वीप प्लक्षाद्द्विगुणमानत ।
चतुर्लक्षयोजनेन सुरोदेनावृतो महान् ॥
यत्र वै शाल्मली नाम द्विलक्षयोजनोच्छ्रिता ।
द्वीपख्यातिकरो वृक्ष सुपर्णेन कृतालय ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव कथ्यन्तेऽत्र सुरोचनम् ।
सौमनस्य रमणक देववर्षमिति क्रमात ॥
पारिभद्रमाप्यायनमभिज्ञानमिति द्विज ।।
सेतुशैलाश्च सप्तैव सुरस शतशृङ्गक ॥
वामदेवश्च कुन्दश्च कुमुद पुष्पवर्षक ।
सहस्रश्रुतिरिति ब्रह्मन् । नद्य सप्तैव कीर्त्तिता ॥
अनुमति सिनीवाली मन्दा राका सरस्वती ।
रजनी च कुहूश्चैव महानद्य सुपुण्यदा ॥
तत्र विप्रादयो वर्णा क्रमान्नामानि विद्धि ते ।
आद्य श्रुतधरो वर्णस्ततो वीर्य्यधर स्मृत ।
वसुन्धरस्तृतीयस्तु चतुर्थस्तु इषुन्धर ।
सर्व्वे ते सोममात्मान भगवन्त यजन्ति हि ॥
सुरोद परिवेष्ट्योऽथ ततो द्विगुणमानक ।*॥
कुशद्वीपो घृतोदेन समानेनावृतो द्विज ।॥
कुशस्तम्बो महांस्तत्र द्वीपख्याति करोति च ।
आज्वल्यमानो दीप्तैव महाज्वलनराशिवत् ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव समानानि प्रमाणत ।
वसुदान दृढरुचिर्नाभिगुप्त महामते ।॥
सत्यव्रत विप्रनाम देवनामेति सप्तमम् ।
सप्तैव सीमागिरय कीर्त्तिता द्विजसत्तम ।॥
बभ्रुश्चैव चतु शृङ्ग कपिलश्चित्रकूटक ।
देवानीक ऊर्द्धरोमा द्रविणश्चेति सप्तम ॥
महानद्यश्च सप्तैव सर्व्वपापप्रणाशना ।
रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा च मानद ।॥
श्रुतविन्दा देवगर्भा मन्त्रमाला घृतच्युता ।
तत्र विप्रादयो वर्णा नामान्तरभृतो द्विज ।॥
कुशल प्रथमो वर्ण कोविदस्तु द्वितीयक ।
अभियुक्तस्तृतीयस्तु चतुर्थ कुलक स्मृत ॥
ते सर्व्वे ज्ञानसम्पन्ना जातवेदस्वरूपिण ।
भजन्ते भगवन्त वै कर्म्मकौशलयाजिन ।*॥
घृतोदाच्च तथा द्वीपो द्विगुण क्रौञ्चसञ्ज्ञक ।
क्षीरोदेन समानेन वेष्टितो ब्राह्मणर्षभ ।॥
क्रौञ्चो नाम गिरिर्यत्र द्वीपख्यातिकरो महान् ।
महासेनशराघातक्षतच्छिद्रो महामते ।॥
क्षीरोदेनाभिषिक्तश्च सतत वीचिसञ्चये ।
वर्षाणि तत्र सप्तैव तेषां नामानि मे शृणु ॥
आमो मधुरुहो मेघपृष्ठश्चापि वनस्पति ।

लोहितार्णं सुधामा च भ्राजिष्ठश्चापि सप्तम ।
गिरयश्चापि सप्तैव वर्षसीमाकरा द्विज ।।
शुक्लोऽथ वर्द्धमानश्च भोजन उपबर्हण ॥
नन्दनो नन्दनश्चैव सर्व्वतोभद्र इत्यपि ।
सप्त तत्र महानद्य पावना ब्राह्मणर्षभ ।॥
अभया चान्द्रतोया च त्वमिरूपवती तथा ।
तीर्थवत्यार्य्यिका शुक्ला पवित्रवत्यपि स्मृता ॥
विप्रादयस्तथा वर्णा ख्याता नामान्तरेण तु ।
पुरुष प्रथमो वर्णो द्वितीयो ऋषभ स्मृत ॥
तृतीयो द्रविणो नाम देवसञ्ज्ञश्चतुर्थक ।
स्तुत्ति जलमयीं विष्णोध्यायन्ति च यजन्ति च ॥*॥
एव परस्तात् क्षीरोदात् शाकद्वीपो द्विजर्षभ ।।
आयामेन स विज्ञेयो द्वात्रिंशल्लक्षयोजन ॥
दधिमण्डोदकेनैव समानेन स सिन्धुना ।
परीतो भाति तत्रास्ति शाको नाम महीरुह ॥
द्वीपख्यातिकर श्रीमान् वासयन् द्वीपमेव तम् ।
वर्षाणि तत्र सप्तैव पुरोजवमनोजवौ ॥
धूम्रानीको वेपमानो विश्वाधारश्च मारिष ।।
बहुरूपश्चित्ररेफो गिरयोऽपि च सप्त वै ॥
ईशान उरुशृङ्गश्च बलभद्रो महानस ।
शतकेशरनामा च सहस्रस्रोत एव च ॥
देवपालोऽपि सप्तैते वर्षसीमप्रवर्त्तका ।
नद्य सप्तैव विख्याता आयुर्दाप्यनघा द्विज ।॥
सहस्रुति पञ्चनन्दी निकृतिरपराजिता ।
विख्यातोभयस्पृष्टिश्च महापुण्या महाफला ॥
विप्रादयस्तथा वर्णा ख्याता नामान्तरेण तु ।
आद्यो ऋतव्रतो नाम तत सत्यव्रत स्मृत ॥
दानव्रतानुव्रतौ च तृतीयश्च चतुर्थक ।
भगवन्त वायुरूप भजन्ते च यजन्ति च ॥*॥
तथैव दधिमण्डोदात् परस्तात् पुष्करो महान् ।
द्विगुणेन प्रमाणेन द्वीप स्वादूदकेन तु ॥
परिवीत समानेन सिन्धुना ब्राह्मणर्षभ ।।
यत्र पुष्करमत्युच्च ज्वलज्ज्वलनसन्निभम् ॥
द्वीपख्यातिकर पत्रसहस्रायुतशोभितम् ।
यन्नाहुरासन विश्वस्रजस्तस्य प्रजापते ॥
द्वीपमध्येऽवधिगिरिरेक एव महामते ।।
स मानसोत्तरो नाम प्राकार इव वेष्टक ॥
तस्य पूर्व्वापरौ पार्श्वौ देवर्षे । तत्र मारिष ।।
सिन्धोर्वेष्टनमत्रैक गिरेर्वेष्टनक परम् ॥
रमणक धातकश्च द्वे वर्षे नामत स्मृते ।
मान तस्य गिरेर्विप्रायुतयोजनसम्मितम् ॥
तावदेव तथायामस्तस्योपरि पुराणि च ।
चत्वारि लोकपालानामिन्द्रादीना द्विजर्षभ ।॥
य परिक्रममाणस्य मेरु विप्र । विवस्वत ।
संवत्सरात्मकम् ॥
अब्दा बिभर्त्ति शैवेन्द्रस्य चक्र सम्वत्सरात्मकम् ॥
अध्यासते च द्वौ पार्श्वौ प्रजास्तस्य महाबला ।
तत्र सन्निवेशान्तर नास्ति वर्णानां ब्राह्मणर्षभ ।॥
स्वादूदकस्य परतो लोकालोकाचला महान् ।
लोकस्य चाप्यलोकस्य मध्ये गिरिवर स्थित ॥
प्राकार इव सर्व्वत्र लोकान् सर्व्वान् महामते ।।
लोकालोकाचलो नाम तत्रासौ परिकीर्त्तित ॥
मानसोत्तरमेर्व्वोस्तु अन्तरे यावती मही ।

तावती काञ्चनी भूमिर्लोकालोकात परे द्विज ।॥
यत्र प्रणिहित वस्तु कथञ्चिन्नोपलभ्यते ।
सौवर्णी कान्तिरुद्दीप्ता सर्व्ववर्णप्रमाथिनी ॥
अत सर्व्वाणि सत्त्वानि तां भूमि वर्जयन्ति हि ।
लोकालोको गिरिर्यस्तु लोकान्ते वर्त्तते महान् ॥
आवृणोति स तमांसि सूर्य्यादीनामपि द्विज ।।
तमतिक्रम्य ज्योतींषि चमन्ते न प्रवर्त्तितुम् ॥
तावदुन्नाहवान् ब्रह्मन्नायामेन च तादृश ।
आयामविस्तरे पृथ्वी पञ्चाशत्कोटियोजना ॥
तस्याश्चतुर्थभागोऽय लोकालोकाचलो गिरि ।
तस्योपरिष्टाच्चत्वारो गजेन्द्रा सुमहाबला ॥
नियुक्ता ब्रह्मणा भूमि करैराक्रम्य संस्थिता ।
भगवानपि तत्रैव विष्वक्सेनादिभिर्वृत ॥
पार्षदप्रवरैर्ब्रह्मन् । भुजैर्बहुभिरुच्छ्रिते ।
धारयन् जगतीमास्ते व्याकल्पमाप मारिष ।॥
योऽन्तर्विस्तार एतस्या भूम्यास्ते परिवर्णित ।
तावती भूरलोकाख्या सान्द्रसन्तमसावृता ॥
ततो योगेश्वरगतिर्योगिना प्राप्यसत्तमम् ।
स्थान भगवत साक्षात् श्वेतद्वीप इतीर्य्यते ॥
इति ते कथित ब्रह्मन् । भूगोलस्योपवर्ण
नम् ॥

व्यास उवाच ।
य इद शृणुयान्न स्तुत । भूगोलस्यानुवर्णनम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सशैलवनकानना ।
ससागरा च सद्वीपा सवषा च वसुन्धरा ॥
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे भूगोलवर्णन नाम
१२१ अध्याय ॥*॥ ज्योतिषशास्त्रोक्तभूगोलम् ।
यथा —
"सिद्धि साध्यमुपैति यत्स्मरणत क्षिप्र
प्रसादात्तथा
यस्याश्चित्रपदाश्च लक्षतिरल लालित्यलीला-
वती ।
नृत्यन्ती मुखरङ्गगेव कृतिना स्याद्भारती
भारती
त तांश्च प्रणिपत्य गोलममल बालावबोध
ब्रुवे ॥"
गोलग्रन्थकथने कारणमाह ।
मध्याद्य द्युसदा यदत्र गणित तस्योपपत्ति
विना
प्रौढ़ि प्रौढ़सभासु नैति गणको नि सशयो न
स्वयम् ।
गोले सा विमला करामलकवत् प्रत्यक्षतो
दृश्यते
तस्मादस्म्युपपत्तिबोधविधये गोलप्रबन्धोद्यत ॥
अथ गोलप्रशसया गोलानभिज्ञगणकोपहास-
माह ।
भोज्य यथा सर्व्वरस विनाज्य
राज्य यथा राजविवर्ज्जितञ्च ।
सभा न भातीव सुवक्तृहीना
गोलानभिज्ञो गणकस्तथैव ॥
वादी व्याकरण विनैव विदुषां धृष्ट प्रविष्ट
सभां

जल्पन्नल्पमति स्मयात् पटुवटुभ्रूभङ्गवक्रो-
क्तिभि ।
ह्रीत सन्नुपहाससमेति गणको गोलानभिज्ञ-
स्तथा
ज्योतिर्व्वित सदसि प्रगल्भगणकप्रश्नप्रपञ्चो
क्तिभि ॥
अथ गोलस्वरूपमाह ।
'दृष्टान्त एवावनिभग्रहाणां
संस्थानमानप्रतिपादनार्थम् ।
गोल स्मृत क्षेत्रविशेष एव
प्राज्ञैरत स्याद्गणितेन गम्य ॥
अथ गणितप्रशसामाह ।
'ज्योति शास्त्रफल पुराणगणकैरादेश इत्युच्यते
नून लग्नबलाश्रित पुनरय तत्स्पष्टखेटाश्रयम् ।
ते गोलाश्रयिणोऽन्तरेण गणित गोलोऽपि न
ज्ञायते
तस्मात् यो गणित न वेत्ति स कथ गोलादिक
ज्ञास्यति ॥
अथ ज्योतिषशास्त्रश्रवणाधिकारिलक्षणमाह ।
द्विविधगणितमुक्त व्यक्तमव्यक्तयुक्त
तदवगमननिष्ठ शब्दशास्त्रे पटिष्ठ ।
यदि भवति तदेद ज्योतिष भूरिभेद
प्रपठितुमधिकारी सोऽन्यथा नामधारी ॥
व्याकरणवचनमाह ।
यो वेद वेदवदन सदन हि सम्यग्-
ब्राह्म्या स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।
यस्मादत प्रथममेतदधीत्य धीमान्
शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेऽधिकारी ॥
अथ गोलग्रन्थस्य प्रशसाप्रथमश्लोकप्रकाशयाह ।
'गोल श्रोतु तव यदि मतिर्भास्करीय शृणु त्व
नो सक्षिप्तो न च बहु वृथा विस्तर शास्त्र
तत्त्वम् ।
लीलागम्य सुललितपद प्रश्नरम्य स यस्मा-
द्विद्वन् । विद्वत्सदसि पठतां पण्डितोक्ति व्यनक्ति ॥
अथ भूस्थान प्रश्नश्लोकद्वयेन आह ।
'भमक्षचक्रचक्रान्तगगने गगनेचरे ।
कुता धृता धरा केन येन नेयमियादध ॥
किमाकारा कियन्मागा नानाशास्त्रविचार-
णात् ।
कीदृग्द्वीपकुलाद्रीन्द्रसमुद्रैर्मुद्रितोच्यताम् ॥
अथ ग्रहस्फुटीकरणोपपत्तिप्रश्न शार्द्दूलेनाह ।
'संसिद्धो द्युगणादहर्गणादिभगणे खेटोऽनु-
पातेन य
स्यात्तस्यास्फुटता कथ कथमभत स्फुटीकृति-
र्बाधा ।
कि देशान्तरसञ्ज्ञमान्तरमहो वाक्चरा किञ्चर
किञ्चोऽन्त्यद्भुत चञ्चलञ्च तदिद कस्मात् । यात
स्मृत ॥
किं कैर्ज्ज किसु केन्द्रज किसु चर्ञ्जं किन्नायन
तत्फर्ल
कस्मात्तत्सहित कृतञ्च रहित खेटस्फुटो
जायते ।

कि इच कम्म तथोदयास्तसमये द्वेधा विदध्युः
बुधा
सत्यं मे विमलं वदामलमलं गोलं विजानासि
चेत् ॥

अथ त्रिप्रश्नोदितदिनमानभेदप्रश्नं श्लोकद्वयेनाह।

'मकरस्थे किमहो रजनी लघु-
र्दिनमणौ गणकोत्तरगोलगे।
ननु लघुर्दिवसो महती निशा
वद विचक्षण। दक्षिणदिग्गते ॥
भवति किं द्युनिशं द्युनिवासिनां
द्युमणिवर्षमितञ्च सुरद्विषाम्।
पितृषु किं शशिमासमितं तथा
युगसहस्रयुगं द्रुहिणस्य किम् ॥

अथ राश्युदयमानकालभेदप्रश्नमाह।

'भवलयस्य कलाकलवा समा
किमसमे समये खलु राशय।
समुपयान्त्युदयं किमु गोलवि-
न्नविषयेष्वखिलेष्वपि ते समा ॥

अथ कुज्याकुज्यादिसाधनप्रश्नं वृत्तार्द्धेनाह।

कुज्याकुज्यापमचमनराग्राफलज्यादिकानां
विदन्। गोले नियति हि यथा दृश्य चैव
सत्याम् ॥'

अथ चन्द्रार्कग्रहणयो दिक्कालभेदाद्युपपत्ति-
प्रश्नान् श्लोकोत्तरार्द्धेनाह।

'तिथ्यन्ते चेत् ग्रह उदयते किन्न भागोऽस्तदानीं
इन्दो प्राच्यां भवति हि रवे प्रग्रह किं प्रती-
च्याम् ॥'

लम्बनं वद किं का च नतिर्मतिमतां वर।।
तत्त्वस्फुतिलिपौ बाधे किं ते चिह्ने कुत कुत ॥

अथ शृङ्गोन्नतौ चन्द्रस्य शुक्लस्य चयहानिप्रश्न
माह।

'शुक्लस्य हिमराज एष महसो ह्रासा कुत
कुत
सद्वृत्ततमतोऽप्यहो भ्रमवशाद्रोमातिवक्रा-
दिव।
प्राप्याथ पुनश्चयीत्युमतस्त्वाश्रये नैव किं
शुक्लस्य क्रमग्रासयेव महसो हृष्टोति सद्वृत्त-
ताम् ॥'

अथ प्रथमप्रश्नस्य पृथिवीस्थागोपपत्तेरुत्तर
जिज्ञासुरादिसर्गे पृथिव्यादीनां तत्त्वानामादितत्त्व
निखिलजगज्जनकबीजं परं ब्रह्म मनसा
प्रणिपत्यादौ तावत् तज्जयमाह।

'यस्मात् क्षुब्धप्रकृतिपुरुषाभ्यां महानस्य गर्भे
ऽह कारोऽभूत् खकशिखिजलोर्व्यस्तत स्व-
तेभ्य।
ब्रह्माण्डं यज्जठरगमहीपृष्ठनिष्ठो विरिञ्चि-
र्विश्वं शश्वत सृजति परमं ब्रह्म तत्तत्त्वमाद्यम् ॥

अथ भूमे स्वरूपमाह।

भूमे पिण्ड शशाङ्कज्ञकविरविकुजेज्यार्कि-
नक्षत्रकक्षा
वृत्तैर्वृत्तो वृत,सन्मृदनिलसलिलव्योमतेजो
मयोऽयम्।
नान्याधार' स्वशक्त्या वियति च नियत तिष्ठती-
हास्य पृष्ठे
निष्ठ विश्वञ्च शश्वत सदनुजमनुजादित्यदैत्य
समन्तात ॥

सर्व्वत पर्व्वतारामग्रामचैत्यद्रुमैश्चित।
कदम्बकुसुमग्रन्थि केशरप्रकरैरिव ॥

अथ पुराणेषु भूमेराधारपरम्परा या पठिता
तां निराकुर्व्वन्नाह।

मूर्त्ता धर्त्ता चेद्धरित्र्यास्तदन्य
स्तस्याप्यन्योऽप्येवमत्रानवस्था।
अन्त्ये कल्प्या चेत् स्वशक्ति' किमाद्ये
किं नो भूमि साष्टमूर्त्तेश्च मूर्त्ति ॥

अथ कथमियं भूमे स्वशक्तिरित्याशङ्कां परि
हरन्नाह।

'यथोष्णतार्कानलयोश्च शीतता
विधौ द्रुति के कठिनत्वमश्मनि।
मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो
यतो विचित्रा खलु वस्तुशक्तय ॥
आकृष्टशक्तिश्च मही तया यत्
खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या।
आकृष्यते तत् पततीव भाति
समे समन्तात् क्व पतत्वियं खे ॥

अथ बौद्धानां युक्तिमाह।

'भपञ्जरस्य भ्रमणावलोका-
दाधारशून्या कुरितिप्रतीति।
खस्थं न दृष्टं गुरु च क्षमात'
खेऽध प्रयातीति वदन्ति बौद्धा ॥
द्वौ द्वौ रवीन्दू भगणौ च तद्व-
देकान्तरौ तावुदयं व्रजेताम्।
यदब्रुवन्नेवमनम्बराद्या
ब्रवीम्यतस्तान् प्रतियुक्तियुक्तम् ॥'

अथ तेषां युक्तिभङ्गमाह।

भू खेऽध खलु यातीति बुद्धिर्बौद्ध। मुधा
कथम्।
यातायातञ्च दृष्ट्वापि खे यत् क्षिप्तं गुरु क्षितिम् ॥

अथ जिनानां युक्तिभङ्गमाह।

किं गण्यं तव वैगुण्यं द्वैगुण्यं यो वृथाकथा।
भार्केन्दूनां विलोक्याह्नां ध्रुवमत्स्यपरिभ्रमम् ॥'

भूगोलस्य समतां निराकर्त्तुमाह।

'यदि समा मुकुरोदरसन्निभा
भगवती धरणी तरणि' क्षितेः।
उपरि दूरगतोऽपि परिभ्रमन्
किमु नरैरमरैरिव नेक्ष्यते ॥
यदि निशाजनक कनकाचल'
किमु तदन्तरग स न दृश्यते।
उदगयं ननु मेरुरथांशुमान्
कथमुदेति स दक्षिणभागत' ॥

अथ प्रत्यक्षविरोधशङ्कां निरस्यन्नाह।

'समो यत स्यात परिधे शतांश
पृथ्वी च पृथ्वी नितरां तनीयान्।
नरश्च तत्पृष्ठगतस्य कृत्स्ना
समेव तस्य प्रतिभात्यत सा ॥

गोलस्य भूपरिधिप्रमाणस्य उपपत्तिमाह।

'पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात
तदक्षविश्लेषलवैस्तदा किम्।
चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्या
युक्तं निरुक्तं परिधे प्रमाणम् ॥

तदेव दृढीकुर्व्वन्नाह।

'निरक्षदेशात क्षितिषोडशांशे
भवेदवन्ती गणितेन यस्मात्।
तदन्तरं षोडशसङ्गुणं स्याद्
भूमानमस्मादधिकं किमुक्तम् ॥
शृङ्गोन्नतिग्रहयुतिग्रहणोदयास्त-
च्छायादिकं परिधिना घटतेऽमुना हि।
नान्येन तेन जगुरुक्तमहीप्रमाण-
प्रामाण्यमन्वययुजा व्यतिरेककेण ॥

अथ भूगोलपुरनिवेशमाह।

'लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः
प्राकपश्चिमे रोमकपत्तनञ्च।
अधस्तत सिद्धपुरं सुमेरु
सौम्येऽथ याम्ये वडवानलश्च ॥
कुवृत्तपादान्तरितानि तानि
स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति।
वसन्ति मेरौ सुरसिद्धसङ्घा
और्व्वे च सर्व्वे नरका सदैत्या ॥
यो यत्र तिष्ठत्यवनीतलस्था-
मात्मानमस्या उपरि स्थितञ्च।
स मन्यतेऽत' कुचतुर्थसंस्था
मिथश्च ते तिर्य्यगिवामनन्ति ॥
अध शिरस्का कुदलान्तरस्था
छाया मनुष्या इव नीरतीरे।
अनाकुलास्तिर्य्यगधः स्थिताश्च
तिष्ठन्ति ते तत्र वयं यथात्र ॥

अथ द्वीपानां समुद्राणाञ्च संस्थानमाह।

'भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं
जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्या'।
अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषटकस्य याम्ये
क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेश ॥
लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मा
दमृतममृतरश्मि' श्रीश्च यस्मादभूव।
महितचरणपद्म' पद्मजन्मादिदेवै-
र्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र।
दध्नो घृतस्येक्षुरसस्य तस्मा-
न्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्त्य।
स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ
पातालकोका पृथिवीपुटानि ॥
चक्रनृपत्या मणिगणांशुकृतप्रकाशा
एतेषु वासुरमया फणिनो वसन्ति।
दीव्यन्ति दिव्यरमणीरमणीयदेहै'
सिद्धाश्च तत्र हि वसत्कनकावभासे ॥
शाकं तत' शाल्मलमत्र कौशं
क्रौञ्चञ्च गोमेदकपुष्करे च।
द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं
समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति ॥'

अथ जम्बुद्वीपमध्ये गिरिनिवेशवशेन नवखण्डान्याह ।

'लङ्कादेशाद्धिमगिरिरुदक् हेमकूटश्च तस्मात् तस्मादन्यो निषध इति ते सिन्धुपर्य्यन्तदैर्घ्याः ।
एवं सिद्धादुदगपि पुरात् शृङ्गवच्छुक्लनीला वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरे द्वीपदेशान् ॥

'भारतवर्षमिदं उदगस्मात्
किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम् ।
सिद्धपुराच्च तथा कुरु तस्माद्
विद्धि हिरण्मयरम्यकवर्षे ॥
माल्यवांश्च यमकोटिपत्तनाद्
रोमकाच्च किल गन्धमादनः ।
नीलशैलनिषधावधी च तौ
अन्तरालमनयोरिलावृतम् ॥
माल्यवज्जलधिमध्यवर्त्ति
यत्तत्तु भद्रतुरगं जगुर्बुधाः ।
गन्धशैलजलराशिमध्यगं
केतुमालकमिला कलाविदः ॥
निषधनीलसुगन्धसुमाल्य-
कैरलमिलावृतमावृतमाबभौ ।
अमरकेलिकुलाय समाकुलं
रुचिरकाञ्चनचित्रमहीतलम् ॥

अथ मेरुसंस्थानमाह ।

इह हि मेरुगिरिः किल मध्यगः
कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः ।
द्विरदलञ्जकुपद्मजकर्णि-
केति च पुराणविदः समवर्णयन् ॥
विष्कम्भशैला खलु मन्दरोऽस्य
सुगन्धशैलो विपुलः सुपार्श्वः ।
तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः
कदम्बजम्बूवटपिप्पलाख्याः ॥
जम्बूफलामलगलद्रसतः प्रवृत्ता
जाम्बूनदीरसयुता ह्रदभूत सुवर्णम् ।
जाम्बूनदं हि सदतः सुरसिद्धसंघा
शश्वत् पिबन्त्यमृतपानपराङ्मुखास्ते ॥
वनं तथा चैत्ररथं विचित्रं
तेष्वप्सरोनन्दननन्दनञ्च ।
धृत्याश्रयं यत्र धृतिस्तत सुराणां
भ्राजिष्णु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम् ॥
सरांस्यथैतेष्वरुणञ्च मानसं
महाह्रदं श्वेतजलं यथाक्रमम् ।
सरःसु रामारमणप्रमालसाः
सुरा रमन्ते जलकेलिलालसाः ॥
सत्रकाञ्चनमय शिखरत्रयञ्च
मेरौ सुरारिकपुरारिपुराणि तद्वत् ।
तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां
रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ ॥

तत्र गङ्गाविशेषमाह ।

'विष्णुपदी विष्णुपदात् पतिता मेरौ चतुर्धातीत
विष्कम्भाचलमस्तकशस्तसरः संगता गता
वियति ।
सीताख्या भद्राश्वं सालकनन्दा च भारतं वर्षम्
चक्षुश्च केतुमालं भद्राख्या चोत्तरान् कुरून्
याता ॥
या कर्णिताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टावगाहिता
पीता ।
उक्ता स्मृता स्तुता वा पुनाति बहुधापि पापिनः
पुरुषान् ॥

यां चलिते दलिताखिलबन्धो
मज्जति वल्गति तत्पितृसंघः ।
क्षपततटो विजितान्तकदूतो
याति नरो निरयात् सुरलोकम् ॥

अथ भारतवर्षमध्ये नव खण्डानि सप्त कुलाचलांश्चाह ।

'ऐन्द्रं कसेरुसकलं किल ताम्रपर्ण-
मन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम् ।
नागञ्च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्डं
गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये ॥
वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये
शेषेषु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्व्वे ।
माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः,
सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः ॥

अथ लोकत्रयसंस्थामाह ।

भूर्लोकाख्यो दक्षिणे व्यक्षदेशा-
त्तस्मात् सौम्योऽयं भुवः स्वश्च मेरुः ।
लभ्यः पुण्यैः खे महः स्याज्जनोऽतो-
ऽनल्पानन्दे खे तपः सत्यमन्त्यम् ॥

दिग्व्यवस्थामाह ।

'लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात्
तदा दिनार्द्धं यमकोटिपुर्य्याम् ।
अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः
स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव ॥
यत्रोदितोऽर्कः किल तत्र पूर्व्वा
तत्रापरा यत्र गतः स चास्तम् ।
तन्मध्यतोऽन्ये च ततोऽखिलाना-
मुदक्स्थितो मेरुरिति प्रसिद्धम् ॥

अथ विशेषमाह ।

'अथोज्जयिन्याः कुचतुर्थभागे
प्राच्यां दिशि स्याद्यमकोटिरेव ।
ततश्च पश्चान्न भवेदवन्ती
लङ्कैव तस्याः ककुभि प्रतीच्याम् ॥
तथैव सर्व्वत्र यतो हि यत्र स्यात्
प्राच्यां ततस्तत्र भवेत् प्रतीच्याम् ।
निरक्षदेशादितरत्र तस्मात्
प्राचीप्रतीच्यौ च विचित्रसंस्थे ॥'

अथ भचक्रभ्रमणव्यवस्थामाह ।

'निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ
ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ ।
तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत्तथा
भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि ॥
उदग्दिशं याति यथा यथा नर-
स्तथा तथा खान्नतमृक्षमण्डलम् ।
उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षिते-
स्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः ॥
योजनसंख्या भांशैः ३६ गुणिता
कुपरिधिहृता ४९६७ भवन्त्यंशाः ।
भूमौ कक्षायां वा
भागेभ्यो योजनानि च व्यस्तम् ॥

अथ देवदैत्यानां ध्रुवदर्शनसंस्थानमाह ।

सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्ये
याम्यञ्च दैत्या निजमस्तकोर्द्ध्वे ।
सव्यापसव्यं भ्रमदृक्षचक्रं
विलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम् ॥
उत्तरगोले क्षितिजादूर्द्ध्वं परितो भ्रमन्तमादि-
त्यम् ।
सव्यं त्रिदशाः सततं पश्यन्त्यसुरा अपसव्यं
याम्ये ॥

चन्द्रान्तमारोहति ये क्रमेण
तैरेव हस्तैरवरोहती न ।
यत्रैव दृष्टः प्रथमं स देवै-
स्तत्रैव तिष्ठन् विलोक्यते किम् ॥
दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं
निशेतरत् संहितिकैः प्रकीर्त्तितम् ।
दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं
निशा तथा तत्फलकीर्त्तनाय वै ॥
विधूर्द्ध्वभागे पितरो वसन्तः
स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति ।
पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्द्ध्वे
दर्शे यतोऽस्माद्द्युदलं तदेषाम् ॥
कृष्णे रवौ पक्षदलेऽभ्युदेति
शुक्लेऽस्तमेत्यत एव सिद्धम् ।
भार्द्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थ-
स्तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् ॥
यदतिदूरगतो द्रुहिणः क्षितेः
सततमाप्रलयं रविमीक्षते ।
भवति तावदयं शयितस्य तद्-
युगसहस्रयुगं द्युनिशं विधेः ॥

अथ भूपरिधिमानं प्राक्कथितमपि विशेषार्थमाह ।

'प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दा-
ब्धय ४९६७
स्तद्व्यासः कुभुजङ्गसायकभवः सिद्धांशके
१
नाधिकः । १५८१।२४
पृष्ठक्षेत्रफलं यथा युगगुणत्रिंशच्छराष्टाद्रयो
७८५३ ३४
भूमेः कन्दुकजालवत् कुपरिधिव्यासाहते
प्रस्फुटम् ॥

भूपृष्ठफलस्य लल्लोक्तस्य दूषणमाह ।

इह कन्दुकपृष्ठजालवदिलागोले फलं कथितं
लल्लेनास्य शतांशकोऽपि न भवेद्यस्मात् फलं
वास्तवम् ।
तत् प्रत्यक्षविरुद्धमुक्तमिदं नैवाप्त वा चाप्त वा
ये प्रौढा गणका विचारयत तन्मध्यस्थबुद्ध्या
भृशम् ॥

अथ सद्युक्तिमाह ।
'यत् परिध्यर्द्धविष्कम्भ हत छत्वा किलांशुकम् ।
तेनार्द्धं छाद्यते गोलं किञ्चिदन्यच्च शिष्यते ॥
गोलक्षेत्रफलाद्यस्माद्धक्षेत्रफलं यतः ।
सार्द्धद्विगुणितासन्नं तावदेवापरे दले ॥
एवं पञ्चगुणात् क्षेत्रफलात् पृष्ठफलं खलु ।
नाधिकं जायते तेन परिधिघ्नं कृतं द्वतम् ॥
वृत्तक्षेत्रफलं यस्मात् परिधिघ्नं न युक्तिमत् ।
दृष्टत्वादृगणितस्यास्य हुष्टं भूपृष्ठजं फलम् ॥'
अथान्यथा प्रतिपाद्यते ।
'गोलस्य परिधिः कल्प्यो वेदघ्नखांमितैर्मितः ।
सुखबुद्ध्यगरेखाभिर्यद्दामलकै स्थितः ॥
द्वयन्तौ वप्रकाश्चात्र प्रागुक्तपरिधेर्मितात् ।
ऊर्द्धाधः कर्करेखाभिर्गोले वप्रान् प्रकल्पयेत् ॥
तत्रैकवप्रकक्षेत्रफलं खण्डे प्रसाध्यते ।
सर्व्वैक्यं विभक्तार्द्धं हीनं विभाज्याभाजितम् ॥
एवं वप्रफलं तत् स्याद्गोलव्यासवसमं यतः ।
परिधिव्यासघातोऽतो गोलपृष्ठफलं स्फुटम् ॥
अथ भूमेः प्रलयभेदान् प्रलयमाह ।
'वृद्धिविधेरह्नि भुवः समन्तात्
स्याद्योजनं भूर्भवभूतिपूर्व्वैः ।
ब्राह्मे लये योजनमात्रवृद्धे-
र्नाशो भुवः प्राकृतिकेऽखिलायाः ॥
दिने दिने यन्म्रियते हि भूतै-
र्दैनन्दिनं तं प्रलयं वदन्ति ।
ब्राह्मे लये ब्रह्मदिनान्तकाले
भूतानि यद्ब्रह्मतनुं व्रजन्ति ॥
ब्रह्मात्यये यत् प्रकृतिं प्रयान्ति
सर्व्वाण्यतः प्राकृतिकं लयोऽन्यः ।
लोकान्यतः कर्म्मपुटान्तरत्वात्
पृथक् क्रियन्ते प्रकृतेर्विकारे ॥
ज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापा
मनः समाधाय हरौ परेशे ।
यद्योगिनो यान्ति निवृत्तिमस्मा-
दात्यन्तिकं चेति वदन्त्यसुष्ठम् ॥'
अथ ब्रह्माण्डगोलमाह ।
'भूभूधरत्रिदशदानवमानवाद्या
ये चापि तिष्यगगनेचरचक्रकक्षाः ।
लोकाश्च तत्स्थितिवशाद्विपरिप्रदिष्टा
ब्रह्माण्डभाण्डजठरे तदिदं समस्तम् ॥'
अथान्योदितं ब्रह्माण्डमानं पूर्व्वोक्तमपि प्रस-
ङ्गादनुवदति स्म ।
कोटिघ्नैर्नखनन्दषट्कनखभूभृद्भुजङ्गेन्दुभि-
र्ज्योतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां
योजनैः १८७१२०६९२० ० ००० ।
तद्ब्रह्माण्डकटाहसम्पुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनं
केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः
सूरयः ॥
करतलकलितामलक-
वदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम् ।
दिनकरकरनिकरनिहत-
तमसो नभसः परिधिमुदितास्ते ॥
ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तु नो वा
कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि ।
यावन्ति पूर्व्वैरिह तत्प्रमाणं
प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये भुवनकोषः
समाप्तः ॥
भूच्छाय, क्ली, क्ली, (भुवश्छाया । "विभाषासेना-
सुराच्छायाशिशानाम् ।' २ । ४ । २५ । इति
तत्पुरुषे विभाषया नपुंसकम् । छायाबाहुल्ये
तु केवलं क्लीवत्व) अन्धकारः । इति शब्दमाला ॥
भूजम्बु , पुं, (भुवो जम्बुरिव ।) क्षुपरत्नविशेषः । इति
राजनिघण्टः ॥ (विशेषोऽस्य भूनागशब्दे
ज्ञेयः ॥)
भूजम्बू, स्त्री, (भूवो जम्बूरिव स्वादुत्वात्) विकङ्कत-
फलम् । गोधूमः । इति मेदिनी । बे, १४ ॥
भूमिजम्बू । इति राजनिघण्टः ॥
भूत, क्ली, (भू + क्त ।) युक्तम् । न्याय्यः । क्ष्मादिः ।
पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशपञ्चकम् । (यथा, मनुः ।
१२ । १४ ।
"तावुभौ भूतसम्पृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव च ।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥"
"स च त्रिविधो वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिति ।
भूतादेरपि तैजससहायात्तल्लक्षणान्येव पञ्च
तन्मात्राण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा । शब्दतन्मात्रं स्पर्श-
तन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्र-
मिति । तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा-
स्तेभ्यो भूतानि व्योमानिलानलजलोर्व्व्यः ।" इति
सुश्रुते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)
ऋतम् । सत्यम् । इत्यमरभरतौ ॥ पिशाचादिः ।
(यथा, श्रीभागवते । ३ । १४ । २१ ।
"एषा घोरतमा वेला घोराणां घोरदर्शना ।
चरन्ति यस्यां भूतानि भूतेशानुचराणि ह ॥")
जन्तुः । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ (यथा,
मनुः । ६ । ८ ।
"स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समा-
हितः ।
दाता नित्यमनादाता सर्व्वभूतानुकम्पकः ॥"
स्थावरजङ्गमात्मकं द्रव्यम् । यथा, मनुः ।८।३०६।
"रक्षन् धर्म्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घात-
यन् ।
यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥")
वस्तुतत्त्वम् । यथा,—
"छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ।
भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥
छलं प्रमादाभिहितम् । निरस्य परित्यज्य ।
भूतेन वस्तुतत्त्वानुसरणेन । व्यवहारान्नयेदन्तं
नृपः । यस्माद्भूतमपि वस्तुतत्त्वमपि अनुपन्यस्त-
मनभिहितं हीयते हानिमुपगच्छति व्यवहारतो
व्यवहारेण साक्ष्यादिभिः । तस्माद्भूतानुसरणं
कर्त्तव्यम् । यद्यर्थिप्रत्यर्थिनौ सम्यगेव वदतस्तथा
सभ्यैन सम्यग्विना यतितव्यं सामादिभिरुपायै-
स्तथा यदि साक्ष्यादिभिरपेक्षयैव निर्णयो भव-
तीति ॥ अथ सर्व्वथापि भूतानुसरणं न शक्यते
कर्त्तुं तदा यदि साक्ष्यादिभिर्निर्णय कार्य्य
इत्यनुकल्पः । यथोक्तम् । भूतच्छलानुसारि-
त्वाद्द्विगतिः समुदाहृता । भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं यत्
प्रमादाभिहितं छलमिति ॥ तत्र भूतानुसारी
व्यवहारो मुख्यः । छलानुसारी त्वनुकल्पः ।
इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः ॥
भूत, त्रि (भाव्यते स्मेति । "आच्छयाइति णिच
भावः । भू + क्त । भूतिरस्त्यस्येति वा । अर्श
आदित्वात् अच् । अभवदिति वा । भुवो गत्यर्थ
इति । भूतार्थे कर्त्तरि क्त ।) प्राणी । जन्तुः ।
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । २७ । ९ ।
"धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमादधे ॥"
यथा च चरके शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
"भूतानाञ्चतुर्व्विधा योनिर्जरायुजाण्डस्वेदोद्भिदः ।")
अतीतम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।१।२४।
"भूतं भवद्भविष्यद्वा किं तत् स्यात् जगति
प्रिये ।
भवती यन्न जानीयादिति शर्व्वोऽभ्युवाच ताम् ॥")
वृत्तम् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १०
अध्याये ।
"शोषयद्भूतानां वा सत्त्वानां शकृन् कार
यिता ॥")
समम् । सदृशम् । इत्यमरभरतौ ॥ प्राप्तम् ।
(यथा, महाभारते । १२ । ३४ । १५ ।
"यद् ब्राह्मणसुखात् प्राप्तं प्रतियच्छन्ति वै धनम् ।
भूतात्मानो महात्मानस्ते न यान्ति परा-
भवम् ॥"
"भूतः प्राप्तो वशीकृत आत्मा चित्तं येस्ते ॥"
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।) सत्यम् ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ (यथा शाकु-
न्तले । प्रथमाङ्के । "सूत्रधारः । सखितम् ।
आर्य्ये । कथयामि ते भूतार्थम् ।") भूतकालस्य
पर्य्यायो यथा । वृत्तम् २ अतीतम् ३ व्यतिगतम् ४
निभृतम् ५ गतम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
उत्तरपदस्थ एव भूतशब्दः समार्थ इति
शाब्दिकाः । यथा देवभूतोऽयम् । इति भरतः ॥
(उत्तरपदस्थ भूतशब्दः स्वरूपार्थोऽपि । यथा,
मनुः । १ । ५ ।
"आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः ॥")
भूत , पुं (भू + कर्त्तरि क्त ।) देवयोनिविशेषः ।
स च अधोमुखोर्द्धकेशादिः पिशाचभेदो रुद्रा-
नुचरो बालग्रहः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ५१ । ५२ ।
"विधिवेष्टनुयाबेवालं निमन्त्र्य कीर्त्तयेत ।
भूतानां मातृभिः सार्द्धं बालकानाञ्च शान्तये ॥")
कुमारः । इति मेदिनी । ते, ४१ ॥ योगीन्द्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कृष्णचतुर्द्दशी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ भूतवाद्यकोषम् । यथा
"श्वेताम्बराश्रितानल मिह सकलनारिका ।
तेन मध्यप्रदान स्वाकूतसन्दक्ष विमलम् ॥

अगस्त्यपुष्पनस्यो वै समरीचश्च भूतहृत् ।
भुजङ्गवर्म्म वै हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यवाः ।
गौरसर्षप इत्येष स्यात्क्षेपो भूतहृत् स्मृतः ॥
गोरोचना मरीचानि पिप्पली सैन्धवं मधु ।
अञ्जनं स्मृतमेभिः स्यात् सर्व्वभूतहरं शिवम् ॥
अपि च ।
"वचा त्रिकटुकञ्चैव करञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥"
इति गारुडे १९२ । १९९ अध्याये ॥
शम्भुगणभूता यथा,—
"इते वराहस्य गणे भर्गमायाच्च ते गणाः ।
चतुर्भागाः स्वयं भूत्वा भूतकर्म्मेति वै जगुः ॥
भूतत्वमभवत्तेषां चतुर्भागवतां तदा ।
यच्चान्ये पञ्चमस्तस्य भूतग्रामाकृतौ मता ॥
यो लोकविदितः पूर्व्वं भूतग्रामश्चतुर्विधः ।
यतस्तेभ्योऽधिका यत्तैस्तद्भूतग्राम उच्यते ॥
इति व सर्व्वमाख्यातं भूताः शम्भुगणा यथा ।"
इति कालिकापुराणे २९ अध्यायः ॥
(वसुदेवस्य पौरवीगर्भजातद्वादशपुत्राणां ज्येष्ठ
सम. । यथा, भागवते । ९ । २४ । ४७ ।
"पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाभवन् ॥")
भूतकेश पुं, (भूतस्य केश इव ।) स्वनामख्यात-
क्षुपम् । तत्पर्य्यायः । गोलोमी २ । इत्य-
मरः । २ । १ । १११ ॥ भूतकेशी ३ अप्य-
केशी ४ केशी ५ । इति रत्नमाला ॥ भूतानां
केश इव भूतकेश शौवलेति केचित् । स्त्री
पैशाचे । अथ द्वयोर्भूतकेशो गोलोमी भूत-
केशिकेति वाचस्पतिः । इति भरत. ॥
भूतकेशी, स्त्री, (भूतकेश + गौरादित्वात् ङीष् ।)
भूतकेश । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे । ६० अध्याये ।
"गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा
तथा ॥")
शेफालिका । नीलसिन्धुवार । इति राजनिर्घण्टः ॥
भूतक्रान्तिः, स्त्री (भूतानां क्रान्तिः ।) भूतावेश ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भूतगन्धा, स्त्री, (भूतं सहैव विनापि प्रकटितो-
गन्धोऽस्याः ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति जटा-
धरः ॥
भूतघ्न, पुं (भूतं हन्तीति । हन् + टक ।)
उष्ट्र । इति हेमचन्द्र ॥ लशुन । भूर्जद्रुम ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भूतनाशके त्रि ॥ (यथा,
सञ्चारे ।
"भूतघ्नैस्तु विलोलैर्विहुता क्रूरचेतस ।
भूतघ्नैरभिशापाच्च वेताला भैरवादय ॥")
भूतघ्नी, स्त्री, (भूतं हन्तीति । हन् + टक +
ङीप ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मुण्डि
तिका । इति रत्नमाला ॥

भूतचतुर्द्दशी, स्त्री, (भूतप्रिया भूतोद्देशे क्रिया
कर्त्तव्या वा चतुर्द्दशी । मध्यपदलोपी समास ।)
गौणकार्त्तिककृष्णचतुर्द्दशी । सा एव यमचतु
र्द्दशी । तत्कृत्यं यथा, पाद्मे ।
"चतुर्द्दश्यां धर्म्मराजपूजा कार्य्या प्रयत्नतः ।
स्नानमावश्यकं कार्य्यं नरैर्नरकभीरुभिः ॥
अरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः ।
तस्याब्दिकभवो धर्म्मो नश्यत्येव न संशयः ॥"
स्कान्दे च तत्रैव ।
"कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्द्दश्यां विधूदये ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥
किञ्च पाद्मे तत्रैव ।
"ततश्च तर्पणं कार्य्यं धर्म्मराजस्य नामभिः ।
जीवत्पिता न कुर्व्वीत तर्पणं यमभीष्मयोः ॥
यज्ञोपवीतिना कार्य्यं प्राचीनावीतिना तथा ॥
देवत्वञ्च पितृत्वञ्च यमस्यास्ते द्विरूपता ॥
नक्तं यमचतुर्द्दश्यां यः कुर्य्याच्छिवसन्निधौ ।
न तत् क्रतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् ॥
कुमारीवटुकान् पूज्य तथा शैवतपोधनान् ।
राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥
कार्त्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णा चतुर्द्दशी ।
तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नरः ॥
किञ्च ।
अमावास्याचतुर्द्दश्योः प्रदोषे दीपदानतः ।
यममार्गान्धकारेभ्यो मुच्यते कार्त्तिके नरः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥
अपि च । लैङ्गे ।
"कार्त्तिके कृष्णपक्षे च चतुर्द्दश्यां दिनोदये ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥
अपामार्गपल्लवञ्च भ्रामयेच्छिरसोपरि ।
ततश्च तर्पणं कार्य्यं धर्म्मराजस्य नामभिः ॥
नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः ।
नरकाय नरकनिष्कृतये ।
अर्थोऽभिधेयो वै वस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु ॥
इति निवृत्तावपि तादर्थ्ये इत्यनेन चतुर्थीविधा
नात् । अपामार्गभ्रामणमन्त्रः ।
शीतलोष्णसमायुक्तसकण्टकदलान्वित ।
हर पापमपामार्ग भ्राम्यमाण पुनः पुनः ॥
ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यात् प्रयत्नतः ।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ॥
भविष्ये ।
कार्त्तिके भौमवारे च चित्रा कृष्णचतुर्द्दशी ।
तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥
यां काश्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम् ।
यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद्यमान् ॥
यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च ॥
औडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्तु दद्याज्जलाञ्ज-
लीन् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥"

आचारादयञ्चतुर्द्दश्यां शाकभक्षणं कर्त्तव्यम् । तत्र
निर्णयामृतम् ।
"ओल केमुकवास्तूक सरषप कालचि निम्ब जयाँ
शालिञ्चीं हिलमोचिकाञ्च पटुकं शौलफं
गुडूचीन्तथा ।
भण्टाकीं सुनिषण्णकं शिवदिने खादन्ति ये
मानवा
प्रेतत्वं न च यान्ति कार्त्तिकदिने कृष्णे च भूते
तिथौ ॥"
जयां जयन्तीं पटुकं पटोलं शौलफं सुलफा
इति ख्यातम् । सुनिषण्णकं सुषणिया इति
ख्यातम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
भूतजटा, स्त्री, (भूतस्य जटेव तत्सदृशत्वात् ।)
जटामांसी । इति शब्दमाला ॥ (पर्य्यायो यथा,
"जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
भूतद्रावी [न्] पुं (भूतान् पिशाचान् द्रावयतीति ।
द्रु + णिच् + णिनि ।) भूताङ्कुशवृक्षः । रक्त-
करवीर । इति राजनिर्घण्टः ॥
भूतद्रुम पुं, (भूतप्रियो द्रुम ।) श्लेष्मान्तकवृक्ष ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भूतधात्री स्त्री, (भूतानि धरतीति । धृ + तृच् ।
+ ङीप ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । ३० ।
"निष्पन्नशालीक्षुयवादिशस्यां
भयैर्विमुक्तामुपशान्तवैराम् ।
संहृष्टलोकां कलिदोषमुक्तां
क्षत्रं तदा शास्ति च भूतधात्रीम् ॥")
भूतनाथ पुं, (भूतानां नाथ ।) शिव । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु । २ । ५८ ।
"तद्भूतनाथानुग ! नार्हसि त्वम् ॥")
भूतनायिका, स्त्री (भूतानां नायिका नियामिका ।)
दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥
भूतनाशन, स्त्री (भूतानि प्राणिजातानि नाशयन्ते
अनेनेति । नश + णिच् + ल्युट ।) रुद्राक्षम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भूतनाशन, पुं, (भूतान् नाशयतीति ॥ नश +
णिच + ल्यु ।) भल्लातक । इति रत्नमाला ॥
सर्षप । इति राजनिर्घण्टः ॥
भूतपत्री, स्त्री, (भूत इव कृष्णं पत्रं यस्याः । ङीष् ।)
तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
भूतपुष्प, पुं, (भूतयुक्तं प्राणिविशिष्टं पुष्पं यस्य ।)
श्योनाकवृक्ष । इति रत्नमाला ॥
भूतपूर्णिमा, स्त्री, (भूतानां पूर्णिमा ।) आश्विनी
पूर्णिमा । तत्पर्य्याय ॥ शारदी २ कौमुदी ३
आश्वयुजी ४ शतपर्व्वा ५ रङ्गभूति ६ कोजा
गरा ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
भूतब्रह्मा, [न्] पुं, (भूतात्मनो ब्रह्मा आख्या ।)
देवल । इति शब्दमाला ॥
भूतभावन पुं (भूतानि चिन्त्यादीनि भावयति
जनयतीति । भू + णिच + ल्यु ।) विष्णुः ।

(यथा महाभारते । १३ । १४९ । १४ ।
"भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।१३ ।
"अभिवाद्यो महाकर्म्मा तपस्वी भूतभावनः ॥")
वटुकभैरवः । इति विश्वसारतन्त्रोक्त तस्याष्टोत्तरशतनामस्तोत्रम् ॥ (भूतानि भावयति पालयतीति । भूतपालके, त्रि । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा गीतायाम् । ९ । ५ ।
"भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥")

भूतभृत् पुं, (भूतानि बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् । तुगागमश्च) विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४९।१४।
भूतकृत् भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (भूतधारके, त्रि । यथा, गीतायाम् । ९ । ५ ।
"भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥")

भूतमारी, स्त्री, (भूतानि मारयतीति । भूत + मृ + णिच् + णिनि ।) चीड़ानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतयज्ञः पुं, (भूतार्थो यज्ञः । भूतानि काकादिप्राणिजातानि तान्युद्दिश्य यो यज्ञ इति वा नित्यगार्हस्थ्याकरणीय पञ्चयज्ञेषु यज्ञभेदः ।) भूतबलिः । ते तु पञ्चमहायज्ञान्तर्गतबलिवैश्वदेवकर्म्मणी । यथा, भूतेभ्यो बलिहरणं भूतयज्ञः । इति हारीतवचनम् ॥ अस्यानुष्ठानं बलिशब्दे द्रष्टव्यम् । (यथा, मनुः । ४ । २१ ।
"ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्व्वदा ।
नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न हापयेत् ॥")

भूतलिका, स्त्री, (भूतलं पृथ्वीतलं आधारत्वेन अस्त्यस्या इति । भूतल + ठन् टाप् ।) पृक्का । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतवासः, पुं (भूतानां वासो यत्र ।) कलिद्रुमः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥ (तथा च पर्य्यायः ।
"विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यादक्षः कर्षफलस्तु सः ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥
महादेवः । यथा, हरिवंशे उत्तरभविष्ये । १५ । ३६ ।
"भूतवास । नमस्तुभ्यं सर्व्ववास । नमोऽस्तु ते ॥")

भूतविक्रिया, स्त्री, (भूतानामिव विक्रिया यस्याम् ।) अपस्माररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतवृक्षः, पुं, (भूतप्रियो वृक्षः ।) शाखोटवृक्षः । श्योनाकवृक्षः । इति मेदिनी । षे, ५६ ॥

भूतवेशी, स्त्री, (भूतानामिव वेशोऽस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) श्वेतशेफालिका । इत्यमरः । २ । ४ । ७१ ॥ (विशेषोऽस्याः श्वेतशेफालिकाशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

भूतशुद्धि, स्त्री, (भूतानां देहारम्भकपृथिव्यादिपञ्चभूतानां शुद्धिः शोधनम् ।) पूजादौ बीजविशेषद्वारावामकुक्षिस्थितपापपुरुषदहनपूर्व्वकशरीरशोधनम् । तत्प्रयोगो यथा । रमिति जलधारया वह्निप्राकारं विचिन्त्य स्वाङ्गे हस्तौ दत्त्वा सोऽहमिति जीवात्मानं हृदयस्थदीपकलिकाकारं मूलाधारस्थकुलकुण्डलिन्या सह सुषुम्नावर्त्मना मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपुरकानाहतविशुद्धाज्ञाख्यषट्चक्राणि भित्त्वा शिरोऽवस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलकर्णिकान्तर्गतपरमात्मनि संयोज्य तत्रैव पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशगन्धरसरूपस्पर्शशब्दनासिकाजिह्वाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रवाक्पाणिपादपायूपस्थप्रकृतिमनोबुद्ध्यहङ्काररूपचतुर्व्विंशतितत्त्वानि लीनानि विभाव्य यमिति वायुबीजं धूम्रवर्णं वामनासापुटे विचिन्त्य तस्य षोड़शवारजपेन वायुना देहमापूर्य्य नासापुटौ धृत्वा तस्य चतुःषष्टिवारजपेन कुम्भकं कृत्वा वामकुक्षिस्थकृष्णवर्णपापपुरुषेण सह देहं संशोष्य तस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन दक्षिणनासया वायुं रेचयेत् । दक्षिणनासापुटे रमिति वह्निबीजं रक्तवर्णं ध्यात्वा तस्य षोड़शवारजपेन वायुना देहमापूर्य्य नासापुटौ धृत्वा तस्य चतुःषष्टिवारजपेन कुम्भकं कृत्वा पापपुरुषेण सह देहं मूलाधारोत्थितवह्निना दग्ध्वा तस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन वामनासया भस्मना सह वायुं रेचयेत् । ठमिति चन्द्रबीजं शुक्लवर्णं वामनासायां ध्यात्वा तस्य षोड़शवारजपेन ललाटे चन्द्रं नीत्वा नासापुटौ धृत्वा वमिति वरुणबीजस्य चतुःषष्टिवारजपेन तस्माल्ललाटस्थचन्द्राद्गलितसुधया मातृकावर्णात्मिकया समस्तदेहं विरचय्य लमिति पृथ्वीबीजस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन देहं सुदृढ़ं विचिन्त्य दक्षिणेन वायुं रेचयेत् । मात्रासङ्ख्यया वा ॥*॥ तदुक्तं गौतमीये ।
"सुषुम्नावर्त्मना सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत् ।
सहस्रारे शिवस्थाने परमात्मनि देशिकः ॥
धूम्रवर्णं ततो वायुबीजं चन्द्रबिन्दुलाञ्छितम् ।
पूरयेदिड़या वायुं सुधीः षोड़शमात्रया ॥
मात्रया तु चतुःषष्ट्या कुम्भयेच्च सुषुम्नया ।
द्वात्रिंशन्मात्रया मन्त्री रेचयेत् पिङ्गलाख्यया ॥
पूरयेदनया चैव सञ्चिन्त्य नीलमारुतम् ।
रक्तवर्णं वह्निबीजं त्रिकोणं स्वस्तिकान्वितम् ॥
तेन पूरकयोगेन मात्रया षोड़शाख्यया ।
चतुःषष्ट्या मात्रया च निर्द्दहेत् कुम्भकेन च ।
वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कज्जलप्रभम् ।
ब्रह्महत्याशिरस्कञ्च स्वर्णस्तेयभुजद्वयम् ॥
सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ।
तत्संसर्गिपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ॥
उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रु विलोचनम् ।
खड्गचर्म्मधरं क्रुद्धमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत् ॥
मूलाधारोत्थितेनैव वह्निना निर्द्दहेच्च तम् ।
एवं सदग्धं परितो द्वात्रिंशन्मात्रया ततः ॥
भस्मना सहितं मन्त्री रेचयेदिड़या पुनः ।
वामनासां चन्द्रबीजं कुन्देन्दुधवलप्रभम् ॥
भालेऽङ्कुराणे संयोज्य ततः षोड़शमात्रया ।
सुषुम्नया चतुःषष्टिमात्रया तोयबीजकम् ॥
ध्यात्वामृतमयीं दृष्टिं पञ्चाशद्वर्णरूपिणीम् ।
तया देहं विचिन्त्यैव मनसा पिङ्गलाध्वना ॥
द्वात्रिंशन्मात्रया मन्त्री च बीजेन दृढ़ं नयेत् ।
स्वस्थाने हंसमन्त्रेण पुनस्तेनैव वर्त्मना ॥
जीवं तत्त्वानि चानीय स्वस्थाने स्थापयेत्ततः ।
इति कृत्वा भूतशुद्धिं मातृकान्यासमाचरेत् ॥"*
सङ्क्षेपभूतशुद्धिर्यथा । पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् ।
"अथवान्यप्रकारेण भूतशुद्धिर्विधीयते ।
धर्म्मकन्दसमुद्भूतं ज्ञाननालसुशोभनम् ॥
ऐश्वर्य्याष्टदलोपेतं परं वैराग्यकर्णिकम् ।
स्वीयहृत्कमले ध्यायेन् प्रणवेन विकासितम् ॥
कृत्वा तनकर्णिकास्थं प्रदीपकलिकानिभम् ।
जीवात्मानं हृदि ध्यात्वा मूले सञ्चिन्त्य कुण्डलीम् ।
सुषुम्नावर्त्मनात्मानं परमात्मनि योजयेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

भूतसञ्चारः, पुं (भूतस्य सञ्चारः ।) भूतोन्मादरोगः । तत्पर्य्यायः । आवेशः २ भूतक्रान्तिः ३ ग्रहागमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतसञ्चारी [न्] पुं, (भूतेषु सञ्चरति इति भूत + सम् + चर णिनि ।) दावानलः । इति शब्दमाला ॥

भूतसर्गः, पुं, (सृज्यते इति । सृज + भावे घञ् । भूतानां सर्गः ।) भूतसृष्टिः । (यथा, मार्कण्डेय पुराणे । ४७ । ३१ ।
"प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः ।
तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते ॥")
"ब्राह्मं प्राजापतीयञ्च सौम्यमैन्द्रन्तथैव च ।
गान्धर्व्वमथ कौबेरं रक्षः पैशाचमासुरम् ॥
स्थावरं पार्थिवं मार्गं सार्पं शाकुनिकन्तथा ।
चतुर्द्दशविधं ह्येतद्भूतसर्गं प्रकीर्त्तितम् ॥"
इति वह्निपुराणोक्त जीवकर्म्मार्थम् ॥

भूतसारः, पु, (भूतं सत्यं सारो यस्य ।) श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतहन्त्री स्त्री, (भूतानि हन्तीति हन + तृच् + ङीप् ।) बन्ध्याकर्क्कोटकी । नीलदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतहरः, पुं, (भूतानि हरतीति हृ + अच् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतहारि, [न्] क्ली (भूतानि हरतीति हृ + णिनि ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूता, स्त्री, (भूत + टाप् ।) कृष्णचतुर्द्दशी । यथा स्कान्दे ।
"ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ॥"
अपि च ।
"शिवरात्रिव्रते भूतां कामविद्धां विवर्ज्जयेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भूताङ्कुशः, पुं, (भूतानामङ्कुश इव निवारकत्वात् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तत्पर्य्यायः । क्षवकः २ क्षुरकः ३ तीक्ष्णः ४ क्रूरः ५ चवः ६ राजोद्दिनसंज्ञः ७ भूतद्रावी ८ ग्रहाङ्कुशः ९ । अस्य गुणाः । तीव्रगन्धत्वम् । उत्कटत्वम् । उष्णत्वम् कटुत्वम् । भूतग्रहादिदोषघ्नत्वम् । कफवातनिकृन्तनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतात्मा, [न्] पुं, (भूतानामात्मा ।) देहः । (यथा, मनुसंहितायाम् । १२ । १२ ।
"यः करोति तु कर्म्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥"
"यः पुनरेष व्यापारान् करोति शरीराख्यः स पृथिव्यादिभूतारब्धत्वात् भूतात्मेति पण्डितै-रुच्यते ॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) परमेष्ठी । इति मेदिनी । ने, २ ॥ शिवः । ब्रह्म । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । यथा,
"भूतकृत् भूतभृत् भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मे ॥
(जीवात्मा । यथा, मनुसंहितायाम् ।५।१०९।
"अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥"
यथा च चरके शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
तस्मिंश्चरमसंन्यासे समूला सर्व्ववेदना ।
ससंज्ञा ज्ञानविज्ञाना निवृत्तिं यात्यशेषतः ॥
अतःपरं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।
निःसृतः सर्व्वभावेभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते ॥
गतिर्ब्रह्मविदां ब्रह्म तच्चाक्षरमलक्षणम् ।
ज्ञानं ब्रह्मविदाञ्चात्र नाज्ञस्तज्ज्ञातुमर्हतीति ॥")

भूतारि, स्त्री, (भूतानां अरिः तन्निवारकत्वात् अभि-धानात् स्त्रीत्वम् ।) हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतार्त्त, त्रि, (भूतेन ऋतः) भूताविष्टः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५५ ॥

भूताली, स्त्री, (भूतानामालीव) भूपाटली । सुगन्धी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतावास पुं, (भूतानामावासः) विभीतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः । यथा,—
"भूतावासो वासुदेवः सर्व्वासुनिलयो नयः ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मे ॥ (शरीरम् । यथा मनुसंहितायाम् । ६ । ७७ ।
"जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥"
शाखोटः । तत्पर्य्यायो यथा —
"शाखोटः पीतफलको भूतावासः खरच्छदः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भूताविष्ट, त्रि, (भूतेन आविष्टः) पिशाचग्रस्तः । तन्नाशकचक्रम् यथा —
"पञ्चरेखाः समुल्लिख्य तिर्य्यगूर्द्ध्वक्रमेण हि ।
पदानि षड्दशापाद्य लेखमार्गं शुभी ततः ॥
नवमे सप्त दद्यात्तु वामं पञ्चदशी तथा ।
द्वितीयेऽष्टावष्ठमे वट द्विश्च द्वौ गौरीं श्रुतिः ॥
एकादिना तत्र शेषमित्थाद्धार्द्धं त्रिकोष्ठके ।
तदा ह्यग्निशरादि स्यात्तत्कोष्ठेषु सर्व्वतः ॥
एषोऽष्टाङ्गाक्षरास्तासां शुभ स्यादेषु कर्म्मसु ।
ध्यात्वाहुति प्रदद्याद्वै वामार्च्चनुलिख्य तन्मे शुभाम् ॥
भूताविष्टेषु पञ्चाशन्मृत्तापत्यासु वै शतम् ।
दाहप्रतिष्ठु सन्ध्यायां पतु पष्टौ रक्षार्णवि ॥
विधे विंशो शान्यकीटोग्रश्चाविंशतिरेव च ।
चतुरष्टौ च सज्ञानां रोदने परिकीर्त्तिताः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

१	८	१८	२३
२०	२१	३	६
७	२	२४	१७
२२	१६	५	४
५	५	५	५

भूताविष्ट, त्रि, (भूतेन आविष्टः ।) भूतक्रान्तः । भूतादिना रोगग्रस्तः । (यथा,—
"भूताविष्टेषु पञ्चाशन्मृत्तापत्यासु वै शतम् ।"
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ भूतविशेषाणामावेश-समया । यथा —
"देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि ।
गन्धर्व्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥
कृष्णपक्षे च पितरः पञ्चम्यामपि चोरगाः ।
रक्षांसि निशि पैशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति च ॥
दर्पणादीन् यथाच्छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।
स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहञ्च देहभृत् ॥
विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणम् ।"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्टितमेऽध्याये ॥)

भूतावेश, पुं, (भूतानामावेशः) भूतसञ्चारः । भूते पाओया इति भाषा । अस्य पर्य्याय आवेशशब्दे द्रष्टव्यः ॥

भूति, स्त्री, (भवत्यनयेति । भू + "क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ।" ३ । ३ । १७४ । इति क्तिच् ।) महादेवस्य अणिमाद्यष्टप्रकारवैभवम् । इत्यमरः । १ । १ । ३८ ॥ शम्भुस्तभस्म । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ भस्म ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १ । ४ ।
"नवा ननीतच्छिन्नगणोन्नतच्छवि
स्फुटोपम भूतिसितेन शम्भुना ॥")
सम्पत्तिः । (उत्तरोत्तरवृद्धिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १८ । ७४ ।
"यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्द्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥")
हस्तिशृङ्गारः । इति मेदिनी तै, ४ ॥ (हस्तिशृङ्गारोऽत्र गजमण्डनम् । यथा, मेघदूते ।१९।
"रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम् ।
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥")
जातिः । इति विश्वः ॥ (पिष्टरविशेषः । यथा मार्कण्डेयपुराणे । ९६ । ४३ ।
"विश्वो विश्वभुगाराध्यो धर्म्मो धन्यः शुभाननः ।
भूतिदो भूतिकृद्भूतिः पितॄणां ये गणा नव ॥"
लक्ष्मीः । यथा भागवते । ४ । १ । ४ ।
"यस्तयोः पुरुषः साक्षाद्विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक् ।
या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूतानपायिनी ॥"
भूतेर्लक्ष्म्याः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
वृद्धिनामौषधम् । रोहिषतृणम् । भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भवनमिति । भू + क्तिन्) उत्पत्तिः । सत्ता । इति भूधातोर्भावे क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

भूतिक, क्ली (भू + क्तिच् । संज्ञायां कन् ।) भूनिम्बः । कत्तृणम् । इत्यमरः । २ । ४ । ८ । कट्फलम् । यमानी । घनसारः । इति हेमचन्द्रः ।

भूतिक पुं, (भूतिः । संज्ञायां कन् ।) यमानी । इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥

भूतिकाम पुं, (भूतिं कामयते इति । कम् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) राजमन्त्री । बृहस्पतिः । इति केचित् । ऐश्वर्य्याभिलाषिणि त्रि । यथा । वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः । इत्यधिकरणमालायां द्वितीयपादे काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थवादबोधिका श्रुतिः ॥

भूतिकील, पुं (भूतिं शस्यादिसम्पत्तिं कील इव बध्नाति ।) भूखातः । इति शब्दमाला ॥ खाना इति भाषा ॥

भूतिगर्भ, पुं (भूतिः कवित्वसम्पत्तिर्गर्भेऽन्तर्यस्य । यद्वा भूतिशब्दः उपाधिनामोऽन्तर्यस्य ।) भवभूतिकविः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भूतिनिधान क्ली, (निधीयतेऽस्मिन्निति । नि + धा + अधिकरणे + ल्युट् । ततः भूत्या निधानमिति षष्ठीसमासः ।) धनिष्ठानक्षत्रम् । इति जटाधरः ॥

भूतिमान्, [त्] त्रि, ऐश्वर्य्ययुक्तः । भूतिरस्त्यस्य । इत्यर्थे मतुप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २०३ । ४३ ।
"आयुष्मान् भूतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्व्वसु ॥")

भूतीक, क्ली, (भूतिक । पृषोदरात् साधुः ।) भूनिम्बः । यमानी । भूस्तृणम् । कत्तृणम् । इति मेदिनी । के,१२५ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३९ अध्याये ।
"वर्षा पर्पटकं मुस्तं भूतीकमथ कट्फलम् ॥"
यथा च भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
"कतृणं रोहिषं देवजग्धं सौगन्धिकन्तथा ।
भूतीकं ध्यामपौरञ्च श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥")

भूतृण, क्ली, (भुवस्तृणम् ।) गन्धतृणम् । गन्धखड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धखेड़म् २ रौहिषम् ३ गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥ घटम् ५ रामकपूरम् ६ कत्तृणम् ७ शरम् ८ ध्यामकम् ९ ध्यामकम् १० पौरम् ११ देवजग्धकम् । इति रत्नमालान्तरम् ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"गुह्यबीजन्तु भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम् ।
भूतृणन्तु भवेच्छत्रा मालातृणकमित्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भूतृण, पुं, (भुवस्तृणः ।) भूस्तृणम् । सुगन्धरोहिष इति परिमलदशाङ्गनि च अम्बुदेशे प्रसिद्धः । तत्पर्य्यायः । रौहिषः २ भूतिः ३ भूतिकः ४ कुटुम्बकः ५ मालातृणः ६ वसाकली ७ छत्रः ८ अतिच्छत्रकः ९ गुह्यबीजः १० सुगन्धः ११ गुच्छालः १२ पुंस्त्वविग्रहः १३ वधिरः १४ अतिगन्धः १५ शृङ्गरोहः १६ करेन्दुकः १७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । वातश्लेष्मभूतग्रहावेशदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतेशः, पुं, (भूतानां प्राण्यादीनां प्रमथादीनां बालग्रहाणाञ्च ईशः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १ ७ ।
"म्लेच्छैः सञ्छादिते देशे स तदुच्छित्तये नृप । तपः सन्तोषिताल्लेभे भूतेशात् सुकृती सुतम् ॥")

भूत्तमं, क्ली, (भुवि उत्तमम् ।) सुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥

भूदरीभवा, स्त्री, (भूदर्य्यां भूविवरे भवतीति । भू + अच् । टाप् ।) आखुपर्णी । इति भावप्रकाशः ॥

भूदारः, पुं (भुवं दारयतीति । दॄ + कर्म्मण्यण् । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

भूदेवः, पुं (भुवो भुवि वा देवः ।) ब्राह्मणः । इत्यमरः । ३ । ७ । ० ॥

भूधनः, पुं, राजा । भूरेव धनं यस्य सः । इति केचित् ॥

भूधरः, पुं, (धरतीति । धृ + पचाद्यच् । भुवां धरः इति षष्ठीसमासः ।) पर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५७ । ११ ।
"तेषां सहस्रशश्चान्ये भूधरा ये समीपगाः ॥")
यन्त्रभेदः । यथा,—
"जलकच्छपपातालदोलाभूधरवालुकाः ।
वकाद्या यन्त्रभेदाः स्युर्वक्ष्यन्त्याद्याश्च मूषकाः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथास्य व्यवहारः ।
"द्विपलं शुद्धसूतस्य सूतार्द्धं गन्धकन्तथा ।
कन्यानीरेण सम्मर्द्य दिनमेकं निरन्तरम् ॥
रुद्ध्वा तद्भूधरे यन्त्रे दिनैकं मारयेत् पुटे ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)
शिवः । यथा, महाभारते ।१३।१४।१५१।
"भूधरो नागमौञ्जी च नागकुण्डलकुण्डली ॥"
कृष्णः । यथा, भागवते । ३ । १३ । ४ ।
"दंष्ट्राग्रकोट्या भगवंस्त्वया धृता
विराजते भूधर ! भूः सभूधरा ।
यथा वनान्निःसरतो दता धृता
मतङ्गजेन्द्रस्य सपत्रपद्मिनी ॥")

भूधात्री, स्त्री, (भूम्या धात्री ।) भूम्यामलकी । इति राजनिघण्टः ॥ (यथास्य गुणाः ।
"भूधात्री वातकृत्तिक्ता कषाया मधुरा हिमा ।
पिपासाकासपित्तास्रकफकण्डूक्षतापहा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वटुकभैरवः । इति विश्वसारतन्त्रे तस्य शत नामस्तोत्रम् ॥

भूध्रः, पुं, (भुवं धरतीति । धृ + मूलविभुजादित्वात् । ३ । २ । ५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कः ।) पर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ९३ ॥

भूनागः, पुं उपरसविशेषः । तत्पर्य्यायः । क्षितिनागः २ भूजन्तुः ३ रक्तजन्तुकः ४ क्षितिजः ५ क्षितिजन्तुः ६ रक्ततुण्डकः ७ । अस्य गुणाः । वङ्गमारकत्वम् । नानाविज्ञानकारकत्वम् । रसजारकत्वम् । तत्सत्त्वस्य विमायहत्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥

भूनिम्बः, पुं, क्षुपविशेषः । चिरातः इति भाषा । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये ।
"मधूकभूनिम्बवटच्छिदा इति समभागा कल्कः स्यात् ।")
तत्पर्य्यायः । अनार्य्यतिक्तः २ कैरातः ३ रामसेनकः ४ किराततिक्तः ५ हैमः ६ काण्डतिक्तः ७ किरातकः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कटुतिक्तः ९ । इति भावप्रकाशः ॥ (तथा चास्य पर्य्यायान्तरम् । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"किराततिक्तः कैरातो भूनिम्बः काण्डतिक्तकः ॥")
अस्य गुणाः । वातिकत्वम् । तिक्तत्वम् । कफपित्तज्वरापहत्वम् । व्रणसरोपणत्वम् । पथ्यत्वम् । कुष्ठकण्डूतिशोफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"किरातकोऽन्यो नेपालः सोऽर्द्धतिक्तो ज्वरान्तकः ।
किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः ॥
सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत् ।
कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणक्रिमिप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अस्य गुणपर्य्यायान्तरे किराततिक्तशब्दे द्रष्टव्ये ॥

भूनीपः, पुं, (भूमिजातो नीपः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) भूमिकदम्बः । इति राजनिघण्टः ॥

भूनेता [ऋ] पुं, (भुवो नेता नायकः ।) राजा । इति केचित् ॥

भूपः, पुं, (भुवं पाति रक्षतीति । पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ अयथोमेन प्रजादण्डकरणे तस्य पापं यथा ।
"अयथोमेन यो भूपः प्रजादण्डं करोति च ।
वृश्चिकानाञ्च कुण्डे स तल्लोमाब्दं वसेद्ध्रुवम् ॥
ततो वृश्चिकजातिश्च सप्तजन्मसु भारते ।
ततो नरश्चाङ्गहीनो व्याधी शुद्धो भवेन्नरः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

भूपतिः, पुं, (भुवः पतिः ।) वटुकभैरवः । यथा,
"भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मजः ।"
इति विश्वसारतन्त्रोक्तभैरवस्तोत्रम् ॥
राजा । यथा,—
भूपुत्री यस्य पत्नी स तु भवति कथं भूपती रामचन्द्रः ।
इति रामायणे कैकयीवाक्यम् ॥
ऋषभौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूपदः पुं, (भुवि पदानि मूलान्यस्य ।) वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भूपदी स्त्री, (भुवि पदं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मल्लिका । इत्यमरः । २ । ४ । ७० ॥ (यथास्याः पर्य्यायः ।
"मल्लिका मदयन्ती च शीतभीरुश्च भूपदी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भूपलाशः, पुं (भुवि पलाशमस्य ।) वृक्षभेदः । विशाली इति भाषा । यथा,—
"अयोडकः सुकल्कश्च भूपलाशो विशल्यकृत् ।"
इति रत्नमाला ॥

भूपाटली, स्त्री (भुवि जाता पाटलीव ।) वृक्षविशेषः । भूयातालि इति वेनवासदो इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । भूकुम्भी २ भूताली ३ रक्तपुष्पिका ४ । अस्याः गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । पारदे प्रयोजकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूपालः पुं, (भुवं पालयतीति । पालि रक्षणे + "कर्म्मण्यण् । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) राजा । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।१८।३।
"यदर्थं यत्नमे मुख्य तदनिर्व्वादयन् तथा ।
मण्यानां दाक्ष भागं भूपालाय वणिग्जन ॥"
सोमपालस्य पुत्त्रः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । ३४९५ ।
"सोमपालात्मजो भूभृद् भूपालः प्राक्तनन्नपः ॥")

भूपुत्त्री, स्त्री (भुवः पुत्त्री ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥
("भूपुत्त्री यस्य पत्नी स भवतु कथं भूपती [रामचन्द्रः ॥"
इति रामायणम् ॥)

भूपेष्टः, पुं, (भूपानामिष्टः ।) राजादनीवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥

भूभर्त्ता, [ऋ] पुं, (भुवो भर्त्ता । "याजकादिभिश्च ।" २ । २ । ९ । इति षष्ठीसमासः ।) पृथिवीपतिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यां तत्पुरुषसमासः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।३।२९१।
"तस्मिन्नहनि भूभर्त्ता शोकाग्निश्वसता-निशम् ॥")

भूभुक्, [ज्] पुं, (भुवं भुनक्ति पालयतीति । भुज + "सत्सूद्विषेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ४ । ६१ ।
"सापसाराणि दुर्गाणि भुवः संरक्षणाकृता ।
निवासाय प्रशस्यन्ते भूभुजां भूतिमिच्छताम् ॥")

भूभृत्, पुं, (भुवं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् । "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।" ६ । १ । ७१ । इति तुगागमश्च ।) राजा । (यथा, रघौ । ११ । ८१ ।
"तेन भूमिनिहितैककोटि तत्
कार्म्मुकञ्च बलिनाधिरोपितम् ।
निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां
धूमशेष इव धूमकेतनः ॥")
पर्व्वतः । इति मेदिनी । ते, १४० ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ६ । १ ।
"अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम् ।
दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥")

भूमयी, स्त्री, (भू + मयट् + ङीप् ।) छाया । सा तु सूर्य्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कदाचित् क्लीबे च ॥

भूमा [न्] पु, बहुत्वम्। यथा। "भूयोभूम भूयिष्ठा।" बहोरीयस्विमन् इष्ठान्तस्य एते निपात्यन्ते। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ ईयसोर्थेसु ईयस्वादौ बहोर्भूरादेशः। ईयस्विम्नो रादिलोपः। इष्ठे यकारागमश्च निपात्यन्ते। अतिशयेन बहु भूयान्। बहोर्भाव भूमा। अतिशयेन बहु भूयिष्ठ। इति तट्टीकायां दुर्गादासः॥ बहुत्वविशिष्टे। तत्र वाच्यलिङ्गः। यथा। भूयः भूमः। इति प्रभूतशब्दपर्य्याये अमरटीकायां रमानाथः॥*॥ विराटपुरुषः। यथा। "यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत् शृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा यो भूमा तदमृतम्।" इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मनित्यत्व सत्त्वशुद्धस्य प्रतिभाति। इति वेदान्तसारटीका॥

भूमिः स्त्री, (भवन्ति भूतान्यस्यामिति। भू+ "भुवः कित्।" उणा ४। ४५। इति मिः। स च कित्।) पृथिवी। स्थानमात्रम्। इति मेदिनी। मे, २२॥ (यथास्याः पर्य्यायः।
"भूर्भूमिः पृथिवी पृथ्वी मेदिनी वसुधावनिः।
क्षितिरुर्व्वी मही क्षौणी क्ष्मा धरा कुर्वसुन्धरा॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
जिह्वा। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ योगिनामवस्थाविशेषः। यथा,—
"निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना।
निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः॥
व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः।
अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः॥
एवं प्रागभूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये।
विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति॥"
इति गीतागूढार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वती॥
भूमेः पर्य्यायादयः पृथिवीशब्दे द्रष्टव्याः। अस्या गुणाः।
"भूमेः स्थैर्य्यं गुरुत्वञ्च काठिन्यं प्रसवार्थता।
गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्मः॥
अस्यार्थः। स्थैर्य्यमचाञ्चल्यम् १। गुरुत्वं पतनप्रतियोगी गुणः २। काठिन्यम् ३। प्रसवार्थता धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता ४। गन्धः ५। गुरुत्वं पिण्डपुष्टिः ६। शक्तिः गन्धग्रहणसामर्थ्यम् ७। संघातः श्लिष्टावयवत्वम् ८। स्थापना मनुष्याद्याश्रयः ९। धृतिः पाञ्चभौतिके मनसि यो दृश्यः। इति तट्टीका॥*॥
भूमिदानमाहात्म्यं यथा,—
"सर्व्वेषामेव दानानां भूमिदानमनुत्तमम्।
यो ददाति महीं राजन्! विप्रायाकिञ्चनाय वै॥
अङ्गुष्ठमात्रमथवा स भवेत् पृथिवीपतिः।
न भूमिदानसदृशं पवित्रमिह विद्यते॥
भूमिं यः प्रतिगृह्णाति भूमिं यश्च प्रयच्छति।
उभौ तौ पुण्यमापन्नौ नियतं स्वर्गगामिनौ॥
यत्किञ्चिद्भूमिदानन्तु सर्व्वदानोत्तमोत्तमम्।
महीपते! नरः कोऽपि भूमिदो भूमिमाप्नुयात्॥
भूमिदानसमं दानं नास्त्यत्र पृथिवीतले।
तस्माद्दत्त्वमतश्चैव भुक्तिमुक्तिसुखप्रदम्॥
यथा तथा प्रकारेण भूमिदाता तु भूमिपः।
सुखी स्यात् सर्व्वकालेषु चान्ते स्वर्गमवाप्नुयात्॥
इह दत्त्वपरं वापि भूमिदानं महत्तमम्।
यः कश्चिद्ब्राह्मणे दत्त्वा भवतीह महीपतिः॥
सर्व्वथा सर्व्वदा देया धरित्री ब्राह्मणस्य तु।
प्राणान्तेनैव न क्वापि हरणीया जनैरपि॥
कृत्वा स्नानादिकं कर्म्म विप्रभूमिं नरो बलात्।
करोति यदि राजेन्द्र! तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत्॥
ब्राह्मणाद्ग्रामग्रहणं विनानुज्ञाञ्च पार्थिव!।
तथा तत्परितोषञ्च तत्तन्मूल्यादिकं विना॥
विप्रभूमौ भूसुरोऽपि देवं चैत्यं तथाध्वरम्।
हरिसद्म तथारामप्रासादमण्डपं गृहम्॥
स्नानादिखननं सेतुबन्धनं भवनं गवाम्।
सधान्यफलमूलाग्निशाकादिक्षेत्रमेव च॥
पत्राम्रवपनं पुष्पोद्यानं वृक्षादिरोपणम्।
सवटाश्वत्थतुलसीधात्रीबिल्वादिरोपणम्॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं स्नानसन्ध्यादिकं तथा।
पञ्चयज्ञं तथेष्टार्च्चादिकमेतत्तु चापरम्॥
श्रीकृष्णसेवनं भक्तभक्तिषोडशपूर्व्वकम्।
का कथा चेतरेषान्तु न कुर्य्यात् पारमार्थिकम्॥
यः कर्म्मफलकामेप्सुर्न करोत्यत्र कर्म्म च।
कुरुते मत्ततामोहादज्ञानाद्वा भ्रमादितः।
नृपते! कुर्व्वतामेतत् सर्व्वं स्यान्निष्फलं ध्रुवम्॥
यद्भूमिरथवा तस्य सपुण्यं फलमेव च।
अतो लोके हि धर्म्मात्मा ज्ञानी च सर्व्वधर्म्मवित्॥
विवेकी धर्म्मशास्त्रज्ञः पुराणागमवेदवित्।
वेदान्तज्ञो मुनिः साधुः काण्वादिर्वा महीपते!।
न कुर्य्याद्भूमिहरणं ब्राह्मणीहरकल्मषम्॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ४९ अध्यायः॥*॥
अपि च। बृहस्पतिः।
"षष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भूमिदः।
उच्छेत्ता चानुमन्ता च तावन्ति नरके वसेत्॥"
तथा।
भूमिं दत्त्वा तु यः पत्रं कुर्य्याच्चन्द्रार्ककालिकम्।
अनाच्छेद्यमनाहार्य्यं दानलेख्यन्तु तद्विदुः॥
महाभारते।
अपि पापकृतो राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति साधवः।
पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनीं जननीं यथा॥
नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम्।
दाने वाप्यथवादाने नामास्याः परमं प्रियम्॥"
दानादानकाले यत् प्रियदत्ता नामास्याः परमं प्रियमित्युक्तं तत्र प्रियदत्तामित्युच्चार्य्य दातव्या प्रतिग्रहीतव्या च। भूमेः पूजायां दानवाक्ये च प्रियदत्तेति विशेषणम्। भूमिर्विष्णुदेवताका। षष्टिवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गवासः फलम्। प्रतिग्रहे तद्भूमेः प्रदक्षिणमात्रम्। भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम्। इति शुद्धितत्त्वम्॥*॥ आर्द्राद्यपादगे रवौ भूमी रजोयुक्ता भवति तत्काले पाठादिनिषेधो यथा ज्योतिषे।
"रजोयुक् स्यादम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ।
तस्यां पाठो बीजवापो नास्ति भीर्दुःखपातकः॥
रजोयुक् स्यात् ऋतुमती पृथ्वी। ज्योतिषे।
यस्मिन् वारे सहस्रांशुर्यत्काले मिथुनं व्रजेत्।
अम्बुवाची भवेन्नित्यं पुनस्तत्कालवारयोः॥"
मत्स्यसूक्ते।
"धरण्यामृतुमत्याञ्च भूमिकर्म्म तथैव च।
अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः॥'
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥*॥
"न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृपूजनम्।
हलानां योजनञ्चैव बीजानां वपनं तथा।
दिनत्रयं न कुर्व्वीत यावत् पृथ्वी रजस्वला॥
यतिनो व्रतिनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा।
अम्बुवाचीदिने नैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत्॥
स्वपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा।
भक्षणं नैव कुर्व्वीत चाण्डालान्नसमं स्मृतम्॥"
इति राजमार्त्तण्डः॥
अशुद्धां भूमिमाह देवलः।
सा अमेध्या मलिना दुष्टा एतन्नितयान्यतमा भवति। अत्रामेध्या यथा,—
"प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र मानुषः।
चाण्डालैरुषितं यत्र यत्र विन्यस्यते शवः॥
विण्मूत्रोपहतं यत्तु कुणपो यत्र दृश्यते।
एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्येति लक्ष्यते॥"
कुणपः शवः। दुष्टा यथा,—
"कृमिकीटपदक्षेपैर्दूषिता यत्र मेदिनी।
कृष्टापकर्षणैः क्षिप्तैर्वान्तैश्च दुष्टतां व्रजेत्॥"
कृष्टा घनीभूतश्लेष्मा। मलिना यथा,—
"नखदन्ततनूजत्वकतुषपांशुरजोमलैः।
भस्मपङ्कतृणैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत्॥
तासाञ्च शुद्धिमाह।
"दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने।
पर्ज्जन्यवर्षणञ्चैव शौचं पञ्चविधं स्मृतम्॥"
वापनं मृदन्तरेण पूरणम्। अत्रामेध्यायाश्चतुष्कं पञ्चकं वा। दुष्टायाः द्विकं त्रिकं वा। मलिनायाः दहनादीनामेकधा शोधनमाह देवलः।
"पञ्चधा वा चतुर्द्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति।
द्विधा दुष्टा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधा॥"
अन्यमपि प्रकारमाह मनुः।
"सम्मार्ज्जनेनाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च।
गवाञ्च परिवासेन भूमिः शुद्ध्यति पञ्चधा॥"
सम्मार्ज्जनं तृणाद्यपनयनम्। अञ्जनं गोमयेनोपलेपनम्। सेको जलेन प्रक्षालनम्। उल्लेखनं तक्षणम्। परिवासो गवां स्थापनम्। अत्र सेकपरिवासयोर्निर्लेपस्थापनविषयत्वम् अन्येषाममेध्यलिप्तविषयत्वम्। ब्रह्मपुराणे।
"ग्रामाद्दशगुणं त्यक्त्वा नगराच्च चतुर्गुणम्।
भूमेः सर्व्वत्र शुद्धिः स्याद्यत्र लोको न विद्यते॥"
दश चतुर्हस्ताः। नगरं महाग्रामः। इति गोपालन्यायपञ्चाननकृतशुद्धिनिर्णयः॥*॥ भूमौ वर्णलेखनादिनिषेधो यथा,—
"न भूमौ विलिखेद्वर्णं मन्त्रं न पुस्तके लिखेत्।

न शुक्ला पुस्तकं स्थाप्य न शुक्लमाहरेत् तत् ॥
भूकम्पे ग्रहणे चैव अम्बरे वाथ पुस्तकम् ।
भूमौ तिष्ठति देवेशि ! जन्मजन्मसु मूर्खता ।
तदा भवति देवेशि ! तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥”
इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७ पटलः ॥

भूमिकदम्बः, पुं, (भूमिजातः कदम्बः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) कदम्बविशेषः । तत्पर्य्यायः । भूनीपः २ भूमिजः ३ भृङ्गवल्लभः ४ लघुपुष्पः ५ वृत्तपुष्पः ६ विषघ्नः ७ व्रणहारकः ८ । अस्य गुणा यथा राजनिर्घण्टे ।
“त्रिकदम्बाः कटूष्णाश्च तुष्या दोषहरा हिमाः ।
कषायतिक्ताः पित्तघ्ना वीर्य्यवृद्धिकराः पराः ॥”

भूमिका, स्त्री, (भूमिरिव कायतीति । कै + कः । स्त्रियां टाप् । यद्वा । भूमिरेव स्वार्थे कन् । टाप् ।) रचना । वेशान्तरपरिग्रहः । इति मेदिनी ॥
पात्राणि नाट्येऽधिकृतास्तत्तद्वेशास्तु भूमिका ।
इति हेमचन्द्रः ॥
भूमिः । भूमिरेव भूमिका स्वार्थे कप्रत्ययेन निष्पन्ना । इति व्याकरणम् ॥ वेदान्तमते चित्तस्यावस्थाविशेषः । यथा । क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तं एकाग्रं निरुद्धं इति पञ्चभूमयः । आसुरसम्पल्लोकशास्त्रदेहवासनासु वर्त्तमानं चित्तं क्षिप्तभूमिका । १ । निद्रातन्द्रादियुक्तं चित्तं मूढभूमिका । २ । कदाचिद्ध्यानयुक्तं चित्तं क्षिप्ताद्विशिष्टतया विक्षिप्तभूमिका । ३ । तत्र क्षिप्तमूढयोः समाधित्वशङ्कैव नास्ति विक्षिप्ते तु समाधित्वशङ्का तदितरत् भूमिद्वयं समाधिः । एकाग्रे मनसि सम्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणोति च क्लेशान् कर्म्मबन्धनानि श्लथयति निरोधमभिमुखीकरोतीति स प्रज्ञातो योग एकाग्रभूमिका । ४ । सर्व्ववृत्तिनिरोधरूपा असम्प्रज्ञातसमाधिर्निरुद्धभूमिका । ५ । इति वेदान्तसञ्ज्ञानिरूपणग्रन्थः ॥

भूमिखर्ज्जूरिका, स्त्री (भूमिजाता खर्ज्जूरिका ।) क्षुद्रखर्ज्जूरी । तत्पर्य्यायः । स्वाद्वी २ दुरारोहा ३ मृदुच्छदा ४ । अस्या भेदा गुणाश्च ।
“भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा ।
तथा स्वल्पफला काककर्कटी स्वादुमस्तका ॥
पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा पराद्वीपादिहागता ॥
जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्तिता ॥
खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु ॥
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम् ।
कोष्ठमारुतहृद्बल्यं वान्तिवातकफापहम् ॥
ज्वराभिघाततृट्‌कासश्वासनिवारणम् ।
मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत् ॥
महतीभ्यां गुणैरल्पा स्वल्पखर्ज्जूरिका स्मृता ॥
खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

भूमिखर्ज्जूरी, स्त्री, (भूमिजाता खर्ज्जूरी ।) भूमिखर्ज्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः । अस्या गुणपर्य्याया भूखर्ज्जूरीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

भूमिचम्पकः, पुं, (भूमिजातश्चम्पकः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । भूँइचाँपा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ताम्रपुष्पः २ सन्धिबन्धः ३ द्रुचयः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य मूलं व्रणपाककारकम् ॥

भूमिजा, स्त्री, (भूमेर्जायते इति । जन् + डः ।) गौरसुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूमिजः, पुं (भूमेः पृथिव्या जायते इति । जन् + डः ।) मङ्गलग्रहः । नरकराजः । इति मेदिनी । जे, २७ ॥ भूमिकदम्बः । मनुष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमिजाते, त्रि । यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम् ॥”)

भूमिजगुग्गुलुः, पुं, (भूमिजो गुग्गुलुः ।) आशापुरगुग्गुलुः । तत्पर्य्यायः । दैत्यमेदजः २ दुर्गाहः ३ आशापुरसम्भवः ४ मज्जारः ५ मेदजः ६ महिषासुरसम्भवः ७ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कफवातनाशित्वम् । उमाप्रियत्वम् । भूतघ्नत्वम् । मेध्यत्वम् । सौरभ्यदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूमिजम्बुः, स्त्री, (भूमिजाता जम्बुः ।) क्षुद्रजम्बुः । तत्पर्य्यायः नादेयिका २ नादेयी ३ भूजम्बुः ४ भूमिजम्बुका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकजम्बुः ६ शीतपल्लवा ७ । इति रत्नमाला ॥
नादेयिका च नादेयी भूजम्बुर्भूमिजम्बुका ।
भूमिजम्बुस्तथा स्यात् केचित्तु भूमिचम्पके ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

भूमिजम्बूः, स्त्री, (भूमिजाता जम्बूरिति मध्यपदलोपी समासः ।) भूजम्बुः । क्षुद्रजम्बुः । तत्पर्य्यायः । ह्रस्वफला २ भृङ्गवल्लभा ३ ह्रस्वा ४ भूजम्बुः ५ भ्रमरेष्टा ६ पिकभक्षा ७ काष्ठजम्बूः ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । श्लेष्मपित्तनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । ग्राहित्वम् । कृत्‌कण्ठदोषनाशित्वम् । वीर्य्यपुष्टिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूमिजम्बूका, स्त्री, (भूमिजम्बू + स्वार्थे कन् । टाप् ।) भूमिजम्बुः । इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥

भूमिजा, स्त्री, (भूमेर्जायते इति । जन् + डः । टाप्) सीता । इति त्रिकाण्डशेषः मेदिनी च । जे, २७ ॥

भूमिजीवी, [न्] पुं, (भूम्या तत्कर्षणादिना जीवतीति । जीव + णिनि ।) वैश्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

भूमिदेवः, पुं, (भूमौ देव इव भूम्या देवो वा ।) ब्राह्मणः । इति हलायुधः ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । ३ । ६ ।
“बद्धा क्रिया कामदुघाः क्रतूनां
सत्याशिषः सम्प्रति भूमिदेवाः ।
आसंसृतेरस्ति जगत्सु जातं
त्वय्यागते यद्बहुमानपात्रम् ॥”)

भूमिपः, पुं, (भूमिं पाति रक्षतीति । पा + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ । ८ ।
“वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः ।
पतिं भारतशार्द्दूल समपद्यन्त भूमिपाः ॥”)

भूमिपक्षः, पुं (भूमिः पक्ष इव यस्य ।) वाताश्वः । इति हारावली ॥

भूमिपिशाचं, पुं, (भूमौ पिशाच इव तद्वदाकृतिमत्त्वात् ।) तालवृक्षः । इति हारावली ॥ (विषयोऽस्य तालवृक्षशब्दे ज्ञेयः ॥)

भूमिमण्डः, पुं (भूमिं मण्डयति भूषयतीति । मडि + अच् ।) अस्फोटिका । इति रत्नमाला ॥ मदनमालतीति हापरमाली इति च भाषा ॥

भूमिमण्डभूषणा स्त्री, (भूमिमण्डं भूषयतीति । भूषि + ल्युः + टाप् ।) माधवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूमिरक्षकः, पुं, (रक्षतीति । रक्ष + ण्वुल् । भूमेः रक्षकः । गमनकाले भूमेरुपरि पादाप्रदानात् तथात्वम् ।) वाताश्वः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भूमिलाभः, पुं, (भूमेर्लाभोऽत्र ।) मृत्युः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (भूमेर्लाभः ।) भूमिप्राप्तिश्च ॥

भूमिलेपनं, क्ली (भूमिर्लिप्यतेऽनेनेति । लिप + ल्युट् ।) गोमयम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३८ ॥ (भूमेर्लेपनम्) भूमेर्लेपश्च ॥

भूमिवर्द्धनः पुं, क्ली, (भूमिर्वर्द्धतेऽनेनेति । वृध + णिच् + ल्युट् । खोदपार्थिवांशप्रदानेन भूमेर्वर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) शवः । इति हेमचन्द्रः ॥

भूमिसम्भवा स्त्री, (भूमेः सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।) सीता । इति जटाधरः ॥

भूमिस्पृक्, [श्] पुं, (भूमिं स्पृशतीति । स्पृश + “स्पृशोऽनुदके क्विन् ।” ३।२।५८। इति क्विन् ।) मानुषः । वैश्यः । इति मेदिनी । शे, ३८ ॥ चौरविशेषः । अन्धः । खञ्जः । इति शब्दरत्नावली ॥

भूमी, स्त्री, (भूमिः । “कृदिकारादक्तिनः ।” इति पक्षे ङीष् ।) भूमिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

भूमीन्द्रः, पुं (भूम्यामिन्द्र इव । भूमेः इन्द्र ईश्वरो वा ।) राजा । इति शब्दरत्नावली ॥

भूमीरुहः, पुं, (भूम्यां रोहतीति । रुह + कः) वृक्षः । यथा,—
“दीर्घोच्छ्वासमयता यथा विरहिणीश्वासाक्षया वासरा
यामिन्यश्च यथा कुमारहृदि सदोषा प्रिये ।।
छाया वाञ्छतमा नवोढवनितावाणीव भूमीरुहां
निष्पन्दाः सुचिराद्यथा मिथिलयोर्नोर्मिद्धयो हृदयः ॥”
इत्युद्भटश्लोकः ॥

भूमीसहः, पुं, (भूमेः सहते उत्सहते उत्पद्यते इति सह + अच् । वृक्षविशेषः । भूँइसह इति

हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। दारदारु २ वरदारु ३ खरच्छद ४। अस्य गुणाः। शिशिरत्वम्। रक्तपित्तप्रसादनत्वञ्च। इति भाव प्रकाशः॥

भूम्यामलकी, स्त्री, (भूमिलग्ना आमलकी शाक पार्थिवादित्वात् समासः) क्षुपविशेषः। भूँइ आमला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। बहुपुष्पी २ जटा ३ अध्यण्डा ४ तालि ५ तामलकी ६ अजटा ७ सूक्ष्मफला ८ शिवामलकी ९। इति रत्नमाला॥ वितुन्नक १० झाटा ११ अमला १२ अजझटा १३ ताली १४ शिवा १५। इत्यमरः। २।४।१२७॥ झाटा १६ मला १७ झाटामला १८ अमलाजझटा १९। इत्यमरटीकायां भरतः॥ भूम्यामलकिका २ शिवामलकी २१ बहुपुत्रा २२ बहुफला २३ बहुवीर्य्या २४ भूधात्री २५। अस्याः गुणाः। वातकारित्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। पिपासाकासपित्तास्रकफपाण्डुक्षतनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

भूम्यामली स्त्री, (भूम्या आमलते आत्मानं धारयतीति। आ+मल+अच्।) भूम्यामलकी। अवनैली इति हिन्दी भाषा। भूइ आमला इति वङ्गभाषा। तत्पर्य्यायः। तमाली २ ताली ३ तमालिका ४ उच्चटा ५ झड़मादी ६ वितुन्ना ७ वितुन्निका ८ भूधात्री ९ चारटी १० वृष्या ११ विम्नी १२ बहुपत्रिका १३ बहुवीर्य्या १४ अहिभयदा १५ विश्वपर्णी १६ हिमालया १७ अजझटा १८ वीरा १९। अस्याः गुणाः। कषायत्वम्। अम्लत्वम्। पित्तमेहदाहनाशित्वम्। शिशिरत्वम्। मूत्ररोधार्त्तिशमनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

भूम्याहुल्य, क्ली, (भूमिमाह्वोलति आच्छादयतीति। आ+हुल+क। ततः यत्।) क्षुपविशेषः। भूमितखड इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। छत्रकेतु २ मार्कण्डीयम् ३ महौषधम् ४। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। ज्वरकुष्ठास्रविषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

भूयस्, [स्] अ, (भुवे भावाय यस्यति यतते इति। भू+यस्+क्विप्।) पुनरर्थम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, विष्णुपुराणे।१।४।२४।
"यथोक्तं यच्च नैवोक्तं मयात्र परमेश्वर।।
तत् सर्व्वं त्वं नमस्तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः॥"

भूयस्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन बहुरिति बहु+"द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ।" ५।३।५७। इति ईयसुन्। "बहोर्लोपो भू च बहोः।" ६।४।१५८। इतीयसुन ईलोप भूवादेशश्च।) बहुतरः। इति मेदिनी। से, ३०॥ (यथा, मनुसंहितायाम्।२।१३७।
"पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च।"

भूयिष्ठ, त्रि (अयमेषामतिशयेन बहुरिति। बहु+इष्ठन्। "इष्ठस्य यिट् च।" ६।४।१५९। इति यिडागमो बहोः स्थाने भूरादेशश्च।) प्रचुरः। इत्यमरः।३।१।६३॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८।८५।३।
"इन्द्रस्य वज्र आयसो निमिश्ल इन्द्रस्य बाह्वो भूयिष्ठमोजः॥")

भूयुक्ता, स्त्री, (भुवा+युक्ता।) भूमिखर्ज्जूरी। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरि, क्ली, (भवति भूयते वेति। भू+"अदि शदिभूशुभिभ्यः क्रिन्।" उणा।४।६५। इति क्रिन्।) स्वर्णम्। इत्यमरः।३।१।६३॥

भूरि, पुं (भवतीति। भू+"अदिशदिभूशुभिभ्यः।" उणा० ४।६५। इति क्रिन्।) विष्णुः। ब्रह्मा। शिवः। इति मेदिनी। रे, ७३॥ वासवः। इति शब्दरत्नावली॥ (सोमदत्तस्य पुत्रभेदः। यथा, महाभारते।१।१८७।१४।
"कौरव्य सोमदत्तस्य पुत्राश्चास्य महारथाः।
समवेतास्त्रयः शूरा भूरिर्भूरिश्रवाः शलः॥")
प्रचुरे, त्रि। इत्यमरः।३।१।६३॥ (यथा ऋग्वेदे।७।४।२।
"स यो वना युवते शुचिदन् भूरि
चिदन्ना समिदत्ति सद्यः॥")

भूरिक, [ज] स्त्री, (भरति सर्व्वं धरतीति भृज। "भृज उच्च।" उणा २।७२। इति इजि स च कित् धातोरुकारान्तादेशश्च। पृषोदरादित्वात् साधुः।) पृथिवी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

भूरिगन्धा, स्त्री, (भूरि प्रचुरो गन्धोऽस्याः। ततष्टाप्।) पुरानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (गन्धाढ्यायाञ्च, त्रि॥)

भूरिगम, पुं (भूरिभिर्भारैर्गच्छतीति। भूरि+गम+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।" ३।३।५८। इति अप्।) गर्द्दभः। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिदावा, [न्] पुं, भूरि ददाति यः। (भूरि+दा+वनिप्। प्रचुरदाता। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे।२।२७।१७।
"माहं मघोनो वरुणप्रियस्य भूरिदाव्न
आविदं शूनमापेः॥")

भूरिदुग्धा, स्त्री, (भूरीणि दुग्धानि निर्यासा यस्याः।) वृश्चिकाली। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्या वृश्चिकालीशब्दे ज्ञातव्याः॥)

भूरिपत्र, पुं (भूरीणि पत्राण्यस्य।) उखर्व्वलतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिपलितदा, स्त्री (भूरि पलितं केशपाकं दायति शोधयति इति दैप्+क। टाप्।) पाकुरपत्री। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिपुष्पा, स्त्री, (भूरीणि पुष्पाण्यस्याः।) शतपुष्पा। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिप्रेमा, [न्] पुं, (भूरि प्रेमा प्रेयस्यां यस्य।) चक्रवाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिफेना, स्त्री, (भूरयः फेना यस्याः।) सप्तला वृक्षः। इत्यमरः।२।४।१४३॥ चामारकषा इति भाषा॥

भूरिबला, स्त्री, (भूरि बलं यस्याः।) अतिबला। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिमल्ली, स्त्री, (भूरि मल्लते इति। मल्ल+अच् ङीष्।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिमाय पुं, स्त्री (भूरी माया यस्य।) शृगालः। इत्यमरः।२।५।५॥

भूरिश, [स्] अ बहुशः। बह्वल्पार्थात् कारकभूरिशब्दात् शस्प्रत्ययनिष्पन्नोऽयं शब्दः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (भूरीणि भूरीणि इति वीप्सायां शस्। (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे।१।५२।
"बहुपञ्चाननादीनि गदितान्यपि भूरिशः॥")

भूरिश्रवा, [स्] पुं, (भूरि श्रवो यज्ञादिजनितयशो यस्य सः। चन्द्रवंशीयसोमदत्तराजपुत्रः। यथा, महाभारते।१।१८७।१४।
"समवेतास्त्रयः शूरा भूरिर्भूरिश्रवाः शलः॥")
स तु अर्ज्जुनसात्यकिभ्यां हतः। इति महाभारतम्॥ (बहुयशोविशिष्टे, त्रि॥)

भूरुण्डी, स्त्री,(भुवं पृथिवीं रुणद्धि भुवि रोहतीति वा। भू+"रुध+वा रुह+क पृषोदरादित्वात् नकार डकारौ गौरादित्वात् ङीष्।) श्रीहस्तिनी तृणः। इत्यमरः।२।४।५९॥ (भूरुण्डीति च सर्व्वानन्दः।) हातिशुंड़ा इति भाषा॥

भूरुह, पुं, (भुवि रोहति प्रादुर्भवतीति भू+रुह+क।) वृक्षः। इति शब्दमाला॥ (यथा माघे।७।५।
"इदमिदमिति भूरुहान् प्रसूने।")

भूर्ज्ज, पुं, (ऊर्ज्ज+घञ्। भू ऊर्ज्जो बलं यस्य। भुवि ऊर्ज्जयते इति भू+ऊर्ज्ज+अच् वा।) स्वनामख्यातवृक्षविशेषः। भोजपत्र इति हिन्दी-भाषा। (यथा, रघौ।४।७३।
"भूर्ज्जेषु मर्म्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः।")
तत्पर्य्यायः। बल्कद्रुम २ भूर्ज्ज ३ सुचर्म्मा ४ भूर्ज्जपत्रक ५ चित्रत्वक् ६ बिन्दुपत्र ७ रक्षापत्र ८ विचित्रक ९ भूतघ्न १० मृदुपत्र ११ शैलेन्द्रस्थ १२। इति राजनिर्घण्टः॥ भूर्ज्जपत्र १३ चर्म्मी १४ बहुलवल्कल १५। इति भावप्रकाशः॥ छत्रपत्र १६ शिव १७ स्थिरच्छद १८। इति रत्नमाला॥ मृदुत्वक् १९। इत्यमरः।२।४।४६। मत्तपुष्पक २०। इति भरतधृतमधुः॥ भुज २१ बहुपट २२ बहुत्वक २३ मृदुत्वच २४। इति भरतधृतस्वामी॥ अस्य गुणाः। बलकारित्वम्। कफरक्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ कटुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। भूतरक्षाकरत्वम्। त्रिदोषशमनत्वम्। पथ्यत्वम्। दुष्टकौटिल्यनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ कर्णरोगपित्तरक्तमेदविषहरत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (यथा, वाग्भटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये।
"भूर्ज्जकाञ्चनिकातुल्यैः [illegible]।
पृथक् द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिवेपनधूपनम्॥")

भूर्ज्जकण्टकः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । १० । २१ ।
"ब्रात्यात्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्ज्जकण्टकः ॥")

भूर्ज्जपत्रः, पुं, (भुवि ऊर्ज्जस्वलेभ्यः उपदेवजातिभ्यः पत्राण्यस्य ।) भूर्ज्जद्रुमः । इति रत्नमाला ॥ (यथा रामायणे । २ । ६४ । २४ ।
"कुशत्थगरपुन्नागभूर्ज्जपत्रोत्तरच्छदान् ॥")
तथा चास्य पर्य्यायः ।
"भूर्ज्जपत्रः स्मृतो भूर्ज्जश्चर्म्मी बहुलवल्कलः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भूर्णिः, स्त्री, (बिभर्त्ति सर्व्वमिति । भृ + "घृणिपृश्नि पार्ष्णिचूर्णिभूर्णिः ।" उणा° ४ । ५२ । इति नि निपातनादूत्वञ्च ।) पृथिवी । मरुभूमिः । इत्यु णादिकोषः ॥ (भर्त्ता । यथा ऋग्वेदे ।७।८७।२।
"आत्मा ते वातो रज आनवीनोत्
पशुर्न भूर्णिर्यवसे ससवान् ॥"
'भूर्णिर्जगतो भर्त्ता ।' इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

भूर्लोकः, पुं, (भूः संज्ञको लोकः । शाकपार्थिवादि वत् समासः ।) अन्तरीक्षादधो लोकः । मर्त्त्य लोकः । तस्य लक्षणं यथा,—
"पादगम्यञ्च यत्किञ्चित् वस्त्वस्ति पृथिवीमयम् ।
स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयो-
दितः ॥"
इति विष्णुपुराणे । २ अंशे ५ अध्यायः ॥
चरणसञ्चारयोग्यः गिरिशिखरादिर्यावत् ताव-
दुत्सेधो भूर्लोकः इत्यर्थः । विस्तारो मयोदितः सर्व्वतो लोकालोकावधिः पञ्चविंशतिकोटि प्रमाणः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥ अस्य विव रणं तत्रैव द्वितीयादिचतुर्थाध्यायेषु भूगोल शब्दे च द्रष्टव्यम् ॥ (यथा, भागवते । २ । ५ । ३८ ।
भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य
नाभितः ॥")

भूलग्ना, स्त्री, (भुवि लग्ना ।) शङ्खपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूलता स्त्री (भुवि लता इव ।) किञ्चुलुकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६९ ॥

भूवदरी, स्त्री, (भूलग्ना बदरी शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) क्षुद्रकोली । भाडबेर इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । शिखिबदरी २ वल्लीबदरी ३ बदरवल्ली ४ बहुफलिका ५ लघुबदरी ६ बदरफली ७ क्षुद्रबदरी ८ । अस्या गुणाः । मधुराम्लत्वम् । कफवातविकारहारित्वम् । पथ्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । किञ्चित् पित्तास्रकारित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥

यथा,—
'भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥"
इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

भूशेलुः पुं, (भुवि जाता शेलुः शाकपार्थिवादि वत् समासः ।) भूकर्व्वुदारकः । इति राज निर्घण्टः ॥

भूष कि भूषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा परं सकं सेट ।) कि भूषयति भूषति हारो जनम् । इति दुर्गादासः ॥

भूषणं, क्ली, (भूष्यते अनेनेति । भूष + करणे ल्युट् ।) अलङ्कारः । इति हेमचन्द्रः ।३।३१३॥
(यथा, चाणक्यसंग्रहे । ८ ।
"नक्षत्रभूषणं चन्द्रो नारीणां भूषणं पतिः ॥")
देवदेयभूषणादि यथा,—
"भोग्यभूषोत्तम नित्यं भूषणानि शृणुष्व मे ।
किरीटञ्च शिरोरत्नं कुण्डलञ्च ललाटिका ॥
तालपत्रञ्च हारञ्च ग्रैवेयकमथोर्म्मिका ।
प्रालम्बिका रत्नसूत्रमुत्तुङ्गोऽथ च मालिका ॥
पार्श्वद्योतो नखद्योतो ह्यङ्गुलीच्छादकस्तथा ।
कटितल्पं माणवको महतारा ललन्तिका ॥
अङ्गदो बाहुवलयं शिखाभूषणमिङ्गिका ।
प्रागण्डबन्धं तद्भाग नाभिपूरोऽथ मालिका ॥
सप्तकी शृङ्खलञ्चैव दर्पणञ्च वणकः ।
ऊरुसूत्रञ्च नीवी च सुष्टिबन्ध प्रकीर्णकम् ॥
पादाङ्गदं हंसकञ्च नूपुरं क्षुद्रघण्टिका ।
मुखपट्टमिति प्रोक्ता अलङ्कारा सुशोभनाः ॥
चत्वारिंशदमी प्रोक्ता लोके वेदे च सौख्यदाः ।
अलङ्कारा प्रदानेन चतुर्व्वर्गप्रदायकाः ॥
एतेषां पूजनं कृत्वा प्रदद्यादिष्टसिद्धये ।
तेषां दैवतमुच्चार्य्य पूजयेत्तु विचक्षणः ॥
शिरोगतानि चादद्यात् सौवर्णानि तु सर्व्वदा ।
चूडारत्नादिकानीह भूषणानि तु भैरव ॥
ग्रैवेयकादि हस्तान्तं सौवर्णं राजतञ्च वा ।
निवेदयेत्तु देवेभ्यो नान्यतैजससम्भवम् ॥
रीतिवङ्गादिसञ्जातं पात्रोपकरणादिकम् ।
दद्यादायसजन्तु भूषणं न कदाचन ॥
घण्टाचामरकुम्भादि पात्रोपकरणादिकम् ।
तद्भूषणान्तरे दद्याद् वस्त्रमुत्तमभूषणम् ॥
सर्व्वं ताम्रमयं दद्याद्यत्किञ्चिद्भूषणादिकम् ।
सर्व्वञ्च स्वर्णवत्ताम्रमर्घ्यपात्रे ततोऽधिकम् ॥
पूजार्थं ताम्रं नैवेद्याधारपात्रञ्च भाजनम् ।
औदुम्बरं सदा विष्णोः प्रीतिदं तोषदं तदा ॥
ताम्रे देवाः प्रमोदन्ते ताम्रे देवाः सदा स्थिताः ।
सर्व्वप्रीतिकरं ताम्रं तस्मात्तत् प्रयोजयेत् ॥
स्वोपयोगे नरः कुर्य्याद्देवानामपि भैरव ।
सीसोद्भवं रौप्यन्तु न कदाचिच्च भूषणम् ॥
प्रावारं पानपात्रञ्च गेण्डुकं शयनमेव च ।
चतुर्व्वर्गप्रदं नित्यं भूषणं सर्व्वसौख्यदम् ।
तुष्टिपुष्टिप्रीतिकरं यथाशक्त्यैव कल्पयेत् ॥
इदं ते भूषणं प्रोक्तं सर्व्वदेवस्य तुष्टिदम् ।"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
अथालङ्कारयुक्तिः । तद्धारणादिनमुच्यते ।
"रेवत्यश्विधनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु ।
गुरुशुक्रबुधस्याह्नि वस्त्रालङ्कारधारणम् ॥
अनिष्टेष्वपि निर्द्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् ।
उद्वाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥
शिरस्तु मुकुटं हारं कुण्डलञ्चाङ्गदन्तथा ।
कङ्कणं वालकञ्चैव मेखलाञ्चाङ्गुलिं क्रमात् ॥
प्रधानभूषणान्येषु यथा स्व याति निश्चयः ।
पद्मरागञ्च वज्रञ्च विजयो गोविदस्तथा ॥
मुक्ताविदूर्य्यनीलञ्च यथा मरकतं क्रमात् ।
आदित्यादिग्रहाणां सर्व्वसम्पत्तिदायकाः ॥
सुवर्णानापि घटना सर्व्वासूपयुज्यते ।
प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निश्चयः ॥
प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते ।
तस्य प्रधानभूतत्वादित्याहु र्भृगुनन्दनः ।
सुखदा सलयः शुद्धा दुःखदा दोषशालिनः ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
तद्धारणफलम् यथा —
"भूषणं भूषयेदङ्गं यथायोग्यविभागतः ।
रुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं काञ्चनं स्मृतम् ॥
ग्रहदृष्टिहरं पुष्टिकरं दुःखप्रणाशनम् ।
पापदौर्भाग्यशमनं रत्नाभरणधारणम् ॥
माणिक्यं तरणेः सुजात्यममलं मुक्ताफलं शीतगो-
र्माहेयस्य च विद्रुमो निगदितः सौम्यस्य गारुत्मतम् ।
देवेज्यस्य च पुष्परागमसुराचार्य्यस्य वज्रं शने-
र्नीलं निर्म्मलमन्ययोश्च गदिते गोमेदवैदूर्य्यके ॥
वासः स्रगम्बरमालां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ।
रक्षोघ्नमर्थ्यमोजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

भूषणः, पुं, (भूषयति भक्तवृन्दमिति भूष्यतेऽनेनेति वा । भूष + ल्यु वा ल्युट् ।) विष्णुः । यथा,—
"भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
(राजविशेषः । यथा कथासरित्सागरे । ४७ । १६ ।
"वसुदत्तादयश्चैते राजानोऽर्थरथा इमे ।
अङ्कुरो सुविशालश्च दण्डिभूषणशोभिताः ॥")

भूषा, स्त्री, (भूष + भावे अ टाप् च ।) अल-ङ्क्रिया । इत्यमरः । २ । ६ । १ ११ (यथा भागवते । ३ । २२ । २२ ।
"इत्यसौ पर्षदात् प्रीता भूषावासःपरि-

भूष्णु, त्रि, (भू + ग्स्नु ।) भवनशील । तत्पर्य्याय । भविष्णु २ भविता ३ । इत्यमर । ३ । १ । २९ ॥ साधुभवनशील । इति तट्टीकायां रायमुकुट ॥ (यथा, मनौ । ४ । १३५ ।
"क्षत्त्रियञ्चैव सर्पञ्च ब्राह्मणञ्च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूष्णु कृशानपि कदाचन ॥"
"भूष्णु, धनाद्युदयेन वर्द्धनशील ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ॥)

भूसुत, पुं (भुव पृथिव्या सुत ।) मङ्गलग्रह । इति शब्दमाला ॥ (यथा सूर्य्यसिद्धान्ते । २ । ५५ ।
"मन्दस्याच्छीघ्रपरिधि सप्तमे भृगुभूसुतौ ॥")
सीतायाम् स्त्री ॥

भूस्तृण, क्ली, (भूलग्न तृण भुवस्तृणमिति वा । पारस्करादित्वात सुट ।) भूतृणम् । इत्यमर । २ । ४ । १६७ ॥ (यथा, मनौ । ६ । १४ ॥
"वर्जयेन्मधुमांसञ्च भौमानि कवकानि च ।
भूस्तृण शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥")
अस्य पर्य्यायगुणा यथा,—
"गुह्यवीजञ्च भूतीक सुगन्ध गोमयप्रियम् ।
भूस्तृणन्तु भवेच्छत्रा मालातृणकमित्यपि ॥
भूस्तृण कटुक तिक्त तीक्ष्णोष्ण रोचन
लघु ।
विदाहि दीपन रूक्षमनेत्र्य सुखशोधनम् ।
वक्त्र्य बहुविट्कञ्च पित्तरक्तप्रदूषणम् ॥"
इति भावप्रकाश ॥

भूस्पृक, [श्] पुं, (भुवं स्पृशतीति स्पृश + क्विन् ।) मनुष्य । इति हेमचन्द्र । ३ । १ ॥

भूस्वर्ग, पुं, (भुवि स्वर्ग इव अमरलोकधारणात् ।) सुमेरुपर्व्वत । इति जटाधर ॥

भृञ, } भृतिपुष्ट्यो । इति कविकल्पद्रुम ॥
भृ ञि डु भृ ञ } (भ्वा उभ -सक अनिट् । ञि ह्वा० उभ सक अनिट ।) भृति भरण पुष्टि पोषणम् । ञि ञ "बिभर्त्ति शशिन शम्भुर्बिभृते जनक सुतम् । डु भरणु । डु भृत्रिमम् । भ्वादिपक्षे भृति पूरणम् । ञ भरति कुम्भमद्भिर्जन । भरते । इति दुर्गादास ॥

भ्रूकुंश, पु (कुंसि + अच् । कुंस भावज्ञापनम् । पृषोदरादित्वात सस्य शत्वम् । भ्रुवा कुंशो भावप्रकाश इङ्गितज्ञापन यस्य । निपातनात सम्प्रसारणम् ।) भुकुंश । स्त्रीवेशधारी नटपुरुष । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥

भ्रूकुंस पु (चुरादौ पठ पुटेत्यादि दण्डकोक्त कुंसिर्भाषार्थ । स्त्रीवेश धारयित्वा भ्रुव कुंसयति पुरुषत्वमिति सङ्ग्लात्वाडुकारस्य अकार ह्रस्वश्च वा । कुंसि + अच् । यद्वा भ्रुवा कुंस इङ्गितप्रकाशो यस्य । निपातनात सम्प्रसारणम् ।) भुकुंश । स्त्रीवेशधारी नटपुरुष । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥

भ्रूकुंसक, पु, (भ्रूकंस एवेति स्वार्थे कन् ।) भुकुंश । इति शब्दरत्नावली ॥

भृकुटि, स्त्री, (कुट कौटिल्ये इति कुट + इन् । भ्रुव कुटि कौटिल्य निपातनात वा सम्प्रसारणम् ।) भ्रूकुटि । यथा,—
"रचितभृकुटिबन्ध नन्दिना द्वारि रुद्धे ।"
इति भरतधृतहरविलास ॥

भृकुटी स्त्री (भृकुटि । कृदिकारादिति ङीष ।) भ्रुकुटि । इत्यमरटीकायां भरत ॥ भृकुटी कुटिलानना । इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यञ्च ॥

भृगु, पु, (तपसा भृज्यते पच्यतपादिभिर्वेति । भ्रस्ज + "प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारण सलोपश्च ।" उणा १ । २९ । इति कु सम्प्रसारण सलोप न्यङ्क्वादित्वात कुत्वञ्च । यद्वा भृज्यतीति क्विप । भृक ज्वाला तया सहोतपन्न इति ग ।) मुनिविशेष । स तु ब्रह्मणस्त्वचो जात । (यथास्योत्पत्तिनामनिरुक्तिश्च महाभारते । १३ । ८५ । १ ५—१ ६ ।
"पुरुषा वपुषा युक्ता स्वे स्वे प्रसवजैर्गुणै ।
भृगित्येव भृगु पूर्व्वमङ्गारेभ्योऽङ्गिराभवत ॥
अङ्गारसश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत ।
सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद् भृगु
स्मृत ॥")
अस्य भार्य्या कर्द्दममुनिकन्या ख्याति । पुत्त्र धाता विधाता च । कन्या श्री । इति श्रीभागवतम् ॥ अपि च ।
मुनय ऊचु ।
"कथितस्त्वं यदा सर्ग पृष्ट सूत त्वयाधुना ।
भृगुसर्गात प्रभृत्येष सर्गो न कथ्यतां पुन ॥"
सूत उवाच ।
भृगो ख्यात्यां समुत्पन्ना श्री पूर्व्वमुदधे
पुन ।
तथा धाता विधाता च तस्यां जातौ भृगो
सुतौ ॥
आयतिर्नियतिश्चैव मेरुकन्ये महाप्रभो ।
धातुर्विधातुस्ते भार्य्ये ययोर्जातौ सुतावुभौ ॥
प्राणश्चैव मृकण्डुश्च मार्कण्डेयो मृकण्डुत ।
ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्य द्युतिमान् सुत ॥
ततो वंशो मुनिश्रेष्ठा विस्तर भार्गवो गत ।
इत्याद्ये वह्निपुराणे वरसर्गनामाध्याय ॥*॥
शिव । शुक्रग्रह । इति मेदिनी । गे, १५ ॥ सानु । यमदग्नि । इति हेमचन्द्र ॥ अरण्यकण्टकश्मशानगिरिपार्श्वप्रदेश । निरवलम्बनपर्व्वतादिपार्श्व । आरङ्गि इति ख्यातम् । यस्मात् पतने अवस्थानक्रियाविशेषो नास्ति । अतएव भृगुपतनमित्यादिप्रयोगो दृश्यते । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । प्रपात २ अतट ३ । इत्यमर ।२।३।४॥ दरद् ४ । इति जटाधर ॥ पतनस्थानम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

भृगुपति, पुं, (भृगूणां तद्वंशीयानां पति ।) परशुराम । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १ ।
"केशवधृतभृगुपतिरूप । जय जगदीश । हरे ।"
तथा च मेघदूते । १ । ५९ ।
"हंसद्वार भृगुपतियशो वर्त्म यत क्रौञ्चरन्ध्रम ।")

भृगुसुत, पु (भृगो सुत ।) शुक्र । इति शब्दरत्नावली ॥ परशुरामश्च ॥

भृगुलापति पुं परशुराम । इति शब्दरत्नावली ॥ भृगणाम्पतिरित्यपि पाठ ॥

भृङ्ग, क्ली (बिभर्त्तीति । डु भृञ् भरणे । "भृञ किन नुट च ।" उणा १ । १२४ । इति गन् । स च कित नुडागमश्च ।) त्वचम । गुडत्वक इति ख्यातम् । इत्यमर । २ । ५ । १६ ॥ (यथा,—
"त्वकपत्रञ्च वराङ्ग स्याद्भृङ्गञ्चोचन्तथोत्कटम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अभ्रकम् । इति राजनिघण्ट ॥

भृङ्ग, पु, (बिभर्त्तीशुरागमिति । भृञ + "भृञ किन नुट च ।" उणा १ । १२४ । इति गन् । स च किन नुट च ।) भ्रमर । कलिङ्गपक्षी । इत्यमर । २ । ५ । १६ । फिङ्गा इति भाषा ॥ (अस्य पर्य्याया धूम्याटशब्दे द्रष्टव्या ।) अस्य मांसगुणा । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफशुक्रविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ षिड्ग । भृङ्गराज । इति मेदिनी गे, १५ ॥ (यथास्य पर्य्याय ।
"भृङ्गराज केशराजो भृङ्ग पतङ्ग मार्कवम्
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
तथा च पर्य्यायान्तरम् ।
"भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
अङ्गारक केशराजो भृङ्गार केशरञ्जन ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भृङ्गार । भृङ्गरोल । इति शब्दरत्नावली ॥

भृङ्गक, पुं, (भृङ्ग । सज्ञायां कन् ।) राजवासकपक्षी । यथा,—
"अथ भृङ्गो भृङ्गराजो भृङ्गको राजवासक ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

भृङ्गज, क्ली, (भृङ्ग इव जायत इति । जन + ड ।) अगुरु । इति रत्नमाला ॥ (गुणा अस्यागुरुशब्दे विहिता ॥)

भृङ्गजा, स्त्री, (भृङ्गज + स्त्रियां टाप ।) भार्गी । इति राजनिघण्ट ॥

भृङ्गपर्णिका, स्त्री (भृङ्ग इव काष्णात भृङ्गवर्ण पर्णमस्या इति ङीष । तत स्वार्थे कन् टाप । अत इत्वञ्च । ईकारस्य ह्रस्वत्वम् ।) सूक्ष्मैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भृङ्गप्रिया स्त्री, (भृङ्गाणां प्रिया । प्रचुरमधुत्वात ।) माधवीलता । इति राजनिघण्ट ॥

भृङ्गमूलिका, स्त्री, (भृङ्गस्य भृङ्गराजस्येव मूलमस्या क । अजातिवृषयनत्वात् टाप । कापि अत इत्वञ्च ।) भ्रमरच्छल्ली । इति राजनिघण्ट ॥

भृङ्गरज, पुं (भृङ्गान् रञ्जयतीति अन्तर्भूत ण्यर्थाद् रञ्जोऽच। पृषोदरादित्वात् न लोपः।) भृङ्गराजः। इति भावप्रकाशः॥ (यथा,—

'भृङ्गरजत्रिफलोतपलशारि
लौहपुरीषसमन्वितकारि॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे चक्षुरोगाधिकारे॥)

भृङ्गरजा, [स्] पुं, (रञ्जयतीति। अन्तर्भूत ण्यर्थात् रञ्जि "सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणा० ४। १८८। इति असुन्। ततो "रजेश्च।" ६।४।२६। इति नलोपः। ततो भृङ्गाणां रजा रञ्जकः। अथवा भृङ्ग इव कृष्णवर्णो रज परागोऽस्य।) भृङ्गराजः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

भृङ्गराज, पुं (भृङ्ग इव राजते इति। भृङ्ग+राज+अच्। भ्रमरेष्विव भृङ्गवत् केशकृष्णीकरणात् तथात्वम्।) क्षुपविशेषः। केसुरिया इति वङ्गभाषा। भेंगरिया इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। केशराजः २ भृङ्गः ३ पतङ्गः ४ मार्कवः ५। इति रत्नमाला॥ भृङ्गाह्वः ६ केशरञ्जनः ७ पितृप्रियः ८ अङ्गारकः ९ केश्यः १० कुन्तलवर्द्धनः ११। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। केशरञ्जनत्वम्। कफामशोफश्वित्रनाशित्वम्। तत्र नीलो रसायनः। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च।
भृङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः॥
भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफवातनुत्।
केश्यस्त्वच्यः कृमिश्वासकासशोथामयापहृत्॥
दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्त्तिजित्॥'

इति भावप्रकाशः॥

पक्षिविशेषः। (यथा, महाभारते।३।१५७।
शकुन्तैर्विविधाङ्गैश्च कूजद्भिर्विविधा गिरः।
भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यूहैर्जलकुक्कुटैः॥")
भ्रमरः। इति मेदिनी। जे, ३४॥ भ्रमभेदः। इति धरणिः॥

भृङ्गरिटि, पुं, (भृङ्ग इव रटति इति। भृङ्ग+रट+इन्। पृषोदरादित्वादिकारागमः।) शिवद्वारपालः। इति भूरिप्रयोगः॥

भृङ्गरीट, पुं (भृङ्गरिटिः। पृषोदरात् ईत्वम्।) शिवद्वारपालः। इति भूरिप्रयोगः॥

भृङ्गरोल, पुं (भृङ्ग इव रौति। भृङ्ग+रु+बाहुलकात् ओलच्। अस्य भृङ्गतुल्यशब्दत्वात् तथात्वम्।) कीटविशेषः। भीमरुल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। विषघ्नका २ वरोलः ३ छत्रषट्पदः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥

भृङ्गवल्लभ, पुं (भृङ्गाणां वल्लभः प्रियः।) धाराकदम्बः। भूमिकदम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥

भृङ्गवल्लभा, स्त्री, (भृङ्गाणां वल्लभा।) भूमिजम्बूः।

भृङ्गानन्दा, स्त्री (भृङ्गाणामानन्दो यस्याः पञ्चमी तत्पुरुषः। भृङ्गाणां आनन्दा आनन्दकरी वा।) यूथिका। इति राजनिर्घण्टः॥

भृङ्गाभीष्ट, पुं, (भृङ्गाणां अभीष्टः प्रियः। मधुबाहुल्यात्।) आम्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ तन्मुसकुलफलयोः स्त्री॥

भृङ्गार स्त्री (बिभर्त्ति धारणपोषणयोरिति। भृ+"शृङ्गारभृङ्गारौ।" उणा० ३। १३६। इति आरन् निपातनात् नुम् गुक् च।) लवङ्गम्। सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

भृङ्गार, पुं, (भृ+आरन् नुम् गुक् च। अथवा "भृङ्ग जलमियर्त्त्यनेनेति।' भृङ्ग+ऋ+करणे घञ्। इत्यमरटीकायां रघुनाथः॥ स्वर्णघटितवारिपात्रम्। (यथा मार्कण्डेयपुराणे।।८०३।
"नाद्य पश्यामि ते छत्रं भृङ्गारमथवा पुनः॥")
तत्पर्य्यायः। कनकालुका २ इत्यमरः॥ गुडुक ३ गडुक ४। इति शब्दरत्नावली॥ भृङ्गराजः। इति जटाधरः॥ अथ भृङ्गारोद्देशः।
"राज्ञोऽभिषेकपात्रं यद्भृङ्गार इति तत्स्मृतम्।
तदङ्गधा तस्य मानमालक्षयामि यथाविधि॥
सौवर्णं राजतं भौमं ताम्रं स्फाटिकमेव च।
चान्दनं लौहजं शाङ्खमेतदष्टविधं मतम्॥
भानुदिङनवषट्पाकवेदलोकसरोक्षिता।
अष्टावेते समाख्याता आयामपरिणाहयोः॥
द्विचतुर्व्याघ्रवेदाब्धिरामसप्ताष्टसम्मिता।
यथाक्रमं वसुदिङमार्दिलादिदग्धा भुवाम्॥
पद्मरागस्तथा वज्रं वैदूर्य्यमौक्तिकं तथा।
नीलं मारकतञ्चैव मुक्ता च सप्त कीर्त्तिता॥
भृङ्गारसप्तके न्यस्ता न भौमो मणिमृच्छति।
कामकं ब्रह्मशयं वापि सर्व्वेषामपयुज्यते॥
कामकन्तु क्षितीशानां ब्रह्मशयं सार्व्वभौमिकम्।
पञ्चपञ्चेन्दुकाकारं प्रबालं विन्यसेत् क्रमात्॥
चतुर्विधानां भूपानां चान्द्रं सर्व्वत्र शस्यते।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं चन्दनमुच्यते॥
एतेषां सलिले सेकश्चतुर्णां स्यात्क्रमेशोभनाम्॥
मङ्गली मङ्गलश्च वीलश्च तथा छायापराजिता।
एषां पुण्याभिषेकेषु चतुर्णामभिषेचनाम्॥
हीरकं पद्मरागञ्च वैदूर्य्यं नीलमेव च।
चत्वारो मणयो ज्ञेयाश्चतुर्णां रत्नकाञ्चने॥
इत्थं निश्चित्य यः कुर्य्यान् नृपतिः सेकमाचरन्।
स चिरायुर्भवेद्रोगी द्रष्टोऽभ्यन्यथाचरन्॥"

इति युक्तिकल्पतरौ भृङ्गारोद्देशः॥

भृङ्गारि, स्त्री, (भृङ्ग भृङ्गवद्वर्णमृच्छतीति। ऋ+इन्।) केविकापुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥

भृङ्गारिका स्त्री, (भृङ्ग+ऋ+"कर्म्मण्यण्"३। २। १। इति अण्। भृङ्गारः ततः कन्। टाप् अत इत्वञ्च।) झिल्लिका। यथा —
"झिल्लीका झिल्लिका वधकरी भृङ्गारिका च वा।"

इति हेमचन्द्रः। ४। २८॥

भृङ्गारी स्त्री (भृङ्गमियर्त्ति कर्णेनाकुकरोति "कर्म्मण्यण्।"३।२।१। इति अण्। भृङ्गार

ततः गौरादित्वात् ङीष्। रस्य लत्वे भृङ्गाली च।) झिल्ली इत्यमरः। २। ५। २८॥

भृङ्गाह्व पुं (भृङ्गमाह्वयते स्पर्द्धते इति। आ+ह्वे+क।) जीवकः। भृङ्गराजः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्य जीवकभृङ्गराजशब्दयोर्ज्ञातव्या॥

भृङ्गाह्वा स्त्री, (भृङ्गमाह्वयते स्पर्द्धते। भृङ्ग+आ+ह्वे+क स्त्रियां टाप्।) भ्रमरच्छल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

भृङ्गि, पुं, (बिभर्त्तीति। भृ+बाहुलकात् गिक् नुट् च।) भृङ्गी। यथा,—
"प्राप्ता गणाधिपत्यञ्च नाम्ना भृङ्गिरिति स्मृतः।'

इति वामनपुराणे ४५ अध्यायः॥

भृङ्गिणी, स्त्री, (भृङ्गवत् वर्णो अस्याः अस्तीनि इनिः। ङीप्।) वटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

भृङ्गी स्त्री (भृ+गक+नुट्+गौरादित्वात् ङीष्।) अतिविषा। इति राजनिर्घण्टः॥

भृङ्गी [न्] पुं, (भृङ्ग भृङ्गवद्वर्णोऽस्यास्तीति। इनिः।) वटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ शिवद्वारपालविशेषः। तत्पर्य्यायः। भृङ्गरिटि २ भृङ्गरीटः ३ शृङ्गः ४ नान्दीकेश्वरः ५ अस्थिविग्रहः ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भृङ्गरिटिः ७। इति भूरिप्रयोगः॥ तस्य जन्मकारणं यथा,—

ईश्वर उवाच।

"रतिमात्रेण गौमायां मत्पुत्रः सम्भविष्यति।
महामैथुनसक्तात् स्याद्पुत्री च पार्व्वती॥
तस्मादहन्तु देवानां वचनाद्ब्रह्मणस्तथा।
त्यक्त्वा महामैथुनन्तु किमिच्छ कथयामरा!॥
येन मे सुमहत्तेजो महामैथुनकारकम्।
धार्य्यं तेजस्विनं देवमानयन्नमरास्तु तम्॥
यो निष्कम्पो निर्व्विकारी भूत्वा तेजो यहीष्यति।
तस्मै मदस्तु भिदग्धास्वध्वं तेन प्रदीयताम्॥"

श्रीरामः उवाच।

"इत्यब्धजवचः श्रुत्वा देवा ब्रह्मपुरोगमाः।
हरतेजोपघाताय नीतिहोत्र यशुक्रियाम्॥
अथ ब्रह्माममनयं तथाब्रह्माध्य मानकम्।
तेन्ना देवगणाः सर्व्वे कारयच्छ्रुतिदं वचः॥"

श्रीदेव उवाच।

"एष वैश्वानर श्रीमान् भूरितेजोमयो वली।
महामैथुनवीजन्तु लप्स्यते नयहीष्यति॥
इत्युक्ता निदग्धा सर्व्वे वीतिहोत्रं पुर स्थितम्।
तस्मै निदेशयामासुः शम्भवे कर्म्मवैतवे॥
तत स्मडङ्ग स रेतो वादिते दहनायते।
उत्ससर्ज महावाहुर्महामैथुनकारकम्॥
यथाङ्गनुन्नश्यमानस्य तेजस्य प्रश्नमद्भुतम्।
क्षस्तदवमतिपन्नस्य गिरिप्रष्ठे पपात ह॥
तयो कारककौ यश्च वभूवतुर्भृङ्गराजकौ।
एको भृङ्गवम ज्ञानी शिवाज्ञाकर्मतत्परः॥
भृङ्गी तस्य तदा नाम ख्यातोऽभि कारकः॥

महाकालेकरूपस्य महाकालेति लोकभृत ॥
ततस्तौ लालयामास शङ्कर प्रमथोत्तमौ ।
अपर्णया चापि तथा क्रमात्तावभिवर्द्धितौ ॥
प्रहृष्टौ तौ महात्मानौ हरोमाप्रतिपालितौ ।
क्रमाद्गणेशौ कृत्वा तौ हरो द्वारि न्ययोजयत ॥”
इति कालिकापुराणे ४५ अध्याय ॥
तस्य वानरमुखत्वकारणं तच्छापेन हरपार्श्व
त्यागादिमनुष्यजन्मग्रहणं यथा —
“यदा सा नर्म्मणे याता गौरी स्मरहरा
न्तिकम् ।
तदा भृङ्गिमहाकालौ द्वास्थौ द्वारि प्रतिष्ठितौ।
नर्म्मावसाने सा देवी मुक्तधम्मिल्लबन्धना ।
नि सृता रतिसङ्केतश्लथाया जलजानना ॥
तां नि सरन्तीं सहसा तथाभूतामनिन्दिताम् ।
व्यलोक्या वीक्षतु चान्येऽत्र न्यजन्त इति प्रियम ॥
ददृशतुर्म्महात्मानौ नातिहृष्टात्ममानसौ ।
भृङ्गी चापि महाकाल प्राप्तकालश्च कोपत ॥
दृष्ट्वा तौ मातर दीनौ तदा भूत वधोमुखौ ।
चिन्ताञ्च जग्मतुस्तीव्रां निश्वसतु स्तमम ॥
तौ पश्यन्तौ तदा देवी ददृश हिमवत्सुता ।
चकोप च तदा मर्षा वाक्यश्चैतदुवाच ह ॥
एवमातान्तु मां कस्माद्दस्मद्द्वामपश्यताम् ।
भवन्तौ तनयौ शुद्धौ ह्रीमर्य्यादाविवर्जितौ ॥
तस्मादिमामवस्थां मा भवन्तौ निरपत्रपौ ।
अकुर्म्मता ततो भूयाद्भवतोर्जन्म मानुषे ॥
मानुषीं योनिमासाद्य समावेश्याद्योषित ।
भविष्यतो भवन्तौ तु शाखामृगमुखौ भुवि ॥
तौ शापदुःखौ तु तदा विमनस्कौ हरात्मजौ ।
शाप तस्या न सेहाते प्रोचतुश्चेदमद्रिजाम् ॥
नियोजितौ यथा द्वारि महेशेन त्वया सह ।
तथा नियोग कुर्व्वन्तौ तिष्ठावो द्वारि सयतौ ।
दृष्टाम्नि वरण गेहान्तवेव न हि युज्यते ॥
तस्मात्तत्र प्रतीकार शृणु मातरनिन्दिते ॥
त्व मानुषी चेत्तौ भूया हरो भवतु मानुष ॥
मानुषस्य हरस्यापि जायायां हरतेजसा ।
भवत्याश्चापि मानुष्या भविष्यावस्तथोदरे ॥
अथ काले व्यतीते तु सर्व्वज्ञो वृषभध्वज ।
तद्धावि कर्म्म ज्ञात्वैव मानुषो ह्यभवत स्वयम् ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाद्दक्षो ब्रह्मसुतोऽभवत ।
अदितिस्तत्सुता जाता तत पूषाह्वयोऽभवत ॥
पूष्ण पुत्रोऽभवत पौष्य सर्व्वशास्त्रार्थपार ।
यस्य तुल्यो नृपो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्रहीनो राजाभूत् पौष्यो नृपतिसत्तम ।
त्रीणि वर्षाणि तपसा भार्य्याभिस्तिसृभि सह ।
पौष्य परमया भक्त्या ब्रह्माणं पर्य्यतोषयत ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामह ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु पौष्य ! यथा भावी पुत्रस्तव कुलोद्वह ।
तदहं ते वदिष्यामि भार्य्याभिस्त्व समाचर ॥
इद फल गृहाण त्व मया दत्त नृपोत्तम ।।
अजीर्णे बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरस सदा ॥
चन्द्रमेव समाराध्य यावत् वत्सरद्वयम् ।
आराधय महादेव सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा समाघते भर्ग फलमेतत्तथा भवान ।
करिष्यति फल राजन । भार्य्याभिस्तिसृभि सह॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभि ।
हर यष्टु समारेभे भक्त्या परमया युत ॥
स तु वर्षद्वयेऽतीते महादेवो जगत्पति ।
पौष्यस्य नृपते सम्यक प्रससादार्थसिद्धये ॥
तत पुत्रार्थिन भूप प्रसन्नो वृषभध्वज ।
ब्रह्मदत्तफल हस्ते दृष्ट्वेद तमुवाच ह ॥
ईश्वर उवाच ।
इद फल ब्रह्मदत्त विभज्य नृपते । त्रिधा ।
भोजयेस्त्वा स्वजायास्त्व प्रहृष्ट सुस्थमानस ॥
एकस्या जठरे शीर्ष भार्य्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति ।
अधो नाभ्यास्तु यो भाग सोऽपरस्यां भविष्यति॥
तत खण्डत्रय भूप । यथास्थान पृथक पृथक ।
योजयिष्यति पश्चात्ते पुत्र एको भविष्यति ॥
तत फले स्वय देव प्रविवेश वृषध्वज ।
ततश्चाग त तत फल भूत त्रिभाग स्वयमेव हि ।
तत समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम ॥
तत फल नृपशार्दूल । गर्भाश्चाप्याहिता
शुभा ।
सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भेभ्य समजायत ॥
खण्डत्रय पृथक राजा यथा भर्गेण भाषितम् ।
तच्च खण्डत्रय पौष्यो यथास्थान नियोज्य च ॥
एक पिण्ड चकाराशु तत्र पुत्रो व्यजायत ।
तस्य शीर्षे तदा राजन् । सहजेन्दुकला शुभा ॥
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणै स्वै पुरोहितै ।
चन्द्रशेखर इत्येव कान्त्या चन्द्रसमप्रभ ॥
एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हर ।
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत पृथिवी देवलोकयो ॥”
इति कालिकापुराणे ४६ अध्याय ॥
“अवतीर्णे महादेवे पौष्यजायासु स्वेच्छया ।
मानुषेण प्रमाणेन तेन सम्वत्सरद्वये ।
गिरिजापि ककुत्स्थस्य राज्ञो भार्य्यास्वजायत॥”
‘इक्ष्वाकुवंशजो राजा ककुत्स्थो नाम धार्म्मिक ।
तस्य भार्य्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्रिका ॥
सा मनोन्मथिनी नाम्ना पूजिता पतिवल्लभा ।
पुत्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे ।
निभृत स्थण्डिल कृत्वा चण्डिकां समपूजयत् ॥
पूज्यमाना महादेवी चण्डिका राजभार्य्यया ।
पार्व्वत्यपि स्वय तस्या गर्भे काले विवेश ह ॥
सा मनोन्मथिनी देवी सुषुवे तनयां शुभाम् ।
तां दृष्ट्वा तारकयुक्तां शरज्ज्योत्स्नोपमां
शुभाम् ॥
ककुत्स्थो भार्य्यया सार्द्धमत्यन्तमुदितोऽभवत् ॥
तेनैव तारचिह्नेन तस्यां तारावतीति वै ।
नामाकरोत् पिता काले यथोक्ते नृपसत्तम । ॥
तस्यास्तु यौवनोद्भेद दृष्ट्वा राजा सुतै सह ।
ककुत्स्थ कारयामास समयेऽथ स्वयम्बरम् ।
स्वय सा पार्व्वती देवी वव्रे च चन्द्रशेखरम् ॥
इति स्वय महादेवो मानुषीं योनिमाश्रित ।
पार्व्वती च स्वय जाता तयोर्नाववनिन्दिता ॥
यथा भृङ्गी महाकाल एतयोरभवत सुत ।
तथा त्व शृणु राजेन्द्र । कथयामि समुद्भवम ॥
अथोमया सम देवो विचरन् चन्द्रशेखर ।
आजगाम तदा गच्छन् प्रासाद प्रति त नृप । ॥
दृष्टोऽथ चरन्तौ तासुभाया सहर्षौ गुणै ।
सत्त्वलक्षणसम्पन्नां माधवस्येव माधवीम ॥
तां दृष्ट्वा व्यगदद्देवीं गौरीं वृषभकेतन ।
इय ते मानुषी मूर्त्ति प्रिये । तारावतीति या ॥
भृङ्गी महाकालयोस्ते जनने विहिता स्वयम् ।
तत्तो ह्यनन्यकान्तोऽह नान्यां गन्तुमिहोत्
सहे ॥
त्वमिदानीं स्वयस्मात्स्या मूर्त्तौ प्रविश
भाविनि ।।
तत उत्पादयिष्यामि महाकालश्च भृङ्गिणम ॥
श्रीदेव्युवाच ।
ममैव मानुषी मूर्त्तिरिय वृषभकेतन ।।
विशामि तेऽत्र वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥
प्रविवेश ततो देवी स्वय तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामाय समुपस्थित ॥
तत सायर्ययाविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयाम महादेव स्वयमेवाभवन्मुदा ॥
कामावसाने तस्यान्तु सद्योजात सुतद्वयम् ।
अभवत् नृपशार्दूल । तथा शाखामृगाननम् ॥
ततस्तयोर्नाम चक्रे नारदो वचनात् नृप ।।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् भीरो पुत्रो भयङ्कर ॥
वेतालसदृश कनिष्ठो वेतालोऽभूत्तथापर ।
इति चक्रे तयोर्नाम देवर्षिर्ब्रह्मण सुत ॥
अन्याश्च सर्व्वसंस्कारान्नारदो मुनिसत्तम ।
चकार क्रमशो वाक्याच्चन्द्रशेखरभूभृत ॥”
इति कालिकापुराणे ४७ । ४८ । ४९ अध्यायेभ्य
सङ्कलितम् ॥ तस्य जन्मन प्रकारान्तर यथा,
वेद उवाच ।
प्रपद्ये देवमीशानं त्वामज चन्द्रभूषणम् ।
महादेवं महात्मानं विश्वस्य जगत पतिम् ॥
अथैनमब्रवीद्देवस्त्रैलोक्याधिपतिर्भव ।
आश्वासनकरश्चास्य वाक्यविद्वाक्यमुत्तमम् ॥
अहो तुष्टोऽस्मि ते राजन् । स्ववेगानेन सुव्रत ।।
बहुनात्र किमुक्तेन मतसमीपे वसिष्यसि ॥
उषित्वा सुचिर काल मम गात्रोद्भव पुन ।
असुरो ह्यन्धको नाम भविष्यसि सुरान्तक ॥
हिरण्याक्षगृहे जन्म प्राप्य वृद्धिं गमिष्यसि ।
पूर्व्वाधर्म्मेण घोरेण वेदनिन्दात्मकेन च ॥
साभिलाषो जगन्मातुर्भविष्यसि यदा तदा ।
देह शूलेन हत्वा ते पातयिष्यामि साध्विमम् ॥
तत्राप्यकल्मषो भूत स्तुत्वा मां भक्तित पुन ।
प्राप्य गणाधिपत्य त्व नाम्ना भृङ्गिरिति श्रुत ।
मतसन्निधाने स्थित्वा त्व तत सिद्धिं गमिष्यसि ॥”
तत कालान्तरे अन्धकासुरस्तवानन्तर महा-
देववाक्यम् यथा,—
“सिद्धोऽसि दानवपते ! परितुष्टोऽस्मि तेऽन्धक ।।
वरं वरय भद्रं ते यमिच्छसि विनाशिकाम् ॥

अन्धक उवाच ।
अम्बिका जननी मह्यं भगवांस्त्र्यम्बकः पिता ।
वन्दामि चरणौ मातुर्वन्दनीया ममाम्बिका ॥
वरदोऽसि यदीशान । तद्यातु विलयं मम ।
शारीरं मानसं वाग्जं दुष्कृतं दुर्विचिन्तितम् ॥
तथा मे दानवो भावो व्यपयातु महेश्वर ! ।
स्थिरा स्यात्तव भक्तिस्तु वरमेतं प्रयच्छ मे ॥
महेश्वर उवाच ।
एवं भवतु दैत्येन्द्र । पापं ते यातु सङ्क्षयम् ।
मुक्तोऽसि दैत्यभावाच्च भृङ्गी गणपतिर्भव ॥
इत्येवमुक्त्वा वरदः शूलाग्रादवतार्य्य तम् ।
निर्म्माज्य निजहस्तेन चक्रे निर्व्रणमन्धकम् ॥
ततः स्वदेहतो देवान् ब्रह्मादीनाजुहाव च ।
ते निश्चेरुर्महात्मानो नमस्यन्तस्त्रिलोचनम् ॥
गणान् स नन्दी चाहूय सन्निवेश्य तदग्रतः ।
भृङ्गिणं दर्शयामास शुभ्रवेषोऽन्यकेति हि ॥
तं दृष्ट्वा दानवपतिं सम्मुख्यपिशितं रिपुम् ।
गणाधिपत्यमापन्नं प्रशशंसुर्वृषध्वजम् ॥”
इति वामनपुराणे ।४४।४५।६७ अध्यायेभ्यः सङ्कलितम् ॥
भृङ्गीफल, पुं (भृङ्ग्या अतिविषाया फलमिव फलं यस्य ।) आम्रातकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भृङ्गीश, पु (भृङ्गिणो भृङ्गेर्वा ईशः ।) महादेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
भृङ्गेरिटि, पु, (भृङ्गे भृङ्गविषये रिटति । अभिलषतीति । भृङ्गे+रिट कर्त्तरि इः । अलुक् समासः ।) भृङ्गी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भृङ्गेष्टा स्त्री (भृङ्गाणामिष्टा ।) घृतकुमारी । भार्गी । तरुणी । काकजम्बूः । इति राजनिघण्टः ॥
भृज ई ङ भर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰ आत्म -सक सेट् ।) भर्जनं पाकविशेषः । ई भृक्तः । ङ भर्जते तण्डुलान् जनः । इति दुर्गादासः ॥
भृज्जन, पुं, (भृज्यन्ते तण्डुलादयोऽस्मिन्निति । भ्रस्ज+ “भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि ।” उणा॰ २ । ८० । इति क्युन् ।) अम्बरीषः । इति उणादिकोषः । भाजना खोला इति भाषा ॥
भृत, त्रि भरणीयः । इत्याह्निकतत्त्वम् । पुष्टः । इति भृधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
भृतक, पु, (भ्रियते इति । भृ+कर्म्मणि क्तः । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, भृतेन वेतनेन उपजीवतीति कन् ।) वेतनोपजीविकर्म्मकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । भृतिभुक् २ कर्म्मकरः ३ वैतनिकः ४ । इत्यमरः । २।१ । १५ ॥ (यथा, मनौ ।३।१५६।
“भृतकाध्यापको यश्च भृताध्यापितस्तथा ॥”)
भृति, स्त्री, (भ्रियते अनयेति । भृ+क्तिन् ।) वेतनम् । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ मूल्यम् । भरणम् । इति मेदिनी । ते ४२ ॥ भृतिर्वेतनं कृतकर्म्मणे दत्तम् । तत्तु सप्तविधदत्तान्तर्गतदत्तविशेषः । यथा नारदेन च । दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम् ।
“पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः ॥”
इति मिताक्षरा ॥
भृतिभुक् [ज्] पु, (भृत्या भुङ्क्ते उपजीवतीत्यर्थः । भुज+कर्त्तरि क्विप् ।) भृतकः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥
भृत्य पु (भ्रियते इति । भृ+“भृञोऽसंज्ञायाम् ।” ३ । १ । ११२ । इति क्यप् । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।” ६ । १ । ७१ । इति तुगागमश्च ।) दासः । इत्यमरः । २ । १ । १७ ॥ (तथास्य पर्य्यायान्तरम् ।
“परिकर्म्मा परिचरः सहायः परिचारकः ।
प्रेष्यो भव्य उपस्थाता सेवकोऽभिसरोऽनुगः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
तस्य लक्षणं यथा,—
सूत उवाच ।
“भृत्या बहुविधा ज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ।
नियोक्तव्या यथार्हेषु त्रिविधेष्वेव कर्म्मसु ॥
भृत्यपरीक्षणं वक्ष्ये यस्य यस्य हि यो गुणः ।
तमिमं सम्प्रवक्ष्यामि यद्यदा कथितानि च ॥
यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते
निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ।
तथा चतुर्भिर्भृतकः परीक्ष्यते
श्रुतेन शीलेन कुलेन कर्म्मणा ॥”
कुलशीलगुणोपेतः सत्यधर्म्मपरायणः ।
रूपेण सुप्रसन्नश्च राध्याध्यक्षो विधीयते ॥
मूल्यरूपपरीक्षाज्ञो वैद्यकरपरीक्षकः ।
बलाबलपरिज्ञाता सेनाध्यक्षो विधीयते ॥
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी प्रमाथी च प्रतीहारः स उच्यते ॥
मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
सर्व्वशास्त्रसमालोकी ह्येष साधुः स लेखकः ॥
बुद्धिमान् मतिमांश्चैव परचित्तोपलक्षकः ।
क्रूरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते ॥
समस्तस्मृतिशास्त्रज्ञः पण्डितोऽथ जितेन्द्रियः ।
शौर्य्यवीर्य्यगुणोपेतो धर्म्माध्यक्षो विधीयते ॥
पितृपैतामहो दक्षः शास्त्रज्ञः सत्यवाचकः ।
शौचयुक्तः सदाचारी सूपकारः स उच्यते ॥
आयुर्व्वेदकृताभ्यासः सर्व्वेषां प्रियदर्शनः ।
आर्य्यशीलगुणोपेतो वैद्य एष विधीयते ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।
आशीर्व्वादपरो नित्यमेष राजपुरोहितः ॥
इति गारुडे ११२ अध्यायः ॥
भृत्या, स्त्री, (भ्रियतेऽनया भरणमिति वा । भृ+ “संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥” ३ । ३ । ९९ । इति क्यप् । स्त्रियां टाप् ।) वेतनम् । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ (भरणक्रिया । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८४ । १६ ।
“आसन्निषून् हृत्स्वसो मयो भून्
य एषां भृत्यामृणधत् स जीवात् ॥”)
भृमि, पु, (भ्रमति भ्राम्यति वेति । भ्रम्+“भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च ।” उणा ४।१२० । इति इन् कित् सम्प्रसारणञ्च ।) वायुविशेषः । घूरणा वातास इति भाषा । जलादिभ्रमणम् । इत्युणादिकोषः ॥ (त्रि, कर्म्मनिर्व्वाहकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३१ । १६ ।
“आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां
भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् ॥”
“भृमिर्भ्रामकः कर्म्मनिर्व्वाहक इत्यर्थः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ भ्रमणशीलः । यथा ऋग्वेदे । ३ । ६२ । १ ।
“इमा उ वां भृमयो मन्यमाना
युवावते न तुज्या अभूवन् ॥”
“भृमयः भ्रमणशीलाः ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ वीणाविशेषे स्त्री । यथा ऋग्वेदे ।७।३४।१ ।
“अश्मयो न शुशुचाना ऋजीषिणो भृमिं धमन्तो अपगा अवृण्वत ॥”
“यद्वा, भृम्याख्यां वीणाविशेषं धमन्तो वादयन्तः ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
भृश, इर य उ अध पते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा॰-पर॰ अक -सेट ।) इर् अभृशत् अभर्शीत् । पुषादित्वादिङ्ग ङ इत्यन्ये । य भृश्यति भृशकरिपताकिनीति हलायुधः ॥ उ भर्शित्वा भृष्ट्वा । इति । दुर्गादासः ॥
भृश स्त्री, (भृश्यति प्राचुर्य्येण वर्त्तते इति भृश+कः ।) अतिशयः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः १ । ७ ॥ (यथा, भारवौ । ११ । ४६ ।
“भृशमाराधने यत्तः स्वाराध्यस्य मरुत्वतः ॥”
भृशम्, व्य, (भृश+कः ।) प्रकर्षार्थः । सुष्ठुरथः । शोभनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
भृषत, [द्] पुं, पाषाणः । इति शब्दरत्नावली ॥
भृष्ट, त्रि, (भ्रस्ज+कर्म्मणि क्तः ।) जलोपसेकं विना पक्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ भाजा इति भाषा ॥
भृष्टतण्डुल, पु, (भृष्टश्चासौ तण्डुलश्चेति कर्म्मधारयः ।) भर्जनविशिष्टधान्यनिकरः । चाल भाजा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
“सुगन्धि कफहा रूक्षः पित्तघ्नो भृष्टतण्डुलः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
भृष्टयव पुं, (भृष्टश्चासौ यवश्चेति ।) भर्जनविशिष्टयवः । यव भाजा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । धाना २ । इत्यमरः ॥ चाकुम् ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः धानाशब्दे द्रष्टव्याः ॥
भृष्टान्न, क्ली, (भृष्टं अन्नम् ।) भृष्टतण्डुलः । मुड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुड्डरम् २ म्लानम् ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भृष्टि, स्त्री, (भ्रस्ज+भावे क्तिन् ।) भर्जनम् । शून्यवाटिका । इति मेदिनी । टे, २५ ॥
भृ ञि भृतौ । भृञि । भर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या -पर सक सेट ।) ञि भृणाति भूर्त्तं । भूर्त्तिः । भृञि भर्जने । इति दुर्गादासः ॥

भेक, पु, (बिभेति इति। भी+"इणभीका पाशल्यतीति।' उणा । ३। ४३। इति कन्। जन्तुविशेष । व्याङ इति भाषा। तत पर्य्याय । मण्डूक २ वर्षाभू ३ शालूर ४ प्लव ५ दर्दुर ६। इत्यमर ।१।१ ।२४॥ हरिभू ७ सालूर ८। इति तट्टीका॥ प्लवङ्गम ९ व्यङ्ग १० प्लवग ११ शल्क १२ नन्दन १३ गूढवर्च्चा १४ अजिह्व १५ जिह्ममोहन १६। इति शब्दरत्नावली॥ नन्दक १७ शालालय १८ रेक १९। इति त्रिकाण्डशेष ॥ मण्ड २० हरि २१ लुलुक २२। क्वचित पुस्तके लूलकोऽपि पाठ । शालूक २३ कटुरव २४। अस्य मांसगुणा । सद्योवलकरत्वम। श्रमक्लमशोषप्रमेहक्षयकुष्ठच्छर्द्दिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥ मेघ । इति मेदिनी। के, ३०॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४५१।

"स्तृणुतेऽशीतुरर्धिनिराघनश्यो न भेकमपि॥")

भेकट पु (भेक इव टलति। भेक+टल+ड।) मत्स्यभेद। यथा। तुल्यौ भेकटवेकटौ। इति द्विरूपकोष ॥

भकनि, पु, मत्स्यविशेष । भाङ्गन इति भाषा। अस्य गुणा । मधुरत्वम्। शीतत्वम्। हृद्यत्वम। स्निग्धकरत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभ। भेकलि। इति च पाठ ॥

भेकपर्णी स्त्री (भेकाकृति पर्णमस्या ङीष।) मण्डूकपर्णी। इति केचित॥ (यथा,—

"ततश्च कन्यकाशावैर्मर्द्दयेद्भावयेत्तथा।
भेकपर्णीरसेनैव गुञ्जाद्यवटी हिताम॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे इष्टसोमनाथरसे॥)

भेकभुक [ज] पु, (भेक भुङ्क्ते इति। भुज+क्विप। सर्प । इति त्रिकाण्डशेष ॥

भेकी, स्त्री (भेक+"जातेरस्त्रीविषयादयोपधात।"४।१।६३। इति ङीष।) भेकप्रिया। तत्पर्य्याय । शिली २ गण्डूपदी ३ वर्षाभ्वी ४ इत्यमर।१।१०।२४॥ अन्येऽपीक्तभेकपर्य्याया एतद्वाचका । मण्डूकपर्ण्यपि । इति रत्नमाला॥ (यथास्या पर्य्यायान्तरम्।

"भेकी मण्डूकपर्णी च मण्डूकी स्वल्पपर्ण्यपि॥"

इति रत्नमालायाम्॥)

भड, पु, (भी+बाहुलकात ड । अस्येत्वम् न गुणत्व च।) मेष । इति हेमचन्द्र ।४।३४३। अस्य भाषा भेड़ा॥

भेड़ी, स्त्री, (भेड़+ङीष।) भेडभार्य्या। अवी। अस्या दुग्धगुणा ।

"आविकं लवणं स्वादु स्निग्धोष्णञ्चाश्मरीप्रणुत।
अहृद्य तर्पण केश्य शुक्रपित्तकफप्रदम्॥
गुरुकासेऽनिलोद्भूते केवले चानिले वरम्।"

इति भावप्रकाश ॥

भत्ता, [ऋ] त्रि (भिनत्तीति। भिद्+तृच।) भेदकर्त्ता। यथा, यवहारतत्त्वे।

"कुद्दालपाणिर्विज्ञेय सतुभेत्ता समीपत ॥"

भेद, पु (भिद्+घञ्।) शत्रुवशीकरणोपाय चतुष्टयान्तर्गततृतीयोपाय । तत्पर्य्याय । उपजाप २। इत्यमर ।२।८।२१॥ परतो विश्लेष्य आत्मसात करणं भेद । इति भरत॥ तद्विशेषो यथा,—

मत्स्य उवाच।

"परस्परन्तु ये दुष्टा क्रुद्धा भीतावमानिता।
तेषां भेद प्रयुञ्जीत भेदसाध्या हि ते मता॥
ये तु येनैव दोषेण परस्मान्नापि बिभ्यति।
ते तु तद्दोषपातेन भेदनीया भृशं तत॥
आत्मीया दर्शयेदाशा परस्माद्दर्शयेद्भयम्।
एवं हि दर्शयेद्भिन्नान् यथावद्वशमानयेत॥
संहता हि विना भेद शक्रेणापि सुदु सहा।
भेदमेव प्रशंसन्ति तस्मान्नयविशारदा॥
स्वमुखेनाश्रयेद्भेद भेद परमुखेन च।
परीक्ष्य साधु मन्येत भेद परमुखाच्छ्रुतम॥
भेद्या स्वकार्य्यमुद्दिश्य कुशलैर्ये हि भेदिता।
भेदितास्ते विनिर्दिष्टा नैव राजार्थवादिभि॥
अन्त कोपो वहि कोपो यत्र स्याता महीक्षिताम्।
अन्त कोपो महांस्तत्र नाशक पृथिवीक्षिताम्॥
सामन्तकोपो बाह्यस्तु कोप प्रोक्तो मनीषिभि।
महिषीयुवराजाभ्या तथा सेनापतेर्नृप।॥
अमात्यमन्त्रिणाञ्चैव राजपुत्रास्तथैव च।
अन्त कोपो विनिर्दिष्टो दारुण पृथिवीक्षिताम्॥
बाह्यकोपे समुत्पन्ने सुमहत्यपि पार्थिव।
शुद्धान्तस्तु महाभाग। शीघ्रमेव जयी भवेत॥
अपि शक्रसमो राजा अन्त कोपेन नश्यति।
सोऽन्त कोप प्रयत्नेन तस्माद्रक्ष्यो महीक्षिता॥
परत कोपमुत्पाद्य भेदेन विजिगीषुणा।
ज्ञातीना भेदन कार्य्य परेषां विजिगीषुणा॥
रक्ष्यश्चैव प्रयत्नेन ज्ञातिभेदस्तथात्मन।
ज्ञातय परितप्यन्ते सतत परितप्य यम्॥
तथापि तेषां कर्त्तव्य सुगम्भीरेण चेतसा।
ग्रहण दानमानाभ्यां भेदस्तेभ्यो भयङ्कर॥
न ज्ञातिरनुगृह्णाति न ज्ञातिर्दग्धुमिच्छति।
ज्ञातिभिर्भेदनीयास्तु रिपवस्तेन पार्थिवै॥
भिन्ना हि शक्या रिपव प्रभूता
स्वल्पेन सैन्येन निहन्तुमाजौ।
सुसंहतानां हि ततस्तु भेद
कार्य्यो रिपूणां नयशास्त्रविद्भि॥"

इति मात्स्ये राजधर्म्मे २२२ अध्याय॥*॥ द्वैध। विशेष। विदारणम्। इति मेदिनी। दे, १२॥ (तथा च कामन्दकीये। १५। १६।

"पुरश्च पश्चाच्च यदा समर्थ-
स्तदाभियायात्कृते फलाय।
पुन प्रसर्पन्नविशुद्धपृष्ठ
प्राप्नोति तीव्र खलु पार्ष्णिभेदम्॥")

विरेक। यथा, हास्यार्णवनाटके।

"कार्श्य धूमसुधायां बलवति मरुते खेदभेदोपवासा वह्निमान्द्ये च पिष्ट सपिशितमनिशं वारिपान कफार्त्तौ॥"

भेदक, त्रि, (भिद्+ण्वुल।) विदारक। यथा मनौ। ९। २८५।)

("संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानाञ्च भेदक।
प्रतिकुर्य्याच्च तत सर्व्व पञ्च दद्याच्छतानि च॥")

विरेचकौषधादि। (विरेचकौषधार्थे विषयो यथा

"नवज्वरे च ये योगा भेदका परिकीर्त्तिता।
ते तथैव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य दृढमलादिकम॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे विरेकाधिकारे॥) पृथक्कारक। यथा। "भेदयति अन्यपदार्थ पृथक करोतीति भेदक नाम्ना शिव गोत्रेण गार्ग्य।" इति कारकटीकायां दुर्गादास॥ अपि च।

"भेद्यभेदकयो श्लिष्ट सम्बन्धोऽन्योन्यमिष्यते।
द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्ध षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात॥"

इति कलापटीकाधृतभर्त्तृहरिकारिका॥

("सामान्यस्य भेदको विशेष प्रकार।"इति च ५।३।६९। इत्यस्य। काशिकावृत्ति॥)

भेदन, क्ली, (भिद्यतेऽनेनेति भिद्+ल्युट।) हिङ्गु। इति राजनिर्घण्ट॥ विदारणम्। इति भिदधातोर्भावेऽनट प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (भेदकारके, त्रि॥ यथा,भागवते।३।२६।२।

"यदाहुर्वर्णये तत ते हृदयग्रन्थिभेदनम्।
"अहङ्कारनिवर्त्तकमिति स्वामिव्याख्यानम्॥"

विरेचनकारके च। यथा च सुश्रुते।१।१८८।१४॥

सर्व्व पित्तकर मद्यमम्ल दीपनरोचनम्।
भेदन कफवातघ्न हृद्य वस्तिविशोधनम्॥")

भेदन, पुं, ("भिद्यतेऽनेनेति।" भिद्+ल्युट।) अम्लवेतस॥ (भिनत्ति भूमिमिति। ल्यु॥ शूकर। इति राजनिर्घण्ट॥

भेदित' त्रि, (भिद्+णिच+कर्म्मणि क्त।, भिन्न। दारित। इत्यमर।३।१।१०॥

भेदी, [न्]पु,(भेत्तु शीलमस्येति। भिद्+णिनि।) अम्लवेतस। इति राजनिर्घण्ट॥ (गुणादयो ऽस्याम्लवेतसशब्दे विज्ञेया॥)

भेदकर्त्तरि तद्विशिष्टे च त्रि॥ (यथा भागवते। ३।१५।३३।

"अनुपादित लुदरभेदि भय यतोऽस्य॥")

भेदुर, क्ली, (भिदुर+पृषोदरादित्वात साधु।) भिदुरम्। वज्रम्। इति द्विरूपकोष॥

भेर, पु (बिभेत्यस्मादिति। भी+"अर्त्तिसृधृधम्यश्यवितॄभ्योऽरन्"वञ्चेति। उणा।२।२८। इति रन्।) पटह। भेरी। दुन्दुभि। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति॥

भेरि स्त्री, (बिभ्यति शत्रवोऽस्या इति। भी+"वङ्क्र्यादयश्च।"उणा।४।६६। इति क्रिन्। बाहुलकात् गुण।) ढक्काढक्का। तत्पर्य्याय। आनक २ दुन्दुभि ३। इत्यमर।१।७।६॥ भेरी ४ आनकदुन्दुभि ५ आनकदुन्दुभी ६। इति तट्टीकायां भरत॥ (यथा, "यतो भेरि वेणुवीणामृदङ्गतालपटहशङ्खकाहलादिभेदेन शब्दा अनेकविधा।" इति पञ्चतन्त्रे प्रथमतन्त्रम्॥)

भेरी स्त्री, (बिभ्यति शत्रवोऽस्या इति । भी + क्रिन् । कृदिकारादिति पक्षे ङीष ।) भेरी । इत्यमरटीकायां भरत ॥

वराह उवाच ।

"भेरीशब्दमकृत्वा तु यस्तु मां प्रतिबोधयेत ।
बधिरो जायते भूमे । जन्मैकञ्च न संशय ॥
तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि । प्रायश्चित्त मम प्रियम् ।
किञ्चिन्मात्रं येन मुच्येत भेरीताडनमोहित ॥
यस्य कस्यचिन्मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ।
आकाशशयन कृत्वा शीघ्र मुच्येत किल्बिषात ॥
य एतेन विधानेन वसुधे । कर्म्म कारयेत ।
अपराध न गच्छेत मम लोकाय गच्छति ॥"

इति वराहपुराणे भेरीताडनापराधप्रायश्चित्तम् ॥

(यथा च, सुश्रुते । २ । २७६ । ६ ।

"एतेन भेर्य्य पटहाश्च दिग्धा
नानद्यमाना विषमाशु हन्यु ॥")

भेरुण्ड, क्ली, गर्भधारणम् । भयानके, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

भेरुण्डा, स्त्री, (भेरुण्ड + टाप ।) देवताविशेष । यक्षिणीभेद । इति मेदिनी । डे, ३४ ॥ सा देवता काली । यथा,—

"त्रिकोणनिलया नित्या परमामृतरञ्जिता ।
महाविद्येश्वरी श्वेता भेरुण्डा कुलसुन्दरी ॥'

इति कालीकुलसर्व्वस्वे श्रीशिवपरशुरामसंवादे आद्याया सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

भेल त्रि, (भी + "ऋज्रेन्द्राग्रवज्र ।" उणा २। २८ । इति रन् रस्य लत्वम् ।) भीरु । मूर्ख । इति मेदिनी । ले, ४३ ॥ चञ्चल । इति शब्दरत्नावली ॥

भेल , पु, (भी + रन् लत्वम् ।) प्लव । मुनिविशेष । इति मेदिनी । ले, ४३ ॥ भेलकम् । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

भेलक , पुं, क्ली, (भेल + स्वार्थे कन् ।) नद्यादितरणसाधनवस्तु । भेला इति भाषा । तत्पर्य्याय । प्लव २ कोल ३ उडुपम् ४ उडुपम् ५ तरण्ड ६ तारण्ड ७ तारक ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तरीष ९ । इति जटाधर ॥

भेष, ऋ ज भये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा उभ अक -सेट ।) ऋ अबभेषत् । ज भेषति भेषते बिभेति । इति दुर्गादास ॥

भेषज क्ली, (भिषजो वैद्यस्येदमित्यण् निपातनादेत्वम् । यद्वा, भेष रोग जयतीति । जि + ड । औषधम् । इत्यमर । २ । ६ । ५ ॥ ("अस्ति भेषजोजलाय ।" इति ऋक्संहिता । २ । ३३ । ७ ।) अथ भेषजभक्षणसमया ।

"भैषज्यमभ्यवहरेत प्रभाते प्रायशो बुध ।
कषायांस्तु विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शित ॥
ज्ञेय पञ्चविध कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ।
किञ्चित सूर्य्योदये जाते तथा दिवसभोजने ।
सायन्तने भोजने च मुहुश्चापि तथा निशि ॥"

तत्र प्रथम काल ।
'प्राय पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयो ।
लेखनार्थे च भैषज्य प्रभाते नान्नमाहरेत ॥
अथ द्वितीय काल ।
भैषज्य विगुणेऽपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ।
अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्र रुचिरमाहरेत ॥
समानवात विगुणे मन्देऽग्नौ वह्निदीपनम् ।
दद्याद्भोजनमध्ये च भैषज्य कुशलो भिषक ॥
व्यानकोपे तु भैषज्य भोजनान्ते समाहरेत ।
हिक्काक्षेपककम्पेषु पूर्व्वमन्ते च भोजनात ॥
अथ तृतीय काल ।
उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि ।
ग्रासग्रासान्तिक देय भैषज्य साध्यभोजने ॥
प्राणे प्रदुष्टे साध्यस्य भुक्तस्यान्ते प्रदीयते ।
औषध प्रायशो धीरै कालोऽय स्यात तृतीयक ॥
अथ चतुर्थ काल ।
मुहुर्मुहुश्च तृट्छर्द्दिहिक्काश्वासगरेषु च ।
सान्नञ्च भेषज दद्यादिति कालचतुर्थक ॥
अथ पञ्चम काल ।
'ऊर्द्ध्वजत्रुविकारेषु लेखने बृंहणे तथा ।
पाचने शमने देयमनन्न भेषज निशि ॥
इति पञ्चम काल ॥

निरन्नस्य भेषजस्य गुणमाह ।
'वीर्य्याधिक भवति भेषजमन्नहीन
हन्यात्तदामयमसशयमाशु चैव ॥
तद्बालवृद्धयुवतीमृदुभिश्च पीत
ग्लानि परां नयति चाशु बलक्षयञ्च ॥
सान्नस्य भेषजस्य गुणमाह ।
'शीघ्र विपाकमुपयातिबलं न हिंस्या-
दन्नावृत न च मुहुर्वदनान्निरेति ।
एतद्धित स्थविरबालकृशाङ्गनाभ्य
प्रागभोजनाद्यदशित किल तच्च तद्वत ॥'
तद्वत अन्नावृतवत भेषजमिति शेष ।
औषधशेषे भुक्त भोजनशेषे यदौषध पीतम् ।
न करोति गदोपशम प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥
पीतमित्युपलक्षणम् । लीढादि च ।
'अनुलोमोऽनिल स्वास्थ्य क्षुत्तृष्णासुमन कृत ।
लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृति ॥
क्लमो दाहोऽङ्गसदन भ्रमर्मूर्च्छाशिरोरुज ।
अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृति ॥
अथ भेषजभक्षणविधिमाह चरक ।
देवान् गुरून् तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।
आशिषञ्च समादाय श्रद्धया भेषज भजेत् ॥
रसायनमिवर्षीणां देवानामिव चामृतम् ।
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥
ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानला ।
ऋषय सौषधिग्रामा भूमिदेवाश्च पान्तु व ॥
इत्याद्याशिष ॥
'औषध हेमरजतमृद्भाजनपरिस्थितम् ।
पिबेदाप्तजनस्यार्पे प्रसन्नवदनेक्षणा ॥
प्रशान्तस्थूपविष्टाथ पीत्वा पात्रमधोमुखम् ।
निक्षिप्याचम्य सलिल ताम्बूलाद्युपयोजयेत ॥
अथ भेषजानां विधानानि ।
स्वरसश्च तथा कल्क क्वाथश्च हिमफाण्टकौ ।
ज्ञेया कषाया पञ्चैते लघव स्युर्यथोत्तरम् ॥
तत्रादौ स्वरसविधि ।
आहतात्तत्क्षणाकृष्टात द्रव्यात क्षुण्णात समुद्भवे ।
वस्त्रनिष्पीडितो यश्च स्वरसो रस उच्यते ॥
अथ कल्कविधि ।
'द्रव्यमार्द्र शिलापिष्ट शुष्क वा सजल भवेत ।
प्रक्षिप्य गालयेद्वस्त्रे तस्मात कर्षसम्मितम् ॥
कल्के मधु घृत तैल देय द्विगुणमात्रया ।
सितां गुड सम दद्याद्द्रवा देयाश्चतुर्गुणा ॥
अथ क्वाथविधि ।
पानीय षोडशगुण क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत ।
मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमाशावशेषितम् ॥
कर्षादौ तु पल यावद्दद्यात षोडशिक जलम् ॥
षोडशिक षोडशगुणम् ॥ * ॥
अथ हिमविधि ।
'क्षुण्ण द्रव्यपल सम्यक षड्भिर्नीरपलै प्लुतम ।
निशोषित हिम स स्यात्तथा शीतकषायक ॥
अथ फाण्टविधि ।
'क्षुण्णद्रव्यपले सम्यक जलमुष्ण विनिक्षिपेत ।
मृत्पात्रे कुडवोन्मान ततस्तु स्रावयेत पुटात ॥
स स्यात चूर्णद्रव फाण्टस्तन्मान द्विपलोन्मितम् ।
चौद्र सिता गुडादींस्तु कर्षमात्रान् विनिक्षिपेत ॥ * ॥
अथ तण्डुलजलविधि ।
'कण्डित तण्डुलपल जलेऽष्टगुणिते क्षिपेत ।
भावयित्वा जल ग्राह्य देय सर्व्वत्र कर्म्मसु ॥
अथ मन्थविधि ।
'जले चतुष्पले शीते क्षुण्ण द्रव्यपल क्षिपेत ।
मृत्पात्रे मन्थयेत सम्यक तस्माच्च द्विगुणं पिबेत ॥
अथ चूर्णविधि ।
'अत्यन्तशुष्क यद्द्रव्य सुपिष्ट वस्त्रगालितम् ।
तत स्याच्चूर्णं रज क्षोदस्तन्मात्राकर्षसम्मिता ॥
चूर्णे गुड समो देय शर्करा द्विगुणा मता ।
चूर्णेषु भर्जित हिङ्गु देय नोत्क्लेदकृद्भवेत् ॥
अथ भावनाविधि ।
'द्रवेण यावता सम्यक चूर्णं सर्व्वं प्लुत भवेत ।
भावनाया प्रमाणन्तु चूर्णं प्रोक्त भिषग्वरै ॥
अथ पुटपाकविधि ।
'पुटपक्वस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते यत ।
अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया ॥
पुटपाकस्य मात्रोऽय लेपस्याङ्गारवर्णता ।
लेपञ्च द्व्यङ्गुल स्थूल कुर्य्याद्द्व्यङ्गुलमात्रकम् ॥
काश्मरीवटजम्ब्वादिपत्रैर्वेष्टनमुत्तमम् ।
पलमात्रो रसो ग्राह्य कर्षमात्र मधु क्षिपेत ॥
कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देया कोलमिता बुधै ॥
अथोष्णोदकविधि ।
'अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।

अथवा क्वाथनेनैव सिद्धमुष्णोदक वदेत ॥
अथ क्षीरपाकविधि ।
'क्षीरमष्टगुण द्रव्यात क्षीरान्नीर चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेष तत्पीत शूलमामोद्भवं जयेत ॥
अथावलेहविधि ।
'क्वाथादेयत पुन पाकात घनत्व सा रसक्रिया ।
सोऽवलेहश्च लेहश्च तन्मात्रा स्यात पलो न्मिता ॥
अथ वटिकाविधि ।
वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नामवटिका वटी ।
मोदको गुटिका पिण्डी गुडो वर्त्तिस्तथोच्यते ॥
लेहवत साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्कराथवा ।
गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्ण तन्निर्म्मिता वटी ॥
अथ सन्धानविधि ।
द्रवेषु चिरकालस्थ द्रव्य यत सन्धित भवेत ।
आसवारिष्टभेदैस्तत प्रोच्यते भेषजोचितम ॥
अथ धातूनां शोधनमारणविधि । तत्र शोधनविधि ।
पत्तलीकृत्य पत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत ।
निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थाना कषाये तु त्रिधा त्रिधा ।
एव हेम्न परेषाञ्च धातूनां शोधन भवेत ॥ *॥
अथ स्वर्णस्य मारणविधि ।
स्वर्णस्य द्विगुण सूतमम्लेन सह मर्द्दयेत ।
तद्गोलकसम गन्ध निदध्यादधरोत्तरम् ॥
गोलकञ्च ततो रुद्धा सरावदृढसम्पुटे ।
त्रिंशद्वनोपलैर्द्दद्यात पुटान्येव चतुर्द्दश ।
निरुत्थ जायते भस्म गन्धो देय पुन पुन ॥"
अथ स्नेहपानविधि ।
स्नेहश्चतुर्व्विध प्रोक्तो घृत तैल वसा तथा ।
मज्जा च तत पिबेन्मर्त्त्यं किञ्चिदभ्युदिते रवौ ॥
अथ पञ्चकर्म्माणि ।
प्रथम वमन पश्चाद्विरेकश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्म्माणि निरूहेणोत्तर तथा ॥
अथ फलवर्त्तिविधि ।
घृताभ्यक्ते गुदे क्षिप्ता श्लक्ष्णा स्वाङ्गुष्ठसन्निभा ।
मलप्रवर्त्तिनी वर्त्ति फलवर्त्तिश्च सा स्मृता ॥
अथ नस्यग्रहणविधि ।
नस्य तत्र कथ्यते धीरैर्नासाग्राह्य यदौषधम् ।
नावन नस्तकर्म्मेति तस्य नाम द्वय मतम् ॥
अथ धूमपानविधि ।
धमस्तु षड्विध प्रोक्त शमनो वृंहणस्तथा ।
रेचन कासहा चैव वामनो व्रणधूपक ॥
अथ गण्डूषकवलप्रतिसारणविधि ।
तत्र गण्डूष ।
स्नेहक्षीरकषायादिद्रवै सम्पूर्णमाननम् ।
आपूर्य्य स्थीयते नावद्विधिर्गण्डूषधारणे ॥
अथ कवल ।
नानापत्तकफघ्नस्य द्रव्यस्य कवल मुखे ।
चर्व्वि त्विा सचय निष्ठीवेन कवले विधि ॥
अथ प्रतिसारणम् ।
दन्तजिह्वामुखानां यच्चूर्णकल्कावलेहकै ।
शनैर्घर्षणमङ्गुल्या तदुक्त प्रतिसारणम् ॥
अथ स्वेदविधि ।
स्वेदश्चतुर्विध प्रोक्तस्तापोष्मस्वेदसञ्ज्ञित ।
उपनाहो द्रव स्वेद सर्व्वे वातार्त्तिहारिण ॥
अथ कर्णपूरणविधि ।
स्वेदयेत कर्णदेशन्तु किञ्चित्तु पार्श्वशायिन ।
मूत्रै स्नेहै रसैरुष्णै कोष्णै श्रोत्र प्रपूरयेत ॥
कर्णञ्च पूरित रक्षेच्छत पञ्चशतानि वा ।
सहस्र वापि मात्राणां श्रोत्रकण्ठशिरोगदे ॥
रसाद्यै पूरण कर्णौ भोजनात प्राक प्रशस्यते ।
तैलाद्यै पूरण कर्णौ भास्करेऽस्तमुपागते ॥*॥
अथालेपविधि ।
अथालेपस्य नामानि लेपलेपनलिप्तय ।
दोषघ्नो विषहा वर्ण्य स च लेपस्त्रिधा मत ।
न रात्रौ लेपन कुर्य्यात शुष्यमाण न धारयेत ॥
अथ शोणितस्रावणविधि ।
शोणित स्रावयेज्जन्तोरामय प्रसमीक्ष्य च ।
प्रस्थ प्रस्थार्द्धमथवा प्रस्थार्द्धार्द्धमथापि वा ॥
शरतकाले स्वभावेन शोणित स्रावयेन्नर ।
त्वग्दोषग्रन्थिशोथाद्या न स्यू रुधिरपातनात् ॥
अथाश्च्योतनविधि ।
क्वाथक्षौद्रासवस्नेहबिन्दूनां यत्तु पातनम् ।
ह्रगङ्गुलोन्मीलिते नेत्रे प्रोक्तमाश्च्योतन हितम् ॥
अथ बिडालकविधि ।
बिडालको बहिर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्ज्जिते ।
तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखालेपविधानवत ॥
अथ तर्पणविधि ।
वातातपरजोहीने वेश्मन्युत्तानशायिन ।
आधारौ माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिमण्डितौ ॥
समौ दृढावसम्बाधौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोषयो ।
पूरयेद्घृतमण्डेन विलीनेन सुखोदके ॥
अथाञ्जनविधि ।
"अथ सम्यग्गदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत।
अञ्जन क्रियते नेत्रे तद्द्रव्यञ्चाञ्जन मतम् ॥
अथ प्रत्यञ्जनविधि ।
गतदोषमपेताश्रु प्रपश्यत सम्यगम्भसा ।
प्रक्षाल्याक्षि यथादोष कार्य्य प्रत्यञ्जन तत ॥
इति भावप्रकाश ॥*॥
अथ भेषजकरणभक्षणादिनम् । तत्र तिथय रिक्ताभिन्ना शोभना । वारा रविसोमबुध बृहस्पतिशुक्राणाम् । नक्षत्राणि पूर्व्वफल्गुनी पूर्व्वाषाढापूर्व्वभाद्रपदमघाभरण्यश्लेषाविशाखा-र्द्राभिन्नानि । जन्मर्क्षञ्च निषिद्धम् ।
"लग्नानि मिथुनकन्याधनुर्मीनसञ्ज्ञकानि ।
तत्र गुरुबुधचन्द्रशुक्रेषु सत्सु प्रशस्तानि ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
(करण पुनर्भेषजम् । भेषज नाम तत् यदुप करणाय उपकल्पते भिषजो धातुसाम्याभि निर्वृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्य । तद्द्विविध व्यपाश्रयभेदात् दैवव्यपाश्रय युक्ति-व्यपाश्रयञ्च । तत्र दैवव्यपाश्रय मन्त्रौषध मणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोप वासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि । युक्तिव्यपा श्रय संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफला । एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविध द्रव्यभूत-मद्रव्यभूतञ्च, तत्र यदद्रव्यभूत तदुपायाभि-प्लुतम् । उपायो नाम भयदर्शनविस्मापनविस्मा रणक्षोभणहर्षणभर्त्सनवधबन्धस्वप्नसंवाहनादिरमूर्त्तो भाव यथोक्ता सिद्ध्युपायाश्च । यत्तु द्रव्य भूत तद्वमनादिषु योगमुपैति । तस्यापीद परीक्षा, इदमेव प्रकृत्या एवंगुणमेवप्रभाव मस्मिन् देशे जातमस्मिन् ऋतौ एव गृहीतमेव निहितमेवमुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन् ऋतौ एवविधस्य पुरुषस्यैतावन्तन्दोषमपकर्ष यति उपशमयति वा अन्यदपि चैवविध भेषजमभूत्तच्चानेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति ।
इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
भेषजाङ्ग, क्ली (भेषजस्य औषधस्य अङ्गमवयव-इव ।) अनुपानम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भैक्ष, क्ली, (भिक्षाणा समूह इति । भिक्षा+ "भिक्षादिभ्योऽण ।" ४ । २ । ३८ । इत्यण ।) भिक्षासमूह । इत्यमर । २ । ७ । ४७ ॥
अपि च ।
"भिक्षाशनमनुद्योगात प्राक्केणाप्यनिमन्त्रितम ।
अयाचितन्तु तद्भैक्ष भोक्तव्य मनुरब्रवीत ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतोशनसो वचनम ॥
(भिक्षैव स्वार्थे अण । भिक्षा ॥ भिक्षाभवे भिक्षालब्धे वा त्रि॥)
भैक्षजीविका, स्त्री, (भैक्षेण जीविका ।) भिक्षया जीवनोपाय । तत्पर्य्याय । पैक्षिन्यम् २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
भैक्षभुक [ज] त्रि, भैक्षाशी । भिक्षाशो भैक्ष भुङ्क्ते य । इति कर्त्तरि क्विप्प्रत्ययेन । निष्पन्न ॥ (यथा, महाभारते ।१४ । ४६ । ३ ।
"गुरुणा समनुज्ञातो भुञ्जितान्नमकुत्सयन् ।
हविष्यभैक्ष्यभुक चापि स्थानासनविहार वान् ॥')
भैमी, स्त्री (भीमेनोपासिता भीमस्य इय वेति । भीम+अण ङीप ।) भीमैकादशी । यथा, अथ भैमी । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"मृगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते ।
एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रिय ।
द्वादश्यां षटतिलाचार कृत्वा पापात प्रमुच्यते ॥
तिलस्नायी तिलोद्वर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी ।
तिलस्य दाता भोक्ता च षटतिली नावसी दति ॥"
मतस्यपुराणे ।
"यद्यष्टम्यां चतुर्द्दश्यां द्वादश्यामथ भारत ! ।
अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्समुपोषितुम् ॥
तत पुण्यामिमां भीमतिथि पापप्रणाशि नीम् ।
उपोष्य विधिनानेन गच्छ विष्णोः पर पदम् ॥
भीमतिथिं भैमीति न ख्याता एकादशीम ॥
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*॥

अपि च ।

पितामह उवाच ।

'माघमासे शुक्लपक्षे पुष्यर्क्षेण युता पुरा ।
एकादशी तथा चैषा भीमेन समुपोषिता ॥
आचर्य्यन्तु व्रतं कृत्वा पितॄणामनृणो भवेत् ।
भीमद्वादशीति विख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धिनी ॥
नक्षत्रेण विनाप्येषा ब्रह्महत्यादि नाशयेत् ।
विनिहन्ति महापापं कुनृपो विषयं यथा ।
कुपुत्त्रस्तु कुलं यद्वत् कुभार्य्या च पतिं यथा ।
अधर्म्मश्च यथा धर्म्मं कुमन्त्री च यथा नृपम् ॥
अज्ञानेन यथा ज्ञानं शौचञ्चाशौचता यथा ।
अश्रद्धया यथा श्राद्धं सत्यञ्चैवानृतैर्यथा ॥
हिमं यथोष्णमादित्यादनर्थश्चार्थसञ्चयं ।
यथा प्रकीर्त्तनाद्दानं तपो वै विस्मयाद्यथा ॥
अशिक्षया यथा पुत्त्रो गावो दूरगतैर्यथा ।
क्रोधेन च यथा शान्तं यथा वित्तमवर्द्धनात् ॥
यथा समीहनाज्ज्ञानं फलानाञ्च यतव्रता ।
तथैव पापनाशाय प्रोक्तेयं द्वादशी शुभा ॥
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ।
युगपदुपजातानि नहि हन्ति त्रिपुष्करम् ॥
न चापि नैमिषक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं प्रभासकम् ।
कालिन्दी यमुना गङ्गा न रेवा न सरस्वती ॥
न चैव सर्व्वतीर्थानि एकादश्याः समानि च ।
न दानं न जपो होमो न चान्यत् सुकृतं क्वचित् ॥
एकतः पृथिवीदानमेकतो हरिवासरः ।
ततोऽप्येका महापुण्या इयमेकादशी परा ॥
अस्मिन् वराहवपुषं कृत्वा देवन्तु हाटकम् ।
घटोपरि नवे पात्रे कृत्वा वै ताम्रभाजने ॥
सर्व्वबीजन्तु ते विप्राः सितवस्त्रावगुण्ठिते ।
सहिरण्यप्रदीपाद्यैः कृत्वा पूजां प्रयत्नतः ॥
वराहाय नमः पादौ क्रोडाकृतिं नमः कटिम् ।
नाभिं गम्भीरघोषाय उरः श्रीवत्सधारिणे ॥
बाहू सहस्रशिरसे ग्रीवां सर्व्वेश्वराय च ।
मुखं सर्व्वात्मने पूज्य ललाटं प्रभवाय च ।
केशाः शतमयूखाय पूज्या देवस्य चक्रिणः ॥
विधिना पूजयित्वा तु कृत्वा जागरणं निशि ।
श्रुत्वा पुराणं देवस्य माहात्म्यप्रतिपादकम् ॥
प्रातर्विप्राय दत्त्वा तु याचकाय शुभाय च ।
कनकक्रोडसहितं सन्निवेद्य परिच्छदम् ॥
पश्चात्तु पारणं कुर्य्यान्नातितृप्तः सुहृद्वृतः ।
एवं कृत्वा नरो विप्रा न भूयः स्तनपो भवेत् ॥
उपोष्यैकादशीं पुण्यां मुच्यते वै ऋणत्रयात् ।
मनोऽभिलषितावाप्तिं कृत्वा सर्व्वव्रतादिकम् ॥'
इति गारुडे एकादशीमाहात्म्ये १२७ अध्यायः ॥ (भीमस्य राज्ञः अपत्यं अण् स्त्री । भीमराजनन्दिनी दमयन्ती । यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ११ ।
"नाबिभ्यत् सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्य चित् ।")

भैरवं, त्रि (भीरोरिदं भावकृत । भीरु+अण् ।) भयानकम् । इत्यमरः । १ । ७ । २ । (यथा महाभारते । १ । १६४ । २७ ।
"सचैव च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डव ।
तद्वक्त्रो द्विगुणं चक्रे रवन्तं भैरवं रवम् ॥") अस्य पर्य्याया भयङ्करशब्दे द्रष्टव्याः ॥

भैरवः, पुं, (भीः भयङ्करो रवो यस्य । इति भीरवः । ततः स्वार्थे अण् ।) शङ्करः । इति मेदिनी । वे ४६ ॥ भयानकरसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नदविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ रागभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥*॥ अष्टभैरवाणामुत्पत्तिर्यथा,
"दैत्याधिपः समुत्पत्य हरोरसि गदां क्षिपन् ।
स स्थितस्तु महायोगी सर्व्वाधारः प्रजापतिः ॥
गदापातक्षताद्भूरि चतुर्द्धा रक्तमापतत् ।
पूर्व्वधारासमुद्भूतो भैरवोऽग्निसमप्रभः ॥
विद्याराजेति विख्यातः पद्ममालाविभूषितः ।
तथा दक्षिणधारोत्थो भैरवः प्रेतमास्थितः ॥
कामराजेति विख्यातः कृष्णाञ्जनसमप्रभः ।
नागराजेति विख्यातश्चक्रमालाविभूषितः ॥
क्षतजाद्रुधिराज्जातो भैरवः शूलभूषितः ।
स्वच्छन्दराजेति विख्यात इन्द्रायुधसमप्रभः ॥
भूयिष्ठाद्रुधिराज्जातो भैरवः फलभूषितः ।
ख्यातो लम्बितराजेति शोभाञ्जनसमप्रभः ॥
ततोऽभूद्देवराजेति भैरवः क्षतजादथ ।
उग्रराजो बभूवाथ क्षतजाद्भैरवोऽपरः ॥
एवं हि सप्तरूपोऽसौ कथ्यते भैरवो मुने ।।
विघ्नराजोऽष्टमः प्रोक्तो भैरवाष्टकमुच्यते ॥
इति वामनपुराणे अन्धकवरप्रदाने भैरवप्रादुर्भावे ६७ अध्यायः ॥*॥
शारदीयदुर्गापूजायां अष्टौ पूज्यभैरवा यथा,
"आदौ महाभैरवञ्च संहारभैरवं तथा ।
असिताङ्गभैरवञ्च रुरुं भैरवमेव च ॥
ततः कालं भैरवञ्च क्रोधभैरवमेव च ।
ताम्रचूडं चन्द्रचूडं अन्ते च भैरवद्वयम् ॥
एतान् सम्पूज्य मध्ये च नवशक्तीश्च पूजयेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे दुर्गोपाख्याने ६१ अध्यायः ॥
ताम्रचूडचन्द्रचूडयोः स्थाने कपालभैरवरुद्रभैरवौ ज्ञेयौ । इति तत्रैव गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥*॥ अपि च ।
"असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्तभैरवः ।
कपाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्टमः स्मृतः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥*॥
शिवगणाधिपभैरवो यथा,—
'नन्दी भृङ्गी महाकालो वेतालो भैरवस्तथा ।
अङ्गं भूत्वा महेशस्य वीतभीतास्तपोधनाः ॥
येनाशु स्वशरीरेण प्रापिरे तपसो बलात् ।
गणानामाधिपत्यन्तु ते जानन्ति हरं परम् ॥"
इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥*॥
करवीरपुरराजचन्द्रशेखरपत्नीतारावतीगर्भे महादेवाज्जातपुत्त्रः । स च पुरा भृङ्गी बभूव पार्व्वतीशापात् वानरमुखो भूत्वा भैरव इति नाम्ना ख्यातः । यथा,—
"प्रविवेश ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं समुपस्थितः ॥
कामावसाने तस्यान्तु सद्यो जातं सुतद्वयम्
अभवन्नरशार्द्दूल । तथा शाखामृगाननम् ॥
ततस्तयोर्नाम चक्रे नारदो वचनान्नृप ।।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् भीरोः पुत्त्रो भयङ्करः ।
वेतालसदृशः कृष्णो वेतालोऽभूत्तथापरः ॥"
इति कालिकापुराणे ४९ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।
"योऽसौ भृङ्गी हरसुतो महाकालोऽपि भर्गजः ।
तावेव गौरीशापेन सम्भूय नरयोनिजौ ॥
वेतालभैरवौ जातौ पृथिव्यां नृपवेश्मनि ।
यथा भृङ्गिमहाकालावुत्पन्नौ प्राक् तथा शृणु ।
योऽसौ महाभैरवाख्यः सकायः शारभो हरः ।
भैरवः पृथगेवायं गणाध्यक्षो हरात्मजः ॥"
इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥*॥
दुर्जयाख्यगिरिस्थभैरवो यथा,—
"तन्मध्ये भैरवो देवो भर्गसङ्गमसम्भवः ।
दुर्जयाख्ये वरगिरौ स्वर्गस्योपमभूमिगः ॥
योऽसौ शरभरूपस्य मध्यखण्डादिभैरवः ।
स एव भैरवाख्योऽयं पञ्चवक्त्रस्य मस्तके ।
सम्पूज्य तत्र मतिमान् स याति शिवलोकताम् ॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥*॥
भैरवस्य मन्त्रो यथा,—
"केवलं सपरो हादि षष्ठस्वरसमन्वितः ।
चन्द्रबिन्दुसमायुक्तं हयग्रीवस्य बीजकम् ॥
भैरवं पाण्डुनाथन्तु वनमालिस्वरूपिणम् ।
वाराहेण तु बीजेन पूजयेत्तु विधानतः ॥
सपरौ द्वावनुस्वारविसर्गाभ्यां समन्वितौ ।
महाभैरवमन्त्रोऽयं भैरवं तेन पूजयेत् ॥"
इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥*॥
अस्य ध्यानं यथा —
"भैरवं पाण्डुनाथञ्च रक्तगौरञ्चतुर्भुजम् ।
शरं पद्मञ्च शक्तिञ्च चक्रञ्चापि करेषु च ।
बिभ्रद्देवाः पुरोभागे पूज्योऽयं विष्णुरूपधृक् ॥"
इति तत्रैव ६० अध्यायः ॥*॥
अस्य गायत्री यथा,—
"महाभैरव विद्महे कीलिरूपाय धीमहि ।
तन्नः कामो भैरवस्तु देवी नित्यं प्रचोदयात् ॥
एषा भैरवरूपस्य गायत्री मे प्रतिष्ठिता ।
यथेष्टमांसमद्यादिभोजनाय मया धृतः ॥
महाभैरवरूपोऽयं तथा क्षीरतिसङ्गमे ।
अयन्तु वाच्यभावेन पूज्यो मद्यादिभिः सदा ॥"
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
अथ महाविद्यादीनां भैरवनिरूपणं यथा —
शिव उवाच ।
"शृणु चार्व्वङ्गि सुभगे । कालिकायाश्च भैरवम् ।
महाकालं दक्षिणाया दक्षभागे प्रपूजयेत् ॥
महाकालेन वै सार्द्धं दक्षिणा रमते सदा ।
तारायाः दक्षिणे भागे अक्षोभ्यं परिपूजयेत् ॥
समुद्रमथने देवि । कालकूटं समुत्थितम् ।
सर्व्वे देवाः सदाराश्च महाक्षोभमवाप्नुयुः ॥
क्षोभादिरहितं यस्मात् पीतं हालाहलं विषम्
अतएव महेशानि । अक्षोभ्यः परिकीर्त्तितः ॥

तेन सार्द्धं महामाया तारिणी रमते सदा ।
महात्रिपुरसुन्दर्य्या दक्षिणे पूजयेत शिवम् ॥
पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रञ्च प्रतिवक्त्रे सुरेश्वरि ।।
तेन सार्द्धं महादेवी सदा कामकुतूहला ॥
अतएव महेशानि । पञ्चमीति प्रकीर्त्तिता ।
श्रीमद्भुवनसुन्दर्य्या दक्षिणे त्र्यम्बकं यजेत ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले या चाद्या भुवनेश्वरी ।
एतया रमते तेन त्र्यम्बकस्तेन कथ्यते ॥
सप्तर्षिश्च समाख्यातः सर्व्वतन्त्रे प्रपूजितः ।
भैरव्या दक्षिणे भागे दक्षिणामूर्त्तिसञ्ज्ञकम् ॥
पूजयेत परयत्नेन पञ्चवक्त्रं तमेव हि ।
छिन्नमस्तादक्षिणांशे कबन्धं पूजयेत शिवम् ॥
कबन्धपूजनाद्देवि । सर्व्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।
धूमावती महाविद्या विधवारूपधारिणी ॥
बगलाया दक्षभागे एकवक्त्रं प्रपूजयेत ।
महारुद्रेति विख्यातं जगतसंहारकारकम् ॥
मातङ्गीदक्षिणांशे च मतङ्गं पूजयेत शिवम् ।
तमेव दक्षिणामूर्त्तिं जगदानन्दकारकम् ॥
कमलाया दक्षिणांशे विष्णुरूपं सदाशिवम् ।
पूजयेत परमेशानि । स सिद्धो नात्र संशयः ॥
पूजयेदन्नपूर्णाया दक्षिणांशे च रूपकम् ।
महामोक्षप्रदं देवं दशवक्त्रं महेश्वरम् ॥
दुर्गाया दक्षिणे देशे नारदं परिपूजयेत ॥
नकारः सृष्टिकर्त्ता च दकारः पालकः सदा ।
रेफः संहाररूपत्वान्नारदः परिकीर्त्तितः ॥
अन्यासु सर्व्वविद्यासु ऋषियः परिकीर्त्तितः ॥
स एव तस्या भर्त्ता च दक्षभागे प्रपूजयेत ॥"
इति तोडलतन्त्रप्रथमपटले ॥

(भैरवबलिविषयः । यथा, कालिकापुराणे ।
पक्षिणः कच्छपाग्राहा मत्स्या नवविधा मृगाः ।
महिषा गोधिका गावश्छागो बभ्रुश्च शूकरः ।
खड्गश्च कृष्णसारश्च गोधिका शरभो हरिः ।
शार्दूलश्च नरश्चैव स्वगात्ररुधिरन्तथा ॥
चण्डिकाभैरवादीनां बलयः परिकीर्त्तिताः ।
बलिभिः साध्यते मुक्तिर्बलिभिः साध्यते दिवम् ॥)

अथ भैरवरागस्य विवरणम् । हनूमन्मते षड्रागमध्ये प्रथमरागः । महादेवमुखान्निर्गतः । अस्य जातिः औडवः । अर्थात् धैवतनिषादषड्जगान्धारमध्यममिति पञ्चस्वरमिलितः । अस्य ग्रहः धैवतस्वरः । शरद्दतौ प्रातःकाल अस्य गानसमयः । रागमालायाम् अस्याकारः महादेवाकारवत् । अर्थात् सुन्दरसन्न्यासी । भस्मार्च्चितवदनः । जटामस्तकः । जटापतद्गङ्गाजलः । कङ्कणभूषितहस्तः । ललाटार्द्धचन्द्रः । त्रिनेत्रः । सर्पवेष्टितस्कन्धबाहुः । भालतिलकः । स्कन्धस्थहस्तिचर्म्मा । अथवा दीपिचर्म्मोपविष्टः । गजमुक्तमालः । त्रिशूलहस्तः । अथवा सम्मुखप्रोथितत्रिशूलः । पार्श्वस्थवृषभः । अस्य रागिण्यः पञ्च । यथा । भैरवी वैराटी मधुमाधवी सिन्धवी वङ्गाली च । अस्याष्टौ पुत्त्राः । यथा । हर्षः तिलकः पुरीयः माधवः कल्पः बङ्गालः, मधुः पञ्चमश्च । कल्लिनाथमते तु भैरवश्चतुर्थरागः । अस्य रागिण्यः षट् । यथा । भैरवी गुर्ज्जरी भाषा वेलावली कर्णाटी रक्तहंसा वड्हंसीति च केचित् । एतन्मते पूर्व्ववत् अष्टौ पुत्त्राः । किन्तु तिलकपुरीयपञ्चमकल्पस्थानेषु देवशाखललितमालकौशविलावलाः लिखिताः । सोमेश्वरमतेऽपि रागिण्यः षट् । यथा । भैरवी गुर्ज्जरी रेवा गुणकली वङ्गाली बहुली च । तन्मते रागिण्या सहास्य गानसमयो ग्रीष्मर्त्तुः ॥ भरतमते तु अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । मधुमाधवी ललिता वरारी वाहाकली भैरवी च । तन्मतेऽपि अस्याष्टौ पुत्त्राः । यथा देवशाखः ललितः हर्षः विलावलः माधवः वङ्गालः वैभासः पञ्चमश्च । एषामष्टौ भार्य्या यथा । सूहा वेलावली सोरठी कुम्भारी अन्दाही बहुलगुर्ज्जरी पटमञ्जरी मिरवी च । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥ मतान्तरे भैरवरागस्य भार्य्या यथा । भैरवी वङ्गाली वरारी मध्यमा मधुमाधवी सिन्धवी च । ततपुत्त्रा यथा । कौशकः अजयपालः श्यामः खरतापः शुद्धः ढोलश्च । ततपुत्त्रवध्वो यथा । अष्टी रेवा बहुला सोहिनी रम्भोली सूहा च । अत्र शोभा इति साधुपाठः । इति नारदपुराणम् ॥

(योगभेदः । यथा, महाभारते ।१।५७।१६।
"भैरवो मुण्डवेदाङ्गः पिशङ्गश्चोद्गपारकः ॥")

भैरवी स्त्री, (भैरव + ङीप् ।) चामुण्डा । यथा,
"चामुण्डा चर्च्चिका चर्म्मुमुण्डा मार्ज्जारकर्णिका ।
कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥"
इति हेमचन्द्रः ।२।१९ ॥

भैरवीविशेषा यथा । त्रिपुरभैरवी १ सम्पत्प्रदा भैरवी २ कौलेशभैरवी ३ सकलसिद्धिदा भैरवी ४ भयविध्वंसिनी भैरवी ५ चैतन्यभैरवी ६ कामेश्वरी भैरवी ७ षटकूटा भैरवी ८ नित्या भैरवी ९ रुद्रभैरवी १० भुवनेश्वरी भैरवी ११ त्रिपुरबाला भैरवी १२ नवकूटा भैरवी १३ अन्नपूर्णा भैरवी १४ । आसां मन्त्रा यथा,—

अथ त्रिपुरभैरवी ।
"वियद्भृगुहुताशस्थो भौतिको बिन्दुशेखरः ।
वियत्सदादिकेन्द्राग्निस्थितः वामाक्षिबिन्दुमत् ॥
आकाशभृगुवह्निस्थो मनुः सर्गेन्दुखण्डवान् ।
पञ्चकूटात्मिका विद्या वेद्या त्रिपुरभैरवी ॥" १ ॥

अथ सम्पत्प्रदा भैरवी ।
यथाद्या त्रिपुरा बाला तथा त्रिपुरभैरवी ।
सम्पत्प्रदा नाम तस्याः शृणु निर्म्मलमानसे ॥
शिवचन्द्रौ वह्निसंस्थौ वाग्भवं तदनन्तरम् ।
कामराजं तथा देवि । शिवचन्द्रान्वितं तनं ॥
पृथ्वीबीजान्तवह्न्याढ्यं तार्त्तीयं शृणु वल्लभे ।।
शक्तिबीजे महेशानि । शिवचन्द्रौ नियोजयेत् ॥
कुमार्य्याः परमेशानि । हित्वा सर्गन्तु बिन्दवम् ।
त्रिपुरा भैरवी देवी महासम्पत्प्रदा प्रिये ॥ २ ॥

अथ कौलेशभैरवी ।
सम्पत्प्रदाभैरवीवद्विद्धि कौलेशभैरवीम् ।
हसाद्या सैव देवेशि । त्रिषु बीजेषु पार्व्वति ।
इयन्तु सहराद्या स्यात् पूजाध्यानादिकं तथा ॥ ३ ॥

अथ सकलसिद्धिदा भैरवी ।
एतस्या एव विद्याया आद्यन्ते रेफवर्जिते ।
तदेव परमेशानि । नाम्ना सकलसिद्धिदा ।
सम्पत्प्रदाभैरवीवत् ध्यानपूजादिकं तथा ॥ ४ ॥

अथ भयविध्वंसिनी भैरवी ।
सम्पत्प्रदा भैरवी आद्यन्ते रेफरहिता चेत्तदा भयविध्वंसिनी भैरवी भवति । दक्षिणामूर्त्तौ तथा दर्शनात । पूजादिकन्तु सम्पत्प्रदावत ॥ ५ ॥

अथ चैतन्यभैरवी ।
"वाग्भवं बीजमुच्चार्य्य जीवप्राणसमन्वितम् ।
सकला भुवनेशानी द्वितीयं बीजमुद्धृतम् ॥
जीवं प्राणं वह्निसंस्थं षष्ठस्वरसमन्वितम् ।
विसर्गाढ्यं महेशानि । विद्या त्रैलोक्यमातृका ॥"
ऋष्यादिन्यासः । शिरसि दक्षिणामूर्त्तये ऋषये नमः । मुखे पङ्क्तिश्छन्दसे नमः । हृदि चैतन्यभैरव्यै देवतायै नमः ॥ ६ ॥

अथ कामेश्वरी भैरवी ।
"कामेश्वरी च रुद्राणी पूर्व्वसिंहासने स्थिता ।
एतस्या एव विद्याया बीजद्वयमुदाहृतम् ॥
तदन्ते परमेशानि । नित्यक्लिन्ने मदद्रवे ।
एतस्या एव तार्त्तीयं रुद्राणी परमेश्वरि । ॥ ७ ॥

अथ षटकूटा भैरवी ।
डाकिनी राकिणी बीजे लाकिनी काकिनीयुगम् ।
शाकिनी हाकिनी बीजे आहृत्य सुरसुन्दरि । ॥
आद्यमेकारसंयुक्तमन्यदीकारमण्डितम् ।
षष्ठस्वरान्वितं देवि । तार्त्तीयं बीजमालिखेत् ।
बिन्दुनादकलाक्रान्तं त्रितयं शैलसम्भवे । ॥ ८ ॥

अथ नित्या भैरवी ।
एतस्या एव विद्याया षड्वर्णान् क्रमशः स्थितान् ।
विपरीतान् वद प्रौढ़े । विद्येयं भोगमोक्षदा ।
न्यासपूजादिकं सर्व्वमस्याः पूर्व्ववदाचरेत् ॥ ९ ॥

अथ रुद्रभैरवी ।
शिवचन्द्रौ मादनान्तं फान्तं वह्निसमन्वितम् ।
शक्तिभिन्नं बिन्दुनादकलाढ्यं वाग्भवं प्रिये ।।
सम्पत्प्रदाया भैरव्या कामराजं तदेव हि ।
सदाशिवस्य बीजन्तु महासिंहासनस्य च ।
एषा विद्या महेशानि । वर्णितुं नैव शक्यते ॥ १० ॥

अथ भुवनेश्वरी भैरवी ।
हसाद्यं वाग्भवञ्चाद्यं हसकान्तं सुरेश्वरि ।।
भूबीजं भुवनेशानी द्वितीयं बीजमुद्धृतम् ।
शिवचन्द्रौ महेशानि । भुवनेशी च भैरवी ॥ ११ ॥

अथ त्रिपुरबाला भैरवी ।
अधरो बिन्दुनामार्द्धं सर्व्वेन्द्रस्य शशी युतः ।
द्वितीयं भृगुसर्गाढ्यो मनुस्तार्त्तीयमीरितम् ।
एषा बालेति विख्याता त्रैलोक्यवशकारिणी ॥ १२ ॥

अथ नवकूटा बाला ।
बालाबीजत्रयं देवि । कूटत्रयं नवाक्षरी ।
वियत्कूटत्रयं देवि । भैरव्या नवकूटकम् ॥ १३ ॥

अथान्नपूर्णा भैरवी ।
प्रणवं भुवनेशानि । श्रीबीजं कामबीजकम् ।
हृदन्ते भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।
अन्नपूर्णे ठयुगलं विद्येयं विंशदक्षरी ॥ १४ ॥”
इति तन्त्रसारे भैरवीमन्त्रपरिच्छेदः ॥ रागिणी विशेषः । सा च भैरवरागस्य पत्नी । यथा,—
‘भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा ।
वङ्गाली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वल्लभाः ॥’
मतान्तरे मालवरागस्य पत्नी । यथा —
धानसी मालसी चैव रामकीरी च सिन्धुड़ा ।
आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥”
अस्या ध्यानं यथा,—

“सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिरे
सरोरुहैः शङ्करमर्च्चयन्ती ।
तालप्रयोगप्रतिबद्धगीत-
गौरीतनूर्नारद भैरवीयम् ॥”

अस्या गानसमयः पूर्व्वाह्णकालः । यथा,—
“विभाषा ललिता चैव कामोदी पटमञ्जरी ।
रामकीरी रामकेली वेलोयारी च गुर्ज्जरी ॥
देशकारी च सुभगा पञ्चमी च गडा तुड़ी ।
भैरवी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।
एता पूर्व्वाह्णकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ * ॥
हनुमन्मते एषा सम्पूर्णजातिः । अस्याः सप्तस्वरविन्यासक्रमः मध्यमपञ्चमधैवतनिषादषड्जर्षभगान्धारान्तः । अस्या ग्रहः मध्यमस्वरः । शरद्दतौ प्रभाते अस्या गानसमयः । रागमालायां अस्याः स्वरूपम् । अल्पवयस्का । सुरूपा । सुनेत्रा । विस्तारवदना । पिङ्गलकेशा । कोमलाङ्गी । रक्तवर्णा । श्वेतवसना । गलशोभितचम्पकमाला । प्रफुल्लपद्मयुक्तपर्व्वतगुहायां शिवपूजापरायणा । तत्र मञ्जीरवादका गायन्ति च ॥ * ॥ कल्लिनाथसोमेश्वरभरतमतेष्वेवम् ॥
भैषज, स्त्री, (भेषजमेव अज्ञायां स्वार्थे वा अण् ।) लावकपक्षी । इति जटाधरः ॥ भेषजञ्च ॥
भैषज्य, क्ली, (भेषजमेवेति । भेषज+“अनन्तावसथेतिहभेषजाण् ञ्यः ।” ५ । ४ । २३ । इति ञ्यः ।) औषधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
(अस्य पर्य्यायो यथा —
“भैषज्यं भेषजञ्चायुर्द्रव्यमगदमौषधम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।”
इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
भो, [स्] अ, (भातीति । भा+बाहुलकात् डोसि ।) सम्बोधनम् । तत्पर्य्यायः । प्याट २ पाट ३ अङ्ग ४ हे ५ है ६ । इत्यमरः ।३।४।७॥ हहो ७ कुम ८ हो ९ अरे १० अये ११ अयि १२ । इति भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३ । ५२ ।
“भो भो विप्रेन्द्र । युष्माकं शुश्रूषा बोध्य बुधा त्मक ! ।”)
प्रश्नः । विवादः । इति शब्दरत्नावली ॥

भोक्तव्य त्रि, (भुज+कर्म्मणि तव्यत् ।) भोजनीयम् । भोग्यम् । यथा,—
‘यत्नेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
“अलाबू वर्त्तुलाकारा वार्त्ताकी दुग्धवर्णिका ।
प्राणान्तेऽपि न भोक्तव्या दुग्धवर्णा कलम्बिका ॥”
इति कर्म्मलोचनञ्च ॥
(कर्म्मजन्ये अनुभवनीये । यथा च देवीभागवते । ११ । ७ । २८ ।
“प्रारब्धं किल भोक्तव्यं शुभं वाप्यथवा शुभम् ।
उद्यमस्तद्वशो नित्यं कारयत्येव सर्व्वथा ॥’)
भोक्ता [ऋ] त्रि (भुज+कर्त्तरि तृच् ।) भोजनकर्त्ता । यथा —

“यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य
भोक्ताव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।”

इति आह्निकप्रयोगतत्त्वम् ॥
सुखादिभोगकर्त्ता यथा,—
“कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता सदा ।
भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मुक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥
अथ भोक्तुर्लक्षणं यथा पाकराजेश्वरे ।

“स्नातः सुधौतमृदुसुन्दरशुक्लवासा
स्तत्कालधौतचरणः सह पुत्त्रमित्त्रैः ।
सत्त्वी प्रसन्नहृदयो रसपाकवेत्ता
भोक्ता विशेच्च सततं हि सदात्मवेद्यः ॥
मृदुतूलमये स्थूले चारुवस्त्रावगुण्ठिते ।
आसने प्राङ्मुखो भोक्तोपविशेद्वाप्युदङ्मुखः ॥”

(भोजनकर्त्तरि यथा,—
“यन्नः कारणमाचाद्य भोक्तृणां छन्दतोऽपि वा ।
अनेकद्रव्ययोनित्वाच्छास्त्रतस्तान् विनिर्द्दिशेत् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
“भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ ।
सुगन्धिपुष्परचिते रम्ये देशेऽथ भोजयेत् ॥”
इति च तत्रैव तदध्याये ॥
यथा च सांख्यशास्त्रे भोक्ता भोगकर्त्ता पुरुषः । सति भोगज्ञाने भोक्तृज्ञानं भवतीति तल्लक्षणमाह । “चिदवसानो भोगः ।” इति सांख्यसूत्रम् । १ । १ ४ ॥ पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्य्यवसानं यस्यैतादृशो भोगः सिद्ध्यतीत्यर्थः । राज्ञो भृत्यवर्गः यथा, स्वामिने भोग्यजातमर्पयति, तथा इन्द्रियाणि विषयजातः स्वस्वशक्त्या गृहीत्वा अन्तःकरणप्रतिबिम्बिताय पुरुषाय अर्पयति, स च पुरुषः प्रतिबिम्बग्रहणमात्रेण विषयजातं भुङ्क्ते प्रकाशयतीत्यर्थः । पुरुषस्य भोगः प्रतिबिम्बादानमात्रं अन्यथात्वं पुष्कलादि । ईदृशः परिणामरूपो भोगः पुरुषे निषिध्यते । “बुद्धेर्भोगः इवात्मनि ।” इत्यादिभिरिति । एतादृक् तथा पुरुषः भोगकर्त्ता वा भोक्ता ॥” इति तद्भाष्ये विज्ञानभिक्षुः ॥
भोक्ता [ऋ] पु, (भुङ्क्ते जीवरूपेणेति, भुनक्ति पालयतीति वा भुज+तृच् ।) विष्णुः । यथा,—

“आविष्टुभोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ।”
इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
भर्त्ता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१ ॥
भोग, पु, (भुज्यतेऽसौ इति । भुज+घञ् ।) सुखम् । स्त्र्यादिभृतिः । पण्यस्त्रीणां भृतिभाटि । आदिना हस्त्यश्वादिकर्म्मकराणाञ्च भृतिः । सर्पस्य फटा । सर्पशरीरम् । इत्यमरभरतौ । ३ । ३ । २३ ॥ (यथा, रघौ । ११ । ५९ ।

“लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रवि
र्बद्धभीमपरिवेशमण्डलः ।
वैनतेयशमितस्य भोगिनो
भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः ॥”)

धनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३४ । ९ ।
“हिरण्ययमुत भोगं ससान हत्वी दस्यून् प्रार्य्यं वर्णमावत् ॥”
“हिरण्ययं सुवर्णमयं भोगं धनम् ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥) गृहम् । (यथासुक्तिभेन मन्त्रे । “भोगशब्दव्याख्याने भुज्यतेऽस्मिन्निति भोगो गृहं वा सत्वान अधिभ्यो ददौ ।” इति सायनः ॥) पालनम् । अभ्यवहारः । इति मेदिनी । गे १६ ॥ सर्पः । देहः । मानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ पुण्यपापजन्यकर्म्मयोग्यकालः । यथा,—
“अतीतानागतो भोगो नाड्यः पञ्चदश स्मृताः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे सङ्क्रान्तिप्रकरणम् ॥
(पुरम् । यथा ऋग्वेदे । ५ । २९ । ६ ।

“नव यदस्य नवतिञ्च भोगान्
साकं वज्रेण मघवा विवृश्चत् ।”

भोगान् पुराणि । इति तद्भाष्ये सायनः ।)
भूम्यादीनां भोगो यथा । त्रिपुरुषभोगमाह व्यासः ।
“प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्त्रेण विना च तत् ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भागक्रियौरस ॥
पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः ।
त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेकपूरुषः ॥
नारदः ।
तथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
पुत्त्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तं भोगो निवर्त्तयेत् ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
विभवभेदः । यथा —
“कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता सदा ।
भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मुक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥
(व्यूहभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १९ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥
“यदि स्यादेकवाहुल्यं तदा चापः प्रकीर्त्तितः ।
मकरोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः ।
गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ॥
असंहतास्तु षड्व्यूहा भोगव्यूहाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगगृह, क्ली, (भोगाय गृहम्।) वासगृहम्।
यथा —
"वासागारं भोगगृहं कन्यापन्नाटविस्फुटा।"
इति हेमचन्द्रः॥

भोगदेह, पु (भोगहेतुको भोगसाधको वा देहः।) स्वर्गनरकभोगार्थं सूक्ष्मशरीरम्। यथा,—
"हते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम्।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते॥"
इति श्राद्धतत्त्वम्॥

अपि च।
"शृणु देहविवरणं कथयामि यथागमम्।
पृथिवी वायुराकाशस्तेजस्तोयमिति स्फुटम्।
देहिनां देहबीजञ्च स्रष्टुः सृष्टिविधौ परम्॥
पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्म्मितो भवेत्।
स कृत्रिमो नश्वरश्च भस्मसाच्च भवेदिह॥
वृद्धाङ्गुष्ठप्रमाणश्च यो जीवपुरुषः सत।
बिभर्त्ति सूक्ष्मदेहन्तं तद्रूपं भोगहेतवे॥
स देहो न भवेद्भस्म ज्वलदग्नौ यमालये।
जले न नष्टो देही वा प्रहारे सुचिरे हते॥
न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा।
तप्तद्रवे तप्तलौहे तप्तपाषाण एव च॥
प्रतप्तप्रतिमाश्लेषेऽप्यत्यूर्द्ध्वपतनेऽपि च।
न च दग्धो न भग्नश्च भुङ्क्ते सन्तापमेव च।
कथितं देहवृत्तान्तं कारणञ्च यथागमम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २६ अध्यायः॥

भोगपाल, पु, (भोगं भोगसाधनमश्वादिकं पालयतीति। भोग+पालि+अण्।) अश्वरक्षकः। इति शब्दमाला॥ भोगरक्षके त्रि॥

भोगपिशाचिका, स्त्री, (भोगे पिशाचिका इव, तद्दलशत्वात्।) क्षुधा। इति हारावली॥

भोगभूमि, स्त्री (भोगार्थैव भूमिः।) सुखस्थानम्। भारतवर्षातिरिक्तवर्षम्। यथा —
'अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने।
यतो हि कर्म्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः॥"
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ३ अध्यायः॥

भोगवती, स्त्री, (भोगः सर्पशरीरं भूम्ना अस्त्यस्यामिति। भोग+मतुप् मस्य वः। "शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्।" ४।१।७३। इति ङीन्।) पातालगङ्गा। नागपुरी। इति मेदिनी। ते, २१४॥ (नागपत्नी। यथा महाभारते। १।१७२।१२।
"न च भोगवतीं मन्ये न गन्धर्व्वीं न मानुषीम्।"
गङ्गा। यथा, च काशीखण्डे। २६।१२८॥
"भव्या भोगवती भद्रा भवानी भूतभाविनी।"
तीर्थभेदः। यथा, महाभारते। ३।८५।७५॥
"तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः।")

भोगवान्, [त्] पुं, (भोगः फणा कायो वा भूम्ना अस्त्यस्येति। भोग+मतुप् मस्य च वत्वम्।) सर्पः। इति मेदिनी। ते, २१४॥ नाट्यम्। गानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भोगविशिष्टे त्रि॥

भोगवस्त्र, [न्] क्ली, (भोगार्थं उपभोगाय वस्त्र।) वासगृहम्। यथा,—
"शुभागारं वासगृहं भोगसद्मापवाधकम्।"
इति शब्दरत्नावली॥

भोगार्हं, क्ली, (भोगाय अर्हतीति अर्ह+ "ऋहलोर्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति ण्यत्।) धान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

भोगावली, स्त्री, (भोगानां आवली श्रेणिर्यस्याम्।) स्तुतिपाठकस्य स्तुतिः। इति जटाधरः॥ (यथा माघे। ५।६७।
"भोगावलीः कलगिरोऽवसरेषु पेठुः।"
भोगावलीः प्रबन्धान्। इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) नागपुरी। इति हेमचन्द्रः॥

भोगावास, पु, (आवसत्यस्मिन् इति। आ+वस्+अधिकरणे घञ्। भोगार्थो वा आवासः।) वासगृहम्। इति हारावली॥

भोगिक पुं (भोगे अश्वभोगे नियुक्त इति। भोग+बाहुलकात् ठन्।) अश्वरक्षकः। इति शब्दमाला॥

भोगिकान्त, पु, (भोगिनां कान्तः प्रियः।) वायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

भोगिनी, स्त्री, (भोगः अस्याः अस्तीति। भोग+इनि। ङीप्।) महिषीभिन्ननृपपत्नी। इत्यमरः। २।६।५॥

भोगिवल्लभ क्ली, (भोगिनां वल्लभं प्रियम्।) चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

भोगी, [न्] पु, (भोगोऽस्यास्तीति। भोग+इनि।) सर्पः। इत्यमरः। १।७।८। (यथा विष्णुपुराणे। १।३।२३।
"एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः।
भोगिशय्यागतः शेते त्रैलोक्यग्राससंहितः॥"
भोगयुक्तः। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४१४।
"भवतालिङ्गि भुजङ्गी जातः किल भोगिचक्रवर्त्ती त्वम्॥")
ग्रामपालः। नृपः। इति मेदिनी। ने। १९२। नापितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वैयावृत्तिकरः। इति हेमचन्द्रः॥

भोगीन्द्र, पु, (भोगिनामिन्द्रः।) अनन्तदेवः। इति शब्दरत्नावली॥

भोगीश, पुं (भोगिनामीशः।) अनन्तदेवः। इति शब्दरत्नावली॥

भोग्य, क्ली, (भुज+ण्यत्।) धनम्। धान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ भोगमर्हतीति। भोग+यत्। भोगार्हे त्रि॥ (यथा, कामन्दकीये। ५।८१।
"यथा रथेन निपुणः शस्त्रकण्टकिशाखया।
फलाय संगृह्य काम्यस्तद्भोग्यमिदं जगत्।")
आधिभेदः। यथाह नारदः।
"विश्रम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव च।
अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः॥
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा।
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च॥"
गोप्यो रक्षणीयः। भोग्यस्वार्थं फलभोग्यपदे प्रदत्तः। तद्यथा,—
"काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति।"
फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः क्षेत्रारामादिः स न कदाचिदपि नश्यति। इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः॥

भोग्या, स्त्री (भुज+कर्म्मणि ण्यत् टाप्।) वेश्या। इति राजनिर्घण्टः॥ भोग्या भूः। इति बोपदेवः॥ (तत्र त्रि।)

भोज, पु, (भोजस्येदमिति। भोज+"तस्येदम्।" ४।३।१२०। इत्यण्। अणो लोपः।) स्वनामख्यातदेशः। भोजपुर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। भोजकटः २। इति शब्दरत्नावली॥ धारानगरस्य राजविशेषः। तस्य वृत्तान्तो यथा। धारानामनगर्य्यां सिन्धुलसञ्ज्ञो राजा आसीत्। तस्य राज्ञी सावित्री, तयोर्वृद्धावस्थायां भोजनामपुत्त्रो जातः। स यदा पञ्चवर्षवयस्कस्तदा तत्पिता आत्ममरणकालं विदित्वा भ्रात्रे मुञ्जाय राज्यं ददौ, तद्युतसङ्गे भोजञ्च मुमोच। ततो राज्ञि परलोकं प्राप्ते कियत्कालानन्तरं सभायां कश्चिदुदरम्भरिर्ज्योतिर्विदागत्य मुञ्जं प्राह राजन्। भोजस्य भाग्योदयं वक्तुं विरिञ्चिरपि न समर्थः कोऽहं वराकः उदरम्भरिर्ब्राह्मणः तथापि वदामि भोजमितः प्रेषय। ततो राजाज्ञया भोजेऽध्ययनशालां प्राप्ते आह यथा —
"पञ्चाशत्पञ्चवर्षाणि सप्तमासा दिनत्रयम्।
भोगराजेन भोक्तव्यः सगौडो दक्षिणापथः॥"
इति श्रुत्वा मुञ्जराजोऽचिन्तयत्, यदि राजलक्ष्मीर्भोजं गमिष्यति ततोऽहं जीवन्नपि मृतः। ततो राजा मन्त्रयित्वा वङ्गालाधीश्वरं महाबलं वत्सराजमाहूय निर्जने तं प्राह वत्सराज। त्वया भोजस्त्रिभुवनेश्वरीविपिने हन्तव्यः। वत्सराजः भोजकुमारोपाध्यायमाहूय प्राह, विप्र। भोजमानय। ततो विदितवृत्तान्तो भोजः कुपितः प्राह, आः पाप। राज्ञः कुमारं वहिरानेतुं तव का शक्तिः, ततो वामचरणपादुकामादाय भोजेन भालदेशे हतो वत्सराजः प्राह, भोजकुमार। वयं राजादेशकारिणः। इत्युक्त्वा वधार्थं बलात् वत्सराजेन निशायां विपिनं भोजे नीते वत्सराजस्य भ्राता भोजस्य वधोद्यमसमये।
"एक एव सुहृद्धर्म्मो निधनेऽप्यनुयाति यः।
शरीरेण समं नाशं सर्व्वमन्यत्तु गच्छति॥"
इत्युक्तं निशम्य वत्सराजो वैराग्यमापन्नो भोजं क्षमस्वेत्युक्त्वा प्रणम्य तं रथे निवेश्य गृहमागत्य भूमिगृहान्तरे भोजं रक्षित्वा कृत्रिमं भोजमस्तकं कारयित्वा राजानमागत्य नत्वा प्राह श्रीमता यदादिष्टं तन्मया कृतम्। राजपुत्त्रवधं ज्ञात्वा राजा तं प्राह वत्सराज। पुत्त्रेण खड्गप्रहारावसरे किमपि उक्तम्। वत्सराजः प्राह देव। किमपि पत्रं प्रेषितमस्ति तदिदं गृहाण शिरश्च दर्शयति। ततो भोजमस्तकं दृष्ट्वा राजा रुरोद।

"मान्धातेति महीपतिः कृतयुगेऽलङ्कारभूतो गतः
सेतुर्येन महोदधौ विरचितः क्वासौ दशास्यान्तकः ।
अन्ये चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो यावद्भवान् भूपते ।
नैकेनापि समं गता वसुमती मन्ये त्वया यास्यति ॥"

इति भोजकृतश्लोकं पठित्वा पपात च । ततो राजा पण्डितमानीय मया पुत्त्रो हतः प्रायश्चित्तमुच्यतामित्युवाच । ततस्ते जगुः राजन् ! सवासा वह्निमाविश । ततो राज्ञो वह्निप्रवेशे निश्चिते सति तद्वार्त्तां श्रुत्वा बुद्धिसागरमागत्य वत्सराजो बुद्धिसागरं प्राह तात ! मया भोजो न मारितः बुद्धिसागरश्च तस्य कर्णे किमपि कथयति । ततो वत्सराजो निष्क्रान्तः । ततस्तन्मुहूर्त्तेन साक्षान्महेश्वर इव एकः कापालिक आगतः । स चौक्त बुद्धिसागरं प्राह योगिन् ! कुत आगम्यते कापालिके त्वयि जगत्सम्मतकारी कलाविशेषश्चौषधिविशेषो वा अस्ति । ततो राजाप्याह मया सहसा हतः पुत्त्रः रक्ष । कापालिकः प्राह राजन् ! मा भैषीः पुत्त्रस्ते नाथप्रसादेन न मरिष्यति प्रातस्त्वं गृहं स्वयमेव समेष्यति परं श्मशानभूमौ बुद्धिसागरमन्त्रिणा सह होमद्रव्यं प्रेषय । कापालिकेन यदुक्तं तत् सर्व्वं राज्ञा सम्पाद्य बुद्धिसागरः प्रेषितः ततश्च रात्रौ गूढतया वत्सराजगृहात् भोजस्तत्र नदीपुलिनं नीतः योगिना भोजकुमारो जीवितः इति किम्वदन्ती सर्व्वतोऽप्यजायत । ततः पौरामात्यैः परिवृतो भोजो राजभवनमागतः । ततस्तमालिङ्ग्य रुदन् मुञ्जं निवार्य्य भोजः करोति । ततो राजा लज्जावनतग्रीवः सन् निजसिंहासने भोजमुपवेश्य राज्यं दत्त्वा वनं गतः । ततो मुञ्जे वनं प्राप्ते बुद्धिसागरं मुख्यामात्यं विधाय भोजः स्वयं राज्यसुखं बुभुजे । ततो राजसभायां सहस्रशो बुधवरा द्विजाश्च समागमन् ततो राजा अमात्यमाह ।

"अत्र महाकविर्देयं तदर्द्धं विप्रमुख्ये च ।
देयमाज्ञाकवेरेतत् । तस्याप्यर्द्धं त्वयाद्भुतम् ॥"
इति ॥

ततः क्रमेण वररुचिसुबन्धुबाणामररामदेवहरिवंशशङ्करकालिङ्गकर्पूरविनायकमदनविद्याविनोदकोकिलतारेन्द्रप्रमुखाः सर्व्वशास्त्रविचक्षणाः सर्व्वज्ञा इव राजसभामहर्निशमलञ्चक्रुः । कियत्कालानन्तरं कालिदासकवौ समागते तेन सह राज्ञः परमा प्रीतिरजायत । अन्ये विद्वांसः कालिदासं वेश्यालम्पटं विदित्वा सर्व्वे भावेन वैरमूचुः न कश्चित् सभायां स्पृशति न कोऽपि वदति । किन्तु भोजनृपतिस्तेन साकं परमप्रीतो बभूव । अन्येषां पण्डितानामागमनं वैश्यां सद्मानि समस्यापूरणानि तेभ्यो बहुलक्षसुवर्णदानादिवर्णनञ्च ग्रन्थविशेषमनन्तमस्ति । तद्ग्रन्थविस्तरभयात् न लिखितम् । इति भोजप्रबन्धपुस्तकात् सङ्कलितम् ॥ * ॥ ऐन्द्रजालिकविद्यां भोजविद्यां वदन्ति ॥

भोजकट, पु, भोजदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रुक्मिनिर्म्मिते पुरे, स्त्री । यथा, विष्णुपुराणे । ५ । २६ । १३ ।
"इत्युक्तेन परित्यक्तः कन्याकाङ्क्षिक्रकर्म्मणा ।
रुक्मी भोजकटं नाम पुरं कृत्वावसत्तदा ॥")

भोजन, क्ली, (भुज + "ल्युट् च ।" ३ । ३ । ११५ । इति भावे ल्युट् ।) भक्षणम् । कठिनद्रव्यस्य गलाधःकरणम् । तत्पर्य्यायः । जग्धः २ जेमनम् ३ लेपः ४ आहारः ५ निघसः ६ न्यादः ७ । इत्यमरः । २ । ९ । ५५ ॥ जमनम् ८ विघसः ९ । इति तट्टीका ॥ अभ्यवहारः १० प्रत्यवसानम् ११ अशनम् १२ खदनम् १३ निगरः १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अथ भोजनगुणविधानादि ।

"भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।
अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥
आयुष्टत गुडे रोगा न्वलुर्नौ विदाहिषु ।
आरोग्यं कटुतिक्तेषु बलं मांसे पयःसु च ॥
अन्नाद्दशगुणं पिष्टं पिष्टाद्दशगुणं पयः ।
पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम् ॥
घृताद्दशगुणं तैलं मर्द्दनात्र च भक्षणात् ।
आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः ॥ * ॥
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः ॥
कुक्षेरन्नेन भागौ द्वावेकं पानेन पूरयेत् ।
वायोः सञ्चारणार्थञ्च चतुर्थमवशेषयेत् ॥
हस्ते चावगतं पात्रं सौपैनैवाहरेज्जले ।
कुर्य्याद्दन्तगतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम् ॥
भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥
भुक्त्वापच्य करं वामं दत्त्वा कुक्षौ ततः पठेत् ।
भुक्तं महेन्द्रहस्तेन वैश्वानरमुखेन च ॥
गरुडस्य च कण्ठेन समुद्रस्य च वह्निना ।
वातापिर्भक्षितो येन पीतो येन महोदधिः ॥
मन्मया खादितं पीतं तदगस्त्यो जरिष्यति ।
पठित्वैतत् सुखासीनः स्वस्थ तिष्ठेदनाकुलः ॥
भुक्त्वा पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् ।
एवं ह्यधोगतं चान्नं सुखं तिष्ठति जीर्य्यति ॥
भुक्त्वोपविशतस्तुन्दं शयानस्य वपुर्भवेत् ।
आयुश्चङ्क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अपि च ।
"ततो भोजनवेलायां कुर्य्यात्प्रक्षालनं ततः ।
तस्य प्रदक्षिणं विप्रमायुधर्म्मविवर्द्धनम् ॥
लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
पादुकारोहणं कुर्य्यात् पूर्व्वं भोजनतः परम् ।
पादरोगहरं वृष्यं चक्षुष्यं चायुषे हितम् ॥ * ॥
शरीरे जायते नित्यं वाञ्छा नृणां चतुर्व्विधा ।
बुभुक्षा च पिपासा च सुषुप्सा सुरतस्पृहा ॥
भोजनेच्छाविघातात् स्यादङ्गमर्द्दोऽरुचिः श्रमः ।
तन्द्रा लोचनदौर्ब्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः ॥
विघातेन पिपासाया शोषः कण्ठास्ययोर्भवेत् ।
श्रवणस्यावरोधश्च रक्तशोषो हृदि व्यथा ॥
निद्राविघाततो जृम्भा शिरोलोचनगौरवम् ।
अङ्गमर्द्दस्तथा तन्द्रा स्यादन्नापाक एव च ॥
बुभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याहारेन्धनक्षयात् ।
मन्दीभवति कायाग्निर्यथा चाग्निर्निरिन्धनः ॥
आहारं पचति शिखी दोषानाहारं पचति ।
दोषक्षये च धातून् पचति धातुक्षये प्राणान् ॥
आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः ।
स्मृत्यायुःशक्तिवर्णौजःसत्त्वशोभाविवर्द्धनः ॥
यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् ।
विचार्य्य दोषकालादीन् कालयोरुभयोरपि ॥"
उभयोः कालयोः प्रातः सायञ्च । तथा च ।
"सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं श्रुतिबोधितम् ।
नान्तरा भोजनं कुर्य्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥"
प्रातः प्रथमयामात् उपरि द्वितीययामात् अर्व्वाक् । तथा च ।
"याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्बलक्षयः ॥"
अन्यच्च ।
"क्षुत् सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च ।
काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
रसादीनां पाकं ज्ञातुमाह ।
"उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने ॥"
स्थानमाह ।
"आहारं विजने कुर्य्यान्निहारमपि सर्व्वदा ।
उभाभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् प्रकाशे हीयते श्रिया ॥
निहारो मलमूत्रोत्सर्गः । अन्यच्च ।
"आहारनिहारविहारयोगाः
सदैव सद्भिर्व्विजने विधेया इति ॥" * ॥
भोजने येषां दृष्टिनिवारणीया तानाह ।
"हीनदीनक्षुधार्त्तानां पापषण्ढरोगिणाम् ।
कुक्कुटादिशुनां दृष्टिर्भोजने नैव शोभना ॥"
येषां दृष्टिः शुभदा तानाह ।
"पिप्पलाक्षकृष्णवायसहंसवर्हिणाम् ।
सारसस्य चकोरस्य भोजने दृष्टिरुत्तमा ॥"
कथञ्चित्तद्दुष्टदृष्टिपाते तद्दोषशान्तये अक्षान् हीनान् स्मरेत् । तद्यथा,—
"अन्नं ब्रह्म रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ।
इति सञ्चिन्त्य भुञ्जानो दृष्टिदोषो न बाधते ॥
अञ्जनागर्भसम्भूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।
दृष्टिदोषविनाशार्थं हनूमन्तं स्मराम्यहम् ॥"
भाजनमाह ।
"दीपनं दृष्टिदं पथ्यं हैमं भोजनभाजनम् ।
रौप्यं भवति चक्षुष्यं पित्तघ्नं कफवातकृत् ॥

कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
पैत्तलं वातकृद्रूक्षमुष्णं क्रिमिकफप्रणुत् ॥
आयसे कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् ।
शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलाघ्नमनुत्तमम् ॥
शैलजे म्हण्मये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् ।
दारुजन्तु विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारि च ॥
पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत् ॥
जलपात्रन्तु ताम्रस्य तदभावे मृदो हितम् ॥
पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फाटिकेन यत् ।
काचेन रचितं तद्वत्तथा वैदूर्य्यसम्भवम् ॥ * ॥
भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥"
लवणं सैन्धवं ज्ञेयम् । आर्द्रकन्तु कटुकमपि न पित्तविरोधि मधुरपाकित्वात् ॥
"अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वन्तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽम्ललवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥
फलान्यादौ समश्नीयात् दाड़िमादीनि बुद्धिमान् ॥
विना मोचाफलं तद्वद्वर्ज्जनीया च कर्कटी ॥
मृणालविसशालूककन्देक्षुप्रभृतीन्यपि ।
पूर्व्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्ता कदाचन ॥
गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान् पृथुकानपि ।
न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः ॥
घृतपूर्व्वं समश्नीयात् कठिनं प्राक् ततो मृदु ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति ॥"
अयमर्थः । प्राक् घृतपूर्व्वं कठिनं समश्नीयात् । यथा काश्यादिवासिनः प्रथमं सव्यञ्जनां घृतपूर्व्वां रोटिकां भुञ्जते । ततो मृदुसूपादिकमोदनं भुञ्जते । अन्ते पुनर्द्रवाशी भोजनान्ते दधितक्रदुग्धादि भुञ्जते ।
"यद्यत् स्वादुतरं तत्तु विदध्यादुत्तरोत्तरम् ।
भुक्ता यत् प्रार्थ्यते भूयस्तदुक्तं स्वादु भोजनम् ॥"
स्वादन्नस्य गुणमाह ।
"सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं रसनासुखम् ।
स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्य्ययम् ॥
अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कञ्च दुर्ज्जरम् ।
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥
अतिद्रुताशिताहारो गुणान् दोषांश्च विन्दति ।
भोज्यं शीतमदृष्टञ्च स्यात्तु विलम्बितमश्नतः ॥"
गुरु त्रिविधं तन्निवारणमाह ।
"मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्ज्जयेत् ।
स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु ॥
मात्रागुरुस्तु मुद्गादिर्माषादि प्रकृतेर्गुरु ।
संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ * ॥
आहारः षड्विधश्चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ।
भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्व्यं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥"
चूष्यम् इक्षुदाड़िमादि । पेयं पानकप्रकारोदकादि । लेह्यं रसालाक्वथितादि । क्वथिता कढ़ी इति लोके । भोज्यं भक्तसूपादि । भक्ष्यं लड्डुकमण्डकादि । चर्व्व्यं चिपिटचणकादि ॥ स्वभावगुरुसंस्कारगुरुणोः स्वभावलघुनश्च भक्ष्यस्य भोजनपरिमाणमाह ।

"गुरूणामर्द्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।"
अयमर्थः । माषपिष्टान्नादिभिरर्द्धसौहित्यं कर्त्तव्यं मुद्गादिभिः स्वाभाविक्या मात्रया तृप्तिः कर्त्तव्येत्यर्थः ।
"द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ।"
द्रवं पेयादि । द्रवोत्तरं तक्राद्यधिकमोदनादि मात्रातोऽधिकोऽपि मात्रागुरुर्न मन्तव्यः । पेयस्य सर्व्वतो लघुत्वात् । उक्तञ्च सुश्रुतेन । पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरमिति । पेयं पयः आदि । लेह्यं रसालादि । अद्यम् ओदनसूपादि । भक्ष्यं मोदकादि ।
"द्रवाढ्यमपि शुष्कन्तु सम्यगेवोपपद्यते ।
विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥"
अयमर्थः । शुष्कमपि स्रोतोरोधकरमपि द्रवाढ्यं सम्यक् पाकं याति । केवलस्य शुष्कस्यान्नस्य दोषमाह । विशुष्कमन्नमित्यादि ॥ अपक्वं ततः किं भवतीत्यपेक्षायामाह ।
"पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति ।"
पिण्डीकृतं अष्ठीलावत्कृतम् । असंक्लिन्नम् असम्यगार्द्रम् । विदाहमुपगच्छति विदग्धं भवतीत्यर्थः ॥ शुष्कादीनां वैगुण्यमाह ।
शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापादमावहेत् ।"
शुष्कं चिपिटादि । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि । विष्टम्भि चणकमसूरादि वह्निमान्द्यं कुर्य्यात् ।
"न भुक्ता न रदैश्छित्त्वा न निशायां न वा बहून् ।
न जलान्तरितान् हि शक्तूनद्यान् केवलान् ॥
पुनर्द्दानं पृथक् पानं सामिषं पयसा निशि ।
दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त शक्तुषु वर्ज्जयेत् ॥"
विषमाशनस्य लक्षणमाह ।
"बहुस्तोकमकाले वा ज्ञेयं तद्विषमाशनम् ।"
बहुलाशनस्य भक्षितस्य दोषमाह ।
"आलस्यगौरवाटोपशब्दांश्च कुरुतेऽधिकम् ।
हीनमात्रं तनोः कार्श्यं करोति च बलक्षयम् ॥"
अधिकम् अन्नम् ॥ अकाले भुक्तस्य दोषमाह ।
"अप्राप्तकाले भुञ्जानोऽप्यसमर्थतनुर्नरः ।
तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणञ्चाधिगच्छति ॥"
अप्राप्तकाले कालादतिप्राक् भुञ्जानोऽसमर्थशरीरो भवति । तथा सति तांस्तान् व्याधीन् शिरोव्यथाविष्टम्भिकालसकविलम्बिकादीन् प्राप्नोति । तेषामाधिक्ये मरणमपि प्राप्नोतीत्यर्थः ।
"कालेऽतीतेऽश्नतो जन्तोर्व्वायुनोपहतेऽनले ।
कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं न स्याद्भोक्तुं पुनः स्पृहा ॥
कुक्षेर्भागद्वयं भोज्यैस्तृतीयं वारि पूरयेत् ।
वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥
रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता ।
न तथा स्वादुमाप्नोति ततः सेव्याम्बुनान्तरा ॥
अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्न-
मनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय
मुहुर्मुहुर्व्वारि पिबेदभूरि ॥

भुक्तस्यादौ जलं पीतं कार्श्यमन्दाग्निदोषकृत् ।
मध्येऽग्निदीपनं श्रेष्ठमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् ॥"
अन्यच्च ।
"समस्थूलकृशा भुक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः ।"
इति वाग्भटः ॥ भुक्ते भोजनम् ।
'तृषितस्तु न चाश्नीयात् क्षुधितो न पिबेज्जलम् ।
तृषितस्तु भवेद्गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ॥'
ननु शिष्टा भोजनान्ते दुग्धं पिबन्ति तत् कथमुचितम् । यतस्त्रिधा विभक्तस्य भोजनकालस्य प्रथमो भागो वातस्य द्वितीयः पित्तस्य तृतीयः कफस्य । अतएवाह ।
"अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वन्तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽम्ललवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥"
अस्यायमभिप्रायः । भोजने पूर्व्वं भुक्तो मधुरो रसो बुभुक्षितस्य वातपित्तयोः शमको भवति ।
"भोजनमध्ये भुक्तावम्ललवणौ
पित्ताशये च वह्निवृद्धिं कुरुतः ।
भोजनान्त्यसमये भुक्ता कटुतिक्त-
कषाया रसाः कफं शमयन्तीति ।"
अतो भोजनावसानसमयस्य कफकालत्वात्तत्र कथं श्लेष्मजनकं दुग्धं पातुमुचितं भवति । यत उक्तम् ।
"दुग्धं स्वादुरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्द्धनम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलमिति ॥"
उच्यते ।
"विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः ।
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ॥"
अतएव ब्रह्मपुराणे ।
"कुर्य्यात् क्षीरान्तमाहारं दध्यन्तं न कदाचनेति ॥
लवणाम्लकटूष्णानि विदाहीन्यपि यानि तु ।
तद्दोषशमनार्थाय मधुरेण समापयेत् ॥'
भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरभोजनेनैव वर्द्धितकफो लवणाम्लकटुभोजनजनितां पित्तस्य वृद्धिं नाशयति पित्तवृद्धिनाशनेन कफस्यापि वृद्धिरुपक्षीणा भवति क्षीणकफवृद्धिरग्निमान्द्यादीन् व्याधीन् उत्पादयितुं न शक्नोति ॥
"एवं भुक्ता समाचामेत् कृत्वा यत्नपूर्व्वकम् ।
भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनञ्चरेत् ॥
दन्तलग्नमनिर्हार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्य्याद्यत्नं निर्हरणं प्रति ॥
आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् ।
भुक्ता पाणितले घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥
भुक्ता च संस्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन् सुखावहान् ।
विश्वात्मा तथैवान्नं परिणामञ्च वै यथा ।
सर्व्वेण तेन सत्येन जीर्य्यत्वन्नमिदं तथा ॥
अगस्तिरग्निर्व्वड़वानलश्च
भुक्तं ममान्नं जरयत्वशेषम् ।
सुखञ्च मे तत् परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे ॥
अङ्गारकमगस्तिञ्च पावकं सूर्य्यमश्विनौ ॥
यश्चैतान् संस्मरेन्नित्यं भुक्तं तस्याशु जीर्य्यति ॥

इत्युच्चार्य्य स्वहस्तेन पारमार्ज्य तथोदरम्।
अनायासप्रदायीनि कुर्य्यात कर्म्माण्यतन्द्रित ॥'
अतन्द्रित जाग्रत्तिष्ठेन्न तु सुप्यात। भुक्त
मात्रस्य तु स्वप्नाद्वन्हाग्नि कुपित कफ इति
वचनात।
"जीर्णेऽन्ने वहते वायुर्विदग्धे पित्तमेधते।
भुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि ॥"
विदग्धे किञ्चितपक्वे पित्तमेधते किञ्चिदपक्वे कफ ॥
भुक्तमात्रे सञ्जातकफस्य प्रतीकारमाह।
'धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकै ॥
पूगकर्पूरकस्तूरी लवङ्गसुमन फलै ।
फलै कटुकषायैर्वा मुखवैशद्यकारिभि ।
ताम्बूलपत्रसहितै सुगन्धैर्वा विचक्षण ॥"
धूमेन अगुर्व्वादिधूमेन। अपोह्य कफ दूरी
कृत्य। कषायकटुतिक्तकै फलै कर्पूरकस्तूरी
लवङ्गादिभि। पूगै क्रमुकै। सुमन फलै
जातीफलै ॥ फलै एलाहरीतक्यादिफलै।
"रवे सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते च सङ्गरे।
सभायां विदुषां राज्ञां कुर्य्यात्ताम्बूलभक्षणम् ॥
भुक्त्वा शतपदीं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते।
अन्नसङ्घातशैथिल्य ग्रीवाजानुकटीसुखम् ॥
भुक्त्वोपविशतस्तुन्द शयानस्य तु पुष्टता।
आयुश्चङ्क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावत ॥"
चङ्क्रममाणस्य पदशत शनैर्गच्छत ॥ * ॥
"श्वासानष्टौ समुत्तानस्तान् द्वि पार्श्वे तु दक्षिणे।
ततस्तद्द्विगुणान् वामे पश्चात स्वप्यात यथासुखम्।
वामदिशायामनलो नाभेरूर्द्ध्वेऽस्ति जन्तूनाम्।
तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तप्रपाकार्थम् ॥
त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा।
भूशय्या तु वृष्या स्यात् काष्ठपट्टी तु वातला ॥"
इति भावप्रकाश ॥ * ॥

अन्यच्च।
"स्नातो यथावत कृत्वा च देवर्षिपितृतर्पणम्।
प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही ॥
कृते जप्ये हुते वह्नौ शुद्धवस्त्रधरो नृप ॥
दत्त्वातिथिभ्यो विप्रेभ्यो गुरुभ्य सश्रिताय तु ॥
पुण्यगन्धधर शस्तमाल्यधारी नरेश्वर ॥
नैकवस्त्रधरोऽथार्द्रपाणिपादो नरेश्वर ॥
विशुद्धवदन प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुख ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि न चैवान्यमना नर ॥"
"अन्न प्रशस्त पथ्यञ्च प्रोक्षित प्रोक्षणोदकै ।
न कुत्सिताहृतञ्चैव जुगुप्सावदसंस्कृतम् ॥
दत्त्वा तु भक्त शिष्येभ्य क्षुधितेभ्यस्तथा गृही।
प्रशस्तशुद्धपात्रेषु भुञ्जीताकुपितो नृप ॥
नासन्दीसस्थिते पात्रे नादेशे च नरेश्वर ॥
नाकाले नातिसङ्कीर्णे दत्त्वाग्रञ्च नरोऽग्नये ॥
आसन्दी दारुमयत्रिपदी।
"मन्त्राभिमन्त्रित शस्त न च पर्य्युषित नृप ॥
अन्यत्र फलमांसेभ्य शुष्कशाकादिकात्तथा ॥
तद्वद्धरितकेभ्यश्च गुडपक्वेभ्य एव च।
भुञ्जीतोद्धृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर ॥"
हरितकेभ्य अपक्वेक्ष्वादिभ्य ॥

"नाशेष पुरुषोऽश्नीयादन्यत्र जगतीपते ॥
मध्वम्बुदधिसर्पिभ्य शक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥
अश्नीयात्तन्मयो भूत्वा पूर्व्वन्तु मधुर रसम्।
लवणाम्ले तथा मध्ये कटुतिक्तादिकास्तत ॥
प्राक द्रव पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये च कठिनाशनम्।
अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति।
अनिन्द्य भक्षयेदित्थ वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन्।
पञ्चग्रास महामौन प्राणाद्याप्यायनाद्धि तत ॥
भुक्त्वा सम्यगथाचम्य प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा।
यथावत पुनराचामेत पाणी प्रक्षाल्य मूलत ॥
स्वस्थ प्रशान्तचित्तश्च कृतासनपरिग्रह।
अभीष्टदेवतानाञ्च कुर्व्वीत स्मरण नर ॥
अग्निराप्याययत्वन्न पार्थिव पवनेरित ।
दत्तावकाश नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥
अन्न बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च।
भवत्वेतत्परिणतौ ममास्त्वव्याहत सुखम् ॥
प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा।
अन्न पुष्टिकरञ्चास्तु ममास्त्वव्याहत सुखम् ॥
अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च
भुक्त मयान्न जरयत्वशेषम्।
सुखञ्च मे तत्परिणामसम्भव
यच्छत्वरोग मम चास्तु देहे ॥
विष्णु समस्तेन्द्रियदेहदेही-
प्रधानभूतो भगवान् यथैक ।
सत्येन तेनान्नमशेषमेत
दारोग्यद मे परिणाममेतु ॥
विष्णुरत्ता तथैवान्न परिणामश्च वै तथा।
सत्येन तेन मे भुक्त जीर्य्यत्वन्नमिद तथा ॥
इत्युच्चार्य्य स्वहस्तेन परिमृज्य तथोदरम्।
अनायासप्रदायीनि कुर्य्यात कर्म्माण्यतन्द्रित ॥
सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गाद्यविरोधिना।
दिन नयेत्तत सन्ध्यामुपतिष्ठेत समाहित ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्याय ॥ * ॥
अपरञ्च।
"भुञ्जीत प्रयतो नित्य वाग्यतोऽनन्यमानस ।
भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्य नैकान्नादी भवेद्व्रती ॥
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता।
पूजयेदशन नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ॥
दृष्ट्वा हृष्येत प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्व्वश ।
अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यञ्चातिभोजनम्।
अपुण्य लोकविद्विष्ट तस्मात्तत परिवर्ज्जयेत् ॥
प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्य्याभिमुख एव वा।
नाद्यादुदङ्मुखो नित्य विधिरेष सनातन ॥
प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुञ्जानो द्विरुपस्पृशेत।
शुचौ देशे समासीनो भुक्त्वा च द्विरुपस्पृशेत् ॥
नाश्नीयाद्भार्य्यया सार्द्ध नैनामीक्षेत चाश्नतीम्।
न भक्षयेदभक्ष्याणि नापेय वा पिबेद्द्विज ॥"
अभक्ष्याणान्तु भक्ष्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
"भुञ्जीत बन्धुभि सार्द्ध वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन्।
अकृत्वा तु द्विज पञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तम ॥
भुञ्जीत चेत्स मूढात्मा तिर्य्यग्योनि स गच्छति ॥
वेदाभ्यासोऽन्वह शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा।

नाशयत्याशु पापानि देवानामर्च्चनन्तथा ॥
यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवतार्च्चनम्।
भुङ्क्ते स याति नरकान् शूकरेष्वभिजायते ॥
तस्मात सर्व्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्म्माणि वै द्विज ।
भुञ्जीत स्वजनै सार्द्ध स याति परमा गतिम् ॥'
इति कौर्म्मे उपविभागे १७ अध्याय ॥ * ॥
व्यास उवाच।
"प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्य्याभिमुख एव वा।
आसीनस्त्वासने शुद्धे भूम्यां पादौ निधाय तु ॥
आयुष्य प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्य दक्षिणामुख ॥
श्रिय प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋत भुङ्क्ते उदङ्मुख ॥
पञ्चार्द्रो भोजन कुर्य्याद्भूमौ पात्र निधाय तु।
उपवासेन तत्तुल्य मनुराह प्रजापति ॥
उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ।
आचम्यार्द्राननोऽक्रोध पञ्चार्द्रो भोजनञ्चरेत ॥
महाव्याहृतिभि स्त्वन्न परिधायोदकेन तु।
अमृतोपस्तरणमसीत्यापोऽशानक्रियाञ्चरेत ॥
स्वाहाप्रणवसयुक्ता प्राणायाद्याहुतिन्तत ।
अपानाय तत कृत्वा व्यानाय तदनन्तरम् ॥
उदानाय तत कुर्य्यात समानायेति पञ्चमीम्।
विज्ञाय तत्त्वमेतेषां जुहुयादात्मनि द्विज ॥
शेषमन्न यथोक्तञ्च भुञ्जीत व्यञ्जनैर्युतम्।
ध्यात्वा तन्मनसा देवमात्मान वै प्रजापतिम् ॥
अमृतापिधानमसीत्युपरिष्टादप पिबेत्।
आचान्त पुनराचामेदाय गौरीतिमन्त्रत ॥
द्रुपदां वा त्रिरावृत्य सर्व्वपापप्रणाशिनीम्।
प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यालभेद्धृदयन्तत ॥
आचम्याङ्गुष्ठमात्रेति पादाङ्गुष्ठेऽथ दक्षिणे।
नि स्रावयेद्धस्तजल मूर्द्धहस्त समाहित ॥
कृत्वानुमन्त्रण कुर्य्यात सन्ध्यायामिति मन्त्रत ।
अथाक्षरेण स्वात्मान योजयेद्ब्रह्मणेति हि ॥
सर्व्वेषामेव योगानामात्मयोग पर स्मृत ।
योऽनेन विधिना कुर्य्यात् स याति ब्रह्मण
क्षयम् ॥
यज्ञोपवीती भुञ्जीत स्रग्गन्धालङ्कृतो नर ।
साय प्रातर्नान्तरा वै सन्ध्यायान्तु विशेषत ॥
नाद्यात सूर्य्यग्रहात पूर्व्वमह्नि साय शशिग्रहात।
ग्रहकाले तु नाश्नीयात् स्नात्वाश्नीयात्तु मुक्तयो।
मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ॥
अमुक्तयोरस्त गतयो स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽहनि।
नाश्नीयात् प्रेक्षमाणानामप्रदायैव दुर्म्मति ॥
यज्ञावशिष्टादन्यद्वा न क्रुद्धो नान्यमानस ॥
आत्मार्थं भोजन यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम्।
वृत्त्यर्थं यस्य चाधीत निष्फल तस्य जीवितम् ॥
यद्भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यच्च भुङ्क्ते उदङ्मुख ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्व्व विद्यात्तदासुरम् ॥
नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवस्त्रधृक्।
न च भिन्नासनगतो न शयान स्थितोऽपि वा ॥
न भिन्नभाजने चैव न भूम्यां न च पाणिषु।
नोच्छिष्टो घृतमादद्यान्न मूर्द्धान स्पृशेदपि ॥
न ब्रह्म कीर्त्तयेद्वापि न नि शेष न भार्य्यया।
नान्धकारे न चाकाशे न च देवालयादिषु ॥

नैकवस्त्रस्तु भुञ्जीत न च यानस्थितोऽपि वा ।
न पादुकानुगतो वा न हसन् विलपन्न हि ॥
भुक्त्वैव सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत ॥”
इति कूर्म्मे उपविभागे १८ अध्याय ॥ * ॥

अपरञ्च ।
‘दत्त्वा च हुत्वा पितृदेवताभ्यो
भृत्यातिथीन् भृत्यजनावशिष्टम् ।
तुष्ट शुचि श्रद्दधानोऽत्ति योऽन्नं
तस्यान्नत स्यान स पुमान् भुनक्ति ॥
साय प्रातर्मनुष्याणामशन देवनिर्म्मितम् ।
वैदिके लौकिकेऽग्नौ तु प्रत्यक्षे जाठरे तथा ॥
उपलिप्ते समे देशे शुचि श्रद्धासमन्वित ।
पार्श्वेष्वर्थानुरूपेषु पुत्रशिष्यादिभिर्वृत ॥
सुसस्कृत हित स्निग्ध भुञ्जीतान्नमकुत्सयन् ।
यवगोधूमशाल्यान्न मांसशाकादिभिर्युतम् ॥
कटम्ललवणैस्तिक्तैर्व्यञ्जनैस्तु सुगन्धिभि ।
भक्ष्यप्रकारान् विविधान् कन्दमूलफलानि च ॥
पात्र भूमौ प्रतिष्ठाप्य यो भुङ्क्ते वाग्यत शुचि ।
भोजने भोजने चैव त्रिरात्रफलमश्नुते ॥
यत्नेन धारयेद्विप्र पवित्र दक्षिणे करे ।
भुञ्जानस्तु विशेषेण अन्नदोषैर्न लिप्यते ॥
यातुधाना पिशाचाश्च असुरा राक्षसास्तथा ।
घ्नन्ति केवलमन्नस्य मण्डलस्य विवर्ज्जनात ॥
आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामह ।
मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात कुर्व्वीत मण्डलम् ॥
चतुष्कोण द्विजाग्र्यस्य त्रिकोण क्षत्रियस्य तु ।
द्विकोणाकृति वैश्यस्य शूद्रस्य वर्त्तुल सदा ॥
न लौहे न्यस्य पात्रे भिन्नेऽश्नीयात कटेऽम्बरे ।
आप पुनन्त्वितिमन्त्रेण भुव्याप्रोक्ष्य समासनम् ॥”
भुवा द्यौरित्युपविश्य पात्र प्रक्षाल्य मूर्द्धानं दिवोऽरत्निमितिपात्रमभिमन्त्र्य भूम्यादित्यायनेति भूमौ पात्र प्रतिष्ठापयेत । आहतवासा शुक्लवासा वा पवित्रात्मा शान्तात्मा प्राङ्मुख आसीन पाणी प्रक्षाल्य दशहोतारञ्जिगदेति ध्यायेदव्यक्त पुरुषम् । तत ओजोऽसीत्यन्नाद्यमाह्रियमाण प्रतिपत्तयेत । ओजोसीत्यादिना प्रतिगृह्य अहमस्म्यग्निरसीत्यभ्यामभिमन्त्रयेत । उद्बुध्यस्वेति जाठराग्निमन्तरस्थ प्रबोधयेत । भूतपतये नम भुवनपतये नम भूतानां पतये नम इति नमस्कारान्तं बलित्रय भूमौ दद्यात । अथान्नेवात्मान चिन्तयेत् ।
‘प्राणस्य हृदय स्थानमपानस्य गुद स्मृतम् ।
समानो नाभिदेशे तु उदान कण्ठमाश्रित ॥
पञ्चम स तु विज्ञेयो व्यान सर्व्वाङ्गसन्धिषु ।
राजीवमहश प्राणो हृदये नित्यसस्थित ॥
तस्याधस्तादपानस्तु स वै गोक्षीरसन्निभ ।
नाभ्या मध्ये समानस्तु विद्युज्ज्वालासमप्रभ ॥
प्राणस्योपर्य्युदानस्तु इन्द्रनीलसमप्रभ ।
उभाभ्यामथ शाखाभ्यामथवाप्येकशाखया ।
अशून्य पात्र कुर्व्वीत एव हानिर्न जायते ॥
अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुख ।
त्व यज्ञस्त्व वषट्कारस्त्व विष्णो परम पदम् ॥’
अमृतोपस्तरणमसीत्यप स्पृष्टोपस्थाय वाच नियच्छेत । व्यस्त महाव्याहृतिभिरद्भि प्रदक्षिण परिषिच्य सव्येन पाणिना पात्रमविमुञ्चन्नमृतोपस्तरणमसीति पुरस्तादप पीत्वा पञ्चभिस्ते प्राणाहुतीर्जुहोति । प्राणे निविष्टोऽमृत जुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा । अपाने निविष्टोऽमृत जुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहायापानाय स्वाहा । व्याने निविष्टोऽमृत जुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहाय समानाय स्वाहा । इति तूष्णीं भूयो व्रतयेत । प्रजापति मनसा ध्यायेत ॥ * ॥ प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति । प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति । चक्षुषि तृप्यति आदित्यस्तृप्यति । आदित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति । दिवि तृप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्द्यौ आदित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं अनु तृप्यति । व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति । व्याने तृप्यति श्रोत्र तृप्यति । श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति । चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति । दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किञ्चिद्दिश स्व चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति । तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं अनु तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्च्चसेनेति । अपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति । अपाने तृप्यति वाक तृप्यति । वाचि तृप्यन्त्यां अग्निस्तृप्यति । अग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति । पृथिव्या तृप्यन्त्या यत्किञ्चित पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं अनुतृप्यति । तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्च्चसेनेति । समानाय स्वाहा इति समानस्तृप्यति । समाने तृप्यति मनस्तृप्यति । मनसि तृप्यति पर्य्यन्यस्तृप्यति । पर्य्यन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति । विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्विद्युतपर्य्यन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं अनुतृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्च्चसेनेति । उदानाय स्वाहेति उदानस्तृप्यति । उदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति । वायौ तृप्यति आकाशस्तृप्यति । आकाशे तृप्यति यत्किञ्चिद्वायुराकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति । तस्यानुतृप्तिमनुतृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्च्चसेनेति ॥ * ॥
“भुक्तेऽन्ने केचित काङ्क्षन्ति भुक्तशेष भुवि क्षिपेत ।
केचित काङ्क्षन्त्यनाजीवा केचित कर्म्मवशा शुभा ॥
भुञ्जन्तु मम चोतत्छिष्ट पात्रे वाथ भुवि स्थिते ।
अमृतापिधानमसीत्युपरिष्टात पय पिबेत ॥
अद्भि पूर्व्वोपरिष्टाच्च वक्त्र प्राणस्य निर्णयेत ।
भुक्त्वा पीत्वा च य कश्चित शून्य पात्र समुत सृजेत ॥
स पुन क्षुत्पिपासार्त्तो भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
अमृतापिधानमसीत्युपरिष्टादप पिबेत ॥”
अप पीत्वाचान्त प्राणस्थानान्यद्भि स्पृशति । प्राणानां ग्रन्थिरसीति हृदयमालभ्य जपति प्राणानां ग्रन्थिरसि इति प्राणदेशम् । विष्णो जठरमसीतिनाभिदेशम् । यो देवानामधिपतीति पुनरपि हृदयदेशमालभ्य जपति । सावित्रीश्चानुभाष्य त्रिरापो रसानां रसभुक तत्रात्मा कर्म्मेष्टि प्रीयतां विश्वभुगिति ध्यायेदव्यक्त पुरुषम् ॥ * ॥
‘आहिताग्निरनड्वांश्च ब्रह्मचारी यते त्रय ।
अश्नन्त एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम् ॥
गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनश्नस्तु तपश्चरेत ।
प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु स ॥
अन्तराप्रातराशञ्च सायमाशन्तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥
प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांस्तु निरुद्धे भोजने जपेत ।
त्रेताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु द्रव्यालाभेन तर्पयेत ॥
यथाहि तूलमैषीकमग्निप्रोत प्रदूयते ।
तद्वत सर्व्वाणि पापानि निर्दहन्त्यात्मयाजिन ॥
यथेह क्षुधिता बाला मातर पर्य्युपासते ।
एव सर्व्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपासत ॥”
इति ॥ * ॥
‘भोजनस्य निषेधन्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वश ।
नोच्छिष्टो भक्षयेत किञ्चिन्न गच्छन् वा कदाचन ॥
खट्वारूढो न भुञ्जीत न पाणिस्थ कदाचन ।
चन्द्रसूर्य्योपरागे च ग्रस्तास्ते चन्द्रसूर्य्ययो ॥
गोब्राह्मणोपवासेन न वार्त्तेर्णे तु भोजने ।
निशीथे नैकवासास्तु न लग्नोच्छिष्टभाजन ॥
न रात्रौ तिलसम्बद्ध दधि शक्तून् माक्षिकम् ॥
कोविदारवटाश्वत्थफलानि न कदाचन ।
चणकञ्च कौसुम्भ करमथितञ्च यद्दधि ॥
वेद्या बर्हि पुरोडाश तुल्य गोमांसभक्षणे ।
नोच्छिष्टेन घृत ग्राह्य शक्तून् वापद्गतोऽपि सन् ।
पलाण्डु लशुन वापि भुञ्जस्तत्पापमाप्नुयात ॥
नानाद्रमुखपाणिस्तु चन्द्रताराकर्मीक्षयत ।
भुञ्जन् कुर्व्वन् स्वमूत्राने स्पृशेद् ब्रह्म न कीर्त्तयेत ॥
नार्द्रवासा शिर कृत्वा सोपानत्को निरासन ।
शयान प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकम् ॥
नाश्नीयान्न पिबेच्चैव कृत्वा पर्य्यस्तिकां नर ।
पादप्रसारण कृत्वा न च वेष्टितमस्तक ॥
न च आज्यस्य यच्छिष्ट गृहे पर्य्युषितञ्च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशेषन्तु न भुञ्जीत कदाचन ॥
नातिचर्वितमश्नीयात् भुक्त्वा शेष विवर्ज्जयेत ।
न भक्षयेत्तु नि शेषमन्यत्र दधिसर्पिषो ॥
पयसो मधुशक्तूना तिलानामोदनस्य च ।
न चैको मिष्टमश्नीयान्न बहूनाञ्च पश्यताम ॥
बहवस्तु न भुञ्जन्ति तथा चैकस्य पश्यत ।
ओष्ठौ च न लिहेत पाणि नाङ्गुलि पात्रमेव च ॥
शून्यालयेऽग्निशालायां देवागारे तथैव च ।
आयुर्निरस्यते तस्य मिष्टैकस्य बुभुक्षत ॥
अदत्त्वा गोऽग्निविप्रेभ्य कुमारायानुयायिषु ।
एकोऽन्न मिष्टमश्नाति ततोऽन्यो नास्ति पुण्यहा ॥
यस्त्वेकपङ्क्त्यां विषम ददाति
स्नेहाद्भयाद्वा यदि वार्थहेतो ।
वेदेषु दृष्टान्तमृषिभिस्तु गीतां
तां ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतानां दुरात्मनाम् ।
सर्व्वेषां तत्समं तावद्यावत् पङ्क्तिर्न भिद्यते ॥
एवं यो ब्राह्मणो भुङ्क्ते सन्तर्प्य पितृदेवताः ।
स हि कुले समुद्धृत्य ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥"
इति वह्निपुराणे भोजनविधानम् ॥ * ॥
त्रिविधभोजनं यथा —
"उच्छिष्टमवशिष्टं वा पथ्यं पूतमभाषितम् ।
भक्तानां भोजनं विप्रैर्नैवेद्यं सात्त्विकं मतम् ॥
इन्द्रियप्रीतिजननं शुक्रशोणितवर्द्धनम् ।
भोजनं राजसं शुद्धमायुरारोग्यवर्द्धनम् ॥
अतः परं तामसानां कट्वम्लोष्णादिवाहिकम् ।
पूतिपर्य्युषितं ज्ञेयं भोजनं तामसप्रियम् ॥"
इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥ * ॥
श्राद्धादिषु निमन्त्रितस्यान्यत्र भोजने दोषो यथा —
"निमन्त्रितोऽन्यतो भुङ्क्ते श्राद्धे दैवे सपैतृके ।
स द्विजो नरके वासं लभते नात्र संशयः ॥"
देवतादिष्वभुक्तवत्सु भोजने दोषा यथा —
"देवतापितृमर्त्त्येषु भृत्येषु ब्राह्मणेषु च ।
अभुक्तवत्सु येऽश्नन्ति बालपित्रग्निमातृषु ॥
दुष्टास्ते पूयनिचये निपात्यन्तेऽधमाधमाः ।
सूचीमुखाश्च जायन्ते क्षुधार्त्ताः गिरिविग्रहाः ॥"
"एकपङ्क्त्युपविष्टाश्च समुत्थाय प्रयान्ति ये ।
विड्भोजनं राक्षसेन्द्र । नरकन्ते प्रयान्ति हि ॥
एकसार्थप्रयातश्च तथान्यश्चार्थितं नराः ।
असंविभज्य भुञ्जन्ति ते यान्ति श्लेष्मभोजनम् ॥
पायसं कृसरं मांसं वृथा भुक्तञ्च यैर्नरैः ।
तेषामयोगुडाः तप्ताः क्षिप्यन्ते वदनेऽद्भुताः ॥"
इति वामनपुराणे १२ अध्यायः ॥ * ॥
औषधातिरिक्तकिञ्चिद्भोजनवतो नित्यनैमित्तिकक्रियानिषेधो यथा —
'अद्भ्यो भुक्त्वा लवणं च नैव भुक्त्वा च किञ्चन ।
कर्म्म कुर्य्यान्नरो नित्यं सूतके मृतके तथा ॥
फलं पुष्पञ्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम् ।
कषायादिपिप्पल्यादिञ्च फलं भुक्त्वा न चाचरेत् ॥
जलस्यापि नरश्रेष्ठ । भोजनाद्यत्र जाह्नवि ।
नित्यक्रिया विवर्त्तेत चेह नैमित्तिके सदा ॥"
इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥
भोजने पाकविधौ दिङ्नियमो यथा,—
"पूर्व्वाशाभिमुखो भूत्वा उत्तराशामुखेन वा ।
पचेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्ज्जयेत् ॥
अथाग्न्याशाभिमुखे पक्त्वा अन्नं तान्न विजानीहि ।
पूर्व्वामुखो धर्म्मकाम भोक्तव्याशिषं दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरमुखे पतिकामश्च पश्चिमे ।
नैरृत्याभिमुखे पक्त्वा दरिद्रो जायते नरः ॥"
पाकपात्रनिरूपणं यथा,—
"यदा तु आयसे पात्रे पक्त्वा अश्नाति वै द्विजः ।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे प्रतिपद्यते ॥
ताम्रे पक्त्वा चक्षुर्हानिमवाप्नोति भवति वै ध्रुवम् ।
पित्तं भवेत् पक्त्वान्नञ्च पित्तलेऽप्यशुचिः ॥
पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमीप्सितम् ।
भ्रातुर्भेन तु यत् पक्वं भगिन्या च कनिष्ठया ।
असगोत्रेण यत् पक्वं शोषितं तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्वं स्त्रिया पक्वं तथैव च ।
पक्वपात्रे च यत् पक्वं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥"
पाककाष्ठनिरूपणं यथा —
"उडुम्बरस्य काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च ।
शालेन करमर्द्देन उदरावर्त्तकेन च ॥
पक्वान्नं नैव भुञ्जीत भुक्त्वा रात्रिमुपावसेत् ॥"
निषिद्धान्नं यथा,—
'गर्हितान्नमवीरान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ।
अप्रजा या तु वनिता नाश्नीयादेव तद्गृहे ॥
शालकाष्ठस्य पक्वान्नं शिरीषकस्य चैव हि ।
काञ्चनारतकस्यैव वज्रवारणकस्य च ॥
भेरण्डशाल्मलेनापि पक्वान्नं गर्हितं स्मृतम् ॥'
पाकपात्रत्यागकालो यथा,—
"यदा स्वस्मयपात्रे तु पक्वं वै तात्कालिकम् ।
मार्गे मासे तथाषाढ़े तत्पात्रं विवर्ज्जयेद् गृही ॥
धनु पाके तथा सिंहे मीने चैव वरानने ।
यः कुर्य्याद्भोजनं देवि । सर्व्वमेव विनश्यति ॥"
पाकार्थजलदानं यथा,—
"एकदा तु जलं दद्याद् द्विवारं न प्रदापयेत् ।
त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत् ॥"
भोजनस्थानादि यथा,—
"उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः ।
प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठमवस्थितः ॥"
पीठनिरूपणं यथा,—
"शाल्मले चतुष्कोणे सूत्रकारविनिर्म्मिते ।
चामभद्रमारमये प्रादेशोच्छ्रायसंयुते ॥
पद्मासने भवेद्वृद्धिर्भद्रके श्रियमाप्नुयात् ।
चामे धनवृद्धिः स्याद्धर्म्मवृद्धिस्तु भद्रके ।
शालासने कर्णिके किंशुके मरणं भवेत् ॥"
भोजने दीपनिरूपणं यथा,—
"घृतदीपेन यज्ञफलं तैले धेनुफलं लभेत् ॥"
भोजने चाण्डालादिदृष्टिनिषेधो यथा,—
"यदा भोजनकाले तु चाण्डालं पतितं तथा ।
कुक्कुटवराहैश्च श्वभिश्च अन्यजैरपि ।
अन्नं वाप्यथ पानं वा दृष्टमात्रं परित्यजेत् ॥"
"रजस्वलाया संस्पृष्टोऽन्नं भुक्त्वा प्रमादतः ।
व्रतस्थो वर्ज्जयेद्देवि । अव्रते प्रोक्षयाचरेत् ॥
देवालये तथा तीर्थे सिद्धक्षेत्रे च शङ्करि ।
ब्राह्मणानां समाजे तु भुक्त्वा क्रतुफलं लभेत् ॥
आचान्तो भोजनं कुर्य्यात् दग्नायां हिरण्ययुक् ।
सुवर्णेन स्पृष्टमन्नं तदन्नञ्चामृतं विदुः ॥
रजतस्पृष्टं यदन्नञ्च भुक्त्वा भवति किल्बिषी ।
पौष्पकेण स्पृष्टमन्नं विष्ठासमं भवेत् ॥
वैदूर्य्येण माणिक्येन स्फटिकेन स्पृष्टमपि ।
सर्व्वेण च स्पृष्टमन्नं तदन्नं शुचितामियात् ॥"
भोजने दिङ्नियमो यथा,—
"आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते रात्रौ चैव उदङ्मुखः ।
यशस्वी दक्षिणे चैव पश्चिमे तु विवर्ज्जयेत् ॥"
भोजने मङ्गलानि यथा,—
"मङ्गलं भोजने काले चतुष्कोणं दिनस्य च
चन्दनस्य भवेद्वेध वैष्णवस्य कुम्भप्रदानम् ।
स्त्रीमुद्रायां चन्द्रदृष्टिं प्रकटाकारमेव च ॥
अथ भोजनकालः ।
'सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं देवनिर्म्मितम्
नित्यमाहुर्नमस्विन्यां नाहुपवादयामतः ।
रात्रौ यामत्रयान्ते च सन्ध्ययोर्न कदाचन ।
अकालभोजनं कृत्वा प्राणायामेन शुद्ध्यति
अहोरात्रेश्च सन्ध्यायां भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत्।
सोऽनिकामिश्च यानन्तरमन्नभोजनविधानम्। —
केचित् अन्नपक्वञ्च शयानं घृतमयुतम् ।
पुनः पुनर्भोजने च पुनरन्नं न दुष्यति ।
त्रिसन्ध्यं भुक्तवान् यस्तु न स श्राप द्विजः क्वचित् ॥
भुक्त्वा रात्रिमुपगमे कर्कन्धूकेन शुद्ध्यति ॥
कोलं हरिद्रां सौवीरं मरीचं जातिकोषकम् ।
ग्रन्थिपर्णादिकं सर्व्वं गन्धद्रव्यं तथौषधम् ।
प्रशस्तमेषामामान्नं स्विन्नञ्चापि न दुष्यति ॥
कुटुम्बभरणार्थाय पाकं पश्चान्निवेदयेत् ।
वैश्वदेवाद्यमुद्धृत्य भोजयेन्न विचारयेत् ॥
नाश्नीयात् केवलं रात्रौ विल्वञ्चैव तथा दधि ।
अङ्गेन दन्तगुच्छेन काष्ठखण्डेन वज्रिणा ॥
पङ्क्तिभेदं ततः कुर्य्यात् पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः ।
हस्तदत्तं यदन्नञ्च शूद्रादत्तं न भक्षयेत् ॥
घृततैलञ्च लवणं पानीयं पायसं दधि ।
रविवारे तथा षष्ठ्यां भौमवारे दिनक्षये ।
पर्व्वकाले च द्वादश्यां द्विवाक्ता न भक्षयेत् ॥
न वामेन पिबेत्तोयं न रसं लवणेन च ।
भेकाखुशिशुमार्ज्जारैस्तथा पारावतैरपि ॥
कालविद्धे पक्वान्नञ्च पाके स्पृष्टेऽपि सुन्दरि ।
गोधया वनमार्ज्जारैः पाकं न विद्धेन कांचन ॥
स्वर्णरौप्यमये पात्रे पात्रेषु अब्जपत्रके ।
सकृद्भुक्त्वा तु देवेशि । पराकस्य फलं लभेत् ॥
पूर्व्वायां स्वर्णपात्रे च भोजनं यः समाचरेत् ।
पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमीप्सितम् ॥
स्वर्णपात्रे पश्चिमायां उत्तराभिमुखेन वा ।
तदन्नं शौकरं मांसं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥
सर्व्वकामं स्वर्णपात्रे यशस्वी स्वर्णरौप्ये च ।
पद्मपत्रे भवेत् पुष्टिर्वैष्णवी तु पुण्यवान् ॥
यशो भवति ताम्रे च कांस्यपात्रे दरिद्रता ।
चूतपत्रे भवेदायुः कदली कीर्त्तिमाप्नुयात् ॥
मधुपत्रे च रोगं स्यादटपत्रे तु वैभवः ।
शालपत्रे भवेत्कामी मनसि चैव स्वगतिः ।
निशापत्रे प्ररोहे च पुनः संस्कारमर्हति ॥"
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ४२ पटलः ॥
अथ स्मृत्युक्तभोजनविधिः । बहिः प्रक्षालितपाणिपादवदनो रक्तपाणिर्द्विवासा द्विराचान्तो गोमयोपलिप्ते प्राङ्मुखे देशे शुद्धे शुद्धनीचासनोपविष्टो धर्म्मवृद्धिकामः प्राङ्मुखः उदङ्मुखो वा यशस्कामो जीवत्पितृमातृकतरो दक्षिणामुखो धनकामः प्रत्यङ्मुखो भूमिस्पृष्टदक्षिणपादः आसनारूढसव्यपादोऽन्तर्जानुकरो दक्षि-

वादिकृतपानीयपात्रो दक्षिणावर्त्तेन चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा लोहताम्रकांस्यमयभवादि दुष्टभस्मकांस्यकदल्यादिपत्रपृष्ठपद्मपलाशपत्रेतर पात्रं विधाय प्रक्षाल्य च आत्मानं पात्रञ्च दक्षिणक्रमेण जलेन वेष्टयित्वा तदुपरि लोहेतरपात्रान्तरेण हस्ताभ्यां प्रतिविष्टितरमन्नादिकं स्थापयित्वा अन्नं दृष्ट्वा प्रहृष्येत। अस्माकं नित्यमेवास्तु इत्यभिजप्य सम्प्रोक्ष्य आचाराच्चतुष्कोणमण्डलाभ्यन्तरे जललिखितचक्रोपरि ॐ नारायणाय नम इत्यन्नं सजलं मध्ये दद्यात्। तत्पार्श्वे ॐ भुवः पतये स्वाहा ॐ भुवनपतये स्वाहा ॐ भूतानां पतये स्वाहा। इति बलिचतुष्टयं दद्यात्। तदिदं सोपकरणमन्नं ॐ विष्णवे नमः इत्युत्सृज्य तदग्रं किञ्चित् ॐ विश्वक्सेनाय नमः इति दत्त्वा अन्नोपरि विष्णुनिर्म्माल्यतुलसीपत्रं प्रक्षिप्य विष्णुपादोदकं पुरा न गृहीतञ्चेदिदानीम्।

"ॐ कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामार्त्तिनाशन।।
सर्व्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे॥"

इति गृहीत्वा इष्टदेवतानामपरेरितं श्रुत्वा स्वयं निरस्यार्थं वा ॐ अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा इत्यनेन पीत्वा।

"ॐ अकालमृत्युहरणं सर्व्वव्याधिविनाशनम्।
विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम्॥"

इत्यनेन पादोदकशेषं शिरसि दद्यात्।

"ॐ उच्छिष्टभोजिनस्तस्य वयमुच्छिष्टकाङ्क्षिणः।
येन लीलावराहेण हिरण्याक्षो निपातितः॥"

इत्युक्त्वा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां घृतप्लुतस्तोकमन्नमादाय महामौनी साङ्गुष्ठसर्व्वाङ्गुलिभिर्व्वा ॐ प्राणाय स्वाहा इत्यनेन मुखे दत्त्वा अदन्तच्छिन्नं निगिरेत्। एवं ॐ अपानाय स्वाहा ॐ समानाय स्वाहा ॐ उदानाय स्वाहा ॐ व्यानाय स्वाहा। ततो वीर्य्यकामो मौनी भुञ्जीत। तत्र प्रथमं द्रवयुक्तमधुरं मध्ये कठिनाम्ललवणानि अन्ते द्रवयुक्तकटुतिक्तानि यथालाभं धीरात्मा साङ्गुष्ठेन्द्रकरसर्व्वाङ्गुलिभिः अनतिलम्बं भुञ्जीत। पश्चादधिकं जलाम्बु न पातव्यम्। जलक्षीरदधिघृतमधुशाकशक्तुमासेतरद्रव्याणां शेषं रक्षणीयम्। भोजने सपूर्णे तु मांसभोजने करं प्रक्षाल्य तद्भोजने तु करमप्रक्षाल्यैव वामेन हस्तेन जलं गृहीत्वा ॐ अमृतापिधानमसि स्वाहा इति जलगण्डूषं गृहीत्वा सान्नं तज्जलशेषं ॐ रौरवेऽपुण्यनिलये पद्मार्व्वुदनिवासिनाम्। उच्छिष्टभागिनामन्नमक्षय्यमुपतिष्ठतामिति भूमौ निक्षिपेत्। भोजनकाले तु विडालकर्म्मकस्पर्शत्यागः। विडालकर्म्मकस्पर्शे न दोषः। ततः स्थानान्तरं न गच्छेत्। परात्रस्य त्वङ्गिर्मलहस्तलेपमपनीय तृणाग्निना जिह्वाघर्षणयोग्य त्वग्भ्यो गृहीत रसदग्ध रक्तपाक्षतादिकं विना अपनयेत्। यन्ते क्षते यदि न निःसरति तदा न दोषः।

ततो जिह्वाञ्च सन्दृश्य जलगण्डूषैर्मुखाभ्यन्तरं संशोध्य पाणी पादौ च प्रक्षाल्य आचम्य एव भूमौ पादौ दत्त्वा द्विराचम्य मुखं तुलसीपत्रादिना संशोध्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे दक्षिणहस्तेन—

"ॐ अङ्गुष्ठमात्रपुरुषो ह्यङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः।
ईशः सर्व्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुक्॥"

इति मन्त्रेण जलं दद्यात्। ततो मृत्तिकाभावे अशुचित्वादविलम्बमेव भोजनपात्रमुद्धृत्य तत्स्थानं उच्छिष्टमपनीय गोमयोदकाभ्यां सन्दृश्य सिञ्चेत्। सुस्थः प्रशान्तचित्त आसने उपविश्याभीष्टदेवतानाम स्मृत्वा—

"ॐ अग्निराप्याययत्वन्नं पार्थिवं पवनेरितम्।
दत्तावकाशो नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम्॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च।
भवत्वेतत्परिणतौ ममास्त्वव्याहतं सुखम्॥
प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा।
अन्नं पुष्टिकरञ्चास्तु ममास्त्वव्याहतं सुखम्॥
अगस्तिरग्निर्व्वड़वानलश्च
भुक्तं ममान्नं जरयत्वशेषम्।
सुखं ममैतत्परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे॥
विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेही
प्रधानभूतो भगवान् यथैकः।
सत्येन तेनान्नमशेषमेतदारोग्यदं मे परिणाममेतु॥
विष्णुरत्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै यथा।
सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्य्यत्वन्नमिदं तथा॥"

इत्युच्चार्य्य वामहस्तेनोदरं परिमृजेत्। ततः पादशतव्रजनानन्तरं वामपार्श्वेन किञ्चित्कालं शयितव्यम्। ततस्ताम्बूलादि सुखवासद्रव्यं भोक्तव्यम्। इत्याह्निकाचारे पञ्चमयामाह्नकृत्यम्॥ * ॥ अथ भोजनादिदानफलम्।

"भोजनाच्छादनं दत्त्वा दत्त्वा चोपानहौ द्विज।।
स स्वर्गलोकं सम्प्राप्य सर्व्वकामोऽत्र जायते॥
विद्यां भक्त्या प्रयच्छेद्यः परब्रह्मण्यसौ विशेत्।
विद्यार्थिने च विप्राय यो दद्याद्भोजनं नरः॥
अन्नं प्राणो जलं प्राणः प्राणश्चौषधमुच्यते।
तस्मादौषधदानेन दत्ताः स्युरसवो द्विजाः॥"

इति पराशरस्मृतिः॥

भोजने प्रतिषेधो यथा,—

"ताम्रपात्रे पयःपानमुच्छिष्टे घृतभोजनम्।
दुग्धे च लवणं दद्यात् सद्यो गोमांसभक्षणम्॥
यः शूद्रेण समाहूतो भोजनं कुरुते द्विजः।
सुरापश्च स विज्ञेयः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः॥
स्नानं एकतीर्थेषु भोजनं गणिकालये।
शयनं पूर्व्वपादे च ब्रह्महत्या दिने दिने॥"

इति कर्म्मलोचनम्॥

अथ शिशूनां प्रथमान्नभोजनदिनादि। यथा, यमः।

"ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्य्यं यथाविधि।
अष्टमे वाथ कर्त्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले॥"

षष्ठ इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात्। ज्योतिश्चिन्तामणौ।

"अन्नस्य प्राशनं प्रोक्तं मासि षष्ठेऽष्टमे बुधैः।
स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः॥
द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तासु पञ्चपर्व्वसु।
बलमायुर्यशो हन्यात् शिशूनामन्नभोजनम्॥"

भुजबलभीमे।

"षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वै तिथौ
सौम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे पञ्चे च क्षणान्तरे।
प्राजेशादितिपौष्णवैष्णवयुगेष्वैस्तादिपटकोत्तरैः
रायेयाप्यतिमित्रभेष्व नितरामन्नादिभक्तं शुभम्॥"

युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सम्बध्यते अत्रापि तिथ्यङ्गादिविरुद्धञ्च विवर्जयेत्।

"वृषद्वन्द्वधनुर्मीनकन्यालग्नेऽन्नभक्षणम्।
त्रिकोणाष्टकयूकान्त्यग्रहा यदस्तथा फलम्॥
दुष्ट शशधरो लग्नात् षष्ठाष्टस्थोऽन्नभक्षणे॥"

मार्कण्डेयपुराणम्।

"देवतापुरतस्तस्य पितुरङ्कगतस्य च।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने॥
मध्वाज्यकणकोपेतं प्राशयेत् पायसन्तु तम्।
कृतप्राशनमुत्सङ्गे मातुर्बालन्तु तं त्यजेत्॥
देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्व्वशः।
शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम्॥
प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः शिल्पभाण्डं स्वयं तथा।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति॥"

सोमवारे दोषमाह भोजराजः।

"वाचालो बलवान् दिने दिनपतेरत्यन्तदीप्तानलो
देही हीनकुशाशनः शिशिरगौ कौजे रुजापीड़ितः।
बौधे भोगसुखोदयी प्रथमभुग्जीवे चिरायुः सुखी
शुक्रे सौख्यबलान्वितोऽतिसुभगो मन्दे च मन्दानलः॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

तद्वैदिकपर्य्यायाः। आवयति १ भर्वति २ बभस्ति ३ वेति ४ वेवेष्टि ५ अविष्यन् ६ वप्सति ७ भसथः ८ वभ्राम् ९ करति १० । इति दशाशिकर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥ (तथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।

"वक्ष्याम्यतः परं कृत्स्नमाहारस्योपकल्पनाम्।
घृतं कार्ष्णायसे देयं पेया देया तु राजते॥
फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्वैदलेषु च।
परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत्॥
प्रद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत्।
कट्वराणि खडांश्चैव सर्व्वान् शैलेषु दापयेत्॥
दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशृतं पयः।
पानीयं पानकं मद्यं मृन्मयेषु प्रदापयेत्॥
काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च।
दद्याद्वैदूर्य्यपात्रेषु रागषाड़वसट्टकान्॥

पुरस्तादमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ।
स्वदं स्वपौत्रं दद्यात् प्रदेशांश्च सुसंस्कृतान् ॥
फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ।
तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥
प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।
खडान् यूषांश्च पेयांश्च सव्ये पार्श्वे प्रदापयेत् ॥
सर्व्वान् गुडविकारांश्च रागषाडवसट्टकान् ।
पुरस्तात् स्थापयेत्प्राज्ञो द्वयोरपि च मध्यतः ॥
एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ।
भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ ॥
सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ।
पूर्व्वं मधुरमश्नीयान्मध्येऽम्ललवणौ रसौ ॥
पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववचारयेत् ।
आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान् ॥
ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चित्रांस्ततः परम् ।
घनपूर्व्वं समश्नीयात् केचिदाहुर्विपर्य्ययम् ॥
आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ।
अतीवायतयामासु क्षपा येष्वृतुषु स्मृताः ॥
तेषु तत्प्रत्यनीकाढ्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु ।
येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः ॥
तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ।
रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः ॥
कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् ।
तस्मात् सुसंस्कृतं शुद्धं दोषैरेतैर्विवर्ज्जितम् ।
यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् ॥"

भोजनपात्र, क्ली, (भोजनस्य पात्रम् ।) भक्ष्याद्याधारः । यथा,—
"तिष्ठन्ति यत्र नवकाञ्चननिर्म्मितानि
श्रेणीकृतानि परितस्तु कटोरकाणि ।
राकाशशाङ्कनवमण्डलभास्करं यत्
चौर्य्यार्जितं रजतनिर्म्मितथालकं स्यात् ॥
अथोर्द्धप्रतिमादर्शिकांस्यमादर्शवत् शुचि ।
पात्रं दृढं सुविस्तीर्णं स्त्रीणामत्यन्तदुर्लभम् ॥
पत्रावली भवति वा नृपभोजनाय
निर्जन्तुजालरहितामलवारिधौता ।
पालाशभूरुहदलैरचिता मनोज्ञा
तादृग्विधर्क्षकशाखे परिवेष्टिता च ॥"
इति पाकराजेश्वरः ॥

भोजपति, पुं (भोजानां भोजवंशीयानां पतिः ।) कंसराजः । यथा —
"मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्त्तिमान्
गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।
मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां
वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये १७ श्लोकः ॥

भोजपुर, क्ली, (भोजस्य भोजराजस्य पुरम् ।) स्वनामख्यातदेशः ।
"आजिरभूद्भोजपुरे साकममुरवैरे ।
दूरे रेवापारे वसति नूनं ते नवीयांसः ॥"
इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥

भोजयिता, [ऋ] त्रि, (भुज + णिच् + कर्त्तरि तृच् ।) भोजनकारयिता । भोगप्रयोजकः । यथा,
"कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता सदा ।
भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मुक्तिरेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

भोजाधिप, पुं, (भोजस्य अधिपः ।) कंसराजः । इति शब्दरत्नावली ॥

भोज्य, त्रि, (भुज्यते इति । भुज + कर्म्मणि + ण्यत् । "भोज्यं भक्ष्ये ।" ७ । ३ । ६९ । इति निपातनान्न कुत्वम् ।) भोजनीयद्रव्यम् । यथा
"भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वरा स्त्रियः ।
विभवो दानशक्तिश्च नाल्पस्य तपसः फलम् ॥"
इति चाणक्ये ५१ श्लोकः ॥
अपि च ।
"आहारः षड्विधश्चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ।
भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्व्यं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥
चूष्यं इक्षुदण्डादि । पेयं पानकशर्करोदकादि । लेह्यं रसालाकथितादि । भोज्यं भक्तसूपादि । भक्ष्यं लड्डुकमण्डकादि । चर्व्व्यं चिपिटचणकादि । इति भावप्रकाशः ॥ (पितॄणां तृप्त्यर्थं देये अन्नादौ च ॥)
भोज्यदानस्योत्सर्गवाक्यं यथा । ॐ अद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्म्मणः एकोद्दिष्टविधिकवार्षिकसपिण्डिकश्राद्धवासरे अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्म्मणोऽक्षयस्वर्गकाम इदं सघृतसव्यञ्जनोपकरणामान्नभोज्यमर्च्चितं श्रीविष्णुदैवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं ददानि । ततो दक्षिणा । ॐ अद्येत्यादि कृतैतत्सघृतसव्यञ्जनोपकरणामान्नभोज्यदानकर्म्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमूल्यं श्रीविष्णुदैवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं ददानि । कृतैतत्सघृतसव्यञ्जनोपकरणामान्नभोज्यदानकर्म्माच्छिद्रमस्तु । इति श्राद्धप्रयोगतत्त्वम् ॥

भोज्यसम्भव, पुं, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः उत्पत्तिकारणम् । भोज्यं सम्भवोऽस्य ।) शरीरस्थरसधातुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भोटाङ्ग, पुं, (भोटस्याङ्गमिवाङ्गमस्य ।) देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली । भोटान् इति भाषा । (भोटान्तोऽपि पाठः ॥)

भोभो, व, सम्बोधनम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, महानाटके । १ । १४ ।
"भोभो भुजङ्ग । तरुपल्लवलोलजिह्व ।")

भोलानाथ, पुं, शिवः । यथा,—
"ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा भोलानाथः कृपानिधिः ।
सङ्गृह्य तां महाज्वालां सगणोऽन्तरगान्मुने ॥"
इति श्रीशिवपुराणोत्तरखण्डे शुकवामदेवसंवादे वाराणसीमाहात्म्ये पञ्चक्रोशीयात्रायां महाकालेशोत्पत्तिर्नाम २५ अध्यायः ॥ * ॥
पुस्तकान्तरे भोलानाथ इत्यत्र महादेव इति पाठः ॥

भौलि, पुं उष्ट्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भौत, पुं, (भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्तः । भूत + अण् ।) भूतयज्ञः । बलिकर्म्म । यथा,—
"होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ देवलः । इति शब्दमाला ॥ (भिक्षादिभ्योऽण् । भूतसङ्घः । तस्येदमित्यण् ।) भूतसम्बन्धिनि त्रि ॥

भौतिक, क्ली, (भूतानां विकारः इति ठक् ।) मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि भूतसम्बन्धि ॥ (भूतानि क्षित्यादीनि तद्विकारश्च घटपटादयः ।
"आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि ।" इति । २ । २ । सांख्यसूत्रम् ॥ सृष्टिविशेषश्च । तथाच । "ईश्वरकृष्णकृतसांख्यकारिकायाम् । अष्टविकल्पो दैवस्तैर्य्यग्योनश्च पञ्चधा भवति । मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥ अत्र च सर्गे चेतनोत्कर्षापकर्षविशेषात् तारतम्यम् । यथा, तत्रैव । ऊर्द्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः । मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तः ॥

भौतिक, पुं, महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (उपद्रवः । व्याध्यादिः । चक्षुरादि । शरीरादि ॥ (भूतेषु महदादिक्षित्यन्तेषु आत्मबुद्ध्या उपासकाः भौतिकाः । बौद्धविशेषाः ।
"भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रन्त्वाभिमानिकाः ॥"
इति पातञ्जलयोगसूत्रव्यासभाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्रधृतवचनम् । १ । १९ ॥)

भौती, स्त्री, (भूतानां भूतयोनीनामियमिति । भूत + अण् । ङीप् । तस्यां भूतानामधिकारितविद्यमानत्वात्तथात्वम् ।) रात्रिः । इति हेमचन्द्रः । १४२ ॥

भौत्य, पुं (भूतेरपत्यं पुमान् । भूति + अपत्यार्थे ष्यञ् ।) भूतिमुनिपुत्त्रश्चतुर्दशो मनुः । यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
"अतः परन्तु भौत्यस्य कथयामि निशामय ।
देवानृषींस्तथा पुत्त्रांस्तथैव वसुधाधिपान् ॥
बभूवाङ्गिरसः पुत्त्रो भूतिर्नामातिकोपनः ।
तस्य भ्राता सुवर्च्चाभूत् यज्ञे तेन निमन्त्रितः ॥
शिष्यः शान्तिनामानं शिष्यमाह महाशनिः ।
सदोद्युक्तं सदाचाररतं सुनियतात्मकम् ॥
भूतिरुवाच ।
अहं यज्ञं गमिष्यामि भ्रातुः शान्ते ! सुवर्च्चसः ।
तेनाहूतस्त्वया चेह यत् कार्य्यं तच्छृणुष्व तत् ॥
अतिनागरन्वह्निस्त्वया कार्य्यं ममाश्रमे ।
तथा तथा प्रयत्नेन यथायमिनं प्रशमं व्रजेत् ।
इत्याज्ञप्ते तथेत्युक्ते स तु शिष्येण शान्तिना ।
जगाम यज्ञं स भ्रातुराहूतः सन् यवीयसा ॥
शुश्रूषासक्तवदनो योऽसौ भूतिपरिग्रहः ।
स दृष्ट्वा नोऽनलं शान्तं शान्तिरत्यन्तदुःखितः ।
भीतश्च भूतेर्बहुधा चिन्तयन् स महामतिः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
बहुधेव विचिन्त्यासौ भीतस्तस्य तदा गुरोः ।
ययौ मतिमतां श्रेष्ठ शरण्यं जातवेदसम् ॥
स गत्वा तत्र स्तोत्रं समारेभे यतमानसः ।
भूर्भुवः स्वस्तिमेत्येवं स्वक्षजानुः कृताञ्जलिः ॥
स एवं भक्तिनम्रेण भगवान् हव्यवाहनः ।
ज्वालामालावृततनुस्तस्यासीदग्रतो मुने ॥
य स्तुतोऽस्मीति विप्र । भक्त्या यत्ते स्तुतिः कृता ।
वरं ददामि भवते प्रार्थना यत्तवेप्सितम् ॥
भगवन् । कृतकृत्योऽस्मि यत्त्वा पश्यामि रूपिणम् ।
तथापि भक्तिनम्रस्य भगवन् । श्रूयतां मम ॥
क्षमापराधान् सत्वस्य यत्ते व्रजत विभावसो ॥
नस्त्वयाधिष्ठितः सोऽद्य पूर्व्ववत् पश्यतां स्थितः ॥
तथान्यदपि मे देव । प्रसादं कुरुते यदि ।
पुत्त्रो विशिष्टो भवतु निरपत्यस्य मे गुरोः ॥
यथा च मैत्रीं तनये स करिष्यति मे गुरुः ।
तथा समस्तसत्त्वेषु भवत्वस्य मनो मृदु ॥
अग्निरुवाच ।
गुरोरर्थे त्वया ब्रह्मन् । याचितं यद्वरद्वयम् ।
नात्मार्थे तेन मे प्रीतिस्त्वय्यतीव महात्मनि ॥
भविष्यत्येतदखिलं गुरोर्यत् प्रार्थितं त्वया ।
मैत्री समस्तभूतेषु पुत्त्रस्तस्य भविष्यति ॥
मन्वन्तराधिपः पुत्त्रो भौत्यो नाम भविष्यति ।
महाबलो महावीर्य्यो महाप्राज्ञो गुरोस्तव ॥
इत्युक्त्वा भगवानग्निः पश्यतस्तस्य वै मुने ।
बभूवादर्शनं सद्यः प्रदीपो निर्वृतो यथा ॥
ततस्मिन्नन्तरे सोऽपि गुरुस्तस्य महात्मनः ।
भ्रातुर्यवीयसो यज्ञादाजगाम स्वमाश्रमम् ॥
तस्यागतस्य शिष्योऽसौ चक्रे पादाभिवन्दनम् ।
गृहीतासनपूजश्च तमाह स तदा गुरुः ॥
वत्सातिहार्द्दं त्वयि मे तथान्येष्वपि जन्तुषु ।
न वेद्मि किमिदं त्वच्चेद्वदसे तत् कथयाशु मे ॥
ततः स शान्तिस्तत्सर्व्वमाचाख्याय महात्मने ।
अग्निनाशादिकं विप्र । समाचष्ट यथातथम् ॥
तच्छ्रुत्वा स परिष्वज्य स्नेहार्द्रनयनो गुरुः ।
शिष्याय प्रददौ वेदान् साङ्गोपाङ्गान् महात्मने ॥
भौत्यो नाम सुतस्तस्य पुत्त्रो भूतेरजायत ।
तस्य मन्वन्तरे देवानृषीन् भूपांश्च मे शृणु ॥
भविष्यस्य भविष्यांस्तु गदतो मम विस्तरात् ।
देवेन्द्रो यत्र भविता तस्य विख्यातकर्म्मणः ॥
चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा भ्राजिरास्तथा ।
वचोवृद्धाश्च इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
शुचिरिन्द्रस्तथा तेषां त्रिदशानां भविष्यति ।
महाबला महावीर्य्याः सर्व्वेरिन्द्रगुणैर्युताः ॥
अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्युक्तोऽथ मागधः ।
शुक्रो जितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥
गुरुर्गभीरो ब्रध्नश्च भरतानुग्र एव च ।
ऊर्जमानी च प्रवीरश्च विष्णुः सङ्क्रन्दनस्तथा ॥
तेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ।
चतुर्दश मयैतत्ते मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरानुवर्णनानामाध्याय ॥

भौम, पुं, (भूमेरपत्यम् । भूमि+शिवादित्वादण् ।) मङ्गलग्रहः । (यथा, बृहत्संहितायाम् ।५।६ ।
“पश्यन् ग्रस्तं सौम्यो
घृतमधुतैलक्षयाय राज्ञां च ।
भौमः समरविमर्द्दं
शिखिकोपं तस्करभयञ्च ॥”)
नरकराजः । (यथा, हरिवंशे । १२ । १४ ।
“तासां पुरवरं भौमोऽकारयन्मणि-
पर्व्वतम् ॥”)
तस्येदमित्यण् । भूमिभवे, त्रि । इति मेदिनी । मे, २२ ॥ (यथा महाभारते । १ । १३६ । २० ।
“भौमेन प्राविशद्भूमिं मार्गेणाभवद्गिरिः ।
अन्तर्धानेन चाक्षेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥”)
अम्बरम् । इति धरणिः ॥ रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
भौमजल क्ली, (भूमि+अण् ।) भूमिसम्बन्धि सलिलम् । तत् त्रिविधं यथा —
“भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥”
तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।
“अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यातः आनूपं तद्भवं जलम् ॥
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु नत्तकम् ।
वह्निकृत् कफहृत् पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥
आनूपं वार्य्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
वह्निकृत् कफहृन्मित्रं विकारान् कुरुते बहून् ॥
साधारणन्तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ।
तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥”
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ।
नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ।
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ॥
नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्व्वा याश्चामलोदकाः ।
गुर्व्व्यः शैवलसञ्छन्ना मन्दगाः कलुषाश्च याः ॥
नदीसरस्तडागस्थकूपप्रस्रवणादिके ।
उदके देशभेदेन गुणान् दोषांश्च लक्षयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
भौमन, पुं (आदिसर्गे भवतीति भू+कर्त्तरि मन् । भूमा ब्रह्मा । तस्यापत्यम् । अण् । मन्नन्तत्वात् न टिलोपः ।) विश्वकर्म्मा । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १।२२६ ।१२ ।
“ससर्ज्ज य सुतपसा भौमनो भुवनप्रभुः ।
प्रजापतिरनिर्द्देश्यं यस्य रूपं रवेरिव ॥”
भौमरत्न, क्ली, (भूमौ जातम् । भूमि+अण् । तादृशं रत्नम् ।) प्रवालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भौमिक, त्रि, भूम्यधिकारी । भूमिमधिकरोतीति य । इत्यर्थे ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (भूमिस्थितः । यथा, मनौ । ५ । १४२ ।
“स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥”)
भौमी स्त्री, (भूम्यां जाता । भूमि+अण्+स्त्रीत्वात् ङीष् ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥
भौरिक, पुं, (भूरि सुवर्णमधिकरोतीति ठक् ।) कनकाध्यक्षः । इत्यमरः । २ । ७ ॥
भ्रंश ऋ ण टु ङ भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म अक सेट ।) ऋ अबभ्रंशत् । ण भेंशे बभ्रंशे । टु भ्रंशथुः । ङ भ्रंशते । इति दुर्गादासः ॥
भ्रंश य ङ भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा आत्म -अक०-सेट ।) य ङ भ्रंश्यते । इति दुर्गादासः ॥
भ्रंस ऋ ण ङ टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म अक -सेट ।) ऋ अबभ्रंसत् । ण भेंसे बभ्रंसे । ङ भ्रंसते । टु भ्रंसथुः । इति दुर्गादासः ॥
भ्रंस, य ङ भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा - आत्म अक सेट ।) य ङ भ्रंस्यते । इति दुर्गादासः ॥
भ्यस, ङ भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा - आत्म अक सेट ।) अन्तःस्थाद्ययुक्तः । ङ भ्यसते । इति दुर्गादासः ॥
भ्रंश, पुं, (भ्रन्श+भावे घञ् ।) अधः पतनम् । यथा । भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् । इत्यमरः । २ । १८६ । २३ ॥ यथोचितात् यथाप्राप्तात् भ्रंशोऽधःपतनम् । इति भ्रेषशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा कामन्दकीये नीतिसारे ।२।२६।
“उद्वेजनादधर्म्मस्तु तस्माद् भ्रंशो महीपतेः ॥”
नाशः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ४६ । २५ ।
“शाखाभङ्गेऽकस्मात्
वृक्षाणां निर्द्दिशेद्रणोद्योगम् ।
हसने देशभ्रंशं
रुदिते च व्याधिबाहुल्यम् ॥”)
भ्रकुंश, पुं, (भ्रुवा कुंशो भाषणं यस्य । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) स्त्रीवेशधारी नर्त्तकपुरुषः । इत्यमरटीकायाम् ॥ (अस्य विशेषो भ्रकुंसशब्दे द्रष्टव्यः ॥)
भ्रकुंस, पुं (भ्रुवा कंसो भाषणं शोभा वा यस्य सः । ६ । ३ । ६१ । इत्यस्य “भ्रुकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ।” इति वार्त्तिकोक्त्या उकारस्यात्वम् ।) स्त्रीवेशधारी नर्त्तकपुरुषः । तत्पर्य्यायः । भ्रुकुंसः २ भ्रूकुंसः ३ । इत्यमरः । १।७।११॥ भ्रुकुंसः ४ भ्रकुंशः ५ । इति तट्टीका ॥
भ्रकुटि, स्त्री, (भ्रुवो कुटिः कौटिल्यम् । “भ्रुकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ।” ६।३।६१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या । उकारस्यात्वम् ।) क्रोधादिना भ्रुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः ।१।७।३७ ॥ अस्या रूपान्तराणि । भ्रुकुटिः । भ्रूकुटिः । भ्रकुटिः । भ्रकुटी । भ्रुकुटी । (यथा, माघे ।१५।८।
“भ्रुकुटीकठोरितललाटमाननम् ।”)
भ्रूकुटी । भ्रकुटी । इति भरतः ॥

भ्रश शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) रेफयुक्तः । भ्रशति । इति दुर्गादासः ॥

भ्रन्श इर् य उ अधःपते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा० पर० अक० -सेट् ।) भ्रश्यति । इर् अभ्रशत् । अभ्रशीत् ॥

भ्रन्श, ङ उ ङ अधःपते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म० अक० सेट् ।) ङ अभ्रशत । उ भ्रशित्वा भ्रष्ट्वा । ङ भ्रशते । इति दुर्गादासः ॥

भ्रम, इर् चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० अक० सेट् ।) इर् अभ्रमत् अभ्रमीत् । इति दुर्गादासः ॥

भ्रम, श य चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा० पर० सक० -सेट् ।) श य भ्राम्यति । इति दुर्गादासः ॥

भ्रम उ ञ ण चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० अक० सेट् ।) उ भ्रमित्वा भ्रान्त्वा । ञ भ्रामः भ्रमः । ज्वलादित्वात् णप्रत्ययेऽपि अनवद्य इत्यादिना ह्रस्वे भ्रम इत्येव । तेन ज्वलादावस्य पाठो निष्फल इति धातुप्रदीपादयः । वस्तुतस्तु । ज्वलादिपाठसामर्थ्यान्न ह्रस्वः । ण भ्रमतुः बभ्रमतुः । य भ्रम्यति भ्रमति । चाल इह पादविहरणम् ।
"न जाने को हेतुर्भ्रमति विपिने भिक्षुक इव ।"
भ्रेमुः शिलोच्चयान् भीमानित्यत्र गत्यर्थविवक्षया सकर्म्मकत्वम् । इति दुर्गादासः ॥

भ्रम पुं, (भ्रमु अनवस्थाने इति । भ्रम+भावे घञ् ।) मिथ्याज्ञानम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४२३ ।
"देवो जगाद त भद्र ! कोऽयं ते मनसि भ्रमः ॥")
तत्पर्य्यायः । भ्रान्तिः २ मिथ्यामतिः ३ । इत्यमरः । १ । ५ । ४ । अम्बुनिर्गमः । कुन्दः । (यथा रघौ । ६ । ३२ ।
"अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहु-
विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजा
स्त्वष्टेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥"
"चक्रभ्रमं चक्राकारशस्त्रोत्तेजनयन्त्रम् ।
भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दाख्ये शिल्पियन्त्रके॥"
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
भ्रमणम् । इति मेदिनी । मे, २ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । ४६ ।
"एवं निशीथे वसुजन् त भ्रमाय वणिक्सुतम् ।")
न्यायमते भ्रमस्य नामान्तरं अप्रमा । भ्रमो द्विविधः । विपर्य्यासः संशयश्च । आद्यो यथा । देहे आत्मबुद्धिः । शङ्खादौ पीततामतिः । सा निश्चयरूपा । द्वितीयो यथा । किन्नरो वा स्थाणुर्वा इत्यादिबुद्धिः । तस्य कारणम् । पित्तदूरत्वमोहभयादिनानाविधदोषः । यथा
"अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते ।
तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ॥
तत्प्रपञ्चो विपर्य्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः ।
आद्यो देहे यात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः ॥
भवेन्निश्चयरूपा सा संशयोऽथ प्रदर्श्यते ।
किन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः ॥
तदभावप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ।
स संशयो भवेद् या धीरेकत्राभावभावयोः ॥
साधारण्यादिमन्नस्य ज्ञानं संशयकारणम् ।
दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ॥
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ।"
इति भाषापरिच्छेदे । १२७—१३२ ॥
(भ्रमणशीले, त्रि ॥ यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६ । ४ ।
"अधभ्रमस्त उर्व्विया विभाति
यातयमानो अधिसानुपृश्नेः ॥"
"भ्रमो भ्रमणशीलो ज्वालासमूहः ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥) रोगविशेषः । तद्यथा,—
"मूर्च्छा पित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाद्भ्रमः ।
चक्रवद्भ्रमतो गात्रं भूमौ पतति सर्व्वदा ।
भ्रमरोग इति ज्ञेयो रजःपित्तानिलात्मकः ॥"
इति वैद्यकमाधवकृतरुग्विनिश्चये मूर्च्छाधिकारे ॥
तथाचास्य चिकित्सा ॥
"शतावरी बलामूलद्राक्षासिद्धं पयः पिवेत् ।
सचितं भ्रमनाशाय बीजं वात्यालकस्य च ॥
पिवेद्दुरालभाक्वाथं सघृतं भ्रमशान्तये ।
त्रिफलाया प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे मूर्च्छाद्यधिकारे ॥)

भ्रमण क्ली, (भ्रम+भावे ल्युट् ।) गमनावशेषः । पर्य्यटनम् । (यथा, भाषापरिच्छेदे ।७।
"भ्रमणं रेचनं स्पन्दनोर्द्ध्वज्वलनमेव च ॥"
पुनः पुनर्गमनम् । यथा देवीभागवते ।१।१४।६८॥
"संसारेऽस्मिन् महाघोरे भ्रमणं नभचक्रवत् ॥"
तथाच, कामन्दकीये । १४ । २४ ।
"नवाग्निधूमसंरोधो दिङ्मोहो भ्रमणानि च ॥"
"भ्रमणानि इतस्ततो दुर्गमप्रदेशेषु चङ्क्रमणानि ।"
भ्रमत्यस्मिन्ननेनेति वा । भ्रम+ल्युट् ।) मण्डलम् । यथा सूर्य्यसिद्धान्ते । १२ । ७६ ।
"कालेनाल्पेन भ्रमणं भुङ्क्तेऽल्पभ्रमणाश्रितः ।
ग्रहः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन् ॥"
अल्पभ्रमणं स्वल्पपरिधिमण्डलमानमित्यर्थः । उत्तरपदे मण्डले महतीति दर्शनात् ॥') स्वस्थस्वरूपदोलाभिद्धारा भ्रमणगुणाः । वातकोपनत्वम् । अङ्गस्थैर्य्यकरत्वम् । बलाग्निविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

भ्रमणी, स्त्री (भ्राम्यति अनयेति भ्रम+करणे ल्युट् । ङीप् ।) कारण्डिका । अधीशिः । क्रीडाभ्या । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥

भ्रमत्कुटी, स्त्री, (भ्रमन्ती चलन्ती कुटी क्षुद्रगृहमिव ।) छत्रादिच्छन्नम् । तत्पर्य्यायः । कावारी २ मङ्गलकुटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भ्रमर, पुं (भ्रमति प्रतिकुसुममिति ॥ अर्त्तिकमीत्यादिना । "उणा ३।१३२। इति अरः ।) कीटविशेषः । (यथा रघुवंशे । ८ । ३८ ।
"भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः ।")
तत्पर्य्यायः । मधुव्रतः २ मधुकरः ३ मधुलिट् ४ मधुपः ५ अलिः ६ द्विरेफः ७ पुष्पलिट् ८ भृङ्गः ९ षट्पदः १० अलिः ११ । इत्यमरः । २ ।५।२९ ॥ कलालापः १२ शिलीमुखः १३ पुष्पन्धयः १४ मधुकृत् १५ द्विपः १६ भसरः १७ चञ्चरीकः १८ सुकाण्डी १९ मधुलोलुपः २० इन्दिन्दिरः २१ मधुमारकः २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुपरः २३ लम्बः २४ पुष्पकीटः २५ मधुसूदनः २६ भृङ्गराजः २७ मधुलेही २८ रेणुवासः २९ । इति शब्दरत्नावली ॥ कामुकः । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥

भ्रमरक पुं, (भ्रमर इवेति भ्रमर+"इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) ललाटलम्बितचूर्णकुन्तलः । इत्यमरः । २ । ६।९६ ॥ (स्वार्थे कन् । भृङ्गः । बालक्रीडनकः । इति मेदिनी । के, २ ४ ॥ अम्बुभ्रमः । इति विश्वः ॥

भ्रमरकीट, पुं, (भ्रमर इव कीटः ।) कीटविशेषः । कुमुरे पोका इति भाषा ॥ यथा,—
"नीवमुक्तस्तु तद्विद्वान् पूर्व्वोपाधिगुणोज्झितः ।
सच्चिदानन्दधर्म्मत्वाद्भवेद्भ्रमरकीटवत् ॥'
इत्यात्मबोधः ॥

भ्रमरच्छल्लि, स्त्री (भ्रमरान् छलयतीति । छलि+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) लताविशेषः । तत्पर्य्यायः । भृङ्गाङ्का २ भ्रमरा ३ भृङ्गमालिका ४ । अस्या गुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"भृङ्गच्छल्ली च कटुका तिक्ता दीपनरोचनी ।"

भ्रमरप्रिय, पुं (भ्रमरस्य प्रियः ।) धाराकदम्बः । इति रत्नमाला ॥

भ्रमरमारी, स्त्री (भ्रमरान् मारयति गन्धोत्कर्षेण व्याकुलयतीति । मृ+णिच्+अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) मालवदेशप्रसिद्धपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । भ्रमरारिः २ भृङ्गारिः ३ भृङ्गमारी ४ मांसपुष्पिका ५ कुठारिः ६ भ्रमरी ७ यष्टिलता ८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । पित्तश्लेष्मज्वरनाशित्वम् । शोफकण्डूतिकुष्ठव्रणदोषत्रिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरा, स्त्री (भ्रमर+अजादित्वात् टाप् ।) भ्रमरच्छल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरातिथि, पुं (भ्रमरः अतिथिरभ्यागतो यस्य ।) चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरानन्द, पुं, (मधुबाहुल्यात् भ्रमराणामानन्दो यस्मात् सः ।) वकुलः । अतिमुक्तकः । रक्ताम्लानः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरालक, पुं (भ्रमर इव अलति भूषयतीति । अल+ण्वुल् ।) ललाटस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्पर्य्यायः । भ्रमरकः २ कुरलः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३३ ॥

भ्रमरी, स्त्री, (भ्रमर+ङीष् ।) जतुका । पुत्रदात्री । षट्पदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरेष्ट, पुं, (भ्रमराणामिष्टः ।) श्योनाकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरेष्टा, स्त्री, (भ्रमराणामिष्टा ।) भार्गी । भूमिजम्बू । इति राजनिर्घण्ट ॥

भ्रमरोत्सवा, स्त्री, (भ्रमराणां उत्सव प्रमोदो यस्या ।) माधवी । इति राजनिर्घण्ट ॥

भ्रमासक्त , पु (भ्रमे भ्रमणे आसक्त युक्त ।) शस्त्रमार्जक । इति हेमचन्द्र । ३ । ५८ ॥

भ्रमि , स्त्री (भ्रम+बाहुलकात इ ।) भ्रमणम् । तत्पर्य्याय । भ्रम २ । इत्यमर ।३।२।६॥ भ्रमी ३। इति भरत ॥ (मण्डलाकारगति ४ । तथाच नैषधचरिते । १ । ७३ ।

“अचीकरच्चारुहयेन या भ्रमी-
निजातपत्रस्य तलस्थले नल ।”)

मण्डलाकारसैन्यरचना । यथा —

“वीरान् सहस्रशो दृष्ट्वा भ्रमिभि पर्य्यवस्थितान् ।
लवो लवेन सन्धाय शरान् रोषप्रपूरित ॥
भ्रमिराद्या सहस्रेण द्वितीयायुतसङ्ख्यया ।
तृतीयायुतयुग्मेन तुरीयायुतपञ्चभि ॥
पञ्चमी लक्षयोधाना षष्ठी योधायुताधिके ।
सप्तमी लक्षयुग्मेन सप्तभिर्भ्रमिभिर्युतान् ॥
मध्ये लवो भ्रमिष्वाप्त सञ्चरन् वह्निवत्तदा ।
द्रावयामास सर्व्वान् वै सैनिकान् भ्रमिकार-
कान् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ६१ अध्याय ॥

भ्रमी, [न्] त्रि, (भ्रम+इनि ।) भ्रमविशिष्ट । भ्रमो विद्यते अस्येति अस्त्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥

भ्रश य उ अध पतने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवां-पर -अक -सेट ।) य भ्रश्यति । उ भ्रशित्वा भ्रष्ट्वा । इति दुर्गादास ॥

भ्रष्ट, त्रि, (भ्रश+कर्त्तरि+क्त ।) च्युतम । अस्य पर्य्याया गलितशब्दे द्रष्टव्या ॥

“अधाद्भ्रष्टस्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत
सत्याद्भ्रष्टो रौरवं वै व्रजेच्च ।
योगभ्रष्ट सत्यधृतिञ्च गच्छेत्
राज्याद्भ्रष्टो मृगयां वै व्रजेच्च ॥”

इति गारुडे नीतिसारे १ ६. अध्याय ॥

भ्रस्ज, औ श पाके । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा -उभ० सक -अनिट ।) रेफयुक्तादि दन्त्योपध । क्विपि सयोगादिलोपे भृट । पाक इह भर्ज्जनम् । श भृज्जति भृज्जते मत्स्य सूपकार । औ अभ्राक्षीत । इति दुर्गादास ॥

भ्राज, ङ ष ऋ टु भासि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० आत्म -अक -सेट, ।) रेफयुक्त । ङ भ्राजते ष भ्रेजे बभ्राजे । अनुबन्धबलात् सयोगादित्वेऽप्याकारस्याप्येत्वम्॥ ऋ अबिभ्रजत् अबभ्राजत । टु भ्राजथु । इति दुर्गादास ॥

भ्राजक, क्ली (भ्राज+“ण्वुल तृचौ ।” ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल ।) पित्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भ्राजिष्णु त्रि (भ्राज+इष्णुच् ।) [illegible]-दिना दीप्तियुक्त । इत्यमर । ३ । १ । १०१॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । १२ ।

“भ्राजिष्णुभिर्य्य परितो विराजते
लसद्विमाना वलिभिर्म्महात्मनाम ॥”)

विष्णौ, पु । यथा तस्य सहस्रनामस्तोत्रे ।

भ्राजिष्णुर्भोजन भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिज ॥

भ्रातरौ, पु, (भ्राता च भगिनी च । भ्रातृस्वसो रित्यादिना एकशेष ।) भ्रातृभगिन्यौ । नित्य द्विवचनान्तोऽयम् । इत्यमर । २ । ६ । ३६ ॥

भ्राता, [ऋ] पु, (भ्राजते इति । भ्राज+“नप्तृ नेष्टृत्वष्टृहोत्रिति । उणा । २ । ९६ । इति तृन् । निपात्यते च ।) एकगर्भजात । “भाइ” इति भाषा । तत्पर्य्याय । सहोदर २ समानोदर्य्य ३ सोदर्य्य ४ सगर्भ ५ सहज ६ सोदर ७ । इति हेमचन्द्र ॥ पितरि मृते ज्येष्ठभ्रातु पितृतुल्यत्वम् । यथा,—

“ज्येष्ठो भ्राता पितृतुल्यो मृते पितरि शौनक ।
सर्व्वेषा स पिता हि स्यात सर्व्वेषामनुपालक ॥
कनिष्ठस्तेषु सर्व्वेषु समत्वेनानुवर्त्तते ।
समोपभोगजीवेषु यथैव तनयस्तथा ॥”

इति गारुडे ११४ अध्याय ॥

तस्य भार्य्याहरणे तस्मै दायादाने च दोषो यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्याये ।

“भ्रातृजायापहारी च मातृगामी भवेन्नर ।
ब्रह्महत्यासहस्रञ्च लभते नात्रसशय ॥
स याति कुम्भीपाकञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
तस्मादुत्तीर्य्य पापी च विष्ठायां जायते कृमि ॥
वर्षकोटिसहस्राणि तत्र स्थित्वा च पातकी ।
ततो भवेन्महापापी वर्षकोटिसहस्रकम् ॥
पुश्चलीयोनिगर्भे च कृमिश्चैव पुरन्दर ! ।
शत कोटिसहस्राणि शतजन्मानि कुक्कुर ।
भ्रातृजायापहरणात शतजन्मानि शूकर ॥”
“यो ददाति न दायञ्च वलिष्ठो दुर्ब्बलाय च ।
स याति कुम्भीपाकञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥”

भ्रातुरन्वेषणे भ्राता न गच्छेत । यथा,—

नारद उवाच ।

“हे हर्य्यश्वा महावीर्य्या प्रजा यूय करिष्यथ ।
ईदृशो लक्ष्यते यत्नो भवतां श्रूयतामिदम् ॥
वालिशा वत यूय ये नास्या जानीत वै भुव ।
अन्तरूर्द्ध्वमधश्चैव कथ स्रक्ष्यथ वै प्रजा ॥
ऊर्द्ध्व तिर्य्यगधश्चैव यदाप्रतिहता गति ।
तदा कस्माद्भुवो नान्त सर्व्वे द्रक्ष्यथ वालिशा ॥
ते तु तद्वचन श्रुत्वा प्रयाता सर्व्वतो दिशम् ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगा ॥
हर्य्यश्वेष्वथ नष्टेषु दक्ष प्राचेतस पुन ।
वैरिण्यामथ पुत्त्राणां सहस्रमसृजद्विभु ॥
विवर्द्धयिषवस्ते तु सवलाश्वा प्रजा पुन ।
पूर्ब्बोक्तं वचन ब्रह्मन्नारदेन प्रचोदिता ॥
अन्योन्यमूचुस्ते सर्व्वे सम्यगाह महामुनि ।
भ्रातॄणां पदवी चैव गन्तव्या नात्र सशय ॥
ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च प्रजा स्रक्ष्यामहे पुन ।
तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाता सर्व्वतो दिशम् ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगा ॥
तत प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे द्विज ! ।
प्रयातो नश्यति तथा तन्न कार्य्यं विजानता ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १६ अध्याय ॥

अपि च, मात्स्ये ५ अध्याये ।

“तत प्रभृति न भ्रातु कनीयान् मार्गमिच्छति ।
अन्विषन् दु खमाप्नोति तेन त परिवर्जयेत ॥”

ज्येष्ठभ्रात्रादेर्गुरुत्व यथा,—

“उपाध्याय पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपति ।
मातुल श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ।
बन्धुर्ज्येष्ठ पितृव्यश्च पुंस्येते गुरव स्मृता ॥’

इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्याय ॥

विभक्तानां तेषां धर्म्मवृद्धिर्यथा,—

व्यास ।

“भ्रातॄणां जीवतो पित्रो सहवासो विधीयते ।
तदभावे विभक्तानां धर्म्मस्तेषां विवर्द्धते ॥
भ्रातॄणां यस्तु नेहेत धन शक्त स्वकर्म्मणा ।
स निभाज्य स्वकादशात किञ्चिद्दत्वोप
जीवनम् ॥”

ज्येष्ठभ्रातृप्रशसा यथा,—

“बिभृयादिच्छत सर्व्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा
पिता ।
भ्राता शक्त कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले
स्थिति ॥
कुटुम्बार्थेषु चोद्युक्तस्तत कार्य्यं कुरुते तु य ।
स भ्रातृभिर्बृहणीयो ग्रासाच्छादनवाहनै ॥
अन्योन्यभेदो भ्रातॄणां सुहृदां वा बलात्मक ।
भवत्यानन्दहृद्वैव । द्विषतां नात्र सशय ॥”*॥

भ्रातृसस्कारस्यावश्यकत्वम् । यथा, नारद ।

“येषान्तु न कृता पित्रा सस्कारविधय क्रमात ।
कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनात ॥
अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुन ।
अवश्यकार्य्या सस्कारा भ्रातृभि पूर्ब्बसस्कृतै ॥”

विभक्तानां तेषां साक्षित्वादि यथा,—

“साक्षित्व प्रतिभाव्यञ्च दान ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातर कुर्य्युर्नाविभक्ता परस्परम् ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

भ्रातृक त्रि, (भ्रातुरागत इति । भ्रातृ+“ऋत-ष्ठञ् ।” ४ । ३ । ७८ । इति ठञ् । भ्रातुरागत धनादि ।) भ्रातृयोग्य । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भ्रातृज पुं, (भ्रातु सहोदरात् जायते इति । जन्+“पञ्चम्यामजातौ ।”३।२।९८। इति ड ।) भ्रातुरपत्यम् । तत्पर्य्याय । भ्रात्रीय २ । इत्यमर । २ । ६ । ३४॥ भ्रातृव्य ३ भ्रातृपुत्त्र ४ । इति शब्दरत्नावली॥ (स्त्रियां टाप । भ्रातृजा । भ्रातुष्पुत्राम् ॥)

भ्रातृजाया, स्त्री, (भ्रातुर्जाया ।) भ्रातृभार्य्या । (यथा, मेघदूते । १ । १ ।

”अव्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् ।”)

तत्पर्य्याय । प्रजावती २ । इत्यमर ।२।६।३ ॥

भ्रातृद्वितीया, स्त्री, (भ्रातृमङ्गलार्था भ्रातृभोजनार्था वा द्वितीया इति मध्यपदलोपी कर्म्मधारय ।) कार्त्तिकशुक्लद्वितीया । तद्विवरण यथा । यमद्वितीया तु प्रतिपद्युता ग्राह्या-

त्युक्त निर्णयामृतादौ। यमद्वितीया मध्याह्न व्यापिनी पूर्व्वविद्धा चेति हेमाद्रिः। अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे।

"ऊर्ज्जे शुक्लद्वितीयायामपराह्णेऽर्च्चयेत यमम्।
स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न पश्यति॥
ऊर्ज्जे शुक्लद्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः।
वेष्टितः किन्नरैर्हृष्टैस्तस्मै यच्छति वाञ्छितम्॥"

तथा भविष्ये।

"प्रथमा श्रावणे मासि तथा भाद्रपदेऽपरा।
तृतीयाश्वयुजे मासि चतुर्थी कार्त्तिके भवेत्॥
श्रावणे कलुषा नाम तथा भाद्रे च गौर्म्मता।
आश्विने प्रेतसञ्चारा कार्त्तिके याम्यका मता॥"

इत्युक्ता प्रथमायां व्रतं द्वितीयायां सरस्वती पूजा तृतीयायां श्राद्धमुक्ता चतुर्थ्यामुक्तम्।

"कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर।।
यमो यमुनया पूर्व्वं भोजितः स्वगृहेऽर्च्चितः॥
अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता।
अस्यां निजगृहे विप्र। न भोक्तव्यं ततो नरैः॥
स्नेहेन भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः॥
स्वर्णालङ्कारवस्त्रान्नपूजासत्कारभोजनैः।
सर्व्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः॥
प्रतिपन्ना नानाभगिन्य इति हेमाद्रिः॥
पितृव्यभगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिष्ठिर।।
मातुलस्य सुताहस्तात् द्वितीयायां तथा नृप।॥
पितुर्म्मातुः स्वसुः कन्ये तृतीयायां तयोः करात्।
चतुर्थ्यां सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम्।
सर्व्वासु भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं बलवर्द्धनम्॥
यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
सम्भोजितः प्रतिजगत्स्वसृसौहृदेन।
तस्यां स्वसुः करतलादिह यो भुनक्ति
प्राप्नोति रत्नसुखधान्यमनुत्तमं सः॥"

गौड़ास्तु।

"यमञ्च चित्रगुप्तञ्च यमदूतांश्च पूजयेत्।
अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः॥"

मन्त्रस्तु।

"एह्येहि मार्त्तण्डज। पाशहस्त।
यमान्तकालोकधरामरेश।।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते॥
भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम्।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः॥"

ज्येष्ठाग्रजातेति वदेदिति स्मार्त्तः॥ इत्यन्न दानमित्यप्याहुः। ब्रह्माण्डपुराणेऽपि।

"या तु भोजयते नारी भ्रातरं युग्मके तिथौ।
अर्च्चयेच्चापि ताम्बूलैर्न सा वैधव्यमाप्नुयात्॥
भ्रातुरायुःक्षयो राजन्। न भवेत्तत्र कर्हिचित्॥"

इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदः॥

भ्रातृपत्नी, स्त्री, (भ्रातामतिर्यस्या इति भ्रातुः पत्नीति वा। ऋन्नेभ्यो ङीप्। इति ङीप्। ततः +"नित्यं सपत्न्यादिषु।" इति नान्तादेशः।) भ्रातृजाया। इति शब्दरत्नावली॥

भ्रातृपुत्त्र, पु, स्त्री, (भ्रातुः पुत्त्रः।) भ्रातृजः। इति शब्दरत्नावली। भाइपो इति भाषा॥

भ्रातृभगिन्यौ, स्त्री, (भ्राता च भगिनी च। इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः।) भ्रातरौ। द्विवचनान्तोऽयम्। इत्यमरः। २। ६। ३६॥

भ्रातृव्य, पुं, (भ्रातुरपत्यमिति। "भ्रातुर्व्यच।" ४। १। १४४। इति व्यत्।) भ्रातृपुत्त्रः। (यथा राजतरङ्गिण्याम्। ८। २८४२।

"जयराजानुजं राज्ञा यशोराजं विवेशितम्।
तस्मतेनावष्कन्द्य भ्रातृव्यं राजकाभिधः॥"

भ्रातृ+ "व्यन् सपत्ने।" ४। १। १४५। इति व्यन्।) शत्रुः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, भागवते। ५। ११। १७।

"भ्रातृव्यमेतं तमदभ्रवीर्य्य
मुपेक्षयाध्येधितमप्रमत्तः॥"

"तस्मात् भ्रातृव्यम् शत्रुम्। इति तट्टीकायां स्वामी॥)

भ्रातृश्वशुर पु, (पत्युर्ज्येष्ठभ्राता श्वशुर इव पूज्यत्वात्।) पतिज्येष्ठभ्राता। भाशुर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। श्वशुरकः २। इति शब्दरत्नावली॥ (भ्रातुः श्वशुरः।) भ्रातुः पत्न्याः पिता च॥

भ्रात्रीय, पु (भ्रातुरपत्यं पुमानिति। भ्रातृ+ "भ्रातुर्व्यच।" ४। १। १४४। इत्यत्र 'चकाराच्छश्च। इति काशिकोक्तेः छः।) भ्रातृपुत्त्रः। इत्यमरः। २। ६। ३६॥ भ्रातृसम्बन्धिनि, त्रि॥

भ्रान्त, त्रि भ्रमणयुक्तः। भ्रान्तिविशिष्टः। ("अतीन्द्रियमिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठाने॥" इति सांख्यसूत्रम्। २। २३॥)

भ्रमधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ भ्रान्ता, स्त्री। यथा, वाभटपशुपतिभ्यां व्याख्यातम्।

"भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित् फलम्।"

भ्रान्त पुं, (भ्रम्+कर्त्तरि क्तः। "अनुनासिकस्येति। ६। ४। १५। इति दीर्घः।) राजधुस्तूरः। मत्तहस्ती। इति राजनिर्घण्टः॥

भ्रान्ति, स्त्री, (भ्रम्+क्तिन्। "अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति।६। ४।१५। इति दीर्घः।) भ्रमः। इत्यमरः। १। ५।४॥

("शुक्तिकाजीनप्रकाशत्वाद् भ्रान्तेनश्यति लक्षणम्।
यदि स्यान्नमया किञ्चिद्भ्रान्तिरेव न सिध्यति॥"
इति तार्किकाः॥)

सा तु नराणां षष्ठमासे जायते। यथा,—

"षाण्मासिकी तु सम्प्राप्ते भ्रान्तिः सञ्जायते यतः।
धात्राचराणि दृष्टानि पश्चारूढान्यतः पुरा॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

भ्रमणम्। इति मेदिनी॥ अनवस्थितिः। इति विश्वः॥

भ्रान्तिहर, पुं, (भ्रान्तिं हरतीति। हृ+कर्त्तरि पचाद्यच्।) मन्त्री। इति शब्दमाला॥ भ्रमनाशके, त्रि॥

भ्रामक, पुं, (भ्रामयति भ्रमं जनयतीति। भ्रम्+णिच्। "ण्वुल् तृचौ।" ३। १। १३३। इति ण्वुल्।) शृगालः। धूर्त्तः। सूर्य्यावर्त्तप्रस्तरभेदः। इति मेदिनी। के, १३३॥ चुम्बक पातर इति भाषा। भ्रमजनके, त्रि॥

भ्रामर, क्ली, (भ्रमरैः कृतं सम्भृतमिति। भ्रमर+"क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्।" ४।३। ११६ इति अञ्।) मधु। इति मेदिनी। रे, १६१॥ तत्तु भ्रमरजमधु। तस्य गुणाः। पिच्छलत्वम्। रूक्षत्वम्। मधुरत्वम्। मुखजाड्यनाशित्वञ्च इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"पैच्छिल्यात् स्वादुभूयस्त्वात् भ्रामरं गुरु कीर्त्तितम्।"
इति राजवल्लभः।

अन्यच्च।

"किञ्चित् सूक्ष्मैः प्रविष्टैश्च षट्पदैर्भ्रमरेऽलिभिः। चितम्।
निर्म्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु भ्रामरं स्मृतम्॥
भ्रामरं रक्तपित्तघ्नं मूत्रजाड्यकरं गुरु।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि विशेषात् पिच्छिलं हिमम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

नृत्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। रासः २ मण्डलनृत्यम् ३ हल्लीसम् ४। इति शब्दमाला। भ्रमरसम्बन्धिनि त्रि। यथा,—

"तदाहं भ्रामरं रूपं कृत्वासंख्येयषट्पदम्।"
इति देवीमाहात्म्यम्॥

(यथा च हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये मध्वर्थे लक्षणं गुणाश्च।

"शीतं कषायं मधुरं लघु स्यात्
सन्दीपनं लेखनमेव शस्तम्।
सशोधनञ्च व्रणशोधनञ्च
संरोपणं कृन्ततमञ्च मध्यम्॥
त्रिदोषनाशं कुरुते च पुष्टिं
कासे क्षये वा श्वसने च छर्द्द्याम्।
हिक्काभ्रमे शोषणपीनसानां
रक्तप्रमेहे च तथातिसारे॥
रक्तातिसारे च सरक्तपित्ते
क्षयोद्भवे पार्श्वगदेऽपि शस्तम्।
नेत्रामये वा ग्रहणीगदे वा
विषे प्रशस्तं भ्रमरैश्चितं यत्॥
भ्रामरं सघनं जाड्यं भूयिष्ठं मधुरञ्च यत्।
रूक्षं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघुलेखनम्॥")

भ्रामर पुं, (भ्रामयति लौहमिति। भ्रामि+"अर्त्तिकमिभ्रमिदेवीति।" उणा० ३। १३२ इति अरः। बाहुलकात् दीर्घश्च।) प्रस्तरभेदः। मेदिनी। रे, १६१॥ चुम्बक पातर इति भाषा। (अपस्माररोगः। इति भ्रामरी त्रि। यथा मनौ। ३। १६१। [स्तथा॥" "भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुन "भ्रामरी अपस्मारी।" इति तद्भाष्ये मेधातिथिः॥)

भ्रामरी, स्त्री, (भ्रमरस्येयं भ्रामरी भ्रमरवद्वर्णः। सोऽस्या अस्तीति। अर्श आद्यच्

डाप ।) पार्व्वती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा, मार्कण्डेये । ९१ । ४७ ४९ ।
"यदारुणाख्यस्त्रैलोक्ये महाबाधां करिष्यति ।
तदाहं भ्रामरं रूपं कृत्वासंख्येयषट्पदम् ॥
त्रैलोक्यस्य हितार्थाय वधिष्यामि महासुरम् ।
भ्रामरीति च मां लोकास्तदा स्तोष्यन्ति सर्व्वतः ॥"
भ्राश, ऋ ङ ण टु } भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
भ्लाश, य ङ } (भ्वा आत्म अक सेट् । द्वितीयस्तु दिवा आत्म अक सेट् ।) य ङ भ्राश्यते । ऋ अबभ्राशत । स्वमते अनयोर्ण्यङि ह्रस्वविकल्पनेऽपि सप्तमस्वरानुबन्धोऽन्येषामनुरोधात । ण भ्रेशे बभ्राशे । टु भ्राशथुः । ङ भ्राशते । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
भ्राष्ट्र, क्ली, (भ्रस्ज + ष्ट्रन् ।) आकाशम् । अम्बरीषम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
भ्राष्ट्र पुं, (भृज्ज्यते अस्मिन् । भ्रस्ज + "भ्रसजिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च ।" उणां । ४ । १५९ । इति । ष्ट्रन् ।) यत्र कलायचणकादिकं भृज्यते सः । भाजना खोला इति ख्यातः । (यथा, नैषधचरिते । ३ । १२८ ।
"रौद्रे चक्षुषि तन्वितस्त्वमसुभ्राष्ट्रं च य क्षिक्षिपे ॥"
"असुभ्राष्ट्र भर्ज्जनपात्रसदृशेन ।" इति तट्टीका ।)
तत्पर्य्यायः । अम्बरीषम् २ । इत्यमरः ।२।९।३ ॥
भ्रास, ऋ ङ ण टु } भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
भ्लास य ङ } भ्वा आत्म अक सेट् । द्वितीयस्तु दिवा -आत्म -अक सेट् ।) य ङ भ्रास्यते । ङ भ्रासते । ऋ अबभ्रासत । ण भ्रेसे बभ्रासे । टु भ्रासथुः । इति दुर्गादासः ॥
भ्रुकुंस ,पुं, (भ्रकुंस । भ्रुकुंस । भ्रूकुंस । भ्रूकुंस । इति रूपचतुष्टयम् । "भ्रुवा नैपथ्योद्भवाभिनयेन कुंसयति भासयति । य स्त्रीवेशं धारयित्वा भ्रुवं कुंसयतीति । अरच प्रत्ययः । ह्रस्वश्च वा । इति अमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्त्ती ॥)
स्त्रीवेशधारिनर्त्तकपुरुषः । इत्यमरः ।१।७।११॥
भ्रुकुटि , स्त्री, (भ्रुवः कुटिः कौटिल्यमिति षष्ठीसमासः । भ्रुकुंसादीनामिति वा ह्रस्वः ।)
क्रोधादिना भ्रुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३७ ॥ (यथा, महाभारते ।७। ७९२ ।
बद्धा च भ्रुकुटिं वक्त्रे क्रोधस्य परिलक्षणम् ॥")
भ्रुकुटी, स्त्री (भ्रुकुटि । कृदिकारादिति पक्षे ङीष ।) क्रोधादिना भ्रुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३७ ॥ (यथा, माघे । १५ । ६ ।
"भ्रुकुटीकठोरितललाटभाननम् ॥")
भ्रू , स्त्री (भ्राम्यति नेत्रोपरि इति । भ्रम् + "भ्रमेश्च डूः ।" उणां २ । ६८ । इति डूः ।) चक्षुषोरूर्द्ध्वभागः । तत्पर्य्यायः । चिल्लिका २ नयनोर्द्ध्वभागरोमराजी ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तल्लक्षणं यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।
"विशालोन्नता सुखिनो दरिद्रा विषमभ्रुवः ।
धनी दीर्घा संसक्तभ्रूर्बालेन्दुनतसुभ्रुवः ।
आढ्या विच्छिन्नखण्डभ्रूर्मध्यान्निम्नतभ्रुवः ॥"

अत्र षट्चक्रान्तर्गताज्ञाख्यचक्रमस्ति । तत्तु हक्षवर्णद्वययुक्तद्विदलपद्माकारम् । तन्मध्ये मनस्तिष्ठति । यथा —
"आज्ञानामाम्बुजं तद्धिमकरसदृशं ध्यानधामप्रकाशं
हक्षाभ्यां वै कलाभ्यां प्रविलसितवपुर्नेत्रपत्रं सुशुभ्रम् ।
तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्कं दधाना
विद्यां मुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता ॥
एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम् ॥"
इति श्रीतत्त्वचिन्तामणौ षष्ठप्रकाशः ॥
(विषयोऽस्या यथा,—
"भ्रुवोर्वा यदि वा मूर्द्ध्नि सीमन्तावर्त्तकान् बहून् ।
अपूर्व्वानक्षतान् व्यक्तान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥
त्र्यहमेते न जीवन्ति लक्षणेनातुरा नराः ।
अरोगाणां पुनस्त्वेतत् षड्रात्रं परमुच्यते ॥"
इति चरके इन्द्रियस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
कर्णनेत्रनासाभ्रूशङ्खासगण्डकक्षस्तनवृषपार्श्वस्फिग्जानुबाहूरुप्रभृतयो द्वे द्वे निम्नतिरश्चः । इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
भ्रूकुंस , पुं, (भ्रू + कुंस + अच् । स्त्रीवेशधारी नर्त्तकपुरुषः । इत्यमरः । १ । ७ । ११ ।
भ्रूकुटि , स्त्री, (भ्रुवः कुटि कौटिल्यम् । क्रोधादिना भ्रुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः ॥
भ्रूण, क ङ आशाविशङ्कयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा -आत्म सक० सेट् ।) रेफयुक्तषष्ठस्वरी । क ङ भ्रूणयते भद्रं लोकः । आशाविषयं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
भ्रूण , पुं, (भ्रूणयते आशास्यते इति । भ्रूण + घञ् ।) बालकः । स्त्रीगर्भः । इत्यमरः २।६।३९॥ (क्लीवमपि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५५ । २ ।
"यत्तो इतश्चतासुत सर्व्वाभ्रूणान्यारुषी ॥")
अथ गर्भाधानदिनम् । ऋतोर्दर्शनावधिषोडश दिनपर्य्यन्तं ऋतुकालः । तत्राद्यास्तस्रो निशाः परित्यज्य चतुर्द्दश्यष्टमी अमावास्या पूर्णिमा सूर्य्यसंक्रान्तिः पर्व्वाण्येतानि परित्यज्य च अन्यासु रात्रिषु चन्द्रादिशोभने काले भार्य्यामुपगच्छेत् । युग्मरात्रिषु गमने पुत्त्रो भवेत् । अयुग्मरात्रिषु गमने कन्या भवेत् । तत्र प्रशस्तनक्षत्राणि पुष्या हस्ता मृगशिरा आर्द्रा पुनर्व्वसु पूर्व्वाषाढा उत्तराषाढा श्रवणा पूर्व्वभाद्रपदुत्तरभाद्रपत् । तत्र निषिद्धनक्षत्राणि । ज्येष्ठाश्लेषा मघा मूला रेवती कृत्तिकाश्विनी उत्तरफल्गुनी । तत्र तिथयः नन्दा भद्रा प्रशस्ता । रिक्ता निषिद्धा । तत्र रविमङ्गलबृहस्पतिवाराः प्रशस्ताः । इति समयप्रदीपः ॥
भ्रूणहत्या, स्त्री, (हननं हत्या । हन + भावे क्यप् । भ्रूणस्य हत्या इति षष्ठीसमासः ।) गर्भस्थबालकहननम् । यथा,—
"त्रिविवार्षं कृतं येन न करोति चतुर्थकम् ।
कुलानि पातयेत् सप्त भ्रूणहत्याव्रतं चरेत् ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
भ्रूणहा [न्] त्रि, (भ्रूणं हन्तीति । भ्रूण + हन् + "ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु ।" ३ । २ । ८७ । इति क्विप् ।) गर्भस्थबालकहन्ता । भ्रूणं हन्ति इति भ्रूणशब्दोपपदहनधातोष्क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते । १ । ८३ । ३४ ।
"ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमानृतुम् ।
भ्रूणहेत्युच्यते ब्रह्मन् । स इह ब्रह्मवादिभिः ॥")
तस्य प्रायश्चित्तम् । तत्र पुंस्त्वेन ज्ञाते पुंवधप्रायश्चित्तम् । क्लीवत्वेन ज्ञाते क्लीववधप्रायश्चित्तम् । अविज्ञाते तु पुंवधप्रायश्चित्तमाह मनुः ।
"हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ।
गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदनः ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
(ब्रह्महन्ता । यथा मनुः । ८ । ३१७ ।
'अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्य्यापचारिणी ॥'
"भ्रूणहा ब्रह्महा ।" इति तद्भाष्ये मेधातिथिः ॥)
भ्रूभङ्ग ,पुं, (भ्रुवो भङ्गः ।) भ्रुवः कौटिल्यम् । यथा
"सुभ्रा सन्नाहमेते विजहत हरयो भिन्नशक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी शायका निष्पतन्तः ।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमपि नहि रुषां नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥"
इति काव्यप्रकाशः ॥
भ्रेज, ऋ ङ भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म०-अक० सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ अबिभ्रेजत । ङ बिभ्रेजे । इति दुर्गादासः ॥
भ्रेष, ऋ ञ चले । भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० उभ अक -सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ अबिभ्रेषत् । ञ भ्रेषति भ्रेषते चलनात् स्खलः । बिभ्रेषे । इति दुर्गादासः ॥
भ्रेष, पुं, (भ्रेष चलने + भावे घञ् ।) तथाच यथोचितादभ्रंशः । इत्यमरः ॥ (यथा, पातञ्जलभाष्ये । ३।१२ । "आगमाविभ्रेषात् ।" इति ।) चलनम् । इति भ्रेषधात्वर्थदर्शनात् ॥
भ्रेषण, स्त्री, (भ्रेष + भावे ल्युट् ।) चलनम् इति भ्रेषधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
भ्लक्ष ञ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ० सक सेट् ।) अन्तःस्थतृतीयोपधः । ञ भ्लक्षति भ्लक्षते । अस्याने सप्तमस्वर इति दुर्गसिंहः । इति दुर्गादासः ॥

———

सर्व्वेति स अचान्वय ।*। ग्राखान्तराद्विविशेषो लिख्यते ।
"रांसकाले दृताग्नि च पुन सेवो रसोत्तम ।
आयेच जन्मनि वि जन्म विषवारि वा ।
स निकाराद्यच अधति साधकेन्द्रस्य वतसरान् ॥
कल्पवृक्षो यथाभ्यास्यात कल्प अर्थति देहिन ।
तथाय साधकेन्द्रस्य जरामरणनाशन ॥"
ग्राखान्तरे मकरध्वजो नाम । इति चन्द्रोदय ।
इति रसेन्द्रचिन्तामणि ॥
मकरन्द ,पु,(मकरमपि अन्दति बन्धाति धारयतीति वा । अदि बन्धने + अच् तत पृषोदरादित्वात साधु ।) पुष्परस । इत्यमर । २ । ४ । १७ ॥
(यथा रघौ । ४ । ८८ ॥
"प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रु मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥")
कुन्दपुष्पवृक्ष । किञ्जल्के क्ली । इति राज निर्घण्ट ॥
मकरन्दवती, स्त्री, (मकरन्दस्तद्गन्धरसोऽस्या अस्तीति । मकरन्द + मतुप । मस्य व ङीप ।) पाटलापुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मधु विशिष्टे त्रि ॥
मकरव्यूह , पु (मकर मकराकार व्यूह ।) मकराकारसैन्यविन्यास । इति महाभारतम् ॥
मकराकर पु, (मकराणामाकर । यस्मीतत पुरुष ।) समुद्र । इति हेमचन्द्र । ४ । १४ ॥
(यथा कथासरित्सागरे । ४३ । १६७ ।
"मकराकरसुताक्षा प्राप तत्तीरवर्त्म स ॥")
मकराकार , पुं, (मकरस्येवाकारो यस्य ।) ग्रड-ग्रन्थ' । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काटाकरञ्ज । इति भाषा ॥ मकरमत्स्याकृतिश्च ॥
मकराङ्क पुं (मकरस्तदाकारोऽङ्कश्चिह्नं यस्य ।) कामदेव । (मकरा अङ्कोऽस्य ।) समुद्र । इत्य जयपाल ॥
मकरालय , पु (आलीयते अस्मिन्निति आलय । मकराणामालय ।) समुद्र । इति त्रिकाण्ड शेष ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ७६ । १२ ॥
"ससक्षा भार्या कुञ्ज शरजालेन माधव । निवारयामास तदा वनेव मकरालयम् ॥")
मकरी, [न्] पुं, समुद्र । मकरोऽस्यास्तीति अवत्तया इनप्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् ॥
मकुट, क्ली, (मङ्कति अनेनेति । मकि भूषणे + बाहुलकात् उट । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् न नुम् ।) मुकुटम् । इति भरतधृतद्विरूपकोष ॥
मकुति स्त्री, (मकि + उति । पृषोदरादित्वात् साधु ।) शूद्रशासनम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥
मकुर,, पुं, (मङ्कते इति । मकि + "मकुर दर्दुरौ ।" उणा० । १ । ४१ । इति उरच ।) कुलालदण्ड । वकुल । कोरक' । आदर्श । इति हेमचन्द्र । ३ । ३४८ ॥
मकुल,पुं क्ली, (मङ्कते भूषयति इत्यम् । मकि + बाहुलकादुलच ।) वकुल । मुकुल । इति शब्दरत्नावली ॥

मकुष्टक , पु, (मकि भूषायां + उ । पृषोदरादित्वात साधुर्मकु । मकु भूषां स्तकति प्रति हन्तीति । स्तक + ण्वुल्च ।) वनमुद्ग । मोठ इति हिन्दी भाषा ॥ मुगानि इति वङ्गभाषा । तत्पर्याय । मयष्ठ २ वनमुद्ग ३ क्षमीलक ४ अम्लत ५ अरण्यमुद्ग ६ वक्री मुद्ग ७ । अस्य गुणा । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रक्तपित्तज्वरदाहहरत्वम् । पथ्यत्वम् । क्रमिकारित्वम् । सर्व्वदोषजयकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
"मकुष्ठो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघु । वह्निजिन्मधुर पाके क्रमिकृज्ज्वरनाशन ॥"
इति भावप्रकाश ॥
मकुष्ठ , पु, (मङ्कते मङ्कति इति वा । बाहुलकात उ मकु । तिष्ठतीति स्था + क स्थ । मकु श्चासौ स्थश्चेति मकुष्ठ । पृषोदरादित्वात् षत्वम् ।) व्रीहिभेद । मन्थरे त्रि । इति मेदिनी । ठे, १६ ।
"मकुष्ठो वनमुद्ग स्याद्मकुष्ठकमुकुष्ठकौ ।
(व्रीहिभेदार्थे यथा, पर्यायो गुणाश्च ।
मकुष्ठो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघु । वह्निजिन्मधुर पाके क्रमिकृज्ज्वरनाशन ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मकुष्ठक , पु, (मकुष्ठ + स्वार्थे कन् ।) वनमुद्ग । इति भरत ॥ (तथाच पर्याया ॥
मकुष्ठो वनमुद्ग स्याद्मकुष्ठकमुकुष्ठकौ ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्य गुणा यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अ ।
"मकुष्ठका क्रमिकरा कालाया प्रचुरानिला ॥")
मकूलक , पु, (मकि मण्डने + पिच्छादित्वादूलच बाहुलकादनुषङ्गलोप । स्वार्थे कन् ।" इत्यमर टीकायां रघुनाथ ।) मुकूलक । दन्तीवृक्ष । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदुम्बरपर्ण्यपि ।
तथैरण्डफला शीघ्रा श्येनघण्टा घुणप्रिया ।
वाराही चैव कथिता निकुम्भश्च मकूलक ॥")
मक्क ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म सक० सेट ।) कोपध । ङ मक्कते । इति दुर्गादास ॥
मक्कल्ल',पुं,(मक गमने आत्यन्तिकगतिं मरणं लाति आदत्ते योजयतीत्यर्थ । ला + क पृषोदरात् लकारागमे साधु' ।) शूलरोगविशेष । यथा,
"सूताया हृच्छिरोबस्तिशूल मक्कल्लसञ्ज्ञितम् । यवक्षार पिबेत्तत्र मस्तुनोष्णोदकेन वा ॥"
इति चक्रपाणिदत्त ॥
मक्कुलं, क्ली, (मक्क + उलच ।) शिलाजतु । इति शब्दरत्नावली ॥
(विवरणमस्य शिलाजतुशब्दे ज्ञातव्यम् ।)
मक्कोल पुं, खटिका । यथा,—
"मक्कोलो वर्णलेखा च कठिनी कक्कखटी खटी । इति हैमवर्णे त्रिकाण्डशेष ॥

मख, रोषे । सघाते । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक सेट ।) मखति । इति दुर्गादास ॥
मख , पुं, (मख + घञ ।) खद्योपाच्छादनम् । इति हारावली ॥ क्रोध' । सङ्घ । इति पूर्व्वोक्तधातोरर्थदर्शनात ॥
मखवीर्य , पुं, (मख निविड वीर्य्यमस्य ।) प्रियालवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट' ॥
मक्षिका, स्त्री (मशति शब्दायते इति । मश + "क्रमिमशिभ्यां सिकन् ।" उणा । ४ । १५३ । इति सिकन् ।) कीटविशेष । माछि इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ५ । १४ । ४२ ।
"आत्मभक्षेप्य राजर्षेर्मनसापि महात्मन । नानुवर्त्माहति नृपो मक्षिकेव गरुत्मत ॥")
तत्पर्याय । मक्षीका २ भभ ३ माक्षिका४ गन्धलोलुपा ५ पतङ्गिका ६ पत्तिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्तर्वमना ८ वमनीया ९ पलङ्कषा १ । इति राजनिर्घण्ट ॥ नीला मक्षिका वर्बणा ११ । इत्यमर ।२ । ५ । २६ ॥
तन्नाशकयोगो यथा,—
"त्रिफलार्ज्जुनपुष्पाणि भल्लातकशिरीषकम् । लाक्षासर्ज्जरसश्चैव विडङ्गश्चैव गुग्गुलु । एतैर्धूपैर्मक्षिकाणां मशकानां विनाशनम् ॥"
इति गारुडे १८२ अध्याय ॥
मक्षिकामलं, क्ली, (मक्षिकायां मधुमक्षिकायां मलम् ।) सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
(विशेषोऽस्य सिक्थशब्दे ज्ञेय ॥)
मक्षीका, स्त्री, (मक्षिका । पृषोदरात् दीर्घं ।) मक्षिका । इति राजनिर्घण्ट ॥ (रोगविशेषे यास्या अरिष्टत्वं यथा,—
"स्नातानुलिप्तगात्रेऽपि यस्मिन् गृध्नन्ति मक्षिका' ।
स प्रमेहेण सस्पर्शं प्राप्यते नैव ह्यति ॥"
इति चरके इन्द्रियस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
मख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर सक -सेट ।) मखति ॥
मख, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर० सक०-सेट् ।) इ मङ्खति इति दुर्गादास ॥
मख , पुं, (मखन्ति गच्छन्ति देवा अत्रेति । मख सर्पणे + "हलश्च ।" ३।३।१२१ । इति घञ् । सञ्ज्ञापूर्व्वकत्वान्न वृद्धि । यद्वा, पुंसीति घ ।) यज्ञ । इत्यमर । २ । ७ । १३ ॥ यथा, देवी-भागवते । १ । १८ । २३ ।
"कृत्वा तस्य मख पूर्णं करिष्यामि तवाप्सिते ।"
मखत्राता, [ऋ] पुं, (त्रायते रक्षतीति कर्त्तरि तृच । मखस्य त्राता । विश्वामित्रमखरक्षणात् तथात्वम् ।) राम । यथा,—
"रावणारिर्मखत्राता कौसल्या परिरित्यपि ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
मखवह्नि पुं, (मखस्य वह्नि मखाराध्यो वह्नि-रिति यावत् ।) मखाग्नि: । इति जटाधर: ॥

मखानल, पुं, (मखस्य अनल मखसाध्योऽनल इत्यर्थः ।) यज्ञाग्नि । ततपर्य्याय । महा वीर २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मखान्न, क्ली, (मखे मखकाले भोज्यमन्नम् ।) खाद्यबीजभेद । माखाना इति भाषा ॥ तत पर्य्याय । पद्मबीजाभम् २ पानीयफलम् ३ ।
"मखान्न पद्मबीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्द्दिशेत ।"
इति भावप्रकाश ॥

मखासुहृत, [द्] पु, शिव । मखस्य दक्षयज्ञस्य असुहृत शत्रु नाशक इत्यर्थ । इति हेम चन्द्र । २ ॥

मग इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (भ्वा पर० सक -सेट् ।) इ मङ्गते । इति दुर्गा दास ॥

मगध, पुं, (मगि + अच । पृषोदरादित्वान्निष्पन्न । मग दोष दधाति । धा + "आतोऽनुपसर्गे ।" ३।२।३। इति क । यद्वा, कच्छादिमगध + अच ।) कीकटदेश । अधुना बेहाराख्यदेशस्य दक्षिण भाग । तद्देशस्थे पुं भूम्नि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ४५ । ४८ ।
"इङ्गितज्ञाश्च मगधा प्रेक्षितज्ञाश्च कोशला ।
अर्द्धोक्ता कुरुपाञ्चाला शाल्वा कृतस्नानुशासना ॥")
बन्दी । इति हेमचन्द्र । ७९५ ॥

मगधा, क्ली, (मगधस्तन्नामा देश उत्पत्तिस्थान त्वेनास्त्यस्या इत्यर्श आदिभ्योऽच् । स्त्रियां टाप ।) पिप्पली । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने सप्तदशाध्याये ।
"हरेणुमगधाजाजि मञ्जिष्ठायष्टदन्वितम् ॥")

मगधेश्वर पुं (मगधस्य तदाख्यदेशस्येश्वर ।) जरासन्धराज' । इति हेमचन्द्र ॥ मगधदेशा धिपमात्रे च ॥ (यथा, रघौ । ६ । २० ।
प्राकासन्निकर्ष मगधेश्वरस्य
नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥")

मगधोद्भवा, क्ली, (मगधे उद्भवो यस्या ।) पिप्पली । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा, सुश्रुते कल्प स्थाने एकादशाध्याये ।
"फल इव्वा मगधोद्भवाना-
मादाय कल्क फलपाककाले ।")
मगधदेशजाते त्रि ॥

मग्न त्रि (मस्ज + क्त । "ओदितश्च । '८।२।४५। इति निष्ठातकारस्य नत्वम् । "स्को सयोगाद्यो रन्ते च ।" ८ । २ । २९ । इति सलोप । चो कुत्वञ्च ।) मग्न । जलान्त प्रविष्ट । डोवा इति भाषा ॥ (यथा देवीभागवते ।१।६।२५।
"केन दृष्ट कथ जात मग्नावार्ण्ण अवे स्थितौ ॥")
मसुमघातो कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

मघ, इ क भूषे । कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० आत्म - सक० सेट् ।) इ, मङ्घते । इति दुर्गादास ॥

मघ इ क कैतवाव्याव्यर्थयो । इति कविकल्प द्रुम' ॥ (भ्वा०-आत्म०-चुरादौ धातुपाठे अक० गतौ निन्दायां आरम्भे च सक०-सेट ।) कैतवमिह कितवक्रिया अक्षक्रीडनादि । इ मङ्घते ड मङ्घते अन्ये कितव ।_ अन्यर्थो गतिनिन्दा रम्भणवा । कैतवजवयोरेवायमिति केचित । इति दुर्गादास ॥

मघ, पुं, (मघि + अच । पृषोदरात साधु ।) द्वीपविशेष । इति मेदिनी । घे, ४ ॥ देश विशेष । स तु मगनामकम्लेच्छानां स्थानम् ॥ पुष्पविशेषे क्ली । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्लीं महनीय धनम् । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २१ । ७ ।
"इन्द्रो मघानि दयते विषह्येन्द्र वाजस्य जोहु वन्नसातौ ॥"
"मघानि मंहनीयानि धनानि ।") इति तद्भाष्ये सायन ।)

मघवती क्ली (मघवत् + ङीप । इन्द्राणी । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मघवा, [न्] पुं (मह्यते पूज्यते इति । मह- पूजायाम् । "श्वन्नुक्षन् पूषन् प्लीहन्निति ।" उणा । २ । १५८ । इति कनिन् । निपातनात हस्य घ अवुगागमश्च ।) इन्द्र । इत्यमर १ । १ । ४४ ॥ (यथा, रघौ । १ । २६ ।
दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥")
जिनानां द्वादशचक्रवर्त्यन्तर्गतचक्रवर्त्तिविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ (सप्तमद्वापरस्य व्यास । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २८ ।
"मघवा सप्तमे प्राप्ते वशिष्ठश्चाष्टमे स्मृत ।")

मघवान्, [त] पुं, (भघवत् । "मघवा बहुलम् ।" ६ । ४ । १२८ । इति मघो तृ आदेश । क्व इत् ।) इन्द्र । इत्यमरटीकायां रमानाथ । व्याकरणञ्च ॥ (यथा, महाभारते । ३।४५।१०।
"एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव ॥"
दनो पुत्रभेद । यथा, मात्स्ये । ६ । १८ ।
"मरीचिर्मघवांश्चैव इरागर्भशिरास्तथा ।")

मघा, क्ली, (मह + घ । हस्य घत्वम् ।) औषध विशेष । इति धरणि ॥ अश्विन्यादिसप्तविंश नक्षत्रान्तर्गतदशमनक्षत्रम् । तत्तु लाङ्गलाकृति पञ्चतारात्मकम् । गृहाकृति । इति केचित् । अस्याधिष्ठातृदेवता पितृगण । यथा,—
"लाङ्गलाकृतिनि पञ्चतारके
चारकेशि पितृभे शिरोगते ।
नीलनीरदविनिन्दिलोचने ।
इन्धिकादिगणित कलाशतम् ।१।४ ॥"
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥
तत्र जातफलम् ।
कठोरचित्त पितृमातृभक्त
स्तोमस्वभावश्चनवस्त्रवित्त ।
नैत्रप्रभ यस्य मघागत स्या
त्ससि सदारातिविनाशदक्षा ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप ॥
मघाशब्दो बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते । यथा,—
"प्रावृषि त्रयोदश्यां मघास्विन्दु करे रवि ।
यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ॥
अपि च ।
नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने यथा ।
पितर स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
एकवचनान्तप्रयोगो यथा,—
"मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ।'
इति मलमासतत्त्वम् ॥
(अस्या व्याधिजननेऽरिष्टत्व यथा —
"मघा भरण्यौश्लेषु मूले वा ज्वरितोऽपि वै ।
स्त्वभ्याप्नुयात् सोऽपि नात्र कार्य्या विचारणा ॥
' नवरात्र तथाश्लेषा मघाश्चेति यमालयम् ॥'
इति हारीते द्वितीये स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

मघात्रयोदशी, क्ली, (मघा दशमनक्षत्रम् । मघा युक्ता त्रयोदशी । इति मध्यपदलोपी कर्म्म धारय ।) मघानक्षत्रयुक्तभाद्रकृष्णत्रयोदशी । यथा । प्रौष्ठपदकृष्ण त्रयोदश्यां मघायुक्तायां अनिषिद्धयतकिञ्चिद्द्रव्येण श्राद्धमावश्यकम् । श्राद्धादिविधिवाक्येषु नक्षत्रविशिष्टश्रुते । तत्त्व केवलत्रयोदशी केवलमघा श्राद्धाधारा अपि कालविशिष्टविधिप्राप्तकर्म्मणो नित्यत्वबोधका न तु केवलविध्यन्तरकल्पका गौरवात् । तथा च शङ्ख ।
"प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।
प्राप्य श्राद्ध हि कर्त्तव्य मधुना पायसेन च ॥"
मनु ।
"यतकिञ्चिन्मधुना मिश्र प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ।
तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ।
एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापति ॥"
शातातप ।
"पितर स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ।
तस्माद्दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥"
अत्राष्टमामस्मृते मनुवचने यतकिञ्चित शुनैश्च शक्नोत्पायस फलातिशयार्थं गुणविशेषे फल विशेष स्यादिति न्यायात । अत्र विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजन्त्रयोदशी ।
तत्राक्षय भवेत् श्राद्ध मधुना पायसेन च ।
तत्र अभ्युक्तत्वापत्ते । अत्र यत् श्राद्ध तन्मधु योगेन वा अक्षय भवेत् । अतएव मनुवचने यतकिञ्चिन्मधुना मिश्रमित्यनेन मधुमात्रयुक्तत्व मुक्तम् । अतोऽत्र सुतरां शूद्रस्याधिकार ॥*॥ अत्र गजच्छायायोगे फलातिशय । तथा कल्प चिन्तामणौ स्मृति ।
"प्रावृषि त्रयोदश्यां मघास्विन्दु करे रवि ।
यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ॥"
करे हस्तानक्षत्रे । कन्यादशमांशोपरि सपाद त्रयोविंशांश इति यावत् ॥ * ॥ अविभक्ता नामप्यत्र पृथक श्राद्धमावश्यकम् । यथा, श्राद्धचिन्तामणौ स्मृति ।
"विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धमदैविकम् ।
मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकार, पृथग्विना ॥"

अदैविक प्रत्याब्दिकैकोद्दिष्टम् । अन्यत्र तथा पक्षादौ नाधिकारः न नित्याधिकारः सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथङ्नैव सुताः कुर्य्युः पृथगद्रव्या अपि क्वचिदित्यभिधानात् सहस्थितस्यापृथगद्रव्यस्य पुत्रस्य सपिण्डीकरणान्तानीति विशेषणात्तदुत्तरश्राद्धानां पृथक्त्वमपि प्रतीयते ॥ * ॥ मघात्रयोदश्यां निमित्तके श्राद्धे पुत्रवता पिण्डा न देयाः ।

"भौजङ्गीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ।
तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते ।
तत्र पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥"

इति देवीपुराणात् । भौजङ्गी पञ्चमी । चन्द्रार्कसङ्गमोऽमावास्या । पितृदैवते ऋक्षे मघायाम् ।

शातातपः ।

"पिण्डनिर्व्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ।
स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥
अक्षय्यदक्षिणा स्वस्ति सौमनस्यं यथास्थिति ।"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मघाभवः, पुं (मघायां भवः ।) शुक्रग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ मघानक्षत्रजाते त्रि ॥

मघाभूः, पुं, (मघायां मघासमीपस्थपूर्व्वफल्गुन्यां भवतीति भू+क्विप् ।) शुक्राचार्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मघी, स्त्री, (मघा तदाख्यनक्षत्रं उत्पत्तिकारणतयास्त्यस्या इति । मघा + अर्शआद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) धान्यभेदः । इति मेदिनी । घे, ३ ॥

मघोनी, स्त्री, (मघोनः पत्नीति । मघवन् + स्त्रियां ङीप् । वकारस्य च सम्प्रसारणम् ।) इन्द्राणी । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मङ्कुरः, पुं, (मङ्कयति भूषयतीति । मकि + बाहुलकादुरच् ।) मुकुरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मङ्क्ता, [ऋ] त्रि, (मज्जति स्नाति इति । मस्ज + तृच् । "मस्जिनशोर्झलि ।" ७ । १ । ६ । इति नुम् ।) स्नानकर्त्ता । इति मस्जधातोः कर्त्तरि तृन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मङ्गः, पुं, (मङ्गति सर्पतीति मगि + अच् ।) नौकाशिरः । इति हेमचन्द्रः ॥

मङ्गलं क्ली, (मङ्गति हितार्थं सर्पति मङ्गति दुरदृष्टमनेनास्मादिति । मगि + "मङ्गेरलच् ।" उणां ५ । ७० । इत्यलच् ।) अभिप्रेतार्थसिद्धिः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ यथा, रामायणे । २ । २३ । ४० ।

"मङ्गलैरभिषिञ्चस्व तत्र त्वं व्यापृतो भव ॥"

तत्पर्य्यायः । भावुकम् २ भव्यम् ३ कल्याणम् ४ भविकम् ५ शुभम् ६ । क्षेमम् ७ प्रशस्तम् ८ भद्रम् ९ श्वःश्रेयसम् १० शिवम् ११ अरिष्टम् १२ कुशलम् १३ रिष्टम् १४ भद्रम् १५ शस्तम् १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ५ । १४ । ३८ ।

"मङ्गलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च ।"

"कल्याणं मङ्गलं क्षेमं शस्तं शर्म्म शिवं शुभम् ।

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

शिखिहयगजगोधा रासभो भृङ्गराजो
मुखरपिककपोतौ पोतकी शूकरी वा ।
तदनु विहगराजो मङ्गलाशंसिनः स्यु-
र्वदति शकुनवेत्ता वामतो निर्गमे च ॥"

इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ।) सर्व्वार्थरक्षणम् । इति मेदिनी । ले, १२ ॥ * ॥

मङ्गललक्षणं यथा,—

"प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्ज्जनम् ।
एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥"

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥

मङ्गलजनकद्रव्याणि । यथा,—

"पूर्णकुम्भं द्विजं वेश्यां शुक्लधान्यञ्च दर्पणम् ।
दध्याज्यं मधु लाजञ्च पुष्पं दूर्व्वाक्षतं सितम् ॥
वृषं गजेन्द्रं तुरगं ज्वलदग्निं सुवर्णकम् ।
पक्वञ्च परिपक्वानि फलानि विविधानि च ॥
पतिपुत्त्रवतीं नारीं प्रदीपं मणिमुत्तमम् ।
मुक्तां प्रसूनमालाञ्च सद्योमांसञ्च चन्दनम् ॥
ददर्शैतानि वस्तूनि मङ्गलानि पुरो मुने ॥
शृगालं नकुलं चाषं शवं वामे शुभावहम् ॥
राजहंसं मयूरञ्च खञ्जनञ्च शुकं पिकम् ।
पारावतं शङ्खचिल्लं चक्रवाकञ्च मङ्गलम् ॥
कृष्णसारञ्च सुरभीं चमरीं श्वेतचामरम् ।
धेनुं वत्सप्रयुक्ताञ्च पताकां दक्षिणे शुभाम् ॥
नानाप्रकारवाद्यञ्च शुश्राव मङ्गलध्वनिम् ।
हरिशब्दस्य सङ्गीतं घण्टाशङ्खध्वनिन्तथा ।
दृष्ट्वा श्रुत्वा स जगाम हर्षेण तात । मन्दिरम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे कार्त्तिकागमनं नाम १६ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

"ददर्श वर्त्मन्येवञ्च मङ्गलार्हं शुभप्रदम् ।
वाञ्छाफलप्रदं रम्यं पुरो मङ्गलसूचकम् ॥
वामे शवं शिवां पूर्णकुम्भं नकुलमेव च ।
पतिपुत्त्रवतीं साध्वीं दिव्याभरणभूषिताम् ॥
शुक्लपुष्पञ्च माल्यञ्च धान्यञ्च खञ्जनं शुभम् ।
दक्षिणे ज्वलदग्निञ्च विप्रञ्च वृषभं गजम् ॥
वत्सप्रयुक्तां धेनुञ्च श्वेताश्वं राजहंसकम् ।
वेश्याञ्च पुष्पमालाञ्च पताकां दधि पायसम् ॥
मणिं सुवर्णं रजतं मुक्तामाणिक्यमीप्सितम् ।
सद्योमांसं चन्दनञ्च माध्वीकं घृतमुत्तमम् ॥
कृष्णसारं फलं लाजान् सिद्धान्नं दर्पणन्तथा ।
विचित्रितं विमानञ्च सुदीप्तां प्रतिमान्तथा ॥
पश्चाद्ददर्श देवं तं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं नागराजैर्विराजितम् ॥
शुक्लोत्पलं पद्मवनं शङ्खचिल्लञ्च कोरकम् ।
मार्ज्जारं पर्व्वतं मेघं मयूरशुकसारसम् ॥
शङ्खकोकिलवाद्यानां ध्वनिं शुश्राव मङ्गलम् ।
विचित्रं कृष्णसङ्गीतं हरिशब्दं जयध्वनिम् ॥
एवंभूतं शुभं दृष्ट्वा श्रुत्वा प्रहृष्टमानसः ।
प्रविवेश हरिं स्मृत्वा पुण्यं वृन्दावनं वनम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७० अध्यायः ॥

अन्यच्च ।

"लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्च्चयेत्ततः ।
प्रदक्षिणन्तु कुर्व्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥
दूर्व्वां दधि सर्पिरथोदकुम्भं
धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ।
मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतानि
लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाञ्च ॥
श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीञ्च
हुताशनं चन्दनमर्कबिम्बम् ।
अश्वत्थवृक्षञ्च समालभेत
ततश्च कुर्य्याद्द्विजजातिधर्म्मम् ॥"

इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे ४३ पटलः ॥

वर्णभेदे मङ्गलप्रश्नभेदो यथा,—

"ब्राह्मणान् कुशलं पृच्छेत् क्षत्त्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्यायः ॥

मङ्गलः, पुं (मगि + "मङ्गेरलच् ।" उणां ५ । ७० । इति अलच् ।) ग्रहविशेषः । तत्पर्य्यायः । अङ्गारकः २ भौमः ३ कुजः ४ वक्रः ५ महीसुतः ६ वर्णार्च्चिः ७ लोहिताङ्गः ८ खोल्मुकः ९ ऋणान्तकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ आरः ११ क्रूरदृक् १२ आवनेयः १३ । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ स च रक्तगौरमिश्रितवर्णः । दक्षिणादिक्पुरुषक्षत्त्रियजातिसामवेदतमोगुणतिक्तरसमेषराशिप्रवालावन्तिदेशानामधिपतिः । मेषवाहनः । चतुरङ्गुलप्रमाणः । आरक्तमाल्यवसनः । भरद्वाजमुनिसन्तानः । चतुर्भुजः । शक्तिवराभयगदाधारी । सूर्य्याभिमुखः । अस्याधिदेवता कार्त्तिकेयः । प्रत्यधिदेवता पृथिवी । स तु पित्तप्रकृतिः । युवा । क्रूरः । वनचारी । मध्याह्नकाले प्रबलः । गैरिकादिधातुस्वामी । चतुष्पदानां प्रभुः । चतुष्कोणाकृतिः । सुवर्णकारादीनां स्वामी । ज्वलितभूमिचारी । किञ्चिदङ्गहीनः । कटुरसप्रियः । ताम्रवर्णरक्तद्रव्यस्वामी च । इति ग्रहयागतत्त्वजातकादयः ॥ * ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—

"उपेन्द्रवीर्य्यात् पृथ्व्यान्तु मङ्गलः समजायत ।
वसुन्धरायां बलवान् तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥

सौतिरुवाच ।

उपेन्द्ररूपमालोक्य कामार्त्ता च वसुन्धरा ।
विधाय सुन्दरी वेशमत्यन्तप्रौढयौवना ॥
सस्मिता तस्य तल्पे च सहसा समुपस्थिता ।
सुरम्यां मालतीमालां ददौ तस्मै वराङ्गना ॥
उपेन्द्रस्तत्क्षणे ज्ञात्वा कामी मन्मथपीडितः ।
नानाप्रकारशृङ्गारं चकार च तया सह ॥
तदङ्गसङ्गमासक्ता मूर्च्छां प्राप वसी तदा ।
क्षतैव निद्रिता बाला वीर्य्याधानवती हरौ ॥
विहाय तत्र रहसि जगाम पुरुषोत्तमः ।
उर्व्वशी पथि गच्छन्ती बोधयामास तां मुने ॥
सा च पप्रच्छ वृत्तान्तं कथयामास भूश्च ताम् ।
वीर्य्यं सम्बरणं कर्त्तुं सा चाशक्ता च दुर्व्बला ॥
प्रवालस्याकरे न्यस्ता वीर्य्यन्यासं चकार सा ।

तेन प्रबालवर्णश्च कुमारः समजायत ।
तेजसा सूर्य्यसदृशो नारायणसुतो महान् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ८ अध्यायः ॥
अपि च ।
“ततोऽङ्गारकलोको हि वसत्यत्र महीसुत ।
उत्पत्तिञ्चास्य वक्ष्यामि यथायं भूसुतोऽभवत् ॥
पुरा हि भ्रमतो विष्णोः स्वेदबिन्दुः पपात ह ।
महास्तत कुमारोऽसौ लोहिताङ्गो मही-
तलात् ॥
जातः स्नेहेन मेदिन्या वर्द्धितः पृथिवीपते ! ।
तपसाराध्य ब्रह्माणं ग्रहत्वमुपसेदिवान् ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।
“पुरा दक्षविनाशाय कुपितस्य त्रिशूलिनः ।
अपतद्भीमवक्त्रस्य स्वेदबिन्दुर्ललाटजः ॥
भित्त्वा समस्तपातालानदहत् सप्त सागरान् ।
अनेकवक्त्रनयनो ज्वलज्ज्वलनभीषणः ॥
वीरभद्र इति ख्यातः करपादायुतैर्युतः ।
कृत्वा स यज्ञमथनं पुनर्भूतलसम्भवः ॥
त्रिजगन्निर्द्दहन् भूयः शिवेन विनिवारितः ।
कृतं त्वया वीरभद्र ! दक्षयज्ञविनाशनम् ॥
इदानीमलमेतेन लोकदाहेन कर्म्मणा ।
शान्तिप्रदानात् सर्व्वेषां ग्रहाणां प्रथमो भव ॥
प्रेक्षिष्यन्ति जना पूजां करिष्यन्ति मतं मम ।
अङ्गारक इति ख्यातिं गमिष्यसि धरात्मज ! ॥
देवलोके द्वितीयञ्च तव रूपं भविष्यति ।
ये च त्वां पूजयिष्यन्ति चतुर्थ्यां त्वद्दिने नराः ।
रूपमारोग्यमैश्वर्य्यं तेष्वनन्तं भविष्यति ॥
एवमुक्तस्तदा शान्तिमगमत् कामरूपधृक् ।
सञ्जातस्तत्क्षणाद्राजन् ! ग्रहत्वमगमत् पुनः ॥”
इति मत्स्यपुराणे अङ्गारकव्रतं नाम ६८ अः ॥
कल्पभेदे अन्धकासुरवधकाले तस्योत्पत्तिर्यथा,
“यो भूम्यामपतद्विप्र ! स्वेदबिन्दुः शिवान-
नात् ।
तस्मादङ्गारपुञ्जाभो बालकः समजायत ॥
स बालस्तृषितोऽत्यर्थं पपौ रुधिरमान्धकम् ।
कन्या चोत्स्वेदजाता याऽप्यलिलिहेऽसृजम् ॥
ततस्तामाह बालार्कप्रभो भैरवमूर्त्तिमान् ।
शङ्करो वरदो लोकश्रेयोऽर्थाय वचो महत् ॥
त्वां पूजयिष्यन्ति सुरा ऋषयः पितरस्तथा ।
यक्षविद्याधराश्चैव मानवाश्च शुभङ्करि ! ॥
त्वां स्तोष्यन्ति सदा देवि ! बलिपुष्पोत्करैः करैः ।
चर्च्चिकेति शुभं नाम यस्माद्रुधिरचर्च्चिता ॥
इत्येवमुक्ता वरदेन चर्च्चिका
भूतानुयाता हरिचर्म्मवासिनी ।
महीं समन्ताद्विचचार सुन्दरी
स्थलं गता हैङ्गुलमाद्यसुत्तमम् ॥
तस्यां गतायां वरदः कुजस्य
प्रादाद्वरं सर्व्ववरोत्तमं यत् ।
ग्रहाधिपत्यं जगतः शुभाशुभं
भविष्यति त्वद्वशगं महात्मनाम्॥
इति वामनपुराणे ६७ अध्यायः ॥

अस्य स्तोत्रं यथा —
“धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम् ॥”
इति व्यासोक्तनवग्रहस्तोत्रान्तर्गतम् ॥
ऋणपरिशोधनार्थस्तोत्रं यथा,—
“मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहर्त्ता धनप्रदः ।
स्थिरासनो महाकायः सर्व्वकर्म्मावरोधकः ॥
लोहितो लोहिताक्षश्च सामगानां कृपाकरः ।
धरात्मजः कुजो भौमो भूमिजो भूमिनन्दनः ॥
अङ्गारको यमश्चैव सर्व्वरोगापहारकः ।
वृष्टिकर्त्ता च हर्त्ता च सर्व्वकामफलप्रदः ॥
एतानि कुजनामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
ऋणं न जायते तस्य धनमाप्नोति पुष्कलम् ॥
रक्तपुष्पैश्च गन्धैश्च धूपदीपादिभिस्तथा ।
मङ्गलं पूजयेद्भक्त्या मङ्गलेऽहनि सर्व्वदा ॥
ऋणरेखाः प्रकर्त्तव्या अङ्गारेण सदा बुधैः ।
प्रोञ्छयेद्वामपादेन ऋणं तस्य विनश्यति ॥
मङ्गलाय नमस्तुभ्यं नमस्ते ऋणहारिणे ।
पुत्त्रपौत्त्रप्रदात्रे च मङ्गलाय नमो नमः ॥
ऋणार्त्तं त्वत्प्रपन्नोऽहमनृणं कुरु मे विभो ! ।
एतत् कृत्वा न सन्देहो ऋणं हत्वा धनी भवेत् ।
इति स्कन्दपुराणम् ॥ * ॥
मङ्गलवारे जातस्य फलं यथा,—
“उग्रः प्रतापी क्षितिपालमन्त्री
रणप्रियो वक्रवचाः सरोषः ।
सत्त्वान्वितः शूरगणप्रणेता
कुजस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

मङ्गलचण्डिका, स्त्री, (मङ्गला मङ्गलदायिका
चासौ चण्डिका चेति । यद्वा स्रष्टौ मङ्गला प्रलये
चण्डिका । अथवा मङ्गले चण्डिका दक्षा ।)
मङ्गलचण्डी । यथा, कालिकापुराणे ।
“एषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।
वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेहिका ॥
रक्तपद्मासनस्था च रत्नकुण्डलमण्डिता ।
रक्तकौषेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना ॥
नवयौवनसम्पन्ना चार्व्वङ्गी ललितप्रभा ।
उमया भाषितं मन्त्रं यत् पूर्व्वमेकमक्षरम् ।
मन्त्रमस्यास्तु तत्प्रोक्तं तेन देवीं प्रपूजयेत् ॥”
एकमक्षरं शक्तिबीजरूपम् ।
“अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च पूजा कार्य्या विभूतये ।
पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥
यः पूजयेद्भौमदिने शुभदृश्यां वदने शुभाम् ।
सततं साधकः सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात् ॥*॥
मङ्गलवारे कृष्णाष्टमीचतुर्द्दश्यौ चेत् पुण्यतरे
भवतः । यथा,—
“शनैश्चरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।
कृष्णाष्टमीचतुर्द्दश्यौ पुण्यात् पुण्यतरे स्मृते ॥*॥
मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी चेद्दशया भवति ।
यथा,—
“सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याहे च सप्तमी ।
चतुर्थ्यङ्गारके वारे त्वष्टमी च बृहस्पतौ ॥
अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्म्मसञ्चयः ।
षष्टिवर्षसहस्राणि प्रतिजन्म तदक्षयम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मङ्गलचण्डी, स्त्री, (मङ्गला चासौ चण्डी चेति
यद्वा, देवानां मुन्यादिभक्तानां मङ्गलाय दुर्गा-
सुरादिमारणे चण्डी अत्यन्तकोपना । मङ्गले-
चण्डी दक्षेति वा । अथवा स्रष्टौ मङ्गला
प्रलये चण्डी । भागवतेऽस्या नामनिरुक्ति-
यथा,—
“सृष्टौ मङ्गलरूपा च संहारे कोपरूपिणी ।
तेन मङ्गलचण्डी सा पण्डितैः परिकीर्त्तिता ॥”)
दुर्गा । यथा,—
नारायण उवाच ।
“कथितं षष्ठ्युपाख्यानं ब्रह्मपुत्त्र ! यथागमम् ।
देवी मङ्गलचण्डी या तदाख्यानं निशामय ॥
तस्याः पूजादिकं सर्व्वं धर्म्मवक्त्रेण यच्छ्रुतम् ।
श्रुतिसम्मतमेवेष्टं सर्व्वेषां विदुषामपि ॥
दक्षायां वर्त्तते चण्डी कल्याणेषु च मङ्गलम् ।
मङ्गलेषु च या दक्षा सा च मङ्गलचण्डिका ॥
पूज्यायां वर्त्तते चण्डी मङ्गलेऽपि महीसुतः ।
मङ्गलाभीष्टदेवी या सा वा मङ्गलचण्डिका ॥
मङ्गलो मनुवंशश्च सप्तद्वीपधरापतिः ।
तस्य पूज्याभीष्टदेवी तेन मङ्गलचण्डिका ॥
मूर्त्तिभेदेन सा दुर्गा मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
कृपारूपातिप्रत्यक्षा योषितामिष्टदेवता ॥
प्रथमे पूजिता सा च शङ्करेण परः पुरा ।
त्रिपुरस्य वधे घोरे विष्णुना प्रेरितेन च ॥
ब्रह्मन् ! ब्रह्मोपदेशेन दुर्गप्रस्थेन सङ्कटे ।
आकाशात् पतिते याने दैत्येन पातिते रुषा ॥
ब्रह्मविष्णूपदिष्टश्च दुर्गां तुष्टाव शङ्करः ।
सा च मङ्गलचण्डी च बभूव रूपभेदतः ॥
उवाच पुरतः शम्भोर्भयं नास्तीति ते विभो ! ।
भगवान् वृषरूपश्च सर्व्वेशश्च बभूव ह ॥
युद्धशक्तिस्वरूपाहं भविष्यामि तदाश्रया ।
मयात्मना च हरिणा सहायेन वृषध्वज ! ॥
जहि दैत्यञ्च शत्रुञ्च सुराणां पदघातकम् ।
इत्युक्त्वान्तर्हिता देवी शम्भोः शक्तिर्बभूव सा ॥
विष्णुदत्तेन शस्त्रेण जघान तमुमापतिः ।
मुनीन्द्र ! पतिते दैत्ये सर्व्वे देवा महर्षयः ॥
तुष्टुवुः शङ्करं देवं भक्तिनम्रात्मकन्धराः ।
सद्यः शिरसि शम्भोश्च पुष्पवृष्टिर्बभूव च ।
ब्रह्मा विष्णुश्च सन्तुष्टो ददौ तस्मै शुभाशिषम् ॥
ब्रह्मविष्णूपदिष्टश्च सुस्नातः शङ्करः शुचिः ।
पूजयामास तां शक्तिं देवीं मङ्गलचण्डिकाम् ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च बलिभिर्विविधैरपि ।
पुष्पचन्दननैवेद्यैर्भक्त्या नानाविधैर्मुने ! ॥
छागैर्मेषैश्च महिषैर्गण्डैर्मायातिभिस्तथा ।
वस्त्रालङ्कारमाल्यैश्च पायसैः पिष्टकैरपि ॥
मधुभिश्च सुधाभिश्च पक्वैर्नानाविधैः फलैः ।
सङ्गीतैर्नर्त्तनैर्वाद्यैरुत्सवैः कृष्णकीर्त्तनैः ॥
ध्यात्वा माध्यन्दिनोक्तेन ध्यानेन भक्तिपूर्व्वकम् ।
ददौ द्रव्याणि मूलेन मन्त्रेणैव च नारद ! ॥

ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं सर्व्वपूज्ये देवि मङ्गलचण्डिके ।
हुं हुं फट् स्वाहेत्येवञ्चाप्येकविंशाक्षरो मनुः ॥
पूज्यः कल्पतरुश्चैव भक्तानां सर्व्वकामदः ।
दशलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।
मन्त्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स विष्णुः सर्व्वकामदः ॥
ध्यानञ्च श्रूयतां ब्रह्मन् । वेदोक्तं सर्व्वसम्मतम् ॥
देवीं षोडशवर्षीयां शश्वत्सुस्थिरयौवनाम् ।
सर्व्वरूपगुणाढ्याञ्च कोमलाङ्गीं मनोहराम् ॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां चन्द्रकोटिसमप्रभाम् ।
वह्निशुद्धांशुकाधानां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
बिभ्रतीं कवरीभारं मल्लिकामाल्यभूषितम् ।
बिम्बोष्ठीं सुदतीं शुद्धां शरत्पद्मनिभाननाम् ॥
ईषद्धास्यप्रसन्नास्यां सुनीलोत्पललोचनाम् ।
जगद्धात्रीञ्च दात्रीञ्च सर्व्वेभ्यः सर्व्वसम्पदाम् ॥
संसारसागरे घोरे पोतरूपां वरां भजे ॥
देव्याश्च ध्यानमित्येवं स्तवनं श्रूयतां मुने ॥
प्रयतः सङ्कटग्रस्तो येन तुष्टाव शङ्करः ॥
श्रीशङ्कर उवाच ।
रक्ष रक्ष जगन्मातर्देवि मङ्गलचण्डिके ! ।
हारिके विपदां राशेः हर्षमङ्गलदायिके ! ॥
हर्षमङ्गलदक्षे च हर्षमङ्गलचण्डिके ! ।
शुभे मङ्गलदक्षे च शुभे मङ्गलचण्डिके ! ॥
मङ्गले मङ्गलार्हे च सर्व्वमङ्गलमङ्गले ! ।
सतां मङ्गलदे देवि ! सर्व्वेषां मङ्गलालये ! ॥
पूज्ये ! मङ्गलवारे च मङ्गलाभीष्टदेवते ! ।
पूज्ये मङ्गलभूपस्य मनुवंशस्य सन्ततम् ॥
मङ्गलाधिष्ठातृदेवि ! मङ्गलानाञ्च मङ्गले ! ।
संसारमङ्गलाधारे मोक्षमङ्गलदायिनि ! ॥
सारे च मङ्गलाधारे पारे च सर्व्वकर्म्मणाम् ।
प्रतिमङ्गलवारे च पूज्ये च मङ्गलप्रदे ! ॥
स्तोत्रेणानेन शम्भुश्च स्तुत्वा मङ्गलचण्डिकाम् ।
प्रतिमङ्गलवारे च पूजां कृत्वा गतः शिवः ॥
देव्याश्च मङ्गलस्तोत्रं यः शृणोति समाहितः ।
तन्मङ्गलं भवेत् शश्वन्न भवेत्तदमङ्गलम् ॥
प्रथमे पूजिता देवी शिवेन सर्व्वमङ्गला ।
द्वितीये पूजिता देवी मङ्गलेन ग्रहेण च ॥
तृतीये पूजिता भद्रा मङ्गलेन नृपेण च ।
चतुर्थे मङ्गले वारे सुन्दरीभिश्च पूजिता ॥
मङ्गले मङ्गलाकाङ्क्षैर्नरैर्मङ्गलचण्डिका ।
पूजिता प्रतिविश्वेषु विश्वेशपूजिता सदा ॥
ततः सर्व्वत्र सम्पूज्या सा बभूव सुरेश्वरी ।
देवादिभिश्च मुनिभिर्मनुभिर्मानवैर्मुने ! ॥
वर्द्धते तत्पुत्त्रपौत्त्रो मङ्गलञ्च दिने दिने ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते महापुराणे प्रकृतिखण्डे नारायणनारदीये मङ्गलचण्डिकोपाख्याने सस्तोत्रकथनं नाम ४१ अध्यायः ॥

मङ्गलच्छाय, पुं, (मङ्गला मङ्गलजनिका छाया यस्य ।) प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मङ्गलनीराजनं, क्ली, (मङ्गलं मङ्गलकरं मङ्गलाय वा नीराजनम् ।) शङ्खघण्टादिवाद्ययुक्तं भगवदाराधिकम् । मङ्गल आरती इति भाषा ॥ यथा,—

“पठित्वाथ प्रियान् श्लोकान् महावादित्रनिःस्वनैः ।
प्रभोर्नीराजनं कुर्य्यान्मङ्गलाख्यं जगद्धितम् ॥
नीराजनञ्चेदं सर्व्वैः कर्त्तव्यं शुचिविग्रहैः ।
परमश्रद्धयोत्थाय द्रष्टव्यञ्च सदा नरैः ॥
स्त्रीणां पुंसाञ्च सर्व्वेषामेतत् सर्व्वेष्टपूरकम् ।
समस्तदैन्यदारिद्र्यदुरितादुपशान्तिकृत् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ३ विलासः ॥

मङ्गलपाठक, पुं, (पठतीति । पठ + ण्वुल् । मङ्गलस्य पाठकः ।) वन्दी । इति हेमचन्द्रः । ७ । ६४ ॥ (यथा वेणीसंहारनाटके । १, अङ्के ।
“आः पाप ! दुरात्मन् ! वृथामङ्गलपाठक ! ।

मङ्गलप्रदा, स्त्री, (मङ्गलं प्रददातीति । प्र + दा + “आतश्चोपसर्गे ।” ३ । १ । १३६ । इति कः । टाप् ।) हरिद्रा । इति केचित् ॥ मङ्गलदातरि त्रि ॥

मङ्गला, स्त्री, (मङ्गलमस्या अस्तीति । मङ्गल + अर्श आद्यच् । टाप् ।) पार्व्वती । शुक्लदूर्व्वा । पतिव्रता । इति शब्दरत्नावली ॥ करञ्जभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दक्षायण्याः पीठविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिद्रा । नीलदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मङ्गलागुरु, क्ली, (मङ्गलञ्च तत् अगुरु चेति । नित्यकर्म्मधारयः ।) अगुरुचतुष्टयान्तर्गतागुरुविशेषः । यथा, राजनिर्घण्टः ।
“मङ्गल्या मल्लिकागन्धा मङ्गलागुरुवाचका ।
मङ्गल्या गुरुशिशिरा गन्धाढ्या योगवाहिका ॥’

मङ्गल्य, क्ली, (मङ्गलाय साधु इति । मङ्गल + “तत्र साधुः ।” ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) दधि । इति मेदिनी । ये, ११ ॥ चन्दनम् । मङ्गल्यागुरु । स्वर्णम् । सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मङ्गल्य, त्रि, (मङ्गलाय साधु । मङ्गल + यत् ।) शिवकरम् । इति मेदिनी । ये, १०१ ॥ (यथा, उत्तरचरिते । ७ म अङ्के ।
“पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्द्धयति च श्रेयांसि येयं कथा ।
मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च ॥”
अथाच, महाभारते । १ । १ । २४ ।
मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥”)
रुचिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ साधु । इति धरणिः ॥

मङ्गल्य, पुं, (मङ्गलाय साधुः । मङ्गल + “तत्र साधुः ।” ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) त्रायमाणा । अश्वत्थः । बिल्वः । मसूरकः । इति मेदिनी । ये, १० ॥ जीवकः । नारिकेलः । कपित्थः । रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीव इति ख्यातः, शाकविशेषः । तत्पर्य्यायो यथा,—
“जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनी या मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मङ्गल्यक, पुं, (मङ्गल्य + संज्ञायां कन् । यद्वा मङ्गलस्य मङ्गलग्रहस्य प्रिय इति यत् । ततः स्वार्थे कन् ।) मसूरः । इत्यमरः । २ । ९ । १७ ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
“मङ्गल्यको मसूरः स्यान्मङ्गल्या च मसूरिका ।’
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मङ्गल्यकुसुमा, स्त्री, (मङ्गल्यानि कुसुमानि यस्याः ।) शङ्खपुष्पी । इति भावप्रकाशः ॥

मङ्गल्यनामधेया, स्त्री, (मङ्गलं मङ्गलजनकं नामधेयं यस्याः ।) जीवन्ती । इति जटाधरः ॥

मङ्गल्या, स्त्री (मङ्गलाय साधुरिति यत् । टाप् ।) मल्लिकागन्धयुक्तागुरु । इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ शमी । अधःपुष्पी । मिश्री । शुक्लवचा । रोचना । इति मेदिनी । ये, १ ॥ प्रियङ्गुः । शङ्खपुष्पी । इति हेमचन्द्रः ॥ माषपर्णी । जीवन्ती । ऋद्धिः । वचा । हरिद्रा । चोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दूर्व्वा । इति रत्नमाला ॥ दुर्गा । यथा —
“शोभनानि च श्रेष्ठानि या देवी ददते हरे ।
भक्तानामार्त्तिहरणी मङ्गल्या तेन सा स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४४ अध्यायः ॥
(वचार्थे पर्य्यायो यथा,—
“तीक्ष्णोग्रगन्धा जटिला मङ्गल्या विजया वचा ।
षड्ग्रन्थोग्रा च रक्षोघ्नी सिता हैमवती तु सा ॥”
मिश्र्यर्थे यथा,— [मिसी ॥”
“अवाक्पुष्पी च कथिता स्यान्मङ्गल्या मधुरा
शतपुष्पी । तत्पर्य्यायो यथा,—
“अवाक्पुष्पी त्वधःपुष्पी मङ्गल्यामरपुष्पिका ॥”
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
रोचनार्थे पर्य्यायो यथा,—
“गोरोचना तु मङ्गल्या वन्द्या गौरी च रोचना ।”
शम्यर्थे पर्य्यायो यथा,—
“शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री फला शिवा ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मी शमीरः शामिका स्मृता ॥”
मसूरः । तत्पर्य्यायो यथा,—
“मङ्गल्यको मसूरः स्यान्मङ्गल्या च मसूरिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मङ्गिनी, स्त्री, (मङ्गो नौशिरःकाष्ठं अस्त्यस्या इति इनिः ङीप् च ।) नौका । इति हेमचन्द्रः ॥

मङ्गुष, स्त्री (मङ्गल्यमनेनेति । मङ्ग + ल्युट् ।) भक्षणम् । इति हारावली । १९८ ॥

मङ्क्षु, व्य, मज्जतीति । मस्ज + बहुलवचनात् सुः । “मस्जिनशोर्झलि ।” ७ । १ । ६० । इति नुम् । “स्को संयोगाद्योरन्ते च ।” ८ । २ । २९ । इति सलोपः ।) द्रुतम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २ । (यथा, माघे । ५ । ३७ ।
“मह्लिन कटकाटकटाक्षिमङ्क्षो-
मङ्क्षूदपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥”)
भृशार्थम् । इति मेदिनी अव्यये । ये, ९९ ॥

मङ्गुषा, स्त्री, (मञ्जूषा । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) अश्वाचामम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मच इ ङ उच्छ्रायदृश्यशोभासु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म -इत्-उच्छ्रायार्थ सक दीप्तौ उच्चीभावे च अक सेट ।) इ मञ्चति । ङ मञ्चते । उच्छ्राय उच्चीभाव । इति दुर्गादासः ॥

मच ङ च कल्कने । दम्भे । शाठ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा -आत्म -दम्भे शाठ्ये च । अक -कल्कने सक -सेट ।) कल्कनमिति कल्कं करोतीति णौ रूपं चूर्णीकरणमित्यर्थः । ङ मचते तण्डुलं स्त्रिया चकारात् मचि ङ । इति दुर्गादासः ॥

मचर्चिका स्त्री, (म प्रभुं चर्चयतीति । चर्च + खुल । टाप । अत इत्वम् । वस्तुतस्तु रूढोऽयं शब्दः ।) प्रशस्तम् । इत्यमरः ।१।४।२७॥ (यथा, प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमचर्चिका । "प्रशस्ता वचनेच्च । २ । १ । ६६ । इति समासः ।)

मच्छ, पुं, (माद्यति सलिलेनेति । मद् + क्विप् । तथा सन् श्रेते इति । शी + ड ।) मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

मज्जकृत, स्त्री, (मज्जानं करोतीति । कृ + क्विप् । तुगागमश्च ।) अस्थि । इति हेमचन्द्रः ॥

मज्जन क्ली (मस्ज + ल्युट् ।) स्नानम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।३।४७ । आशुर्वीमज्जनप्रीतिं न जानन्ति मरुस्थिताः ॥") मज्जा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मज्जसमुद्भवं, क्ली, (मज्जा समुद्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) शुक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मज्जा [न्] पुं, (मज्जति अस्थिष्विति । मस्ज + "श्वन् उक्षन् पूषन् प्लीहन् क्लेदन् स्नेहन् मूर्द्धन् मज्जन्नित्यादि ।" उणा० । १ । १५८ । इति कनिन् निपात्यते च ।) शरीरस्थधातुविशेषः । सार इति ख्यातः । इत्यमरभरतौ ॥ अथ मज्जगुणो यथा —

"यस्य यस्य फलस्येह वीर्य्यं भवति यादृशम् । तस्य तस्यैव वीर्य्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥"

इति राजवल्लभः ॥

अस्थिमध्यस्थस्नेहविशेषः । तत्पर्य्यायः । कौशिकः २ शुक्रकरः ३ अस्थिस्नेहः ४ अस्थिसम्भवः ५ । इति हेमचन्द्रः । ३।२८ ॥ अस्थिसारः ६ तेजः ७ बीजम् ८ अस्थिजम् ९ जीवनम् १० देहसारः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मज्जस्वरूपमाह ।

"अस्थि यत् स्वाग्निना पक्वं तस्य सारो द्रवो घनः ।

स स्नेहवत् पृथग्भूतः स मज्जेत्यभिधीयते ॥"

अथ मज्जस्थानमाह ।

"स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तरे स्थितः ।"

इति भावप्रकाशः ॥

अस्य गुणाः ।

"बलशुक्ररसश्लेष्ममेदोमज्जविवर्द्धनः । मज्जा विशेषतोऽस्थ्नाञ्च बलकृत् स्नेहने हितः ॥"

इति चरकः ॥

मज्जाशब्द आवन्तोऽपि । यथा । प्रशस्ताखी स्नातकास्थिगुणसिद्धे पियालमज्जावधिते स्विन्नि सुश्रुतः ॥ इयमेवाह त्रिकाण्डे भागुरिः ॥ "अस्थ्नावसा वसा मज्जा मांसस्याशिसारयोः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मज्जा, स्त्री, (मज्जतीति । मस्ज + अच् । अजादित्वात् टाप् ।) अस्थिसारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अस्य गुणाः । बालनाशित्वम् । बलपित्तकफप्रदत्वम् । मांसतुल्यगन्धरूपत्वञ्च । कुम्भीरमहिषमज्जागुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वञ्च । मज्जसत्त्वगुणो यथा । शैत्यम् । उष्णत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मज्जाजः, पुं, (मज्जाया जायते इति । जन् + ड ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मज्जारसः, पुं, (मज्जाया रसः ।) शुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मज्जासारः, क्ली (मज्जायां सारो यस्य ।) जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मज्जूषा, स्त्री, (मज्जन्ति द्रव्याण्यत्र । मस्ज + ऊषन् । टाप् निपा ।) मञ्जूषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

मञ्च, पुं, (मञ्चति । उच्चीभवतीति । मचि + अच् ।) खट्वा । इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥ काष्ठवंशः । माचा इति भाषा ॥ इति हारावली ॥ उच्चमञ्चपर्यायः । यथा —

"दोलायमानं गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम् । रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥"

इति पुराणम् ॥

मञ्चकः पुं (मञ्च + स्वार्थे कन् ।) खट्वा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४९ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । ८१ ।

"मारिमारो तु कुम्भश्च मार्ज्जारो मञ्चकस्तथा । अश्वश्च मत्पतिश्चेति युग्ममित्यमेव नौ ॥") इत्यकोषः । उच्चमञ्चपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्चकाश्रय पुं, (मञ्चक खट्वादिराश्रयो यस्य ।) मत्कुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्चमण्डप, पुं, (मञ्चो मण्डप इव ।) शस्यरक्षार्थकुटिरम् । टं इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कुडङ्गः । इति हारावली ॥

मञ्जर, क्ली, (मञ्जयति दीप्यते इति । मञ्ज + अरप्रत्ययः ।) मुक्ता । तिलकवृक्षः । वल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्जरि, स्त्री, वल्लरि । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ वल्लते वृणोति तरुं वल्लरिः वल्लभि वल्ल इ वृतौ वाबधीति अरिः । मञ्जु मनोज्ञतां रातीति मञ्जरिः पूर्व्वं हि मनोज्ञादित्वादुकारस्य अकारः पाक्षीकादीति द्वेपि मञ्जरी वल्लरी च । वल्लरिमञ्जरिर्द्वयोरिति शाब्दिकाः ॥ वल्लिमञ्जिश्च ।

"मञ्जरिमञ्जरी मञ्जिमञ्जरं त्रिषु वल्लरी । वल्लरं त्रिषु वल्लिश्च वल्लरिः प्रचमालिका ॥"

इति हड्डचन्द्रः ॥

लतामात्रेऽपि वल्लरिः । अतो बाहुवल्लरीति प्रयोग इति सुकुटादयः ॥ वल्लरीमञ्जर्योर्भेदं मप्याहुः । यथा प्रभिनवनिर्गता आयता सुकुमारा सकुसुमा अकुसुमा च मञ्जरिः । यथा चूतमञ्जरिः कदलीमञ्जरिः । वल्लरिः पुनश्चिरभूतापि । यथा ताम्बूलमञ्जरिः गुवाकवल्लरिरिति इयमेव मते चिरन्तनेऽपीति छायावाप्तौ । इति भरतः ॥

मञ्जरी, स्त्री, (मञ्जरि । कृदिकारादिति पक्षे ङीष ।) मुक्ता । तिलकवृक्षः । लता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । १ । २ । ७ ।

"निर्गते मञ्जरीकुञ्जादपश्यत पुरतस्तत । कन्ये नीलनिचोलिन्यौ स केचिञ्चारुलोचने ॥") मञ्जरिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५३३ ।

"वापीकच्छे वास कण्टककटतय सजाभरा भ्रमरा । केतकविटप किमेतैर्न्नतु वारय मञ्जरीगन्धम् ॥") तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जरीनम्र, पु, (मञ्जर्य्या मञ्जर्य्यवस्थायामपि नम्रः ।) वेतसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जा, स्त्री, (मजि + पचाद्यच् । टाप् ।) छागी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जरी । इति हेमचन्द्रः । ११ । २२ ॥

मञ्जि, पुं (मजि + इन् ।) मञ्जरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जिका स्त्री, (मञ्जयतीति । मञ्ज + ण्वुल् । टाप् । अत इत्वञ्च ।) वेश्या । इति हारावली ॥

मञ्जिफला, स्त्री, (मञ्जिर्मञ्जरी फलेऽस्याः ।) कदली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेनेयं मञ्जिमती । मञ्जिमती + इष्ठ । मतुपो लोप स्त्रियां टाप् ।) स्वनामख्यातरक्तवर्णलताविशेषः । मजीठ इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । विकसा २ जिङ्गी ३ समङ्गा ४ कालमेषिका ५ मण्डूकपर्णी ६ भण्डीरी ७ भण्डी ८ योजनवल्ली ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ८९ ॥ कालमेषी १० काला ११ जिङ्गि १२ भण्डिरी १३ भण्डिका १४ भण्डि १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षत्रिणी १६ रक्ता १७ गौरी १८ योजनवल्लिका १९ वप्रा २० रोहिणी २१ चित्रलता २२ चित्रा २३ चित्राङ्गी २४ जननी २५ विजया २६ मञ्जूषा २७ रक्तयष्टिका २८ क्षत्रिणी २९ रागाढ्या ३० कालभाण्डिका ३१ अरुणा ३२ ज्वरहन्त्री ३३ छत्रा३४ नागकुमारिका३५ भण्डीरलतिका ३६ रागाङ्गी ३७ वस्त्रभूषणा ३८ । (पर्य्यायान्तर यथा —

"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्णी च ।

ताम्रवल्ली चित्रपर्णी कान्तारी रक्तयष्टिका ॥”
इति रत्नमाला ॥)

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । गुरुत्वम् । व्रणमेहज्वरश्लेष्मविषनेत्रामयनाशित्वञ्च । सा चतुर्व्विधा । चोल १ योजनी २ कौन्ती ३ सिंहली च ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुष्ठस्वरभङ्गशोथनाशित्वम् । वर्णाग्निकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्वरवर्णकृत् ।
गुरूष्णा विषश्लेष्मघ्नी शोथयोन्यक्षिकर्णरुक् ।
रक्तातिसारकुष्ठास्रविसर्पव्रणमेहनुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मञ्जी, स्त्री, (मञ्जयति दीप्यते इति । मञ्जि + इन् । कृदिकारादिति ङीष् ।) मञ्जरी । इति हेमचन्द्रः त्रिकाण्डशेषश्च ॥

मञ्जीर, पुं क्ली, (मञ्जति मधुरं शब्दायते । इति मनुज ध्वनौ सौत्रधातुः + बाहुलकात् ईरन् ।) नूपुरः । इत्यमरः । २ । ६ । १०९ ॥ मञ्जीरोऽस्त्री स नूपुरः । इति रभसः ॥ (यथा गीतगोविन्दे । ५ । ११ ।
“मुखरमधीरं त्यज मञ्जीरं
रिपुमिव केलिषु लोलम् ॥”)

मञ्जीर, पुं, (मञ्ज + ईरन् ।) मन्थानदण्डरज्जुबन्धनार्थस्तम्भः । तत्पर्य्यायः । विष्कम्भः २ कुटरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मञ्जु, त्रि (मञ्जतीति । मञ्ज ध्वनौ सौत्रधातुः । “भृमृशीङ्तॄचरित्सरितनिधनिमस्जिमञ्जिभ्य उः ।” उणा । १ । ७ । इति उः ।) मनोज्ञम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥ (यथा, पद्याङ्कदूते । १ ।
“त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम ॥”)

मञ्जुकेशी, [न्] पुं, (मञ्जवो मनोहराः केशाः सन्त्यस्य । इनि ।) श्रीकृष्णः । इति हलायुधः ॥ सुन्दरकेशविशिष्टे त्रि ॥

मञ्जुगमना, स्त्री (मञ्जु मनोहरं गमनं यस्याः । स्त्रियां टाप् ।) हंसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरगामिनि त्रि ॥

मञ्जुघोष पुं, (मञ्जुर्मनोहरो घोषः शब्दोऽस्य ।) पूर्व्वजिनभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपास्यदेवताविशेषः । अस्य मन्त्रादि यथा,—
“जाड्यौघतिमिरध्वंसी संसारार्णवतारकः ।
श्रीमञ्जुघोषो जयतां साधकानां सुखावहः ॥”
तन्त्रागमोत्तरे ।
“मातृकादि समुद्धृत्य वह्निबीजं समुद्धरेत् ।
वामांसं कूर्म्मसंज्ञञ्च ततो मेषं समुद्धरेत् ॥
मीनेशञ्च ततः कुर्य्यात् वामनेत्रेन्दुसंयुतम् ।
षडक्षरो मनुः प्रोक्तो मञ्जुघोषस्य शम्भुना ॥
इयन्तु दीपनी प्रोक्ता मूलमन्त्रस्तु कथ्यते ।
अङ्कुशं शक्तिबीजञ्च रमाबीजं ततः प्रिये ! ॥
बीजत्रयात्मको मन्त्रो जाड्यौघध्वान्तनाशनः ।
शक्तिबीजं रमाबीजं कामबीजं तथा प्रिये ! ॥
विद्या त्र्यक्षरी प्रोक्ता एषा वर्णत्रयात्मिका ।
ह्रकारो वह्निमारूढो वामनेत्रेन्दुभूषितः ।
प्रोक्ता सार्व्वज्ञविद्येयं एकवर्णात्मिका प्रिये ! ॥
सिद्धः साध्यः सुसिद्धो वा साधकस्य रिपुश्च वा ।
तदा मन्त्रो भवेद्भक्त्या शुभदो बुद्धिदो भवेत् ॥
मध्याह्ने सलिले चैव भोजने भाजने तथा ।
गोमये तु वहिर्द्देशे मैथुने रमणीकुचे ॥
गोष्ठे च निशि गोमुखे यन्त्र डमरुसन्निभम् ।
विलिख्य मन्त्रवर्णांश्च त्रिशः ऊर्द्ध्वं अधस्तथा ।
लिखेच्चन्दनलेखन्या प्रयत्नात् साधकोत्तमः ।
उच्चाटने लिखेद्यन्त्रं गोचर्म्मणि विशेषतः ।
सलिले विजयी नित्यं भजने च महेश्वरः ॥
गोमये वावदूकः स्याद्गोष्ठे सर्व्वज्ञतां व्रजेत् ।
कुचे श्रुतिधरो नित्यं गोमुखे च महाकविः ॥
गोमूत्रं वदरीमूलं चन्दनं पांशुमेव च ।
एकीकृत्याष्टधा जप्त्वा तिलकं धारयेत् सदा ॥
नमस्कृत्य वरं श्रेष्ठं प्रार्थयेद्भक्तितत्परः ।
वरं प्राप्य च तस्माद्वै विहरेत्तु यथासुखम् ॥
नान्यदेवार्च्चनं स्नानं प्रणवोच्चारणं न तु ।
वस्त्राञ्चलेन दन्तानां शोधनं लवणेन वा ॥
रात्रिवासो न सुप्तेन न शुचिः स्यात् कदाचन ।
एवं कृत्वा प्रयत्नेन ज्ञात्वा गुरुमुखात् सुधीः ॥
मासैकेन कवीन्द्रः स्यात् द्विमासेनैव ईश्वरः ।
त्रिभिर्मासैर्भवेन्मर्त्यः सर्व्वशास्त्रविशारदः ॥
पुत्त्रार्थी लभते पुत्त्रं धनार्थी विपुलं धनम् ।
आयुरारोग्यकामस्तु सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
तत्र कराङ्गन्यासौ ।
ह्रां ह्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । इत्यादि एवं हृदयादिषु । तथा च तन्त्रे ।
“सवर्णको वकेशश्च द्वौ वर्णौ कथितौ प्रिये ! ।
षड्दीर्घभाग्भ्यामेताभ्यां षडङ्गानि समाचरेत् ॥
सवर्णः धकारः वकेशः शकारः ॥*॥ ध्यानम् ।
“शशधरमिव शुभ्रं खड्गपुस्ताङ्कपाणिं
सुरुचिरमतिशान्तं पञ्चचूडं कुमारम् ।
पृथुतरवरमुख्यं पद्मपत्रायताक्षं
कुमतिदहनदक्षं मञ्जुघोषं नमामि ॥
पीठपूजां ततः कुर्य्यादाधाराद्यादिशक्तितः ।
भूतप्रेतादिभिः कुर्य्यात् पीठासनमनन्तरम् ॥
आगदानं मनः पाद्यं शुद्धिकार्य्ये तथाचमम् ।
आचमनाशाय गन्धं स्यादर्घ्यं स्याद् यथाप्राय वै ॥
सर्व्वसिद्धिप्रदायेति पुष्पं दद्याद्विचक्षणः ।
कुन्दपुष्पं समादाय भैरवान् पूजयेत्ततः ॥
असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्तसञ्ज्ञकः ।
कपाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्टमः स्मृतः ॥
ततो धूपादिकं दत्त्वा प्रसूनानि विसर्ज्जयेत् ।
ते पुष्पैः पूजयेदष्टौ यक्षिणीश्च विशेषतः ॥
सुरारिसुन्दरी चैव मनोहारिण्यनन्तरम् ।
कनकावती तथा कामेश्वरी च रतिकर्णिक ॥
पद्मिनी च नटी चैव अनुरागिण्यनन्तरम् ।
पूज्या एतास्तु योगिन्यो नूपुरबीजपूर्व्विका ॥
एवं सम्पूज्य देवेशं जपेदष्टकजन्मशुभम् ।
दत्वा कुन्दपुष्पैश्च एकादशशतानि च ॥
जुहुयाद्वेधितो वह्नौ कान्तारे पितृवेश्मनि ।
एवं सिद्धमनुर्मन्त्री महायोगीश्वरो भवेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
प्रकारान्तरं कुक्कुटादितन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥

मञ्जुपाठक, पुं, (मञ्जु मनोहरं पठतीति पठ + ण्वुल् ।) शुकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरपाठकर्त्तरि त्रि ॥

मञ्जुप्राण, पुं, (मञ्जवः प्राणा यस्य । सर्व्वव्यापकतया महाप्राणत्वादस्य तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इति जटाधरः ॥

मञ्जुभद्र, पुं, (मञ्जु मनोहरं भद्रं मङ्गलं यस्य ।) जिनविशेषः । तत्पर्य्यायः । मञ्जुश्री २ ज्ञानदर्पणः ३ मञ्जुघोषः ४ कुमारः ५ अष्टारचक्रवान् ६ स्थिरचक्रः ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञाकायः ९ वादिराट् १० नीलोत्पली ११ महाराजः १२ नीलः १३ शार्दूलवाहनः १४ धियाम्पतिः १५ पूर्व्वजिनः १६ खड्गी १७ दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पञ्चचीरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः २३ वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुल, क्ली, (मञ्जु मञ्जुलमस्त्यस्मिन्निति । “सिध्मादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ९७ । इति मञ्जुशब्दात् लच् ।) जलाश्रयम् । निकुञ्जम् । इति मेदिनी । ले, १ । २२ । ॥ शवलं । इति विश्वः ॥

मञ्जुल, पुं, (मञ्जु मञ्जुत्वमस्यास्तीति । मञ्जु + सिध्मादित्वात् लच् ।) जलरङ्कपक्षी । इति मेदिनी । १ । २२ ॥ सुन्दरे त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥ (यथा, कालिकापुराणे ४८ अध्याये ।
“मञ्जुलं यौवनोद्भेदं प्राप श्रीरिव माधवे ।”
नदीभेदे स्त्री । यथा महाभारते । ६ । ९ । ३४ ।
“चित्रोपलां चित्ररथां मञ्जुलां वाहिनीं तथा ॥”)

मञ्जुश्री, पुं, (मञ्जुर्मनोहरा श्रीः शोभा यस्य ।) मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुषा स्त्री, (मञ्जूषा । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) मञ्जूषा । पेटरा इति भाषा । यथा,—
“मञ्जुषापि च मञ्जूषा पेटा च पेटिकेत्यपि ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्जूषा स्त्री (मज्जन्ति द्रव्यमस्मिन् । “मस्जेर्नुम् च ।” उणा० । ४ । ७७ । इति मस्ज + ऊषन् । नुम् च स चान्त्योऽस्मात् परः । ततो जश्त्वचुत्वे मध्यमस्य लोपात् साधुः ।) पिटकः । इत्यमरः । २ । १० । ३ ॥ (यथा, देवीभागवते । ९ । ६ । ९९ ।
“मञ्जूषायां सुतं कुन्ती मुञ्चन्ती वाक्यमब्रवीत् ॥”) पाषाणः । इत्युणादिकोषः ॥ मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठार्थे पर्य्यायो यथा —
“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी च गण्डीरी मञ्जूषा वस्त्ररञ्जिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मठ, सादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०-अक० सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । अस्य प्रयोगः । मठति । इति दुर्गादासः ॥

मटची स्त्री, (मटन मट । मट अवसादे+भावे अप मटं चीयते प्रचीयते एभिरिति । मट+चि+बाहुलकात् डि । मटचि । तत कृदिकारादिति पक्षे ङीष ।) सर्व्वेषामवसादकत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।) रक्तवर्णक्षुद्रपक्षिविशेष । पाषाणवृष्टय । यथा, गोविन्दभाष्यधृत च्छान्दोग्ये । १ । १ । १ ॥ ("मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥ इति ॥)

मटस्फाटि, पु, (मट अवसादं स्फटति निराकरोति । स्फट+इ ।) दर्पारम्भ । इति जटाधर ॥

मट्टक, क्ली, (मठति वसत्यनेनेति । मठ+अप । पृषोदरादित्वात् टागमे साधु । मट्ट । मट्टस्य क शिर ।) गृहस्य शिरोभाग । इति केचित । मटका इति भाषा ॥

मठ वासमर्द्दयो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर वासे अक॰ मर्द्दने सक सेट ।) मठति । वासो निवास । मर्द्द केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादास ॥

मठ, इ ङ आध्याने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म सक सेट ।) इ मण्ठ्यते । आध्यान स्म रू औत्कण्ठ्ये इत्यत्र व्याख्यातम् । इति दुर्गादास ॥

मठ, पुं छात्रादिनिलय । इत्यमर । २।२।८ ॥ मठन्ति वसन्ति छात्रादयोऽत्र मठ । मठ वासमर्द्दयो अत । छत्रशीला विद्यार्थिनश्छात्रा । छत्त्रेण गुरुसेवा लक्ष्यते गुरुदोषच्छादनात् छत्त्र तच्छीलत्वात् छात्र विकारसंघैति ण । आदिना परिव्राजकक्षपणकादीनां ग्रह । छात्रादीनां निलयो गृह छात्रादिनिलय । अर्थकथनमेतत । नामाप्येतदिति केचित् । छात्रशाला प्रतिश्रय आवेश । इति भरत ॥ गन्धीरथ । इति हारावली ॥ * ॥ अथ मठादिप्रतिष्ठाप्रयोग । यदि तद्दिने प्रतिमादिप्रतिष्ठा क्रियते तदा तन्नैव वृद्धिश्राद्धादिकं विधाय देवप्रतिष्ठातन्त्रोक्त विधिना देवप्रतिष्ठां विधाय गृहप्रतिष्ठा कर्त्तव्या । यदि गृहप्रतिष्ठामात्र तदा प्रात कृतनित्यक्रिय प्रक्षालितपाणिपाद आचान्त प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कुशयुक्तासने उपविश्य ब्राह्मणान् स्वस्त्यादिना परितोष्य अस्मिन् विष्णुवेश्मप्रतिष्ठा कर्म्मणि ॐ पुण्याह भवन्तोऽधिब्रुवन्तु इति त्रि श्रावयेत् । ॐ पुण्याहमिति त्रिस्तैरुक्ते अस्मिन् विष्णुवेश्मप्रतिष्ठाकर्म्मणि ॐ स्वस्ति भवन्तोऽधिब्रुवन्तु इति त्रि॰ श्रावयेत । ॐ स्वस्तीति त्रिस्तैरुक्ते अस्मिन् विष्णुवेश्मप्रतिष्ठाकर्म्मणि ॐ ऋद्धिं भवन्तोऽधिब्रुवन्तु इति त्रि श्रावयेत् । ॐ ऋद्ध्यतामिति त्रिर्वदेयु । यजुर्वेदिनां ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमि स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । इत्यनेनाक्षतान् क्षिपेत् । सामगानान्तु । ॐ अस्ति सोमोऽयं सुत । पिबन्त्यस्य मरुत । उतस्वराजो अश्विना । अस्ति सोमोऽय सुत । पिबन्त्यस्य मरुतो हाइ । उतस्वराजो वा हाइ नो हाइ । इति गीयमानेनाक्षतान् क्षिपेत । गानाशक्तौ त्रिधा ऋच वाचयेत । तत ।

"सूर्य्य सोमो यम काल सन्ध्ये भूतान्यह क्षपा । पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाश खचरामरा । ब्राह्म शासनमास्थाय कल्पध्वमिह सन्निधिम् ॥"

इति पठित्वा । तत ॐ तद्विष्णो परम पद सदा पश्यन्ति सूरय । दिवीव चक्षुराततम । इति विष्णु स्मृत्वा नारायण नमस्कृत्य ॐ तत सदित्युच्चार्य्य कुशत्रयजलफलपुष्पाण्यादाय ॐ अद्यामुके मासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्र श्रीअमुकदेवशर्म्मा एतत्तृणकाष्ठादिमयवेश्मपरमाणुसमसङ्ख्यवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वकाम श्रीविष्णुप्रीतिकामो विष्णुलोकप्राप्तिकामो वा विष्णुवेश्मप्रतिष्ठामहं करिष्ये । इति सङ्कल्पयेत इष्टकादिमये तु एतदिष्टकादिमयवेश्मपरमाणुसमसङ्ख्यकवर्षसहस्रदशगुणकालावच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वकाम इति विशेष । पाषाणवेश्मनि तु तद्दशगुणकालावच्छिन्नस्वर्गलोकेति विशेष । देवतान्तरगृहप्रतिष्ठायान्तु तदुद्देशेन प्रयोग ॥ * ॥ तत सङ्कल्पसूक्त पठेत । सामवेदोक्त तद्यथा ॐ देवो वो द्रविणोदा पूर्णां विवष्ट्वासिचम् । उद्वासिञ्चध्वमुपवा पृणध्वमादिद्वो देव ओहते ॥ यजुर्वेदोक्त यथा,—

"ॐ यज्जाग्रतो दूरमुदैतु दैवं
तदु सुप्तस्य तथैवेति ।
दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं
तन्मे मन शिवसङ्कल्पमस्तु ॥"

तत सगणाधिपगौर्य्यादिषोडशमातृकापूजावसोर्धारासम्पातनायुष्यमन्त्रजपाभ्युदयिकश्राद्धानि कर्त्तव्यानि ॥*॥ आयुष्यमन्त्रो यथा । ॐ आयुर्विश्वायुर्विश्व विश्वमायुरश्नि । मदि प्रजात्वष्टाराधिनिधे स्मसे शतं जीवेम शरदो वयन्ते ॥ ॐ आयुषो मे पवस्व वर्च्चसो मे पवस्व विद्धु पृथिव्या दिवो जनित्रा च्छृणन्त्वापोऽध क्षरन्ती सोमो होदुगाय ममायुषे मम ब्रह्मवर्च्चसाय यजमानस्यर्द्ध्या अमुकस्य राध्याय ॥ * ॥ तत्र विष्णुवेश्मप्रतिष्ठाभ्युदयार्थमिति वाक्ये विशेष । एवमन्यवेश्मनि । तत उत्तराभिमुख ब्राह्मणमुपवेश्य ततसमीपे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमान प्राञ्जलिर्वदेत् । ॐ साधु भवानास्ताम् । ॐ साध्वहमासे इति प्रतिवचन दत्त्वा तदासने उदङ्मुख उपविशति । ततो यजमान ॐ अर्च्चयिष्यामो भवन्तं इति वदेत् । ॐ अर्च्चयेति प्रतिवचनम् । ततो गन्धपुष्पताम्बूलालङ्कारैरभ्यर्च्च्य दक्षिण जानु स्पृष्ट्वा ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रममुकप्रवरममुकदेवशर्म्माणं भवन्त अस्मिन् सङ्कल्पितविष्णुवेश्मप्रतिष्ठाकर्म्माङ्गभूतहोमकर्म्मणि ब्रह्मकर्म्मकरणाय गन्धपुष्पताम्बूलालङ्कारवस्त्रैरहं वृणे । ॐ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम् । यथाविहितं ब्रह्मकर्म्म कुरु । ॐ यथाज्ञान करवाणीति प्रतिवचनम् । स्वय होमासामर्थ्ये होतुर्वरणमपि तथैव कार्य्यम् । तन्त्रधारकत्वेन आचार्य्यस्यापि तथैव कार्य्यम् । शक्तेन सदस्यस्यापि । गुरोर्वरणे तु सङ्कल्पितेऽस्मिन् विष्णुवेश्मप्रतिष्ठाकर्म्मणीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ततो यजमान गुरो पादौ धृत्वा पठेत ।

"नारायणस्वरूपस्त्व ससारान्माहि मां प्रभो । ।
त्वतप्रसादात गुरो । यच्च प्राप्नोमि यन्मयेप्सितम् ॥
त्राहि नाथ । प्रपन्न मा भीत संसारसागरात् ।
देवतास्थापने ह्यद्य मम शान्ति कुरु प्रभो । ॥"

ततो गुरु ।

"ॐ उत्तिष्ठ वत्स भद्रन्ते मत्प्रसादात्त्वयानघ । ।
प्राप्तव्य धर्म्मकामार्थं दुष्प्राप यत सुरासुरै ॥*॥"

ततो गुरु ।

"ॐ पावमानी स्वस्त्ययनी स्वदुघा हि घृतश्चुत ।
ऋषिभि सम्भृतो रसो ब्राह्मणेष्वमृत हितम् ॥"

इति पावमानीसूक्तम् ॥

"असपत्न पुरस्तान्न शिव दक्षिणत स्कृधि ।
अभय सतत पश्चात भद्रमुत्तरतो गृहे ॥"

इति शाकुनसूक्तम् ॥

ॐ रक्षोहनो बलगहन प्रोक्षामि वैष्णवान् रक्षोहणो बलगहनोऽवनयामि वैष्णवान् रक्षोहणो बलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान । रक्षोहनौ बलगहनावुपदधामि वैष्णवी । रक्षोहनौ बलगहनौ पर्य्यूहामि वैष्णवमसि वैष्णवा स्थ । इति रक्षासूक्तम् । इति पठित्वा ।

"वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपा ।
अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिता ॥
विनायका विघ्नकरा महोग्रा
यज्ञद्विषो ये पिशिताशनाश्च ।
सिद्धार्थकैर्वज्रसमानकल्पै-
र्मया निरस्ता विदिश प्रयान्तु ॥"

इति श्वेतसर्षपान् विकीर्य्य पञ्चगव्य शोधयेत् ॥ * ॥ तच्छोधनमन्त्रा यथा ।

ॐ तत् सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो न॰ प्रचोदयात् ।
इति गोमूत्रम् ।

ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्व्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥
इति गोमयम् ।

ॐ आप्यायस्व समेतु ते विश्वत सोमवृष्ण्य
भवावाजस्य सङ्गथे ।
इति दुग्धम् ।

ॐ दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिन ।
सुरभिणो मुखाकरत् प्रणआयूंषि तारिषत् ॥
इति दधि ।

ॐ ते गीऽसि श्रन्नमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियन्देवानामनाधृष्टं देवय जनमसि ॥

इति धृतम् ।

ॐ देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्या हस्तमाददे। इति कुशोदकम् ॥ ॐ येना वहि समाप्यते वर्हिषा वर्हिरिन्द्रियम्। जपन यूप आप्यते प्रणीतो अग्निरग्निना। इति मन्त्रेण वेदी सम्प्रोक्ष्य पञ्च घटान् घटस्थापन-क्रमेण संस्थाप्य ॥ * ॥ घटस्थापनमन्त्रा यथा। सामगानाम्। ॐ मह्रिन्त्रीणामवोस्तुद्युक्ष मित्र स्यार्थ्यम्ण दुराधष वरुणस्य। इति भूमे। ॐ धानावन्त करम्भिणमपूपवन्तमुकथिन इन्द्र प्रातर्जुषस्व न। इति धान्यस्य। ॐ आविशं कलस सुतो विश्वा अर्षन्नभिश्रिय इन्दुरिन्द्राय धीयते। इति कलसस्य।

"ॐ अयमूर्ज्जावतो वृक्ष उर्ज्जीव फलिनी भव। पर्णं वनस्पते न त्वा नु त्वा च सूयतां रयि ॥"

इति पल्लवस्य।

ॐ आनोमित्रावरुणा घृतैगव्युतिमुक्षत मध्वा रजांसि सुक्रतु। इति जलस्य। ॐ इन्द्रस्नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्य्या युनयते धियस्ता शूरो नृषाता श्रवसश्च काम आगोमति व्रजे भजात्वन्न। इति फलस्य। ॐ सिन्धोरुच्छ्वासे पतयन्तमुक्षण हिरण्यपावा पशुमासु गृभ्णते। इति सिन्दूरस्य। ॐ त्वावत पुरुवसो वयमिन्द्र प्रणेत स्मसि स्थातर्हरीणाम्। इति स्थिरीकरणस्य। ॐ पवमानो अजीजनद्दिवश्चित्रं न तन्यतुम्... तम। दधाक्रोष्णे सुवीर्य्यम्। इति पुष्पस्य ॥*॥

यजुषाम्। ॐ भूरसि भुवनस्य दितिरसि विश्वस्य धाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्रीम्। पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृंह पृथिवीं माहिंसी। इति भूमे। ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञ धिनुहि यज्ञपति धिनुहि मां यज्ञन्यम्। इति धान्यस्य। ॐ आजिघ्र कलसमह्या त्वा विशन्त्विन्दव पुनरूर्जा निवर्त्तस्व सानः। सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती मा विशताद्रयि। इति घटस्य। ॐ वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भ सर्ज्जनीस्थ वरुणस्य ऋत सदन्यसि वरुणस्य ऋत सदनमसि वरुणस्य ऋत सदनमासीद। इति जलस्य। ॐ धन्वनागा धन्वना जिमाजयेम धन्वना तीव्रा समदो जयेम। धनु शत्रोरपकाम कृणोतु धन्वना सर्व्वा प्रदिशो जयेम। इति पल्लवस्य। ॐ या फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणी, बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहस।

इति फलस्य।

"ॐ सर्व्वतीर्थमयं वारि सर्व्वदेवसमन्वितम्। इमं घट समारुह्य तिष्ठ देवगणै सह ॥"

इति जल दद्यात्। ॐ स्थिरो भव विड्वङ्ग आशुर्भव वाज्यर्व्वन् पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्ने पुरीष वाहन। इति स्थिरीकरणस्य। ॐ सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमियः पतयन्ति यह्वा घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन् ऊर्मिभि पिन्वमान इति सिन्दूरस्य। ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूप अश्विनौ व्यात्तम् इष्णन्निषाण अमुं म इषाण सर्व्वलोक म इषाण। इति पुष्पस्य ॥*॥ तत फलपुष्पयुत वितानम्। ॐ विमान एष दिवो मध्य आस्त आपप्रिवान् रोदसी अन्तरीक्षम्। स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरन्तरा पूर्व्वमपरञ्च केतुम् ॥ साम गानाम्। ॐ अद्य अद्य न श्वश्व तिष्ठा देवो न सविता ऊर्द्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्व्वा चद्भिर्विह्वयामहे। इति मन्त्रेण बध्नीयात्। *।

"ॐ हिरण्यगर्भ समवर्त्तताग्रे भूतस्य जात पतिरेक आसीत्। सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम इति मन्त्रेण मण्डलमध्ये सुवर्णपद्म दत्त्वा स्वर्णपात्रिकया दत्ताक्षतकीर्य्य मण्डलमध्ये राजती प्रतिमां ॐ इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य ... मदिति सुप्रतिष्ठिताम्। देवी नावं स्वरित्रामा नागसमस्रवन्ती मारुहेमा स्वस्तये। इति मन्त्रेण निःक्षिप्य घटेषु देवान् पूजयेत्। *। प्रथमघटे गणेश सूर्य्यं द्वितीयघटे शिव दुर्गां तृतीयघटे विष्णु लक्ष्मीं सरस्वतीं चतुर्थे अग्नि वासुकिञ्च पैचपालान् कार्त्तिकेयमश्विनीकुमारौ पञ्चमे ग्रहान् लोकपालांश्च खे खेमके रोपयित्वा पूजयेत्। *। ततो गुरुर्देवं प्रतिमायां प्राणप्रतिष्ठां वा यथोक्तविधिना स्नापयेत्।

"ॐ भद्र कर्णेभि शृणुयाम देवा भद्र पश्येमाक्षभिर्यजत्रा। स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभि र्व्यशेम देवहितं यदायु ॥"

इति मन्त्रेण निवेश्य ॐ एतोन्विन्द्रं स्तवाम शुद्ध शुद्धेन साम्ना। शुद्धै रुक्थैर्वावृध्वांसं शुद्ध आशीर्वान्ममत्तु। इति मन्त्रेण शुद्धोदकेन स्नापयेत्। ॐ घृतवतीति घृतेनाभ्यज्य। ॐ अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे। पृथिव्या सप्तधामभि। इति मन्त्रेण पूर्व्ववन्नीराजयेत्। ॐ सप्त ते अग्ने समिध सप्त जिह्वा सप्त ऋषय सप्त धामप्रियाणि सप्त होत्रा सप्तधा त्वा यजन्ति। सप्त योनीरापृणस्वा घृतेन। इति उष्णोदकेन स्नापयेत्। ॐ द्रुपदादिव मुमुचान स्विन्न स्नातो मलादिव पूत पवित्रेणेवाज्यमाप शुन्धन्तु मैनस इति चन्दनेनानुलिप्य ॐ आपो-हिष्ठामयो भुव स्थान ऊर्ज्जे दधातन महेरणाय चक्षसे। इति नदीतोयेन स्नापयेत्। ॐ शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु न। इति तीर्थजलकलसेन स्नापयित्वा गावत्र्या गन्धयुक्तजलेन स्नापयेत्। ॐ हिरण्यवर्णा शुचय पावका यासु जात कश्यपो यास्विन्द्र। अग्नीया गर्भन्दधिरे विरूपास्तान आप शंस्योना भवन्तु ॥ इति पञ्च मृत्तिकया। ॐ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमम् सचता परुष्ण्या। असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्ज्जीकीये शृणुह्या सुषोमया इति मन्त्रेण सिकताजलेन। ॐ तद्विष्णो परमं पद सदा पश्यन्ति सूरय। दिवीव चक्षुराततम्। इति वल्मीकतोयेन। ॐ या ओषधी सोमराज्ञीर्विष्ठिता पृथिवीमनु। तासान्त्वमस्युत्तमा प्रणो जीवातवे सुव। इति सर्व्वौषधिजलेन। ॐ यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे। प्रप्रवयममृतञ्जातवेदसं प्रियं मित्रन्न शंसिषम्। इति कषाययुक्तजलेन। पञ्चगव्येन खे खेमके सेचयेत्। ॐ पय पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयोधाम। पयस्वती प्रदिश सन्तु मह्यम्। सम्मा सृजामि पयसा घृतेन सम्मा सृजाम्यप ओषधीभि ॥ इति पञ्चगव्येन। ॐ तस्माद्यज्ञात् सर्व्वहुत ऋच सामानि जज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्-यजुस्तस्मादजायत ॥ इति पञ्चामृतेन। ॐ या फलिनीति फलोदकेन। ॐ वसो पवित्रमिति वसु-मायामन्त्रेण सहस्रधारया। ॐ एतोन्विन्द्रमिति पूर्व्वोक्तमन्त्रेण तुलसीचन्दनयुक्तजलेन। ॐ यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम्। मधुश्चुत शुचयो या पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ इत्यनेन वेदादि चतुष्टयेन। तद्यथा ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। होतारं रत्नधातमम्। १। ॐ इषेत्वोर्ज्जेत्वा वायवस्थ देवो व सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्म्मणे। २। ॐ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये नि होता सत्सि बर्हिषि। ३। ॐ शन्नो देवीरभिष्टये शन्नो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु न। ४। वक्ष्यमाण पुरुषसूक्तेन च एकाशीतिघटे स्नापयेत्। अशक्तौ अष्टाविंशतिघटैरष्टघटैर्वा स्नापयित्वा धौतवाससा जलमपनीय यथोपचारै सम्पूज्य मण्डले आधारशक्त्यादीनि पूजयेत्। *। ॐ आधारशक्तये नम। एवं सर्व्वत्र प्रणवादि नमोऽन्तं। प्रकृत्यै कूर्म्माय अनन्ताय पृथिव्यै क्षीरसमुद्राय रत्नद्वीपाय रत्नोज्ज्वलस्वर्णमण्डपाय मणिमण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नवेदिकायै रत्न सिंहासनाय। आग्नेय्यां धर्म्माय नैरृत्यां ज्ञानाय वायव्यां वैराग्याय ऐशान्यां ऐश्वर्य्याय पूर्व्वस्यां अधर्म्माय पश्चिमायां अवैराग्याय उत्तरस्यां अनैश्वर्य्याय। मध्ये अं अर्कमण्डलाय उं सोममण्डलाय मं वह्निमण्डलाय। सं सत्वाय रं रजसे तं तमसे। आं आत्मने अं अन्तरात्मने पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने। पूर्व्वादिकेशरेषु प्रादक्षिण्येन ॐ विमलायै नम। एवं उत्कर्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रह्व्यै सत्यायै

• ईशानायै। कर्णिकायां अनुग्रहायै। कर्णिकोपरि ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्व्वभूतात्मने वासुदेवाय सर्व्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नम ॥ * ॥ ततो मण्डले देवं संस्थाप्य पौराणिकमन्त्रेण पुरुष-सूक्तेन वा षोडशोपचारै पूजयेत्। तद्यथा। ॐ सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात्। स भूमिं सर्व्वतो स्पृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्। १।

सर्व्वत स्थाने विश्वतो वृत्वा स्थाने स्पृष्ट्वा इत्यपि पाठ । इति पठित्वा भगवन् विष्णो इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निरुद्धस्व मम पूजा गृहाण । ततो यथाविध्यासनमानीय समिति वरुणबीजेनाद्भ्यम्भसा सम्प्रोक्ष्यासनम भ्यर्च्य ॐ पुरुष एवेद सर्व्व यद्भूत यच्च भाव्य उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति २ । इति पठित्वा इदममुकासन ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णव नम । एव सर्व्वत्र दाने । ॐ भगवन् विष्णो स्वागतम् । इति स्वागतप्रश्न । ततस्ताम्रपात्रस्थ पद्मश्यामाकदूर्व्वापराजितादि युक्त जल गृहीत्वा ॐ एतावानस्य महिमातो ज्यायाश्च पूरुष पादोऽस्य विश्व भूतानि त्रिपादस्यामृत दिवि ३ । इति पठित्व इद पाद्य पूर्व्ववन्मूलेन पादयोर्दद्यात । ततो गन्ध पुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपदूर्व्वायुक्तजल शङ्खादिपात्रे कृत्वा ॐ त्रिपादूर्द्ध उदैत पुरुष पादोऽस्येहाभवत पुन । ततो विश्वङ्व्यक्रामत शासनानशने अभि ४ ॥ तत स्थाने तस्मा दित्यपि पाठ । इति पठित्वा सामगानामिद मघ्यमन्येषामेष अघ इति शिरसि दद्यात । जातीलवङ्गकङ्कोलयुक्त केवल वा पात्रस्थ जल गृहीत्वा ॐ ततो विराडजायत विराजोऽधि पुरुष स जातोऽत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुर ५ ॥ इति पठित्वा इदमाचमनीय ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे स्वधा इति दद्यात । तत कांस्यपात्रस्थ दधिमधुघृतात्मक कांस्येन पिहित मधुपर्क गृहीत्वा ॐ तस्माद् यज्ञात् सर्व्वहुत सम्भृत पृषदाज्य पशूस्तां श्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ६ ॥ इति पठित्वा एष मधुपर्क ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे स्वाहा इति दद्यात । तत' पूर्व्वमन्त्र पठित्वा पुनराचमनीयञ्च दद्यात । कर्पूरवासितजल गृहीत्वा ॐ तस्माद्यज्ञात् सर्व्वहुत ऋच सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ७ ॥ इति पठित्वा इद स्नानीयजल मूलेन दद्यात् । पूर्व्ववत पुनराचमनीयं दत्वा वस्त्र गृहीत्वा ॐ तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादत । गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावय ८ ॥ इति पठित्वा इद वस्त्र मूलेन दद्यात । एव मुत्तरीयवस्त्र यज्ञोपवीत पूर्व्ववदाचमनीय दत्वा आभरण गृहीत्वा ॐ त यज्ञ बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुष जातमग्रत । तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ९ ॥ इति पठित्वा मूलेन दद्यात् । ॐ यतपुरुष यदधु कतिधा व्यकल्पयन् मुख किमस्यासीत् कि बाहू किमूरू पादा उच्येते १० । ऋग्वेदस्याश्वलायनशाखायान्तु मुख किमस्य कौ बाहू कावूरू पादा उच्येते इति भेद । इति पठित्वा मूलेन गन्ध दद्यात् । ॐ ब्राह्मणो ऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्य' कृत । ऊरू तदस्य यद्वैश्य पद्भ्यां शूद्रो अजायत ११ ॥

इति पठित्वा मूलेन पुष्प दद्यात । ॐ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षो सूर्य्यो अजायत । श्रोत्रा द्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत १२ ॥ मुखा दिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत इति च पाठ । इति पठित्वा मूलेन धूप दद्यात । ॐ नाभ्या आसीदन्तरिक्ष शीर्ष्णो द्यौ समवर्त्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिश श्रोत्रात्तथा लोकानकल्पयन् १३ ॥ इति पठित्वा मूलेन दीप दद्यात । ततो नैवेद्यो परि मत्स्यमुद्रया मूलमन्त्र दशधा जप्त्वाभ्यच्य धेनुमुद्रां प्रदर्श्य ॐ यतपुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तोऽस्यासीदाज्य ग्रीष्म इध्म शरद्धवि १४ ॥ इति पठित्वा नैवेद्य मूलेन दद्यात । ॐ सप्तास्यासन् परिधयस्त्रि सप्त समिध कृता । देवा यद्यज्ञ तन्वाना अबध्नन पुरुष पशुम् १५ ॥ इति पठित्वा कर्पूरादि वासित पानीय ताम्बूल पुनराचमनीय दर्पणञ्च दद्यात । ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्म्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाक महि मान स चन्त यत्र पूर्व्वे साध्या सन्ति देवा १६ । इति पठित्वा अञ्जलित्रय पुष्प दत्वा आवरणानि सपूज्य मूलमन्त्र यथाशक्ति जप्त्वा प्रणमेत । * । ऋग्वेदस्याश्वलायनशाखा- यान्तु यतपुरुषेण हविषा इत्यादिना स्नानीय ६ त यज्ञ बर्हिषीत्यादिना वस्त्र ७ तस्मात यज्ञात सर्व्वहुत सम्भृतमित्यादिना यज्ञोपवीतम् ८ तस्मात् यज्ञात् सर्व्वहुत ऋच सामानीत्यादिना चन्दनम् ९ तस्मादश्वा अजायन्त इत्यादिना पुष्प १ यतपुरुष यदधुरित्यादिना धूपम् ११ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिना दीपम् १२ चन्द्रमा मनसो जात इत्यादिना नैवेद्यम् १३ नाभ्या आसीदन्तरिक्षमित्यादिना ताम्बूलम् १४ सप्तास्यासन् परिधय इत्यादिना नीराजनम् १५ इति भेद अन्यत् समानम् । * । ततो कुण्ड कुण्डपश्चिमे उपविश्य कुण्डे स्थण्डिले वा शाक्त विधिना तदशक्ते स्वगृह्योक्तविधिना साहस नामानमग्निं संस्थाप्य ग्रहस्थापनानन्तर अभि- षेकार्थं ऐशान्यां नवमन्त्रणमभ्रामं बहिर्दध्यक्षत- भूषित चूताश्वत्थन्यग्रोधोदुम्बरप्लक्षपञ्चपल्लव- मुख फलवस्त्रयुतं अन्त क्षिप्तपञ्चरत्न निर्म्मल जलपूर्णं दृढ़कलस अक्षतानामुपरि ॐ आजिघ्र कलसमित्यादिमन्त्रेण स्थापयेत् । तत्र वरुणस्यो त्तम्भनमसीति वरुणं न्यसेत् ।

"ॐ गङ्गाद्या सरित सर्व्वा समुद्राश्च सरांसि च ।
सर्व्वे समुद्रा सरितस्तीर्थानि जलदा नदा ।
आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारका ॥"

इति तीर्थानि च न्यसेत् । तत्रैव कलसे अश्व स्थानाद्गजस्थानात् वल्मीकात् सङ्गमात् ह्रदात् । गोकुलात् रथ्याया आनीय मृत्तिका पञ्च निक्षिपेत् ॥ सर्व्वौषधीश्च । * ॥ ततश्चरुश्रपणं कुर्य्यात् । अर्कैधसे ताम्रकुलिशाकारायां प्रादेशपरिमि- तोदुम्बरनिर्म्मितदर्व्यां वाङ्गीकृतकिलाकारामा-

प्रादेशपरिमितोदुम्बरनिर्म्मितमेक्षणं चरुस्थाली आज्यस्थाली उदूखलमुषले स्रुव पूर्णाहोमार्थं स्रुच समिध आज्यान्येतानि उदगग्राणि प्राक् प्राक् विनियोगक्रमेणासादयति । सस्थाप्य यवान् व्रीहीन वा तदभावे तण्डुलान् शूर्पे निधाय । सामग । ॐ विष्णवे त्वा जुष्ट निर्व्व- पामि । इति यवादिप्रसृतिमेकां चरुस्थाल्यां कृत्वा उदूखलमध्ये स्थापयेत् । यजुर्व्वेदी तु ॐ विष्णवे त्वा जुष्ट गृह्णामि ॐ विष्णवे त्वा जुष्ट निर्व्वपामि चमसस्थजलेन ॐ विष्णवे त्वा जुष्ट प्रोक्षामीति त्रय कुर्य्यात । ऋग्वेदी तु ॐ विष्णवे त्वा जुष्ट निर्व्वपामि ॐ विष्णवे त्वा जुष्ट प्रोक्षामीति निर्व्वापप्रोक्षणमात्रम् । यस्य गृह्यप्रतिष्ठा तस्यादौ जुष्टग्रहणम् । एवं सर्व्वत्र । एवमग्न्यादिषु । ॐ अग्नये त्वा जुष्ट निर्व्वपामि एवं वायवे सूर्य्याय द्वि विष्णवे द्वि अग्नये वायवे पुनरग्नये वरुणाय पुनरपि अग्नये सूर्य्याय प्रजापतये अन्तरीक्षाय द्यवे ब्रह्मणे पृथिव्यै महाराजाय सोमाय इन्द्राय अग्नये यमाय नैरृताय वरुणाय वायवे कुवेराय ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय आदित्याय सोमाय मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतुभ्य इत्य नवत्रिंशत् प्रसृती स्थाप- येत । द्विसूर्पौ उपरिस्थतदक्षिणवामसुष्टिभ्यां मुषलेनावहत्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत । एवमपर- वारद्वयमवहत्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत । तथा कलय यथा वारत्रयेण तण्डुलनिष्पत्तिर्भवति । तद्गुणौ संस्कारमात्रार्थं तण्डुलेष्वेवम् । ततस्तण्डुलान् त्रि प्रक्षाल्य चरुस्थाल्याममन्त्रक कृतोत्तराग्र पवित्र नि क्षिप्य तत्र तण्डुलान् निधाय कपि- लाया दुग्ध नि क्षिप्य तदभावे अन्यधेनो- दुग्ध नि क्षिप्य दर्व्यग्रं प्रागादिप्रदक्षिणमीष दूर्द्धमवघट्टयंस्तथा पचेत यथा दाढकाठिन्यानि शैथिल्यमखण्डताजनरहितोऽन्तरुष्मपक्वश्चरुर्भवति स्वलङ्कुशकेन स्थालीमध्यस्थ चरु हृत्वा ॐ तद्विष्णो परमं पद सदा पश्यन्ति सूरय दिवीव चक्षुराततमित्यनेन मन्त्रेण कौशिक्यनेन च हुतेन सिक्त्वा दर्व्यग्र दक्षिणावर्त्तेन सम्मिश्र- येत् । ततोऽग्नेरुत्तरतोऽवतार्य पुनस्तन्मदुस्रु- वेण स्थालीमध्यस्थ हुत्वा पुनस्तेनाभिघारयेत् । तत पर्युक्षणान्तां कुशकण्डिकां समाप्य सामगस्तु काम्यकर्म्माङ्गत्वेन तपश्च तेजश्च श्रद्धा च ह्रीश्च सत्यञ्चाक्रोधश्च त्यागश्च धृतिश्च धर्म्मश्च सत्त्वञ्च वाक् च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु । इति जपित्वा विरूपाक्षजप कुर्य्यात् । तत प्रकृत कर्म्मणि ।

"ॐ पिङ्गभ्रूस्सुकेशश्च पीनाङ्गजठरोऽरुण ।
डाकस्य साधकोऽग्नि' वह्नार्चि प्रकि- धारक ॥"

इत्याग्निपुराणीय ध्यात्वा विधुवैश्वप्रतिष्ठा कर्म्मणि अग्नौ त्र साहसनामानीति नाम कृत्वा सम्पूज्य प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं

तूष्णीमग्नौ हुत्वा मेक्षणेन चरु गृहीत्वा ॐ तद्विष्णोरित्यादिस्वाहान्तेन जुहुयात् सर्व्वत्र सामगानां मन्त्रान्ते देवतोद्देशो नास्ति। अन्येषां इदं विष्णव इति। ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्य्याय ॐ भूर्भुवः स्वः तत् सवितुर्व्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात् स्वाहा इदं सूर्य्याय। ॐ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत् परमं पदं स्वाहा इदं विष्णवे। ॐ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावा भूमी जनयन् देव एकः स्वाहा इदं विष्णवे। ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं होतारं रत्नधातमं स्वाहा इदमग्नये। ॐ इषे त्वोर्ज्जे त्वा वायवस्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्म्मणे स्वाहा इदं वायवे। ॐ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये नि होता सत्सि बर्हिषि स्वाहा इदमग्नये। ॐ शन्नो देवीरभीष्टये शन्नो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा इदं वरुणाय। ॐ भूरग्नये स्वाहा ॐ सूर्य्याय स्वाहा ॐ प्रजापतये स्वाहा ॐ अन्तरीक्षाय स्वाहा ॐ द्यौः स्वाहा ॐ ब्रह्मणे स्वाहा ॐ पृथिव्यै स्वाहा ॐ महाराजाय स्वाहा सर्व्वापि सामगेतरैस्तत्तद्देवतोद्देशः पश्चात् कार्य्यः। ॐ सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे आदित्यं विष्णुं सूर्य्यं ब्रह्माणञ्च बृहस्पतिं स्वाहा इदं सोमाय ॥ * ॥ ततो दिक्पालहोमः। ॐ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रं ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः स्वाहा इदमिन्द्राय। ॐ अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं स्वाहा इदमग्नये। ॐ नाके सुपर्णमुपयत् पतन्तं हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युं स्वाहा इदं यमाय। ॐ वेत्था हि निर्ऋतीनां वज्रहस्त परिव्रजं अहरहः शुन्ध्युः परिपदामिव स्वाहा इदं निर्ऋताय। ॐ घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्व्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्म्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा स्वाहा इदं वरुणाय। ॐ वात आवातु भेषजं शम्भु मयोभु नो हृदे प्र ण आयूंषि तारिषत् स्वाहा इदं वायवे। ॐ सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे आदित्यं विष्णुं सूर्य्यं ब्रह्माणञ्च बृहस्पतिं स्वाहा इदं सोमाय। ॐ अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः। ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः स्वाहा इदमीशानाय। ॐ ब्रह्म यज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः। सुबुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः स्वाहा इदं ब्रह्मणे। ॐ चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिन्द्रं गिरो बृहतीरभ्यनूषत वावृधानं पुरुहूतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं जरमाणं दिवे दिवे स्वाहा। इदमनन्ताय। इति सामगो जुहुयात्। तत्तद्देवतोद्देशस्तु न कर्त्तव्यः। तत्तद्देवताप्रकाशनाय च देवताविशेषा उक्ताः ॥*॥ यजुर्व्वेदी तु। ॐ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रꣳ हवे हवे सुहवꣳ शूरमिन्द्रं ह्वयेनु शक्रं पुरुहूतमिन्द्रꣳ स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः स्वाहा इदमिन्द्राय। ॐ वैश्वानरो न ऊतय आप्रयातु परावतः अग्निरुक्थेन वाहसा उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय ध्रुवसे योनिर्वैश्वानराय त्वा स्वाहा इदमग्नये। ॐ असि यमोऽस्यादित्यो अर्व्वन्नसि त्रितो गुह्येन व्रतेन असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि स्वाहा इदं यमाय। ॐ यन्ते देवी निर्ऋतिराबबन्ध पाशं ग्रीवासु विचृत्यं तन्ते विष्याम्यायुषो न मध्यादथैतं पितुमद्धि प्रसूतः। नमो भूत्यै येदं चकार स्वाहा। इदं निर्ऋतये। शाखान्तरे तु ॐ यन्ते देवी निर्ऋतिराबबन्ध दामग्रीवास्वविचर्त्यं इदन्ते तद्विष्याम्यायुषो न मध्यादथा जीवः पितुमद्धि प्रमुक्तः स्वाहा इदं निर्ऋतये। ॐ वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्ज्जनीस्थो वरुणस्य ऋतसदन्यसि वरुणस्य ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनमासीद स्वाहा इदं वरुणाय। ॐ वातो वा मनो वा गन्धर्व्वाः सप्तविंशतिस्तेऽग्रे अश्वमयुञ्जꣳस्ते अस्मिन् जवमादधुः स्वाहा इदं वायवे। ॐ कुविदङ्ग यवमन्तो यवञ्चिद्यथा दान्त्यनुपूर्व्वं वियूयम्। इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नम उक्तिं न जग्मुः स्वाहा इदं कुबेराय। ॐ तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियं जिन्वमवसे हूमहे वयम्। पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये स्वाहा इदमीशानाय। ॐ आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्च्चसी जायतामाराष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतां स्वाहा इदं ब्रह्मणे। ॐ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ये अन्तरीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः स्वाहा इदमनन्ताय ॥ * ॥ ऋग्वेदी तु। ॐ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रं ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः स्वाहा इदमिन्द्राय। ॐ अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुपब्रुवे देवाँ आसादयादिह स्वाहा इदमग्नये। ॐ यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरङ्कृतः स्वाहा इदं यमाय। ॐ एषते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहा अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसद्भ्यः स्वाहा यमनेत्रेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः विश्वदेवनेत्रेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा पश्चात्सद्भ्यः स्वाहा मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्यो वा मरुन्नेत्रेभ्यो वा उत्तरासद्भ्यः स्वाहा सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपरिसद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः स्वाहा इदं निर्ऋताय। आश्वलायनशाखायान्तु ॐ मोषु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत्। पदीष्ट तृष्णया सह स्वाहा इदं नैर्ऋताय। ॐ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः। अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्रमोषीः स्वाहा इदं वरुणाय। ॐ वातो वायो मनो वा गन्धर्व्वाः सप्तविंशतिः। तेऽग्रेऽश्वमयुञ्जꣳस्तेऽस्मिन् जवमादधुः स्वाहा। इदं वायवे। आश्वलायनशाखायान्तु ॐ तव वायवृतस्पते त्वष्टुर्ज्जामातरद्भुत। अवांस्या वृणीमहे स्वाहा इदं वायवे। ॐ कुविदङ्ग यवमन्तो यवञ्चिद्यथा दान्त्यनुपूर्व्वं वियूय इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमो वृक्तिं न जग्मुः स्वाहा इदं कुबेराय। ॐ तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियं जिन्वमवसे हूमहे वयं पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये स्वाहा इदमीशानाय। ॐ ब्रह्म यज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः स्वाहा इदं ब्रह्मणे। ॐ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु येऽन्तरीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः स्वाहा इदमनन्ताय ॥*॥ ततो नवग्रहहोमः। ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा। ॐ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यं भवा वाजस्य सङ्गथे स्वाहा। ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपाꣳ रेताꣳसि जिन्वति स्वाहा। ॐ अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य। आदाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः स्वाहा। ॐ बृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहामित्राँ अपबाधमानः। प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानां स्वाहा। ॐ शुक्रन्तेऽन्यद्यजतन्ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि विश्वा हि माया अवसि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु स्वाहा। ॐ शन्नो देवीरभीष्टये शन्नो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा। ॐ कया नश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा। कया शचिष्ठया वृता स्वाहा। ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे समुषद्भिरजायथाः स्वाहा। यजुर्व्वेदी तु। ॐ आकृष्णेनेत्यादि इदं सूर्य्याय। ॐ इमं देवा असपत्नꣳ सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय इममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशे स्वाहा। इदं सोमाय। ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् अपाꣳ रेताꣳसि जिन्वति स्वाहा। इदं मङ्गलाय। ॐ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि त्वमिष्टापूर्त्ते सꣳसृजेथामयञ्च। अस्मिन् सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत स्वाहा। इदं बुधाय। ॐ बृहस्पते अति यदर्य्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु। यद्दीदयच्छवस

ऋत प्रजात तदस्मासु द्रविण धेहि चित्र स्वाहा। इद इन्द्रसवये। ॐ अन्नात परिस्रुतो रस ब्रह्मणा व्यपिवत क्षत्र पय सोम प्रजापति। ऋतेन सत्यमिन्द्रिय विपानं शुक्र मन्धस। इन्द्रस्येन्द्रियमिद पयोऽमृत मधु स्वाहा। इद शुक्राय। ॐ शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु न स्वाहा। इद शनैश्चराय। ॐ काण्डात काण्डात प्ररोहन्ती परुष परुष परि एवानो दूर्व्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च स्वाहा। इद राहवे। ॐ केतु कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्य्या अपेशसे समुषद्भिरजायथा स्वाहा। इद केतुभ्य। ऋग्वेदी तु एभिरेव मन्त्रैर्जुहुयात ॥ * ॥ ततो मेक्षणमग्नौ प्रक्षिपेत्। एवं चरुहोम समाप्य चरुशेषेण दिग्भ्यो बलिन्दद्यात। तद्यथा। एष पायस बलि ॐ प्राच्यै दिशे नम। एवमाग्नेय्यै अवाच्यै निरृत्यै प्रतीच्यै वायव्यै उदीच्यै ऐशान्यै ऊर्द्धं दिशे अधोदिशे ॥ * ॥ ततो घृताक्तपलाश समिधा अष्टोत्तरशत जुहुयादनेन मन्त्रेण। ॐ तद्विष्णोरित्यादि स्वाहा इद विष्णवे। तत पूर्व्वोक्तैश्चरुहोममन्त्रैस्तत्तद्देवताभ्य स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात। तत आज्येन पुरुषसूक्तमन्त्रैर्मन्त्रै सामग्नौ जुहुयात। यथा। ॐ इद विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पद स मूढमस्य पांशुले स्वाहा। १। ॐ प्रचक्ष्व विष्णो अरुषस्य नूनस प्रशमोक्ष विदथा जातवेदस वैश्वानराय मतिर्नव्यसि शुचि सोम इव पवते चारुरग्नये स्वाहा। २। ॐ प्रकाश्यसुषवीव सुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति महिव्रत शुचिबन्धु पावक पदा वराहो अभ्येति रेभन् स्वाहा। ३। ॐ सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात। स भूमि सर्व्वतो स्पृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुल स्वाहा। ४। ॐ त्रिपादूर्द्धमुदैत् पुरुष पादोऽस्येहाभवत् पुन। ततो विष्वङ्व्यक्रामत् शाशनानशने अभि स्वाहा। ५। ॐ पुरुष एवेद सर्व्वं यद्भूतं यच्च भव्य उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति स्वाहा। ६। ॐ एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पुरुष पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि स्वाहा। ७। ॐ ततो विराडजायत विराजो अधिपूरुष। स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुर स्वाहा। ८। ॐ कयान चित्र आभुवदूती सदा वृध सखा कया शचिष्ठया वृता स्वाहा। ९। * । यजुर्व्वेदी तु। षोडशोपचारपूर्व्वोक्तपुरुषसूक्तषोडशमन्त्रैराज्येन षोडशाहुतीर्जुहुयात्। ऋग्वेदिनामप्येवम् ॥ * ॥ तत आज्यमिश्रितान् तिलान् गृहीत्वा ॐ इरावती धेनुमती हि भूतं सूयवसिनी मनवे दशस्या व्यस्तभ्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्त्थ पृथिवीमभितो मयूखै स्वाहा। इद विष्णवे। इति शतं जुहुयात्। ॐ ब्रह्मा मुरारिभ्य स्वाहा। ॐ विष्णुमुनिभ्य, स्वाहा।

ॐ इशानानुयायिभ्य स्वाहा। एव पूर्व्वोक्तै नवग्रहमन्त्रैर्दशदिक्पालमन्त्रैश्च सकृत सकृत जुहुयात। एवं पर्व्वतेभ्य स्वाहा। ॐ नदीभ्य स्वाहा। ॐ समुद्रेभ्य स्वाहा। एव नित्यहोम समाप्य स्रुवेण महाव्याहृतिभिराज्य जुहुयात। * । तत प्रायश्चित्तहोमसङ्कल्प कृत्वा ॐ अग्ने त्व विधुनामासीति नाम कृत्वा आवाह्य पूजयित्वा परिभाषासिद्ध स्वशाखोक्त प्रायश्चित्तहोमादि कृत्वा पूर्णाहुत्यां मृडनामानमग्नि पूजयित्वा घृतपूर्णस्रुचा उत्थाय यजमानेनान्वारब्ध ॐ तद्विष्णो परममित्यादि वौषट इत्युच्चार्य्य पूर्णाहुतित्रय दद्यात। तत आचारात ऐशान्या पृथ्वि त्व शीतला भव इत्युच्चार्य्य दुग्धादि क्षिप्त्वा स्रुवलग्नभस्मना ॐ कश्यपस्य त्र्यायुष इति शिरसि। ॐ यमदग्ने स्त्र्यायुष कण्ठे। ॐ यद्देवानां त्र्यायुष बाहुमूलयो। ॐ तन्नोऽस्तु त्र्यायुष हृदि। अन्यकर्त्तृकपक्षे तु तत्तेऽस्तु त्र्यायुषमिति विशेष। ततो यजमान पञ्चगव्य चरुशेषञ्च प्राश्य स्नात्वा वा पूर्णपात्रादिकां दक्षिणां ब्रह्मणे दद्यात ततो हेमयुक्त सवस्त्रतिलपात्र अलङ्कृतगवीं तन्मूल्य वा एतद्धोमकर्म्मप्रतिष्ठार्थमाचार्य्याय दद्यात। अन्यहोतृपक्षे होत्रे दद्यात। एतत्कृतकर्म्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति विष्णवे समर्पयेत। * । तत प्रासादसम्मुखे ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवायन्तस्त्वा महे उपप्रयान्तु मरुत सुदानव इन्द्र प्राशूर्भवासचा इतिमन्त्रेण देवतामानीय विष्णुगृहस्य सम्मुखे गरुड़ शिवगृहस्य वृष दुर्गागृहस्य सिंह स्थापयेत। ततो गन्धमाल्यवस्त्रादिना स्थपति परितोष्य ॐ इद विष्णुर्विचक्रमे इत्यादि पठित्वा ॐ चक्राय नम इति चक्र सपूज्य गृहोपरि यथायोग्य चक्रादिक विन्यस्य गृह वस्त्रेणाच्छाद्य गृहद्वारानुरूपं तोरण विधाय गृहानुरूपघण्टाचामरकिङ्किणीजालबर्हिपत्रोपेतं सवस्त्रयष्टिसमेतं ध्वज गृहस्येशानकोणे वायुकोणे वा स्थापयेत्। * । ततो विष्णु शालग्रामादौ यथार्हं गृहसमीपे नीत्वा पञ्चविंशतिघटैर्नारिकेलोदकै पञ्चगव्यपञ्चामृतैस्तीर्थोदकै स्नानं कारयित्वा षोडशोपचारादिभि पूजयेत्। वक्ष्यमाणमन्त्राणां पौराणिकत्वेन शूद्राणामप्यधिकार। अथार्घ्यपात्राम्भसा प्रोक्षितं आसन गृहीत्वा इदमासनं ॐ सर्व्वान्तर्यामिणे देव सर्व्वबीजमय ततम्। आत्मस्थाय परं शुद्धमासनं कल्पयाम्यहम् ॥ ॐ विष्णवे नम इति मूलेन दद्यात् १। तत कृताञ्जलि।

"ॐ यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवा स्वाभीष्टसिद्धये।
तस्मै ते परमेशाय स्वागत स्वागतञ्च मे॥
कृतार्थोऽनुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं मम।
आगतो देवदेवेश। सुस्वागतमिद वपु ॥"

विष्णो स्वागतमिति स्वागतमन्त्र २। ताम्रपात्रस्थ श्यामाकदूर्व्वापद्मापराजितायुक्तजलं गृहीत्वा।

"ॐ यद्भक्तिलेशसम्पर्कात परमानन्दसम्भव।
तस्मै ते चरणाब्जाय पाद्य शुद्धाय कल्पये॥"

इत्युच्चार्य्य मूलेन पादयोर्द्दद्यात ३। इदमासनमितीव मन्त्रस्य पूर्व्वमेतत पाद्यमिति प्रयोज्यमेवमुत्तरत्र यथायोग्यमुल्लेख। गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलश्वेतसर्षपदूर्व्वात्मक अर्घ्य शङ्खस्थ गृहीत्वा।

"ॐ तापत्रयहर दिव्य परमानन्दलक्षणम्।
तापत्रयविनिर्मुक्त तवार्घ्यं कल्पयाम्यहम् ॥"

इति मूलेन शिरसि दद्यात ४। जातीलवङ्गकक्कोलयुक्त केवल वा जल गृहीत्वा।

"ॐ देवानामपि देवाय देवानां देवतात्मने।
आचाम कल्पयामीश शुद्धानां शुद्धिहेतवे ॥"

इति मूलेन दद्यात ५। कांस्यस्थ दधिमधुघृतात्मक कांस्यपिहित मधुपर्कं गृहीत्वा।

"ॐ सर्व्वकल्मषहीनाय परिपूर्णसुखात्मने।
मधुपर्कमिम देव कल्पयामि प्रसीद मे ॥"

इति मूलेन दद्यात ६। पुनराचमनीय गृहीत्वा।

"ॐ उच्छिष्टोऽप्यशुचिर्वापि यस्य स्मरणमात्रत।
शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम् ॥"

इति मूलेन दद्यात् ७। कौलिकसप्ताधिकाष्टत्रयतोलकान्यून तीर्थजल गृहीत्वा।

"ॐ परमानन्दबोधाब्धिनिमग्ननिजमूर्त्तये।
साङ्गोपाङ्गमिद स्नान कल्पयाम्यहमीश ते ॥"

ॐ तद्विष्णोरिति मूलेन दद्यात् ८। पूर्व्वरीत्या पुनराचमनीयञ्च दद्यात्। अर्घ्याम्भसा प्रोक्षित वस्त्र गृहीत्वा।

"ॐ मायाचित्रपटच्छन्ननिजगुह्योरुतेजसे।
निरावरणविज्ञाय वासस्ते कल्पयाम्यहम् ॥"

इति मूलेन दद्यात ९। उत्तरीयवस्त्र गृहीत्वा।

"ॐ यमाश्रित्य महामाया जगत्सम्मोहिनी
सदा।
तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम् ॥"

इति मूलेन दद्यात् ९। तत पूर्व्ववत् पुनराचमनीयञ्च दद्यात्। सुवर्णाद्याभरणमर्घ्याम्भसा प्रोक्ष्य।

"ॐ स्वभावसुन्दराङ्गाय नानाशक्त्याश्रयाय ते।
भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्यमरार्च्चित ॥"

इति मूलेन दद्यात् १०। प्रोक्षित गन्ध गृहीत्वा।

"ॐ परमानन्दसौरभ्यपरिपूर्णदिगन्तर।
गृहाण परमं गन्ध कृपया परमेश्वर ॥"

इति मूलेन दद्यात् ११। तत्तद्देवताप्रियपुष्पमादाय।

"ॐ तुरीयवनसम्भूत नानागुणमनोहरम्।
आनन्दसौरभ पुष्प गृह्यतां परमेश्वर ॥"

इति मूलेन दद्यात् १२। धूपं प्रोक्ष्य घण्टां सपूज्य।

"ॐ वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्य सुमनोहर।
आघ्रेय सर्व्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥"

इत्युच्चार्य्य वामहस्तेन घण्टां वादयन् मूलेन दद्यात् १३। ततो घृतादिप्रदीपमादाय।

"ॐ सुप्रकाशो महादीप सर्व्वतस्तिमिरापह।

स्वबाह्याभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥"
इति मूलेन दद्यात् १४। प्रोक्षितनानाविधनैवेद्योपरि मत्स्यमुद्रया मूलं दशधा जप्त्वाभ्यर्च्य धेनुमुद्रयामृतीकृत्य।
"ॐ सत्पात्रसिद्धं सुहविर्विविधानेकभक्षणम्।
निवेदयामि देवेश सानुगाय गृहाण तत् ॥"
इति मूलेन दद्यात् १५। जलमादाय।
"ॐ समस्तदेवदेवेश सर्व्वतृप्तिकरं परम्।
अखण्डानन्दसम्पूर्णं गृहाण जलमुत्तमम् ॥"
इति मूलेन दद्यात् १५। पूर्व्ववत् पुनराचमनीयञ्च। ताम्बूलं गृहीत्वा।
"ॐ ताम्बूलं देवदेवेश कर्पूरादिसुवासितम्।
कल्पयामि लवेशान वन्नाम्भोजभूषणम् ॥"
इति मूलेन दद्यात् १५। ततस्तद्दैवतानमस्कारमन्त्रैर्वन्दनं कुर्य्यात्। १६। उपचारद्रव्याधारदाने साधारत्वेनोल्लेखः पृथक् तद्दानम्।*। ततः ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः सम्पूज्य घण्टावितानतोरणयुक्तं वस्त्रादिच्छादितं वेश्म प्रोक्ष्य ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः सम्पूज्य ॐ तद्विष्णोरित्यनेन विष्णुं स्तुत्वा ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य वामहस्तेन धृत्वा कुशतिलजलान्यादाय अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा एतत्तृणकाष्ठादिमयवेश्मपरमाणुसमसंख्यवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा एतत्तृणकाष्ठादिमयवेश्म विष्णुदैवतं विष्णवे तुभ्यमहं सम्प्रददे। इत्युत्सृजेत्। इष्टकादिमये तु एतदिष्टकादिमयवेश्मपरमाणुसमसंख्यवर्षसहस्रद्विगुणकालावच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वकाम एतदिष्टकादीतिविशेषः। एतत्प्रतिष्ठार्थं सुवर्णं तन्मूल्यं वा दक्षिणां विष्णवे दद्यात्। पश्चादाचार्य्यादौ प्रतिपत्तिः।*। ततो देवं स्वयं गृहीत्वा गृहप्रदक्षिणं कारयित्वा ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः। इत्यनेनाभिमन्त्रितं देवं गृहं प्रवेशयेत्। ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तमाददे इति मन्त्रेण पिण्डिकोपरि न्यसेत्। ॐ स्थिरो भव वीड्वङ्ग आशुर्भव वाज्यर्व्वन् पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहनः। इत्यनेन स्थिरीकुर्य्यात्। पुनर्देवं सम्पूज्य यथाशक्ति चामरघण्टावितानगोहिरण्यग्रामवाद्यभाण्डादिकं दद्यात्। ततः ॐ यावच्चन्द्रधरो देवो यावत्तिष्ठति मेदिनी। तावदत्र जगन्नाथ सन्निधीभव केशव॥ इति मन्त्रं पठेत्। ततो ध्वजसमीपं गत्वा सम्प्रोक्ष्य तमारोपयेदनेन मन्त्रेण ॐ एह्येहि भगवन्नीश्वरविनिर्म्मित उपरिचरवायुमार्गानुचारिन् श्रीकर श्रीनिवास रिपुध्वंसकर सुजनाधिवास सर्व्वदेवतासम्मत शुभं शान्तिं स्वस्त्ययनञ्च मे भवतु सर्व्वविघ्नान् हर हर स्वाहा ॐ ध्वजाय नमः इति ध्वजं संपूज्य ॐ विष्णवे नमः इति विरच्यार्च्य ध्वजं संप्रोक्ष्य वामहस्तेन धृत्वा अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा महापातकादिबहुपापक्षयकामो विष्णुप्रीतिकामो वा विष्णुवेश्मनि इमं ध्वजं विष्णुदैवतं विष्णवे तुभ्यमहं सम्प्रददे। इत्युत्सृज्य एतत्प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां विष्णवे दद्यात्। पश्चादाचार्य्यादौ प्रतिपत्तिः। ततो गरुडस्तम्भं समारोप्य ॐ सुपर्णोऽसि गरुत्मांस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ। स्तोम आत्मा छन्दांस्यङ्गानि यजूंषि नाम साम ते तनुर्वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः शफाः सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पत॥ यजुर्वेदी तु। ॐ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुः स्तोम आत्मा साम ते तनूर्वामदेव्यं बृहद्रथन्तरे पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं छन्दांस्यङ्गानि धिष्णियाः शफा यजूंषि नाम। सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पत इति पठित्वा। ॐ गरुडाय नमः इति त्रिः सम्पूज्य ॐ नमस्ते पतगश्रेष्ठ पन्नगान्तकर प्रभो। त्वत्प्रसादान्महाबाहो मोदय दिवि देववत्॥ यथा त्वं सपुटकरः सततं नतकन्धरः। तथैव पुरतो विष्णोस्त्वत्प्रसादाद्भवाम्यहम्॥ इति पुटाञ्जलिः प्रार्थयेत्॥*॥ ततः पिष्टप्रदीपादिना निर्म्मञ्छनं कुर्य्यात्। ततो विप्रान्यून ब्राह्मणेभ्यो भोज्यानि दद्यात्। दीनानाथकृपणबधिरेभ्यो यथाशक्ति दद्यात्। ततः प्रीयतां पुण्डरीकाक्षः सर्व्वयज्ञेश्वरो हरिः। तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत्॥ ततो नृत्यगीतवादित्रनिस्वनमहोत्सवं कृत्वा अच्छिद्रावधारणं कृत्वा वैगुण्यसमाधानार्थं तद्विष्णोरिति विष्णुं स्मरेत्।*। एवं रुद्रादिमठादिप्रतिष्ठायां आसनादिकन्तु तत्तन्मन्त्रं विहाय केवलं प्रणवादिनमोऽन्तेन तत्तन्नाम्ना दत्त्वा यथायोग्यं तत्तत्कर्म्मशेषं समापयेत्।*। एवं गोपथादिप्रतिष्ठायां तत्समीपे वेदिकां कृत्वा तत्तत्फलकामो विष्णुप्रीतिकामो वा तत्तत्प्रतिष्ठां करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्वस्तिश्राद्धादिकं विधाय प्रागुक्तविधिनाधिवासनादि एतत्कर्म्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्यन्तं कर्म्म कृत्वा कूपादिवत् सर्व्वभूतेभ्य उत्सृज्य दक्षिणां दद्यात्।*। नियमव्रतादिप्रतिष्ठायान्तु विष्णुरित्यन्तं कर्म्म कृत्वा व्रतानुष्ठानं कृत्वा दक्षिणादिकं कुर्य्यात्।*। ततो घटस्थजलेन यजमानमभिषिञ्चेत्। तद्यथा,—
"ॐ सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विभुः।
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते॥
आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैरृतस्तथा।
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः।
ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालाः पान्तु ते सदा॥
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्षमा मतिः।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिश्च मातरः।
एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु देवपत्न्यः समागताः॥
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः।
ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः॥
देवदानवगन्धर्व्वा यक्षराक्षसपन्नगाः।
ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च॥
देवपत्न्योऽप्सरा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः।
अस्त्राणि सर्व्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च॥
औषधानि विचित्राणि कालस्यावयवाश्च ये।
सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः।
एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु धर्म्मकामार्थसिद्धये॥"*॥

इति मठादिप्रतिष्ठाप्रयोगतत्त्वं समाप्तम्॥

(पक्वखाद्यवस्तुविशेषः। अस्य पाकप्रकारो यथा,
"समिता मर्द्दयेदन्यज्जलेनापि च सन्नयेत्।
तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत् सर्पिषि नीरसम्॥
एला लवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृतम्।
मज्जयित्वा सितापाके ततस्तच्च समुद्धरेत्॥
अयम्प्रकारः संसिद्धो मठ इत्यभिधीयते॥"
[सन्नयेन्मर्द्दयेत्] तथास्य गुणाः॥
"मठस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः।
पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

मठरः, पुं, (मन्यते मनुतेऽवबुध्यते इत्यर्थः। मन+"वच्चिमनिभ्यां चिच्च।" उणा० ५। ३८। इति अरः चित ठश्चान्तादेशः।) मुनिविशेषः। इत्युणादिकोषः॥ (शौण्डः। मठरो मुनिशौण्डयोरित्युज्ज्वलदत्तः॥)

मडि इ क मोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० पर० अक० सेट्।) इ मण्डयति। इति दुर्गादासः॥

मडि इ कि भूषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्।) मण्डयति मण्डति हारो जनम्। इ मण्ड्यते। इति दुर्गादासः॥

मडि इ ङ विभागे। वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक० सेट्।) इ मण्डते इ मण्डते। इति दुर्गादासः॥

मण्डकः, पुं, (मण्डयति भूषयति चेत्रमिति। मडि+"कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि।" उणा० २। ३२। इति कुन्। पृषोदरादित्वान्नलोपः।) शस्यभेदः। मेरुया इति भाषा। इति जटाधरः॥

मड्डुः, पुं, वाद्यविशेषः। इत्यमरः। १। ७। ८॥ डुग्डुक इति ख्यातः। विपुलो कमलोर्म्मड्डुरिति कोषः॥ मड् इति रौति इति मड्डु पूर्व्वमड्डेतिवत् मनीषादित्वादेरपक्ष अनम्। मध्ये शब्दा अस्येति मध्येनिपातो वा। इति भरतः॥

मड्डुकः, पुं, (मड्डुरेवेति मड्डु+स्वार्थे कन्।) मड्डुवाद्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मण क्वणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर० अक० सेट्।) मणति। क्वणेऽव्यक्तशब्दे। इति दुर्गादासः॥

मणिः, पुं, स्त्री, (मण+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा० ४। ११७। इतीन्।) अश्मजातिः।

(यथा, रघौ । १ । ४ ।
"मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ।")
मुक्तादिकम् । तत्पर्य्यायः । रत्नम् २ मणिः ३ ।
इत्यमरः । २ । ९ । ९३ । (तथाचास्य पर्य्यायः ।
"रत्नं क्लीवे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते ।
तत्तु पाषाणभेदोऽस्ति मुक्तादि च तदुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।)
अस्य गुणाः ।
"मणिरत्नं परं प्रोक्तं कषायं स्वादु लेखनम् ।
चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
(तथाचास्य गुणाः ।
"मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्य्यस्फटिकादयः ।
चक्षुष्या मणयः शीता लेखना विषसूदनाः ।
पवित्रा धारणीयाश्च पाप्मालक्ष्मीमलापहाः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)
अजाया कण्ठस्थितस्तनः । लिङ्गाग्रम् । अलि-
ञ्जरः । इति मेदिनी । २४ ॥ योन्यग्रभागः । इति
शब्दरत्नावली ॥ नागविशेषः । इति जटाधरः ॥
मणिबन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मुनिभेदः । यथा,
महाभारते । २ । ११ । २२ ।
"असितो देवलश्चैव जैगीषव्यश्च तत्त्ववित् ।
ऋषभो जितशत्रुश्च महावीर्य्यस्तथा मणिः ॥")

मणिक, क्ली, (मणिरेवेति मणि + "यावादिभ्यः
कन् ।" ५ । ४ । २९ । इति स्वार्थे कन् ।
अलिञ्जरः । इत्यमरः । २ । ९ । ३१ ॥ (यथा,
मात्स्ये । १ । ८१ ।
"स समादाय मणिके प्राक्षिपज्जलचारि-
णम् ॥")

मणिकर्ण, पुं, कामरूपस्थशिवलिङ्गभेदः । यथा
"भस्मकूटस्य चैशान्यां मणिकूटो महागिरिः ।
मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः ॥
स सद्योजातरूपस्तु मणिकर्ण इतीरितः ।
सद्योजातस्य मन्त्रेण पूजितव्यः सदा शिवः ॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

मणिकर्णिका, स्त्री (कर्णे भवा इति । कर्ण + "कर्ण-
ललाटात् कनलङ्कारे ।" ४।३।६५ । इति कन् ।
टाप् । अकारस्य इत्वम् । मणिमयी कर्णिका
शाकपार्थिवादिवत् समासः । सा विद्यते यत्रेति
वा । विष्णोस्तपस्याप्रचयदर्शनात् विस्मिततया
शिवस्य मणिमयकुण्डलपतनादस्यास्तथात्वम् ।)
काशीस्थतीर्थविशेषः । तदुत्पत्तिर्यथा । विष्णुं
प्रति शिववाक्यम् ।
"त्वदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनात् ।
यन्मयान्दोलितो मौलिरश्लिष्टश्रवणभूषणः ॥
तदान्दोलनतः कर्णात् पपात मणिकर्णिका ।
मणिभिः खचिता रम्या ततोऽस्तु मणि-
कर्णिका ॥
चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुरा ख्यातमिह शुभम् ।
त्वया चक्रेण खननाच्छङ्खचक्रगदाधर ॥
मम कर्णात् पपातेयं यदा च मणिकर्णिका ।
तदा प्रभृति लोकेऽत्र ख्यातास्तु मणिकर्णिका ॥
श्रीविष्णुरुवाच ।
मुक्ताकुण्डलपातेन तवाश्चितनयाप्रियम् ।
तीर्थानां परमं तीर्थं मुक्तिक्षेत्रमिहास्तु वै ॥
काशतेऽत्र यतो ज्योतिस्तदनाख्येयमीश्वर ! ।
अतो नामापरञ्चास्तु काशीति प्रथितं विभो ! ॥
अन्यं वरं वरे देव ! देयः सोऽप्यविचारितम् ।
स ते परोपकारार्थं जगद्व्यापिन् शिव ! ॥
आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं यत्किञ्चिज्जन्तुसञ्ज्ञितम् ।
चतुर्षु भूतग्रामेषु काश्यां तन्मुक्तिमाप्नुयात् ॥
तस्मिंस्तीर्थवरे शम्भो ! मणिश्रवणभूषणः ।
सन्ध्यां स्नानं जपं होमं वेदाध्ययनमुत्तमम् ॥
तर्पणं पिण्डदानञ्च देवतानाञ्च पूजनम् ।
गोभूतिलहिरण्याश्वदीपान्नाम्बरभूषणम् ॥
कन्यादानं प्रयत्नेन सप्ततन्तूननेकशः ।
व्रतोत्सवं वृषोत्सर्गं लिङ्गादिस्थापनं तथा ॥
करोति यो महाप्राज्ञो ज्ञात्वायुः क्षणभङ्गुरम् ।
विपत्तिं विपुलाश्चापि सम्पत्तिमतिभङ्गुराम् ॥
अन्यथा मुक्तिरेकास्तु विपाकस्तस्य कर्म्मणः ।
अन्यच्चापि शुभं कर्म्म यद्दत्तं श्रद्धया हुतम् ॥
विनात्मघातमीशान त्यक्त्वा प्रायोपवेशनम् ।
नैःश्रेयस्याः श्रियो हेतुस्तदस्तु जगदीश्वर ! ॥
नानुशोचति नाख्याति कृत्वा कालान्तरेऽपि
यत् ।
तदिहाक्षयतामेतु तवेश ! त्वदनुग्रहात् ॥
तव प्रसादात्सर्व्वेश सर्व्वमक्षयमस्तु तत् ।
यदस्ति यच्च विध्वस्तं यद्भूतञ्च सदाशिव ! ॥
तस्मादेतच्च सर्व्वस्मात् क्षेत्रमस्तु शुभोदयम् ।"
इति काशीखण्डे मणिकर्णिकाख्यानं नाम २६
अध्यायः ॥

मणिकर्णेश्वर, पुं, (मणिकर्ण्याः मणिकर्णस्य वा
ईश्वरः ।) काशीस्थशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—
"ओङ्कारं प्रथमं पश्येत् मत्स्योदर्य्यां ततो-
दकः ।
त्रिपिष्टपमहादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
रत्नेशञ्चाथ चक्रेशं केदारञ्च ततो व्रजेत् ।
धर्म्मेश्वरञ्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरञ्चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्च्चयेत् ॥
एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ।"
इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥
मणिकर्णेश्वर, पुं (मणिकर्णस्तदाख्य ईश्वरः ।)
कामरूपस्थशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—
"सर्व्वतीर्थजले स्नात्वा स्पृष्ट्वा चक्रं सवासवम् ।
मणिकर्णेश्वरं दृष्ट्वा मुक्तिमैश्वाप्यकं व्रजेत् ॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

मणिकाननं, क्ली, (मणीनां काननमिव । बहु-
मणिधारणादस्य तथात्वम् ।) कण्ठः । इति
शब्दरत्नावली ॥ रत्नवनञ्च ॥

मणिकारः, पुं, (मणिं करोतीति । कृ + अण् ।)
मणिभिस्तालङ्कारादिकर्त्ता । जौहरि इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । वैकटिकः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ मायचिन्तामणिकर्त्ता च ॥

मणिकूट, पुं, (मणयः मणिमयानि कूटानि
शिखराणि यस्य सः ।) कामरूपस्थपर्व्वतभेदः ।
यथा,—
"भस्मकूटस्य चैशान्यां मणिकूटो महागिरिः ।
मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः ॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
"मणिकूटस्याथ गिरेर्गन्धमादनकस्य च ।
मध्ये स्रवति लौहित्यो ब्रह्मपुत्रः समाश्रितः ॥
हत्वा ज्वरं तथा विष्णुस्तत्र वासमथाकरोत् ।
नरदेवासुरादीनां यथा भवति वै हितम् ॥
ज्वरेणापीडिततनुर्ज्वरं हत्वा महासुरम् ।
सर्व्वलोकहितार्थाय सोऽगदस्नानमाचरत् ॥
अगदस्नानसम्भूतः सञ्जातश्च महासरः ।
तस्य स्वयं नाम चक्रे हयग्रीवोऽपुनर्भवम् ॥
न पुनर्जायते यस्मात् तत्र स्नात्वा नरोत्तमः ।
अपुनर्भवसञ्ज्ञं तत् सरस्तु परिकीर्त्तितम् ॥
मणिकूटाचले विष्णुर्हयग्रीवस्वरूपधृक् ।
स च व्यामप्रमाणेन विस्तारेणैव संस्थितः ॥"
इति कालिकापुराणे ८ अध्यायः ॥

मणिखनि, पुं (मणीनां खनिः ।) मणेराकरः ।
यथा । मणौ खानं ॥ इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मणिग्रीव, पुं, (मणयो ग्रीवायां कन्धरायां यस्य ।)
कुवेरपुत्त्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नकन्धरे
त्रि ॥ (यथा ऋग्वेदे । १ । १२२ । १४ ।
"हिरण्यकर्णं मणिग्रीवमर्णस्तन्नो
विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥"
"मणिग्रीवं रत्नयुक्तकण्ठम् ।" इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)

मणिच्छिद्रा, स्त्री, (मणेरिव छिद्रमस्याम् ।) मेदा-
नामौषधम् । ऋषभाख्यौषधम् । इति मेदिनी ।
रे, २९ ॥ (तथास्या सत्पर्य्यायः ।
"महामेदाभिधो श्रेयो मेदावच्चापि रुच्यते ।
शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदोधातुमिव स्रवेत् ॥
यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परैर्जनैः ।
शल्यपर्णी मणिच्छिद्रा मेदा मेदोभवाध्वरा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।)

मणित, क्ली, (मण + भावे क्त । मैथुनकालीन
वाक्यम् । "स्तनितमणितादि सुरते ।" इति
साहित्यदर्पणे ।) तत्पर्य्यायः । रतकूजितम् १ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शिशुपालवधे ।१०।७५।
"कौतुकानि मणितं कपोतिका-
स्निग्धमुग्धकलमर्थवर्ज्जि ॥")

मणितारक, पुं, (मणेरिव दीप्तिमती तारका
यस्य ।) सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मणिद्वीप, पुं क्ली, (मणिप्रचुरो द्वीपः ।) क्षीर-
समुद्रमध्ये पद्मरागादिमणिमयान्तरीपः । स च
त्रिपुरसुन्दरीवासस्थानम् । यथा,—
"सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिसरे
मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे ।
शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्य्यङ्कनिलयां
भजन्ति त्वां धन्याः कतिचन चिदानन्दलहरीम् ॥"
इत्यानन्दलहरी ॥

मणिपर्व्वत पु, (मणीनां पर्व्वत ।) गिरि-विशेष । यथा,—
"ततोऽभ्ययाङ्गिरिश्रेष्ठमभितो मणिपर्व्वतम् ।
तत्र पुण्या ववुर्वाता ह्यभवंश्चामला प्रभा ॥
मणीनां हेमवर्णानामभिभूय दिवाकरम् ।
तत्र वैदूर्य्यवर्णानि ददर्श मधुसूदन ॥
सतोरणपताकानि द्वाराणि शिखराणि च ।
विद्युद्ग्रथितमेघाभ प्रबभौ मणिपर्व्वत ॥
हेमचित्रवितानैश्च प्रासादैरुपशोभित ।
तत्र ता हेमवर्णाभा ददर्श मधुसूदन ॥
गन्धर्व्वासुरमुख्याना प्रिया दुहितरस्तथा ।
ददर्श पृथुलश्रोणी सरुद्धा गिरिकन्दरे ॥
नरकेण समानीता रक्ष्यमाणा समन्तत ॥"
इति महाभारते हरिवंशे नरकवधाध्याय ॥

मणिपूर, क्ली, षट्चक्रान्तर्गतनाभिमध्यस्थतृतीय-चक्रम् । यथा,—
"तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूर महाप्रभम् ।
मेघाभ विद्युदाभञ्च बहुतेजोमय तत ।
मणिवद्भिन्न तत पद्म मणिपूर तथोच्यते ॥
दशभिश्च दलैर्युक्त डादिफान्ताक्षरान्वितम् ।
शिवेनाधिष्ठित पद्म विश्वालोकनकारणम् ॥"
इति तन्त्रम् ॥
तत्तु स्वाधिष्ठानपद्मस्योर्द्ध्वदेशे तिष्ठति । यथा,—
"एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे महापद्म सुदुर्लभम् ।
दशपत्र नीलवर्ण सजल घोररूपकम् ।
डादिफान्तै सचन्द्रैश्च पङ्कजञ्चातिशोभनम् ॥
तन्मध्ये वीजकोषे निवसति सतत वह्निवीज सुसिद्ध
वाह्ये तत्त्रेपुराख्य नवतपननिभ स्वस्तिक तत्त्रिभागे ॥
स्वर्णकाख्यमिद देवि । सर्व्वदेवप्रपूजितम् ।
साकार वह्निवीजञ्च सदैव मेघवाहनम् ॥
रुद्रालय हि तत्रैव महामोहस्य नाशनम् ।
भद्रकाली महाविद्या वामभागे सुशोभिता ॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रे ६ पटल ॥
तत्र देवतीर्थं यथा रुद्रयामले ।
मणिपूरे देवतीर्थं पञ्चकुण्ड सरोवरम् ।
तत्र श्रीकामनातीर्थं स्नाति यो मुक्तिमिच्छति ॥"
(मणीनां पूरोऽत्र ।) स्वनामख्यातदेशश्च ॥ (यथा महाभारते १ । २१८ । २३ ।
"चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टु मणिपूरपुर ययौ ॥")

मणिबन्ध, पु, (मणिर्बध्यते यत्र । अधिकरणे घञ् ।) प्रकोष्ठपाण्यो सन्धिस्थानम् । इत्य-मरटीकायां भरत । कञ्जा इति भाषा ॥ स च करस्यादिभाग । (यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ३ अङ्क ।
"मणिबन्धाद्गलितमिद संक्रान्तोशीरपरिमल तस्या ।")
तत्पर्य्याय । मणि २ । इति हेमचन्द्र ॥ कर-ग्रन्थि ३ करग्रन्थिक ४ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"मणिबन्धैर्निगूढैश्च सुश्लिष्टशुभसन्धिभि ।

तृपा हीने करच्छेदे सशब्दैर्धनवर्ज्जिता ॥'
इति गारुडे ६५ अध्याय ॥

मणिभद्र, पुं, (मणिषु भद्र यद्वा मणिभि र्भद्रमस्य । मणिमुक्तादिधनाधिक्यादस्य तथा त्वम् ।) जिनानां पूर्व्वयक्षविशेष । तत्पर्य्याय । जम्भल २ पूर्व्वयक्ष ३ जलेन्द्र ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (प्रधानयक्षभेद । यथा, महाभारते । ३ । ६४ । १२७ ।
"ऋते त्वां मानुषीं मत्वा न पश्यामि महावने ।
तथा नो यक्षराडद्य मणिभद्र प्रसीदतु ॥"
यथा च कथासरित्सागरे । १३ । १६५ ।
"अस्मद्देशे पुरस्यान्तर्मणिभद्र इति श्रुत ।
पूर्व्वै कृतप्रतिष्ठोऽस्ति महायक्ष प्रभावित ॥")

मणिभूमि, स्त्री, (मणीनां भूमि आकर । मणिमयी भूमिरिति वा ।) रत्नस्य खनि । तत पर्य्याय । कुट्टिमम् २ । इति शब्दरत्नावली ॥

मणिमण्डप, पुं, (मणिमय मण्डप ।) रत्नमय गृहम् । यथा रुद्रयामले वगलास्तोत्रे ।
"मध्ये सुधाब्धिमणिमण्डपरत्नवेदी-
सिंहासनोपरिगता परिपीतवर्णाम् ।
पीताम्बराभरणमाल्यविभूषिताङ्गीं
देवीं नमामि धृतमुद्गरवैरिजिह्वाम् ॥"

मणिमन्थ, क्ली, (मणिरिव मथ्यते इति मणि+ मन्थ+कर्म्मणि घञ् ।) सैन्धवलवणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (मणय मथ्यन्ते उपलान् विदार्य्य गृह्यन्ते अत्रास्मादेति । मन्थ+अधि करणादौ घञ् ।) पर्व्वतविशेष । इति माणि मन्थशब्दटीकायां भरत ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १८ । ३३ ।
"मणिमन्थेऽथ शैले वै पुरा सम्पूजितो मया ॥")

मणिमान्, [त्] त्रि, मणिविशिष्ट । रत्नभूषित । (यथा, भागवते । ३ । १५ । ४१ ।
"विद्युत्क्षिपन्मकरकुण्डलमण्डनार्ह
गण्डस्थलोन्नसमुख मणिमत्किरीटम् ॥")
मणिरस्तीति मतुप्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (पुं, नाग विशेष । यथा, महाभारते । २ । ९ ।
"मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ ॥"
राक्षसभेद । स च कुवेरस्य सखा । यथा, महाभारते । ३ । १३ । ५७ ।
"सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नामराक्षस ॥"
पश्चिमस्थदेशभेद । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । २० ।
"अपरस्यां मणिमान् मेघवान् वनौघ क्षुरा-र्पणोऽस्तगिरि ॥"
स्त्री, पुरभेद । यथा, महाभारते । ३।९६।४।
"इल्वलो नाम दैतेय आसीत् कौरवनन्दन ।।
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुज ॥")

मणिमाला, स्त्री, (मणिनिर्म्मिता माला शाक पार्थिवादिवत् समास ।) हार । दन्तक्षत विशेष । इति मेदिनी । ले, १६० ॥ (मणि-निर्म्मिता माला यस्या ।) लक्ष्मी । इति शब्द रत्नावली ॥ दीप्ति । इतिशब्दमाला ॥ (छन्दो भेद । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । "त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रै ।" अधिकन्तु छन्द - शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मणिराग क्ली, (मणेरिव रागो वर्णोऽस्त्यस्य ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (मणे राग ।) मणेर्वर्णे पु ॥ (गुणादयोऽस्य हिङ्गुलशब्दे विधेया ॥)

मणिव, पु, नागविशेष । मणिशब्दादस्त्यर्थे वप्रत्ययेन निष्पन्न । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मणिवीज, पुं (मणिरिव दर्शनीय वीज यस्य ।) दाडिम्बवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

मणिसर, पु, (मणिभि स्रियते गम्यते ग्रथ्यते इतिभाव । सृ+कर्म्मणि अप ।) मुक्ताहार । यथा गीतगोविन्दे ७ सर्गे ।
"घटयति सघने कुचयुगगगने मृगमदरुचि रूषिते ।
मणिसरममलं तारकपटल नखपदशशि भूषिते ॥"

मणी, स्त्री, (मणि+कृदिकारादिति पक्षे ङीष ।) मणि । इति भरतद्विरूपकोष ॥

मणीचक, क्ली, (मणीम् चकते प्रतिहन्ति शोभया इति । चक+अच ।) चन्द्रकान्तमणि । तत्-पर्य्याय । इन्दुकान्त २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (शाकद्वीपस्य वर्षविशेष । यथा, मात्स्ये । १२१ । २३ ।
"श्यामपर्व्वतवर्षं तु मणीचकमिति स्मृतम् ॥")

मणीचक, पुं (मणी+चक+अच ।) मत्स्य रङ्गपक्षी । यथा —
"आम्याशी मत्स्यरङ्ग स्यान्नमदगुर्मणीचक ।"
इति हारावली ॥

मणीव, व्य, मणितुल्यम् । मणिशब्देन सह इव शब्दस्य षष्ठीतत्पुरुषसमास । प्रथमाद्विवच-नान्तमणिशब्दात इवार्थवशब्देन वाशब्देना-प्येव रूपम् यथा,—
"मणीवोष्ट्रस्येति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्य ।"
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मणीवक, क्ली, (मणीव+संज्ञायां कन् ।) पुष्पम् । इति हेमचन्द्र ॥

मणृपी, स्त्री, (मण्ढमुन्मादं पाति रक्षतीति मण्ड+पा+क । जातौ संज्ञायां वा ङीष ।) क्षुद्रोपोदकी । इति राजनिर्घण्ट ॥

मण्ड, पुं, (मण्डते इति मठि+अच् ।) वटक विशेष । माण्डा इति हिन्दी भाषा । यथा,—
"समितां सर्पिषाद्यैर्वेगापि च समर्दयेत् ।
अस्यास्तु वटकं कृत्वा पचेत् सर्पिषि नीरसम् ॥
शैलाजकर्पूरमरिचाद्यैरलङ्कृते ।
मज्जयित्वा सितापाके ततश्च समुद्धरेत् ।
अयं प्रकार संसिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ॥"
अस्य गुणा ।
"मण्डस्तु हृद्यो बृष्यो बल्य सुमधुरो गुरु ।
पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजित ॥"

प्रकारान्तरं यथा,—
"समिता प्रकाराः पर्यैर्निर्म्मिता अपरेऽपि ये।
प्रकारा अमुना तुल्यास्तेऽपि चैतद्गुणाः स्मृताः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

मण्ड क्ली पुं, (मन्यते ज्ञायते अनेन अन्नादिकमिति। मन+"अमन्तात् डः।" उणा० १।११३। इति डः।) सर्व्वेषामन्नदध्यादीनामग्ररसः। इत्यमरभरतौ। माड इति मात इति च भाषा ॥ (यथा, उत्तररामचरिते ४ अङ्के। १।
"नीवारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यः प्रसूताप्रिया-पीतादभ्यधिकं तपोवनमृगः पर्य्याप्तमाचामति ॥")
सारः। पिच्छम्। इति मेदिनी। डे, २१ ॥

मण्ड, क्ली, (मण्डतीति। मडि भूषादौ+अच।) मस्तु। इति मेदिनी। डे, २१ ॥ (यथा, भागवते। ५। २०। २४।
"समानेन दधिमण्डोदेन परितः ॥")

मण्ड, पुं, (मण्डयति शोभां भूषयतीति मडि+अच।) एरण्डवृक्षः। शाकभेदः। इति मेदिनी। डे २१ ॥ मस्तु। भूषा। सारः। पिच्छम्। हेमचन्द्रः ॥ (मण्डति वर्षागमे हृष्यतीति मडि+अच।) दर्दुरः। भक्तादिभवरसः। तस्य लक्षणम्।
"भक्तैर्विना द्रवो मण्डः पेयं भक्तसमन्वितम्।"
इति राजनिर्घण्टः ॥
("तक्राल्लघुतरो मण्डः।" इति च, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये।) अथ मण्डस्य लक्षणं विधिर्गुणाश्च।
"तण्डुलानां सुसिद्धानां चतुर्द्दशगुणे जले।
रसः सिक्थैर्विरहितो मण्ड इत्यभिधीयते ॥
"शुण्ठी सैन्धवसंयुक्तो दीपनः पाचनश्च सः।
अन्नस्य सम्यक् सिद्धस्य शेया मण्डस्य सिद्धता ॥
पेया यूषयवागूनां विलेपीभक्तयोरपि ॥"
तस्य गुणाः।
"मण्डो ग्राही लघुः शीतो दीपनो धातुसाम्यकृत्।
ज्वरप्रकोपशो मण्डः पित्तश्लेष्मप्रसादनः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अपि च।
'क्षुद्बोधनो वस्तिविशोधनश्च
प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च।
ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता
वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥
लाजमण्डोऽग्निजननो दाहतृष्णानिवारणः।
ज्वरातीसारशमनोऽशेषदोषामपाचनः ॥
वाट्यमण्डोऽग्निजननः शूलानाहविनाशनः।
पाचनो दीपनो हृद्यः प्रीतश्लेष्मानिलापहः ॥"
वाट्यमण्डो भृष्टयवमण्डः। इति राजवल्लभः ॥
(धान्यादिकृतमण्डगुणाः। शौनकेन विवृतम्।
"धान्यमण्डं पित्तहरं श्रमश्वासज्वरापहम्।
वातलं रक्तशमनं ग्राहि सन्दीपनं परम् ॥"
इति धान्यमण्डगुणाः ॥
"युगन्धराणां मण्डन्तु श्लेष्मदं वातलं मतम्।
पित्तप्रशमनीयञ्च मूत्रलं ग्राहकञ्च तत् ॥"
इति युगन्धरमण्डगुणाः ॥
"रक्तशाल्युद्भवं मण्डं मधुरं ग्राहि शीतलम्।
प्रमेहानश्मरीं हन्ति वातलं पित्तहृत्तथा ॥"
इति रक्तशालिमण्डगुणाः ॥
"मधुरं शीतलं किञ्चित् श्लेष्मलं शोषनाशनम्।
अश्मरीमेहसंछेदी वातलं श्वेततण्डुलम् ॥"
इति श्वेततण्डुलमण्डगुणाः ॥
"यवमण्डं कषायं स्वादु ग्राहि शोष्यं विपाकि च।"
इति यवमण्डगुणाः ॥
"तद्वत् गोधूमसम्भूतं मधुरं पित्तवारणम्।"
इति गोधूममण्डगुणाः ॥
"ग्लानिमूर्च्छाकरं सद्यः कोद्रवाद्यमतं लघु।"
इति कोद्रवमण्डगुणाः ॥
"तद्वच्च क्षुद्रधान्यानां वातलं पित्तकारकम्।
करोति शोषदं गुल्मं प्रतिश्यायादिकोपनम् ॥"
इति क्षुद्रधान्यमण्डगुणाः ॥
इति मण्डवर्गः ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥
"मण्डस्तु दीपयत्यग्निं वातञ्चाप्यनुलोमयेत्।
मृदूकरोति स्रोतांसि स्वेदं सञ्जनयत्यपि ॥
लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णे स्नेहे च तृष्यताम्।
दीपनत्वाल्लघुत्वाच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ॥
तृष्णातीसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः।
लाजमण्डोऽग्निजननो दाहमूर्च्छानिवारणः ॥
मन्दाग्निविषमाग्नीनां बालस्थविरयोषिताम्।
देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः।
क्षुत्पिपासासहः पथ्यः शुद्धानाञ्च मलापहः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
"लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः।
वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

मण्डक, पुं, (मण्डेन लातः इति। मण्ड+संज्ञायां कन्।) पिष्टकविशेषः। माण्डा इति हिन्दी भाषा ॥ यथा,—
"गोधूमा धवला धौताः कुट्टिताः शोषितास्ततः।
शोधिता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालिताः समिताः स्मृताः ॥
वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्द्दयेत्।
हस्तचालेन या तस्याः लोप्त्री सम्यक् प्रसारयेत् ॥
अधोमुखघटस्योपरि क्षिप्त्वा प्रतिपिधाय च।
मृदुना वह्निना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते ॥"
लोप्त्री लोची इति लोके।
"दुग्धेन खाण्डयुक्तेन मण्डकं भक्षयेन्नरः।
अथवा सिद्धमांसेन सतक्रवटकेन वा ॥"
तस्य गुणाः।
"मण्डको बृंहणो बल्यो रुच्यो वाजिकरोऽग्रिमः।
पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयापहः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(माधवीलता। तत्पर्यायो। यथा,—
"माधवी स्यात्तु वासन्ती पुण्ड्रको मण्डकोऽपि च।
अतिमुक्तो विमुक्तश्च कामुको भ्रमरोत्सवः ॥"
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गीताङ्गविशेषः। यथा,—
"जयप्रियः कलापश्च कमलः सुन्दरस्तथा।
मङ्गलो वल्लभश्चेति मण्डकाः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥
जयप्रियो हंसताले लघुमध्ये यदा गुरुः।
ऊनविंशत्यक्षरैर्युक्तो रसे वीरे स वर्ण्यते।
लघुगुरुलघुयत्र हंसतालः स उच्यते ॥ १ ॥
कलापो रङ्गतालेन युक्तो रौद्ररसे हि सः।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तो लघुरादौ गुरुद्वयम्।
लघुरादौ गुरुद्वन्द्वं रङ्गतालः इतीरितः ॥ २ ॥
लघुद्वन्द्वं गुरुश्चैकोऽन्तिलोऽत्र सगणात्मकः।
पञ्चविंशत्यक्षरैः स्यात् कमलः शान्तहास्ययोः ॥३
गुरुरेको लघुद्वन्द्वं त्रिपुटे भगणात्मके।
अष्टाविंशत्यक्षरैस्तु शृङ्गारे सुन्दरो मतः ॥ ४ ॥
आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये प्लुतोऽन्ते भङ्गतालके।
एकविंशत्यक्षरैस्तु वीरे मङ्गलमण्डकः ॥ ५ ॥
षटपितापुत्रके ताले गलगागलगात्मके।
चतुस्त्रिंशदक्षरोऽयं वल्लभो रौद्रके रसे ॥ ६ ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मण्डन, क्ली, (मण्ड्यते अनेन इति। मडि भूषि+करणे ल्युट्।) भूषणम्। यथा, अभिज्ञानशकुन्तले। १। १४।
"किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्।"
अलङ्करिष्णुनि त्रि। इति मेदिनी। ने, १ ५।
"चतुर्था मण्डनं वासोभूषामाल्यानुलेपनैः।"
इति महाभारते मोक्षधर्म्मे ॥

मण्डप, पुं क्ली, (मडि+भावे घञ् मण्डः। मण्डं पाति। पा+कः।) जनविश्रामगृहम्। तत्पर्य्यायः। जनाश्रयः २। इत्यमरः। २। २। ६ ॥ (यथा, देवीभागवते। ३। ११। ५०।
"गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः।
कुर्व्वन्तु मण्डपं रम्यं प्रशस्तञ्च मनोहरम् ॥")
देवादिहस्तवेश्म। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा विश्वकर्म्मप्रकाशे ६ अध्याये।
"मदष्टिमायामात्तु समस्तमग्रतो मण्डपो भवेत्।
तस्य चार्द्धेन कर्त्तव्यमग्रतो मुखमण्डपः ॥"
इत्यादिमण्डपविवरणम् तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥ मण्डं पिबतीति। पा+कः।) मण्डपानकर्त्तरि त्रि ॥

मण्डपा स्त्री, निष्पावी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (मण्डपीत्यपि दृश्यते।)

मण्डयन्त, पुं, (मण्डयति भूषयतीति। मडि+"तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजि, नन्दिभ्यश्च।" उणा०। ३। १२८। इति झच् स च चित्।) अन्नम्। मयूरश्च। नटः। अलङ्कारः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

मण्डयन्ती, स्त्री, (मण्डयतीति। मडि+झच् स्त्रियां ङीप्।) योषित्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मण्डरी, स्त्री, (मण्डयति भूषयतीति। मडि+अरप्रत्ययः। स्त्रियां ङीप्।) झुर्झुरी। इति हारावली॥

मण्डलं, क्ली, (मण्डयति भूषयतीति। मडि+"वृषादिभ्यश्च।" उणा०। १।१०६। इति कलच्।) चन्द्रसूर्य्ययोर्बहिर्व्वेष्टनम्। चन्द्रसूर्य्ययोरुत्पातजरश्मिमण्डलम्। यथा,—
"वातेन मण्डलीभूताः सूर्य्याचन्द्रमसोः कराः।
मालाभा व्योम्नि तन्वन्ते परिवेशः प्रकीर्त्तितः॥"
इति वाहसाङ्कः॥

तत्पर्य्यायः। परिवेशः २ परिधिः ३ उपसूर्य्यकम् ४। इत्यमरः। १।३।३२॥ परिवेषः मूर्द्धन्यान्तोऽपि। यथा,—
"पुंलिङ्गः परिवेषः स्यात् परिधौ परिवेषणे।"
इति मूर्द्धन्यान्ते रुद्रः॥

सूर्य्यमुपगत उपसूर्य्यं स्वार्थे कः उपसूर्य्यकम्। चन्द्रपक्षे उपसूर्य्यमिव उपसूर्य्यकं इवार्थे कः। इति भरतः॥ * ॥ चक्रवालम्। इत्यमरः। ३।३।६॥ तत्तु मण्डलाकारेण परिवृतसन्नद्धमात्रम्। मण्डलाकारदिक्सन्नद्धः। इति माधवी॥ चक्रस्येव वालो वलनमस्य चक्रवालं वलेर्घञि वाल मनीषादित्वात् लस्य ढत्वे चक्रवाढञ्च। किंवा चक्रेण चक्राकारेण वाढते चक्रवाढं वाढृ आप्लाव्ये अल्। इति भरतः॥ * ॥ कोठरोगः। द्वादशराजकम्। इति मेदिनी। १ ले, २१॥ (उक्तञ्च तद्विवरणं कामन्दकीये नीतिसारे। ८। १—२२।
"उपेतः कोषदण्डाभ्यां सामात्यः सह मन्त्रिभिः।
दुर्गस्थश्चिन्तयेत्साधु मण्डलं मण्डलाधिपः॥
रथी विराजते राजा विशुद्धे मण्डले चरन्।
अशुद्धे मण्डले सर्पन् शीर्य्यते रथचक्रवत्॥
रोचते सर्व्वभूतेभ्यः शशीवाखण्डमण्डलः।
सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत्॥
अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः।
एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः॥
एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमं पृथिवीपतिः।
सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः॥
सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः।
जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः॥
कौलीनं वृद्धसेवित्वमुत्साहः स्थूललक्षिता।
चित्तज्ञता बुद्धिमत्त्वं प्रागल्भ्यं सत्यवादिता॥
अदीर्घसूत्रताऽक्षौद्रं प्रश्रयः स्वप्रधानता।
देशकालज्ञता शौर्य्यं सर्व्वक्लेशसहिष्णुता॥
सर्व्वविज्ञानिता दाक्ष्यं सदा संवृतमन्त्रता।
अविसंवादिता शौर्य्यं भक्तिमत्त्वं कृतज्ञता॥
शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलम्।
स्वकर्मैकदृष्टाप्यत्वं ललितं दीर्घदर्शिता॥
जितश्रमित्वं मैत्रत्वमक्रूरपरिवारता।
प्रकृतिस्थौलता चेति विजिगीषुगुणाः स्मृताः॥
सर्व्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि स राजा स प्रतापवान्।
प्रतापयुक्तात्त्रस्यन्ति परात् सिंहान्मृगा इव॥
प्रतापसिद्धो नृपतिः प्राप्नोति महतीं श्रियम्।
तस्मादुत्थानयोगेन प्रतापं जनयेत्परम्॥
एकार्थाभिनिवेशित्वमविलक्षणमुच्यते।
दाक्ष्यस्तु स्मृतः प्रभुर्विजिगीषुगुणान्वितः॥
लुब्धः क्रूरोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः।
मूढो योधावमन्ता च सुखच्छेद्यो रिपुः स्मृतः॥
अरिमित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम्।
तथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरः स्थिताः॥
पार्ष्णिग्राहः स्मृतः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम्।
आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु मण्डलम्॥
अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः।
अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे॥
मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः।
अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानाञ्च वधे प्रभुः॥
मूलप्रकृतयस्त्वेताश्चतस्रः परिकीर्त्तिताः।
चाहैव मन्त्रकुशलश्चतुष्कं मण्डलं मयः॥
विजिगीषुररिर्मित्रं पार्ष्णिग्राहोऽथ मध्यमः।
उदासीनः पुलोमज्ञौ षट्कं मण्डलमूचतुः॥
उदासीनो मध्यमश्च विजिगीषोस्तु मण्डलम्।
उशना मण्डलमिदं प्राह द्वादशराजकम्॥")
देशः। स च देशः समन्ताद्विंशतियोजनचत्वारिंशद्योजनं वा। इति केचित्॥ गोलम्। इत्यनेकार्थकोषः॥ चक्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सङ्घातः। इति हेमचन्द्रः॥ नखाघातः। इति शब्दमाला॥ धन्विनां स्थानपञ्चकान्तर्गतस्थितिविशेषः। यथा,—
"मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डलं स्थानमीरितम्।"
इति शब्दरत्नावली॥
व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ कुष्ठविशेषः। यथा,—
'तिर्य्यगद्दशिश्च दक्षः स्याङ्गोगोऽभ्यादृत्तिरेव च।
मण्डलं सर्व्वतोऽपि पृथगष्टत्तिरस्थितम्॥"
इति भरतधृतकामन्दकिः॥
(अस्य पुंस्त्वमपि। यथा, महाभारते। ६। ७८। २।
"भीष्मश्च धार्त्तराष्ट्राणां व्यूढ़ः प्रत्यङ्मुखो ययौ।
मण्डलः सुमहाव्यूहो दुर्भेद्योऽमित्रघातिनाम्॥"
यथा च, कामन्दकीये। १९। ४९।
"मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः॥")
ग्रहादीनां मण्डलसंस्थानं तत्परिमाणञ्च यथा,
"सर्व्वेषान्तु ग्रहाणां वै अधस्ताच्चरते रविः।
रवेरूर्द्ध्वं स्थितः सोमः सोमान्नक्षत्रमण्डलम्॥
नक्षत्रेभ्यो बुधश्चोर्द्ध्वं बुधादूर्द्ध्वन्तु भार्गवः।
तस्मादङ्गारकश्चोर्द्ध्वं तस्य चोर्द्ध्वं बृहस्पतिः॥
तस्मात् शनैश्चरश्चोर्द्ध्वं तस्योर्द्ध्वमृषिमण्डलम्।
ऋषिभ्यश्च ध्रुवश्चोर्द्ध्वमायाम्य त्रिदिवं ध्रुवम्।
आदित्यनिलयो राहुः कदाचित् सोममार्गतः॥
सूर्य्यमण्डलसंस्थस्तु नित्यं केतुः प्रसर्पति।
नवयोजनसहस्राणि विस्तारो भास्करस्य तु॥
विस्तारात्त्रिगुणञ्चास्य परिणाहस्तु मण्डलम्।
द्विगुणः सूर्य्यविस्ताराद्विस्तारः शशिनः स्मृतः॥
द्विगुणं मण्डलञ्चास्य यथैव सवितुस्तथा।
चन्द्रतः षोडशो भागो भार्गवस्य विधीयते॥
भार्गवात् पादहीनस्तु विज्ञेयो वै बृहस्पतिः।
बृहस्पतेः पादहीनौ वक्रसौरावुदाहृतौ॥
विस्तारमण्डलाभ्यान्तु पादहीनस्तयोर्बुधः।
बुधतुल्यानि ऋक्षाणि सर्व्वे ह्रस्वानि यानि तु॥
योजनार्द्धप्रमाणानि तेभ्यो ह्रस्वं न विद्यते।
राहुः सूर्य्यप्रमाणस्तु कदाचित् सोमसम्मितः।
तस्मात् ग्रहप्रमाणस्तु केतुस्त्वनियतः स्मृतः॥"
इति देवीपुराणे ग्रहगतिनामाध्यायः॥
स्नानमण्डलविधिर्य्यथा,—
"चतुर्हस्तं समारभ्य यावद्धस्तशतं भवेत्।
मण्डलं तत्र कर्त्तव्यमतः ऊर्द्ध्वं न कारयेत्॥
विमलं विजयं भद्रं विमानं सुभद्रं शिवम्।
वर्द्धमानञ्च देवञ्च ततश्च कामदायकम्।
रुचकं स्वस्तिकाख्यञ्च द्विदशं इति मण्डला॥
सितादिहरितान्ताश्च रजः कार्य्याः सुशोभनाः।
शालिषष्टिककौसुम्भरजनीहरिपत्रजाः॥
मणिविद्रुमरागाश्च भस्मना अभिमन्त्रिताः।
सितसर्षपधूपाढ्या रजः कृत्वा तु पातयेत्॥
अश्वराजं न्यसेन्मन्त्री सम्भवेति पदं पि वा।
समोत्थानं शुभं कृत्वा गोमयेनोपलेपितम्॥
चन्दनागुरुकर्पूरक्षोदधूपाधिवासितम्।
भूभागं सुमितं सिद्धं पूर्व्वपश्चिमकोत्तरम्॥
याम्यं स्वस्तिकमत्याङ्के सूत्रैर्णीगाण्डपञ्चके।
पञ्चपञ्चाष्टकं मध्यं द्विगुणं त्रिगुणं पि वा॥
द्वाराणि समस्तानि कर्णिकाकेशरोज्ज्वलम्।
पद्मं तथावशेषाणि स्वस्तिकान्युत्पलानि च॥
सव्यावसव्यहस्तस्तु रजःपातं समाचरेत्।
मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरुपरिष्टाद्यदेशया॥
अधोतस्थाङ्गुलिं कृत्वा पातयेत्तु विचक्षणः।
समा रेखा तु कर्त्तव्या विच्छिन्ना पुष्टिवर्ज्जिता॥
अङ्गुष्ठपर्व्वणैपुष्या समा कार्य्या विजानता।
संवक्रं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं क्षयरोहितम्॥
पर्य्यन्तसपितं क्षुरमालिखेत कदाचन।
सवक्रे कलहं विद्याद्विषमे तु विभ्रमम्॥
अतिस्थाने भवद्व्याधिर्नित्यं पीडा विभिन्नती।
बिन्दुभिर्भयमाप्नोति प्रभुपक्षान्न संशयः॥
क्षयाया चार्थहानिः स्यात् विच्छिन्ने मरणं ध्रुवम्।
वियोगान्तु भवेत्तस्य इन्द्रस्य सुतस्य वा॥
अविदित्वा लिखेद्यस्तु मण्डलन्तु यथा यथा।
सर्व्वदोषानवाप्नोति ये दोषाः पूर्व्वभाषिताः॥"
इति देवीपुराणे पुष्याभिषेकनिमित्तनामाध्यायः॥
सूर्य्यमण्डले देवानां स्थितिर्य्यथा,—
"अर्च्चयन् पूजयन् देवं अर्घ्येण रविमण्डले।
आदित्यमण्डले देवं ध्यात्वा विष्णुमुपैति तम्॥"
भोजनमण्डलं यथा,—
"यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसास्तथा।
घ्नन्ति तैजसमन्नं तु मण्डलस्य विवर्ज्जनात्॥
आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः।
मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्व्वन्ति मण्डलम्॥

चतुष्कोणं द्विजातस्य त्रिकोणं क्षत्त्रियस्य तु ।
द्विकोणाकृति वैश्यस्य शूद्रस्य वर्त्तुलं सदा ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे आह्निकतर्पणनामाध्यायः ॥

मण्डलं, त्रि, बिम्बम् । इत्यमरः । १।३।१५ ॥ द्वे चन्द्रस्य शरीरे उपचारादादित्यस्य च । वेति शोभते बिम्ब शीलकान्तिगत्यादौ वाप्नोति बिम्बं । बिम्बति भाति बिम्बं । सौत्रोऽयमिति स्वामी । मण्डयति मण्डलं वाप्नोति अल स्त्रियां गरादित्वात् मण्डली च । इति भरतः ॥

मण्डलः, पुं, (मण्डं लाति गृह्णातीति । ला + कः ।) कुक्कुरः । इति मेदिनी । ले १२१ ॥ सर्पविशेषः । इति विश्वः ॥ (देहस्थाष्टप्रकारसन्ध्यन्तर्गतसन्धिविशेषः । "त एते सन्धयोऽष्टविधाः । कोरोदूखल सामुद्ग-प्रतर तुन्नसेवनीवायसतुण्ड मण्डल शङ्खावर्त्ताः ।" 'कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाः । इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

मण्डलकं, क्ली, (मण्डलम् । स्वार्थे कन् ।) बिम्बम् । कुष्ठभेदः । दर्पणम् । इति मेदिनी । के, २०७ ॥ मण्डलाकारव्यूहः । इति जटाधरः ॥

मण्डलकः, पुं, (मण्डलः । स्वार्थे कन् ।) कुक्कुरः । इति धरणिः ॥

मण्डलनृत्यं क्ली, (मण्डलेन मण्डलाकारेण प्रवर्त्तितं नृत्यमिति नित्यसमासः ।) मण्डलाकारनृत्यम् । तत्पर्य्यायः । हल्लीशम् २ ॥ इति शब्दमाला ॥

मण्डलपत्रिका, स्त्री, (मण्डलं मण्डलाकारं पत्रं यस्याः । कन् । टाप् । अत इत्वञ्च ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मण्डलाग्रः, पुं, (मण्डलं गोलाकारं अग्रं यस्य ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८९ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥ तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने लेखने च ।)

मण्डलायितं, क्ली, (मण्डलवदाचरितमिति । मण्डल + क्यङ् । दीर्घः । मण्डलाय नामधातु क्तः ।) वर्त्तुलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मण्डलाधीशः, पुं, (मण्डलस्य अधीशः ।) मण्डलेश्वरः । तत्पर्य्यायः । मध्यमः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मण्डली, [न्] पुं, (मण्डलं कुण्डलं कुण्डलाकारेण शरीरवेष्टनमस्त्यस्येति । मण्डल + इनि ।) सर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विडालः । इति शब्दमाला ॥ जाहकः । इति हेमचन्द्रः ॥ खट्टाश इति भाषा ॥ वटवृक्षः । गोनासः-सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मण्डली, स्त्री, (मण्डलमस्त्यस्या इति । अर्श आद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दूर्व्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्त्री, गुडूची ॥ तत्पर्य्याया यथा,
"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिकाधीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मण्डलेशः पुं, (मण्डलस्य ईशः ।) मण्डलेश्वरः । तत्पर्य्यायः । एकजन्मा २ भयापहः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मण्डलेश्वरः, पुं, (मण्डलस्य ईश्वरः ।) भूम्येकदेशाधिपः । अन्यो भूम्येकदेशाधिपो मण्डलेश्वरः स्यात् मण्डलस्य अरिमित्रादिरूपस्य देशस्य ईश्वरो मण्डलेश्वरः । एकदेशाधिप इत्यर्थः । स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च दर्शे च बिम्बे च कदम्बके च । इति विश्वः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तस्य लक्षणान्तरम् ।
"चतुर्योजनपर्य्यन्तमधिकारः नृपस्य च ।
यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६ अध्यायः ॥

मण्डहारकः, पुं, (मण्डं हरति आहरति गृह्णातीति । हृ + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् । सुरासम्पादनार्थं मण्डग्रहणादस्य तथात्वम् ।) शौण्डिकः । इत्यमरः । १ । २ । १० ॥

मण्डा स्त्री (मण्डं कारणत्वेनास्ति अस्या इति अर्श आदिभ्योऽच् । टाप् ।) सुरा । इति हारावली ॥ (मण्डयतीति । मडि + अच् । टाप् ।) आमलकी । इति मेदिनी । डे, २२ ॥

मण्डितः, पुं, बौद्धगणाधिपविशेषः । इति हेमचन्द्रः । (मडि + कर्म्मणि क्तः ।) भूषिते त्रि । इत्यमरः । ३ । २ । १०० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । २ । ७ ।
"मणिमयमकरमनोहर
कुण्डलमण्डितगण्डमुदारम् ।")

मण्डूकः, पुं, (मण्डयति भूषयति जलाशयमिति मडि + "शलिमण्डिभ्यामूकण्" उणा० ४ । ४२ । इति ऊकण् ।) भेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (यथा, मनु । ४ । १२६ ।
"पशुमण्डूकमार्ज्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः ।
अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्न्निशम् ॥"
भेकार्थे पर्य्यायः गुणाश्च यथा,—
"मण्डूकः प्लवगो भेको वर्षाभूर्द्दर्दुरो हरिः ।
मण्डूकः श्लेष्मलो नातिपित्तलो बलकारकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
शोणकः । मुनिविशेषः । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ नाट्यरीतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ बन्धविशेषे क्ली । इति विश्वः ॥ (अश्वजातिभेदः । यथा, महाभारते । २ । २८ । ६ ।
"तत्र तित्तिरिकल्माषान् मण्डूकाख्यान् हयोत्तमान् ।")

मण्डूकपर्णः, पुं, (मण्डूकाकृति पर्णमस्य । यद्वा, मण्डूक इवोत्तानोदरं पर्णमस्य ।) श्योनाकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥ (तथाचास्य पर्य्यायः ॥
"श्योनाकः शोणकश्चारलुकटुण्टुकटुण्टुकाः ।
मण्डूकपर्णपत्रोर्णशुकनासकुटन्नटाः ॥
दीर्घवृन्तोऽरलुश्चापि पृथुशिम्बः कटम्भरः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
शोणकः । इति मेदिनी । णे, ११५ ॥

मण्डूकपर्णी, स्त्री, (मण्डूकपर्णः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मञ्जिष्ठा ॥ (यथास्याः पर्य्यायः ।
"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी च गण्डीरी मञ्जूषा वस्त्ररञ्जिनी ॥")
ब्राह्मी इति मेदिनी । णे, ११५ ॥ आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ओषधिविशेषः । थुलकुडी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भेकी २ मण्डूकी ३ कलपर्णी ४ । इति रत्नमाला ॥ मण्डूकपर्णिका ५ । अस्या गुणाः । मण्डूकपर्णिका लघ्वी स्वादुपाका रसा हिमा । (महौषध्यर्थे पर्य्यायान्तरं यथा,—
"मण्डूकपर्णी माण्डूकी त्वाष्ट्री दिव्या महौषधी ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तथाचास्या गुणाः ॥
कषाया तु हिता पित्ते स्वादुपाकरसा हिमा ।
लघ्वी मण्डूकपर्णी तु तद्वज्जोजिङ्गिका मता ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)
पाठान्तरम् । मण्डूकपर्णिका लघ्वी रूक्षा वातविबन्धकृत् । इति राजवल्लभः ॥

मण्डूकमाता, [ऋ] स्त्री, (मण्डूकस्य मातेव मण्डूकपोषकत्वादस्यास्तथात्वम् ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेकमाता च ॥

मण्डूका स्त्री (मण्डूक + स्त्रियां टाप् ।) मञ्जिष्ठा । यथा, शब्दमालायाम् ।
"मण्डूका च लता यष्टिर्हेमपुष्पी च भण्डिरी ।"

मण्डूकी, स्त्री (मण्डूक + स्त्रियां ङीष् ।) मण्डूकपर्णी । इति मेदिनी । के, १३७ ॥ आदित्यभक्ता । ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुपविशेषः । इति रत्नमाला ॥ थुलकुडी । इति भाषा । दुष्टयोषित् । इति शब्दरत्नावली ॥

मण्डूरं, क्ली, पुं, लौहमलम् । तत्पर्य्यायः । शिङ्घाणम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ९८ ॥ सिंहाणं ३ । सिंहाणं ४ । मण्डते शोभते अग्निदाहे ज्वालाभिर्भवति वा मण्डयति भूषयति लौहस्वास्थ्येऽत्यर्थमिति वा मण्डूरं कि मडि भूषे मडि ङ विभागे वेदे भाप्नोति ऊरः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अस्य गुणाः । लौहगुणतुल्यः । शतवर्षीयं मण्डूरमुत्तमम् । अशीतिवर्षीयं मध्यमम् । षष्टिवर्षीयमधमम् । अतो न्यूनं विषतुल्यम् । यथा,—
"यल्लौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टञ्चापि तद्गुणम् ।
शतोर्द्ध्वमुत्तमं किट्टं मध्यञ्चाशीतिवार्षिकम् ॥
अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् ॥"
इति रसेन्द्रचिन्तामणिः ॥
(तथा चास्य पर्य्यायान्तरम् । मण्डूरं लौहकिट्टम् । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य उत्पत्तिर्गुणाश्च यथा,—

"धायमानस्य लोहस्य मत्ता मण्डूरमुच्यते ।
लोहसिट्टाभिका किट्टी सिट्टासख्या निगद्यते ॥
यल्लोह यद्गुण प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"ये गुणा मारिते शुद्धे ते गुणा शुद्धकिट्टके ।
तस्मात् सर्व्वत्र मण्डूर रोगशान्त्यै प्रयोजयेत ॥"
अथास्य मारणविधिर्यथा,—
"द्रव्याक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु
गोमूत्रनिर्व्वापितमष्टवारान् ।
विचूर्ण्य लीढ़ मधुनाचिरेण
कुम्भाह्वय पाण्डुगद निहन्ति ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणा-
धिकारे ॥)
मण्डोदक क्ली (मण्ड इव उदकमस्य मण्डमिश्रित-
मुदकमनेति वा ।) चित्तराग । चित्तचित्रवणा ।
आतपत्रम् । आलिम्पना । इति मेदिनी । के,
२ ७ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
"तस्य पिष्टस्य भागांश्चौन् किण्वभागविमि
श्रितान् ।
मण्डोदकार्थे क्वाथञ्च दद्यात तत्सर्व्वमेकत ॥")
मत व अनङ्मतम् । अत्र त्व भवति तद्भवति
अनङ्मञ्च मद्भवतीति वचिप्रसारपाकरणम् ॥
अस्मच्छब्दाच्चिप्रत्यये कृते तस्मिन् अस्मच्छब्दस्य
मदादेशात्सिध्यत्वम् । इति तट्टीकायां गोयी
चन्द्र ॥
मत, क्ली, (मन्+भावे क्त ।) सम्मतम् । तत
पर्य्याय । छन्द २ अभिप्राय ३ आकूतम् ४
भाव ५ आशय ६ । इति हेमचन्द्र ॥
मत, त्रि, (मन्+कर्म्मणि क्त ।) सम्मत ।
ज्ञात । इति मेदिनी । ते, ४१ ॥ (यथा,
रघौ । २ । ५७ ।
किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं
यश शरीरे भव मे दयालु ॥")
अर्च्चित । इति हेमचन्द्र ॥
मतङ्ग, पुं, (माद्यति मादयतेन वेति । मद्+
"मदोभिर्य्यन्ति छर्व्वे । इत्युणादिकोष टीकोक्त-
सूत्रादङ्गच । दस्य त ।) मुनिभेद । (यथा,
रघौ । ५ । ५३ ।
"मतङ्गशापादवलेपमूला-
दवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ॥")
मेघ । इत्युणादिकोष । १ । २७ ॥
मतङ्गज, पुं (मतङ्ग मेघ इव जायते तदाख्या
मुनेर्जातो वेति । जन+ड ।) हस्ती । इत्यमर ।
२।८।३४॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे ।१५।७।
"यौग्य प्रभूतास्तुवनेन यायात्
निर्वासनार्थं करिणा यथा तु ।
कतिञ्चसो यौग्यत्वात् प्रतापात्
भवन्ति कुण्ठानि मतङ्गजानाम् ॥")
मतल्लिका, स्त्री, प्रशस्तम् । इत्यमर । १ ।४।१७॥
मति , स्त्री, (मन्यतेऽनयेति । मन्+क्तिन् ।)
बुद्धि । इत्यमर । १ । ५ । १ ॥ (यथा, देवी
भागवते । १ । १७ । २९ ।
"मतिस्तु द्विविधा लोके युक्तायुक्तेति सर्व्वथा ।")
इच्छा । स्मृति । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥
आर्य्यम् । शाकभेद । इत्यजयपाल ॥ * ॥
"विप्रेन्द्र । का प्रश्नसेय जन्म ते ब्रह्ममानसे ।
यस्य यत्र कुले जन्म तन्मतिस्तादृशी भवेत ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्याय ॥
मतिकरौषधम । यथा,—
"पाठा हे जीरके कुष्ठमश्वगन्धाजमोदकम् ।
वचा त्रिकटुकञ्चैव लवण चूर्णसत्तमम् ॥
ब्राह्मीरसैर्भावितञ्च सर्पिर्मधुसमन्वितम् ।
सप्ताह भक्षित कुर्य्यात्कवित्वं मति
पराम् ॥"
इति गारुडे १९८ अध्याय ॥
मतिदा स्त्री, (मति ददातीति । दा+क ।)
ज्योतिष्मती । शिम्बीलिस्तुप । इति राज
निर्घण्ट ॥ (मतिदातरि, त्रि ।)
मतिभ्रम पु (मतेर्बुद्धेर्भ्रम ।) बुद्धिभ्रम ।
("अस्थान एवास्य मतिभ्रम ।"इति पातञ्जल
योगसूत्रभाष्ये वेदव्यास ।) तत्पर्य्याय । भ्रम २
मिथ्यामति ३ भ्रान्ति ४ । इति शब्दरत्ना
वली ॥
मतिभ्रान्ति , स्त्री, (मतेर्बुद्धेर्भ्रान्ति ।) बुद्धि
भ्रम । तत्पर्य्याय । भ्रम २ मिथ्यामति ३
भ्रान्ति ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
मतिविभ्रम, पु, (मतेर्बुद्धेर्विभ्रम ।) उन्माद
रोग । इति राजनिर्घण्ट ॥
मतिल , त्रि (अयमनयोरयमेषामतिशयेन मति
मान् वेति । मतिमत्+इष्ठन् । मतुपो
लोप ।) अतिशयबुद्धिमान् । इति मुग्धबोध
व्याकरणम् ॥
मतृ , पु, (माद्यतीति । मद+क्विप । मत
स्वार्थे कन् ।) मत्कुण । इति शब्दमाला ॥
(मम अयम् । अस्मद् शब्दादिदमर्थे कन् ।
मदादेशश्च ।) मत्सम्बन्धिनि त्रि । इति व्याक
रणम् ॥ (यथा, भट्टि । ३ । ४१ ।
"नेतव्यस्ते मतृकमिति व्रवाणा
सञ्चश्नोऽसौ शपथाकैरयात ॥")
मत्कुण, पुं, (माद्यतीति । मद्+क्विप कुणति
इति कुण+क । तत । मत्कासौ कुणश्चेति ।)
कीटविशेष । छारपोका इति भाषा ॥ तत्
पर्य्याय । रक्तपायी २ रक्ताङ्ग ३ मञ्च
काश्रय ४ । इति राजनिर्घण्ट ॥ उद्दंश ५ ।
(यथा, शिशुपालवधे । १४ । ६८ ।
"मत्कुणाविव पुरा परिप्लवौ
सिन्धुनाथशयने निषेदुष ।
गच्छत स्म मधुकैटभौ विभो ।
र्यस्य नैद्रसुखविघ्नतां क्षयम् ॥")
निःशृङ्गहस्ती । निःश्मश्रुपुरुष । माकुन्या
इति भाषा ॥ नारिकेल । इति मेदिनी । णे,
७० ॥ जङ्घात्राणम् । इति हेमचन्द्र ।४।२७५॥
मत्कुणा, स्त्री, अनागतलोमभगम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥
मत्कुणारि पुं (मत्कुणस्य अरि । मत्कुणा-
नाशकत्वादस्य तथात्वम् ।) इन्द्राशन । सिद्धि
इति भाषा । इति शब्दमाला ॥
(विवृतिरस्य इन्द्राशनशब्दे विज्ञेया ॥)
मत्त पुं, (माद्यतीति । मद्+कर्त्तरि क्त ।)
धत्तूरवृक्ष्स्ती । मातकोयाला हाती इति
भाषा ॥ तत्पर्य्याय । प्रभिन्न २ गर्जित ३ ।
इत्यमर । २ ।८।३६॥ मत्तङ्ग ४ धत्तूर ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ घुघूर । कोकिल ।
महिष । इति राजनिर्घण्ट ॥
मत्त , त्रि, मत्ततावििशिष्ट । सुरापाने विका-
लान्त करण । तत्पर्य्याय । शौण्ड २ उत
कट ३ क्षीव ४ । इत्यमर । ३ । १ । २३ ॥
मदोत्कल ५ । इति जटाधर ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ८ । ४ ।
"ते पीत्वा मदिरां मत्ता जाता युद्ध पर
स्परम् ।"
यथाच माधवकृतरुग्विनिश्चये मदात्ययाद्यधिकारे ।
"मध्येन मत्त पुरुषो मदेन ।")
हृष्ट । मदीभिर्य्यन्ति हर्षे क्त । इत्यमर
भरतौ ॥ अविवेकी । (यथा रामायणे । १ ।
४४ ।१० । "बलात्मत्तो मदबल ।"
"मत्तोऽविवेकी ।" इति तट्टीकायां रामानुज ॥)
मत्तकाशिनी } स्त्री, उत्तमस्त्री । इत्यमर ।
मत्तकासिनी } २ ।६।४॥ मत्त इव क्षीव इव
कशति गच्छति मत्तकाशिनी कस ज गतौ
अच्छादित्वाणिन् इत्यमरमध्या । मत्तेव काशते
भाति मत्तकाशिनी तालव्यमध्यापि । इति
भरत ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७३।३९ ।
"न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्त-
काशिनि ।")
मत्तकीश, पुं, (मत्त सन् कीश वानर इव ।)
हस्ती । इति शब्दमाला ॥
मत्तर , पुं, ममाधिक । मत्तोऽतिशय । अस्म-
च्छब्दात् तरप्प्रत्ययेन निष्पन्न । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
मत्तवारण, स्त्री (मत्त वारयतीति । वृ+णिच
ल्यु ।) प्रासादवीथीनां वरण्ड । कोठार
बारान्दा इति भाषा ॥ (यथा, कुट्टनीमते ।६।
"दिव्यधराधरभूरिव राजति मत्तवारणोपेता ।"
"प्रासादवीथीनां वरण्डक ।" इति तट्टीका ॥)
अपाश्रय । प्राङ्गणावरणम् । इति हेमचन्द्र ।
४ । ७८ । विम्बश्च ॥ प्रासादवीथीनां कुक्कुटक-
इति । कुक्कुटकमङ्गति इति च पाठ । इति
मेदिनी ।णे,११४॥ पूगचूर्ण । इति शब्दमाला ॥
मत्तवारण , पुं, (वार्य्यते सम्यते प्रक्षराणादिभि
इति वारण । वृ+णिच कर्म्मणि ल्युट । मत्त
श्चासौ वारणश्चेति ।) प्रभिन्नकटकुञ्जर
मत्तहस्ती । इति मेदिनी । णे, ११४ । हेम
चन्द्रश्च । ४ । ७८ ॥
मत्ता, स्त्री (माद्यति मादयतीति । अकर्म्मत-
यर्च्चभावभावौ + मद+क्तिः टाप् ।) मदिरा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (षडक्षरपादक दशाक्षर छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ।"
अधिकन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मत्तालम्बः, पुं, (आलम्ब्यते असावित्यालम्बः । आ+लम्ब+कर्म्मणि घञ् । मत्तस्यालम्बः आश्रयः ।) प्राङ्गणावरणम् । तत्पर्य्यायः । अपाश्रयः २ प्रग्रीवः ३ मत्तवारणम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥

मत्तेभगमना, स्त्री, (मत्तेभस्य गमनमिव गमनं यस्याः ।) स्त्रीविशेषः । मत्तगजगामिनी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७ ॥

मत्य, क्ली, (मतं ज्ञानं तस्य करणमिति । मत+"मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ।" ४ । ४ । ९७ । इति यत् । कृष्टस्य क्षेत्रस्य समीकरणादिसाधनफलकम् । यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । ७ । ९ । २ ।
"आढ्यवांस्तवीत यथा समाश्रितेन मत्येन ।
समीकरोत्येवं प्राभाग भ्रातृव्य प्रवदति ॥"
'मत्यं नाम कृष्टस्य क्षेत्रस्य समीकरणादिसाधनफलकम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
ज्ञानादीनां सुष्टिः । तत्पर्य्यायः । वराटः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५६ ॥

मत्र इ ड क गुप्तोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्योपधः । इ क ड इति ध्रुवं मन्त्रयते गुप्तोऽयमिति सुरादिः ॥ मन्त्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

मत्स, पुं (माद्यतीति । मद+बाहुलकात् सन् ।) मत्स्यः । इत्युणादिकोषः ॥

मत्सगण्डः, पुं, (मत्स्यानां गण्डोऽत्र पृषोदरादित्वात् साधुः ।) व्यञ्जनविशेषः । मत्स्यघण्ट इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । गलगण्डः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मत्सरः, पुं, (माद्यति इति मद+"कृधूमदिभ्यः कित् ।" उणा० । ३ । ७३ । इति सरन् । स च कित् । यद्वा । मदं सरतीति अमरटीका ।) अन्यशुभद्वेषः । इत्यमरः । १ । ३ । १७२ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४२ । ६५ ।
"शीघ्रन्ताङ्कारयामास द्वितीयमपि तत्फलम् ।
निसर्गसिद्धो नारीणां सपत्नीषु हि मत्सरः ॥")
क्रोधः । इति मेदिनी । रे, १९३ ॥

मत्सरः, त्रि, (माद्यतीति । मद हर्षे+"कृधूमदिभ्यः कित् ।" उणा० । ३ । ७३ । इति सरन् । स च कित् ।) अन्यशुभद्वेषी । मात्सर्य्ययुक्तः । (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । १ । २६ ।
"न मत्सरा नातिरुष्टा नातिलुब्धा न कामुकाः ।")
कृपणः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ आत्मधिक्कारविशेषः । यथा, —
"निन्दन्ति मां सदा लोका धिगस्तु मम जीवनम् ।
इत्यात्मनि भवेद्दुःखं धिक्कारः स च मत्सरः ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥

मत्सरा, स्त्री, (मद+सरन् । स्त्रियां टाप् ।) मक्षिका । इति मेदिनी । रे, १९३ ।

मत्सरी, [न्] त्रि, (मत्सरोऽन्यशुभद्वेषोऽस्त्यस्येति मत्सर+इनि ।) अन्यशुभद्वेष्टा । तत्पर्य्यायः । कर्णेजपः २ दुर्ज्जनः ३ पिशुनः ४ सूचकः ५ नीचः ६ द्विजिह्वः ७ खलः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनौ । २ । २०१ ।
"परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥")

मत्स्यः, पुं स्त्री, (माद्यन्ति लोका अनेनेति । मद+"ऋतन्यञ्जीति ।" उणा । ४ । २ इति स्यन् ।) स्वनामख्यातजलजन्तुः । माछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पृथुरोमा २ झषः ३ मीनः ४ वैसारिणः ५ अण्डजः ६ विसारः ७ शकली ८ । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥ शम्बली ९ झषः १० आत्माशी ११ सवरः १२ नक्रः १३ जलेशयः १४ कण्टकी १५ शल्की १६ मच्छः १७ अनिमिषः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्ली १९ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणाः । दृंहणत्वम् । गुरुत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वम् । बल्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफपित्तकरत्वम् । व्यायामाध्वरतदीप्ताग्नीनां पूजितत्वम् । वातरोगहरत्वञ्च ॥ * ॥ हृद्यमत्स्यगुणाः । गुरुत्वम् । शुक्रलत्वम् । मलबद्धकारित्वञ्च ॥ * ॥ क्षुद्रमत्स्यगुणाः । लघुत्वम् । ग्राहित्वम् । ग्रहणीरोगे हितत्वञ्च ॥ * ॥ तरुणमत्स्यगुणाः । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । वह्निवर्द्धनत्वञ्च ॥ * ॥ पाकरमत्स्यगुणाः । दोषलत्वम् । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । मलभेदित्वञ्च ॥ * ॥ क्वथितमत्स्यस्य अथात् पूतिमत्स्यस्य गुणाः । दोषलत्वम् ॥ * ॥ शुष्कमत्स्यगुणौ । विष्टम्भित्वम् । दुर्जरत्वञ्च ॥ * ॥ लवणभावितमत्स्यगुणाः । कफपित्तकरत्वम् । क्षारकत्वम् ॥ सामुद्रमत्स्यगुणाः । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । मधुरत्वम् । स्वल्पमलकारित्वञ्च ।
"सामुद्रा गुरवो वृष्याः स्निग्धोष्णा वातनाशनाः ।"
इति पाठान्तरम् ॥ * ॥
(तथास्य पर्य्याया गुणाश्च ।
"मत्स्यो मीनो विसारश्च झषो वैसारिणोऽण्डजः ।
शकुलः पृथुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि ॥
रोहिताद्यास्तु ये जीवास्ते मत्स्याः परिकीर्त्तिताः ।
मत्स्याः स्निग्धोष्णमधुरा गुरवः कफपित्तलाः ॥
वातघ्ना बृंहणा वृष्याः रोचका बलवर्द्धनाः ।
मद्यव्यवायसक्तानां दीप्ताग्नीनाञ्च पूजिताः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥
"मत्स्या रोहितपाठीनकूर्म्मकुम्भीरकर्कटाः ।
शुक्तिशङ्खोद्रशम्बूकशफरीवर्म्मिचन्द्रिकाः ॥
चुलूकीनक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः ।
राजीवा चिलिचिमाद्याश्च ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र नादेयाः । रोहित पाठीन पाटला राजीव वर्म्मि गोमत्स्य कृष्णमत्स्य वागुञ्जार मुरल सहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः ॥
"नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः ।
रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृष्याः स्निग्धाल्पवर्च्चसः ॥
कषायानुरसस्तेषां शष्पशैवालभोजनाः ।
सरस्तडागसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः ।
महाह्रदेषु बलिनः स्वल्पेऽम्भस्यबलाः स्मृताः ।"
तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः ॥
"सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।
उष्णा वातहरा वृष्या वर्च्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥
बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात् समुद्रजाः ।
तेषामप्यनिलघ्नत्वाच्चौण्ट्रकौप्यौ गुणोत्तरौ ॥
स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात् तयोर्वाप्या गुणोत्तराः ।
नादेया गुरवो मध्ये यस्मात् पुच्छास्यचारिणः ।
सरस्तडागजानान्तु विशेषेण शिरो लघु ॥
अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्सोदपानजाः ।
किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते ॥
अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः ।
उरो विचरणात्तेषां पूर्ब्बमङ्गं लघु स्मृतम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
नादेयमत्स्यगुणाः । श्लेष्मलत्वम् । वृष्यत्वम् । मधुरत्वम् । अल्पमलभेदकत्वञ्च ॥ * ॥ सरस्तडागभवमत्स्यगुणौ । स्निग्धत्वम् । स्वादुरसत्वम् ॥ * ॥ महाह्रदभवमत्स्या बलिनः । अल्पजलभवा अबलाः ॥ * ॥ दग्धमत्स्यगुणाः । गुरुत्वम् । वृष्यत्वम् । दृंहणत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च ॥ तैललवणयुक्तदग्धमत्स्यगुणाः । क्षीणशुक्रभग्नजर्ज्जरितनित्यस्त्रीसेविक्षीणाङ्गजनानां हितकारित्वञ्च ॥ * ॥ पलाशवेष्टितकर्द्दमलेपिताङ्गारदग्धलवणवेशवारपुरस्कृतसान्द्रकटुतैलसन्तोलितमत्स्यगुणाः । स्वादुत्वम् । कफवातहरत्वम् । शुक्रलत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च ॥ * ॥ शाकमत्स्यव्यञ्जनगुणाः । हृद्यत्वम् । वृष्यत्वम् । पुष्टिदत्वञ्च ॥ मत्स्यघण्टगुणाः । बलकारित्वम् । वातहरत्वम् । अतिशयरोचनत्वञ्च । शिरसि स्वक्गर्भशयादिमत्स्यगुणाः । सुखप्रियत्वम् । हृद्यत्वम् । पुंस्त्वघातकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपि च ।
"नि शल्का निन्दिता मत्स्याः सर्व्वे शल्कयुता हिताः ।
वपुःस्थैर्य्यकरा वीर्य्यबलपुष्टिविवर्द्धनाः ॥
ह्रदकुल्याजलनिर्झरतडागवापीजलेषु ये मत्स्याः ।
तेऽतिजड़ा नादेया यथोत्तरं लघुतरास्तु नादेयाः ॥
धारासु मत्स्या गुरवो विदाहिनो
विष्टम्भदास्ते लवणार्णवादिजाः ।
नानाविला स्वादुजलाविला अपि
ज्ञेया जडास्तेऽपि तथाविला इमे ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

अथ क्षुद्रमत्स्यगुणाः ।
"क्षुद्रमत्स्याः स्वादुरसा दोषत्रयविनाशनाः ।
लघुपाका रुचिकराः सर्व्वदा ते हिता मताः ।
अथातिक्षुद्रमत्स्यगुणाः ।
अतिसूक्ष्मा पुक्ष्महरा रुच्या कासनिलापहाः ।
अथ मत्स्याण्डगुणाः ।
मत्स्यगर्भो भृशं वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो गुरुः ।
कफमेदप्रदो बल्यो ग्लानिकृन्मेहनाशनः ॥
अथ शुष्कमत्स्यगुणाः ।
शुष्कमत्स्या न बल्याः स्युर्दुर्जरा विड्विबन्धिनः ॥
अथ दग्धमत्स्यगुणाः ।
दग्धमत्स्यो गुणे श्रेष्ठः पुष्टिकृद्बलवर्द्धनः ॥
अथ कूपजादिमत्स्यगुणाः ।
कूपमत्स्याः शुक्रकृच्छ्रकुष्ठश्लेष्मविवर्द्धनाः ।
सरोजा मधुराः स्निग्धा बल्या वातविनाशनाः ॥
नादेया वृष्या मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।
रक्तपित्तकरा वृष्याः स्निग्धोष्णाः स्वल्पवर्च्चसः ॥
चौञ्च्याः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा लघवो
हिमाः ।
ताडागा गुरवो वृष्याः शीतला बलकृत्तराः ।
ताडागवन्नैर्झरजा बलायुर्मेधिटकराः ॥
अथ ऋतुविशेषे मत्स्यविशेषगुणाः ।
हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः ।
वसन्ते ते तु नादेया ग्रीष्मे चौञ्च्यसमुद्भवाः ॥
तडागजाता वर्षासु तास्वपथ्या नदीभवाः ।
निर्झरा शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
मत्स्योत्पत्तिकारणं यथा,—
"ततस्तु मित्रावरुणौ भ्रातरौ ब्रह्मचारिणौ ।
तत्तु देशं गतौ देवौ विचरन्तौ यदृच्छया ॥
ताभ्यां तत्र तदा दृष्टा उर्व्वशी तु वराप्सराः ।
आयान्ती सहिताभ्याभिः सखीभिः सा वराङ्गना ॥
गायन्ती च हसन्ती च विन्यस्ता निर्जने वने ॥
गौरी कमलगर्भाभा स्निग्धकृष्णशिरोरुहा ।
पद्मपत्रविशालाक्षी रक्तोष्ठी मृदुभाषिणी ॥
शङ्खकुन्देन्दुधवलैर्दन्तैरान्तरले वरैः ।
सुभ्रूः सुनासा सुमुखी सुललाटा मनस्विनी ॥
किञ्चवक्त्रस्तनमध्याङ्गी पीनोरुजघनस्तनी ।
मधुरालापचतुरा सुमध्या चारुहासिनी ॥
रक्तोत्पलकरा तन्वी सुपदी विनयान्विता ।
पूर्णचन्द्रनिभा बाला मत्तद्विरदगामिनी ॥
दृष्ट्वा तस्यास्तु तद्रूपं तौ देवौ विस्मयं गतौ ।
तस्या हास्येन लास्येन स्मितेन ललितेन च ॥
मृदुना वायुना चैव शीतानिलसुगन्धिना ।
मत्तभ्रमरगीतेन पुंस्कोकिलरुतेन च ॥
सुस्वरेण हि गीतेन उर्व्वश्या मधुरेण च ।
ईक्षितैश्च कटाक्षैश्च स्वस्तुलाक्षुभावकैः ॥
तस्मिन्धा पतित रेतः स्रुतमेतत्स्यत्रे जले ।
कामतोऽथ पतितञ्च जातो हि मुनिसत्तम ॥
अतो जगत्यां सम्भूतौ मत्स्यौ मत्स्यौ महामते ॥"
इति नारसिंहपुराणे ६ अध्यायः ॥
मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—

"यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।
मत्स्यादः सर्व्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्ज्जयेत् ॥
इति मानवे ५ अध्यायः ॥
जलस्थलचरा ये च प्राणिनस्तान् स्वतानपि ।
न भक्षेन्मानवो ज्ञानी हन्ता तेषां भवेन्न हि ॥
हत्वा हत्वा तु मत्स्याशी सर्व्वेषां यो विशेषतः ।
मांसादः प्राणिनां सोऽपि तस्मान्मत्स्यं परित्यजेत् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥
वर्ज्जनीयमत्स्या यथा,—
"शृणु देवि । प्रवक्ष्यामि मांसभेदान्निबोध मे ।
नादेयं तिलकमठं पशुञ्च शिशुमेव च ॥
गोमीनं चक्रमञ्चूलं वकालं राघवं तथा ।
वामीनं चलकाञ्चैव सचक्रं पेञ्चमेव च ॥
भूविलस्थानिवृत्तञ्च गार्ङ्ग्याणि विवर्ज्जयेत् ॥"
इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ॥
रविवारे मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—
"आमिषं रक्तशाकञ्च यो भुङ्क्ते च रवेर्द्दिने ।
सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते ॥"
इति भविष्यपुराणम् ॥
"माषमामिषमांसञ्च मसूरं निम्बपत्रकम् ।
भक्षयेद्यो रवेर्वारे सप्तजन्मान्यपुत्रकः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
कार्त्तिके मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—
"न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि ।
चण्डालो जायते राजन् । कार्त्तिके मांसभक्ष-
णात् ॥"
इति नारदीयपुराणम् ॥
माघवैशाखयोर्वैकिण्ठब्रह्मचर्य्यविधानात् मत्स्य-
भक्षणं नितरां निषिद्धमिति शब्दतत्त्वदर्शनात् ॥
जन्मतिथौ मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—
"आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्ज्जयेत् ॥"
अपि च ।
"भुङ्क्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेज्जन्मान्तरे
पण्डितः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शैवस्य मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—
"न मद्यं न शिवे भक्तिर्न मांसं शिवार्च्चनम् ।
मत्स्यमांसरतानां वै दूरे तिष्ठति शङ्करः ॥"
इति काशीखण्डम् ॥
न भक्ष्यं नैवेद्यार्थे भक्ष्येष्वनामहिषीक्षीरं वर्ज्ज-
येत् । पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च । इत्या-
ह्निकतत्त्वधृतविष्णुसूत्रम् ॥ * ॥ विन्ध्यपर्व्वतस्य
पश्चिमे मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—
"विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यभुक् पतितो नरः ।"
इति पुराणम् ॥
कामतो मत्स्यभक्षणप्रायश्चित्तं यथा,—
"मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं
वसेत् ॥"
अज्ञानतस्त्वर्द्धम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
मत्स्यभक्षणप्रतिप्रसवो यथा,—
"मत्स्यान् सशल्कान् भुञ्जीत मांसं रौरवमेव
च ।

निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥
सफरं सिंहतुण्डञ्च तथा पाठीनरोहितौ ।
मत्स्येष्वेते समुद्दिष्टा भक्षणाय तपोधन ॥
प्रोक्षितं भक्षयेदेषां मांसञ्च द्विजकाम्यया ।
यथाविधिनियुक्तञ्च प्राणानामपि चात्यये ॥
इति कौर्म्मे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अपि च ।
"पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्व्वशः ॥"
इति मानवे ५ अध्यायः ॥
"अनिवेद्य न भोक्तव्यं मत्स्यं मांसञ्च यत्नतः ।
अन्नं विष्ठा पयो मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
प्रेतश्राद्धे मत्स्यदानविधिर्यथा,—
"सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धन्तु षोडशम् ।
पक्वान्नेनैव कर्त्तव्यं सामिषेण द्विजातिभिः ॥"
इति श्राद्धतत्त्वधृतकामधेनुवचनम् ॥
मत्स्य, पुं, (जलं प्राप्य माद्यतीति मद् +
"ऋतन्यञ्जीति ।" उणा० ।४।२ । इति स्यन् ।)
मीनविशेषः । विराटदेशः । नारायणः । इति
हेमचन्द्रः ।४।४ ६ ॥ दशविशेषे बहुवचनान्तः ।
इति मेदिनी । ये ४५ ॥ द्वादशराशिः । यथा,
"मत्स्यौ घटी नृमिथुनं सगदं सवीणम् ॥"
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अष्टादशपुराणान्तर्गतपुराणविशेषः ॥ (मत्स्य-
रूपेणावतीर्णेन भगवता उक्तत्वात् अस्य
तदाख्या ।) यथा,—
"पुण्यं पवित्रमायुष्यमिदानीं शृणुत द्विजाः ।
मात्स्यं पुराणमखिलं यज्जगाद गदाधरः ॥"
इति मत्स्यपुराणे १ अध्यायः ॥
दशावतारान्तर्गतप्रथमावतारः । यथा,—
सूत उवाच ।
"पुरा राजा मनुर्नाम चीर्णवान् विपुलं तपः ।
पुत्त्रे राज्यं समारोप्य क्षमावान् रविनन्दनः ॥
मलयस्यैकदेशे तु सर्व्वात्मगुणसंयुतः ।
समदुःखसुखो वीरः प्राप्तवान् योगमुत्तमम् ॥
बभूव वरदश्चास्य वर्षायुतशते गते ।
वरं वृणीष्व प्रोवाच प्रीतः स कमलासनः ॥
एवमुक्तोऽब्रवीद्राजा प्रणम्य स पितामहम् ।
एकमेवाहमिच्छामि त्वत्तो वरमनुत्तमम् ॥
भूतग्रामस्य सर्व्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
भवेयं रक्षणायालं प्रलये समुपस्थिते ॥
एवमस्त्विति विश्वात्मा तत्रैवान्तरधीयत ।
पुष्पवृष्टिश्च महती खात् पपात सुरार्पिता ॥
कदाचिदाश्रमे तस्य कुर्व्वतः पितृतर्पणम् ।
पपात पाण्योरुपरि शफरी जलसंयुतः ॥
दृष्ट्वा तच्छफरीरूपं स दयालुर्महीपतिः ।
रक्षणायाकरोद्यत्नं स तस्मिन् करकोदरे ॥
अहोरात्रेण चैकेन षोडशाङ्गुलविस्तृतः ।
सोऽभवन्मत्स्यरूपेण पाहि पाहीति चाब्रवीत् ॥
स तमादाय मणिके प्राक्षिपज्जलचारिणम् ॥
तत्रापि चैकरात्रेण हस्तत्रयमवर्द्धत ॥

पुन प्राहार्णवादेव सहस्रकिरणात्मजम् ।
स मत्स्य पाहि पाहीति त्वामहं शरणं गत ॥
तत स कूपे त मत्स्य प्राहिणोद्रविनन्दन ।
यदा न माति तत्रापि कूपे मत्स्य सरोवरे ॥
क्षिप्तोऽसौ पृथुतामागात पुनर्योजनसम्मित ।
तत्राप्याह पुनर्दीन पाहि पाहि नृपोत्तमम ॥
तत स मनुना क्षिप्तो गङ्गायामप्यवर्द्धत ।
यदा तदा समुद्रे त प्राक्षिपन्मेदिनीपति ॥
यदा समुद्रमखिल व्याप्यासौ समुपस्थित ।
तदा प्राह मनुर्भीत कोऽपि त्वमसुरेश्वर ॥
अथवा वासुदेवस्त्वमन्य ईदृक कथ भवेत ।
योजनायुतविंशत्या कस्य तुल्य भवेद्वपु ॥
ज्ञातस्त्व मत्स्यरूपेण मां खेदयसि केशव ! ।
हृषीकेश ! जगन्नाथ ! जगद्धाम ! नमोऽस्तु ते ॥
एवमुक्त स भगवान् मत्स्यरूपी जनार्द्दन ।
साधु साध्विति चोवाच सम्यक ज्ञातस्त्वयानघ ! ॥
अचिरेणैव कालेन मेदिनी मेदिनीपते ! ।
भविष्यति जले मग्ना सशैलवनकानना ॥
नौरिय सर्व्वदेवानां निकायेन विनिर्म्मिता ।
महाजीवनिकायस्य रक्षणार्थं महीपते ! ॥
स्वेदाण्डजोद्भिज्जो ये वै ये च जीवा जरायुजा ।
अस्यां निधाय सर्व्वांस्तानानाथान् पाहि
सुव्रत ! ॥
युगान्तवाताभिहता यदा भवति नौर्नृप ! ।
शृङ्गेऽस्मिन् मम राजेन्द्र ! तदेमां संयमिष्यसि ॥
ततो लयान्ते सर्व्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
प्रजापतिस्त्व भविता जगत पृथिवीपते ! ॥
एव कृतयुगस्यादौ सर्व्वज्ञो धृतिमान् नृप ।
मन्वन्तराधिपश्चैव देवपूज्यो भविष्यसि ॥”
इति मत्स्यपुराणे मनुविष्णुसंवादे प्रथमे सर्गे प्रथमोऽध्याय ॥ विस्तारस्तु श्रीभागवते ८ स्कन्धे २४ अध्याये द्रष्टव्य ॥*॥ तस्य मन्त्रध्यानपूजादि यथा,—

शङ्कर उवाच ।
“एक एवाभवन्मत्स्यावतार कल्प आदिमे ।
तस्य मन्त्रं प्रवक्ष्यामि भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
तारो नमो भगवते म मत्स्याय रमां वदेत् ।
द्वादशाक्षरमन्त्रोऽयं सुनिभक्ता समीरित ॥
गायत्री छन्द उदित देवता मीनविग्रह ।
भगवान् शम्बरीशायो बीज श्रीपञ्चकीलकम् ॥
नाभ्यधो रोहितसम आकण्ठञ्च नराकृति ।
घनश्याममनुर्बाहु शङ्खचक्रगदाधर ॥
शार्ङ्गीमत्स्यनिभो महा लक्ष्मीवक्षोविराजित ।
पद्मचिह्नितसर्व्वाङ्ग सुन्दरश्चारुलोचन ॥
जपेद्द्वादशसाहस्र निमज्ज्याकीलितेर्वृत ।
प्रत्यह तद्दशांशेन वैशाखे कार्त्तिके तथा ।
माघे च मार्गशीर्षे च हविष्याशी जितेन्द्रिय ॥
आरभ्य शुक्लप्रतिपदं वा मोक्षदादिकम् ।
लक्ष्मीमन्त्रं जपेन्नित्यमिदञ्चापि कलाशतम् ॥
तथैव होम कर्त्तव्यस्तथाज्यदिवसेषु तु ।
तर्पयेद्द्वादशशत तिलतण्डुलचन्दने ॥
आज्यलाजा शताष्टौ च तर्पयेच्च तथा त्रिधम् ।
रक्तोत्पलैर्वा पद्मैर्वा मालत्याद्यै सुगन्धिभि ।
एव कृते वर्षमेक मन्त्रसिद्धि प्रजायते ॥
नित्य द्वादशविप्रांश्च श्रीरूपांश्च सुवासिनीम् ।
भोजयेत् पूजनञ्चास्य चरन्तौ व्याश्रयेत सदा ॥
षट्पत्रकर्णिकायाञ्च श्रीयुत देवमर्च्चयेत ।
षट्पत्रेषु षडङ्गानि यजेद्द्वात्यष्टदलके ॥
मण्डूक मकर कूर्म्म शिशुमारञ्च पूर्व्वत ।
तद्बाह्येऽष्टदले पूज्या धाराद्या सप्त सिन्धव ॥
तद्बाह्येऽष्टदले पूज्या वासुक्याद्या फणीश्वरा ।
तस्य बाह्ये शक्रदले रत्नानि तु चतुर्द्दश ॥
समुद्रजानि पूज्यानि लक्ष्मीकौस्तुभकानि च ।
गङ्गाद्या षोडश ततो महानद्य प्रपूजयेत ॥
ततश्चाष्टदले वेदानुपवेदसमन्वितान् ।
दिगीशांश्च तदस्त्राणि नवावरणपूजनम् ।
एव सिद्धमनुर्मन्त्री जायते सिद्धिभाजनम् ॥
एतदुक्तशत मन्त्र जपेच्छीतर शतम् ।
तद्दैवतादिने सिद्ध पुस्तकादेव जायते ॥
अकुण्ठितप्रयोगेषु न पुनस्तस्य संस्कृति ।
एतत्पल्लविता मन्त्रा मम सिद्ध्यन्ति पार्व्वति ! ॥
एतत्सम्पुटिता सर्व्वे वैदिका सिद्धिदा कलौ ।
अनेन ग्रथिता जप्ता कलेश्च हृतसिद्धिदा ॥'
इति मेरुतन्त्रे २६ प्रकाश ॥

मत्स्यकरण्डिका, स्त्री, (मत्स्यस्य करण्डिकेव) मत्स्य रक्षणपात्रम् । खालुइ इति भाषा । तत्पर्य्याय । मत्स्यधानी २ कुवेणी ३ । इति जटाधर ॥

मत्स्यगन्धा, स्त्री, (मत्स्यस्येव गन्धो यस्या । छान्दसादित्वाभाव ।) लाङ्गलीवृक्ष । स च जलपिप्पली । इति जटाधर राजनिर्घण्टश्च ॥ व्यासमाता ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा यथा, एकदा चेदीश्वरो वसुराज पितृगणनियोजितो मृगाय मृगयां गत्वा स्वपत्नीं गिरिकां ऋतुस्नातां स्मरन् आस्ते। इत्यवसरे कामोद्दीपकवसन्तवायुना प्रेर्य्यमाणस्य तस्य रेत प्रचस्कन्द । ततस्त च्छीर्य्यं स्वपत्रपुटे स्थापितवान् । एतत्तु कृथा न स्खलितमिति निश्चित्य अभिमन्त्र्य च तत् स्वपालित श्येनेन प्रियायै प्रेषयामास । तदा दाय उड्डीयमानस्य अन्येन च श्येनेन सह विहायसि युध्यतस्तस्य पदात भ्रष्ट कालिन्दीजले पपात वीर्य्यम् । अथ तत्रैव ब्रह्मशापान्मत्स्य रूपिणी अद्रिका नाम्नी काचिदप्सरा भक्षित वती धीवरास्तु तां पूर्णगर्भां मत्स्यीं बबन्धु ततस्तेतु तस्या उदरात एकां स्त्रियमेकञ्च पुरुषमुज्जह्रु । तयोस्तु पुरुषो मत्स्यो नाम राजा सा कन्या च मत्स्यगन्धेति ख्यातासीत् ॥ अद्रिका ।) तत्पर्य्यायो यथा,—
“तस्यास्ते प्रथम च मत्स्यसदृशं विस्रगन्धद्वितीय सत्यवत्यसदृशं मत्स्यगन्ध तयोर्नामानि ।
“वसुधा पुण्यवसा च पराशरत्ययका मता ।
मत्स्यगन्धा योजनगन्धा विमली व्यासजननी ॥'
मत्स्याक्षी ॥ तत्पर्य्यायो यथा,—
“मत्स्याक्षी वाह्लिका मत्स्यगन्धा मत्स्याद
नीति च ।”
जलपिप्पल्यर्थे पर्य्यायो यथा,—
“जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकुलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गल्यपि
कीर्त्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मत्स्यघण्ट पु, (मत्स्यानां घण्ट विमिश्रणं यत्र स ।) स्वनामख्यातमत्स्यव्यञ्जनम् । तत्पर्य्याय । गलगण्ड २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मत्स्यजाल क्ली (मत्स्यधारणार्थं जाल शाक-पार्थिववत् समास ।) आनाय । इति हेम-चन्द्र । ३ । ५६३ । माछधरा जाल इतिभाषा ॥

मत्स्यण्डिका स्त्री (मद मधुररस स्यन्दते इति । स्यन्द + ण्वुल + टाप । अत इत्वञ्च । पृषो-दरादित्वात साधु ।) शर्कराविशेष । मिछरि इति भाषा । यथा,—
“लसीकापायितगुडखण्डमत्स्यण्डिकासिता ।
निर्म्मला लघवो ज्ञेया शीतवीर्य्या यथोत्तरम् ।
यथा यथैषां वैमल्य भवेच्छैत्य तथा तथा ॥”
इति राजवल्लभ ॥
राव इति हिन्दीभाषा । तस्य लक्षण यथा,—
‘इक्षोरसो य सपक्वो घन किञ्चिदुपद्रवा
न्वित ।
मन्द यत स्यन्दते यस्मान्मत्स्यण्डीति निगद्यते ॥”
अस्य गुणा ।
“मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलघ्नी
परा ।
मधुरा दृष्ण्यी शृङ्गा रक्तदोषापहा स्मृता ॥”
इ । भावप्रकाश ॥

मत्स्यण्डी स्त्री । खण्डविकार । अमर । २ । ९ । ४३ ॥ [illegible] मत्स्यण्डिकादय [illegible] । खण्ड-शर्करा मिछरि इति ख्याते [illegible] खालामि मत्स्यण्डीति केचित । मत्स्याण्डवत् [illegible] मत्स्यण्डी मलीयादित्वादसुक मद्य [illegible] मत्स्यमांसमिति मत्स्यण्डी अत्र प्राचीनं च इत्यन्ये । मन्द स्यन्दते मत्स्यण्डीति केचित् । इति भरत ॥ (यथ स्या लक्षण गुणाश्च ॥ [illegible] इति लोके ।
“इक्षो रसो य सुपक्वो घन किञ्चिद्द्रवान्वित ।
मन्द यत स्यन्दते यस्मात्तस्मान्मत्स्यण्डी निगद्यते ॥
मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिला-
पहा ।
मधुरा दृष्ण्यी दृष्या रक्तदोषपहा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मत्स्यधानी, स्त्री, (मत्स्या धीयन्ते । अस्मिन्निति मत्स्य + धाञ + ल्युट ङीप ।) मत्स्यरक्षणपात्रम् । खारयी इति खालुइ इति च भाषा । तत्पर्य्याय । कुवेणी २ । इत्यमर । १ । १० । १६ ॥ मत्स्यकरण्डिका३ खारयिका४ मत्स्यबन्धनी ५ कुवेणि ६ कुवेणा ७ कुपिनी८ कुपिनि ९ । इतिभरत ॥ सा स्वल्पा चेत् कुपिनी भवेत् इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यनाशक, पुं, (नाशयतीति नश + णिच + ण्वुल । मत्स्यानां नाशकः । सदैव मत्स्यभक्षक तथास्य तथात्वम् ।) कुररपक्षी । इति भूरिप्र ॥ मत्स्यनाशकर्षेऽपि त्रि ॥

मत्स्यनाशन, पुं (नाशयतीति नश + णिच ल्यु । मत्स्यस्य नाशनः ।) कुररपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥

मत्स्यपित्ता स्त्री, (कटुरोहिणी । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ (तथा चास्याः पर्य्यायाः ।
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मत्स्यवन्धी, [न्] पुं, (मत्स्यान् बन्धं धर्त्तुं शील मस्य । मत्स्य + बन्ध + इनि ।) धीवरः । यथा,
"कैवर्त्तो धीवरो दाशो मत्स्यबन्धी च जालिकः ॥"
इति हलायुधः ॥"
("अथार्थोद्युक्तैर्यमकिङ्करामैर्मत्स्यबन्धिभि प्रभात आगत्य जालैराच्छादितो ह्रदः ।"
इति पञ्चतन्त्रे । ५ । २६ ।)

मत्स्यबन्धिनी, स्त्री, (मत्स्यबन्धिन् + स्त्रियां ङीप ।) मत्स्यधानी । इति हलायुधः ॥

मत्स्यरङ्क पुं, (मत्स्यरङ्ग । पृषोदरादित्वात् साधु ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥

मत्स्यरङ्ग, पुं, (मत्स्यान् रङ्गति भक्षणार्थं तत्समीपं गच्छतीति । मत्स्य + रगि + अच ।) पक्षिविशेषः । माछराङ्गा इति भाषा । (यथा,
"विश्ववर्णविदितो वा मत्स्यरङ्गे कलङ्कः ॥"
इत्युद्भटः ॥)
तत्पर्य्यायः । कम्पाशी २ जलसदृग्‌ ३ मत्स्यचकः ४ । इति हारावली ॥ मत्स्यनाशनः ५ मीनरङ्कः ६ मत्स्यरङ्कः ७ सुचिचकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यराज, पुं, (मत्स्येषु राजा श्रेष्ठः समासान्तष्टच् ।) रोहितमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विराटराजः ।
("तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ।"
इति महाभारते । ४ । ६८ । २१ ।)

मत्स्यविन्ना, स्त्री, कटुका । इति वैद्यकम् ॥

मत्स्यवेधन, क्ली (मत्स्यो विध्यतेऽनेनेति मत्स्य + विध + करणे ल्युट । मत्स्यानां वेधनमिति वा ।) वडिशम् । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥

मत्स्यवेधनी, स्त्री, (मत्स्यवेधन + ङीप ।) मद्गुपक्षी । इति जटाधरः ॥ वडिशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यसन्तानिक, पुं, (मत्स्यानां सन्तानिकाच्च ।) मत्स्यव्यञ्जनविशेषः । यथा,—
"दग्धोऽङ्गारे सलवणो वेशवारैरुपस्कृतः ।
साम्लैकटुतैलेन मत्स्यसन्तानिको भवेत् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मत्स्याक्षी, स्त्री (मत्स्यानां अक्षीणीव अक्षीणि पुष्पस्थानि चक्षूंषि यस्याः । मत्स्याक्षि + "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।" ५ । ४ । ११३ । इति षच ङीष च ।) ब्राह्मी । इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ सा च सोमलतायाम् । ब्राह्मीशाके इति केचित् । इति भरतः ॥ यथा
"ब्राह्मी वयस्था मत्स्याक्षी मीनाक्षी सोमवल्लरी ।
मत्स्याक्षी शिशिरा पथ्या श्वासदोषचयापहा ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिलमोचिका । ब्राह्मीशाक । इति रत्नमाला ॥
(गण्डदूर्व्वार्थे पर्य्यायो यथा,—
"गण्डदूर्व्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलाक्षक ॥"
मत्स्यादनी ॥ तत्पर्य्यायो गुणाश्च यथा । मछेछी छकमछरी आदृतिश्च । इति लोके ।
"मत्स्याक्षी वाह्लिका मत्स्यगन्धा मत्स्यादनीति च ।
मत्स्याक्षी ग्राहिणी शीता कुष्ठपित्तकफास्रजित् ॥
लघुस्तिक्ता कषाया च स्वाद्वी कटुविपाकिनी ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मत्स्याङ्गी, स्त्री (मत्स्यानां अङ्गमिवाङ्गं यस्याः ।) हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मत्स्यादनी, स्त्री (मत्स्यैरद्यते इति मत्स्य + अद + ल्युट गौरादित्वात् ङीष ।) जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च पर्य्यायः ॥
"जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकुलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्त्तिता ॥"
मत्स्याक्षी । मछेछी इति लोके ॥ तत्पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"मत्स्याक्षी वाह्लिका मत्स्यगन्धा मत्स्यादनीति च ।")

मत्स्याशन, पुं (मत्स्यानश्नातीति मत्स्य + अश + ल्यु ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मत्स्यभक्षके त्रि ॥

मत्सी, स्त्री (मत्स्य + जातौ ङीष ।) स्त्रीमत्स्यजातिः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मत्स्योदरी, स्त्री, (मत्स्यस्य उदरं उत्पत्तिस्थानं यस्याः । मत्स्यगर्भे जातत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।) सत्यवती सा च व्यासमाता । इति जटाधरः ॥ (यथा देवीभागवते । २ । १ । ६८ ।
"कालिका वसुना दत्ता तस्मा जालजीविने ।
नाम्ना कालीति विख्याता तथा मत्स्योदरीति च ॥")
(मत्स्या उदरे गर्भे यस्याः ।) काशीस्थतीर्थविशेषः ॥ यथा,—
"कैलासाद्रे समायाता यत्नोऽद्वितीया प्रभो ॥
दुर्गाणि ते कुतानीह धनस्थानसमानि च ॥
सहस्राणि वयनाणि कपाटविकटानि च ।
कोटिकोटिभटाग्याणि सर्व्वहिंस्रहितान्यपि ॥
तत प्रेत महादुर्ग ते काशीपरितः कृतम् ।
परिखा निम्नतासिन्धा मत्स्योदर्या जलाविला ॥
मत्स्योदरी द्विधा जाता बहिरन्तश्चरा पुनः ।
तस्य तीर्थ महत्ख्यात मिलित गाङ्गवारिणि ॥
यदा संहारमार्गेण गङ्गाम्भः प्रसरेदिह
तदा मत्स्योदरीतीर्थं लभ्यते पुण्यगौरवात् ॥
सूर्य्याचन्द्रमसोः पर्व्व तदा कोटिगुणं शतम् ।
सर्व्वपर्व्वाणि तत्रैव सर्व्वतीर्थानि तत्र वै ।
तत्रैव सर्व्वलिङ्गानि गङ्गा मत्स्योदरी यतः ॥
मत्स्योदर्य्याश्च ये स्नाता यत्र कुत्रापि मानवाः ।
कृतपिण्डप्रदानास्ते न मातुरुदरेशयाः ॥
अविमुक्तमिदं क्षेत्रं मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् ।
यदि तत् खर्वनीवारि संसारे परिवीक्ष्यते ॥
मत्स्योदर्य्यां कृतस्नाना ये नरास्ते नरोत्तमाः ।
कृत्वापि बहुपापानि नेक्षन्ते भास्करेः पुरीम् ॥
किं स्नात्वा बहुतीर्थेषु किं तप्त्वा दुष्करं तपः ।
यदि मत्स्योदरीं स्नाता कुतो गर्भभयं ततः ॥
यत्र यत्र हि लिङ्गानि सुदेवर्षिकृतान्यपि ।
तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य स्नातो मोक्षभाजनम् ॥
सन्ति तीर्थान्यनेकानि भूर्भुवः स्वर्गतान्यपि ।
न समानि परं तानि कोट्यंशेनापि निश्चितम् ॥
इत्थं तीर्थं कृतं तेन विभो । कैलासवासिना ।
गणाधिपेन सुमहत् सुमत्स्योदरकर्म्मणा ॥"
इति काशीखण्डे ६९ अध्यायः ॥

मथ द कृन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-वधे-सक -क्रोधे अक सेट ।) द मन्थते । क्रुन्थो वधक्रोधौ । इति दुर्गादासः ॥

मथ ज ए गाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भ्वा-पर सक सेट ।) ज मन्थ मथ । ए अमथीत् । इति दुर्गादासः ॥

मथन, क्ली, (मथ्यते इति मथ + भावे ल्युट ।) विलोडनम् । मन्थोया इति भाषा । यथा,—
"कार्य्यं मन्दमतिं भेद मथन क्षीरवारिधेः ।
किं तत्र परमाणुर्वै यत्र मज्जति मन्दरः ॥"
इति भागवते । १ । १ । १ । टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अस्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३६ । १० ।
"ऐषीकमस्त्रमैन्द्रञ्च आग्नेयं शैशिरं तथा ।
वायव्यं मथनं नाम कापालमथ किङ्करम् ॥")

मथन, पुं, (मथति रोगानिति मथ + कर्त्तरि ल्यु ।) गणिकारिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (मथनकारके, त्रि । क्षीरसमुद्रमथनकर्त्तरि ।)

मथितं, क्ली, (मथ + क्त ।) निर्जलघोलम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५३ ॥ यथा कुमारसम्भवे । ५ । ४६ ।
• "चारे कदथ्यामथितेन युक्तो दिनोचिते पायितमाथकं यतः ॥")
अस्य गुणाः । कफपित्तनाशकत्वम् । रोचनत्वम् । धातुपुष्टिदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ विलोडिते त्रि ॥ (तथा च पर्य्यायान्तरं प्रकारान्तरञ्च यथा,—
"घोलन्तु मथितं तक्रमुदश्विच्छच्छिकापि च ।

ससर निर्जल घोल मथितञ्चसरोदकम् ॥
तक्र पादजल प्रोक्तमुदाश्विच्चद्ववारिकम् ।
छच्छिका सारहीना स्यात स्वच्छा प्रचुर
वारिका ॥'

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
"ससर निजल घोल मथित सरवर्ज्जितम् ।"
इति च हारीते प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥)

मथुरा, स्त्री, (मथ्यते पापराशिर्यया इति । मथ+
"मन्दिवाशीत्यादि ।' उणा । १ । ३९ ।
इति उरच ।) स्वनामख्यातपुरी । अधुना
आगरा इति ख्यातस्याग्नेयस्य नगरम् ।
(यथा रघौ । ६ । ४८ ।
"यस्यावरोधस्तनचन्दनानां
प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।
कलिन्दकन्या मथुरां गतापि
गङ्गोर्म्मिससक्तजलेव भाति ॥")
तत्पर्य्याय । मधुपघ्नम् २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
मधुपुरी ३ मधुरा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
सा च मोक्षदायकतीर्थम् । यथा —
"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अव
न्तिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिका ॥
अयोध्या रामनगरी मथुरा कृष्णपालिता ।
एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ॥
श्रीरामशत्रुघ्नस्था अयोध्या सा महापुरी ।
मथुरा केशवोत्कृष्टसुदर्शनविधारिता ॥"
इत्यादिभूतशुद्धितन्त्रम् ॥ * ॥
तत्र विष्णुदर्शनमाहात्म्य यथा,
"यच्चोग्रष्टमुक्तादाद्यां स्नात्वा वै यमुनाजले ।
मथुरायां हरि दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
यमुनासलिले स्नात पुरुषो मुनिसत्तम ! ।
ज्येष्ठामूलामले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ॥
समभ्यर्च्याच्युत सम्यक मथुरायां समाहित ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकल फलम् ॥
कश्चिदस्मत्कुले जात कालिन्दीसलिलाप्लुत ।
अर्च्चयिष्यति गोविन्द मथुरायामुपोषित ॥
ज्येष्ठामूलसिते पक्षे येनैव वयमप्युत ।
परामृद्धिमवाप्स्यामस्तारिता स्वकुलोद्भवै ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्याय ॥ * ॥
तस्या माहात्म्य यथा,—
वराह उवाच ।
"न विद्यते च पाताले नान्तरीक्षे न मानुषे ।
समर्त्थ मथुराया हि प्रिय मम वसुन्धरे । ॥"
सूत उवाच ।
"तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य प्रणम्य शिरसा तदा ।
पुण्यानां परम पुण्य पृथ्वी वचनमब्रवीत् ॥
पृथिव्युवाच ।
पुष्कर नैमिष चैव पुरी वाराणसी तथा ।
एता हित्वा महाभाग । मथुरां कि प्रशंससि ॥
वराह उवाच ।
शृणु तत्त्वेन वसुधे ! कथ्यमानं मयानघे ! ।
मथुरेति च विख्यातं नास्ति क्षेत्रं परं मम ।
सा रम्या च सुप्रशस्ता च जन्मभूमि प्रिया मम ॥
शृणु देवि । यथा स्तौमि मथुरां पापहारि-
णीम् ।
तन्निवासी नरो याति मोक्ष नास्त्यत्र सशय ॥
माघमाघ्यां प्रयागे तु यत फल लभते नर ।
तत फल लभते देवि । मथुरायां दिने दिने ॥
कार्त्तिक्याञ्चैव यत पुण्य पुष्करे तु वसुन्धरे ।।
तत फल लभते देवि । मथुरायां दिने दिने ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु वाराणस्यान्तु यत फलम् ।
तत फल लभते देवि । मथुरायां क्षणेन हि ॥
मथुराञ्च परित्यज्य योऽन्यत्र कुरुते रतिम् ।
मूढो भ्रमति ससारे मोहितो मायया मम ॥
य शृणोति वरारोहे । माथुर मम मण्डलम् ।
अन्येनोच्चारित शृण्वन् सोऽपि पापै प्रमुच्यते ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च ।
मथुरायां गमिष्यन्ति सुप्ते चैव जनार्द्दने ॥
मथुरां समनुप्राप्य श्राद्ध कृत्वा यथाविधि ।
तृप्ति यान्तीह पितरो यावत स्थित्यग्रजन्मन ॥
ये वसन्ति महाभागे । मथुरामितरे जना ।
तेऽपि यान्ति परां सिद्धि मत्प्रसादान्न सशय ॥
कुलाम्बके शौकरवे मथुराया विशेषत ।
विना सांख्येन योगेन मुच्यते नात्र सशय ॥
मथुरायां महापुण्ये ये वसन्ति शुचिव्रता ।
बलिभिक्षाप्रदातारो ये वा ते नरविग्रहा ॥
भविष्यामि वरारोहे । द्वापरे युगसस्थिते ।
ययातिभूपवंशाच्च चान्विय कुलवर्द्धन ॥
भविष्यामि वरारोहे । मथुरायां न संशय ।
मूर्त्तिं चतुर्व्विधां कृत्वा स्थास्यामि ऋषिभि
स्तुत ॥
स्थास्यामि वत्सरशत शुद्धेषु कृतनिश्चय ।
एका चन्दनसङ्काशा द्वितीया कनकप्रभा ॥
अशोकसदृशा चान्या अन्या चोत्पलसन्निभा ।
तत्र गुह्यानि नामानि भविष्यन्ति मम प्रिये !॥
पुण्यानि च पवित्राणि ससारोच्छेदनानि च ।
यत्राहं घातयिष्यामि द्वाविंशति वसुन्धरे । ॥
दैत्यान् घोरान् महाभागे ! कंसादीन् घोर-
दर्शनान् ।
यमुना यत्र सवहा नित्य सन्निहिता ध्रुवम् ॥
वैवस्वतस्वसा रम्या यमुना यत्र विश्रुता ।
तां नदीं यमुनां गङ्गां प्रयागे सङ्गविश्रुताम् ॥
गङ्गाशतगुणा पुण्या मथुरे मम मण्डले ।
यमुना विश्रुता देवि ! नात्र कार्य्या विचारणा ॥
तत्र तीर्थानि गुह्यानि भविष्यन्ति ममानघे ।।
येषु स्नानपरो देवि । मम लोके महीयते ॥
अथात्र मुच्यते प्राणान् मम कर्म्मपरायण ।
न जायते स मर्त्त्येषु जायते च चतुर्भुज ॥
अविमुक्ते नर स्नातो मुक्ति प्राप्नोत्यसशयम् ।
तथात्र मुच्यते प्राणान्मम लोक स गच्छति ।
विश्रान्तिसज्ञक नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
यस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
सर्व्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्व्वतीर्थेषु यत् फलम् ।
तत् फलं लभते देवि ! दृष्ट्वा देवं गतश्रमम् ॥
न च यज्ञैर्न तपसा न ध्यानैर्न च सयमै ।
तत् फल लभते देवि । स्नातो विश्रान्तिसज्ञके ॥
कालञ्जयन्तु वसुधे । य पश्यति गतश्रमम् ।
कृत्वा प्रदक्षिणो द्वे तु विष्णुलोक स गच्छति ॥
अस्ति चान्यत् पर गुह्य सर्व्वससारमोक्षणम् ।
यस्मिन् स्नातो नरो देवि । मम लोके महीयते ॥
प्रयाग नाम तीर्थन्तु देवानामपि दुर्लभम् ।
तस्मिन् स्नातो नरो देवि । अग्निष्टोमफल लभेत ॥
इन्द्रलोक समासाद्य नरो वै तत्र मोदत ।
अथात्र मुञ्चते प्राणान् मम लोक स गच्छति ॥
तथा कनखल तीर्थ नाम गुह्य पर मम ।
स्नानमात्रेण तत्रापि नाकपृष्ठे स मोदते ॥
अस्ति क्षेत्र पर गुह्य तिन्दुक नाम नामत ।
तस्मिन् स्नातो नरो देवि । मम लोके महीयते ॥
अस्मिस्तीर्थे पुरावृत्त तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।।
पाञ्चालविषये देवि । काम्पिल्याच्च पुरोत्तमम् ॥
धनधान्यसमायुक्त ब्रह्मदत्तेन पालितम् ।
तस्मिंस्तु वसत देवि । तिन्दुको नाम नामत ॥
तस्मिंस्तु वसतस्तस्य नापितस्य पुरोत्तमे ।
कालेन महता तस्य कुटुम्ब क्षयमागत ॥
क्षीणे कुटुम्बे तु तदा सुभृश दु खपीडित ।
सर्व्वसङ्गपरित्यागी यो गच्छन् मथुरापुरीम् ।
ब्राह्मणावसथे सोऽपि वसमानो वसुन्धरे । ॥
तत्र कर्म्मशत कृत्वा स्नात्वैव यमुनां नदीम् ।
तत्र दानञ्च कुरुते नित्यकाल दृढव्रत ॥
तत कालेन महता पञ्चत्व समुपागत ।
तस्य तीर्थप्रभावेण जातोऽसौ ब्राह्मणोत्तम ॥
तस्मिन् वरगृहे देवि । ब्राह्मणो योगिनां वर ।
जातिस्मरो महाप्राज्ञो विष्णुभक्तो वसुन्धरे । ॥
तस्य तीर्थप्रभावेण प्राप्ता मुक्ति सुदुर्लभा ॥
तत पर सूर्य्यतीर्थं सर्व्वपापप्रमोचनम् ।
वैरोचनेन बलिना सूर्य्यस्त्वाराधित पुरा ॥
अष्टराज्येन बलिना धनकामेन वै पुरा ।
ऊर्द्ध्वबाहुर्निराहारस्तप्तवाशुत्तम तप ॥
साग्र सवत्सर देवि । तत कामिमवाप्नुयात् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् द्युमणि प्रत्यभाषत ॥
कि कारण बले । ब्रूहि तपस्यसि सुदुस्तप ॥"
बलिरुवाच ।
"भ्रष्टराज्योऽस्मि देवेश ! पाताले निवसाम्यहम् ।
वित्तेनापि विहीनस्य कुटुम्बभरण कुत ॥
तुष्टात्तस्य वै सूर्य्यो ददौ चिन्तामणि तत ।
चिन्तामणि समासाद्य पातालमगमत्तदा ॥
तस्मिंस्तीर्थे नर स्नात्वा सर्व्वपापै प्रमुच्यते ।
तत्रापि मुच्यते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥
आदित्येऽहनि सक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययो ।
तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! राजसूयफल लभेत ॥
यत्र ध्रुवेण सन्तप्त इच्छया परम तप ।
अत्र वै स्नानमात्रेण ध्रुवलोके महीयते ॥
तत्रापि मुच्यते प्राणान् मम लोके महीयते ॥
ध्रुवतीर्थे च वसुधे य श्राद्ध कुरुते नर ।
पितॄन् सारयते सर्व्वान् पितृपक्षे विशेषत ॥
दक्षिणे ध्रुवतीर्थस्य तीर्थराजं प्रकीर्त्तितम् ।

तस्मिन् स्नातो नरो देवि । मम लोके महीयते ।
तत्राथ मुच्यते प्राणान्मम लोकं स गच्छति ॥
सङ्गमेशो महादेवि । ऋषितीर्थ परं मम ।
तत्र स्नातो नरो देवि । ऋषिलोकं प्रपद्यते ॥
अथात्र मुच्यते प्राणान्मम लोके महीयते ।
दक्षिणे ऋषितीर्थस्य मोक्षतीर्थं परं मम ॥
स्नानमात्रेण वसुधे । मोक्षं प्राप्नोति मानवः ।
तत्राथ मुच्यते प्राणान् मम लोके महीयते ॥
तत्रैव कोटितीर्थं हि तीर्थानामपि दुर्लभम् ।
तत्र स्नानेन दानेन मम लोके महीयते ॥
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा सन्तर्प्य पितृदेवताः ।
तारिताः पितरस्तेन तथैव प्रपितामहाः ॥
कोटितीर्थे नरः स्नातो ब्रह्मलोके महीयते ।
तत्रैव वायुतीर्थन्तु पितॄणामपि दुर्लभम् ॥
पिण्डं दद्यात्तु वसुधे । पितृलोकं स गच्छति ।
गयापिण्डप्रदानेन यत् फलं लभते नरः ॥
तत् फलं लभते देवि । ज्येष्ठे मासान्तु सुव्रत ।
द्वादशैतानि तीर्थानि देवानां दुर्लभानि च ॥
स्नानं दानं जपो होमः सहस्रगुणितं भवेत् ।
एषां स्मरणमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
श्रुत्वा तीर्थस्य माहात्म्यं सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥"

इत्यादि वराहपुराणे मथुरातीर्थप्रभावः ॥ *॥
इतः प्रभृति सप्तविंशाध्यायेषु मथुरामाहात्म्यं ज्ञेयम् ॥

मथुरेशः, पुं, (मथुराया ईशः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥

मथुरा, स्त्री, (मथ + बाहुलकात् उरः टाप् ।) मथुरा । इति द्विरूपकोषः ॥

मद इ ङ स्वप्ने । जाड्ये । मदे । मोदे । स्तुतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-स्वप्ने जाड्ये मदे मोदे अक० स्तुतौ गतौ च सक० सेट् ।) मन्दते । इ मन्द्यते जनः स्वपिति जडो भवति माद्यति मोदते स्तौति गच्छति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मद ई भ य इर् िञ हर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा० पर० अक० सेट् ।) ई िञ मत्तोऽस्ति । भ य माद्यति । इर् अमदत् अमादीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

मद, क ङ तृप्तियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० आत्म० सक० सेट् ।) क ङ मदो मादयते यस्य प्राणान्यायरसायनात् । इति दुर्गादासः ॥

मद म गर्व्वे । क्षेपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० अक० सेट् ।) गर्व्वोऽहङ्कारः । क्षेपणं दैन्यम् । म मदयति नीचः सम्पत्तिः । मन्दयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

मदः, पुं, (मदयतीति । मद् + अच् ।) हस्तिगण्डजलम् । (यथा, भारवौ । ५ । १८ ।
"मदसिक्तमुखैर्मृगाधिप
करिभिर्वर्त्तयति स्वयं हते ।")
तत्पर्य्यायः । दानम् २ ॥ (माद्यते इति । मद् +
"मदोऽनुपसर्गे ।" ३ । ३ । ६७ । इति अप् ।) हर्षः । (यथा ऋग्वेदे । १ । ४ । २ ।
"उप नः सवनागहि सोमस्य सोमपाः पिब गोदा इद्रेवतो मदः ॥" "मदो हर्षः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।) तत्पर्य्यायः । आमोदः २ । इत्यमरः । ३ । २ । १२ ।) रेतः । कस्तूरी । (पर्य्यायो यथा —
"मृगनाभिर्मृगमदो मदः कस्तूरिकाण्डजः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
रोगविशेषः । उन्मादस्य प्रथमावस्थाया यथा,
"स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां बिभर्त्ति च ।"
इति माधवकृतरुग्विनिश्चये उन्मादाधिकारे ॥
विशेषोऽस्य यथा —
यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।
पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः ॥
मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥
मदमूर्च्छायसन्न्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।
यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥
दुर्व्वलश्चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
मनो विक्षोभयन् जन्तोः संज्ञां सम्मोहयेत्तदा ॥
पित्तमेवं कफश्चैव मनो विक्षोभयन् नृणाम् ।
संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥
सक्तानल्पद्रुताभाषञ्चलस्खलितचेष्टितम् ।
विद्याद्वातमदाविष्टं रूक्षश्यावारुणाकृतिम् ॥
सक्रोधपरुषाभाषं सप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ॥
स्वल्पसम्बद्धवचनं तन्द्रालस्यसमन्वितम् ।
विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रध्यानतत्परम् ॥
सर्व्वाण्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।
जायन्ते शाम्यति क्षिप्रं मदो मद्यमदाकृतिः ॥
यश्च मद्यमदः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः ।
सर्व्व एते मदा नर्ते वातपित्तकफाश्रयात् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्व्विंशेऽध्याये ॥)
गर्व्वः । इति मेदिनी । दे, १२ ॥ (यथा भारवौ । २ । ४९ ।
"मदमानसमुद्धतं नृपं
न वियुङ्क्ते नियमेन मूढ़ता ॥")
मद्यम् । क्षैब्यम् । मत्ततेति यावत् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥ (यथा, मनौ । ७ । ४७ ।
"मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।"
"तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥")
मदः । कल्यायवस्तु । इति धरणिः ॥ * ॥
मदलक्षणं यथा —
"अहं महात्मा धनवान् मत्तुल्यः कोऽस्ति भूतले ।
इति यज्जायते चित्ते मदः प्रोक्तः स कोविदैः ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा ।
"शुद्धमोह समभवदहङ्कारादभून्मदः ।"
इति मात्स्ये ३ अध्यायः ॥
(दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८६ ।
"अमितौजा सुकेशी च शठश्च बलको मदः ॥"

मदकटः पुं (मदं कटति प्रकटयतीति । कट + अच् ।) षण्डः । षाण्ड इति भाषा ॥ यथा ।
इण्डचरो इटचरो गोपतिः षण्डो वृषो मदकटो
ह्वलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२५ ॥

मदकलः पुं, (मदेन कलोऽव्यक्तमधुरध्वानयस्य ।) मत्तहस्ती । तत्पर्य्यायः । मदोत्कटः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ अव्यक्तप्रलापी । इति शब्दरत्नावली ॥ मदाव्यक्तवाशिनि त्रि । इति मेदिनी । ले १५९ ॥ (यथा, उत्तरचरिते २ अङ्के ।
"मदकलमयूरकण्ठकोमलच्छविभिरवकीर्णानि ।")

मदगन्धः, पुं, (मदस्य दानस्येव गन्धोऽस्य ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य सप्तच्छदशब्दे ज्ञेयम् ।)

मदगन्धा, स्त्री (मदं मादनं गन्धोऽस्याः ।) मदिरा । अतसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदघ्नी, स्त्री, (मदं मत्ततां हन्तीति । मद + हन + टक् ङीप् ।) पूतिका । इति जटाधरः ॥

मदनः, पुं, (मदयतीति । मद् + णिच् ल्यु ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥
तस्य नाम्ना व्युत्पत्तिर्यथा । ऋषय ऊचुः ।
"यस्मात् प्रमथ्य चेतस्त्वं जातोऽस्माकं तथा विधेः ।
तस्मान्मन्मथनाम्ना त्वं लोके ख्यातो भविष्यसि ॥
जगत्सु कामरूपस्त्वं त्वत्समो न हि विद्यते ।
अतस्त्वं कामनाम्नापि ख्यातो भव मनोभव ! ॥
मदनान्मदनाख्यस्त्वं शम्भोर्दर्पात् सदर्पकः ।
तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके ख्यातो भविष्यसि ॥"
इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥
ब्रह्मवैवर्त्तस्योत्पत्तिर्यथा —
"प्रहृष्टमानसः पुत्त्रः कन्यकाश्च ससर्ज्ज ह ।
हृदयस्य कामिनः पुत्त्रः कामदेवो बभूव ह ॥
कन्या षोड़शवर्षीया रत्नभूषणभूषिता ॥
उवाच पुत्त्रः स विधिं सदीप्तं पुरतः स्थितम् ।
दुर्न्निवार्य्य मत्कर्त्तीश स्वात्मारामं मनोहरम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
स्त्रीपुंसोः क्रीड़नार्थाय सुदा त्वञ्च विनिर्म्मितः ।
हृदि योगेन सर्व्वेषामधिष्ठानं करिष्यसि ॥
सम्मोहनं सन्तापनं स्तम्भनकारणम् ।
उन्मत्तबीजं ज्वलनं शश्वच्चेतनहारकम् ॥
प्रगृह्यैतान्यथा दत्तान् सर्व्वान् सम्मोहनं कुरु ।
दुर्न्निवार्य्यो मम वरास्त्रं वत्स । भवेश्च ॥
माण्डव्यस्तेषु सक्ता च प्रकृत्त्व नगाद्विधिः ।
दृष्ट्वा वाच दुहितरं वरं दातुं समुद्यत ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्यायः ॥
(योगाचार्य्यरूपः शिवस्यावतारविशेषः ।
यथा शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १ । १—२ ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"युगावर्त्तेषु सर्व्वेषु योगाचार्य्यच्छलेन तु ।
अवताराणि सर्व्वस्य शिवस्य भगवन् ! वद ॥"
उपमन्युरुवाच ।
"श्वेतः सुतारो मदनः सुहोत्रः कङ्कणश्च ॥"
महादेवः । मदयति भक्तानां मन इति

मद+ल्यु । मनसि आनन्दजनकत्वादस्य तथात्वम् । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६६ ।
"उन्मादो मदनः कामो ह्यस्वप्नोऽप्यकरो यशः ॥"
मत्तता । वरारोहाया कामिनीनां भावविशेष इति यावन । यथा, महाभारते । ३ । ४६ । १३ ।
"सीधुपानेन चाख्येन तुष्टाथ मदनेन च ।
विलासनैश्च विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत ॥")
वसन्त । धुस्तूर । सिक्थकम् । इति मेदिनी । ने । १ ३ ॥ वृक्षभेद । मयना इति भाषा । तत्पर्य्याय । पिण्डुक २ सुघुकुन्द ३ कण्टकी ४ । इति रत्नमाला ॥ पिण्डीतक ५ । (तथाचास्य पर्य्यायान्तर गुणाश्च ।
"मदन छर्द्दन पिण्डो नट पिण्डीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवक शल्यको विषपुष्पक ॥
मदनो मधुरस्तिक्तो वीर्य्योष्णो लेखनो लघु ।
वान्तिकृद्विद्रधिहर प्रतिश्यायव्रणान्तक ॥
रुक्ष कुष्ठकफानाहशोथगुल्मव्रणापह ॥'
धुस्तूरार्थ पर्य्यायो यथा,—
"धत्तरधूर्त्तधुस्तूरा उन्मत्त कनकाह्वय ।
देवता कितवस्तूरी महामोह शिवप्रिय ॥
मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रक ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मरुवक ६ श्वसन ७ करहाटक ८ शल्य ९ । इत्यमर । २ । ४ । ५७—५९ ॥ भ्रमर । इति जटाधर ॥ माष । इति हेमचन्द्र ॥ खदिरवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मदनोत्कट वृक्ष । वकुलवृक्ष । वृक्षविशेष । मयना फल इति भाषा । तत्पर्य्याय । शल्य २ कैटर्य्य ३ पिण्ड ४ धाराफल ५ नगर ६ करहाट ७ पिण्डीतक ८ श्वसन ९ मरुवक १० । अस्य गुणा । वमिकारकत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णवीर्य्यत्वम् । लेखनत्वम् । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् । कुष्ठकफानाहशोफगुल्मव्रणापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ आलिङ्गनविशेष । तल्लक्षणम् । नायको नायिकाया कण्ठे हस्त दत्त्वा द्वितीयहस्त तस्या मध्यदेशे दत्त्वा यदालिङ्गति । इति कामशास्त्रम् ॥ ("मध मयनम् ।" मम इति भाषा ।
"मयनन्तु मधूच्छिष्ट मधुशेषञ्च सिक्थकम् ।
मध्वाधारो मदनक मधूषितमपि स्मृतम् ॥
मदनं मृदुसुस्निग्ध भूतघ्न व्रणरोपणम् ।
भग्नसन्धानकृद्वातकुष्ठवीसर्परक्तजित् ॥"
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
मण्डलिसर्पान्तर्गतसर्पविशेष ॥ "शिशुको मदन पालिहिर इत्यादि ।" इति सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
मदनक, पुं, (मदयतीति मद+णिच्+ल्यु स्वार्थे क ।) दमनकवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ (सिक्थकार्थे क्ली । तत्पर्य्यायो यथा,—
"मयनन्तु मधूच्छिष्ट मधुशेषञ्च सिक्थकम् ।
मध्वाधारो मदनक मधूषितमपि स्मृतम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
मदनकाकुरव, पु (मदनेन हेतुना काकु काम ध्वनि विकृतो रव अस्फुटध्वनिर्यस्य ।) पारावत । इति राजनिर्घण्ट ॥
मदनगोपाल पु, (मदनश्चासौ गोपालश्चेति । भक्तचित्तोन्मादकारित्वादस्य तथात्वम् ।) श्रीकृष्ण । यथा,—
"वन्दे मदनगोपाल कैशोराकारमद्भुतम् ।"
इति पाद्मे पातालखण्डे ६ अध्याय ॥
मदनचतुर्द्दशी, स्त्री, (मदनोत्सवात्मिका चतुर्द्दशी ।) चैत्रशुक्लचतुर्द्दशी । यथा । अथ मदनचतुर्द्दशी तत्र मदनस्य पूजा कार्य्या । स्कन्दपुराणसौरागमयो ।
"मधुमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्द्दशी ।
प्रोक्ता मदनभञ्जीति विद्विद्भिस्तु महोत्सवे ॥
पूजयिष्यन्ति ये मर्त्त्यास्तदङ्गभवपल्लवै ।
ते यान्ति परम स्थान मदनस्य प्रभावत ॥
चैत्रे मासि चतुर्द्दश्यां मदनस्य महोत्सव ।
कुर्व्वन्तोऽत्ताभिरत्र गीतवाद्यादिभिर्नृणाम् ।
भगवांस्तुष्यते काम पुत्रपौत्रसमृद्धिद ॥
बलि प्रति भगवद्वाक्यम् ।
न मानयन्ति ये पर्व्व मादन मानवाधमा ।
तेषां पुण्य फल दत्त मया ते चैत्रमासिकम् ॥
देवल ।
चैत्रशुक्लचतुर्द्दश्यां य स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
पिशाचत्व न तस्य स्यात गङ्गायाञ्च विशेषत ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
मदनत्रयोदशी स्त्री (मदनपूजाया त्रयोदशी ।) चैत्रशुक्लत्रयोदशी । तत्र मदनस्य व्रत कर्त्तव्यम् । यथा भविष्ये ।
"चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदन दमनात्मकम् ।
कृत्वा स पूज्य विधिवद्वीजयेद्व्यजनेन तु ॥
तत्र सन्तुष्यित काम पुत्रपौत्रविवर्द्धन ।
कामदेवस्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि ।
रतिप्रीतिसमायुक्तो ह्यशोकमणिभूषित ॥"
दमनो दमनकवृक्ष । सन्तुष्यित प्रीणित । कामदेवध्यानन्तु ।
"चापेषुधृक् कामदेवो रूपवान् विश्वमोहन ।"
तत्र स्तुतिमन्त्र ।
"पुष्पधन्वन् ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते मीनकेतन ! ।
सुनीना लोकपालानां धैर्य्यच्युतिकृते नम ॥
माधवात्मज । कन्दर्प । शम्बरारे ! रतिप्रिय ! ।
नमस्तुभ्य जितात्मेशभुवनाय मनोभुवे ॥
आश्रयो मम गम्यन्तु वाचयन्त शरीरजा ।
सम्पद्यतामभीष्ट मे सम्पद सन्तु मे स्थिरा ॥
नमो माराय कामाय देवदेवस्य मूर्त्तये ।
ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्राणां मन क्षोभकराय च ॥
एवं य कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मन ।
भवन्ति तापदस्तस्य तस्मिन्नब्दे कदाचन ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
मदनद्वादशी स्त्री, (मदनपूजाविषयिणी द्वादशी ।) चैत्रशुक्लद्वादशी । अत्र मदनव्रत कार्य्यम् । यथा मत्स्य ऊचु ।
"श्रोतुमिच्छामहे सूत । मदनद्वादशीव्रतम् ।
सुतानकोनपञ्चाशत् येन लेभे दितिः पुरा ॥
सूत उवाच ।
यद्वशिष्ठादिभि पूर्व्व दिते कथितमुत्तमम् ।
विस्तरेणैतदेवेह मत्सकाशान्निबोधत ॥
चैत्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां नियतव्रत ।
स्थापयेदव्रण कुम्भ सिततण्डुलपूरितम् ॥
नानाफलयुत तद्वदिक्षुदण्डसमन्वितम् ।
सितवस्त्रयुगच्छन्न सितचन्दनचर्च्चितम् ॥
नानाभक्ष्यफलोपेत सहिरण्यञ्च शक्तित ।
ताम्रपात्र गुडोपेत तस्योपरि निवेदयेत् ॥
तस्मादुपरि कामन्तु कदलीदलसंस्थितम् ।
कुर्य्याच्छर्करयोपेता रतिं तस्य च वामत ॥
गन्धधूप ततो दद्यात गीतवाद्य च कारयेत् ।
तदभावे कथां कुर्य्यात कामकेशवयोर्नर ॥
कामनाम्ना हरेरर्च्चां स्नापयेद् गन्धवारिणा ।
शुक्लपुष्पाक्षततिलैरर्च्चयेन्मधुसूदनम् ॥
कामाय पादौ सम्पूज्य जङ्घे सौभाग्यदाय च ।
ऊरू स्मरायेति पुनर्मन्मथायेति वै कटिम् ॥
स्वच्छोदराय तुन्द अनङ्गायत्युरो हरे ।
मुख पद्ममुखायेति बाहू पञ्चशराय वै ॥
नम सर्व्वात्मने मौलिमर्च्चयेदिति केशवम् ।
तत प्रभाते त कुम्भ ब्राह्मणाय निवेदयेत ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या स्वयञ्च लवणाहृते ।
भुक्त्वा दक्षिणां दद्यादिम मन्त्रमुदीरयन ॥
प्रीयतामत्र भगवान् कामरूपी जनार्द्दन ।
हृदये सर्व्वभूतानां य आनन्दो विधीयते ॥
अनेन विधिना सर्व्व मासि मासि समाचरेत् ।
उपवासी त्रयोदश्यामर्च्चयेद् विष्णुमव्ययम् ॥
फलमेकञ्च सम्प्राश्य द्वादश्यां भूतले स्वपेत् ।
ततस्त्रयोदशे मासि घृत धेनुसमन्वितम् ॥
शय्यां दद्याद्दनङ्गाय सर्व्वोपस्करसंयुताम् ।
काञ्चन कामदेवञ्च शुक्लां गाञ्च पयस्विनीम् ॥
वासोभिर्द्विजदाम्पत्य पूज्य शक्त्या विभूषयेत् ।
शय्यां गवादिकं दद्यात प्रीयतामित्युदीरयेत् ॥
होमं शुक्लतिलै कुर्य्यात कामनामानि कीर्त्तयन्।
गव्येन सर्पिषा चैव पायसेन च धर्म्मवित् ॥
विप्रेभ्यो भोजनं दद्याद्वित्तशाठ्यविवर्ज्जित ।
इक्षुदण्डानथो दद्यात् पुष्पमालाश्च शक्तित ॥
य कुर्य्याद्विधिनानेन मदनद्वादशीमिमाम् ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्त प्राप्नोति हरिसाम्यताम् ।
इह लोके वरान् पुत्रान् सौभाग्यञ्च समश्नुते ॥"
इति मत्स्यपुराणे ७ अध्याय ॥
मदनपाठक पुं, (मदन तदुद्दीपक पठतीति । पठ+ण्वुल् । स्वरेण कामोद्दीपकत्वात्तथात्वम् ।) कोकिल । इति राजनिर्घण्ट ॥
मदनमोहन पुं, (मदन उन्मादकश्चासौ मोहनश्चेति कर्म्मधारय । मुह+णिच् ल्यु ।) श्रीकृष्ण । यथा —

"वन्दे मदनगोपालं कैशोराकारमद्भुतम्।
यमाहुर्यौवनोद्भिन्नं श्रीमन्मदनमोहनम्॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे ६ अध्यायः॥

मदनशलाका, स्त्री, (मदनोद्दीपिका शलाकेव। अस्याः कामोद्दीपकत्वात्तथात्वम्।) कामोद्दीपकौषधम्। सारिकापक्षी। इति मेदिनी। के, २३५। कोकिला। इति शब्दरत्नावली॥

मदनसारिका, स्त्री, (मदनोद्दीपनाय सारिका।) पक्षिभेदः। सालिक इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। शलाका २ सारिका ३ चित्रलोचना ४ कुपाणी ५। इति जटाधरः॥

मदना, स्त्री, (मदयति मत्ततां जनयतीति। मद्+णिच्+ल्युः। यद्वा माद्यति अनया। मद्+ल्युट्। स्त्रियां टाप्।) सुरा। इति हेमचन्द्रः। ३। ५६७॥

मदनाङ्कुशः, पुं, (मदनस्य कामस्य अङ्कुश इव।) लिङ्गम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ नखम्। इति कामाङ्कुशशब्ददर्शनात्। यथा,—
"कामाङ्कुशाङ्कुशितकामिमतङ्गजेन्द्रे।"
इति श्रुतबोधे कालिदासः॥

मदनायकः, पुं, (मदस्य उन्मादकस्य नायकः शिरोभागो यस्य।) कोद्रवः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्य कोद्रवशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

मदनायुधः, पुं, (मदनस्यायुधः।) भगम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

मदनायुषः, पुं, (मदनस्यायुर्जीवनं इव यस्मात्। अच्। निपातनात् साधुः।) कामवर्द्धकत्वात्तथात्वम्। कामवृद्धिक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥

मदनालयः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन्निति आ+ली+अधिकरणे अच्। मदनस्यालयः।) षष्ठीसमासः।) भगम्। मदनपर्य्यायकशब्दोत्तरगृहपर्य्यायकशब्देन भगस्योक्तत्वात्। यथा,—
"स्वपुष्पैराकीर्णां कुसुमधनुषो मन्दिरमहो
पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि जपति भक्तस्तव
मनुम्॥"
इति कर्पूरस्तवः॥
जन्मनक्षत्रावधिसप्तमस्थानम्। तत्तु जायास्थानम्। यथा—
"स्थानानुस्थान् क्रियवृषमृगाख्याकुलीरान्त्ययुक्ते दिग्वक्त्रान्मृद्वयनिधिशरान् सप्तविंशाञ्च विंशान्। अंशानेतान् वदति यवनश्चान्यतुङ्गान् सुतुङ्गान् नानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनीचान्॥"
इति दीपिकायां मदनभवनशब्ददर्शनात्॥

मदनावस्था, स्त्री, (मदनस्यावस्था।) कामावस्था। सा तु उद्वेगरूपा। विरह इति यावत्। यथा। तत प्रविशति मदनावस्थो राजा निःश्वस्य।
"जाने तपसो वीर्य्यं सा बाला परवतीति मे विदितम्।
न च निम्नादिव सलिलं निवर्त्तते मे ततो हृदयम्॥"
इत्यभिज्ञानशकुन्तले ३ अङ्कः॥ मदनावस्थ इति रात्रोऽत्र उद्वेगरूपा पञ्चमी कामावस्था। यदाह भरतः। उद्वेगः पञ्चमः प्रोक्त इति। सचिन्तमिति केनोपायेन मम शकुन्तलालाभो भविष्यति। इति तट्टीका॥

मदनी, स्त्री, (माद्यति अनया इति। मद्+करणे ल्युट्। स्त्रियां ङीप्।) सुरा। इति हारावली॥ कस्तूरी। अतिमुक्तकः। इति राजनिर्घण्टः॥

मदनेच्छाफलः, पुं, (मदनेच्छां फलति जनयतीति अच्।) महाराजचूतः। इति राजनिर्घण्टः॥

मदनोत्सवः, पुं, (मदनाय उत्सवः।) उत्सवविशेषः। होलाका इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। सुवसन्तकः २। इति हारावली॥

मदनोत्सवा, स्त्री, (मदनाय उत्सवो यस्याः।) स्वर्गवेश्या। इति शब्दरत्नावली॥

मदप्रयोगः, पुं, (मदस्य प्रयोगः।) करिणां मदोद्गमः। तत्पर्य्यायः। वक्तारमृः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मदभञ्जिनी, स्त्री, (मदं उन्मत्ततां भनक्ति दूरीकरोतीति। मद+भञ्ज्+"नन्द्यादिभ्यो ल्युर्णिन्यच।" ३। १। १३४। इति णिनि। स्त्रियां ङीप्।) शतमूली। इति शब्दचन्द्रिका॥ (गुणादयोऽस्याः शतमूलीशब्दे ज्ञातव्याः॥)

मदयन्तिका, स्त्री, (मदयन्ती+स्वार्थे कन् टाप्। पूर्व्वं ह्रस्वश्च।) मल्लिका। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये।
"त्रिफलात्वक् त्रिकटुका सुरसा मदयन्तिका।
वायस्यारग्वधाशाच तुल्यं कुर्य्यात् पृथक् पृथक्॥")

मदयन्ती, स्त्री, (मद्+णिच्+शतृ+ङीप्।) वनमल्लिका। इति रत्नमाला॥ काटमल्लिका इति भाषा॥ मल्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥ (तथाचास्याः पर्य्यायो यथा,—
"मल्लिका मदयन्ती च शीतभीरुश्च भूपदी।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
"मदयन्त्यघ्रिणा क्वाथस्तद्वत् समधुशर्करः।"
इति च वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे॥)

मदयित्नु, स्त्री, (मदयतीति। मद्+णिच्। "स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच्।" उणा० ३। २९। इति मदि+इत्नुच्। "अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु।" ६। ४। ५५। इति णेरयादेशः।) मद्यम्। इति मेदिनी। ने, २०२॥

मदयित्नुः, पुं, (मदयतीति। मद्+णिच्। "स्तनीति।" उणा० । ३। २९। इति इत्नुच्। णेरयादेशश्च।) कामदेवः। शौण्डिकः। इति शब्दरत्नावली॥ मद्यम्। इति मेदिनी। ने, २०२॥ मेघः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मदविक्षिप्तः, पुं, (मदेन विक्षिप्तश्चलितमनाः।) मत्तहस्ती। इति शब्दचन्द्रिका॥

मदशाकः, पुं, (मदकरः शाकोऽस्य।) उपोदकी। इति राजनिर्घण्टः॥

मदसारः, पुं, (मदं सारयति दूरीकरोति। इति मद+सृ+णिच्+अण्।) तूलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

मदहस्तिनी, स्त्री, (मदेन हस्तिनीव।) महाकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥

मदहेतुः, पुं, (मदस्य हेतुः कारणम्।) धातकी। इति वैद्यकम्। मत्तताकारणञ्च। (मदरोगस्य हेतुर्यथा—
"यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च।
पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः॥
मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः।
प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा॥
मदमूर्च्छाय सन्न्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः।
यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु॥"
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये॥)

मदस्थलं, क्ली, (मदस्य स्थलम्।) मदस्थानम्। यथा, शब्दरत्नावली।
"अवदंश शुरापानं शुण्डापानं मदस्थलम्।"

मदस्थानं, क्ली, (मदस्य स्थानम्।) मद्यपानस्थानम्। तत्पर्य्यायः। शुण्डापानम् २। इत्यमरः। २। १०। ४२।

मदाढ्यः, पुं, (मदेन मदजनकरसेन ताड्यः आढ्यः युक्तः।) तालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादिविवरणमस्य तालशब्दे ज्ञातव्याः॥) मदयुक्ते, त्रि॥

मदाढ्या, स्त्री, (मदेन आढ्या।) कोकिलभिण्टी। इति शब्दचन्द्रिका॥

मदातङ्कः, पुं, (मदजनित आतङ्कः रोगः।) मदात्ययरोगः। इति राजनिर्घण्टः॥

मदात्ययः, पुं, (मदेन अत्ययो नाशोऽस्मुत्तात्।) मद्यपानादिजन्यरोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। मदातङ्कः २ पानात्ययः ३ मदव्याधिः ४ मदः ५। इति राजनिर्घण्टः॥ अथ मदात्ययादीनां निदानमाह।
"विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपनाः।
त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः॥
तस्मादविधिपीतेन तथा मात्राधिकेन च।
शुक्तेन चाहितैरन्नैरकाले सेवितेन च॥
मद्येन खलु जायन्ते मदात्ययमुखा गदाः॥"
अविधिप्रयुक्तं मद्यं विकारान्तरमप्युत्पादयतीत्याह।
"निभक्तमेवात्यन्त एव मद्यं
निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम्।
उत्पादयेत् कष्टतमान् विकारा-
नुत्पादयेच्चापि शरीरभेदम्॥
एकाकिनो नैरन्तर्य्येण विकारान् मदात्ययादीन्। शरीरस्य भेदं नाशम्॥ * ॥ मदात्ययादीनां हेतुमाह स एवाह।

मदात्य
मदात्य

"क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन
शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।
व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन
वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥
अत्यम्लरूक्षावततोदरेण
साजीर्णभुक्तेन तथाबलेन ।
उष्णाभितप्तेन च सेव्यमान
करोति मद्य विविधान् विकारान् ॥"
तानेव विकारान् विवृणोति ।
"पानात्यय परमद पानाजीर्णमथापि वा ॥"
पानविकारान् विवृणोति ।
"पानविभ्रमसुग्रञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।"
तत्र मदात्ययस्य सामान्य लक्षणमाह ।
"शरीरदु ख बलवत प्रमोहो हृदयव्यथा ।
अरुचि प्रतत तृष्णा ज्वर शीतोष्णलक्षण ॥
शिर पार्श्वास्थिसन्धीनां वेदना विद्यते यथा ।
जायतेऽतिबलात जृम्भा स्फुरण वेपन श्रम ॥
उरोविबन्ध कासश्च श्वासो हिक्का प्रजागर ।
शरीरकम्प कर्णाक्षिमुखरोगाक्षिकग्रह ॥
छर्दिविड्भेदाहुल्लासो वातपित्तकफात्मक ।
भ्रम प्रलापो रूपाणामसताञ्चैव दर्शनम् ॥
तृणभस्मलतापर्णपांशुभिश्चावपूरितम् ।
प्रधर्षणा विहङ्गैश्च भ्रान्तचेता स मन्यते ॥
व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्ययस्य रूपाणि सर्व्वाण्येतानि लक्ष
येत ॥"
अथ मदात्ययस्य वातिकस्य निदानमाह ।
"स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्म्मभिर्योऽतिकर्षित ।
रूक्षाल्पप्रमिताशी च य पिबत्यतिमात्रया ॥
रूक्ष परिणत मद्य निशि निद्रां निहन्ति च ।
करोति तस्य तच्छीघ्र वातप्राय मदात्ययम् ॥"
तत्र मद्यम् ॥ * ॥ अथ तस्य लक्षणमाह ।
"हिक्काश्वासशिर कम्पपार्श्वशूलप्रजागरै ।
विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्राय मदात्ययम् ।"
अथ पैत्तिकस्य निदानमाह ।
"तीक्ष्णोष्ण मद्यमम्लञ्च योऽतिमात्र निषेवते ।
अम्लोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽग्न्यातपप्रिय ।
तस्योपजायते तीव्र पित्तप्रायो मदात्यय ॥"
अथ तस्य लक्षणमाह ।
"तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमै ।
विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्राय मदात्ययम् ॥"
अथ श्लैष्मिकस्य मद त्ययस्य निदानमाह ।
"मधुरस्निग्धगुर्व्वाशी य पिबत्यतिमात्रया ।
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रत ।
मदात्यय कफप्राय स नरो लभते ध्रुवम् ॥"
अथ तस्य लक्षणमाह ।
"छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवै ।
विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्राय मदात्ययम् ।"
अथ सान्निपातिकस्य मदात्ययस्य निदान
लक्षणमाह ।
"त्रिदोषहेतुभि सर्व्वै सर्व्वलिङ्गैर्मदात्यय ॥"
अथ परमदमाह ।
"श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च
विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च ।
लिङ्ग परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा
स्तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेद ॥"
तन्द्रिस्तन्द्रा ॥ * ॥ पानाजीर्णमाह ।
"आध्मानमुग्रमथवोद्गिरण विदाह
पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि ।"
उद्गिरण वान्ति उद्गारो वा । पीयत इति
पान मद्यम् ॥ * ॥ पानविभ्रममाह ।
"हृद्गात्रतोदकफसंस्रवकण्ठधूम-
मूर्च्छावमीज्वरशिरोरुजनप्रदेहा ।
द्वेष सुरान्नविकृतेषु च तेषु तेषु
त पानविभ्रममुशन्त्यखिलेषु धीरा ॥"
कण्ठधूम कण्ठाद्धूमनिर्गम इव । प्रदेह कफेन
लिप्तास्यता । द्वेष सुरान्नविकृतेषु सुरावि-
कारेषु अन्नविकारेषु च द्वेष ।
अखिलेषु मद्यविकारेषु ॥ * ॥ असाध्यानां
मदात्ययादीनां लक्षणमाह ।
"हीनोत्तरौष्ठमतिशीतममन्ददाह
तैलप्रभास्यमतिपानहत त्यजेच्च ।
जिह्वौष्ठदन्तमसितन्त्वथवापि नील
पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च ॥
हिक्का ज्वरो वमथुवेपथुपार्श्वशूला
कासभ्रमावपि च पानहत त्यजेत्तम् ॥"
अथ मदात्ययादीनां चिकित्सा ।
"मदोत्थानान्तु रोगाणां मद्यमेव हि भेषजम् ।
यथा दहनदग्धानां दहनस्वेदन हित ।
मिथ्यातिहीनमद्येन यो व्याधिरुपजायते ।
समेनैव निपीतेन मद्येन स हि शाम्यति ॥
बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमसयुतम् ।
यवानीहबुषाजाजीशृङ्गवेरावचूर्णितम् ॥
सर्व्वैर्ह्य शस्तुभिर्युक्तमवदंशैश्चिरोत्थितम् ।
दद्यात् सलवण मद्य पैष्टिक वातशान्तये ॥
मद्य सौवर्च्चलव्योषयुक्त किञ्चिज्जलान्वितम् ।
जीर्णमद्याय दातव्य वातपानात्ययापहम् ॥
चव्य सौवर्च्चल हिङ्गु पूरक विश्वदीप्यकम् ।
चूर्णं मद्येन पातव्य पानात्ययरुजापहम् ॥
लावतित्तिरिदक्षाणां रसैश्च शिखिनामपि ।
पक्षिणां न्यग्रमत्स्यानामानूपानां तथोदनै ॥
स्निग्धोष्णलवणाम्लैश्च वेसवारैर्मुखप्रियै ।
स्निग्धैर्गोधूमिकैरन्नैर्वातमदात्यय जयेत् ॥
नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयैरुपगूहनै ।
श्रोण्यूरुकुचभारैश्च सरोधोष्णसुखप्रदै ॥
शयनाच्छादनैर्घोरैर्योर्ष्णान्तर्गृहै शुभै ।
उपशाम्यति मारुतात् शीघ्र प्रशाम्यति मदा
त्यय ॥
पित्तपानात्यये योज्या सर्व्वतश्च क्रिया हिमा ।
सितामाक्षिकसंयुक्तं मद्यमद्भिर्युक्त पिबेत् ॥
मद्य खर्ज्जूरमृद्वीकापरूषकरसैर्युतम् ।
सदाडिमरसं शीत शक्तुभिश्चावचूर्णितम् ॥
सशर्कर वा माध्वीकं संयुक्तमथवाम्बरम् ।
दद्यात् ससूदक काले पातु पित्तमदात्यये ॥
शशान् कपिञ्जलानेणान् लावानसितपुच्छकान् ।
मधुराम्लान् प्रयुञ्जीत भोजने शालिषष्टिकान् ॥
पटोलयूषमिश्र वा छागल कल्पयेद्रसम् ।
सतीन मुद्गमिश्र वा दाडिमामलकान्वितम् ॥
द्राक्षामलकखर्ज्जूरपरूषकरसेन च ।
कल्पयेत तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्म
कान् ॥
शीतानि चान्नपानानि शीतशय्यासनानि च ।
शीतवातजलस्पर्शा शीतान्युपवनानि च ॥
क्षौमपद्मोत्पलानाञ्च मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्राशुशीतला ।
रूक्षतर्पणसयुक्त यवानीषोषसयुतम् ।
यवगोधूमक चान्न रूक्षयूषेण भोजयेत ॥
कुलत्थानाञ्च शुष्काणां मूलकानां रसेन वा ।
प्रभूतकटुसयुक्त यावान्न वा प्रदापयेत ॥
छागमांसरस रूक्षमम्ल वा जाङ्गल रसम् ।
व्योषयूष सनागम्ल पिबेत कफमदात्यये ॥
स्थाल्यामथ कपाले वा भृष्ट कृत्वा तु नीरसम् ।
कट्वम्ललवण मांस खादेत कफमदात्यये ॥
पाचकद्रव्ययुक्तेन मद्येनोल्लेखन मतम् ।
मदात्यये कफोद्भूते लङ्घनञ्च यथाबलम् ॥
यदिद कर्म्म निर्दिष्ट वातपित्तकफान् प्रति ।
सर्व्वजे सर्व्वमेवेद प्रयोक्तव्य चिकित्सके ॥"
इति भावप्रकाश ॥
गरुडपुराणोक्तमदात्ययनिदानादिक तत्रैव
१६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ (तथाचास्य सकारण
लक्षणचिकित्सादिक यथा,—
"हालाहलाहलसम भजते वियोगात
सद्य न शिष्यमतुले कथित मुनीन्द्रै ।
तृष्णा वमि श्वसनमोहनदाहतृष्णा
सञ्जायतेऽतिसरणा विकलेन्द्रियत्वम् ॥
ये नित्यसेवनादुष्टा मद्यस्य मनुजा भृशम् ।
विषमाहारसहशी सुरा मोहनकारिणी ॥
यथा विष प्राणहर वियोगाद्
योगेन तत्प्राण्यन्तर वदन्ति ।
तथा सुरा योगयुता हिता स्या
दयोगतस्त्वारभतेऽतिकष्टम् ॥
क्षुधातुरे तृषाक्रान्ते सुरा वा भोजन विना ।
न च पीर्णैर्विना भक्ता विनाहारातिपानकम् ॥
अत्यशनेऽप्यजीर्णेऽपि सुरा पीता रुजाकरी ।
यस्य प्रशमनञ्चापि न च वातमदात्यय ।
दाहमूर्च्छातिसारश्च ज्वर पित्तमदात्यये ॥
छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवम् ।
शीतता च प्रतिश्याय कफजे च मदात्यये ।
त्रिषु दोषेषु समता लिङ्गैर्येषामुपक्रम ।
स त्रिदोषसमुद्भूतो मदमूर्च्छा भिषग्वर । ॥
वमनञ्च प्रशस्तञ्च निद्रासंसेवन पुन ।
स्नान हित पय पान भोजने सगुड दधि ॥
मस्तुखण्ड सखर्ज्जूर मृद्वीका दाडिमाम्लिका ।
आमला च परूषश्च लेहो हन्ति मदात्ययम् ॥
द्राक्षामलकखर्ज्जूरपरूषकरसेन वा ।
कल्कयेत् पयसा तनु पान सर्व्वमदात्यये ॥

पथ्या क्वाथेन संयुक्तं मद्यं पानं मदात्यये ।”
इति मदात्ययचिकित्सा ॥

अथ पूगीफलमदात्ययचिकित्साऽऽरभ्यते ।
‘पूगीफलमदे कम्पो मोहो मूर्च्छा क्लमस्तथा ।
प्रस्वेदो विधुरत्वञ्च लालास्रावश्च जायते ॥
भ्रमक्लमपरीतत्वं विज्ञेयं पूगमूर्च्छिते ।
मानवो लक्षणैरेभिर्ज्ञेयः पूगविमूर्च्छितः ॥
तस्य शीतं जलं पीतं वस्तिवातच्छिदं भवेत् ।
शर्कराभक्षणं देया सुप्ता वा शर्करान्विता ॥
कोद्रवाख्या भवेन्मूर्च्छा देयं क्षीरं सुशीतलम् ।
धुस्तूरकमदे देयं शर्करासहितं दधि ॥
फलिनी करवीरश्च मोहिनी मदयन्तिका ।
अन्येषामपि कन्दानां वमनञ्चाशु कारयेत् ॥
पाययेत् शर्करायुक्तं क्षीरं वा दधि शर्कराम् ।”
इति श्रीमदात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने मदात्ययचिकित्सानाम सप्तदशोऽध्यायः ॥)

मदाम्नात, पुं, (मदाय मत्ततोद्रेकाय आम्नायते वाद्यते स्मेति । आ+म्ना+कर्म्मणि क्तः ।) गजढक्का । इति हारावली । २४ । हातीर उपरेर डङ्का इति भाषा ॥

मदाम्बर, पुं, (मदो दानवारि अम्बरमिवास्याच्छादकत्वात् ।) मत्तहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मदार, पुं, (माद्यति मत्तो भवतीति । मद्+ “अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ।” उणा । ३ । १३४ । इति आरन् ।) हस्ती । धूर्त्तः । इति विश्वः ॥ शूकरः । कामुकः । गन्धभेदः । मत्तहस्ती । नृपभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

मदार्म्मद, पुं, (मदाय मदजन्यं अर्म्म नेत्ररोगविशेषं ददातीति । दा+क ।) फलकमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मदालापी, [न्] पुं, (मदेन मत्ततया आलपतीति । आ+लप+णिनि ।) कोकिलः । इति शब्दमाला ॥

मदाढ्य, पुं, (मदो मृगमदः आढ्या आख्या यस्य । वृक्षः ।) कस्तूरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

मदिर, पुं (मद्+किरच् ।) रक्तखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मदकरे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६१ । ११ ।
“य ईं वहन्त आशुभिः पिबन्तो मदिरं मधु ॥”
“मदिरं मदकरं मधु ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।)

मदिरा, स्त्री (माद्यतीति । मद्+किरच् । अजादित्वात् टाप् ।) मत्तखञ्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले । ३ । ५ ।
“यदि मदिरायतनयनां
तामधिकृत्य प्रहरतीति ।
माद्यत्यनयेति । मद्+“इषि मदीति । उणा । १ । ५२ । इति किरच् ।) मादकद्रव्यविशेषः । मद इति भाषा ॥ (यथा,—
“हिक्का श्वास प्रतिश्याय कास वर्चोग्रहारुचौ ।
वम्यानाहविबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥

यथाच शान्तिशतके । ४ । २४ ।
“पीत्वा मोहमयीं प्रमोदमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ।’)
तत्पर्य्यायः । सुरा २ इरिप्रिया ३ हाला ४ परिस्रुत् ५ वरुणात्मजा ६ गन्धोत्तमा ७ प्रसन्ना ८ इरा ९ कादम्बरी १० परिस्रुता ११ कश्यम् १२ मद्यम् १३ । इत्यमरः । २ । १० । ४ ॥ मानिका १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपिशी १५ गन्धमादनी १६ माधवी १७ कत्तोयम् १८ मदः १९ कापिशायनम् २० । इति जटाधरः ॥ वारुणी २१ मत्ता २२ सीता २३ चपला २४ कामिनी २५ प्रिया २६ मदगन्धा २७ माध्वीकम् २८ मधु २९ सन्धानम् ३० आसवः ३१ अमृता ३२ वीरा ३३ मेधावी ३४ मदनी ३५ सुप्रतिभा ३६ मनोज्ञा ३७ विधाता ३८ मोदिनी ३९ हली ४० गुणारिष्टम् ४१ सरकः ४२ मधूलिका ४३ मदोत्कटा ४४ महानन्दा ४५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सीधु ४६ मैरेयम् ४७ बलवल्लभा ४८ । इति भावप्रकाशः ॥ कारणम् ४९ । तत्त्वम् ५० इति कैवल्यतन्त्रम् ॥ मदिष्ठा ५१ परिप्लुता ५२ कल्यम् ५३ स्वादुरसा ५४ शुण्डा ५५ हारहूरम् ५६ मार्द्दीकम् ५७ मदना ५८ देवसृष्टा ५९ कापिशम् ६० अब्धिजा ६१ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥ सा द्वादशविधा यथा,—
“माध्वीकं पानसं द्राक्षं खार्ज्जूरं तालमैक्षवम् ।
मैरेयं माक्षिकं टाङ्कं मधूकं नारिकेलजम् ॥
मुख्यमन्नविकारोत्थं मद्यानि द्वादशैव च ॥”
इति जटाधरः ॥

अस्याः सामान्यगुणाः । सुमधुराम्लत्वम् । कफमारुतनाशनत्वम् । लघुत्वम् । पुष्टिकारित्वम् । हृद्यत्वम् । सारकत्वम् । मदावहत्वञ्च ॥ * ॥ धातकीरसगुडादिकृता मदिरा गौडी । तद्गुणा यथा । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तबलकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तितृप्तिकारित्वञ्च ॥ पुष्पद्रवादिमधुसारमयी मदिरा माध्वी । तद्गुणा यथा । मधुरत्वम् । नात्युष्णत्वम् । पित्तवातनाशित्वम् । पाण्डुकामलगुल्मार्शःप्रमेहशमनत्वञ्च ॥ * ॥ विविधधान्यजाता मदिरा पैष्टी । तद्गुणा यथा । कटुत्वम् । अम्लत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । गौडीसमत्वम् । वातहरत्वम् । कफकरत्वम् । ईषत्पित्तकरत्वम् । मोहनञ्च ॥ तालादिरसनिर्यासकृता मदिरा सैन्धी हाला च । तद्गुणा यथा । शीतत्वम् । कषायत्वम् । अम्लत्वम् । पित्तहरत्वम् । वातदाढ्यत्वञ्च ॥ * ॥ सर्ज्जूरादिनिर्यासरूपमदिरागुणाः । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । मोहनत्वम् । बलदत्वम् ॥ हृद्यत्वम् । तृष्णासन्तापनाशकत्वञ्च ॥ * ॥ नानाद्रव्यकदम्बकृता मदिरा कादम्बरी । तद्गुणा यथा । सुमधुरत्वम् । पित्तश्रमहरत्वम् । मदकारित्वञ्च ॥ * ॥ ऐक्षवमदिरागुणौ । शिशिरत्वम् । मदोत्कटत्वञ्च ॥ * ॥ यवधान्यकृतमदिरागुणौ । गुरुत्वम् । विष्टम्भदायकत्वञ्च ॥ शर्कराधातकीतोयकृतमदिरागुणौ । शीतत्वम् । मनोहरत्वञ्च ॥ * ॥ शार्करमद्यगुणाः । हृद्यत्वम् । दीपनत्वम् । मोहनत्वञ्च । इति नानामद्यगुणाः ॥ * ॥ ऋतुविशेषे पेयमदिरा यथा,
“गौडी तु शिशिरे पेया पैष्टी हेमन्तवर्षयोः ।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु माध्वी ग्राह्या न चान्यथा ॥
कादम्बरीशर्करजादिमद्यं
सुशीतलं हृद्यकरं मदाढ्यम् ।
माध्वीसमं स्यात् तृणद्रुमजातं
मद्यं सुशीतं गुरु तर्पणञ्च ॥
अन्यथा कुरुते पानं मद्यं सन्तापशोषणम् ।
भ्रमदोषमन्यादिकारकं मूर्च्छनञ्च यत् ॥’
नवजीर्णमद्ययोर्गुणाः ।
“मद्यं नवं सर्व्वविकारहेतु
सर्व्वन्तु वातादिकृन्नोषनायि ।
जीर्णन्तु सर्व्वं सकलामयघ्नं
चूर्णप्रदं हृद्यकरञ्च दीपनम् ॥’
अन्यच्च ।
“पर्य्युषितमत्यमेलनमम्लं वा पिच्छिलं विगन्धं वा ।
दोषावहमविशेषान्मद्यं हृद्यं विवर्ज्जयेत् ॥
मद्यप्रयोगं कुर्व्वन्ति शूद्रादिषु महाभिषक् ।
द्विजैस्त्रिभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युक्तौ यथेन् मतम् ॥’
इति राजवल्लभावल्लभम् ॥ * ॥
“अन्ये द्वादशधा मद्यभेदानाहुर्मनीषिणः ।
उक्तस्यान्तर्भवन्तीति नाभ्येषां पृथगीरितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टे मद्यप्रकरणम् ॥

अथ मतान्तरे मद्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“येन यस्मादकेवलं बुद्धिमोहः स्यात् तत् ।
यथारिष्टं सुरा सीधुरासवाद्यमनेकधा ॥
मद्यं सर्व्वं भवेदुष्णं पित्तकृत् वातनाशनम् ।
भेदनं शीघ्रपाकञ्च रूक्षं कफहरं परम् ॥
अम्लञ्च दीपनं रुच्यं पाचनं चाशुकारि च ।
तीक्ष्णं सूक्ष्मञ्च विशदं व्यवायि च विकाशि च ॥”
अथारिष्टस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“पक्वौषधाम्बुसिद्धं यन्मद्यं तत् स्यादरिष्टकम् ।”
अरिष्टं मद्यमिति लोके । यथा, द्राक्षारिष्टम् । दशमूलारिष्टम् । बब्बूलारिष्टमिति ।
“अरिष्टं लघुपाकेन सर्व्वं तच्च गुणाधिकम् ।
अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥”
अथ सुरायाः लक्षणं गुणाश्च ।
“शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता ।
सुरा गुर्व्वी बलस्तन्यपुष्टिमेदः कफप्रदा ।
ग्राहिणी शोथगुल्मार्शोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुत् ॥”
अथ सुराभेदो वारुणी तस्या लक्षणं गुणाश्च ।
“पुनर्नवाशिलापिष्टैर्विहिता वारुणी स्मृता ।
संहितैस्तालखर्ज्जूररसैर्या सापि वारुणी ॥
सुरावद्वारुणी लघ्वी पीनसाध्मानशूलनुत् ॥”
सुरातो भेदार्थं लक्ष्मीति ॥ * ॥
अथ सीधुद्वयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“इक्षोः पक्वै रसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसश्च सः ।

आमैस्तैरेव च सीधुः स च शीतरसः स्मृतः ॥
सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत् ।
वातपित्तकरः सद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत् ॥
विबन्धमेदःशोथार्शःशोषोदरकफामयान् ।
तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः ॥'
अथासवस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः ।
आसवस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥"
अथ नवपुराणमद्यगुणाः ।
"मद्यं नवमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम् ।
अहृद्यं बृंहणं दाहि दुर्गन्धं विशदं गुरु ॥
जीर्णं तदेव रोचिष्णु क्रमिश्लेष्मानिलापहम् ।
हृद्यं सुगन्धि गुणवल्लघु स्रोतोविशोधनम् ॥'
अथ सात्त्विकादीनां मद्यं पिबतां चेष्टाविशेषाः ।
सात्त्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम् ।
तामसे निन्द्यकर्म्माणि निद्राञ्च मदिराचरेत् ॥"
आचरेत् कुर्य्यात् ।
"विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम् ।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा ॥
किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथामृतम् ॥
अथ मद्यगन्धनाशनोपायः ।
"सुरसैलवालगदनीरदधान्यकैला-
यष्ट्यव्ययन् सदसि वाचमभिव्यनक्ति ।
स्वाभाविकं मुखगतं शुभमाति पूतिगन्धं
गन्धञ्च मद्यलशुनादिभवञ्च नूनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अपि च ।
"प्रकृत्या मद्यमम्लमुष्णमम्लञ्चोष्णं विपाकतः ।
सर्व्वसामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥
कृशानां सक्तमूत्राणां ग्रहण्यर्शोविकारिणाम् ।
सुरा प्रशस्ता वातेषु रक्तपित्तक्षयेषु च ॥
प्रसन्ना गुल्मवातार्शोविबन्धानाहनाशिनी ।
शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हिता ॥"
जगली ग्राहिरूक्षोष्णा शोषघ्नी भक्तपाचनी ।
शोथार्शोग्रहणीदोषान् हन्त्यरिष्टः कफामयान् ॥"
अरिष्टो मद्यविशेषः ॥
"प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरु दोषसमीरितम् ।
स्रोतसां शोधनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥
हर्षणं प्रीणनं बल्यं मद्यं शोकश्रमापहम् ।
प्रागल्भ्यप्रतिभापुष्टिवीर्य्यतुष्टिस्वरप्रदम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् मद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
(वसुदेवपत्नी । यथा श्रीमद्भागवते । ९ । २४ ।
४५ ।
"पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ।
देवकीप्रमुखाश्चासन् पत्न्य आनकदुन्दुभेः ॥")
मदिराक्षी, स्त्री, (मदिरे इव अक्षिणी यस्याः इति
अक्षि + "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।" ५।४।११३। इति
षच् । स्त्रियां ङीष् ।) मत्तलोचना । यथा,—
"अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्चि-
ज्जडमतिरिह कश्चिन्मोक्ष इत्याचचक्षे ।
मम तु मतमनङ्गस्मेरतारुण्यघूर्ण-
न्मदकलमदिराक्षीनीविमोक्षो हि मोक्षः ॥"
इत्युद्भटः ॥
(पुं विराटराजस्य भ्राता । यथा, महा-
भारते । ४ । ८ । ११—१२ ।
स वज्रायसगर्भन्तु कवचं तप्तकाञ्चनम् ।
विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहार
यत ॥
सर्व्वपारशवं वर्म्म कल्याणपटलं दृढम् ।
शतानीकादवरजो मदिराक्षोऽभ्यहारयत् ॥)
मदिरागृह, क्ली (मदिराया गृहम् ।) मद्यस्य
गृहम् । मद्यसन्धानगृहम् । तत्पर्य्यायः । गञ्जा २
इत्यमरः । २ । २ । ८ ॥ गञ्जा ३ । यथा,—
"भाण्डागारे विदुर्गञ्जं खनौ खञ्जा सुरागृहे ।
मद्यभाण्डे स्मृता गुञ्जा गुञ्जा स्यात् काक-
कुञ्चिका ॥"
इति भरतधृतरुद्रचन्द्रः ॥
मदिरासख पुं, (मदिराया सखा सहायत्वादिति ।
मदिरा + सखि + "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ ।
४ । ९१ । इति टच् ।) आम्रवृक्षः । इति
जटाधरः ॥
मदिष्ठा, स्त्री, (मदोऽस्या अस्तीति । मद + इनि ।
इयमतिशयेन मदिनीति । इष्ठन् । इनोलोपः ।)
मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥
मदी, स्त्री, (माद्यति चूर्णीकरोति क्षेत्रस्थं
लोष्टादिकमिति । मद् इन् । कृदिकारादिति
पक्षे ङीष् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चषक-
वस्तु । इति नानार्थे हेमचन्द्रः ॥ कृषकवस्तु ।
इति वैश्यवर्गे जटाधरः ॥
मदीय त्रि, मम इदम् । आमार इति भाषा ॥
अस्मच्छब्दादीयप्रत्यये एकवचनार्थे मदादेशेन
निष्पन्नमिदम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
(यथा कथासरित्सागरे । २८ । ९ ।
"हे देवतातपोंशेन मदीयेनैव भूपति ॥")
मदोत्कट , पुं, (मदेन दानवारिणा उत्कटः ।)
मत्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ६५ । ८ ।
"ते तान् ग्राम्यगणान् दृष्ट्वा सर्व्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ॥)
मदोत्कटा, स्त्री, (मदेन मत्ततया उत्कटः उद्गमो
जन्म अस्याः । स्त्रियां टाप् ।) मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदेन गर्व्वादिना उत्
कटः । मदोन्मत्ते, त्रि ।)
मदोद्धत , त्रि, (मदेन मत्ततया उद्धतः ।) मत्तः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के ।
"सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धता-
रम्भाः ॥")
मदोदग्रा,स्त्री (मदेन उदग्रा ।) नारी । इति शब्द-
माला ॥ (मदोद्धते, त्रि । यथा रघौ ।४।२२।
"मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।")
मद्गु, पुं, (मज्जतीति । मस्ज + "भृमृशीतॄ-
चरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः ।" उणा० ।
१ । ७ । इति उः ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः ।
२ । ५ । ३४ ॥ पानकौडि इति भाषा ॥
अस्य मांसगुणाः । वायुनाशित्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । भेदकत्वम् । शुक्रकारित्वम् । रक्तपित्त-
नाशित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(सर्पान्तरभेदः । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये ॥
"मद्गुक्रायकद्रूचिभशायिका वक्रपूतिघासवानर-
प्रभृतयः सर्पान्तरा ॥')
मद्गुर , पुं, (माद्यति जलं प्राप्य हृष्यतीति ।
मद् + "मद्गुरादयश्च ।' उणा । १ । ४२ ।
इति उरच् निपातितश्च ।) मत्स्यविशेषः ।
इत्यमरः । १ । १० । १९ ॥ मागुर इति भाषा ।
(यथा । ललितविस्तरे । ३२ । ७ ।
"श्रमणो गौतमः श्यामको वत भो
श्रमणो गौतमो मद्गुरच्छविः ।")
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । श्वा-
सहित्वम् । शुक्रत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ (यथाच भावप्रकाशपूर्व्वखण्डे द्वितीय-
भागे ।
"मद्गुरो वातकृद्रुच्यो वृष्यः कफकरो लघुः ॥'
वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१३ । २५ । ८३ ।
"निषादं मद्गुरं सूते दासं नावोपजीविनम् ।"
"मद्गून् मीनविशेषान् राति आदत्ते इति
रा + क । तम् ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।)
मद्गुरक , पुं, (मद्गुर + स्वार्थे कन् ।) मद्-
गुरमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
मद्गुरसी स्त्री, (मद्गौ पक्षिविशेषे रसो यस्याः
ङीप ।) शृङ्गी मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
मद्य , क्ली, (माद्यति अनेनेति । मद् + "गदमद-
चरयमश्चानुपसर्गे ।" ३ । १ । १०० । इति कर्त्तरि
यत ।) सुरा । इत्यमरः । २ । १० । ४० ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे ।
'भिक्षो । मांसनिषेवणं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं
विना
मद्यञ्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः
सह ।
वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्य्येण वा
चौर्य्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य कान्या
गतिः ॥")
अस्य गुणपर्य्यायौ मदिराशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥
तत् द्वादशविधं यथा पुलस्त्यः ।
"पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् ।
माध्वीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥
समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ।
द्वादशन्तु सुरा मद्यं सर्व्वेषामधमं स्मृतम् ॥"
अनेन एकादशानां सुरात्वं निषेधयति मद्यशब्दो
मदहेतुद्रव्यवचनः । अन्यथैव चकारात् नतु
मद्यमात्रं सुराशब्दार्थं । यथा बृहस्पतिः
"गौडी माध्वी सुरा पैष्टी पीत्वा विप्रः समा-
चरेत् ।

तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात ॥”
त्रयाणां सुरात्वे क्रमेण प्रायश्चित्तत्रय न स्यात।
तथा भविष्ये ।
“सुरा तु पैष्टी मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे।”
पैष्टीति तण्डुलादिकारमात्रोपलक्षणं इतरे गौडीमाध्व्यौ अन्नोऽन्नविकार एव सुराशब्दस्य मुख्यत्वात त्रिविधा सुरेति गौडीमाध्व्योर्गौण सुरात्वज्ञापनार्थम्। तेन एततपानेऽपि महा-पातकत्वमतिदिशति यथैवैका तथा सर्व्वा इति पैष्ट्यां पूर्व्वप्रसिद्धिं दर्शयति। यथा पैष्टी सुरा तथा सर्व्वा गौडी माध्वी चेति पूर्व्ववचनोक्ता तु पैष्टी दृष्टान्तत्वेनात्र दर्शिता। न पातव्या द्विजोत्तमैरिति ब्राह्मणैरित्यथ । त्रैवर्णिकपरत्वे उत्तमपदानर्थक्यात बहुवचनानर्थक्यपरी हारार्थमुत्तमप्रातिपदिकानर्थक्यमयुक्त अतो ब्राह्मणस्य त्रिविधैव सुरा महापातकहेतु । क्षत्त्रियवैश्ययोस्तु सुरा वै मलमन्नानामिति वचनेन पैष्ट्येव इति स्थितम्। अतएव।
“एका माध्वी च गौडी च पैष्टी च त्रिविधा
सुरा।
द्विजातिभिर्न पातव्या कदाचिदपि कर्हिचित ॥”
इति यमवचने द्विजातिपद ब्राह्मणपरमेव। अत एव त्रिविधसुरापाने न क्षत्त्रियादीनां महापातकम् ॥*॥ तावदस्तु। दोषाभावमेवाह वृद्धयाज्ञवल्क्य ।
“कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथञ्चन।
मद्यमेव सुरा पीत्वा न दोष प्रतिपद्यते ॥”
तद्दव पैष्टीनिषेधश्चैवर्णिकानां गौडीमाध्वीनि-षेधस्तु ब्राह्मणानामेव ॥ * ॥ तज्जाते स्त्रीणा मपि सुरापाननिषेध । यथा भविष्ये।
“तस्मान्न पेय विप्रेण सुरा मद्य कथञ्चन।
ब्राह्मण्यापि न पेया वै सुरा पापभयावहा ॥”
‘या ब्राह्मणी सुरापी स्यान्
न तां देवा पतिलोक नयन्ति ॥”
इति श्रुति ॥
“पतत्यर्द्धशरीरेण भार्य्या यस्य सुरां पिबेत।
पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥”
न चैवं क्षत्त्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेध । ब्राह्मणी पत्न्य निषिद्धसुरापानकर्त्तृभार्य्योपलक्षणत्वाद्-भार्य्या यस्य सुरां पिबेदिति सामान्यश्रवणाच्च॥ पानञ्च द्रवीभूतस्याभ्यवहार । स च कण्ठदेशा दधोनयन न तु वक्त्रमात्रप्रवेश । निष्ठीवनार्थं कपोलधारणे पानशब्दप्रसङ्गात। यथोक्तम्।
“जिघ्नन्नपि सुरां कश्चित पिबतीत्यभिधीयते।
यावन्न क्रियते वक्त्र गण्डूषस्य प्रवेशनम् ॥
अत्र गण्डूषप्रमाण अविवक्षितम्। गण्डूषा द्दपानेऽपि लोके पानशब्दप्रयोगात। अतएव मुखप्रवेशनं अत्राविवक्षित किन्तु मुखप्रवेशे कण्ठादधोनयनं भवति अतस्तदेवोपलक्षयति। अतएव ओष्ठमात्रलेपे न पानमित्यपि । अत-स्तत्रोत्तमाङ्गस्पर्शप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥
अथ सुरापानप्रायश्चित्तम्। तत्र मनु ।
“सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत।
तया सकाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्तत ॥
गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा।
पयो घृत वामरणात गोशकृद्रसमेव वा ॥”
अग्निवर्णां अग्निसमस्पर्शाम्। पयो घृत गोरेव आदावन्ते च गो कीर्त्तनात्। मोहशब्दोऽत्र बुद्धिपर । देवल । सुरापाने ब्राह्मणो रूप्य ताम्रसीसकानामन्यतमसधिकत्य पीत्वा शरीर त्यागात पूयते। रूप्यादयोऽत्र द्रवीभूता पीत्वेति निर्द्देशात। स्वयमशक्तावन्यैरपि मुखे सेचनीया। यथा गोतम । सुरापस्य ब्राह्मणस्य उष्णामासिञ्चेयु सुरामास्ये मृत शुध्येत। अतएव न सेचकानां वधो विहितत्वात स्वय पान इव। एतच्च मरणप्रायश्चित्त कामकृते। यथा, वृहस्पति ।
“सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनि क्षिपेत।
मुखे स हि विनिर्द्दग्धो मृत शुद्धिमवाप्नुयात॥”
कथञ्चिदिति सकृदित्यर्थ । अङ्गिरा ।
“सुरापान स्कृत् कृत्वा योऽग्निवर्णां सुरां पिबेत।
स पावयेदथात्मानमिह लोके परत्र च ॥”
भविष्ये ।
“मतिपूर्व्वं सुरापाने प्राणान्तिकमुदाहृतम्।
पैष्टीपाने तु ऋषिभिर्नेतरासां कथञ्चन ॥
शक्तेनापि महाबाहो। प्रायश्चित्तमुदाहृतम्।
सुराया कामत पाने मुख्याया प्राणनाशनम् ॥”
पुन पुन पैष्टीविषयत्वाभिधानम्। त्रिविधा सुरा मुख्या इति भ्रमनिरासार्थम्। कथञ्चन सकृ दित्यथ । * । इतरासां असुराणां गौडी माध्वीप्रभृतीनां ज्ञानत सकृतपाने मरणान्तिक न भवति गौडीमाध्व्योस्तु ज्ञानतोऽभ्यस्तपाने गौडीमाध्वीव्यतिरिक्तायाश्चासुराया अत्यन्ता भ्यस्तपाने मरणमुक्त भविष्ये ।
“गौडीमाध्व्योस्तथाभ्यासे प्राणान्तिकमुदा-
हृतम्।
अभ्यासे त्वसुरायास्तु तामेवाग्निनिभां पिबेत ॥”
तथेति ज्ञानत इत्यर्थ । अतएव।
“असकृत ज्ञानत पीत्वा वारुणीं पतति द्विज ।
मरण तस्य निर्द्दिष्ट प्रायश्चित्त विधीयते ॥”
इति यमवचनमपि एतद्विषयमेव अत्राभ्यासे मरणविधानात द्वितीयवार एव मरण कार्य्यम्। गौडीमाध्व्यो कामत सकृतपाने भविष्ये।
“असुरामद्यपाने तु कृते विप्रस्तु कामत ।
चान्द्रायणं समभ्यस्येत शुद्धिकाम स्वशुद्धये ॥
यद्वास्मिन्नेव विषये मानवीय प्रकल्पयेत।
कणान् वा भक्षयेदब्द पिण्याक वा सकृन्निशि ॥
सुरापानापनुत्यर्थ बालवासा जटी ध्वजी ।”
पिण्याक खलिम् ॥ * ॥ उत्तमसुरापान आय सेन पात्रेण इत्याह यम ।
“आयसे भाजने तप्तां ब्राह्मणीं वारुणीं पिबेत ॥”
गोवालचीरवाससा तत् कर्त्तव्य आह उशना ।
गोवालचीरवासा सुराम सुरामग्निवर्णां पीत्वा पूतो भवति॥ * ॥ अज्ञानत सकृत्
पैष्टीपाने ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकम्। यथा ब्रह्महत्याव्रतानुवृत्तौ यम ।
“चरेतामेतदेवोभौ सुरापगुरुतल्पगौ।
सगोत्रादूषकश्चैव सुवर्णस्तेयकृन्नर ॥”*॥
भविष्ये।
“अकामत सुरां पीत्वा पैष्टीं मनकुलनन्दन ।।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा वै पुन सस्कारत शुचि ॥
कणान् वा भक्षयेदब्द पिण्याक वा सकृन्निशि।
सुरापानापनुत्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी॥”
सुरापानमात्रापनेयरोगस्य रोगिणोऽज्ञानत पानविषयमिद इत्युक्त भविष्ये। यथा,—
“तथास्मिन्नेव विषये वाशिष्ठ परिकीर्त्तितम्।
यदि रोगेभवेद्द्युयो नेतरस्य कदाचन ॥
कृच्छ्रस्यान्त सुरश्रेष्ठ। तप्तकृच्छ्र उदाहृत ।”
कृच्छ्रातिकृच्छ्राविव्यत्र कृच्छ्रपद न प्राजापत्य-पर किन्तु तप्तकृच्छ्रपरम्।*। अज्ञानतो गौडीमाध्व्यो सकृतपाने उक्त भविष्यपुराणे।
“सकृत पीत्वा तथा गौडीमज्ञानात सुरसत्तम।।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ विहितौ घृतप्राशनमेव च ॥”
अज्ञानाभ्यासे तत्रैवोक्तम्।
“गौडीमज्ञानत पीत्वा ब्राह्मणो ब्राह्मणप्रिय।।
तप्तकृच्छ्रन्तु वै कृत्वा पुन सस्कारत शुचि ॥
माध्वीं पीत्वा महाबाहो। अज्ञानाद द्विज-
सत्तम ।
शुद्ध्येत तप्तकृच्छ्रेण विकर्म्माभ्यासनात्तथा ॥
रेतोमूत्रपुरीषाणां गौडीमाध्व्योश्च प्राशने।
क्रव्यादपशुविष्ठानां सस्काराच्छुद्धिरिष्यते ॥”
प्राणान्तिके च पादहानेरसम्भवात क्षत्त्रिय वैश्ययोरपि यथोक्त मरणान्तिक प्रायश्चित्तमेव। द्वादशवार्षिकादौ पादपादहानिरभक्ष्यभक्षणे क्षत्त्रियादीनां व्यासदर्शनात।
“विप्रे तु सकल देय पादोन क्षत्त्रिये मतम्।
वैश्येऽर्द्ध पादशेषन्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥”
पानसादिमद्यपाने तु कामताऽकामतानेकसमया-भ्यस्ते प्राणान्तिक युक्त ब्राह्मणस्य कामतया सकृत्कृते तु पराशर ।
“अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे।
शुद्ध्येत चान्द्रायण कुर्य्यात् नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम्।
अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥”
अकामत सकृतपाने विष्णु ।
“पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्र चरेद्द्विज ।
कारयेत पुन सस्कार भक्त्या विप्रांश्च भोजयेत् ॥”
कामतोऽकामतश्चाभ्यासे प्रतापतिमाह यम ।
“गोमयवह्निहित कल्पश्चान्द्रायणमथापि वा।
अभ्यासे तु तयोर्भूयस्तत शुद्धिमवाप्नुयात् ॥”
अपर्य्युषितपानसाधकादशविधमद्यपाने विरा-मम्। पानसं द्राक्षमाधूकमित्याद्यभिधाय पुलस्त्य ।
“द्राक्षेक्षुटङ्कखर्ज्जूरपनसादेश्च यो रस ।
सद्योजातस्तु त पीत्वा भक्षणात् शुद्ध्येत् द्विजो-
त्तम ॥”

प्रयोजकादीनां पादपादह्रानिर्द्रष्टव्या। बाल-
वृद्धस्त्रीणामर्द्धादिकं प्रायश्चित्तम्। इति प्राय
श्चित्तविवेकः ॥ * ॥ अथ पुराणे ब्राह्मणस्य
मद्यपानादिनिषेधो यथा,—
"अग्नेयञ्चाप्यपेयञ्च तथैवास्पृश्यमेव च।
द्विजातीनामनालोच्य नित्यं मद्यमिति स्थितम् ॥
तस्मात् सर्व्वं प्रयत्नेन मद्यं नित्यं विवर्ज्जयेत्।
पीत्वा पतति कर्म्मभ्यस्त्वसम्भाष्यो द्विजोत्तमः ॥
भक्षयित्वाप्यभक्ष्याणि पीत्वापेयान्यपि द्विजः।
नाधिकारी भवेत्तावद्यावत्तन्न जहात्यधः ॥
तस्मात् परिहरेन्नित्यमभक्ष्याणि प्रयत्नतः।
अपेयानि च विप्रो वै पीत्वा तद्याति रौरवम् ॥"
इति श्रीकूर्म्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
मद्यपस्य विष्णोरुपसर्पणे दोषादि यथा,—
वराह उवाच।
"मद्यं पीत्वा वरारोहे। यस्तु मामुपसर्पति।
तस्य दोषं प्रवक्ष्यामि शृणु सुन्दरि! तत्त्वतः ॥
दश वर्षसहस्राणि दरिद्रो जायते पुनः।
ततो भवेत् स पूतात्मा मद्भक्तश्च न संशयः ॥
यस्तु भागवतो भूत्वा कामरागेण मोहितः।
दीक्षितो पिबते मद्यं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे!।
अविद्यया सुरां पीत्वा तेन मुच्येत किल्बिषात् ॥
एवञ्चैवापराधानि येन मुच्यन्ति किल्बिषात्।
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत्।
न स लिप्यति पापेन संसारञ्च न गच्छति ॥
इति वराहपुराणे मद्यपानापराधप्रायश्चित्तम् ॥
अपि च।
"अगम्यागमनं कृत्वा मद्यगोमांसभक्षणम्।
शुद्ध्येच्चान्द्रायणाद्विप्रः प्राजापत्येन भूमिपः।
वैश्यः सान्तपनाच्छूद्रः पञ्चाहोभिर्व्विशुद्ध्यति ॥"
इति मार्कण्डे २७ अध्यायः ॥
एतद्गौडीमाध्व्यौ कामतः सकृत्पानविषयमिति
प्रायश्चित्तविवेकदर्शनात् ॥ * ॥ द्विजस्य पूजादौ
मद्यदानविध्यनुकल्पनिषेधा यथा,—
"मदिरां एकतो दद्यात् अन्यत् पानन्तु वामतः।
अवश्यं विहितं यत्र मद्यं तत्र द्विजः पुनः ॥
नारिकेलजलं कांस्ये ताम्रे च विसृजेन्मधु।
नापद्यपि द्विजो मद्यं कदाचित् विसृजेदपि ॥
ऋते पुष्पासवाद्दुग्धाद्ब्राह्मणाद्वा विशेषतः।
राजपुत्रस्तथा मद्यं सत्रिय मौनिकादयः ॥
दद्युर्न्नरपति भूपसम्पत्त्यै विभवाय च।
भूपालाद्भूमतो मद्यं ददत् पापमवाप्नुयात् ॥"
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥
अथ ब्राह्मणस्य मद्यपाननिषेधकशुक्रशापो यथा,
वैशम्पायन उवाच।
"सुरापानाद्वञ्चनां प्राप्य विद्वान्
सञ्ज्ञानाशं प्राप्य चैवातिघोरम्।
दृष्ट्वा कचञ्चापि तथाभिरूपं
पीतं तथा सुरया मोहितेन ॥
समन्युरुत्थाय महानुभाव-
स्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षुः।
काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद
सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः ॥
यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चित्
मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः।
अपेतधर्म्मा ब्रह्महा चैव स स्या-
दस्मिंल्लोके गर्हितः स्यात् परे च।
मया चेमां विप्रधर्म्मोक्तसीमां
मर्य्यादां वै स्थापितां सर्व्वलोके।
सन्तो विप्राः शुश्रुवांसो गुरूणां
देवा लोकाश्चोपशृण्वन्तु सर्व्वे ॥"
इति महाभारते आदिपर्व्वणि ७६ अध्यायः ॥
अथ तन्त्रे मद्यपाननिषेधो यथा,—
"नारिकेलञ्च खार्ज्जूरं पानसञ्च तथैव च।
ऐक्षवं माधुकं टाङ्कं तालञ्चैव च माक्षिकम् ॥
भाक्तन्तु दशमं ज्ञेयं गौडं चैकादशं स्मृतम्।
पैष्टन्तु द्वादशं प्रोक्तं सर्व्वेषामधमं स्मृतम् ॥
मध्यमं मधुजं गौडं शेषञ्चोत्तममिष्यते।
एतत् द्वादशकं मद्यं न पातव्यं द्विजैः क्वचित्।
क्षत्रियादिः पिबेत् सर्व्वं पैष्टीमेकान्तु वर्ज्जयेत् ॥
सुरां पीत्वा द्विजो मोहात् कामात् तक्रादि
मिश्रिताम्।
वैवाहिकं व्रतं कुर्य्यादेषमिश्रे तु वार्षिकम् ॥
तक्रादिमिश्रितां किञ्चित् सुरां पीत्वा ह्यकामतः।
त्र्यब्दादब्दपादस्वर्थं पुनः संस्कारमर्हति ॥
सुखप्रवेशमात्रन्तु प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्।
अनुपनीतो देवेशि! व्रतं वैवाहिकं चरेत् ॥
चतुर्थकालाहारी स्याद्ब्रह्मचर्य्यमथापि वा।
आ पञ्च वर्षं वर्षं वा ज्ञानादर्द्धं विनिर्द्दिशेत् ॥
शूद्रस्य च विशेषेण अतिकृच्छ्रद्वयं चरेत्।
स्त्रजातिसाधिते तस्मिन् तदर्द्धं व्रतमाचरेत् ॥
पैष्टीपाने ब्राह्मणस्य मरणान्तिकमुच्यते।
माध्वीगौडीसुरापाने द्वादशाब्दं विधीयते ॥
इतरेषान्तु पानेन शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु।
राजन्यवैश्ययोश्चापि गौडी माध्वी न शस्यते।
मोहात् पानञ्च वैश्यस्य पीत्वा कृच्छ्रत्रयं चरेत् ॥
शूद्रोऽपि गौडीं पैष्टीञ्च न पिबेद्धीनजन्मजाम्।
कामात् पीत्वा सुरां विप्रो मरणान्तिकमाचरेत् ॥
चरेच्चान्द्रायणं ज्ञानात् क्षत्रियो वैश्य एव च।
पैष्टीपाने तु शूद्रस्य प्राजापत्यं विनिर्द्दिशेत् ॥
ज्ञानादभ्यासयोगे तु चान्द्रायणत्रयं स्मृतम्।
नारिकेलं तथा ज्ञानाद्विप्रश्चान्द्रायणेन तु।
क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥
अपक्वं पनसञ्चैव आम्रञ्च वदरं तथा।
स्थापयित्वा घटे नित्यं दद्याद्दामपयः पलम् ॥
त्रैलोक्यविजयाञ्चैव मातुलुङ्गं तथैव च।
सप्तेऽहनि ततो दद्यात् सन्धानात् पानसमीरितम् ॥
दधि मधु घृतञ्चापि माक्षिकं सितकं तथा।
अनुपाने तु देवेशि! माध्यमद्यं सुनिश्चितम् ॥
विकङ्कं ग्रावणो सार्ब्धं—————।
मधुना सह संस्थाप्य शेषपानं समाचरेत् ॥
पिप्पलीलवणं दत्त्वा मधुना मद्यमीरितम्।
पानसं पक्वखार्ज्जूरं आम्रं श्रीमल्लतारसम्।
एकीकृत्याग्निसन्धानात् खार्ज्जूरं मद्यमीरितम् ॥
पक्वतालं हस्तिशाकं ककुभञ्च तथैव च।
एतैरेव सुसन्धानात् तालमद्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
इक्षुदण्डं मरीचञ्च वदरञ्च तथा दधि।
शेषे तु लवणं दत्त्वा इक्षुमद्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
नवं मधु तथा बिल्वं पक्वं शर्करया सह।
सन्धानाज्जायते मद्यं माध्वीकं शृणुतो द्वयम् ॥
शतावरी टङ्कमूलं लवणं पञ्चमेव च।
मधुना सह सन्धानात् टङ्कमाध्वीकमीरितम् ॥
मालतमूलं वदरी शर्करा च तथैव च।
एषामेकत्र सन्धानात् मैरेयं मद्यमीरितम् ॥
इन्द्रजिह्वा पक्वधात्री नारिकेलजलं तथा।
कदलीफलसन्धानान्मद्यं तन्नारिकेलजम् ॥
दधि त्रैलोक्यविजया तथैव च करीकणा।
गुडेन सह सन्धानात् गौडीमद्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
शष्कुलीमर्द्दसिद्धान्नपुष्पोदकसमन्वितम्।
वह्नौ सन्तापयेत् किञ्चित् स्थापयित्वा दिनद्वयम् ॥
शेषेऽहनि तु सम्प्राप्ते जीवनं तत्र निक्षिपेत्।
शृङ्गवेरं मरीचञ्च मातुलुङ्गं तथैव च।
एतेषामेव सन्धानात् पैष्टीमद्यं प्रकीर्त्तितम् ॥"
इति श्रीमत्स्यसूक्ते महातन्त्रे चतुर्व्विंशति-
साहस्रे ३६ पटलः ॥ * ॥ अपि च।
"सिद्धमन्त्री भवेद्वीरो न वीरो मद्यपानतः।
कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः ॥
गृहे गृहे सुरां पीत्वा वर्णभ्रष्टा भवन्ति हि ॥"
इति उत्पत्तितन्त्रे ६४ पटलः ॥ * ॥
"दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन।
केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥"
इति महानिर्व्वाणतन्त्रम् ॥ * ॥
शौनके।
"न दद्याद्ब्राह्मणो मद्यं महादेव्यै कदाचन।
वामकामो ब्राह्मणो हि मद्यं मांसं न भक्षयेत् ॥
भैरवतन्त्रे।
"नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रे गव्यं तथा मधु।
राजन्यवैश्ययोर्देयं न द्विजस्य कदाचन ॥
एवं प्रदानमात्रेण क्षीणायुर्ब्राह्मणो भवेत्।
इति आगमतत्त्वविलासः ॥ * ॥
स्मृतौ कलौ मद्यपानादिनिषेधो यथा, बाल-
वक्त्रादीपकलिकायां ब्रह्मपुराणम्।
"नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्ज्या द्विजातिभिः ॥"
निषेधविषयं दर्शयति स एव। "मद्यमदेयम-
पेयमनिग्राह्यम्।" अनिग्राह्यमघ्रेयमिति
कल्पतरुः ॥ कालिकापुराणेऽपि।
"स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात्।
मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥"
स्मृतिः।
"ताम्रे पेयूषको मद्यं पयसा यवचूर्णकम्।
गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥
अतो मद्यप्रतिनिधिदानमपि न युक्तम्। इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ मद्यतुल्यं यथा,—
"नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं
मधु।

गन्धश्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥”

इति कर्म्मलोचनं ॥ * ॥

अथ मद्यपानां शुद्ध्यर्थं कौलानां मद्यपानविधि-लिख्यते ।

‘कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत् ।
सम्बिदासेवनं कुर्य्यात् सोमपानं महेश्वरि ! ॥
सर्व्वदा कुरुते देवि ! वीरश्चोल्लतमानसः ।
दिवसे तु देवताप्राये चन्दनागुरुलेपने ॥
रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिग्धो नाच संशयः ।
भस्माङ्गधूसरो वीर उन्मत्तवद्धिचेष्टितः ॥
सुरापानरतो नित्यं बलिपूजापरायणः ।
नरश्छागश्च महिषो मेषः शूकर एव च ॥
शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मो दश स्मृता ।
वानरश्च खरश्चैव गजाश्वादिविहङ्गमाः ॥
इत्यादिस्तु बलिस्थाने पूजयेत् स्वेष्टदेवताम् ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रकुर्य्याच्च दिने दिने ॥
कुलवारे कुलर्क्षे च तिथौ च कुलके तथा ।
भैरव्या कल्पितं चक्रं संस्थाप्य पूर्व्ववत् प्रिये ! ।
सुरायाः शोधनं कुर्य्याद्यथावत् परमेश्वरि ! ॥
प्रवृत्ते भैरवीचक्रे सर्व्वे वर्णा द्विजोत्तमाः ।
निवृत्ते भैरवीचक्रे सर्व्वे वर्णाः पृथक् पृथक् ॥
विजयाचातुकल्पञ्च द्विजो दद्याद्युगे युगे ॥”

इति उत्पत्तितन्त्रे ६३ पटलः ॥

“मद्याभावे चातुकल्पैः पूजयेत् परदेवताम् ।
सुराभावे च गोक्षीरं द्विजो दद्याद्युगे युगे ॥”

इति निरुत्तरतन्त्रे ५ पटलः ॥ * ॥

“असंस्कृतां सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ब्रह्महा भवेत् ।
संस्कृताञ्च सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ब्रह्मवद्भवेत् ॥
सौत्रामण्यां कुलाचारे ब्राह्मणः प्रपिबेत् सुराम् ।
अन्यत्र कामतः पीत्वा ब्राह्मणादेव च्यवते ॥”

इति उत्पत्तितन्त्रम् ॥ * ॥

“ब्राह्मणस्य महामोक्षं मद्यपाने प्रियंवदे ! ।
ब्राह्मणः परमेशानि ! यदि पानादिकं चरेत् ।
मनुष्यत्वात् शिवरूपोऽसौ सत्यं सत्यं हि शैलजे ! ॥
तोये तोयं यथा लीनं तेजसं तेजसि यथा ।
घटे भग्ने यथाकाशं वायौ वायुर्यथा प्रिये ! ॥
तथैव मद्यपानेन ब्राह्मणो ब्रह्मणि प्रिये ।
लीयते नात्र सन्देहः परमात्मनि शैलजे ! ॥
सायुज्यादिमहामोक्षं निश्चितं चक्रियादिषु ।
मद्यपानं विना देवि ! तत्त्वज्ञानं न लभ्यते ॥
अतएव हि विप्रस्तु मद्यपानं समाचरेत् ॥
वेदमाताजपेनैव ब्राह्मणो बहिः शैलजे ! ।
ब्रह्मज्ञानं यदा देवि ! तदा ब्राह्मण उच्यते ॥
देवानाममृतं ब्रह्म तदेव लौकिकी सुरा ।
सुरत्वं भोगमात्रेण सुरा तेन प्रकीर्त्तिता ॥
मन्त्रञ्च सदा पाद्यं ब्रह्मशापादिमोचनम् ।
प्रकुर्य्यात्तु हि येनैव तदा ब्रह्ममयी सुरा ॥
चविरादोषमात्रेण वह्निर्दीप्तो यथा भवेत् ।
शापमोचनमात्रेण सुरा मुक्तिप्रदायिनी ।
अतएव हि देवेशि ! ब्राह्मणः पानमाचरेत् ॥
स ब्राह्मणः स वेदज्ञः सोऽग्निहोत्री स दीक्षितः ।
बहु किं कथ्यते देवि ! स एव निर्गुणात्मकः ॥
मुक्तिमार्गमिदं देवि ! गोपनीयं पशुसङ्कटे ।
प्रकाशात् सिद्धिहानिः स्यात् निन्दनीयो न चान्यथा ॥”

इति मातृकाभेदतन्त्रे ३ पटलः ॥ * ॥

“कुलस्त्रीसेवनं कुर्य्यात् सर्व्वदा परमेश्वरि ! ।
रमते युवतीं रम्यां कामोन्मत्तविलासिनीम् ॥
नटीं कापालिकां वेश्यां रजकीं नापितां वराङ्गनाम् ।
शूद्राणीं म्लेच्छरमणीं जवनीं परमेश्वरि ! ॥
मातृयोनिविचारोऽस्ति मातृयोनिं विना प्रिये ! ।
कुलाचारपरो वीरः कुलपूजापरायणः ॥
भगलिङ्गसमायोगाद्दाक्षश्च जपमाचरेत् ।
निश्चलन्तु भवेच्चित्तं कोटिसूर्य्यग्रहेण किम् ॥
चले चित्ते भवेद्व्याधिर्निश्चले निश्चलं यथा ।
शवानां साधनं देवि ! लतासाधनमुत्तमम् ॥
चितायाः साधनं देवि ! सिद्धिरस्ति कलौ युगे ॥

इत्युत्पत्तितन्त्रम् ॥

कालिकातारिणीदीक्षां गृहीत्वा मद्यसेवनम् ।
न करोति नरो यस्तु स कलौ पतितो भवेत् ॥
वैदिके तान्त्रिके चैव जपहोमबहिष्कृतः ।
अब्राह्मणः स एवोक्तः स एव हस्तिमूर्खकः ॥
शुनीमूत्रसमं तस्य तपश्च यत् पितृष्वपि ।
कालीतारामनुं प्राप्य वीराचारं करोति न ॥
शूद्रत्वं तच्छरीरेण प्राप्नुयात् स न चान्यथा ॥

इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः ॥

मद्यशोधनप्रकारो यथा । शिव उवाच ।

शृणु पार्व्वति ! वक्ष्यामि तेषां वै शोधनक्रियाम् ।
पद्मासनेन संविश्य करपुटं समाचरेत् ॥
वामे गुरुं नमस्कृत्य दक्षिणे गणपतिं स्मरेत् ।
मध्ये देवीं नमस्कृत्य प्राणायामत्रयञ्चरेत् ॥
शरीरे मातृकां न्यस्य ऋष्यादिन्यासमाचरेत् ।
स्वकल्पोक्तविधानेन षडङ्गन्यासमाचरेत् ॥
पश्चाद्भूमौ त्रिकोणं वा षट्कोणं वा महेश्वरि ! ।
विलिख्य मण्डलं शुद्धं तस्योपरि घटं न्यसेत् ॥
वसुधा प्रोक्षणं कृत्वा फट्कारेण पुनः पुनः ।
ततस्तस्मिन् कारणन्तु मूलेनैव च स्थापयेत् ॥
मातृकार्णेन देवेशि ! विपरीतेन चैव हि ।
पुनः फट्कारमन्त्रेण प्रोक्षणं कारयेत् सुधीः ॥
ततो नियच्छक्तिबीजं चतुर्दशस्वरान्वितम् ।
नादबिन्दुयुतं कृत्वा तस्योपरि शतं जपेत् ॥
ततो मूलं जपेन्मन्त्री मायाबीजं ततः परम् ।
धेनुं योनिं गालिनीञ्च त्रिखण्डं मीनमुद्रकम् ।
दर्शयित्वा वरारोहे ! घटं धृत्वा पठेन्मनुम् ॥
ॐ एकमेव परं ब्रह्म स्थूलसूक्ष्ममयं ध्रुवम् ।
कचोद्भवां ब्रह्महत्यां तेन ते नाशयाम्यहम् ॥
ॐ सूर्य्यमण्डलसम्भूते वरुणालयसम्भवे ।
अमाबीजमये देवि ! शुक्रशापाद्विमुच्यताम् ॥
ॐ वेदानां प्रणवो बीजं ब्रह्मानन्दमयं यदि ।
तेन सत्येन ते देवि ! ब्रह्महत्यां व्यपोहतु ॥
ततः षडङ्गयुक्तञ्च वकारं बिन्दुसंयुतम् ।
एवं सकारकञ्चापि वर्णाद्यरसमन्वितम् ॥
जप्त्वा मन्त्री ततो ध्यायेत् स्वमन्त्रं कुलसुन्दरि ! ।
आनन्दभैरवं ध्यायेद्यथा तन्त्रानुसारतः ॥
रक्तवर्णं चतुर्बाहुं त्रिनेत्रं वरदं शिवम् ।
जटाजूटधरं देवं वासुकीकण्ठभूषितम् ॥
डमरुञ्च कपालञ्च खड्गं पाशमुत्तमम् ।
धारिणं तं यजेद्देवं व्याघ्रचर्म्माम्बरं शिवम् ॥
एवं ध्यात्वा महेशानि ! तस्य मध्ये प्रपूजयेत् ।
मायाबीजं ततो हुं फट्मन्त्रेणानेन संजपेत् ॥
ततस्तस्मिन्महेशानि ! आनन्दभैरवीं स्मरेत् ।
आनन्दभैरवीं देवीं वराभयलसत्कराम् ॥
घोररूपां वरारोहां त्रिनेत्रां रक्तवाससम् ।
रक्तवर्णां महारौद्रीं सर्व्वभैरवान्विताम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैः स्तूयमानां शिवां भजे ।
इति ध्यात्वा महेशानि ! तेनैव मनुना यजेत् ॥
तयोरैक्यं विभाव्यैव गायत्रीं दशधा जपेत् ।
भैरवं ङेऽन्तकञ्चोक्त्वा विद्महे तदनन्तरम् ॥
सुधादेव्यै ततः पश्चाद्धीमहीति ततो वदेत् ।
तन्नो देवी ततः पश्चात्तदन्ते च प्रचोदयात् ॥
इति ते कथिता देवी गायत्री परमाद्भुता ।
तस्याः स्मरणमात्रेण मद्यशुद्धिश्च जायते ॥
तस्य प्रसादादीशोऽहं सत्यं सत्यं न संशयः ।
तस्य मध्ये मूलमन्त्रं विलिख्य चिन्तयेत् सततम् ।
रक्तचन्द्रेण सम्पूज्य सुधां यत्नेन गोपयेत् ॥ * ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां विषयाणाञ्च पार्व्वति ! ।
सर्व्वेषां कारणं यस्मात् कारणं परिकीर्त्तितम् ॥
अस्माकञ्च महेशानि ! शरीरकारणं हि तत् ।
त्वत्कृपयोऽहं वीरेशि ! वीरकार्य्यप्रसादतः ॥
निर्व्विकारेण देवेशि ! निर्व्विकल्पेन चेतसा ।
सेव्यमानं कुलं भद्रे ! मुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
निर्व्विकल्पो महेशानि ! मुक्तिभागी न संशयः ।
सविकल्पो वरारोहे ! रौरवं याति निश्चितम् ॥”

इति कैवल्यतन्त्रे २ पटलः ॥

(वैद्यकोक्तदोषादि यथा —

“तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लव्यवायाशुकरं लघु ।
विकाशि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्य्ययः ॥
तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ।
जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूत्कर्षवृत्तितः ॥
तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान् ।
दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥
आद्ये मदे द्वितीये च प्रमादायतने स्थितः ।
दुर्व्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुच्यते ॥
मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।
निरङ्कुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः ॥
इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्येदमास्पदम् ।
एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ॥
निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः ।
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम् ॥
धर्म्माधर्म्मसुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितम् ।
यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ।
मदे मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रितः ।

सोन्मादमदमूर्च्छाया सापस्मारापतानका ॥
यच्चैक स्मृतिविभ्रष्टस्तच्च सर्व्वमसाधु यत ।
अयुक्तियुक्तमन्न हि व्याधये मरणाय वा ॥
मद्य त्रिवर्गधीधैर्य्यलज्जादेरपि नाशनम् ।
नाति माद्यन्ति बलिन कृताहारा महाशना ॥
स्निग्धा सत्त्ववयोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वया ।
मेद कफाधिकामन्दवातपित्ता दृढाग्नय ॥
विपर्य्ययेऽतिमाद्यन्ति विश्रब्धा कुपिताश्च ये ।
मद्येन चान्नरूपेण साजीर्ण्यं बहु नाति च ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
एतानि श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात्मोहनाथानि शिष्टै
कदाचिदपि नाचरणीयानि ॥

मद्यद्रुम पु (मद्योत्पादको द्रुम ।) माडवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

मद्यपङ्क, पु, (मद्यानां पङ्क इव ।) सुराकल्क । मेया इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । मेदक २ जगल ३ । इति हेमचन्द्र । ३ । ५६८ ॥

मद्यपाशन क्ली, (मद्यपैरश्यते भुज्यते इति । अश +कर्म्मणि ल्युट ।) पानरुचकभक्ष्यम् । तत्पर्य्याय । उपदंश २ अवदंश ३ चक्षणम् ४ । इति हेमचन्द्र । ३ । १७१ ॥

मद्यपुष्पा, स्त्री (मद्यानि मदसाधनानि पुष्पा यस्या ।) धातकी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (गुणादिविवृतिरस्या धातकीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

मद्यमण्ड, पु, (मद्यस्य मण्ड ।) मद्यफेन । तत्पर्य्याय । कारोत्तम २ । इति हेमचन्द्र । ३ । ५६६ ॥ कारोत्तर ३ सुरामण्ड ४ । इत्यमर । २ । १० । ४३ ॥

मद्यवासिनी, स्त्री, (मद्यानामिव वासो गन्धोऽस्या अस्तीति, । इति ङीष ।) धातकीवृक्ष । इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥

मद्यबीज क्ली, (मद्यस्य बीजम् ।) नानाद्रव्यकृतसुराबीजम् । तत्पर्य्याय । किण्वम् २ नग्नहू ३ नग्नहु ४ । इति हेमचन्द्र । ३ । ५६६ । वाखर इति भाषा ॥

मद्यसन्धान, क्ली (मद्यस्य सन्धानमुत्पादनाय आयोजनम् ।) सुरासन्धीकरणम् । वंशाङ्कुरफलादीन् बहुकालं सन्धाय यत् क्रियते तत् । तत्पर्य्याय । आसुति २ आसव ३ अभिषव ४ । इति हेमचन्द्र । ३ । ५६६ ॥

मद्यामोद, पु (मदस्येवामोदो गन्धो यस्य ।) बकुलवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

मद्र, पुं, (माद्यति इति । मदि मोदादौ+“स्फायि तञ्चीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक ।) देशविशेष । हर्ष । इत्युणादिकोष ॥ तद्देशविवरण यथा,—
“वैराटपाण्ड्ययोर्मध्ये पूर्व्वदक्षक्रमेण तु ।
मद्रदेश समाख्यातो माद्रीशा तत्र तिष्ठति ॥”
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटल ॥
(भद्रे क्ली । यथा, चतुर्थी चाशिष्यायुष्य मद्र भद्रकुशलसुखार्थहितै । २ । ३ । ७३ । इत्यत्र सूत्रे । मद्र देवदत्तस्य भूयात् । इति काशिका ।
मद्रभद्रयो पर्य्यायत्वादन्यतरो न पठनीय । इति सिद्धान्तकौमुदी च ॥)

मद्रक, त्रि, (मद्रेषु जात इति । मद्र+“मद्रवृज्यो कन् ।” ४ । २ । १३१ । इति कन् ।) मद्रदेशभव । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (देशभेद । यथा मत्स्यपुराणे । ११३ । ४१ ॥
“गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रका ॥”)

मद्रकार, त्रि (मद्र करोतीति । कृ+“क्षेम प्रियमद्रेऽण् च ।” ३ । २ । ४४ । इति पक्षे अण ।) मद्रङ्कर । यथा क्षेमप्रियमद्रात् कृञ्ञिति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मद्रङ्कर, त्रि, (मद्र मङ्गल करोतीति । कृ+“क्षेम प्रियमद्रेऽण् च ।” ३ । २ । ४४ । इति चकारात खच् । मुम् च ।) मङ्गलकारक । यथा क्षेमङ्करोऽरिष्टतातिः स्यान्मद्रङ्करशङ्करौ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मद्रसुता, स्त्री, (मद्रस्य सुता ।) मद्रराजकन्या । सा पाण्डुराजस्य द्वितीया भार्य्या नकुलसहदेव जननी च । इति शब्दरत्नावली ॥

मद्रगौण, मद्रगीय, मद्रव्य त्रि, (मद्रगस्यायमिति । “अशब्दे यत खावन्यतरस्याम् ।” ४ । ३ । ६४ । इतिक्रमेण खञ्छयत्प्रत्यया ।) मद्रगसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मद्वा, [न्] पु, (माद्यतीति । मद्+“आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ।” उणा ४ । ११२ । इति वनिप ।) शिव । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ (मदनशीले, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८१ । १९ ।
“इन्द्राय मद्वने सुत परिष्टोभन्तु नो गिर ॥”)
“मद्वने मदनशीलाय ।” इति तद्भाष्ये सायन ॥

मधु, क्ली, (मन्यन्ते विशेषेण जानन्ति जना यस्मिन् । मन्+“फलिपाटिनमिमनिजनां गुक पटिनाकिधतश्च ।” उणा० १ । १८ । इति उ धश्चान्तादेश । मद्यम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४२५ ।
“मधुमदघूर्णितशीर्षा यथा यथा नमति सम्मुख बाला ॥”)
क्षीरम् । जलम् । इति विश्व हेमचन्द्रश्च ॥ रसभेद । मधुररस इति यावत् । इति शब्दरत्नावली ॥ पुष्परस । फुलेर मौ इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । मकरन्द २ । इत्यमर । २ । ४ । १७ ॥ मरन्द ३ मरन्दक ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षुद्राभिर्मक्षिकाभि कृतम् । मौ इति भाषा । क्षौद्रम् २ माक्षिकम् ३ । इत्यमर । २ । ९ । १०७ ॥ माध्वीकम् ४ कुसुमासवम् ५ पुष्पासवम् ६ पवित्रम् ७ पित्र्यम् ८ पुष्परसाह्वयम् ९ । इति राजनिर्घण्ट ॥ माध्वीकम् १० सारघम् ११ मक्षिकावान्तम् १२ वरटीवान्तम् १३ भृङ्गवान्तम् १४ पुष्परसोद्भवम् १५ । इति भावप्रकाश ॥ (तथास्य पर्य्याय ।
“मधु पुष्परसं क्षौद्रं मकरन्दश्च माक्षिकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
मधु तु मधुर कषायानुरस रूक्ष शीतमग्नि दीपन वर्ण्य बल्य लघु सुकुमार लेखन हृद्य सन्धान शोधन रोपण वाजीकरण सग्राहि चक्षु प्रसादन सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्तश्लेष्ममेदोमेहहिक्काश्वासकासातिसारच्छर्दितृष्णाकृमिविषप्रशमन ह्लादि त्रिदोषप्रशमनञ्च तत्तु लघुत्वात कफघ्न पैच्छिल्यान्माधुर्य्यात कषायभावाच्च वातपित्तघ्नम् ।
“हृद्यणीय मधु नव नातिश्लेष्महर सरम् ।
मेद स्थौल्यापह ग्राहि पुराणमतिलेखनम् ॥
दोषत्रयहर पक्वमाममम्ल त्रिदोषकृत ।
तद्युक्त विविधैर्योगैर्निहन्यादामयान् बहून् ॥
नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि पर मधु ॥”
तत्तु नानाद्रव्यरसगुणवीर्य्यविपाकविरुद्धानां पुष्परसानां सविषमक्षिकासम्भवत्वाच्चानुष्णोपचारम् ।
“उष्णैर्विरुध्यते सर्व्व विषान्वयतया मधु ।
उष्णार्त्तमुष्णैरुष्णे वा त न्निहन्ति यथा विषम् ॥
तत सौकुमार्य्याच्च तथैव शैत्या-
न्नानौषधीनां रससम्भवाच्च ।
उष्णैर्विरुध्येत विशेषतश्च
तथान्तरीक्षेण जलेन चापि ॥
उष्णेन मधु संयुक्त वमनेष्ववचारितम् ।
अपाकादनवस्थानान्न विरुध्येत पूर्व्ववत ॥
मध्वामात् परतस्त्वन्यदाम कष्ट न विद्यते ।
विरुद्धोपक्रमत्वात्तत् सद्य हन्ति यथा विषम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
अस्य सामान्यगुणा । शीतत्वम् । लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । त्रिदोषव्रणनाशित्वम् । कषायानुरसत्वम् । रूक्षत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । श्वासकासनाशित्वञ्च ॥ * ॥ तदष्टविधं यथा । पौत्तिकम् १ भ्रामरम् २ क्षौद्रम् ३ माक्षिकम् ४ छात्रम् ५ आर्घ्यम् ६ औद्दालकम् ७ दालम् ८ । एतेषां लक्षणानि यथा,—
“पिङ्गला मक्षिका शेया महत्यश्च च या हिमा ।
महती पुत्तिकानाम्नी स्वल्पा क्षुद्रेति कथ्यते ॥
मध्यमा मक्षिका नीला माक्षिकेत्यभिधीयते ।
पुत्तिकाभ्रमरक्षुद्रामक्षिकासम्भव मधु ॥
पौत्तिकाद्युच्यते छात्र वरटीच्छत्रसम्भवम् ।
तपोवने जरत्कारोरर्घ्यं मधुतरूद्भवम् ॥
औद्दालकन्तु वल्मीककारिकीटविनिर्म्मितम् ।
दालमित्यभिनिर्द्दिष्ट वृक्षकोटरकीटजम् ॥”
एतेषां वर्णा यथा,—
“माक्षिक तैलवर्णं स्यात् घृतवर्णन्तु पौत्तिकम् ।
क्षौद्र कपिलवर्ण स्याच्छ्वेत भ्रामरमुच्यते ॥”
एतेषां गुणा यथा, —
पौत्तिक तेषु वीर्य्योष्ण कषायानुरसान्वयात् ।
वाताञ्च्छकपित्तकृद्वि विदाहि मदकृन्मधु ॥
“पैच्छिल्यात् स्वादुभूयस्त्वाद् भ्रामर गुरु कीर्त्तितम् ।
क्षौद्र विशेषतो ज्ञेय शीतल लघु लेखनम् ॥
तस्मान्मधुतर रूक्ष माक्षिक प्रवर स्मृतम् ।

श्वासादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः ॥
क्षौद्रं शिशिरं क्रिमिहरं रक्तपित्तहरं गुरु ।
अच्छं चक्षुष्यमायुष्यं कफपित्तास्रवातजित् ॥
औद्दालकं कषायोष्णं कटु कुष्ठविषापहम् ।
दालं कफहरं रूक्षं दीपनं छर्द्दिमेहनुत् ॥
उष्णमुष्णार्त्तमुष्णैश्च हन्यान्मधु विषान्वयात् ।
मधुन्युष्णविरुध्यन्ते वच्यर्थिन्यार्थसंज्ञितम् ॥”
उष्णे रौद्रे करणे उष्णं मधु उष्णार्त्तं रौद्रपीडितं जनं विषान्वयात् विषतुल्यत्वात् हन्यात् ॥ * ॥ नवपुराणमधुगुणाः ।
“बृंहणीयं मधु नवं वातश्लेष्महरं परम् ।
पुराणं लघु सग्राहि निर्ह्रासि स्थौल्यनाशनम् ॥
दोषत्रयहरं पक्वमाममम्लं त्रिदोषकृत् ॥”
अत्र केचिन्मधुनोऽग्निसंयोगाभावात् कालपक्वतामाहुः ॥ * ॥ मधुजातशर्करागुणाः ।
“मधुजा शर्करा रूक्षा छर्द्द्यतिसारजित् ।”
इति राजवल्लभे मधुवर्गः ॥ * ॥
अपि च ।
“माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं छात्रकं तथा ।
आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥
नानापुष्परसाहारा कपिला वनमक्षिका ।
या स्थूलास्ताभिरुत्पन्नं मधु माक्षिकमुच्यते ॥
ये स्निग्धाञ्जनगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः ।
भ्रमरैर्जनितं तैस्तु भ्रामरं मधु भण्यते ॥
पिङ्गला मक्षिका सूक्ष्माः क्षुद्रा इति हि विश्रुताः ।
ताभिरुत्पादितं यत्तु तत् क्षौद्रं मधु कथ्यते ॥
मशकी मक्षिका पिङ्गा पुत्तिका इति कीर्त्तिता ।
तज्जातं मधु धीमद्भिः पौत्तिकं समुदाहृतम् ॥
छत्राकारन्तु पटलं वरटा पीतपिङ्गला ।
ये कुर्व्वन्ति तदुत्पन्नं मधुच्छात्रकमीरितम् ॥
मक्षिकास्तीक्ष्णतुण्डा या पीता षट्पद-
सन्निभा ।
तदुद्भूतं यदर्घ्यार्हं तदार्घ्यं मधु भण्यते ॥
उद्दालाः कपिलाः कीटा भूमेरुद्गता स्मृताः ।
वल्मीकान्तस्तदुत्पन्नमौद्दालकमुदीर्य्यते ॥
इन्द्रनीलदलाकाराः सूक्ष्मास्तिष्ठन्ति मक्षिकाः ।
यद्वृक्षकोटरान्तस्थं मधु दालमिदं क्रमात् ॥
इत्येतस्याष्टधा भेदैरुत्पत्तिः कथिता क्रमात् ।
अथ वक्ष्याम्यहं तेषां वर्णवीर्य्यादिकं क्रमात् ॥”
तद्यथा —
माक्षिकं तैलवर्णं स्यात् श्वेतं भ्रामरमुच्यते ।
क्षौद्रन्तु कपिलाभासं पौत्तिकं घृतसन्निभम् ॥
आपीतवर्णं छात्रं स्यात् पिङ्गलञ्चार्घ्यनामकम् ।
औद्दालं स्वर्णसदृशमापीतं दालमुच्यते ॥
माक्षिकं मधुरं रूक्षं लघु श्वासादिदोषहृत् ।
भ्रामरं पिच्छिलं रूक्षं मधुरं मुखजाड्यजित् ॥
क्षौद्रन्तु शीतं चक्षुष्यं पिच्छिलं पित्तवातहृत् ।
पौत्तिकं मधु रूक्षोष्णं लघुस्रपित्तदाहहृत् ॥
श्वित्रमेहकृमिघ्नञ्च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ।
आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तादिदोषहृत् ॥
औद्दालकन्तु कुष्ठादिदोषघ्नं सर्व्वसिद्धिदम् ।
दालं कटु कषायाम्लं मधुरं पित्तदायि च ॥
नवं मधु भवेत् स्थौल्यं नातिश्लेष्महरं परम् ।
देहस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणं मधु लेखनम् ॥
पक्वं दोषत्रयघ्नं मधु विविधरुजाजाड्यजिह्मा-
मयादि
ध्वंसं धत्ते च रुच्यं बलमतिपुष्टिदं वीर्य्यवृद्धिं
विधत्ते ।
आमं छेदामगुल्मामयपवनरुजापित्तदाहा-
स्रदोष-
नाशं न्यूनं विशोषं जनयति नयति श्वासमप्युग्र-
वृद्धिं ॥
व्रणशोधनसन्धाने व्रणसरोपणादिषु ।
साधारण्यान्मधु हितं तत्तुल्या मधुशर्करा ॥
उष्णा सदोषा काले वा स्वयमुष्णमथापि वा ।
आमं मधु मनुष्याणां विषवत्तापदायकम् ॥
कीटकादियुतमम्लदूषितं
यच्च पर्य्युषितकं मधु स्मृतम् ।
काष्ठकोटरगतञ्च मेचकं
तच्च गेहजनितञ्च दोषकृत् ॥
एक निहत्य यदुपात्तमपास्य दशां-
स्ताडग्विधं मधु रसायनयोगयोग्यम् ।
छिक्कागुदाङ्कुरविशोषकफप्रकोपादि
दोषापहं भवति दोषदमन्यथा चेत् ॥
माध्वी सिता मधूत्पन्ना मधुजा मधुशर्करा ।
माक्षीकशर्करा चैषा क्षौद्रजा क्षौद्रशर्करा ॥
यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणास्तस्य शर्करा ।
विशेषाल्लघुता रूक्षा च तथैव क्षौद्रदेहिनाम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ * ॥
मतान्तरे मधुगुणाः ।
“मधु शीतं लघु स्वादु रूक्षं ग्राहि विलेखनम् ।
चक्षुष्यं दीपनं स्वर्य्यं व्रणशोधनरोपणम् ॥
सौकुमार्य्यकरं सूक्ष्मं परं स्रोतोविशोधनम् ।
कषायानुरसं ह्लादि प्रसादजनकं परम् ॥
वर्ण्यं मेधाकरं वृष्यं विशदं रोचनं हरेत् ।
कुष्ठार्शःकासपित्तास्रकफमेहक्लमक्रिमीन् ।
मेदस्तृष्णावमिश्वासहिक्कातीसारविड्ग्रहान् ।
दाहक्षतक्षयांस्तु योगवाह्यल्पवातलम् ॥” * ॥
अथ मधुभेदाः ।
“माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं छात्रमित्यपि ।
आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥” * ॥
अथ तेषां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र माक्षिकस्य ।
“मक्षिकाः पिङ्गवर्णास्तु महत्यो मधुमक्षिकाः ।
ताभिः कृतं तैलवर्णं माक्षिकं तत् प्रचक्षते ॥
माक्षिकं मधुषु श्रेष्ठं नेत्रामयहरं लघु ।
कामलार्शःक्षतश्वासकासक्षयविनाशनम् ॥” * ॥
अथ भ्रामरस्य ।
“किञ्चित् सूक्ष्मैः प्रसिद्धेभ्यः पुष्पेभ्यः भ्रमरैर्भि-
श्वितम् ।
निर्म्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु भ्रामरं स्मृतम् ॥
भ्रामरं रक्तपित्तघ्नं मूत्रजाड्यकरं गुरु ।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि विशेषात् पिच्छिलं
हिमम् ॥ * ॥”
अथ क्षौद्रस्य ।
“मक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं
मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत् ॥
गुणैर्माक्षिकवत् क्षौद्रं विशेषान्मेहनाशनम् ॥”
अथ पौत्तिकस्य ।
“या कृष्णा मशकोपमा लघुतराः प्रायो महापिच्छिलाः
वृक्षाणां तरुकोटरान्तरगताः पुष्पासवं कुर्व्वते ।
तास्तज्ज्ञैरिह पुत्तिका निगदितास्ताभिः कृतं सर्पिषा
तुल्यं यन्मधु तज्जनैरभिहितं पौत्तिकम् ॥
पौत्तिकं मधु रूक्षोष्णं पित्तदाहास्रवातकृत् ।
विदाहि मेहकृच्छ्रघ्नं ग्रन्थ्यादिक्षतशोषि च ॥”
अथ छात्रस्य ।
“वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं
गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ।
भ्रमतृष्णामोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥”
अथार्घ्यस्य ।
“मधूकवृक्षनिर्यासं निष्क्रम्य प्रमोदवा ।
सवन्त्यार्घ्यं तदा ख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः ॥
तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मक्षिकाः षट्पदो-
पमाः ।
अर्घ्यास्तास्तत्कृतं यत्तदार्घ्यमित्यपरे जगुः ॥
आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ।
कषायं कटुकं पाके तिक्तञ्च बलपुष्टिकृत् ॥” * ॥
अथौद्दालकस्य ।
“प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्प-
कीटकाः ।
कुर्व्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत् स्यादौद्दालकं मधु ॥
औद्दालकं रुचिकरं स्वर्य्यं कुष्ठविषापहम् ।
कषायमुष्णमम्लञ्च कटुपाकञ्च पित्तकृत् ॥” * ॥
अथ दालस्य ।
“संस्रुत्य पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रोपरि स्थितम् ।
मधुराम्लकषायञ्च तद्दालं मधु कीर्त्तितम् ॥
दालं मधु लघु प्रोक्तं दीपनीयं कफापहम् ।
कषायानुरसं रूक्षं रुच्यं छर्द्दिप्रमेहजित् ।
अधिकं मधुरं स्निग्धं वृंहणं गुरुभारिकम् ॥”
लघु पाके । गुरुभारिकं दुर्जरम् ॥ * ॥ अथ नवपुराणमधुगुणाः ।
“नवं मधु भवेत् पुष्ट्यै नातिश्लेष्महरं सरम् ।
पुराणं ग्राहकं रूक्षं मेदोघ्नमतिलेखनम् ॥
मधुनः शर्करायाश्च गुडस्यापि विशेषतः ।
एकसंवत्सरेऽतीते पुराणत्वं स्मृतं बुधैः ॥”
अथ मधुनः शीतस्य गुणाधिक्यमुष्णतायाः निषेधः ।
“विषपुष्पादपि रसं सविषा भ्रमरादयः ।
गृहीत्वा मधु कुर्व्वन्ति तच्छीतं गुणवन्मधु ॥

विषान्वयात्तदुष्णान्न द्रव्येणोष्णेन वा सह ।
उष्णार्त्तैरुष्णकाले च स्तुत विषसम मधु ॥”
इति भावप्रकाश ॥

मधु पु (मन्+उ । नस्य ध ।) मधुद्रुम । मौलगाछ इति भाषा ॥ वसन्तः । (यथा कुमारसम्भवे । ३ । २७ ।
“निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥”)
दैत्यभेद । (यथा, देवीभागवते । १ । ६ । १५ ।
“मधुश्च कुपितस्तत्र हरिणा सह सयुगे ॥”)
इम हत्वा विष्णुर्मधुसूदनोऽभूत ॥ चैत्रमास । इति मेदिनी । धे, १२ ॥ (यथा, रघु । ११ । ७ ।
“तेजतुर्गतिवशात प्रवर्त्तिनौ
भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥”)
अशोकवृक्ष । इति हेमचन्द्र । २।१५३ ॥ यष्टिमधु । इति शब्दरत्नावली ॥ असुरविशेष । (यथा, भागवते । ६ । ११ । १४ ।
“शत्रुघ्नश्च मधो पुत्त्र लवण नाम राक्षसम् ।
हत्वा मधुवने चक्रे मथुरां नाम वै पुरीम् ॥”)
स च शत्रुघ्नेन हत । यस्य नाम्ना मथुरा मधुपुरीति ख्याता ॥

मधु क्ली, (मन्+उ । नस्य ध ।) जीवन्तीवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । १४२ ॥

मधुक, क्ली (मध्विवेति । मधु+“संज्ञायाञ्च ।’ ५ । ३ । ९७ । इति कन् । यद्वा, मधु मधुर कायतीति । कै+क ।) यष्टिमधुका । इत्यमर । २ । ४ । १०९ ॥ (यथास्य पर्य्याय ।
“यष्ट्याह्व मधुक यष्टि क्लीतक मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु स्वयेनाला जलजातिरसा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
त्रपु । इति हेमचन्द्र ॥

मधुक, पुं, (मधु मधुर कायतीति । कै+क ।) वन्दिभेद । यष्ट्याह्व । विहङ्गान्तर । इति विश्व ॥

मधुकण्ठ, पुं, (मधुर्मधुर कण्ठ कण्ठस्वरो यस्य ।) कोकिल । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मधुकर, पुं, (करोति सञ्चिनोतीति । कृ+अच् । मधुन कर ।) भ्रमर । इत्यमर । २ । ५ । २९ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । १८ । २ ।
“सर्व्वत सारमादत्ते यथा मधुकरो बुध ॥”)
कामी । इति धरणि ॥ भृङ्गराजवृक्ष । इति शब्दमाला ॥

मधुकर्कटिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटिकेव ।) मधुरजम्बीरविशेष । मउकट्टी इति भाषा । तत्पर्य्याय । कृष्णा २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्य्यायोऽस्या गुणाश्च यथा,—
“बीजपुरोऽपर प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी ।
मधुकर्कटिका स्वाद्वी रोचनी शीतला गुरु ।
रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुखर्ज्जूरिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

मधुकर्कटी, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटी) मधुबीजपुर । इति राजनिर्घण्ट ॥

मधुका, स्त्री, (मधुक+टाप् ।) मधुयष्टिका । इत्यमर । २ । ४ । १ ६ ॥ मधुपर्णीवृक्ष । इति मेदिनी । के १३५ ॥ क्षयावयककुनी । इति हेमचन्द्र । ४ । २४३ ॥

मधुकुक्कुटिका, } स्त्री, (मधु मधुरा कुक्कुटीव ।
मधुकुक्कुटी, } मधुकुक्कुट+स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । पूर्व्वस्य ह्रस्वत्वञ्च ।) जम्बीरविशेष । मखुर इति मक्कूर इति च भाषा । तत्पर्य्याय । मातुलुङ्गा २ सुगन्धा ३ गिरिजा ४ पूतिपुष्पिका ५ अत्यम्ला ६ देवदूती ७ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणा । शीतत्वम् । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातपित्तविनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

मधुकृत, पुं (मधु करोति सञ्चिनोतीति । कृ+क्विप् तुगागमश्च ।) भ्रमर । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा छान्दोग्योपनिषदि । ३ । १ । २ ।
“अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यो यजूंष्येव मधुकृतो यजुर्व्वेद एव पुष्प ता अमृता आप ॥”)

मधुकेशट, पुं, (मधुन पुष्परसस्य के शिरसि अग्रभागे शटति गच्छतीति । शट+कर्त्तरि अच् ।) भ्रमर । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मधुकैटभौ, पु, (मधुश्च कैटभश्च तौ । इतरेतरद्वन्द्व ।) असुरविशेषौ । तयोरुत्पत्त्यादि यथा,
“दैनन्दिने तु प्रलये प्रसुप्ते गरुडध्वजे ।
तस्य श्रवणविड्जातावसुरौ मधुकैटभौ ॥
कूर्म्मपृष्ठगता पृथ्वी विलीनैवाभवज्जले ।
तां विशीर्णां योगनिद्रा महामाया व्यलोकयत् ॥
तां वै दृढतरां कर्त्तु पृथ्वीं प्रति तदेश्वरी ।
उपाय चिन्तयामास कथ पृथ्वी भवेद्दृढा ॥
इदानीमाप्यवत् पृथ्वी प्रसूता कोमला जले ।
सृष्टिकाले जनान् वोढु कथ शक्ता भविष्यति ॥
इति सञ्चिन्त्य सा माता जगतां सृष्टिकारिणी ।
उपगम्य तदा विष्णुमाससाद सुनिद्रितम् ॥
तस्य सुप्त समासाद्य जगन्नाथ जगत्पतिम् ।
वामहस्तकनिष्ठाग्र तस्य कर्णे न्यवेशयत् ॥
निवेश्य नखराग्रेण प्रोद्धृत्य श्रावण मलम् ।
चूर्णीचकार सा देवी योगनिद्रा जगत्प्रसू ॥
तत्कर्णमलचूर्णेभ्यो मधुनामासुरोऽभवत् ।
ततो दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठाग्रन्तु दक्षिणे ॥
कर्णे न्यवेशयद्देवी तस्मादप्युद्धृत मलम् ।
तथापि चोदयामास करशाखाग्रजेन तु ॥
ततोऽभूत् कैटभो नाम बलवानसुरो महान् ॥
उत्पन्न स च माताथ बलवान् ज्वलितमधु ।
जातवस्य महादेवी मधुनामाकरोत्तदा ॥
उत्पन्न कीटवल्लाति महामायाकरे यत ।
अतस्त कैटभाख्यन्तु स्वय देवी तदाकरोत् ॥
तावुवाच महामाया युध्यता हरिणा सह ।
युवाणौ अहमेनाथ भवन्तौ निहनिष्यति ॥
यदा युवा प्रभावेषि आवा विष्णो । वधाय तौ ।
तदैवाश युवा हन्ता नान्यथा हरिरप्यथ ॥
महामायामोहितौ तौ विष्णुमार्गे तदा तु ह ।
भ्रममाणौ ददृशतुर्नाभिपद्मस्थित विधिम् ॥
तमूचतुस्तौ धातार हनिष्यावोऽद्य नामितम्
त्व जागरय वैकुण्ठ यदि जीवितुमिच्छसि ॥
ततो ब्रह्मा महामायां योगनिद्रां जगत्प्रसूम् ।
प्रसादयामास तदा स्तुतिभिर्नतिभिर्भिया ॥
चिर स्तुताथ सा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।
प्रसन्नाभवदत्यर्थमुवाच च तथा विधिम् ॥
किमर्थ सस्तुता चाह कि करिष्याम्यह तव ।
तद्वद त्व महाभाग । करिष्याम्यहमद्य ते ॥
ततस्तेन महामाया प्रोक्ता धात्रा महात्मना ।
प्रबोधय जगन्नाथ यावन्नो मां हनिष्यत ।
सम्मोहयैतौ दुर्द्धर्षावसुरौ मधुकैटभौ ॥
इत्युक्ता सा तदा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।
बोधयामास वैकुण्ठ मोहयामास तौ तदा ॥
तत प्रबुद्ध कृष्ण स ददर्श भयशालिनम् ।
ब्रह्माण तौ तदा घोरावसुरौ मधुकैटभौ ॥
ततस्ताभ्यां स युयुधे असुराभ्यां जनार्द्दन ।
नाशकद्वाधितु वीरावसुरौ मधुकैटभौ ॥
अनन्तोऽपि फणाग्रेण नाशो धर्त्तु क्षमोऽभवत् ।
युध्यमानान्महावीरान् वैकुण्ठमधुकैटभान् ॥
अथ ब्रह्मा शिलारूपां स्थितिशक्ति तदाकरोत ।
अष्टयोजनविस्तीर्णां साष्टयोजनमायताम् ॥
तस्यां शिलायां वैकुण्ठो युयुधे नृपसत्तम । ।
सह ताभ्यां शिला सा तु प्रविवेश जलान्तरम् ॥
तस्यान्तु शक्त्यां मग्नायां तोयेषु युयुधे हरि ।
पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुयुद्धैर्निरन्तरम् ॥
यदा नैवाशकद्धन्तु तौ विष्णुर्जगतां पति ।
परां चिन्तां तदावाप विद्यामायि भयान्वित ॥
ततस्तावेव त विष्णुमूचतुर्बलदर्पितौ ।
पुन पुनस्तौ गर्जन्तौ महामायाविमोहितौ ॥
तुष्टौ स्वस्त्वन्नियुद्धेन वर वरय माधव । ।
तवेष्ट सम्प्रदास्याव सत्यमेतद्वराद्युना ॥
तयोस्तद्वचन श्रुत्वा भगवान् गरुडध्वज ।
उवाच तौ युवां वध्यौ भवेतां मे महाबलौ ।
इति देहि वर मह्य दातव्य यदि विद्यते ॥
तौ तदा प्राह युवतौ योग्यो नौ शोभनो वध ।
तथावां जहि नौ यत्र तोय सम्प्लुति विद्यते ॥
तयोस्तद्वचन श्रुत्वा माधवो जगतां पति ।
ब्रह्माण प्राह शीघ्रेण प्राहेदं शक्तिसंश्रया ॥
ब्रह्मशक्तिशिलां शीघ्रमुद्धृत्य धीयतां यथा ।
तत्र स्थित्वा महाधारे हनिष्यामि महाबलौ ॥
ततो ब्रह्मा क्षणेनैव उद्धार शिलान्तु ताम् ॥
तस्या मध्ये पूर्व्वभागे खाद पर्व्वतरूपधृक ।
कर्द्ध स्थित्वा शिलां भित्त्वा प्रविवेश रसातलम् ॥
वेशान्नामभवत् कूर्म्म पर्व्वतस्तामधोश शिलाम् ।
वायव्यास्य तथानन्तो नैर्ऋत्यास्य सुरेश्वरी ॥
महामाया जगद्धात्री शैलरूपप्रसारिणी ।
आग्नेय्याश्च स्वय विष्णुरेकरूपेण संस्थित ॥
ब्रह्मशक्तिशिलां शक्रन् भगवान् परमेश्वर ।
मध्ये ब्रह्मा तत्क्षणेव वराहश्च तथापर ॥
ततो वराहपृष्ठस्थ परमे जगतां पति ।
स्थित्वा शिलामवष्टभ्य ब्रह्मशक्तिमधोगताम् ॥

वामे स्वजघने यत्नादारोप्य शिरसी तयोः ।
जगदाधारभूतः स सर्व्वयत्नेन संयुतः ॥
सर्व्वेशः समाक्रम्य चिच्छेद स पृथक् पृथक् ।
मधुकैटभयोः सम्यक् वीरयोः पृथिवीच्छते ॥
तस्य चाक्रम्य संस्थानाद्ब्रह्मशक्तिरधोगता ।
ध्रियमाणापि देवौघैर्यत्नादपि मुहुर्मुहुः ॥
ततस्तयोस्तु हतयोः शरीरे जगतां पतिः ।
ब्रह्मशक्तिं समुद्धृत्य न्यधात्तस्यां प्रयत्नतः ।
उद्धृतायां पृथिव्यान्तु तयोर्म्मेदोविलेपने ।
सुदृढामकरोत् पृथ्वीं छादितां तोयराशिभिः ॥
मेदोविलेपिता यस्माद् गीयते मेदिनीति सा ।
अद्यापि पृथिवी देवी देवमानुषराक्षसैः ॥"
इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥
(अनयोर्नामनिरुक्तिर्यथा, महाभारते । १२ । ३४७ । २४—२६ ।
"सत्त्वस्थः परमेष्ठी स ततो भूतगणान् सृजन् ।
पूर्व्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्य्यांशुसप्रभे ॥
नारायणकृतौ बिन्दू अपामास्तां गुणोत्तरौ ।
तावपश्यत् स भगवाननादिनिधनोऽच्युतः ॥
एकस्तत्राभवद्बिन्दुर्म्मध्वाभो रुचिरप्रभः ।
स तामसो मधुर्जातस्तदा नारायणाज्ञया ।
कठिनस्त्वपरो बिन्दुः कैटभो राजसस्तु सः ॥")

मधुकोष, पुं, (मध्वर्थं कृतः कोषः मध्वाधारः कोषो वा ।) मधुमक्षिकाकृतकोषः ॥ मौचाक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मधुक्रमः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,—
"भ्रमरेणेव मयायं व्याख्यामधुकोष आरब्धः ।"
इति रुग्विनिश्चयटीकाकृद्विजयेन लिखितम् ॥)
छागसुक्क इति मांसाशिनो वदन्ति ॥

मधुक्रम, पुं, (मधुनः क्रमः ।) पुनः पुनर्म्मधुपानक्रमः । तत्पर्य्यायः । मधुवारः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४१ ॥ मधुकोषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मधुचीर, पुं, (मधुवत् चीरं निर्य्यासोऽस्य ।) खर्ज्जूरवृक्षः । इति हारावली ॥

मधुखर्ज्जूरिका, स्त्री, (मधुर्म्मधुरा खर्ज्जूरी । ततः कन् टाप् । पूर्व्वस्य ह्रस्वत्वम् ।) खर्ज्जूरविशेषः । तत्पर्य्यायः । मधुकर्कटिका २ कोलकर्कटिका ३ कण्टकिनी ४ मधुफलिका ५ माध्वीमधुरा ६ मधुरखर्ज्जूरी ७ मधुखर्ज्जूरी ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । सन्तापपित्तशान्तिकारित्वम् । शिशिरत्वम् । जन्तुकर्तृत्वम् । बहुवीर्य्यविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुगायन, पुं, (मधु गायतीति । गै + "ल्युट् च ।" ३ । १ । १३४ । इति ल्युट् । यद्वा, मधौ वसन्ते गायनः इति सप्तमीसमासः ।) कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुगुञ्जन, पुं, (मधु मधुरं गुञ्जनमस्य । यद्वा शिग्रु-गुञ्जनशब्दस्यास्य मधुरत्वात् तथात्वम् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

मधुघोष, पुं (मधुर्म्मधुरो घोषो यस्य ।) कोकिलः । इति शब्दमाला ॥

मधुच्छदा, स्त्री (मधु मधुरश्छदः पर्णमस्याः । यद्वा मधु छादयति रसाधिक्येन पराभवतीति छद् + णिच् । घ । घे ह्रस्वश्च ।) मयूरशिखा । इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्या गुणाः ।
"नीलकण्ठशिखा लघ्वी पित्तश्लेष्मातिसारजित् ॥"
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुज, क्ली (मधुनो जातम् इति । जन् + ड ।) शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुजम्बीर, पुं, (मधुर्मधुरो जम्बीरः ।) मधुरजम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुजा, स्त्री, (मधोः मधुमेदसो जाता प्रादुर्भूता इति । जन् + ड टाप् ।) पृथिवी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुनो जायते स्म इति । जन + ड ।) सिता । तत्पर्य्यायः । महाश्वेता २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुजित्, पुं, (मधुं मधुनामानं दैत्यं जितवानिति । जि + क्विप् । तुगागमश्च ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । ६२ ।
"शिवे । किं वा ज्ञात्वा विविदिषसि शक्तिं मधुजित् ॥")

मधुतृण, क्ली, (मधुरं तृणम् ।) इक्षुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य इक्षुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मधुतृण, पुं, (मधुर्म्मधुरस्तृणः ।) इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"महारसोऽसिपत्रः स्याद्मृत्युपुष्पो मधुतृणः ।
इक्षुवंशकवान्तारभिरुपौण्ड्रादिभेदवान् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च ।
गुडमूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुतृणः स्मृतः ॥"
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

मधुत्रय, क्ली, (मधूनां मधुरद्रव्याणां त्रयम् ।) मधुरत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधुघृतसितात्रयम् ॥)

मधुदीप, पुं, (मधौ वसन्ते दीप्यते इति । दीप + क ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥

मधुदूत, पुं, (मधोर्वसन्तस्य दूत इव । वसन्तागमनात् प्रागस्य मुकुलोद्गमदर्शनात् तथात्वम् ।) आम्रवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
"आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुदूती, स्त्री, (मधोर्वसन्तस्य दूतीव ।) पाटलावृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (पर्य्यायादि विवरणमस्याः पाटलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मधुद्र, पुं (मधुने द्राति पुष्पात् पुष्पं गच्छतीति । द्रा + क ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुद्रव, पुं, (मधुर्मधुरो द्रवो निर्यासोऽस्य ।) रक्तशिग्रुः । इति शब्दरत्नावली ॥

मधुद्रुम, पुं, (मध्वर्थं मधार्थं मधूत्पादको वा द्रुमः । तत्पुष्पेभ्यो मद्यसम्भवादस्य तथात्वम् ।) वृक्षविशेषः । मौलगाछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । मधूकः २ गुडपुष्पः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ (पर्य्यायान्तरमस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"मधुपुष्पो मधूकश्च गुडपुष्पो मधुद्रुमः ॥")

मधुधातु, पुं, (मधुना तत्पर्य्यायनाम्ना प्रसिद्धो धातुः ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
"स्वर्णमाक्षिकमाख्यातं तापीजं मधुमाक्षिकम् ।
ताप्यं माक्षिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुधूलि, स्त्री (मधुर्मधुरा धूलिरिव ।) खण्डः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६ ॥ खाँड इति भाषा ॥

मधुधेनु, स्त्री, (मधुरचिता धेनुः ।) दानार्थमध्वादिनिर्म्मितसवत्सा गौः । यथा—
होतोवाच ।
"मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपातकनाशिनीम् ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥
धेनुं मधुमयीं कृत्वा सम्पूर्णां घटषोडशैः ।
चतुर्थेन तथांशेन वत्सकं परिकल्पयेत् ॥
सौवर्णन्तु मुखं कृत्वा शृङ्गाण्यगुरुचन्दनैः ।
पृष्ठं ताम्रमयं कृत्वा सास्नां पट्टमयीं तथा ॥
पदानिक्षुमयान् कृत्वा सितकम्बलकम्बलाम् ।
मुखं गुडमयं कृत्वा जिह्वां शर्करया तथा ।
ओष्ठौ पुष्पमयौ तस्या दन्ता फलमयाः स्मृताः ।
दर्भरोमधरा देवी रौप्यखुरविभूषिता ॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा प्रमाणात् परितस्ततः ।
सर्व्वलक्षणसंयुक्ता सप्तधान्यान्विता तथा ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्द्दिक्षुपि स्थापयेत् ।
छादिता वस्त्रयुग्मेन घण्टाभरणभूषिताम् ।
कांस्योपदोहनां कृत्वा गन्धपुष्पैस्तु धूपिताम् ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ।
सङ्क्रान्त्यासुपरागे च सर्व्वकाले यदृच्छया ॥
द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तिं दृष्ट्वा ताञ्च प्रदापयेत् ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियायाहिताग्नये ॥
आर्य्यावर्त्ते समुत्पन्ने वेदवेदाङ्गपारगे ।
तादृशाय प्रदातव्या मधुधेनुर्नरोत्तम । ॥
पुच्छदेशोपविष्टस्तु गन्धधूपादिपूजिताम् ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन मुद्रिकाकर्णपत्रके ॥
स्वशक्त्या दक्षिणां दत्त्वा वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
जलपूर्व्वन्तु कांस्यं पञ्चाद्दानं समर्पयेत् ॥
रसज्ञा सर्व्वदेवानां सर्व्वभूतहिते रता ।
प्रीयन्तां पितृदेवाश्च मधुधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
एवमुच्चार्य्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
अहं गृह्णामि त्वां देवि । कुटुम्बार्थे विशेषतः ।
कामं कामदुघे कामान् मधुधेनो । नमोऽस्तु ते ॥
मधुवातेतिमन्त्रेण दद्याद्दाता निवेश्य तु ।
दत्त्वा धेनुं महाराज । छत्रकोपानहौ तथा ॥
एवं यः कुरुते भक्त्या मधुधेनुं नराधिप । ।
दत्त्वा दानं पायसेन मधुना च दिनं नयेत् ॥
आचार्य्योऽपि त्रिरात्रन्तु मधुपायसभुक्तम् ।
सर्वं क्रतौ तु यत् पुण्यं तन्निबोध नराधिप ! ॥
यत्र नद्यो मधुवहा यत्र पायसकर्द्दमाः ।

अयो सुमय विमानेन गच्छन्ति पैतृदा ॥
तत्र भोगानथो भुक्त्वा ब्रह्मलोके स तिष्ठति ।
क्रीडित्वा सुचिरं कालं पुनर्मर्त्त्यमुपागतः ।
स भुक्त्वा विपुलान् भोगान् विष्णुलोकं स गच्छति ॥
दशपूर्व्वान् दशपरानात्मानमेकविंशतिम् ।
नयते विष्णुसायुज्यं मधुधेनुप्रसादतः ॥
य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
इत्यादि वराहपुराणे श्वेतोपाख्याने मधुधेनुमाहात्म्यम् ॥

मधुनालिकेरकः, पुं, (मधुर्मधुरो नारिकेलः स्वार्थे कन् । रलयोरैक्यात् रस्य लत्वं लस्य च रत्वम् ।) मधुनारिकेलः । सरनारिकेल इति कोकणे प्रसिद्धम् । मोहानारल इति च ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । माध्वीकफलः २ मधुफलः ३ अधिलम्बफलः ४ माक्षिकफलः ५ मृदुफलः ६ बहुकूर्च्चः ७ दृढफलः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहतृष्णार्त्तिपित्तहारित्वम् । बलपुष्टिश्रेष्ठकान्तिकारित्वम् । वीर्य्यविवर्द्धनत्वम् । रुच्यत्वञ्च । अपि च ।
“माध्वीकं नारिकेरं फलमतिमधुरं दुर्ज्जरं जन्तुकारि
स्निग्धं वातातिसारभ्रमशमनमथ ध्वंसनं वह्निदीप्तेः ।
आमश्लेष्मप्रकोपं जनयति कुरुते चारुकान्तिं बलञ्च
स्थैर्य्यं देहस्य धत्ते घनमदनकलावर्द्धनं पित्तनाशम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधनी स्त्री, क्षुपविशेषः । माकड़ छाता इति माकड़ चाउली इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । दृढमञ्जा २ वायसोली ३ सुमङ्गला ४ । इति रत्नमाला ॥

मधुनेता, [ऋ] पुं, (मधु नयति पुष्पेभ्यः संग्रहीतुमिति । णीञ् + तृच् ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मधुपः, पुं, (मधु पिबतीति । पा + कः ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २ । ५ । २९ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०९ ।
“शब्दूतिसामासावर्ते देवीधामनि धैर्य्यवान् ।
घ्नन् कराभ्यां मधुपान् धावति स्म स वीरधीः ॥”
मधु जलं पातीति । पा + कः । वारिरक्षके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३२ । ८ ।
“त्यं चिदर्णं मधुपं शयानमसिन्वं वव्रं मह्याददुग्रः ।”
“मधुपं मधुनोऽस्य पातारं पालयितारम् ।”
इति तद्भाष्ये सायनः ॥ मधुपानकर्त्तरि च, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १९८ । २ ।
“आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृळीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा वातरंहाः ।”
“स्वचा यद्दृषा विश्वगूर्त्तीभरांति वाजायेट्टे मधुपाविषे च ।” “हे मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य पातारौ ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

मधुपर्कः, क्ली, (पृच + घञ् । मधुना पर्कौ योगोऽत्र ।) दधिघृतयुक्तमधु । तत्पर्य्यायः । महोदयः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४९७ ॥ अपि च ।
“मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्येनेति ।
अपिहितमाच्छादितम् ।” इत्येकादशीतत्त्वे कात्यायनसूत्रम् ॥

मधुपर्कः पुं, (पृची + घञ् । मधुना पर्कः सम्पर्को यस्य मधुना संयोजनात् तथात्वम् ।) षोड़शोपचारपूजान्तर्गतषष्ठोपचारः । तस्य प्रमाणं यथा,—
“दधि सर्पिर्ज्जलं क्षौद्रं सिताभिस्तु पञ्चभिः ।
प्रोच्यते मधुपर्कस्तु सर्व्वदेवौघतुष्टये ॥
जलन्तु सर्व्वतः स्वल्पं सिता दधि घृतं समम् ।
सर्व्वेषामधिकं क्षौद्रं मधुपर्के प्रयोजयेत् ॥
तद्दद्यात् कांस्यपात्रेण रौक्मर्क्षसम्भवेन वा ।
ज्योतिष्टोमाश्वमेधादौ पूर्णे चेष्टे प्रपूजने ॥
मधुपर्कं प्रतिष्ठोऽयं सर्व्वदेवौघतुष्टिदः ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां साधकः परिकीर्त्तितः ॥
मधुपर्कं सौख्यभोग्यतुष्टिपुष्टिप्रदायकः ॥”
इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥
अपि च ।
“आज्यं दधिमधुमिश्रं मधुपर्कं विदुर्बुधाः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
तद्दाने मुद्रा यथा —
“संयुक्तानामिकाङ्गुष्ठा तिर्य्यगूर्द्ध्वा सप्रसारिता ।
मधुपर्के च सा मुद्रा विद्भिः परिकीर्त्तिता ॥”
इति हरिभक्तिविलासः ॥

मधुपर्णिका, स्त्री, (मध्विव स्निग्धं पर्णमस्याः । ततः स्वार्थे कन् टाप् । अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
“गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी ॥
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”)
नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ९५ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
“नीली तु नीलिनी तूणी कालदोला च नीलिका ।
रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ॥”)
वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुडूची । सुदर्शना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थाने १० अध्याये ;
“पृश्निपर्णी बलाशिग्रुश्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥”
अस्याः पर्य्यायो यथा,—
“सुदर्शना सोमवल्ली चक्राङ्गा मधुपर्णिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुपर्णी, स्त्री, (मधु इव स्निग्धं पर्णं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) गुडूची । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ ॥ (अस्याः पर्य्यायो रत्नमालायां यथा,
“वत्सादनी छिन्नरुहा मधुपर्ण्यमृतामरा ।
कुण्डल्यमृतवल्ली च गुडूची चक्रलक्षणा ॥”)
गम्भारीवृक्षः । नीलीवृक्षः । इति मेदिनी । ने १५ ॥ मधुवीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विकङ्कतवृक्षः । तत्पर्य्यायो यथा,—
“विकङ्कतः स्वादुकण्टः स्रुग्दारुर्मधुपर्ण्यपि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मधुपाका स्त्री, (पाकेन मधुर्मधुरा । राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः । टाप् ।) खड़्भुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुपायी, [न्] पुं, (मधु पिबतीति । पा + णिनि । ततः “आतो युक् चिण्कृतोः ।” ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।) भ्रमरः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ मधुपानकर्त्तरि, त्रि ॥

मधुपालिका, स्त्री, (मधु पालयतीति । पालि + ण्वुल् । टाप् । अत इत्वम् ।) गम्भारी । इति शब्दमाला ॥ (विषयोऽस्याः गम्भारीशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

मधुपीलुः, पुं, (मधुमधुरः पीलुः ।) महापीलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुपुरी, स्त्री, (मधोर्लवणासुरनाम्नो दैत्यस्य पुरी ।) मथुरा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । ३१ ।
“नैमिषं फाल्गुनं सेतुः प्रभासोऽथ कुशस्थली ।
वाराणसी मधुपुरी पम्पा बिन्दुसरस्तथा ॥”)

मधुपुष्पः, पुं, (मधुप्रचुराणि पुष्पाण्यस्य ।) मधुद्रुमः । इति रत्नमाला ॥ (मधूकः । तत्पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
“मधूको गुड़पुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुस्रवः ।
वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजोऽत्र मधूलकः ॥”)
शिरीषवृक्षः । अशोकवृक्षः । वकुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुपुष्पा स्त्री, (मधुपुष्प + स्त्रियां टाप् ।) दन्तीवृक्षः । नागदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुप्रियः, पुं, (मधु मद्यं प्रियमस्य ।) बलरामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भूमिजम्बुः । यथा,—
“नादेयी स्त्री नागरङ्गाकसुगन्धो मधुप्रियः ॥”
इति जटाधरः ॥ (मद्यप्रिये, त्रि ॥)

मधुफलः पुं, (मधु मधुरं फलमस्य । यद्वा, मधु मद्यं फलात् यस्य ।) मधुनारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विकङ्कतवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुरफलविशिष्टे, त्रि ॥)

मधुफलिका, स्त्री, (मधु मधुरं फलं यस्याः । मधुफल + संज्ञायां कन् । टाप् । अत इत्वञ्च ।) मधुखर्ज्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः मधुखर्ज्जूरिकाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मधुबहुला, स्त्री, (मधुना मद्येन वा बहुला ।) वासन्तीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुभित्, [द्] पुं, (मधुं तन्नामानं दैत्यं भिनत्ति नाशयतीति । भिद् + क्विप् । तुगागमश्च ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ४ । २९ । ४० ।

"तस्मिन् मद्भमुखरिता मधुभिच्चरित्र-
पीयूषशेषसरित परित स्रवन्ति ॥")

मधुमक्षिका, स्त्री (मधुसञ्चायिका मक्षिका।) कीटविशेष। मौमाछी इति भाषा। तत्पर्य्याय। सरघा २। इत्यमर। २। ५। २६॥

मधुमज्जा, [न्] पु, (मधुमधुरो मज्जा यस्य।) आखोटवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥

मधुमती, स्त्री (मधुर्मधुररसोऽस्त्यस्येति मतुप्। ङीप्।) काश्मरीवृक्ष। नदीविशेष। तस्या जलगुणा। यथा, राजनिर्घण्टे।

"चन्द्रभागागुणसाम्यद जल
किञ्च माधुमतमग्निदीपनम् ॥"

उपास्यनायिकाविशेष। यथा,—

"तथा मधुमती सिद्धिर्जायते नात्र संशय।
देवचेटी शतशत तस्य वश्या भवन्ति ह ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले स यत्र गन्तुमिच्छति।
तत्रैव चेटिका सर्व्वा नयन्ति नात्र संशय ॥"
इति तन्त्रसारदीपिकायां ३ पटल ॥

(छन्दोभेद। अस्या लक्षण यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्। २। १।
"ननगि मधुमती।" अधिक छन्द शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ समाधिसिद्धिभेद। यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे पातञ्जलदर्शने। "तत्र मधुमती नामाभ्यासवैराग्यादिवशाद्पास्तरजस्तमोलेशसुखप्रकाशमयसत्त्वभावनयानवद्यवैशारद्यविद्योतनरूपऋतम्भरप्रज्ञाख्या समाधिसिद्धि ॥ गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९। १३३।
"महोदया मधुमती महापुण्या सुदाकरी ॥"
इक्ष्वाकुपुत्रहर्य्यश्वस्य भार्य्या सा च मधोर्दैत्यस्य सुता। यथा, हरिवंशे। ९३। १२—१३।
"आसीद्राजा मनोर्वंशे श्रीमानिक्ष्वाकुसम्भव।
हर्य्यश्व इति विख्यातो महेन्द्रसमविक्रम ॥
तस्यासीद्दयिता भार्य्या मधोर्दैत्यस्य वै सुता।
देवी मधुमती नाम यथेन्द्रस्य शची तथा ॥"
मधुरसविशिष्टे, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।७।६९।३।
"स्वश्वा यशसा यातमर्व्वाग्दस्रा निधि मधुमन्तं
पिबाथ ॥")

मधुमथन पु, (मधु तन्नामान दैत्य मथ्नातीति। मन्थ+ल्यु।) विष्णु। इति हलायुध ॥ (यथा, भागवते। ६। ९। ३९।
"सर्व्वात्मनि निरतनिष्ठतमस कथमु ह वा एते मधुमथन। पुन स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रियसुहृद साधवस्त्वच्चरणाम्बुजानुसेवा विसृजन्ति न यत्र पुनरय संसारपर्य्यावर्त्त ॥")

मधुमल्ली, स्त्री, (मधुप्रधाना मल्ली।) मालती। इति शब्दमाला ॥

मधुमस्तक, क्ली, (मधुर्मधुररस मस्तके उपरिभागे यस्य।) पिष्टकविशेष। यथा,—
"मधुतैलघृतैर्मध्ये वेष्टिता समिताश्च या।
मधुमस्तकसंज्ञं तस्याख्यापरिमाणेनम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अस्य गुणा पिष्टशब्दे द्रष्टव्या ॥

मधुमाध्वीक, क्ली, (मधु माधुर्य्ययुक्त माध्वीकम्।) मद्यम्। इत्यमरटीकायां भरत ॥

मधुमारक, पु, (मधूनां मारक। भक्षकत्वात् तथात्वमस्य।) भ्रमर। इति राजनिर्घण्ट ॥

मधुमूल, क्ली (मधु मधुर मूलम।) आलुकम्। इति शब्दचन्द्रिका। मौ आलु इति भाषा ॥

मधुयष्टि, स्त्री (मधुमधुरा यष्टि।) इक्षु। इति शब्दचन्द्रिका।

मधुयष्टिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा यष्टि। तत कन् टाप्।) यष्टिमधु। तत्पर्य्याय। मधुकम् २ क्लीतकम् ३ यष्टिमधुका ४। इत्यमर। २। ४। १ ९ ॥ मधुयष्टी ५। इति भरत ॥ (तथास्याः पर्य्यायान्तरम्।
"यष्ट्याह्व मधुक यष्टि क्लीतक मधुयष्टिका।
यष्टिमधु स्थले जाता जलजातिरसा पुरा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मधुयष्टी, स्त्री (मधुयष्टि। कृदिकारादिति पक्षे ङीष्।) मधुयष्टिका। इति शब्दमाला ॥

मधुर, क्ली (मधु+र।) वङ्गम्। इति राजनिर्घण्ट ॥ विषम्। इति मेदिनी। रे, १९५ ॥ (वङ्गशब्दे विषशब्दे च विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

मधुर, पुं, (मधु माधुर्य्य रातीति। रा+क। यद्वा, मधुमाधुर्य्यमस्यास्तीति। "ऊषसुषिमुष्कमधो र।" ५।२।१०७। इति र।) मिष्टरस। इत्यमर। १। ५। ९॥ स च इक्ष्वादौ लभ्यते। तत्पर्य्याय। गौल्य २। इति राजनिर्घण्ट ॥ रसज्येष्ठ ३ गुल्य ४ स्वादु ५ मधूलक ६। इति हेमचन्द्र। ६।२४ ॥ तस्य गुणा। प्रीणनत्वम्। बल्यत्वम्। हृद्यत्वम्। वायुपित्तनाशित्वम्। रसायनत्वम्। गुरुत्वम्। स्निग्धत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। तर्पणत्वम्। सरत्वञ्च। अन्यच्च।
"रसो मधुरक प्रीतो धातुस्तन्यबलप्रद।
चक्षुष्यो वातपित्तघ्न कुर्य्यात् स्थौल्यकफक्रमीन् ॥
सोऽतियुक्तो ज्वरश्वासगलगण्डादिरोगकृत ॥"
इति राजवल्लभ ॥
अपि च।
"मधुरस्तु रसस्त्विमोति केशान्
वपुष स्थैर्य्यबलौजोवीर्य्यदायी।
अतिसेवनत प्रमेहशैत्य
जडतामान्द्यमुखान् करोति दोषान् ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥
(यथा च वाभटे सूत्रस्थाने दशमेऽध्याये ॥
"रसानामिति रूपाणि कर्म्माणि मधुरो रस।
आजन्मसात्म्यात् कुरुते धातूनां प्रबल बलम्।
बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ॥
प्रशस्तो बृंहणो कण्ठ्य स्तन्यसन्धानकृद्गुरु।
आयुष्यो जीवन स्निग्ध पित्तानिलविषापह ॥
कुरुतेऽत्युपयोगेन स मेद कफजान् गदान्।
स्थौल्याग्निसादसंन्यासमेहगण्डार्ब्बुदादिकान् ॥"
अपिच।
"तत्र मधुरो रस शरीरसात्म्याद्रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जौज शुक्राभिवर्द्धन आयुष्य षडिन्द्रियप्रसादनो बलवर्णकर पित्तविषमारुतघ्नस्तृष्णाप्रशमन त्वच्य केश्य कण्ठ्य प्रीणनो जीवनस्तर्पणो बृंहण स्थैर्य्यकर क्षीणक्षतसन्धानकर घ्राणमुखकण्ठोष्ठतालुप्रह्लादनो दाहमूर्च्छाप्रशमन षट्पदपिपीलिकाना मिष्टतम स्निग्ध शीतो गुरुश्च।
स एवगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान स्थौल्य मार्द्दवमालस्यमतिस्वप्न गौरवमनन्नाभिलाषमग्नेर्दौर्ब्बल्यमास्यकण्ठमांसाभिवृद्धि श्वासकासप्रतिश्यायालसकशीतज्वरानाहास्यमाधुर्य्यवमथुसंज्ञास्वरप्रणाशगलगण्डगण्डमालाश्लीपदगलशोफवस्तिधमनीगुदोपलेपाक्ष्यामयाभिष्यन्दमित्येवंप्रभृतीन् कफजान् विकारानुपजनयन्ति।
"स्नेहनप्रीणनाह्लादमार्द्दवैरुपलभ्यते।
मुखस्थो मधुरश्चास्य व्याप्नुवँल्लिम्पतीव च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्याये ॥)
जीवक। रक्तशिग्रु। राजाम्र। रक्तेक्षु। गुड। शालि। इति च राजनिर्घण्ट ॥ (बीजपूरविशेष। तत्पर्य्यायो यथा,—
"बीजपूरोऽपर प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्कन्दस्य सैनिकभेद। यथा महाभारते। ९। ४५। ६९।
"मधुर सुप्रसादश्च किरीटी च महाबल ॥")

मधुर, त्रि, (मधु माधुर्य्यमस्यास्तीति। "ऊषसुषिमुष्कमधो र।" ५। २। १०७। इति र।) मधुररसविशिष्ट। स्वादु। (यथा, हितोपदेशे। १। ७९।
"न धर्म्मशास्त्र पठतीति कारण
न चापि वेदाध्ययन दुरात्मन।
स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते
यथा प्रकृत्या मधुर गवां पय ॥")
प्रिय। इति मेदिनी। रे, १९५ ॥ पारिभाषिकमधुराणि यथा। विदग्धोक्ति। प्रिया धरक्वणादि। शशी। स्मित। बालोक्ति। इति कविकल्पलता ॥

मधुरक, पुं, (मधुर+संज्ञायां कन्।) जीवकवृक्ष। इत्यमर। २। ४। १४२ ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४ अध्याये।
"विपचेन्मधुरकप्रतीवापम् ॥")

मधुरकण्टका, स्त्री, (मधुरा कण्टका यस्या।) मत्स्यविशेष। तत्पर्य्याय। कच्छली२ कच्छला३ अनन्ता ४ माध्वी ५। इति शब्दरत्नावली ॥

मधुरजम्बीर पुं, (मधुरो जम्बीर। नित्यकर्म्मधारय।) मधुजम्बीर। तत्पर्य्याय। मधुजम्भ २ मधुजम्भल ३ रसद्रावी ४ शर्कारक ५ पित्तद्रावी ६। अस्य गुणा। मधुरत्वम्। शिशिरत्वम्। कफपित्तशोषश्रमनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥

मधुरत्वच, पुं, (मधुरा त्वचा यस्य।) धववृक्ष। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (गुणादयोऽस्य धवशब्दे ज्ञातव्या ॥)

मधुरत्रय, क्ली, (मधुराणां त्रयम् ।) सिता माक्षिक सर्पिश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरत्रिफला, स्त्री, (मधुरा त्रिफला ।) द्राक्षा फल काश्मर्य्यफल खर्ज्जूरीफलञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरनिस्वना, स्त्री, (मधुरो निस्वनो यस्याः ।) मधुरस्वरयुक्ता नारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुरफल पुं, (मधुरं फलमस्य ।) राजवदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरवल्ली, स्त्री, (मधुरा वल्लीति नित्यकर्म्मधारयः ।) मधुबीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरस पुं (मधुर्मधुरो रसोऽस्य ।) इक्षुः । इति शब्दमाला ॥ तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरसा स्त्री, (मधुमधुरो रसो यस्याः ।) मूर्व्वा । इत्यमरः । २।४। ८३ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा
"तेजनी पिलुनी देवी तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
मधुश्रेणी मधरसा मूर्व्वा निर्द्दहनीति च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
द्राक्षा ॥ (तत्पर्य्यायो यथा,—
"द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्त्तिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दुग्धिका । इति मेदिनी । से, ६० ॥ गम्भारी । इति भावप्रकाशः ॥

मधुरस्रवा, स्त्री, (मधुरस्य मधुररसस्य स्रवो यस्याः ।) पिण्डखर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरा, स्त्री, (मधुर+टाप् ।) शतपुष्पा । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"शतपुष्पा शताह्वा च मधुरा कारवी मिसिः ।
अतिलम्बी सितच्छत्रा संहिता छत्रिकापि च ।
छत्रा शालेयशालीनौ मिश्रेया मधुरा मिषिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मिश्रेया । मथुरानगरी । मधुकर्कटिका । मेदा । मधूली । मधुयष्टिका । इति मेदिनी । रे, १८४ ॥ काकोली । शतावरी । बृहज्जीवन्ती । पालङ्क्य-शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुराम्रक, पुं, (मधुरश्चासौ आम्रश्चेति नित्य-कर्म्मधारयः । ततः स्वार्थे कन् ।) आम्रातकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मधुराम्रफल, पुं, (मधुरं मिष्टं आम्रवत् फलं यस्य ।) रेफलः । तत्पर्य्यायः । आरः २ । इति रत्नमाला ॥

मधुरालापा, स्त्री, (मधुरः श्रुतिसुखकरः आलापः शब्दो यस्याः ।) शारिका । इति राज-निर्घण्टः ॥

मधुरालाबुनी, स्त्री, (अलाबू+बाहुलकात् नक् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ङीष् च । ततः मधुरा चासौ अलाबुनी चेति नित्यकर्म्मधारयः ।) राजालाबुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरिका, स्त्री, (मधुर+स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) क्षुपविशेषः । मौरी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शालेयः २ शीतशिवः ३ छत्रा ४ मिशी ५ मिश्रेया ६ । इत्यमरः । २।४।१९५ ॥ सालेयः ७ मिसिः ८ मिसी ९ मिशिः १० । इति तट्टीका ॥ अवाक्पुष्पी ११ मङ्गल्या १२ मधुरा १३ । इति रत्नमाला ॥ मधुरी १४ । इति शब्द-रत्नावली ॥ अस्या गुणाः । रोचकत्वम् । शुक्र-कारित्वम् । दाहरक्तपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मधुरिपु, पुं, (मधोरसुरविशेषस्य रिपुर्नाश-कत्वात् ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । २ ॥ (यथा गीतगोविन्दे । २ । ९ ।
"श्रीजयदेवभणितमतिसुन्दरमोहनमधुरिपु-रूपम् ॥)

मधुरेणु पुं (मधुर्मधुरो रेणुरस्य ।) कटभी-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरोदक, पुं, (मधुराणि उदकानि यस्य ।) जलसमुद्रः । स तु स्वादूदकमयः पुष्करद्वीप-वेष्टितः सप्तसमुद्राणां शेषसमुद्रः । इति जटाधरः ॥

मधुल, क्ली (मधु पुष्परसादिकं लाति स्वकारणत्वेन गृह्णातीति । ला+क ।) मद्यम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (निर्व्विषीकर्त्र्यां मधुविद्यायां स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । १ । १९१ । १० ।
"सोचिन्नु नमरातिनो वच मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठामधुत्वामधुला चकार ॥"
"हे विष । त्वा त्वां मधु अमृतं चकार विषस्य विषभावं दूरेऽपनोदाऽमृतीचकारेति एषैव मधुला मधुदात्री निर्विषीकर्त्री मधुविद्या यद्-सदादित्यस्य मण्डले विषयोजनं तेन चामृती-करणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

मधुलग्न पुं, (मधुर्मधुररसो लग्नोऽस्य ।) रक्त-शोभाञ्जनः । इति रत्नमाला ॥

मधुलता स्त्री, (मधुप्रधाना लतेति मध्यलोपी कर्म्मधारयसमासः ।) मूलीष्टणम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

मधुलिका, स्त्री, (मधुल+संज्ञायां कन् । टाप् अत इत्वञ्च ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या राजिका शब्दे ज्ञातव्या ॥ स्कन्दा-नुचरमातृगणविशेषः । यथा महाभारते । ९ । ४६ । १९ ।
"पृथुवक्त्रा मधुलिका मधुकुम्भा तथैव च ॥")

मधुलिट्, [ह्] पुं, (मधु लेढि आस्वादयतीति । लिह्+क्विप् ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २ । ५ । २९ ॥ (यथा रघुवंशे । ९ । २९ ।
"मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरवका रवकारणतां ययुः ॥")

मधुलेही, [न्] पुं (मधु लेढीति । मधु+लिह्+णिनि ।) भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ७ ।
"दृष्टावधानं मधुलेहिगीतौ प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ॥")

मधुलोलुप पुं, (मधुनि लोलुपः ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुवन, क्ली, (मधुना तन्नाम्ना दैत्येन कृतं वनम् । मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) मथुरायां वनविशेषः । यथा श्रीभागवते ४ । ८ । ४२ ।
"तत्तात । गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि ।
पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः ॥"
(मधुप्रधानं वनमिति ।) किष्किन्धायां सुग्री-वस्य वनविशेषः । इति रामायणे किष्किन्धा-काण्डम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८१ । २७ ।
"वालिना रक्षितं यत्तत् स्फीतं मधुवनं महत् ।
त्वया च प्लवगश्रेष्ठ । तद्भुङ्क्तं पवनात्मज ॥")

मधुवन, पुं (मधौ वनति शब्दायते इति । वन+अच् ।) कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मधुवल्ली, स्त्री, (मधुप्रधाना वल्ली ।) यष्टी-मधु । क्लीतनकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कार-वेल्लकम् । तत्पर्य्यायो यथा,—
"तोयवल्ली राजवल्ली मधुवल्ली कारवेल्लकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मधुवार पुं (मधुनो मद्यस्य वारः समयः पर्य्यायो वा ।) मधुक्रमः । इत्यमरः ।२।१०।४१॥ स च पुनः पुनर्मद्यपानपरिपाटी । इति तट्टी-कायां भरतः ॥

मधुवीज, पुं, (मधु मधुरं वीजं यस्य ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवरणमस्य दाडिमशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मधुवीजपूर, पुं (मधूनां मधुपूर्णानां वीजानां पूरः समूहो यत्र ।) मधुकर्कटिका । मीठा बिजौरा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । मधुपर्णी २ मधुरकर्कटी ३ मधुरवल्ली ४ मधु-कर्कटी ५ मधुरफला ६ महाफला ७ वर्द्ध-माना ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशि-रत्वम् । दाहनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । पथ्यत्वम् । गुरुत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुव्रत पुं, (मधु मधुसञ्चयो व्रतं व्रतमिव सत-ताभ्यसनीयं यस्य । यद्वा, मधु व्रतयति नियतं भुङ्क्ते इति । व्रति+अच् ।) भ्रमरः । इत्य-मरः ।२।५।२९॥ (यथा भागवते ।३।२८।२८।
"मालां मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टाम् ॥"
मध्वेव व्रतं कर्म्म यस्य । उदकार्थकर्म्मणि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७० । ५ ।
"मधुनो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्चुता मधुदुघे मधुव्रते ॥"
"मधुव्रते उदकार्थकर्म्माणौ ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

मधुशर्करा, स्त्री, (मधुजाता शर्करा ।) मधुजात-शर्करा । मिश्रीकन्द इति भाषा । यथा,—

"माध्वी सिता मधूत्थाञ्च मधुजा मधुशर्करा ।
माध्वीकशर्करा चैषा क्षौद्रजा क्षौद्रशर्करा ॥
यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।
विशेषाद्दाहतृष्णा च तपना क्षौद्रदेहिनाम् ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

("मधुशर्करा पुनश्छर्द्यतीसारहरी रूक्षाच्छेदनी प्रह्लादनी कषायमधुरा मधुरविपाका च।"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

मधुशाख, पुं, (मधुमाधुर्य्ययुक्ता शाखा यस्य।) मधुष्ठील । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुरशाखाविशिष्टे, त्रि । यथा वाजसनेयसंहितायाम् । २८ । २० । "मधुशाख सुपिप्पल ।"
"मधुरा रसवती शाखा यस्य ।"

इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)

मधुशिग्रु पु, (मधुप्रधानः शिग्रुः ।) रक्तशोभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥ (शजिना । इति ख्यातः । यथा, सुश्रुते ।१।३७। "वरुणार्त्तगलशिग्रुमधुशिग्रुतर्कारीत्यादि ।"
तत्पर्य्यायो यथा,—
"सुरङ्गा स्वादुगन्धा स्यान्मधुशिग्रुः शोभाञ्जनः ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तद्गुणा यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"मधुशिग्रुः सरस्तिक्तः शोफघ्नो दीपनः कटुः ।")

मधुशेष, क्ली, (मधुनः शेषो यत्र ।) सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुश्रेणी, स्त्री, (मधूनां मधुररसानां श्रेणिर्यत्र ।) मूर्व्वा । इत्यमरः ।२।४।८४॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥")

मधुश्वासा, स्त्री, (मधुर्मधुरः श्वासोऽस्मात् ।) जीवन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या जीवन्तीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मधुष्ठील, पुं, (मधु मकरन्दं ष्ठीवति निः क्षिपतीति । ष्ठीव + इगुपधत्वात् कः । पृषोदरादित्वाद्वस्य लत्वम् ।) मधूकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"मधूको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुद्रुमः ।
वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजेऽत्र मधूलकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुसख, पु, (मधोर्वसन्तस्य सखा इति ।"राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) कामदेवः । इति हलायुधः ॥

मधुसारथि, पु, (मधुर्वसन्तः सारथिर्यस्य ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुसिक्थक, पुं, (सिच्यतीति सिक्थं स्थकः । स्वार्थे कन् । मधु मधुमयं सिक्थकं यस्य ।) स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६४ ॥

मधुसुहृत्, [द्] पुं, (मधोर्वसन्तस्य सुहृत् ।) कामदेवः । इति केचित् ॥

मधुसूदन, पु, (मधुं दैत्यविशेषं सूदयति नाशयतीति । सूद + णिच् + ल्युः ।) भ्रमरः । इति जटाधरः ॥ (मधु तन्नामानमसुरं सूदयति नाशयतीति । सूद + णिच् + ल्युः ।) श्रीकृष्णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथाहदये एकः श्लिष्टश्लोको यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । ११ । ३ ।
"वनेषु कृत्वा सुरभिप्रचारं
प्रकामसुग्धो मधुवासरेषु ।
गायन् कलं क्रीडति पद्मिनीषु
मधूनि पीत्वा मधुसूदनोऽसौ ॥")

श्रीकृष्णपक्षे व्युत्पत्तिर्यथा,—
"सूदनं मधुदैत्यस्य यस्मात् स मधुसूदनः ।
इति सन्तो वदन्तीशं वेदेभिन्नार्थमीप्सितम् ॥
मधु क्लीवञ्च माध्वीके कृतकर्म्मशुभाशुभे ।
भक्तानां कर्म्मणाञ्चैव सूदनं मधुसूदनः ॥
परिणामाशुभं कर्म्म भ्रान्तानां मधुरं मधु ।
करोति सूदनं यो हि स एव मधुसूदनः ॥'

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११ अध्यायः ॥

तस्य स्मरणफलम् ।
"महाविपत्तौ संसारे यः स्मरेन्मधुसूदनम् ।
विपत्तौ तस्य सम्पत्तिर्भवेदित्याह शङ्करः ॥"

तत्रैव प्रकृतिखण्डे ३४ अध्यायः ॥

(सरस्वत्युपनामकः कविविशेषः । यथा, श्रीमद्भगवद्गीताटीकायाम् । "व्याख्यातं भगवत्पदैः प्रतिपदं श्रीशङ्कराख्यैः पुनर्व्विस्पष्टं मधुसूदनेन मुनिना स्वज्ञानसिद्ध्यै कृतम् ॥" अयं हि अद्वैतसिद्धिप्रस्थानभेदभगवद्गीताटीकामहिम्नःस्तवटीकासिद्धान्तबिन्दुटीकाद्यनेकग्रन्थकर्त्ता ॥)

मधुसूदनी, स्त्री, (मधु सूदयतीति । मधु + सूद + णिच् + ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) पालङ्क्यशाकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५२ ॥

मधुस्रव, पुं (मधूनां मकरन्दानां स्रवः क्षरणं यस्मादिति ।) मधूकवृक्षः । मोरटलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुस्रवा, स्त्री, (मधुनः स्रवो यस्याः ।) मधुयष्टिका । इति जटाधरः ॥ जीवन्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मूर्व्वा । हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुस्रवा, [स्] पु, (मधूनि स्रवति निःक्षिपतीति । स्रु + कर्त्तरि असुन् ।) मधूकवृक्षः । इति जटाधरः ॥

मधुस्वर, पु (मधुर्मनोहरः स्वरो ध्वनिर्यस्य ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

मधुहा, [न्] पुं, (मधुं तन्नामानमसुरं हन्तीति । हन् + क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मधु हन्तीति । हन् + क्विप् । मधुनाशके त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ६८ ।
"सर्व्वथा संहतैरेव दुर्ब्बलैर्बलवानपि ।
अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥")
प्रसहजातिपक्षिविशेषः ॥ यथा —
"शशघ्नी भासकुररश्येनोलूककुलिङ्गकाः ।
धमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

मधूक, क्ली, (मह्यतीति । मह + "उलूकादयश्च ।" उणा ४ । ४१ । इति ऊकः निपातितश्च ।) यष्टिमधु । इति राजनिर्घण्टः । (गुणादयोऽस्य यष्टिमधुशब्दे विज्ञेयाः ॥)

मधूक पुं, (मह्यते मन्यते वेति । मह + मन् वा + "उलूकादयश्च ।" उणा ४ । ४१ । इति ऊकप्रत्ययो निपातितश्च ।) वृक्षविशेषः । मडुल इति मौल इति मडुया इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गुडपुष्पः २ मधुद्रुमः ३ वानप्रस्थः ४ मधुष्ठीलः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥ मधुकः ६ मधुः ७ मधुपुष्पः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ मधुस्रवः ९ । इति जटाधरः ॥ मधुवृक्षः १० रोध्रपुष्पः ११ माधवः १२ । (यथा, महाभारते । १५ । २५ । ११ ।
"चित्राङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या
यैषा सवर्णाग्र्यमधूकपुष्पे ॥")

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहश्रमापहत्वम् । वातलत्वम् । जन्तुदोषघ्नत्वम् । वीर्य्यपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च । अस्य पुष्पगुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । हिमत्वम् । पित्तविदाहकारित्वञ्च । अस्य फलगुणाः । वातामयपित्तनाशित्वम् । शेषं मधूकद्वयमेवमेतत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम् ।
बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् ॥
फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत् ।
अहृद्यं हन्ति तृष्णास्रदाहश्वासक्षतक्षयान् ॥'

इति भावप्रकाशः ॥

अपरञ्च ।
"मधूकपुष्पञ्चाहृद्यं तपनं दृष्यं परम् ।
मधूकस्य फलं पक्वं वातपित्तप्रणाशनम् ॥"

तन्मज्जगुणास्तत्फलगुणवत् । यथा,—
"यस्य यस्य फलस्यैव वीर्य्यं भवति यादृशम् ।
तस्य तस्यैव वीर्य्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥"

तस्य त्वग्गुणाः ।
"मधूकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणम् ॥"

इति राजवल्लभः ॥

मधूच्छिष्ट, क्ली, (मधुनः उच्छिष्टमवशिष्टम् । मध्ववशिष्टम् । मोम इति भाषा ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १६ । २५ ।
"शैलेयकमांसीतगरकुङ्कुमरससैन्धवादिवणिजाम् ।
मधुररसमधूच्छिष्टानि चोरकञ्चेति जीवस्य ॥")
तत्पर्य्यायः । सिक्थकम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । १०७ ॥ शिक्थकम् ३ शिक्थम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

मधूत्थित, क्ली, (मधुनः उत्थितम् ।) सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधूत्सव, पु, (मधोश्चैत्रस्य उत्सवो यत्र ।) चैत्री पूर्णिमा । इति जटाधरः ॥ (यथाभिज्ञानशकुन्तले । ६ ।
"काञ्चुकी । प्रविश्य । सक्रोधम् । मा तावत् नात्मज्ञे । देवेन प्रतिषिद्धेऽपि मधूत्सवे चूतकलिकाभङ्गमारभसे ॥")

मधूपघ्न, क्ली (मधोस्तन्नाम्नो दैत्यस्य उपघ्न आश्रय । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) मथुरा । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४४ ॥

मधूपघ्न, पु (मधोस्तन्नाम्नो दैत्यस्य उपघ्न आश्रय ।) मथुरा । इति जटाधरः ॥ (यथा रघुवंशे । १५ । १५ ।
"स च प्राप मधूपघ्नं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः । वनात् करमिवादाय सत्वराशिमुपस्थितः ॥")

मधूल, पु (मधु उरति प्राप्नोतीति । मधु + उर गतौ सौत्रधातु + क । रस्य लत्वम् ।) जलजातिरिक्तमधूकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"गौरशाको मधूलोऽन्यो गिरिजः स्वल्प-पत्रकः ॥")

मधूलक, पु (मधूल + स्वार्थे कन् ।) जलजमधूकवृक्षः । तत्पर्य्यायः । दीर्घपत्रकः २ । इति जटाधरः ॥ गौरशाकः ३ मधूलः ४ स्वल्पपत्रकः ५ । इति रत्नमाला ॥
"स्यान्मधूके तु जलजे गिरिजेऽपि मधूलकः ॥" इति शब्दरत्नावली ॥
(पर्य्यायान्तरमस्य यथा,—
"मधूको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुस्रवः । वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजेऽत्र मधूलकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) अस्य गुणाः । मधूकगुणतुल्याः । मधुररसः । इति हेमचन्द्रः ।६।२४॥ (क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, अथर्व्ववेदे । १ । ३४ । २ ।
"जिह्वाया अग्रे मधु मे जिह्वामूले मधूलकम् ॥") तद्वति, त्रि ॥

मधूलिका, स्त्री, (मधूल + कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) मूर्व्वा । इत्यमरः । २।४।८४ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा —
"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा । मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥"
यष्टीमधु । तत्पर्य्यायो यथा,—
"यष्टीमधु तथा यष्टी मधुकं क्लीतकन्तथा । अन्यत् क्लीतनकन्तत्तु भवेत्तोये मधूलिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधूली स्त्री, (मधूल + गौरादित्वात् ङीष् ।) क्लीतनकम् । मधुककर्कटी । आम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मध्यं, क्ली, (मन्यते इति । मन् + "अघ्न्यादयश्च ।" उणा० ४।११२। इति यकप्रत्ययेन निपातितः ।) दशान्त्यसंख्या । शतसागरसंख्या । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६१ । ४ ।
"मध्यञ्चैव परार्द्धञ्च अपरञ्चात्र पद्मशतम् ॥")

अवस्थानम् । तत्पर्य्यायः । विरामः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मन्दत्वशीघ्रत्वाभ्यामेतरत्वयुक्तनृत्यविषयकगमनविशेषः । इति भरतः ॥ लयविशेषः । इति मधुः ॥ मध्यमाङ्गुलिः । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा, अमरे । २ । ६ । ७६ ।
"विलम्बित द्रुत मध्य तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥"

मध्य, पु क्ली, (मन् + यक । नस्य च धः ।) देहमध्यभागः । माजा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । मध्यमम् २ अवलग्नम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७९ ॥ विलग्नम् ४ । इति मेदिनी । गे, ९४ ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ३ । १६ ।
"दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना ॥")
मध्यभागमात्रम् । यथा, मनुः । ४ । ३७ ।
"नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥"
"आयुष्कालस्य मध्यमावस्थाविशेषः काल । षोडशसप्ततोरन्तरे मध्यं वयस्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता हानिरिति । तत्राविंशते वृद्धिरात्रिंशतो यौवनमाचत्वारिंशतः सर्व्वधात्विन्द्रियबलवीर्य्यसम्पूर्णता । अत ऊर्द्ध्वमीषत् परिहाणिर्यावत् सप्ततिरिति ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

मध्य, पुं, (मन् + यक । नस्य धः ।) ग्रहस्फुटसाधकाङ्कविशेषः । स च अहर्गणजातदेशान्तरादिसंस्कारसंस्कृताङ्कस्वरूपः । इति ज्योतिषम् ॥

मध्य, त्रि (मन्यते इति । मन् + यक । नस्य च धः ।) न्याय्यः । अन्तरः । अधमः । इति शब्दरत्नावली ॥ मध्यमः । यथा —
"उत्तमाधममध्यानि बुद्ध्वा कार्य्याणि पार्थिवः । उत्तमाधममध्येषु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥"
इति मात्स्ये ८६ अध्यायः ॥

मध्यगन्ध, पुं, (मध्ये पत्राभ्यन्तरे गन्धोऽस्य ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मध्यतः, [स्] व (मध्य + तसिल् ।) मध्यात् । मध्ये । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ आदि' आदौ तसादयो ये आदेशास्तेषाम् अनन्तमव्ययत्वमिति प्राञ्चः । तेन कुतः कुत आगत कौतस्कुतम् । इत्यत्राव्ययत्वात् टिलोपः । इति दुर्गादासः ॥

मध्यदेश, पुं, (मध्यश्चासौ देशश्चेति ।) देशविशेषः । तत्पर्य्यायः । मध्यमः २ । इत्यमरः ॥ तस्य सीमा यथा, मनुः । २ । २१ ।
"हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥"
विनशनं तीर्थभेदः । मां आयति आतनोतीति केचित् मद्यसी दकारवानिति शार्ङ्गः । मनो मध्येति यत्प्रत्यये मध्यः धी वति मद्वर्गमाद्यवा नतिः अमरसंकारः । इति सुबोधिकायां भरतः ॥

मध्यदेश्य, त्रि, (मध्यदेशे भवः इति यत् ।) मध्यदेशोद्भवः । यथा, वामनपुराणे १३ अ ॥
"मत्स्याश्चैव अश्मकाः मध्यदेश्या जनाः स्मृताः ॥"

मध्यन्दिन, पुं (दिनस्य मध्यं राजदन्तादित्वात् मध्यशब्दस्य पूर्व्वनिपातः । पृषोदरादित्वात् मकारागमः । मध्यन्दिनं पुष्पविकासकालत्वेनास्त्यस्येति । अच् ।) बन्धूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मध्याह्नः, क्ली, यथा, मनुः ।४।१३१।
"मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम् ॥")

मध्यपञ्चमूलक, क्ली, (मध्यं मध्यमं पञ्चमूलकम् ।) पञ्चमूलपाचनविशेषः । यथा —
"बला पुनर्नवैरण्डसूर्पपर्णीद्वयेन तु । एकत्र योजितैरेव स्यान्मध्यं पञ्चमूलकम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

मध्यमं पुं, क्ली, (मध्ये भवः । मध्य + "मध्यान्मः ।" ४ । ३ । ८ । इति मः ।) देहमध्यभागः । इत्यमरः । २ । ६ । ७९ ॥

मध्यम, पुं, (मध्ये भवः । मध्य + म ।) सप्तस्वराणां मध्ये पञ्चमस्वरः । इत्यमरः ।१।७।१ ॥ गान्धारमते चतुर्थस्वरः । स तु क्रौञ्चस्वरतुल्यः । अस्योच्चारणस्थानं वक्षः । वाक्यमते अधरः । अयं विप्रवर्णः । अस्य वर्णः अन्तरः । अर्थात् चतुःस्वरमिलितः । तस्य तानाः चतुर्विंशतिः तेषां प्रत्येकं द्वात्रिंशद्भेदेन ७६८ ताना भवन्ति । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ उपपतिभेदः । तस्य लक्षणम् । प्रियाया प्रकोपे यः प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति चेष्टया मनोभावं गृह्णाति स मध्यमः । यथा —
"आस्ते यद्यपि चाटुवर्जितमिदं तास्येन चौर्य्यं वचो नेत्रे श्रोत्रसरोजकान्तिरुचिरे नापि व्यथा क्षीयते । मालाया करयोश्च नेमकरिकारम्भ कृता मौक्तिको-र्धूपे कुन्तलयोरवीश्च सुतनो वायमनो दृश्यते ॥"
इति रसमञ्जरी ॥
मध्यदेशः । इत्यमरः ॥ ग्रहाणां सार्व्वभौमकक्षाविशेषः । यथा,—
"सुन्दरचञ्चद्गतो दिनकृच्च क च चरतो भगणादिमकं च । दन्धिरे पुरमध्यमभाक्षरे क्षितिजवत्सिद्धिरो यति मध्यमः ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
स्वरभेदः । रागभेदः । इति धरणिः ॥

मध्यम, त्रि (मध्ये भवः । मध्य + "मध्यान्मः ।" ४ । ३ । ८ । इति मः ।) मध्यभवः । इति मेदिनी । मे, ४६ ॥ (यथा, मनौ । ८ । ११२ ।
"ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयन्तु यवीयसः ॥")
तत्पर्य्यायः । माध्यमम् २ मध्यमीयम् ३ माध्यन्दिनम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (वयोमध्यवयः ।
"वयस्तुरिव मौर्य्यं मध्यमाधममुत्तमम् । चौमञ्च वार्द्धकं ज्ञात्र तानि मध्यानि ताम्यताम् ॥

पथिश्रान्त श्रमक्षीण बालस्त्री सुकुमारक ।
एतेषां न गमा सञ्ज्ञा प्रोच्यते वैद्यकागमे ।
मध्यम सप्तति यावत् परतो वृद्ध उच्यते ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ।
भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तद्वीक्ष्य योजयेत् ॥"
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)
मध्यमपाण्डव, पुं (मध्यमश्चासौ पाण्डवश्चेति । तस्य पूर्व्वापरयोर्द्वयोर्द्वयोर्मध्यवर्त्तित्वात्तथात्वम् ।) अर्ज्जुन । इति जटाधर ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । १ । ४६ । श्लोकस्य टीकायां मल्लिनाथ ।
"नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशज ॥",
मध्यमलोक, पुं (मध्यमश्चासौ लोकश्चेति कर्म्मधारय ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, रघु । २ । १६ ।
"तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थां-
मन्वक् ययौ मध्यमलोकपाल ॥"
"मध्यमलोकपाल भूपाल ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥)
मध्यमभृतक पुं (मध्यमश्चासौ भृतकश्चेति ।) कृषीवलभृतक । कृषाण इति भाषा ॥ यथा,—
"उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवल ।
अधमो भारवाही स्यादित्येष त्रिविधो भृत ॥"
इति मिताक्षरा ॥
मध्यमसंग्रह पुं, (मध्यमश्चासौ संग्रहश्चेति ।) स्त्रीसंग्रहणाख्यविवादविशेष । स तु गन्धमाल्यवस्त्रभूषादिप्रेरणरूप । यथा । प्रथमसाहसादिदण्डप्राप्त्यर्थं त्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन विवृतम् ।
"त्रिविधं तत् समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
अदेशकालभाषाभिर्निर्जने च परस्त्रिया ।
कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ।
प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमं समुदाहृतम् ॥
सहासनं विविक्तेषु परस्परमपाश्रयं ।
केशाकेशिग्रहश्चैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥"
इति मिताक्षरायां स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ॥
मध्यमसाहस, क्ली, (सहसा क्रियमाणं कृतं वा । सहसा + अण् । मध्यमञ्च तत् साहसञ्चेति ।) बलदर्पितेन वासःपशुन्नपानादीनामभङ्गाक्षेपोपमर्दादिरूपं सहसा क्रियमाणं कर्म्म । यथा,
"फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।
भङ्गाक्षेपोपमर्द्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।
एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥"
इति मिताक्षरा ॥
मध्यमसाहस, पुं, (मध्यमश्चासौ साहसश्चेति ।) दण्डविशेष । स तु पञ्चशतपणात्मक । यथा,—
"पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः ॥

लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्व्वन्तु साहसम् ।
भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्व्वं चतुर्गुणम् ॥"
इति मानवे साक्षिप्रकरणे ८ अध्याय ॥
मध्यमा स्त्री, (मध्यम + टाप् ।) दृष्टरजस्का नारी । कर्णिका । अङ्गुलिभेद । चाप्परस्कन्ध । इति मेदिनी । मे, ५ ॥ हृदयोत्थित कुण्डलिनीशक्तिरूपवर्णा । यथा, अलङ्कारकौस्तुभ ॥
'पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्य ।"
स्वीयाद्यन्तर्गतनायिकाभेद । तस्या लक्षणम् । हिताहितकारिण्यपि प्रियतमे हिताहितकारिणी या सा । अस्यास्तु व्यवहारानुसारिणी चेष्टा । इति रसमञ्जरी ॥ (जम्बुभेद । तत्पर्य्यायो यथा —
"हस्वफलघनफलाजम्बुर्दीर्घपत्रा च मध्यमा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मध्यमिका, स्त्री (मध्यमैव । कन् टापि अत इत्वञ्च ।) दृष्टरजस्का नारी । इति रत्नावली ॥
मध्यमीय, त्रि, (मध्यमे भवं मध्यमस्येदं वेति । "गहादिभ्यश्च ।" ४ । २ । १३८ । इति छ ।) मध्यमम् । इति हेमचन्द्र । ६ । ८६ ॥
मध्यमेश्वर, पुं, (मध्यमस्य स्थानस्य ईश्वर ।) काशीस्थशिवलिङ्गविशेष । यथा,—
"धन्यास्तु खलु ते विप्रा मन्दाकिन्यां कृतोदका ।
अर्च्चयन्ति महादेवं मध्यमेश्वरमीश्वरम् ॥
स्नानं दानं तप श्राद्धं पिण्डनिर्व्वापणं त्विह ।
एकैकश कृतं विप्रा पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
सन्निहित्यां उपस्पृश्य राहुग्रस्ते निशाकरे ।
यत् फलं लभते मर्त्यस्तस्माद्दशगुणं त्विह ॥
एवमुक्त्वा महायोगी मध्यमे शान्तिके प्रभु ।
उवास सुचिरं कालं पूजयन् वै महेश्वरम् ॥"
इति कौर्म्मे ३१ अध्याय ॥
मध्ययव, पुं, (मध्यो मध्यमो यव ।) षट्श्वेतसर्षपपरिमाणम् । इति केचित् ॥
मध्यरात्र, पुं, (मध्यं रात्रे "पूर्व्वापराधरेति ।" २ । २ । १ । इति समास । 'अहःसर्व्वैकेति ।" इति ५ । ४ । ८७ । समासान्तोऽच् पुंस्त्वञ्च ।) निशीथ । अर्द्धरात्र । इति हलायुध ॥ (यथा मनौ । ४ । १ ९ ।
"उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने ।
उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥")
मध्यलोक, पुं, (मध्यश्चासौ लोकश्चेति ।) पृथिवी । मर्त्यलोक इति यावत् । वक्ष्यमाणशब्दार्थदर्शनात् ॥
मध्यलोकेश, पुं (मध्यलोकानां मर्त्यानां ईश ।) राजा । इति हेमचन्द्र । ३ । ३५३ ॥
मध्यस्थ, त्रि, (मध्ये वादिप्रतिवादिनोरन्तरे तिष्ठतीति । स्था + क ।) मध्यस्थायी । तत्पर्य्याय । विवाद २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा कथासरित्सागरे । १० । २८१ ।

"निविष्टवत्या मध्यस्थान्दस्यून्नानन्दपूर्णया ।
स श्रीदत्तस्तया साकं तन्मन्दिरमथाविशत् ॥"
यथा च भागवते । ६ । १६ । ५ ।
"बन्ध्वज्ञात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विष ।
सर्व्व एव हि सर्व्वेषां भवन्ति क्रमशो मिथ ॥")
उभयपक्षहीन । यथा,—
"श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरूणां सह पाण्डवैः ।
तीर्थाभिषेकव्याजेन मध्यस्थः प्रययौ किल ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ७८ अध्याय ॥
स्वार्थाविरोधेन परार्थघटक । यथाह प्राच ।
"ते ते सत्पुरुषा परार्थघटका स्वार्थस्य बाधेन ये
मध्यस्था परकीयकार्य्यकुशला स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसा परहितं ये स्वार्थतो घ्नन्ति
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥"
मध्यस्थल, क्ली, (मध्यं स्थलम् । शरीरमध्यवर्त्तित्वात्तथात्वम् ।) कटिदेश । यथा,—
"कुचौ मरिचसन्निभौ सुरतमध्यमध्यस्थली ।
अहो तिमिरमञ्जरी सहचरी नरीनृत्यते ॥"
इत्युद्भट ॥
मध्या, स्त्री, (मध्य + टाप् ।) मध्यमाङ्गुलि । इति हेमचन्द्र ॥ नायिकाविशेष । अस्या लक्षणम् । समानलज्जामदना । एषैव चातिप्रश्रयादतिविश्रब्धनवोढा ॥ अस्याश्चेष्टा । सागसि प्रेयसि धैर्य्ये वक्रोक्तिरधैर्य्ये परुषवाक् । यथा —
"स्वापे प्रियाननविलोकनहानिरेव
स्वापच्युतौ प्रियकरग्रहणप्रसङ्ग ।
इत्थं सरोरुहसखी परिचिन्तयन्ती
स्वापं विधातुमपि हातुमपि प्रपेदे ॥"
मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे । धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । इति रसमञ्जरी ॥
मध्याह्न, पुं (मध्यमह्न समासान्त टच् । "अह्नोऽह्न एतेभ्य ।" ५ । ४ । ८८ । इत्यह्नादेश पुंस्त्वञ्च ।) अह्नोऽष्टमुहूर्त्तात्मकमध्यभाग । स च कुतपकालस्य संज्ञाविशेष । यथा,—
"अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा ।
तत्राष्टमो मुहूर्त्तो य स कालः कुतपः स्मृत ।
मध्याह्ने सर्व्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्कर ।
तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते ॥
मध्याह्न खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलम् ।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टम स्मृत ॥
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिण ।
अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति संस्मृता ॥"
इति मत्स्यपुराणे श्राद्धकल्पे २२ अध्याय ॥
त्रिधाविभक्तदिनमध्यभाग । स च दशदण्डात् परं दशदण्डरूप । इति मुकुट अमरटीका ॥
पञ्चधाविभक्तदिनतृतीयभाग । स तु दादश-

दण्डात परखण्डात्मक । इति स्मार्त्तधृतमत्स्य-पुराणम् ॥ एष नियमश्चिह्नाह्नदिनाभिप्रायेण न्यूनाधिके न्यूनाधिककालो ज्ञेय ॥*॥ मध्याह्न-कृत्य यथा,—

"ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत ।
पुष्पाक्षत कुशतिलान् गोमय शुद्धमेव च ॥
नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरित्सु च ।
स्नान समाचरेन्नित्य गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥
परकीयनिपानेषु न स्नायाद्वै कदाचन ।
पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य स्नायाद्वा सम्भवे पुन ॥
मृदैकया शिर क्षाल्य द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि ।
अधश्च तिसृभि कार्य्ये पादौ षड्भिस्तथैव च ॥
मृत्तिका च समुद्दिष्टा त्वार्द्रामलकमात्रिका ।
गोमयस्य प्रमाणन्तत्तेनाङ्ग लेपयेत्तत ॥
लेपयित्वाथ तीरस्थस्तल्लिङ्गैरेव मन्त्रत ।
प्रक्षाल्याचम्य विधिवत्तत स्नायात समाहित ॥
अभिमन्त्र्य जल मन्त्रैस्तल्लिङ्गैर्वारुणै शुभै ।
भावपूतस्तदव्यक्त ध्यायन् वै विष्णुमव्ययम् ॥
आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्यायन पुन ।
तस्मान्नारायण देव स्नानकाले स्मरेद्बुध ॥
प्रेक्ष्य ॐकारमादित्य त्रिर्निमज्जेज्जलाशये ।
पुन पुनरथाचामेत् मन्त्रेणानेन मन्त्रवित ॥
अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुख ।
त्व यज्ञस्त्व वषटकार आपो ज्योती रसोऽमृ-
तम् ॥
त्रिवार वा त्रिरभ्यस्येत् व्याहृतिप्रणवान्विताम ।
सावित्रीं वा जपेद्विद्वांस्तथा चैवाघमर्षणम ॥
तत सम्मार्ज्जन कुर्य्यादापोहिष्ठामयो भुव ।
इदमाप प्रवहत व्याहृतिभिस्तथैव च ॥
ततोऽभिमन्त्र्य तत् तीर्थमापोहिष्ठादिमन्त्रकै ।
अन्तर्ज्जले त्रिरावर्त्त्य सर्व्वपापात् प्रमुच्यते ॥
अप पाणौ समादाय जप्त्वा वै मार्ज्जने कृते ।
विन्यस्य मूर्द्ध्नि तत्तोय मुच्यते सर्व्वपातकै ॥
यथाश्वमेध क्रतुराट सर्व्वपापापनोदन ।
तथाघमर्षण सूक्त सर्व्वपापापनोदनम ॥
अथोपतिष्ठेदादित्य मूर्द्ध्नि पुष्पान्विताञ्जलिम् ।
प्रक्षिप्यालोकयन्देवमुद्वय वैदिको परम ॥
उदुत्य चित्र देवानामित्यादिभिरनन्यधी ।
हंस शुचिषदेतेन सावित्र्या च विशेषत ॥
अन्यैश्च वैदिकैर्मन्त्रै सौरै पापप्रणाशनै ।
सावित्रीं वै जपेत् पश्चाज्जपयज्ञ स वै स्मृत ॥
विविधानि पवित्राणि गुह्यविद्यास्तथैव च ।
शतरुद्रियमथर्व्वशिर सौरमन्त्रांश्च शक्तित ॥
प्राककूलेषु समासीन कुशेषु प्राङ्मुख शुचि ।
तिष्ठंश्चेदीक्षमाणोऽर्कं जाप्य कुर्य्यात् समा-
हित ॥
स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षपुत्रजीवसमुद्भवै ।
कर्त्तव्या त्वक्षमाला वा उत्तरादुत्तमा स्मृता ॥
जपकाले न भाषेत नान्यानि प्रेक्षयेद्बुध ।
न कम्पयेच्छिरोग्रीवान्दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥
गुह्यका राक्षसा सिद्धा हरन्ति प्रसभन्नयात् ।
एकान्तेषु शुभे देशे तस्माज्जाप्य समाचरेत् ॥
चण्डालाशौचपतितान् दृष्ट्वाचम्य पुनर्ज्जपेत् ।
तैरेव भाषण कृत्वा स्नात्वा चैव जपेद्बुध ॥
आचम्य प्रयतो नित्य जपेदशुचिदर्शने ।
सौरान् मन्त्रान् शक्तितो वै पावमानीस्तु
कामत ॥
यदि स्यात क्लिन्नवासा वै वारिमध्यगतो जपेत ।
अन्यथा तु शुचौ भूम्यां दर्भेषु सुसमाहित ॥
प्रदक्षिण समावृत्य नमस्कृत्वा तत क्षितौ ।
आचम्य च यथाशास्त्र शक्त्या स्वाध्यायमाच
रेत ॥
तत सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणान् क्रमात ।
आदावोङ्कारमुच्चार्य्य नमोऽन्ते तर्पयामि च ॥
देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकै ।
तिलोदकै पितॄन् भक्त्या स्वसूत्रोक्तविधानत ॥
अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन च ।
देवर्षीं स्तर्पयेद्धीमानुदकाञ्जलिभि पितॄन् ॥
यज्ञोपवीती देवानां निवीती ऋषितर्पणम् ।
प्राचीनावीती पित्र्ये तु स्वेन तीर्थेन भावत ॥
निष्पीड्य स्नानवस्त्र वै समाचम्य च वाग्यत ।
स्वैर्म्मन्त्रैरर्च्चयेद्देवान् पुष्पै पत्रैरथाम्बुभि ॥
ब्रह्माण शङ्कर सूर्य्य तथैव मधुसूदनम् ।
अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या चाक्रोधनो
ऽत्वर ॥
प्रदद्यादथ पुष्पाणि सूक्तेन पौरुषेण तु ।
आपो वा देवता सर्व्वास्तेन सम्यक समर्च्चिता ॥
नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेद्वै पृथक पृथक ।
न विष्ण्वाराधनात् पुण्य विद्यते कर्म्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्यान्त नित्यमाराधयेद्धरिम् ॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पौरुषेण तु ।
नैताभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्ष्वपि ॥
निवेदयेत् स्वमात्मानं विष्णावमलतेजसि ।
तदात्मा तन्मना शान्तस्तद्विष्णोरितिमन्त्रत ॥
अथवा देवमीशान भगवन्त सनातनम् ॥
आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम ॥
मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथ वा पुन ।
ईशानेनाथवा रुद्रैस्त्र्यम्बकेण समाहित ॥
पुष्पै पत्रैरथाद्भिश्च चन्दनाद्यैर्महेश्वरम् ।
अथोन्नम शिवायेति मन्त्रेणानेन योजयेत् ॥
नमस्कुर्य्यान्महादेवन्तं सत्यमितीश्वरम् ।
निवेदयीत स्वात्मान यो ब्रह्माणमितीश्वरे ॥
प्रदक्षिण द्विज कुर्य्यात् पञ्च ब्रह्माणि वै जपन् ।
ध्यायेत्त देवमीशान व्योममध्यगत शिवम् ॥
अथावलोकयेदर्क हस शुचिषदित्यृचा ।
कुर्य्यात् पञ्च महायज्ञान् गृह गत्वा समाहित ॥
देवयज्ञ पितृयज्ञ ऋषियज्ञ तथैव च ।
मानुष्य ब्रह्मयज्ञश्च पञ्चयज्ञान् प्रचक्षते ॥
यदि स्यात् तर्पणादर्व्वाक ब्रह्मयज्ञ कृतो न हि ।
कृत्वा मनुष्ययज्ञ वै तत स्वाध्यायमाचरेत् ।
अग्ने पश्चिमतो देशे भूतयज्ञान्त एव वा ।
कुशास्तरसमासीन कुशपाणि समाहित. ॥
शालाग्नौ लौकिकाग्नौ वा जले भूम्यामथापि
वा ।
वैश्वदेवनिमित्त वै देवयज्ञ स वै स्मृत ॥
यदि स्याल्लौकिके पक्ष ततोऽन्न तत्र हूयते ।
शालाग्नौ तत्र देवान्न विधिरेष सनातन ॥
देवेभ्यश्च हुतान्नद्यात शेषात् भूतबलिं हरेत् ।
भूतयज्ञ स वै ज्ञेयो भूतिद सर्व्वदेहिनाम् ॥
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यो नित्यमेव च ।
दद्याद्भूमौ बलि त्वन्न पक्षिभ्योऽथ द्विजोत्तम ॥
साय चान्नस्य सिद्धस्य कुर्य्यादेवमतन्द्रित ।
भूतयज्ञ स्वय नित्य साय प्रातर्विधीयते ॥
एकन्तु भोजयेद्विप्र पितॄनुद्दिश्य सत्तमम् ।
अथवाप यथाशक्ति किञ्चिदन्न समाहित ।
वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत ॥
पूजयेदतिथि नित्य नमस्येदर्च्चयेद्द्विजम् ।
मनोवाक्कर्म्मभि शान्तमागत स्वगृहन्तु तम् ॥
हन्तकारमथाग्र वा भिक्षां वा शक्तितो द्विज ।
दद्यादतिथये नित्य बुद्ध्वा त परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमग्र स्यात चतुर्गुणम् ।
पुष्कल हन्तकारन्तु तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥
गोदोहमात्र काल वै प्रतीक्ष्यो ह्यतिथि स्वयम् ।
अभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेदतिथि यथा ॥
भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे ।
दद्यादन्न यथाशक्ति त्वर्थिभ्यो लोभवर्ज्जित ॥
सर्व्वेषामप्यलाभे तु अन्न गोभ्यो निवेदयत् ।
भुञ्जीत बन्धुभि सार्द्ध वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ॥
अकृत्वा तु द्विज पञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तमा ।
भुञ्जीत चेत् समूढात्मा तिर्य्यग्योनि स
गच्छति ॥
वेदाभ्यासोऽन्वह शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा ।
नाशयन्त्याशु पापानि देवानामर्च्चन तथा ॥
यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवतार्च्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकान् शूकरेष्वभिजायते ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्म्माणि वै द्विज ।
भुञ्जीत स्वजनै सार्द्धं स याति परमां गतिम् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १७ अध्याय ॥
अत्र भोजनविधिर्भोजनशब्दे द्रष्टव्य ॥

मध्वज, (मधु तत्पर्य्याय अजतीति । अज + अच् । वस्यापूर्व्वकालात् व्यभाव ।) मधुवार । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मध्वालु क्ली, (मधु मधुरं आलु । मधुवत्स्वादुत्वा-त्तथात्वम् ।) कन्दविशेष । मौ आलु इति भाषा ॥ अस्य गुणा । रक्तपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । स्तन्यशुक्र-कारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

मध्वालुकं, क्ली, (मध्वालु + स्वार्थे कन् ।) कन्द-विशेष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मौ आलु इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । "विदारीकन्दशतावरीबिसमृणालशृङ्गाटक-कशेरुकपिण्डालुमध्वालुहस्त्यालुकाष्ठा-लुशङ्खालुरक्तालुकेन्दीवरोत्पलकन्द-प्रभृतीनि ॥")

मध्वावस, पुं, (मधु मधूकपुष्परसस्तेन कृत आवस ।) मधूकपुष्पकृतमद्यम् । तत्पर्य्याय. ।

माध्वक २ मधु ३ माध्वीकम् ४ । इत्यमरः । २ । १ ।४१ ॥ (यथा, सुश्रुते ९।४५ अध्याये ।
"सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
मधु मध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापहः ॥"
विवरणमस्य माध्वीकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मध्वासवनिकः, पुं (मध्वासवनसुत्पाद्यत्वेनास्त्य स्येति । मध्वासवन+ठन् ।) शौण्डिकः । इति शब्दमाला ॥

मध्विजा स्त्री, (मधु ईजते प्राप्नोति कारणत्वे नेति । ईज+क । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) मदिरा । इति हेमचन्द्रः ।३।५६७ । (गुणादि विषयोऽस्या मदिराशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

मन अर्च्चे । गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-गर्व्वे अक-सेट् ।) मनति । इति दुर्गादासः ॥

मन, क ङ गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा आत्म०-अक-स्तम्भे सक सेट् ।) क ङ, मानयते । गर्व्वोऽहङ्कारः । मनस्तम्भे । इति शाब्दः । मानयते शत्रुं वशी स्तभ्नाती त्यर्थः । इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

मन, त क धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा पर-सक सेट् ।) ह्रस्वनोपधः । मनयति । इति दुर्गादासः ॥

मन, द ङ बोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना आत्म० सक सेट् ।) द ङ, मनुते । इति दुर्गादासः ॥

मन, य औ ङ बोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा आत्म सक अनिट् ।) य ङ, मन्यते । औ, अमस्त । इति दुर्गादासः ॥

मनआप त्रि, (आप्नोतीति । आप+अच् । मनस आपः ।) मनोज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मनः पुं, (मन्यते सुरभित्वादिगुणेन आद्रियत इति । मन्+घ ।) जटामांसी । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

मन, [स] क्ली, (मन्यते बुध्यतेऽनेनेति । मन्+ "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० ४ । १८८ । इति असुन् ।) लिङ्गशरीरावयवविशेषः । यथा । सूक्ष्मशरीराणि सप्तदशावयवानि लिङ्गशरीराणि । अवयवास्तु ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं बुद्धि-मनसी कर्म्मेन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकञ्चेति । मनो नाम सङ्कल्पविकल्पात्मिका अन्तःकरणवृत्तिः । मनस्तु कर्म्मेन्द्रियैः सहितं सत् मनोमयकोशो भवति । इति वेदान्तसारः ॥ ज्ञानेन्द्रियविशेषः । तत्तु बुद्धीन्द्रियाणां षष्ठं प्रधानं श्रीकृष्ण विभूतिश्च । यथा —
"इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥"
इति भगवद्गीता ॥
तच्च गर्भस्थस्य पञ्चमे मासि जायते । इति सुखबोधः ॥ ("पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति ।" इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥*॥) तत्पर्य्यायः । चित्तम् २ चेतः ३ हृदयम् ४ स्वान्तम् ५ हृत् ६ मानसम् ७ । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥ अनङ्गकम् ८ अङ्गम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च
"मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्ब्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।
प्रज्ञा संवित् चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते ।
पर्य्यायवाचकाः शब्दा मनसः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्मे ॥*॥
न्यायमते अस्य गुणाः । परत्वम् । अपरत्वम् । सङ्ख्या । परिमितिः । पृथक्त्वम् । संयोगः । विभागः । वेगश्च । मनोग्राह्याणि यथा । सुखम् । दुःखम् । इच्छा । द्वेषः । मतिः । यत्नश्च । इदं परमाणुस्वरूपम् । शिरोमणि मते वायवीयपरमाणुरूपम् । यथा, —
"परापरत्वे सङ्ख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ।
मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥
अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
जन्यज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनोयोगः कारणम् । यथा, तत्रैव ।
"त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ॥"
तस्य नवगुणा यथा, —
"धैर्य्योपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा ।
सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥"
इति मोक्षधर्म्मे ॥
अस्य व्याख्या । धैर्य्यम् १ उपपत्तिः ऊहापोह कौशलम् २ व्यक्तिः स्मरणम् ३ विसर्गः विपरीतसर्गो भ्रान्तिः ४ कल्पना मनोरथवृत्तिः ५ क्षमा ६ सत् वैराग्यादि ७ असत् रागद्वेषादि ८ आशुता चाञ्चल्यम् ९ । इति तट्टीका ॥*॥
अस्य चातुर्व्विध्यं यथा, —
"मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् ।
संशयो निश्चयो गर्व्वः स्मरणं विषया अमी ॥"
इति वेदान्तः ॥
तस्य अध्यात्मत्वादि यथा, —
'अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्मधारकम् ।
अधिभूतञ्च सङ्कल्पश्चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व ॥
तस्य स्वरूपं यथा —
"अनिरूप्यमदृश्यञ्च ज्ञानभेदं मनः स्मृतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥
तस्य शान्त्यशान्त्याद्युमापकानि यथा, —
"जनानां हृदयं शान्तं सुव्यक्तं वचनेन वै ।
शिष्ये कलत्रे कन्यायां दौहित्रे बान्धवेऽपि च ॥
पुत्रे पौत्रे च वचसि प्रतापे यशसि श्रियाम् ।
बुद्धौ वाणिज्ये विद्यायां ज्ञायते हृदयं नृणाम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ९ अध्यायः ॥
तस्य बन्धमोक्षहेतुत्वं यथा, —
"मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तेर्निर्व्विषयं तथा ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥
("अतीन्द्रियं पुनर्मनः, सत्त्वसंज्ञकं चेत इत्याहुरेके तदर्थात्मसम्पद्यत्तचेष्टम् । चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणाम् । स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्चानेकमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्वरजस्तमः सत्त्वगुणयोगाच्च न चानेकत्वं नानेकं ह्येककालमनेकेषु प्रवर्त्तते ॥ तस्मान्नैककाला सर्व्वेन्द्रिय प्रवृत्तिः । यद्गुणञ्चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्त्तते सत्त्वं तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति ऋषयो बाहुल्यानुशयात् ॥ मनः पुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति ॥"
"मनसस्तु चिन्त्यमर्थः । तत्र मनसो बुद्धेश्च त एव समानातिहीनमिथ्यायोगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्ति ॥" इति चरके सूत्रस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
"लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव वा ।
सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे न वर्त्तते ॥
वैवृत्यान्मनसो ज्ञानं सान्निध्यात्तच्च वर्त्तते ।
अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥
चिन्त्यं विचार्य्यमूह्यञ्च ध्येयं सङ्कल्प्यमेव च ।
यत्किञ्चिन्मनसो ज्ञेयं तत्सर्व्वं ह्यर्थसंज्ञकम् ॥
इन्द्रियाभिग्रहः कर्म्म मनसस्तस्य निग्रहः ।
ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्त्तते ॥
इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते ।
कल्प्यते मनसाप्यूर्द्ध्वं गुणतो दोषतो यथा ॥
जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
व्यवस्यति तया वक्तुं कर्त्तुं वा बुद्धिपूर्व्वकम् ॥
या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्त्तते ।
याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥
बुद्धीन्द्रियमनोर्थानां विद्याद्योगधरं परम् ॥"
इति चरके शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
सत्त्वगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा —
"आस्तिक्यं प्रविभज्य भोजनमनुतापश्च तथ्यं वचो
मेधाबुद्धिधृतिक्षमाश्च करुणा ज्ञानञ्च निर्द्दम्भता ।
कर्म्मानिन्दितमस्पृहञ्च विनयो धर्म्मः सदैवादरा-
देते सत्त्वगुणान्वितस्य मनसो गीता गुणा ज्ञानिभिः ॥"
अस्ति धर्म्ममोक्षपरलोकादिकमिति बुद्धिः आस्तिक्यं प्रविभज्य भोजनं चरतीति तच्छीलस्य भावः आस्तिक्यम् अनुतापः अक्रोधः धृतिः भूतप्रेतक्रोधलोभाद्यावेशराहित्यं ज्ञानमात्मज्ञानम् । निर्द्दम्भता कपटाभावः कर्म्म अनिन्दितम् अस्पृहा निष्कामत्वम् । रजोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा, —
"क्रोधस्ताडनशीलता च बहुलं दुःखं सुखेच्छाधिका
दम्भः कामुकताप्यलीकवचनं चाधीरता
ऽहङ्कृतिः ।
ऐश्वर्य्यादभिमानितातिशयितानन्दोऽधिकञ्चाटनं
प्रख्याता हि रजोगुणेन सहितस्यैते गुणाश्चेतसः ॥"

अलीकवचनं मिथ्याकथनं अटनं पृथ्वीपरिभ्रमणम् ॥ अथ तमोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा —

"नास्तिक्यं सुविषण्णतातिशयितालस्यञ्च दुष्टा मतिः
प्रीतिर्निन्दितकर्म्मशर्म्मणि सदा निद्रालुताहर्निशम् ।
अज्ञानं किल सर्व्वतोऽपि सततं क्रोधान्धता मूढता
प्रख्याता हि तमोगुणेन सहितस्यैते गुणाश्चेतसः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥*॥ सर्व्वे सान्ता अदन्ताश्चेति प्रमाणात् अकारान्तमनश्शब्दोऽप्यस्ति । यथा, उत्तरगीतायाम् । १३ अध्याये ।

"मनस्थं मनमध्यस्थं मध्यस्थं मनवर्ज्जितम् ।
मनसा मनमालोक्य स्वयं सिद्ध्यन्ति योगिनः ॥")

मनःशिलः, पुं, (मनो मानसं शिलति आकर्षति स्वगन्धेनेति । शिल + कः ।) मनःशिला । यथा

"टङ्केन शिलगुहैरविदार्य्यमाणा ॥"

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मनःशिला, स्त्री, (मनः शिलति आदत्ते आकर्षति गन्धेनेति । शिल + कः । स्त्रियां टाप् । यद्वा मनःप्रसादिका शिला धातुविशेषः ।) रक्तवर्णधातुविशेषः । मनछाल इति भाषा ॥ (यथा, कुमारे । १ । ५५ ।

"मनःशिलाविच्छुरिता निषेदु
शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु ॥")

सा तु वाग्भीवीर्य्यम् । इति वैद्यकम् ॥ तत्पर्य्यायः । कुनटी२ मनोज्ञा३ नागजिह्विका ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ नेपाली ५ शिला ६ । इति रत्नमाला ॥ मनोज्ञा ७ नेपालिका ८ मनोगुप्ता ९ कल्याणिका १० रोगशिला ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोला १२ दिव्यौषधि १३ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । लेखनत्वम् । विषभूतावेशभयोन्मादनाशित्वम् । वश्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । तिक्तत्वम् । कफनाशित्वम् । सारकत्वम् । छर्द्दिकारित्वम् । कुष्ठज्वरपाण्डुकासश्वासनाशित्वम् । शुक्रमङ्गलकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अन्यच्च ।

"मनःशिला गुरुर्व्वर्ण्या सरोष्णा लेखनी कटुः ।
तिक्ता स्निग्धा विषश्वासकासभूतकफास्रनुत् ॥
मनःशिला मन्दबलं करोति
जन्तुं ध्रुवं शोधनमन्तरेण ।
मलानुबन्धं किल मूत्ररोधं
सशर्करं कृच्छ्रगदञ्च कुर्य्यात् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्याः पर्य्यायः शोधनं गुणाश्च यथा —

"मनःशिला च नेपाली शिलाह्वा नागजिह्विका ।
मनोज्ञा कुनटी गोला करञ्जी करवीरिका ॥
मनोज्ञा श्रीङ्गपुष्पाभा शस्यते सर्व्वकर्म्मसु ॥"
"जयन्ती भृङ्गराजोत्थे रक्तागस्त्यरसे शिला ॥
दोलायन्त्रे दिनं पाच्या यामं छागस्य मूत्रके ।
क्षालयेदारनालेन सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥"

मतान्तरे मनःशिलाशुद्धिर्यथा —

"अगस्त्यपत्रतोयेन भाविता सप्तवासरम् ।
शृङ्गवेररसैर्व्वापि विशुध्यति मनःशिला ।
कटुः स्निग्धा शिला तिक्ता कफघ्नी लेखनी सरा ।
भूतावेशभयं हन्ति कासश्वासहरा शुभा ॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

मनन, क्ली, (मन्यत इति । मन् + ल्युट् ।) श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो वेदान्तानुगुणयुक्तिभिः अनवरतमनुचिन्तनम् । इति वेदान्तसारः ॥ बोधनम् । (यथा, गायत्रीतन्त्रे । १ । ४ ।

"मननात् पापतस्त्राति मननात् स्वर्गमश्नुते ।
मननात् मोक्षमाप्नोति चतुर्व्वर्गमयो भवेत् ॥")

धारणम् । इति मनधात्वर्थदर्शनात् । बुद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मनसा, स्त्री (मनः भक्ताभीष्टपूरणाय मननं अस्त्यस्या इति । मनस् + अर्श आदित्वादच् । ततष्टाप् । यद्वा, मनः मननमहङ्कारमिति यावत् स्यति नाशयतीति । सो + कः ।) देवीविशेषः । तत्पर्य्यायः । कद्रुः २ मनसादेवी ३ विषहरी ४ । इति जटाधरः ॥ अस्याः प्रणाममन्त्रः ।

"आस्तीकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा ।
जरत्कारुमुनेः पत्नी मनसादेवि ! नमोऽस्तु ते ॥"

इति तस्याः पूजापद्धतिः ॥

तस्या नाम्नां व्युत्पत्तिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

"श्रूयतां मनसाख्यानं यत् श्रुतं धर्म्मवक्त्रतः ।
कन्या सा च भगवती कश्यपस्य च मानसी ॥
तेनेयं मनसादेवी मनसा या च दीव्यति ।
मनसा ध्यायते या वा परमात्मानमीश्वरी ॥
तेन सा मनसादेवी योगेन तेन दीव्यति ।
आत्मारामा च सा देवी वैष्णवी सिद्धयोगिनी ॥
त्रियुगञ्च तपस्तप्त्वा कृष्णस्य परमात्मनः ।
जरत्कारुशरीरञ्च दृष्ट्वा यत् गोपीश्वरः ॥
गोपीपतिर्नाम चक्रे जरत्कारुरिति प्रभुः ।
वाञ्छितञ्च ददौ तस्यै कृपया च कृपानिधिः ॥
पूजाञ्च कारयामास चकार च पुनः पुनः ।
स्वर्गे च नागलोके च पृथिव्यां ब्रह्मलोकतः ॥
भृशं जगत्सु गौरी सा सुन्दरी च मनोहरा ।
जगद्गौरीति विख्याता तेन सा पूजिता सती ॥
शिवशिष्या च सा देवी तेन शैवीति कीर्त्तिता ।
विष्णुभक्तातीव शश्वद्वैष्णवी तेन नारद ! ॥
नागानां प्राणरक्षित्री यज्ञे जन्मेजयस्य च ।
नागेश्वरीति विख्याता सा नागभगिनीति च ॥
विषं संहर्त्तुमीशा सा तेन विषहरीति सा ।
सिद्धं योगं हरात् प्राप तेनासिद्धयोगिनी ।
महाज्ञानञ्च गोप्यञ्च मृतसञ्जीवनीं पराम् ।
महाज्ञानयुतां ताञ्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
आस्तीकस्य मुनीन्द्रस्य माता सा च तपस्विनः ॥
आस्तीकमाता विख्याता जगत्सु सुप्रतिष्ठिता ॥
प्रिया मुनेर्जरत्कारोर्म्मुनीन्द्रस्य महात्मनः ।
योगिनो विश्वपूज्यस्य जरत्कारुप्रिया ततः ॥
जरत्कारुर्जगद्गौरी मनसा सिद्धयोगिनी ।
वैष्णवी नागभगिनी शैवी नागेश्वरी तथा ॥
जरत्कारुप्रियास्तीकमाता विषहरीति च ।
महाज्ञानयुता चैव सा देवी विश्वपूजिता ॥
द्वादशैतानि नामानि पूजाकाले च यः पठेत् ।
तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्भवस्य च ॥
नागभीते च शयने नागग्रस्ते च मन्दिरे ।
नागक्षते महादुर्गे नागवेष्टितविग्रहे ।
इदं स्तोत्रं पठित्वा तु मुच्यते नात्र संशयः ।
नित्यं पठेद् यस्तं दृष्ट्वा नागवर्गः पलायते ।
दशलक्षजपेनैव स्तोत्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।
स्तोत्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स विषं भोक्तुमीश्वरः ॥
नागौघभूषणं कृत्वा स भवेन्नागवाहनः ।
नागासनो नागतल्पो महासिद्धो भवेन्नरः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते महापुराणे प्रकृतिखण्डे नारायणनारदीये मनसोपाख्याने मनसास्तोत्रं नाम पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥*॥ तस्याः पूजामन्त्रादि यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

"पूजाविधानं स्तोत्रञ्च श्रूयतां मुनिपुङ्गव ! ।
ध्यानञ्च सामवेदोक्तं देवीपूजाविधानकम् ॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ।
वह्निशुद्धांशुकाधानां नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
महाज्ञानयुताञ्चैव प्रवरां ज्ञानिनां सतीम् ।
सिद्धाधिष्ठातृदेवीञ्च सिद्धां सिद्धिप्रदां भजे ॥
इति ध्यात्वा तु तां देवीं मूलेनैव प्रपूजयेत् ।
नैवेद्यैर्विविधैर्दीपैः पुष्पधूपानुलेपनैः ॥
मूलमन्त्रश्च वेदोक्तो भक्तानां वाञ्छितप्रदः ।
मुने ! कल्पतरुर्नाम सुसिद्धो द्वादशाक्षरः ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं ऐं मनसादेव्यै स्वाहेति कीर्त्तितः ।
पञ्चलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥
मन्त्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स सिद्धो जगतीतले ।
सुधासमं विषं तस्य धन्वन्तरिसमो भवेत् ॥
ब्रह्मन्नाषाढसंक्रान्त्यां गूढशाखासु यत्नतः ।
आवाह्य देवीमीशान्तां पूजयेद् यो हि भक्तितः ॥
पञ्चम्यां मनसाख्यायां देव्यै दद्याच्च यो बलिम् ।
धनवान् पुत्त्रवांश्चैव कीर्त्तिमांश्च भवेद्ध्रुवम् ॥
पूजाविधानं कथितं तदाख्यानं निशामय ।
कथयामि महाभाग ! यत् श्रुतं धर्म्मवक्त्रतः ॥"

तस्याः जन्मकारणं यथा —

"पुरा नागभयाक्रान्ता बभूवुर्मानवा भुवि ।
यान् यान् खादन्ति नागाश्च ते न जीवन्ति नारद ! ॥
मन्त्रांश्च ससृजे भीतः कश्यपः ब्रह्मणार्थितः ।
वेदबीजानुसारेण चोपदेशेन ब्रह्मणः ॥

मन्त्राधिष्ठातृदेवीत्वं मनसा सञ्चिते सत ।
तपसा मनसा तेन बभूव मनसा च सा ॥”
तस्यास्तपस्यादि यथा,—
“कुमारी सा च सम्भूय जगाम शङ्करालयम् ।
भक्त्या सम्पूज्य कैलासे तुष्टाव चन्द्रशेखरम् ॥
दिव्य वर्षसहस्रञ्च त सिषेवे मुने सुता ।
आशुतोषो महेशश्च ताञ्च तुष्टो बभूव ह ॥
महाज्ञान ददौ तस्यै पाठयामास साम च ।
कृष्णमन्त्रं कल्पतरु ददावष्टाक्षर मुने ! ॥
लक्ष्मीमाया कामबीज ङेऽन्त कृष्णपदन्तथा ।
त्रैलोक्यमङ्गल नाम कवच पूजनक्रमम् ॥
सर्व्वपूज्यञ्च स्तवन ध्यान भुवनपावनम् ।
पुरश्चर्य्याक्रमञ्चापि वेदोक्त सर्व्वसम्मतम् ॥
प्राप्य मृत्युञ्जयाज्ज्ञान पर मृत्युञ्जय सती ।
जगाम तपसे साध्वी पुष्कर शङ्कराज्ञया ॥
त्रियुगञ्च तपस्तप्त्वा कृष्णस्य परमात्मन ।
सिद्धा बभूव सा देवी ददर्श पुरत प्रभुम् ॥
दृष्ट्वा कृशाङ्गीं बालाञ्च कृपया च कृपानिधि ।
पूजाञ्च कारयामास चकार च स्वय हरि ॥
वरञ्च प्रददौ तस्यै पूजिता त्व भवे भव ।
वर दत्त्वा च कल्याण्यै सद्यश्चान्तर्दधे विभु ॥
प्रथमे पूजिता सा च कृष्णेन परमात्मना ।
द्वितीये शङ्करेणैव कश्यपेन सुरेण च ॥
मनुना मुनिना चैव नागेन मानवादिना ।
बभूव पूजिता सा च त्रिषु लोकेषु सुव्रता ॥’
तस्या विवाह स्वामिकर्त्तृकत्यागश्च यथा —
“जरत्कारुमुनीन्द्राय कश्यपस्ता ददौ पुरा ।
अयाचितो मुनिश्रेष्ठो जग्राह ब्रह्मणाज्ञया ॥
कृत्वोद्वाह महायोगी विश्रान्तस्तपसा चिरम् ।
सुष्वाप देव्या जघने वटमूले च पुष्करे ॥
निद्रां जगाम च मुनि स्मृत्वा निद्रेशमीश्वरम् ।
जगामास्त दिनकर सायकाल उपस्थित ॥
सञ्चिन्त्य मनसा तत्र मनसा सा पतिव्रता ।
धर्म्मलोपभयेनैव चकारालोचन सती ॥
अकृत्वा पश्चिमां सन्ध्यां नित्याञ्चैव द्विजन्मनाम् ।
ब्रह्महत्यादिक पाप लभिष्यति पतिर्मम ॥
नोपतिष्ठति य पूर्व्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम् ।
स च स्नात्वाशुचिर्नित्य ब्रह्महत्यादिक लभेत् ॥
वेदोक्तमपि सञ्चिन्त्य बोधयामास त मुनिम् ।
स च बुद्ध्वा मुनिश्रेष्ठश्चुकोप तां भृश मुनि ॥
जरत्कारुरुवाच ।
कथ मे सुव्रते ! साध्वि ! निद्राभङ्ग कृतस्त्वया ।
व्यर्थं व्रतादिक तस्या या भर्त्तुश्चापकारिणी ॥
तपश्चानशनञ्चैव व्रत दानादिकञ्च यत् ।
भर्त्तुरप्रियकारिण्या सर्व्वं भवति निष्फलम् ॥
यया प्रिय पूजितश्च श्रीकृष्ण पूजितस्तया ।
पतिव्रताव्रतार्थञ्च पतिरूपी हरि स्वयम् ॥
सर्व्वदान सर्व्वयज्ञ सर्व्वतीर्थनिषेवणम् ।
सर्व्वं व्रत तप सर्व्वमुपवासादिकञ्च यत् ॥
सर्व्वधर्म्मश्च सत्यञ्च सर्व्वदेवप्रपूजनम् ।
तत्सर्व्वं स्वामिसेवाया कला नार्हन्ति षोड-
शीम् ॥
सुपुण्ये भारते वर्षे पतिसेवां करोति या ।
वैकुण्ठ स्वामिना सार्द्ध सा याति ब्रह्मण
शतम् ॥
विप्रिय कुरुते भर्त्तुर्विप्रिय वदति प्रियम् ।
असत्कुलप्रजाता या तत्फल श्रूयतां सति ! ॥
कुम्भीपाक व्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
ततो भवति चाण्डाली पतिपुत्त्रविवर्जिता ॥
इत्युक्त्वा च मुनिश्रेष्ठो बभूव स्फुरिताधर ।
चकम्पे मनसा साध्वी भयेनोवाच त पतिम् ॥
मनसोवाच ।
सन्ध्यालोपभयेनैव निद्राभङ्ग कृतस्तव ।
कुरु शास्ति महाभाग ! दुष्टाया मम सुव्रत ! ॥
शृङ्गाराहारनिद्राणां यश्च भङ्ग करोति च ।
स व्रजेत् कालसूत्रञ्च स्वामिनश्च विशेषत ॥
इत्युक्त्वा मनसादेवी स्वामिनश्चरणाम्बुजे ।
पपात भक्त्या भीता च रुरोद च पुन पुन ॥
कुपितञ्च मुनि दृष्ट्वा श्रीसूर्य्य शप्तुमुद्यतम् ।
तत्राजगाम भगवान् सन्ध्यया सह नारद ! ॥
तत्रागत्य मुनिश्रेष्ठमुवाच भास्कर स्वयम् ।
विनयेन च भीतश्च तया सह यथोचितम् ॥
श्रीसूर्य्य उवाच ।
सूर्य्यास्तसमय दृष्ट्वा धर्म्मलोपभयेन च ।
बोधयामास त्वां विप्र ! नाहमस्त गतस्तदा ॥
क्षमस्व भगवन् ! ब्रह्मन् ! शप्तु नोचित मुने ! ॥
ब्राह्मणानाञ्च हृदय नवनीतसम तथा ।
तेषां क्षणार्द्धं क्रोधश्च ततो भस्म भवेज्जगत ॥
पुन स्रष्टु द्विज शक्तो न तेजस्वी द्विजात
पर ।
ब्रह्मण्यो ब्रह्मणो वश प्रज्वलन् ब्रह्मतेजसा ॥
श्रीकृष्ण भावयेन्नित्य ब्रह्मज्योति सनातनम् ।
सूर्य्यस्य वचन श्रुत्वा द्विज शान्तो बभूव ह ॥
सूर्य्यो जगाम स्वस्थान गृहीत्वा ब्राह्मणाशिषम् ।
तत्याज मनसा विप्र प्रतिज्ञापालनाय च ॥
रुदती शोकयुक्ता च हृदयेन विदूयता ।
सा सस्मार गुरु शम्भुमिष्टदेव हरि विधिम् ॥
कश्यप जन्मदातार विपत्तौ भयकर्षिता ।
तत्राजगाम भगवान् गोपीश शम्भुरेव च ॥
विधिश्च कश्यपश्चैव मनसा परिचिन्तित ॥
दृष्ट्वा विप्रोऽभीष्टदेव निर्गुण प्रकृते परम् ।
तुष्टाव परया भक्त्या प्रणनाम मुहुर्मुहु ॥
नमश्चकार शम्भुञ्च ब्रह्माण कश्यपन्तदा ।
कथमागमन देवा इति प्रश्न चकार स ॥
ब्रह्मा तद्वचन श्रुत्वा सहसा समयोचितम् ।
प्रत्युवाच नमस्कृत्य हृषीकेशपदाम्बुजम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
यदि त्यक्ता धर्म्मपत्नी धर्म्मिष्ठा मनसा सती ।
कुरुष्वास्यां सुतोत्पत्ति स्वधर्म्मपालनाय वै ॥
यती वा ब्रह्मचारी वा भिक्षुर्व्वनचरोऽपि वा ।
जायायाञ्च सुतोत्पत्ति कृत्वा पश्चात् त्यजेन्मुने ! ॥
अकृत्वा तु सुतोत्पत्ति वैरागी यस्त्यजेत् प्रियाम् ।
स्रवेत्तपस्तत्पुण्यञ्च चालन्याञ्च यथा जलम् ॥”
तस्या पुत्त्रोत्पत्तिर्यथा,—
“ब्रह्मणो वचन श्रुत्वा जरत्कारुर्मुनीश्वर ।
चकार तन्नाभिस्पर्श योगेन मन्त्रपूर्व्वकम् ॥
तस्यै शुभाशिष दत्त्वा ययुर्देवा मुदान्विता ।
मुदान्विता च मनसा जरत्कारुर्मुदान्वित ॥
मुने करस्पर्शमात्रात सद्यो गर्भो बभूव ह ।
मनसाया मुनिश्रेष्ठ ! मुनिश्रेष्ठ उवाच ताम् ॥”
जरत्कारुरुवाच ।
गर्भेणानेन मनसे ! तव पुत्त्रो भविष्यति ।
जितेन्द्रियाणां प्रवरो धार्म्मिको वैष्णवाग्रणी ॥
तेजस्वी च तपस्वी च यशस्वी च गुणान्वित ।
वरो वेदविदाञ्चैव ज्ञानिनां योगिनान्तथा ॥
स च पुत्त्रो विष्णुभक्तो धार्म्मिक कुलमुद्धरेत् ।
नृत्यन्ति पितर सर्व्वे यज्जन्ममात्रतो मुदा ॥
पतिव्रता सुशीला या सा प्रिया प्रियवादिनी ।
धर्म्मिष्ठपुत्त्रमाता च कुलजा कुलपालिका ॥
हरिभक्तिप्रदो बन्धुस्तमिष्ट तत्सुखप्रदम् ।
यो बन्धच्छित् स च पिता हरेर्वर्त्म प्रदर्शक ॥
सा गर्भधारिणी या च गर्भवासविमोचनी ।
विष्णुमन्त्रप्रदाता च स गुरुर्विष्णुभक्तिद ॥
गुरुश्च ज्ञानदाता च तज्ज्ञान कृष्णभावनम् ।
आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्त यतो विश्व चराचरम् ॥
आविर्भूत तिरोभूत किं वा ज्ञान तदन्यत ।
वेदज योगज यद्यत्तत्सार हरिसेवनम् ॥
तत्त्वानां सारभूतञ्च हरेरन्यद्विडम्बनम् ।
दत्त ज्ञान मया तुभ्य स स्वामी ज्ञानदो हि य ॥
ज्ञानात् प्रमुच्यते बन्धात् स रिपुर्यो हि बन्धद ॥
विष्णुभक्तियुत ज्ञान न ददाति हि यो गुरु ।
स रिपु शिष्यघाती च यो हि बन्धान्न मोचयेत् ॥
जननीगर्भजात् क्लेशाद् यमताडनजात्तथा ।
न मोचयेद् य स कथ गुरुस्तातो हि बान्धव ॥
परमानन्दरूपञ्च कृष्णमार्गमनश्वरम् ।
न दर्शयेद् य स कथ कीदृशो बान्धवो नृणाम् ॥
भज साध्वि ! पर ब्रह्माच्युत कृष्णञ्च निर्गुणम् ।
निर्म्मूलञ्च पुरा कर्म्म भवेद् यत्सेवया ध्रुवम् ॥
मया च्छलेन त्व त्यक्ता क्षम देवि ! मम प्रिये ! ।
क्षमायुतानां साध्वीनां सत्त्वात् क्रोधो न विद्यते ॥
पुष्कर तपसे यामि गच्छ देवि ! यथासुखम् ।
श्रीकृष्णचरणाम्भोजध्याननिष्कृष्टकातर ॥
धनादिषु स्त्रियां प्रीति प्रवृत्तिवर्त्म गच्छताम् ।
श्रीकृष्णचरणाम्भोजे निस्पृहाणां मनोरथा ॥
जरत्कारुवच श्रुत्वा मनसा शोककातरा ।
सा साश्रुनेत्रा विनयादुवाच प्राणवल्लभम् ॥
मनसोवाच ।
दोषेणाहं त्वया त्यक्ता निद्राभङ्गेन ते प्रभो ! ।
यत्र स्मरामि त्वां बन्धो ! तत्र मामागमिष्यसि ॥
बन्धुभेद क्लेशतम पुत्त्रभेदस्तत पर ।
प्राणेशभेद प्राणानां विच्छेदात् सर्व्वत पर ॥
पति पतिव्रतानाञ्च शतपुत्त्राधिक स्मृत ।
सर्व्वस्मात्तु प्रिय स्त्रीणां प्रियस्तेनोच्यते बुधै ॥
पुत्त्रे यथैकपुत्त्राणां वैष्णवानां यथा हरौ ।
नेत्रे यथैकनेत्राणां तृषितानां यथा जले ॥
क्षुधितानां यथान्ने च कामुकानां यथा स्त्रियाम् ।

यथा परस्वे चौराणां यथा जारे कुयोषिताम् ॥
विद्धुपाच्च यथा शास्त्रे वाणिज्ये वणिजां यथा ।
तथा शश्वन्मन कान्ते साध्वीनां योषितां प्रभो ॥
इत्युक्ता मनसा देवी पपात स्वामिन पदे ।
चक्र चकार क्रोडे तां कृपया स कृपानिधि ॥
नेत्रोदकेन मनसां स्नापयामास तां मुनि ।
साश्रुणा च मुने क्रोड सिषेच भेदकातरा ॥
तदा ज्ञानेन तौ द्वौ च विशोकौ च बभूवतु ।
स्मार स्मार पदाम्भोज कृष्णस्य परमात्मन ॥
जगाम तपसे विप्र स्वकान्तां सुप्रबोध्य च ।
जगाम मनसा शम्भो कैलास मन्दिर गुरो ॥
पार्व्वती बोधयामास मनसां शोककर्षिताम् ।
शिवश्चातीव ज्ञानेन शिवेन च शिवालये ॥
सुप्रशस्तदिने साध्वी सुषुवे मङ्गलक्षणे ।
नारायणांश पुत्रञ्च ज्ञानिनां योगिनां गुरुम् ॥
गर्भस्थितो महाज्ञान श्रुत्वा शङ्करवक्रत ।
स बभूव च योगीन्द्रो योगिनां ज्ञानिनां गुरु ॥
जातक कारयामास वाचयामास मङ्गलम् ।
वेदाश्च पाठयामास शिवाय च शिव शिशो ॥
रत्नचिकोटिलक्षञ्च ब्राह्मणेभ्यो ददौ शिव ।
पार्व्वती च गवां लक्ष रत्नानि विविधानि च ॥
शम्भुश्च चतुरो वेदान् वेदाङ्गानीतराणि च ।
बालक पाठयामास ज्ञान म्त्युञ्जय परम् ॥
भक्तिरस्ति स्वकान्ते चाभीष्टदेवे गुरौ हरौ ।
यस्यास्त तेन तत्पुत्रो बभूवास्तीक एव च ॥
जगाम तपसे विष्णो पुष्कर शङ्कराज्ञया ।
सप्राप्य च महामन्त्र तपश्च परमात्मन ॥
दिव्य वर्षत्रिलक्षञ्च तपस्तप्त्वा तपोधन ।
आजगाम महायोगी नमस्कर्त्तुं शिवं प्रभुम् ॥
शङ्करञ्च नमस्कृत्य स्थित्वा च बालक गुर ।
सा चाजगाम मनसा कश्यपस्याश्रम पितु ॥
तां सपुत्रां सुतां दृष्ट्वा मुद प्राप प्रजापति ।
शतलक्षञ्च रत्नानां ब्राह्मणेभ्यो ददौ मुने ॥
ब्राह्मणान् भोजयामास सोऽसंख्यान् श्रेयसे शिशो ।
अदितिश्च दितिश्चान्या मुद प्रापु परन्तथा ॥
सा सपुत्रा च सुचिर तस्थौ तातालये तदा ।
तदीय पुनराख्यान वक्ष्यामि तन्निशामय ॥”
तस्या माहात्म्य यथा —
“अथाभिमन्युतनये ब्रह्मशाप परीक्षिते ।
बभूव सहसा ब्रह्मन् ! दैवदोषेण कर्म्मणा ॥
सप्ताहे समतीते तु तक्षकश्चाच भोक्ष्यति ।
शशाप शृङ्गी नृपति कौशिक्याश्च जलेन च ॥
राजा श्रुत्वा तत्प्रवृत्ति गङ्गाद्वार जगाम स ।
तत्र तस्थौ च सप्ताहं शुश्राव धर्म्मसंहिताम् ॥
सप्ताहे समतीते तु गच्छन्त तक्षक पथि ।
धन्वन्तरिर्नृ प भोक्तु दृदृश यान्तमौ नृपम् ॥
तयोर्बभूव सवाद सुप्रीतिश्च परस्परम् ।
धन्वन्तरिमणि प्राप तक्षक स्वेच्छया ददौ ॥
स ययौ तं गृहीत्वा च तुष्ट प्रहृष्टमानस ।
तक्षको भक्षयामास नृपञ्च मञ्चकस्थितम् ॥
राजा जगाम वैकुण्ठं स्मारं स्मारं हरिं गुरुम् ।
सत्कार कारयामास पितुर्ज्जनमेजय शुचा ॥
राजा चकार यज्ञञ्च सर्पसत्र ततो मुने ।
प्राणांस्तत्याज सर्पाणां समूहो ब्रह्मतेजसा ॥
स तक्षकश्च भीतश्च महेन्द्र शरण ययौ ।
सेन्द्रञ्च तक्षक हन्तु विप्रवर्गा समुद्यत ॥
अथ देवाश्च मुनयश्चाययुर्मनसान्तिकम् ।
तान्तुष्टाव महेन्द्रश्च भयकातरविक्लव ॥
तत आस्तीक आगत्य यज्ञञ्च मातुराज्ञया ।
महेन्द्रतक्षकप्राणान् ययाचे भूमिप वरम् ॥
ददौ वर नृपश्रेष्ठ कृपया ब्राह्मणाज्ञया ।
यज्ञं समाप्य विप्रेभ्यो दक्षिणाञ्च ददौ मुदा ॥
विप्राश्च मुनयो देवा गत्वा च मनसान्तिकम् ।
मनसां पूजयामासुस्तुष्टुवुश्च पृथक पृथक ॥
शक्र सम्भृतसम्भारो भक्तियुक्त सदा शुचि ।
मनसां पूजयामास तुष्टाव परमादरम् ॥
दत्त्वा षोडशोपचार बलिञ्च तत्प्रिय तदा ।
प्रददौ परितुष्टश्च ब्रह्मविष्णुशिवाज्ञया ॥
सपूज्य मनसादेवीं प्रययु स्वालयञ्च ते ।
इत्येवं कथित सर्व्व किं भूय श्रोतुमिच्छसि ॥”
इन्द्रकृतमनसापूजास्तोत्रे यथा,—

नारद उवाच ।

“केन तुष्टाव स्तोत्रेण महेन्द्रो मनसां सतीम् ।
पूजाविधिक्रम तस्या श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ॥

श्रीनारायण उवाच ।

सुस्नात शुचिराचान्तो धृत्वा धौते च वाससी ।
रत्नसिंहासने देवीं वासयामास भक्तित ॥
स्वर्गगङ्गाजलेनैव रत्नकुम्भस्थितेन च ।
स्नापयामास मनसा महेन्द्रो वेदमन्त्रत ॥
वाससी वासयामास वह्निशुद्धे मनोहरे ।
सर्व्वाङ्गे चन्दनं दत्त्वा पाद्यार्घ्य भक्तिसयुत ॥
गणेशञ्च दिनेशञ्च वह्निं विष्णु शिवं शिवाम् ।
संपूज्यादौ देवषट्क पूजयामास तां सतीम् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं मनसादेव्यै स्वाहेत्येवञ्च मन्त्रत ।
दशाक्षरेण मन्त्रेण ददौ सर्व्वं यथोचितम् ॥
दत्त्वा षोडशोपचारं दुर्लभं दुर्लभां हरि ।
भक्त्या च पूजयामास ब्रह्मणा प्रेरितो मुदा ॥
वाद्य नानाप्रकारञ्च वादयामास तत्र वै ।
बभूव पुष्पवृष्टिश्च नभसो मनसोपरि ॥
देवविप्राज्ञया तत्र ब्रह्मविष्णुशिवाज्ञया ।
तुष्टाव साश्रुनेत्रश्च पुलकाञ्चितविग्रह ॥

महेन्द्र उवाच ।

देवि ! त्वां स्तोतुमिच्छामि साध्वीनां प्रवरां वराम् ।
परात्पराञ्च परमां नहि स्तोतु क्षमोऽधुना ॥
स्तोत्राणां लक्षण वेदे स्वभावाख्यानतत्परम् ।
न क्षम प्रकृत वक्तु गुणानां तव सुव्रते ! ॥
शुद्धसत्त्वस्वरूपा त्व कोपहिंसाविवर्ज्जिता ।
न च शप्तो मुनिस्तेन त्यक्तया च त्वया यत ॥
त्व मया पूजिता साध्वी जननी च यथादिति ।
दयारूपा च भगिनी क्षमारूपा यथा प्रसू ॥
त्वया मे रक्षिता प्राणा पुत्रदारा सुरेश्वरि ! ।
अहं करोमि त्वां पूज्यां प्रीतिश्च वर्द्धते मम ।
नित्या यद्यपि पूज्या त्व भवेऽत्र जगदम्बिके ! ।
तथापि तव पूजाञ्च वर्द्धयामि च सर्व्वत ॥
ये त्वामाषाढसङ्क्रान्त्यां पूजयिष्यन्ति भक्तित ।
पञ्चम्यां मनसाख्यायामीशां त्वां वा दिने दिने ॥
पुत्रपौत्रादयस्तेषां वर्द्धन्ते च धनानि च ।
यशस्विन कीर्त्तिमन्तो विद्यावन्तो गुणान्विता ॥
ये त्वां न पूजयिष्यन्ति निन्दन्त्यज्ञानतो जना ।
लक्ष्मीहीना भविष्यन्ति तेषां नागभय सदा ॥
त्व स्वय स्वर्गलक्ष्मीश्च वैकुण्ठे कमलालया ।
नारायणांशो भगवान् जरत्कारुमुनीश्वर ॥
तपसा तेजसा त्वाञ्च मनसा ससृजे पिता ।
अस्माक रक्षणायैव तेन त्व मनसाभिधा ॥
मनसा देवितु शक्ता स्वात्मना सिद्धयोगिनी ।
तेन त्वं मनसादेवी पूजिता वन्दिता भवे ॥
यां भक्त्या मनसा देवा पूजयन्त्यनिश भृशम् ।
तेन त्वां मनसां देवीं प्रवदन्ति पुराविद ॥
सत्त्वरूपा च देवि ! त्व शश्वत्सत्त्वनिषेवया ।
यो हि यद्भावयेन्नित्य स तत प्राप्नोति तत्समम् ॥
इन्द्रश्च मनसां स्तुत्वा गृहीत्वा भगिनीञ्च ताम् ।
प्रजगाम स्वभवन भूषावास परिच्छदाम् ॥
पुत्रेण सार्द्धं सा देवी चिर तस्थौ पितुर्गृहे ।
भ्रातृभि पूजिता शश्वन्मान्या वन्द्या च सर्व्वत ॥
गोलोकात् सुरभी ब्रह्मन् ! तत्रागत्य सुपूजिताम् ।
तां स्नापयित्वा क्षीरेण पूजयामास सादरम् ॥
ज्ञानञ्च कथयामास गोप्यं सर्व्वसुदुर्लभम् ।
तया देव्या पूजिता सा स्वर्लोकञ्च पुनर्ययौ ॥
इद स्तोत्रं पुण्यबीज तां संपूज्य च य पठेत् ।
तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्भवस्य च ॥
विष भवेत् सुधातुल्य सिद्धस्तोत्रो यदा भवेत् ।
पञ्चलक्षजपेनैव सिद्धस्तोत्रो भवेन्नर ।
सर्पशायी भवेत् सोऽपि निश्चित सर्पवाहन ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्याय ॥
धन्वन्तरिकृतमनसाध्यानपूजादि यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

“इहागच्छ जगद्गौरि ! शङ्कराद्य मम पूजनम् ।
पूज्या त्व सिद्ध लोकेषु परा कश्यपकन्यके ! ॥
त्वया जितं जगत् सर्व्वं देवि ! विष्णुस्वरूपया ।
तेन तेऽस्त्रप्रयोगश्च न कृतो रणभूमिषु ॥
इत्युक्ता संयतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मकन्धर ।
गृहीत्वा शुक्लकुसुम ध्यानं कर्त्तुं समुद्यत ॥
चारुचम्पकवर्णाभां सर्व्वाङ्गसुमनोहराम् ।
ईषद्धास्यप्रसन्नास्यां शोभितां सूक्ष्मवाससा ॥
कबरीभारशोभाढ्यां रत्नाभरणभूषिताम् ।
सर्व्वाभयप्रदां देवीं भक्तानुग्रहकातराम् ॥
सर्व्वविद्याप्रदां शान्तां सर्व्वविद्याविशारदाम् ॥
नागेन्द्रवाहिनीं देवीं भजे नागेश्वरीं पराम् ॥
ध्यात्वैवं कुसुम दत्त्वा नानाद्रव्यसमन्वितम् ।
दत्त्वा षोडशोपचार पूजयामास तां प्रिये ॥
स्तोत्रञ्चकार भक्त्या च पुलकाञ्चितविग्रह ।
पुटाञ्जलियुतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मकन्धर ॥*॥

धन्वन्तरिरुवाच ।
नमः सिद्धिस्वरूपायै सिद्धिदायै नमो नमः ।
नमः कश्यपकन्यायै वरदायै नमो नमः ॥
नमः शङ्करकन्यायै शङ्करायै नमो नमः ।
नमस्ते नागवाहिन्यै नागेश्वर्य्यै नमो नमः ॥
नमो नागभगिन्यै च योगिन्यै च नमो नमः ।
नमोऽस्तीकजनन्यै च जनन्यै जगतां नमः ॥
नमो जरत्कारुनाम्न्यै जरत्कारुस्त्रियै नमः ॥
नमश्चिरं तपस्विन्यै सुखदायै नमो नमः ।
नमस्तपःस्वरूपायै फलदायै नमो नमः ॥
सुशीलायै च साध्व्यै च शान्तायै ते नमो नमः ।
इत्येवमुक्त्वा भक्त्या च प्रणनाम प्रयत्नतः ॥
तुष्टा देवी वरं दत्त्वा सत्वरं स्वालयं ययौ ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे धन्वन्तरिदर्प-भङ्गमनसाविजयो नाम ५१ अध्यायः ॥ * ॥
(कामरूपस्थितनदीविशेषः । यथा कालिकापुराणे । ७४ । २३ ।
“ततस्तु मनसा नाम नदी पुण्यतमा परा ।
चरित्रा मनसाख्या तु इयाविन्दवतारिता ॥
वैशाखं सकलं मासं यस्यां स्नात्वा नरोत्तमः ।
विष्णुलोकमवाप्यैव ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”)
मनसादेवी, स्त्री (मनसा चासौ देवी चेति । यद्वा, मनसा दीव्यतीति । दिव + अच् । ङीप् । ‘मनसः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ४ । इति विभक्त्यलुक् च ।) मनसा । इति जटाधरः ॥ (यथा ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ४६ । ११८ ।
“सम्पूज्य मनसादेवीं प्रययुः स्वालयञ्च ते ॥”)
अस्या विवरणं मनसाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
मनसिज, पुं, (मनसि जायते इति । जन् + ड । “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ९ । इत्यलुक् ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥
(यथा, शाकुन्तले तृतीयाङ्के ।
“कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शना-श्वासि ।
अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥”)
मनोजाते, त्रि ॥
मनसिशय, पुं, (मनसि शेते इति । शी + ‘अधिकरणे शेतेः ।” ३ । २ । १५ । इति अच् । “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ९ । इत्यलुक् ।) कामदेवः । इति हलायुधः ॥
मनस्कार, पुं, (मनसि मनसो वा कारो निश्चय इति । यद्वा कृ + भावे घञ् । मनसः कारो-विकारः करणमिति वा ।) मनसः सुखादि । तदर्थायः । चित्ताभोगः २ । इत्यमरः । १ । ५ । ५ ॥ मनसः सुखादौ तत्परत्वे एकस्मिन् विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिराभोगः । आभोगस्तात्पर्य्यमिति सर्व्वानन्दः । स्थैर्य्य-मित्यन्ये । व्यापार इत्यपरे । वाञ्छितवस्तु-प्राप्त्या चित्तस्य निराकाङ्क्षता । आभोगः परिपूर्णतेति परे । अनागतचिन्तनादिरूपो मनस्कार इत्यपरे । मनसो मनसि वा कारो निश्चयो मनस्कारः सेतु कखेति स । मनसि-कारः मनसिकारः इत्यपि दृश्यते अत्र बाहुल्यात् सप्तम्या अलुक् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
मनस्ताप, पुं (मनसः तापः पीडा ।) मनः-पीडा । यथा, गारुडे १११ अध्याये ।
“मनस्तापं न कुर्व्वीत आपदं प्राप्य पार्थिव ।
समबुद्धिः प्रसन्नात्मा सुखदुःखे समो भवेत् ॥”
अनुतापः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“आत्मयोगं यदा दैवात् छिन्नं यज्ञोपवीतकम् ।
मनस्तापेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥”
मनस्ताल, पुं (तल्यते इति । तल प्रतिष्ठायाम् + घञ् । मनसि तालं प्रतिष्ठा यस्य ।) दुर्गाया सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हरितालः । तत्र क्लीवत्वमपि । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“हरितालं मनस्तालं वंशकं नटभूषणम् ॥”)
मनःस्थ, त्रि, (मने मनसि वा तिष्ठतीति । स्था + क । पक्षे विसर्गस्य लोपः ।) मनोऽवच्छिन्नम् । अन्तःकरणस्थितम् । यथा,—
“मनस्थं मनमध्यस्थं मध्यस्थं मनवर्ज्जितम् ।
मनसा मनमालोक्य स्वयं सिध्यन्ति योगिनः ॥’
इति श्रीमदुत्तरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे ब्रह्मनिरूपणं नाम १ अध्यायः ॥ “तादृशब्रह्मापरोक्षेण मुच्यते इत्याह मनस्थमित्यादि । मनस्थं मनोऽवच्छिन्नम् । मनमध्यस्थं मनः साक्षीभूतम् । मध्यस्थं सर्व्वसाक्षीभूतम् । मनवर्ज्जितं सङ्कल्पविकल्पादिरहितम् । मनमवबोधात्मकम् । तदेव मनसा परिशुद्धान्तःकरणेन । आलोक्य तद्गोचरापरोक्षचरमवृत्तिं लब्ध्वा । योगिनः ज्ञानिनः । स्वयमेव सिध्यन्ति निवृत्ताविद्यकाः मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ।” इति श्रीमदुत्तरगीतायाः सुबोधिन्यां टीकायां श्रीगौड़पादाचार्य्यविरचितायां १ अध्यायः ॥ * ॥ सर्व्वं सान्ता अदन्ताश्चेति प्रमाणाच्च मनशब्दोऽकारान्तः । मनःस्थितम् । यथा,—
“आजन्म मन्मनस्थं यदपि मम मनोमध्यतः क्वापि नाभूत् तत्तत् पुण्यप्रतापादिह शरदि सतः सिद्धमाभूत् सुखेन ॥”
इत्युद्भटः ॥
मनस्विनी, स्त्री (प्रशस्तं मनोऽस्त्यस्या इति । मनस् + विनि । ङीप् ।) प्रशस्तमनाः स्त्री । यथा कुमारसम्भवे । ३ । ३२ ।
“मनस्विनीमानविघातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥”
मृकण्डोः पत्नी । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५२ । १७ ।
“प्राणस्यैव मृकण्डुश्च पिता मम महायशाः ।
मनस्विन्यामसौ तस्मात् पुत्त्रो वेदशिरा मम ॥”
प्रजापतिपत्नी । सा च सोमस्य वसोर्जननी । यथा, महाभारते । १ । ६६ । १९ ।
“धूम्रायास्तु धरः पुत्त्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा ।
चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्वसायाः श्वसनस्तथा ॥’)
मनस्वी, [न्] पुं, (प्रशस्तं मनोऽस्त्यस्येति । मनस + विनि ।) शरभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रशस्तमनोयुक्ते त्रि । यथा —
“मनस्विगर्हितं पन्थाः समारोढुमसाम्प्रतम् ॥”
इति कारकटीकायां दुर्गादासः ॥
मनाक्, अव्य (मन्यते इति । मन ज्ञाने + बाहुल-कात् आकप्रत्ययः ।) अल्पम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ८ ॥ (यथा, भागवते । १ । १० । ३५ ।
“मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् ।
आनर्त्तान् भार्गवोपागाच्छ्रान्तवाहो मनाग् विभुः ॥”)
मन्दः । इति मेदिनी । अव्यय कें, ११ ॥
मनाका, स्त्री, (मन्यते इति । मन + “बलाका-दयश्च ।’ उणा ४ । १४ । इत्याक । टाप् ।) हस्तिनी । इत्युणादिकोषः ॥
मनाक्कर, क्ली, (मनाक् यथा तथा करोतीति । कृ + अच् ।) मङ्गल्या । मल्लिकागन्धयुक्तागुरु । इति शब्दचन्द्रिका । (मनाक् अल्पस्य करः ।) ईषत्कारके, त्रि ॥
मनायी, स्त्री, (मनोः पत्नीति । मनु + “मनोरौ वा ।” ४ । १ । ३८ । इति ङीप् ऐदादेशश्च ।) मनोः पत्नी । इति जटाधरः ॥
मनावी, स्त्री, (मनोः स्त्री । मनु + “मनोरौ वा ।” ४ । १ । ३८ । इति ङीप् औकारश्चान्तादेशः ।) मनुपत्नी । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा शतपथब्राह्मणे । १ । १ । ४ । १६ ।
“सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश ॥”)
मनित, त्रि, (मन बोधे + क्त ।) ज्ञातम् । इत्यमरः । ३ । १ । १ ॥
मनीक, क्ली (मन्यते शोभार्थमाश्रियते इति । मन + “अनीकादयश्च ।” उणा ४ । २५ । इति कीकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) अञ्जनम् । इत्युणादिकोषः ॥
मनीषा, स्त्री (ईष + अ । टाप् । मनस ईषा गमनम् । “शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् ।” १ । १ । ६४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या साधुः ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ५४ । ८ ।
“असमं क्षत्रमसमा मनीषा ॥”
स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८३ । १० ।
“उत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥”
“मनीषां स्तुतिमविदः प्राप्तवानसि ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
मनीषी, [न्] पुं, (मनीषा अस्यस्येति । मनीषा + व्रीह्यादित्वात् इनि ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा च मनौ । १ । १७ ।
“यन्मूर्त्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट् ।
तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्त्तिं मनीषिणः ॥”)
बुद्धियुक्ते, त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । ४५ ।
“चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥”
“मनीषिणो मेधाविनः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

मनु, स्त्री, (मन् + "शृस्वृस्निहीति।" उणा १।११। इति उ।) पृक्का। इति राज निर्घण्टः ॥ (मनो पत्नीति। मनु + "मनोरौ वा।"४।१।३८। इत्यत्र "वा ग्रहणेन ङ्गावपि विकल्प्यते। तेन चैकस्य भवति। मनो स्त्री मनायी मनावी मनुः।" इति काशिकोक्तेः पक्षे ङीबभावः।) मनुपत्नी। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥

मनु, पुं, (मन्यते इति। मन + "शृस्वृस्निहीति।" उणा १।११। इति उ।) ब्रह्मणः पुत्त्रः। स च प्रजापतिर्धर्म्मशास्त्रवक्ता च। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ मनुष्यः। इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे। ८।४७।४।
"मनोर्विश्वस्य घेदिम आदित्याराय ईशते ऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥"
"मनो मनुष्यस्य।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥) जिनभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मन्त्रः। इति जटाधरः ॥ (यथा, गौतमीयतन्त्रे। ७।५।
"गोहिरण्यकवस्त्रादैस्तोषयेद्गुरुमात्मनः। यथा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो मनुम् ॥" ॥) प्रतिकल्पे चतुर्द्दश मनवो भवन्ति तेषां नामानि यथा। स्वायम्भुव १ स्वारोचिष २ उत्तम ३ तामस ४ रैवत ५ चाक्षुष ६ एते गताः। वैवस्वत ७। वर्त्तमानोऽयम्। सावर्णि ८ दक्षसावर्णि ९ ब्रह्मसावर्णि १० धर्म्मसावर्णि ११ रुद्रसावर्णि १२ देवसावर्णि १३ इन्द्रसावर्णि १४ एते भविष्यन्ति। इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १ अध्यायः ॥ * ॥ एतेषामुत्पत्तिर्यथा —
"आद्यो मनुर्ब्रह्मपुत्त्रः शतरूपापतिर्व्रती। धर्म्मिष्ठानां वरिष्ठश्च गरिष्ठो मनुषु प्रसुः ॥
स्वायम्भुवः शम्भुशिष्यो विष्णुव्रतपरायणः। जीवन्मुक्तो महाज्ञानी भवतः प्रपितामहः ॥
सम्प्राप कृष्णदास्यञ्च गोलोकञ्च जगाम सः। दृष्ट्वा सुतं स्वपुत्रञ्च प्रहृष्टश्च प्रजापतिः ॥
तुष्टाव शङ्करं तुष्टः सच्छिष्ये मनुसत्तमम्। स च स्वयम्भूपुत्रश्च पुरः स्वायम्भुवो मनुः ॥
स्वारोचिषो मनुश्चैव द्वितीयो वह्निनन्दनः। राजा वदान्यो धर्म्मिष्ठः स्वायम्भुवसमो महान् ॥
प्रियव्रतसुतावन्यौ द्वौ मनू धर्म्मिणां वरौ। तौ तृतीयचतुर्थौ च वैष्णवौ तामसोत्तमौ ॥
तौ च शङ्करशिष्यौ च कृष्णभक्तिपरायणौ। धर्म्मिष्ठानां वरिष्ठश्च रैवतः पञ्चमो मनुः ॥
षष्ठश्च चाक्षुषो ज्ञेयो विष्णुभक्तिपरायणः। श्राद्धदेवः सूर्य्यसुतो वैष्णवः सप्तमो मनुः ॥
सावर्णिः सूर्य्यतनयो वैष्णवो मनुरष्टमः। नवमो दक्षसावर्णिर्विष्णुव्रतपरायणः ॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्ब्रह्मज्ञानविशारदः। ततश्च धर्म्मसावर्णिर्मनुरेकादश स्मृतः ॥
धर्म्मिष्ठश्च वरिष्ठश्च वैष्णवानां सदा व्रती। ज्ञानी च रुद्रसावर्णिर्मनुश्च द्वादश स्मृतः ॥
धर्म्मात्मा देवसावर्णिर्मनुरेव त्रयोदश।
चतुर्द्दशो महाज्ञानी चेन्द्रसावर्णिरेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
अपि च। स्वायम्भुव १। स च शायत्र्यां ब्रह्मणो जातः। अस्य पुत्त्रा दश। अग्निध्र। अग्निबाहु। रिपक्ष। सवल। ज्योतिष्मान्। द्युतिमान्। हव्य। मेधा। मेधातिथि। वसुक्ष। स्वारोचिष २। अस्य पुत्त्राश्चत्वारः। नभ। नभस्य। प्रकृति। भावनश्च। औत्तमि ३। अस्य पुत्त्रा दश। इष। ऊर्ज्ज। भूर्ज्ज। शुचि। शुक्र। मधु। माधव। नभस्य। नभ। सहस्य। तामस ४। अस्य पुत्त्रा दश। अकल्माष। तपोधन्वी। तपोमूल। तपोधन। तपोरति। तपस्य। तपोद्युति। परन्तप। तपोभागी। तपोयोगी च। रैवत ५। तस्य पुत्त्रा दश। अरुण। तत्त्व-दर्शी। वित्तवान्। हव्यप। कपि। युक्त। निरुत्सुक। सत्त्व। निर्म्मोह। प्रकाशकश्च। चाक्षुष ६। स च भुवपौत्त्रात् रिपुञ्जयात् ब्रह्मदौहित्र्यां वीरणकन्यायां वैरिण्यां जातः। तस्य भार्य्या नड्वला। तस्य पुत्त्रा दश। उरु। पुरु। शतद्युम्न। तपस्वी। सत्यवाक्। कवि। अग्निष्टुत्। अतिरात्र। सुद्युम्न। अभि-मन्युश्च। वैवस्वत ७। स च सूर्य्यात् संज्ञायां जातः। तस्य पुत्त्रा दश। इल। इक्ष्वाकु। कुशनाभ। अरिष्ट। दिष्ट। नरिष्यन्त। करूष। शर्य्याति। पृषध्र। नाभागश्च। सावर्णि ८। स च सूर्य्यात् छायायां जातः। तस्य पुत्त्रा दश। धृति। वरीयान्। यवस। सुवर्ण। दृष्टि। चरिष्णु। ईड्य। सुमति। वसु। शुक्र। रौच्य ९। अयं रुचेः प्रजापतेः पुत्त्रः। भौत्य १०। अयं भूतिनामक-प्रजापतेः पुत्त्रः। मेरुसावर्णि ११। अयं ब्रह्मणः पुत्त्रः। ऋतु १२। ऋतुधामा १३। विष्वक्सेन १४। इति मार्कण्डेये त्रिपञ्चाशदध्यायावधि एकनवतितमाध्यायपर्य्यन्तम् ॥ क्रमशस्तेषां विव-रणानि यथा, १ स्वायम्भुवः। यथा, मार्कण्डेये ५३ अध्याये ॥
"मनोः स्वायम्भुवस्यासन् दश पुत्त्रास्तु तत्समाः। यैरियं पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपर्व्वता। ससमुद्रा करवती प्रतिवर्षं निवेशिता ॥"
२ स्वारोचिषः। यथा, तत्रैव ६७ अध्याये।
मार्कण्डेय उवाच।
"ततः स्वारोचिषं नाम्ना द्युतिमन्तं प्रजापतिम्। मनुं चकार भगवांस्तस्य मन्वन्तरं शृणु ॥
तत्रान्तरे तु ये देवा मुनयस्तत्सुताश्च ये। भूपाला क्रौष्टुके ये तान् गदतस्त्वं निशामय ॥
देवाः पारावतास्तत्र तथैव तुषिता द्विज।
स्वारोचिषेऽन्तरे चैन्द्रो विपश्चिदिति विश्रुतः ॥
ऊर्ज्जस्तम्भस्तथा प्राणो दत्तोलिऋषभस्तथा। निश्चरश्चार्व्ववीराश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
चैत्र-किम्पुरुषाद्याश्च सुतास्तस्य महात्मनः। सप्तासन् सुमहावीर्य्याः पृथिवीपरिपालकाः ॥
तस्य मन्वन्तरं यावत्तावत्तद्वंशविस्तरैः। भुक्तेयमवनिः सर्व्वा द्वितीयं वै तदन्तरम् ॥
स्वारोचिषस्तु चरितं जन्म स्वारोचिषस्य च। निशम्य मुच्यते पापैः श्रद्दधानो हि मानवः ॥"
अस्याख्यानविवरणं तत्रैव ६१ अध्यायमारभ्य ६६ अध्यायपर्य्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ ३ औत्तमः। यथा तत्रैव ७३ अध्याये।
मार्कण्डेय उवाच।
"मन्वन्तरे तृतीयेऽस्मिन् औत्तमस्य प्रजापतेः। देवानिन्द्रानृषीन् भूपान् निबोध गदतो मम ॥
स्वधामानस्तथा देवा यथानामानुकारिणः। सत्याख्यश्च द्वितीयोऽन्यस्त्रिदशानां तथा गणः ॥
तृतीये तु गणे देवाः शिवाख्या मुनिसत्तम। शिवाः स्वरूपतस्ते तु श्रुताः पापप्रणाशनाः ॥
प्रतर्दनाख्यश्च गणो देवानां मुनिसत्तम। चतुर्थस्तत्र कथित औत्तमस्यान्तरे मनोः ॥
वशवर्त्तिनः पञ्चमेऽपि देवास्तत्र गणे द्विज। यथाख्यातस्वरूपास्तु सर्व्व एव महासुने ॥
एते देवगणाः पञ्च स्मृता यज्ञभुजस्तथा। मन्वन्तरे मनुश्रेष्ठे सर्व्वे द्वादशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रो महाभागस्त्रैलोक्ये स गुरुर्भवेत्। शतं क्रतूनामाहृत्य सुशान्तिर्नाम नामतः ॥
यस्योपसर्गनाशाय नामाक्षरविभूषिता। अद्यापि मानवैर्गाथा गीयते तु महीतले ॥
सुशान्तिर्देवराट् कान्तः सुशान्तिं स प्रयच्छति। सहितः शिवसत्याद्यैस्तथैव वशवर्त्तिभिः ॥
अजः परशुचिर्दिव्यो महाबलपराक्रमाः। पुत्त्रास्तस्य मनोरासन् विख्यातास्त्रिदशोपमाः ॥
तत्सूतिसम्भवैर्भूमिः पालिताभूद्गुणेश्वरैः। यावन्मन्वन्तरं तस्य मनोरुत्तमतेजसः ॥
चतुर्य्युगानां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः। कृतत्रेतादिसंज्ञानां यान्युक्तानि युगे मया ॥
स्वतेजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः। तनयाश्चान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥
तृतीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया ॥"
अस्याख्यानविवरणं तत्रैव ६८ अध्यायमारभ्य ७२ अध्यायपर्य्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४ तामसः। यथा, तत्रैव ७४ अध्याये।
"तामसस्याभवद्भूतासु मन्वन्तरं शृणु। ये देवा यत्पतिर्येऽत्र इन्द्रो ये ऋषयस्तथा। ये पुत्त्राश्च मनोस्तस्य पृथिवीपरिपालकाः ॥
सत्यास्तथान्ये सुधियः सुरूपा हरयस्तथा। एते देवगणास्तत्र सप्तविंशतिका मुने ॥
महाबलो महावीर्य्यः शतयज्ञोपलक्षितः। शिखिरिन्द्रस्तथा तेषां देवानामभवद्विभुः ॥
ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वनकस्तथा। पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥
नरः क्षान्तिः शान्तदान्तजानुजङ्घादयस्तथा। पुत्त्रास्तु तामसस्यासन् राजानः सुमहाबलाः ॥"
अस्याख्यानविवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ५ रैवतः। यथा, तत्रैव ७५ अध्याये।

मार्कण्डेय उवाच ।
"तामादाय ततो भूप स्वमेव नगरं ययौ ।
तस्मादजायत सुतो रेवत्यां रैवतो मनुः ॥
समेतः सकलैर्धर्म्मैर्मानवैरपराजितः ।
विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो वेदविद्यार्थशास्त्रवित् ॥
तस्य मन्वन्तरे देवान् मुनिदेवेन्द्रपार्थिवान् ।
कथ्यमानान्मया ब्रह्मन् ! निबोध सुसमाहितः ॥
सुमेधसस्तत्र देवास्तथा भूपतयो द्विज ! ।
वैकुण्ठश्चामिताभश्च चतुर्द्दश चतुर्द्दश ॥
तेषां देवगणानान्तु चतुर्णामपि चेश्वरः ।
नाम्ना विभुरभूदिन्द्रः शतयज्ञोपलक्षकः ॥
हिरण्यलोमा वेदश्रीरूर्द्ध्वबाहुस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्ज्जन्यश्च महामुनिः ॥
वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः ।
एते सप्तर्षयश्चासन् रैवतस्यान्तरे मनोः ॥
बलबन्धुर्महावीर्य्यः सुयष्टव्यस्तथापरः ।
सत्यकाद्यास्तथैवासन् रैवतस्य मनोः सुताः ॥
रैवतान्तास्तु मनवः कथिता ये मया तव ।
स्वायम्भुवाश्रया ह्येते स्वारोचिषमृते मनुम् ॥"
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ६ चाक्षुष । यथा, तत्रैव ७६ अध्याये ।
"तस्य मन्वन्तरेशस्य येऽन्तरस्त्रिदशा द्विज ! ।
ये चर्षयस्तथैवेन्द्रो ये सुताश्चास्य तान् शृणु ॥
आर्य्या नाम सुरास्तत्र तेषामेकोऽष्टको गणः ।
प्रख्यातकर्म्मणां विप्र ! यज्ञे हव्यभुजामयम् ॥
प्रख्यातबलवीर्य्याणां प्रभामण्डलदुर्दृशाम् ।
द्वितीयश्च प्रसूताख्यो देवानामष्टको गणः ॥
तथैवाष्टक एवान्यो भव्याख्यो देवतागणः ।
चतुर्थश्च गणस्तत्र यूथगाख्यस्तथाष्टकः ॥
लेखसंज्ञास्तथैवान्ये तत्र मन्वन्तरे द्विज ! ।
पञ्चमे च गणे देवास्तत्संज्ञा ह्यमृताशिनः ॥
शतं क्रतूनामाहृत्य यस्तेषामधिपोऽभवत् ।
मनोजवस्तथैवेन्द्रः ख्यातो यज्ञभागभुक् ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुन्नतो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः ॥
ऊरुपुरुशतद्युम्नप्रमुखाः सुमहाबलाः ।
चाक्षुषस्य मनोः पुत्त्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥"
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ७ वैवस्वत । यथा तत्रैव ७६ अध्याये ।
मार्कण्डेय उवाच ।
"आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरुद्गणाः ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चाष्टौ यत्र देवगणाः स्मृताः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विज्ञेयाः कश्यपात्मजाः ।
साध्याश्च वसवो विश्वे धर्म्मपुत्त्रगणास्त्रयः ॥
भृगोस्तु भृगवो देवाः पुत्त्रा ह्यङ्गिरसः सुताः ।
एष सर्गश्च मारीचो विज्ञेयः साम्प्रताधिपः ॥
ऊर्ज्जस्वी नाम चैवेन्द्रो महात्मा यज्ञभागभुक् ।
अतीतानागता ये च वर्त्तन्ते साम्प्रतञ्च ये ॥
सर्व्वे ते त्रिदशेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ।
सहस्राक्षाः कुलिशिनः सर्व्व एव पुरन्दराः ॥
मघवन्तो वृषाः सर्व्वे शृङ्गिणो गजगामिनः ।
ते शतक्रतवः सर्व्वे भूताभिभवतेजसः ॥
धर्म्माद्यैः कारणैः शुद्धैराधिपत्यगुणान्विताः ।
भूतभव्यभवन्नाथाः शृणु चैतत् त्रयं द्विज ! ॥
भूर्लोकोऽयं स्मृता भूमिरन्तरीक्षं दिवः स्मृतम् ।
दिव्याख्यञ्च तथा स्वर्गस्त्रैलोक्यमिति गद्यते ॥
अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुत्त्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे ॥
इक्ष्वाकुर्नाभगश्चैव धृष्टः शर्य्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभगो दिष्ट एव च ॥
करूषश्च पृषध्रश्च वसुमान् लोकविश्रुतः ।
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्त्राः प्रकीर्त्तिताः ॥
वैवस्वतमिदं ब्रह्मन् ! कथितन्ते मयान्तरम् ।
अस्मिन् श्रुते नरः सद्यः पठिते चैव सत्तम ! ।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैः पुण्यञ्च महदश्नुते ॥"
अस्यान्यद्विवरणं ७७-७८ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥ ८ सावर्णि । यथा, तत्रैव ८ अध्याये ।
मार्कण्डेय उवाच ।
"कथितन्तव सावर्णिश्छायायास्तनयश्च यः ।
पूर्व्वजस्य मनोस्तुल्यः स मनुर्भवितोऽष्टमः ॥
रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृप एव च ।
ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रौणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
सुतपाश्चामिताभाश्च मुख्याश्चैव त्रिधा सुराः ।
विंशकः कथितश्चैषां त्रयाणां त्रिगुणो गणः ॥
तपस्तपश्च शक्रश्च द्युतिर्ज्योतिः प्रभाकरः ।
प्रभासो दयितो धर्म्मस्तेजोरश्मिश्च वक्रतुः ॥
इत्यादिकस्तु सुतपा देवानां विंशको गणः ।
प्रभुर्विभुर्विभासाद्यस्तथान्यो विंशको गणः ॥
सुराणाममिताभानां तृतीयमपि मे शृणु ।
दमो दान्तो ऋतः सोमो वित्ताद्याश्चैव विंशतिः ॥
मुख्या ह्येते समाख्याता देवा मन्वन्तराधिपाः ।
मारीचस्यैव ते पुत्त्राः काश्यपस्य प्रजापतेः ॥
भविष्याश्च भविष्यन्ति सावर्णस्यान्तरे मनोः ।
तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिर्वैरोचनिर्मुने ! ।
पाताल आस्ते योऽद्यापि दैत्यः समयबन्धनः ।
विरजाश्चार्व्ववीरश्च निर्मोहः सत्यवाक् कृतिः ॥
विष्ण्वाद्याश्चैव तनयाः सावर्णस्य मनोर्नृपाः ॥"
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ८१ ९३ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ ९ दक्षसावर्णि । यथा, तत्रैव ९४ अध्याये ।
"दक्षपुत्त्रश्च सावर्णो भावी यो नवमो मनुः ।
कथयामि मनोस्तस्य ये देवा मुनयो नृपाः ॥
पारामरीचिगर्भाश्च सुधर्म्माणस्तथा सुराः ।
एते त्रिधा भविष्यन्ति सर्व्वे द्वादशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु सहस्राक्षो महाबलः ।
साम्प्रतं कार्त्तिकेयो यो वह्निपुत्त्रः षडाननः ॥
अद्भुतो नाम शक्रोऽसौ भावी तस्यान्तरे मनोः ।
मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् द्युतिमांस्तथा ॥
सप्तर्षयोऽन्यः सबलस्तथान्यो हव्यवाहनः ।
धृष्टकेतुर्बर्हकेतुः पञ्चहस्तो निरामयः ।
पृथुश्रवास्तथार्च्चिष्मान् भूरिद्युम्नो बृहद्भयः ॥
एते नृपसुतास्तस्य दक्षपुत्त्रस्य वै नृपाः ॥"
१० ब्रह्मसावर्णि । यथा, तत्रैव ९४ अध्याये । ।
"मनोस्तु दशमस्यान्यच्छृणु मन्वन्तरं द्विज ! ॥
मन्वन्तरे च दशमे ब्रह्मपुत्त्रस्य धीमतः ।
सुखासीना निरुद्धाश्च द्विप्रकाराः सुराः स्मृताः ।
शतसंख्या हि ते देवा भविष्या भाविनो मनोः ।
यत् प्राणिनां शतं भावि तद्देवानां तदा शतम् ॥
शान्तिरिन्द्रस्तथा भावी सर्व्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ।
सप्तर्षीं स्तान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ॥
आपोमूर्त्तिर्हविष्मांश्च सुकृती सत्य एव च ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः ॥
सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूमिसेनश्च वीर्य्यवान् ।
शतानीकोऽथ वृषभो ह्यनमित्रो जयद्रथः ॥
भूरिद्युम्नः सुपर्व्वा च तस्यैते तनया मनोः ॥"
११ धर्म्मसावर्णि । यथा, तत्रैव ।
"भविष्या धर्म्मपुत्त्रस्य सावर्णस्यान्तरं शृणु ॥
विहङ्गमाः कामगाश्च निर्म्माणरतयस्तथा ।
त्रिप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्त्रिंशतो गणाः ॥
मासर्त्तुदिवसा ये तु निर्म्माणरतयस्तु ते ।
विहङ्गमा रात्रयोऽथ मौहूर्त्ताः कामगा गणाः ॥
इन्द्रो वृषाख्यो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमः ।
हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथारुणिः ॥
निश्चरश्चानघश्चैव विष्टिश्चान्यो महामुनिः ।
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्निदेवश्च सप्तमः ॥
सर्व्वत्रगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरूद्वहः ।
हेमधन्वा दृढायुश्च भाविनस्तत्सुता नृपाः ॥"
१२ रुद्रसावर्णि । यथा, तत्रैव ।
"द्वादशे रुद्रपुत्त्रस्य प्राप्ते मन्वन्तरे मनोः ।
सावर्णाख्यस्य ये देवा मुनयश्च शृणुष्व तान् ॥
सुधर्म्माणः सुमनसो हरिता रोहितास्तथा ।
सुवर्णाश्च सुरास्तत्र पञ्चैते दशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रस्तु विज्ञेय ऋतधामा महाबलः ।
सर्व्वैरिन्द्रगुणैर्युक्तः सप्तर्षीनपि मे शृणु ॥
द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोमूर्त्तिस्तपोनिधिः ।
तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोधृतिः ॥
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ।
मित्रवान् मित्रविन्दश्च भाविनस्तत्सुता नृपाः ॥"
१३ रौच्य । यथा, तत्रैव ।
"त्रयोदशस्य पर्य्याये रौच्याख्यस्य मनोः सुतान् ।
सप्तर्षींश्च नृपांश्चैव गदतो मे निशामय ॥
सुधर्म्माणः सुरास्तत्र सुकर्म्माणस्तथापरे ।
सुशर्म्माणः सुरा ह्येते समस्ता मुनिसत्तम ! ॥
महाबलो महावीर्य्यस्तेषामिन्द्रो दिवस्पतिः ।
भविष्याणथ सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ॥
धृतिमानव्ययश्चैव तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ।
निर्म्मोहः सुतपाश्चान्यो निष्प्रकम्पश्च सप्तमः ॥
चित्रसेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो दृढः ।
सुनेत्रः क्षत्रबुद्धिश्च सुव्रतश्चैव तत्सुताः ॥"
१४ भौत्य । यथा, तत्रैव १०० अध्याये ।
"भौत्यो नाम मनुस्तत्र पुत्त्रो भूतिरजायत ।
तस्य मन्वन्तरे देवानृषीन् भूपांश्च मे शृणु ॥

भविष्यस्य भविष्यांस्तु गदतो मम विस्तरात् ।
देवेन्द्रो यश्च भविता तस्य विख्यातकर्मणः ॥
चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा भ्राजिरास्तथा ।
धाराष्टकाश्च इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
शुचिरिन्द्रस्तदा तेषां त्रिदशानां भविष्यति ।
महाबलो महावीर्य्यः सर्व्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ॥
अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥
गुरुगम्भीरो ब्रध्नश्च भरतोऽनुग्रहस्तथा ।
स्त्रीमानी च प्रतीरश्च विष्णुः सङ्क्रन्दनस्तथा ॥
तेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ।
चतुर्द्दश मयैतत्ते मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥”
मन्वन्तरकथाश्रवणफलमाह तत्रैव१ अध्याये।
“श्रुत्वा मन्वन्तराणीत्थं क्रमेण मुनिसत्तम ! ।
पुण्यमाप्नोति मनुजस्तथाक्षीणाञ्च सन्ततिम् ॥
श्रुत्वा मन्वन्तरं पूर्व्वं धर्म्ममाप्नोति मानवः ।
स्वारोचिषस्य श्रवणात् सर्व्वकामानवाप्नुते ॥
औत्तमेर्धनमाप्नोति ज्ञानञ्चाप्नोति तामसे ।
रैवते च श्रुते बुद्धिं सुरूपां विन्दते स्त्रियम् ॥
आरोग्यञ्चाक्षुषे पुंसां श्रुते वैवस्वते बलम् ।
गुणवत्पुत्त्रपौत्त्रन्तु सूर्य्यसावर्णिके श्रुते ॥
माहात्म्यं ब्रह्मसावर्णौ धर्म्मसावर्णिके शुभम् ।
मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् ॥
ज्ञातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिके श्रुते ।
निःशत्रुत्वमरिबलं रौच्यं श्रुत्वा नरोत्तम ! ॥
देवप्रसादमाप्नोति भौत्ये मन्वन्तरे श्रुते ।
तथाग्निहोत्रं पुत्त्रांश्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
सर्व्वाण्यनुक्रमाद् यश्च शृणोति मुनिसत्तम ! ।
मन्वन्तराणि तस्यापि श्रूयतां फलमुत्तमम् ॥
तत्र देवानृषीनिन्द्रान् मनून् तत्तनयान् नृपान् ।
वंशांश्च श्रुत्वा सर्व्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥
देवर्षीन्द्रनृपाश्चान्ये ये तन्मन्वन्तराधिपाः ।
ते प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
ततः शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म्म तथा शुभम् ।
शुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
सर्व्वे सुखर्त्तवश्चेष्टाः सर्व्वे सौम्यास्तथा ग्रहाः ।
भवन्त्यसंशयं श्रुत्वा क्रमान्मन्वन्तरस्थितिम् ॥”*॥
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ ।१९ ।
“विश्वकर्म्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥”
मननप्रधानो विद्वान् । यथा, वाजसनेयसंहि-
तायाम् । १५ । ४९ ।
“तस्मिन्नहं निदधे नाकेऽग्नि यमाहुर्मनवस्तीर्णं
बर्हिषम् ॥”
“मनवः मननप्रधाना विद्वांसः ॥” इति तद्भाष्ये
महीधरः ॥*॥ अन्तःकरणम् । यथा, भागवते ।
६ । ४ । २५ ।
“देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा
नात्मानमन्यञ्च विदुः परं यत् ॥”
“मनवोऽन्तःकरणानि ।” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥
तपाख्यस्य पुत्त्रभेदः । यथा, भागवते ।६।६।२०।
“तपाश्चोर्ज्जस्विनी भार्य्यायां धूमकेतुमजीजनत् ।
विश्वायां वेदशिरं देवलं वयुनं मनुम् ॥”)

मनुज, पुं, (मनोर्जात इति । जन् + ड ।)
मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा
विष्णुपुराणे । १ । ६ । १ ।
“स्वर्गापवर्गौ मानुष्यात् प्राप्नुवन्ति नरा मुने ! ।
यथाभिरुचितं स्थानं तद्यान्ति मनुजा
द्विज ! ॥”)
मनुजी स्त्री, (मनुज + गौरादित्वात् ङीष् ।)
मानुषी । इति जटाधरः ॥ (टाप् इत्येके । यथा,
हरिवंशे । १७६ । २३ ।
“विद्याधराणां नारीषु साध्वीषु मनुजासु च ॥”)
मनुभू, पुं, (मनोर्भवतीति । भू + क्विप् । मनु-
र्भूरुत्पत्तिस्थानं यस्येति वा ।) मनुष्यः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
मनुराट्, [ज्] पुं, (मनुः मानव इव राजते
इति । राज + क्विप् । मनुष्यवदाचारवत्त्वादस्य
तथात्वम् ।) कुवेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मनुषी, स्त्री, (मनुष्यस्य स्त्री । मनुष्य + “हय
गवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ।” ४ । १ ।
६३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ङीष् । “हलस्तद्धि-
तस्य ।” ६ । ४ । १५ । इति यलोपः ।)
मानुषी । इति शब्दरत्नावली ॥
मनुष्य, पुं, (मनोरपत्यमिति । मनु + “मनो
र्जातावञ्यतौ षुक् च ।” ४ । १ । १६१ । इति
यत् षुगागमश्च ।) मनोरपत्यम् । तत्पर्य्यायः ।
मानुषः २ मर्त्त्यः ३ मनुजः ४ मानवः ५ नरः
६ । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ भूमिजः ७ द्विपदः
८ चेतनः ९ भूस्थः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
मनुः ११ पञ्चजनः १२ पुरुषः १३ पूरुषः १४
पुमान् १५ ना १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्त्तः १७ विट् १८ । इति जटाधरः ॥ * ॥
(यथा, मनुः । १ । ४३ ।
“रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरा-
युजाः ॥”)
स तु अर्व्वाक्स्रोताः ब्रह्मणो नवमः सर्गः एक
विधश्च । यथा,—
“अर्व्वाक्स्रोतस्तु नवमश्चतुरेकविधो नृणाम् ।
रजोऽधिकाः कर्म्मपरा दुःखे च सुखमानिनः ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २४ ।
अपि च ।
“तस्यापि ध्यायतः सर्गं सत्याभिध्यायिनस्ततः ।
प्रादुर्बभूव चाव्यक्तादर्व्वाक्स्रोतस्तु साधकः ॥
यस्मादर्व्वाक् प्रवर्त्तन्ते ततोऽर्व्वाक्स्रोतसस्तु ते ।
ते च प्रकाशबहुलास्तमोद्रिक्ता रजोऽधिकाः ॥
तस्मात्ते दुःखबहुला भूयो भूयश्च कारिणः ।
प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्याः साधकास्तु ते ॥”
इति वह्निपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥*॥
मनुष्यजन्मसुकृतिकारणं यथा,—
“विमुक्तिहेतुकाख्या तु नरयोनिः सतात्मनाम् ।
नाप्नुवन्ति हि संसारे विभ्रान्तमनसो गताः ॥
जीवा मानुष्यतां मर्त्त्ये जन्मनामयुतैरपि ।
तदीदृशं दुर्लभं प्राप्य मुक्तिद्वारं विचेतसः ॥
पतन्ति भूयः संसारे विष्णुमायाविमोहिताः ।
सुदुस्तरापि दुःसाध्या माया ह्यस्य मोहिनी ॥”
इति तत्रैव मुक्तिव्रतनामाध्यायः ॥*॥
“मनुष्याणां पिता माता भ्राता च श्रीहरिर्यथा ।
विशेषतो मनुष्याणां पिता माता जनार्द्दनः ।
भ्राता च सर्व्वलोकानां वात्सल्यगुणसागरः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥*॥
स त्रिविधो यथा,—
“यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥
“ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”
इति तत्रैव १४ अध्यायः ॥
(त्रि, स्तुतिकारकः । यथा ऋग्वेदे ।१।५९।४।
“होता मनुष्यो न दक्षः ॥”
“मनुष्यो लौकिको वन्दी दातारं प्रभुं बहु-
विधया स्तुत्या स्तौति ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
मनुष्यसम्बन्धी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ९२ । ११ ।
“प्रमिनती मनुष्या युगानि ॥”
“मनुष्या मनुष्याणां सम्बन्धीनि युगानि कृत-
त्रेतादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रक
र्षेण हिंसन्ती ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ मनुष्य-
हितः । यथा ऋग्वेदे । २ । १८ । १ ।
“दशारित्रो मनुष्यः स्वर्षाः ॥”
“मनुष्यो मनुष्याणां हितः स्वर्षाः स्वर्गस्य
दाता ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
मनुष्यधर्म्मा, [न्] पुं (मनुष्यस्येव धर्म्म आचारो
यस्य । “धर्म्मादनिच् केवलात् ।” ५।४।१२४। इति
समासान्तोऽनिच् ।) कुवेरः । इत्यमरः ।१।१।१॥
मनुष्ययज्ञ, पुं, (मनुष्येभ्यो मनुष्यार्थं यो यज्ञः ।)
अतिथिपूजनम् । इति शुयज्ञशब्ददर्शनात् ॥
(यथा शतपथब्राह्मणे । ११ । ५ । ६ । १ ।
“तान्येव महासत्त्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः
पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ॥”)
मनुष्यी, स्त्री, (मनुष्य + गौरादित्वात् ङीष् ।
योपधप्रतिषेधे “हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्याना
मप्रतिषेधः ।” इति ङीषि यलोपाभावः ।) मानुष
स्त्रीजातिः । तत्पर्य्यायः । मानुषी २ नारी ३
मानवी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मर्त्त्यो ५
मनुजी ६ नरी ७ । इति जटाधरः ॥
मनोगुप्ता स्त्री, (मनसा मनःशब्देन गुप्तेव ।)
मनःशिला । इत्यमरः । २ । ९ । १०८ ॥
मनोजन्मा [न्] पुं, (मनसो जन्म यस्य ।)
कन्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मनोजव पुं, (मनस इव जवोऽस्य । एकदैव सर्व्व-
गामित्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । यथा, महा-
भारते दानधर्म्मे सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ ।
१४९ । ८७ ।
“मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥”
(मनसश्चित्तस्य जवः ।) मनसो वेगः । इति
व्याकरणम् ॥ (अभिजपरार्थः. शिवाद्याः पुत्त्रः ।
यथा, हरिवंशे । ६ । ४२ ।

'अनिलस्य शिवा भार्य्या यस्याः पुत्त्रो मनो
जवः ॥")

रुद्रस्य पुत्त्रभेदः । यथा मार्कण्डेये । ५२ । ११ ।
"शनैश्चरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः ॥"
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ८५ ।
"मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत ॥"
षष्ठमन्वन्तरस्येन्द्रः । यथा, मार्कण्डेये । ७६।५३।
"मनोजवस्तथैवेन्द्रः सञ्जातो यज्ञभागभुक् ॥"
मेधातिथेः पुत्त्रभेदः । यथा, भागवते ।५।२ ।
२५ । "तस्य प्रियव्रत एवाधिपतिनाम्ना मेधा-
तिथिः । सोऽपि विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्त्रनामानि
तेषु स्वात्मजान् पुरोजवमनोजववेपमानधूम्रा
नीकचित्ररेफविश्वाधारसञ्ज्ञान् निधायाधि-
पतीन् स्वयं भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपो-
वनं प्रविवेश ॥")

मनोजव, त्रि, (मनो जव वेगवद्दूयस्मिन् । यद्वा,
मनो जवति पितायमिति ज्ञात्वा धावत्यस्मिन्
इति । जु सौत्रधातु + अप् ।) पितृतुल्यः । तत्प-
र्य्यायः । पितृसन्निभः १ । इत्यमरः । ३।१।१३॥
अतिशयवेगवान् । (यथा, मार्कण्डेये ।२१ । ८ ।
"तमन्वधावद्वेगेन तुरगोऽसौ मनोजवः ॥")

मनोजवस, त्रि, (मनो जवत्यस्मिन् । जु + बाहुल-
कात् असच् ।) पितृसन्निभः । इत्यमरटीकायां
स्वामी । ३ । १ । १३ ॥

मनोजवा, स्त्री, (मनो जवत्यनेति । जु + अप्
टाप् ।) अग्निजिह्वाष्टकम् । इति जटाधरः ॥
(गुणादिविवृतिरस्या अग्निजिह्वाशब्दे ज्ञातव्या॥
वह्निजिह्वाविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ९९।५४।
"मनोजवा च या जिह्वा लघिमा गुणलक्षणा ।
तया न पाहि पापेभ्य ऐहिकाच्च महा
भयात् ॥"
स्कन्दस्य मातृगणभेदः । यथा, महाभारते ।
९ । ४६ । १६ ।
"मनोजवा कण्टकिनी प्रघसा पूतना तथा ॥"
क्रौञ्चद्वीपस्य नदीविशेषः । यथा, मात्स्ये ।
१२१ । ८७ ।
"गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ॥"
मन इव जवो यस्याः । वेगविशिष्टायां स्त्रियाम् ।
यथा, महाभारते । १ । १५६ । १८ ।
"अहं तु विहरानेन यथाकामं मनोजवा ॥")

मनोजवृद्धि, पुं, (मनोजस्य कामस्य वृद्धिर्यस्मात् ।)
कामवृद्धिक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मनोज्ञ, क्ली, (मनो जानाति ज्ञापयति तोषय
तीति । अन्तर्भूतण्यर्थे ज्ञा + क ।) सरल
काष्ठम् । इति रत्नमाला ॥

मनोज्ञ, त्रि, (मनसा जानातीति । ज्ञा + क ।
यद्वा मनः ज्ञापयति तोषयतीति । अन्त-
र्भूतण्यर्थज्ञाधातोः कः ।) मनोहरम् । तत्प
र्य्यायः । सुन्दरम् २ रुचिरम् ३ चारु ४
सुषमम् ५ साधु ६ शोभनम् ७ कान्तम् ८
मनोरमम् ९ रुच्यम् १० मञ्जु ११ मञ्जुलम् १२ ।
इत्यमरः, ।३ । १ । ५२ ॥ मनोहरम् १३ बन्धु
रम् १४ वन्धूरम् १५ पेशलम् १६ पेषलम् १७
सुमनम् १८ वामम् १९ अभिरामम् २० नन्दि
तम् २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । अध्याये ।
"मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितम् ।
पूर्व्वं मधुरमश्नीयात् मध्येऽम्ललवणौ रसौ ॥")

मनोज्ञा, स्त्री, (मनोज्ञ + स्त्रियां टाप् ।) मनः
शिला । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे त्रयोदशाध्याये ।
"स्विन्नं मनोज्ञाकासीसयोषाञ्जनकसैन्धवैः ॥")
राजपुत्त्री । इति जटाधरः ॥ वन्ध्याकर्कोटकी ।
आवर्त्तकी । स्थूलजीरकः । जाती । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मनोभव, पुं, (मनसः मनसि वा भवतीति ।
भू + अच् । मनसः भव उत्पत्तिर्यस्येति वा ।)
कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
१८ । ४१ ।
'ते ता दृष्ट्वायतो दैत्याः साभिलाषा मनोभवम् ।
न शेकुरुद्धतं धैर्य्यान्मनसा वोढुमातुराः ॥"
मनोजन्ये, त्रि । यथा, भागवते । ६ । १५।२४।
"दृश्यमाना विनार्थेन न दृश्यन्ते मनोभवाः ।
कर्म्मभिर्ध्यायतो नाना कर्म्माणि मनसोऽभ
वन् ॥")

मनोभू, पुं, (मनसः मनसि वा भवतीति । भू +
क्विप् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कलाविलासे । १ । ३३ ।
"श्यामा शुशुभे शशिना तथा मनोभूर्मधूत्सव
स्तेन ।
मदमुदितमानसानां तेनापि मृगीदृशां
लीला ॥")

मनोयोनि, पुं, (मन एव योनिरुत्पत्तिस्थान
मस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः ।२।१४२॥

मनोरथ, पुं, (मनसः रथ इव । मन एव रथो
ऽस्येति वा) इच्छा । इत्यमरः । १ । ७ ।२७॥
(यथा रघौ । ११ । ५९ ।
"इतस्ततश्च वैदेहीमन्वेष्टुं भर्त्तृचोदिताः ।
कपयश्चेरुरार्त्तस्य रामस्येव मनोरथाः ॥"
कविविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।४।५९६।
"मनोरथः शङ्खदत्तश्चटकः सन्धिमांस्तथा ।
बभूवुः कवयस्तस्य वामनाद्याश्च मन्त्रिणः ॥")

मनोरम, त्रि (मनो रमयतीति । रम् + णिच् +
अण् ।) मनोज्ञम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥
(यथा सुश्रुते । १ । ४६ । अध्याये ॥
"पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ।
सूदः सूपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् ॥")

मनोरमा, स्त्री, (मनोरम + स्त्रियां टाप् ।)
गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ बुद्धशक्ति
विशेषः । तत्पर्य्यायः । तारा २ महाश्री ३
ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ तारिणी ७
जया ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा
११ खदूरवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४ नील
सरस्वती १५ शङ्खिनी १६ महातारा १७
वसुधारा १८ धनन्ददा १९ त्रिलोचना २०
लोचना २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इन्दी
वराख्यविद्याधरस्य कन्या । यथा च मार्क
ण्डेये । ६२ । १३ ।
"अहमिन्दीवराख्यस्य सुता विद्याधरस्य वै ।
नाम्ना मनोरमा जाता सुतायां मरुधन्वनः ॥"
सप्तसरस्वतीनामेकतमा । यथा, महाभारते ।
९ । ३८ । ४ ।
"सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विशाला च मनोरमा ।
सरस्वती चौघवती सुरेणुर्विमलोदका ॥"
तथा च तत्रैव । ९ । ३८ । २४—२५ ।
"उद्दालकेन यजता पूर्व्वं ध्याता सरस्वती ।
आजगाम सरिच्छ्रेष्ठा तं देशमृषिकारणात् ॥
पूज्यमाना मुनिगणैर्वल्कलाजिनसंवृतैः ।
मनोरमेति विख्याता सा हि तैर्मनसा कृता ॥"
छन्दोविशेषः । तल्लक्षणमुदाहरणञ्च यथा,
छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"नरजगैर्भवेन्मनोरमा ।"
"तरणिजातटे विहारिणी व्रजविलासिनी
विलासतः ।
मुररिपोर्मनः पुनातु वः सुकृतशालिनां मनो
रमा ॥")

मनोहत, त्रि, (मनसा मनसि वा हतः ।) प्रति
हतः । इत्यमरः । ३ । १ । ४१ ॥

मनोहर, त्रि, (हरतीति । हृ + अच् । मनसो
हरमिति ।) मनोज्ञम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनौ । २ । ३३ ।
"स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ॥"
यथा च मार्कण्डेये । ११२ । ३ ।
"स ददर्श तदा तत्र होमधेनुं मनोहराम् ॥")
कुन्दवृक्षे, पुं । सुवर्णे क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

मनोहरा, स्त्री, (मनोहर + टाप् ।) जाती ।
स्वर्णयूथी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरस्य वसो
पत्नी । यथा विष्णुपुराणे । १ । १५ । ११४ ।
"मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ वरुणस्तथा ॥"
अप्सरोविशेषः । यथा, महाभारते ।१३।१९।४५।
"मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हासिनी प्रभा ॥")

मनोहर्त्ता, [ऋ] त्रि, (मनो हरतीति । हृ +
तृच् ।) मनोहरणकर्त्ता । यथा,—
"अथ न तेऽपमेष्यामि त्रिलोक्यां यदि भावते ।
तमानेष्ये वरं यस्ते मनोहर्त्ता तमादिश ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६२ अध्यायः ॥

मनोहारि [न्] त्रि, (मनो हरति मनो हर्त्तुं
शीलमस्येति वा । हृ + णिनि ।) मनोहरम् ।
इत्यमरटीकायां स्वामी । तथाहि ।
"गाङ्गं वारि मनोहारि मुरारिचरणच्युतम् ।
त्रिपुरारिशिरश्चारि पापहारि पुनातु माम् ॥"
इति वाल्मीकिकृतगङ्गास्तोत्रम् ॥

मनोका, स्त्री, (मनः कायति आकायतीति ।
कै + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३।२।३। इति कः ।
टाप् ।) मनःशिला । इत्यमरः । २ । ९ । १०८॥
(अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"मत्र शिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका ।
नैपाली कुनटी गोला शिला दिव्यौषधि
स्मृता ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मन्तव्य, त्रि, (मन्यते इति । मन + तव्य ।) मननीयम् । भाव्यम् । यथा । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य ।" इत्यादि छान्दोग्योपनिषत ॥

मन्ता, [ऋ] त्रि, (मन्यते जानातीति । मन् + "बहुलमन्यत्रापि ।" उणा २ । ९५ । इति तृच ।) विद्वान् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि वृत्ति ॥ (मननकर्त्ता । यथा । "स हि हेतु कारण निमित्तमक्षर कर्त्ता मन्ता वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्म्मा विश्व रूप पुरुष प्रभवोऽव्ययो नित्य गुणी ग्रहण प्राधान्यमव्यक्त जीवो ज्ञ प्रकुलश्चेतनावान् विभुर्भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेति ।" इति चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

मन्तु, पु, (मन्यते इति । मन् + "कमिमनिजनि गाभायाहिभ्यश्च ।" उणा । १ । ७३ । इति तुन् ।) अपराध । (यथा, नैषधचरिते ।६।११ ।

"स्वतीव्रतैस्तीव्रमिमन्तु मन्तु
मन्तर्नैर वचिम्मि मार्ज्जितास्मि ॥")

मनुष्य । प्रजापति । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥ द्वात्रिंशदपराधा यथा। भगवद्भक्तानां चाश्रिय सिद्धान्नभोजनम् १ अनिषिद्धदिने दन्तधावन मकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुन कृत्वा अस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ मृत नर स्पृष्ट्वा अस्नात्वा विष्णुकर्म्मकरणम् ४ रजस्वलां स्पृष्ट्वा अस्नात्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् ५ मानवं शव स्पृष्ट्वा अस्नात्वा विष्णुसन्निधावस्थानम् ६ विष्णु स्पृशत पायुवायुप्रयोग ७ विष्णो कर्म्म कुर्व्वत पुरीषत्याग ८ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रान्तरप्रशसा ९ अतिमलिन वास परि धाय विष्णुकर्म्माचरणम् १ अविधानेनाचम्य विष्णोरुपस्पर्शनम् ११ विष्णोरपराध कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्रुद्धस्य विष्णुस्पर्शनम् १३ निषिद्धपुष्पेण विष्णोरर्च्चनम् १४ रक्त वास परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना विष्णो स्पर्शनम् १६ कृष्ण वस्त्र परिधाय विष्णो कर्म्माचरणम् १७ वायसोद्धृतवस्त्र परिधाय विष्णो कर्म्माचरणम् १८ विष्णवे कुक्कुरोच्छिष्टदानम् १९ वराहमांस भुक्त्वा विष्णो रुपसर्पणम् २ जालपादशरादिमांस भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीप स्पृष्ट्वा हस्तमप्रक्षाल्य विष्णो स्पर्शन कर्म्माचरण वा २२ श्मशान गत्वा अस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् २३ पिण्याक भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांस- निवेदनम् २५ मद्यमादाय स्पृष्ट्वा पीत्वा वा विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वा वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्म्माचरणम् २७ विष्णवे नवान्नमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानद्भ्यामारुह्य विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३ भेरीशब्देन विना विष्णो प्रबोधनम् ३१ अजीर्णे सति विष्णोरुपसर्पणम् ३२। एतदप्युपलक्षण तथा च नरसिंहपुराणे ।

"अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च ।
पद्मनेकेन देवेश क्षमते हेलयार्च्चित ॥"

इत्याह्निकाचारतत्त्वे चतुथयामार्हकृत्यम ॥ अपि च ।

वराह उवाच ।

"भुक्त्वा तु परकीयान्न ततपरक्तमिवर्त्तन ।
प्रथमश्चापराधोऽय धर्म्मविनाश वै भवेन ॥
अभुक्त्वा दन्तकाष्ठानि यस्तु मामुपसर्पति ।
द्वितीयश्चापराधस्तु कर्म्मविनाश विद्यते ॥
गत्वा मैथुनसयोगे योऽस्तु मां स्पृशते नर ।
तृतीयमपराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे । ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलां नारीमस्नाक य प्रपद्यते ।
चतुर्थमपराधन्तु इष्टे नैव क्षमाम्यहम् ॥
स्पृष्ट्वा तु मृतकञ्चैव असस्कारशतन्तु वै ।
पञ्चमश्चापराधश्च न क्षमामि वसुन्धरे । ॥
स्पृष्ट्वा तु मृतक यस्तु नाचम्य स्पृशते तु माम् ।
षष्ठकश्चापराधन्तु न क्षमामि वसुन्धरे । ॥
मामेवार्च्चनकाले तु पुरीष यस्य गच्छति ।
सप्तमश्चापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे । ॥
यस्तु नीलेन वस्त्रेण प्रावृतो मां प्रपद्यते ।
अष्टमश्चापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
मामेवार्च्चनकाले तु यश्चासत्य प्रभाषते ।
नवमश्चापराधन्तु न रोचामि वसुन्धरे । ॥
अविधानेन मां स्पृष्ट्वा यस्तु मां प्रतिपद्यते ।
दशमश्चापराधन्तु मम चाप्रियकारकम् ॥
क्रुद्धश्चान्यानि कर्म्माणि कुरुते कर्म्मकारक ।
एकादशापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे । ॥
अकर्म्मण्यानि पुष्पाणि यस्तु मामुपकल्पयेत् ।
द्वादशश्चापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे । ॥
यस्तु रक्तेन वस्त्रेण कौसुम्भेनोपगच्छति ।
त्रयोदशापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे । ॥
अन्धकारेऽपि मां देवि । य स्पृशेत कदाचन ।
चतुर्द्दशापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
यस्तु कृष्णेन वस्त्रेण मम कर्म्माणि कारयेत् ।
पञ्चदशापराधन्तु कल्पयामि वरानने । ॥
अधौतेन च वस्त्रेण यस्तु मामुपकल्पते ।
षोड़शन्त्वपराधानां कल्पयामि वरानने । ॥
स्वयमन्नन्तु यो दद्यादन्नाशनाय च माधवि ।।
सप्तदशापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
यस्तु मत्स्यानि मांसानि भक्षयित्वा वरानने ।।
अष्टादशापराधानि अनुजातानि माधवि । ॥
जालपाद भक्षयित्वा यस्तु मामुपसर्पति ।
एकोनविंशापराध प्रतिजानामि सुन्दरि ! ॥
यस्तु मे दीपकं स्पृष्ट्वा यो मां स्पृशति माधवि ।।
विंशकश्चापराधानां कल्पयामि वरानने ॥
श्मशान यस्तु वै गत्वा यो मामेवाभिगच्छति ।
एकविंशापराधानि कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
पिण्याकं भक्षयित्वा तु यो मामेवोपचक्रमे ।
द्वाविंशत्यपराधानां तान्यह चोपकल्पये ॥
यस्तु वाराहमांसानि प्रापणेनोपपादयेत ।
अपराध त्रयोविंश कल्पयामि वसुन्धरे । ॥
सुरां पीत्वापि यो मर्त्त्य कदाचिदुपसर्पति ।
अपराध चतुर्विंश कल्पयामि वसुन्धरे । । ॥
य कुसुम्भञ्च मे शाक भक्षयित्वोपचक्रमे ।
अपराध पञ्चविंश कल्पयामि वसुन्धरे । ॥
परप्रावरणेनैव यस्तु मामुपसर्पति ।
अपराधेषु षड्विंश कल्पयामि वरानने । ॥
नवान्न यस्तु भक्षेत न स देवान् पितॄन् यजेत ॥
सप्तविंशापराधानि कल्पयामि गुणान्विते । ॥
उपानद्भ्यां च प्रपदे तथा मे चोपचक्रमे ।
अष्टाविंशापराधानि कल्पयामि गुणान्विते । ॥
शरीर मण्डयित्वा तु यो मामाप्नोति माधवि ।।
एकोनत्रिंशमपराध स स्वर्गेषु न गच्छति ॥
अजीर्णेन समाविष्टो यस्तु मामभिगच्छति ।
त्रिंशकश्चापराधानां कल्पयामि वसुन्धरे । ॥
गन्धपुष्पाण्यदत्त्वा तु यस्तु धूप प्रयच्छति ।
एकत्रिंशापराधन्तु कल्पयामि यशस्विनि । ॥
विना भेर्य्यादिशब्देन द्वारस्योद्घाटन मम ।
महापराध विद्धि त्वं द्वात्रिंशापराधकम् ॥"

इति वाराहे द्वात्रिंशदपराधाध्याय ॥

(त्रि ज्ञाता। यथा ऋग्वेदे।१ । ६३ । ८।

'य ईशिरे भुवनस्य प्रचेतसो
विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च मन्तव ।"

"मन्तव सर्व्वस्य बोद्धार ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥ मननीय । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५२ । १ ।

"युवोरच्छिद्रा मन्तवोह सर्गा ।"

"मन्तवोह मननीयाश्च ।" इति सायन ॥)

मन्त्र पुं (मन्त्र्यते गुप्त परिभाष्यते इति । मत्रि गुप्तभाषणे + घञ् । यद्वा, मन्त्रयते गुप्त भाषते इति । मत्रि गुप्तभाषणे + अच् ।) वेद- भेद । स च मन्त्रस्वरूपभाग ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४ । ७४ ।

"प्रनून ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्र वदत्युक्थम् ॥"

यथा च मनु । २ । १६ ।

"निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधि ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य
कस्यचित् ॥"

तन्त्रोक्तमन्त्रभागश्च । यथा, मनौ । ७।२१७।

"सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहै ॥")

गुप्तवाद । स तु रहसि कर्त्तव्यावधारण मन्त्र- णेति ख्यातम् । इत्यमरभरतौ ॥ परामर्श । मन्त्रणा । (यथा, माघे । २ । २९ ।

"मन्त्रो योध इवाधीर सर्व्वाङ्गै सवृतैरपि ।
चिर न सहते स्थातु परेभ्यो भेदशङ्कया ॥")

अङ्गादिभ्यो मन्त्रग्रहणस्य निषेधो यथा,—

"अङ्गाङ्गहीना बधिरा कुयोनिषु रताश्च ये ।
तेषां मन्त्रो न दातव्य प्रोक्त ऋषिभिरेव च ॥
कामुकानां जडानाञ्च जीविनानां तथैव च ।
अशुद्धस्य यदि निन्दं जातासा कर्म्मकारक ।

तस्यापि न भवेन्मन्त्र काव्यसिद्धौ कदाचन ॥”
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिकपर्व्वणि २ अ ॥
अन्यत मन्त्रशाखाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ देवादीनां साधनम् । इति मेदिनी । रे ७४ ॥
“तन्मन्त्राद्यषड्क्षीण यन तृतीयाद्यगोचरम् ।
रहस्यालोचन मन्त्रो रहश्छन्नसुपह्वरम् ॥”
इति हेमचन्द्र ॥
मन्त्रव्याख्यातृदेकनवत्यृषयो यथा —
“एते मन्त्रकृत सर्व्वे कृतस्नशस्तु निबोधत ।
भृगु काश्य प्रचेताश्च दधीचो ह्यात्मवानपि ॥
और्व्वोऽथ जमदग्निश्च विद शारस्वतस्तथा ।
आर्ष्टिषेणो च्यवनश्च वीतहव्य सवेधस ॥
वैण्य पृथुर्दिवोदासो बध्न्यश्वो गृत्सशौनक ।
एकोनविंशतिर्ह्येते भृगवो मन्त्रकृत्तमा ॥१९॥
अङ्गिरा वेधसश्चैव भरद्वाजो नभात्मक ।
तथा ऋगधरो गद सितिः सुमतिरेव च ॥
शुववीतश्च मान्धाता अम्बरीषस्तथैव च ।
युवनाश्व पुरुकुत्स सुमदस्यु सदस्यवान् ॥
अजमीढो ह्युदार्य्यश्च तक्षक कविरेव च ।
पृषदश्वो विरूपश्च काव्यश्चैवाथ मुद्गल ॥
उतथ्यश्च शरद्वांश्च तथा वाजिश्रवा अपि ।
अयस्योऽथ सुचित्तिश्च वामदेवस्तथैव च ॥
औषिजो बृहच्छुक्तिश्च ऋषिर्दीर्घतपा अपि ।
काक्षीवांश्च त्रयस्त्रिंशत स्मृता ह्याङ्गिरसा वरा ॥ ३३ ॥
एते मन्त्रकृत सर्व्वे काश्यपांस्तु निबोधत ।
काश्यप सहवत्सारो निध्रुवो वेद्य एव च ।
असितो देवलश्चैव षडेते ब्रह्मवादिन ॥ ६ ॥
अत्रिर्वेद्धस्वनश्चैव श्यावाश्वोऽथ गविष्ठिव ।
वर्णातको ऋषि सिद्धस्तथा पूर्व्वातिथिश्च य ॥
इत्येते अत्रय प्रोक्ता मन्त्रकृतस्तु महर्षय ॥४॥
वशिष्ठश्चैव शक्तिश्च तृतीयश्च पराशर ।
ततस्तु इन्द्रप्रमति पञ्चमस्तु भवद्वस ॥
षष्ठस्तु मित्रावरुणि सप्तम कुण्डिनस्तथा ।
इत्येते सप्त विज्ञेया वाशिष्ठा ब्रह्मवादिन ॥७॥
विश्वामित्रश्च गाधेयो देवरातस्तथोद्दल ।
तथा विद्वान् मधुच्छन्दो ऋषिश्चान्योऽघमर्षण ॥
अष्टको लोहितश्चैव भूतकीलश्च तावुभौ ।
देवश्रवा देवरात पुराणश्च धनञ्जय ॥
शिशिरश्च महातेजा सालङ्कायन एव च ।
त्रयोदशैते विज्ञेया ब्रह्मिष्ठा कौशिका वरा ॥१३॥
अगस्त्योऽथ दृढ़द्युम्न इन्द्रबाहुस्तथैव च ।
ब्रह्मिष्ठागस्तयो ह्येते त्रय परमकीर्त्तय ॥ ३ ॥
मनुर्वैवस्वतश्चैव इलो राजा पुरूरवा ।
क्षत्रियाणां वरा ह्येते विज्ञेया मनुवादिन ॥३॥
भलन्दश्चैव भल्लश्च वत्सलश्चैव ते त्रय ।
एते मन्त्रकृतो ज्ञेया वैश्यानां प्रवरा स्मृता ॥३
इत्येकनवति प्रोक्ता मन्त्रा यैश्च बहिष्कृता ।
ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या ऋषिपुत्रास्तथा स्मृता ।
ऋषीकाश्च सुता ह्येते ऋषिपुत्रा श्रुतर्षय ॥”
इति मात्स्ये १२१ अध्याय ॥
कृष्णमन्त्रमाहात्म्य यथा,—
“तावन्निबद्ध संसारकारागारे विधेर्जन ।
न यावत कृष्णमन्त्रञ्च प्राप्नोति गुरुवक्त्रत ॥
कृतकर्म्मभोगरूपनिगडोच्छेदकारणम् ।
मायाजालोच्छेदकरमाशापाशनिकृन्तनम् ॥
गोलोकमार्गसोपान निस्तारबीजकारणम् ।
भक्त्यङ्कुरस्वरूपञ्च नित्य वृद्धमनश्वरम् ॥
सारञ्च सर्व्वतपसां योगानाञ्च तथैव च ।
सिद्धीनां वेदपाठाना व्रतादीनाञ्च निश्चितम् ॥
दानानां तीर्थस्नानानां यज्ञादीनां पुरन्दर ॥
जपानामुपवासानामित्याह कमलोद्भव ॥
पुंसां लक्ष पितृणाञ्च शत मातामहस्य च ।
पूर्व्व परञ्च ततस्रष्ट पितर मातर गुरुम् ॥
सहोदर कलत्रञ्च बन्धु शिष्यञ्च किङ्करम् ।
समुद्धरेच्च श्वशुर श्वश्रू कन्याञ्च तत्सुतम् ॥
आत्मानञ्च सतीर्थञ्च गुरुपत्नीं गुरो सुतम् ।
उद्धरेद्धलवान् भक्तो मन्त्रग्रहणमात्रत ॥
मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नर ।
ततश्चाशु पूतस्तीर्थोऽत्र सद्य पूता वसुन्धरा ॥
अनेकजन्मपर्य्यन्त दीक्षाहीनो भवेन्नर ।
तदाद्यदेवमन्त्रञ्च लभते पुण्यशेषत ॥ * ॥
सप्तजन्मोपदेवानां कृत्वा सेवां स्वकर्म्मत ।
लभते च रवेर्मन्त्र साक्षिण सर्व्वकर्म्मणाम् ॥
जन्मत्रय भास्करञ्च निसेव्य मानव शुचि ।
लभेद्गणेशमन्त्रञ्च सर्व्वविघ्नहर परम् ॥
जन्मत्रय त निसेव्य निर्व्विघ्नश्च भवेन्नर ।
विघ्नेशस्य प्रसादेन दिव्यज्ञान लभेन्नर ॥
तदा ज्ञानप्रदीपेन समालोक्य महामति ।
अज्ञानान्धतमो छित्वा महामायां भजेन्नर ॥
विष्णुमायाञ्च प्रकृति दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् ।
सिद्धिदां सिद्धिरूपाञ्च परमां सिद्धयोगिनीम् ॥
वाणीरूपाञ्च पद्माञ्च भद्रां कृष्णप्रियात्मिकाम् ।
नानारूपां तां निसेव्य जन्मनां शतक नर ॥
तत्प्रसादाद्भवेत् ज्ञानी ज्ञानानन्द ततो भजेत् ।
कृष्णज्ञानाधिदेवञ्च महाज्ञान सनातनम् ॥
शिव शिवस्वरूपञ्च शिवद शिवकारणम् ।
परमानन्दरूपञ्च परमानन्ददायिनम् ॥
सुखद मोक्षदश्चैव दातार सर्व्वसम्पदाम् ।
अमरत्वप्रदश्चैव दीर्घायुष्ट्वप्रद परम् ॥
इन्द्रत्वञ्च मनुत्वञ्च दातु शक्तञ्च लीलया ।
राजेन्द्रत्वप्रदश्चैव ज्ञानद हरिभक्तिदम् ॥
जन्मत्रय समाराध्य चाशुतोषप्रसादत ।
सर्व्वदस्य वरेणैव निर्म्मल ज्ञानमालभेत् ॥
निर्म्मलज्ञानदीपेन सुप्रदीपेन तत्त्ववित ।
ब्रह्मादितृणपर्य्यन्तं सर्व्व मिथ्यैव पश्यति ॥
दयानिधे प्रसादेन शङ्करस्य महात्मन ।
वरदस्य वरेणैव हरिभक्ति लभेत् ध्रुवम् ॥
तदा तद्भक्तसंसर्गात कृष्णमन्त्र लभेत् ध्रुवम् ।
तदा निवृत्तिमाप्नोति साराःसारां परात्पराम् ॥
यत्र देहे लभेन्मन्त्र तद्देहावधि भारते ।
तत् पाञ्चभौतिकं त्यक्त्वा बिभर्त्ति दिव्यरूपकम् ॥
करोति दास्य गोलोके वैकुण्ठे वा हरे पदे ।
परमानन्दसंयुक्तो मोक्षादिषु विवर्ज्जित ॥
न विद्यते पुनर्जन्म पुनरागमन सुर ॥
पुनश्च न पिबेन् क्षीर धृत्वा मातृस्तन परम् ॥
विष्णुमन्त्रोपासकानां गङ्गादितीर्थसेविनाम् ।
स्वधर्म्मिणाञ्च भिक्षूणां पुनर्जन्म न विद्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३३ अध्याय ॥
शिवमन्त्रा यथा,—
“प्रथम शृणु तन्मन्त्र ततोऽनुध्यानगोचरम् ।
तत क्रमन्तु पूजाया क्रमादृत्विक नरर्षभौ ॥
समस्तानां स्वराणान्तु दीर्घा शेषा सबिन्दुका ।
ऋ ॡ क शून्या सार्द्धचन्द्रा उपान्ते नाभि सहिता ॥
एभि पञ्चाक्षरैर्मन्त्र पञ्चवक्त्रस्य कीर्त्तित ।
क्रमात सम्मदसन्दोहमादगौरवसञ्ज्ञका ॥
प्रासादस्तु भवेत शेष पञ्चमन्त्रा प्रकीर्त्तिता ।
एकैकेन तथैवैक वक्त्र मन्त्रेण पूजयेत ॥
एक समुदित कृत्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्र देवं प्रपूजयेत् ।
सम्मदादिषु मन्त्रेषु प्रासादस्तु प्रशस्यते ॥
शम्भो प्रसादनेनैव यस्मादृष्टस्तु मन्त्रक ।
तेन प्रासादसञ्ज्ञोऽय कथ्यते मुनिपुङ्गवे ।
तस्मात् सर्व्वेषु मन्त्रेषु प्रासाद प्रीतिद प्रभो ॥
आमोदकारक शम्भोर्मन्त्र सम्मद उच्यते ।
मन प्रपूरणश्चापि सन्दोह परिकीर्त्तित ॥
आकर्षको भवेन्मादो गुरुत्वाद्गौरवाह्वय ।
एतद्ब्राह्म समस्तञ्च मन्त्र शम्भो प्रकीर्त्तितम् ॥
पञ्चाक्षरञ्च यन्मन्त्र पञ्चवक्त्रस्य कीर्त्तितम् ।
युवां तेनैव मन्त्रेण आराधय तमीश्वरम् ॥”
इति कालिकापुराणे ५ अध्याये वेताल भैरवौ प्रति वशिष्ठवाक्यम् ॥ * ॥
मन्त्रस्य त्रिविधजपो यथा,—
“वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा स्मृत ।
त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तर ॥
यदुच्चनीचस्वरितै स्पष्टशब्दवदक्षरै ।
मन्त्रमुच्चारयेद्व्यक्त जपयज्ञ स वाचिक ॥
शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयन् ।
किञ्चित् शब्द स्वय विद्यादुपांशु स जप स्मृत ॥
धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्ण पदात् पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनाभ्यास स उक्तो मानसो जप ॥
तेन स्वरादिसुव्यक्तवर्णोच्चारणवान् वाचिक ।
स्वयशब्दग्रहणमात्रयोग्यकिञ्चिच्छब्दवानुपांशु ।
जिह्वोष्ठचालनमन्तरेण वर्णाद्यनुसन्धानात्मको-मानस ॥” * ॥
वाचिकोऽप्युच्चैर्जपनिषेधमाह शङ्ख ।
“नोच्चैर्जप्य बुध कुर्य्यात् सावित्र्यास्तु विशेषत ।”
योगियाज्ञवल्क्य ।
“न चङ्क्रमन् न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
नोपाश्रितो न जल्पश्च न प्रावृतशिरास्तथा ॥
न पदा पादमाक्रम्य न वै बहि करौ स्मृतौ ।
नैवंविध जप कुर्य्यात् न च संश्रावयेज्जपम् ॥
उत्तिष्ठन् वीक्षमाणोऽक्षमासीन प्राङ्मुखो जपेत् ।
प्राक कुशेष्वेवमासीनो वसानो वाससी शुभे ॥”

शुद्धमन ।
"यदि स्यात् क्लिन्नवासा वै वारिमध्यगतो जपेत।
अन्यथा तु शुचौ भूम्यां कुशोपरि समाहित ॥"
व्यास ।
"जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ।
एतेष्वेवावशक्तस्तु यद्यागच्छेत द्विजोत्तम ।
अभिवाद्य ततो विप्र योगक्षेमञ्च कीर्त्तयेत ॥"
योगियाज्ञवल्क्य ।
"यदि वाग्यमलोप स्यात जपादिषु कदाचन ।
व्याहरेद्वैष्णव मन्त्र स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥"
गोतम' ।
"क्रोध मोह क्षुत निद्रा निष्ठीवनविजृम्भितम् ।
दर्शन वनितानाञ्च वर्जयेज्जपकर्म्मणि ।
आचामेत सम्भवे चैषां स्मरेद्विष्णु सुरार्च्चितम्॥"
बौधायन ।
"नाभेरधश्च सस्पर्शं कर्म्मकाले विवर्ज्जयेत ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥
मन्त्रशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"मननात्त्रायते यस्मात्तस्मान्मन्त्र प्रकीर्त्तित ॥"
मन्त्रदीक्षारहितानां दोषो यथा, मतस्यसूक्ते ।
"अदीक्षितानां मर्त्यानां दोष शृणु वरानने ! ।
अन्न विष्ठासम तस्य जल मूत्रसम स्मृतम् ।
तत्कृत तस्य वा श्राद्ध सर्व्व याति ह्यधो गतिम् ॥"
शूद्रस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह तन्त्रे ।
"प्रणवाद्य न दातव्य मन्त्र शूद्राय सर्व्वथा ।
आत्ममन्त्र गुरोर्म्मन्त्र मन्त्र चाजपसञ्ज्ञकम् ॥
स्वाहाप्रणवसंयुक्त शूद्र मन्त्र ददद्द्विज ।
शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥"
श्रुतिरपि ।
"सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति ।
सावित्री प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि जानीयात् स म्रतोऽधो गच्छति ।"
विशेषमाह वाराहीये ।
"गोपालस्य मनुर्दैवो महेशस्य तु पादजे ।
तत्पत्न्याश्चापि सूर्य्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा ॥
एषां दीक्षाधिकारी स्यादन्यथा पापभाग भवेत ॥"
मन्त्रदीक्षाप्रशसा यथा, गोविन्दवृन्दावने ।
"अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्व न च मुञ्चति ॥"
नवरत्नेश्वरे ।
"सर्व्वासामपि दीक्षाणां मुक्ति फलमखण्डितम्।
अविरोधाद्भवन्त्येव प्रासङ्गिक्यस्तु भक्तय ॥"
तथा ।
"उपपातकलक्षाणि महापातककोटय ।
क्षणाद्दहति देवेशि। दीक्षा हि विधिना कृता॥"
अत्राप्यनुकूलमन्त्र दीक्षेत ।
"स्वताररराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून् ॥"
वाराहीये ।
"ताराचक्र राशिचक्र नामचक्र तथैव च ।
अत्र चेत् सगुणो मन्त्रो नान्यचक्र विचारयेत् ॥"
इति प्राधान्यतया बोध्यम् ॥
तथा च ।
"ध्वनिमन्त्रन्तु गृह्णीयादनुकूलन्तथैव च ।"
इत्यादिदर्शनात्तच्चक्रविचारस्य आवश्यकत्वात प्रथम तन्निरूप्यते । सिद्धसारस्वते ।
"तत्र नृसिंहार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च ।
सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नैव शोधयेत ॥
स्वप्नलब्धे स्त्रिया दत्ते मालामन्त्रे च त्र्यक्षरे ।
वैदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नैव शोधयेत ॥"
मालामन्त्रस्तु वाराहीये ।
"विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्राश्च कीर्त्तिता ।
नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत ॥
हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च ।
एकद्वित्र्यादिबीजस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत ॥
तथा। एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्व्वति ! ।
वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत ॥"
तथा चामुण्डातन्त्रे ।
"काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
एता दश महाविद्या सिद्धविद्या प्रकीर्त्तिता ॥
नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति न नक्षत्रविचारणा ।
कालादिशोधन नास्ति न चामित्रादिदूषणम् ॥
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रम ।
नास्ति किञ्चिन्महादेवि। दु खसाध्य कथञ्चन ॥"
पृथिव्यां पूर्णफलप्रदा महाविद्या । यथा, मालिनीविजये ।
"अथ वक्ष्याम्यह या या महाविद्या महीतले ।
दोषजालैरसस्पृष्टास्ता सर्व्वा हि फले सह ॥
काली नीला महादुर्गा त्वरिता छिन्नमस्तका।
वाग्वादिनी चान्नपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुन ॥
कामाख्या वासली बाला मातङ्गी शैलवासिनी ।
इत्याद्या सकला विद्या कलौ पूर्णफलप्रदा ॥
सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रम ।
तथा चैता महाविद्या कलिदोषान्न बाधिता ॥"
इत्यादिवचनादेषु विचारो नास्ति। वस्तुतस्तु इद प्रशंसापरम् । सर्व्वत्र विचारस्यावश्यकत्वम् । दुरदृष्टवशात कदाचिदैरिमन्त्रस्य स्वप्रादौ प्राप्तौ तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वात । इति तु साम्प्रदायिका ॥ * ॥ मन्त्रोद्धारार्थंषट्चक्रप्रमाणानि चक्रशब्दे द्रष्टव्यानि । तेषां लेखनप्रकारा यथा,

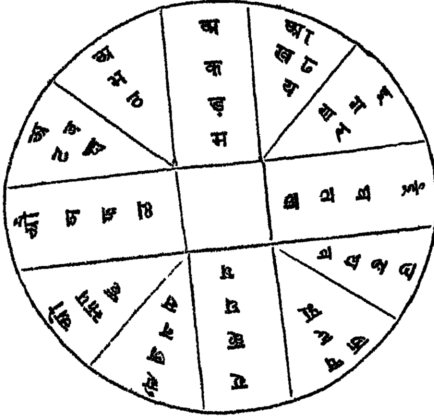
कुलाकुलचक्रम् ।

वायु	अग्नि	भूमि	जलम्	आकाश
अ आ	इ ई	उ ऊ	ऋ ॠ	ऌ ॡ
ए	ऐ	ओ	औ	अं
क	ख	ग	घ	ङ
च	छ	ज	झ	ञ
ट	ठ	ड	ढ	ण
त	थ	द	ध	न
प	फ	ब	भ	म
य	र	ल	व	श
ष	क्ष	ळ	स	ह
वायु	अग्नि	भूमि	जलम्	आकाश

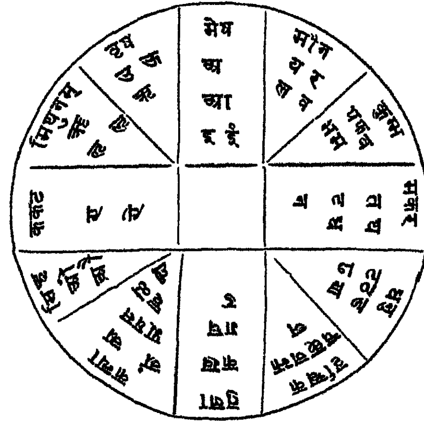
अकथहचक्रम् ।

अ क थ ह	उ ङ प		आ ख द	ऊ च फ
ओ ड व	ऌ झ म		औ ढ श	ॡ ञ य
ई घ न	ॠ ज भ		इ ग ध	ऋ छ ब
अः त स	ऐ ठ ल		अं ण ष	ए ट र

अकडमचक्रम्।

राशिचक्रम्।

नक्षत्रचक्रम्।

अ आ १ देव	इ २ मानुष	ई उ ऊ ३ राक्षस	ऋ ॠ ऌ ॡ ४ मानुष	ए ५ देव	ऐ ६ मानुष	ओ औ ७ देव	क ८ देव	ख ग ९ राक्षस
घ ङ १० राक्षस	च ११ मानुष	छ ज १२ मानुष	झ ञ १३ देव	ट ठ १४ राक्षस	ड १५ देव	ढ ण १६ राक्षस	त थ द १७ देव	ध १८ राक्षस
न प फ १९ राक्षस	ब २० मानुष	भ २१ मानुष	म २२ देव	य र २३ राक्षस	ल २४ राक्षस	व श २५ मानुष	ष स ह २६ मानुष	अं अः ळ क्ष २७ देव

ऋणिधनिचक्रम्।

६	६	६	०	३	४	४	०	०	०	३
अ आ	इ ई	उ ऊ	ऋ ॠ	ऌ ॡ	ए	ऐ	ओ	औ	अं	अ
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट
ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न	प	फ
ब	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह
२	२	५	०	०	२	१	०	४	४	१

देवताभेदे चक्रविचारस्यावश्यकत्वमाह वाराहीतन्त्रे यामलादौ च ।
“तारशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च ।
राशिशुद्धिस्त्रैपुरे च गोपाले ऽकडमः स्मृतः ॥
अकडमो वामने च गणेशे च तथैव च ।
कोष्ठचक्रं वराहस्य महालक्ष्म्याः कुलाकुलम् ॥
नामादिचक्रं सर्व्वेषां भूतचक्रं तथैव च ।
त्रैपुरं तारचक्रं तु शुद्धमन्त्रं जपेद्बुधः ॥”
तथा ।
‘वैष्णवं राशिसंशुद्धं शैवञ्चाकडमं स्मृतम् ।
कालिकायाश्च तारायास्तारचक्रं शुभावहम् ॥
चण्डिकायास्तारकोष्ठं गोपाले ऽकडमः स्मृतः ।
हरचक्रं सर्व्वमन्त्रं धनाधिक्ये न चाश्रयेत ॥
ऋणाधिक्ये शुभं विद्यात् धनाधिक्ये च नो
विधिम् ।
दोषान् संशोध्य गृह्णीयान्मध्यदेशोद्भवस्य च ॥
मन्त्रस्तृणी शुभफलोऽप्यशुभो धनी च
तुल्यं यदा समफलं कथितो मुनीन्द्रैः ॥”
अन्यत्रापि ।
“शून्ये मृत्युमवाप्नोति धने च विफलं भवेत् ।
ऋणे च प्राप्तिमात्रेण सर्व्वसिद्धिस्तु जायते ॥”
अथ मन्त्राणां दश संस्काराः । गौतमीये ।
“जननं जीवनं पश्चात् ताड़नं बोधनन्तथा ।
अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः ॥
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ।
स्वर्णादिपात्रे संलिख्य मातृकायन्त्रमुत्तमम् ।
काश्मीरचन्दनेनापि भस्मना वाथ सुव्रत ! ॥
काश्मीरं शक्तिसंस्कारे चन्दनं वैष्णवे मनौ ।
शैवे भस्म समाख्यातं मातृकायन्त्रलेखने ॥
मन्त्राणां मातृकायन्त्रादुद्धारो जननं स्मृतम् ।
पङ्क्तिक्रमेण विधिना मुनिभिस्तच्च निश्चितम् ॥१॥
थोमेन्दौ रसगाणकर्णिकमचां द्वन्द्वैः स्फुरत्
केशर
वर्गोल्लासिवसुच्छदं वसुमतीगेहेन संवेष्टितम् ।
आशास्वश्रिषु ठान्तठाङ्कलियुजा चौणीपुरे-
णावृतं
यन्त्रं वर्णतनोः परं निगदितं सौभाग्यसम्पत्-
करम् ॥”
यन्त्रस्य दिक्षु वं विदिक्षु ठं लिखेत् । तथा च
गौतमीये ।
“कादिमान्ताः पञ्चवर्गा दिक्षु पूर्व्वादितो
न्यसेत् ।
यादिवान्ताः शादिहान्ता अत्तमीशे प्रविन्यसेत्॥
चतुरस्रं चतुर्द्वारं दिक्षु वं ठं विदिक्षु च ॥”
इति मातृकायन्त्रम् ॥
“प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः ।
प्रत्येकं शतवारन्तु जीवनन्तदुदाहृतम् ॥ २ ॥
मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताड़येच्चन्दनाम्भसा ।
प्रत्येकं वायुबीजेन पूर्व्ववत्ताड़नं मतम् ॥ ३ ॥
विलिख्य मन्त्रवर्णांस्तु प्रसूनैः करवीरजैः ।
तन्मन्त्रवर्णसंख्याकैर्हन्याद्रेफेण बोधनम् ॥” ४ ॥
“स्वतन्त्रोक्तविधिना अभिषिक्तः प्रकीर्त्तितः ।”
तन्त्रान्तरे ।
“मन्त्रस्य चामुकं वर्णमभिषिञ्चामि कुश्तम् ।”
इति वचनात् प्रत्येकमभिषिञ्चेत् ।
“अश्वत्थपल्लवैः सिञ्चेतमन्त्री मन्त्रार्णसंख्यया ॥५॥
सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं सुषुम्णामूलमध्यतः ।
ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवत् दहेन्मलत्रयं यती ॥
तारं व्योमाग्निमनुयुक् दण्डी ज्योतिर्मनुर्मतः ॥’
तारः प्रणवः व्योम हकारः अग्नी रेफः मनु-
रौकारः दण्डी अनुस्वारः ॥ ६ ॥
“स्वर्णेन कुशतोयेन पुष्पतोयेन वा तथा ।
तेन मन्त्रेण विधिवदाप्यायनविधिः स्मृतः ॥७॥
मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तपर्णं मतम् ।
मधुना शक्तिमन्त्रेषु वैष्णवे चेन्दुमम्भसा ॥
शैवे घृतेन दुग्धेन तपर्णं सम्यगीरितम् ॥”
अभिषेकेऽपि तथा ॥ ८ ॥
“तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते ॥ ९ ॥
जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ॥१०॥
संस्कारा दश संप्रोक्ताः सर्व्वतन्त्रेषु गोपिताः ।
यान् कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमाप्नु
यात् ।”
मलत्रयमिति आणवं मायिकं कार्म्मणञ्च ।
प्रपञ्चसारे ।
“मायिकं नाम योषोत्थं पौरुषं कार्म्मणं मलम् ।
आणवं तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मलत्रयम् ॥”
न नवं अनवं तस्य भावः आणवं हद्धत्वमित्यर्थः ।
तारमायारमायोग इति । तारमायारमा-
बीजपुटितम् मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् इत्यर्थः ।
तथा च विश्वसारे ।
“तारमायारमाबीजपुटितेन मनुं जपेत् ।
शतमष्टोत्तरञ्चैव दीपयेत् साधकोत्तमः ॥” * ॥
अथ दुर्गामन्त्रः ।
“अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये इष्टाष्टफलप्रदम् ।
मायाग्निः कर्णबिन्द्वाढ्यो भूयोऽसौ सगवान्
भवेत् ॥
पञ्चान्तकः प्रतिष्ठावान् मारुतो भौतिकासनः ।
तारादिहृदयान्तोऽयं मन्त्रो वस्वक्षरात्मकः ॥”
अग्निरींकारः । कर्णः उकारः । पञ्चान्तको
दकारः । प्रतिष्ठा आकारः । मारुतो यकारः ।
भौतिक ऐकारः । ॐ ह्रीं दुं दुर्गायै नमः ॥*॥
अथ विष्णुमन्त्रः ।
“तारं नमः पदं ब्रूयात् नरौ दीर्घसमन्वितौ ।
पवनो णायमन्त्रोऽयं प्रोक्तो वस्वक्षरः परः ॥”
ॐ नमो नारायणाय ॥ * ॥ अथ शिवमन्त्रः ।
“शान्तमौकारसंयुक्तं बिन्दुभूषितमस्तकम् ।
प्रासादाख्यो मनुः प्रोक्तो भजतां कामदो मनुः ॥”
ह्रौं ॥ * ॥ अथ गणेशमन्त्रः ।
“पञ्चान्तकः शशिधरं बीजं गणपतेर्व्विदुः ॥”
पञ्चान्तको गकारः । गँ ॥*॥ अथ सूर्य्यमन्त्रः ।
“तारो घृणिभृगुः पश्चादामकर्णविभूषितः ।
वह्न्यासनो मरुत्शेषः सनेत्रोऽग्निस्वपश्चिमः ॥
अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो भानोरभिमतः परः ॥”
ॐ घृणि सूर्य्य आदित्य ॥ * ॥
पञ्चदेवतानामेकः एको मन्त्रो लिखितः ।
एतासामन्यासाञ्चान्यमन्त्रा ग्रन्थविस्तारभयान्न
लिखिताः ॥ कलावागमोक्तमन्त्रजपविधि-
र्यथा —
“आगमोक्तविधानेन कलौ मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
नहि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः ॥”
तथा ।
“कृते श्रुत्युक्तमार्गः स्यात् त्रेतायां स्मृतिसम्भवः ।
द्वापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्भवः ॥
मन्त्राणां देवता प्रोक्ता देवता गुरुरूपिणी ।
तेषां भिदा न कर्त्तव्या यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥”
पित्रादितो मन्त्रग्रहणनिषेधो यथा, —
“पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च ।
सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ॥
न पत्नीं दीक्षयेद्भर्त्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् ।
न पुत्त्रञ्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥
सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत् ।
शक्तित्वेन वरारोहे ! न च सा कन्यका भवेत् ॥”
तथा गणेशविमर्षिण्याम् ।
“यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः ।
विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कल्याण
दायिका ॥’
इत्यादिनिषेधवचनादेभ्यो मन्त्रं न गृह्णीयादि-
त्यर्थः । इति तन्त्रसारः ॥ (ज्वरादिनाशक-
मन्त्रो यथा —
“वानराकृतिमालिख्य खटिकाभिः पुनः पुनः ।
गन्धपुष्पाद्यनैवेद्यैरर्च्चयेद्भिषजां वरः ॥
मन्त्रः ।
ॐ ह्रां ह्रीं श्रीं सुग्रीवाय महाबलपराक्रमाय
सूर्य्यपुत्त्राय अमिततेजसे ऐकाहिक द्वाहिक-
त्र्याहिक चातुर्थिक महाज्वर भूतज्वर भय
ज्वर शोकज्वर-क्रोधज्वर-वेलाज्वर प्रभृति-
ज्वराणां दह दह हन हन पच पच अवतर
अवतर किलिकिलि वानरराजज्वराणां बन्ध
बन्ध ह्रां ह्रीं हूं फट् स्वाहा ।” इति हारीते
चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
मन्त्रकृत् पुं, (मन्त्रं कृतवान् । मन्त्र + कृ +
क्विप् । तुगागमश्च ।) मन्त्री । मन्त्रणाकारकः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (दौत्यकारी । यथा,
श्रीमद्भागवते । ३ । १ । २ ।
“यदा वाय मन्त्रकृद्वो भगवानखिलेश्वरः ।
पौरवेन्द्रगृहं हित्वा प्रविवेशात्मसात्कृतम् ॥’
“मन्त्रकृत् दौत्यकर्त्ता सन् ।” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥*॥ त्रि, मन्त्रप्रयोगकारी । यथा
रघुवंशे । १ । ६१ ।
“तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात् प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥’
“मन्त्रकृत मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तुर्वा ।” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
मन्त्रगण्डक, पुं, (मन्त्रप्रधानो गण्डकः मध्य-
पदलोपी कर्म्मधारयः ।) विद्या । इति हारा
वली । १८६ ॥

मन्त्रगूढ, पुं, (मन्त्रे मन्त्रणाविषये गूढः गुप्तः ।) चरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मन्त्रगृह, क्ली, (मन्त्रस्य मन्त्रणाया गृहम् ।) मन्त्रणागारम् । (यथा, महाभारते । १५ । ५ । २८ ।
"सुसंवृतं मन्त्रगृहं स्थलं चारुह्य मन्त्रयेः ।
अरण्ये निःशलाके वा न च रात्रौ कथञ्चन ॥")

मन्त्रजा, स्त्री, (मन्त्रात् जायते इति । मन्त्र + जन् + ड । टाप् ।) मन्त्रशक्तिः । इति पुराणम् ॥

मन्त्रजिह्व, पुं, (मन्त्र एव जिह्वा यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६५ ॥ (यथा, माघे । २ । १०७ ।
"आहूतं नाम यत् सन्तो मन्त्रजिह्वे जुह्वति ।
शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना ॥")

मन्त्रज्ञ, पुं, (मन्त्रं जानातीति । मन्त्र + ज्ञा + क ।) चरः । इति हलायुधः ॥ मन्त्रज्ञातरि, त्रि । (यथा, मनुसंहितायाम् । ८ । ४ ।
"व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम् ॥")

मन्त्रण, क्ली, (मन्त्र + ल्युट् ।) मन्त्रणा । मन्त्र धातोर्भावे अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५० । ८१ ।
"अवस्करे मन्त्रणञ्च यच्चैतदपकृन्तव ॥")

मन्त्रणा, स्त्री, (मन्त्र + भावे युच् । टाप् ।) रहसि कर्त्तव्यावधारणम् । इति मन्त्रशब्द-टीकायां भरतः ॥ मन्त्र । यथा,—
"वादी मूकति रङ्कति क्षितिपतिर्वैश्वानरः शीतति
क्रोधी शाम्यति दुर्ज्जनः सुजनति क्षिप्रानुगः खञ्जति ।
गर्व्वी खर्व्वति सर्व्वविच्च जडति त्वन्मन्त्रणा यन्त्रितः
श्रीनित्ये बगलामुखि ! प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्यं नमः ॥"
इति तन्त्रसारे बगलास्तोत्रम् ॥ * ॥
मन्त्रणायां वर्णनीयानि यथा,—
"मन्त्रे पञ्चाङ्गताशक्तिषाड्गुण्योपायसिद्धयः ।
उदयाश्चिन्तनीयाश्च स्वैर्य्योन्नत्यादिलक्षणः ॥"
इति कविकल्पलता ॥ * ॥
व्यक्तित्रयादिकृतमन्त्रणायां दोषो यथा,—
"षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णश्च धार्य्यते ।
द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्यन्तो न बुध्यते ॥"
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥
राज्ञा विद्यादिगुणयुक्तविप्रा मन्त्रिणः कार्य्याः । यथा,—
"मन्त्रिणस्तु नृपः कुर्य्यात् विप्रान् विद्याविशारदान् ।
विनीतांश्च कुलीनांश्च धर्म्मार्थकुशलानृजून् ॥
मन्त्रयेत्तैः समं कार्य्ये नात्यर्थं बहुभिश्चरेत् ।
एकैकेनैव कार्य्यं मन्त्रस्य तु विनिश्चयम् ॥
असतैश्च समस्तैश्च वाग्यत्स्य व्यपदेशतः ।
स्वयं कृत्वा मन्त्रगृहं स्थलं चारुह्य मन्त्रयेत् ॥
अरण्ये निःशलाके वा न यामिन्यां कदाचन ।
शिशून् शाखामृगान् पक्षान् शुकान् वैशा-रिकांस्तथा ॥
वर्ज्जयेन्मन्त्रगेहेषु मनुष्यानुद्धतांस्तथा ।
दूषणं मन्त्रभेदेषु नृपाणां यत्र जायते ॥
न तत् सम्यक् समाधातुं दृष्टैर्नृपशतैरपि ॥"
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥
अथ मन्त्रनिर्णयः ।
"मन्त्रमूलं यतो राज्यं ततो मन्त्रं सुरक्षितम् ।
कुर्य्याद्राजा सदा मन्त्रान् कर्म्मणामाफलोदयात् ॥
यथानर्थौ हि यत्नोभौ सम्यश्च परीक्ष्यते ।
स मन्त्र इति विज्ञेयः शेषाश्च खलु विभ्रमाः ॥
एकमेव विषं हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
सराष्ट्रं सम्पदं हन्ति राजानं मन्त्रविप्लवः ॥
करिष्यन् न प्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत् ।
धर्म्मार्थकामकार्य्याणि कृतो मन्त्रो न भिद्यते ॥
गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
स्वपथे निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥
तत्र साम प्रयोक्तव्यं कार्य्येषु गुणवत्स्वपि ।
दानं कुर्व्वेऽपि भेदश्च शक्तितेष्वपि निश्चयः ॥
जडमूकान्धबधिरान् तिर्य्यग्योनीन् वयोऽधिकान् ।
स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान् मन्त्रकाले निषेधयेत् ।
इति सम्यतत प्रोक्तो राजनीतिरियं मया ॥
यस्त्रिवर्गाविरुद्धः स्याद्राजनीतिस्तदुच्यते ॥"
इति युक्तिकल्पतरौ नीतियुक्तिः ॥

मन्त्रत [स्] व्य, (मन्त्रादिति । मन्त्र + "पञ्चम्यास्तसिल् ।" ५ । ३ । ७ । इति पञ्चमी-स्थाने तसिल् ।) मन्त्रात् । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥

मन्त्रद, पुं, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र + दा + क ।) शिष्यकर्णे तदिष्टदेवमन्त्रप्रदानकर्त्ता । मन्त्र-दाता गुरुः । यथा,—
"परापरगुरूणाञ्च निर्णयं शृणु पार्व्वति ! ।
आदौ सर्व्वत्र देवेशि ! मन्त्रदः परमो गुरुः ।
परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठी त्वहं गुरुः ॥"
इति हरगौरीतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
तत्पित्रादीनामपि परमगुरुत्वादिर्यथा —
"मानवस्य महेशानि ! सङ्क्षेपान्निगदामि ते ।
गुरुः परमगुरुश्चैव परापरगुरुस्तथा ।
स्वगुरुः परमेशानि ! साक्षाद्ब्रह्म न संशयः ॥
तत्पिता परमगुरुः स्वयं विष्णुः स्थितौ सदा ।
तत्पिता परापरगुरुर्महेश्वरसमः सदा ॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृतमहिषमर्द्दिनी-तन्त्रम् ॥

मन्त्रदाता, [ऋ] त्रि, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र + दा + तृच् ।) मन्त्रदानकर्त्ता । गुरुः । यथा,—
"सर्व्वेषाञ्च गुरूणाञ्च जन्मदाता परो गुरुः ।
पितुः शतगुणैर्माता पूज्या वन्द्या गरीयसी ॥
विद्यादाता मन्त्रदाता ज्ञानदो हरिभक्तिदः ।
पूज्यो वन्द्यश्च सेव्यश्च मातुः शतगुणैर्गुरुः ॥
मन्त्रसंस्कारयोगेनैव गुरुरित्युच्यते बुधैः ।
धन्यो वन्द्यो गुरुरयमन्धश्चारोपितो गुरुः ॥
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥
अदीक्षितस्य मूर्खस्य निष्कृतिर्नास्ति निश्चितम् ।
सर्व्वकर्म्मस्वनर्हस्य नरके तत्पशोः स्थितिः ॥
जन्मदाताऽन्नदाता वा मातान्ये गुरवस्तथा ।
पारं कर्त्तुं न शक्तास्ते घोरे संसारसागरे ॥
विद्यामन्त्रज्ञानदाता निपुणः पारकर्म्मणि ।
न शक्तः शिष्यमुद्धर्त्तुमीश्वरश्चेश्वरोऽपरः ॥
गुरुर्विष्णुर्गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुर्धर्म्मो गुरुः शेषः सर्व्वात्मा निर्गुणो गुरुः ॥
सर्व्वतीर्थाश्रमश्चैव सर्व्वदेवाश्रयो गुरुः ।
सर्व्ववेदस्वरूपश्च गुरुरूपी हरिः स्वयम् ॥
अभीष्टदेवे रुष्टे च गुरुः शक्तो हि रक्षितुम् ।
गुरौ रुष्टेऽभीष्टदेवो नहि शक्तश्च रक्षितुम् ॥
सर्व्वे ब्रह्माद्यः रुष्टा यं रुष्टा देवताश्च याः ।
तमेव रुष्टो भवति गुरुरेव हि दैवतम् ॥
न गुरोश्च प्रियश्चात्मा न गुरोश्च प्रियः सुतः ।
धनं प्रियं न च गुरोर्न च भार्य्या प्रिया तथा ॥
न गुरोश्च परो धर्म्मो न गुरोश्च परन्तपः ।
न गुरोश्च परं सत्यं न पुण्यञ्च गुरोः परम् ॥
गुरोः परो न शास्ता च नहि बन्धुर्गुरोः परः ।
देवो राजा च शास्ता च शिष्याणाञ्च सदा गुरुः ॥
यावत् शक्तो दातुमन्नं तावत् शास्ता तदन्नदः ।
गुरुः शास्ता च शिष्याणां प्रति जन्मनि जन्मनि ॥
मन्त्रो विद्यागुरुर्दैवं सर्व्वसाध्वी यथा पतिः ।
प्रतिजन्मनिबन्धेन सर्व्वेषामुपरि स्थिता ॥
पिता गुरुश्च वन्द्यश्च यस्य जन्मनि जन्मदः ।
गुरवोऽन्ये तथा माता गुरुश्च प्रतिजन्मनि ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे शशीलतगुरु-स्तोत्रकथनं नाम ५६ अध्यायः ॥ अपि च ।
"मान्यः पूज्यश्च सर्व्वेभ्यः सर्व्वेषां जनको भवेत् ।
अहो यस्य प्रसादेन सर्व्वान् पश्यति मानवः ॥
जनको जन्मदाता च रक्षणाच्च पिता नृणाम् ।
ततो विस्तीर्णकरणात् कलया स प्रजापतिः ॥
पितुः शतगुणैर्माता पोषणाद्गर्भधारणात् ।
वन्द्या पूज्या च मान्या च प्रकृष्टरूपा वसुन्धरा ॥
मातुः शतगुणैर्वन्द्यः पूज्यो मान्योऽन्नदायकः ।
यद्विना नश्वरो देहो विष्णुश्च कलयान्नदः ॥
अन्नदातुः शतगुणोऽभीष्टदेवः परः स्मृतः ।
गुरुस्तस्माच्छतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥
अज्ञानतिमिराच्छन्नं ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।
यः सर्व्वार्थं दर्शयति तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
गुरुदत्तेन मन्त्रेण तपसेष्टसुखं लभेत् ।
सर्व्वज्ञत्वं सर्व्वसिद्धिं तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
सर्व्वं जयति सर्व्वत्र विद्यया गुरुदत्तया ।
तस्मात् पूज्यो हि जगति को वा बन्धुस्ततोऽधिकः ॥
विद्यान्धो वा धनान्धो वा यो मूढो न भजेद्-गुरुम् ।
ब्रह्महत्यादिभिः पापैः स लिप्तो नात्र संशयः ॥

दरिद्रं पतितं क्षुद्रं नर-शुद्राचरेहरुम् ।
सोऽशुचिस्तीर्थस्नातोऽपि नाधिकारी च कर्म्मसु ॥
पितरं मातरं भार्य्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुष्णाति कापट्यात् स महापातकी ध्रुवं ॥
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुर्भास्कररूपधृक् ॥
गुरुश्चन्द्रस्तथेन्द्रश्च वायुश्च वरुणोऽनलः ।
सर्व्वरूपो हि भगवान् परमात्मा स्वयं गुरुः ॥
नास्ति वेदात् परं शास्त्रं नहि कृष्णात् परः सुरः ।
नास्ति गङ्गासमं तीर्थं न पुष्पं तुलसीपरम् ॥
नास्ति क्षमावती भूमेः पुत्त्रान्नास्ति परः प्रियः ।
न च दैवात् परा शक्तिर्व्रतं नैकादशीं विना ॥
शालग्रामात्परो यन्त्रो न क्षेत्रं भारतात् परम् ।
परं पुण्यस्थलानाञ्च पुण्यं वृन्दावनं यथा ॥
मोक्षदानां यथा काशी वैष्णवानां यथा शिवः ।
न पार्व्वतीपरा साध्वी न गणेशात् परो वशी ॥
न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चिद्गुरोः परः ।
विद्यादातुः पुत्त्रदारौ तत्समौ नात्र संशयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

मन्त्रदीधिति, पुं, (मन्त्रेण दीधितिर्दीप्तिर्यस्य ।) वह्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्त्रपूत, त्रि, (मन्त्रेण पूतः ।) मन्त्रेण पवित्रीकृतः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ८६ । ३६ ।
“ब्रह्माणीमन्त्रपूतेन तोयेनान्ये निराकृताः ॥”

मन्त्रपूतात्मा, [न्] पुं, (मन्त्रेण पूतः आत्मा यस्य ।) गरुडः । इति धरणिः ॥

मन्त्रवित, [द्] (पुं, मन्त्रं पञ्चाङ्गमन्त्रणां वेत्तीति । विद्+क्विप् ।) चरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३९७ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १९३ । ५ ।
“एतत् श्रुत्वा द्रुपदो यज्ञसेन
सर्व्वं तत्त्वं मन्त्रविद्भ्यो निवेद्य ।
मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राजन् ।
यथायुक्तं रक्षणे वै प्रजानाम् ॥”)
मन्त्रशास्त्रि, त्रि ॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ७ । १ । ३ ।
“सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि ॥”
मन्त्रं वेदार्थं वेत्तीति । विद्+क्विप् । वेदार्थवित् । यथा मनौ । ३ । १३१ ।
“सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते ।
एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः ॥”)

मन्त्रस्पृक् [श्] त्रि, (मन्त्रेण स्पृशतीति । “स्पृशोऽनुदके क्विन् ।” ३।२।५८। इति क्विन् ।) मन्त्रकरणकस्पर्शकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मन्त्रित, त्रि, मन्त्रेण संस्कृतः । अभिमन्त्रितः । मन्त्रोऽस्य जातः । इति मन्त्रिधातोः क्तप्रत्ययेन मन्त्रशब्दात् इतप्रत्ययेन च निष्पन्नः ॥ (यथा, निबन्धे ।
“शिरः संलम्भूतं वेधासुपाशितमुपवेशयेत् ।
मन्त्रितं प्रोक्षणीतोयैः शान्तिकुम्भजलैस्तथा ।
मूलमन्त्रेणाष्टशतं मन्त्रितैरभिषेचयेत् ॥”)

मन्त्री, [न्] पुं (मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति । मन्त्र+इनि । यद्वा, मन्त्रयते इति । मन्त्र+“नन्दिग्रहीति ।” ३।१।१३४ । इति णिनि ।) मन्त्रजातकर्त्तव्यनिश्चयकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । धीसचिवः २ अमात्यः ३ । इत्यमरः । २।८।४ ॥ सचिवः ४ धीसखः ५ सामवायिकः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८३ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“मन्त्री भक्तः शुचिः शूरोऽलुब्धो बुद्धिमान् क्षमी ।
आन्वीक्षिक्यादिकुशलः परिच्छेदी सुदेशजः ॥”
इति कविकल्पलता ॥
“बहुभिर्म्मन्त्रयेत् कामं राजा मन्त्रं पृथक् पृथक् ।
मन्त्रिणामपि नो कुर्य्यान्मन्त्री मन्त्रप्रकाशनम् ॥
न क्वचित् कस्य विश्वासो भवतीह सदा नृणाम् ।
निश्चयश्च सदा मन्त्रे कार्य्य एकेन सूरिणा ॥
भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्ध्युपजीवनात् ।
एकस्यैव महीभर्त्तुर्भूयः कार्य्यो विनिश्चयः ॥”
इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥

मन्थ, क्लेशे । गाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) मन्थति । क्लेश इति केचित् मन्थते । इति दुर्गादासः ॥

मन्थ, श गाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-पर-सक-सेट् ।) गाहो विलोडनम् । श, मथ्नाति दधि वल्लवी । रथ ममन्थ सङ्गम् । इति दुर्गादासः ॥

मन्थ, पुं, (मथ्यतेऽनेन । मन्थ+करणे घञ् ।) मन्थदण्डकः । इत्यमरः । २।९।७४ ॥ (यथा महाभारते । १२ । ३४३ । ११ ।
“आमथ्य मतिमन्थेन ज्ञानोदधिमनुत्तमम् ।
नवनीतं यथा दध्नो मलयाच्चन्दनं यथा ॥”
मथ्यते विलोड्यते इति । मन्थ+कर्म्मणि घञ् ।) सक्तवः । (मथ्नाति स्वकरैः त्रिभुवनं पीडयतीति । मन्थ+अच् ।) दिवाकरः । इति मेदिनी । थे, ११ ॥ सक्तवो यथा —
“सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः ।
नात्यच्छा नातिसान्द्राश्च मन्थ इत्यभिधीयते ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
* पेयविशेषः । तस्य विधिर्यथा,—
“जले चतुष्पले शीते क्षुण्णं द्रव्यं पलं क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे मन्थयेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत् ॥”
क्षुण्णं चूर्णीकृतम् । मन्थयेत् मर्द्दयेत् । इति भावप्रकाशः ॥ (मन्थ+भावे घञ् ।) मारणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नेत्रमलम् । इति धरणिः ॥ नेत्रामयः । इति विश्वः ॥ अंशुः । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षुब्धनम् । विलोडनम् । इति मन्थधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, रघौ । १ । ३ ।
“अतितरत् प्रवयाः पयसामतिं स गिरिं नृपः ।
शाकुन्ताद्यदभियतरकोत्पतितिदिवार्णवः ॥”)

मन्थज, क्ली, (मन्थेन मन्थनेन जायते इति । जन्+ड ।) नवनीतम् । इति रत्नमाला ॥ (विवरणमस्य नवनीतशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मन्थदण्डक, पुं (मन्थाय मन्थनाय यो दण्डः । ततः स्वार्थे कन् ।) मन्थानदण्डः । छाँपुनी इति घोलमौनी इति खडेन इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वैशाखः २ मन्थः ३ मन्थानः ४ मन्था ५ । इत्यमरः । २ । ९ । ७४ ॥ कर्षकः ६ मन्थनः ७ मन्थाटः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तक्राटः ९ । इति जटाधरः ॥

मन्थन, क्ली, (मन्थ+ल्युट् ।) विलोडनम् । क्षुब्धनम् । इति मन्थधातोर्भावे अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा महाभारते ।१। १८ । ३ ।
“चिरारब्धमिदञ्चापि सागरस्यापि मन्थनम् ॥”)

मन्थन, पुं, (मथ्नात्यनेनेति । मन्थ+करणे ल्युट् । यद्वा, मथ्नातीति । मन्थ+ल्यु ।) मन्थानदण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे ।८२।३६।
“गोभिश्च समकीर्णासु व्रजनिर्य्याणभूमिषु ।
मन्थनावर्त्तपूर्णासु नगरेषु नदत्सु च ॥”)

मन्थनघटी, स्त्री, (अल्पो घटः । अल्पार्थे ङीष् । मन्थनार्थां मन्थनस्य वा घटी ।) दधिमन्थनपात्रम् । यथा,—
“कलसी मन्थनघटी मन्थनी चापि गर्गरी ॥”
इति जटाधरः ॥

मन्थरं, क्ली, (मन्थति क्लेशयतीति । मन्थ+बाहुलकात् अरन् ।) कुसुम्भी । इति मेदिनी ।रे,१९८॥

मन्थर, पुं, (मन्थ+बाहुलकात् अरन् ।) कोषः ॥ फलम् । बाधः । मन्थानः । इति मेदिनी । रे १९८ ॥ सूचकः । इति विश्वः ॥ मन्दगामियोद्धा । इति क्षत्त्रियवर्गे अमरः । २ । ८ ।७२ । कोपः । इत्यजयः ॥

मन्थर, त्रि, (मन्थति पादाविति । मथि+अरन् ।) मन्दः । (यथा, साहित्यदर्पणे ।३।६८
“दत्ते सालसमन्थरं भुवि पदं निर्य्याति नान्तःपुरात् ॥”)
पृथुः । वक्रः । इति मेदिनी । रे, १९८ ॥ (निम्नः । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४८८ ।
“रथ्याभिषेकसलिलक्षालितमौले कथासु लघ्व्याः ।
गर्व्वभरमन्थराक्षी पश्यति पदपङ्कजं राधा ॥”)
जडः । इति शब्दरत्नावली ॥ नीचः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६५ ॥ (मन्दगामी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५९ ॥)

मन्थरा, स्त्री, (मन्थर+स्त्रियां टाप् ।) कैकेय्याः दासी । यथा —
“रामाभिषेके विप्रार्थं यत्नं ब्रह्मवादिनः ।
मन्थरां प्रविशद्वादी कैकेयीञ्च ततः परम् ॥”
इत्यध्यात्मरामायणे अयोध्याकाण्डे २ अध्यायः ॥

मन्थव, पुं (मन्थ+बाहुलकात् अव ।) चामरवातः । तत्पर्य्यायः । कुबेरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्थशैल पुं (मन्थाय समुद्रमन्थनाय कल्पितः शैलः ।) मन्दरपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥
मन्था स्त्री, (मथ्यते इति । मन्थ + घञ् । ततः स्त्रियां टाप् ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे ।
'वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च वेरती ॥")
मन्था, [इन्] पुं, (मन्थ + "मन्थ ।" उणा° ४ । ११ । इति इनि । स च कित ।) मन्थानदण्डः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । ४ । १६ ।
'सुदु प्रयुक्तेषु मया विवर्त्तनै-
र्नदत्सु कुम्भेषु मृदङ्गमन्थरम् ॥')
मन्थान, पुं, (मथ्यते अनेनेति । मन्थ + बाहुलकात आनच् ।) मन्थदण्डकः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १० । २५ ।
"मन्थानारणिसंयोगान्मन्थनाच्च समुद्भवः ।
पावकस्य यथा तद्वत् कथं मे स्यात् सुतोद्भवः ॥")
आरग्वधः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (समुद्रमन्थनदण्डकल्पत्वादस्य तथात्वम् । मन्दरपर्व्वतः । यथा, रामायणे । १ । ४५ । २७ ।
"प्रविवेशाथ पातालं मन्थानं पर्व्वतोत्तमम् ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।
"मन्थानो बहुलो वायुः सकलः सर्व्वलोचनः ॥")
मन्थानक, पुं, (मन्थान इवेति । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) तृणभेदः । तत्पर्य्यायः । हरितः २ हृद्गन्धः ३ तृणाढ्यप्रियः ४ । अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । दोग्ध्रीणां प्रियत्वम् । मधुरत्वम् । बहुवीर्य्यदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
मन्थिनी, स्त्री, (मन्थो मन्थनमस्त्यस्याम् । मन्थ + इनि । ङीप् ।) दधिमन्थनपात्रम् । तत्पर्य्यायः । गर्गरी २ कलशी ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८८ ॥
मन्थोदधि पुं, (मथ्यतेऽसौ । मन्थ + कर्म्मणि घञ् । मन्थश्चासौ उदधिश्चेति । मन्थाय उदधिरिति वा ।) क्षीरसमुद्रः । इति केचित् ॥
मन्द, पुं, (मन्दते इति । मदि + अच् ।) शनिः । (यथा, ज्योतिषे ।
"शुक्रेन्दुबुधजीवानां वारा सर्व्वत्र शोभनाः ।
भानुभूसुतमन्दानां शुभकर्म्मसु केष्वपि ॥")
हस्तिजातिविशेषः । इति मेदिनी । दे, १३ ॥ यमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३२ । १५५ ।
"तत्र मन्दमिवालोक्य साभिप्रायः स मां नृपः ।
पप्रच्छ रे किमीदृक् त्वं सञ्जात कथ्यतामिति ॥")
प्रलयः । इत्यजयः ॥ (जठरानलविशेषः । यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
"तीक्ष्णः पित्ताधिकत्वेन जायते जठराग्निकः ।
वातश्लेष्माधिकत्वेन जायते मन्दसंज्ञकः ॥")
मन्द, त्रि (मदि + अच् ।) अतीक्ष्णः, मूर्खः । (यथा, रघुवंशे । १ । ३ ।
"मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ॥")
स्वैरः । अभाग्यः । रोगी । अल्पः । इति मेदिनी । दे, १३ ॥ (यथा मेघदूते । १ । ९ ।
"मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वाम् ॥"
अलसः । यथा, श्रीमद्भागवते । १ । १ । १० ।
"प्रायेणाल्पायुषः सभ्य ! कलावस्मिन् युगे जनाः ।
मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः ॥"
"मन्दा अलसाः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
मद्रतः । खलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥
मन्दग, त्रि, (मन्दं अल्पं गच्छतीति । गम् + ड ।) मृदुगामी । यथा,—
"मन्दगाश्च शनिश्चानिलचन्द्रसगजस्त्रियः ॥"
इति कविकल्पलता ॥
(पुं शाकद्वीपस्थजनपदभेदः । यथा महाभारते । ६ । ११ । ३३ ।
"तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसम्मताः ।
मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥")
मन्दगामी [न] त्रि, (मन्दं गच्छतीति । गम् + णिनि ।) मृदुगमनशीलः । तत्पर्य्यायः । मन्थरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥ स्वैरगामी ३ मन्दः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
मन्दजननी, स्त्री, (मन्दस्य शनेर्ज्जननी माता ।) शनैश्चरमाता । सूर्य्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मन्दट, पुं, (मन्दमटतीति । अट + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) पारिभद्रवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
मन्दता, स्त्री (मन्दस्य भावः । मन्द + भावार्थे तल् । स्त्रियां टाप् ।) आलस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ।
"दुर्म्मेधत्वं मन्दता च स्वप्ने मैथुननित्यता ।
निराकरिष्णुता चैव विज्ञेया पाशवा गुणाः ॥")
मन्दत्वम् । (यथा चन्द्रालोके । १ । १ ।
"उच्चैरस्यति मन्दतामरसतामिति ॥"
क्षीणता । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६८ ।
"मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्म्मन्दता
दूरं यात्युदरञ्च रोमलतिका नेत्रार्ज्जवं धावति ॥")
मन्दन, स्त्री, (मन्दते स्तौति अनेन । मन्द + "कृपृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः ।" उणा° २ । ८१ । इति करणे क्युः ।) स्तोत्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
मन्दर, पुं, (मन्द + बाहुलकात् अर ।) मन्थशैलः । (यथा, महाभारते । १ । १८ । १३ ।
"मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रञ्च वासुकिम् ॥")
मन्दारपादपः । इति मेदिनी । रे १६६ ॥ स्वर्गः । हारभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥ मुकुरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रौञ्चद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ६१ ।
"मन्दरः शैलविशेषः सर्व्वधातुमयः शुभः ।
मन्द इत्येष यो धातुरपामर्थे प्रकाशकः ॥
अपां विदारणात् चैव मन्दरः स निगद्यते ॥")
मन्दर, त्रि, (मन्द + अर ।) बहुलः । मन्दः । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥
मन्दसान, पुं (मन्दते स्तुत्यादिकं प्राप्नोतीति । मन्द + "ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित ।" उणा° २ । ८७ । इति असानच् ।) अग्निः । प्राणः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ निद्रा । इत्युणादिकोषः ॥ (त्रि, मोदमानः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । ।१४ ।
"मन्दसानो मरुत्वान् ।"
"मन्दसानो मोदमानः सन् ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
मन्दसानु, पुं, (मन्दं मन्दतां सनोति ददातीति । मन्द + सन् + बाहुलकात् उण् ।) स्वप्नः । जीवः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
मन्दा, स्त्री, (मन्द + स्त्रियां टाप् ।) सङ्क्रान्तिविशेषः । सा उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभाद्रपदारोहिणीनक्षत्रेषु रविसङ्क्रान्तिश्चेत्तदा भवति । तस्याः सन्निहितदण्डत्रयस्य पुण्यतमत्वम् । यथा,—
"मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्क्षी घोरा चैव महोदरी ।
राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता सङ्क्रान्तिः सप्तधा नृप ! ॥
मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रे ध्वाङ्क्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता ॥
चरैर्म्महोदरी ज्ञेया क्रूरैर्न्नक्षत्रैस्तु राक्षसी ।
मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रेर्न्नक्षत्रैस्तु सत्तम ॥"
इत्येतद्वादशस्वेव सङ्क्रान्तिषु ध्रुवादिनक्षत्रयोगात् मन्दादिरूपतया सप्तधा भिन्नासु भिन्नतु पञ्चसप्ताष्टनवद्वादश एव च । क्रमेण घटिकाः श्रीतास्तु पुण्यपारमार्थिकामिति देवीपुराण एव त्रिचतुरादिघटिकानां पुण्यत्वमुक्तम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
मन्दाक, स्त्री (मन्द्यते स्तूयते इति । मन्द + बाहुलकात् आक ।) स्तवनम् । इत्युणादिकोषः ॥ (स्रोतः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १३ ॥)
मन्दाकिनी, स्त्री, (मन्दाकानि स्रोतांसि सन्त्यस्या इति । मन्दाक + इनि । यद्वा, "मन्दमकितुं शीलमस्याः । णिनिः । यद्वा, मन्दमाकाशे सरत् अकति गच्छतीति । मयनगमने ।" इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्त्ती ।) स्वर्गगङ्गा । तत्पर्य्यायः । वियद्गङ्गा २ स्वर्णदी ३ सुरदीर्घिका ४ । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ स्वर्गङ्गा ५ देवभूतिः ६ सर्व्वपत्रा ७ सुरेश्वरी ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते । ६ । ८२ ।
"मन्दाकिनीनन्दनयोर्व्विहारे
देवी भवद्भिर्भवदादि मादवे वा ॥")
तस्या विवरणं यथा,—

"प्रधानधारा या स्वर्गे सा च मन्दाकिनी स्मृता ।
योजनायुतविस्तीर्णा प्रस्थेन योजना स्मृता ॥
क्षीरतुल्यजला शश्वत्तुत्तुङ्गतरङ्गिणी ।
वैकुण्ठाद्ब्रह्मलोकाच्च तत स्वर्गं समागता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे जाह्नवीजन्मप्रस्तावे ३४ अध्याय ॥ * ॥ सङ्क्रान्तिविशेष । अस्य प्रमाणं मन्दाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (चित्रकूटस्थनदीविशेष । यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ५८ ।
"ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशाम्पते ।
मन्दाकिनीं समासाद्य सर्व्वपापप्रणाशिनीम् ॥"
द्वारकास्थनदीविशेष । यथा महाभारते । हरिवंशपर्व्वणि । १५५ । २२ ।
"वैदूर्य्यपर्णैर्जलजैस्तथा मन्दाकिनी नदी ।
भाति पुष्करिणी रम्या पूर्व्वस्यां दिशि भारत ॥"
छन्दोविशेष । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"न न र र-घटिता तु मन्दाकिनी ॥"
उदाहरणादिकन्तु छन्द शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मन्दाक्रान्ता, स्त्री, (मन्द यथा तथा आक्रान्ता ।) छन्दोविशेष । यथा,—
"चत्वार प्राक सुतनु गुरवो द्वौ दशैकादशौ चेत्
कुण्डौ वर्णौ तदनु कुमुदामोदिनि । द्वादशान्त्यौ ।
तद्वच्चान्त्यौ युगरसहयैर्यत्र कान्ते । विरामो
मन्दाक्रान्तां प्रवरकवयस्तन्वि । तां सङ्गिरन्ते ॥"
इति श्रुतबोध ॥
(अथ्याक्रान्ता । यथा,—
"मन्दाक्रान्ता वितरति रसं नैक्षुयष्टि समग्रम् ॥"
इत्युद्भट ॥)

मन्दाक्ष, क्ली, (मन्दं सङ्कुचिते अक्षिणी येन यस्मात् । "अक्ष्णोऽदर्शनात् ।" ५ । ४ । ७६ । इति समासान्त अच ।) लज्जा । इत्यमर । १।७।२३ ॥ (यथा, नैषधचरिते । ३ । ६१ ।
"मन्दाक्षमन्दाक्षरमुद्रमुक्ता
तस्यां समाकुञ्चितवाचि हंस ।
तच्छंसिते किञ्चन संशयालु-
र्गिरा मुखाभोगमयं युयोज ॥")

मन्दाग्नि, पुं, (मन्द पाचनासमर्थश्चासावग्निश्चेति ।) कफद्वाराच्छन्नजठरानल । तस्य निदानादि यथा,—
"मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषम समश्चेति चतुर्व्विध ।
कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनल ॥
विषमो वातजान् रोगांस्तीक्ष्ण पित्तसमुद्भवान् ।
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥
समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।
स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिन ।
कदाचित् पच्यते सम्यक कदाचिच्च न पच्यते ॥"
इति माधवकर ॥ * ॥
तस्यौषध यथा,—
"चित्रकस्याष्टभागानि शूरणस्य च षोडश ।
शुण्ठ्याश्चत्वारि भागानि मरीचानां द्वय तथा ॥
पिप्पली पिप्पलीमूल विडङ्गाना चतुष्टयम् ।
अष्टौ मुसलिभागाश्च त्रिफलायाश्चतुष्टयम् ॥
द्विगुणेन गुडेनैषां मोदकानि हि कारयेत् ।
तद्भक्षणमजीर्णं हि पाण्डुरोगञ्च कामलाम् ।
अतिशोणितमन्दाग्निशोथाद्यञ्च निवारयेत ॥"
इति गारुडे १६८ अध्याय ॥ * ॥
अथ जठराग्निविकाराधिकार । तत्र सङ्क्षिप्तनिदानपूर्व्वकान् उदराग्निविकारानाह ।
"कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनल ।
मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषम समश्चेति चतुर्व्विध ॥"
तत्र मन्दस्याग्नेर्लक्षणमाह ।
"स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्मात्रा भुक्तापि पच्यते ।
छर्द्दिर्दाह प्रसेक स्याच्छिरोगौरवजाठरम् ॥"
मन्दाग्निजन्यान् विकारानाह ।
"मन्दोऽग्निर्द्देहिनां कुर्य्याद्विकारान् कफसम्भवान् ॥" * ॥
अथ चिकित्सा ।
"हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी ॥१॥
गुडेन शुण्ठीमथवोपकुल्यां
पथ्यातृतीयामथ दाडिमं वा ।
आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु
वर्च्चोविबन्धेषु च नित्यमद्यात ॥२॥
व्योष दन्ति त्रिवृच्चित्र तथाम्लं विचूर्णितम् ।
तच्चूर्णं गुडसमिश्रं भक्षयेत प्रातरुत्थित ॥
एतद्गुडाष्टक नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
शोथोदरार्श शूलघ्नं शीघ्रमाण्डूमयापहम् ॥"
सर्व्वचूर्णसमो गुडो देय । गुडाष्टकम् ॥ ३ ॥
"दहनाजमोदसैन्धवनागरमरिचानि चाक्षतक्रेण ।
समाहादग्निकरं पाण्डूर्शोनाशन परमम् ॥" * ॥
वैश्वानर चार ।
"सामुद्रलवण भागमष्टकर्षमितं बुधै ।
सौवर्च्चलं पञ्चकर्षं विड़सैन्धवधान्यकम् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूल पञ्चक कृष्णजीरकम् ।
तालीश केशर चव्यमम्लवेतसकं तथा ।
द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येक कारयेद्बुध ॥ ५ ॥
मरिच जीरक विश्वमेकैक कर्षमात्रकम् ।
दाडिमं स्याच्चतुष्कर्षं त्वगेले चार्द्धकर्षके ।
एतच्चूर्णीकृत सर्व्व लवणं भास्कराभिधम् ॥
भक्षयेच्छाणमात्र तत् तक्रमस्तुककाञ्जिकै ।
वातश्लेष्मभव गुल्मं श्लीहानमुदर क्षयम् ॥
अर्शांसि ग्रहणी कुष्ठ विबन्धञ्च भगन्दरम् ।
शूल शोथ श्वासकासावामदोषञ्च हृद्रुजम् ॥
अश्मरीं शर्करां चापि पाण्डुरोग क्रमीनपि ।
मन्दाग्नि नाशयेदेतद्दीपनं पाचन परम् ॥
हिताय सर्व्वलोकानां भास्करेणैवदीरितम् ।
चूर्णात् सर्व्वाण्यजीर्णानि मुक्तमाक्रमसंशयम् ॥
निम्बुरसादिक दत्त्वा गुटिकामध्येके कुर्व्वन्ति ॥ ८ ॥
टङ्कणं रसगन्धौ च समं भागत्रयं विषात् ।
कपर्द्दं स्वर्जिकाक्षारो मागधी विश्वभेषजम् ॥
पृथक पृथक कर्षमात्रं वसुभागमितं विषम् ।
जम्बीराम्लेदिन घृष्ट भवेदग्निकुमारक ॥
विशूचीशूलवातादिवह्निमान्द्यप्रशान्तये ॥"
क्षारो यवक्षार । अग्निकुमारो रसो विशूच्याद्यजीर्णे ॥ ७ ॥
"पारदाम्लतलवङ्गगन्धक
भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम् ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिक
तिन्तिडीफलरसेन मर्द्दितम् ॥
वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो
रामबाण इति विश्रुतो रस ।
सग्रहग्रहणिकुम्भकर्णक
सामवातखरदूषणाञ्जयेत् ॥
दीयते तु चणकानुमानत
सद्य एव जठराग्निदीपन ।
रोचक कफकुलान्तकारक
श्वासकासवमिजन्तुनाशन ॥" ८ ॥
पारदभाग १ विषभाग १ लवङ्गभाग १ गन्धकभाग १ मरिचभाग २ जातीफलभाग ॥ । रामबाणो रसोऽजीर्णे । इति भावप्रकाश ॥ (विवरणमस्य यथा —
"अग्निश्चतुर्व्विध प्रोक्त समो विषमतीक्ष्णक ।
मन्दस्तदापर प्रोक्त श्रृणु चिह्नानि साम्प्रतम् ॥
वातपित्तकफे साम्यात् समत्व जायतेऽनल ।
तेरेव विषम प्राप्ते विषमो जायतेऽनल ॥
तीक्ष्ण पित्ताधिकत्वेन जायते जठराग्निक ।
वातश्लेष्माधिकत्वेन जायते मन्दसञ्ज्ञक ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
"अन्नमण्ड पिबेदुष्ण हिङ्गुसौवर्च्चलान्वितम् ।
विषमोऽपि समस्तेन मन्दो दीप्येत पावक ॥"
"सिन्धूत्थहिङ्गुत्रिफलायमानी
व्योषैर्गुडांशैर्गुटिकां प्रकुर्य्यात् ।
तैर्भक्षितैस्तृप्तिमवाप्नुवन्त
भुञ्जीत मन्दाग्निरपि प्रभूतम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽग्निमान्द्याधिकारे ॥
मन्द अग्निर्यस्येति । अल्पाग्निविशिष्टे, त्रि । यथा मार्कण्डेये । १५ । १३६ ।
"योऽजीर्णवाग्निष्ठ स्यात्तौ मन्दाग्नि संप्रजायते ।
परनिन्दा कृतघ्नत्व परमर्म्मावघट्टनम् ॥")

मन्दायु, [स्] त्रि (मन्दमल्पमायुर्यस्य ।) अल्पायु । यथा, श्रीभागवते । १ । १६ । १० ।
"मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो मन्दायुषश्च वै ।
निद्रया ह्रियते नक्त दिवा च व्यर्थकर्म्मभि ॥"

मन्दार, पुं, (मन्दते स्तूयते प्रशस्यते वेति । मदि + "अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ।" उणा० ३ । १३४ । इति आरन् ।) स्वर्गीयपञ्चवृक्षान्तर्गतदेवतरुविशेष । यथा, अमरकोषे ।१।१।५१।
"पञ्चैते देवतरवो मन्दार, पारिजातक, ।

सन्तान कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥”
(यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ७ अङ्के ।
“अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थ
जयन्तमुद्वीक्ष्य कृतस्मितेन ।
आमृष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्का
मन्दार माला हरिणा पिनद्धा ॥”)
पारिभद्रवृक्ष । पालिता मादार इति भाषा ।
यथा, अमरकोषे । २ । ४ । २६ ।
“पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दार पारिजातक ॥”
अर्कवृक्ष । आकन्द इति भाषा । यथा,—
“अकाण्डवसुकास्फोतगणरूपविकीरणा ।
मन्दारश्चार्कपर्णोऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ॥”
इत्यमर । २ । ४ । ८१ ॥
हस्त । धूर्त्त । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥
तीर्थविशेष । यथा,—
वराह उवाच ।
“शृणु सुन्दरि । यत्नेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
कथयिष्यामि ते गुह्यां मन्दारस्य महाक्रियाम् ॥
क्रीडमानोऽस्म्यह तत्र दृष्ट्वा मन्दारपुष्पितम् ।
मन्दारपुष्पमादाय मनोज्ञ न्यस्य वै हृदि ॥
तन्नैकादशकुण्डानि नि सृतानि गिरौ वरे ।
विन्ध्ये च मत्प्रभावेन मन्दारस्य महाद्रुम ॥
स्थितोऽह तत्र सुभगे । भक्तानुग्रहकाम्यया ।
दर्शनीयतम स्थान मनोज्ञ तु शिलातलम् ॥
यत्र तिष्ठाम्यह देवि । मन्दारद्रुममाश्रित ।
विस्मय शृणु सुश्रोणि । मन्दारेऽस्मिन् द्रुमे तथा ॥
द्वादश्याञ्च चतुर्दश्यां स पुष्पाति द्रुमोत्तम ।
तत्र मध्याह्नवेलायां वीक्ष्यमाणो जनैस्तत ।
ततोऽन्यदिनमासाद्य दृश्यते न कथञ्चन ॥
तस्मिन् मन्दारकुण्डे तु एकभक्तोषितो नर ।
स्नानं करोति शुद्धात्मा स गच्छेत परभां
गतिम् ॥
अथ प्राणान् प्रमुच्येत कुण्डे मन्दारसंस्थिते ।
तप कृत्वा वरारोहे । मम लोकाय गच्छति ॥
तस्य चोत्तरपार्श्वे तु प्रापण नाम त गिरिम् ।
तिस्रो धारा पतन्त्यत्र दक्षिणां दिशमाश्रिता ॥
स्नानकुण्डमिति ख्यात तस्मिन् क्षेत्र पर मम ।
दक्षिणे पतति धारा श्रवते चोत्तरासुखम् ॥
तत्र स्नातो वरारोहे । एकरात्रोषितो नर ।
मोदते दक्षिणे शृङ्गे तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
तत्राथ सुचते प्राणान् मम कर्म्मपरायण ।
सर्व्व सङ्ग परित्यज्य मम लोक प्रपद्यते ॥
नाकपृष्ठ समासाद्य मोदते दैवतै सह ।
तथात्र सुचते प्राणान् कृतकृत्य सुनिश्चित ।
तारयित्वा कुल सर्व्व मम लोक प्रपद्यते ॥
तस्य दक्षिणपूर्व्वेण समन्ततो वराङ्गने ! ।
पतते विन्ध्यशृङ्गेषु अगाधश्च महाह्रद ॥
तत्र स्नानन्तु य कुर्य्यादेकभक्तोषितो नर ।
मोदते पूर्व्वपार्श्वे तु तस्मिन्मेरौ शिलोच्चये ॥
अथात्र सुचते प्राणान् मम चित्तव्यवस्थित ।
छित्त्वा वै सर्व्वसंसारं मम लोकाय गच्छति ॥
मन्दारस्य तु पूर्व्वेण गुह्यं कोटरसंस्थितम् ।
यत्र धारा पतत्येका सुघवेन समन्विता ॥
तत्र स्नान प्रकुर्व्वीत पञ्चभक्तोषितो नर ।
मोदते पूर्व्वपार्श्वे तु तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
तत्राथ सुचते प्राणान् कृत्वा कर्म्म सुदुष्करम् ।
मेरुशृङ्ग समुतक्रम्य मम लोकञ्च गच्छति ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु गुह्य विन्ध्यविनि सृतम् ।
पञ्च धारा पतन्त्यत्र सुमखेन समन्विता ॥
तत्र स्नानन्तु कुर्व्वीत अहोरात्रोषितो नर ।
मोदते दक्षिणे शृङ्गे महामेरौ शिलोच्चये ॥
अथात्र सुचते प्राणान् कृत्वा कर्म्म सुदुष्करम् ।
मेरुशृङ्ग परित्यज्य मम लोक प्रपद्यते ॥
दक्षिणे पश्चिमे भागे मन्दारस्य यशस्विनि ! ।
तत्र धारा पतत्येका आदित्यसमतेजसा ॥
तत्र स्नानन्तु कुर्व्वीत अहोरात्रोषितो नर ।
मोदते पश्चिमे भागे ध्रुवो यत्र प्रवर्त्तते ॥
अथात्र सुचते प्राणान् मम कर्म्मव्यवस्थित ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो मम लोके च मोदते ॥
तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्य देवसमन्वितम् ।
चक्रावर्त्त इति ख्यातमगाधश्च महाह्रद ॥
स्नान करोति यस्तत्र पञ्चभक्तोषितो नर ।
मोदते सर्व्वशृङ्गेषु स्वच्छन्दगमनालय ॥
अथ वै सुचते प्राणान् चक्रावर्त्ते महायशा ।
शृङ्गान सर्व्वान् परित्यज्य मोदते मम सन्निधौ ॥
देश वायव्यमाश्रित्य तस्मिन विन्ध्यशिलोच्चये ।
तिस्रो धारा पतन्त्यत्र सुपलाशनय शुभा ।
तत्र स्नान प्रकुर्व्वीत मम चित्तव्यवस्थित ।
मोदते सर्व्वशृङ्गेषु एकचित्तसमाश्रित ।
तथात्र सुचते प्राणांश्चास्मिन् गुह्ये यशस्विनि ! ।
सर्व्वसङ्ग परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥
तस्य त्रिक्रोशमात्रेण दक्षिणां दिशमाश्रित ।
गुह्य गम्भीरक नाम अगाधश्च महाह्रदम् ॥
तत्र स्नानन्तु कुर्व्वीत अष्टभक्तोषितो नर ।
मोदते सर्व्वद्वीपेषु सर्व्वत्र गमनालय ॥
अथैवं सुचते प्राणान् मम कर्म्मव्यवस्थित ।
सर्व्वद्वीपान् परित्यज्य मम लोक प्रपद्यते ॥
तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्य मे परम महत ।
सप्त धारा पतन्त्यत्र अगाधश्च महाह्रद ॥
तत्र स्नानन्तु कुर्व्वीत अहोरात्रोषितो नर ।
मोदते शक्रलोकन्तु स्वच्छन्दगमनालय ॥
अथ वै सुचते प्राणान् स्वकर्म्मपरिनिष्ठित ।
सर्व्वसङ्ग परित्यज्य मम लोक प्रपद्यते ॥
मण्डल तस्य क्षेत्रस्य कथ्यमान मया शृणु ।
स्यमन्तपञ्चकञ्चैव मन्दारस्य गिरौ मम ॥
तत्र तिष्ठामि सुश्रोणि । विन्ध्यस्य गिरिमूर्द्धनि ।
मन्दारे परम गुह्य तस्मिन् गुह्यशिलोच्चये ॥
दक्षिणे संस्थित चक्र वामे स्थाने च वै गदा ।
लाङ्गल सुषलञ्चैव शङ्ख तिष्ठति चाग्रत ॥
य एतत् शृणुयान्नित्य गुह्य मन्दारसंहितम् ।
तव चैव प्रियार्थाय मम भक्तसुखावहम् ॥
एतन्न जानते कश्चिन्मम मायाविमोहित ।
मुच्य भागवतान् शुद्धान् ये च वाराहसंश्रि-
ताम् ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे भगवच्छास्त्रे मन्दार-
गुह्यवर्णनं नामाध्याय ॥
मन्दास्य, क्ली, (मन्द आस्यमस्मादिति ।) लज्जा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
मन्दिकुक्कुर, पुं, मत्स्यविशेष । इति भूरि-
प्रयोग ॥ ग्रन्थान्तरे मल्लिकुक्कुडोऽपि पाठ ॥
मन्दिर, क्ली, (मन्द्यते सुप्यतेऽत्र मन्द्यते स्तूयते
इति वा । मदि ङ स्वपने स्तुतौ + “इषि
मदिमुदीति ।” उणा १।१५२। इति किरच ।)
गृहम् । इत्यमर । २ । २ । ५ ॥ “मन्द्यते
सुप्यतेऽत्र मन्दिरम् । मदि ङ स्वपने जाड्ये मदे
मोदे स्तुतौ गतौ गाम्नीति इर । नगर मन्दिर
पुरमिति पुंनपुंसकयोररुणेन पठ्यते । स्त्रियां
मन्दिरा च प्रयोगश्च मन्दिराथास्वरावानिति
मधुसकुटादय ।” इति तट्टीकायां भरत ॥*॥
अथ भगवन्मन्दिरनिर्म्माणमाहात्म्यम् ।
“य कारयेन्मन्दिर केशवस्य
पुण्याल्लोकान् स जयेच्छाश्वतान् वै ।
दत्त्वावासान पुष्पफलाभिपन्नान
भोगान भुङ्क्ते कामत श्लाघनीयान् ॥
आसप्तम पितृकुल तथा मातृकुल नर ।
तारयेदात्मना सार्द्धं विष्णोर्म्मन्दिरकारक ॥
इमाश्च पितरो दैत्यगाथा गायन्ति योगिन ।
पुरतो यदुसिंहस्य ज्ञानवस्य तपस्विन ॥
अपि न स्वकुले कश्चिद्विष्णुभक्तो भविष्यति ।
हरिमन्दिरकर्त्ता यो भविष्यति शुचिव्रत ॥”
इति वामने प्रेमाध्याय ॥ * ॥
अपि च । अग्निपुराणे ।
“ये ध्यायन्ति सदा बुद्ध्या करिष्यामो हरे-
र्गृहम् ।
तेषां विलीयते पापं पूर्व्वजन्मशतोद्भवम् ॥”
किञ्च ।
“समतीत भविष्यञ्च कुलानामयुत नर ।
विष्णुलोक नयत्याशु कारयेद्या हरेर्गृहम् ॥”
किञ्च ।
“लक्षेणाथ सहस्रेण शतेनार्द्धेन वा हरे ।
तुल्य फल समाख्यातमिष्टेश्वरदरिद्रयो ॥”
विष्णुधर्म्मोत्तरे तृतीयकाण्डे ।
“कृत्वा वासगृहं तस्य देवस्य परमेष्ठिन ।
राजसूयाश्वमेधानां फलेन सह युज्यते ॥
प्रासादे न्यग्रमये पुण्य मयैतत् कथितं
द्विजा ।
तस्माद्दारुमये पुण्य शते शतगुण भवेत् ॥
ततो दशगुण पुण्य तथा शैलमये भवेत ।
ततो दशगुण लौहे ताम्रे शतगुण तत ॥
सहस्रगुणित रौप्ये तस्मात् फलमवाप्नुते ।
तत शतसहस्र वै सौवर्णे द्विजसत्तमा ॥
अनन्त फलमाप्नोति रत्नचित्रे मनोहरे ॥”
स्कान्दे ।
“आरम्भे कायाधिप्राप्य सप्तजन्मनि यत् कृतम् ।
पापं विलयमाप्नोति नरकाद्गुरुरेत् पितॄन् ॥
प्रासादपार्श्वे सप्तस्य वासतिष्ठन्ति दैवकाः ।

तावद्वर्षसहस्राणि वसते विष्णुसद्मनि ॥
प्रासादे कृष्णदेवस्य चित्रकर्म्म करोति यः ।
वसते विष्णुलोके तु यावत्तिष्ठन्ति सागराः ॥”
नारसिंहे ।
“यः कुर्य्याच्छोभनं वेश्म नरसिंहस्य भक्तिमान् ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥”
हयशीर्षे ।
“देवागारं करोमीति मनसा यस्तु चिन्तयेत् ।
तस्य कायगतं पापं तदह्ना विप्र ! नश्यति ।
कृते तु किं पुनस्तस्य प्रासादे विधिनैव तु ॥
अष्टेष्टकासमायुक्तं यः कुर्य्याद्दैवतं गृहम् ।
न तस्य फलसम्पत्तिर्व्वक्तुं शक्येत केनचित् ॥
अनेनैवानुमेयन्तु फलं प्रासादविस्तरात् ।
मरणञ्च व्रजेन्मर्त्त्यो यः कृत्वा प्रथमेष्टकाम् ॥
स समाप्तस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥”
विष्णुरहस्ये ।
“बाल्ये च क्रीडमाना ये पांशुभिर्भवनं हरेः ।
वासुदेवस्य कुर्व्वन्ति तेऽपि तल्लोकगामिनः ॥”
आदिपुराणे ।
“लेपनाच्छादनञ्चैव यः करोति पुनर्नरः ।
देवस्यायतनं कृत्वा न भवेत् कीटजं भयम् ॥”
अथ मन्दिरनिर्म्माणकालः । मात्स्ये ।
“चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढ़े भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्रलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
पत्नीनाशश्चाश्वयुजे कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करजं भयम् ।
लाभन्तु बहुशो विद्यादग्निं माघे विनिर्द्दिशेत् ॥
काञ्चनं फाल्गुने पुत्त्रानिति कालबलं स्मृतम् ।
अश्विनी रोहिणी मूलमुत्तरा-त्रयमैन्दवम् ॥
स्वाती हस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ।
आदित्यभौमवर्ज्जञ्च सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
वज्रव्याघातशूलानि व्यतीपातातिगण्डके ।
विष्कम्भगण्डपरिघान् वर्ज्यं योगेषु कारयेत् ॥
श्वेते मैत्रे च माहेन्द्रे गान्धर्व्वाभिजिद्रौहिणे ।
तथा वैराजसावित्रे मुहूर्त्ते गृहमारभेत् ॥
चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छ्रायादि कर्त्तव्यमन्यच्च परिवर्ज्जयेत् ॥”
हयशीर्षे ।
“वास्तुकर्म्म न चारभ्य वर्षाकाले विजानता ।
कृष्णपक्षे त्रिभागान्ते शुक्लपादौ द्वितीयके ॥
चतुर्थीं नवमीं वर्ज्य तिथिश्चापि चतुर्द्दशी ।
भौमस्य तु दिनं वर्ज्यं करणं विष्टिसंज्ञितम् ॥
चित्रान्तरीक्षदिव्योत्थैरुत्पातैर्भयपीडितम् ।
उपसृष्टं ग्रहैश्चैव व्यतिपातहतं तथा ॥
चन्द्रतारानुकूले च कार्य्यं कर्म्म विजानता ।
ध्रुवाणि चात्र शस्तानि नैर्ऋतं शक्रदैवतम् ॥
पुष्यं पौष्णञ्च सावित्रं वायव्यं मैत्रवं तथा ।
स्थिरांशे च स्थिरे लग्ने कर्त्तुश्चोपचयात्मके ॥
केन्द्रे सौम्यग्रहो यस्य त्रिकोणे तु शुभोत्तम ! ।
पापश्चोपचयस्थाने तदा कार्य्यं समारभेदिति ॥”

अथ प्रासादस्थानम् । हयशीर्षे ।
“पूर्व्वं देवकुलं वीक्ष्य प्रासादं स्वल्पकन्तथा ।
सम वाप्यधिकं वापि न कर्त्तव्यं विजानता ॥
उभयोर्द्विगुणां सीमां त्यक्त्वा चोच्छ्रायसम्मि-
ताम् ।
प्रासादं कारयेदन्यं नोभयं पीडयेद्बुधः ॥”*॥
अथ स्थानशोधनानि । देवीपुराणे ।
“देवो विष्णुस्तथा रुद्रो ब्रह्माद्याः सुरसत्तमाः ।
प्रतिष्ठाप्याः शुभे स्थाने अन्यथा ते भयावहाः ॥
गर्त्तादिलक्षणा धात्री गन्धस्वादेन या भवेत् ।
वर्णेन च सुरश्रेष्ठ ! सा मही सर्व्वकामदा ॥”
मात्स्ये ।
“पूर्व्वं भूमिं परीक्षेत पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत् ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवानुपूर्व्वशः ॥
विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्य्यं परीक्षणम् ।
विप्राणां मधुरास्वादा कषाया क्षत्त्रियस्य च ॥
कषाये कटुता तद्वद्वैश्यशूद्रेषु शस्यते ।
अरत्निमात्रे वै गर्त्ते स्वनुलिप्ते च सर्व्वतः ॥
घृतमामशरावस्थं कृत्वा वर्त्तिचतुष्टयम् ।
ज्वालयेद्भूपरीक्षार्थं पूर्णं तत्र सर्व्वदिङ्मुखम् ॥
दीप्तौ पूर्व्वादि गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्व्वशः ।
वास्तुः समृद्धिको नाम दीप्यते सर्व्वतस्तु यः ॥
शुभदः सर्व्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ।
अरत्निमात्रकं गर्त्तं परीक्ष्य खातपूरणे ॥
अधिके श्रियमाप्नोति न्यूने हानिं समे समम् ।
फालकृष्टेऽथवा देशे सर्व्वबीजानि रोपयेत् ॥
त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि ।
ज्येष्ठा मध्या कनिष्ठा भूर्व्वर्ज्जनीयेतरा सदा ॥”
हयशीर्षे ।
“सुरभीणां रतिर्यत्र सवत्सानां द्विज सह ।
सुन्दरीणां रतिर्यत्र पुरुषैः सह सत्तम ! ॥
रात्रौ पूर्व्वं गृहं यस्यामस्त्रीणां यक्षिणां तथा ।
काश्मीरचन्दनामोदा कर्पूरागुरुगन्धिनी ॥
कमलोत्पलगन्धा च जातीचम्पकगन्धिनी ।
पाटलामल्लिकागन्धा नागकेशरगन्धिनी ॥
दधिक्षीराज्यगन्धा च मदिरासवगन्धिनी ।
सुगन्धिव्रीहिगन्धा च शुभद्रव्यरसा च या ॥
सर्व्वेषां वर्णिनां भूमिः सर्व्वसाधारणा मता ।
दुर्गन्धा दुःस्वना या च नानावर्णा च दुर्भगा ॥
वृत्तार्द्धचन्द्रसदृशा विस्ताराद्द्विगुणायता ।
विवर्णा वर्णहीना च भग्ना शुचिमुखी तथा ॥
द्विवर्णा शूर्पसदृशी गोमुखी च त्रिकोणिका ।
मकला शूलसदृशी दन्तिपृष्ठोपमा च या ॥
सरीसृपसमा या च दिङ्मुखा प्रकटाकृतिः ।
एवं प्रकारा या भूमिर्व्वर्ज्या यत्नेन दैशिके ॥”
किञ्च ।
“प्रासादस्य विशेषेण प्रोक्ता भूमिश्चतुर्व्विधा ।
सुपद्मा भद्रिका पूर्णा धूम्रा रागिणयथापरा ॥
तिलकैर्नारिकेलैश्च वर्हिकाशैश्च शोभिता ।
पद्मेन्दीवरसंयुक्ता या सुपद्मेति विश्रुता ॥
नदीसङ्गायतनतीर्थपर्य्यन्तशोभिता ।
पुष्पस्तबकसमाकीर्णा क्षीरवृक्षोपशोभिता ॥

वनोद्यानलतागुल्मफुल्लस्तम्बसमावृता ।
यज्ञीयवृक्षसुक्षेत्रयुक्ता भद्रेति कीर्त्तिता ॥
बकुलाशोकबहुला तथा प्रचाम्रलोहिते ।
माधवीवेष्टिता या च सुजनिष्पावकोद्भवे ॥
शूकधान्यैश्च पुन्नागैर्गिरिपार्श्वगता च या ।
तोयञ्च स्वल्पकं यस्यां सा पूर्णा परिकीर्त्तिता ॥
विल्वार्कस्नुहिपीलूनां वनैर्या परितो वृता ।
सशर्करा च कठिना युक्ता कण्टकिभिर्द्रुमैः ॥
गृध्रगोमायुकाकानां श्येनानां या कुलाकुले ।
धूम्रेति कीर्त्तिता सा तु तां यत्नात् परिवर्ज्जयेत् ॥
ततो भूमिं परीक्षेत पूर्व्वोदकप्लवनां शुभाम् ।
असङ्कटां तथाच्छिन्नामल्पतोयां परिप्लुताम् ॥
सपूर्य्यमाणे खाते तु तथाधिककर्द्दमां शुभाम् ।
कुसुमसदृशं वर्णो यस्यां न म्लानिमृच्छति ॥
न निर्व्वाति तथा दीपस्तोयं शीघ्रं न जीर्य्यते ।
श्वेतारुणा पीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते ॥
आज्यसद्गन्धमद्यानां तुल्यगन्धा तु या भवेत् ।
मधुरा च कषाया च अम्ला च कटुका च या ॥
कुशैः शरैस्तथा काशैर्दूर्व्वाभिर्या च संवृता ।
तस्यां पुण्येऽथ नक्षत्रे कुर्य्याद्भूमिपरिग्रहम् ॥”
अथ भूमिपरिग्रहः । तत्रैव ।
“प्राकारसीमापर्य्यन्तं ततो भूतबलिं हरेत् ।
मांसं हरिद्राचूर्णञ्च सलाजदधिशक्तवः ॥
एभिर्भूतबलिं दत्त्वा सूत्रमष्टाक्षरेण तु ।
पातयित्वा तत्र शङ्कूनष्टदिक्षु निवेशयेत् ॥
राक्षसाश्चापि भूताश्च येऽत्र तिष्ठन्ति भूतले ।
ते सर्व्वे व्यपगच्छन्तु स्थानं कुर्य्यामहं हरेः ॥
इत्यनुश्राव्य भूतादीन् तां भूमिं परिशोधयेत् ।
आदित्यादिग्रहाणाञ्च लोकपालैः समं ततः ॥
आर्य्यमिष्टविधानेन ततो वै होममाचरेत् ।
चतुर्होमं ततः कुर्य्यान्मूलमन्त्रेण दैशिकः ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चात् शौनकोक्तेन दैशिकः ।
वृषभौ कपिलौ शुभ्रौ सवर्णौ वा विचक्षण ।
शोधनार्थं हलञ्चैव गृह्णीयाद्दसगोऽसमम् ॥
प्राङ्मुखं योज्य मन्त्री वस्त्रालङ्कारभूषितः ।
आसनौ यष्टिमादाय द्वादशाक्षरविद्यया ॥
कर्षहेन समीकृत्य शुभबीजानि वापयेत् ।
सम्प्राप्ते शुभकाले तु गोभिस्तत् खादयेद्बुधः ।
पुनस्तं कर्षयित्वा तु समीकृत्य गृहं गुरुः ॥”
मात्स्ये च ।
“हीनाधिका गता वास्तो सर्व्वत परिवर्ज्जयेत् ।
नगरग्रामदेशेषु सर्व्वत्रैव विवर्ज्जयेत् ॥”*॥
अथ दिक्साधनम् । हयशीर्षे ।
“वाह्यवास्तु समं कृत्वा चतुरस्रं समन्ततः ।
भूमिं तोयसमां कृत्वा दर्पणोदरसन्निभाम् ॥
द्वादशाङ्गुलमानेन शङ्कौ दारांस्तु भ्रामयेत् ।
मध्ये सुनिश्चलं शङ्कुं स्थाप्य च्छायां निरी-
क्षयेत् ॥
प्रवेशे निर्गमे तस्यां शङ्कुच्छायां निरूपयेत् ।
तेषु वै विमले कोणे शङ्कुना साधयेद्दिशम् ॥
शरद्गमनयोरेवमादित्यात् साधयेद्दिशम् ।
प्राचीं वा पुष्यवेधेन चित्रास्वात्यन्तरेण वा ॥

सुग्रीवं गुडबन्धन मथयोगेन भोजयेत ।
शङ्खपालं ततो गव्या पृष्ठकावा सुशोभनाम ॥
चतुर्दिक्षु निवध्नाथ स्वस्तिकञ्च कारयेत ।
दत्त्वा स्वस्तिकं शालाशालेन भोजयेत ।
ब्राह्मणान् पायसेनाग्र्यान् द्वादशैव समाहित ॥”
अथ शल्योद्धरणम् । मात्स्ये ।
‘गृहारम्भेति कण्डूति स्वाम्यङ्गे यत्र जायते ।
शल्यन्त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽथवा ।
सशल्यं भयदं यस्मादशल्यं भयनाशनम् ॥”
हयशीर्षे ।
‘आदिशेद्वास्तुन शल्यं शङ्खिणोऽङ्गविकारत ।
अङ्कुशो दृश्यते वापि यस्य वा श्रूयते ध्वनि ।
कीर्त्यते यस्य वै नाम शल्यं तस्य विनिर्दिशेत ॥”
अथ वास्तुमण्डलम् । मात्स्ये ।
“प्रशस्यायोमयिं शङ्खं परीक्ष्यावशेषयेत् ।
एकाशीतिपदं कुर्याद्रेखाभि कनकेन तु ॥
पश्चात्पिष्टेन चालिप्य सूत्रेणालोक्य सर्व्वत ।
दश पूर्व्वायता रेखा दश चैवोत्तरायता ॥
सर्व्ववास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ।
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित् सर्व्ववास्तुषु ॥
पदस्थान् पूजयेद्देवान् त्रिंशत पञ्चदशैव च ।
द्वात्रिंशद्बाह्यत पूज्या पूज्याश्चान्ते त्रयोदश ॥
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोध मे ।

ईशकोणादिषु सुरान पूजयेच्च विधानत ॥
शिखी चैवाथ पर्ज्जन्यो जयन्त कुलिशायुध ।
सूर्य्य सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥
पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ ।
गन्धर्व्वो भृङ्गराजश्च मृगा पितृगणस्तथा ॥
दौवारिकोऽथ सुग्रीव पुष्पदन्तो जलाधिप ।
असुर शोषपापौ च रोगोऽहिर्मुख एव च ॥
भल्लाट सोमसर्प्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा ।
बहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तश्च सुरान् शृणु ॥
ईशानादिचतुष्कोणे संस्थितान पूजयेद्बुध ।
आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ॥
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगा ।
साध्यानेकोत्तरान् विद्यान् पूर्व्वादीन्नामत शृणु ॥
अर्य्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिप ।
मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधर क्रमात् ॥
अष्टमश्चापवत्सश्च परितो ब्रह्मण स्मृता ।
अर्य्यमा च विवस्वांश्च मित्र पृथ्वीधरस्तथा ॥
ब्रह्मण परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्व्वत ।
आपश्चैवापवत्सश्च पर्ज्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा ॥
पदिकानाञ्च वर्गोऽयमेवं कोणेष्वशेषत ।
तन्मध्ये तु बहिर्व्विंशद्द्विपदास्ते तु सर्व्वत ॥
अर्य्यमा च विवस्वांश्च मित्र पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मण परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्व्वत ॥
संस्थानिदानीं वक्ष्यामि वास्तुरूपि पृथक् पृथक ।
ईशं मस्तकमारोहात् शिखाश्च शिखिनस्तथा ॥
मुखाद्दर्श्व तथा श्रोत्राश्रितं यावदेव तु ।
ग्रीवापार्श्वं यावत् स्कन्धात् पर्ज्जन्यमेव च ॥

एते देवा समाख्याता ऋषिसङ्ख्या यथा तु ।
एतेषां वस्तु सञ्यात पदमध्यं सम तथा ॥
सम चेतत समाख्यात त्रिशूल कोणगञ्च यत ।
स्तम्भन्यासेषु वर्ज्यानि तुलाविधिषु सर्व्वदा ॥
कीलोत्सृष्टोपधानादि वर्ज्जयेद्यत्नतो नर ।
सर्व्वत्र वास्तुनिर्द्दिष्ट पितृवशोत्तरायत ॥
मूर्द्धन्यग्नि समाविष्टो मुखे चाप समाश्रित ।
पृथ्वीधरोऽर्य्यमा चैव स्तनयोस्तावधिष्ठितौ ॥
वक्ष स्थले चापवत्स पूजनीय सदा बुधै ।
नेत्रयोर्द्दितिपर्ज्जन्यौ श्रोत्रे दितिजयन्तकौ ॥
सर्पेन्द्रा वंशस्थौ तु पूजनीयौ प्रयत्नत ।
सूर्य्य सोमादयस्तद्वद्बाह्वो पञ्च च पञ्च च ॥
रुद्रश्च राजयक्ष्मा च वामहस्त समाश्रितौ ॥
सावित्र सविता तद्वद्धस्त दक्षिणमाश्रितौ ।
विवस्वानथ मित्रश्च जठरे सव्यवस्थितौ ।
पूषा च पापयक्ष्मा च हस्तयोर्मणिबन्धने ॥
तथैवासुरशोषौ च वामपार्श्वे समाश्रितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वद्वितथ सगृहक्षत ॥
ऊर्व्वोर्यमाम्बुपौ ज्ञेयौ जान्वोर्गन्धर्व्वपुष्पकौ ।
जङ्घयोर्भृङ्गसुग्रीवौ स्फिक्स्थौ दौवारिको मृग ॥
जय शक्रस्तथा मेढ्रे पादयो पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये तु स पूज्यते ॥
चतु षष्टिपदो वास्तु प्रासादे ब्रह्मणा स्मृत ।
ब्रह्मा चतुष्पदस्तद्वत कोणेष्वेकपदास्तथा ॥
बहि कोणेषु चाष्टौ तु साष्टार्द्धोभयत स्मृता ।
विंशतिर्द्विपदास्तेषां चतु षष्टिपदे स्मृत ॥”*॥
हयशीर्षे ।
“वास्तुञ्च स्नपयेत प्राज्ञ श्वेताम्बरधर शुचि ।
श्वेतगन्धानुलिप्ताङ्ग सर्व्वालङ्कारभूषित ॥
चतु षष्टि तु प्रासादे एकाशीति गृहे सदा ।
चतुरस्रीकृते क्षेत्रे अष्टधोभयभाजिते ॥
कोणरेखां ततो दत्त्वा सुरभागांस्तु कल्पयेत् ।
शिव कोणार्द्धतो ज्ञेय पर्ज्जन्य पदसंस्थित ॥
द्विपदस्थो जयो ज्ञेय सुरेशश्चैकपादिक ।
भास्करस्तु पदे ज्ञेयो द्विपद सत्य उच्यते ॥
भृश पदस्थो विज्ञेयो व्योमश्चैव पदार्द्धग ।
हुताशन पदार्द्धञ्च पूषा च पदसंस्थित ॥
वितथो द्विपदस्थश्च पदैकञ्च गृहक्षत ।
वैवस्वत पदैकस्थो गन्धर्व्वो द्विपदस्थित ॥
भृङ्गश्चैकपदो ज्ञेयो मृगश्चार्द्धपदे स्थित ।
पितरश्चार्द्धतो ज्ञेया, पदे दौवारिकस्तथा ॥
सुग्रीवश्च पदे ज्ञेयो द्विकस्थ पुष्पदन्तक ।
यादसाम्पतिरेकस्थो ह्यसुरस्तु द्विसंस्थित ॥
शोषश्चैकपदे ज्ञेयो ह्यर्द्धग पाप उच्यते ।
रोगश्चार्द्धपदे ज्ञेयो नागश्चापि पदे स्थित ॥
मुख्यश्च द्विपदे ज्ञेयो भल्लाट पदसंस्थित ।
यज्ञेश्वर पदे ज्ञेयो नागस्तु द्विपदे स्थित ॥
पदस्था श्रीमहादेवी अदितिश्चार्द्धसंस्थिता ।
आपो ज्ञेयास्तु पदगा वसो द्विपदसंस्थित ॥
चतुष्पदस्था विज्ञेयश्चार्य्यमा पूर्व्वमध्यगा ।
सविता तु पदे ज्ञेय सावित्री च पदे स्थिता ॥
ततो विवस्वान् विज्ञेयश्चतुष्पदे स्थित, ।

इन्द्रश्चन्द्रो जयश्चैव एकैके सव्यवस्थिता ॥
मित्रश्चतुष्पदस्थश्च पश्चिमे तु व्यवस्थित ॥
रुद्र पदैकसंस्थो वै यक्ष्मा चैकपदे स्थित ।
धराधरश्च विज्ञेयो ह्युत्तरे च चतुष्पद ।
चतुर्मुखश्चतुष्कस्थो मध्ये ज्ञेय प्रजापति ॥”
अथ वास्तुपूजा । मात्स्ये ।
“अथात सम्प्रवक्ष्यामि प्रासादविधिनिर्णयम् ।
वास्तौ परीक्षिते सम्यग्वास्तुदेहविचक्षणा ॥
वास्तूपशमनं कुर्यात पूर्व्वमेव विचक्षण ।
एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पिष्टकै ॥
होममेखलमेखलो कार्य्यं कुण्डे हस्तप्रमाणक ।
यवै कृष्णतिलैस्तद्वत् समिद्भि क्षीरवृक्षजै ॥
पालाशै खादिरैश्चापि मार्गोदुम्बरसम्भवै ।
कुशदूर्व्वामयैश्चापि मधुसर्पि समन्विते ॥
काश्यस्तु पञ्चभिर्ब्बिल्वैर्ब्बिल्वबीजैरथापि वा ।
होमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुदेशे बलि हरेत ॥
तद्वद्बिविधनैवेद्यमिदं दद्यात् क्रमेण तु ।
ईशकोणे घृताक्तन्तु शिखिने विनिवेदयेत ॥
ओदनं सफलं दद्यात् पर्ज्जन्याय घृतान्वितम् ।
जयन्ताय ध्वजं पीतं पिष्टकूर्म्मञ्च सत्यजेत ॥
इन्द्राय पञ्च रत्नानि पिष्टकं कुलिशं तथा ।
वितानकञ्च सूर्य्याय धूम्रं रक्तं तथैव च ॥
सत्याय घृतगोधूम मत्स्यान् दद्याद्भृशाय च ।
शष्कुलीं चान्तरीक्षाय दद्यात्सक्तुञ्च वायवे ॥
पूष्णे लाजांस्तु दातव्या वितथे चणकौदनम् ।
गृहक्षताय मध्वन्नं यमाय पिशितौदनम् ॥
गन्धौदनञ्च गन्धर्व्वे भृङ्गे मेषस्य जिह्वकम् ।
मृगाय यावकं दद्यात् पितृभ्य कृशरा मता ॥
दौवारिके दन्तकाष्ठं पिष्टं शय्या बलि तथा ।
सुग्रीवे पूपकं दद्यात् पुष्पदन्ताय पायसम् ॥
कुशस्तम्बेन संयुक्तं दद्यात् पद्मञ्च वारुणे ।
पिष्टं हिरण्मयं दद्यादसुराय सुरा मता ॥
घृतौदनं च शोषाय ग़ोधां वै पापयक्ष्मणे ।
तन्दुलकुल्माषं रोगाय नागे पुष्पं फलान्वितम् ॥
सर्पिर्मुख्याय दातव्यं मुद्गौदनमत परम् ।
भल्लाटाय ततो दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ॥
सर्पाय पिष्टं शालूकमदित्यै लोपिकास्तथा ।
दित्यै तु पूरिका दद्यात् इत्येवं वाह्यतो बलिम् ॥
क्षीरमापाय दातव्यमापवत्साय वै दधि ।
सवित्रे लड्डुकान् दद्यात् सावित्र्यै च कुशौदनम् ।
सवितुर्गुडपूपांश्च जयाय घृतचन्दनम् ।
विवस्वते तथा दद्यात् रक्तचन्दनपायसम् ॥
हरितालौदनं दद्यादिन्द्राय घृतसंयुतम् ।
घृतौदनञ्च मित्राय रुद्राय घृतपायसम् ॥
आमं पक्वं तथा मांसं देयं स्याद्राजयक्ष्मणे ।
पृथ्वीधराय मांसानि कूष्माण्डञ्च दापयेत् ॥
सप्तमीरात्र संदद्यादर्य्यम्णे सर्व्वत क्रमात् ।
नमस्कारान्तयुक्तेन मन्त्रेण पुनरेव च ॥
पञ्चगव्यं यवांश्चैव तिलाक्षतचविस्तरम् ।
भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं ब्रह्मणे विनिवेदयेत् ॥

एवं सम्पूजिता देवाः शान्तिं कुर्व्वन्ति ते सदा ।
सुरेभ्यः काञ्चनं दद्याद्ब्रह्मणे गां पयस्विनीम् ॥
राक्षसीनां वलिर्देयः अपि याज्ञक तथा शृणु ।
मांसौदनं घृतं पद्मं केशरं हविषान्वितम् ।
ईशानभागमाश्रित्य चरक्यै विनिवेदयेत् ॥
दध्योदनं सरुधिरमस्थिखण्डैश्च संयुतम् ।
पीतरक्तवलिं दद्यात् पूतना या तु राक्षसी ॥
वायव्ये पापराक्षस्यै मत्स्यमांससुरासवम् ।
पायसं वापि दातव्यं स्वनाम्ना सर्व्वतः क्रमात् ।
नमस्कारान्तयुक्तेन प्रणवाद्येन सर्व्वतः ॥ ”* ॥
ततः सर्व्वौषधिस्नानं यजमानस्य कारयेत् ।
द्विजांस्तु पूजयेद्भक्त्या ये चान्ये गृहमागताः ॥
एतद्वास्तूपशमनं कृत्वा कर्म्म समारभेत् ।
प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ॥
पुरवेश्मप्रवेशेषु सर्व्वदोषापनुत्तये ।
इति वास्तूपशमनं कृत्वा सूत्रेण वेष्टयेत् ॥
रक्षोघ्नपवमानेन सूत्रेण भवनादिकम् ।
नृत्यमङ्गलवाद्येन कुर्य्याद्ब्राह्मणवाचनम् ॥
अनेन विधिना यस्तु प्रतिसंवत्सरं बुधः ।
गृहे वायतने कुर्य्यान्न स दुःखमवाप्नुयात् ॥
न च व्याधिभयं तस्य न च बन्धुधनक्षयः ।
जीवेद्वर्षशतं स्वर्गे कल्पमेकं वसेन्नरः ॥ ”* ॥
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“एवं प्रगृह्य काष्ठानि रजसापूर्य्य देशिकः ।
एतेषामेव देवानां वलिं दद्यात्तु कामिकम् ॥
ईशानाय प्रदातव्यं पायसं मधुना सह ।
पर्ज्जन्याय जलं देयं पुष्पगन्धादिवासितम् ॥
जयन्ताय प्रदात्तथा पताका पीतवर्णिका ।
सुरेशाय च रत्नानि भास्कराय घृतं तथा ॥
धूम्रकं पीतवर्णं वा सत्ये दद्याद्विताणकम् ।
दद्याद्भृशे पक्षिमांसं व्योमाय लवमक्तये ॥
पूष्णे धाना सलाजास्तु सुवर्णं वितथे तथा ।
गृहक्षताय मध्वन्नं यमाय पिशितौदनम् ॥
गन्धं गन्धर्व्वदेवाय भृङ्गं दद्यात्तु शाकुनम् ।
मृगे तिलयवांश्चैव पितृभ्यः कृशरं तथा ॥
दौवारिके दन्तकाष्ठं सुग्रीवे यावकं तथा ।
पुष्पदन्ते कुशा देया वरुणे पद्ममुत्पलम् ॥
असुरायैवं देयं रक्तं शोषे घृतौदनम् ।
यवास्तु देया पापाय रोगाय घृतमण्डकम् ॥
नागाय नागपुष्पाणि भक्ष्यान् मुख्याय दापयेत् ।
चित्रौदनञ्च भल्लाटे सोमाय मधुपायसम् ॥
नागाय चापि शालूकं श्रिये सरसपायसम् ।
अदित्यै पूरिका देया चीरं वाङ्गौ दद्देद्बलिम् ॥
दधि चीरं चापवत्साय अर्य्यम्णे लड्डुकं बलिम् ।
कुशोदकं सवित्रे च सावित्र्यै गुडपूर्व्वकम् ॥
विवस्वते रक्तपुष्पं रक्तचन्दनमेव च ।
हरिद्रान्नं तथेन्द्राय माध्वामन्नं जयाय च ॥
घृतपूरञ्च मित्राय रुद्राय गुडपायसम् ।
आमपक्वानि मांसानि प्रदद्याद्राजयक्ष्मणे ॥
पृथ्वीधरायाममांसं स्कन्दिमांसं बलिं हरेत् ।
सायसं सलिलञ्चैव पञ्चगव्यं तथा चरुम् ॥
कुशान् गन्धं तथा पुष्पं ब्रह्मस्थाने निवेशयेत् ।
आममांसं पूर्व्वभागे सर्व्वस्कन्धे तुषोदकम् ॥
सितपद्मं घृतं मांसं विदार्य्यै चाग्निकोणके ।
कृशरं वा पूपकं मांसमध्यमुणयेव दक्षिणे ॥
पिण्डञ्चैव तथा रक्तं पूतन्यै नैरृते तथा ।
माषञ्च प्रदातव्यं जृम्भकायैव पश्चिमे ॥
अस्थिखण्डेन सहितं रक्तपिण्डेन मिश्रितम् ।
प्रदेयं पापराक्षस्यै वायव्यां मांसमेव च ॥
उत्तरे पिलिपिच्छायै सान्द्रं रक्तं बलिं हरेत् ।
वाराह्यै छागमांसानि ऐशान्यां दिशि दापयेत् ॥
ततो भूतगणानान्तु राक्षसानां सुरोत्तम ।।
पिशाचानां गणानान्तु बलिर्देयस्तु कामिकः ॥
एतान् वा पूजयेत् सर्व्वान् कुशपुष्पाक्षतैर्बुधः ।
एवं सम्पूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा नृणाम् ॥
अपूजिता विहिंसन्ति कारकं स्थापकं तथा ।
तस्मादेतांस्तु संपूज्य गन्धपुष्पैर्मनोहरैः ।
प्रासादं कारयेद्विद्वान् गृहं वा सुरसत्तम । ॥”
अथ प्रासादमूलारम्भः । तत्रैव ।
“ब्रह्मस्थाने ततः कुर्य्याद्वासुदेवस्य पूजनम् ।
श्रियः संपूजनं कुर्य्यात् हृषीकेशगणस्य च ॥
पूजनन्तु ततः कुर्य्याद्वासुदेवगणस्य च ।
गन्धाढ्यपुष्पनैवेद्यधूपदीपैः सुरोत्तम । ॥
ततः संपूजयेत्तस्मिन् सर्व्वलोकधरां महीम् ।
सुरूपां प्रमदारूपां विद्याभरणभूषिताम् ॥
ध्यात्वा समर्च्चयेद्देवीं परितुष्टां स्मिताननाम् ।
ततः प्रणम्य विज्ञाप्य तन्मयत्वेन चिन्तयेत् ॥
ततः स्वनाममन्त्रेण सर्व्वदेवमयं परम् ।
ध्यात्वा समर्च्चयेत्तत्र यत्तद्वास्तुमयं नरः ॥
ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्य्यादाधारमव्रते ।
तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं वह्न्या सह पूजि-
तम् ॥
हैमं वा राजतं वापि ताम्रमयं वा दृढं नवम् ।
सर्व्वबीजौषधीयुक्तं सुवर्णरजतान्वितम् ॥
रत्नगर्भं ससपूर्णं वस्त्रपूतेन वारिणा ।
प्रशस्तपल्लवोपेतं चर्चितं चन्दनचर्चितम् ॥
पुष्पैः सुमालितं कृत्वा गन्धपुष्पैश्च धूपितम् ।
आहतेन च शुक्लेन वस्त्रयुग्मेन वेष्टितम् ॥
ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कलसं स्थाप्य पूजयेत् ।
तस्मिंश्चतुर्मुखं देवं प्रणेशं मन्त्रविग्रहम् ॥
गन्धपुष्पैश्च नैवेद्यैः पूजयेत् सुमनोहरैः ।
ततो मण्डलवाह्ये तु प्राच्यां वा प्राङ्मुख-
स्थितः ॥
आचार्य्यो गृह्य संभारान् यजादींस्तर्पयेत्
सुरान् ।
घृतैस्तिलैर्यवैर्मिश्रैः प्रागादींस्तर्पयेत्ततः ॥
प्रणेशं तर्पयेद्विद्वानाहुतीनां शतेन च ।
इतरान् दशभिर्देवानाहुतिभिः प्रतर्पयेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चात् वौषडन्तेन मन्त्रवित् ।
तत्र प्रणम्य विज्ञाप्य कृत्वा वै स्वस्तिवाचनम् ॥
प्रगृह्य कर्करीं सम्यक्शुक्लाम्बु प्रदक्षिणम् ।
सूक्ष्ममार्गेण दिक्कोणे तोयधारान्तु भ्रामयेत् ॥
पूर्व्ववत्तेन मार्गेण सप्तबीजानि भ्रामयेत् ।
सुशोभनं शुभं स्थानं तथा खातञ्च कारयेत् ॥
ततो गर्त्तं खनेन्मध्ये हस्तमात्रप्रमाणकम् ।
चतुरङ्गुलमात्रं तदधः खन्यात् सुसम्मितम् ॥
गोमयेनोपलिप्याथ चन्दनेन च भूषयेत् ।
मध्ये दत्त्वा तु पुष्पाणि शुक्लान्यक्षतमेव च ॥
आचाम्य प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतु-
र्भुजम् ।
तूर्य्यमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषरवेण च ॥
अर्घ्यं दद्यात् सुरश्रेष्ठ । कुम्भतोयेन मन्त्रवित् ।
प्रगृह्य कर्करीं तावत्कुम्भं प्रपूरयेज्जलैः ॥
सर्व्वरत्नसमाकीर्णैर्व्विमलैः सुसुगन्धिभिः ।
तस्मिन् शुक्लानि पुष्पाणि प्रक्षिपेद्दोमिति
स्वारम् ॥
तदावर्त्तं परीक्षेत वेदाद्येनाक्षतं क्षिपेत् ।
शुभं स्याद्दक्षिणावर्त्तेऽशुभं वामे भवेत्ततः ॥
बीजे शालियवादीनां तं गर्त्तं पूरयेद्बुधः ।
चत्वराभिः पवित्राभिर्मृद्भिर्गर्त्तं प्रपूरयेत् ॥
एवं पुष्पाद्यविधिना चाद्यदानं सुरोत्तम । ।
सुवर्णं गां वस्त्रयुगमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
कालज्ञस्थपती पूज्यौ वैष्णवान् शक्तितोऽर्च्चयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च नैयन्त्र्यादि कारयेत् ॥
ततश्च खातयेद्यत्नाज्जलान्तं यावदेव तु ।
पुरुषार्द्ध स्थितं शल्यं न गृहे दोषदं भवेत् ॥
प्रासादे दोषदं शल्यं भवेद्यावज्जलान्तकम् ।
तस्मात् प्रासादिकीं भूमिं शोध्या यावज्जला-
न्तिकाम् ॥
शिवान्तं कर्करान्तं वा यावद्वा भूः कुमारिका ।
आलोच्यतां समीक्ष्य ततो योगं समाचरेत् ॥”
किञ्च ।
“पूरयेत् खातकं यत्नात् पादं पादं यथाक्रमम् ।
आशाकूर्णं मृत्तिकया खल्विकां वेष्टिकादिभिः ॥
सिक्तां सिक्तां तु तोयेन कलसैः काञ्चनादिभिः ।
आकोटनं ततः कुर्य्यात् मुद्गरैर्म्मत्तवारणैः ॥
पादोनं पूरयेत् खातं सुसमं चैव कारयेत् ।
देशिकः पञ्चगव्येन तां भूमिं शोधयेद्बुधः ॥
सुवर्णबीजगर्भेण चूतपल्लवशोभिना ।
तीर्थतोयसुपूर्णेन सर्व्वौषध्यमयेन वा ॥
सेचयेदभिमन्त्रेण वारिणा कलसेन तु ।
ततः शुद्धा भवेद्भूमिर्दोषयुक्तापि या भवेत् ॥”
अथ शिलाविन्यासः मात्स्ये ।
“आदावेव समाधेन शिलाविन्यासमुत्तमम् ।
शिलान्यासविधानञ्च शृणुते तदनन्तरम् ।
शिला वा पिष्टका वापि चतस्रो लक्षणान्विताः ।
प्रासादानां विधानेन व्यक्ता सुमनोहरा ॥
चतुरस्रा समा कृत्वा समतां दृष्ट्वा विनिर्मिताः ।
शिलाकल्पा, कृता विघ्ना नन्दाद्याश्चेष्टका
स्मिताः ॥
सपूर्णा सुलता स्निग्धा सुसमा लक्षणा-
न्विता ।
कुशदूर्व्वाङ्किता धन्या सर्व्वगन्धसमावृता ॥
साङ्कुशाक्षोदरोपेता कूर्म्ममत्स्यप्रकाशिता ।
दर्पणा क्षितिरूपाढ्या मत्स्यकच्छपाङ्किता ॥
शङ्खपद्मप्रकाशाढ्या सर्पाङ्का सर्व्वदा स्थिता ।

स्वस्तिका वेदिका शुक्ला नन्द्यावर्त्तकलाञ्छिता ॥
पद्मादिलक्षणोपेता शिला सर्व्वार्थसिद्धिदा ।
तथा गोगजादिपादाङ्का शिला धन्या सुखावहा ॥
अन्यान्ययपादाङ्का न शस्ता पश्चिमाशया ।
छिद्रा च दुश्चिह्नितैश्च दीर्घहस्वा च सान्विता ॥
विवर्णा स्फुटिता भग्ना सत्याज्या लक्षणच्युता ।
प्रशस्तपाणिरूपाङ्का प्रशस्तद्रव्यलाञ्छिता ॥
यथोक्तलक्षणोपेता शिला नित्यहितावहा ॥”
अथ इष्टकालक्षणम् । तत्रैव ।
“इष्टकानां समासेन लक्षणं शृणु साम्प्रतम् ।
एकवर्णा सुपक्वाश्च सुप्रमाणा मनोरमा ॥
नन्द्याद्याश्चेष्टका कार्य्याश्चतुरस्रा सुसम्मिता ।
अस्थ्यङ्गारान्विता नेष्टा कृष्णवर्णा सशर्करा ॥
मन्दपक्वा विपक्वाश्च वहुच्छिद्राश्च वर्ज्जिता ।
भग्नाश्च विषमा क्षीणा वर्ज्जनीया प्रयत्नतः ॥”
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“इष्टकानां प्रमाणञ्च लक्षणं साम्प्रतं शृणु ।
सुतला लक्षणोपेता द्वादशाङ्गुलसम्मिता ॥
सुविस्तारविभागेन नैपुण्येन च सम्मिता ।
सुपक्वा सुप्रमाणास्ता एकवर्णा मनोहरा ।
विमला इष्टका कार्य्याश्चतुरस्रा सुसम्मिता ।
छिन्नकर्णाश्चाप्रशस्ता पाणिपादविवर्ज्जिता ॥
भग्नकोणा कृष्णवर्णा अस्थ्यङ्गारचिताश्च या ।
विवर्णा मन्दगन्धाश्च या पीना पिच्छिकाश्च या ॥
क्षीणाश्च विषमा भग्ना वर्ज्जनीयाश्च विवर्ज्जिता ॥”
अथ शिलादिन्यासव्यवस्था । मात्स्ये ।
“शिलान्यासस्तु कर्त्तव्यः प्रासादे तु शिलामये ।
इष्टकानान्तु विन्यासः प्रासादे चेष्टकामये ॥
शैलजे शैलजं पीठं ऐष्टिके ऐष्टिकं स्मृतम् ।
शिलान्यासादिको भद्रे स्थपतौ विधीयते ॥”
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
‘कर्त्तव्यश्चेष्टकान्यासः प्रासादे चेष्टकामये ।
शैले शिलानां विन्यासः कार्य्यो वै कवरान् न्यसेत् ॥
कृत्वा शिलादिन्यासे च प्राक् शिलाध्यधिवासनम् ।
इष्टकानां प्रतिष्ठाञ्च शुभाशुभञ्च कारयेत् ॥
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा पीठबन्धञ्च साधयेत् ।
स्वयं श्रीहयशीर्षेण प्रोक्तस्तत्तद्विधिः स्फुटम् ॥”
अथ पीठबन्धनम् । हयशीर्षे ।
“पीठबन्धं ततः कुर्य्यात् तच्चाप्रासादमानतः ।
पीठोत्तमं चोच्छ्रयेण प्रासादस्यार्द्धमानतः ॥
पादहीनं मध्यमं स्यात् कन्यसं चार्द्धमानतः ।
उत्तमं वासुदेवस्य कुर्य्यात् पीठं विचक्षणः ॥”
अथ प्रासादलक्षणानि । मात्स्ये ।
“एवं वास्तुवलिं कृत्वा भजेत् षोडशभागिकम् ।
तस्य मध्ये चतुर्भिस्तु भागैर्गर्भञ्च कारयेत् ॥
भागद्वादशकं तत्र भित्त्यर्थं परिकल्पयेत् ।
चतुर्भागेन भित्तीनामुच्छ्रायः स्यात् प्रमाणतः ॥
द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्त्युच्छ्रायात् प्रमाणतः ।
शिखरार्द्धस्य चार्द्धेन विधेया तु प्रदक्षिणा ॥
चतुर्दिक्षु तदा ज्ञेयो निर्गमस्तु तथा बुधैः ।
गर्भसूत्रद्वयं भागो विस्तारो मण्डपस्य तु ॥
आयतः स्यात्त्रिभिर्भागैर्भद्रयुक्तः सुशोभनः ।
पञ्चभागेन संभज्य गर्भमानं विचक्षणः ॥
भागमेकं गृहीत्वा तु प्राग्ग्रीवं कल्पयेद्बुधः ।
गर्भसूत्रसमो भागादग्रतो मुखमण्डपः ।
एतत् सामान्यमुद्दिष्टं प्रासादस्येह लक्षणम् ॥
किञ्च ।
मेरुमन्दरकैलासकुम्भसिंहमृगास्तथा ।
विमानच्छन्दकस्तद्वच्छ्रीवृक्षोऽथ मृगाधिपः ॥
वलभिच्छन्दकस्तद्वद्वर्त्तुलः सर्व्वभद्रकः ।
गजश्च नन्दनश्चैव नन्दिवर्द्धन एव च ॥
हंसो वृषः सुपर्णश्च पद्मकोऽथ समुद्गकः ।
प्रासादा नामतः प्रोक्ता विभागं शृणुत द्विजाः ॥
शतशृङ्गश्चतुर्द्वारो भूमिकाषोडशोच्छ्रितः ।
नानाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
मन्दरो द्वादशः प्रोक्तः कैलासो दशभूमिकः ।
विमानच्छन्दकस्तद्वदनेकशिखरान्वितः ॥
स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्तभिर्नन्दिवर्द्धनः ।
विंशाण्डकसमायुक्तो नन्दनः समुदाहृतः ॥
षोडशाण्डकसंयुक्तो नानारूपसमन्वितः ।
अनेकशिखरस्तद्वत् सर्व्वतोभद्र उच्यते ॥
चन्द्रशालासमोपेतो विज्ञेयः पञ्चभूमिकः ।
वलभिच्छन्दकस्तद्वच्छुकनासात्रयान्वितः ॥
वृषस्योच्छ्रयतस्तुल्यो मण्डलश्चापि वर्ज्जितः ।
सिंहः सिंहाकृतिर्ज्ञेयो गजो गजसमस्तथा ॥
कुम्भः कुम्भाकृतिस्तद्वद्भूमिकानवकोच्छ्रयः ।
अङ्कुलीपुटसंस्थानपञ्चाण्डकविभूषितः ॥
षोडशास्रः समन्तात्तु विज्ञेयः स समुद्गकः ।
पार्श्वयोश्चन्द्रशालस्य उच्छ्रायो भूमिकाद्वयम् ॥
षोडशास्रः स विज्ञेयो विचित्रशिखरः शुभः ।
मृगराजस्तु विख्यातश्चन्द्रशालाविभूषितः ॥
प्राग्ग्रीवेण विशालेन भूमिकासु षडुन्नतः ।
अनेकचन्द्रशालस्तु गजः प्रासाद उच्यते ॥
पक्षिराजरूपो वै गरुडो नाम नामतः ।
सप्तभूम्युच्छ्रयस्तद्वच्चन्द्रशालात्रयान्वितः ॥
भूमिकाषडशीतिस्तु बाह्यतः सर्व्वतो भवेत् ।
तथान्यो गरुडस्तद्वदुच्छ्रायाद्दशभूमिकः ॥
पद्मकः षोडशास्रस्तु भूमिद्वयसमन्वितः ।
पद्मतुल्यप्रमाणेन श्रीवृक्षक इति स्मृतः ॥
पञ्चाण्डकाश्चैकभूमिस्तु गर्भे हस्तचतुष्टयम् ।
वृषो भवति नाम्ना यः प्रासादः सर्व्वकामिकः ॥
सप्ताद्यौ पञ्चकाश्चैव प्रासादा ये मयोदिताः ।
सिंहस्य ते समा ज्ञेया ये चान्ये तत्प्रमाणतः ॥
चन्द्रशालैः समोपेता सर्व्वे प्राग्ग्रीवसंयुताः ।
ऐष्टका दारवाश्चैव शैला वा स्युः सतोरणाः ॥
मेरुः पञ्चाशद्धस्तः स्यात् मन्दरः पञ्चहीनकः ।
चत्वारिंशत्तु कैलासश्चतुस्त्रिंशद्विमानकः ॥
नन्दिवर्द्धनकस्तद्वद्द्वात्रिंशत् समुदाहृतः ।
त्रिंशता नन्दनः प्रोक्तः सर्व्वतोभद्रकस्तथा ॥
वर्त्तुलः पद्मकश्चैव विंशद्धस्त उदाहृतः ।
गजः सिंहश्च कुम्भश्च वलभिच्छन्दकस्तथा ॥
एते षोडशहस्ताः स्युश्चत्वारो देववल्लभाः ।
श्रीवृक्षो मृगराजश्च समुद्गकगरुडौ तथा ॥
एते द्वादशहस्ताः स्युरेतेषां हंसकः समः ।
गरुडोऽष्टकरो ज्ञेयो वृषो दश उदाहृतः ॥
एवमेते प्रमाणेन कर्त्तव्याः शुभलक्षणाः ।
यक्षराक्षसनागानां मातृहस्तः प्रशस्यते ॥
तथा मेर्व्वादयः सप्त ज्येष्ठलिङ्गे सुखावहाः ।
श्रीवृक्षकादयश्चाष्टौ मध्यमस्य उदाहृताः ॥
तथा हंसादयः पञ्च कन्यसे शुभदा मताः ॥”
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“प्रासादं सम्प्रवक्ष्यामि सर्व्वसाधारणं शृणु ।
चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं भवेत् षोडशधा पुनः ॥
मध्ये तस्य चतुर्भिस्तु कुर्य्याद्दायसमन्वितम् ।
द्वादशैव तु भागानि भित्त्यर्थं परिकल्पयेत् ॥
जङ्घोच्छ्रायन्तु कुर्व्वीत चतुर्भागेन चायतम् ।
जङ्घातो द्विगुणोच्छ्रायं मञ्जर्य्याः कल्पयेद्बुधः ॥
चतुर्भागेन मञ्जर्य्याः कार्य्या सम्यक् प्रदक्षिणा ।
तन्मानं निर्गमं कार्य्यमुभयोः पार्श्वयोः समम् ॥
शिखरेण समं कार्य्यमग्रे जगति विस्तरम् ।
द्विगुणेनापि कर्त्तव्यं यथाशोभानुरूपतः ॥
विस्तरं मण्डपस्यार्थे गर्भसूत्रद्वयेन तु ।
दैर्घ्यात् पादाधिकं कुर्य्यान्मध्ये स्तम्भैर्व्विभूषितम् ॥
प्रासादगर्भमानं वा कुर्व्वीत मुखमण्डपम् ।
एकाशीतिपदैर्व्वास्तु पश्चान्मण्डपमारभेत ॥
शुकाग्रद्वारि विन्यासे पादान्तस्थान् यजेत् सुरान् ।
तथा प्राकारविन्यासे यजेद्द्वात्रिंशदन्तगान् ॥
सर्व्वसाधारणञ्चैतत् प्रासादस्य तु लक्षणम् ।
मानेन प्रतिमाया वा प्रासादमपरं शृणु ॥
प्रतिमायाः प्रमाणेन कर्त्तव्या पिण्डिका शुभा ।
गर्भस्तु पिण्डिकार्द्धेन गर्भमानान्तु भित्तयः ॥
भित्तेरायाममानेन उच्छ्रायन्तु प्रकल्पयेत् ।
भित्त्युच्छ्रायात्तु द्विगुणं शिखरं कल्पयेद्गुरुः ॥
शिखरस्य तु तुर्य्येण भ्रमणं परिकल्पयेत् ॥
शिखरस्य चतुर्थेन अग्रतो मुखमण्डपम् ।
अष्टमांशेन गर्भस्य रथकानान्तु निर्गमः ॥
परिधेर्गुणभागेन रथकांस्तत्र कल्पयेत् ।
तत्तृतीयेन वा कुर्य्याद्रथकानान्तु निर्गमम् ॥
वामत्रयं स्थापनीयं रथकत्रितये सदा ।
शिखरार्थञ्च सूत्राणि चत्वारि विनिपातयेत् ॥
शिखरस्यार्द्धभागस्थं सिंहं तत्र च कारयेत् ।
शुकनासां स्थिरीकृत्य मध्यसन्धौ निवर्त्तयेत् ।
अपरे च तथा पार्श्वे तद्वत् सूत्रं निपातयेत् ॥,
तदूर्द्ध्वन्तु भवेद्वंशः कर्णं सामलसारकम् ।
स्कन्धभग्नन्तु कर्त्तव्यं विकराकं तथैव च ।
ऊर्द्ध्वन्तु वेदिकामानात् कलसं परिकल्पयेत् ॥”
किञ्च ।
“गवाक्षान् तथा कुर्य्यादुपरिष्टाच्चतुर्गुणम्

कुर्य्याद्दिकप्रतिमायामान् दिक्षु चाष्टासु
चोपरि ॥
महावराहमैन्द्राग्न्यां नरसिंहन्तु दक्षिणे ।
प्रतीच्यां श्रीधरं देवमुदीच्यां हयशीर्षकम् ॥
आग्नेय्यां यामदग्न्यञ्च नैरृते राममेव च ।
वामनञ्चैव वायव्यां वासुदेवमथापरे ॥” *॥
किञ्च ।
“पूर्व्वभूमौ तु शयनं द्वितीये चासनं भवेत् ।
स्थानमेव तृतीये तु चतुर्थे यानमेव च ॥
पञ्चमे योगनिद्रा तु षष्ठे योगासनं भवेत् ।
स्थानं योगसमायुक्तं सप्तमे परिकल्पयेत् ॥
नानाशवाद्यकैर्यन्त्रात पञ्चवक्त्रादिभूषितम् ।
नानाप्रकारपुष्पाद्यैर्यथाशोभं प्रकल्पयेत् ॥
कनिष्ठमध्यज्येष्ठानां प्रासादानां यथाक्रमम् ।
वसुभागा च ऋत्विग्भिः प्रदेया रचना बुधैः ॥
द्वारस्य चाष्टमे शुक्ले नवमे दशमे तथा ।
ललाटवेधो नैव स्यादायस्य ध्वज साम्प्रतम् ॥
यावद्धस्तैरभिप्रेत प्रासादकर्त्तृणामथ ।।
तावद्भिरङ्गुलैरायो वसुभागेन वा भवेत् ॥
एकस्तम्भो ध्वजो ज्ञेयो द्विस्तम्भा वेदिका मता ।
दशभूम्यन्तरे नित्यं चतुस्तम्भं प्रकल्पयेत् ॥” *॥
अथ मण्डपलक्षणविशेष । मात्स्ये ।
“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मण्डपानान्तु लक्षणम् ।
मण्डपान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रासादस्यानुरूपतः ॥
विविधा मण्डपाः कार्य्या ज्येष्ठमध्यकनीयसः ।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि ऋण्वन्तु द्विजसत्तमाः ।॥
पुष्पकः पुष्पभद्रश्च सुवृत्तो ऽमृतनन्दनः ।
कौशल्यो बुद्धिसङ्कीर्णो राजभद्रो जयावहः ॥
श्रीवत्सो विजयश्चैव वास्तुकीर्त्तिः श्रुतिञ्जयः ।
यज्ञभद्रो विशालश्च सुश्लिष्टः शत्रुमर्द्दनः ।
भागपञ्चो नन्दनश्च मानवो मानभद्रकः ।
सुग्रीवो हर्षणश्चैव कर्णिकारः पदार्द्धकः ॥
सिंहश्च श्यामभद्रश्च सुभद्रश्च तथैव च ।
सप्तविंशतिर्व्याख्याता लक्षणं शृणुत द्विजाः ॥
स्तम्भा यत्र चतुःषष्टिः पुष्पकः स उदाहृतः ।
द्वाषष्टिः पुष्पभद्रस्तु षष्टिः सुवृत्त उच्यते ॥
अष्टपञ्चाशकस्तम्भ कथ्यते ऽमृतनन्दनः ।
कौशल्यः षट्पञ्चाशत्तु पञ्चाशता पुनः ॥
नाम्ना तु बुद्धिसङ्कीर्णो द्विहीनो राजभद्रकः ।
जयावहस्तु पञ्चाशच्चतुश्चत्वारिंशस्तु द्विहीनकः ॥
विजयस्तद्विहीनः स्यात् वास्तुसङ्कीर्णकस्तथा ।
ताभ्यामेव प्रहीयेत ततः श्रुतिधरोऽपरः ॥
चत्वारिंशद्यज्ञभद्रो द्विहीनोऽथ विशालकः ।
षट्त्रिंशच्चैव सुश्लिष्टो द्विहीनः शत्रुमर्द्दनः ॥
द्वात्रिंशद्भागपञ्चस्तु त्रिंशता नन्दनः स्मृतः ।
अष्टाविंशत्मानवस्तु मानभद्रो द्विहीनकः ॥
चतुर्व्विंशस्तु सुग्रीवो द्वाविंशद्धर्षणो मतः ।
विंशतिः कर्णिकारः स्यादष्टादश पदार्द्धकः ।
सिंहो भवेद्द्विहीनश्च श्यामभद्रो द्विहीनकः ॥
सुभद्रस्तु तथा प्रोक्तो द्वादशस्तम्भसंवृतः ।
मण्डपाः कथिता ह्येते यथावल्लक्षणान्विताः ।
त्रिकोणं वृत्तमर्द्धेन्दुमष्टकोणं द्विरष्टकम् ।
चतुष्कोणञ्च कर्त्तव्यं संस्थानं मण्डपस्य तु ।
राज्यञ्च विजयश्चैवमायुर्व्वर्द्धनमेव च ॥
पुत्त्रलाभः श्रियः पुष्टिस्त्रासादिषु भवेत् क्रमात् ।
एवन्तु शुभदाः प्रोक्ता अन्यथा तु भयावहाः ॥”
अथ तत्र द्वारनिर्णयः । हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“ग्राममध्ये च पूर्व्वे च प्रत्यग्द्वारं प्रकल्पयेत् ।
विदिशासु च सर्व्वासु तथा प्रत्यङ्मुखं भवेत् ॥
दक्षिणे चोत्तरे चैव पश्चिमे प्राङ्मुखं भवेत् ॥”
किञ्च ।
“विस्ताराद्द्विगुणं द्वारं कर्त्तव्यन्तु सुशोभनम् ।
आतरूपं सरणं तद्वदुडुम्बरेष्टतम् ॥
औडुम्बरोर्द्धतः स्वर्णं दत्त्वा शाखां न्यसेद्बुधः ।
तूर्य्यमङ्गलघोषेण ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च ॥
द्वारस्य च चतुर्थांशे कार्य्यौ चण्डप्रचण्डकौ ।
दण्डहस्तौ तु कर्त्तव्यौ विष्वक्सेनोपमावुभौ ॥
शाखोर्द्धे न्यस्य रत्नानि न्यसेदूर्द्ध्वमुडुम्बरम् ।
तस्य मध्ये स्थिता देवी साक्षाल्लक्ष्मीः सुरेश्वरी ॥
कर्त्तव्या दिग्गजैः सा तु स्नाप्यमाना घटेन तु ।
शाखोडुम्बरकौ कार्य्यौ पत्त्रवल्ल्यादिभूषितौ ॥
एकशाखं त्रिशाखं वा षट्शाखं द्वारमिष्यते ।
नवशाखञ्च कुर्व्वीत अत ऊर्द्ध्वं न कारयेत् ।
विष्णुवतारकपाद्यैः शाखां रत्नेन भूषयेत् ॥”
मात्स्ये ।
“चतुःषष्टिपदं कृत्वा मध्ये द्वारं प्रकल्पयेत् ।
विस्ताराद्द्विगुणोच्छ्रायस्त्रिभागा कटिर्भवेत् ॥
विस्तारार्द्धो भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः ।
गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणमायतम् ॥
उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा शाखा तद्वदुडुम्बरः ।
विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम् ॥
त्रिपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिर्द्वारमिष्यते ।
कनिष्ठं मध्यमं ज्येष्ठं यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥
अङ्गुलानां शतं सार्द्धं चत्वारिंशद्धिरुत्तमम् ।
धन्यमुत्तममायुष्यं धनधान्यदमेव च ॥
शतं चाशीतिसहितं वातनिर्गमनं भवेत् ।
अधिकं दशभिस्तद्वत्तथा षोडशभिः शतम् ॥
शतमानं द्वितीयन्तु भवत्यशीतिभिस्तथा ।
दशद्वाराणि चैतानि क्रमेणोक्तानि सर्व्वदा ॥
अन्यानि वर्ज्जनीयानि मानतोऽर्द्धगदानि तु ।
द्वारवेधन्तु यत्नेन सर्व्ववास्तुषु वर्ज्जयेत् ॥
वृक्षकोणाश्च भूतारात् स्तम्भकूपध्वजादपि ।
कुड्याश्मभेद्यं वा विद्धं न द्वारं शुभदं भवेत् ॥
क्षयश्च दुर्गतिश्चैव प्रवासः क्षुद्भयं तथा ।
दौर्भाग्यं बन्धनं रोगो दारिद्र्यं कलहं तथा ।
विरोधश्चार्थनाशश्च सर्व्वं वेधे भवेत् क्रमात् ॥”
अथ प्राकारादिनिर्णयः । हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“प्रासादस्य चतुर्भागैः प्राकारस्योच्छ्रयो भवेत् ।
पञ्चहस्तस्य देवस्य एकहस्ता तु पीठिका ॥
तस्मात्तु द्विगुणा प्रोक्तस्तथा गरुडमण्डपः ।
एकहस्तादि कुर्व्वीत त्रिशद्धस्तान्तमेव च ॥”
अथ वृक्षारोपणनिर्णयः । मात्स्ये ।
“पूर्व्वेण फलिनो वृक्षाः क्षीरवृक्षाश्च दक्षिणे ।
पश्चिमेन जलं श्रेष्ठं पद्मोत्पलविभूषितम् ॥
उत्तरेण नलैस्तालैः शुभा स्यात् पुष्पवाटिका
सर्व्वतस्तु जलं श्रेष्ठं स्थिरमस्थिरमेव च ॥
सर्व्वतश्चापि कर्त्तव्यं परिखावलयादिकम् ।
याम्ये तपोवनस्थानमुत्तरे मातृकागृहम् ॥
महानसं तथाग्नेये नैरृते तु विनायकः ।
वारुणे श्रीनिवासञ्च वायव्ये गन्धमालिका ॥
उत्तरे यज्ञशाला तु निर्म्माल्यस्थानमुत्तरे ।
वारुणे सोमदेवत्ये बलिनिर्व्वपणं स्मृतम् ॥
पुरतो गरुडस्थानं तथान्येषां यथोचितम् ।
एवमायतनं कुर्य्याच्छुभमण्डपसंयुतम् ॥
घण्टावितानकसतोरणचित्रयुक्तं
नित्योत्सवप्रमुदितेन जनेन सार्द्धम् ।
यः कारयेत सुरगृहं विविधध्वजाढ्यं
श्रीस्तं न मुञ्चति सदा दिवि पूज्यते च ॥”
अथ जीर्णोद्धारः । विष्णुधर्म्मे तृतीयकाण्डे ।
“यस्य राज्ञस्तु विषये देववेश्म विशीर्य्यते ।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं देववेश्म यथा तथा ॥
कृत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देवप्रवेशनम् ।
द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥”
विष्णुरहस्ये ।
“पतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता ।
विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक् ॥”
अग्निपुराणे ।
“पतितं पतमानन्तु तथार्द्धस्फुटितं नरः ।
समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥”
देवीपुराणे ।
“कृताच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णकारकः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत् ॥”
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“वापीकूपतडागानां सुरधाम्नां तथानघ ।।
प्रतिमानां सभानाञ्च सम्कर्त्ता यो नरो भुवि ।
पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्मूलान्न संशयः ॥
प्रतिष्ठाया विधिः कार्य्यस्तथा मन्दिरनिर्म्मितौ ।
प्रायः श्रीहयशीर्षोक्तेरनुसारेण वैष्णवैः ॥
देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तल्लिखनेन किम् ।
श्रीमूर्त्तिस्थापनेनैव सपूर्णा सा विशेषतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥

मन्दिर, क्लौ पुं (मन्दन्ते मोदन्ते लोका यत्र। मदि + “इषिमदिमुदीति ।” उणा० १ । ५२ । इति किरच ।) नगरम् । इति मेदिनी । रे, १६० ॥ पुंलिङ्गोऽप्ययं शब्दः । यथा । नगरं मन्दिरं पुरमिति पुंनपुंसकयोरव्ययेन पठति । इत्य मरटीकायां भरतः ॥ (अश्वजानुपश्चिमभागः । यथा, अश्ववैद्यके । २ । २१ ।
“अधरे च ततो जानु निर्द्दिष्ट शाखकोविदैः ।
मन्दिरं पश्चिमो भागः कक्षाग्री जानुनोऽपिच ॥”)
मन्दिर पुं, (मदि + किरच् ।) समुद्रः । इति मेदिनी । रे, १६० ॥ जानुपश्चाद्भागः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७८ ॥
मन्दिरपशु, पुं, (मन्दिरचरः मन्दिराश्रितो वा पशुः । मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) बिडालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मन्दिरा, स्त्री, (मन्दिर+स्त्रियां टाप् ।) मन्दिरम् । यथा मन्दिरायाखरावानिति मधुसुक्षुटादय ॥

मन्दुरा, स्त्री (मन्दन्ते स्वपन्ति मोदन्ते वा अश्वा यत्र । मन्द्+“मन्दिवाशिमथीति ।” उणा १ । ३८ । इति उरच् । स्त्रियां टाप् ।) वाजिशाला । इत्यमरः । २ । २ । ७ ॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । ५७ ।
“उपाहरन्नश्वमजस्रचञ्चले
खुराञ्चलैः क्षोभितमन्दुरोदरम् ॥”)
शयनीयाद्यवस्तु । इति मेदिनी । रे, २ ॥ मादुर इति भाषा ॥

मन्दोदरी, स्त्री, (मन्दम् उदरं यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) रावणमहिषी । सा तु मयदानवकन्या । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८ । १६ ।
“भार्य्या मे भव सुश्रोणि । यथा मन्दोदरी तथा ॥”
कुमारानुचरमातृगणभेदः । यथा, महाभारते । ९ । ४६ । १७ ।
“मन्दोदरी तुण्डुखी च कोटरा मेघवाहिनी ॥)

मन्दोदरीशः, पुं, (मन्दोदर्य्याः ईशः पतिः ।) रावणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्दोदरीसुतः पुं, (मन्दोदर्य्याः सुतः ।) इन्द्रजित् । इति जटाधरः ॥

मन्दोष्णा, स्त्री, (मन्दम् अल्पञ्च तदुष्णञ्चेति ।) ईषदुष्णम् । तद्वति त्रि इत्यमरः । १ । ३ । २५ ॥

मन्द्रः, पुं (मन्द्यते बुध्यते अनेन । मदि+“स्फायितञ्चीति ।” उणा ० । १३ । इति रक् ।) गम्भीरध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥ (यथा, मेघदूते । १ ।
“मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥”)
वाद्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । मड्डुः २ ढक्का ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, हृष्टः । यथा ऋग्वेदे । १ । ५ । ७ ।
“होता मन्द्रो वरेण्यः ॥”
“मन्द्रो हृष्टः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
मादनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४४ । ७ ।
“अग्ने । जुषस्व प्रतिहर्य्य तद्वचो
मन्द्र स्वधाव ऋतजात सुक्रतो ॥”
“मन्द्र । मादनशील ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

मन्मथः, पुं, (मनो मथ्नाति विकरोतीति । मन्थ्+पचाद्यच् । पृषोदरादित्वात् साधुः । अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । ४ । ७ ।
“मनो मथ्नाति सर्व्वेषां पञ्चबाणेन कामिनाम् ।
तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”)
कामदेवः । (यथा, नैषधचरिते । ८ । ७६ ।
“न मन्मथस्त्वं स हि नास्तिमूर्त्तिः ॥”)
कपित्थवृक्षः । इत्यमरः । १ । ४ । २१ ॥ कामचिन्ता । इति मेदिनी । थे, ७२ ॥ * ॥ कामदेवस्योत्पत्तिर्यथा,—

“एवं चिन्तयतस्तस्य ब्रह्मणो मुनिसत्तमाः ।
मनसः पुरुषो वलगुर्नाविभूतो विनिःसृतः ॥
काञ्चनीचूर्णपीताभः पीनोन्नतसुनासिकः ।
सुवृत्तोरुकटीजङ्घो नीलावक्रितकेशकः ॥
लग्नभ्रूयुगलो लोलः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
कपाटविस्तीर्णहृदि रोमराजीविराजितः ॥
शुभ्रमातङ्गकरवत्पीननिस्तलबाहुकः ।
आरक्तपाणिनयनमुखपादकरोद्भवः ॥
क्षीणमध्यश्चारुदन्तः प्रमत्तगजकन्धरः ।
प्रफुल्लपद्मपत्राक्षः केशरघ्राणतर्पणः ॥
कम्बुग्रीवो मीनकेतुः प्रांशुर्मकरवाहनः ।
पञ्चपुष्पायुधो योगी पुष्पकोदण्डमण्डितः ॥
कान्तः कटाक्षपातेन भ्रामयन्नयनद्वयम् ।
सुगन्धिमारुताभ्रान्तः शृङ्गाररससेवितम् ॥
वीक्ष्य तं तादृशं दक्षप्रमुखा मानसाश्च ते ।
मरीच्याद्या दश ततो विस्मयाविष्टचेतसः ॥
औत्सुक्यं परमं जग्मुरापुर्व्विकारिकं मनः ।
स चापि वेधसं वीक्ष्य स्रष्टारं जगतां पतिम् ।
प्रणम्य पुरुषः प्राह विनयानतकन्धरः ॥
श्रीपुरुष उवाच ।
किं करिष्याम्यहं कर्म्म ब्रह्मंस्तन्नियोजय ।
मानार्ह्यः पुरुषो यस्मादुचिते शोभिते विधे ॥
अभिधानञ्च यद्योग्यं स्थानं पत्नी च या मम ।
तन्मे कुरुष्व लोकेश । स्रष्टा त्वं जगतां यतः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
एवं तस्य वचः श्रुत्वा पुरुषस्य महात्मनः ।
क्षणं न किञ्चित् प्रोवाच स्रष्टापि विस्मितः ॥
ततो मनः सुसंयम्य सम्यग्ज्ञात्वा विस्मयम् ।
उवाच पुरुषं ब्रह्मा तत्कर्म्मोद्दिश्य भावहम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
अनेन चारुरूपेण पुष्पबाणैश्च पञ्चभिः ।
मोहयन् पुरुषांस्त्रीश्च कुरु सृष्टिं सनातनीम् ॥
न देवा न च गन्धर्व्वा न किन्नरमहोरगाः ।
नासुरा न च दैत्या वा न विद्याधरराक्षसाः ॥
न यक्षा न पिशाचाश्च न भूता न विनायकाः ।
न गुह्यका न सिद्धाश्च न मनुष्या न पक्षिणः ॥
पशवो न मृगाः कीटाः पतङ्गा जलजाश्च ये ।
न ते सर्व्वे भविष्यन्ति न लक्ष्या ये शरस्य ते ॥
अहं वा वासुदेवो वा स्थाणुर्वा पुरुषोत्तम ।
भविष्यामस्तव वशे किमन्यैः प्राणधारिभिः ॥
प्रच्छन्नरूपो जन्तूनां प्रविशन् हृदये सदा ।
सुखहेतुः स्वयं भूत्वा कुरु सृष्टिं सनातनीम् ॥
त्वत्पुष्पबाणस्य सदा मुख्यं लक्ष्यं मनोऽस्तु च ।
सर्व्वेषां प्राणिनां नित्यं मदमोदकरो भवान् ॥
इति ते कर्म्म कथितं सृष्टिप्रावर्त्तकं पुनः ।
नामानि च वदिष्यन्ति सुतास्ते योग्यं भविष्यति ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
इत्युक्त्वाथ सुरश्रेष्ठो मानसानां मुखानि च ।
आलोक्य चासने पद्मे कूपविष्टोऽभवत् क्षणात् ॥”
इति कालिकापुराणे कामप्रादुर्भावो नाम १ अध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
“ततस्ते मुनयः सर्व्वे तदभिप्रायवेदिनः ।
चक्रुस्तदुचितं नाम मरीच्यत्रिमुखास्तदा ॥
मुखावलोकनादेव ज्ञात्वा वृत्तान्तमन्यतः ।
दक्षादयश्च स्रष्टारः स्थानं पत्नीञ्च ते ददुः ॥
ततो निश्चित्य नामानि मरीचिप्रमुखा द्विजाः ।
ऊचुः सङ्गतमेतस्मै पुरुषाय द्विजोत्तमाः ॥
ऋषय ऊचुः ।
यस्मात् प्रमथ्य चेतस्त्वं जातोऽस्माकं तथा विधेः ।
तस्मान्मन्मथनाम्ना त्वं लोके गेयो भविष्यसि ॥
जगत्सु कामरूपस्त्वं त्वत्समो न हि विद्यते ।
अतस्त्वं कामनाम्नापि ख्यातो भव मनोभव ॥
मदनान्मदनाख्यस्त्वं शम्भोर्दर्पात् सदर्पकः ।
तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके ख्यातो भविष्यसि ॥
त्वदाशुगानां यद्वीर्य्यं तद्वीर्य्यं न भविष्यति ।
वैष्णवानाञ्च रौद्राणां ब्राह्माणामपि तादृशम् ॥
स्वर्गो मर्त्यश्च पातालं ब्रह्मलोकः सनातनः ।
अवस्थानानि सर्व्वाणि सर्व्वव्यापी भवान् यतः ॥
किम्वा चापि विशेषेण सामान्ये नास्ति ते समः ।
यत्र यत्र भवेत् प्राणी शाद्वलास्तरवोऽथवा ॥
तत्र तत्र तव स्थानमस्त्वाब्रह्मसदोदयम् ।
दक्षोऽयं भवतः पत्नीं स्वयं दास्यति शोभनाम् ॥”
इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥

मन्मथानन्दः, पुं (मन्मथम् आनन्दयतीति । आ+नन्द्+णिच्+पचाद्यच् । कामवर्द्धकत्वादस्य तथात्वम् ।) महाराजचूतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मन्मथालयः, पुं, (मन्मथस्य आलय इव । कामवर्द्धकत्वादेवास्य तथात्वम् ।) आम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मन्मनः पुं गुप्तध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दम्पत्योः कथनविशेषः । यथा चिन्तामणिधृतवचनम् ।
“सुरते कर्णमूले तु निगदेदीयभाषया ।
दम्पत्योः कथनं यत्तु मन्मनं तं विदुर्बुधाः ॥”)

मन्या स्त्री, (मन्यते ज्ञायते स्तम्भादिकमनया । मन्+करणे क्यप् । स्त्रियां टाप् ।) ग्रीवायाः पश्चात् शिरा । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २५ अध्याये ।
“दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां
संपीड्य घाटां सुरुजां सुतीव्राम् ।
कुर्व्वन्ति साक्षिभ्रुवशङ्खदेशे
स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥”)

मन्याका, स्त्री, (मन्येवेति । मन्या+स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । सुकन्याक इति वा न विभाषया ह्रस्व ।) मन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

मन्युः, पुं, (मन्यते ज्ञायतेऽसौ । मन्+“यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।” उणा० ३ । २० । इति युच् ।) शोकः । (यथा भट्टिकाव्ये । ६ । १० ।
“मन्युर्मन्ये ममात्मापि हियारोऽयमभूदितिम् ॥”)

दैन्यम्। क्रतु। (यथा राजतरङ्गिण्याम्। १। १७।
"आविर्भूताभिमन्यु प्रतमन्युरिवापर॥")
क्रोध। इत्यमरः। ३। ३। १५३॥ (यथा, महाभारते। १। ७८। ५।
"य समारयते मन्यु योऽतिवादांस्तितिक्षते।
यश्च तप्तो न तपति दृढ़ सोऽर्थस्य भाजनम्॥")
अहङ्कारः। इति शब्दरत्नावली॥ (क्रोधाभिमानिदेवः। यथा, ऋग्वेदे। १०। ८३। १।
"यस्ते मन्यो। विधद्वज्र सायक
सह ओज पुष्यति विश्वमानुषक॥"
वितथपुत्र। यथा, भागवते। ९। २१। १।
"वितथस्य सुतान् मन्योर्बृहत्क्षत्रो जयस्तत॥"
रुद्रदेव। यथा, भागवते। ४। ५। ५।
"आत्मन एव कुपितेन मन्युना
स देवदेव परिचक्रमे विभुम्॥")

मन्वन्तर, क्ली, (मनोरन्तरमस्मिन्निति।) दिव्यानां युगानामेकसप्तति। इत्यमरः। १। ४। २२॥ देवमानेनैकसप्ततियुगानि मन्वन्तरमुच्यते मनोरन्तरमवकाशोऽवधिर्वा अस्मिन्निति मन्वन्तरम्।
"एवं चतुर्युगाख्यानां साधिका ह्येकसप्तति।
कृतत्रेतादियुक्तानां मनोरन्तरमुच्यते॥"
इति लिङ्गपुराणम्॥
मनव स्वायम्भुवादयस्तेषामन्तरमवकाशोऽवधिर्वा मन्वन्तरमिति वा। एकसप्ततिरिति यद्यपि गणनया षड्युगेनाधिका।
"दैविकानां युगानान्तु सहस्र ब्रह्मणो दिनम्।
मन्वन्तर तथैवैकं तस्य भागाश्चतुर्दश॥"
तत्किञ्चिदधिका दिव्ययुगानामेकसप्ततिरिति नामविधाने सर्व्वप्रमाणानामेकत्वात् तथापि अल्पत्वादिह नोक्तम्। मन्वन्तरस्य सङ्ख्यात वर्षाणि यथा,—
"त्रिंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मानुषेण द्विजोत्तमा।
सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतान्यधिकानि तु॥
विंशतिस्तु सहस्राणि कालोऽय साधिको विना।
मन्वन्तरस्य संख्येषा लिङ्गेऽस्मिन् कथिता द्विजा,॥"
एतदङ्का यथा, ३०६,७२०,०० । एवं चतुर्दशमन्वन्तरैर्ब्रह्मदिनम्। युगानि यथा लैङ्गे।
"पूर्व्वं कृतयुग नाम ततस्त्रेता निधीयते।
द्वापरश्च कलिश्चैव युगान्येतानि सुव्रता॥"
युगमानानि यथा,—
"चत्वारि त्रीणि द्वे चैक कृतादिषु यथाक्रमम्।
दिव्याब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहु पुराविद॥"
इति॥
अन्यच्च।
"चत्वार्य्याहु सहस्राणि वर्षाणान्तु कृत युगम्।
तस्य तावत् शती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविध॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु।
एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च॥"
इति॥
अस्यार्थ। देवमाने सत्यस्य वर्षाणि ४ चतु सहस्राणि सन्ध्यावर्षाणि ४ चत्वारि शतानि सन्ध्यांशवर्षाणि ४ चत्वारि शतानि। एवं देवमाने सत्यस्य वर्षाणि अष्टशताधिकचतुःसहस्राणि ४८ एव त्रेताया षट्शताधिकत्रिसहस्र ३६ एवं द्वापरस्य चतुःशताधिकद्विसहस्रम् २४ एव कले शतद्वयाधिकमेकसहस्रम् १२० समुदायेन द्वादशसहस्राणि १२ ०। मानुषमानेन सत्यादीनां मा यथा, ज्योतिषे।
"वस्वश्विमैत्रा कृतुरन्ध्रमाषा
वैदा रसाष्टौ भुजवह्निवेदा।
एतानि शून्यत्रयताडितानि
युगाब्दसङ्ख्या परिकीर्त्तितानि॥'
एतदङ्केष्वपि सत्यस्य यथा, १,७२८ । त्रेताया यथा, १,२९६, । द्वापरस्य यथा, ८६४,० । कलेर्यथा ४३२, । समुदायेन ४,३२०, ०। अपर ब्राह्मवर्षादिमान बाहुल्यभिया नोक्तम्। इति तट्टीकायां भरत॥
अपि च। ब्रह्मणो दिनमध्ये चतुर्द्दशमन्वन्तराणि भवन्ति। एको मनुर्यावदधिकारी भवति स कालो मन्वन्तरसञ्ज्ञको भवति। तत्र मनूनां नामानि। प्रथम स्वायम्भुवो मनु। द्वितीय स्वारोचिषो मनु। तृतीय उत्तमो मनु। चतुर्थस्तामसो मनु। पञ्चमो रैवतो मनु। षष्ठश्चाक्षुषो मनु। सप्तमो वैवस्वतो मनु। वर्त्तमानोऽयम्॥ अष्टम सावर्णिर्मनु। नवमो दक्षसावर्णिर्मनु। दशमो ब्रह्मसावर्णिर्मनु। एकादशो धर्म्मसावर्णिर्मनु। द्वादशो रुद्रसावर्णिर्मनु। त्रयोदशो देवसावर्णिर्मनु। चतुर्दश इन्द्रसावर्णिर्मनु। प्रतिमन्वन्तरं भगवदवतारेन्द्रदेवगणसप्तर्षिमनुमनुपुत्रादय पृथक् पृथग्भवन्ति। यथा। स्वायम्भुवे मन्वन्तरे यज्ञोऽवतार स एवेन्द्र। यमाद्यो देवा। मरीचिप्रभृतय सप्तर्षय। स्वायम्भुवो मनु। प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ॥ १॥ स्वारोचिषे विभुरवतार। रोचन इन्द्र। देवास्तुषितादय। ऊर्ज्जस्तम्भादय सप्तर्षय। अग्निसुत स्वारोचिषो मनु। द्युमत्सुषेणरोचिष्मत्प्रमुखा मनुपुत्रा॥ २॥ उत्तमे सत्यसेनोऽवतार। सत्यजिदिन्द्र। सत्यवेदश्रुतभद्राद्यो देवा। वशिष्ठसुता सप्तर्षय प्रमदादय। प्रियव्रतसुत उत्तमो मनु। पवनसृञ्जययज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता॥ ३॥ तामसे हरिरवतार। त्रिशिख इन्द्र। वैधृताद्यो देवा। ज्योतिर्धामादय सप्तर्षय। तामसो मनु। वृषख्यातिनराद्य तत्सुता॥ ४॥ रैवते विकुण्ठोऽवतार। विभुरिन्द्र। भूतरयाद्यो देवा। हिरण्यरोमादय सप्तर्षय। रैवतो मनु। बलिविन्ध्यादय तत्सुता॥ ५॥ चाक्षुषे अजितोऽवतार। मन्त्रद्रुम इन्द्र। आप्याद्यो देवा। हविष्मद्वीरकादय सप्तर्षय। चाक्षुषो मनु। पूरुषसुद्युम्नादयस्तत्सुता॥ ६॥ वैवस्वते वामनोऽवतार। पुरन्दर इन्द्र। आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणा अश्विनावृभव इत्याद्या देवा। कश्यपोऽत्रिर्वशिष्ठो विश्वामित्रो गौतमो जमदग्निर्भरद्वाज एते सप्तर्षय। वैवस्वतो मनु। इक्ष्वाकु नृग शर्य्याति दिष्ट धृष्ट करूषक नरिष्यन्त पृषध्र नाभाग कवि एते मनुपुत्रा दश॥ ७॥ अथ भविष्याणि। सावर्णिके सार्व्वभौमोऽवतार। बलिरिन्द्र। सुतपसो विरजा अमृतप्रभा देवा। गालव दीप्तिमान् परशुराम अश्वत्थामा कृप ऋष्यशृङ्ग व्यास एते सप्तर्षय। सावर्णिर्मनु। निर्म्मोकविरजस्काद्यास्तत्सुता॥ ८॥ दक्षसावर्णिके ऋषभोऽवतार। अद्भुत इन्द्र। पारमरीचिगर्भाद्या देवा। द्युतिमदाद्या सप्तर्षय। दक्षसावर्णिर्मनु। भूतकेतुदीप्तिकेत्वाद्यास्तत्सुता॥ ९॥ ब्रह्मसावर्णिके विष्वक्सेनोऽवतार। शम्भुरिन्द्र। सुवासनविरुद्धाद्या देवा। हविष्मदाद्या सप्तर्षय। ब्रह्मसावर्णिर्मनु। भूरिषेणाद्यास्तत्सुता॥ १०॥ धर्म्मसावर्णिके धर्म्मसेतुरवतार। वैधृत इन्द्र। विहङ्गमकामगमाद्या देवा। अरुणादय सप्तर्षय। धर्म्मसावर्णिर्मनु। सत्यधर्म्माद्यस्तत्सुता॥ ११॥ रुद्रसावर्णिके। सुधामाख्योऽवतार। ऋतधामा इन्द्र। हरिताद्यो देवा। तपोमूर्त्याद्य सप्तर्षय। रुद्रसावर्णिर्मनु। देववदुपदेवाद्यस्तत्सुता॥ १२॥ देवसावर्णिके योगेश्वरोऽवतार। दिवस्पतिरिन्द्र। सुकर्म्मरूपाद्या देवा। निर्म्मोकतत्त्वदर्शाद्या सप्तर्षय। देवसावर्णिर्मनु। चित्रसेनविचित्राद्यास्तत्सुता॥ १३॥ इन्द्रसावर्णिके बृहद्भानुरवतार। शुचिरिन्द्र। पवित्रचाक्षुषाद्यो देवा। अग्निबाहुशुचिशुद्धमागधाद्या सप्तर्षय। इन्द्रसावर्णिर्मनु। उरुगम्भीरबुध्नाद्यास्तत्सुता॥ १४॥ अथैतेषां कर्म्माण्याह। इन्द्रो दैत्यराड्वधादयश्च। मन्वादौ पृथिव्यां राजा भवति तत्पुत्रपौत्राद्यो मन्वन्तरसमाप्तिपर्य्यन्तं राजानो भवन्ति। देवता यज्ञाना यज्ञादिकर्म्मसुष्ठानत्तत्फल प्रयच्छन्ति। सप्तर्षयो धर्म्मशास्त्राणि प्रकाशयन्ति। भगवदवतारा एतान् स्वस्वकर्म्मणि नियोजयन्ति दैत्यराक्षसादीन् सम्मर्द्दयन्ति च। चतुर्द्दशमन्वन्तरैर्ब्रह्मण एक दिन भवति तन्मानुष्यमानेनैक कल्प। त्रिंशत्कल्पैर्ब्रह्मण एको मासो भवति। इति श्रीभागवतमतम्॥ * ॥ अन्यच्च।
"वर्षलक्षाणि चत्वारि भवेत् कलियुग क्रमे।
द्वात्रिंशत्या सहस्रैस्तु सहितान्यपि सङ्ख्यया॥
चतुःषष्टिसहस्राणि लक्षाण्यष्टौ च संख्यया।
वर्षाणां द्वापर प्रोक्त युगं पूर्व्वविदग्रगात्॥
त्रेता द्वादशलक्षाणि वर्षाणां परिकीर्त्तिता।
षण्णवत्या सहस्रैस्तु संयुक्तानि भवन्ति हि॥
दश सप्त च लक्षाणां वर्षाणाञ्च कृतं युगम्।

सहस्रैरष्टविंशत्या सयुतान्यपि संख्यया ॥
त्रिंशत्कोटिस्तु सम्पूर्णाः संख्याताः संख्यया द्विज ॥
त्रिचत्वारिंशच्चाणि सहस्राणि च विंशति ।
मानुषेण प्रमाणेन भवेत चातुर्युग क्रमात ॥
सप्तषष्टिश्च लक्षाणि त्रिंशतकोट्यस्तथैव च ।
विंशतिश्च सहस्राणि मन्वन्तरमिहोच्यते ॥
चतुर्युगैकसप्तत्या मन्वन्तरमिति श्रुति ।
कल्पो मन्वन्तरैरेभिश्चतुर्दशभिरुच्यते ॥
कोव्यो द्वादश षटत्रिंशल्लक्षाणि तु भवन्ति च।
अष्टाशीतिसहस्राणि जीवेत स्वायम्भुवो मनु ॥”

इति वह्निपुराणम् ॥

अपरञ्च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“मन्वन्तर मनो कालो यावत पालयति प्रजा ।
यस्तो मनु स कालस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ॥
तदेकसप्ततियुगैर्दैवानामिह जायते ।
तैश्चतुर्दशभि कल्पो दिनमेकन्तु वेधस ॥”

इति कालिकापुराणे २७ अध्याय ॥

अन्यदपि ।

“मन्वन्तराण्यशेषाणि श्रोतुमिच्छाम्यनुक्रमात् ।
मन्वन्तराधिपांश्चैव शक्रदेवपुरोगमान् ।
भवता कथितानेतान् श्रोतुमिच्छाम्यहं गुरो ! ॥

श्रीपराशर उवाच ।

अतीतानागतानीह यानि मन्वन्तराणि वै ।
तान्यहं भवत सम्यक कथयामि समासत ॥
स्वायम्भुवो मनु पूर्व्व मनु स्वारोचिषस्तथा ।
औत्तमिस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥
षडेते मनवोऽतीता साम्प्रतन्तु रवे सुत ।
वैवस्वतोऽय तस्यैतत सप्तम वर्त्ततेऽन्तरम् ॥
स्वायम्भुवन्तु कथित कल्पादावन्तर मया ।
देवास्तत्रर्षयश्चैव यथावत् कथिता मया ॥ १ ॥
अत ऊर्द्ध प्रवक्ष्यामि मनो स्वारोचिषस्य तु।
मन्वन्तराधिपान् सम्यग्देवर्षीं स्तत्सुतांस्तथा ॥
पारावता सतुषिता देवा स्वारोचिषेऽन्तरे ।
विपश्चित्तत्र देवेन्द्रो मैत्रेयासीन्महाबल ॥
ऊर्जस्तम्भस्तथा प्राणो दत्तोलिर्ऋषभस्तथा ।
निश्चरश्चार्व्वरीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
चैत्रकिंपुरुषाद्याश्च सुता स्वारोचिषस्य तु ।
द्वितीयमेतद्व्याख्यातमन्तर शृणु चोत्तमम् ॥२॥
तृतीयेऽप्यन्तरे ब्रह्मन्नौत्तमिर्नाम यो मनु ।
सुशान्तिर्नाम तत्रेन्द्रो मैत्रेयाभूत् सुरेश्वर ॥
सुधामानस्तथा सत्या शिवाश्चाथ प्रतर्दना ।
वशवर्त्तिनश्च पञ्चैते गणा द्वादशका स्मृता ॥
वशिष्ठतनयास्तत्र सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ।
अज परशुदिव्याद्यास्तथौत्तमिमनो सुता ॥३॥
तामसस्यान्तरे देवा सुरूपा हरयस्तथा ।
सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणा ॥
शिविरिन्द्रस्तथा चासीच्छतयज्ञोपलक्षण ।
सप्तर्षयश्च ये तत्र तेषां नामानि मे शृणु ॥
ज्योतिर्धामा पृथु काव्यश्चैत्रोऽग्निर्व्वनक

स्तथा ।

पीवरश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥
नर ख्यातिः शान्तहयो जानुजङ्घादयस्तथा ।

पुत्रास्तु तामसस्यासन् राजान सुमहा-

बला ॥ ४ ॥

पञ्चमे चापि मैत्रेय । रैवतो नाम नामत ।
मनुर्विभुश्च तत्रेन्द्रो देवांश्चैवान्तरे शृणु ॥
अमिताभा भूतरया वैकुण्ठाश्च सुमेधस ।
एते देवगणास्तत्र चतुर्द्दश चतुर्द्दश ॥
हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्द्धबाहुस्तथापर ।
वेदबाहु सुधामा च पर्ज्जन्यश्च महामुनि ।
एते सप्तर्षयो विप्र । तत्रासन् रैवतान्तरे ॥
बलबन्धु सुसम्भाव्य सत्यकामाश्च तत्सुता ।
नरेन्द्रा सुमहावीर्य्या बभूवुर्म्मुनिसत्तम । ॥
स्वारोचिषश्चौत्तमिस्तु तामसो रैवतस्तथा ।
प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनव स्मृता ॥
विष्णुमाराध्य तपसा स राजर्षि प्रियव्रत ।
मन्वन्तराधिपानेतान् लब्धवानात्मवंशजान् ॥५॥
षष्ठे मन्वन्तरे चासीच्चाक्षुषाख्यस्तदा मनु ।
मनोजवस्तथैवेन्द्रो देवानपि निबोध मे ॥
आप्या प्रसूता भव्याश्च पृथुकाश्च दिवौकस ।
महानुभावा लेखाश्च पञ्चैतेऽप्यष्टका गणा ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुत्तमो मधु ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षय ॥
ऊरु पूरु शतद्युम्नप्रमुखा सुमहाबला ।
चाक्षुषस्य मनो पुत्रा पृथिवीपतयोऽभवन् ॥६॥
विवस्वत सुतो विप्र । श्राद्धदेवो महाद्युति ।
मनु स वर्त्तते धीमान् साम्प्रत सप्तमेऽन्तरे ॥
आदित्यवसुरुद्राद्या देवाश्चात्र महामुने । ।
पुरन्दरस्तथैवात्र मैत्रेय ! त्रिदशेश्वर ॥
वशिष्ठ काश्यपोऽथात्रिर्ज्जमदग्नि सगौतम ।
विश्वामित्रभरद्वाजौ सप्त सप्तर्षयोऽत्र च ॥
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्ट शर्य्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभ उद्दिष्ट एव च ॥
करूषश्च पृषध्रश्च वसुमान् लोकविश्रुत ।
मनोर्व्वैवस्वतस्यैते नव पुत्रास्तु धार्म्मिका ॥७॥
विष्णुशक्तिरनौपम्या सत्त्वोद्रिक्ता स्थितौ स्थिता ।
मन्वन्तरेष्वशेषेषु देवत्वेनाधितिष्ठति ॥
अंशेन तस्य यज्ञोऽसौ जज्ञे स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
आकूत्यां मानसो देव उत्पन्न प्रथमेऽन्तरे ॥
तत पुन स वै देव प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे ।
तुषितायां समुत्पन्नो ह्यजितस्तुषितै सह ॥
औत्तमेरन्तरे चापि तुषितस्तु पुन स वै ।
सत्यायामभवत् सत्य सत्यै सह सुरोत्तमै ॥
तामसस्यान्तरे चैव सम्प्राप्ते पुनरेव हि ।
हर्य्यायां हरिभि सार्द्धं हरिरेव बभूव ह ॥
रैवतेऽप्यन्तरे देव सम्भूत्यां मानसोऽभवत् ।
सम्भूतो राजसै सार्द्धं देवैर्द्देववरो हरि ॥
चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ।
विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठै दैवतै सह ॥
मन्वन्तरे तु सम्प्राप्ते तथा वैवस्वते द्विज ।
वामन काश्यपाद्विष्णुरदित्यां सम्बभूव ह ॥
त्रिभि क्रमैरिमान् लोकान जित्वा येन महा

त्मना ।

पुरन्दराय त्रैलोक्य दत्त निहतकण्टकम् ॥

इत्येतास्तनवस्तस्य सप्तमन्वन्तरेषु वै ।
सप्तस्वेवाभवन् विप्र । याभि सवर्द्धिता प्रजा ॥
यस्माद्विष्टमिद सर्व्वं तस्य शक्त्या महात्मन ।
तस्मात स प्रोच्यते विष्णुर्व्विशेर्धातो प्रवेशनात ॥

सर्व्वे च देवा मनव समस्ता
सप्तर्षयो ये मनुसूनवश्च ।
इन्द्रश्च यो यस्त्रिदशेशभूतो
विष्णोरशेषास्तु विभूतयस्ता ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे मन्वन्तराख्यान नाम १ अध्याय ॥ * ॥

श्रीमैत्रेय उवाच ।

प्रोक्तान्येतानि भवता सप्त मन्वन्तराणि वै ।
भविष्याण्यपि विप्रर्षे ! ममाख्यातु त्वमर्हसि ॥

श्रीपराशर उवाच ।

“छायासञ्ज्ञासुतो योऽसौ द्वितीय कथितो

मनु ।

पूर्व्वजस्य सवर्णोऽस्य सावर्णिस्तेन कथ्यते ॥
तस्य मन्वन्तर ह्येतत् सावर्णिकमथाष्टमम् ।
तच्छृणुष्व महाभाग । भविष्य कथयामि ते ॥
सावर्णिस्तु मनुर्योऽसौ मैत्रेय ! भविता तत ।
सुतपाश्चामिताभाश्च मुख्याश्चापि तदा सुरा ॥
तेषां गणस्तु देवानामेकैको विंशक स्मृत ।
सप्तर्षीनपि वक्ष्यामि भविष्यानथ सप्त च ॥
दीप्तिमान गालवो राम कृपो द्रौणिस्तथापर ।
मत्पुत्रश्च तथा व्यास ऋष्यशृङ्गश्च सप्तम ॥
विष्णुप्रसादादनघ पातालान्तरगोचर ।
विरोचनसुतस्तेषां बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥
विरजाश्चार्व्वरीवांश्च निर्मोहाद्यास्तथापरे ।
सावर्णस्य मनो पुत्रा भविष्यन्ति नरेश्वरा ॥८॥
नवमो दक्षसावर्णिर्म्मैत्रेय ! भविता मनु ।
पारा मरीचिगर्भाश्च सुधर्म्माणस्तथा त्रिधा ॥
भविष्यन्ति तदा देवा एकैको द्वादशो गण ।
तेषामिन्द्रो महावीर्य्यो भविष्यत्यद्भुतो द्विज ! ॥
सवनो द्युतिमान भव्यो वसुर्मेधातिथिस्तथा ।
ज्योतिष्मान सप्तम सत्यस्तत्रैते च महर्षय ॥
धृतिकेतुर्दीप्तिकेतु पञ्चहस्तो निरामय ।
पृथुश्रवाद्याश्च तथा दक्षसावर्णिकात्मजा ॥९॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्भविष्यति मुने ! मनु ।
सुधामानोऽनिरुद्धाश्च शतसंख्यास्तथा सुरा ॥
तेषामिन्द्रश्च भविता शान्तिर्नाम महाबल ।
सप्तर्षयो भविष्यन्ति ये तदा तान शृणुष्व च ॥
हविष्मान सुकृति सत्यो ह्यपां मूर्त्तिस्तथापर ।
नाभागो प्रतिमौजाश्च सत्यकेतुस्तथैव च ॥
सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूरिषेणादयो दश ।
ब्रह्मसावर्णिपुत्राश्च रक्षिष्यन्ति वसुन्धराम् ॥१०॥
एकादशश्च भविता धर्म्मसावर्णिको मनु ।
विहङ्गमा कामगमा निर्म्माणरुचयस्तथा ॥
गणास्त्वेते तदा मुख्या देवानां हि भविष्यताम् ।
एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणश्चेन्द्रश्च वै वृष ॥
निश्चरश्चाग्नितेजाश्च वपुष्मान् घृणिरारुणि ।
हविष्मानघश्चैव भाव्या सप्तर्षयस्तथा ॥
सर्व्वत्रग सर्व्वधर्म्मा देवानीकादयस्तथा ।

भविष्यन्ति मनोस्तस्य तनया पृथिवीश्वराः ॥ ११ ॥
रुद्रपुत्त्रस्तु सावर्णिर्भविता द्वादशो मनुः ।
ऋतधामा च तत्रेन्द्रो भविता शृणु मे सुरान् ।
हरिता रोहिता देवास्तथा सुमनसो द्विज ।
सुकर्म्माणः सुरापाश्च दशकाः पञ्च वै गणाः ॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्त्तिस्तपोरतिः ।
तपोधृतिर्द्युतिश्चान्यः सप्तमस्तु तपोधनः ॥
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयस्तथा ।
भविष्यन्ति मनोस्तस्य महावीर्य्याः सुता नृपाः ॥ १२ ॥
त्रयोदशो रौच्यनामा भविष्यति मुने । मनुः ।
सुत्रामाणः सुकर्म्माणः सुधर्म्माणस्तथापरे ॥
त्रयस्त्रिंशद्विभेदास्ते देवानां ये तु वै गणाः ।
दिवस्पतिर्महावीर्य्यस्तेषामिन्द्रो भविष्यति ॥
निर्म्मोहस्तत्त्वदर्शी च निष्प्रकम्प्यो निरुत्सुकः ।
धृतिमानव्ययश्चान्यः सप्तमः सुतपा मुनिः ॥
सप्तर्षयस्त्विमे तस्य पुत्त्रानपि निबोध मे ।
चित्रसेनविचित्राद्या भविष्यन्ति महीक्षितः ॥ १३ ॥
भौत्यश्चतुर्द्दशश्चात्र मैत्रेय । भविता मनुः ।
शुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च शृणुष्व तान् ॥
चाक्षुषाश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भ्राजिकास्तथा ।
वाचावृद्धाश्च वै देवाः सप्तर्षीनपि मे शृणु ॥
अग्निबाहुः शुचिः शुक्रो मागधोऽग्नीध्र एव च ।
युक्तस्तथाजितश्चान्यो मनुपुत्त्रानतः शृणु ॥
ऊरुगम्भीरबुध्याद्या मनोस्तस्य सुता नृपाः ।
कथिता मुनिशार्दूल । पालयिष्यन्ति मेदिनीम् ॥ १४ ॥
चतुर्युगान्ते वेदानां जायते किल विप्लवः ।
प्रवर्त्तयन्ति तानेत्य भुवि सप्तर्षयो दिवः ॥
कृते कृते स्मृतेर्विप्र । प्रणेता जायते मनुः ।
देवा यज्ञभुजस्ते तु यावन्मन्वन्तरन्तु तत् ॥
भवन्ति ये मनोः पुत्त्रा यावन्मन्वन्तरं हि ते ।
तदन्वयोद्भवैश्चैव तावद्भूः परिपाल्यते ॥
मनुः सप्तर्षयो देवा भूपालाश्च मनोः सुताः ।
मन्वन्तरे भवन्त्येते शक्रश्चैवाधिकारिणः ॥
चतुर्द्दशभिरेतैस्तु गतैर्मन्वन्तरैर्द्विज ।
सहस्रयुगपर्य्यन्तः कल्पो निःशेष उच्यते ।
तावत्प्रमाणा च निशा ततो भवति सत्तम ! ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥ * ॥
मन्वन्तरश्रवणफलं यथा,—
"श्रुते मन्वन्तरे पूर्व्वे धर्म्ममाप्नोति मानवः ।
स्वारोचिषस्य श्रवणात् सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
औत्तमे धनमाप्नोति ज्ञानमाप्नोति तामसे ।
रैवते च श्रुते बुद्धिं सुरूपां विन्दते स्त्रियम् ॥
आरोग्यञ्चाक्षुषे पुंसां श्रुते वैवस्वते बलम् ।
गुणवत्पुत्त्रपौत्त्रांश्च सूर्य्यसावर्णिके श्रुते ॥
माहात्म्यं ब्रह्मसावर्ण्ये धर्म्मसावर्णिके शुभाम् ।
मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् ॥
ज्ञातिमुख्यो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिके श्रुते ।
विप्रातयत्यरिबलं रौच्यं श्रुत्वा नरोत्तमम् ॥
देवप्रसादमाप्नोति भौत्ये मन्वन्तरे श्रुते ।
तथाग्निद्वीप्तिं पुत्त्रांश्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
सर्व्वाण्यनुक्रमाद्यस्तु शृणोति मुनिसत्तम ! ।
मन्वन्तराणि तस्यापि श्रूयतां फलमुत्तमम् ॥
तत्र देवानृषीन् विप्रान्मनूंस्तत्तनयान् नृपान् ।
इन्द्रांश्च श्रुत्वा सर्व्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥
देवेन्द्रर्षिनृपाश्चान्ये ये तन्मन्वन्तराधिपाः ।
ते प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
ततः शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म्म तथा शुभम् ।
शुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
सर्व्वे सुकृतेव सौम्याः सर्व्वे सौम्यास्तथा यदा ।
भवन्त्यसंशयं श्रुत्वा क्रमान्मन्वन्तरस्थितिम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरानुकथनं नामाध्यायः ॥

मपष्ट, पुं, (मयुष्टक । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वनमुद्गः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ २।९।१७ ॥

मपष्टक, पुं, (मपष्ट एव । मपष्ट + स्वार्थे कन् ।) वनमुद्गः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ २।९।१७ ॥

मपुष्टक, पुं, (मयुष्टक । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वनमुद्गः । इत्यमरटीकायां भरतः । २।९।१७ ॥

मभ्र, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गचतुर्थोपधः । मभ्रति । इति दुर्गादासः ॥

मम त्रि, मदीयम् । आमार इति भाषा । यथा,
"ममत्वं मम राज्यस्य राज्याङ्गेष्वखिलेष्वपि ।
जानतोऽपि यथाज्ञस्य किमेतन्मुनिसत्तम ! ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
"तेषु अमदीयत्वं जानतोऽपि मम यथाज्ञस्य अज्ञस्येव राज्यादिषु ममत्वमेतत् किं किं निबन्धनमित्यर्थः ।" इति तट्टीकायां नागोजीभट्टः ॥ अस्याव्ययत्वेन सप्रमाणं ममत्वशब्दे द्रष्टव्यम् । अस्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तस्येदं रूपं तच्च लिङ्गत्रये सदृशम् ॥

ममता, स्त्री (मम + भावे तल् । टाप् ।) दर्पः । अभिमानः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥ ममत्वम् । यथा,—
"तथापि ममतावर्त्ते मोहगर्त्ते निपातिताः ॥"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(उतथ्यपत्नी । सा तु दीर्घतमसो माता । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ९ । २ ।
"सोम यमस्ते ममतेव भूष
इत न भुषि मतय पवन्ते ॥"
"ममता नाम ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

ममतायुक्त, पुं, (ममतया युक्तः ।) कृपणः । इति शब्दमाला ॥ अभिमानादिविशिष्टे, त्रि ॥

ममत्व, क्ली, (मम + भावे त्व ।) मदीयत्वम् । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"दुःखायतनभूतो हि ममत्वालम्बनो गृही ॥"
स्नेहे च । यथा,—
"सोऽपि ममतदा तत्र ममत्वाकृष्टचेतनः ।"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
"ममत्वेन स्नेहेन आकृष्टा चेतना मतिर्यस्य । ममेति षष्ठ्यन्तरूपमव्ययं तस्य भावः ममत्वम् ॥"
इति तट्टीकायां काश्मीरामः ॥

ममापताल, पुं, (मयति बध्नाति जनानिति । मय बन्धने + "मयतेरलोपो मश्चापतुक् चालः ।" उणा ५ । ५ । इति आलच्प्रत्ययः । धातोरलोपः मकारश्चान्तस्य प्रत्ययस्यापतुडागमश्च ।) विषयः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

मय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सकं-सेट् ।) ङ, मयते । इति दुर्गादासः ॥

मय, पुं, (मयते इत गच्छतीति । मय + पचाद्यच् ।) उष्ट्रः । इत्यमरः । २।९।७५ ॥ अश्वतरः । दानवविशेषः । स तु दैत्यानां शिल्पी । इति मेदिनी । ये, ४४ ॥ (अयं हि युधिष्ठिरस्य राज्ञः सभां विरचितवान् । यथा, शिशुपालवधे । १३ । ५ ।
"उपनीय बिन्दुसरसो मयेन या
मणिदारुचारु किल वार्षपर्व्वणम् ।
विदधेऽवधृतसुरसद्मसम्पद
समुपासदत् सपदि संसदं स ताम् ॥")
तस्य सन्तानानि यथा, वह्निपुराणे ।
"मयस्य जाता हेमायां पुत्त्राः सप्त महाबलाः ।
मायावी दुन्दुभिश्चैव तयाश्च महिषस्तथा ।
बालिका वज्रकन्या च कन्या मन्दोदरी तथा ॥"
(सुखम् । त्रि, गन्ता । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २२ । १९ ।
"कयोऽस्यत्योऽसि मयोऽस्यर्व्वासि ।" "मयोऽसि मयते गच्छति मय मय गतौ पचाद्यच् । यद्वा मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)

मयट, पुं, (मयते गच्छत्यनेनेति । मय + "शकादिभ्योऽटन् ।" उणा ४ । ८१ । इति अटन् ।) तृणयुक्तहर्म्यं । इति हारावली ॥ तत्प्रकृतवचने तद्रूपार्थे प्राचुर्य्यार्थे च मयट् इति प्रत्ययो भवति ॥

मयष्टक, पुं, (मयुष्टक । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वनमुद्गः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मया, स्त्री, (मयते गच्छति रोगोऽनया । मय + क । स्त्रियां टाप् ।) चिकित्सा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ त्रि, तृतीयैकवचनान्तास्मच्छब्दस्य रूपम् ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २२१ ।
"इहैव हस्तानि मयैव तानि
जन्मान्तराणीव दशान्तराणि ॥")

मयी, स्त्री, (मय + "पुंयोगादिति ।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष् ।) मयस्य स्त्रीजातिः । उष्ट्री । इति व्याकरणम् ॥

मयु, पुं (मयङ गतौ + मृगय्वादित्वात् कुः । इत्यमरटीकायां रघुनाथः ॥ यद्वा मिनोति सुखं करोतीति । मि + "भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः ।" उणा० १ । ७ । इति उः ।)

किन्नर । इत्यमर । १ । १ । ७४ ॥ मृग । इति मेदिनी । मे, ४३ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १३ । ४७ ।

"मयु पशु मेधमग्ने ! जुषस्व
तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ।"

"मयु पशु तुरङ्गवदन किम्पुरुष पशु मयु शाखामृग वा जुषस्व ।" इति तद्भाष्ये महीधर ॥)

मयुराज पुं, (मयूनां किन्नराणां राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) कुवेर । इति शब्दरत्नावली ॥

मयुष्टक, पुं, (मयून् मृगान् स्तकति प्रीणयतीति । स्तक + अच् । षत्वम् ।) वनमुद्ग । इत्यमरटीका ॥

मयूख, पुं (मापयन् गगन प्रमाणयन् ओखति गच्छतीति । पृषोदरादि । इत्यमरटीकायां रघुनाथ । यद्वा, माति परिमातीव । मा + "माछाससिसूभ्यो य ।" उणा ५ । २५ । इति ऊख । मयादेशश्च ।) किरण । (यथा, महाभारते । ३ । ३९ । ४३ ।

"अहन्यहस्तथा राजन् । मयूखानिव भास्कर ॥)

दीप्ति । ज्वाला । इत्यमर । १ । ४ ३३ ॥ (यथा, रघौ । २ । ४६ ।

"अथान्धकार गिरिगह्वराणां
दंष्ट्रामयूखै शकलानि कुर्व्वन् ।
भूय स भूतेश्वरपार्श्ववर्त्ती
किञ्चिद्विहस्यार्थपति बभाषे ॥")

शोभा । इति मेदिनी । खे, ११ ॥ कील । इत्यजय ॥ (पर्व्वत । यथा, ऋग्वेदे ।७।९९।२।

"दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखै ॥"

"मयूखै पर्व्वतै ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥")

मयूर, पु (मह्युरिव राति शब्दायते इति । रा + क । पृषोदरादित्वात् साधु । यद्वा, मीनाति हन्ति सर्पानिति । मी + "मीनातेरूरन् ।" उणा १।६८। इति ऊरन् ।) स्वनामख्यातपक्षिविशेष । तत्पर्य्याय । बर्हिण २ बर्ही ३ नीलकण्ठ ४ भुजङ्गभुक ५ शिखावल ६ शिखी ७ केकी ८ मेघनादानुलासी ९ । इत्यमर । २ । ५।३०॥ प्रचलाकी १ चन्द्रकी ११ सितापाङ्ग १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ध्वजी १३ मेघानन्दी १४ कलापी १५ शिखण्डी १६ चित्रपिच्छक १७ भुजगभोजी १८ मेघनादानुलासक १९ । तस्य पक्षस्य विचित्रताकारण यथा —

"प्रविष्टायां हुताशन्तु वेदवत्यां स रावण ।
पुष्पकन्तु समारुह्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥
ततो मरुत्त नृपति यजन्त सह दैवतै ।
उशीरबीजमासाद्य ददर्श स तु रावण ॥
संवर्त्तो नाम ब्रह्मर्षि साक्षाद्भ्राता बृहस्पते ।
याजयामास धर्म्मज्ञ, सर्व्वैर्दैवगणैर्वृत ॥
दृष्ट्वा देवास्तु तद्रक्षो वरदानेन दुर्ज्जयम् ।
तिर्य्यग्योनिं समाविष्टास्तस्य धर्षणभीरव, ॥

इन्द्रो मयूर सवृत्तो धर्म्मराजस्तु वायस ।
कृकलासो धनाध्यक्षो हंसश्च वरुणोऽभवत ॥"

इत्यादि ॥

"हृष्टस्तदाब्रवीदिन्द्रो मयूर नीलबर्हिणम् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्म्मज्ञ । भुजगाद्धि न ते भयम् ॥
इद नेत्रसहस्रन्तु यत्तद्बर्हे भविष्यति ।
वर्षमाणे मयि मुद प्राप्स्यसे प्रीतिलक्षणाम् ॥
एवमिन्द्रो वर प्रादान्मयूरस्य सुरेश्वर ।
नीला किल पुरा बर्हा मयूराणां नराधिप ।।
सुराधिपाद्वरं प्राप्य गता सर्व्वे विचित्रताम् ॥"

इत्युक्त वाल्मीकीये रामायणे उत्तरकाण्डे १८ सर्ग ॥ अस्य मांसगुणा ।

"मयूर श्रोत्रनेत्राग्निमेधावर्णस्वरायुषाम् ।
हितो बल्यो गुरुश्चोष्णो वातघ्न शुक्रमांसद ॥
हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ते
सेव्य हि मायूरसुशक्ति मांसम् ।
उष्णो हि बर्ही विषभोजनेन
वर्षाशरद्ग्रीष्मसुखेष्वपथ्य ॥"

इति राजनिर्घण्ट ॥

एतन्मांसमेरण्डतैलभृष्ट विषतुल्यम् । इति राजवल्लभ ॥*॥ मयूरशिखाक्षुप । तत्पर्य्याय । खराश्वा २ कारवी ३ दीप ४ लोचमस्तक ५ । इत्यमर । २ । ४ । १११ ॥ अपामार्ग । इति मेदिनी । रे १९९ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २३ अ । "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकमयूरवषाभूमिष्ठ वा क्षीर पिबेत् ॥" असुरविशेष । यथा, महाभारते ।१।६७।२६ ।

"मयूर इति विख्यात श्रीमान् यस्तु महासुर ।
स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपति ॥"

सुमेरोरुत्तरवर्त्ती पर्व्वतविशेष । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । १३ ।

"शङ्खशृङ्गी शातशृङ्गी पुष्पको मेघपर्व्वत ।
विरजाश्चो वराहाद्रिमयूरो दारधिस्तथा ॥"

कविविशेष । स च मयूरभट्ट इति लोके प्रसिद्ध । अय खलु बाणभट्टस्य श्वशुर उज्जयिन्यां वृद्धभोजमहीपते सभायामासीदिति मानतुङ्गाचार्य्यप्रणीतभक्तामराख्यस्तोत्रटीकाप्रारम्भे मेरुतुङ्गप्रणीतप्रबन्धचिन्तामणौ च समुपलभ्यते । प्रबन्धचिन्तामणौ बाणभट्टो मयूरस्य भगिनीपतिरासीदित्युक्तमस्ति । अथ च ।

"अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकर ।
श्रीहर्षस्याभवत् सभ्य समो बाणमयूरयो ॥"

इति शार्ङ्गपद्धत्यादिप्रसिद्धराजशेखरपद्येनापि बाणमयूरयो समकालत्व प्रतीयते ।

अय हि कुष्ठरोगग्रस्त सूर्य्यमाराध्य सूर्य्यशतक नाम स्तोत्रग्रन्थ प्रणीय तत सम्यक निष्कृतिमवाप । सूर्य्यशतकस्यान्तिमे श्लोको यथा,—

"श्लोका लोकस्य भूत्यै शतमिति रचिता
श्रीमयूरेण भक्त्या
युक्तश्चैतान् पठेद् य सकृदपि पुरुष सर्व्वपापै
र्विमुक्त ।
आरोग्य सत्कवित्व मतिमतुलबल कान्तिमायु -
प्रकर्ष
विद्यामैश्वर्य्यमर्थं सुखमपि लभते सोऽत्र सूर्य्यप्रसादात ॥")

मयूरकं, क्ली (मयूर मयूरग्रीवेव प्रतिकृतिरिति, मयूर + "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् । अस्य मयूरकण्ठकान्तितुल्यद्युतित्वात्तथात्वम् ।) अञ्जनविशेष । तुतिया इति भाषा । तत्पर्य्याय । तुत्थाञ्जनम् २ शिखिग्रीवम् ३ वितुन्नकम् ४ । इत्यमर । २।९।१०१ ॥ (यथा भावप्रकाशे । १ ।

"तुत्थ वितुन्नक चापि शिखिग्रीवं मयूरकम् ॥")

मयूरक, पु, (मयूर + इवार्थे कन् ।) अपामार्ग । इत्यमर । २ । ९ । १ १ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३६ । १६ ।

"मयूरको राजवृक्षो निम्ब कोषातकी तिला ॥")

तुत्थकम् । (स्वार्थे कन् ।) मयूर । इति विश्व ॥ मयूरशिखा । इति जटाधर ॥

मयूरग्रीवकं, क्ली, (मयूरस्य ग्रीवाया कन्धरस्य वर्ण इव वर्णो यस्य । बहुव्रीहौ कन् । हृस्वश्च ।) तुत्थम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

मयूरचटक, पुं (मयूर इव चटक ।) गृहकुक्कुट । इति हारावली । ९० ॥

मयूरचूड़, क्ली, (मयूरस्येव चूड़ा अग्रभागो यस्य तत् ।) स्थौणेयकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

मयूरचूड़ा, स्त्री (मयूरस्य चूड़ेव चूड़ा शिखा यस्या ।) मयूरशिखा । इति वैद्यकम् ॥

मयूरजङ्घ, पुं, (मयूरस्य जङ्घेव जङ्घा यस्य ।) श्योनाक । इति राजनिर्घण्ट ॥

मयूरतुत्थ, क्ली, (मयूर इव तुत्थम् । मयूरवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) तुत्थम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

मयूरपदक, क्ली, (मयूरस्येव पदकं स्थानम् ।) नखाघात । यथा शब्दमालायाम् ।

"तथार्द्धचन्द्रकोणौ च नखाघाते तु लक्षणम् ।
मयूरपदक व्याघ्रनखकोत्पलपत्रके ॥"

मयूरविदला, स्त्री, (मयूरान् विशेषेण दलति स्वपुष्पादिशोभया तिरस्करोतीति । वि + दल + अच् । स्त्रियां टाप् ।) अम्बष्ठा । इति वैद्यकम् ॥

मयूरशिखा, स्त्री, (मयूरस्य शिखेव शिखा अग्रं यस्या ।) स्वनामख्यातक्षुपविशेष । तत्पर्य्याय । बर्हिचूड़ा २ शिखिनी ३ शिखालु ४ सुशिखा ५ शिखा ६ शिखावला ७ केकिशिखा ८ । अस्या गुणा, । रसे स्वादुत्वम् । कफवातज्वरातिसारहारित्वम् । वश्यकर्म्मणि प्रशस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च ।

"मयूराख्या शिखा प्रोक्ता सहस्राहश्रिमेचकदा ।
नीलकण्ठशिखा लघ्वी पित्तश्लेष्मातिसारजित् ॥"

इति भावप्रकाश ॥

मयूरिका, स्त्री (मयूरवत् वर्णोऽस्त्यस्याः । मयूर + ठन् । टाप् ।) अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरी, स्त्री (मयूर + स्त्रियां ङीप् ।) मयूरस्त्रीजातिः । इति व्याकरणं लिङ्गादिसंग्रहश्च ॥ (यथा उत्तररामचरिते । ३ । ८ ।
"किमपत्योऽसि निनदे कृतस्त्येऽपि त्वमीदृशी ।
स्तनयित्नोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठिता स्थिता ॥")

मरकः पुं, (म्रियन्ते जना यस्मात् । मृ + अपादाने अप् । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् । यद्वा मृ + भावे अप् । मरो मरणमिति शब्देन कायति शब्दायते इति । कै + क ।) मारिः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥ मड़क इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मारी २ मारकः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १३ । २ ।
"हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षो मरकस्तथा ।
इति पञ्चविधं दैवं व्यसनं मानुषं परम् ॥")
तस्य कारणादि यथा,—
"यावन्मार्त्तण्डस्नुर्नवि धनुषि झषे मन्मथे याति नार्य्यां
तावद्दुर्भिक्षपीडा भवति च मरकः संशयं यान्ति लोकाः ।
हाहाकारास्तथोर्व्वी मनुजभयकरी फेरवाविश्च भौमे
शून्यग्रामा भवेयुर्नरपतिरहिता भूरिकङ्कालमाला ॥
वक्रं करोति रविजो धरणीसुतो वा
मूलञ्च हस्तमघरेवतिमैत्रभेषु ।
छत्रोपभङ्गपतनानि च सैनिकानां
सर्व्वत्र लोकमरणं जलधौतदेशः ॥
मांसास्थीनि समादाय श्मशानाद्गृध्रवायसाः ।
श्वा शृगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ॥
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही भवेत् ।
चौरैश्च हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ॥
संग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरकस्तथा ।
अद्भुतानि प्रदृश्यन्ते तस्य देशस्य विद्रवः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च ।
"सार्धैर्व्यमिभयं नैरिकरूपे च युद्धानि ।
दूर्व्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे चापि निर्द्दिशेत् मरकम् ॥"
इति ग्रहणप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अन्यदपि ।
"रवाविन्दौ गजारूढ़ा शन्यङ्गारे तुरङ्गमे ।
नौकया गुरुशुक्राभ्यां दोलया बुधवासरे ॥
गजे च जलदा देवी छत्रभङ्गस्तुरङ्गमे ।
नौकायां शस्यवृद्धिः स्यात् दोलायां मरको भवेत् ॥"
इति पत्रिकाप्रवेशफलकथने ज्योतिषम् ॥ * ॥
अस्य शान्तिः । देवीमाहात्म्यपाठः । वटुकभैरवस्तवपाठः । तुलस्या विष्णुपूजनञ्च । यथा,
"उपसर्गानशेषांस्तु महामारीसमुद्भवान् ।
तथा त्रिविधमुत्पातं माहात्म्यं शमयेन्मम ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
"मारीभये राजभये तथा चौराग्निजे भये ।
औत्पातिके महाघोरे तथा दुःस्वप्नदर्शने ।
बन्धने च तथा घोरे पठेत् स्तोत्रं समाहितः ॥"
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पः ॥
"ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्लिश्यन्ति नरा द्विज ! ॥
महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥
उत्पातान् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्तान्यशेषतः ।
तुलस्या पूजितो भक्त्या महाशान्तिकरो हरिः ॥"
अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।
"ॐ नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहेति ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(जातिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ५१ ।
"दार्व्वादा मरकाश्चैव कुरटाश्चान्नदारकाः ।
एकपादाः खशा घोषाः स्वर्गभौमानवद्यकाः ॥")

मरकतं क्ली, (मरकं मारिभयं तरत्यनेन । तॄ + ड । यद्वा, मरकं मरणं तनोतीति । लोभान्मरणमनादृत्य तस्मिन् रत्ने प्रवर्त्तते इति मरकतमिति स्वरन्तीति वृद्धाः । इत्यमरटीकायां भरतः ।) हरिद्वर्णमणिविशेषः । पान्ना इति भाषा ॥ तस्य देवता बुधः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्पर्य्यायः । गारुत्मतम् २ अश्मगर्भम् ३ हरिन्मणिः ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ९२ ॥ मरक्तम् ५ राजनीलम् ६ गरुडाङ्कितम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ रौहिणेयम् ८ सौपर्णम् ९ गरुडोद्गीर्णम् १० बुधरत्नम् ११ अश्मगर्भजम् १२ गरुत्मारि १३ वापवोलम् १४ गारुडम् १५ । क्वचित् पुस्तके गरुडोद्गीर्णस्थाने गरुडोत्तीर्णं वापवोलस्थाने वाप्रवाल इति च पाठः ॥ अस्य गुणाः । विषघ्नत्वम् । शीतलत्वम् । रसे मधुरत्वम् । आमपित्तहरत्वम् । रुच्यत्वम् । पुष्टिदत्वम् । भूतनाशकत्वञ्च ॥ * ॥ अस्य लक्षणम् ।
"स्वच्छञ्च गुरु सच्छायं स्निग्धं गात्रञ्च मार्द्दवसमेतम् ।
अव्यङ्गं बहुरङ्गं शृङ्गारी मरकतं शुभं बिभृयात् ॥"
तस्य कुलक्षणम् ।
"शर्करिलकलिलरूक्षं मलिनं लघुहीनकान्तिकल्माषम् ।
त्रासयुतं विकृताङ्गं मरकतममरोऽपि नोपभुञ्जीत ॥" * ॥
तस्य परीक्षा ।
"यच्छैवालशिखण्डिशाद्वलहरित्काचैश्च चाषच्छदैः
खद्योतेन च बालकीरवपुषा शैरीषपुष्पेण च ।
छायाभिः समतां दधाति तदिदं निर्द्दिष्टमष्टात्मकं
जात्यं यत्तपनातपेष्वपरितो गारुत्मतं रञ्जयेत् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
ग्रन्थान्तरे तस्य परीक्षादि यथा,—
सूत उवाच ।
"दानवाधिपतेः पित्तमादाय भुजगाधिपः ।
द्विधा कुर्व्वन्निव व्योम सत्वरं वासुकिर्ययौ ॥
स तदा स्वशिरोरत्नप्रभादीप्ते नभोऽम्बुधौ ।
राजतः स महानेकः स्फाटसेतुरिवाबभौ ॥
ततः पक्षनिपातेन संहरन्निव रोदसी ।
गरुत्मान् पन्नगेन्द्रस्य प्रहर्त्तुमुपचक्रमे ॥
सहसैव मुमोच तत् फणीन्द्रः
सुरसायुक्ततुरुष्कपादपायाम् ।
नलिकावनगन्धवासितायां
वरमाणिक्यगिरेरुपत्यकायाम् ॥
तस्य प्रपातसमनन्तरकालमेव
तद्वद्वरालयमतीत्य रमासमीपे ।
स्थानं क्षितेरुपपयोनिधितीरलेखं
तत्प्रत्ययान्मरकताकरतां जगाम ॥
तत्रैव किञ्चित् पततस्तु पित्तात्
दुत्पत्य जग्राह ततो गरुत्मान् ।
मूर्च्छापरीतः सहसैव घोणा-
रन्ध्रद्वयेन प्रमुमोच सर्व्वम् ॥
तत्राकठोरशुककण्ठशिरीषपुष्प-
खद्योतपृष्ठचरशाद्वलशैवलानाम् ।
कह्लारशष्पकभुजङ्गभुजाञ्च पत्र-
प्रान्तत्विषो मरकताः शुभदा भवन्ति ॥
तद्भूयश्च भोगीन्द्रभुजा विसृष्ट
पपात पित्तं दितिजाधिपस्य ।
तस्याकरस्यातितरां स देशो
दुःखोपलभ्यश्च गुणैश्च युक्तः ॥
तस्मिन्मरकतस्थाने यत्किञ्चिदुपजायते ।
तत्सर्व्वं विषरोगाणां प्रशमाय प्रकीर्त्त्यते ॥
सर्व्वमन्त्रौषधिगणैर्यन्न शक्यं चिकित्सितुम् ।
महाहिदष्टप्रभवं विषन्तत्तेन शाम्यति ॥
अन्यमप्याकरे तत्र यद्दोषैरुपवर्ज्जितम् ।
जायते तत् पवित्राणामुत्तमं परिकीर्त्तितम् ॥
अत्यन्तहरितवर्णं कोमलमर्च्चिर्व्विभेदजटिलञ्च ।
काञ्चनचूर्णस्यान्तः पूर्णमिव लक्ष्यते यच्च ॥
युक्तं संस्थानगुणैः समरागं गौरवेण विहीनम् ।
सवितुः करसंस्पर्शाच्छुरयति सर्व्वाश्रमं दीप्त्या ॥
हित्वा च हरितभावं यस्यान्तर्व्विनिहिता भवेद्दीप्तिः ।
अचिरप्रभाप्रभाहतनवशाद्वलसन्निभा भाति ॥
यच्च मनसः प्रसादं विदधाति निरीक्षितमतिमात्रम् ।
तन्मरकतं महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्तिः ॥
यस्तु भास्करसंस्पर्शात् हरिद्भ्रां मध्यमणिः ।
रञ्जयेदात्मपादैस्तु महामरकतं हि तत् ॥
चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकते मतः ।
छायाभिदेन विज्ञेया चतुर्व्वर्णस्य कथ्यते ॥' * ॥

तेष राज्ञ प्रयात्येव सन्तुष्टो हृष्टमानस ॥
धर्म्मद्वारमाश्रित्य आत्मा तस्य हि गच्छति।
शिविका तस्य चायाति सुयान सुमनोहरम् ॥
विमानैरेव यात्येष वायोर्वेगेन चोत्तम ॥
छत्त्रेण ध्रियमाणेन चामरव्यजनैस्तथा।
वीज्यमान स धर्म्मात्मा पुण्यैरेव समन्तत ॥
गीयमानस्तु धर्म्मात्मा स्तूयमानस्तु पण्डितै।
वन्दिभिश्चामरैर्दिव्यैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगै ॥
साधुभि स्तूयमानस्तु सर्व्वसौख्यसमन्वित ।
यथादानप्रभावेण फलमाप्नोति तत्र स ॥
आरामवाटिकामध्ये स प्रयाति सुखेन वै।
अप्सरोभि समाकीर्णो दिव्याभिर्मङ्गलैर्युत ॥
देवैस्तु स्तूयमानस्तु धर्म्मराज प्रपश्यति।
देवाश्च धर्म्मसंयुक्ता जग्मु सौमुख्यमेव ते ॥
एह्येहि त्व महाभाग। भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान्।
एव सपश्यते धर्म्म सौम्यरूप महामति ॥
अस्य पुण्यस्य भावेन भुङ्क्ते स्वर्गमनुत्तमम्।
भोगक्षयात स धर्म्मात्मा पुनर्जन्म प्रयाति च ॥
निजधर्म्मप्रसादात् स कुल पुण्य प्रयाति च।
ब्राह्मणस्य सुपुण्यस्य क्षत्त्रियस्य तथैव च ॥
धनाढ्यस्य सुपुण्यस्य वैश्यस्य च महामते।।
धर्म्मेण मोदते भद्र पुन पुण्य करोति स ॥”
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने १५ अध्याय ॥ * ॥
अथ पापिनां मरणलक्षणम्।

सोमशर्म्मोवाच।

“पापिनां मरण भद्रे। कीदृशैर्लक्षणैर्युतम्।
तन्मे त्व विस्तराद्ब्रूहि यदि जानासि भाविनि।॥

सुमनोवाच।

श्रयतामभिधास्यामि तस्मात् सिद्धात् श्रुतं मया।
पापिनां मरण कान्त। यादृश लिङ्गमेव च ॥
महापातकिनाञ्चैव स्थानमेषां वदाम्यहम्।
लिप्ताममेध्यसङ्क्लेदैर्भूमि पापसमन्विताम् ॥
स तां प्राप्य सुदुष्टात्मा प्राणान् दु खेन मुञ्चति।
चाण्डालभूमि सप्राप्य मरण याति दु खित ॥
गर्द्दभाचरितां भूमि वेश्यागारं समाश्रित ॥
मद्यपानगृह गत्वा नैधन्यमुपगच्छति।
अस्थिचर्म्मनखे, पूर्णामाश्रितां पापकिल्बिषै ॥
तामवाप्य स दुष्टात्मा मृत्यु प्राप्नोति निश्चितम्।
अन्यां पापसमाचारां प्राप्य मृत्यु स गच्छति॥
अथ चेष्टां प्रवक्ष्यामि दूतानां प्रिय। निश्चिताम् ॥
भैरवान् दारुणान् घोरानतिकृष्णान्महोदरान्।
पिङ्गाक्षान् पीतनीलांश्च अतिश्वेतान्महोदरान् ॥
अतुच्चांश्च करालांश्च शुष्कमांसत्वचोपमान्। •
रौद्रदंष्ट्राकरालांश्च विद्धास्यान् सपक्षकान् ॥
स तान् दृष्ट्वा प्रकम्पेत बिभेति च मुहुर्मुहु ।
शिवार्त्तनादवद्घोरान्महारावान्महामते।॥
मुञ्चन्ति दूतका सर्व्वे कण्ठमूले तु तस्य हि।
गते पापप्रवक्तारो कण्ठे महाक्षयोदरे ॥
समाकृष्य नयन्त्येते हाहेति रुदतो मुहु ।
म्रियमाणस्य या चेष्टा तामेव प्रवदाम्यहम् ॥
परद्रव्यापहरण परभार्य्याविडम्बनम्।
कृत्वा परस्य सर्व्वस्व गृहीत यैस्तु पापिभि ॥
पुनर्नैव प्रदत्त हि लोभाख्यादविमोहितै ।
अन्यदेव महापाप कुप्रतिग्रहमेव च ॥
कण्ठमायान्ति ते सर्व्वे म्रियमाणस्य तस्य च।
यानि कानि च पापानि पूर्व्वमेव कृतानि च ॥
आयान्ति कण्ठमूल हि महापापस्य नान्यथा।
दु खमुत्पादयन्त्येते कफबन्धेन दारुणम् ॥
पीडाभिर्दारुणाभिश्च कण्ठो घुरघुरायते।
रोदते कम्पतेऽत्यर्थ मातर पितर पुन ।
स्मरति भ्रातर तत्र भार्य्यां पुत्त्र पुन पुन ॥
पुनार्व्विस्मरण याति महापापेन मोहित ।
तस्य प्राणा न गच्छन्ति बहुपीडासमाकुला ॥
पतत कम्पते चैव मूर्च्छते च पुन पुन ।
एवं पीडासमायुक्तो दु ख भुङ्क्तेऽतिमोहित ॥
तस्य प्राणा सुदु खेन महाकष्टै प्रचालित ।
अपान मार्गमाश्रित्य प्रदग्धु कान्त। प्रयान्ति ते ॥
एवंप्राया दुरात्मानो लोभमोहसमन्विता ।
नीयन्ते च महाभूतैस्तेषां दु ख वदाम्यहम् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पापिमरण नाम १६ अध्याय ॥ * ॥
पापिनां यमालयगमननानायोनिप्राप्तिविवरण यथा —

सुमनोवाच।

“अङ्गारचये मार्गे कृष्यमाणो हि नीयते।
दह्यमान स दुष्टात्मा चेष्टमान पुन पुन ॥
यत्रातपो महातीव्रो द्वादशादित्यतापित ।
नीयते तेन मार्गेण सन्तप्त सूर्य्यरश्मिभि ॥
पर्व्वतेष्विव दुर्गेषु छायाहीनेषु दुर्म्मति ।
नीयते तेन मार्गेण क्षुधातृष्णादिपीडित ॥
स दूतैर्हन्यमानस्तु पदा दण्डै परश्वधै ।
कशाभिस्ताड्यमानस्तु निन्द्यमानस्तु दूतकै ॥
तत शीतमये मार्गे वायुना सेव्यते पुन ।
तेन शीतेन दु खी स भूत्वा याति न संशय ॥
आकृष्यमाणो दूतैस्तु नानादु खेन नीयते।
एवं पापी स दुष्टात्मा देवब्राह्मणनिन्दक ॥
सर्व्वपापसमायुक्तो नीयते यमकिङ्करै ।
यम पश्यति दुष्टात्मा कृष्णाञ्जनचयोपमम्।
तमुग्र दारुणं भीम यमदूतै समावृतम्।
सर्व्वव्याधिसमाकीर्णं चित्रगुप्तसमन्वितम् ॥
आरूढ़महिषं देवं धर्म्मराज द्विजोत्तम।।
दंष्ट्राकरालमत्युग्र जम्बाल्ल कालसन्निभम् ॥
पीतवास महाहस्त रक्तगन्धानुलेपनम्।
रक्तमालाकृताभूष गदाहस्त भयङ्करम् ॥
एवविध महाकाय यम पश्यति दुर्म्मति ।
त दृष्ट्वा समनुप्राप्त सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतम् ॥
यम पश्यति त दुष्ट पापिष्ठ धर्म्मकण्टकम्।
शासयेत्तु महादु खै पीडाभिर्दारुणैरै ॥
यावद्युगसहस्रान्त तावत् काल प्रपच्यते।
नानानरककुण्डेषु पच्यते च पुन पुन ॥
नरकञ्च प्रयात्येव कृमिकीटेषु पापकृत।
अमेध्ये पच्यते नित्य हाहाभूतो विचेतन ॥
मरणञ्चैव पापात्मा एव याति सुनिश्चितम्।
एव पापस्य सम्भोग भुङ्क्ते चैव सुदुर्म्मति ॥
पुनर्जन्म प्रवक्ष्यामि यासु योनिषु जातिषु।
श्वयोनि समनुप्राप्य मुञ्चते पातक पुन ॥
व्याघ्रो भवति दुष्टात्मा रासभ याति वै पुन ।
मार्ज्जारशौकरीं योनि सर्पयोनिस्तथैव च ॥
नानाभेदासु सर्व्वासु तिर्य्यकसु च पुन पुन ।
पापपक्षिषु सयाति अन्यासु गर्हितासु च।
चाण्डालभिल्लजातिश्च पुलिन्दो याति पाप कृत ॥
एतत्ते सर्व्वमाख्यात पापिना जन्म चव हि।
पापपुण्यसमाचारस्तदग्रे कथितो मया॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पापपुण्यविवेको नाम १७ अध्याय ॥ * ॥
शालग्रामशिलास्पर्शे मरणफलम्। यथा,—

राजान ऊचु ।

“युवां नारायणस्यास्य कल्के श्वशुरतां गतौ।
वय नृपा इमे लोका ऋषयो ब्राह्मणाश्च ये ॥
प्रेक्ष्य भक्तिवितान वां हरौ विस्मितमानसा ।
पृच्छामस्त्वामिय भक्ति क लब्धा परमात्मन ॥
कस्य वा शिक्षिता राजन्। कि वा नैसर्गिकी तव।
श्रोतुमिच्छामहे राजन्। त्रिजगज्जनपावनीम्।
कथां भागवतीं त्वत्त ससाराश्रमनाशिनीम् ॥

शशिध्वज उवाच।

स्त्रीपुंसोरावयोर्यूय शृणुतामोघविक्रमा ।
इत यज्जन्मकर्म्मादिस्मृति तद्भक्तिलक्षणाम् ॥
पुरा युगसहस्रान्ते गृध्रोऽहं पूतिमांसभुक।
गृध्रीय मे प्रियारण्ये कृतनीडौ वनस्थतौ ॥
चकार काम सर्व्वत्र वनोपवनसङ्कुले।
मृतानां पूतिपललै प्राणिनां कृतकल्पकौ ॥
एकदा लुब्धक क्रूरो लुब्धोभ पिशिताशिनौ।
आवां वीक्ष्य गृहे पुष्ट गृध्र तत्राप्ययोजयत् ॥
तं वीक्ष्य जातविश्रान्तौ क्षुधया परिपीडितौ।
स्त्रीपुंसौ पतितौ तत्र मांसशोणितचेतसौ ॥
वल्गावावां वीक्ष्य शिष्टा हमादागत्य लुब्धक ।
जग्राह कण्ठे तरसा चञ्च्वाघातपीडित ॥
आवां गृहीत्वा गण्डक्या शिलायां सलिलान्तिके।
मस्तिष्क चूर्णयामास लुब्धक पिशिताशन ॥
चक्राङ्कितशिलासङ्गान्मरणादपि तत्क्षणात।
ज्योतिर्म्मयविमानेन सद्यो भूत्वा चतुर्भुजौ ॥
प्राप्तौ वैकुण्ठनिलय सर्व्वलोकनमस्कृतम्।
तत स्थित्वा युगशत ब्रह्मणो लोकमागतौ ॥
ब्रह्मलोके पञ्चशत युगानामुपभुज्य वै।
देवलोके कालवशात्कृत युगचतु शतम् ॥
ततो भुवि नृपाश्चावन चक्रस्पृशं स्मरन्।
हरेरनुग्रह लोके शालग्रामशिलाश्रयम् ॥
जातिस्मरत्वं गण्डक्या किं तस्मा कथयाम्यहम्।

यज्ञलक्षाश्वमेधानां माहात्म्यं महदद्भुतम् ॥
चक्राङ्कितशिलास्पर्शमरणस्येहच फलम् ।
न जाने वासुदेवस्य सेवया किं भविष्यति ॥”
इति कल्किपुराणे २५ अध्याय ॥ * ॥

मरणजनकवस्तूनि यथा,—
“अभिरामं स्त्रियो मृत्युः सर्पा राजकुलानि च ।
नित्यं परोपसेव्यानि सद्यः प्राणहराणि षट् ॥”
इति गारुडे ११४ अध्याय ॥
(“मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥”
इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चये ज्वराधिकारे ॥
“अपानं कर्षति प्राणः प्राणोऽपानञ्च कर्षति ।
श्लिनौ तु यदा भिन्नौ तदैव मरणं ध्रुवम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥)

मरत पुं (मृङ् मृतौ+“भृमृदृशियजीति ।” उणा ३ । ११ । इति अतच् ।) मरणम् । इत्युणादिकोषः ॥

मरन्द, पुं, (मरं मरणं द्यति खण्डयति भ्रमराणां जीवनहेतुत्वात् । दो+क । यद्वा, मकरन्द । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मकरन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा —
“माकन्दमुकुलस्यन्दि मरन्दस्यन्दिमन्दिरे ।
केलितल्पे मुकुन्देन कुन्दवृन्देन मण्डिता ॥”
इति स्तवावली ॥)

मरन्दक पुं (मरन्द । स्वार्थे कन् ।) मकरन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

मराकाली, स्त्री, (मरं मरणाद्दुःखं अकति प्राप्नोत्यनेनेति । अक+करणे घञ् । स इव अलति पर्य्याप्नोतीति । अल+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) हस्तिकाली । इति रत्नमाला । विछाटी इति भाषा ॥ (विवृतिरस्या हस्तिकालीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

मरार पुं (मरं मरणमलति निवारयतीति । अल+अण् । लस्य रत्वम् ।) शस्यरक्षणस्थानम् । इति जटाधरः । मराइ इति भाषा ॥

मराल, पुं (मृ+आलच् ।) राजहंसः । इति जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे । ६ । ७२ ।
“भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र
ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीम् ।
कृतप्रियादूत्यमहोपकार-
मरालमोहद्रढिमानमूहे ॥”)
कज्जलम् । कारण्डवः । तुरङ्गमः । वारिवाहः । दाडिमीविपिनम् । खलः । इति सारस्वतः ॥ मसृणे, त्रि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरालक, पुं (मराल इव प्रतिकृतिरिति । मराल+कन् ।) कलहंसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरिच, क्ली, (म्रियते नश्यति श्लेष्मादिकमनेनेति । मृ+बाहुलकात् इच ।) कोलकम् । स्वनामख्यातवर्त्तुलाकारकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । पलितम् २ श्यामम् ३ कोलम् ४ वल्लीजम् ५ ऊषणम् ६ यवनेष्टम् ७ वृत्तफलम् ८ शाकाङ्गम् ९ धर्म्मपत्तनम् १० कटुकम् ११ शिरोवृत्तम् १२ वीरम् १३ कफविरोधि १४ ऊषम् १५ सर्व्वहितम् १६ कृष्णम् १७ वेल्लजम् १८ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ।
“पिप्पलीमरिचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम् ॥”)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । श्लेष्मविनाशनत्वम् । समीरकृमिहृद्रोगहरत्वम् । रुचिकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम् ।
मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातजित् ॥
उष्णं पित्तहरं रूक्षं श्वासशूलकृमीन् हरेत् ।
तदार्द्रं मधुरं पाके नात्युष्णं कटुकं गुरु ॥
किञ्चित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसेकि स्यादपित्तलम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(अपि च ।
“स्वादुपाक्यार्द्रमरिचं गुरुश्लेष्मप्रसेकि च ।
कटूष्णं लघु तच्छुष्कमवृष्यं कफवातजित् ॥
नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्य्यतो मरिचं सितम् ।
गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यञ्च विशेषतः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याय ॥)

मरिच, पुं (म्रियते नश्यतीति । मृ+इच ।) मरुवकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरिचपत्रक, पुं (मरिचस्य पत्राणीव पत्राणि यस्येति । बहुव्रीहौ कप् ।) सरलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरिमा [न्] पुं, (म्रियते इति । मृ+“अनि मृड्भ्यामिमनिन् ।” उणा० ४ । १४८ । इति इमनिन् ।) मृत्युः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

मरीच क्ली (मृ+बाहुलकात् ईच ।) स्वनामख्यातकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । वेल्लजम् २ कोलकम् ३ कृष्णम् ४ ऊषणम् ५ धर्म्मपत्तनम् ६ । इत्यमरः । २।९।३६ ॥ मरिचम् ७ श्यामम् ८ वल्लिजम् ९ । इति जटाधरः ॥ आर्द्रस्य तस्य गुणाः । पाके स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रसेकित्वञ्च । शुष्कस्य तस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । अग्निदत्वम् । रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । शुक्रनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अन्यत् मरिचशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

मरीचि, पुं, (म्रियते पापराशिर्यस्मिन्निति । मृ+“मृकणिभ्यामीचिः ।” उणा० ४ । ७० । इति ईचिः । तत्प्रभावादस्य तथात्वम् ।) मुनिविशेषः । स तु ब्रह्मणो ज्येष्ठमानसपुत्त्रः । अस्य भार्य्या कर्द्दममुनिकन्या कला, पुत्त्रः कश्यपः पूर्णिमासश्च । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य भार्य्या सम्भूतिरिति नाम्नापि ख्याता । यथा, मार्कण्डेये । ५२ । १९ ।
“पत्नी मरीचेः सम्भूतिः पौर्णमासमसूयत ॥”)
प्रजापतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दनुपुत्त्रः । यथा हरिवंशे । ३ । ८२ ।
“मरीचिर्मघवांश्चैव इरा शङ्कुशिरा वृकः ॥”
मरुद्गणानामन्यतमः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । १० । २१ ।
“मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥”
प्रियव्रतवंशीयस्य सम्राजः पुत्त्रः । यथा, श्रीमद्भागवते । ५ । १५ । १४—१५ । “चित्ररथा दूर्णायां सम्राडजनिष्ट । ततः उत्कलायां मरीचिर्मरीचेर्बिन्दुमत्यां बिन्दुमानुदपद्यत । तस्मात् सरघायां मधुनामाभवत् ॥”)

मरीचि पुं, स्त्री, (म्रियन्ते नश्यन्ति क्षुद्रजन्तवस्तमांसि वानेन । मृ+ईचि ।) किरणः । इत्यमरः । १ । ३ । ३३ ॥ (यथा, रघौ । १३ । ४ ।
“गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्
विवृद्धिमत्राश्नुवते वसूनि ॥”
यथा च ।
“मरीचीनसतो मेघान् मेघान् वाप्यसतोऽम्बरे ।
विद्युतो वा विना मेघैः पश्यन् मरणमृच्छति ॥”
इति चरके इन्द्रियस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
षट्त्रसरेणुपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
(स्त्री, म्रियन्ते इव देवा यद्दर्शनादिति । मृ+ईचि । अप्सरोविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ५९ ।
“मरीचिः शुचिका चैव विद्युद्वर्णा तिलोत्तमा ।
अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥”
म्रियते वारिभ्रमेण जीवा यस्याः । मृ+अपादाने ईचि । मरीचिका । यथा, कथासरित्सागरे । ५७ । ९१ ।
“वेश्याप्रेमणि सद्भावो यदस्मिन् बुध्यते त्वया ।
सत्यं भवति किं जातु जलं मरुमरीचिषु ॥”)

मरीचिका, स्त्री, (मरीचिरेव । स्वार्थे कन् । टाप् ।) मृगतृष्णा । इत्यमरः । १ । ३ । ३५ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । १ ।
“मध्याह्नार्कमरीचिकास्विव पयःपूरो यदज्ञानतः ॥”)
“मरीचिरिव मरीचिका स्वार्थे संज्ञे इत्यादिना इवार्थे कः । ग्रीष्मे मरुदेशसिकतादावर्ककरा प्रतिफलिता दूरस्थानां जलत्वेनाभान्ति तत्र मरीचिका मृगतृष्णेति टीकाकारः । उत्कटरविरश्मिजन्यचित्तविभ्रमात् मरीचिका । दूरमूर्ध्वं यन्मयूखैर्जलमिव दृश्यते इत्यपरे ।” इति भरतः ॥

मरु, पुं, (म्रियतेऽस्मिन्निति । मृ+“भृमृशीति ।” उणा० १ । ७ । इति उः ।) निर्जलदेशः । (यथा, महाभारते । १३ ।१५४ । २७ ।
“अदृश्या गच्छ भीरु । त्वं सरस्वति । मरून् प्रति ॥”)
पर्व्वतः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६२ ॥ यथा महाभारते । ५ । ६३ । १८
“तत्रापश्याम वै सर्व्वे मधु पीतममाक्षिकम् ।
मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसम्मितम् ॥”
दरीरदेशः । तत्पर्य्यायः । धन्वा २ । इत्यमरः । २ । १ । ५ ॥ यथा, हेमचन्द्रः ।
“शाखास्तु कारञ्जीया मरवस्तु दरीरका ॥”

मरुवकवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (निमिवंशीयहर्य्यश्वपुत्त्रः । यथा, श्रीमद्भागवते । ९ । १३ । १५ ।
"तस्माद्बृहद्रथस्तस्य महावीर्य्यः सुधृतिः पिता । सुधृतेर्धृष्टकेतुर्वै हर्य्यश्वोऽथ मरुस्ततः ॥")
सूर्य्यवंशीयभाविराजविशेषः । तस्य विवरणं यथा,—
"रामात् कुशोऽभूदतिथिस्ततोऽभून्निषधस्ततः । तस्मादभूत् पुण्डरीकः क्षेमधन्वाभवत्ततः ॥
देवानीकस्ततो हीनः पारिपात्रोऽथ हीनतः । बलाहकस्ततोऽर्कश्च रजनाभस्ततोऽभवत् ॥
खगणाद्विधृतस्तस्माद्धिरण्यो नाभसञ्ज्ञितः । ततः पुष्यावंशस्तस्माद्ध्रुवसन्धोऽथाग्निवर्णकः ॥
तस्मात् शीघ्रोऽभवत् पुत्त्रः पिता मेऽतुलविक्रमः । तस्मात् मरुं मां कोऽपीह बुधश्चापि सुमित्रकम् ॥
कलापग्राममासाद्य विद्धि सत्तपसि स्थितम् । तवावतारं विज्ञाय व्यासात् सत्यवतीसुतात् ॥
प्रतीक्ष्य कालं लक्षाब्दं कालप्राप्तस्तवान्तिकम् ।
कल्किरुवाच ।
मरो ! त्वामभिषेक्ष्यामि निजायोध्यापुरेऽधुना । हत्वा म्लेच्छानधर्म्मिष्ठान् प्रजाभूतविहिंसकान् ॥
विशाखयूपभूपालस्तनयां विनयान्विताम् । विवाहे रुचिरापाङ्गीं सुन्दरीं त्वां प्रदास्यति ॥"
इति कल्किपुराणे १८ अध्यायः ॥
(वसूनामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४७ ।
"वासवानुगता देवी जनयामास वै सुतान् । मरुं वै प्रथमं देवं द्वितीयं ध्रुवमव्ययम् ॥")
मरुज, पुं, (मरौ निर्ज्जलदेशे जायते इति । जन् + डः ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वंशाङ्कुरे, स्त्री । तत्पर्य्यायो यथा,
"करीरं मरुजं फलम् ——।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मरुदेशजाते, त्रि ॥
मरुजा, स्त्री, (मरुज + स्त्रियां टाप् ।) स्पृगेल्वाव । इति राजनिर्घण्टः ॥
मरुटा, स्त्री, उच्चललाटयुक्तस्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
मरुण्डा, स्त्री, उच्चललाटा नारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मरुत, पुं (म्रियन्ते प्राणिनो यदभावादिति । मृ + बाहुलकात् उतः ।) वायुः । (यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ।
"तदेनां सुखमरुतेन विशदां करवाणि ॥")
देवः । इति भरतधृतव्याडिः ॥ घण्टापाटलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मरुत्, पु, (म्रियते प्राणी यदभावादिति । मृ + "मृग्रोरुतिः ।" उणा० १ । ९४ । इति उतिः ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ (यथा, नैषधचरिते । २ । ५३ ।
"अधिलापभृता मया भवान् मरुदासादि तुषारसारवान् ॥")

मरुवकः । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"मरुदग्निप्रदो हृद्यस्तीक्ष्णोष्णः पित्तलो लघुः । वृश्चिकादिविषश्लेष्मवातकुष्ठक्रिमिप्रणुत् । कटुपाकरसो रुच्यस्तिक्तो रूक्षः सुगन्धिकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
देवः । (यथा, रघुः । १२ । १०१ ।
"मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि । मनो नातिविशश्वास पुनः सन्धानशङ्किनाम् ॥")
साध्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४५ ।
"धर्म्माल्लक्ष्म्यामथैव कामं साध्या साध्यान् व्यजायत । प्रभवं च्यवनञ्चैवमीशानं सुरभीं तथा । अरण्यं मरुतञ्चैव विश्वावसुबलध्रुवौ ॥")
भ्रातृवत्सलदेवताविशेषः । यथा,—
"भ्रातॄणां प्रायणं भ्राता योऽनुतिष्ठति धर्म्मवित् । स पुण्यबन्धुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते ॥"
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥
"प्रायणं प्रकृष्टं गमनम् । पुण्यमेव बन्धुर्यस्य मरुद्भिर्भ्रातृवत्सलैर्देवैः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (हिरण्यम् । इति निघण्टुः । १ । २ ॥ ऋत्विक् । इति तत्रैव । ३ । १८ ॥)
ग्रन्थिपर्णी, स्त्री । इति मेदिनी । ते, १४३ ॥
पृक्कायां, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
मरुत्कर, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । मरुतोऽपानवायोः करः ।) राजमाषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मरुत्कारिणि, त्रि । यथा,—
"कषायमधुरा शीता कटुपाका मरुत्करा । बद्धमूत्रपुरीषा च पित्तश्लेष्महरास्तथा ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ आध्यायः ॥)
मरुत्क्रिया, स्त्री, (मरुतः क्रिया ।) अपानोत्सर्गः । वातकर्म्म इति ख्यातः । इति केचित् ॥
मरुत्तः, पुं, (मरुदस्यस्तीति । मरुत् + "तप पर्व्वमरुद्भ्याम् ।" ५ । २ । १२२ । इत्यस्य काशिकोक्त्या तपः ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स च अवीक्षिद्राजपुत्त्रः । यथा,—
क्रोष्टुकिरुवाच ।
"अवीक्षितस्य नृपतेर्मरुत्तस्य महात्मनः । श्रोतुमिच्छामि चरितं श्रूयते सोऽतिचेष्टितः ॥
चक्रवर्त्ती महाभागः शूरः कान्तो महामतिः । धर्म्मविद्धर्म्मकृच्चैव सम्यक् पालयिता भुवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
स पित्रा समनुज्ञातो राज्यं प्राप्य पितामहात् । धर्म्मेण पालयामास प्रजाः पुत्त्रानिवौरसान् ॥
इयाज सुमहायज्ञान् यथावत् प्राज्यदक्षिणान् । ऋत्विक्पुरोहितादेशादनिर्विण्णो महीपतिः ॥
तस्याप्रतिहतं चक्रमासीद्द्वीपेषु सप्तसु । गगनेचाप्यविच्छिन्ना स्म पातालजलादिषु ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे १०३ अध्यायः ॥
(यदुवंशीय करन्धमपुत्त्रः । यथा, श्रीमद्भागवते । ९ । २३ । १७ ।

"त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करन्धम उदारधीः । मरुत्तस्तत्सुतोऽपुत्त्रः पुत्त्रं पौरवमन्वभूत् ॥"
शिवेयुराजपुत्त्रः । यथा महाभारते । हरिवंशपर्व्वणि । ३६ । ७ ।
"शिवेयुरभवत् पुत्त्र उशनः शत्रुतापनः । मरुत्तस्तस्य तनयो राजर्षिरभवन्नृप ! ॥")
मरुत्तक, पु, (मरुदिव तकति हसतीति । तक हासे + अच् ।) मरुवकः । इति भावप्रकाशः ॥
मरुत्पथ, पु, (मरुतां पन्थाः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इत्यः ।) आकाशम् । इति हेमचन्द्रः ॥
मरुत्पाल, पुं, (मरुतो देवान् पालयतीति । पालि + अच् । देवराजत्वादस्य तथात्वम् ।) इन्द्रः । इति केचित् ॥
मरुत्पुत्त्र, पु, (मरुतो वायोः पुत्त्रः ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः । ७ ७ ॥ (अस्य मरुत्पुत्त्रत्वे विवरणम् । यथा । पुरा किल पाण्डुनामा महीपतिर्म्मृगयार्थं वनं गत्वा आश्रमेकं मृगरूपधारिणं हरिण्यां रममाणं काममोहितं जघान । ततस्तेनाभिशप्तो निजपत्न्यां रन्तुमसौ न शक्तः । अथ गच्छति काले कुन्ती पुत्त्रकामस्य स्वभर्त्तुः पाण्डुराजस्यानुज्ञया इन्द्रादीन् देवानाहूय तैरन्वरंसीत् । तेषां मरुतो भीमसेनो जात इति पौराणिकी वार्त्तात्रानुसन्धेया । अस्य विशेषस्तु महाभारते । १ । ११८—१२३ । अध्यायेषु द्रष्टव्यः ॥) हनूमांश्च ॥
मरुत्प्लव, पुं (मरुदिव प्लवते द्रुतं गच्छतीति । प्लु + अच् ।) सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मरुत्फल, स्त्री, (मरुतां वायूनां फलमिव ।) घनोपलः । इति शब्दमाला ॥
मरुत्वान्, [त्] पुं, (मरुतो देवाः पालनीयत्वेन सन्त्यस्य इति । मरुत् + "मद्भ्यादिभ्यश्च ।" ४ । २ । ८६ । इति मतुप् मस्य वः । सञ्ज्ञायां प्रथम वकारे परे न तस्य दः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४४ ॥ (यथा, रघौ । ३ । ४ ।
"दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ॥"
धर्म्मपुत्त्रदेवगणभेदः । यथा, महाभारते । १२ । २०७ । २३ ।
"धर्म्मस्य वसवः पुत्त्रा रुद्राश्चामिततेजसः । विश्वे देवाश्च साध्याश्च मरुत्वन्तश्च भारत ॥"
मरुत्पवनकत्वेनास्त्यस्येति । मतुप् । मस्य वः ।) हनूमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (वायुविशिष्टे, त्रि । सर्व्वोदाहरणं यथा, भट्टौ । १ । २९ ।
"बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रो बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः । बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रो बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः ॥"
स्त्री, दक्षस्य प्रसूतस्य कन्या । सैव धर्म्मस्य पत्नी । यथा, भागवते । ६ । ६ । ४ ।

'भानुर्लम्बाककुद्यामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती ।
वसुर्मुहूर्त्ता सङ्कल्पा धर्म्मपत्न्यः सुतान् शृणु ॥")

मरुत्सख पुं, (मरुतां देवानां सखा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) इन्द्रः । इति धरणिः ॥ (मरुतो वायोः सखा ।) अग्निः । वायुसख इत्यमरदर्शनात् ॥ (वायुसखे, त्रि । यथा, रघौ । ११ । ३ ।
"तावदाशु विदधे मरुत्सखैः सा सपुष्पजलवर्षिभिर्घनैः ॥")

मरुदान्दोल, पुं, (मरुत् वायुरान्दोल्यतेऽनेनेति । आन्दोलि+करणे घञ् ।) धविनम् । इति शब्दमाला ॥

मरुदिष्ट, पुं (मरुतां देवानामिष्टं प्रियम् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य गुग्गुलुशब्दे व्याख्यातः ॥)

मरुद्ध्वज स्त्री (मरुतस्य वायुः ध्वजः पताकेव । नभसि वायुवशाच्चलितत्वादस्य तथात्वम् ।) वाततूलम् । बुडीर सुता इति भाषा । यथा,—
"ग्रीष्मश्चाथ वषाकथ वाततूलं मरुद्ध्वजम् ॥"
इति हारावली । २३ ॥

मरुद्भवा स्त्री, (मरुद्वायुर्भव उत्पत्तिकारणं यस्याः ।) ताम्रमूलालुषः । इति रत्नमाला । खिराइ इति भाषा ॥

मरुद्रथ, पुं, (मरुद्वायू रथो यानमिवास्य । ऊर्ध्वलोकं वियति बहुतरं गच्छतीति तथात्वम् ।) अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवरथः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥

मरुद्रुम पुं, (मरौ निर्जलदेशस्य द्रुमः । मरुजातो द्रुमो वा ।) विटखदिरः । इति रत्नमाला ॥

मरुद्वर्त्म, क्ली, (मरुतां वायूनां देवानां वा वर्त्म पन्थाः ।) आकाशम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुद्वाह, पुं, (मरुता वायुना उह्यतेऽसौ इति । वह+कर्म्मणि घञ् । यद्वा, मरुद्वायुर्वाह इव यस्य ।) धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अग्निः । इति शब्दमाला ॥

मरुद्विप, पुं, (मरौ निर्जलदेशे द्विपो हस्तीव ।) उष्ट्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुन्माला, स्त्री, (मरुद्भिर्मल्यते धार्य्यते इति । मल धारणे+कर्म्मणि घञ् । टाप् ।) स्पृक्का । इत्यमरः । २ । ४ । १३३ ॥ पिड़िङ्शाक इति भाषा ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"स्पृक्कासृक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कापिकेत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मरुप्रिय, पुं (मरुर्निर्जलदेशः प्रियोऽस्य ।) उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१८ ॥

मरुभू, स्त्री, (मरुर्निर्जला भूर्भूमिः ।) दाशेरकदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मारवाड़ इति भाषा । निर्जलभूमिश्च ॥

मरुभूरुह, पुं (मरुभुवि रोहति जायते इति । रुह+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) करीरवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ मरुभूमिजाते, त्रि ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६७६ ।
"सतपुसो मरुभूरुह इव जीवनमात्रमाशास्यम् ॥")

मरुल, पुं (म्रियते जलं विनेति । मृ+उलच् ।) कारण्डवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥

मरुव, पुं, (मरु निर्जलदेशं वाति प्राप्नोतीति । वा+क ।) वृक्षविशेषः । मरुया इति नाग दाना इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । खरपत्रः २ गन्धपत्रः ३ फणिज्झकः ४ बहुवीर्य्यः ५ शीतलकः ६ सुराह्वः ७ समीरणः ८ जम्बीरः ९ प्रस्थकुसुमः १० मरुवकः ११ आजन्मसुरभिपत्रः १२ मरिचः १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिकुष्ठविड्बन्धाध्मानशूलमान्द्यलगदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"मरुत्तको मरुवको मरुन्मरुरपि स्मृतः ।
फणी फणिज्झकश्चापि प्रस्थपुष्पः समीरणः ॥
मरुदग्निप्रदो हृद्यस्तीक्ष्णोष्णः पित्तलो लघुः ।
वृश्चिकादिविषश्लेष्मवातकुष्ठकृमिप्रणुत् ।
कटुपाकरसो रुच्यस्तिक्तो रूक्षः सुगन्धिकः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

मरुवक पुं, (मरुव+स्वार्थे इवार्थे वा कन् ।) कण्टकिवृक्षविशेषः । मयना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिण्डीतकः २ श्वसनः ३ करहाटकः ४ शल्यः ५ मदनः ६ । (पर्य्यायान्तरं यथा,—
"मन्नस्तकंश पिण्डो नट पिण्डीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः ॥")
खरपत्रतुलसी । तत्पर्य्यायः । समीरणः २ प्रस्थपुष्पः ३ फणिज्झकः ४ जम्बीरः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ॥ (एतत्पर्य्यायो यथा,—
"मरुत्तको मरुवको मरुन्मरुरपि स्मृतः ।
फणी फणिज्झकश्चापि प्रस्थपुष्पः समीरणः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
जम्बीरभेदः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पुष्पवृक्षविशेषः । मरुयाफुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शुक्लपुष्पः २ तिलकः ३ क्षुरकः ४ । क्षुपविशेषः । नागदाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खरपत्रः २ गन्धपत्रः ३ । इति रत्नमाला ॥ व्याघ्रः । राहुः । भयानके त्रि । इति जटाधरः ॥

मरुसम्भवं, क्ली (मरुः सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।) चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा—
"मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।
शालामर्कटकं विस्रं शालेयं मरुसम्भवम् ॥
चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नेपालमूलकं चान्यत् तद्भवेद्गजदन्तवत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मरुसम्भवा, स्त्री (मरौ सम्भवो यस्याः । टाप् ।) महेन्द्रवारुणी । क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरुस्था, स्त्री, (मरौ तिष्ठतीति । स्था+क । स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरूक, पुं (म्रियते इवेति । मृ+"मृकणिभ्यामूकोकणौ ।" उणा ४ । ३९ । इति ऊकः । भयशीलत्वादस्य तथात्वम् ।) मृगविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ मयूरः । शटी । इति वाचस्पतिः सारोद्धारवृत्तिः ॥

मरूद्भवा, स्त्री (मरौ धन्वप्रदेशे उद्भवतीति । उत्+भू+अच् । स्त्रियां टाप् ।) कार्पासी । यवासः । क्षुद्रखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरोलि, पुं, (मरौ निर्जलदेशे लीयते म्रियते इति । मरु+ली+इन् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मकरः । यथा,—
"जलरूपस्तु मकरो मरोलिरसिदंष्ट्रकः ॥'
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरोलिक, पुं (मरोलि+स्वार्थे कन् ।) मकरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मर्क, सर्पे । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) मर्कति । इति दुर्गादासः ॥

मर्क, पुं, (मर्कति चेष्टते इति । मर्क+"इगभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् ।" उणा० ३ । ४३ । इति कन् । यद्वा, मर्कति सर्पतीति । अच्+अच् ।) देहः । वायुः । इत्युणादिकोषः ॥ (शुक्रपुत्त्रः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ७ । १६ ।
"उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा ॥"
"मर्कः शुक्रपुत्त्रोऽसुरपुरोहितः ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १ । ८ । २९ ।
"मर्कान् भोग्यान् विभजति स येनाति भाक्क भिनत्ति ॥"
"मर्कान् मर्कटान् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ त्रि, मार्ज्जयिता । यथा, ऋग्वेदे । १० । २७ । २० ।
"इदञ्च मर्क उपरो बभूवान् ॥"
"मर्क्को मार्ज्जयिता ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

मर्कक पुं, (मर्क+इवार्थे संज्ञायां वा कन् ।) गलगण्डपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ चाकृ-गिल इति भाषा ॥

मर्कट, पुं (मर्कति गच्छतीति । मर्क+"शकादिभ्योऽटन् ।" उणा० ४ । ८१ । इति अटन् ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २४ । ३० ।
"यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः ॥")
ऊर्णनाभः । (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३९२ ।
"अयसुदृग्गृहीतबड़िश कर्कट इव मर्कट ग्रस्त ॥"

"मर्कटी लूता ॥" इति तट्टीका ॥) स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ गलेगण्डपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हाड़गिल इति भाषा ॥

मर्कटकः, पुं, (मर्कट + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) वानरः । लूता । शस्यभेदः । इति मेदिनी । के, २८ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
"श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिला सगवेधुका ।
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन्मर्कटका मुने ! ॥")
मत्स्यभेदः । दैत्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

मर्कटतिन्दुकः, पुं, (मर्कटप्रियस्तिन्दुकः । मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥

मर्कटपिप्पली, स्त्री, (मर्कटस्य पिप्पलीव ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या अपामार्गशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मर्कटप्रियः, पुं, (मर्कटस्य प्रियः ।) क्षीरवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

मर्कटवासः, पुं, (मर्कटः ऊर्णनाभस्तस्य वासः आवासस्थानम् ।) लूतातन्तुः । माकड़शार जाल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । आशावन्धः २ । इति शब्दरत्नावली ॥

मर्कटशीर्षं, क्ली, (मर्कटस्य शीर्षमिव तद्वर्णत्वादेवास्य तथात्वम् ।) हिङ्गुलम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
'रक्तं मर्कटशीर्षञ्च हिङ्गुलं दरदो रसः ॥")

मर्कटास्यं, क्ली, (मर्कटस्य आस्यमिव तद्वर्णत्वादेवास्य तथात्वम् ।) ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १ ६ ॥ (मर्कटस्यास्यम् ।) वानरमुखम् । (मर्कटस्यास्यमिवास्यं यस्य ।) वानरमुखे, त्रि ॥

मर्कटी, स्त्री, (मर्कति वायुवेगेन इतस्ततो गच्छतीति । मर्क + अटन् । स्त्रियां ङीष् ।) कपिकच्छुः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"कपिकच्छुरात्मगुप्ता वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कण्डुरा चण्डा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी ॥
आर्षभी शूकशिम्बी च सैव प्रोक्ता मनीषिभिः ॥")
अपामार्गः । (यथा,—
"अपामार्गस्तु शिखरी ह्यध शल्यो मयूरकः ।
मर्कटी दुर्ग्रहा चापि किणिही खरमञ्जरी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३३ । ५ ।
"कुक्कुटीं मर्कटीं शिम्बीमनन्ताञ्चापि धारयेत् ।
मांसमाम तथा मत्स्यं शोणितञ्च चतुष्पथे ॥")
करञ्जभेदः । इत्यमरः । २ । ४ । ८७ ॥ माकड़ा करञ्जा इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायो भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"उदकीर्य्यस्तृतीयोऽन्यः षड्ग्रन्था हस्तिवारुणी ।
मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करभञ्जिका ॥"
मर्कट + ङीष् ।) वानरी च ॥

मर्कटेन्दुः, पुं, मर्कटे खगविशेषे इन्दुरिव ।) काकतिन्दुकवृक्षः । यथा —
"काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुकः ।
मर्कटेन्दुः तिन्दुपुष्पो द्वावेतौ तत्र कीर्त्तितौ ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मर्करः, पुं, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + बाहुलकात् अरः ।) भृङ्गराजः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गुणादयोऽस्य भृङ्गराजशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मर्करा, स्त्री, (मर्कर + स्त्रियां टाप् ।) दरी । भाजनम् । सुरङ्गा । निष्फला स्त्री । इति विश्वः ॥

मर्च्च, क शब्दे । चौरोऽयं धातुः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) तालव्यवर्गप्रथमान्तः । मर्च्चयति । इति दुर्गादासः ॥

मर्ज्जूः, स्त्री, (मृज्यते इति । मृज शुद्धौ + "मृजेर्गुणश्च ।" उणा० १ । ८१ । इति ऊः । गुणश्च ।) शुद्धिः । इति मेदिनी । जे, १३ ॥

मर्ज्जूः, पुं, (मार्ष्टि शोधयति वसनमिति । मृज् + ऊः ।) रजकः । इति हेमचन्द्रः ॥ पीठमर्द्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

मर्त्तः, पुं, (म्रियतेऽसौ इति । मृ + "हसिमृग्रिण्" इति ।" उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) मनुष्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा मार्कण्डेये । १ । १८ ।
"पौर्णमास्याममावस्यां पर्व्वस्वन्येषु प्रस्तव ।
ममैव सम्भूतो मर्त्तैर्भविता पापनाशनः ॥")
भूलोकः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (म्रियतेऽत्रेति । भूलोकः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । ८६ ॥)

मर्त्त्यः, पुं, (म्रियतेऽत्रेति । मर्त्तो भूलोकस्तत्र भवः । मर्त्त + यत् । यद्वा मर्त्त एव यदित्यमरटीकायां भरतः ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । २ । १ । २६ ।
"ग्रहे च ग्रहलक्ष्मीश्च मर्त्त्यानां गृहिणां तथा ॥")
मध्यमलोकः । इति जटाधरः ॥ (क्ली, शरीरम् । यथा, भागवते । ३ । ३३ । ३१ ।
"तस्मात्तद्योगविधुतमार्त्त्यं मर्त्त्यमभूत् सरित् ॥")

मर्द्दनं, क्ली, (मृद् + भावे ल्युट् ।) अङ्गमर्द्दनम् । गाटेपा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । संवाहनम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । २२ ॥ सम्मर्दनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, "यत् पुनर्वहि स्पर्शनाश्रिताभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्द्दनाद्यैरामयान् प्रमार्ष्टि तद्बहि परिमार्ज्जनम् ॥" इति चरके सूत्रस्थाने ११ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । श्रमहरत्वम् । निद्राशुक्रसुखप्रदत्वम् । मांसरक्तत्वक्प्रसन्नकारित्वम् । वायुकफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ चूर्णनम् । इति मृद्धात्वर्थदर्शनात् ॥ (करणम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । २ ।
"तेषां मैरेयदोषेण विषमीकृतचेतसाम् ।
निम्लोचति रवावासीत् वेणूनामिव मर्द्दनम् ॥"
मृद् + ल्युः । मर्द्दनकारके, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३७२ ।
"क्षमे चितिजसङ्घानां मर्द्दनं त्रिदशेश्वरम् ॥")

मर्द्दलः, पुं (मर्द्दं मर्द्दनं लातीति । ला + कः ।) वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ मादल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मुरजः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ४४ । १६ ।
"मृदङ्गानकशङ्खानां मर्द्दलानाञ्च निस्वनैः ।
खरोष्ट्राश्वतरैश्चैव मत्ता यास्यामहे सुखम् ॥")

मर्द्दितः त्रि, (मृद् + कर्म्मणि क्तः ।) मथितम् । इति विशेष्यनिघ्नवर्गटीकायां भरतः ॥ चूर्णितम् । यथा,—
"तिन्तिड़ीफलरसेन मर्द्दितो
रामवाण इति विश्रुतो रसः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

मर्ब्ब, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) मर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥

मर्म्म, [न्] क्ली, (मृ + "सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) स्वरूपम् । तत्त्वम् । यथा, नैषधे । २ । ६ ।
"मृगया न विगीयते नृपै-
रपि धर्म्मागममर्म्मपारगैः ।
स्मरसुन्दर ! मां यदत्यजः
तव धर्म्मः सदयो दयोज्ज्वलः ॥"
सन्धिस्थानम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ ॥ जीवस्थानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ मर्म्माणि ।
"सन्निपातः शिरास्नायुसन्धिमांसास्थिसम्भवः ।
मर्म्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणाः खलु विशेषतः ॥
सप्तोत्तरं शतं सन्ति देहे मर्म्माणि देहिनाम् ।
तान्येकादश शाखासु स्वरस्थावस्थितानि हि ॥
सन्धीनां विंशतिस्तानि स्नायूनां सप्तविंशतिः ।
चत्वारिंशत्तथैकञ्च शिरामर्म्माणि तत्र तु ॥
द्वाविंशतिः सक्थियुगे तावन्त्येव भुजद्वये ।
द्वादशोरसि कुक्षौ च पृष्ठदेशे चतुर्द्दश ॥
ग्रीवाया ऊर्द्ध्वभागे तु सप्तत्रिंशन्मतानि हि ॥
मर्म्माणि तानि सन्ति पञ्चधा भवन्ति ।
तान्याह ।
सद्यः प्राणहराणि स्युर्मर्म्माण्येकोनविंशतिः ।
मर्म्मदेशात्त्रयस्त्रिंशत् स्युः कालान्तरमारकाः ॥
चत्वारिंशच्च चत्वारि वैकल्यं जनयन्ति हि ।
मर्म्माष्टकं रुजाकारि विशल्यघ्नं त्रिकं मतम् ॥
शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरा गुदम् ।
हृदयं वस्तिनाभ्यौ च घ्नन्ति सद्यो हतानि वै ॥
शृङ्गाटकानि घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां शिराणां शिरसो मध्ये संयोगस्थानं तानि चत्वारि शिरामर्म्माणि चतुरङ्गुलप्रमाणानि हतानि सन्ति सद्योमारकाणि । अधिपतिः । मस्तकस्याभ्यन्तरे सन्धिशिरयोः सन्निपात उपरिष्टाद्रोमावर्त्तः स एकः सन्धिमर्म्मेदमर्द्धाङ्गुलप्रमाणं सद्योमारकम् । शङ्खौ भ्रुवोरन्तोपरि कर्णललाटमध्ये तौ द्वे अस्थिमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले सद्योमारके । कण्ठशिरा मातृका ग्रीवाया उभयपार्श्वयोश्चतस्रश्चतस्रः शिरास्ता अष्टौ शिरामर्म्माणि चतुरङ्गुलानि सद्योमार-

काणि । गुदं प्रसिद्धमेकं मांसमर्म्म चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् । हृदयं स्तनयोर्म्मध्यमामाशयद्वारमेकं शिरामर्म्म चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् । वस्ति नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसां मध्ये वस्तिस्तनूत्वक् एकद्वारो ह्यधोमुखः स्नायुमर्म्मेदं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् । नाभिः प्रसिद्धा । सिरामर्म्मेदं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् ॥

वक्षोमर्म्माणि सीमन्तास्तलहृत्क्षिप्रेन्द्रवस्तयः ।
बृहत्यौ पार्श्वजौ सन्धी कटीकतरुणी च ये ।
नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ॥

वक्षोमर्म्माणि स्तनमूलस्तनरोहितापलापापस्तम्भाः स्तनमूले स्तनयोरधस्ताद्द्व्यङ्गुलं यावत् द्वे शिरामर्म्मणी द्व्यङ्गुले कफपूर्णकोष्ठतया कालान्तरमारके । स्तनरोहिते स्तनयोरुपरि द्व्यङ्गुलं यावत् द्वे मांसमर्म्मणी रक्तपूरितकोष्ठतया कालान्तरमारके । अपलापौ अंशकूटयोरधस्तात् पार्श्वयोरुपरि द्वौ शिरामर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले रक्तेन पूयताङ्गते न कालान्तरमारके । अपस्तम्भौ उरस उभयतो नाड्यौ वातवहे शिरामर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च कालान्तरमारके । सीमन्ताः शिरसि पञ्च सन्धयः सन्धिमर्म्माणि चतुरङ्गुलानि उन्मादभयचित्तविनाशैः कालान्तरमारकाणि । तलानि मध्याङ्गुलिमनुक्रम्य हस्तमध्ये तल एवमपरस्य हस्तस्य पादयोश्च चत्वारि तलानि मांसमर्म्माण्यर्द्धाङ्गुलानि रुजाभिः कालान्तरमारकाणि । क्षिप्राणि अङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्म्मध्ये क्षिप्रं तच्च हस्तयोर्द्वे पादयोर्द्वे एवञ्चत्वारि स्नायुमर्म्माण्यर्द्धाङ्गुलान्याक्षेपकेण कालान्तरमारकाणि । इन्द्रवस्तयः प्रकोष्ठयोर्म्मध्ये द्वे जङ्घयोर्म्मध्ये द्वे एवं चत्वारि मांसमर्म्माणि द्व्यङ्गुलानि शोणितक्षयेण कालान्तरमारकाणि । बृहत्यौ स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशं यावत् शिरामर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैः कालान्तरमारके । पार्श्वसन्धी जघनपार्श्वयोः सन्धी शिरामर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले शोणितपूर्णकोष्ठतया कालान्तरमारके । कटीकतरुणी त्रिकसन्निधाने उभयतः श्रोणिकाख्यसन्धीलग्नास्थिनी अस्थिमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले शोणितक्षयात् पाण्डुविवर्णरूपं कृत्वा कालान्तरमारके । नितम्बौ प्रसिद्धौ । द्वे अस्थिमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले अधःकायशोषेण दौर्ब्बल्येन च कालान्तरमारके ॥ * ॥

लोहिताख्याणिजान्वूर्व्वीकूर्च्चविटपकूर्परा: ।
कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सकृकाटिके ॥
अंसांसफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणौ तथा ।
वैकल्यकारकाण्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥

लोहिताख्याणि ऊर्व्वोरूर्द्ध्वमधोवङ्क्षणसन्धेर्लोहिताख्यं तच्च द्वे बाह्वोर्द्वे ऊर्व्वोरेवं तानि चत्वारि शिरामर्म्माण्यर्द्धाङ्गुलानि वैकल्यकारकाणि तत्र शोणितक्षयेण पक्षाघातः सक्थिशोषो वा । आणयः जानुनः ऊर्द्ध्वमुभयोः पार्श्वयोः द्व्यङ्गुले एकस्मिन् जानुनि द्वे अपरस्मिन् द्वे एवं चतस्रः स्नायुमर्म्माण्यर्द्धाङ्गुलानि वैकल्यकराणि तत्र शोथाभिवृद्धिः सक्थिस्तम्भश्च । जानुनी जङ्घोर्व्वोः सन्धौ सन्धिमर्म्मणी द्व्यङ्गुले वैकल्यकरे । तत्र खञ्जता । ऊर्व्वौ द्वे ऊर्व्वोर्म्मध्ये द्वे प्रगण्डयोर्म्मध्ये एवं चतस्रः सिरामर्म्माण्येकाङ्गुलानि वैकल्यकराणि तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः । कूर्च्चौ पादयोरङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्म्मध्ये तयोरूर्द्ध्वमधश्च एवं चत्वारः । स्नायुमर्म्माणि वैकल्यकराणि तत्र पादयोर्भ्रमणवेपने भवतः । विटपे द्वे वङ्क्षणवृषणयोर्म्मध्ये स्नायुमर्म्मणी एकाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र षाण्ढ्यमल्पशुक्रता वा । कूर्परौ कफोणी तौ द्वौ सन्धिमर्म्मणी द्व्यङ्गुलौ वैकल्यकरौ तत्र बाहुमध्ये सङ्कोचः । कुकुन्दरे नितम्बकूपके द्वे सन्धिमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च । कक्षधरे वक्षःकक्षयोर्म्मध्ये द्वे स्नायुमर्म्मणी एकाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र पक्षाघातः । विधुरे कर्णपृष्ठतोऽधःसंश्रिते किञ्चिन्निम्नाकारे द्वे स्नायुमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र बाधिर्य्यम् । कृकाटिके शिरोग्रीवयोरुभयतः सन्धौ द्वे सन्धिमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र शिरःकम्पः । अंसौ स्कन्धौ स्नायुमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुलौ वैकल्यकरौ तत्र बाहुस्तम्भः । अंसफलके पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बन्धे ग्रीवाया अंसद्वयस्य च संयोगो यत्र तत्त्रिकं अस्थिमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र बाह्वोः शून्यता शोषश्च । अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ सिरामर्म्मणी अर्द्धाङ्गुलौ वैकल्यकरौ तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा । नीले मन्ये च कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले द्वे मन्ये तत्र एका नीला एका मन्या एकस्मिन् पार्श्वे । अन्या मन्या अन्या नीला अपरस्मिन् पार्श्वे । द्वे द्वे शिरामर्म्मणी द्व्यङ्गुले द्व्यङ्गुले वैकल्यकरे तत्र मूकता विकृतस्वरता रसाग्राहिता च । फणौ घ्राणमार्गमुभयतः अभ्यन्तरे सिरामर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र गन्धाज्ञानम् । आवर्त्तौ भ्रुवोरुपरि निम्नयोः सन्धिमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुलौ वैकल्यकरौ तत्राप्यान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा ॥ * ॥

गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ तथा कूर्च्चशिरांसि च ।
रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥

गुल्फौ घुटिके सन्धिमर्म्मणी द्व्यङ्गुलौ रुजाकरौ तत्र रुजा पादस्तम्भः खञ्जता वा । मणिबन्धौ हस्तप्रकोष्ठसन्धी सन्धिमर्म्मणी द्व्यङ्गुलौ रुजाकरौ तत्र हस्तयोः क्रियाराहित्यम् । कूर्च्चशिरांसि गुल्फसन्धेरध उभयतः एकस्मिन् पादे द्वे द्वे च द्वितीये एवं चत्वारि स्नायुमर्म्माण्येकाङ्गुलानि रुजाकराणि तत्र रुजा शोफश्च ॥ * ॥ विशल्यघ्नानि ।

उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नं त्रिकं मतम् ।

उत्क्षेपौ शङ्खयोरुपरि केशान्तं यावत् स्नायुमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुलौ तयोर्विद्धयोः सशल्यो जीवेत् पाकात् पतितशल्यो वा उद्धृतशल्यस्तु म्रियेत अतएव विशल्यघ्नमुद्धृतशल्यघ्नं हन्तीति विशल्यघ्नं मर्म्म । स्थपनी एका भ्रुवोर्म्मध्ये सिरामर्म्मेदमर्द्धाङ्गुलं विशल्यघ्नम् ।

सप्तरात्रान्तरे हन्यु सद्यः प्राणहराणि हि ।
कालान्तरप्राणहरं पक्षे मासे च मारकम् ॥
सद्यःप्राणहरं चान्ते विद्धं कालेन मारयेत् ।
कालान्तरप्राणहरमन्ते विद्धन्तु दुःखदम् ॥

अन्ते मर्म्मसमीपे ।

मर्म्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा
मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम् ।
प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति
वैद्येन यत्नैरपि साध्यमानाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

मर्म्मस्पर्शनिषेधो यथा,—
“परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ।
न संवसेत् सूतके च न कं वै मर्म्मणि स्पृशेत् ॥”
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥

(“सप्तोत्तरं मर्म्मशतम् । तानि मर्म्माणि पञ्चात्मकानि । तद्यथा मांसमर्म्माणि । सिरामर्म्माणि । स्नायुमर्म्माणि । अस्थिमर्म्माणि । सन्धिमर्म्माणि चेति । न खलु मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिव्यतिरेकेणान्यानि मर्म्माणि भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते ॥ तत्रैकादश मांसमर्म्माणि । एकचत्वारिंशत् सिरामर्म्माणि । सप्तविंशतिः स्नायुमर्म्माणि । अष्टावस्थिमर्म्माणि । विंशतिः सन्धिमर्म्माणि । तदेतत् सप्तोत्तरं मर्म्मशतम् ॥” इति सुश्रुते शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

मर्म्मकील, पुं, (मर्म्म कीलति विध्यतीति । कील + क । यद्वा, मर्म्मणि गूढ़विषये कील शङ्कुरिव ।) भर्त्ता । इति जटाधरः ॥

मर्म्मज्ञ, त्रि, (मर्म्म तत्त्वं जानातीति । ज्ञा + क ।) मर्म्मवित् । तत्त्वज्ञः । मर्म्म स्वरूपं सन्धिस्थानं वा तज्जानाति यः सः ॥ (यथा महाभारते । ७ । ३५ । २ ।
“तेषामापततां वीर शीघ्रं पूर्व्वमथो दृढ़म् ।
शिशाक्षो व्यवधीद्बालान्मर्म्मज्ञो मर्म्म-
भेदिभिः ॥”)

मर्म्मर, पुं, (मर्म्म तत्त्वं मर्म्मव्यथकशब्दं वा रातीति । रा + क ।) वस्त्रस्य पत्रस्य च ध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥ मड़मड़ शब्द इति भाषा ॥ (यथा रघुवंशे । ४ । ५६ ।
“अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।
मर्म्मरः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥”)

मर्म्मरी, स्त्री, (मर्म्मर + गौरादित्वात् ङीष् ।) पीतदारु । दारुहरिद्रा इति ख्याता । इति मेदिनी । रे, २० ॥

मर्म्मरीक, पुं, (म्रियत इवाचारेणेति । मृ + “पर्परीकादयश्च ।” उणा० ४ । २० । इति ईकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) दीनः । इत्युणादिकोषः ॥

मर्म्मवित, [द्] पुं, (मर्म्म वेत्तीति । विद्+क्विप ।) मर्म्मज्ञ । तत्पर्य्याय । कार्पटिक २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ मर्म्मिक ३ मर्म्मवेदी ४ । इति जटाधर ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । ६ । "वक्रनासस्ततोऽवादीद्दक्षोऽय परमर्म्मवित ॥")

मर्म्मवेदी, [न्] पु (मर्म्म वेत्तीति । विद्+णिनि ।) मर्म्मवित । तत्त्वज्ञ । इति जटाधर ॥

मर्म्मस्पृक [श्] त्रि, (मर्म्म स्पृशतीति । स्पृश+ "स्पृशोऽनुदके क्विन् ।" ३ । २ । ५८ । इति क्विन ।) मर्म्मपीडक । तत्पर्य्याय । अरुन्तुद २ । इत्यमर । ३ । १ । ८३ ॥ व्यथक ३ । इति हेमचन्द्र । ६ । १६५ ॥

मर्म्माविध } [ध] त्रि (मर्म्म विध्यतीति । मर्म्म+व्यध+क्विप । "ग्रहिज्येति ।" ६ । १ । १६ । इति सम्प्रसारणम् । "नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ।" ६।३।११६ । इति दीर्घत्वम् ।) सन्धिस्थानवेधकर्त्ता । मर्म्मज्ञ । यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । ५८ ।
मर्म्माविद्

"चिर क्षिप्त्वा मर्म्माविद्रामो विशुभितश्रवम् । शब्दायमानमत्यात्मीङ्गयद व्यादाम्बरम् ॥"

"मर्म्माणि विध्यतीति क्विप चि वीरुहो मड-कावितिरिति दीर्घनिर्द्देशात क्वचित क्विवन्ते पूर्व्व-पददीर्घत्व स्यादिति क्वचित आङपूर्व्वस्य रूप वा मर्म्माविद् मर्म्मज्ञो वा वेत्ति रूपम् ।" इति तट्टीकायां भरत ॥

मर्म्मिक, त्रि, (मर्म्म वेत्तीति । मर्म्म+ठक ।) मर्म्मवित् । इति जटाधर ॥

मर्य्या, य, (म्रियतेऽवग्रियतेऽत्र । मृ+यत । टाप ।) सीमा । इति मर्य्यादाशब्दटीकायां रायमुकुट ॥

मर्य्यादक त्रि, मर्य्यादाकर्त्ता । मर्य्यादां करोतीति कर्त्तरि ण्वुले कादिति कप्रत्यये केऽक स्त्रीष्वेति आकारस्य ह्रस्वे निष्पन्नोऽय शब्द ॥

मर्य्यादा, स्त्री, (मर्य्या+दा+अङ । न्याय्यपथ-स्थिति । (यथा महाभारते । १५ । ७२ । २५ । "मर्य्यादायां स्थितो धर्म्मे शमश्चैवास्य कल्प-नाम् ॥")

तत्पर्य्याय । संस्था २ धारणा ३ स्थिति ४ । इत्यमर । २ । ८ । २६ ॥ 'मर्य्यादीयते मर्य्यादा मर्य्याङपूर्व्वात दाञो ड निपातनात् यस्य म ।" इति तट्टीकायां भरत ॥ "मर्य्येति सीमार्थे अव्यय तत्र दीयते मर्य्यादेति स्वामी ।" इति रायमुकुट ॥ "म्रियन्तेऽत्रेति मर्य्या तां ददा-तीति मर्य्यादा ।" इति सारसुन्दरी ॥ सीमा । इति जटाधर ॥

कूलम् । इति हेमचन्द्र । ४ । १४२ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । ६ । "कल्पान्तवातसंक्षोभलङ्घिताशेषभूभृत । स्थैर्य्यप्रसादमर्य्यादास्ता एव हि महोदधे ॥" देवातिथे पत्नी । यथा, महाभारते । १ । ९५ । २२ । [नाम ॥") "देवातिथि. खलु वैदेहीमुपयेमे मर्य्यादां

मर्य्यादागिरि पुं (मर्य्यादा सीमा तज्ज्ञापको गिरि ।) कुलाचल । वर्षसीमापर्व्वत । यथा । "उत्तरोत्तरेणेलावृत नील श्वेत शृङ्गवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्य्यादा-गिरय प्रागायता उभयत क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकश पूर्व्वस्मात पूर्व्व स्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति । एव दक्षिणेनेलावृत निषधो हेम कूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीला दय । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुष भारतानां यथासङ्ख्यम् । तथैवेलावृतमपरेण पूर्व्वेण च माल्यवद्गन्धमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्र पप्रथतु केतुमालभद्राश्वयो सीमान विदधाते ।" इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्याय ॥

मर्व्व, पूर्त्तौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर सक सेट ।) मर्व्वति पयसा कुम्भ चेटी । इति दुर्गादास ॥

मर्ष पु, क्षान्ति । मृषधातोर्भावे घञ प्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । १ । ३३ ।
"अ-मर्षशून्येन जनस्य जन्तुना
न जातहार्द्देन न विद्विषादर ॥")

मर्षण, स्त्री, (मृष+ल्युट) क्षमा । मृषधातो-र्भावे अनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (धर्षणम् । यथा, महाभारते । ३ । ११२ । २६ ।
"न चाप्यधर्म्मे न सुहृद्विभेदने
परस्वहारे परदारमर्षणे ।
कदय्यभावे च रमेत्मन सदा
नृणां सदाख्यानमिद विजानताम् ॥"
मर्षयतीति । मृष+णिच+ल्यु । मर्षके, त्रि । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ७ । ५८ ।
"इद पवित्र परमीशचेष्टित
यशस्यमायुष्यमघौघमर्षणम् ॥")

मर्षित, त्रि क्षमायुक्त । क्षान्तिविशिष्ट । मृष धातो कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १ । ७ । ५१ ।
"तत्राहामर्षितो भीमस्तस्य श्रेयान् वध स्मृत । न भर्त्तुर्नात्मनश्चार्थे योऽहन् सुप्तान् शिशून्
वृथा ॥")
भावे क्त, क्ली । (मर्षणम् ॥)

मर्षितवान्, त्रि, क्षान्त । मृषधातो कर्त्तरि क्तवतुप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

मल, ङ धृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० आत्म० सक०-सेट ।) ङ मलते । इति दुर्गादास ॥

मल पुं, क्ली, (मृज्यते शोध्यते इति । मृज+ "मृजेष्टिलोपश्च ।" उणा० १ । १०६ । इति कलच टिलोपश्च । यद्वा, मलते धारयति व्याध्यादिदौर्गन्ध्यमिति । मल+अच ।) पापम् । (यथा, मनु । २ । १०२ ।
"पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥"
"दिवार्ज्जित पाप निहन्ति ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ॥ * ॥) विट । (यथा, मनु । ४ । २२ ।
"पूय चिकित्सकस्यान्न पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम । विष्ठा वार्द्धुषिकस्यान्न शस्त्रविक्रयिणो मलम ॥"
"विष्ठा मलमेकमेव च ।' इति तद्भाष्ये मेधा तिथि ॥) किट्टम् । इत्यमर । २ । ६ । ६५ ॥ (यथा, अभिज्ञानशकुन्तले । ६ ।
"छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥')
"पाप किल्विषम् । विट । विष्ठा । किट्ट कलङ्को मण्डूरादि स्वेदादि च एव मल ।
'वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्र विट्कर्णविण्नखा । श्लेष्माश्रुदूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मला ॥
इति स्मृति ।' इति तट्टीकायां भरत ॥ कर्पूरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वातपित्तकफा । यथा,—
"सर्व्वेषामेव रोगाणां निदान कुपिता मला । तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्त विविधाहितसेवनम् ॥'
इति माधवकर ॥
(पारिभाषिकमल यथा, महाभारते । ८ । ४५ । २३ ।
"क्षत्रियस्य मल भैक्ष्य ब्राह्मणस्याव्रत मलम् । मल पृथिव्या वाह्लीका स्त्रीणां मद्रस्त्रियो
मलम् ॥")

मलघ्न पु, (मलं हन्तीति । हन्+टक ।) शाल्मली कन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥ मलनाशके, त्रि ॥

मलघ्नी, स्त्री, (मलघ्न+स्त्रियां ङीष ।) नाग-दमनी । इति राजनिर्घण्ट ॥

मलज, क्ली, (मलाज्जायते इति । जन्+ड ।) पूय । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मलोद्भवे त्रि ॥

मलदूषित, त्रि, (मलेन दूषितम् ।) मलिनम् । इत्यमर । ३ । १ । ५५ ॥

मलद्रावी, [न्] पु, (मल विष्ठां द्रावयति चाल यतीति । द्रु+णिच+णिनि ।) जयपाल । इति राजनिर्घण्ट ॥

मलन, क्ली, (मल्यते मर्द्यते इति । मल+ल्युट ।) मर्द्दनम् । इति मेदिनी । ने, १ ४ ॥

मलन, पुं (मलते धारयति दृष्टतापौ । मल धृतौ+ल्यु ।) पटवास । इति मेदिनी । ने १०४ । ताँबु इति भाषा ॥

मलपू स्त्री, (मलात् पापात् पुनातीति । पू+ क्विप् ।) काकोडुम्बरिका । इत्यमर । २ । ४ । ६१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"विभीतकत्व मलपूजटाभां
क्वाथेन स्नात्वा गुडसंयुतेन ॥")

मलभुक [ज] पुं (मल भुङ्क्ते इति । भुज+ क्विप ।) काक । इति शब्दरत्नावली ॥

मलभेदिनी, स्त्री, (मल भिनत्तीति । भिद्+ णिनि । स्त्रियां ङीप ।) कटुका । इति राज-निर्घण्ट ॥

मलमास, पुं, (मलो मलिनश्चासौ मासश्चेति कर्म्मधारय ।) अधिकमास । तत्पर्य्याय ।

मलिम्लुच २ अधिमास ३ असङ्क्रान्तमास ४ नपुंसक ५। तस्य लक्षणं यथा। रविसङ्क्रान्त्य-भावविशिष्टचान्द्रमासत्वं मलमासत्वम्। इति श्राद्धविवेकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः॥ अपि च। ज्योतिषे।

'अमावस्याद्वयं यत्र रविसङ्क्रान्तिवर्ज्जितम्।
मलमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे॥

अमावस्याद्वयम् अमावस्याद्वयान्तचान्द्रद्वयम्। रविसङ्क्रान्तिभ्यां रविक्रियोत्पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्ज्जितं तेन दर्शद्वयान्तचान्द्रद्वयपूर्व्वापरयोरेव रवेः क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं योगेनाधिमासः। सङ्क्रान्तेरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्व्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति क्षणद्वयवृत्तित्वमिति मीमांसकसिद्धान्तात्। गृह्यपरिशिष्टज्योतिःपराशरौ।

रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलिम्लुचः।
तत्र यद्विहितं कर्म्म उत्तरे मासि कारयेत्॥

पराशरः।

पक्षद्वयेऽपि सङ्क्रान्तिर्यदि न स्यात् सितासिते।
तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि कारयेत्॥

अत्र लङ्घनमसङ्क्रमणञ्च रवेस्तदा भवति यदा तन्मासतत्पूर्व्वमासान्तक्षणयोरेकराश्यवस्थितस्य रवेस्तन्मासान्तरमेव राश्यन्तरसंयोगः नत्वेकराशिस्थितस्य मासद्वयापन्नमात्रं तथात्वे चतुर्दश्यामेकराशौ सङ्क्रान्तस्य प्रतिपत्प्रथमक्षणेऽपरराशौ तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगेऽपरस्यापि मलमासता स्यात् अतएव ज्योतिषे।

अमावास्यापरिच्छिन्नं रविसङ्क्रान्तिवर्ज्जितम्।
मलमासं विजानीयाद्गर्हितं सर्व्वकर्म्मसु॥
तस्याकौ दर्शकश्चैकराशौ दर्शद्वयान्तिग॥

अर्केकराशिस्थार्कस्य दर्शद्वयान्तिगत्वमुक्तम्॥ एतच्च पूर्व्वोपदर्शितयोर्मासयोः पूर्व्वस्यैव सम्भवति न परस्य॥*॥ मलमासकारणन्तु ज्योतिषे।

दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागमृतौ ततः।
करोत्येकमहश्छेदं तथैवैकञ्च चन्द्रमाः॥
एवमर्द्धतृतीयानामब्दानामधिमासकम्।
ग्रीष्मे जनयतः पूर्व्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमम्॥

तेन दिवसस्य तिथेः षष्टिभाग एकमेकं रविः हरति छेदयति ऋतौ छेदमित्यभिधानात्। ततश्च ऋतौ मासद्वये षष्टिभागोच्छेदादेकतिथिच्छेदमाकर्षं करोति ८ एवं चन्द्रोऽपि। एवन्तु क्रमेण वर्षे द्वादशतिथ्यात्मककाला वर्षार्द्धतृतीयानामब्दानामन्ते अर्द्धं तृतीयं येषां ते तथा ग्रीष्मे माधवादिषट्के पूर्व्वं माधवादित्रिकपतितं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमं श्रावणादित्रिकपतितं मलमासं चन्द्रार्कौ जनयतः। ग्रीष्मे माधवादिषट्के इति यदुक्तं तत् श्रावणमासमिहिर।

माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा।
द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते तु श्रावणेऽच्युतः॥

द्विराषाढो द्विराषाढादि। श्रावणे सौरश्रावणे। तथा च ज्योतिषे।

मिथुनस्थो यदा भानुरमावस्याद्वयं स्पृशेत्।
द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे॥

अमावस्याद्वयं तदन्तचान्द्रद्वयं स्पृशेत् सम्बन्धात् न तन्मध्ये राश्यन्तरसंयोग इत्यर्थः॥*॥ ननु कर्कटादित्रिके अधिमासपाते ततपूर्व्वं मिथुन एव हरिशयनं तत् कथं माधवादिषट्कमासे कर्कटे तत। तत्राह राजमार्त्तण्डः।

कन्यासिंहकुलीरेषु यदा दर्शद्वयं भवेत्।
आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेत्॥

माधवादित्रिकश्रावणादित्रिकाधिमासविवेचनमप्येतदर्थम्। इदन्तु सार्द्धवर्षद्वयाधिमासपातमौचित्यक्रमादुक्तं कश्चित्तिथीनां ह्रासबाहुल्येन दण्डस्याधिकन्यूनदर्शनादुक्तकालन्यूनाधिककालेऽपि मलमासो भवतीति समयप्रकाशोक्तम्। वस्तुतस्तु वैपरीत्यं यतो न्यूनदण्डतिथेः प्राथिक्ये तत्र तिथिक्षयस्य झटित्युपलभ्यमानत्वात् स्वल्पकालेन तिथ्यन्तरसम्बन्धात् शीघ्रं रविलङ्घनप्रतीतेः शीघ्रमेव मलमासो भवतीति अधिकदण्डतिथेः प्राथिक्ये तत्र तिथिक्षयस्य झटित्यनुपलभ्यमानत्वेनाधिकेनैव कालेन तिथ्यन्तरसम्बन्धात् विलम्बेनैव रविलङ्घनप्रतीतेश्चिरेणैव मलमासो भवतीति। तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरम्।

सौरसम्वत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु।
एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन॥
समाद्वये साष्टमासे तस्याशोऽतिरिच्यते।
स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्म्मसु गर्हितः॥

इदन्तु नियतमेकस्मादधिमासात्तृतीयाब्दे अधिमासान्तरमिति। यद्यपि।

यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः।
तयैव सर्व्वसङ्क्रान्तिर्यावद्वर्षं न गच्छति॥

इति राजमार्त्तण्डवचनानुसारादिवस्तासे तिथिवृद्ध्यभावाद्वर्षे द्वादशतिथिवृद्धिरनुपपन्ना तथापि।

मध्ये विषुवतोर्भानुर्यान्यहानि तु वर्द्धयेत्।
तैः सम्पूर्याधिको मास पतत्येव त्रयोदश॥

इति गृह्यपरिशिष्टवाक्ये विषुवतोर्मेषतुलासंक्रान्त्योर्मध्ये मेषादिषण्मास एव तिथिवृद्धिरुक्ता। अयनगाने मेषादिषण्मासे मन्दभुक्त्या सप्तदिनवृद्धिस्तुलादौ शीघ्रभुक्त्या दिनद्वयह्रास इति। तथा च ज्योतिःशास्त्रम्।

मेषादीनामहर्वृद्धः षण्णां सप्ताष्टचन्द्रकम्।
तुलादीनामष्टयमचन्द्रकन्तु लिखेत् पृथक्॥

चन्द्र एकः। अङ्कस्य वामा गतिरित्यङ्कविदां समयात् तुलक्रमेण चाङ्का बोध्याः। तेन दिनवृद्धिक्रमसङ्ख्याभ्यां मेषादिषट्क एव एकादशादितिथिवृद्धिः। एवञ्च।

गतेऽब्दद्वितये सार्द्धे पञ्चपक्षे दिनद्वये।
दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः॥

इति राजमार्त्तण्डोक्तं सप्तदशदिनाधिकाष्टमासाधिकवर्षद्वये अधिमासः। स सौरे मासि सप्तदशदिनोत्तरचान्द्रमासलङ्घनासम्भवात् सावनमानेन ज्ञेयः। तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे प्रथमकाण्डम्।

सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव।।
सावनेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्य्यते॥

सौरसम्वत्सरे दिनषट्काधिकः सावनसम्वत्सरो भवतीति। सौरमासाष्टकाधिकवर्षद्वये सप्तदश दिनानि वर्द्धन्ते सावनक्रमेणेति पूर्व्वोक्तविष्णुधर्म्मोत्तरोक्तसमानविषयतास्येति॥" "ज्योतिषे।

दशानां फाल्गुनादीनां प्रायो माघस्य च क्वचित्।
नपुंसकत्वं भवति न पौषस्य कदाचन॥

नपुंसकत्वं मलमासत्वम्। तथा चोक्तम्।

असङ्क्रान्तो हि यो मासः कदाचित्तिथिवृद्धितः।
कालान्तरात् समायाति स नपुंसक इष्यते॥

शाकल्योऽपि।

प्रायशो न शुभः सौम्यो ज्येष्ठाषाढकस्तथा।
मध्यमौ चैत्रवैशाखावधिकोऽन्यः सुभिक्षकृत्॥

सौम्यो मार्गशीर्षः। अधिकोऽधिमासः॥"*॥ "तदयं संक्षेपः। शुक्लप्रतिपदादिरमावास्यान्तो रविलङ्घितो मासो मलमासः। स च माधवादौ औत्सर्गिकः कदाचित् कार्त्तिकादावपि। अयनानिष्कतु माधवादिकार्त्तिकादिषट्कयोरपि सङ्क्रमणयोगे माधवादावेव तुलादिषट्के एवोभयमासे सङ्क्रमणयोगे पूर्व्व एव। आश्विनवैशाखयोस्सङ्क्रमणयोगे पर एव मलमासः तद्भिन्नस्तु भानुलङ्घितः। मलमासे आषाढादिवर्ज्जितम्। भानुलङ्घिते तु नैतदिति विस्तरः॥*॥ मलमासे निषिद्धानि यथा, काठकगृह्यम्।

चूडां मौञ्जीबन्धनञ्च कन्याधेयं महालयम्।
राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्य्यादधिमासके॥
चूडां मौञ्जीबन्धनञ्च कन्याधेयं महालयम्।
राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्य्याद्भानुलङ्घिते॥

महालयं कन्यार्कश्राद्धम्। भीमपराक्रमेऽपि।

अधिमासे दिनपाते यद्यपि रवौ भानुलङ्घिते मासि।
यज्ञियं शुभं कुर्य्यान्नो माङ्गल्यं विवाहञ्च॥

दिनपाते दिनक्षये।

अधिमासे विवाहं यात्रां चूडां तथोपनयनादि।
कुर्य्यान्न वास्तुयागं माङ्गल्यं न तु विधिषेष्याम्॥ इति॥

अत्र विवाहादिकीर्त्तनं निरवकाशत्वेऽपि निषेधार्थम्। अन्यथा सावकाशमिलनेनैव सिद्धेः। सावकाशञ्च अस्तमयकालान्तरं कर्म्म यतो निरवकाशञ्चाननुगतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात् कल्पितः। तथा च मलमासाधिकारे काठकगृह्यम्।

काळेऽनन्यगति नित्यां कुर्य्यान्नैमित्तिकीं
क्रियाम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥*॥
अपि च ।
“अग्न्याधानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च ।
देवव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ।
माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्ज्जयेत् ॥”
इति गारुडे १२८ अध्यायः ॥*॥
अथ मलमासकर्त्तव्यव्रतादि । “चातुर्मास्यव्रत-माषाढ़ाद्युल्लेखेन विहितं तदप्यारब्धं आवश्यकादिमलमासेऽपि कर्त्तव्यं आषाढ़ादिप्रतिदिन-कर्त्तव्यत्वेन निरवकाशात् ।
‘ब्रह्मा तु दिवसेनैव कथितो बादरायणे ॥’
इति ज्योतिःशास्त्रे पितामहेन एकमासत्वाभिधानाच्च । यच्च ।
‘संवत्सरन्तु यः पूर्णमेकभक्तेन तिष्ठति ।’
इत्यादौ माघाद्युल्लिखितसंवत्सरव्रतमारब्धं तन्मलमासेऽपि कर्त्तव्यम् ।
क्वचित्त्रयोदशमासाः संवत्सर इति श्रुतेः ॥
यच्च प्रतिमासविहितं न माघाद्युल्लेखेन तन्मलमासेऽपि कर्त्तव्यम् । तथा च रम्भातृतीयाव्रते शिववरवचनम् ।
‘मासे मलिम्लुचेऽप्येवं यजेद्देवीं शशाङ्कराम् ।
किन्तु नोद्यापनं कार्य्यमित्याह भगवान् शिवः ॥’
उद्यापनं प्रतिष्ठा । व्रतारम्भोऽपि निषिद्धः । पूर्व्वोक्तकाश्यपवचनात् । ज्यैष्ठादिमासविशेषविहितं सावित्रीव्रतादिकन्तु आवश्यकत्वाभावान्मलमासे न काम्यम् । किन्तु प्रकृत एव ज्यैष्ठादौ कर्त्तव्यमिति । बृहस्पतिः ।
‘नित्यनैमित्तिके कुर्य्यात् प्रयतः सन् मलिम्लुचे ।
तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥’
नित्यमहरहः पुरस्कारविहितं स्नानसन्ध्यापञ्चमहायज्ञादि काम्यमपि तथाविधं सकाम्यतः यत्किञ्चिद्द्रव्यदानशिवपूजादि । अत्र भविष्ये ।
‘कुर्य्यात् प्रात्यहिकं कर्म्म प्रयतः सन् मलिम्लुचे ।
नैमित्तिकञ्च कुर्व्वीत सावधानो न यत्नवित् ॥’
कालमाधवीये मत्स्यपुराणम् ।
‘गर्भे चाहरहः श्राद्धं दानञ्च प्रतिवासरम् ।
गोभूतिलहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मलिम्लुचे ॥’
काठकगृह्यपरिशिष्टम् ।
‘प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् यत् कर्म्म न समापितम् ।
आगते मलमासेऽपि तत् समाप्यमसंशयम् ॥
ब्रह्मसिद्धान्ते ।
‘आरब्धं कर्म्म यत्किञ्चित्तत्कार्य्यं हि मलिम्लुचे ॥’
नैमित्तिकं मासवत्सरदिवसादिविशेषनियम-शून्यावश्यकर्त्तव्यकादाचित्कनिमित्तोत्पन्नम् ॥
जातकर्म्माद्यपि मलमासे कार्य्यम् ।
‘जातकर्म्मान्त्यकर्म्माणि नवश्राद्धं तथैव च ।
मघात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ॥
चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानं दानश्राद्धक्रियादिकम् ।
कार्य्यं तन्मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥
स्मृतिः ।
‘श्राद्धजातकनामानि ये च संस्कारमाश्रिताः ।
मलिम्लुचेऽपि कर्त्तव्याः काम्या इष्टीश्च वर्ज्जयेत् ॥
संस्काराः अन्नप्राशननिष्क्रमणादयः । इति माधवाचार्य्यः । अन्त्यकर्म्माणि वहनदहनोदक-दानपिण्डदानास्थिसञ्चयादीनि । नवश्राद्धम् ।
‘चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥
इति यमोक्तम् ॥
अत्र चतुर्थाहादिग्रहणं मरणादिनावधीति । बालग्रहभूतग्रहनराधिपप्रबलशत्रुदुःसहरोगाभिभवाद्भुतदुःस्वप्नग्रहदौस्थ्यादिनिमित्तं शान्तिकर्म्मापि मलमासेऽपि कर्त्तव्यम् । विष्णुना शान्तिस्वस्त्ययनैर्दैवोपघातान् शमयेत् परचक्रोपघातांश्च इत्युक्तम् ।” इति मलमासतत्त्वम् ॥

मलय, पुं, (मलते धरति चन्दनादिकमिति । मल+“वलिमलितनिभ्यः कयन् ।” उणा ४ । ९९ । इति कयन् ।) स्वनामख्यातपर्व्वतः । तत्पर्य्यायः । आषाढ़ः २ दक्षिणाचलः ३ । इति हेमचन्द्रः ।४ । ९५ ॥ चन्दनाद्रिः ४ मलयाचलः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (स च सप्तकुलाचलान्तर्गतः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । १०—११ ।
“महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः ॥”)
शैलाङ्गम् । देशविशेषः । (यथा, मात्स्ये । ११३ । ४४ ।
“अङ्गा वङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरिबहिर्गिरी ।
ततः प्रवङ्गमातङ्गमलयामलवर्त्तिकाः ॥”)
आरामः । इति मेदिनी । ये, ९९ ॥ नन्दनवनम् । इति धरणिः ॥ अष्टादशोपद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः । इति शब्दमाला ॥ ऋषभदेवस्य शतपुत्रान्तर्गतपञ्चमपुत्रः । (यथा, श्रीभागवते । ५ । ४ । १० । “तमनु कुशावर्त्त इलावर्त्तो ब्रह्मावर्त्तो मलयः केतुर्भद्रसेन इन्द्रस्पृक् विदर्भः कीकट इति नव नवतिप्रधानाः ॥” गरुड़वंशीयानामन्यतमः । यथा, महाभारते । ५ । १०१ । १४ ।
“सुचारो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।
मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥”)

मलयगन्धिनी, स्त्री, (मलयस्य गन्ध इवास्त्यस्याः । मलयगन्ध+इनि । स्त्रियां ङीप् ।) उमासखीविशेषः । इति शब्दमाला ॥

मलयज, पुं, क्ली, (मलयात् जायते इति । जन्+ड ।) चन्दनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ३ । ११ ।
“हृदि बिसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः
कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः ॥
मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि
प्रहर न हरभ्रान्त्यानङ्ग । क्रुधा किमु
धावसि ॥”
मलयजाते, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २७ । ६ ।
“उत्पतद्भिरिवाकाशं वृक्षैर्मलयजैरपि ॥”)
यथा च ।
“राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथार्च्चयेत् ॥”
इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥

मलया, स्त्री (मल+कयन् । टाप् ।) त्रिवृता । इति मेदिनी । ये, ९९ ॥

मलयाचल, पुं, (मलयश्चासावचलश्चेति ।) मलयपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४७ अध्याये ।
“पुन्नागनागकरवीरकृतोपकारे
तस्मिन् गृहे कमलरेणुरुचौ शयीत ।
यत्राहृतानिलविकम्पितपुष्पदाम्नि
हेमन्तविन्ध्यहिमवन्मलयाचलानाम् ॥”)

मलयानिल, पुं, (मलयस्यानिलः ।) वसन्तकालीनवायुः । तत्पर्य्यायः । वासन्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।३।१२६।
“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।
सैवेयमबला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥”)

मलयू, स्त्री, (मलपू । पृषोदरादित्वात् पस्य यत्वम् ।) मलपू । इति शब्दरत्नावली ॥

मलयोद्भव, क्ली, (मलय उद्भव उत्पत्तिकारणं यस्य ।) चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलविनाशिनी, स्त्री (मलं विनाशयतीति । वि+नश् + णिच् + णिनि । स्त्रियां ङीप ।) शङ्खपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलहन्ता, [ऋ] पुं, (मलं हन्तीति । हन्+तृच ।) शाल्मलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मला, स्त्री, (मल+अच् । टाप् ।) भूम्यामलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मलाकर्षी, [न्] पुं, (मलं विष्ठां आकर्षति स्थानात् स्थानान्तरं नयतीति । आ+कृष+णिनि ।) हड्डिकः । इति शब्दमाला । हाड़ि इति भाषा ॥

मलाका स्त्री (मलेन मनोमालिन्येन अकति कुटिलं गच्छतीति । अक्+अच् । स्त्रियां टाप् ।) कामिनी । हस्तिनी । दूती । इति सन्धिसारोणादिवृत्तिः ॥

मलापकर्षण, क्ली (अप+कृष+भावे ल्युट् । मलस्यापकर्षणम् ।) पापमोचनम् । मलदूरीकरणम् । इति केचित् ॥

मलापहा, स्त्री (मलमपहन्तीति । अप+हन्+ड । स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । यथा,—
“मलापहा भीमरथी च कृष्णा
यथा च कृष्णा जलसाम्यगा गुणैः ।
मलापहाकृष्णयोस्तथापि
पथ्यं लघु स्वादुतरं सुधाम्बिदम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

मलावह, क्ली, (मलं आवहतीति । आ+वह्+अच् ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः । यथा, मानवे । ११ । ७१ ।

"क्रमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।
फलैध कुसुमस्तेयमधैर्य्यञ्च मलावहम् ॥"

मलारि, पु, (मलस्यारिर्नाशको रेचकत्वात ।) सर्ज्जक्षार । इति राजनिघण्ट ॥

मलिन, त्रि (मलते धारयतीति । मल + "बहुलमन्यत्रापि ।" उणा २ । ४६ । इति इनच । यद्वा, "ज्योतस्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इत्यत्र । "मलशब्दादिनज्जीमसचौ प्रत्ययौ निपात्येते ।" इति काशिकोक्त्या इनच ।) मलयुक्तवस्तु । तत्पर्य्याय । मलीमसम् २ कच्चरम् ३ मलदूषितम् ४ । इत्यमर । ३ । १ । ५५ ॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । १ । ४३ ।
"परस्त्रीहरणे पापशङ्काभयविवर्ज्जिता ।
निधना मलिना दीना दरिद्राश्चिररोगिण ॥")
दूषितम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४ २ ।
"परपट इव रजकीभिर्मलिनो शुद्धापि निहृय ताभि ।
अर्थग्रहणेन विना जघन्य । सक्तोऽपि कुलटाभि ॥")
कृष्णम् । इति मेदिनी । ने, १ ४ ॥ नित्यनैमित्तिकक्रियात्यागी । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ (निकृष्टम् । यथा, शिशुपालवधे । ६ । २३ ।
"द्युतिमयहीदृग्गहगणो लघव
प्रकटीभवन्ति मलिनाश्रयत ॥"
"मलिनाश्रयत निकृष्टाश्रयणात ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥)

मलिन, क्ली, (मलते धरति दोषमिति । मल + इनच ।) घोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दोष । इति हेमचन्द्र ॥ टङ्कण । इति राजनिर्घण्ट ॥

मलिनमुख, पु, (मलिन मुखमग्रभागो यस्य ।) अग्नि । गोलाङ्गूल । इति मेदिनी । खे, १८ ॥ प्रेत । इति हेमचन्द्र ॥

मलिनमुख, त्रि (मलिनं दूषित मुख यस्य ।) क्रूर । खल । इति मेदिनी । खे, १८ । हेमचन्द्रश्च ॥ म्लानवदनश्च ॥

मलिनाम्बु, क्ली (मलिन कृष्णवर्णं अम्बु ।) मसी । इति हेमचन्द्र । ३ । ४८ ॥

मलिनास्य, त्रि, (मलिन दूषितमास्य यस्य ।) खल । इति शब्दमाला ॥

मलिनी, स्त्री, (मलमस्या अस्तीति । मल + इनि । स्त्रियां ङीप ।) रजस्वला नारी । इत्यमर । २ । ६ । २ ॥

मलिम्लुच पुं (मली स , म्लोचतीति । म्लुच इर् गत्याम् + क ।) मलमास । यथा —
"तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन ।
आद्यो मलिम्लुचो ज्ञेयो द्वितीय प्रकृत स्मृत ॥
यदा तं दर्शान्तमासमतिक्रम्य तत्पूर्व्वमासावच्छिन्नतिराशिस्थ सन् सूर्य्योऽतिवाह्य गच्छेत् मासान्तरे राशन्तरसंयोग गच्छेत् तदा आद्योऽतिक्रान्तमासो मलिम्लुचो ज्ञेय । मली सन् म्लोचति गच्छतीति मलिम्लुच । द्वितीयस्तु प्रकृत शुद्ध. कर्म्मार्हस्स्यात् ।" इति मलमास-

तत्त्वम् ॥ अग्नि । चौर । इति मेदिनी । चे, २१ ॥ (यथा, माघे । १६ । ५२ ।
"प्रहित प्रधनाय माधवानहमाकारयितु महीभृता ।
न परेषु महौजसश्छला
दपकुर्व्वन्ति मलिम्लुचा इव ॥")
वायु । इति शब्दमाला ॥ (पञ्चयज्ञपरिभ्रष्ट । इति हेमचन्द्र । ३ । ५२२ ॥)

मलिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन मलिनी । मलिनी + इष्ठ । स्त्रियां टाप ।) रजस्वला नारी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मलीमस, क्ली (मलमस्यास्तीति । मल + "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति ईमसच प्रत्ययेन निपातित ।) लौहम् । पुष्पकासीसम् । इति मेदिनी । से, ५६ ॥

मलीमस, त्रि, (मलमस्यास्तीति । मल + ईमसच । निपात्यते ।) मलिन । इत्यमर । ३ । १ । ५५ ॥ (यथा, माघे । १ । ३८ ।
"उपप्लुत पातुमदो मदोद्धतै
स्त्वमेव विश्वम्भर । विश्वमीशिषे ।
ऋते रवे क्षालयितु क्षमेत क
क्षपातमस्काण्डमलीमस नभ ॥"
कृष्णवर्ण । यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । ३८ ।
"मलीमसश्रीमधुपानसक्तो
भेजे लता पुष्पवती स्फुट य ।
स एव चैत्रेण वत द्विरेफ
पुष्पेषुराज्ञ्ये विहित पुरोधा ॥")

मलूक, पु, (मल + बाहुलकात ऊक ।) कृमिविशेष । इत्युणादिकोष ॥

मल्ल, ऋ धृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० आत्म सक० सेट ।) ऋ, मल्लते । इति दुर्गादास ॥

मल्ल पुं, (मल्लति धरति बलमिति । मल्ल + अच् ।) बाहुयोधी । इत्यमरभरतौ । माल इति भाषा ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४३ । १७ ।
"मल्लानामशनिर्नृणां नरवर स्त्रीणां स्मरो मूर्त्तिमान् ॥")
वर्णसङ्करजातिविशेष । माला इति भाषा । स च ब्रात्यात्क्षत्रियात् सवर्णायां जात । इति मानवे १० अध्याय ॥ स च लेटात् तीवरकन्यायां जात । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्रवाच्यां कुन्दकाराज्जात । इति पराशरपद्धति ॥ पात्रम् । कपोलम् । मत्स्यभेद । इति मेदिनी । ले, ४४ ॥ देशविशेष । यथा,—
"दशार्णा नवराष्ट्रञ्च मल्ला शाल्वा युगन्धरा ॥"
इति विराटपर्व्वणि १ अध्याय ॥

मल्लक पुं, (मल्ल इव । मल्ल + कन् । डलयोरैक्यात् तथात्वम् । यद्वा, मल्ल धारणे + ण्वुल ।) दन्त । इति हेमचन्द्र । ३ । २८४ ॥ (भाजनविशेष । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २६२० ।
"विलोक्य वैकल्यवशौ वल्लौ तौ स्वामिनी तथा ।
कटाक्षिधेहुवनधौ द्विजन्मा मल्लकाभिध, ॥")

मल्लक, पु, स्त्री, (मल्लते धारयति प्रदीपमिति । मल्ल + ण्वुल ।) दीपाधार । नारिकेलफलावयवजपात्रविशेष । माला इति भाषा । स्त्रियां मल्लिका । इत्यमरभरतौ ॥ प्रदीप । इति मथुरेश ॥

मल्लज क्ली, (मल्ले तदाख्यदेशे जायते इति । जन् + ड ।) मरिचम् । इति जटाधर ॥

मल्लतूर्य्य, क्ली, (मल्लैर्वाद्यमान तूर्य्यम् । मल्लाय तूर्य्यमिति वा ।) वाद्यविशेष । तत्पर्य्याय । मह्वाखन २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मल्लनाग, पु, (नागो हस्तीव मल्ल । पूर्व्वनिपात ।) वात्स्यायनमुनि । (मल्लो बलीयान् नाग ।) अभ्रमातङ्ग । इति मेदिनी । गे, ५७ ॥ (मल्लो नाग इव ।) लेखहार । इति शब्दरत्नावली ॥ कामशास्त्रविशेष । इति धरणि ॥

मल्लभू, स्त्री, (मल्लानां भूर्भूमि ।) मल्लभूमि । इति जटाधर ॥

मल्लभूमि, स्त्री, (मल्लानां भूमि स्थानम् ।) मल्लक्रीडास्थानम् । तत्पर्य्याय । अक्षवाट २ रङ्गभूमि ३ रणस्थली ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मल्लभू ५ अक्षपाट ६ । इति जटाधर ॥ देशविशेषश्च ॥ (यथा,—
"अथ पात्रे पय पान शालपत्रे च भोजनम् ।
शयन तालपत्रे च मल्लभूमेरियं गति ॥"
इत्युद्भट ॥)

मल्लयात्रा, स्त्री, (मल्लानां यात्रा ।) मल्लानां युद्धाययात्रा । तत्पर्य्याय । माल्लवी २ । इति हारावली ॥

मल्लयुद्ध क्ली, (मल्लानां युद्धम् ।) मल्लानां सङ्ग्राम । तत्पर्य्याय । नियुद्धम् २ बाहुयुद्धम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्प्रकारा यथा,—
"अथ वृन्दन स मल्ल चोदयामास मत्स्यराट् ।
चोद्यमानस्ततो भीमो दु खेनैवाकरोन्मतिम् ॥
न हि शक्नोति विवृत प्रत्याख्यातु नराधिपम् ।
तत स पुरुषव्याघ्र शार्दूलशिथिलश्चरन् ॥
प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ।
बबन्ध कक्षां कौन्तेयस्तत संहर्षयन् जनान् ।
ततस्तु वृत्रसङ्काशं भीमो मल्ल समाह्वयत् ॥
जीमूत नाम तं मल्ल तत्र प्रख्यातविक्रमम् ।
तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ तीव्रपराक्रमौ ॥
मत्ताविव महाकायौ वारणौ षष्टिहायनौ ।
ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धे समीयतु ॥
वीरौ परमसंहृष्टावन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ।
आसीत् सुभीम सम्पातो वज्रपर्व्वतयोरिव ॥१०॥
उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ ।
अन्योन्यस्यान्तरप्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ॥
उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ ।
कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुसङ्कटै ॥११॥
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ।
क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनै ॥
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ।
शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणै ॥

जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टितैः ।
तद्युद्धमभवद्घोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ॥
बलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ।
अरज्यत जनः सर्व्वः सोत्क्रुष्टनिनदोत्थितः ।
बलिनो संयुगे राजन् ! वृत्रवासवयोरिव ।
प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ॥
आकर्षेतामथान्योन्यं जानुभिश्चाभिजघ्नतुः ॥१२॥
ततः शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ।
व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ ॥
बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ।
चकर्ष दोर्भ्यामुत्पाट्य भीमो मल्लममित्रहा ॥
विनदन्तमभिक्रोशन् शार्दूल इव वारणम् ।
तमुद्यम्य महाबाहुर्भ्रामयामास वीर्य्यवान् ॥
ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्मयं चक्रिरे परम् ।
भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ।
प्रत्यपिषन्महाबाहुर्मल्लं भुवि वृकोदरः ॥१३॥
तस्मिन् विनिहते मल्ले जीमूते लोकविश्रुते ।
विराटः परमं हर्षमगच्छद्बान्धवैः सह ॥
स हर्षात् प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः ॥"
इति विराटपर्व्वणि १२ अध्यायः ॥

एषां टीका यथा ।"दुःखेन स्वप्रकटनराजाज्ञा-लङ्घनद्वन्द्वेन । विश्रुतं लोकसमक्षम् । शार्दूल-शिथिलं सिंह इव व्याघ्र इव वा शिथिलं सावज्ञं । स्यात् सिंहेऽपि च शार्दूल इति दशनात् । कक्षां कक्षम् । सम्पातं संघर्षं ॥ १० ॥ सकङ्कटैः कङ्कटं कवचमेंषाणं किणं कठा इति प्रसिद्धं । कृतप्रतिकृतैः परप्रयुक्तिप्रतिकृतैः । चित्रैर्विचित्रैर्बन्धैरिति शेषः ॥ ११ ॥ सन्निपातेत्यादि । एते मल्लानां शिक्षाविशेषाः । सन्निपाते परस्परसंघातैरवधूतैर्बहुमुष्टिमुष्टा-घाते प्रमाथे पातयित्वा पेषणे । उन्मथने जत्रादौ भुजाभ्यां मथने । क्षेपणे स्थानात् प्रच्यावने । बद्धाङ्गुलिकरो मुष्टिः ।
अवाङ्मुखं स्कन्धगतं भ्रामयित्वा तथैव यः ।
क्षिपत्यस्य शब्दं स भवेद्वराहोद्धूतनिस्वनः ॥
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठमध्येन प्रसारितकरो हि यः ।
सप्रहारस्तलाख्यस्तु वज्राख्यो वक्ष्यमिष्यते ॥
अर्द्धचन्द्रस्तुल्यमङ्गुष्ठिरुच्यमित्यथ ।
प्रसृताङ्गुलिहस्तेन प्रहृष्टि प्रहृति स्मृता ।
द्विगुणीकृतबाहुयस्तदीयाथ यथाबलम् ॥
प्रहारः स शलाका स्यात् पादोद्धूत पदा-
हतम् ॥
जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैः पाषाणघोषसदृशध्वनिभिः करणैर्यैरवघट्टनानि तैः । बलप्राणेन बलो-त्कर्षेण । सोत्क्रुष्टनिनदोत्थितः उत्क्रोशन-निनदोत्थानसहितः । प्रकर्षणं बाहुसंसृष्ट-नयनं प्रकृष्टाकर्षणं तदेवाकर्षणमीषत्सम्मुखा-नयनम् । अभ्याकर्षं समन्ततः कषणम् । विकर्षणं पश्चात् नयनं तदेव विपरीतकषणा-मुच्यते उपसर्गभेदादर्थभेदोऽपीति ॥ १२ ॥ शत-गुणं शतवारम् ॥ १३ ॥" इत्यर्ज्जुनमिश्रकृत-भारतार्थदीपिका ॥

मल्ला, स्त्री, (मल्लते धारयति विलासादिकमिति । मल्ल धारणे + अच । स्त्रियां टाप ।) नारी । पत्रवल्ली । मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (लोठनराजपत्नी । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । १६१७ ।
"तमेव पुत्रा शोचन्ती शोकशङ्कुहताशया ।
ततः प्रपेदे प्रलयं मल्ला लोठनवल्लभा ॥")

मल्लार, पुं (मल्लं ऋच्छति प्राप्नोतीति । ऋ + अण ।) रागविशेषः । स तु षण्णां रागाणां मध्ये द्वितीयः । यथा,—
"आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः ।
श्रीरागस्तस्य पश्चाद्वै वसन्तस्तदनन्तरम् ॥
हिल्लोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः प्रकी-
र्त्तिताः ॥"
अस्य षटरागिण्यो यथा,—
"वेलावली पूरवी च कानडा माधवी तथा ।
कोडा केदारिका चैव मल्लारस्य प्रिया इमाः ॥"
अस्य गानसमयः ।
"मेघमल्लाररागस्य गानं वर्षासु सर्व्वदा ॥"
अस्य स्वरूपं यथा,—
"शुक्लावदातं पलितं दधानं
प्रलम्बकर्णं कुमुदेन्दुवर्णं ।
कौपीनवासा सविहारचारी
मल्लाररागः शुचिशान्तमूर्त्तिः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(तथा च सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।
"भैरवः पञ्चमो नाटो मल्लारो गौड़मालवः ।
देशाख्यश्चेति षड्रागाः प्रोच्यन्ते लोकविश्रुताः ॥"
"मेघमल्लारिका मालकौशिकः पटमञ्जरी ।
आशावरीति विज्ञेया रागा मल्लारसंश्रयाः ॥"
इति रागार्णवमतम् ॥)

मल्लारी, स्त्री (मल्लार + ङीप ।) वसन्तरागस्य रागिणी । यथा,—
"आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथम
मञ्जरी ।
मल्लारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदानुगाः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
मेघरागस्य रागिणी । इति हलायुधः ॥ (अस्या उदाहरणादिकं यथा संगीतदर्पणे ।
"मल्लारी सपहीना स्यात् ग्रहांशन्यासधैवता ।
औड़वा पौवरीयुक्ता वर्षासु सुखदा सदा ॥"
ध नि रि ग म ध । अस्या ध्यानं यथा —
"गौरी कृशा कोकिलकण्ठनादा
गीतच्छलेनात्मपतिं स्मरन्ती ।
आदाय वीणां मलिना रुदन्ती
मल्लारिका यौवनदूनचित्ता ॥")

मल्लि, पुं, (मल्लते धारयति विज्ञानमिति । मल्ल + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा ४ । ११७ । इति इन् ।) चतुर्विंशतिरर्हतां मध्ये ऊनविंश जिनः । इति हेमचन्द्रः । १ । २८ ॥

मल्लि, स्त्री, (मल्ल + इन् ।) मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥

मल्लिक, पुं, (मल्लते धार्य्यतेऽसौ । मल्ल + इन् । स्वार्थे कन् ।) मलिनचञ्चुचरणयुक्तहंसः । मलिनैः किञ्चिद्धूसरवर्णैरालोहितैश्चञ्चुचरणै-रुपलक्षितः शुक्लहंसः । इत्यमरभरतौ ॥ कृष्णादुपाधिविशेषश्च ॥ (यथा, भरतमल्लिकः । तथा च भट्टिकाव्यटीकारम्भे मङ्गलाचरण-श्लोकः ।
"नत्वा शङ्करमम्बष्ठगौराङ्गमल्लिकात्मजः ।
भट्टिटीकां प्रकुरुते भरतो मुग्धबोधिनीम् ॥")

मल्लिका, स्त्री (मल्लिरेवेति । मल्लि + स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप । यद्वा, मल्लिर्हंस इव शुक्ल-त्वात् । मल्लि + इवार्थे कन् ।) स्वनामख्यात पुष्पवृक्षः । वेलफुल इति भाषा ॥ (यथा, काव्यादर्शे । २ ।
"मल्लिकामुकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन्मधुव्रतः ।
प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव ॥")
तत्पर्य्यायः । तृणशून्यम् २ भूपदी ३ शीतभीरुः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ तृणशून्या ५ शीतभीरु ६ । इति भरतः ॥ भद्रवल्ली ७ गौरी ८ वनचन्द्रिका ९ प्रिया १ सौम्या ११ नारीष्टा १२ गिरिजा १३ सिता १४ मल्ली १५ मदयन्ती १६ चन्द्रिका १७ मोदिनी १८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । मुखपाककुष्ठविस्फोटकण्डूति-विषव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफ-नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ उष्णत्वम् । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । वातपित्तास्रदृग्व्याध्य-रुचिनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"विचरन्त तदा भूयो महेशः कुसुमायुधः ।
आरात् स्थित्वाग्रतो धन्वी सन्तापयितुमुद्यतः ॥
ततस्तमग्रतो दृष्ट्वा क्रोधाद् ध्मातदृशा हरः ।
स्मरमालोकयामास शिखाग्रान्चरणान्तिकम् ॥
आलोकितस्त्रिनेत्रेण मदनो द्युतिमानपि ।
प्रादह्यत तदा ब्रह्मन् ! पादादारभ्य कक्षवत् ॥
प्रदह्यमानौ चरणौ दृष्ट्वासौ कुसुमायुधः ।
उत्ससर्ज धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाथ पञ्चधा ॥
यदासीन्मुष्टिबन्धं तु रुक्मपृष्ठं महाप्रभम् ।
स च कल्पतरुर्जातः सुगन्धाढ्यो गुणाकृतिः ॥
नाहस्थानं शुभाकारं यदासीद्वज्रभूषितम् ।
तज्जातं केशवारण्यं बकुलं नामतो मुने ॥
या च कोटी शुभा ह्यासीदिन्द्रनीलविभूषिता ।
जाता सा पाटला रम्या भृङ्गराजविभूषिता ॥
नाहोपरि तथा मुष्टौ स्थानं चन्द्रमणिप्रभम् ।
पञ्चगुल्माभवज्जाती शशाङ्ककिरणोज्ज्वला ॥
ऊर्द्ध्वं मुष्ट्या अध कव्या स्थानं विद्रुमभूषितम् ।
तस्माद्बहुपुटा मल्ली सञ्जाता विविधा मुने ! ॥"
इति वामनपुराणे ६ अध्यायः ॥
मत्स्यविशेषः । ऋतुपात्रभेदः । इति मेदिनी । के, १३७ ॥ पानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मल्लिकाक्ष, पुं, (मल्लिकापुष्पमिव अक्षिणी यस्येति । "अक्ष्णोऽदर्शनात् ।" ५ । ४ । ७६ ।

इति अच।) मलिनचक्षुचरणयुक्तहंस। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६२॥ शुक्लवर्णवेष्टितचक्षुश्चरणयुक्तहंस। इति हलायुधः॥ (यथा, हरिवंशे। २४१। २५—२६।
"मल्लिकाक्षान् विरूपाक्षान् क्रौञ्चवर्णान् मनोजवान्।
अश्वसैन्य महाबाहुस्तदप्रतिमपौरुषः।
निजघ्नयामास बली गदया भीमविक्रमः॥")

मल्लिकाक्ष, पुं, मलिनचक्षुचरणयुक्तहंसः। इत्यमरटीका॥ ते सिता हंसा मलिने किञ्चिद्धूसरवर्णैरालोहितैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिता मल्लिकाक्षा मल्लिकनामानः। मल मल्ल इ इत्येतौ लाञ्छनवाचौ इति इक। मल्लिकौ हंसभेदे स्यात्तृणशून्यन्तु मल्लिका। इति रुद्रः। शुक्ला कुन्दाख्यमल्लिकापुष्पमिव अक्षि येषां ते मल्लिकाक्षा इति स्वामी। इति भरतः॥ (यथा, उत्तररामचरिते। १। २६।
"एतस्मिन् मदकलमल्लिकाक्षपक्ष-
व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीका।
वाष्पाम्भः परिपतनोद्गमान्तराले
सन्दृष्टा कुवलयिनी भुवो विभागाः॥")

मल्लिकाक्षा, स्त्री, (मल्लिकेति आख्या यस्याः।) त्रिपुरमालीपुष्पम्। तत्पर्य्यायः। मोहिनी २ वटपत्रा ३ मोहना ४। इति रत्नमाला॥

मल्लिकागन्ध, क्ली, (मल्लिकाया इव गन्धो यस्य।) मङ्गल्यागुरु। इति राजनिर्घण्टः॥

मल्लिकापुष्प, पुं, (मल्लिकाया पुष्पमिव पुष्पं यस्य।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ कदम्बवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। कदम्बा वेड़ इति भाषा। स्वनामख्यातपुष्पवृक्षश्च॥

मल्लिगन्धि, क्ली, (मल्लेरिव गन्धो यस्य तत्। "उपमानाच्च।" ५। ४। १३८। इति इकारादेशः।) अगुरु। इति शब्दचन्द्रिका॥

मल्लिपत्र, क्ली, (मल्लि पत्रमिव पत्रं यस्य।) छत्रकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मल्ली, स्त्री, (मल्लि + कृदिकारादिति पक्षे ङीष।) मल्लिका। इति राजनिर्घण्टः शब्दरत्नावली च॥ (यथा राजेन्द्रकर्णपूरे। ४६।
"किं राकेन्दुकरच्छटाभिरुदितं किं मौक्तिकैर्व्वञ्चितं
किं मल्लीमुकुलैः स्मितं विकसितं किं मालतीकुड्मलैः॥")

मल्लीकर, त्रि, (असल्लमपि आत्मानं मल्लमिव करोतीति। ल्ल + अच।) चौरः। इति शब्दरत्नावली॥

मल्ल, पुं, (मल्लते भयं धारयतीति। मल्ल + बाहुलकात् उ।) भालुकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

मव बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर०-सक०-सेट।) मवो बन्धनम्। मवति चौरं लोकः। इति दुर्गादासः॥

मवित, त्रि, (मव + कर्म्मणि क्त।) बद्धः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

मव्य, बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर० सक० सेट।) मव्यति चौरं राजा। यद्वया मोऽयमित्येके। इति दुर्गादासः॥

मश, ध्वनौ। कोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर० अक० सेट।) मशति मशकः। इति दुर्गादासः॥

मशक, पुं, (मशति ध्वनतीति। मश + अच। संज्ञायां कन्।) कीटविशेषः। मशा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वज्रतुण्ड २ सूच्यास्य ३ क्षुद्र मक्षिक ४ रात्रिजागरद ५। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ३। ३१। २७।
"तुदन्त्यामत्वचं दंशा मशका मत्कुणादयः।
रुदन्तं विगतज्ञानं क्रमयः क्रमिकं यथा॥")
तन्नाशकधूमो यथा,—
"त्रिफलाऽर्ज्जुनपुष्पाणि भल्लातकशिरीषकम्।
लाक्षासर्ज्जरसश्चैव विडङ्गञ्चैव गुग्गुलु।
एतैर्धूमैर्म्मक्षिकाणां मशकानां विनाशनम्॥"
इति गारुडे १८९ अध्यायः॥
चर्म्मभेदः। स तु स्वनामख्यातचर्म्मनिर्म्मितस्नेहादिपात्रम्। रोगविशेषः। मशा इति हिन्दी। आँचिल इति वङ्गभाषा॥ इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ मशकरोगमाह।
"अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रे प्रदृश्यते।
माषवत् कृष्णमुत्सन्नं मजिलं मशकं दिशेत॥"
स्थिरं अचलम्। अस्य चिकित्सा यथा—
"चर्म्मकील जतुमणि मशकांस्तिलकालकान्।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षारामिभ्यामशेषतः॥"
इति भावप्रकाशः॥
अपि च
"लशुनानान्तु चूर्णस्य घर्षो मशकनाशनः।"
इति गारुडे १७५ अध्यायः॥

मशकी, [न्] पुं, (मशका सन्त्यस्यामिति। मशक + इनि।) उडुम्बरवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४। १९८॥

मशहरी, स्त्री, (मशं मशकं हरतीति। हृ + "हरतेरनुद्यमनेऽच्।" ३। २। ९। इति अच्। स्त्रियां ङीष।) मशकनिवारकप्रावरणविशेषः। मशारि इति भाषा। चतुष्की २। इति जटाधरः॥

मशुन, पुं (मे यमस्य श्वयति वर्द्धते इति। श्वि + बाहुलकात् डक। तत निपातितः।) कुक्कुरः। इति शब्दमाला॥

मष, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर० सक० सेट।) मषति। इति दुर्गादासः॥

मषिकूपी स्त्री, (मषेः कूप इव। मषिकूप + अल्पार्थे ङीष।) मस्याधारः। इति हेमचन्द्रः॥ ३। ४१८॥

मषिधान, क्ली, (धीयतेऽस्मिन्निति। धा + अधिकरणे ल्युट्। मषेर्धानं स्थानम्।) मस्याधारः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४१८॥

मषीलेप्यदल, पुं, (मषीभिर्लेप्यं लेखनयोग्यं दलं यस्य।) शीताफलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

मस, इर य ईं परिमाणे। परिणामे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा पर सक० सेट। निष्ठायामनिट।) इर्, अमसत् अमासीत् अमसीत्। अस्मात् पुषादित्वादिन्न ङ इत्यन्ये। य, मस्यति धान्यं वस्त्री। परिमातीत्यर्थः। ईं, मस्तः। परिणाम कस्यचिदसुरोधात। इति दुर्गादासः॥

मसक, पुं (मस्यते परिमीयतेऽसौ। मस + कर्म्मणि घ। अल्पार्थे कन्।) क्षुद्ररोगविशेषः। मासा इति लोके प्रसिद्धः। तल्लक्षणं यथा,—
"अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रे प्रदृश्यते।
माषवत् कृष्णमुत्सन्नं मजिलं मसकं दिशेत॥"
अवेदनं वेदनारहितम्। स्थिरम् अचलम्॥
तच्चिकित्सा यथा,—
"चर्म्मकील जतुमणि मसकांस्तिलकालकान्।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्याम-
शेषतः॥"
इति भावप्रकाशः॥

मसन, क्ली, (मस्यते इति। मस + ल्युट्।) सोमराजीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

मसरा, स्त्री, (मस + बाहुलकात् अरच्। स्त्रियां टाप।) मसूरः। इति जटाधरः॥

मसार, पुं, (मस + भावे क्विप्। मसं परिमाणम् ऋच्छतीति। ऋ + अण्।) इन्द्रनीलमणिः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, नैषधचरिते। ६। १४।
"चकास्ति बिन्दुच्युतकातिचातुरी-
घनाश्रुबिन्दुस्रुतिकैतवात्तव।
मसारताराक्षि! मसारमालया
तनोषि मसारमसमर्प्यं यत्॥")

मसारक, पुं (मसार + स्वार्थे कन्।) इन्द्रनीलमणिः। इति शब्दरत्नावली॥

मसि, स्त्री पुं, (मस्यते परिणमते इति। मस + "सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा० ४। ११७। इति इन्।) लिपिप्रयोजनः। लेखनद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तत्पर्य्यायः। मषि जलम् २ पत्राञ्जनम् ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मेला ४ काली ५ अञ्जनम् ६ मषी ७। इति शब्दरत्नावली॥ रञ्जनी ८। इति स्वामी॥ मलिनाम्बु ९ मषी १०। इति हेमचन्द्रः। ३। ४१८॥ शेफालिकाडम्नम्। इति जटा, शब्दरत्नावली च॥

मसिका, स्त्री, शेफालिका। इति शब्दरत्नावली॥ मलिका इति पाठान्तरे पाठः॥

मसिधान, क्ली (मसेर्धानं आधारः।) मस्याधारः। इति शब्दरत्नावली॥

मसिधानी स्त्री, (मसेर्धानी।) मस्याधारः। दोयात इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। असिमषिः २ मेलान्धुः ३ वर्णकूपिका ४ मेलामन्दा ५ मेलाम्बु ६ मषिधानम् ७। इति शब्दरत्नावली॥ मषिकूपी ८। इति हेमचन्द्रः॥ मसिकूपिका ९। इति जटाधरः॥

मसिन क्ली, (मस्यते परिमीयते गणनयेति । मस् + "बहुलमन्यत्रापि ।" उणा २ । ४६ । इति इनच ।) सपिण्डकम् २ । इत्युणादिकोष ॥

मसिपथ्य, पु, (मसि काली पथ्यमस्य ।) लेखक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मसिप्रसू स्त्री (मसि प्रकर्षेण सूते उद्गिरतीति । प्र + सू + क्विप ।) मस्याधार । इति हारावली ॥ लेखनी । इति केचित ॥

मसिमणि, स्त्री, (मस्याधारो मणिरिवेति ।) मस्याधार । इति शब्दरत्नावली ॥

मसिवर्द्धन, क्ली (मसि वर्द्धयतीति । वृध + णिच + ल्यु ।) रसगन्ध । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मसी, स्त्री, (मसि + कृदिकारादिति ङीष ।) काली । (यथा, नैषधचरिते । ६ । ६३ ।

"त्वदास्य निर्यन्मदलीकदुर्यशो
मसीमय सक्षिपिरूपभागिव ।")

शेफालिकावृन्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मसीजल, क्ली, (मस्या जलम् । राहो शिर इतिवत अभेदे षष्ठी ।) मसी । काली । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मसीधानी स्त्री, (मस्या धानी पात्रम् ।) मस्याधार । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मसीना, स्त्री, (मस + "बहुलमन्यत्रापि ।" उणा २ । ४६ । इति । इनच । पृषोदरादित्वाद्दीर्घ । स्त्रियां टाप ।) स्वनामख्यात शस्यम् । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
"मसीना चातसी चिक्का क्षुमोमामालिका
मिता ॥"

मसुर, पुं, (मस्यते परिमीयतेऽसौ । मस + "मसेश्च ।" उणा० १ । ४४ । इति । उरन् ।) मसुरकलाय । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मसुरा, स्त्री (मस्यति परिणत्वेन परिणमत्यसाविति । मसु + उरन् । स्त्रिया टाप ।) वेश्या । व्रीहिप्रभेद । इति मेदिनी । रे २ १ ॥

मसूर पुं स्त्री, (मस्यते परिमीयतेऽसौ । मस् + "मसेरूरन् ।' उणा० ५ । ३ । इति ऊरन् ।) व्रीहिभेद । मसूरी कलाइ इति भाषा ॥ (अस्याधिपतिर्मेषराशि । यथा, वृहत्संहितायाम् । ४१ । २ ।

"वस्त्राविककुतुपानां
मसूरगोधूमरालकयवानाम् ।
स्थलसम्भवौषधीनां
कनकस्य च कीर्त्तितो मेष ॥")

ततपर्य्याय । मङ्गल्यक २ । इत्यमर । २।६।१७॥ मसुर ३ व्रीहिकाञ्चन ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ मसूरा ५ मसुरा ६ । इति मेदिनी । रे, २ १ ॥ रागदालि ७ मङ्गल्य ८ पृथुवीजक ९ शूर १० कल्याणवीज ११ गुरुवीज १२ मसूरक १३ । इति राजनिर्घण्ट ॥ मङ्गल्या १४ मसूरका १५ । इति भावप्रकाश ॥ अस्य गुणा । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । संग्राहित्वम् । कफपित्तनाशित्वम् । वातामयकारत्वम् । मूत्रकृच्छ्रहरत्वम् । लघुत्वच । इति राजनिर्घण्ट ॥ अस्रहरत्वम् । रूक्षत्वम् । ज्वरनाशित्वच । इति भावप्रकाश ॥ तस्य यूषगुणा । संग्राहित्वम् । स्वादुपाकित्वम् । प्रमेहपित्तश्लेष्मज्वरातीसारनाशित्वच । इति राजनिघण्ट ॥

मसूरक, पुं (मसूर इव प्रतिकृतिरिति । मसूर + कन् । सञ्ज्ञाया कन् वा ।) उपबर्हविशेष । गोल बालिश इति भाषा । ततपर्य्याय । चतुर २ चातुर ३ अङ्केज ४ चक्रगण्डु ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्लीवेऽपि दृश्यते । यथा, वृहत्संहितायाम् । ४३ । ४३ ।

"अष्टाश्रि नीलरक्त
तृतीयमिन्द्रेण भूषण दत्तम् ।
असित यमश्चतुर्थ
मसूरक कान्तिमदयच्छत ॥")

मसूरविदला, स्त्री, (मसूरस्येव विशिष्ट दल मस्या । स्त्रियां टाप ।) श्यामात्रिवृत् । इत्यमर । २ । ४ । १ ६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १८७ ।
"मसूरविदलाकारतूलाक्लिन्नकलेवर ।
पौषे चाब्दे चतुस्त्रिंशे नवमेऽब्दे सिते मृत ॥")
श्यामलता । इति रत्नमाला ॥

मसूरा स्त्री, (मस्यति परिणमतीति । मस् + ऊरन् । स्त्रियं टाप ।) वेश्या । मसूरकलाय । इति मेदिनी । रे २ १ ॥

मसूरिका, स्त्री, (मसूरेव । मसूरा + कन् । स्त्रियां टाप । अत इत्वच ।) कुट्टनी । इति शब्दमाला ॥ * ॥ वसन्तरोग । तस्योत्पादनक्रिया टीका इति ख्याता । सा तु गोस्तनज-नरगात्रज मसूरिकापूयेन भवति । यथा,—
"धेनुस्तन्यमसूरिका नराणाञ्च मसूरिका ।
तज्जल बाहुमूलाच्च शस्त्रान्तेन गृहीतवान् ॥
बाहुमूले च शस्त्राणि रक्तोत्पत्तिकराणि च ।
तज्जल रक्तमिलित स्फोटकज्वरसम्भवम् ॥"
इति धन्वन्तरिकृतशाक्तेयग्रन्थ ॥

ततपर्य्याय । पापरोग २ रक्तवटी ३ मसूरी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अथ मसूरिकाधिकार । "तत्र मसूरिकाविप्रकृष्टनिदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
'कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशने ।
दुष्टनिष्पावशाकाद्यै प्रदुष्टपवनोदके ॥
क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषा समुद्भवा ।
जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गता ॥
मसूराकृतिसंस्थाना पिडका स्युर्मसूरिका ॥
क्षारो यवक्षार । विरुद्धाध्यशनाशने कट्वादिविरुद्धान्तानामशने । अथ च अध्यशनाशन अधिकमशन अध्यशनम् । दुष्टनिष्पावशाकाद्यै दुष्टैर्निष्पावशाकाद्यै । आद्यशब्दाच्चक्राङ्गुकादि ते । प्रदुष्टपवनोदके' सविषकुसुमादिसंसर्गात् क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे देशे क्रूरग्रहा राहु शनैश्चरादयस्तेषामीक्षणाद्दृष्टे यस्मिन् देशे क्रूरग्रहदृष्टे तत्रापि मसूरिकोत्पत्तिरित्यर्थ । मसूराकृतिसंस्थाना मसूरस्य या आकृति स्तद्वत्संस्थानमाकृतिर्यासां ता ॥ * ॥ अथ पूर्व्वरूपमाह ।
'तासां पूर्व्व ज्वर कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भ्रम ।
त्वचि शोफ सवैवर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च ॥
वातजामाह ।
'स्फोटा श्यावारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनयान्विता ।
कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवा ॥
'सन्ध्यस्थिपर्व्वणां भेद कास कम्पोऽरतिर्भ्रम ।
शोषस्ताल्वोष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुता ॥
पैत्तिकामाह ।
रक्ता पीता सिता स्फोटा सदाहास्तीव्रवेदना ।
भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवा ॥
विड्भेदश्चाङ्गमर्द्दश्च दाहस्तृष्णारुचिस्तथा ।
मुखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्तीव्र सुदारुण ॥
रक्तजामाह ।
'रक्तजायां भवन्त्येते विकारा पित्तलक्षणा ॥
अथ कफजामाह ।
'श्वेता स्निग्धा भृश स्थूला कण्डुरा मन्दवेदना ।
मसूरिका कफोद्भूताश्चिरपाका प्रकीर्त्तिता ॥
कफप्रसेक स्तैमित्य शिरोरुग्गात्रगौरवम् ।
हृल्लास सारुचिर्निद्रा तन्द्रालस्यसमन्विता ॥
सान्निपातिकीमाह ।
'नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुज ।
पूतिस्रावाश्चिरपाका प्रभूता सर्व्वदोषजा ॥
सप्तधातुगतामाह ।
मसूरिकास्त्वच प्राप्तास्तोयबुद्बुदसन्निभा ।
स्वल्पदोषा प्रजायन्ते भिन्नास्तोय स्रवन्ति च ॥
त्वच प्राप्ता त्वच्छब्देनात्र रस उच्यते रसाश्रयत्वात् ॥ * ॥ रक्तस्थामाह ।
रक्तस्था लोहिताकारा शीघ्रपाकास्तनुत्वच ।
साध्या नात्यर्थदुष्टास्तु भिन्ना रक्त स्रवन्ति च ॥
साध्या रक्तस्था इत्यर्थ । नात्यर्थदुष्टास्तु अत्यर्थदुष्टशोणिता पुनर्न साध्या किन्तु कष्टसाध्या ॥ * ॥ मांसस्थामाह ।
'मांसस्था कठिना स्निग्धाश्चिरपाकास्तनुत्वच ।
गात्रशूलाभिशा कण्डूमूर्च्छादाहतृषान्विता ॥
मेदस्थामाह ।
'मेदोजा मण्डलाकारा मृदव किञ्चिदुन्नता ।
घोरज्वरपरीताश्च स्थूला स्निग्धा सवेदना ।
सम्मोहारतिसन्तापा कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् ॥'
अस्थिमज्जागते प्राह ।
'क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटा किञ्चिदुन्नता ।
मज्जस्था भृशसम्मोहवेदनारतिसंयुता ॥
भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्व्वन्त्यस्थीनि सर्व्वत ।
छिन्दन्ति मर्म्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति ता ॥
गात्रसमा' गात्रतुल्यवर्णा । चिपिटा चिपिटाकारा । मज्जायत्तेनास्थ्नोऽपि ग्रहण

तदाधारत्वात् । अतएवाग्रे भ्रमरेणेव विद्धानि कृष्णान्यस्थीनि सर्व्वत इति । मर्म्मधामानि मर्म्मस्थानानि ॥ * ॥ शुक्रगतामाह ।

'पक्वाभा पिडका स्निग्धा सूक्ष्माश्चात्यर्थवेदना ।
स्तैमित्यारतिसम्मोहदाहोन्मादसमन्विता ॥
शुक्रगाया मसूर्य्यास्तु लक्षणानि भवन्ति हि ।
निर्द्दिष्टं केवलं चिह्नं जीवनन्तु न दृश्यते ॥

पक्वाभा पक्वाकारा न तु पक्वा । सूक्ष्मा कोमला । निर्द्दिष्टं केवलं चिह्नं मलस्याचिकित्सया युक्ता यतो जीवनं न दृश्यते । सप्तापयेता दोषहेतुं विना न भवन्ति । दोषमन्तरेण रसादिदुष्टेरभावादित्यत आह ।

'दोषमिश्रास्तु सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः ॥

चर्म्मजामाह ।

कण्ठरोधारुची तन्द्रा प्रलापारतिसंयुता ।
दुश्चिकित्स्या समुद्दिष्टा पिडकाश्चर्म्मसञ्ज्ञिता ॥

रोमान्तिकामाह ।

'रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः ।
कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यज्वरपूर्व्विकाः ॥

साध्या आह ।

'त्वग्गता रक्तगाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ।
श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः ।
इमा विनापि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥'

त्वग्गता रसगता ॥ * ॥ कष्टसाध्यतमा आह ।

'वातजा वातपित्तोत्था वातश्लेष्मकृताश्च याः ।
कष्टसाध्यतमास्तासु यत्नादेता उपाचरेत् ॥

असाध्या आह ।

'असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
प्रवालसदृशाः काश्चित् काश्चिज्जम्बूफलोपमाः ।
लोहजालसमाः काश्चिदतसीफलसन्निभाः ॥
आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥

प्रवालसदृशा इत्यादि । आसां प्रवालजम्बूफललोहगुटिकातसीफलसादृश्यं वर्णेन । बहुलवर्णसम्भवमाह । आसां बहुविधा वर्णा इति ॥ * ॥ अपरा असाध्या आह ।

कासो हिक्का प्रमेहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ।
प्रलापारतिमूर्च्छाश्च तृष्णा दाहोऽतिघूर्णता ॥

दाहस्थाने दौर्गन्ध्य इति च पाठः ।

मुखेन प्रस्रवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा ।
कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थदारुणम् ॥
मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वरैः ।
लक्षणानीह दृश्यन्ते न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥

मसूरिकास्वरिष्टमाह ।

'मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निश्वसेत् ।
स भृशं त्यजति प्राणान् तृष्णार्त्तो वायुदूषितः ॥

वायुदूषितः अपतानकादिवातव्याधिदूषितः ॥

मसूरिकान्ते शोथविशेषमाह ।

मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मणिबन्धके ।
तथांसफलके वापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ॥'

दुश्चिकित्स्यः कष्टसाध्यः । दुःशब्दोऽत्र निषेधे तेनासाध्य इत्येके ।

काश्चिद्विनापि यत्नेन सिध्यन्त्यासु मसूरिकाः ।
दुष्टा दुष्टतराः काश्चित् काश्चित् सिध्यन्ति वा नवा ॥
काश्चिन्नैव तु सिध्यन्ति साध्यमानाः प्रयत्नतः ॥

अथ मसूरिकायाश्चिकित्सा ।

'मसूरिकायां कुष्ठोक्ता लेपनादिक्रिया हिता ।
पित्तश्लेष्मविसर्पोक्तक्रिया चात्र प्रशस्यते ॥
श्वेतचन्दनकल्कोक्तं हिलमोचीभवं द्रवम् ।
पिवेन्मसूरिकारम्भे नैव वा केवलं रसम् ॥

हिलमोचिका शाकविशेषः । हुरहुर इति लोके ।

'द्वे पञ्चमूल्यौ रास्ना च धात्र्युशीरं दुरालभा ।
सामृतं धान्यकं मुस्तं जयेद्वातमसूरिकाम् ॥
मञ्जिष्ठा मधुपातञ्च शिरीषोडुम्बरत्वचः ।
वातजायां मसूर्य्यां स्यात् प्रलेपः सघृतो हितः ॥

मधुपादट ।

गुडूची मधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह ।
पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥
तेन कुप्यति नो वायुः पाकं यान्ति मसूरिकाः ।
मसूरिकासु भुञ्जीत शालीन् मुद्गान् मसूरकान् ॥
रसं मधुरमेवाद्यात् सैन्धवञ्चाल्पमात्रकम् ।
पटोलमूलं क्वथितं मोरटं सुरसं तथा ॥

पटोलमूलं क्वथितमित्यत्र पटोलं क्वथितञ्चेति वा पाठः ।

'आदावेव मसूर्य्यान्तु पित्तजायां प्रयोजयेत् ।
निम्बपर्पटकं पाठा पटोलं चन्दनद्वयम् ॥
उशीरं कटुका धात्री तथा वासा दुरालभा ।
एषां पानं शुभं शीतं सुतप्तं शर्करान्वितम् ।
मसूर्य्यां पित्तजायान्तु प्रयोक्तव्यं विजानता ॥
दाहे ज्वरे विसर्पे च त्रये पित्ताश्रितेऽपि च ।
मसूर्य्यो रक्तजा नाशं यान्ति शोणितमोक्षणैः ॥
वासामुस्तकभूनिम्बत्रिफलेन्द्रयवासकम् ।
पटोलारिष्टकं वापि क्वाथयित्वा समाक्षिकम् ।
पिवेत्तेन प्रशाम्यन्ति मसूर्य्यः कफसम्भवाः ॥

इन्द्र इन्द्रयव ॥ * ॥

'शिरीषोडुम्बरत्वग्भ्यां खदिरारिष्टजैर्जलैः ।
कफोत्थासु मसूरीषु लेपः पित्तोत्थितासु च ॥ * ॥
निम्बपर्पटकं पाठा पटोलं कटुरोहिणी ।
चन्दने द्वे उशीरञ्च धात्री वासा दुरालभा ॥
एष निम्बादिकः क्वाथः पीतः शर्करयान्वितः ।
मसूरीं सर्व्वजां हन्ति ज्वरवीसर्पसंयुताम् ॥ * ॥
उत्थिता प्रविशेद्या च तां पुनर्ब्बाह्यतो नयेत् ।
काञ्चनारत्वचः क्वाथस्ताप्यचूर्णावचूर्णितः ॥

ताप्यं स्वर्णमाक्षिकम् ।

'धात्रीफलं समधुकं क्वथितं मधुसंयुतम् ।
मुखे कण्ठे व्रणे जाते गण्डूषार्थं प्रशस्यते ॥ * ॥
अक्ष्णोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्बुना ।

गवेधुर्गवेधुका । गड़ुधा इति लोके ।

मधुकं त्रिफला मूर्व्वा दार्व्वी त्वक् नीलमुत्पलम् ।
उशीरं लोध्रमञ्जिष्ठा प्रलेपाश्च्योतने हिताः ।
नश्यन्त्यनेन दृग्जाता मसूर्य्यो न भवन्ति च ॥
प्रलेपं चक्षुषोर्दद्याद्बदरस्य वल्कलैः ।
पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लेदिनीमवधूनयेत् ।
भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिद्गोमयरेणुना ॥
सुवर्चीपत्रनिर्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।
रोमगज्वरसंयुक्तानां शान्तये पिवेत् ॥

निर्यासं द्रवम् ॥ * ॥ अथ मसूरिकाभेदस्य शीतलाया अधिकारः । तत्र शीतलाया रूपमाह ।

देव्या शीतलयाक्रान्ता मसूर्य्येव हि शीतला ।
ज्वर एव तथा भूताधिष्ठितो विषमज्वरः ।
सा च सप्तविधा ख्याता तासां भेदान् प्रचक्षते ॥
ज्वरपूर्व्वा बृहत्स्फोटैः शीतला बृहती भवेत् ।
सप्ताहान्निःसरत्येषा सप्ताहात् पूर्णतां व्रजेत् ॥
ततस्तृतीये सप्ताहे शुष्यति स्खलति स्वयम् ।
तासां मध्ये यदा काचित् पाकं गत्वा स्फुटं स्रवेत् ॥
तदावधूलनं कुर्य्याद्दग्धगोमयभस्मना ।
निम्बसत्पत्रशाखाभिर्म्मक्षिकामपसारयेत् ॥
जलञ्च शीतलं दद्यात् ज्वरेऽपि न तु दापयेत् ।
स्थापयेत्तां शुचौ पूते रम्ये रहसि शीतले ॥
नाशुचिः संस्पृशेत्तन्तु न च तस्यान्तिकं व्रजेत् ।
बहवो भिषजो नात्र भेषजं योजयन्ति हि ।
केचित् प्रयोजयन्त्येव मतमेषामदः शृणु ॥ * ॥
ये शीतलेन सलिलेन विपिष्य सम्यक्
चिञ्चाजबीजसहितां रजनीं पिबन्ति ।
तेषां भवन्ति न कदाचिदपीह देहे
पीडाकरा जगति शीतलिकाविकाराः ॥
सौवीरकेण सहितं सितचन्दनेन
वासारसेन मधुकं मधुकेन वाथ ।
आदौ पिबन्ति सुमनास्वरसेन निम्बं
ते नाप्नुवन्ति भुवि शीतलिकाविकारान् ॥

सौवीरकेण काञ्जिकेन । मधुकेन वाथ अथवा मधुना । आदौ पूर्व्वरूपे ज्वरागमकाले । सुमनास्वरसेन जातीपत्ररसेन ।

'शीतलासु क्रिया कार्य्या शीतला रक्षया सह ।
बध्नीयान्निम्बपत्राणि परितो भवनान्तरे ॥
कदाचिदपि नो कार्य्यमुष्णस्य प्रसेवनम् ।
स्फोटेष्वधिकदाहेषु रक्षारेणूत्करो हितः ॥
तेन ते शीघ्रमायान्ति प्रपाकं न भवन्ति च ।
रक्षारेणूत्करः शुष्कगोमयभस्मचूर्णितः ॥
चन्दनं वासको मुस्तं गुडूची द्राक्षया सह ।
एषां शीतकषायस्तु शीतलाज्वरनाशनः ॥

शीतकषायो हिमः ।

'जपहोमोपहारैश्च दानस्वस्त्ययनार्च्चनैः ।
विप्रगोपुरगौरीणां पूजनैस्तां शमं नयेत् ॥
स्तोत्रञ्च शीतलादेव्याः पठेत् शीतलिकोऽन्तिके ।
श्रावय श्रद्धया तत्क्षणं शाम्यति शीतला ॥

स्कन्द उवाच ।

भगवन् ! देवदेवेश ! शीतलायाः स्तवं शुभम् ।
वक्तुमर्हस्यशेषेण विस्फोटकभयापहम् ॥

ईश्वर उवाच ।

नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बरीम् ।
मार्ज्जनीकलसोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम् ॥
वन्देऽहं शीतलां देवीं सर्व्वरोगभयापहाम् ।
यामासाद्य निवर्त्तेत विस्फोटकभयं महत् ॥
शीतले शीतले चेति यो ब्रूयाद्दाहपीडितः ।
विस्फोटकभयं घोरं क्षिप्रं तस्य प्रणश्यति ॥
यस्त्वामुदकमध्ये तु ध्यात्वा सम्पूजयेन्नरः ।
विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥
शीतले ज्वरदग्धस्य पूतिगन्धगतस्य च ।
प्रनष्टचक्षुषः पुंसस्त्वामाहुर्जीवनौषधम् ॥
शीतले तनुजान् रोगान् नृणां हरसि दुस्तरान् ।
विस्फोटकविशीर्णानां त्वमेकामृतवर्षिणी ॥
गलगण्डग्रहा रोगा ये चान्ये दारुणा नृणाम् ।
त्वदनुध्यानमात्रेण शीतले यान्ति ते क्षयम् ॥
न मन्त्रो नौषधं किञ्चित् पापरोगस्य विद्यते ।
त्वमेका शीतले धात्री नान्यां पश्यामि देवताम् ॥
मृणालतन्तुसदृशीं नाभिहृन्मध्यसंस्थिताम् ।
यस्त्वां विचिन्तयेद्देवीं तस्य मृत्युर्न जायते ॥
अष्टकं शीतलादेव्या यः पठेन्मानवः सदा ।
विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥
श्रोतव्यं पठितव्यञ्च नरैर्भक्तिसमन्वितैः ।
उपसर्गविनाशाय परं स्वस्त्ययनं महत् ॥
शीतलाष्टकमेतद्धि न देयं यस्य कस्यचित् ।
दातव्यं हि सदा तस्मै भक्तिश्रद्धान्वितो हि यः ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे शीतलाष्टकस्तोत्रं समाप्तम् ॥" इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे चतुर्थो भागः ॥

मशरिका, स्त्री, मशहरी । मशारि इति भाषा । यथा—

"दंशांश्च मशकांश्चैव वर्षाकाले निवारयेत् ।
मशरिकाभिः प्राप्नोति मत्स्यशायिनमच्युतम् ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १२ अध्यायः ॥

मसूरी, स्त्री, (मसूर + स्त्रियां ङीष् ।) पापरोगः । इति मेदिनी । रे, ३१ ॥ स तु वसन्तरोग इति प्रसिद्धः । विस्तृत् । रक्तविस्तृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मसृण, त्रि (मस्यतीति दीप्यते इति । मस्य दीप्तौ + ऋगुपधेति क । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) अकर्कशम् । स्निग्धम् । इति मेदिनी । णे, ७ ॥ (यथा, रघुवंशटीकारम्भे मल्लिनाथः ।

"करुणामसृणैः कटाक्षपातैः
कुरु मामम्ब ! कृतार्थसार्थवाहम् ॥")

मसृणा, स्त्री, (मसृण + स्त्रियां टाप् ।) उमा । इति मेदिनी । णे, ७ । मसीना इति भाषा ॥

मस्क, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट् ।) दन्त्यमध्य इति दुर्गादासः । क्विपि सयोगादिलोपे मक् । मूर्द्धन्यमध्य इत्येके । क्विपि संयोगान्तलोपे मट् । ङ, मस्कते । इति दुर्गादासः ॥

मस्कर, पुं, (मस्कते गच्छत्यनेनेति । मस्क + बाहुलकात् अरः । यद्वा, मकर + "मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ।" ६ । १ । १५४ । इति सुट् निपात्यते । इति काशिका ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ त्वक्सारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मस्करी, [न्] पुं, (मस्कते इतस्ततो गच्छत्यनेनेति । मस्क + बाहुलकात् इनिः । मस्करो दण्डः सोऽस्यास्तीति । मस्कर + इनि । यद्वा मा कृत कर्म्म निषिद्धं शीलमस्य । "मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ।" ६ । १ । १५४ । इति इनिर्निपात्यते ।) भिक्षुः । इत्यमरः । २ । ७ । ४१ ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । ६३ ।

"अधीयन्नात्मविद्विद्यां धारयन् मस्करिव्रतम् ।
वदन् बह्वङ्गुलिस्फोटं भ्रूक्षेपञ्च विलोकयन् ॥")

चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मस्ज, ओ श टु औ स्नाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर-अक-अनिट् ।) दन्त्यमध्यः । क्विपि सयोगादिलोपे मक् । ओ, मग्नः । श, मज्जती मज्जन्ती । टु, मज्जथुः । औ, अमाङ्क्षीत् । स्नायतेऽनेनेति स्नानमिह जलान्तःप्रवेशः । मज्जति प्रस्तरो जले । इति दुर्गादासः ॥

मस्त, क्ली, (मस्यते परिमीयते । मस परिमाणे + क्त ।) मस्तकम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, अमरटीकायां मनुष्यवर्गे । ९५ । रघुनाथचक्रवर्त्तिधृतश्लोकः ॥

"दृढकमठकुमठितहस्त
सुललिततिलकविभूषितमस्त ॥")

मस्तक, पुं क्ली, (मस्यते परिमीयते । मस + "इष्यशिभ्यां तकन् ।" उणा ३ । १४८ । इत्यत्र । "बाहुलकात् मसतेरपि तकन् ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या तकन् ।) प्रधानाङ्गम् । माथा इति भाषा ॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे । १४ । ७८ ।

"बिभ्रत् क्लेशमवाप्नोति सोऽप्येवं शिरसा शिलाम् ।
सुतप्तामोऽहर्निशं भारपीडावधितमस्तकः ॥")

तत्पर्य्यायः । उत्तमाङ्गम् २ शिरः ३ शीर्षम् ४ मूर्द्धा ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ९४ ॥ मुण्डम् ६ शिरम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराङ्गम् ८ । इति जटाधरः ॥ कम् ९ पुच्छम् १० मौलिः ११ कपालम् १२ केशभूः १३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मस्तम् १४ । इति द्विरूपकोषः ।) तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा —

"छत्राकारैः शिरोभिस्तु नृपा निम्नशिरा धनी ।
चिपिटैश्च पितुर्मृत्युर्गवाढ्या परिमण्डले ॥
घटमूर्द्धा पापरुचिर्धनाढ्ये परिवर्ज्जितः ॥"
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

मस्तके अधोमुखसहस्रदलकमलमस्ति तत्कर्णिकायां परमात्मा तिष्ठति । यथा । स्वाङ्गे उत्तमाङ्गे कृत्वा सोऽहमिति जीवात्मानं हृन्मध्ये दीपकलिकाकारं मूलाधारस्थकुलकुण्डलिन्या सह सुषुम्णावर्त्मना मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाज्ञाख्यषट्चक्राणि भित्त्वा शिरोऽवस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलकर्णिकान्तर्गतपरमात्मनि संयोज्येत्यादि तन्त्रसारः ॥ तथा च ।

"सुषुम्णावर्त्मना सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत् ।
सहस्रारे शिरःस्थाने परमात्मनि दैशिकः ॥"
इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

मस्तकस्नेह, पुं (मस्तकस्य स्नेहः ।) शिरोमज्जा । यथा,—

"गोर्दन्तु मस्तकस्नेहो मस्तिष्को मस्तुलुङ्गकः ॥"
इति हेमचन्द्रः । ३ । २८९ ॥

मस्तकाख्य, पुं (मस्तकमिति आख्या यस्य ।) वृक्षशिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मस्तदारु, क्ली, (मस्तं मस्तकमिव उच्चं दारु ।) देवदारु । इति भावप्रकाशः ॥

मस्तमूलक, क्ली, (मूलमेव मूलकं स्वार्थे कन् । मस्तस्य मूलकम् ।) शिरोधिः । इति शब्दचन्द्रिका । घाड इति भाषा ॥

मस्तिष्क, क्ली (मस्तं मस्तकं इष्यति स्वाधारत्वेन प्राप्नोतीति । इष गतौ + क । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मस्तकभवघृताकारस्नेहः । मगज इति पारस्यभाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोर्दम् २ । इत्यमरः । ३ । ६ । ६५ ॥ गोदम् ३ मस्तकस्नेहः ४ मस्तुलुङ्गकः ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८९ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । १ ।

"यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृहामि ते ॥")

मस्तु, क्ली, (मस्यति परिणमतीति । मस + "सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् ।" उणा । १ । ७० । इति तुन् ।) दधिभवमण्डम् । दधिर मातु इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ९ । ९४ ॥ दधिजलम् । त्रिगुणवारियुत दधि । अस्य गुणाः ।

"उष्णाम्लं रुचिपित्तदं श्रमहरं बल्यं कषायं सरं
भुक्तिच्छन्दकरं तृषोदरगदप्लीहाशर्सां नाशनम् ।
स्रोतःशुद्धिकरं कफानिलहरं विष्टम्भशूलापहं
पाण्ड्वामयविकारगुल्मशमनं मस्तु प्रशस्तं लघु ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

"मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भुक्ताभिलाषकृत् ।
स्रोतोविशोधनं ह्लादि कफतृष्णानिलापहम् ॥
अवृष्यं प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसञ्चयम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

मस्तुलुङ्ग, पुं (मस्तु इव लिङ्गं सादृश्यमस्य । पृषोदरादित्वात् इकारस्य उकारः ।) मस्तिष्कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने २९ अध्याये । "भिन्ने वा शिरःकपाले यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः कासश्वासौ वा यस्येति ॥")

मस्तुलुङ्गक, पुं, (मस्तुलुङ्ग + स्वार्थे कन् ।) मस्तिष्कम् । इति हेमचन्द्र । ३ । २८६ ॥

मह, पूजे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) महति । इति दुर्गादास ॥

मह इ क लिषि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा० पर० अक० सेट् ।) इ क, मंहयति । लिषि शोभे । इति दुर्गादास ॥

मह इ ङ वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० आत्म० अक० -सेट् ।) इ मंहते । ङ, मंहते । इति दुर्गादास ॥

मह उ क पूजे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा० पर० सक० -सेट् ।) महयति । इति दुर्गादास ॥

मह पुं, (मह्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति । मह + "पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण ।" ३ । ३ । ११८ । इति घ । मह + अच् इत्युज्ज्वलदत्त ।४।१८८ ।) उत्सव । इत्यमर । १ । ७ । १८८ ॥ (यथा, माघे । ६ । १९ ।

"न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्त्तते
महमसाविति बन्धुतयोदिते ॥"

मह्यते पूज्यते इति ।) तेज । इति मेदिनी । हे ७ ॥ यज्ञ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ७१ । १८ ।

"तस्मात् प्रावृषि राजान सर्व्वे शक्रं मुदा युता ।
महै सुरेशमर्च्चन्ति वयमन्ये च मानवा ॥")

महिष । इति हेमचन्द्र ॥ (त्रि, महत् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ९१ । ८ ।

"महे इयति वाज्य त्वम् ॥"

"महे महति ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥)

मह, [स्] क्ली, (मह्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति । मह + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० ४।१८८ । इति असुन् ।) उत्सव । (मह्यते पूज्यते इति । मह + असुन् ।) तेज । इति मेदिनी । से,२ ॥ (यथा, रघुटीकारम्भे मल्लिनाथ ।

"अन्तरायतिमिरोपशान्तये
शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
त नर वपुषि कुञ्जर मुखे
मन्महे किमपि तुन्दिल मह ॥"

मह्यन्ते पूज्यन्ते देवादयोऽस्मिन्निति । मह + असुन् ।) यज्ञ । इति शब्दरत्नावली ॥ (उदकम् । इति निघण्टु ।१।१२॥ पूज्यमाने, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २ । ६ ।

"जिह्वा मे भद्र वाङ्महो मनो मन्यु स्वराट्
भाम ॥"

"वाक वागिन्द्रिय मह पूज्यमानास्तु ।" इति तद्भाष्ये महीधर ॥ महति । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २३ । १६ ।

"महो राये तमुत्वा समिधीमहि ।" "महो महते राये धनाय ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥)

महक, पुं, (मह कायति प्रकाशयतीति । महस् + कै + क । पृषोदरादित्वात् साधु ।) बहुलामोद । इति जटाधर ॥

महत् क्ली, (मह + अति । निपातितश्च ।) राज्यम् । इति मेदिनी । ते, १४ ॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ५ । २ । ४ ।

"अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्या रात्रौ इत्यादि ॥" ब्रह्म । यथा, महाभारते । ३ । ३१२ । ४४ ।

"श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत ॥

उदकम् । इति निघण्टु । १ । १२ ॥)

महत त्रि, (मह्यते पूज्यतेऽसौ इति । मह् + "वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च ।" उणा० २ । ८४ । इति अति निपात्यते ।) महान् । महती । बहु । इति मेदिनी । ते, १४ ॥ तत्पर्य्याय । विशङ्कटम् २ पृथु ३ बृहत ४ विशालम् ५ पृथुलम् ६ बृहत् ७ उरु ८ । विपुलम् ९ । इत्यमर । २ । १ । ६ ॥ पुलम् १ विस्तीर्णम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १२ । ४ ।

"तस्मिन् रामाश्रयोत्सृष्टे वधे महति रक्षसाम् ॥")

तद्वैदिकपर्य्याय । भ्र २ ऋष्व ३ बृहत ४ उक्षित ५ तवस ६ तविष ७ महिष ८ अभ्व ९ ऋभुक्षा १ उक्षा ११ विहाया १२ यह्व १३ ववक्षिथ १४ विवक्षसे १५ अम्भृण १६ माहिन १७ गभीर १८ ककुह १९ रभस २० ब्राधन् २१ विरप्शी २२ अद्भुतम् २३ वंहिष्ठ २४ बर्हिषत् २५ । इति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याय ॥ * ॥ (प्रकृते राद्यो विकार । यथा साङ्ख्यसूत्रम् । १ । ६१ ।

"सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृति प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कार ॥" इति ॥) महच्छब्दस्य शब्दादिशब्दविशेषाणां पूर्व्वं प्रयोग निषेधो यथा,—

"शब्दे तेजे तथा मांसे वेश्ये ज्योतिषिके द्विजे ।
यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥"

इति भट्टिप्रथमसर्गीयचतुर्थश्लोकटीकायां भरत ॥

महती स्त्री (महत् + ङीप् ।) वल्लकीभेद । इति मेदिनी । ते १४ ॥ नारदवीणा । बृहत प्रमाणा । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १ । १० ।

"स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छना-
मवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहु ॥")

बृहती । वार्त्ताकी । इति राजनिघण्ट ॥ (कुश द्वीपस्थनदीविशेष । यथा, मात्स्ये । १२१ । ७४ ।

"महती सप्तमी प्रोक्ता पुनश्चैषा धृति स्मृता ।
अन्यास्ताभ्योऽपि सञ्जाता शतशोऽथ सह-
स्रश ॥"

पारिपात्रनिर्गतनदीविशेष । यथा, मात्स्ये । ११३ । २३—२४ ।

"पर्णाशा चन्दना चैव कावेरी महती तथा ।
पारा चर्म्मण्वती पुण्या विदुषा वेत्रवत्यपि ।
शिप्रा ह्यवन्ती कुन्ती च पारिपात्राश्रिता
स्मृता ॥")

महतीद्वादशी, स्त्री (महतीति ख्याता द्वादशी ।) श्रवणद्वादशी । यथा,—

"मासि भाद्रपदे शुक्ले द्वादशी श्रवणान्विता ।
महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥"

इति गारुडे १४१ अध्याय ॥

महत्तत्त्व क्ली, (महच्च तत् तत्त्वञ्चेति ।) चतुर्विंशतितत्त्वान्तर्गतद्वितीयतत्त्वम् । तत्तु प्रकृतेरुत्पन्नम् । समष्टिबुद्धिस्वरूपम् । तत्पर्य्याय । यथा —

"महानात्मा मतिर्व्विष्णुर्जिष्णु शम्भुश्च वीर्य्यवान् ।
बुद्धि प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ख्यातिर्धृति स्मृति ।
पर्य्यायवाचकै शब्दैर्म्महानात्मा विभाव्यते ।
त जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं नाधि-
गच्छति ॥"

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व ॥

अपि च ।

"एका मूर्त्तिस्त्रयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
सविकारात प्रधानात्तु महत्तत्त्व प्रजायते ॥
महानिति यत ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ।
अहङ्कारश्च महतो जायते मानवर्द्धन ॥"

इति मात्स्ये २ अध्याय ॥

महत्तर, पुं, स्त्री, (अयमनयोरतिशयेन महान् । महत् + तरप् ।) शूद्र । यथा,—

"शूद्र स्यात् पादजो दासो ग्रामकूटो मह-
त्तर ।"

इति त्रिकाण्डशेष ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ३४ ।

"केनायं रचितोऽस्तीति सोऽपृच्छच्च महत्तरान् ।
ते च न्यवेदयंस्तस्मै कर्त्तार तिलकस्य माम् ॥")

अतिशयमहति, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १९९ । ५९ ।

"ददृश भृशदुर्द्दर्श सर्व्वदेवैरभिष्टुतम् ।
अणीयसामणीयश्च बृहद्भ्यश्च महत्तरम् ॥")

महत्त्व, क्ली (महत् + त्व ।) महतो भाव । यथा, भाषापरिच्छेदे ।

"महत्त्व षड्विधे हेतुरिन्द्रिय करणं मतम् ॥"

"महत्त्व षड्विध इति । द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्व समवायसम्बन्धेन कारणम् । द्रव्यसमवेतानां गुणकर्म्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवाय सम्बन्धेन । द्रव्यसमवेतसमवेतानां रूपत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कारणम् ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ (श्रेष्ठत्वम् । यथा, रामायणे । १ । १ । ११ ।

"जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥"

"महत्त्व श्रेष्ठत्वम् ।" इति तट्टीका ।)

महर्लोक, पुं, (महश्चासौ लोकश्चेति । कर्म्मधारय ।) भूरादिसप्तलोकान्तर्गतचतुर्थलोक । यथा,—

"भूर्भुव स्वर्महश्चैव जनश्च तप एव च ।
सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्त्तिता ॥
चतुर्मुखस्य निवासो ब्रह्मलोकस्तु परात्परम् ॥

तदा हि दह्यते सर्व्वं त्रैलोक्यं भूर्भुवादिकम् ।
जन प्रयान्ति तापार्त्ता महर्लोकनिवासिन ॥'

इति वह्निपुराणम् ॥

"चतुर्थे तु महर्लोके तिष्ठन्ते कल्पवासिन ॥"

इति देवीपुराणम् ॥

महर्षभी, स्त्री (महती चासौ ऋषभी चेति कर्म्मधारय ।) कपिकच्छु । इति राजनिर्घण्ट ॥

महर्षि, पु, (महांश्चासौ ऋषिश्चेति ।) व्यासादि । इति त्रिकाण्डशेष ॥ अस्य व्युत्पत्त्यादिर्यथा —

"ऋषिर्हिंसागतौ धातुर्व्विद्यासत्यतप श्रुते ।
एष सन्निचयो यस्माद् ब्रह्मणश्च ततस्त्वृषि ॥
निवृत्तिसमकालन्तु बुद्ध्या व्यक्तिर्ऋषिस्त्वयम् ।
ऋषते परम यस्मात परमर्षिस्तत स्मृत ॥
गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नामनिर्वृतिकारणम् ।
यस्मादेष स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता ॥
तेनेश्वरा स्वयम्भूता ब्रह्मणो मानसा सुता ।
निवर्त्तमानैस्तैर्बुद्धा महान् परिगत पर ॥
यस्मादृषि परत्वेन महांस्तस्मान्महर्षय ।
ईश्वराणां सुतास्तेषां मानसाश्चौरसाश्च वै ॥
ऋषयस्तत्परत्वेन भूतादिऋषयस्तत ।
ऋषिपुत्त्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्गर्भसम्भवात ॥
परत्वेनर्षयस्ते वै भूतादिऋषिकास्तत ।
ऋषीकाणां सुता ये वै विज्ञेया ऋषिपुत्त्रका ॥
श्रुत्वा ऋषं परत्वेन नाम तस्मात श्रुतर्षय ।
अव्यक्तात्मा महानात्माहङ्कारात्मा तथैव च ॥
भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषान्तु ज्ञानमुच्यते ।
इत्येवमृषिजातिस्तु पञ्च तान् नामभि ष्टणु ॥
भृगुर्म्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिरा पुलह क्रतु ।
मनुर्दक्षो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ॥
ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्ना स्वयमीश्वरा ।
परत्वेनर्षयस्तस्मात्स्मृतास्तस्मान्महर्षय ॥"

इति मात्स्ये १२ अध्याय ॥

महल्लक, पुं, (महत स्त्रीरत्नादिरूपान् विपुलान् भारानित्यर्थं लाति गृह्णातीति । ला + "आतोऽनुपसर्गे क ।" ३ । २ । ३ । इति क । तत स्वार्थे कन् । यद्वा, महान्तं चरित्रगुणं लकति आस्वादयतीति । लक आस्वादने + अच् ।)" अन्त पुररक्षक । तत्पर्य्याय । सौविदल्ल २ कञ्चुकी ३ स्थापत्य ४ सौविद ५ विदाङ्क ६ । इति जटाधर ॥ सौविदल्लक ७ अन्त वंशिक ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

महल्लिक, पुं (महान्त चरित्रगुणं लिखतीति । महत + लिख + क । पृषोदरादित्वात साधु ।) अन्त पुररक्षक । खोजा इति भाषा ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

"शुक्रशून्योऽनुपस्थो य स्त्रीस्वभावो महल्लिक ॥"

इति शब्दमाला ॥

महस, क्ली (मह्यते पूज्यतेऽनेनेति । मह + "अत्यविचमितमिनमीति ।" उणा० ३।११७ । इति असच ।) ज्ञानम् । प्रकार । इत्युणादि कोष ॥

महा, स्त्री, (मह्यते पूज्यते इति । मह + घ । स्त्रियां टाप ।) गोपवल्ली । इति शब्दचन्द्रिका । गौरचण्डाकुलिया इति भाषा ॥ स्त्रीगवी । इति शब्दरत्नावली ॥

महाकच्छ, पु, (महान् विपुल कच्छो जलप्रायदेशोऽस्य ।) समुद्र । वरुण । इति मेदिनी । छे ६ ॥ पर्व्वत । इति शब्दरत्नावली ॥

महाकण्टकिनी, स्त्री, (महती चासौ कण्टकिनी चेति ।) विश्वसारकम् । इति शब्दचन्द्रिका । फणिमनसा इति भाषा ॥

महाकन्द, पु, (महांश्चासौ कन्दश्चेति ।) रसोनक । इत्यमर । २ । ४ । १४८ ॥ मूलकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चाणक्यमूलकम् । रक्तलशुनम् । राजपलाण्डु । इति राजनिर्घण्ट ॥

महाकपित्थ पु, (महांश्चासौ कपित्थश्चेति ।) बिल्ववृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

महाकरञ्ज, पु, (महांश्चासौ करञ्जश्चेति ।) करञ्जविशेष । वड् करञ्जा इति भाषा ॥ तत पर्य्याय । षड्ग्रन्था २ हस्तिचारिणी ३ उदकीर्य्य ४ विषघ्नी ५ काकघ्नी ६ मदहस्तिनी ७ शारङ्गेष्टा ८ मधुमती ९ रसायनी १० हस्तिरोहणक ११ हस्तिकरञ्जक १२ सुमना १३ काकभाण्डी १४ मधुमत्ता १५ । अस्य गुणा । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । विषकण्डूविचर्च्चिकाकुष्ठत्वग्दोषव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

महाकर्णिकार पु, (महांश्चासौ कर्णिकारश्चेति ।) आरग्वध । इति राजनिर्घण्ट ॥

महाकाय पु, (महान् कायोऽस्य ।) नन्दी । स च शिवद्वारपाल । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १५ । २४ ।

"नन्दीश्वरो महाकायो ग्रामणीर्वृषभध्वज ॥")

हस्ती । इति केचित ॥ (महान् काय शरीरमिति ।) बृहत् शरीरम् ॥ तद्वति, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ३२ ।

"महार्णवं महाकाय महामायमरिन्दमम् ॥"

स्त्रियां टाप । कुमारानुचरमातृगणविशेष । यथा, महाभारते । ९ । ४६ । २४ ।

"रोहिताक्षी महाकाया हरिपिण्डा च भूमिप । ॥")

महाकार्त्तिकी, स्त्री, (महती चासौ कार्त्तिकी चेति ।) रोहिणीगचन्द्रयुक्ता कार्त्तिकी पूर्णिमा । यथा,—

"प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तथैतस्यां नराधिप । ।
सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥"

इति पाद्मे ७ खण्डे ३ अध्याय ॥

महाकाल, पु, (महांश्चासौ कालश्चेति ।) विष्णु स्वरूपाखण्डदण्डायमानसमय । यथा । कालो घटनात् महाकालत्वात् । इति सिद्धान्तलक्षणम् ॥ महादेव । (तन्निरुक्तिर्यथा महानिर्व्वाणतन्त्रे । ४ । ३१ ।

"कलनात सर्व्वभूतानां महाकाल प्रकीर्त्तित ।
महाकालस्य कलनात त्वमाद्या कालिका परा ॥")

प्रमथगणविशेष । इति मेदिनी । ले १५९ ॥ (उज्जयिनीस्थशिवलिङ्गविशेष । यथा कथासरित्सागरे । ११ । ३१—३२ ।

"अस्तीहोज्जयिनी नाम नगरी भूषणं भुव ।
हसन्तीव सुधाधौतै प्रासादैरमरावतीम् ॥
यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपु स्वयम् ।
शिथिलीकृतकैलासनिवासव्यसनो हर ॥"

तीर्थविशेष । यथा महाभारते । ३।८२।४७ ।

"महाकाल ततो गच्छेत नियतो नियताशन ।
कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत ॥")

लताविशेष । माकाल इति भाषा ॥ तत पर्य्याय । उरुकाल २ किम्पाक ३ काकमर्द्दक ४ । इति रत्नमाला ॥ काकमर्द्द ५ देवदालिका ६ दाला ७ दालिका ८ जलज ९ घोषकाकृति १० । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा,

"अन्तर्म्मलिनदेहेन बहिराह्लादकारिणा ।
महाकालफलेनेव क खलेन न वञ्चित ॥"

इत्युद्भट ॥)

शिवपुत्त्रविशेष । तस्य जन्मवृत्तान्त यथा,—

श्रीदेवा ऊचु ।

"एष वैश्वानर श्रीमान् भूरितेजोमयो वशी ।
महामैथुनवीजन्तु त्वत्तेज सग्रहीष्यति ॥
इत्युक्ता त्रिदशा सर्व्वे वीतिहोत्र पुर स्थितम् ।
तस्मै निदेशयामासु सम्भवे सर्व्वचेतसे ॥
तत भृङ्ग स रेतो वाहिते दहनानने ।
उत्ससर्ज्ज महाबाहुर्म्महामैथुनकारणम् ॥
अग्नावुत्सृज्यमानस्य तेजस शशभृद्भृत ।
अणुद्वयमतिस्वल्प गिरिप्रस्थे पपात ह ॥
तयो कारणयो सद्य सम्भूतौ शङ्करात्मजौ ।
एको भृङ्गसम कृष्णो भिन्नाञ्जननिभोऽपर ॥
भृङ्गी तस्य तदा ब्रह्मा नाम भृङ्गीति चाकरोत् ।
महाकृष्णैकरूपस्य महाकालेति लोकभृत ॥
ततस्तौ पालयामास शङ्कर प्रमथोत्करै ।
अपर्णया चापि तथा क्रमात्तावभिवर्द्धितौ ॥
प्रवृद्धौ तौ महात्मानौ हरोमाप्रतिपालितौ ।
क्रमाद्गणेशौ कृत्वा तौ हरो द्वारि न्ययोजयत् ॥"

इति कालिकापुराणे ४५ अध्याय ॥

तस्य वानरमुखकारणं जन्मान्तरञ्च यथा,—

"अथैकदोमया सार्द्धं निगूढे रतिमन्दिरे ।
नर्म्माकरोन्महादेवो मोदयुक्तो रतिप्रिय ॥
तदा सा नर्म्मणे याता गौरी स्मरहरान्तिकम् ।
तदा भृङ्गिमहाकालौ द्वास्थौ द्वारि प्रतिष्ठितौ ॥
नर्म्मावसाने सा देवी मुक्तश्लिष्टबन्धना ।
ग्रन्थिहीनगलद्वासा वक्षमालम्ब्य पाणिना ॥
व्यस्तहारा गन्धपुष्पैराकुलैनातिशोभना ।
विलुप्तकुङ्कुमा दृष्टदशनच्छदविभ्रमा ॥
नि सृता रतिमन्दिरात्प्रायाया कलजानना ।
ईषदाघूर्णनयना निचिता स्वेदबिन्दुभि ॥

तां नि सरन्तीं सहसा तथाभूतामनिन्दिताम ।
अयोग्यां वीक्षितु चान्यैर्यधजन्वती प्रियम ॥
दृष्टश्रतुर्महात्मानौ नातिहृष्टात्ममानसौ ।
भृङ्गी चापि महाकाल प्राप्तकालश्च कोपन ॥
दृष्ट्वा तौ मातर दीनौ तदा भूतावधोमुखौ ।
चिन्ताध्यानमनुप्राप्तौ निश्वसन्तुरुत्तमम ॥
तौ पश्यन्तौ तदा देवी दृष्ट्वा हिमवतृसुता ।
चुकोप च तदापर्णा वाक्यश्चेतदुवाच ह ॥
एवंभूतान्तु मां कस्मादसम्बद्धामपश्यताम् ।
भवन्तौ तनयौ शुद्धौ हीमर्य्यादाविवर्ज्जितौ ॥
तस्मादिमामवस्थां भवन्तौ निरपत्रपौ ।
अकुर्व्वातां ततो भूयाद्भवतोजन्म मानुषे ॥
मानुषीं योनिमासाद्य मातुरीदृवदोषत ।
भविष्यतो भवन्तौ तु शाखामृगमुखौ भुवि ॥
इति तावुमया शप्तौ हरपुत्रौ महामती ॥”
“अथोमया सम देवो वियता चन्द्रशेखर ।
आजगाम तदा गच्छन् प्रासाद प्रति त नृप ॥
ददृशेऽथ चरन्तीं तामुमाया सदृशीं शुभे ।
सर्व्वलक्षणसम्पन्नां माधवस्येव माधवीम् ॥
तां दृष्ट्वा जगदद्देवीं गौरीं वृषभकेतन ।
स्मितप्रसन्नवदन प्रहसन्निव भाविनीम् ॥
ईश्वर उवाच ।
इय ते मानुषी मूर्त्ति प्रिये तारावतीति या ।
भृङ्गीमहाकालयोस्ते जनने विहिता स्वयम् ॥
त्वत्तो ह्यनन्यकान्तोऽहं नान्यां गन्तुमिहोत्सहे ।
त्वमिदानीं स्वय चास्यां मूर्त्तौ प्रविश
भाविनि ॥
तत उत्पादयिष्यामि महाकालञ्च भृङ्गिणम् ॥
श्रीदेव्युवाच ।
ममैव मानुषी मूर्त्तिरिय वृषभकेतन ।
विशामि तेऽत्र वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥
प्रविवेश ततो देवी स्वय तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामाथ समुपस्थित ॥
तत सापर्णयाविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयान महादेवं स्वयमेवाभजन्मुदा ॥
तस्मिन् कालेऽभवद्गर्भ कापाली चास्थिमाल्य-
भृक ।
कामावसाने तस्यान्तु सद्यो जात सुतद्वयम् ।
अभवन्नृपशार्दूल । तथा शाखामृगाननम् ॥’
इति कालिकापुराणे ४६—४९ अध्याया ॥
बाणासुरस्य महाकालत्व यथा,—
ऋषय ऊचु ।
“कथितो भवता सर्गं सम्यगा अपि शासिता ।
त्वत्प्रसादान्महाभाग । कृतकृत्या वय गुरो ॥
भूयश्च श्रोतुमिच्छामो वयमेतद्द्विजोत्तम ।
कोऽन्यो भृङ्गी महाकालो जातौ वेतालभैरवौ ॥
वेतालश्च महाकाल भैरव भृङ्गिण तथा ।
इच्छा मे द्विजशार्दूल । कथमेषां चतुष्टयम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
भुर्व गते महाकाले मानुषत्वे च भृङ्गिणि ।
वेतालभैरवाख्ये च तथाभूते द्विजोत्तमा ॥
भरतश्च च वेताले भैरवे तेन संगते ।
अन्धक तपसा युक्त भृङ्गिणञ्चाकरोद्धर ॥
अन्धकस्तु हर पूर्व्वं विरुध्यापदमागत ।
पश्चाद्धर समाराध्य पुत्रोऽभूत्तस्य सोऽसुर ॥
भृङ्गित्वेहाद्भृङ्गिण त स ज्ञया चाकरोद्धर ।
स्कन्देन तु महाकाल बाण बलिसुत हर ॥
विष्णुना छिन्नबाहु त महाकालमथाकरोत ।
एव मुनिवरास्तेषां सञ्जातञ्च चतुष्टयम् ॥
वेतालो भैरवो भृङ्गी महाकालस्त्वनुक्रमात ॥”
इति कालिकापुराणे ८५ अध्याय ॥*॥
तस्य ध्यानादि यथा,—
“महाकाल यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम् ।
बिभ्रत दण्डखट्वाङ्गौ दंष्ट्राभीममुख शिशुम् ॥
व्याघ्रचर्म्मावृतकटि तुन्दिल रक्तवाससम् ।
त्रिनेत्रमूर्द्ध्वकेशञ्च मुण्डमालाविभूषितम् ॥
जटाभारलसच्चन्द्रखण्डमुग्र ज्वलन्निभम् ॥
तथा च कुमारीकल्पे ।
देव्यास्तु दक्षिणे भागे महाकाल प्रपूजयेत ।
हु च्रौँ यां रां लां वा क्रों महाकालभैरव
सर्व्वविघ्नान्नाशय नाशय ह्रीं श्री फट स्वाहा ।
इत्यनेन पाद्यादिभिराराध्य विसर्जयित्वा मूलेन
देवीं पञ्चोपचारै पूजयेत । तथा च काली-
तन्त्रे ।
महाकाल यजेद्यत्नात पश्चाद्देवीं प्रपूजयेत् ।
कालीकल्पे ।
कवच च्रौं समुद्धृत्य यां रां लां वाञ्च क्रोन्तत ।
महाकालभैरवेति सर्व्वविघ्नान्नाशयेति च ॥
नाशयेति पुन प्रोच्य मायां लक्ष्मीं समुद्धरेत ।
फट स्वाहया समायुक्तो मन्त्र सर्व्वार्थसाधक ॥”
इति तन्त्रसार ॥

महाकाली, स्त्री, (महाकाल+पत्न्यर्थे ङीष ।) महाकालस्य पत्नी । सा तु पञ्चवक्त्राष्टभुज कालीविशेष । इति तन्त्रम् ॥ (इयमेव पराशक्ते स्तामसी शक्ति । यथा, देवीभागवते ।१।२।२ ।
“तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी
तथा ।
महालक्ष्मी सरस्वती महाकालीति ता
स्त्रिय ॥’)
अथ महाकालीमन्त्र ।
“ॐ फ्रें फ्रें क्रों क्रों पशून् गृहाण हूं फट स्वाहा । श्मशानभैरवीमन्त्रेण यावत् क्रूर कर्म्माणि प्रयोग कर्त्तव्य । अथ महाकाली-मन्त्रप्रयोग । तत्र न्यासमुद्रादिक न कर्त्तव्यम् । तथा च ।
न्यासमुद्रादिक किञ्चिन्नात्र कार्य्या विचारणा ।
क्षणतोयेन सम्पूर्णं क्षणकुम्भेऽथ कालिकाम् ॥
पञ्चवक्त्रां महारौद्रीं प्रतिवक्त्रत्रिलोचनाम् ।
शक्तिशूलधनुर्बाणखड्गखेटवराभयाम् ॥
दधानाद्दशभुजैर्देवीं बिभ्राणां भूरिभूषणाम् ।
ध्यात्वैवं साधक साध्य साधयन्मनसेप्सितम् ॥
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही च तथा चैन्द्री चामुण्डा चण्डिका-
ष्टमी ।
पूर्व्वादीशानपर्य्यन्त कुम्भस्थाने स्थिता इमा ॥
तत्र क्रम । देवीं ध्यात्वा यथाविध्युपचारैर्
सम्पूज्य ब्राह्म्याद्यष्टशक्ती पूर्व्वादिक्रमेण पूज
येत । तथा ।
नामोच्चारणसरब्ध वह्नौ प्रज्वलितेऽम्बरे ।
जुहुयाद्वैरिणां मुद्धौ देवीमन्त्र जपंस्तथा ॥
समिध पिचुमर्द्दस्य तथा विभीतकाष्ठिका ।
गृहधूमश्मशानास्थिविभीताङ्गारहोमत ॥
सप्ताहाद्वैरिण हन्ति कालिकामन्त्रयोगत ।
उच्चाटन चापराह्णे सन्ध्यायां मारण तथा ॥
दक्षिणस्यां दिशि स्थित्वा ग्रामाद्दक्षिणा
मुख ॥”
इति तन्त्रसार ॥
जिनानां चतुर्विंशतिशासनदेवतान्तर्गतदेवी-
विशेष । इति हेमचन्द्र ॥ * ॥

महाकाव्य, क्ली, (महच्च तत्काव्यञ्चेति ।) काव्य शास्त्रविशेष । तत्पर्य्याय । सर्गबन्ध २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ तस्य लक्षण यथा —
“सर्गबन्धो महाकाव्य तत्रैको नायक सुर ।
सद्वंश क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वित ॥
एकवंशभवा भूपा कुलजा बहवोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
अङ्गानि सर्व्वेऽपि रसा सर्व्वे नाटकसन्धय ।
इतिहासोद्भव वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ॥
चत्वारस्तत्र वर्गा स्युस्तेष्वेकञ्च फल भवेत ।
आदौ नमस्क्रियाशीर्व्वा वस्तुनिर्द्देश एव वा ॥
क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनम् ।
एकवृत्तमय पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकै ॥
नातिस्वल्पा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका इह ।
नानावृत्तमय क्वापि सर्ग कश्चन दृश्यते ॥
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथाया सूचन भवेत् ।
सन्ध्यासूर्य्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासरा ॥
प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्त्तुवनसागरा ।
सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वरा ॥
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादय ।
वर्णनीया यथायोग साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥’
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेद ॥ * ॥
महाकाव्यग्रन्था यथा, कालिदासकृतकुमार-सम्भवरघुवंशप्रभृतय । भर्तृहरिकृतभट्टि-काव्यम् । भारविकृतकिरातार्ज्जुनीयम् । श्रीहर्ष-कृतनैषधीयचरितम् । माघकृतशिशुपालवध-काव्यादय ॥

महाकुमुदा स्त्री, (महती चासौ कुमुदा चेति ।) काश्मरी । इति राजनिर्घण्ट ॥

महाकुम्भी, स्त्री, (महती चासौ कुम्भी चेति ।) कट्फल । इति राजनिर्घण्ट ॥

महाकुल , त्रि, (महत् कुल वंशोऽस्य ।) उत्तम-कुलजात । तत्पर्य्याय । कुलीन २ आर्य्य ३ सभ्य ४ सज्जन ५ साधु ६ । इत्यमर । २ । ७ । ३ ॥ कुल्य, ७ अभिजात ८ कौलेयक ९

जात्य ९ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६६ ॥ महाकुलः ११ कौलेयः १२ कौलेयकः १३ । इत्यमरटीका ॥ कुलजः १४ साधुजः १५ कुलश्रेष्ठः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा वृहत्संहितायाम् । १७ । ४ ।
"भेदे वृष्टिविनाशो भेदः सुहृदां महाकुलानाञ्च ॥"
क्ली, उत्तमं कुलम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ६१ ।
"द्वयोरालोकितः चित्रं जज्ञेकस्मिन् महाकुले ॥")

महाकुलीनः, त्रि, (महाकुलस्य अपत्यम् । महाकुल + "महाकुलादञ्खञौ ।" ४ । १ । १४१ । इति पक्षे खः ।) महाकुलः । यथा —
"महाकुलीन ऐक्ष्वाके वंशे दाशरथिर्मम ।
पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥"
इति भट्टिः । ५ । ७७ श्लोकः ॥
(स्त्रियां टाप् । यथा रामायणे ।२।२८।३ ।
"सीते ! महाकुलीनासि धर्म्मे च निरता सदा ॥")

महाकुष्ठं, क्ली, (महच्च तत् कुष्ठञ्चेति ।) वृहत्कुष्ठरोगः । तत् सप्तविधं यथा —
"पूर्व्वञ्चिकं तथा सिध्म तत काकणकं तथा ।
पुण्डरीकर्च्चजिह्वे तु महाकुष्ठानि सप्त च ॥
पूर्व्वञ्चिकं कपालौडुम्बरमण्डलाख्यम् । सिध्मशब्दोऽकारान्तो नपुंसकलिङ्गः । ननु कथं सिध्मस्य महाकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन क्षुद्रकुष्ठेषूक्तत्वात् । उच्यते । त्वङ्मात्रगता सिध्मपुष्पिका सुश्रुतेन च क्षुद्रकुष्ठेषूक्ता धातुषु प्रविष्टन्तु सिध्म महाकुष्ठमेव । एवंविधस्य सिध्मस्य चरकेण महाकुष्ठेषु दर्शितत्वात् । एषां महाकुष्ठत्वञ्च शीघ्रसप्तधातुधात्वनगाहनात् उत्सन्नदोषजन्यत्वात् चिकित्साबाहुल्याच्च ।"
इति भावप्रकाशः ॥ (एषां चिकित्सा क्षुद्रकुष्ठशब्दे द्रष्टव्या ॥)

महाकूपः, पुं, (महांश्चासौ कूपश्चेति ।) वृहत्कूपः । तत्पर्य्यायः । अरघट्टः २ । इति जटाधरः ॥

महाकूलः, पुं, (महत् कूलमस्य ।) महाकुलः । सत्कुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

महाकोशफला, स्त्री, (महान् कोशः फले यस्याः ।) देवदाली लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकोशातकी, स्त्री, (महती चासौ कोशातकी चेति ।) हस्तिघोषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा, —
"महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महागदः, पुं, (महांश्चासौ गदश्चेति ।) ज्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महारोगः । यथा, सुश्रुते । १ । ३३ अध्याये ।
"वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः ।
अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ।
अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः ॥"
औषधविशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ५ अध्याये ।
"एषोऽगदो हन्ति विषं प्रयुक्तः
पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः ।
अवार्य्यवीर्य्यो विषवेगहन्ता
महागदो नाम महाप्रभावः ॥"
महान्तो गदास्तेतिविग्रहे महागदाविशिष्टे त्रि । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । १८ । ६ ।
"पराणुषक्तं तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचित्रदंशम् ।
मर्म्माण्यभीक्ष्णं प्रतुदन्तं दुरुक्तैः
प्रचण्डमन्युः प्रहसंस्तं बभाषे ॥")

महागन्धं, क्ली, (महान् गन्धोऽस्य ।) हरिचन्दनम् । बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महागन्धयुक्ते, त्रि । यथा, हरिवंशे । १४३ । ४४ ।
"तत्र कण्ठे समासज्य महागन्धं नराधिप ! ।
आययावन्धको यत्र दुरात्मा बलदर्पितः ॥")

महागन्धः, पुं, (महान् गन्धोऽस्य ।) कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जलवेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महागन्धा, स्त्री (महान् गन्धो यस्याः । स्त्रियां टाप् ।) नागबला । केविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चामुण्डा । यथा हेमचन्द्रः ।२।१२ ।
"चामुण्डा चर्च्चिका चर्म्ममुण्डा मार्ज्जारकर्णिका ।
कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥"

महागवः, पुं, (महांश्चासौ गौश्चेति । "गोरतद्धितलुकि ।" ५।४।९२ । इति समासान्तटच् । गोसदृशत्वादस्य तथात्वम् ।) गवयः । यथा, —
"वनगौर्गवयः प्रोक्तो बलभद्रो महागवः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

महागिरिः, पुं, (महान् गिरिस्तदाख्योपाधिर्यस्य । यद्वा, महान् गिरिरिव ।) जीवभेदः । यथा —
"महागिरिः सुहस्त्याद्या वज्रान्ता दशपूर्व्विणः ॥"
इति हेमचन्द्रः । १ । ३४ ॥
महान् गिरिः पर्व्वतः ।) वृहत्पर्व्वतश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ११ । १५ ।
"नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ।
आरोढुं वापि कौन्तेय ! तस्मान्नियतवाग्भव ॥"
दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८६ ।
"कल्माषश्च निचन्द्रश्च उर्णनाभो महागिरिः ॥")

महागुरुः, पुं, (महांश्चासौ गुरुश्चेति ।) अतिगुरुः । स च पुरुषस्य पिता माता आचार्य्यश्च । स्त्रिया पतिः । अदत्तकन्याया पिता माता च । यथा । त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति माता पिताचार्य्यश्चेति । इति विष्णुसूत्रम् ॥ पत्युर्महागुरुत्वमाह रामायणे ।
"नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं वै कुलस्त्रियाः ।
पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्त्ता दैवतं गुरुरेव च ॥"
शातातपः ।
"गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्व्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥"
एकपदेन दत्तस्त्रीणां पितृमातृव्यावृत्तिः ॥ * ॥
सपिण्डमरणं प्रकृत्य आश्वलायनः । त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः स्युर्द्वादशरात्रं महागुरुषु । आचार्य्यश्च उपनीय दद्याद्वेदमाचार्य्यः स उदाहृतः । इति याज्ञवल्क्योक्तः । तस्य दशौ त्रिरात्राशौचित्वे । नैतादृङनियमः ॥ आश्वलायनः । नैतस्या रात्रावन्नं पचेयुः । अन्नं न पचेयुरित्यनेनोपवासः सूचितः । अधःसंस्तरे नाग्निमनश्नन्त आसीरन् इति वक्ष्यमाणवचनात् । अधःसंस्तरः कटादिः । अक्षारलवणं क्षारन्तिकादिसत्तलवणभिन्नं तत्तु सैन्धवं साम्भरि च । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ महागुरुमरणे संवत्सरपर्य्यन्तं निषिद्धकर्म्माणि यथा, कर्म्मलोचने ।
"महागुरुनिपाते च काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥
अभ्यङ्गञ्च पराणञ्च गन्धं माल्यञ्च मैथुनम् ।
वर्ज्जयेद्गुरुपाते च यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥
तीर्थयात्रां विवाहञ्चाध्यापनं तर्पणं तथा ।
संवत्सरं न कुर्व्वीत महागुरुनिपातने ॥"
अपि च ।
"विशेषतः शिवपूजां प्रेतपिण्डको द्विजः ।
यावद्वत्सरपर्य्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञञ्च श्राद्धं देवयुतञ्च यत् ॥"
इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥

महागुल्मा, स्त्री, (महान् गुल्मो यस्याः ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

महागुहा, स्त्री, (महती गुहा यस्याः ।) पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महागोधूमः, पुं, (महांश्चासौ गोधूमश्चेति ।) वृहद्गोधूमः । बड़ गम इति भाषा ॥ यथा, —
"गोधूमः सुमनोऽपि स्यात्त्रिविधः स च कीर्त्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् स चागतः ॥
मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा ।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः ॥
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः ।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत्सरः ॥
जीवनो वृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत् ॥"
कफप्रदो नवीनो नतु पुराणः । पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलमूल्यभुगिति वाग्भटेन वसन्ते दृष्टत्वात् ।
"मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः ।
शुक्रला वृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखा स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

महाग्रीव, पु, (महती दीर्घा ग्रीवा कन्धरा यस्य ।) उष्ट्र । इति राजनिर्घण्ट ॥ (शिव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८६ ।
"महानादो महाकम्बुर्महाग्रीव श्मशान भाक ॥"
शिवानुचरभूतविशेष । यथा, हरिवंशे भविष्य पर्व्वणि । १४ । ३ ।
"कुण्डोदरो महाग्रीव स्थूलजिह्वो द्विबाहुक । पाण्डवक्त्र सितस्कन्ध उन्नतांसो महाहनु ॥"
दैत्यविशेष । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । १७ ।
"आम्रग्रीवा महाग्रीवा क्षेपुरा श्मश्रुधारिण ॥")
बृहद्ग्रीवायुक्ते, त्रि ॥

महाघास, पु, महती देशस्य महत्या भूमेर्वा ग्रास । इति मुग्धबोधव्याकरणटीकायां दुर्गादास ॥

महाघूर्णा, स्त्री, (महती घूर्णा शरीरभ्रमणं यस्या ।) सुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महती चासौ घूर्णा चेति ।) अतिशयभ्रमणञ्च ॥

महाघोर त्रि (महांश्चासौ घोरश्चेति ।) अतिशयभयानक । यथा, शुद्धितत्त्वे ।
"यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी । ताञ्च तर्त्तुं ददाम्येनां कृष्णां वैतरणीञ्च गाम् ॥"

महाघोष स्त्री, (महान् घोष कोलाहलो यस्मिन् ।) हट्टम् । इति मेदिनी । षे ५६ ॥ बृहच्छब्दयुक्ते, त्रि ॥ यथा, महाभारते । १ । २२१ । ११ ।
"वेदाश्रुता सभाप्रासो भेर्य्यो नानाविधास्तथा । समाजघ्ने महाघोषा जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥")

महाघोष, पुं (महांश्चासौ घोषश्चेति ।) अतिघोषणम् । इति मेदिनी । षे ५६ ॥

महाघोषा, स्त्री, (महान् घोषो यस्या । टाप ।) कर्कटशृङ्गी । इति मेदिनी । षे, ५६ ॥ कुम्भुरुकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महाङ्ग, पुं, (महान्ति दीर्घाणि अङ्गान्यस्य ।) उष्ट्र । इत्यमर । २ । ९ । ७५ ॥ गोक्षुरक । रक्तचित्रक । इति राजनिर्घण्ट ॥ बृहदवयवयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३।१७।८३।
"खलिद खलिभावश्च भागी भागकरो लघु । उत्सङ्गश्च महाङ्गश्च महागर्भपरायण ॥")

महाचञ्चु, स्त्री, (महती चञ्चुरग्रमस्या ।) शाकविशेष । तत्पर्य्याय । बृहच्चञ्चु २ विदारि ३ सुचचका ४ स्थूलचञ्चु ५ दीर्घपत्री ६ दिव्यगन्धा ७ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । गुल्मशूलोदरार्शोऽर्त्तिविषमनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ पु, बृहच्चञ्चुयुक्तपक्षी च ॥

महाचक्र, पु, (महांश्चासौ चक्रश्चेति ।) यमभृत्य । इति हेमचन्द्रिकाकाशीशौ ॥ प्रचण्डे त्रि ॥

महाच्छद, पुं, (महान् छद पत्रमस्य ।) देववाडव । इति रत्नमाला ॥ बृहत्पत्रश्च ॥

महाच्छाय, पु, (महती छाया यस्य ।) वटवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ बृहच्छायायुक्ते, त्रि ॥

महाच्छिन्ना स्त्री (महच्छिन्नमस्या ।) महामेदा । इति राजनिर्घण्ट ॥ बृहच्छिन्नयुक्ते, त्रि ॥

महाज, पुं, (महांश्चासौ अजश्चेति ।) बृहच्छाग । (महतो जायत इति । महत्+जन्+कर्त्तरि ड । पृषोदरादित्वात् साधु ।) महाकुलोद्भवे, त्रि ॥

महाजटा, स्त्री, (महती जटास्या ।) रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्ट ॥ (महती जटा ।) बृहज्जटा च ॥

महाजन, पु, (महांश्चासौ जनश्चेति ।) साधु । यथा, महाभारते । ३ । ३१२ । ११२ ।
"वेदा विभिन्ना स्मृतयो विभिन्ना
नासौ मुनिर्यस्य मत न भिन्नम् ।
धर्म्मस्य तत्त्व निहित गुहायां
महाजनो येन गत स पन्था ॥'
मन्वादि । यथा,—
"प्रायेण वेद तदिद न महाजनोऽय
देव्या विमोहितमतिर्बत माययालम् ।
त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां
वैतानिके महति कर्म्मणि युज्यमान ॥"
इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे अजामिलोपाख्याने यमवाक्यव्याख्याने श्रीधरस्वामी ॥ (धनी । यथा, मृच्छकटिके । १ ।
"सङ्ग नैव हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाषते नादरात्
सम्प्राप्तो गृहमुत्सवेषु धनिना सावज्ञमालोक्यते ।
दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया
मन्ये निर्धनता प्रकाममपर षष्ठ महापातकम् ॥')

महाजव, पुं (महान् जवो वेगो यस्य ।) गवय । श्रीकारी मृग । इति राजनिर्घण्ट । अतिवेगयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७।८।२८।
"क्लत्वाट्टहास खरमुत्स्वनोत्बणं
निमीलिताक्ष जगृहे महाजव ॥"
स्त्री, कुमारानुचरगणविशेष । यथा, महाभारते । ९ । ४६ । २२ ।
"शुशोलूकमुखी कृष्णा खरजङ्घा महाजवा ॥")

महाजम्बु, स्त्री (महती चासौ जम्बुश्चेति ।) बृहज्जम्बुवृक्ष । यथा,—
"महाजम्बुर्महापत्रा राजजम्बुर्बृहत्फला ॥"
इति रत्नमाला ॥

महाजम्बू, स्त्री, (महती चासौ जम्बूश्चेति ।) बृहज्जम्बु । तत्पर्य्याय । राजजम्बु २ स्वर्णमाता ३ महाफला ४ पिकप्रिया ५ कोकिलेष्टा ६ महानीला ७ बृहत्फला ८ । अस्या गुणा । उष्णत्वम् । मधुररसत्वम् । कषायत्वम् । श्रमहरत्वम् । भटित्यास्यजडिमनाशित्वम् । स्वरकारत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शोषशमनत्वम् । अमातीसारादिमर्द्दकत्वम् । कफिलकफमानशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च ।
"फलेन्द्र कथितो नन्दी राजजम्बुर्महाफला ।
तथा सुरभिपत्रा च महाजम्बूरपि स्मृता ॥
राजजम्बूफल स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् ॥"
इति भावप्रकाश ॥

महाजाति, स्त्री, (महती जातिरस्या इति । यद्वा महती जातिरिव तदाकृतित्वात् ।) वासन्ती लता । इति राजनिर्घण्ट ॥ (महती जातिरिति ।) श्रेष्ठवर्णश्च ॥

महाजातीय, त्रि, (महत्+"प्रकारवचने जातीयर ।" ५ । ३ । ६९ । इति जातीयर । तत । "आन् महत समानाधिकरणजातीययो ।"६।३।४६। इति महत आकारादेश ।) महत् प्रकार । इति व्याकरणम् ॥

महाजाली स्त्री (जालयति आच्छादयतीति । जाल आच्छादने+पचाद्यच । स्त्रियां ङीष । तत । महती चासौ जाली चेति । यद्वा महांश्चासौ जालश्चेति स अस्या अस्ति अर्श आद्यच तत ङीप । इत्यमरटीकायां रमस ।) पीतवर्णघोषा । इत्यमर । २ । ४ । ११७ ॥ राजकोशातकी । इति राजनिर्घण्ट ॥ बृहज्जालवाहके, त्रि ॥

महाज्यैष्ठी, स्त्री, (महती चासौ ज्यैष्ठी चेति ।) नक्षत्रविशेषयुक्तज्यैष्ठीपूर्णिमा । सा पञ्चधा । यथा, ब्रह्मपुराणे ।
"ऐन्द्रे गुरु शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥
ऐन्द्रे ज्येष्ठायां प्राजापत्ये रोहिण्याम् ॥ १ ॥
विना गुरुवारेणापि ।
ऐन्द्रे गुरु शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥२॥
अनुराधास्थगुरावपि ।
ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रवि ।
पूर्णिमा शक्रनक्षत्रे महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥३॥
अनुराधास्थ चन्द्रेऽपि । वायुभूति ।
ऐन्द्रर्क्षे त्वथवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ ।
पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥४॥
राजमार्त्तण्डे ।
ज्येष्ठे सवत्सरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।
ज्येष्ठामेन समायुक्ता महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥५॥
ज्येष्ठसवत्सरश्च ।
ज्येष्ठाम्स्थोपगे जीवे वर्ष स्यात् शक्रदैवतम् ।
इति विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तो ग्राह्य ।
न तु सवत्सराद्दिपञ्चकान्तर्गतवर्षविशेष । ज्येष्ठ इति वर्षविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्ते । सवत्सरे यदि स्यादिति पाठ काल्पनिक ॥ * ॥
महाज्यैष्ठ्यान्तु य पश्येत् पुरुष पुरुषोत्तमम् ।
विष्णुलोकमवाप्नोति मोचयेद् गङ्गाम्बुमज्जनात् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महाज्योतिष्मती, स्त्री, (महती चासौ ज्योतिष्मती चेति ।) लताविशेष । बड़ी मालकाङ्गनी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । तेजोवती २ मधुरसा ३ कनकप्रभा ४ तीक्ष्णा ५ सुवर्णलता ६

लवणा ७ अग्निदीप्ता ८ तेजस्विनी ९ सुरलता १० अग्निफला ११ अग्निगर्भा १२ कङ्गुनी १३ शैलसुता १४ सुनेला १५ सुवेगा १६ मायसी १७ तीव्रा १८ काकाण्डी १९ वायसादनी २० गौलता २१ शैलता २२ सौम्या २३ ब्राह्मी २४ लवणकिंशुका २५ पारावतपदी २६ पीता २७ पीततैला २८ यशस्विनी २९ मेध्या ३० मेधावती ३१ धीरा ३२। अस्या गुणाः। तिक्ततरत्वम्। रूक्षत्वम्। किञ्चित्कटुत्वम्। वातकफापहत्वम्। दाहप्रदत्वम्। दीपनत्वम्। मेधाप्रज्ञाकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

महाज्वाल, पुं, (महती ज्वाला शिखास्य।) होमाग्निः। इति हेमचन्द्रः।३।५ ॥ (नरकविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। २। ६। १२।
"स्नुषां सुताञ्चापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते॥"
महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।८१।
"अग्निज्वालो महाज्वालो अतिधूम्रो हुतो हविः॥)

महाज्वाला, स्त्री, (महती ज्वाला दीप्तिर्यस्याः।) जिनानां विद्याधरीविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ३।५ ॥ (महती ज्वाला।) वृहदग्निशिखा च॥

महाढ्य पुं, (महान् आढ्यः शोभासम्पन्नः।) कदम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥ (महाचासौ आढ्यः।) अतिशयधनवति, त्रि॥ (यथा कथासरित्सागरे। २५। ११८।
"तत्र प्रभृति चैतस्या वाराणस्यामुवास सः।
अभ्यर्थितो महाढ्यस्य तस्यैव वणिजो गृहे॥")

महातमःप्रभा,स्त्री, (महती तमसां प्रभा प्रकाशो ऽस्याम्।) नरकविशेषः। स चातिशयान्धकारमयः। यथा, हेमचन्द्रः। ५। ३।
"घनोदधिघनवाततनुवातनभःस्थिताः।
रत्नशर्कराबालुकापङ्कधूमतमःप्रभाः॥
महातमःप्रभा चेत्यधोऽधो नरकभूमयः॥"

महातरु, पुं, (महांश्चासौ तरुश्चेति।) स्नुहीवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४। २ ६॥ (महाकवेः कालिदासस्य स्नुहीवृक्षमुद्दिश्य वक्रोक्तिप्रयोगो यथा,—
"तरुः पारिजाताद्या स्नुहीदण्डो महातरुः॥")
वृहद्वृक्षश्च॥

महातल, क्ली, (महच्च तत्तलञ्चेति।) पातालविशेषः। यथा शब्दमालायाम्।
"अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च तलातलम्।
महातलञ्च सुतलं सप्तमञ्च रसातलम्॥"
(यथा च श्रीमद्भागवते। २। १। २६।
"पातालमेतस्य हि पादमूलं
पठन्ति पार्ष्णिप्रपदे रसातलम्।
महातलं विश्वसृजोऽथ गुल्फौ
तलातलं वै पुरुषस्य जङ्घे॥")

महातारा, स्त्री, (तारयति संसारादिति। तॄ + णिच् + अच्। स्त्रियां टाप्। ततो महती तारेति कर्म्मधारयः।) जिनानां देवीविशेषः। तत्पर्य्यायः। तारा २ महाश्री ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ मनोरमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता १० शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा १३ खदूरवासिनी १४ भद्रा १५ वैश्या १६ नीलसरस्वती १७ शङ्खिनी १८ वसुधारा १९ धनदा २० त्रिलोचना २१ लोचना २२। इति हेमचन्द्रः॥

महाताली, स्त्री, (महान् अनेकस्तालो यत्र। स्त्रियां ङीष्।) आवर्त्तकी। इति राजनिर्घण्टः॥

महातिक्त, पुं, (महानतिशयस्तिक्तस्तिक्तरसो यत्र।) महानिम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥ अतिशयतिक्तरसयुक्ते, त्रि॥

महातिक्ता, स्त्री, (महती गुरुतरा तिक्ता।) यवतिक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, गोविन्ददासकृतभैषज्यरत्नावल्याम्।
"आखुजिह्वा महातिक्ता विशाला क्षुपिपञ्चकम्॥")
पाठा। इति शब्दचन्द्रिका॥

महातीक्ष्णा, स्त्री (महती तीक्ष्णा।) भल्लातकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ अतिशयतीक्ष्णे, त्रि॥

महातेज, [स्] क्ली, (महदतिशयं तेजोऽस्य।) पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥

महातेजा, [स्] पुं (महदतिशयं तेजो बलमस्य।) कार्त्तिकेयः। इति हलायुधः। अग्निः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ५६।
"उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित्॥")
अतिशयतेजस्विनि, त्रि॥ (यथा मनुः।१।६२।
"स्वारोचिषश्चौत्तमिश्च तामसो रैवतस्तथा।
चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च॥")

महात्मा, [न्] त्रि, (महानात्मा स्वभावोऽस्य।) उत्तमस्वभावयुक्तः। (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। ३। ११।
"महावाताहृताभ्राभिमेघमालातिचञ्चले।
कथं नाम महात्मानो ह्रियन्ते विषयारिभिः॥")
तत्पर्य्यायः। महेच्छः २ उद्भटः ३ उदारः ४ उदात्तः ५ उदीर्णः ६ महाशयः ७ महामनाः ८। इति हेमचन्द्रः। ३। ३१॥ (पुं परमात्मा। यथा, मनुः। १। ५४।
"युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि।
तदायं सर्व्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः॥"
"तस्मिन् परमात्मनि।" इति तट्टीकायां कुल्लूकः॥ महत्तत्त्वम्। यथा, श्रीमद्भागवते। ९। ७। २५।
"मनः पृथिव्यां ताममिद्भिस्तेजसापोऽनिलेन तत्।
खे वायुं धारयंस्तच्च भूतादौ तं महात्मनि॥"
"महात्मनि महत्तत्त्वे।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ पितृगणविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ९६। ४६।
"महान् महात्मा महितो महिमावान् महाबलः॥"
महादेवः। यथा, महाभारते। १३।१७।३४।
"महारूपो महाकायो वृषरूपो महायशाः।
महात्मा सर्व्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहनुः॥")

महादण्ड, पुं, (महान् दण्डस्ताडनसाधनमस्य।) यमदूतप्रभेदः। इति ब्रह्मपुराणे ५६ अध्यायः॥ (महान् दण्डः।) वृहद्दण्डश्च॥ (यथा, महाभारते। ५। १९४। ३७।
"यस्माज्जानन् स मन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति।
तस्मात्तस्मै महादण्डो धार्य्यः स्यादिति मे मतिः॥")

महादन्त, पुं, (महांश्चासौ दन्तश्चेति।) गजदन्तः। तत्पर्य्यायः। ईशादन्तः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वृहद्दन्तमात्रञ्च॥ (महादेवः। यथा महाभारते। १३। १७। ८७।
"महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महामुखः॥"
महान् दन्तोऽस्य।) तद्वति त्रि॥

महादान, क्ली, (महच्च तद्दानञ्चेति।) श्रेष्ठदानम्। तत्तु तुलापुरुषादिषोडशप्रकारम्। यथा, मत्स्यपुराणे।
"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानस्य लक्षणम्॥"
इत्यभिधाय।
"आद्यन्तु सर्व्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम्।
हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम्॥
कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रन्तु पञ्चमम्।
हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्याश्वस्तथैव च॥
पञ्चलाङ्गलकं तद्वद्धरादानन्तथैव च।
हिरण्याश्वरथस्तद्वद्धेमहस्तिरथस्तथा॥
द्वादशं विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम्।
सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च।
महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्त्तितः॥"*॥
अत्र सामान्यलक्षणम्। स्वल्पपाङ्क्तदानं महादानम्। विनायकादिपञ्चाशद्देवताहोमाङ्गकं वा। तथा मत्स्यपुराणम्।
"विनायकादिग्रहलोकपाल-
वस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम्।
ब्रह्माच्युतेशानवनस्पतीनां
स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात्॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषा-
मनुक्रमेणापि यथास्वरूपम्॥"
इत्यादिना स्वल्पपञ्चहोमरूपाङ्गयोर्विधान प्रत्येकं षोडशतुलापुरुषप्रधानान्युद्दिश्योक्तं न तु महादानत्वेनोद्दिश्येति। अतो नेतरेतराश्रयः। न तु अक्षमस्वपेक्षितकर्त्तव्यतायोगित्वं जिज्ञासनीयलक्षणम्। अन्यदानेऽपि गतत्वात्। एवञ्च।
'कनकाश्वतिला नागा दासी रथमहीगृहाः।
कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश॥"
इति कूर्म्मपुराणोक्तदानपदं गौणम्॥ अन्यथा वसुशक्तिकल्पनापत्तेः, कनकदानादि-

साधारणानुगतैकरूपाभावाच । अतो न वैषम्यमिति ।
'सर्व्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

महादारु, क्ली, (महत् दारु अस्य ।) देवदारु । इति जटाधरः ॥ (महत् दारु ।) इन्धनकाष्ठच ॥

महादेव, पुं, (महांश्चासौ देवश्चेति । यद्वा, महतां देवादीनां देवः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥ अष्टमूर्त्त्यन्तर्गतसोममूर्त्तिरियम् । यथा, महादेवाय सोममूर्त्तये नमः । इति शिवपूजापद्धतिः ॥ * ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
ब्रह्मादीनां सुराणाञ्च मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।
तेषाञ्च महतां देवो महादेवः प्रकीर्त्तितः ॥
महती पूजिता विश्वे मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
तस्या देवः पूजितश्च महादेवः स च स्मृतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५३ अध्यायः ॥
तस्य पञ्चवक्त्रत्वत्रिनेत्रत्वकारणं यथा,—
अतीव कमनीयाङ्गं किशोरं श्यामसुन्दरम् ।
अहो निर्व्वचनीयञ्च दृष्ट्वा रूपमनुत्तमम् ।
न बभूव वितृप्तश्च लोचनाभ्यां त्रिलोचनः ॥
पश्यन्निमेषरहित इति मत्वा स्वमानसे ।
भक्त्युद्रेकाच्च ह्याभक्तो रुरोद प्रेमविह्वलः ॥
सहस्रवदनोऽनन्तो भाग्यवांश्च चतुर्म्मुखः ।
बहुभिर्लोचनैर्दृष्ट्वा तुष्टाव बहुभिर्म्मुखैः ॥
पश्यामि किं वा किं स्तौमि सम्प्राप्य नाथ
मीदृशम् ।
आस्येनैकेन लोचनाभ्यां चतुधा स पुनः पुनः ॥
स्वमानसे कुर्व्वतीदं शङ्करे च तपस्विनि ।
तद्बभूव चतुर्व्वक्त्रं पूर्व्वेणा सह पञ्चमम् ॥
एकैकवक्त्रं शुशुभे लोचनैश्च त्रिभिस्त्रिभिः ।
बभूव तेन तन्नाम पञ्चवक्त्रस्त्रिलोचनः ॥
चतूंषि गुणरूपाणि तस्य ब्रह्मस्वरूपिणः ।
सत्त्वं रजस्तम इति तस्य हेतुं निशामय ॥
सत्त्वांशेन दृशा शम्भुः पश्यन् पाति च सात्त्विकान् ।
राजसेन राजसिकान् तामसेन च तामसान् ॥
चक्षुषस्तामसात् पश्चात् ललाटस्थाद्धरस्य च ।
संहारकाले संहर्त्तुर्निराविर्भवेत् क्रुधा ॥
कोटितालप्रमाणश्च सूर्य्यकोटिसमप्रभः ।
वह्निज्वाला दीर्घशिखस्त्रैलोक्यं दग्धुमीश्वरः ॥"
तस्य भस्मधारणकारणं यथा,—
"विभूतिनाम्न स विभुः सतीसत्कारभस्मना ।
धत्ते तस्या अस्थिमालां प्रेमभावेन भस्म च ॥
आत्मारामो यद्यपीशस्तथापि पूर्णमन्द्रकम् ।
सतीशवं गृहीत्वा च भ्रामं भ्रामं ररोद ह ॥
शवाङ्गञ्च तदङ्गाच्च पपात यत्र यत्र च ।
सिद्धपीठश्च तत्र बभूव मन्त्रसिद्धिदः ॥
तदा शवावशेषञ्च कृत्वा वक्षसि शङ्करः ।
पपात मूर्च्छितो भूत्वा सिद्धक्षेत्रे च राधिके ! ॥
तदा गत्वा महेशञ्च कृत्वा क्रोडे प्रबोध्य च ।
अदर्दं दिव्यज्ञानञ्च तस्मै शोकहरं परम् ॥
तदा शिवश्च सम्हृष्टः स्वलोकञ्च जगाम ह ।
मूर्त्तान्तरेण कालेन तां संप्राप प्रियां सतीम् ॥"
तस्य दिगम्बरत्वजटाधारित्वकारणं यथा,—
"शिवस्त्रधारी योगीन्द्र नेच्छाऽनित्ये पटे विभो ।
जटास्तपस्याकालीना धत्तेऽद्यापि विवेकतः ॥
न चेच्छा केशसंस्कारे स्वाङ्गवेशेन योगिनः ।
समता चन्दने पङ्के लोष्टे रत्ने मणीश्वरे ॥"
तस्य नागभूषणत्ववृषवाहनत्वकारणं यथा,—
"गरुडद्वेषिणो नागाः शङ्करं शरणं ययुः ।
बिभर्त्ति कृपया स्वाङ्गे तानेव शरणागतान् ॥
वाहनं वृषरूपोऽहमनन्तं वोढुमक्षमः ।
त्रिपुरस्य वधे पूर्व्वं भक्त्याशाश्वतसम्भव ॥"
तस्य धुस्तूरपुष्पविल्वपत्रप्रियत्वव्याघ्रचर्म्मधारित्वश्मशानस्थायित्वकारणं यथा,—
"पारिजातादिकं पुष्पं सुगन्धिचन्दनादिकम् ।
मयि सत्यस्य तेनैव प्रीतिर्नास्ति कदाचन ॥
धुस्तूरे तत सदा प्रीतिर्ब्बिल्वपत्रानुलेपने ।
गन्धहीने प्रसूने च योगेष्टे व्याघ्रचर्म्मणि ॥
दिव्यलोके दिव्यतल्पे जनतायां न तन्मनः ।
श्मशानेऽनीवरहसि ध्यायते मामहर्निशम् ॥"
तस्य महिमादि यथा,—
"आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं स्वप्नवन्मन्यते शिवः ।
ममानिर्व्वचनीयेऽत्र रूपं तन्मयमानसम् ॥
ब्रह्मणः पतनेनापि शूलपाणेः क्षणो भवेत् ।
तस्यायुषः प्रमाणञ्च नाहं जानामि का श्रुतिः ॥
ज्ञानं मृत्युञ्जयं शूलं धत्ते मत्तेजसा समम् ।
विना मया न कश्चित्तं शङ्करं जेतुमीश्वरः ॥
शङ्करः परमात्मा मे प्राणेभ्योऽपि परः शिवः ।
त्र्यम्बकं मत्समं शश्वत् प्रियो मे भवात् परः ॥
न वसामि गोलोके वैकुण्ठे तव वक्षसि ।
सदाशिवस्य हृदये निबद्धः प्रेमपाशतः ॥
सृष्टुं शक्तो हि नष्टुञ्च भ्रूभङ्गलीलया हि सः ।
ब्रह्माण्डनिकरं योगात् योगी शङ्करात् परः ॥
दिव्यज्ञानेन यः स्रष्टुं नष्टुं भ्रूभङ्गलीलया ।
मृत्युकालादिकं शक्तो न ज्ञानी शङ्करात् परः ॥
मम भक्तिञ्च दास्यञ्च मुक्तिञ्च सर्व्वसम्पदम् ।
सर्व्वसिद्धिं दातुमीशो न दाता शङ्करात् परः ॥
पञ्चवक्त्रेण मन्नाम यशो गायत्यहर्निशम् ।
मद्रूपं ध्यायते शश्वत् भक्तः शङ्करात् परः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३६ अध्यायः ॥
शिवनैवेद्यभक्षणदोषकारणादिकं यथा,—
राधिकोवाच ।
"एवम्भूतस्य च विभोः सर्व्वेशस्य महात्मनः ।
न शक्तं कथमुच्छिष्टं ब्रूहि सन्देहभञ्जन ! ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
शृणु देवि ! प्रवक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
पापेन्धनानां दहने ज्वलदग्निशिखोपमम् ॥
सनत्कुमारो वैकुण्ठमेकदा च जगाम ह ।
ददर्श शुक्लवर्णञ्च नाथ नारायणं द्विजः ॥
तुष्टाव गद्गदं स्तोत्रैश्च प्रणम्य भक्तितो मुदा ।
चकोप हरी तस्मै सन्तुष्टो भक्तवत्सलः ॥
प्रासमात्रेण तस्यैव भुक्तं तेनापि किञ्चन ।
किञ्चिदरत्नं बभूवो भक्षणाय च दुर्लभम् ॥
सिद्धाश्रमे च तद्दत्तं गुरवे शूलपाणिने ।
भक्त्युद्रेकाच्च तत सर्व्वं भुक्तञ्च प्राणिमात्रत ॥
दृष्ट्वा सुदुर्लभं वस्तु ननर्त्त प्रेमविह्वलः ।
पपात चमरश्चैतात् मृदङ्गञ्च व्याघ्रचर्म्म च ॥
स्वयं निपत्य पश्चाच्च रुदन्मूर्च्छामवाप च ।
एतस्मिन्नन्तरे देवी दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ॥
मुदा जगाम शीघ्रं तत्प्रसन्नवदनेक्षणा ।
रुदन्तं मूर्च्छितं दृष्ट्वा निपतन्तञ्च भक्तितः ।
प्रहस्य वार्त्तां पप्रच्छ कुमारं शूलपाणिनः ॥
सर्व्वं तां कथयामास कुमारः सपुटाञ्जलिः ।
श्रुत्वा चुकोप सा देवी शिवं प्रस्फुरिताधरा ॥
श्रुत्वा मनोहरं स्तोत्रं न शशाप शिवं शिवा ।
दुष्टं चक्रे तदुच्छिष्टमभक्ष्यं विदुषामपि ॥
सुचिरञ्च तपस्तप्त्वा मया लब्धस्त्वमीश्वर ।
लब्धा विष्णोः प्रसादेन वञ्चिताहं कथं विभो ! ॥
यतो न दत्तं नैवेद्यं विष्णोर्मह्यं त्वयाधुना ।
अतो मत्तो गृहाणैतत् फलमेव महेश्वर ! ॥
अद्य प्रभृति ये लोका नैवेद्यं भुञ्जते तव ।
ते जन्मैकं सारमेया भविष्यन्त्येव भारते ॥
इत्युक्त्वा पार्व्वती मानाद्रुरोद पुरतो विभोः ।
दृष्टिं पपात तत्कण्ठे नीलकण्ठो बभूव सः ॥
अपूर्व्वं तव नैवेद्यं जन्ममृत्युजराहरम् ।
हत दुष्टं यतस्तस्मात् प्राणं देहं त्यजामि च ॥
लिङ्गोपरि च यद्दत्तं तद्देयाग्राह्यमीश्वर ! ।
सुपवित्रं भवेत्तत्र विष्णोर्नैवेद्यमिश्रितम् ॥
इत्येवं कथितं सर्व्वं त्वया पृष्टं सुरेश्वरि ! ।
अभिशप्तं शङ्करस्य निर्म्माल्यं येन हेतुना ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६७ अध्यायः ॥
तस्यावतारा यथा,—
सूत उवाच ।
"वेदव्यासावताराणि द्वापरे कथितानि तु ।
महादेवावताराणि कलौ शृणुत सुव्रताः ॥
आद्यो कलियुगे श्वेते देवदेवो महाद्युतिः ।
नाम्ना हिताय विप्राणामभूद्वैवस्वतेऽन्तरे ॥
हिमवच्छिखरे रम्ये छगले पर्व्वतोत्तमे ।
तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरमितप्रभाः ॥
श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वेतलोहितः ।
चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
सुतारो दमनश्चाथ सुहोत्रः कङ्कणस्तथा ।
लोकाक्षिरथ योगीन्द्रो जैगीषव्यस्तु सप्तमे ॥
अष्टमे दधिवाहः स्यान्नवमे ऋषभः प्रभुः ।
भृगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुग्रः परः स्मृतः ॥
द्वादशेऽत्रिः समाख्यातो वाली चाथ त्रयोदशे ।
चतुर्द्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षा ततः परम् ॥
गोकर्णश्चाभवत्तस्माद्गुहावासः शिखण्डाथ ।
जटामाल्यट्टहासश्च दारुको लाङ्गली क्रमात् ॥
श्वेतस्तथा परः शूली सिब्बी मुण्डी च वै क्रमात् ।
सहिष्णुः सोमशर्म्मा च नकुलीशोऽन्तिमे प्रभुः ॥
वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिशूलिनः ।
अष्टाविंशतिराख्याता ह्यन्ते कलियुगे प्रभो ! ।
तीर्थकायावतारे स्यात् देवेशो नकुलीश्वरः ॥"
इति कौर्म्मे ५० अध्यायः ॥ * ॥

तस्याष्टषष्टिनामानि क्षेत्राणि च यथा,—
मनुरुवाच ।
"मन्दरस्थं महादेवं ब्रह्मा पृच्छति शङ्करम् ।
केषु केषु च स्थानेषु द्रष्टव्योऽसि मया प्रभो । ॥
ईश्वर उवाच ।
वाराणस्यां महादेवं प्रयागे तु महेश्वरम् ।
नैमिषे देवदेवञ्च गयायां प्रपितामहम् ॥
कुरुक्षेत्रे विदुः स्थाणुं प्रभासे शशिभूषणम् ।
पुष्करे तु अयोगन्धिं विश्वञ्च विमलेश्वरे ॥
अट्टहासे महानादं महेन्द्रे तु महाव्रतम् ।
उज्जयिन्यां महाकालमाकोटे तु महोत्कटम् ॥
शङ्कुकर्णे महातेजं गोकर्णे च महाबलम् ।
भैरवे भैरवाकारं भवं वस्त्रापदे विदुः ॥
उग्रं कनखले चैव भद्रकर्णह्रदे शिवम् ।
दवदारुवने दिक्षु चण्डीशं मध्यमङ्गले ॥
ऊर्द्ध्वरेतं त्वरके तु सकलाके कपर्दिनम् ।
कृत्तिवाससमेकाम्रे सूक्ष्मं ताम्रातिकेश्वरे ॥
कालञ्जरे नीलकण्ठं श्रीकण्ठं मण्डलेश्वरे ।
ध्यानं सिद्धेश्वरे योगी गायत्रीश्चोत्तरेश्वरे ॥
विजयं नाम काश्मीरे जयन्तं मरुकेश्वरे ।
हरिश्चन्द्रे हरिश्चैव पुरिश्चन्द्रे तु शङ्करम् ॥
जटावासेश्वरे विद्यां सौम्यं कुक्कुटकेश्वरे ।
भूतेश्वरे भस्मगात्रं जललिङ्गे जलेश्वरम् ॥
भिक्षुञ्च कर्णिकायान्तु वाराहं विन्ध्यपर्व्वते ।
ताम्रं पश्चिमसन्ध्यायां विरजायां त्रिलोचनम् ॥
हंसेश्वरे त्रिशूलन्तु श्रीशैले त्रिपुरान्तकम् ।
जललिङ्गे विदुः कालिं कापालिं करवीरके ॥
दीप्तचक्रेश्वरे वेद नेपाले पशुपतिं पतिम् ।
श्रीकारारोहणे कूटं देविकायासुमापतिम् ॥
गङ्गायां सागरे त्वमरमोङ्कारममरकण्टके ।
सप्तगोदावरे भीमं स्वयम्भुं नकुलेश्वरे ॥
कर्णिकारे गणाध्यक्षं कैलासे च गणाधिपम् ।
हेमकूटे विरूपाक्षं भूर्भुवं गन्धमादने ।
सिद्धेश्वरन्तु आकाशे पाताले चक्रकेश्वरम् ॥
अष्टषष्टिञ्च नामानि देवदेवस्य धीमतः ।
पुराणे चोपदिष्टानि ब्रह्मणश्च स्वयम्भुवा ॥
यः पठेत् प्रातरुत्थाय स्नातो वा यदि वा शुचिः ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः शिवलोकं स गच्छति ॥"
इत्याद्ये देवीपुराणे अष्टषष्टिनामानि महादेवस्य ॥*॥ तस्य द्वादशनामस्तोत्रम् ।
"प्रथमस्तु महादेवो द्वितीयस्तु महेश्वरः ।
तृतीयः शङ्करो ज्ञेयश्चतुर्थो वृषभध्वजः ॥
पञ्चमः कृत्तिवासाश्च षष्ठः कामाङ्गनाशनः ।
सप्तमो देवदेवेशः श्रीकण्ठश्चाष्टमः स्मृतः ॥
ईश्वरो नवमो ज्ञेयो दशमः पार्व्वतीपतिः ।
रुद्र एकादशश्चैव द्वादशः शिव उच्यते ॥
द्वादशैतानि नामानि त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ।
कृतघ्नश्चैव गोघ्नश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥
स्त्रीबालघातकश्चैव सुरापो वृषलीपतिः ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो रुद्रलोकं स गच्छति ॥"
इति स्कन्दपुराणम् ॥*॥

तन्नामोच्चारणफलं यथा,—
"कोटयो ब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः ।
सद्यः प्रलयमायान्ति महादेवेति कीर्त्तनात् ॥
महादेव महादेव महादेवेति वादिनम् ।
वत्सं गौरिव गौरीशो धावन्तमनुधावति ॥"
इति पुराणम् ॥*॥
तस्य प्रणाममन्त्रः ।
"नमस्ये त्वां महादेव! लोकानां गुरुमीश्वरम् ।
पुंसामपूर्णकामानां कामपूरामराङ्घ्रिपम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
"महादेवं महात्मानं महायोगिनमीश्वरम् ।
महापापहरं देवं मकाराय नमो नमः ॥"
इति तन्त्रम् ॥*॥
तस्य कालरूपवर्णनं यथा,—
नारद उवाच ।
"कालरूपी त्वया ख्यातः शम्भुर्गगनगोचरे ।
लक्षणञ्च स्वरूपञ्च सर्व्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥
पुलस्त्य उवाच ।
स्वरूपं त्रिपुरघ्नस्य वदिष्ये कालरूपिणः ।
अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका प्रथमांशकम् ॥
मेषकं हि विजानीयात् कुजक्षेत्रमुदाहृतम् ।
आग्नेयांशास्त्रयो ब्रह्मन्! प्राजापत्यं कवेर्गृहम् ॥
सौम्यार्द्धं वृषनामेदं वदनं परिकीर्त्तितम् ।
मृगार्द्धमार्द्रादित्यांशास्त्रयः सौम्यगृहन्त्विदम् ॥
मिथुनं भुजयोस्तस्य गगनस्थस्य शूलिनः ।
आदित्यांशश्च पुष्यञ्च अश्लेषा शशिनो गृहम् ॥
राशिः कर्कटको नाम पार्श्वेन त्वविनाशिनः ।
पित्रर्क्षं भगदैवत्यं उत्तरांशश्च केशरी ॥
सूर्य्यक्षेत्रं विभोर्ब्रह्मन् हृदयं परिकीर्त्तितम् ।
उत्तरांशास्त्रयः पाणिश्चित्रार्द्धं कन्यका त्विदम् ॥
सोमपुत्रस्य सद्मैतत् द्वितीयं जठरं विभोः ।
चित्रांशद्वितयं स्वाती विशाखायांशकत्रयम् ॥
द्वितीयं शुक्रसदनं तुलानाभिरुदाहृतम् ।
विशाखांशमनुराधा ज्येष्ठा भौमगृहं त्विदम् ॥
द्वितीयं वृश्चिको राशिर्मेढ्रं कालस्वरूपिणः ।
मूलं पूर्व्वोत्तरांशश्च देवाचार्य्यगृहं धनुः ॥
ऊरुयुगलमीशस्य अमरर्षे! प्रगीयते ।
उत्तरांशास्त्रयो ऋक्षं श्रवणं मकरो मुने! ॥
धनिष्ठार्द्धं शनिक्षेत्रं जानुनी परिकीर्त्तिते ।
धनिष्ठार्द्धं शतभिषा प्रोष्ठपद्यांशकत्रयम् ॥
सौरं सद्मापरमिदं कुम्भो जङ्घे च विश्रुते ।
प्रोष्ठपद्यांशमेकन्तु उत्तरा रेवती तथा ॥
द्वितीयं जीवसदनं मीनस्तु चरणावुभौ ॥
एवं कृत्वा कालरूपं त्रिनेत्रो
यज्ञं क्रोधान्मार्गणैराजघान ।
विद्धश्चासौ वेदनाबुद्धियुक्तः
खे सन्तस्थौ तारकाभिश्चिताङ्गः ॥"
इति वामनपुराणे ५ अध्यायः ॥
महादेवी,स्त्री, (महादेवस्य पत्नीति। पत्न्यर्थे ङीष्। यद्वा, महती चासौ देवी चेति।) दुर्गा। यथा,
"अपर्णा स्यान्महादेवी गिरिजा मेनकात्मजा ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"पूज्यते या सुरैः सर्व्वैर्महांश्चैव प्रमाणतः ।
धातुर्महेति पूजायां महादेवी ततः स्मृता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
राज्ञी। पाटराणी इति भाषा। तत्पर्य्यायः । महिषी २ पट्टराज्ञी ३ पट्टदेवी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा कथासरित्सागरे । ६ । ५६ ।
"आलिखन् स महादेवीं योगन्धरायण पटे ।
सजीवमिव तच्चित्रं वाकचेष्टारहितं त्वभूत ॥")
महादैत्य, पुं, (महांश्चासौ दैत्यश्चेति ।) भौत्यमन्वन्तरीयदैत्यविशेषः । यथा,—
"चतुर्द्दशस्य भौत्यस्य शृणु पुत्रान्ममोमम ।"
इत्युपक्रम्य ।
"शुचिरिन्द्रो महादैत्यो रिपुहन्ता हरिः स्वयम् ॥"
इति गारुडे ८८ अध्यायः ॥
महाद्रावक, पुं, (द्रावयति रोगानिति । द्रु + णिच् + ण्वुल् । महांश्चासौ द्रावकश्चेति ।) औषधविशेषः । द्रावक इति भाषा । यथा,—
"यवक्षारस्य भागौ द्वौ स्फटिकारेश्चयो समाः ।
एकीकृत्य प्रपिष्यापि मृत्स्नैर्व्वस्त्रतरीभवैः ॥
शुष्कं कृत्वा क्षिपेत् पात्रे सैसके वस्त्रलेपिते ।
अन्यसीसकपात्रन्तु द्विमुखं मेलयेद्बुधः ॥
दक्षवैद्योपदेशेन पचेत् पात्रस्थमौषधम् ।
ततो ज्वालाधृतं स्थाप्य पात्रान्ध लभेत् रसम् ॥
ततो रसं विनिष्कृष्य स्थापयेत् स्निग्धभाजने ।
लवङ्गेन वटीं कुर्य्यादथवा क्षततान्नके ॥
प्लीहादिशूलरोगेषु दापयेत् रक्तिकां भिषक् ।
द्रवीकरोति रोगञ्च महाद्रावकसंज्ञकः ॥
श्वित्रे च दद्रुरोगे च प्रलेपं द्रावकस्य च ।
वह्निवज्ज्वलनं तस्य दधि दत्त्वा प्रलेपयेत् ॥"*॥
अपि च ।
"वृश्चिकमपामार्गं चिञ्चा कुष्माण्डनालिका ।
कुष्ठी तालस्य पुष्पञ्च वनाभूर्व्वैतसं तथा ॥
एतेषां क्षारमाहृत्य निम्बाकस्वरसेन च ।
क्षालयित्वा क्षारतोयं वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
चक्रातपेन संशोष्य(ग्राह्य) तद्द्रव्योचितम् ।
एतस्य द्विपलं ग्राह्यं यवक्षारपलद्वयम् ॥
स्फटिकारिपलञ्चैव नरसारपलं तथा ।
पलाद्धं सैन्धवं ग्राह्यं टङ्कणं तोलकद्वयम् ॥
काशीसं तोलकञ्चैव सुवर्णञ्च तोलकम् ।
दारमोचं कर्षकञ्च तोलं समुद्रफेनकम् ॥
सर्व्वमेकत्र संचूर्ण्य वकयन्त्रेण साधयेत् ।
महाद्रावकमेतद्धि योज्यञ्च रसजारणे ।
हन्ति गुल्मादिकान् रोगान् यकृत्प्लीहोदराणि च ॥" * ॥
इति भैषज्यरत्नावली ॥
(तथापरञ्च ।
"शङ्खं काञ्चनमाक्षिकं मधुरसं काशाभिधेयं तथा
सिन्दूरं विमलं रसाञ्जनवरं पिष्ट्वा नवनीतपदे, ।

चारौ वर्ज्जिकसम्भवौ सुविमलौ भागाश्च
मीषां समा
सप्तानां सहशस्तु टङ्गणमिह त्वर्द्धो गुसार
स्मृत ॥
स्वल्पा स्फटिकारिका त्रिसदृश शुद्धो यव
क्षारज
काष्ठोशस्त्वितथ यवाग्रजसम सञ्चूर्ण्य सञ्च
यसेत ।
पात्रे काचमये स्वदम्बरहृते सोऽय महाद्रावको
नो वस्तु प्रभवेदसुष्य नितरां सच्यशुद्धा भूतले ॥
एतद्बल्लचतुष्टय पिबेदथो शुण्ठ्या लवङ्गेन वा
तत्पश्चात परिवासित बहुगुणा ताम्बूलक
भक्षयेत ।
प्रासङ्गात कथयामि ते स्फुटमु गुणान् काश्चि-
त्तथान्यान् परान्
नि शेष विनिहन्ति तानि चिरजान्यष्टौदराणि
ध्रुवम् ॥
गुल्म पाण्डुहलीमक सुकठिनामष्ठीलिकां
कामलां
मन्दाग्नि विषमाग्नितां बहुविधान् शोथांश्च
शूलान्यपि ॥”*॥
इति वैद्यकवायसङ्ग्रहे शोथाधिकारे ॥)

महाद्रुम, पु, (महांश्चासौ द्रुमश्चेति ।) अश्वत्थ वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृहद्वृक्षश्च ॥ (यथा, हरिवंशे । २२३ । ७२ ।
‘चकोरा शतपत्राश्च मत्तकोकिलसारसा ।
पुष्पितान् फलिताश्चैव सपतन्ति महाद्रुमान् ॥”
शाकद्वीपपतेर्भव्यस्य सप्तम पुत्त्र । यथा मार्क-
ण्डेये । ५३ । २१ ।
“जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीवक ।
कुशोत्तरोऽथ मेधावी सप्तमस्तु महाद्रुम ॥”)

महाद्रोणा, स्त्री, (महती चासौ द्रोणा चेति ।) वृक्षविशेष । बड़ी द्रोणपुष्पी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । देवकुरुम्बा २ दिव्यपुष्पा ३ महाद्रोणी ४ देवी ५ काञ्ची ६ देवद्रोणा ७ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मेध्यत्वम् । भूतार्त्तिवातकफाग्निमान्द्यनाशित्वम् । युक्त्या पारदशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

महाद्रोणी स्त्री, (महती चासौ द्रोणी चेति ।) महाद्रोणाक्षुप । इति राजनिर्घण्ट ॥

महाद्वन्द्व पु (महान् द्वन्द्व कोलाहलो यत्र ।) युद्धवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अतिशय कलहश्च ॥

महाधन क्ली, (महत अनेक धन मूल्यमस्य ।) बहुमूल्यवस्त्रम् । इत्यमर । २ । ६ । ११३ ॥ सुवर्णम् । सिह्लकम् । इति मेदिनी । ने, २१ ॥ चारुवस्त्रम् । इति हेमचन्द्र ॥ कृषि । इति शब्दरत्नावली ॥ (मपद्यनेक धनमस्मात् । सङ्ग्राम । इति निघण्टु । २ । १७ ॥ यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६४ । १२ ।
“मा नो अस्मिन्महाधने परावर्ग्भारभृद्
यथा ॥”
“महाधने सङ्ग्रामे ।” इति तद्भाष्ये सायन ॥ महच्च तद्धनञ्चेति । प्रभूतधनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ५ ।
“इन्द्र वय महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे ॥”
“महाधने प्रभूतधननिमित्तम् ।” इति तद्भाष्ये सायन ॥ बहुमूल्ये, त्रि । यथा किरातार्ज्जुनीये । १ । ३८ ।
“पुराधिरूढ शयन महाधनं
विबोध्यसे य स्तुतिगीतिमङ्गलै ।
अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं
जहासि निद्रामशिवै शिवारुतै ॥”)
अतिशयधनयुक्ते च त्रि ॥

महाधातु पु (महांश्चासौ धातुश्चेति ।) स्वर्णम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महाध्वनिक, पु (अध्वनि गच्छतीति । अध्वन् + ठक । महांश्चासौ आध्वनिकश्चेति ।) पुण्यार्थ हिमालयावधिकमहापथगमनेन सम्पादित मरण । यथा, “भृग्वग्निजलसङ्ग्रामदेशान्तरस्थ सन्न्यासानशनाशनिमहाध्वनिकानामुदकक्रिया कार्य्या सद्य शौच भवतीति ।” इति शुद्धितत्त्वधृतसुमन्तुवचनम् ॥

महान्, [त] त्रि (मह्यते पूज्यते वेति । मह + “वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च ।” उणा २ । ८४ । इति अति । निपात्यते ।) बृहन् । इत्यमर । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, मनौ । ८ । २९६ ।
“प्राणभृतसु महत्स्वर्द्ध गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥”)
अस्य पर्य्याय महच्छब्दे द्रष्टव्य ॥

महान्, पुं, (मह्यते सेव्यते आश्रीयते गमना येति । मह + अनि ।) उष्ट्र । इति राजनिर्घण्ट ॥ दुर्गा । यथा —
“महान् व्याप्य स्थिता सर्व्वं महा या प्रकृति-
र्म्मता ।
स्मृति सकारणाद्देवी नियती च नियामता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥
महत्तत्त्वम् । यथा —
“सविकारात प्रधानात्तु महत्तत्त्व प्रजायते ।
महानिति यत ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥”
इति मात्स्ये ३ अध्याय ॥
(महादेव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२ ।
“अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी
महान् ॥”)
महच्छब्दप्रयोगनिषेधो यथा —
“शङ्खे तैले तथा मांसे वैद्ये ज्योतिषिके द्विजे ।
यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥”
इति भट्टिप्रथमसर्गीयचतुर्थश्लोकटीकायां भरत ॥

महानट, पुं, (महांश्चासौ नटो नर्त्तकश्चेति । उद्धतनर्त्तकत्वादस्य तथात्वम् ।) शिव । इति त्रिकाण्डशेष ॥

महानदी, स्त्री, (महती चासौ नदी चेति ।) पुरुषोत्तमक्षेत्रान्तर्गतकटकस्योत्तरदेशस्थनदी विशेष । तस्या नामान्तर चित्रोत्पला । यथा,
“नदी तत्र महापुण्या विन्ध्यपादविनिर्गता ।
चित्रोत्पलेति विख्याता सर्व्वपापहरा शुभा ॥
चित्रोत्पला महानदी ।” इति पुरुषोत्तम तत्त्वम् ॥ गङ्गा । यथा, —
“अम्बुजमम्बुनि जात
जातु न जायते अम्बुजादम्बु ।
सुरहर । तव विपरीत
पादाम्बुजान्महानदी जाता ।”
इत्युद्भट ॥

महानन्द, पुं, (महानानन्दोऽत्र ।) मुक्ति । इति हलायुध ॥ (महान् आनन्द ।) अति शयाह्लादश्च ॥ (नृपतिविशेष । यथा, मार्क-ण्डेये । १३४ । ४ ।
“इत्युक्त्वा तान् महीपालान् महानन्दसुखान्
वशी ।
अथाब्रवीत्तदा सर्व्वान् महारिदमनो दम ॥”
वेणुविशेष । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
“महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उत्तरवंशा मातङ्गमुनिसम्मता ॥”)

महानन्दा, स्त्री (महानानन्दोऽस्या ।) सुरा । इति राजनिर्घण्ट ॥ माघशुक्ला नवमी । यथा, भविष्ये ।
“माघमासस्य या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणाम् ॥
स्नान दान जपो होमो देवार्च्चनमुपोषणम् ।
सर्व्वं तदक्षय प्रोक्त यदस्यां क्रियते नरै ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
नदीविशेष । सा पद्माया विनिसृता राम-पुराख्यग्रामात् पश्चिमत उत्तरदिग्गता ॥ (दक्षिणदेशीयो नदीभेद । यथा, महाभारते । १३ । २५ । ४३ ।
“पुनरावर्त्तनन्दाश्च महानन्दाश्च सेव्य वै ।
नन्दने सेव्यते दान्तस्त्वप्सरोभिरहिंसक ॥”)

महानन्दि, पु, (आ सम्यक नन्दतीति । आ + नन्द + “सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणा ४ । ११७ । इति इन् । तत । महानानन्दिरिति ।) नन्दिवर्द्धनराजपुत्त्र । यथा, —
“चत्वारिंशत्तथा भाव्यो राजा वै नन्दिवर्द्धन ।
चत्वारिंशत्त्रयश्चैव महानन्दिर्भविष्यति ॥
महानन्दिसुतश्चापि शूद्रायां कलिकांशज ।
उत्पत्स्यते महापद्म सर्व्वक्षत्रान्तको नृप ॥
तत प्रभृति राजानो भविष्या शूद्रयोनय ।
एकराट स महापद्म एकच्छत्रो भविष्यति ॥”
इति मत्स्यपुराणे २४६ अध्याय ॥
अपि च ।
“महानन्दिसुत शूद्रागर्भोद्भवोऽतिलुब्धो महा-पद्मानन्द परशुराम इवापरोऽखिलक्षत्त्रि-यान्तकारी भविता तत प्रभृति शूद्रा भूपाला भविष्यन्ति । तेन महानन्दिपर्य्यन्तं क्षत्त्रिय आसीत् ।” इति शुद्धितत्त्वधृतविष्णुपुराणम् ॥

महानरक, पुं, (महानतिशयश्चासौ नरकश्चेति ।) अतिशयनरकप्रकारयातनास्थानम् । इति पुराणम् ॥ (यथा, मनु । ४ । ८८ ।

"तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ।
नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च ॥")

महानल, पुं, (महांश्चासौ नलश्चेति ।) देवनल । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महांश्चासौ अनलश्चेति ।) बृहदग्निश्च ॥

महानवमी, स्त्री, (महती चासौ नवमी चेति ।) आश्विनशुक्लनवमी । यथा —
श्रीभगवानुवाच ।
"दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण कुर्य्याद्दुर्गामहोत्सवम् ।
महानवम्यां शरदि बलिदानं नृपादयः ॥
आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद्या अष्टमी तिथिः ।
महाष्टमीति सा प्रोक्ता देव्याः प्रीतिकरा परा ॥
ततोऽनु नवमी या स्यात् सा महानवमी स्मृता ।
सा तिथिः सर्व्वलोकानां पूजनीया शिवाप्रिया ॥"
इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥
अपि च ।
"प्राष्टकाले विशेषेण आश्विने ह्यष्टमीषु च ।
महाशब्दो नवम्याञ्च लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महानसं, क्ली, (महच्च तत् अनश्चेति । +"अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ।" ५ । ४ । ९४ । इति समासे टच् । "आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।" ६ । ३ । ४६ । इति महत आकारादेशः ।) रन्धनगृहम् । तत्पर्य्यायः । रसवती २ पाकस्थानम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । २७ ॥ (तथास्य लक्षणं यथा, —
"प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महच्छुचि ।
सजालकं गवाक्षाढ्यमाप्तवर्गनिषेवितम् ॥
विकक्षवस्तुसंयुक्तं सवितानं कृतार्च्चनम् ।
परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् ॥
तत्राध्यक्षं नियुञ्जीत प्रायो वैद्यगुणान्वितम् ।
शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः ॥
संविभक्ताः सुमनसो नीचकेशनखाः स्थिराः ।
स्नाता दृढं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंयुताः ॥
तस्य चाज्ञाविधेयाः स्युर्व्विविधाः परिकर्म्मिणः ।
आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः ॥
तस्मान्महानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् ।
माहानसिकवोढारः सौपौदनिकपौपिकाः ॥
भवेयुर्व्वैद्यवशगा ये चाप्यन्ये तु केचन ॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
तद्विवरणं यथा, —
"आग्नेय्यां दिशि कर्त्तव्यमावासस्य महानसम् ।
गवाक्षजालमार्गाय स्वच्छभित्त्युपलेपितम् ॥
चुल्ली तत्र प्रकर्त्तव्या पूर्व्वपश्चिमसायता ।
त्वरसयादीनि भाण्डानि क्षालितानि च वारिणा ॥
तेषु यत् पच्यते द्रव्यं गुणवत् सर्व्वसम्मतम् ।
मृद्भाण्डे पच्यमानं हि चक्षुष्यं विकारजित् ॥
कांस्यजे पाचितं यच्च तच्च स्यान्मतिदं शुचि ।
यच्च ताम्रमये सिद्धं न तच्च स्यात् कफपित्तकृत् ॥
सौवर्णं राजते पाच्यमाढ्यभूमिभृतां गृहे ।
तस्मात्तु सर्व्वदोषघ्नं धिषणीतसवदाथकम् ॥"
अथ महानसोपयोग्योपकरणानि ।
"वस्तूनि भोजनार्हाणि विविधानि पुनः पुनः ।
सर्व्वाणि गुणयुक्तानि स्थापितानि महानसे ॥
दास्याश्चमाञ्जनी वाढा पूतहण्डी सुकुण्डिका ।
कर्षणी वैणवं पात्रं जलपूर्णस्तलिञ्जरः ॥
वह्निसञ्जननी याव कुद्दालं सकुठारकः ।
दारुखण्डानि शुष्काणि हस्तमात्राणि चेन्धनम् ॥
अजीर्णान्यनतिस्थूलान्यजन्त्वमलानि च ।
तितउश्चालनी पीठं मुषलं चाप्युदूखलम् ॥
सूपलोष्ट्रशिला दर्व्वी चतुरस्रावपट्टिका ।
सदंशकन्तु युगलं वस्त्रखण्डचतुष्टयम् ॥
नालिका क्षुरिका चैव सुशूलं सकटाहकम् ॥
वह्निसंचालनाधारा दर्व्वी दीर्घा सुलौहजा ॥
तन्दूरश्चभारी स्नावा तप्तकं दृढवेष्टनी ।
इत्यादि वस्तुजातं हि युज्यते च महानसे ॥"
इति पाकराजेश्वरः ॥
तत्र रक्षणीया जना यथा —
"सूदशास्त्रविधानज्ञाः पराभेद्याः कुलोद्गताः ।
सर्व्वे महानसे धार्य्याः लूनकेशनखा जनाः ॥"
इति मात्स्ये १८९ अध्यायः ॥
महानसोऽपि पुंसि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

महानाटक, क्ली (महच्च तत् नाटकञ्चेति ।) नाटकविशेषः । तस्य लक्षणं यथा, —
"एतदेव यदा सर्व्वैः पताकास्थानकैर्युतम् ।
अङ्कैश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे ॥
एतदेव नाटकम् । यथा, बालरामायणम् ।"
इति साहित्यदर्पणे ॥ स्वनामख्यातहनूमद्रचितरामचरितग्रन्थविशेषः । यथा, —
"इति श्रीमद्धनूमता विरचिते श्रीमन्महानाटके वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धृते विक्रमैः ।
मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्य सज्जीकृते स्वाराहरणनामकोऽत्र नवमो यातोऽङ्क एवेत्यसौ ॥"
इति तस्यान्तिमः श्लोकः ॥

महानाड़ी, स्त्री (महती चासौ नाड़ी चेति ।) कण्डरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्याः कण्डराशब्दे ज्ञेयम् ॥)

महानाद, पुं, (महान् नादोऽस्य ।) हस्ती । वर्षुकमेघः । (महांश्चासौ नादश्चेति ।) महाशब्दः । इति मेदिनी । दे, ५१ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ९९ । २ ।
"इदमह्नि सम प्राप्ता ये केचिद्भुवनङ्गमाः ।
प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीड़िताः ॥")
सिंहः । कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ उष्ट्रः । शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कान्तवायसम् । इति हारावली ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४८ ।
"निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः ।
कालयोगी महानादः सर्व्वकामश्चतुष्पथः ॥"
महाशब्दयुक्ते, त्रि । यथा रामायणे । ४ । ४ । ३८ ।
"तत्कालमेव प्रतिमं महोरगनिषेवितम् ।
अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ॥")

महानिद्रा, स्त्री, (महती सुदीर्घा चासौ निद्रा चेति ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥

महानिम्ब, पुं, (महांश्चासौ निम्बश्चेति ।) निम्बवृक्षविशेषः । घोड़ा निम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कैटर्य्यः २ पवनेष्टः ३ पार्व्वतः ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा, —
"त्वक्सूताभ्रनागाच्च स्वर्णं तुल्यं प्रकल्पयेत् ।
महानिम्बस्य चूर्णन्तु चतुर्भिः समुमाहरेत् ।
मधुना लेहयेच्चाथ लालामेहप्रशान्तये ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥)
अस्य गुणाः । परमग्राहित्वम् । कषायत्वम् । अम्लत्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (तथास्य पर्य्यायान्तरं गुणाश्च ।
"महानिम्बः स्मृतोद्रेका रम्यको विषमुष्टिकः ।
केशमुष्टिर्निम्बकश्च कार्म्मुको जीव इत्यपि ॥
महानिम्बो हिमो रूक्षस्तिक्तो ग्राही कषायकः ।
कफपित्तभ्रमच्छर्दिकुष्ठहृल्लासरक्तजित् ।
प्रमेहश्वासगुल्मार्शो मूषिकाविषनाशनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महानिशा, स्त्री, (महती घोरा निशा ।) निशामध्यभागः । तत्पर्य्यायः । निशार्द्धं २ निशीथः ३ । इति हेमचन्द्रः । २ । ५९ ॥ * ॥ स्मृत्युक्तमहानिशा मध्यप्रहरोपरि प्रहरद्वयम् ।
"महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तत्र स्नानं न कुर्व्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥"
इति रघुनन्दनभट्टाचार्य्यधृतवचनात् ।
महानिशापरकालस्य नाडीचतुष्टयस्य परदिनादित्वेन तदानीं पूर्व्वदिवसीयभोजनानुपपत्तेः । तद्दिनकृत्यलोपापत्तेश्चेति तिथितत्त्वीयलिखनस्वरसाच्च ॥ * ॥ तत्र भक्षणनिषेधो यथा, —
"यन्मुहूर्त्ते व्यतीते तु रात्रावेव महानिशा ।
लभते ब्रह्महत्याञ्च तत्र भुक्त्वा च नारद ! ॥
गोमांसविण्मूत्रसमं ताम्बूलञ्च फलं जलम् ।
पुंसामभक्ष्यं शुद्धायामोदनस्यापि का कथा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥
तत्र पारणनिषेधो यथा —
"न रात्रौ पारणं कुर्य्यादृते वै रोहिणीव्रतात् ।
निशायां पारणं कुर्य्याद्वर्जयित्वा महानिशाम् ॥
महानिशायां प्राप्तायां तिथिभान्तं यदा भवेत् ।
तृतीयेऽह्नि मुनिश्रेष्ठ ! पारणं कुरुते व्रती ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥
देवलोक्ता महानिशा रात्रिमध्यमदण्डद्वयात्मिका । सा द्वितीयप्रहरशेषदण्डतृतीयप्रहर

प्रथमस्कन्धरूपा ॥ तस्यां शिवलिङ्गोद्भवो यथा,
"माघकृष्णचतुर्द्दश्यामादिदेवो महानिशि ।
शिवलिङ्गतयोद्भूत कोटिसूर्य्यसमप्रभ ॥"
अन्य ।
"महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्म्मध्यमयामयो ॥"
इति देवलोक्ता महानिशा ॥
घटिका दण्डरूपा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
तान्त्रिकमहानिशा यथा, तन्त्रसारे ।
"गते तु प्रथमे यामे तृतीयप्रहरावधि ।
महानिशायां जप्त्वा रात्रिशेषे जपेन्न तु ॥"
अपि च ।
"निशा तु परमेशानि । सूर्य्ये चास्तमुपागते ।
प्रहरे च गते रात्रौ घटिके द्वे परे च ये ।
महानिशा समाख्याता तत्त्वातिमहानिशा ॥
अर्द्धरात्रे गते देवि । पशुभावेन पूजयेत ।
दशदण्डे तु या पूजा तत् सर्व्वमक्षय भवेत ॥
षष्ठकोषे महेशानि । तत सर्व्वमन्त्रगोपमम् ।
सप्तमकोषके देवि । सर्व्वं चौरोपम भवेत् ॥
अष्टमकोषके देवि । मद्यतुल्य न सशय ।
अत परं महेशानि । विषतुल्यो न संशय ॥
एतत सर्व्व महेशानि । पशुभावे मयोदितम् ।
दिव्यवीरमते देवि । तत्त्वज्ञानेन पूजयेत ॥
पञ्चतत्त्व समानीय यदि पूजापरो भवेत् ।
कालाकाल महेशानि । विचार तत्र वर्ज्जयेत ॥
अर्द्धरात्रगते देवि । कुलपूजा प्रकीर्त्तिता ।
भवेत्तत्राशुरूपेण सर्व्वं पूजादिकञ्चरेत् ॥
अतिरक्तेन देवेशि । तव स्थाने प्रकाशितम् ।
पशोरग्रे कदाचिद्धि प्रकाश नैव कारयेत ॥"
इति शुभसाधनतन्त्रे ६ पटल ॥

महानीच, पुं, (महानतिशयो नीच ।) रजक । इति शब्दमाला ॥ अतिशयनीच वजाच ॥

महानील, पुं (महान् नील नीलवर्ण ।) भृङ्गराज । नागविशेष । मणिविशेष । इति मेदिनी । ले, १६१ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १ । १६ ।
"महामहानीलशिलारुच पुरो
निषेदिवान् कसकृष स विष्टरे ॥"
"सिंहलस्थाकराद्भूता महानीलास्तु ते स्मृता ॥
इति भगवानगस्त्य ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥) तस्य लक्षणं यथा,—
"यस्तु वर्णस्य भूयस्त्वात् क्षीरे शतगुणे स्थित ।
नीलता तद्यात् सर्व्वं महानील स उच्यते ॥"
इति गारुडे ७२ अध्याय ॥
(गुग्गुलुजातिभेद । तद्यथा,—
"महिषाक्षो महानील कुमुद पद्म इत्यपि ।
हिरण्य पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलो पञ्च जातय ॥
महानीलस्तु विज्ञेय स्वनामसमलक्षण ।
महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हिताबुभौ ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सुमेरोरेशान्यपार्श्वस्थपर्व्वतविशेष । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । ४ ।
"शीतार्त्तश्चक्रमुञ्जश्च कुमीरोऽथ सुकङ्कवान् ।
मणिशैलोऽथ वृषवान् महानीलो भवाचल ॥")

महानीला, स्त्री, (महती चासौ नीला नील वर्णा चेति ।) महाजम्बू । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विशेषोऽस्य महाजम्बूशब्दे विज्ञेय ॥)

महानीली, स्त्री (नील+"नीलादोषधौ ।" ४ । १ । ४२ । इति वार्त्तिकोक्त्या ङीष । तत । महती चासौ नीली चेति ।) नीलापराजिता । वृहन्नीली । तत्पर्य्याय । अमरा २ जनि नीलिका ३ तुत्था ४ श्रीफलिका ५ मेला ६ केशार्हा ७ भर्त्सपत्रिका ८ । अस्या गुणा । गुणाढ्यत्वम् । रङ्गश्रेष्ठत्वम् । सुवर्णदातृत्वम् । नीलिकामपेक्ष्य सर्व्वकर्म्मसु सगुणत्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

महानुभाव, त्रि, (महाननुभावो माहात्म्य मस्य ।) महाशय । यथा,—
"सुकृती पुण्यवान् धन्यो धर्म्मी च धर्म्मवानपि ।
महाशयो महेच्छ स्यान्महानुभाव इत्यपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(महात्मा । यथा, शिशुपालवधे । १ । १७ ।
"गृहीतुमार्य्यान् परिचर्य्यया मुहु-
र्महानुभावा हि नितान्तमर्थिन ॥")

महान्त, पुं (महत+प्रथमाबहुवचनरूपम् ।) नवधाभक्तियुक्तकृष्णभक्ता । ते शिवशेषधर्म्मा दय । यथा,—
"शिव शेषश्च धर्म्मश्च ब्रह्मा विष्णुर्महान् विराट ।
सनत्कुमार कपिल सनकश्च सनन्दन ॥
वोढ़ पञ्चशिखो दक्षो नारदश्च सनातन ।
भृगुर्म्मरीचिर्दुर्वासा कश्यप पुलहोऽङ्गिरा ॥
मेधसो लोमश शुक्रो वशिष्ठ क्रतुरेव च ।
वृहस्पति कर्द्दमश्च शक्तिरत्रि पराशर ॥
मार्कण्डेयो बलिश्चैव प्रह्लादश्च गणेश्वर ।
यम सूर्य्यश्च वरुणो वायुश्चन्द्रो हुताशन ॥
अकूपार उलूकश्च नाडीजङ्घश्च वायुज ।
नरो नारायण कूर्म्म इन्द्रद्युम्नो विभीषण ॥
नवधाभक्तियुक्ताश्च कृष्णस्य परमात्मन ।
एते महान्तो धर्म्मिष्ठा भक्तानां प्रवरास्तथा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्याय ॥

महापञ्चमूलं, क्ली, (पञ्चानां विल्वादिमूलानां समाहार । तत महच्च तत् पञ्चमूलञ्चेति ।) वृहत पञ्चमूलम् । तद्यथा,—
"विल्वोऽग्निमन्थ श्योनाक काश्मर्य्य पाटला तथा ।
सर्व्वैस्तु मिलितैरेतै स्यान्महापञ्चमूलकम् ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
"त्रिनिशमार्थे वायोश्च स्वदयेच्च मुहुर्मुहु ।
क्षीरं महापञ्चमूलं मूषिका चान्त्रवर्ज्जिताम् ॥")

महापञ्चविष, क्ली, (पञ्चानां विषाणां समाहार । ततो महच्च तत् पञ्चविषञ्चेति ।) वृहद्विषपञ्चकम् । तद्यथा,—
"शृङ्गी च कालकूटश्च मुस्तको वत्सनाभक ।
शङ्खकर्णीति योगोऽय महापञ्चविषाभिध ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥

महापद्मा, स्त्री, (महान्ति पद्मान्यस्या ।) महाजम्बू । इति रत्नमाला ॥ वृहत्पर्णयुक्ते त्रि ॥

महापथ, पु, (महांश्चासौ पन्थाश्चेति । "आन्म हत इति ।" ६।३।४६ । इति महत आकारादेश । "ऋक पूरब्धू पथामानक्षे ।" ५।४।७४ । इति समासान्तोऽकार ।) प्रधानपथ । तत्पर्य्याय । घण्टापथ २ संसरणम् ३ श्रीपथ ४ राजवर्त्म ५ उपनिष्क्रमणम् ६ उपनिष्करम् ७ । इति हेमचन्द्र । ४ । ५३ ॥ (यथा रामायणे । २ । ८ । १६ ।
"पताका शोभिता सर्व्वे सुनिर्म्मितमहापथा ॥"
यथा च महाभारते । ५ । ६४ । २ ।
"सन्दष्टसिक्तरज प्रतिपेदे महापथम् ॥"
मृत्युपथ । "यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ।" इत्यस्य प्रतिप्रकृताथवत्त्वात तथात्वम् । यथा, कथासरित्सागरे । २ । ४३ ।
"तच्छोकादिन्द्रदत्तस्य पिता यातो महापथम् ॥"
सुषुम्ना । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ४ ।
"सुषुम्ना शून्यपदवी ब्रह्मरन्ध्र महापथ ।
श्मशानं शाम्भवी मध्यमार्गश्चेत्येकवाचका ॥")

महापथगम, पुं, (महापथस्य महापथे वा गम गमनम् ।) मरणम् । इति जटाधर ॥

महापद्म, पुं, (महत् पद्म तादृश चिह्न शिरसि यस्य ।) अष्टनागान्तर्गतनागभेद । तत्पर्य्याय । अतिशुक्ल २ दशबिन्दुकमस्तक ३ । इति हेमचन्द्र । ४ । ३७५ ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ११२ ।
"ऐरावतो महापद्म कम्बलाश्वतरावुभौ ॥"
दर्व्वीकरान्तर्गतसर्पविशेष । तद् यथा । "कृष्णसर्पो महाकृष्ण कृष्णोदर श्वेतकपोतो महाकपोतो बलाहको महासर्प शङ्खपालो लोहिताक्षो गवेधुक परिसर्प खण्डफण ककुद पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिमुख पुण्डरीको भ्रुकुटीमुखो विष्किर पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्प ऋजुसर्प श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द्द आशीविष इति ।" इति सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) कुबेरस्य नवनिध्यन्तर्गतनिधिविशेष । इति जटाधर ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६४ । १५ ।
'यस्या वतुरे । प्रभावेन विद्याया यस्य ताश्च मे ।
पद्मिनी नाम विद्येय महापद्माभिपूजिता ॥"
पुरभेद । यथा, महाभारते । १२ । ३५३ । १ ।
"आसीत् किल नरश्रेष्ठ । महापद्मे पुरोत्तमे ।
गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्र समाहित ॥"
दैत्यभेद । यथा हरिवंशे । २६२ । ३ ।
"महापद्मो निकुम्भश्च पूर्व्वकुम्भश्च वीर्य्यवान् ॥"
हस्तिभेद । यथा, महाभारते । ६ । ६१ । ५१ ।

"तस्य चाम्येऽपि दिग्नागा बभुवुरश्वयायिनः ।
अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ॥")
क्ली, लक्षकोटिसङ्ख्या ॥ इति लीलावती ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६१ । ३ ।
"अयुतं प्रयुतञ्चैव पद्मं खर्व्वमथार्ब्बुदम् ।
शङ्खञ्चैव महापद्मं निखर्व्वं कोटिरेव च ॥")
शुक्लपद्मम् । इति रत्नमाला ॥

महापातक, क्ली (महदतिशयितं पातकम् ।) पापविशेषः । तत्तु पञ्चविधम् । यथा,—
"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥"
इति मानवे ११ अध्यायः ॥
"महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते ।
वाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रादिभिः शमः ॥"
इति शातातपीयकर्म्मविपाकः ॥
"तुलामकरमेषेषु प्रातः स्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम् ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
"कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते ।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र ! महापातककोटयः ॥"
इति पुराणम् ॥

महापातकी, [न्] त्रि (महापातकमस्यास्तीति । महापातक + इनि ।) पञ्चप्रकारमहापातकयुक्तः । स च पतितः । यथा—
"महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ।
पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ॥
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्य्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ।
एतानि पतितानान्तु यः करोति विमोहितः ॥
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥"
इति शुद्धितत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ॥
पारिभाषिकमहापातकी यथा—
"कृतप्राणप्रतिष्ठाञ्च गौर्य्यां प्रतिमां द्विज ! ।
शूद्रो न प्रणमेद्यस्तु स महापातकी स्मृतः ॥"
इति देवीपुराणे वाग्वनारददसंवादः ॥
अपि च ।
"पितरं मातरं भार्य्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुष्णाति कार्पण्यात् स महापातकी शिव ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
(यथा च महानिर्व्वाणतन्त्रे । ३ । ८२ ।
"जातिभेदो न कर्त्तव्यः प्रसादे परमात्मनः ।
योऽशुद्धबुद्धिं कुरुते स महापातकी भवेत् ॥")

महापाप, क्ली, (महच्च तत् पापञ्चेति ।) महापातकम् । यथा,—
"महापापेषु सर्व्वं स्यात् तदर्द्धमुपपातके ।
दद्यात् पापेषु षष्ठांशं ज्ञात्वा व्याधिबलाबलम् ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

महापारेवत क्ली (महच्च तत् पारेवतञ्चेति ।) फलवृक्षविशेषः । बड़ा पारवत इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्वर्णपारेवतम् २ शाम्बम् ३ आरेवतम् ४ रक्तरैवतकम् ५ हस्तपारेवतम् ६ द्वीपजम् ७ द्वीपखर्ज्जूरम् ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बलकारित्वम् । पुष्टिवर्द्धनत्वम् । रुच्यत्वम् । मूर्च्छाभ्रमघ्नत्वम् । पारेवतादधिकगुणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महापाश पु (महान् पाशोऽस्य ।) यमदूतविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ५६ अध्यायः ॥ (महांश्चासौ पाशश्चेति ।) वृहत्पाशश्च ॥

महापाशक, पु, (पशति बाधते निराकरोति परकालेश्वरादिकमिति । पश + ण्वुल् । ततः महांश्चासौ पाशकश्चेति ।) बुद्धभिक्षुकः । तत्पर्य्यायः । चेलुकः २ श्रामणेरः ३ प्रव्रजितः ४ गोमीनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महोपासक इति पाठः क्वचित् दृश्यते ॥)

महापिण्डीतक, पु, (पिण्डीं तनोतीति । तन् + ड स्वार्थे कन् । ततः महांश्चासौ पिण्डीतकश्चेति । पिण्डाकारफलत्वादस्य तथात्वम् ।) कृष्णवर्णमहामदनवृक्षः । तत्पर्य्यायः । वाराहः २ । अस्य गुणाः । श्रेष्ठत्वम् । कटुतिक्तरसान्वितत्वम् । छर्द्दनत्वम् । कफहृद्रोगपक्वामाशयशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महापिण्डीतरु, पु, (महांश्चासौ पिण्डीतरुश्चेति ।) वृक्षविशेषः । पेड़िरा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । श्वेतपिण्डीतकः २ करघाटः ३ क्षुरः ४ शल्ककोवतरः ५ शरः ६ पिण्डीतरः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । चर्म्मरोगापहत्वम् । विशेषात् रक्तदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महापीलु, पु (पीलति प्रतिष्टभते विषपित्तादिकमिति । पील + "मृगय्वादयश्च ।" उणा १ । ३८ । इति कुः । ततो महान् पीलुरिति कर्म्मधारयः ।) पीलुवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । वृहत्पीलुः २ महाफलः ३ राजपीलुः ४ महावृक्षः ५ मधुपीलुः ६ । अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । विषनाशित्वम् । पित्तप्रशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । आमघ्नत्वम् । दीपनीयत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महापुराण, क्ली, (महच्च तत् पुराणञ्चेति ।) एकादशलक्षणयुक्तव्यासप्रणीताष्टादशसंख्यकपुराणविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"सृष्टिश्चापि विसृष्टिश्च स्थितिस्तेषाञ्च पालनम् ।
कर्म्मणां वासना वार्त्ता मनूनाञ्च क्रमेण च ॥
वर्णनं प्रलयानाञ्च मोक्षस्य च निरूपणम् ।
उत्कीर्त्तनं हरेरेव देवानाञ्च पृथक् पृथक् ।
दशाधिकं लक्षणञ्च महतां परिकीर्त्तितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अध्यायः ॥
(अष्टादशमहापुराणानां विशेषविवरणलक्षणादिकं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

महापुरुष पुं (महांश्चासौ पुरुषश्चेति ।) श्रेष्ठनरः । (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १२ । २ ।
"भवानतार्षीन्मायां वै वैष्णवीं जनमोहिनीम् ।
यद्विहायासुरं भावं महापुरुषतां गतः ॥")
नारायणः । यथा,—
"ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् ।
भृत्यार्त्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥
त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं
धर्म्मिष्ठ आर्य्यवचसा यदगादरण्यम् ।
मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधाव-
द्वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वधृतश्रीभागवतम् ॥

महापुरुषदन्ता, स्त्री, (महापुरुषस्य दन्ता इव मूलानि यस्याः ।) शतमूली । इति रत्नमाला ॥ (विवरणमस्याः शतमूलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

महापुरुषदन्तिका स्त्री, (महापुरुषदन्ता + स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) महाशतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महापुण्या, स्त्री, (महत् प्रशस्तं पुण्यमस्याः । स्त्रियां टाप् ।) अपराजिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्याये ।
"दर्भपुण्या महापुण्या प्रसूनाञ्चिपिटाह्वया ॥"
महापुण्यविशिष्टे, त्रि ॥)

महापृष्ठ पुं (महत् विपुलं पृष्ठमस्य ।) उष्ट्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि वृहत्पृष्ठञ्च ॥

महाप्रकृति, स्त्री, (महती श्रेष्ठा प्रकृतिर्जगन्मूलकारणम् ।) दुर्गा । यथा,—
"चितिश्च तत्स्वभावाद्वा चेतना वा चितिः स्मृता ।
महान् व्याप्य स्थिता सर्व्वं महा वा प्रकृतिः मता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

महाप्रभ, त्रि, महती प्रभा यस्येति । अतिशयदीप्तियुक्तः । (यथा हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । २८ । १२ ।
"ततश्च महाघोरं महाकारं महाप्रभम् ॥")

महाप्रभा, स्त्री (महती चासौ प्रभा चेति ।) महती दीप्तिः । यथा । महाप्रभावाच्छिन्ना भावोऽन्धकारः । इति वामाचरणवायां जगदीशः ॥

महाप्रभु, पुं, (महांश्चासौ प्रभुश्चेति ।) परमेश्वरः । यथा—
"वन्देऽनन्ताद्भुतैश्वर्य्यं श्रीचैतन्यं महाप्रभुम् ।
नीचोऽपि यत्प्रसादात् स्यात् भक्तिशास्त्रप्रवर्त्तकः ॥"
इति हरिभक्तिविलासे १ विलासः ॥
"अनन्तमद्भुतञ्चाचिन्त्यैश्वर्य्यं प्रभावो यस्य तं यतो महाप्रभुं परमेश्वरम् ।" इति तट्टीकायां श्रीवगोस्वामी ॥ श्रीचैतन्यः । यथा,—
"सोऽयं नीलगिरीश्वरः सविभवो माया च का शुद्धिका

ते ते दिग्विदिगागता सुकृतिनस्तास्ता
दिदृक्षार्थिन ।
आरामश्च त एव नन्दनवनश्रीणां तिरस्कारिण
सर्व्वाण्येव महाप्रभु वत विना शून्यानि मन्या
महे ॥”
इति चैतन्यचन्द्रोदयनाटकम् ॥

महाप्रलय पु, (महांश्चासौ प्रलयो जगता-
मवसानश्चेति ।) त्रिलोकनाश । तत्पर्य्याय ।
संहार २ । इति हलायुध ॥ तस्य विवरण
यथा,—
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
‘मन्वन्तर मनो कालो यावत पालयते प्रजा ।
एको मनु स कालस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ।
तदेकसप्ततियुगैर्द्देवानामिह जायते ।
तैश्चतुर्द्दशभि कल्पो दिनमेकन्तु वेधस ॥
दिनान्ते वेधसो जाते सुषुप्सा तस्य जायते ।
योगनिद्रा महामाया समायाति पितामहम् ॥
नाभिपद्म प्रविश्याथ विष्णोरमिततेजस ।
सुख स शेते भगवान् ब्रह्मा लोकपितामह ॥
ततो विष्णु स्वय भूत्वा रुद्ररूपी जनार्द्दन
पूर्व्ववन्नाशयामास स सर्व्व भुवनत्रयम् ॥
वायुना वह्निना सर्व्व दाहयामास वै यथा ।
महाप्रलयकालेषु तथा सर्व्व जगत्त्रयम् ॥
जन यान्ति प्रतापार्त्ता महर्लोकनिवासिन ।
त्रैलोक्य दाहयामास पीडिता दारुणाग्निना ॥
तत कालान्तकैर्म्मेघैर्नानावर्णैर्महास्वनै ।
समुत्पाद्य महावृष्टिमापूर्य्य भुवनत्रयम् ॥
चलत्तरङ्गैस्तोयौघैराप्लुतस्थानसङ्कटे ।
निधाय जठरे लोकानिमांस्त्रीन् स जनार्द्दन ॥
नागपर्य्यङ्कशयने शेते स परमेश्वर ।
शयानं नाभिकमले ब्रह्माण स जगत्प्रभु
सस्थाप्य त्रीनिमाल्लोकान् दग्ध्वा दग्ध्वा श्रिया
सह ।
शेते स भोगिशय्यायां ब्रह्मा नारायणात्मक ॥
योगनिद्रावश यातस्त्रैलोक्यग्रासहृष्टित ॥
त्रैलोक्यमखिल दग्ध यदा कालाग्निना तदा ।
अनन्त पृथिवीं त्यक्त्वा विष्णोरन्तिकमागत ॥
तेन त्यक्ता तु पृथिवी जलमाश्चादधो गता ।
पतिता कूर्म्मपृष्ठे तु विशीर्णेव तदाभवत ॥
कूर्म्मोऽपि महतो यत्नाज्जलान्तीं पृथिवीं जले ।
महाकायपञ्चिराक्रम्य पृष्ठे दध्रे धरां तदा ॥
ब्रह्माण्डखण्डसयोगाच्चूर्णिता पृथिवी भवेत् ।
इति तां परिजग्राह कूर्म्मरूपी जनार्द्दन ॥
चलज्जलौघसङ्गाच्चलन्त्या धरया तदा ।
कूर्म्मपृष्ठ बहुतरैर्वरैर्व्विततीकृतम् ॥
अनन्तस्तत्र गत्वा तु यत्र क्षीरोदसागर ।
तत्र स्वयं श्रिया युक्त सुषुप्सन्त जनार्द्दनम् ॥
फणया मध्यया दध्रे त्रैलोक्यग्रासहृष्टितम् ।
पूर्व्व फण वितत्योर्द्ध्व पद्म कृत्वा महाबल ।
विष्णुमाच्छादयामास शेषाख्य परमेश्वर ॥
तस्योपधानमकरोदनन्तो दक्षिणां फणाम् ।
उत्तरां पादयोश्चक्रे उपाधान महाबल ॥
तालवृन्त तदा चक्रे स शेष पश्चिमां फणाम् ।
स्वयन्तु वीजयामास शेषरूपी जनार्द्दनम् ॥
शङ्ख चक्र नन्दकासिमिषुधी द्वे महाबल ।
ऐशानयाथ फणया स दध्रे गरुड तदा ॥
गदां पद्मञ्च शार्ङ्गञ्च तथैव विविधायुधम् ।
यानि चान्यानि तस्यासन्नाग्नेय्या फणया दधौ ॥
एव कृत्वा स्वक काय शयनीय तदा हरे ।
पृथ्वीमधरकायेन मग्नामाक्रम्य चाम्भसि ॥
त्रैलोक्यग्रासहित सलक्ष्मीक जनार्द्दनम् ।
सोपासङ्गजगद्बीज जगत्कारणकारणम् ॥
नित्यानन्द वेदमय ब्रह्माण्ड परमेश्वरम् ।
जगत्कारणकर्त्तार जगत्कारणकारणम् ॥
भूतभव्यभवन्नाथ परापरपति हरिम् ।
दधार शिरसानन्त स्वयमेव स्वकां तनुम ॥
एव ब्रह्मदिनस्यैव प्रमाणेन निशां हरि ।
सन्ध्याश्च समधिप्राप्य शेते नारायणोऽव्यय ॥
यस्मान्यन्तु प्रलयो ब्रह्मणा स्याद्दिने दिने ।
तस्माद्दैनन्दिनमिति ख्यापयन्ति पुराविद ॥
व्यतीतायां निशायान्तु ब्रह्मा लोकपितामह ।
त्यक्त्वा निद्रां समुत्तस्थौ स पुन सृष्टये त्विह ॥”
इति कालिकापुराणे २७ अध्याय ॥
न्यायमते जन्यभावानधिकरणकाल । स च
चरमध्वसरूप ॥

महाप्रसाद, पुं, (महांश्चासौ प्रसादश्चेति ।)
विष्णुनैवेद्यादि । यथा,—
“पादोदकञ्च निर्म्माल्य नैवेद्यञ्च विशेषत ।
महाप्रसाद इत्युक्त्वा ग्राह्य विष्णो प्रयत्नत ॥”
इत्येकादशीतत्त्वधृतसनत्कुमारवचनम् ॥
श्रीजगन्नाथस्य महाप्रसादमाहात्म्य जगन्नाथ-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अतिशयप्रसन्नता च ॥ (महान्
प्रसादोऽस्य । शिव । यथा, महाभारते ।१३।
१७ । १३६ ।
“महाप्रसादो दमन शत्रुहा श्वेतपिङ्गल ॥”)

महाप्रस्थानगमन, क्ली, (प्रस्थीयते अस्मिन्निति ।
प्र+स्था+ल्युट । महत प्रस्थान महापथ ।
तत्र गमनम् ।) महापथगमनम् । तत्तु मरणो-
द्देशेन हिमालयपर्य्यन्तप्रयाणम् । तच्च कलौ
निषिद्धम् । यथा, बृहन्नारदीये ।
“समुद्रयात्रास्वीकार कमण्डलुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्व्वध ।
मांसादनं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्याया पुनर्द्दान वरस्य च ।
दीर्घकाल ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधञ्च तथा मखम् ।
इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्म्मनी-
षिण ॥”
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

महाप्राण, पुं (महान्तो दीर्घकालस्थायिन
प्राणा यस्य स ।) द्रोणकाक । इति राज
निर्घण्ट ॥ वर्णविशेष । ख घ । छ झ ठ ढ
थ ध फ भ श ष स ह रूप । यथा,—
“वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा प्रथमतृतीययमौ
य र ल वाश्चाल्पप्राणा । अन्ये महाप्राणा
इत्यर्थ ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (महाबले,
त्रि । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । ११ । ६ ।
“एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
व्यनदत सुमहाप्राणो येन लोका विचेतस ॥”)

महाफल, पुं (महत पूजादौ प्रशस्त पूज्य वा
फलमस्य ।) विल्ववृक्ष । इति रत्नमाला ॥
(महच्च तत फलञ्चेति ।) बृहत्फले, क्ली ॥ (यथा,
मनौ । ३ । १२८ ।
“श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभि ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्त महाफलम् ॥”)

महाफला, स्त्री, (महत फल आरोग्यादिक
यस्या ।) इन्द्रवारुणी । इति जटाधर ॥
(अस्या पर्य्यायो भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे
प्रथमे भागे ।
“ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी ।
वारुणी च पराप्युक्ता सा विशाला महाफला ॥
श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगैर्वारुमृगादनी ॥”
राजजम्बू । तत्पर्य्यायो यथा, तत्रैव ।
“फलेन्द्राकथितानन्दी राजजम्बूर्महाफला ॥”
कटुतुम्बी । तत्पर्य्यायो यथा, तत्रैव ।
“इक्ष्वाकु कटुतुम्बी स्यात सा तुम्बी च महा
फला ॥”
महाकोशातकी । तत्पर्य्यायो यथा, तत्रैव ।
“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महा-
फला ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृत ॥”)

महापेषा, स्त्री (महती पेषा ।) हिज्जीर ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

महाबल, क्ली, (महदतिशयितं बल सामर्थ्यमस्मात् ।
महत बलमस्येति वा ।) सीसकम् । इति
हेमचन्द्र ॥ (तथास्य पर्य्याय ।
“नाग महाबल चीन पिच्च योगेष्टसीसकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

महाबल, पुं, (महदुत्कृष्ट बल ऐश्वर्य्यं यस्य ।)
बुद्ध । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (पितृगणविशेष ।
यथा, मार्कण्डेये । ९६ । ४६ ।
“महान् महात्मा महितो महिमावान् महा-
बल ।
गणा पञ्च तथैवैते पितॄणां पापनाशना ॥”)
वायु । बलीयसि, त्रि । इति हेमचन्द्र । ४ ।
१७३ ॥ (यथा, रामायणे । १ । २ । ३४ ।
“नियुज्यमानो राज्याय नैच्छद्राज्य महाबल ।
स जगाम वन वीरो रामपादप्रसादक ॥”)

महाबला, स्त्री (महद्बलमस्या ।) बलाभेद ।
पीतबाट्यालक । तत्पर्य्याय । ज्येष्ठप्रोक्ता २
अतिबला ३ पीतपुष्पी ४ । इति रत्नमाला ॥
(अस्या पर्य्यायो यथा,—
“वाट्या वाट्यालिका वाट्या सैव वाट्यालकापि च ।
महाबला पीतपुष्पा सहदेवी च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

(तथास्या गुणा ।
"हरेन्महावला लघ्वी भवेदातानुलोमनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महाबोधि, पुं (बुध्यते सर्व्वं जानातीति । बुध + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति इन् । ततो महांश्चासौ बोधिश्चेति ।) बुद्ध । इति हेमचन्द्र । २ । १४६ ॥

महाब्राह्मण, पुं, (महानतिशयनिन्दित ब्राह्मण । "वेदे ज्योतिषिके द्विजे ।" इति निषेधवचन स्मरणादेवास्य तथात्वम् ।) निन्दितब्राह्मण । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥ अस्मिन् दृष्टे अयं अग्रदानित्वेन प्रसिद्ध ॥ (यथा, मृच्छकटिके १ अङ्के ।
"विट । महाब्राह्मण ! मर्षय मर्षय ॥")

महाभट, पुं, (महांश्चासौ भटश्चेति ।) अतिशययोद्धा । यथा,—
"तदोजसा दैत्यमहाभटार्पित
चकासदन्त खउदीर्णदीधिति ।
चक्रेण चिच्छेद निशातनेमिना
हरिर्यथा तार्क्ष्यपतत्रमुज्झितम् ॥"
इति श्रीभागवते ३ स्कन्ध १९ अध्याय ॥

महाभद्रा, स्त्री, (महत् भद्रं मङ्गल यस्या ।) गङ्गा । इति शब्दमाला । काश्मरी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (मेरोरुत्तरपार्श्वस्थसरोवरे स्त्री । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । ३ ।
"अरुणोद सर पूर्व्वं मानस दक्षिणे तथा ।
शीतोद पश्चिमे मेरोर्महाभद्र तथोत्तरे ॥")

महाभारत क्ली (महत् भारतम् । यद्वा, महान्त भार तनोतीति । महाभार + तन् + ड ।) व्यासप्रणीतेतिहासशास्त्रम् । तन्नामकारण यथा,—
"एकतश्चतुरो वेदा भारतञ्चैतदेकत ।
पुरा किल सुरै सर्व्वै समस्य तुलया धृतम् ॥
चतुर्भ्य सरहस्येभ्यो वेदेभ्योऽभ्यधिक यदा ।
तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते ॥
महत्त्वाद्भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥"
इति महाभारते आदिपर्व्व ॥*॥
लोकविशेषेषु तस्य श्लोकसङ्ख्या वाचकाश्च यथा
"षष्टिं शतसहस्राणि चकाराऽन्यां स संहिताम् ।
त्रिंशच्छतसहस्रञ्च देवलोके प्रतिष्ठितम् ॥
पित्र्ये पञ्चदश प्रोक्तं रक्षोयक्षे चतुर्दश ।
एकं शतसहस्रन्तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ॥
नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवल पितॄन् ।
गन्धर्व्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुक ॥
अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशम्पायन उक्तवान् ॥"
इति महाभारते १ पर्व्वणि अनुक्रमणिकाध्याय ॥*॥ तत्र शतपर्व्वाणि तेष्वष्टादश मुख्यानि यथा,—
"आदिसभाविपिनानि विराट-
मोद्यमभीष्मगुरूणि च कर्णं ।
शल्यकसौप्तिकपर्व्व तथा स्त्री-
शान्त्यनुशासिनुरङ्गमेधा ॥
आश्रममौषलयानिकनाका
पर्व्वणि पर्व्वणि नाम विशेषा ॥
इति भारतटीका ॥*॥

हरिवंशसहितोनविंशतिपर्व्वणामन्तर्गतशत-पर्व्वविभागस्तेषामध्यायश्लोकसङ्ख्या च यथा,— १ आदिपर्व्वणि १९ पर्व्वाणि २२७ अध्याया ८९८४ श्लोका ॥ २ सभापर्व्वणि ९ पर्व्वाणि ७८ अध्याया २५११ श्लोका ॥ ३ आरण्यक पर्व्वणि १६ पर्व्वाणि २६९ अध्याया ११६६४ श्लोका ॥ ४ विराटपर्व्वणि ४ पर्व्वाणि ६७ अध्याया २ ५ श्लोका ॥ ५ उद्योगपर्व्वणि ११ पर्व्वाणि १८६ अध्याया ६६९८ श्लोका ॥ ६ भीष्मपर्व्वणि ५ पर्व्वाणि ११७ अध्याया ५८८४ श्लोका ॥ ७ द्रोणपर्व्वणि ८ पर्व्वाणि १७० अध्याया ९९ ९ श्लोका ॥ ८ कर्णपर्व्वणि १ पर्व्व ६९ अध्याया ४९६४ श्लोका ॥ ९ शल्य पर्व्वणि ४ पर्व्वाणि ५९ अध्याया ३२२ श्लोका ॥ १० सौप्तिकपर्व्वणि ३ पर्व्वाणि १८ अध्याया ८७० श्लोका ॥ ११ स्त्रीपर्व्वणि ५ पर्व्वाणि २७ अध्याया ७७५ श्लोका ॥ १२ शान्तिपर्व्वणि ४ पर्व्वाणि ३३९ अध्याया १४७३२ श्लोका ॥ १३ अनुशासनपर्व्वणि १ पर्व्व १४६ अध्याया ८० ० श्लोका ॥ १४ अश्वमेध पर्व्वणि २ पर्व्वणी १ ३ अध्याया ३३२ श्लोका ॥ १५ आश्रमवासपर्व्वणि ३ पर्व्वाणि ४२ अध्याया १५ ६ श्लोका ॥ १६ मौषल-पर्व्वणि १ पर्व्व ८ अध्याया ३ श्लोका ॥ १७ महाप्रास्थानिकपर्व्वणि १ पर्व्व ३ अध्याया ३२० श्लोका ॥ १८ स्वर्गपर्व्वणि १ पर्व्व ५ अध्याया २०० श्लोका । १९ हरिवंशे आश्चर्य-पर्व्वणि १ पर्व्व २४४ अध्याया १२० ०श्लोका ॥ हरिवंशे भविष्यपौष्करप्रादुर्भावे १ पर्व्व ११२ अध्याया ३४४८ श्लोका ॥ इति महाभारते आदिपर्व्वणि पर्व्वसङ्ग्रहनामक २ अध्याय ॥*॥
तच्छ्रवणविध्यादि यथा,—
जनमेजय उवाच ।
"भगवन् ! केन विधिना श्रोतव्यं भारतं बुधै ।
फलं किं के च देवाश्च पूज्या वै पारणेष्विह ॥
देयं समाप्ते भगवन् ! किञ्च पर्व्वणि पर्व्वणि ।
वाचक कीदृशश्चात्र एष्टव्यस्तद्ब्रवीहि मे ॥*॥
वैशम्पायन उवाच ।
शृणु राजन् ! विधिमिमं फलं यच्चापि भारतात् ।
श्रुताद्भवति राजेन्द्र ! यत्त्वं मामनुपृच्छसि ॥
दिवि देवा महीपाल ! क्रीडार्थमवनिं गता ।
कृत्वा कार्य्यमिदञ्चैव ततश्च दिवमागता ॥
हन्त यत्ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व समाहित ।
ऋषीणां देवतानाञ्च सम्भव वसुधातले ॥
अत्र रुद्रास्तथा साध्या विश्वेदेवाश्च शाश्वता ।
आदित्या अश्विनौ देवौ लोकपाला महर्षय ॥
गुह्यकाश्च सगन्धर्व्वा नागा विद्याधरास्तथा ।
सिद्धा धर्म्म स्वयम्भुश्च मुनि, कात्यायनो वर ॥
गिरय सागरा नद्यस्तथैवाप्सरसां गणा ।
ग्रहा संवत्सराश्चैव अयनान्यृतवस्तथा ॥
स्थावर जङ्गमञ्चैव जगत् सर्व्वं सुरासुरम् ।
भारते भरतश्रेष्ठ । एकस्थमिह दृश्यते ॥
तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठानं नामकर्म्मानुकीर्त्तनात् ।
कृत्वापि पातक घोरं सद्यो मुच्येत मानव ॥*॥
इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्व्वश ।
संयतात्मा शुचिर्भूत्वा पारं गत्वा च भारत । ॥
तेषां श्राद्धानि देयानि श्रुत्वा भारत । भारतम् ।
ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्त्या भक्त्या च भरतर्षभ । ॥
महादानानि देयानि रत्नानि विविधानि च ।
गाव कांस्योपदोहाश्च कन्याश्चैव स्वलङ्कृता ॥
सर्व्वकामगुणोपेता यानानि विविधानि च ।
भवनानि विचित्राणि भूमिर्व्वासांसि काञ्चनम् ॥
वाहनानि च देयानि हया मत्ताश्च वारणा ।
शयनं शिविकाश्चैव स्यन्दनाश्च स्वलङ्कृता ॥
यद्यद्गृहे वरं किञ्चित् यद्यदस्ति महद्वसु ।
तत्तद्देयं द्विजातिभ्य आत्मा दाराश्च सूनव ॥
श्रद्धया परया दत्तं क्रमशस्तस्य पारग ।
शक्तित सुमना हृष्ट शुश्रूषुरविकल्पन ॥*॥
सत्यार्ज्जवरतो दान्त शुचि शौचसमन्वित ।
श्रद्दधानो जितक्रोधो यथा सिध्यति तच्छृणु ॥
शुचि शीलान्वितचार शुक्लवासा जितेन्द्रिय ।
संस्कृत सर्व्वशास्त्रज्ञ श्रद्दधानोऽनसूयक ॥
रूपवान् सुभगो दान्त सत्यवादी जितेन्द्रिय ।
दानमानगृहीतश्च कार्य्यो भवति वाचक ॥
अविलम्बमनायस्तमद्रुतं धीरमूर्ज्जितम् ।
असंसक्ताक्षरपद रसभावसमन्वितम् ॥
त्रिषष्टिवर्णसंयुक्तमष्टस्थानसमन्वितम् ।
वाचयेद्वाचक स्वस्थ स्वासीन सुसमाहित ॥
नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥
ईदृशाद्वाचकाद्राजन् । श्रुत्वा भारत ! भारतम् ।
नियमस्थ शुचि श्रोता शृण्वन् स फलमश्नुते ॥
पारणं प्रथमं प्राप्य द्विजान् कामैश्च तर्पयन् ।
अग्निष्टोमस्य यागस्य फलं वै लभते नर ॥
अप्सरोगणसङ्कीर्णं विमानं लभते महत् ।
प्रहृष्ट स तु देवैश्च दिवं याति समाहित ॥
द्वितीयं पारणं प्राप्य अतिरात्रफलं लभेत् ।
सर्व्वरत्नमयं दिव्य विमानमधिरोहति ॥
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धविभूषित ।
दिव्याङ्गदधरो नित्यं देवलोके महीयते ॥
तृतीयं पारणं प्राप्य द्वादशाहफलं लभेत् ।
वसत्यमरसङ्काशो वर्षाण्ययुतशो दिवि ॥
चतुर्थे वाजपेयस्य पञ्चमे द्विगुणं फलम् ।
उदितादित्यसङ्काशं ज्वलन्तमनलोपमम् ॥
विमानं विबुधै सार्द्धमारुह्य दिवि गच्छति ।
वर्षायुतानि भवने शक्रस्य दिवि मोदते ॥
षष्ठे द्विगुणमस्तीह सप्तमे त्रिगुणं फलम् ।
कैलासशिखराकारं वैदूर्य्यमयवेदिकाम् ॥
परिक्षिप्तञ्च बहुधा मणिविद्रुमभूषितम् ।
विमानं समधिष्ठाय कामगं साप्सरोगणम् ॥

सर्व्वान् लोकान् विचरते द्वितीय इव भास्करः ।
अष्टमे राजसूयस्य पारणे लभते फलम् ॥
चन्द्रोदयनिभं रम्यं विमानमधिरोहति ।
चन्द्ररश्मिप्रतीकाशैर्हयैर्युक्तं मनोजवैः ॥
सेव्यमानो वरस्त्रीणां चन्द्रात् कान्ततरैर्मुखैः ।
मेखलानां निनादेन नूपुराणाञ्च निस्वनैः ॥
अङ्के परमनारीणां सुखसुप्तो विबुध्यते ।
नवमे क्रतुराजस्य वाजिमेधस्य भारत ! ॥
काञ्चनस्तम्भनिर्यूहं वैदूर्य्यकृतवेदिकम् ।
जाम्बूनदमयैर्दिव्यैर्गवाक्षैः सर्व्वतो वृतम् ॥
सेवितं चाप्सरःसङ्घैर्गन्धर्व्वैर्दिवि चारिभिः ।
विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ॥
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यचन्दनरूषितः ।
मोदते दैवतैः सार्द्धं दिवि देव इवापरः ॥
दशमं पारणं प्राप्य द्विजातीनभिवन्द्य च ।
किङ्किणीजालनिर्घोषं पताकाध्वजशोभितम् ॥
रत्नवेदिकसम्बाधं वैदूर्य्यमणितोरणम् ।
हेमजालपरिक्षिप्तं प्रवालवलभीमुखम् ॥
गन्धर्व्वैर्गीतकुशलैरप्सरोभिश्च शोभितम् ।
विमानं सुकृतावासं सुखेनैवोपपद्यते ॥
मुकुटेनार्कवर्णेन जाम्बूनदविभूषिणा ।
दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गो दिव्यमाल्यविभूषितः ।
दिव्यान् लोकान् विचरति दिव्यैर्भोगैः समन्वितः ।
विबुधानां प्रसादेन श्रिया परमया युतः ॥
अथ वर्षगणानेवं स्वर्गलोके महीयते ॥
अथ गन्धर्व्वसहितः सहस्राण्येकविंशतिम् ।
पुरन्दरपुरे रम्ये शक्रेण सह मोदते ॥
दिव्ययानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च ।
दिव्यनारीगणाकीर्णे निवसत्यमरो यथा ॥
ततः सूर्य्यस्य भवने चन्द्रस्य भवने तथा ।
शिवस्य भवने राजन् ! विष्णोर्याति सलोकताम् ॥
एवमेतन्महाराज ! नात्र कार्य्या विचारणा ।
श्रद्धधानेन वै भाव्यमेवमाह गुरुर्मम ॥ ॥
लेखकस्य तु दातव्यं मनसा यद्यदिच्छति ।
हस्त्यश्वरथयानानि वाहनञ्च विशेषतः ॥
कटकं कुण्डलञ्चैव ब्रह्मसूत्रं तथापरम् ।
वस्त्रञ्चैव विचित्रञ्च गन्धञ्चैव विशेषतः ।
देववत् पूजयेत्तन्तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ * ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि देयानि भारते ।
वाच्यमाने तु विप्रेभ्यो राजन् ! पर्व्वणि पर्व्वणि ॥
जातिं देशञ्च सत्यञ्च माहात्म्यं भरतर्षभ ! ।
धर्म्मवृत्तिञ्च विज्ञाय क्षत्रियाणां नराधिप ! ॥
स्वस्ति वाच्य द्विजानादौ ततः कार्य्यं प्रवर्त्तते ।
समाप्ते पर्व्वणि ततः स्वशक्त्या पूजयेत् द्विजान् ॥
आदौ तु वाचकञ्चैव वस्त्रगन्धसमन्वितम् ।
विधिवद्भोजयेद्राजन् ! मधु पायसमुत्तमम् ॥
ततो मूलफलप्रायं पायसं मधुसर्पिषा ।
आस्तीके भोजयेद्राजन् ! दद्याच्चैव गुडौदनम् ॥
अपूपैश्चैव पूपैश्च मोदकैश्च समन्वितम् ।
सभापर्व्वणि राजेन्द्र ! हविष्यं भोजयेद् द्विजान् ॥
आरण्यके मूलफलैस्तर्पयेत्तु द्विजोत्तमान् ।
अरणीपर्व्व चासाद्य जलकुम्भान् प्रदापयेत् ॥
तर्पणानि च मुख्यानि रम्यमूलफलानि च ॥
सर्व्वकामगुणोपेतं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदापयेत् ।
विराटपर्व्वणि तथा वासांसि विविधानि च ॥
उद्योगे भरतश्रेष्ठ ! सर्व्वकामगुणान्वितम् ।
भोजनं भोजयेद्विप्रान् गन्धमाल्यैरलङ्कृतान् ॥
भीष्मपर्व्वणि राजेन्द्र ! दत्त्वा यानमनुत्तमम् ।
ततः सर्व्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् ॥
द्रोणपर्व्वणि विप्रेभ्यो भोजनं परमार्च्चितम् ।
शराश्च देया राजेन्द्र ! चापान्यसिवरास्तथा ॥
कर्णपर्व्वण्यपि तथा भोजनं सार्व्वकामिकम् ।
विप्रेभ्यः संस्कृतं सम्यक् दद्यात् संयतमानसः ॥
शल्यपर्व्वणि राजेन्द्र ! मोदकैः सगुडौदनैः ।
अपूपैस्तर्पणैश्चैव सर्व्वमन्नं प्रदापयेत् ॥
गदापर्व्वण्यपि तथा मुद्गमिश्रं प्रदापयेत् ॥
स्त्रीपर्व्वणि तथा रत्नैस्तर्पयेत्तु द्विजोत्तमान् ।
घृतौदनं पुरस्ताच्च ऐषीके दापयेत् पुनः ॥
ततः सर्व्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् ।
शान्तिपर्व्वण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद् द्विजान् ॥
आश्वमेधिकमासाद्य भोजनं सार्व्वकामिकम् ।
तथाश्रमनिवासे तु हविष्यं भोजयेत् द्विजान् ॥
मौषले सार्व्वगुणिकं गन्धमाल्यानुलेपनम् ।
महाप्रास्थानिके तद्वत् सर्व्वकामगुणान्वितम् ॥
स्वर्गपर्व्वण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ।
हरिवंशे पर्व्वणि च पायसं तत्र भोजयेत् ॥
पारणे पारणे राजन् ! यथावद्भरतर्षभ ! ।
समाप्य सर्व्वां प्रयतः संहितां शास्त्रकोविदः ॥ * ॥
शुभे देशे निवेश्याथ क्षौमवस्त्राभिसंवृताम् ।
शुक्लाम्बरधरः स्रग्वी शुचिर्भूत्वा स्वलङ्कृतः ॥
अर्च्चयेत यथान्यायं गन्धमाल्यैः पृथक् पृथक् ।
संहितापुस्तकान् राजन् ! प्रयतः सुसमाहितः ॥
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च कामैश्च विविधैः शुभैः ।
हिरण्यञ्च सुवर्णञ्च दक्षिणामथ दापयेत् ॥
देवताः कीर्त्तयेत् सर्व्वा नरनारायणौ तथा ।
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलङ्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥
तर्पयेद्विविधैः कामैर्दानैश्चोच्चावचैस्तथा ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
प्राप्नुयाच्च क्रतुफलं तथा पर्व्वणि पर्व्वणि ।
वाचको भरतश्रेष्ठ ! व्यक्ताक्षरपदस्वरः ॥
भविष्यं श्रावयेद्विद्वान् भारतं भरतर्षभ ! ।
भुक्तवत्सु द्विजेन्द्रेषु यथावत् सम्प्रदापयेत् ॥
वाचकं भरतश्रेष्ठ ! भोजयित्वा स्वलङ्कृतम् ।
वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा ॥
ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रसन्ना सर्व्वदेवता । * ।
ततो हि वरणं कार्य्यं द्विजानां भरतर्षभ ! ॥
सर्व्वकामैर्यथान्यायं साधुभिश्च पृथग्विधैः ।
इत्येष विधिरुद्दिष्टो मया ते द्विपदां वर ! ॥
श्रद्धधानेन वै भाव्यं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
भारतश्रवणाद्राजा पारणे च नृपोत्तम ! ॥
सदा यत्नवता भाव्यं श्रेयस्तु परमिच्छता ।* ।
भारतं शृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्त्तयेत् ।
भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥
भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः ।
भारतं सेव्यते देवैर्भारतं परमं पदम् ॥
भारतं सर्व्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ ! ।
भारतात् प्राप्यते मोक्षस्तत्त्वमेतद्ब्रवीमि ते ॥
महाभारतमाख्यानं क्षितिं गाञ्च सरस्वतीम् ।
ब्राह्मणान् केशवञ्चैव कीर्त्तयन्नावसीदति ॥
वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ ! ।
आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्व्वत्र गीयते ॥
यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः ।
तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परं पदमिहेच्छता ॥
एतत् पवित्रं परममेतद्धर्म्मनिदर्शनम् ।
एतत् सर्व्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥”
इति महाभारते हरिवंशे सर्व्वपर्व्वानुकीर्त्तनम् ॥ * ॥ त्रिषष्टिवर्णसंयुक्तमित्यत्र त्रिषष्टिवर्णाः । अ इ उ ऋ ऌ इति ह्रस्वपञ्चकम् । आ ई ऊ ॠ ॡ इति दीर्घपञ्चकम् । आ३ ई३ ऊ३ ॠ३ ॡ३ इति प्लुतपञ्चकम् । ए ओ ऐ औ च दीर्घाः । प्लुतत्वेनापरचतुष्टयम् । ं ः ×क ×प इति चत्वारः । ऌ ॡ इति अप्रसिद्धौ । अनुनासिकश्चैकः । तथा कादिमावसाना पञ्चविंशतिवर्णाः । अन्तःस्थाश्चत्वारः । ऊष्म-चतुष्टयमिति त्रिषष्टिः । इति ॥ * ॥ वर्णानां किलाष्टौ स्थानानि भवन्ति तानि यथा,—
“उरः कण्ठः शिरस्तालु जिह्वादन्तौष्ठनासिकाः ।
अष्टौ स्थानानि वर्णानां ये विदुस्ते हि पाठकाः ॥” * ॥
पारणं यथा,—
“भारते शतपर्व्वोक्तं सुनिना तत्त्वदर्शिना ।
पर्व्वभिर्दशभिश्चैषां पर्व्वणां पारणं स्मृतम् ॥”
इति विक्रमादित्यः ॥
“द्यूतान्तं प्रथमं प्रोक्तं द्वितीयं वनवासिकम् ।
उद्योगान्तं तृतीयन्तु भीष्मान्तञ्च तुरीयकम् ॥
पञ्चमं द्रोणपर्व्वान्तं कर्णान्तं षाष्ठं ततः ।
विशोकान्तं सप्तमन्तु शान्तिपर्व्वान्तमष्टमम् ॥
नवमं स्वर्गपर्व्वान्तमाश्चर्य्यान्तमतः परम् ॥”
इति च भारतटीकायां अर्ज्जुनमिश्रः ॥
(अस्यानुसन्धं भारतशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
महाभीता, स्त्री, (महत्यधिका भीतेव ।) लज्जालुवृक्षः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
“स्पर्शलज्जा महाभीता वशिनी च महौषधिः ॥”
(महानतिशयो भीतः ।) अतिशयभययुक्ते, त्रि ॥
महाभीमः, पुं, (महानतिशयो भीमः । भीषणाकृतित्वात् शिवांशसम्भूतत्वाच्च तथात्वम् ।) शान्तनुराजः । इति जटाधरः ॥ भृङ्गिनामक-शिवद्वारपालः । इति शिकाण्डशेषः ॥ अति-शयभयानके, त्रि ॥

महाभीरु, पुं, (महानतिशयो भीरु ।) गोपा लिकाख्यकीटविशेष । इति हेमचन्द्र । ४ । २३४ ॥ अतिभयशीले, त्रि ॥

महाभीष्म, पुं, (महानतिशयो भीष्म ।) शान्तनुराज । इति त्रिकाण्डशेष ॥

महाभूत, क्ली (महत् भूतम् । पञ्चतन्मात्रेभ्य स्थौल्यादस्य तथात्वम् ।) पृथिव्यादिपञ्चभूतम् । यथा,—

"महाभूतानि पञ्चैव खानिलाग्न्यम्बुभूमिभि ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

(अस्य विषय उत्पत्तिश्च यथा,—
"तन्मात्रेभ्यो वियद्वायुवह्निवाम्बुवसुन्धरा ।
एतानि पञ्च जायन्ते महाभूतानि तत्क्रमात ॥"
एकोत्तरपरिवृद्ध्या वियदादयो जायन्त इत्यर्थ । तद्यथा । शब्दतन्मात्राच्छब्दगुणं वियज्जायते । शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्राच्छब्दस्पर्शगुणो वायुर्ज्जायते । शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्रसहितात रूपतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपगुणो वह्निर्ज्जायते । शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगुणं वारि जायते । शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मात्रसहिताद्गन्धतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा वसुन्धरा जायते ।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥" "मातृजादयोऽप्यस्य महाभूतविकारा एव तत्रास्याकाशात्मक शब्द श्रोत्र लाघव सौक्ष्म्य विवेकश्च । वाय्वात्मक स्पर्श स्पर्शनञ्च रौक्ष्य प्रेरणं धातुव्यूहनं चेष्टाश्च शारीर्य । अग्न्यात्मक रूप दर्शन प्रकाश पक्तिरौष्ण्यञ्च । अबात्मको रसो रसनं शैत्य मार्द्दवं स्नेह क्लेदश्च । पृथिव्यात्मको गन्ध घ्राण गौरवं स्थैर्य्यं मूर्त्तिश्च ।" इति चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ सिद्धादय महाप्राणिन । यथा, महाभारते । १ । ११६ । ४८ ।
"दृश्यमाणो महाभूतै सिद्धैश्च परमर्षिभि ॥")

महाभृङ्ग, पुं, (महांश्चासौ भृङ्गश्चेति ।) नीलभृङ्गराज । इति राजनिर्घण्ट ॥

महाभैरव, पुं, (महान् भैरव ।) शरभरूपी हर । यथा,—
"योऽसौ महाभैरवाख्य सकाय शरभो हर ।
भैरव पृथगेवाय गणाध्यक्षो हरात्मज ॥"
इति कालिकापुराणे ४६ अध्याय ॥
(स्त्री, विद्याविशेष । तथा च प्रबोधचन्द्रोदये । ३ । २४ । "तन्महाभैरवीं विद्यां धर्म्मब्रह्मयो- राहरणाय प्रस्थापयाम ॥")

महाभोगा, स्त्री, (महान् आभोग परिपूर्णं तास्या । यद्वा, महान् भोग सुखरूपमस्या ।) दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याय ।
"महार्थसाधनी देवी महाभोगा तत स्मृता ॥"
(महानाभोगो विस्तारोऽस्या । महाविस्तारयुता विशिष्टे त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । १७ । १ ६ ।
"ततश्च महाभोगं वप्रच्छायस्कन्धसुन्दरम् ।
शुभचन्द्रो ददर्शासावेकं न्यग्रोधपादपम् ॥")

महामण्डूक, पुं, (महान् मण्डूक ।) पीत मण्डूक । इति राजनिर्घण्ट । सोनाबेङ इति भाषा ॥

महामति त्रि, (महती मतिर्यस्य ।) अतिबुद्धिमान् । यथा,—
"किमेतन्नाभिजानामि जानन्नपि महामते । ।
यत प्रेमप्रवणञ्चित्त विगुणेष्वपि बन्धुषु ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

महामद, पुं, (महान् मदोऽस्य ।) मत्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥ (महान् मद ।) अतिशयहर्ष । अतिशयमत्तता च । तद्युक्ते त्रि ॥

महामना, [स्] त्रि, (महत् प्रशस्त मनो यस्य ।) महाशय । यथा —
"महेच्छे तुङ्गटोदारोदात्तोदीर्णमहाशया ।
महामना महात्मा च——————॥"
इति हेमचन्द्र । ३ । ३१ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । १ ३ । ६ ।
"इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ
आदित्यानां शर्ध उग्रम् ।
महामनसां भुवनच्यवानां
घोषो देवानां जयतामुदस्थात ॥"
"महामनसां उदारमनसाम् ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥ महाशालपुत्र । यथा, हरिवंशे । ३१ । २० ।
"महामना नाम सुतो महाशालस्य धार्म्मिक ॥")

महामहावारुणी, स्त्री, (महती चासौ महावारुणी चेति ।) गङ्गास्नानस्य योगविशेष । स तु शनिवारशतभिषानक्षत्रशुभयोगयुक्त चैत्रकृष्णत्रयोदशीरूप । यथा,—
"शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।
महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतस्कन्दपुराणवचनम् ॥

महामांस, क्ली, (महद् गर्हितं मांसम् । अत्र मांसशब्दस्य पूर्व्वप्रयुक्ततया महच्छब्दस्य गर्हितार्थत्वम् ।
"शक्रे तेजे तथा मांसे वैद्ये ज्योतिषके द्विजे ।
यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥"
इति स्मरणात ।)
नरादिपिशितम् । यथा,—
"अष्टम्यां रुधिरैर्म्मांसैर्म्महामांसै सुगन्धिभि ।
पूजयेद्बहुजातीयैर्व्वलिभिर्भोजनै शिवाम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणम् ॥
अन्यच्च ।
"गोनरेभाश्वमहिषवराहोष्ट्रोरगोद्भवम् ।
महामांसाष्टकं देवि । देवताप्रीतिकारकम् ॥"
इति कौलार्चनदीपिका ॥

महामात्र, पुं, (महती मात्रा मर्य्यादापरिमाणं यस्य ।) प्रधान । इत्यमर । २ । ८ । ५ ॥ सेनापत्यादिषु महती मात्रा धन परिच्छदो वा येषां ते तथा । इति तट्टीकायां भरत ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३६ । १८ ।
"तत्र वृद्धो महामात्र सिद्धार्थो नाम नामत ।
शुचिर्बहुमतो राज्ञ कैकेयीमिदमब्रवीत ॥"
सन्त्री । (यथा महाभारते । २ । ३१ । ६ ।
"राज्ञे भोजकटस्थाय महामात्राय धीमते ॥")
अमात्य । (यथा, कामन्दकीये । ८ । ६८ ।
"दूषिते हि महामात्रे रिपुरुग्रोऽपि धीमता ।
स्वपक्षे यस्य विश्वास इत्यभूतस्य निष्क्रिय ॥")
हस्तिपकाधिप । इति मेदिनी । रे, १८ ।
(यथा च कथासरित्सागरे । १३ । १ ।
"इहत्यश्च महामात्रो द्विरदङ्गितवित्तदा ।
मदेन चौवना नेयो नैतच्चेतयते यथा ॥"
महादेव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८५ ।
'महाव्रह्मा महामात्रो महानेत्रो निशा लय ॥")

महामात्री, स्त्री, (महामात्र । ङीष् ।) आचार्य्यपत्नी । इति जटाधर ॥ महामात्रपत्नी च ॥

महामानसी, स्त्री, (महत मानस भक्तान् प्रति सदय चेतो यस्या ।) जिनानां विद्यादेवी भेद । इति हेमचन्द्र । २ । १५४ ॥

महामाया, स्त्री, (अघटनघटनापटीयस्त्वेन विस दृशप्रतीतिसाधनं माया । महती चासौ माया चेति । यद्वा, महती माया विश्वनिर्म्माणशक्तिर्यस्या सा ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या स्वरूप यथा —
"गर्भान्तर्ज्ञानसम्पन्न प्रेरित सूतिमारुतै ।
उत्पन्न ज्ञानरहित कुरुते या निरन्तरम् ॥
पूर्व्वातिपूर्व्वसंस्कारेण नियोज्य च ।
आहारादौ ततो मोह ममत्व ज्ञानसंशयम् ॥
क्रोधोपरोधलोभेषु क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा पुन पुन ।
पश्चात कामे नियोज्याशु चिन्तायुक्तमह र्निशम् ॥
आमोदयुक्त व्यसनासक्त जन्तु करोति या ।
महामायेति सा प्रोक्ता तेन सा जगदीश्वरी ॥"
इति कालिकापुराणे ६ अध्याय ॥
(यथा च देवीभागवते । १ । ८ । ४० ।
"नमो देवि । महामाये । सृष्टिसंहारकारिणि । ॥"
गङ्गादेवी । यथा, काशीखण्डे । २९ । १६८ ।
"महाविद्या महामाया महामेधा महौषधम् ॥")
महती माया च ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ४१ ।
"महामाया हरेश्चैतत तया सम्मोह्यते जगत ॥")

महामायी, स्त्री, (महती मायास्य । स्त्रियां ङीष ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

महामारी, स्त्री, (महत इष्टाणान् दानवादीन् मारयति इति । मृङ + णिच + अण । ङीप् ।) महाकाली । यथा,—
"त्वाम तयैतत् सकलं ब्रह्माण्ड मनुजेश्वर । ।
महाकाल्या महाकाले महामारीस्वरूपया ॥
सैव काले महामारी सैव सृष्टिर्भवत्यजा ।
स्थितिं करोति भूतानां सैव काले सनातनी ॥'
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(म्रियन्ते प्राणिनो यस्यां इति । मृङ्+घञ् । ङीष् । महती मारी ।) अतिशयमरकश्च ॥

महामाष, पुं, (महांश्चासौ माषश्चेति ।) राजमाषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने २१ अध्याये । "माषमहामाषगोधूमतिलपिष्टविकृतिदधिदुग्धकृशरापायसेक्षुविकारानूपौदकमांसवसाविसमृणालकशेरुकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते ॥" तथास्य पर्य्यायो गुणाश्च ।
"राजमाषो महामाषश्चपलश्चवनः स्मृतः ।
श्वेतो रक्तस्तथा कृष्णस्त्रिविधः स प्रकीर्त्तितः ॥
यो महांस्तेषु भवति स एवोक्तो गुणाधिकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महासुख, पुं, (महत् सुखमस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥ (महत् सुखम् ।) दृढसुखे क्ली । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ६७ । ५४ ।
"वक्त्रं सौम्यं संवृतममलं श्लक्ष्णं समञ्च भूपानाम् ।
विपरीतं क्लेशभुजां महासुखं दुर्भगानाञ्च ॥"
महत् सुखं यस्य ।) तद्वति त्रि ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।
"महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महासुखः ॥"
सिन्धुराजस्य सैनिकभेदः । यथा, महाभारते । ३ । २७० । १६ ।
"नकुलस्त्वभिसन्धाय क्षेमङ्करमहासुखौ ।
उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥")

महासुनि, पुं, (महांश्चासौ मुनिश्चेति ।) अगस्त्यः । बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ व्यासाचार्य्यः । कालः । इत्यजयपालः ॥ व्यासः । (श्रीनारायणः ।) यथा, श्रीभागवते ।१।१।२।
"धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्म्मत्सराणां सतां
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किंवापरैरीश्वरः
सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ॥"
(महामुनिः श्रीनारायणः । इति तट्टीकायां श्रीधरः ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महामुनि, क्ली, (महान् मुनिरिवेति । सर्व्वोपकारित्वात्तथात्वम् । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) औषधम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धन्याकम् । इति जटाधरः ॥

महामूर्द्धा, [न्] पुं, (महान् मूर्द्धा यस्य । व्यापकत्वात् तथात्वम् ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ दृहन्मस्तकयुक्ते, त्रि ॥

महामूल, पुं, (महत् स्थूलं मूलं यस्य ।) राजपलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षितिनिर्य्यासः ॥ यथास्य पर्य्यायः ।
"क्षितिनिर्य्यासो महामूलः पालाशनवखाण्डवः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महामूल्य, क्ली, महार्घम् । बहुमूल्यम् । महच्च तन्मूल्यञ्चेति कर्म्मधारयसमासनिष्पन्नम् । (महत् मूल्यं यस्य ।) तद्युक्ते, त्रि ॥

महामूषिक, पुं, (महान् मूषिकः ।) वृहद्दुन्दुरुः । तत्पर्य्यायः । मूषी २ विघ्नेशवाहनः ३ महाङ्गः ४ शस्यमारी ५ भूफलः ६ भित्तिपातनः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥

महामृग पुं, (महान् मृगः पशुः ।) हस्ती । इति हेमचन्द्रः ।४।२८३॥ शरभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महामृत्युञ्जय, पुं, (महामृत्युं यमं जयतीति । जि+खच् मुम् च ।) शिवस्य मन्त्रविशेषः । यथा,—

देव्युवाच ।
"यदि मे महती प्रीतिस्तवास्ति कुलभैरव ! ।
कथयस्व विशेषेण महामृत्युञ्जयाभिधम् ॥
भैरव उवाच ।
शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि महामृत्युञ्जयाभिधम् ।
आयुर्वृद्धिकरं पुंसां मृत्योर्मृत्युकरं परम् ॥
यस्य विज्ञानमात्रेण चिरजीवी निरामयः ।
नित्यमष्टशतं जप्त्वा मृत्युं मृत्युपथं नयेत् ॥"
इति मृत्युञ्जयतन्त्रम् ॥

महामेघ पुं, (महान् मेघ इव ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (महान् मेघः ।) अतिशयमेघश्च ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ११७ । ४ ।
"महामेघनिभं दृष्ट्वा स भीतो ह्यभवत् गजः ॥"
क्षत्रियराजविशेषः । यथा महाभारते । ७ । ४७ । १५ ।
"शत्रुञ्जयं चन्द्रकेतुं महामेघं सुवर्च्चसम् ।
सूर्य्यभासञ्च पञ्चैतान् हत्वा विव्याध सौबलम् ॥")

महामेद पुं, (मेदयति स्निग्धीकरोतीति । मिद् +णिच्+अच् । महान् मेदः ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धौषधविशेषः । तत्पर्य्यायः । पुरोड्वः २ । इति रत्नमाला ॥ हन्तुमेदश्च ॥

महामेदा, स्त्री, (मेदयतीति । मिद+णिच्+अच् । टाप् । महती मेदा ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धौषधविशेषः ॥ तत्पर्य्यायः । वसुच्छिद्रा २ जीवनी ३ पाण्डुरागिणी ४ देवेष्टा ५ सुरामेदा ६ दिव्या ७ देवमणिः ८ देवगन्धा ९ महाच्छिद्रा १० दृष्याद्री ११ । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । वृष्यत्वम् । कफशुक्रवृद्धिकारित्वम् । दाहास्रपित्तक्षयवातज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ मेदमहामेदयोरुत्पत्तिस्थानस्वरूपनामगुणाः ।
"महामेदाभिधः कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते ।
महामेदा वसौमेदा स्यादित्युक्तं मुनीश्वरैः ॥
शुक्लार्द्रकनिभः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः ।
महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते ॥
शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदो धातुरिव स्रवेत् ।
यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परैर्जनैः ॥
शल्यपर्णी मणिच्छिद्रा मेदा मेदोभवाध्वरा ।
महामेदा वसुच्छिद्रा त्रिदन्ती देवतामणिः ॥
मेदायुग्मं गुरु स्वादु वृष्यं स्तन्यकफावहम् ।
वृंहणं शीतलं पित्तरक्तवातज्वरप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

महामैत्र, पुं, (मित्रस्य भावः । मित्र+अण् । मैत्रम् । महद्भिः सह महद्वा हृदि मैत्रमस्येति ।) बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः ।२।१४९॥

महामोह, पुं (मोहः भ्रान्तिज्ञानम् । अतथाभूते वस्तुनि तथात्वज्ञानमित्यर्थः । महान् मोहः ।) भोगेच्छारूपाज्ञानम् । इति केचित् ॥ संसारमूलकारणरागरूपमोहः । (महान् मोहो यस्मादिति च ।) महामोहजनकत्वात् कामराजबीजम् । इति चण्डीप्रथममाहात्म्यटीकायां नागोजीभट्टः ॥ अपि च ।
"ससर्ज्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ।
महामोहञ्च मोहञ्च तमश्चाज्ञानवृत्तयः ॥"
इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥
अत्र इति ब्रह्मा सृष्टौ प्रथममविद्यावृत्तीः ससर्ज्ज तत्र तमो नाम स्वरूपाप्रकाशः । मोहो देहाद्यहम्बुद्धिः । महामोहो भोगेच्छा । तामिस्रं तत्प्रतिघाते क्रोधः । अन्धतामिस्रं तन्नाशे अहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धिः । तदेवोक्तं वैष्णवे ।
"तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः ।
महामोहश्च विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा ॥
मरणं ह्यन्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ।
अविद्या पञ्चपर्व्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

महाम्लं, क्ली, (महत् अम्लं अम्लरसयुक्तम् । यद्वा महान् अम्लः अम्लरसो यस्मिन् ।) तिन्तिडीकम् । इति जटाधरः ॥ (अत्यम्लरसविशिष्टे त्रि ॥)

महायक्ष, पुं, (यक्षयति पूजयति इति । यक्ष+अच् । महान् यक्षः ।) अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥

महायज्ञ, पुं (महान् यज्ञः ।) वेदपाठादिरूपपञ्चप्रकारयज्ञः । यथा —
"पाठो होमश्चातिथीनां सपर्य्या तर्पणं बलिः ।
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥"
इत्यमरः । २ । ७ । १४ ॥
अपि च ।
"दैवो भौमस्तथा पैत्रो मानुषो ब्राह्म एव च ।
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निर्म्मिताः पुरा ॥
ब्राह्मणानां हितार्थाय इतरेषाञ्च तन्मुखात् ।
इतरेषान्तु वर्णानां ब्राह्मणैः कारिताः शुभाः ॥
एवं कृत्वा नरो मुक्तः क्लेशाद्दुरितात् । विशुध्यति ।
अन्यथा भीक्ष्योऽपीति एकैकं सत्रापचितः ॥
मन्त्रावा तद्भोक्तॄणां महामांसन्तु तत् स्मृतम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
(यथा च मनौ । २ । २८ ।
"महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥")

महायशस्क, त्रि, (महत् यशो यस्य । "शेषा-द्विभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति समासान्त कप्प्रत्ययः ।) अतिशययशोविशिष्टः । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

महायशाः [स्] पु, (महत् यशो यस्य विभाषा ग्रहणात् न कप ।) भूताद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ५ ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३४ ।
"महारूपो महाकायो वृषरूपो महायशाः ॥"
स्त्री, स्कन्दमातृगणविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४६ । २८ ।
"प्रभुदा विश्वदा चैव सुखदा च महायशाः ॥")
अतिशययशोयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४२ । ४१ ।
"एव स सत्कर्मभिस्तत्र स्वर्गलोके महायशाः ।
ततो ददर्श शक्रस्य पुरीन्तामपरावतीम् ॥")

महारजत, क्ली, (महच्च तद्रजतञ्चेति ।) सुवर्णम् । (यथा, मार्कण्डेये । ६ । ४ ।
"महारजतसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः ॥")
धुस्तूरः । इत्यमरः ।२।६।६५॥ इत्यनौष्य ॥

महारजन क्ली, (रज्यतेऽनेनेति । रञ्ज + करणे ल्युट् । तत । "अनिदितामिति ।" ६।४।२४ । इत्यत्र "रजकरजनरज सूपसङ्ख्यान कर्त्तव्यम् ।" इति काशिकोक्त्या नलोपः । महच्च तद्रजनञ्चेति कर्म्मधारयः ।) कुसुम्भपुष्पम् । इत्यमरः । २ । ६ । १ ६ ॥ स्वर्णम् । इति मेदिनी । ने २४४ ॥

महारण्य, क्ली, (महत् अरण्यम् ।) वृहद्वनम् । (यथा, रामायणे । ३ । १ । १ ।
"प्रविश्य तु महारण्य दण्डकारण्यमात्मवान् ।
रामो ददर्श दुर्द्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम् ॥")
तत्पर्य्यायः । अरण्यानी २ । इत्यमरः ।२।४।१॥ कान्तार ३ । इति जटाधरः ॥

महारथ, पुं, (रमन्ते लोका यस्मिन्निति । रम + "हनिकुषिनीरमिकाशिभ्य क्थन् ।" उणा २ । २ । इति क्थन् । महांश्चासौ रथश्चेति ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।१३।१७।१२९॥ (महान् रथोऽस्य ।) अयुतधन्विभि सहायोद्धा शस्त्रशास्त्रनिपुणयोद्धा । यथा,
"एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् ।
शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृत ॥"
इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
(महान् रथ ।) वृहद्रथश्च । (यथा, महाभारते । ३ । ४२ । १७ ।
"नातप्ततपसा साध्य एष दिव्यो महारथः ॥"
राजविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।११८।२६।
"महारथस्य वाशिष्ठ पुरोधाभूत्महीभृत ॥")

महारम्भ, क्ली, (महान् आरम्भो प्रस्तुतकार्य्यो यस्मिन् यस्य ।) गडुलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महारम्भविशिष्टे, त्रि । यथा, कामन्दकीये । ४ । ५४ ।
"स्वाजीवो भूगुणैर्युक्त स्वादग्य पर्व्वताश्रय ।
भूमकावरवाणिकप्रायो महारम्भकृषीवलः ॥")

महारस, क्ली, (महान् अधिको रसोऽस्य । रुचिप्रदत्वात् तथात्वम् ।) काञ्जिकम् । इति जटाधरः ॥ (गुणादयोऽस्य काञ्जिकशब्दे ज्ञातव्याः । महारसविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १११ । १४ ।
"तान्यृष्यशृङ्गस्य महारसानि
भृशं सुरूपाणि रुचिं ददुर्हि ॥")

महारस पुं, (महानतिमिष्टो रसोऽस्य ।) खर्ज्जूरः । कोषकारः । कशेरु । इति मेदिनी । से, ५६ ॥ इक्षुः । इति जटाधरः ॥ (अस्यपर्य्यायो यथा,—
"महारसोऽसिपत्रः स्यान्मृत्युपुष्पो मधुद्रुमः ।
इक्षुर्वंशककाण्डारभीरुपौण्ड्रादिभेदवान् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
(महान् रस धातुद्रवः ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्य्यश्च रसः सूतः शिवाह्वयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महारसाष्टक क्ली, (महारसानां अष्टकम् ।) अष्टधातुविशेषाः । यथा —
"दरद पारदः सस्यो वैक्रान्तः कान्तमभ्रकम् ।
माक्षिक विमलश्चेति स्युरेतेऽष्टौ महारसाः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

महाराज पु, (महांश्चासौ राजा प्रभावविशेषवानिति ।) पूर्व्वजिनविशेषः । (महत्या दीप्त्या राजतेऽङ्गुलिषु शोभत इति । राज + अच् ।) नखः । इति हेमचन्द्रः ।३।२५८। (महान् राजा । सर्व्वत्र "राजाह सखिभ्यष्टच् ।५।४।९१। इति समासान्तष्टच् ।) श्रेष्ठराजः । यथा —
"अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्य महाराज! बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥"
इति महाभारते उद्योगपर्व्व ॥

महाराजक, पुं, (राजते इति । राज + वुन् । महांश्चासौ राजकश्चेति ।) महाराजिकगणः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

महाराजचूत, पुं (महता मिष्टादिगुणेन राजते आश्रियते । इत्यच् तत कर्म्मधारयः ।) उत्तमाम्रः । तत्पर्य्यायः । महाराजाम्रक २ स्थूलाम्र ३ मन्मथानन्द ४ कामाङ्ग ५ नीलकपित्थक ६ कामायुध ७ कामफल ८ राजपुत्र ९ नृपाम्लज १० महाराजफल ११ काम १२ महाचूत १३ । कोमलस्य तस्य गुणाः । कटुत्वम् । अम्लत्वम् । पित्तदाहदातृत्वञ्च । शुपक्वस्य तस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य्यबलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाराजद्रुम, पुं, (महाराजोऽतिश्रेष्ठो द्रुमः ।) आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविशेषोऽस्यारग्वधशब्दे ज्ञातव्य ॥)

महाराजिक, पुं, (महती राजि पङ्क्तिरस्य "शेषाद्विभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप ।) गणदेवताविशेषः । स तु विंशत्यधिकशततद्वयसंख्यकः । इत्यमरभरतौ । १ । १ । १० ॥

महाराजोपचार, पु, (महाराजाय उपचारः । महाराजानामुपचारो वा ।) राजार्हपूजोपकरणम् । तद्यथा,—
"ततश्च चामरच्छत्रपादुकादीन् परानपि ।
महाराजोपचाराश्च दत्त्वादर्शं प्रदर्शयेत ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"यथादेश यथाकाल राजलिङ्ग सुरालये ।
दत्त्वा भवति राजैव नात्र कार्य्या विचारणा ॥'
तत्र चामरमाहात्म्य विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
'तथा चामरदानेन श्रीमान् भवति भूतले ।
मुच्यते च तथा पापै स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
छत्रस्य तत्रैव ।
'छत्र बहुशलाकञ्च भास्वरीवस्त्रसंयुतम् ।
दिव्यवस्त्रैश्च संयुक्तं हेमदण्डसमन्वितम् ॥
य प्रयच्छति कृष्णाय छत्रलक्षाशुतैर्वृत ।
प्राप्यते सोऽमरै सर्व्वै क्रीडते पितृभि सह ॥
तत्रैवान्यत्र ।
'राजा भवति लोकेऽस्मिन् छत्र दत्त्वा द्विजोत्तमा ।
नाप्नोति रिपुज दुःख सङ्ग्रामे रिपुजिद्भवेत ॥
'उपानत्सम्प्रदानेन विमानमधिरोहति ।
यथेष्ट तेन लोकेषु विचरत्यमरप्रभ ॥
ध्वजस्य तत्रैव ।
'लोकेषु ध्वजभूत स्याद्दत्त्वा विष्णोर्वरं ध्वजम् ।
शक्रलोकमवाप्नोति बहून्यब्दगणान्नरः ॥
किञ्च ।
'युक्त पीतपताकाभिर्निवेद्य गरुडध्वजम् ।
केशवाय द्विजश्रेष्ठा शक्रलोके महीयते ॥
यत्प्रासादे ध्वजारोपमाहात्म्य लिखित पुरा ।
तद्दत्राप्यखिल ज्ञेय तथान्यमिदन्तथा ॥
किञ्च । भविष्ये ।
'विष्णोर्ध्वजे तु सौवर्णदण्डं कुर्य्याद्विचक्षणः ।
पताका चापि पीता स्यात् गरुडस्य समीपगा ॥
व्यजनस्य । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
'तालवृन्तप्रदानेन निर्वृतिं प्राप्नुयात् पराम् ॥
वितानस्य तत्रैव ।
'वितानकप्रदानेन सर्व्वपापै प्रमुच्यते ।
परां निर्वृतिमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥'
खड्गादीनाम् ।
'दत्त्वा निस्त्रिंशकान् सूक्ष्मान् शत्रुभिर्नाभिभूयते ।
दत्त्वा तदन्यत् सुखमप्राधेयफल लभेत् ॥'
किञ्च ।
'पतद्ग्रहं तथा दत्त्वा शुभगत्वमभिजायते ।
पादपीठप्रदानेन स्थान सर्व्वत्र विन्दति ॥
'दर्पणस्य प्रदानेन रूपवान् दर्पवान् भवेत् ।
मार्ज्जयित्वा तथा तच्च सुभगत्वमभिजायते ॥
यत्किञ्चिद्देवदेवाय दद्याच्छक्तिसमन्वित ।
तदेवाक्षयमाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥'
किञ्च । वामनपुराणे बलिं प्रति प्रह्लादोक्तौ ।
'मद्धानैर्भक्तिपरैर्मानुषैर्य्य जनार्द्दनम् ।
बलिदानानि दीयन्ते अक्षयाणि विदुर्बुधाः ॥

अत्रापि केचिदिच्छन्ति दत्त्वा पुष्पाञ्जलित्रयम् ।
पूर्व्वोक्ता दश शङ्खाद्या मुद्राः सन्दर्शयेदिति ॥'
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

महारात्रि, स्त्री, (महत्यां प्रलयावस्थायां राति आत्मस्वरूपं ददाति सुप्तशक्त्या सर्व्वान् जीवान् आत्मरूपेणावस्थापयति त्रायते पञ्चपर्व्वलक्षणाया अविद्यायाः सकाशात् रक्षतीति । त्रै+ड ।) ब्रह्मलयोपलक्षिता महाप्रलयरात्रिः । इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ महत ईश्वरस्य रात्रिः । ब्रह्ममरणोपलक्षिता रात्रिरित्यर्थः । इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्याविनोदः ॥ अपि च ।
"ब्रह्मणश्च निपाते च महाकल्पो भवेन्नृप ! ।
प्रकीर्त्तिता महारात्रिः सा एव च पुरातनैः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५ अध्यायः ॥
(दुर्गा । यथा च मार्कण्डेये । ८१ । २ ।
"महारात्रि ! महाविद्ये ! नारायणि ! नमो
ऽस्तु ते ॥")
अर्द्धरात्रात् परं मुहूर्त्तद्वयम् । यथा,—
"अर्द्धरात्रात् परं यच्च मुहूर्त्तद्वयमुच्यते ।
सा महारात्रिरुद्दिता तद्दत्तमक्षयं भवेत् ॥"
इति तन्त्रम् ॥
आश्विनशुक्लाष्टमी । नवरात्रम् । यथा —
"शुक्लाष्टमी चाश्विनस्य नवरात्रं तु तस्य वै ।
महारात्रिसंज्ञानि । कालरात्रिं प्रचक्ष्व
प्रिये ! ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥

महाराष्ट्र, पुं, (महान् भूयान् प्रशस्तो वा राष्ट्रः । महत् राष्ट्रं यत्रेति वा ।) देशविशेषः । मारहाट्टा इति भाषा ॥ यथा —
"नैरृते द्रविडानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवतः ।
यवनः पह्लवः सिन्धुः पारसीकादयो मताः ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वे कूर्म्मचक्रम् ॥

महाराष्ट्री, स्त्री, (महाराष्ट्रदेशः उत्पत्तिस्थानं तेनास्त्यस्याः इत्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ शाकभेदः । माराटी इति भाषा । अस्या गुणाः । कफवातनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (विषयोऽस्या यथा,—
"जयन्ती मुण्डिरी वासा हस्ती च शुण्ठिका ।
महाराष्ट्री जम्बुरसैस्तथा नीलोत्पलद्रवैः ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे शूलाधिकारे पञ्चामकरसे ॥ महाराष्ट्राणामियमिति । महाराष्ट्र । अण् ङीप् ।) अष्टादशभाषान्तर्गतभाषाविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे ।
"आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।
अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् ॥"

महारिष्ट, पुं, (महान् अरिष्टः ।) महानिम्बविशेषः । तत्पर्य्यायः । कैटर्य्यः २ रामणः ३ रमणः ४ शीर्षनिम्बः ५ शुक्रशालः ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वम् । सन्तापशोषकुष्ठास्रक्रिमिभूतविषापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महारुद्र, पुं, (रुद्राणां महान् श्रेष्ठः ईश्वर इत्यर्थः इति महारुद्रः ।) महादेवः । यथा,—
"महाकाख्या महाकालश्च शकाकाररूपतः ।
माययाच्छादितात्मा च तन्मध्ये समभागतः ॥
महारुद्रः स एवात्मा महाविष्णुः स एव हि ॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रम् ॥

महारूप, पुं, (महत् महत्त्वादि रूपमस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १७ । ३४ ॥ (महद्रूपं यस्य ।) अतिशयरूपयुक्ते त्रि ॥

महारूपक, क्ली (महत् रूपकं यत्र ।) नाटकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महारोग पुं, (महान् घोरानिष्टकारकः रोगः । यद्वा, महाजन्मान्तरीणभुक्तावशिष्टातिशयपातकेन जनितः रोगः ।) पापरोगः । स चाष्टविधो यथा । उन्मादः १ त्वग्दोषः २ राजयक्ष्मा ३ श्वासः ४ मधुमेहः ५ भगन्दरः ६ उदरः ७ अश्मरी ८ । इति शुद्धितत्त्वे नारदः ॥ (यथा च आश्वलायने । २ । ७ । १७ ।
"महारोगेण वाभितप्तः प्राश्नीयादन्यतरां गतिं
गच्छति ॥"
"महारोगेण क्षयकुष्ठादिनेति" तद्वृत्तौ गार्ग्यनारायणः ॥ विषयोऽस्य यथा —
"महारोगाष्टके कासे ज्वरे श्वासातिसारके ॥"
अस्य व्याख्यायां यथा,—
"वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्मणि रत्नगर्भपोट्टलीटीका ॥)

महारोगी, [न्] पुं, (महा रोगः क्षयादिरस्यास्तीति । महारोग+इनि । महारोगयुक्तः । यथा,—
"क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्म्मरणान्तमशौचकम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वधृतकूर्म्मपुराणवचनम् ॥

महारोमा, [न्] पुं (महान्ति रोमाणि तृणादिरूपाणि विराट्रूपे यस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १७ । ८८ ॥ (महान्ति रोमाण्यस्य ।) बृहद्रोमयुक्ते, त्रि ॥ (क्षतिरातस्य पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ९ । १३ । १७ ।
"मरो' प्रतीपकस्तस्माज्जातस्तस्मात् कृतरथो यतः ।
देवमीढस्तस्य पुत्रो विश्रुतोऽथ महाधृतिः ॥
कृतिरातस्ततस्तस्मान्महारोमा च तत्सुतः ॥")

महारौरव, पुं, (रुरूणामयं इति । रुरु+अण् । महान् रौरवः । तत्र गता जीवाः क्रव्यान्नामकैरुरुभिः पीड्यन्ते अतः एवास्य तथात्वम् ।) नरकविशेषः । इत्यमरः । १ । ९ । १ ॥ महान् रौद्रो रवोऽत्र महारौरवः मनीषादित्वात् सत्वम्, । इति भरतः ॥ अपि च ।
"महारौरवसञ्ज्ञन्तु अधोऽर्द्धं ताम्रसम्पुटम् ।
धक्ष्यते खदिराङ्गारैर्गुरुदारापहारकः ॥
देवद्रव्यापहारी च पच्यते कालमक्षयम् ॥"
इति वह्निपुराणे पापनाशनस्थदानाध्यायः ॥

महार्घ, त्रि, (महान् अधिकः अर्घो मूल्यमस्य ।) महामूल्यम् । इति मेदिनी ॥ घे, १ । (यथा, कथासरित्सागरे । १२ । १४५ ।
"ततस्ते महार्घाणि रत्नानि सुबहूनि च ।
विभीषणो ददाति स्म मथुरां गन्तुमिच्छते ॥")

महार्घ, पुं, (महान् अर्घो मूल्यमादरो वास्य ।) लावकपक्षी । इति विश्वः ॥

महार्णव, पुं, (महान् सुविशालः अर्णवः ।) महासमुद्रः । यथा,—
"आघूर्णितो वा वातेन स्थितः पोते महार्णवे ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
(महान् अर्णव इव । प्रसादादिगुणबाहुल्यात् तथात्वम् ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (कूर्म्मरूपिभगवन्नारायणस्य दक्षपदोद्भवः जनपदः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ३२ ।
"सौराष्ट्रा दरदाश्चैव द्राविडाश्च महार्णवाः ।
एते जनपदाः पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ॥")

महार्द्र, पुं, (महान् विपुलोऽर्द्रोऽस्य ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । महाजा इति भाषा ॥

महार्द्रक, क्ली, (महत् आर्द्रकम् ।) वनार्द्रकम् । अस्य गुणाः । अग्निदीपनत्वम् । धारकत्वम् । रूक्षत्वम् । वायुकफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

महार्ब्बुद क्ली, (महत् अर्ब्बुदम् ।) दशार्ब्बुदम् । शतकोटिसङ्ख्या । इति ज्योतिषम् ॥

महार्ह, क्ली (महान् अर्हः मूल्यं मर्य्यादा वास्य ।) श्वेतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महामूल्यवति, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २१ । २९ ।
"महार्हाभरणोपेतौ विरजोऽम्बरधारिणौ ॥")
महापूजायोग्यम् । यथा, रामायणे । २ । ६६ । १ ।
"यज्ञाङ्गानामर्थिनो भागान् नाकल्पयत मे सुराः ।
वराङ्गानि महार्हाणि धनुषा शातयामि वः ॥"
"महार्हाणि महापूजायोग्यानि ।" इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)

महालय, पुं, (महतां जैनानामालयः । महान् आलय इति वा ।) विहारः । (महतां योगिप्रभृतीनामालयः ।) तीर्थम् । (महदादीनां लयो यस्मिन् ।) परमात्मा । इति मेदिनी । ये, १२५ ॥ सौराश्विनीयकृष्णपक्षः । यथा, भविष्ये ।
"येयं दीपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्चदशी
भुवि ।
तस्यां दद्यान्न चेद्दत्तं पितॄणां वै महालये ॥"
महालये कन्यागतापरपक्षे । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महालक्ष्मी, स्त्री (महती लक्ष्मीः ।) राधा । नारायणशक्तिः । यथा,—
"मन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।

वैष्णवास्तां महालक्ष्मीं परां राधां वदन्ति ते ॥
यदर्द्धाङ्गा महालक्ष्मी प्रिया नारायणस्य च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
अथ महालक्ष्मीमन्त्रः ।
"तारो वाग्भवं माया रमाकामं स्हसौ-
ञ्जगत्प्रसूत्यै नमः ॥'
तथा च ।
'वाग्भवं शम्भुवनिता रमा मकरकेतनः ।
तार्त्तीयञ्च जगत्पार्श्वो वह्निवीजसमुज्ज्वलः ॥
वर्णाशाढ्यो भृगुस्त्यैत्तन्मन्त्रोऽयं द्वादशाक्षरः ।
महालक्ष्म्याः समुद्दिष्टस्ताराद्यः सर्व्वसिद्धिदः ॥"
तस्या ध्यानं यथा, तन्त्रसारे ।
"बालार्कद्युतिमिन्दुखण्डविलसत्कोटीरहारोज्ज्वलां
रत्नाकल्पविभूषितां कुचनतां शाखैः करैर्म्मञ्जरीम् ।
पद्मौ कौस्तुभरत्नमप्यविरतं संविभ्रतीं सस्मितां
फुल्लाम्भोजविलोचनत्रययुतां ध्यायेत् परामम्बिकाम् ॥"
(अस्या वीजम् । ॐ ऐं ह्रीँ श्रीं क्लीं स्हसौ जगत्प्रसूत्यै नमः ।)

महालिकटभी, स्त्री (महान्तः अलयः । तेषां कटभी आश्रयभूतत्वात् ।) श्वेतकिणिही वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महालिङ्ग, पुं, (महान् पूज्यतमो विपुलो वा लिङ्गोऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १३७ ।
"अकरोत् स महाकर्म्मा मैहालिङ्गैर्महाशयैः ।
महाशिमूलैर्म्महतीं महामाहेश्वरो महीम् ॥"
महत् इन्द्रिलिङ्गमस्य ।) इन्द्रिलिङ्गयुक्तश्च ॥

महालीलसरस्वती, स्त्री, (लीलया सरस्वती । महती लीलसरस्वतीति कर्म्मधारयः ।) तारा विशेषः ।
"लीलया वाक्प्रदा चेति तेन लीलसरस्वती ।
ताराक्षरहिता आद्या महालीलसरस्वती ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

महालोध्र, पुं, (महान् लोध्रः ।) लोध्रविशेषः । इति रत्नमाला । पाटियालोध इति भाषा ॥

महालोल, पुं (महदतिशय लोलं लौल्यमस्य ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिचञ्चले, त्रि ॥

महालोहं, क्ली, (महत् अतिशयगुणवत् लोहम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महावनं, क्ली, (महत् विपुलं वनम् ।) इन्द्रवनम् । तत्पर्य्यायः । अरण्यानी २ महारण्यम् ३ महाटवी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे ।
"निरस्ता पथि धावन्ति भयस्ते यन्महावने ॥")
वृन्दावनस्य चतुरशीतिवनान्तर्गतवनविशेषश्च ॥

महावप, पुं, (महती वपा यस्य । यद्वा महान्तं धातुश्लोक्यादिकं वपतीति । वप + अच् ।) महामेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महावरा, स्त्री (व्रियते असौ देवादिभिरिति । वृ + अप् । टाप् । महती वरा ।) दूर्व्वा । इति शब्दरत्नावली ॥

महावराह, पुं, (महानीश्वरोऽपि सन् वराहः । महांश्चासौ वराहश्चेति वा ।) वराहरूपी भगवान् । यथा,—
"महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी ॥"
इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । ६२ ।
"अस्ति शूरपुरं नाम यथार्थं नगरं भुवि ।
महावराह इत्यासीद्राजा तत्रातिदुर्म्मदः ॥")

महावरोह, पुं, (महान् अवरोहः शिफाणां अधोऽवतरणं यस्य ।) प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य प्लक्षशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

महावल्ली, स्त्री (महती चासौ वल्ली चेति ।) माधवीलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (उत्तमा लता च । यथा, कथासरित्सागरे । ३३ । ८५ ।
"उपायरससंसिक्ता देशकालोपबृंहिता ।
सेयं नीतिमहावल्ली किं नाम न फलेत् फलम् ॥")

महावस पुं, (महती वसा वपास्य । हृस्वः ।) शिशुमारः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥

महावचा, [स्] पुं, (महत् वचः विराड्देहोऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १७ । ८६ ॥ (महत् वचोऽस्य ।) इन्द्रवचोयुक्ते, त्रि ॥

महावाक्य, क्ली, (महत् वाक्यम् ।) योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तवाक्यसमूहः । इति साहित्यदर्पणः । २ । २ ॥ न्यायमते तु । स्वघटकानेकनामलभ्यताद्दृशार्थकम् । प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थबोधप्रत्ययोग्यवाक्यं वा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ (महत् महदर्थप्रकाशकं वाक्यम् ।) तत्त्वमसीति आदिवाक्यम् । प्रतिष्ठाद्युत्सर्गवाक्यञ्च ॥

महावारुणी, स्त्री, (वरुणो देवतास्याः । वरुण + अण् । ङीप् । महती वारुणी ।) गङ्गास्नानस्य योगविशेषः । स तु शतभिषानक्षत्रयुक्तचैत्रकृष्णत्रयोदशीरूपः । यथा,—
"वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा ॥
शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।
गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्य्यग्रहैः समा ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतस्कन्दपुराणवचनम् ॥

महाविद्या स्त्री, (विद्यते ज्ञायते इति । विद् + क्यप् । टाप् । महती विद्या ज्ञानं तत्त्वसाक्षात्कारो वा यस्याः ।) देवीविशेषः । सा दशधा । यथा चामुण्डातन्त्रे ।
"काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति न नक्षत्रविचारणा ।
कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम् ॥
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।
नास्ति किञ्चिन्महादेवि । दुःखसाध्यं कथञ्चन ॥"
मालिनीविजये ।
"अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतले ।
दोषजालैरसंस्पृष्टास्ता सर्व्वा हि फलैः सह ॥
काली नीला महादुर्गा त्वरिता छिन्नमस्तका ।
वाग्वादिनी चान्नपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः ॥
कामाख्या वासली बाला मातङ्गी शैलवासिनी ।
इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः ॥
सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।
अथ चैता महाविद्याः कलिदोषान्न बाधिताः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
तासां दशावतारत्वं यथा,—
"प्रकृतिर्विष्णुरूपा च पुंरूपश्च महेश्वरः ।
एवं प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश ॥
कृष्णरूपा कालिका स्यात् रामरूपा च तारिणी ।
वगला कूर्म्ममूर्त्तिः स्यान्मीनो धूमावती भवेत् ॥
छिन्नमस्ता नृसिंहः स्याद्वराहश्चैव भैरवी ।
सुन्दरी जामदग्न्यः स्याद्वामनो भुवनेश्वरी ॥
कमला बौद्धरूपा स्यात् दुर्गा स्यात् कल्किरूपिणी ।
स्वयं भगवती काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
स्वयञ्च भगवान् कृष्णः कालीरूपो भवेद्व्रजे ॥'
इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥
(गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । १३९ ।
"महाविद्या महामाया महामेधा महौषधम् ॥")

महाविराट, [ज्] पुं, (विशेषेण राजते प्रकाशते इति । वि + राज + क्विप् । महांश्चासौ विराट् चेति ।) महाविष्णुः । यथा,—
मुनिरुवाच ।
"विश्वाणां गोलोकं राजन् ! विस्तृतञ्च नभःसमम् ।
शश्वन्नित्यं चिन्मयरूपं श्रीकृष्णेच्छासमुद्भवम् ॥
जलेन परिपूर्णञ्च कृष्णस्य सुखबिन्दुना ।
स्वपुत्रमुखस्यादिसर्गे परिश्रान्तस्य क्रीडतः ॥
प्रकृत्या सह युक्तेन कलया निजया नृप ! ।
तत्राधारो महद्विष्णोर्विश्वाधारस्य विस्तृतः ॥
प्रकृतीगर्भसम्भूतश्चिन्मोहूतस्य भूमिप ! ।
सुविस्तृते जलाधारे शयानश्च महान् विराट् ॥
राधेश्वरस्य कृष्णस्य षोडशांशः प्रकीर्त्तितः ।
दूर्व्वादलश्यामरूपः सस्मितश्च चतुर्भुजः ।
वनमालाधरः श्रीमान् शोभितः पीतवाससा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥

महाविल, क्ली (महत् तत् विलञ्चेति ।) आकाशम् । इति जटाधरः ॥ इन्द्रच्छिद्रञ्च ॥

महाविष, पुं, (महत् उत्कटं विषमस्य ।) द्विमुखसर्पः । यथा,—
"महाविषः कालसर्पो राजाहिर्द्विमुखोरगः ।"
इति जटाधरः ॥

(महाविषविशिष्टे, त्रि। यथा सुश्रुते कल्प
स्थाने ८ अध्याये।
"त्रिविधा वृश्चिका मन्दमध्यमहाविषा।"
(महद् विषम्। महाविषी, स्त्री। यथा, सुश्रुते
कल्पस्थाने २ अध्याये।
"महाविषीया हृदये ग्रन्थिशूलोद्गमौ भृशम्॥)
महाविषुवं क्ली, (विषु साम्यमस्त्यस्येति। विषु+
"वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम्।"
५।२।१६९। इत्यस्य वार्त्तिकात् वप्रत्ययः।
महच्च तत् विषुवञ्चेति। अस्मिन् समये दिवा
रात्र्योः समत्वात्तथात्वम्।) मेषसङ्क्रान्तिः।
यथा —
"महाविषुवमाख्यातं तिथिभिश्चैत्रचिह्नितम्॥"
इति शब्दरत्नावली॥
तस्मिन् सक्तुनिम्बपत्रद्वयभक्षणम्। यथा, कृत्य-
चिन्तामणौ।
"सक्तून् निम्बपत्राभ्यां योऽत्ति मेषगते रवौ।
अपि रोषान्वितस्तस्य तक्षकः किं करिष्यति॥"
तत्र शक्त्वादिदानं यथा,—
"मेषादौ शक्तवो देया वारिपूर्णाश्च गर्गरी॥
वारिपूर्णघटदानमन्त्रादि यथा,—
"एष धर्म्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः॥
वैशाखे यो घटं पूर्णं सभोज्यं वै द्विजन्मने।
ददाति सुरशार्दूल। स याति परमां गतिम्॥"
महार्णवे।
"यो ददाति हि मेषादौ शक्तूनम्बुघटान्वितान्।
पितॄनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥"
तत्र छत्रपादुकादानं यथा,
"विप्रेभ्यः पादुकाच्छत्रं पितृभ्यो विषुवे शुभम्।"
पितृभ्यः पितॄनुद्दिश्येत्यर्थः। इति तिथ्यादि
तत्त्वम्॥
महाविषुवचक्र क्ली, (महाविषुवस्य चक्रम्।)
नक्षत्रघटितनराकारचक्रम्। यथा,
"न्यसेत् सप्त मुखे भानि हृदये पञ्च विन्यसेत्।
त्रितयं हस्तपादेषु महाविषुवभक्रमात्॥
मस्तके भूपतिः सौख्यं वदने पटुता स्वभे।
हृदये च धनाढ्योऽर्थप्राप्तिर्दक्षिणे करे॥
वामे करे महद्दुःखं सुखं पादे च दक्षिणे।
भ्रमणं वामपादे च कथितं विषुवत्फलम्॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम्॥
महाविष्णु, पुं, (महांश्चासौ विष्णुः सर्व्वव्यापकश्चेति।)
महाविराट्। यथा। 'यस्या जले कोटिकोटि
ब्रह्माण्डानि महाविष्णुरोमकूपगतानि तस्या
विरजाया परिखाभूताया उपरि महावैकुण्ठ-
लोकः। तस्योर्द्ध्वभागे गोलोकः। तस्य नाथः
कृष्णो देवलीलः स परिवारेण वर्त्तते।' इति
भागवतामृतकणिका। स च श्रीकृष्णस्य कला-
विशेषः। यथा,—
"विष्णुर्महान् स इह यस्य कलाविशेषो
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि॥"
इति भागवतामृतपूर्व्वखण्डः॥

महावीचि, पुं, (न विद्यते वीचिः सुखं यत्र।
महांश्चासौ अवीचिश्चेति।) नरकविशेषः। यथा
मनुः।
"नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च।
सञ्जीवनं महावीचिं तपनं सम्प्रतापनम्॥"
यातीति पूर्व्ववचनस्थमनुवर्त्तते।
"महावीचिर्यत्र महाकल्पोयेन तु नीयते॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकः॥
महावीज्य, क्ली, (वीजाय साधु इति यत्। महत्
वीज्यम्।) विटपम्। तत्तु मुष्कवङ्क्षणयोरन्त-
रम्। इति हेमचन्द्रः॥
महावीर, पुं, (वीन् पक्षिण ईरयतीति। ईर+
क। ततो महांश्चासौ वीरश्चेति।) गरुडः।
वीरयतीति। वीर+क। महान् वीर इति
कर्म्मधारयः। शूरः। सिंहः। यज्ञानलः।
(स च मनुपुत्त्रविशेषः। यथा, श्रीभागवते। ५।१।२५।
"अग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतो
घृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति॥")
वज्रम्। श्वेततुरङ्गः। यज्ञानपात्री। इति
मेदिनी। रे, २८६॥ अन्तिमजिनः। (अयमेव
सिद्धार्थस्य त्रिशलागर्भजातः पुत्त्रः। तद्विवरणं
यथा, अरिष्टनेमिपुराणान्तर्गतजैनहरिवंशे।
"सर्व्वार्थश्रीमतीजन्मा तस्मिन् सर्व्वार्थदर्शनः।
सिद्धार्थोऽभवदर्काभो भूपः सिद्धार्थपौरुषः॥
यत्र पाति धरित्रीयमभूदेकच्छत्रशोभिनी।
धर्म्मार्थिभ्योऽपि सत्यक्तपरलोकभया प्रजा॥
कस्तस्य तान् गुणान्वक्तुमाराधयितुं क्षमः।
वर्द्धमानगुरुत्वं यैः प्रापितः स नराधिपः॥
उन्नतेः कुलाद्रिसम्भूता सहजानन्दवाहिनी।
महिषी श्रीसमुद्रस्य तस्यासीत् प्रियकारिणी॥
चेतश्चेटकराजस्य यासीत् समशरीरिणा।
अतिवेलाकुलश्रद्धाख्याता प्रियकारिणी॥
कन्या योजयितुं शक्तिः शक्ता गुणवर्णने।
या स्वपुण्यैर्महावीरप्रसवाय नियोजिता॥
सर्व्वतोऽथ नमन्तीषु सर्व्वासु सुरकोटिषु।
प्रभावात्प्रणमन्तीषु नभसो वसुवृष्टिषु॥
वीरेऽवतरति स्वातुः धरित्रीमसुधारिणा।
तीर्थनाथच्युतकल्पोच्चे पुष्पोत्तरविमानतः॥
सा तं षोडशसत्स्वप्नदर्शनोत्सवपूर्व्वकम्।
दध्रे गर्भेश्वरं गर्भे श्रीवीरं प्रियकारिणी॥
षड्सप्ततिवर्षादिमासमासार्द्धपक्षकः।
चतुर्थस्तु सदा कालो दुःखम सुखमोत्तरः॥
आषाढ़शुक्लपक्षस्य गर्भागमनषष्ठ्यन्ते।
उत्तराफाल्गुनीनक्षत्रसुरासुरार्चिते॥
दिक्कुमारीलताभिर्या धौतिश्रीर्भवनस्तनीम्।
प्रच्छन्नो भासयन् गर्भेऽस्ता रविः प्रातर्यथा॥
नवमासेष्वतीतेषु स जिनोऽष्टदिनेषु च।
उत्तराफाल्गुनीष्विन्दौ वर्त्तमानेऽजनि
प्रभुः॥
ततोऽस्य जिनमाहात्म्यात् सद्यः कम्पितविष्टपाः।
प्रबुद्धदेवसन्ताननिर्घोषाः सुरेश्वराः॥
शङ्खभेरीहरिध्वानघण्टानिर्घोषघोषणम्।

समाकर्ण्य सुरास्तूर्णं घूर्णिताखिलराशिषु॥
सप्तानीकमहाभेदाः सस्त्रीकाः कृतभूषणाः।
सेन्द्राश्चतुर्णिकायास्ते प्रापुः कुण्डपुरं पुरम्॥
त्रिः परीत्य पुरं देवाः पुरन्दरपुरं सदा।
जिनमिन्दुमुखं देवं तद्गुरूंश्च ववन्दिरे॥
मातुः शिशुं विकृत्याथ सुप्ताया सुरमायया।
इन्द्राणी प्रणता नीत्वा जिनेन्द्रं हरये ददौ॥
गृहीत्वा करपद्माभ्यां तमभ्यर्च्य चिरं हरिः।
चक्रे नेत्रसहस्रोरुपुण्डरीकवनार्च्चितम्॥
ततश्चन्द्रावदाताङ्गमिन्द्रस्तुङ्गमतङ्गजम्।
भृङ्गौघमिव हेमाद्रेर्मुक्ताधो मदनिर्भरम्॥
गण्डस्थलमदामोदभ्रमद्भ्रमरमण्डलम्।
तमिवाधित्यकावस्थतमालवनमण्डितम्॥
कर्णान्तरततासक्तरक्तचामरसङ्गतिम्।
तं यथाधित्यकाधीनरक्ताशोकमहावनम्॥
सुवर्णरचया चार्व्वा परिवेष्टितविग्रहम्।
तमेव च यथोपान्तक्वणत्काञ्चनमेखलम्॥
अनेकरदसंघृष्टत्वसङ्गीतपोषितम्।
तमिवोत्तुङ्गशृङ्गाग्रवृत्यङ्गायत्सुराङ्गनम्॥
सुवृत्तदीर्घसञ्चारिकरसंरुद्धदिगन्तरम्।
तमिवात्यायतिस्थूलस्फुरद्भोगभुजङ्गमम्॥
ऐशानधारितस्फीतधवलातपवारणम्।
तमिवोद्धस्थिताभ्याससम्पूर्णशशिमण्डलम्॥
चामरेन्द्रभुजोत्क्षिप्तचलच्चामरधारिणम्।
तं यथा चमरीक्षिप्तबालव्यजनवीजितम्॥
ऐरावतं समारोप्य जिनेन्द्रं सह मण्डनम्।
देवैः सह गतः प्राप मन्दरं स पुरन्दरः॥
तं पाण्डुकवने रम्ये मन्दरस्य जिनं हरेः।
पाण्डुकायां प्रसिद्धायां शिलायां सिंहविष्टरे॥
संस्थाप्य विबुधानीतक्षीरसागरवारिभिः।
शातकुम्भमयैः कुम्भैरभिषिच्य समं सुरैः॥
वस्त्रालङ्कारमालाद्यैरलङ्कृत्य कृतस्तुतिः।
आनीयमातुरुत्सङ्गे जिनं कृत्वा कृतोचितः॥
सिद्धार्थप्रियकारिण्योः सम्मानं दत्तवान्भवम्।
वर्द्धमानाख्यया स्तुत्वा स देवो वासवोऽगमत्॥
मासान् पञ्चदशाजस्रमुज्जधारा दिने दिने।
या पूर्व्वमापतत्साभिव्यापितोऽर्थो जनोऽखिलः॥
वर्द्धमानः सुरैः सेव्यो ववृधे स यथा यथा।
पितृबन्धुमिलोकानामनुरागस्तथा तथा॥
सुरासुरनराधीशमौलिमालार्चितक्रमः।
त्रिंशद्वर्षप्रमाणोऽभूद्वीरो भोगैः परिष्कृतः॥
शुद्धरक्तं न भोगेषु चित्तं तस्य चिरं स्थिरम्।
कुटिलेषु यथा स्निग्धकरस्थेषु मौक्तिकम्॥
शान्तचित्तः कदाचित्तं स्वयं बुद्धमबोधयत्।
गत्वा सारस्वतादित्यसङ्ख्यालौकान्तिकाः सुराः॥
सौधर्म्माद्यैः सुरैरेत्य कृतोऽभिनवपूजनः।
आरुह्य शिबिकां दिव्यां सुप्रभाख्यां सुरेश्वरैः॥
उत्तराफाल्गुनीष्वेव वर्त्तमाने निशाकरे।
षण्डस्य मार्गशीर्षस्य दशम्यामगमद्वनम्॥
अपनीय ततः सर्व्वं वस्त्रमाल्यादिभूषणम्।
पञ्चमुष्टिभिरुत्खाय केशानभवत् मुनिः॥
केशकुन्तलवस्त्रादि विनयेन समर्पितम्।

प्रतिग्रह्य सुराधीशो निदधौ दुग्धवारिधौ ॥
इन्द्रनीलचयेनेव श्लिष्टेनेन्द्रेण चाप्यभात् ।
जिनेन्द्रकेशपुञ्जेन रञ्जित क्षीरसागर ॥
जिननिष्क्रमण दृष्ट्वा तुष्टा सर्व्वे नरामरा ।
कृत्वा तृतीयकल्याणपूजाजग्मुर्यथायथम् ॥
मन पर्य्ययपर्य्यन्तचतुर्ज्ञानमहेश्वर ।
तपो द्वादशवर्षाणि चकार द्वादशात्मकम् ॥
विहरन्नथ नाथोऽसौ गुणग्राममपरिग्रह ।
ऋजुकूलापगाकूले जृम्भिकग्राममीयिवान् ॥
तत्रातापनयोगस्थ शालाभ्याशशिलातले ।
वैशाखशुक्लपक्षस्य दशम्यां षष्ठमाश्रित ॥
उत्तराफाल्गुनीं प्राप्ते शुक्लध्यानी निशाकरे ।
निहत्य घातिसङ्घात केवलज्ञानमाप्तवान् ॥
केवलस्य प्रभावेण सहसा चलितासना ।
आगत्य महिमां चक्रुस्तस्य सर्व्वे सुरासुरा ॥
षट्षष्टिदिवसान् भूयो मौनेन विहरन् विभु ।
आजगाम जगत्ख्यात जिनो राजगृहं पुरम् ॥
आरुरोह गिरि तत्र विपुल विपुलश्रियम् ।
प्रबोधाय स लोकानां भानुमानुदय यथा ॥
तत प्रबुद्धवृत्तान्तैरापतद्भिरितस्तत ।
जगत्सुरासुरैर्व्याप्ति जिनेन्द्रस्य गुणैरिव ॥
सौधर्म्माद्यैस्तदा देवै परीतोऽभात् स भूधर ।
नाभेयाधिष्ठित पूर्व्वं यथाष्टापदपर्व्वत ॥
चतुराशासुखद्वारस्थितद्वादशगोपुरम् ।
तत्र रत्नमय देवै प्राकारवलयत्रयम् ॥
जाते योजनविस्तीर्णे शरद्ग्रे समवादिके ।
विभागा द्वादशाभासन्त स्फाटिकभित्तय ॥
प्रातिहार्य्यैर्युतोऽष्टाभिश्चतुस्त्रिंशन्महाद्भुतै ।
तत्र देवैर्वृतोऽभासीज्जिनश्चन्द्र इव ग्रहै ॥
इन्द्राग्निवायुभूत्याख्या कौण्डिन्याख्याश्च
पण्डिता ।
इन्द्रनोदनयायाता समवस्थानमर्हत ॥
प्रत्येक सहिता सर्व्वे शिष्याणां पञ्चभि शतै ।
त्यक्ताम्बरादिसम्बन्धा सयम प्रतिपेदिरे ॥
सुता चेटकराजस्य कुमारी चन्दना तदा ।
धौतैकाम्बरसंवीतायातार्य्याणां पुर सरी ॥
श्रेणिकोऽपि च संप्राप्त सेनया चतुरङ्गया ।
सिंहासनोपविष्टं तं प्रणनाम जिनेश्वरम् ॥
छत्रचामरभृङ्गारै कलशध्वजदर्पणै ।
व्यजनै सुप्रतीकैश्च प्रसिद्धैरष्टमङ्गलै ॥
सुणापञ्चकदुकूलाङ्गणसिंहहयध्वजै ।
गजवृषभजयसुस्तैरष्टभेदैर्महाध्वजै ॥
मानस्तम्भैस्तथा कूपैश्चतुर्भिश्च महावनै ।
वाप्यश्रीवृक्षखण्डैश्च वल्लीवनलताग्रहै ॥
तैस्तैर्दैवै कृतै सर्व्वैरम्येश्चातिशयैस्तथा ।
यथा स्थानस्थितैर्नेमी समवस्थानभूरभूत ॥
अपेन्द्रोरिव शुक्लाद्या निरस्ता शुर्व्वधिष्ठिता, ।
साध्वीऽभाज्जिनस्यान्ते जातरूपाच्छविग्रहा, ॥
तत कल्पनिवासिन्यो देव्य कल्पलताभुज ।
मेरोरिव जिनस्यान्ते ता वसुर्भोगभूमय ॥
ततोऽवकुलनारीभिरार्य्यिकाततिरावभौ ।
सुरविद्युद्धिराक्लिष्टा शारदीव घनावली ॥
ज्योतिर्दैवस्त्रियो तत्र रेणुरज्जुलमूर्त्तय ।
तास्तारा इव सञ्जाता समवस्थानसागरे ॥
कान्त्यान्तरदेवानां ततश्च विरेजिरे ।
करकुटमलहारिण्य साक्षादिव वनश्रिय ॥
ततो नागकुमारादिदेव्यो नागफणोज्ज्वला ।
नागलोकसमायाता नागवल्ल्य इवा बभु ॥
ततोऽप्यग्निकुमाराद्या देवा पातालवासिन ।
ज्वलितोज्ज्वलवेषास्ते दशभेदा बभासिरे ॥
तत किन्नरगन्धर्व्वयक्षकिंपुरुषादय ।
षोडशार्द्धविकल्पास्ते व्यन्तराश्च चकासिरे ॥
सप्रकीर्णकनक्षत्रसूर्याचन्द्रमसोग्रहा ।
पञ्चभेदास्तदानल्पवपुषो ज्योतिषो बभु ॥
मौलिकुण्डलकेयूरप्रालम्बकटिसूत्रिण ।
हारिण कल्पदृष्टाभास्ततोऽभान् कल्प
वासिन ॥
सपुत्रानमितानेकविद्याधरपुर सरा ।
व्यधीदन्नाशुधा नानाभाषावेशरुचस्तत ॥
ततो हि नकुलेभेन्द्रहर्यश्वमहिषादय ।
जिनानुभावसम्भूतविश्वासा स्वामिनो बभु ॥
इति द्वादशभेदेषु परीति विस्तृतिं गतिम् ।
गणेषु प्रथम कृत्वा स्थितेषु परितो जिनम् ॥
प्रत्यक्षीकृतविश्वार्थं क्षतदोषत्रयक्षयम् ।
जिनेन्द्र गौतमोऽपृच्छत्तीर्थार्थं पापनाशनम् ॥
स दिव्यध्वनिना विश्वसंशयच्छेदिना जिन ।
दुन्दुभिध्वनिधीरेण योजनान्तरयायिना ॥
आवयस्यासिते पक्षे नक्षत्रेऽभिजिति प्रभु ।
प्रतिपद्यह्नि पूर्व्वाह्ने शासनार्थमुदाहरत् ॥
आचाराङ्गस्य तत्त्वार्थं तथा सूत्रकृतस्य च ।
जगाद भगवान् वीर संस्थानसमवाययो ॥
व्याख्या प्रज्ञप्तिहृदयं ज्ञातृधर्म्मकथाश्रितम् ।
श्रावकाध्ययनस्यार्थमन्तकृद्दशगोचरम् ॥
अनुत्तरदशस्याथ प्रश्नव्याकरणस्य च ।
तथा विपाकसूत्रस्य भविकार्थं तत परम् ॥
त्रिषष्टि त्रिशती यत्र दृष्टीनामभिधीयते ।
दृष्टिवादस्य तस्यार्थं पञ्चभेदस्य सर्व्ववित् ॥
जगाद जगतां नाथ प्रथमं परिकर्म्मण ।
सूत्रस्याद्यानुयोगस्य तथा पूर्व्वगतस्य च ॥
उत्पादपूर्व्वपूर्व्वस्य परमार्थं तत परम् ।
अग्रायणीयपूर्व्वार्थमग्रणीरभवाग्द्विदाम् ॥
वीर्य्यप्रवादपूर्व्वार्थमस्तिनास्तिप्रवादकम् ।
ज्ञानसत्यप्रवादार्थमात्मकर्म्मप्रवादयो ॥
प्रत्याख्यानस्य विद्यानुवादकल्याणपूर्व्वयो ।
प्राणावायस्य पूर्व्वस्य तत्त्वार्थं तदनन्तरम् ॥
क्रियाविशालपूर्व्वस्य विशालार्थमशेषवित् ।
त्रिलोकबिन्दुसारार्थं चूलिकार्थं सवस्तुकाम् ॥
अङ्गप्रविष्टतत्त्वार्थं प्रतिपाद्य जिनेश्वर ।
अङ्गबाह्यमपीत्यत्प्रतिपाद्यार्थमल्पत ॥
सामायिक यथार्थाख्य स चतुर्विंशतिस्तवम् ।
वन्दनाश्च तत पूता प्रतिक्रमणमेव च ॥
वैनयिक विनेयेभ्य कृतिकर्म्म ततोऽवदत् ।
दशवैकालिकां दशवैकालिकं उत्तराध्ययनं तथा ॥
तं कल्पव्यवहारञ्च कल्पाकल्प्यं * * *
कल्पञ्च पुण्डरीकञ्च सुमहापुण्डरीककम् ॥
तथा निषद्यका प्राय प्रायश्चित्तोपवर्णनम् ।
जगत्त्रयगुरु प्राह प्रतिपाद्यं हितोद्यत ॥
मत्यादि केवलां तस्य स्वरूप विषय फलम् ।
अपरोक्षपरोक्षस्य ज्ञानस्योवाच सङ्ख्यया ॥
मार्गणास्थानभेदैश्च गुणस्थानविकल्पनै ।
जीवस्थानप्रभेदैश्च जीवद्रव्यमुपादिशत ॥
सत्सङ्ख्याद्यानुयोगैश्च सन्नामाद्यै क्रिमादिभि
द्रव्य स्वलक्षणैभिन्न पुद्गलादिन्निलक्षणम् ॥
द्विविध कर्म्मबन्धञ्च सहेतु सुखदु खदम् ।
मोक्ष मोक्षस्य हेतुञ्च फल चाष्टगुणात्मकम् ॥
बन्धमोक्षफल यत्र भुज्यते तन्निधानकम् ।
अन्तस्थित जगौ लोकमलोकञ्च बहि स्थितम् ॥
अथ सप्तर्षिसम्पन्न श्रुतार्थ जिनभाषितम् ।
द्वादशाङ्गश्रुत स्कन्ध सोपाङ्गं गौतमो व्यधात् ॥
त्रैलोक्य सदसि स्पष्ट जिनार्कवचनांशुभि ।
सुप्तमोहमहानिद्र सुप्तोत्थितमिवाबभौ ॥
जिनभाषाधरस्पन्दमन्तरेण विजृम्भिता ।
तिर्य्यग्देवमनुष्याणां दृष्टिमोहमनीनशत ॥
ततो जिनोक्ततत्त्वार्थमार्गश्रद्धा च सत्त्वगाम् ।
शङ्काकाङ्क्षानिन्दादिकलङ्कविगमोज्ज्वलाम् ॥
सम्यग्दर्शनसज्ज्ञ ज्ञानालङ्कारनायकम् ।
स्वकर्णहृदयैर्व्विक पिनद्धमखिलाङ्गिभि ॥
कायेन्द्रियगुणस्थानजीवस्थानकुलायुषाम् ।
भेदान् विन्विकल्पांश्च निरूप्यागमचक्षुषा ॥
क्रियासु स्थानपूर्व्वासु वधादिपरिवर्ज्जनम् ।
षण्णां जीवनिकायानामहिंसाद्य महाव्रतम् ॥
चक्षुर्गोचरजीवौघान् परिहृत्य यतेर्यत ।
ईर्य्यासमितिराद्या सा व्रतशुद्धिकरी मता ॥
त्यक्ता कार्कशपारुष्य यतेर्यत्नवत सदा ।
भाषया धर्म्मकार्य्येषु भाषासमितिरिष्यते ॥
पिण्डशुद्धिविधानेन शरीरस्थितये तु यत् ।
आहारग्रहणं साध्वादिभ्य समितिरिष्यते ॥
निक्षेपणं यदा दानमीक्षित्वा योग्यवस्तुन ।
समिति सा तु विज्ञेया निक्षेपादाननामिका ॥
शरीरान्तर्मलत्याग प्रगतासु सभूमिषु ।
यत्तत्समितिरेषा तु प्रतिष्ठापनिका मता ॥
एवं समितय पञ्च गोप्यास्तिस्रस्तु गुप्तय ।
वाङ्मन कायकयोगानां शुद्धरूपा प्रवृत्तय ॥
चित्तेन्द्रियनिरोधश्च षडावश्यकसत्क्रिया ।
शौचत्यागैकभक्तञ्च स्थितभुक्तिरचेलता ॥
भूमिशय्याव्रत दन्तमलमार्ज्जनवर्ज्जनम् ।
तप सयमचारित्रं परीषहजय पर ॥
अनुप्रेक्षाश्च धर्म्मश्च क्षमादिदशलक्षण ।
ज्ञानदर्शनचारित्रतपोविनयसेवनम् ॥
इति श्रवणधर्म्मोऽय कर्म्मनिर्म्मोक्षहेतुक ।
सुरासुरनराध्यक्ष जिनोक्तस्तं तदा नरा ॥
संसारभीरव शुद्धजातिरूपेकुलादय ।
सर्व्वसङ्गविनिर्मुक्ता व्रतश्च प्रतिपेदिरे ॥
सम्यग्दर्शनसंशुद्धा शुद्धैकवसनावृता ।
बह्वयो दश शुद्धा नार्य्यस्त्वार्य्यिकाव्रतम् ॥
पञ्चधाणुव्रत केचित् त्रिविधञ्च गुणव्रतम् ।

श्रियाव्रत चतुर्भेद तच स्त्रीपुरुषा दधुः ॥
तिर्य्यञ्चोऽपि यथाशक्ति नियमेष्ववतस्थिरे ।
देवा सद्दर्शनज्ञानजिनपूजासु रेमिरे ॥
श्रेणिकेन तु यत पूर्व्वं बह्वारम्भपरिग्रहात् ।
परस्थितिकमारब्धं नारकायुस्तमहमे ॥
तत् चायिकसम्यक्त्वात् स्वस्थिति प्रथमस्थितौ ।
प्रापद् वर्षसहस्राणामशीति चतुरुत्तराम् ॥
चयस्त्रिंशत सहस्रा ः ः पैयमपराणिति ।
अहो चायिकसम्यक्त्वप्रभावोऽयमनुत्तर ॥
अक्रूरो वारिषेणो यो यो भय स तथापरे ।
कुमारा मातरश्चैषां पराश्चान्त पुरस्त्रिय ॥
सम्यक्त्व शीलसद्दानं प्रौषध जिनपूजनम् ।
प्रतिपद्य विशेषार्थं जिनेन्द्र चिजगद्गुरुम् ॥
तत प्रयाय देवेन्द्रा जिनेन्द्र स्तोचपूर्व्वकम् ।
यथायथ ययुर्युक्ता निजवर्गैर्निजास्पदम् ॥
श्रेणिकोऽपि गुणश्रेणीसुभव्यैरभिरूढवान् ।
अभिष्टुत्य जिन नत्वा प्रविष्टस्स्वपुरम् ॥
जि सरश्चिव्विशश्चिष् सभा जैनी जनोर्म्मिभि ।
चुचोभ चुभितैर्वेला नदीपूरैरिवाम्बुधि ॥
आकीर्णमेव तेर्न्नित्य सभामण्डलमर्हत ।
चीयते वा कदा स्फीति भानुभिर्भानुमण्डलम् ॥
नोदयास्तमित तच ज्ञायते ब्रह्ममण्डलम् ।
धर्म्मचक्रप्रभाचक्रप्रभामण्डलरोचिषाम् ॥
तत्र तीर्थकर कुर्व्वन् प्रत्यह धर्म्मदेशनम् ।
सेवित श्रेणिकेनास्य न हि ततृप्तिश्चिवगणा ॥
गौतमश्च समासाद्य तदा तदुपदेशत ।
सर्व्वानुयोगमार्गेषु प्रवीण स दृषोऽभवत् ॥
ततो जिनमहेसुरेराज्ञा राजगृहं पुरम् ।
क्षतमन्तर्बहिश्चायमगण्य महिमोत्सवे ॥
क्षत सामन्तसघातैर्महामन्त्रिपुरोहितैः ।
प्रजाभिर्जिनगेहाद्यौ मगधो विषयोऽखिल ॥
पुरेषु ग्रामघोषेषु पर्व्वताग्रे ठइछत ।
नदीतटवनान्तेषु तदा स्रजिनावली ॥
तिष्ठन्नेव महोदये विघटयन्मोहान्धकारोन्नति
प्रागदेशप्रणया विधाय मगधादेश प्रबुद्धप्रजम् ।
सद्वृत्ता प्रथुदेशमध्यमगमध्याध्वन्दिमश्रीधर
मिथ्याज्ञानहिमान्तकृत्जिनरविर्विबोधप्रभा
मण्डल ॥")
कोकिल । इति हेमचन्द्र ॥ धनुर्धर । इति शब्दरत्नावली ॥ एकवीरदृच । इति राजनिर्घण्ट ॥ लच्मण । यथा,—
"लच्मणश्च महावीर पतित रणभूतले ॥"
अङ्गदादि । यथा —
"अङ्गदाद्यैर्महावीरैर्वेष्टित वकरूपिणम् ॥"
इति तन्त्रसारे हनूमत्कवच ॥
हनूमान् स्वयमपि महावीरत्वेन प्रसिद्ध ॥
महावीरा, स्त्री, (महावीर+टाप ।) चीरकाकोली । इति रत्नमाला ॥
महावीर्य्य, पुं, (महत् विश्वसृष्टये विपुल वीर्य्यमस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (महत् वीर्य्य तपोबलमस्य ।) बुद्धभेद । इति त्रिकाण्डशेष ॥ वाराहीकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

(वितथस्य पुत्रभेद । यथा, भागवते । ९ । २१ । १ ।
"वितथस्य सुतान्मन्योर्बृहत्चत्रो जयस्तत ।
महावीर्य्यो नरो गर्ग सङ्कृतिस्तु नरात्मज ॥")
अतिशयबलयुक्ते त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १७६ । ४६ ।
"तत किल महावीर्य्यो भीष्म शान्तनवो नृपान् ।
अधिचिप्य महातेजाश्चिस कन्या जहार ता ॥"
विराज पुत्र । यथा, विष्णुपुराणे ।४।१।३८।
"नरो गयस्य तनयस्तत्पुत्रोऽभूद्विराट तत ।
तस्य पुत्रो महावीर्य्यो धीमांस्तस्मादजायत ॥")
महावीर्य्या, स्त्री, (महत् वीर्य्यमस्या टाप ।) वन्ध्या । सा च सूर्य्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ वनकार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ महाशतावरी । इति राजनिर्घण्ट ॥
महावृहती स्त्री (महती वृहती ।) वार्त्ताकी । इति त्रिकाण्डशेष ॥
महावृच , पु, (महान् वृच ।) सुहीवृच । इति हलायुध ॥ (यथास्य पर्य्याय ।
"वज्रद्रुमो महावृच सुही स्नुक स्नुधा गुडा ।"
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
"महावृचपय पीतैर्यवागूस्तत्कृते क्षता ।
पीता विरोचयत्याशु गुडमेोल्कारिका क्षता ॥")
ह्रद्रुतरुश्च ॥
महावेग पु (महान् अमोघो दुर्व्वारो वा वेगो यस्य ।) शिव । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम स्तोत्रम् ॥ (महान् वेग ।) अतिजव । (महान् वेगोऽस्य ।) तद्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५५ । १२ ।
"विकर्षन्तौ महावेगौ गर्ज्जमानौ परस्परम् ।
पश्य त्व युधि विक्रान्तावितौ च नरराचसौ ॥")
महाव्याधि, पुं, (महांश्चासौ व्याधिश्चेति ।) महारोग । स तु कुष्ठादि । यथा,—
"सर्व्वव्याधिविनिर्म्मुक्तो महाव्याधिर्विशेषत ।
पठनात् सप्रयत्नेन जीवन्मुक्तो भवेन्नर ॥"
इति मत्स्यसूक्ते गायत्रीकवचम् ॥
महाव्याहृति ,स्त्री,(महती चासौ व्याहृतिश्चेति।) प्रणवस्वाहायुक्तव्याहृतित्रयम् । यथा । ॐ भू स्वाहा ॐ भुव स्वाहा ॐ स्व स्वाहा । इति भवदेवभट्ट ॥ (यथा, मनौ । २ । ८१ ।
"ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्यया ।
चिपदा चैव सावित्री विज्ञेय ब्रह्मणो मुखम् ॥")
महाव्रण्य, स्त्री, (महच्च तद्व्रणञ्चेति ।) दुष्टव्रणम् । नाली घा इति भाषा । यथा,—
"कुर्य्यात् बलदशाहात्त तथादशाहात्क प्रिये ।
महाव्रणविमोक्षाय शिवाष्टक पठेन्नर ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवाराहीतन्त्रवचनम् ॥
महाव्रत, क्ली, (महच्च तद्व्रतञ्चेति ।) द्वादश वार्षिकव्रतम् । यथा । 'तेन वधकालावधि विंशत्यधिकशतस्य मासव्रतस्य तावत्परि-

मासमहाव्रततात्पर्य्यात् धेनवो दातव्या ।' इति प्रायश्चित्तविवेके भवदेवभट्टमतम् ॥ शरत्कालीनदुर्गापूजनम् । यथा —
"महाव्रत महापुण्य शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ।
कर्त्तव्य सुरराजेन्द्र । देवीभक्तिसमन्वितै ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतदेवीपुराणवचनम् ॥
अरुणोदयकालीनमाघस्नानम् । यथा, —
"वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरञ्च स्मरेत्तत ॥
दिवाकर । जगन्नाथ । प्रभाकर । नमोऽस्तु ते ।
परिपूर्ण कुरुष्वेद माघस्नान महाव्रतम् ॥"
इति मलमासतत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥
(महाव्रतधारिणि त्रि । यथा, महाभारते । १३ । ५४ । २१ ।
"ततोऽभ्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् ।
कौश्यां वृष्यां समासीन जपमान महाव्रतम् ॥')
महाव्रती, [न्] पु, (महाव्रत शौचनियमानुष्ठानादिकमस्यास्तीति । व्रत+इनि ।) शिव । इति हेमचन्द्र ।२।१११॥ उरस्कट । इति त्रिकाण्डशेष ॥ महाव्रतयुक्ते, त्रि ॥ (यथा कथासरित्सागरे । ३७ । ५८ ।
"एतत्कुलापि यावत्प्राप्ते महव्रतिनस्तदा ।
अजुनिकयदत्त ते चलार महाव्रतिन ॥")
महाशक्ति, पुं, (महत्य शक्तय माहेश्वर्य्यादयो महद्बला सामर्थ्यञ्च यस्य ।) कार्त्तिकेय । इति शब्दमाला ॥ (महती शक्ति ।) अतिशयपराक्रम । महतीशक्तिरस्य तद्युक्ते त्रि ॥
महाशङ्ख , पुं (महान् शङ्ख इव ह्रस्वकुम्भत्वात ।) मानुषास्थि । संख्याविशेष । स च दश निखर्व्व । ललाटम् । इति मेदिनी । खे १६॥ (महान् महार्घ शङ्ख ।) निधिविशेष । इति विश्व ॥ कर्णनेत्रयोर्मध्यगतास्थि । यथा,—
"कर्णनेत्रान्तरालास्थि महाशङ्ख प्रकीर्त्तित ।"
तस्य मालया जपविधिर्यथा,—
"महाशङ्खमयी माला नीलसारस्वते विधौ ।
कुलाचाराश्रिणस्तेन रचिता जपमालिका ॥
महाशङ्खमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ! ।"
इति तन्त्रसारधृतमुण्डमालातन्त्रम् ॥
(महान् शङ्ख ।) ह्रस्वशङ्ख । यथा,—
"पौण्ड्र दध्मौ महाशङ्ख भीमकर्म्मा वृकोदर ।'
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्याय ॥
(नागभेद । यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
"ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखा शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति ।",
महाशठ पुं, राजधत्तूर । इति राजनिर्घण्ट ॥ (महांश्चासौ शठश्चेति ।) अतिधूर्त्ते, त्रि ॥
महाशणपुष्पिका, स्त्री, (आर्श पुष्प इति आकारार्थे ठीप् । तत स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् पूर्व्वस्य ह्रस्वश्च । शणस्येव पुष्पिका यस्या, । महती चासौ शणपुष्पिका चेति ।) ह्रस्वशणपुष्पी ।

तत्पर्य्यायः । हस्तपर्णी २ श्वेतपुष्पा ३ महासिता ४ महाश्वेतघण्टी ५ महाश्वेता ६ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । शस्तत्वम् । रसनियामकत्वम् । कुतूहलमोहनस्तम्भनादिषु प्रोक्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाशता, स्त्री, (महत् शतञ्च मूलानि यस्याः । टाप् ।) महाशतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाशतावरी, स्त्री, (महती चासौ शतावरी चेति ।) वृहच्छतावरी । तत्पर्य्यायः । शतवीर्य्या २ सहस्रवीर्य्या ३ सुरसा ४ महापुरुषदन्तिका ५ वीरा ६ तुङ्गिनी ७ बहुपुत्रिका ८ ऊर्द्ध्वकण्टी ९ महावीर्य्या १० फणिजिह्वा ११ महाशता १२ सुवीर्य्या १३ । अस्या गुणाः । वृष्यत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । हिमत्वम् । मेहकफवातघ्नत्वम् । तिक्तत्वम् । श्रेष्ठत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

“महाशतावरी त्वन्या शतमूल्यूर्द्ध्वकण्टिका ।
सहस्रवीर्य्या हेरुस्य ऋष्यप्रोक्ता महोदरी ॥
महाशतावरी मेध्या हृद्या वृष्या रसायनी ।
शतवीर्य्या निहन्त्यर्शोग्रहणीनयनामयान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

महाशय, त्रि, महान् आशयोऽभिप्रायो मनो वा यस्य सः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । महेच्छः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥ महानुभावः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदात्तः ४ महामनाः ५ । इति जटाधरः ॥ उद्भटः ६ उदारः ७ उदीर्णः ८ महात्मा ९ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १११ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७२ । १२८ ।

“देवात्मवृन्द शुश्राव स वराहो महाशयः ॥”

महान् आशयो जलानामाधारः ।) समुद्रे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

महाशल्या, स्त्री (महती चासौ शल्या चेति ।) राजशल्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८० ॥ वृहच्छल्या च ॥

महाशर, पुं, (महांश्चासौ शरश्चेति ।) स्थूलशरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाशल्क, पुं, (महान् वृहन् शल्को यस्य ।) चिङ्गटमत्स्यः । इति हारावली । १८७ ॥ (यथा मनुः । ३ । २७२ ।

“कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥”

(महान् शल्कः ।) वृहच्छल्कश्च । तद्युक्ते, त्रि ॥

महाशाकं, क्ली, (महच्च तत् शाकञ्च ।) वृहच्छाकविशेषः । इति केचित् ॥

महाशाखा, स्त्री, (महती शाखा यस्याः ।) नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाशालि, पुं, (महांश्चासौ शालिश्च ।) स्थूलशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायः । सुगन्धिकः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४५ ॥ (स च धान्यविशेषः । तद्यथा,—

“रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शकुनाहृतः ।
सुगन्धकः कर्द्दमको महाशालिश्च दूषकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महाशिव, पुं, (महांश्चासौ शिवकल्याणरूपी च ।) महादेवः । यथा,—

“रत्नसिंहासनस्थञ्च महाभूषणभूषितम् ।
महाशिवं शिवकरं शिवबीजं शिवाश्रयम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे २९ अध्यायः ॥

महाशीता, स्त्री, (महत्यधिका शीता शीतवीर्य्या ।) शतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महत् शीतं शीतगुणोऽस्य ।) अतिशीतवीर्य्ययुक्ते, त्रि ॥

महाशुक्ति, स्त्री, (महती शुक्तिः । मुक्ताकरत्वेनास्या महत्त्वम् ।) मुक्तामाता । सा च शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती स्थूला शुक्तिः ।) वृहच्छुक्तिश्च ॥

महाशुक्ला, स्त्री, (महती चासौ शुक्ला शुक्लवर्णा च ।) सरस्वती । इति भूरिप्रयोगः ॥ अतिशुक्लवर्णयुक्ते त्रि ॥

महाशुभ्र, क्ली, (महान् शुभ्रो वर्णोऽस्य ।) रजतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशुभ्रवर्णयुक्ते, त्रि ॥

महाशूद्र पुं (महान् शूद्रः ।) आभीरः । इति महाशूद्रीशब्ददर्शनात् ॥

महाशूद्री स्त्री, (महाशूद्रस्य भार्य्या इति । “अजाद्यतष्टाप् ।” ४ । १ । ४ । इत्यत्र । “महत्पूर्व्वस्य प्रतिषेधः ।” इति काशिकोक्त्या पुंयोगलक्षणा ङीष् ।) आभीरी । इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥

महाशौण्डी, स्त्री, (महती चासौ शौण्डी च ।) श्वेतकिणिहीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाश्मशानं, क्ली, (महच्च तत् श्मशानञ्च । अत्र हि जीवानां मरणे सकलकर्म्मनाशात् पुनर्जन्ममरणाद्यभावादस्य तथात्वम् ।) काशी । इति काशीखण्डम् ॥

महाश्यामा स्त्री, (महती चासौ श्यामा च ।) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥ शिंशपावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये । “श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दन्तीत्यादि ॥” इत्यपादिष्च । तत्पर्य्यायो यथा —

“कण्टकाख्या महाश्यामा वृन्तपादीति
कथ्यते ॥”
इति गारुड़े २०८ अध्याये ॥)

महाश्रमण पुं (महान् श्रेष्ठश्चासौ श्रमणो बौद्धभिक्षुश्चेति ।) बुद्धविशेषः । स च शाक्यमुनिः । तत्पर्य्यायः । सर्व्वार्थसिद्धः २ कुलिशासनः ३ गौतमः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

महाश्रावणिका स्त्री, (महती चासौ श्रावणिका च ।) क्षुपविशेषः । बड़ सुण्डकड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महामुण्डी २ लोचनी ३ कदम्बपुष्पी ४ विकचा ५ श्रोढ़ा ६ चोढ़ा ७ पलङ्कषा ८ नदीकदम्बः ९ मुण्डाख्या १० मुण्डनिका ११ माता १२ स्थविरा १३ लोलनी १४ भूकदम्बः १५ अलम्बुषा १६ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । ईषन्मधुरत्वम् । वायुशमनत्वम् । खरत्वम् । रेचनत्वम् । हेमकृत्त्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

“मुण्डी भिक्षुरपि प्रोक्ता श्रावणी च तपोधना ।
श्रवणाह्वा मुण्डितिका तथा श्रवणशीर्षिका ॥
महाश्रावणिकान्या तु सा स्मृता भूकदम्बिका ।
कदम्बपुष्पिका च स्यान्नव्यथा तु तपस्विनी ॥
मुण्डितिका कटुः पाके वीर्य्योष्णा मधुरा लघुः ।
मेध्या गण्डापचीकृच्छ्रक्रिमियोन्यर्त्तिपाण्डुनुत् ॥
श्लीपदारुच्यपस्मारप्लीहमेदोगुदार्त्तिहृत् ।
महामुण्डी च मुण्डी च गुणैरुक्ता महर्षिभिः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

महाश्री, स्त्री (महती श्रीरिव ।) बुद्धशक्तिविशेषः । तत्पर्य्यायः । तारा २ ओङ्कारा ३ स्वाहा ४ श्री ५ मनोरमा ६ तारिणी ७ जया ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा ११ खदूरवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४ नीलसरस्वती १५ शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८ धनन्ददा १९ त्रिलोचना २० लोचना २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महाश्वेता, स्त्री, (महत्यतिशया श्वेता । महान् श्वेतो वर्णो यस्या वा ।) सरस्वती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृष्णभूमिकुष्माण्डः । तत्पर्य्यायः । क्षीरविदारी २ ऋष्यगन्धिका ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥ क्षीरविदारिका ४ क्षीरवल्ली ५ क्षीरकन्दा ६ । इति जटाधरः ॥ क्षीरिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतापराजिता । इति रत्नमाला ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा —

“गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता
क्वचित् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

सिता । तत्पर्य्यायः । मधुजा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेतकिणिहीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

“कटभी किणिही श्वेता महाश्वेता च
रोहिणी ॥”)

दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“श्वेत शुक्ल शिवस्थानं यस्मादेव समागता ।
महाभावसमुत्पन्ना महाश्वेता ततः स्मृता ॥”

(किम्पुरुषवर्षस्थितसर्व्वगन्धर्व्वराजस्य गौरीगर्भोत्पन्ना कन्या । तत्कथा कादम्बर्य्यां विस्तरशो द्रष्टव्या ॥)

महाषष्ठी, स्त्री, (महती चासौ षष्ठी च । महामङ्गलदात्री षष्ठी वा ।) दुर्गा । यथा, ओँ दु दु दु दुर्गे दुर्गे नाशय नाशय हन हन दह दह मथ मथ वधवधसर्व्वहिंसान् महाषष्ठीकवचं रक्ष रक्ष चिरजीविनं कुरु कुरु श्रीं ह्रीं हूं फट् स्वाहा ।” इति योगिनीतन्त्रे महाषष्ठीकवचम् ॥

महाष्टमी, स्त्री, (महत्या महादेव्या अष्टमी । महती अष्टमीति वा ।) आश्विनशुक्लाष्टमी । यथा,—
"आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद् या अष्टमी तिथिः ।
महाष्टमीति सा प्रोक्ता देव्याः प्रीतिकरा परा ॥"
इति कालिकापुराणे ५८ अध्यायः ॥
तस्यां पूजाविधिः पुत्रवत उपवासनिषेधश्च यथा —
"अष्टम्यां रुधिरैर्मांसैर्महामांसैः सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्बहुजातीयैर्बलिभिर्भोजनैः शिवाम् ॥
सिन्दूरैः पट्टवासैश्च नानाविधविलेपनैः ।
पुष्पैरनेकजातीयैः फलैर्बहुविधैरपि ॥
उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान् न समाचरेत् ।
यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥
पूजयित्वा महाष्टम्यां नवम्यां बलिभिस्तथा ।
विसर्जयेद्दशम्यान्तु श्रवणे शावरोत्सवैः ॥"
इति तत्रैव ६० अध्यायः ॥
महाष्टैरावपूजा । यथा,—
"कन्यासंस्थे रवावीशे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
सोपवासो निशार्द्धे तु महाविभवविस्तरैः ॥
पूजां समारभेद्देव्या गन्धर्वे वासवेऽपि वा ।
पशुघातश्च कर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा ॥"
इति देवीपुराणवचने वासवपदेन पूर्व्वाषाढ़ोच्यते । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
महासन्न, पुं, (महानतिशय यस्मो विषयः कुवेरेस्वत्वात् । यद्वा, महती विमानैर्महादेवस्य वा आसन्न निकटवर्त्ती ।) कुवेरः । इति शब्दमाला ॥ (महदतीवासन्न) अतिनिकटश्च ॥
महासमर, पुं, (महांश्चासौ समरश्च ।) बृहत् प्रोष्ठीमत्स्य । अस्य गुणा । यथा,—
"महासमरसंज्ञस्तु तिक्तः पित्तकफापहः ।
शिशिरो मधुरो रुच्यो वातवाधारुच उच्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
महासमङ्गा, स्त्री (महती चासौ समङ्गा च ।) क्षुपविशेषः । कङ्गहिया इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । ओदनिका २ ओदनाह्वया ३ हरिका ४ वला ५ हट्टवला ६ तनुला ७ भुजङ्ग जिह्वा ८ शीतपाकिनी ९ शीतवला १० शीता बला ११ बलोत्तरा १२ बला १३ खरयष्टी १४ वाजलिका १५ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । दोषत्रयनाशित्वम् । गुरुता कृच्छ्रप्रयोगे ज्वरदाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
महासव, पुं, (महांश्चासौ सर्जश्च ।) असनः । असनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"असनकर्णो वनेसर्ज्जो महासर्ज्जोऽसनस्तु सः ॥")
महासह, पुं, (महत इति । सह + अच । महान् सह ।) कुब्जकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वासपुष्प इति गौड़ादौ प्रसिद्ध । अथास्य पर्य्यायः ।

"अम्लानोऽम्लाटनः प्रोक्तस्तथाम्लानक इत्यपि ।
कुरण्टको वर्णपुष्पः स एवोक्तो महासहः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महासहा, स्त्री, (महासह + स्त्रियां टाप ।) माषपर्णी । (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"सिंहपुच्छी ऋषिप्रोक्ता माषपर्णी महासहा ।
कृष्णवृन्ता च काम्बोजी पाण्डुलोमशपर्णिनी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
पर्य्यायान्तरं यथा,—
"माषपर्णी सूर्य्यपर्णी काम्बोजी हयपुच्छिका ।
पाण्डुलोमशपर्णी च कृष्णवृन्ता महासहा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अम्लानश्च । इत्यमरः ।२।४।७३। (कुब्जक तत्पर्य्यायो यथा,—
"कुब्जको भद्रतरुणी बृहत्पुष्पोऽतिकेशरः ।
महासहा कण्टकाढ्या नीलालिकुलसङ्कुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महासान्तपनं, क्ली, (महत् सान्तपनम् ।) व्रतविशेषः । यथा । अथ महासान्तपनम् । तत्र द्व्यहसाध्यसान्तपनमुक्ता याज्ञवल्क्यः ।
"पृथक् सान्तपनैर्द्रव्यैः षड्हः सोपवासकः ।
सप्ताहेनैव कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥
एतत् सप्ताहसाध्यम् । जावालः ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकैकं क्रमशोऽश्नीयादहोरात्रमभोजनम् ॥
कृच्छ्रः सान्तपनो नाम सर्व्वपापप्रणाशनः ।
एकैकमेतद्दिवं हि त्रिरात्रमुपयोजयेत् ॥
त्र्यहश्चोपवसेदन्त्यं महासान्तपने विधिः ॥"
एतत् सप्ताहसाध्यसान्तपनमुक्ता एकविंशति दिनसाध्यं महासान्तपनमुक्तम् । महासान्तपनं धेनुषट्कदानसमम् । जावालोक्तमहासान्तपनस्य एकविंशतिदिनसाध्यत्वेन सप्ताहसाध्यसान्तपनात् त्रिगुणत्वात् कायवासान्तपने धेनुषट्कं देयम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
महासार, पुं, (महान् सारः स्थिरांशो यस्य ।) कुमखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महासाहस, क्ली, (महच्च तत् साहसञ्च ।) अतिवलात्कारजातकार्य्यम् । अतिशयदण्डः । इति साहसशब्दार्थे मेदिनी । से, ४५ ॥ (महत् साहसमस्य ।) अविमृश्यकृतकर्म्मा । अतिशयदैव । इति साहसशब्दार्थे हेमचन्द्रः । ३ । ४ ॥
महासाहसिक, त्रि, (महानतिशय साहसिकः ।) चौरः । इति केचित् ॥ अतिसाहसयुक्तश्च । बलपूर्व्वापहारकः । यथा —
"पाटच्चरादुर्व्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।
पीड्यमाना प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः ॥"
इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥
"पाटाः प्रसारका भित्यादयो ये परधनमप हरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणः तस्कराः । दुर्व्वृत्ताः कूटशासनिकरणकितवादयः । महो बले साहसं बलेन कृतं साहसं महच्च तत् साहसञ्च महासाहसं तेन वर्त्तन्ते इति महासाहसिकाः

प्रसह्यापहारिणः । इति मिताक्षरायामाचाराध्याय १ ॥
महासिंह, पुं, (महान् सिंह इव ।) शरभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महांश्चासौ सिंहश्च ।) बृहत्सिंहः । स च देवीवाहनम् । यथा,—
"उत्थाय च महासिंहं देवी चण्डमधावत ।"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
महासुख, क्ली, (महत् सुखमस्मिन् ।) शृङ्गारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महच्च तत् सुखञ्च । अतिशयानन्दः । महत् सुखमस्य तद्वति, त्रि ॥)
महासुख, पुं, (महत् सुखं ईश्वरानन्दोऽस्य अस्मात् वा ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
महासुगन्धा, स्त्री, (महान् सुगन्धोऽस्याः ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे २६ अध्याये ।
"महासुगन्धामथवा पालिन्दीञ्चाक्षपीडिताम् ।
शीतोदकेन पर्य्युषितां प्रदेहाञ्च योजयेत् ॥")
अतिसुगन्धयुक्ते त्रि ॥
महासूक्ष्मा, स्त्री, (महदतीव सूक्ष्मा ।) बालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशयसूक्ष्मे, त्रि ॥
महासेन, पुं, (महती सेना यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ।१।१।४१॥ (यथा अनर्घराघवे ।४।१२।
"महासेनो यस्य प्रमदयमदंष्ट्रासहचरैः शरैर्मुक्तो जीवन्निरिव शरजन्मा समभवत् ।
इमाञ्च भार्य्यां भुजगमहासुगविषमा मय वीरो वारानजयदुपविश्यान् वसुमतीम् ॥"
महती सेना अनुचरोऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ महा सेनापतिः । इति मेदिनी । ने, २०१ ॥ (यथा महाभारते । ५ । १६९ । ११ ।
"स च राजा दशार्णेषु महासेनीन् सुदुर्जयः ।
हिरण्यवर्मा दुर्द्धर्षो महासेनो महामनाः ॥")
इत्यादिनृपविशेषः । इति हेमचन्द्रः । राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।११।४॥
"जयसेनस्य तस्याथ पुत्रोऽप्रतिमदोर्बलः ।
समुत्पन्नो महासेननामा नृपतिकुञ्जरः ॥")
महास्कन्धा, स्त्री, (महान् स्कन्ध शाखावधि भागो यस्याः ।) जम्बुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महान् स्कन्धोऽस्य ॥) बृहत्स्कन्धयुक्ते त्रि ॥
महास्थली, स्त्री, (स्थल + "जानपदकुण्डगोणे-त्यादि ।" ४ । १ । ४२ । इति ङीष् । महती स्थली ।) पृथिवी । इति शब्दमाला ॥ अस्थस्थानञ्च ॥
महास्थि, पुं,(महती अस्थि अस्थिबन्धनमाकृतिः ।) कर्कटः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६५ ॥
महास्रग्वी, [न्] पुं, (महती स्रक् अस्थिमाला । सा अस्यास्तीति विनि ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।१३।१७।१४॥
महास्त्र, पुं, (महान् अस्त्र शब्दो यस्य ।) महातूर्य्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महान्-अस्त्र ।) बृहच्छब्दः । तद्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १५ । ५ ।

"अमर्षाच्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डव ।
अनन्यमहाहासी सोऽभ्यादत्तियकर्षी महा
खन ॥")

महाहनु, पुं (महती हनुर्यस्य ।) शिव । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।१३।१७। १३४ ॥ हनुयुक्ते, त्रि ॥ (सर्पविशेष । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १ ।

सुद्गर शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनु ।
एते तक्षकजा नागा प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥")

महाहवि, [स्] क्ली, (महत सुप्रशस्त हवि ।) गव्यघृतम् । यथा,—

"गयायामथवा पिण्ड खड्गमांस महाहवि ।
कालशाक तिलाढ्य वा कृशर मासतृप्तये ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे श्राद्धकल्प ॥

(तदात्मतया सर्वं जगत् हूयतेऽस्मिन । यद्वा महान्ति हवींषि आज्यपुरोडाशादिरूपा यस्य ।) विष्णु ॥ इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (महान्ति हवींष्यत्र । इष्टद्यागविशेष । यथा, शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । ३ । २ ।

"अथातो महाहविष एव तद् यथा महा
विषस्तो तस्य ॥"

"साकमेधेषु प्रधानभूताया महाहविराख्याया इष्टेरारम्भ प्रतिजानीते अथात इति ।" इति तद्भाष्यम् ॥")

महाहास पुं, (महानुच्चहास ।) अट्टहास । इति शब्दरत्नावली ॥

महाहिगन्धा, स्त्री (अहेर्गन्धो लेश ईषल्लिप्ताख्यय सम्पर्कोऽस्त्यस्यामिति । गन्ध + अर्श आदित्वा दच टाप च । महती अहिगन्धा ।) गन्धना कुली । इति राजनिर्घण्ट ॥

महाह्रस्वा, स्त्री, (महती चासौ ह्रस्वा च ।) कपिकच्छु । इति शब्दमाला ॥ अतिखर्व्वे त्रि ॥

महि, स्त्री, (मह्यते इति । महपूजायां अदन्त-चुरादि + "सर्व्वधातुभ्य इन ।" उणा ४ । ११७। इति इन ।) पृथिवी । इति शब्दमाला ॥ (महत् । यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । १४ ।

"सत्यो मन्युर्महि कर्म करिष्यत ॥'

"महि महत् कर्म्म करिष्यत ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥ महिमा । यथा, भागवते ।८ ।८।४।

"तत ऐरावतो नाम वारणेन्द्रो विनिर्गत ।
दन्तैश्चतुर्भि श्वेताद्रेर्हरन् भगवतो महिम् ॥"

"महि महिमानम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधर ॥ महत्त्वम् । यथा भागवते । २ । १ । ३५ ।

"विज्ञानशक्ति महिमामनन्ति ॥"

"महि महत्त्वम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधर ॥)

महिका स्त्री, (मह + "कुनशिल्पिसंज्ञयोर-पूर्व्वस्यापि ।" उणा० ।२।३२। इति कुन टाप । अत इत्वम् ।)हिमम् । इत्यमर ।१ । ३ ।१८ ॥

महित, त्रि, (मह्यते स्मेति । मह पूजायाम् + "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ।" ३ । २ । १८८ । इति क्त ।) पूजितम् । यथा भट्टि ।१ ।२ ।

रणपण्डितोऽग्रविबुधारिपुरे
कलह स राममहित कृतवान ।
ज्वलदग्निरावणगृहश्च बलात
कलहसरामहित कृतवान ॥"

(पितृगणविशेष । यथा मार्कण्डेये ।९६ ।४६।

"महान्महात्मा महितो महिमावान्महाबल ।
गणा पञ्च तथैवैते पितृणां पापनाशना ॥"

स्त्रियां टाप । नदीभेद । यथा, महाभारते । ६ । ९ । २१ ।

"नीवारां महिताञ्चापि सुप्रयोगां जना
धिप । ॥")

महिन, क्ली, (महति मह्यते वा । मह पूजायां + "महेरिनण च ।" उणा । २ । ५६ । इति चकारादित्युक्ते इनन ।) राज्यम् । इत्युणादिकोष ॥ (पूजनीये, त्रि ॥ यथा, ऋग्वेदे । ६ । २६ । ८ ।

"वय तेऽस्यामिन्द्र । द्युम्नहूतौ सखाय स्याम
महिन । प्रेष्ठा ।"

"हे महिन पूजनीय इन्द्र । ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥)

महिमा, [न्] पु (महतो भाव । महत् + "पृथ्वादिभ्य इमनिज वा ।"५।१।१२२। इति इमनिच । तत "टे ।" ६ । ४ । १५५ । इति टिलोप ।) शिवस्याष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेष । इति हेमचन्द्र । २ । ११६ ॥ स च महत्त्व येन चतुर्द्दश भुवनान्यस्योदरे वर्त्तन्ते । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (तदुक्त यथा,—

"अणिमा लघिमा प्राप्ति प्राकाम्य महिमा
तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥"

माहात्म्यम् । यथा, भागवते । ८ । ५ । १३ ।

"त्वया संकथ्यमानेन महिम्ना सात्वतां पते ।
नाति तृप्यति मे चित्त सुचिर तापतापितम् ।")

उत्कर्षे । यथा, पुराणम् ।

"अधोऽध पश्यत कस्य महिमा नोपजायते ।
उपर्य्युपरि पश्यन्त सर्व्व एव दरिद्रति ॥"

(मन्त्रिविशेषस्य सुत । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । २२० ।

"सम्भूय चक्रुर्हैराज्य महिम्न पञ्चमाश्रित ॥")

महिर, पुं (मह्यते पूज्यत इति । मह + "इषि-मदिमुदि-खिदि-च्छिदि-भिदि-मन्दि-चन्दि-तिमि-मिहि-मुहि-मुचि-रुचि-रुधि-बन्धि-शुषिभ्य किरच ।") ...

महिर, पुं (मह्यते पूज्यत इति । मह + "सलि कल्यनिमहीति ।" उणा । १ । ५५ । इति इलच । लस्य रत्वम् ।) सूर्य्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥

महिला, स्त्री, (मह्यत इति । मह पूजायाम् + "सलिकल्यनिमहीति ।" उणा । १ । ५५ । इति इलच टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । प्रियङ्गुलता । इत्यमर ।२।६।२॥ रेणुकानामकगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ मदमत्ता स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

महिलाह्वया स्त्री, (महिला इत्याह्वयो यस्या ।) प्रियङ्गुलता । इत्यमर ।२।४। ५५ । (यथास्या पर्य्याय ।

"प्रियङ्गु फलिनी कान्ता लता च महिलाह्वया ।
गुन्द्रा गुन्द्रफला श्यामा विष्वक्सेनाङ्गनाप्रिया ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महिष, पु (महति पूजयति देवानननेनेति । महि + "अविमह्योष्टिषच ।" उणा । १ । ४६ । इति टिषच ।) स्वनामख्यातपशुविशेष । तत्पर्य्याय । लुलाप २ वाहद्विषन् ३ कासर ४ सैरिभ ५ । इत्यमर । २ । ५ । ४ । यमवाहन ६ विषज्वरन् ७ वंशभीरु ८ रजस्वल ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ आनूप १० रक्ताक्ष ११ अश्वारि १२ । इति जटाधर ॥ क्रोधी १३ कलुष १४ मत्त १५ विषाणी १६ गवली १७ बली १८ । तस्य परीक्षा यथा —

"विपक्षे हयसन्त्रास कुरुते येन हेतुना ।
भार वहति वा दूर महिषोऽस्मान्निरूप्यते ॥
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रान्त्यजभेदेन पञ्चधा ॥"

तद्यथा ।

'श्लक्ष्ण लक्ष्या पविश्चाक्ष ह्रस्वदृष्टयशोषका ।
वक्राशिनो भारकाश्च महिषा ब्रह्मजातय ॥१॥
केकरा कामला स्थूला श्लक्ष्ण कृष्णाश्च मारका ।
वक्राशिनो बहुबला महिषा क्षत्रजातय ॥२॥
शैथाङ्गा क्षीणदृङ्गाश्च सुकृष्णा भारवाहिन ।
अमारका बहुबला महिषा वैश्यजातय ॥३॥
क्षीणा क्षीणबला क्षीणदृङ्घोणाक्षश्च ये ।
अल्पाशिनो भारसहा महिषा शूद्रजातय ॥४॥
सर्व्वदा जलमिच्छन्ति येऽल्पसत्त्वा महौजस ।
भारसहा कृष्णाङ्गाश्च तेऽन्त्यजा महिषा
मता ॥ ५ ॥
एषा दोषा गुणा वापि हयवच्चार्चयेद्बुध ।
पोषणञ्चापि सस्यानं हयतुल्य तथा मतम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरु ॥

वनमहिषमांसगुणा । दोषकारित्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । बलदायित्वञ्च ॥ ग्रामीण-महिषमांसगुणा । स्निग्धत्वम् । मलिनकरत्वम् । पित्तहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ तर्पणत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । निद्रापुंस्त्वस्तन्यवर्द्धनत्वम् । मांसदार्ढ्यकरत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ अपि च ।

"महिषो घोटकारि स्यात् कासरश्च रजस्वल ।
पीनस्कन्ध कृष्णकायो लुलापो यमवाहन ॥
महिषस्यामिष स्वादु स्निग्धोष्ण वातनाशनम् ।
निद्राशुक्रबलस्तन्यतनुदार्ढ्यकर गुरु ॥
तृप्यञ्च वृष्यविष्टम्भ वातपित्तास्रनाशनम् ।"
इति भावप्रकाश ॥

शस्त्रधारिम्लेच्छजातिविशेष ॥ स च पुरा क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनास्य वेदयागादावनधिकारो वेशान्तरं धर्म्मनाशश्च कृत । यथा हरिवंशे ।

"सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्व्वाक्य निशम्य च ।
धर्म्म जघान तेषां वै वेशान्यत्व चकार ह ॥
अर्द्ध शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत ।
यवनानां शिर सर्व्वं काम्बोजानां तथैव च ॥
पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवा श्मश्रुधारिण ।

नि स्वाध्यायवषट्कारा कृतास्तेन महात्मना ॥
शका यवनकाम्बोजा पारदा पह्लवास्तथा ।
कोलिसर्पा समहिषा दार्व्वाश्चोला सकेरला ।
वशिष्ठवचनाद्राजन् । सगरेण महात्मना ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
अर्हज्जनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४७ ॥
महिषासुरः । यथा मार्कण्डेये । ८२ । १ २ ।
“महिषेऽसुराणामधिपे देवानाञ्च पुरन्दरे ।
तत्रासुरैर्महावीर्य्यैर्देवसैन्यं पराजितम् ॥
जित्वा च सकलान् देवानिन्द्रोऽभून्महिषासुरः ॥”
(देवगणभेदः । यथा, निरुक्ते ।७। २६ । “अपां सुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियम् ।” महिषा माध्यमिका देवगणाः । अथवा, महिषा त एव “महान्तः ।” इति तट्टीकायाम् दुर्गाचार्य्यः ॥ कुशद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ५६ ।
“षष्ठस्तु पर्व्वतस्तत्र महिषो मेघसन्निभः ॥”
अग्निविशेषः । यथा तत्रैव । १२१ । ६ ।
‘तस्मिन् सोऽग्निर्निवसति महिषो नाम योऽप्सु जः ।”
कुशद्वीपस्य वर्षविशेषः । यथा, तत्रैव । १२१ । ६८ ।
“महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् ॥”
कृताभिषेकः भूपालः ।
कृताभिषेके भूपाले तुलापे महिषः स्मृतः ॥
इत्यमरटीकायां रुद्रः ॥ देशभेदः । यथा, वृहत् संहितायाम् । ६ । १ ।
“भरणीपूर्व्वं मण्डलमेतच्चतुष्कं सुभिक्षकरमाद्यम् ।
वङ्गाङ्गमहिषवाह्लिककलिङ्गदेशेषु भयजननम् ॥”
अशुक्रादस्य पुत्रभेदः । यथा भागवते । ६ । १८ । १६ ।
‘अनुह्रादस्य सूर्य्यायां वास्कलो महिषस्तथा ॥’
साध्यापुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४५ ।
“महिषश्च तनूजश्च विख्याततमसावपि ॥”)

महिषकन्दः पुं, (महिषाख्यया प्रसिद्धः कन्दः ।) महाकन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । शुभ्राशुः २ लुलापकन्दः ३ शुक्लकन्दः ४ रासभीकन्दः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयापहत्वम् । सुखजाड्यहरत्वम् । रुच्यत्वम् । आसतत्त्वेन महासिद्धिकरत्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥

महिषघ्नी, स्त्री, (महिषं महिषासुरं हन्तीति । हन् + बाहुलकात् टक् । ङीप् ।) दुर्गा । यथा, दुर्गोत्सवपद्धतौ ।
“महिषघ्नि ! महामाये चामुण्डे मुण्डमालिनि ! ।
आयुरारोग्यविजयं देहि देवि ! नमोऽस्तु ते ॥”
अपि च । देवीपुराणे ।
“सिंहमारुह्य कन्यान्ते निहतो महिषो यथा ।
महिषघ्नी ततो देवी कन्या वै सिंहवाहिनी ॥”

महिषध्वजः, पुं, (महिषो ध्वजश्चिह्नं वाहनत्वेन यस्य ।) यमः । अर्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । ६६ ॥

महिषमर्द्दिनी, स्त्री, (महिषं महिषाख्यमसुरं मर्द्दयतीति । मर्द्द + णिनि । ङीप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या मन्त्रो यथा शारदायाम् ।
“भान्तं वियत् सनयनं श्वेतो मर्द्दिनि ठद्वयम् ।
अष्टाक्षरी समाख्याता विद्या महिषमर्द्दिनी ॥”
नारायणीतन्त्रे ।
‘विषं हि मज्जा कालोऽग्निरद्रिरिन्दो निठ द्वयम् ॥”
विषं मकारः । हिं स्वरूपम् । मज्जा षकारः । कालो मकारः । अग्नी रेफः । अद्रिर्दकारः । इन्दुरिति वचनादिकारयुक्तो दकारः । अयं मन्त्रस्तारादिमायादिः कामादिर्वाग्भवादिर्व्वधूबीजादिः कवचादिश्च नवाक्षरः । तथा च विश्वसारे ।
“प्रणवाद्यां जपेद्विद्यां मायाद्यां वा जपेत् सुधीः ।
वधूबीजादिकां वापि कवचाद्यां जपेत्तथा ॥
सर्व्वकालेषु सर्व्वत्र कामाद्यां प्रजपेत् सुधीः ।
वाग्भवाद्यां जपेत्तान्तु देवीं वाक्यविशुद्धये ॥
अस्या ध्यानम् । गारुडोपलसन्निभां मणिमयकुण्डलमण्डितां नौमि भालविलोचनां महिषोत्तमाङ्गनिषेदुषीम् । शङ्खचक्रकृपाणखेटकबाणकार्म्मुकशूलकाम् तर्ज्जनीमपि बिभ्रतीं निजबाहुभिः शशिशेखराम् ॥ इति तन्त्रसारः ॥

महिषवल्ली, स्त्री, (महिषशब्दवाच्या वल्ली । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) लताविशेषः । छिरहिट्टी इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सौम्या २ प्रतिसोमा ३ अम्लवल्लिका ४ स्वल्पशाखा ५ । अस्या गुणाः । रसवीर्य्यविपाकैः सोमवल्लीसमत्वम् । इति राजनिघण्टः ॥

महिषवाहनः, पुं, (महिषो वाहनं यस्य ।) यमः । इति शब्दरत्नावली ॥

महिषासुरः, पुं, (महिष एव महिषाख्यो वा असुरः ।) रम्भासुरपुत्त्रः । तस्य उत्पत्तिर्यथा,—
श्रीऔर्व्व उवाच
“आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवैरिणा ।
चिरेण स च सुप्रीतस्तपसा तस्य शङ्करः ॥
अथ तुष्टो महादेवः प्रत्यक्षं रम्भमुक्तवान् ।
प्रीतोऽस्मि ते वरं रम्भ । वरयस्व यथेप्सितम् ॥
एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भस्तं चन्द्रशेखरम् ॥
अपुत्त्रोऽहं महादेव । यदि ते मय्यनुग्रहः ।
मम जन्मत्रये पुत्त्रो भवान् भवतु शङ्करः । ॥
अवध्यः सर्व्वभूतानां जेता च त्रिदिवौकसाम् ।
चिरायुश्च यशस्वी च लक्ष्मीवान् सत्यसङ्गरः ॥
एवमुक्तस्तु दैत्येन प्रत्युवाच वृषध्वजः ।
भवत्वेतद्वाञ्छितन्ते भविष्यामि सुतस्तव ॥
इत्युक्ता स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हर्षोत्फुल्लविलोचनः ॥
पथि गच्छन् स रम्भोऽथ ददर्श महिषीं शुभाम् ।
त्रिहायणीं चित्रवर्णां सुन्दरीं ऋतुशालिनीम् ॥
स तां दृष्ट्वाथ महिषीं रम्भः कामेन मोहितः ।
शोभ्यां गृहीत्वा च तदा चकार सुरतोत्सवम् ॥
तयोः प्रवृत्ते सुरते सा तदा तस्य तेजसा ।
दधार महिषी गर्भं तदाभून्महिषासुरः ॥
तस्यां स्वाङ्गेषु गिरिशस्तनुपुत्त्रत्वमवाप्तवान् ।
ववृधे स तदा वाग्भिः शुक्लपक्षे यथोडुपः ॥”
तस्य योगनिद्रया वध्यत्वं यथा —
“तन्तु कात्यायनमुनिः शप्तवान् महिषासुरम् ।
दुर्णय वीक्ष्य शिष्यार्थे शिष्यानुग्रहकारकः ॥
कात्यायनेन शप्तं तं विज्ञाय महिषासुरम् ।
प्राह प्रणयपूर्व्वन्तु चण्डिकां चन्द्रशेखरः ॥”
ईश्वर उवाच ।
“देवि । कात्यायनेनापि शप्तोऽयं महिषासुरः ।
योषिन्निपातकर्त्तीति भवितेति जगन्मयि ! ।
नि संशयन्त्वमेवास्य भविष्यति न संशयः ॥
मदीयो माहिषः कायस्त्वया देवि । जगन्मयि ! ।
हन्तव्यः सतत योगयुक्तः पूर्व्वं परेऽपि च ॥
हरिहरिस्वरूपेण त्वां वोढुमक्षमोऽधुना ।
ममायं माहिषः कायस्तव वोढा भविष्यति ॥
इति पूर्व्वं महादेवो देवीं प्रार्थितवान् पुरा ॥
तेन देवी महादेवं जग्राह महिषासुरम् ॥
त्रिषु जन्मसु पुत्त्रोऽभूत् रम्भस्य भगवान् शिवः ।
स्वच्छन्दं स रम्भोऽपि रम्भ एव व्यजायत ॥
असुरस्तादृशस्तेपे तपः परमदारुणम् ।
तथैवाराधितः शम्भुः पुत्त्रार्थे प्रददौ वरम् ॥
तथैव महिषीं भेजे प्रथमं सुरताय सः ।
तस्यां तथाभवद्वीरो दानवो महिषासुरः ।
तथैव शेपे भगवान् मुनिः कात्यायनस्तु तम् ॥
इति प्रवृत्ते पूर्व्वस्मिन् परस्मिन् स तु जन्मनि ।
महिषः पूजयित्वाथ देवीं वरमयाचत ॥
तृतीये जन्मनि वरं प्राप्य कल्याणशंसितः ।
नेह मे जन्म भवितव्येवं वरमयाचत ॥
तेन देवीपदतले तिष्ठत्येषोऽसुरोऽधुना ।
नोत्पत्तिरपि तस्यास्ति सवर्त्तोस्तान् बहून् नृप ! ॥
एवं देवीप्रसादेन महादेवाङ्गसम्भवः ।
परामवाप सततं प्रतिपत्तिं महासुरः ॥
इति ते कथितं राजन् । यथा स महिषासुरः ।
देवीपादतलं प्राप्य यथा सोऽद्यापि मोदते ॥”
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
नारद उवाच ।
“कथासौ महिषो नाम रम्भवीजस्तव कैः ।
कात्यौ कात्यायनी नाम या जघ्ने महिषासुरम् ।
एतान् विस्तरतस्तात । कथयस्व मुने ! मे ॥”

पुलस्त्य उवाच ।
"शृणुष्व सम्प्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ।
सर्व्वदा वरदा दुर्गा सेयं कात्यायनी मुने ॥
सुरासुरवरौ रौद्रौ जगत्क्षोभकरावुभौ ।
रम्भश्चैव करम्भश्च दावास्तां सुमहाबलौ ॥
तावपुत्रौ च देवर्षे । पुत्रार्थं तेपतुस्तप ।
बहून् वर्षगणान् दैत्यौ स्थितौ पञ्चनदे जले ॥
तत्रैको जलमध्यस्थो द्वितीयोऽप्यग्निपञ्चमी ।
करम्भश्चैव रम्भश्च यक्ष मालवट प्रति ॥
एक निमग्न सलिले ग्राहरूपेण वासव ।
चरणाभ्यां समादाय निजघान यथेच्छया ॥
ततो भ्रातरि नष्टे च रम्भ कोपपरिप्लुत ।
वह्नौ स्वशीर्षं संछिद्य होतुमैच्छन्महाबल ॥
तत प्रगृह्य केशेषु खड्गञ्च रविसप्रभम् ।
छेत्तुकामो निज शीर्षं वह्निना प्रतिषेधित ॥
उत्तिष्ठासुर । मा मैव नाशयात्मानमात्मना ।
दुस्तरा परवध्यापि स्ववध्याप्यतिदुस्तरा ॥
यच्च प्रार्थयसे वीर । तद्ददामि यथेप्सितम् ।
मा म्रियस्व मृतस्येह नष्टा भवति वै कथा ॥
ततोऽब्रवीद्वचो रम्भो वर चेद्दास्यसि हि ।
त्रैलोक्यविजयी पुत्र स्यान्मे त्वत्तेजसाधिक ॥
अजेयो दैवतै सर्व्वैं पुम्भिर्दैत्यैश्च पावक । ।
महाबलो वायुरिव कामरूपी कृतास्त्रवित ॥
त प्रोवाच कविब्रह्मन् । वाढमेवं भविष्यति ।
यस्यां चित्त समालम्बि करिष्यसि ततोऽसुर । ॥
इत्येवमुक्तो देवेन वह्निना दानवो ययौ ।
द्रष्टुं सुनिवट याम्य यक्षैश्च परिवारितम् ॥
तेषां पद्मनिधिस्तत्र वसते नान्यचेतन ।
गजाश्च महिषाश्चाश्वा गावोऽजाविपरिप्लुता ॥
तान् दृष्ट्वैव तदा चक्रे भावं दानवपार्थिव ।
महिष्यां रूपयुक्तायां त्रिहायण्यां तपोधन । ॥
समागच्छच्च दैत्येन्द्र कामयन्ती तरस्विनी ।
स चाभिगमन चक्रे भवितव्यप्रचोदित ॥
तस्यां समभवद्गर्भस्तां प्रगृह्याथ दानव ।
पाताल प्रविवेशाथ तत स्वभवन गत ॥
दृष्टश्च दानवै सर्व्वै परित्यक्तश्च बन्धुभि ।
अकार्य्य कारयत्येव भूयो मालवट गत ॥
सापि तेनैव पतिना महिषी चारुदर्शना ।
सम जगाम तत्पुण्य यक्षमण्डलमुत्तमम् ॥
ततस्तु वसतस्तस्य श्यामा सा सुषुवे मुने । ।
अजीजनत् सुत शुभ्र महिष कामरूपिणम् ॥
इति वामनपुराणे १७ अध्याय ॥ * ॥
अन्यच्च । धरण्युवाच ।
"या सा माया शरीरात्तु ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मन ।
गायत्र्यष्टभुजा भूत्वा चैत्रासुरमयोधयत् ॥
सैव नन्दाभवद्देवी देवकार्य्यचिकीर्षया ।
महिषाख्यासुरवध कुर्व्वती ब्रह्मणेरिता ॥
वैष्णव्या च हतो देव । कथमेतद्धि शंसय ॥
वराह उवाच ।
इयं जगद्धिता देवी गङ्गा शङ्करसुप्रिया ।
कश्चित् किञ्चित् भवेद्वृत्त सपदं वेद सर्व्ववित् ।
स्वायम्भुवे हतो दैत्यो वैष्णव्या मन्दरे गिरौ ॥
महिषाख्योऽपर पश्चात स वै चैत्रासुर पुन ।
नन्दया निहतो विन्ध्ये महाबलपराक्रम ॥
अथवा ज्ञानशक्ति सा महिषोऽज्ञान
मूर्त्तिमान् ।
अज्ञान ज्ञानसाध्यन्तु भवतीति न संशय ॥
मूर्त्तिपक्षे चेतिहासमन्मूर्त्तं चैकवद्धृदि ।
ख्यायते वेदवाक्यैस्तु इह सा वेदवादिभि ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

महिषासुरसम्भव, पु, (महिषासुरात तस्मेदस सम्भवतीति । सम्+भू+अच ।) भूमिज गुग्गुलु । इति राजनिघण्ट ।

महिषासुरहन्त्री, स्त्री, (हन्+तृच+ङीप । महिषासुरस्य हन्त्री ।)दुर्गा । यथा,—
"महिषासुरहन्त्र्याश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।"
इति प्रतिष्ठातत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥

महिषाक्ष पुं, (महिषस्य अक्षीवेति । "अक्ष्णो-ऽदर्शनात ।"५।४।७६। इति समासान्तोऽच ।) गुग्गुलु । इति राजनिर्घण्ट ॥ (तथास्य पर्य्याय ।
"जटायु कालनिर्य्यास कौशिको गुग्गुलु
पुर ।
देवधूप सर्व्वसहो महिषाक्ष पलङ्कष ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥
अस्य व्यवहारविषयो यथा,—
"महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हिताबुभौ ।
विशेषेण मनुष्याणां कनक परिकीर्त्तित ॥
कदाचिन्महिषाक्षश्च यत कैश्चिन्नृणामपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महिषाक्षक, पुं (महिषाक्ष । स्वार्थे कन् ।) गुग्गुलु । इति राजनिघण्ट ॥

महिषी स्त्री, (महिषस्य कृताभिषेकस्य नृपस्य पत्नी । "पुंयोगादाख्यायाम् ।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष ।) कृताभिषिक्ता राजपत्नी । इत्य मर । २ । ६ । ५ ॥ (यथा, रघौ । २ । २५ ।
"इत्थं व्रत धारयत प्रजार्थं
सम महिष्या महनीयकीर्त्तें ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥")
सैरिन्ध्री । औषधिभेद । इति मेदिनी । षे,४३॥
महिषयोषित । तत्पर्य्याय' । मन्दगमना २ महाक्षीरा ३ पयस्विनी ४ सुलापकान्ता ५ कलुषा ६ तुरङ्गद्विषणी ७ ॥ अस्या क्षीर-गुणा । मधुरत्वम् । विपाके शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तदाहास्रनाशित्वञ्च ।
"माहिष मधुर गव्यात स्निग्ध शुक्रकर गुरु ।
निद्राकरमभिष्यन्दि क्षुधाधिक्यकर हिमम् ॥
तस्या दधिगुणा । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । श्लेष्मकारित्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । बलास वर्द्धनत्वम् । वल्यत्वम् । अमघ्नत्वम् । शोधन त्वञ्च ।
"माहिष दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्य गुर्व्वस्रदूषणम् ॥*॥
अस्या नवनीतगुणा । कषायत्वम् । मधुर रसत्वम् । शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । ग्राहित्वम् । पित्तघ्नत्वम । तुन्ददत्वञ्च ।
"नवनीत महिष्यास्तु वातश्लेष्मकर गुरु ।
दाहपित्तश्रमहर मेद शुक्रविवर्द्धनम् ॥'
अस्या घृतगुणा । उत्तमत्वम । धृतिकरत्वम । सुखदत्वम् । कान्तिकृत्त्वम । वातश्लेष्मनाशित्वम । बलकरत्वम । वर्णप्रदाने क्षमत्वम । दुनाम ग्रहणीविकारशमनत्वम् । मन्दानलोद्दीप-नत्वम् । चक्षुष्यत्वम । गव्यतो न श्रेष्ठत्वम । हृद्यत्वम । मनोहारित्वञ्च ।
"माहिषन्तु घृत स्वादु पित्तरक्तानिलापहम ।
शीतल श्लेष्मल वृष्य गुरु स्वादु विपच्यते ॥"
इति भावप्रकाश ॥ * ॥
अस्या मूत्रगुणा । आनाहशोफगुल्मनोष नाशित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कुष्ठ-कण्डूतिशूलोदररोगनाशित्वञ्च । इति राज निघण्ट ॥ (अस्या दुग्धगुणाश्च यथा चरक सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"महिषीणां गुरुतर गव्याच्छीततर पय ।
स्नेहान्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत ॥"

महिषीप्रिया, स्त्री, (महिषीणां प्रिया ।) शूली तृणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

मही, स्त्री, (मह्यते इति । मह+अच । मह +"गौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ । इति ङीष । यद्वा, महि । कृदिकारादिति ङीष ।) पृथिवी । इत्यमर । २ । १ । ३ । (यथा विष्णुपुराणे । १ । ४ । २८ ।
"उत्तिष्ठतस्तस्य जलार्द्रकुक्षे
महावराहस्य महीं विगाह्य ।
विधुन्वतो वेदमय शरीर
रोमान्तरस्था मुनयो स्तुवन्ति ॥')
नदीविशेष । सा च मालवदेशे वर्त्तते । इति मेदिनी । हे, । ७ ॥ तज्जलगुणा ।
"महीजलन्तु सुस्वादु वल्य पित्तहर गुरु ।"
इति राजनिघण्ट ॥
गौ । इति जटाधर ॥ हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (लोक । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५६ । २ ।
"तिस्रो महीरुपराहस्तस्थु ॥"
"मही लोका ।' इति तद्भाष्ये सायण ॥)

महीक्षित, पु, (मह्यां क्षयते ईष्टे । क्षि+क्विप । तुक च ।) राजा । इत्यमर । २ । ८ । १ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ४४ । २४ ॥
"रथचर्य्यास्त्रमायाभिर्मोहयित्वा परन्तप ।
बिभेद शतधा राजन् । शरीराणि महीक्षिताम् ॥")

महीजं, स्त्री, (मह्यां जायते इति । जन+ड ।) आर्द्रकम् । इति राजनिघण्ट ॥ भूमि जाते । त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।६।८७।९-४ ।
"आरट्टानां महीजानां सिन्धुजानाञ्च सर्व्वश ।

वाणायुधानां शुभ्राणां तथा पर्व्वतवासिनाम् ।
वाजिनां बहुभिः संख्ये समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥")
महीज पुं (मह्यां जात । जन+ड, ।) मङ्गल ग्रह । यथा, समयप्रदीपे ।
"रवौ रसाब्धी सितगौ श्रयाब्धी
द्वय महीजे विधुजे शराख्यौ ।
गुरौ शराख्यौ भृगुजे तृतीय
शनौ रसाद्यन्तमिति चपायाम् ॥"
महीध्र, पुं, (महीं धरतीति । धृ+क ।) पर्व्वत । इत्यमर । २ । ३ । १ ॥ (यथा, श्रीभागवते । २ । ७ । ३२ ।
"गोपैर्मखे प्रतिहते व्रजविप्लवाय
देवेऽभिवर्षति पशून् कृपया रिरक्षुः ।
धर्त्तोच्छिलीन्ध्रमिव सप्तदिनानि सप्त
वर्षो महीध्रमनघैककरे सलीलम् ॥'
महीं धरति उद्धरतीति । धृ+क । महेरु कर्त्ता । यथा, तत्रैव । ३ । १३ । २६ ।
"उत्क्षिप्तबाल खचर कठोर
सटा विधुन्वन् खररोमशत्वक ।
खुराहताभ्र सितदंष्ट्र ईक्षा
ज्योतिर्बभासे भगवान् महीध्र ॥"
"महीध्र पृथिव्या उद्धर्त्ता ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)
महीपाल, पुं, (महीं पालयतीति । पाल+अण ।) राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८८ । ६१ ।
'स पपात महीपृष्ठे शूलसचयसमाहत ।
गौरस्तथ महीपाल । रक्तवीजो महासुर ॥"
(राजविशेष । यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । ७ ।
"चन्द्रस्वामिन् । महीपालो नाम्ना कार्य्य
सुतस्तया ।
राजा भूलाचिर यस्मात् पालयिष्यत्ययं
महीम् ॥")
महीप्राचीर, क्ली (मह्या प्राचीरमिव । सर्व्वदिक्षु स्थितत्वात्तथात्वम् ।) समुद्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥
महीभृत पुं, (महीं बिभर्त्ति धरतीति । भृ+क्विप । "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक ।" ६ । १ । ७१ । इति तुगागमश्च ।) पर्व्वत । यथा, कुमार सम्भवे । १ । २७ ।
"महीभृत पुत्त्रवतोऽपि दृष्टि-
स्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते
द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥"
(महीं बिभर्त्ति पालयतीति । भृ+क्विप ।) राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८१ । १३ ।
ये ममानुगता नित्यं प्रसादधनभोजने ।
अनुवृत्ति ध्रुवं तेऽद्य कुर्व्वन्त्यन्यमहीभृताम् ॥"
महीमय, त्रि, (मह्या विकारोऽवयवो वेति । मही+मयट ।) मृत्तिकानिर्म्मित । यथा,— मार्कण्डेयपुराणे । ६३ । ७ ।
"तौ तस्मिन् पुलिने देव्या कृत्वा मूर्त्तिं
महीमयीम् ।
अर्हणाञ्चक्रतुस्तस्या पुष्पधूपाग्नितर्पणै ॥"
महीरुह, पु, (मह्यां रोहति जायत इति । रुह+क ।) वृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ५ । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १ ।
"तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतःसु महीरुहा ।
अरक्ष्यमाणामावव्रुर्बभूवाथ प्रजाक्षय ॥")
शाकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
महीलता, स्त्री, (मह्या लतेव ।) किञ्चुलुक । इत्यमर । १ । १ । २१ ॥ (विशेषोऽस्या किञ्चुलुकशब्दे ज्ञातव्य ॥)
महीसुत पु (मह्या सुत ।) मङ्गल । इत्यमर । १ । ३ । २५ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६ । ४ । १४ ।
"रिपुगदकोपभयानि प्रचुरे
समयजताञ्च सुखो महीसुते ।
द्युतिरपि नास्य चिर भवेत् स्थिरा
शिरसि कपेरिव मालती कृता ॥")
महेच्छ, पुं (महती इच्छा यस्य । इच्छस्य सामासिक ।) महाशय । इत्यमर । ३।१।३॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६६ । ६० ।
"प्रत्यन्तधनिमहेच्छव्यवसायपराक्रमोपेता ॥")
महेन्द्र, पु, (महांश्चासाविन्द्रश्च ऐश्वर्य्यशालि-त्वात् ।) विष्णु । इति महाभारते तस्य सहस्र नामस्तोत्रम् । शक्र । (यथा,भागवते।६।३।६।
"अवयवस्तद्गृहपाकार्थं महेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥")
जम्बुद्वीपस्य पर्व्वतविशेष । इति मेदिनी । रे, २ ॥ (स च सप्तकुलाचलानामन्यतम । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । १ ।
"महेन्द्रो मलय सह्य शुक्तिमानृक्षपर्व्वत ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैवात्र कुलाचला ॥")
महेन्द्रकदली, स्त्री, (महेन्द्रसम्भवा तद्वर्णा वा कदली ।) कदलीभेद । इति राजनिर्घण्ट ॥
महेन्द्रनगरी, स्त्री, (महेन्द्रस्य नगरी ।) अमरावती । इति शब्दरत्नावली ॥
महेन्द्रवारुणी स्त्री, (महेन्द्रवरुणयोरिव प्रियत्वात् । अण । ङीप् ।) लताविशेष । बड माकाल इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । चित्रवल्ली २ महाफला ३ महेन्द्री ४ चित्रफला ५ त्रपुषी ६ त्रपुसा ७ आत्मरक्षा ८ विशाला ९ दीर्घवल्ली १० महत्फला ११ महावारुणी १२ बृहत्फला १३ इन्द्रवारुणी १४ सौम्या १५ गजचिर्भिटा १६ चित्रदेवी १७ धनु श्रेणी १८ आखुकर्णी १९ मरुसम्भवा २० । अस्या गुणा । इन्द्रवारुणी-गुणाभागित्वम् । रसे वीर्य्ये विपाके च किञ्चिद्गुणाधिकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
महेन्द्राणी, स्त्री, (महेन्द्रस्य भार्य्येति । महेन्द्र । "पुंयोगादाख्यायाम् ।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष् । "इन्द्रवरुणेति ।" ४ । १ । ४९ । इति आनुगागम ।) इन्द्रभार्य्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४१ । १३ ।
"ततो मृदङ्गशङ्खगुणानेरावतशिरोगत ।
आजगाम महेन्द्राण्या शक्र सुरगणैर्वृत ॥")
महेरणा, स्त्री, (महत ईरणं प्रेरणमस्या । यद्वा, मह उत्सवमीरयतीति । ईर+ल्यु । टाप ।) शल्लकीवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ३४ ॥ महेरुणा इत्यपि पाठ । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (यथास्या पर्य्याय ।
"शल्लकी गजभक्षा च सुवहा सुरभीरसा ।
महेरणा कुन्दुरुकी वल्लकी च बहुस्रवा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महेला, स्त्री, (मह्यते पूज्यते इति । मह+"सलिकल्यनिमहीति ।" उणा १ । ५५ । इति इलच । पृषोदरादित्वादिकारस्यैकार । यद्वा मह उत्सवस्तस्य इला भूमि ।) नारी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नलोदये । २ । ५८ ।
"ससहृन्महेलाभिस्तुरित-
गुणाभिस्ततसारमहेलाभि
श्री प्रवरमहेलाभिस्तथैव
युवपङ्क्तिभि परमहेलाभि ॥")
महेलिका, स्त्री, (महेल+स्वार्थे कन् । टाप् । अकारस्येत्वम् ।) नारी । इति शब्दरत्नावली ॥
महेश, पुं, (महान् ईश ।) शिव । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिवध्यानम् ।
"ध्यायेन्नित्य महेशं रजतगिरिनिभ चारु-
चन्द्रावतंसम् ॥")
महेशबन्धु, पुं (महेशो बध्यते वशीक्रियते येन तत्प्रीतिजनकत्वात् ।) श्रीवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥
महेश्वर, पुं (महांश्चासावीश्वरश्च कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथाकर्त्तुं वा समर्थ । यथा, महत्या महामायया ईश्वर ।) शिव । इत्यमर । १ । १ । ३१ ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"विश्वक्षमाश्च सर्व्वेषां महतामीश्वर स्वयम् ।
महेश्वरञ्च तेनेमं प्रवदन्ति मनीषिण ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५३ अध्याय ॥
अस्य विवाहस्मरणफलं यथा,—
"महेश्वरसमायुक्तामीक्षाश्च य स्मरेत् सदा ।
ससत तस्य कल्याण वाञ्छितञ्च भविष्यति ॥"
इति कालिकापुराणे शिवविवाहे ४३ अध्याय ॥
(परमेश्वर । तदुक्तं न्यायशास्त्रे ।
"वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा
जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्द्दश ।
दिक्कालयो पञ्च षडेव चाम्बरे
महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव च ॥"
महान् ईश्वर प्रजानां प्रभु । ऐश्वर्य्यशाली राजा । यथा, महाभारते । १ । १९८ । २९ ।
"तत शक्रोऽब्रवीत् कुद्ध्यमानां महेश्वर । पाण्डवं गच्छमाश्राय तावुभौ समुपाव्रवत् ॥")
महेश्वरकरच्युता, स्त्री, (महेश्वरस्य करात् च्युता ।) करतोया नदी । इति केचित् ॥ गौरीविवाह-समये शङ्करकरदत्तजलप्रवाहतोत्पन्नत्वात्

करस्य तोय विद्यतेऽस्येति करतोया। इत्यमर टीकायां भरतश्च ॥

महेश्वरी, स्त्री, (महेश्वरस्य स्त्री। महेश्वर+ ङीष। महती चासौ ईश्वरी महदादीनां नियन्त्रीति वा।) महेश्वरपत्नी। यथा,—
ऐं पातु दक्षनेत्रं मे ह्रीं पातु वामलोचनम्।
श्रीं पातु दक्षकर्णं मे त्रिवर्णात्मा महेश्वरी ॥"
इति तन्त्रसारे भुवनेश्वरीकवचम् ॥
अपराजिता। इति शब्दचन्द्रिका ॥ कांस्यम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ११४ ॥ राजरीति। इति राजनिर्घण्टः ॥

महैरण्ड, पुं, (महांश्चासावैरण्डश्च।) स्थूलैरण्डः। इति राजनिर्घण्टः ॥

महैला स्त्री, (महती चासावेला च।) स्थूलैला। इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविषयोऽस्याः स्थूलैलाशब्दे ज्ञेयः ॥)

महोक्ष, पुं, (महान् उक्षा। "अचतुरविचतु रेति।" ५। ४। ७७। इति समासान्तः अच्। निपातितश्च।) वृद्धवृषः। इत्यमरः। २। ९। ६१ ॥ तत्पर्य्यायः। वृषभः २ वृषः ३ पुङ्गवः ४ बली ५ गोनाथः ६ ऋषभः ७ गोप्रियः ८ उक्षा ९ गोपतिः १०। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ६। ६६।
"महोक्ष स त्वया दृष्टः सत्यश्च ततो यदि।
तदिहानय तं युक्त्या तावत् पश्यामि कीदृशः ॥")

महोटिका, स्त्री (महान्तः प्रवेश्य स्थूला उटा पत्राण्यस्याः। तत स्वार्थे कन्। टाप्। अकारस्त्वम्।) वृहती। इति राजनिर्घण्टः ॥

महोटी, स्त्री, (महान्त उटाः पत्राणि यस्याः।) वृहती। इति भावप्रकाशः ॥ वृहद्गुत्पलञ्च ॥

महोक्ता स्त्री (महान् उक्ता दर्शनोत्सुक्यो लोको यस्याः।) विद्युत्। इति केचित् ॥

महोत्पलं क्ली, (महच्च तत् उत्पलञ्च।) पद्मम्। सारसपक्षी। इत्यमरः। १। ३। ३९ ॥

महोत्सव, पुं (महांश्चासावुत्सवश्च।) अतिशयसुखजनककर्म्म। यथा,—
"सर्व्वेषु जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः।
गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
स्वनक्षत्रं पितरौ तथा देवप्रजापतिः।
प्रतिसंवत्सरञ्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे ब्रह्मपुराणवचनम् ॥
अपि च। कालिकापुराणे ६९ अध्याये।
"दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण कुर्य्याद्दुर्गामहोत्सवम्।
महानवम्यां शरदि बलिदानं नृपादयः ॥"

महोत्साह, त्रि (महान् उत्साहो यस्य।) अतिशयोत्साहयुक्तः। (यथा, महाभारते। ५। ५१। १।
"सर्व्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्त्तिताः।
एकतस्त्वेव ते सर्व्वे समेता भीम एकतः ॥")
तत्पर्य्यायः। महोद्यमः २। इत्यमरः। ३। १। ३ ॥
(विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ३१।
"अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥")

महोत्साह, पुं (महान् उत्साहो यस्य।) राज्याङ्गप्राप्तराजपुरुषः। यथा,—
"सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः ॥"
इति शब्दमाला ॥
अतिशयोद्यमश्च ॥

महोदधि पुं (महांश्चासावुदधिश्च।) समुद्रः। यथा, महानाटके।
"लङ्का दग्धा वनं भग्नं लङ्घितश्च महोदधिः।
यत् कृतं रामदूतेन स रामः किं करिष्यति ॥"

महोदय, क्ली (महान् उदय उन्नतिर्यस्मिन्।) पुरविशेषः। तत्पर्य्यायः। कान्यकुब्जम् २ कन्याकुब्जम् ३ गाधिपुरम् ४ कौशम् ५ कुशस्थलम् ६। इति हेमचन्द्रः ॥

महोदय, पुं, (महान् उदयः समुन्नतिर्यस्मिन्।) कान्यकुब्जदेशः। आधिपत्यम्। (महान् उदय उत्कर्षो यस्मिन्।) अपवर्गः। इति मेदिनी। ये, १२६ ॥ (महान् उदय उत्कर्षो यस्य।) स्वामी। इति हेमचन्द्रः। ३। ४९७ ॥ (महान् उदयः फलं यस्मिन् यस्माद्वा। महाफले, त्रि। यथा मनौ। ७। ५५।
"अपि यत् सुकरं कर्म्म तदप्येकेन दुष्करम्।
विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥"
"महोदयं महाफलम्।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

महोदया, स्त्री, (महानुदयो यस्याः। टाप्।) नागबला। इति राजनिर्घण्टः ॥

महोदरी, स्त्री, महाशतावरी। इति भावप्रकाशः ॥ (महत् उदरमस्य।) वृहदुदरयुक्ते, त्रि ॥ (महच्च तदुदरञ्च। वृहदुदरे, क्ली। यथा, श्रीभागवते। ९। ७। १७।
"पितरं वरुणग्रस्तं श्रुत्वा जातमहोदरम्।
रोहितो ग्राममेयाय तमिन्द्रः प्रत्यषेधत ॥"
पुं, नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। ३५। १६।
"कर्कोटकवर्कौ नागौ कुण्डोदरमहोदरौ ॥"
दानवविशेषः। यथा, तत्रैव। १। ६५। २५।
"एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ ॥"
धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रविशेषः। यथा, तत्रैव। १। ६७। ९७।
"सेनापतिः सुषेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ।")

महोद्यम, त्रि (महान् उद्यमो यस्य।) महोत्साहः। इत्यमरः। ३। १। ३। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५। १४१।
"अथ निर्ज्जित्य दायादांस्तम्मा लक्ष्मीं क्षितीश्वरः।
निःशुद्धिविजयं कर्त्तुं श्रीमानासीन्महोद्यमः ॥"
महाउद्यमः।) अतिशयोद्योगि, पुं ॥

महोन्नत, पुं (महानतिशय उन्नतः।) तालवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥ अत्युन्नतियुक्ते, त्रि ॥

महोन्नति, स्त्री, (महती चासावुन्नतिश्च।) अतिशयवृद्धिः। यथा —
"भूयात्ते महदैश्वर्य्यं पुत्त्रादीनां महोन्नतिः।
अथाधिना शरीरेण चिरं जीव सुखी भव ॥"
इत्युद्भटः ॥

महोन्माद, पुं, (महानतिशय उन्मादः।) मत्स्यविशेषः। फलुइ इति भाषा। यथा,—
"राजजीवञ्चिन्नफल फलकी च महोन्मादः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
अत्युन्मत्ते त्रि ॥

महोरग, क्ली (महान् उरग इव।) तगरमूलम्। इति रत्नमाला ॥

महोरग, पुं, (महांश्चासावुरगश्च।) सर्पविशेषः। इति हेमचन्द्रः २। ४ ॥ वृहत्सर्पमात्रञ्च ॥ (यथा, भागवते। ८। १। ४७।
"महोरगाः समुत्पेतुर्दन्दशूका सवृश्चिकाः ॥")

महोल्का स्त्री (महती चासावुल्का च।) उल्काविशेषः। यथा,—
"विद्युत्स्तनितनिर्घातमहोल्कानाञ्च सम्प्लवे।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥
महोल्कानाञ्च सम्प्लवे इतस्ततोऽनेकमहोल्कानां सम्पाते। ७ष्कालत्रयमाह वृहद्गर्गः।
"वृहच्छिखा च सच्छाया रक्तनीलशिखोज्ज्वला।
पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महौजा, [स्] त्रि, अतितेजोयुक्तः। महदोजो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ प्रथमैकवचने सु लोपो ऽत्वविधानेन दीर्घे कृते महौजा इतिपदं निष्पन्नम् ॥ (यथा मनौ। १। ६१।
"स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे।
सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ॥"
काश्यपपुत्त्रासुरविशेषः। यथा, महाभारते १। ६७। ५३।
"पञ्चमस्तु बभूवैषां प्रवरो यो महासुरः।
महौजा इति विख्यातो बभूवेह परन्तप ॥")

महौषध, क्ली, (महत् औषधम्।) शृङ्गवेरम्। शुण्ठी। (पर्य्यायो यथा —
"शुण्ठी विश्वा च विश्वञ्च नागरं विश्वभेषजम्
ऊषणं कटुभद्रञ्च शृङ्गवेरं महौषधम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लशुनम्। (पर्य्यायो यथा,—
"लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम्।
अरिष्टो म्लेच्छकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वाराहीकन्दः। वत्सनाभः। इति राजनिर्घण्टः ॥ पिप्पली। इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिविषा। इत्यमरः। २। ९। ३८ ॥ (महाभेषजम्। यथा, कथासरित्सागरे। ६६। ९९।
"अमर्त्त्यं प्रेम्णि तेनाथ महासत्त्वान्महौषधैः।
चिकित्सां कारयामास गोमुखस्य तदन्ति कात् ॥")

महौषधि, स्त्री (महती चौषधि ।) दूर्व्वा । लज्जालुक्षुप । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महास्नानीयद्रव्यविशेष । यथा —
"सहदेवी तथा व्याघ्री बला चातिबला तथा ।
शङ्खपुष्पी तथा सिंही अष्टमी च सुवर्च्चला ॥
महौषध्यष्टकं प्रोक्तं महास्नाने नियोजयेत ॥'
इति गोविन्दानन्दधृतमत्स्यपुराणवचनम् ॥
अपिच ।
"पृश्निपर्णी श्यामलता भृङ्गराज शतावरी ।
गुडूची सहदेवी च महौषधिगण स्मृत ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
श्रेष्ठौषधिश्च । (यथा, महाभारते ।३।२८८।६।
"विशल्यौ चापि सुग्रीव चक्रेणैतौ चकार ह ।
विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥"
सञ्जीवनी । यथा रघौ । १२ । ६१ ।
"दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
जानकी विषवल्लीभि परीतेव महौषधि ॥"
"महौषधी सञ्जीवनी लतेव ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥)

महौषधी स्त्री, (महौषधि + ङीष् ।) श्वेतकण्टकारी । ब्राह्मी । (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"ब्राह्मी कपोतवङ्का च सोमवल्ली सरस्वती ।
मण्डूकपर्णी माण्डूकी त्वाष्ट्री दिव्या महौषधी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कटुका । अतिविषा । इति राजनिर्घण्ट ॥ हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मा ङ य माने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा आत्म सक -अनिट ।) ङ य मायते । इति दुर्गादास ॥

मा ङ लि शब्दे । माने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (ह्वा आत्म सक -अनिट ।) ङ लि मिमीते । श्रुत्वा धर्म्म मिमीते य । इति हलायुध ॥ इति तट्टीकायां दुर्गादास ॥

मा ल माने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा पर सक अनिट ।) ल माति भूमि नवेन राजा ।
न मान्ति मानिनो यस्य यशांसि भुवनोदरे ॥"
इति हलायुध ॥ इति दुर्गादास ॥

मा, व्य (मा + क्विप् ।) वारणम् । (यथा रामायणे । १ । २ । १५ ।
"मा निषाद । प्रतिष्ठां त्वमगम शाश्वती समा ॥")
विकल्प । इति मेदिनी । अव्ययवर्ग, ४६ ॥

मा स्त्री, (मा + क्विप् । यद्वा, मा + क । तत टाप् ।) लक्ष्मी । इति मेदिनी । मे, १ ॥ माता । (यथा, साहित्यदर्पणे । १० म ।
"मारमा सुषमा चारुरुचा मारवधूत्तमा ।
मात्तधूर्त्तमावावा सा वामा मेऽस्तु मा रमा ॥")
मानम् । इत्येकाक्षरकोष शब्दरत्नावली च ॥

मा, मां } त्रि, (अस्मद् + द्वितीयैकवचने । "त्वा मौ द्वितीयायाया ।' ८ । १ । २३ । इति मामित्यस्य स्थाने विकल्पेन मादेश ।) मदीया कर्म्मता । आमाके इति भाषा ॥ अस्मच्छब्दात द्वितीयैकवचननिष्पन्न पदम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । ६६ ।
"सिन्धो सुता रोषिता किं त्वमाद्यौ ।
कस्मादेनां प्रेषसे नाथहीनाम् ।
क्षन्तव्यस्ते स्वांशजातापराधो
सुत्याप्येन मोदितां मा कुरुष्व ॥')

मांस क्ली, (मन्यते इति । मनज्ञाने + "मने दीर्घश्च ।' उणा ३ । ६४ । इति स दीर्घश्च ।) रक्तजधातुविशेष । मास इति भाषा ॥ स तु गर्भस्थबालकस्याष्टभिर्मासैर्भवति । इति सुखबोध ॥ भागवतमते चतुर्भिर्मासैर्भवति । तत्पर्य्याय । पिशितम् २ तरसम् ३ पललम् ४ क्रव्यम् ५ आमिषम् ६ पलम् ७ । इत्यमर ।२।६।६३॥ असजम् ८ जाङ्गलम् ९ कीरम् १० । सर्व्वमांसगुणा । वातनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । रुच्यत्वम् । बृंहणत्वम् । देशस्थानसात्म्यसस्वास्वभावैर्भूयो नानारूपत्वञ्च ॥ * ॥ प्रसहभूशयानूपवारिजवारिचारिमांसगुणा । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वञ्च ॥ * ॥ विष्किरप्रतुदजाङ्गलमांसगुणा । लघुत्वम् । शीतत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । नृणां हितत्वञ्च ॥*॥ अङ्गविशेषमांसगुणा ।
'एकदेहेऽपि पूर्व्वाङ्ग स्त्रीणां पश्चिमं परम् ।
सर्व्वेषाञ्च शिरस्कन्धक्रोडपृष्ठमयकृदम् ॥
पादपुच्छान्तमस्तिष्कमुष्कक्रोडाश्च मेहना ।
धातव शोणिताद्याश्च गुरव स्युर्यथोत्तरम् ॥
प्रशस्ताप्रशस्तमांस यथा,—
'वयस्थ निर्व्विष सद्योहत मांस प्रशस्यते ॥
मृतञ्च व्याधितं वृद्ध बाल विवर्ज्जितम् ।
अगोचरहत व्याडदष्ट्रित मांसमुत्सृजेत् ॥
अष्टविधा मांसयोनयथा । प्रसहा १ प्रसह्य भक्षणात कुररश्येनादय । भूशया २ बिलशायित्वात् नकुलगोधादय । आनूपा ३ खड्गमहिषवराहादय । जलजा ४ कुम्भीरादय । जलेचरा ५ हंसबकप्रभृतय । जाङ्गला ६ हरिणच्छागादय । विष्किरा ७ विकीर्य्य चरणात् तित्तिरमयूरकुक्कुटादय । प्रतुदा ८ प्रतुद्य चरणात कपोतपारावतादय । इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥ अपि च ।
'मांस वातहरं सर्व्वं बृंहण बलपुष्टिदम् ।
प्रीणन गुरु हृद्यञ्च मधुर रसपाकयो ॥ * ॥
अथ तद्भेदा ।
'मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलानूपभेदत ॥'
तत्र जाङ्गलस्य लक्षण गुणाश्च ।
'मांसवर्गेऽत्र जङ्घाला बिलस्थाश्च गुहाशया ।
तथा पर्णमृगा ज्ञेया विष्किरा प्रतुदा अपि ॥
प्रसहा अपि चाख्याता अष्टौ जाङ्गलजातय ।
जाङ्गला मधुरा रूक्षास्तुवरा लघवस्तथा ॥
बल्यास्ते बृंहणा वृष्या दीपना दोषहारिण ।
मूकतां मिन्मिनत्वञ्च गद्गदत्वार्द्दितं तथा ॥
बाधिर्य्यमरुचिं छर्द्दिप्रमेहमुखजान् गदान् ।
श्लीपद गलगण्डञ्च नाशयन्त्यनिलामयान् ॥ * ॥
अथानूपस्य लक्षण गुणाश्च ।
'कूलेचरा प्लवाश्चापि कोषस्था पादिनस्तथा ।
मत्स्या एते समाख्याता पञ्चधानूपजातय ॥
आनूपा मधुरा स्निग्धा गुरवो वह्निसादना ।
श्लेष्मला पिच्छिलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ॥
तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽपथ्यतमा स्मृता ॥ * ॥
अथ जाङ्गलानां गणना विशिष्टा गुणाश्च ।
'हरिणैणकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुशम्बरा ।
राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञका ॥
हरिणस्ताम्रवर्ण स्यादेण कृष्ण प्रकीर्त्तित ।
कुरङ्ग ईषत्ताम्र स्याद्धरिणाकृतिको महान् ॥
ऋष्यो नीलाण्डको लोके स रोझ इति कीर्त्तित ।
पृषतश्चन्द्रबिन्दु स्याद्धरिणात् किञ्चिदल्पक ॥
न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभि परितो वृत ॥
यो मृग शृङ्गहीन स्यात् स मुण्डीति निगद्यते ।
जङ्घाला प्रायश सर्व्वे पित्तश्लेष्महरा स्मृता ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धना ॥
अथ विलेशयानां गणना गुणाश्च ।
'गोधाशशभुजङ्गाखुशल्लक्याद्या विलेशया ।
विलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयो ।
बृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्य्योष्णा अपि कीर्त्तिता ॥
अथ गुहाशयानां गणना गुणाश्च
सिंहव्याघ्रवृका ऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा ।
बभ्रुजम्बुकमार्ज्जारा इत्याद्यास्तु गुहाशया ॥
स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुर्मेद समाकुल ।
गुहाशया वातहरा गुरूष्णमधुराश्च ते ।
स्निग्धा बल्या हिता नित्य नेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥'
अथ पर्णमृगाणां गणना गुणाश्च ।
'वनौकोवृक्षमार्ज्जारवृक्षमर्कटिकादय ।
एते पर्णमृगा प्रोक्ता सुश्रुताद्यैर्महर्षिभि ॥
स्मृता पर्णमृगा वृष्याश्चक्षुष्या शोषिणे हिता ।
श्वासार्शकासशमना सृष्टमूत्रपुरीषका ॥
अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च ।
'वर्त्तकालावविर्त्तिरकपिञ्जलकतित्तिरा ।
कुलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किरा समुदाहृता ॥
विकीर्य्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किरा ।
कपिञ्जला इति प्राच्ये कथिता गौरतित्तिरा ॥
विष्किरा मधुरा शीता कषाया कटुपाकिन ।
बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्ना पथ्यास्ते लघव स्मृता ॥
अथ प्रतुदानां गणना गुणाश्च ।
'कालकण्ठकहारीतकपोतशतपत्रका ।
सारिका भृङ्गराजश्च पिकाद्या प्रतुदा स्मृता ॥
प्रतुद्य भक्षयन्त्येते तुण्डेन प्रतुदास्तत ।

कपोतो धवल पाण्डु शतपत्रो हरिच्छुक ।
प्रतुदा मधुरा पित्तकफघ्नास्तु वरा हिमा ।
लघवो बद्धवर्च्चस्का किञ्चिद्वातकरा स्मृता ॥
अथ प्रसहानां गणना गुणाश्च ।
'काको गृध्र उलूकश्च चिल्लश्च शशघातक ।
चाषो भासश्च कुरर इत्याद्या प्रसहा स्मृता ।
प्रसहा कीर्त्तिता एते प्रसह्याच्छिद्य भक्षणात् ।
प्रसहा खलु वीर्य्योष्णा यन्मांस भक्षयन्ति ये ॥
ते शोषभस्मकोन्मादै शुक्रक्षीणा भवन्ति हि ॥
शशघातकस्थाने शतघातकोऽपि पाठ । बाज इति लोके ॥*॥ अथ ग्राम्याणां गणना गुणाश्च ।
'छागमेषवृषाश्वाद्या ग्राम्या प्रोक्ता महर्षिभि ।
ग्राम्या वातहरा सर्व्वे दीपना कफपित्तला ।
मधुरा रसपाकाभ्यां वृंहणा बलवर्द्धना ॥
अथ कूलेचराणां गणना गुणाश्च ।
'गुलापगण्डवाराहचमरीवारणादय ।
एते कूलेचरा प्रोक्ता यत कूले चरन्त्यमी ॥
कूलेचरा मरुतपित्तहरा वृष्या बलावहा ।
मधुरा शीतला स्निग्धा मूत्रला श्लेष्मवर्द्धना ॥
अथ प्लवानां गणना गुणाश्च ।
'हससारसकादम्बबकक्रौञ्चसरारिका ।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्या प्लवा स्मृता ।
प्लवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् प्लवा स्मृता ॥
स्थूला कठोरा वृत्ता च यस्याश्चञ्चूपरिस्थिता ।
गुटिका चञ्चुसदृशी ज्ञेया नन्दीमुखीति सा ॥
प्लवा पित्तहरा स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमा ।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकरा सरा ॥
अथ कोषस्थानां गणना गुणाश्च ।
'शङ्ख शङ्खनखश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटा ।
जीवा एवंविधाश्चान्ये कोषस्था परिकीर्त्तिता ॥
कोषस्था मधुरा स्निग्धा पित्तवातहरा हिमा ।
वृंहणा बहुवर्च्चस्का वृष्याश्च बलवर्द्धना ॥
अथ पादिनां गणना गुणाश्च ।
'कुम्भीरकूर्म्मनक्राश्च गोधामकरशङ्करा ।
घण्टिक शिशुमारश्चेत्यादय पादिन स्मृता ॥
पादिनोऽपि च ये ते तु कोषस्थानां गुणै समा ॥
इति भावप्रकाश ॥

अन्यच्च ।
मांसं वातहर सर्व्वं वृष्य बलवर्द्धनम् ।
प्रीणनं गुरु हृद्यञ्च मधुर रसपाकयो ॥
तस्योत्पत्तिस्थानमष्टविध यथा,—
'प्रसह्य भक्षयन्त्यन्ने प्रसहास्तेन कीर्त्तिता ।
भूशया बिलशायित्वादानूपोऽनूपसंश्रयात् ॥
जले निवासाज्जलजा जले चर्य्याज्जलेचरा ।
स्थलजा जाङ्गला प्रोक्ता मृगा जङ्गलचारिण ॥
विकीर्य्य विष्किराश्चैव प्रतुद्य प्रतुदास्तथा ।
योनिरष्टविधा त्वेषां मांसानां सम्प्रकीर्त्तिता ॥'
'प्रसहा भूशयानूपवारिजा वारिचारिण ।
गुरूष्णमधुरा स्निग्धा वातघ्ना शुक्रवर्द्धना ॥
जाङ्गला विष्किरा वर्गे, प्रतुदा जाङ्गला मृगा ।
लघव शीतमधुरा सकषाया हिता नृणाम् ॥
अथ शौष्कयूषगुणा ।

'रसो मांसस्य चक्षुष्यो व्रणघ्न प्राणवर्द्धन ।
वृष्यो वातविकारघ्न स्मृत्योज स्वरवर्द्धन ।
भग्नविश्लिष्टसन्धीनां क्षतानां क्षयिनां हित ॥
अथ तैलपक्वमांसगुणा ।
'मांस यत्तैलसिद्ध वीर्य्योष्णं पित्तल कटु ।
अग्निसन्दीपन रुच्य दृष्टिनुत पुष्टिनुद्गुरु ॥
घृतपक्वमांसगुणा ।
'मांसन्तु घृतसिद्ध दृष्टिद पुष्टिशुक्लदु ।
प्रीणन सर्व्वधातूनां विशेषान्मुखशोषिणाम् ॥
परिशुष्कप्रदिग्धमांसयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
मांस बहुघृते भृष्ट सिक्तं चोष्णाम्बुना मुहु ।
जीरकाद्यै समायुक्त परिशुष्कं तदुच्यते ॥
परिशुष्क स्थिर स्निग्ध हर्षण प्रीणन गुरु ।
पित्तघ्न बलमेधाग्निमांसौज शुक्रवर्द्धनम् ॥
तदेव घनतक्राढ्य प्रदिग्ध सत्रिजातकम् ।
प्रदिग्ध बलमांसाग्निवर्द्धन वातपित्तजित् ॥
शूलिकापक्वमांसगुणा ।
'मांसन्तु शूलिकाप्रोतमङ्गारेण विपाचितम् ।
ज्ञेय गुरुतर वृष्य दीप्ताग्नीनां सदा हितम् ॥
वेशवारमांसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
'निरस्थि पिशित पिष्ट सिद्ध गुडघृतान्वितम् ।
कृष्णामरिचसयुक्त वेशवार इति स्मृतम् ॥
वेशवारो गुरु स्निग्धो बलोपचयवर्द्धन ।
द्रव्येण येन येनेह यत्नन मत्स्यमांसयो ।
तस्य तस्य तयोश्चैतद्गुणदोषैर्व्विभावयेत् ॥
एकत्र सर्व्वमांसभक्षणदोषो यथा —
एकत्र सर्व्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥
मांसस्य गुरुत्व यथा, —
'अन्नादष्टगुण पिष्ट पिष्टादष्टगुण पय ।
पयसोऽष्टगुण मांस मांसादष्टगुण घृतम् ।
घृतादष्टगुण तैल मर्द्दनाद्ग च भक्षणात् ॥
इति राजवल्लभ' ॥
वर्ज्जनीयमांसानि यथा,—
'क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकमांसानि वर्जयेत् ।
सारसैकशफान् हंसान् बलाकाबकटिट्टिभान् ॥
कुरर जालपादञ्च खञ्जरीटन्तृगह्विजान् ।
चाषान् मानस्थान् रक्तपादान् जग्ध्वा वै
कामतो नर ॥
बन्धुर कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यह वसेत् ।
इति गारुडे ६६ अध्याय ॥
मांसभक्षणे दोषो यथा,—
लोभात स्वभक्षणार्थाय जीविन हन्ति यो नर ।
मज्जाकुण्डे वसेत् सोऽपि तद्भोजी लक्षवर्षकम् ॥
ततो भवेत् स शशको मीनश्च सप्तजन्मसु ।
क्रमादेणश्च कर्म्मभ्यस्तत शुद्धिं लभेद्ध्रुवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्याय ॥
अपि च ।
'बलाकं हंसदात्यूहं कलविङ्क शुक तथा ।
कुररञ्च चकोरञ्च जालपादञ्च कोकिलम् ॥
चाषञ्च खञ्जरीटञ्च श्येन गृध्र तथैव च ।
उलूक चक्रवाकञ्च भास पारावतमपि ॥
कपोत टिट्टिभञ्चैव ग्रामकुक्कुटमेव च ।

सिंहव्याघ्रञ्च मार्ज्जार श्वान शूकरमेव च ॥
शृगाल मर्कटञ्चैव गर्द्दभञ्च न भक्षयेत् ।
न भक्षयेत सर्व्वमृगान् पक्षिणोऽन्यान् वने-
चरान् ॥
जलेचरान् स्थलेचरान् प्राणिनश्चेति धारणा ॥
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १६ अध्याय ॥
अन्यच्च ।
'नाद्यादविधिना मांस विधिज्ञो नापदि द्विज ।
जग्ध्वा ह्यविधिना मांस प्रेत्य तैरद्यतेऽवश ॥
न तादृश भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिन ।
यादृश भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादत ॥
कुर्य्याद्घृतपशु सङ्गे कुर्य्यात पिष्टपशु तथा ।
न त्वेव तु वृथा हन्तु पशुमिच्छेत कदाचन ॥
यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम् ।
वृथापशुघ्न प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसा मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिवध स्वर्ग्यस्तस्मान्मांस विवर्ज्जयेत् ॥
समुत्पत्तिञ्च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्व्वमांसस्य भक्षणात् ॥
न भक्षयति यो मांस विधि हित्वा पिशाचवत् ।
स लोकप्रियता याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥
स्वमांस परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितॄन् देवान् ततोऽन्यो नास्त्य
पुण्यकृत ॥
वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शत समा ।
मांसानि च न खादेद्यस्तयो पुण्यफल समम् ॥
फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानाञ्च भोजनै ।
न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्ज्जनात् ॥
मांसभक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्व प्रवदन्ति मनीषिण ॥
यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।
मत्स्याद सर्व्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विव-
र्ज्जयेत् ॥
इति मानवे ५ अध्याय ॥
अन्यच्च । श्रीभागवतपञ्चमस्कन्धगद्यम् । 'ये त्विह वै पुरुषा पुरुषमेधेन यजन्ते । याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशवो इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणा । शौनिका इव स्वधितिना वदायासृक पिबन्तीति ॥
ब्रह्मपुराणम् ।
'पशोस्तु माध्यमासस्य न मांसं प्राशयेत् क्वचित् ।
पृष्ठमांस गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा ॥
महाभारतम् ।
'रोगार्त्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांस नात्ति
लोलुप' ।
फलमाप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधशतस्य च ॥
नन्दिपुराणम् ।
'यश्चोपदेश कुरुते परस्य तु महात्मन' ।
मांसस्य वर्ज्जनफल सोऽर्द्धमांसादफल लभेत् ॥'
भविष्यपुराणम् ।
'आमिष रक्तशाकञ्च यो मुङ्क्ते च रवेर्दिने ।
सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते ॥

विष्णुपुराणम् ।
चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥
स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अथ मांसभक्षणविधिः ।
श्राद्धे देवान् पितॄन् चार्च्य खादन् मांसं न दोषभाक् ।
वसेत् स नरके घोरं दिनानि पशुरोमभिः ॥
सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ।
मांसं भक्ष्यं समाप्य कामान् याति ततो हरिम् ॥
इति गारुड़े ९६ अध्यायः ॥

अपि च ।
'गोधा कूर्म्मः शशः खड्गी शल्लकश्चेति सत्तमाः ।
भक्ष्याः पञ्चनखा नित्यं मनुराह प्रजापतिः ॥
मत्स्यान् सशल्कान् भुञ्जीत मांसं रौरवमेव च ।
निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥
मयूरं तित्तिरञ्चैव कपोतञ्च कपिञ्जलम् ।
वाध्रीणसं वकं भक्ष्यं मीनहंसपराजिताः ॥
शफरं सिंहतुण्डञ्च तथा पाठीनरोहितौ ।
मत्स्याश्चैते समुद्दिष्टा भक्षणाय तपोधनाः ॥
प्रोक्षितं भक्षयेदेषां मांसञ्च द्विजकाम्यया ।
यथाविधिनियुक्तश्च प्राणानामपि चात्यये ॥
भक्षयन्नपि मांसानि शेषभोजी न लिप्यते ।
औषधार्थमशक्तौ वा नियोगाद्यज्ञकारणात् ॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावतो नरकान् व्रजेत् ॥
इति कूर्म्मपुराणे उपरिभागे १६ अध्यायः ॥

अपि च ।
मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्ष्यवर्ज्जने ।
प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ॥
यथाविधिनियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ।
प्राणस्यान्नमिदं सर्व्वं प्रजापतिरकल्पयत् ॥
स्थावरं जङ्गमञ्चैव सर्व्वं प्राणस्य भोजनम् ।
चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ॥
अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणाञ्चैव भीरवः ।
नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ॥
धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ।
यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः ॥
अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ।
क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।
देवान् पितॄंश्चार्च्चयित्वा खादन् मांसं न दुष्यति ॥
नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥
न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥
इति मानवे ५ अध्यायः ॥ * ॥

देवीपुराणम् ।
'अष्टम्यां समुपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि ।
मत्स्यमांसोपहारैश्च दत्त्वा नैवेद्यमुत्तमम् ।
तेनैव विधिनानेन स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ॥

याज्ञवल्क्यः ।
'प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक् ॥

यमः ।
'भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृत् ब्राह्मणकाम्यया ।
दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे च विवर्ज्जयेत् ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

मांसामिषं यथा,—
'गोवध्रमामिषं क्षीरं फले जम्बीरमामिषम् ।
आमिषं रक्तशाकञ्च सर्व्वञ्च दग्धमामिषम् ॥
गोवर्ज्जमामिषं क्षीरमित्यत्र पञ्चानामामिषं पक्षोमिति च पाठः । इति कर्म्मलोचनम् ॥
(अस्योत्पत्तिर्यथा,—
'रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसात् मेदः प्रजायते ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्याये ॥)

मांस, पुं, (मन + स । दीर्घश्च ।) काल । कीट । इति शब्दरत्नावली ॥ (वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २२ ।
"चतुरो मागधो सूते क्रूरान् मायोपजीविनः ।
मांसं स्वादुकरं क्षौद्रं सौगन्धमिति विश्रुतम् ॥")

मांसकारि, क्ली (मांसं करोतीति । कृ + णिनि ।) रक्तम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥

मांसच्छदा, स्त्री, (मांसं इव छदः पर्णमस्याः । तदुपरिलोमीतृणपत्ररक्तत्वात्तथात्वम् ।) मांसरोहिणीविशेषः । तत्पर्य्यायः । मांसी २ मांसरोही ३ रसायनी ४ सुलोमा ५ लोमकर्णी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसज, क्ली, (मांसाज्जायते इति । जन + ड ।) मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८८ ॥ (मांसजाते त्रि ॥)

मांसतेज [स्] क्ली, (मांसात् तेजोऽस्य ।) मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८८ ॥

मांसदलन, पुं, (मांसं शोथात्मकं दलति लघूकरोतीति । दल + ल्यु ।) शोथघ्नवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मांसद्रावी, [न्] पुं, (मांसं द्रावयति शिथिलीकरोतीति । द्रु + णिच् + णिनि ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्याम्लवेतसशब्दे ज्ञेयः ॥)

मांसपचन, क्ली, (मांसस्य पचनम् ।) मांसपाकः । तस्य रूपान्तरं मांसपाकः । इति भावप्रकाशः ॥

मांसपेशी, स्त्री, (मांसस्य पेशी ।) गर्भस्थावयवविशेषः । यथा —
"बुद्बुदं सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः ।
द्विसप्ताहात् भवेत् पेशी रक्तमांसचिता दृढा ॥
बीजस्यैवाङ्कुरा पेश्यः पञ्चविंशतिरात्रतः ॥"
इति सुखबोधः ॥ * ॥
अथ मांसस्य पेशीराह ।
यथार्थसमाख्या शुक्ली बाहु जीवानि धारयेत् ।
अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्व्विभजते तथा ॥"
यथाच यथाप्रयोजनम् ॥ * ॥ मांसपेशीनां सङ्ख्यामाह ।
"मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतानि च ।
तासां शतानि चत्वारि शाखासु कथितान्यथ ॥
कोष्ठे षडुत्तरा षष्टिः कथिता मुनिपुङ्गवैः ।
ग्रीवाया ऊर्द्ध्वगात्रास्तु चतुस्त्रिंशत् प्रकीर्त्तिता ॥"
ता शाखागताः प्राह । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश १५ पादाग्रे दश १ पादोपरि कूर्च्चसन्निविष्टा दश १ गुल्फतलयोर्दश १ गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः २ जानुनि पञ्च ५ ऊरौ विंशतिः २ वङ्क्षणे दश १ एवमेकस्मिन् सक्थिनि शतम् १ भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ अथ कोष्ठगताः प्राह । गुदे तिस्रः शेफस्येका १ सेवन्यामेका १ वृषणयोर्द्वे २ स्फिचोः पञ्च पञ्च ५ । ५ वस्तिमूर्द्धनि द्वे २ उदरे पञ्च ५ नाभौ एका १ पृष्ठोर्द्ध्वसन्निविष्टा उभयतः पञ्च पञ्च दीर्घा ५ । ५ पार्श्वयोः षट् ६ वक्षसि दश १ अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त ७ । अक्षकौ अंसुया इति लोके । अंसौ स्कन्धौ । हृदि द्वे २ यकृति द्वे २ प्लीह्नि द्वे २ उण्डुके द्वे २ ॥ * ॥ अथ ग्रीवोर्द्ध्वगा आह । ग्रीवायां चतस्रः ४ हन्वोरष्टौ ८ काकलकयो घण्टिकायामिति यावत् एका १ गले एका १ तालुनि द्वे २ जिह्वायामेका १ ओष्ठयोर्द्वे २ नासायां द्वे ललाटे चतस्रः ४ शिरस्येका १ एवं मांसपेश्यः पञ्चशतानि भवन्ति ॥ * ॥
"स्त्रीणामपि भवन्त्यन्याः किन्तु विंशतिरुत्तराः ।
गर्भाशये गर्भमार्गे योनौ च स्तनयोरपि ॥"
एताः पञ्चशतानि मांसपेश्यः । अधिका विंशतिर्यथा । गर्भाशये तिस्रः ३ गर्भच्छिद्रसंश्रिताः । शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यां तिस्रः ३ योन्यावभ्यन्तरतो सुखाश्रिते प्रवृत्ते द्वे २ योनावेव बहिर्निर्गतस्रोतः पार्श्वद्वयश्रिते वर्त्तके योनिकर्णिके इति यावत् द्वे २ स्तनयोः पञ्च पञ्च ५ । ५ यौवने तासां वृद्धिर्भवति ।
"पुंसां पेश्यः पुरस्तात् याः प्रोक्ता मेहनमुष्कजाः ।
स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥"
अस्यार्थः । पुंसां मेहनमुष्कयोः वर्त्तिन्यो मांसपेश्यः पूर्व्वमुक्ताः स्त्रीणां मेहनमुष्काभावात् फलं गर्भाशयं आवृत्य तिष्ठन्ति । अत्र दाल्वणः । स्त्रीणां मांसपेशीविभिन्नानि पञ्चशतानि । तथा च भोजः ।
"सप्तपेशीशतान्येव स्त्रीणां विद्धि भूमिप ! ।
अतश्च तिस्रो योषणां स्त्रीणां स्थिताः शुभाक्षि ॥"
अथ मांसपेशीनां कर्म्माण्याह ।
"शिरास्नाय्वस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् ।
पेशीभिः संवृतान्येव बलवन्ति भवन्ति हि ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा, महाभारते । १ । ११५ । १२ ।
"ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाष्ठीलेव संहता ॥")

मांसफला स्त्री, (मांसमिव फलमस्याः ।) वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसभक्ष, त्रि, (मांसं भक्षयतीति । भक्ष + "कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१। इत्यण् ।) मांसभक्षण कर्त्ता । मांसं भक्षयतीति ढात षष्ठिति कर्त्तरि अण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । २३२ । ६ ।
"मांसपो मांसभक्षश्च वेगवान् केतुमानपि ॥")

मांसमाषा, स्त्री माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसरोहिणी, स्त्री, (मांसं रोपयतीति । रुह + णिच् + णिनि । ङीप् । न पुक् ।) सुगन्धिद्रव्यभेदः । तत्पर्य्यायः । अग्निरुहा २ वृत्ता ३ चर्म्मकषा ४ वसा ५ विकषा ६ मांसरोही ७ । अस्या गुणाः । वृष्यत्वम् । सारकत्वम् । दोषत्रयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथाचास्याः पर्य्यायो गुणाश्च ।
"मांसरोहिण्यतिरुहा वृत्ता चर्म्मकषी कृशा ।
प्रहारवल्ली विकषा वीरवत्यपि कथ्यते ॥
स्यान्मांसरोहिणी वृष्या सरा दोषत्रयापहा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मांसल, क्ली (मांसं तद्वत् पुष्टिकरो गुणोऽस्य स्यास्मिन् वा । मांस + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) काव्यस्य गौडीरीत्यन्तर्गतस्य ओजोगुणस्याङ्गविशेषः । यथा —
"ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदडम्बरम् ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ॥

मांसल, त्रि, (अतिशयमांसमस्यास्तीति । मांस + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) बलवान् । इत्यमरः । ३ । १ । ४४ । स्थूलः । यथा मार्कण्डेये ६६ अध्याये ।
"निम्नाभ्र बहुरेखा स्तुगिर्द्याभिन्नके शुभे ।
मांसलैश्च घनोपेतैरवक्रैरधरैर्नृपाः ॥"
(मांसयुक्तः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । २४ ।
"हृदयं समुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलञ्च
नृपतीनाम् ॥"
अतिबहुलः । यथा, नैषधे । ८ । २७ ।
"इदस्य हंसावलिमांसलश्रियो
बलाकयेव प्रबला विकम्पना ॥")

मांसलफला, स्त्री (मांसलं फलमस्याः ।) वृन्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसविक्रयी, [न्] त्रि, (मांसविक्रयोऽस्यास्तीति । मांसविक्रयेण जीवति वेति इनि ।) आमिषविक्रयकर्त्ता । इति हलायुधः ॥ तत्पर्य्यायः । वैतंसिकः २ कौटिकः ३ मांसिकः ४ । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥ शौनिकः ५ । इति जटाधरः ॥ कौटविकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनौ । ३ । १५१ ।
"चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥")

मांससार, पुं (मांसस्य सारः ।) मेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मांसेष्वपि सारो बलं यस्य । सबलस्थूलकायः । यथा बृहत्संहितायाम् । ६८ । २ ।
"उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांससारो यः ।
सज्ञात इति च सुश्लिष्टसन्धितासुखभुजो
ज्ञेयाः ॥")

मांसस्नेह, पु, (मांसानां स्नेहः ।) मेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसहासा, स्त्री, (मांसेन हासः प्रकाशो यस्याः ।) चर्म्म । इति शब्दरत्नावली ॥

मांसाष्टका स्त्री, (मांसेन सम्पाद्या अष्टका । मांसप्रधाना अष्टका वा ।) गौणचान्द्रमाघकृष्णाष्टमी । तत्र मांसोपकरणकश्राद्धमावश्यकम् । यथा । अथाष्टकाश्राद्धम् ।
"पित्र्यदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्व्वा चैन्द्री विभाव्यते ॥
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी ।
आद्या पूपैः सदा कार्य्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥
शाकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः ॥"
मूले प्रधानस्थाने । अमावास्या हि श्राद्धस्य प्रधानकालः तद्वदिति यावत् । ऐन्द्री सा्म्रे रिन्द्रदेवताकयागसम्बन्धात् । एवं प्राजापत्या वैश्वदेविकी च । मांसैः पशौ । तथा च गोभिलः । यद्युवाल्पतरसंभारः स्यात् तदा पशुनैव कुर्य्यादिति । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे । पशुरपि छाग एव । छागोऽनादेशे पशुरिति गोतमात् । न च तेष्वा ऊर्द्धे अष्टम्यां गौरिति गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्वमिति वाच्यम् । तदसम्भवे पशुनेत्यनेन य पशुरुपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । वस्तुतस्तु हरिवंशे गवोऽपि विहितः ।
"इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै अष्टकायामथादिशत् ।
मांसमानय श्राद्धाय मृगं हत्वा महाबल ! ॥
इत्यादिना मृगमांसबोधनात् ॥ पश्वभावे स्थालीपाकेन । यथा गोभिलः । अपि वा स्थालीपाकं कुर्व्वीतेति । तद्विधानन्तु ।
"स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्याद्यद्याशुकल्पिकम् ।
अपयेत् सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्तु ॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टीयं श्राद्धम् ॥ अन्विति ओदनचरौ पचनात् । अतएव ।
"पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ।
तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥"
इति शातातपोक्तम् ॥ तस्मादत्र प्रधानं पूपादिकन्तु उपकरणत्वेन शाकानामावश्यकत्वेदिति श्रवणात् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

मांसिक, पुं, (मांसाय प्रभवति "तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ।" ५ । १ । १०१ । इति । मांस + ठञ् । मांसेन जीवतीति ठञ् वा । मांसं पण्यमस्य । "तदस्य पण्यम् ।" ४ । ४ । ५१ । इति ठक् वा । अथवा, मांसं नियुक्तमस्मै दीयते । इति "श्राणामांसौदनाट्टिठन् ।" ४ । ४ । ६७ । इति टिठन् ।) मांसविक्रयी । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥

मांसिनी, स्त्री (मांसवत् पदार्थोऽस्यामस्तीति । इनि । ङीप् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्त्यस्यामिति । मांस + अर्श आदित्वादच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) जटामांसी । कक्कोली । इति मेदिनी । से ८ । मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।–
"नलदं नन्दिनी पेषी मांसी कृष्णजटा जटी ॥")

मांसेष्टा स्त्री, (मांसमिष्टं प्रियमस्याः ।) वल्गुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

माकन्द, पु, (मातीति । मा + क्विप् । मा परिमितं सुघटितं कन्द इव फलमस्य ।) आम्रवृक्षः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
"माकन्द ! क्रन्द कान्ताधर ! धरणितलं
गच्छ यच्छन्ति यावद्
भावं शृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विष्वग्
वचांसि ॥"
तथास्य पर्य्यायः ।
"आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

माकन्दी, स्त्री, (माकन्द + ङीष् ।) आमलकी । नगरभेदः । इति मेदिनी । दे ३८ ॥ (यथा महाभारते । ५ । ७२ । १५ ।
"————————पञ्चमामात्र हता मया ।
अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम् ।
अवसानञ्च गोविन्द ! कञ्चिदेवात्र पञ्चमम् ॥")
पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥ मान्दाणी इति माङ्गनी इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । वहुफली २ मादनी ३ गन्धफलिका ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् । अल्पवातकारित्वम् । पथ्यत्वम् । वमासु न पित्ताधिकत्वञ्च । एका विशदफली च आमला च तथापरा । इति राजनिर्घण्टः ॥

माकरी स्त्री, (मकरयुक्ता पौर्णमास्यत्रेति । मकर + अण् + ङीप् ।) माघशुक्लसप्तमी । अत्र स्नानादिविधिर्यथा । भविष्ये ।
"सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
दद्यात् स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा ॥"
कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या सप्तम्या भास्करदेवताकत्वात् । सूर्य्यग्रहणफलं स्नानजम् । सन्निहिते वृद्धिरन्तरङ्गेतिन्यायात् । तेन वहुशतसूर्य्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलमत्र ज्ञेयम् ॥ * ॥ स्नानपरिपाटी

माघ कृष्णसप्तम्यां विष्णु । सप्तवदरपत्राणि सप्ताकपत्राणि च शिरसि निधाय,—
'ॐ यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी ॥"
इत्युच्चार्य्य स्नायादिति शेष । रोगं छिद्रम् । तिथितत्त्वस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्गत्वात् माकरीपदं मकरार्कारब्धचान्द्रमासीयतिथिपरम् । तिथिकृत्ये च स्नानादि व्रते श्राद्धादिमेव च । विवाहादौ च सौरादि मास कृत्ये विनिर्द्दिशे दिति ब्रह्मपुराणात मन्वन्तरादित्वेन तथा युक्तत्वाच्च । यथा, मत्स्यपुराणम् ।
"यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमापुर्दिवाकरा ।
माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात सा रथसप्तमी ॥
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ।"
अतएव मारसिंहे रथाख्यायामित्युक्तम् ॥ * ॥
अर्घ्यदानपरिपाटी यथा,—
"अर्कपत्रे सवदरैर्दूर्व्वाक्षतसचन्दनै ।
अष्टाङ्गविधिनाप्याय दद्यादादित्यतुष्टये ।
अष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य्य भानोर्मूर्द्ध्नि निवेदयेत ॥
अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
जननी सर्व्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥
प्रणाममन्त्रस्तु ।
सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्याञ्च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
तस्यां सूर्य्यमुद्दिश्य रथयानाफल यथा,—
"माघमासस्य सप्तम्यां देवं शाम्बपुरं नरा ।
रथयात्रां प्रकुर्व्वन्ति सर्व्वद्वन्द्वविवर्ज्जिता ॥
गच्छन्ति ततपदं शान्तं सूर्य्यमण्डलभेदकम् ।
एतत्ते कथितं देवि । साम्बशापसमुद्भवम् ।
पापप्रशमनाख्यानं महापातकनाशनम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
माख, ङ मृङ्गि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर० सक -सेट ।) ङ माङ्गति नमध्यपाठे- नैवेत्सिद्धे इदनुबन्धो वैदिपूर्व्वारणभेदाय । इति दुर्गादास ॥
माक्षिक, क्ली, (मक्षिकाभि कृतम् । मक्षिका+ "संज्ञायाम् ।" ४ । ३ । ११७ । इति ठक ।) मधु । इत्यमर । २ । ९ । १ ७ ॥ नीलवर्णमध्यममक्षिकाकृततैलवर्णमधु । अस्य गुणा । क्षौद्रात्लघुतरत्वम् । रूक्षत्वम् । श्रेष्ठत्वम् । श्वासादिरोगे विशेषत प्रशस्ततरत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ धातुविशेष । धातुमाक्षी इति हिन्दीभाषा । तद्द्विविधम् । स्वर्णमाक्षिक रौप्यमाक्षिकञ्च । तत्पर्य्याय । माक्षीकम् २ पीतकम् ३ धातुमाक्षिकम् ४ तापिच्छम् ५ ताप्यकम् ६ ताप्यम् ७ आपीतम् ८ पीत माक्षिकम् ९ आवर्त्तम् १० मधुधातु ११ क्षौद्र धातु १२ माक्षिकधातु १३ । इति राज निर्घण्ट ॥ कदम्ब १४ चक्रनाम १५ अज नामकम् १६ । इति हेमचन्द्र । ४ । १२० ॥
अस्य गुणा । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । कफश्रमहृल्लासमूर्च्छार्त्तिश्वासकासविषापहत्वञ्च ।
"माक्षिकं द्विविधं प्रोक्तं हेमाख्यं तारमाक्षिकम् ।
भिन्नवर्णविशेषत्वाद्रसवीर्य्यादिकं पृथक ॥
तारपाण्डादिके तारमाक्षिकञ्च प्रशस्यते ।
देहे हेमाभकं शस्तं रोगहृद्बलपुष्टिदम् ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥
अपि च ।
"लेखनो माक्षिको धातु सुवर्णरजतद्युति ।
जराजित पाण्डुरोगघ्न क्षयकुष्ठज्वरापह ॥
मधुरोऽम्ल कटु पाके किञ्चिदुष्णोऽम्लतोपम ॥"
इति कश्चिद्राजवल्लभ ॥
(उपधातुविशेष । यथा सुखबोधे ।
"माक्षिकं तुत्थिताभ्रे च नीलाञ्जनशिलालका ।
रसकश्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातव ॥")
माक्षिकज, क्ली (माक्षिकात् जातम् । जन+ ड ।) शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
माक्षिकफल., पु, (माक्षिकवत् मधुर फलमस्य ।) मधुनारिकेरिक । इति राजनिर्घण्ट ॥
माक्षिकाश्रय, क्ली, (माक्षिकानामाश्रय । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
माक्षीक, क्ली (मक्षिकाभि कृतमित्यण । निपातादीर्घत्वम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्ट ॥ (धातुविशेष । यथा कथासरित्सागरे । ७६ । ३ ।
"माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-
पथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि योऽद्यात् ।
सैकानि विंशतिरहानि जरान्वितोऽपि
सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यबला युवेव ॥")
माक्षीकशर्करा, स्त्री, (माक्षीकजाता शर्करा शाकपार्थिवादिवत् समास ।) सिताखण्ड । इति राजनिर्घण्ट ॥
मागध, पुं, (मगधस्य तद्देशस्यापत्यम् । "द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण ।" ४ । १ । १७० । इति । अण ।) पाणिखनक । इति महाभारतम् ॥ वंशक्रमेण महत्त्ववैदिराजाद्यस्तुतिकारी । तत्पर्य्याय । मधुक २ वन्दी ३ स्तुतिपाठक ४ । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ९७ । तस्योतपत्तिर्यथा,—
तत्तोऽस्य दक्षिणा हस्त ममन्युस्ते तदा द्विजा ।
मथ्यमाने च तत्राभूत् पृथुर्वैण्य प्रतापवान् ॥
तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ।
सूत सूत्यां समुत्पन्न सौत्येऽहनि महामति ॥
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागध ।
प्रोक्तौ तदा मुनिवरैस्तावुभौ सूतमागधौ ॥
स्तूयतामेष नृपति पृथुर्वैण्य, प्रतापवान् ।"
सुत्यामिति सुतिरभिषुति अभिषूयते कण्डति सोमोऽस्यामिति सुति' सोमाभिषवभूमिस्तस्याम् । सौत्येऽहनि तस्मिन्नेव दिने । इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायस्तट्टीका च ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ४८ । १२ ।
"वन्दी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्य जीवन ।")
वर्णसङ्करजातिविशेष । (यथा, मानवे । १० । ११ ।
"क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातित ।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥")
स तु क्षत्रियायां वैश्याज्जात । भाट इति ख्यात । मगधेषु भवो मागध वा इत्यमरभरतौ । २ । १ । २ । जरासन्धराज । तथा,—
"मागधो न च हन्तथो भूय कर्त्ता बलोद्यमम् ।"
इति श्रीभागवते १ स्कन्ध ॥
शुक्लजीरक । मगधदेशोद्भवे त्रि । इति मेदिनी । धे, ३४ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ९ । ४९ ।
"अन्याश्च बहवो राजन्नभर्गाय्यास्तथैव च ।
बर्हिर्गिर्य्यङ्गमलदा मागधा मालवाण्टा ॥")
मागधादेवी, स्त्री, राधिका । यथा,—
"तासान्तु मागधादेवी तप्तचामीकरप्रभा ।
वृन्दावनेश्वरी राधा नाम्ना धात्वर्थकारणात् ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे ९ अध्यायश्लोकाद्वयम् ॥
मागधी, स्त्री, (मागधे जाता । मगध+अण, ङीष ।) यूथिका । पिप्पली । इत्यमरमेदिनीकरौ । धे, । ३४ । २ । ४ । ९६ । (यथास्या पर्य्याय ।
"पिप्पली च पलाशौण्डी वैदेही मागधी कणा ।
श्यामोपकुल्या मगधी कोलाख्यातिक्ता तण्डुला ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
त्रुटि । गुजराटी एलाचि इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शर्करा । इति जटाधर ॥ भाषाविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ यथा च साहित्यदर्पणे । ६ । १६० ।
"अमोक्ता मागधी भाषा राजान्त पुरचारिणाम् ॥"
(तद्देशभवे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ९५ । ७१ ।
"अगच्छत् खलु मागधीमुपयेमे अमृतां नाम तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित् ॥)
माघ , पुं, श्रीदत्तकसुश्रीशुपालवधमहाकाव्यकर्त्ता । इति तद्ग्रन्थशेषपुष्पिका ॥ स्वनामख्यातमहाकाव्यम् । यथा,—
पुष्पेषु जाती नगरेषु काञ्ची
नारीषु रम्भा पुरुषेषु विष्णु ।
नदीषु गङ्गा नृपतौ च राम
काव्येषु माघ कविकालिदास ॥"
इति प्राचीना ॥
वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतदशममास । मघायुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे स ॥ तत्पर्य्याय । तपा २ । इत्यमर' । ४ । १ । ४ । १५ ॥ स च द्विविध । मकरस्थरविचान्द्रप्रतिपदादिदर्शान्तो मुख्यचान्द्र. १ । कृष्णप्रति-

पद्यादिपौर्णमास्यन्तो गौणचान्द्रः २ । मकरस्थरविकः सौरः ३ । इति मलमासतत्त्वीयलिखनस्वरसात् ॥ तत्र जातफलम् ।

"विद्याविनीतः स्वकुलप्रधानः
सदा सदाचारयुतः प्रवीणः ।
योगानुरक्तो विषयेष्वसक्तो
माघेऽथ मासे मघवानिवेशः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

अथ, माघकृत्यम् । पाद्मे ।
"स्वर्गलोके चिरं वासो येषां मनसि वर्त्तते ।
यत्र क्वापि जले तैस्तु स्नातव्यं मृगभास्करे ॥"
मृगो मृगास्यत्वेन मकरः । तत्स्थे भास्करे । तत्र सङ्कल्पः । अरुणोदयकाले जले मज्जनं कृत्वा आचम्य उत्तराभिमुखः ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य कुशकुसुमतिलजलान्यादाय ओमद्य माघे मासि अमुकपक्षे अमुकतिथावारभ्य मकरस्थरविं यावत् प्रत्यहममुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा स्वर्गलोके चिरकालवासकामो विष्णुप्रीतिकामो वा प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य गङ्गाव्यतिरिक्तजलमात्रेऽपि स्नानं कर्त्तव्यम् । प्रतिदिनसङ्कल्पे तु आरभ्य मकरस्थरविं यावत् प्रत्यहमिति न वक्तव्यं किन्तु मास्यनन्तरं मकरस्थे रवावित्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रस्नानवाक्यन्तु वैशाखकृत्येऽनुसन्धेयम् । तत्र सङ्कल्पं कृत्वा यथोक्तविधिना स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय,—
"ॐ दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ।
प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम् ॥
मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ।
स्नानेनानेन मे देव ! यथोक्तफलदो भव ॥"
इत्युच्चार्य्य स्नायात् । ततो वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरञ्च स्मरेत् ॥
"ॐ दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥"
चान्द्रस्नाने मकरार्कघटकाले मकरस्थे रवावित्यस्य न पाठः । असमवेतार्थत्वात् । तीर्थे तु ।
"माघमासमिमं पुण्यं स्नाम्यहं देव माधव ।
तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवन् हरे ॥"
इति पठित्वा दुःखदारिद्र्यनाशायेत्यादिकं पठितव्यम् । गङ्गायान्तु पद्मपुराणे ।
"दिने दिने सहस्रन्तु सुवर्णानां विप्राम्यते ! ।
तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति मानव ॥"
मानव इति क्वचित् पाठः । एकदा सङ्कल्पे तु प्रतिदिनसहस्रसुवर्णदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकाम श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा माघमासं यावत् प्रत्यहं गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्ये । इति वाक्ये विशेषः । प्रतिदिनसङ्कल्पे तु सहस्रसुवर्णदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो विष्णुप्रीतिकामो वा गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति यथोक्तविधिना स्नानेतिकर्त्तव्यतां विधाय ।
"ॐ माघमासमिमं पुण्यं स्नाम्यहं देव माधव ।
तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवन् हरे ॥
दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ।
प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम् ॥
मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ।
स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥"
इति पठित्वा स्नायात् । ततः
वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरञ्च स्मरेत् ॥
"दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥'

इति पठेत् ॥ * ॥

स्कन्दपुराणम् ।
"सम्प्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे शुभे ।
कर्त्तव्यो नियमः कश्चिद्व्रतरूपी नरोत्तमैः ॥"
सन्ततपुण्यकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा इति वाक्ये विशेषः ॥ * ॥ पौष्या पौर्णमास्या ऊर्द्ध्वं माघपौर्णमासीपर्य्यन्तं मदिरातुल्यत्वान्मूलकं न भोक्तव्यम् ॥ * ॥ पौष्या ऊर्द्ध्वं माघकृष्णाष्टम्यां छागमांसेन श्राद्धं कर्त्तव्यम् । मांसाभावे पायसोपकरणेन । तदभावे केवलान्नेन वा श्राद्धं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अथ रटन्तीचतुर्द्दशी ।
"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्यचतुर्द्दशी ।
तस्यामुदयवेलायां स्नाता नावेक्षते यमम् ॥"
उदयवेलायां अरुणोदयवेलायाम् ।
"अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्द्दशी ।
सतारव्योमकाले तु तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।"
अत्र तिथिकृत्यत्वाद्गौणचान्द्रादरः । तत्रोभयदिने अरुणोदयसतारकाले मुहूर्त्तान्यूनचतुर्द्दशीलाभे पूर्व्वदिने स्नानं यमतर्पणञ्च । एकदिनमात्रे तल्लाभे तद्दिने । माघस्नानकालाभ्यन्तरे तादृशचतुर्द्दशीलाभे माघप्रातःस्नायिना तन्त्रेणैतद् कार्य्यम् । तत्र ॐ तत् सदद्य माघे मासि कृष्णे पक्षे रटन्त्यां चतुर्द्दश्यां तिथौ अरुणोदयवेलायां अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा यमादर्शनकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि स्नानं प्रागुक्तचतुर्द्दशयमतर्पणञ्च कुर्य्यात् ॥

अथ श्रीपञ्चमी ।

'तत्रोभयदिने पूर्व्वाह्ने पञ्चमीलाभे पूर्व्वदिने लक्ष्मीसरस्वत्योः' पूजनं युग्मात् । एकदिनप्राप्ते तद्दिने । एवं मडवर्षे शुक्लपञ्चमीव्रतेऽपि । ततश्च ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य ॐमद्येत्यादि लक्ष्मीप्रीतिकामो लक्ष्मीपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा पूजयेत् । ॐ
पाशाक्षमालिकाम्भोजसृणिभिर्याम्यसौम्ययोः ।
पद्मासनस्थां ध्यायेच्च श्रियं त्रैलोक्यमातरम् ॥
गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्व्वालङ्कारभूषिताम् ॥
रौक्मपद्मव्यग्रकरां वरदां दक्षिणेन तु ॥
इत्यनेन ध्यात्वा एतत् पाद्यं ॐ लक्ष्म्यै नमः ।
इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् ।
ॐ नमस्ते सर्व्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ! ।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्च्चनात् ॥
इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयेण प्रणमेत् ॥ * ॥ ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य ओमद्येत्यादि सरस्वतीप्रीतिकाम सरस्वतीपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य शालग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत् ।
"ॐ तरुणशकलमिन्दोर्बिभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निषण्णा सिताब्जे ।
निजकरकमलोद्यल्लेखनीपुस्तकश्रीः
सकलविभवसिद्ध्यै पातु वाग्देवता नः ॥"
इति ध्यात्वावाह्य एतत् पाद्यं ॐ सरस्वत्यै नमः ।
इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् । ततः
"ॐ भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
वेदवेदाङ्गवेदान्तविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा ॥'
इति ब्रह्मपुराणीयेन पुष्पाञ्जलिना त्रिः पूजयेत् ।
मत्स्यसूक्ते । सरस्वतीं सम्पूज्य ।
"ॐ यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्व्वाणि नृत्यगीतादिकञ्च यत् ।
न विहीनं त्वया देवि ! तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः ।
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति ! ॥"
इति मत्स्यपुराणीये प्रार्थ्य प्रणमेत् ॥ * ॥
"बन्धुजीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै न दापयेत् ।
आचारात् पुस्तकञ्च पूजयेत् । ॐ मस्याधाराय नमः । इति मस्याधारं पूजयेत् । ॐ लेखन्यै नमः । इति लेखनीं पूजयेत् ॥ * ॥

अथ माघसप्तमी ।

तत्रोभयदिने अरुणोदयकाले सप्तमीलाभे पूर्व्वदिने एकदिने तल्लाभे तद्दिने । अरुणोदयकाले सामान्यजले ॐ अद्येत्यादि सूर्य्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकाम आयुरारोग्यसम्पत्कामो वारुणोदयवेलायां स्नानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य यथाविधि स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय सप्तबदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि निधाय ।
"ॐ यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी ॥"
इत्युच्चार्य्य स्नायात् । ततो यथाकालं सप्तबदरीफलार्कपत्राक्षततिलदूर्व्वाचन्दनयुक्तजलमादाय ओमद्येत्यादि आयुरारोग्यसम्पत्काम श्रीसूर्य्यायार्घ्यमहं ददे । इति सङ्कल्प्य
'ॐ नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्म्मदायिने ॥
इत्यनन्तरम् ।
"ॐ जननी सर्व्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तव्याहृतिके देवि ! नमस्ते रविमण्डले ॥"
इति पठित्वा इदमर्घ्यं श्रीसूर्य्याय नमः इत्यर्घ्यं दत्वा ।
"ॐ सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्या हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥
इत्यनेन प्रणमेत् । शूद्रेणापि स्नाने तूष्णीं विधानात् स्नानमन्त्रं विना अर्घ्यप्रणाममन्त्रौ पाठ्यौ पौराणिकत्वात् । गङ्गायान्तु बहुग्रासकसूर्य्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो

गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति वाक्यं विशेष । अत्रार्घ्यदानमन्त्र एतत् स्नानादेव माघप्रातःस्नान सर्व्वथैव सिध्यति ॥ * ॥

अथ विधानसप्तमीव्रतम् ।

प्रथमतो ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य ॐ सूर्य्य सोम इत्यादि पठित्वा ताम्रादिपात्रे कुशतिलजलान्यादाय ॐ तत सदित्युच्चार्य्य ओमद्य माघे मासि शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथावारभ्य प्रति माघीयशुक्लसप्तम्यां पौषसप्तमीं यावत आरोग्यसम्पत्कामोऽभीष्टतत्तत्फलकामो वा अर्काद्यादीतरभोजनविच्छित्तिविधानेन सप्तमीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य सयमपारणसहित तत्तन्मासि तत्तन्नियम कुर्य्यात । तत्र माघे अर्काग्रमात्र भुञ्जीत । फाल्गुने अन्तरीक्ष गृहीत कपिलाविड यवमात्रप्रमाण तदभावे अन्यगोमयमपीति । चैत्रे मरीचमेकम् । वैशाखे किञ्चिज्जलम् । ज्यैष्ठे अपक्वकदली फलमध्यकणामात्रम् । आषाढे स्वच्छायद्विगुण समये यवप्रमाण कुशमूलम । श्रावणे नक्त काले अल्पहविष्यौदनम् । भाद्रे शुद्धोपवास । आश्विने मध्याह्नयामे मयूराण्डप्रमाण हविष्यान्नम । कार्त्तिके अल्पप्रसृतिमात्र कपिला क्षीरं तदभावे क्षीरान्तरम् । मार्गशीर्षे प्राङ्मुखो वायुपानम् । पौषे स्वल्प घृतम् । तदनन्तरञ्च ।

"ब्राह्मणान् भक्षयेत भक्त्या गुडक्षीरनिरामिषै ।
विप्राय दक्षिणा देया विभवस्यानुरूपत ॥
अष्टम्यां पारणं कुर्य्यात कृष्णरहितेन च ।
मुद्गमाषतिलादीनि घृतञ्चैव विवर्ज्जयेत ॥
एकसिक्थ भक्ष्यमुक्तमकैतव्यानुसारत ॥"

चान्द्रमासविशेषोक्तिवत् अनन्तादिव्रतवत मलमासेतरे तत्तु कर्त्तव्यम् ॥ * ॥

अथारोग्यसप्तमी ।

तत्र पूर्व्ववत सप्तम्यान्तिथावारभ्य ऐहिकारोग्य धनधान्यपारलौकिकशुभस्थानप्राप्तिकाम सवत्सर यावत आरोग्यसप्तमीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य प्रतिमासशुक्लसप्तम्यां शालग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत् । रक्ताम्बुजासनमिति ध्यात्वा एतत् पाद्य ॐ सूर्य्याय नम इत्यादिभि सपूज्य ।

"आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य्य दिवाकर ।
प्रभाकर नमस्तेऽस्तु रोगादस्मान् प्रमोचय ॥"

इति च पूजयेत् । एवं सवत्सरे पूर्णे दक्षिणां दद्यात् । ब्राह्मणांश्च भोजयेत् । विशेषमासाद्युद्देशादमावास्याव्रतवत् मलमासेऽपि कर्त्तव्यम् ॥

अथ भीष्माष्टमी ।

अष्टम्यां ब्राह्मण पितृतर्पणं कृत्वा

"ॐ वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्म्मणे ॥"

इति पितृवत् भीष्मं तर्पयेत् ॥ तत क्षमा अपि ।

"भीष्म शान्तनवो वीर सत्यवादी जितेन्द्रिय ।
आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥"

इत्यनेन प्रार्थयेत् । क्षत्रियादिभि पितृतर्पणात पूर्व्व एतत कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ भैम्यामेकादश्या मुपोष्य द्वादश्यां तिलोद्वर्त्तनमावश्यक कर्त्तव्यम् । स्नानतर्पणमहादानभोजनादि यथा लाभ कुर्य्यात ॥ * ॥ माघपौर्णमास्यां युगाद्यात्वेन पार्व्वणविधिना श्राद्ध कर्त्तव्यम् । अनन्त फलकामनया स्नानदानञ्च कर्त्तव्यम् । तस्यां दानप्रमाणन्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयम् ॥

इति कृत्यतत्त्वम् ॥ * ॥ * ॥

अथ माघस्नानफलम् ।

"व्रतदानैस्तपोभिश्च न तथा प्रीयते हरि ।
माघमज्जनमात्रेण यथा प्रीणाति केशव ॥
न सम विद्यते किञ्चित तेज सौरेण तेजसा ।
तद्वत् स्नानेन माघस्य न समा क्रतुजा क्रिया ॥
प्रीतये वासुदेवस्य सर्व्वपापापनुत्तये ।
माघस्नान प्रकुर्व्वीत स्वर्गलाभाय मानव ॥
किं रक्षितेन देहेन सुपुष्टेन बलीयसा ।
अध्रुवेणाशु हेयेन माघस्नान विना भवेत ॥
मकरस्थे रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ ।
कथ पापै प्रमुच्येत कथ स त्रिदिव व्रजेत ॥
ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुरुतल्पग ।
माघस्नायी विपाप स्यात्तत्सर्गी च पञ्चम ॥
उपपातकानि सर्व्वाणि पातकानि महान्ति च ।
भस्मीभवन्ति सर्व्वाणि माघस्नायिनि मानवे ॥
पावका इव दीप्यन्ते माघस्नाता नरोत्तमा ।
विमुक्ता सर्व्वपापेभ्यो मेघेभ्य इव चन्द्रमा ॥
आर्द्रं शुष्कं लघु स्थूल वाङ्मन कर्म्मभि कृतम् ।
माघस्नान दहेत सर्व्वं पावक समिधो यथा ॥
प्रामादिकञ्च यत पाप ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत् ।
स्नानमात्रेण तन्नश्येत् मकरस्थे दिवाकरे ॥
निव्यापाश्चिदिव यान्ति पापिष्ठा यान्ति शुद्धताम् ।
सन्देहोऽत्र न कर्त्तव्यो माघस्नाने नराधिप ॥
सर्व्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृप ।
सर्व्वेषां स्वर्गदो माघ सर्व्वेषां पापनाशन ॥
एतदेव परो मन्त्रो ह्येतदेव पर तप ।
प्रायश्चित्त परञ्चैव माघस्नानमनुत्तमम् ॥
कृत्वा जन्मान्तराभ्यासात माघस्नाने मतिर्भवेत ।
अध्यात्मज्ञानकौशल्य जन्माभ्यासाद्यथा नृप ॥
संसारकर्द्दमालेपप्रक्षालनविशारदम् ।
पावनं पावनानाञ्च माघस्नान परन्तप ॥
स्नाता माघे च ये राजन् । सर्व्वकामफलप्रदे ।
ते तांश्च भुञ्जते लोकांश्चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ॥"

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे ४ अध्याय ॥

माघवती, स्त्री, (मघवान् देवताऽस्या यद्वा मघवत इयमिति । मघवत्+अण् । "मघवा बहुलम् ।" ६ । ४ । १२८ । इति णादेश । ङीप् ।) पूर्व्वदिक् । इति राजनिर्घण्ट ॥

माघवनं, क्ली, इन्द्रसम्बन्धि वस्तु । मघवत इदमित्यर्थे अणप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (मघवन्+अण । "मघवा बहुलम् ।" ६ । ४ । १२८ । इति विकल्पात्त्रादेश । त्रि, यथा, माघे । ६ । २५ ।

"वसुधान्तनि खातमिवाहिपते
पटलं फणामणिसहस्ररुचाम् ।
स्फुरदंशुजालमथ शीतरुच
ककुभ समस्कुरुत माघवनीम् ॥")

माघी, स्त्री, (मघया युक्त काल अस्या इति । मघा+"नक्षत्रेण युक्त काल ।" ४ । २ । ३ । इत्यण ङीप ।) मघायुक्ता पौर्णमासी । यथा,

"पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ।
नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥"

इत्यमर । १ । ४ । १३ ॥ माघी पूर्णिमा । यथा अयोध्याकाण्डे भरतशपथे ।

"आषाढी कार्त्तिकी माघी तिथय पुण्यसम्भवा ।
अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्य्योऽनुमतो गत ॥"

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

"पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरोत्तम ।
प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ॥
एतास्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापति ॥"

सा च कलियुगाद्या । यथा —

"अथ भाद्रपदे कृष्णे त्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।
माघे च पौर्णमास्यां वै घोर कलियुगं स्मृतम् ॥"

अस्यां कर्म्मणोऽनन्तफल यथा मात्स्ये ।

"शतमिन्दुक्षये पुण्य सहस्रन्तु दिनक्षये ।
विषुवे शतसाहस्रमा का मा वेत्त्वनन्तकम् ॥"

आ का मा वेद आषाढीकार्त्तिकीमाघीमेषा स्त्रीषु । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ माघ्यां मघायोगाभावे सिंहस्थगुरावकालप्रतिप्रसवो यथा, शातातप ।

"माघ्यां यदि मघा नास्ति सिंहे गुरुरकारणम् ॥"

राजमार्त्तण्ड दृष्ट ।

"गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहु
र्हारीतगार्गप्रमुखा मुनीन्द्रा ।
यदा न माघी मघयुता स्यात्
तदा च कन्योद्वहन वदन्ति ॥"

इत्यत्र माघ्यां मघायोगाभावेऽपि श्रुतिमेघादिमघास्थेऽपि गुरौ भवति विवाहस्तु गुरोर्मेघापरित्यागादेव । इति मलमासतत्त्वम् ॥

माघोनी स्त्री (मघवान् देवताऽस्या । मघोन इयमिति वा । इति मघवन्+अण ङीप ।) पूर्व्वा दिक । इति राजनिर्घण्ट ॥ (इन्द्रसम्बन्धिनि त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६६ । २ ।

"मवद्गणी वचनी भक्त मौमधि
माघोनि यज्ञं नवयन्त कृत्य ॥"
"माघोनि मघवत इन्द्रस्य सम्बन्धिनि मघवद्धी ।"

इति तद्भाष्ये सायण ॥)

माघ्य स्त्री, (माघे जातमिति । माघ+"तत्र जात ।४।३।२५। इति यत् ।) कुन्दपुष्पम् । इत्यमर ।२।४।७३ ॥

माङ्गल्य, त्रि, (मङ्गलाय हितमिति । मङ्गल+ ष्यञ् ।) मङ्गलाय हितम् । यथा राजमार्त्तण्डे ।
"माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासवरणेषु च ।
दश मासा प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्ज्जिता ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

अपि च । भीमपराक्रमे ।
"अधिमासे हिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि ।
चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्न माङ्गल्य विवाहञ्च ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
(मङ्गलस्य भाव । "मङ्गलेरलञ्च ।" उणा ५ । ७ । इत्यस्य वृत्तौ "भावे ष्यञि माङ्गल्यम् ।" इत्युज्ज्वलदत्त ॥)

माङ्गल्यार्हा, स्त्री, (माङ्गल्यस्य अर्हा ।) त्राय माणा लता । इति राजनिर्घण्ट ॥

माच, पुं (मा अञ्चतीति । अनृच+क ।) पन्था । इति शब्दरत्नावली ॥

माचल, पुं, (मा चलति भोगमदत्त्वाचिरेणैव स्थान न मुञ्चतीति । चल+अच ।) ग्रह । रोग । (मा चलति स्वच्छन्द न प्रचरतीति । चल+अच ।) । बन्दी । चौर । इति शब्द रत्नावली ॥ मेदिन्यां ग्रहस्थाने ग्राह इति पाठ ॥

माचिका स्त्री, (मा अचति चलादिकं त्यक्ता न गच्छतीति । अनृच+क । तत कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) मक्षिका । इति त्रिकाण्ड-शेष ॥ अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्ट ॥

माचिरं, व (मा चिरम् ।) शीघ्रम् । यथा,—
"अथाब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन् प्रहसन् शनै ।
अस्मिन् हिमवत शृङ्गे नावं बध्नीत माचिरम् ॥"
इति वनपर्व्वणि मात्स्योपाख्यानम् ॥

माचीपत्रं, स्त्री, सुरपर्णम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

माजल, पुं, (मा जलमित्यभिप्रायोऽस्य । वर्षा-नादिभ्योऽस्य पक्षयोर्भारणकृत्वात् तथात्वम् ।) चाषपक्षी । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
"माजलचाषक कुक्को किङ्किरो किन्दुरेखक ।"

माञ्जिष्ठ, स्त्री, (मञ्जिष्ठया रक्तम् । "तेन रक्त रागात् ।"४ । २ । ४ । इत्यण् ।) लोहितवर्ण । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ३ । १२ ।
"कपिलबभ्रुकपिशाविधिवमाञ्जिष्ठहरितशुक्लाभा ।"
तद्वति, त्रि । इति हेमचन्द्र ॥

माटाक्क, पुं, (माटाक्ष आक्क । तत कन् ।) वृक्षभेद । यथा,—
"बक्कुली कार्कटीकोरव सेहुमाटाक्कको समौ ।"

मठति निवसति सूर्य्यसमीपे माठर मठ वास-मर्द्दयो नाम्नीति अरन् मठरस्यापत्य माठर इति स्वामी ॥ पिङ्गलवर्णत्वात पिङ्गल । दण्ड-कारित्वाद्दण्ड । इति स्वामी ॥ परित पार्श्वे वर्त्तन्ते पारिपार्श्विका ठचे कादिति ष्णिक । सूर्य्य कारुणिकत्वाद्दैत्यानां वर दास्यतीति धिया इन्द्रादयोऽष्टादशनामान्तरेण प्रच्छन्ना अस्य पार्श्वेषु स्थिता । अत्र प्राधान्यात्त्रयो ऽभिहिता । अत्र माठरनामा यम । पिङ्गल-नामा वह्नि । दण्डनामा शक्र । तथाचागम ।
"तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायक ।
वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो नामतश्च स ॥
यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे ख्यातो माठरसञ्ज्ञक ।"
एवमपरे हरगुहादय कुल्माषपक्ष्यादिसञ्ज्ञका पूर्व्वद्वारादिषु स्थिता । इति तट्टीकायां भरत ॥ व्यास । इति मेदिनी । रे, २३ ॥ विप्र । इति हेमचन्द्र । ३ । ५१० ॥ शौण्डिक । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

माड, पु, वृक्षविशेष । माड़वेनौ इति कोकणे प्रसिद्ध । तत्पर्य्याय । माड़द्रुम २ दीर्घ ३ ध्वजवृक्ष ४ वितानक ५ मद्यद्रुम ६ । अस्य गुणा । मोहकारित्वम् । श्रमहरत्वम् । श्लेष्म-कारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

माड़व, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेष । यथा —
"लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास षट्सुतान् ।
माल्ल मल्ल माड़वञ्च भड़ कोलञ्च कन्दरम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्याय ॥
पुस्तकान्तरे माड़वस्थाने मातर इति पाठ । कन्दरस्थाने कलन्दर इति पाठ ॥

माडुक, पुं, (मड्डुकवादन शिल्पमस्येति । "मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ।"४।४।५६। इति अण् ।) माड्डुकिक । मड्डुवादक । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

माढ़ि, स्त्री, (माहतीति । माह+"अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्ते ।" उणा० ४ ।१०५। इति क्तिन् ।) देशभेद । पत्रशिरा । इति रत्नकोष ॥ दन्त-भेद । इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरत ॥ पत्रभङ्गम् । दैन्यप्रकाशनम् । इति मेदिनी । ढ,२। शब्दरत्नावली च ॥ माढ़िर्द्दैन्ये पत्रशिराञ्च मूढ़क्तन्त्रिति षण्डे । इति हेमचन्द्र ।४।१६ ॥

माढ़ी, स्त्री (माढ़ि+कृदिकारादिति ङीष ।) दन्तशिरा । इति शब्दरत्नावली ॥

माणक, स्त्री, (मीयते पूज्यते परिमीयते वेति । मान मा वा+घञ । स्वार्थे कन् । निपातनाण्ण-त्वम् ।) कन्दविशेष । माणकचु इति भाषा । अस्य गुणा । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । गुरुत्वम् । शोथहरत्वम् । कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।

इति भाषा । तत्पर्य्याय । स्थलपद्म २ इति रत्नमाला ॥ माणा ३ हस्तिच्छद ४ छत्रपत्र ५। इति केचित् ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४७ अ ।
"स्थूलशूरणमाणकप्रभृतय ॥")

माणव, पु, (मनोरपत्य पुमान् । मनु+अपत्य विवक्षायां अण ।
"अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिक स्मृत नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणव ॥"
४ । १ । १६१ । इत्यत्र काशिकासूत्रवृत्ति ।) मनुष्य । बालक । इति शब्दरत्नावली ॥ षोडशयष्टिकहार । इति हेमचन्द्र । ३ । ३२४ । ४ ॥

माणवक पुं (अल्पो मानव । "अल्पे ।" ५ । ३ । ८५ । इति कन् ।) बालक । स च षोडश-वर्षपर्य्यन्तप्रथमवयस्क ॥ (यथा श्रीभागवते । ८ । १६ । ३२ ।
"एव ते स्थानमैश्वर्य्य श्रिय तेजोयश श्रुतम् ।
दास्यत्याच्छिद्य शक्राय मायामाणवको हरि ॥"
माणवको बाल स इव ।) हारभेद । स तु विंशतियष्टिक । विंशनरहार इति भाषा । इत्यमरभरतौ । २ । ६ । १ ६॥ (वृहत्संहिता-मते तु षोडशयष्टिको हार । यथा, तत्रैव । ८१ । ३३ ।
"द्वात्रिंशता गुच्छो विंशत्या कीर्त्तितोऽर्द्ध गुच्छाख्य ।
षोडशभिर्माणवको द्वादशभिश्चार्द्धमाणवक ॥")
कुपुरुष । इति मेदिनी । के, २६ ॥ बटु । इति हेमचन्द्र ॥

माणवीनं, त्रि, माणवसम्बन्धि । माणवस्येदमित्यर्थे खीनप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (माणवाय हितं । "माणवचरकाभ्यां खञ ।" ५ । १ । ११ । इति माणव+खञ ।)

माणव्य, स्त्री शिशुसमूह । इत्यमर । ३ । २ । ४१॥ माणवानां समूहो माणव्यं विकारसङ्घेति ष्णत्र । माणवो बाल मूर्द्धन्यमध्य दन्त्यमध्य इत्येके । इति तट्टीकायां भरत ॥ (माणवानां समूह । "ब्राह्मणमाणववाड़वाद्द यत् ।" ४ । २ । ४२ । इति यत् ।)

माणिका, स्त्री, (माणक+टाप अकारस्येत्वम् ।) अष्टपलपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥

माणिक्य, स्त्री, (मणिप्रकार । मणि"+स्थूलादिभ्य प्रकारवचने कन् ।" ५ । ४ । ३ । इति प्रश-सायां कन् । ततो मणिकमेवेति । मणिक+ "चातुर्वर्ण्यादीनामुपसङ्ख्यानम् ।" ५ ।१। १२४ । इति वार्त्तिकवलात ष्यञ ।) रत्नविशेष । माणिक इति भाषा । तत्पर्य्याय । शोण रत्नम् २ रत्नराट ३ रविरत्नकम् ४ शृङ्गारी ५

स्निग्धत्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। रत्नप्रयोगे प्रधानत्वम्। परं रसायनकारित्वञ्च। तस्य लक्षणं यथा,—

"स्निग्धं गुरुगात्रयुतं दीप्तं स्वच्छं समाङ्गञ्च सुरङ्गदञ्च॥"

इति जात्यमाणिक्यं कल्याणं धारणात् कुरुते॥

तस्य दोषो यथा,—

"द्विच्छायमभ्रपिहितं कर्कशं शर्करिलं भिन्नं धूम्रञ्च।

विरूपं रागविमलं लघुमाणिक्यं न धारयेद्धीमान्॥"

तस्य चतुर्विधा जातिर्यथा।

'तद्रक्तं यदि पद्मरागमथ तत्पीतातिरक्तं द्विधा। जानीयात् कुरुविन्दकं यदरुणं स्यादेष सौगन्धिकम्।

तन्नीलं यदि नीलगन्धिकमिति ज्ञेयं चतुर्धा बुधै-र्माणिक्यं कथयन्त्यथोऽप्यविकलं रागेण जात्यं वसु॥

इति राजनिघण्टः॥ *॥

मतान्तरे तस्य दोषा यथा,—

'माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषा मुनीश्वरैः।

द्विच्छायञ्च द्विरूपञ्च सम्भेदः कर्करस्तथा॥

अशोभनं कोकिलञ्च जलं धूम्राभिधञ्च वै।

गुणाश्चत्वार आख्यातास्छाया षोड़श कीर्त्तिताः॥"

छायास्तु पूर्व्वोक्ता एव तास्तु पद्मरागग्रन्थे द्रष्टव्याः।

"छायाद्वितयसम्बन्धाद्विच्छायं बन्धुनाशनम्।

द्विरूपं द्विपदं तेन माणिक्येन पराभवः॥

सम्भेदो भिन्नमित्युक्तं शस्त्रघातविधायकम्।

कर्करं कर्करायुक्तं पशुबन्धुविनाशकृत्॥

दुग्धेनेव समालिप्तमचलोपुटमुच्यते।

अशोभनं समुद्दिष्टं माणिक्यं बहुदुःखदत्॥

मधुबिन्दुसमच्छायं कोकिलं परिकीर्त्तितम्।

आयुर्लक्ष्मीयशो हन्ति सदोषं तन्न धारयेत्॥

रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवादकृत्।

धूम्रं धूमसमाकारं पैत्रलं भयमावहेत्॥"

तथा।

"शोभाद्वितयवन्तो ये मणयश्चातिकारकाः।

उभयत्र पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः॥

भिन्नेन युद्धे मृत्युः स्यात् कर्करं धननाशकृत्।

दुग्धेनेव समालिप्तं पुटकं यस्तु सम्भवेत्॥

दुःखकृत् स समाख्यातो न रूपे रमणीयकः।

मधुबिन्दुसमा शोभा कोकिलानां प्रकीर्त्तिता।

तथाच बहुभेदाः स्युस्ते धार्य्याः कदाचन॥"

अथ गुणाः

"गुरुत्वं स्निग्धता चैव वैमल्यमतिरक्तता।"

तथा च।

"वर्णाधिक्यं गुरुत्वञ्च स्निग्धता च तथाच्छता।

अर्च्चिष्मत्ता महत्ता च मणीनां गुणसंग्रहः॥"

अपरञ्च।

"ये कर्कराच्छिद्रमलोपदिग्धाः

प्रभाविमुक्ताः परुषा विवर्णाः।

न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति

समासतो जातिगुणैः समस्तैः॥

दोषोपसृष्टं मणिमप्रबोधाद्

बिभर्त्ति यः कश्चन कञ्चिदेकम्।

तं बन्धुदुःखामयबन्धुवित्त-

नाशादयो दोषगणा भजन्ते॥

सपत्नमध्येऽपि कृताधिवासं

प्रमादवृत्तावपि वर्त्तमानम्।

न पद्मरागस्य महागुणस्य

भर्त्तारमापत् समुपैति काचित्॥

दोषोपसर्गप्रभवाश्च ये ते

नोपद्रवास्तं समभिद्रवन्ति।

गुणैः समुद्रो सकलैरुपेतं

यं पद्मरागं प्रयतो बिभर्त्ति॥

बालार्ककरसंस्पृष्टो यः शिखां लोहितां वमेत्।

रञ्जयेद्वाश्रमं वापि स महागुण उच्यते॥

दुग्धे शतगुणे क्षिप्तो रञ्जयेद्यः समन्ततः।

वमेच्छिखां लोहितां वा पद्मरागः स उत्तमः॥

अन्धकारे महाघोरे यो न्यस्तः सन् महामणिः।

प्रकाशयति सूर्य्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः॥

पद्मकोषे तु यो न्यस्तो विकाशयति तत्क्षणात्।

पद्मरागवरो ज्ञेयो देवानामपि दुर्लभः॥

सर्व्वारिष्टप्रशमनाः सर्व्वसम्पत्तिदायकाः।

चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम्॥

यो मणिर्भ्रमति दूराज्ज्वलदग्निसमच्छविः।

वह्निकान्तिः स विज्ञेयः सर्व्वसम्पत्तिदायकः॥

पञ्चसप्तनवविंशतिरागः

सम्भृतोऽपि सकलं खलु वस्त्रे।

रञ्जयेन्मणिर्वा करजालै-

रुत्तरोत्तरमहागुणिनस्ते॥

गोक्षीरसं दुग्धरसं जलं वा

ये रञ्जयन्ति द्विशतप्रमाणम्।

ते ते यथापूर्व्वमतिप्रशस्ताः

सौभाग्यसम्पत्तिविधानदायकाः॥

गुञ्जाफलप्रमाणस्तु दशसप्तद्विगुञ्जकान्।

पद्मरागस्तुलयति यथापूर्व्वं महागुणः॥

क्रोष्टुकोलफलाकारो द्वादशाष्टद्विगुञ्जकान्।

पद्मरागस्तुलयति यथापूर्व्वं महागुणः॥

बदरीफलतुल्यो यः स्वरद्विसमाषकः।

तथा धात्रीफलश्चिञ्चातुर्विंशतिद्व्यष्टमाषकः॥

तथाम्रफलतुल्यो यो बह्निपञ्चैकमाषकः।

ताम्बूलदलमात्रो यश्चतुश्चिद्विकतोलकः।

बिल्वफलसमाकारो मनुषड्दशतोलकः॥

अतः परं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते।

यदि लभ्येत पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात्॥

सैंहलाश्चरकाश्चान्ति कालाश्च प्रतिरूपकाः।

विजातयः प्रयत्नेन विद्वांसः लक्षयेन्मर्हेत्॥

कारुकाः संहलदेशोत्थस्तत्समानीयाः।

श्रीपर्णिकाश्च सदृशा विजातयः पद्मरागाणाम्॥

गुणोपपन्नादृशाभिधानं

मणिं स्वभावादपि तुल्यरूपम्।

कायास्तथा सिंहलदेशजातं

मुक्ताभिधानं नभसः स्वभावात्।

श्रीपर्णकं दीप्तिविरागतत्वा-

द्विजातिलिङ्गाश्रयभेद एषः॥ *॥"

तथा च।

"स्नेहप्रदेहो मृदुता लघुत्वं

विजातिलिङ्गं खलु सार्व्वजन्यम्।

यः श्यामिकां पुष्यति पद्मरागो

यो वा तुषाणामिव चूर्णमध्यम्॥

स्नेहप्रदिग्धो न च यो विभाति

यो वा प्रमृज्य प्रजहाति दीप्तिम्।

आक्रान्तमूर्द्धा च तथाङ्गुलिभ्यां

यः कालिकां पार्श्वगतां बिभर्त्ति॥

संप्राप्य तं चार्थ्येऽपि कथं स्वदन्तं

बिभर्त्ति यः सर्व्वगुणानतीव।

तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजाते-

र्यो वा गुरुत्वेन भवेन्न तुल्यः।

प्राप्यापि नानाकरदेशजातं

ज्ञात्वा बुधो जातिगुणैर्न लभेत्॥

अप्रत्ययश्रति सन्देहे शिलायां परिघर्षयेत।

दृष्ट्वा योऽत्यन्तशोभावान् परिमाणं न मुञ्चति॥

स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु शेयाश्चान्ये विजातयः।

स्वजातकं समुखेन विलिखेद्वा परस्परम्॥

वज्रं वा कुरुविन्दं वा विमुच्यान्योन्यकेन चेत्।

न शक्यं लेखनं कर्त्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः॥

गुणोपपन्नेन सहावबद्धो

मणिर्न जात्यो विगुणेन जातः।

सुखं न कुर्य्यादपि कौस्तुभेन

विद्वान् विजाति न भयाद्दृषत्कम्॥

चकास एकोऽपि तथाभिजाता-

न्समेत्य दूराणपवन्ति यस्मात्।

तथा मणीन् भूरिगुणोपपन्नान्

शक्तोऽतिविक्रावयितुं विजातः॥" *॥

अथ मूल्यम्।

"नानार्काभिमुखं तला दर्पणं धारयेन्मणिम्।

तत्र कान्तिविभागेन च्छायाभागं विनिर्द्दिशेत्॥

सर्वस्य यत्तुल्यसमर्थयोस्तं

मूल्यं समुत्थापितगौरवस्य।

तत पद्मरागस्य गुणान्वितस्य

साम्नायकाद्यातुलितस्य मूल्यम्॥

यन्मूल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्त्तितम्।

तावन्मूल्यं तथा शुद्धे कुरुविन्दे विधीयते॥

सगुणे कुरुविन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्त्तितम्।

तावन्मूल्यं चतुर्थांशहीनं स्यात् सौगन्धिके॥

यावन्मूल्यं समाख्यातं वैदूर्य्ये च स्फटिके।

तावन्मूल्यचतुर्थांशं हीयते मूल्यकर्म्मणि॥

पद्मरागं पलं यस्तु धत्ते काचादिसम्भवम्।

माषामन्त्रबलाद्यानि विंशन्मूल्यं वदेत च॥

इन्द्रनीलकबन्धाश्च सर्व्वेषामपि मणिः।

कार्षिंशतिबलादीनि तस्य मूल्यं विनिर्द्दिशेत्॥

यस्तीर्णो मृदते यस्तु जवाकुसुमसन्निभः।

कार्षापणसहस्राणि तस्य मूल्यं चतुर्द्दश ॥
बालादित्यद्युतिनिभं कर्षं यस्तु प्रतुल्यते ।
कार्षापणशतानान्तु मूल्यं षड्भिः प्रकीर्त्तितम् ॥
यस्तु दाडिमपुष्पाभः कर्षार्द्धेन तु सम्मितः ।
कार्षापणशतानान्तु विंशतिर्मूल्यमादिशेत् ॥
चत्वारो माषका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
मूल्यं तस्य विधातव्यं सूरिभिः शतपञ्चकम् ॥
द्विमाषको यस्तु गुणैः सर्व्वैरेव समन्वितः ।
तस्य मूल्यं विधातव्यं द्विशतं तत्त्ववेदिभिः ॥
माषकैकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
शतैकसम्मितं वाच्यं मूल्यं रत्नविचक्षणैः ॥
अतो न्यूनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।
स्वर्णद्विगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् ॥
कार्षापणः समाख्यातः पुराणद्वयसम्मितः ।
अन्ये कुसुम्भपानीयमञ्जिष्ठोदकसन्निभाः ॥
काषाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते ।
तेषां दोषो गुणो वापि पद्मरागवदादिशेत् ॥
मूल्यमल्पन्तु विज्ञेयं धारणेऽल्पफलं तथा ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान्याश्चतुर्धा ये प्रकीर्त्तिताः ॥
चतुर्विधैर्नृपतिभिर्धार्य्या सम्पत्तिहेतवे ।
अतोऽन्यथा कृतः कुर्य्याद्रोगशोकभयक्षयम् ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ४४ ।
"सोऽपि प्राप्तस्तदद्राक्षीन्माणिक्यस्तम्भभास्वरम् ।
सौवर्णभित्ति सङ्कुतकेतनं सम्पदामिव ॥"
शर्करीविशेषः । तद्यथा,—
"माणिक्यमत्स्याण्डिसचम्पकाद्या
भेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

माणिक्या, स्त्री, (माणिक्य + टाप् ।) ज्येष्ठी ।
तत्पर्य्यायः । मुषली २ गृहगोधिका ३ गृह-
गोलिका ४ भित्तिका ५ पल्ली ६ कुड्यमत्स्यः ७
गृहोलिका ८ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६४ ॥

माणिमन्थ, क्ली, (मणिमन्थे गिरौ भवम् । मणि-
मन्थ + अण् ।) सैन्धवलवणम् । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥

माणिमन्थं क्ली, (मणिमन्थगिरौ भवम् । मणि-
मन्थ + अण् ।) सिन्धुलवणम् । इत्यमरः ।
२।९।४२ ॥ (अस्य पर्य्यायः । [थम् ॥"
"सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थञ्च सिन्धु-
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मातङ्गः, पुं, (मतङ्गस्येदं । मतङ्गस्यापत्यं पुमान् वा ।
मतङ्ग + अण् ।) हस्ती । इत्यमरः । ३।३। २९ ॥
(यथा, रामायणे । १ । ६ । २३ ।
"विन्ध्यपर्व्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि ।
मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्व्वतोपमैः ॥")
अश्वत्थवृक्षः । किरातजातिविशेषः । इति
तट्टीकायां मथुरेशः ॥ श्वपचः । इति मेदिनी ।
गे, ४७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७३ । २ ।
"सुकूरमन्वगायात कार्य्याय ज्ञातवित्तम् ।
सखा दुर्गपिशाचेन मातङ्गपतिना युतम् ॥")
अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४।२८३।

मातङ्गमकरः, पुं, (मातङ्गाकारो मकरः ।) महा-
मत्स्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मातङ्गी, स्त्री, (मतङ्गस्य मुनेरपत्यं स्त्री । मातङ्ग +
अण् ङीष् ।) दशमहाविद्यान्तर्गतनवमविद्या ।
अथ मातङ्गीमन्त्रः । वामकेश्वरतन्त्रे ।
"अथ वक्ष्ये महादेवीं मातङ्गीं सर्व्वसिद्धिदाम् ।
अस्योपासनमात्रेण वाक्सिद्धिं लभते ध्रुवम् ॥
प्रणवञ्च ततो मायां कामबीजञ्च कूर्च्चकम् ।
मातङ्गी ङेयुता चास्त्रं वह्निजायावधिर्मनुः ॥
ऋषिः स्याद्दक्षिणामूर्त्तिर्विराट् छन्दः प्रकी-
र्त्तितम् ।
मातङ्गी देवता देवी सर्व्वसिद्धिप्रदायिनी ॥
अङ्गन्यासकरन्यासौ कुर्य्यान्मन्त्री समाहितः ।
षड्दीर्घभाजा बीजेन प्रणवाद्येन कल्पयेत् ॥
षट्कोणाष्टदलं पद्मं लिखेद्यन्त्रं मनोरमम् ।
तत्र पूजा प्रकर्त्तव्या जवापुष्पैश्च मन्त्रवित् ॥
अष्टशक्तीश्चाष्टदले पूजयेत् सुसमाहितः ।
रतिः प्रीतिर्मनोभवा क्रिया श्रद्धा च शक्तयः ॥
अनङ्गकुसुमानङ्गमदना मदनालसा ।
इत्यष्टशक्तीः सम्पूज्य उपहारसमन्वितः ॥
ततो देवीं परां ध्यायेत् साधकः स्थिरमानसः ॥
श्यामाङ्गीं शशिशेखरां त्रिनयनां रत्नसिंहा-
सनस्थिताम् ।
वेदैर्बाहुदण्डैरसिखेटकपाशाङ्कुशधराम् ॥
एवं ध्यात्वा महादेवीं गन्धपुष्पैर्मनोरमैः ।
नैवेद्यन्तु महादेव्यै पायसं शर्कंरान्वितम् ॥
पुरश्चरणकाले तु षट्सहस्रं मनुं जपेत् ।
तद्दशांशं हुनेदाज्यैः शर्करामधुभिः सह ॥
ब्रह्मवृक्षोद्भवैः काष्ठैः साधकः शक्तिभिः सह ।
एवं पुरश्क्रियां कृत्वा प्रयोगविधिमाचरेत् ॥
चतुष्पथे श्मशाने वा कलामध्ये च मान्त्रिकः ।
मत्स्यं मांसं पायसञ्च दद्यात् धूपञ्च गुग्गुलुम् ॥
रात्रियोगेन कर्त्तव्यं सदा पूजाञ्च साधकः ।
एवं प्रयोगमात्रेण कविता जायते ध्रुवम् ॥
अग्निस्तम्भं जलस्तम्भं वाक्स्तम्भं कारयेत् ध्रुवम् ।
मन्त्री जयति शत्रूंश्च तार्क्ष्यो भोगिकुलं यथा ॥
शास्त्रे वादे कवित्वे च बृहस्पतिरिवापरः ।
अनेनैव विधानेन मातङ्गी सिद्धिदायिनी ॥
नृणं तद्गृहमागत्य कुवेरैर्दीयते वसु ।
विना मत्स्यैर्विना मांसैर्नार्च्चयेत् परदेवताम् ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

मातरपितरौ, पुं, (माता च पिता च । "मातर-
पितरावुदीचाम् ।" ६ । ३ । ३२ । इत्यारङा-
देशो मातृशब्दस्य निपात्यते ।) तातजनयित्र्यौ ।
नित्यद्विवचनान्तौ । इत्यमरः । २ । ६ । ३७ ॥

मातरिश्वा, पुं, (मातरि अन्तरीक्षे श्वयति
वर्द्धते इति । यद्वा, मातरि जनन्यां श्वयति
वर्द्धते सप्तसप्तकत्वादिति । श्वि + "श्वन् उक्ष-
न्निति ।" उणा० १ । १५८ । इति कनिन् ।
नाम्नि सप्तम्या अलुक् । धातोरिकारलोपश्च
निपातितः ।) वायुः । इत्यमरः । २ । ४ ।६४।
(यथा, ऋग्वेदे । १ । ९३ । ६ ।
"आन्यं दिवो मातरिश्वाजभारामथ्नादन्यं
परि श्येनो अद्रेः ॥'
"मातरिश्वा वायुः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
मातर्य्यन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति । श्वस +
कनिन् । अग्निभेदः । यथा ऋग्वेदे ।३।२९।११।
"तनूनपादुच्यते गर्भ आसुरो
नराशंसो भवति यद्विजायते ।
मातरिश्वा यदमिमीत मातरि
वातस्य सर्गो अभवत् सरीमणि ॥'
"यदाग्निररण्योः गर्भरूपतया वर्त्तते तदा तनू-
नपान्नामको भवति यदान्तरिक्षे विद्योतते तदा
मातरिश्वनामको भवति ।" इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)

मातलि, पुं, (मतं लातीति । ला + क । पृषो-
दरादित्वात् साधुः । मतलस्यापत्यं पुमानिति
वा । मतल + "अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ ।
इतीञ् ।) इन्द्रसारथिः । इत्यमरः ।१।१।३८॥
(यथा महाभारते । ५ । ९७ । ११ ।
"मतस्त्रिलोकराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥")

माता, [ऋ] स्त्री, मान्यते पूज्यते या सा । मान
ङ पूजायां मान्नोति ज्ञात इति भरतः ॥ (यद्वा
"नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृ-
दुहितृ ।" उणा २ । ९६ । इति तृच् ।
निपातितश्च । स्वस्रादित्वाट्टाप् निषेधः ।)
मा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जनयित्री २
प्रसूः ३ जननी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । २९ ॥
सवित्री ५ जनिः ६ जनी ७ जनित्री ८
अक्का ९ अम्बा १० अम्बिका ११ अम्बा-
लिका १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ मातृका १३ ।
इति जटाधरः ॥ * ॥ षोडशप्रकारा मातरो
यथा,—
"स्तनदात्री गर्भधात्री भक्ष्यदात्री गुरुप्रिया ।
अभीष्टदेवपत्नी च पितुः पत्नी च कन्यका ॥
सगर्भजा या भगिनी पुत्त्रपत्नी प्रियाप्रसूः ।
मातुर्माता पितुर्माता सोदरस्य प्रिया तथा ॥
मातुः पितुश्च भगिनी मातुलानी तथैव च ।
जनानां वेदविहिता मातरः षोडश स्मृताः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे कार्त्तिकेय-
संवादे १५ अध्यायः ॥ तस्या गौरवं यथा,—
"जनको जन्मदातृत्वात् पालनाच्च पिता स्मृतः ।
गरीयान् जन्मदातुश्च योऽन्नदाता पिता मुने ॥
विनान्नान्नश्वरो देहो न नित्यं पितृरुद्भवः ॥
तयोः शतगुणै माता पूज्या मान्या च वन्दिता ।
गर्भधारणपोषाभ्यां सा च ताभ्यां गरीयसी ॥
इति तत्रैव ४० अध्यायः ॥

अपि च ।
"स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।
उपनीय ददद्वेदमाचार्य्यः स प्रकीर्त्तितः ॥
एकादेशमुपाध्याया ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते ।
एते मान्या यथापूर्व्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥'
इति गारुडे ९४ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।
'न पितुर्व्वचनं कार्य्यं यथा मातुः सुतेन हि ।
पिता च पतितस्त्याज्यो न माता सततं सुतैः ॥
गर्भधारणपोषाभ्यां ततो माता गरीयसी ॥
दशविप्रादुपाध्यायो गौरवेणातिरिच्यते ।
तेभ्यः पिता दशभ्यस्तु माता चैव गरीयसी ।
मातृतोऽन्यो न देवोऽस्ति तस्मात् पूज्या सदा सुतैः ॥
मातुश्च यद्धितं किञ्चित् कुरुते भक्तितः पुमान् ।
तद्धर्म्मं हि विजानीयादेवं धर्म्मविदो विदुः ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥
अपरञ्च ।
"गुरूणामपि सर्व्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते ।
ज्येष्ठभ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ॥
आत्मनः सर्व्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ।
पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता ॥
यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्व्विकारिणौ ।
तावत् सर्व्वं परित्यज्य पुत्त्रः स्यात्तत्परायणः ॥
पिता माता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्त्रगुणैर्यदि ।
स पुत्त्रः सकलं धर्म्मं प्राप्नुयात्तेन कर्म्मणा ॥
नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति पितृसमो गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्य्यात् कर्म्मणा मनसापि वा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाश्रयेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्यायः ॥
मातृशब्दसम्भाषया मातृतुल्यत्वम् यथा,—
"मातरित्येव शब्देन याञ्च सम्भाषते नरः ।
सा मातृतुल्या सत्येन धर्म्मे साक्षी सतामपि ॥
तया सहितशृङ्गारे कालसूत्रं प्रयाति सः ।
तत्र घोरे वसत्येव यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥
प्रायश्चित्तं पापिनश्च तस्य नैव श्रुतौ श्रुतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १ अध्यायः ॥
शिवस्य परिवारविशेषः । स च असुरमारणे ब्रह्मादीनां स्वेदनिर्गतत्वात् अष्टशक्तिदेवता-रूपो यथा,—
'ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा ।
कौमारी चैव चामुण्डा चर्च्चिकेत्यष्ट मातरः ॥'
सप्तविधोऽपि यथा,—
"ब्राह्मी च वैष्णवी चैन्द्री रौद्री वाराहिकी तथा ।
कौवेरी चैव कौमारी मातरः सप्त कीर्त्तिताः ॥"
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
गौर्य्यादिषोडशमातृका । यथा,—
"गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥
शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥"
इति मात्स्ये मत्स्यपुराणपरिशिष्टम् ॥
सर्व्वपूज्या मातृगणा यथा,—
'यत्र मातृगणाः पूज्यास्तत्र सीता प्रपूजयेत् ।
रुद्रा भागवती पौर्णमासी पद्मान्तरङ्गिका ॥
गङ्गाकलिन्दतनयागोपीवृन्दावतीस्तथा ।
गायत्त्रीतुलसीवाणीपृथिवीगाश्च वैष्णवी ॥
श्रीयशोदादेवहूतीदेवकीरोहिणीमुखाः ।
श्रीसीता द्रौपदी कुन्ती ह्यपरा या महर्षयः ।
रुक्मिण्याद्यास्तथा चाष्ट महिषीयाश्च ता अपि ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥
सप्त मातरो यथा —
"आदौ माता गुरोः पत्नी ब्राह्मणी राजपत्निका ।
गावी धात्री तथा पृथ्वी सप्तैता मातरः स्मृताः ॥"
इति केचित् पठितम् ॥
मातृतुल्या यथा ।
"मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति दायभागः ॥
गौः । भूमिः । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥ (निरुक्ते च ।८।३ । "यदूर्द्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्तादयक्षा यो मातुरस्या उपस्थे ।" "मातुः अस्याः पृथिव्याः ।" इति तट्टीकायां दुर्गाचार्य्यः ।) विभूतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ लक्ष्मीः । इति हेमचन्द्रः । ३।३२१ । रेवती । इत्यजयपालः ॥ आखुकर्णी । इन्द्रवारुणी । महाश्रावणी । जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ परिमाणकर्त्तरि त्रि । अस्मिन्नर्थे परिमाणार्थमाधातोः कर्त्तरि तृन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (निर्म्माणकर्त्तरि च । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६१ । ७ ।
"अस्येदु मातुः सवनेषु सद्योमहः ।"
"मातुः दृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः ।"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
माता, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति । मान पूजायां + तृन् नलोपश्चापि निपातनात् साधुः ।) जननी । यथा
'विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ।'
इति शिवरहस्ये दुर्गास्तवदर्शनात् आकारान्तोऽयं शब्दः ॥
मातापितरौ, पुं, (माता च पिता च । "आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ।" ६ । ३ । २५ । इत्यानङादेशः ।) जननीजनकौ । तत्पर्य्यायः । पितरौ २ मातरपितरौ ३ तातजनयित्र्यौ ४ । इत्यमरभरतौ । २ । ६ । ३७ ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, मनौ । २ । १५७ ॥
"अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ॥")
मातामहः, पुं, (मातुः पिता । "पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।" ४ । २ । ३६ । इति डामहच् निपातितश्च ।) मातुः पिता । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥ दौहित्रस्य मातामहश्राद्धस्य यथा,—
"आसीदग्नौ द्रुपमेऽस्ते यज्ञशीलो मृत्युकलः ।
यजनं सुमहत्प्राणाद्येषु एकोऽभवत्ततः ॥
तस्यौ कन्या सुनीथा या मातुर्दुःशीलकारणात् ।
क्रूरा दुहितरभूत्तस्य जगतोऽस्यापि पीडने ।
तपस्विना कृते माता महीयाश्च महात्मनाम् ।
सगुणा निर्गुणा वापि यान्ति मातामहीं तनुम् ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥
तन्मरणे त्रिरात्राशौचं यथा । मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् । इति शुद्धितत्त्वे कूर्म्मपुराणम् ॥ * ॥ दुहितृपर्य्यन्ताभावे तस्य श्राद्धे दौहित्रस्याधिकारो यथा,—
"मातामहानां दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरे ।
ते च तेषां प्रकुर्व्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ।
दुहितृपर्य्यन्ताभावे तस्य धने दौहित्रस्याधिकारो यथा । तदभावे दौहित्रः ।
"पौत्त्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्म्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥"
इति मनुवचने पौत्त्रतुल्याभिधानेन यथा पुत्त्राभावे पौत्त्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः ।
अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।
अपुत्त्रपौत्त्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
पूर्व्वेषां हि स्वधाकारे पौत्त्रदौहित्रका समाः ॥"
इति दायतत्त्वम् ॥
मातामही, स्त्री, (मातामहस्य पत्नीति । "पुंयोगादाख्यायाम् ।" ४ । १ । ४८ । इति + ङीष् ।) मातामहपत्नी । मातृमाता । आइ इति भाषा । यथा,—
"मातामही मातृमाता मातृतुल्या च पूजिता ।
प्रमातामहीति विख्याता प्रमातामहकामिनी ।
वृद्धप्रमातामही ज्ञेया तत्पितुः कामिनी तथा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
तन्मरणे पक्षिण्यशौचं यथा,—
"मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्व्वङ्गनासु च ।
अशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
दुहितृपर्य्यन्ताभावे तच्छ्राद्धे दौहित्रस्याधिकारो यथा । तदभावे दौहित्रः । शाङ्खलिखित-पुराणे तथादर्शनात् ।
"पौत्त्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्म्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥"
इत्यनेन यथा पुत्त्राभावे पौत्त्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः । इति प्राचीनोक्तत्वात् ।
"मातुली भागिनेयस्य स्वस्त्रीयो मातुलस्य च ।
श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ॥
एतेषाञ्चैव भार्य्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा ।
पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः ॥"
इति वृद्धशातातपवचनेन मातामह्याश्च श्राद्धे दौहित्रस्यैव पिण्डदानश्रुतेः धनाधिकारित्वाच्च । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ तथा अपौत्त्रकधने पौत्त्रपर्य्यन्ताभावे दौहित्राधिकारः । अपुत्त्रकधने तु पुत्त्रपर्य्यन्ताभावे दौहित्राधिकारो यथा ।
"दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्त्रवत् ॥"
इति मनुवचने दौहित्रे पौत्त्रधर्म्मातिदेशात् पुत्त्रेण पार्व्वणेऽतदुहितृपुत्त्राणाञ्च पार्व्वणसम्प्रदानत्वात् । इति दायतत्त्वम् ॥ पुत्त्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्त्रा-

धिकारात् प्राक्दुहितृ न्धिकारस्मृते तद्वाधिकाया दुहितु पुत्त्रेण बाध्यपुत्त्रबाधस्यैव न्याय्यत्वात्। इति दायक्रमसङ्ग्रहः ॥

मातालो स्त्री, (मातु आली। पृषोदरादित्वात् ऋकारलोप । यद्वा, मातायाः आली।) मातुः सखी। इति शब्दमाला ॥

मातुल, पु, (मातुर्भ्राता। ‘पितृव्यमातुलेति।” ४।२।३६। इति निपात्यते। तत्र “मातुर्डुलच।” इति वार्त्तिकात् डुलच।) मातृभ्राता। पितृश्यालक । इत्यमर । २ । ६ । ३१ । मामा इति भाषा ॥ तन्मरणे भागिनेयस्य पक्षिण्यशौचम्। यथा, शुद्धितत्त्वे ।
“मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च।”
स च मातामहपर्य्यन्तरहितस्य मृतस्य प्रेत क्रियाद्यधिकारी। यथा,—
“मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च।”
इति शातातपीयपाठक्रमात्। इति शुद्धितत्त्वम् ॥ (मान्यते स्वार्थ्यादिना मीयते। मान+बाहुलकात् डुलच।) व्रीहिभेद । मदनद्रुम । (मादयतीति । मद+णिच+बाहुलकात् उलच पृषोदरादू दस्य तकारश्च।) धुस्तूर । इति मेदिनी । ले, १२३ ॥ पर्य्यायो यथा,—
“धत्तूर धूर्त्त धुत्तरा उन्मत्त कनकाह्वय ।
देवता कितवस्तूरी महामोह शिवप्रिय ।
मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्त्रक ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ मा विद्यते तुला तुलना यस्य।) सर्पविशेष । इति हेमचन्द्र । ३ । २१६ ॥

मातुलक, पुं, (मातुल+स्वार्थे कन्।) धुस्तूर वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (मातुल । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २४१ ॥
“सोऽपि तव मातुलको न समायात ॥”)

मातुलपुत्त्रक, पुं, (मातुलस्य धुस्तूरस्य पुत्त्रक ।) धुस्तूरफलम्। इत्यमर । २ । ४ । ७८ ॥ (यथास्य पर्य्याय ।
“मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्त्रक ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) मातुलतनय । इति मेदिनी । के, २३५ ॥

मातुला } स्त्री, (मातुल+टाप । मातुलस्य
मातुलानी, } स्त्री। “इन्द्रवरुणेति । ४ । १ । ४९। ङीष् आनुक् च ।) मातुलपत्नी । इत्यमरभरतौ ।२।६।३ । मामी इति भाषा ॥ तन्मरणे पक्षिण्यशौचम्। यथा —
“श्वशुरयोर्भगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले ।
पित्रो स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

मातुलानी, स्त्री, (मा निषिद्धे तुलां नयति प्राप्नोतीति। नी+क्विप्। ङीष ।) कलाय । भङ्गा । इति मेदिनी । नै, २०३ ॥ (यथास्या पर्य्याय । भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“भङ्गा गञ्जा मातुलानी मादिनी विजया जया ॥”)
शणा । इति हेमचन्द्र । ४ । २४५ ॥ प्रियङ्गु वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मातुलाहि पु (मा तुल्यतेऽसौ इति । तुल+मूलविभुजादित्वात् क । मातुलश्चासौ अहिश्च।) सर्पविशेष । मालुया साप इति फेयुयाटी इति च भाषा। अथ खड्गाकृति आयतदेह दीर्घ लाङ्गूल चतुष्पात । इति मधुमाधवादय ॥ तत्पर्य्याय । मालुधान २ । इत्यमर । १ । ८ । ३ ॥

मातुली, स्त्री, (मातुलस्य स्त्री। “मातुल+इन्द्रवरुणभवेति।” ४ । १ । ४९। इति ङीष् “मातुलोपाध्याययोरानुग वा।” इति वार्त्तिकोक्ते पक्षे आनुगभाव ।) मातुलपत्नी। इत्यमर । २ । ६ । ३ ॥ भङ्गा इति शब्दचन्द्रिका ॥

मातुलुङ्ग, पुं, (मा न तुलं गच्छतीति । गम+ड । पृषोदरादित्वात् अकारस्योकार मुमागमश्च।) बीजपूर । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।
“केशर मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसयुतम् ।
शर्कराडाडिमाभ्यां वा द्राक्षाखर्ज्जूरयोस्तथा॥”
(तथास्य पर्य्याय ।
“बीजपूरो मातुलुङ्ग सुफल फलपूरक ।
लुङ्गुष पूरक पूरो बीजपूर्णोऽम्लकेशर ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
तथास्य गुणा ।
स्यान्मातुलुङ्ग कफवातहन्ता
हन्ता क्रमीणां जठरामयघ्न ।
स दोषरक्तादिविकारपित्त
सन्दीपन शूलविकारहारी ॥
श्वासकासारुचिहर तृष्णाघ्न कण्ठशोधनम् ।
दीपनं लघु रुच्यञ्च मातुलुङ्गमुदाहृतम् ॥
त्वकतिक्ता दुर्ज्जराति स्यात् क्रमिवातकफापहा ।
स्वादु शीता गुरु स्निग्धा तन्मांस वात पित्तजित् ॥
मेध्य शूलानिलच्छर्द्दिकफारोचकनाशनम् ।
दीपन लघु सग्राहि गुल्मार्शोघ्नन्तु केशरम् ॥
हृद्य वर्णकर रुच्य रक्तमांसबलप्रदम् ।
शूलाजीर्णादिरोगेषु मन्दाग्नौ कफमारुते ॥
अरुचिश्वासकासेषु स्वरसोऽस्योपदिश्यते ।
रसोऽतिमधुरो हृद्यो वीर्य्यपित्तानिलापहा ॥
कफकृदुर्ज्जर पाके मातुलुङ्गस्य कथ्यते ।
तिक्त पुष्पन्तु बीजञ्च गुल्मनुत्स्यात्तथापरम् ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
“त्वकतिक्ता कटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित् ।
बृंहण मधुर मांस वातपित्तहर गुरु ॥
लघु तत्केसर श्वासकासहिक्कामदात्ययान् ।
आस्यशोषानिलश्लेष्मविबन्धच्छर्द्यरोचकान् ॥
गुल्मोदरार्शं शूलानि मन्दाग्नित्वञ्च नाशयेत्॥”
इति च वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

मातुलुङ्गक पु, (मातुलुङ्ग+सञ्ज्ञायां स्वार्थे वा कन्।) छोलङ्ग वृक्ष । तत्पर्य्याय । फलपूर २ बीजपूर ३ रुचक ४ । इत्यमर ।२ । ४ । ७८ ॥ मातुलुङ्ग ५ स्वफल ६ फलपूरक ७ लुङ्गुष ८ पूरक ९ पूर १० बीजपूर्ण ११ अम्लकेशर १२ छोलङ्ग १३ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणा । हृद्यत्वम्। अम्लत्वम्। लघुत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। आध्मानगुल्मप्लीहच्छर्द्दिरोगोदावर्त्तनाशित्वम्। विबन्धहिक्काशूलच्छर्द्दिरोगे प्रशस्तत्वञ्च। अस्य त्वग्गुणा । तिक्तत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। कफवातनाशित्वम्। विगतरसत्वञ्च। तन्मांसगुणा । स्वादुत्वम्। शीतत्वम्। गुरुत्वम्। वायुपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभ ॥

मातुलुङ्गा स्त्री, (मातुलुङ्ग+टाप ।) मधुकुक्कुटी । यथा,—
“मातुलुङ्गा सुगन्धान्या शिरिजा पूतिपुष्पिका ।
अत्यम्ला देवदूती च सा कथिता मधुकुक्कुटी ॥”
इति रत्नमाला ॥

मातुलुङ्गिका स्त्री, (मातुलुङ्ग+सञ्ज्ञायां कन्। टाप अकारस्येत्वम्।) वनबीजपूर । इति राजनिर्घण्ट ॥

मातृकच्छिद पु, (मातु क शिरश्छिनत्तीति । छिद+क । पित्रादेशात् मातृशिरश्छेदनादस्य तथात्वम्।) परशुराम । इति केचित् ॥

मातृका, स्त्री (मातेव । मातृ+“इवे प्रतिकृतौ ।” ५ । ३ । ९६ । इति कन् टाप ।) धात्रिका ॥ (यथा सुश्रुतसंहितायाम् । ४३ । ६६ ।
“स्तन्यलङ्घने बालपीडा
राज्ञो मातु पीडन मातृकायाः ॥”
मातेव । मातृ+स्वार्थे कन्।) माता । देवीभेद । वर्णमाला। इति मेदिनी । के १३८॥ करणम्। स्वर । उपमाता । इति हेमचन्द्र । मातृकागणोत्पत्तिर्यथा,—
“तत्र देवोऽप्यसौ दैत्य त्रिशूलेनाहनद्भृशम् ।
तस्याहतस्य यद्रक्तमपतद्भूतले किल ॥
तस्मादन्धका असङ्ख्याता बभूवुरपरे भृशम् ।
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्य रुद्र शूलेऽन्धक न्यधे ॥
गृहीत्वा त्रिशिखाग्रेण ननर्त्त परमेश्वर ।
इतरेऽप्यन्धका सर्व्वे चक्रेण परमेष्ठिना ॥
नारायणेन निहतास्तत्र येऽन्ये समुत्थिता ।
अन्धधारासुमारेस्तु शूलप्रोतस्य चासकृत ॥
अनारत समुत्तस्थु स्वतो रुद्रो रुषान्वित ।
तस्य क्रोधेन महता मुखाज्ज्वाला विनिर्ययौ ॥
तद्रूपधारिणीं देवीं यान्तीं योगेश्वरीं विदु ।
स्वरूपधारिणी चान्या विष्णुनापि विनिर्म्मिता ॥
ब्रह्मणा कार्त्तिकेयेन इन्द्रेण च यमेन च ।
वाराहेण च देवेन विष्णुना परमेष्ठिना ॥
पातालोद्धरणा रूप तस्या देव्या विनिर्ममे ।
माहेश्वरी च माहेन्द्री इत्येता अष्ट मातर ॥
कारण यस्य यत् प्रोक्तं चिह्नञ्चाभवधारितम् ॥
शरीरादेव नाना तु तदिद कीर्त्तित मया ।

काम क्रोधस्तथा लोभो मदो मोहोऽथ पञ्चम ॥
मात्सर्य्यं षष्ठमित्याहु पैशुन्य सप्तम तथा ॥
असूयाष्टमी ज्ञेया इत्येता अष्ट मातर ॥
काम योगीश्वरीं विद्धि क्रोध माहेश्वरीं तथा ॥
लोभस्तु वैष्णवी प्रोक्ता ब्रह्माणी मद एव च ।
मोह स्वयम्भु कौमारी मात्सर्य्यं चेन्द्रजां विदु ॥
यामी दण्डधरा देवी पैशुन्य स्वयमेव च ।
असूया वराहाख्या इत्येता परिकीर्त्तिता ॥
कामादिगण एषोऽथ शरीर परिकीर्त्तितम् ।
जग्राह मूर्त्तिन्तु यथा तथा ते कीर्त्तित मया ॥
एताभिर्देवताभिश्च तस्य रक्ते तु शोषिते ।
क्षय गतासुरी माया स च सिद्धोऽन्धकोऽभवत् ॥
एतत्ते सर्व्वमाख्यातमात्मविद्यान्वित मया ।
य एतच्छृणुयान्नित्य मातृणामुद्भव शुभम् ॥
तस्य ता सर्व्वदा रक्षां कुर्व्वन्त्यनुदिन नृप ।।
येनैतत् पठ्यते जन्म मातृणां पुरुषोत्तम ! ॥
स धन्य सर्व्वदा लोके शिवलोकञ्च गच्छति ।
तासाञ्च ब्रह्मणा दत्ता अष्टमी तिथिरुत्तमा ॥
एता सपूजयेद्भक्त्या बिल्वाहारी नर सदा ।
तस्य ता परितुष्टास्तु क्षेमारोग्य ददन्ति च ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे कामादिमातृगणोत्पत्ति नामाध्याय ॥ अपि च ।
“ब्रह्मेशगुहविष्णूनां तथेन्द्रस्य च शक्तय ।
शरीरेभ्यो विनिष्क्रम्य तद्रूपैश्चण्डिकां ययु ॥
यस्य देवस्य यद्रूप यथाभूषणवाहनम् ।
तद्वदेव हि तच्छक्तिरसुरान् योद्धुमाययौ ॥
हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षसूत्रकमण्डलु ।
आयाता ब्रह्मण शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥
माहेश्वरी वृषारूढ़ा त्रिशूलवरधारिणी ।
महाहिवलया प्राप्ता चन्द्ररेखाविभूषणा ॥
कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
योद्धुमभ्याययौ दैत्यानम्बिका गुहरूपिणी ॥
तथैव वैष्णवी शक्तिर्गरुड़ोपरि संस्थिता ।
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गहस्ताभ्युपाययौ ॥
यज्ञवाराहमतुलं रूप या बिभ्रती हरे ।
शक्ति साप्याययौ तत्र वाराहीं बिभ्रती तनुम् ॥
नारसिंही नृसिंहस्य बिभ्रती सदृश वपु ।
प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहति ॥
वज्रहस्ता तथैवैन्द्री गजराजोपरिस्थिता ।
प्राप्ता सहस्रनयना यथा शक्रस्तथैव सा ॥
तत परिवृतस्ताभिरीशानो देवशक्तिभि ।
हन्यन्तामसुरा शीघ्र मम प्रीत्याह चण्डिकाम् ॥
ततो देवीशरीरात्तु विनिष्क्रान्तातिभीषणा ।
चण्डिका शक्तिरत्युग्रा शिवाशतनिनादिनी ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
मातृवर्गो यथा —
“गुरो पत्नी राजपत्नी विप्रपत्नी च या सती ।
पत्नी च भ्रातृसुतयोर्मित्रपत्नी च तत्समा ॥
श्वश्रू पित्रोस्तयोर्भ्रातु पत्नी स्वसृ स्वकन्यका ।
जननी तनुजपत्नी च भगिनी सुरभी तथा ॥
स्वामीष्टसुरपत्नी च धात्री कान्ताप्रदायिका ।
गर्भधात्रीष्टनाम्नी च भयात्त्रातुश्च कामिनी ॥
एता वेदप्रणीताश्च सर्व्वेषां मातर स्मृता ।
एतास्वपि च सर्व्वासु न्यूनता नास्ति कासु च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २५ अध्याय ॥
षोडश मातरो यथा,—
“गुरुपत्नी राजपत्नी देवपत्नी तथा वधू ।
पित्रो स्वसा शिष्यपत्नी भृत्यपत्नी च मातुली ॥
पितृपत्नी भ्रातृपत्नी श्वश्रूश्च भगिनीसुता ।
गर्भधात्रीष्टदेवी च पुस षोडश मातर ॥”
इति तत्रैव ५८ अध्याय ॥
अथ मातृकान्यास ।
भगवानुवाच ।
“मातृकान्यासमधुना शृणु वेतालभैरव ।।
येन देवत्वमायाति नरोऽपि विहितेन वै ॥
वाग्ब्रह्माणीमुखा देवी मातृका परिकीर्त्तिता ।
तासां मन्त्राणि सर्व्वाणि व्यञ्जनानि स्वरास्तथा ॥
चन्द्रबिन्दुप्रयुक्तानि सर्व्वकामप्रदानि च ।
ऋषिस्तु मातृमन्त्राणां ब्रह्मैव परिकीर्त्तित ॥
प्रोक्त छन्दस्तु गायत्री देवता च सरस्वती ।
शरीरशुद्धिप्रमुखसर्व्वकामार्थसाधने ॥
विनियोग समुद्दिष्टो मन्त्राणां न्यूनपूरणे ।
अकारेण सम कादिवर्गो य प्रथम स्मृत ॥
तैश्चन्द्रबिन्दुसंयुक्तैस्तत्स्थैरक्षरैर्बहि ।
आकारञ्च तथाद्याय अङ्गुष्ठाभ्यां नमस्तथा ।
प्रथम मातृकामन्त्रमङ्गुष्ठद्वयतो न्यसेत ॥
परे यदा स्वरे साद्ध ये वाच्या न्यासकर्म्मणि ।
ते सर्व्वे चन्द्रबिन्दुभ्यां युक्ता कार्य्यास्तु सर्व्वत ॥
ह्रस्वेकारस्य वर्गेण दीर्घेकारान्तगेन तु ।
तर्ज्जन्योर्विन्यसेत सम्यक स्वाहान्तेन तु पूर्व्ववत ॥
ह्रस्वोकारटवर्गेण दीर्घोकारान्तगेन तु ।
मध्यमायुगले सम्यक वषडन्तेन विन्यसेत ॥
एकारादितवर्गान्त ऐकारान्तेन चैव हुम् ।
न्यसेदनामिकायुग्मे नियत तत्र भैरव ।॥
ओकारादिपवर्गन्तु औकारान्तेन शोभितम् ।
वौषडन्त कनिष्ठायां विन्यसेत् कार्य्यसिद्धये ॥
अकारादियकारादिवर्गेण चान्तकेन च ।
अ इत्यन्तेन तलयोर्विन्यसेत् पाणिपृष्ठयो ॥
वषट्कार पृष्ठभागे मन्त्रन्यासे नियोजयेत् ।
हृदयादिषडङ्गेषु पूर्व्ववत् क्रमतो न्यसेत् ॥
अङ्गुष्ठाद्युक्तवर्गैस्तु क्रमात् षड्भिस्तथाविधै ।
पुनस्तथा पादजानुसक्थिगुह्ये तु पार्श्वयो ।
वस्तौ च विन्यसेन्मन्त्रान् क्रमात पूर्व्ववदाचरे ॥
बाह्वो पाण्योस्तथा कण्ठे नाभौ च जठरे तथा ।
स्तनयोरपि विन्यास तथा षड्भि समाचरेत् ॥
वक्त्रे च चिबुके गण्डे कर्णयोश्च ललाटके ।
अक्षि कर्णे च षड्वर्गैं पूर्व्ववन्न्यासमाचरेत् ॥
रोमकूपे ब्रह्मरन्ध्रे गुह्ये जङ्घायुगे तथा ।
नलिषु पादपाण्योश्च तथा पूर्व्ववदाचरेत् ॥
एवन्तु मातृकान्यास य कुर्य्यात्सततम् ।
स धर्म्मयशपूर्णायु पुत्री श्रीमांश्च जायते ॥
नात परतर मन्त्र विद्यते क्वचिदेव हि ।
य सर्व्वकामद पुण्य चतुर्व्वर्गफलप्रदम् ॥
वाग्देवतां हृदि ध्यात्वा मूर्द्ध्नि सर्व्वाक्षराणि च ॥
त्रिधा च मातृकामन्त्रे सक्रमेश्च पिबेज्जलम ।
स वाग्मी पण्डितो धीमान् जायते च वर कवि ॥
चन्द्रबिन्दुसमायुक्तान् स्वरान् पूर्व्वान् पठेद्बुध ।
व्यञ्जनानि च सर्व्वाणि केवलानि पठेत्तत ॥
अकारादिक्षकारान्तान्येवं न्यासैस्तु पूर्व्वकै ।
जलं करतले गृह्य पठित्वाक्षरसञ्चयम् ॥
अभिमन्त्र्य तु तत्तोय प्रथम पूरके पिबेत् ।
कुम्भकेन द्वितीयन्तु तृतीयन्त्वथ रेचके ॥
एव सन्त्रिवारन्तु पीत्वा तोय विचक्षण ।
दृढाङ्ग पण्डितो भूयात पुत्रपौत्रसमन्वित ॥
त्रिसन्ध्यमथ पीत्वैव मातृकामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोय कवित्वमाप्नोति सर्व्वान् कामांस्तथैव च ॥
सतत कुरुते यस्तु मातृकामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोयपान महाभाग पूरकुम्भरेचके ॥
स सर्व्वकामान् सप्राप्य पुत्रपौत्रसन्ततिमान् ।
भूत्वा महाकविर्लोके बलवान सत्यविक्रम ॥
सर्व्वत्र वल्लभो भूत्वा चान्ते मोक्षमवाप्नुयात ।
राजानमथवा राजभार्य्यां पुत्रमथापि वा ॥
वशीकरोति न चिरात मातृकामन्त्रपालक ।
न्यासक्रमे क्रम प्रोक्तो वर्णक्रम इहैव तु ॥
अक्षराणां क्रमेणाथ तोयपान समाचरेत् ।
ये ये मन्त्रा देवतानामृषीणामथ रक्षसाम् ॥
ते मन्त्रा मातृकामन्त्रे नित्यमेव प्रतिष्ठिता ।
सर्व्वमन्त्रमयश्चाय सर्व्वदेवमयस्तथा ॥
चतुर्व्वर्गप्रदश्चाय मातृकामन्त्र उच्यते ।
इति ते कथित पुत्र ! मातृकान्यास उत्तम ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे मातृकान्यास ७६ अ ॥
अथ तस्य प्रयोग ।
अस्य मातृकामन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो मातृकासरस्वती देवता हलो बीजानि स्वरा शक्तयो मातृकान्यासे विनियोग । शिरसि ॐ ब्रह्मणे ऋषये नम । मुखे ॐ गायत्रीच्छन्दसे नम । हृदि ॐ मातृकासरस्वत्यै देवतायै नम । गुह्ये ॐ व्यञ्जनेभ्यो बीजेभ्यो नम । पादयो ॐ स्वरेभ्य शक्तिभ्यो नम । तथा च ज्ञानार्णवे ।
“मातृकां शृणु देवेशि ! न्यसेत् पापनिकृन्तनीम् ।
ऋषिर्ब्रह्मास्य मन्त्रस्य गायत्रीच्छन्द उच्यते ॥
देवता मातृकादेवी बीजं व्यञ्जनसञ्चयम् ।
शक्तयस्तु स्वरा देवि ! षडङ्गन्यासमाचरेत् ॥”
तत षडङ्गन्यास । अं कं खं गं घं ङं आं अङ्गुष्ठाभ्यां नम । इं चं छं जं झं ञं ईं तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा । उं टं ठं डं ढं णं ऊं मध्यमाभ्यां वषट् । एं तं थं दं धं नं ऐं अनामिकाभ्यां हुम् । ओं पं फं बं भं मं औं कनिष्ठाभ्यां वौषट् । अं यं रं लं वं शं षं सं हं क्षं

च अ करतलपृष्ठाभ्यां फट्। एवं हृदयादिषु। अं कं ५ आं हृदयाय नमः। इत्यादि। तथा च ज्ञानार्णवे।
"अं आं मध्ये कवर्गन्तु इं ईं मध्ये चवर्गकम्।
उं ऊं मध्ये टवर्गन्तु एं ऐं मध्ये तवर्गकम्॥
ओं औं मध्ये पवर्गन्तु बिन्दुयुक्तं न्यसेत् प्रिये।।
अनुस्वारविसर्गान्तर्यंशवर्गौ सलक्षकौ॥
हृदयञ्च शिरो देवि! शिखा कवचकं तथा।
नेत्रमस्त्रं न्यसेत् ङेऽन्तं नमः स्वाहा क्रमेण तु॥
वषट् हुं वौषडन्तञ्च फडन्तं योजयेत् प्रिये।।
षडङ्गोऽयं मातृकाया सर्व्वपापहरः स्मृतः॥*॥
अथान्तर्मातृकान्यासः।
अकारादिषोडशस्वरान् सविन्दून् षोडशदल-कमले कण्ठमूले न्यसेत्। ककारादिद्वादश-वर्णान् सविन्दून् द्वादशदलकमले हृदये न्यसेत्। डकारादिदशवर्णान् सविन्दून् दशदलकमले नाभौ न्यसेत्। बकारादिषड्वर्णान् सविन्दून् षड्दलकमले लिङ्गमूले न्यसेत्। वकारादि चतुरो वर्णान् सविन्दून् चतुर्दलकमले मूला-धारे न्यसेत्। हक्षवर्णद्वयं सविन्दु द्विदलपद्म-भ्रूमध्ये न्यसेत्। तथा च ज्ञानार्णवे।
"द्व्यष्टपत्राम्बुजे कण्ठे स्वरान् षोडश विन्यसेत्।
द्वादशच्छदहृत्पद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत्॥
दशपत्राम्बुजे नाभौ डकारादीन्न्यसेद्दश।
षट्पत्रमध्ये लिङ्गस्थे बकारादींश्च षट्॥
आधारे चतुरो वर्णान्न्यसेद्वादीन् चतुर्द्दले।
हक्षौ भ्रूमध्यगे पद्मे द्विदले विन्यसेत् प्रिये।॥"
अगस्त्यसंहितायाम्।
"एकैकवर्णमेकैकपत्रान्ते विन्यसेत् प्रिये।।
एवमन्तः प्रविन्यस्य मनसातो बहिर्न्यसेत्॥"*॥
मेघावे तु।
एकैकवर्णमुच्चार्य मूलाधाराच्छिरोऽन्तकम्।
नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्त्तितः॥
अथान्तर्मातृकान्यासो मूलाधारे चतुर्द्दले।
सुवर्णाभे व श ष स चतुर्व्वर्णविभूषिते॥
षड्दले वैदुर्यनिभे स्वाधिष्ठानेऽनलत्विषि।
ब भ मैर्यैर्लैर्युक्ते वर्णैः षड्भिश्च सुव्रते।॥
मणिपूरे दशदले नीलजीमूतसन्निभे।
डादिफान्तदलैर्युक्ते बिन्दूद्भासितमस्तके॥
अनाहते द्वादशारे प्रवालरुचिसन्निभे।
कादिठान्तदलैर्युक्ते योगिनां हृदयङ्गमे॥
विशुद्धे षोडशदले धूम्राभे स्वरभूषिते।
आज्ञाचक्रे तु चन्द्राभे द्विदले हक्षलाञ्छिते॥
सहस्रारे हिमनिभे सर्व्ववर्णविभूषिते।
अकथादित्रिरेखाभ्यां ह ल क्ष त्रयभूषिते॥
तन्मध्ये परविन्दुञ्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम्।
एवं समाहितमना ध्यायेन्न्यासोऽयमान्तरः॥"
ततो बाह्यमातृकाध्यानम्।
"पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तमुखदोःपन्मध्यवक्षःस्थलां
भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम्।
मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्याञ्च हस्ता-
म्बुजै-
र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवता-
माश्रये॥"
एवं ध्यात्वा न्यसेत्। तत्राङ्गुलिनियमस्तन्त्रे।
"ललाटेऽनामिकामध्ये विन्यसेन्मुखपङ्कजे।
तर्ज्जनीमध्यमानामा वृद्धानामे च नेत्रयोः॥
अङ्गुष्ठं कर्णयोर्न्यस्य कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ नसोः।
मध्यास्त्रिको गण्डयोश्च मध्यमाञ्चोष्ठयोर्न्यसेत्॥
अनामां दन्तयोर्न्यस्य मध्यमान्तममाङ्गके।
मुखेऽनामां मध्यमाञ्च हस्तपादे च पार्श्वयोः॥
कनिष्ठानामिकामध्यास्तास्तु पृष्ठे च विन्यसेत्।
ताः साङ्गुष्ठा नाभिदेशे सर्व्वाः कुक्षौ च
विन्यसेत्॥
हृदये च तलं सर्व्वं अंसयोश्च ककुत्स्थले।
हृत्पूर्व्वं हस्तपत्कुक्षि मुखेषु तलमेव च॥
एतास्तु मातृकामुद्राः क्रमेण परिकीर्त्तिताः।
अज्ञात्वा विन्यसेद्यस्तु न्यासः स्यात्तस्य
निष्फलः॥'
गौतमीये।
"ललाटमुखवृत्ताक्षिश्रुतिघ्राणेषु गण्डयोः।
ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्यदोःपत्सन्ध्यग्रकेषु च॥
पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽंसके।
ककुद्यंसे च हृत्पूर्व्वं पाणिपादयुगे तथा।
जठराननयोर्न्यस्येन्मातृकार्णान् यथाक्रमात्॥"
तद्यथा। अं नमो ललाटे। आं नमो मुख-वृत्ते। इं ईं चक्षुषोः। उं ऊं कर्णयोः। ऋं ॠं नसोः। ऌं ॡं गण्डयोः। एं ओष्ठे। ऐं अधरे। ओं ऊर्द्ध्वदन्ते औं अधोदन्ते। अं ब्रह्मरन्ध्रे। अः मुखे। कं दक्षबाहुमूले। खं कूर्परे। गं मणिबन्धे। घं अङ्गुलिमूले। ङं अङ्गुल्यग्रे। एवं च ५ वामबाहुमूलसन्ध्यग्रकेषु। एवं ट ५ दक्षिणपादमूलसन्ध्यग्रकेषु। एवं तं ५ वामपादमूलसन्ध्यग्रकेषु। पं दक्षिणपार्श्वे। फं वामपार्श्वे। बं पृष्ठे। भं नाभौ। मं जठरे। यं हृदि। रं दक्षबाहुमूले। लं ककुदि। वं वामबाहुमूले। शं हृदादिदक्षहस्ते। षं हृदादिवामहस्ते। सं हृदादिदक्षपादे। हं हृदादिवामपादे। लं हृदादुदरे। क्षं हृदादि मुखे। सर्व्वत्र नमोऽन्तेन न्यसेत्। तथा च।
"ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्बिन्दु-
वर्ज्जितः।
पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः॥"
इति भट्टः॥*॥
अथ संहारमातृकान्यासः।
तस्या ध्यानं यथा,—
"अक्षस्रजं हरिणपोतमुदग्रटङ्कं
विद्यां करैरविरतं दधतीं त्रिनेत्राम्।
अर्द्धेन्दुमौलिमरुणामरविन्दरामां
वर्णेश्वरीं प्रणमत स्तनभारनम्राम्॥
न्यासस्तु क्षकाराद्यकारान्तः। यथा क्षं नमो हृदादिमुखे इत्यादि॥*॥ अपरञ्च।
"चतुर्धा मातृका प्रोक्ता केवला बिन्दुसंयुता।
सविसर्गा सोभया च रहस्यं शृणु कथ्यते॥
विद्याकरी केवला च सोभया भुक्तिदायिनी।
पुत्रदा सविसर्गा तु सविन्दुर्व्वित्तदायिनी॥"
विशुद्धेश्वरे।
वाग्भवाद्या च वाक्सिद्ध्यै रमाद्या श्रीप्रवृद्धये।
हृल्लेखाद्या सर्व्वसिद्ध्यै कामाद्या लोकवश्यदा।
श्रीकण्ठाद्यानिमान्न्यसेत् सर्व्वमन्त्रः प्रसीदति॥'
श्रीविद्याविषये नवरत्नेश्वरे।
"वाग्भवाद्या नमोऽन्ताश्च न्यस्तव्या मातृका-
चराः।
श्रीविद्याविषये मन्त्री वाग्भवाद्यष्टसिद्धये॥"
इति तन्त्रसारः॥
(मातृ+"ऋतष्ठञ्।" ४।३।७८। इति ठञ्। त्रि। मातुरागतम्। यथा, महाभारते। ६। ८७। ६७।
"योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदि-
वान्॥")

मातृकेशटः, पुं, (मातृके कुले शटति पुत्ररूपेण गच्छतीति। शट+अच्।) मातुलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मातृनन्दनः, पुं, (मातॄणां नन्दनः पुत्त्रः आनन्द-वर्द्धनो वा।) कार्त्तिकेयः। यथा—
"कथं त्वं कृत्तिकापुत्त्रस्तत्त्ववान् त सुर गुहम।
कथञ्च पावकिरसौ कथं वा मातृनन्दनः॥'
इत्यादि वाराहपुराणे स्कन्दोत्पत्तिनामाध्यायः॥

मातृमण्डलं, क्ली, (मातॄणां मण्डलम्।) नेत्रयो-र्मध्यम्। तत्तु आसन्नमृत्युर्न पश्यति। यथा, काशीखण्डे ४२ अध्याये।
"अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च।
आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम्॥
अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते।
विष्णोः पदानि भ्रूमध्यं नेत्रयोर्मातृमण्डलम्॥"
(यथा च वृहत्संहितायाम्। "मातॄणामपि मातृमण्डलविदो विप्रान् विदुर्म्मखा॥")

मातृमुखः, पुं, जड़ः। इति हेमचन्द्रः। ३। १६॥

मातृबन्धुः, पुं, (मातुर्बन्धुः।) मातृबान्धवः। यथा। बन्धवस्त्रिविधाः। आत्मबन्धवः पितृ-बन्धवो मातृबन्धवश्चेति। यथोक्तम्।
"आत्मपितृष्वसुः पुत्त्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः।
आत्ममातुलपुत्त्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः॥
पितुः पितृष्वसुः पुत्त्राः पितुर्म्मातृष्वसुः सुताः।
पितुर्म्मातुलपुत्त्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः॥
मातुः पितृष्वसुः पुत्त्रा मातुर्म्मातृष्वसुः सुताः।
मातुर्म्मातुलपुत्त्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः॥"
इति मिताक्षरा॥

मातृबान्धवः, पुं, (मातुर्बान्धवः।) मातृबन्धुः। स च मातामहभगिनीपुत्त्रः। मातामही-भगिनीपुत्त्रः। मातृमातुलपुत्त्रश्च। यथा,—
"मातुः पितृष्वसुः पुत्त्रा मातुर्म्मातृष्वसुः सुताः।
मातुर्म्मातुलपुत्त्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥

मातृवाहिनी, स्त्री, (मातरं वहतीति। वह+णिनिः।) वल्गुलापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

मातृशासित, पुं, (मात्रा शासित । स्नेहाधिक्यात् केवल मात्रैव शासित न तु पित्रा चार्य्यादिभिरिति भाव ।) मूर्खे । इति हेमचन्द्र । ३ । १६ ॥

मातृष्वसा स्त्री, (मातु स्वसा । "मातृपितृभ्यां स्वसा ।" ८ । ३ । ८४ । इति षत्वम् ।) मातृभगिनी । मासी इति भाषा । सा मातृतुल्या यथा —
'मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
श्वश्रू पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्त्तिता ॥"
इति दायभाग ॥

मातृष्वसेय पुं, (मातृष्वसुरपत्य पुमान् । मातृस्वसृ + "मातृष्वसुश्च ।" ४ । १ । १३४ । इत्यत्र "छण्प्रत्ययो ढकिलोपश्च ।" इति काशिकोक्ते ढक ।) मातृष्वसृपुत्र । मासितुता भाइ इति भाषा । तत्पर्य्याय । मातृष्वस्रीय २ । इति हेमचन्द्र । ३ । २ ९ ॥

मातृष्वसेयी, स्त्री, (मातृष्वसुरपत्य स्त्री । मातृष्वसृ + "मातृष्वसुश्च ।" ४ । १ । १३४ । इति ढक । ढकिलोपश्च । ङीष ।) मातृभगिनी-कन्या । इत्यमर । २ । ६ । २५ । मासितुता भगिनी । इति भाषा ॥ (टावन्तोऽप्यय शब्द । यथा, महाभारते । ३ । २२३ । ५ ।
("मम मातृष्वसेया त्व माता दाचायणी
मम ॥")

मातृष्वस्रीय, स्त्री, (मातृस्वसुरपत्य पुमान् । मातृष्वसृ + "मातृष्वसुश्च ।" ४ । १ । १३४ । इति छण ।) मातृभगिनीपुत्र । इत्यमर । २ । ६ । २५ । मासितुता भाइ इति भाषा ॥

मातृष्वस्रीया, स्त्री, (मातृष्वस्रीय + टाप ।) मातृभगिनीकन्या । इत्यमर । २ । ६ । २५ । मासितुता भगिनी इति भाषा ॥

मातृसिंही स्त्री, वासक । इति शब्दरत्नावली ।

मात्र, क्ली, (मीयत इति । मा + त्रन् ।) कात्स्न्यम् । अवधारणम् । इत्यमर ।३।३।१७७ ॥ कात्स्न्ये यथा जीवमात्र न हिंसेत । अवधारणे यथा पयोमात्र भुङ्क्ते । इति तट्टीकायां भरत ॥

मात्रा, स्त्री (मीयते अनया । मा + "हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ।" उणा ४।१६८ इति त्रन् टाप ।) परिच्छद । अल्प । परिमाणम् । इत्यमर । ३।३।१७७ ॥ परिच्छदो छत्रध्वजादि । अल्पे यथा । शाकमात्रा । परिमाणे यथा । किंहस्तिमात्रोऽङ्कुश । इति तट्टीकायां भरत ॥ (यथा, हस्त्यायुर्व्वेदसंहितायाम् ।५८।२॥ "अङ्गुलमेका भवति मात्रा ।") कर्णभूषा । वित्तम् । अक्षरावयव । इति मेदिनी । रे, ७५ ॥ ॥ (छन्दःसु ह्रस्वदीर्घादिप्रभेद । यथा, श्रुतबोधे ।
"यस्या पादे प्रथमे द्वादश मात्रा तथा तृतीयेऽपि ॥")
कालविशेष । यथा,—
"कालेन यावता पाणि पर्य्येति जानुमण्डलम् ।
सा मात्रा कविभि प्रोक्ता ह्रस्वदीर्घप्लुते मता ॥
इति प्राचीना ॥
अपि च ।
"वामजानुनि तद्धस्तभ्रमण यावता भवेत् ।
कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्वेदपारगै ॥"
इति तन्त्रसार ॥
इन्द्रियवृत्ति । यथा,—
"मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय । शीतोष्णसुखदु खदा ।
आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥"
इति भगवद्गीता ॥
"मीयन्ते आभिविषया मात्रा इन्द्रियवृत्तय ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
इन्द्रियम् । इति पूर्व्वोक्तश्लोकटीकायां मधुसूदनसरस्वती ॥ अश्व । यथा,—
"न योषिद्भ्य पृथगद्धादवसानदिनादृते ।
स्वभर्त्तृपितृमात्राभ्यस्तुमिरासा यत स्मृता ॥"
इति आह्निकतत्त्वम् ॥
(शिलोच्चय । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ४ । ६ । ३ ।
"प्र मात्राभी रिरिचे ।"
"मात्राभि मीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति मात्रा शिलोच्चया ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥ शक्ति । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३५६ । "का मात्रा समुद्रस्य यो मम प्रसूति दूषयिष्यति ॥" अवयव । यथा, मनौ । ७ । ४ ।
"चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रानिर्हृत्य शाश्वती ॥"
"मात्रा अवयवा ।" इति तट्टीकायां मेधातिथि ॥ रूपम् । यथा, भागवते । २ ।५।२५ ॥
"तस्य मात्रा गुण शब्द ॥" "मात्रा रूप्य रूपम् ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

मात्सर्य्य, क्ली (मत्सर + ष्यञ् ।) मत्सरस्य भाव । परशुभद्वेष । यथा, —
"मागाश्चिरायैकतर प्रमाद
वसन्नसम्बाधशिवेऽपि देशे ।
मात्सर्य्यरागोपहतात्मनां हि
स्खलन्ति साधुष्वपि मानसानि ॥
इति भारवौ ३ अध्याय ॥

मात्स्यिक, त्रि, (मत्स्योऽस्य पण्यम् । "तदस्य पण्यम् ।" ४ । ४ । ५१ । इति मत्स्य + ठक ।) जालिक । मत्स्यघातक । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

माथ ऋ कुन्थे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर० सक सेट ।) ऋ, मान्थति । कुन्थो वधक्लेशौ । इति दुर्गादास ॥

माथ, पुं, (मान्थते मीयते जन अस्मिन् । माथ + घञ् । ज्वलादित्वात् णो वा । णिपातनात् गुणभाव ।) पन्था । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (मथ + भावे घञ् ।) मन्थनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

माथुर पुं, (मथुरा + अण् ।) मथुराया आगत । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (तत्र भव स्थायी वा । मथुराजात । यथा, कथासरित्सागरे । ६६ । ७६ ।
"तत स दृष्टवन्तुधनाशशक्तो पुरुषोऽब्रवीत् ।
मुग्धे । प्रवनसेनाख्यो वणिकपुत्त्रोऽस्मि
माथुर ॥"
अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता । "तेन प्रोक्तम् ।" ४ । ३ । १ ४ । इति अण् ङीप । माथुरीवृत्ति । इति व्याकरणम् ॥)

माद पुं, (माद्यत इति मद + घञ् । गुणभाव ।) दर्प । इत्यमर । ३ । २ । १२ ॥ हर्ष । इति तट्टीकायां भरत । मत्तता । इति शब्दरत्नावली ॥

मादक, पुं, (माद्यति वर्षागमे हृष्यतीति । मद + ण्वुल ।) दात्यूहपक्षी । इति शब्दमाला ॥ (मादयति स्वगुणेन भूतानीति । मद + णिच् ण्वुल ।) मदकारकद्रव्ये त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १४ । ६४ ।
"इन्द्रियाणि महाभाग । मादकानि सुनिश्चितम् ।
अदारस्य दुरन्तानि पञ्चैव मनसा सह ॥')

मादनं, क्ली (मादयति विरहिण । इति मद + णिच् + ल्यु ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मादयतीति मद + णिच् + ल्यु ।) हर्षकारयितरि त्रि ॥)

मादन, पुं, (मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीति । मद + णिच् + ल्यु ।) कामदेव । मदनवृक्ष । धुस्तूर । इति केचित् ॥

मादनी, स्त्री (मादन + स्त्रियां ङीप् ।) माकन्दी । इति राजनिर्घण्ट ॥ विजया । इति भावप्रकाश ॥

मादृश, त्रि (अहमिव दृश्यत इति । दृश + "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।" ३।२।६ । इति कञ् ।) मत्सदृश । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १ ८ । ८९ ।
"तस्य त्व पदवीं गच्छ गच्छेयुस्त्वादृशा यथा ।
तादृशस्त्वेदृशे काले मादृशैरभिचोदित ॥
कथ नु भार्य्या पार्थानां तव कृष्णा । सखा
विभो । ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥")

माद्री स्त्री, (मद्रे जाता । मद्र + अण् ङीप् । भर्गादित्वात् न प्रत्ययलुक ।) पाण्डुराजपत्नी । सा सतीभूतस्य सुते शापात् मैथुनरहितस्य स्वामिन आज्ञया अश्विनीकुमाराभ्यां नकुलसहदेवौ जनयामास । इति महाभारतीयभागवतमतम् ॥ (यथा, महाभारते ।१।६७।१५६।
"कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिश्च सुबलात्मजा ।")
अतिविषा । इति राजनिर्घण्ट ॥

माद्रीपति, पुं, (माद्र्या पति ।) पाण्डुराज । इति शब्दरत्नावली ॥

माधव, पुं, (मधुपुरुषस्य गोत्रापत्य पुमान् । इति मधु + अण् । मा लक्ष्मीस्तस्या धव । माया विद्याया धव इति वा ।) विष्णु । तस्य व्युत्पत्ति र्यथा —
"मा च ब्रह्मरूपा सा तत्सम्बन्धिनी सती ।

नारायणीति विख्याता विष्णुमाया सनातनी ॥
महालक्ष्मीस्वरूपा च वेदमाता सरस्वती ।
राधा वसुन्धरा गङ्गा तासां स्वामी च
माधवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १११ अध्यायः ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ७० । ४ ।
"मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत ।
माधवम् ।")
तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
"ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्व्वगतो हरिः ।
माधवायेति वै नाम धर्म्मकामार्थमोक्षदम् ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥
(मधोर्वंशस्यायम् मधूनि मधुमन्ति कुसुमानि अस्मिन् वा । मधु+"मधोर्ञ च ।" ४ । ४ । १२९ । इति ञ ।) वैशाखमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११७।२७ ।
"स तेन सख्या सहितो जगामाम्रवणं वनम् ।
पत्नीभिः स समं रन्तुं माधवे मासि पार्थिवः ॥")
(मधु+स्वार्थे अण् ।) वसन्तः । इति विश्वः ॥
(यथा सुश्रुते । १ । १६ । ९ । "मधुमाधवौ वसन्तः ।"
"माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
"माधवनभस्यसहस्यानां यथासंख्यं वैशाखभाद्रपौषाणां सुश्रुतेऽभिहितत्वात् तेषां प्रथमे ऽर्द्धेऽपवर्गिणि मासि चैत्रादौ विषयः इति निष्कर्षः । इति चरकटीकाकृदभिप्रायः ॥)
मधुकद्रव्यः । क्षणासुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भौत्यमन्वन्तरीयसप्तर्षीणामन्यतमः ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३१ ।
"अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥"
सायनाचार्य्यस्य भ्राता । यथा, सायनकृतधातुवृत्तौ । इति पूर्व्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गमराजमहामन्त्रिणा सायनपुत्रेण माधवसहोदरेण सायनाचार्य्येण विरचितायां माधवीयायां धातुवृत्तौ" ॥)
माधविका, स्त्री, (माधवी+कन् टाप् । पूर्व्वह्रस्वश्च ।) माधवीलता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
माधवी, स्त्री, (मधौ साधुपुष्प्यति । मधु+"कालात् साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ।" ४ । ३ । ४३ । इत्यण् । ङीप् ।) स्वनामख्यातपुष्पलता । तत्पर्य्यायः । अतिमुक्तः २ पुण्ड्रकः ३ वासन्ती ४ लता ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ अतिमुक्तकः ६ माधविका ७ माधवीलता ८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ चन्द्रवल्ली ९ सुगन्धा १० भ्रमरोत्सवा ११ भृङ्गप्रिया १२ भद्रलता १३ भूमिमण्डपभूषणा १४ वसन्तदूती १५ । इति जटाधरः ॥ लतामाधवी १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १२ । ७ ।
"आलोकयन्मधूकांश्च माधवीमण्डपास्तथा ।")

अस्याः गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मदगन्धित्वम् । पित्तकासव्रणदाहशोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"माधवी स्यात्तु वासन्ती पुण्ड्रको मण्डकोऽपि च ।
अतिमुक्तो विमुक्तश्च कामुको भ्रमरोत्सवः ॥
माधवी मधुरा शीता लघ्वी दोषत्रयापहा ।"
इति भावप्रकाशः ॥
मिश्रिः । मधुशर्करा । कुट्टनी । (मधुनो विकारः इत्यण् ङीप् ।) मदिरा । इति मेदिनी । वे, ४६—४७ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १५ । ३ ।
"अस्ति मे भवनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।
गच्छ तत्र मया सार्द्धं पिबस्व मधुमाधवीम् ॥"
माधवस्येयमित्यण् ङीप् । तत्प्रियत्वात्तथात्वम् ।) तुलसी । इति शब्दमाला ॥ (मधौ वसन्ते सेवार्च्चनीयेति अण् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ माधवस्य पत्नी च ॥ (मधुवंशजा कन्या । यथा, महाभारते । १।९५।१२ । "जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान् ॥)
माधवीलता, स्त्री, (माधवाख्या लता ।) स्वनामख्यातपुष्पलता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
माधवेष्टा, स्त्री, (माधवस्य इष्टा ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
माधवोचित, क्ली, (माधवस्योचितम् । सुगन्धित्वात् तथात्वम् ।) कक्कोलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य कक्कोलशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
माधवोद्भव, पुं, (माधवादुद्भवोऽस्य ।) राजादनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
माधुक, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २ ।
"मैरेयकश्च वैदेहः सम्प्रसूतोऽथ माधुकम् ॥")
माधुमता पुं, (मधुमतस्तु भवाः । मधुमत्+"कच्छादिभ्यश्च ।" ४ । २ । १३३ । इत्यण् ।) काश्मीरदेशभवाः । इति हेमचन्द्रः ।४।२४॥
माधुर क्ली, (मधु अस्ति अस्य अस्मिन् वेति । मधु+"ऊषसुषिमुष्कमधो रः ।" ५।२।१०७। इति रः । ततः स्वार्थेऽण् ।) मल्लिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मधुरात् सम्भवतीत्यण् ।) मधुरसम्भवे, त्रि ॥
माधुरी, स्त्री, (माधुर+गौरादित्वात् ङीष् ।) मद्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ माधुर्य्यम् । यथा
"तानि स्पर्शसुखानि ते च तरलाः स्निग्धा दृशोर्विभ्रमा
तद्वक्त्राम्बुजसौरभं स च सुधास्यन्दी गिरां वक्रिमा ।
सा बिम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्गेऽपि चेन्मानसं
तस्यां लग्नसमाधि हन्त विरहव्याधिः कथं वर्द्धते ॥"
इति गीतगोविन्दे ३ सर्गः ॥

माधुर्य्य, क्ली, (मधुरस्य भावः । मधुर+"वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ।" ५।१।१२३ । इति ष्यञ् ।) मधुरस्य भावः । मधुरत्वम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७३ । (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने एकादशाध्याये ।
"माधुर्य्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विसृजति ॥")
लावण्यम् । यथा,—
"रूपं किमप्यनिर्व्वाच्यं तनोर्माधुर्य्यमुच्यते ।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
पाञ्चालीरीतिविशिष्टकाव्यगुणः । यथा,—
"मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ।"
इति साहित्यदर्पणे ९ परिच्छेदः ॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।
"चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्य्यमुच्यते ।
सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥
मूर्द्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्टठडढान् विना ।
रणौ लघु च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्व्वा मधुरा रचना तथा ।"
(नायिकानामयत्नजोऽलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२९ ।
"सङ्क्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्य्यं परिकीर्त्तितम् ।"
सात्त्विकनायकगुणभेदः । यथा, तत्रैव ।३।६१।
"सर्व्वावस्थाविशेषेषु माधुर्य्यं रमणीयता ।")
माध्यन्दिन, त्रि, (मध्ये भवम् । मध्य+"अन्तपूर्व्वपदात् ठञ् ।" ४।३।६० । इत्यत्रकाशिकावृत्तौ "मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात् ।" इति दिनण् ।) मध्यमम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ८६ ॥ (मध्यन्दिनसम्बन्धि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २८ । ४ ।
"माध्यन्दिने सवने जातवेदः पुरोडाशमिह
कवे । जुषस्व ।"
"माध्यन्दिने मध्यन्दिनसम्बन्धिनि" तथा "माध्यन्दिने मध्यं दिनस्येदमित्यर्थे उत्सादित्वादञ् जिलादित्वादिहैव जिलादिवादाद्युदात्तत्वम् ।" इति च तद्भाष्ये सायनः ॥ मध्यन्दिनेन प्रोक्तमधीते वा । इत्यण् ङीप् । शुक्लयजुर्व्वेदस्य शाखाभेदः । यथा आश्वलायनीयश्रौतसूत्रे । ५ । ५ । १६ । "पिबा सोममभियमुग्रतर्द इति तिस्रोऽर्व्वाङेहि सोमकामं त्वाहुरयं सोमश्चमूसुतोऽस्मिन्नायं सोमा प्र दिवो विदाना आ पूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यन्दिन्यः ।")
माध्यम त्रि, (मध्ये भवः । मध्य+"अन्त पूर्व्वपदाट्ठञ् ।" ४ । ३ । ६० । इत्यस्य काशिकावृत्तौ 'मध्यमीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ।" इति मध्य ।) मध्ये भवम् । यथा,—
"मध्यमं माध्यमं मध्यमीयं माध्यन्दिनञ्च तत् ।"
इति हेमचन्द्रः । ६ । ८६ ॥
माध्यस्थ, क्ली, (मध्यस्थ+ष्यञ् ।) मध्यस्थस्य भावः । मध्यस्थाचरणम् । यथा, कुमारसम्भवे । १ । ५२ ।
"अयाचितारं नहि देवदेव-
मद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।

माध्वये ॥…मयेन साधु
माध्वस्याप्सिद्धेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥"

माध्वी, स्त्री, (माध्वीक । पृषोदरादित्वादीकारस्याकार ।) माध्वीकम् । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षित ॥

माध्वी स्त्री, (मधुनो विकार । मधु + अण् । ङीप । "अस्त्रवात्स्त्रवात्समाध्वीति ।" ६ । ४ । १७५ । अपि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते ।) मद्यम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ मध्वादिकृता सुरा । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, मनौ । ११ । ९५ ।
"गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।"
मधु मधुररसोऽस्त्यस्य अवच्छेदकत्वावच्छेदे अण् ।) मधुरकण्टकमत्स्य । इति शब्दरत्नावली ॥ (मधुमति त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७१ । २ ।
"दिवानक्तं माध्वी त्रासीथां न ॥"
हे माध्वी । मधुमन्तौ ॥ इति तद्भाष्ये सायन ॥ नदीविशेष । यथा, मात्स्ये । १२ । ७१ ।
"तैश्च शाला च माध्वी च द्वे नद्यौ सम्प्रसूयाताम् ।")

माध्वीक, क्ली, (माध्वी + स्वार्थे कन् ।) मधूकपुष्पजातमद्यम् । तत्पर्याय । मध्वासव २ माधवक ३ मधु ४ । इत्यमर । २ । १० । ४१ ॥ मधुमाध्वीकमित्येक नामेति केचित् ॥ पूर्व्वौ द्वौ पुष्पमद्ये । (यथा महाभारते । ३ । २७७ । ३९ ।
"कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् ।
लोभं सौवीरके कुर्य्यान्नारी काचिदिति स्मरे ॥")
पदौ द्वौ माध्वविकारे । इति भरत ॥ मार्द्वीकमिति वा पाठ । इति रमानाथ । माध्वीकस्थाने माध्वकमिति भानुदीक्षित ॥ (मधु । यथा, नैषधे । १९ । ३३ ।
"यदतु नलिने माध्वीक वा न वाऽभिनवागत ।
कुसुमकरन्धौधे कुत्रिमभरिभ्रमरोत्कर ।
इह तु विवते रात्रीवर्ध रथाङ्गविहङ्गमा
मधु निजवधूवक्त्राम्भोजेऽधुनाऽधरनामकम् ॥"
"माध्वीकं मकरन्दम् । इति तट्टीकायां नारायण ॥) तत्पर्य्यायो यथा,—
"मधुमाध्वीकमाध्वीकद्राक्षासारव्यमीरितम् ।
मक्षिकावरटीभृङ्गबालपुष्परसोद्भवम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

माध्वीकफल, पु, (माध्वीकं मधुमत फलमस्य ।) मधुनालिकेरिक । इति राजनिर्घण्ट ॥

माध्वीमधुरा, स्त्री, (माध्वीमद्यतश्च मधुरेति ।) मधुरखर्ज्जूरिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

मान, कि अर्चे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चु-पक्षे भ्वा॰ पर॰-सक॰ सेट ।) कि मानयति मानति । इति दुर्गादास ॥

मान, ङ विचारे । अर्चे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म॰-सक॰ सेट ।) ङ मीमांसते शास्त्रं धीर । अर्चायां तिबादयो न स्युरिति रमानाथ । इति दुर्गादास ॥

मान, क्ली, (मीयतेऽनेनेति । मा + करणे ल्युट ।) परिमाणम् । तत्पर्य्याय । पौतवम् २ द्रुवयम् ३ पाय्यम् ४ पौतवम ५ । तत्तु तुलाङ्गुलि प्रस्थैस्त्रिविध भवति । तत्र तुलाग्रहणेनोन्मानादुपलक्ष्यते । अङ्गुल्या हस्तादि । प्रस्थेन द्रोणादि । इत्यमरभरतौ । २ । ९ । ८५ ॥ प्रमाणम् । इति मेदिनी । ने, १५ ॥ यत्र तालो विरमति तत । तदेव ग्रहमुच्यते । तच्चतुर्विधम् । सम विषम अतीत अनागतञ्च । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥

अथ मानपरिभाषा ।
"न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित ।
अत प्रयोगकार्य्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥
चरकस्य मत वैद्यैराद्यैर्यस्मान्मत तत ।
विहाय सर्व्वमानानि मागध मानमुच्यते ॥
त्रसरेणुर्बुधै प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभि ।
त्रसरेणुस्तु पर्य्यायनाम्ना वंशीति गद्यते ॥
जालान्तरगते सूर्य्यकरैर्वंशी विलोक्यते ।
षड्वंशीभिर्म्मरीचि स्यात्ताभि षड्भिश्च राजिका ।
तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षप प्रोच्यते बुधै ।
यवोऽष्टसर्षपै प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥
षड्भिस्तु रक्तिकाभि स्यान्माषको हेमधानकौ ।
माषैश्चतुर्भि शाण स्याद्धरण स निगद्यते ॥
टङ्क स एव कथितस्तद्द्वय कोलमुच्यते ।
क्षुद्रमो वटकश्चैव द्रङ्क्षण स निगद्यते ॥
कोलद्वयन्तु कर्ष स्यात स प्रोक्त पाणिमानिक ।
अक्ष पिचु पाणितल किञ्चित् पाणिश्च तिन्दुकम् ॥
विडालपदकञ्चैव तथा षोडशिका मता ।
करमध्यो हंसपद सुवर्ण कवलग्रहम् ॥
उदुम्बरञ्च पर्य्याये, कर्ष एव निगद्यते ।
स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपल शुक्तिरष्टमिका तथा ।
शुक्तिभ्याञ्च पल ज्ञेय मुष्टिराम्र चतुर्थिका ।
प्रकुञ्च षोडशी बिल्व पलमेवात्र कीर्त्त्यते ॥
पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतञ्च निगद्यते ।
प्रसृतिभ्यामञ्जलि स्यात कुडवोऽर्द्धशरावक ॥
अष्टमानञ्च स ज्ञेय कुडवाभ्याञ्च मानिका ।
शरावोऽष्टपल तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणै ॥
शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतु प्रस्थैस्तथाढक ।
भाजन कांस्यपात्रञ्च चतु षष्टिपलश्च स ॥
चतुर्भिराढकैर्द्रोण कलशो नल्वणोन्मणौ ।
उन्मानञ्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसञ्ज्ञित ॥
द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतु षष्टिशरावक ।
शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाही गोणी च सा स्मृता ॥
द्रोणीचतुष्टय खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभि ।
चतु सहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा ॥
पलानां द्विसहस्रञ्च भार एक प्रकीर्त्तित ।
तुलापलशत ज्ञेया सर्व्वत्रैवैष निश्चय ॥
माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडव प्रस्थमाढकम् ।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणा ॥" * ॥
मागधपरिभाषायां षड्रत्तिको माषश्चतुर्व्विंशतिरत्तिकष्टङ्क षण्णवतिरत्तिक कर्ष । अयं चरकसम्मत ॥ सुश्रुतमते । पञ्चरत्तिको माषो विंशतिरत्तिकष्टङ्कोऽशीतिरत्तिक कर्ष । अयमेव कलिङ्गपरिभाषायामपि । यतस्तत्राष्टरत्तिको माषो द्वात्रिंशद्रत्तिकष्टङ्क । सार्द्धटङ्कद्वयमित कर्ष ।
"गुञ्जादिमानमारभ्य यावत स्यात कुडवस्थिति ।
द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मान सम मतम् ॥
प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणन्तु द्रवार्द्रयो ।
मान तथा तुलायास्तु द्विगुण न क्वचित स्मृतम् ॥
मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्ड यच्चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मान कुडव वदेत ॥"
इति मागधमानम् ॥ * ॥

अथ कालिङ्गमानम् ।
"यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्त्वा नरा कलौ ।
अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुश्रुसम्मता ॥
यवो द्वादशभिर्गौरै सर्षपै प्रोच्यते बुधै ।
यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते ।
माषो गुञ्जाभिरष्टाभि सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित ॥
चतुर्भिर्माषकै शाण स निष्कष्टङ्क एव च ।
गद्याणो माषकै षड्भि कर्ष स्याद्दशमाषिक ॥
चतु कर्षै पल प्रोक्त दशशाणमित बुधै ।
चतु पलैश्च कुडव प्रस्थाद्या पूर्व्ववन्मता ॥
स्थितिर्नास्त्येव मात्राया कालमग्नि वयो बलम् ।
प्रकृति दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥
मात्रा स्वल्पौषध व्याधि यथाल्पोऽम्बु महानलम् ।
अतिमात्रञ्च दोषाय यथा शस्ये बहूदकम् ॥"
इति मानपरिभाषा । इति भावप्रकाश ॥

मान, पुं, (मन्यते पूज्यतेऽनेन इति । मन + घञ ।) चित्तसमुन्नति । इत्यमर । १ । ७ । २२ ॥ चित्तस्य समुन्नतिरत्युन्नता मान । सा च स्वगुणोत्कर्षेणात्मनि चित्तोन्नतिर्मान इति । मन्नमो नास्तीति मनन मान । इति तट्टीकायां भरत ॥ (यथा, मनौ । ४ । १६३ ।
"दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्जयेत ॥")
आत्मनि पूज्यताबुद्धि । इति नीलकण्ठ ॥ अनुरक्तयोर्दम्पत्योर्भावविशेष । यथा,—
"दम्पत्योर्भाव एकत्र सतोरप्यनुरक्तयो ।
स्वाभीष्टाश्लेषवीक्षादिनिरोधी मान उच्यते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणि ॥
पूज्यत्वम् । यथा,—
"अधमा कलिमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति मध्यमा ।

उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥
मानो हि मूलमर्थस्य माने म्लाने धनेन किम् ।
प्रभ्रष्टमानदर्पस्य किं धनेन किमायुषा ॥
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ हि मध्यमाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥
प्रियापराधसूचिका चेष्टा मानः । स च लघुमध्यमो गुरुश्चेति । सुखापनेयो लघुः । कष्टापनेयो मध्यमः । कष्टतमापनेयो गुरुः । अस्याभासस्तु रसाभासः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्यो लघुः । गोत्रस्खलनादिजन्यो मध्यमः । अपरस्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्यो गुरुः । अन्यथासिद्धकुतूहलाद्यपनेयो लघुः । अनुनयावाद्यपनेयो मध्यमः । चरणपातभूषणदानाद्यपनेयो गुरुः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्यो यथा —
"स्वेदाम्बुभिः क्वचन पिच्छिलमङ्गभूमौ
आमोदरि क्वचन कण्टकितस्य कान्तिम् ।
अन्यां विलोकयति भावयति प्रियेऽपि
मानं क्व धास्यति पदं तव तन्न विद्मः ॥"
गोत्रस्खलनादिजन्यो यथा,—
"यद्गोत्रस्खलनं तत्तु भ्रमो यदि न मन्यते ।
रोमाञ्चितावलम्बार्थं शृणु तन्वि ! कारणम् ॥"
अपरस्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्यो यथा —
"दयितस्य निरीक्ष्य भालदेशं
चरणालक्तकपिञ्जरं वपल्या ।
सुदृशो नयनस्य कोणभासः
श्रुतिमुक्ता शिखरोपमा बभूवुः ॥"
इति रसमञ्जरी ॥
अहः । इति मेदिनी । ने, १५ ॥ (परिच्छेदके, त्रि । यथा ऋग्वेदे । ७ । ८८ । ५ ।
"इषन्त मानं वरुण स्वधावः
सहस्रद्वारं जगमा गृहन्ते ।"
"मान्यन्ति सर्वाणि भूतानि इति मानं सर्वस्य भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ पु मन्त्रः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६९ । ८ ।
"अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः
सहसाने अग्नौ ।"
"मीयते इति मानो मन्त्रः तस्य सूनुरग्निः मन्त्रोत्पद्यमानत्वात् षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ निर्माता । यथाचैव । १ । १४४ । ५ ।
"य ते ध्रोणश्वावमन्त्रक महाभरद्वाय मान
मन्वत ।"
"मानं यागद्वारा निर्मातारम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
मानक, क्ली, पुं, (मानं हस्तपरिमाणमस्य । "शेषाद्विभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप ।) माणकम् । माणकचु इति भाषा ।
"कन्दौ तु पिच्छिला प्रोक्ता विल्लीयमर्थमानके ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
"स्थलकन्दो महाकन्दः स्थलपद्मस्तु मानकः ।"
इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणाः ।
"मानकं स्वादु शीतञ्च गुरु शोथहरं कटु ।"
इति राजवल्लभः ॥
अपि च ।
"मानकः स्वादुवाप्पत्र कथ्यते तद्गुणा अथ ।
मानकः शोथहृच्छीत पित्तरक्तहरो लघुः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(विषयोऽस्य यथा, —
"पुराणं मानकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततण्डुलम् ।
साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत् पायसन्तु तत् ॥
हन्तु वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।
सिद्धो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उदराधिकारे ॥)
मानग्रन्थि ,पुं, (मानस्य ग्रन्थिरिव । बाधकत्वात् ।) अपराधः । इति हारावली ॥ (मानस्य ग्रन्थिः । अभिमानवर्द्धनम् । यथा, छन्दोमञ्जर्याम् । ५ । ७ ।
"केशवर्त्मगतिलीलाकमनोज्ञगर्षादिकौ जयति ।
गोपीमानग्रन्थिविमोचनी दिव्यगायनाख्या ॥")
मानधानिका, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दमाला ॥
माननीय, त्रि (मान्यते पूज्यते इति । मान + अनीयर् ।) मान्यम् । यथा,—
"मानो मान्योऽसि हृद्येषु माननीय सुरा
सुरे ।
स्थापयामि महादेवीं मानं देहि गृहे मम ॥"
इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ॥
मानरन्ध्रा स्त्री (मानार्थं समयपरिमाणज्ञापकं रन्ध्रमस्याम् ।) ताम्री । तावी । इति भाषा । यथा —
"यामधीमीऽथ ताम्री स्यान्मानरन्ध्रा विका
लिका ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मानव पुं, (मनोरपत्यम् मनोर्गोत्रापत्यं वा पुमान् । मनु + अण् ।) मनोरपत्यम् । मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७५ । १०—१३ ।
"मनोर्वंशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ।
ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥")
बालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मनुना प्रोक्तम् । मनु + अण् ॥ उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । १३—१४ ।
"सनत्कुमारं प्रथमं नारसिंहं ततः परम् ।
नारदीयं शिवञ्चैव दौर्वाससमनुत्तमम् ।
कापिलं मानवञ्चैव तथा चौशनसं स्मृतम् ॥")
मानवर्जित त्रि, (मानेन वर्जितः ।) मानरहितः । यथा, महाभारते । ३ । ४६ । ४८ ।
"तस्मात् त्वं नरसिंह पार्थ ! स्त्रीमध्ये मान
वर्जितः ।")
नीचः । इति धरणिः ॥
मानवी स्त्री, (मानव + स्त्रीत्वात् ङीप ।) मनुष्यस्त्रीजातिः । तत्पर्यायः । मानुषी २ मानुषी ३ नारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा नैषधे । ६ । ४१ ।
"दिवौकसं कामयते न मानवी
नवीनमत्रापि च ।नतनादृन्म् ।")
शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।२।१४५॥ स्वायम्भुवमनुकन्या । इति महाभारतम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । ३ ।
'स वै देवर्षिवर्यस्तां मानवीं समनुव्रताम् ।')
मानवौघ पुं, (मानवानां ओघः यस्मिन् ।) तारा विद्यायाः पीठस्य उत्तरे वायव्यादीशपर्यन्त पूज्यगुरुपङ्क्तिविशेषः । यथा, तन्त्रे । विमलभानुमत्यस्वजयाम्बविशाखमहोदरीम्बसुखानन्दनाथपरानन्दनाथपारिजातानन्दनाथकुशेश्वरानन्दनाथविरूपाक्षानन्दनाथभैरवान् पूजयेत् । एते मानवौघाः । तथा च तन्त्रे ।
"अथ तारागुरून् वक्ष्ये इष्टार्थफलप्रदान् ।
जह्नुकेशो योमकेशो नीलकण्ठो वृषध्वजः ॥
दिव्यौघाः सिद्धिदाः वत्स ! सिद्धौघान् शृणु
यत्नतः ।
वशिष्ठः कूर्मनाथश्च मीनाथो महेश्वरः ॥
हरिनाथो मानवौघान्वक्ष्ये कथयामि तद्
गुरून् ।
तारावती भानुमती जयाविद्या महोदरी ॥
सुखानन्दः परानन्दः पारिजातः कुशेश्वरः ।
विरूपाक्षः भैरवी च कथिता तारिणीकुलम् ॥
आनन्दनाथशब्दान्ता गुरवः सर्वसिद्धिदाः ।
स्त्रियोऽपि गुरवश्चास्य अम्बान्ता परिकी
र्तिताः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
मानव्य क्ली, (मानवानां समूहः इति । "ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ।"४ ।२ ।४२ । इति यत् ।) माणवसमूहः । माणवानां समूहो माणव्यं विकारसङ्घेति पाठः माणवो बालः । कन्दर्पे मध्य दन्त्यमध्य इत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (मनोर्गोत्रापत्यः । "मनु + गोत्रादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १ ५ । इत्यनेन यञ् । मनुवंशीये त्रि ॥)
मानस, क्ली, (मन एव । मनस् "प्रज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थे अण् ।) मनः । इत्यमरः ।१।४।३१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ६१॥
"यद्दानतपसोरीह परत्र च न भूतये ।
भवन्ति तस्य यस्यार्त्तपरित्राणे न मानसम् ॥")
तस्य गुणा यथा,—
"परापरत्व सङ्ख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ।"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(मनसि भवो जातो वा । मनस् + अण् ।) मनोभवे, त्रि । यथा, सङ्कल्पः कर्ममानसम् ॥ इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥
"विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ।"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

"अनूढ़ानङ्गपीडेव ममैव मानसी यथा ॥"
इति प्राञ्चः ॥

मानसतापो यथा,—
"कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।
शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्य्यादिमयस्तथा ॥
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ ! तापो भवति नैकधा ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥

त्रिविधमानसकर्म्म । यथा,—
"परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मानसरोगा यथा,—
कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैन्यपैशुन्यविषादेर्ष्यासूयामात्सर्य्यप्रभृतयः । अथवा । उन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रमतमःसन्न्यासप्रभृतयः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ (मनसा सङ्कल्पेन कृतमिव यत् ।) सरोवरविशेषः । इति मेदिनी । से, ३१ ॥ स च कैलासे ब्रह्मणा निर्म्मितः । यथा,—
'कैलासस्यापि कुब्जस्थो दानवेन्द्रैश्च कल्पितः ।
यक्षराक्षसगन्धर्व्वैर्नित्यं सेवितकन्दरः' ॥
श्रीमाञ्छनैश्चरश्चैव नित्यं पुष्पितपादपः ।
हेमपुष्करसञ्छन्नं तेन वैखानसं सरः ॥
कल्पितं मानसञ्चैव राजहंसनिषेवितम् ॥"
इति महाभारते हरिवंशे नारविंशे २२८ अः ॥

अपि च ।
"कैलासपर्व्वते राम ! मनसा निर्म्मितं परम् ।
ब्रह्मणा नरशार्दूल ! तेनेदं मानसं सरः ॥
तस्मात् सुस्राव सरसः सायोध्यामुपगूहते ।
सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥"
इति रामायणे आदिकाण्डे २४ सर्गः ॥ * ॥
(पुं, नागविशेषः । यथा महाभारते । १ । ५७ । १६ ।
"अमाहठः कामठकः सुषेणो मानसोऽव्ययः ।"
शाल्मलीद्वीपस्थवर्षविशेषः । यथा, मात्स्ये । ५३ । २१ ।
"श्वेतश्च हरितश्चैव लोहितो रोहितस्तथा ।
वैद्युतो मानसश्चैव केतुमान् सप्तमस्तथा ॥"
पुष्करद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः । यथा मात्स्ये ।
"द्वीपार्द्धस्य परिक्षिप्तः पश्चिमे मानसो गिरिः ।")

मानसजप, पुं, (मानसेन कृतो जपः ।) धिया वर्णश्रेण्युच्चारणम् । यथा,
'धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णस्वरपदात्मिकाम् ।
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः ॥
तज्जपे नियमो नास्त्येव । तथा च ।
"अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छन्तिष्ठन् स्वपन्नपि ।
मन्त्रैकशरणो विद्वान् मनसैव समभ्यसेत् ॥
न दोषो मानसे जाप्ये सर्व्वदेशेऽपि सर्व्वदा ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

मानसतीर्थं, क्ली, (मानसं तीर्थमिव । रागाद्यभावात् तथात्वम् ।) रागादिरहितं मनः । यथा,
सूत उवाच ।
"तीर्थानि कथितान्येव भौमानि मुनिसत्तम ! ।
मानसानीह तीर्थानि फलदानि विशेषतः ॥
मनो निर्म्मलतीर्थं हि रागादिभिरनाविलम् ॥"
इति नारसिंहपुराणे ६६ अध्यायः ॥

मानसपूजा, स्त्री (मानसकृता पूजा । शाकपार्थिववत् समासः ।) मनोरचितद्रव्यकरणकसपर्य्या । यथा हृत्पद्ममध्ये देवीं विभाव्य कुण्डलीपात्रसर्पेण सहस्रारामृतेन पाद्यं देयाम्बरेण दद्यात् । ततो मनश्चाध्यं दत्त्वा सहस्रदलपद्मशृङ्गारललितपरमामृतजलेन आचमनीयं मुखे । पञ्चविंशति तत्त्वेन गन्धञ्च । अहिंसां विज्ञानं क्षमां दयां अलोभं अमोहं अमात्सर्य्यं अमायां अनहङ्कारं अरागं अद्वेषं इन्द्रियाणि द्वादश एतानि पुष्पाणि च प्रदापयेत । ततस्तेजोरूपं दीपं वायुरूपं धूपं दद्यात् अम्बरं चामरं दर्पणं सूर्य्यं चन्द्रं छत्रं पद्मं तु मेखला आनन्दं हारसूत्रम् अनाहतध्वनिमयीं घण्टां निवेदयेत । ततः सुधारसाम्बुधि मांसपर्व्वतं ब्रह्माण्डपूरितं पायसञ्च दत्त्वा ।
"मनोनर्त्तनसत्ताले शृङ्गारादिरसोद्भवे ।
नृत्यैर्गीतैश्च वाद्यैश्च तोषयेत परमेश्वरीम् ॥"
एवं सम्पूज्य अभेदेन जपं कार्य्यं । इति तन्त्रसारे त्रिपुराप्रकरणम् ॥ * ॥ मानसैर्गुरुपूजा यथा, नीलतन्त्रे ।
"ततो मानसगन्धाद्यैः पूजयेत स्वस्वमुद्रया ।
कनिष्ठा पृथिवीतत्त्वं तद्योगाद्गन्धयोजनम् ॥
अङ्गुष्ठो गगनं तत्त्वं तेनैव पुष्पयोजनम् ।
तर्ज्जनी वायुतत्त्वं स्याद्धूपं तेनैव योजयेत ॥
अनामा जलतत्त्वं स्यात्तेनैव योजयेच्च कम् ।
ततस्तु वाग्भवं जप्यादष्टोत्तरशतं सुधीः ॥
जपं समर्प्य भक्त्या च प्रणमेद्दण्डवद्भुवि ॥"
अपि च ।
"मिथुनं चिन्तयित्वा तु मानसैरुपचारकैः ।
भौतिकैः पूजयेद्विद्वान् मुद्रामन्त्रसमन्वितैः ॥
भूम्याकाशमरुद्वह्निवारिमन्त्रैः सबिन्दुकैः ।
कनिष्ठाङ्गुलितर्ज्जन्यौ मध्यमानामिके तथा ॥
अङ्गुष्ठेन समायोगान्मुद्रा पञ्च प्रकीर्त्तिता ।
पृथिव्यात्मकगन्धं स्यादाकाशात्मकपुष्पकम् ॥
धूपो वाय्वात्मकः प्रोक्तो दीपो वह्न्यात्मकः परः ।
रसात्मकञ्च नैवेद्यं पूजा पञ्चोपचारिका ॥
ततस्तु वाग्भवं जप्यादष्टोत्तरशतं सुधीः ॥"
इत्यन्नदानकल्पः ॥

अन्यच्च ।
"मानसैरुपचारैश्च सम्पूज्य कल्पयेन्मुदा ।
गन्धं भूम्यात्मकं दद्यादाकाशपुष्पं ततः परम् ॥
धूपं वाय्वात्मकं देयं तेजसा दीपमेव च ।
नैवेद्यममृतं दद्यात् पानीयं वरुणात्मकम् ॥
अम्बरं मुकुरं दद्याच्चामरं छत्रमेव च ।
ततश्चमुद्राविधानेन सम्पूज्यात्मगुरुं जपेत् ॥
यथाशक्ति जपं कृत्वा समाप्य कवचं पठेत् ॥"
इति कङ्कालमालिनीतन्त्रम् ॥

पूजाक्रमस्तु । निजगुरुं ध्यात्वामुकानन्दनाथामुकशक्त्यम्बाश्रीपादुकां पूजयामीति मानसैर्गन्धाक्षतकुसुमैरर्च्चयेत । कनिष्ठाभ्यां लं पृथिव्यात्मकं गन्धं समर्पयामि नमः । अङ्गुष्ठाभ्यां हं आकाशात्मकं पुष्पं समर्पयामि नमः । तर्ज्जनीभ्यां यं वाय्वात्मकं धूपं समर्पयामि नमः । मध्यमाभ्यां रं वह्न्यात्मकं दीपं समर्पयामि नमः । अनामिकाभ्यां वं अमृतात्मकं नैवेद्यं समर्पयामि नमः । इति कुलमूलावतारकल्पसूत्रटीकायां तृतीयकाण्डम् ॥

मानसव्रत क्ली, (मानसकृतं व्रतम् । शाकपार्थिववत् समासः ।) अहिंसादि । यथा,—
"अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमकल्कता ।
एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि तु धराधरे ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

मानसालय पुं, (मानसे आलयो यस्य ।) हंसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मानसिक, त्रि, (मानस+ठञ् ।) मनोभवम् । मानसशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । १२ । ३३८ । ४ ।
"नमस्ते देवदेवेश ! निष्क्रिय !
निर्गुण ! मानसिक ! नामनामिक ! ।")

मानसी, स्त्री (मानस+स्त्रीत्वात् ङीप् ।) विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।२।१५॥ मनोभवा च ॥ (यथा विष्णुपुराणे । १ । ७ । १ ।
"ततोऽभिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मानसी प्रजा ॥")

मानसूत्र, क्ली, (मानस्य गात्रप्रमाणस्य तन्मानार्थं वा सूत्रम् ।) स्वर्णादिनिर्म्मितकटिसूत्रम् । इति धनञ्जयः । गोट इति भाषा ॥

मानसौका, [स्] पुं, (मानसं सरः ओको वासस्थानं यस्य ।) हंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २३ । (यथा, महाभारते । ८ । ४१ । १३ ।
"वयं हंसाश्चरामेमां पृथिवीं मानसौकसः ।")

मानिका, स्त्री, (मानयति गर्व्वीकरोतीति । मन+णिच्+ण्वुल् टाप् अकारस्येत्वञ्च ।) मद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (मानं प्रभवतीति । मान+ठक् ।) शरावः । इति वैद्यकपरिभाषा । शेर इति भाषा ॥

मानिनी, स्त्री, फली वृक्षः । इति मेदिनी । ने १०६॥ (मानं अस्त्यस्याः । मान+इनि । ङीप् ।) मानवती च ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ६ । २ ।
"हरिरभिसरति वहति मधुपवने ।
किमपरमधिकसुखं सखि ! भवने ॥
माधवे मा कुरु मानिनि ! मानमये ॥"
अभिमानवती च । यथा, कुमारे ।५।५३।
"इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रिय-
श्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।
अरूपहार्य्यं मदनस्य निग्रहात्
पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ॥"
"मानिनी स्त्री(?)प्रभृतीन्दिशामीशान् वर्ज्जितवतीत्यभिमानवती ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) राज्यवर्द्धनस्य पत्नी । यथा, मार्कण्डेये ।१०९।१०।

'विदूरथस्य तनया दाक्षिणात्यस्य भूभृत ।
तस्य पत्नी बभूवाथ मानिनी नाम मानिनी ॥")

मानी, [न्] त्रि, (मानोऽस्यास्तीति । मान + इनि ।) मानविशिष्ट । इति मेदिनी । ने, १९ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२३ । २२
"ततस्ते भूभृत सर्वे बहुशस्तेन मानिना ।
निराकृता मुनिविप्रा प्रोचुरन्योन्यमाकुला ॥")
सिंह । इति राजनिर्घण्ट ॥

मानुष, पु, (मनोर्जात । मनु + "मनोर्जाता-वञ्यतौ षुक च ।" ४ । १ । १६१ । इत्यञ् षुगागमश्च ।) मनुष्य । इत्यमर । २ । ६ । १ ॥ (यथा मनौ । ६ । २८४ ।
"चिकित्सकानां सर्व्वेषां मिथ्याप्रचरतां दम ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यम ॥"
मनुष्यस्येदम् । अण् । मनुष्यसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । ६ । २० ।
"अकृत्वा मानुषं कर्म्म यो दैवमनुवर्त्तते ।
वृथा श्राम्यति सम्प्राप्य पतिं क्लीवमिवाङ्गना ॥")

मानुषिक, त्रि, (मनुष्यस्य भाव कर्म्म वा । मनुष्य + ठञ् ।) मनुष्यस्य कर्म्मादि । मनुष्यस्येदमितीदमर्थे ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मानुषी, स्त्री, (मानुषस्य स्त्री । मानुष + जातित्वात् ङीष् ।) मनुष्यस्त्रीजाति । यथा,—
मनुष्यी मानुषी नारी मानवी मानुषस्त्रियाम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
(मनुष्य + अण् + ङीप् ।) चिकित्साविशेष । यथा,—
"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा सा त्रिधा
मता ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मानुष्य, क्ली, (मनुष्यस्य भाव । मनुष्यस्येदमिति वा । मनुष्य + अण् ।) मनुष्यस्य भाव । मनुष्यत्वम् । (यथा, भागवते । ४ । २३ । २८ ।
"स वञ्चितो वतात्मध्रुक् कृच्छ्रेण महता भुवि ।
लब्ध्वापवर्ग्यं मानुष्यं विषयेषु विषज्जते ॥")
मनुष्यशरीरम् । यथा,—
"मानुष्यं कदलीस्तम्भे नि सारे सारमार्गणम् ।
य करोति स सम्मूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥"
इति शुद्धितत्त्वे याज्ञवल्क्यवचनम् ॥
(मनुष्यसम्बन्धिनि त्रि । यथा, महाभारते । १ । १५३ । ११ ।
"नाहं जानामि के न्वेते शेरते वनमाश्रिता ।
मानुष्यो बलवान् गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥")

मानुष्यक, क्ली, (मनुष्याणां समूह । मनुष्य + "गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रेति ।" ४।२।३९। इति वुञ् ।) मनुष्यसमूह । इत्यमर । ३।२।४३। (मनुषस्येदं मानुष + यत् । स्वार्थे कन् । (मनुष्यसम्बन्धिनि, त्रि । यथा महाभारते । ५ । ७७ । ८ ।
"सुमन्त्रितं सुनीतञ्च न्यायतश्चोपपादितम् ।
कृतं मानुष्यकं कर्म्म दैवेनापि विरुध्यते ॥")

मानोज्ञक, क्ली, (मनोज्ञस्य भाव कर्म्म वेति । "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । १ । १३३ । इति वुञ् ।) मनोज्ञता । मनोज्ञस्य भाव इत्यर्थे कञ् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मान्द्य, क्ली, (मन्दस्य भाव कर्म्म वा । मन्द + "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।" ५।१।१२८। इति यक् ।) रोग । इति हेमचन्द्र ॥ मन्दता च । (यथा, कथासरित्सागरे । २४ । १३५ ।
"चिकित्स्ते च ततस्तस्मिन् पुरोधसि चकार
स ।
मान्द्यमस्यन्तराहारकृशीकृततनुर्न्नृपा ॥")

मान्धाता, [ऋ] पु, (मां धास्यतीति । धेट + तृच् ।) युवनाश्वराजपुत्त्र । तत्पर्य्याय । युवनाश्वज २ । इति हेमचन्द्र । ३ । ३६४ । तद्विवरणं यथा । 'तस्मात् प्रसेनजित् ततो युवनाश्वोऽभवत् । तस्य च पुत्त्रस्यानिर्व्वेदान् मुनीनामाश्रममण्डले निवसत कृपालुभिस्तै र्मुनिभिरपत्योत्पादनायेष्टि कृता । तस्याञ्चार्द्ध रात्रे निवृत्तायां मन्त्रपूतजलपूर्णकलस वेदीमध्ये निवेश्य ते मुनय सुषुपु । सुप्तेषु च तेष्व तीवतृट्परीत स भूपालस्तमाश्रममण्डलं विवेश । सुप्तांश्च तानृषीन् नैवोत्थापयामास ॥ तच्च कलसजलमपरिमेयमाहात्म्यं मन्त्रपूतं पपौ । प्रबुद्धाश्च ऋषय पप्रच्छु । केनैतन्मन्त्रपूतं वारि पीतम् । अत्र हि पीते राज्ञोऽस्य युवनाश्वस्य पत्नी महाबलपराक्रमं पुत्त्रं जनयिष्यति । इत्याकर्ण्य स राजा अजानता मया पीतमित्याह । गर्भश्च युवनाश्वोदरेऽभवत् । क्रमेण च ववृधे । प्राप्तसमयश्च दक्षिणं कुक्षि मवनीपतेर्निर्भिद्य निश्चक्राम । न चासौ राजा ममार । जातो नामैष कं धास्यतीति ते मुनय प्रोचु । अथागम्य देवराडब्रवीत् । मामयं धास्यति । ततोऽसौ मान्धाता नामतोऽभवत् । वक्त्रे चास्य प्रदेशिनी देवेन्द्रेण न्यस्ता तां पपौ । ताञ्चामृतस्राविणीमास्वाद्याह्नैवैकेन व्यवर्द्धत । स तु मान्धाता चक्रवर्त्ती सप्तद्वीपां महीं बुभुजे । भवति चात्र श्लोक ।
"यावत् सूर्य्य उदेतिस्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्व्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातु क्षेत्रमुच्यते ॥"
मान्धाता शशविन्दुदुहितरं विन्दुमतीमुपयेमे । पुरुकुत्समम्बरीषं मुचुकुन्दञ्च तस्यां पुत्त्रत्रय मुत्पादयामास । पञ्चाशच्च दुहितरस्तस्यामेव तस्य नृपतेर्ब्बभूवु ।" इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २ अध्याय ॥

मान्य, त्रि, (मान्यत इति । मान + कर्म्मणि ण्यत् ।) अर्च्य । तत्पर्य्याय । पूज्य २ प्रतीक्ष्य ३ भगवान् ४ भट्टारक ५ । इति जटाधर ॥ (यथा च मनौ । २ । १३९ ।
"तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।"
प्रार्थनीय । यथा रामायणे । २ । ८ । १८ ।
"यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघव ।
कौशल्यातोऽतिरिक्तञ्च मम शुश्रूषते बहु ॥"
"मान्य प्रार्थनीय श्रेयस्कर । तथा सन्नृ ।"
इति तट्टीकायां रामानुज ॥)

मान्यस्थान, क्ली (मान्यस्य स्थान ।) पूज्यत्वकारणम् । यथा,—
"वित्तं बन्धुर्वय कर्म्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम ॥
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।
यत्र स्यु सोऽत्र मानार्ह शूद्रोऽपि दशमीं
गत ॥'
इति मानवे २ अध्याय । कौर्म्मे ११ अध्यायेऽप्येवम् ॥

मान्या स्त्री, (मान्य + स्त्रियां टाप् ।) मरुन्माला । यथा,—
"अभिमान्या तु मान्या च मरुन्माला च
मोहना ॥'
इति शब्दमाला ॥
पूज्या च ॥

मापत्य, पुं (मा विद्यतेऽपत्यमस्य ।) काम । इति हलायुध ॥

मापन पु, (मापयति स्वर्णादिकमनेनेति । मा + णिच् + करणे ल्युट् ।) तुल । इति शब्दचन्द्रिका ॥ परिमाणे, क्ली ॥ (क्रियामप्यत्र । यथा महाभारते । १ । ५१ । १५ ।
"यस्मिन् देशे च काले च मापनेयं प्रवर्त्तिता ॥')

मामक, त्रि, (ममेदम् । अस्मद् + "तवकममका-वेकवचने ।" ४ । ३ । ३ । इति अण् ममका देशश्च ।) मदीयम् । इति मेदिनी । के, १३८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ ५ । १२ ।
"ततो मामाह स मुनिर्गर्भसुतस्तव मामकम्॥')
ममतायुक्त । इति शब्दमाला ॥ यथा च महाभारते । ४ । ५ । १७ ।
"अत्र या मामिका बुद्धि श्रूयतां यदि रोचते॥")

मामक पुं, (माम + स्वार्थे कन् ।) मातुल । इति मेदिनी ॥ के, १३८ ॥ ममाय वा ममेदमिति बुद्धिर्यस्य । कप ।) कृपण । इति शब्दमाला ॥

मामकीन, त्रि, (ममेदम् । अस्मद् + "तवकममकावेकवचने ।" ४। ३ । ३। इति खञ् । ममकादेशश्च ।) मदीयम् । ममेदमित्यर्थे योगे खञ्सुकि अस्मद एकत्वात्मदादेशे अस्य च ममकादेशे वृद्धौ मामकीनम् । इति दुर्गादास ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३२ । १४५ ।
"एतच्च मे कियत् किं हि न बुद्ध्या साधयाम्य
हम् ।
प्रज्ञानं मामकीनं च श्रूयतां वर्णयामि ते ॥")

माय, पु (माया अस्यास्तीति । माया + अर्श आदित्वादच् ।) पीताम्बर । (यथा, महाभारते । १३ । २४ । ३११ ।
"नमो विश्वाय मायाय चिन्त्याचिन्त्याय वै
नम ॥)
(मयस्यापत्य पुमान् । मय + अण् ।) असुर । इति मेदिनी ॥ ये, ४६ ॥

माया, स्त्री, (मीयते अपरोक्षवत् प्रदर्श्यतेऽनया इति । मा + "माच्छाससिसूभ्यो य ।" उणा ४ । १०९ । इति य टाप् ।) दम्भाचाराद ।

तत्पर्य्यायः । शाम्बरी २ । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥ इन्द्रजालिः ३ कुहकम् ४ कुहनिः ५ शाम्बरिः ६ । इति जटाधरः । साम्बरी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ माति विश्वमस्यां मनो वा इति । शम्बरस्य दैत्यस्य इयं शाम्बरी तेन प्राङ्निर्म्मितत्वात् । इति भरतः ॥ * ॥ बुद्धिः । इति मेदिनी । ये, ४६ । (मीमिते जानाति सत्त्वासत्त्वयेति । मा + य टाप् ।) कृपा । दम्भः । इति नानार्थे हेमचन्द्रः ॥ शठता । यथा,—

"माया तु शठता शाठ्यं कुसृतिर्निकृतिश्च सा ॥"

(प्रज्ञा । यथा, ऋग्वेदे । २ । १७ । ५ ।

"अधारयत पृथिवीं विश्वधायसमस्तभ्नान् मायया द्यामवस्रसः ।"

"मायया प्रज्ञया ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

राज्ञां क्षुद्रोपायविशेषः । यथा,—

'मायोपेक्षेन्द्रजालानि क्षुद्रोपाया इमे त्रयः ॥'

लक्ष्मीः । इति च हेमचन्द्रः ॥ बुद्धमाता । इत्यमरकोषे मायादेवीसुतशब्ददर्शनात् । दुर्गा । यथा —

"दुर्गे शिवेऽभये माये नारायणि सनातनि ।
जये मे मङ्गलं देहि नमस्ते सर्व्वमङ्गले ॥
राजन् ! श्रीवचनो माश्च याश्च प्रापणवाचकः ।
तां प्रापयति या सद्यः सा माया परिकीर्त्तिता ॥
माश्च मोहार्थवचनो याश्च प्रापणवाचकः ।
तं प्रापयति या नित्यं सा माया परिकीर्त्तिता ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ अध्यायः ॥

अपि च ।

"विचित्रकार्य्यकारणा अचिन्तितफलप्रदा ।
स्वप्नेन्द्रजालवल्लोके माया तेन प्रकीर्त्तिता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

विरुद्धप्रतीतिसाधनं माया । इति नागोजी भट्टः ॥ अघटनघटनपटीयसी माया । इति केचित् ॥ ईश्वरशक्तिः । तस्या नामान्तरं यथा । प्रकृतिः २ अविद्या ३ अज्ञानम् ४ प्रधानम् ५ शक्तिः ६ अजा ७ । सृष्टिकाले भगवान् आदौ मायां प्रकाशयामास । सा दृष्टद्रष्टानुसन्धानरूपा कार्य्यकारणरूपा च । सत्त्वरजस्तमोगुणमयी । तस्याः शक्तिद्वयं आवरणं विक्षेपश्च । तस्या मायाया महत्तत्त्वं जातम् । तस्मादहङ्कारः । तस्मात् पञ्चभूतम् । तस्मात् ब्रह्माण्डम् । इति श्रीभागवतमतम् ॥ (मायास्वरूपम् । यथा च पञ्चदश्याम् । ६ । १२२—१४१ ।

"तत्त्वनिश्चयकामेन न्यायागमविचारिणाम् ।
एकैव प्रतिपत्तिः स्यात् साप्यत्र स्फुटमुच्यते ॥
मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्व्वमिदं जगत् ॥
इति श्रुत्यनुसारेण न्यायो निर्णय ईश्वरे ।
तथा सत्यविरोधः स्यात् स्थावरान्तेशवादिनाम् ॥
माया चेयं तमोरूपा तापनीये तदीरणात् ।
अनुभूतिं तत्र मानं प्रतिजज्ञे श्रुतिः स्वयम् ॥
जडं मोहात्मकं तच्चेत्यनुभावयति श्रुतिः ।
आबालगोपं स्पष्टत्वादानन्त्यं तस्य साब्रवीत् ॥
अचिदात्मघटादीनां यत् स्वरूपं जडं हि तत् ।
यत्र कुण्ठीभवेद् बुद्धिः स मोह इति लौकिकाः ॥
इत्थं लौकिकदृष्ट्यैतत् सर्व्वैरप्यनुभूयते ।
युक्तिदृष्ट्या त्वनिर्वाच्यं नासदासीदिति श्रुतेः ॥
नासदासीद् विभातत्वान्नो सदासीच्च बाधनात् ।
विद्यादृष्ट्या श्रुतं तुच्छं तस्य नित्यनिवृत्तितः ॥
तुच्छानिर्व्वचनीया च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा ।
ज्ञेया माया त्रिभिर्बोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैः ॥
अस्य सत्त्वमसत्त्वञ्च जगतो दर्शयत्यसौ ।
प्रसारणाच्च सङ्कोचात् यथा चित्रपटस्तथा ॥
अस्वतन्त्रा हि माया स्यादप्रतीतेर्व्विना चितिम् ।
स्वतन्त्रापि तथैव स्यादसङ्गस्यान्यथाकृतेः ॥
कूटस्थासङ्गमात्मानं जगत्त्वेन करोति सा ।
चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि निर्म्ममे ॥
कूटस्थमनपाकृत्य करोति जगदादिकम् ।
दुर्घटैकविधायिन्यां मायायां का चमत्कृतिः ॥
द्रवत्वमुदके वह्नावौष्ण्यं काठिन्यमश्मनि ।
मायाया दुर्घटत्वञ्च स्वतः सिध्यति नान्यथा ॥
न वेत्ति मायिनं लोको यावत् तावच्चमत्कृतिम् ।
धत्ते मनसि पश्चात्तु मायैवेत्युपशाम्यति ॥
प्रसरन्ति हि चोद्यानि जगद्वस्तुत्ववादिषु ।
न चोदनीयं मायायां तस्याश्चोद्यैकरूपतः ॥
चोद्येऽपि यदि चोद्यं स्यात् तच्चोद्ये चोद्यते मया ।
परिहार्य्यं ततश्चोद्यं न पुनः प्रतिचोद्यताम् ॥
विस्मयैकशरीराया मायायाश्चोद्यरूपतः ।
अन्वेष्यः परिहारोऽस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः ॥
मायात्वमेव निश्चेयमिति चेत् तर्हि निश्चितु ।
लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत् तदीक्ष्यताम् ॥
न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते च या ।
सा मायेतीन्द्रजालादौ लोकाः सम्प्रतिपेदिरे ॥")

विष्णुमायास्वरूपं यथा —

"यामेतां भाषसे देव ! मम मायेति नित्यशः ।
का माया कीदृशी विष्णो ! किं वा मायेति चोच्यते ।
ज्ञातुमिच्छामि मायार्थं रहस्यं परमुत्तमम् ॥
ततस्तस्या वचः श्रुत्वा विष्णुर्मायाकरण्डकः ।
प्रहस्य मधुरं वाक्यं प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥
भूमे ! मा पृच्छ मायां मे यस्मात् पृच्छसि सादरम् ।
वृथा क्लेशं किमर्थं त्वं प्राप्स्यसे मद्विलोकनात् ।
अद्यापि मां न जानन्ति रुद्रेन्द्राः सपितामहाः ॥
मम मायां विशालाक्षि ! किं पुनस्त्वं वसुन्धरे ! ॥
पर्ज्जन्यो वर्षते यत्र तत्क्षणेन प्रपूर्य्यते ।
देशो निर्जलतां याति एषा माया मम प्रिये ! ॥
सोमोऽपि क्षीयते पक्षे पक्षे वापि विवर्द्धते ।
अमायां स न दृश्येत मायेयं मम सुन्दरि ! ॥
हेमन्ते सलिलं कूपे उष्णं भवति तत्त्वतः ।
भवेच्च शीतलं ग्रीष्मे मायेयं मम तत्त्वतः ॥
पश्चिमां दिशमाश्रित्य यदस्तं याति भास्करः ।
उदेति पूर्व्वतः प्रातर्मायेयं मम सुन्दरि ! ॥
शोणितञ्चैव शुक्रञ्च उभे प्राणिषु संस्थिते ।
गर्भे च जायते जन्तुर्मम मायैव चोत्तमा ॥
जीवः प्रविश्य गर्भे तु सुखदुःखानि विन्दति ।
जातश्च विस्मरेत् सर्व्वमेषा माया ममोत्तमा ॥
आत्मकर्म्माश्रितो जीवो नष्टसञ्ज्ञो गतस्पृहः ।
कर्म्मणा नीयतेऽन्यत्र मायैषा मम चोत्तमा ॥
शुक्रशोणितसंयोगाज्जायन्ते यदि जन्तवः ।
अङ्गुल्यश्चरणौ चैव भुजौ शीर्षं कटिस्तथा ॥
पृष्ठं तथोदरञ्चैव दन्तौष्ठपुटनासिकाः ।
कर्णौ नेत्रकपोलौ च ललाटं जिह्वया सह ॥
एतया मायया युक्ता जायन्ते यदि जन्तवः ।
तस्यैव जीर्य्यते जन्तोर्भुक्तं पीतञ्च वह्निना ।
अयञ्च स्रवते जन्तुरेषा माया ममोत्तमा ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
अस्मात् प्रवर्त्तते जन्तुरेषा माया मम प्रिये ! ॥
सर्व्वत्र तु निराकारं स्थावरे जङ्गमे तथा ।
तत्त्वं न ज्ञायते तस्य मायैषा मम सुन्दरि ! ॥
आपो दिव्यास्तथा भौमा आपो येषु प्रतिष्ठिताः ।
न च वृद्धिः प्रयान्त्यत्र मायैषा परमा मम ॥
दृष्टौ बहूदका सर्व्वे पल्वलानि सरांसि च ।
ग्रीष्मे सर्व्वाणि शुष्यन्ति एतन्मायाबलं मम ॥
हिमवच्छिखरान्मुक्ता नाम्ना मन्दाकिनी नदी ।
गाङ्गता सा भवद्गङ्गा मायैषा मम कीर्त्तिता ॥
मेघाः शक्रान्ते सलिलं लवणात् सलिलार्णवात् ।
वर्षन्ति मधुरं लोके सर्व्वं मायाबलं मम ॥
रोगार्त्ता जन्तवः केचित् भक्षयन्ति महौषधम् ।
तस्य वीर्य्यं समाश्रित्य मायां तु विदधाम्यहम् ॥
औषधे दीयमाने तु जन्तुः पञ्चत्वमेति यत् ।
निर्व्वीर्य्यमौषधं कृत्वा कालो भूत्वा हराम्यहम् ॥
प्रथमं जायते गर्भः पश्चाज्जायते वै पुमान् ।
जायते मध्यमं रूपं ततोऽपि जरया पुनः ।
तत इन्द्रियनाशश्च एतन्मायाबलं मम ॥
एकबीजात् प्रकीर्णाद्वै जायन्ते तानि भूरिशः ।
तस्मात्त्वं विद्धि तानि मायायोगेन माधवि ! ॥
लोक एवं विजानाति गरुडो वहतेऽच्युतम् ।
भूत्वा वेगेन गरुडो वहाम्यात्मानमात्मना ॥
या एता देवताः सर्व्वा यज्ञभागेन तोषिताः ।
मायामेतामहं कृत्वा तोषयामि दिवौकसः ॥
लोकाः सर्व्वे विजानन्ति देवा नित्यं मखाशिनः ।
मायामेतामहं कृत्वा यजामि त्रिदशान् सदा ॥
सर्व्वोऽपि यजते लोको यष्टारञ्च बृहस्पतिम् ।
मायामाङ्गिरसीं कृत्वा याजयामि दिवौकसः ॥
सर्व्वे लोका विजानन्ति वरुणः पाति सागरम् ।
मायान्तु वारुणीं कृत्वाहं रक्षामि महोदधिम् ॥
सर्व्वे लोका विजानन्ति कुवेरोऽयं धनेश्वरः ।
कुवेरमायामादाय अहं रक्षामि तद्धनम् ॥
एवं लोका विजानन्ति वृत्रः शक्रेण सूदितः ।
शाक्रीं मायां समास्थाय मया वृत्रो निसूदितः ॥
एवं लोका विजानन्ति आदित्यश्च ध्रुवो महान् ।
मेरुं मायामयं कृत्वा वहाम्यादित्यमेव च ॥
एवं चाभासते लोको जलं निम्नगतेऽखिलम् ।
वडवामुखमास्थाय पिबामि तदहं जलम् ॥
वायुं मायामयं कृत्वा मेघैर्निवारयाम्यहम् ।
यदिदं भाषते लोकः कूर्म्मे तिष्ठते जलम् ॥

देवा अपि न जानन्ति अन्यत कुत्र तिष्ठति ।
मम मायानियोगेन तिष्ठते स्यौषध वने ॥
लोको ह्येन विजानाति राजा पालयते प्रजा ।
राजमायामहं कृत्वा पालयामि वसुन्धराम् ॥
ये तु वै द्वादशादित्या उदेष्यन्ति युगक्षये ।
प्रविश्य तानहं भूमे । मायां लोके सृजाम्यहम् ॥
वर्षञ्च पांशुना भूमिलोकेषु यतते सदा ।
मायां पांशुमयीं कृत्वा पूरयाम्यखिलं जगत् ॥
वर्षते यत्र सम्वर्त्तो धाराभिर्मुषलाकृति ।
मायां सांवर्त्तकीं गृह्य पूरयाम्यखिलं जगत् ॥
यत स्वपामि वरारोहे । शेषस्योपरि वारिणि ।
अनन्तमायया चाहं धारयामि स्वपामि च ॥
वराहमायामादाय भूमे । जानामि किन्न वै ।
देवा यत्र निलीयन्ते सा माया मम कीर्त्तिता ॥
त्वञ्चापि वैष्णवीं मायां कृत्वा जानासि किन्न
तत् ।
धारितासि च सुश्रोणि । वारान् सप्तदशैव तु ॥
माया तु मम देवीयं कृत्वा ह्येकार्णवां महीम् ।
मम मायाबलं ह्येतद्येन तिष्ठाम्यहं जले ॥
प्रजापतिं शतं रुद्रं सृजामि च हरामि च ।
तेऽपि मायां न जानन्ति मम मायाविमो-
हिता ॥
अथ ।पञ्चगव्यावेव य एते सुव्यवर्च्चस ।
मायां पिष्टमयीं ह्येतां गृह्णामि हि च तत्त्वत ॥
किन्तु मायैव सुश्रोणि । अन्यच्च शृणु
सुन्दरि । ॥”
इति वाराहे मायाचक्रम् ॥*॥
अथ मायास्तोत्रम् ।
शौनक उवाच ।
“शशिध्वजो महाराज स्तुत्वा मायां गत
श्रुत ।
का वा मायास्तुति सूत । वद तत्त्वविदांवर । ।
या त्वत्कथा विष्णुकथा वक्तव्या वा विशुद्धये ॥”
सूत उवाच ।
“शृणुध्वं मुनय सर्व्वे मार्कण्डेयाय पृच्छते ।
शुक प्राह विशुद्धात्मा मायास्तवमनुत्तमम् ॥
तत् शृणुध्वं प्रवक्ष्यामि यथाधीतं यथाश्रुतम् ।
सर्व्वकामप्रदं नृणां पापतापविनाशनम् ॥”
शुक उवाच ।
“भल्लाटनगरं त्यक्त्वा विष्णुभक्त शशिध्वज ।
आत्मसंसारमोक्षाय मायास्तवमलं जगौ ॥”
शशिध्वज उवाच ।
“ॐ ह्रींकारां सत्त्वसारां विशुद्धां
ब्रह्मादीनां मातरं वेदबोध्याम् ।
तन्वीं स्वाहां भूततन्मात्रकक्षां
वन्दे वन्द्यां देवगन्धर्व्वसिद्धै ॥
लोकातीतां द्वैतभीतां समीडे
भूतैर्भव्यां व्याससामासिकाद्यैः ।
नानारूपैर्दैवतिर्य्यङ्मनुष्यै-
स्त्वामाधारां ब्रह्मरूपां नमामि ॥
यस्या भासा त्रिजगद्भाति भूतै
र्न भात्येतत्तदभावे विधातुः ।
विद्वद्गीतां कालकल्लोललोलां
लीलापाङ्गीं क्षिप्तसंसारदुर्गाम् ॥
पूर्णां प्राप्यां द्वैतलभ्यां शरण्यां
माद्ये शेषे मध्यतो या विभाति ।
कालो दैवं कर्म्म चोपाधयो ये
तस्यां तासां तां विशिष्टां नमामि ॥
भूमौ गन्धो रसतापसु प्रतिष्ठा
रूपं तेजस्येव वायौ स्पृशत्वम् ।
खे शब्दो वै यच्चिदा भाति नाना
तामाद्यां तां विश्वरूपां नमामि ॥
सावित्री त्वं ब्रह्मरूपा भवानी
भूतेशस्य श्रीपते श्रीस्वरूपा ।
शची शक्रस्यापि नाकेश्वरस्य
पत्नी श्रेष्ठा भासि माये । जगत्सु ॥
बाल्ये बाला युवती यौवने त्वं
वार्द्धक्ये या स्थविरा कालकल्पा ।
नानाकारैर्योगयोगैश्च धर्म्मो
भक्त्या वै त्वं कामवश्या विभासि ॥
वरेण्या त्वं वरदा लोकसिद्धा
साध्वी धन्या लोकमान्या सुकन्या ।
चण्डी दुर्गा कालिका कालिकाख्या
नानादेशे रूपवेशैर्विभासि ॥
तव चरणसरोजं देवि । देवादिवन्द्य
यदि हृदयसरोजे भावयन्तीह भक्त्या ।
श्रुतिकलनमतिशुद्धं त्वत्सरोजे स्मरन्ति
श्रुतियुगकुहरे वा संश्रुतं धर्म्मसम्पत ॥
जयति जगदाद्यै सर्व्वसिद्धिश्च तेषाम् ॥
मायास्तवमिदं पुण्यं शुकदेवेन भाषितम् ।
मार्कण्डेयादयश्चापि सिद्धिं लेभे शशिध्वज ॥
कोकामुखे तपस्तप्त्वा हरिं ध्यात्वा वना
न्तरे ।
सुदर्शनेन निहतो वैकुण्ठशरणं ययौ ॥”
इति श्रीकल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये माया-
स्तव कथनंविंशोऽध्याय ॥ (शक्ति सामर्थ्यं वा ।
यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३ । २१ ।
“दासानामिन्द्रो मायया ।”
“मायया स्वकीयया शक्त्या ।” इति तद्भाष्ये
सायण ॥)
मायाकार, पुं, (मायां इन्द्रजालव्यापारं करो-
तीति । कृ + अण् ।) ऐन्द्रजालिक । वाजी
कर इति भाषा । तत्पर्य्याय । प्रातिहारिक
२ । इत्यमर । २ । १० । ११ ॥ मायां स्थल
जलादौ जलस्थलाभिज्ञानं करोतीति माया
कार यथा । प्रतिहरणं प्रतिहारो व्याज भावे
घञ् स प्रयोजनमस्य प्रातिहारिक ष्ठक
ष्ठिर्त्वे त्रिरिति वृद्धि । प्रतिहारक इत्यपि
पाठ । तत्र प्रति प्रथम सृष्टु मनो नयने च
हरति व्याते न किञ्चिदिति प्रतिहारक ॥
स्वकान्तात् स्वार्थेऽणि प्रातिहारकश्च चन्दि प्रति
हारश्च । इति तट्टीकायां भरत ॥
मायाकृत्, पुं, (मायां स्थलजलादौ जलस्थलादि
ज्ञानं करोति कारयतीति । कृ + क्विप् । तुगा
गमश्च । करोतिरन्तर्भूतण्यर्थ ।) माया
कार । यथा,—
“शाम्बरी साम्बरी माया मायाकृत भिक्षुके
नटे ।
इति शब्दरत्नावली ॥
मायाजीवी, [न्] पु, (मायया इन्द्रजालविद्यया
जीवति जीवनयात्रां सम्पादयति इति ,
जीव + णिनि ।) प्रातिहारिक । इति हेम
चन्द्र । ३ । ५८६ ॥
मायाति , पु, (मायया सह अतति । यद्वा, मा
अततीति । अत + “अञ्यतिभ्यां च ।’ उणा
४।१३ । इति इण् ।) नरबलि । यथा,—
“मायातीनाञ्च निर्य्यीत श्रयतां मुनिसत्तम । ।
वक्ष्याम्यथर्व्ववेदोक्त फलहानिव्यतिक्रमे ॥
पितृमातृविहीनञ्च युवकं व्याधिवर्जितम् ।
विवाहितं दीक्षितञ्च परदारविहीनकम् ॥ /
अजारिकं विशुद्धञ्च सच्छूद्रं मूलकं वरम् ।
तद्बन्धुभ्यो धनं दत्त्वा क्रीतं कन्यातिरेकत ॥
स्नापयित्वा च तं धर्म्मी सपूज्य वस्त्रचन्दनै ।
माल्यैर्धूपैश्च सिन्दूरैर्दधिगोरोचनादिभि ॥
तञ्च वर्षं भ्रामयित्वा चरदारेण यत्नत ।
वर्षान्ते च समुतच्छन्न्य दुर्गायै त निवेदयेत ॥
अष्टमीनवमीसन्धौ दद्यान्मायातिमेव च ।
इत्येवं कथितं सर्व्वं बलिदानप्रसङ्गत ॥
बलिं दत्त्वा च स्तुत्वा च धृत्वा च कवचं बुध ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्याय ॥
मायाद , पु, (मायया छलेन छलेनेत्यर्थ अत्ति
भक्षयतीति । अद + अच ।) कुम्भीर । इति
त्रिकाण्डशेष ॥
मायादेवीसुत पु, (मायादेव्या सुत ।) बुद्ध ।
इत्यमर । १ । १ । १५ ॥
मायाफल, क्ली, फलविशेष । माइफल इति
भाषा । तत्पर्य्याय । मायिफलम् २ मायिकम् ३
छिद्राफलम् ४ मायि ५ । अस्य गुणा । वात
हरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । शैथिल्यसङ्को
चकेशशुक्लाद्यारदाढ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
मायामोह , पुं, (मायया मोहयति असुरानिति ।
मुह + णिच + अच । माया च मोहश्च तौ
यस्येति वा ।) विष्णुदेहनिर्गतासुरमोहक-
पुरुषविशेष । यथा,—
श्रीपराशर उवाच ।
“इत्युक्तो भगवांस्तेभ्यो मायामोहं शरीरत ।
समुत्पाद्य ददौ विष्णु प्राह चेद सुरोत्तमान् ॥”
श्रीभगवानुवाच ।
“मायामोहोऽयमखिलान् दैत्यांस्तान्
मोहयिष्यति ।
ततो वध्या भविष्यन्ति वेदमार्गबहिष्कृता ॥
स्थितौ स्थितस्य मे वध्या यावन्त परिपन्थिन ।
ब्रह्मणो येऽधिकारस्य देवदैत्यादिका सुरा ॥
तद्गच्छत न भी कार्य्या मायामोहोऽयमग्रत ।
गच्छन्नद्योपकाराय भवतां भविता सुरा ॥

श्रीपराशर उवाच ।

"इत्युक्ता प्रणिपत्येन ययुर्देवा यथागतम् ।
मायामोहोऽपि तैः सार्द्धं ययौ यत्र महासुराः ॥"

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १७ अध्यायः ॥

मायावती, स्त्री, (मायास्यास्तीति । माया + मतुप् । मस्य वः । उगित्वात् ङीप् ।) रतिः । कामपत्नी । इति जटाधरः ॥ तस्या नामकारणं यथा —

श्रीपराशर उवाच ।

"एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तः सह कृष्णेन नारदः ।
अन्तःपुरचरीं देवीं रुक्मिणीं प्राह हर्षयन् ॥
एष ते तनयः सुभ्रु । हत्वा शम्बरमागतः ।
हृतो येनाभवद्बालो भवत्याः सूतिकागृहात् ॥
इयं मायावती भार्य्या तनयस्यास्य ते सती ।
शम्बरस्य न भार्य्येयं श्रूयतामत्र कारणम् ॥
मन्मथे तु गते नाशं तदुद्भवपरायणा ।
शम्बरं मोहयामास मायारूपेण रूपिणी ॥
विवाहाद्युपभोगेषु रूपं मायामयं शुभम् ।
दर्शयामास दैत्यस्य तस्येयं मदिरेक्षणा ॥'

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २७ अध्यायः ॥

(विद्याधरीविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । १३ । ३५ ।

"अहं मायावती नाम राजन् । विद्याधराङ्गना ।
इयन्तं कालमभवं शापदोषेण हस्तिनी ॥"

राजकन्याविशेषः । यथात्रैव । ११२ । ११२ ।

'अभून्मलयसिंहाख्यो राजा राजगृहे पुरा ।
तस्य मायावतीत्यासीद्रूपेणाप्रतिमा सुता ॥")

मायावसिक, त्रि, (मायया वसं आच्छादनं करोतीति ठन् ।) परप्रतारकः । इति शब्दमाला ॥ (मायारसिक इति वा पाठः ॥)

मायावान् [त्] पुं, (माया अस्त्यस्य । माया + "अस्मायामेधास्रजो विनिः ।" ५ । २ । १२१ । इति पक्षे मतुप् । मस्य वः ।) कंसराजः । इति शब्दरत्नावली ॥ मायायुक्ते, कपटयुक्ते च त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ९ ।

"अतिभिस्तमिषणो द्युम्नहूतौ नि मायावान् अब्रह्मा दस्युरर्त ।"

"मायावान् कपटवान् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

मायावी, [न्] पुं, (प्रशस्ता मायाकापट्यमस्य अस्तीति । माया + "अस्मायामेधास्रजो विनिः ।" ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।) मायाकारः । तत्पर्य्यायः । व्यंसकः २ मायी ३ मायिकः ४ ऐन्द्रजालिकः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २२ । ७ ।

"मायावी दानवः सोऽथ मुनिरूपः समाश्रितः ।
स प्राह राजपुत्रं तं पूर्व्ववैरमनुस्मरन् ॥")

बिडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मोहनशक्तियुक्तः परमात्मा । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४ ।

"स्तम्बिदन्तर्यामी तु मायावी सप्रकाशितः ।
स्वात्मा सूत्रकस्त्वेव विराडित्युच्यते परः ॥")

मायासीता, स्त्री, (मायाकल्पिता सीता ।) योगेन अग्निकृतसीताप्रतिकृतिः । यथा, —

अग्निरुवाच ।

"भगवन् । श्रूयतां वाक्यं कालेन यदुपस्थितम् ।
सीताहरणकालोऽयं तवैव समुपस्थितः ॥
दैवञ्च दुर्निवारञ्च न च दैवात् परं बलम् ।
मत्प्रसूं मयि सन्न्यस्य छायां रक्षान्तिकेऽधुना ॥
दास्यामि सीतां तुभ्यञ्च परीक्षासमये मम ।
देवैः प्रस्थापितोऽहञ्च न च विप्रो हुताशनः ॥
रामस्तद्वचनं श्रुत्वा न प्रकाश्य च लक्ष्मणम् ।
स्वीचकार च स्वच्छन्दं हृदयेन विदूयता ॥
वह्निर्योगेन सीताया मायासीतां चकार सः ।
तद्रूपगुणसम्पन्नां ददौ रामाय नारद । ॥
सीतां गृहीत्वा स ययौ गोप्यं वक्तुं निषिध्य च ।
लक्ष्मणो नैव बुबुधे गोप्यमन्यस्य का कथा ॥
लङ्कां गत्वा रघुश्रेष्ठो जघान शायकेन च ।
सबान्धवं रावणञ्च सीतां सम्प्राप दुःखिताम् ॥
ताञ्च वह्निपरीक्षाञ्च कारयामास सत्वरम् ।
हुताशस्तत्र काले च वास्तवीं जानकीं ददौ ॥
उवाच छाया वह्निञ्च रामञ्च विनयान्विता ।
करिष्यामीति किमहं तदुपायं वदस्व मे ॥"

वह्निरुवाच ।

"त्वं गच्छ तपसे देवि । पुष्करञ्च सुपुण्यदम् ।
कृत्वा तपस्यां तत्रैव स्वर्गलक्ष्मीर्भविष्यसि ॥
सा च तद्वचनं श्रुत्वा प्रतप्य पुष्करे तपः ।
दिव्यं त्रिलक्षवर्षञ्च स्वर्गलक्ष्मीर्बभूव ह ॥
सा च कालेन तपसा यज्ञकुण्डसमुद्भवा ।
कामिनी पाण्डवानाञ्च द्रौपदी द्रुपदात्मजा ॥
कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा ।
त्रेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा ॥
तच्छाया द्रौपदी देवी द्वापरे द्रुपदात्मजा ।
त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमाना युगत्रये ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्यायः ॥

मायासुत, पुं, (मायाया मायादेव्याः सुतः ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५१ ॥

मायिक, क्ली, (माया मोहनगुणः विद्यतेऽस्मिन् । माया + "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ग्रन्थान्तरे मायिका मायका इत्यपि पाठः ॥

मायिक, पुं (माया अस्त्यस्य । माया + "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।) मायाकारः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । १९ । ४ ।

"यन्मायामोहितश्चाहं सदा वर्त्ते परात्मन ।
परवान् दारुपाञ्चाली मायिकस्य यथा वशे ॥"

मायाविशिष्टे, त्रि ॥)

मायी, [न्] पुं, (मायाऽस्त्यस्य । माया + "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) मायाकारः । तत्पर्य्यायः । शर्म्मा २ व्यंसकः ३ यसकः ४ कुहकः ५ दाम्भाजिनिकः ६ जालिकः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४९ ॥

(मायायुक्ते, त्रि । यथा, कुमारे । २ । ४६ ।

"यज्वभिः सम्भृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः ।
जातवेदोमुखान्मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः ॥"

मायोपाधिके परमेश्वरे च । यथा पञ्चदश्याम् । ६ । १२३ ।

"मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ॥")

मायु, पुं, (मिनोति प्रक्षिपति देहे उष्माणमिति । मिञ् प्रक्षेपणे + "कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ।" उणा १ । १ । इति उण् । "मीनाति मिनोतिदीङां ल्यपि च ।" ६ । १ । ५० । इत्यात्वम् । "आतो युक् चिण्कृतोः ।" ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।) पित्तम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ (शब्दः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । २८ ।

"सृक्वाणं घर्म्ममभिवावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥"

"मायुं शब्दं मिमाति निर्म्माति करोति ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ वाक् । इति निरुक्ते । १ । ११ ॥)

मायुराज, पुं, कुवेरपुत्त्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मायूर, क्ली, (मयूराणां समूहः । मयूर + "प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।" ४ । ३ । १५४ । इत्यञ् ।) मयूरसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४३ ॥ (मयूराणामिदमित्यण् ।) तत्सम्बन्धिनि, त्रि ॥ यथा, महाभारते । १३ । १ ४ । ९ ।

"आजं गव्यं तथा मांसं मायूरञ्चैव वर्ज्जयेत् ॥")

मायूरिक, पुं, (मयूरं हन्ति । मयूर + "पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।" ४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।) मयूरघाती । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मायूरी, स्त्री, अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मार, पुं (मृ + भावे घञ् ।) मृतिः । (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ४१ ।

"कुम्भारकद्दघटनिभः सख्यो शुपाहा निदीघितिभैयदः ।")

म्रियन्ते प्राणिनोऽनेन । मृ + घञ् ।) कामदेवः । (यथा, नैषधे । ४ । ७९ ।

"अनुममार न मारः कथं नु सा
रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।
विरहिणीशतघातनपातकी
दयितयापि तयासि किमुज्झितः ॥")

विघ्नः । इति मेदिनी । रे, ७६ ॥ (मृ + णिच् + घञ् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥ धुस्तूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मारणोत्पत्तिर्यथा, —

मार्कण्डेय उवाच ।

"मनोभवस्य वचनं श्रुत्वाथ चतुराननः ।
विवस्वुरपि तद्वाक्यं श्रुत्वाशुसाहकारकम् ॥
सर्व्वस्य मोहने ब्रह्मा चिन्ताविष्टोऽभवन्नहि ।
समर्थो मोहितुमिति निश्चन्त्य मुहुर्मुहुः ॥
निश्वासमारुतात्तस्य नानारूपा महाबलाः ।
जाता गणा लोलजिह्वा लोलाश्चातिभयङ्कराः ॥
तुरङ्गवदना केचित् केचिद्गजमुखास्तथा ।
सिंहव्याघ्रमुखाश्चान्ये खरोष्ट्रवदनास्तथा ॥

ऋक्षमार्ज्जारवदना शरभास्या शुकानना ।
प्लवगोमायुवक्त्राश्च सरीसृपमुखाः परे ॥
गोरूपा गोमुखाः केचित्तथा महिषमुखाः परे ।
महादीर्घा महाह्रस्वा महास्थूला महाकृशाः ॥
पिङ्गाक्षा विरलाक्षाश्च चार्थैकाक्षा महोदराः ।
एककर्णास्त्रिकर्णाश्च चतुष्कर्णास्तथापरे ।
स्थूलकर्णा दीर्घकर्णा बहुकर्णा विकर्णकाः ।
दीर्घाक्षाः स्थूलनेत्राश्च सूक्ष्मनेत्रा विहस्तय ॥
चतुष्पादाः पञ्चपादास्त्रिपादैकपदास्तथा ।
ह्रस्वपादा दीर्घपादाः स्थूलपादा महापदाः ॥
एकहस्ताश्चतुर्हस्ता द्विहस्तास्त्रिशयास्तथा ।
विहस्ताश्च विरूपाश्च गोधिकाकृतयः परे ॥
मनुष्याकृतयः केचित् शिशुमारमुखाः परे ।
क्रौञ्चाकारा बकाकारा हंसाकारस्वरूपिणः ॥
तथैव मद्गुरवकवङ्ककाकमुखास्तथा ।
अर्द्धनीला अर्द्धरक्ताः कपिलाः पिङ्गलास्तथा ॥
नीलाः शुक्लास्तथा पीता हरिताश्चित्ररूपिणः ।
अवादयन्त ते शङ्खान् पटहान् परिवादिनः ॥
मृदङ्गान् डिण्डिमांश्चैव गोमुखान् पणवांस्तथा ।
सर्व्वे जटाभिः पिङ्गाभिस्तुङ्गाभिश्च कराम्बिताः ॥
निरन्तराभिर्व्विप्रेन्द्र गताः स्यन्दनगामिनः ।
शूलहस्ताः पाशहस्ताः खड्गहस्ता धनुर्द्धराः ॥
शक्त्यङ्कुशगदाबाणपट्टिशप्रासपाणयः ।
नानायुधा महानादं कुर्व्वन्तस्ते महाबलाः ॥
मारय च्छेदयेत्युच्चैर्वदन्तः पुरतो गताः ।
तेषाञ्च वदतां तत्र मारय च्छेदयेत्युत ।
योगनिद्राप्रभावात् स विधिर्वक्तुं प्रचक्रमे ॥
अथ ब्रह्माणमाभाष्य तान् दृष्ट्वा मदनो गणान् ।
उवाच वारयन् वक्तुं गणानामग्रतः स्मरः ॥
मदन उवाच ।
किं कर्म्मैते करिष्यन्ति कुत्र स्थास्यन्ति वा विधे ! ।
किं नामधेया एते वा तन्मेतान् विनियोजय ॥
नियुज्यैतान् निजे कृत्ये स्थानं दत्त्वा च नाम च ।
तत्त्वा पश्चात्समेतासामभार्यं कथयस्व मे ॥”
मार्कण्डेय उवाच ।
“अथ तदाकर्णमाकर्ण्य सर्व्वलोकपितामहः ।
गणान् समदनांश्चैव तेषां कर्म्मादिकं दिशन् ॥
ब्रह्मोवाच ।
“एते तूत्पन्नमात्रा हि मारयेति यदब्रुवन् ।
मुहुर्मुहुरतोऽमीषां नाम मारेति जायताम् ॥
मारात्मकत्वादप्येते मारा सन्तु च नामतः ।
सदैव विघ्नं जन्तूनां करिष्यन्ति विनार्च्चनम् ।
तवानुगमनं कर्म्म मुख्यमेषां मनोभव ! ॥
यत्र यत्र भवान् याता स्वकर्म्मार्थं यदा यदा ।
गन्तारस्तत्र तत्रैते साहाय्याय तदा तदा ॥
चित्तोद्भ्रान्तिं करिष्यन्ति त्वदस्त्रवशवर्त्तिनाम् ।
ज्ञानिनां ज्ञानमार्गञ्च विघ्नयिष्यन्ति सर्व्वदा ॥
यथा सांसारिकं कर्म्म सर्व्वे कुर्व्वन्ति जन्तवः ।
तथा चैते करिष्यन्ति सविघ्नमपि सर्व्वतः ॥
इमे स्थास्यन्ति सर्व्वत्र नैमित्तिककामरूपिणः ।
त्वमेवैषां गणाध्यक्ष पञ्चयज्ञाङ्गभोजिनः ।
नित्यक्रियावतां तोयभोगिनोऽपि भवन्त्विमे ॥”
इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥

मारकः, पुं, (म्रियन्ते प्राणिनः यस्मिन् येनेति वा । मृ + घञ् । ततः संज्ञायां कन् ।) मरकः । तत्पर्य्यायः । मारिः २ जनमारः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पक्षिविशेषः । बाज इति भाषा । तत्पर्य्यायः । घातिपक्षी २ शाहकः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥ मारणकर्त्तरि त्रि ॥

मारजित्, पुं, (मारं कामं जितवान् । जि + क्विप् । तुगागमः ।) बुद्धः । इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥

मारणं, क्ली, (मार्य्यते इति । मृ + णिच् + भावे ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥ (यथा, मनौ । ५ । ३८ ।
“यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम् ।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥”)
अभिचारविशेषः । यथा,—
“शृणु मारणं देवि ! विशेषात् कथयामि ते ।
सार्द्धं वह्निसमायुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ॥
कूर्च्चयुग्मं ततो देवि ! अमुकं मारय मारय ।
चतुर्द्दशाक्षरो मन्त्रो स्वाहान्तः शत्रुनाशकः ॥
खदिराङ्गारमादाय कुजाष्टम्यां विशेषतः ।
लेखयेत् पुत्तलीं शत्रुरूपां लौहपत्रके ॥
शिखायां मस्तके नेत्रे ललाटे हृदये करे ।
नाभौ गुह्ये कटौ पृष्ठे क्रमोक्तेन पदद्वये ॥
मन्त्रवर्णान् समालिख्य प्रतिष्ठां तत्र कारयेत् ।
संहारमुद्रां बद्ध्वा तु ध्यायेद्देवीं जयप्रदाम् ॥
दीर्घाकारां कृष्णवर्णां वदाहृत्तनमस्तकाम् ।
कुचयुगलं हस्ते चर्व्वयन्तीं दिगम्बरीम् ॥
शत्रुनाशकरीं देवीं ध्यायेत् शत्रुक्षयाय च ।
एवं ध्यात्वेष्टिकापूर्व्वं नामहृल्लेन शङ्करि ! ॥
ॐ शत्रुनाशकर्य्यै नमः, इति दत्त्वा महेश्वरि ! ।
हरिद्राचूर्णसहितां धारां दद्याद्गणेन तु ॥
अतुलस्य शोणितं पिब पिबेति ततः परम् ।
मांसं खादय खादय क्लीं नमः इति मन्त्रकम् ॥
मध्याह्ने मध्यरात्रौ तु पूजयित्वा शताष्टकम् ।
जपेदेकादशाहे च रोगः स्यान्नात्र संशयः ॥
एकाधिकैकविंशाहे शत्रुरेव रिपोर्भवेत् ॥ * ॥
अथवान्यप्रकारेण शत्रुक्षयमहं वदे ।
पुंगोशकृत् समादाय पूजयेद्वृषवादिना ॥
विपरीतक्रमेणैव जपपूजादिकं चरेत् ।
महादेवाय नमः इति पुंगोशकृत् समाचरेत् ॥
शिवाय नमः इति मन्त्रेण वटनञ्च समाचरेत् ।
पशुपतये नमः इति प्राणान् संस्थापयेत्ततः ॥
लौहपात्रे महेशानि ! खदिराङ्गारयोगतः ।
शत्रुप्रतिकृतिं लिख्य तत्र संस्थापयेत् शिवम् ॥
ततो ध्यायेन्महादेवं ध्यानन्तु सुसमाहितः ।
श्मशानस्थितं रुद्रं ज्वलदग्निसमप्रभम् ।
वामहस्तधरं केशं दक्षिणे प्राणकर्षणम् ।
नरचर्म्माम्बरं देवं महाकालादिवेष्टितम् ॥
पिनाकहस्त इहागच्छागच्छ इत्यादिनावाह्य यत्नतः ।
शूलपाणये नमः इति स्थापयेत् साधकोत्तमः ॥
महेश्वराय नमः इति पाद्यादिना प्रपूजयेत् ।
ईशानादिस्तथा मूर्त्तिपर्य्यन्तक्रमेण प्रपूजयेत् ॥
अग्निकोणादिपर्य्यन्तं पूर्व्वरीत्या महेश्वरि ! ।
नमः शिवायेति मूलमष्टाविंशति सञ्जपेत् ।
हुँ फडस्त्रेति वामेन करेण तु विसर्ज्जयेत् ॥
अजित केशव विष्णो हरे सत्य जनार्दन ।
हंस नारायण स्वाहा मन्त्रमेवं सञ्जपेत् ॥
हुं नमो भगवते वासुदेवाय स्वाहा नम इत्यपि सञ्जपेत् ।
एवमेकादशाहेन शत्रूच्छेदनमञ्जसा ।
अवश्यं जायते देवि ! सत्यं सत्यं शुचिस्मिते ! ॥”
इति योगिनीतन्त्रे पूर्व्वखण्डे ४ पटलः ॥
अपि च ।
“श्वास्थि च गवास्थि च मूत्रनिर्म्माल्यमेव च ।
अरेर्यो निखनेत् द्वारे पञ्चत्वमुपयाति सः ॥”
इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥

मारिः, स्त्री, (मार्य्यते इति । मृ + णिच् + इन् ।) मारणम् । वधः । इति मेदिनी । रे, १७ । जनक्षयः । तत्पर्य्यायः । मारकः २ मरकः ३ जनमारः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मारिचिकः, त्रि, (मरिच + “संस्कृतम् ।” ४ । ४ । ३ इति ठक् ।) मरिचेन संस्कृतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मारितः, पुं, (मार्य्यते नाश्यते भस्मीक्रियते इति । मृ + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) नष्टीकृतः । भस्मीकृतः । यथा, भावप्रकाशे ।
“असम्यङ्मारितं स्वर्णं बलं वीर्य्यञ्च नाशयेत् ।
करोति रोगान् मृत्युञ्च तद्धन्यात् यत्नतस्ततः ॥”
अपि च ।
“पूर्व्वं वङ्गसमं तालं निम्बुद्रावेण मर्द्दयेत् ।
ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरर्केण मर्द्दयेत् ॥
तालेन दशमांशेन यामैकं तत पुटेत् ।
एवं दशपुटैः पक्त्वा वङ्गं भवति मारितम् ॥”
अपरञ्च ।
आर्द्रत्वञ्च घनत्वञ्च तैक्ष्ण्यं गौरवचापलम् ।
यस्यैतानि न दृश्यन्ते तं विद्यात् मृतसूतकम् ॥”
अन्यच्च ।
“शुद्धो रसो भवेद्ब्रह्मा बद्धश्चैव जनार्दनः ।
मारितो रुद्ररूपी स्यात् बद्धः खाच्चात् सदाशिवः ॥”
इति वैद्यकम् ॥

मारिषगणवारकः, पुं, (मारिषगणं वचनं तदारयतीति । वृ + णिच् + ण्वुल् ।) राजविशेषः । यथा,—
“कुमारपालचौलुक्यो राजर्षिः परमार्हतः ।
मृतस्वमोक्ता धर्म्मात्मा मारिषगणवारकः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७७ ॥

मारिषः, पुं, (मर्षति दोषानिति । मृष + अच् । निपातनात् सिद्धम् । यथा, मा रिष्यति हिनस्ति

कश्चिदपीति । रिष+क ।) नाट्योक्तौ श्रेष्ठः । इत्यमरः । १ । ७ । १४ ॥ (कथित पुराणा- दावपि । यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ६५ ।
"साहाय्यं ते करिष्यामि मन्त्रयोग्या महा- मते ॥
भविता यदि सङ्ग्रामस्तव चेन्द्रेण मारिष ॥"
तथा च महाभारते । ७ । २६ । १२ ।
"दार्थमागाच्छन्दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिष ॥")
तण्डुलीयशाकविशेषः । मरसा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । कम्बरः २ मार्षिकः ३ । (शाकार्थे पर्य्यायो गुणाश्च यथा ॥ [अथ श्वेत मरषा । लोहितमरसा नवड़ा इति च लोके ।]
"मारिषो वाष्पको माषः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ।
मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तनुद्गुरुः ॥
वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुद्विषमाग्निजित् ।
रक्तमार्षो गुरुर्नातिसक्षारो मधुरः सरः ।
श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मारिषा, स्त्री (मारिष+टाप् ।) दक्षमाता । इति मेदिनी । षे, ४४ ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे । ४ । ४९ ।
"सोमकन्याभवत् पत्नी मारिषा नाम विश्रुता ।
तेभ्यस्तु दशमेभ्यः सा पुत्त्रमग्र्यमजीजनत् ॥"
अस्याः जन्मवृत्तान्तो यथा, विष्णुपुराणे । प्रथमांशे १५ अध्याये ।
"कण्डुर्नाम मुनिः पूर्व्वमासीद्वेदविदां वरः ।
सुरम्ये गोमतीतीरे स तेपे परमं तपः ॥
तत्क्षोभाय सुरेन्द्रेण प्रम्लोचाख्या वराप्सराः ।
प्रयुक्ता क्षोभयामास तमृषिं सा शुचिस्मिता ॥"
इत्यारभ्य—
"यावदित्थं स विप्रर्षिस्तां ब्रवीति सुमध्यमाम् ।
तावन्नवतु स्वेदजला सा बभूवातिवेपथुः ॥
प्रवेपमानां सततं खिन्नगात्रलतां सतीम् ।
गच्छ गच्छेति सक्रोधमुवाच मुनिसत्तमः ॥
सा तु निर्भर्त्सिता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात् ।
आकाशगामिनी स्वेदं ममार्ज्ज तरुपल्लवैः ॥
वृक्षाद्वृक्षं ययौ बाला तदग्रारुणपल्लवैः ।
निर्मार्ज्जमाना गात्राणि गलत्स्वेदजलानि वै ॥
ऋषिणा यस्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः ।
निर्ज्जगाम स रोमाञ्चस्वेदरूपी तदङ्गतः ॥
तं वृक्षा जगृहुर्गर्भमेकं चक्रे तु मारुतः ।
मया चाप्यायितो गोभिः स तदा ववृधे शनैः ॥
वृक्षाग्रगर्भसम्भूता मारिषाख्या वरानना ।
तां प्रदास्यन्ति वो वृक्षाः कोप एष प्रशाम्यताम् ॥
कण्डोरपत्यमेवं सा वृक्षेभ्यश्च समुद्गता ।
ममापत्यं तथा वायोः प्रम्लोचातनया च सा ॥"
शूरस्य पत्नी । यथा, भागवते । ९ । २४ । २७ ।
'देवमीढस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्य- भूत् ॥")
मारी, स्त्री, (मारि+कृदिकारादक्तिन इति पक्षे ङीष् ।) चण्डी । जनक्षयः । इति मेदिनी । रे, ७६ ॥ माहेश्वरी शक्तिः । यथा,—
"मारी त्रिशूलेन जघान चान्यान् खट्वाङ्गपातैरपराश्च कौशिकी ।"
इति वामने ५२ अध्यायः ॥
मारीचः, पुं, (मरीचेरपत्यं पुमान् । मरीचि+ अण् ।) राक्षसविशेषः । स च ताडकाराक्षसी- पुत्त्रः रावणस्यानुचरः सीताहरणकाले मायामृगरूपोऽसौ श्रीरामेण हतश्च । इति रामा- यणम् ॥ अस्य विवरणं यथा,—
"एतस्मिन्नन्तरे रामो ददर्श कनकं मृगम् ।
सीता तं प्रेरयामास तदर्थं यत्नपूर्व्वकम् ॥
संन्यस्य लक्ष्मणं रामो जानक्या रक्षणे वने ।
स्वयं जगाम तूर्णं तं विव्याध शायकेन च ॥
हा लक्ष्मणेति शब्दञ्च कृत्वाथ मायया मृगः ।
प्राणांस्तत्याज सहसा पुरो दृष्ट्वा हरिं स्मरन् ॥
मृगदेहं परित्यज्य दिव्यं देहं विधाय च ।
रत्ननिर्म्माणयानेन वैकुण्ठं स जगाम ह ॥
वैकुण्ठद्वारे द्वावास्तां किङ्करौ द्वारपालयोः ।
जयश्च विजयश्चैव बलवान्वाजितावुभौ ॥
शापेन सनकादीनां सम्प्राप्य राक्षसीं तनुम् ।
पुनर्जगाम च द्वारमादौ च द्वारपालयोः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १९ अध्यायः ॥
काश्यपः । यथा,—
"इति सञ्चिन्त्य भगवान् मारीचः कुरुनन्दन ।
उवाच किञ्चित् कुपित आत्मानञ्च विगर्हयन् ॥"
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥
(तथा च महाभारते । १३ । ८५ । १०७ ।
मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मारीचः काश्यपोऽप्य- भूत् ॥")
कक्कोलकम् । याजकब्राह्मणः । इति मेदिनी । चे १७ ॥ राजहस्ती । इति जटाधरः ॥
मारीची, स्त्री, (मरीचेरियम् । इत्यण् । ङीप् ।) देवताभेदः । इति मेदिनी । चे, १७ ॥ सा तु मायादेवी । तत्पर्य्यायः । त्रिमुखा २ वज्र- कालिका ३ विकटा ४ वज्रवाराही ५ गौरी ६ पोत्रिरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मारुकः, पुं, सर्पीकः । पन्था । गोमयमण्डलम् । इति मेदिनी । के, ६५ ॥
मारुतः, पुं, (मरुदेव । मरुत्+"प्रज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थेऽण् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ म्रियतेऽनेन कुलेन नाम्नीति म्रृ + उत् मरुत् मरुदेव मारुतः स्वार्थे अण् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १२२—१२३ ।
"अतिथिञ्चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।
रुधिरे च स्रुते गात्रात् शस्त्रेण च परिक्षते ।
सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ॥")
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
काश्यप उवाच ।
"पुंसवने भविता भद्रे ! इन्द्रहा देववान्धवः ।
संवत्सरं व्रतमिदं यद्यञ्जो धारयिष्यसि ॥"
अञ्जो यथावत् ।
"संवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदविप्लुतम् ।
धारयिष्यसि चेत्तुभ्यं शक्रहा भविता सुतः ॥
वाढमित्यभ्युपेत्याथ दिती राजन् ! महामनाः ।
काश्यपाद्गर्भमाधत्त व्रतञ्चाञ्जो दधार सा ॥
मातृष्वसुरभिप्रायमिन्द्र आज्ञाय मानद ! ॥
शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितिं पर्य्यचरत् कविः ।
एवं तस्या व्रतस्थाया व्रतच्छिद्रं हरिर्नृप ! ॥
प्रेप्सुः पर्य्यचरज्जिह्मो मृगहेव मृगाकृतिः ।
नाध्यगच्छद्व्रतच्छिद्रं तत्परोऽथ महीपते ! ॥
चिन्तां तीव्रां गतः शक्रः केन मे स्याच्छिवं त्विह ॥
एकदा सा तु सन्ध्यायामुच्छिष्टा व्रतकर्शिता ।
अस्पृष्टवार्य्यधौताङ्घ्रिः सुष्वाप विधिमोहिता ॥
लब्ध्वा तदन्तरं शक्रो निद्रापहृतचेतसः ।
दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ॥
चकर्त्त सप्तधा गर्भं वज्रेण कनकप्रभम् ॥
रुदन्तं सप्तधैकैकं मा रोदीरिति तान् पुनः ।
तन्कृत्तु पाच्यमानास्ते सर्व्वे प्राञ्जलयो नृप ! ॥
किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव ।
मा भैष्ट भ्रातरो मह्यं यूयमित्याह कौशिकः ॥
अनन्यभावान् पार्षदानात्मनो मरुतां गणान् ।
न ममार दितेर्गर्भः श्रीनिवासानुकम्पया ॥
बहुरिन्द्रेण पच्चाशत् देवास्ते मरुतोऽभवन् ।
व्यपोह्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः कृताः ॥
दितिरुत्थाय ददृशे कुमाराननलप्रभान् ।
इन्द्रेण सहितान्देवी पर्य्यतुष्यदनिन्दिता ॥
अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहम् ।
अपत्यमिच्छन्त्यचरं व्रतमेतत् सुदुष्करम् ॥
एकः सङ्कल्पितः पुत्त्रः सप्त सप्ताभवन् कथम् ।
यदि ते विदितं पुत्त्र ! सत्यं कथय मा मृषा ॥
इन्द्र उवाच ।
अम्ब ! तेऽहं व्यवसितमुपधार्य्यागतोऽन्तिकम् ।
लब्ध्वान्तरोऽच्छिदं गर्भमर्थबुद्धिर्न धर्म्मवित् ॥
कृत्तो मे सप्तधा गर्भ आसन् सप्त कुमारकाः ।
तेऽपि चैकैकशो वृक्णाः सप्तधा नापि मम्रिरे ॥
ततस्तत्परमाश्चर्य्यं वीक्ष्य व्यवसितं मया ।
महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यानुषङ्गिकी ॥
तदिदं मम दौर्ज्जन्यं बालिशस्य महीयसि ! ।
क्षन्तुमर्हसि मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो मृतोत्थितः ॥
श्रीशुक उवाच ।
इन्द्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ।
मरुद्भिः सह तां नत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥"
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥
(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ४९—५० ।
"मारुता धेनुकाश्चैव तङ्गणाः परतङ्गणाः ।
बाह्लीकास्तित्तिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च भारत ! ॥
एते जनपदा राजन् ! दक्षिणं पक्षमा- श्रिताः ॥"
ऋषिविशेषः । यथा, ब्रह्माण्डपुराणे । १।८ ।
"ऋषिस्तु मारुतो नाम सर्व्वाणां निर्मितः ॥"
नवसूत्रकाविशेषः, त्रि । यथा, कार्मे [illegible]

"रात्रिं च य रात्रिं मितम् अस्ते रात्रिं प्रसर्थं इन्द्र
मारुतं च ॥"
"मारुत मरुतां देवविशां सम्बन्धि ।" इति
तद्भाष्ये सायणः ॥)
मारुतव्रत, क्ली, (मारुतस्य व्रतमिव व्रतं नियमो-
ऽस्य ।) राजधर्म्मविशेषः । यथा,—
"प्रविश्य सर्व्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
तथा चरैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥"
इति मात्स्ये २ अध्यायः ॥
मारुतात्मज, पुं, (मारुतस्यात्मजः ।) हनूमान् ।
इति जटाधरः ॥ (भीमश्च ॥)
मारुतापह, पुं, (मारुतमपहन्ति । हन + ड ।)
वरुणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुनाशके,
त्रि ॥
मारुताशन, पुं, (मारुतोऽशनमस्य । अश्नातीति ।
अश + ल्यु । मारुतानां अशनो भक्षक ।)
सर्पः । पवनाशन इत्यमरदर्शनात् । (यथा,
महाभारते । ५ । १०६ । १३ ।
"भक्त प्रयत्न महत्त्वे वै वाहुभ्यां सञ्चितव्रत ।
क्षिप्त स्वायुरिवाभ्यासे निश्चेष्टो मारुता-
शन ॥")
वायुमात्रभक्षके, त्रि ॥ (कार्त्तिकेयसैनिक
विशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ६ ।
"विद्युताक्षो धनुर्वक्त्रो जाठरो मारुताशनः ॥")
मारुति, पुं, (मारुतस्यापत्यं पुमान् । मरुत +
"अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।)
हनूमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघौ । १२ । ६० ।
"प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः सम्पातिदर्शनात् ।
मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्म्ममः ॥")
भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ७ । २१ ।
"तच्छ्रुत्वा वचनं भ्रातुर्व्व्यासस्यामिततेजसः ।
संप्रदिष्टो महाबाहुर्मारुतिः कुपितोऽब्रवीत् ॥")
मार्क, पुं, भृङ्गराजः । इति रत्नमाला ॥
मार्कण्ड, पुं, (मृकण्डोरपत्यम् । मृकण्डु + अण् ।)
मार्कण्डेयमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥
मार्कण्डिका, स्त्री, लताविशेषः । भूइ खखसा इति
हिन्दीभाषा । सा तु साकरोलभेदः । तत्-
पर्य्यायः । भूमिचरी २ मार्कण्डी ३ मृदुरेचनी
४ । अस्या गुणाः । कुष्ठहरत्वम् । ऊर्द्ध्वाध-
कायशोधनत्वम् । विषदुर्गन्धकासगुल्मोदरना-
शित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
मार्कण्डीय, क्ली, भूम्याहुल्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मार्कण्डेय, पुं, (मृकण्डोरपत्यं । मृकण्डु + शुभ्रा-
दिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) मृकण्डु-
मुनिपुत्रः । अस्य तिथ्यादौ पूजायां तस्य ध्यानं
यथा,
"द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेच्च चिरायुषम् ॥"
तस्य प्रार्थनामन्त्रः ।
"चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा
मुने ॥
रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्व्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग । सप्तकल्पान्तजीवन ॥
आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,
मार्कण्डेय उवाच ।
"देवौ धातृविधातारौ भृगोः ख्यातिरसूयत ।
श्रियञ्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥
आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।
भार्य्ये धातृविधात्रोस्ते तयोर्जातौ सुतावुभौ ॥
प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पिता मम महायशाः ।
मनस्विन्यामहं तस्मात् पुत्त्रो वेदशिरा मम ॥
धूम्रवत्यां समभवत् प्राणस्यापि निबोध मे ॥"
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे षट्पञ्चाशाध्यायः ॥
अपि च ।
पुलस्त्य उवाच ।
"अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि मार्कण्डोत्पत्तिमुत्तमाम् ।
पुरा कल्पे मुनिः पूर्व्वं मृकण्डुर्नाम विश्रुतः ॥
भृगोः पुत्त्रो महाभागः सभार्य्यस्तप्तवांस्तपः ।
तस्य पुत्त्रस्तदा जातो वसतस्तु वनान्तरे ॥
स पञ्चवर्षको जातो बाल एव गुणान्वितः ।
ज्ञानिना स तदा दृष्टो भ्रमित्वा गृहप्राङ्गणे ॥
स्थित्वा स सुचिरं कालं जीवनञ्च ततो दिनम् ।
वीक्ष्य चिन्तापरो ज्ञानी किं वर्षो बालकस्तव ॥
इति खण्डितम् ।
सख्यया चाष्टवर्षाणि जानामीति न्यवेदयत् ।
मृकण्डुनैव मुक्तस्तु स ज्ञानी वाक्यमब्रवीत् ॥
मासमायुश्च पुत्त्रस्य तेऽवशिष्टं मुनीश्वर ! ।
नैव शोकस्त्वया कार्य्यः सत्यमेतदुदाहृतम् ॥
एतत् श्रुत्वा वचो भीष्म ! ज्ञानिना यदुदाहृतम् ।
व्रतोपनयनं चक्रे बालकस्य पिता तदा ॥
आह चैनं पिता पुत्त्रं दृष्टि त्वमभिवादय ।
एवमुक्तः स वै पित्रा ऋषिं भक्त्या ननाम च ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र प्रदीप्ताः पावकोपमाः ।
मार्गेणापि समायातास्तेन सप्तर्षयोऽमलाः ॥
बालेन तेन दृष्टास्ते सर्व्वे समभिवादिताः ।
आयुष्मान् भव तैरुक्तः स जज्ञौ दण्डमेखलाम् ॥
उक्तास्ते च पुनर्व्वाणीं पश्यन्तः क्षीणजीवितम् ।
दिनानि पञ्च ते चायुर्ज्ञात्वा भीताभवन् पुनः ॥
तमुत्क्षिप्य ब्राह्मणा वै गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
प्रतिमुच्य च तं बालं प्रणिपेतुः पितामहम् ॥
आयुष्मान् भव इत्याह तेन ब्रह्माभिवादितः ।
चिरायुर्ब्रह्मणा बालः प्रोक्तः स ऋषिसन्निधौ ॥
ततस्ते मुनयः प्रीताः श्रुत्वा वाक्यं पितामहात् ।
पितामहस्तु सप्तर्षीन् दृष्ट्वा प्रोवाच विस्मितान् ॥
कार्य्येण येन वा याता कोऽयं बालो निवेद्यताम्,
तैस्ते सप्तर्षयो राजन् ! सर्व्वं तस्मै न्यवेदयन् ॥
भृगोः मृकण्डुपुत्त्रस्तु क्षीणायुरस्य बालकः ।
अस्यायुष्यतस्तस्य बद्धा मौञ्जी च मेखला ॥
यज्ञोपवीतं दण्डञ्च दत्त्वा तेन प्रबोधितः ।
य कश्चित् पश्यसि लोके भ्रमन्तं भूतले जनम् ॥
तस्याभिवादनं कार्य्यमेवमाह पितामहः ।
तावद्वयमनेनाथ चिन्तौ दृष्टाः परिभ्रमन् ॥
एकत्वमागतम् ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन दैवयोगात् पितामह ! ।
चिरायुर्भव वै विप्र ! बालेत्यस्माभिरीरितम् ॥
कथं चिरायुः स्याद्विप्रबालकः साम्प्रतं प्रभो ! ।
कथं नानृतिनो देव ! भवामो भवता वयम् ॥
एवमुक्तस्तदा तैस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ऋतवाचो भविष्याम सर्व्वे एव वयं स्थिताः ॥
मत्समश्चायुषा बालो मार्कण्डेयो भविष्यति ।
ऋषीणां मुख्यतश्चासौ मत्सहायो भविष्यति ।
कल्पस्यादौ तथा चान्ते स्तुतो मुनिभिरुत्तमैः ॥
एवन्ते मुनयो बालं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
सम्बोध्य प्रेषयामास भूयोऽप्येव परन्तप ! ॥
तीर्थयात्रां गता विप्रा मार्कण्डेयो निजं गृहम् ।
जगाम गत्वा तं विप्र पितरं स तथाब्रवीत् ॥'
इति पाद्मे सृष्टिखण्डे ३ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।
व्यास उवाच ।
"मार्कण्डेयेन मुनिना यथा मृत्युः पराजितः ।
तथा ते कथयिष्यामि शृणु वत्स ! महामते ! ॥
भृगोः पौत्त्रो महाभागो बालश्च महाद्युतिः ।
वदृधे वत्सभो बालः पिता तस्य कृतक्रियः ॥
स तस्मिन् वै जातमात्रे आदेष्टा कश्चिदब्रवीत् ।
वर्षे द्वादशमे पूर्णे मृत्युरस्य भविष्यति ॥
श्रुत्वा तन्मातापितरौ दुःखितौ तौ बभूवतुः ।
तौ दृष्ट्वा दुःखसम्पन्नौ मार्कण्डेयो महामतिः ॥
उवाच वचनं तत्र किमर्थं दुःखमीदृशम् ।
वक्तुमर्हसि दुःखस्य कारणं मम पृच्छतः ॥
कथयामास तत् सर्व्वमादेष्टा यदुवाच ह ।
तत् श्रुत्वा तौ मुनिः प्राह मातरं पितरं पुनः ॥
पित्रा सार्द्धं त्वया मातर्न कार्य्यं दुःखमल्पकम् ।
अपनेष्यामि मे मृत्युं तपसा नात्र संशयः ।
यथा चाहं चिरायुः स्यां तथा कुर्य्यामहं तपः ॥
सूत उवाच ।
इत्युक्त्वा तौ समाश्वास्य पितरौ वनमभ्यगात् ।
तत्र विष्णुं प्रतिष्ठाप्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
पूजयामास देवेशं मार्कण्डेयो महामुनिः ॥
पूजयित्वा हरिं तत्र तपस्तेपे सुदुष्करम् ।
निराहारो मुनिस्तत्र वर्षमेकमतन्द्रितः ॥
माघोक्तमरणासन्नदिने तत्र महामतिः ।
स्नात्वा यथोक्तविधिना कृत्वा विष्णोस्तथार्च्चनम् ॥
हृदि तस्मिन्नियम्याथ विशुद्धेनान्तरात्मना ।
आसनं स्वस्तिकं बद्ध्वा कृत्वासौ प्राणसंयमम् ॥
ओँकारोच्चारणाद्धीमान् हृदि पद्मं विकाशयन् ।
तन्मध्ये रविसोमाग्निमण्डलानि यथाक्रमम् ॥
कल्पयित्वा हरेः पीठं तस्मिन्नेव सनातनम् ।
पीताम्बरधरं विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
ब्रह्मरूपं हरिं ध्यायंस्ततो मधुसूदनम् ॥
इत्येवं ध्यायतस्तस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
मनस्यापि च संरुद्धं दैवदैवज्ञमुत्सुको ॥

ततो यमालयात्तत्र आगता यमकिङ्कराः ।
पाशहस्तास्तु तं नेतुं विष्णुदूतैस्तु ते हताः ॥
मुषलैर्हन्यमानास्ते इदमूचुः पुनः पुनः ।
वयं निवृत्ता गच्छामो मृत्युरेवागमिष्यति ॥
आगत्य स्वयमेवात्र मृत्युः पार्श्वं महात्मनः ।
मार्कण्डेयस्य सम्प्राप विष्णुकिङ्करशङ्कया ॥
ते चाप्युद्गम्य मुषलान्यभ्ययुर्विष्णुकिङ्कराः ।
विष्ण्वाज्ञया हनिष्यामो मृत्युमस्येति संस्थिताः ॥
ततो विष्ण्वर्पितमना मार्कण्डेयो महामतिः ।
तुष्टाव प्रयतो भूत्वा देवदेवं जनार्द्दनम् ॥
विष्णुनैवोपदिष्टन्तु स्तोत्रं कर्णे महात्मनः ।
स्वभावितेन मनसा तेन तुष्टाव माधवम् ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
नारायणं सहस्राक्षं पद्मनाभं पुरातनम् ।
प्रणतोऽस्मि हृषीकेशं किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमव्ययम् ।
केशवञ्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
वासुदेवं जगद्योनिं भानुवर्णमतीन्द्रियम् ।
दामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
शङ्खचक्रधरं देवं छन्नरूपिणमव्ययम् ।
अधोक्षजं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
वाराहं वामनं विष्णुं नारसिंहं जनार्द्दनम् ।
माधवञ्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
पुरुषं पुष्करं बीजं क्षेमबीजं जगत्पतिम् ।
लोकनाथं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोनिमयोनिजम् ।
विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
सहस्रशिरसं देवं व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ।
महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
इत्युदीरितमाकर्ण्य स्तोत्रं तस्य महात्मनः ।
अपयातस्ततो मृत्युर्विष्णुदूतैश्च पीड़ितः ॥
इति तेन जितो मृत्युर्मार्कण्डेयेन धीमता ।
प्रसन्ने पुण्डरीकाक्षे नृसिंहे नास्ति दुर्लभम् ॥
मृत्युञ्जयमिदं पुण्यं मृत्युप्रशमनं शुभम् ।
मार्कण्डेयहितार्थाय स्वयं विष्णुरुवाच ह ॥"
श्रीभगवानुवाच ।
"य इदं पठते भक्त्या त्रिकालं नियतः शुचिः ।
नाकाले तस्य मृत्युः स्यान्नरस्याच्युतचेतसः ॥"
व्यास उवाच ।
"हृत्पद्ममध्ये पुरुषं पुराणं
नारायणं शाश्वतमादिदेवम् ।
सञ्चिन्त्य सूर्य्यादपि राजमानो
मृत्युं स योगी जितवांस्तदैव ॥"
इति नारसिंहपुराणे मार्कण्डेयमृत्युञ्जयो नाम अध्यायः ॥ (मार्कण्डेयेन प्रोक्तम् । मार्कण्डेय + अण् । पुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । १—३ ।
"शृण्वन्तु सम्प्रवक्ष्यामि पुराणानि मुनीश्वराः ।"
इत्यारभ्य—
तथा नवसहस्रन्तु मार्कण्डेयं महाद्भुतम् ॥")

मार्कर } पुं, भृङ्गराजः । इत्यमरः ।२।४।१५१ ।
मार्कव } मर्कति केशरञ्जनार्थं गच्छति मर्कः ।

मर्क सर्पे गत्यामिति अच् निपातनाद्वृद्धिः । मार्कवोऽन्तःस्थचतुर्थान्तः मर्कविशब्दादित्वाद्ध पृषोदरादित्वादिदागमो दीर्घश्चेति परेण साधितत्वात् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने ।१७अ ।
"स्याच्छाकवस्य च रसेन निहन्ति तैलं
नार्ड्डीं कफानिलकृतामपचीं व्रणांश्च ।")
मार्करो रेफान्त इति केचित् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (अथानयोः पर्य्याया यथा,—
"भृङ्गराजः केशराजो भृङ्गः पतङ्गमार्कवम् ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
मार्करः केशराजश्च भृङ्गराजो निगद्यते ॥"
इति गारुड़ेऽष्टाधिकद्विशततमेऽध्याये ॥)
मार्ग, क संस्कारे । गत्यां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, मार्गयति । इति दुर्गादासः ॥
मार्ग कि अन्वेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चु०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्वेषः प्रतिसन्धानम् । कि, मार्गयति मार्गति मृगः मृग्यो । मार्गेण्णा चेद्दशभावानित्यात्मनेपदं गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥
मार्गः, पुं, (मार्ग्यते संस्क्रियते पादेन स्वगते गमनाय अन्वेष्यते इति वा । मार्ग वा मृग + घञ् ।) पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥ तत्परिमाणं यथा,—
"त्रिशत्तुर्विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तैः कृतः ।
विंशद्धनुर्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥
धनूंषि दशविस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः कृतः ।
नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः ॥
धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिताः ।
त्रिकरा चोपरथ्या स्यात् द्विकराप्युपरथ्यका ॥
जङ्घापथश्चतुष्पादस्त्रिपादश्च गृहान्तरम् ।
वृतीपादस्त्वर्द्धपादः प्राग्वंशः पादकः स्मृतः ॥
अवकरः परीवारः पादमात्रः समन्ततः ।
प्राड़ढ़कावे तु प्रारब्धो कर्त्तव्या अन्यथा नहि ॥
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये गोपुरद्वारलक्षणाध्यायः ॥*॥ (यथा, महाभारते । १ । ६७ । १७ ।
"एका नानागमिष्या च मार्गाणामनथोचिता ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति ॥")
मृगमदः । तत्पर्य्यायः । पायु २ तनुहृत् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपानम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ मृगमदः । (मृगस्येदम् । मृग + अण् । मृगसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, सुश्रुते । शारीरे ३ अः ।
"मार्गाभिक्रान्तमङ्गानां यदा यत्परं सुखम् ।"
यथा च मार्कण्डेये । ४९ । १७ ॥
"तद्रूपं वर्जितं तात ! यथैव निष्कलोऽपि ।
मार्गेमात्रिकमीकृत्य सर्व्वमेकमयञ्च यत् ॥"
(अयं मृगशिरानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी ।

मृग + अण् ।) मार्गशीर्षमासः । अन्वेषणम् । इति मेदिनी ॥ गे, १७ । मृगशिरो नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (यथा, महाभारते ।१३।१४९। ५३ ।
"विधरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥")
मार्गकः, पुं (मार्ग । स्वार्थे कन् ।) अग्रहायणमासः । इति शब्दमाला ॥
मार्गणा, स्त्री, (मार्ग्यते अन्विष्यते इति । मार्ग + भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्य्यायः । समीक्षणम् २ विचयनम् ३ मृगणा ४ मृगः ५ इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥ याचना । इति मेदिनी ॥ णे, ७१ । प्रणयः । इति जटाधरः ॥ (मार्गयतीति । मार्ग + ल्युः ।) याचके, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥
मार्गणः, पुं, (मार्गयति लक्ष्यमिति । मार्ग + ल्युः ।) शरः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥ यथा, महाभारते । ६ । ११५ । ४८ ।
"ते सर्व्वे दृढ़धन्वानः संयुगेष्वपलायिनः ।
बहुधा भीष्ममानर्च्छुर्मार्गणैः कृतमार्गणाः ॥
मार्गयति धनाय दातारमिति । मार्ग + ल्युः ।) याचकः । इति मेदिनी । णे, ७१ ॥
मार्गणकः, पुं, (मार्गण + स्वार्थे कन् ।) याचकः । इति हलायुधः ॥
मार्गधेनु पुं (मार्गस्य धेनुः परिमाणम् ।) योजनपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥
मार्गधेनुकः, क्ली, (मार्गधेनु + स्वार्थे कन् ।) योजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मार्गपाली स्त्री, (मार्गं पालयति हिंस्रेभ्यो रक्षतीति । पाल + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) लक्ष्मी । यथा
"ततोऽपराह्णसमये पूर्ब्बस्यां दिशि नारद ! ।
मार्गपालीं प्रबध्नीयाद्दुर्गस्तम्भेऽथ पादपे ॥
कुशकाशमयीं दिव्यां सस्कारैर्बहुभिर्मुदा ।
भूषयित्वा गजानश्वान् कुर्य्याद्धिसमुत्सवान् ॥
गोवृषान् महिषांश्चैव वस्त्राभरणभूषितान् ।
मेरीमृदङ्गपटहवादित्रध्वनिनादितान् ।
तस्या अग्रे नयेत् सार्थं शान्तिपाठादि-
संयुतः ॥
मार्गपालि नमस्तुभ्यं सर्व्वानन्दप्रवर्द्धिनि ।
तवे तव सुखिनाश्वा गजा गावः प्रयान्तु मे ॥
राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः ।
मार्गपालीं समालङ्घ्य यान्ति सुखं वर्द्धते हि ॥
ततो गावश्च संपूज्या गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
आत्मनः श्रेयसे भूप इति पूजां करोति हि ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे सर्व्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥
या लक्ष्मीर्लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु ॥
या लक्ष्मीर्वृन्दावने च विष्णो-
र्या लक्ष्मीर्धनदस्य गेहे ।
या लक्ष्मीर्बहुरूपिणी तु सम्पद्
या लक्ष्मीर्मम सर्वदा रमतु ॥

कृत्वैतत् सर्व्वमानन्दाद्ब्राह्मी दैत्यपतेर्व्वले ।
पूजां कृत्वा ततः पश्चात् सम्यगेतत् समारभेत ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे कार्त्तिकमाहात्म्ये १२४ अध्यायः ॥

मार्गशिर, पुं, (मृगशिरानक्षत्रयुक्ता पौर्णमास्यत्र । मृगशिरा + अण् ।) मार्गशीर्षमासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ६ । १९ । २ ।
“शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्भर्त्तुरनुज्ञया ।
आरभेत व्रतमिदं सर्व्वकामिकमादितः ॥”)

मार्गशीर्ष, पुं (मार्गशीर्षी + अण् ।) अग्रहायणमासः । मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमासी मार्गशीर्षी साऽस्मिन् मासे भवति मार्गशीर्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सहाः २ मार्गः ३ आग्रहायणिकः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । १४ ॥ मार्गशिरः ५ सहः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वृश्चिकस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तोऽयं मुख्यचान्द्रः । एतद्दर्शमुख्यचान्द्रमासीयपौर्णमास्यन्तः अयं गौणचान्द्रः । वृश्चिकराशिस्थरविकोऽयं सौरः । इति स्मृतिः ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।
“यस्य प्रसूतिः खलु मार्गमासे
तीर्थे प्रवासे सततं मतिः स्यात् ।
परोपकारी धृतसाधुवृत्तिः
सद्वृत्तियुक्तो ललनाभिलाषी ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
(तथास्य विषयः ॥ कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत् । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

अथ मार्गशीर्षकृत्यम् ।
आश्विनशुक्लपक्षे नवान्नश्राद्धाकरणे मार्गशीर्षस्य विंशतिदण्डाधिकत्रयोविंशतिदिनाभ्यन्तरे शुक्लपक्षे तत् श्राद्धं कर्त्तव्यम् । तत्र मार्गशीर्षस्य विंशतिदण्डाधिकप्रथमदिनत्रयेतरेषु कृष्णशनिशुक्रवारेतरेषु नन्दारिक्ताष्टम्योर्दर्शेतरतिथिषु जन्माष्टमचक्रकालतिथिजन्मनक्षत्रप्रथमतारात्रयेतरेषु पूर्व्वात्रयमघाभरण्यश्लेषार्द्रेतरेषु नक्षत्रेषु श्राद्धं तच्छेषभोजनञ्च कुर्य्यात् । श्राद्धानधिकारिणा तु प्रागुक्तकाले देवादिभ्यो नवान्नं दत्त्वा भोक्तव्यम् । किन्तु अश्लेषाकृत्तिकाज्येष्ठार्द्रापूर्व्वभाद्रपदर्क्षेषु अपि नवान्नभोजनं न कर्त्तव्यम् । चन्द्रताराद्यशुद्धौ प्रतीकारमाह देवलः ।
“कर्म्म कुर्य्यान्न नक्षत्रे चन्द्रादिशोभने बुधः ।
मुख्यकाले स्थिते सर्व्वं नाशं कालमपेक्षते ॥
चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे
तिथ्यावभङ्गे सितकुञ्जरञ्च ।
धान्यञ्च दद्यात् करणञ्च वारे
योगे तिलान् हेमसमीक्ष्य लग्ने ॥
दानमार्गेऽर्के ताराभेदाद्दक्षपरिमाणमाह ।
“एकविंशत्पलञ्च चन्द्राय दद्यात् पलानि चत्वारि ।
क्रमशः स्पष्टचिपदशबरिभरत्नालताराह ॥

मार्ज्जनं

फलन्तु लौकिकैर्मार्गैः साष्टरक्तिद्विमाषकम् ।
तोलकञ्चैतत् प्रोक्तं ज्योतिःशास्त्रे स्मृतिसम्मतम् ॥
तत एव दध्याज्यसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ।
मन्त्राभावे गायत्रीति गायत्र्याभिमन्त्रितम् ॥
नवमन्नं श्राद्धवाक्यानुज्ञां गृहीत्वा प्राश्नीयात् ।
नूतनधान्यासम्भवे पुरातनेनापि श्राद्धं कर्त्तव्यम् ।
वृश्चिके शुक्लपक्षे तदकरणे हरिशयनात् पूर्व्वं मीनधनुःस्थरवीतरत्र माघादौ कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
वृश्चिकस्थरवौ शुक्लचतुर्द्दश्यां सौभाग्यकामः पाषाणाकारपिष्टकैर्द्देवीं पूजयेत् तदपि भक्षयेन्नक्तम् ॥ * ॥ अग्रहायण्यां पौर्णमास्यां पार्व्वणविधिना श्राद्धमावश्यकम् ॥ * ॥ भविष्यपुराणे ।
“रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि सितेतरा ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा ॥”
इति कृत्यतत्त्वम् ॥
(स्त्रियां आग्रहायणी पूर्णिमा । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । २६ ।
“मार्गशीर्ष्याममतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥”)

मार्गिक, त्रि, (मृगान् हन्तीति । मृग + “पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।” ४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।) मृगहन्ता । (मार्गो गन्तव्यत्वेनास्त्यस्य । ठन् ।) पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मार्गित त्रि, (मार्ग अन्वेषणे + क्त ।) अन्वेषितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

मार्ग्य, त्रि (मृज्यते इति । मृज + “मृजेर्विभाषा ।” ३ । १ । ११३ । इति पक्षे ण्यत् । वृद्धिश्च । “चजोः कुघिण्ण्यतोः ।” ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।) मार्ज्जनीयम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ६ । ५६ ।
“मन्युस्तस्य त्वया मार्ग्यो मृग्य शोकश्च तेन ते ।”)
अन्वेषणीयश्च ॥

मार्ज्ज क मार्ज्जने । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पर० सक० सेट् ।) क मार्ज्जयति । इति दुर्गादासः ॥

मार्ज्ज, पुं, (मार्ज्जयति पापमलं प्रक्षाल्य उद्धरति जगदिति । मार्ज्ज + णिच् + अच् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । ४४ ॥ (मार्ज्जयति वसनमलमिति । मार्ज्ज + अण् ।) रजकः । इति शब्दमाला ॥ मार्जनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मार्ज्जन, क्ली, (मार्ज्ज्यते इति । मार्ज्ज + भावे ल्युट् ।) प्रोञ्छनादिना अङ्गनिर्म्मलीकरणम् । माजा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । माष्टिः २ मार्ष्टिः ३ मार्ज्जना ४ मृजा ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ मार्ज्जः ६ मार्ज्जा ७ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ९ । ४ । १८ ।
“स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो-
र्व्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
करौ हरेर्म्मन्दिरमार्ज्जनादिषु
श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥”)

मार्ज्जनं

स्नानकाले शरीरमार्ज्जनगुणाः ।
“दौर्गन्ध्यगौरवं कण्डूं कच्छूं मलमरोचकम् ।
स्वेदं वीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्ज्जनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
देवीगृहमार्ज्जनफलं यथा,—
“देव्या गृहन्तु यः शुभ्रं समार्ज्जयति नित्यशः ।
स भवेद्बलवान् सौख्यसर्व्वसम्पत्तिसंयुतः ॥
देव्या गृहन्तु यः शुभ्रं गोमयेनानुलेपयेत् ।
स्त्रियो वा यदि वा पुंसः पयसा सन्तु निरन्तरम् ।
स लभेदीप्सितान् कामान् देव्या लोकञ्च गच्छति ॥”
इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥
अथ भगवन्मन्दिरमार्जनमाहात्म्यम् ।
“नरश्चेद्गृहे नित्यं यः समार्जनमाचरेत् ।
समस्तपापनिर्म्मुक्तो विष्णुलोके स मोदते ॥”
इति वृहन्नारदीयपुराणम् ॥
“समार्जनन्तु यः कुर्य्यात् पुरुषः केशवालये ।
रजस्तमोभ्यां निर्म्मुक्तः स भवेन्नात्र संशयः ॥
पांशूनां यावतां राजन् । कुर्य्यात् समार्जनं नरः ।
तावन्त्यब्दानि स सुखी नाकमासाद्य मोदते ॥”
इति विष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥
“यावत्कानि प्रवाहाणि भूमिसमार्जने दृष्टुः ।
तावद्वर्षसहस्राणि शाकद्वीपे महीयते ॥
जायते मम भक्तश्च सर्व्वधर्म्मसमन्वितः ।
शुचिभागवतः शुद्धो ह्यपराधविवर्जितः ॥
ततो भुक्त्वा सर्व्वभोगान् तीर्त्वा संसारसागरम् ।
शाकद्वीपात् परिभ्रष्टः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
नन्दनं वनमाश्रित्य मोदते चाप्सरैः सह ।
नन्दनाच्च परिभ्रष्टो मम कर्म्मव्यवस्थितः ।
सर्व्वसङ्गान् परित्यज्य मम लोकन्तु गच्छति ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
स्नानविशेषः । यथा । आतुराणाम् ।
“अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्म्मिणाम् ।
आर्द्रेण वाससा वापि मार्ज्जनं दैहिकं विदुः ॥”
इति जावालवचनात् शिरो विहाय स्नानप्रक्षालनं तदशक्तौ सर्व्वगात्रमार्ज्जनं आर्द्रेण वाससा कुर्य्यात् । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥ वैदिकसन्ध्योपासनान्तर्गतमार्जनं यथा । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“शिरसो मार्जनं कुर्य्यात् कुशैः सोदकबिन्दुभिः ।
प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री च तृतीयिका ॥
अब्दैवत्यं त्र्यृचञ्चैव चतुर्थमिति मार्जनम् ॥”
ओङ्कारो भूरादिव्याहृतित्रयं तृतीया च गायत्री चतुर्थमापोहिष्ठेति ऋक्त्रयम् । इतीदं मार्जनं मार्जनक्रियाकरणमित्यर्थः । रामायणम् ।
“स्वगात्रे मार्जनं कुर्य्यात् पादान्ते वा समाहितः ।
आपोहिष्ठेत्यृचा चास्य मार्जनन्तु कुशोदकैः ॥
प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेद्वारि पदे पदे ।
ऋगन्तेऽथवा कुर्य्याद्वर्णाां मतमीदृशम् ॥

आपोहिष्ठेतिसूक्तस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः स्मृतः ।
आपो वै देवता छन्दो गायत्री मार्ज्जने
स्मृतम् ॥”
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

मार्ज्जनः, पुं, (मार्ज्यतेऽनेनेति । मार्ज्ज + ल्युट् ।) लोध्रश्च । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ श्वेतलोध्रः । इति सुभूतिः ॥ रक्तलोध्रः । इति स्वामी ॥

मार्ज्जना, स्त्री, (मार्ज्यते इति । मार्ज्ज + भावे युच् ।) मार्ज्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२१ ॥ मुरजध्वानः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३ ॥

मार्ज्जनी, स्त्री, (मार्ज्यते अनयेति । मार्ज्ज + करणे ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) सम्मार्ज्जनी । झाँटा इति भाषा । यथा,—
“नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बरीम् ।
मार्ज्जनीकलशोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम् ॥”
इति स्कान्दे शीतलास्तोत्रम् ॥

मार्ज्जनीय, त्रि, (मार्ज्यते इति । मृज + अनीयर् ।) मार्ज्जनयोग्य । मार्ज्ज्य ॥ इति मृज धातोः कर्म्मण्यनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् । अग्निः । शोधनम् । इति स्मार्त्तमतानुसारिणः ॥

मार्जार, पुं, (मृज + “कञ्जिमृजिभ्यां चित् ।” उणा० ३ । १३७ । इति आरन् चित् । “मृजेर्वृद्धिः ।” इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेर्वृद्धिः ।) रक्तचित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बिडालः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १५६ । १६
“मार्ज्जार किल दुष्टात्मा निश्चेष्टः सर्व्व-
कर्म्मसु ॥”)
खट्टासः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६७ ॥ * ॥
मार्जारस्पर्शने दोषो यथा,—
“अभोज्यसूतिकाषण्ढमार्जाराखुश्वकुक्कुटान् ।
पतितापविद्धचाण्डालमृतहारांश्च धर्म्मवित् ।
संस्पृश्य शुध्यते स्नानादुदक्याग्रामसूकरौ ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥ * ॥
पारिभाषिकमार्जारो यथा,—
“दम्भार्थं जपते यश्च तप्यते यजते तथा ।
न परमार्थसुदृक्तो मार्जारः परिकीर्त्तितः ॥”
मार्जारतुल्यमभोज्यं यथा,—
‘अभोज्याः सूतिकाषण्ढमार्जाराखुश्वकुक्कुटाः ॥’
इति वामनपुराणे १५ अध्यायः ॥

मार्जारकः, पुं, (मृज + आरन् इद्धिश्च । “संज्ञायां कन् ।” ४ । ३ । १४७ । इति कन् च ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मार्ज्जार + स्वार्थे कन् । बिडालः । यथा महाभारते । १ । २३३ । २४ ।
“इमे मार्ज्जारका शूराः । नित्यमुद्वेजयन्ति
नः ॥”)

मार्जारकण्ठ, पुं, (मार्ज्जारस्येव कण्ठः कण्ठ-स्वरो यस्य । यद्वा मार्ज्जारो भक्ष्यः कण्ठो यस्य ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मार्जारकर्णिका, स्त्री, (मार्ज्जारस्य कर्णौ इव कर्णौ यस्याः । स्त्रियां ङीष् स्वार्थे कन् । टाप् पूर्व्वस्य ह्रस्वत्वञ्च ।) चामुण्डा । यथा,—
“चामुण्डा चर्च्चिका चर्म्ममुण्डा मार्जार-
कर्णिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

मार्जारकर्णी, स्त्री, मार्ज्जारस्येव कर्णावस्याः । ङीष् । चामुण्डा । यथा,—
“मार्जारकर्णी चामुण्डा कर्णमोटिश्च चर्च्चिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मार्जारगन्धा, स्त्री, (मार्ज्जारस्येव गन्धोऽस्याः ।) मुद्गपर्णीविशेषः । इति रत्नमाला ॥

मार्जारगन्धिका, स्त्री, (मार्ज्जारगन्ध । कन् । टाप् । अत इत्वञ्च ।) मुद्गपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्य्यायः ।
“मुद्गपर्णी काकपर्णी सूर्य्यपर्ण्यल्पिका सहा ।
काकमुद्गा च सा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मार्जारी, स्त्री, (मार्ष्टि शोधयति केशादिकमनया । मृज + आरन् । स्त्रियां ङीष् ।) कस्तूरी । जन्तुविशेषः । गन्धगकुला इति खाटासी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पूतिका २ पूतिकज ३ गन्धचेलिका ४ । अस्या गुणाः । वाजिधारकत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मार्जारीय, पुं, (मार्ज्जारस्यायम् । मार्जार + “गहादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १३८ । इति छः ।) बिडालः । शूद्रः । कायशोधनम् । इति मेदिनी । ये १२७ ॥

मार्जाल, पुं, मार्जार । रलयोरैक्यत्वात् ॥

मार्जालीय, पुं (मृज + “स्थामतिग्मशिराच बालमालीयच ।” उणा० ५ । ११५ । इति आलीयच ।) बिडालः । शूद्रः । कायशोधनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । ३ । ३९ । ७७ ।
“ललाटाक्षाय सर्व्वाय मीढुषे शूलपाणये ।
पिनाकगोप्त्रे सूर्य्याय मार्जालीयाय वेधसे ॥”)

मार्जिता, स्त्री, (मार्ज्यते शुध्यते पाणिनेति । मृज् + णिच् + कर्म्मणि क्त । स्त्रियां टाप् ।) रसाला । इत्यमरः । २ । ९ । ४४ ॥ सा तु दधिखण्डमधुसर्पिर्मरिचादिलवङ्गकर्पूरादिवासितभक्ष्यविशेषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (गुणादयोऽस्या रसालाशब्दे ज्ञातव्याः ॥) शोधिते, त्रि ॥

मार्त्तण्ड, पुं (मृतण्डात् अण्डेति । मृताण्डे भवतीति । मृताण्ड + “तत्र भवः ।” ४ । ३ । ५३ । इति अण् ।) सूर्य्यः । (तन्निरुक्तिश्च । यथा,—
“अनिष्पन्नेषु गात्रेषु पुत्रं दृष्ट्वा पिताब्रवीत् ।
मार्त्तण्ड भव मार्त्तेति मार्त्तण्डस्तेन स स्मृतः ॥”
यथा, मार्कण्डेये । ७७ । १ ।
“मार्त्तण्डस्य रवेर्भार्य्या तनया विश्वकर्म्मणः ।
संज्ञा नाम महाभागा तस्यां भानुरजीजनत् ॥”)
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ शूकरः । इति मेदिनी । ते, ३५ ॥ मार्त्तण्डोत्पत्तिर्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।
“एवं सा नियता देवी चक्रे स्तोत्रमहर्निशम् ।
निराहारा विवस्वन्तमाराधयितुमर्थने ॥
ततः कालेन महता भगवांस्तपनो मुने ! ।
प्रत्यक्षतामगात्तस्या दाक्षायण्या द्विजोत्तम ॥
सा ददर्श महाकूटं तेजसोऽम्बरसंस्थितम् ।
भूमौ च संस्थितं भास्वज्ज्वालामालातिदुर्दृशम् ॥
तच्च दृष्ट्वा ततो देवी साध्वसं परमं गता ।
जगादाद्य । प्रसीदेति न त्वां पश्यामि गोपते ॥
यथा दृष्टवती पूर्व्वमम्बरस्थं सुदुर्दृशम् ।
संघातं तेजसस्तस्मादिह पश्यामि भूगते ॥
प्रसादं कुरु पश्येयं यद्रूपं ते प्रभाकर ! ।
भक्तानुकम्पन ! विभो ! भक्ताश्च पाहि मे
सुतान् ॥”

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
“ततः स तेजसस्तस्मादाविर्भूतो विभावसुः ।
अदृश्यत तदादित्यस्तप्तताम्रोपमप्रभः ॥
अथ तां प्रणतां देवीं तस्य सन्दर्शनान्मुने ! ।
प्राह भास्वान् वृणुष्वेष्टं वरं मत्तो यमिच्छसि ॥
प्रणता शिरसा सा च जानुपीडितमेदिनी ।
प्रत्युवाच विवस्वन्तं वरदं समुपस्थितम् ॥
देव ! प्रसीद पुत्राणां हृतं त्रिभुवनं मम ।
यज्ञभागाश्च दैतेयैर्दानवैश्च बलाधिकैः ॥
तन्निमित्तं प्रसादं त्वं कुरुष्व मम गोपते ! ।
अंशेन तेषां भ्रातृत्वं गत्वा नाशय तद्रिपून् ॥
यथा मे तनया भूयो यज्ञभागभुजः प्रभो ! ।
भवेयुरधिपाश्चैव त्रैलोक्यस्य दिवाकर ! ॥
तथानुकम्पां पुत्राणां सुप्रसन्नो रवे ! मम ।
कुरु प्रपन्नार्त्तिहर ! स्थितिकर्त्ता त्वमुच्यसे ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।
“ततस्तामाह भगवान् भास्करो वारितस्कर ! ।
प्रणतामदितिं विप्र ! प्रसादसुमुखो विभुः ॥
सहस्रांशेन ते गर्भे सम्भूयाहमशेषतः ।
त्वत्पुत्रशत्रून् दक्षे ! नाशयाम्याशु निर्वृता ॥
इत्युक्त्वा भगवान् भास्वानन्तर्द्धानमुपागमत् ।
निवृत्ता सापि तपसः संप्राप्ताखिलवाञ्छिता ॥
ततो रश्मिसहस्रान्तः सुषुम्णाख्यो रवेः करः ।
विप्रावतारं सञ्चक्रे देवमातुरथोदरे ॥
कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि सा चक्रे सुसमाहिता ।
शुचिः सन्धारयाम्येनं दिव्यं गर्भमिति द्विज ! ॥
ततस्तां कश्यपः प्राह किञ्चित्कोपप्लुताक्षरम् ।
किं मारयसि गर्भाण्डमिति नित्योपवासिनी ॥
सा च तं प्राह गर्भाण्डमेतत् पश्येति कोपना ।
न मारितं विपक्षाणां मृत्युरेव भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा तं तदा गर्भमुत्ससर्ज्ज सुरारणिः ।
जाज्वल्यमानं तेजोभिः प्रत्युवाच न कोपिता ।
तं दृष्ट्वा कश्यपो गर्भमुद्यद्भास्करवर्च्चसम् ।
तुष्टाव प्रणतो भूत्वा ऋग्भिराद्याभिरादरात् ॥
संस्तूयमानः स तदा गर्भाण्डात् प्रकटोऽभवत् ।
पद्मपत्रसवर्णाभस्तेजसा व्याप्तदिङ्मुखः ॥
अथान्तरीक्षादाभाष्य कश्यपं मुनिसत्तमम् ।
सतोयमेघगम्भीरा वागुवाचाशरीरिणी ॥

जातीति मालो विष्णु स अततीति । अच् । इत्यमरटीकायां भरत ॥) स्वनामख्यात पुष्पलता । तत्पर्य्याय । सुमना २ जाति ३ । इत्यमर ॥ सुमना ४ जाती ५ । इति भरत ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ११ । १७ ।
"व्यलयति मदनाग्नि मालतीनां रजोभि ।")
अस्या गुणा । कफपित्तमुखरोगव्रणक्रिमिकुष्ठ नाशित्वम् । इति राजवल्लभ ॥ तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
आद्याशक्तिरुवाच ।
अहमेतत्त्रिधा भित्त्वा तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणै ।
गौरी लक्ष्मी स्वधा चेति रज सत्त्वतमोगुणै ॥
तत्र गत्वा तथा कार्य्यं विधास्यन्ते च ता सुरा ॥
नारद उवाच ।
इत्युक्तामिति तां वाचमन्तर्द्धानमगात्तत ।
देवानां विस्मयोत्फुल्लनेत्राणाञ्च तदा नृप ॥
तत सर्व्वेऽपि ते देवा गत्वा तदाज्ञया नोदिता ।
गौरीं लक्ष्मीं स्वधाञ्चैव प्रणेमुर्भक्तितत्परा ॥
तास्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्सला ।
बीजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुस्तथा ॥
देव्य ऊचु ।
इमानि देवा बीजानि विष्णुर्यत्रावतिष्ठति ।
निर्व्वपध्व तत कार्य्यं भवतां सिद्धिमेष्यति ॥
नारद उवाच ।
तत प्रहृष्टा सुरसिद्धसङ्घा
प्रगृह्य बीजानि विचिन्त्यपुष्प ।
विन्दारिकाभूमितले स यत्र
विष्णु सदा तिष्ठति सौख्यहन्ति
नारद उवाच ।
क्षिप्तेभ्यस्तत्र बीजेभ्यो वनस्पत्यत्रयोऽभवत् ।
धात्री च मालती चैव तुलसी च नृपोत्तम ! ॥
धात्र्युद्भवा स्मृता धात्री माभवा मालती स्मृता ।
गौरीभवा च तुलसी रज सत्त्वतमोगुणा ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १४८।१५० अध्यायौ ॥ ॥
युवती । चन्द्रमाली । विप्रज्या । ज्योत्स्ना । निशा । नदीविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ ४।२१३॥ (सुवर्णेला मालतीवर्ष । तत्पर्य्यायो यथा,—
"पत्रको मालती चौमी रत्नपत्री सुवर्णेला ॥"
पुष्पार्थे पर्य्यायो यथा,—
"मालती सुमना जाति ।" इत्युक्ते वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ तथाच ।
जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्रिका ।
चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मालतीतीरज , पुं, (मालती तदाख्या नदी तस्या तीरे जायते इति । जन् + ड ।) टङ्कण । इति हेमचन्द्र । ४ । १० ॥
मालतीतीरसम्भवं, क्ली, (मालत्या तीरे सम्भवो यस्य ।) चेतटङ्कणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
मालतीपत्रिका, स्त्री, (मालत्या पत्रीव । मालती पत्र + प्रतिकृतौ कन् टाप् अत इत्वम् ।) जातीपत्री । इति राजनिर्घण्ट ॥ (जातीपत्रीशब्देऽस्य विषयो ज्ञेय ॥)
मालतीफल क्ली, (मालत्या फलम् ।) जातीफलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (तथास्य पर्य्याय ।
"जातीफल जातिकोषं मालतीफलमित्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मालय , पुं, (मा शोभा तस्या लय आश्रय ।) चन्दनवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ मलयसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, नलोदये । २ । ३७ ।
"तनुस्फुटोत्तमालया तया सुमोत्तमालया ।
अहारि प्रीतमालयामिलापसूत्तमालया ॥"
स्त्री, अभिसारस्थानभेद । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । अभिसारिकाप्रकरणे ।
"क्षेत्र वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृह वनम् ।
मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ॥")
मालव , पुं, (माल उन्नतक्षेत्रमस्त्यत्र । माल + "केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।" ५।२।१०९ । इत्यत्र "अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।" इति काशिकोक्ते वप्रत्यय ।) अवन्तिदेश । इति हेमचन्द्र । ४ । २२ ॥ मालओया इति हिन्दीभाषा ॥ (यथा मात्स्ये । ११३ । ४४ ॥
"अङ्गा वङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरि बहिर्गिरी ।
सुह्मोत्तरा प्रविजया मार्गवागेयमालवा ॥"
मालवेषु जात इत्यत्र । तद्देशजे, त्रि ॥)
रागविशेष । स च षड्रागाणां मध्ये प्रथम राग । मतान्तरे भैरवरागोऽयम् । यथा,—
"आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञित ।
श्रीरागस्तस्य पश्चाद्वै वसन्तस्तदनन्तरम् ॥
हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागा प्रकीर्त्तिता ॥
तस्य स्वरूपं यथा,—
"नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्म
शुकद्युति कुण्डलवान् प्रमत्त ।
सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे
मालाधरो मालवरागराज ॥"
इति सङ्गीतदामोदर ॥
(मालव्यां तन्नामिकायां वाशिष्ठीमातरि जात इत्यर्थ । अश्वपतेराज्ञो मालव्यां जात पुत्रगण । यथा, महाभारते । ३ । २९६ । ५८ ।
"पितुश्च ते पुत्रशत भविता तव मातरि ।
मालव्यां मालवा नाम शाश्वता पुत्रपौत्रिण ॥
भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमा ॥"
स्त्री, नदीविशेष । यथा, महाभारते । १३ । १६५ । २५ ।
"चिरवल्ती चित्रवहा च तथा ह्मवती नदी ।
वेदस्मृतिर्वेदवती मालवाथाश्ववत्यपि ॥")
मालविका, स्त्री, (मालवेषु जाता । मालव + ठक् टाप् ।) त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्ट ॥
मालवी, स्त्री, (मल + स्वार्थे अण् । मलं स्वतिनाशयति । षो + क । ङीप् ।) मैथ्युपुष्पवृक्ष । यथा,—
"मालवी कुमपुष्पी च वासायी मैथ्यधारिणी ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
रागिणीविशेष । सा तु मालवरागस्य पत्नी । यथा,—
"धानुषी मालवी रामकिरी च सिन्धुडा तथा ।
अश्ववारी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमा ॥"
इति हारीत ॥
मतान्तरे मेघरागस्य पत्नी । यथा,—
"ललिता मालवी गौडी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमा सुमध्यमा ॥"
तस्या स्वरूप यथा,—
"चौताङ्कुरविन्दस्य दलानि बाला
विधारयन्ती तद्दिव्यहस्ते ।
मायूरदृष्टस्य तले निषण्णा
ग्रीवा च कुर्व्वाणविका प्रदिष्टा ॥"
तस्या गानसमयो यथा,—
"हस्तोत्थानात् समारभ्य यावत्तुर्य्यामतोत्सवम् ।
गेया भवेद्दुधैर्नित्य मालवी सा मनोहरा ॥"
अपि च ।
"गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।
अश्ववारी वायका च गौरी केदारमालिका ॥
माधवी मालवी नाटी भूपाली क्रिमुका तथा ।
सायाह्ने रागिणीरेता प्रगायन्ति चतुर्द्दश ॥"
इति सङ्गीतदामोदर ॥
माला, स्त्री, (माति मानमेवेत्यतीति । मा + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" उणा० ३।२८ । इति इ । इत्यकलम् टाप् च । यद्वा, मां शोभां लाति इति । ला + क टाप् ।) श्रेणी । तत्पर्य्याय । राजि २ लेखा ३ तती ४ वीथी ५ आली ६ आवलि ७ पङ्क्ति ८ धोरणी ९ । इति हेमचन्द्र । ६।३५। (कृत्रिमं पुष्पदाम । अथ्वयामाप्नुपाद्दाम ॥) तत्पर्य्याय । माल्यम् २ स्रक् ३ । इत्यमर । २। ६ । १३५ ॥ मालिका ४ माल्यका ५ सालका ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ जपशिक्षा ॥ जपमालिका च । इति वराहपुराणम् ॥ सा त्रिविधा यथा—
"माला तु त्रिविधा देवि ! कर्त्ताचक्रमेवच ।"
इति माहेश्वरतन्त्रवचनम् ॥ ॥
अथ मालानिर्णय । तत्र करमाला । सनत्कुमारसंहितायाम् ।
"तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ता क्रमात् ॥
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका ।
पर्व्वद्वय मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ॥
क्रमसाह ।
अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं दशपर्व्वसु संजपेत् ॥
तथा,—
अनामाङ्गुष्ठमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥

एतद्वचनन्तु अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
शक्तिविषये पुनः । श्रीक्रमे ।
अनामिकात्रयं पर्व्व कनिष्ठादित्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्व्वणि ।
तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत् ॥
उत्तरशास्त्रे ।
पर्व्वद्वयमनामाया परिवर्त्तेन वै क्रमात् ।
पर्व्वत्रयं मध्यमायास्तर्ज्जन्येकं समाहरेत् ॥
पर्व्वद्वयन्तु तर्ज्जन्या मेरुं तद्विद्धि पार्व्वति ।।
शक्तिमाला समाख्याता सर्व्वतन्त्रप्रदीपिका ॥
तथा ।
अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
मध्यमामूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु सञ्जपेत् ॥ * ॥
श्रीविद्यायामथ विशेषः ।
अनामाया मध्यमाया मूलाग्रञ्च द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च तर्ज्जन्यास्त्रयं पर्व्व सुरेश्वरि ।॥
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्याद्द्वितयं शुभम् ।
प्रदक्षिणक्रमाद्देवि । जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ॥’
इति यामलवचनात् ॥

मुण्डमालातन्त्रे ।
“अनामिका द्वयं पर्व्वप्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता ॥
कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु सञ्जपेत् ॥”
इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।
अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्रे च स्रवते जपः ॥
अन्यच्चापि ।
अङ्गुल्यग्रेषु यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
पर्व्वसन्धिषु यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥
गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत्तज्जपं यतः ।
गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्व्वथा बुधः ॥
तस्मादङ्गुलिजपं कुर्व्वन् साङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्जपेत् ।
साङ्गुष्ठेन विना कर्म्म कृतं तदफलं भवेत् ॥
विश्वसारे ।
जपसङ्ख्या तु कर्त्तव्या नासङ्ख्यातं जपेत् सुधीः ।
असङ्ख्याकारकस्यास्य सर्व्वं भवति निष्फलम् ॥
तन्त्रे ।
हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुली ।
आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥
इति करमाला ॥ * ॥
जपसंख्यायां निषिद्धद्रव्यमाह यामले ।
नाक्षतैर्हस्तपर्व्वैर्वा न धान्येन च पुष्पकैः ।
न चन्दनैर्मृत्तिकया जपसङ्ख्यां न कारयेत् ॥
विहितद्रव्यमाह ।
लाक्षाकुशीदसिन्दूरगोमयञ्च करीषकम् ।
एभिर्निर्म्माय गुटिकां जपसङ्ख्यान्तु कारयेत् ॥
अथ वर्णमाला । सनत्कुमारे ।
क्रमोत्क्रमगतैर्मालामातृकार्णैः सबिन्दुकैः ।
सबिन्दुकैः साष्टवर्गैरन्तर्यजनकर्म्मणि ॥
आदिक्षु टु पु यु शकोऽष्टौ वर्गाः प्रकीर्त्तिताः ।
तद्यथा । अकारादिवर्णान् सबिन्दून् प्रत्येकं
कृत्वा शतं सञ्जप्य अकारादीनां वर्गानां
कवर्गादीनाञ्चान्तिमं वर्णं सानुस्वारं कृत्वा पूर्व्वं
मुच्चार्य्य शेषाष्टवारमन्त्रजपः कार्य्यः । अनेन
प्रकारेण अष्टोत्तरशतसङ्ख्यो जपो भवति ।
अन्तर्यजनेत्युपलक्षणम् । तथा ।
सबिन्दुं वर्णमुच्चार्य्य पश्चान्मन्त्रं जपेद्बुधः ।
अकारादिक्षकारान्तं बिन्दुयुक्तं विभाव्य च ।
वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः ॥
इति नारदवचनात् ।
विशुद्धेश्वरे ।
अनुलोमविलोमेन वर्गाष्टकविभेदितः ।
मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितान्
मनून् ।
कुर्य्याद्वर्णमयीं मालां सर्व्वतन्त्रप्रकाशिनीम् ॥*॥
मालिनीविजये तन्त्रनियमः ।
अन्तर्विद्रुमभासमानभुजगीसूत्रोतवर्णोज्ज्वलाम् ।
क्षारोहप्रतिरोहतः शतमयीं वर्गाष्टकाष्टोत्त-
राम् ॥
इति वर्णमाला ॥ * ॥
अथाक्षमाला । तत्र मालायां मणिनिर्णयः ।
पद्मबीजादिभिर्माला बहिर्यागे प्रशस्यते ।
रुद्राक्षशङ्खपद्माक्षपुत्रजीवकमौक्तिकैः ॥
स्फाटिकैर्मणिरत्नैश्च सुवर्णैर्विद्रुमैस्तथा ।
राजतैः कुशमूलैश्च गृहस्थस्याक्षमालिका ॥*॥
अङ्गुलीगणनादेकं पर्व्वण्यष्टगुणं भवेत् ।
पुत्रजीवैर्दशगुणं शतं शङ्खैः सहस्रकम् ॥
प्रवालैर्मणिरत्नैश्च दशसाहस्रकं मतम् ।
तदेव स्फाटिकैः प्रोक्तं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशलक्षन्तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्थ्या कोटिशतं रुद्राक्षैः स्यादनन्तकम् ॥
सर्व्वैर्विरचिता माला कृष्णा मुक्तिफलप्रदा ।
कालिकापुराणे ।
रुद्राक्षैर्वा यदि जपेद्द्रुमाक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
नान्यमध्ये प्रयोक्तव्य पुत्रजीवादिकञ्च यत् ॥
यद्यन्यत्तु प्रयुञ्जीत मालायां जपकर्म्मणि ।
तस्य कामञ्च मोक्षञ्च न ददाति प्रियङ्करी ॥
मुण्डमालायाम् ।
श्मशानधुस्तुरैर्माला ज्ञेया धूमावतीविधौ ।
नराङ्गुल्यस्थिभिर्माला ग्रथिता सर्व्वकामदा ॥
नास्या सन्दर्शनं कार्य्यं रक्तेन वाससा प्रिये ।।
सदा गोप्या प्रयत्नेन जनन्या जारवत् प्रिये ।॥
कामनाविशेषे तु ।
पद्माक्षैर्विहिता माला शत्रुनाशकरी मता ।
कुशग्रन्थिमयी माला सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥
पुत्रजीवफलैः कॢप्ता कुरुते पुत्रसम्पदम् ।
निर्म्मिता रूप्यमणिभिर्जपमालेप्सितप्रदा ।
प्रवालैर्विहिता माला प्रयच्छेत् विपुलं धनम् ॥
भैरवीविद्यायान्तु वाराहीतन्त्रे ।
सुवर्णमणिभिर्मालां स्फाटिकीं शङ्खनिर्म्मि-
ताम् ।
प्रवालैरेव वा कुर्य्यात् पुत्रजीवं विवर्ज्जयेत् ।
पद्माक्षैश्चैव रुद्राक्षमिश्राक्षञ्च विशेषतः ॥*॥
त्रिपुरामन्त्रजपादौ तु रक्तचन्दनबीजादिभि
रतिप्रशस्ता । तथा च तन्त्रराजे ।
रक्तचन्दनमाला तु भोगदा मोक्षदा भवेत् ॥
तथा ।
वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गजानने ।
त्रिपुराया जपे शस्ता रुद्राक्षै रक्तचन्दनैः ॥*॥
कुमारीकल्पे ।
रुद्राक्षैः शक्तिमन्त्रञ्च मन्त्री यः प्रजपेत् प्रिये ।।
स दुर्गतिमवाप्नोति निष्फलस्तस्य तज्जपः ॥
कालिका छिन्नमस्ता च त्रिपुरा तारिणी तथा ।
एताः सर्व्वा न दुष्यन्ति जपे रुद्राक्षमालया ॥
दिवा नैव प्रदुष्यन्ति रुद्राक्षमालयापि च ।
पुरश्चर्य्यान्तु ते चात्र दूषयन्तु वरानने ।॥
महाशङ्खमयी माला नीलसारस्वते विधौ ।
मूलाटास्थिखण्डेन रचिता जपमालिका ॥
महाशङ्खमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ।।
कर्णनेत्रान्तरालास्थि महाशङ्खं प्रकीर्त्तितम् ॥
मणिनियमस्तु मुण्डमालायाम् ।
अन्योन्यसमरूपाणि नातिस्थूलकृशानि च ।
कीटादिभिरदुष्टानि न जीर्णानि नवानि वै ॥
तथा गौतमीये ।
पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु ।
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता ॥
क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ।।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः ॥*॥
चामुण्डातन्त्रे ।
नित्यं जपं करे कुर्य्यात् न तु काम्यमभीप्सनात् ।
काम्यमपि करे कुर्य्यात् मालाभावेऽपि सुन्दरि ।॥
तेन मालायाः प्राधान्यम् ॥ * ॥ कामनाभेदे तु
गौतमीये ।
समासेनाक्षसूत्रस्य विधानमिह कथ्यते ।
पञ्चविंशतिभिर्मोक्षं त्रिंशद्भिर्धनसिद्धये ॥
सप्तविंशत्या पञ्चदशभिश्चाभिचारके ।
पञ्चाशद्भिः काम्यसिद्धिः स्यात्तथा चतुरुत्तरे ।
अष्टोत्तरशते सर्व्वसिद्धिदस्ता मणीभिभिः ॥
अथ मालासंस्कारः । तत्र सनत्कुमारीये ।
कार्पाससम्भवं सूत्रं धर्म्मकामार्थमोक्षदम् ।
तच्च विप्रेन्द्रकन्याभिर्निर्म्मितञ्च सुशोभनम् ॥
यद्वा ।
‘शुक्लं रक्तं तथा कृष्णं पट्टसूत्रमथापि वा ।
शान्तिवश्याभिचारेषु मोक्षैश्वर्य्यजयेषु च ॥
शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णं वर्णेषु च क्रमात् ।
सर्व्वेषामेव वर्णानां रक्तं सर्व्वेप्सितप्रदम् ॥
आश्रमेषु तथा चैवं रक्तं सर्व्वसुसिद्धिदम् ।
त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य ग्रथयेत् शिल्पशास्त्रतः ॥
एकैकं मातृकावर्णं सतारं प्रजपन् सुधीः ।
मणिमादाय सूत्रेण ग्रथयेन्मध्यमध्यतः ॥
ब्रह्मग्रन्थिं विधायेत्थं मेरुञ्च ग्रन्थिसंयुतम् ।
ग्रथयित्वा पुरो मालां ततः संस्कारमारभेत् ॥
कस्यचिन्मते मूलविद्यया ग्रथयेत् । तथा च
एकवीराकल्पे ।
‘मातृकामन्त्रतो ग्रन्थिं विद्यया वाथ कारयेत् ।

सुवर्णादिगुणैर्वापि ग्रथयेत् साधकोत्तम ॥
ब्रह्मग्रन्थिं ततो दद्यान्नागपाशमथापि वा ।
कवचेनावबध्नीयान्मालां ध्यानपरायण ॥
सर्व्वशेषे ततो मेरुं सूत्रद्वयसमन्वितम् ।
ग्रथयेत्तारयोगेण बध्नीयात् साधकोत्तम ।
एवं निष्पाद्य देवेशि ! प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत् ॥
गौतमीये ।
'मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छं नियोजयेत् ।
गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सर्पाकृति शुभा ।
एवं निर्म्माय मालां वै शोधयेन्मुनिसत्तम ॥
अश्वत्थपत्रनवकैः पद्माकारन्तु कारयेत् ।
तन्मध्ये स्थापयेन्मालां मन्त्री मूलमनुं स्मरन् ।
क्षालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जले ॥
सद्योजातस्तु ।
'ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ।
भवेऽभवेऽनादिभवे भजस्व मां भवोद्भवाय नमः ॥
चन्दनागुरुकर्पूरैर्वामदेवेन घर्षयेत् ॥
वामदेवमन्त्रस्तु । ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलप्रमथनाय नमः सर्व्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः । धूपयेत्तामघोरेण । अघोरमन्त्रस्तु । अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्व्वतः सर्व्वसर्व्वेभ्यो नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्यः । लेपयेत्तत्पुरुषेण तु । तत्पुरुषमन्त्रस्तु । ॐ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ।
'मन्त्रयेत् पञ्चमेनैव प्रत्येकन्तु शतं शतम् ।
मेरुञ्च मन्त्रयेत्तेन मनुना च शतं शतम् ॥
मन्त्रस्तु । ॐ ईशानः सर्व्वविद्यानामीश्वरः सर्व्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः शिवो मेऽस्तु सदाशिवोम् । प्रत्येकन्तु सकृत् सकृत् ।
इति वा । तथा च तत्रैव ।
प्रत्येकं मन्त्रयेन्मन्त्री पञ्चमेन सकृत् सकृत् ।
तथा च गौतमीये समुदायमालामधिकृत्य ।
'पञ्चमेनैव रूपेण शतान्यूनेन मन्त्रयेत् ।
इति दर्शनान्मालायां वा शतजपः ।
तत्रावाह्य यजेद्देवं यथाविभवविस्तरैः ।
मालायाः प्राणप्रतिष्ठानन्तरं देवतां पूजयेत् ॥
तथा सनत्कुमारे ।
'संस्कृत्यैवं बुधो मालां तत्प्राणांस्तत्र स्थापयेत् ।
मूलमन्त्रेण तां मालां पूजयेद्द्विजसत्तम ! ॥
वाराहीतन्त्रे ।
'माले माले महामाले सर्व्वतत्त्वस्वरूपिणि ! ।
चतुर्व्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
मायाबीजादिकां कृत्वा रक्तपुष्पैः समर्च्चयेत् ॥
इति शक्तिविषये ॥
विष्णुविषये तु रुद्रयामले ।
वाग्भवञ्च तथा लक्ष्मीमथादिमालिकां ततः ।
येऽन्तां हृदयमन्त्रान्तां मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
उत्तरयेत्मूलमन्त्रेण क्रमेणोत्क्रमयोगतः ।
तथैव मातृकावर्णैर्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥'

योगिनीतन्त्रे ।
होमकर्म्म ततः कुर्य्याद्देवताभावसिद्धये ।
अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्पाताज्यं विनिक्षिपेत् ।
होमकर्म्मण्यशक्तश्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ॥
नान्यमन्त्रं जपेन्मन्त्री कम्पयेन्न विधूनयेत् ।
कम्पनात् सिद्धिहानिः स्याद्धूननं बहुदुःखदम् ॥
शब्दे जाते भवेद्रोगः करभ्रष्टा विनाशिका ।
छिन्ने सूत्रे भवेन्मृत्युस्तस्माद्यत्नपरो भवेत् ॥
जपान्ते कण्ठदेशे वा उच्चदेशे तथा न्यसेत् ।
त्वं माले सर्व्वभूतानां सर्व्वसिद्धिप्रदा मता ॥
तेन सत्येन मे सिद्धिं देहि मातर्नमोऽस्तु ते ।
इत्युक्त्वा परिपूज्याथ गोपयेद्यत्नतो गृही ॥
मालासंस्कारस्य नित्यतामाह रुद्रयामले ।
'अप्रतिष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति यो नरः ।
सर्व्वं तद्विफलं विद्यात् क्रुद्धा भवति देवता ॥
कामनाभेदे तु अङ्गुलिनियमः । गौतमीये ।
'तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन शत्रूच्चाटनमुत्तमम् ।
अङ्गुष्ठमध्यमायोगात् मन्त्रसिद्धिः सुनिश्चिता ॥
अङ्गुष्ठानामिकायोगादुच्चाटोत्सादने मते ।
ज्येष्ठाकनिष्ठायोगेन शत्रूणां नाशनं मतम् ॥
वैशम्पायनसंहितायाम् ।
'अङ्गुष्ठमध्यमाभ्याञ्च चालयेन्मध्यमध्यतः ।
तर्ज्जन्या न स्पृशेदेनां मुक्तिदो गणनक्रमः ॥
जीर्णे सूत्रे पुनः सूत्रं ग्रथयित्वा शतं जपेत् ।
प्रमादात् पतिता हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ॥
जपेच्चिह्नसंस्पर्शे क्षालयित्वा यथोदितम् ।
छिन्नेऽप्यष्टोत्तरशतजपः कार्य्यः । करभ्रष्टच्छिन्नयोस्तुल्यत्वात् ॥*॥ प्रकारान्तरं आगमकल्पद्रुमे ।
'भूतशुद्ध्यादिकां पूजां समाप्य तत्र पूजयेत् ।
गणेशस्कन्दविष्णूशान् दुर्गामावाह्य मन्त्रवित् ॥
पञ्चगव्ये ततः क्षिप्त्वा हसौमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
तस्मादुत्तोल्य तां मालां स्वर्णपात्रे विधाय च ॥
पयोदधिघृतक्षौद्रशर्करादैरनुक्रमात् ।
तोयधूपान्तरे स्नात्वा पञ्चामृतविधिं बुधः ॥
क्रमादेवं संस्थाप्य स्थापयेच्छीतले जले ॥
ततश्चन्दनसौगन्धिकस्तूरीकुङ्कुमादिभिः ।
तामालिप्य हसौमन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ॥
तस्यां नवग्रहांश्चैव दिक्पालांश्च प्रपूजयेत् ।
ततः संपूज्य च गुरुं गृह्णीयान्मालिकां शुभाम् ॥
जपमालाञ्च मुद्राञ्च गुरोरपि न दर्शयेत् ।
भूतराक्षसवेताला सिद्धगन्धर्व्वचारणाः ।
हरन्ति प्रकटं यस्मात्तस्माद्गुप्तं समाचरेत् ॥
इति जपमाला । इति तन्त्रसारः ॥
अपि च ।
'विद्याधराश्चरीयक्षा विबुधासुरराक्षसाः ।
भूतानि किन्नराः सिद्धाः प्रेताश्च चारणादयः ॥
हरन्ति जपफलान्यत्र यानि तानि च नारद ! ।
अतूर्णो चैवहित्वाङ्गु चान्द्रवासादिभिर्जपेत् ॥
रुद्राक्षबीजमयी तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
हस्ताङ्गुलिमयी हैमी दर्भग्रन्थिमयी तथा ॥
भद्राक्षेन्द्राक्षरुद्राक्षपद्मबीजभवापि च ।

धात्रीपुत्त्रजीवफलैर्माला या परिकीर्त्तिता ॥
मुक्तामणिमयी रौप्या स्फाटिकी वैद्रुमी तथा ।
जपकर्म्मसु सर्व्वेषु चाद्यमाला प्रकीर्त्तिता ॥*॥
सूर्य्यमन्त्रजपे माला इन्द्राक्षसमुद्भवा ।
नान्या माला अनन्याना हस्ताङ्गुलिमयीं विना ॥
हैमी मणिमयी माला प्रशस्ता कमलाजपे ।
सरस्वत्या मन्त्रजपे रौप्या मुक्ताविनिर्म्मिता ॥
प्रजापतिजपे माला पुत्त्रजीवसमुद्भवा ।
पुत्त्रकामनराणाञ्च सदा पुत्त्रप्रदा तु सा ॥
राममन्त्रजपे माला पद्मबीजसमुद्भवा ।
धात्रीफलमयी माला विष्णोः कामनया जपे ॥
रुद्राक्षेन्द्राक्षभद्राक्षरुद्राक्षबीजसमुद्भवा ।
महेशानमन्त्रजपे ख्याता माला फलप्रदा ॥
कुशग्रन्थिमयी शुद्धा गायत्री वैष्णवी जपे ।
स्फाटिकी सर्व्वदेवानामथवा सर्व्वजपे ।
श्रीहरेरङ्गुलिमयी जपे माला द्विजन्मनाम् ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे १८ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।
जपादौ पूजयेन्मालां तोयैरभ्युक्ष्य यत्नतः ।
निधाय मण्डलस्यान्तः सव्यहस्तगताञ्च वा ॥
ॐ मां माले महामाये सर्व्वशक्तिस्वरूपिणि ! ।
चतुर्व्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
पूजयित्वा ततो मालां गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
मध्यमाया मध्यभागे वर्ज्जयित्वा तु तर्ज्जनीम् ॥
अनामिकाकनिष्ठाभ्यां युताया मन्त्रभावतः ।
स्थापयित्वा तत्र मालामङ्गुष्ठाग्रेण सन्ततम् ॥
प्रत्येकं बीजमादाय जपं कुर्य्यात्तु भैरव ! ।
प्रतिवारं पठेन्मन्त्रं शनैरोष्ठं न चालयेत् ॥
मालाबीजन्तु जपतः स्पृशेत्र हि परस्परम् ।
पूर्व्वजापप्रयुक्तेनैवाङ्गुष्ठाग्रेण भैरव ! ॥
पूर्व्वबीजं जपन् यस्तु परबीजन्तु संस्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठेन भवेत्तस्य निष्फलस्तस्य तज्जपः ॥
मालां स्वहृदयासन्ने धृत्वा दक्षिणपाणिना ।
देवीं विचिन्तयन् जप्यं कुर्य्याद्वामेन न स्पृशेत् ॥
स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पुत्त्रजीवसमुद्भवैः ।
सुवर्णमणिभिः सम्यक् प्रवालैरथवाब्जकैः ॥
जपमाला तु कर्त्तव्या देवी प्रीतिकरा परा ।
जपेदुपांशु सततं कुशग्रन्थ्या तु पाणिना ॥
नानाबीजेषु सर्व्वेषु रुद्राक्षो मत्प्रियात्प्रियः ।
रुद्रप्रीतिकरो यस्मात्तस्माद्रुद्राक्षको मतः ॥
प्रवालैरथवा कुर्य्यादष्टाविंशति बीजकैः ।
पञ्चपञ्चाशता वापि न न्यूनेनाधिकेन वा ॥
रुद्राक्षैर्यदि जप्येत इन्द्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
नान्य मध्ये प्रयोक्तव्य पुत्त्रजीवादिकञ्च यत् ॥
यद्यन्यत्तु प्रयुज्येत मालायां जपकर्म्मणि ।
तस्य कामञ्च मोक्षञ्च न ददाति प्रियङ्करी ॥
जन्मान्तरे जायते स वेदवेदाङ्गपारगः ।
मित्रीभावं तदा याति चाण्डाले पापकर्म्मणि ॥
एको मेरुस्तत्र देयः सर्व्वेभ्यः स्थूलसम्भवः ।
आद्यं स्थूलं ततस्तस्मात् न्यूनं न्यूनतरं तथा ॥
विन्यसेत् क्रमतस्तस्मात् सर्पाकारा हि या भवेत् ।
ब्रह्मग्रन्थियुतं कुर्य्यात् प्रतिबीजं यथा स्थितम् ॥

अथवा ग्रन्थिरहितं दृढरज्जुसमन्वितम् ।
चिराद्धस्तगाथं मध्येनैवार्द्धहस्तप्रान्तदेशतः ॥
ग्रन्थिं प्रदक्षिणावर्त्तं स ब्रह्मग्रन्थिसंज्ञकः ।
नाम्मना योजयेन्मालां नासन्तो योजयेद्बुधः ॥
दृढं सूत्रं नियुञ्जीत जपे त्रुट्यति नो यथा ।
यथा हस्तान्न च्यवते जपतः स्रक् तथाचरेत् ।
हस्ताच्च्युतायां विघ्नं स्याच्छिन्नायां मरणं भवेत् ।
एवं यः कुरुते मालां जप्यं च मयकोदितम् ।
स प्राप्नोतीप्सितं कामं हीने स्यात्तु विपर्य्ययः ॥
अन्यच्चापि जपेन्मालां जप्यं देवमनोहरम् ।
ईदृशं साधकः कुर्य्यात् नान्यथा तु कदाचन ॥
यथाशक्ति जपं कुर्य्यात् सङ्ख्ययैव प्रयत्नतः ।
असङ्ख्यातन्तु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ।
जप्त्वा मालां शिरोदेशे प्रांशुस्थानेऽथवा न्यसेत् ॥
इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥*॥*॥

अथ मालादिधारणम् ।

ततः कृष्णार्पितां मालां धारयेत्तुलसीदलैः ।
पद्माक्षैस्तुलसीकाष्ठैः फलैर्धात्र्याश्च निर्म्मिताम् ॥
धारयेत्तुलसीकाष्ठभूषणानि च वैष्णवः ।
मस्तके कर्णयोर्बाह्वोः करयोश्च यथारुचि ॥*॥

अथ मालाधारणविधिः ।

स्कान्दे ।
सन्निवेद्यैव हरये तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां पश्चात् स्वयं धत्ते स वै भागवतोत्तमः ॥
हरये नार्पयेद्यस्तु तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां धत्ते स्वयं मूढः स याति नरकं ध्रुवम् ॥
क्षालितां पञ्चगव्येन मूलमन्त्रेण मन्त्रिताम् ।
गायत्र्या चाष्टकृत्वो वै मन्त्रितां धूपयेच्च ताम् ।
विधिवत् परया भक्त्या सद्योजातेन पूजयेत् ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूते माले कृष्णजनप्रिये ।
बिभर्म्मि त्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवल्लभम् ॥
यथा त्वं वल्लभा विष्णोर्नित्यं विष्णुजनप्रिया ।
तथा मां कुरु देवेशि ! नित्यं विष्णुजनप्रियम् ॥
दाने मां धातुरहितो नाथि मां हरिवल्लभे ! ।
भक्तेभ्यश्च समस्तेभ्यस्तेन माला निगद्यसे ॥
एवं सम्प्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् ।
धारयेद्वैष्णवो यो वै स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥”*॥

अथ मालाधारणनित्यता ।

तत्रैव स्कान्दे कार्त्तिकप्रसङ्गे ।
“धात्रीफलकृतां मालां कण्ठस्थां यो वहेन्न हि ।
वैष्णवो न स विज्ञेयो विष्णुपूजारतो यदि ॥”
गारुडे ।
“धारयन्ति न ये मालां हैतुकाः पापबुद्धयः ।
नरकान्न निवर्त्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः ॥”
अतएव स्कान्दे तत्रैव ।
“न जह्यात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।
महापातकसंहर्त्रीं धर्म्मकामार्थदायिनीम् ॥*॥

अथ मालामाहात्म्यम् ।

अगस्त्यसंहितायाम् ।
“निर्म्माल्यतुलसीमालायुक्तो यश्चार्च्चयेद्धरिम् ।
यद्यत् करोति तत् सर्व्वमनन्तफलदं भवेत् ॥
यः कुर्य्यात्तुलसीकाष्ठैरक्षमालास्वरूपिणीम् ।
कण्ठमालाञ्च यत्नेन कृतं तस्याक्षयं भवेत् ॥’
नारदीये ।
“ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला
ये वा ललाटफलके लसदूर्द्ध्वपुण्ड्राः ।
ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्रा-
स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥”
किञ्च ।
“भुजयुगमपि चिह्नैरङ्कितं यस्य विष्णोः
परमपुरुषनाम्नां कीर्त्तनं यस्य वाचि ।
ऋजुतरमपि पुण्ड्रं मस्तके यस्य कण्ठे
सरसिजमणिमाला यस्य तस्यास्मि दासः ॥’
विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवदुक्तौ ।
“तुलसीकाष्ठमालाञ्च कण्ठस्थां वहते तु यः ।
अप्यशौचोऽप्यनाचारो मामेवैति न संशयः ॥”
स्कान्दे ।
‘धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
दृश्यते यस्य देहे तु स वै भागवतो नरः ॥
तुलसीदलजां मालां कण्ठस्थां वहते तु यः ।
विष्णूत्तीर्णां विशेषेण स नमस्यो दिवौकसाम् ॥
तुलसीदलजा माला धात्रीफलकृतापि वा ।
ददाति पापिनां मुक्तिं किं पुनर्विष्णुसेविनाम् ॥
तत्रैव कार्त्तिकप्रसङ्गे ।
यः पुनस्तुलसीमालां कृत्वा कण्ठे जनार्द्दनम् ।
पूजयेत् पुण्यमाप्नोति प्रतिपुष्पं गवायुतम् ॥
अयुतसङ्ख्यगोदानफलमित्यर्थः ।
यावल्लुठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि ।
तावत्तस्य शरीरे तु प्रीत्या लुठति केशवः ॥
स्पृशेच्च यानि लोमानि धात्रीमाला कलौ नृणाम् ।
तावद्वर्षसहस्राणि वसते केशवालये ॥
यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां कलौ नरः ।
तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥
मालायुग्मञ्च यो नित्यं धात्रीतुलसिसम्भवम् ।
वहते कण्ठदेशे च कल्पकोटिं दिवं वसेत् ॥’
तुलसिसम्भवमिति ह्रस्वश्छान्दसः । गारुडे च मार्कण्डेयोक्तौ ।
“तुलसीदलजां मालां कृष्णोत्तीर्णां वहेत्तु यः ।
पदे पदेऽश्वमेधानां दशानां लभते फलम् ॥*॥
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नरः ।
फलं यच्छति दैत्यारिः प्रत्यहं द्वारकोद्भवम् ॥
निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ।
सदा प्रीतमनास्तस्य कृष्णो देवकिनन्दनः ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नरः ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति नाशौचं तस्य विग्रहे ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नरः ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतं शिरसो बहुभूषणम् ।
बाह्वोः करे च मर्त्यस्य देहे तस्य सदा हरिः ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितः पुण्यमाचरेत् ।
पितॄणां देवतानाञ्च कृतं कोटिगुणं कलौ ॥
तुलसीकाष्ठमालाञ्च प्रेतराजस्य दूतकाः ।
दृष्ट्वा नश्यन्ति दूरेण वातोद्धूतं यथा दलम् ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितो भ्रमते यदि ।
दुःस्वप्नं दुर्न्निमित्तञ्च न भयं शत्रुजं क्वचित् ॥’
गौतमीये पुरश्चरणप्रसङ्गे ।
“तथामलकसम्भूतैस्तुलसीकाष्ठनिर्म्मितैः ।
इत्यादि ॥*॥ तत्रैव ।
पुण्डरीकभवा माला गोपालमनुसिद्धिदा ।
आमलकीभवा माला सर्व्वसिद्धिप्रदा मता ।
तुलसीसम्भवा या तु मोक्षं वितनुतेऽचिरात् ॥
इति हरिभक्तिविलासः ॥*॥*॥

अथ रुद्राक्षमालाधारणफलादि ।

लिङ्गपुराणे ।
विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
सवत्सर प्रदीपे ।
त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याक्ष्णोऽपतन् ये ।
अश्रुणो बिन्दवस्ते तु रुद्राक्षा अभवन् भुवि ॥
यद्यप्येकादिचतुर्द्दशमुखरुद्राक्षेषु भिन्नफल-विशेषाः सन्ति तथापि सुलभत्वात् पञ्चवक्त्रस्य फलमन्त्रावभिधीयेते । यथा, स्कान्दे ।
“पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः ।
अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मालाकण्ट, पुं, (मालाकारा कण्टा कण्टका अस्य ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाकन्द, पुं, (माला गण्डमाला नाशकः कन्दः । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी ।) मूलविशेषः । तत्पर्य्यायः । आलिकन्दः २ त्रिशिखिदला ३ ग्रन्थिदला ४ पादिकन्दः ५ कन्दलता ६ । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । गण्डमालानाशित्वम् । दीपनत्वम् । गुल्महारित्वम् । वातश्लेष्मापकर्ष-कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाका, स्त्री (माला एव । माला + स्वार्थे कन् टाप् ।) माला । इति शब्दरत्नावली ॥

मालाकार, पुं, (मालां करोतीति । कृ + अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । मालिक । माली इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । मालिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । ५ । मालाकारः ३ पुष्पाजीवी ४ वनार्च्चकः ५ पुष्पलावः ६ । इति जटाधरः ॥ पुष्पलावकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु शूद्रायां विश्वकर्म्मणो जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ अपि च ।
“तैलिकात् कर्म्मकाराच्च मालाकारस्य सम्भवः ॥
इति पराशरपद्धतिः ॥
तद्गृहस्थितपुष्पस्य पर्य्युषितदोषाभावो यथा,
“न पर्य्युषितदोषोऽस्ति तुलसीबिल्वचम्पके ।
जलजे बकुलेऽगस्त्ये मालाकारगृहेषु च ॥”
इति मेरुतन्त्रे ५ प्रकाशः ॥
(यथा, वृहत्संहितायाम् । १० । ६ ।
“हन्ति नापितचाक्रिक
चौरभिषक्शौण्डिकदीपकाराः ।

मधवश्च कौशाम्बका मालाकाराश्च पीवर्म्मि ॥"
स्त्रियां ङीप् । यथा तत्रैव । ७८ । ६ ।
"भिक्षुणिका प्रव्रजिता दासी धात्री कुमारिका रजिका ।
मालाकारी दुष्टाङ्गना सखी नापिनी दूत्य ।")

मालाग्रन्थि, पु (मालेव ग्रन्थिरस्य ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाढ्या, स्त्री, (मालाकार ढ्यम् ।) भूलग्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालातृणक, क्ली (मालातृण । स्वार्थे कन् ।) भूस्तृणम् । इत्यमर ।२।४।१६७॥ हे गन्धखड इति ख्याते । मालाल्पं तृणं मालातृणं स्वार्थे क । भुवस्तृणं भूस्तृणत्वात् भूस्तृणं मनीषादिवत् आगम । मालातृणकभूस्तृणे । इति क्लीवे । इति सुभूत्यादय ॥ मालातृणकभूस्तृणादिति पुंसि पठन्ति केचित ॥ स्वामी तु । छत्रातिच्छत्रादिभूस्तृणानां पर्य्यायमाह यथा —
"भूस्तृणो रौहिषो भूतिर्भूमिकोऽथ कुटुम्बक ।
मालातृणश्च पालन्ध्नमातिच्छत्रकस्तथेति ॥"
रामकर्पूर बहुपत्रकाख्य कर्पूरसुगन्धि ।
इदन्तु प्रसूतपुष्पिकावदुत्कटगन्ध भूस्तृणश्च भवती त्यवबोधः । इति तट्टीकायां भरत ॥ (तथास्य पर्य्याय ।
"गुह्यबीजन्तु भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम् ।
भूतृणन्तु भवेच्छत्रा मालातृणकमित्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मालादूर्व्वा, स्त्री, (माला इव ग्रन्थियुक्ता दूर्व्वा ।) दूर्व्वाविशेष । गाठिया दूर्व्वा इति भाषा । तत्पर्य्याय । ग्रन्थिदूर्व्वा २ अलिदूर्व्वा ३ मालाग्रन्थि ४ ग्रन्थिला ५ ग्रन्थिदूर्व्वा ६ मूलग्रन्थि ७ वेल्लनी ८ ग्रन्थिमूला ९ दीर्घपर्व्वा १० पर्व्ववल्ली ११ शिवाख्या १२ । अस्या गुणा । सुमधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तदोषप्रशमनत्वम् । कफवातिलत्वापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालारिष्टा, स्त्री, पाठी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालालिका स्त्री,(मालां अलतीति । अल+ण्वुल टाप् अत इत्वञ्च ।) पृक्का । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाली, स्त्री (मालामलति । अल+अच् । ङीप् ।) पृक्का । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालि, पुं सुकेशराक्षसपुत्त्र । यथा,—
"ग्रामणीर्नाम गन्धर्व्वो विश्वावसुसमप्रभ ।
तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा ॥
त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी ।
तां सुकेशाय धर्म्मात्मा ददौ रक्ष श्रियं यथा ॥
वरदानकृतैश्वर्य्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम् ।
आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्द्धन ॥
स तया सह संयुक्तो रराज रजनीचर ।
ततः काले सुकेशस्तु जनयामास राघव ! ॥
त्रीन् पुत्त्रान् जनयामास त्रेताग्निसमविग्रहान् ।
माल्यवन्तं सुमालिञ्च मालिञ्च बलिनांवरम् ॥"
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सर्ग ॥

मालिक, पु, (मालास्य पण्यम् । माला+"तदस्य पण्यम् ।" ४ । ४ । ५१ । इति ठक् । यद्वा मालाग्रथनं शिल्पमस्येति । "शिल्पम् ।" ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।) मालाकार । इत्यमर ।२।१०।५॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।६।१९६।
"निदाघे पुष्पताम्बूलीपर्णाद्युपचातिशीतले ।
व्यभ्यङ्गिमालिकैर्दत्तात् सा जीवेन्नाटकादिति ॥")
पक्षिभेद । इति मेदिनी । के, १३६ ॥ रञ्जक । इति शब्दरत्नावली ॥

मालिका, स्त्री, (मालेव । माला+कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) सप्तला । पुत्त्री । ग्रीवालङ्कारम् । पुष्पमाल्यम् । नदीविशेष । इति मेदिनी । के, १३६ ॥ सुरा । इति हारावली ॥ क्षुमा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मालिनी, स्त्री, (माला सृक्माला अस्त्यस्या अस्या वा । माला+"ब्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति इनि ङीप् ।) मालाकारभेद । इत्यमर । (मालिन्+ङीप् ।) मालिकपत्नी ॥ गौरी । चम्पानगरी । (यथा, महाभारते ।१२। ५ । ६—७ ।
"प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्दूल ! स राजासीत् सपत्नजित् ॥
पालयामास चम्पाञ्च कर्णं परबलार्दन ॥")
मन्दाकिनी । नदीभेद । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७२ । ८ ।
"जनयामास सुनिर्म्मेनकायां शकुन्तलाम् ।
प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् ।")
अग्निशिखावृक्ष । दुरालभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स च वृत्तभेद पञ्चदशाक्षरपादच्छन्द । यथा,—
"न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकै ।
स्फुरमरकतकाञ्ची पीतकौशेयवासा
रुचिरशिखिशिखण्डाबद्धधम्मिल्लपाशा ।
अमृतनिभनमसे वंशमुत्क्वाणयन्ती
घनमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥
अप्सरोविशेष । यथा, कथासरित्सागरे । ४५ । ३५२ ।
"पिङ्गला च शतज्वाला दशमी केशरावली ।
एकादशी मालिनीति नाम्ना कामनन्दिनी ॥"
स्कन्दमातृगणान्यतमा । सैव शिशुमातृकान्यतमा । यथाच ॥ ३ । २२७ । १ ।
"काकी च हलिमा चैव मालिनी वृंहिता तथा ।
आर्य्या पलाला वैमित्रा सप्तैता शिशुमातर ॥"
मालाग्रथनं शिल्पमस्या । इति । ङीप् । द्रौपद्या नामान्तरम् । यथा, महाभारते । ४ । ८ । २१ ।
"मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवि चकार सा ।
साहमभ्यागता देवि ! सुदेष्णे ! त्वन्निवेशनम् ॥"
राक्षसीभेद । सा च विभीषणस्य माता । यथा महाभारते । ३ । २७४ । ३—८ ।
"स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहन ।
राक्षसी प्रददौ तिस्र पितुर्वै परिचारिका ॥
ता सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यता ।
ऋषिं भरतशार्दूल ! नृत्यगीतविशारदा ॥
पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते ! ।
अन्योन्यस्पर्द्धया राजन् ! श्रेयस्कामा सुमध्यमा ॥
स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान् पुत्त्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥
पुष्पोत्कटाया जज्ञाते द्वौ पुत्त्रौ राक्षसेश्वरौ ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥
मालिनी जनयामास पुत्त्रमेकं विभीषणम् ।
राकायां मिथुनं यज्ञे खर शूर्पणखा तथा ॥"
रौच्यमनुमाता । यथा, मार्कण्डेये ।६८।५—७।
"तथेति तेन साप्युक्ता तस्मात्तोयाद्युम्नतीम् ।
उज्जहार ततः कन्यां मालिनीं नाम नामतः ॥
नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स ऋषिमुनिसत्तम ।
जग्राह पाणिं विधिवत् समानाय्य महामुनीन् ॥
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्य्यो महामति ।
रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना ख्यातोऽत्र वसुधातले ॥"
श्वेतकर्णस्य पत्नी । यथा, हरिवंशे ।१८५।७।
"तस्माद्वनगतादुगर्भं यादवी प्रत्यपद्यत ।
सुचारोर्दुहिता सुभ्रूर्मालिनी भ्रातृमालिनी ॥")

मालिन्य क्ली, (मलिन+'वुञ् छण् कठजिलसेनिरढञ् यञ्चेति ।' ४।२।८० । इति सकाशादित्वात् ण्यप्रत्यय ।) मलिनत्वम् । मलिनस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १७८ ।
"भोगयोगेन मालिन्यं नैतु मध्यगतोऽपि स ।
न स्पृश्यते स्म पङ्केन प्रतिमेन्दुरिवाम्भस ॥")

माली, [न्] पुं, (माला पण्यत्वेनास्त्यस्य । माला+"ब्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति इनि ।) मालाकार । इति मालिनीशब्ददर्शनात् ॥ सुकेशराक्षसपुत्त्र । यथा —
"सुकेशपुत्त्रैर्भगवन् ! पितामहवरोद्धतै ।
अथ विद्युत्केशो वध्नो नकार्थं देवराक्षसम् ॥
अहं यमश्च वरुणश्चन्द्रोऽथ रविरप्यहम् ।
इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षस ।
बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुर सरा ॥"
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६ सर्ग ॥
(अस्थिमाला अस्त्यस्येतीनि । महादेव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६० ।
"व्यालरूपो गुहावासी गुहो माली तरङ्गवित् ।"
माला अस्त्यस्येतीनि । मालायुक्ते त्रि । यथा रामायणे । ७ । ५६ । ६ ।
"आदीप्तानिव वैदेहि ! सर्व्वत पुष्पितान्नगान् ।
स्वै पुष्पै किंशुकान् पश्य मालिन शिशिरात्यये ॥")

मालु, पुं, (मा+"मो रश्च ल ।" १ । ५ । इत्यत्र बाहुलकात् णुण् । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या णुण् ।) पत्रलता । नारी । इति मेदिनी । लै, ३५ ॥

मालुधान, पुं (मालु मरणं विदधातीति । धा+ल्यु ।) मातुलाहिः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ । मालुया साप इति भाषा ॥ अष्टनागान्तर्गत नागविशेषः । यथा,—

"मालुधानश्चित्रसर्पो महापद्मोऽपि दृश्यते ।"

इति हारावली ॥

मालुधानी, स्त्री लताभेदः । इति मेदिनी । ने, २ ३ ॥

मालूक, पुं, कृष्णार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालूर, पुं, (मां परेषां वृक्षान्तराणां श्रियं प्रभावं लुनातीति । लूञ्+बाहुलकात् रः ।) बिल्ववृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ (यथा, नैषधे । १ । ९४ ।

"स वारनारीकुचसञ्चितोपमं
ददर्श मालूरफलं पचेलिमम् ।")

कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बिल्ववृक्षार्थे पर्य्यायो यथा —

विल्वो महाकपित्थाख्यः श्रीफलो गोहरीतकी ।
पूतिवातोऽथ माङ्गल्यो मालूरश्च महाफलम् ॥'

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"बिल्वः शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे च ॥)

मालेया, स्त्री, (मल+ढक् टाप् ।) स्थूलैला । इति रत्नमाला ॥ (स्थूलैलाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

माल्य, क्ली, (मालैव । माला+चतुर्व्वर्णादित्वात् ष्यञ् ।) पुष्पम् । पुष्पस्रक् । इति मेदिनी । ये, ४५ ॥ पुष्पार्थकमाल्यशब्दस्य प्रयोगो यथा,

"यथा चाक्येन माल्येन वासितं तिलसर्षपम् ।
न मुञ्चति स्वकं गन्धं तद्वत् सूक्ष्मस्य दर्शनम् ॥"

इति महाभारते मोक्षधर्म्मे १ ५ अध्यायः ॥

मूर्द्धिं न्यस्तपुष्पदाम । इत्यमरः । २ । ७ । १३५ ॥ अस्य पर्य्यायादिर्मालाशब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ (पुष्पस्रगर्थे गुणा यथा,—

"वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ।
सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

माल्यदानफलं यथा —

"गन्धमाल्यैरलङ्कारैस्तुष्टा हृष्टाश्च नित्यशः ।
गन्धमाल्यप्रदा ये तु दाननिश्चयतत्पराः ॥
धर्म्मज्ञाः सत्यशीलाश्च सर्व्वदुःखविवर्ज्जिताः ।
सुचिरं दैवतैः सार्द्धं क्रीडन्ति हि महासने ॥"

इति वह्निपुराणम् ॥

अपि च । नारसिंहे ।

"जातीपुष्पसहस्रेण यश्छेन्मालां सुशोभनाम् ।
वैष्णवो विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥
जातीपुष्पकृतां मालां कर्पूरपटवासिताम् ।
निवेद्य देवदेवाय यत्फलं प्राप्नुयान्नरः ।
न तद्वर्णयितुं शक्यमपि वर्षशतैरपि ॥
स्कान्दे ।
मालतीकलिकामालामीषद्विकसितां हरेः ।
दत्त्वा शिरसि विप्रेन्द्र । वाजिमेधफलं लभेत ॥
तत्रैव ।
मालतीमालया विष्णुः पूजितो येन कार्त्तिके ।
पापाचरकृतां मालां पटाग्नं सौरिः प्रमार्ज्जति ॥
सौरिर्यमः । विष्णुरहस्ये ।
स्वर्णलक्षाधिकं पुष्पं माला कोटिगुणाधिका ॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥

माल्यगलस्य वहिर्गमननिषेधो यथा,—

"वहिर्माल्यं वहिर्गन्धं भार्य्यया सह भोजनम् ।
विगृह्य वादं कृत्वा वा प्रवेशञ्च विवर्ज्जयेत ॥"

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥

स्वयं माल्यापकर्षणनिषेधो यथा —

"नाश्नीयात सन्धिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत ।
न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोपहरेत स्रजम् ॥"

इति मानवे ४ अध्यायः ॥

न च मालां धृतां स्वयमेवापनयेत् । अर्थादन्येनापनयेदित्युक्तम् । इति कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ केशवाह्ये माल्यधारणनिषेधो यथा —

"नहि गह्यकथां कुर्य्यात् वहिर्माल्यं न धारयेत् ।
गवाञ्च यानं पृष्ठेन सर्व्वथैव विगर्हितम् ॥"

इति च मानवे ४ अध्यायः ॥

केशकलापाद्वहिर्माल्यं न धारयेदिति कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ स्वयं माल्यधारणनिषेधो यथा,—

"स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्टञ्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत श्रियम् ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

माल्यचन्दनदानविधिर्यथा,—

"आमन्त्रयित्वा यो विप्रान् गन्धमाल्यैश्च मानवः ।
तर्पयेच्छ्रद्धया युक्तः स मामर्च्चयते सदा ॥"

इति वह्निपुराणम् ॥

माल्यपुष्प, पुं, (माल्याकाराणि पुष्पाण्यस्य ।) शणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

माल्यपुष्पिका स्त्री, (माल्यपुष्प+कन् टाप् । अत इत्वञ्च ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः शणपुष्पीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

माल्यवान्, [न] पुं, (माल्य+मतुप् । मस्य वः ।) पर्व्वतविशेषः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ । माल्यं मालाकारता विद्यतेऽत्र माल्यवान् वतुः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ स च केतुमालेलावृत वर्षयोः सीमापर्व्वतः । नीलनिषधपर्व्वतपर्य्यन्त विस्तारः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ३५ ।

"उपतस्थुर्महाभागा माल्यवन्तं महागिरिम् ।")

राक्षसविशेषः । स च सुकेशराक्षसात् ग्रामणी नामकगन्धर्व्वस्य कन्यायां देववत्यां जातः । अस्य भ्राता सुमाली तस्य कन्यायां निकषायां पुलस्त्य-पुत्रविश्रवसो रावणो जातः । इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सर्गः ॥ (मालाविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३१ ।

"शिरोवेष्टेषु नयाम माल्यवतस्य धनञ्जय ।"

स्त्रियां ङीप् । नदीभेदः । यथा, रामायणे २ । ५६ । ३५ ।

"सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं
नदीञ्च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ।
ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां
जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥")

माल्ल, पुं, (मल्ल+चातुरार्थकत्वात् अण् ।) वर्ण सङ्करजातिविशेषः । स च लेटात्तीवरकन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

माल्लवी, स्त्री, (मल्ल+स्वार्थेऽण् । तस्य वी गमनं यत्र ।) मल्लयात्रा । इति हारावली ॥

माशब्दिक, त्रि (मा इत्याहेति । माशब्द+"प्रागवहतेष्ठक् ।" ४ । ४ । १ । इत्यत्र । "तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति वार्त्तिकात् ठक् ।) निषेधकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । प्रतिषेद्धा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

माष, पुं (माषस्य फलम् । माष+अण् । "लुप् च ।" ४ । ३ । १६६ । इत्यस्य "फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ।' इति काशिकोक्तेरणो लुप् । यद्वा, मस+घञ् पृषोदरादित्वात् साधुः ।) व्रीहिभेदः । माषकलाइ इति उरिद् इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कुरुविन्दः २ धान्यवीरः ३ वृषाकरः ४ मांसलः ५ बलाढ्यः ६ पित्र्यः ७ पितृभोजनः ८ । अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । बहुमलकरत्वम् । शोषणत्वम् । शीघ्रकारित्वम् । अशुक्रवीर्य्यत्वम् । झटिति रक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । वातहरत्वम् । गुरुत्वम् । बलकरत्वम् । रोचकत्वम् । स्वादुत्वम् । श्रमसुखवतां नराणां नित्यं सेवनीयत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"माषो गुरुः स्वादुपाकः स्निग्धो रुच्योऽनिलापहः ।
उष्णः सन्तर्पणो बल्यः शुक्रलो बृंहणः परः ॥
भिन्नमूत्रमलः स्तन्यमेदःपित्तकफप्रदः ।
गुदकीलार्द्दितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत् ॥"

इति ।

कफपित्तकरा माषाः । इति च भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

"माषो बहुमलो वृष्यः स्निग्धोष्णो मधुरो गुरुः ।
वातघ्नः रुच्यो बल्यो मेदोमांसकफप्रदः ॥"

इति राजवल्लभः ॥

माषसूपेन मूलकभक्षणं निषिद्धं यथा,—

"मूलकं माषसूपेन मधुना च न भक्षयेत ॥"

इति च राजवल्लभः ॥

चतुर्द्दश्यां रविवारे च माषभक्षणनिषेधो यथा चिररोगी च माषके । इति ।

"माषमामिषमांसञ्च मसूरं निम्बपत्रकम् ।
भक्षयेद्यो रवेर्वारे सप्तजन्मसु पुत्रकः ॥"

इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

परिमाणविशेषः । मासा इति भाषा । तत्

पर्य्याय । माषक २ मास ३ । इत्यमरभरतौ ॥ हेम ४ धानक ५ । स च मागध माने सुश्रुतमते ५ गुञ्जापरिमाणम् । चरकमते ६।८ गुञ्जापरिमाणम् । कालिङ्गमाने सुश्रुतमते ५ । ७ । ८ गुञ्जापरिमाणम् । इति भावप्रकाश ॥ वैद्यकान्तरे १ गुञ्जापरिमाणम् । यथा,—

"गुञ्जाभिर्दशभिर्माष शाणो माषचतुष्टयम् ।"

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(माषार्थे यथा,—

"द्वाभ्यां शाणाभ्यां माषकैर्माषश्चरकस्य तु ते पलम् ।
चरकाद्यपलोन्मान चरके दशरक्तिके ।
माषे पल चतु षष्ट्या यद्गोक्तमघीरितम् ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।)

ज्योति स्मृतिमते १२ गुञ्जापरिमाणम् । यथा,

"पल तु लौकिकैर्माने साष्टरक्तिद्वमाषकम् ।
तोलकश्चितय ज्ञेय ज्योतिर्ज्ञै स्मृतिसम्मतम् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनेन पल अष्टरक्तिकाधिकमाषद्वयाधिकतोलकत्रयम् । एतेन माषक परिमाण द्वादशरक्तिक भवति ॥ * ॥ मूर्ख । त्वग्दोषभेद । इति मेदिनी षे २१ ॥

माषक, पुं, (माषप्रकार । माष+"स्थूलादिभ्य प्रकारवचने कन् ।" ५ । ४ । ३ । इति कन् ।) मासक । पञ्चरक्तिकपरिमाणम् । यथा । गुञ्जा पञ्चाद्यमाषक । इत्यमर ॥

"दशार्द्धगुञ्ज प्रवदन्ति माष
माषाह्वये षोडशभिश्च कर्षम् ॥"

इति लीलावती च ॥

"षड्भिस्तु रक्तिकाभि स्यान्माषको हेम धानकौ ।
माषो गुञ्जाभिरष्टाभि सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित् ॥"

इति भावप्रकाश ॥

(व्रीहिविशेष । तदर्थे विषयो यथा,—

"द्वाभ्यां शाणाभ्यां माषकैर्माष ।"

परिमाणार्थे यथा,—

"————————सुश्रुतस्य तु माषक ।
द्वादशभिर्धान्यमाषैस्तु षष्ट्या तु ते पलम् ॥"

इत्युभे वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

माषकलाय पुं, (माषसदृश कलाय शाकपार्थिववत् समास ।) स्वनामख्यातशस्यम् । यथा । कलायशब्दो विशेषे सामान्ये च अत एव माषकलाय इत्यादि प्रयोग । इत्यमरटीकायां भरत ॥

माषपर्णी, स्त्री (माषस्य पर्णमिव पर्णं यस्या । ततो ङीष ।) वनमाष । माषाणी इति भाषा । तत्पर्य्याय । हयपुच्छी २ काम्बोजी ३ महासहा ४ । इत्यमर । २।४।१३८ ॥ सिंहपुच्छी ५ ऋषिप्रोक्ता ६ कृष्णवृन्ता ७ पाण्डुलोमशपर्णिनी ८ । इति रत्नमाला ॥ आर्द्रमाषा ९ मांसमाषा १० मञ्जुल्या ११ हयपुच्छिका १२ हयमाषा १३ अश्वपुच्छा १४ पाण्डुरा १५ माषपर्णिका १६ काम्बोजी १७ वज्रमूली १८ शालिपर्णी १९ विसारिणी २ आत्मोद्भवा २१ बहुफला २२ स्वयम्भू २३ सुलभा २४ घना २५ सिंहविन्ना २६ विशालिका २७ । अस्या गुणा । तिक्तरसत्वम् । वृष्यत्वम् । दाहज्वरापहत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । बल्यत्वम् । शीतलत्वम् । पुष्टिवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च भावप्रकाशे ।

"माषपर्णी सूर्य्यपर्णी काम्बोजी हयपुच्छिका ।
पाण्डुलोमशपर्णी च कृष्णवृन्ता महासहा ॥
माषपर्णी हिमा तिक्ता रूक्षा शुक्रबलासकृत् ।
मधुरा ग्राहिणी शोषवातपित्तज्वरास्रजित् ॥"

माषभक्तबलि, पुं, (माषश्च भक्तञ्च तद्युक्तो बलि ।) माषतण्डुलदधिमिश्रितपूजोपहारविशेष । अत्र केचित हरिद्राचूर्णमप्यपि मिश्रयन्ति । यथा । एष माषभक्तबलि ।

"ॐ जय त्व कालि । सर्व्वेशे सर्व्वभूतसमावृते ।
रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलि गृह्ण शिवप्रिये । ॥"

ॐ काल्यै नम । प्रार्थनामन्त्रो यथा —

"ॐमातर्मातर्व्वरे दुर्गे सर्व्वकामार्थसाधिनि ।।
अनेन बलिदानेन सर्व्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥"

इति कृत्यतत्त्वम् ॥

भूतेभ्योऽप्यथ बलिर्देय ॥

माषवर्द्धक पु, (माष वर्द्धयतीति । वृध+णिच ण्वुल ।) स्वर्णकार । इति शब्दमाला ॥

माषश , [स्] अ, प्रतिमाषम् । माष माष ददाति इत्यर्थे शस्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

माषाद पु, (माषमत्तीति । अद्+अण् ।) कच्छप । इति शब्दरत्नावली ॥ माषभक्षके, त्रि ॥

माषीण, } स्त्री, (माषाणा भवन क्षेत्रम् । माष+
माष्य, } "विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्य ।" ५।२।४ । इति यत पक्षे खञ् ।) माषक्षेत्रम् । यथा,—

"तिल्यतैलीनवन्माषीणमाण्वभङ्गाद्विरूपता ।"

इत्यमर ॥

यथा तिलस्य क्षेत्र तिल्य तैलीनञ्च भवति तथा माषादीनामपि द्विरूपता द्वैरूप्य भवति । इति तट्टीकायां भरत ॥

मास्, पुं, (माङ्+माने "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" ४।१८८ । इत्यसुन् ।) चन्द्र । (यथा, ऋग्वेदे । १० । १२ । ७ ।

"सूर्य्ये ज्योतिरदधुर्मास्यक्तून्
परिद्योतनि चरतो अजस्रा ॥"

"मासि चन्द्रमसि ।" इति तद्भाष्ये सायण ॥ मीयतेऽनेनेति । मा+"चन्द्रे मो डित् ।" उणा ४ । २२७ । इत्यत्र "माङ्गुलकात् केवलादपि मोऽसि ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेरसि ।) मास । इति मेदिनी । से, ७ ॥ अस्य प्रथमैकवचनान्तरूपं मा. ॥ (यथा, मनौ । २ । ३४ ।

"चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
षष्ठेऽन्नप्राशन मासि यद्वेष्ट मङ्गल कुले ॥"

मासि, स्त्री । यथा ऋग्वेदे । ५ । २९ । ८ ।

"त्रीयच्छता महिषाणामघो
मास्त्रीसरांसि मघवा सोम्यापा ।"

"मा मांसानि ।" इति तद्भाष्ये सायण ॥)

मास पुं, (मस् परिमाणे+भावे घञ ।) माष परिमाणम् । इत्यमरटीकायां भरत । माषा इति भाषा ॥ (मस्यते परिमीयते असावनेनेति मस्+घञ ।) शुक्लकृष्णपक्षद्वयात्मक काल । स च पौषमाघादिद्वादशसंज्ञक । इत्यमर । १।४।१२ ॥ मासश्चन्द्रस्तस्याय मासः । चान्द्रमासस्यैव व्युत्पत्ति । सौरादिषु तु मस्यते परिमीयतेऽनेनासौ वा मास । मसिधातु परिमाणे घञ । मा सान्तोऽपि । मास्तु मासोऽपि दृश्यते । इति चक्र । इति भरत ॥ * ॥ स्मृतिमतेऽपि पौषादिद्वादशसंज्ञक । यथा,—

"चक्रवत् परिवर्त्तेत सूर्य्य कालवशाद्यत ।
अत सांवत्सर श्राद्ध कर्त्तव्य मासचिह्नितम् ॥
मासचिह्नन्तु कर्त्तव्य पौषमाघाद्यमेव हि ।
यतस्तत्र विधानेन स मास परिकीर्त्तित ॥"

इति लघुहारीत ॥

कार्त्तिकादिद्वादशसंज्ञकोऽपि । यथा,—

"अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मत ।
शेषा मासा द्विभा ज्ञेया कृत्तिकादिव्यवस्थया ॥"

स च चैत्रादिद्वादशसंज्ञकश्च । यथा ब्रह्मपुराणम् ।

"चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति ॥
प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ।
ग्रहान्नागानृतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान् ।"

इत्यनेन मासवत्सराणां चान्द्रत्वमुक्तम् ।
ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि ।

"चैत्रसितादेरुदयाद्भानोर्द्दिनमासयुगकल्पा ।
सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य ॥"

चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपद्दिनमारभ्येत्यर्थ ॥
अपि च ।

"मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे ।
भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृता ॥"

चान्द्रसावनसौरनाक्षत्रभेदेन स च चतुर्व्विध । शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्र । तत्र चान्द्रोऽपि द्विविध । शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मुख्य । कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौण । यत्तु-किञ्चित्त्रिंशत्तिथ्यात्मकश्चेति द्विविधो गौण । त्रिंशदहोरात्रात्मक सावन । आदित्यैकराशिभोगावच्छिन्न सौर । सप्तविंशतिनक्षत्रावच्छिन्नचन्द्रभोगावच्छिन्नदिनात्मकश्च नाक्षत्र । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते ।

"चान्द्र शुक्लादिदर्शान्त सावनस्त्रिंशता दिनै ।
एकराशौ रविर्यावत् काल मास, स भास्कर,॥

सर्व्वर्त्तुपरिवर्त्तैस्तु सावन इति चोच्यते ॥”
सूर्य्यसिद्धान्ते ।
“नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्र प्रचक्षते ।
तत्त्रिंशता भवेन्मास सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥
ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते ॥”
तत्त्रिंशता नाक्षत्रदिनत्रिंशता मासो नाक्षत्र-मास । तथा त्रिंशता ॥ * ॥ स्मार्त्तशूलपाणिमते मुख्यचान्द्र एव मासपदशक्य । जीमूतवाहनमते सौर एव शक्य । चान्द्रप्रमाणं प्रागुक्तम् । सौरप्रमाणन्तु । सौरास्तु माघाद्यो द्वादश एव श्रौता । तथा च श्रुति । तपस्तपस्यौ शैशिरावृतु । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतु । शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतु । अथैतदुदगयन देवाना दिनम् । नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतु । इषश्च ऊर्ज्जश्च शारदावृतु । सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतु । अथैतद्दक्षिणायन देवाना रात्रिरिति । अत्रायनस्य सौरत्वेन तद्घटकतपस्तपस्यादीनामपि सौरत्वमिति । अतो भूयसामनुरोधेन वैशाखादय सौरचान्द्रिनोऽवधार्य्यन्ते । इति मलमासतत्त्वम् ॥
अपि च ।
“मेषस्थितौ रवेर्मासो वैशाखोऽब्दमुख स्मृत ।”
इति सङ्केतकौमुदी ॥
अथ कर्म्मविशेषे मासविशेषादि । तत्र पितामह ।
“आब्दिके पितृकार्य्ये च मासश्चान्द्रमस स्मृत ।
विवाहादौ स्मृत सौरो यज्ञादौ सावनो मत ॥”
प्रथमादिपद यात्राव्यवहारपरम् । यत कर्म्म सूर्य्यभोग्यराश्युल्लेखेन यच्च विधिश्च्योदगयनादिविहित तत्परञ्च अयनस्य सौरमासघटितत्वात् । तच्च चूडोपनयनादि । द्वितीयादिपदसम्भृतिस्थितिप्रायश्चित्तायुर्दायाशौचगर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयननामकरणान्नप्राशननिष्क्रमणचूडादिपरम् । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“अध्यायनञ्च व्यवहारकर्म्म
सौरेण मासेन सदाध्यवस्येत् ।
सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन
लौकञ्च यत् स्याद्व्यवहारकर्म्म ॥”
अध्यायनं अध्ययनं यात्रेति यावत् ॥ * ॥
अथ सौरादिमासविहितकर्म्माणि ।
“विवाहोत्सवयज्ञेषु सौर मास प्रशस्यते ।
पार्व्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्ट तथाब्दिके ॥”
अत्र यज्ञपदमुदगयनादिविहितपरमयागाभिप्राय पितामहोक्तञ्च विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तसत्रपरम् । गर्ग ।
“आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।
सावनेन तु कर्त्तव्या मन्त्राणामप्युपासना ॥”
सूर्य्यसिद्धान्ते ।
“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥”
मध्यमग्रहभुक्तिर्ज्योतिर्गणना प्रसिद्धा ॥ * ॥

नाक्षत्रमासप्रयोजन विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दो
र्मासेन कुर्य्याद्गणनात्मकेन ।”
नक्षत्रसत्राणि माससाध्ययागविशेषरूपाणि याज्ञिकप्रसिद्धानि । इन्दोरयनानि सोमाय नाख्यसत्राणि । इति समयप्रकाश ॥ एवं जन्मनक्षत्रे शनिभौमवारे फल नाक्षत्रमासेन योग्यत्वात् । यथा मलमासतत्त्वे ।
“जन्मर्क्षे यदि स्यातां वारौ भौमशनैश्चरौ ।
स मास कल्मषो नाम मनोदु खप्रदायक ॥”
मलमासविवरण मलमासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ मासकृत्यम् ।
“आषाढशुक्लैकादश्यां कुर्य्यात स्वाप महोत्सवम् ।
आषाढे च रथ कुर्य्यात श्रावणे श्रवणाविधिम् ॥
भाद्रे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत ।
प्रसुप्तश्च पारिवर्त्तमाश्विने मासि कारयेत् ॥
उत्थान श्रीहरे कुर्य्यादन्यथा विष्णुद्रोहकृत ।
शुभे चैवाश्विने मासि महामायाश्च पूजयेत ॥
कार्त्तिके मासि यत कृत्य शृणु देवि वरानने ॥
सप्तवर्त्तिश्च प्रमाणेन दीप स्याच्चतुरङ्गुल ॥
पश्चात्ते च प्रकर्त्तव्या दीपमाला बलि शुभा ।
मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठ्याञ्च सितवस्त्रकै ॥
पूजयेज्जगदीशञ्च नूतनवस्त्रैर्विशेषत ।
पौषे पुण्याभिषेकञ्च वर्ज्जयेच्चन्दन तथा ॥
सङ्क्रान्त्यां माघमासे च साधिवासिततण्डुलान् ।
निवेद्य विष्णवे भक्त्या इम मन्त्रमुदीरयेत् ॥
जीवन सर्व्वभूतानां जनकश्च जगद्गुरो ॥
तस्मायाणीमता प्राप्ता त्वयैव जनिता प्रभो ॥
कर्पूरादिकृतद्रव्याणि घृताक्तानि निवेदयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपुर स्थितान् ॥
अभ्यर्च्य भगवद्भक्त्या द्विजांश्च भगवद्धिया ।
एकस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भोजित ॥
विप्रभोजनमात्रेण व्यङ्ग साङ्ग भवेद्ध्रुवम् ।
पञ्चम्यां शुक्लपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ॥
पूजयेद्भगवद्भक्त्या चूतपल्लवसंस्थिते ॥
फाल्गुन्याञ्च विविधैर्वासिते पटवासितम् ।
कानन रमणीयञ्च प्रदीप्तदीपदीपितम् ॥
द्राक्षेक्षुरम्भाजम्बीरनागरङ्गकपूगकम् ।
नारिकेलञ्च धात्री च वंशतालहरीतकी ॥
अन्येश्च वृक्षषण्डेश्च सर्व्वतं कुसुमान्वितम् ।
पुष्पैश्च विविधेश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥
वितानै कुसुमोद्यानैर्वारिपूर्णघटैस्तथा ।
चूतशाखोपशाखाभि शोभित छत्रचामरै ॥
विशेषत कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते ।
फाल्गुने च चतुर्द्दश्यामष्टमे यामसञ्ज्ञके ॥
अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसंस्थितौ ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या फाल्गुन्याञ्चतुर्व्विधे ॥
सितरक्तैर्गौरपीतै कर्पूरादिविमिश्रितै ।
हरिद्राद्यादियोगाच्च रङ्गरङ्गैर्मनोहरै ॥
अन्येश्च रङ्गरङ्गैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ॥
एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ।

पञ्चाहानि चाष्टाणि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुख कृष्ण दोलयान सकृन्नरा ।
दृष्ट्वापराधनिचयैर्मुक्तास्ते नात्र संशय ॥
निक्षिप्य जलमात्रे तु मासे माधवसञ्ज्ञिते ।
सौवर्णपात्रे ताम्रे वा रौप्ये वा स्थापयेऽपि वा ॥
तोयस्थ योऽर्च्चयेद्देव शालग्रामसमुद्भवम् ।
प्रत्यह मा महाभागे । तस्य पुण्य न गण्यते ॥
दमनारोपण कृत्वा श्रीविष्णौ च समर्पयेत ।
वैशाख्यां श्रावणे भाद्रे कर्त्तव्यञ्च तदर्पणम् ॥
वैशाखे च तृतीयायां जलमध्ये विशेषत ।
अथवा मण्डपे कुर्य्यात मण्डले वा वृहद्वने ॥
सुगन्धचन्दनेनाङ्गमुपृष्टाङ्गो दिने दिने ।
यथा प्रयत्नत कार्य्य कृष्णाङ्गो नैव पूजित ॥
चन्दनागुरुकस्तूरीकुष्ठ कुङ्कुमरोचना ।
जटामांसी वचा चैव विष्णोर्गन्धाष्टक तथा ।
एतैर्गन्धयुतैश्चापि हरेरङ्गानि लेपयेत ॥
दृष्टञ्च तुलसीकाष्ठ कर्पूरागुरुयोगत ।
अथवा केशरैर्योज्य हारचन्दनमुच्यते ॥
अस्मिन् काले कृष्णभक्त्या ये प्रपश्यन्ति मानवा ॥
न तेषां पुनरावृत्ति कल्पकोटिशतैरपि ॥
सुगन्धिमिश्रितैस्तोयै स्नापयित्वा जगद्गुरुम् ।
अथवा पुष्पमध्ये च स्थापयेज्जगदीश्वरम् ॥
वृन्दावन तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।
विष्णुभक्तेन योग्येन भोजयेत्तद्विशेषत ॥
नारिकेलफल नीर कोषश्चोद्धृत्य दापयेत ।
कण्टाफलञ्च पनस कोषमुद्धृत्य दीयते ॥
यथा पञ्चेत्तथा दद्याद्यथाशक्ति नियोगत ।
दध्ना विमिश्रितञ्चान्न घृतेनाप्लुत्य दापयेत् ॥
पाचित पिष्टक धातुरष्टादश घृतेन च ।
तिलैश्च तिलसमिश्रं फल शुद्धञ्च दापयेत् ॥
यद्यद्देवात्मन श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ।
दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादीनाददीत कथञ्चन ।
व्यक्ताय विष्णुमुद्दिश्य तद्भक्तेभ्यो विशेषत ॥
इति ते कथित किञ्चित् समासेन महेश्वरि ॥
गोप्तव्यञ्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पार्व्वति ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्याय ॥

मासक, पुं, माषकपरिमाणम् । यथा । गुञ्जा पञ्चाद्यमासक । इत्यमर ॥ पञ्चगुञ्जा कृष्णला आद्य प्रथमो मासक । दशगुञ्जापेक्षया आद्यत्वम् । शास्त्रीयत्वात् मुख्यो मास इत्यर्थो वा । मस्यते परिमीयतेऽनेन मास मसियं ई परिमाणे परीणामे घञ् स्वार्थे क मासोऽप्य दन्त्यान्त । मश हिसायाँ मूर्द्धन्यान्तस्माद्घञ् तेन माषो मूर्द्धन्यान्त इति जिनेन्द्रप्रभृतय । इत्यमरटीकायां भरत ॥

मासज्ञ, पुं, दात्यूहपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (मासं जानातीति । ज्ञा + क ॥) मासज्ञातरि, त्रि ॥

मासन स्त्री, सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मासमान पुं, (मासैर्द्वादशभिर्मानमस्य ।) वत्सर । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (मासस्य मानम् ॥) मासपरिमाणं, क्ली ॥

मासर, पुं, (मस + णिच् + बाहुलकात् अरन् ।) भक्तसमुद्भवमण्डः । तत्पर्य्यायः । आचामः २ निस्रावः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ४९ ॥

मासवर्त्तिका, स्त्री, सषपीपक्षिविशेषः । इति शब्दमाला ॥

मासान्तः, पुं, (मासस्यान्तः ।) अमावस्या । यथा,—

"पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं ध्रुवम् ।"
इति समयप्रदीपः ॥

संक्रान्तिदिनम् । यथा,—

'मासान्ते म्रियते कन्या तिथ्यन्ते स्यात् पुंश्चली ।
नक्षत्रान्ते च वैधव्यं विद्धौ मृत्युर्द्वयोर्भवेत् ॥
मासान्ते दिनमेकन्तु तिथ्यन्ते घटिकाद्वयम् ।
घटिकात्रितयं भान्ते विवाहे परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति रत्नमाला ॥

मासिकं, क्ली, (मासे भवम् । मास + "कालाट्ठञ् ।" ४ । ३ । ११ । इति ठञ् ।) प्रेतस्य संवत्सराभ्यन्तरे प्रतिमासीयमृततज्जातीयतिथिकर्त्तव्यश्राद्धम् । प्रतिमासकर्त्तव्यममावास्यानिमित्तकश्राद्धम् । तत्पर्य्यायः । अन्वाहार्य्यम् २ । इत्यमरः । २ । ७ । ३१ ॥ मासि भवं मासिकं पार्व्वणश्राद्धं तत्र अन्वाहार्य्यं वर्त्तते । पक्षशेषे अमावास्यायां देयत्वात् । अनु पश्चादाह्रियते अन्वाहार्य्यं ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत् स्वार्थे के अन्वाहार्य्यकञ्च । अकृतसपिण्डीकरणस्य वत्सराभ्यन्तरे प्रतिमासं यत् श्राद्धं तत्रान्वाहार्य्यमिति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तयोः प्रमाणम् ।

"षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्व्वेद्युरेव ते ।
मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशापि च ॥"
इति पैठीनसिः ॥

'पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः ।
तच्चामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥
इति मनुः । ३ । १२३ ॥ * ॥

मासिककरणस्य व्यवस्था यथा । पीठच्छन्दोगानन्दरहितानि इडलोकं परित्यज्य इत्यादि सर्व्वं सुगन्धं इत्यादि श्रिया देया इत्यादि वनस्पतिरसः इत्यादिमन्त्रचतुष्टयरहितानि च आद्यैकोद्दिष्टवत् कृताद्ये कृताद्ये द्वादश मासिकानि कार्य्याणि । एकादशमासाभ्यन्तरे मलमासपाते त्रयोदशमासिकानि । षष्ठमासाभ्यन्तरे मलमासपातेऽपि षष्ठमासिकपूर्व्वतिथावेव प्रथमषाण्मासिकम् । तथा त्रयोदशमासिकस्य पूर्व्वतिथौ द्वितीयषाण्मासिकम् । एवं षाण्मासिकीकृत्वे प्रथमषाण्मासिकद्वितीयषाण्मासिकत्वेनोल्लेखः । एषां मध्ये यत् पतितं तत् कृष्णैकादश्याममावस्यायां मासिकान्तरतिथौ वा कृत्वा प्रकृतं कर्त्तव्यम् । अशौचपतितञ्चेत्तदशौचान्ते कर्त्तव्यम् । एकादशाहादिश्राद्धानि कानिचित् कृत्वा यदि कृतकृत्यः शेषाण्यन्येनाधिकारिणा समाप्यानि ॥ * ॥ अथ मासिकैकोद्दिष्टश्राद्धप्रयोगः । पूर्व्वदिने निरामिषैकभक्तः परदिने स्नानादिकं कृत्वा एकोद्दिष्टश्राद्धविहितकाले भोज्यमुत्सृज्य कुशब्राह्मणं स्थापयित्वा वास्तुपुरुषादि पूजयित्वा भूस्वामिपित्र्यश्च श्राद्धाग्रभागं दत्त्वा दक्षिणामुखः अनुचौ कुर्य्यात् । यथा अद्यामुके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशर्म्मणः प्रथममासिकैकोद्दिष्टश्राद्धं दर्भमयब्राह्मणेऽहं करिष्ये । ॐ कुरुष्वेत्युत्तरम् । ततो गायत्रीं जपेत् । देवताभ्य इत्यादि त्रिधा पठेत् । ततः पुण्डरीकाक्षं स्मृत्वा पञ्चगव्येन आत्मीयद्रव्यं प्रोक्षयेत् । रक्षार्थमुदकपूर्णपात्रमेकदेशे स्थापयेत् । ततः ॐ अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते इदमासनं स्वधा । इत्यनेन ब्राह्मणवामपार्श्वे दद्यात् । अपहतेत्यादिना तिलान् विकीर्य्य जलं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणाग्रभूमौ कुशपत्रमेकं पातयित्वा तदुपरि अर्घ्यपात्रं संस्थाप्य ॐ पवित्रेस्थे वैष्णवीत्यनेनानखच्छिन्नं ॐ विष्णोर्मनसा पूतमसीत्यनेन प्रोक्षितमेकदलं पवित्रं तत्पात्रे निधाय ॐ शन्नोदेवीरित्यादिमन्त्रेण जलं दद्यात् । ततः ॐ तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्म्मितः । प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया प्रेतान् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा । इत्यनेन तिलान् दत्त्वा गन्धपुष्पादिना अर्घ्यं निर्म्माय कुशान्तरेणाच्छाद्य तत् कुशमुद्घाट्य ब्राह्मणे पवित्रं दत्त्वा जलान्तरञ्च दत्त्वा पुष्पान्तरेण शिरःप्रभृतिसर्व्वगात्रेभ्यो नम इति संपूज्य तत् पात्रं वामहस्ततले विन्यस्य दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य ॐ या दिव्या इति पठित्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्तेऽर्घ्यं स्वधा । ततः ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतानि ते गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधा । इत्युत्सृज्य एष ते गन्धः एतत्ते पुष्पं एष ते धूपः एष ते दीपः एतत्ते आच्छादनम् । ततो ब्राह्मणाग्रभूमौ कुशान्निकमपनीय नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणान्तरेखया वामावर्त्तेन जलेन चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा तत्र भोजनपात्रं निदध्यात् । तत्र सामिषं सर्व्वमन्नादिकं परिवेश्य ॐ इदं विष्णुरित्यादिमन्त्रेण अन्नादावनखाङ्गुष्ठं निक्षिप्य ॐ अपहतेत्यादिना तिलान् विकीर्य्य ब्राह्मणे जलगण्डूषं दत्त्वा गायत्रीं जप्त्वा अन्ने मधु दत्त्वा तदभावे गुडं दत्त्वा घृतं दत्त्वा ॐ मधुवातेत्यादि मधु मधु मध्विति च पठित्वा अन्नमभिमन्त्र्य प्रोक्ष्य ब्राह्मणे जलगण्डूषं दत्त्वा वामहस्तेनान्नपात्रं धृत्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते सामिषान्नं सोपकरणं स्वधेत्युत्सृजेत् । इदं सामिषान्नं इदं हविः इमा गङ्गाया आपः एतान्युपकरणानि यथासुखं वाग्यतः सदेः । इत्यनेन जलगण्डूषं दद्यात् । ततो गायत्रीं त्रिः सकृद्वा ॐ मधुवाता इत्यादि मधु मधु मध्विति ॐ अन्नहीनमित्यादि च पठेत् । कुशब्राह्मणपक्षे पुनर्गायत्र्यादि पठेत् । ॐ यशो भद्रो य इत्यादि ॐ योगीश्वरमित्यादि याम ब्रह्माश्लोकत्रय ॐ सप्तव्याधेत्यादि ॐ दुर्य्योधन इत्यादि ॐ युधिष्ठिर इत्यादि सर्व्वं पठेत् । ततो दक्षिणाग्रान् कुशान् भूमौ संस्थाप्य भूमिं प्रोक्ष्य सर्व्वप्रकारमन्नमुद्धृत्य सलिलमेकीकृत्य वारिणाप्लुत्य ॐ अग्निदग्धा इत्यादिमन्त्रद्वयेन कुशोपरि विकिरेत् । ततो हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा वा हरिं स्मृत्वा ब्राह्मणाय जलगण्डूषं दत्त्वा पूर्व्ववद्गायत्रीं मधुवाता इत्यादिकं मधु मधु मध्विति च जप्त्वा ॐ शेषमन्नं किं क्रियतामित्यनुज्ञाप्य ॐ इष्टाय दीयतामित्युत्तरं गृहीत्वा ॐ पिण्डदानमहं करिष्ये ॐ कुरुष्वेत्युक्ते ब्राह्मणसम्मुखे ॐ निहन्मीत्यादिना नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणाग्ररेखया जलेन वामावर्त्तेन चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा पवित्रं वामहस्तात् दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामहस्तान्वारब्धदक्षिणपाणिना दक्षिणाग्रां रेखां मण्डलमध्यस्थाने ॐ अपहतेत्यादिनिहन्मीत्यादिमन्त्राभ्यां कुर्य्यात् । तद्दर्भमुत्तरस्यां दिशि क्षिपेत् । रेखोपरि समूलान् साग्रान् कुशानास्तीर्य्य ॐ देवताभ्य इति पठित्वा ॐ एहि प्रेत सौम्य गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिर्देह्यस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिञ्च नः सर्व्ववीरं नियच्छ इत्यावाह्य तिलांश्चास्तीर्णकुशेषु विकिरेत् । ततो वामहस्तेन सतिलजलं गृहीत्वा वामहस्ता दक्षिणहस्तेन संगृह्य ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नवनेनिक्ष्व स्वधा इत्यनेन दद्यात् ततः श्राद्धशेषमन्नं सव्यञ्जनं मध्वाज्यतिलसंयुक्तं सामिषं गृहीत्वा पिण्डं कृत्वा ॐ मधुवातेत्यादि ऋक्त्रयं अन्नमीमदन्तेत्यादि च पठित्वा बिल्वप्रमाणं पिण्डं सतिलं द्विगुणभुग्नकुशत्रयसहितं वामहस्तस्थितपात्राद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेष ते सामिषपिण्डः स्वधा इत्यवनेजनस्थाने वामहस्तान्वारब्धदक्षिणहस्तेन दद्यात् । तत आचम्य हरिं स्मृत्वा पिण्डपात्रं प्रक्षाल्य वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा प्रक्षालितजलं ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नवनेनिक्ष्व स्वधा इति पिण्डोपरि दद्यात् । ततः ॐ अत्र प्रेत मादयस्व यथाभागमावृषायस्व इति जप्त्वा वामावर्त्तेनोदङ्मुखो भूत्वा आगमनाच्छ्वासं धृत्वा तेनैव पथा परावर्त्तमानः प्रेतं भास्वन्मूर्त्तिं ध्यायन् ॐ अमीमदत् प्रेत यथाभागमावृषायिष्ट इति दक्षिणाभिमुखो भवन् जपेत् । ततः श्वासं त्यजेत् । ॐ नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते इति कृताञ्जलिर्जपेत् । ॐ गृहान् प्रेत देहि इति गृहिणीं पश्येत् । ॐ सदस्ते प्रेत देष्म इति पिण्डं पश्येत् । ततो नवमनवं वा शुक्लमदशाभवं सूत्रं वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ एतद्वः प्रेत वास इति पठित्वा पिण्डोपरि निदध्यात् । ततः ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते वासः स्वधा । इत्यनेनोत्सृजेत् । ततः पूर्व्ववत् पिण्डं संपूज्य ॐ [illegible]-

मन्त्रेण षड्तूनमस्कुर्य्यात। तत ॐ सुसम्प्रोक्षितमस्तु इति ब्राह्मणाय्यभूमिमासिञ्चेत। ॐ शिवा आप सन्त इति ब्राह्मणे जल दद्यात। ॐ सन्त्विति प्रतिवचनम। ॐ सौमनस्यमस्त्विति पुष्प ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम। ॐ अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्तु इति यवान दद्यात्। ॐ अस्त्विति उत्तरम्। ततस्तिलाज्यमधुयुक्त जल गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्म्मणो दत्त मिन्मन्नपानादिकमुपतिष्ठताम्। ॐ उपतिष्ठतामिति प्रतिवचनम्। ॐ अघोर प्रेतोऽस्तु इति वदेत। ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ गोत्र नो वर्द्धतामिति वदेत। ॐ वर्द्धतामिति प्रतिवचनम्। तत पिण्डोपरि सपवित्रकुशा न्यस्तीय ॐ ऊर्ज्ज वहन्तीरमृत घृत पय कीलाल परिस्रुत स्वधास्थ तर्पयत मे प्रेतमित्यनेन वारिधारया सिञ्चेत। तत ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशर्म्मण कृते तत्प्रथममासिकैकोद्दिष्टश्राद्धकर्म्मण प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिद रजत तन्मूल्य वा विष्णुदैवत यथा नामगोत्राय ब्राह्मणायाह ददानीति दद्यात्। ततो दक्षिणा दिश पश्यन् वर याचेत। गात्र पात्रमालभ्य जपेत। नाशिष प्रार्थयेदिति प्रचेतोवचनादाशिष न प्रार्थयेत। तत ॐ देवताभ्य इति त्रि पठेत। ॐ अभिरम्यतामिति विसर्ज्जनम्। ॐअभिरतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ॐ आमावाजेति प्रदक्षिणवारिधारया वेष्टयेत पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा क्षिपेत्। श्राद्धीयद्रव्य ब्राह्मणाय दद्यात जले वा क्षिपेत। ततो वामदेव्य गायेत अच्छिद्रावधारण दीपाच्छादन विष्णुस्मरणञ्च कुर्य्यात। एवं प्रकारेण द्वितीयादिमासिकं कर्त्तव्यम्। इति स्मार्त्तभट्टाचार्य्यकृतश्राद्धप्रयोगतत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यत श्राद्धशब्दे द्रष्टव्यम ॥

मासिक त्रि, माससम्बन्धी। मासि भव इत्यर्थे ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (यथा मनौ ।७।१२६।
"पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम्।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिक ॥")

मासुरी स्त्री, (मसुर+अण् ङीप्।) श्मश्रु। इति हेमचन्द्र । ३ । २०७॥ (मातृभग्नी। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । १ । १४५।
"पितृष्वसा पितुर्भग्नी मातृभग्नी च मासुरी।)

मास्म, अ, (मा च स्म च तयो समाहार।) वारणम्। तत्पर्य्याय । मा २ अलम् ३। इत्यमर ।३।४।११। (यथा रामायणे ।२।१२।६२।
"मास्म मे भरत कार्षीत प्रेमकृत्यं गतायुष ।")

माह ऋ ज माने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-उभ सक० सेट।) ऋ अममाहत्। ऋदित्त्वमधस्थाने ग्लक्षराद्युमन्त्व इत्यन्ये। ज माहति माहते। इति दुर्गादास ॥

माहाकुल, त्रि (महाकुलस्यापत्यमिति।) "महाकुलादञ्खञौ।" ४।१।१४१। इति अञ।) महाकुलोद्भव। इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥

माहाकुलीन, त्रि, (महाकुलस्यापत्यमिति। "महाकुलादञ्खञौ।" ४।१।१४१। इति खञ।) महाकुलोद्भव। इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥

माहात्म्य, क्ली, (महात्मनो भाव इति। महात्मन्+ष्यञ।) महात्मता। महिमेति यावत। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"माहात्म्य भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम्।
पाठस्तस्य जप प्रोक्त पठेद्देवीमनास्तत ॥"

माहानामिक } पु ("तदस्य ब्रह्मचर्य्यम्।"
माहानाम्निक, } ५।१।९४। इत्यत्र। "महानाम्न्यादिभ्य षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम्॥" महानाम्न्यो नाम विद्यामघवन्। इत्याद्या ऋच। तासां ब्रह्मचर्य्यमस्य इति ठञ। हरदत्तस्तु भस्याढे," इति पुंवद्भावान् माहानामिक इत्याह। इति सिद्धान्तकौमुदी।) महानाम्नीऋचावेत्ता ब्राह्मण। इति केचित ॥

माहिन क्ली, (मह्यते पूज्यते अस्मिन् इति। मह+"महेरिनण च।" उणा ।२।५६। इति इनण) राज्यम्। इत्युणादिकोष ॥ (महनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे ।३।३६।६।
"इन्द्र। यत्ते माहिन दत्रमस्ति।"
"माहिन महनीयम।" इति तद्भाष्ये सायण ॥
प्रवृद्धे च। यथा, तत्रैव। १। ५६। ६।
"इन्द्र। सद्मेषु माहिन।"
"माहिन प्रवृद्ध।" इति तद्भाष्ये सायण ॥)

माहिर पु, (मह्यते पूज्यतेऽसौ। मह्+बाहुलकात् इरण।) इन्द्र। इति त्रिकाण्डशेष ॥

माहिषिक, पुं (महिष्ये रोचतेऽसौ। महिषी+ठक।) महिषीपति। व्यभिचारिण्यनुरक्त पति ॥ यथा,—
"महिषीत्युच्यते नारी या च स्याद्व्यभिचारिणी।
तां दुष्टां कामयति य स वै माहिषिक स्मृत॥"
इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥

महिषोपजीवी ॥ (महिषी नारी पण्यमस्येति। महिषी+"तदस्य पण्यम्।" ४।४।५१। इति ठक।) भगद्वारोपार्ज्जितधनोपजीवी। यथा,
"महिषीत्युच्यते भार्य्या भगेनोपार्ज्जित धनम्।
उपजीवति यस्तस्या स वै माहिषिक स्मृत॥"
इति विष्णुपुराणे २। ६। १५ श्लोकस्य टीकायां श्रीधरस्वामी॥

माहिष्य, पुं, (माहिष्यां साधुरिति महिषी+ष्यञ।) वर्णसङ्करजातिविशेष। स च क्षत्रियाद्वैश्यायां जात। इत्यमर ।२।१० ।३॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम्। १। ९२।
"वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यात् माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ॥")

माहेन्द्र, पुं, (महेन्द्रस्यायम्। महेन्द्र+अण।) शुभदण्डविशेष। रव्यादिसप्तवारेषु वायुवरुणयममाहेन्द्राणामेकैकदण्डा भवन्ति। तत्र वरुणमाहेन्द्रयोर्द्दण्डौ शुभौ। वायुयमयोर्द्दण्डावशुभौ। यथा
"ख्यात वा व यमा सूर्य्ये मा वा व य कला निधौ।
व य मा वा कुजे सौम्ये मा का व य सुधा भुजे ॥
गुरौ वा व य मा चैव मा वा व य तथा भृगौ।
सूर्य्यपुत्रे य मा वा व घटीयुग्म शुभाशुभम ॥
माहेन्द्रे विजयो नित्य वारुणे च धनागम।
वायौ च भ्रमते नित्य यमेऽपि मरण ध्रुवम् ॥")
इति सारसंग्रह ।

(माहेन्द्रकायपुरुषस्य लक्षण यथा,—
"माहात्म्य शौर्य्यमाज्ञा च सतत शास्त्रबुद्धिता।
भृत्यानां भरणञ्चापि माहेन्द्र कायलक्षणम् ॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

महेन्द्रो देवतास्येति। महेन्द्र+'महेन्द्राद्घाणौ च।" ४। २। २९। इति अण।) महेन्द्रदेवत्ये त्रि। यथा भट्टिकाव्ये ।१५।९३।
"अविभ्रजत्तत शस्त्रमैषीक राक्षसो रणे।
तदप्यध्वसदासाद्य माहेन्द्र लक्ष्मणारितम् ॥")
महेन्द्रसम्बन्धिनि च। (यथा, रघौ ।१२।८६।—
"मातलिस्तस्य माहेन्द्र मामुमोच तनुच्छदम ॥")

माहेन्द्री, स्त्री, (महेन्द्रस्येयम्। महेन्द्र+अण। स्त्रियां ङीष।) इन्द्राणी। इति शब्दरत्नावली॥ गौ। इति राजनिघण्ट ॥

माहेय, त्रि (मही+ढक) मह्या अपत्यम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (जनपदभेदे, पुं। यथा, महाभारते। ६। ९। ४८।
"कुक्षा पराग्ना माहेया काचा वासुम निष्कुटा ॥"
मङ्गलग्रह। यथा, समयामृते।
"कफपित्तसमुद्भूतां शिर पीडां भयावहाम्।
माहेय कुरुते शोक बुधस्यान्तर्दशां गत ॥")

माहेयी, स्त्री, (मह्या सुरभ्या अपत्यमिति। मही+"नद्यादिभ्यो ढक।" ४। २। ९७। इति ढक। स्त्रियां ङीष।) गौ। इत्यमर ।२। ९। ६०॥ (यथा, महाभारते। ४। १६। १०।
"सर्व्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायणी।
उपातिष्ठत पाञ्चाली वाशितेव महावृषम् ॥"
अस्या पर्य्यायो यथा,—
"सुरभि सौरभेयी च माहेयी गौरुदाहृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

माहेशी, स्त्री, (महेशस्येयम्। महेश+अण+स्त्रियां ङीष।) दुर्गा। यथा,—
"महादेवात समुत्पन्ना महान्तैरीड्यते यत।
माहेश्वर्य्या तनुयस्या माहेशी तेन सा स्मृता॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥
(महेशेन कृतमित्यण। क्ली, व्याकरणविशेष।
'यान्युज्जहार माहेशाद् व्यासो व्याकरणार्णवात्।
तानि किं पदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे ॥"
इत्युद्भट ॥)

माहेश्वरी, स्त्री, (महेश्वरस्यायम । महेश्वर+अण, ङीप ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्ट । दुर्गा ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ४३ । १४ ।
"भगदेवानुयातायां सर्व्वासां वामलोचना ।
माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्व्वती हि सा ॥")
मातृभेद । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मन्त्रकोषे । ६ । ॐ ह्रीं नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा ।) विष्णु । यथा,—
कन्या ऊचु ॥
"कस्त्व विभ्राजसे कान्त्या केय वा नवविप्रभा ।
कोन्वय भाति वपुषा पङ्कजायतलोचन ॥
निशम्य तासां वचन वृषेन्द्रवरवाहन ।
व्याजहार महायोगी भूताधिपतिरव्यय ॥
अय नारायणो गौरी जगन्माता सनातन ।
विभज्य संस्थितो देव स्वात्मान बहुधेश्वर ॥
न मे विदु पर तत्त्व देवाद्या न महर्षय ।
एकोऽय देवदेवात्मा भवानी विष्णुरेव च ॥
अह हि निष्क्रिय शान्त केवलो नित्यविग्रह ।
मामेव केशव देवमाहुर्देवीमथाम्बिकाम् ॥
एष धाता विधाता च कारण कार्य्यमेव च ।
कर्त्ता कारयिता विष्णुर्भुक्तिमुक्तिफलप्रद ॥
भोक्ता पुमानप्रमेय सहर्त्ता कालरूपधृक ।
स्रष्टा पाता वासुदेवो विश्वात्मा विश्वतोमुख ॥
कूटस्थो ह्यक्षरो व्यापी योगी नारायण स्वयम् ।
तारक पुरुषो ह्यात्मा केवल परम पदम् ॥
एषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
शान्ता सत्या सदानन्दा पर पदमिति श्रुति ॥
अस्या सर्व्वमिद जातमत्रैव लयमेष्यति ।
एषैव सर्व्वभूतानां गतीनामुत्तमा गति ॥"
इति कौर्म्मे १४ अध्याय ॥
(पीठस्थानभेद । इति देवीभागवते । ७।३ । ७२।
महेश्वरेण क्षतम् । महेश्वर+अण । क्ली । उपपुराणविशेष । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । १६ ।
"माहेश्वर भागवत वाशिष्ठञ्च सविस्तरम् ।
एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभि ॥"
महेश्वरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा मार्कण्डेये । १ ८ । ७१ ।
"ब्राह्मी माहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनु ।
त्रिधा यस्य स्वरूपन्तु भानोर्भास्वान् प्रसीदतु ॥")
मि डु ञ न क्षेपे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा० उभ०-सक०-अनिट ।) डु मित्रिमम् । ञ न मिनोति मिनुते । इति दुर्गादास ॥
मिच्छ, श बाधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट ।) श मिच्छती मिच्छन्ती । बाधो विहति । इति दुर्गादास ॥
मित, त्रि (मा+क्त "द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ।" ७ । ४ । ४ । इत्याकारस्येकारादेश ।) परिमित । प्रच्छिन्न । क्षिप्त । इति माधातोर्मिधातोश्च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । १३ । ३६ ।
"रात्र्यनुदर्शयामि मिताभाशुभानि ते ।
प्रोक्तान्येभिमित कल्पो युगवाद्यसपर्य्यय ॥"
यथा च नैषधचरिते । ९ । ८ ।
"मितञ्च सारञ्च वचो हि वाग्मिता ॥")
मितङ्गम, पु, स्त्री, (मित परिमित गच्छतीति । गम+"प्रियवशेवद खच ।" ३।२।३८ । इत्यत्र "खच प्रकरणे गमे सुप्युपसङ्ख्यानम् ।" इति काशिकोक्ते खच । मुम् च ।) हस्ती । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ परिमितगामिनि, त्रि ॥
मितद्रु, पु, (मित द्रवतीति । द्रु+"हरिमितयोर्द्रुव ।" उणा० १ । ३५ । इति कु । स च डित ।) समुद्र । इति हेमचन्द्र । ४ । १३९ ॥
(परिमितगतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।४।६।५।
परित्मना मितद्रुरेति होताग्निर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ।"
"मितद्रु परिमितगति सन् ।" इति तद्भाष्ये सायण ॥ मितमार्गे च । यथा, अत्रैव । १ । ६४ । ६ ।
"तेनो अवन्तोऽवनयुतोऽवन विश्वे ध्वयन्तु वाजिनो मितद्रव ।"
"मितद्रवो मितमागा अध्वान परिच्छिन्दन्त ।"
इति तद्भाष्ये सायण ॥")
मितम्पच, त्रि, कृपण । इत्यमर ॥ ३ । २ । ४८॥ (मित परिमित पचतीति । मित+पच+"मितनखे च ।" ३ । २ । ३४ । इति खश । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।" ६ । ३ । ६७ । इति मुम् च ।) परिमितपाककर्त्ता च ॥
मिताशन, त्रि परिमितभोजी । मितमश्नाति य इति व्युत्पत्त्या कर्त्तरि (ल्यु) अनप्रत्ययेन निष्पन्न ॥
मिति, स्त्री (मीयते इति । मा+भावे क्तिन् ।) मानम् । विज्ञानम् । अवच्छेद । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुसुमाञ्जलौ । ४६ । ४ ।
"मिति सम्यक परिच्छित्ति ॥")
मित्त्र, क्ली, (मिनोति मान करोति इति । "अमिचिमिदिशसिभ्य क्त्र ।" उणा ४ । १६३ । इति क्त्र ।) शत्रो परम् । इत्यमर । २ । ८ । ९ ॥ अत शत्रो परमवस्थितो राजा मित्त्र उपकारित्वात् । मेद्यति स्निह्यतीति चास्य सिद्धि अ निपातात् गुणाभाव । द्वितकार एकतकारश्चेत्येके । इति तट्टीकायां भरत ॥ अपि च ।
"राजा शत्रुरिति ख्यात एकार्थाभिनिवेशत ।
भूम्येकान्तरितो राजा स मित्त्र मित्त्रकार्य्यत ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
मित्त्र, क्ली, बन्धु । मिता इति भाषा । तत्पर्य्याय । सखा २ सुहृत ३ । इत्यमर । २ । ८ । १२ ॥ माययति जानाति सर्व्व मित्त्र मी क्षि गत्यां नाम्नीति त्रिच मित्त्रमजहल्लिङ्गम् । निपातात् तस्य द्वित्वे द्वितकारञ्च । इति तट्टीकायां भरत ॥ तच्चतुर्व्विधम् । सहार्थ १ भजमान २ सहज ३ कृत्रिम ४ । इति महाभारते राजधर्म्म ॥ * ॥ मित्त्रलोकुपत्तिर्यथा,—
"न कश्चित् कस्यचिन्मित्त्र न कश्चित कस्यचि द्रिपु ।
कारणादेव जायन्ते मित्त्राणि रिपवस्तथा ॥"
वर्ज्ज्यमित्त्र यथा,—
कुभार्य्याञ्च कुमित्त्रञ्च कुराजान कुसौहृदम् ।
कुबन्धुञ्च कुदेशञ्च दूरत परिवर्ज्जयेत् ॥
कुमित्त्रे नास्ति विश्वास कुराजे नास्ति जीवितम् ॥
परोक्षे कार्य्यहन्तार प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्ज्जयेत्तादृश मित्त्र मायामयमरिन्तथा ॥"
विश्वस्तस्यैव मित्त्रत्व यथा —
"या श्रीर्या न मद कुर्य्यात स सुखी तृष्णयोज्झित ।
तन्मित्त्र यस्य विश्वास पुरुष स जितेन्द्रिय ॥"
इति गारुडे १३ । १४ । १५ । अध्याया ॥ * ॥
मित्त्रप्रशसा यथा,—
"यस्य मित्त्रेण सम्भाषो यस्य मित्त्रेण संस्थिति ।
यस्य मित्त्रेण सलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥
यानि कानि च मित्त्राणि कर्त्तव्यानि शतानि च ।
पश्य मूषिकमित्त्रेण कपोता मुक्तबन्धना ॥
परोक्षे कार्य्यहन्तार प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्ज्जयेत्तादृश मित्त्र विषकुम्भ पयोमुखम् ॥
यस्यार्थास्तस्य मित्त्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवा ।
यस्यार्था स पुमान् लोके यस्यार्था स हि पण्डित ॥
अपुत्त्रस्य गृह शून्य सन्मित्त्ररहितस्य च ।
मूर्खस्य च दिश शून्या सर्व्वशून्या दरिद्रता ॥"
इति हितोपदेश ॥
मित्त्र, पुं, सूर्य्य । इत्यमर । १ । ३ । ३ ॥ (यथा श्रीरामायणे । २ । ७५ । २० ।
"स्वस्ति मित्त्र महादित्ये स्वस्ति ब्रह्मा दिशन्तु ते ॥")
द्वादशादित्यानामन्यतम । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।
"धाता मित्त्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ।"
मरुतामन्यतम । यथा, हरिवंशे ।१८६।५० ।
"मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत सुतान् ।
अग्निश्चक्षुर्हविर्ज्योति सावित्रो मित्त्र एव च ॥"
वशिष्ठस्य ऊर्ज्जागर्भजात पुत्त्रभेद । यथा, भागवते । ४ । १ । ४० ।
"चित्रकेतु सुरोचिश्च विरजा मित्त्र एव च ।
उल्बणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्यादयोऽपर ॥")
मित्त्रयु, त्रि, (मित्त्र यातीति । या+"मृगय्वादयश्च ।" ३ । २ । १७ । इति कु ।) मित्त्रवत्सल । इति हेमचन्द्र । ३ । १५३ ॥
मित्त्रयु, पुं, (मित्त्र यातीति । या+"मृगय्वादयश्च ।" उणा० १ । ३८ । इति कु । निपातितश्च ।) लोकयात्रिक । दिवोदासस्य पुत्त्र । सहितमारोपादिलक्षण । (ऋषिभेद मत्रीय धर्म्मणास्त्य । यथा, विष्णुपुराणे । ३।४।१८ ।
"सुमतिश्चाग्निवर्च्चाश्च मित्त्रयु: शांशपायन ॥)

मित्रयुद्ध क्ली, (मित्रेण सह युद्धम् ।) सुहृत्-संग्राम । तत्पर्य्याय । मैत्रेयिका २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मित्रलब्धि, } स्त्री, पुं, (मित्रस्य लब्धि । यद्वा । मित्रलाभ, } मित्रस्य लब्धिर्यस्मात ।) सुहृत-प्राप्ति । यथा, हितोपदेशे ।

"मित्रलाभ सुहृद्भेदो विग्रह सन्धिरेव च ॥"

मित्रवत्सल, त्रि, (मित्रस्य मित्रे वा वत्सल ।) मित्रप्रिय । तत्पर्य्याय । मित्रयु २ । इति हेमचन्द्र ॥

मित्रशी, [स्] त्रि, (मित्र शास्ति इति । शास् + "शास इदङ्हलो ।" ६ । ४ । ३४ । इत्यत्र "क्वौ च शास इत्व भवतीति वक्तव्यम् ।" इति काशिकोक्ते क्विप इत्व ततो दीर्घश्च ।) सुहृच्छास्ता । मित्र शास्ति य । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मित्रसप्तमी, स्त्री (मित्राय मित्रजन्मने मित्रस्य वा सप्तमीति समास ।) मार्गशीर्षशुक्लसप्तमी । यथा,—

"अदिते कश्यपाज्जज्ञे मित्रो नाम दिवाकर । मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥ सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी । तत्रोपवास कर्त्तव्यो भक्षणीयथ फलानि वा ॥"

इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्य्यकृतवत्सरकौमुदीधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री (मित्र + स्त्रियां टाप ।) सुमित्रा । शत्रुघ्नजननी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अप्सरोविशेष । यथा, महाभारते । १३ । १९ । ४४ ।

"अलम्बुषा घृताची च मित्रा चित्राङ्गदा रुचि ॥"

पराशरशिष्यमैत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ४ । ३५ ।

"कालिन्द्या कतिभि सिद्ध अहोभिर्भरतर्षभ । पापद्यत स्वसरित यत्र मित्रासुतो मुनि ॥")

मिथ ऋ ञ वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा उभ सक सेट ।) ऋ अमिमेथत् । ञ मेथति मेथते शाखाथ शिष्य धारयतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

मिथ, [स्] व्य (मेथति इति मेधृसङ्गमे, असुन । पृषोदरादित्वात ह्रस्व ।) अन्योन्यम् । रह । इत्यमर । ३ । ४ । २५५ ॥ (यथा मनु । १ । ५३ ।

"व्यवहारी मिथस्तेषां विवाह सहशो सह ॥")

मिथि, पुं, (मेथते छिनत्ति शत्रुकुल इति । मिथ + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा ४ । ११७ । इति इन् ।) निमिराजपुत्र । स तु जनकराज । यथा । अपुत्रस्य तस्य निमेभू सुज शरीरमराजक भीरवस्ते सुनय अरण्यां ममन्थु । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चावाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेह । मथनाम्मिथिरभूत् । तस्योदावसु पुत्रोऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्याय ॥ (तथाच रामायणे । १ । ७१ । ४ ।

"निमि परमधर्म्मात्मा सर्व्वसत्त्ववतां वर । तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रक ॥")

मिथिला, स्त्री (मथ्यन्ते शत्रवो यस्याम् । मथ + "मिथिलादयश्च" उणा १ । ५८ । इति इलच अकारस्येत्व निपात्यते ।) स्वनामख्यातनगरी । सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला प्रोक्ता । इति हलायुध ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११३ । २८ ।

"तत कोष समादाय वाहनानि च भूरिश । पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहा समरे जिता ॥")

अपिचास्य निरुक्त्यादिक यथा,—

"गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तक शिवे । । विदेहभू समाख्याता तैरभुक्ताभिध स तु ॥"

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटल । तैरभुक्ता त्रिहुत इति ख्याता ॥ तन्नामकारण यथा —

"अराजकभय नृणां मन्यमाना महर्षय । देह ममन्थु स्म निमे कुमार समजायत ॥ जन्मना जनक सोऽभूद्वैदेहस्तु विदेहज । मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्म्मिता ॥"

इति श्रीमद्भागवते ९ स्कन्धे १३ अध्याय ॥

अपि च ।

"निमे पुत्त्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् स्मृत । प्रथम भुजबलैर्येन तैरहूतस्य पार्श्वत । निर्म्मित स्वीयनाम्ना च मिथिलापुरमुत्तमम् ॥ पुरीजननसामर्थ्यात् जनक स च कीर्त्तित ॥"

इति भविष्यपुराणम् ॥

मिथुन, क्ली, (मेथतीति । मिथ + "क्षुधिपिशिमिथ कित् ।" उणा ३ । ५५ । इति उनन् कित्त्वाद्गुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयो-र्युग्मम् । तत्पर्य्याय । द्वन्द्वम् २ । इत्यमर । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा रामायणे । १ । २ । १५ ।

"मा निषाद । प्रतिष्ठां त्वमगम शाश्वती समा । यत क्रौञ्चमिथुनादेकमवधी काममोहितम् ॥")

युगलम् । इति तट्टीकायां रामाश्रम ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गततृतीयराशि । तत्पर्य्याय । नितुम २ । तच्च द्विपद ग्राम्य समसप्तकम् । अस्योदयस्य स्थूलमान षट्पलाधिकपञ्चदण्डा । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता गदाधारिपुरुष वीणाधारिस्त्री च । मृगशिर शेषार्द्ध आर्द्रासमुदाय पुनर्व्वसोस्त्रिपाद एतैर्भवति । तत्तु शीर्षोदय पश्चिमदिक्स्वामिवायु-प्रकृतिहरिद्वर्णं वनस्थित शूद्रवर्णं स्निग्धमध्यस्त्रीसङ्ग मध्यसन्तानञ्च । तत्र जातो जनश्चञ्चु मिष्टभाषी कृश वञ्चक धर्म्ममति विनयभाजनञ्च भवति । इति बृहज्जातकादय ॥

अथ मिथुनलग्नजातफलम् ।

"मिथुनोदयसञ्जातो मानी स्वजनवत्सल । त्यागी भोगी धनी कामी दीर्घसूत्रोऽरि-मर्द्दन ॥"

इति कोष्ठीप्रदीप ॥ * ॥

राशौ तल्लग्ननिरूपण यथा,—

"हम्मस्थभवने भासाम्बता-वस्तभे लसदनन्तमध्यगे । कोमलाङ्गि । मिथुनोदयात प्रिये । कालखानलकला प्रियेऽचलन् ॥" ५ । ६ ।

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

मिथ्या, व्य, (मथति इति । मथविलोडने । मेथते छिनत्ति वेति । मथ वा मेथ + क्यप । निपातनात साधु ।) असत्यम् । तत्पर्य्याय । मृषा २ वितथ ३ अनृतम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मिछा इति भाषा ॥ (यथा,—

"यद्वस्त्वासमान तन्मिथ्या स्वाप्नगजादिवत ।"

इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्यधृतम् ॥

सा चाधर्म्मपत्नी । यथा,—

"अधर्म्मपत्नी मिथ्या सा सर्व्वधूर्त्तैश्च पूजिता । यया विना जगन्मुक्तमुच्छन्न विधिनिर्म्मितम् ॥ सत्ये चादर्शना या च त्रेतायां सूक्ष्मरूपिणी । अर्द्धावयवरूपा च द्वापरे स रता भिया ॥ कलौ महाप्रमत्ता च सर्व्वत्र व्यापिका बलात । कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्याय ॥

अपि च ।

"अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्ज्जार-लोचना । तस्या पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भ परमकोपन ॥ स मायायां भगिन्यान्तु लोभ पुत्रञ्च कन्यकाम् । निकृति जनयामास तयो क्रोध सुतोऽभवत ॥"

इति कल्किपुराणे १ अध्याय ॥

विषयभेदे मिथ्याभाषणे दोषाभावो यथा,—

शर्म्मिष्ठोवाच ।

"न नर्म्मयुक्त वचन हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥"

मिथ्याकथने दोषो यथा,—

"पृष्टास्तु साक्ष्ये प्रवदन्ति येऽन्यथा
भवन्ति मिथ्यापतिता नरेन्द्र । ।
एकार्थतायान्तु समाहितायां
मिथ्या वदन्त ह्यनृत हिनस्ति ॥"

ययातिरुवाच ।

"राजा प्रमाण भूतानां स विनश्येन्मृषा वदन् । अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्त्तुमुत्सहे ॥"

इति मात्स्ये ३१ अध्याय ॥

अथासत्याभिधानप्रायश्चित्तम् । तत्र सकृदसत्यभाषणे कृष्णानुस्मरण प्रायश्चित्तम् । यथा, विष्णुपुराणम् ।

"कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंस प्रजायते । प्रायश्चित्तन्तु तस्यैक कृष्णानुस्मरण परम् ॥"

अत्यन्ताभ्यासे विष्णु । निन्दितेभ्यो धनादानवाणिज्य कुसीदजीवनम् । असत्यभाषणशूद्र-सेवनमित्यपात्रीकरण कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । अतिकृच्छ्रमरकाणाभ्यासे मनु ।

"सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।"

चातुर्व्वर्ण्यवधे साक्ष्येऽनृतभाषणेऽनुपातकत्वाभावात्तत्र प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः ।
"वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्येऽनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्व्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥"
शूद्रे तु विशेषः । तत्पावनाय कुष्माण्डीभिर्द्विजोऽग्निं जुहुयात् । शूद्रस्त्वेकाहिकं गोदशकस्य ग्रासं विदध्यात् । विषयविशेषेऽपवादमाह हारीतः । सोमविक्रयकन्याविवाहभयमैथुनबालकसञ्जपनगोब्राह्मणहितञ्च कुर्व्वन् मिथ्या न लिप्यत इति । तथा च यमः ।
"न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रैरवाक्यं न च मैथुनार्थे ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

मिथ्याचारः, त्रि, (मिथ्या आचारोऽस्य ।) कपटाचारः । दाम्भिक इत्यर्थः । इति वक्ष्यमाणश्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—
"कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः ॥

मिथ्यादृष्टिः, स्त्री, (मिथ्या च सा दृष्टिश्चेति ।) कर्म्मफलापवादकज्ञानम् । तत्पर्य्यायः । नास्तिकता २ । इत्यमरभरतौ । १ । ५ । ४ ॥ असत्यदर्शनञ्च ॥

मिथ्याध्यवसितिः, स्त्री, (मिथ्या असत्या च सा अध्यवसितिश्चेति ।) मिथ्याध्यवसायः । असत्योत्साहः । इति केचित् ॥

मिथ्यानिरसनं, क्ली, (मिथ्या असत्यं निरस्यते अनेन । निर + अस् + करणे ल्युट् ।) शपथः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिथ्याभियोगः पुं, (मिथ्या असत्यमभियोगः ।) मिथ्यावादः । धनं मे धारयसीत्यादि मिथ्याज्ञापनम् । तत्पर्य्यायः । अभ्याख्यानम् २ । इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिशंसनं क्ली, (मिथ्या असत्यस्य अभिशंसनं कथनम् ।) स्वर्णस्तेय त्वया कृतमित्यादि मिथ्यादूषणवाक्यम् । तत्पर्य्यायः । अभिशापः २ । इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिशापः, पुं, (मिथ्या अभिशापः ।) मिथ्यापवादः । यथा, भोजराजः ।
"शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तु ततस्ततः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिथ्यामतिः, स्त्री, (मिथ्या नाशी मतिश्चेति ।) भ्रान्तिः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥ असत्यबुद्धिश्च ॥

मिथ्यासाक्षी [न्] त्रि, (मिथ्याभाषी साक्षी साक्षाद् द्रष्टा चेति ।) कूटसाक्षी । तस्य प्राणप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः ।
"उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ।
द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः ॥"
मिथ्यासाक्ष्यकथने दोषमाह याज्ञवल्क्यः ।
"ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ।
अग्निदानाञ्च ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् ॥
एतान् सर्व्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
सुकृतं यत्त्वया किञ्चित् जन्मान्तरशतैः कृतम् ।
तत् सर्व्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥"
इति मिताक्षरा ॥

मिथ्योत्तरं, क्ली, (मिथ्या असत्यमुत्तरम् ।) चतुर्धोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवम् ।
मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥"
इति नारदः ॥
तच्चतुर्व्विधम् । मिथ्यैतत् १ अहं नाभिजानामि २ मम तत्र न सन्निधिः ३ तत्कालेऽहमजातः ४ । यथा, व्यासनारदौ ।
"मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।
अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्व्विधम् ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

मिद इ क स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर० अक० सेट् ।) इ क मिन्दयति वर्त्तिका तैलेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद इर य आ स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा पर अक सेट् ।) इर अमिदत् अमेदीत् । य इति वायामप्रीतोऽसौ मद्यति काया न मेद्यतीति हलायुधः । आ मेदितं मित्रं तेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद ऋ ञ वधमेधयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा उभ सक -सेट् ।) ऋ अमिमेदत् । ञ मेदति मेदते शास्त्राय शिष्यो धारयतीत्यर्थः । मिमिदुः मिमेदुः । इति दुर्गादासः ॥

मिद, ऋ आ ञि ङ स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म० सक० सेट् ।) ऋ अमिदत् । ञि मिन्नोऽस्ति । ङ मेदते । इति दुर्गादासः ॥

मिद, क स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पर अक०-सेट् ।) क मेदयति वर्त्तिका तैलेन । इति दुर्गादासः ॥

मिन्मिन, त्रि, सानुनासिकवाग्विशिष्टः । खोना इति भाषा । तस्य निदानं यथा,—
"आवृत्य वायुः सकफो धमनीं शब्दवाहिनीम् ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान् ॥"
इति माधवकरः ॥
अक्रियकान् इत्यत्र वचनानिति च पाठः । अवचनान् अर्थवद्ध्वनिरहितान् । तेन ईषद्वचनान् । स एव वायुः प्रबलश्चेत्तदा मूकान् अवचनान् । मिन्मिनान् सानुनासिकान् । गद्गदान् सुमपदस्खलनाभिधायिनः करोतीत्यन्वयः । एषां समानकारणत्वेऽपि दुष्टेरवयवादिना अदृष्ट-
वशाद्वा भेदो बोद्धव्यः ॥*॥ अथ तेषां चिकित्सा ।
"प्रस्थं घृतस्य पलिकैः शिग्रुवचालवणधातकी-लोध्रैः ।
छागे पयसि विपक्वं सिद्धं सारस्वतं नाम्ना ॥
विधिवदुपयुज्यमानं जडगद्गदमूकतां सपदि जित्वा ।
श्रुतिमतिमेधाप्रतिभा कुर्य्यात् सरस्वतीभाग् भवति ॥
सारस्वत घृतम् ।
"सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवम् ॥
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
तच्चूर्णं सर्पिषालोड्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥
एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिःस्वनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य द्वितीये भागे मध्यखण्डे वातव्याध्यधिकारे ॥

मिल, श ञ स्निषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-उभ -अक सेट् ।) स्निषि सम्बन्धीभावे । श ञ मिलति मिलते लता वृक्षेण । अय कुटादिरिति कुलचन्द्रः । तेन व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् । इति जयदेवः । मिलिष्यन्ति ।
"महापातकिनं पश्य मिलितस्य न तैः सह ।"
इति दुर्गादासः ॥

मिलितः, त्रि, मिलधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । श्लिष्टः । सम्बन्धविशिष्टः । युक्तः । (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ८ ।
"पुनर्विवादः सञ्जातो मिलिता देवदानवाः ।
युद्धायमागतास्तेषां समाजः समजायत ॥")

मिव, इ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०-सक० सेट् ।) इ मिन्वति । इति दुर्गादासः ॥

मिश, अगौ । कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० अक० सेट् ।) मेशति । इति दुर्गादासः ॥

मिशिः, स्त्री, (मिश + इन् ।) मधुरिका । शतपुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥

मिशी, स्त्री, (मिशि + कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥ मधुरिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिश्र, त क शुत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पर० सक० सेट् ।) तालव्यमध्योऽयम् । दन्त्यमध्य इति वर्द्धमानाः । शुति संयोजनम् । मिश्रयति मिश्रापयति घृतेनान्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मिश्रं, क्ली, (मिश्र + बाहुलकात् रक् ।) चाक्षुषमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रितम् । यथा —
"केचिदाहुः कृष्णवर्णे यावत्तु दिनताडिका ।
तावदेव शनच्छायो न लक्ष्य दिवानले ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिश्र, पु, (मिश्र + बाहुलकात् रक ।) गजजातिविशेषः । यथा,—

"भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ।"

इति हेमचन्द्रः । ४ । २८४ ॥

श्रेष्ठः । यथा । गौरविताख्यार्थमिश्रा । इति भूरिप्रयोगः ॥ संयुक्ते त्रि । यथा,—

"करम्बः कर्वरो मिश्रः सम्पृक्तः खचितः समाः ।

इति हेमचन्द्रः । ६ । १ ५ ॥

उग्रादिसप्तगणान्तर्गतसप्तमगणः । स तु कृत्तिकाविशाखाभ्यां भवति । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

मिश्रक, क्ली, (मिश्र + कन् ।) देवोद्यानम् । इति जटाधरः ॥ औषरलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मिश्र + ण्वुल् । त्रि, मिश्रणकर्त्ता । यथा, मनौ । ११ । ५ ।

"पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ।

धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरेक्यन्तु मिश्रकः ।"

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते ।३।८३।८२।

'ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ ! मिश्रकं लोकविश्रुतम् ।

तत्र तीर्थानि राजेन्द्र ! मिश्रितानि महात्मना ॥")

मिश्रकावण, क्ली, (मिश्रकाया वनम् । "वनगिर्य्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ।" ६ । ३ । ११७ । अकारस्याकारः "वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ।" ८ । ४ ।४ । इति णत्वम् ।) इन्द्रस्योद्यानम् । यथा —

नन्दनं नन्दनारं स्यान्मिश्रकावणमित्यपि ।"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मिश्रज, पुं, (मिश्रात् भिन्नजातीययोः सम्मेलनात् जात इति । जन + ड ।) खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रण, क्ली, मिश्रधातोर्भावेऽनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् । संयोजनम् । एकत्रीकरणम् । (यथा प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ५ ।

"तद्देतैर्वार्भिश्रणमपि गुरुतरदुरितोदयाय ॥")

मिश्रपुष्प, स्त्री (मिश्राणि परस्परं संश्लिष्टानि पुष्पाण्यस्याः ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रवर्ण, क्ली, (मिश्रः मिलितः वर्णोऽस्य ।) कृष्णागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ नानावर्णयुक्ते, त्रि ॥

मिश्रवर्णफला, स्त्री, (मिश्रवर्णं फलमस्याः ।) वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रशब्द, पुं, (मिश्रः मिलितः अश्वरासभयोरिव शब्दोऽस्य ।) खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रित, त्रि (मिश्रं श्रेष्ठत्वमस्य सञ्जातम् । मिश्र + इतच् । यद्वा, मिश्र + क्त ।) गौरवितम् । इति जटाधरः ॥ मिलितञ्च ॥

मिश्रिता स्त्री, (मिश्रित + टाप् ।) मन्दादिसप्तधासङ्क्रान्त्यन्तर्गतसङ्क्रान्तिविशेषः । यथा,

मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।

क्षिप्रे ध्वाङ्क्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता ॥

चरैर्म्महोदरी ज्ञेया क्रूरैश्चैव तु राक्षसी ।

मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितर्क्षैस्तु सङ्क्रमे ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिश्रेया, स्त्री, मधुरिका । इत्यमरः । २।४।१०५ ॥ मौरि इति भाषा ।

"मिश्रेया सुरवा पेया छत्राह्वा स्कन्दबन्धना ।"

इति शब्दचन्द्रिका च ॥ शाकविशेषः । शतपुष्पा । शलुफा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ताम्रपर्णी २ तालपर्णी ३ मिषिः ४ शालेया ५ शीतशिवा ६ शालीना ७ वनजा ८ अवाकपुष्पी ९ मधुरिका १० छत्रा ११ संहितपुष्पिका १२ सुपुष्पा १३ सुरवा १४ बस्ता १५ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कटुत्वम् । परमकफहरत्वम् । वातपित्तोत्थदोषशोफजन्तुविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्य्यायगुणाः ।

"शतपुष्पा शताह्वा च मधुरा कारवी मिषिः ।

अतिच्छत्रा सितच्छत्रा संहितच्छत्रिकापि च ॥

छत्रा शालेयशालिन्यौ मिश्रेया मधुरा मिषिः ।

शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा पित्तकृद्दीपनी कटुः ॥

उष्णा ज्वरानिलश्लेष्मव्रणशूलाक्षिरोगहृत् ।

मिश्रेया तद्गुणा प्रोक्ता विशेषाद्योनिशूलनुत् ॥

अग्निमान्द्यहरी हृद्या बद्धविट्कृमिशूलहृत् ।

रूक्षोष्णा पाचनी कासवमिश्लेष्मानिलान्

हरेत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

मिष उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) उ मेषित्वा मिष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

मिष श स्पर्द्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर -सक -सेट ।) स्पर्द्धे पराभिभवेच्छा । इति वोपदेवः ॥ श मिषति नवो बलवन्तम् । इति दुर्गादासः ॥

मिष, क्ली, (मिष + क ।) छलम् । इति मेदिनी । षे, २१ ॥ (यथा, नैषधे । १ । ११८ ।

"प्रियासु बालासु रतक्षमासु च

द्विपत्त्रितं पल्लवितञ्च बिभ्रतम् ।

स्मराज्जितं रागमहीरुहाङ्कुरं

मिषेण चञ्चोश्चरणद्वयस्य च ॥")

मिष, पु, (मिष + क ।) स्पर्द्धनम् । इति मेदिनी । षे, २१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६४ । १२५ ।

"इति ध्यायन् मिषं कृत्वा सदैवास्फुटया गिरा ।

निर्गत्येव विरक्तात्मा धनदेवान्तिकं ययौ ॥")

मिषि स्त्री, (मिष + इन् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥ मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।

"अवाकपुष्पी च छत्रा स्यान्मञ्जरया मधुरा मिषिः ।"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

शतपुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिषिका, स्त्री, (मिषि + कन् + टाप् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥

मिष्ट, त्रि, सिक्तम् । स्पर्द्धितम् । इति मिषधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मिष्ट, पु, (मिष + क्त ।) मधुररसः । यथा,

"मिष्टः कटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।

कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

"नूतनस्थपशाकं नवोद्ध्रा पिच्छिलानि च

दधीनि ।

अव्ययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥"

इति छन्दोमञ्जरी च ॥

मिष्टपाक पु (मिष्टेन पाको यस्य ।) शर्करारसपक्वफलादिः । मोरब्बा इति पारस्यभाषा ॥ तदेकप्रकारो यथा । अपक्वाम्रं द्विखण्डं कृत्वा तन्मध्ये शलाकया छिद्रजालकरणानन्तरं चूर्णमिश्रितजले दण्डचतुष्टयं स्थापयित्वा जलेन धौतं कुर्य्यात् । ततो जलेन सिद्धं कृत्वा जलत्यागपूर्व्वकमेकतारबद्धशर्करारसे मज्जनकरणानन्तरं तापं दद्यात् । रसे घनीभूते अर्द्धदण्डं यावत् तापेन निष्पन्नो भविष्यति । इति पाकराजेश्वरः ॥

मिष्टान्न, क्ली, (मिष्टमन्नम् ।) मधुरद्रव्यम् । इति हलायुधः ॥ अपि च ।

"मिष्टान्नपानदाताथ सततं श्रद्धयान्वितः ।

देवपूजापरो नित्यं न प्रेतो जायते क्वचित् ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

मिसि, मिसी, } स्त्री, (मस्यति परिणमतीति + इन् बाहुलकादत इकारः । पक्षे ङीष् ।) मधुरिका । (यथास्य पर्य्यायः ।

"मिसिर्मधुरिका मता ।"

इति शार्ङ्गधरे । २ ८ अः ॥) जटामांसी । शतपुष्पा । इत्यमरभरतौ ॥ (शतपुष्पार्थे पर्य्यायो यथा,—

"शतपुष्पा शताह्वा च मधुरा कारवी मिसिः ।

अतिलम्बी सितच्छत्रा संहितच्छत्रिकापि च ॥

छत्रा शालेयशालिन्यौ मिश्रेया मधुरा मिसिः ॥'

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) उशीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अजमोदा । इति मेदिनी । से, ८ ॥

मिस त क युत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा पर -सक -सेट ।) तालव्यमध्योऽयम् । दन्त्यमध्य इति वर्णदेशनायाम् । युतिः संयोजनम् । मिसयति मिस्रापयति घृतेनान्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मिह औ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर सक अनिट् ।) औ अमिक्षत् । इति दुर्गादासः ॥

मिहिका, स्त्री, (मेहति सिञ्चतीति । मिह + संज्ञायां क्वुन् टाप् अत इत्वम् ।) नीहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे ।१८।१५ ।

"विधुरिति युवतिभागी रात्रीरूप मिहिकाधरम् ।

दिनमनिमर्द्धिं तापि विघातिनाक विपाञ्चलि ॥')

मिहिर, पुं (मेहयति सेचयति मेघजलेन भूमिमिति। मिह् + "इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहि०।" उणा° १। ५२। इति किरच्।) सूर्य्यः। (यथा, मार्कण्डेये। १०७।
"भव तिमिरापनयनमहात्
भवति विलोहितविग्रहात्।
(क्षिर। विभासि यत सुतरां
त्रिभुवनभावनभाविकरैः ॥")
अर्कवृक्षः। इत्यमरः। १। ३। २८॥ वृद्धः। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ। रे, २४॥ मेघः। इति हेमचन्द्रः। ~। ११॥ वायुः। चन्द्रः। इति नानार्थरत्नमाला॥ विक्रमादित्यभूपस्य नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः। यथा,—
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥'
इति नवरत्नम्॥

मिहिराणः, पुं, (मिहिरेणाप्यणति शब्द्यत इति। अण + घञ्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मी ओ ग श वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्रा उभ सक सेट।) ओ मीनः। ग श मीनाति मीनीते। इति दुर्गादासः॥

मी कि गत्याम्। अत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पक्षे भ्वा सक-अनिट।) कि माययति मयति। इति दुर्गादासः॥

मी ङ य वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-आत्म सक अनिट।) ङ य मीयते। इति दुर्गादासः॥

मीढ, त्रि मूत्रितम्। इत्यमरः। ३। १। ८६॥ मिह् सेचने + क्त। मिहौ सिचि यहस्त कप्रभावे चाभ्यां धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्त। इति भरतः॥

मीढुष्टम, पुं, (मीढुस् तमप्प्रत्ययेन पृषोदरादित्वात् साधु।) शिवः। यथा—
"तदा सर्व्वाणि भूतानि। श्रुत्वा मीढुष्टमोदितम्।
परितुष्टात्मभिस्तात साधु साध्वित्यथाब्रुवन्॥"
इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्यायः॥
"मीढुष्टम शिवतमेनोक्तम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

मीढ्वस्, [स्]-पुं, (मिह सेचने। "दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च।" ६। १। १२। इति छन्दसि क्वसुः। द्वित्वाभाव अनिट्त्व उपधादीर्घत्व ढत्वञ्च निपात्यते।) शिवः। यथा—
"ततो मीढ्वांसमामन्त्र्य शुनासीरा सहर्षिभिः।
भूयस्तद्देवयजनं समीढ्वद्वेधसो ययुः॥"
इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्यायः॥
"मीढ्वांसं शिवं मीढुषा वेधसा च वर्त्तमाना।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (वर्षितरि, त्रि। यथा ऋग्वेदे। २। २४। १।
"यथा नो मीढ्वान् स्तवते सखा तव बृहस्पते।"
"मीढ्वान् सेक्ता स्तुतेवर्षिता।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

मीन पुं (मीयते इति मीञ् हिंसायाम्। "फेनमीनौ।" उणा° ३। ३। इति नक् निपातितश्च।) मत्स्यः। इत्यमरः। १। १०। १७॥ (यथा, भागवते। ३। २। ८।
"दुर्भगो वत लोकोऽयं यदवो नितरामपि।
ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपम्॥")
मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतान्तिमराशिः। तत्पर्य्यायः। अन्त्यभम् २। स च पूर्व्वभाद्रपदाशेषपादोत्तरभाद्रपदारेवतीसमुदायेन भवति। अस्याधिष्ठातृदेवता स्त्रीमत्स्यद्वयं स च कीट सञ्ज्ञः। जलजः। सौम्यः। अङ्गना। युग्मः। समः। द्व्यात्मकः। भक्ष्यः। उत्तरदिङ्नाथः। गुरुक्षेत्रम्। दिनात्मकश्च। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ अपि च। शीर्षपृष्ठोदयः। चरणरहितः। कफप्रकृतिः। जलचारी। निःशब्दः। पिङ्गलवर्णः। स्निग्धः। अत्यन्तस्त्रीसङ्गः। बहुसन्तानः। ब्राह्मणवर्णः। सुधाङ्गश्च। तत्र जातः अतिक्रोधनः। शीघ्रगतिः। अशुचिः। कर्म्मभोगी। प्रचुरविवाहश्च भवति। इति बृहज्जातकादयः॥ अपि च।
"मीनलग्ने समुत्पन्नो रत्नकाञ्चनपूरितः।
अल्परोमा महाप्राज्ञो दीर्घकालपरीक्षकः॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥ *॥
राशौ तल्लग्ननिरूपणं यथा। सूर्पाकारतारा चतुष्टयात्मकपूर्व्वाषाढानक्षत्रे मस्तकोपरि दृष्टे सति मीनलग्नस्य १। ४८ जनपञ्चाशत्पलाधिकैकदण्डो भवति। प्रकारान्तरे। सूर्पाकृतितारचतुष्टयात्मकोत्तराषाढानक्षत्रे मस्तकोपरि उदिते सति मीनलग्नस्य २। ३६ षट्त्रिंशत्पलाधिकदण्डद्वयं भवति। यथा,—
"सूर्पमूर्त्तिनि शिरोगते
चतुस्तारके करिकरोरुवारिभे।
अन्यभाद्रकलवाणि। निगता
खेचराम्बरशशाङ्कलिप्तिका॥ द १। ४८।
शीर्षभाजि भचतुष्टयाकृतौ
विश्वभे तरुणि सूर्पकारतौ।
भूनिरस्तकमनोज्ञकार्मुके।
यान्ति कालतिथिलिप्तिका भमात्॥"
द २। ३६॥
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम्॥*॥
भगवद्दशावतारान्तर्गतप्रथमावतारः। यथा,
"शेते स चित्तशयने मम मीन कूर्म्म-
कोलोऽभवन् नृहरिवामनजामदग्न्य।
योऽभूद्बभूव भरताग्रजकृष्णबुद्ध
कल्की सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन्॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥
अस्य विवरणं मत्स्यशब्दे द्रष्टव्यम्॥ *॥
विशेषस्तत्र कथ्यते।
"प्रकृतिर्विष्णुरूपा च पुंरूपश्च महेश्वरः।
एवं प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश॥
कृष्णरूपा कालिका स्याद्रामरूपा च तारिणी।
वगला कूर्म्ममूर्त्तिः स्यान्मीनो धूमावती भवेत्॥
छिन्नमस्ता नृसिंहः स्याद्वराहश्चैव भैरवी।
सुन्दरी जामदग्न्यः स्याद्वामनो भुवनेश्वरी॥
कमला बौद्धरूपा स्यात् मातङ्गी कल्किरूपिणी।
स्वयं भगवती काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्॥
स्वयञ्च भगवान् कृष्णः कालीरूपो भवेद्व्रजे।"
दुर्गा स्यात् कल्किरूपिणीति पाठान्तरम्।
इति मुण्डमालातन्त्रम्॥

मीनकेतन, पुं, (मीनः केतने यस्य।) कन्दर्पः। इत्यमरः। १। १। २६॥ (यथा, दशकुमारचरिते। ५।
"अथ मीनकेतनसेनानायकेन।")

मीनगोधिका, स्त्री, (मीनगोधिकानामावासोऽत्र।) जलाशयः। यथा,—
'पल्वलं दीर्घिका वापी वहिका मीनगोधिका।'
इति त्रिकाण्डशेषः॥

मीनघाती, [न्] पुं, (मीनं हन्तीति। हन + णिनि।) वकः। इति राजनिर्घण्टः॥ मत्स्यघातके त्रि॥

मीननेत्रा, स्त्री (मीनस्य नेत्राकारा ग्रन्थिरस्याः।) गण्डदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

मीनर, पुं (मीना भक्ष्यत्वेन सन्त्यस्य। मीन + "वुञ्छणकठजिलसेनि।" ४। २। ८०। इति अश्मादित्वात् र।) नारकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ हाङ्गर इति भाषा॥

मीनरङ्क, पुं, (मीनरङ्ग। पृषोदरादित्वात् साधुः।) मत्स्यरङ्गपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः। माछराङ्गा इति भाषा॥ क्वचित् पुस्तके मत्स्यरङ्ग इत्यपि पाठः॥

मीना स्त्री, उषाकन्या। सा तु कश्यपभार्य्या। यथा, वह्निपुराणे।
"उषायास्तु प्रवक्ष्यामि यथा पञ्च सुतास्तथा।
मीना मेना तथा हस्ता अनुहस्ता तथैव च॥
परिहस्ता च विज्ञेया तासाञ्च प्रसूत प्रजा।"

मीनाक्षी, स्त्री, शर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥ (विशेषोऽस्याः शर्कराशब्दे विधेयः॥)

मीनाण्डी पुं, दर्दुराण्ड। खञ्जनः। इति मेदिनी। णे १०५॥

मीनालय, पुं (मीनानामालयः।) समुद्रः। इति धनञ्जयः॥

मीनाक्षी, स्त्री, (मीनस्याक्षिणी इव अक्षिणी अस्याः।) मत्स्याक्षी। गण्डदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥ कुवेरकन्या। इति पुराणम्॥

मीम ऋ शब्दे गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा° शब्दे अक°-गतौ सक पर° सेट।) ऋ अमिमीमत्। इति दुर्गादासः॥

मीमांसक, पुं, (मीमांसामधीते वेद वेत्ति। मीमांसा + "क्रमादिभ्यो वुन्।" ४। २। ६१। इति वुन्।) मीमांसाशास्त्रवेत्ता। तत्पर्य्यायः। विज्ञानी २। इति जटाधरः॥ मीमांसाशास्त्रज्ञाता च। (विवरणमस्य यथा,—

"इयत्त तमसोऽपि शोभनधियां मीमांसकानां मतम्।"
छायायास्तमसश्चापि सम्बन्धात्गुणकर्म्मणो ।
इयत्त केचिदिच्छन्ति मीमांसकमताश्रया ॥"
इति वैद्यकराजवल्लभकृतवादार्थदर्पणे प्रथमश्लोके ॥)

पूर्व्वमीमांसासूत्रकर्त्ता जैमिनि । वृत्तिकर्त्ता कुमारिलभट्ट । भाष्यकर्त्ता शवरस्वामी। प्रभाकर कुमारिलभट्टस्य छात्र । स एव गुरुत्वेन भण्यते। तन्मत गुरुमतम् तच्छिष्या प्राभाकरा । अतएव स्मार्त्तभट्टाचार्य्येण प्राभाकरैरभिहितमित्युक्तम्। उत्तरमीमांसासूत्र कर्त्ता वेदव्यास । तस्य भाष्यकर्त्ता शङ्कराचार्य्य । स च अद्वैतवादी। रामानुज विशिष्टाद्वैतवादी। माध्व द्वैतवादी च॥ (यथा, भक्तिरसामृतसिन्धौ। १। १॥ २।

"मीमांसको बडवाग्ने कठिनामपि
कुण्ठयन्नसौ जिह्वाम्॥")

मीमांसा, स्त्री, (मानविचारे+"मान् बधदान् शानभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य।" ३।१।६। इति सन्। अ टाप्। अभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च।) षड्दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेष । तत्पर्य्याय । विचारणा २। इति हेमचन्द्र ।२।१६५॥ अस्या अध्याया विंशति । तत्र पूर्व्वमीमांसा द्वादशाध्यायात्मिका जैमिनिप्रणीता यज्ञादिकर्म्मकाण्ड निरूपिका। अस्या अन्तर्गतानि लोकव्यवहारनियमाय मनुयाज्ञवल्क्यादिभि बहूनि धर्म्मशास्त्राणि कृतानि। तथोत्तरमीमांसा चतुरध्यायात्मिका वेदव्यासप्रणीता ब्रह्मनिरूपिका। अस्या नाम वेदान्त । अपराध्यायचतुष्टय सङ्कर्षणप्रणीतं उपासनाकाण्ड षड्दर्शनवहिर्भूतम्॥ * ॥ प्रमाणादय प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्था क्रमात् द्वादशानामध्यायानां विषया । प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूप धर्म्मे प्रमाण निरूपितम्। १। द्वितीये याग दानादिकर्म्मभेद ।२। तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासार्थकत्वेन तच्छेषत्वम्। ३। चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्ता अनुष्ठान न तु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्त्येवमादय ।४। पञ्चमे क्रम नियतिविधेयत्वादय ।५। षष्ठे कर्त्तुरधिकारो नान्धादेरित्यादय ।६। सप्तमे समानमितरच्छ्येनेन इत्यादि प्रत्यक्षवचनेनाग्निहोत्रादि नामानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेश ।७। अष्टमे सौर्य्य चरु निर्व्वपेदित्यत्र निर्व्वापचोदितेन देवतानिर्द्देश एकदेवतत्वमौषधद्रव्यकत्व मित्यादिना लिङ्गेनाग्नेयपुरोडाशेतिकर्त्तव्यता नान्यस्येत्येवमादिविशेषातिदेश । ८ । नवमे प्रकृतावग्नये जुष्ट निर्व्वपामीति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्य्यचरावग्निपदपरित्यागेन सूर्य्यपदप्रक्षेपेण सूर्य्याय जुष्ट निर्व्वपामीत्येवमादिरूह । ९ । दशमे कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य वितुषीकरणासम्भवेन लोप इत्येवमादिर्बाध । । एकादशे बहूनामाग्नेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादि तन्त्रम्। ११। द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकाराय अनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पश्वङ्गपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादिप्रसङ्ग । १२॥ (एतदध्यायप्रतिपादानां विवरण यथा,—

'प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे विधिरूप मानमीरितम्। द्वितीयेऽर्थवादरूपम् अर्थवादो मन्त्रस्याप्युपलक्षक । तृतीये स्मृतिरूपम्। स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति। चतुर्थे उद्भिच्चित्रादिनामरूपम्। द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्व्वबोधकम्। अपूर्व्वसद्भाव इत्यादिक कर्म्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो वर्णित । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभि कर्म्मभेद । तृतीये रथन्तरादीनां कर्म्मभेद प्रामाण्यापवाद । चतुर्थे नित्यकाम्ययो प्रयोगयोर्भेद ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता। द्वितीये लिङ्गम्। तृतीये वाक्यप्रकरणादि। चतुर्थे निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतु श्रुत्यादे परस्परविरोधसद्भाव । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्म्माणि। षष्ठेऽनारभ्याधीतानि। सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि। अष्टमे याजमानानि।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिक्षा दध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादि प्रधानप्रयोक्तृत्व विचारितम्। द्वितीये त्वप्रधान वत्सापाकरण शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम्। तृतीये जुहूपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादि फलभावाभावचिन्ता। चतुर्थे राजसूयगत [illegible]द्यूतादिचिन्ता।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभि क्रमो निरूपित । द्वितीये वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्म्मसमापनमित्यादिक्रम विशेष । तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्त्तनेनैकादशत्वमित्यादिवृद्धि । अदाभ्यग्रहचित्रिण्योरनाहृतिरित्यादि तद्भाव । चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्ब्बलभाव ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्म्माधिकार । कर्त्तुरन्धत्वादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति।—योऽस्ति स च पत्न्या सहेत्येवमाग्नेनाधिकारी निरूपित । द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येक कृत्स्न फलम्। दर्शपौर्णमासयो कर्त्तव्यनियम काम्यकर्म्मसमापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्म्मा उक्ता तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति। देवादीनामग्न्यादीनामधिकारिणाञ्च स नास्तीत्यादि निरूपणम्। चतुर्थे पदार्थलोपन विचारितम्। अवत्तनाशे सत्याज्येन यजेत्। इडाद्यवनाशे सति शेषात्ग्राह्यमित्यादिकम्। पञ्चमे कालापराधेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टि प्रायश्चित्तम्। ज्योतिष्टोमस्यैकादशयोदीक्षा । द्वादशाहस्य द्वादशदीक्षा इत्यादि निरूपितम्। षष्ठे सत्राधिकारिणस्तुल्यकल्पा एव सत्र विप्रस्यैवेत्येवमादिक चिन्तितम्। सप्तमे पित्रादिक न देयम्। महाभूमिर्न देयेत्येवमादिदय विचार । अष्टमे लौकिकाग्नावुपनयनहोम । स्थपतीष्टिस्त्वेवेत्येवमाद्यग्निविचार कृत ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेश । द्वितीये पूर्व्वोक्तातिदेशस्य शेषो विचारित । तृतीयेऽग्निहोत्रनाम्नातिदेश । चतुर्थे निर्व्वापौषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेश ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशविशेष । तद्यथा सौर्य्यचरावतिदेशकानि निर्व्वापचोदितेन देवतानिर्द्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादीनि स्पष्टान्याग्नेयलिङ्गानि। द्वितीये त्वस्पष्टैर्लिङ्गैरतिदेश । तद्यथा वाजिने हवि सामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यन्तोऽतिदिश्यते तत्र लिङ्गमस्पष्टम्। शेष तद्बुद्ध्यनुत्पादनात। तृतीये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेश । तद्यथा। आभिचारिकेष्टा वाग्नावैष्णवसारस्वतबार्हस्पत्येषु हवि षु त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदेवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्ट । प्रबलञ्च द्विदेवत्यत्वम्। शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासनात। क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्ब्बल । चतुर्थे दर्व्विहोमेष्वतिदेशोऽपोद्यते ।

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्व्वक मूहविचारप्रारम्भ । तत्र प्रयाजादयो धर्म्मा अपूर्व्वप्रयुक्ता । अवघातमन्त्रादिष्वविवक्षितव्रीह्यादिस्वरूप साधनविशेषत्वमात्र विवक्षितमित्यादिरूपोपोद्घात । सवित्रग्निपूषशब्दानां विकृतिषु नास्त्यूह । अग्निशब्दस्याप्यूह इत्यादि ऊहविचारारम्भ । द्वितीये सपरिकर सामोह । तृतीये मन्त्रोह । चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचार ।

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुद्वारलोपो निरूपित । तद्यथा स्वय कृता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानामुद्धननादीनां बाध । कृष्णलेषु वितुषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाध । द्वितीये सङ्क्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तार । तृतीये बाधकारणकार्य्यैकत्वम्। तद्यथा प्रकृतौ गवाश्वादिदक्षिणाया ऋत्विक्परिक्रय कार्य्यम्। तथा विकृतिरूपे भूनाम्न्येकाहे धेनुरूपाया दक्षिणायास्तदेव कार्य्यम् ततो धेन्वा गवाश्वादिदक्षिणाविकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते। चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तैर्नारिष्टहोमै सह समुच्चीयन्ते इत्यादि समुच्चय । पञ्चमे षोडशिग्रह प्रकृतिगामी। साग्रयण-

प्राप्ताद्येव ग्रहीतव्य इत्यादिबाधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचार । षष्ठे सामरूपे गेयमित्यादि-बाधप्रसङ्गागत सामविचार । सप्तमे पञ्च हुडु स्तुतिभेद । अश्वमेधीयमपूर्व्वकर्म्मेत्यादि बाधप्रसङ्गागत प्रकीर्णविचार । अष्टमेनाग्नु याजेष्विति पर्य्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नाति-रात्र इति प्रतिषेध इत्यादिबाधोपयुक्तो नञर्थ-विचार ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद् घातो वर्णित । द्वितीये तन्त्रावापौ सङ्क्षेपे णोक्तौ । तृतीये तन्त्रमुदाहरणबाहुल्येन प्रप ञ्चितम् । चतुर्थे तथैवावाप प्रपञ्चित ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्म्मात्या पशु पुरोडाशे प्रसङ्ग । सौमिकवेदेरुत्तरकालीन कर्म्मसु प्रसङ्ग इत्यादि विचार । द्वितीये सवनीयपशोस्तन्त्रित्वम् । न तु सवनीयपुरो डाशानाम् । विकृतिस्तन्त्रिणी न प्रकृति । अन्वारम्भणीया विकृतिष्वपि स्यात् । न तु प्रकृतावेवेत्यादिविचार । तृतीये त्वङ्गानां समुच्चय । आधारगताग्न्युक्तत्वसन्ततत्वा दीनां समुच्चय इत्यादिक प्राधान्येन । यव व्रीह्योर्व्विकल्प इत्यादिक समुच्चयापवादत्वेने-त्युभय चिन्तितम् । चतुर्थे चेन्द्रावार्हस्पत्य याज्यानुवाक्ययुगलयोर्व्विकल्प इत्यादिक प्राधा न्येन । याज्यानुवाक्ययो समुच्चय इत्यादिक विकल्पापवादत्वेनेत्युभय चिन्तितम् । तदेवं द्वाद शाध्यायगतेषु षष्टिसङ्ख्यकेषु पादेषु प्रति पाद्या यथा सङ्गृहीता ।' इत्यधिकरणमाला ॥ उत्तरमीमांसाध्यायचतुष्टयप्रतिपाद्यार्थो यथा,—

"शास्त्र ब्रह्मविचाराख्यमध्याया स्युश्चतुर्व्विधा ।
समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनञ्च फलन्तथा ॥
समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वेऽप्युपास्यगम् ।
ज्ञेयगं पदमात्रञ्च चिन्त्य पादेष्वनुक्रमात् ॥
द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता ।
भूतभोक्तृश्रुते लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता ॥
तृतीये विरतिस्तत्त्व पदार्थपरिशोधनम् ।
गुणोपसंहृतिर्ज्ञानबहिरङ्गादि साधनम् ॥
चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा ।
ब्रह्मप्राप्तिब्रह्मलोकाविति पादार्थसङ्ग्रह ॥"

इति न्यायाधिकरणमाला ॥ मीमांसाद्वयमत-सङ्ग्रहो यथा,—

अथ मैमांसकम् ।

"मीमांसको द्विधा कर्म्मब्रह्ममीमांसक स्मृत ।
वेदान्ती मनुते ब्रह्म कर्म्म भट्टप्रभाकरौ ॥
प्रत्यक्षमनुमानञ्च वेदाश्चोपमया सह ।
अर्थापत्तिरभावश्च भट्टानां षट्प्रमाणता ॥
प्रभाकरमते पञ्चैतान्यभावस्य वर्ज्जनात् ।
अद्वैतवादी वेदान्ती प्रमाणन्तु यथातथा ॥
सर्व्वमेतदिदं ब्रह्म वेदान्तेऽद्वैतवादिनाम् ।
आत्मन्येव लयो मुक्तिर्वेदान्तिकमते मता ॥
अक्रकर्म्मा सषट्कर्म्मा शूद्रान्नादिविवर्ज्जक ।
भक्तक्लो द्विजो भट्टो गृहस्थाश्रमसंस्थित ॥
भगवन्नामधेयास्तु द्विजा वेदान्तदर्शने ।
विप्रगेहभुजस्त्यक्तोपवीता ब्रह्मवादिन ॥
चत्वारो भगवद्भेदा कुटीचरबहूदकौ ।
हंस परमहंसश्चाधिकोऽमीषु पर पर ॥"

इति जिनदत्तकृतविवेकविलास । सर्व्वदर्शन सङ्ग्रहधृत जैमिनिमतसङ्ग्रहो यथा । अथातो धर्म्मजिज्ञासा इति प्रथमाधिकरणसूत्रम् । तत्राधिकरण पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षका । अस्मिन् सूत्रे स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुति वाक्यमाश्रित्य विषयसंशयपूर्व्वपक्षसिद्धान्त निर्णयरूपपञ्चाङ्गात्मकाधिकरणेन मीमांसा शास्त्रारम्भस्यावश्यकता प्रदर्शिता । मीमांसा हि वेदविचारशास्त्र तदारम्भो निश्चयो जन स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुत्या वेदा ध्ययन विहित तत्र विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गरूप फलमध्ययनमात्रेणापि सम्भवति न तत्रार्थ-बोधापेक्षाप्यस्ति असत्यापि वेदार्थबोधापेक्षायां तदधीनाया विचारणाया अपि अनावश्यक त्वात अथवा यागादिकर्म्मावबोधाय स्वाध्यायो-ऽध्येतव्य तस्य चार्थबोधरूपं दृष्टमेवफल ततश्च दृष्टार्थत्वेन तस्य वैधत्वाभावात वेदार्थविचार-स्यापि तदेकप्रयोजनस्य वैधत्व नास्तीति तद्वि चारशास्त्रमनारम्भणीयम् । स्वाध्यायाध्ययना नन्तर विचारशास्त्रेऽध्येतव्यतया स्नोक्ते वेद मधीत्य स्नायादितिविधिबोधित वेदाध्ययनसमा वर्त्तनयोरानन्तर्य्यं बाध्येत तस्मान्नविचारशास्त्र मारम्भणीयमितिपूर्व्वपक्षसङ्क्षेप अध्ययनस्य दृष्ट फलकत्वेपि अध्येतव्य इत्यत्र तव्यप्रत्ययेन भावना प्रतिपादनात् अर्थबोधस्य तत्र भाव्यत्वेनान्वया दध्ययनविधेरवघातादिविधिवन्नियमापूर्व्वार्थत्व । तथाच यथा दर्शपौर्णमासजन्य परमापूर्व्वमव घातादिजन्यमवान्तरापूर्व्व कल्पयति तथा समस्तक्रतुजन्यमपूर्व्वजात क्रतुज्ञानसाधनाध्य यननियमजन्यमपूर्व्व कल्पयिष्यति । अन्यथा अध्ययनविधेर्वैफल्यं स्यात् । अर्थबोधरूपदृष्ट फलस्य सम्भवे विश्वजिन्न्यायात स्वर्गफलकल्पना इति सिद्धान्तितम् । यथा यागे यवाद्यैर्व्रीह्यादि नापि निस्तुषीकरणसम्भवे अवघातविधिना अव घातो नियम्यते तथा अध्ययनविधिना अध्ययन नियम्यते । तथाच अध्ययनेन च वेदार्थे परि ज्ञाते तत्र संशये तन्निर्णयार्थं विचारशास्त्र-मवश्यमपेक्षितव्यमिति विचारशास्त्रमारम्भ णीयमेवेति प्रथमाधिकरणनिष्कर्ष एवंरीत्या अधिकरणसहस्रात्मक कर्म्ममीमांसाशास्त्र जैमिनिना प्रणीतम् । अस्मिन् शास्त्रे वेदस्या-पौरुषेयत्वम् । वर्णानां ककारादीनां नित्यत्व तत्र सोऽय क इत्यादिप्रत्यभिज्ञैव प्रमाण कण्ठ-ताल्वाद्यभिघात एव तदभिव्यञ्जक । ततश्च वेदस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तशङ्काकलङ्का ङ्कुरत्वेन स्वत सिद्ध धर्म्मे प्रामाण्यमिति सुस्थि-तम् ।

प्रमाणानाञ्च स्वत प्रामाण्यम् । विज्ञानसामग्री-जन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्व प्रमाया स्वतस्त्वमिति ॥

मीर , पुं, (मिन्वन्ति प्रक्षिपन्ति नद्यो जलान्यत्रेति । मिञ्+"शुषिचिमिञां दीर्घश्च ।" उणा २ । २५ । इति क्रन् दीर्घत्वञ्च ।) समुद्र । इत्यु णादिकोष ॥ पर्व्वतैकदेश । सीमा । पानी यम् । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

मील, ऋ निमेषे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर अक सेट ।) ऋ अमिमीलत अमी-मिलत । मीलति चक्षु पक्ष्मभिरावृत स्यादि त्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

मील, क्ली (मीलतीति । मील+क ।) नयनम् । इति केचित ॥

मीलन, क्ली, पक्ष्मभिरावरणम् मीलधातोर्भावे ल्युट (ल्युट) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मीलित, त्रि (मील+क्त ।) अप्रफुल्लम् । तत्पर्य्याय । सङ्कुचितम् २ निद्राणम् ३ मुद्रि तम् ४ । इति हेमचन्द्र ॥ (अलङ्कारविशेष । यथा साहित्यदर्पणे । १ । ११५ ।
("मीलित वस्तुनो गुप्ति केनचित तुल्य लक्ष्मणा ।")

मीव, पीवे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा - पर अक सेट ।) मीवति । पीव स्थूली-भाव । इति दुर्गादास ॥

मीवर त्रि (मीनाति हिनस्तीति । मीञ्+"छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरेति ।" उणा० ३ । १ । इति ष्वरच निपातितश्च । अमो-ज्ज्वलेन तु माधातो ष्वरच निपातितमित्युच्यते स ।) हिंस । इत्युणादिकोष ॥ (मीयते इति , मा+ष्वरच । निपातित ।) सेनानी । पूज्य । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

मीवा, स्त्री, (मीनाति हिनस्तीति । मी+"शेवायह्व जिह्वाग्रीवाप्वामीवा ।" उणा० १ । १५४ । इति वन् निपात्यते च ।) उदरकृमि । इत्यु णादिकोष ॥ वायु । इति सिद्धान्तकौमुद्या मुणादिवृत्ति ॥ प्रीश्वर । सार । इति सङ्क्षिप्त-सारोणादिवृत्ति ॥

मु , पुं, (मव्+बाहुलकात् डुन् । टिलोपश्च ।) बन्धनम् । इत्येकाक्षरकोष ॥ महेश । इति शब्दचन्द्र ॥

मुकुन्दक , पुं, पलाण्डु । केचित्तु मुकुन्दकस्थाने सुकन्दक इति पठित्वा सवर्गान्तं सुदं धर्म्मे प्रायेण कन्दति आक्रयति काहि आक्राणे रोदने च अक पृषोदरादित्वात् साधु सुकन्दक इति व्याचष्टे । इत्यमरटीकायां भरत ॥

मुकु , पुं, (मुच+बाहुलकात् कु । पृषोदरादि त्वात् साधु ।) मुक्ति । यथा,—
"मुकुर्मुक्तौ महेशे तु कु पृथिव्यामधोभवे ।"
इति दुर्गादासधृतशब्दचन्द्र ॥

मुकुट, क्ली, (मङ्कते मण्डयति । मकि+उटन् नलोपश्चेति न्याय ।) अनामकाशशिरोभूष णम् । तत्पर्य्याय । किरीटम् २ । इत्यमर ,

२।६।१२॥ मौलि ३ कोटीरम् ४ उष्णीषम् ५। इति हेमचन्द्रः। ३।३१४॥ मकुटम् ६ मौलीकः ७ शेखरम् ८ अवतंसः ९ वतंसः १ उत्तंसः ११ उष्णीषकम् १२ कोटीरकम् १३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे। ८६। ७७।
'मुकुटञ्चापलस्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः।"
तथा च महाभारते। १। ३। ३८।
"दर्शांसि मुकुटान्येषां सुस्थितानि यथर्षयन।"
टाप्। स्त्री मातृगणविशेषः। यथात्रैव। ९। ४६। २३।
"कालेहिका वामनिका मुकुटा चैव भारत॥")
मुकुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम्। इति शब्दरत्नावली॥
मुकुन्द, पुं, विष्णुः। तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"मुकुमव्ययमाख्यञ्च निर्व्वाणमोक्षवाचकम्।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम्।
यस्तद्ददाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११ अध्यायः॥
निधिविशेषः। (यथा, मार्कण्डेये। ६८। ५।
"यत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ।
मुकुन्दो नन्दकश्चैव नीलः शङ्खोऽष्टमो निधिः॥"
अस्य गुणादिकं निधिशब्दे उक्तम्।) रत्नभेदः। कुन्दुरुः। इति मेदिनी। दे, ३८॥ (यथा च पर्य्यायः।
"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
पारदः। इति हेमचन्द्रः। २। १२६॥
मुकुन्दक, पुं पलाण्डुः। केचित्तु सुकन्दकस्थाने मुकुन्दक इति पठित्वा जवनानां मुदं कन्दतीति पृषोदरादित्वात् इलुक कन्देरत उवेति चाचक्षते। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा सुश्रुते। १। ४६।
"विशेषौ तत्र भूयिष्ठं वदतः समुकुन्दकः।")
षष्टिकव्रीहिः। यथा, भावप्रकाशे।
"षष्टिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुन्दकौ।
महाषष्टिक इत्याद्या षष्टिका समुदाहृता॥"
मुकुन्द, पु, (मोचयति विषयान्तरानुरागमिति। अन्तर्भूतण्यर्थे मुच + क। बाहुलकादित्वात् कुत्वम्। तं उन्दत्यार्द्रीकरोतीति। उन्द + उण। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कुन्दुरः। इत्यमरटीकायां मथुरानाथः॥
मुकुम्, व्य, निर्व्वाणम्। भक्तिरसः। प्रेम। यथा,
"मुकुमव्ययमाख्यञ्च निर्व्वाणमोक्षवाचकम्।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम्।
यस्तद्ददाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अ॥
मुकुर पु, (मक + "मकुरदर्दुरौ।" उणा० १।४१। इत्यत्र। बाहुलकादकारस्थाने उकारः इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः उरच्।) दर्पणः। (यथा, नैषधे। ४। ५६।
"कुरु करे गुरुमेकमयोघनं
बहिरितो मुकुरञ्च कुरुष्व मे॥")

वकुलद्रुमः। कुलालदण्डः। इति मेदिनी। रे, २३॥ मल्लिकापुष्पवृक्षः। इति विश्वः॥ (यथा
मुकुरकुसुमभृङ्गानातपत्रं ध्वजं वा
दधिफलमथ नौकामन्नताम्बूलवस्त्रम्।
कमलकलसशङ्खं भूषणं काञ्चनं वा
भवति सकलसिद्धेः श्रेयसे रोगिणाञ्च॥"
इति हारीते द्वितीयस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥)
कुलटा च। इति शब्दरत्नावली॥ कोरकः। इति हेमचन्द्रः॥
मुकुल, पुं क्ली, (मुञ्चति कलिकात्वम्। मुच + उलक। इति भरतः॥ मुचेरुलः। कत्वमुत्वञ्चेति कत्वे अकारस्योत्वे मुकुल इति रायः।) ईषद्विकसितकलिका। तत्पर्य्यायः। कुड्मलः २। इत्यमरः। २। ४। १६॥ (यथा, रघौ। ९। ३१।
उपहितं शिशिरापगमश्रिया
मुकुलजालमशोभत किंशुके।")
मकुलः ३ पौटकोरकः ४। इति शब्दरत्नावली॥ शरीरम्। आत्मा। इति धरणिः॥ (राजपुत्रविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६। २५३।
"इत्थं लब्धजया राज्ञी ततश्चाग्न्यग्रहीद्वधा।
यशोधरं शुभधरं मुकुलञ्च सवान्धवम्॥")
मुकुष्ट पु, वनमुद्गः। तत्पर्य्यायः। मपष्टः २। इति रत्नमाला॥ अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। ग्राहित्वम्। कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
मुकुष्टक, पुं (मुकुं स्तकति प्रतिहन्ति। स्तक + अच। पृषोदरादित्वात् साधुः।) वनमुद्गः। मुगानी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मयष्टकः २। इत्यमरः। २।९।१७॥ मुकुष्ठः ३ मयष्ठः ४। इति श्रीधरः॥ मपष्टकः ५। इत्यन्ये। इति भरतः॥ मुकुष्टकः ६ मकुष्टकः ७ मयुष्टकः ८। इति टीकान्तरम्॥ (तथास्य विषयः॥
"विदलानानि वक्ष्यामि शृणु पुत्र! यथाक्रमम्।
यवगोधूमचणका माषाश्चाढ़की तथा॥
मुकुष्टका कुलत्थाश्च मसूराश्चिपुटास्तथा।
निष्पावका कलायाद्या विदलानानि कीर्त्तयेत्॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये॥
मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समुकुष्टकान्।
आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)
मुकूलक, पुं, (मुच + बाहुलकादूलच पृषोदरादित्वात् कुत्वम्। ततः स्वार्थे कन्।) दन्तीवृक्षः। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः॥ (तथास्य पर्य्यायः॥
"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः।
दाक्षायणी विशल्या च तथोदुम्बरपर्ण्यपि॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
"दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः।
द्रवन्ती नामतश्चित्राप्रत्यग्श्रेणी क्रमिकारिका॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये॥)

मुक्त त्रि (मुच + क्त।) प्राप्तमोक्षः। मोचितः। इति मेदिनी। ते, ४४॥ नन्दितः। इति शब्दरत्नावली॥ (नृपविशेषः। यथा राजतरङ्गिण्याम्। ७। १६३५।
"स्वदक्षप्रकटत्वस्य जेलकाख्यस्य तत्क्षणम्।
मुक्तो नामान्तिकं प्राप्तो नृपतेराप्ततामगात्॥"
ऋषिविशेषः। यथा मार्कण्डेये। १०। ३१।
"अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिमुक्तोऽथ माधवः।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः॥")
मुक्तक, क्ली, (मुच्यते स्मेति। मुच + क्त। स्वार्थे कन्।) क्षेपणीयास्त्रम्। इति केचित्॥ (काव्यविशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे। ६। २९५।
"वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च॥")
मुक्तकञ्चुक, पु, (कञ्चुक इव कञ्चुकः मुक्तः कञ्चुको येन।) अचिरत्यक्तत्वकसर्पः। तत्पर्य्यायः। निर्म्मुक्तः २। इत्यमरः। १। ८। ६। उज्झितकञ्चुके, त्रि॥
मुक्तचक्षु, [स्] पुं, (मुक्तं सर्व्वत्र क्षिप्तं चक्षुर्येन।) सिंहः। इति शब्दमाला॥ मुक्तनेत्रे, त्रि॥
मुक्तरसा स्त्री, (मुक्तः रसो यस्याः।) रास्ना। इति रत्नमाला॥ (विवरणमस्या रास्नाशब्दे ज्ञातव्यम्।) त्यक्तरसे त्रि॥
मुक्ता, स्त्री, (मुच्यते स्म। मोच्यते नि सार्य्यते इति वा। मुच + क्त। टाप्।) रास्ना। इति रत्नमाला॥ रत्नविशेषः। मोती इति हिन्दी भाषा। अस्या अधिष्ठात्री देवता चन्द्रः। इति ज्योतिषम्॥ तत्पर्य्यायः। मौक्तिकम् २। इत्यमरः। २। ९। ९३॥ सौम्या ३ शौक्तिकेयम् ४ तारम् ५ तारा ६ भौतिकम् ७ तौतिकम् ८ अम्भःसारम् ९ शीतलम् १ नीरजम् ११ नक्षत्रम् १२ इन्दुरत्नम् १३ लक्ष्मी १४ मुक्ताफलम् १५ बिन्दुफलम् १६ मुक्तिका १७ शौक्तिकम् १८ शुक्तिमणिः १९ शशिप्रभम् २० स्वच्छम् २१ हिमम् २२ हिमवलम् २३ सुधांशुभम् २४ सुधांशुरत्नम् २५। लक्ष्मीस्थाने लक्ष्म शशिप्रभस्थाने शशिप्रियं हिमवलस्थाने हेमवल सुधांशुभस्थाने भूरत्न इति च पाठः। इति राजनिर्घण्टः॥ शौक्तिकम् २६। इति भावप्रकाशः॥ शुक्तिबीजम् २७ हारी २८। इति शब्दरत्नावली॥ कुवलम् २९। इति जटाधरः॥ अस्या गुणाः। सारकत्वम्। शीतत्वम्। कषायत्वम्। स्वादुत्वम्। लेखनत्वम्। चक्षुष्यत्वञ्च। सन्तारगुणः। पापालक्ष्मीविनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ वृष्यत्वम्। बलपुष्टिदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ * ॥ अपि च।
"मौक्तिकञ्च मधुरं सुशीतलं
दृष्टिरोगशमनं विषापहम्।
राजयक्ष्मपरिकोपनाशनं
क्षीणवीर्य्यबलपुष्टिवर्द्धनम्॥"
अस्या लक्षणं यथा,—
"नक्षत्राभं सुवृत्तमत्यन्तमुक्तं
स्निग्धं स्थूलं निर्म्मलं निर्व्रणञ्च।

मुक्ता
मुक्ता

यस्य घर्षे गौरव धनुलाधा
स घर्षोऽस्य मौक्तिक दोषदायि ॥”
अस्या दोषलक्षण यथा,—
‘अच्छिच्छाय मौक्तिकं धक्षाय
शुक्तिस्पर्शं रक्तनाश्वातिशर्ण ।
मत्स्याक्षं स्यञ्च धवलमुत्तानमच्च
नैसङ्ग्राह्य धीमता दोषदायि ॥”
अदोषा मौक्तिक यथा —
“मातङ्गोरगमीनपोत्रिशिरसस्त्वक्सारशङ्खाम्बुभृ-
च्छुक्तीनामुदराच्च मौक्तिकमणि स्पष्ट भवत्य
ष्टधा ॥’
मौक्तिकविशेषो यथा,—
“छायाः पाटलनीलपीतधवलास्तन्मापि सामान्यत
स्तासां मङ्गलदा न पङ्क्तिरिति पेच्छौत्तियक
तूक्ष्मयम् ॥”*॥
मौक्तिकपरीक्षा यथा,—
“लवणक्षारक्षोदिनि पात्रेऽलगोमूत्रपूरिते
स्विन्नम् ।
मर्द्दितमपि शालीतुषैर्यदविकृत तन्मौक्तिक
जात्यम् ॥”
इति राजनिघण्टः ॥ * ॥
तदुत्पत्तिस्थानानि यथा,—
“शुक्तो गजश्च क्रोडश्च फणी मत्स्यश्च दर्दुर ।
वेणुरेते समाख्यातास्तज्ज्ञैर्मौक्तिकयोनय ॥’
इति भावप्रकाश ॥ * ॥
अथ प्रकारान्तरमुक्तापरीक्षा ।
‘द्विपेन्द्रजीमूतवराहशङ्ख-
मत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके
तेषान्तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥
वेध्यन्तु शुक्त्युद्भवमेव तेषां
शेषाण्यवेध्यानि वदन्ति तज्ज्ञा ।
मतङ्गजा ये तु विशुद्धवंशा-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवा प्रदिष्टा ॥
उत्पद्यते मौक्तिकमेषु वृत्त
मापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥
अथो गजपरीक्षायां गजजातिश्चतुर्व्विधा ।
मौक्तिकं तेषु जातं हि चतुर्व्विधमुदीर्य्यते ।
ब्राह्मण पीतशुक्लन्तु क्षत्रिय पीतरक्तकम् ।
पीतश्यामन्तु वैश्य स्यात् शूद्र स्यात् पीत
नीलकम् ॥
काम्बोजकुम्भसम्भूत धात्रीफलनिभ गुरु ।
अतिपिङ्गलच्छाय मौक्तिक मन्ददीधिति ॥
धाराधरेषु जायेत मौक्तिक जलबिन्दुभि ।
दुर्लभ तन्मनुष्याणां देवैस्तत् ह्रियतेऽम्बरात् ॥
कुक्कुटाण्डसम वृत्त मौक्तिक निबिड गुरु ।
चन्द्रं भानुसङ्काश दशयोग्यममाशुभम् ॥’*॥
तथाहि गारुडे ।
“भान्त्यति मेघप्रभवं धरित्रीं
वियद्गत तद्विबुधा हरन्ति ।
आर्चिं प्रभाभारतदिशाविभाग
मादित्यवद्दुर्व्विभाव्यबिम्बम् ॥
तेजस्तिरस्कृत्य हुताशनेन्दु-
नक्षत्रताराग्रहसम्भवञ्च ।
दिवा यथा दीप्तिकरस्तथैव
तमोऽवगाढ़ास्वपि तन्निशासु ॥
विचित्ररत्नद्युतिचारुतोय
चतु समुद्रा भवनाभिरामा ।
मूल्यं न वा स्यादिति निश्चयो मे
कृत्स्ना मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
हीनोऽपि यत्तल्लभते कथञ्चित्
विपाकयोगाज्जगत शुभस्य ।
सपत्नहीन पृथिवीं समग्रां
भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवल तच्छुभकृन्नृपस्य
भाग्यै प्रजानामपि जन्म तस्य ।
तद्योजनानां परित प्रसस्य
सर्व्वाननर्थान् विमुखीकरोति ॥
जलज्योतिर्मरुज्जानां मेघानां त्रिविध भवेत् ।
जलाधिकेऽधिक स्वच्छ कोमल गुरु कान्ति-
मत् ॥
ज्योतिष कान्तिमद्वृत्त दुर्न्निरीक्ष्य रविप्रभम् ।
कान्तिमत् कोमल वृत्त मारुत विमल लघु ॥
वराहदंष्ट्राप्रभवं वरिष्ठ
तस्यैव दंष्ट्राङ्कुरतुल्यवर्णम् ।
क्वचित् कथञ्चित् स शुभ प्रदेशे
प्रजायते शूकरवद्वरिष्ठ ॥
ब्राह्मणादिजातिभेदेन वराहोऽपि चतुर्व्विध ।
तेषु जाता भवेन्मुक्ता समासेन चतुर्व्विधा ॥
ब्राह्मणा शुक्लवर्णास्तु सूक्ष्मसन्धिश्च लक्ष्यते ।
क्षत्रिय शुक्लरक्तस्तु स्पर्शे कर्कश एव च ॥
वैश्य स्यात् शुक्लपीतस्तु कोमल कोलसन्निभ ।
शूद्र स्यात्कृष्णनीलस्तु कर्कश श्याम एव च ॥’
तथा च ।
“कोलज कोलसदृश तद्दंष्ट्रासदृशच्छवि ।
अलभ्य मनुजै रम्य मौक्तिक पुण्यवर्ज्जितै ॥*॥
ये कम्बव शार्ङ्गमुखावमर्शं
पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गोत्रे ।
स्यान्मौक्तिकानामपि तेषु जन्म
तल्लक्षण सम्प्रति कीर्त्तयाम ॥
स्वयोनिमध्यच्छविशुक्लवर्णं
शुभ्राद्दृढ हत्काणफलप्रमाणम् ॥
तथा च ।
वर्त्तुलसम दीप्ता पाञ्चजन्यकुलोद्भवम् ।
कपोताण्डप्रमाणं तद्रतिकान्ति मनोहरम् ॥*॥
विशेषो यथा,—
“अम्बिष्ठादिकवर्णे ये जाता कम्बव शुभा ।
मौक्तिक तेषु जात हि सप्तविंशतिभेदभाक् ॥
शुक्लाशुक्ला पीतरक्ता नीला लोहितपिञ्जरा ।
आकर्व्वुरा पाटलाश्च सवर्णा प्रकीर्त्तिता ॥
मध्यमध्यसमुत्पन्नै सप्तविंशतिधा भवेत् ।
क्रमतश्चैव विज्ञेय मत्स्येषु मनीषिभि ॥*॥
पाठीनपृष्ठस्य समानवर्णं
मीनात् सुवृत्त लघु नातिसूक्ष्मम् ।
उत्पद्यते वारिचराननेषु
मीनाश्च ते मध्यचरा पयोधे ॥’
तथा च ।
“गुञ्जाफलकायस्थौल्य मौक्तिक तिमिज
लघु ।
पाटलापुष्पसङ्काशमल्पकान्ति सुवर्त्तुलम् ॥
वातपित्तकफद्वन्द्वसन्निपातप्रभेदत ।
सप्त प्रकृतयो मीने सप्तधा तेन मौक्तिकम् ॥
लघिष्ठमरुणा वातात् आपीत मृदु पित्तत ।
शुक्ल गुरु कफोद्रेकात् वातपित्तान्मृदुलघु ॥
वातश्लेष्मभव स्थूल पित्तश्लेष्मजमच्छकम् ।
सर्व्वलिङ्गप्रयोगेण सान्निपातिकमुच्यते ॥
एकजा शुभदा प्रोक्तास्तथा वै सान्नि
पातिका ॥*॥
भौजङ्गम नीलविशुद्धवर्ण
सत्त्व भवेत् प्रज्ज्वलवर्णशोभम् ।
नितान्तधौतप्रतिकल्पमान
निस्त्रिंशधारासमवर्णशोभम् ॥
भुजङ्गमास्ते विषवेगदप्ता
श्रीवासुकेर्व्वंशभवा पृथिव्याम् ।
क्वचित् कदाचित् खलु पुण्यदेशे
तिष्ठन्ति ते पश्यति तान्मनुष्य ॥
फणिज वर्त्तुल रम्य नीलच्छाय महाद्युति ।
पुण्यहीना न पश्यन्ति वासुके कुलसम्भवम् ॥
शृगालकोलामलकोलगुञ्जा
फलप्रमाणास्तु चतुर्विधास्ते ।
स्यूर्णवाहङ्गववेणपूङ्ग
सर्पेषु जाता प्रवरास्तु सर्व्वे ॥
प्राप्यापि रत्नानि धन श्रियञ्च
राजश्रिय वा महतीं दुरापाम् ।
तेनोऽन्विता पुण्यकृतो भवन्ति
मुक्ताफलस्यास्य विधारणेन ॥
निक्षामय रत्नविनिश्चयज्ञै
शुभे मुहूर्त्ते प्रयतै प्रयत्नात् ।
रक्षाविधान सुमहद्विधाय
हर्म्म्योपविष्टै क्रियते यदा तत् ।
तदा मघहच्छभितूमधौचि-
चैर्व्वनैराप्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥
न त भुजङ्गा न तु यातुधाना
न राक्षसा नापि च दुष्टलोका ।
हिंसन्ति यस्याधिशिर वसत्यं
मुक्ताफल तिष्ठति कोषमध्ये ॥
भेकादिभ्योऽपि जायन्ते मणयो ये क्वचित् क्वचित् ।
भौजङ्गमसमास्तुल्यास्ते विज्ञेया बुधोत्तमै ॥
मत्स्यप्रमाणेव द्विषो विशेषा
दन्तावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्रवर्णेषु विचित्रवर्णा
भय सु पत्त्व पयसौ पपात ॥
सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्ति-
र्भेसिप्रमेयश्च महागुणञ्च ।
तच्छुक्तिसम्पुटमुक्तिसाम भोज
माधन् पुराऽप्यभवाति काति ॥

यस्मिन् प्रदेशेऽम्बुनिधौ पपात
सुचारुमुक्तामणिरत्नबीजम्।
तस्मिन् पयस्तोयधरावकीर्णं
शुक्तौ स्थितं मौक्तिकतामवाप ॥ * ॥
सैंहलिकपारलौकिकसौराष्ट्रिकताम्रपर्णपार
सवाः ।
कौवेरपाण्ड्यविराटमुक्ता इत्याकरास्त्वष्टौ ॥
“स्वात्यां स्थिते रवौ मेघैर्ये मुक्ता जलबिन्दवः ।
शीर्णाः शुक्तिषु जायन्ते ते मुक्ता निर्म्मलत्विषः ॥
स्थूला मध्यास्तथा सूक्ष्मा बिन्दुमानानुसारतः ।
सुस्निग्धमधुरच्छायं मौक्तिकं सिंहलोद्भवम् ॥
पारलौकिकसम्भूतं मौक्तिकं निविडं गुरु ।
सौराष्ट्रिकभवं स्थूलं वृत्तं स्वच्छं सितं घनम् ॥
ताम्रपर्णभवं ताम्रं पीतं पारसवोद्भवम् ।
ईषत् श्याममथ रूक्षञ्च कौवेरोद्भवमौक्तिकम् ॥
पाण्ड्यदेशोद्भवं पाण्डु सितं रूक्षं विराटजम् ।
रुक्मिण्याख्या तु या शुक्तिस्तत्प्रसूतिः सुदुर्लभा ॥
तत्र जातं सितं स्वच्छं जातीफलसमं वरम् ।
छायावद्बहुलं रम्यं निर्द्दोषं यदि लभ्यते ॥
अमूल्यं तद्विनिर्द्दिष्टं रत्नलक्षणकोविदैः ।
दुर्लभं नृपयोग्यं स्यादल्पभाग्यैर्न लभ्यते ॥”
अन्यत्राह ।
“सर्व्वस्य तस्याकरजा विशेषात्
रूपप्रमाणे च यथैव विद्वान् ।
नहि व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्व्वत्र सर्व्वाकृतयो भवन्ति ॥
शङ्खादिजातिभेदेन मुक्तयोऽपि चतुर्व्विधाः ।
तासु सर्व्वासु जातं हि मौक्तिकं स्याच्चतुर्व्विधम् ॥
आद्यस्तु सितः स्वच्छो गुरुः शुभ्रः प्रभान्वितः ।
आरक्तः क्षत्त्रियः स्थूलस्तथारुणविभान्वितः ॥
वैश्यस्त्वापीतवर्णोऽपि स्निग्धः श्वेतः प्रभान्वितः ।
शूद्रः शुक्लवपुः सूक्ष्मस्तथा स्थूलोऽसितद्युतिः ॥
वर्णोपलानां समवर्णशोभ
मकसारमध्यप्रभवं प्रदिष्टम् ।
ते वैणवो दिव्यजनोपभोग्ये
स्थाने प्ररोहन्ति न सार्व्वजन्ये ॥
वंशजं शशिसङ्काशं कक्कोलीफलमात्रकम् ।
प्राप्यते बहुभिः पुण्यैस्तन्मूल्यं वेदमन्त्रतः ॥
पञ्चभूतसमुद्रेकादेषां पञ्चविधं भवेत् ।
मुक्ता पञ्चविधा तासां यथालक्षणमुच्यते ॥
पार्थिवी गुरुवतसा च तैजसी तेजसा लघुः ।
वायवी च मृदुः स्थूला गागनी कोमला लघुः ।
आप्या स्निग्धाऽत्र मुक्ता पञ्चैता प्रवरा
मता ।
आसां धारणमात्रेण व्याधिः कोऽपि न
जायते ॥’ * ॥
एवमन्यत्रापि ।
“गजाहिकोलमत्स्यानां शीर्षे मुक्ताफलोद्भवः ।
त्वकसारशुक्तिशङ्खानां गर्भे मुक्ताफलोद्भवः ॥
धाराधरेषु जायेत मौक्तिकं जलबिन्दुभिः ।
जीमूते शुचिरूपञ्च गजे पाटलभास्वरम् ॥
मत्स्ये श्वेतञ्च सिक्थेन, पन्नगे नीलभास्वरम् ।
हरिच्छवि तथा वंशे पीतश्वेतञ्च शूकरे ।
शङ्खशुक्त्युद्भवं श्वेतं मुक्तारत्नमनुत्तमम् ॥
चतुर्धा मौक्तिके च्छाया पीता च मधुरा सिता।
नीला चैव समाख्याता रत्नतत्त्वपरीक्षकैः ॥
पीता लक्ष्मीप्रदा छाया मधुरा बुद्धिवर्द्धिनी ।
शुक्ला यशस्करी छाया नीला सौभाग्यदायिनी ॥
सिता छाया भवेद्विप्रः क्षत्त्रियश्चावरश्मिवान् ।
पीतच्छाया भवेद्वैश्यः शूद्रः कृष्णरश्मिमान् ॥ *
अथ गुणाः ।
सुतारञ्च सुवृत्तञ्च स्वच्छञ्च निर्म्मलं तथा ।
घनं स्निग्धञ्च सच्छायं तथा स्फुटितमेव च ।
अष्टौ गुणाः समाख्याता मौक्तिकानामशेषतः ॥
तद्यथा,—
तारकाद्युतिसङ्काशं सुतारमिति गद्यते ।
सर्व्वतो वर्त्तुलं यत्तु सुवृत्तं तन्निगद्यते ॥
स्वच्छं दोषविनिर्म्मुक्तं निर्म्मलं मलवर्ज्जितम् ।
गुरुत्वं तुलने यस्य तद्घनं मौक्तिकं वरम् ॥
स्नेहेनेव विलिप्तं यत्तत् स्निग्धमिति गद्यते ।
छायासमन्वितं यत्तु सच्छायं तन्निगद्यते ॥
व्रणरेखाविहीनं यत्तत् स्यादस्फुटितं शुभम् ॥
आभिर्गुणैः कोमलकान्तमनोज्ञं स्फुरतीव च ।
स्रवतीव च सत्त्वानि तनुमहारत्नसञ्चितम् ॥
श्वेतकाचसमाकारं शुभ्रांशुप्रसयोजितम् ।
शशिराजप्रतिच्छायं मौक्तिकं देवभूषणम् ॥’ * ॥
गारुडे ।
त्वकसारनागेन्द्रतिमिप्रसूतं
यच्छङ्खजं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विमुक्तानि भवन्ति भासा
शस्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
प्रमाणवद्गौरवरश्मियुक्तं
सितं सुवृत्तं समसूक्ष्मरन्ध्रम् ।
अक्रेतुरप्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगमुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्त्तारमनर्थजातं
एकोऽपि दोषः समुपैति सद्यः ॥
एवं सर्व्वगुणोपेतं मौक्तिकं येन धार्य्यते ।
तस्यायुर्व्वर्द्धते लक्ष्मीः सर्व्वपापं प्रणश्यति ॥
गुणवद्गुरु यद्गेहे मौक्तिकैकं हि तिष्ठति ।
चञ्चलापि स्थिरा भूत्वा कमला तत्र तिष्ठति ॥”
दोषो यथा,—
“चत्वारः सुमहादोषाः षड्दोषाश्च प्रकीर्त्तिताः ।
एवं दश समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
यत्रैकदेशे संलग्नः शुक्तिखण्डो विभाव्यते ।
शुक्तिलग्नं समाख्यातं स दोषः कुष्ठकारकः ॥
मीनलोचनसङ्काशो दृश्यते मौक्तिके तु यः ।
मत्स्याक्षः स तु दोषः स्यात् पुत्त्रनाशकरो ध्रुवम् ॥
दीप्तिहीनं गतच्छायं जठरं तद्विदुर्ब्बुधाः ।
तस्मिन् सन्धारिते मृत्युर्जायते नात्र संशयः ॥
मौक्तिकं विद्रुमच्छायमतिरक्तं विदुर्ब्बुधाः ।
दारिद्र्यजनकं यस्मात् तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥
उपर्य्युपरि तिष्ठन्ति वलयो यत्र मौक्तिके ।
त्रिवृत्तं नाम तस्योक्तं सौभाग्यक्षयकारकम् ।
अवृत्तं मौक्तिकं यच्च चिपिटं यन्निगद्यते ।
मौक्तिकं ध्रियते येन तस्याकीर्त्तिभवेत् सदा ॥
त्रिकोणं त्र्यस्रमाख्यातं सौभाग्यक्षयकारकम् ।
दीर्घं यत्तत् कृशं प्रोक्तं प्रज्ञाविभ्रमकारकम् ॥
निर्भग्नमेकतो यच्च कृशपार्श्वं तदुच्यते ।
सदोषं मौक्तिकं निन्द्यं निरुद्योगकरं हि
तत् ।
अवृत्तं पिण्डकोपेतं सर्व्वसम्पत्तिहारकम् ॥ * ॥
यत्र कृत्रिमसन्देहः क्वचिद्भवति मौक्तिके ।
उष्णे सलवणे स्नेहे निशां तद्वासयेज्जले ॥
व्रीहिभिर्मर्द्दनीयं वा शुष्कवस्त्रोपवेष्टितम् ।
यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तदकृत्रिमम् ॥ * ॥
तथा हि ।
स्निग्धोष्णभाण्डे तु लवणक्षारसंयुते ।
स्वेदयेद्वह्निना वापि शुष्कवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
हस्ते मौक्तिकमादाय व्रीहिभिः परिमर्द्दयेत् ।
कृत्रिमं भङ्गमाप्नोति सहजं याति दीप्तताम् ॥
कृत्वा पचेत् सुपिहिते शुभदारभाण्डे
मुक्ताफलं निहितमूत्रसुशुक्तिकाण्डम् ।
स्फोटं तथा प्रविदधीत ततश्च भाण्डात् ।
संस्थाप्य धान्यनिचये च तमेकमासम् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽन्यभाण्डं
जम्बीरजातरसयोजनया विपक्वम् ।
घृष्टं ततो मृदु तनूकृतपिष्टमूले
कुर्य्याद्यथेष्टमिह मौक्तिकमाशु विद्धम् ॥
म्रक्षितमत्स्यपुटमध्यगतञ्च कृत्वा
पश्चात् पचेत्तु ततश्च विलोमपत्या ।
दुग्धे ततः पयसि तद्विपचेत् सुरायां
पक्वं ततोऽपि पयसा शुचि चिक्कणेन ।
मृष्टं ततो विमलवस्त्रनिघर्षणेन
स्यान्मौक्तिकं विमलसद्गुणकान्तिजालम् ॥”
अथ मूल्यम् ।
“पञ्चभिर्माषको ज्ञेयो गुञ्जाभिर्माषकेण या ।
चतुर्भिः शाणमाख्यातं माषकैर्व्वेदिभिः ॥
एकस्य शुक्तिप्रभवस्य शुद्ध-
मुक्तामणेः शाणकसम्मितस्य ।
मूल्यं सहस्राणि कपर्द्दकानि
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकार्द्धेन ततो विहीनं
चतुःसहस्रं लभतेऽस्य मूल्यम् ।
यन्माषकाभ्यां विषयाद्गुरुत्वे
हि तस्य मूल्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकद्वौ वहतोऽस्य मूल्यं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
द्विमाषकोन्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मूल्यम् ॥
अर्द्धाधिकमाषकसम्मितस्य
रूपं च विंशं त्रिशतं शतानाम् ।
यन्माषकोन्मापितमानमेकं
तस्याधिकं विंशतिभिः शतं स्यात् ॥

गुञ्जाश्च षड्धारयत प्रति हि
मूल्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञा ।
गुञ्जाश्चतस्रो विधृत प्रताङ्गा
दद्यु समेताप्यधिक त्रिभिर्वा ॥
अत परं स्यान्नरगप्रमाण
संख्याविनिर्दिष्टविनिश्चयोक्ति ।
त्रयोदशानां धरणे धृतानां
छिक्कीति नाम प्रवदन्ति तज्ज्ञा ॥
अध्यर्द्धमाषश्च शतं शतं स्यान्-
मूल्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोडशभिर्भवेत सुपूर्णं
धरणं तत्प्रवदन्ति दार्व्विकाख्यम् ॥
अधिकं दशभिः शतश्च मूल्यं
समवाप्नोत्यपि शालिशस्य हस्तात् ।
यदि विंशतिभिर्भवेन सुपूर्णं
धरणं मौक्तिकजं वदन्ति तज्ज्ञा ॥
नवसप्ततिमाप्नुयात स्वमूल्यं
यदि न स्याद्गुणयुक्तितो विहीनम् ॥
त्रिंशता धरणं पूर्णं शिक्येति परिकीर्त्त्यते ।
चत्वारिंशतपरं तस्य मूल्यमेव विनिश्चय ॥
चत्वारिंशतभवेन शिक्या त्रिंशन्मूल्यं लभेत सा ।
पञ्चाशत्तु भवेत् सोमस्तस्य मूल्यन्तु विंशति ॥
षष्टिर्निकरशीर्ष स्यात्तस्य मूल्यं चतुर्दश ।
अशीतिनवतिस्त्वेति कूप्येति परिकथ्यते ॥
एकादश स्युर्नव च तयोर्मूल्यमनुक्रमात् ।
शतमत्राधिकं हे च चूर्णोऽयं परिकीर्त्तित ॥
सप्त पञ्च त्रयश्चैव तेषां मूल्यमनुक्रमात ॥
शताशात परं माषकमेकमेकं
यावद्विवर्द्धेत गुणैरपीदम् ।
मूल्येन तावद्विगुणेन योग-
माप्नोत्यनाहत्यितेऽपि दृष्टे ॥
कृष्णातिकृष्णोत्तममध्यमानां
यन्मौक्तिकानामिह मूल्यमुक्तम् ।
तज्जातिमात्रेण न जातु कार्य्यं
गुणैर्विहीनस्य हि तत प्रदिष्टम् ॥
यत्तु चन्द्रांशुसङ्काशमौषदिम्बफलाकृति ।
स्वमूल्यात् सप्तमं भागमष्टत्वात्रमेत तत् ॥
पीतकस्य भवेदर्द्धमष्टमस्य त्रिभागत ।
विषमव्यक्तजातीनां षड्भाग मूल्यमादिशेत् ॥
अत्यल्पाणि सस्फोटात् पङ्कपूर्णानि यानि च ।
असाराणि च यानि स्युः वरकाकारवन्ति च ॥
एकदेशप्रभावन्ति सकलाङ्कितानि च ।
यानि चातकवर्णानि कांस्यवर्णानि यानि च ॥
मीननेत्रसवर्णानि ग्रन्थिभि सङ्गतानि च ।
सदोषाणि च यानि स्युस्तेषां मूल्य षडंशकम् ॥
अन्यत्र तु ।
सप्ताली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकैर्दशभि प्रोक्त कलञ्जो नाम नामत ॥
कलञ्जनामक द्रव्यमेकदेशे निधापयेत् ।
अन्यतो जलबिन्दूंस्तु तोलनार्थं विनि क्षिपेत् ॥
चत्वारि त्रीणि युग्मं वा तथैकं बिन्दु वा क्षितम् ।
सम कलञ्जमानेन तुलामानमत, क्रमात् ॥
नवमात पञ्चमं यावत कलञ्जेन समं यदा ।
ततक्रमादुत्तमं श्रेय मौक्तिकं रत्नवेदिभि ॥
चतुर्दशात समारभ्य दशसंख्यावधि क्रमात ।
कलञ्जस्य समानं वा मौक्तिकं मध्यमं विदु ॥
आरभ्य विंशतिसमात क्रमात पञ्चदशावधि ।
लघुग्राह्या कथिता मुक्ता मूल्यञ्च तदनुक्रमात ॥
कलञ्जद्वयमानेन यद्येकं मौक्तिकं भवेत ।
न धार्य्यं नरनाथैस्तु देवयोग्यममानुषम् ॥
इत्थं विचार्य्य यो मुक्तां परिधत्ते नराधिप ।
तस्यायुश्च यशो वीर्य्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥"
इति युक्तिकल्पतरु ॥
(अथास्या शोधनम् ।
"स्वेदयेद्दोलिकायन्त्रे जयन्त्या स्वरसेन च ।
मणिमुक्ताप्रवालानि यामैकं शोधनं भवेत ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि
कारे ॥) अन्यत् मुक्ताफलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥ अथ
मुक्ताधारणदिनम् ।
"रेवत्यश्विधनिष्ठासु हस्तादिषु च पञ्चसु ।
शङ्खविद्रुममुक्तानां परिधानं प्रशस्यते ॥"
इति समयप्रदीप ॥

मुक्ताकलाप , पुं, (मुक्तानां कलाप समूहोऽत्र ।)
मुक्ताहार । यथा,—
"हारो मुक्तात प्रालम्बसकलापावलीलता ।"
इति हेमचन्द्र । ३ ।३२३॥
(यथा, कुमारसम्भवे । १ । ४२ ।
"कण्ठस्य तस्या स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य
अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभाव ॥")

मुक्तागार क्ली, (मुक्ताया आगारमिव । मुक्तोत्
पादनाधारत्वादस्य तथात्वम् ।) शुक्ति । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ मौक्तिकगृहञ्च ॥

मुक्तापुष्प , पुं, (मुक्ता इव पुष्पाण्यस्य ।) कुन्द
वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (गुणादिविवृति
रस्य कुन्दशब्दे ज्ञातव्या ॥)

मुक्ताप्रसू , स्त्री, (मुक्तां प्रकर्षेण सूते जनयतीति
प्र+सू+क्विप ।) शुक्ति । इति राज-
निर्घण्ट ॥

मुक्ताप्रालम्ब , पुं, (मुक्तानां प्रालम्ब हार इव ।)
मुक्ताहार । इति हेमचन्द्र । ३ । ३२२ ॥

मुक्ताफल, क्ली, (मुक्ताफलमिव ।) कर्पूरम् ।
(मुक्तेव फलमिव ।) मौक्तिकम् । (यथा, मुग्ध
बोधटीकायां कारके । टीकार्यादिधृतम् । दुर्गा-
दासधृतम् ।
"मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय
सिंहं निहन्ति नृपविक्रमकारणाय ॥")
लवलीफलम् । इति मेदिनी । ले १६६ ॥
(मौक्तिकार्थेऽस्य पर्य्याय ।
"मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलञ्च
तत् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अथास्य भस्मकरणविधि. ।
"मुक्ताफलानि शुक्लानि स्वच्छे पिष्ट्वा पुटेल्लघु ।
एवं भस्मत्वमाप्नोति————— ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि
कारे ॥) वोपदेवकृतग्रन्थविशेष । यथा —
"मुक्ताफलेन ग्रन्थेन सङ्गाग्नवतमुक्तिना ।
भक्तिस्वात्यम्बुना मुग्धमाकर्णयशिशुश्रिया ॥
विद्वज्जनैशशिष्येण भिषक्केशवसूनुना ।
हेमाद्रिर्वोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत ॥"
इति तस्य चतुर्थोपान्त्यश्लोकद्वयम् ॥
अथ मुक्ताफल परीक्षा ।
"द्विपेन्द्रजीमूतवराहशङ्ख
मत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके
तेषाञ्च शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥
तत्रैव चैकस्य हि मूल्यमात्रा
निदिश्यते रत्नपरस्य जातु ।
वेध्यन्तु शुक्त्युद्भवमेव तेषां
शेषाण्यवेध्यानि वदन्ति तज्ज्ञा ॥
प्लक्षसारनागेन्द्रतिमिप्रसूत
यत् शङ्खजं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विमुक्तानि भवन्ति भासा
शस्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
या मौक्तिकानामिह जातयोऽष्टौ
प्रकीर्त्तिता रत्नविनिश्चयज्ञै ।
कम्बूद्भवं तेष्वधमम्प्रदिष्ट-
मुत्पद्यते यच्च गजेन्द्रकुम्भात् ॥
स्वयोनिमध्यच्छविमुख्यवर्ण
प्रायं हृहत्कोलफलप्रमाणम् ।
उत्पद्यते वारणकुम्भमध्या-
दापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥
ये कम्बव शाङ्खमुक्तावमर्ष-
पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गोत्रे
मतङ्गजाचापि विशुद्धवंशा
ते मौक्तिकानां प्रभवा प्रदिष्टा ॥
पाठीनपृष्ठस्य समानवर्णं
मीनात् सुवृत्तं लघुनातिकल्पम् ।
उत्पद्यते वारिचराननेषु
मत्स्याश्च ते मध्यचरा पयोधे ॥
वराहदंष्ट्राप्रभवं प्रदिष्ट
तस्यैव दंष्ट्राङ्कुरतुल्यवर्णम् ।
क्वचित् कथञ्चित् स भुव प्रदेशे
प्रजायते शूकरराजशीर्षे ॥
वर्णोपलानां समवर्णशोभ-
त्वक्सारपर्व्वप्रभवम्प्रदिष्टम् ।
ते वेणवो दिव्यजनोपभोग्ये
स्थाने प्ररोहन्ति न सार्व्वजन्ये ॥
भौजङ्गमं मीनविशुद्धवृत्त
सकान्ततोऽत्युत्तमवर्णशोभम् ।
निशाम्यधीतप्रविकल्प्यमान-
निर्व्विशेषाशरणमवर्णकान्ति ॥
प्राप्नोति रत्नानि अक्षरप्रमाणि
राज्यं श्रियं वा अचलां सुदानाम् ।

पापं हि नापुण्यकृतो भवन्ति
मुक्ताफलस्याहिशिरोभवस्य ॥
जिज्ञासया रत्नधनं विधिज्ञैः
शुभे मुहूर्त्ते प्रयतैः प्रयत्नात् ।
रक्षाविधानं सुमहद्विधाय
हर्म्योपरिस्थं क्रियते यदा तत् ॥
तदा महादुन्दुभिमन्द्रघोषै-
र्विशुक्लनादैः स्फुरितान्तराले ।
पयोधराक्रान्तिविलम्बलम्बै-
र्घनैर्घनैर्वा क्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥
न तं भुजङ्गा न च यातुधाना
न व्याधयो नाप्युपसर्गदोषाः ।
हिंसन्ति यस्याहिशिरःप्रसूतं
मुक्ताफलं तिष्ठति पुण्यभाजः ॥
नार्घेति मेघप्रभवं धरित्रीं
वियद्गतं तद्विबुधा हरन्ति ।
अर्कं प्रभाजालमिवातिदीप्तं
नादित्यवद्दुःखविभाव्यबिम्बम् ॥
तेजस्तिरस्कृत्य हुताशनेन्दु-
नक्षत्रताराप्रभवं समस्तम् ।
दिवा यथा दीप्तिकरं तथैव
तमोऽवगाढास्वपि तन्निशासु ॥
विचित्ररत्नद्युतिसारतोय-
चतुःसमुद्राभरणोपपन्ना ।
कृतस्ना न वा स्यादिति निश्चयो मे
मूल्यं मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
हीनोऽपि यत्तल्लभते कदाचि-
द्विपाकयोगात् कृतपुण्यभाजः ।
सपत्नहीनां स महीं समग्रां
भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तद्भुजगोद्भवस्य
भाग्यैः प्रजानामपि तस्य जन्म ।
यद्योजनानां परितः सहस्रं
सर्व्वाननर्थान् विमुखीकरोति ॥
नक्षत्रमालेव दिवो विशीर्णा
दन्तावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्रवर्णेषु विशुद्धवर्णा
पयःसु पत्युः पयसां पपात ॥
सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्ते
मैं सिंहलकस्य महागुणस्य ।
तच्छुक्तिसम्पुटस्थितमापवीज-
मासन् पुराण्यप्यभवानि यानि ॥
यस्मिन् प्रदेशेऽम्बुनिधौ पपात
सुचारु मुक्तामणिरत्नबीजम् ।
तस्मिन् पयस्तोयधरावकीर्णं
शुक्तौ स्थितं मौक्तिकतामवाप ॥
सैंहलिकपारलौकिकसौरा-
ष्ट्रिकताम्रपर्णीपारसवाः ।
कौवेरपाण्ड्यवाटक-
हैमका इत्याकराश्चाष्टौ ॥
गुरुमध्ये नातिनिर्मलवर्णं
प्रमाणवर्णाकारगुणप्रभाभिः ।

उत्पद्यते वह्निमपारलौक-
पातालकौकान्तरसिंहलेषु ॥
चिन्त्या न तस्याकरजा विशेषा
रूपे प्रमाणे च यतेत विद्वान् ।
न च व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्व्वत्र सर्व्वाकृतयो वसन्ति ॥
एकस्य शुक्तिप्रभवस्य मुक्ता-
फलस्य शाणेन समुन्मितस्य ।
मूल्यं सहस्राणि तु रूपकाणां
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकार्द्धेन ततो विहीनं
ततपञ्चभागद्वयहीनमूल्यम् ।
यन्माषकांस्त्रीन् बिभृयात् सहस्रे
द्वे तस्य मूल्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकौ द्वौ वहतोऽस्य मूल्यं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
द्विमाषकोन्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मूल्यम् ॥
अर्द्धाधिकं माषकमुन्मितस्य
सपञ्चविंशत्रितयं शतानाम् ।
गुञ्जाश्च षड् धारयतः शते द्वे
मूल्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अध्यर्द्धगुञ्जापलतः शतं स्यात्
मूल्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोडशभिर्भवेदनूनं
धरणं तत्प्रवदन्ति दार्व्विकाख्यम् ॥
अधिकं दशभिः शतञ्च मूल्यं
समवाप्नोत्यपि वाणिशस्य हस्तात् ।
द्विगुणैर्दशभिर्भवेदनूनं
धरणं तद्भवकं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवसप्ततिमाप्नुयात् समूल्यं
यदि न स्याद्गुणसम्पदा विहीनम् ॥
त्रिंशता धरणं पूर्णं शिक्यं तस्येति कीर्त्यते ॥
चत्वारिंशद्भवेत्तस्या परं मूल्यं विनिश्चय ।
चत्वारिंशद्भवेच्छिक्यो विंशं मूल्यं लभेत सा ॥
षष्टिर्निकरशीर्षं स्यात्तस्य मूल्यं चतुर्द्दश ।
अशीतिर्नवतिश्चैव कुप्येति परिकीर्त्तिता ।
एकादश स्यान्नव च तयोर्मूल्यमनुक्रमात् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽप्रभाक
जम्बीरजातरसयोजनया विपक्वम् ।
घृष्टं ततो मृदुतनूकृतपिक्रमूले
कुर्य्यादुपर्य्युपरिमग्नमौक्तिकमाशु विद्धम् ॥
क्षिप्तमत्स्यपुटमध्यगतन्तु ज्ञात्वा
पश्चात् पचेत्तत्तु ततश्च वितानपत्या ।
दुग्धे ततः पयसि तं विपचेत् सुधायां
पक्वं ततोऽपि पयसा शुचि चिक्कणेन ॥
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिघर्षणेन
स्यान्मौक्तिकं विपुलसद्गुणकान्तियुक्तम् ।
व्याडिर्जगाद जगतां हि महाप्रभावः
सिद्धो विदग्धहिततत्परया दयालुः ॥
श्वेतकाचसमं तारं शैमोशप्रतयोजितम् ।
रसमध्ये प्रधार्य्येत मौक्तिकं देवभूषणम् ॥

एवं हि सिंहले देशे कुर्व्वन्ति कुशला जनाः ।
यस्मिन् कृत्रिमसन्देहः क्वचिद्भवति मौक्तिके ॥
उष्णे सलवणे स्नेहे निशां तद्वासयेज्जले ।
व्रीहिभिर्मर्द्दनीयं वा शुष्कवस्त्रोपवेष्टितम् ॥
यत्तु नायाति वैवर्णं विज्ञेयं तदकृत्रिमम् ॥
सितं प्रमाणवत् स्निग्धं गुरु स्वच्छं सुनिर्म्मलम् ।
तेजोऽधिकं सुवृत्तञ्च मौक्तिकं गुणवत् स्मृतम् ॥
प्रमाणवद्गौरवरश्मियुक्तं
सितं सुवृत्तं समसूक्ष्मवेधम् ।
अक्रेतुरप्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगमुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्त्तारमनर्थजातं
एकोऽपि कश्चित् समुपैति दोषः ॥”
इति गारुडे ६९ अध्यायः ॥

मुक्तामुक्त, त्रि, (मुक्तञ्च अमुक्तञ्चेति विशेषणयोर्द्वन्द्वः ।) क्षिप्ताक्षिप्तम् । अस्य प्रयोगो अस्त्रे शस्त्रे च प्रायो वर्त्तते । इति हलायुधः ॥

मुक्तालता, स्त्री, (मुक्ताभिर्लतेव ।) मुक्ताहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ॥

मुक्तावली, स्त्री, (मुक्तानां आवल्यत्र) मुक्ताहारः । इत्यमरः । २।६।१०५ ॥ (मुक्तानामावली ।) मौक्तिकश्रेणी च ॥ (तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
“स्वत्रयं सविरामान्तं गौ पुनः स्वत्रयं तथा ।
प्लुतौ गः स्वयुगं गश्च यत्र मुक्तावली तु सा ॥”)

मुक्तास्फोट, पुं, (मुक्ताना स्फोटः विकाशोऽत्र ।) शुक्तिः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥

मुक्तास्फोटा, स्त्री, (मुक्तास्फोट + टाप् ।) शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुक्ति, स्त्री, (मुच + भावे क्तिन् ।) आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः । इति नैयायिकाः ॥ नित्यसुखावाप्तिः । इति वेदान्तिकाः । शरीरेन्द्रियाभ्यां आत्मनो मुक्तत्वं मुक्तिः । इति भरतः । मोक्षः । तत्पर्य्यायः । कैवल्यम् २ निर्व्वाणम् ३ श्रेयः ४ निःश्रेयसम् ५ अमृतम् ६ मोक्षः ७ अपवर्गः ८ । इत्यमरः । १।५।६ ॥ अपुनर्भवः ९ क्षिरः १० अक्षरम् ११ । इति जटाधरः ॥ सा पञ्चविधा । सार्ष्टिः १ सालोक्यम् २ सारूप्यम् ३ सायुज्यम् ४ निर्व्वाणम् ५ । यथा,—
“सार्ष्टिसारूप्यसालोक्यसामीप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
“मुक्तिस्तु द्विविधा साध्वि । श्रुत्युक्ता सर्व्वसम्मता ।
निर्व्वाणपददात्री च हरिभक्तिप्रदा नृणाम् ॥
हरिभक्तिस्वरूपाञ्च मुक्तिं वाञ्छन्ति वैष्णवाः ।
अन्ये निर्व्वाणरूपाञ्च मुक्तिमिच्छन्ति साधवः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २९ अध्यायः ॥*॥
मुक्तिकरयोगो यथा,—
“वक्ष्ये वाङ्मयसारोऽयं मुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
सर्व्वपापप्रशमनं भक्त्यासुपठितं श्रुवम् ॥

ममेति मूलं दुःखस्य न ममेति च निर्वृतिः ।
एतान्येवो ह्यलर्काय इममाह महामतिः ॥
अहमित्यङ्कुरोत्पन्नो ममेति स्कन्धवान् महान् ।
गृहक्षेत्रोपशाखश्च पुत्रदारादिपल्लवः ॥
धनधान्यमहापत्रोऽनेककालेन वर्द्धितः ।
पुण्यापुण्यप्रपुष्पश्च सुखदुःखमहाफलः ।
विधिवत् सुखप्राप्त्यर्थं जातोऽज्ञानमहातरुः ॥
संसाराध्वपरिश्रान्ता येऽत्र च्छायां समाश्रिताः ।
भ्रान्तिज्ञानसुखासीनास्तेषामात्यन्तिकं कुतः ॥
यैस्तु सत्सङ्गपाषाणनिशितेन महातरुः ।
छिन्नो विद्याकुठारेण ते गता लयमीश्वरे ॥
प्राप्य ब्रह्मरसं पीतं नीरजस्कमकण्टकम् ।
प्राप्नुवन्ति परां प्राज्ञा ज्ञाननिर्वृत्तिमेव च ॥
भूतेन्द्रियमयं स्थूलं नत्वं राजा नचाप्यहम् ।
न तन्मात्रादिकं वापि नैवान्तःकरणं तथा ॥
कं वा पश्यसि राजेन्द्र । प्रधानमिदमावयोः ।
क्षेत्रं परेऽपि क्षेत्रज्ञः स जातोऽथ गुणात्मकः ॥
मशको दुःखमाप्नोति जातो मत्स्योऽम्भसा यथा ।
एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा क्षेत्रात्मनो नृप ॥
ज्ञानपूर्व्वाभियोगोऽतिज्ञानेन सह योगिनः ।
सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनैक्यं पुत्र ! ते गुणैः ।
तद्गृहं यत्र वसतिस्तद्भोज्यं येन जीवति ॥”

इति गारुडे २९ अध्यायः ॥*॥

अपि च ।
“हरिरात्मा न सन्देहो यदा तत्र समर्पितः ।
तदा मुक्तः स संसारी विष्णोरेवात्मतां व्रजेत् ।
नान्यथा मुच्यते चात्मा भ्रमन् वै घटियन्त्रवत् ॥
पूर्व्वकर्म्मनिबद्धोऽपि सर्व्वयोनिषु नित्यशः ।
कूटस्थः पशुतां याति आत्मज्ञानविवर्ज्जितः ॥
कुर्व्वन्नहं ममेतीदमेव दुःखाय कल्पते ।
अहन्तोज्झितं यथा कार्य्यं लिप्यते वै स्वनीश्वरः ॥
चीराधानादिभिर्यद्वद्भावः तद्वद्धाप्तवते ।
चन्द्रकान्तमणिर्यद्वद् गृह्णाति सोपधान् गुणान् ।
सुखं दुःखं तथा चैव संसरन् नूनमीश्वरः ॥
स्वप्ने यः पुरुषो नित्यमटते कर्म्मबन्धनात् ।
मन्यमानः सुखं दुःखं सोऽप्येवं विप्र ! मुच्यते ॥
जाग्रत्सुप्ते न हृष्टः स्यादसुप्ते वहते सदा ।
तस्माज्जगत्त्रयं विद्यात् ज्ञानं नाधिकमेव च ॥
यत्र तत्र स्थितो ज्ञानी परमात्मविद् सदा ।
विषयान्तरसक्तो वा याति देहे क्षते हरिम् ॥
न तस्य प्रतिबन्धोऽस्ति यद्यनीहोऽपि लीलया ।
कुरुते गृह्णते नैव पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
यथा द्वाद्दनसघातं मेघवृन्देवेव स्थितम् ।
तद्विन्दुनिभतावस्थो ज्ञानी विषयसंस्थितः ॥
सर्व्वावस्थोऽपि मुच्येत भावयुक्तः परे पदे ।
जीवन्मुक्तः स मुक्तः स्यात्निरावरहितस्तु यः ॥
कर्त्ता हर्त्ता च भोक्ता च सर्व्वज्ञः सर्व्वगो हरिः ।
एकः स्वच्छन्दलीलस्य मुक्तिरित्यभिधीयते ॥
जीवन्मुक्तिमनानन्तो मन्धीभीतात्रिधन्वा ।
त्रिगुणा यथाभाति मायाचेतन्यवर्ज्जिता ॥
निर्गुणः स तु विज्ञेय सुखदुःखमतीतवान् ।
जीवनाशो भवेद्यत्र तत्र सुखं निष्प्रयोजनम् ॥
स्थितिखण्डखण्डवन्मोक्षमोक्षस्तु भवेद्यथा ।
तिष्ठन्ति काष्ठवद्ये च संवित्तिपरिवर्ज्जिताः ॥
ते च मायोदरे लीना जडान्धबधिरोपमाः ।
आकाशवद्भवेदात्मा विदेहो निष्प्रचेतनः ॥
अत्र ह्यनेन मोक्षेण चेतनारहितेन च ।
वरमेव च संसारी विषयासक्तचेतनः ॥
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
शुभाशुभा उभौ पाशौ संसारे संव्यवस्थितौ ॥
ईदृशं हि परं ज्ञानं वेदादीनामगोचरम् ।
सुखस्य च फलं भुङ्क्ते स्वर्गे चेह द्विजोत्तम ! ॥
यत्र वासः परे स्थाने सुखदुःखविवर्ज्जितः ।
केवलं जीवनाशोऽयं प्रोक्तज्ञानमजानता ॥
चेतनारहितो ज्ञानमाकाशस्योऽप्यचेतनः ।
स्तूपिखण्डखण्डलोष्टादिशिलापङ्कपङ्कजवत् ॥
अथ श्रान्तो नरो यद्वत् सुसुप्तः सुखमश्नुते ।
बोध्यमानः सचेतापि सुखाद्बोधं न मन्यते ॥*॥
केषां मुक्तमिदं मोक्षं सुखमत्यन्तकेवलम् ।
तदहं सम्प्रवक्ष्यामि शृणुष्व गदतो मम ॥
दुःखानामागमो नास्ति यत्र सौख्यं निरन्तरम् ।
विद्यते तत् परं हृष्ट्वा योऽप्यानन्दसुखी भवेत् ॥
ब्रह्मज्ञानप्रविष्टाश्च स्वच्छन्दात्मबलान्विताः ।
न तेषां पुनरावृत्तिरस्ति विष्णुलयं बुधाः ॥
अस्ति देवो हरिः शान्तः कारणोपायवर्ज्जितः ।
तं ज्ञात्वा तु भवेन्मुक्तिर्निर्म्मला काययोगिनः ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च चन्द्रसूर्य्यादयः सुराः ।
न विभक्तिः शरीरस्य यास्ति मुक्तिर्न विद्यते ॥
तस्मादाराधनीयोऽपि सर्व्वेन्द्रियगोचरः ।
विष्णुर्मायापतिर्यो वै यदीच्छेन्मुक्तिमात्मनः ॥
नान्यच्च विद्यातपसो नान्यच्चेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यच्च सर्व्वसंत्यागात् मोक्षं विन्दति मानवः ॥
तस्मात्कर्म्मसुखो भूत्वा संयम्यात्मानमात्मना ।
धर्म्मं कुर्य्याद्दिजश्रेष्ठो धर्म्मात्मा सुखमेधते ॥
धर्म्माद्वाप्यते देहो दारा पुत्रा धनं तथा ।
धर्म्मात् स्वर्गश्च मोक्षश्च यदन्यदपि दुर्लभम् ॥
ऋषयो देवगन्धर्व्वाः स्वधर्म्मानुगामिनः ।
स्वर्गे तिष्ठन्ति विप्रर्षे ! ततो यान्ति सद्गतिम् ॥
धर्म्ममर्थञ्च कामञ्च मोक्षञ्च ऋषिसत्तम ! ।
समाप्नोति पुमान्नित्यं नारायणपरायणः ॥”

इति वह्निपुराणम् ॥

(निरुक्तिर्यथा, सांख्यसूत्रम् । ६ । २ ।
“मुक्तिरन्तरायध्वस्तेर्न परः ।”
यथाच, अष्टावक्रसंहितायाम् । १ । २ ।
“मुक्तिमिच्छसि रे तात ! विषयान् विषवत्त्यज ।
क्षमार्ज्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद्भज ॥”)

मुक्तिदः, त्रि, (मुक्तिं ददातीति । मुक्ति + दा + कः ।) भगवन्नामविशेषः । यथा,—
“अपारस्य यकर्थं मन्त्राधारं मुक्तिदम् ।
नानासिद्धिप्रदातारं परं चिन्ताहरन्नयम् ॥
गुणात् गुणतरं चान्यन्नाम चाश्चर्यं परम् ।
मर्म्म सुखवसुधार्य्यमशेषार्थप्रसाधकम् ॥
प्राह नारायणायेति नमोऽन्तार्थो नियोगतः ।
ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्व्वगतो हरिः ।
माधवायेति वै नाम धर्म्मकामार्थमोक्षदम् ॥”

इति वह्निपुराणम् ॥

मुक्तिदातरि, त्रि ॥ (यथा देवीभागवते।१।२।१ ।
“तां ध्यात्वा सगुणां मायां मुक्तिदां निर्गुणां तथा ॥”)

मुक्तिमण्डपः पुं, (मुक्तिदायकः मण्डपः । यद्वा मुक्तेर्मण्डपः ।) विश्वेश्वरस्य दक्षिणपार्श्वस्थमण्डपः । यथा,—
“निमेषमात्रं स्थितचित्तवृत्तय-
स्तिष्ठन्ति ये दक्षिणमण्डपेऽत्र च ।
अनन्यभावा अपि गाढमानसा
न ते पुनर्गर्भदशामुपासते ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

श्रीजगन्नाथमन्दिरदक्षिणपार्श्वस्थमण्डपश्च ॥

मुक्तिमुक्तः पुं (मुक्त्या मोचनेन मुक्तः त्यक्तः ।) शिह्लकम् । इति रत्नमाला ॥

मुख, क्ली, (खनति विदारयति अन्नादिकमनेन खन्यते विधात्रा मुखमनेनेति वेति । खन् + “डित्-खनेर्मुट् चोदात्तः ।’ उणा० । ५ । २ । इति करणे अच् । स च डित् मुडागमश्च ।) शरीरावयवविशेषः । स तु मुखविवरम् ॥ (तन्निरुक्तिर्यथा,—
‘प्रणाद्दना यत खात तस्मादाहुर्मुखं बुधाः ।
इत्यमरटीकाधृतम् ।)
वाचयस्तु तदुपलक्षिते समुदाये प्रयुज्यते । इति भरतः ॥ तत्तु गर्भस्थस्य पञ्चमासे भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । वक्त्रम् २ आस्यम् ३ वदनम् ४ तुण्डम् ५ आननम् ६ लपनम् ७ । इत्यमरः । २ । ६ । ८९ ॥ (यथा, नैषधचरिते ६ । ४४ ।
“मुखं विमुच्य श्वसितस्य धारया
वृथैव नासापथधावनश्रम ।”)
तस्य स्वरूपं यथा,—
‘ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च ।
गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते ॥

इति भावप्रकाशः ॥

रतिक्रियायां स्त्रीसुखस्य श्रेष्ठत्वं स्त्रीमुख-सुखस्य च शुभगे प्रश्नत्वं यथा,—
“मक्षिका वत्सता धारा मार्ज्जारो मक्षिकस्तथा ।
स्त्रीमुखं बालकमुखं न दुष्टं मनुरब्रवीत् ॥”

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

निःसरणम् । इत्यमरः । २ । ३ । १९ ॥ तत्तु गृहस्य निष्क्रमणप्रवेशस्थलं । इति सर्व्वधरादयः । गृहाद्दिारप्रदेशः । इति स्वामी । गृह-मण्डपादेः प्रवेशनिर्गमः । इति कौमुदी । यद्वाकुम्भादिनि सरणपथः । इति रमानाथः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ प्रारम्भः ॥ (यथा, रघुवंशे । ३ । १ ।
“अथेप्सितं भर्त्तुरुपस्थितोदयं
सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् ।

निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्तते
सुदक्षिणा दौहृदलक्षणं दधौ ॥”
“कौमुद्या मुखं प्रारम्भम् ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।) उपायः ॥ सन्धिविशेषः ॥ (यथा, दशरूपके । १ । २३ ।
“मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।
अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥”)
नाटकादेः शब्दः । इति मेदिनी । खे ४ ॥ आद्यम् ॥ (यथा रामायणे । २ । ५ । ७ ।
“अचक्षुर्विषयः प्रायाद्यथार्कः क्षणदामुखे ॥”)
प्रधानम् ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २७—२६ ।
“राजा मुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् ।
नक्षत्राणां मुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां मुखम् ॥
पर्व्वतानां मुखं मेरुर्गरुडः पततां मुखम् ।
सदेवकेषु लोकेषु भगवान् केशवो मुखम् ॥”)
शब्दः । नाटकः । वेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (द्वारम् । यथा, रघुवंशे । ३ । २८ ।
“लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥”
“नद्या मुखं द्वारम् । मुखन्तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोरिति यादवः ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ अग्रभागः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ५ ।
“तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वरीम् ।
ब्रह्मद्वारमुखे सुप्तां मुद्राभ्यासं समाचरेत् ॥”)

मुख, पुं, जन्तुः । यथा,—
तक्षणो लिक्षणो शुङ्ग खगवक्त्रो मुखो जन्तुः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मुखगन्धक, पुं, (मुखे गन्धः अस्मात् । कप् ।) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखघण्टा, स्त्री, (मुखे घण्टेव शब्दसादृश्यात् ।) हुलहुलीध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुखचीरी, स्त्री, (मुखस्य चीरं वस्त्रविशेष इव । मुखचीर + स्वार्थे ङीष् ।) जिह्वा । इति शब्दमाला ॥

मुखज पुं, (मुखात् जायते इति । जन् + डः ।) ब्राह्मणः । इति पुराणम् ॥ वक्त्रजाते त्रि ॥

मुखतीय, त्रि, (मुखस्य इति । मुख + तसिल् । मुखतः । ततः “मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यां मीयप्रत्ययो वक्तव्यः ।” ४।३।६०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ईयः । “मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ।” ४ । २ । १३८ । इत्यत्र काशिकोक्तेश्च टिलोपः ।) मुखसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मुखदूषण, पुं, (मुखं दूष्यते अनेनेति । दुष + णिच् + करणे ल्युट् ।) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखदूषिका, स्त्री, (मुखं दूषयति विवर्णीकरोतीति । दुष + णिच् + ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) मुखजातक्षुद्ररोगविशेषः । मेचेता इति भाषा । तल्लक्षणमाह ।
“शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतपित्तजाः ।
जायन्ते पिडका यूनां ज्ञेयास्ता मुखदूषिकाः ॥
प्रख्याः सदृशाः । एता यूनामेव मुखे भवन्ति स्वभावात् ॥ * ॥ अथ तच्चिकित्सा ।
“अङ्गुलस्य चतुर्थांशो मुखे लेपः कनिष्ठकः ।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत् ॥
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न
शुष्यति ।
शुष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥”
मुखलेपमाह ।
“लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिडकापहः ।
तद्वद्गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनम् ॥
सिद्धार्थकवचालोध्रैः सैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।
वमनञ्च निहन्त्याशु पिडकां यौवनोद्भवाम् ॥
शाल्मलेः पयसा पिष्टाश्चोद्ध्वा शाल्मलि-
कण्टकाः ।
आलिप्ता त्र्यहमेतेन भवेत् पद्मोपमं मुखम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मुखधावन, क्ली, (मुखस्य धावनम् । धावुञ् जवे स्नपि + ल्युट् ।) आस्यप्रक्षालनम् । मुखधोया इति भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।
“पटोलनिम्बजम्ब्वाम्रमालतीवनपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥”

मुखधौता, स्त्री (मुखं धौतं मार्ज्जितमनेनेति । धाव + कर्म्मणि + क्त स्त्रियां टाप् ।) ब्राह्मणयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मुखनिवासिनी, स्त्री (मुखे निवसति या सा । नि + वस + णिनि स्त्रियां ङीप् । वाणीरूपत्वादस्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति केचित् ॥

मुखनिरीक्षक, पुं, (मुखं निरीक्षते इति । निर + ईक्ष + ण्वुल् । उद्योगं विहायान्यमुखापेक्षिलगावस्थानादस्य तथात्वम् ।) अलसः । इति शब्दरत्नावली ॥

मुखपूरण, क्ली, (मुखं पूर्य्यते अनेनेति । पूर + करणे ल्युट् ।) गण्डूषः । इति वैद्यकम् ॥

मुखप्रिय, पुं, (मुखस्य प्रियः ।) नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥ वक्त्ररोचके, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
“मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशकः ।”)

मुखभूषण, क्ली (मुखं भूषयति रक्तिमालङ्करोतीति । भूष + णिच + ल्यु ।) ताम्बूलम् । इति वैद्यकम् ॥

मुखमण्डनक, पुं, (मुखं मण्डयति भूषयतीति । मडि + ल्यु स्वार्थे कन् ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आस्यभूषके, त्रि । (मुखमण्डनमप्यत्र ॥)

मुखमोद, पुं, (मुखस्य मोदः हर्षः अस्मात् ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखयन्त्रण, क्ली, (मुखं अश्वादीनां यन्त्र्यते सङ्कोच्यते येनेति यन्त्रि सङ्कोचने + करणे ल्युट् ।) कविका । यथा,—
“कवी खलीनं कविका कविय मुखयन्त्रणम् ।”
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१६ ॥

मुखर त्रि, (मुखं अस्यास्तीति । मुख + “ऊषसुषिमुष्कमधो रः ।” ५ । २ । १०७ । इत्यत्र “रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ।” इति काशिकोक्त्या मत्वर्थे रः । “निन्दितं मुखमस्यास्तीति रः ।” इत्यमरटीका ।) अप्रियवादी । तत्पर्य्यायः । दुर्मुखः २ अबद्धमुखः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा,—
“एका भार्य्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च
द्वितीया ।”
इत्युद्भटः ॥
शब्दायमानः । यथा, मृच्छकटिकनाटके १ अङ्के ।
“त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽयं
गन्धश्च भीरु ! मुखराणि च नूपुराणि ॥”
अग्रयायी । यथा, हितोपदेशे ।
“यदि कार्य्यं विपत्तिः स्यात् मुखरस्तत्र
हन्यते ॥”)

मुखर, पुं, (मुख + रः ।) काकः । शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखरोग, पुं, (मुखस्य रोगः ।) वक्त्रामयः । (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ३५ ।
“पङ्गुर्भवेद्वधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीडितः ।
मुखरोगाक्षिरोगैश्च गुदरोगैश्च बाध्यते ॥”)
तत्र मुखस्य स्वरूपमाह ।
“ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु
च ।
गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते ॥”
अथ मुखरोगाणां संख्यामाह ।
‘स्युरष्टावोष्ठयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा ।
दन्तेष्वष्टौ रसनायां पञ्च स्युर्नव तालुनि ॥
कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्व्वसराः स्मृताः ।
एवं मुखामयाः सर्व्वे सप्तषष्टिमता बुधैः ॥
मुखरोगाणां निदानमाह ।
आनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् ।
मुखमध्ये गदान् कुर्य्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥
तत्रौष्ठरोगाः ।
तेषां निदानपूर्व्विकां संख्यामाह ।
‘पृथग्दोषैः समस्तैश्च रक्तेनो मांसतस्तथा ।
मेदोजश्चाभिघातोत्थ एवमष्टौष्ठजा गदाः ॥
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
कर्क्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ ।
दाल्येते परिपाट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥
परुषौ रूक्षौ । दाल्येते विदार्य्येते । परिपाट्येते किञ्चिद्विदीर्णत्वचौ क्रियेते ॥ पैत्तिकमाह ।
‘चीयेते पिडकाभिस्तु सरुजाभिः समन्ततः ।
सदाहपाकपिडकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥
श्लैष्मिकमाह ।
सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभिरवेदनौ ।
कण्डूमन्तौ कफाद्दष्टौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥
सान्निपातिकमाह ।
‘सकृत् कृष्णौ सकृत् पीतौ सकृत् श्वेतौ तथैव च ।
सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिडकान्वितौ ॥’

रक्तजमाह ।
‘खर्ज्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिर्निपीडितौ ।
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवन्तौ शोणितप्रभौ ॥
मांसजमाह ।
मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुन्नतौ ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात ॥
जन्तवः क्रमयः । मूर्च्छन्ति वर्द्धन्ते । मुखादुभयतः सृक्कण्योः ॥ * ॥ मेदोजमाह ।
सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरू ।
स्वच्छस्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो भृशम् ॥
अभिघातजमाह ।
क्षतजाभौ विदीर्य्येते पीड्येते चाभिघाततः ।
मथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डसमन्वितौ ॥
मथितौ व्यथिताविव । अतएव क्षतजाभौ रुधिराभाविति सङ्गतम् ॥ * ॥ अथौष्ठरोगाणां चिकित्सा ।
‘गलन्तमूलदशनच्छदेषु रोगाः कफास्र भूयिष्ठाः ।
तस्मादेतेष्वसकृद्रुधिरं विस्रावयेदुदुष्टम् ॥
चतुर्व्विधेन स्नेहेन मधूच्छिष्टयुतेन च ।
वातजेऽभ्यञ्जनं कुर्य्यान्नाडीस्वेदञ्च बुद्धिमान् ॥
चतुर्विधेन स्नेहेन तैलघृतवसामज्जरूपेण ।
वेधः शिरायां वमनं विरेकः
तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च ।
शीताः प्रदेहाः परिषेचनञ्च
पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्य्यात ॥
शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च ।
हृते रक्ते प्रयोक्तव्य ओष्ठकोपे कफात्मके ॥
मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः ।
प्रियङ्गुस्त्रिफला लोध्रं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥
प्रतिसारस्य विधिमाह ।
‘दन्तशिक्षासुखानां यत्पूर्णकल्कावलेहने ।
मर्दनं तवमङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥
ओष्ठरोगव्यशेषेषु दृष्ट्वा दोषमुपाचरेत ।
तेषु प्रशान्त यातेषु प्रशवत् समुपाचरेत् ॥
अथ दन्तवेष्टरोगाः । तत्र दन्तवेष्टरोगाणां नामानि सङ्ख्याञ्चाह ।
‘शीतादो गदितः पूर्व्वं दन्तपुप्पुटकस्तथा ।
दन्तवेष्टः शैशिरश्च महाशौशिर एव च ॥
तथा परिदरः प्रोक्तस्तथोपकुश उच्यते ।
वैदर्भश्च तथा प्रोक्तः खलिवर्द्धन एव च ॥
अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च ।
दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु षोडश ॥
तत्र शीतादस्य लक्षणमाह ।
‘शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते ।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥
दन्तवेष्टेभ्यः दन्तवेष्टनमांसेभ्यः । अकस्मात अभिघातं विना शीर्य्यन्ते स्रवन्ति । पचन्ति च परस्परं पाकोद्भवा मांसानि शोणितं पचन्ति शोणितं मांसानि पचति ॥ दन्तपुप्पुटमाह ।
‘दन्तयोस्त्रिषु वा यत्र श्वयथुर्जायते महान् ।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥
दन्तवेष्टमाह ।
‘स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥
अत्र दन्तमूलानीति कर्त्तृपदमध्याहरणीयम् ॥
शैशिरमाह ।
‘श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफवातजः ।
लालास्रावी कण्डुरश्च विज्ञेय शैशिरो गदः ॥
महाशैशिरमाह ।
‘दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते ।
यस्मिन् स सर्व्वजो व्याधिर्महाशैशिरसंज्ञकः ॥
तालु चाप्यवदीर्य्यते चकारात् दन्तवेष्टौ चाप्यवदीर्य्येते । सप्तरात्रान् मारकश्चाय यत आह भोजः । महाशैशिरं इत्येष सप्तरात्रान् निहन्त्यसून् ॥ * ॥ परिदरमाह ।
‘दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् स्रवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥
उपकुशमाह ।
‘वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति हि ।
आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनम् ॥
आध्मायते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते ।
यस्मिन्नुपकुशः स स्यात पित्तरक्तसमुद्भवः ॥
आघट्टिताः स्पृष्टाः ॥ * ॥ वैदर्भमाह ।
घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ।
चलन्ति च रदा यस्मिन् स वैदर्भोऽभिघातजः ॥
संरम्भः शोथः । चलन्ति चेति चकाराद्वेदनादाहपाकाः ॥ * ॥ खलिवर्द्धनमाह ।
‘मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ सञ्जाते रुक् प्रशाम्यति ॥
सञ्जाते दन्ते ॥ * ॥ अधिमांसकमाह ।
हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥
हानव्ये हनुभवे पश्चिमे दन्ते ॥ * ॥ पञ्च दन्तनाडीराह ।
‘दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।
यथेरिता यथा नाडीव्रणे वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः पञ्च नाड्यः कथितास्तथात्रापीत्यर्थः ॥ * ॥ दन्तविद्रधिमाह ।
‘दन्तमांसमले सास्रैर्वाह्यान्तः श्वयथुर्महान् ।
सदाहरुक् स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ॥’
दन्तमांसमलैः दन्तवेष्टगतदोषैः । सास्रैः सरक्तैः हेतुभिः ॥ * ॥ अथ दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा ।
शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान् ।
निष्क्वाथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्य्याद्गण्डूषधारणम् ॥
‘कासीसलोध्रकृष्णामनःशिलाप्रियङ्गुतेजोह्वाः ।
एषां चूर्णं मधुयुक्तं शीतादे पूतिमांसहरम् ॥
तेजोह्वा तेजबलकल इति लोके ।
‘तैलं घृतं वा सततं शीतादे संप्रशस्यते । *।
दन्तपुप्पुटके कार्य्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ॥
सपञ्चलवणः क्षारः सक्षौद्रः प्रतिसारणम् ।
शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धञ्च भोजनम् ॥
विस्राविते दन्तवेष्टे व्रणांस्तु प्रतिसारयेत् ।
लोध्रपत्तङ्गमधुकलाक्षाचूर्णैर्मधूत्तरैः ॥
प्रतिसारयेत अङ्गुल्या घर्षयेत । पत्तङ्गः चोचक इति लोके ।
‘गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्क्कराः ।
चलदन्तस्थैर्य्यकरं कार्य्यं बकुलचर्व्वणम् ॥
भद्रमुस्ताभयाव्योषविडङ्गारिष्टपल्लवैः ।
गोमूत्रपिष्टैर्गुटिकां छायाशुष्कां प्रकल्पयेत्
तां निधाय मुखे शोथशूलदन्तातुरो नरः ।
नातः परतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥
भद्रमुस्तादिवटिका ।
‘तुला घृतं नीलसहाचरस्य
द्रोणाम्भसा सम्प्रपचेद्यथावत ।
ततश्चतुर्भागरसेन तैलं
पचेच्छनैरर्द्धपलप्रमाणैः ॥
कल्कैरनन्ताखदिरारिमेद-
जम्ब्वाम्रयष्टीमधुकोत्पलानाम् ।
तत्तैलमाश्वेव धृतं मुखेन
स्थैर्य्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥
नीलसहाचरः नीलपुष्पकटसैया । अनन्ता दुरालभा तदलाभे यवासो ग्राह्यः । अरिमेदो दुर्गन्धखदिरः । सहाचराद्यतैलम् ॥ * ॥
‘शैशिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः ।
सक्षौद्रैः प्रशस्तो लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ॥
क्रियां परिदरे कुर्य्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ।
संशोध्योभयतः काय शिरश्चोपकुशे तथा ॥
काकोडुम्बरिकापत्रैर्भृशं विस्रावयेद्भिषक् ।
लवणैः क्षौद्रयुक्तैश्च सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ * ॥
‘शस्त्रेणोत्कृत्य वै दर्भं दन्तमूलानि शोधयेत् ।
तत क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्व्वाश्च शीतलाः ॥
उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवचारयेत् ।
कृमिदन्तकवच्चात्र विधिः कार्य्यो विजानता ॥
इय खलिवर्द्धनस्य चिकित्सा ॥ * ॥
छित्त्वाधिमांसं सक्षौद्रैरेतैश्चूर्णैरुपाचरेत् ।
वचातेजोवतीपाठास्वर्ज्जिकायावशूकजैः ॥
तेजोवती तेजबलकलं स्वर्ज्जिका सज्जीति च ।
‘क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवलश्चात्र कीर्त्तितः ।
पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावने ॥’ *॥
‘नाडीव्रणहरं कर्म्म दन्तनाडीषु कारयेत् ।
यद्दन्तमध्ये जायेत नाडी दन्तं तदुद्धरेत् ॥
छित्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरितो भवेत् ।
उद्धृत्य च दहेच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा ॥
भिनत्त्युपेक्षिते दन्ते हनूकास्थिगतं ध्रुवम् ।
समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भग्नमस्थि च ॥
उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं प्रस्रवेदति ।
रक्तातियोगात् पूर्व्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति हि ॥
काणः संजायते जन्तुरर्द्दितं तस्य जायते ।
चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद्भिषक् ॥
धावनं जातिमदनस्वादुकण्टकखादिरैः ।”
कषायैरितिशेषः ।
कषायैर्जातिमदनकटुकी-स्वादुकण्टकैः ।

मञ्जिष्ठालोध्रखदिरयष्ट्याह्वैश्चापि यत् कृतम् ।
तैलं तत्साधितं तच्च हन्यात् दन्तगतां गतिम् ॥
जात्यादिचतुष्टयस्य कषायेण मञ्जिष्ठादिचतुष्टयस्य च कल्केन तैलमिदं पचेत् । जाति चमेली इति लोके । तस्याः पत्रं ग्राह्यम् । मदनो धुस्तूरस्तस्यापि पत्रमत्र ग्राह्यम् । कण्टकी वृहतकटाइ तस्याः मूलं ग्राह्यम् । स्वादुकण्टकोगोक्षुरः तस्य पञ्चाङ्गं ग्राह्यम् । जात्यादितैलम् ॥ * ॥
'विदर्भयुक्तं विधिं युक्तं विदध्यात् दन्तविदर्भौ ।
शस्त्रकर्म नरस्तत्र कुशलेनैव कारयेत् ॥ *॥
अथ दन्तरोगाः । तत्र रोगाणां नामानि सङ्ख्याञ्चाह ।
दालनः कथितः पूर्व्वं क्रिमिदन्तक एव च ।
प्रोक्तो भञ्जनको दन्तहर्षो वै दन्तशर्करा ॥
कपालिकात्र कथिता श्यावदन्तक एव च ।
करालश्च इत्यष्टौ दन्तरोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥'
तत्र दालनस्य लक्षणमाह ।
'दीर्य्यमाणा इव रुजा यस्य दन्तेषु जायते ।
दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥'
क्रिमिदन्तकमाह ।
'कृष्णश्छिद्री चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः ।
अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः क्रिमिदन्तकः ॥
ससंरम्भः दन्तमूलशोथयुक्तः । तत्रैव स्रावो बोद्धव्यः । अनिमित्तरुजः अकस्मादनिमित्ता विनैव भक्षणादिना ॥ * ॥ भञ्जनकमाह ।
'वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञकः ॥
दन्तहर्षमाह ।
'शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः ।
यस्य स्युर्वातपित्ताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्त्तितः ॥
दन्तशर्करामाह ।
'मलो दन्तगतो यस्तु कफवातानिलशोषितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥
शर्करा सिकता ॥ * ॥ कपालिकामाह ।
'कपालेष्विव दीर्य्यत्सु दन्तेषु समलेषु च ।
कपालिकेति विज्ञेया दन्तच्छित् दन्तशर्करा ॥'
कपालानि खर्परघटादिघटकानि तद्वत् । समलेषु दन्तेषु मलसहितदन्तावयवेषु दीर्य्यत्सु या दन्तशर्करा सा कपालिकेति विज्ञेया । सा कपालिका दन्तच्छित् दन्तनाशिनी ॥*॥ श्यावदन्तकमाह ।
'योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥
दग्धः दग्ध इव ॥ * ॥ करालमाह ।
'शनैः शनैः प्रकुरुते यत्र दन्ताश्रितोऽनिलः ।
करालान् विकटान् दन्तान् स करालो न सिध्यति ॥'
करालान् भयानकान् । अयं सुश्रुतेनोक्तः । संग्रहकारेण गृहीतश्च ॥*॥ अथ दन्तरोगाणां चिकित्सा ।
तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत् ।

द्रव्यैः पलमितैरेतैः क्वाथैश्चापि चतुर्गुणैः ॥
लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठापद्मकैश्चारपद्मकैः ।
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तत्तैलं वदने धृतम् ॥
कट्फलस्थाने पतङ्ग इति च पाठः ।
'दालनं दन्तचालञ्च दन्तमोक्षं कपालिकाम् ।
शीतादं पूतिवक्त्रञ्च विरुचिं विरसास्यताम् ॥
हन्यादाशु गदानेतान् कुर्य्याद्दन्तानपि स्थिरान् ।
लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥
लाक्षाद्यतैलम् ॥ * ॥
'जयेत् विस्रावणैः खिन्नमचलं क्रिमिदन्तकम् ।
तथावपीडैर्व्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥
भद्रदार्व्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
क्रिमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गु दन्तान्तरे स्थितम् ॥
वृहतीभूमिकदम्बीपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाक्वाथ ।
गण्डूषस्तैलयुत क्रिमिदन्तकवेदनाशमनः ॥
नीली वायसजङ्घा कटुतुम्बी मूलमेकैकम् ।
सञ्चर्व्य दशनविधृतं दशनक्रिमिपातनं प्राहुः ॥
स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्त्रैवृतस्य च ।
निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्द्दनाः ॥
त्रैवृतस्य सर्पिषः त्रिवृता पक्वस्य सर्पिषः कवलः इत्यर्थः ।
'स्नैहिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं स्नैहिकमेव च ।
पेया रसा यवाग्वश्च क्षीरसन्तानिकाघृतम् ॥
शिरोबस्तिर्हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ।'
अत्र दन्तहर्षे ।
'अच्छिन्दन् दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद् भिषक् ।
लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥
दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्य्यान्निरवशेषतः ।
कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥
अत्र दन्तशर्करायाम् । एषा क्रिया दन्तहर्षक्रिया ॥ * ॥
'फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम् ।
तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्ज्जयेत् ॥
अथ जिह्वारोगाः ।
तत्र जिह्वारोगाणां निदानमाम सङ्ख्याञ्चाह ।
'वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः ।
उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्त्तिताः ॥
तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।
'जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता
भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।'
स्फुटिता सम्यग्विदीर्णा । प्रसुप्ता रसानभिज्ञा तथा सुप्तेव । शाकच्छदनप्रकाशा शाको मरुभूमिजो द्रुमस्तद्वत् कण्टकचिता ॥ * ॥ पित्तजमाह ।
'पित्तात् सदाहैरुपचीयते च
दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च ॥
अयं रोगो लोके जली इति ख्यातः ॥ * ॥
कफजमाह ।
'कफेन गुर्वी बहला चिता च
मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः ।
बहला स्थूला मांसोच्छ्रयैः मांसजकण्टकैः ॥
अलासमाह ।

'जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः ।
जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो
मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥
प्रगाढः सञ्चितः स्थूलो वा । कफरक्तमूर्त्तिः कफरक्ताभ्यां मूर्त्तिर्यस्य । कफरक्तज इत्यर्थः । जिह्वास्तम्भेन आयस्यस्य बोद्धव्यः । पाकः पित्तस्य । अयं असाध्यः ॥ * ॥ उपजिह्विकामाह ।
'जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वा-
मुन्नाम्य जातः कफपित्तयोनिः ।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥
जिह्वाग्ररूपो जिह्वाग्राकृतिः ॥ * ॥ अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।
'जिह्वागतेषु विकारेषु प्रस्त शोणितमोक्ष-
णम् ।
गुडूचीपिप्पलीनिम्बकवलः कटुभिः सुखः ॥
ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत्कार्य्यं भिषजा खलु ॥
पित्तजे परिघृष्टे तु निःसृते दुष्टशोणिते ।
प्रतिसारणगण्डूषनस्यानि मधुरं हितम् ॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ॥
पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्य्यस्तु प्रतिसारणे ॥
उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥
योगक्षाराभयावह्निचूर्णमेतत् प्रघर्षणम् ।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलञ्च पाचयेत् ॥
अथ तालुरोगाः । तत्र तालुरोगाणां नामानि सङ्ख्याञ्चाह ।
'गलशुण्डी तुण्डिकेरी अध्रुषः कच्छप एव च ।
तालुर्व्वुदश्च कथितो मांससङ्घात एव च ।
तालुपुप्पुटनामा च तालुशोषस्तथैव च ॥
तालुपाकश्च कथितास्तालुरोगा अमी नव ॥
तत्र गलशुण्डीलक्षणमाह ।
'श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो
दीर्घः शोथो ध्मातबस्तिप्रकाशः ।
तृष्णाकासश्वासकृत् तं वदन्ति
वैद्या व्याधिं कण्ठशुण्डीति नाम्ना ॥
ध्मातबस्तिप्रकाशः वातपूरितचर्म्मपुटतुल्यः ॥*॥
तुण्डिकेरीमाह ।
'शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी
प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु ।
प्रागुक्ताभ्यां श्लेष्मासृग्भ्याम् । तुण्डिकेरी वन-कार्पासीफलं तत्तुल्येति ॥*॥ अध्रुषमाह ।
शोथस्तब्धो लोहितः शोणितोत्थो
ज्ञेयोऽध्रुषः सज्वरस्तीव्ररुक् च ।
कच्छपमाह ।
'कूर्म्मोत्सन्नो वेदनोऽशीघ्रजन्मा
रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा स्यात् ।'
कूर्म्मोत्सन्नः मध्ये शोथः प्रान्ते नतः ॥ * ॥
तालुर्व्वुदमाह ।

पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं
विद्याद्रक्तात् कच्छपं तालुजन्म ।'

पद्माकारं पद्मकर्णिकाकीर्णरिव पार्श्वतो दीर्घं मांसाङ्कुरैर्व्वेष्टितम् ॥*॥ मांससङ्घातमाह ।

'दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च
ताल्वे तस्य मांससङ्घातमाह ।

तालुपुप्पुटमाह ।

नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्मा
मेदोयुक्तः पुप्पुटस्तालुदेशे ॥

तालुशोषमाह ।

शोषोऽत्यर्थं दीर्य्यते चापि तालु
श्वासो वातात्तालुशोषोऽयमुक्तः ।

तालुपाकमाह ।

'पित्तं कुर्य्यात् पाकमत्यर्थघोरं
तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति ॥

अथ तालुरोगाणां चिकित्सा ।

'कुष्ठोषणवचासिन्धुकणापाठाप्लवैः सह ।
सक्षौद्रैर्भिषजा कार्य्यं गलशुण्डीप्रघर्षणम् ॥
अत्र कैवर्त्तीमोथा गुड्लची इति च लोके ।
अङ्गुष्ठाङ्गुलिसन्दंशेनाकृष्य गलशुण्डिकाम् ।
छेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥
मण्डलाग्रेण शस्त्रविशेषेण ।
'अतिच्छेदात् सवेदस्तु ततो हतो म्रियेत च ।
हीनच्छेदाद्भवेच्छोथो लालास्रावो भ्रम-
स्तथा ॥
तस्मात् वैद्य प्रयत्नेन दृष्टकर्म्मा विशारद ।
गलशुण्डीं तु संछिद्य कुर्य्यात् प्राप्तामिमां
क्रियाम् ॥
पिप्पल्यतिविषाकुष्ठवचामरिचनागरैः ।
क्षौद्रयुक्तैः सलवणैस्तत्रस्तां प्रतिसारयेत् ॥
वचामतिविषापाठारास्नाकटुकरोहिणी ।
निष्क्वाथ्य पिचुमर्द्दञ्च कवलं तत्र कारयेत् ॥
तुण्डिकेर्य्यध्रुषे कूर्म्मे सङ्घाते तालुपुप्पुटे ।
एष एव विधिः कार्य्यो विशेषः शस्त्रकर्म्मणि ॥
तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।
स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥
अथ गलरोगाः । तत्र गलरोगाणां नामानि
सङ्ख्याचाह ।
'रोहिण्यः पञ्चधा प्रोक्ताः कण्ठशालूक एव च ।
अधिजिह्वश्च वलयोऽलासनामकस्तथा ॥
ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः ।
गलौघः स्वरघ्नश्च मांसतानस्तथैव च ॥
विदारी कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसम्प्राप्ति-
माह ।

'गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरयं हि रोहिणी ॥'

अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः । पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः । अत्र अयोऽपि मूर्च्छिताः पृथगदोषजाया अपि वक्ष्यमाणत्वात् ॥*॥ तत्र वातजाया लक्षणमाह ।

जिह्वासमन्तादृभृशवेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधिनो ये ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥

समन्तात् जिह्वायाः सर्व्वतः । वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता ॥*॥ पित्तजामाह ।

'क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ।'

श्लेष्मजामाह ।

'स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्व्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ।

स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः ॥*॥ सन्निपातजामाह ।

'गम्भीरपाकिन्यनिवार्य्यवीर्य्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा ।

रक्तजामाह ।

'स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ।'

रक्तजेतरासां मारकत्वावधिमाह ।

'सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा ।
पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पवनोत्थिता ॥

कण्ठशालूकमाह ।

'कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः ।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥

कण्टकशूकभूतः कण्टकवच्छूकवच्च वेदनाजनकः ।

अधिजिह्वमाह ।

'जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु
जिह्वोपरिष्टादपि रक्तमिश्रात् ।
ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष
विवर्ज्जयेदागतपाकमेनम् ॥'

अपि रक्तमिश्रादित्यन्वयः ॥*॥ वलयमाह ।

'बलासः एवायततुन्नतञ्च
शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य्य ।
स सर्व्वथैवाप्रतिवार्य्यवीर्य्यो
विवर्ज्जनीयो वलयं वदन्ति ॥'

अलासमाह ।

'गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।
मर्म्मच्छिदं दुस्तरमेतदाहु-
रलाससंज्ञं भिषजो विकारम् ॥

मर्म्मच्छिदं हृदयमर्म्मणि छेदेनेव वेदनाजनकम् ॥

एकवृन्दमाह ।

'वृत्तोन्नतोऽन्तःश्वयथुः सदाहः
सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च ।
नाम्नैकवृन्दः परिकीर्त्तितोऽसौ
व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः ॥'

अन्तः अन्तर्गले । अपाकी ईषत्पाकी । अमृदुः ईषन्मृदुः ॥*॥ वृन्दमाह ।

'समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपा-
द्विद्यात् सतोदं पवनात्मकन्तु ॥

शतघ्नीमाह ।

वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी तु
चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।
अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषा
ज्ञेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥

घना कठिना । अनेकरुक् वातपित्तकफजतोददाहकण्ड्वादियुक्ता । शतघ्नीसदृशी साहकण्टकसङ्घाता शतघ्नी महती शिला तत्तुल्या यतः प्राणहरी ॥*॥ गिलायुमाह ।

ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्त्तिः ।
संलक्ष्यते सक्तमिवाशितञ्च
स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥

गलविद्रधिमाह ।

सर्व्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्व्वाः ।
स सर्व्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्व्वजस्य ॥

गलौघमाह ।

'शोथो महान् यस्तु गलावरोधी
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्त्तितोऽसौ ॥

वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः ॥*॥ स्वरघ्नमाह ।

'यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।
कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु
ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥

ताम्यमानः तमः पश्यन् । शुष्कविमुक्तकण्ठः शुष्को विमुक्तोऽन्नाधीनः कण्ठो यस्य अन्नाधीनता मुक्ता गिलितुमशक्यत्वात् । अनिलायनेषु वायुवर्त्मसु श्वसनात् वातात् ॥*॥ मांसतानमाह ।

'प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्व्वकृतो विकारः ॥'

प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकष्टः अतिशयितकष्टं यत्र सः ॥*॥

विदारीमाह ।

सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्र-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते ॥'

पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते स पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषाद्बाहुल्येन शेते तस्मिन् पार्श्वे वा विदारी भवति इत्यर्थः ॥*॥

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।
'रोहिणीनान्तु साध्यानां हितं शोणितमोक्षणम् ।
वमनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म्म वा ॥
वातजान्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् स्नेहगण्डूषान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥
विस्राव्य पित्तसम्भूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।
घर्षयेत् कवलो द्राक्षापरूषैः क्वथितैर्हितः ॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ॥
आगारधूम झुल इति लोके । कटुकानि शुण्ठी पिप्पलीमरिचानि ।
'श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ।
नस्यकर्म्मणि दातव्यं कवले च कफोदये ॥
श्वेता अपराजिता ।
पित्तवत् साधयेद्वैद्यो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ॥
एककालं यवान्नं वा भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ।
उपजिह्विकवच्चापि साधयेदधिजिह्विकम् ॥
एकवृन्दन्तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दञ्च समुपाचरेत् ॥
गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तञ्च शस्त्रेण साधयेत् ।
अमर्म्मस्थं सुसम्पक्वं छेदयेद्गलविद्रधिम् ॥
अथ सामान्यानां कण्ठरोगाणां चिकित्सा ।
'कण्ठरोगेष्वसृङ्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्म्मभिः ।
चिकित्सकश्चिकित्सान्तु कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥
क्वाथं दद्याच्च दार्व्वीत्वङ्निम्बताक्ष्यकालिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा हितो माक्षिकसंयुतः ॥
कटुकातिविषादारुपाठामुस्ताकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रक्वथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
श्लेष्मीकाकटुकाव्योषदार्व्वीत्वक्त्रिफलाघनम् ।
पाठां रसाञ्जनं दारु तेजोह्वान्तु सुचूर्णितम् ॥
क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे महौषधम् ।
योगास्त्वेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥
यवाग्रजं तेजवतीञ्च पाठां
रसाञ्जनं दारु निशां सकृष्णाम् ।
क्षौद्रेण कुर्य्यात् गुटिकां मुखेन
तां धारयेत् सर्व्वगलामयेषु ॥
अथ समस्तमुखरोगाः । तत्र तेषां निदानं संख्याञ्चाह ।
पृथग्दोषैस्त्रयो रोगाः समस्तमुखजाः स्मृताः ।
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
"स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताद्-
यस्याचितं सर्व्वसरः स वातात् ॥ * ॥
पैत्तिकमाह ।
'रक्तैः सदाहैः पिड़कैः सपीतै-
र्यस्याचितं चापि स पित्तकोपात् ॥ * ॥
श्लैष्मिकमाह ।
अवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णै-
र्यस्याचितं चापि स वै कफेन ।'
अवेदनैः ईषद्वेदनैः । यत उक्तं सुश्रुतेन ।
अल्पवेदनैरिति ॥ * ॥ सर्व्वरोगेष्वसाध्यानाह ।
'ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजाः ।
दन्तवेष्टेषु वर्ज्यौ तु त्रिलिङ्गगतिशौषिरौ ॥
त्रिलिङ्गगतिः त्रिदोषजा नाडी । महाशौषिरश्च ।
'दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभञ्जनाः ।
जिह्वारोगेष्वलासस्तु तालुजेष्वर्व्वुदस्तथा ॥
स्वरघ्नो वलयो वृन्दो वलासः स हि दारुणः ।
गलौघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले ॥
असाध्याः कीर्त्तिता ह्येते रोगा दश नवोत्तराः ।
तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥
अथ समस्तमुखरोगाणां चिकित्सा ।
'वातात् सर्व्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ * ॥
पित्तात्मके सर्व्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
सर्व्वपित्तहरः कार्य्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ * ॥
प्रतिसारणगण्डूषधूमसंशोधनानि च ।
कफात्मके सर्व्वसरे क्रमं कुर्य्यात् कफापहम् ॥ * ॥
मुखपाके सिरावेधः शिरसश्च विरेचनम् ।
मधुमूत्रघृतक्षीरैः शीतैश्च कवलग्रहः ॥ १ ॥
जातीपत्रामृतानद्राक्षायासदार्व्वीफलत्रिकैः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ २ ॥
कार्य्यश्च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्व्वणम् ।
कृष्णजीरककुष्ठेन्द्रयवचर्व्वणतस्त्र्यहात् ।
मुखपाकव्रणक्लेददौर्गन्ध्यमुपशाम्यति ॥ ३ ॥
पटोलनिम्बजम्ब्वाम्रमालतीनवपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥ ४ ॥
पञ्चपल्लवजः क्वाथस्त्रिफलासम्भवोऽथवा ।
मुखपाके प्रयोक्तव्यः सक्षौद्रो मुखधावने ॥ ५ ॥
स्वरसः क्वथितो दार्व्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहा ॥ ६ ॥
सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त-
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च
क्वाथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥ ७ ॥
राजद्रुमः धनबहेरा इति लोके ।
'तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।
क्षौद्राभ्यक्तस्य कल्कस्य गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ ८ ॥
आस्वादिता सकृदपि मुखगन्धं सकलमपनयति ।
त्वग्बीजपूरफलजा पवनमसाध्यञ्च नाशयति ॥ ९ ॥
हरिद्रां निम्बपत्राणि मधुकं नीलमुत्पलम् ।
तैलमेभिर्व्विपक्तव्यं मुखपाकहरं परम् ॥ १० ॥
यष्टीमधुपलमेकं त्रिशन्नीलोत्पलस्य तैलस्य ।
प्रस्थं तद्द्विगुणपयोविधिना पक्वं तु नस्येन ॥
निःशेषं वदनस्य स्रावं क्षपयति गात्रस्य दोषसङ्घातम् ।
कचखर्व्वत्वमपास्य क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥ ११
इति मुखरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अपि च ।
तण्डुलीयकगोक्षुरमूलं पीतं पयोऽन्वितम् ।
कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा ॥ १२ ॥
शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुसनागरम् ।
शुक्तं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्व्विपाचयेत् ॥
वाधिर्य्यं कर्णशूलञ्च पूयस्रावञ्च कर्णयोः ।
पूरणादस्य तैलस्य कृमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्ककृतशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥ १३ ॥'
इति गारुडे १८८।१९८ अध्यायौ ॥
(तथाचास्य लक्षणचिकित्सितम् ।
"मुखामये मारुतजे तु शोष-
कार्कश्यरौक्ष्याणि चलारुजश्च ।
कृष्णारुणं निष्पतनं सुशीत-
प्रस्रवनस्पन्दनतोदभेदाः ॥
तृष्णाज्वरस्फोटकतालुदाहा
धूमायनञ्चाप्यवदीर्णता च ।
पित्तात् समूर्च्छा विविधारुजश्च
वर्णाश्च शुक्लारुणवर्णवर्ज्याः ॥
कण्डूर्गुरुत्वं सितविज्जलत्व-
स्नेहोऽरुचिर्जाड्यकफप्रसेकौ ।
उत्क्लेशमन्दानिलता च तन्द्रा
रुजश्च मन्दाः कफवक्त्ररोगे ॥
सर्व्वाणि रूपाणि तु वक्त्ररोगे
भवन्ति यस्मिन् स तु सर्व्वजः स्यात् ।
स्थानानि दूष्याकृतिनामभेदा-
च्चैते चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥
शालाक्यतन्त्रे विहितानि तेषां
निमित्तरूपाकृतिभेषजानि ।
यथाप्रदेशन्तु चतुर्व्विधस्य
क्रियां प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य ॥
इति मुखरोगः ॥ * ॥
'शुक्ततिक्तकटुक्षौद्रकषायैः कवलग्रहः ।
धूमः प्रधमनं शुद्धिरधश्चाद्यनलङ्घनम् ॥
भोज्यञ्च मुखरोगेषु यथास्वन्दोषशुद्धिनम् ।
पिप्पल्यगुरुदार्व्वीत्वग् यवक्षारो रसाञ्जनम् ॥
पाठा तेजोवती पथ्या समभागं सुचूर्णितम् ।
मुखरोगेषु सर्व्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत् ॥
सीधुमाध्वीकमाध्वीके श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ।
तेजोह्वामभयामेलां समङ्गां कटुकां घनम् ॥
पाठां ज्योतिष्मतीं लोध्रं दार्व्वीं कुष्ठञ्च चूर्णयेत् ।
दन्तानां घर्षणञ्चैव रक्तस्रावकण्डूरुजापहम् ॥
'गृहधूमो यवक्षारपाठाव्योषरसाञ्जनम् ।
तेजोह्वा त्रिफला लोध्रं चित्रकश्चेति चूर्णितम् ॥
सक्षौद्रं धारयेदेतत् गलरोगविनाशनम् ॥
इति कालकचूर्णम् ॥ * ॥
मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ।
दार्व्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥
मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नामकीर्त्तितम् ॥
इति पीतकचूर्णम् ॥ * ॥
'कटकातिविषापाठा दार्व्वीमुस्तकालिङ्गकाः ।
गोमूत्रक्वथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
स्वरसः क्वथितो दार्व्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रमुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहा ॥
तालुशोषे जलपानस्य सर्पिःक्षीरभक्तिकम् ॥

सावम साधुना [illegible] श्रोत्रायेव रसा [illegible] ।
[illegible] शिवान्मम प्रिय [illegible] तवमम् ।
[illegible] यम [illegible] ॥
[illegible] फलाया [illegible] नपमया ।
[illegible] भोला कायाश्च सुखधावना ।
[illegible] लिङ्गमासिकेदम ॥
[illegible] चतुर्दीशोऽस्मात प्रवेत ।
[illegible] कमायन्त पूर्वा [illegible] कर्णे ॥
[illegible] चतोभूते चया [illegible] शिकाम ।
[illegible] मञ्जकोपीन भल्किर्मा भावको चनम् ॥
[illegible] मस्याङ्गल्वरोगाय केशरम् ।
मात्मा रुवाङ्गम मांसी त्रिफला गोधवालानाम् ॥
इन्को फलिनीमेला समङ्गा कटफल वचाम् ।
मनामगुरुपत्तङ्गौरकाञ्जनमावपेत ॥
सपक्वमखकङ्कोल—लिकोश्याम पलोन्मितान् ।
कर्पूरङ्कुलवत्चापि पुन शोतऽवतारिते ॥
ततस्तु गुलिका कार्या श्रुङ्गाशाख्येन धार-
येत ।
तैलम्वाणेन कल्केन कषायेण च साधयेत ॥
हन्ताभाष्मलनम्यभ्रौविर्य्यक्रमिरोगशुत् ।
सुखपाकास्य दौर्गन्ध्यवाक्यारोचकनाशनम् ॥
मासौपयोपपौ[illegible]कर्कण्ठगलरोगनुत ।
इन्ताल्सगतरोगेषु सर्व्वेषां तत्परायणम् ॥"
इति खदिरादिगुटिकातैलञ्च ॥ इति सुख
[illegible] ॥ [illegible] चरक चिकित्सास्थाने
२६ अध्याय ॥)

सुखलाङ्गल, पुं (सुखं लाङ्गलमिव भूविदारक
मस्य ।) शूकर । इति जटाधर ॥

सुखबन्धन क्ली, (सुखं प्रारम्भविषय सस्य बन्धन
मत्रयोऽत्र ।) ग्रन्थारम्भे तस्य वस्तुकथनम् ।
तस्य नामान्तरम् । अनुक्रमणिका । भूमिका ।
इति छन्दोमञ्जर्य्यां सुखबन्धनाख्यप्रथमस्तवक ।
इति तदृग्रन्थकर्तृगङ्गादासवैद्येन लिखितम् ॥

सुखवल्लभ, पुं, (सुखस्य वल्लभ प्रीतिकर ।)
दाडिमवृक्ष । इति शब्दमाला ॥ सुखप्रिये त्रि ॥

सुखवासिका, स्त्री (सुखं वासयति शोभयतीति ।
वस + णिच् + ण्वुल + स्त्रियां टाप् । अत
इत्वं च ।) अम्लिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुखवाद्य, क्ली (सुखेन वाद्यम् ।) वक्त्रवाद्यम् ।
गाल बाजान इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेष ॥
सुखस्य सुखेन च वाद्यञ्च । शिवपूजान्ते वम्
इति शब्देन गालवाद्यम् । यथा,—
"लिङ्गं निर्म्माय विधिवत् विधिवत् पूजयेत् तम् ।
भक्तयार जपित्वा वै सुखवाद्यं शुचिस्मिते ! ॥"
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे १५ पटल ॥
अपि च ।
"सुखवाद्य यदूर्ध्वं हि ततश्च तु सुरेश्वरि ! ।
माहत्याग्यजलद्युतं सुखवाद्यं सुदुर्लभम् ॥
अकारादिचकारान्तमष्टलोमविलोमत ।
समाप्य परमेशानि ! सुखवाद्यं शुचिस्मिते ! ॥
सविन्दु वर्णसुचार्य्य पञ्चाशत्वाक्षरा प्रिये ! ।
अनुलोमविलोमेन सर्व्वेषां च वरानने ! ॥
अनेनैव विधानेन सुखवाद्य करोति य ।
स सिद्ध सर्व्वग सोऽपि स शिवो नात्र संशय ।
मृत्युञ्जयोऽहं देवेशि ! सुखवाद्यप्रसादत ॥
यस्मिन् काले महेशानि ! असुरो बलवान् भवेत ।
तस्मिन् काले महेशानि ! सुखवाद्य करोम्यहम् ॥
तत श्रुत्वा परमेशानि ! असुरा राक्षसाश्च ये ।
पलायन्ते महेशानि ! ततश्रुत्वा परमेश्वरि ! ॥
ये नरा सुवि तिष्ठन्ति सुखवाद्य विना प्रिये ! ।
स सर्व्वयातनाभोगी अन्ते कुम्भीरतां व्रजेत ॥"
इति च लिङ्गार्च्चनतन्त्रे ८ पटल ॥

सुखवास पुं, (सुखस्य वास सौरभ्यमस्मात ।)
गन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुखवासन, पुं, (सुखं वासयतीति । वस +
णिच + ल्यु ।) सुखसद्गन्धकारकद्रव्यम् । तत-
पर्य्याय । आमोदी २ । इत्यमर ।१।५।११॥ द्वे
सुखवासनवटिकादौ आमोदयुक्त कर्पूरादि
रामोदी इन् । सुखं वासयति सुखवासन
नन्द्यादित्वात ल्यु । नानाद्रव्यरचित एकैकश
एव वा कर्पूरादिभिर्मुखोपयोग्यसुखवासनवटि-
रामोदीति सर्व्वस्वम् । शुभवासन इति पाठे
शुभ मनोहर वासन वासो यस्य केशादे स
आमोदीत्याहुरिति सुभूति । क्षीरस्वामिना तु
समालभादिचतुष्टयेन इष्टगन्धादिचतुष्टयेन च
पर्य्यायद्वयमाख्यातम् । शब्दार्णव तु ।
"कस्तूरिकायामामोद कर्पूरे सुखवासन ।
बकुले स्यात परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथा ।
गन्धा इभस्थिरप्यैते शुचिस्तौ त्रिलिङ्गका ॥"
इति भरत ॥

सुखविलुण्ठिका, स्त्री, (सुखेन विलुण्ठयतीति ।
लुण्ठ + णिच ण्वुल । स्त्रियां टाप । अत इत्व
च ।) छागी । इति शब्दरत्नावली ॥

सुखविला, स्त्री, (सुखे विला भक्षणस्या ।)
तैलपायिका । यथा,—
"वलगुलिका सुखविला मराली तैलपायिका ।"
इति हेमचन्द्र ॥

सुखशफ, पुं, (सुखं शफं क्षुर इव तीक्ष्णमस्य ।)
दुर्मांस । इति शब्दमाला ॥

सुखशुद्धि, स्त्री (सुखस्य शुद्धि ।) वक्त्रशोधनम् ।
यथा, आह्निकतत्त्वे ।
"अभावे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिने तथा ।
अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्भविष्यति ॥"

सुखशोधन क्ली, (सुखस्य शोधनम् ।) त्वचम् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

सुखशोधन पुं, (सुखं शोधयत्यनेनेति । शुध् + णिच
+ करणे ल्युट ।) कटुरस । इति हेमचन्द्र ॥

सुखशोधी, [न्] पुं, (सुखं शोधयतीति । शुध +
णिच + णिनि ।) जम्बीर । इति राजनिर्घण्ट ॥
(गुणादयोऽस्य जम्बीरशब्दे ज्ञातव्या ॥)

सुखसौच, त्रि, (सुखं सौचति निरस्यति विकृतं
करोतीति भाव । सौच + इगुपधत्वात् क
पृषोदरादित्वात् वस्य वत्वम् ।) कुर्मुख । इति
शब्दमाला ॥

सुखसम्भव, पुं, (सुखात सम्भव उत्पत्तिरस्य ।
ब्राह्मण । इति हेमचन्द्र । ३ । ४७६ ॥

सुखसुर, स्त्री, (सुखस्य सुरा इति "विभाषा
सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २।४।२५ ।
इति षष्ठीसमासे सुराशब्दस्य क्लीवत्वम् ।)
तालसुरा । इति त्रिकाण्डशेष । ताडी इति
भाषा ॥

सुखस्राव, पुं, (स्रु भावे + घञ । सुखात स्राव
पतनमस्य ।) लाला । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुखाग्नि, पुं (सुखं सुखस्थोऽग्नि ।) दावाग्नि ।
यथा,—
"हिमकैलिर्दयोश्चाथ ज्वदाङ्क स्याद्वानल ।
सुखोल्का भवसखासौ सुखाग्निर्भस्मसार ॥"
इति शब्दमाला ॥

शवसुखे इत्यवह्नि । इति त्रास्ते । श्राद्धे तु
शिर स्थाने । यथा,—
"देवाश्चाग्निसुखा सर्व्वे गृहीत्वा तु कुशा
ज्वलम् ।
गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेतदुदीरयेत ॥
कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म्म जानता वाप्यजानता ।
मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥
धर्म्माधर्म्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।
दहेयं सर्व्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स
गच्छतु ॥
एवमुक्त्वा तत शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
ज्वलमानं तथा वह्निं शिर स्थाने प्रदापयेत् ॥
चातुर्व्वर्णेषु संस्थानमेवं भवति पुत्रिके ! ।"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सुखामय, पुं, (सुखस्यामय ।) सुखरोग । इति
राजनिर्घण्ट ॥

सुखाङ्क, पुं, अर्क, । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुखाक्ष पुं, (सुखं अक्षमिवास्य ।) काकोड ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥

सुखोल्का, स्त्री, (सुखं उल्केव यस्या ।) दावा
नल । इति शब्दमाला ॥

सुख्य पुं, प्रथम कल्प इत्यमर । २ । ७ । ४० ॥
यागादिषु शास्त्रोक्त प्रथम कल्पो सुख्य
स्यात् । यथा, व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिना तदभाव-
त्वात् सुखमिव सुख्य विकारस्तैरित्यादिना
इवार्थे य । इति तट्टीकायां भरत ॥

सुख्य, त्रि, श्रेष्ठ । इत्यमर । ३ । १ । ५७ ॥
(तथास्य पर्य्याय ।
"प्रधानमुत्तमं श्रेष्ठ मेष्ठ सुख्यमनुत्तमम् ।
वर वरेण्य प्रसुख पराद्ध्य प्रवरस्तथा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथा, भागवते । ४ । २५ । ३८ ।
"सर्व्वासामपुरस्ताहाबाधापकबहूवनी ॥")

सुखसग, पुं, (सुखानां वर्ग इति ।) आम्रादि-
वृक्ष । यथा,—
"सखवर्गैरहर्ष्ट्या सखा वै आम्रादय, स्मृता ।"
इति वराहपुराणम् ॥

सुगूह, पुं, सुङ्गूघली । इति शब्दसौष ॥

मुग्ध, त्रि, (मुह + कर्त्तरि क्त ।) मूढ़ । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४ । ५ ।
"अचेतावद्य यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयु ॥")
सुन्दर । इति विश्व ॥ (यथा मेघदूते । १४ ।
"दृष्टोत्साहश्चकितचकित मुग्धसिद्धा ङ्गनाभि ॥")

मुग्धबोध, क्ली, (मुग्ध सुन्दर बोध ज्ञान पद-पदार्थानां भवत्यस्मात् । यद्वा मुग्धान् मूढान् अल्पबुद्धीन् जनान् बोधयतीति । मुग्धबोधम् । इति दुर्गादास । मुग्ध + बुध + "कर्म्मण्यण ।" ३ । २ । १ । इति अण ।) वोपदेवकृतव्याकरण-विशेष । यथास्याद्यश्लोक ।
"मुकुन्द सच्चिदानन्द प्रणिपत्य प्रणीयते ।
मुग्धबोध व्याकरण परोपकृतये मया ॥"

मुग्धा, स्त्री, (मुग्ध + टाप ।) नायिकाविशेष । (सा च नायिका स्वीयापरकीयाभेदेन द्विविधा ।) तत्र स्वीयापि त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तत्राङ्कुरितयौवना मुग्धा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभय पराधीनरतिर्नवोढ़ा । सैव जातप्रश्रया विश्रब्ध नवोढ़ा । अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा । कोपे मार्द्दवं नवविभूषणे समीहा च ॥ मुग्धा यथा ।
"व्याप्तम किल कामदेवधरणीपालेन काले शुभे वस्तु वास्तुविधि विधास्यति तनौ लावण्य-मेणीदृश ।
दृष्ट्वा खञ्जनमाधुरी सुखतया सौधाकरी माधुरी
वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरी लावण्यमाम न्त्यते ॥"॥

अज्ञातयौवना यथा —
"नीरानीरसमागता नवनयो वीक्ष्य स्मर-नेत्रयो
श्रोणे नयमिद किमुत्पतमिति मातु कर-न्यस्यति ।
शैवालाङ्कुरशङ्कया प्रशिसखी रोमावलीं प्रोञ्छति
आन्ताम्नोति मुहु नखीनमिदितश्रोणीभरा मुञ्चति ॥"

ज्ञातयौवना यथा,—
"स्वयम्भू शम्भुरम्भोजलोचने त्वत्पयोधर ।
नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥"

नवोढ़ा यथा,—
"दत्ते सतापि शयने विनिवेशितापि
क्रोडे कृतापि यतते बहिरेव गन्तुम् ।
जानीमहे नववधूरथ तस्य वश्या
य पारद स्थिरयितु क्षमते करेण ॥"

द्वितीया यथा,—
"नखालीला प्रार्थे सुखमरससङ्ग नैव कुरुते
भुजाभ्या मन्मांक क्षिपति वदन चुम्बनविधौ ।
कुचे च्छिन्नं कान्तं क्षिपति नमनारोपितमना
नवोढा कौशल्यं रमयति च सन्नाप्रमपि च ॥"

"दरमुकुलितनेत्रपालिनीवी
नियमितबाहुलतोरुयुग्मबन्धम् ।
करकलितकुचस्थल नवोढा
स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यून ॥"
इति रसमञ्जरी ॥

मुच इ ड } कल्कने । दम्भे । शाठ्ये । इति कवि
मुच ड } कल्पद्रुम ॥ (भ्वा -आत्म अक सेट ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ मुञ्चते । ड मुञ्चते ड मोचते । इति दुर्गादास ॥

मुच ऌ श प ज ओ मोचे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा -उभ सक० बन्धनरहितीभावे अक - अनिट ।) मोक्षस्त्याग । ऌ अमुचत् । श प ज मुञ्चति मुञ्चते धन दाता । बन्धन रहितीभावे अकर्म्मकोऽयम् । आलानान्मुक्तो गज कर्त्तरि क्त । एव पापान्मुक्त इत्यादौ पापबन्धनान्मुक्त इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

मुच क मोक्षे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक सेट ।) क मोचयति । मोक्षस्त्याग । इति दुर्गादास ॥

मुचिर, त्रि, (मुञ्चति धनादिक ददातीति । मुच + "इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दि-चन्दितिमिमिहिमुहिमुचीति ।" उणा० १ । ५२ । इति किरच ।) दाता । इति त्रिकाण्ड शेष ॥

मुचिर, पुं, (मुच् + किरच ।) धर्म्म । वायु । देवता । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

मुचुकुन्द, पु, (मुच + बाहुलकात् कु । मुचु कुन्द इवेति । राजदन्तादित्वात पूर्व्वनिपात ।) पुष्पवृक्षविशेष । मेकचन्द इति हिन्दी भाषा । (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । १० ।
"आनन्द मुचुकुन्दकन्दलि । भज त्वस्यापि वासन्तिके ।।")
तत्पर्य्याय । क्षत्रवृक्ष २ चित्रक ३ प्रति-विष्णुक ४ । इति भावप्रकाश ॥ बहुपुष्प ५ सुदल ६ हरिवल्लभ ७ सुपुष्प ८ अर्घार्ह ९ लघुपाक १० रक्तप्रसव ११ । अस्य गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् । कण्ठकरत्वम् । त्वग्दोषशोफशमनत्वम् । जीर्णं ज्वरविनाशनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ शिर पीडापित्तास्रविषनाशित्वम् । इति भाव-प्रकाश ॥ ॥ मान्धातृराजपुत्र । इति श्रीभागवतम् । ९ । ७ । ३८ ।
(यथा च देवीभागवते । ७ । १० । ४ ।
"तस्यामुत्पादयामास मान्धाता द्वौ सुतौ नृप ।
पुरुकुत्स सुविख्यात मुचुकुन्द तथापरम् ॥")

मुचुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । आङ्गुलमटकान इति भाषा । यथा,—
"मुचुटी मुकुटी चैव भवेदङ्गुलिमोटने ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
मुष्टि । मुठा इति भाषा । यथा,—
"सम्पिण्डिताङ्गुलि पाणिर्मुष्टिर्मुस्तु मुचुट्यपि ।"
इति हेमचन्द्र । ३ । २५३ ॥

मुज इ क } ध्वन्याध्वन्यो । इति कविकल्पद्रुम ॥
मुज क } (चुरा -पर मार्ज्जने सक ध्वनौ अक सेट ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ क मुञ्ज-यति । क मोजयति । इति दुर्गादास ॥

मुञ्चक, पु (मुञ्चि + ण्वुल ।) मुष्ककवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

मुञ्ज, पु (मुञ्ज्यते शब्द्यते अनेन । मुञ्ज + करणे अच ।) तृणविशेष । मुँज इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४२ ।
"यथा मुञ्जादीषिकैवमात्मा युक्त्या समुद्धृत ।
शरीरत्रितयाद्धीरै पर ब्रह्मैव जायते ॥")
तत्पर्य्याय । मौञ्जीतृणाख्य २ ब्राह्मण्य ३ तेजनाह्वय ४ वाणीरक ५ मुञ्जनक ६ शरी ७ दर्भाह्वय ८ दूरमूल ९ दृढतृण १० दृढमूल ११ बहुप्रज १२ रञ्जन १३ शञ्जु भञ्ज १४ । अस्य गुणा । मधुरत्वम् । शीत-त्वम् । कफपित्तघ्नदोषनाशित्वम् । ब्रह्मचारिणां दीक्षासु च पावनत्वम् । भूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च ।
"मुञ्जो मुञ्जातको बाणा स्थूलदर्भ सुमेधस ।
मुञ्जद्वयन्तु मधुर तुवर शिशिर तथा ॥
दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित् ।
दोषत्रयहर वृष्य मेखलासूपयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाश ॥
शर । इति रत्नमाला । उपनयनकाले मुञ्ज-मेखलाधारणविधिर्यथा । अथैन माणवक माचाम्यत्रि प्रदक्षिण त्रिवृत मुञ्जमेखलां परि-धापयन् मन्त्रद्वय वाचयति । इति भवदेव-भट्ट ॥

मुञ्जकेशी [न्] पु, (मुञ्जा इव केशा सन्त्यस्य । इनि ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र । २ । १३१ ॥

मुञ्जर, क्ली, (मुञ्ज्यते प्रक्षाल्यते इति । मुञ्ज + बाहुलकात् अरन् ।) शालूकम् । इति शब्दमाला ॥

मुञ्जातक, पुं, (मुञ्ज अतति तद्वत्सादृश्य प्राप्नो-तीति । अत + अण् । तत स्वार्थे कन् ।) पुष्प-शाकभेद । अस्य गुणा । परं स्वादुत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वञ्च । इति राज-वल्लभ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"वृक्षिकर्णमुञ्जातकलामज्जकाप्रभृतीनि ।")

मुट इ मर्द्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर सक०-सेट ।) पञ्चमस्वरी । इ मुण्ट्यते । मर्द्दो मर्द्दनम् । इति दुर्गादास ॥

मुट कि चूर्णि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा० पक्षे भ्वा०-सक०-सेट ।) चूर्णि चूर्णीकरणे । कि मोटयति तण्डुल शिला । पक्षे मुणोति मोटतीति दुर्गादास ॥

मुट शि आक्षेपे च । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०-पर० सक० सेट ।) मवर्गशेषादि । शि मुटति अमुटीत् मुमोट । चकारात् चूर्णि च । मुटति शिलां वृष व इति हलायुध । इति दुर्गादास ॥

मुठ इ ङ पलायने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-पालने सक०-सेट्।) पवर्गशेषादिः। पञ्चमस्वरी। इ, मुण्ठ्यते। ङ, मुण्ठते चौरः। इति दुर्गादासः ॥

मुडि इ छिदि। मर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ, मुण्ड्यते। छेद इह लोमच्छेद एव। मुण्डति मुण्डं नापितः। लोमरहितं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

मुडि इ ङ मज्जे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) पवर्गशेषादिः। पञ्चमस्वरी। मज्जमिति मज्जधातोर्घञि रूपं मज्जनमित्यर्थः। इ, मुण्ड्यते। ङ, मुण्डते प्रस्तरो जले। चतुर्भुजस्तु मार्ज्जन इति पठित्वा मार्ज्जनं शुद्धिरिति व्याख्याय मुण्डते जलेन गात्रं लोक इत्युदाहृतवान्। इति दुर्गादासः ॥

मुण म प्रतिज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट्।) म, मुणति व्रतं लोकः। प्रतिजानातीत्यर्थः। मोणिता। इति दुर्गादासः ॥

मुण्ड, क्ली, (मुण्ड्यन्ते उप्यन्ते केशा अस्मात् यद्वा, मुण्डते मज्जतीति। मुण्ड + अच्।) शिरः। इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहे अमरः।३।५।३४॥ (यथा, मोहमुद्गरे।१५।

"अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं
दन्तविहीनं जातं तुण्डम्।
करधृतकम्पितशोभितदण्डं
तदपि न मुञ्चत्याशाभाण्डम्॥"

उपनिषद्विशेषः। तदुक्तं यथा,—
"ईशाकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डुक्यतित्तिरिः।
छान्दोग्यं वृहदारण्यमैतरेयं तथा दश॥")
बोलम्। मुण्डायसम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

मुण्ड, पुं, (मुण्डनं मुण्डः केशापनयनं मुडि खण्डने भावे घञ्। तत् अस्त्यस्य अर्श आद्यच् इत्यमरटीकायां रायभरतौ।) बलिराजस्य सैनिकदैत्यविशेषः॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि।२३२।५।
"एकाक्ष एकपान्मुण्डो विद्युत्प्रभस्तुभैक्ष।"
शुम्भसेनापतिदैत्यभेदः। यथा मार्कण्डेयपुराणे।८७।२८।
"हे चण्ड! हे मुण्ड! बलैर्बहुलैः परिवारितौ।")
मुण्डमेवावयवत्वेनास्त्यस्य। अच्।) राहुग्रहः। इति मेदिनी। डे, २२॥ (मुण्डं मुण्डनं कौरकार्य्यत्वेनास्त्यस्य। अच्।) नापितः। इति जटाधरः॥ (मुण्डनं स्कन्धच्छेदे खण्डनमस्त्यस्य। अच्।) स्थाणुवृक्षः। इति केचित्॥

मुण्ड, पुं, क्ली, (मुडि + अच्।) मर्द्दः। इति मेदिनी। डे, २२॥

मुण्ड, त्रि, मुण्डितः। इत्यमरः।२।६।४८॥ द्वे मुण्डितमुण्डे। मुडि खण्डने भावे घञ् मुण्डो मुण्डनं केशापनयनं तद्योगात् अर्श आद्यच् मुण्डः, पुमान् स्त्रियां मुण्डा। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते।१।११६।८।
'चरन् भैक्ष्यं मुनिर्मुण्डश्चरिष्यामि महीमिमाम्॥')

मुण्डक, क्ली, (मुण्डमेवेति मुण्ड + स्वार्थे कन्।) मस्तकम्॥ (उपनिषद्विशेषश्च॥)

मुण्डक, पुं, (मुण्डयतीति। मुडि + ण्वुल्।) नापितः। इति हेमचन्द्रः।३।२३॥

मुण्डचणक पुं, (मुण्डित इव चणकः।) कलायः। इति राजनिर्घण्टः॥

मुण्डन, क्ली, (मुण्ड + ल्युट्।) केशच्छेदनम्। तत्पर्य्यायः। भद्राकरणम् २ वपनम् ३ परिवापनम् ४ क्षौरम् ५। इति हेमचन्द्रः।३।५८७॥ (यथा, महाभारते।१२।२३।४६।
"भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्म्मज्ञसत्तम॥
दण्ड एव हि राजेन्द्र! क्षत्त्रधर्म्मो न मुण्डनम्॥")

मुण्डफल, पुं, (मुण्डवत् फलमस्य।) नारिकेलवृक्षः। यथा,—
"तथा मुण्डफलश्चापि विश्वामित्रप्रियोऽपि च।"
इति शब्दरत्नावली॥

मुण्डशालि, पुं, (मुण्डो मुण्डित इव शालिः।) शालिभेदः। तत्पर्य्यायः। मुण्डनकः २ निःशूकः ३ अशूककः ४। अस्य गुणाः। त्रिदोषनाशित्वम्। मधुराम्लत्वम्। बलप्रदत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वम्। सुखसाध्यरुजापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

मुण्डा, स्त्री, (मुण्ड + स्त्रियां टाप्।) मुण्डीरिका। इति मेदिनी। डे, २२॥ मुण्डिता स्त्री। इत्यमरटीकायां भरतः॥

मुण्डाख्या स्त्री, (मुण्डेत्याख्या यस्याः।) महाश्रावणिका। इति राजनिर्घण्टः॥

मुण्डायस, क्ली (मुण्डञ्च तत् अयश्चेति। मुण्ड + अयस् + "अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः।" ५।४।९४। इति टच्।) लौहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मुण्डित क्ली, (मुण्ड्यते खण्ड्यते इति। मुडि खण्डने + कर्म्मणि क्त।) लौहम्। इति राजनिर्घण्टः॥ नापितमुण्डे, त्रि। इत्यमरः।३।१।८५॥

मुण्डितिका, स्त्री, (मुण्डित + स्वार्थे कन् + स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) वृक्षविशेषः। मुण्डीरी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अलम्बुषा २ श्रावणी ३ प्रव्रजिता ४ कदम्बपुष्पा ५ अरुणा ६ भूतघ्नी ७ कुम्भला ८ अरणा ९। इति रत्नमाला॥

मुण्डिन्, [न्] पुं, (मुण्डयति केशान् वपति इति। मुण्ड + णिनि।) नापितः। इत्यमरः।२।१०।१०॥ (योगाचार्य्यविशेषः। यथा शिवपुराणे वायुसंहितायाम्।२।१०।५—६॥
'महाकालश्च शूली च दण्डी मुण्डी तथैव च।'
इत्याद्यारभ्य।
अष्टाविंशतिसंख्याता योगाचार्य्या युगक्रमात्।'
मृत्याधिशविरोगच्छेदक। यथा, महाभारते।१३।१४।३७४।
"हिमेऽद्रौ तु विशेष दीक्षितोऽहं यथाविधि।
दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृतः॥')

मुण्डीरिका, स्त्री, (मुडि + बाहुलकात् ईरन्। स्त्रियां ङीष् स्वार्थे कन्। स्त्रियां टाप् "केऽणः।" ७।४।१३। इति पूर्व्वस्य ह्रस्वः।) मुण्डितिका। इति जटाधरः॥

मुत्, स्त्री, (मोदतेऽनया इति। मुद् + क्विप्।) वृद्धिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मुत् [द्] स्त्री, (मोदनमिति। मुद् + भावे क्विप्।) हर्षः। इत्यमरः।१।४।२४॥ (यथा, रघुवंशे।३।२५।

"उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम्।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया
पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः॥")

मुद क संसर्गे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, मोदयति घृतेनान्नं लोकः। इति दुर्गादासः॥

मुद ञि ङ हर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) हर्षश्चित्तोल्लासः। ञि, मुदितोऽस्ति। ङ, मोदते धनी। इति दुर्गादासः॥

मुदा, स्त्री (मुद् + घञर्थे क ततष्टाप्।) हर्षः। यथा। सुखमानन्दथुर्मुदा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मार्कण्डेये।११६।३।
"तं मन्त्रं क्रियमाणं तु मन्त्रिभिस्तेन भूभृता।
तत्पार्श्ववर्त्तिनी कन्या शुश्रावाथ मुदावती॥")

मुदित, त्रि, (मुद् + क्त। यद्वा, मुदा अस्य जाता। मुदा + इतच्।) आनन्दितः। यथा,—
"आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा।
मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥
आलिङ्गनविशेषः। तस्य लक्षणं यथा। नायिका नायकस्य वामपार्श्वे उपविश्य वामपादं तस्योरुद्वयमध्ये स्थापयित्वा उभौ मिलित्वा यदवस्थानम्। इति कामशास्त्रम्॥

मुदिता, स्त्री, (मोदते इति मुद् + कर्म्मधातुभ्य इन् संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् गुणाभावः। मुदि तस्य भाव इति तल् + टाप्।) मुदा। हर्षः। इत्यमरटीकायां मथुरेशः॥ (यथा, पातञ्जलसूत्रम्।१।३३।
"मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्॥")

मुदिर, पुं, (मोदन्ते जना यत्र इति। मुद् + "इषिमदिमुदीति।" उणा० १।५२। इति किरच्।) मेघः। इत्यमरः।१।३।७॥ (यथा, गीतगोविन्दे।१।१।
"मधुरमुदम्बरमुदितमुरहरहसितरुचिर-
मुदिरम्॥")
कामुकः। इति मेदिनी। रे, २०५। भेकः। इति कविकल्पद्रुमटीकादिकृतः॥

मुद्ग, पुं, (मोदते अनेन इति । मुद् + "मुदिग्रोर्गग्गौ ।" उणा १ । १२७ । इति गक ।) पक्षिविशेष । तत्पर्य्याय । जलवायस २ । इति हेमचन्द्र । ४ । ३३८ ॥ शमीधान्यभेद । मुग इति भाषा । (यथा, मनु । ६ । ३६ ।
"शौक्य शालयो मुद्गास्तिलामाषास्तथा यवा ।")
तत्पर्य्याय । सूपश्रेष्ठ २ वर्णाह ३ रसोत्तम ४ भुक्तिप्रद ५ हयानन्द ६ सुफल ७ वाजिभोजन ८ । अस्य गुणा । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । कफपित्तास्रजित्त्वम् । लघुत्वम् । ग्राहित्वम् । शीतलत्वम् । पाके कटुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । नातिवातलत्वञ्च । तद्यूषगुणा । पित्तश्रमार्त्तिशमनत्वम् । लघुत्वम् । सन्तापहारित्वम् । अरोचकनाशित्वम् । ततसैन्धवयुक्तश्चेत् रक्तप्रसादनत्वम् । सर्व्वरुजापहारित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ अपि च । रूक्षत्वम् । स्वादुत्वम् । अल्पानिलत्वम् । ज्वरघ्नत्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥*॥ वनमुद्गगुणा ।
"मुकुष्ठ शीतलो ग्राही कफपित्तज्वरापह ॥"
तद्विशेषा यथा, राजवल्लभे ।
"प्रधाना हरितास्तत्र वन्यमुद्गास्तु मुद्गवत् ।
कृष्णमुद्गा महामुद्गा गौरा हरितपीतका ।
श्वेता रक्ताश्च निर्द्दिष्टा लघव पूर्व्वपूर्व्ववत ॥"
मुद्गपर्णी स्त्री, (मुद्गस्येव पर्णान्यस्या मुद्गपर्ण + जातौ ङीष् ।) वनमुद्ग । मुगानी इति भाषा । तत्पर्य्याय । काकमुद्गा २ सहा ३ । इत्यमर ॥ क्षुद्रसहा ४ शिम्बी ५ मार्ज्जारगन्धिका ६ वनजा ७ रिङ्गिणी ८ कृष्णा ९ सर्पपर्णी १० कुरङ्गिका ११ कोशिका १२ अमोघा १३ वनमुद्गा १४ आरण्यमुद्गा १५ सहा १६ । कुरङ्गिकास्थाने करञ्जिका इति च पाठ । अस्या गुणा । हिमत्वम् । कासवातरक्तक्षयपित्तदाहज्वरनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ अपि च । यथा, भावप्रकाशे ।
"मुद्गपर्णी काकपर्णी सूर्य्यपर्ण्यल्पिका ।
काकमुद्गा च सा प्रोक्ता तथा मार्ज्जारगन्धिका ॥
मुद्गपर्णी हिमा रूक्षा तिक्ता स्वादुश्च शुक्रला ।
चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत् ।
शोथातिसारहृत् ...पर्णीतिसारहृत् ॥"
मुद्गभुक्, [ज्] पुं, (मुद्गं भुङ्क्ते इति । भुज् + क्विप् ।) घोटक । इति जटाधर ॥
मुद्गभोजी, [न्] पुं, (मुद्ग भुङ्क्ते इति । भुज + णिनि ।) अश्व । इति राजनिर्घण्ट ॥
मुद्गमोदक, पुं, (मुद्गेन साधितो मोदक ।) मोदकविशेष । मतिचुर इति भाषा । यथा,—
"मुद्गानां चूर्णकं सम्यक् घोलयेन्निर्म्मलाम्बुना ।
कटाहस्थघृतस्योर्द्धे झर्झरं स्थापयेत्तत ॥
चूर्णयेत् घनीभूतां प्रक्षिपेत् झर्झरोपरि ।
पतन्ति बिन्दवस्तस्मात् सुपक्वान् समुद्धरेत् ।
सितापाकेन संयोज्य कुर्य्यात् मुद्गेन मोदकान् ॥"
अस्य गुणा । यथा, भावप्रकाशे ।
"लघुर्ग्राही त्रिदोषघ्न स्वादु शीतो रुचिप्रद ।
चक्षुष्यो ज्वरहृत बल्यस्तर्पणो मुद्गमोदक ॥"
मुद्गर क्ली (मुद् आनन्द गिरति विकिरतीति । गॄ + अच ।) मल्लिकाभेद । लोष्टादिभेदने पु । इति मेदिनी । रे, २४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २११ । ३ ।
"गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्गरहस्तया ।
प्रस्थितौ सहधर्म्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥")
मुद्गर पु, (मुद् + गॄ + अच ।) कर्म्मारङ्ग । पुष्पवृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । गन्धसार २ सप्तपत्र ३ अतिगन्ध ४ गन्धराज ५ विटप्रिय ६ प्रिय ७ जनेष्ट ८ स्वगेष्ट ९ । अस्य गुणा । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । सुरभित्वम् । सौख्यदायकत्वम् । मनोज्ञकारित्वम् । मधुपानन्दकारित्वम् । पित्तप्रकोपनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥ अस्त्रविशेष । मुगुर इति भाषा । तत्पर्य्याय । द्रुघण २ घन ३ । इत्यमर ॥ द्रुघन ४ । इति भरत ॥ प्रघण ५ । इति जटाधर ॥ मुद्गर कोरकास्त्रयो । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघौ । १२ । ७३ ।
"पादपाविद्धपरिघ शिलानिष्पिष्टमुद्गर ॥")
मुद्गरक, पुं, (मुद्गरमिवेति प्रतिकृतौ कन् ।) कर्म्मार । इति राजनिघण्ट । कामराङ्गा इति भाषा ॥
मुद्गल, क्ली, रोहिषतृणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
मुद्गल, पुं, हर्य्यश्वराजपुत्त्र । यथा,—
"मुद्गलात् पुरुजानु तस्माच्च तत्च हर्य्यश्व हर्य्यश्वान्मुद्गलसृञ्जयबृहदिषुयवीनरकाम्पिल्यसंज्ञा । पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्षणाय अलमेते मत्पुत्त्रा इति पित्राभिहिता इति पञ्चाला । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्याय ॥ (मुद्गं लातीति । ला + क । इत्युग्रादिष्टत्वौ उज्ज्वलदत्त ।) गोत्रकारकमुनिविशेष । तस्य भार्य्या इन्द्रसेना । इति पुराणम् ॥ (उपनिषद्विशेष ॥)
मुद्गष्ट, पुं, वनमुद्ग । इति शब्दरत्नावली ॥
मुद्गष्टक, पुं (मुद्गष्ट + स्वार्थे कन् ।) वनमुद्ग । इत्यमर । २ । ९ । १७ ॥
मुद्गार्द्धवट, पुं, (मुद्गेनार्द्धं वट ।) वटकविशेष । आदावड़ा इति भाषा । यथा,—
"मुद्गपिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलपाचितान् ।
हस्तेन चूर्णयेत् सम्यक् तस्मिंश्चूर्णे विनिक्षिपेत् ॥
भृष्टं हिङ्ग्वार्द्रकं लवणं मरिचं जीरकं तथा ।
निम्बूरसं यवानीञ्च शुण्ठ्या सर्व्वं विमिश्रयेत् ॥
मुद्गपिष्टीं पचेत् सम्यक् स्थाल्यामङ्गारकोपरि ।
तस्यास्तु गोलकं कुर्य्यात्तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत ॥
तैले तान् गोलकान् पक्त्वा कथितायां निमज्जयेत् ।
गोलका पाचकै प्रोक्तास्ते त्वार्द्रकवटा अपि ॥"
अस्य गुणा । यथा, भावप्रकाशे ।
"मुद्गार्द्रकवटा रुच्या लघवो बलकारका ।
दीपनास्तर्पणा पथ्यास्त्रिदोषघ्ना प्रपूजिता ॥"
मुद्रा स्त्री, (मोदते अनयेति । मुद् + "स्फायितञ्चीत्यादि ।" उणा २ । १३ । इति रक अत टाप ।) प्रत्ययकारिणी ॥ इति त्रिकाण्डशेष । नामेर मोहर इति भाषा ॥ अङ्गुलिमुद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ छापेर आङ्गुटी इति भाषा । स्वर्णरौप्यादिमुद्रिका च । (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले । २ ।
"इमां मुद्रां त्वदङ्गुलौ निवेशयता मया ।"
चिह्नम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २४ । १७ ।
"ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्म्मणामुद्धरन् जटा ।
हिरण्यकेश पद्माक्ष पद्ममुद्रापदाम्बुज ॥")
मोहर टाका इत्यादि भाषा । इति लोकप्रसिद्धि ॥*॥ पञ्चधालिप्यन्तर्गतलिपिविशेष । छापार अक्षर इति भाषा । यथा,—
"मुद्रालिपि शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा ।
गुण्डिकाघुणसम्भूता लिपय पञ्चधा स्मृता ।
एताभिर्लिपिभिर्व्याप्ता धरित्री शुभदा हर । ॥"
इति वाराहीतन्त्रम् ॥
"लेखन्या लिखितं विप्रैर्मुद्राभिरङ्कितञ्च यत ।
शिल्पादिनिर्म्मितं यच्च पाठ्यं धार्य्यञ्च सर्व्वदा ॥
इति खड्गमालातन्त्रम् ॥*॥
पञ्चमकारान्तर्गतभ्रष्टद्रव्यविशेष । यथा —
"पृथुकास्तण्डुला भ्रष्टा गोधूमचणकादय ।
तस्य नाम भवेद्देवि । मुद्रा मुक्तिप्रदायिनी ॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रे ११ पटल ॥
तस्या शोधनं यथा,—
"ॐ तद्विष्णो परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय दिवीव चक्षुराततम् । ॐ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांस समिन्धते विष्णोर्यत् परमं पदम् ।
इति मन्त्राभ्यां शोधनम् । इति ख्सन्मतन्त्रम् ॥
शरीरे धार्य्यभगवदायुधादिचिह्नम् । छाप इति भाषा । यथा,—
"ततो नारायणीं मुद्रां धारयेत् प्रीतये हरे ।
मत्स्यकूर्म्मादिचिह्नानि चक्रादीन्यायुधानि च ॥
अथ मुद्राधारणनित्यता स्मृतौ ।
"अङ्कितं शङ्खचक्राभ्यामुभयोर्बाहुमूलयो ।
समर्च्चयेद्धरिं नित्यं नान्यथा पूजनं भवेत् ॥"
आदिपुराणे ।
"शङ्खचक्रोर्द्ध्वपुण्ड्रादिरहितं ब्राह्मणाधमम् ।
गर्द्दभं तु समारोप्य राजा राष्ट्रात् प्रवासयेत ॥"
गारुडे श्रीभगवदुक्तौ ।
"सर्व्वकर्म्माधिकारश्च शुचीनामेव चोदित ।
शुचित्वञ्च विजानीयान्मदीयायुधधारणात ॥"
इति पाद्मे चोत्तरखण्डे ।
"शङ्खचक्रादिभिश्चिह्नैर्विप्र प्रियतमैर्हरे ।
रहित सर्व्वधर्म्मेभ्य प्रच्युतो नरकं व्रजेत ॥"
श्रुतौ च यजु कठशाखायाम् ।
"एतोद्र्ध्वपुण्ड्र लसच्चक्रधारी
विष्णु पर ध्यायति यो महात्मा ।
स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं
परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥"

अथर्व्वणि च ।

'एभिर्व्वयमुरुक्रमस्य चिह्नै-
रङ्किता लोके सुभगा भवेम ।
तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्ति लाञ्छिताः ।
इत्यादि ॥

अतएव ब्रह्मपुराणे ।
'शङ्खायुधाङ्कितं दृष्ट्वा सम्मानं न करोति यः ।
द्वादशाब्दार्जितं पुण्यञ्चाफलायोपगच्छति ॥' * ॥

अथ मुद्राधारणमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे श्रीसनत्कुमारमार्कण्डेयसम्वादे ।
'यो विष्णुभक्तो विप्रेन्द्र ! शङ्खचक्रादिचिह्नितः ।
स याति विष्णुलोकं वै दाहप्रलयवर्जितम् ॥
तत्रैवान्यच्च ।
'नारायणायुधैर्नित्यं चिह्नितं यस्य विग्रहम् ।
पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥
शङ्खोद्धारे तु यत् प्रोक्तं वसतां वर्षकोटिभिः ।
तत् फलं लिखिते शङ्खे प्रत्यहं दक्षिणे भुजे ॥
यत् फलं पुष्करे नित्यं पुण्डरीकाक्षदर्शने ।
शङ्खोपरिस्थिते पद्मे तत् फलं समवाप्नुयात् ॥
वामे भुजे गदा यस्य लिखिता दृश्यते कलौ ।
गदाधरो गयापुण्यं प्रत्यहं तस्य यच्छति ॥
यच्चानन्दपुरे प्रोक्तं चक्रस्वामिसमीपतः ।
गदाधो लिखिते चक्रे तत् फलं कृष्णदर्शने ॥'
श्रीभगवदुक्तौ च ।
'यः पुनः कलिकाले तु मलपुरीसम्भवां मृदम् ।
मत्स्यकूर्म्मादिकं चिह्नं गृहीत्वा कुरुते नरः ॥
देहे तस्य प्रविष्टोऽहं जानन्तु त्रिदशोत्तमाः ।
तस्य मे नान्तरं किञ्चित् कर्त्तव्यं श्रेय इच्छता ॥
ममावतारचिह्नानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे ।
मर्त्त्यैर्मर्त्त्यो न विज्ञेयः स नूनं मामकी तनुः ॥
पापं सुकृततच्छपन्तु जायते तस्य देहिनः ।
ममायुधानि यस्याङ्गे लिखितानि कलौ युगे ॥
उभाभ्यामपि चिह्नाभ्यां योऽङ्कितो मनुजः
सुमया ।
कूर्म्मयापि स्वक तैणौ निश्चितं तस्य विग्रहे ॥
शङ्खञ्च पद्मञ्च गदां रथाङ्गं
मत्स्यञ्च कूर्म्मं रचितं स्वदेहे ।
करोति नित्यं सुकृतस्य वृद्धिं
पापञ्च जन्मशतार्जितस्य ॥
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसम्वादे ।
'शङ्खाब्जचक्रकमठं दुर्भेद्यं देवदानवैः ।
अवध्यः सर्व्वभूतानां शङ्खाब्जे रक्षसामपि ॥
लक्ष्मीः सरस्वती दुर्गा सावित्री हरवल्लभा ।
नित्यं तस्य वसन्तीह यस्य शङ्खाङ्किता तनुः ॥
गङ्गा गया कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करादि च ।
नित्यं तस्य सदा तिष्ठेद्यस्य पद्माङ्कितं वपुः ॥
यस्य कौमोदकीचिह्नं भुजे वाम कलिप्रिय ! ।
प्रत्यहं तत्र महती गङ्गाकाशरक्षणम् ॥
सव्ये करे गदाचक्राब्जशङ्खं लिखते यदि ।
क्षणेन वहितं तत्र त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
तयोऽभयचक्रयो देवा त्रिलोकीलोके पदानि च ।
निवसन्ति सदा तस्य यस्य देहे सुदर्शनम् ॥'

किञ्च ।
'शङ्खायुधाङ्किता मुद्रा यस्य नारायणी करे ।
ब्रह्मलोकाधिकारी च स श्रेयस्विदशां पतिः ॥
शङ्खमुद्राप्रयुक्तस्तु दैवं पित्र्यं करोति यः ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रत्यहञ्चाक्षयं भवेत् ॥
पीडयन्ति न तत्रैव ग्रहा रक्षांसि राक्षय ।
अष्टाक्षराङ्किता मुद्रा यस्य धातुमयी करे ॥
वाराहे श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।
'शङ्खायुधाङ्कितं देहं गोपीचन्दनमृत्तया ।
प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति ॥
यदा यस्य प्रपश्येत देहं शङ्खादिचिह्नितं ।
तदा तदा जगत्स्वामी तुष्टो हरति पातकम् ॥
भवते यस्य देहे तु चाहोरात्र दिने दिने ।
शङ्खचक्रगदापद्मं लिखितं सोऽच्युतः स्वयम् ॥
नारायणायुधैर्युक्तं कृत्वात्मानं कलौ युगे ।
कुरुते पुण्यकर्म्माणि मेरुतुल्यानि तस्य वै ॥
शङ्खादिनाङ्कितो भक्त्या श्राद्धं यः कुरुते द्विज ।
विधिहीनन्तु सम्पूर्णं पितृणान्तु गयासमम् ॥
यथाग्निर्द्दहते कक्षं वायुना प्रेरितो भृशम् ।
तथा दहन्ति पापानि दृष्ट्वा शङ्खायुधानि वै ॥
ब्राह्मे श्रीब्रह्मनारदसम्वादे ।
विष्णुनामाङ्कितां मुद्रां अष्टाक्षरसमन्विताम् ।
शङ्खादिकायुधैर्युक्तां स्वर्णरूप्यमयीमपि ॥
सर्व्वे भागवतो यस्तु कलिकाले विशेषतः ।
शङ्खादस्य समो ज्ञेयो नान्यथा कलिवल्लभ ! ॥'
किञ्च ।
'शङ्खाङ्कितततुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य च वेश्मनि ।
तदन्नं स्वयमश्नाति पितृभिः सह केशव ॥
शङ्खायुधाङ्कितो यस्तु श्मशाने म्रियते यदि ।
प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारद ! ॥
शङ्खायुधैः कलौ नित्यं मण्डितं यस्य विग्रहम् ।
तस्यार्च्चां प्रकुर्व्वन्ति विबुधा वासवादयः ॥
यः करोति हरेः पूजां शङ्खपद्माङ्कितो नरः ।
अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशव ॥
कृत्वा काष्ठमयं बिम्बं शङ्खपद्मैस्तु चिह्नितम् ।
यो दहयति चात्मानं तत्समो नास्ति वैष्णव ॥
पावकपतितश्चात्मैवाङ्किताकायपातकैः ।
न लिप्यते कलिकाले शङ्खपद्माङ्कितो नरः ॥'
किञ्च ।
'अष्टाक्षराङ्किता मुद्रा यस्य धातुमयी भवेत् ।
शङ्खचक्रादिभिर्युक्ता पूज्यतेऽसौ सुरासुरैः ॥
कृता नारायणी मुद्रा ब्रह्मादिना पुरा मता ।
बिभीषणेन बलिना ध्रुवेण च शुकेन च ॥
मान्धातृत्याम्बरीषैश्च मार्कण्डमुखैर्द्विजैः ।
शङ्खादिचिह्निते शङ्खैर्दैहे कृत्वा कलिप्रिय ! ।
आराध्य केशवात् प्राप्त सर्व्वेप्सितफलं महत् ॥
किञ्च ।
'गोपीचन्दनमृत्तया लिखितं यस्य विग्रहे ।
शङ्खपद्मादिचक्रं वा तस्य देहे वसेद्धरिः ॥
तत्रैव श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।
'यस्य नारायणी मुद्रा देहे शङ्खादिचिह्निता ।
आणीमन्त्रना माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रैस्तु नियुक्तानि कलेवरे ।
आयुधानि च विप्रस्य मत्सम स च वैष्णवः ॥
किञ्च ।
'यस्य नारायणी मुद्रा देहे शङ्खादिचिह्निता ।
सर्व्वाङ्गं चिह्नितं यस्य शङ्खैर्नारायणोद्भवैः ॥
प्रवेशो नास्ति पापस्य कवचं तस्य वैष्णवम् ॥
अन्यच्च ।
'एभिर्भागवतैश्चिह्नैः कलिकाले द्विजातयः ।
भवन्ति मर्त्यलोके ते शापानुग्रहकारकाः ॥' * ॥
अथ मुद्राधारणविधिः । गौतमीये ।
"ललाटे च गदा काय्या मूर्द्ध्नि चापं शरं तथा ।
नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रं भुजद्वये ॥
शङ्खचक्राङ्कितो विप्रः श्मशाने म्रियते यदि ।
प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गौतम ! ॥
चक्रञ्च दक्षिणे बाहौ शङ्खं वामेऽपि दक्षिणे ।
गदां वामे गदाधस्तात् पुनश्चक्रञ्च धारयेत् ॥
शङ्खोपरि तथा पद्मं पुनः पद्मञ्च दक्षिणे ।
खड्गं वक्षसि चापञ्च शरं शिरसि धारयेत् ॥
इति पञ्चायुधान्यादौ धारयेद्वैष्णवो जनः ।
मत्स्यञ्च दक्षिणे हस्ते कूर्म्मं वामकरे तथा ॥
तथा चोक्तम् ।
'दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् ।
सव्ये पद्मञ्चापरेऽथ शङ्खं कूर्म्मं गदां तथा ॥
साम्प्रदायिकशिष्टानामाचाराच्च यथारुचि ।
शङ्खचक्रादिचिह्नानि सर्व्वाङ्गेषु धारयेत् ॥
भक्त्या निजेष्टदेवस्य धारयेन्नामान्यपि ।
चक्रशङ्खौ च धार्य्येते सम्मिश्रावेव कैश्चन ॥
यत उक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते ।
'केवलं गोविन्देच्छमादौ चामृतविग्रहम् ।
अतश्चक्रविमिश्रं तं बिभृयाद्वैष्णवः सदा ॥
श्रीगोपीचन्दनेनैव चक्रादीनि बुधोऽन्वहम् ।
धारयेच्छ्रवणादौ तु तप्तानि किल तानि हि ॥
अथ चक्रादीनां लक्षणानि ।
'द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
चक्रं स्यादक्षिणावर्त्तं शङ्खञ्च श्रीहरेः स्मृतम् ॥
गदापद्मादिकं लोकविख्यातमेव मतं बुधैः ।
मुद्रा च भगवन्नामाक्षराङ्किता षडक्षरादिभिः ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥ * ॥
अपि च ।
'यथा मुद्रा प्रोक्तिकाख्या तथा तप्ता न संशयः ।
तप्ताया प्रोक्तिकायाश्च विभेदो नैव वर्त्तते ॥
नामचिह्नादिना देहे अङ्किता वा न्यदाङ्कनम् ।
सा दीक्षा प्रोच्यते भूप ! नाङ्गानां नाशिना
मपि ॥
वैष्णवैर्विष्णुभक्तैश्च ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
सम्भार्य्या ललिता मुद्रा गोपीचन्दनमुद्रया ॥
इति नारदपञ्चरात्रम् ॥
शङ्खनामाक्षरैर्नामकुर्य्याच्चन्दनादिना ।
स लोकपावनो भूत्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
अभितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
अङ्कितो नरकं घोरं रौरवादीनवाप्नुयात् ॥'
इति मत्स्यपुराणम् ॥

'तन्नाम्ना चाङ्कितं सर्व्वं वसनं भाजनादिकम् ।
इति हारीतस्मृतिः ॥ * ॥

देवताविशेषप्रीतिजनिकाङ्गुलिरचना । यथा, मुद्रापदव्युत्पत्तिमाह तन्त्रे ।

मोदनात् सर्व्वदेवानां द्रावणात् पापसन्ततेः ।
तस्मान्मुद्रेति सा ख्याता सर्व्वकामार्थसाधनी ॥
अथ मुद्राः प्रवक्ष्यामि सर्व्वतन्त्रेषु कल्पिताः ।
याभिर्व्विरचिताभिश्च मोदन्ते मन्त्रदेवताः ॥
अर्च्चने जपकाले च ध्याने काम्ये च कर्म्मणि ।
स्नाने चावाहने शङ्खे प्रतिष्ठायाञ्च रक्षणे ॥
नैवेद्ये च तथान्यत्र तत्तत्कल्पप्रकाशिते ।
स्थाने मुद्राः प्रद्रष्टव्याः स्वस्वलक्षणलक्षिताः ॥
आवाहनादिका मुद्रा नव साधारणा मताः ।
तथा षडङ्गमुद्राश्च सर्व्वमन्त्रेषु योजयेत् ॥
एकोनविंशतिर्म्मुद्रा विष्णोरुक्ता मनीषिभिः ।
शङ्खचक्रगदापद्मवेणुश्रीवत्सकौस्तुभाः ॥
वनमाला तथा ज्ञानमुद्रा विल्वाख्यया तथा ।
गरुडाख्या परा मुद्रा विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥
नारसिंही च वाराही हायग्रीवी धनुस्तथा ।
बाणमुद्रा ततः परशुर्ज्जगन्मोहनिका परा ॥
काममुद्रा पराख्याता शिवस्य दश मुद्रिकाः ।
लिङ्गयोनित्रिशूलाख्यामालेष्टाभीमृगाख्यया ।
खट्वाङ्गा च कपालाख्या डमरुः शिवतोषदा ॥
सूर्य्यस्यैकैव पद्माख्या सप्तमुद्रा गणेशितुः ।
दन्तपाशाङ्कुशा विघ्नपरशुलड्डुकसञ्ज्ञिताः ।
बीजपूराख्यया मुद्रा विज्ञेया विघ्नपूजने ॥
पाशाङ्कुशवराभीतिखड्गचर्म्मधनुःशराः ।
मौषली मुद्रिका दौर्गी मुद्रा भक्तप्रियङ्करा ॥
लक्ष्मीमुद्रार्च्चने लक्ष्म्या वाण्यादिम्याश्च पूजने ।
अक्षमाला तथा वीणाव्याख्यापुस्तकसञ्ज्ञिकाः ॥
सप्तजिह्वाख्यया मुद्रा विज्ञेया वह्निपूजने ।
मत्स्यमुद्रा च कूर्म्माख्या लेलिहा मुण्डसञ्ज्ञिका ॥
महायोनिरिति ख्याता सर्व्वसिद्धिसमृद्धिदा ।
शक्त्यर्च्चने महायोनिः श्यामादौ मुण्डमुद्रिका ॥
[illegible] मुद्रा साधारणी मता ।
तारार्च्चने विशेषास्तु कथ्यन्ते पञ्च मुद्रिकाः ॥
योनिश्च भूतिनी चैव बीजाख्या दैवधूमिनी ।
लेलिहानेति संप्रोक्ताः पञ्चमुद्राः प्रकाशिताः ॥
[illegible] त्रिपुरायाः प्रपूजने ।
[illegible]

हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्ध्वानामिकामूलपर्व्वणोः ॥
अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता ॥ १ ॥
अधोमुखी त्वियं चेत् स्यात् स्थापनी मुद्रिका स्मृता ॥ २ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्ट्योस्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥
अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव संबोधनी मता ॥ ४ ॥
उत्तानमुष्टियुगला सम्मुखीकरणी मता ॥ ५ ॥
देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ॥ ६ ॥
सव्यहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्ज्जनी ।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता मता ॥ ७ ॥
अन्योन्याभिमुखाश्लिष्टा कनिष्ठानामिका पुनः ।
तथैव तर्ज्जनी मध्या धेनुमुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥
अमृतीकरणं कुर्य्यात्तया साधकसत्तमः ॥ ८ ॥
अन्योन्यग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारितपराङ्गुली ॥
महामुद्रेयमुदिता परमीकरणे बुधैः ।
प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताह्वानकर्म्मणि ॥ ९ ॥ * ॥
वैष्णवीनान्तु मुद्राणां कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
वामाङ्गुष्ठन्तु संगृह्य दक्षिणेन तु मुष्टिना ॥
कृत्वोत्तानं ततो मुष्टिमङ्गुष्ठन्तु प्रसारयेत् ।
वामाङ्गुल्यस्तथाश्लिष्टाः संयुक्ताः सुप्रसारिताः ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंस्पृष्टा ज्ञेयैषा शङ्खमुद्रिका ॥ १ ॥
हस्तौ तु सम्मुखौ कृत्वा सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥
तलान्तर्मिलिताङ्गुष्ठौ सुभुग्नौ सुप्रसारितौ ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ लग्नौ मुद्रैषा चक्रसञ्ज्ञिका ॥ २ ॥
अन्योन्याभिमुखौ हस्तौ कृत्वा तु ग्रथिताङ्गुली ।
अङ्गुल्यौ मध्यमे भूयः संलग्ने सुप्रसारिते ॥
गदा मुद्रेयमुदिता विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥ ३ ॥
हस्तौ तु सम्मुखौ कृत्वा सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥
तलान्तर्मिलिताङ्गुष्ठौ कृत्वैषा पद्ममुद्रिका ॥ ४ ॥
ओष्ठे वामकराङ्गुष्ठो लग्नस्तस्य कनिष्ठिका ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता तत्कनिष्ठा प्रसारिता ।
तर्ज्जनीमध्यमानामाः किञ्चित् संकुच्य चालिताः ॥
वेणुमुद्रा भवत्येषा सुगुप्ता प्रेयसी हरेः ॥ ५ ॥
अन्योन्यपृष्ठकरयोर्म्मध्यमानामिकाङ्गुली ॥
अङ्गुष्ठेन तु बध्नीयात् कनिष्ठामूलसंस्थिते ।
तर्ज्जन्यौ धारयेदेषा मुद्रा श्रीवत्ससञ्ज्ञिका ॥ ६ ॥
अनामापृष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका ।
कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्ज्जन्या दक्षया तथा ॥
वामानामाञ्च बध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके ।
अङ्गुष्ठमध्यमे वामे संयोज्य सरलाः पराः ॥
चतस्रोऽप्यग्रसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसञ्ज्ञिका ॥ ७ ॥
स्पृशेत् कण्ठादिपादान्तं तर्ज्जन्याङ्गुष्ठया तथा ॥
करद्वयेन मालावत् मुद्रेयं वनमालिका ॥ ८ ॥
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो विन्यसेत् हृदि ।
वामहस्ताम्बुजं वामजानुमूर्द्धनि विन्यसेत् ।
ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य प्रेयसी ॥ ९ ॥
अङ्गुष्ठं वामसुद्दण्डितमितरकराङ्गुष्ठकेनापि बद्ध्वा
तस्याग्रं पीडयित्वाङ्गुलिभिरपि च ता वामहस्ताङ्गुलीभिः ।
[illegible]

विल्वाख्या मुद्रिकैषा स्फुटमिह गदिता गोपनीया विधिज्ञैः ॥ १० ॥
हस्तौ तु विमुखौ कृत्वा ग्रथयित्वा कनिष्ठिके ।
मिथस्तर्ज्जनिके श्लिष्टे श्लिष्टावङ्गुष्ठकौ तथा ॥
मध्यमानामिके द्वे तु द्वौ पक्षाविव चालयेत् ।
एषा गरुडमुद्रा स्याद्विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥ ११ ॥
जानुमध्ये करौ कृत्वा चिवुकौष्ठौ समावुभौ ।
हस्तौ तु भूमिसंलग्नौ कम्पमानः पुनः पुनः ॥
मुखं विवृतकं कुर्य्यात् लेलिहानाञ्च जिह्विकाम् ।
नारसिंही भवेदेषा मुद्रा तत्प्रीतिवर्द्धिनी ॥
अथवा ।
अङ्गुष्ठाभ्यान्तु करयोस्तथाक्रम्य कनिष्ठिके ।
अधोमुखीभिः सर्व्वाभिर्म्मुद्रेयं नृहरेर्म्मता ॥ १२ ॥
देवोपरि करं वामं कृत्वोत्तानमधः सुधीः ।
नमयेदिति संप्रोक्ता मुद्रा वाराहसञ्ज्ञिका ॥
यद्वा ।
दक्षहस्तस्योर्द्ध्वमुखं वामहस्तमधोमुखम् ।
अङ्गुल्यग्रन्तु संयुक्तं मुद्रा वाराहसञ्ज्ञिका ॥ १३ ॥
वामहस्ततले दक्षा अङ्गुलीस्ताश्चाधोमुखीः ।
संरोप्य मध्यमां तासामुन्नम्याधो विकुञ्चयेत् ॥
हयग्रीवप्रिया मुद्रा तन्मूर्त्तेरनुकारिणी ॥ १४ ॥
वामस्य मध्यमाग्रन्तु तर्ज्जन्यग्रेण योजयेत् ॥
अनामिकां कनिष्ठाञ्च तस्याङ्गुष्ठेन पीडयेत् ।
दर्शयेद्वामके स्कन्धे धनुर्म्मुद्रेयमीरिता ॥ १५ ॥
दक्षमुष्टेस्तु तर्ज्जन्या दीर्घैषा बाणमुद्रिका ॥ १६ ॥
यद्वा ज्ञानार्णवे ।
'यथा हस्तगतं चापं तथा हस्तं कुरु प्रिये ।
चापमुद्रेयमाख्याता वामहस्ते व्यवस्थिता ॥ १७ ॥
यथा हस्तगता बाणास्तथा हस्तं कुरु प्रिये ।
बाणमुद्रेयमाख्याता रिपुवर्गनिकृन्तनी ॥ १८ ॥
तले तलन्तु करयोस्तिर्य्यक् संयोज्य चाङ्गुली ।
संहृता प्रसृता कुर्य्यात् मुद्रा परशुसञ्ज्ञिका ॥ १९ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्टी द्वे मुद्रा त्रैलोक्यमोहिनी ॥ २० ॥
हस्तौ तु संपुटौ कृत्वा प्रसृताङ्गुलिकौ तथा ।
तर्ज्जन्यौ मध्यमापृष्ठे अङ्गुष्ठौ मध्यमाश्रितौ ।
काममुद्रेयमुदिता सर्व्वदेवप्रियङ्करी ॥ २१ ॥ * ॥
महादेवप्रियाणान्तु कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
उच्छ्रितं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामाङ्गुष्ठेन वेष्टयेत् ॥
वामाङ्गुलीर्दक्षिणाभिरङ्गुलीभिश्च वेष्टयेत् ।
लिङ्गमुद्रेयमाख्याता शिवसान्निध्यकारिणी ॥ १ ॥
मिथः कनिष्ठिके बद्ध्वा तर्ज्जनीभ्यामनामिके ।
अनामिकोर्द्ध्वसंश्लिष्टदीर्घमध्यमयोरधः ॥
अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यस्येत् योनिमुद्रेयमीरिता ॥ २ ॥
अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु बद्ध्वा शिष्टाङ्गुलीत्रयम् ॥
प्रसारयेत् त्रिशूलाख्या मुद्रैषा परिकीर्त्तिता ॥ ३ ॥
अङ्गुष्ठतर्ज्जन्यग्रे तु ग्रथयित्वाङ्गुलित्रयम् ।
प्रसारयेदक्षमाला मुद्रेयं परिकीर्त्तिता ॥ ४ ॥
[illegible]

खट्वाङ्गमुद्रा विख्याता शिवस्यातिप्रिया मता ।८।
पाणिवद्वामहस्तन्तु कृत्वाङ्गे वामके तथा ॥
निधायोच्छ्रितवत् कुर्य्यात् मुद्रा कापालिकी
मता । ९ ।
मुष्टिञ्च शिथिलां बद्धा ईषदुच्छ्रितमध्यमाम् ॥
दक्षिणाम्बुजमुन्नम्य कर्णदेशे प्रचालयेत् ।
एषा मुद्रा डमरुका सर्व्वविघ्नविनाशिनी ॥१०॥*॥
तथा गणेशमुद्राणामुच्यन्ते लक्षणान्यथ ।
उत्तानोद्धमुखी मध्या सरला बद्धमुष्टिका ॥
दन्तमुद्रा समाख्याता सर्व्वागमविशारदे ।१।
वाममुष्टेस्तु तर्ज्जन्या दक्षमुष्टेस्तु तर्ज्जनीम् ॥
संयोज्याङ्गुष्ठकाग्राभ्यां तर्ज्जन्यग्रे स्वके क्षिपेत् ।
एषा पाशाह्वया मुद्रा विद्वद्भिः परिकीर्त्तिता ॥२॥
ऋज्वीञ्च मध्यमां कृत्वा तर्ज्जनीमध्यपर्व्वणि ।
संयोज्याकुञ्चयेत् किञ्चिन्मुद्रैषाङ्कुशसञ्ज्ञिका ॥३॥
तर्ज्जनीमध्यमानामाकनिष्ठाङ्गुष्ठमुष्टिका ।
अधोमुखी दीर्घरूपा मध्यमा विघ्नमुद्रिका ॥४॥
परशुमुद्रा ५ निगदिता प्रसिद्धा लड्डुमुद्रिका ।६।
बीजपूराह्वया मुद्रा प्रसिद्धत्वादुपेक्षिता ॥७॥*॥
शक्तियोगाच्च मुद्राणां कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
पाशा १ ङ्कुश २ वरा ३ भीति ४ धनु ५
र्व्वाणा समीरिता ॥ ६ ॥
कनिष्ठानामिके बद्धा स्वाङ्गुष्ठेनैव दक्षतः ।
श्लिष्टाङ्गुली तु प्रहते संश्लिष्टे खड्गमुद्रिका ॥७॥
वामहस्तं तथा तिर्य्यक् कृत्वा चैव प्रसार्य्य च ।
आकुञ्चिताङ्गुली कुर्य्यात् चर्म्ममुद्रेयमीरिता ॥८
मुष्टिं कृत्वा तु हस्ताभ्यां वामस्योपरि दक्षिणाम् ।
कुर्य्यान्मुषलमुद्रेयं सर्व्वविघ्नविनाशिनी ॥ ९ ॥
मुष्टिं कृत्वा कराभ्याञ्च वामस्योपरि दक्षिणाम् ।
कृत्वा शिरसि संयोज्य दुर्गामुद्रेयमीरिता ॥१०॥
चक्रमुद्रां तथा बद्धा मध्यमे द्वे प्रसार्य्य च ।
कनिष्ठिके तथानीय तदग्रेऽङ्गुष्ठकौ क्षिपेत् ॥
लक्ष्मीमुद्रा परा ह्येषा सर्व्वसम्पत्प्रदायिनी ॥१॥
वीणावादनवद्धस्तौ कृत्वा सञ्चालयेच्छिरः ।
वीणामुद्रेयमाख्याता सरस्वत्याः प्रियङ्करी ।१।
वाममुष्टिं स्वाभिमुखीं कृत्वा पुस्तकमुद्रिका ।२।
दक्षिणाङ्गुष्ठतर्ज्जन्यावग्रलग्ने पराङ्गुली ॥
प्रसार्य्य संहतीताना एषा व्याख्यानमुद्रिका ।३।
श्रीरामस्य सरस्वत्या अत्यन्तप्रेयसी मता ॥*॥
मणिबन्धस्थितौ कृत्वा प्रसृताङ्गुलिकौ करौ ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयुगले मिलित्वान्तः प्रसारयेत् ॥
सप्तजिह्वाख्यमुद्रेयं वैश्वानरप्रियङ्करी ।१। * ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ॥
तर्ज्जनी मध्यमानामा संहता भुग्नवर्ज्जिता ।
मुद्रेषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चालिता ॥
दक्षाङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन तु ।
सावकाशामेकमुष्टिं कुर्य्यात् सा कुम्भमुद्रिका ॥
मुष्टीकृतौ [illegible] तर्ज्जन्यग्रे तु विन्यसेत् ।
[illegible] प्रकीर्त्तिता ॥*॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अङ्गुष्ठावुन्नतौ कृत्वा मुष्टी संलग्नयोर्द्वयोः ॥
तावेवाभिमुखौ कुर्य्यात् मुद्रैषा कालकर्षिका ।*।
दक्षिणा निविडा मुष्टिर्नासिकापिततर्ज्जनी ॥
मुद्रा विस्मयसञ्ज्ञा स्यात् विस्मयावेशकारिणी ।
मुष्टिरूर्द्धीकृताङ्गुष्ठा दक्षिणा नादमुद्रिका ॥
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठसंयोगादग्रतो बिन्दुमुद्रिका । * ।
अधोमुखे वामहस्ते ऊर्द्धास्यं दक्षहस्तकम् ॥
क्षिप्त्वाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संग्रथ्य परिवर्त्तयेत् ।
एषा संहारमुद्रा स्यात् विसर्ज्जनविधौ स्मृता ॥
दक्षपाणिपृष्ठदेशे वामपाणितलं न्यसेत् ।
अङ्गुष्ठौ चालयेत् सम्यक् मुद्रेयं मत्स्यरूपिणी ॥
वामहस्तस्य तर्ज्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया ।
तथा दक्षिणतर्ज्जन्या वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् ॥
उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः ।
अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥
वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा ।
अधोमुखे च ते कुर्य्यात् दक्षिणस्य करस्य च ॥
कूर्म्मपृष्ठसमं कुर्य्यात् दक्षपाणिञ्च सर्व्वतः ।
कूर्म्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि ॥'
पृष्ठे क्रोडे ॥ * ॥
अन्तराङ्गुष्ठमुष्टिन्तु कृत्वा वामकरस्य च ।
मध्यमाग्रं दक्षिणस्य तथालम्ब्य प्रयत्नतः ॥
मध्यमेनाथ तर्ज्जन्यामङ्गुष्ठाग्रेण योजयेत् ।
दक्षिणं योजयेत् पाणिं वाममुष्टौ तु साधकः ॥
दर्शयेद्दक्षिणे भागे मुक्तमुद्रेयमुच्यते ॥ * ॥
तर्ज्जनीमध्यमानामाः समं कुर्य्यादधोमुखम् ।
अनामायां क्षिपेद्दृष्टिमूर्द्ध्वां कृत्वा कनि-
ष्ठिकाम् ॥
लेलिहा नाम मुद्रेयं जीवन्यासे प्रकीर्त्तिता ।
तर्ज्जन्यनामिकामध्याकनिष्ठाक्रमयोगतः ॥
करयोर्योजयित्वैव कनिष्ठामूलयोगतः ।
अङ्गुष्ठाग्रे तु निःक्षिप्य महायोनिः प्रकीर्त्तिता ॥
तारायां योन्यादिमुद्रा—यथा । योनिमुद्रा च
वक्तव्या भूतिनी वक्तव्या बीजाख्यापि ॥
परिवर्त्त्य करौ स्पृष्टौ कनिष्ठाऽऽस्यमध्यमे ।
अनामायुगलञ्चाधस्तर्ज्जनीयुगलं पृथक् ॥
अन्योन्यं निविडं बद्धाङ्गुष्ठाग्रेऽनामिके तत ।
हानवधूमकेत्वाख्या मुद्रैषा कथिता प्रिये ! ॥
अस्यास्तु बन्धनात् मन्त्री बन्धनान्मुच्यते ध्रुवम् ॥
वक्त्रं विस्तारितं कृत्वाप्यधो जिह्वाञ्च चालयेत् ।
पार्श्वस्थ मुष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्त्तिता ॥
एषा ताराराधनेऽन्या लेलिहाना वक्तव्या ।
'योनिर्मायाधरः बिन्दुबन्धुः कूर्च्चं क्रमादिह ।
बीजानि बीजरत् मन्त्री सुखावन्धनमाचरेत् ॥
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठसंयोगादग्रतो बिन्दुमुद्रिका ।
वामबिम्बरतजोला प्रकाशमन्त्रेऽथ मुद्रिका ॥
शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि मुद्राः सर्व्वार्थसिद्धिदाः ।
याभिर्विरचिताभिस्तु साधिका [illegible] भवेत् ॥
परिवर्त्त्य करौ [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]

मध्यमामध्यगे कृत्वा कनिष्ठेऽङ्गुष्ठरोधिते ।
तर्ज्जन्यौ दण्डवत् कृत्वा मध्यमोपर्य्यनामिके ।
एषा च प्रथमा मुद्रा सर्व्वसङ्क्षोभकारिणी ॥
एतस्या एव मुद्राया मध्यमे सरले यदा ।
क्रियेते परमेशानि ! सर्व्वविद्राविणी तदा ॥
मध्यमातर्ज्जनीभ्याञ्च कनिष्ठानामिके समे ।
अङ्कुशाकाररूपाभ्यां मध्यमे परमेश्वरि ! ॥
अङ्गुष्ठौ तु नियुञ्जीत कनिष्ठानामिकोपरि ।
इयमाकर्षिणी मुद्रा त्रैलोक्याकर्षिणी परा ॥
पुटाकारौ करौ कृत्वा तर्ज्जन्यावङ्कुशाकृती ।
परिवर्त्तक्रमेणैव मध्यमे तदधोगते ॥
क्रमेण देवि ! तेनैव कनिष्ठानामिके तथा ।
संयोज्य निविडाः सर्व्वा अङ्गुष्ठावग्रदेशतः ॥
मुद्रेयं परमेशानि ! सर्व्ववशकरी मता ।
सम्मुखौ तु करौ कृत्वा मध्यमामध्यगेऽनुजे ॥
अनामिके तु सरले तद्बहिस्तर्ज्जनीद्वयम् ।
दण्डाकारौ तदङ्गुष्ठौ मध्यमानखदेशगौ ॥
मुद्रैषोन्मादिनी नाम्ना कार्य्येणी सर्व्वयोषिताम् ।
अस्यास्त्वनामिकायुग्ममधः कृताङ्कुशाकृती ॥
तर्ज्जन्यावपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेत् ।
इयं महाङ्कुशा मुद्रा सर्व्वकामार्थसाधिनी ॥*॥
सव्यं दक्षिणदेशे तु सव्यदेशे तु दक्षिणम् ।
बाहुं कृत्वा महादेवि ! हस्तौ संपरिवर्त्त्य च ।
कनिष्ठेऽनामिके देवि ! युक्ते तेन क्रमेण च ।
तर्ज्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्व्वोर्द्ध्वमपि मध्यमे ॥
अङ्गुष्ठौ तु महेशानि ! सरलावपि कारयेत् ।
इयं सा खेचरी नाम्ना पार्थिवस्थानयोजिता ॥
परिवर्त्त्य करौ स्पृष्टावर्द्धचन्द्राकृती प्रिये ! ।
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयुगलं युगपत् कारयेत्ततः ॥
अधः कनिष्ठावष्टब्धे मध्यमे विनियोजयेत् ।
तथैव कुटिले योज्ये सर्व्वाधस्तादनामिके ।
बीजमुद्रेयमचिरात् सर्व्वसिद्धिविवर्द्धिनी ।*।
मध्यमे कुटिले कृत्वा तर्ज्जन्युपरिसंस्थिते ॥
अनामिके मध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके ।
सर्व्वा एकत्र संयोज्या अङ्गुष्ठपरिपीडिताः ॥
एषा तु प्रथमा मुद्रा योनिमुद्रेयमीरिता ।*।
एता मुद्रा महेशानि ! त्रिपुरायाः प्रकीर्त्तिताः ।
पूजाकाले प्रयोक्तव्या यथानुक्रमयोगतः ॥
वामहस्तेन मुष्टिन्तु बद्धा कर्णप्रदेशतः ।
तर्ज्जनीं सरलां कृत्वा व्यामयेज्जपतत्परः ॥
सौभाग्यदण्डिनी मुद्रा व्याख्यातापि [illegible] ।
अन्तरङ्गुष्ठमुष्टौ तु निबध्य तर्ज्जनीमिमाम् ॥
रिपुजिह्वाग्रहा मुद्रा व्याख्याता [illegible] ।
[illegible] तु योनिमुद्रा [illegible] ॥
अङ्गुष्ठेन तदग्रे तु [illegible] मता ।*।
वाममुष्टिं विधायाथ तर्ज्जनीमग्रतः [illegible] ।
प्रसार्य तर्ज्जनीमुद्रा [illegible] ॥'
इति तन्त्रसारे मुद्राप्रकरणं समाप्तम् ॥*॥
अपि च ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]

नाराचो मुण्डदण्डौ च योनिरङ्कं तथैव च ॥
वन्दनी च महामुद्रा महायोनिस्तथैव च ।
भगश्च पुटकश्चैव नि शङ्कोऽथार्द्धचन्द्रक ॥
अङ्गुष्ठ त्रिमुखश्चैव शङ्खमुद्र च मुष्टिक ।
वज्रश्चैव तथा वक्त्र सयोनिर्व्विमलस्तथा ॥
घट शिखरिणी तुङ्ग पुच्छोऽथ ह्यर्द्धधेनुक ॥
सम्मीलनी च कुण्डञ्च चक्र शूल तथैव च ॥
सिंहवक्त्र गोमुखञ्च प्रोन्नामोन्नमन तथा ।
विम्ब पाशुपत शुद्ध त्यागोऽथ साधनी तथा ॥
प्रसाधनी चोग्रमुद्रा कुण्डली वृक्षमेव च ।
त्रिमुखश्चाविवक्त्रौ च योगी भेदोऽथ मोहनम् ॥
वाणो धनुश्च तूणीर मुद्रा एतास्तु सत्तमा ।
अष्टोत्तरशत मुद्रा भवाणा या प्रकीर्त्तिता ॥
तासान्तु पञ्चपञ्चाशद्देता याश्चास्तु पूजने ।
शेषास्तु चाष्टिपञ्चाशन्मुद्राश्च्ता समयेषु च ।
ध्यानायनसङ्केतनटनादिषु ता स्मृता ॥
देवानां चिन्तने योगे ध्याने जप्ये विसर्ज्जने ।
आद्यास्तु पञ्चपञ्चाशन्मुद्रा भैरव । कीर्त्तिता ॥
मुद्रां विना तु यज्जप्य प्राणायाम सुरार्च्चनम् ।
योगो ध्यानासने चापि निष्फलानि च भैरव । ॥
प्रत्येक लक्षण तेषां शृणुत तनयौ युवाम् ॥
दक्षिणामध्यमाग्रेण सव्यहस्तस्य तर्ज्जनीम् ।
योजयेत् सव्यमध्यान्तु तर्ज्जन्या दक्षिणेन वै ॥
तथा दक्षानामिकया वामहस्तकनिष्ठिकाम् ।
अनामिकान्तु वामस्य दक्षिणस्य कनिष्ठया ॥
योजयेद्व्युत्क्रमात् सम्यक दक्षिणावर्त्तनेन तु ।
धेनुमुद्रा समाख्याता सर्व्वदेवस्य तुष्टिदा ॥१॥
संयोज्य द्वौ तलौ सर्व्वाग्रयकुष्ठाग्राणि हस्तयो ।
सयोज्य पार्श्वतोऽङ्गुष्ठौ सपुट प्रोच्यते सुरे. ॥
सर्व्वेषामथ देवानां सपुट शस्यते सदा ।
ध्यानसंपुटयोगादौ सम्पुट शस्यते सदा ॥२॥
निम्नकयुगलं पार्श्वो सयोज्याङ्गैन एव च ।
मध्यशून्य पुटाकार प्राञ्जलि परिकीर्त्तित ॥३॥
अङ्गुष्ठमत्सर कृत्वा पाणयोर्म्मुष्टिं विधाय च ।
संयोज्य विम्बवत्ते तु विम्बमुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥४॥
मणिबन्धादारभ्य सयोज्य करयोर्द्वयो ।
अङ्गुष्ठे चापि सयोज्य तथैव च कनिष्ठिके ॥
तिस्रश्चिन्नो द्वयो पाणयोरङ्गुलीर्व्विरलास्तत ।
पद्ममुद्रा समाख्याता चतुर्वर्गप्रदा नृणाम् ॥५॥
अङ्गुष्ठाग्रेण तर्ज्जन्या' सयोज्याधोर्द्धरेखया ।
अन्याङ्गुलीस्तथानन्य नाराच स्यात प्रसा-
र्य्यते ॥
मम चैव शिवायाश्च प्रीतिदेय प्रियङ्करी ।
नाराचमुद्रा सतत प्रोक्ता वेतालभैरव । ॥६॥
अन्तराङ्गुष्ठमुष्टिञ्च कृत्वा वामकरस्य तु ।
मध्यमाग्रां दक्षिणस्य तथानन्य प्रयत्नत' ॥
मध्याङ्गेनाथ तर्ज्जन्या अङ्गुष्ठाग्रान्नियोज्य च ।
दक्षिणां श्रीवत्स पार्श्वे वामकुक्षौ तु साधकः ॥
दर्शयेन्निजां सता मुद्रामुद्र मभिध्यते ।
प्रसार्य्य दण्डमुद्रेति दक्षिणस्य करस्य तु ।७।
सर्व्वाङ्गुलीस्तु सयोज्य करयोरुभयोरपि ॥
सवेष्ट्य रज्जुवद्द्वे तु पाणयोरपि कनिष्ठिके ।
वामस्य वाममूलेन तदग्र विनियोजयेत ॥
दक्षस्य मध्यमूलेन तथाग्र वाममेव च ।
योजयेत योजनात पश्चादावर्त्तय करशाखिका ॥
योन्याकारन्तु तन्मध्य योनिमुद्रा प्रकीर्त्तिता ।
कामाख्याया पञ्चमूर्त्तेर्द्दुर्गाया अपि भैरव । ॥
प्रीतिदा योनिमुद्रेय मम कामस्य च प्रिया ।८।
सयुक्ताङ्गुली सर्व्वा प्रसार्य्याङ्गुष्ठपर्व्वणा ॥
अग्रेण च कनिष्ठाया अग्रेणापि च योज-
येत् ।
करस्य दक्षिणस्येयमङ्कयोनि प्रकीर्त्तिता ॥१ ॥
सपुट प्राञ्जलि वापि यदि शीर्षे नियोजयेत ।
वन्दनीया समाख्याता मुद्रा विष्णुप्रमोदिनी॥११॥
सैव चेत अवणासक्ता महामुद्रा प्रकीर्त्तिता।१२।
दक्षिणाङ्गे तु सा सक्ता वैष्णवी परिकी-
र्त्तिता ॥ १३ ॥
महायोनिस्तु कथिता वैष्णवीतन्त्रगोचरे ।
द्वयोमूले त्वङ्गुष्ठाग्रमङ्गुलीञ्च कनिष्ठयो ॥
नियोज्य प्रहृतीकृत्य द्वे पाणी योजयेत पुन ।
भगमुद्रा च सा ख्याता लक्ष्मीवाणीशिवा
प्रिया ॥ १४ ॥
सर्व्वाङ्गुलीनामग्रौच दक्षिणस्य करस्य च ।
सयोज्यैकत्र पुरतो निर्द्दिष्ट पुटक स्मृत ॥१५॥
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठाङ्गुलीनां योजयेद्बुध ।
अग्राग्रयेकत्र मध्यान्तु तर्ज्जनीञ्च प्रसार्य्य वै ॥
कुञ्चीकृत्य करद्वन्द्व पृथगग्रे नियोजयेत् ।
नि शङ्को नाम मुद्रेय नरसिंहवराहयो ॥१६॥
कनिष्ठानामिकामध्यामाकुञ्च्य दक्षिणस्य च ।
करस्य तर्ज्जन्यङ्गुष्ठे प्रसार्य्य क्रियते तु या ॥
सा मुद्रा ह्यर्द्धचन्द्राख्या मह्याणी प्रीतिदा-
यिनी । १७ ।
ऊर्द्धीकृत्य तथाङ्गुष्ठ दक्षिणस्य करस्य च ।
कृत्वा मध्य तदङ्गुष्ठ वाममुष्टि तथोन्नत ।
ऊर्द्धाङ्गुष्ठ तथा कुर्य्यादङ्गमुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥१८॥
एतस्या एव मुद्राया कनिष्ठादिविमोचन ।
अष्टौ मुद्रा समाख्याता नाम तासां पृथक
पृथक ॥
त्रिमुखश्चैव १९ मुष्टिश्च २० वक्त्र २१ मावह २२
मेव च ।
विमलञ्च २३ घटश्चैव २४ तुङ्ग २५ पुच्छ २६
स्तथैव च ॥
नवानां विष्णुमूर्त्तीनां सार्द्धमङ्गेन मुद्रिका' ।
क्रमाज्ञेय समाख्याता नायिकानां तथैव च ॥
सयोज्य करयो पृष्ठे तथावर्त्त्य तु वै समम् ।
प्रसार्य्य तर्ज्जनीयुग्म सयुक्त सर्व्वत पुन ॥
अङ्गुष्ठौ च तथा सक्तौ शङ्खमुद्रा प्रकीर्त्तिता।२७।
उत्तानमञ्जलि कृत्वा अङ्गुष्ठे द्वे कनिष्ठयो ॥
स्थले नि क्षिप्य तु करौ सयोज्याथ प्रदर्शयेत् ।
सा स्यात शिखरिणी मुद्रा भास्वीसूर्य्यप्रिया
च सा ॥ २९ ॥
अनामिके कनिष्ठे तु सयोज्य ऋजुना पुन ।
मध्यमातर्ज्जनीनान्तु धेनुमुद्रेव बन्धनम् ॥
सार्द्धधेनुरिति ख्याता चन्द्रप्रीतिविवर्द्धिनी ।३ ।
करयोरङ्गुली सर्व्वा सर्व्वाग्राण्येकत स्थिता ॥
नियोज्याङ्गतले चैव तदधोऽपि वियुज्य च ।
अग्रेरग्र योजयेत्तु मुद्रा सम्मीलनी तु सा ॥३१॥
भौमभूमिसुनीशानामिय प्रीतिविवर्द्धिनी ।
सर्व्वाङ्गुलीस्तु सवक्रा दक्षिणस्य करस्य च ॥
कियद्भाग तथान्यस्य तल कुर्य्यात्तु कुण्डवत ।
समाख्याता कुण्डमुद्रा बुधवाणीशिवाप्रिया ॥३२॥
सर्व्वाङ्गुलीनां मध्ये तु वामहस्तस्य चाङ्गुली ।
प्रसार्य्याङ्गुष्ठयुगल सयोज्याग्रेण भैरव । ॥
तदङ्गुष्ठद्वय कार्य्य सम्मुख विलरेत्तत ।
चक्रमुद्रा समाख्याता गुरुविष्णुशिवप्रिया ॥३३॥
अङ्गुष्ठ मध्यमाञ्चैव नामयित्वा करस्य च ।
दक्षिणस्यापराश्चिस्रो योजयेद्यत पुन ॥
शूलमुद्रा समाख्याता मम शुक्रगुहप्रिया । ३४ ।
निकुञ्चीकृत्य तु करौ वामाङ्गुलिगणस्य तु ॥
अग्राणि योजयेन्मध्ये तलस्यासव्यहस्तत ।
अध कृत्वा वामहस्त मुद्रा सिंहमुखी
स्मृता ॥ ३५ ॥
इयं प्रोक्ता तु दुर्गाया सूर्य्यपुत्रस्य चक्रिण ।
भगमुद्रा कर्णमूले गोमुखाख्या प्रकीर्त्तिता ॥
मम विष्णोस्तथा राज्ञो सर्व्वदा प्रीति
दायिनी । ३६ ।
मुष्टिद्वयमधोत्तानं कृत्वा सयोज्य पार्श्वत ॥
दक्षिणस्य कनिष्ठादीन् प्रसार्य्य क्रमत पुन ।
तथा वामकनिष्ठाभ्यामेकैकेन प्रसारयेत् ॥
अष्टौ मुद्रा समाख्याता नामत क्रमत श्रृणु ।
प्रोन्नामो ३७ न्नमन ३८ श्चैव विम्बं ३९ पाशु-
पत ४० तथा ॥
शुद्ध ४१ त्याग ४२ साधनी ४३ च तथा चैव
प्रसाधनी ४४ ।
आकुञ्च्य करशाखास्तु दक्षिणा सा तु मुद्रिका॥
उग्रमुद्रा समाख्याता स्वहस्तस्य विपर्य्ययात् ।४५।
इन्द्रादिलोकपालानां दश मुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥
सर्व्वेषामपि देवानां परमप्रीतिवर्द्धना ।
अङ्गुष्ठाग्रन्तु तर्ज्जन्या अग्रभागेण योजयेत ॥
आकुञ्च्य मध्यमाभ्यान्तु दक्षहस्तस्य चाङ्गुली ।
दर्शयेत् कुण्डलाकार कुण्डलीशक्तितुष्टिदम् ॥
सर्व्वेषामपि देवानां तथा तुष्टिकरं महत ।४६।
अङ्गुष्ठतर्ज्जनीमध्या अग्रभागे नियोज्य च ॥
मध्यमाञ्च कनिष्ठाञ्च आकुञ्च्य दक्षिणे करे ।
त्रिमुखाख्या समाख्याता विश्वेदेवप्रिया सदा ॥
कीर्त्ती प्रियेय सततं मातृणामपि तुष्टिदा ।४७।
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरग्रभागौ सयोज्य चाङ्गुली ॥
अन्या आकुञ्चयेत्तु तिस्र साविवक्त्री प्रकीर्त्तिता ।
पितृणामथ साध्यानां रुद्राणां विश्वकर्म्मणा. ॥

ऊर्द्धं संयोजयेन्नाभौ अस्योपरि तथाञ्जलिं ।
योगमुद्रा समाख्याता योगिनां तत्त्वदायिनी ॥
सर्व्वेषामपि देवानां पूजने चिन्तने तथा ।
योगमुद्रा समाख्याता तुष्टिप्रीतिकरी सदा॥४६॥
प्राञ्जलिनाम मुद्रा तु ऊर्द्धाधोभावयोजिताम् ।
विभिद्य दर्शयेद्धस्तौ ऊर्द्धाध प्रसृतोऽङ्गुलौ ॥
भेदमुद्रा समाख्याता मम विष्णोर्विधे प्रिया।५०।
अङ्गुष्ठे द्वे तु नि क्षिप्य करयोरुभयोस्तले ॥
अग्रेण योजयेत पश्चात कनिष्ठायुगल तत ।
उभयोर्हस्तयोश्चान्यास्तर्ज्जन्याद्याश्च योजयेत ॥
अग्राग्रेस्तु पृथक्कृत्य दर्शयेत्तत कनिष्ठिकाम् ।
मुद्रा सम्मोहन नाम कामदुर्गारमाप्रिया ॥
सर्व्वेषामपि देवानां मोहन प्रीतिद स्तवम्।५१।
आनम्य सव्यहस्तस्य मध्यमानामिके तथा ॥
तयो पृष्ठे तु संयोज्य अङ्गुष्ठाग्र तत परम्।
कनिष्ठां तर्ज्जनीञ्चैव अग्रेण योजयेत्तत ॥
मायामुद्रा समाख्याता सर्व्वदेवस्य तुष्टिदा।५२।
सर्व्वाङ्गुलीस्तु सङ्कोच्य अङ्गुष्ठमथ तर्ज्जनीम् ॥
प्रसार्य्य करयो पश्चादङ्गुष्ठाग्रन्तु योजयेत् ।
अङ्गुष्ठाग्रेण तर्ज्जन्या अग्रेणापि च तर्ज्जनीम् ॥
यथाशक्ति प्रसार्य्यापि धनुर्मुद्रा प्रकीर्त्तिता।५३।
सर्व्वाङ्गुलीनामग्राणि श्राद्धतीर्थे नियोजयेत् ॥
अनामिकाया पृष्ठे तु अङ्गुष्ठाग्र नियोजयेत ।
मूल्य तूणीरवत कृत्वा तेषामन्तस्तु भैरव ।।
तूणीरमुद्रा व्याख्याता सर्व्वेषां प्रीतिवर्द्धिनी।५४॥
मुद्रासु संस्थिता पूजा मुद्रासु परिचिन्तनम् ।
मुद्रासु संस्थिता योगा मुद्रा मोदकरास्तत ॥
यदा यदा पूजनेषु चिन्तने ध्यानकर्म्मणि ।
यन्त्रादौ स्तवने वापि हस्तसत्य न विद्यते ।
तदा मुद्रायुतं कुर्य्यादिष्टापूर्त्तं करद्वयम् ॥
यन्त्रकालेषु पैष्टल्ली हस्तौ मुद्रासु च यम ।
तदा मुद्रां विधायैव तत्तु कृत्य समाचरेत् ॥
मुद्राविद्धस्तहस्तस्तु क्रियते कर्म्मदैविकम् ।
कृत्वा तन्निष्फल यस्मात्तस्मान्मुद्रान्वितो भवेत् ॥
विसर्ज्जने तु देवानां यस्य या परिकीर्त्तिता ।
मुद्रां तां पूजनादौ तु तस्य नैव प्रयोजयेत् ॥
विहस्तपुस्तकाञ्चैव मुद्रां मुद्रायुत समाचरेत् ।
पूजनादि समस्तञ्च कर्म्म वहेद्र विचक्षण ॥
ततो मुद्रा पर धाम मुद्रा पुण्यप्रदायिनी ।
देवानां मोददा मुद्रा तस्मात्तां यत्नतश्चरेत् ॥
अर्हेर्योगिभिर्श्चायोगिर्योगिनीभी च वैष्णवी ।
मुद्रा विसर्ज्जने प्रोक्ता शिवाग्निपुरयो सदा ॥
दुर्गाया सर्व्वरूपेषु मुद्रा एता प्रकीर्त्तिताः ।
योनिश्च सम्पुटञ्चैव महायोनिस्तथैव च ॥
वर्ज्जयित्वा यत्नभावादुत्तात्स्वेन्च योजयेत् ।
भवेयुस्तु विपच्याग्रदश्या मुद्रा समन्तत ॥
ता यत्नभावाशामा सुमुद्रा मोदकरा परा' ।
एवं वो कथिता मुद्राः पूजने पूज्यतुष्टिदा ॥"
इति कालिकापुराणे ७५ अध्याय' ॥
मुद्राङ्कित, त्रि, (मुद्रया अङ्कित ।) मुद्रया चिह्नित । छापाकरा मोहरकरा इत्यादि भाषा । यथा —

"धाता विश्वविसृष्टिमात्रनिरतो देवोऽपि गौरी भुजा-
श्लेषानन्दविघूर्णमाननयनो दक्षाध्वरध्वसकृत ।
दैत्यारि कमलाकपोलमकरीमुद्राङ्कितोर स्थल
प्रीतेऽप्यावितरेषु जन्तुषु पुन का नाम प्राप्ते कथा ॥"
इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्क ॥
मुद्रालिपि, स्त्री, (मुद्रया लिपि ।) पञ्चधा लिप्यन्तर्गतलिपिविशेष । छापार अक्षर इति भाषा । यथा —
"मुद्रालिपि शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा ।
गुण्डिकाघुणसम्भूता लिपय पञ्चधा स्मृता ।
एताभिर्लिपिभिर्व्याप्ता धरित्री शुभदा हर ॥"
इति वाराहीतन्त्रम् ॥
अस्या पाठ्यत्व धार्य्यत्वञ्च यथा —
"लेखन्या लिखितं विप्रैर्मुद्राभिरङ्कितञ्च यत ।
शिल्पादिनिर्म्मित यच्च पाठ्य धार्य्यञ्च सर्व्वदा ॥"
इति खड्गमालातन्त्रम् ॥
मुद्रिका स्त्री, (मुद्रा स्वार्थे कन् + स्त्रियां टाप । पूर्व्वाकारस्य ह्रस्वत्वम् । अत इत्व च ।) स्वर्ण्ण रूप्यादिनिर्म्मितमुद्रा । मोहर टाका इत्यादि भाषा । यथा,—
"सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशो भिताम् ।
सलिलेन सङ्कल्पितां प्रक्षिपेत तत्र मुद्रिकाम् ॥"
इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याय ॥
मुद्रित, त्रि, (मुद्रा मुद्रणा अस्य जातेति । मुद्रा इतच ।) अप्रफुल्लम् । मोदा इति भाषा । तत्पर्य्याय । सङ्कुचितम् २ निद्राण ३ मीलितम् ४ । इति हेमचन्द्र ॥ मुद्राङ्कितञ्च ॥ (परित्यक्तम् । यथा, नैषधचरिते । ५ । १९ ।
"मुद्रिताच्युतजन्मकथन सन्
नारदं बलिरिपु समवादीत ।"
"मुद्रित परित्यक्तम् ।" इति तट्टीका ॥)
मुधा, व्य, (मुह्यतीति । मुह् + बाहुलकात् का । पृषोदरादित्वात् हस्य ध ।) व्यर्थकम् । इत्यमर ।३।४।४। (यथा, महाभारते ।१४।६७।४।
"मुधा यानं मुधा दर्शं मुधा सेवा मुधा श्रम ।
एवं यो ब्रूतधर्म्मी स्यात् सोऽसुखायनमश्नुते ॥")
मुनि, पुं, मन्यते जानाति य । (इति मन् + "मनेरुच्च ।" उणा० ४ । १२२ । इति इन् + अत उच्च ।) मौनव्रती । इत्यर्थ्व । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । वाचयम २ । इत्यमर ।२।७।४२। मौनी ३ व्रती ४ ऋषि ५ शमाख्य ६ सत्यवाक ७ । इति जटाधर ॥ (यथा, नैषधे ।१।१३३।
"पठेन स्तवेन च वारिभूयसां
मुनेरिवैषां मम यस्य दत्तय' ॥")
तस्य लक्षणं यथा,—
"दु'खेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोध, स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥"
इति श्रीभगवद्गीता ॥*॥
तस्य कर्म्म यथा,—

ब्रह्मोवाच ।"
"मुनिभिश्चरिता धर्म्मा उक्ता व्यास । मया तव ।
येविष्णुस्तुष्यते देव मुक्तादिपरिभाविक ॥
तर्पणेन च होमेन सन्ध्यया वन्दनेन च ।
प्राप्यते भगवान् विष्णुर्धर्म्मकामार्थमोक्षद' ॥
धर्म्मो विष्णुर्मतो विष्णु पूजा विघ्नस्तु तपनाम् ।
होम सन्ध्या तथा ध्यान धारणा सकल हरि ॥"
इति गारुडे २२६ अध्याय ॥*॥
तस्याश्रमे वर्ज्जनीयानि यथा । अतिथिपूजा १ हरिणविश्वास २ हिंसजन्तुशान्तता ३ यज्ञधूम ४ मुनिसुत ५ द्रुमसेक ६ वल्कल ७ तृणच ८ । इति कविकल्पलता ॥*॥ मुनिविशेषाणां ब्रह्मणोऽङ्गविशेषादुत्पत्तिर्यथा,—
"पुलस्त्यो दक्षकर्णाच्च पुलहो वामकर्णत ।
दक्षनेत्रात्तथात्रिश्च वामनेत्रात क्रतु स्वयम् ॥
अरणिर्नासिकारन्ध्रात अङ्गिराश्च मुखाद्रुचि ।
भृगुश्च वामपार्श्वाच्च दक्षो दक्षिणपार्श्वत ॥
छायाया कर्द्दमो जातो नाभे पञ्चशिखस्तथा ।
वक्षसश्चैव वोढुश्च कण्ठदेशाच्च नारद ॥
मरीचि स्कन्धदेशाच्च आपस्तम्बस्तथा गलात ।
वशिष्ठो रसनादेशात् प्रचेता अधरोष्ठत ॥
हसश्च वामकुक्षेश्च दक्षकुक्षेर्यति स्वयम् ।
सृष्टि विधातुश्च विधिश्चकाराणां सुतानपि ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे ८ अध्याय ॥*॥
गयासुरशरीरे यज्ञार्थं ब्रह्मणो मानसात् जाता मुनयो यथा,—
"ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽसृजत् ।
अग्निशर्म्माणमसृजत् प्रोक्तं जामदग्न्यमृतुम् ॥
कुशस्थिं वैदकौशिक्यं चारीतं काश्यपं शपम् ।
गार्गं कौशिकवासिष्ठौ सर्गं भार्गवमव्ययम् ॥
वृद्धं पाराशरं कर्षं माण्डव्यं श्रुतिशेवतम् ।
श्वेतं सुताल दमनं सुहोत्रं कर्षमेव च ॥
लौगाक्षिञ्च महावाकुं जैगीषव्यं तथैव च ।
दधिपञ्चमुखं विप्र । ऋषभं कर्कमेव च ॥
कात्यायनं गोभिलञ्च मुनिमुख्यं महाव्रतम् ।
जटामालिनमव्यर्थं चातुर्वाक्यं च रायकम् ॥
आत्रेयञ्चाप्यङ्गिरसमौपमन्युं महाव्रतम् ।
गोकर्णञ्च गुहावार्द्ध शिखिशिखिनमामृतम् ॥
सुधावक्त्रं गौतमञ्च तथा वैदशिरो मतम् ।
एतानन्यांश्च विप्रेन्द्रान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
परिकल्प्याकरोद्यागं गयासुरशरीरके ॥"
इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥*॥
मुनिविशेषाणां कुलविशेषा,—
"कालिकश्चान्तरेऽध्येति कतु कारणिको मुन' ।
मरीचिर्मिश्रैर्मुनिभि' चार्ज्ज कश्यादभूच्च' ॥
विप्रैर्नरकालश्च [illegible]
नारदश्चेति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

वेदेषु कर्द्दमः शब्दश्छायायां वर्त्तते स्फुटम् ।
बभूव कर्द्दमाद्बालः कर्द्दमस्तेन कीर्त्तितः ॥
तेजोभेदे मरीचिश्च वेदेषु वर्त्तते स्फुटम् ।
जातः सद्योऽतितेजस्वी मरीचिस्तेन कीर्त्तितः ॥
क्रतुसङ्घश्च यागेन सुतो जन्मान्तरेऽमुना ।
ब्रह्मपुत्त्रोऽपि तन्नाम्ना क्रतुरित्यभिधीयते ॥
प्रधानाङ्गं मुखं धातुस्ततो जातश्च बालकः ।
इरस्तेनाङ्गिवचनोऽङ्गिरास्तेन प्रकीर्त्तितः ॥
अतितेजस्विनि भृगुर्वर्त्तते नाम्नि शौनक ।
जातः सद्योऽतितेजस्वी भृगुस्तेन प्रकीर्त्तितः ॥
वशीभूतश्च शिष्टश्च जातः सद्यो हि बालकः ।
अतिप्रियश्च धातुश्च वशिष्ठस्तेन कीर्त्तितः ॥
जातोऽप्यरुणवर्णश्च जातः सद्यो हि तेजसा ।
प्रज्वलन् पूर्व्वतपसा चारुणस्तेन कीर्त्तितः ॥
हंस आत्मा वशी यस्य योगेन योगिनो ध्रुवम् ।
बालः परमयोगीन्द्रस्तेन हंसः प्रकीर्त्तितः ॥
सन्ततं यस्य यत्नश्च तपःसु बालकस्य च ।
प्रकीर्त्तितो यतिस्तेन सयतः सर्व्वकर्म्मसु ॥
पुलस्तपःसु वेदेषु वर्त्तते हि स्फुटेऽपि च ।
स्फुटं तपःस्वरूपश्च पुलहस्तेन कीर्त्तितः ॥
पुलस्तपःसमूहश्च यस्यास्ति पूर्व्वजन्मनाम् ।
तपःसु च समूहश्च पुलस्त्यस्तेन बालकः ॥
त्रिगुणायां प्रकृत्यां त्रिविधायाञ्च प्रवर्त्तते ।
तयोर्भक्तिः समा यस्य तेन बालोऽत्रिरुच्यते ॥
जटाश्चाग्निशिखारूपाः पञ्च सन्ति च मस्तके ।
तपस्तेजोभवा यस्य स च पञ्चशिखः स्मृतः ॥
अपान्तरतमे देशे तपस्तेपेऽन्यजन्मनि ।
अपान्तरतमा नाम शिशोस्तेन प्रकीर्त्तितम् ॥
सर्व्वत्र समाप्नोति वाञ्छयेत् प्रापयेत् परान् ।
वोढुं समर्थस्तपसि वोढुस्तेन प्रकीर्त्तितः ॥
तपस्तेजसा बालो दीप्तिमान् रुचिरो मुने ।
तपःसु रोचते चित्तं रुचिस्तेन प्रकीर्त्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २२ अध्यायः ॥
बुद्धविशेषः । जिनः । इति मेदिनी । ने, १५ ॥ प्रियालवृक्षः । पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७६ ॥ दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, दक्षकन्या । सा च कश्यपपत्नीनामन्यतमा । यथा, महाभारते । १।६५।११ १२ ।
“मरीचेः कश्यपः पुत्त्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।
प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥
अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा ।
क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः ॥”
अष्टवस्वन्तर्गतस्य आपनामकस्य वसोः पुत्त्रे, पुं । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ३ । ४० ।
“आपस्य पुत्त्रो वैतण्ड्यः श्रमः शान्तो मुनिस्तथा ।”
क्रौञ्चद्वीपस्थ देशविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे ।
उष्णात् परे पावनकः पावनादन्धकारकः ।
अन्धकारकदेशात्तु मुनिदेशस्तथापरः ॥”
(द्युतिमतः पुत्त्राणामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । २२ ।
“तथा द्युतिमतः सप्तपुत्त्रांस्तांश्च निबोध मे ।
मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तमः परिकीर्त्तितः ॥”
कुरुपुत्त्रभेदः । यथा, महाभारते ।१।९४।४९॥
“अविक्षितमभिष्वन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम् ॥”)

मुनिखर्ज्जूरिका, स्त्री, (मुनिप्रिया खर्ज्जूरिका इति मध्यपदलोपी समासः ।) खर्ज्जूरीप्रभेदः । यथा
“मुनिखर्ज्जूरिका त्वन्या राजेष्टा क्रतुसम्मिता ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

मुनिच्छदः, पुं, (मुनयः अत्र्यादयः सप्त तत्सङ्ख्यकाः छदाः पत्त्राण्यस्य ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री । मेथिका । यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपुत्त्रिका ।
इत्यादि ।
‘कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ।
इत्यन्तम् ॥)

मुनितरुः, पुं, (मुनेरगस्त्यस्य प्रियः तरुः । इति मध्यपदलोपी समासः ।) बकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

मुनिद्रुमः, पुं, (मुनेरगस्त्यस्य प्रियः द्रुमः । इति मध्यपदलोपी समासः ।) श्योनाकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ श्योनाकप्रभेदः । बकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधचरिते ।१।८६।
“मुनिद्रुमः कोरकितः शितिद्युति-
र्वनेऽमुनाऽमन्यत सिंहिकासुतः ॥”
“मुनिद्रुमः बकवृक्षः ।” इति तट्टीका ॥ अस्य पर्य्यायो यथा,—
“अथागस्त्यो वङ्गसेनो मुनिपुष्पो मुनिद्रुमः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“श्योनाको भूतपुष्पश्च पूतिहृच्च मुनिद्रुमः ।
दीर्घवृन्तश्च कट्वङ्गो भल्लुकष्टुण्टुकोऽरलुः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाञ्च ॥)

मुनिनिर्म्मितः, पुं, (मुनिना निर्म्मितः ।) डिण्डिशः । यथा, भावप्रकाशे ।
“डिण्डिशो रोमशफलो मुनिनिर्म्मित इत्यपि ।
डिण्डिशो रुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः ।
सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः ॥”

मुनिपित्तलं, क्ली, (मुनीनां पित्तलमिव ।) ताम्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुनिपुङ्गवः, पुं, (मुनिः पुङ्गव इव ।) मुनिश्रेष्ठः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, रामायणे ।१।१।१।
“तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् ।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥”)

मुनिपुत्त्रः, पुं, (मुनीनां पुत्त्र इव । मुनिप्रियत्वादस्य तथात्वम् ।) दमनकवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
“त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्त्रकश्च
अदृश्यतामेषि शिखोद्गमेन ।
सन्दृश्यसे प्रावृषि निर्गतायाम्
त्वं खञ्जनाश्चर्य्यमयो नमस्ते ॥”)

मुनिपुष्पं, क्ली, (मुनिद्रुम इति । “टाबृचि द्वावद्वितीयादश्च ।’ ५ । ३ । ८३ । इत्यत्र “विनापि प्रत्ययेन पूर्व्वोत्तरपदयोर्विभाषालोपो वक्तव्यः ।” इति काशिकोक्तेः द्रुम इत्यस्य लोपे मुनिः तस्य पुष्पम् ।) बकपुष्पम् ॥ (यथा तिथितत्त्वे ।
“विहाय सर्व्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।
कार्त्तिके योऽर्च्चयेद्भक्त्या वाजिमेधफलं लभेत् ॥”
बकवृक्षे पुं । तत्पर्य्यायो यथा —
“अथागस्त्यो वङ्गसेनो मुनिपुष्पो मुनिद्रुमः ।’
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मुनिपुष्पकं, क्ली, (मुनिपुष्प + स्वार्थे कन् ।) बकपुष्पम् । यथा, योगिनीतन्त्रे ।
“बिल्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलकीदलम् ।
कह्लारं तुलसीञ्चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम् ।
एतत् पर्य्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिकात्मकम् ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

मुनिपूगः, पुं, (मुनिप्रियः पूगः ।) गुवाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । रामपूगः २ क्रामीनः ३ सुरेवटः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुनिभेषजं क्ली, (मुनीनां भेषजम् ।) आगस्त्यः । हरीतकी । लङ्घनम् । इति मेदिनी । जे, ३६ ॥

मुनिसुव्रतः, पुं, (मुनिषु सुव्रतः ।) अर्हन् । स च बुद्धविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ५१ ॥

मुनिस्थानं क्ली, (मुनीनां स्थानम् ।) आश्रमः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६७ ॥

मुनीन्द्रः, पुं, (मुनीनां मननशीलानां योगिनामिन्द्रः श्रेष्ठः ।) बुद्धः । इत्यमरः ।१।१।१४॥ ऋषिश्रेष्ठश्च ॥ (यथा कथासरित्सागरे ।७२।३०९।
“मतङ्गमेव तस्माच्च पाणिभ्यां स समग्रहीत् ।
मुनीन्द्रः प्रकटीभूय समाश्वास्य जगाद च ॥”
दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । २५५ । ५ ।
“वृषपर्व्वा विरूपाक्षो मुनीन्द्रश्चन्द्रलोचनः ।”)

मुचु, उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक०-सेट ।) पञ्चमस्वरी । ओलावर्त्ता-शेषादि । गोमयः । उ मुचित्वा मुक्ता । इति दुर्गादासः ॥

मुमुक्षुः, पुं (मोक्तुमिच्छतीति । मुच + सन् + उः ।) मुक्तिमिच्छुः ॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ४ । १५ ।
“एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म्म पूर्व्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्म्मैव तस्मात्त्वं पूर्व्वैः पूर्व्वतरं कृतम् ॥”)
तत्पर्य्यायः । श्रमणः २ यतिः ३ वाचंयमः ४ व्रती ५ साधुः ६ अनगारः ७ ऋषिः ८ मुनिः ९ निर्ग्रन्थः १० भिक्षुः ११ । इति हेमचन्द्रः

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साष्टिताम्।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥”

कामनापूर्ब्बकं कर्म्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात प्रवृत्तं तदेव कर्म्म कामनारहितं पुनर्ब्रह्म-ज्ञानाभ्यासपूर्ब्बकं संस्कारनिवृत्तिहेतुत्वात निवृत्त मुच्यते। साष्टितां समानगतितां ऋद्धिमत्यर्थत्वात् पञ्चभूतान्यत्येति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः। विष्णुपुराणे च ।६।७।३८। विशिष्टफलदा काम्या निष्कामायाश्च मुक्तिदा। भगवद्गीतापि।

“युक्तः कर्म्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठि-
कीम्।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥”

युक्तः ईश्वराय कर्म्माणि न फलाय इत्येवं समाहितः। फलं त्यक्त्वा कर्म्माणि कुर्व्वन्निति शेषः। शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम्। सत्त्वशुद्धि ज्ञानप्राप्ति सर्व्वकर्म्म-सन्न्यास ज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः। अयुक्तस्तद्बहिर्म्मुखः। कामकारेण कामप्रेरित तया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत। फले सक्तः सन् फलायेदं कर्म्म करोमीत्येवं फले सक्तो नितरां बन्धं प्राप्नोति। तथा च अर्ज्जुनं प्रति भगवद्वाक्यम्।

“मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा।
निराशीर्निर्म्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥”

संन्यस्य नि क्षिप्य समर्प्य इति यावत। अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या ईश्वराय भृत्यवत् करोमि इत्यनया बुद्ध्या निराशीस्त्यक्तकामसङ्कल्पः। अतएव निर्म्ममः ममतारहितः। विगतज्वरः विगतसन्तापः। यत्तमाह स एव।

“यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत् तपस्यसि कौन्तेय। तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥”

विष्णुपुराणम्।

“कर्म्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि
संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे।
अवाप्य तां कर्म्ममहीमनन्ते
तस्मिन् लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥”

कर्म्मसञ्ज्ञी भारतवर्षरूपाम्। एकादशस्कन्धे।

“वेदोक्तमेव कुर्व्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे।
नैष्कर्म्यं लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥”

वेदोक्तमेव कुर्व्वाणो न तु निषिद्धम्। ननु कर्म्मणि-क्रियमाणे तत्फलावश्यम्भावित्वात्तत्सृपर्क्कं स्यादेव न तु नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिरत एवाह निःसङ्गो-ऽनभिनिविष्टमान् ईश्वरेऽर्पितं न तु फलोद्देशेन। अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्म्मणि कृते फलं भवत्येव इत्याह रोचनार्थेति कर्म्मणि रुच्युत्पादनार्था। अतएव तत्रैव।

“फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्।
श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् ॥
उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च।
आसक्तमनसो मर्त्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥
न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि।
कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः ॥
एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः ।
फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि ॥”

इयं फलश्रुतिर्नॄणां श्रेयः परमपुरुषार्थपरा न भवति किन्तु बहिर्मुखानां नृणां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्म्मफले कर्म्मसु रुच्युतपादनमात्रं यथा भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम्। यथा,—

“पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान्।
पित्रैवमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥”

तत्रागदपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव प्रयोजनं किन्त्वारोग्यम्। तथा वेदोऽप्यवान्तर-फले प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते। ननु कर्म्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कथ-मेवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैव घटनात इत्याह उत्पत्त्यैति द्वाभ्याम्। उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पश्वादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबल-वीर्य्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारादिषु अनर्थहेतुषु परिणामतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परम-सुखमविदुषः अजानतः अतो न तान् प्रह्वी भूतान् बुधो वेदो यद्बोधयति तदेव श्रेय इति विश्वसितान् इत्यर्थः। तान् एवम्भूतान् वृजिनाध्वनि कामवर्त्मनि देवादियोनौ भ्राम्यतः तत पुनस्तमोभूतवृक्षादियोनिं विशतः इति। पशु काम इति च सुखपुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेष्वेव कामेषु अयं बुधो वेदो युञ्ज्यात् प्रवर्त्तयेत। तथा सत्यनाप्तः स्यात् इति भावः। कथं तर्हि कर्म्ममीमांसकाः फलपरतां वदन्ति तत्राह। एवमिति व्यवसितं वेदस्याभिप्रायं अविज्ञाय कुसुमितामवान्तरफलरोचनया रम णीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतर्के कुबुद्धय इत्याह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः न तथा वदन्ति इति। अतएव निष्कामकर्म्मणः आत्म ज्ञानार्थतोक्ता यथा,—

“अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
कर्म्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह दृश्यते ॥”

सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्। तथा च।

“ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः ॥”

तथा श्रुतिः।

“तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
ब्रह्मचर्य्येण तपसा श्रद्धया दानेन यज्ञेनानशनेन
चेति।”

त आत्मतत्त्वज्ञानात्प्रकारं अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषत्वात्तदर्थं निष्कामेषु कर्म्मसु प्रव-र्त्तेत। पण्डितेनापि स्वर्गे काम्ये कर्म्मणि न प्रवर्त्तितव्यं इत्याह षष्ठस्कन्धे।

“स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्नवक्त्यज्ञाय कर्म्म हि।
न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतोऽपि भिषक्
तमः ॥”

राति ददाति इति वमयप्रदीपे श्रीधरः ॥

“दानीदायमलङ्कारमलं मकरध्वमनम्।
पुरुषोत्तमसुद्दिश्य प्रदेयं कार्त्तिकादिकम् ॥
[illegible]
[illegible]”

इद दानं ब्राह्मणसम्प्रदानकमेव विष्णुप्रीतिमु द्दिश्य एव सर्व्वत्र दाने। विष्णुप्रीतेः सामान्यतः श्रुतत्वात। अथ विष्णुप्रीतौ देवताधिकरणन्याय-विरोध इति चेन्न स्वर्गवदधिकारिविशेषणत्वेन ततस्तत्प्रसाधनात् इत्याहुः। ब्राह्मणसम्प्रदानकत्वे किं मानमिति चेत् वामनपुराणे तत्तन्-मासभेदेन तत्तद्दानमभिधाय।

“विष्णुप्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेष्वथ।
देयानि विप्रमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥”

इत्यभिधाय दासीदासमित्यादिवचनद्वयाभि-धानात्। तथा च विष्णुधर्म्मोत्तराग्निपुराणयोः।

“यत्र यत्र भवेत् प्रीतिर्विप्रेभ्यो महामुने।।
तत्तदच्युतमुद्दिश्य विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥”

विष्णुधर्म्मोत्तरतृतीयकाण्डे तु विष्णुसम्प्रदानक मेव दानं यथा,—

‘विष्णोः शङ्खप्रदानेन वारुणं लोकमाप्नुयात्।

इत्यादिना।

“क्षीरपक्वसमायुक्तान् कलसान् सुविभूषितान्।
दत्त्वा वै देवदेवाय वाजिमेधफलं लभेत् ॥”

इत्यन्तेन तत्तत् फलं तत्तद्दानमभिधायोक्तम्।

“अकामः सात्त्विको लोको यत्किञ्चिद्विनिवे-
दयेत्।
तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥
धर्म्मवाणिजिका मूढ़ा फलकामा नराधमा।
अर्च्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्युत ॥
अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥”

तथा।

“पद्भ्यां प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम्।
मूर्द्ध्नि प्रतीच्छते दत्तमकामेन द्विजोत्तमाः ॥”

उक्तवामनपुराणवचने सार्व्वकालिकमित्यनेन मलमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयमिति। इति मलमासतत्त्वम् ॥

(तत्र मुमुक्षुतासूचनानि व्याख्यास्याम। तत्र लोकद्वयदर्शिनो मुमुक्षोरादितः एवाचार्य्या-भिगमनं तच्चोपदेशग्रहणकारणम्। अर्थैरेकोप-चर्य्या कर्म्मशास्त्रानुगमनं तदर्थानलोचनेनाव-[illegible] यथोक्ता क्रिया [illegible] परिवर्ज्जनं न [illegible] [illegible] सर्व्वभूतहित [illegible] मरीचं [illegible] आत्मनीनाशेषा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

शीतोष्णवातवर्षासुखदुःखस्पर्शसहत्वं शोकदैन्यदैवमदमानलोभरागेर्ष्याभयक्रोधादिभिरसचलनं अहङ्कारादिषूपसर्गसंज्ञा लोकपुरुषयोः सर्गादिसामान्यावेक्षणा कार्य्यकालात्ययभय योगारम्भे सततमनिर्व्वेद सत्त्वोत्साहोऽपवर्गाय धीधृतिस्मृतिबलाधानं नियमनमिन्द्रियाणां चेतसि चेतस आत्मन्यात्मनश्च धातुभेदेन शरीरावयवसङ्ख्यानं अभीक्ष्णं सर्व्वं कारणवद्दुःखमस्वमनित्यमित्यभ्युपगमः। सर्व्वप्रवृत्तिषु दुःखसंज्ञा सर्व्वसन्न्यासे सुखमित्यभिनिवेश एष मार्गोऽपवर्गाय अतोऽन्यथा बध्यते इत्युदयनानि व्याख्यातानि॥ इति चरके शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

मुमुचान, पुं, (मुञ्चति जलं इति। मुच् + "मुचि युधिभ्यां सन्वच्च।" उणा ।२।९१। इति आनच्। कित् सन्वच्च। मेघः। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (मुक्तः। यथा, सन्ध्यामन्त्रे। "द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव।" "स्विन्नो घर्म्माक्तो जनो मुमुचानो मुक्तो भवति। इति तत्र गुणविष्णुटीका ॥)

मुमूर्षु, त्रि, (मर्त्तुमिच्छुः। मृ + सन् + उ ।) आसन्नमृत्युः। (यथा श्रीमद्भागवते ।७।८।११।
"व्यक्तं त्वं मर्त्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकत्थसे।
मुमूर्षूणां हि मन्दात्मन् ! ननु स्युर्विक्लवा गिरः ॥")

अथ मुमूर्षुकृत्यानि। हारीतः।
'शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः।
स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति ॥'
शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नम्। तद्दत्तमपि भोजनकाले तद्गृहावस्थितं यत् तदपि शूद्रान्नम्।
तदाहाङ्गिराः।
'शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि।
निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम् ॥
अपिशब्दात् साक्षात् तद्दत्ततण्डुलादि न तु तद्दत्तकपर्द्दकादिना क्रीतमपि। अत्यन्तागते पुनरङ्गिराः।
'यथायतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः।
शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि॥
प्रविष्टं स्वत्वापादकप्रतिग्रहादिना इति शेषः।
अतएव पराशरः।
'तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः।
द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्व्वं तद्धविरुच्यते ॥'
स्पृशति प्रतिगृह्णाति इति कल्पतरुः ॥ तत्र संशोधनमाहाङ्गिराः विष्णुपुराणम्।
'संशोधयित्वा स्वकीयात् शूद्रान्नं गृहमागतम्।
तच्च पात्रान्तरे गाह्यमाह अङ्गिराः।
'स्वपात्रे यत्तु विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः।
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतम् ॥

पूजारत्नाकरे।
'शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः।
तत्सन्निधौ त्यजेत् प्राणान् याति विष्णोः परं पदम् ॥

लिङ्गपुराणे।
'शालग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रं समन्ततः।
कीकटेऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः ॥
कीकटो मगधः ॥ * ॥ वैष्णवामृते व्यासः।
'तुलसीकानने जन्तोर्यदि मृत्युर्भवेत् क्वचित्।
स निर्भर्त्स्य यमं पापी लीलयैव हरिं विशेत् ॥
प्रयाणकाले यस्यास्ये दीयते तुलसीदलम्।
निर्व्वाणं याति पक्षीन्द्र ! पापकोटियुतोऽपि सः ॥
कूर्म्मपुराणम्।
'गङ्गायाञ्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले।
जले स्थले चान्तरीक्षे गङ्गासागरसङ्गमे ॥
स्कान्दे।
'गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने ! ।
कर्णे तत् परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदम् ॥
तथा।
'तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते।
अत्र दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः ॥
अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥
गव्यूतिः क्रोशयुगम्। तीर्थचिन्तामणौ ब्रह्मपुराणम्।
अत्र दूरे समीपे च सहस्रं योजनद्वयम्।
गङ्गायां मरणेनेह नात्र कार्य्या विचारणा ॥' * ॥
एवं गङ्गादिमरणेन शास्त्रप्रपञ्चलोकस्याप्यौर्द्ध्वदेहिकी क्रिया तदधिकारिणा कर्त्तव्या नित्यत्वात्। तथा च श्रीमद्भागवते।
'कृष्ण एव भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः।
आत्मन्यात्मानमावेश्य सोऽन्तःश्वासमुपारमत् ॥
संपद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले।
सर्व्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये ॥
तस्य निर्हरणादीनि सम्परेतस्य भार्गव ! ।
युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्त्तं दुःखितोऽभवत् ॥'
कृष्णे आत्मनि परमात्मनि आत्मानं स्वीयात्मानं निवेश्य एकीकृत्य स भीष्मः उपारमत् मुक्तिं गतवान्। निष्कले निरुपाधौ ब्रह्मणि सम्पद्यमानं मिलितं आज्ञाय आलक्ष्य तस्य भीष्मस्य निर्हरणादीनि संस्कारादीनि सम्परेतस्य सम्यक् परेतस्य मुक्तस्यापि। भार्गवेति शौनकस्य सम्बोधनम्। एवञ्च एतेषामपि तत्तत्कर्म्मणि तत्तद्वचनोपात्तप्रेतपदस्य पितृपदस्य च मन्त्रादिषु यथायथ वाचनिकत्वात् प्रयोगः सङ्गच्छते।
'आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा च पूर्व्ववत्।
तदभावे च गौरेका नरकोद्धारणाय वै ॥
तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीञ्च गाम्।
शक्तोऽन्योऽपि तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यात्

'साथ प्रवसतो मित्रं भार्य्या मित्रं गृहे सतः।
आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥"
वराहपुराणे।
"व्यतीपातोऽथ सङ्क्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः।
पुण्यकालास्तदा सर्व्वे यदा मृत्युरुपस्थितः ॥
गोभूतिलहिरण्यादि दत्तमक्षयतामियात ॥"
निरवकाशत्वाच्च मलमासादिदोषो नास्ति सूतकमपि न। तथा च शुद्धिरत्नाकरे दक्षः।
"सुस्थकाले त्विदं सर्व्वं सूतकं परिकीर्त्तितम्।
आपद्गतस्य सर्व्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

मुर, श वेष्टने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर-सक-सेट।) मवर्गशेषादिः। श मुरति दृढं लता। मोरिता। इति दुर्गादासः ॥

मुर स्त्री, (मूर्य्यते इति। मुर + अन्यत्रापीति भावे क।) वेष्टनम्। इत्यमरटीकायां मथुरेशः ॥

मुर, पुं, (मुरति वेष्टतेऽसौ। मुर + इगुपधत्वात् कर्त्तरि क) दैत्यविशेषः। इति मेदिनी। रे, ७७॥ स हत्वा विष्णुर्मुरारिनामाभूत् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ३।३।११।
"शम्बरं द्विविदं बाणं मुरं बल्वलमेव च।
अन्यांश्च दन्तवक्रादीनवधीत् कांश्च घातयत् ॥")

मुरगक्ष, पु, (मुरं वेष्टनमिव गच्छति रजति अनेन। गच्छ + अच्।) वरक्ष। इति जटाधरः। वर्णाच्छति भाषा ॥

मुरज, पुं, (मुरात् संवेष्टनात् जायतेऽसौ। मुर + जन + ड ।) मृदङ्गः। इत्यमरः ।१।७।५॥ (यथा, रामायणे। २।३९।४९।
"मुरजपणवमेघघोषवद्
दशरथवेश्म बभूव यत् पुरा।
विलपितपरिदेवनाकुलं
व्यसनगतं तदभूत् सुदुःखितम् ॥")

मुरजफल, पुं, (मुरजवत् फलमस्य।) पनसवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुरण्ड, पुं, (मुरेण वेष्टनेन अण्ड इव गोलाकृतिरिव। शकन्ध्वादित्वादकारस्य पररूपम्।) लम्पाकदेशः। तद्देशस्थे पुं भूम्नि। इति हेमचन्द्रः। ४। २७ ॥

मुरन्दला, स्त्री (मुरं वेष्टनं सेतुं दलति भिनत्ति। दल + अच् + स्त्रियां टाप्।) नर्म्मदा नदी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुरमर्द्दन, पु, (मुरं तन्नामानमसुरं मर्द्दयति चूर्णीकरोतीति। मर्द्द + ल्यु ।) विष्णुः। इति पुराणम् ॥

मुररिपु, पु, (मुरस्य रिपुः ।) विष्णुः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।२।३।
"त्वरितगतिर्व्रजयुवतिस्तरणिसुता विपिनगता।
मुररिपुणा रतिगुरुणा सह मिलिता प्रमद-

तमसा मुरला च। तमसा। अस्ति मुरले।
किमपि सत्याम्नेव। केरलदेशस्था काचिन्नदी।
यथा च। रघुवंशे। ४। ५५।
"मुरलामारुतोद्धूतमगमत् कैतकं रजः।
तद्योधवारवाणानामयत्नपटवासताम्॥"
"मुरला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी।" इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

मुरली, स्त्री, (मुरं अङ्गुलिवेष्टनं लाति प्राप्नोतीति
ला+क+स्त्रियां ङीष्।) स्वनामख्यात-
शुषिरवाद्यम्। तत्पर्य्यायः। वंशी २ वंशिका ३
वंशनालिका ४ सानेयिका ५ सानेयी ६
सानिका ७ मुरलिका ८। शेषचतुष्टय
सानाथि। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, राधा-
तन्त्रे। २३।
"वादयन् मुरलीं रम्यां मृदङ्गं वेणुं तथापरम्।
कात्यायनीं नमस्कृत्य हरिं पद्मदलेक्षणम्॥")

मुरलीधरः, पुं, (धृ+अच्। मुरल्या धरः।)
श्रीकृष्णः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
तन्त्रे।
"वैकुण्ठदक्षिणे भागे गोलोकं सर्व्वमोहनम्।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो मुरलीधरः॥")

मुरहा, [न्] पुं, (मुरं हन्तीति। हन्+क्विप्।)
विष्णुः। इति हेमचन्द्रः॥

मुरा, स्त्री, (मुरति सौरभ्येण वेष्टयति। मुर+
इगुपधत्वात् कः टाप् च।) स्वनामख्यातगन्ध-
द्रव्यम्। (यथा, गरुडपुराणे। १९०।
"तथा हिक्कां हरेत् पीता सौवर्च्चलयुतासुरा।"
तत्पर्य्यायः। तालपर्णी २ दैत्या ३ गन्धकुटी ४
गन्धिनी ५। इत्यमरः। २। ४। १२३॥
(तथास्याः पर्य्यायान्तरं गुणाश्च।
"मुरा गन्धकुटी दैत्या सुरभिः शालपर्णिका।
मुरा तिक्ता हिमा स्वाद्वी लघ्वी पित्तानिला-
पहा।
ज्वरासृग्भूतरक्षोघ्नी कुष्ठकासविनाशिनी।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
तस्या लक्षणं यथा। मुरा मीता वरा प्रोक्ता।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातव्याध्यधिकारे॥)
अस्या अनुलेपनगुणाः। अलक्ष्मीरक्षोज्वर
नाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ राजनिघण्टोक्त
गुणपर्य्यायौ मुराशब्दे द्रष्टव्यौ॥

मुरारि, पुं, (मुरस्यारिः।) श्रीकृष्णः। अस्य
व्युत्पत्तिर्यथा,—
"मुरः क्लेशे च सन्तापे कर्म्मभोगे च कर्म्मिणाम्।
दैत्यभेदेऽप्यरिस्तेषां मुरारिस्तेन कीर्त्तितः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
श्रीनारद उवाच।
"कोऽसौ मुरारिर्देवर्षे! देवो वध्यो हि किं नरः।
दैत्यो वा राक्षसो वापि पार्थिवो वा तदुच्यताम्॥"
पुलस्त्य उवाच।
"योऽसौ रजः सत्त्वमायाद्यस्तमोव्यतिरिक्तः।
निर्गुणः सर्व्वगो वाग्मी मुरारिर्मधुसूदनः॥"
श्रीनारद उवाच।
"योऽसौ मुर इति ख्यातः कस्य पुत्त्रश्च गीयते।
कथञ्च निहतः सङ्ख्ये विष्णुना तद्वदस्व मे॥"
पुलस्त्य उवाच।
"श्रूयतां कथयिष्यामि मुरासुरनिवर्हणम्।
विचित्रमिदमाख्यानं पुण्यं पापप्रणाशनम्॥
कश्यपस्यौरसः पुत्त्रो मुरो नाम महाबलः।
स ददृश रणे शक्रं दितिपुत्त्रोऽसुरोत्तमः॥
ततः स मरणाद् भीतस्तप्त्वा वर्षगणान् बहून्।
आराधयामास विभुं ब्रह्माणमपराजितम्॥
ततोऽस्य तुष्टो वरदः प्राह वत्स! वरं वृणु।
स च वव्रे तदा दैत्यो वरमेनं पितामहात्॥
यं यं करतलेनाहं स्पृशेयं समरे विभो!।
स स मद्धस्तसंस्पृष्टस्त्वमरोऽपि म्रियत्विति॥
बाढ़मुक्त्वा स भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः।
ततोऽभ्यगान्महातेजा मुरः सुरगिरिं बली।
जगाम धर्म्मराजानं विजेतुं दण्डपाणिनम्॥"
मुर उवाच।
"यम! प्रजासंयमनान्निवृत्तिं कर्त्तुमर्हसि।
नो चेत्तवाद्य छित्त्वाहं मस्तकं पातये भुवि॥
तमाह धर्म्मराड्वाक्यं यदि मां संयमेच्छवान्।
सोऽपि तावत् पुरा सत्यं करिष्ये वचनं तव॥
मुरस्तमाह भवतः कः संयन्ता वदस्व माम्।
अहं तञ्च पराजित्य वारयामि न संशयः॥
यमस्तं प्राह मां विष्णुर्देवश्चक्रगदाधरः।
श्वेतद्वीपनिवासी यः स मां संयमतेऽव्यय॥
इत्येवं मुक्तो वचनं दुग्धाब्धिमगमन्मुरः॥
समागतं प्राह मुने! महात्मा
प्राप्तोऽसि केनासुर! कारणेन।
स प्राह युद्धं वह मे त्वयाद्य
तं प्राह भूयः सुरशत्रुहन्ता॥
यदीह मां योद्धुमुपागतोऽसि
तत् कम्पते ते हृदयं किमर्थम्।
ज्वरातुरस्येव मुहुर्मुहुर्म्मे
तस्मैव योत्स्ये सह कातरेण॥
इत्येवमुक्तो मधुसूदनेन
मुरः स्वकं वै हृदयं ददर्श।
कथं नु कम्पेति सदूरकोला
निपातयामास विपन्नबुद्धिः॥
हरिश्च चक्रं मधुनाशनेन
मुमोच तस्य शिरसः प्रणोदः।
चिच्छेद देवासुरनाशनाम
दैवं प्रशंसन्ति च पण्डितास्तम्।
हतं प्रसिद्धं सहपारगनाम
मुरारिरित्येव हरिर्महात्मा॥"
इति वामने ५७। ५८ अध्यायौ॥*॥
अनर्घराघवग्रन्थकर्त्ता। यथा। 'अस्ति मौद्गल्य-
गोत्रसम्भूतस्य महाकवेर्भट्टश्रीवर्द्धमानात्मजस्य
तन्तुमतीनन्दनस्य मुरारिनामधेयस्य कवेः
कृतिरनर्घराघवं नाम नाटकं तदनुप्रयुज्यताम्'
कालोचिताद्भुतार्थमिदं।' इति तन्नाटकप्रस्ता-
वनायाम्॥

मुर्च्छ आ मोहे। उच्छ्राये। इति कविकल्पद्रुमः॥
(भ्वा-पर-अक०-सेट्।) पवर्गपञ्चमादिः।
मुर्च्छी। तेन क्विपि राल्लोप इति छलो मुरौ
मुरः। आ मूर्च्छितः मूर्त्तः तेन। मोहो ज्ञान-
रहितीभावः। उच्छ्रायो वृद्धिः। मूर्च्छति
रोगी। मुमूर्च्छ मत्त रामस्य समागमयतने
हरावित्ति रघुः। इति दुर्गादासः॥

मुर्भिणी, स्त्री, अङ्गारधानिका। इति शब्द
चन्द्रिका॥

मुर्मुर, पुं, तुषाग्नि॥ (यथा माघे। ६। ६।
"स्मरहुताशनमुर्म्मुरचूर्णतां
दधुरिवाम्रवणस्य रजः कणाः।
निपतिताः परितः पथिकव्रजा-
नुपरि ते परितेपुरतो भृशम्॥")
मन्मथः। रविवाजि। इति मेदिनी। रे, २०५॥
(स्त्रियां टाप्। नदीभेदः। यथा, महाभारते।
३। २२१। २५।
"भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्म्मुरा तथा।
कृष्णवेणा कृष्णवेणा कपिला शोण एव च॥")

मुर्व्व ई बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर०-
सक० सेट्। निष्ठायामनिट्।) आद्य पञ्चम-
स्वरी। ऊ मूरौ मुरः। बन्धो बन्धनम्। ई
मूर्णः। इति दुर्गादासः॥

मुष क रोपणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट्। जन्यार्थे भ्वा० उभ० अक०-
सेट्।) रोपणं आरोपणम्। क मोषयति स्वर्णं
लोकः। गोविन्दभक्तस्तु रोहणे इति पठित्वा
रोहणं जन्म इति व्याख्याति। इति दुर्गादासः॥

मुषटी, स्त्री, (मुष+अटन्। पृषोदरादित्वात् सु
साधुः।) चित्रकूटः। इति हेमचन्द्रः॥

मुश(ष)लिका, स्त्री, (मुष+"वृषादिभ्यश्चित्।"
उणा० १।१०८। इति कलच् चित् स्यात्। टाप्।
तत स्वार्थे कन्। अकारस्येत्वम्।) मुषली।
तालमूली। तत्पर्य्यायः सुवहा २ तालपत्रिका ३
गोधापदी ४ हेमपुष्पी ५ भूताली ६ दीर्घ-
कन्दिका ७ खली ८ तालिका ९ तालकन्दिका
१०। इति शब्दरत्नावली॥ अर्शोघ्नी ११। इति
जटाधरः॥ अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीत-
त्वम्। वृष्यत्वम्। पुष्टिबलप्रदत्वम्। पिच्छिल-
त्वम्। कफदत्वम्। पित्तदाहश्रमहरत्वञ्च।
"मुसली च हिमा प्रोक्ता खेता चामर-
कन्दिका।
श्वेता बल्यानुलोमिता अमरा च रसायनी॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
"तालमूली तु विद्वद्भिर्मुषली परिकीर्त्तिता।
मुषली मधुरा वृष्या वीर्य्योष्णा बृंहणी गुरुः।
तिक्ता रसायनी हन्ति गुदजान्यनिलं तथा॥"
इति भावप्रकाशः॥

मुष वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट्।) मोषति। इति दुर्गादासः॥

मुष अ मुष्टौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-पर०-
सक०-सेट्।) अ मुष्णाति। इति दुर्गादासः॥

मुष य इर् छिदि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा० पर० सक० सेट्।) छिद इह खण्डनम्। य मुष्यति विपक्षं चतुरः। इर् अमुषत् अमोषीत् अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः ॥

मुषल, पुं, क्ली (मोषति मुष्यतेऽनेन वेति। मुष्+ “वृषादिभ्यश्चित्।” उणा० १। १०८। इति कलश्चित् स्यात्।) अयोऽग्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ दन्त्यमध्योऽपि ॥ (यथा, मार्कण्डेये। ११६। १८।
“सुनन्दं नाम मुषलं त्वष्टा यन्निर्म्मितं पुरा।
सञ्जहार स दुष्टात्मा तेन हन्ति रणे रिपून् ॥”
विश्वामित्रसुतः। यथा, महाभारते।१३।४।५२।
“बाहुलिर्मुषलश्चैव वज्रोग्रीवस्तथैव च ॥”
(तालव्यमध्योऽप्ययम्। “मुश् खण्डने मुशल।” उणा। १। १०८। इत्यत्रोज्ज्वलदत्तदृष्टिः ॥)

मुषली, स्त्री (मुष्णात इति। मुष+कल ङीष्।) तालमूलिका। गृहगोधिका। इति शब्दरत्नावली ॥

मुषल्य, त्रि, (मुषलमर्हतीति। मुषल+“दण्डादिभ्यो य।” ५। १। ६६। इति य।) मुषलवध्य। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मुषा, स्त्री, (मुष्+क टाप्।) मूषा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः। २। १०। ३३। मुषी इति भाषा ॥

मुषित, त्रि, (मुष्+कर्म्मणि क्त।) चोरित-द्रव्यम्। तत्पर्य्यायः ॥ मूषितम् २। इत्यमरः ।३। १।८८॥ (वञ्चितः। यथा भागवते।१।१५।२०।
“सोऽहं नृपेन्द्र रहितः पुरुषोत्तमेन सख्या प्रियेण सुहृदा हृदयेन शून्यः।”) [illegible]
“वाञ्छ वेश्म यवनित पिण्डोष कुलनन्दनः।
गाण्डीवं वा महाबाहो। मुषितोऽस्मि महा-
त्मभिः ॥”
“मुषितो वञ्चितोऽस्मि॥” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥)

मुष्क, पुं, (मुष्णाति वीर्य्यमिति। मुष्+“सृवृ-भूशुषिमुषिभ्यः कक्।” उणा० ३। ४१। इति कक्।) अण्डकोषः। इत्यमरः। २। ६। ७६॥ (यथा, वाग्भटे निदानस्थाने नवमे अध्याये।
“आबाधुगतमसृक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥”) मोक्षकवृक्षः। संघातः। इति मेदिनी। के, ३१ ॥ तस्करः। मांसलः। इति हेमचन्द्रः।३।२७६॥

मुष्कक, पुं, (मुष्क। सज्ञायां कन्।) वृक्षविशेषः। घण्टापारुल इति वङ्गभाषा। मोखा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। गोलीढः २ झाटलः ३ घण्टापाटलिः ४ मोक्षः ५। इत्यमरः। २। ४। ३९॥ मोचकः ६ मुष्कः ७ मोक्षकः ८ मुषकः ९ गोलिहः १० मेहनः ११ चारदृक् १२ पाटली १३ विषापहः १४ जटालः १५ वनवासी १६ सुलोमकः १७। इति राजनिर्घण्टः ॥ गोलिहः १८ चार-मेहः १९ घण्टा २० घण्टाकः २१ झाटः २२। इति शब्दरत्नावली ॥ स तु पलाशवत्पर्णतरुः। श्वेतकृष्णभेदेन द्विविधः। तस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। ग्राहित्वम्। उष्णत्वम्। कफवातकारित्वम्। विषमेदोगुल्मकच्छुवस्ति-रोगाश्मरिशुक्रनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ रेचनत्वम्। पाचनत्वम्। प्लीहोदरार्त्तिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते। चिकित्सास्थाने। ९ अध्याये।
“जीर्णं पक्व तद्धरिद्राद्वयेन
दद्यात् कुष्ठे मुष्कके चापि सर्पिः ॥”)

मुष्कर, पुं, (प्रशस्तः मुष्कोऽस्यास्ति। मुष्क+ “ऊषसुषिमुष्कमधो रः।”५।२।१०७। इति र।) प्रशस्ताण्डः। इति हेमचन्द्रः। ३। १२१ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे। ३। ७। २। ८।
“रेतो विकरोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता यन्मुष्करस्तस्मान्मुष्करो भवति त न स ॥”)

मुष्कशून्य, पुं (मुष्केण शून्यः।) वृषणरहितः। स तु राज्ञोऽन्तःपुररक्षकः। खोजा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अनुपस्थ २ स्त्रीस्वभाव ३ महल्लिक ४। इति शब्दमाला ॥

मुष्टि पुं, स्त्री, (मुष+क्तिच्।) पलपरिमाणम्। चारि तोला इति भाषा। (वैद्यके आठतोला इति प्रसिद्धिः।
“स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा।
शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका ॥”
इति वैद्यकशार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
‘पलार्द्धं शुक्तिमिच्छन्ति तथाष्टमाषकाञ्चिति।’
पलं विल्वञ्च मुष्टिः स्यात्——————॥”
इति गारुडे अष्टाधिकद्विशततमेऽध्याये।) बद्धपाणिः। मुठा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सङ्कुचिताङ्गुलिपाणि २ मुस्तु ३ मुपुटी ४। इति हेमचन्द्रः। ३। २६१ ॥ त्सरुः। इति मेदिनी। टे, २५ ॥ खड्गेर मुट इति भाषा। (यथा, महाभारते। १। १९। १७।
“परिघैरायसैस्तीक्ष्णैः सन्निकर्षे च मुष्टिभिः।
निघ्नतां समरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥”)
कुञ्चरमभागः। छटाक इति भाषा। यथा—
“अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चि कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्।”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(मुष+क्तिन्।) मोषणम्। इति मुषधात्वर्थ-दर्शनात्। प्रहारविशेषः। किल इति भाषा। यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ९०। १५—१६।
“चिच्छेदापततस्तस्य मुद्गरं निशितैः शरैः।
तथापि सोऽभ्यधावत्तं मुष्टिमुद्यम्य वेगवान् ॥
स मुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः।
देव्यास्तञ्चापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत् ॥”
पथि क्षुधार्त्तस्य तिलादीनां मुष्टिग्रहणे चौर्य्या-भावः। यथा, कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्याये।
“तिलमुद्गयवादीनां मुष्टिर्ग्राह्या पथि स्थितैः।
क्षुधार्त्तैर्नान्यथा विप्र। धर्म्मविद्भिरिति स्थितिः ॥”
(मुष स्तेये+अधिकरणे क्तिन्।) शस्यगोपनकालः। यथा, महाभारते। २। ५। ६५।
“कच्चिज्जनस्य मुष्टिञ्च परराष्ट्रे परन्तप।
अविहाय महाराज। निहंसि समरे रिपून् ॥”
“मुष्टिं शस्यानां गोपनकालं दुर्भिक्षमिति यावत् ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

मुष्टिक, पुं (मुष्णाति परवीर्य्यमिति। मुष+क्तिच् सज्ञायां कन्।) कंसराजमल्लविशेषः। इति श्रीमद्भागवतम् ॥ (यथा च हरिवंशे।४१।१६।
“नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा।”
मुष्टिः प्रयोजनमस्य। मुष्टि+कन्।) स्वर्णकारः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५७२ ॥

मुष्टिकान्तक, पुं, (मुष्टिकस्यान्तकः।) बल-देवः। इति शब्दरत्नावली ॥

मुष्टिद्यूत, क्ली, (मुष्ट्या द्यूतं क्रीडितम्।) द्यूत-क्रीडाविशेषः। पुरमुट खेला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षुल्लकम् २। इति शब्दमाला ॥

मुष्टिन्धय, पुं, (मुष्टिं धयति पिबति। धेट्+ “नाडीमुष्ट्योश्च।” ३। २। ३०। इति खश्। “अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्।” ६। ३। ६७। इति मुम्।) बालकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुष्टिबन्ध, पुं, मुष्टिबन्धनक्रिया। मुटाबाँधा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। संग्राह २। इत्यमरः। ३। २। १४ ॥ मुष्टेर्बन्धोऽङ्गुलिविन्यासो मुष्टि-बन्धः। मुष्टिना बन्धो दृढ़ग्रहणं संग्राह इत्यपरे। मुष्ट्यामेव संग्रह इत्यन्ये। मुष्टि क्रियाञ्च संग्रह इति वोपालितः। इति भरतः ॥

मुष्टीमुष्टि, अ, मुष्टामुष्टि। मुष्टिभिर्मुष्टिभिः प्रहृत्य यद्युद्धं वृत्तं तत्। किलाकिलि इति भाषा। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मुसक, पुं (मुष+बाहुलकात् कथन्। तत सज्ञायां कन्।) राजसर्षपः। इति रत्नमाला ॥ चटक इति वा पाठः ॥

मुस य इर् छिदि। खण्डने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर- सक- सेट्।) य मुस्यति विपक्षं चतुरः। इर् अमुसत् अमोसीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः ॥

मुसल, पुं, क्ली, (मुस्यति खण्डयतीति। मुस्+ “वृषादिभ्यश्चित्।” उणा। १।१०८। कल चित् स्यात्।) स्वनामख्याततण्डुलादिकण्डनार्थनिर्म्मित-लौहाग्रयष्टिः। तत्पर्य्यायः। अयोऽग्रम् २। इत्यमरः। २। ९। २५ ॥ मुषलम् ३ कण्डनी-दण्ड ४। इति शब्दरत्नावली ॥ मुस्यति मुसल मुस विच्छिदि नाम्नीति कल। मुसलो दन्त्य सकारः। एवं मुष्य रोहिदीति मूर्द्धन्यात् कल मूर्द्धन्यषकारश्च। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (आयुधविशेषः। तदाकारो यथा, वैशम्पायनोक्तधनुर्वेदे।
“मुसलश्चिपिटीयाभ्यां करे पादेषिवर्ज्जितः।
मूले चाग्नेऽतिसम्बन्धः पातनं पोथनं द्वयम् ॥”)
यथा, मनौ। ८। ३१५।
“स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वापि खादिरम्।
शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥”)

मुसलामुसलि, अ, मुसलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य युद्धम्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मुषली, स्त्री, (मुषल+गौरादित्वात् ङीष्।) तालमूलिका। गृहगोधिका। इत्यमरः। २। ५। १२।

मुषली [न्] पुं (मुषलं प्रहरणत्वेनास्त्यस्येति। मुषल+इनि।) बलदेवः। इत्यमरः।१।१।२५॥

मुषल्य, त्रि, (मुषलमर्हतीति। मुषल+य।) मुषलेन वध्यः। इत्यमरः। ३। १। ४५॥

मुस क खण्डने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा उभ० अकं सेट।) पवर्गाद्युपधादिः। क मुस्तयति। इति दुर्गादासः॥

मुस्त, पु, (मुस्तयति एकत्र सङ्घतीभवतीति। मुस्त+क। एकशिफायामस्य बहुमूलसम्बद्धतया तथात्वम्।) मुस्तकम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा बृहत्संहितायाम् ७७। ११।

"भागैश्चतुर्भिः सितशैलमुस्ता
श्रीसर्ज्जभागौ नखगुग्गुलू च।
कर्पूरबोधौ मधुपिण्डितोऽयं
कोपच्छदो नाम परेन्द्रधूपः॥")

मुस्तक, पुं क्ली (मुस्त+स्वार्थे कन्।) तृणमूलविशेषः। मुथा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुरुविन्दः २ मेघनामा ३ मुस्ता ४। इत्यमरः। २। ४। १५९॥ मुस्तः ५ राजकसेरुः ६। इति शब्दरत्नावली॥ मेघाख्यम् ७ गाङ्गेयम् ८ भद्रमुस्तकम् ९। इति रत्नमाला॥ अब्दनामकः १० श्रीभद्रा ११ भद्रकः १२ भद्रा १३। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। वायुनाशित्वम्। ग्राहित्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अपि च।

"मुस्तकं न स्त्रियां मुस्ता त्रिषु वारिदनामकः।
कुरुविन्दश्च स्यातोऽपरः कोरकसेरुकः॥
भद्रमुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः।
मुस्ता कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम्॥
कषायं कफपित्तास्रतृट्ज्वरारुचिजन्तुहृत्।
अनूपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत् प्रशस्यते।
तत्रापि मुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरमुस्तकम्॥"

इति भावप्रकाशः॥

मुस्तक, पुं, (मुस्तयति सङ्घतीकरोति बधिरमिति। मुस्त+क। तत संज्ञायां कन्।) स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५६॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने। २।

"चत्वारि वत्सनाभानि मुस्तके द्वे प्रकीर्त्तिते॥")

मुस्ता स्त्री, (मुस्त+टाप्।) मुस्तकः। इत्यमरः। २। ४। १५९॥ (तथास्याः पर्य्यायः।

"मेघाख्यं मुस्तकं मुस्ता गाङ्गेयं भद्रमुस्तकम्।"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४४।

"दोषघ्ना यक्ष्मीपाण्डुरोगार्त्ता कुष्ठनाशना।
नीलं निशातकं मुस्ता विडङ्गामलकी तथा॥")

मुस्तादः पुं, (मुस्तामत्तीति। अद्+अण्।) शूकरः। इति जटाधरः॥

मुस्ताभं, क्ली, (मुस्ताया इवाभा यस्य।) तृणविशेषः। नागर मुथा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुटन्नटम् २ पुरम् ३ वक्रम् ४ परिपेलवम् ५। इति रत्नमाला॥ (गुणा अस्य कुटन्नटशब्दे ज्ञातव्याः॥)

मुस्तु, पुं, (मुस्यति खण्डयत्यनेन। मुस्+बाहुलकात् तुक्।) मुष्टिः। इति हेमचन्द्रः।३।२६१॥

मुह, स्त्री, मुखम्। मुखधातोरौणादिककप्रत्ययेन निष्पन्नम्। २। १३। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (नयनजलमित्युज्ज्वल॥)

मुह यत्र क्ति वैचित्त्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा पर०-अक० सेट्। रधादित्वाद्वेट्।) वैचित्त्यं ज्ञानरहितीभावः। य, तेन मुह्यति चिराय मे मनः। इति मुरारिः। क्त मोहिष्यति मोक्ष्यति। क्त अमुहत्। णि मुग्धमूढोऽस्ति। इति। दुर्गादासः॥

मुहिर, पुं, (मुह्यति ज्ञानरहितीभवत्यनेन लोकः मुह्यति सभायामिति वा। मुह+"इषिमदीति उणा०।" १। ५२। इति किरच्।) कामः। मूर्खः। इति मेदिनी। र, । २०५॥ (असभ्य इत्युज्ज्वलदत्तः॥)

मुहु, [स्] अ, (मुह+"मुहेः किच्च।" उणा० २। १२१। इति उसि किच्च।) पुनः पुनः। इत्यमरः। ३। ४। १॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। ८। १७१।

"स्वस्वप्रमापरोक्षेण दृष्ट्वा पश्यन् स्वजागरम्।
चिन्तयेदप्रमत्तः सन्नुभावनुदिनं मुहुः॥")

मुहुर्भाषा स्त्री (मुहुः भाषा भाषणम्।) पुनः पुनः कथनम्। तत्पर्य्यायः। अनुलापः २। इत्यमरः। १। ६। १६॥

मुहूर्त्त, पुं क्ली, (हूर्च्छतीति। "अजिरशिशिर शिथिल" इत्यादिना। उणा० १। ५३। इत्यत्र बाहुलकात् हूर्च्छेरपि इति उज्ज्वलदत्तः। मुडागमश्च प्राक्। "राल्लोपः।" ६। ४। २१। इति छस्य लोपः।) द्वादशक्षणपरिमितकालः। इत्यमरः। १। १। ११३॥ घटिकाद्वयम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य विवृतिर्यथा। तत्र लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः। पञ्चदशाक्षिनिमेषाः काष्ठा॥ त्रिंशत्काष्ठाः कला। विंशतिकलो मुहूर्त्तः कलादशभागश्च। त्रिंशन्मुहूर्त्तमहोरात्रम्। इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥) दिनपञ्चदशभागैकभागः। यथा,

"प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम्॥
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु॥"

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम्॥ *॥

कर्म्मविशेषे तस्य परिमाणं यथा। ननु प्रतीत्य यावज्जागादौ घटिकैकापि या भवेत्। एवं घटिकापदं दण्डपरं मुहूर्त्तपरं वा। स्वल्पाधारकतचतुर्दण्डात्मककालद्वयमात्रमेव घटी घटिका। प्रातःकालीय इत्यादौ इत्यादौ "प्रभाते घटिकाद्वयं प्रदोषे घटिकाद्वयम्।" इत्यत्र कर्म्मकार्य्यतया कारकेण विचारणीयमिति वृद्धानुशासनमिदं तत्प्रतिज्ञाय नामाञ्चितायामिति' वचनयोरेकवाक्यतया उभयत्र प्रयोगदर्शनादिति समुदायः। उच्यते। श्राद्धादावस्तगामिनीति घटिकानियामकवचनचतुष्टये पार्व्वणयोग्यतया घटिकाया मुहूर्त्तात्मकत्वस्यावश्यमङ्गीकारात् तात्पर्य्यलाघवेन व्रतादावपि तथात्वम्।

"घटिकैकाप्यमावास्या प्रतिपत्सु न चेद्यदा।
सर्व्वं तदासुरं दानं दैवे कर्म्मणि चोदितम्॥"

इति घटिकान्यूने निन्दामभिधाय घटिकालाभे कर्म्मार्हेति वक्तव्ये मुहूर्त्तमप्यमावास्या प्रतिपत्सु भवेद्यदा। तदानमुत्तमं प्रोक्तं पूर्व्वं हि पूर्व्ववदित्यनेन मुहूर्त्तलाभे कर्म्मार्हत्वप्रापणाच्च। तत्रापि मुहूर्त्त किं तत्तद्दिवारात्रिपञ्चदशांशरूपं दण्डद्वयम्। नाद्यः प्रतिदिनदिवारात्रोर्ह्रासवृद्धिभ्यां तद्भागानामपि न्यूनाधिक्यादिविभेदापत्तेः। नापि द्वितीयः दण्डद्वयस्य त्रिंशद्दण्डात्मकदिवारात्रिपञ्चदशांशस्य मुहूर्त्तत्वञ्च दण्डद्वयाधिकन्यूनकालानामपि त्रिंशद्दण्डाधिकन्यूनदिवारात्रिपञ्चदशांशानां मुहूर्त्तत्वप्रतिपादनेन विनिगमनाविरहात् किन्त्वन्तरङ्गतया कर्म्माङ्गदिवारात्र्यन्तरपञ्चदशांशस्य ग्रहणप्रसक्तौ अयनांशक्रमेणोत्तरायणपूर्व्वाह्णदिनमानसपादचतुर्व्विंशतिदण्डानां पञ्चदशांशस्य पादोनदण्डद्वयस्य मुहूर्त्तत्वात्तद्दिनविहितक्रियायां तावन्न्यूनकालस्यापि ग्रहणात् सर्व्वत्र न्यूनकालावच्छेदे आवश्यकतया तस्यैव पादोनदण्डद्वयात्मकस्य मुहूर्त्तस्य ग्रहणं लाघवात्।

"यदी चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते॥"

इति कात्यायनोक्तस्य चतुर्दशीवृद्धिदिनचतुर्थयामसमाप्यमावास्यायां श्राद्धविधानस्य मत्स्यपुराणीयतत्त्वापराह्णीयमुहूर्त्तादिविषयलाभाय पादोनदण्डद्वयात्मकमुहूर्त्तग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च। तादृशामावास्यायां तदधिकमुख्यापराह्णालाभात्। तत्र च मुख्यापराह्णीयपादोनदण्डद्वयात्मकत्वेनाभ्युपगमादिप्रतुपवासिकवयविंशद्दण्डात्मकदिवस एव। अत एव श्रीभट्टाचार्य्यैरपि यदा चतुर्दशी यामसिद्धस्य श्राद्धं तिथ्यादितत्त्वे तथा लिखितम्। न च निरूढलक्षणातो रूढ्यर्थकल्पनत्वात्। तात्तु त्रिंशत्पलकं तु मुहूर्त्तो द्वादशाक्षिपाम्। ते तु त्रिंशद्वोरात्र इत्यमरोक्तौ द्वादशक्षणात्मकः अहोरात्रत्रिंशांशो दण्डद्वयरूपमुहूर्त्तो वाचकत्वात् सर्व्वत्रानुगततया न्यूनकालावच्छेदेऽपि तत्र इति वाच्यं निरूढलक्षणापि शक्तितुल्येति शाब्दिकव्यवहारात् श्रीभट्टाचार्य्यैरिति वचनचतुर्थशक्तेरभ्युपगमाच्च निरूढलक्षणाया एव बलवत्त्वात्। एषित्र वचनेषु इत्यत्र पठितपदस्य कृष्णकालीनोत्कृष्टत्वमपि च विधिकल्पनाप्रवृत्तत्वात्तत्कालीनत्वनिरूढलक्षणाया इव। निरूढलक्षणा, शक्तितुल्यत्वम् अरूढसंविच

शक्यार्थबाधश्चैनं शक्यसम्बन्धज्ञानञ्च विना पद तात्पर्य्यज्ञानानुपदमेव पदार्थोपस्थापकत्वात्। सा च निरूढ़लक्षणा क्वचित्तात्पर्य्यबोधकशास्त्रात् क्वचिच्चाप्रयोगतोऽनुमानादपि निर्णीयते। वस्तुतस्तु तुनिशो पञ्चदशांशात्मिकस्वल्पकालत्वनिरूढ़मुहूर्त्तपदलक्षणा विनिगमनाविरहगौरवाभ्यामेव कुण्ठिता अतोऽत्यन्तन्यूनपादोनदण्डद्वयात्मकमुहूर्त्तग्रहणं अशक्यमेव। अथात्यन्तन्यूनतया सर्व्वानुगमाय तद्ग्रहणमिति चेत अत्यन्ताधिकतया सपाददण्डद्वयात्मकमुहूर्त्तस्यैव कुतो न ग्रहणं स्यात् तस्मात्

"प्रभाते घटिकायुग्मं प्रदोषे घटिकाद्वयम्।
दिनवत् सर्व्वकार्य्याणि कारयेन्न विचारयेत्॥"

इति लघुहारीतवचनत्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्। नाडीनान्तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसञ्ज्ञिते इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनयोरेकदण्डद्वयात्मककाले घटिकापदनिरूढ़लक्षणासिद्धौ तथा पर्य्यायद्वारा कोषोक्तरूच्या च समञ्जसतात्पर्य्ययोग्यदण्डद्वयात्मककाल एव घटिकापदादुपस्थाप्यते अत सर्व्वसाधारण्येन न्यूनकालघटच्छेदाय सैव ग्राह्या लाघवात्। अतएव यत्र चतुर्द्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेदित्यत्र यदा यत्र दिने अमावास्यामुख्यापराह्णीयदण्डद्वयान्यूनकालव्यापिनी यथा स्यात्तथैव चतुर्द्दशीयामं तद्युक्ततृतीययाममनुलक्षीकृत्य तत्र प्रहृत्य चतुर्थयामं पूरयेत् व्याप्नोतीत्यन्वयः। अन्यथा चतुर्द्दशमुहूर्त्ताधिकपूरणाभिधानं व्यर्थं स्यात्। एतेनैव दर्शश्राद्धेऽपि मुख्यापराह्णादरकार्य्यं। प्रातःकालादिपञ्चधाविभागे कुतपादिसञ्ज्ञायाश्च दिनमानपञ्चदशांशमुहूर्त्तस्यैव ग्रहणम्। तद्बोधकशास्त्रसद्भावात्। अतएवोद्दिष्टे दिनमानपञ्चदशांशमुहूर्त्तो योग्यस्तथा च न्यूनकालव्यवच्छेदको ग्राह्यः। कुतपरौहिण्यन्यतरमात्रव्याप्त्येकयुक्तौ। एवं विशेषाभिधानात् सकलरात्रौ दण्डमात्रं जन्माष्टम्यां रोहिण्यादशौ च कलाकाष्ठारूपोऽपि प्रतिकाशे तुल्ययुग्मा। योग्यकाल एव न्यूनकालावच्छेदको ग्राह्यः। ततश्च विशेषकालप्राप्तकर्म्मेतरकर्म्मणां प्रशस्तादिकाले योग्यदण्डद्वयान्यूनकातिथिरेव ग्राह्यैत्यनुगतविधिसर्व्वसामञ्जस्यादिति तत्त्वम्। इति चन्द्रशेखरवाचस्पतिकृतद्वैतनिर्णयः॥

मुषीर, पुं (मुष्णाति विचित्तीभवतीति। मुष+ "मुषेरादयः।" उणा० १। ६२। इति एरक।) मार्ज्जारः। इति सञ्चिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

मू, ङ बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) पवर्गपञ्चमादिः। ङ मवते। इति दुर्गादासः॥

मू, [र्] स्त्री, मूर्च्छा। इति मुर्च्छधातोर्भावे क्विपा निष्पन्नम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

मूः, स्त्री, (मवते इति। मव+क्विप्। "ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च।" ६। ४। २०। इति साचोवकारस्योठ् इत्यादेशः।) बन्धनम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

मूक, त्रि, (मवते बध्यतेऽसौ। मव+बाहुलकात् कक।" उणा ३। ४१। इति उपधायाः वकारस्य चोठ।) वाक्यरहितः। बोवा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अवाक् २। इत्यमरः। ३। १। ३३। (यथा, महाभारते। २। ५। १२५।

"कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून् व्यङ्गानबान्धवान्।
पितेव पासि धर्म्मज्ञ। तथा प्रव्रजितानपि॥'

अस्योत्पत्तिहेतुर्यथा, गर्भवैकल्यात्

"गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे चावमानिते।
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिन्मिन एव च॥"

इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥

रोगत्वेनास्य विषयो यथा —

"आवृत्य वायुः सकफो धमनी शब्दवाहिनी।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान्॥"

इति च तत्र निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

मूक, पुं (मवते बध्यते जालिकैरिति। मव+ कक। पूर्व्ववत्साधनम्।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दैत्यः। इति मेदिनी। के, ३९॥ (दानवभेदः। यथा, महाभारते। ३। ३९। ७।

"स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्म्मणः।
मूकं नाम दनोः पुत्त्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम्॥")

दीनः। इति हेमचन्द्रः। ३। १३। (तक्षकपुत्त्रः। यथा, महाभारते। १। ५७। १।

"शिली शलकरो मूकः सुकुमारः प्रवेपनः।
मुद्गरः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः॥
एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम्॥")

मूढ़, त्रि, (मुह+क्त।) मूर्खः। इत्यमरः। ३। १। ४८॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। ७। १०।

"अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासयोर्वपुः।
एकीभूय भवेन्मुख्यस्तत्र मूढ़ः प्रमुह्यति॥")

बालः। तन्द्रितः। इति मेदिनी। ढे, ३॥ जड़ः। इति हेमचन्द्रः॥

मूत, त्रि, (मव मू मवे वा क्त।) बद्धः। इत्यमरः। ३। १। ९५॥ (धान्यरक्षार्थं तृणमय आधारविशेषः। यथा, शतपथब्राह्मणे। २। ६। २। १७। "तान् द्वयोर्मूतकयोरुपनह्य वेणुयष्ट्यां वा कूपे वोभयत आबध्योद परेत्य यदि वृक्षं वा स्थाणुं वा वेणुं वा वल्मीकं वा विन्देत्॥" 'यत्र तृणमये आवपने धान्यं बध्यते तन्मूतं मूतमेव मूतकम्। वेणुमय्यां यष्ट्यामुभयतो बद्धा। इति तद्भाष्ये महीधरः॥)

मूत्र, त् क प्रस्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा०-उभ०-सक०-सेट्।) दीर्घी। मूत्रयति मूत्रापयति। इति दुर्गादासः॥

मूत्रं, क्ली, (मूत्र्यते इति। मूत्र+घञ्। चौरामयत्वात् क्लीवत्वम्। यद्वा, मुच्यते त्यज्यते इति। मुच+"सिविमुच्योष्टेरूच।" उणा० ४। १६२। इति ष्ट्रन् सिद्धमिति। टेरूकारादेशः।) उपस्थनिर्गतजलम्। तत्पर्य्यायः। प्रस्रावः २। इत्यमरः। २। ६। ६७॥ मेहनम् ३। इति जटाधरः॥ गुह्यनिस्यन्दः ४ स्रवणम् ५ स्रवः ६। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ (अस्योत्पत्तिविषयो यथा,—

"आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः।
शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात्॥"

इति पूर्व्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥

"वस्तिपूरणविक्षेदकृन्मूत्रम्।"

तथास्य क्षयवृद्धिलक्षणं यथा,—

"मूत्रक्षये वस्तितोदोऽल्पमूत्रता च।"
"मूत्रं मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिर्वस्तितोदमाध्मानञ्च।"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये॥

तथास्य दोषादिविज्ञानस्य परीक्षा लक्षणम्॥

"वातेन पाण्डुरं मूत्रं रक्तनीलञ्च पित्ततः।
रक्तमेव भवेद्रक्तात् धवलं फेनिलं कफात्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)

तस्योत्सर्गविधिर्यथा,—

"दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः।
कुर्य्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ वै दक्षिणामुखः॥"

इति गारुड़े ९४ अध्यायः॥

अपि च।

"मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा॥"

इति मनुः। ४। ५०॥

"कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम्।
विण्मूत्रे च गृही कुर्य्याद् यद्वा कर्णे समाहितः॥"

इति यमः॥

यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठित इति। कर्णे दक्षिणकर्णे। इति सांख्यायनः॥

"छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः।
यथासुखमुखः कुर्य्यात् प्राणबाधभयेषु च॥*॥
न मूत्रं पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे।
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्व्वते॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन।
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः॥
न नदीतीरमासाद्य न च पर्व्वतमस्तके।
वाय्वग्निविप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः।
न कदाचन कुर्व्वीत विण्मूत्रस्य विसर्ज्जनम्॥"

इति मनुः। ४। ४५—४८॥*॥

"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः।
वाग्बुद्धिकार्य्याणि तपस्तथैव
धनायुषी गुप्ततमे तु कार्य्ये॥'

इति वशिष्ठः॥

निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः॥ *॥

"सौभाग्यकामुकायूनां पूज्यानाञ्च न सन्मुखे।
कुर्य्यात् ष्ठीवनविण्मूत्रसमुत्सर्गञ्च पण्डितः॥"

इति विष्णुपुराणम्॥

न च सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्य्यादिति। इत्यापस्तम्बः।

"करग्रहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके ।
मूत्रतुल्यन्तु पानीयं पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥"

इति कूर्म्मपुराणम् ॥ * ॥

ग्रहीतजलपात्रस्य मूत्रोत्सर्गे दोषो यथा,—
"वारिपात्रं करे धृत्वा मूत्रं त्यजति यो नरः ।
सुरापात्रसमं पात्रं तज्जलं मदिरासमम् ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

सशब्दमूत्रस्य दोषो यथा,—
"निःस्वा सशब्दमूत्रा स्यात् शुष्का निःशब्दधारया ।
भोगाढ्या समजठरा निःस्वा' स्फुटघट-
सन्निभा ॥"

इति गारुडे ६३ अध्यायः ॥ * ॥

"विण्मूत्रोत्सर्जनञ्चैव चौरव्याघ्रादिरक्षणम् ।"
इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥ * ॥ अथ गोमूत्रगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । लवणत्वम् । पित्तकारित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् । कण्डुदरानाहशोथार्त्तिविषकुष्ठनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मूत्रकृच्छ्र, क्ली, (मूत्रे कृच्छ्रम् । मूत्रस्य कृच्छ्रमिति वा ।) रोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । मूत्ररोधः २ अश्मरी ३ कृच्छ्रम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ मूत्रकृच्छ्राधिकारः । तत्र मूत्रकृच्छ्रस्य विप्रकृष्टनिदानमाह ।

"व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्य-
प्रसङ्गनृत्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात्
स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ॥"

तीक्ष्णौषधं राजिकाशूरणादियुक्तम् । रूक्षेति मद्यविशेषणम् । प्रसङ्गः सततं सेवा । नृत्यं नर्त्तनम् । नित्येति द्विविधः पाठः । द्रुतपृष्ठयानात् अश्वादिना गमनात् । आनूपं प्रचुरजलदेशभवं भक्ष्यम् । अष्टौ वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकसान्निपातिकशल्यजपुरीषजशुक्रजाश्मरीजानि । तत्र सम्प्राप्तिपूर्ब्बकं लक्षणमाह ।

"पृथङ्मलाः स्वैः कुपिता निदानैः
सर्व्वेऽथवा कोपमुपेत्य बस्तौ ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति
यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥"

तेषु वातिकमाह ।

"तीव्रा रुजो वङ्क्षणबस्तिमेढ्रे
स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।"

तीव्रा मारणात्मिका वङ्क्षणादिरूपा वङ्क्षणबस्तिमेढ्रगामिन्यो रुजः । मेढ्रं लिङ्गं वस्तिर्मूत्राशयः । ऋजुरिति पाठान्तरम् । मेढ्रे रुजाः सम्भवन्ति रागसन्धौ ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।

"पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं
कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ।"

कृच्छ्रमिति क्रियाविशेषणम् ॥ श्लैष्मिकमाह ।

"बस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ
मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।"

सपिच्छं पिच्छिलम् ॥ सान्निपातिकमाह ।

"सर्व्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्
भवन्ति तत् कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ।"

कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रम् ॥ * ॥ शल्यजमाह ।

"मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु वा ।
मूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायते भृशदारुणम् ॥
वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्द्दिशेत् ।"

मूत्रवाहिषु स्रोतःसु । शल्येन कण्टकेन । क्षतेषु सञ्जातक्षतेषु अथवा अभिहतेषु मुद्गरादिभिरभिहतेषु । तदाघातात् मूत्रमार्गाघातात् मूत्रकृच्छ्रं जायते । भृशदारुणं मारकं तस्य शल्यजस्य ॥ * ॥ पुरीषजमाह ।

"शकृतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणतां गतः ।
आध्मानं वातशूलञ्च मूत्रकृच्छ्रं करोति च ॥"

प्रतीघातात् निरोधात् । विगुणतां दुष्टताम् ॥ शुक्रजमाह ।

"शुक्रदोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधाविते ।
सशुक्रं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्वस्तिमेहनशूलवान् ॥"

उपहते दूषिते ॥ * ॥ अश्मरीजमाह । अश्मरीहेतुकञ्चापि मूत्रकृच्छ्रमुदाहृतम् । सुश्रुते शर्कराजमपि मूत्रकृच्छ्रमुक्तमत्र तु तस्य नवसंख्यानिरासार्थमश्मरीशर्करयोः साम्यमाह ।

"अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे ।
विशेषणं शर्कराया शृणु कीर्त्तयतो मम ॥"

सम्भवः कारणम् ।

"पच्यमानाश्मरी पित्ताच्छोष्यमाणा च
वायुना ।
विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता ॥"

पित्तेन पच्यमाना मूत्रशुक्रश्लेष्मसंहतिः प्रथमं पित्तेन बन्धनकर्म्मणा पच्यमाना । पश्चाद्वातेन शोषिता कफेनाश्लिष्टा अश्मरी । सैव विमुक्तकफसन्धाना त्यक्तकफाश्लेषा सती शकलरूपा मूत्रमार्गात् क्षरन्ती शर्करा मता । एतावता किञ्चिदेव भेदः ॥ * ॥ शर्कराया उपद्रवानाह ।

"हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निश्च दुर्ब्बलः ।
तया भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ॥"

शूलं कुक्षाविति अन्वयः । तया शर्करया ॥ * ॥
अथ मूत्रकृच्छ्रस्य चिकित्सा ।

"त्रिकण्टकारग्वधदर्भकाश-
दुरालभापर्व्वतभेदपथ्याः ।
निघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरीञ्च
सम्पीड्यमानोऽपि च मूत्रकृच्छ्रम् ॥"

त्रिकण्टकादिक्वाथः ॥ १ ॥

"एलाश्मभेदकशिलाजतुगोक्षुराणा-
मेर्व्वारुबीजत्रपुषीफलकुङ्कुमानाम् ।
चूर्णानि तण्डुलजले लुलितानि पीत्वा
प्रत्यग्रमप्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥"

एलादिचूर्णम् ॥ २ ॥

"अयोरजः श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजितम् ।
मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु सकीटं दिवसत्रयात् ॥३॥
गुडेन मिश्रितं क्षीरं कदुष्णं कामतः पिबेत् ।
मूत्रकृच्छ्रेषु सर्व्वेषु शर्करायाश्च निश्चयः ॥४॥
धात्रीरसं श्वेक्षुरसं पिबेद्वा
कृच्छ्रे सरक्तं मधुना विमिश्रम् ।
शल्याभिघातोत्थितमूत्रकृच्छ्रे
कार्य्या क्रिया मारुतकृच्छ्रयुक्ता ॥५॥
क्वाथो गोक्षुरबीजस्य यवक्षारसमन्वितः ।
पीतः प्रशमयत्येव कृच्छ्रं चिरभवोत्थितम् ॥६॥
त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम् ।
वारिणा लवणीकृत्य पिबेन्मूत्ररुजापहम् ॥"७॥

कोलं वदरम् ।

गुडमामलकं वृष्यं श्रमघ्नं तर्पणं प्रियम् ।
पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रहरं परम् ॥ ८ ॥
सपादशाणतुलितो यवक्षारः सितायुतः ।
भक्षितो नाशयत्येव मूत्रकृच्छ्रं न संशयः ॥९॥
क्वाथाच्छितोपलाकल्कः पीतः कर्षमितो नरैः ।
मस्तुना मलमार्गेण मूत्रकृच्छ्रं व्यपोहति ॥१०॥
समूलगोक्षुरक्वाथः सितामाक्षिकसंयुतः ।
नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि तथैवोष्णसमीरणम् ॥"११॥

उष्णसमीरणं उष्णवातः मूत्राघातविशेषम् । इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्य चिकित्सा-प्रकारान्तरम् ।

"सुशीतलं जलं कर्षमात्रं स्यात् मूत्रकृच्छ्रहृत् ।
दध्यम्बुना च संमिश्रमयश्चूर्णं सुखप्रदम् ॥
मूत्रकृच्छ्रे यवक्षारचूर्णं हिङ्गुप्रयोजितम् ।
कुष्माण्डञ्च समादाय शर्करासहितं पिबेत् ॥
यो हि त्रिदोषसम्भूतमूत्रकृच्छ्रनिवारणः ॥"
"आरग्वधफलं मूलं दुरालभा धान्यकस्तथा
वर्गः ।
पाषाणभेदपथ्ये क्वाथोऽयं मूत्रकृच्छ्रे स्यात् ॥"

इति हारीते चिकित्सितस्थाने २९ अध्याये ॥
अथास्य पथ्यानि ।

"अथो यथादोषमयं गणोऽपि
पुरातना लोहितशालयश्च ।
तक्रं पयो दध्यपि गोप्रसूतं
धन्वामिषं मुद्गरसा सिता च ॥
पुराणकुष्माण्डफलं पटोलं
सवाद्रकं गोक्षुरकं कुमारी ।
गुवाकखर्ज्जूरकनारिकेल-
तालाद्रुमाणाञ्च शिरांसि मज्जा ॥
तालास्थिमज्जा त्रपुषं कुचैलं
शीतानि पानान्यशनानि चापि ।
प्रनीरनीरं हिमवालुका च
मित्रं नृणां स्यात् यति मूत्रकृच्छ्रे ॥"

अथापथ्यानि ।

"मद्यं श्रमं निधुवनं गजवाजियानं
सर्व्वं विरुद्धमशनं विषमाशनञ्च ।
ताम्बूलमत्स्यलवणार्द्रकतैलभृष्टं
पिण्याकहिङ्गुतिलसर्षपवेगरोधान् ॥
माषान् करीरमतितीक्ष्णविदाहिरूक्ष-
मम्लञ्च मुञ्चतु जनः यदि मूत्रकृच्छ्रे ॥"

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिमतौ मूत्रकृच्छ्राधिकारे ॥)

मूत्रदोष, पुं (मूत्रस्य दोषो यस्मात् ।) प्रमेहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । उत्तर-स्थाने ५८ अः ।
"पञ्चबाणादिभिर्देवि मनोऽभिनिविशेन्नृणाम् ।
मूत्रदोषपदं तेषां विधावन्ती व्यवस्थितः ॥"

मूत्राघातादि । अस्य चिकित्सा यथा,—

"निदिग्धिकाया स्वरस पिवेत् कृडवसम्मितम् ।
मूत्रदोषहर कल्कमथवा चौद्रसयुतम् ॥"

'अत ऊर्द्ध प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रम हितम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नानां हितन्तेषु विरेचनम् ॥
तत सशुद्धदेहानां हिताश्चोत्तरवस्तय ॥"

"चौद्रार्द्धपाच दत्त्वा तु पाचन्तु चीरसर्पिषो ।
खयङ्गुप्ताफलश्चैव तथैव चुरकस्य च ॥
पिप्पलीचूर्णसयुक्तमर्द्धभाग प्रदापयेत् ।
एतदेकध्यमानीय खजेनाभिप्रमन्थयेत ॥
तस्य पाणितल चूर्ण लीढ्वा चीर तत पिवेत ।
एतत्सर्पि प्रयुञ्जान शुद्धदेहो नर सदा ॥
मूत्रदोषान् जयेत् सर्व्वानन्ययोगे सुदुर्ज्जयान् ।
जयेत शोणितदोषांश्च वन्ध्या गर्भं लभेत च ।
नारी चैतत प्रयुञ्जाना योनिदोषात प्रमुच्यते ॥"

इत्युत्तरतन्त्रेऽष्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

मूत्रनिरोध, पु, (मूत्रस्य निरोध । यद्वा मूत्र निरुणद्धीति । रुध+अण ।) मूत्रप्रतिबन्धक-रोगविशेष । अस्य चिकित्सा यथा,—

"पिष्ट वै मालतीमूल ग्रीष्मकाले समाहृतम् ।
साधित छागदुग्धेन पीत शर्करयान्वितम् ।
हरेन्मूत्रनिरोधञ्च हरेद्वै पाण्डुशर्कराम् ॥"

इति गारुडे १६१ अध्याय ॥

(चिकित्सान्तर यथा,—

"सैवेन पद्मिनीकन्द पक्वगोमूत्रमिश्रितम् ।
पिवेन्मूत्रनिरोधे तु सतीव्रवेदनान्विते ॥"

इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥)

मूत्रपतन, पुं, (मूत्रस्य पतनमस्मात पुरीष निरोधकरत्वादस्य सततमूत्रपतनात् तथा त्वम् ।) गन्धमार्जार । इति राजनिर्घण्ट ॥

मूत्रपुट, क्ली, (मूत्रस्य पुटम् ।) नाभेरधो भाग । यथा,—

"नाभेरधो मूत्रपुट वस्तिमूत्राशयोऽपि च ।"

इति हेमचन्द्र । ३ । २७० ॥

मूत्रफला, स्त्री, (मूत्र मूत्रवर्द्धन फल परिणामन यस्या ।) कर्कटी । त्रपुषी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (कर्कटीत्रपुषीशब्दयोरस्या विषयो ज्ञेय ॥)

मूत्रल, क्ली, (मूत्र लाति आदत्ते वर्द्धयतीत्यर्थ । ला+क ।) त्रपुषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मूत्रवर्द्धके, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते । सूत्र स्थाने । ४५ अ ।

"जाम्बवो वहनिस्यन्दस्तुवरो वातकोपन ।
तीक्ष्ण सुरासवो हृद्यो मूत्रल कफवातनुत् ॥")

मूत्रला, स्त्री, (मूत्रल+टाप ।) कर्कटी । इति भिन्नाकश्रेष ॥ वालुकी । इति राजनिर्घण्ट ॥

मूत्राघात, पुं, (मूत्रस्याघातो निरोधो येन ।) प्रस्रावरोधकरोगविशेष । अथ मूत्राघातस्य विप्रकृष्ट सन्निकृष्टञ्च निदान सख्याञ्चाह ।

"प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादय ।
जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश ॥"

मूत्रविघातादैरित्याद्यशब्देन पुरीषशुक्रादिवेग-विघातानां रूक्षाशनादीनाञ्च ग्रहणम् । मूत्र विघातादौ कुपितैर्दोषैरित्यन्वय । ननु मूत्र कृच्छ्रमूत्राघातयो को भेद । उच्यते । मूत्र कृच्छ्रे कृच्छ्रमधिक विबन्धोऽल्प । मूत्राघाते तु विबन्धो बलवान् कृच्छ्रमल्प इत्यनयोर्भेद ॥*॥ वातकुण्डलिकाया निदान सप्राप्ति लक्षणञ्चाह ।

"रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्वस्तौ सवेदन ।
मूत्रमाविश्य चरति विगुण कुण्डलीकृत ॥
मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुज सप्रवर्त्तते ।
वातकुण्डलिकां तान्तु व्याधि विद्यात सुदारुणम् ॥"

रौक्ष्यात कायस्य । वेगविघातात् मूत्रादि वेगनिरोधात आविश्य प्राप्य रौक्ष्यादिभि र्वेगविघातादिभिश्च विगुणो दुष्ट कुण्डलीकृतो वायुर्वस्तौ मूत्राशये चरति प्रतिधावति आवद्धत्वाद्भ्रमस्तिष्ठति इत्यर्थ । वात्यावत । मूत्रमिति तस्मान्मूत्रमल्पमल्प सव्यथ प्रवर्त्तते । तद्व्याधि वातकुण्डलिकामाहु । सुदारुणम् । मारणात्मकत्वात ॥ १ ॥ * ॥ अष्ठीलामाह ।

"आध्मापयन् वस्तिगुद रुद्ध्वा वातश्चलोन्नताम् ।
कुर्य्यात्तीव्रार्त्तिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम् ॥"

वात वस्तिगुद रुद्ध्वा व्यथात तदन्तर्गत मूत्र मलञ्च निरुध्य वस्तिगुद वस्ति गुदञ्च आध्मा-पयन् आध्मान कुर्व्वन् अष्ठीलां ष्ठीलातुल्या व्याधि कुर्य्यात । चलोन्नतां चलां उन्नताञ्च ॥२॥ वातवस्तिमाह ।

"वेग विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नर ।
निरुणद्धि मुख तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिल ॥
मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीड़ित ।
वातवस्ति स विज्ञेयो व्याधि कष्टप्रसाधन ॥"

अकुशलो मूर्ख । तस्य पुरुषस्य वस्तिमुख निरुणद्धि वस्तिगतो वायु । तेन वायुना मूत्रसङ्गो मूत्रविघातो भवति वस्तिकुक्षिनिपी-ड़ित इति वस्तौ कुक्षौ च निपीड़ित संपी-ड़ितो वायुरिति सम्बन्ध ॥३॥ मूत्रातीतमाह ।

"चिर धारयते मूत्र त्वरया न प्रवर्त्तते ।
मेहमानस्य मन्द वा मूत्रातीत स उच्यते ॥"

मेहमानस्य मूत्रमुत्सृजत । मन्द वा अल्प वा ॥ ४ ॥ * ॥ मूत्रजठरमाह ।

"मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्त्तहेतुक ।
अपान कुपितो वायुरुदर पूरयेद्भृशम् ॥
नाभेरधस्तादाध्मान जनयेत्तीव्रवेदनाम् ।
त मूत्रजठर विद्यादधोवस्तिनिरोधनम् ॥"

तदुदावर्त्तहेतुक इति मूत्रवेगधारणजनितो दावर्त्तनिदानमाध्मान कुर्य्यात् । अधोवस्ति-निरोधन वस्तेरधोदेशे विबन्धकारकम् ॥ ५ ॥ मूत्रोत्सङ्गमाह ।

"वस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिन ।
मूत्र प्रवृत्त सज्जेत सरक्त वा प्रवाहत ॥
स्रवेच्छनैरल्पमल्प सरुजं वाथ नीरुजम् ।
विगुणानिलजो व्याधि स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञित ॥"

नाले मेढ्रे मणौ मेढ्रनाभ्यग्रन्थौ सज्जेत निरुद्ध स्यात सरक्त सत वा प्रवर्त्तते । प्रवाहत इति कण्ठद्वयेन सशब्द मूत्रपुरीषवातानामध प्रेरणं प्रवाहन तेन कुपितेन वायुना वस्त्यादि भेदात् सरक्त मूत्र स्रवेदित्यर्थ ॥ ६ ॥ मूत्रक्षय माह ।

"रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।
मूत्रक्षय सरुग्दाह जनयेता तदाह्वयम ॥"

क्लान्तदेहस्य म्लानदेहस्य तदाह्वय मूत्रक्षय सञ्ज्ञम् ॥ ७ ॥ मूत्रग्रन्थिमाह ।

"अन्तर्व्वस्तिमुखे वृत्त स्थिरोऽल्प सहसा भवेत ।
अश्मरीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थि स उच्यते ॥"

अन्तर्व्वस्तिमुखे वस्तिमुखस्याभ्यन्तरे अल्प चुद्रामलकप्रमाण । नन्वस्य अश्मर्य्या सह को भेद । उच्यते । अश्मरी क्रमश सञ्चयेन स्यादयन्तु सहसा भवेदिति भेद । अपरो भेद । अश्मर्य्यां पित्तादिक सहन्यते अत्र तु रक्तमेव । यत उक्त तन्त्रान्तरे ।

"रक्त वातकफाद्दुष्ट वस्तिद्वारे सुदारुणम् ।
ग्रन्थि कुर्य्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्र तदा-
वृतम् ॥"८॥ इति ॥

मूत्रशुक्रमाह ।

"मूत्रितस्य स्त्रिय यातो वायुना शुक्रमुद्गतम् ।
स्थानच्युत मूत्रयत प्राक पश्चाद्वा प्रवर्त्तते ।
भस्मोदकप्रतीकाश मूत्रशुक्र तदुच्यते ॥"

मूत्रितस्य मूत्रवेगयुक्तस्य शुक्र स्थानात च्युत पश्चाद्वायुना उद्गत ऊर्द्ध नीतम् । भस्मोदक-प्रतीकाश भस्मसहितजलसदृशम् । ९ ॥ उष्ण-वातमाह ।

"व्यायामाध्वातपै पित्त वस्ति प्राप्यानिला-वृतम् ।
वस्ति मेढ्र गुदञ्चैव प्रदहत् स्रावयेदध ॥
मूत्र हारिद्रमथवा सरक्त रक्तमेव वा ।
कृच्छ्र पुन पुनर्ज्जन्तोरुष्णवात वदन्ति तम् ॥"

व्यायामादिविरोधत्वेन सौम्यधातुक्षयात तेजो-वृद्ध्या पित्तवृद्धि स्यात्तत कुपित पित्त वायुयुत वस्ति प्राप्य वस्त्यादिक प्रदहत मूत्रमध स्रावयेत । कीदृश हारिद्र अथवा सरक्त ईषल्लोहितम् ॥ १० ॥ मूत्रसादमाह ।

"पित्त कफौ द्वावपि वा सहन्येतेऽनिलेन चेत् ।
कृच्छ्रान्मूत्र तदा पीत रक्त श्वेत घन सृजेत् ॥
सरक्त रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेत्तत ।
शुष्क समस्तवर्ण वा मूत्रसाद वदन्ति हि ॥"

सहन्येते घनीक्रियेते । शुष्क अल्प समस्तवर्णं उक्तसकलवर्णयुक्तम् ॥ ११ ॥ विड्विघातमाह ।

"रूक्षदुर्व्वलयोर्वातेनोदावर्त्त शकृद् यदा ।
मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्ट तदा नर ॥
विड्गन्ध मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विड्विघात तमा-दिशेत् ॥"

उदावृत्त ऊर्द्ध नीत विड्गन्ध वा । वाशब्दो ऽत्र योजनीय ॥ १२ ॥*॥ वस्तिकुण्डलमाह ।

"द्रुताध्वलङ्घनायासैरभिघातात् प्रपीड़नात् ।
स्वस्थानाद्वस्तिरुद्वृत्त स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥

शूलस्पन्दनदाहार्त्तो बिन्दुबिन्दु स्रवत्यपि ।
पीडितस्तु स्रवेद्धारां सस्तम्भोद्वेष्टनार्त्तिमान् ॥
वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः ॥
तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ।
श्लेष्मणा गौरवं शोथो मूत्रं स्निग्धं घनं सितम् ॥"
द्रुताध्वलङ्घनं शीघ्रं मार्गगमनम् । उद्वृत्त उत्थित । स्पन्दनं किञ्चिच्चलनम् । घोरं मारकम् । शस्त्रविषोपमं शस्त्रं खड्गादि तद्वच्छीघ्रमारकम् । विषमत्र गरः तद्वत् विलम्बमारकम् । एतावता मारकमवश्यं शीघ्रं विलम्बेन वा ॥ १३ ॥ * ॥ तस्यैवासाध्यस्य च लक्षणमाह ।
"श्लेष्मरुद्धबिलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ।
अविभ्रान्तबिलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ॥
स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते तृण्मोहः श्वास एव च ॥"
बिलं वस्तिमुखरन्ध्रं पित्तोदीर्णः पित्तेनोद्धतः । अविभ्रान्तबिलः कफेनावृतबिलः पश्चात् कुण्डलीभूतः स साध्यः । एतेन कुण्डलीभूतोऽसाध्यः । कुण्डलीभूतस्य लक्षणमाह । तृडित्यादि-कुण्डलीभूतस्यायमर्थः । कफेन बिलावरोधा-त्तत्र वातः कुण्डलाकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ * ॥
अथ मूत्राघातस्य चिकित्सा ।
"नलकुशकाशेक्षुबलाक्वाथं प्रातः सुशीतलं सचितम् ।
पिबतो नश्यति नियतं मूत्रग्रहः कृच्छ्रवाच्यः कवि ॥"
कवि शुक्र ।
"कर्पूररजसा युक्ता वस्त्रवर्त्तिः शनैः शनैः ।
मेढ्रमार्गान्तरे न्यस्ता मूत्राघातं व्यपोहति ॥
धान्यगोक्षुरकक्वाथकल्काभ्यां विहितं हितं घृतम् ।
मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे शुक्रदोषे च दारुणे ॥"
धान्यगोक्षुरकघृतम् ।
"मूत्रकृच्छ्राश्मरीरोगे भेषजं यत् प्रकीर्त्तितम् ।
मूत्राघातेषु सर्व्वेषु तत् कुर्य्याद्विधिकोविदः ॥"
इति मूत्राघाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
गरुडपुराणोक्तनिदानं तस्य १६३ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ (तथास्य विषयः ।
"वस्तिवङ्क्षणशिरोमेढ्रकटीवृषणपायवः ।
एकसम्बन्धना प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रया ॥
अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि मूत्रवाहिसिरामुखैः ।
पार्श्वेभ्यः पूर्य्यते सूक्ष्मैः स्यन्दमानैरनारतम् ॥
यैस्तैरेव प्रविश्यैनं दोषाः कुर्व्वन्ति विंशतिम् ।
मूत्राघातान् प्रमेहांश्च कृच्छ्रान् मर्म्मसमाश्रयान् ॥"
इति वाग्भटे निदानस्थाने नवमेऽध्याये ॥
अथास्य पथ्यापथ्यानि ।
"अभ्यञ्जनस्वेदविरेकवस्ति-
स्नेहावगाहोत्तरवस्तयश्च ।
पुरातनाः लोहितशालयश्च
मांसानि धन्वप्रभवानि मद्यम् ॥
तक्रं पयोदध्यपि माषयूषं
पुराणकुष्माण्डफलं पटोलम् ।
मद्यार्द्रकं तालफलास्थिमज्जा
हरीतकीकोमलनारिकेलम् ॥
गुवाकखर्ज्जूरकनारिकेल
तालद्रुमाणामपि मस्तकानि ।
यथामलं सर्व्वमिदञ्च मूत्र-
घातातुराणां हितमावहन्ति ॥
विरुद्धानि च सर्व्वाणि व्यायामं मार्गशीलनम् ।
रूक्षं विदाहि विष्टम्भि व्यायामं वेगधारणम् ।
करीरं वमनञ्चापि मूत्राघाती विवर्ज्जयेत् ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे मूत्राघाताधिकारे ॥)

मूत्राशय, पुं, (मूत्रस्याशय आधारः ।) नाभेरधोदेशः । तत्पर्य्यायः । मूत्रपुटम् २ वस्तिः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३।२७ ॥ (अथास्य विषयः ।
"मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च
शोफो व्रणो मूत्रविनिग्रहश्च ॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायः ॥
यथा च तत्रैव निदानस्थाने ३ अध्याये ।
"एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः ।
मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम् ॥")

मूत्रित, त्रि, (मूत्रमस्य सञ्जातम् । मूत्र + इतच् । यद्वा मूत्रयति स्म इति । मूत्र + क्त ।) कृतमूत्रोत्सर्गः । तत्पर्य्यायः । मीढ़ः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

मूर्ख, पुं, (मुह + "मुहेः खो मूर च ।" उणा० ५।२२। इति ख धातोर्मूरादेशश्च ।) माघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गायत्रीरहितः । यथा,
"क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥
क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियानष्ठायिनः । मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य । सावगायत्रीरहितस्येति हलधरः ॥ महारोगिणः पापरोगा-क्रान्तस्य मरणान्तमशौचं ते च उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः । उदरोऽश्मरीत्यष्टौ पापरोगाः नारदोक्ताः । यथेष्टाचरणस्य द्यूतवेश्याद्यासक्तस्य । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

मूर्ख, त्रि (मुह् + ख । मूरादेशः ।) मुह्यति यः । तत्पर्य्यायः । अज्ञः २ मूढ़ः ३ यथाजातः ४ वैधेयः ५ बालिशः ६ । इत्यमरः । ३।१।४८॥ तस्य वशीकरणोपायो यथा,—
"मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयबलैर्लुब्धं धनैरीश्वरं कार्य्येण द्विजमादरेण युवतीं प्रेम्णा गुणैर्बान्धवान् ।
अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्य्याद्-वशम् ॥"
इति गरुडादि ॥
"पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ।
उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ॥"
इति हितोपदेशः ॥

मूर्खता, स्त्री, (मूर्खस्य भावः । मूर्ख + "तस्य भावस्त्वतलौ ।" ५ । १ । ११९ । इति तल् टाप् ।) मूर्खत्वम् । यथा,—
"अदाता वंशदोषेण कर्म्मदोषाद्दरिद्रता ।
उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता ॥"
इति चाणक्यम् ॥
"अष्टम्यां नारिकेलभक्षणे मूर्खत्वं यथा,—
"कलङ्की जायते बिल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके ।
ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मूर्खभ्रातृक, पुं, (मूर्खो भ्राताऽस्येति नित्य कप् ।) मूर्खो भ्राता यस्य सः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मूर्च्छना, स्त्री, (मूर्च्छि + युच् । टाप् ।) गीताङ्गविशेषः । सा तु ग्रामस्य सप्तमभागः । तस्या लक्षणं एकविंशतिनामानि च यथा —
"स्वरः संमूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते ।
मूर्च्छनामिति तामाहुः कवयो ग्रामसम्भवाम् ॥
ललिता मध्यमा चित्रा रोहिणी च मतङ्गजा ।
सौवीरी षड्जमध्या च षड्जमध्यमपञ्चमा ॥
मत्सरी मृदुमध्या च शुद्धान्ता च कलावती ।
तीव्रा रौद्री तथा ब्राह्मी वैष्णवी खेदरी सुरा ॥
नादावती विशाला च त्रिषु ग्रामेषु विश्रुता ।
एकविंशतिरित्युक्ता मूर्च्छना चन्द्रमौलिना ॥
मूर्च्छनां कलयन्तो मुरशत्रो-
र्वंशिकाध्वनिविशेषविताने ।
मूर्च्छनां ययुरनङ्गशरौघै-
रङ्गना रतिपतेरिव सेना ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
हनूमन्मते षड्जादिस्वरत ऋषभादिस्वरोत्थाने यत्र स्वरो विरमति सा मूर्च्छना । भरतमते वाद्यस्य गानस्य वा समये यत्र स्वरस्य गलस्य वा कम्पनं सा मूर्च्छना । सा एकविंशति-प्रकारा । तत्र षड्जग्रामस्य मूर्च्छना ललिता १ मध्यमा २ चित्रा ३ रोहिणी ४ मतङ्गजा ५ सौवीरी ६ षड्जमध्या च ७ । मध्यमग्रामस्य मूर्च्छना पञ्चमा १ मत्सरी २ मृदुमध्या ३ शुद्धा ४ अन्ता ५ कलावती ६ तीव्रा च ७ । गान्धारग्रामस्य मूर्च्छना रौद्री १ ब्राह्मी २ वैष्णवी ३ खेदरी ४ सुरा ५ नादावती ६ विशाला च ७ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

मूर्च्छा, स्त्री, (मूर्च्छ + "गुरोश्च हलः ।" ३ । ३ । १०३ । इति अ टाप् ।) कश्मलम् २ मोहः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १०९ ॥ मूर्च्छनम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मूर्च्छाय ५ । अथ मूर्च्छाधिकारः । तत्र मूर्च्छाया निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
वेगाघातादभिघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥
करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ।
निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥"
बहुदोषस्य अधिकदोषस्य । न त्वनेकदोषस्य यदा मूर्च्छा त्रिदोषजैव स्यात् तत्रापि सा

दोष तत्र । पृथग्दोषजानां मूर्च्छानां वक्ष्यमाणत्वात् । वेगाघातात् मलादौ अभिघातात् लगुडादिना क्षीणसत्त्वस्य स्वल्पसत्त्वगुणस्य अथाद्यधिकतमोगुणस्य यत उक्तं मूर्च्छा पित्ततम प्रायेति करणायतनेषु करणं मनस्तस्यायतनेषु स्थानेषु बाह्येषु कर्म्मेन्द्रियेषु । अभ्यन्तरेषु बुद्धीन्द्रियेषु ॥ * ॥ सामान्य लक्षणमाह ।

"संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत ॥
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।
मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः षड्विधा सा प्रकीर्त्तिता ॥"

तमोगुणः अज्ञानहेतुः । अभ्युपैति आगच्छति । सुखदुःखव्यपोहकृत् सुखदुःखज्ञाननाशकरम् । नष्टे सुखदुःखज्ञाने नरः काष्ठवत् पतति तां मोहो मूर्च्छेति प्राहुरित्यन्वयः । मूर्च्छाया मूर्च्छायोऽपि पर्य्यायः । यत उक्तम् ।

"संज्ञोपघातो मूर्च्छायो मूर्च्छा स्यान्मूर्च्छनं तथा ।
कश्मलं प्रलयो मोहः सन्न्यासस्तु मृतोपमः ॥"
इति ॥

षडपि मूर्च्छा विवृणोति ।

"वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च ।
षट्स्वप्येतासु पित्तन्तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥"

यत उक्तम् । मूर्च्छा पित्ततम प्रायेति ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह ।

"हृत्पीड़ा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्ब्बल्यमेव च ।
सर्व्वासां पूर्व्वरूपाणि यथास्वं ता विभावयेत् ॥"

तत्र वातिक मूर्च्छायमाह ।

"नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥
वेपथुश्चाङ्गमर्द्दश्च प्रपीड़ा हृदयस्य च ।
कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥"

नीलं नीलवर्णम् । कृष्णं कज्जलाभम् । अरुणं अव्यक्तरागम् । तमः प्रविशति मूर्च्छतीति । श्यावारुणा च्छाया गात्रस्य ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।

"रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदः प्रतिबुध्यते ॥
सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
सम्भिन्नवर्च्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥"

श्लैष्मिकमाह ।

"मेघसङ्काशमाकाशं तमोभिर्व्वा घनैस्तमम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥
गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवार्द्रेण चर्म्मणा ।
सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥"

मेघसङ्काशं शुभ्रमेघसङ्काशमित्यर्थः । यत आह सुश्रुतः ।

"कफेन पश्येद्रूपाणि श्वेताभ्रप्रतिमानि तु ।"

घनैर्न्निविड़ैस्तमोभिः । गुरुभिरङ्गैरुपलक्षितः । सुश्रुतेन मूर्च्छाया षड्विध उक्ता ॥ * ॥ चरकस्तु सान्निपातिकमपि मूर्च्छायमाह ।

"सर्व्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।
स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥"

अपस्मार इव तेन सदृशाभिघातेन पतति चिरेण प्रतिबुध्यते । तर्हि तयोः को भेद इत्यत आह । स सान्निपातिको मूर्च्छाय विना बीभत्सचेष्टितैः फेनवमनदन्तघट्टनाक्षिविकृत्यादिभिः विना पातयति ॥ * ॥ रक्तजाया मूर्च्छाया निदानमाह ।

"पृथिव्यम्बुतमोरूपं रक्तगन्धश्च तन्मयः ।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ॥"

तमोरूपं तमोबहुलम् । मानवाश्च ये तामसा न तु सात्त्विका राजसाश्च । अन्ये के वदन्ति नैषा युक्तिः समीचीना तर्हि चम्पकादिगन्धेनापि मूर्च्छा प्रसज्येत तथापि गन्धस्य पार्थिवत्वात् । अत आह ।

"द्रव्यस्वभाव इत्येके यद्दृष्ट्वापि विमुह्यति ।"

अत्राह भोजः ।

"दर्शनादस्रजस्तस्याघ्राणाद्वैव प्रमुह्यति ॥"

रक्तेन मूर्च्छितस्य लक्षणमाह ।

"स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजा गूढ़ोच्छ्वासस्तु मूर्च्छितः ।"

मद्यजविषजयोर्निदानमाह ।

"गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।
त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्यातां यथेरितौ ॥"

ये गुणा लघुरूक्षाशु विशदव्यवायितीक्ष्णविकाशिसूक्ष्मोष्णानिर्द्देश्यरसत्वादयः । तेजादौ द्रव्ये यच्चा तीव्राश्च सन्ति त एव गुणा विषमद्ययोस्तु तीव्रतरत्वेन स्थिताः । तथापि भेदः । त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तरा इति ॥ * ॥ मद्यजाया मूर्च्छाया लक्षणमाह ।

"मद्येन प्रलपन् शेते नष्टविभ्रान्तमानसः ।
गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥"

नष्टविभ्रान्तमानसः नष्टं सर्व्वथा स्मृतिहीनं विभ्रान्तं रज्जौ सर्पज्ञानयुक्तं मानसं यस्य सः । जरां जीर्णताम् । तत् मद्यम् ॥ * ॥ विषजाया लक्षणमाह ।

"वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते ।
वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणम् ॥"

विषस्य मूलकन्दफलपत्रक्षीरादिभेदभिन्नस्य यथा स्वं स्व लक्षणमुक्तं सौश्रुते कल्पस्थाने तल्लक्षणं मद्यापेक्षया तीव्रतरं वेदितव्यम् । ननु समानादीन साधर्म्म्यान्मूर्च्छाभ्रमतन्द्रादीनां को भेद इत्यत आह ।

"मूर्च्छा पित्ततमः प्रायारजः पित्तानिलाद्भ्रमः ।
तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥"

रजःपित्तानिलाद्भ्रम इति नाम्न समुच्चयः । केवलपित्तज्वरे भ्रमस्योक्तत्वात् । भ्रमश्चक्रारूढ़स्येव भ्रमद्वस्तुज्ञानं स्वदेहस्य भ्रमत इव ज्ञानं वा ॥ * ॥ तन्द्राया लक्षणमाह ।

"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत् ॥"

इन्द्रियाणामर्थं प्रयोजनं येषु तेषु अर्थाद् विषयेषु असंवित्तिः असम्यक् ज्ञानम् । इति इन्द्रियार्थासंवित्तिज्ञानादि । निद्रायां प्रवृत्तस्य क्लमाभावस्तन्द्रायान्तु प्रबोधितस्यापि क्लम इत्यनयोर्भेदः ॥ * ॥ क्लमस्य लक्षणमाह ।

"योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ।
क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥"

इन्द्रियार्थप्रबाधकः इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां कर्म्मेन्द्रियाणाञ्च अर्थः प्रयोजनं विषयग्रहणं तस्य प्रबाधकः व्यावर्त्तकः ॥ * ॥ निद्रालक्षणमाह ।

"यदा तु मनसि क्लान्ते कर्म्मात्मानः क्लमान्विताः ।
विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥"

क्लान्ते ग्लाने श्रान्ते इति यावत् । कर्म्मात्मानः कर्म्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च क्लमान्विताः श्रान्ताः ॥ * ॥ सन्न्यासस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।

"वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
सन्न्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥
स ना सन्न्याससन्न्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।
प्राणैर्व्वियुज्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यः फलां क्रियाम् ॥"

आक्षिप्य विनाश्य सन्न्यस्यन्ति मूर्च्छयन्ति । प्राणायतनं हृदयम् । सन्न्यस्तः मूर्च्छितः । काष्ठीभूतः क्रियारहितः । अतएव मृतोपम इति । सद्यः फलां क्रियां तूर्णीयधनञ्जनावपीड़नकपिकच्छुघर्षणवृश्चिकादिदंशनादिरूपाम् ॥ * ॥ सन्न्यासस्य मूर्च्छातो भेदमाह ।

"दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनः ।
स्वयमप्युपशाम्यन्ति सन्न्यासो नौषधैर्व्विना ॥"

मदमूर्च्छायाः मदः अप्रवृद्ध उन्मादः । मूर्च्छायाः मूर्च्छा ॥ * ॥ अथ मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।

"सेकावगाहा मणयः सहाराः
शीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च ।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
सर्व्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि ॥"

मणयश्चन्द्रकान्तादयः । हाराः मुक्तादिहाराः । शीताः प्रदेहाः सकर्पूरचन्दनाद्यनुलेपनानि । शीतानि पानानि सितामलकादिपानकानि । गन्धवन्ति कर्पूरादिसुगन्धवन्ति । सर्व्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि । अस्यायमभिप्रायः । सेकादीन्यासु मूर्च्छासु हितान्येव किन्तु वातश्लेष्मजास्वपि मूर्च्छासु न निवारितानि । तत्रापि पित्तस्य प्राधान्यात् ।

"सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि
सदाड़िमा जाङ्गलजा रसाश्च ।
तथा यवा लोहितशालयश्च
मूर्च्छासु पथ्याः ससतीनमुद्गाः ॥"

सतीनः कलायः ।

"कोलमज्जोषणोशीर केशर शीतवारिणा ।
पीतं मूर्च्छा जयेल्लीढ़ा कृष्णा वा मधुसंयुता ॥
शीतेन तोयेन स्नपन् त्वचार्त्तं
कृष्णाश्च पथ्यां मधुनावलिह्यात् ।

कुर्य्याच्च नासावदनावरोधं
क्षीरं पिबेद्वाप्यथ मानुषीणाम् ॥
द्राक्षासिताडाड़िमलाजवन्ति
कङ्कारनीलोत्पलपद्मवन्ति ।
पिबेत् कषायाणि च शीतलानि
पित्तज्वरं यानि च यापयन्ति ॥
शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः ।
अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥”
अन्यच्च ।
“अञ्जनं सव्यगारञ्च मधुसिन्धुशिलोषणैः ।
प्रमोहघ्नोऽपि भवति भावितं भिषजांवरैः ॥”
शिला मनःशिला । उषणं मरीचम् ।
“मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणा समा ।
श्लक्ष्णं पिष्टाम्भसा नस्यं कुर्य्यात् सञ्ज्ञाप्रबोधनम् ॥”
अथ रक्तजादीनां मूर्च्छानां चिकित्सा ।
“रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ।
मद्यजायां पिबेन्मद्यं निद्रां सेवेत वा सुखम् ।
विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥”
अथ सन्यासस्य चिकित्सा ।
“प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकात्
सम्मूर्च्छितो नैव विबुध्यते यः ।
सन्यस्तसञ्ज्ञः स हि दुश्चिकित्स्यो
नरो भिषग्भिः परिकीर्त्तितोऽसौ ॥
अञ्जनान्यवपीडश्च धूमाः प्रधमनानि च ।
सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥
लुञ्चनं केशलोम्नाञ्च दन्तैर्दंशनमेव च ।
आत्मगुप्तावघर्षश्च हितस्तस्य प्रबोधने ॥”
अवपीडः कल्कीकृतौषधरसस्य नासापुटे दानम् । तस्य सन्यस्तस्य ॥ * ॥ अथ मूर्च्छायां रसः ।
“कणामधुयुतं सूतं मूर्च्छायां प्राशयेद्भिषक् ।
शीतसेकावगाहादि सर्व्वाङ्गे पीडनं हठात् ॥”
सूतं मारितम् ।
“ताम्रचूर्णं समोशीरं केशरं शीतवारिणा ।
पीतं मूर्च्छां हरत्याशु दशभिश्चाशनिर्यथा ॥”
ताम्रचूर्णं मारितताम्रचूर्णम् ॥ * ॥ अथ भ्रमस्य चिकित्सा ।
पिबेद्दुरालभाक्वाथं सघृतं भ्रमशान्तये ।
पथ्याक्वाथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ॥
शुण्ठीकृष्णाशताह्वानां साभयानां पलं पलम् ।
गुडस्य षट् पलान्येषा गुटिका भ्रमनाशिनी ॥
ताम्रं दुरालभाक्वाथे पीतन्तु घृतसंयुतम् ।
निवारयेद्भ्रमं शीघ्रं तद्यथा शम्भुभाषितम् ॥”
अथ तन्द्राया अतिनिद्रायाश्चिकित्सा ।
“गुरुङ्गलालवणोत्तमेन्द्र-
मनःशिलामागधिकामधूनि ।
नियोजितान्यक्षिषु चिकित्सकेन
तन्द्रां सनिद्रां विनिवारयन्ति ॥”
इन्द्रं कर्पूरम् ।
“सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपं कुष्ठमेव च ।
वस्तमूत्रेण संपिष्टं नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥”
श्वेतमरिचं शिग्रुबीजम् ।
“शुण्ठीकणागस्तिरसोषणानि
नस्येन तन्द्राधिजयोल्बणानि ।
क्षुद्राम्लतापौष्करनागराणि
भार्गीशिवाभ्यां क्वथितानि पानात् ॥
शिवा हरीतकी । इति मूर्च्छाभ्रमतन्द्रातिनिद्रासन्यासाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
(अथास्याः पथ्यविधिः ।
“सेकावगाहौ मणयः सहाराः
शीताः प्रदेहा व्यजनानिलश्च ।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
धारागृहं शीतमरीचिरोचिः ॥
धूमोऽञ्जनं लावणमस्त्रमोक्षो
दाहश्च सूचीपरितोदनानि ।
रोम्णां कचानामपि कर्षणानि
नखान्तपीडा दशनोपदंशः ॥
नासामुखद्वारमरुन्निरोधो
विरेचनच्छर्दनलङ्घनानि ।
क्रोधो भयं दुःखकरी च शय्या
कथा विचित्रा च मनोहरा च ॥
छायानभोऽम्भः शतधौतसर्पि-
र्मृदूनि तिक्तानि च लाजमण्डः ।
जीर्णा यवा लोहितशालयश्च
कौलत्थविर्मुद्गमसूरयूषाः ॥
धन्वोद्भवा मांसरसाश्च रागाः
सषाडवा गव्यपयः सिता च ।
पुराणकुष्माण्डपटोलमोच-
हरीतकीदाड़िमनारिकेलम् ॥
मधूकपुष्पाणि च तण्डुलीय-
उपोदिकाशाकानि लघूनि चापि ।
प्रवीरनीरं सितचन्दनानि
कर्पूरनीरं हिमवालुका च ॥
अन्युष्णशब्दोऽद्भुतदर्शनानि
गीतानि वाद्यान्यपि चोत्कटानि ।
अमः स्मृतिश्चिन्तनमात्मबोधा-
धैर्य्यञ्च मूर्च्छावति पथ्यवर्गः ॥”
अथापथ्यविधिः ।
“ताम्बूलं पत्रशाकानि दन्तघर्षणमातपम् ।
विरुद्धान्यन्नपानानि व्यवायं स्वेदनं कटुम् ।
तक्रं निद्रयोर्वेगरोधं तक्रं मूर्च्छामयी त्यजेत् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ मूर्च्छाधिकारे ॥)
मूर्च्छालः, त्रि, (मूर्च्छा अस्त्यस्येति । “सिध्मादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) मूर्च्छितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥
मूर्च्छितः, त्रि (मूर्च्छास्य सञ्जाता । मूर्च्छा + तारकादित्वात् इतच् ।) मूर्च्छायुक्तः । तत्पर्य्यायः । मूर्त्तः २ मूर्च्छालः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ (यथा, भट्टौ । ६ । २३ ।
“तथाभ्यषिञ्चन्मारीचिं पितृभ्यः शोकमूर्च्छितः ।”)
उच्छ्रयः । मूढः । इति मेदिनी ॥ वृद्धः । इत्यजयः ॥ (व्याप्तः यथा, रामायणे । २ । ११४ । १९, २० ॥
“किं नु खल्वद्य गम्भीरो मूर्च्छितो न निशाम्यते ।
यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिःस्वनः ॥
वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्च्छितः ।
चन्दनागुरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥”)
मूर्णः, त्रि, (मुर्व्वबन्धे + क्तः ।) बद्धः । इति मूर्ण शब्दटीकायां रायमुकुटः ॥
मूर्त्तः, त्रि (मूर्च्छ + क्त “राल्लोपः ।” ६ । ४ । २१ । इति छलोपः । “न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम् ।” ८ । २ । ५७ । इति निष्ठातकारस्य नत्वाभावः ।) मूर्च्छितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ कठिनः । मूर्त्तिमान् । इति मेदिनी । ते ४५ ॥
न्यायमते पृथिवी जलं तेजो वायुर्मनश्च । एषां गुणाः । रूपं रसो गन्धः स्पर्शः परत्वमपरत्वं गुरुत्वम् । स्नेहो वेगश्च । मूर्त्तामूर्त्तसाधारणगुणाः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
सङ्ख्या परिमितिः पृथक्त्वं संयोगविभागकौ ।
(यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।
“यच्चामूर्त्तं यच्च मूर्त्तं समस्तं
यद्वा भूतेष्वेकमेकञ्च किञ्चित् ।
यदस्त्यस्मिन् स्थानके खेऽन्यतो वा
त्वत्सम्बन्धं त्वत्स्वरैर्व्यञ्जनैश्च ॥”)
मूर्त्तिः, स्त्री, (मूर्च्छ + क्तिन् । “न ध्याख्येति ।” ८ । २ । ५७ । इत्यस्मात् तकारस्य नत्वम् ।) काठिन्यम् । शरीरम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ६६ ॥ (यथा, मनौ । १२ । १२ ।
“स सन्निवेशयेत् खेषु चेतनस्पर्शनेऽनिलम् ।
पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपो गाञ्च मूर्त्तिषु ॥”)
प्रतिमा । इति हेमचन्द्रः ॥ स्वरूपम् । यथा,—
“आचार्य्यो ब्रह्मणो मूर्त्तिः पिता मूर्त्तिः प्रजापतेः ।
भ्राता मरुत्पतेर्मूर्त्तिर्माता साक्षात् क्षितेस्तनुः ॥
दयाया भगिनी मूर्त्तिर्धर्म्मस्यात्मातिथिः स्वयम् ।
अग्नेरभ्यागतो मूर्त्तिः सर्व्वभूतानि चात्मनः ॥”
इति श्रीभागवते । ६ । ७ । २९—३० ॥
(ब्रह्मसावर्णिपुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ८ । १३ । २१—२२ ।
“ततस्ता भूरिषेणाद्याः सविता तत्प्रमुखा द्विजाः ।
सुधामानो विरुद्धाद्या अग्नौ मूर्त्तिर्मनोरथा द्विजाः ॥”)
मूर्त्तिमत्, क्ली, (मूर्त्तिः काठिन्यमस्त्यस्मिन् । मूर्त्ति + मतुप् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२७ ॥
मूर्त्तिमान्, [त्] त्रि, (मूर्त्तिरस्यास्ति । मूर्त्ति + मतुप् ।) मूर्त्तिविशिष्टः । यथा,—
“मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्त्तिमान् ।”
इत्यादि श्रीभागवतम् ॥ (यथा च रघौ । १२ । ६४ ।
“हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्त्तिमत् ।”)
मूर्त्तिमान्, पुं, कुशपुत्रः । यथा हरिवंशे । २७ । १२ ।
“कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्च्चसः ।
कुशिकः कुशनाभश्च कुशाम्बो मूर्त्तिमांस्तथा ॥”
स्त्रियां ङीप् । यथा महाभारते । ३ । १०८ । १४ ।
“दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्त्तिमती स्वयम् ।”)

मूर्द्धक पुं, (मूर्द्धन्यभिषिक्त इति । मूर्द्धन्+ संज्ञायां कन् ।) क्षत्त्रिय । इति शब्दरत्नावली ॥

मूर्द्धकर्णी, स्त्री, छत्त्रम् । इति हारावली ॥

मूर्द्धखोल, क्ली (मूर्द्ध्नि खोल इव ।) छत्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मूर्द्धज , पुं, (मूर्द्ध्नि जायते । जन+ड ।) केश । इति जटाधर ॥ (यथा, वृहत्सहितायाम् । ६८ । ८२ ।
"बहुमूलविषमकपिला
स्थूलस्फुटिताग्रपरुषह्रस्वाश्च ।
अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च
मूर्द्धजा वित्तहीनानाम् ॥")
मूर्द्ध्नि जाते, त्रि ॥

मूर्द्धन्य , त्रि, (मूर्द्धन्+यत ।)मूर्द्धनि भव । यथा। ऋत्वय ट ठ ड ढ ण र षा मूर्द्धन्या । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा च भागवते ।१।७।५५।
"अर्जुन सहसाज्ञाय हरेर्हार्द्दमथासिना ।
मणि जहार मूर्द्धन्य द्विजस्य सहमूर्द्धजम् ॥")

मूर्द्धपुष्प , पुं (मूर्द्ध्नि पुष्पमस्य ।) शिरीषवृक्ष । इति शब्दमाला ॥ (गुणादयोऽस्य शिरीषशब्दे विज्ञेया ॥)

मूर्द्धरस , पुं, (मूर्द्धस्थस्तदुपरिस्थो रस ।) भक्तफेन । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मूर्द्धवेष्टन, क्ली, (मूर्द्ध्नि वेष्टनम् ।) उष्णीष । इति हेमचन्द्र । ३ । ३३१ ॥

मूर्द्धा, [न्] पुं (मूर्च्छति बध्नाति यत्रेति । मुर्व्व+ "श्वन् उक्षन् पूषन् । उणा १ । १५८ । इति कनिन् । उकारस्य दीर्घं वकारस्य धकारश्च ।) मस्तक । इत्यमर । २ । ६ । ९५ । (यथा, वृहत्सहितायाम् । ७७ । २ ।
"लोधे पार्श्वे तचुलान् कोद्रवाणां
शुक्ले मल्लीपूर्व्वेण साकम् ।
पिष्टान् कृत्वा मूर्द्ध्नि शुक्लाक्षकेषो
दत्त्वा तिष्ठेद्येत्थिताङ्गपृष्ठे ॥")

मूर्द्धाभिषिक्त , पुं, क्षत्त्रिय । राजा । इत्यमर । २ । ३ । ६१ ॥ मूर्द्धन्यभिषिक्तो मूर्द्धाभिषिक्त राज्यारोपणसमये प्रथम क्षत्त्रियो मूर्द्धाभिषिक्त । तत्प्रभवत्वात् योग्यतयानभिषिक्तोऽपि मूर्द्धाभिषिक्त । (यथा, भागवते । ९।१५।४१ ।
"राज्ञो मूर्द्धाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्मवधाद्गुरु ।
तीर्थसंसेवया चांहो जह्याङ्गाच्युतचेतन ॥")
वर्णसङ्करविशेष । स तु विप्रात् क्षत्त्रियायां जात । प्रधान । इति भरत ॥ मन्त्री । इति मेदिनी । ते, २३९ ॥

मूर्द्धावसिक्त पुं, वर्णसङ्करभेद । स तु क्षत्त्रियायां ब्राह्मणेनोत्पादित । यथा,—
"स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्म्मातृदोषविगर्हितान् ॥"
इति मानवे १० अध्याये ६ श्लोक ॥ * ॥
'स्त्रीष्विति ब्राह्मणोन्येन अव्यवहितवर्णजातीयासु भार्य्यासु द्विजातिभिर्ये उत्पादिता पुत्रा । यथा । ब्राह्मणेन क्षत्त्रियायां क्षत्त्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायाम् । तान् मातुर्हीनजातीयत्वदोषेण गर्हितान् पितृसदृशान् न तु पितृसजातीयान् मन्वादय आहु । पितृसदृश ग्रहणात मातृजातेरुत्कृष्टा पितृजातितो निकृष्टा ज्ञेया । एतेषाञ्च नामानि मूर्द्धा वसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभि रुक्तानि । वृत्तयश्चैषामुशनसोक्ता । हस्त्यश्वरथशिक्षास्त्रधारणञ्च मूर्द्धावसिक्तानाम् । नृत्यगीतनक्षत्रजीवन शस्यरक्षा च माहिष्याणाम् । द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षता राजसेवा दुर्गान्तःपुररक्षा च पारशवोग्रकरणानामिति । इति तट्टीकायां कुल्लूक भट्ट ॥

मूर्द्धा, [न्] पुं, (मूर्व्व+कनिन् । वस्य ध दीर्घश्चोकारस्य ।) शिर । यथा,—
मूर्द्धा मूर्द्धा शिरोदेशे पुंसि स्यातामिमौ समौ ।
इत्युणादिकोष ॥
मूर्व्वी नष्टे मूर्द्धा मूर्द्धा च । अस्य धड्व्यडौ । इति तट्टीका ॥ (यथा देवीभागवते ।२।७।२८।
"दृष्ट्वा वेणीं लतां मूर्द्ध्नि कज्जल लोचने तथा ।
अपि गृहीत्वा तरसा कैशपाश नान्यथा
सुखम् ॥")

मूर्व्वा, स्त्री, (मूर्व्वति इति । मूर्व्व+अच टाप ।) लताविशेष । धनुर्गुणोपयुक्ता मुरगा इति ख्याता । तत्पर्य्याय । देवी २ मधुरसा ३ मोरटा ४ तेजनी ५ स्रवा ६ मधूलिका ७ धनु श्रेणी ८ गोकर्णी ९ पीलुपर्णी १० । इत्यमर । २ । ४ । ८३ ॥ सुवा ११ मूर्व्वी १२ । मधुश्रेणी १३ धनु १४ श्रेणी १५ । इति तट्टीकायां भरत ॥ सुरङ्गिका १६ । देवश्रेणी १७ पृथक्त्वचा १८ मधुस्रवा १९ अतिरसा २० पीलुपर्णिका २१ दिव्यलता २२ ज्वलिनी २३ गोपवल्ली २४ । अस्या गुणा । अतितिक्तत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । हृद्रोगकफवातवमि प्रमेहकुष्ठविषमज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च ।
"मूर्व्वा सरा गुरु स्वादुस्तिक्ता पित्तास्रमेहहृत् ।
त्रिदोषतृष्णाहृद्रोगकण्डुकुष्ठज्वरापहा ॥"
इति भावप्रकाश ॥
(तथास्या पर्य्याय ।
"तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निर्द्दहनीति च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"मूर्व्वा मधुरसा ज्ञेया तेजनी तिक्तवल्लभा ।"
इति गारुडे २०८ अध्याये ॥)

मूल क रोपणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा उभ०-सक० सेट ।) दीर्घी रोपणमारोपणम् । क मूलयति वृक्ष लोक । गोविन्दभट्टस्तु रोहणे इति पठित्वा रोहणं जन्मेति व्याख्याति । इति दुर्गादास ॥

मूल ङ प्रतिष्ठायाम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा - उभ० अक सेट ।) पवर्गशेषादिर्दीर्घी । प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्ट । ङ मूलति मूलते वृक्ष । अय परस्मैपदीत्यन्ये । इति दुर्गादास ॥

मूल, क्ली, (मवते बध्नाति वृक्षादिकमिति । मू+ "मूशक्यविभ्य क्ल ।" उणा ४।१ ८ । इति क्ल ।) शिफा । शिकड इति भाषा । तत्पर्य्याय । बुध्न २ अङ्घ्रिनामक ३ । इत्यमर ।२।४।१२॥ कन्द ४ ब्रध्न ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा ६ । इति जटाधर ॥ (यथा, मनौ ।३।२२७ ।
"भक्ष्य भोज्यञ्च विविध मूलानि च फलानि च ।
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥")
आद्यम् ॥ (यथा, महाभारते ।१।१६१।१।
"कुतोमूलमिद दुःख ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वत ।
विदित्वाप्यपकर्षेय शक्यश्चेदपकर्षितुम् ॥")
नक्षत्रविशेष ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।३३।१३।
"कुर्व्वन्त्याशुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तिताम् ।
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमम् ॥"
निकुञ्ज । अन्तिकम् । इति विश्व ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८६ । ६ ।
'जगादोच्चै प्रयाहीति मूल शुम्भनिशुम्भयो ।)
मूलवित्तम् । इति भरतधृतमेदिनी ॥ (यथा मनौ । ८ । २ २ ।
"अथ मूलमनाहार्य्यं प्रकाशक्रयशोधित ।
अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥")
निजम् । इत्यजयपाल ॥ चरणम् । इत्युणादिकोष ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८७ । १० ।
"छिन्धि मूलं यातुधानस्य वृश्च ।"
"मूल पादम् ।" इति तद्भाष्ये सायण ॥)
टीकाहेग्रन्थ । यथा । समानयतेत्यादि मूलम् । इति सप्रतिपत्तिगदाधरभट्टाचार्य्य । पूरणम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पिप्पलीमूलम् । पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ विशेषमूलस्य अन्वेषणनिषेधो यथा,—
"नदीनामग्निहोत्राणां भारतस्य कुलस्य च ।
मूलान्वेषो न कर्त्तव्यो मूलाद्दोषो न हीयते ॥"
इति गारुडे ११६ अध्याय ॥
(कारणम् । यथा, मनौ । ११ । ८४ ॥
"धर्म्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते ।
"मूलं कारणम् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ॥)

मूल त्रि (मूलतीति । मूलप्रतिष्ठायाम्+क ।) अग्निम्यादिचतुर्विंशतिनक्षत्रान्तर्गतोनविंशनक्षत्रम् । यथा,—
"हस्ता स्वाती श्रवणा ज्ञेया मृगशिरो नपुंसि ।
स्यात् पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलमन्यत् स्त्रियां
शेषा ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
"मूलमाद्रे शिफायाञ्च निकटे भे तु वाच्य-
याम् ।"
इति शब्दरत्नावली च ॥

स तु निर्ऋतिदेवताकः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ सिंहपुच्छाकारः । इति मुहूर्त्तचिन्तामणिः ॥ शुक्लमूर्त्तिनवतारामयश्च । अस्मिन् मस्तकोपर्युदिते मीनलग्नस्याष्टौ पलानि गतानि भवन्ति । यथा —

"मौलिभाजि नवतारकाङ्किते
मूलभे सुतनु । शुक्लमूर्त्तिनि ।
लिप्तिकाष्टकमराल कुन्तले
निर्गाम पृथुरोमलग्नतः ॥"

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

अस्मिन् नक्षत्रे जातस्य फलम् ।

"मूलं विरुद्धावयवं समूलं
कुलं दहत्येव वदन्ति सन्तः ।
चेदन्यथानं पुरुषा विशेषात्
सौभाग्यमायुश्च कुलाभिवृद्धिः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अस्मिन् मांसभक्षणनिषेधो यथा,—

"चित्राश्रवणहस्ताश्रवणासु तैलं
क्षौरं विशाखाप्रतिपत्सु वर्ज्यम् ।
मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं
योषिन्मघाकृत्तिकसोत्तरासु ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मूलक, क्ली, पु, (मूल + सञ्ज्ञायां कन् ।) कन्द विशेषः । मूला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । राजालुकः २ महाकन्दः ३ हस्तिदन्तकः ४ । इति हारावली ॥ नीलकण्ठम् ५ मूलाकम् ६ दीर्घमूलकम् ७ अत्र दीर्घपत्रकमपि पाठः । हरितारम् ८ कन्दमूलम् ९ हस्तिदन्तम् १० सितम् ११ शङ्खमूलम् १२ हरितपर्णम् १३ रुचिरम् १४ दीर्घकन्दकम् १५ कुञ्जरक्षारमूलम् १६ । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कटूष्णत्वाग्निदीपनत्वम् । दुर्नामगुल्महृद्रोगवातनाशित्वम् । रुचिदत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

"बालमूलकपत्री तु रोचनी वह्निदीपनी ।
मूलकं गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोष
कृत् ॥
तदेव स्निग्धसिद्धन्तु पित्तलं कफवातहृत् ।
शुष्कं त्रिदोषशमनं शोथघ्नं गरजिल्लघु ॥
तत्पुष्पं कफपित्तघ्नं तत्फलं कफवातजित् ॥"

इति राजवल्लभः ॥

अन्यच्च ।

"मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।
शालामर्कटकं विस्रं शालेयं मरुसम्भवम् ॥
चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नेपालमूलकञ्चान्यत् हस्तिदन्तवत् ॥
लघुमूलकमुष्णं स्याद्रुच्यं लघु च पाचनम् ।
दोषत्रयहरं स्वर्य्यं ज्वरश्वासविनाशनम् ॥
नासिकाकण्ठरोगघ्नं नयनामयनाशनम् ।
महत्तद्रूक्षं तीक्ष्णं गुरु दोषत्रयप्रदम् ।
स्नेहसिद्धं तदेव स्याद्दोषत्रयविनाशनम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(तथाचास्य गुणाः ।

"बालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मारुतापहम् ।
स्निग्धसिद्धं विशुष्कन्तु मूलकं कफवातजित् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्यायः ॥)

सौरमाघे तद्भक्षणे दोषो यथा —

"मकरे मूलकञ्चैव सिंहे चालावुकन्तथा ।
कार्त्तिके शूरणञ्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥

पौर्णमास्यान्तमाघमुपक्रम्य ।

"पितॄणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।
रौरवं नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥
ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
अन्यथा याति नरकं चान्ते विट् शूद्र एव च ॥
तथा ।
"वरं भक्ष्यमभक्ष्यञ्च पिबेद्वा गर्हितञ्च यत् ।
वर्ज्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम् ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

मूलक, पु, (मूले जातः । मूल + "पूर्व्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ।" ४ । ३ । २८ । इति वुन् ।) चतुर्द्दशप्रकृतस्थावरविषजातान्तर्गतविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६८ ॥ (मूलप्रकारः इति । मूल + "स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।" ५ । ४ । ३ । इति कन् । मूलस्वरूपः । यथा, भागवते । ९ । ९ । ४१ ।

"नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत् ॥")

मूलकपर्णी, स्त्री, (मूलकस्य पर्णमिव समानत्वात् पर्णमस्याः । ङीष् ।) शोभाञ्जनः । इति रत्नमाला ॥

मूलकर्म्म, क्ली (मूलञ्च तत् कर्म्म चेति ।) औषध्यादिमूलेन यत् वशीकरणोच्चाटनस्तम्भनविद्वेषणादिकर्म्म । जो इति ख्यातम् । इति भरतटीका इति मुकुटः ॥ तत्पर्य्यायः । कार्म्मणम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥ जगच्छाखोपपातकान्तर्गतोपपातकविशेषः । यथा,—

"सर्व्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम् ।
हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म्म
च ॥"

इति मनुः । ११ । ६४ ॥

"मन्त्रौषधादिना वशीकरणम् ।" इति मूलकर्म्मशब्दव्याख्यायां कुल्लूकभट्टः ॥

मूलकमूला, स्त्री, (मूलकमिव मूलमस्याः ।) चीरकञ्चुकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

मूलकार, पु, (मूलं करोतीति । कृ + कर्म्मण्यण् । इत्यण् ।) मूलग्रन्थकर्त्ता । यथा । नाय गणकारः किन्तु मूलकारः । इति संक्षिप्तसारटीकायां गोयीचन्द्रः ॥

मूलकारिका, स्त्री (मूलकारक + स्त्रियां टाप् । अकारस्येत्वम् ।) चुल्ली । इति हारावली ॥ मूलग्रन्थार्थप्रकाशकपद्यम् । मूलधनस्य वृद्धिविशेषश्च ॥

मूलकृच्छ्र, क्ली, (मूलेन मूलमयेन कृच्छ्रम् ।) एकादशविधपर्णकृच्छ्रमध्यगतव्रतविशेषः । यदा कथितानि वृक्षमूलानि मासं पीयन्ते तदा मूलकृच्छ्रव्यपदेशं लभते । यथाह मार्कण्डेयः ।

"फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः ।
श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा ॥
मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् ।
पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते ॥
मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु ॥"

इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

(पुंलिङ्गोऽप्ययं मार्कण्डेयपुराणोक्तत्वात् ।)

मूलज, क्ली, (मूलात् जायते इति । जन + ड ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्यार्द्रकशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

मूलज पुं, (मूलात् जायते । जन + ड ।) उत्पलादि । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥ मूलोद्भवे त्रि ॥

मूलत्रिकोण, क्ली, (मूलञ्च तत्त्रिकोणञ्चेति ।) अर्कादिग्रहाणां राशिरूपगृहविशेषः । स तु रवेः सिंहः । चन्द्रस्य वृषः । कुजस्य मेषः । बुधस्य कन्या । गुरोर्धनुः । भृगोस्तुला । शनेः कुम्भः । यथा,—

"सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी घटो घटः ।
अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः
क्रमात् ॥"

अथ मूलत्रिकोणांशव्यवस्था ।

"रविभौमजीवभार्गवशनैश्चराणां त्रिकोण-
भागाः स्युः ।
नखरविदिक्तिथिनखरा शीतांशोरिन्द्रभागका
कुर्यात् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मूलदेव, पुं, (मूलभवासौ देवो राजा चेति ।) कंसराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मूलद्रव्य, क्ली, (मूलञ्च तद्द्रव्यञ्चेति ।) मूलधनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३३ ॥

मूलधन, क्ली, (मूलञ्च तद्धनञ्चेति ।) आदिधनम् । पुँजी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । परिपणम् २ नीवी ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ८० ।

मूलपर्णी, स्त्री, (मूले पर्णमस्याः । ङीष् ।) मण्डूकपर्णी । इति रत्नमाला ॥

मूलपुष्कर, क्ली, (मूले पुष्करमस्य । पुष्करमिव मूलमस्येति वा ।) पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूलपोती, स्त्री, (मूलप्रधाना पोती ।) पूतिकाशाकभेदः । तत्पर्य्यायः । क्षुद्रवल्ली २ पोतिका ३ क्षुद्रपोतिका ४ क्षुपोपोदकाख्या ५ वाशिशाकटपोतिका ६ । अस्या गुणाः । त्रिदोषशमनम् । उष्णत्वम् । बलत्वम् । लघुत्वम् । मलपुष्टिकारित्वम् । वच्यत्वम् । जठरानलदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूलप्रकृति, स्त्री, (मूला चासौ प्रकृतिश्चेति ।) आद्या प्रकृतिः । यथा,—

"मूलप्रकृतिः प्रकृतिः शीक्ष्या प्रकृतिः परा ।
न प्राकृत परमेशोऽपि तां प्राप्तिं प्रकृतिं विना ।

सृष्टिं विधातुं माधेशो न सृष्टिर्मायया विना ॥
सा च कृष्णे तिरोभूता सृष्टिसंहारकारके ।
आविर्भूता सृष्टिकाले सा च नित्या यथेश्वर ॥
कुलालश्च घटं कर्त्तुं यथाशक्तो मृदं विना ।
स्वर्णं विना स्वर्णकारः कुण्डलं कर्त्तुमक्षम ॥
सा शक्तिः सृष्टिकाले च पञ्चधा चेश्वरेच्छया ।
राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवी या कृष्णस्य परमात्मनः ।
प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्त्तिता ॥
ऐश्वर्य्याधिष्ठातृदेवी सर्व्वमङ्गलकारिणी ।
परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मी परिकीर्त्तिता ॥
विद्याधिष्ठातृदेवी या परमेशस्य दुर्लभा ।
वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्त्तिता ॥
बुद्ध्यधिष्ठातृदेवी या सर्व्वशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्व्वज्ञानात्मिका सर्व्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
वागधिष्ठातृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
पञ्चधादौ स्वयं देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
तत्र सृष्टिक्रमेणैव बहुधा कलया च सा ॥
योषितः प्रकृतेरंशाः पुमांसः पुरुषस्य च ।
मायया सृष्टिकाले च तद्विना न भवेद्भव ॥
सृष्टिश्च प्रतिबिम्बे च ब्रह्मन् ! ब्रह्मोद्भवा सदा ।
पाता विष्णुश्च संहर्त्ता शिवः शश्वच्छिवप्रदः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे गणपतिखण्डे ४० अः ॥

मूलफलद, पुं, (मूले च फलं ददातीति । दा + कः ।) पनसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पनसशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

मूलभद्र, पुं, (मूलस्याधो भद्रश्चेति ।) कंसराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मूलरस, पुं (मूले रसोऽस्याः ।) मोरटलता । इति रत्नमाला ॥

मूलशाकट, त्रि, (मूलानां भवनं क्षेत्रम् । मूल + “भवने क्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटशाकिनौ ।” ५ । २ । २९ । इत्यत्र वार्त्तिकवशात् शाकटः ।) मूलक्षेत्रम् । क्षेत्रवाच्ये शाकटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मूलशाकिन, त्रि, (मूल + शाकिनः ।) क्षेत्रवाच्ये शाकिनप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मूला, स्त्री, (मूलानि बहूनि सन्त्यस्याः । मूल + अर्श आदित्वादच् टाप् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूलनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कालनाथविरचिते इन्द्रजाले १ अध्याये ।
“द्वितीयां षष्ठीमष्टम्यां कारयेत् शान्तिकर्म्म च ।
अश्विनीहस्तमूलाश्च पुष्या पुनर्वसुस्तथा ॥”)

मूलाधार, पुं, (मूलानामाधारः । मूलं प्रधानम् आधार इति वा ।) गुह्यलिङ्गयोर्मध्ये चतुरङ्गुलिद्वयमितस्थानम् । स तु शरीरस्थसकलनाडीनां मूलस्थानम् । अत्र व श ष स साक्षरयुक्तस्वर्णवर्णचतुर्द्दलपद्ममस्ति । तन्मध्ये इच्छाज्ञानक्रियास्वरूपत्रिकोणं वर्त्तते । तन्मध्ये कोटिसूर्य्यसमप्रभस्वयम्भुलिङ्गमस्ति । अत्र पृथिवी वर्त्तते । तत्रैव ज्वालास्फुरत्सूक्ष्मसार्द्धत्रिवलयाकारस्वयम्भुलिङ्गवेष्टितविद्युत्तुल्यप्रभकुलकुण्डलिनी वर्त्तते । यथा,—
“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम् ॥
तद्बाह्ये हेमवर्णाभं व स वर्णं चतुर्द्दलम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
“अथाधारपद्मं सुषुम्नास्यलग्नं
ध्वजाधो गुदोर्द्ध्वं चतुःशोणपत्रम् ।
अधोवक्त्रमुद्यत्सुवर्णाभवर्णै-
र्वकारादिसान्तैर्युतं वेदवर्णैः ॥
अमुष्मिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रं
समुद्भासि शूलाष्टकैरावृतं तत् ।
लसत्पीतवर्णं तडित्कोमलाङ्गं
तदन्तः समास्ते धरायाः स्वबीजम् ॥
वज्राख्या वक्त्रदेशे विलसति सततं कर्णिकामध्यसंस्थं
कोणं तत्त्रैपुराख्यं तडिदिव विलसत् कोमलं कामरूपम् ।
कन्दर्पो नाम वायुर्निवसति सततं तस्य मध्ये समन्तात्
जीवेशो बन्धुजीवप्रकरमभिहसन् कोटिसूर्य्यप्रकाशः ॥
तन्मध्ये लिङ्गरूपी द्रुतकनककलाकोमलः पश्चिमास्यो
ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिशलयाकाररूपः स्वयम्भूः ।
विद्युत्पूर्णेन्दुबिम्बप्रकरकरचयस्निग्धसन्तानहासी
काशीवासी विलासी विलसति सरिदावर्त्तरूपप्रकारः ॥
अस्योर्द्ध्वे बिसतन्तुसोदरलसत्सूक्ष्मा जगन्मोहिनी
ब्रह्मद्वारमुखं मुखेन मधुरं संछादयन्ती स्वयम् ।
शङ्खावर्त्तनिभा नवीनचपलामालाविलासास्पदा
सुप्ता सर्पसमा शिरोपरि लसत्सार्द्धत्रिवृत्ताकृतिः ॥”
इति श्रीतत्त्वचिन्तामणौ षट्चक्रभेदः ॥ * ॥
तत्रस्थतीर्थानि यथा, रुद्रयामले ।
“इडा मलस्थाननिवासिनी या
सूर्य्यात्मिका या यमुनाप्रवाहिका ।
तथा सुषुम्ना मलदेशगामिनी
सरस्वती रक्षति मज्जनात्मकम् ॥
मनोगतस्नानपरो मनुष्यो
मन्त्रक्रियायोगविशिष्टतत्त्ववित् ।
महीस्थतीर्थे विमले जले सदा
मूलाम्बुजे स्नाति सुमुक्तिभाग्भवेत् ॥
सर्व्वाणि तीर्थे सुरतीर्थपावनी
गङ्गा महाशम्भुविनिर्गता सती ।
करोति पापक्षयमेव मुक्तिं
ददाति साक्षादमलार्थपुण्यदा ॥”

मूलाह्व, क्ली, (मूलमाह्वा आख्या यस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूली [न्] पुं, (मूलमस्यास्तीति । मूल + इनिः ।) वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्त्रियां ङीप् । ओषधिः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३ अध्याये ।
“चक्रकामौषधिं विद्याज्जरामृत्युनिवारिणीम् ।
मूलिनीपञ्चभिः पत्रैः सुरक्तांशुककोमलैः ।”)

मूली, स्त्री (मूल + गौरादित्वात् ङीष् ।) ज्येष्ठी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नदीभेदः । यथा मात्स्ये । ११३ । ३१ ।
“ताम्रपर्णी तथा मूली शरवा विमला तथा ॥”)

मूलेर, पुं, (मूलतीति । मूल + “मूलेरादयः ।” उणा० १ । ६२ । इत्येरक् । जटा । इत्युणादिकोषः ॥ राजा । इत्युज्ज्वलदत्तः ।)

मूल्य, क्ली, (मूलेन आनाम्यते अभिभूयते मूलेन समं वा इति । मूल + “नौवयोधर्म्मेत्यादिना ।” ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।) पटादीनामुत्पत्तिकारणम् । मूल्य मूलेन क्रयविक्रयार्थमिदं ढौकादिति थ । इति भरतः ॥ दर इति दाम इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । वस्नः २ अवक्रयः ३ । इत्यमरः । २ । १ । ३९ ॥ (यथा, मनौ । ८ । ३२२ ।
“पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥”)
मूल्यते अर्प्यते इदम् । माहिना इति भाड़ा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्म्मण्या २ विधा ३ भृत्या ४ भृतिः ५ भर्म्म ६ वेतनम् ७ भरण्यम् ८ भरणम् ९ निर्व्वेशः १० पणः ११ । इति च अमरः । २ । १ । ३८ ॥ (यथा, मिताक्षरायाम् ।
“मूल्येन यः कर्म्म करोति स भृतकः ।”)

मूल्य, त्रि, (मूलं रोपणमर्हतीति । मूल + यत् ।) प्रतिष्ठायोग्यः । रोपणयोग्यः । इति मूलधात्वर्थदर्शनात् ॥ (मूलेन उत्पाट्यते इति । “मूलमस्यावर्हि ।” ४ । ४ । ८८ । इति यत् । मूलेनोत्पाटनयोग्ये मुद्गादौ ॥)

मूष स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर० सक० सेट् ।) षष्ठस्वरी । यो मूषति परद्रव्यम् । इति हलायुधः ॥ मूषीत्येके । मोषति । इति दुर्गादासः ॥

मूष, पुं-स्त्री (मोषति अपहरतीति । मूष + इगुपधत्वात् कः ।) मूषिकः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२२ । “एष प्रतिभाति ते मूषराज ।”) तैजसावर्त्तनी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषक, पुं स्त्री, (मूष + स्वार्थे कन् ।) उन्दुरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३३ । १९ ।
“इतराध्यक्षवीर्य्याणि परित्यक्तानि दैवतैः ।
मूषकैः परिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानि च ॥”)

मूषककर्णी, स्त्री (मूषिकस्य कर्णवत् पत्राण्यस्याः । ङीष् ।) आखुकर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूषकमारी, स्त्री, (मूषकं उन्दुरं मारयतीति । मृ + णिच् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । ङीष् ।) सुतश्रेणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूषका, स्त्री (मूषक + स्त्रियां टाप् । क्षिपकादित्वात् न अत इत्वम् ।) मूषिका । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषकाराति पुं, (मूषकाणां अरातिः घातकः ।) बिडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूषिकारातिः । इति च पाठः ॥

मूषा स्त्री, (मूष्णाति गृह्णातीति । मूष + क + स्त्रियां टाप् ।) स्वर्णाद्यावर्त्तनपात्रम् । मूची इति भाषा ॥ (यथा पञ्चदश्याम् । ४ । २ ।
"मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ।
रूपादीन् व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥")
तत्पर्य्यायः । तैजसावर्त्तनी २ । इत्यमरः । २ । १० । ३२ ॥ मुषा ३ मुषी ४ आवर्त्तनी ५ मूषी ६ । इति भरतः ॥
"ऊर्द्ध्वाङ्के तुषे पूर्णा मध्ये मूषां निधापयेत् ।
क्षिप्राग्नि सुदयेद्राङ्कं तद्राङ्कं पुटमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
मूषिका ७ । इति रमानाथः ॥ देवताडकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मूषिकश्रेणी । इति शब्दरत्नावली ॥ गवाक्षः । यथा —
"एकद्वित्र्यादिमूषावहनमितिमहो ब्रूहि मे भूमिभर्त्तः
हर्म्ये रम्येऽत्र मूषे चतुरविरचिते श्लक्ष्णशाला विशाले ।"
इत्यादि लीलावत्यां मेढीव्यवहारः ॥

मूषाकर्णी, स्त्री (मूषाया कर्णा इव पत्राण्यस्याः ।) आखुकर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषातुत्थ, क्ली, (मूषाजातं तुत्थम् ।) नीलतुत्थम् । तत्पर्य्यायः । कांस्यनीलम् २ हेमतुत्थम् ३ वितुन्नकम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११८ ॥

मूषिक, पुं (मुष्णाति अपहरतीति । मूष + "मुषिर्दीर्घश्च ।" उणा० २ । ४२ । इति किकन् दीर्घश्च ।) जन्तुविशेषः । इन्दुर इति भाषा । (यथा, हितोपदेशे मित्रलाभप्रकरणे । १३१ ।
"धनेन बलवान् सर्व्वो धनाद्भवति पण्डितः ।
पश्यास्य मूषिकं पापं स्वजातिसमतां गतम् ॥")
तत्पर्य्यायः । उन्दुरः २ आखुः ३ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ मूषः ४ मूषीकः ५ उन्दूरः ६ वज्रः ७ वृषः ८ आखनिकः ९ वृषः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ मूषकः ११ गिरिः १२ उन्दुरुकः १३ नखी १४ खनकः १५ बिलकारी १६ धान्यारिः १७ बहुप्रजः १८ । अस्य मांसगुणाः ।
"अस्ति मूषकजातीनां बहुधा तासु विशेषता
कथिता ।
श्वासानिलकासघ्नं तन्मांसं पित्तदाहकरम् ॥
अन्ये विशेषा ये स्युः कोङ्कणोन्दुरुकादयः ।
गर्हितं तस्य मांसञ्च मद्यगौरवदुर्ज्जरम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"मूषिको मधुरः स्निग्धो व्यवायी बलवर्द्धनः ।"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
पारिभाषिकमूषिको यथा, —
"विभवे सति नैवाश्नाति न ददाति जुहोति च ।
तमाहुराखुं तस्मात् भुक्त्वा कृच्छ्रेण शुध्यति ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे आचाराध्यायः ॥
(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ९ । ५८ ।
"द्रविडाः केरलाः प्राच्या मूषिका वनवासिकाः ॥")

मूषिकपर्णी, स्त्री, (मूषिककर्णवत् पर्णानि यस्याः ।) जलजक्षुपविशेषः । इन्दुरकाणीपाना इति भाषा । (यथा, चरके विमानस्थाने सप्तमेऽध्याये ।
"मूषिकपर्णीं समूलाग्रप्रतानामपहृत्य ॥")
तत्पर्य्यायः । चित्रा २ उपचित्रा ३ न्यग्रोधी ४ द्रवन्ती ५ शम्बरी ६ वृषा ७ प्रत्यक्श्रेणी ८ सुतश्रेणी ९ रण्डा १० । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ पुत्रश्रेणी ११ आखुपर्णिका १२ वृषपर्णी १३ आखुपर्णी १४ मूषिका १५ पञ्जिपर्णिका १६ । इति रत्नमाला ॥ मूषिपर्णिका १७ सचित्रा १८ मूषीकर्णी १९ सुकर्णिका २० । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषिका, स्त्री (मूषिक + अजादित्वात् टाबित्युज्ज्वलदत्तः ।) मूषिकपर्णी । इति रत्नमाला ॥ उन्दुरः । इति शब्दरत्नावली ॥ मूषा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये ।
"चीरं महापञ्चमूलं मूषिकाम्लाञ्च वर्त्तिताम् ।")

मूषिकाङ्क, पुं, (मूषिक उन्दुरवाहनत्वेन अङ्कश्चिह्नमस्य ।) गणेशः । इति जटाधरः ॥

मूषिकाञ्चन, पुं (मूषिकं अञ्चति स्ववाहनतया प्राप्नोतीति । अञ्च + ल्यु ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मूषिकाराति पुं, (मूषिकाणामरातिः ।) बिडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूषिकाह्वय, पुं, (मूषिकस्य आह्वा आह्वा आख्या यस्य ।) मूषिकपर्णी । इति जटाधरः ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
"द्रवन्ती शम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ सकूलकः ।
द्रवन्तीनामतश्चित्रा न्यग्रोधा मूषिकाह्वया ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

मूषिपर्णिका स्त्री, (मूषिपर्ण + कन् टाप् अत इत्वम् ।) मूषिकपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषी स्त्री, (मूष + क । स्त्रियां ङीष् ।) मूषा । स्वर्णाद्यावर्त्तनपात्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ महामूषिकः । यथा, —
"अन्यो महामूषिकः स्यात् कृशो विघ्नप्रवाहनः ।
महाङ्गः शस्यमारी च भूफलो भित्तिपातनः ।"
इति राजनिर्घण्टः ॥

मूषीक, पुं, स्त्री, (मोषति इति । मूष + बाहुलकात् ईकन् ।) मूषिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषीककर्णी, स्त्री, (मूषीकस्य कर्णवत् पर्णमस्याः ।) मूषिकपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषीका स्त्री (मूषीक + टाप् ।) उन्दुरः । यथा
"दीना मूषीका मूषा च मूषीका मूषिकेत्यपि ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

मूष्यायण, त्रि, (मोषति अपहरतीति । मूष + क चौरजारः । तस्यापत्यम् इति । मूष + फक् । बाहुलकात् वृद्ध्यभावः ।) अज्ञातपितृकः । गढ़ोतपन्न । इति केचित् ॥

मृ, ङ प्र मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० आत्म०-अक०-अनिट् ।) मृतिः प्राणत्यागः । ङ प्र म्रियते प्राणी । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च इति नियमेन अन्यत्र परस्मैपदम् । ममार मर्त्ता मरिष्यति अमरिष्यत् । इति दुर्गादासः ॥

मृकण्डक, पुं, (मृगस्य कण्डुरिति समासे पृषोदरादित्वात् गलोपे मृकण्डु मृकण्ड इति केचित् पठन्ति इत्युज्ज्वलदत्तः । तत स्वार्थे कन् ।) मृकण्डुमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मृकण्डु, पुं, (मृगस्य कण्डुरिति समासे पृषोदरादित्वात् गलोपः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।) मुनिविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । १६ ।
"प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पिता मम महायशाः ।")
तस्य पुत्रो मार्कण्डेयः । यथा, —
"मार्कण्डेयोऽपि मानवो मृकण्डुः मृकण्डकः ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

मृग तु क ङ मार्गणे । (चुरा० आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ रामो मृगं मृगयते वनवीथिकासु । इति महानाटकम् । कातन्त्रादौ अस्य अयं वधौ इति दिवादिपरस्मैपदी धातुश्च दृश्यते दुर्गसिंहोच्चवयोरपठितत्वात् अनेनोपेक्षित । अस्मात् पदवीं तथाप्यभवता आशा न सुखन्ति माम् । इति तु अकाराणामस्यैव भावे क्विपि अकारलोपे मृगं करोतीति कण्ड्वादित्वात् यकि साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

मृग पुं (मृगयते अन्वेषयति तृणादिकं मृग्यते वा इति । मृग + इगुपधत्वात् कर्त्तरि च कः ।) पशुमात्रम् । (यथा मनुः । ५ । ९ ।
"आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना ।"
मृगशब्दोऽत्र महिषपर्य्युदासात् पशुमात्रपरः । इति तट्टीकायां कुल्लूकः ।) हरिणविशेषः । यथा, रघुः । ८ । ...
गन्धमृगः । (यथा, रत्नावल्याम् ।
"अभिनीलकस्तूरिकामृगः पुमान् पुन्मेहनश्चया ॥")
अन्वेषणम् । (यथा, शाकुन्तले । ४ । १० ।
"अमुष्मिन् आश्रमे स्मरणमृगत्वाभिलाषिणा
पञ्चो वैश्रीति प्रतिपत्तव्यं प्रकाशितम् ।

कृतालङ्काभर्त्तृवैदनपरिपाटीसुघटना
मयाद्य रामत्व कुशलवसुता न त्वधिगता ॥”
कनकस्य सुवर्णस्य मृगे अन्वेषणे। पक्षे।
कनकमृगे हेममहरिणे या तृष्णा इत्यर्थः।)
याचना। इति मेदिनी। गे, १८॥ मार्गशीर्ष
मास। यज्ञविशेष। इत्यजयपाल॥ मृग
नाभि। इत्यमरटीकायां भरत॥ मकर
राशि। यथा,—
“मृगकर्कटसङ्क्रान्ती द्वे तूदगदक्षिणायने।
विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापरा॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
स्वनामख्यातपशुविशेष। मृग्यते अन्विष्यतेऽसौ
व्याधै। (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले। १।१।
‘न खलु न खलु बाण सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्नि।”)
तत्पर्य्याय। कुरङ्ग २ वातायु ३ हरिण ४
अजिनयोनि ५। इत्यमर॥ शारङ्ग ६
चारुलोचन ७ जिनयोनि ८ कुरङ्गम ९
ऋष्य १० ऋश्य ११ रिष्य १२ रिश्य १३
एण १४ एणक १५। इति शब्दरत्नावली॥
स नवविध। यथा,—
“सम्बरो रोहितो न्यङ्कुकुरङ्गसहशो रुरु।
एणश्च हरिणश्चेति मृगा नवविधा मता॥
पाठान्तर यथा,—
“समूरु रोहितो न्यङ्कु सम्बरो बभ्रुणो रुरु।
शशैणश्च हरिणश्चेति मृगा नवविधा मता॥
हरिणश्चापि विज्ञेय पञ्चभेदोऽत्र भैरव!।
ऋष्य खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा।
एत बलिप्रदाने च चर्म्मदाने च कीर्त्तिता॥”
इति कालिकापुराणे ६७ अध्याय॥ * ॥
अपि च। अथ जाङ्गलानां गणना।
“हरिणैणकुरङ्गर्क्ष्यपृषतन्यङ्कुसम्बरा।
राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जाङ्गलसञ्ज्ञका॥
हरिणस्ताम्रवर्ण स्यादेण कृष्ण प्रकीर्त्तित।
कुरङ्ग ईषत्ताम्र स्याद्धरिणाकृतिको महान्॥
ऋष्यो नीलाङ्गको लोके सरोहरिति कीर्त्तित।
पृषतश्चन्द्रबिन्दु स्याद्धरिणात् किंयदल्पक॥
न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान्।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभि परितो
वृत।
यो मृग शृङ्गहीन स्यात स मुण्डीति निग
द्यते॥”
अथ तेषां गुणा।
जाङ्गला प्रायश सर्वे पित्तश्लेश्महरा स्मृता।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धना॥”
इति भावप्रकाश॥
अथ मृगपरीक्षा।
“मृगनाभि समादातु कौतुकार्थं तथा पुन।
मृगा शोध्या महीशानां तेषां वक्ष्यामि,
लक्षणम्॥
पृथिव्यम्बुवायुगगनाग्नेर्जोऽधिकास्तु पञ्चधा।
भिद्यन्ते नैकभेदास्तु समस्ता मृगजातय.॥”

तद्यथा—
‘ये गन्धिन क्षीणशरीरकर्णा-
स्ते पार्थिवा गन्धमृगा प्रदिष्टा।
सर्व्वाङ्गमेषां सुरभि प्रकाम
पुण्ये प्रदेशे प्रभवन्ति ते तु॥
ये वै विशाला गुरुदीर्घशृङ्गा
श्यामांसलास्तीक्ष्णखुरप्रदेशा।
आप्यास्तु ते वै प्रचरन्ति भूरि
सर्व्वत्र दृशे प्रभवन्ति चैव॥
धावन्ति ये वातमिवान्तरीक्षे
दीर्घास्तु त वातमृगा प्रदिष्टा।
ते यत्र यत्रैव भवन्ति शस्ता
स्तत्रैव सर्व्वाणि शुभानि सन्ति॥
लघुप्रमाणा लघुवीर्य्यसत्त्वा
निगन्धदेहाश्छगलप्रमाणा।
ते नाभसा वेगकरा नराणां
स्पृश्या न ते नापि निरीक्षणीया॥
ये कृष्णवर्णा गुरुदीर्घशृङ्गा
क्रुद्धा भृश यान्ति च वायुवेगा।
त कृष्णसारा खलु तैजसास्तु
पुण्यप्रदेशे प्रभवन्ति ते तु॥
भोजोऽप्याह।
‘पार्थिवादिमृग सर्व्वचतुर्जातिर्भवेत् पृथक।
सुशृङ्गास्तनुलोमानो ब्राह्मणा मृगजातय॥
क्रुद्धा पश्चरिशृङ्गाश्च क्षत्रिया खरलोमश॥
आवर्त्तशृङ्गास्तनवो हरिणा वैश्यजातय॥
कुशृङ्गा वाप्यशृङ्गा वा शूद्रा खरतनूरुहा।
अश्वानां ये गुणा दोषास्ते ज्ञेया हरिणेष्वपि॥
तथापि दोषा पञ्चामी वक्ष्यन्ते हरिणाश्रया’।
नेत्रयोरन्तरे यस्य लोमावर्त्ता स पापकृत्॥
विषमौ विकृतौ शृङ्गौ यस्य स क्षेमनाशन।
आवर्त्त पृष्ठतो यस्य आनाभिमभिविन्दति॥
पश्चाद्ध यस्य वावर्त्तौ त्याज्यौ भयकारकौ।
वर्णनेत्रपदादीनां वैकृताङ्गनाशन॥
गार्ग्य।
‘दोषवन्मृगजातीनां विजातीनामथापि वा।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव गन्धादानाच्च पोषणात्।
भवेयुर्व्विपद सर्व्वास्तथा चैवाद्यपोषणात्॥
शक्रोऽपि।
‘हरिणपोषणतो धरणीभुजां
नहि भवेन्मरुङ्गपीडनम्।
न पविवह्निरुजारिपुज भय
सदय त हरिण गुणिन नृप।॥
इति मृगपरीक्षा॥ इति युक्तिकल्पतरु॥
(अस्य गुणविशेषो यथा,—
“दूरे जनान्तनिलया दूरे पानीयगोचरा।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽल्पाभिष्यन्दिनो
मता॥
अतीवासन्ननिलया समीपोदकगोचरा।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च महाभिष्यन्दिनस्तु ते॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याय॥)
मृगादिविकारोपशमो यथा,—

गर्ग उवाच।
“प्रविशन्ति यदा ग्राममारण्या मृगपक्षिण।
अरण्य यान्ति वा ग्राम्या स्थल यान्ति
जलोद्भवा॥
स्थलजाश्च जल यान्ति घोर रासन्ति
निर्भया।
गृह कपोत प्रविशेत् क्रव्यादो मूर्द्ध्नि नीयते॥
मधु वा मक्षिका कुर्य्युर्मृत्यु गृहपतेर्वदेत॥
मृगपक्षिविकारेषु कुर्य्याद्धोम सदक्षिणम्।
देवा कपोते इति च जप्तव्या पञ्चभिर्द्विजै॥
गावश्च देया विधिवत द्विजाना
सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीया।
एव कृते शान्तिमुपैति पाप
मृगैर्द्विजैर्व्वा विनिवेदित यत॥”
इति मात्स्ये २११ अध्याय॥
चतुर्व्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेष। तस्य लक्षण
यथा—
वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिभीरु
श्चपलमतिसुदेह शीघ्रवेगो मृगोऽयम्।
“शशके पद्मिनी तुष्टा मृगे तुष्टा च चित्रिणी।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हये तुष्टा च हस्तिनी॥
पद्मिनीशशयोर्योनिमेढ्रकौ चतुरङ्गुलौ।
चित्रिणीमृगयोर्योनिमेढ्रकौ च तथाविधौ॥”
इति रतिमञ्जरी॥
(अन्वष्टा। यथा, ऋग्वेदे। १। १५४। २।
“मृगो न भीम कुचरो गिरिष्ठा”
“मृग अन्वेष्टा।” इति तद्भाष्ये सायण॥)
मृगक्षीर, क्ली, मृगीदुग्धम्। तरादौ चेति चकार-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात मृग्या क्षीर मृगक्षीर
मृग्या पद मृगपद इत्यादिष्वपि पुवद्भाव।
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास॥
मृगगामिनी, स्त्री, (मृग इव गच्छतीति। गम+
णिनि। ङीप।) विडङ्गा। इति राजनिघण्ट॥
मृगसदृशगमनशीला च॥
मृगचर्म्मज, क्ली, (मृगचर्म्मात् मृगनाभिचर्म्मात्
मृगगन्धवत् जायते इत्यर्थ। जन्+ड।)
जवादिनामकगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्ट॥
मृगचर्म्मजाते त्रि॥
मृगचेटक, पुं (मृगान् पशून् चेटयति प्रेरयति
स्वशब्देन राशिशेष ज्ञापयतीति। चिट+
णिच+ण्वुल।) खट्टाश। इति शब्दमाला॥
मृगजालिका, स्त्री, (मृगाणां जालिका।) मृग
बन्धनार्थजालम्। तत्पर्य्याय। वागुरा २।
इति हेमचन्द्र। ३। ५९२॥
मृगजीवन, पुं, (मृगै पशुभि जीवतीति। जीव
+ल्यु।) व्याध। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा महाभारते। ३। ६३। २८।
“निर्व्विचेष्ट भुजङ्ग त विशस्य मृगजीवन।”)
मृगणा, स्त्री, (मृग+युच।) अपहृतद्रव्यस्यान्वे
षणम्। यथा,—
‘स्त्रीणाञ्च विचयन मार्गणा मृगणा मृग।”
इत्यमर। ३। २। ३०॥

मृगतृट्, [ष] स्त्री, (मृगाणां तृट् पिपासा अत्र जलभासकत्वात् ।) मृगतृष्णा । इति शब्द-रत्नावली ॥

मृगतृषा, स्त्री, (मृगाणां तृषा अस्यस्यामिति । अर्श आदित्वात् अच । टाप ।) मृगतृष्णा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कामन्दकिनीतिसारे । ३ । १३ ।
"जगन्मृगतृषातुल्यं वीक्ष्येदं क्षणभङ्गुरम् ।
स्वजनैः सङ्गतं कुर्य्यात् धर्म्माय च सुखाय च ॥")

मृगतृष्णा, स्त्री जलाभासत्वात् मृगाणां तृष्णा विद्यतेऽस्याम् । ग्रीष्मे मरुदेशे सिकतासूर्य्यकरा प्रतिफलिता दूरस्थानां जलत्वेनाभान्ति तन्नाम्निका । इति टीकाकारः ॥ उत्कटरविरश्मिजन्यच्छितिवाष्पजालं मरीचिका । दूरशून्ये यन्मयूखे जलमिव दृश्यते इत्यपरे । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । मरीचिका २ । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥ मृगतृष्णिका ३ । इति भरतः ॥ मृगतृट् ४ मृगतृषा ५ । इति शब्द-रत्नावली ॥

मृगतृष्णिका स्त्री, (मृगतृष्णा + स्वार्थे कन् + स्त्रियां टाप अत इत्वञ्च ।) मृगतृष्णा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा अभिज्ञानशाकुन्तले । ६ ।
"स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य
जातः सखे । प्रणयवान् मृगतृष्णिकायाम् ॥")

मृगदंशक, पुं (मृगान् पशून् दशति । दन्श् + ण्वुल ।) कुक्कुरः । इत्यमरः ॥

मृगधूर्त्त, पुं, (मृगेषु पशुषु धूर्त्तः । वञ्चकत्वात् ।) शृगालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यां समासपादः ॥

मृगधूर्त्तक, पुं, (मृगधूर्त्त + स्वार्थे कन् ।) शृगालः । इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥

मृगनाभि पुं, (मृगस्य नाभिः । तदभ्यन्तरे जातत्वात् तथात्वम् ।) कस्तूरी । तत्पर्य्यायः ।
"मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित् ।
कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता ॥"
सा त्रिविधा यथा,—
'कामरूपोद्भवा कृष्णा नेपाली नीलवर्णयुक् ।
काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता ॥
कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत् ।
काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा स्मृता ॥
अस्या गुणाः ।
'कस्तूरिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः ।
कफवातविषच्छर्द्दिशीतदौर्गन्ध्यदोषहृत् ॥'
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यत् कस्तूरीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (तथास्य पर्य्यायान्तरम् ।
'मृगनाभिर्मृगमदो मदः कस्तूरिका स्मृता ।'
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मृगनाभिजा, (स्त्री मृगनाभेर्जायते । जन् + ड । स्त्रियां ङीप ।) कस्तूरी । यथा,—
"मृगसारः सितालम्बः मदोऽथ मृगनाभिजा ।
मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी गन्धधूल्यपि ॥"
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३ ७८ ॥

मृगनेत्रा, स्त्री, (मृगनेत्र + "नेत्रनेत्रञ्च उपसंख्यानम् ।" ५।४।११६। इत्यत्र काशिकोक्तेः अप् ।) मृगो मृगशिरा नेता प्रापयिता यस्या रात्रेः सा रात्रिः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ सा अग्रहायणस्य विंशतिदण्डाधिकत्रयोविंशदिनावधिसङ्क्रान्तिपर्य्यन्तं प्रायः सम्भवति । तत्र नवान्नश्राद्धनिषेधो यथा । ब्रह्मपुराणे ।
"वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः ।
अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥
धनुषि यत् कृतं श्राद्धं मृगनेत्रासु रात्रिषु ।
पितरस्तन्न गृह्णन्ति नवान्नामिषकाङ्क्षिणः ॥"
अपरे कृष्णपक्षे । मृगो नेता प्रापयिता यासां रात्रीणामितिव्युत्पत्त्या नक्षत्रान्नेतुरित्यनेनात् विधानात्तत्पदं सिद्धम् । ततश्च मृगशिरः पूर्व्वार्द्धेन वृश्चिकशेषभागे रात्र्यारम्भात्त्वारि शद्दण्डाधिकषड्रात्रयो मृगनेत्राः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (मृगस्य नेत्रे इव नेत्रे यस्य । मृगतुल्यनेत्रे, त्रि ॥)

मृगपति, पु, (मृगाणां पशूनां पतिः ।) सिंहः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते ।५।२५।१०।
"यल्लीलां मृगपतिरादधेऽनवद्या-
मादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्य्यः ।"
'मृगपतिः सिंहः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ कामप्रदश्रेष्ठः । यथा तत्रैव टीकायाम् ।
"मृग्यन्ते इति मृगाः कामप्रदास्तेषां पतिर्मुख्यः ॥")

मृगपिप्लु, पुं (अपिप्लवते भासते इति । अपि + प्लु + बाहुलकात् सञ्ज्ञायां डुः । अपेरल्लोपश्च । मृग इव पिप्लुरस्य ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृगप्रिय, स्त्री, (मृगाणां प्रियम् ।) पर्व्वततृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगबधाजीव, पुं (मृगबधेन आजीवतीति । आ + जीव + अच ।) व्याधः । इत्यमरः ।२।१०।२१॥

मृगबन्धनी स्त्री, (मृगा बध्यते अनयेति । बन्ध + ल्युट + स्त्रियां ङीप् ।) मृगबन्धनार्थजालम् । तत्पर्य्यायः । वागुरा २ । इत्यमरः ।२।१ ।२६॥

मृगभक्षा, स्त्री (मृगैर्भक्ष्यतेऽसौ । भक्ष + कर्म्मणि अप् टाप ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगमद, पुं, (मृगा माद्यन्ति अनेनेति । मद + अप ।) कस्तूरी । इत्यमरः । २ । ६ । १२९ । (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । २ । १५ । ४ ।
"मृगमदकृतचर्च्चापीतकौषेयवासा
रुचिरशिखिशिखण्डा बद्धधम्मिल्लपाशा ।"

मृगमदवासा, स्त्री, (मृगमदस्येव वासः सौरभोऽस्या ।) कस्तूरीमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगया, स्त्री, (मृग्यन्ते पशवोऽस्यां इति । मृग + शिप् । "इच्छा ।" ३।३।१०१। इत्यत्र परिचर्य्या परिसर्य्यामृगयाटाट्यानामुपसङ्ख्यानम् । इति वार्त्तिकोक्त्या से यकि निपातः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥) राज्ञां वनेषु मृगहननक्रिया । मृग्यन्ते अन्विष्यन्तेऽस्याम् । शिकार इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आच्छोदनम् २ मृगव्यम् ३ आखेटः ४ । इत्यमरः ॥ तन्नियमविधिर्यथा —
"चचार मृगयां तत्र दृप्त आत्तेषुकार्म्मुकः ।
विहाय जायामतदर्हां मृगव्यसनलालसः ॥५॥
आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः ।
न्यहनन् निशितैर्व्बाणैर्व्वनेषु वनगोचरान् ॥६॥
तीर्थेषु प्रतिदृष्टेषु राजा मेध्यान् पशून् वने ।
यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥"७॥
इति श्रीभागवते ४ स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
आत्ता गृहीता इषवो रागद्वेषादिरूपाः कार्म्मुकञ्च भोगाद्यभिनिवेशरूपं येन । जायां विवेकवतीं बुद्धिं विहाय । अतदर्हां त्यागानर्हाम् । त्यागे हेतुः मृग्यन्ते इति मृगा विषयास्तेषु व्यसनं भोगासक्तिस्तेन लालसा अतिस्पृहा यस्य ॥५॥ बाणै रागादिभिः । वनेषु भजनीयदेशेषु । वनगोचरान् भजनीयविषयान् । न्यहनत् भजनीयदेशादात्मसात् कृतवान् । कथापक्षे तु स्पष्टमेव ॥ ६ ॥ नन्वासुरीं वृत्तिमाश्रित्य इति किमिति मृगया निन्द्यते । कथापक्षे तावद्राज्ञो विहितैव सा । अध्यात्मपक्षेऽपि जीवस्य विषयभोगो विहित एव इत्याशङ्क्याह तीर्थेष्विति त्रिभिः । अयं भावः । न हि मृगया विधीयते रागप्राप्तत्वात् किन्तु नियम्यते प्रवृत्तिः सङ्कोच्यते । नियममेव षड्विधं दर्शयति । यदि अलमत्यर्थं लुब्धो रागी सन् हन्यात् तर्हि तीर्थेषु श्राद्धादिष्वेव तत्रापि श्रुतिदृष्टेषु प्रख्यातेष्वेव न नित्यश्राद्धादिषु । तत्रापि राजैव । मेध्यानेव । वन एव । यावदुपयोगमेव इति । एवं जीवस्य विषयसेवापि यावदुपयोगं न यथेष्टमिति नियम एव इत्यर्थः ॥ ७ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
सा राज्ञां पापाय न स्यात् । यथा,—
"अवनस्य कुलाशिनो भवा-
निनलीकद्रुमपीडिन अगात् ।
अनवद्यतयाशिनो मृगान्
मृगयाघाय न भूभृतां घ्नताम् ॥"
इति नैषधे २ सर्गे १० श्लोकः ॥
सा च कामजव्यसनविशेषः । यथा —
"मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

मृगयु, पुं,(मृगं यातीति । मृग + "मृगय्वादयश्च ।" उणा० १।३८। इति कुः । निपात्यते च ।) ब्रह्मा । शृगालः । व्याधः । इति मेदिनी । ये, १०५ ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ४ । ४४ ।
"मृगयुमिव मृगोऽथ वल्लिशीर्णा
दिशमिव दावहतां मरावुदन्याम् ।")

मृगरसा, स्त्री, (मृगस्य मृगनाभेरसेव रसोऽस्याः । सहदेवी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगराज पुं, (मृगाणां पशूनां राजा अधिपतिः । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ॥) सिंहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुवंशे । ६ । ३ ।

"शिलाविभङ्गैर्मृगराजशाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥"

व्याघ्रः । यथा, महाभारते । १ । १४१ । ३४ ।
"शृणु मे त्वं महाबाहो ! यद्वाक्यं मूषिकोऽब्रवीत् । धिग्बलं मृगराजस्य मयाद्याय मृगो हृतः ।")

मृगराट्, [ज्] पुं, (राजते दीप्यतेऽसौ राज् + क्विप् । ततः मृगाणां राट् ।) सिंहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशुपालवधे ।९।१८।

"पतिते पतङ्गमृगराजि निज-
प्रतिबिम्बरोषित इवाम्बुनिधौ ।")

मृगराटिका, स्त्री,(मृग + रट + ण्वुल् + स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगरिपु पुं (मृगाणां रिपुः ।) सिंहः । इति हलायुधः ॥

मृगरोमज, त्रि (मृगाणां रोमभ्यो जायते इति । जन् + डः । पशुलोमजातवस्त्रादि । तत्पर्य्यायः । राङ्कवम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥

मृगलाञ्छन, पुं (मृगः लाञ्छनं चिह्नमस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

मृगवल्लभ, पुं (मृगाणां वल्लभः प्रियः ।) कुन्दरुत्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगवाहन, पुं, (मृगो वाहनमस्येति ।) वायुः । इति जटाधरः ॥

मृगव्यं, क्ली, (मृगान् विध्यति अत्र इति । व्यध + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । ४८ । इति काशिकोक्त्या अधिकरणे डः ।) मृगया । इत्यमरः । २ । १० । २३ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२७ । १ ।

"कदाचित्प्राणपुत्रोऽसौ मृगव्यमचरद्वने ।")

मृगशिर, [स्] क्ली, (मृगस्येव शिरोऽस्य ।) सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतपञ्चमनक्षत्रम् । तत्पर्य्यायः । मृगशीर्षम् २ आग्रहायणी ३ । इत्यमरः । १ । ३ । २३ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १० । ५ ।

"मृगशिरसि वस्त्रयाजक-
यजमानार्य्यजनमध्यदेशांश्च ।")

तत्तु बिडालपदाकृति ताराचयात्मकं चन्द्राधिदैवतम् । इति ज्योतिषम् ॥ गगनमध्ये तस्योदयकालाद्यस्य द्वात्रिंशत्पलाधिकगतानि भवन्ति । यथा,—

"मृगशिरःपदाकृतौ विधौ
व्योममध्यमिलिते शितारके ।
शारदेन्दुसुखि ! कन्यकोदया-
दौरसाशमलकला कलावति ! ॥"

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

तत्र जातफलम् । यथा,—

"शरासनाभ्यासरतो विनीत
सदातुरक्तो गुणिनां गुणेषु ।
भक्तानुपक्तेऽहभरेण पूर्णः
सन्मार्गवर्त्ती मृगजन्मभागी ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

मृगशिरा, स्त्री (सर्व्वे सान्ता अकारान्ताश्चेति मृगशिरोऽदन्तः । मृगशिर + टाप् ।) मृगशिरोनक्षत्रम । इति शब्दरत्नावली ॥

मृगशिरा, [स्] पुं (मृगस्येव शिरो यस्य ।) मृगशिरोनक्षत्रम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

मृगशीर्ष क्ली, (मृगस्य शीर्षमिव शीर्षमस्य ।) मृगशिरोनक्षत्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ५ । २३ । ६ ।

"तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि ।")

मृगशीर्ष, पुं, (मृगस्येव शिर्षोऽस्य ।) मृगशिरोनक्षत्रम् । इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मृगशीर्षा, स्त्री (मृगशीर्ष + टाप् ।) मृगशिरोनक्षत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । २१ । ९ ।

"मृगशीर्षाद्या गर्भा मन्दफलाः पौषशुक्ल
जाताश्च ।")

मृगशीर्षा, [न्] पुं, (शीर्षस्य शीर्षन् इत्यादेशः । ततो मृगस्येव शीर्षास्य ।) मृगशिरोनक्षत्रम् । इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मृगा, स्त्री, (मृगः मृगमांसतुल्यः रसोऽस्ति अस्याः अर्श आदिभ्योऽच् ।) सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगाक्षी, स्त्री, (मृगस्येव अक्षि तद्वत्पुष्पं अक्षिणी वा अस्याः । अक्षि + "अक्ष्णोऽन्यतरस्याम् ।" ५ । ४ । ७६ । इति अच् । स्त्रियां ङीष् ।) विशाला ॥ (यथास्याः पर्य्यायः ।

"ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी । वारुणी चामराप्युक्ता सा विशाला महाफला । श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगेर्व्वारुर्मृगादनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मृगलोचनतुल्यनेत्रा स्त्री । इति मेदिनी । षे, ४४ ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । २ । ११ । ८ ।

"वक्षवेशा सुररिपुमूर्त्ति
र्गोपमृगाक्षीकृतरतिपूर्त्तिः ।
वाञ्छितसिद्ध्यै प्रणतिपरस्य
स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥")

मृगाङ्क, पुं, (मृगः अङ्को, यस्य ।) चन्द्रः ॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । ७८ ।

"विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवान्
मृगाङ्कचूडामणिवर्ज्जनार्ज्जितम् ।")

कर्पूरः । इत्यमरः । १ । ३ । १४ ॥ वायुः । इति विश्वः ॥ मृगचिह्नम् । चन्द्रे तच्चिह्नकारणं यथा —

"लोकच्छायामयं लक्ष्म तवाङ्के शशसंस्थितम् । न विदुः सोमदेवापि ये च नक्षत्रयोगिनः ॥"
इति महाभारते हरिवंशः ॥

यथा, दर्पणं प्राप्य परावृत्ता नयनरश्मयो ग्रीवास्थमेव मुखं दर्पणगतमिव पश्यन्ति एवं चन्द्रमण्डलं प्राप्य परावृत्तास्ते दूरत्वदोषात् पृथिवीमध्यस्थरूपामिव चन्द्रमण्डलगतां पश्यन्ति स एव चन्द्रे कलङ्क इत्युपचर्य्यते । इति तट्टीका ॥ यक्ष्मरोगस्य औषधविशेषः । यथा,

"स्याद्रसेन समं हेम मौक्तिकं द्विगुणं भवेत् ।
गन्धकस्तु समस्तेन रसपादस्तु टङ्कणः ॥
सर्व्वं तद्गोलकं कृत्वा काञ्जिकेन विशोषयेत् ।
भाण्डे लवणपूर्णेऽथ पचेद् यामचतुष्टयम् ।
मृगाङ्कसञ्ज्ञको ज्ञेयो रोगराजनिकृन्तनः ॥"

अपि च ।

रसस्य भस्मनो हेम पिष्टीकृत्य प्रयोजयेत् ।
गुञ्जाचतुष्टयञ्चाप्यमरिचैर्भक्षयेन्नरः ॥
इति मधुमती ॥

(एतन्नामकौषधान्तरं यथा —
"रसभस्म हेमभस्म तुल्यं गुञ्जाद्वयं द्वयम् ।
दोषं दुग्धानुपानेन मृगाङ्कोऽयं क्षयापहः ॥"*॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्माधिकारे ॥)

मृगाजीव, पुं, (मृगैः आजीवतीति । जीव + अच् ।) व्याधः । इत्यमरः । २ । १ । २१ ॥

मृगाण्डजा, स्त्री, (मृगाण्डात् जायते इति ॥ जन् + डः + स्त्रियां टाप् ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्या विषयः ।

"एते समस्तैर्द्विपलप्रमाणै
रालोड्य सर्व्वं विधिना विपक्वम् ।
कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानां
चूर्णीकृतानां त्रिपलप्रमाणम् ॥"

इति भैषज्यधन्वन्तरौ वातरोगे मध्यमनारायणतैले ॥)

मृगात्, [द्] पुं, स्त्री, (मृगान् अत्तीति । अद् + क्विप् ।) व्याघ्रः । इति केचित् ॥

मृगादन, पुं, (अत्तीति । अद् + ल्युः । मृगस्य अदनः ।) क्षुद्रव्याघ्रः । तत्पर्य्यायः । तरक्षुः २ । इत्यमरः । २।५।१ ॥ तर्क्षुः ३ तरक्षुः ४ तरचकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ बृहत्कुक्कुराकारे क्षुद्ररेखाचित्रे नेकडा इति ख्याते । इति भरतः ॥ चीता इति ख्याते । इत्यच्युतः ॥

मृगादनी, स्त्री, (मृगैरद्यते भुज्यतेऽसौ इति ॥ अद् + कर्म्मणि ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) इन्द्रवारुणी । सहदेवी । मृगेर्व्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
"शिरीषश्च महातिक्ता जरातुम्बी मृगादनी ।"
इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्याम् कुष्ठचिकित्सायाम् ।) क्षुद्रव्याघ्री च ॥

मृगान्तक, पुं (मृगाणां अन्तकः नाशकः ।) चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगाराति, पुं, (मृगाणां अरातिः ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥ मृगशत्रुः । यथा,—
"माग माग मृगयति मृगारातिरिरामे विरामे
शोकं शोकं गतवति गते लक्ष्मणे लक्ष्मणेन ।"
इति महानाटकम् ॥

मृगारि, पुं, (मृगाणामरिः ।) सिंहः । व्याघ्रः । इति मेदिनी । रे, २६ ॥ कुक्कुरः । रक्तशिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगावित्, [ध्] पुं (मृगान् विध्यति इति । व्यध + क्विप् । "अन्येषामपि दृश्यते ।" ६ । ४ । १३७ । इति दीर्घश्च ।) व्याधः । इति जटाधरः ॥ (मृगावेधनशील । यथा, भट्टिकाव्ये ।५।८२।
'भ्रातरि न्यस्य यातो मां मृगाविन् मृगयामसौ ।')

मृगित, त्रि, (मृग + क्त ।) अन्वेषित । इत्यमरः ॥

मृगी, स्त्री (मृग + जातौ ङीष् ।) मृगजातिस्त्री । इति व्याकरणम् ॥ (यथाभिज्ञानशाकुन्तले ।६।
"शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यध
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां
मृगीम् ॥")
अस्या दुग्धगुणा छागीदुग्धगुणतुल्याः । यथा,
'मृगीणां जाङ्गलोत्थानां अजाक्षीरगुणं पयः ।
इति भावप्रकाशः ॥
पुलहभार्य्या । सा कश्यपकन्या । तस्या अपत्यं हरिणादि । यथा,—
"क्रोधाच्च जज्ञिरे कन्या द्वादशैवात्मसम्भवाः ।
ता भार्य्याः पुलहस्य सुश्रोणी मृगी इरावती ॥
भृता च कपिला दंष्ट्रा कशा तिष्या तथैव च ।
श्वेता च सरमा चैव सरसा चेति विश्रुता ॥
मृग्यास्तु हरिणाः पुत्रा मृगाश्चान्ये शशास्तथा ।
न्यङ्कवः शरभा ये च पुरवः पृषताश्च ये ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥
त्र्यक्षरच्छन्दोविशेषः । यथा । रो मृगी । सा मृगीलोचना । राधिका श्रीपतेः ॥ इत्यन्या । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अपस्माररोगः । इति लोकेख्यातः ॥ (स्त्रीमोक्षप्रसवविशेषः ॥)

मृगेषणा, स्त्री, (मृगैरिष्यते प्रियत्वात् इति । इष + ल्युट् + स्त्रियां टाप् ।) मृगेर्व्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृगनयना स्त्री च ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४८ । २४ ।
"काञ्चीकलापनूपुरगुञ्जनगीतस्वनविमिश्र-
पदाभिः ।
श्रीमति मृगेक्षणाभिर्गृहे विभवलग्नवेश्म
नाभिः ॥")

मृगेन्द्र पुं (मृगाणामिन्द्र श्रेष्ठः ।) सिंहः । इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १ । १२ । २२ ।
"मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव ।
तितिक्षुर्वसुधेवासौ सहिष्णुः पितराविव ॥"
भगवद्विभूतिः । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । १० । ३० ।
"मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥"
छन्दोविशेषश्च ॥)

मृगेन्द्रचटक, पुं, (मृगेन्द्र इव विक्रमी चटकः ।) श्येनपक्षी । इति जटाधरः ॥

मृगेन्द्राशी स्त्री (मृगेन्द्रेण अश्यते इति । अश + वञ + गौरादित्वात् ङीष् ।) वासकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्या वासकशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

मृगेर्व्वारु, स्त्री, (मृगस्य प्रिया इर्व्वारुः ।) श्वेतेन्द्रवारुणी । सेधिनी इति हिन्दीभाषा ॥ तत्पर्य्यायः । मृगाक्षी २ श्वेतपुष्पा ३ मृगादनी ४ चित्रवल्ली ५ बहुफली ६ कपिलाक्षी ७ मृगेक्षणा ८ चित्रा ९ चित्रफला १० पथ्या ११ विचित्रा १२ मृगचिर्भिटा १३ मरुणा १४ कुम्भिनी १५ दर्वी १६ कटफला १७ लघुचिर्भिटा १८ । अस्या गुणाः । दुर्ज्जरत्वम् । गुरुत्वम् । मन्दानलकारित्वम् । रक्तपित्तहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगेष्ट, पुं, (मृगाणामिष्टः ।) मुद्गरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृग्य, त्रि, (मृग्यते अन्विष्यते असौ । मृग + कर्म्मणि यत् ।) मृगितव्यः । अन्वेषणीयः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ । ७ । २३ ।
"देहस्तु सर्व्वसङ्घातो जगत्तस्थुरिति द्विधा ।
अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतत्त्यजन् ॥")

मृज क ष कि भूषे । शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् ।) क, अममार्ज्जत् अममार्जीत् । ष मृजा । कि मार्ज्जयालेपनैरिमान् । यो मार्जयति शास्त्रार्थमिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

मृज ल ऊ ष शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर० सक० -सेट् ।) शुद्धिरिह शुद्धीभावः शुद्धीकरणञ्च । ल मार्ष्टि तीर्थोदकैर्गात्रमिति हलायुधः । ऊ अमार्क्षीत् अमार्ज्जीत् मललम् । अमार्ज्जीद्वापि मन्वादीनिति भट्टिः । ष मृजा । इति दुर्गादासः ॥

मृज, पुं, (मृज्यतेऽसौ । इति मृज + बाहुलकात् गुणाभावः । बहुलमिति कर्म्मणि कः ।) वाद्यविशेषः । मादल इति भाषा । यथा । मर्द्दलो दाक्षो मृजः । इति शब्दरत्नावली ॥

मृजा स्त्री, (मृज्यते इति । मृज् + "षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १ ४ । इति अङ + टाप् च ।) मार्ज्जनम् । इत्यमरः । २।६।१२१ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
"अभ्यङ्गो मार्द्दवकरः कफवातनिरोधनः ।
धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदः ॥")

मृज्य, त्रि, मृज्यते यत् इति । मृज । "मृजेर्विभाषा ।" ३ । १ । ११३ । इति क्यप् ।) मार्ग्यम् । मार्ज्जनीयम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टौ । ६ । ५६ ।
"मन्युमास्य त्वया मार्ग्यो मृज्यः शोकश्च
तेन ते ॥")

मृड श ष मोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-वा तुदा० पर० सक० सेट् ।) मोद इह सुखीकरणम् । श मृडणाति मृडति वरदाता च ष मृडेति हलायुधः । श मृडति दीनं दाता । अमर्डित्वा सहसाक्षमिति भट्टिः । ष मर्डिता । इति दुर्गादासः ॥

मृड, पुं, (मृडति सुख्यतीति । मृड + इगुपधत्वात् कर्त्तरि कः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । २३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । २ । ७ ।
"प्राडनिषण्णं मृडं दृष्ट्वा नामृष्यत्तदनादृतः ॥")

मृडङ्कुण पुं, (मृडयति सुखयतीति । मृड + "मृड कीकन् कङ्कणौ ।" उणा ४ । २४ । इति कङ्कणः ।) बालकः । इत्युणादिकोषः ॥

मृडा, } स्त्री, (मृड + टाप् ङीष् च ।) दुर्गा ।
मृडी, } इति हलायुधः ॥

मृडीक, पुं (मृडतीति । मृड + "मृड कीकन् कङ्कणौ ।" उणा ४ । २४ । इति कीकन् ।) हरिणः ॥

मृण, श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० पर० सक० सेट् ।) मर्णिता । इति दुर्गादासः ॥

मृणाल, क्ली, पुं, मृणति हिनस्ति भक्षणार्थं यत । (मृण + "तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् ।" उणा० १ । ११७ । इति कालन् । पङ्कजादीनां नालम् ।) मोलाम इति ख्यातम् । इति भरतः ॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । १३७ ।
"मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः
प्रियः कियद्दूर इति त्वयोदिते ।")
तत्पर्य्यायः । बिसम् २ । इत्यमरः ।१।१०।४२॥ विशम् ३ । इति द्विरूपकोषः ॥ पद्मनालम् ४ मृणाली ५ मृणालिनी ६ पद्मतन्तु ७ बिसिनी ८ नलिनीरुहम् ९ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । पित्तदाहमूत्रकृच्छ्रविकाररक्तवान्तिहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शालूकविशेषः । तत्पर्य्यायो यथा,
"पद्मादिकन्दः शालूकं करहाटश्च कथ्यते ।
मृणालं स्यात् बिसाख्यं तन्मूलञ्च कथ्यते ॥"
तथास्य गुणाः । विशेषेण शालूकस्य च ॥
"मृणालं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रजिद्गुरु ॥
दुर्ज्जरं स्वादुपाकञ्च स्तन्यानिलकफप्रदम् ।
सङ्ग्राहि मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्गुणम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मृणाल, क्ली, (मृण + कालन् ।) वीरणमूलम् । इति मेदिनी । ले, १२४ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,
मृणालमभयं सेव्यं लामज्जकसुगौरकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"स्वादुशीरं मृणालञ्च सेव्यं लामज्जकन्तथा ॥"
इति गारुडे पूर्ब्बखण्डे २०८ अः ॥)

मृणालिनी, स्त्री, (मृणालानि सन्त्यस्याः इति । मृणाल + "पुष्करादिभ्यो देशे ।" ५।२।१३५ । इति इनिः । ङीप् च ।) पद्मिनी । इति जटाधरः ॥ सा तु पद्मसमूहः, पद्मसमूहः पद्मलता च ॥ (यथा, रघुवंशे । १६ । ७ ।
"निशासु भास्वत्कलनूपुराणां
मृणालिनी हैममिवोपरागम् ।")

मृणाली स्त्री, (मृणाल+गौरादित्वात् ङीष्।) मृणालम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, उत्तरचरिते। १।
"परिम्लदितमृणालीदुर्ब्बलान्यङ्गकानि
त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥")
(अल्प मृणाल इति। मृणाल+अल्पार्थे ङीप्।) स्वल्पमृणालजातिः। यथा—
"साक्रं चन्दनमङ्गके कलयिता पाणौ मृणाली लता।
इति राजशेखरः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मृणाली [न्] पुं, (मृणालमस्यास्तीति। मृणाल+इनि।) पद्मः। इति केचित् ॥
मृत्,[द्] स्त्री, (मृद्नाति प्रलये चूर्णतया सकारणे लीयत इति। मृद्+कर्त्तरि क्विप्।) मृत्तिका। इत्यमरः। २। १। ४। (यथा, मनुसंहितायाम्। ४। ३९।
"मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम्।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥"
(यथास्या गुणाः।
"कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥
कोपयेन्मृद्बलादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तञ्च रूक्षयेत्।
पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्ध्यपि।
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजोवीर्य्यौजसी तथा।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥"
इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चये पाण्डुरोगाधिकारे।) तुवरी। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ मृत्तिकाशौचं यथा,—
"दिवासन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः।
कुर्य्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ वै दक्षिणामुखः ॥
मृत्तीरम्भिर्मृदा वापि ... [illegible]
शान्तिपर्व्वणि ... [illegible] ॥"
इति गारुडे ९४ अध्यायः ॥
मृतं, क्ली, (मृ+क्तः।) याचितम्। इत्यमरः। २। ९। ३। याचनाख्यमिव दुःखजनकत्वात् मृतं भावे क्तः। इति [illegible] मृत्युः। इति हेमचन्द्रः ॥
मृतः, त्रि, प्राणित्यक्तः। शवभावः। मरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मरायुः २ प्राप्तपञ्चत्वः ३ परेतः ४ प्रेतः ५ संस्थितः ६ प्रमीतः ७। इत्यमरः। ३। १। १९ ॥ कलौ मृतस्य सम्मानं यथा,
"धर्म्मः प्रव्रजितस्तपः प्रचलितं सत्यञ्च दूरं गतं
पृथ्वी मन्दफला जनाः कपटिनो लौल्ये स्थिता ब्राह्मणाः।
मर्त्त्याः, स्त्रीवशगाः, स्त्रियश्च चपला नीचा जना
कार्य्याकार्य्यविभागाज्ञो मृतादप्यपरो मृतः ॥"
इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चये पाण्डुरोगाद्यधिकारे। यथा च।
"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गच्छ त्वं वद मौनं समाचर।
ये पराधीनतां यान्ति तेऽपि जीवन्ति के मृताः ॥"
इत्युद्भटः ॥)
मृतकं, क्ली, (मृत+स्वार्थे कन्।) शवः। इति हेमचन्द्रः। ३। २२९ ॥ मरणाशौचम्। यथा,
"यदि स्यात् सूतके सूतिर्मृतके च मृतिस्तथा।
शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहः शेषे द्विरात्रकम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
मृतकल्प त्रि, (मृत+"ईषदसमाप्तौ कल्पप्-देश्यदेशीयरः।" ५। ३। ६७। इति कल्पप् ॥) मृतप्रायः। ईषदूनो मृतः। इति मृतशब्दादीषदूनार्थे कल्पप्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मृतकान्तक, पुं, (मृतकस्य अन्तकः नाशको भक्षकत्वात्।) शृगालः। इति हारावली ॥
मृतजीव, पुं, (मृतश्चासौ जीवश्चेति नील-लोहितादिवत् विशेषणसमासः।) तिलकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य तिलकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मृतण्ड, पुं, (मृतं अण्डं कारणेन यस्य शक-न्ध्वादित्वात् पररूपम्।) सूर्य्यपिता। इति मार्कण्डशब्दटीकायां भरतः ॥
मृतमत्त, पुं, (मृतेन शवेन मत्तः। भक्षणाभावात्।) शृगालः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मृतमत्तक, पुं (मृतमत्त+स्वार्थे कन्।) शृगालः। इति शब्दरत्नावली ॥
मृतवत्सा, स्त्री, (मृता वत्सा यस्याः।) मृता पत्या। अजीवत्सन्ताना। गर्भावधिवयश्च यावत् पुनः पुनर्मृतसन्ताना। अस्या दोषशान्तिर्यथा—
"सप्तमीव्रतं वक्ष्ये सर्व्वलोकहिताय वै।
जातस्य मृतवत्सायाः सप्तमे मासि नारद ! ॥
अथवा शुक्लसप्तम्यामेतत् सर्व्वञ्च शस्यते।
मृत्तालाभेऽपि कर्त्तव्यं अशक्त्या कृत्वा वा विप्रवाचनम्।
बालस्य जन्मनक्षत्रतिथिदेवान् यजेद्बुधः ॥
तद्वद्ब्रह्मादिदेवांश्च तत्र स्थापितदेवेषु च।
शोभनेनाङ्गुलिन्यासां भूमावेकासिवत्तदा ॥
तण्डुले रत्नशालीयैश्चरु गोक्षीरसंयुतम्।
निर्व्वपेत् सूर्य्यरुद्राभ्यां तन्मन्त्राभ्यां विधानतः ॥
कीर्त्तयेत सूर्य्यदैवत्यं समर्चेच्च घृताहुती।
जुहुयादष्टकेन तदष्टमाय नारद ! ॥
होतव्या समिधस्तद्वत्तथैवार्कपलाशयोः।
सौरेण तीर्थतोयेन पञ्चरत्नसमन्वितम् ॥
सर्व्वान् सर्व्वौषधैर्युक्तान् पञ्चगव्यसमन्वितान्।
पञ्चरत्नफलैर्युक्तान् वासोभिरभिवेष्टयेत् ॥
गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमात् ह्रदगोकुलात्।
राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥
चतुर्ष्वपि च कुम्भेषु रत्नगर्भेषु मध्यमम्।
गृहीत्वा ब्राह्मणस्तन्तु सौराम्मन्त्रानुदीरयेत् ॥
सप्तभिरपि नारीभिरव्यङ्गाभिरथाप्यलम्।
पूजिताभिर्यथाशक्त्या माल्यवस्त्रविभूषणैः।
सविप्राभिश्च कर्त्तव्यं मृतवत्साभिषेचनम्।
दीर्घायुरस्तु बालोऽयं जीवपुत्रा च भामिनी ॥
आदित्यश्चन्द्रमा सार्द्धं ग्रहनक्षत्रमण्डलैः।
शक्रः सलोकपालो वै ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
एते चान्ये च देवौघाः सदा पान्तु कुमारकम् ॥
मित्रोऽथ शनिर्मा हुतभुग्वा च बालग्रहाः क्वचित्।
पीड़ां कुर्व्वन्तु बालस्य मा मातुर्जनकस्य वै ॥
ततः शुक्लाम्बरधरा कुमारी पतिसंयुता।
सप्तकं पूजयेद्भक्त्या स्त्रीणामथ गुरुं पुनः ॥
काञ्चनीञ्च ततः कृत्वा तिलपात्रोपरिस्थिताम्।
प्रतिमां कूर्म्मराजस्य गुरवे विनिवेदयेत् ॥
वस्त्रकाञ्चनरत्नौघैर्भक्ष्यैः सघृतपायसैः।
पूजयेद्ब्राह्मणं तद्वद्वित्तशाठ्यविवर्ज्जितः ॥
भुक्त्वा च गुरुणा चैवमुच्चार्य्या मन्त्रसन्ततिः।
दीर्घायुरस्तु बालोऽयं यावद्वर्षशतं समम्।
यत्किञ्चिदस्य दुरितं निक्षिप्तं वडवानले ॥
ब्रह्मा रुद्रो वसुः स्कन्दो विष्णुर्देवो हुताशनः।
रक्षन्तु सर्व्वदुष्टेभ्यो वरदाः सन्तु सर्व्वदा ॥
एवमादीनि वाक्यानि वदन् पूजयेद्गुरुम्।
शक्तिं कपिलां दद्यात् प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥
गुरुश्च पुत्रसहिता प्रणम्य रविशङ्करौ।
हुतशेषं तदाश्नीयादादित्याय नमोऽस्तु ते ॥
इदमेवाद्भुतोद्वेगदुःस्वप्नेषु प्रशस्यते।
कर्त्तुर्जन्मदिनर्क्षाणां दद्यान् संपूजयेत् सदा ॥
शान्त्यर्थं शुक्लसप्तम्यामेतत् कुर्व्वन्न सीदति ॥
स चानेन विधानेन दीर्घायुरभवत्ततः।
वत्सरायाममयुतं शशास पृथिवीमिमाम् ॥"
इति मात्स्ये ६४ अध्यायः ॥
तस्याश्चयाशान्त्यौषधानि यथा,—
"गर्भे संजातमात्राङ्गा पश्चात् मासाश्च

दधिभक्तानि पिण्डानि सप्तसङ्ख्यानि कारयेत् ॥
घटसङ्ख्येषु च पत्रेषु मातॄश्च कल्पयेत् पृथक् ।
निक्षिप्य सप्तमं पिण्डं शुचिस्थाने बहिः क्षिपेत् ।
तैर्भुक्ते गृहमागच्छेद्वह्न्यग्रे यागमारभेत् ॥
कन्यकां योगिनीं बालां भोजयेत् सकुटुम्बके ।
दक्षिणां दापयेत्तासां देवतायै न चान्यथा ॥
विसृज्य देवताश्चाथ नद्यां ततः कलसोदकम् ।
शकुनं वीक्षयेद्धीमान् शुभेन शुभमादिशेत् ॥
विपरीते पुनः कार्य्यो यागस्तस्य सुसिद्धिदम् ।
प्रतिवर्षमिदं कार्य्यं दीर्घजीविसुतं लभेत् ॥”
ॐ ह्रीं श्रीं एकाक्षीदेवतायै नमः । अनेन मन्त्रेण पूजा जपश्च कार्य्यः ॥ * ॥
“प्राङ्मुखः कृत्तिकाऋक्षे वन्ध्याकर्कोटकीं हरेत् ।
ततः कन्दं पेषयेत्तोये ऋतुस्नाता सदा पिबेत् ॥
या बीजपूरं द्रवमूलमेकं
क्षीरेण पक्वं प्रपिबेत् दिनत्रयम् ।
ऋतौ निजं या तु पतिं प्रयाति
दीर्घायुषं सा तनयं प्रसूते ॥
मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।
मेदा पयस्या काकोली मूलञ्चैवाश्वगन्धजम् ॥
अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गु कटुकरोहिणी ।
उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोल्यौ चन्दनद्वयम् ।
एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
शतावरीरसं क्षीरं घृतस्यैव चतुर्गुणम् ।
स पिबेन्नियता नारी नित्यं क्षौद्रं च प्राश्नते ।
पुत्त्रान् जनयते नारी मेधाढ्यान् प्रियदर्शनान् ॥
या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या नारी जनयेन्मृतम् ।
अल्पायुषञ्च जनयेत् या च कन्यां प्रसूयते ॥
योनिदोषे रजोदोषे गर्भस्रावे च प्रशस्यते ।
प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्व्वग्रहनिवारणम् ॥
नाम्ना फलघृतं ह्येतदश्विभ्यां परिकीर्त्तितम् ।
नोक्तञ्च लक्ष्मणामूलं वदन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥
जीववत्साप्रजावर्णा घृतमत्र तु दीयते ।
आरण्यगोमयेनात्र वह्निज्वाला प्रदीयते ॥”
अत्र पयस्या क्षीरयुक्तभूमिकुष्माण्डम् । उत्पलं नीलम् । इति चक्रपाणिदत्तकृता मृतवत्सा चिकित्सा ॥ * ॥ अन्यच्च । अथ मृतवत्सासुतजीवनोपाय ।

ईश्वर उवाच ।

“गर्भे सञ्जातमात्रे च मध्ये मासाच्च वत्सरात् ।
म्रियते द्वित्रिवर्षादिर्यस्याः सा मृतवत्सका ॥
गृहीत्वा शुभनक्षत्रे अपामार्गस्य मूलकम् ।
गृहीत्वा लक्ष्मणामूलं एकवर्णगवां पयः ।
पीत्वा सा लभते गर्भं दीर्घजीविसुता भवेत् ॥
षष्ठी कार्या च दातव्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
वन्ध्याकर्कोटिकाकन्दं मोचारसेन पेषयेत् ।
ऋतुकाले तु पानार्थं दीर्घजीविसुता भवेत् ।
सर्व्वं कार्य्यं प्रयत्नेन यथा शङ्करभाषितम् ॥ * ॥
मार्गशीर्षेऽथवा चैत्रे पूर्णायां वैधिते यदि ।
सूतकं सकलं पूर्व्वं शान्तीति [illegible]
[illegible] नवरत्नसमन्वितम् ।
सुवर्णमुद्रिकायुक्तं घटकोणमध्ये स्थितम् ।
तन्मध्ये पूजयेद्देवीमेकाक्षीनामविश्रुताम् ॥
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्दीपैर्नैवेद्यसंयुते ।
अर्च्चयेद्भक्तिभावेन दुग्धं माषं तथा मधु ॥
वाराही च तथा चैन्द्री ब्राह्मी माहेश्वरी तथा ।
कौमारी वैष्णवी देवी घटस्य कोणेषु मातरः ।
पूजयेन्मन्त्रभावेन दधिपिण्डानि कारयेत् ॥
सप्तसङ्ख्याप्रमाणानि घटसङ्ख्या घटस्य पार्श्वतः ।
सप्तमन्तु पृथक् कृत्वा शुचिस्थाने विनिक्षिपेत् ॥
तद्भुक्ता गृहमागच्छेत् कन्यका वटुकस्त्रियः ।
भोजयेद्दक्षिणां दत्त्वा प्रणामं कारयेत्ततः ॥
विसृज्य खेटदेवीञ्च आद्यां तत्सकलेष्टदाम् ॥
शकुनं वीक्षयेद्धीमान् शुभेन शुभमादिशेत् ॥
विपरीते पुनः कार्य्यं यागं तावत् सुसिद्धिदम् ।
प्रतिवर्षमिदं कुर्य्यात् दीर्घजीविसुतं लभेत् ।
सिद्धियोगमिदं ख्यातं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”
अथ मन्त्रः । ॐ परं ब्रह्म परमात्मने अमुकीगर्भे दीर्घजीविसुतं कुरु कुरु स्वाहा ॥ * ॥
अथ काकवन्ध्या । ईश्वर उवाच ।
“पूर्व्वं पुत्त्रवती या सा कश्चिद्वन्ध्या भवेद्यदि ।
काकवन्ध्या तु सा ज्ञेया चिकित्सा तत्र कथ्यते ॥
विष्णुक्रान्तां समूलान्तु पिष्ट्वा माहिषदुग्धके ।
माहिषीनवनीतेन ऋतुकाले तु भक्षयेत् ॥
एवं सप्तदिनं कुर्य्यात् पथ्ययुक्तिञ्च पूर्व्ववत् ।
गर्भं सा लभते नारी काकवन्ध्या सुशोभनम् ॥
अश्वगन्धीयमूलन्तु पाचयेत् पुष्यभास्करे ।
पेषयेन्माहिषीक्षीरे पलार्द्धं भक्षयेत् सदा ॥
सप्ताहाल्लभते गर्भं काकवन्ध्या चिरायुषम् ।
षष्ठी कार्या च दातव्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”
अथ मन्त्रः । ॐनमः शक्तिरूपाय अमुक्या गर्भे पुत्त्रं कुरु कुरु स्वाहा । १०००० जपात् सिद्धिः । इति श्रीदत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे काकवन्ध्यादीनां पुत्त्रकरणं नाम सप्तदशपटलः ॥ क्वचिद्ग्रन्थे २० पटलः ॥

मृतसञ्जीवनी, स्त्री, (मृतं मृतप्रायम् जीवयतीति । जीव + णिच् + ल्युट् + ङीप् च ।) गोरक्षदुग्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृतजीवनार्थिका विद्या । यथा । अथ मृतसञ्जीवनी विद्या ।
“आदौ प्रासादबीजं तदनु मृतिहरं तारकं चाहृतीश्च
प्रोच्चार्य्य त्र्यम्बकं यो जपति च सततं संपुटं चानुलोमम् ।”
मृतिहरं त्र्यम्बकमृत्युञ्जयमन्त्रम् । संपुटितमिति अनुलोमक्रमेणैव संपुटितमित्यर्थः । तेन ह्रौं तत प्रणव तदनु जूं स तत सप्तव्याहृति । मध्ये त्र्यम्बकमन्त्र । ततो ह्रौं प्रणवः जूं सः ततः सप्तव्याहृतिः । अस्य जपात् सर्व्वसिद्धिर्भवति ॥*॥ अथ शुक्रोपासिता मृतसञ्जीवनी विद्या । गायत्र्या एकैकपादान्तरं त्र्यम्बकमन्त्रस्य एकैकपादः । ततश्च गायत्र्याः प्रथमपादान्तरं सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।
द्वितीयपादान्तरं उर्व्वारुकमिव बन्धनात् ।
तृतीयपादान्तरं मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ॥
अस्य ध्यानम् ।
“अच्छं स्वच्छारविन्दस्थितमुभयकरे संस्थितौ पूर्णकुम्भौ
द्वाभ्यामेणाक्षमाले निजकरकमले द्वौ घटौ नित्यपूर्णौ ।
द्वाभ्यां तौ च स्रवन्तौ शिरसि शशिकलां चामृतैः प्लावयन्तं
देहं देवो दधानः प्रदिशतु विशदाकल्पजालं श्रियं वः ॥”
एवं ध्यात्वावाह्य प्रणवादिन्त्र्यम्बकाय रुद्राय नमः । इत्यनेन पूजयेत् । अस्य जपात् सर्व्वसिद्धिः । इत्यागमतत्त्वविलासः ॥ (तथा च ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे प्रकृतिखण्डे ४५ । ११ ।
“महाज्ञानञ्च गोप्यञ्च मृतसञ्जीवनीं पराम् ।
महाज्ञानयुतां ताञ्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”
(क्ली । यथा मार्कण्डेये । २४ । ४२ ।
“तत कुवलयाश्वं त समाश्वास्य भुजङ्गम ।
कथयामास तत्सर्व्वं मृतसञ्जीवनादिकम् ॥)

मृतस्नात, त्रि, (ज्ञातिबन्धादीनामन्यतमस्मिन् मृते सति मृतमुद्दिश्य विधिना स्नातः ।) मृतोद्देशेन स्नातः । तत्पर्य्यायः । अपस्नातः २ । इत्यमरः ।२।६।२८॥ मृतमुद्दिश्य स्नातवाने जले । संस्कारार्थं आपिते मृते । इति स्वामी । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मृतस्नान, क्ली, (मृतमुद्दिश्य स्नानम् ।) मृतोद्देशेन स्नानम् । तत्पर्य्यायः । अपस्नानम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८ ॥

मृतस्नोता, [ऋ] पुं, (मृतवत् शराश्चशनादिकं सुचतीति । सुच् + वाचकपोऽञ्जिनाम् । ३।२। ८४ । इति पचे तृच् ।) [illegible] । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥

मृतामद, क्ली, (मृत मद आमदः अस्मात् ।) तुत्थम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृतालक, क्ली, (मृतमालयति भूषयतीति । अल् + णिच् + ण्वुल् ।) आढकी । इत्यमरः ।२।४।१६१॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
“सौराष्ट्री तुवरी काङ्क्षी मृतालकसुराह्वये ।
आढकी चापि सा ख्याता मृत्स्ना च सुर- मृत्तिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मृति, स्त्री, (मृ + क्तिन् ।) मरणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ । (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १४ । ५४ ।
“मरे तु जीवत्पतयो वा मति-
विधर्म्मन्त्वमसति मृतः मृत ॥”
मृताङ्का विभ्रम ।
“श्री जीवन्तौ विद्धाति कार्य्याणि
[illegible]
तथा मर्त्ति याति मदमस्तका
[illegible] ॥

यो वैपरीत्येऽथवापि शब्दं
शृणोति वा नो शृणुते च घोषम् ।
स वै मृतिं पश्यति यो न पश्येत्
छायां स्वकीयां परवीप्रपन्नाम् ॥"
इति हारीते द्वितीयस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

मृत्कर पुं, (करोतीति कृ+अच् । मृदां कर । घटादिनिर्म्माणत्वात्तस्य तथात्वम् ।) कुम्भकार । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्कांस्य क्ली, शराव । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्किरा, स्त्री, (मृदं किरतीति । कॄ+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५ । इति कः । "ऋत इद्धातोः ।" ७।१।१०० ॥ इति इत् ।) घुर्घुरी । इति त्रिकाण्डशेषः । घुघुरिया इति भाषा ॥

मृत्खनिनी, स्त्री, वल्मीकपादप । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृत्ताल, क्ली, (मृदं तालयति प्रतिष्ठापयतीति । तल+णिच्+"कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१ । इति अण् ।) आढ़की । इति शब्दरत्नावली ॥

मृत्तालक, क्ली, (मृत्ताल+स्वार्थे कन् ।) तुवरिका । तुवरिकाख्य इति अड़र इति च ख्यातम् । इत्यमरटीकायां भरतः । सौराष्ट्रमृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृत्तिका स्त्री, (मृदेव इति । मृद्+"मृदस्तिकन् ।" ५।४।३९ । इति स्वार्थे तिकन् । स्त्रियां टाप् ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृत् । इत्यमरः । २।१।४ ॥ माटी । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मृदा २ मृत्ति ३ । इति भरतः ॥ (अस्या भक्षणात् पाण्डुरोगोत्पत्तिः । तद्यथा,
"मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ॥
कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥"
इति माधवकरसंगृहीतरुग्विनिश्चये पाण्डुरोगाधिकारे । अन्यत् मृत्शब्दे द्रष्टव्यम् ।)
स्नानार्थमृत्तिकाग्रहणविधिर्यथा,—
"मृदा प्रक्षाल्य लिङ्गन्तु ज्ञात्वा नाभेस्तथोपरि ।
अधश्च तिसृभिः कार्य्यं षड्भिः पादौ तथैव च ॥
गृहिणः लिङ्गभिश्चापि हस्तयोर्द्दैव मृत्तिका ।
प्रक्षाल्य सार्थं हस्तौ च द्विराचम्य यथाविधि ।
ततः समादाय मृदं मृदमेवाभिमन्त्रयेत् ॥
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।
उद्धृतासि वराहेण कृष्णेनामितबाहुना ॥
मृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्व्वसञ्चितम् ।
मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि प्रजया च धनेन च ॥
मृत्तिके त्वाञ्च गृह्णामि काश्यपेनाभिमन्त्रिताम् ।
मृत्तिके जहि मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
त्वया हतेन पापेन ब्रह्मलोकं व्रजाम्यहम् ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥*॥

शौचार्थमृत्तिकाग्रहणविधिर्यथा,—
"आहृत्य मृत्तिकां कूलात् सगन्धामनवर्ज्जिताम् ।
कुर्य्यादत्नेन शौचं विशुद्धैरुद्धृतोदकैः ॥
आहरेत् मृत्तिकां विप्रः पांशुलाञ्च च कर्द्द-
माम् ।
न मार्गान्नोषराद्देशाच्छौचोच्छिष्टां परस्य च ॥
न देवायतनात् कूपात् गेहान्न च जलात्तथा ।
उपस्पृशेत्ततो नित्यं पूर्व्वोक्तेन विधानतः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १२ अध्यायः ॥
तस्याः परीक्षा मन्दिरशब्दे द्रष्टव्या ॥

मृत्फली स्त्री, (मृदि फलमस्याः । ङीष् ।) कुष्ठौषधम् । इति हारावली ॥

मृत्यु पुं, (म्रियते अस्मादिति मृ+"भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ ।" उणा० ।३।२१ । इति त्युक् ।) यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ कंसः । यथा,—
"प्रत्यर्प्पे मृत्यवे पुत्त्रान् मोचये कृपणामिमाम् ।
सुता मे यदि जायेरन् मृत्युर्व्वा न म्रियेत
चेत् ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ । ४९ ॥

मृत्यु पुं स्त्री, प्राणवियोगः । तत्पर्य्यायः । पञ्चता २ कालधर्म्मः ३ दिष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६ अन्तः ७ नाशः ८ मरणम् ९ निधनः १० । इत्यमरः ॥ पञ्चत्वम् ११ मृतम् १२ मृतिः १३ । इति तट्टीकायां रमानाथः ॥ नैधनम् १४ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ संस्था १५ कालः १६ परलोकगमः १७ दीर्घनिद्रा १८ निमीलनम् १९ अस्तम् २० अवसानम् २१ । इति हेमचन्द्रः ॥ भूमिलाभः २२ निपातः २३ विलयः २४ आत्ययिकम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अप्ययः २६ । (मरणार्थे यथा,—
"क्षीणस्य यस्य क्षुत्तृष्णे हृद्यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा ।
न शाम्यतोऽन्नपानैश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥
प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम् ।
पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अः ॥
"एकोत्तरं मृत्युशतमथर्व्वाणः प्रचक्षते ।
तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषा आगन्तवः स्मृताः ॥
दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।
रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्यपुरोहितौ ॥"
इति च तत्र तत्स्थाने । ३४ अः ॥)
तत्प्रमाणं यथा,—
"अहमात्मोद्धवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः ।
अहं सर्व्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्भवाप्ययः ॥"
इति श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे । १६ । १० ॥
स तु ब्रह्मणो गुदतो जातः । यथा,—
"पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ।
हिंसाया निरृतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदः स्मृतः ॥"
इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥
अध्यायान्तरे भयात् मायायां जातः । यथा,—
"हिंसा भार्य्या त्वधर्म्मस्य तयोर्जज्ञे तथानृतम् ।
कन्या च निकृतिस्ताभ्यां भयं नरकमेव च ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ।
भयाज्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥
वेदना च सुतञ्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ॥*॥
अस्यागमादि यथा,—
"[illegible]
दुःखोत्तरा स्मृता सैते सर्व्वे पापकर्म्मणा, ।
तेषां भार्य्यास्ति पुत्त्रो वा सर्व्वे ते ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥
निकृतिश्च तथा चान्या मृत्योर्भार्य्याभवन्मुने ।।
अलक्ष्मीनाम तस्याञ्च मृत्योः पुत्त्राश्चतुर्द्दश ॥
अलक्ष्मीसूनका ह्येते मृत्योरादेशकारिणः ।
विनाशकाले च नरान् भजन्त्येते शृणुष्व तान् ॥
इन्द्रियेषु दशस्वेते तथा मनसि च स्थिताः ।
स्वे स्वे नरं स्त्रियं वापि विषये योजयन्ति च ॥
तथेन्द्रियाणि चाक्रम्य रागलोभादिभिर्नरान् ।
योजयन्ति तथा हानिं यान्ति धर्म्मादिभिर्द्विज ॥
अहङ्कारगतास्त्वन्ये तथान्ये बुद्धिसंस्थिताः ।
विनाशाय नरस्त्रीणां यतन्ते मोहसंश्रयाः ।
एवं त्वधर्म्मसम्पन्नाः सर्व्वे चापि भयङ्कराः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहानुशासनं नामाध्यायः ॥ विष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे सप्तमोऽध्यायश्च ॥
मृत्युज्ञापकारिष्टानि यथा,—
दत्तात्रेय उवाच ।
"अरिष्टानि महाराज । शृणु वक्ष्यामि तानि ते ।
येषामालोकनान्मृत्युं निजं जानाति योगवित् ॥
देवमार्गं ध्रुवं शुक्रं सोमच्छायामरुन्धतीम् ।
यो न पश्येन्न जीवेत् स नरः संवत्सरात् परम् ॥
अरश्मिबिम्बं सूर्य्यस्य वह्निञ्चैवांशुमालिनम् ।
दृष्ट्वैकादशमासेभ्यो नरो नोर्द्ध्वं स जीवति ॥
वान्तं मूत्रं पुरीषं वा सुवर्णं रजतं तथा ।
प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवेत् दशमासिकम् ॥
दृष्ट्वा प्रेतपिशाचादीन् गन्धर्व्वनगराणि च ।
सुवर्णवर्णान् वृक्षांश्च नव मासान् स जीवति ॥
स्थूलः कृशः कृशः स्थूलो योऽकस्मादेव जायते ।
प्रकृतेश्च निवर्त्तेत तस्यायुश्चाष्टमासिकम् ॥
खण्डं यस्य पदं पार्ष्ण्योः पादस्याग्रेऽथवा भवेत् ।
पांशुकर्द्दमयोर्म्मध्ये सप्त मासान् स जीवति ॥
कपोतगृध्रकाकोला वायसो वापि मूर्द्धनि ।
क्रव्यादो वा खगो नीलः षण्मासायुःप्रदर्शकः ॥
हन्यते काकपङ्क्तीभिः पांशुवर्षेण वा पुनः ।
स्वच्छायामन्यथा दृष्ट्वा पञ्च मासान् स जीवति ॥
अनभ्रे विद्युतं दृष्ट्वा दक्षिणां दिशमाश्रिताम् ।
पयसीन्द्रधनुर्व्वापि जीवितं द्वित्रिमासिकम् ॥
घृते तैले तथादर्शे तोये वा चात्मनस्तनुम् ।
यः पश्येदशिरस्कां वा मासादूर्द्ध्वं न जीवति ॥
यस्य वस्तसमो गन्धो गात्रे शवसमोऽपि वा ।
तस्यार्द्धमासिकं ज्ञेयं योगिनो नृप । जीवितम् ॥
यस्य वै स्नातमात्रस्य हृत्पादमवशुष्यति ।
पिबतश्च जलं शोषी दशाहं सोऽपि जीवति ॥
सम्भिन्नो मारुतो यस्य मर्म्मस्थानानि कृन्तति ।
न हृष्यत्यम्बुसंस्पर्शात्तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥
ऋक्षवानरयुग्मस्थो गायन् यो दक्षिणां दिशम् ।
स्वप्ने प्रयाति तस्यापि न मृत्युः कालमिच्छति ॥
रक्तकृष्णाम्बरधरा गायन्ती हसती च यम् ।
दक्षिणाशां नयेन्नारी स्वप्ने सोऽपि न जीवति ॥
नग्नं क्षपणकं स्वप्ने हसमानं प्रहस्य वै ।
एकं वा वीक्ष्य वल्गन्तं विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥
आमस्तकतलाद्यस्तु निमग्नं पङ्कसागरे ।
स्वप्ने पश्येत्तथात्मानं नरः, सद्यो म्रियेत सः ॥

केशाङ्गारांस्तथा भस्म भुजगं निर्जलां महीम् ।
दृष्ट्वा स्वप्ने दशाहन्तु मृत्युरेकादशेऽहनि ॥
करालैर्विकटैः कृष्णैः पुरुषैरुद्यतायुधैः ।
पाषाणैस्ताडितः स्वप्ने सद्यो मृत्युं समाप्नुयात् ॥
सूर्य्योदये यस्य शिवा क्रोशन्ती याति सम्मुखम् ।
विपरीतं परीतं वा स सद्यो मृत्युमृच्छति ॥
यस्य वै भुक्तमात्रेऽपि हृदयं पीड्यते क्षुधा ।
जायते दन्तघर्षश्च स गतायुरसंशयम् ॥
दीपादिगन्धं नो वेत्ति त्रसत्यह्नि तथा निशि ।
नात्मानं परनेत्रस्थं वीक्षते न स जीवति ॥
शक्रायुधञ्चार्द्धरात्रे दिवा ग्रहगणं तथा ।
दृष्ट्वा मन्येत संक्षीणमात्मजीवितमात्मवान् ॥
नासिका वक्रतामेति कर्णयोर्नमनोन्नती ।
नेत्रञ्च वामं स्रवति यस्य तस्यायुरुद्गतम् ॥
आरक्ततामेति मुखं जिह्वा वापि सिता तथा ।
तदा प्राज्ञो विजानीयान्मृत्युमासन्नमात्मनः ॥
उष्ट्ररासभयानेन च स्वप्ने दक्षिणां दिशम् ।
प्रयाति च विजानीयात् सद्यो मृत्युं नरेश्वर ! ॥
पिधाय कर्णौ निर्घोषं न शृणोत्यात्मसम्भवम् ।
नश्यते चक्षुषोर्ज्योतिर्यस्य सोऽपि न जीवति ॥
पततो यस्य वै गर्त्ते स्वप्ने द्वारं पिधीयते ।
न चोत्तिष्ठति यः श्वभ्रात्तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
ऊर्द्ध्वा च दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठा
रक्ता पुनः सम्परिवर्त्तमाना ।
मुखस्य चोष्मा शुषिरा च नाभिः
शंसन्ति पुंसामपरं शरीरम् ॥
स्वप्नेऽग्निं प्रविशेद्यस्तु न च निष्क्रामते नरः ।
जलप्रवेशादपि वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
यश्चाभिहन्यते दुष्टैर्भूतै रात्रावथो दिवा ।
स मृत्युं सप्तरात्रान्तात् पुमान् प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
स्ववस्त्रममलं शुक्लं रक्तं पश्यत्यथोऽसितम् ।
यः पुमान् मृत्युमापन्नस्तस्यापि हि विनिर्द्दिशेत् ॥
स्वभाववैपरीत्यन्तु प्रकृतेश्च विपर्य्ययः ।
कथयन्ति मनुष्याणां यमागमौ यमान्तकौ ॥
येषां विनीतः सततं यश्च पूज्यतमो मतः ।
तानेव सोऽवजानाति तानेव च विनिन्दति ॥
देवता नार्च्चयेद्वृद्धान् गुरून् विप्रांश्च निन्दति ।
मातापित्रोरसत्कारं जामातॄणां करोति च ॥
योगिनां ज्ञानविदुषामन्येषाञ्च महात्मनाम् ।
प्राप्ते तु काले पुरुषस्तद्विज्ञेयं विचक्षणैः ॥
योगिना सततं यत्नादरिष्टान्यवनीपते ! ।
संवत्सरान्ते तान्येव फलदानि दिवानिशम् ।
विलोक्यानि सदा चैव फलपङ्क्तिश्च भीषणा ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे अलर्कोपाख्याने ४३ अः ॥
कर्म्मविशेषान्मृत्युविशेषो यथा —
“येनानृतानि नोक्तानि प्रीतिभेदः कृतो न च ।
आस्तिकः श्रद्दधानश्च स सुखं मृत्युमृच्छति ॥
आगारदायिनो दानं सुखं चान्नप्रदायिनः ।
प्राप्नुवन्ति नरा नाके तस्मिन् मृत्युमुपस्थिते ॥
देवब्राह्मणपूजायां ये रता नानसूयकाः ।
शुक्ला वदान्या ह्रीमन्तो नराः सुखमृत्यवः ॥
यो न कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्म्ममुत्सृजेत् ।
यथोक्तकारी सौम्यश्च स सुखं मृत्युमृच्छति ॥
शीतं जयन्तीन्धनदास्तापं चोदकदायिनः ।
प्राणान्तां वेदनां कष्टां ये चान्ये द्वेषकारिणः ॥
मोहाज्ञानप्रदातारः प्राप्नुवन्ति महद्भयम् ।
कूटसाक्षी मृषावादी यश्चासद्गुरुशास्ति वै ।
ते मोहमृत्यवः सर्व्वे तथान्ये वेदनिन्दकाः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे १० अध्याय ॥ * ॥
मृत्युकालकर्त्तव्यक्षुद्रजन्तुवधप्रायश्चित्तं यथा —
“वधेऽपि क्षुद्रजन्तूनां हिंसकानाञ्च पण्डित ! ।
काषापद्य समुत्तरन्य मृत्युकाले प्रमुच्यते ॥
अहिंसकानां क्षुद्राणां वधे शतगुणं भवम् ।
प्रायश्चित्तं मृत्युकाले कथितं पद्मयोनिना ॥’
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्याय ॥
मृत्युसमये गङ्गागमनमावश्यकं यथा —
“अहो सगरवंशेभ्यो निर्व्वाणमुक्तिदायिनी ।
वैकुण्ठगामिनां मानसोपानरूपिणी वरा ॥
अतोऽपि मृत्युसमये सतां पुण्यस्वरूपिणाम् ।
आदौ पादौ च विन्यस्य मुखे तोयं प्रदीयते ॥
गङ्गासोपानमारुह्य सन्तो यान्ति ममालयम् ॥”
इति तत्रैव ३४ अध्याय ॥ * ॥
जन्मवतां मृत्योरपरिहार्य्यत्वं यथा,—
“मृत्युर्जन्मवतां वीर ! देहेन सह जायते ।
अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्याय ॥
अपि च ।
“जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥ * ॥
अकालमृत्युप्रशमनं स्तोत्रं यथा,—
सूत उवाच ।
“स्तोत्रं तत्सम्प्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयेन भाषितम् ।
नारायणं सहस्राक्षं पद्मनाभं पुरातनम् ।
प्रणतोऽस्मि हृषीकेशं किं मे मृत्युः करिष्यति ॥१॥
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमव्ययम् ।
केशवञ्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥२॥
वासुदेवं जगद्योनिं भानुमन्तमतीन्द्रियम् ।
दामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥३॥
शङ्खचक्रधरं देवं छन्नरूपिणमव्ययम् ।
अधोक्षजं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥४॥
वाराहं वामनं विष्णुं नारसिंहं जनार्द्दनम् ।
माधवञ्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥५॥
पुरुषं पुष्करं पुण्यं क्षेमबीजं जगत्पतिम् ।
लोकनाथं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥६॥
सहस्रशीर्षं देवेशं व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ।
महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥७॥
भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोनिमयोनिजम् ।
विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥८॥
इत्युदीरितमाकर्ण्य स्तोत्रं तस्य महात्मनः ।
अपयातस्ततो मृत्युर्विष्णुदूतैः प्रपीडितः ।
इति तेन जितो मृत्युर्मार्कण्डेयेन धीमता ।
प्रसन्ने पुण्डरीकाक्षे नृसिंहे नास्ति दुर्लभम् ॥ [illegible]
मृत्यवष्टकमिदं पुण्यं मृत्युप्रशमनं शुभम् ।
मार्कण्डेयहितार्थाय स्वयं विष्णुरुवाच ह ॥
य इदं पठति स्तोत्रं त्रिकालं नियतः शुचिः ।
नाकाले तस्य मृत्युः स्यान्नरस्याच्युतचेतसः ॥
हृत्पद्ममध्ये पुरुषं पुराणं
नारायणं शाश्वतमादिदेवम् ।
विचिन्त्य सूर्य्यादतिराजमानं
मृत्युं स योगी जितवांस्तदैव ॥”
इति मार्कण्डे २३८ अध्याय ॥ * ॥
शुभकर्म्मप्रतिबन्धकमृत्युदा योगा यथा,—
“आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः ।
बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च मृत्युदा ॥”
अपि च ।
“रव्यादिदिवसैर्युक्ता विशाखादिचतुष्कतः ।
उत्पाटा मृत्युश्च काणा अमृतानि यथाक्रमम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मृत्युञ्जय, पुं, (मृत्युं जितवान् । जि + खच् + मुम् च ।) शिवः । इत्यमरः ॥ तन्नामकारणं यथा —
सुयज्ञ उवाच ।
“शिवो योगी निर्गुणश्चेत् श्रीकृष्णं प्राप्नोति जये ।
कथं तव गुरोर्नाम मृत्युञ्जय इति श्रुतौ ॥”
सुतपा उवाच ।
“ब्रह्मणोऽन्ते मृत्युकन्या प्रनष्टा जलबिम्बवत् ।
सर्व्वेषां सर्व्वलोकानां ब्रह्मादीनां नराधिप ! ॥
कतिधा मृत्युकन्यानां ब्रह्मणां कोटिशो गते ।
कालेन लीनः शम्भुश्च सत्यरूपी च निर्गुणः ॥
मृत्युकन्या जिता शश्वत् शिवेन गुरुणा मम ।
न मृत्युना जितः शम्भुः कथ्यते श्रुतौ
श्रुतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्याय ॥
रोगशान्त्यर्थं तस्य पूजाविधिर्यथा —
“मृत्युञ्जयं समापूज्य लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरम् ।
रोगार्त्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥
यस्तु संपूजयेन्नित्यं लिङ्गं मृत्युञ्जयाभिधम् ।
यमोऽपि प्रणमेत्तं वा किं करिष्यति चामयः ॥
तस्य पूजाविधिं वक्ष्ये शृणु [illegible] ॥
[illegible] ॥
निर्म्माय पार्थिवं लिङ्गं कांस्यपात्रे निवेशयेत् ।
पौराणिकेन मन्त्रेण कुर्य्याच्च स्नपनं शुभम् ॥
स्नापयेत् पञ्चगव्येन [illegible] ।
[illegible] स्नापयेत् सुधीः ॥
रोगक्षयकामनया [illegible] ।
उपविश्यासने विप्रो [illegible] ॥
[illegible] ।
उपचारं षोडशं दैवं भक्त्या प्रयत्नतः ॥
सुवर्णाञ्जनं दैवं तथैवाभरणानि च ।
[illegible] परिधेयं यथा भवेत् ॥
मधुपर्कं कांस्यपात्रे [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

सुवर्णं वा तदर्द्धं वा देवि । विभवमानत ।
अङ्गहीना न कर्त्तव्या पूजा चाफलदा यत ॥
एकलिङ्गं समाराध्य फलं स्यादन्यके युगे ।
तत् फलं लभते देवि ! कलौ सत्या चतुर्गुणा ॥
ताम्रपात्रे तु संस्थाप्य अशीतितोलकं जलम् ।
तज्जलेनैव देवेशि ! कुर्य्यात् समाप्य रोगिणम् ॥
क्षिपेद्दीपशिखायाञ्च मन्त्रमुच्चार्य्य मामकम् ।
एवंविधिविधानेन पूजयेन्मम लिङ्गकम् ॥
यादृशयादृशभवेद्रोगो नाशमेति मयोदित ।
याङ्गेन पूजयित्वा च लभते वाञ्छितं फलम् ॥
अङ्गव्यतिक्रमेणैव वृथा भवति वासना ।
रोगी प्रमुच्यते सद्यो भोगीव कञ्चुकोज्झित ।
यदि मद्वचने भक्तिस्तदा मुक्तो भवेन्नर ॥”

इति मृत्युञ्जयतन्त्रम् ॥

(ज्वरनाशकौषधविशेष । तद्यथा,—
“अथात्र त्रिविधः शुद्धो रोगघ्न कीर्त्तिवर्द्धन ।
यथा प्राह शिव साक्षात् मृत्युञ्जयरस स्मृत ॥
विषस्यैकस्तथा भागो मरीच पिप्पली कणा ।
गन्धकस्य तथा भागो भाग स्याट्टङ्कणस्य वै ॥
सर्व्वत्र समभाग स्याद्धिङ्गुलन्तु द्विभागकम् ।
चूर्णयेत् खल्लमध्ये तु गुञ्जमानां वटीश्चरेत् ॥
रसश्चेत् समभाग स्याद्धिङ्गुल नेष्यते तदा ।
मृत्युरूप ज्वर हन्ति मृत्युञ्जयरस स्मृत ॥
मृत्युविनिर्ज्जितो यस्मात्तस्मान्मृत्युञ्जय स्मृत ।
मधुना लेहन प्रोक्त सर्व्वज्वरनिवृत्तये ॥
१ शीतकाशुपानेन वातज्वरनिवर्हणी ।
आर्द्रकस्य रसे पान दारुणे सान्निपातिके ॥
जम्बीररसयोगेन सर्व्वज्वरविनाशन ।
अजाजीगुडसंयुक्तो विषमज्वरनाशन ॥
तीव्रज्वरे महाघोरे पुरुषे यौवनान्विते ।
गुञ्जमात्रा प्रदातव्या पूर्व्वं वटीचतुष्टयम् ॥
क्षीणवालवृद्धयोश्च अर्द्धमात्रा प्रकीर्त्तिता ।
नवज्वरे महाघोरे यामैकान्नाशयेद्ध्रुवम् ॥
मध्यज्वरे तथाजीर्णे त्रिरात्रान्नाशयेद्ध्रुवम् ।
वमाहात् सन्निपातोत्थ ज्वराजीर्णकसंश
कम् ॥”

इति मृत्युञ्जयो रस ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार
संग्रहे ज्वराधिकारे ॥ स्त्री, शाखविशेष । यथा,
ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे प्रकृतिखण्डे । ४६ । ६५ ।
“शम्भुश्च चतुरो वेदान् वेदाङ्गानितरांस्तथा ।
बालकं पाठयामास ज्ञानं मृत्युञ्जय परम् ॥”)

मृत्युनाशक, पुं (नाशयतीति । नश् + णिच् +
ण्वुल् । मृत्योर्नाशक ।) पारद । इति राज
निर्घण्ट ॥ मरणहारके, त्रि ॥

मृत्युपुष्प, पुं, (मृत्यवे निजनाशाय पुष्पमस्य । फलि
पुष्पोद्गमे अस्य नाशात्तथात्वम् ।) इक्षु । इति
रत्नमाला ॥

मृत्युफल, पुं, (मृत्यवे स्वनाशाय फलमस्य ।) महा-
कालफलम् । इति मेदिनी । ले, १६२ ॥

मृत्युफला, स्त्री, (मृत्यवे फलमस्या ।) कदली ।
इति मेदिनी । ले, १६२ ॥ (कदलीशब्देऽस्या
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

मृत्युबीज, पु, (मृत्यवे स्वनाशाय बीजमस्य ।)
वंश । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मृत्युभङ्गुरक, पुं, मरणकालवादनीयपटह । यथा,
“भवन्तु प्रेतपटहो मृत्युभङ्गुरकश्च स ।”

इति त्रिकाण्डशेष ॥

मृत्युभृत्य, पु, (मृत्योर्भृत्य किङ्कर इव । मरण
हेतुत्वात् ।) रोग । इति राजनिर्घण्ट ॥

मृत्युवञ्चन, पु (मृत्यु वञ्चयतीति । वञ्चि + ल्यु ।)
शिव । बिल्ववृक्ष । द्रोणकाक । इति मेदिनी ।
ने, २४५ ॥

मृत्युसूति, स्त्री मृत्यवे सूति प्रसवो यस्या सा ।
कर्कटी । यथा,—
“यथा कर्कटकी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मन ।”

इति महाभारते विराटपर्व्व ॥

मृत्स्ना, स्त्री, (प्रशस्ता मृत् इति । मृत् + “सस्नौ
प्रशसायाम् ।” ५ । ४ । ४ । इति स । टाप् ।)
प्रशस्तमृत्तिका । इत्यमर । २ । १ । ४ ॥

मृत्सा, स्त्री, (प्रशस्ता मृत् इति । मृत् + स ।
टाप् ।) प्रशस्तमृत्तिका । (यथा, श्रीमद्भागवते ।
८ । ६ । १० ।
“त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यम्
घटस्य मृत्स्नेव पर परस्मात् ॥”)
काची । इत्यमर । २।९।४॥ (अस्या पर्य्यायो
यथा —
“सौराष्ट्री पार्व्वती मृत्स्ना काची च पङ्क-
पर्पटी ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मृत्स्नाभाण्डक, पुं, (मृत्स्नानिर्म्मित भाण्डम् ।
तत कन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) भाण्डविशेष ।
तत्पर्य्याय । कुण्डिका २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मृद, श क्षुदि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या-
पर० सक० सेट् ।) श मृद्नाति मनर्द । क्षुदि
चूर्णीकरणे । इति दुर्गादास ॥

मृद्, [द्] स्त्री, (मृद्यते चूर्णीक्रियते इति । मृद् +
कर्म्मणि क्विप् ।) मृत् । मृत्तिका । इत्यमर ।
२ । १ । ४ ॥ (यथा, मनौ । ४ । ३९ ।
“मृद गां दैवत विप्र घृत मधुचतुष्पथम् ॥”)

मृदङ्कुर, पुं, हारीतपक्षी । इति हेमचन्द्र ।
४ । ४०७ ॥

मृदङ्ग, पुं, (मृद्यते आहन्यते असौ इति । मृद् +
“मृडादिभ्य कित् ।” उणा० १ । १२० । इति
अङ्गच् । स च कित् । यद्वा मृत् अङ्गमस्येत्यमर-
टीकायां रघुनाथ ।) स्वनामख्यातवाद्यम् ।
तत्पर्य्याय । मुरज २ । इत्यमर । १ । ७ । ५ ॥
(यथा, शिशुपालवधे । ११ । २ ।
“रजनिविरतिशंसी कामिनीनां भविष्यद्
विरहविहितनिद्राभङ्गमुच्चैर्मृदङ्ग ॥”)
पटह । घोष । इति मेदिनी । गे, ४७ ॥
वंश । इति शब्दमाला ॥ (मृदङ्गादेर्लक्षण-
जनकत्वमाह स्मृति ।
“रोचनं चन्दन हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।
गुरुमग्निं तथा सूर्य्यं प्रात पश्येत् सदा बुध ॥”)

अथ मृदङ्गादिविवरणम् ।
“मर्द्दल खादिर श्रेष्ठो हीन स्यादन्यदारुज ।
रक्तचन्दनजो वाद्यो गभीरध्वनिरुच्चके ॥
सार्द्धहस्तप्रमाणन्तु दैर्घ्यमस्य विधीयते ।
त्रयोदशाङ्गुल वाममथवा द्वादशाङ्गुलम् ॥
दक्षिणञ्च भवेद्धीनमेकेनार्द्धाङ्गुलेन वा ।
करणानद्धवदनो मध्ये चैव पृथुर्भवेत् ॥
पञ्चाशीयो भवेद्वस्तच्चर्म्मकरण मतम् ।
मृत्तिकानिर्म्मितश्चैव मृदङ्ग परिकीर्त्तित ॥
पातयेत् खरलि वाद्यवादनार्थञ्च मर्द्दले ।
विभूतिर्गैरिक भक्त किन्दुकेन च संयुतम् ॥
यद्वा चिपीटक देय जीवनीसत्त्वमिश्रितम् ।
सर्व्वमेकत्र पिष्टन्तल्लेप खरलिरुच्यते ॥
वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेप दद्याच्च दक्षिणे ।
एव मर्द्दलक प्रोक्त सर्व्ववाद्योत्तमो मत ॥
अस्य संयोगमासाद्य सर्व्वं वाद्यञ्च शोभते ।
एतदङ्गे बीजकार्ष्ठे दशमङ्गाङ्गुल विदु ॥ * ॥
तधि धीतेमिति ज्ञेया पाट्वर्णा मृदङ्गजा ।
धों द ढे धिकाटस्तद्वौ ताक द द थोग धिधि ॥
खम्भम्भि न गट द था क्लटपाटा मता अमी ।
तथि थोंढें तकधी दों द द धिगणा तत तधि ॥
तक त ध धि दों ताधि पाट्खण्डे त्वय क्रम ।”
तथा च यतिमाने पाट्खण्ड । द्रगतथेजां
द्रगतथेजां धी धी धिकता धिका थोजां थोजां
तक तता धिका थोता द्रग तता धि धि धिधि
कड़ ताकड़ नाथोधिक थोजां धोताद्रगत
ताद्रगत ताद्रगत ताधि । इति यतिमाने पाट्
खण्ड ॥ * ॥
“यतिरोढ़ोऽप्यवच्छेदो गजरो रूपक ध्रुवम् ।
गजप सारिगोणी च नाद्ध कथित तथा ।
प्रहरण तन्तगञ्च प्रबन्धा द्वादश स्मृता ॥”
यथा । द थात इत्येकताल्यां यति ॥ * ॥
ओढ़वाद्य यथा । दां तधी तधिक तधिक द
थाद था धोधि धोधि तत ततथ विथ विदिशां
दिशां टटु न कि टटु नकि तद टङ्ग तद टङ्ग
खवटङ्ग खवटङ्ग तगि नगि तगि नगि दां दां
द दं दीं दीं द ता तथा । इत्योढ़वाद्यम् ॥ * ॥
अवच्छेदवाद्य यथा । द थात द थात धिक्कि
धिक्कि दिगण द थात । इत्यवच्छेदवाद्यम् ॥ * ॥
गजरवाद्य यथा । थोक ढेन नेन ढें ढें गधी
गधोङ्ग टेङ्क थोगतकि धिक तकि धिक ढेङ्गन
धि धि कट तक थोक तधिकट तक्क तथोग
तह्नीम् । इत्येकताल्यां गजर ॥ * ॥ रूपक-
वाद्य यथा । नकधिक् तकधिक थवितकि थवि-
तकि धिक द थात । इति रूपकवाद्यम् ॥ * ॥
ध्रुवकवाद्यं यथा । तक्क तक्कट धिक्क धिक्कट ।
इति निसारताले ध्रुवक ॥ * ॥ गजपो यथा ।
तधिद्धि धिक तक तधि गजग था था दें तथा
ढ्नन । इत्येकताल्यां गजप ॥ * ॥ सारिगोणी
यथा । थोङ्गटेन तक्क धिक्क तकधिक तकथो
वटङ्गन वटङ्गन थोगक थो । इति प्रथम
खण्ड ॥ * ॥ ढेन थो धि धोद; ढेन ढेन

दक्ष तगदक्ष धिक्ष तदिदक्ष द गद गखो गखोक तक तक धिक तधिक तथो ठेम घोटेम घटे गत खोगगत खोग खोद्दट गे टगे खोद्द टम। इत्यस्य छन्दनम्। इति सारिगोयो ॥ नादो यथा,—

"द्रांकारचितय पूर्व्वं द्रां धिमिति ततस्त्रयम्।
द्रां द्रां धिकत्रय यत्र इति नाद प्रचोप्रिय ॥"

इति नाद ॥

"द्रुत मानसमारभ्य शुद्ध कूटविनिर्म्मितम्।
समपचक्रमय वाद्य कथित तदिहोच्यते ॥" ॥

द्रुतमानत्वात प्रतितालो यथा। तत्तत तत्तत तक्कि तक्कि दिद धिगनथो धिगनथो धिक धिक धिक्क धिक्क धिक नगि नगमि थो थो धि धि धि दां दा धिक्क थो थो थो इथो इननि थो ननिथो थोद्द थोद्द डेटि डेटि थोद्द थोद्द तटि तटि तट्टक गौं गौं धमि धमि तत तथे तत तथे ततत गिडो भडो थोग थोग थौं थोगग थोगथो तततो।

"इति सप्तपदान्याहु कथित वाद्यपक्तिता।
प्रतितालेन तालेन पादवयसमायत ॥
गन्धर्व्वपतिना पूर्व्वसुर्व्वशीलास्यनर्त्तने।
सुधर्म्मारङ्गनाथस्य कथित प्रकटीकृतम् ॥"

प्रहरणं यथा। थोगक्का तक्किका थाग कट गगों द थोग दिक्कि धिक्क धिकटेम। इत्येके ताल्क्रां प्रहरणम् ॥ ॥

"वाद्य विसृज्यते येन छन्दन तदिहोच्यते।"

यथा,तक्किथोदिम टेम तत्र। इति छन्दनम्॥ ॥ मर्द्दलस्ययोरद्याकुलवामसुखो द्वादशाङ्गुल दक्षिणमुख। सुरजस्कारद्याङ्गुलवामसुख सप्तदशाङ्गुलदक्षिणमुख मर्द्दलसुरजयोरय भेद। इति सङ्गीतदामोदर ॥

मृदङ्गफल, पुं, (मृदङ्गस्येवाकृति फलमस्य।) पनसवृक्ष। इति शब्दरत्नावली ॥

मृदङ्गफलिनी स्त्री,(मृदङ्गवत् फलमस्त्यस्या। इनि ङीप् च।) कोषातकी। इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवरणोऽस्या, कोषातकीशब्दे ज्ञेय ॥)

मृदङ्गी, स्त्री, (मृदङ्ग तदाकारफलमस्त्यस्या इति। मृदङ्ग+अर्शआद्यच् ङीष् च।) घोषातकी। इति रत्नमाला ॥ घोषा इति भाषा ॥

मृदा, स्त्री, (मृद्+टाप्।) मृत्तिका। इति द्विरूपकोष ॥

मृदाकर, पुं, वज्रम्। इति शब्दमाला ॥

मृदित, त्रि मृदधातो कर्म्मणि क्त। चूर्णी-कृत। (यथा,—

"विमृद्यमानो मृदित माषद्द इत्यभिधीयते ॥"

इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)

मृदिनी स्त्री, (मृद्+भावे क्त। तत् भूयो-ऽस्त्यस्या। अत+इनि। स्त्रियां ङीप्।) प्रशस्तमृत्तिका। इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृदु, त्रि, (म्रदते ऋदित् प्रथते इति। म्रद+"प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च।" उणा १।२८। इति कु।) अतीक्ष्ण। कोमल। इत्यमर। ३।१।७८॥ (यथा,—

"मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च।"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥) ग्रहकन्यायां स्त्री। इति राजनिर्घण्ट ॥ (पुं, नृपञ्जयराजपुत्र। इति विष्णुपुराणे। ४। २१।३॥)

मृदुक्षत्त्रायस, स्त्री (मृदु च तत् क्षत्त्रायसं चेति।) सीसकम्। इति राजनिर्घण्ट ॥

मृदुगण, पुं, (मृदूनां गण।) चित्रानुराधा मृगशिरोरेवतीनक्षत्राणि। यथा। चित्रामित्र मृगान्त्यभ मृदुगण। इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मृदुगमना, स्त्री (मृदु गमनमस्या।) हसी। इति राजनिर्घण्ट ॥ मन्दगमना स्त्री च ॥

मृदुचर्म्मी, [न्] पु, (मृदु कोमल चर्म्म त्वक् तदस्त्यस्य। चर्म्म+"व्रीह्यादिभ्यश्च।"५।२।११६। इति इनि।) भूर्जवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥ कोमलत्वग्विशिष्टे, त्रि ॥

मृदुच्छद, पुं,(मृदु छद पत्रमस्य।) भूर्जवृक्ष। इति हेमचन्द्र। ४।२१॥ गिरिजपीलुवृक्ष। इति जटाधर ॥ कुक्कुरद्रु। शीताल। इति राजनिर्घण्ट ॥

मृदुता, स्त्री (मृदु+तल+टाप्।) मृदुत्वम्। म्रदीभाव। इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघौ। ५।५४॥

"स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सर प्रणाशितेन प्रथमेन पत्रिणा।
मया मतङ्गाच्छापादवापितः पुनः स्वा मृदुतामगात्
")

मृदुताल, पुं, (मृदूनि तालपत्राण्यस्य।) शीताल-वृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥ कोमलतालश्च ॥

मृदुत्वक, [च्] पुं,भूर्जवृक्ष। इत्यमर।२।४।४६॥

मृदुत्वच, मृदुत्वक्चाप्यस्य मृदुत्वक चाग्ग। भूर्जोऽथ भूर्जपत्र स्यात् मृदुत्वक चर्म्मपुष्पक। इति कोषान्तरमिति मधु। अहन्तावृक्षफलत्वच शब्देन आवल्गाकवाशब्देन वा विषदे मृदु त्वगोदहर्न्नोऽपि भूर्जो भूर्जो मञ्जुघटी मञ्जुलको मृदुत्वच। इति स्वामी। इत्यमरटीकायां भरत ॥

मृदुपत्र, स्त्री, (मृदा मृत्परिणामेन उत् अर्द्ध गौयते यत् इति। उत्+गै+डमरुकी "अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इत्यन काशिकोक्ता क। तत कार्यं कन्।) स्वर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृदुपत्र, पुं, (मृदूनि पत्राण्यस्य।) नल। इति राजनिर्घण्ट ॥ कोमलपर्णे स्त्री। तद्वति, त्रि ॥

मृदुपत्री, स्त्री, (मृदूनि पत्राणि यस्या।) चिर्भ्भि-टाकम्। इति राजनिर्घण्ट ॥

मृदुपर्णक, पुं, (मृदूनि पत्राण्यस्य कप्।) वेत्र। इति राजनिर्घण्ट ॥ कोमलपर्णविशिष्टे, त्रि ॥

मृदुपुष्प, पुं, (मृदूनि कोमलानि पुष्पाण्यस्य।) शिरीषवृक्ष। इति रत्नमाला ॥ कोमलकुसुमयुक्ते, त्रि ॥

मृदुफल, पु, (मृदूनि फलान्यस्य।) विकङ्कत। मधुनालिकेरिक। विकङ्कतश्च। इति राज-निर्घण्ट ॥ कोमलफलवति, त्रि ॥

मृदुल, क्ली, (मृदु मृदुत्वमस्त्यस्य। मृदु+"सिध्मादिभ्यश्च।"५।२।९७। इति लच्।) जलम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ कोमले, त्रि। इत्यमर। ३।१।७८॥ (यथा शिशुपालवधे।६।२।

"मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभि सुरभि सुमनोभरै ॥")

मृदुलोमक, पुं, (मृदूनि साम्र्यं सुखानि लोमानि यस्य स। स्वार्थे कन्।) शशक। इति हेमचन्द्र। ४।३६१॥ कोमलरोमविशिष्टे, त्रि ॥

मृदूत्पल, क्ली, (मृदु कोमल उत्पलम्।) नील-पद्मम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृद्ग, पुं, (मृद पङ्क गच्छति कारणत्वेन प्राप्नो तीति। गम्+ड।) मत्स्यभेद। इति सचित्र-सारोद्धारादिरिति ॥

मृद्वङ्ग क्ली,(मृदु कोमल अङ्ग यस्य।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्र ॥ (मृदु च तदङ्गञ्चेति।) कोमलावयवश्च ॥

मृद्वी, स्त्री (मृदु+"वोतोगुणवचनात।"४।१।४४। इति ङीष्।) कोमलाङ्गी। इति मुग्ध-बोधव्याकरणम् ॥ अपि च।

"मद्य पुरीपरिसरेषु शिरीषमृद्वी सीता जवात्त्रिचतुराणि पदानि गत्वा।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा रामाश्रुण कृतवती प्रथमावतारम् ॥"

इति महानाटकम् ॥ कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्ट ॥

मृद्वीका, स्त्री, (मृदु+"मृडीकादय" इति ईकन् टाप् च।) द्राक्षा। इत्यमर। २।४।१०७॥ (यथा, कुमारसम्भवे। ५५।१०।

"मृद्वीकया मधुरकलमोदनस्य श्रुत्वा कालत्रयाणां विधानं सा मृदुसा ॥")

कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्ट ॥

मृध, उ न क्लिदि। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-उभ०-अक०-सेट्। क्त्वावेट्।) उ, मर्द्धित्वा मर्द्धा। न, मृधति मृधते। क्लिदि आर्द्रीभावे। इति दुर्गादास ॥

मृधं, क्ली, (मृध्यन्ते क्लिश्यन्तेऽत्र। मृध्+क।) युद्धम्। इत्यमर। २।८।१०४। (यथा, हरिवंशे। १५८।१।

"अथयाते ततो दैवे शक्रे चैव मघवाजनि।
पुनश्चावर्त्तत कर्म मरेवां कोमलैरेव ॥")

मृधा च, मृधा। इत्यमरटीकायां भरत ॥

मृधस्', पुं, (मृध मद।) मामाक'। इति त्रिकाण्डशेष ॥

मृष, ष क्षी क्षमि। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा० पर० सक०-सेट्।) ष, मर्षिता-स्त्री, मर्षयति मर्षयते क्षमयत्। क्षमि इति ताकुरायाणमेव क्षिपि क्षमत्। तैव कवि-

दिदृक्षत्वात् * मर्षणे प्रणिधाने च अस्यार्थे । मर्षणे । यथा रघौ । ३ । ६८ ।

"पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं प्रसारयेत् पन्नगरत्नसूचये ।"

प्रणिधाने ।

"रामप्रवासे व्यमृशन्न दोषं जनापवादं सनरेन्द्रमृत्युम् ।"

कैकयीति भट्टि । ३ । ७ ॥

विमर्शं परामर्शः । मृशि इति मूर्द्धन्यान्तपाठो पीय । तर्हि मर्षणार्थे स्यात् । इति दुर्गादास ॥

मृष, तु क } क्षान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

मृष, त ञ } (अदन्त चुरा-पर सक० सेट् । अन्यत्र, अदन्त भ्वा उभ सक सेट् ।) मूर्द्धन्योपधौ । क मृषयति । ञ, मृषति मृषते । इति दुर्गादास ॥

मृष, उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर-सक-सेट् । क्त्वावेट् ।) उ, मर्षित्वा मृष्ट्वा । इति दुर्गादास ॥

मृष, क क्षान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा पर-सक० सेट् ।) क, मर्षयति । अयमात्मनेपदीत्येके । इति दुर्गादास ॥

मृष, ञ इ उ क्षान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-उभ०-आत्म०-च सक-सेट् । क्त्वावेट् ।) ञ, मर्षति मर्षते । इ, मृष्यते । उ, मर्षित्वा मृष्ट्वा । अपि गुरुमपराधं मर्षति शाक्यानामिति हलायुधः । इति दुर्गादास ॥

मृष, य ञ क्षान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-उभ०-सक० सेट् ।) य ञ, मृष्यति मृष्यते मर्मर्षे । इति दुर्गादास ॥

मृषा, व्य, (मृष्यते इति । मृष् + का ।) मिथ्या । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥ (यथा नैषधचरिते । ९ । ६८ ।

"मृषाभवं सा दिवबीजनूतना-
नलस्य नासीरपदे निवेशनम् ॥")

वृथा । इति सद्धीकासारसुन्दरी ॥

मृषार्थकं क्ली, (मृषा अर्थोऽस्य । बहुव्रीहौ कप् ।) असम्भाव्यमानार्थवाक्यम् । तत्पर्य्यायः । आह तम् २ । इति हेमचन्द्रः । १ । ६ । २१ । असम्भाव्यमानार्थे वचसि । आहन्यते स्म आहतं तत् । मृषा मिथ्या अर्थोऽस्य मृषार्थकम् इह मृषार्थ यत् सर्व्वथा न घटते । यथा,—

"एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ।
कूर्म्मलोमकृताचापः शशशृङ्गधनुर्द्धरः इति ॥
यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी पिता मम ।
माता च मम बन्ध्यासीदपुत्रश्च पितामहः ॥"

अत्र वन्ध्यासुतत्वं खपुष्पकृतशेखरत्वं चासम्भाव्यमानमित्युदाहरणं सिद्धम् । यथा मृषार्थकम् इति भरत ॥

(मौनित्वब्रह्मचारित्वादि अन्यत्र विरुद्धमेव बन्ध्यासुतत्वं खपुष्पलक्षणमसम्भवमिति । इति भरत ॥)

मृषाध्यायी, [न्] पुं, (मृषा ध्यायति चिन्तयतीति । ध्यै + णिनि ।) बकः । यथा,—

"बकः बको बकोटश्च तीर्थसेवी च तापसः ।
मीनघाती मृषाध्यायी निश्चलाङ्गश्च दाम्भिकः ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

मृषालकः पुं (मृषा मिथ्या अचिरस्थायित्वेन मुकुलोद्गमकाल एवेत्यर्थः । अलं अलङ्करणं कायति प्रकाशयतीति । कै + क ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृषावादः, पुं, (मृषा मिथ्या वादः कथनम् ।) मिथ्यावाक्यम् । तत्पर्य्यायः । चाटुः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १८८ । ३३ ।

"बहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ।
मृषानुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः ॥")

मृषावादी, [न्] त्रि, (मृषा वदतीति । वद् + णिनि ।) मिथ्यावादकः । तत्पर्य्यायः । मृषोद्यः । इति शब्दमाला ॥ मिथ्याभियोक्ता, च ॥

मृषोद्यं, क्ली, (मृषा + वद् + "राजसूयसूर्य्यमृषोद्य रुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ।" ३ । १ । ११४ । इति कर्म्मणि क्यप् । निपातितश्च ।) मिथ्यावाक्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । ६ ।

"मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवद्यो रघूत्तमः ॥")

मृषोद्य, त्रि, मिथ्यावादी । इति शब्दमाला ॥

मृष्टं क्ली (मृज + क्त ।) मरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृष्ट, त्रि, (मृज + क्त ।) शोधितम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ५६ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८५ । ९ ।

"अशुभकरमतोऽन्यथाप्रदिष्टं
क्षितपतितं च करोति मृष्टमन्नम् ॥")

मृष्टेरुक, पुं, वदान्यः । मिष्टाशी । अतिथिद्विट् । इति मेदिनी । के २६ ॥

मॄ शि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या पर-सक सेट् ।) शि, मृणाति । ममार । मरिता । इति दुर्गादास ॥

मे ङ प्रतीदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म० सक० अनिट् ।) प्रतीदानं परिवर्त्तः । ङ, मयते धान्येन माषं लोकः । इति दुर्गादास ॥

मे, त्रि, मह्यम् । आमाके इति भाषा । मम आमार इतिभाषा । एते अस्मच्छब्दस्य चतुर्थी षष्ठ्येकवचनाभ्यां निष्पन्ने । इति व्याकरणम् ॥

मेकः, पुं, (मे इति कायति शब्दं करोतीति । कै शब्दे + क ।) छागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेक(ख)लकन्यका, स्त्री, (मेक(ख)लः मेखलायुक्तः विन्ध्यपर्व्वतः तस्य कन्यका । तस्य नितम्बदेशात् निःसृतेत्यर्थः ।) नर्म्मदानदी । इत्यमरः । १ । १० । ३२ ॥

मेक(ख)लाद्रिजा स्त्री, (मेक(ख)लात् नितम्बदेशोपलक्षितात् अद्रेर्जाता । जन + ड + स्त्रियां टाप् ।) नर्म्मदानदी । यथा,—

"रेवेन्दुजा पूर्व्वगङ्गा नर्म्मदा मेकलाद्रिजा ।"

इति हेमचन्द्रः ॥

मेक्षणं, क्ली, यज्ञीयपात्रविशेषः । (यथा आश्वलायनश्रौतसूत्रे । २ । ३ । १२ ।

"मेक्षणेनादायावदानसम्पदा जुहुयात् ॥")

यथा मेक्षणादीनाञ्च छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"इध्मजातीयमिध्माद्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।
वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम् ॥"

इध्माद्धप्रमाणम् ।

प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकल्पितमिति ।

तदर्द्धम् । एषैव दर्व्वी । विशेषस्तु महासुवे ।

"दर्व्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयेण तु मेक्षणम् ।
सुवश्चोङ्गुष्ठवातेन स्यादेवं स्रुच्कृती तथा ॥'

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

मेखला, स्त्री (मीयते प्रक्षिप्यते कायमध्यभागे इति । मि + सञ्ज्ञायां खल गुणश्च स्त्रियां टाप् । इत्यमरटीकायां भरतमतम् ।) स्त्रीकट्याभरणम् । चन्द्रहार गोट इत्यादि भाषा ॥ (यथा, रघुवंशे । ८ । ६४ ।

"असमाप्य विलासमेखलां
किमिदं किन्नरकण्ठि ! सुप्यते ॥")

तत्पर्य्यायः । काञ्ची २ सप्तकी ३ रसना ४ सारसनम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ काञ्चिः ६ रशना ७ कक्षा ८ रसनम् ९ रशनम् १० कक्ष्या ११ सप्तका १२ सारशनम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कलापः १४ । इति जटाधरः ॥ सारसनं स्त्रीकट्यां वस्त्रबन्धनम् । इति स्वामी ॥ केचित्तु ।

"एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका ।
रसना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः ॥"

इति पठन्ति । इह त्वभेदात पर्य्यायता । इति भरत ॥ खड्गादिनिबन्धनम् । इत्यमरः । २ । ८ । ९ ॥ शिञ्जिनिका । चर्म्मरज्ज्वादि । मुष्टिदाढ्यार्थ उपरिस्थो लौहबन्धः । इत्येके । इत्यपि भरत ॥ * ॥ शैलनितम्बः । इति मेदिनी । ले, १२५ ॥ नर्म्मदानदी । इति शब्दरत्नावली ॥ पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ उपनयनकाले धारणीयमुञ्जनिर्म्मितसूत्रत्रयम् । यथा । अथैनं माणवकमाचार्य्यस्त्रिः प्रदक्षिणं त्रिवृत्तमुञ्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति । इति भवदेवभट्टः ॥ अपि च । गोभिलः । मुञ्जकाशताम्रन्यो रसना । मुञ्ज शरः । ताम्रन शणस्तद्भवा ताम्रणी । रसना मेखला । तथा च मनुः ।

"मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्त्रियस्य च मौर्व्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥
मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्याः कुशाश्मन्तकवल्वजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥"

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

अन्यच्च ।

"गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे स्वसूत्रोक्तविधानतः ।
दण्डी च मेखली सूत्री कृष्णाजिनधरो मुनिः ॥
मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ।
मौञ्ज्यभावे कुशेनाहुर्ग्रन्थिनैकेन वा त्रिभिः ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्यायः ॥

होमकुण्डोपरिवेष्टितवेदिविशेषः । यथा, वशिष्ठपञ्चरात्रे ।

मेघः
मेघः

"यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते ।
हस्तैके मेखलास्तिस्रो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः ।
चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः ॥"
मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता रुद्ध-
घटिता ताश्च खातदग्राह्याह्ने एकाङ्गुलिरूप
कण्ठ परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चैत्यादि
क्रमेण वेदाद्यङ्गुलाः एतद्विपरीतास्तन्त्रान्तरोक्ता
व्यवहारविरुद्धाः । वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रयः
नयने द्वे रसाः षट् गुणास्त्रयः । वसुतर्कयुगानि
अष्टषट्चत्वारि । पिङ्गलामतेऽपि । खाता-
देकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत् । इति
तिथ्यादितत्त्वे दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥ (यज्ञवेष्टन
सूत्रम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ५ । १५ ।
"रुरुजुर्यज्ञपात्राणि तथैकेऽग्नीननाशयन् ।
कुण्डेष्वमूत्रयन् केचिद्बिभिदुर्वेदिमेखलाः ॥"
"मेखला सीमासूत्राणि ।" इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥)
मेखलकन्यका, स्त्री, (मेखलस्य मेखलोपलक्षितस्य
विन्ध्यगिरेः कन्येव प्रसूता ।) नर्म्मदानदी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मेघ, पुं, (मेहतीति । मिह+अच् । "न्यङ्क्वा-
दीनाञ्च ।" ७ । ३ । ५३ । इति कुत्वम् ।)
मुस्तकः । राक्षसः । इति शब्दरत्नावली ॥
स्वनामख्यातनभःपदार्थः । मेहति सिञ्चति
यः । तत्पर्य्यायः । अभ्रम् २ वारिवाहः ३
स्तनयित्नुः ४ बलाहकः ५ धाराधरः ६ जल-
धरः ७ तडित्वान् ८ वारिदः ९ अम्बुभृत्
१० घनः ११ जीमूतः १२ मुदिरः १३ जलमुक्
१४ धूमयोनिः १५ । इत्यमरः । १ । ३ । ७ ॥
अभ्रम् १६ पयोधरः १७ अम्भोधरः १८
व्योमधूमः १९ घनाघनः २० वायुदारः २१
नभश्चरः २२ कन्धरः २३ कन्धः २४ नीरदः २५
गगनध्वजः २६ वारिमुक् २७ वार्मुक् २८
वनमुक् २९ अब्दः ३० पर्ज्जन्यः ३१ नभोगजः
३२ मदयित्नुः ३३ कः ३४ कन्दः ३५ गवेडुः
३६ गदामरः ३७ खतमालः ३८ वातरथः ३९
स्तनितोत्सवः ४० नागः ४१ जलकरङ्कः ४२
पेचकः ४३ भेकः ४४ दर्दुरः ४५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अम्बुदः ४६ तोयदः ४७ अम्बुवाहः
४८ । इति रत्नमाला ॥ पाथोदः ४९ गदाम्बरः
५० गाडवः ५१ वारिमसिः ५२ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तद्वैदिकपर्य्यायाः । अद्रिः १ ग्रावा २
गोत्रः ३ बलः ४ अश्नः ५ पुरुभोजाः ६ वलि-
शानः ७ अश्मा ८ पर्व्वतः ९ गिरिः १० व्रजः
११ चरुः १२ वराहः १३ शम्बरः १४ रौहिणः
१५ रैवतः १६ फलिगः १७ उपरः १८ उपलः
१९ चमसः २० अहिः २१ अभ्रम् २२ बलाहकः
२३ मेघः २४ दृतिः २५ ओदनः २६ वृषन्धिः
२७ वृत्रः २८ असुरः २९ कोशः ३० । इति
त्रिंशन्मेघनामानि । इति वेदनिघण्टौ । १ । १० ॥
(यथा, उत्तररामचरिते । २ ।
"मेघमालेव यश्चायमारादपि विभाव्यते ॥")
मेघनायका यथा —
"त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शोधिते क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥"
एषां फलानि ।
"आवर्त्तो निर्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहूदकः ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
त्रेतायुगे तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"अपां सिद्धे प्रतिगते तदा मेघात्मना तु वै ।
मेघेभ्यस्तनयित्नुभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसर्ज्जनम् ॥
सकृदेव तया वृष्ट्या संयुक्ते पृथिवीतले ।
प्रादुरासंस्तदा तासां वृक्षा वै गृहसंज्ञिताः ॥
सर्व्वप्रत्युपभोगस्तु तासां तेभ्यः प्रजायते ।
वर्त्तयिष्यन्ति ते स्वस्मात्त्रेतायुगमुखे प्रजाः ॥"
इति कौर्म्मे २६ अध्यायः ॥ * ॥
प्रलयकालीनमेघा यथा —
"ततो गजकुलोन्नादास्तडिद्भिः समलङ्कृताः ।
उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्त्तका
घनाः ॥
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसन्निभाः ।
धूम्रवर्णास्तथा केचित्तथा पीताः पयोधराः ॥
केचिद्रासभवर्णाश्च लाक्षारसनिभास्तथा ।
शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभाः परे ॥
मनःशिलानिभास्त्वन्ये कपोतसदृशाः परे ।
केचिद्धरिद्रावर्णाभास्तथान्ये क्षीरसन्निभाः ॥
तथा कर्व्वूरवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा ।
इन्द्रगोपनिभाः केचित् हरितालनिभास्तथा ॥
काचाञ्जननिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ।
केचित् पर्व्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः ॥
कूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्मीनकुलोद्वहाः ।
बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः ।
तदा जलधराः सर्व्वे पूरयन्ति नभस्तलम् ॥
ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः ।
सप्तधा संवृतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्युत ॥
ततस्ते जलदा वर्षं मुञ्चन्तीह महौघवत् ।
सुघोरमशिवं सर्व्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥
प्रवृष्टैश्च तदात्यर्थमम्भसा पूर्य्यते जगत् ।
अद्भिस्तेजोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपि ॥
नष्टे चाग्नौ वर्षशतैः पयोदाः क्षयसम्भवाः ।
प्लावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिस्रवैः ॥
धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा ।
अत्यन्तं सलिलौघैश्च वेला इव महोदधेः ॥
साद्रिद्वीपा तथा पृथ्वी जलैः सञ्छाद्यते शनैः ।
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्रेषु तिष्ठति ।
पुनः पतति तद्भूमौ पूर्य्यन्ते तेन चार्णवाः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे ४२ अध्यायः ॥ * ॥
मेघस्य उत्पत्तिर्यथा,—
"ततो वै सर्व्वभूतेभ्य आदत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
समुद्राद्वायुसंयोगाद्वहन्त्यापो गभस्तयः ॥
ततोऽब्जसञ्चयात् काले परिणामी दिवाकरः ।
नियच्छति पयो मेघे शुक्लाः शुक्लैर्गभस्तिभिः ॥
अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः
सर्व्वभूतहितार्थाय वायुभूताः समन्ततः ॥
ततो वर्षति षण्मासान् सर्व्वभूतविवृद्धये ।
वायव्यं स्तनितञ्चैव विद्युदग्निसमप्रभम् ॥
मेरुसानुमिहैत्यातो मेघत्वं व्यञ्जयन्ति च ।
अभ्रमिष्यन्ति यथा चापस्तद्भ्रं कवयो विदुः ॥"
अपि च ।
"मेघानां पुनरुत्पत्तौ त्रिविधा योनिरुच्यते ।
आग्नेया ब्रह्मजाश्चैव पक्षजाश्च पृथग्विधाः ।
त्रिधा त्रिधाय नास्तेषां वक्ष्यामि विस्तसम्भवम् ॥
आग्नेयाः स्वस्वनाः प्रोक्तास्तेषां धूमः प्रवर्त्तनम् ।
जाता दुर्दिनवाताद्ये सगुणास्ते व्यवस्थिताः ॥
महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गरूपिणः ।
भूत्वा धरणिमभ्येत्य रमन्ते विचरन्ति च ॥
जीमूता नाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवाः ।
विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधारावलम्बिनः ॥
मूकाः सका महाकाया आवहस्य च सानुगाः ।
क्रोशमात्राच्च वर्षन्ति क्रोशार्द्धादपि वा पुनः ।
पर्व्वताग्रनितम्बेषु वर्षन्ति विपिनेषु च ॥
बलाका गर्भभाजश्चैव बलाकागर्भधारिणः ।
ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिश्वाससम्भवाः ॥
द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ।
इतो योजनमात्राच्च सार्द्धार्द्धात् विततादपि ।
वृष्टिसर्गाद्विवस्तेषां धारासारः प्रकीर्त्तितः ॥
पक्षेण पक्षा यच्छिन्ना पर्व्वतानां महौजसाम् ।
कामगानां प्रवृत्तानां प्रजानां शिवमिच्छता ।
पुष्करावर्त्तकास्तेन कारणेनेह विश्रुताः ॥
नानारूपधराश्चैव महाघोरस्वनाश्च ते ।
कल्पान्तवृष्टेः स्रष्टारः संवर्त्ताग्नेर्नियामकाः ।
वर्षन्ति ते युगान्तेषु तृतीयास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
अनेकरूपसंस्थाना पूरयन्तो महीं जलैः ।
वायुं परिवहन्ते स्वुराश्रिताः कल्पसाधकाः ॥
योऽप्यस्याण्डस्य भिन्नस्य प्राकृतप्रभवस्तथा ।
यस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नश्चतुर्वक्त्रः स्वयम्भुवः ।
तस्यैवाण्डस्य पाला हि सर्व्वे मेघाः प्रकीर्त्तिताः ॥
तेषामप्यायनं धूमः सर्व्वेषामविशेषतः ।
तेषां श्रेष्ठस्तु पर्ज्जन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः ॥
गजानां पर्व्वतानाञ्च मेघानां भोगिभिः सह ।
कुलमेकं पृथग्भूतं योनिरेका जलं स्मृतम् ॥
पर्ज्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसम्भवाम् ।
तुषारवृष्टिं वर्षन्ति हिमशस्यविवृद्धये ॥"
इति मत्स्ये १२८ अध्यायः ॥ * ॥
सङ्गीतशास्त्रमतरागविशेषः । यथा,—
"भैरवोऽथ वसन्तश्च नटो नारायणस्तथा ।
श्रीरागो मेघरागश्च सङ्गीते पुरुषाश्रयाः ॥"
तस्य रागिण्यो यथा,—
"कामिका मालवी गौडी नाटी देवाकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीहाः सुमध्यमाः ॥"
अयं हनूमन्मते षड्रागी षड्जो गान्धारात्
निर्गतः । आलापाद्यन्ताल इति च वदन्ति ।
अस्य जातिः औडवः । अस्यांशः म ध ग ष ध स
इति मतङ्गस्वरलिपिः । अस्य वर्णः मेघसदृशः ।

वर्षर्त्तौ रात्रिशेषे गानसमय । अस्याकार । सुन्दरपुरुष । श्यामवर्णः । उष्णीषबद्धकेश । शाणितखड्गहस्त । हनूमन्मते अस्य पञ्च-रागिण्यो यथा । टङ्का १ मल्लारी २ गुर्ज्जरी ३ भूपाली ४ देशकारी च ५ । अस्याष्टपुत्रा यथा । जालन्धर १ सार २ नटनारायण ३ शङ्कराभरण ४ कल्याण ५ गजधर ६ गान्धार ७ सहाना ८ ॥ कल्लिनाथमते । अस्य रागिण्य षट यथा । वङ्गाली १ मधुरा २ कामोदा ३ धनाश्री ४ तीर्थकी ५ देवाली ६ । एतन्मतेऽपि अष्टौ पुत्रा किन्तु नटनारायण शङ्कराभरणकल्याणस्थाने केदारामारुजलभरता ज्ञेया ॥ सोमेश्वरमते अस्य षड्रागिण्यो यथा । मल्लारी १ सौरटी २ सावेरी ३ कौशिकी ४ गान्धारी ५ हरशृङ्गारी ६ । एतन्मतेऽपि पुत्रा पूर्व्ववत् । रागिणीसहितस्यैतद्रागस्य वर्षर्त्तौ गानसमय ॥ भरतमते तस्य पञ्च रागिण्यो यथा । मल्लार १ देशाली २ देशी ३ रतिवल्लभा ४ कावेरी ५ । तन्मते अष्टौ पुत्रा यथा । कलायर १ वागेश्वरी २ सहाना ३ पुरीया ४ कानरा ५ तिलक ६ स्तम्भ ७ शङ्कराभरण ८ । तन्मते अष्टपुत्राणां भार्य्या यथा । करणाटी १ कादमी २ कदमनाट ३ पाहारी ४ माभा ५ परज ६ नटमल्लरी ७ शुद्धनट ८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

मेघकफ, पुं, (मेघानां कफ इव ।) करका । इति हारावली । ५८ ॥

मेघकाल, पुं, (मेघानां काल समय ।) वर्षर्त्तु । इति जटाधर ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ६५ । ५८ ।
"सजलविलम्बराणां चन्द्रयो मेघकाले ।
प्रचुरसलिलहष्टेः शीघ्रकाले भयाय ॥")

मेघचिन्तक, पुं, (चिन्तयतीति । चिन्ति + ण्वुल । मेघानां चिन्तक तस्यैव जलपायित्वात् ।) चातकपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मेघचिन्तनविशिष्टे, त्रि ॥)

मेघज, त्रि, मेघभववस्तु । मेघाज्जायते इति युत् पत्त्या जनधातो डप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मेघजाल, क्ली, (मेघानां जालम् ।) अभ्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मेघजीवन पुं (मेघो जीवन जीवनोपायो यस्य ।) चातकपक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥

मेघज्योति, [स्] पुं, (मेघस्य ज्योतिरग्निर्मेघा-द्रुत्पन्नो ज्योतिर्वा ।) वज्राग्नि । तत्पर्य्याय । इरम्मद २ । इत्यमर ।१।३।१०॥ मेघस्य ज्योति रग्निर्मेघज्योति । ज्योतिरग्नौ समाख्यात ज्योतिश्चक्षो निगद्यते ' इति रन्ति ॥ इरया जलेन माद्यति दीप्यते इति इरम्मद । मेघाग्निर्हि जलेनैव दीप्यते । मदीभिर्योऽभि चर्मे वू भू इ दु जौति क खिलचाणिति मनुषो । अन्योन्य-सङ्घट्टेन मेघानि यस्य यज्ज्योतिरुत्पाद्यो उपतति स इरम्मद । मेघ इतुरपलक्षण तेन वातणो ऽपीरम्मद सोऽपि हि इरया जलेन माद्यतीति कौमुदी । मेघाग्नाविरिरम्मद इति शब्दार्णव । इति तट्टीकायां भरत ॥

मेघडम्बर, पु, मेघस्याडम्बर । मेघगर्ज्जनम् । यथा,—
"अजायुद्धे ऋषिश्राद्धे प्रभाते मेघडम्बरे ।
दम्पत्यो कलहे चैव बह्वारम्भे लघुक्रिया ॥"
इत्युद्भट ॥

मेघतिमिर, क्ली, (मेघेन तिमिर अन्धकारो यत्र ।) मेघाच्छन्नदिनम् । इति हलायुध ॥

मेघदीप, पुं, (मेघजनितो दीप इव ।) विद्युत् । इति शब्दमाला ॥

मेघनाद, पुं, (मेघं नादयतीति । नद् + णिच + अण ।) वरुण । (मेघस्य नाद इव नादो यस्य ।) रावणपुत्र । इति मेदिनी । दे, ५२ ॥ (यथा, रघौ । १२ । ७६ ।
"गलड़ापातविश्लिष्टमेघनादाख्यबन्धन ॥"
मेघस्य नाद ।) मेघशब्द । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा महाभारते । ३ । ७३ । ७ ।
"तं श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणा शिखिनस्तथा ।
प्रणेदुरुन्मुखा राजन् । मेघनाद इवोत्सुका ॥")
पलाशवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तण्डुलीय शाक । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, भाव प्रकाशे ।
"तण्डुलीयो मेघनाद काण्डेरस्तण्डुलेरक ॥"
अस्य गुणादिक तण्डुलीयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ दानवभेद । यथा, हरिवंशे । ३३२ । ३० ।
"तथाहुर्मेघनादश्च भीमगर्भश्च वीर्य्यवान् ॥"
मेघवच्छब्दविशिष्टे, त्रि । यथा, रामायणे । २ । १६ । २६ ।
"मेघनादमसम्बाध मणिहेमविभूषितम् ॥")

मेघनादजित्, पुं, (मेघनाद जितवानिति । जि + क्विप ।) लक्ष्मण । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मेघनादानुलासक, पुं, (मेघनाद अनु लक्षीकृत्य लसति क्रीडतीति । लस + ण्वुल ।) मयूर । इति राजनिर्घण्ट ॥

मेघनादानुलासी, [न्] पुं, (मेघनादमनुलसतीति । लस + णिनि: ।) मयूर । इत्यमर ।२।५।३०॥

मेघनामा, [न्] पुं, (मेघस्य नाम नाम यस्य ।) मुस्तक । इत्यमर । २ । ४ । १५६ ॥ (पर्य्यायो-ऽस्य यथा,—
"मुस्तको मेघनामा स्यात् ।"
इति गारुडे २ ८ अध्याय ॥)

मेघनिर्घोष, पुं, (मेघस्य निर्घोष ।) मेघशब्द । तत्पर्य्याय । स्तनितम् २ गर्जितम् ३ रसितम् ४ । इत्यमर । १।३।८ ॥ ध्वनितम् ५ ह्रादितम् ६ । इति भरत ॥ (मेघस्य निर्घोष इव निर्घोषो यस्य । मेघतुल्यशब्दविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ७२ । ११ ।
"यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषध ।
अद्य चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥")

मेघपुष्पं, क्ली, (मेघस्य पुष्पमिव ।) जलम् । इत्यमर । १ । १० । ५ ॥ पिच्छाभ्रम् । नदीजलम् । इति मेदिनी । पे, २८ ॥

मेघपुष्प पुं, (मेघ इव पुष्यति प्रकाशते इति । पुष्प विकाशने + अच ।) शक्रहय । इति शब्द रत्नावली ॥ श्रीकृष्णाश्वश्च ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४३ । २१ ।
"त मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृश हयम् ॥")

मेघप्रसव, पुं, (मेघ प्रसव उत्पत्तिस्थानमस्य इति ।) जलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ मेघ-जाते, त्रि ॥

मेघभूति, पुं (मेघात भूतिर्जन्मास्य ।) वज्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मेघमाल, पुं, (मेघमाला वर्णसादृश्येन अस्त्यस्य । अर्श आद्यच ।) रमागर्भजातकल्किदेवपुत्र । यथा । "तथा रमा चिते पत्नी ।" इत्युपक्रम्य ।
"सा पुत्त्र सुषुवे साध्वी मेघमालबलाहकौ ।
महोत्साहौ महावीर्य्यौ सुभगौ कल्किसम्मतौ ।"
इति कल्किपुराणे ३१ अध्याय ॥
(प्लक्षद्वीपस्थपर्व्वतविशेष । यथा, भागवते ।५। २ ।४।"सुवर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतु-शैला ॥" राक्षसविशेष । इति रामायणे । ३ । २६ । ३१ ॥)

मेघमाला, स्त्री, (मेघानां माला ।) मेघश्रेणी । तत्पर्य्याय । कादम्बिनी २ । इत्यमर ।१।२।८॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ ।
"मेघमालेव यश्चायमारादपि विभाव्यते ।"
स्कन्दमातृगणानामन्यतमा । यथा, महाभारते । ९ । ४६ । २९ ।
"एकचक्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना ॥")

मेघयोनि, पुं (मेघस्य योनि उत्पत्तिकारणम् ।) धूम । इति शब्दरत्नावली ॥

मेघराग, पुं (मेघनामको राग ।) षड्रागान्त-र्गतरागविशेष । इति हलायुध ॥ (यथा, सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये । ३१ ।
"भैरव कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा ।
श्रीरागो मेघरागश्च षडेते पुरुषाह्वया ॥")
अस्य विवरण मेघशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

मेघवर्णा, स्त्री (मेघस्येव वर्णोऽस्या । स्त्रियां टाप् ।) नीलीवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मेघतुल्यवर्णे त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ४६ । १५ ।
"सुवर्णयोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ॥")

मेघवर्त्म, [न्] स्त्री, (मेघानां वर्त्म पन्था ।) आका-शम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मेघवह्नि, पुं, (मेघस्य मेघजन्यो वा वह्नि ।) वज्राग्नि । तत्पर्य्याय । इरम्मद २ । इति हेमचन्द्र । ४ । १६७ ॥

मेघवाहन, पुं, (मेघो वाहनमस्य ।) इन्द्र । इत्य मर ।१।१।४७। (यथा, शिशुपालवधे ।१३।१८।
"अविलम्बितमेघवाहनमरुदवनमन्द
जयति स मेघमिव मेघवाहन ॥")

मेघवेश्म, [न्] क्ली (मेघानां वेश्म भवनम् ।) आकाशम् । इति जटाधरः ॥

मेघसारः, पुं, (मेघस्य सार इव ।) चीनकर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेघसुहृत्, [द्] पुं, (मेघाः सुहृदो मित्राणि यस्य ।) मयूरः । इति हेमचन्द्रः ॥

मेघस्तनितोद्भवः, पुं (मेघस्य स्तनितादुद्भव उत्पत्तिरस्य । नवमेघशब्देनास्य अङ्कुरोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य विकङ्कतशब्दे ज्ञेयः ॥)

मेघाख्या, क्ली, (मेघस्य आख्या नामास्य ।) मुस्तकम् । इति रत्नमाला ॥

मेघागमः, पुं, (मेघानां आगमोऽत्र ।) वर्षाकालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, घटकर्परकाव्ये । २ ।
"नवाम्बुमत्ताः शिखिनो नदन्ति
मेघागमे कुन्दसमानदन्ति ! ॥")
मेघस्यागमनञ्च ॥

मेघानन्दा, स्त्री, (मेघेन आनन्दोऽस्याः ।) बलाका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेघानन्दी, [न्] पुं, (मेघेन आनन्दतीति । आ + नन्द + णिनि ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेघान्तः पुं, (मेघानां अन्तोऽवसानमत्र ।) शरत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेघास्थि क्ली (मेघानां अस्थीव ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेघास्पदं क्ली, (मेघानां आस्पदं स्थानम् ।) आकाशम् । इति धनञ्जयः ॥

मेघोदरः, पुं, (मेघस्येव उदरमस्य ।) अर्हत्पिता । इति हेमचन्द्रः ॥

मेचकं, क्ली, (मचते वर्णान्तरेण मिश्रीभवतीति । मच + 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् ।' उणा° ५ । ३५ । इति वुन् । तत "मचिमच्योरित्" ।" उणा° ५ । ३७ । इति इत्वे लघूपधगुणः । यद्वा, मच मचि कल्कने + अकन् । मचि परिमृष्टा नाभ्योऽत्वम् । मेचकः श्यामनीलः स्यादतसीपुष्पसन्निभः । इति शब्दार्णवः । व्युत्पत्तिस्तु मचति मिश्रीभवति वर्णान्तरेण इति भरतः । इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ।) स्रोतोऽञ्जनम् । अन्धकारः । इति मेदिनी । के, १४ ॥ नीलाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
"मेचकं मदनाञ्जनपिप्पलीतुल्याम्बुमुस्तम् ।"
इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चयस्याञ्जनौषध्याधिकारे विजयरक्षितः ॥)

मेचकः, पुं, मयूरचन्द्रकः । श्यामलः । इति मेदिनी । के, १४० ॥ (यथा, "मेचकाभ आगारधूमाभश्च बलवद्गन्धादिमयूरकण्ठवर्णनीलरूपाकृतिर्वा मेचक इति केचिदाहुः प्राहुः चिकित्सकाः इत्यर्थः ।" इति कविनिबन्धस्य रत्नप्रभाख्याने विजयेणोक्तम् ॥) धूमः । मेघः । शोभाञ्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्यामवर्णयुक्ते, त्रि । इत्यमर, । १ । ५ । १४ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ६ । २६ ।
"गजकदम्बकमेचकमुच्चकै-
र्नभसि वीक्ष्य नवाम्बुदमम्बरे ॥")

मेचकाभिधा, स्त्री, (मेचकस्याभिधा नामास्याः ।) पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेट, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा° पर° अक° सेट् ।) ऋ, अमिमेटत् । मेटति लोकः । उन्माद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मेटुला, स्त्री, (मेटतीति । मेट बाहुलकात् उलच् । टाप् च ।) आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मेठः, पुं, (मेटति उन्माद्यतीति । मेट + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) हस्तिपकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेड, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा° पर° अक°-सेट् ।) ऋ अमिमेडत् । मेडति उन्माद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मेढ्रः पुं, (मेहत्यनेनेति । मिह सेचने + "दाम्नी-शसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् ।) शिश्नः । (यथा, मनौ । ८ । २८२ ।
"अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् ॥")
स तु गर्भस्थस्य सप्तभिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ (यथा "श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नवस्रोतांसि नराणां बहिर्मुखान्येतान्येव ॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥ शिरः पर्यन्तगताया वधनाड्या मूलस्थानम् । यथा, पूर्णानन्दकृतषट्चक्रनिरूपणे । "वज्राख्या मेढ्रदेशाच्छिरसि परिगता मध्यमे स्याज्ज्वलन्ती ।" मेढ्रस्याभावस्तत्र जन्मान्तरे कृतस्य महापापस्य चिह्नं कुष्ठविशेषः । यथा भविष्यपुराणीय मध्यतन्त्रवस्ताध्याये ।
"हत्वा कुलगां विप्र ! उत्तरोत्तरतो गुरुम् ।
विचर्चिका तु दुश्चर्मा चर्मरीयकृतीयकः ॥
विकर्णमण्डलाश्चैव शस्यास्त्वेते तथाष्टकम् ।
एषां मध्ये तु यः कुष्ठी गच्छेत् सर्व्वकर्मसु ॥
अवाप्तसर्व्वगात्रेषु गर्भे भावः तथा गतिः ॥"
दुश्चर्मा अपाष्टमेढ्रः इति स्मृतिव्यवहारः ॥ पञ्चभूतानां मध्ये पृथिव्या रजोगुणांशत उत्पन्नो मेढ्रः तथाच वेदान्तपञ्चदश्याम् ।
"रजोऽशैः, पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्म्मेन्द्रियाणि तु ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे ॥"
उपस्थेन्द्रियं नाम उपस्थव्यतिरिक्त उपस्थाश्रय मूत्रशुक्रोत्सर्गशक्तिमदिन्द्रियं इत्यात्मानात्मविवेके शङ्कराचार्य्यः । अस्य वाच्यवाचक लिङ्गशब्दे उपस्थशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥) मेषः । इत्यमरः । २ । ९ । ७६ ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"मेढ्रो मेढ्रो वृष्णो मेष उरभ्र उरणोऽपि च ।
अविश्च शिक्यपोष्यश्च कम्बलः तद्गुणा अथ ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

मेढ्रशृङ्गी, स्त्री, (मेढ्रस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

मेण्ढः, पुं, हस्तिपकः । इति हारावली ॥

मेण्डः पुं, हस्तिपकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेण्ढ्रः, पुं, मेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

मेथ, ञ ऋ सङ्गे । वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा° उभ° सङ्गे अक° वधे मेधायाञ्च सक°-सेट् ।) ञ, मेथति मेथते धीरो गुणिना सङ्गत इत्यर्थः । ऋ, अमिमेथत् । मिमेथ । इति दुर्गादासः ॥

मेथिः, पुं, (मेथन्ते पशवोऽत्रेति । मेथ सङ्गे + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा° ४ । ११७ । इति इन् ।) खले पशुबन्धनार्थस्तम्भदारु । मेइ काठ इति भाषा । यथा,—
"मेधिर्मेथिः खलेवाली खले गोबन्धदारु यत् ।"
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५८ ॥
(स्त्री, मेथिका । तत्पर्य्यायो यथा,—
"मेथिका मेथिनी मेथिर्दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी बहुबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
बल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
क्वचित् मेथीति पाठो दृश्यते ॥)

मेथिका, स्त्री, (मेथतीति । मेथ + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) क्षुपविशेषः । मेथिशाक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मेथिनी २ मेथी ३ दीपनी ४ बहुपुत्रिका ५ बोधिनी ६ गन्धबीजा ७ ज्योतिः ८ गन्धफला ९ बल्लरी १० चन्द्रिका ११ मन्था १२ मिश्रपुष्पा १३ कैरवी १४ कुञ्चिका १५ बहुपर्णी १६ पीतबीजा १७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । अरोचकहरत्वम् । दीप्तिकारित्वम् । वातघ्नत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मेथी वनमेथी । तयोर्नामगुणाः ।
"मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
बल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ॥
मेथिका वातशमनी श्लेष्मघ्नी ज्वरनाशिनी ।
ततः स्वल्पगुणा वन्या वाजिनां सा तु पूजिता ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मेथिनी, स्त्री, (मेथतीति । मेथ + णिनि । ङीप् ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेथी, स्त्री, (मेथि + कृदिकारादक्तिन इति पक्षे ङीष् ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ५ । ३ । २१ ।
"विधावि स्तेति मेथीसुपनिहन्तीतरतश्चात्
वन्द्व च माहुर्वे ॥"
"मेथी स्तम्भम् ।" इति तद्भाष्यम् ॥)

मेद, ऋ ञ वधमेधयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा°-उभ° सक°-सेट् ।) ऋ, अमिमेदत् । ञ, मेदति मेदते शास्त्रार्थं शिष्यः आरमतीत्यर्थः । मिमेद । इति दुर्गादासः ॥

मेदः, [स्] क्ली, (मेद्यति स्निह्यतीति । मिद + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा° ४ । १८९ । इति

असृक् ।) मांसप्रभवधातुविशेष । तत्पर्य्याय । वपा २ वसा ३ । इत्यमर ।२।६।६४॥ मेद ४ । अकारान्त इति भरत ॥ अस्य गुणा । वात नाशित्वम् । बलपित्तकफदाहत्वञ्च । इति राज वल्लभ ॥ अथ मेदस स्वरूपमाह ।
"यन्मांस स्वाग्निना पक्व तन्मेद इति कथ्यते ।
तदतीव गुरु स्निग्ध बलकार्य्यतिहृद्यम् ॥"
अथ मेदस स्थानमाह ।
"मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
अतएवोदरे वृद्धि प्रायो मेदस्विनो भवेत ॥"
इति भावप्रकाश ॥
रोगविशेष । तत्र मेदसो विप्रकृष्ट निदान-माह ।
"अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविन ।
मधुरोऽन्नरस प्राय स्नेहान्मेदो विवर्द्धयेत् ॥"
अन्नरस आमरस । तथा च सुश्रुत ।
आमरसान्नरसो मधुरश्च भवतीति । मेदसो-ऽतिप्रवृद्धौ वैगुण्यमाह ।
"मेदसावृतमार्गत्वात पुष्यन्त्यन्ये न धातव ।
मेदस्तु चीयते तस्मादशक्त सर्व्वकर्म्मसु ॥"
अन्ये धातव अस्थ्यादय शुक्रान्ता । न पुष्यन्ति न पुष्टा भवन्ति । चीयते सञ्चित भवति वर्द्धते इति यावत । तस्मात् मेदस्वी सर्व्वकर्म्मसु अशक्त स्यात । मेदस सौकुमार्य्यात । अपरा-नपि दोषानाह ।
"क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्रथनसादनै ।
युक्त क्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैथुन ।
मेदस स्नेहदौर्गन्ध्यान्यायन्ते जन्तवो नर ॥"
क्रथनं उच्छ्वासावरोध । कण्ठेन घुघुर इत्यन्ये । जन्तव क्रिमय । मेदस स्थानमाह ।
"मेदस्तु सर्व्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
अतएवोदरे वृद्धि प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥"
मेदस्विनोऽपि वृद्धौ हेतुमाह ।
"मेदसावृतमार्गत्वाद्वायु कोष्ठे विशेषत ।
चरन् सन्धुक्षयत्यग्निमाहार शोषयत्यपि ॥
तस्मात् शीघ्रं जरयत्याहारञ्चापि काङ्क्षति ।
विकारान् सोऽश्नुते घोरान् काश्चित् काल-व्यतिक्रमात् ॥"
सन्धुक्षयति प्रदीपयति । स मेदस्वी आहार शीघ्र जरयति गुणभोक्तृ काङ्क्षति स दोषानपि कालव्यतिक्रमात् भोजनकालातिक्रमात् । का-श्चिद्विकारान् वातपित्तकारान् घोरान् अश्नुते प्राप्नोति । एतौ वातपित्तौ मेदसावधिकं विशेषा-दुपद्रवकरौ इत्याह ।
"एतावुपद्रवकरौ विशेषात् पित्तमारुतौ ।
एतौ हि दहत स्थूल वन दावानलो यथा ॥"
एतौ पित्तमारुतौ मेदसा वृद्धमार्गत्वात् कोष्ठ-मध्ये प्रवृद्धौ सन्तौ विशेषादुपद्रवकरौ दहत नाशयेताम् । मेदसोऽतिवृद्धेर्विनाशहेतुत्वमाह ।
"मेदस्यतीववृद्धे सहसैवानिलादय ।
विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवि-तम् ॥"
विकारान् प्रमेहपिडकाज्वरभगन्दरविद्रधिवात-रोगाणामन्यतमान् । अतिस्थूलतया वैगुण्य माह ।
"अतिस्थूलेषु वृद्धा विसर्पा सभगन्दरा ।
ज्वरातीसारमेहार्शं श्लीपदा पचिकादय ॥"
अतिस्थूलस्य लक्षणमाह ।
"मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तन ।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥"
अयथोपचयोत्साह न यथा उपचयो मांसोप चय उत्साहो बलञ्च यस्य स ॥*॥*॥ अथ मेदस्य चिकित्सा ।
"पुराणा शालयो मुद्गा कुलत्थोद्दालकोद्रवा ।
लेखना बस्तयश्चापि सेव्या मेदस्विना सदा ॥
श्रमचिन्ताव्यवायाध्वक्षौद्रजागरणप्रिय ।
हन्त्यवश्यमतिस्थौल्य यवश्यामाकभोजन ॥
क्षार वातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्त पिबेन्नर ।
सहित भक्तमण्डेन मेदोवृद्धिनिवृत्तये ॥
गुडूचीत्रिफलाक्वाथ पीतो मेदोहर स्मृत ।
गुडूचीत्रिफलाक्वाथस्तथा लोहरजोयुतम् ।
चौद्रेण त्रिफलाक्वाथ पीतो मेदोहर पर ॥
प्रातर्मधुयुत वारि सेवित स्थौल्यनाशनम् ।
उष्णमन्नस्य मण्ड वा पिबेत् कृशतनुर्भवेत् ॥
व्योषाग्नित्रिफलामुस्तविडङ्गैर्गुग्गुलु समम् ।
खादेत् सर्व्वान् जयेद्रोगान् मेद श्लेष्मामवातजान् ॥
पिप्पली मधुना सेव्या मेद कफविनाशिनी ॥
धत्तूरपत्रस्वरसेन गाढ़
सुद्धर्त्तन स्थौल्यहर प्रदिष्टम् ॥
वासादलरसो लेपाच्छङ्खचूर्णेन सयुत ।
बिल्वपत्ररसो वापि देहदौर्गन्ध्यनाशन ॥
निम्बपत्रस्वरस प्रमितकच्चादियोजित जयति ।
दग्धहरिद्रोद्वर्त्तनमचिराच्चिरदेहदौर्गन्ध्यम् ॥
शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै-
स्त्वग्दोषसंस्वेदहर प्रघर्षे ।
शरीरदौर्गन्ध्यहर प्रदेह
पत्राम्बुलोध्राभयचन्दनानाम् ॥"
शिरीषस्थाने पत्र ग्राह्य व्यवहारात् । लाम ज्जक सुगन्धितृणविशेषस्तदभावे उशीरं ग्राह्यम् । हेम नागकेशरम् । अम्बु बालकम् । अभय उशीरम् ।
"हरीतकीं तु सपिष्य देहमुद्वर्त्तयेन्नर ।
पश्चात् स्नान प्रकुर्व्वीत देहस्वेदोपशान्तये ॥
वकुलस्य दलै सम्यग्वारिणा परिपेषितै ।
देहमुद्वर्त्तयेत् पश्चाद्धरीतक्या सुपिष्टया ॥
भूय उद्वर्त्तन कुर्य्यात् पश्चात स्नानं समाचरेत् ।
प्रस्वेदान् मुच्यते शीघ्र मेदोवृद्धिसमुद्भवात् ॥"
इति मेदोऽधिकार ॥ इति भावप्रकाश ॥
(तथास्य विशेष । यथा,—
"मेद स्नेहस्वेदौ दृढ़त्व पुष्टिमस्थ्नाञ्च ॥"
अस्य क्षीणलक्षण यथा,—
"मेद क्षये श्लीहाभिवृद्धि सन्धिशून्यता रौक्ष्य मेदुरमांसप्रार्थना च ।" अस्यातिवृद्धिलक्षण यथा,—
"मेद स्निग्धाङ्गतामुदरपार्श्ववृद्धि कासश्वासा दीन् दौर्गन्ध्यञ्च ।"
"पूर्व्व पूर्व्वोऽतिवृद्धत्वाद्वर्द्धयेद्धि पर परम् ।
तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासन हितम् ॥"
"क्षपयेद्बृंहयेच्चापि दोषधातुमलान् भिषक् ।
तावद्यावदरोग स्यान्नरो रोगसमन्वित ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १५ अध्याय ॥
"तृतीया मेदोधरा नाम मेदो हि सर्व्वभूताना-मुदरस्थमन्वस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति ॥"
इति तत्रैव शारीरस्थाने ४ अध्याये ॥)

मेद, पु, (मेद्यति स्निह्यतीति । मिद् + अच् ।) वपा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
"तृणाकबुलमिहरो मलग्नो मेदकुष्ठहा ॥"
इति भरतधृतशालिहोत्र ॥)
म्लेच्छजातिविशेष । इति जटाधर ॥ अल-म्बुषा । इति राजनिर्घण्ट ॥ (ऐरावतकुलजो नागविशेष । यथा महाभारते ।१।५७।११।
"विहङ्ग शरभो मेद प्रमोद सहतापन ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥")

मेदक, पुं, (मिद् + वुन् ।) जगल । इत्यमर । २ । १० । ४२ ॥ मेथा इति भाषा ॥

मेदज, पु (मेदात जायते इति । जन् + ड ।) भूमिजगुग्गुलु । इति राजनिर्घण्ट ॥ मेदो-भवश्च ॥

मेदसारा, स्त्री, (मेद सारोऽस्या ।) मेदा । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवृतिरस्या मेदाशब्दे द्रष्टव्या ॥)

मेदस्कृत, क्ली, (मेद करोतीति । मेदस् + कृ + क्विप ।) मांसम् । इति हेमचन्द्र ॥

मेदा, स्त्री (मेदो अस्या अस्तीति । मेद + अच् । टाप् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौषधिविशेष । तत्पर्य्याय । मेदोद्भवा २ जीवनी ३ श्रेष्ठा ४ मणिच्छिद्रा ५ विभावरी ६ । इति रत्नमाला ॥ वसा ७ स्वल्पपर्णिका ८ मेदसारा ९ स्नेह-वती १० मेदिनी ११ मधुरा १२ स्निग्धा १३ मेधा १४ द्रवा १५ साध्वी १६ शल्यदा १७ बहुरन्ध्रिका १८ पुरुषदन्तिका १९ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहार्त्ति काशराजयक्ष्मज्वरनाशित्वम् । वातदोषकारि त्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ तस्य लक्षण यथा,
"शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदो धातुमिव स्रवेत् ।
य स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परैर्जनै ॥"
मेदामहामेदास्थाने शतावरी मूली । इति भावप्रकाश ॥ अस्या विवरण महामेदाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अनुकल्पोऽस्या यथा । "मेदाभावे चाश्वगन्धा ।" इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)

मेदिनी स्त्री, (मेदोऽस्या अस्तीति । मेद + इनि । ङीप ।) मेदा । काश्मरी । इति राज-निर्घण्ट ॥ पृथिवी । इत्यमर । २ । १ । २ ॥ मेदो विद्यतेऽस्यां मेदिनी सान्ताच्छेद शब्दादिन् सलोपश्च निपात्यते इति परे । स्वमते मेद समानार्थोऽदन्तो मेदशब्दोऽस्ति । तृणाकबु

कभिद्वरौ मलप्रौ मेदकुण्डेति प्राकिद्वोन । नैकाजादिति इन् । यथा चोक्तम् ।
"मधुकैटभयोरासीन्मेदसैव परिप्लुता ।
तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ॥"
मेद्यतीति वा मेदिनी इन्निता स्निह्यति यस्मादि त्यास्मिन् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (एतन्नाम निरुक्तिर्यथा, देवीभागवते । १ । ९ । ८३-८४ ।
"गतप्राणौ तदा जातौ दानवौ मधुकैटभौ ।
सागरः सकलो व्याप्तस्तदा वै मेदसा तयोः ॥
मेदिनीति ततो जातं नाम पृथ्व्याः समन्ततः ।
अभक्ष्या मृत्तिका तेन कारणेन मुनीश्वराः ॥"
अपि च । तत्रैव । ३ । १३ । ८ ।
"मधुकैटभयोर्मेदसंयोगान्मेदिनी स्मृता ।
धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः ॥")
तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"श्रूयतां वसुधाजन्म सर्व्वमङ्गलकारणम् ।
विघ्ननिघ्नकरं पापनाशनं पुण्यवर्द्धनम् ॥
अहो केचिद्वदन्तीति मधुकैटभमेदसा ।
बभूव वसुधाजन्म तद्विरुद्धमतं शृणु ॥
ऊचतुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तेजसा ।
आवां वध न यत्रोर्व्वी पाथसा सम्वृतेति च ॥
तयोर्जीवनकालेन प्रत्यक्षा सा भवेत् स्फुटम् ।
ततो बभूव मेदश्च मरणस्यान्तरं तयोः ।
मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता यैस्तन्मतं शृणु ॥
जलधौता कृता पूर्व्वं वर्द्धिता मेदसा यतः ।
कथयामि च तज्जन्म सार्थकं सर्व्वसम्मतम् ॥
पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं धर्म्मवक्त्राच्च पुष्करे ।
महाविराट्शरीरस्य जलस्थस्य चिरं स्फुटम् ॥
मलो बभूव कालेन सर्व्वाङ्गव्यापको ध्रुवम् ।
स च प्रविष्टः सर्व्वेषां तल्लोम्नां विवरेषु च ॥
कालेन महता तस्मादभूव वसुधा मुने ! ।
प्रत्येकं प्रतिलोम्नाञ्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता ॥
आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः ।
आविर्भूता सृष्टिकाले तज्जलोपर्य्यवस्थिता ।
प्रलये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता ॥"
इति श्रीब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे नारायणनारद संवादे पृथिव्युपाख्याने ७ अध्यायः ॥

मेदिनीज, त्रि, (मेदिन्या जातः ।) भूजि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेदुर त्रि, (मेद्यति स्निह्यतीति । मिद् + "भञ्ज भासमिदो घुरच् ।" ३ । २ । १६१ । इति घुरच् ।) अतिशयस्निग्धः । तत्पर्य्यायः । सान्द्रस्निग्धः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १ ।
"मेघैर्म्मेदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमै-
र्नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे ! गृहं प्रापय ॥")

मेदुरा, स्त्री (मेदुर + टाप् ।) काकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः काकोली शब्दे ज्ञेयाः ॥)

मेदोजं, क्ली (मेदसो जायते इति । जन् + ड ।) अस्थि । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेदोद्भवा, स्त्री, (मेदाद्भवोऽस्याः ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेदोऽस्थि पुं (मेदोयुक्तम् अस्थि ।) वसोत्पत्त्वरजाति भेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १ । ४८ ।
"मेदोऽस्थिपुष्पमदृगणामारण्यपशुहिंसनम् ॥"
क्वचित मेदोऽस्थि इत्यपि पाठः ॥)

मेदोवती, स्त्री, (मेदोऽस्या अस्तीति । मेदस् + मतुप् । मस्य वः ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेदोविशिष्टे, त्रि ॥)

मेध ऋ ञ वधमेधासङ्गमेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० उभ० वधे सक० -अन्यत्र अक० सेट् ।) ऋ, अमिमेधत । ञ, मेधति मेधते । इति दुर्गादासः ॥

मेध पुं, (मेध्यते वध्यते पश्वादिरत्रेति । मेध + घञ् ।) यज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ३९ ।
"ग्रामणीश्च महीपालानेष जित्वा महायशाः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन् मेधानाहरिष्यति ॥"
हविः । इति ऋग्वेदे । १० । १ । ० । ६ । मन्त्र भाष्ये सायणः ॥)

मेधा, स्त्री, (मेधते सङ्गच्छते अस्यामिति । मेध् + "षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् ।) धारणावती बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥ धारणाशक्तियुक्ता धीर्मेधा मेधते सङ्गच्छतेऽस्यां सर्व्वं बहुश्रुतं विषयीकरोति इति वा मेधा मेधृ ञ सङ्गे मेधायां सेमत्वात् सरोरित्य आपबहुश्रुतविषयीकरणं धारणा यदुक्तं धारणा बुद्धेर्गणविशेष इति । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि । ३ । २ । ३ ।
"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥")
मेधाकर औषध यथा,—
"शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्च्चला ।
अभया च गुडूची च अटरूषकवाकुची ।
एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतं प्रस्थं विपाचयेत् ॥
कण्टकार्य्या रसं प्रस्थं दुग्धञ्च समन्वितम् ।
एतद्ब्राह्मीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥"
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥ * ॥
मेधाकरगणो यथा । सतताध्ययनम् । तत्त्वज्ञानकथा । अन्तरशास्त्रावलोकनम् । सद्विद्याचार्य्यसेवा च । इति पुराणम् ॥ (दक्षप्रजापतिकन्याविशेषः । यथा,—
"कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याये ॥
धनम् । इति निघण्टुः । २ । १० ॥ "मिधृ मेधृ सङ्गमे च । चकारात् हिंसामेधयोश्च । मिधि सङ्गत्यर्थे । इति माधवः । घञ् । सङ्गच्छतेऽनेन सर्व्वं तद्वता हिंस्यते वा तस्मात् चौरादिभिः अपि चैतदर्थकारणात् इति महाभारतम् ॥ यद्वा, मतौ धीयते अर्थ्यितव्यं रक्षितव्य दातव्य मिति धनवता बुद्धौ धनं धार्य्यते । तत्र मति शब्द उपपदे धाञो घञर्थे कविधानम् इति कः । पृषोदरादित्वात् मतिशब्दस्य मेभावः ।" इति तद्भाष्ये देवराजयज्वा ॥)

मेधा, [स्] पुं, (मेधते इति । मेध + असुन् ।) स्वायम्भुवमनुपुत्रः । यथा,—
"अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च वपुष्मान् सवन एव च ।
ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यो मेधा मेधातिथिर्व्वसुः ।
स्वायम्भुवस्यास्य मनोर्दशैते वंशवर्द्धनाः ॥"
इति मात्स्ये ९ अध्यायः ॥

मेधाकृत्, स्त्री (मेधां करोतीति । कृ + क्विप् ।) शितावरशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेधाकारके, त्रि ॥

मेधाजित्, पुं (मेधां जितवानिति । जि + क्विप् ।) कात्यायनमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेधातिथि, पुं, (मेधाया धारणावद्बुद्धेरतिथि रिव ।) मनुसंहिताटीकाकृत् । मुनिविशेषः । यथा, श्रीभागवते । १ । १९ । १ ।
"मेधातिथिर्देवल आर्ष्टिषेणो
भरद्वाजो गौतमः पिप्पलादः ॥"
(प्रियव्रतपुत्त्रः स च शाकद्वीपाधिपतिः । यथा, श्रीमद्भागवते । ५ । २ । २४—२५ ।
"यस्मिन् ह्रि शाको नाम महीरुहः स्वक्षेत्र व्यपदेशकः । यस्य ह महासुरभिगन्धस्तद्वीप मनुवासयति । तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपति र्नाम्ना मेधातिथिः ॥" * ॥ सप्तदश द्वापरयुगस्य व्यासः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३० ।
"मेधातिथिः सप्तदशे व्रती चाष्टादशे तथा ॥"
प्रजापतेः कर्द्दमस्य पुत्त्रः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । १५ ।
"अत्रिर्मेधातिथिश्च वपुष्मांश्च तथापरः ॥"
स्वायम्भुवमन्वन्तरे सप्तर्षीणामेकतमः । यथा, मार्कण्डेये । ९४ । ८ ।
"मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् द्युतिमां-स्तथा ।
सप्तर्षयोऽस्य सवनस्तथान्यो हव्यवाहनः ॥"
नदीविशेषे, स्त्री । यथा, महाभारते । ६ । २२१ । २१ ।
"धर्म्मवती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तथा ।
ताम्रावती वेत्रवती नदीत्रिशोऽथ कौशिकी ॥")

मेधावत्र, पुं, (मेधया वत्र इव ।) कालिदासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेधावती, स्त्री (मेधा वैद्यकेन अस्ति अस्याः इति । मेधा + मतुप् । मस्य व । ङीप् । मेधावर्द्धकत्वादस्यास्तथात्वम् ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेधाविशिष्टा च ॥

मेधाविनी, स्त्री, (मेधास्या अस्तीति । मेधा + "अस्मायामेधास्रजो विनिः ।" ५ । २ । १२१ । इति विनिः । ततो ङीप् ।) ब्राह्मी, पक्षी । इति मेदिनी । नै, ७०४ ॥

मेधावी, [न्] पुं, (मेधास्यास्तीति । मेधा + "अस्मायामेधास्रजो विनिः ।" ५ । २ । १२१ । इति

विनि) शुकपर्णी । इति मेदिनी । ने २ ४ ॥ मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ पण्डितः । इति हेमचन्द्रः ।३।६॥ व्याड़िः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कस्यचित् ब्राह्मणस्य पुत्त्रः । यथा, महाभारते १२ । १७५ । ३ ।
"द्विजातेः कस्यचित् पार्थ ! स्वाध्यायनिरतस्य वै ।
बभूव पुत्त्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥")
मेधायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ने २ ४ ॥ (यथा रामायणे । १ । ४ । ६ ।
"स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ।
वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ॥")
तद्वैदिकपर्य्यायः । विप्रः १ विग्रः २ गृत्सः ३ धीरः ४ वेनः ५ वेधाः ६ कण्वः ७ ऋभुः ८ नवेदाः ९ कविः १० मनीषी ११ मन्धाता १२ विधाता १३ विपः १४ मनश्चित् १५ विपश्चित् १६ विपन्यवः १७ आकेनिपः १८ उशिजः १९ कीस्तासः २० अद्धातयः २१ मतयः २२ मतुथाः २३ वाघतः २४ । इति चतुर्व्विंशतिर्म्मेधाविनामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १५ ॥
मेधि, पुं (मेध्यते खले स्थाप्यते इति । मेध + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४।११३। इति इन् ।) खले पशुबन्धनार्थन्यस्तदारु । इत्यमरः । २ । ९ । १५ ॥ खले धान्यमर्द्दनस्थानमध्ये पशुबन्धन निमित्तं निहितं यद्दारु स मेधिः । मेढ़ इति ख्याते । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । मेथिः २ खलेवाली ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य स्थापन दिनं तत्र वारौ शुभदौ शनिचन्द्रौ । नक्षत्राणि रेवती स्वाती हस्ता मूलं मृगशिरश्च । तत्र लग्नं स्थिरम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
मेधिर, त्रि, (मेधास्यास्तीति । मेधा + "मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ ।" ५ । २ । १ ९ । इति काशिकोक्त्या इरन् ।) मेधावी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । २५ । २० ।
"त्वं विश्वस्य मेधिर ! दिवश्च ग्मश्च राजसि ।"
"हे मेधिर ! मेधाविन् ! वरुण ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ यज्ञवान् । हविष्मान् । यथा, ऋग्वेदे । १० । १०० । ६ ।
"इन्द्रस्य नु सुकृतं दैव्यं सहोऽग्निर्गृहे जरिता मेधिरः कविः ।"
"मेधी यज्ञः हविर्वा तद्वान् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
मेधिष्ठः त्रि, (अयमेषामतिशयेन मेधावीति । मेधाविन् + "अतिशायने तमबिष्ठनौ ।" ५।३।५५। इति इष्ठन् । "विन्मतोर्लुक् ।" ५ । ३ । ६५ । इति विनो लुक् ।) अतिशयमेधायुक्तः । इति व्याकरणम् ॥
मेध्य त्रि, (मेधति इति । मेध + "ऋहलोर्ण्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् । यद्वा, मेधामर्हतीति । मेधा + दण्डादित्वात् यत् ।) पवित्रम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५५ ॥ (यथा,—
"स्नानेन मेध्यमखिलममेध्यं ज्ञानतो भवेत्
ब्रह्मज्ञाने समुत्पन्ने मेध्यामेध्यं न विद्यते ॥"
इति चिन्तामणिधृतवचनम् ॥)
"पवित्रं प्रयतं पूतं इति त्रयं वर्गे प्राणिविषय मात्रं उक्तं इह त्वप्राणिद्रव्ये ।" इति भरतः ॥
"पूतं मेध्यं पवित्रं स्यात् शौचं प्रयतनिर्म्मलम् ।
निःशोध्यं शोधितं मृष्टं निर्णिक्तमनवस्करम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(नित्यमेध्यम् । यथा, मनुः । ५ । १२९ ।
"नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यमेध्यमिति स्थितिः ॥")
शुचि । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥ (यथा, अनर्घराघवे । २ । १४ ।
"तत्तादृक् त्वयपूलकोपनयनक्लेशाच्चिरं द्वेषिभि-
र्मेध्या वत्सतरी विहस्य वटुभिः सोल्लुण्ठमालभ्यते ॥"
मेधाजनक । यथा,—
"मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः
क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्प्याः
कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः ॥
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेध्यानि चैतानि च शङ्खपुष्पी ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
मेध्य, पुं, (मेधायै हितः । मेधा + "उगवादिभ्यो यत् ।" ५ । १ । २ । इति यत् ।) खदिरः । यवः । छागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेध्या स्त्री, (मेधायै हिता । मेधा + यत् । टाप् ।) रक्तवचा । रोचना । इति मेदिनी । ये ४७ ॥ केतकी । ज्योतिष्मती । शङ्खपुष्पी । ब्राह्मी । श्वेतवचा । शमी । मण्डूकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २२१ । २३ ।
"चर्म्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तथा ॥")
मेनका, स्त्री, (मन्यते इति । मन् + "मनेरादिबिच ।" इति वुन् । तत "नञ्मन्योरलिच्यत्व मल्पायम् ।" ६ । ४ । १२० । इत्यत्र काशिकोक्त्या अकारस्य एत्वम् ।) सर्व्वेष्या । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्याः कन्या शकुन्तला । यथा,—
"विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने ।
वेदैतद्भगवान् कण्वो वीर ! किं करवाम ते ॥"
इति श्रीभागवते । ९ । २० । १३ ॥
(मेनैव । मेना + स्वार्थे कन् ।) उमामाता । यथा,
"तत प्रीतास्तु पितरस्तां ददुस्तनयां निजाम् ।
मेनां देवाश्च शैलाय हिमयुक्ताय वै ददुः ॥
तां मेनां हिमवाँल्लब्ध्वा प्रसादाद्दैवतेभ्यश्च ।
प्रीतिमानभवच्चासौ रराम च यथेच्छया ॥
ततो हिमाद्रिः पितृकन्यया समं
सुखं सिषेवे विषयं यथेप्सितम् ।
अजीजनत् सा तनयास्तु मेना
रूपाभियुक्ताः सुरयोषितोपमाः ॥

पुलस्त्य उवाच ।
मेनायां कन्यकास्तिस्रो जाता रूपगुणान्विताः ।
सुनाभ इति विख्यातश्चतुर्थस्तनयोऽभवत् ॥
नीलाञ्जनचयप्रख्या नीलेन्दीवरलोचना ।
रूपेणानुपमा काली जघन्या मेनकासुता ॥
जातास्ताः कन्यकास्तिस्रः षडब्दात् परतो मुने ! ।
कर्त्तुं तपः प्रयातास्ता ददृशुस्ताः शुभाः ॥
ततो गते कन्यके द्वे ज्ञात्वा मेना तपस्विनी ।
तपसो वारयामास उमे त्वेवाब्रवीच्च सा ॥
तदेव माता नामास्याश्चक्रे पितृसुता शुभा ।
उमेत्येव हि कन्यायाः सा जगाम तपोवनम् ॥"
इति वामने ७४—७५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"कथं गिरिसुता काली बभूव जगतां प्रभो ! ।
दाक्षायणी त्यक्ततनुः कथमाप हरं पतिम् ॥"
मार्कण्डेय उवाच ।
यदात्यजत्तनुं देवी पूर्व्वं दाक्षायणी सती ।
तदैव मनसागच्छन्मेनका हिमवद्गिरिम् ॥
त्यक्तप्राणा तदा देवी भूता हिमवतः सुता ॥
शिवाविन्यस्तमनसा सप्तविंशतिवत्सरान् ।
निनाय मेनका देवी परमाह्नतिमिच्छती ॥
सप्तविंशतिवर्षान्ते जगन्माता जगन्मयी ।
सुप्रीता भवदत्यर्थं प्राह प्रत्यक्षतां गता ॥
श्रीदेव्युवाच ।
यत् प्रार्थितं त्वया देवि ! मत्तस्तत् प्रार्थयाधुना ।
ततः सा प्रथमं पुत्त्रशतं वव्रे यशस्विनी ॥
पश्चात्तु तनयामेकां स्वरूपगुणशालिनीम् ।
कुलद्वयानन्दकरीं भुवनत्रयदुर्लभाम् ॥
ततो भगवती प्राह मेनकां मुनिसन्निभाम् ॥
श्रीदेव्युवाच ।
शतं पुत्त्राः सम्भवन्तु भवत्या वीर्य्यसंयुताः ।
सुता च तव देवानां मानुभावाच्च रक्षसाम् ॥
हिताय सर्व्वजगतां भविष्याम्यहमेव ते ।
एवमुक्ता जगद्धात्री तत्रैवान्तरधीयत ॥
ततः सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी ।
पूर्व्वत्यक्तसतीरूपा जन्मार्थं मेनकां ययौ ॥
समयस्यानुरूपेण मेनकाजठरे शिवा ।
सम्भूय समुत्पन्ना सा लक्ष्मीरिव सागरात् ॥
वसन्तसमये देवी नवम्यां मृगयोगतः ।
अर्द्धरात्रौ समुत्पन्ना गङ्गेव शशिमण्डलात् ॥"
इति कालिकापुराणे ४ अध्यायः ॥
मेनकात्मजा, स्त्री, (मेनकाया आत्मजा ।) दुर्गा । इति हलायुधः ॥ (शकुन्तला । यथा, महाभारते । १ । ७२ । ११ ।
"मेना हिमवने वनी क्रथादा मामदद्धिन ।
पर्य्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥")
मेनकाप्राणेशः, पुं, (मेनकायाः प्राणेशः पतिः ।) हिमालयः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ९३ ॥
मेना, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति । मान पूजायाम् "बहुलमन्यत्रापि ।" उणा० २ । ४६ । इति इनच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मेनका । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ सा पितृकन्या । यथा,

"तां मानसीं मेरुसखः पितॄणां
कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
मेनां मुनीनामपि माननीया-
मात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥"
इति कुमारसम्भवे । १ । १८ ॥ * ॥
यथा च कौर्म्मे १२ अध्याये ।
"अग्निष्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः ।
तेभ्यः स्वाहा स्वधा जज्ञे मेना वैतरणी तथा ॥"
(स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६२ । ७ ।
"भगो न मेने परमे व्योमन्नधारयद्रोदसी सुदंसाः ।"
"मेनेति स्त्रीनाम । मेने स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ * ॥ वृषणश्वकन्या । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । १३ ।
"मेना भवो वृषणश्वस्य ।"
"हे इन्द्र ! त्वं वृषणश्वस्य एतदाख्यस्य राज्ञो मेना भव मेनानाम कन्यका भूः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥*॥ वाक् । इति निघण्टुः । १ । ११ ॥
"मानपूजायां इत्यस्मात् 'बहुलमन्यत्रापि' इनच् भवति । इति वचनादिनच् । बहुलग्रहणात् नलोपः । पूज्यतेऽनया गुर्व्वादिरुपदेशवाक्येन पूज्या वा देवतादीनां ।" इति तट्टीकायां देवराजयज्वा ॥ * ॥ नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ९ । २३ ।
'कारिषिणीमचित्रांच कुशचीरां महानदीम् ।
मरुद्धीं प्रवरां मेनां हेमां घृतवतीं तथा ॥")

मेनाजा, स्त्री, (मेनाया जायते इति । जन् + ड । स्त्रियां टाप् ।) पार्व्वती । इति हेमचन्द्रः ॥

मेनाद, पुं, (मे इति नादोऽस्य ।) विडालः । छागः । मयूरः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥

मेनाधव, पुं, (मेनाया धवः स्वामी ।) हिमालयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेन्धिका, स्त्री, (मां शोभामिन्धयति प्रकाशयतीति । इन्ध + णिच् + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) क्षुपविशेषः । इति केचित् । मेहदी इति भाषा ॥

मेन्धी, स्त्री, (मां शोभामिन्धयतीति । इन्ध + णिच् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुपविशेषः । इति केचित् । मेहदी इति भाषा ॥

मेप, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, मेपते । ऋ, अमिमेपत् । इति दुर्गादासः ॥

मेरक, पुं विष्णुशत्रुभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

मेरु, पुं, (मि + "मिपीभ्यां रुः ।" उणा० ४ । १०१ । इति रु ।) पर्व्वतविशेषः । तत्पर्य्यायः । सुमेरुः २ हेमाद्रिः ३ रत्नसानुः ४ सुरालयः ५ । इत्यमरः ॥ मिनोति क्षिपति ज्योतींषि उच्चत्वात् मेरुः । डुमि ञ् क्षेपे मानोति रु । इति भरतः ॥*॥ (यथा मार्के।१२१।८५
"देवर्षिगन्धर्व्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते ।
प्रागायतः सर्व्ववर्ण उदयो नाम पर्व्वतः ॥")
जपमालायवतिर्य्येका माला । यथा,—
"मालामेकैकमादाय ऋज्वे सम्पातयेत सुधीः ।
मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योजयेत् ॥
गोपुच्छसदृशी कार्य्याथवा सर्पाकृतिर्भवेत ।
ततश्चजातीयमेकाच मेरुत्वेनाग्रतो न्यसेत ॥"
इत्युत्पत्तितन्त्रे ६० पटलः ॥ * ॥
करमालायां मेरुर्यथा —
"तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका ।
पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वे नोपकल्पयेत ॥"
इदन्तु शक्तिभिन्नविषयम् ॥ * ॥
शक्तिविषये मेरुर्यथा,—
"पर्व्वद्वयमनामाया परिवर्त्तेन वै क्रमात ।
पर्व्वत्रयं मध्यमायास्तर्ज्जन्येकं समाहरेत् ।
पर्व्वदयन्तु तर्ज्जन्या मेरु तद्विद्धि पार्व्वति ।।"
श्रीविद्याविषये मेरुर्यथा,—
"अनामामध्यमायाश्च मूलाग्रन्तु द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च तर्ज्जन्याश्चैव पर्व्व सुरेश्वरि ।।
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्यादितयं शुभम् ॥"
तल्लङ्घितजपे दोषो यथा,—
"अङ्गुल्यग्रेषु यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
पर्व्वसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

मेरुक, पुं (मिनोति क्षिपति गन्धानिति । मि + रु । स्वार्थे कन् ।) यक्षधूपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ धुना इति भाषा । (मध्यदेशस्थ प्रदेशभेदः । यथा, वृहत्संहितायाम् ।१४।२९।
"ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्यपशुपालकीरकाश्मीराः ।
अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्राः ॥")

मेरुसावर्ण, पुं, एकादशमनुः । यथा,—
"ततस्तु मेरुसावर्णी ब्रह्मसूनुर्मनुः स्मृतः ।
ऋतुश्च ऋतुधामा च विष्वक्सेनो मनुस्तथा ॥"
इति मात्स्ये ९ अध्यायः ॥

मेलक, पुं (मिल + भावे घञ् । स्वार्थे कन् ।) सङ्गः । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥ ("बहुमान्य मेलके कलावतां सत्कम् ।" इति । २ । १३६ । मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

मेलकलवण, क्ली, (मिलतीति । मिल + ण्वुल् ।) मेलकं लवणम् ।) औषरलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेला, स्त्री, (मिल + णिच् + अच् । टाप् ।) मेलकः । मषी । इति मेदिनी । ले ४६ ॥ अञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ महानीली । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेलानन्दा, स्त्री, (मेलया मस्या आनन्दो यस्याः ।) मस्याधारः । इति हारावली ॥

मेलाम्बु, क्ली,(मेलायाः अम्बु कूपिका ।) मस्याधारः । इति जटाधरः ॥

मेलान्धु, पुं, (मेलैव अन्धु अत्र ।) मस्याधारः । इति शब्दरत्नावली ॥

मेव ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेवत् । ङ, मेवते । इति दुर्गादासः ॥

मेष, पुं, (मिषति अन्योन्यं स्पर्द्धते इति । मिष् स्पर्द्धायाम् + अच् ।) पशुविशेषः । भेड़ा इति भेडा इति च भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।५।६२।
"मेषेण सूपकाराणां कलहो यत्र वर्त्तते ।
स भविष्यत्यसन्दिग्धं वानराणां भयावहः ॥")
तत्पर्य्यायः । मेढ्रः २ उरभ्रः ३ उरणः ४ ऊर्णायुः ५ वृष्णिः ६ एडकः ७ । इत्यमरः ।२। ९ । ७६ ॥ भेड़ः ८ हुडुः ९ शृङ्गिणः १० अविः ११ लोमशः १२ बली १३ रोमशः १४ भेडुः १५ भेड़कः १६ मेढ़ः १७ हुडुः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ मेण्ढकः १९ हुडः २० सफलः २१ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४१ ॥ अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । बृंहणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । पित्तश्लेष्मकरत्वम् । कुसुमशाकेन सह त्याज्यत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ लग्नविशेषः । औषधविशेषः । इति मेदिनी । षे, १२१ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १७ अध्याये ।
"मेषस्य पुष्पैर्मधुकेन संयुतं
तदञ्जनं सर्व्वकृते प्रयोजयेत् ।
क्रियाश्च सर्व्वाः क्षतजोद्भवे हिताः
क्रमं परिम्लायिनि चापि पित्तकृत ॥")
राशिविशेषः ॥ तत्पर्य्यायः । क्रियः २ । (यथा, श्रीमद्भागवते ।५।२१।४। "यदा मेषतुलयोर्वर्त्तते तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ति । यदा वृषभादिषु पञ्चसु च राशिषु चरति तदाहान्येव वर्द्धन्ते ह्रसति च मासि मासि एकैका घटिका रात्रिषु ॥") अस्याधिष्ठात्री देवता पुमेषः । अश्विनीभरणीकृत्तिकापादैकेन मेषराशिर्भवति । अत्र जातः पुरुषो भवति । शीघ्रप्रायी नेत्ररुजी दयालुः धनी मानसुखी धार्म्मिकः धीरः अल्पमांसाशी च । स तु पृष्ठोदयः । अस्य वर्णः । आरक्तः पीतश्च । अयं क्रूरः । पित्तोष्णस्वभावः । कान्तिरहितः । समानाङ्गः । पर्व्वतचारी । पूर्व्वदिगधिपतिः । वैश्यवर्णः । अल्पस्त्रीसङ्गः । अल्पसन्तानः । सुदृढः । अतिरवश्च । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥
रव्याश्रिततद्राशिजातफलं यथा,—
"मेषे दिनेशे पुरुषः सुवेशः
कलाढ्यः ख्यातनृपतिः समानः ।
शूरो युतः पित्तरुजा च पीड़ा
चलोऽस्थिरो वा सततं मनीषा ॥" * ॥
चन्द्राश्रिततद्राशिजातफलं यथा —
"स्थिरधनो रुचिरः खलवेतरः
सुतयुतः प्रमदाविजितो भवेत् ।
अजगते हिमरश्मि दलीरितं
विपुलयाकुलया वनितः प्रिया ॥" * ॥
तल्लग्नजातफलं यथा,—
"मेषलग्ने समुत्पन्नो मानी धनी शुभः ।
क्रोधी स्वजनहन्ता च विक्रमी परवत्सलः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

तल्लग्नस्य शून्यमानम्। ३। ४७। इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ त्रितारकशराकृतिश्रवणानक्षत्रस्य गगनमध्योदये मेषलग्नस्य अष्टादशपला धिकदण्डैका गतो भवेत। यथा,—

"तारकात्रयमिते शराकृतौ
केशवे गगनमध्यवर्त्तिनि।
मत्तवारणगतेऽजलग्नतो
नियशुर्गजमहीशलिप्तिका ॥"

मर्द्दलाकृतिपञ्चतारकधनिष्ठानक्षत्रस्य मस्तकोपर्युदये मेषलग्नस्य षट्त्रिंशत्पलाधिकदण्डद्वय गत स्यात। यथा,—

"मस्तकोपरि समागते धने
मर्द्दलाकृतिनि पञ्चतारके।
याति कान्तिमति मेषलग्नत
सायकाब्धि रसचन्द्रलिप्तिका ॥"

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

मेषक, पुं, (मिषतीति। मिष+अच। सञ्ज्ञायां कन्।) जीवशाक। राजनिघण्ट ॥

मेषकम्बल, पुं, (मेषलोमनिर्म्मित कम्बल। मध्यपदलोपी कर्म्मधारय।) मेषलोमनिर्म्मित वस्त्रम्। तत्पर्य्याय। ऊर्णायु २। इत्यमर। २। ६। ११७ ॥

मेषलोचन, पुं, (मेषस्य लोचनमिव पुष्पमस्य।) चक्रमर्द्द। इति भावप्रकाश ॥ मेषचक्षुस्तुल्य-चक्षुषि, त्रि ॥

मेषवल्ली, स्त्री (मेषप्रिया वल्ली।) अजशृङ्गी। इति भावप्रकाश ॥

मेषविषाणिका, स्त्री (मेषस्य विषाण शृङ्गमिव प्रतिकृतिरस्या। विषाण+प्रतिकृतौ कन्। टापि अत इत्वम्।) मेषशृङ्गी। इति रत्नमाला ॥

मेषशृङ्ग, पुं (मेषस्य शृङ्गमिव। तदाकृतित्वात्।) स्थावरविषभेद। इति हेमचन्द्र। ४। २६३ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। १७ अध्याये।
"मेषशृङ्गस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि ॥")

मेषशृङ्गी, स्त्री, (मेषशृङ्ग+गौरादित्वात् ङीष्।) अजशृङ्गीवृक्ष। भेड़ाशृङ्गी इति भाषा। (यथा, सुश्रुते। १। ३८।
"मेषशृङ्गी मातुलुङ्गी सुवर्ङ्गीत्यादि ॥")
तत्पर्य्याय। गन्धीवृक्ष २ मेषविषाणिका ३ चक्षु ४ चक्षुर्व्वहनम् ५ भेड़ाशृङ्गी ६ मेषहद्मा ७। इति रत्नमाला ॥ (तथास्या पर्य्यायो गुणाश्च।
"मेषशृङ्गी विषाणी स्यान्मेषवल्ल्यजशृङ्गिका ॥
मेषशृङ्गी रसे तिक्ता वातला श्वासकासहृत्।
रूक्षा पाके कटुस्तिक्ता व्रणश्लेष्माक्षिशूलहृत् ॥
मेषशृङ्गीफल तिक्त कुष्ठमेहकफप्रणुत्।
दीपनं स्रसनं कासकृमिव्रणविषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मेषा, स्त्री, (मिष्यतेऽसौ। मिष्+कर्म्मणि घञ्। टाप्।) त्रुटि। इति शब्दचन्द्रिका। गुजराटी एलाइच इति भाषा ॥

मेषाक्षिकुसुम, पु, (मेषाणां अक्षिवत कुसुमान्यस्य।) चक्रमर्द्द। इति रत्नमाला ॥

मेषाण्ड पु, (मेषस्याण्डमिवाण्डमस्य।) इन्द्र। इति पुराणम् ॥

मेषाम्ली, स्त्री, (मेषस्य अन्नमिव अन्न खाद्यत्व गस्या।) वस्त्राम्लीवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥

मेषालु, पु, (मेषप्रिय आलु।) वर्व्वरावृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका ॥

मेषाह्वय, पु (मेषस्याह्वय आह्वास्य।) चक्रमर्द्द। इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवरणमस्य चक्रमर्द्द-शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मेषिका, स्त्री, (मेषी+स्वार्थे कन्। टाप्। ह्रस्व।) मेषी। इति शब्दरत्नावली ॥

मेषी, स्त्री, (मिष्यते गृह्यते असौ इति। मिष+घञ्। ङीष्।) तिनिशवृक्ष। जटामांसी। इति राजनिघण्ट ॥ मेषस्त्रीजाति। भेड़ी। (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। ३। ५९।
"भेषजमसि भेषज गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजं सुख मेषाय मेष्यै ॥")
तत्पर्य्याय। जालकिनी २ अवि ३। इति त्रिकाण्डशेष ॥ एड़का ४ मेषिका ५ इति शब्दरत्नावली। कुररी ६ रुजा ७ अविला ८ वेणी ९। इति हेमचन्द्र। ४। ३४३। अस्या दुग्धगुणा। मधुरत्वम्। गाढ़त्वम्। स्निग्धत्वम्। कफापहत्वम्। वातामयकरत्वम्। स्थौल्यत्वम्। लोमशायाश्चेत गुरुत्वम्। वृद्धिदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥ अपि च।
"आविक लवण स्वादु स्निग्धोष्ण चाश्मरी प्रणुत्।
अहृद्य तर्पण केश्य शुक्रपित्तकफप्रदम्।
गुरुकासेऽनिलोद्भूते केवले वातिके वरम् ॥"
इति भावप्रकाश ॥
अस्या दधिगुणा। सुस्निग्धत्वम्। कफपित्तकारत्वम्। गुरुत्वम्। वाते रक्तवाते च पथ्यत्वम्। शोफव्रणनाशित्वञ्च ॥ * ॥ अस्या नवनीतगुणा। विस्रगन्धत्वम्। शीतलत्वम्। मेधाकरत्वम्। पुष्टिदत्वम्। स्थौल्यत्वम्। मन्दाग्निदीपनत्वम्। सारकत्वम्। पाके हिमत्वम्। लघुत्वम्। योनिशूले कफे वाते दुर्नाम्नि च हितत्वञ्च। दुर्नाम्नि स्थाने गुदशूले इति पुस्तकान्तरे पाठ ॥ * ॥ तस्या घृतगुणा। अतीवगौरवात् सुकुमारदेहिनां वर्ज्यत्वम्। बुद्धिपाटवहरत्वम्। बलावहत्वम्। वपुषां विस्रगन्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥ तन्मांसगुणा। यथा, भावप्रकाशे।
"छागमेषवृषाश्वाद्या ग्राम्या प्रोक्ता महर्षिभि।
ग्राम्या वातहरा सर्व्वे दीपना कफपित्तला।
मधुरा रसपाकाभ्यां वृष्या बलवर्द्धना ॥"

मेषूरण, क्ली दशमलग्नम्। यथा,—
"कर्म्मास्पदञ्च दशम खं मेषूरणमास्पदम्।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मेह, पु, (मेहति क्षरति शुक्रादिरनेनेति। मिह+घञ्।) प्रमेहरोग। इत्यमर। २।६।५६ ॥ (अस्यौषध यथा —
"वङ्गभस्म द्विवल्लञ्च लेहयेन्मधुना सह।
ततो गुडसम गन्ध भक्षयेत कर्षमात्रकम् ॥
गुडूचीसत्त्वमथवा शर्करासहितन्तथा।
सर्व्वमेहहरो श्रेयो वङ्गावलेह उत्तम ॥"
इति वङ्गावलेह ॥
"भस्मसूत सम कान्तमभ्रकन्तु शिलाजतु।
शुद्धताप्य शिलाव्योष त्रिफलाङ्कोठबीजकम् ॥
कापासमज्जा रजनी सम भाव्यञ्च भृङ्गिणा।
विशदार विशोष्याथ मधुयुक्त लिहेत्सदा ॥
माषमात्र हरेन्मेह मेघनादरसो महान् ॥"
इति मेघनादरस ॥
"रसभस्म समायुक्त वङ्गभस्म प्रकल्पयेत।
अस्य माषद्वय हन्ति मेहान् क्षौद्रसमन्वितम ॥"
इति वङ्गेश्वररस ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥
अन्यत प्रमेहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ मिहतीति। मिह+अच।) मेष। इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रस्राव। इति हेमचन्द्र। ३।२६७ ॥ (अग्न्याद्यभिमुख तत्करणे दोषो यथा, मनौ। ४।५२।
"प्रत्यग्नि प्रतिसूर्य्यञ्च प्रतिसोमोदकद्विजान्।
प्रतिगां प्रतिवातञ्च प्रज्ञा नश्यति मेहत ॥"
"अग्निसूर्य्यचन्द्रजलब्राह्मणगोवाताभिमुख मूत्र पुरीषे कुर्व्वत प्रज्ञा नश्यति।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ॥)

मेहघ्नी, स्त्री, (मेह हन्तीति। हन्+टक। ङीष।) हरिद्रा। इति रत्नमाला ॥

मेहन क्ली, (मेहति सिञ्चति मूत्ररेतसीति। मिह सेचने+ल्यु।) शिश्न। इत्यमर। २।६।७६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। १६३। ५।
"मेहनादन वारणात्मोम।"
"मेहनात् मेढ्रात।" इति तद्भाष्ये सायण ॥ यथा, च सुश्रुते। १। ३५।
"ह्रस्वानि यस्य पर्व्वाणि सुमहच्चापि मेहनम्।
तथोरस्यवलीढ़ानि न च स्यात् पृष्ठमायतम् ॥
ऊर्द्ध्वञ्च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिण।
हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते।
प्रेक्षते यश्च विभ्रान्त स जीवेत् पञ्चविंशतिम् ॥")
मूत्रम्। इति मेदिनी। ने, ११ ॥ (यथा सुश्रुते। १। ३२।
"वस्त्रवद्विशदन् यश्च भूमौ पतति चक्षुष्कस्तब्धमेढ्रो भग्नग्रीव प्रनष्टमेहनश्च मनुष्य ॥")
भावेऽनट प्रत्यये मूत्रोत्सर्गश्च ॥

मेहन, पु, (मेहति सिञ्चति रसमिति। मिह+ल्यु।) मुष्ककवृक्ष। इति राजनिघण्ट ॥

मेहना, स्त्री, (मेह्यते प्रार्थ्यते शुक्रमस्यामिति। मिह क्षरणे+णिच+अधिकरणे युच। स्त्रियां टाप।) महिला। इति केचित् ॥ (मेहनीयम्। यथा, ऋग्वेदे। ५। ३८। १।
"यदिन्द्र चित्रमेहनास्ति त्वादातमद्रिव ॥")

मैत्र क्ली, (मित्रादागतमिति । यद्वा, मित्रस्येद मिति । मित्र+"तस्येदम् ।" ४।३।१२० । इति अण् ।) अनुराधानक्षत्रम् १७ । यथा,—

"मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णु
र्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।
पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥

(मित्र सूर्य्यो देवतास्येति । आदित्यलोक । यथा, महाभारते । १२ । ३१७ । ३ ।
"पायुनोत्क्रममाणस्तु मैत्र स्थानमवाप्नुयात् ।
पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्याञ्च प्रजापतिम् ॥"
यद्वा, मनु । १२ । ७२ ।
"मैत्राक्षज्योतिक प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक ॥")
पुरीषोत्सर्ग । यथा,—
तत कल्य समुत्थाय कुर्य्यान्मैत्र नरेश्वर ।।
नैरृत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिक भुव ॥
कल्य उष कालम् । मैत्र मित्रदेवत,कपायुसम्ब-
न्धात पुरीषोत्सर्ग ।" इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
अपि च ।
"ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्तिष्ठेत सुस्थो रक्षार्थमायुष ।
शरीरचिन्तां निर्व्वर्त्य मैत्र कर्म्म समाचरेत् ॥"
मैत्र मलमूत्रोत्सर्ग । इति राजवल्लभ ॥*॥
तत्र निषिद्धस्थानादि यथा,—
'छायाकूपनदीगोष्ठचैत्याम्भ पथिभस्मसु ।
अग्नौ चैव श्मशाने च विण्मूत्रे न समाचरेत् ॥
न गोमये न कृष्टे वा महावृक्षे च शाड्वले ।
न तिष्ठन् वा न निर्व्वासा न च पर्व्वतमस्तके ॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन् वा समाचरेत् ॥
तुषाङ्गारकपालेषु राजमार्गे तथैव च ।
न क्षेत्रे न विले वापि न तीर्थे न चतुष्पथे ॥
नद्यां नदसमीपे वा नोषरे न पराशुचौ ।
न सोपानत्पादुको हि छत्री वा नान्तरीक्षके ॥
न चैवाभिमुख स्त्रीणां गुरुब्राह्मणयोर्गवाम् ।
न देवदेवालययोरपामपि कदाचन ॥
न ज्योतींषि निरीक्षन् वा न वाय्वभिमुखोऽथवा ।
प्रत्यादित्य प्रत्यनलं प्रतिसोमं तथैव च ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १२ अध्याय ॥
अस्य विस्तारस्तु पाद्मे उत्तरखण्डे १८० अध्याये द्रष्टव्य ॥ * ॥ (मित्रस्य भाव । मित्र+अण् । मित्रता । यथा, मनु । ८ । ११८ ।
"लोभात् मोहात् भयात् मैत्रात् कामात् क्रोधात् तथैव च ।
अज्ञानात् बालभावाच्च साक्ष्य वितथमुच्यते ॥")
त्रि, मित्रसम्बन्धी ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १४४ । २१ ।
"पिशुनां च न भाषन्ते मित्रभेदकरीं गिरम् ।
ऋत मैत्रञ्च भाषन्ते ते नरा स्वर्गगामिन ॥"
मित्रताशाली । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । १२ । १३ ।
"अद्वेष्टा सर्व्वभूतानां मैत्र करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कार समदुःखसुख क्षमी ॥"
"मित्रभावो मैत्री मित्रतया वर्त्तते ।" इति श्रीशङ्करभाष्यम् ॥ "मैत्र स्नेहेषु कृपालु ।" इति श्रीधरस्वामी ॥ "मैत्री मित्रता तद्वान् मैत्र ।" इति श्रीमधुसूदनसरस्वती ॥)

मैत्र, पुं ब्राह्मण । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, मनुसंहितायाम् । २ । ८७ ।
"जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशय ।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यात् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥"
"मित्रमेव मैत्र स्वार्थे अण् ।" इति तट्टीकायां मेधातिथिकुल्लूकौ ॥ (उदयमुहूर्त्तात् तृतीय मुहूर्त्त । तथा च बृहस्पति ।
"आर्द्र सार्पस्तथा मैत्र शुभो वासव एव च ॥"
यथा, कुमारे । ७ । ६ ।
"मैत्रे मुहूर्त्ते शशलाञ्छनेन
योग गतासूत्तरफल्गुनीषु ॥"
वर्णसङ्करविशेष । यथा मनु । १० । २३ ।
"वैश्यात्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य्य एव च ।
कारूषश्च विजन्मा च मैत्र सात्वत एव च ॥")

मैत्रभ, क्ली, (मैत्रञ्च तत् भञ्चेति ।) अनुराधानक्षत्रम् । इति जटाधर ॥

मैत्रावरुण, पुं, (मित्रश्च वरुणश्चेति । "देवता द्वन्द्वे च ।" ६।३।२६ । इत्यनङ् । तत "देवता द्वन्द्वे च ।" ७ । ३ । २१ । इति मित्रस्य वृद्धि । "दीर्घाच्च वरुणस्य ।" ७ । ३ । २३ । इति वरुणस्य न वृद्धि । तयोरपत्यमिति । मित्रावरुण+अण् ।) अगस्त्य । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ५ । १९ । १५ ।
"न वर्ष मैत्रावरुण ब्रह्मज्यमभिवर्षति ॥"
अस्य विवरण यथा, ऋग्वेदे । ७ । ३३ । ११ ।
"उतासि मैत्रावरुणो वशिष्ठोर्व्वश्या ब्रह्मन्
मनसोऽधिजात ।
द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवा पुष्करे
त्वाददन्त ॥"
"उतापि च हे वशिष्ठ ! मैत्रावरुण ! मित्रावरुणयो पुत्रोऽसि ब्रह्मन् वशिष्ठ ! उर्व्वश्या अप्सरसो मनसो ममायं पुत्र स्यादिति ईदृशात् सङ्कल्पात् त्वम् रेत मित्रावरुणयोरुर्व्वशीदर्शनात् स्कन्नमासीत् । तस्मादधिजातोऽसि । तथा च बह्वृचे । सत्रे ह जातावित्यपि । एवं जात त्वां दैव्येन देवसम्बन्धिना ब्रह्मणा वेद राशिना अत्यन्तसुखा शक्त पुष्करे विश्वेदेवा अददन्त अधारयन्त । तथा चादित्यमैत्रावरुणौ जज्ञाते इति प्रकृत्य पठ्यते ।
तयोरादित्ययो सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्व्वशीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥
तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तत्रर्षी सम्बभूवतु ॥
बहुधापतितं रेत कलशे च जले स्थले ।
स्थले वशिष्ठस्तु मुनि सम्भूत ऋषिसत्तम ॥
कुम्भे त्वगस्त्य सम्भूतो जले मत्स्यो महाद्युति ।
उदियाय ततोऽगस्त्य शम्यामात्रो महातपा ॥
मानेन सम्मितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते ।
यद्वा कुम्भादृषिर्जात कुम्भेनापि हि मीयते ।
कुम्भ इत्यभिधानञ्च परिमाणस्य लक्ष्यते ।
ततोऽप्सु गृह्यमाणासु वशिष्ठ पुष्करे स्थित ।
सर्व्वत पुष्करे त हि विश्वे देवा अधारयन् ॥"
इति तद्भाष्ये सायण ॥)

मैत्रावरुणि पु (मैत्रावरुणयोरपत्यमिति । मैत्रावरुण+"अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।) अगस्त्य । इत्यमर । १ । ३ । २० (यथा, महाभारते । ३ । १३ । १४ ।
"तेऽभिगम्य महात्मान मैत्रावरुणिमच्युतम् ।
आश्रमस्थ तपोराशि कर्म्मभि स्वैरभिष्टुवन् ॥")

मैत्री स्त्री (मैत्र+ङीप । यद्वा, मित्र+भावे ष्यञ् + ङीष् । तत "हलस्तद्धितस्य ।" ६ ।४। १५० ।" इति यलोप ।) मित्रस्य भाव । मित्रस्य कर्म्म । इत्यमरभरतौ ॥ व्यक्तिविशेषे मैत्रीकरणनिषेधो यथा,—
"विद्विष्टपतितोन्मत्तबहुवैरातिकीटकै ।
बन्धकीबन्धकीभर्तृक्षुद्रानृतकथै सह ॥
तथातिव्ययशीलैश्च परीवादरतै शठै ।
बुधो मैत्रीं न कुर्व्वीत नैक पन्थानमाश्रयेत् ॥"
इति विष्णुपुराणे तृतीयेऽंशे ११ अध्याय ॥
"विद्विष्टादिभिर्मैत्रीं न कुर्व्वीत । बहुभिर्व्वैर यस्य । अतिकीटक अत्यन्त कीटवत् पीडक । कण्टकैरिति पाठेऽपि स एवार्थ । बन्धकी असती ।" इति तट्टीका ॥

मैत्रीबल, पुं, (मैत्री मित्रता बलमस्य ।) बुद्ध । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मैत्रेय, पुं, (मैत्रे मित्रतायां साधुरिति । मैत्र+ढञ् ।) बुद्धभेद । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (मित्रयो अपत्यमिति । मित्रयु+"गृष्ट्यादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १३६ । इति ढञ् । तत "केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरिय ।" ७ । ३ । २ । इति युस्थाने इयादेशे प्राप्ते । "दाण्डिनायन-हास्तिनायन ।" ६ । ४ । १७४ । इति युलोपो निपातित ।) मुनिविशेष । यथा,—
"एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं द्वैपायनसुतो बुध ।
प्रीणयन्निव भारत्या विदुर प्रत्यभाषत ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । ७ । १ ॥
(ऋषि । यथा, महाभारते । ३ । १० । २७ ।
"देवकार्य्यात् प्रशान्तात्मा पितामहपितामहः ।
परात्परात्मा कृष्णात्मा मैत्रेय करुणात्मक ॥"
वर्णसङ्करजातिविशेष । यथा, मनुसंहितायाम् । १० । ३३ ।
"मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधूकं सम्प्रसूयते ।
नॄन् प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥"
"मैत्रेयकं नाम्ना वर्णम् ।" इति तत्र मेधातिथिः ॥
स्त्री । मैत्रेयेण अनादिता मैत्रेयी याज्ञवल्क्य ॥
याज्ञवल्क्यस्य पत्नी च ।) मित्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥

(मित्रयुवशौक्तवाद्यौ च। यथा, हरिवंशे। ३२।
७७—७८।
"अत ऊर्द्ध प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य सन्ततिम्।
दिवोदासस्य दायादो ब्रह्मर्षिर्मित्रयुर्नृप।
मैत्रायणी ततः शाखा मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः॥")
मैत्रेयिका, स्त्री मित्रयुद्धम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(मित्रयूनां भावः कर्म्म वा। मित्रयु+"गोत्र
चरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु।" ५।१।१३४।
इति वुञ्। ततः "केकयमित्रयुप्रलयानां यादे
रियः।" ७।३।२। इति इयादेशः। यथा
"मैत्रेयिकया श्लाघते।" इति काशिका। ७।
३।२॥)
मैत्र, क्ली, स्त्री, (मित्र+अण्।) मित्रस्य भावः।
मित्रस्य कर्म्म। इत्यमरभरतौ। ३।५।३६॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे। ४।७।
"प्राहुः साप्तपदं मैत्रं जनाः शास्त्रविचक्षणाः।
मित्रताञ्च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु॥")
मैथिली, स्त्री, (मिथिला निवासोऽस्येति। मिथिला
+"सोऽस्य निवासः।" ४।३।८९। इति
अण्। मैथिलस्तन्नामा राजा तस्यापत्यं स्त्री।
मैथिल+इञ्। ङीप्।) सीता। इति हेम
चन्द्रः॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। २।४७।
"हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा
च्युतादिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभा।
शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः
सुता ददे तस्य सुताय मैथिली॥"
मिथिलापतिमात्रे, पुं। यथा, महाभारते।
१२।९६।३।
"जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्व्वतत्त्ववित्।
योधान् स्वान् दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च॥")
मैथुनं, क्ली, (मिथुने सम्भवतीति। मिथुन+
"सम्भूते।" ४।३।४१। इति अण्। मिथुनस्येद-
मित्यण् वा।) व्यवायधर्म्मम्। यथा, मनुशाता-
तपौ।
"असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने॥
मैथुने मिथुनशब्दवाच्ये स्त्रीपुंसयोः व्यवायधर्म्म
प्रसक्तौ मनुशातातपौ।" इत्युद्वाहतत्त्वम्॥*॥ सङ्गतम्।
रतम्। इत्यमरः।३।३।१२१॥ "सङ्गतिः सङ्गमो
दारयोगः विवाह इति कश्चित्। रतं सुर-
तम्। अनयोर्मैथुनम्। मिथुनात् सङ्गमे रहसि
स्वार्थे इतौ निष्पाद्यार्थे वा अण्। सम्भूते सुरते
कर्म्मे रात्रौ मिथुनमिष्यते। इति वाचि.।" इति
तट्टीकायां भरतः॥*॥ प्रेमस्य पर्य्यायः। सुरतम्
२ अभिमानितम् ३ धर्षितम् ४ सम्प्रयोगः ५
अनाचारम् ६ अब्रह्मचर्य्यकम् ७ उपस्थस्य ८
निधुवनम् ९ क्रीडारत्नम् १० महासुखम् ११।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ व्यवायः १२ ग्राम्य-
धर्म्मः १३ रतम् १४ निधुवनम् १५। इत्यमरः।
२।७।५७॥ अस्य गुणाः। धातुक्षयकारि-
त्वम्। इत्येतन्नात्यासक्तस्य। अतिशयमैथुनस्य
भावकाय्यकारित्वम्। अमैथुनस्य प्रमेहमेद-

ग्रन्थिरोगाग्निमान्द्यकारित्वम्। स्त्रीसम्बन्धहि
तस्य आयुरजराशरीरबलवर्णस्थिरोपचित
मांसानि भवन्ति। पूज्यस्थानाशुचिस्थान
सेकस्थानलोकसमीपप्रातःकालसन्ध्याकालपर्व्व
कालेषु तस्य त्याज्यत्वम्। एतत्कर्म्मणि रज
स्वलाकामा मलिना वन्ध्या वर्णज्येष्ठा वयोज्येष्ठा
व्याधियुक्ताङ्गहीनाक्षतौ वेश्या योनिदोषयुक्ता
सगोत्रा गुरुपत्नी भिक्षुकी कपटव्रतधारिणी
दृष्टा च त्याज्या॥ रजस्वलागमने दृष्ट्यायुस्तेज
श्चयोऽधर्म्मश्च भवति। कपटव्रतयुक्तागुरुपत्नी
सगोत्रादुष्टागमने एवं पर्व्वकाले सन्ध्याकाले च
स्त्रीमैथुने पापमायुःक्षयश्च भवति। वयोरूप
गुणोपेतां कुलशीलसमन्विताम्। अधिकामां
हृष्टामलङ्कृतां वाजीकरणपीडिताञ्च प्रमदां
हृष्टोऽधिकामश्च पुरुषः सेवेत। शुक्रवर्द्धकद्रव्य
सशर्करं शीतलजलं वा पीत्वा कामबाणचपला
सुरूपामनिन्द्यां हृष्टां प्रमदामाद्यप्रहरे हृष्ट
कामुको गत्वा तदनु सुखं स्वपेत्। असकृद्
गमने तु नरो धातुवैषम्यमेति। रतान्ते स्नानं
सशर्करक्षीरपानं निद्रा गौडिकरसभोजनञ्च
हितम्। इति राजवल्लभः॥*॥ ("तत्र प्रथमे
दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां
भवति। यश्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो
विमुच्यते। द्वितीयेऽप्येवं सूतिकागृहे वा।
तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्वा भवति। न च
प्रवर्त्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति
यथा नद्यां प्रतिस्रोतः प्लाविद्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रति
निवर्त्तते नोर्द्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम्। तस्मात्
नियमवतीं त्रिरात्रं परिहरेत्। अतः परं मासा
दुपेयात्।"
"ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि॥
मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम्।
कललं जायते तस्या वर्ज्जितं पैतृकैर्गुणैः॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥)
व्रतदिवसे अष्टाङ्गमैथुनस्य त्याज्यत्वं यथा,—
"स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्व्वृत्तिरेव च।
मैथुनं विविधं त्याज्यं व्रते क्रीडाविरहये॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४ अध्यायः॥
अस्य विधिनिषेधौ यथा,—
"ऋतावुपगमः शस्तः स्वपत्न्यामवनीपते॥
पुन्नामर्क्षे शुभे काले ज्येष्ठयुग्मासु रात्रिषु॥
नास्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम्।
नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न गुर्व्विणीम्॥
नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम्।
क्षुत्क्षामामतिभुक्तां वा स्वयं चैभिर्गुणैर्युतः॥
स्नातः स्रग्गन्धधृक् प्रीतो नाध्मातः क्षुधितो
ऽपि वा।
सकामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत्॥
चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा।
सर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र! रविसङ्क्रान्तिरेव च॥
तैलस्त्रीमांससम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु वै पुमान्।
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः॥
अशेषपर्व्वस्वेतेषु तस्मात् संयमिभिर्बुधैः।
भाव्यं सच्छास्त्रदेवेज्याध्यानजप्यपरैर्नरैः॥
नान्ययोनावयोनौ वा नोपयुक्तौषधस्तथा।
देवद्विजगुरूणाञ्च व्यवायी नाश्रमी भवेत्॥
चैत्यचत्वरतीर्थेषु नैव गोष्ठे चतुष्पथे।
नैव श्मशानोपवने सलिलेषु महीपते!॥
प्रोक्तपर्व्वस्वशेषेषु नैव भूपाल! सन्ध्ययोः।
गच्छेद्व्यवायं मतिमान् मूत्रोच्चारप्रपीडितः॥
पर्व्वस्वभिगमोऽधन्यो दिवा पापप्रदो नृप!।
भुवि रोगावहो नॄणामप्रशस्तो जलाशये॥
परदारान् न गच्छेत मनसापि कदाचन।
किमु वाचास्थिबन्धोऽपि नास्ति तेषु व्यवा-
यिनाम्॥
मृतो नरकमभ्येति हीयतेऽत्रापि चायुषः।
परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत्।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि॥"
इति विष्णुपुराणे। ३।११।१११ १२४॥*॥
परस्त्र्यादिगमने दण्डो यथा—
"ब्राह्मणक्षत्त्रियो वैश्यः क्षत्त्रविट्शूद्रयोषितः।
व्रजन्दाप्यो भवेद्राज्ञा दण्डमुत्तमसाहसम्॥
वैश्यागमे च विप्रस्य क्षत्त्रियस्यान्त्यजागमे।
मध्यमं प्रथमं वैश्यो दण्ड्यः शूद्रागमाद्भवेत्॥
शूद्रः सवर्णागमने शतं दण्ड्यो महीभुजा।
वैश्यश्च द्विगुणं राजन्! क्षत्त्रियस्त्रिगुणं तथा॥
ब्राह्मणश्च भवेद्दण्ड्यस्तथा राजंश्चतुर्गुणम्।
अगुप्तासु भवेद्दण्डः सुगुप्तास्वधिको भवेत्॥
माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी तथा॥
भागिनेयी तथा चैव राजपत्नी तथैव च।
तथा प्रव्रजिता नारी वर्णोत्कृष्टा तथैव च॥
इत्यगम्यास्तु निर्द्दिष्टास्तासान्तु गमने नरः।
शिश्नस्योत्कर्त्तनं कृत्वा ततस्तु वधमर्हति॥
भ्रातृभार्य्यागमे पूर्व्वाद्दण्डस्तु द्विगुणो भवेत्।
चाण्डालीं श्वपाकीं वा गच्छन् वधमवाप्नुयात्॥
तिर्य्यग्योनौ च गोवर्ज्यं मैथुनं योऽभिसेवते।
स पणं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्याश्च यवसोदकम्॥
सुवर्णञ्च भवेद्दण्ड्यो गां व्रजन् मनुजोत्तम!।
वेश्यागामी द्विजो दण्ड्यो वेश्याशुल्कसमं पणम्॥
गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति।
वेतनं द्विगुणं दद्याद्दण्डञ्च द्विगुणं तथा॥
अन्यमुद्दिश्य यो दद्यात् नयेदन्यस्य कारणात्।
तस्य दण्डो भवेद्राजन्! सुवर्णस्य च माषकम्॥
नीत्वा भोगान् यो दद्याद्दाप्यो द्विगुणवेतनम्।
राज्ञश्च द्विगुणं दण्डस्तथा धर्म्मो न हीयते॥
बहूनां व्रजतामेकां सर्व्वे ते द्विगुणं दमम्।
दद्युः पृथक् पृथक् सर्व्वे दण्डञ्च द्विगुणं परम्॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे अध्यायः॥
मैनाक, पुं (मेनकाया अपत्यं पुमान्। मेनकायां
भव इति वा। मेनका+अण्। पृषोदरादित्वात्

साधु ।) पर्व्वतविशेषः । तत्पर्य्यायः । हिरण्यनाभः २ सुनाभः ३ हिमवत्सुतः ४ । इति जटाधरः ॥ स तु हिमालयस्य ज्येष्ठपुत्त्रः । यथा,—
"ततो भगवती प्राह मेनकां मुनिसन्निभाम् ।
स्मितपूर्व्वं तदा तस्याः पूरयन्ती मनोरथम् ॥
श्रीदेव्युवाच ।
शतं पुत्त्राः सम्भवन्तु भवत्या वीर्य्यसंयुताः ।
तत्रैको बलवान् मुख्यः प्रथमं सम्भविष्यति ॥
एवमुक्ता जगद्धात्री तत्रैवान्तरधीयत ।
मेनका च सुदं लब्ध्वा स्वस्थानं प्रविवेश ह ॥
तत काले तु सम्प्राप्ते मैनाकमचलोत्तमम् ।
पक्षैश्च सह योऽद्यापि सिन्धुमध्ये प्रवर्त्तते ॥
मेनका सुषुवे देवी देवेन्द्रं साक्षया गतम् ।
अन्यानूनशतं पुत्त्रान् क्रमात् सा सुषुवे च ह ॥"
इति कालिकापुराणे ४ अध्यायः ॥
(दानवविशेषः । इति हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । २३२ । ३ ॥)
मैनाकस्वसा, [ऋ] स्त्री, (मैनाकस्य स्वसा ।) पार्व्वती । इति हेमचन्द्रः । २ । ११८ ॥
मैनिक, पुं, (मीनं हन्तीति । मीन+"पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।" ४ । ४ । ३५ । इति ठक ।) जालिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मैन्द, पुं, विष्णुवध्यासुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३४ ॥ (यथा, हरिवंशे ।४१।१५८—१६०।
"अपरः केशवस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः ।
विख्यातो माथुरः कल्पे सर्व्वलोकहिताय वै ॥
यत्र शाल्वश्च मैन्दश्च द्विविदः कंसमेव च ।
दैत्यान् मानुषदेहस्थान् सूदयामास वीर्य्यवान् ॥"
वानरविशेषः । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३१ । १८ ।
"तत्र वानरराजाभ्यां मैन्देन द्विविदेन च ।
युयुधे दिवसान् सप्त न च तौ विकृतिं गतौ ॥")
मैन्दहा, [न्] पुं, (मैन्दं हतवानिति । हन्+क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
मैरेय, क्ली, (मारं कामं जनयतीति । मार+ढक । निपातनात् साधुः ।) मद्यविशेषः । इत्यमरः । २ । १० । ४२ ॥ "यद्यपि ।
'सीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् ।
मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्लसंहितम् ॥'
इति माधवेन भेद उक्तः । तथापि रूप्यमनाद्भेदमुक्तम् । मारं कामं जनयति मैरेयं ढञ् । निपातनादात ऐत्वम् ।" इति भरतः ॥ (यथा,
"मद्यन्तु सीधुर्मैरेयमिरा च मदिरा सुरा ।
कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवल्लभा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
"तीक्ष्णः कषायो मद्कृत् दुर्नामकफगुल्महृत् ।
कृमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥'
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
मैलन्द, पुं, भ्रमरः । यथा । "श्रीमत्सुरनरपदपाथोरुहनि सरन्मकरन्दसन्दोहास्वादनतुन्दिलमनोमैलन्द इत्यादि ।" इति वररुचिकृतपञ्चकौमुद्यां राजप्रशस्तिः ॥
मोक्ष क्षि क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पक्षे भ्वा०-परं सकं-सेट् ।) क्षि, मोक्षयति मोक्षति । इति दुर्गादासः ॥
मोक्ष, पुं, (मोक्ष+भावे घञ् । मोक्ष्यते दुःखमनेन । मोक्ष+करणे घञ् । इति भरतः ।) मुक्तिः ॥ (यथा, सांख्यसारे । २ । ७ । २५ ।
"न मोक्षो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले ।
सर्व्वाशासंक्षये चेतःक्षयो मोक्ष इति श्रुतेः ॥")
मोक्षधर्म्मस्तु महाभारते शान्तिपर्व्वणि द्रष्टव्यः ॥ पाटलिवृक्षः । मोचनम् ॥ इति मेदिनी । षे २५ ॥ (यथा मेघदूते । ६३ ।
"ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे । घर्म्मलब्धस्य न स्यात्
क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्ज्जितैर्भाययेस्ताः ॥")
मृत्युः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७५ ॥ (विश्लेषः । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ७ । २९ ।
"जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म्म चाखिलम् ॥"
"मोक्षाय विश्लेषणार्थम् ।" इत्यानन्दगिरिः ॥ आत्मस्वरूपदर्शनम् । इति रामानुजः ॥ निरसनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ पतनम् । यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ३१ ।
"मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरु-
र्वनस्थलीर्म्मर्म्मरपत्रमोक्षाः ।"
"मर्म्मरपत्रमोक्षाः शीर्णपर्णपाताः ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
मोक्षक, पुं, (मोक्षतीति । मोक्ष+ण्वुल् ।) मुष्ककवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५४ । ११३ ।
"तोयं श्रृतं मोक्षकभस्मना वा
यत्सप्तकृत्वः परिषेचनं तत् ॥"
त्रि, मोचनकर्त्ता । यथा, मनुसंहितायाम् । ४ । २४२ ।
"असन्दितानां सन्धाता सन्दितानाञ्च मोक्षकः ॥")
मोक्षोपाय, पुं, (मोक्षस्य मुक्तेरुपायः ।) मुक्तिसाधनम् ॥ तत्तु तपः । शमादि । योगः । ज्ञानञ्च । इति हेमचन्द्रः । १ । ७७ ॥ (यथा हरिवंशे । २५५ । ६३ ।
"स तं तत्कृतं दृष्ट्वा कृपयाभिपरिप्लुतः ।
उवाच दानवश्रेष्ठ मोक्षोपायं ददामि ते ॥")
मोघ, त्रि, (मुह्यतेऽस्मिन्निति । मुह+घञ् । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् ।) निरर्थकम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८१ ॥ (यथा, मनौ । ९ । ५० ।
"यद्वन्नोष्ववभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥"
यथा च ।
"प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ।
मरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवम् ॥
तानि भेषजवीर्य्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया ।
तस्मान्मोघाः क्रियाः सर्व्वा भवन्त्येव गतायुषः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये ॥)
हीनम् । इति मेदिनी । घे, ४ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६७० ।
"सज्जन एव हि विद्या शोभायै भवति दुर्ज्जने मोघा ॥")
मोघ, पुं, (मुह्यत्यस्मिन् । मुह+घञ् । कुत्वम् ।) प्राचीरम् । इति शब्दमाला ॥
मोघपुष्पा, स्त्री (मोघं पुष्पं रजो यस्याः ।) वन्ध्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोघा, स्त्री, पुं, (मुह्यत्यनया । मुह+घञ् । कुत्वम् । स्त्रियां टाप् ।) पाटला । इति मेदिनी । घे, ४ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
विडङ्गम् । इति शब्दमाला ॥
मोघालि, पुं, प्राचीरम् । इति हारावली । ९८ ॥
मोच, क्ली,(मुञ्चति त्वगादिकमिति । मुच्+अच् ।) कदलीफलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ३१ अ । "तालनारिकेलपनसमोचपियालविल्वमधुकश्लेष्मातकाम्रफलस्नेहाः पित्तसंसृष्टे वायौ ॥" विवरणमस्य कदलीफलशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मोच, पुं, (मुञ्चति त्वचमिति । मुच+अच ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इति मेदिनी । चे, ८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ४३ ।
"पनसांल्लकुचान् मोचान् खर्ज्जूरानम्लवेतसान् ॥")
मोचक, पुं (मोचयति संसारादिति । मुच+णिच्+ण्वुल ।) मोक्षः । (मुञ्चति ग्रन्थं त्वचमिति वा । मुच+ण्वुल ।) कदली । शिग्रुः । (मुञ्चति विषयानिति ।) विरागी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०० ॥ मुष्ककवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मुक्तिकारके, त्रि । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्व्वभागे ।३।५१।
"असक्तो मोचकश्चायमबद्धो बालमोचकः ॥")
मोचन, क्ली, (मुच+ल्युट् ।) मोक्षः । (यथा, महाभारते । ५ । ८४ । २१ ।
"अवतीर्य्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
रथमोचनमादिश्य सन्ध्यामुपविवेश ह ॥")
त्यागः । दम्भः । शाठ्यम् । इति मुचधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (मोचयतीति । मोचि+ल्यु । मोचनकर्त्तरि, त्रि । यथा, भागवते । ६ । १६ । २३ ।
"अथ यच्छ्रुत्वा निखिलाघमोचन
रिपुक्षय स्वस्त्ययनं तथायुषम् ॥")
मोचनी, स्त्री, (मोचयति रोगादिति । मुच+णिच्+ल्यु । स्त्रियां ङीप् ।) कण्टकारी । इति जटाधरः ॥ मोचकर्णी च ॥
मोचरस पुं, (मोचस्य रसः ।) शाल्मलिनिर्य्यासः । तत्पर्य्यायः । मोचस्रुत् २ मोचसारः ३ मोच

निर्यास ४ पिच्छिलसार ५ सुरस ६ शाल्मली वेष्ट ७ मोचसार ८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । कफवातहरत्वम् । रसायनत्वम् । बलपुष्टिवर्णवीर्य्यप्रज्ञायुर्द्दैर्घ्यसिद्धिदत्वम् । ग्राहित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे । ४ अध्याये ।
"तिलामोचरसो लोध्रं तथैव मधुकोत्पलम् ।
कच्छुरातिलकल्कश्च योगाश्चत्वार एव तु ॥
आजेन पयसा पेया सरक्ते मधुसंयुताः ॥")

मोचा, स्त्री, (मुञ्चति त्वचमिति । मुच + अच् । टाप् ।) शाल्मलिवृक्षः । (यथा,—
"शाल्मलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाढ्या च तूलिनी ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कदलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११३ ॥ (यथास्याः पर्य्यायः ।
"कदली वारणा मोचाम्बुसाराशुमतीफला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोचाटः, पुं, कृष्णजीरः । रम्भास्थि । मलयोद्भवः । इति मेदिनी । टे, ५४ ॥

मोची, स्त्री, (मुच्यते रोगो ययेति । मुच + घञ् । ङीष् ।) हिलमोचिका । इति रत्नमाला ॥ (विवृतिरस्याः हिलमोचिकाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

मोटकं, क्ली, (मुच्यते मुष्टीक्रियते इति । मुट + घञ् । ततः कन् ।) पितृदानार्थद्विगुणभुग्नकुशत्रयम् । यथा । "इति द्विगुणभुग्नदर्भमोटकं पितृनाम्नामवामपार्श्वे दद्यात् ।" इति श्राद्धप्रयोगतत्त्वम् ॥

मोटकी, स्त्री, (मोटक + ङीष् ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

मोटनं, क्ली, (मुट + ल्युट् ।) चूर्णीकरणम् । आक्षेपः । इति मुटधात्वर्थदर्शनात् ॥

मोटनः, पुं (मोटतीति । मुट + ल्युः ।) वायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोटनकं, क्ली, (मोटनेन कायतीति । कै + कः ।) एकादशाक्षरच्छन्दोविशेषः । यथा,—
"स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ ॥"
"रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलं
चाणूरमहाभटमोटनकम् ।
यः केलिलवेन चकार स मे
कंसाररिपुः प्रतिमोटयतु ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥

मोटा, स्त्री, (मुट + अच् । टाप् ।) बला । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोट्टायितं, क्ली, (मुट + भावे घञ् । बाहुलकात् घञस्तुट् । ततो भृशादित्वात् क्यङ् । ततो भावे क्तः ।) स्त्रीणां स्वाभाविकदशविधालङ्कारान्तर्गतालङ्कारविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तल्लक्षणं यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ॥
"कान्तस्मरणवार्त्तादौ हृदि तद्भावभावतः ।
प्राकट्यमभिलाषस्य मोट्टायितमुदीर्य्यते ॥"

मोणः, पुं (मुण + अच् ।) शुष्कफलम् । नक्रः । मक्षिका । सर्पकरण्डः । इति मेदिनी । णे २४ ॥

मोदः पुं, (मुद + भावे घञ् ।) हर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ९ । ११३ । ११ ।
"यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ॥")

मोदकः, पुं, क्ली, (मोदयति बालादीनिति । मुद + णिच् + ण्वुल् ।) खाद्यविशेषः । इत्यमरः । २ । ९ । ४४ ॥ मोया इति भाषा । अस्य दानमन्त्रो यथा,—
"मोदकं स्वादुसंयुक्तं शर्करादिविनिर्म्मितम् ।
मया निवेदितं भक्त्या गृहाण परमेश्वरि ! ॥"
इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ॥
गुडः । यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शर्करादिद्वारापक्वौषधविशेषः । अस्य पूर्णवीर्य्यं षण्मासान् तिष्ठति । इति सुखबोधः ॥ (यथा,—
"वटकाश्च कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।
मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्त्तिस्तथोच्यते ॥
द्रवन्तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः ॥
द्रव द्रवरूपद्रव्यं कर्षप्रमाणं तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते । बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
हर्षके त्रि । इति मेदिनी । के, १४१ ॥ (यथा महाभारते । ७ । ३५ । ३८ ।
"हतारोहांश्छिन्नघण्टान् क्रव्यादगणमोदकान् ॥")

मोदकः, पुं, (मोदयति मिष्टान्ननिर्म्माणेनेति । मुद + णिच् + ण्वुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । मयरा इति भाषा । स च शूद्रायां क्षत्त्रियाज्जातः । इति स्मृतिः ॥

मोदनं क्ली (मोदयतीति । मुद + णिच् + ल्युः ।) शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मुद + भावे ल्युट् ।) हर्षः । मुदधात्वर्थदर्शनात् ॥ (हर्षजनके त्रि । यथा, महाभारते । ९ । २३ । ७६ ।
"वृकगृध्रशृगालानां तुमुलो मोदनेऽहनि ।
आसीद्बलक्षयो घोरस्तव पुत्त्रस्य पश्यतः ॥")

मोदमोदिनी स्त्री, (मोदात् मोदो महान् हर्षः सोऽस्या अस्तीति । मोदमोद + इनि । ङीप् ।) जम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोदयन्ती, स्त्री, (मोदयतीति । मुद + णिच् + शतृ । ङीप् ।) वनमल्लिका । काठमल्लिका इति भाषा ॥ यथा,—
"मदयन्ती गन्धवती मोदयन्ती खरस्वरा ।"
इति रत्नमाला ॥
अपि च ।
"तृणशून्या मोदयन्ती भूपदी मदयन्तिका ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा च सुश्रुते । २ । २५ ।
"पिष्ट्वाथ सर्व्वं सह मोदयन्त्या
माराम्भसा बीजकसम्भवेन ॥")

मोदा, स्त्री, (मोदयति गन्धेन तोषयतीति । मुद + णिच् + अच् । टाप् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोदाख्यः, पुं (मोदमाख्याति रसपल्लवादिना विस्तारयतीति । आ + ख्या + कः ।) आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोदाढ्या, स्त्री (मोदेन आमोदगन्धेन आढ्या बहुला ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ मोदेन आढ्या । हर्षयुक्ता च ॥

मोदितः त्रि, (मोदो हर्षोऽस्य सञ्जातः । मोद + तारकादित्वात् इतच् ।) हर्षयुक्तः । इति व्याकरणम् ॥

मोदिनी, स्त्री (मोदयति गन्धेनेति । मुद + णिच् + णिनि । ङीप् ।) अजमोदा । मल्लिका । यूथिका । कस्तूरी । मदिरा । मल्लिकापुष्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । वटपत्री २ कुमारिका ३ वृत्तमल्लिका ४ । अस्या गुणाः । नेत्ररोगापहन्तृत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । व्रणघ्नत्वम् । गन्धबहुलत्वम् । आस्यजरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हर्षदायके, त्रि । यथा, महाभारते । ९ । ५६ । २१ ।
"वराश्वनरनागानां शरीरप्रभवा तदा ।
परलोकार्णवसुखा गृध्रगोमायुमोदिनी ॥")

मोरटं क्ली, (मुर वेष्टने + "शकादिभ्योऽटन् ।" उणा० ४ । ८१ । इति अटन् ।) इक्षुमूलम् । अङ्कोठपुष्पम् ॥ सप्तरात्रात् परक्षीरम् । इति मेदिनी । टे, ५४ ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"परतो मोरटं विद्यादप्रसन्नं कफात्मकम् ॥"
यथा च ।
"नष्टदुग्धभवक्षीरं मोरटञ्चेञ्च्छोऽब्रवीत् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

मोरटः, पुं, (मुर + अटन् ।) लताभेदः । क्षीरमोरटा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्णपुष्पः २ पीलुपत्रः ३ मधुस्रवः ४ घनमूलः ५ दीर्घमूलः ६ पुरुषः ७ क्षीरमोरटः ८ । क्वचित् पुस्तके कर्णपुष्पस्थाने क्षीरपुष्प इति पीलुपत्रस्थाने पीलुपुष्प इति च पाठः ॥ (तथास्य पर्य्यायान्तरम् ।
"पीलुपर्णी घनरसो हस्तिपर्णी च मोरटः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
अस्य गुणाः । क्षीरबहुलत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । पित्तदाहज्वरनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । बलविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ अध्याये ।
"गुरु किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः ।
मधुरौ वृंहणौ वृष्यौ तद्वत्पीयूषमोरटौ ॥")

मोरटकं, क्ली, (मोरट + स्वार्थे कन् ।) इक्षुमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोरटा, स्त्री, (मोरट + टाप् ।) मूर्व्वा । इत्यमरः । २ । ४ । ८३ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ अः ।
"वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनी गुन्द्रानलकुशकाशाश्मभेदकाग्निमन्थमोरटावसुकवशिरभल्लूककुरण्टकेन्दीवरकपोतवङ्काः ॥" तथास्याः पर्य्यायो यथा,—

"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मोषक, पुं (मुष्णातीति । मुष + ण्वुल् ।) तस्करः । इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥

मोषणं, क्ली लुण्ठनम् । छेदनम् । वधः । इति मुषधातोर्भावेऽनट् । (ल्युट् ॥*॥ मुष्णातीति । मुष + ल्यु । अपहारके, त्रि । यथा भागवते । ५।२४।२२। "न वै भगवान् नूनममुष्यानुजग्राह यदुत पुनरात्मानुस्मृतिमोषणं मायामयं भोगैश्वर्य्यमेवातनुतेति ॥")

मोषिता, [ऋ] त्रि, मोषणकर्त्ता । चौरः । इति मुषधातोस्तृन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

मोहः, पुं, (मोहनमिति । मुह + भावे घञ् ।) मूर्च्छा । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥ (यथा उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।

"वीचिवातैः शीकरक्षोदशीतै-
राकर्षद्भिः पद्मकिञ्जल्कगन्धान् ।
मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं
स्वैरं स्वैरं प्रेषितैस्तर्पयेति ॥"

अस्य विषयो यथा,—

"सञ्ज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।
मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः षड्विधा सा प्रकी-
र्त्तिता ॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४६ अध्याये ॥)

अविद्या । इति मेदिनी । हे, ७ ॥ दुःखम् । इति शब्दरत्नावली ॥ देहादिषु आत्मबुद्धिः । इति गीतासुबोधिन्यां श्रीधरस्वामी ॥ असौ ब्रह्मणो बुद्धितो जातः । यथा,—

"बुद्धेर्मोहः समभवदहङ्कारादभून्मदः ।
प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान्मृत्युर्लोचनतो नृप ! ॥"
इति मात्स्ये २ अध्यायः ॥

मोहस्वरूपं यथा,—

"मम माता मम पिता ममेयं गृहिणी गृहम् ।
एतदन्यं ममत्वं यत् स मोह इति कीर्त्तितः ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥*॥

धर्म्मविमूढत्वम् । यथा —

"अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन नश्यति ।
कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधै-
रिति ॥"

मन्वत्र मोहादिति को मोहः । अत्र ।

"मोहशब्देन देवेन्द्र ! बुद्धिपूर्व्वो व्यतिक्रमः ।
उच्यते पण्डितैर्नित्यं पुराणे साम्परायणः ॥"

इति भविष्यपुराणवचनात् ज्ञातबुद्धिपूर्व्वो व्यतिक्रमो मोहः । इति चेन्न । तत्र कामनाकामत्वादेव बुद्धेर्लब्धत्वात् । उच्यते । मूलस्य मनावाणी मोहादूगच्छत इत्यादौ सुख वैचित्र्य इति शास्त्रार्थाभावात् अज्ञानमात्रं मोहः । यत्र तु कामनाशब्दोऽस्ति तत्र भविष्यपुराणोक्तबुद्धिमोहशब्दो न ग्राह्यः । किन्तु धर्म्म-

विमूढत्वं मोहः स चाधर्म्मबुद्धौ सत्यामप्यकर्त्तव्यरागात् कर्त्तव्यताभ्रमः । यथा व्यासः ।

"मोहो धर्म्मविमूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता ।"

एवञ्च भविष्यपुराणीयबुद्धिशब्दोऽप्यधर्म्मज्ञानमेवाभिधत्ते सत्यधर्म्मज्ञाने पापगौरवार्थमिदमुक्तं मोहादिति । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥*॥

मोहवृक्षो यथा,—

सुमनोवाच ।

"श्रूयतामभिधास्यामि सर्व्वसन्देहनाशनम् ।
स्वरूपमुपदेशस्य सर्व्वविज्ञानदर्शनम् ॥
लोभः पापस्य बीजोऽयं मोहो मूलञ्च तस्य
हि ।
असत्यं तस्य च स्कन्धो माया शाखासुविस्तरः ॥
दम्भकौटिल्यपत्राणि कुवृत्त्या पुष्पितः सदा ।
पैशुन्यं तस्य सौगन्ध्यमज्ञानं फलमेव हि ॥
छद्मपाषण्डचौराश्च क्रूराः कूटाश्च पापिनः ।
पक्षिणो मोहवृक्षस्य मायाशाखां समा-
श्रिताः ॥
अज्ञानन्तु फलं तस्य रसोऽधर्म्मफलस्य हि ।
भावोदकेन संवृद्धस्तस्य सन्धात स तु प्रियः ॥
अधर्म्मस्तस्य सुरभिः कैदव्यं मधुरायते ।
तादृशैश्च फलैश्चैव सुफलो लोभपादपः ॥
तस्य च्छायां समाश्रित्य यो नरः परिवर्त्तते ।
फलानि तस्य योऽश्नाति सुपक्वानि दिने दिने ॥
फलानान्तु रसेनैव अधर्म्मेण तु पोषितः ।
सुसपुष्टो भवेन्मर्त्त्यः पतनाय प्रगच्छति ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डे ११ अध्यायः ॥

मोहनं क्ली, (मुह्यतेऽनेनेति । मुह + ल्युट् ।) सुरतम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०० ॥ यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ७७ ।

"प्रविश्य गर्भमन्याक्षी सुप्ता मोहयतेऽपरा ।
जायन्ते मोहनाख्या सर्व्वमण्डूकरूपा ॥")

होममन्त्रौषध्यादिद्वारा समस्ताकरणम् । तत्र होमेऽङ्गुलिनियमो यथा,—

"मोहनं वश्यकामश्च प्रीतिसम्भवनं तथा ।
प्रदेशिनीकनिष्ठाभ्यां सर्व्वमेतत् प्रसिध्यति ॥
मोहनाकर्षणञ्चैव क्षोभणोच्चाटनं तथा ।
कनिष्ठामध्यमाङ्गुष्ठसंयोगेन तु कीर्णया ॥
विधियुक्तेन होमेन तथा द्रव्यानुयोगतः ।
सर्व्वे मन्त्राः प्रसिध्यन्ति सुज्ञानप्रयोगतः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

(नगरभेदः । यथा, महाभारते ।२।२५।३।६।

"मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरीं कोशलां तथा ।
एतान् सर्व्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्व्वशः ॥")

मोहनः, पुं, (मोहयतीति । मुह + णिच् + ल्यु ।) धुस्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गतबाणविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७१ । १३२ ।

"कामस्येव जगज्जैत्रमोहनाख्याभिदैवतम् ।
तद्रूपकृतचित्ताभूत् समाधिस्येव तन्मयम् ॥"

नृपविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।४७।६१।

"जीवन् प्रकामं निहतः मोहनो नाम भूपतिः ।
सन्निपत्याहृतास्तं ताडयामास सायकैः ॥"

मोहकारके, त्रि ॥ यथा, गीतायाम् । १८।३९ ।

"यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥"

"अत्र मोहनं मोहकरम् ।" इति आनन्दगिरिः ॥)

मोहनभोगः, पुं (मोहनश्चासौ भोगश्चेति ।) समिताशर्कराघृतादियुक्तमिष्टान्नविशेषः । इति पाकराजेश्वरः ॥

मोहना स्त्री, (मोहयति पुष्पैरिति । मुह + ल्यु । टाप् ।) त्रिपुरमालीपुष्पम् । इति रत्नमाला ॥ मल्लिका । इति शब्दमाला ॥

मोहनी, स्त्री, (मुह्यत्यनयेति । मुह + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) उपोदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वटपत्री । इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्याः पर्य्यायः ।

"मोहनी मल्लिकाख्या तु वटपत्रा च मोहना ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

माया । यथा, महाभारते । १४ । ८ । ४५ ।

"मया तु मोहनी नाम मायैषा सम्प्रदर्शिता ॥")

मोहरात्रिः, स्त्री (मोहस्य रात्रिः ।) दैनन्दिनप्रलयः । यथा,—

"एवं पञ्चाशदब्दे च गते तु ब्रह्मणो नृप ! ।
दैनन्दिनन्तु प्रलयं वेदेषु परिकीर्त्तितम् ॥
मोहरात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्भिः पुरातनैः ।
तत्र सर्व्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदिगीश्वराः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा मनवो मानवादयः ।
ऋषयो मुनयश्चैव गन्धर्व्वा राक्षसादयः ॥
मार्कण्डेयो लोमशश्च पेचकश्चिरजीविनः ।
इन्द्रद्युम्नश्च नृपतिश्चाकूपारश्च कच्छपः ।
नाड़ीजङ्घो बकश्चैव सर्व्वे नष्टाश्च तत्र वै ॥
ब्रह्मलोकादधः सर्व्वे लोका नागालयास्तथा ।
ब्रह्मलोकं ययुः सर्व्वे ब्रह्मलोकादधस्तथा ॥
गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च ससृजे पुनः ।
एवं शताब्दपर्य्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः ॥
ब्रह्मणश्च निपातेन महाकल्पो भवेन्नृप ! ।
प्रकीर्त्तिता महारात्रिः सा एव च पुरातनैः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।५४।७९—९१ ॥*॥

मोहः कर्त्तव्याज्ञानं स एव रात्रिरिव रात्रिर्बुद्धिमोहकत्वात्तमोरूपा । इदानीन्तनजनानां रात्रिरिति वा । इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्याविनोदः ॥*॥ जन्माष्टमीरात्रिः । यथा —

"दीपोत्सवश्चतुर्द्दश्यामयम् योग एव चेत् ।
कालरात्रिर्मयैवास्ति । ताराकाणीप्रियङ्करी ।
जन्माष्टमी महेशानि । मोहरात्रिः प्रकीर्त्तिता ॥
क्रोधा माघमे शुक्ला कुजवारचतुर्द्दशी ।
दारुणा कीर्त्तिता देवि ! सर्व्वसिद्धिकरी परा ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥

मोहशाला, स्त्री, (मोहोत्पादकं शालमिति मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) अविद्याजनकपञ्जः ।
।,—

"गोपतिं प्राह विप्रेन्द्रानालोक्य भगवान् हरिः ।

न वेदवाह्यपुरुषैः पुण्यलेशोऽपि शङ्कर ।॥
सङ्गच्छते महादेव । धर्म्मो वेदाद्धि निर्ब्बभौ ।
तथापि भक्तवात्सल्याद्रक्षितव्या महेश्वर ।॥
अस्माभिः सर्व्व एवैमे गन्तारो नरकानपि ।
अस्माद्वै वेदवाह्यानां रक्षणाय च पापिनाम् ।
विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज ।॥
एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा ।
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरित ॥
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्व्वपश्चिमम् ।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥"

इति कौर्म्मे १४ अध्याय ॥

मोहिनी, स्त्री, (मोहयति सौन्दर्य्यादिनेति । मुह + णिच् + णिनि । स्त्रियां ङीप् ।) त्रिपुरमालीपुष्पम् । इति रत्नमाला ॥ (वटपत्री । तत्पर्य्यायो यथा —

"वटपत्री तु कथिता मोहिनी रेचनी बुधैः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) समुद्रमन्थनकाले देवानाममृतपानायासुराणां मोहनाय च भगवदवतारविशेष । यथा,—

"धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च ।
अपाययत् सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥"

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्याय ॥

स्वर्व्वेश्याविशेष । यस्याः शापात् ब्रह्मणोऽपूज्यत्वं जातम् । यथा,—

"यतो हससि गर्व्वेण ततोऽपूज्यो भवाचिरम् ।
अचिराद्दर्पभङ्गं ते करिष्यति हरिः स्वयम् ॥
निबोध शृणु ब्रह्मन् । स्वर्व्वेश्यायाश्च साम्प्रतम् ॥
तवैव कवचं स्तोत्रं मन्त्रं गृह्णाति यो नरः ।
भविता तस्य विघ्नश्च स यास्यत्युपहास्यताम् ॥
भविता वार्षिकी पूजा देवतानां युगे युगे ।
तव माघस्य सङ्क्रान्त्यां न भविष्यति सा पुनः ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी शीघ्रं जगाम मदनालयम् ।
तेन सार्द्धं रतिं कृत्वा बभूव विज्वरा पुनः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३३ अध्याय ॥

विस्तरस्तु ब्रह्मशब्दे द्रष्टव्य ॥ (मोहकर्त्तरि त्रि । यथा भागवते । ३ । ६ । ३५ ।

"एतौ भगवती माया मायिनामपि मोहिनी ।
यत् स्वयञ्चात्मवर्त्मात्मा न वेद किमुतापरे ॥")

मौकुलि, पुं, काक । इति हेमचन्द्र । ४ । ३८८ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।

"कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्कीचक
स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः ।
एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कूजितै-
रुद्वेल्लन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु कुम्भीनसाः ॥")

मौक्तिकं क्ली, (मुक्तैव । मुक्ता + "विनयादिभ्यष्ठक् ।" ५ । ४ । ३४ । इति ठक् ।) मुक्ता । इत्यमरः ।२।६।९२॥ (यथा, चाणक्यशतके ।५५।

"शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो नहि सर्व्वत्र चन्दनं न वने वने ॥"

तथास्य पर्य्याय ।

"मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलञ्च तत् ।
अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

मौक्तिकतण्डुल, पुं (मौक्तिकमिव शुक्लः तण्डुलोऽस्य ।) धवलयावनाल । इति राजनिर्घण्ट ॥

मौक्तिकप्रसवा स्त्री, (मौक्तिकस्य प्रसवा ।) शुक्ति । इति राजनिर्घण्ट ॥

मौक्तिकशुक्ति, स्त्री, (मौक्तिकानां शुक्ति ।) शुक्ति । इति राजनिर्घण्ट ॥ मुक्तार झिनुक इति भाषा ॥

मौख, क्ली, (मुखस्येदमिति । मुख + अण् ।) मुखसम्बन्धाधीनपापम् । तत्तु अभक्ष्यभक्षणरूपं तच्च स्त्रीवम् । संसर्गरूपस्य तस्य प्रायश्चित्तं यथा । सुमन्तुः । यश्च तैर्योनमौखस्रौवाणां सम्बन्धानामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात् । इयात् कुर्यात् । एतदेवेति द्वादशवार्षिकमित्यर्थः । अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते । इति शूलपाणिकृतप्रायश्चित्तविवेक ॥ मुखसम्बन्धिनि, त्रि ॥

मौखर्य्यं, क्ली मुखरत्वम् । मुखरस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मौखिक, त्रि, मुखसम्बन्धि । मुखस्येदमित्यर्थे ष्णिक (ठक्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मौञ्जी, स्त्री, (मुञ्जस्येयमिति । मुञ्ज + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) मुञ्जनिर्म्मितमेखला ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १ । ६ ।

"पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्ज्जुनच्छविं
वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति ।
सुवर्णसूत्राकलिताम्बराधरां
विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् ॥"

"मुञ्जतृणविशेषस्तन्मयीमेखला मौञ्जी ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) यथा,—

"विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्याद्दक्षिणायने ।
इषिके च विशां कार्य्यं नानध्याये न सङ्क्रमे ॥"

मनु ।

"मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य च मौर्व्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥
मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तकवल्वजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥"

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

मौञ्जीतृणाख्य, पुं, (मौञ्जीतृणमित्याख्यास्य ।) मुञ्ज । इति राजनिर्घण्ट ॥

मौञ्जीपत्रा, स्त्री, (मौञ्जीपत्रमिव पत्रमस्या ।) वल्वजा । इति राजनिर्घण्ट ॥

मौञ्जीवन्ध, पुं, (मौञ्ज्या वन्ध वन्धनम् ।) मुञ्जमेखलाबन्धनम् । उपनयनमिति यावत् । यथा,

"जन्मभादष्टमे सिंहे नीचस्थे शनुभे गुरौ ।
मौञ्जीवन्धः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ ॥"

इति ज्योतिर्निबन्धे नारदवचनम् ॥

मौढ्य, क्ली, (मूढस्य भाव कर्म्म वा । मूढ + "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च ।" ५।१।१२४ । इति ष्यञ् ।) मोह । इति हेमचन्द्र ।२।२३४॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २६ । २२ ।

'यो मां सर्व्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।
हित्वार्च्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति स ॥"

पुं, मूढस्यापत्यम् । मूढ + "कुर्व्वादिभ्यो ण्य ।" ४ । १ । १५१ । इति ण्य । मूढपुत्र । इति व्याकरणम् ॥)

मौद्गलि, पुं काक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मौद्गल्य, पुं, (मुद्गलस्यापत्यमिति । मुद्गल + ष्यञ् ।) मुद्गलमुनिपुत्र । स च गोत्रकारक । अस्य पञ्च प्रवरा यथा । और्व्वच्यवनभार्गवजामदग्न्याप्नुवन्त । इति कुलदीपिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ३२ । ७० ।

"मुद्गलस्य तु दायादो मौद्गल्यः सुमहायशाः ॥)

मौद्गीन, क्ली, (मुद्गानां भवनं क्षेत्रमिति । मुद्ग + "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ।" ५ । २ । १ । इति खञ् ।) मुद्गभवोचितक्षेत्रम् । इत्यमर । २ । ९ । ८ ॥

मौन, क्ली, (मुनेर्भाव इति । मुनि + अण् ।) शब्दप्रयोगराहित्यम् ॥ तत्पर्य्याय । अभाषणम् २ । तूष्णीम् ३ तूष्णीकाम् ४ । इत्यमर ।२।७।३६॥ (यथा, रघुवंशे । १ । २२ ।

"ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्य्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥")

कर्म्मविशेषे मौनाचरणं यथा,—

"उच्चारे मैथुने चैव प्रस्रावे दन्तधावने ।
स्नाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनी, [न्] पुं, (मौनमस्यास्तीति । मौन + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति इनि ।) मुनि । इति जटाधर ॥ (यथा, मार्कण्डेये।७५।३६ ।

"तत स चिन्तयामास राजा जामातृकारणम् ।
विवेद च न तन्मौनी जग्धेऽवैष स नृप ॥")

मौनव्रती, त्रि । यथा,—

"सिनीवाली कुहूर्व्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥
एतच्च मौनमरुणोदयमारभ्य स्नानपर्य्यन्तं कार्य्यं न तु स्नानकालमात्रे ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनेय पुं, (मुनेरपत्यं पुमान् । मुनि + "इतश्चानिञ ।" ४।१।१२२ । इति ढक् ।) गन्धर्व्वगणविशेष । यथा,—

"गन्धर्व्वाप्सरसः पुण्या मौनेयास्तु निबोधत ।
चित्रसेनोग्रसेनौ तु ऊर्णायुरनघस्तथा ॥
धृतराष्ट्रस्तथोमाश्च सूर्य्यवर्च्चास्तथैव च ।
युगपत्तृणपत्कार्ष्णि र्निदिश्चित्ररथस्तथा ॥
त्रयोदश शालिशिरा पर्ज्जन्यश्च चतुर्द्दश ।
इत्येते देवगन्धर्व्वाश्चतुर्द्दश प्रभाषिता ॥"

इति वह्निपुराणम् ॥

(अप्सरोभेदे, स्त्री। यथा हरिवंशे।२१८।४७।
"काश्या शारद्वती चैव मौनेयाम्बरस स्मृता ॥")
मौरजिक, त्रि, (मुरजवादनं शिल्पमस्य। मुरज+"शिल्पम्।"४।४।५५। इति ठक्।) मुरजवादक। इत्यमरः।२।१०।१३॥
मौर्ख्य, क्ली, (मूर्खस्य भावः। मूर्ख+"वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च।"५।१।१२३। इति ष्यञ्।) जाड्यम्। इति हेमचन्द्रः।२।२२६॥ (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ४ अः।
"अनवस्थिततत्त्वा मौर्ख्यं भीरुत्वं सलिलार्थिता ॥")
मौर्व्वी, स्त्री, (मूर्व्वाया विकारः। मूर्व्वा+"अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः।" ४।३।१३५। इति अण्। ङीप्।) धनुर्गुणः। इत्यमरः।२।८।८५। (यथा, रघुः।१।१६।
"शाक्ष्ण्यकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्व्वी धनुषि चातता ॥")
अजशृङ्गी। इति रत्नमाला॥ कोगा इति भाषा॥ (मूर्व्वामयी। यथा, मनौ।२।४२।
"मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला।
क्षत्त्रियस्य तु मौर्व्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥")
मौल, पुं (मूलं वेदेति। मूल+अण्।) भूम्यादेर्मूलज्ञाता। मोड़ल इति भाषा। यथा,—
"यत परम्परया मौला सामन्ता स्वामिनं विदुः।
तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही ॥",
इति दायतत्त्वम्॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"ये सप्त पुरुषं सामन्ता पश्चाद्देशान्तरं गताः।
तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति मिताक्षरा॥
(विजिगीष्वरिमध्योदासीनः। यथा, कामन्दकीये।८।३४।
"चत्वारः पार्थिवा मौला पृथङ्मित्त्रैः सहाष्टकम् ॥"
मूलभूते, त्रि। यथा, तत्रैव।८।२५। [या।
"मौला द्वादश याः प्रोक्ताः प्रमाण्याख्यास्तथा च
सप्ततिश्चाधिका ह्येता सर्व्वं प्रकृतिमण्डलम् ॥")
मौलि, पुं, स्त्री, (मूल+सुतङ्गमादित्वात् इञ्।) चूड़ा। (यथा, महाभारते। ६।५६।५।
"एवमुक्ता स वामेन पदा मौलिमुपास्पृशत् ॥
शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् ॥")
किरीटम्। (यथा, हरिवंशे।६७।३०।
"इयञ्च सा मया मौलिराहृता वरुणालयात् ॥")
संयतकेशः। इत्यमरः।३।३।१६२। (यथा रघौ।७।६६।
"स चापकोटीनिहितैकबाहुः
शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः।
ललाटबद्धश्रमवारिबिन्दु-
र्भीतां प्रियामेत्य वचो बभाषे ॥")
मस्तकम्। इति हेमचन्द्रः।३।२।२३०॥
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।४२४।
"भालनयनेऽपि हरिन्द्रमौलौ शास्त्रे भुजङ्गमपि दीपाः ॥"
प्रधानः। यथा, मार्कण्डेये।५६।१४।
"मौलयस्ते महाकाया शाकपोतकरम्भकाः ॥")
मौलि, पुं, (मूलस्यादूरभवः। मूल+सुतङ्गमादित्वादिञ्।) अशोकवृक्षः। इति मेदिनी॥
मौलि, स्त्री (मूले जाता। मूल+इञ्।) भूमिः। इति मेदिनी॥
मौलिक, पुं, (मूले आदौ जातः। मूल+ठञ्।) कुलीनभिन्नः। यथा राढ़ीयवारेन्द्रब्राह्मणस्य श्रोत्रियः तथा कायस्थस्य मौलिकः। एवं दाक्षिणात्यवैदिकब्राह्मणस्य अन्यपूर्व्वामपरिणीतापि तत्पदवाच्यः। वङ्गजकायस्थस्य स च मध्यल्यशब्दवाच्यः। यथा। अथ मध्यल्यलक्षणमाह। मध्यल्यशब्दो रूढ़ इत्यन्यः। डित्थडवित्थवत्। मध्यल्यः कुलमध्यस्थकुलीनस्य विश्रामस्थलमित्यर्थः। मध्यल्यशब्दस्य लक्षणान्तरम्। कुलीनेतरसिद्धवंशजातकत्वे सति दशपुरुषावधि अनवच्छिन्नकुलाधीनत्वं मध्यल्यत्वम्। स च द्विविधः। सिद्धः साध्यश्च। सिद्धत्वं प्रकृतमध्यल्यत्वम्। प्रकृतसिद्धवंशजातत्वे सति दशपुरुषावधिकुलाधीनत्वं सिद्धत्वम्। सिद्धपदाकाङ्क्षित्वे सति दशपुरुषावधिकुलाधीनत्वं साध्यत्वम्। अस्य प्रशंसामाह।
"कुलीनकुलरक्षार्थं विवादेषु मीमांसया।
एतेषां गुणमाश्रित्य मध्यल्यः कुलसत्तमः ॥"
इति कुलदीपिका॥*॥
दक्षिणराढ़ीयकायस्थस्याष्टसिद्धमौलिका यथा,—
"गौड़ेऽस्मिन् कीर्त्तिमन्तश्चिरवसतिकृता मौलिका ये हि सिद्धाः
ते दत्ता सेनदासा करगुहसहिताः पालिताः सिंहदेवाः।
ये वा पश्चादभिख्याः स्थितिविनययुताः सप्तविंशद्विपूर्व्वा
मिश्राद्या वीक्ष्य राज्ञा चरणगुणयुता मौलिकत्वेन साध्याः ॥"
अपि च।
"सेनो दत्तः करो घोषो दासो देवः प्रतिष्ठितः।
पालितः सिंहधर्म्मज्ञो गुहः सन्मौलिका स्मृताः ॥"*॥
द्विसप्ततिसाध्यमौलिका यथा,—
"होड़ खरधरधरणी नाग
आयिच सोम पैसुर नाग।
भद्रो विष्णो गुह बल लोध
शर्म्मा वर्म्मा कुर भूयि चन्द्र ॥
रुद्रो रक्षित राजादित्यौ
विष्णुनाग' क्षेत्र पिंच शूल।
इन्द्रो गुप्त पालो भद्र
सोमश्चाकुर वन्धुर नाथ ॥
शाण्डिल्यो माणो गड्डो
राहा राणा राकुत वाना।
हाला बाला गण उपमाना ॥
श्याम चोमो घर वै घोष
बीदलेन्द्रशाणव आश।
शक्तिभूतो ब्रह्मो शान
क्षेमो हेमो वल्लन रङ्ग।
गुइ कीर्त्तियश कुण्डो
नन्दी शीलो धनुर्गुण ॥"
इति द्विसप्ततिमौलिका॥*॥
अन्यच्च।
"देवो भूदेवभक्तो गुहसदृशगुणो दास ईशानदासः
सेनो दत्तः सुदत्तामहितजनचयः पालितो धर्म्मपालः।
सिंहः सिंहप्रतापः क्षितिनिकरकरादानदक्षः करोऽसौ
गौड़ेऽस्मिन् सस्थितास्ते गुणगणनिपुणा मौलिकत्वेन सिद्धाः ॥*॥
होडनागधरणीखिलसोमा
भुञ्जविन्दगुहराजराकुता।
रुद्रपालवलसामरक्षिता
लोधशर्म्मभुचिवर्म्मवन्धरा ॥
चन्द्रशाचिगुचिभद्रपैसुरा
गण्डगुप्तघरकीर्त्तिवर्द्धनाः।
क्षेमहेमगणनाथविष्णवो
भञ्जरङ्गपिनकुण्डधनुर्गुणा ॥
तेजोऽनवस्खरधरायिच शक्तिभूता
चोमीच शान विदशोच यशोम नन्दी।
दाहाकुरेन्द्रशुभकुण्डमनोपमाना
दानाशगूतविदिता भुवि कीर्त्तिमन्तः ॥
चेशादित्यौ राय दाहा साना च श्यामक छाया।
द्विसप्ततिमिता साध्या मौलिका विदिता क्षितौ ॥"
इति कुलाचार्य्यकारिका॥*॥
(देशविशेषः। यथा, मार्कण्डेये।५७।४८।
"पौरिका मौलिकाश्चैव अश्मका भोगवर्द्धना ॥")
त्रि, मूलसम्बन्धिनि मौलसम्बन्धिनि च॥ (भारभूतं मूलं हरति वहत्यावहति वा। मूल+"तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः।" ५।१।५०। इति ठञ्। मूलभारहारके मूलभारवाहके मूलभारानेतरि च। इति व्याकरणम्॥)
मौषल, क्ली (मूषलमिव। मूषलस्येदमिति वा। मूषल+अण्।) मूषलवत्। यथा,—
"गङ्गायां मौषलं स्नानं महापातकनाशनम्।'
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम्॥
महाभारतस्याष्टादशपर्व्वान्तर्गतपर्व्वविशेषः।
यथा,—
"मौषलं पर्व्व चोद्दिष्टं ततो घोरं सुदारुणम्।
महाप्रस्थानिकं पर्व्व स्वर्गारोहणिकं ततः ॥"
इति महाभारते आदिपर्व्व॥
मुषलसम्बन्धिनि, त्रि॥

मौष्टा, स्त्री, मुष्टिप्रहरणक्रीडा। इत्यमर ।३।५।५॥ "मुष्टिप्रहरणं अस्यां क्रीडायां मौष्टा णा (अण) णित्त्वे त्रिरिति वृद्धि यथोर्लोप इति इकार लोप । स्त्रियामत इत्याप।" इति तट्टीकायां भरत ॥

मौहूर्त्त, पु, (मुहूर्त्तं अधीते वेद वा। मुहूर्त्त+ "तदधीते तद्वेद।" ४।२।५ । इत्यण।) ज्योतिर्व्विता। इत्यमर ।२।८।१४॥ (यथा महाभारते।१२।१२१।४६।
"भिक्षुका प्राडविवाकाश्च मौहूर्त्ता देवचिन्तका ॥")

मौहूर्त्तिक, पु, (मुहूर्त्तं तद्बोधक शास्त्रमधीते वेद वा। मुहूर्त्त+"क्रतूकथादिसूत्रान्तात् ठक।" ४।२।६ । इति ठक।) ज्योतिर्व्विता। इत्यमर ।२।८।१४॥ (यथा कथासरित सागरे।२२।१३३।
"ततो मौहूर्त्तिकादेशादन्येद्युर्व्वरकन्यका।
सा मया परिणीता भूम्निलिताखिलबन्धुना ॥"
दक्षकन्यामुहूर्त्तोद्भवदेवगणविशेष । यथा, भागवते।६।६।६।
"मौहूर्त्तिका देवगणा मुहूर्त्तायाश्च जज्ञिरे ॥"
मुहूर्त्तोद्भवे, त्रि। यथा भागवते।५।१३।२२।
"मौहूर्त्तिकादूयस्य समागमाच्च मे
दुस्तर्कमूलोऽपहतोऽविवेक ॥")

म्ना, अभ्यासे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर -सक० अनिट ।) अभ्यास पौन पुन्येनानुशीलनम्। मनति सन्ध्यां ब्राह्मण । इति दुर्गादास ॥

म्रक्ष, संघाते। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर सक सेट ।) रेफयुक्तादि । म्रक्षति पयसा शक्तून् लोक । इति दुर्गादास ॥

म्रक्ष, क म्रक्षणे । स्नेहने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर० सक सेट ।) रेफयुक्तादि । म्रक्षण द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण योजनम्। क, म्रक्षयति घृतेनान्न लोक । इति दुर्गादास ॥

म्रक्ष, पुं, (म्रक्ष+घञ ।) स्वदोषगूहनम्। इति त्रिकाण्डशेष ॥ म्रक्षणञ्च ॥ (वध । यथा, ऋग्वेदे।८।५०।१ ।
"उग्रबाहुर्म्म्रक्षकृत्वा पुरन्दरो यदिमे शृणवद्धवम्।"
"म्रक्षकृत्वा वधकर्त्ता।" इति तद्भाष्ये सायण ॥)

म्रक्षण, क्ली, (म्रक्ष+कर्म्मणि ल्युट ।) तैलम्। इति हेमचन्द्र ।३।८१॥ द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण संयोजनम्। स्नेहनम्। राशीकरणम्। इति म्रक्षधातोर्भावेऽनट प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

म्रद, म ष ङ मर्द्दे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा - आत्म०-सक०-सेट।) रेफयुक्त । चोदचूर्णीकरणम्। म, म्रदयति। ष म्रदा। ङ म्रदते कार्य्यं दण्डी। इति दुर्गादास ॥

म्रदिमा, [न्] पुं, (मृदोभाव । मृदु+"पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा।" ५।१।१२२। इति इमनिच । "र ऋतो हलादेर्लघो ।" ६।४।१६१। इति ऋकारस्य रादेश । "टे ।" ६।४।१५५। इति टेर्लोप ।) मृदुता। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।८।५६६।
"म्रदिम्ना पापिनस्तस्य नाज्ञापि क्रूरता जने ।
मधुरिम्नी विषस्येव शक्ति प्राणापहारिणी ॥")

म्रदिष्ठ, त्रि, अतिशयमृदु । मृदुशब्दादिष्ठप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

म्रदीयान् [स्] त्रि, अतिशयमृदु । मृदुशब्दादीयसुप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

म्रातन,क्ली,कैवर्त्तीमुस्तकम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

म्रुच, उ इर गत्याम्। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर -सक सेट। क्तावेट।) उ,म्रोचित्वा म्रोक्त्वा। इर, अम्रुचत् अम्रोचीत्। इति दुर्गादास ॥

म्रुञ्च, उ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा - पर सक सेट।) उ म्रुञ्चित्वा म्रुक्त्वा। इति दुर्गादास ॥

म्रेट, ऋ उन्मादे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा - पर अक -सेट।) ऋ अमिम्रेटत। म्रेटति लोक उन्माद्यतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

म्रेड, ऋ उन्मादे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा - पर अक सेट।) ऋ अमिम्रेडत। म्रेडति लोक उन्माद्यतीत्यर्थं । इति दुर्गादास ॥

म्रक्त क्ली, (म्रक्ष+क्त ।) चोरितम्।। यथा—
"चोरित मुषित म्रक्त प्रतीतञ्च प्रतीच्छितम्॥"
इति भूरिप्रयोग ॥

म्लान, त्रि (म्लै हर्षक्षये+ क्त । "संयोगादेरातो धातोर्यण्वत ।"८।२।४३। इति निष्ठातस्य न ।) मलिनम्। यथा,—
"मलिनं कच्चरं म्लानं कश्मलञ्च मलीमसम्॥"
इति हेमचन्द्र ॥
(यथा, मार्कण्डेये।६२।१६।
"स चिन्तयामास तदा किं न्वेषा गजगामिनी।
निश्वासपवनम्लाना गिरावत्र वरूथिनी॥")
दुर्व्वलम्। (यथा,—
"अन्तेषु भूता परिहीनमध्य
म्लानन्त्वथान्तेषु च मध्यभूतम् ॥"
इति माधवकृतरुग्विनिश्चयस्य पाण्डुरोगव्याख्याने विजयेनोक्तम्॥ (म्लै+भावे क्त । म्लानि । यथा मार्कण्डेये।३५।२४।
"रथ्यावसथपानीयस्नानभूतपानस्नानकर्म्मसु।
आचामेच्च यथान्याय वासो विपरिधाय च॥")

म्लानि, स्त्री, (म्लै+नि । स च नित । इत्युज्ज्वलदत्त ।४।५१।) कान्तिक्षय । यथा, देवीभागवते।१।६।१८।
"प्रेक्षकस्तु तदा ब्रह्मा देवी चैवान्तरीक्षगा ।।
न मन्वतुस्तदा तौ तु विष्णुस्तु म्लानिमाप्तवान्॥")

म्लिष्ट, क्ली (म्लेच्छ+क्त +"क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धेत्यादि।" ७।२।१८। इति निपातितम्।) अस्पष्टवाक्यम्। तत्पर्याय । अविस्पष्टम् २। इत्यमर ।१।६।२१॥

म्लिष्ट, त्रि (म्लेच्छ+क्त ।) अव्यक्तवाक । म्लान । इति मेदिनी। टे २५॥

म्लुच, उ इर गत्याम्। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर -सक सेट।) उ, म्लोचित्वा म्लुक्त्वा। इर्, अम्लुचत अम्लोचीत। इति दुर्गादास ॥

म्लेच्छ,कि देश्योक्तौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा - वा भ्वा पर -अक सक च सेट।) देश्या ग्राम्या उक्तिर्देश्योक्तिरसंस्कृतकथनमित्यर्थं । कि म्लेच्छयति म्लेच्छति मूढ । अन्तर्विद्यामसौ विद्वान् म्लेच्छति घृतव्रत इति हलायुध ॥ अनेकार्थत्वादव्यक्तशब्देऽपि। तथा चामर । अथ म्लिष्टमविस्पष्टमिति। म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि इति शाब्द । तत्र रमानाथस्तु । म्लेच्छति वटुरव्यक्त वदतीत्यर्थ । अव्यक्तायामिति पाठे कृत सितायां वाचीत्यर्थ ।
'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्व तदल्पता।
अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्था षट प्रकीर्त्तिता ॥
इति भाष्यवचनेन नञोऽप्राशस्त्यार्थत्वात इति व्याख्यानाय हलायुधोक्तमुदाहृतवान्। इति दुर्गादास ॥

म्लेच्छ, क्ली, (म्लेच्छदेश उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य। अर्श आद्यच ।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्ट ॥ (तथास्य पर्याय ।
"हिङ्गुलन्दरद म्लेच्छमिङ्गुलञ्चूर्णपारदम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

म्लेच्छ, पुं (म्लेच्छयति वा म्लेच्छति असंस्कृत वदतीति। म्लेच्छ+अच ।) किरातशवरपुलिन्दादिजाति । इत्यमर ॥ पामरभेद । पाप रक्त । अपभाषणम्। इति मेदिनी। छे, ६॥ म्लेच्छादीनां सर्व्वधर्म्मराहित्यमुक्त यथा, हरिवंशे।१४।१५—१९।
"सगर स्वां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्व्वाक्य निशम्य च ।
धर्म्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्व चकार ह ॥
अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्जयत ।
जवनानां शिर सर्व्वं काम्बोजानान्तथैव च ॥
पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवा श्मश्रुधारिण ।
नि स्वाध्यायवषटकारा कृतास्तेन महात्मना ॥
शका जवनकाम्बोजा पारदा पह्लवास्तथा।
कोलसर्प्पा समहिषा दार्व्वाश्चोला सकेरला ।
सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात धर्म्मस्तेषां निराकृत ॥
वशिष्ठवचनाद्राजन् सगरेण महात्मना ॥'
शकानां शकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणाम्। एव जवनादीनामिति। अत्र जवनशब्दस्तद्देशोद्भव वाची चवर्गतृतीयादि । जवनो देशवेगिनो रिति त्रिकाण्डशेषाभिधानदर्शनात ॥ * ॥ तेषां म्लेच्छत्वमप्युक्त विष्णुपुराणे। तथाहतान् जवनादीनुपक्रम्य ते चात्मधर्म्मपरित्यागात म्लेच्छत्व ययुरिति। बौधायन ।
"गोमांसखादको यश्च विरुद्ध बहु भाषते।
सर्व्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
अपिच। देवयान्यां ययातेर्द्दौ पुत्त्रौ यदु तुर्व्वसुश्च।

शर्म्मिष्ठायां च पुत्त्रा द्रुह्यु अनु पूरुश्च। तत्र यदुप्रभृतयश्चत्वारः पितुराज्ञाहेलनं कृतवन्तः पित्रा शप्ताः। ज्येष्ठपुत्त्रं यदुं शशाप तव वंशे राजा चक्रवर्त्ती मा भूदिति। तुर्व्वसुद्रुह्युनू शशाप युष्माकं वंश्या वेदवाह्या म्लेच्छा भविष्यन्ति। इति श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥

("असृजत् पह्लवान् पुच्छात् प्रस्रावाद्द्राविडान् शकान्।
योनिदेशाच्च यवनान् शकृतः शवरान् बहून् ॥
मूत्रतश्चासृजत् काञ्चीञ्छरभांश्चैव पार्श्वतः
पौण्ड्रान् किरातान् यवनान् सिंहलान् वर्व्वरान् खसान् ॥
चिवुकांश्च पुलिन्दांश्च चीनान् हूणान् सकेरलान्।
ससर्ज्ज फेनतः सा गौर्म्लेच्छान् बहुविधानपि ॥"

सा वशिष्ठस्य धेनुः। इति महाभारते।१।१७६।३५—३७॥) अन्यच्च। "शकयवनकाम्बोजपारदपह्लवा हन्यमानास्तत्कुलगुरुं वशिष्ठं शरणं ययुः। अथैतान् वशिष्ठो जीवन्मृतकान् कृत्वा सगरमाह। वत्स वत्सालमेभिर्जीवन्मृतकैरनुमृतैः। एते च मयैव त्वत्प्रतिज्ञापालनाय निजधर्म्मद्विजसङ्गपरित्यागं कारिताः। स तथेति तद्गुरुवचनमभिनन्द्य तेषां वेषान्यत्वमकारयत्। यवनान्मुण्डितशिरसोऽर्द्धमुण्डान् शकान् प्रलम्बकेशान् पारदान् पह्लवांश्च श्मश्रुधरान् निःस्वाध्यायवषट्कारानेतानन्यांश्च क्षत्त्रियांश्चकार। ते चात्मधर्म्मपरित्यागाद्ब्राह्मणैश्च परित्यक्ता म्लेच्छतां ययुः।" इति विष्णुपुराणे।४।३।१८—२१॥ * ॥ प्रकारान्तरेण तस्योत्पत्तिर्यथा —

सूत उवाच।
"वंशे स्वायम्भुवस्यासीदङ्गो नाम प्रजापतिः।
मृत्योस्तु दुहिता तेन परिणीतातिदुर्म्मुखी ॥
सुनीथा नाम तस्यास्तु वेणो नाम सुतः पुरा।
अधर्म्मनिरतः कामी बलवान् वसुधाधिपः।
लोकेऽप्यधर्म्मकृच्चासीत् परभार्य्यापहारकः ॥
धर्म्माचारप्रसिद्ध्यर्थं जगतोऽस्य महर्षिभिः।
अनुनीतोऽपि न ददावनुज्ञां स यदा ततः ॥
शापेन मारयित्वैनमराजकभयार्द्दिताः।
ममन्थुर्ब्राह्मणास्तस्य बलाद्देहमकल्मषाः ॥
तत्कायान्मथ्यमानात्तु निपेतुर्म्लेच्छजातयः।
शरीरे मातुरंशेन कृष्णाञ्जनसमप्रभाः ॥"
इति मत्स्यपुराणे।१०।३—८॥ * ॥

म्लेच्छभाषाभ्यासनिषेधो यथा —
"न सातयेदिष्टकाभिः फलानि वै फलेन तु।
न म्लेच्छभाषां शिक्षेत नाकर्षेच्च पदासनम् ॥"
इति कौर्म्मे उपरिविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य मध्यमा तामसी गतिर्यथा, मानवे।१२।४३।
"हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥"

(मन्त्रणाकाले म्लेच्छापसारणमुक्तं यथा मनुसंहितायाम्।७।१४९।
"जडमूकान्धवधिरांस्तैर्य्यग्योनान् वयोऽतिगान्।
स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान् मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥'
"अथवा एवंविधा मन्त्रिणो न कर्त्तव्याः। बुद्धिविभ्रमसम्भवात्।" इति तद्भाष्ये मेधातिथिः ॥

म्लेच्छानां पशुधर्म्मित्वम्। यथा, महाभारते।१।८४।१५।
"गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्य्यग्योनिगतेषु च।
पशुधर्म्मिषु पापेषु म्लेच्छेषु त्वं भविष्यसि ॥")

म्लेच्छकन्द पुं, (म्लेच्छप्रियः कन्दः इति मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः।) लशुनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (तस्य पर्य्यायो यथा,—
"लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम्।
अरिष्टो म्लेच्छकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

म्लेच्छजाति, स्त्री, (म्लेच्छस्य जातिरिति षष्ठीतत्पुरुषः म्लेच्छरूपा जातिरिति कर्म्मधारयो वा।) गोमांसखादकबहुविरुद्धभाषकसर्व्वाचारविहीनवर्णः। यथा,—
"गोमांसखादको यस्तु विरुद्धं बहु भाषते।
सर्व्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतबौधायनवचनम् ॥
अपि च।
"भेदाः किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥"
इत्यमरः।२।१०।२०॥
अन्यच्च।
"पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः।
पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥
मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः।
म्लेच्छवाचश्चार्य्यवाचः सर्व्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥"
इति मानवे १० अध्यायः ॥

म्लेच्छदेश, पुं, (म्लेच्छानां देशः म्लेच्छप्रधानो देशो वा।) चातुर्व्वर्ण्यव्यवस्थादिरहितस्थानम्। तत्पर्य्यायः। प्रत्यन्तः २। इत्यमरः।२।१।७॥ भारतवर्षस्यान्तं प्रतिगः प्रत्यन्तः। म्लेच्छन्ति शिष्टाचारहीना भवन्त्यत्र म्लेच्छाः अतः। स चासौ देशश्चेति म्लेच्छदेशः। किंवा म्लेच्छयन्ति अव्यक्तं वदन्ति शिष्टाचारहीना भवन्तीति वा पचाद्यचि म्लेच्छा नीचजातयः तेषां देशो म्लेच्छदेशः। भारतवर्षस्यान्तः शिष्टाचाररहितः कामरूपवङ्गादिः। उक्तञ्च।
"चातुर्व्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते।
म्लेच्छदेशः स विज्ञेय आर्य्यावर्त्तस्ततः परमिति ॥"
इति भरतः ॥

(अपि च मनुः।२।२३।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परम् ॥")

म्लेच्छभोजन, क्ली, (भुज्यते यदिति। भुज + कर्म्मणि ल्युट्। ततो म्लेच्छानां भोजनम्।) यावकः। इति शब्दरत्नावली ॥

म्लेच्छभोजन पुं, (भुज्यतेऽसौ इति। भुज + ल्युट्। म्लेच्छानां भोजनः।) गोधूमः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

म्लेच्छमण्डल क्ली (म्लेच्छानां मण्डलं समूहोऽत्र।) म्लेच्छदेशः। इति हेमचन्द्रः ॥

म्लेच्छमुख, क्ली, (म्लेच्छे म्लेच्छदेशे मुखमुत्पत्तिरस्य। इत्यमरटीकायां रघुनाथः।) ताम्रम्। इत्यमरः।२।९।९७॥ (तथास्य पर्य्यायः।
"ताम्रमौदुम्बरं शुल्बमुदुम्बरमपि स्मृतम्।
रविप्रियं म्लेच्छमुखं सूर्य्यपर्य्यायनामकम् ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"ताम्रमौदुम्बरं शुल्बं विद्यात् म्लेच्छमुखं तथा ॥"
इति गारुडे २०८ अध्याये ॥)

म्लेच्छाश पुं, (म्लेच्छैरश्यते इति। अश + कर्म्मणि + घञ्।) म्लेच्छभोजनः। गोधूमः। इति केचित् ॥

म्लेच्छास्य, क्ली, (म्लेच्छे म्लेच्छदेशे आस्यमुत्पत्तिरस्य।) ताम्रम्। इति हारावली ॥

म्लेच्छित, क्ली, (म्लेच्छ देश्योक्तौ + क्त।) म्लेच्छभाषा। अपशब्दः। तत्पर्य्यायः। परभाषा २। इति हारावली ॥

म्लेड, ऋ उन्मादे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ऋ, अमिम्लेडत्। म्लेडति लोकः उन्मादयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

म्लेव, ऋ उन्मादे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ऋ, अमिम्लेवत्। म्लेवति। उन्मादयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

म्लेव ङ ऋ सेवने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ऋ, अमिम्लेवत। ङ, म्लेवते। इति दुर्गादासः ॥

म्लै, कान्तिक्षये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) म्लायति चन्द्रो दिवसे। इति दुर्गादासः ॥